"A single jurist is more severe against Satan than a thousand worshippers."

Fatawa-e-Alamgiri Jadid (Modern) Urdu

Translator: Maulana Syed Amir Ali (May Allah have mercy on him)

Simplification and Headings: Maulana Abu Obaidullah

Maktaba Rahmaniya Iqra Center - Ghazni Street - Urdu Bazar - Lahore

एक फकीह (धर्मशास्त्रज्ञ) शैतान के लिए एक हजार इबादतगुजारों (भक्तों) से अधिक भारी है।

फ़तावा-ए-आलमगीरी जदीद उर्दू

अनुवादक: मौलाना सैयद अमीर अली (रहमतुल्लाह अलैह)

सुगमीकरण और शीर्षक: मौलाना अबू उबैदुल्ला

मक्तबा रहमानिया इकरा सेंटर - गज़नी स्ट्रीट - उर्दू बाज़ार - लाहौर

فَقِيهٌ وَاحِدٌ أَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ أَلْفِ عَابِدٍ

فتاویٰ عالمگیری جدید اردو

مترجم: مولانا سید امیر علیؒ

تسہیل وعنوانات: مولانا ابو عبید اللہ

مکتبہ رحمانیہ اقرا سنٹر - غزنی سٹریٹ - اردو بازار - لاہور

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

All rights reserved by the publisher.

Book Name — Fatawa-e-Alamgiri Jadeed Urdu **Translator** — Maulana Syed Amir Ali (May Allah have mercy on him) **Simplification and Headings** — Maulana Abu Obaidullah **Correction** — Tariq Ismail Sahib, M.A. Islamic Studies **Printer** — Ali Ejaz Printers **Publisher** — Maktaba Rahmaniya

Appeal: By the grace and mercy of Allah Almighty, every precaution has been taken in the calligraphy, printing, correction, and binding in accordance with human strength and capacity. If any error is noticed due to human fallibility or if the pages are incorrect, please inform us out of kindness. Insha-Allah (God willing), it will be rectified. We will be extremely grateful for pointing it out. **(Management)**

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और दयावान है)

सभी अधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं।

पुस्तक का नाम — फतावा-ए-आलमगिरी जदीद उर्दू **अनुवादक** — मौलाना सैयद अमीर अली (रहमतुल्लाहि अलैह) **सरलीकरण और शीर्षक** — मौलाना अबू उबैदुल्लाह **संशोधन (प्रूफरीडिंग)** — तारिक इस्माइल साहिब एम.ए. इस्लामियात **मुद्रणालय** — अली एजाज प्रिंटर्स **प्रकाशक** — मकतबा रहमानिया

अनुरोध: अल्लाह तआला के अनुग्रह और दया से, मानवीय शक्ति और क्षमता के अनुसार लिखाई, छपाई, संशोधन और जिल्दसाज़ी में पूरी सावधानी बरती गई है। मानवीय त्रुटि के कारण यदि कोई गलती नज़र आए या पन्ने सही न हों, तो कृपया सूचित करें। इंशा अल्लाह इसका समाधान किया जाएगा। त्रुटियों को इंगित करने के लिए हम आपके अत्यंत आभारी होंगे। **(प्रबंधन)**

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں۔

نام کتاب ــــ فتاویٰ عالمگیری جدید اردو **مترجم** ــــ مولانا سید امیر علی رحمہ اللہ **تسہیل و عنوانات** ــــ مولانا ابو عبید اللہ **تصحیح** ــــ طارق اسمعیل صاحب ایم اے اسلامیات **مطبع** ــــ علی اعجاز پرنٹرز **ناشر** ــــ مکتبہ رحمانیہ

استدعا: اللہ تعالیٰ کے فضل و کرم سے انسانی طاقت اور بساط کے مطابق کتابت، طباعت، تصحیح اور جلد سازی میں پوری پوری احتیاط کی گئی ہے۔ بشری تقاضے سے اگر کوئی غلطی نظر آئے یا صفحات درست نہ ہوں تو ازراہِ کرم مطلع فرما دیں۔ ان شاء اللہ ازالہ کیا جائے گا۔ نشاندہی کے لئے ہم بے حد شکر گزار ہوں گے۔ **(ادارہ)**

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 Index

Page	Subject
9	**Kitab al-Sharika (Book of Partnership)**
	Chapter (1): Regarding the types and pillars of partnership
	Section (1): Regarding the varieties of partnership
	Section (2): Regarding the words by which a partnership becomes valid or invalid
10	Section (3): Regarding what can and cannot serve as capital
15	**Chapter (2)**
17	Section (1): Regarding the interpretation and conditions of Mufawada
19	Section (2): Regarding the rules of Mufawada
	Section (3): Regarding matters that become obligatory for each partner under the rule of mutual guarantee from the other
20	Section (4): Regarding what invalidates Mufawada and what does not
22	Section (5): Regarding the disposal of Mufawada property by each of the two partners
33	**Chapter (3): Regarding Inan Partnership**
	Section (1): Regarding the interpretation, conditions, and rules of Inan
	Section (2): Regarding conditions of profit, loss, and reduction of capital
35	Section (3): Regarding the disposal of an Inan partner's property in the partnership and in the contracts of other partners
38	**Chapter (4): Regarding Partnership of Credit and Partnership of Labor**
42	**Chapter (5): Regarding Void/ Irregular Partnerships**
46	**Chapter (6): Regarding Miscellaneous Matters**
50	
67	**Kitab al-Waqf (Book of Endowment)**
69	Chapter (1): Regarding the definition, pillar, cause, and ruling of Waqf
78	Chapter (2): Regarding what can and cannot be legally endowed

Page	Subject
23	Section (6): Regarding the disposal by one partner of what was contracted and became obligatory upon the other
26	Section (7): Regarding disputes between partners
28	Section (8): Regarding the obligation of liability on partners
84	Chapter (3): Regarding Expenditures (Beneficiaries)
	Section (1): In what situation will there be a beneficiary for the Waqf, and who can or cannot be one?
88	Section (2): Regarding endowing for oneself, one's children, and their descendants

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ३ सूची

पृष्ठ	विषय
९	**किताब अल-शारिका (साझेदारी की पुस्तक)**
	अध्याय (१): साझेदारी के प्रकार और स्तंभों के विवरण में
	अनुभाग (१): साझेदारी की किस्मों के विवरण में
	अनुभाग (२): उन शब्दों के विवरण में जिनसे साझेदारी मान्य होती है और जिनसे नहीं
१०	अनुभाग (३): जो वस्तु पूंजी हो सकती है और जो नहीं हो सकती उसके विवरण में
१५	**अध्याय (२)**
१७	अनुभाग (१): मुफ़ावदा की व्याख्या और शर्तों के विवरण में
१९	अनुभाग (२): मुफ़ावदा के नियमों के विवरण में
	अनुभाग (३): उन मामलों के विवरण में जो दोनों भागीदारों पर एक-दूसरे की ओर से गारंटी के रूप में अनिवार्य होते हैं
२०	अनुभाग (४): जिससे मुफ़ावदा अमान्य होता है और जिससे नहीं होता उसके विवरण में
२२	अनुभाग (५): दोनों भागीदारों में से प्रत्येक द्वारा साझेदारी की संपत्ति के उपयोग के विवरण में
२३	

पृष्ठ	विषय
३३	**अध्याय (३): शिरकत-ए-इनान (इनान साझेदारी) के विवरण में**
	अनुभाग (१): इनान की व्याख्या, शर्तों और नियमों के विवरण में
	अनुभाग (२): लाभ-हानि और पूंजी की कमी की शर्त के विवरण में
३५	अनुभाग (३): इनान भागीदार की संपत्ति का साझेदारी में और दूसरे भागीदार के अनुबंध में उपयोग के विवरण में
३८	**अध्याय (४): शिरकत-ए-वुजू और शिरकत-ए-अमाल के विवरण में**
४२	**अध्याय (५): शिरकत-ए-फ़ासिदा (अवैध साझेदारी) के विवरण में**
४६	**अध्याय (६): विविध विषयों के विवरण में**
५०	
६७	**किताब अल-वक़्फ़ (बंदोबस्ती की पुस्तक)**
६९	अध्याय (१): वक़्फ़ की परिभाषा, स्तंभ, कारण और नियम के विवरण में
७८	अध्याय (२): किसका वक़्फ़ वैध है और किसका नहीं
८४	अध्याय (३): व्यय/लाभार्थियों के विवरण में

पृष्ठ	विषय
	अनुभाग (६): भागीदारों में से एक द्वारा किए गए अनुबंध और उससे अनिवार्य होने वाली चीज़ों में दूसरे के अधिकार के विवरण में
२६	अनुभाग (७): भागीदारों के बीच मतभेदों के विवरण में
२८	अनुभाग (८): भागीदारों पर गारंटी अनिवार्य होने के विवरण में

पृष्ठ	विषय
	अनुभाग (१): किस स्थिति में वक़्फ़ का व्यय होगा और कौन लाभार्थी हो सकता है और कौन नहीं?
८८	अनुभाग (२): स्वयं पर, अपनी संतान और उनकी पीढ़ी पर वक़्फ़ करने के विवरण में

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۳ فہرسْت

صفحہ	مضمون
۹	**کتاب الشریکۃ**
	باب (۱): شرکت کی اقسام وارکان کے بیان میں
	فصل (۱): انواع شرکت کے بیان میں
	فصل (۲): ان الفاظ کے بیان میں جن سے شرکت صحیح ہوتی ہے اور جن سے نہیں صحیح ہوتی
۱۰	فصل (۳): جو چیز راس المال ہو سکتی ہے اور جو نہیں ہو سکتی اُس کے بیان میں
۱۵	**باب (۲)**
۱۷	فصل (۱): مفاوضہ کی تفسیر و شرائط کے بیان میں
۱۹	فصل (۲): احکام مفاوضہ کے بیان میں
۳۳	**باب (۳): شرکتِ عنان کے بیان میں**
	فصل (۱): عنان کی تفسیر و شرائط و احکام کے بیان میں
	فصل (۲): نفع و نقصان مال و کمی کی شرط کے بیان میں
۳۵	فصل (۳): شریکِ عنان کا مال شرکت میں اور دوسرے شریک کے عقد میں تصرف کرنے کے بیان میں
۳۸	**باب (۴): شرکتِ وجوہ و شرکتِ اعمال کے بیان میں**
۴۲	**باب (۵): شرکتِ فاسدہ کے بیان میں**
۴۶	**باب (۶): متفرقات کے بیان میں**
۵۰	
۶۷	**کتاب الوقف**

صفحہ	مضمون
	فصل (۳): ان اُمور کے بیان میں جو دونوں میں سے ہر ایک متفاوض پر بحکم کفالت از جانبِ دیگر لازم آئے ہیں
۲۰	فصل (۴): جس سے مفاوضت باطل ہوتی اور جس سے نہیں باطل ہوتی ہے اس کے بیان میں
۲۲	فصل (۵): ہر دو متفاوضین میں سے ہر ایک کے مال مفاوضہ میں تصرف کرنے کے بیان میں
۲۳	فصل (۶): متفاوضین میں سے ایک نے جو عقد کیا اور اس سے واجب ہوا اس میں دوسرے کے تصرف کے بیان میں
۲۶	فصل (۷): متفاوضین کے اختلاف کرنے کے بیان میں
۲۸	فصل (۸): متفاوضین پر ضمان واجب ہونے کے بیان میں

صفحہ	مضمون
۶۹	باب (۱): وقف کی تعریف رکن سبب و حکم کے بیان میں
۷۸	باب (۲): جس کا وقف جائز اور جس کا نہیں جائز ہے
۸۴	باب (۳): مصارف کے بیان میں
	فصل (۱): کس صورت میں وقف کا مصرف ہوگا اور کون ہو سکتا ہے اور کون نہیں ہو سکتا؟
۸۸	فصل (۲): اپنی ذات واپنی اولاد وان کی نسل پر وقف کرنے کے بیان میں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 4 | Contents

Subject	Page	Subject	Page
Section (3): On making Waqf for relatives and identifying kinship	92	Chapter (11): On the mosque and its related matters	172
Section (4): On making Waqf for poor relatives	100	Section (1): On matters by which a mosque is established	
Section (5): On making Waqf for neighbors	106	Section (2): On Waqf for a mosque and disposal of its property by a caretaker, etc.	179
Section (6): On Waqf for the Ahl al-Bayt, progeny, kin, and descendants	107	Chapter (12): On rest-houses, graveyards, enclosures, tanks, roads, and water-supply places	183
Section (7): On Waqf for freed slaves, mudabbirs, and newborn children	109	Chapter (13): On endowments that become dispensable (surplus)	190
Section (8): On making Waqf for the needy (fakirs)	112	Chapter (14): On miscellaneous matters	192
Chapter (4): On setting conditions in a Waqf	114	⋆⋆⋆ Kitab al-Buyu (The Book of Sales) ⋆⋆⋆	198
Chapter (5): On the guardianship of Waqf, disposal by the caretaker, and the method of distributing produce	125	Chapter (1): Definition of sale (Bai') and its pillars	199
Chapter (6): On claims and testimony regarding Waqf	147	Chapter (2): On words that refer to the conclusion of a sale	202
Section (1): On claims	151	Section (1): On words through which a sale is concluded	
Section (2): On testimony	157	Section (2): On things taken into possession with the intention of buying	
Chapter (7): On the Waqf deed (Waqfnama)	159	Section (3): The item for sale	212
Chapter (8): On the acknowledgment of Waqf	165	Chapter (3): On offer (Ijab) and acceptance (Qabul)	215

Subject	Page	Subject	Page
Chapter (9): On the usurpation of Waqf	169		
Chapter (10): On Waqf made by a sick person			

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द २ | ४ | फ़ेहरिस्त (विषय-सूची)

विषय	पृष्ठ
अनुभाग (३): रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ करने और रिश्तेदारी की पहचान के बारे में	९२
अनुभाग (४): गरीबों में रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ करने के बारे में	१००
अनुभाग (५): पड़ोसियों के लिए वक़्फ़ करने के बारे में	१०६
अनुभाग (६): अहले बैत, संतान, जाति और वंशजों के लिए वक़्फ़ करने के बारे में	१०७
अनुभाग (७): स्वतंत्र दासों, मुदब्बिरों और नई संतान के लिए वक़्फ़ करने के बारे में	१०९
अनुभाग (८): फकीरों (जरूरतमंदों) के लिए वक़्फ़ करने के बारे में	११२
अध्याय (४): वक़्फ़ में शर्तें लगाने के बारे में	११४
अध्याय (५): वक़्फ़ का संरक्षण, प्रबंधक द्वारा वक़्फ़ संपत्तियों का उपयोग और उपज के वितरण की विधि के बारे में	१२५
अध्याय (६): वक़्फ़ में दावे और गवाही के बारे में	१४७
अनुभाग (१): दावे के बारे में	१५१
अध्याय (११): मस्जिद और उससे संबंधित मामलों के बारे में	१७२
अनुभाग (१): उन मामलों के बारे में जिनसे मस्जिद स्थापित होती है	
अनुभाग (२): मस्जिद के लिए वक़्फ़ और उसके धन में प्रबंधक आदि के उपयोग के बारे में	१७९
अध्याय (१२): सरायों, कब्रिस्तानों, बाड़ों, जलाशयों, मार्गों और जल-प्रपातों के बारे में	१८३
अध्याय (१३): उन वक़्फ़ संपत्तियों के बारे में जिनसे आवश्यकता समाप्त हो जाए	१९०
अध्याय (१४): विविध मामलों में	१९२
⋆⋆⋆ किताबुल बुयू (क्रय-विक्रय की पुस्तक) ⋆⋆⋆	१९८
अध्याय (१): बिक्री (बै) की परिभाषा और उसके आधारभूत स्तंभ	१९९
अध्याय (२): उन शब्दों के बारे में जो बिक्री संपन्न होने की ओर संकेत करते हैं	२०२

विषय	पृष्ठ
अनुभाग (२): गवाही के बारे में	१५७
अध्याय (७): वक़्फ़नामा (वक़्फ़ के दस्तावेज़) के बारे में	१५९
अध्याय (८): वक़्फ़ के इकरार (स्वीकृति) के बारे में	१६५
अध्याय (९): वक़्फ़ को हड़पने (ग़सब करने) के बारे में	१६९
अध्याय (१०): बीमार व्यक्ति के वक़्फ़ करने के बारे में	
अनुभाग (१): उन शब्दों के बारे में जिनसे बिक्री संपन्न होती है	
अनुभाग (२): उन वस्तुओं के बारे में जो खरीदने के उद्देश्य से कब्जे में ली गई हों	
अनुभाग (३): बिकने वाली वस्तु	२१२
अध्याय (३): ईजाब व क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) में	२१५

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ | ۴ | فہرست

مضمون	صفحہ
فصل (۳) * قرابت پر وقف کرنے اور قرابت کی شناخت کے بیان میں	۹۲
فصل (۴) * فقراء سے قرابت پر وقف کرنے کے بیان میں	۱۰۰
فصل (۵) * پڑوسیوں پر وقف کرنے کے بیان میں	۱۰۶
فصل (۶) * اہل بیت و آل و جنس و عقب پر وقف کرنے کے بیان میں	۱۰۷
فصل (۷) * موالی و مدبرین و احداث اولاد پر وقف کرنے کے بیان میں	۱۰۹
فصل (۸) * فقیروں پر وقف کرنے کے بیان میں	۱۱۲
باب : (۴) وقف میں شرط کرنے کے بیان میں	۱۱۴
	۱۲۵

مضمون	صفحہ
باب : (۱۱) مسجد و اس کے متعلقات کے بیان میں	۱۷۲
فصل (۱) * ان امور کے بیان میں جن سے مسجد ہو جاتی ہے	
فصل (۲) * مسجد پر وقف اور اس کے مال میں قیم وغیرہ کے تصرف کرنے کے بیان میں	۱۷۹
باب : (۱۲) رباطات و مقابر و خظات و حیاض و طرق و سقایات کے بیان میں	۱۸۳
باب : (۱۳) ان اوقات کے بیان میں جن سے استغناء ہو جائے	۱۹۰
باب : (۱۴) متفرقات میں	۱۹۲
*** کتاب البیوع ***	۱۹۸
باب : (۱) بیع کی تعریف اور اس کے رکن	۱۹۹

مضمون	صفحہ
باب : (۵) ولایت وقف و تصرف قیم در اوقاف و کیفیت تقسیم غلہ کے بیان میں	۱۴۷
باب : (۶) وقف میں دعویٰ و شہادت کے بیان میں	۱۵۱
فصل (۱) * دعویٰ کے بیان میں	۱۵۷
فصل (۲) * گواہی کے بیان میں	۱۵۹
باب : (۷) وقف نامہ کے بیان میں	۱۶۵
باب : (۸) اقرار وقف کے بیان میں	۱۶۹
باب : (۹) وقف کو غصب کر لینے کے بیان میں	
باب : (۱۰) مریض کے وقف کرنے کے بیان میں	

مضمون	صفحہ
باب : (۲) ایسے کلمات کے بیان میں جو بیع منعقد ہونے کی طرف رجوع کرتے ہیں	۲۰۲
فصل (۱) * کلمات کے بیان میں جن سے منعقد ہوتی ہے	
فصل (۲) * ان چیزوں کے بیان میں جو خریدنے کی غرض سے قبضہ میں لی گئی ہوں	
فصل (۳) * بکنے والی چیز	۲۱۲
باب : (۳) ایجاب و قبول میں	۲۱۵

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) 6 Index (Table of Contents)

Subject	Page	Subject	Page
Section 7 ⋆ Regarding settlement based on defects	330	Chapter 11 ⋆ Regarding the rulings of impermissible sales	410
Section 8 ⋆ Regarding buying and selling by an executor, agent, and a sick person	333	Chapter 12 ⋆ Regarding the rulings of suspended (Mauquf) sales	415
Chapter 9 ⋆ Regarding things whose sale is permissible	348	Regarding the sale by one of two partners	
Section 1 ⋆ Sale of debt in exchange for debt		Chapter 13 ⋆ Regarding the description of Iqala (rescission of sale)	421
Section 2 ⋆ Sale of fruits, grape clusters, leaves, and melons	352	Chapter 14 ⋆ Regarding Murabahah and Tawliyah sales	425
Section 3 ⋆ Regarding sale of pledged, leased, usurped, or escaped items, assigned land, and real estate	359	Regarding Wadi'ah (sale at a loss)	
Section 4 ⋆ Regarding the sale of animals	364	Chapter 15 ⋆ Regarding legal entitlement (Istihqaq)	432
Section 5 ⋆ Regarding sale of game for those in Ihram and sale of forbidden items	366	Chapter 16 ⋆ Regarding increase or decrease in price and discharging the price	437
Section 6 ⋆ Regarding Riba (usury) and its rulings	370	Chapter 17 ⋆ Regarding the sale of a minor's property by a father, executor, or judge	441
Section 7 ⋆ Regarding the sale of water and ice	376	Chapter 18 ⋆ Regarding Bai' Salam (forward contracts)	445
Section 8 ⋆ Regarding uncertainty in the sold item or the price	377	Section 1 ⋆ Its definition, pillars, and conditions	
Section 9 ⋆ Regarding the sale of items attached to other things	387	Section 2 ⋆ Regarding items where Salam is permissible and where it is not	449
	391		

Subject	Page Subject	Page
Section 10 ⋆ Regarding sale of two items where sale of one is impermissible		
Chapter 10 ⋆ Regarding conditions that make a sale void (Fasid)	393	

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (२) ६ फ़ेहरिस्त (विषय सूची)

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
धारा ७ ⋆ दोषों के आधार पर सुलह करने के वर्णन में	३३०	अध्याय : ११ ⋆ नाजायज़ (अवैध) बिक्री के नियमों में	४१०
धारा ८ ⋆ वसीयतकर्ता, वकील और बीमार व्यक्ति की खरीद-बिक्री के वर्णन में	३३३	अध्याय : १२ ⋆ रुकी हुई (मवक़ूफ़) बिक्री के नियमों में	४१५
अध्याय : ९ ⋆ उन चीज़ों के वर्णन में जिनकी बिक्री जायज़ है	३४८	दो साझेदारों में से एक के द्वारा बिक्री करने के वर्णन में	
धारा १ ⋆ ऋण के बदले ऋण की बिक्री		अध्याय : १३ ⋆ इकाला (बिक्री रद्द करने) के वर्णन में	४२१
धारा २ ⋆ फलों, अंगूर के गुच्छों, पत्तों और तरबूजों की बिक्री	३५२	अध्याय : १४ ⋆ मराबहा और तवलियाह बिक्री के वर्णन में	४२५
धारा ३ ⋆ गिरवी, किराए, छीनी हुई चीज़ों, भागे हुए गुलाम, आवंटित भूमि और अचल संपत्ति की बिक्री के वर्णन में	३५९	वदीअह (लागत से कम पर बिक्री) के वर्णन में	
धारा ४ ⋆ पशुओं की बिक्री के वर्णन में	३६४	अध्याय : १५ ⋆ इस्तिहक़ाक़ (वैध दावों) के वर्णन में	४३२
धारा ५ ⋆ एहराम वालों के लिए शिकार और वर्जित वस्तुओं की बिक्री के वर्णन में	३६६	अध्याय : १६ ⋆ कीमत में वृद्धि, कमी और कीमत से मुक्ति के वर्णन में	४३७
धारा ६ ⋆ सूद (ब्याज) और उसके नियमों के वर्णन में	३७०	अध्याय : १७ ⋆ पिता, वसीयतकर्ता और न्यायाधीश द्वारा नाबालिग की संपत्ति की खरीद-बिक्री के वर्णन में	४४१
धारा ७ ⋆ पानी और बर्फ़ की बिक्री के वर्णन में	३७६	अध्याय : १८ ⋆ बय-सल्लम (अग्रिम अनुबंध) के वर्णन में	४४५
धारा ८ ⋆ बेची गई वस्तु या मूल्य की अनिश्चितता के वर्णन में	३७७	धारा १ ⋆ उसकी व्याख्या, स्तंभ और शर्तें	

विषय	पृष्ठ
धारा ९ ⋆ उन चीज़ों की बिक्री के वर्णन में जो दूसरी वस्तु से जुड़ी हों	३८७
धारा १० ⋆ ऐसी दो चीज़ों की बिक्री के वर्णन में जिनमें से एक की बिक्री जायज़ न हो	३९१
अध्याय : १० ⋆ उन शर्तों के वर्णन में जिनसे बिक्री अमान्य (फासिद) हो जाती है	३९३
धारा २ ⋆ उन चीज़ों के वर्णन में जिनमें सल्लम जायज़ है और जिनमें नहीं	४४९

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۲) ۶ فہرست

مضمون	صفحہ
فصل ہفتم * عیبوں سے صلح کرنے کے بیان میں	۳۳۰
فصل ہشتم * وصی اور وکیل اور مریض کی بیع وشری کے بیان میں	۳۳۳
باب : ۹ * ان چیزوں کے بیان میں جن کی بیع جائز ہے	۳۴۸
فصل اول * دین کی بیع بعوض دین کے	
فصل دوم * پھلوں اور انگور کے خوشوں اور پتوں اور فالیزوں کی بیع	۳۵۲
فصل سوم * مرہون اور اجارہ دی ہوئی اور غصب کئے ہوئے اور بھاگے ہوئے غلام یا باندی اور اراضی قطعیہ اور اجارہ اور اکارہ کی بیع کے بیان میں	۳۵۹
فصل چہارم * حیوانات کی بیع کے بیان میں	۳۶۴
فصل پنجم * احرام باندھنے والے کا شکار کو بیع کرنے اور محرمات کی بیع کے بیان میں	۳۶۶
باب : ۱۱ * بیع غیر جائز کے احکام میں	۴۱۰
باب : ۱۲ * بیع موقوف کے احکام	۴۱۵
دو شریکوں میں ایک کے بیع کرنے کے بیان میں	
باب : ۱۳ * اقالہ کے بیان میں	۴۲۱
باب : ۱۴ * بیع مرابحہ اور تولیہ کے بیان میں	۴۲۵
وضعیہ کے بیان میں	
باب : ۱۵ * استحقاق کے بیان میں	۴۳۲
	۴۳۷

مضمون	صفحہ
فصل ششم * ربوا اور اس کے احکام کے بیان میں	۳۷۰
فصل ہفتم * پانی اور برف کی بیع کے بیان میں	۳۷۶
فصل ہشتم * مبیع یا ثمن کے نا معلوم ہونے کے بیان میں	۳۷۷
فصل نہم * ان چیزوں کی بیع کے بیان میں جو دوسری چیز سے متصل ہوں	۳۸۷
فصل دہم * ایسی دو چیزوں کے فروخت کرنے کے بیان میں کہ جن میں ایک کی بیع جائز ہی نہ ہو	۳۹۱
باب : ۱۰ * ان شرطوں کے بیان میں جن سے بیع فاسد ہوتی ہے	۳۹۳
باب : ۱۶ * ثمن میں زیادتی اور کمی اور ثمن سے بری کرنے کا بیان	
باب : ۱۷ * باپ اور وصی اور قاضی کے نابالغ لڑکے کا مال بیچنے اور اس کے لیے خریدنے کے بیان میں	۴۴۱
باب : ۱۸ * بیع سلم کے بیان میں	۴۴۵
فصل اول * اس کی تفسیر اور رکن اور شرائط	
فصل دوم * ان چیزوں کے بیان میں جن میں سلم جائز ہے اور جن میں نہیں	۴۴۹

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 4 Table of Contents (Index)

Subject / Topic	Page	Subject / Topic	Page
Section Three ★ Regarding the rulings related to taking possession of the 'Muslam-feeh' (purchased goods) and 'Raas-ul-Maal' (capital)	453	Chapter: (19) Regarding loans, borrowing, and getting something manufactured	471
Section Four ★ Regarding disagreements occurring between the 'Rabb-us-Sallam' (buyer) and the 'Muslam-ilaihi' (seller)	459	Chapter: (20) Regarding those types of sales (Bai') that are detestable (Makruh)	479
Section Five ★ Regarding cancellation (Iqala), settlement (Sulh), and option for defect (Khiyar-e-Aib) in advance sales (Bai' Sallam)	465	Section One ★ Regarding hoarding (Ihtikar)	485
Section Six ★ Regarding the appointment of an agent (Wakil) in advance sales (Bai' Sallam)	468	If a baked clay bull or horse is purchased for the amusement of children, it is not valid, nor does it have any value...	486

फ़तवा-ए-आलमगीरी..... जिल्द 4 फ़ेहरिस्त (विषय-सूची)

मज़मून (विषय)	सफ़ा	मज़मून (विषय)	सफ़ा
फ़स्ल सोम ★ उन अहकाम के बयान में जो 'मुस्लिम फ़ीह' और 'रास-उल-माल' पर क़ब्ज़ा करने के मुताल्लिक़ हैं	453	बाब: (19) क़र्ज़ और क़र्ज़ लेने और कोई चीज़ बनवाने के बयान में	471
फ़स्ल चहारुम ★ 'रब्ब-उस-सल्लम' और 'मुस्लिम इलैहि' के दरमियान इख़्तिलाफ़ वाक़े होने के बयान में	459	बाब: (20) ऐसी 'बै' (बिक्री) के बयान में जो मकरूह (नापसंद) हैं	479
फ़स्ल पंजुम ★ बै-ए-सल्लम में इक़ाला और सुल्ह और ख़ियार-ए-ऐब	465	फ़स्ल अव्वल ★ एहतेकार (जमाखोरी) के बयान में	485
फ़स्ल शशुम ★ बै-ए-सल्लम में वकील करने के बयान में	468	अगर पुख़्ता मिट्टी का बैल या घोड़ा बच्चों के बहलाने के लिए ख़रीदा तो वह सही नहीं है और न ही उसकी कुछ क़ीमत है.....	486

فتاوی عالمگیری..... جلد ۴ فہرست

مضمون	صفحہ
فصل سوم ★ ان احکام کے بیان میں جو مسلم فیہ اور راس المال پر قبضہ کرنے کے متعلق ہیں	۴۵۳
فصل چہارم ★ رب السلم اور مسلم الیہ کے درمیان اختلاف واقع ہونے کے بیان میں	۴۵۹
فصل پنجم ★ بیع سلم میں اقالہ اور صلح اور خیار عیب	۴۶۵
فصل ششم ★ بیع سلم میں وکیل کرنے کے بیان میں	۴۶۸
باب : (۱۹) قرض اور قرض لینے اور کوئی چیز بنوانے کے بیان میں	۴۷۱
باب : (۲۰) ایسی بیع کے بیان میں جو مکروہ ہیں	۴۷۹
فصل اول ★ احتکار کے بیان میں	۴۸۵
اگر پختہ مٹی کا بیل یا گھوڑا بچوں کے بہلانے کو خریدا تو صحیح نہیں ہے اور نہ اس کی کچھ قیمت ہے.....	۴۸۶

Fatawa Alamgiri..... Volume 5 | 9 | Kitab al-Shirka

Kitab al-Shirka (The Book of Partnership)

There are six chapters in this.

किताब अश्-शिरका

इसमें छह अध्याय हैं।

کتاب الشرکة

اس میں چھ ابواب ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | Book of Partnership (Kitab al-Shirka)

...to sell to [someone] is permissible without the partner's permission, except in cases of commingling and mixing (Khalat-o-Ikhtilat), as mentioned in 'Al-Kafi'.

Types of Contractual Partnerships (Shirkat al-Uqud)

There are three types of contractual partnerships: first, *Shirkat bil-Mal* (Partnership in Capital); second, *Shirkat bi-Wujuh* (Partnership in Credit/Reputation); and third, *Shirkat bil-A'mal* (Partnership in Services/Labor). Each of these has two subtypes: *Shirkat-e-Mufawadha* (Universal/Equal Partnership) and *Shirkat-e-Anan* (Limited Partnership). This is stated in 'Al-Zakhira'. The core pillar (Rukn) of a partnership contract is 'Ijab-o-Qabul' (Proposal and Acceptance). This occurs when one party says, "I have made you my partner in such and such," and the other says, "I accept," as stated in 'Al-Kafi'. Having witnesses to this is 'Mandub' (recommended/virtuous), as per 'Nahr al-Faiq'. A condition for the validity of these partnerships is that the subject of the contract must be capable of agency (Wikalat), as mentioned in 'Al-Muhit'. Another condition is that the amount of profit must be known; if it is unknown (Majhul), the partnership will be invalid (Fasid). It is also required that the profit share be defined as a common fractional part (like a percentage) of the whole. It should not be a fixed amount, such as 10, 20, or 100 (Dirhams or Dinars, etc.); if a fixed amount is specified, the partnership will be invalid, according to 'Al-Bada'i'. The rule of a partnership contract is that the subject of the contract and whatever is gained through it shall be shared between both parties, as stated in 'Muhit al-Sarakhsi'.

Let it be clear that *Shirkat bil-Mal* is formed when two people pool some capital and both say they have entered into a partnership, on the condition that they will trade together or separately, or if they state no specific condition and leave it absolute that they have formed a partnership. This is on the condition that whatever profit Allah grants them will be shared between them according to the agreed terms. Alternatively, if one of them says "Yes" [to a proposal], as in 'Al-Bada'i'.

Chapter Two:

Regarding the expressions by which a partnership is validly constituted and those by which it is not.

Imam Muhammad (R.A.) stated that if two people enter into a partnership without capital, on the condition that whatever they both purchase today shall be shared between them—whether they specified a particular type of goods or work or left it

absolute—it is permissible. Similarly, if they specified 'this month' instead of 'today', it is valid. Also, if no specific time was mentioned for the partnership, it remains valid based on the above. However, it should be known that Bishr narrated from Imam Abu Yusuf (R.A.) from Imam Azam [Abu Hanifa] (R.A.) that this is permissible. Although Imam Tahawi (R.A.) called this narration weak, other scholars (Mashaykh) besides Tahawi have authenticated it, and this is the correct view. If both did not use the word 'partnership' (Shirkat) but used words that imply partnership in usage—for example, one says to the other, "Whatever I bought today is between me and you," and the other agrees—will a partnership be formed or not? Imam Muhammad (R.A.) did not mention this in 'Al-Asl', but Abu Sulayman narrated from Imam Muhammad (R.A.) that it is permissible and a partnership is established by this much. Do you not see that if they had used the word 'purchase' from both sides, it would have been valid, and a partnership would have been established based on the implication of the rule of partnership, even if the word 'partnership' was not explicitly spoken? Therefore, it will be established here as well, and this is the correct view. This partnership will be valid only for purchases, and neither of the two shall have the right to sell any part of what the other has bought from his share, except with his...

---

1. Meaning it is not devoid of goodness. 2. For example, an eighth share, a tenth share, or a ninth share, etc. 3. This condition applies to both absolute and conditional partnerships mentioned above. (1) The situation that arises due to commingling and mixing (Khalat-o-Ikhtilat).

फ़तावी आलमगीरी ..... जिल्द 3 | किताब अल-शिरकत (साझेदारी की पुस्तक)

...के हाथ बेचना साझेदार की अनुमति के बिना जायज़ है, सिवाय 'खल्त-ओ-इख़्तिलात' (मिश्रण) की स्थिति के, जैसा कि 'काफी' में उल्लेखित है।

अनुबंधात्मक साझेदारी (शिरकत-ए-उक़ूद) के प्रकार

अनुबंधात्मक साझेदारी (शिरकत-ए-उक़ूद) के तीन प्रकार हैं: पहला 'शिरकत बिल-माल' (पूंजी की साझेदारी), दूसरा 'शिरकत बि-वजह' (साख की साझेदारी), और तीसरा 'शिरकत बिल-अमाल' (कार्यों की साझेदारी)। इनमें से प्रत्येक के फिर दो प्रकार हैं: 'शिरकत-ए-मुफ़ावज़ा' (पूर्ण/समान साझेदारी) और 'शिरकत-ए-अनान' (सीमित साझेदारी)। यह 'ज़खीरा' में वर्णित है। साझेदारी के अनुबंध का मुख्य स्तंभ 'ईजाब-ओ-क़ुबूल' (प्रस्ताव और स्वीकृति) है। यह इस प्रकार है कि एक व्यक्ति कहे, "मैंने तुम्हें इस और इस काम में अपना साझेदार बनाया," और दूसरा कहे, "मैंने स्वीकार किया," जैसा कि 'काफी' में है। इस पर गवाह बनाना 'मंदूब' (परामर्श योग्य/पुण्य कार्य) है, जैसा कि 'नहर अल-फ़ाइक़' में है। इन साझेदारियों की वैधता की शर्त यह है कि जिस चीज़ पर साझेदारी का अनुबंध किया गया है, वह वकालत (एजेंसी) के योग्य हो, जैसा कि 'मुहीत' में है। यह भी शर्त है कि लाभ की मात्रा ज्ञात हो; यदि यह अज्ञात है, तो साझेदारी अमान्य (फ़ासिद) होगी। यह भी आवश्यक है कि लाभ का हिस्सा ऐसा तय किया जाए जो कुल लाभ में साझा हो (जैसे प्रतिशत)। ऐसा नहीं होना चाहिए कि लाभ की एक निश्चित राशि तय कर दी जाए, जैसे 10, 20, या 100 (दिरहम या दीनार आदि), अन्यथा साझेदारी अमान्य होगी, जैसा कि 'बदई' में है। साझेदारी अनुबंध का नियम यह है कि जिस वस्तु पर अनुबंध हुआ है और जो उससे प्राप्त होगा, वह दोनों के बीच साझा होगा, यह 'मुहीत सरख़्सी' में है।

यह स्पष्ट हो कि पूंजी की साझेदारी (शिरकत बिल-माल) इस प्रकार है कि दो लोग कुछ पूंजी मिलाकर कहें कि हम दोनों ने इसमें साझेदारी कर ली है, इस शर्त पर कि हम दोनों मिलकर या अलग-अलग खरीद-बिक्री करेंगे, या फिर कोई शर्त बताए बिना इसे सामान्य छोड़ दें कि हमने साझेदारी कर ली है। बशर्ते कि अल्लाह हमें जो भी लाभ प्रदान करेगा, वह हमारे बीच तय शर्तों के अनुसार साझा होगा। या फिर उनमें से एक कहे, "हाँ", जैसा कि 'बदई' में है।

अध्याय दो:

उन शब्दों के विवरण में जिनसे साझेदारी वैध होती है और जिनसे नहीं होती

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यदि दो व्यक्तियों ने बिना पूंजी के इस शर्त पर साझेदारी की कि आज के दिन हम जो कुछ भी खरीदेंगे वह हमारे बीच साझा होगा, चाहे उन्होंने किसी विशेष वस्तु या कार्य का उल्लेख किया हो या इसे सामान्य छोड़ दिया हो, तो यह जायज़ है। इसी प्रकार, यदि 'आज के दिन' के बजाय 'इस महीने में' तय किया गया हो, तो भी यह मान्य है। और यदि साझेदारी के लिए कोई समय निर्धारित नहीं किया गया, तब भी यह वैध है। हालांकि, यह जानना चाहिए कि बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) के माध्यम से इमाम आज़म (रह.) से रिवायत की है कि यह जायज़ है। हालांकि इमाम तहावी (रह.) ने इस रिवायत को कमज़ोर कहा है, लेकिन तहावी के अलावा अन्य विद्वानों (मशायख़) ने इसकी पुष्टि की है और यही सही है। यदि दोनों ने 'शिरकत' शब्द का प्रयोग नहीं किया, लेकिन ऐसा शब्द कहा जिससे व्यवहार में साझेदारी समझी जाती है, जैसे कि एक ने दूसरे से कहा, "आज मैंने जो कुछ भी खरीदा, वह मेरे और तुम्हारे बीच (साझा) है," और दूसरे ने अपनी सहमति दी, तो क्या साझेदारी होगी या नहीं? इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'अस्ल' में इसका उल्लेख नहीं किया है, लेकिन अबू सुलेमान ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि यह जायज़ है और इससे साझेदारी स्थापित हो जाएगी। क्या आप नहीं देखते कि यदि दोनों ने 'खरीद' शब्द का प्रयोग किया होता, तो वह मान्य होता और साझेदारी का नियम लागू होने के कारण साझेदारी स्थापित हो जाती, भले ही 'शिरकत' शब्द न कहा गया हो। अतः यहाँ भी यह स्थापित होगी और यही सही मत है। यह साझेदारी केवल खरीद में मान्य होगी, और दोनों में से किसी को यह अधिकार नहीं होगा कि दूसरे द्वारा खरीदे गए माल के अपने हिस्से में से कुछ बेचे, सिवाय उसकी (अनुमति के)...

---

1. अर्थात, यह भलाई से खाली नहीं है। 2. उदाहरण के लिए आठवां हिस्सा, दसवां हिस्सा, या नौवां हिस्सा आदि। 3. यह शर्त सामान्य और विशेष दोनों प्रकार की साझेदारियों पर लागू होती है। (1) वह स्थिति जो मिश्रण (खल्त-ओ-इख़्तिलात) के कारण उत्पन्न होती है।

کے ہاتھ فروخت کرنا بغیر اجازت شریک کے جائز ہے باستثناء صورت خلط و اختلاط (۱) کے یہ کافی میں ہے۔

شرکت عقود کی اقسام

شرکت عقود کی تین قسمیں ہیں ایک شرکت بالمال دوم شرکت بوجوہ و سوم شرکت باعمال اور ان میں سے ہر ایک کی دو قسمیں ہیں شرکت مفاوضہ و شرکت عنان یہ ذخیرہ میں ہے اور شرکت عقد کا رکن ایجاب و قبول ہے اور یہ اس طرح ہے کہ ایک کہے کہ میں نے تجھے مشارک کیا چنیں و چناں میں اور دوسرا کہے کہ میں نے قبول کیا کذا فی الکافی اور اس پر گواہ کر لینا مندوب ۱ ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور ان میں شرکتوں کے جواز کی شرط یہ ہے کہ جس چیز پر عقد شرکت قرار دیا گیا ہے وہ قابل وکالت ہو کذا فی المحیط اور یہ شرط ہے کہ نفع کی مقدار معلوم ہو پس اگر مجہول ہو گی تو شرکت فاسد ہو گی اور یہ شرط ہے کہ جزو نفع ایک ایسا جزء قرار دیا جائے جو تمام میں شائع ہو ایسا نہ ہو کہ معین ہو چنانچہ ایک مانند دس یا ہمیں یا سو وغیرہ (درہم و دینا وغیرہ) کے معین کر دیا تو شرکت فاسد ہو گی یہ بدائع میں ہے اور شرکت عقد کا حکم یہ ہے کہ معقود علیہ اور جو اس معقود علیہ کے ذریعہ سے مستفاد ہو گا وہ سب دونوں میں مشترک ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

واضح ہو کہ شرکت بالمال اس طرح ہے کہ دو آدمی کس قدر اس مال کو ملا کر دونوں یوں کہیں کہ ہم دونوں نے اس میں باہم شرکت کر لی اس شرط پر کہ ہم دونوں اس سے ایک ساتھ یا جدا جدا خرید و فروخت کریں یا یہ شرط نہ بیان کریں مطلق چھوڑ دیں کہ ہم نے باہم اس میں شرکت کر لی۔

بشرطیکہ آنکہ جو کچھ اللہ تعالیٰ ہم کو اس میں نفع روزی کرے وہ ہم دونوں کے درمیان ایسی ایسی شرط پر مشترک ہو گا یا دونوں میں سے ایک اس طرح کہے کہ ہاں کذا فی البدائع۔

فصل دوم :

ان الفاظ کے بیان میں جن سے شرکت صحیح ہے اور جن سے نہیں صحیح ہوتی ہے

امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اگر دو آدمیوں نے بغیر مال کے اس شرط سے شراکت کی کہ جو کچھ ہم دونوں آج کے روز خریدیں وہ ہم دونوں میں مشترک ہو گا خواہ کسی صنف یا عمل کی خصوصیت بیان کر دی یا مطلق چھوڑ دیا تو یہ جائز ہے اور اسی طرح اگر بجائے آج کے روز کے اس مہینے میں بھی کیا تو روا ہے اور اسی طرح اگر شرکت کے واسطے کوئی وقت نہ بیان کیا بایں طور کہ ہم دونوں نے شرکت کے واسطے کوئی وقت مقرر کیا تو بنا بر مذکورہ بالا جائز ہے لیکن جاننا چاہیے کہ بشر نے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے واسطے سے امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کی کہ یہ جائز ہے اگر طحاوی رحمۃ اللہ علیہ نے اس روایت کو ضعیف کہا اور سوائے طحاوی کے دیگر مشائخ نے اس روایت کی تصحیح کی ہے اور یہی صحیح ہے اور اگر دونوں نے لفظ شرکت کا نہ کہا لیکن ایسا لفظ کہا جس سے استعمال میں شرکت سمجھی جاتی ہے مثلاً ایک نے دوسرے سے کہا کہ جو کچھ میں نے آج خریدا وہ میرے تیرے درمیان ہے اور دوسرے نے اس کی موافقت کی مثلاً کہا کہ اچھا تو آیا شرکت ہو گی یا نہ ہو گی امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے اس کو اصل میں ذکر نہیں فرمایا اور ابوسلیمان نے امام محمد رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کی ہے کہ جائز ہے اور اس قدر سے شرکت ثابت ہو جائے گی آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر وہ دونوں لفظ خرید کو جانہیں سے ذکر کرتے تو روا تھا اور شرکت ثابت ہوتی باعتبار ذکر حکم شرکت کے اگر چہ لفظ شرکت نہیں کہا پس یہاں بھی ثابت ہو گی اور یہی صحیح ہے اور یہ شرکت

فقط خرید میں جائز ہو گی پس دونوں میں سے کسی کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ دوسرے نے جو خریدا ہے اس کے حصہ میں سے کچھ فروخت کرے الّا اس کی

۱۔ یعنی کچھ بھلائی سے خالی نہیں ہے ۱۲۔ ۲۔ مثلاً آٹھواں حصہ یا دسواں حصہ یا نواں حصہ وغیرہ ۱۲۔ ۳۔ یہ شرط اوپر کی مطلق و مشروط دونوں کے ساتھ ہے ۱۲۔ (۱) جو صورت بوجہ خلط و اختلاط کے ہو گی ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (2) Book of Partnership " 11 "

...will be able to sell with permission. This is in *Al-Ghiyathiyyah*. If someone says to another, "Whatever thing I buy, it is between me and you," or says "it is between us," and the other person replies, "Yes, fine." Then, if his intention is that both are partners in trade, this will be a partnership (Shirka). It will be valid even without specifying the genus of the item bought, or the type, or the amount of the price, just as it occurs in the explicit use of the words "buying and selling." However, if the intention is that the specific item bought becomes shared between both of them subsequently, and at the end both are not like two business partners, but rather the item bought itself becomes shared between both, as if both had inherited it or it was gifted to both, then in this case, agency (Wakala) will be established, not partnership. Thus, if the conditions for a valid agency are met, the agency will be valid, otherwise not. Agency is of two types: first, specific agency (*Wakala Khassa*), second, general agency (*Wakala 'Amma*). The condition for the validity of a specific agency is that the genus of the item to be bought must be specified, along with its type and the amount of the price. The condition for the validity of a general agency is that the principal (Mu'akkil) entrusts all judgment to the agent (Wakil), or specifies the time, or the amount of the price, or the genus of the sale; this is as stated in *Al-Bada'i'*. In *Al-Muntaqa*, it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if two persons say, "Whatever we both buy is between us fifty-fifty," then this is permissible. Also, in *Al-Muntaqa*, it is mentioned from Imam Azam (may Allah have mercy on him), narrated by Hasan bin Ziyad, that if one says to another, "Whatever thing I buy from the categories of trade is between me and you," and the other accepts, this is permissible. Similarly, if he says, "Whatever is bought today," the same ruling applies that it is permissible, and whatever he bought that day becomes shared between them half and half. The translator notes that the phrase "between me and you" generally means shared half and half, and the translator has used "between me and you" in this same sense; this should be remembered. Likewise, if each of the two says to the other without specifying any time, it is also permissible. Similarly, if he says, "Whatever amount of flour I buy is between me and you," it is also permissible. Neither of the two will have the authority to sell the portion of what the other has bought without their permission, because they have entered into a partnership for buying, not for selling. However, if he sells it after obtaining permission from the other, it is permissible (1). This is in *Al-Muhit*. If someone says to another, "If I buy a slave, he is between me and you," this is invalid unless he

specifies the type, for example, saying a Khurasani slave or a Barbari, etc.; this is as in *Fatawa Qazi Khan*. If he says, "Whatever thing I buy is between me and you," Imam Azam (may Allah have mercy on him) said it is not permissible, and this is also the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him); this is in *Al-Bada'i'*. In *Al-Muntaqa*, it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) via Bashir bin al-Walid that if one says, "Whatever thing I buy today is between me and you," this is permissible. Similarly, if a time of one year is specified, it is also permissible. If the time is not specified but the quantity of the item to be bought is specified, for example, saying "wheat up to a hundred maunds, whatever amount is bought is between me and you," then this is permissible; this is in *Al-Dhakhirah*. And if he said, "Whatever thing I buy on your behalf is between me and you," even if he went in that direction and set off, saying "whatever thing I bought in Basra," this is void until he specifies the price, genus, or duration, it will not be permissible; this is in *Al-Muhit*. If one person instructed another to buy a specific slave as shared between himself and him, and he (the instructed person) said, "Alright," but at the time of purchase took witnesses that he bought him specifically for himself, then the mentioned slave will still be shared between both; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

I. The translator says this condition is perhaps in accordance with the saying of al-Tahawi, and the weakening of the narration regarding time-specification is 12. (1) This permissibility will be as an agency, not a partnership 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (२) किताबुश-शिरका " 11 "

इजाज़त से फ़रोख़्त कर सकेगा। यह ग़ियाथिया में है और अगर किसी ने दूसरे से कहा कि जो कोई चीज़ मैंने ख़रीदी पस वह मेरे तेरे दरमियान है या कहा वह हमारे दरमियान है और दूसरे ने कहा कि हाँ अच्छा पस अगर उसकी मुराद यह है कि हम दोनों बमअनी हर दो शरीक-ए-तिजारत हों तो यह शिरकत होगी हत्ता कि बिदूं-ए-बयान-ए-जिन्स-ए-ख़रीद कर्दा शुदा या नौ'अ या मिक़दार-ए-समन के सही होगी जैसे सरीह लफ़्ज़ ख़रीद-फ़रोख़्त कहने में होता है और अगर यह मुराद ली है कि ख़रीद कर्दा शुदा ब-ऐनिहि फ़ासिला दोनों में मुशतरक हो और अख़ीर में दोनों मानिंद दो शरीक-ए-तिजात के न हों बल्कि ख़रीदी हुई चीज़ ब-ऐनिहि दोनों में मुशतरक हो चुनाँचे दोनों ने मीराथ पाई या दोनों को हिबा की गई तो इस सूरत में वकालत साबित होगी न शिरकत। पस अगर वकालत सही होने की शर्त पाई गई तो वकालत सही होगी वरना नहीं और वकालत दो वजह से होती है एक वकालत-ए-ख़ासा दोइम आम्मा। पस वकालत-ए-ख़ासा सही होने की शर्त यह है कि ख़रीद कर्दा शुदा चीज़ की जिन्स बयान हो और उसकी नौ'अ और मिक़दार-ए-समन बयान हो और वकालत-ए-आम्मा सही होने की शर्त यह है कि मुवक्किल तमाम राय वकील के सुपुर्द कर दे या वक़्त या मिक़दार-ए-समन या जिन्स-ए-बय'अ बयान कर दे कज़ा फ़िल-बदाई'अ। और मुंतक़ा में इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि से रिवायत है कि अगर दो शख़्सों ने कहा कि जो कुछ हम दोनों ने ख़रीदा वह हम दोनों के दरमियान निस्फ़न निस्फ़ है तो यह जाइज़ है और नीज़ मुंतक़ा में इमाम आज़म रहमतुल्लाह अलैहि से ब-रिवायत हसन बिन ज़ियाद मज़कूर है कि एक ने दूसरे से कहा कि जो चीज़ मैंने अस्नाफ़-ए-तिजारत से ख़रीदी और मेरे और तेरे दरमियान है पस उसको दूसरे ने क़बूल किया तो यह जाइज़ है और इसी तरह अगर कहा कि आज के रोज़ ख़रीदी तो भी यही हुक्म है कि जाइज़ है और जो चीज़ उसने उस रोज़ ख़रीदी वह दोनों में निस्फ़न निस्फ़ हो गई। 'क़ालल मुतरजिम' (अनुवादक ने कहा) से लफ़्ज़ यानी 'व बैनका' अलल इतलाक़ बमअनी मुशतरक निस्फ़न निस्फ़ होता है और मुतरजिम ने 'मेरे तेरे दरमियान' से इसी मानी में लिया है पस महफ़ूज़ रखना चाहिए। और इसी तरह अगर दोनों में से हर एक ने दूसरे से कहा और कोई वक़्त बयान न किया तो भी रवा (जाइज़) है और इसी तरह अगर कहा कि मैंने जिस क़दर आटा ख़रीदा वह मेरे और तेरे दरमियान है तो भी रवा है और इन दोनों में से किसी को यह इख़्तियार न होगा कि दूसरे ने जो ख़रीदा है उसके हिस्सा फ़रोख़्त करे बिदूं उसकी इजाज़त के इस वास्ते कि दोनों ने ख़रीदने में शिरकत की है न फ़रोख़्त करने में, हाँ अगर दूसरे से इजाज़त लेकर फ़रोख़्त किया तो जाइज़ है (१)। यह मुहीत में है। और अगर किसी ने दूसरे से कहा

कि अगर मैंने ग़ुलाम ख़रीदा तो वह मेरे व तेरे दरमियान है तो यह फ़ासिद ही इल्ला आनके(जब तक कि) नौ'अ बयान कर दे मसलन कहे कि ग़ुलाम-ए-ख़ुरासानी या बर्रहु वग़ैरह कज़ा फ़ी फ़तावा क़ाज़ी ख़ान। और अगर कहा कि मैंने जो कोई चीज़ ख़रीदी वह मेरे व तेरे दरमियान है तो इमाम आज़म रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया कि नहीं जाइज़ है और यही इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि का क़ौल है कज़ा फ़िल-बदाई'अ। और मुंतक़ा में इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि से ब-रिवायत बशीर बिन अल-वलीद मज़कूर है कि एक ने कहा कि मैंने आज के रोज़ जो कोई चीज़ ख़रीदी वह मेरे व तेरे दरमियान है तो यह जाइज़ है और इसी तरह अगर एक साल का वक़्त बयान किया तो भी जाइज़ है और अगर वक़्त बयान न किया लेकिन ख़रीदी चीज़ की मिक़दार बयान की मसलन कहा कि गेंहूँ सौ मन तक जिस क़दर ख़रीदे वह मेरे तेरे दरमियान हैं तो यह जाइज़ है यह ज़ख़ीरा में है। और अगर कहा कि जो चीज़ मैंने तेरी जेहत (तरफ) पर ख़रीदी वह मेरे व तेरे दरमियान है हालांकि जिस तरफ़ वह गया है उसी तरफ़ निकल कर चल दिया कि जो चीज़ मैंने बसरे में ख़रीदी तो यह बातिल है जब तक समन या जिन्स या आयाम बयान न करे जाइज़ न होगी यह मुहीत में है। एक ने दूसरे को हुक्म किया कि फ़लाँ ग़ुलाम मुअय्यन मेरे व अपने दरमियान मुशतरक ख़रीदे पस उसने कहा कि अच्छा फिर ख़रीदने के वक़्त गवाह कर लिए कि मैंने उसको ख़ास अपने ही वास्ते ख़रीदा है तो ग़ुलाम मज़कूर दोनों में मुशतरक होगा यह मुहीत सरख़सी में है।

I. 'क़ालल मुतरजिम' (अनुवादक ने कहा) यह क़ैद शायद मुवाफ़िक़ क़ौल तहवी व तज़ईफ़-ए-रिवायत तौक़ीत है। (१) यह जवाज़ ब-तोर-ए-वकालत होगा न शिरकत।

اجازت سے فروخت کر سکے گا۔ یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ جو کوئی چیز میں نے خریدی پس وہ میرے تیرے درمیان ہے یا کہا وہ ہمارے درمیان ہے اور دوسرے نے کہا کہ ہاں اچھا پس اگر اس کی مراد یہ ہے کہ ہم دونوں بمعنی ہر دو شریک تجارت ہوں تو یہ شرکت ہو گی حتیٰ کہ بدون بیان جنس خرید کردہ شدہ یا نوع یا مقدار ثمن کے صحیح ہو گی جیسے صریح لفظ خرید فروخت کہنے میں ہوتا ہے اور اگر یہ مراد لی ہے کہ خرید کردہ شدہ بعینہ فاصلہ دونوں میں مشترک ہو اور اخیر میں دونوں مانند دو شریک نجات کے نہ ہوں بلکہ خریدی ہوئی چیز بعینہ دونوں میں مشترک ہو چنانچہ دونوں نے میراث پائی یا دونوں کو ہبہ کی گئی تو اس صورت میں وکالت ثابت ہوگی نہ شرکت پس اگر وکالت صحیح ہونے کی شرط پائی گئی تو وکالت صحیح ہوگی ورنہ نہیں اور وکالت دو وجہ سے ہوتی ہے ایک وکالت خاصہ دوئم عامہ پس وکالت خاصہ صحیح ہونے کی شرط یہ ہے کہ خرید کردہ شدہ چیز کی جنس بیان ہو اور اس کی نوع اور مقدار ثمن بیان ہو اور وکالت عامہ صحیح ہونے کی شرط یہ ہے کہ موکل تمام رائے وکیل کے سپرد کر دے یا وقت یا مقدار ثمن یا جنس بیع بیان کر دے کذا فی البدائع اور منتقٰی میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر دو شخصوں نے کہا کہ جو کچھ ہم دونوں نے خریدی وہ ہم دونوں کے درمیان نصفاً نصف ہے تو یہ جائز ہے اور نیز منتقٰی میں امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ سے بروایت حسن بن زیاد مذکور ہے کہ ایک نے دوسرے سے کہا کہ جو چیز میں نے اصناف تجارت سے خریدی اور میرے اور تیرے درمیان ہے پس اس کو دوسرے نے قبول کیا تو یہ جائز ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ آج کے روز خریدی تو بھی یہی حکم ہے کہ جائز ہے اور جو چیز اُس نے اُس روز خریدی وہ دونوں میں نصفا نصف ہو گئی قال المترجم سے لفظ یعنی و بینك علی الاطلاق

بمعنی المشترك نصفاً نصف ہوتا ہے اور مترجم نے میرے تیرے درمیان سے اسی معنی میں لیا ہے پس محفوظ رکھنا چاہیے اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے سے کہا اور کوئی وقت بیان نہ کیا تو بھی روا ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے جس قدر آٹا خریدا وہ میرے اور تیرے درمیان ہے تو بھی روا ہے اور ان دونوں میں سے کسی کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ دوسرے نے جو خریدا ہے اس کے حصہ فروخت کرے بدون اُس کی اجازت کے اس واسطے کہ دونوں نے خریدنے میں شرکت کی ہے نہ فروخت کرنے میں ہاں اگر دوسرے سے اجازت لے کر فروخت کیا تو جائز ہے (۱)۔ یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ اگر میں نے غلام خریدا تو وہ میرے و تیرے درمیان ہے تو یہ فاسد ہی الا آنکہ نوع بیان کر دے مثلاً کہے کہ غلام خراسانی یا بر ہو وغیرہ کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اگر کہا کہ میں نے جو کوئی چیز خریدی وہ میرے و تیرے درمیان ہے تو امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ نہیں جائز ہے اور یہی امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کا قول ہے کذا فی البدائع اور منتقٰی میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے بروایت بشیر بن الولید مذکور ہے کہ ایک نے کہا کہ میں نے آج کے روز جو کوئی چیز خریدی وہ میرے و تیرے درمیان ہے تو یہ جائز ہے اور اسی طرح اگر ایک سال کا وقت بیان کیا تو بھی جائز ہے اور اگر وقت بیان نہ کیا لیکن خریدی چیز کی مقدار بیان کی مثلاً کہا کہ گیہوں سو من تک جس قدر خریدے وہ میرے تیرے درمیان ہیں تو یہ جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ جو چیز میں نے تیری جہت پر خریدی وہ میرے و تیرے درمیان ہے حالانکہ جس طرف وہ گیا ہے اسی طرف نکل کر چل دیا کہ جو چیز میں نے بصرے میں خریدی تو یہ باطل ہے جب تک ثمن یا جنس یا ایام بیان نہ کرے جائز نہ ہوگی یہ محیط میں ہے ایک نے دوسرے کو حکم کیا کہ فلاں غلام معین میرے و اپنے درمیان مشترک خریدے پس اُس نے کہا کہ اچھا پھر خریدنے کے وقت گواہ کر لیے

کہ میں نے اُس کو خاص اپنے ہی واسطے خریدا ہے تو غلام مذکور دونوں میں مشترک ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اِ قال المترجم یہ قید شاید موافق قول طحاوی و تضعیف روایت تو قیت ہے ۱۲۔ (۱) یہ جواز بطور وکالت ہوگا نہ شرکت ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 Kitab al-Shirkat (The Book of Partnership)

It is mentioned in 'al-Mujarrad' that Imam al-A'zam (may Allah have mercy on him) stated: When someone was instructed to purchase something and remained silent—neither saying 'yes' nor 'no'—until the time of purchase when he called witnesses stating, "I have purchased this exclusively for myself," then it shall belong to him. However, if he said, "Bear witness that I have purchased this for so-and-so (the principal)," and then purchased it, it shall belong to the principal; this is in 'al-Zakhiroh'. If he remained silent at the time of purchase and after purchasing said, "Bear witness that I bought it for so-and-so," it shall belong to the principal, provided the slave mentioned is sound and healthy at that time. If a defect arises in the slave or if he said this after the slave's death, his word shall not be accepted unless the principal confirms it; this is in 'al-Tatarkhaniyya'. Zaid said to Amr, "Purchase Khalid's slave to be shared between me and yourself." Amr agreed and went to buy. Then Bakr said to him, "Purchase Khalid's slave to be shared between me and yourself." Amr agreed and bought it; in this case, the slave shall be shared between Zaid and Bakr, as mentioned in 'al-Khulasa'. The scholars (may Allah have mercy on them) stated that this ruling applies if he accepted Bakr’s agency in the absence of Zaid. If he accepted it in Zaid's presence, the slave would be shared half-and-half between Bakr and Amr, as mentioned in 'al-Muhit'. In the meantime (without prior knowledge), Amr met Shu'ayb, who also said, "Purchase Khalid's slave to be shared between me and yourself." If Amr agreed to Shu'ayb in the absence of Zaid and Bakr, the slave remains shared between Zaid and Bakr, and nothing shall be for Amr and Shu'ayb. But if he agreed in the presence of both, the slave shall be shared half-and-half between Amr and Shu'ayb; this is in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. It is mentioned in 'al-Muntaqa' that Hisham (may Allah have mercy on him) said: I asked Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) about Zaid instructing Amr to buy a cloth of a specified description for both of them on the condition that Zaid alone pays the cash price. He replied that it is permissible, the cloth will be shared between both, but the mentioned condition is void—meaning Amr must pay the price. Also in 'al-Muntaqa', via Ibrahim, from Imam Muhammad, it is mentioned: If one said to another, "Buy so-and-so's slave-girl to be shared between me and you on the condition that only I shall sell her," he said the condition is corrupt (fasid) but the partnership is valid. He stated that in a partnership, every corrupt condition follows this rule: the partnership is valid, while the condition is void and ineffective. But if he

said, "on the condition that we both sell her," it is permissible, and the slave-girl will be shared between both as they sell her in their trade; this is in 'al-Muhit'.

Regarding the aforementioned issue if each party appointed the other as an agent

If one said to another, "Whichever of us buys this slave, the other shall be a partner in it," this is permissible. Whosoever buys him will be buying half for himself and half for the other. When the other takes possession, it is as if both have taken possession; thus, if the slave happens to die, the loss is shared by both. If both bought him together, or if one bought half first and then the other bought the remaining half, it remains shared between both. In this case, if one paid the full price even without the other's order, he may recover half the price from the other; this is in 'Fath al-Qadir'. If each obtained agency from the other for its sale, and one sold it on the condition that only half is being sold, he will be considered as selling the partner's share for half the price. If he sold the slave "except for half" (excluding half of the slave), then whatever price is obtained, the full price and the remaining half of the slave, according to Imam al-A'zam, shall be shared equally between both in that half. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ३ किताबुश-शिरकत (साझेदारी की पुस्तक)

'मुजर्रद' में है कि इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह ने फ़रमाया कि जब उसने उसे खरीदने का हुक्म दिया था, उस वक़्त उसने अगर चुप्पी साधी, न 'हाँ' कहा और न 'ना' कहा, यहाँ तक कि खरीदने के समय गवाह बना लिए कि मैंने इसे ख़ास अपने लिए ही खरीदा है, तो वह उसी का होगा। और अगर उसने कहा कि तुम लोग गवाह रहो कि मैंने इसे फ़लाँ यानी हुक्म देने वाले के लिए खरीदा है और फिर उसे खरीद लिया, तो वह हुक्म देने वाले का होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर खरीदने के समय चुप रहा और खरीदने के बाद कहा कि तुम गवाह रहो कि मैंने इसे फ़लाँ के लिए खरीदा है, तो वह फ़लाँ हुक्म देने वाले का होगा, बशर्ते कि उक्त गुलाम उस वक़्त सही-सलामत हो। और अगर गुलाम में कोई दोष पैदा हो जाए या मरने के बाद उसने ऐसा कहा, तो उसका कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा, सिवाय उस स्थिति के जब हुक्म देने वाला इसकी पुष्टि कर दे, यह 'ताता़रख़ानिया' में है। ज़ैद ने अम्र से कहा कि खालिद का गुलाम मेरे और अपने बीच यानी साझी तौर पर खरीद लाएं। अम्र ने कहा, "ठीक है," फिर खरीदने चला। फिर बक्र ने उससे कहा कि खालिद का गुलाम मेरे और अपने बीच खरीद लाएं। उसने कहा, "ठीक है," फिर उसे खरीद लिया, तो वह ज़ैद और बक्र के बीच साझा होगा, जैसा कि 'ख़ुलासा' में है। और मशाइख रहमतुल्लाह अलैह ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस समय है जब बक्र की वकालत उसने ज़ैद की अनुपस्थिति में स्वीकार की हो, और अगर ज़ैद की उपस्थिति में स्वीकार की, तो यह गुलाम बक्र और अम्र के बीच आधा-आधा होगा, जैसा कि 'मुहीत' में है। और इस दौरान (बिना जानकारी के) अम्र को शुऐब मिला और उसने भी यही कहा कि खालिद का गुलाम मेरे और अपने बीच खरीद लो, फिर अम्र ने उसे खरीद लिया, तो देखा जाएगा कि अगर अम्र ने ज़ैद और बक्र की अनुपस्थिति में शुऐब से कहा, "ठीक है," तो उक्त गुलाम ज़ैद और बक्र के बीच साझा होगा और अम्र व शुऐब के लिए कुछ न होगा। और अगर दोनों की उपस्थिति में "ठीक है" कहा, तो गुलाम अम्र और शुऐब के बीच आधा-आधा साझा होगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और 'मुन्तक़ा' में वर्णित है कि हिशाम रहमतुल्लाह अलैह ने कहा कि मैंने इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैह से पूछा कि ज़ैद ने अम्र को आदेश दिया कि एक कपड़ा जिसका विवरण बता दिया गया है, हमारे लिए मेरे और अपने बीच इस शर्त पर खरीद लो कि मैं ही नकद भुगतान करूँगा, तो उन्होंने फ़रमाया कि यह जायज़ है और यह कपड़ा दोनों के बीच साझा होगा और उक्त शर्त बातिल (अमान्य) है, यानी कीमत अम्र ही अदा करेगा। और 'मुन्तक़ा' में ही इब्राहिम की रिवायत से इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैह से वर्णित है कि एक ने दूसरे से कहा कि फ़लाँ की दासी मेरे और अपने बीच इस

शर्त पर खरीदो कि मैं ही उसे बेचूँगा, तो फ़रमाया कि शर्त फ़ासिद (दूषित) है और साझेदारी जायज़ है। और फ़रमाया कि साझेदारी में हर फ़ासिद शर्त का यही हुक्म है कि साझेदारी जायज़ होगी और शर्त बातिल व बेकार होगी। और अगर उसने कहा कि इस शर्त पर कि हम दोनों उसे बेचेंगे, तो यह जायज़ है और उक्त दासी दोनों में साझा होगी कि दोनों अपने व्यापार में उसे बेचेंगे, यह 'मुहीत' में है।

उपरोक्त मसले में यदि प्रत्येक ने दूसरे को वकालत दी हो

अगर एक ने दूसरे से कहा कि हम दोनों में से जो भी इस गुलाम को खरीदेगा, तो दूसरा यानी उसमें उसका साझी होगा, तो यह जायज़ है। अतः दोनों में से जो भी उसे खरीदेगा, वह आधा अपने लिए और आधा दूसरे के लिए खरीदने वाला होगा। जब दूसरा उस पर कब्ज़ा करेगा, तो वह दोनों के कब्ज़े जैसा होगा, यहाँ तक कि अगर इत्तेफ़ाक़ से वह गुलाम मर गया, तो दोनों का माल गया। और अगर दोनों ने उसे एक साथ खरीदा या मालिक ने उसमें से आधा पहले खरीदा फिर दूसरे ने शेष आधा खरीदा, तो भी दोनों में साझा होगा। और अगर इस स्थिति में दोनों में से एक ने, चाहे दूसरे के आदेश के बिना ही, पूरी कीमत चुका दी, तो वह आधी कीमत दूसरे से वापस लेगा, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और अगर प्रत्येक ने दूसरे से उसे बेचने की वकालत प्राप्त की, फिर एक ने उसे किसी के हाथों इस शर्त पर बेचा कि उसका केवल आधा हिस्सा है, तो वह साझेदार के हिस्से को आधी कीमत के बदले बेचने वाला होगा। और अगर इस गुलाम को बेचा सिवाय आधे के, यानी आधा गुलाम छोड़कर, तो जो कुछ कीमत प्राप्त हुई है, वह पूरी कीमत और आधा गुलाम इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के अनुसार इस स्थिति में उस आधे में दोनों बराबर के साझी होंगे। १२।

مجرد میں ہے کہ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ جب اُس نے اُس کو خریدنے کا حکم کیا تھا اُس وقت اُس نے اگر سکوت کیا ہاں نہ کہا اور نہ نہیں کہا یہاں تک کہ خریدنے کے وقت گواہ کر لیے کہ میں نے اُس کو خاص اپنے ہی واسطے خریدا ہے تو اُس کا ہو گا اور اگر اُس نے کہا کہ تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے اُس کو فلاں یعنی حکم دہندہ کے واسطے خریدا پھر اُس کو خرید لیا تو وہ حکم دہندہ کا ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اس کے خریدنے کے وقت سکوت کیا پھر بعد خریدنے کے کہا کہ تم گواہ رہو کہ میں نے اس کو فلاں کے واسطے خریدا ہے تو فلاں حکم دہندہ کے واسطے ہو گا بشرطیکہ غلام مذکور اس وقت صحیح و سالم ہو اور اگر غلام میں کوئی عیب پیدا ہو جائے یا مرنے کے بعد اُس نے ایسا کہا تو اس کا قول قبول نہ ہو گا الّا اس صورت میں کہ حکم دہندہ اس کی تصدیق کر لے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ زید نے عمرو سے کہا کہ خالد کا غلام میرے اور اپنے درمیان یعنی مشترک خرید کر لائیں عمرو نے کہا کہ اچھا پھر خریدنے چلا پھر بکر نے اُس سے کہا کہ خالد کا غلام میرے اور اپنے درمیان خرید کر لائیں اس نے کہا کہ اچھا پھر اس کو خرید لیا تو وہ زید و بکر کے درمیان مشترک ہوگا کذافی الخلاصہ اور مشائخ رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ بکر کی وکالت اُس نے بغیر حضورِ زید کے قبول کی ہو اور اگر زید کی حضوری میں قبول کی تو یہ غلام بکر و عمر کے درمیان نصفاً نصف ہو گا کذا فی المحیط اور اس درمیان میں (بدون آگاہی) عمرو کو شعیب ملا اور اُس نے بھی یہی کہا کہ خالد کا غلام میرے اور اپنے درمیان خرید کر پھر عمرو نے اس کو خرید لیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر عمرو نے بغیر حضوریِ زید و بکر کے شعیب سے کہا کہ اچھا تو غلام مذکور زید و بکر کے درمیان مشترک ہوگا اور عمرو و شعیب کے واسطے کچھ نہ ہو گا اور اگر دونوں کی حضوری میں اچھا

کہا تو غلام مذکور عمر و و شعیب کے درمیان نصفاً نصف مشترک ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور منتقٰی میں مذکور ہے کہ ہشام رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ میں نے امام محمد رحمۃ اللہ علیہ سے دریافت کیا کہ زید نے عمرو کو حکم دیا کہ ایک کپڑا جس کا وصف بیان کر دیا ہے ہمیں درہم کو میرے اور اپنے درمیان خرید کر بدین شرط کہ میں ہی درہم نقد دوں گا تو فرمایا کہ یہ جائز ہے اور یہ کپڑا دونوں کے درمیان مشترک ہو گا اور شرط مذکور باطل ہے یعنی ثمن عمرو ہی ادا کرے گا اور نیز منتقٰی میں ابراہیم کی روایت سے امام محمد رحمۃ اللہ علیہ سے مذکور ہے کہ ایک نے دوسرے سے کہا کہ فلاں کی باندی میرے و اپنے درمیان خرید کر بدین شرط کہ میں ہی اس کو فروخت کروں گا تو فرمایا کہ شرط فاسد ہے اور شرکت جائز ہے اور فرمایا کہ شرکت میں ہر شرط فاسد کا یہی حکم ہے یعنی شرکت جائز ہو گی اور شرط باطل و بے کار ہو گی اور اگر اُس نے کہا کہ بدین شرط کہ ہم اُس کو فروخت کریں تو یہ جائز ہے اور باندی مذکورہ دونوں میں مشترک ہو گی کہ دونوں اپنی تجارت میں اس کو فروخت کریں گے یہ محیط میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر ہر ایک نے دوسرے کی وکالت کی

اگر ایک نے دوسرے سے کہا کہ ہم دونوں میں سے جس نے اس غلام کو خریدا تو دوسرا یعنی اس میں اُس کا شریک ہوا یا دوسرا اُس کا اس میں شریک ہے تو یہ جائز ہے پس دونوں میں سے جو اُس کو خریدے گا نصف اپنے واسطے اور اس میں دوسرے کے واسطے خریدنے والا اچھا ہو گا پس جب کہ دوسرا اس پر قبضہ کرے گا تو وہ مثل دونوں کے قبضہ کے ہو گا حتیٰ کہ اگر اتفاق سے وہ غلام مر گیا تو دونوں کا مال گیا اور اگر دونوں نے اس کو ساتھ ہی خریدا یا مالک نے اس میں سے نصف پہلے [۱] خریدا پھر دوسرے نے باقی نصف خریدا تو بھی دونوں میں مشترک ہو گا اور اگر اس صورت میں دونوں میں سے ایک نے اگر چہ بغیر حکم دوسرے کے پورا ثمن ادا کر دیا تو نصف ثمن دوسرے سے واپس لے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر ہر ایک نے دوسرے

سے اس کی بیع میں وکالت حاصل کی پھر ایک نے اس کو کسی کے ہاتھ اس شرط سے فروخت کیا کہ اس کا فقط نصف ہے تو وہ حصہ شریک کا بعوض نصف ثمن کے فروخت کرنے والا ہو گا اور اگر فروخت کیا یہ غلام الّا نصف یعنی باستثناء نصف غلام کے تو جو کچھ ثمن حاصل ہوا ہے وہ پورا ثمن اور نصف غلام نزدیک امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے اس صورت میں اس نصف میں دونوں مساوی شریک ہوں گے۔ ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 (13) Book of Partnership (Kitab al-Shirkat)

There shall be an equal partnership between both, and according to the Sahibain (Imams Abu Yusuf and Muhammad), may Allah have mercy on them, this specific sale shall refer back to the seller's share. This is mentioned in 'Muhit al-Sarakhsi'.

It is stated in 'al-Muntaqa' that Hisham said: I heard Imam Abu Yusuf, may Allah have mercy on him, say that if one person says to another who possesses nothing of his own, "Come, I have ten thousand dirhams, so take them into an equal partnership between me and you," then it is permissible, and both profit and loss shall be shared by both. This is in 'al-Muhit'. If one buys a slave and takes possession, and then another person requests to share in that slave, and the buyer includes him as a partner, then the partner shall receive half of the slave in exchange for half of the aforementioned price (i.e., half of what it was bought for). This is based on the principle that absolute partnership (mubtilaq shirkat) implies equality, unless stated otherwise; however, the partnership shall be according to what is stated. This is in 'Fath al-Qadir'. Similarly, if one person takes two people as partners (i.e., absolutely), then that thing shall be shared equally in three thirds among the three of them. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. Zaid bought a slave and took possession of him, then Amr said to him, "Make me your partner in this." Then Khalid met him and made the same request, and Zaid accepted. Now, if Khalid is aware of Amr's partnership, then Khalid shall have one-fourth of the slave, Zaid one-fourth, and Amr one-half. But if he is not aware, then Amr shall have one-half and Khalid shall have one-half, and Zaid shall be excluded from the middle, as stated in 'al-Muhit'. Likewise, if a slave is bought, then Amr asks to be a partner, the buyer includes him, and then someone else proves a legal right to half of the said slave, then Amr shall receive the remaining half, and the buyer shall be excluded. This is in 'Muhit al-Sarakhsi'.

If Zaid bought half a slave and gained possession, then Amr asked to be a partner, while Amr believed Zaid had bought the whole slave, and Zaid made him a partner, then Amr shall receive the full half that Zaid bought. But if Amr knew that Zaid had only bought half, he would receive half of that half (a quarter). This is in 'al-Muhit'. 'Qal al-Muhrram' states that this issue appears to be from the 'Nawadir' (rarer reports). And if approved, one should consider the following issue: It is said that if someone buys something and another says, "Make me a partner in it," and he makes him a partner, then this is like a sale (bay'). Thus, if the buyer does this before taking possession of the item, the partnership is not valid. And if he made him a partner after possession but did not deliver it to the partner, and it was destroyed while in

the buyer's possession, the partner is not liable for the price. One should know that after the request for partnership, when the buyer says, "Alright, I have made you a partner in it," it is necessary for the requester to then accept the partnership, because the phrase "I have made you a partner" is an offer of sale (ijab-e-bay'). This is in 'Fath al-Qadir'. It is mentioned in 'al-Muntaqa' that if a buyer took possession of half and not the other half, then made someone a partner in half of it, and this partnership occurred in both the possessed and unpossessed portions, it is valid for the possessed portion, and the partner has the option to either take it or not, because in his case, the deal has become fragmented (safqa mutafatriq). This is in 'Muhit al-Sarakhsi'.

If there is wheat in someone's house and he claims it is all his, then makes another person a partner in half of it, and the partner had not yet taken possession when half of it burned, then the partner has the option to either take the remaining half or abandon the partnership. And if they had been sold, the same rule applies to the sale in such cases. If someone proves a legal right to half of the wheat, different rules will apply to sale and partnership. For instance, if a sale occurred, the said sale remains on the remaining half, but in the case of partnership, both remain partners in the remaining half, though those becoming partners shall have an option. This is in 'Siraj al-Wahhaj'. And if Zaid and Amr [bought] a slave equally, half and half...

---

1. i.e., instantaneous taking of possession was not found. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ३ (१३) किताब-उश-शिरकत (साझेदारी की किताब)

दोनों में बराबरी का साझा होगा और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) रहमतुल्लाहि अलैहिमा के नज़दीक यह विशेष बिक्री विक्रेता के हिस्से की ओर लौटेगी, यह 'मुहित-ए-सरखसी' में है।

'मुंतक़ा' में है कि हिशाम ने कहा कि मैंने इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाहि अलैहि से सुना, वे फरमाते थे कि अगर एक व्यक्ति ने दूसरे से, जिसके पास अपनी मिल्कियत में कुछ नहीं है, यों कहा कि "आओ, मेरे पास दस हज़ार दिरहम हैं, इन्हें मेरी और अपनी बराबरी की साझेदारी में ले लो", तो फरमाया कि यह जायज़ है और लाभ-हानि दोनों पर होगी। यह 'मुहित' में है। एक व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर दूसरे ने उस गुलाम में साझेदारी का अनुरोध किया। ग्राहक (मुश्तरी) ने उसे उस गुलाम में शरीक (साझेदार) कर लिया, तो उस साझीदार को गुलाम का आधा हिस्सा उक्त आधी कीमत के बदले मिलेगा, यानी जितने में खरीदा गया है। यह इस आधार पर है कि पूर्ण साझेदारी (मुतलक़ शिरकत) बराबरी चाहती है, सिवाय इसके कि वह इसके विपरीत कुछ ज़ाहिर कर दे; अलबत्ता साझेदारी बयान के अनुसार होगी। यह 'फतह अल-क़दीर' में है। इसी तरह अगर एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों को (मुतलक़ तौर पर) शरीक किया, तो वह चीज़ उन तीनों के बीच बराबर-बराबर तीन तिहाई साझा होगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। ज़ैद ने एक गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर अम्र ने उससे कहा, "मुझे इसमें अपना शरीक कर लो", फिर खालिद उसे मिला और उसने भी यही दरख्वास्त की और ज़ैद ने मंज़ूर कर लिया। अब अगर खालिद को अम्र की साझेदारी का पता हो, तो खालिद के लिए गुलाम का चौथा हिस्सा, ज़ैद का चौथा हिस्सा और अम्र का आधा हिस्सा होगा। और अगर यह पता न हो, तो अम्र के लिए आधा और खालिद के लिए आधा होगा और ज़ैद बीच से बाहर हो जाएगा, जैसा कि 'मुहित' में है। इसी तरह अगर एक गुलाम खरीदा गया, फिर अम्र ने उससे कहा कि "मुझे इसमें शरीक कर लो", ग्राहक ने उसे शरीक किया, फिर गुलाम के उक्त आधे हिस्से पर किसी और ने अपना हक साबित कर लिया, तो अम्र को बाकी का आधा हिस्सा मिलेगा और ग्राहक बीच से निकल जाएगा। यह 'मुहित-ए-सरखसी' में है।

अगर ज़ैद ने आधा गुलाम खरीदकर कब्ज़ा कर लिया, फिर अम्र ने उससे कहा, "मुझे इसमें शरीक कर लो", जबकि अम्र यह समझता है कि उसने पूरा गुलाम खरीदा है, और ज़ैद ने उसे शरीक कर लिया, तो अम्र को वह पूरा आधा हिस्सा मिलेगा जो ज़ैद ने खरीदा है। लेकिन अगर अम्र जानता हो कि

ज़ैद ने केवल आधा ही खरीदा है, तो उसे उस आधे का आधा (चौथाई) मिलेगा। यह 'मुहित' में है। 'काल अल-मुहर्रम' में है कि यह मसला (विषय) 'नवादिर' से मालूम होता है। और अगर मंज़ूर है, तो आगे मसले पर गौर करना चाहिए जहाँ कहा गया है: अगर किसी ने कोई चीज़ खरीदी, फिर दूसरे ने कहा, "मुझे इसमें शरीक कर लो", और उसने उसे शरीक कर लिया, तो यह बिक्री (बैय) की तरह है। लिहाज़ा अगर ग्राहक ने उस चीज़ पर कब्ज़ा करने से पहले ऐसा किया, तो साझेदारी सही नहीं होगी। और अगर कब्ज़ा करने के बाद शरीक किया और उसे सौंपा नहीं यहाँ तक कि ग्राहक के कब्ज़े में ही वह चीज़ नष्ट हो गई, तो साझीदार पर कीमत वाजिब नहीं होगी। और यह जानना चाहिए कि साझेदारी के इच्छुक व्यक्ति की दरख्वास्त के बाद जब ग्राहक कहे, "ठीक है, मैंने तुझे इसमें शरीक किया", तो ज़रूरी है कि साझीदार उसे स्वीकार करे, क्योंकि "मैंने तुझे शरीक किया" यह शब्द बिक्री का प्रस्ताव (ईजाब-ए-बैय) है। यह 'फतह अल-क़दीर' में है। 'मुंतक़ा' में उल्लेख है कि यदि ग्राहक ने आधे पर कब्ज़ा किया और आधे पर कब्ज़ा नहीं किया है, फिर किसी अन्य को उसमें आधे का साझीदार बनाया और यह साझेदारी कब्ज़ा की गई और बिना कब्ज़ा वाली दोनों चीज़ों में शामिल हुई, तो कब्ज़ा शुदा में सही है, और साझीदार को अधिकार होगा चाहे वह ले या न ले, क्योंकि उसके हक में सौदा अलग-अलग (सफ़क़ा मुतफ़र्रिक़) हो गया है। यह 'मुहित-ए-सरखसी' में है।

अगर किसी के घर में गेहूँ हो और वह दावा करे कि ये सब मेरे हैं, फिर दूसरे को उसके आधे का साझीदार बना लिया और साझीदार ने अभी कब्ज़ा नहीं किया था कि उसमें से आधा जल गया, तो साझीदार को अधिकार है कि चाहे तो बाकी आधा ले ले या साझेदारी छोड़ दे। और अगर उसे बेच दिया गया हो, तो ऐसी स्थितियों में बिक्री में भी यही नियम है। और अगर कोई व्यक्ति उस गेहूँ के आधे हिस्से का हकदार साबित हो गया, तो बिक्री और साझेदारी दोनों में यहाँ अलग-अलग नियम होंगे। जैसे कि अगर बिक्री हुई हो, तो उक्त बिक्री बाकी आधे पर बनी रहेगी, और साझेदारी की स्थिति में बाकी आधे में दोनों साझीदार रहेंगे, लेकिन साझीदारों को चुनाव का अधिकार होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और अगर ज़ैद और अम्र ने एक गुलाम बराबर आधे-आधे...

---

१ यानी एक साथ कब्ज़ा करना नहीं पाया गया।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۳ (۱۳) کتاب الشرکة دونوں میں مساوی مشترک ہوگا اور صاحبین رحمۃ اللہ علیہما کے نزدیک یہ بیع خاصہ حصہ بائع کی طرف راجع ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے۔ منتقٰی میں ہے کہ ہشام نے فرمایا کہ میں نے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے سنا کہ فرماتے تھے کہ اگر ایک نے دوسرے سے ایک شخص سے جس کی ملک میں کچھ نہیں ہے یوں کہا کہ آؤ اور میرے پاس دس ہزار درہم ہیں پس ان کو میری اور اپنی شرکت مساوی میں لے لو تو فرمایا کہ یہ جائز ہے اور نفع اور نقصان دونوں پر ہوگا یہ محیط میں ہے ایک نے ایک غلام خرید کر اُس پر قبضہ کر لیا پھر دوسرے نے اس غلام میں شرکت کی درخواست کی پس مشتری نے اس کو اس غلام میں شریک کر لیا تو شریک کو نصف غلام بعوض نصف ثمن مذکور کے یعنی جتنے کو خریدا ہے ملے گا اس بنا پر کہ مطلق شرکت مساوات کو چاہتی ہے الا آنکہ اس کے برخلاف بیان کر کے ظاہر کر دے والبتہ شرکت موافق بیان ہوگی۔ یہ فتح القدیر میں ہے اور اسی طرح اگر ایک شخص نے دو شخصوں کو شریک (یعنی مطلقاً) لیا تو وہ چیز ان تینوں میں مساوی تین تہائی مشترک ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ زید نے ایک غلام خرید کر کے اس پر قبضہ کر لیا پھر عمرو نے اس سے کہا کہ مجھے اس میں اپنا شریک کر لے پھر خالد اس کو ملا اور اُس نے بھی یہی درخواست کی اور زید نے منظور کر لیا پس اگر خالد کو عمرو کی مشارکت کا علم ہو تو خالد کے واسطے چہارم غلام ہوگا اور چہارم زید کا اور نصف عمرو کا ہوگا اور اگر یہ علم نہ ہو تو عمرو کے واسطے نصف اور خالد کے واسطے نصف ہوگا اور زید درمیان سے خارج ہو جائے گا کذا فی المحیط اور اسی طرح اگر ایک غلام خریدا پس عمرو نے اس سے کہا کہ مجھے اس میں شریک کر لے پس مشتری نے اُس کو شریک کیا ، پھر نصف غلام مذکور کسی اور نے استحقاق ثابت کر کے لیا تو عمرو کو نصف باقی ملے گا اور مشتری درمیان سے خارج ہو جائے گا یہ

محیط سرخسی میں ہے۔ اگر زید نے نصف غلام خرید کر کے قبضہ حاصل کیا پھر عمرو نے اُس سے کہا کہ مجھے اس میں شریک کر لے حالانکہ عمرو جانتا ہے کہ اس نے کل غلام خریدا ہے پس زید نے اس کو شریک کر لیا تو عمرو کو پورا نصف جس کو زید نے خریدا ہے ملے گا اور اگر عمرو جانتا ہو کہ زید نے نصف ہی خریدا ہے تو اُس کو نصف کا نصف ملے گا یہ محیط میں ہے قال المحرم یہ مسئلہ نوادر سے معلوم ہوتا ہے اور اگر وجہ منظور ہے تو آگے مسئلہ پر غور کرنا چاہیے جیث قال اور اگر کسی نے کوئی چیز خریدی پس دوسرے نے کہا کہ مجھے اس میں شریک کر لے پس اس کو شریک کر لیا تو یہ بمنزلہ بیع کے ہے پس اگر مشتری نے اس چیز پر قبضہ کر لینے سے پہلے ایسا کیا تو شرکت صحیح نہ ہو گی اور اگر بعد قبضہ کے شریک کیا اور شریک کو سپرد نہ کیا یہاں تک کہ مشتری کے قبضہ میں تلف ہوگئی تو شریک پر ثمن لازم نہ آئے گا اور جاننا چاہیے کہ خواستگار شرکت کی درخواست کے بعد جب مشتری نے کہا کہ اچھا میں نے تجھے اس میں شریک کیا تو ضروری ہے کہ پھر خواستگار شرکت قبول کرے اس واسطے کہ میں نے تجھے شریک کیا یہ لفظ ایجاب بیع ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر مشتری نے نصف پر قبضہ کیا اور نصف پر قبضہ نہیں کیا ہے پھر کسی اور کو اس میں نصف کا شریک کیا اور یہ شرکت شائع مقبوضہ و غیر مقبوضہ دونوں میں واقع ہوئی تو مقبوضہ میں صحیح ہے اور شریک کو اختیار ہو گا چاہے لے چاہے نہ لے کیونکہ اس کے حق میں صفقہ متفرق ہو گیا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر کسی کے گھر میں گیہوں ہوں اور وہ مدعی ہو کہ یہ سب میرے ہیں پھر دوسرے کو اُس کے نصف کا شریک کر لیا اور شریک نے ہنوز قبضہ نہ کیا تھا کہ اس میں سے نصف جل گئے تو شریک کو اختیار ہے چاہے باقی نصف کو لے یا شرکت کو ترک کر دے اور اگر بیچ کر دیئے ہوں تو ایسی صورتوں میں بیع میں یہی حکم ہے اور کوئی شخص اس میں سے نصف گیہوں کا مستحق ثابت ہوا تو بیع و شرکت دونوں میں یہاں مختلف حکم

ہو گا چنانچہ اگر بیع واقع ہوئی ہو تو بیع مذکور باقی نصف پر رہے گی اور شریک کرنے کی صورت میں باقی نصف میں دونوں شریک رہیں گے مگر شریک ہونے والوں کو اختیار حاصل ہوگا۔ یہ سراج وہاج میں ہے اور اگر زید و عمرو نے ایک غلام مساوی نصف نصف

ا یعنی یکبارگی قابض ہونا نہیں پایا گیا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 12 Kitab al-Shirkah (Book of Partnership)

[If a purchase was made] and then both [original buyers] included Khalid as a partner in it, it will be examined: If both included him separately, one after the other, Khalid will receive half of it, and each of them will receive one-fourth, as stated in *Muhit al-Sarakhsi*. If they both included him together, such as both saying to him simultaneously, "We have included you as a partner in this slave," then based on *Istihsan* (juridistic preference), Khalid will receive one-third, as stated in *Al-Muhit*. If one of the two buyers included him in his share and the share of the other, and then the other buyer gave permission, Khalid will receive half, and the two buyers will receive the remaining half, i.e., one-fourth each, as stated in *Muhit al-Sarakhsi*. If the other partner did not give permission, Khalid will receive half of the share of the one who included him, i.e., one-fourth of the slave, as stated in *Al-Muhit*. If one buyer included Khalid with the permission of the other buyer, the said slave will be divided into three equal thirds among them all, as stated in *Al-Mabsut*. If Khalid requested, "Include me with yourself and with your partner in this slave," and he did so, it will be examined: if the partner gave permission, Khalid will get a third of the slave; if he did not give permission, Khalid will get a sixth part; this is in *Muhit Sarakhsi*.

If one of the two buyers said to Khalid, "I have included you in half of this slave," Ibn Sama'ah reported from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that in this case, the one including him is considered to be including him in his entire share, similar to the statement "I have made you a partner in half of it." Do you not see that if there were only one buyer and he said to someone, "I have included you in half of it," the partners would receive half the slave, just as in the statement "I have made you a partner in half of it." Contrary to this, if he said, "I included you in my share," then by these words it is not possible to deem him as giving and making him owner of his entire share, because instead of saying "of my share," he said "in my share." If he said, "I included you along with me in [a portion of] my share," it would be void. Therefore, the person being included will receive half of the share of the one including him; this is in *Fath al-Qadir*. If Zaid bought a slave for a thousand dirhams and took possession of him, then said to 'Amr, "I have included you in it," but 'Amr did not respond until Zaid said to Khalid, "I have included you in it," and then both ['Amr and Khalid] said, "We accept," the slave will be divided equally (half-half) between 'Amr and Khalid, and the [original] buyer will be out of the deal; this is in *Al-Muhit*. If someone said to the buyer, "Include me in it," and he included him, but the seeker did not say "I accept" until the buyer said to another person, "I have included you in

it," and then both accepted, then there will be nothing for the first seeker, and the second person who was included later will have half the slave. Similarly, if the buyer said to one, "I have included you," then said the same to a second person, then the same to a third, and none of them accepted; then if one of them accepted, the said slave will be between the buyer and that person who accepted. If the buyer said, "I have included all of you in it," and then one of them accepted, he will receive one-fourth; this is written in *Muhit Sarakhsi*. If one said to another, "I have ten dinars; let me know if I should buy any common goods[1] for all of us," and no specific amount was fixed, then the other gave him five dinars and he bought some goods for fifteen dinars, it will be shared among them in three thirds, as if he said, "I will buy goods worth fifteen dinars in partnership," and in the case of such a statement, it becomes three thirds; so it will be the same in this case. The word 'shirkah' (partnership) can imply 'shirkah al-amlak' (partnership of ownership). Then he said that this is when the requester [mentions] the type of goods...

---

1. Just as in our common usage, people say "sauda-salaf" (items of grocery or trade).

खरीदने के बाद, यदि उन दोनों ने खालिद को इसमें शामिल किया, तो यह देखा जाएगा कि यदि दोनों ने उसे एक के बाद एक अलग-अलग शामिल किया, तो खालिद को इसमें से आधा मिलेगा और उन दोनों को एक-चौथाई, एक-चौथाई मिलेगा, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में वर्णित है। और यदि दोनों ने उसे एक साथ शामिल किया, इस तरह कि दोनों ने एक साथ उससे कहा, "हमने तुम्हें इस गुलाम में शामिल किया है", तो इस्तहसानन (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) खालिद को इसमें से एक तिहाई मिलेगा, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और यदि दो ग्राहकों में से एक ने उसे अपने हिस्से और दूसरे के हिस्से में शामिल किया, फिर दूसरे ने इसकी अनुमति दे दी, तो खालिद को आधा मिलेगा और दोनों ग्राहकों को शेष आधा, यानी एक-चौथाई, एक-चौथाई मिलेगा, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में है। और यदि दूसरे साझेदार ने अनुमति नहीं दी, तो खालिद को शामिल करने वाले के हिस्से का आधा, यानी गुलाम का एक-चौथाई मिलेगा, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और यदि एक ग्राहक ने दूसरे ग्राहक की अनुमति से खालिद को शामिल किया हो, तो उक्त गुलाम उन सभी के बीच तीन बराबर भागों में होगा, जैसा कि 'अल-मबसूत' में है। और यदि खालिद ने अनुरोध किया कि "तुम मुझे इस गुलाम में अपने साथ और अपने साझेदार के साथ शामिल कर लो" और उसने ऐसा किया, तो देखा जाएगा कि यदि साझेदार ने अनुमति दे दी, तो खालिद को गुलाम का एक तिहाई मिलेगा, और यदि अनुमति नहीं दी, तो उसे छठा हिस्सा मिलेगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

यदि दो ग्राहकों में से एक ने खालिद से कहा, "मैंने तुम्हें इस गुलाम के आधे हिस्से में शामिल किया," तो इब्न समाआ ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की है कि इस स्थिति में शामिल करने वाला उसे अपने पूरे हिस्से का साझेदार बनाने वाला होगा, जैसे कि यह कहना कि "मैंने तुम्हें इसके आधे का साझेदार बनाया।" क्या तुम नहीं देखते कि यदि ग्राहक एक ही होता और वह किसी से कहता कि "मैंने तुम्हें इसके आधे में शामिल किया," तो साझेदारों को आधा गुलाम मिलता, जैसा कि इस कथन में है कि "मैंने तुम्हें इसके आधे का साझेदार बना लिया।" इसके विपरीत यदि उसने कहा, "मैंने तुम्हें अपने हिस्से में शामिल किया," तो इस शब्द से यह संभव नहीं है कि उसे अपने पूरे हिस्से का देने वाला और मालिक बनाने वाला करार दिया जाए, क्योंकि उसने "अपने हिस्से का" कहने के बजाय "अपने हिस्से में" कहा है। और यदि वह कहता कि "मैंने तुम्हें अपने हिस्से का अपने साथ शामिल कर लिया," तो यह निरस्त (बातिल) होता। इसलिए शामिल होने वाले को शामिल करने वाले के हिस्से का आधा मिलेगा, यह 'फतह अल-कदीर' में है। और यदि जैद ने एक हजार दिरहम में एक गुलाम

खरीदा और उस पर कब्जा कर लिया, फिर अमर से कहा कि "मैंने तुम्हें इसमें शामिल कर लिया," लेकिन अमर ने कोई जवाब नहीं दिया, जब तक कि जैद ने खालिद से कहा कि "मैंने तुम्हें इसमें शामिल किया," फिर दोनों ने कहा कि "हमने स्वीकार किया," तो यह गुलाम अमर और खालिद के बीच आधा-आधा होगा और (मूल) ग्राहक बीच से निकल जाएगा, यह 'अल-मुहीत' में है। यदि ग्राहक से किसी ने कहा कि "तुम मुझे इसमें शामिल कर लो," और उसने शामिल कर लिया, लेकिन चाहने वाले ने यह नहीं कहा कि "मैंने स्वीकार किया," यहाँ तक कि ग्राहक ने दूसरे से कहा कि "मैंने तुम्हें इसमें शामिल कर लिया," फिर दोनों ने स्वीकार किया, तो पहले चाहने वाले के लिए कुछ नहीं होगा और दूसरे व्यक्ति के लिए जिसे बाद में शामिल किया गया है, आधा गुलाम होगा। इसी तरह यदि ग्राहक ने एक से कहा कि "मैंने तुम्हें इसमें शामिल किया," फिर दूसरे से भी वैसा ही कहा, फिर तीसरे से भी वैसा ही कहा, और उनमें से किसी ने भी स्वीकार नहीं किया; फिर यदि एक ने स्वीकार कर लिया, तो उक्त गुलाम ग्राहक और उस स्वीकार करने वाले के बीच होगा। और यदि ग्राहक ने कहा, "मैंने तुम सबको इसमें शामिल किया," फिर उनमें से एक ने स्वीकार किया, तो उसे एक-चौथाई मिलेगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। एक ने दूसरे से कहा, "मेरे पास दस दीनार हैं, मुझे बताओ कि मैं हम सबकी कोई मुश्तरक (साझा) चीज़ (सिल्अत) १ खरीदूँ," और कोई निश्चित मात्रा तय नहीं की, फिर दूसरे ने उसे पांच दीनार दिए और उसने पंद्रह दीनारों की कोई चीज़ खरीद ली, तो यह उनके बीच तीन बराबर हिस्सों में साझा होगी, मानो उसने कहा हो कि "मैं पंद्रह दीनार की एक चीज़ साझेदारी में खरीदूँगा," और इस तरह कहने की स्थिति में तीन तिहाई होता है, इसलिए इस स्थिति में भी ऐसा ही होगा। और 'शिरकत' शब्द 'शिरकत-ए-अमलाक़' का अर्थ रख सकता है। फिर कहा कि यह तब है जब मांगने वाले ने वस्तु (सिल्अत) की नस्ल (जिंस)...

---

१ जैसे हमारे बोलचाल में "सौदा-सल्फ" बोलते हैं।

خریدا پھر دونوں نے خالد کو اس میں شریک کیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر دونوں نے آگے پیچھے اُس کو علیحدہ علیحدہ شریک کیا تو خالد کو اس میں سے نصف اور ان دونوں کو چہارم چہارم ملے گا کذا فی محیط السرخسی اور اگر دونوں نے اس کو ساتھ ہی شریک کیا بایں طور کہ اکٹھا دونوں نے اُس سے کہا کہ ہم دونوں نے تجھ کو اس غلام میں شریک کیا تو استحساناً خالد کو اس میں سے ایک تہائی ملے گا کذا فی المحیط اور اگر دونوں مشتریوں میں سے ایک نے اس کو اپنے حصہ اور دوسرے کے حصہ میں شریک کیا پھر دوسرے نے اس کی اجازت دے دی تو خالد کو نصف ملے گا اور دونوں مشتریوں کو باقی نصف یعنی چہارم چہارم ملے گا کذا فی محیط السرخسی اور اگر دوسرے شریک نے اجازت نہ دی تو خالد کو شریک کرنے والوں کے حصہ کا نصف یعنی چہارم غلام ملے گا کذا فی المحیط اور اگر ایک مشتری نے دوسرے مشتری کی اجازت سے خالد کو شریک کیا ہو تو غلام مذکور ان سب کے درمیان تین تہائی ہو گا کذا فی المبسوط اور اگر خالد نے درخواست کی کہ تو مجھے اس غلام میں اپنے ساتھ اور اپنے شریک کے ساتھ شریک کر لے پس اُس نے ایسا کیا تو دیکھا جائے گا کہ گر شریک نے اجازت دے دی تو خالد کو تہائی غلام ملے گا اور اگر اجازت نہ دی تو اس کو چھٹا حصہ ملے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر دونوں مشتریوں میں سے ایک نے خالد سے کہا کہ میں نے تجھے اس غلام کے نصف میں شریک کیا تو ابن سماعہ نے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کی ہے کہ اس صورت میں شریک کرنے والا اس کو اپنے پورے حصہ کا شریک کر دینے والا ہو گا بمنزلہ اس قول کے کہ میں نے تجھے اُس کے نصف کا شریک کیا آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر مشتری ایک ہی ہوتا اور وہ کسی شخص سے کہتا کہ میں نے تجھے اس کے نصف میں شریک کیا تو شریک ہونے والوں کو نصف غلام ملتا جیسے

اس قول میں کہ میں نے تجھے اس کے نصف کا شریک کر لیا بخلاف اس کے اگر کہا کہ میں نے تجھے اپنے حصہ میں شریک کیا تو اس لفظ سے یہ ممکن نہیں ہے کہ اپنے پورے حصہ کا دے دینے اور مالک کر دینے والا قرار دیا جائے اس واسطے کہ اس نے بجائے اپنے حصہ کا کہنے کے اپنے حصہ میں کہا ہے اور اگر وہ یوں کہتا کہ میں نے تجھے اپنے حصہ کا اپنے ساتھ شریک کر لیا تو باطل ہوتا پس اس واسطے شریک ہونے والے کو اس شریک کرنے والے کے حصہ کا نصف ملے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر زید نے ایک غلام ہزار درہم کو خرید کر کے اس پر قبضہ کر لیا پھر عمرو سے کہا کہ میں نے تجھے اس میں شریک کر لیا مگر عمرو نے کچھ جواب نہ دیا یہاں تک کہ زید نے خالد سے کہا کہ میں نے تجھے اس میں شریک کیا پھر دونوں نے کہا کہ ہم نے قبول کیا تو یہ غلام عمرو و خالد کے درمیان نصفا نصف ہو گا اور مشتری درمیان سے خارج ہو جائے گا یہ محیط میں ہے اگر مشتری سے ایک نے کہا کہ تو مجھے اس میں شریک کر لے پس اُس نے شریک کیا مگر خواست گار نے یہ نہ کہا کہ میں نے قبول کیا یہاں تک کہ مشتری نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھے اس میں شریک کر لیا پھر دونوں نے قبول کیا تو اول خواست گار کے واسطے کچھ نہ ہو گا اور دوسرے شخص کے واسطے جس کو ثانیا شریک کیا ہے نصف غلام ہو گا اور اسی طرح اگر مشتری نے ایک سے کہا کہ میں نے تجھے اس میں شریک کیا پھر دوسرے سے اسی طرح کہا پھر تیسرے سے یوں ہی کہا اور ان میں سے کسی نے قبول نہیں کیا ہے پس اگر ایک نے قبول کیا تو غلام مذکور مشتری اور اس قبول کرنے والے کے درمیان ہو گا اور اگر مشتری نے کہا کہ میں نے تم سب کو اس میں شریک کیا پھر ان میں سے ایک نے قبول کیا تو اس کو چہارم ملے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ ایک نے دوسرے سے کہا کہ میرے پاس دس دینار ہیں پس مجھے تو سنا دے کہ میں سب کا کوئی سلعتہ ۱ مشترک خریدوں اور کوئی مقدار معین نہ کی پس دوسرے نے اس کو پانچ دینار دیئے اور اس نے پندرہ

دیناروں کا کوئی سلعتہ خرید لیا تو یہ ان میں تین تہائی مشترک ہو گا گویا اس نے کہا کہ پندرہ دینار کا ایک سلعتہ شرکت میں خریدوں گا اور اس طرح کہنے کی صورت میں تین تہائی ہوتا ہے پس ایسا ہی اس صورت میں ہو گا اور لفظ شرکت محتمل شرکت املاک ہے پھر فرمایا کہ یہ اس وقت ہے کہ مانگنے والے نے جنس سلعتہ

---

۱ جیسے ہمارے عرف میں سودا سلف بولتے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 [space] Kitab al-Shirkah (Book of Partnership) [space] 15

...if specified like wheat etc.; and if not specified, then the entire equipment belongs to the buyer, and the buyer is obligated to pay the five dinars to the person who provided them, because the agency (wakalah) was not valid as the genus is unknown. This is recorded in 'Al-Qunya'. Imam Azam (may Allah have mercy on him) stated that if one person said to another, "Buy this slave and make me a partner in it," and he replied "Alright" and then purchased him, the slave shall be shared between them. This is also the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), and this is based on 'istihsan' (juristic preference); this is found in 'Al-Muhit'. It is stated in 'Al-Muharram' that according to analogy (qiyas), it should belong solely to the buyer because the act of making someone a partner occurs after the purchase. The reason for 'istihsan' is custom ('urf), and it is apparent. A person bought a cow for ten dinars, then after taking possession, another person said, "I have made you a partner in it for the value of two dinars," and he accepted; he will then receive a fifth share of the cow; this is in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. A carpet was sold for fifty dinars, then the seller said to the buyer, "I will be your partner in it," to which the buyer replied "Yes." They remained silent on this thereafter. Then the seller used to bring melons from it and the buyer used to sell them in the market until all the melons were finished; in this case, the seller's effort is in vain, and he shall not become the buyer's partner; this is in 'Al-Qunya'.

If one person first said to another: "Buy this slave for me, to be shared between me and yourself"☆

If one person bought wheat and paid one dirham for its grinding, then one dirham for its baking, and then included another person as a partner, the person joining as a partner shall pay half the price of the wheat and half of the buyer's expenses. Similarly, if cotton was purchased and expenses were incurred for its spinning and weaving into cloth, or sesame seeds were bought and expenses were incurred for their pressing—the same ruling applies in such cases. If the buyer himself ground, cooked, spun, and wove, and no wages were paid for it, and the rest of the matter remains as is, nothing further shall be mandatory upon the joining partner except half the price, in exchange for the work done; this is in 'Al-Muhit'. If one said to another, "Whatever I have purchased today is between me and you," and he replied "Yes, alright," and then another person said to the former, "Buy this slave for me, to be shared between me and yourself," and he agreed and purchased the slave—half

of it shall belong to the second person who commanded the purchase, and the remaining half shall be shared equally between the buyer and the first person. If initially one said to another, "Buy this slave for me, shared between me and yourself," and he agreed, and then he said to someone else, "Whatever I purchase today shall be between me and you," and that person accepted, and he subsequently purchased said slave—half shall belong to the first commander, and in the remaining half, the buyer and the other person shall be equal partners; this is in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'.

Section 3:

Regarding what can constitute principal capital (Ras al-Mal) and what cannot

Let it be clear that when there is a partnership in wealth (shirkah bi al-mal), whether through compensation (mu'awadah) or as a limited partnership ('anan), it is only valid when the principal capital consists of currencies (prices) that are not specified in exchange contracts, such as dirhams, dinars, etc. If they are of the type that are specified, such as merchandise (1) or livestock etc., then a partnership with them is not valid, whether the principal capital of both consists of this or only that of one; this is in 'Al-Muhit'. And the contract of partnership...

Footnotes: (1) Goods and equipment. (Note: The other mark likely refers to a textual or marginal note.)

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 [space] किताब-अश-शिरका (साझेदारी की किताब) [space] 15

जैसे कि गेहूँ आदि के लिए निश्चित कर दिया गया हो, और यदि निश्चित न किया गया हो तो पूरा सामान (अस्लहा) खरीदार का होगा और खरीदार पर उन पाँच दीनारों को अदा करना अनिवार्य होगा जो उस व्यक्ति ने दिए हैं, क्योंकि वकालत (एजेंसी) सही नहीं हुई क्योंकि प्रकार (जिन्स) अज्ञात है। यह 'कुन्या' में है। इमाम आज़म (रह.) ने फरमाया कि यदि एक ने दूसरे से कहा कि "तू यह गुलाम खरीद कर मुझे इसमें साझीदार बना", और उसने कहा "ठीक है" और फिर उसे खरीद लिया, तो वह उन दोनों के बीच साझा होगा। इमाम अबू यूसुफ (रह.) का भी यही मत है और यह 'इस्तिहसान' (न्यायिक वरीयता) है, यह 'मुहीत' में है। 'अल-मुहर्रम' में कहा गया है कि कयास (तर्क) यह है कि यह खरीदार का हो क्योंकि साझीदार बनाना खरीद के बाद होगा। इस्तिहसान का कारण 'उर्फ़ (प्रथा) है और यह प्रत्यक्ष है। एक व्यक्ति ने दस दीनार के बदले एक गाय खरीदी, फिर कब्ज़ा करने के बाद एक व्यक्ति ने कहा कि "मैंने तुम्हें इसमें दो दीनार के मूल्य के बराबर साझीदार बनाया" और उसने स्वीकार कर लिया, तो उसे गाय का पाँचवाँ हिस्सा मिलेगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। पचास दीनार में एक कालीन बेची गई, फिर विक्रेता ने उससे कहा कि "मैं इसमें तेरा साझीदार बनूँगा", तो खरीदार ने कहा "हाँ"। फिर इतनी ही बात पर दोनों खामोश रहे। फिर विक्रेता उसमें से खरबूजे लाया करता था और खरीदार उन्हें बाज़ार में बेचा करता था, यहाँ तक कि सभी खरबूजे खत्म हो गए, तो विक्रेता की मेहनत बेकार है, वह खरीदार का साझीदार नहीं माना जाएगा; यह 'कुन्या' में है।

यदि पहले एक ने दूसरे से कहा कि "मेरे लिए यह गुलाम मेरे और अपने बीच (साझा) खरीद कर"☆

एक ने गेहूँ खरीदे और उनकी पिसाई के लिए एक दिरहम दिया, फिर उनकी पकाई के लिए एक दिरहम दिया, फिर उसमें एक व्यक्ति को साझीदार बना लिया, तो साझीदार बनने वाला गेहूँ की आधी कीमत और खरीदार का आधा खर्च देगा। इसी तरह यदि कपास ली और उसकी कताई और कपड़े की बुनाई में खर्च किया, या तिल लिए और उन्हें पेरने में खर्च किया, तो ऐसी स्थितियों में यही नियम है। और यदि खरीदार ने स्वयं पीसा, पकाया, काता और बुना हो और उसकी कोई मज़दूरी न दी गई हो, और शेष मामला यथावत रहे, तो साझीदार बनने वाले पर आधी कीमत के अलावा उसके काम के बदले में और कुछ अनिवार्य नहीं होगा; यह 'मुहीत' में है। और यदि एक ने दूसरे से कहा कि "जो मैंने आज के दिन खरीदा वह मेरे और तेरे बीच (साझा) है", और उसने कहा "हाँ, ठीक है", फिर उससे

किसी व्यक्ति ने कहा कि "मेरे लिए यह गुलाम मेरे और अपने बीच खरीद कर" और उसने कहा "ठीक है", फिर यह गुलाम खरीदा, तो इसमें से आधा उस दूसरे का होगा जिसने खरीदने का आदेश दिया है, और शेष आधा खरीदार और पहले व्यक्ति के बीच आधा-आधा होगा। और यदि पहले एक ने दूसरे से कहा कि "मेरे लिए यह गुलाम मेरे और अपने बीच खरीद कर", और उसने कहा "ठीक है", फिर उसने दूसरे से कहा कि "जो आज मैंने खरीदा वह मेरे और तेरे बीच होगा" और उसने स्वीकार कर लिया, फिर उसने उक्त गुलाम खरीदा, तो इसमें से आधा पहले आदेश देने वाले का होगा, और शेष आधे में खरीदार और दूसरा व्यक्ति बराबर के साझीदार होंगे; यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

अनुभाग 3:

उस चीज़ के वर्णन में जो मूलधन (रास-उल-माल) हो सकती है और जो नहीं हो सकती है

यह स्पष्ट हो कि जब धन की साझेदारी (शिरकत-बिल-माल) हो, चाहे वह विनिमय (मुआविज़ा) के माध्यम से हो या 'इनान' (सीमित साझेदारी) के माध्यम से, वह तभी जायज़ होगी जब मूलधन ऐसी मुद्राओं (कीमतों) में से हो जो विनिमय के अनुबंधों में निर्धारित नहीं होते, जैसे दिरहम और दीनार आदि। और यदि वे ऐसे हों जो निर्धारित होते हैं, जैसे माल-ओ-असबाब (आरुज़) (1) और पशु आदि, तो उनसे साझेदारी सही नहीं है, चाहे दोनों का मूलधन यही हो या केवल एक का; यह 'मुहीत' में है। और साझेदारी के अनुबंध...

(नोट: फुटनोट्स का अर्थ है कि यह आरंभ से नहीं हुआ और 'आरुज़' का अर्थ सामान और सामग्री है।)

مثل گیہوں وغیرہ کے معین کردی ہو اور اگر معین نہ کی ہو تو پورا اسلحہ مشتری کا ہوگا اور مشتری پر پانچ دینار اس شخص کے جس نے دیئے ہیں ادا کرنے واجب ہوں گے اس وجہ سے کہ تو کیل صحیح نہیں ہوئی اس واسطے کہ جنس مجہول ہے یہ قنیہ میں ہے۔ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اگر ایک نے دوسرے سے کہا کہ تو یہ غلام خرید کر اور مجھے اس میں شریک کر پس اس نے کہا کہ اچھا پھر اس کو خرید کیا تو وہ دونوں میں مشترک ہوگا اور یہی قول امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کا ہے اور یہ استحسان ہے یہ محیط میں ہے قال المحر جم اور قیاس یہ ہے کہ مشتری کا ہو کیونکہ شریک کر لینا بعد خرید کے ہوگا وجہ استحسان العرف وہو ابظاہر ایک شخص نے ایک گائے بعوض دس دینار کے خریدی پھر قبضہ کرنے کے بعد ایک شخص نے کہا کہ میں نے تجھے اس میں بعوض قدر دو دینار کے شریک کیا اور اس نے قبول کیا تو اس کو پانچواں حصہ گائے کا ملے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ پچاس دینار کو ایک قالین فروخت کی پھر بائع نے اُس سے کہا کہ میں اس میں تیرا شریک ہوں گا پس مشتری نے کہا کہ ہاں پھر اتنی ہی بات پر دونوں خاموش ہوئے پھر بائع اس میں سے خربوزے لایا کرتا تھا اور مشتری ان کو بازار میں بیچا کرتا تھا یہاں تک کہ تمام خربوزے ہو چکے تو بائع کی محنت رائیگاں ہے وہ مشتری کا شریک نہ ہو جائے گا یہ قنیہ میں ہے۔

اگر پہلے ایک نے دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے یہ غلام میرے اور اپنے درمیان خرید کر☆

ایک نے گیہوں خریدے اور ان کی پٹوائی ایک درہم دیا پھر اس کی پکوائی ایک درہم دیا پھر اس میں ایک شخص کو شریک کر لیا تو شریک ہونے والا گیہوں کا نصف ثمن اور مشتری کا نصف

خرچ دے گا اور اسی طرح اگر روئی لی اور اس کی کتائی اور کپڑے بنائی میں خرچ کیا یا تل لیے اور ان کے پروانے میں خرچ کیا تو ایسی صورتوں میں یہی حکم ہے اور اگر مشتری نے بذات خود پیسا و پکیا اور کاتا اور بنا ہوا اور اس کی کچھ اجرت نہ دی ہو اور باقی مسئلہ بحال واقع ہوا تو شریک ہونے والے پر نصف ثمن کے سوائے اس کے کام کے مقابلہ میں اور کچھ لازم نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر ایک نے دوسرے سے کہا کہ جو میں نے آج کے روز خریدا وہ میرے اور تیرے درمیان ہے پس اس نے کہا کہ ہاں اچھا پھر اس سے کسی شخص نے کہا کہ میرے واسطے یہ غلام میرے اور اپنے درمیان خرید کر پس اس نے کہا کہ اچھا پھر یہ غلام خریدا تو اس میں سے نصف اس دوسرے کا ہوگا جس نے خریدنے کا حکم دیا ہے اور باقی نصف مشتری اور اول کے درمیان نصفا نصف ہوگا اور اگر پہلے ایک نے دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے یہ غلام میرے اور اپنے درمیان خرید کر۔ پس اس نے کہا کہ اچھا پھر اُس نے دوسرے سے کہا کہ جو آج میں نے خریدا وہ میرے تیرے درمیان ہوگا اور اس نے قبول کیا پھر اس نے غلام مذکور خریدا تو اس میں سے نصف حکم دہندہ اول کا ہوگا اور باقی نصف میں مشتری اور دیگر نصفا نصف کے شریک ہوں گے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

فصل ۳ :

جو چیز راس المال ہو سکتی ہے اور جو نہیں ہو سکتی ہے اس کے بیان میں

واضح ہو کہ جب شرکت بالمال ہو تو خواہ شرکت بطریق معاوضہ ہو یا بطریق عنان ہو تو جب ہی جائز ہوگی کہ جب راس المال ایسے ثمنوں میں سے ہو جو مبادلہ کے عقدوں میں متعین نہیں ہوتے ہیں جیسے درہم و دینار وغیرہ اور اگر ایسے ہوں جو متعین ہوتے ہیں جیسے عروض (۱) و حیوان

وغیرہ تو ان سے شرکت نہیں صحیح ہے خواہ دونوں کا راس المال یہی ہو یا فقط ایک کا ہو یہ محیط میں ہے اور شرکت کے عقد

لا اول سے نہیں ہوا ۱۲۔ (۱) سامان و اسباب ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (16) Kitab al-Shirka (The Book of Partnership)

It is a condition that the capital be present and visible at the time of the contract or at the time of purchase; this is mentioned in *Khazanat al-Muftin* and *Fatawa Qadi Khan*. Thus, if 1000 dirhams are given to a person with the instruction to take an equal amount [from their own funds] and trade with the total sum, and they do so, the partnership is valid. This is in *Fatawa Sughra*. If the asset is absent or in the form of a debt, a partnership with such assets is not valid in either case; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. Knowledge of the exact amount of the principal capital (Ras al-Mal) at the time of the contract is not a condition according to us; this is in *Bada'i'*. Handing over both assets is not a condition, nor is mixing them together; this is in *Khazanat al-Muftin*.

If one person has 1000 dirhams and the other has 100 dinars, or if one has "white" and the other "black" dirhams, and they form a partnership, it is permissible; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. Gold and silver sheets (uncoined), according to the *Zahir al-Riwayah*, are treated as commodities ('urud), meaning they cannot serve as the principal capital for a financial partnership; so it is in *Fatawa Qadi Khan*. The correct view is that if the local people use these sheets for transactions among themselves, it is permissible, otherwise it is not; this is in *Tahdhib*. If gold or silver items are cast, such as jewelry (uncoined), then according to all reports, they are treated as commodities; this is in *Fatawa Qadi Khan*. As for coins that have gone out of circulation, partnership and *mudaraba* (profit-sharing) with them are not permissible because they are considered commodities. If they are still in circulation, then according to the famous report from Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, the same ruling applies. However, according to Imam Muhammad, partnership with such coins is permissible; as in *Bada'i'*, and the fatwa is based on this; as in *Sirajiyah* and *Muzmarat*. It is written in *Mabsut* that the correct view is that partnership with all circulating coins is permissible according to the consensus of all Imams; this is in *Kafi*.

The Translator says: In our lands, the fatwa should be given according to this, let it be considered. Regarding partnerships involving goods measured by volume or weight: when they are of the same genus, it is not permissible before mixing; and when they are of two different genera, it is unanimously not permissible either before or after mixing; so it is in *Al-Muhit*. If a partnership is formed, it will be void (*fasid*), and each party will receive their own goods; its profit belongs to the owner, and its loss falls upon them; this is in *Kafi*. If they are of the same genus and the partnership is formed after mixing, the contractual partnership is void, but joint ownership (*shirka*

al-milk) is established; any profit gained belongs to both, and any loss falls upon both; so it is in *Muhit al-Sarakhsi*, and this is the *Zahir al-Riwayah*; it is in *Kafi*. Furthermore, in the case of different genera, when both have sold the mixture, the proceeds (*thaman*) shall be shared between them in proportion to the value of each person's goods as it was on the day of mixing, relative to the total mixture; so it is in *Mabsut*. The leading scholars stated that it is more accurate to say the share should be based on the value of the mixture on the day of sale; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If the goods of one person are such that mixing improves them—meaning their value increases when considered as part of the mixture compared to being unmixed—then on the day of distribution, they shall be made a partner based on the estimated value of their unmixed goods; this is in *Muhit* and *Fath al-Qadir*. If both purchased an item for one 'man' of wheat and one 'man' of barley, and one person measured out the wheat while the other measured out the barley, and then they sold that item for dirhams, then on the day the proceeds are distributed, they shall be shared according to the market price of one 'man' of wheat and one 'man' of barley on that day; this is in *Muhit al-Sarakhsi*.

---

1. For example, mixing barley and wheat. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (16) किताबुश-शिरका (साझेदारी की पुस्तक)

[अनुबंध] के समय या खरीद के समय उसका (पूंजी का) हाज़िर और सामने मौजूद होना शर्त है; यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' और 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। अतः यदि एक व्यक्ति को एक हज़ार दिरहम दिए गए और कहा गया कि इनके बराबर (अपनी तरफ से) निकाल कर इन सब से खरीद-फरोख्त करो, और उसने निकाल लिए, तो साझेदारी सही होगी। यह 'फ़तावा सुग़रा' में है। और यदि माल गायब हो या ऋण के रूप में हो, तो दोनों ही स्थितियों में ऐसे माल से साझेदारी सही नहीं है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। हमारे निकट अनुबंध के समय मूल पूंजी (रासुल-माल) की मात्रा का ज्ञात होना शर्त नहीं है; यह 'बदाइ' में है। दोनों मालों को सुपुर्द करना (सौंपना) शर्त नहीं है और न ही दोनों का मिश्रण (ख़ल्त) करना शर्त है; यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है।

यदि दोनों में से एक के पास एक हज़ार दिरहम और दूसरे के पास सौ दीनार हों, या एक के पास सफेद और दूसरे के पास काले दिरहम हों, और दोनों ने साझेदारी कर ली, तो यह साझेदारी जायज़ है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। सोने और चांदी के पत्र (बिना सिक्के वाले) 'ज़ाहिरुल रिवायत' के अनुसार वस्तुओं (अरूज़) के समान हैं, यानी वे वित्तीय साझेदारी की मूल पूंजी नहीं बन सकते; ऐसा 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। और सही यह है कि यदि वहाँ के लोग आपस में इन पत्रों से लेनदेन करते हों, तो जायज़ है, अन्यथा नहीं; यह 'तहज़ीब' में है। यदि सोने-चांदी की ढाली हुई चीज़ जैसे आभूषण आदि हों (यानी बिना सिक्के वाले), तो वे सभी रिवायतों के अनुसार वस्तुओं के समान हैं; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। रहे वे पैसे जिनका चलन बंद हो गया है, तो उनसे साझेदारी और मुज़ारबत (लाभ-साझा अनुबंध) जायज़ नहीं है क्योंकि वे वस्तुएँ हैं। और यदि चलन शेष हो, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि और इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि की मशहूर रिवायत के अनुसार उनमें भी वही हुक्म है। इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि के निकट ऐसे पैसों से साझेदारी जायज़ है; जैसा कि 'बदाइ' में है और इसी पर फ़तवा है; जैसा कि 'सिराजिया' और 'मुज़मरात' में है। 'मबसूत' में लिखा है कि सही यह है कि चलन वाले पैसों से अनुबंध और साझेदारी सभी इमामों के कथन के अनुसार जायज़ है; यह 'काफ़ी' में है।

अनुवादक कहते हैं: हमारे क्षेत्र में इसी पर फ़तवा दिया जाए, इस पर विचार किया जाना चाहिए। जहाँ तक तोलने और मापने वाली चीज़ों की साझेदारी का प्रश्न है, जब वे एक ही श्रेणी (जिन्स) की हों, तो मिश्रण से पहले और जब दो अलग श्रेणियों की हों, तो मिश्रण से पहले और बाद में सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है; ऐसा 'मुहीत' में है। यदि साझेदारी कर ली गई, तो वह दूषित (फ़ासिद) होगी और

प्रत्येक को अपनी-अपनी वस्तु मिलेगी, उसका लाभ उसी का होगा और हानि भी उसी पर होगी; यह 'काफ़ी' में है। यदि वे एक ही श्रेणी की हों और दोनों ने मिलाकर साझेदारी की, तो अनुबंधित साझेदारी (शिरकत-ए-अक़्द) फ़ासिद है परंतु स्वामित्व की साझेदारी (शिरकत-ए-मिल्क) सिद्ध है; जो भी लाभ होगा वह दोनों का होगा और जो हानि होगी वह दोनों पर होगी; ऐसा 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है और यही 'ज़ाहिरुल रिवायत' है; यह 'काफ़ी' में है। फिर भिन्न श्रेणी होने की स्थिति में, जब दोनों ने उस मिश्रित वस्तु को बेच दिया, तो उसकी कीमत (थमन) उन दोनों के बीच प्रत्येक की वस्तु की उस कीमत के अनुपात में साझा होगी जो मिश्रण के दिन मिश्रित वस्तु के संदर्भ में थी; ऐसा 'मबसूत' में है। आचार्यों ने फरमाया कि यह सही है कि यह कहा जाए कि बिक्री के दिन मिश्रित वस्तु के आधार पर हिस्सा साझा होगा; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और यदि दोनों की वस्तुओं में से एक की वस्तु ऐसी हो कि मिश्रण से उसमें सुधार आ जाता है, यानी मिश्रण के कारण उसकी कीमत आँकने में बढ़ जाती है और बिना मिश्रण के उतनी नहीं होती, तो कीमत बाँटने के दिन उसकी गैर-मिश्रित वस्तु के अनुमानित मूल्य के हिसाब से उसे साझीदार बनाया जाएगा; यह 'मुहीत' और 'फ़तहुल क़दीर' में है। यदि दोनों ने कोई वस्तु एक मन गेहूं और एक मन जौ के बदले खरीदी, एक ने गेहूं नाप कर दिए और दूसरे ने जौ, फिर दोनों ने उस वस्तु को दिरहमों के बदले बेच दिया, तो उस कीमत को जिस दिन विभाजित करेंगे, उस दिन एक मन गेहूं और एक मन जौ की जो कीमत होगी, उस हिसाब से साझीदार बनाए जाएंगे; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

---

1. उदाहरण के लिए, जौ और गेहूं मिलाकर नी कर दी। 12.

کے وقت یا خرید کے وقت اس کا حاضر و سامنے موجود ہونا شرط ہے یہ خزانتہ المفتین و فتاوٰی قاضی خان میں ہے۔ پس اگر ہزار درہم ایک شخص کو دیے اور کہا کہ ان کے مثل یعنی برابر تو اپنے نکال کر ان سب سے خرید و فروخت کر پس اُس نے نکالے تو شرکت صحیح ہوگی۔ یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے اور اگر مال غائب ہو یا قرضہ ہو تو ہر دو حال میں ایسے مال سے شرکت صحیح نہیں ہے یہ محیطِ سرخسی میں ہے۔ اور وقتِ عقد کے مقدارِ راس المال سے آگاہی ہونا ہمارے نزدیک شرط نہیں ہے۔ یہ بدائع میں ہے اور ہر دو مال کا سپرد کرنا شرط نہیں ہے اور نیز دونوں کا خلط کرنا بھی شرط نہیں ہے۔ خزانتہ المفتین میں ہے۔

اگر دونوں میں سے ایک کے پاس ہزار درہم اور دوسرے کے پاس سو دینار ہوں یا ایک کے دودھیا اور دوسرے کے سیاہ درہم ہوں پس دونوں نے شرک کر لی تو یہ شرکت جائز ہے یہ محیطِ سرخسی میں ہے اور سونے و چاندی کے پتر یعنی بغیر سکہ زدہ ظاہر الر وایہ کے موافق مثل عروض کے ہیں یعنی شرکتِ مالی کا راس المال نہیں ہو سکتے ہیں کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور صحیح یہ ہے کہ اگر وہاں کے لوگ آپس میں ان پتروں سے معاملہ کرتے ہوں تو جائز ہے ورنہ نہیں یہ تہذیب میں ہے اور اگر سونے چاندی کی ڈھالی ہوئی چیز مثل زیور وغیرہ کے ہو یعنی بغیر سکہ زدہ ہو تو وہ جملہ روایات کے موافق بمنزلہ عروض کے ہے۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور رہے پس اگر ایسے پیسے ہیں جن کا چلن جاتا رہا ہے تو ان سے شرکت و مضاربت نہیں جائز ہے اس واسطے کہ یہ عروض ہیں اور اگر چلن باقی ہو تو امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ و امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے مشہور روایت کے موافق اس میں بھی وہی حکم ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک ایسے پیسوں کے شرکت جائز ہے کذا فی البدائع اور اسی پر فتویٰ ہے کذا فی

السراجیہ والمضمرات اور مبسوط میں لکھا ہے کہ صحیح یہ ہے کہ چلن دار پیسوں سے عقد و شراکت سب اماموں کے قول کے موافق جائز ہے۔ کافی میں ہے۔

قال المترجم ہمارے دیار میں اسی پر فتویٰ دیا جائے فلیتا مّل اور رہی شرکتِ کیلی و وزنی چیزوں سے سو جب ایک جنس کی ہوں تو خلط کرنے سے پہلے اور جب دو جنس مختلف کی ہوں تو قبل خلط کے اور بعد خلط کے بالاتفاق نہیں جائز ہے کذا فی المحیط اور اگر شرکت کر لی تو فاسد ہوگی اور ہر ایک کو اپنی اپنی متاع ملے گی اور اس کا نفع اسی کو اور اُس کا نقصان اسی پر ہو گا یہ کافی میں ہے اور اگر ایک ہی جنس کی ہوں اور دونوں نے خلط کر کے شرکت کی تو شرکتِ عقد فاسد ہے اور شرکتِ ملک ثابت ہے اور جو کچھ دونوں کو نفع ہو وہ دونوں کا ہوگا اور جو گھاٹی ہو وہ دونوں پر ہوگی کذا فی محیط السرحسی اور یہی ظاہر الروایۃ ہے یہ کافی میں ہے۔ پھر جنس مختلف ہونے کی صورت میں جب دونوں نے اس مخلوط کو فروخت کر دیا تو اُس کا ثمن ان دونوں کے درمیان بقدرِ قیمت متاع ہر ایک کے جو خلط کرنے کے روز بلحاظ متاعِ مخلوط کے تھی مشترک ہو گا کذا فی المبسوط اور ائمہ مشائخ نے فرمایا کہ یہ صحیح ہے کہ یوں کہا جائے کہ بیع کرنے کے روز متاعِ مخلوط کے لحاظ مشترک ہو گا یہ محیطِ سرخسی میں ہے اور اگر دونوں کی متاع میں سے ایک کی متاع ایسی ہو کہ خلط سے اس میں بہتری آجاتی ہے یعنی بلحاظ مخلوط اُس کی قیمت لگانے میں بڑھتی ہے اور بغیر خلط کے اتنی نہیں پہنچتی ہے تو ثمن بانٹنے کے روز اس کی متاع غیر مخلوط کے انداز سے جو قیمت ہوتی ہو اُس کے حساب سے شریک کیا جائے گا یہ محیط و فتح القدیر میں ہے اور اگر دونوں نے کوئی متاع ایک من گیہوں و ایک من جو کے عوض خریدی پس ایک نے گیہوں ناپ دیے اور دوسرے نے اپنے جو ناپ دیے پھر دونوں نے اس متاع کو درہموں کے عوض فروخت کیا تو اس ثمن کو جس روز تقسیم کرتے ہیں اس روز جو قیمت ایک من گیہوں و ایک من جو کی ہو اس حساب سے شریک کیے جائیں گے۔ یہ محیطِ سرخسی میں ہے۔

ا مثلاً جو و گیہوں ملا کر نی کر دی ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume ② (17) Kitab al-Sharikah (The Book of Partnership)

Issue: What if there is a disparity in the commodities (urooz) of both parties? For the share on which profit is stipulated, the value of each person's capital (Ras al-Maal) shall be considered as it was at the time the partnership was formed. For the transfer of ownership to the buyer, the value of the capital at the time of partnership is recognized. For the manifestation of profit in either both shares or one share, the value at the time of distribution shall be considered; because until the original capital is realized, profit cannot be determined. This is mentioned in 'Qunyah'. Regarding commodities whose value defines the property, the judgment for a valid partnership contract is that each party sells half of their goods in exchange for half of the other's property, so that each possesses a half-share in each other's goods. Thus, shared ownership (shirkat al-milk) is established. Thereafter, if they enter into a partnership contract, it will be valid without dispute, as stated in 'al-Badai'. If there is a disparity in the value of their commodities—for example, one party's goods are worth 100 dirhams and the other's 400 dirhams—the party with the lower-valued goods should sell four-fifths of his goods in exchange for one-fifth of the other party's goods. Consequently, the entire property becomes shared in five parts, where the one with less has a 1/5 share and the other has a 4/5 share. This is mentioned in 'al-Kafi'.

Similarly, if one has commodities and the other has dirhams, the one with commodities should sell half of his goods for half of the other's dirhams. After mutual possession, they should form a partnership contract, whether it be 'Shirkat al-Mufawada' or 'Shirkat al-Inan'. This is in 'al-Muhit'. In 'al-Muntaqa', it is narrated from Imam Muhammad (RA) via Hisham that if a slave is shared between two people and they form a 'Mufawada' or 'Inan' partnership regarding him, it is valid. This is in 'al-Zakhirah'. It is also mentioned in 'al-Muntaqa' that if two people each have grain of the same kind or wheat, and they mix them to form a partnership, even if one's wheat is of good quality and the other's is of poor quality, the partnership is valid. The proceeds (thaman) will be shared equally because since they mixed them with the agreement that it is shared, it became similar to a sale. Elsewhere in the same book, it is explicitly stated that the proceeds shall be distributed according to the value of the good and poor quality grain on the day of sale; this is in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. The second opinion explicitly mentioned in 'al-Muntaqa' is based on the principles of truth; this is in 'Nahr al-Faiq'.

Chapter Two: Regarding Mufawada (Full Partnership) This contains eight sections.

First Section: Regarding the interpretation and conditions of Mufawada A 'Shirkat al-Mufawada' is when two people form a partnership such that they are equal in their capital, management, and liability for debt. Just as each is a proxy (wakeel) for the other, each is also a guarantor (kafeel) for every obligation arising from purchased items. This is in 'Fath al-Qadir'. Mufawada is valid between two free, adult individuals who are both Muslims or both Zimmis. This is as mentioned in 'al-Hidayah' and others. 1. Because if there is a reduction in capital, it is a deduction from profit.

फ़तावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द ② (१७) किताबुश-शरीकः

मसला: अगर दोनों के सामान (उरूज़) में असमानता हो? जिस हिस्से पर लाभ तय किया गया है, उसके लिए प्रत्येक की मूल पूँजी (रासुल-माल) का वह मूल्य मान्य होगा जो साझेदारी के समय था। और खरीदार के स्वामित्व में आने के लिए दोनों की मूल पूँजी का वही मूल्य मान्य होगा जो साझेदारी के समय था। और दोनों के हिस्से में या एक के हिस्से में लाभ प्रकट होने के लिए, विभाजन के समय का मूल्य मान्य होगा। क्योंकि जब तक मूल पूँजी पूरी नहीं होगी, तब तक लाभ प्रकट नहीं होगा, यह 'कुनिया' में है। सामान (उरूज़) के मामले में जहाँ मूल्य से माल निश्चित होता है, साझेदारी के अनुबंध को वैध बनाने का तरीका यह है कि प्रत्येक व्यक्ति अपने माल का आधा हिस्सा दूसरे के आधे माल के बदले बेच दे, यहाँ तक कि प्रत्येक के माल में दोनों का आधा-आधा हिस्सा हो जाए। इस प्रकार दोनों में स्वामित्व की साझेदारी (शिरकत-ए-मिलक) हो जाएगी। इसके बाद दोनों साझेदारी का अनुबंध करें, तो बिना किसी विवाद के अनुबंध वैध हो जाएगा, जैसा कि 'बदाई' में है। और यदि दोनों के सामानों में असमानता हो, उदाहरण के लिए एक के सामान का मूल्य १०० दिरहम और दूसरे के सामान का मूल्य ४०० दिरहम हो, तो कम मूल्य वाले को चाहिए कि वह अपने सामान के चार-पाँचवें हिस्से को दूसरे के सामान के एक-पाँचवें हिस्से के बदले बेच दे। इस प्रकार पूरा सामान पाँच हिस्सों में बंटकर दोनों के बीच साझा हो जाएगा, जिसमें कम वाले का १/५ हिस्सा और दूसरे के ४/५ हिस्सा होगा, यह 'काफ़ी' में है।

इसी प्रकार यदि एक के पास सामान (उरूज़) और दूसरे के पास मुद्रा (दिरहम) हो, तो सामान वाले को अपना आधा सामान दूसरे के आधे दिरहमों के बदले बेच देना चाहिए। परस्पर कब्ज़ा करने के बाद फिर साझेदारी का अनुबंध करें, चाहे वह 'शिरकत-ए-मुफ़ावज़ा' हो या 'शिरकत-ए-इनान', यह 'मुहीत' में है। 'मुन्तक़ा' में हिशाम की रिवायत से इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि एक गुलाम दो व्यक्तियों के बीच साझा है, दोनों ने उसमें 'शिरकत-ए-मुफ़ावज़ा' या 'शिरकत-ए-इनान' तय की तो यह वैध है, यह 'ज़ख़ीरा' में है। 'मुन्तक़ा' में यह भी उल्लेख है कि दो व्यक्तियों में से प्रत्येक के पास एक ही प्रकार का अनाज या गेहूँ है, फिर दोनों ने उसे मिलाकर साझेदारी की, हालाँकि एक के गेहूँ अच्छी गुणवत्ता के और दूसरे के खराब थे, तो साझेदारी वैध है। कीमत (समन) दोनों के बीच आधी-आधी होगी क्योंकि जब उन्होंने इस आधार पर मिला दिया कि यह साझा है, तो यह शर्त की दृष्टि से खरीद-बिक्री (बैअ) के समान हो गया। इसी किताब में दूसरी जगह स्पष्ट किया गया है कि कीमत बिक्री के दिन के मूल्य के हिसाब से अच्छी-खराब गुणवत्ता के अनुसार विभाजित होगी, यह 'मुहीत सरख़सी' में

है। 'मुन्तक़ा' में स्पष्ट रूप से उल्लेखित दूसरा मत सत्य के सिद्धांतों पर आधारित है, यह 'नहरुल-फ़ाएक' में है।

अध्याय दो: मुफ़ावज़ा (पूर्ण साझेदारी) के वर्णन में इसमें आठ अनुभाग हैं।

अनुभाग एक: मुफ़ावज़ा की व्याख्या और शर्तों के वर्णन में शिरकत-ए-मुफ़ावज़ा यह है कि दो व्यक्ति आपस में ऐसी साझेदारी करें कि दोनों अपनी पूँजी, प्रबंधन और ऋण में समान हों। जैसे प्रत्येक दूसरे की ओर से एजेंट (वकील) है, वैसे ही खरीदी गई वस्तु से संबंधित हर जिम्मेदारी का गारंटर (कफ़ील) भी हो, यह 'फ़तहुल-क़दीर' में है। मुफ़ावज़ा दो स्वतंत्र और वयस्क व्यक्तियों के बीच वैध होगा, चाहे दोनों मुसलमान हों या दोनों ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) हों, जैसा कि 'हिदाया' और अन्य में है। १. क्योंकि यदि मूल पूँजी में कमी होती है, तो वह लाभ में से घटाई जाएगी।

مسئلہ: اگر دونوں کے عروض میں تفاوت ہو؟ جس حصہ پر منافع شرط کیا ہے اُس کے واسطے ہر ایک کے راس المال کی وہ قیمت معتبر ہوگی جو وقت شرکت کے تھی اور مشتری کی ملک واقع ہونے کے واسطے دونوں کے راس المال کی وقت شرکت والی قیمت معتبر ہوگی اور دونوں کے حصہ میں یا ایک کے حصہ میں نفع ظاہر ہونے کے واسطے وقت تقسیم والی قیمت معتبر ہوگی اس واسطے کہ جب تک راس المال نہ ظاہر ہوگا تب تک نفع نہیں ظاہر ہوگا یہ قنیہ میں ہے اور عروض میں ہر ایسے مال میں جو قیمتیں سے متعین ہو جاتا ہے عقد شرکت جائز ہونے کا فیصلہ یہ ہے کہ ہر ایک اپنا نصف مال دوسرے کے نصف مالک کے عوض فروخت کر ڈالے حتیٰ کہ ہر ایک کے مال میں ہر ایک کا نصف نصف ہوگا پس دونوں میں شرکت ملک حاصل ہو جائے گی پھر اس کے بعد دونوں عقد شرکت قرار دیں پس بلا خلاف عقد شرکت جائز ہو جائے گا کذا فی البدائع اور اگر دونوں کے عروض میں تفاوت ہو۔ مثلاً ایک کے عروض کی قیمت سو درہم اور دوسرے کے عروض کی چار سو درہم ہوں تو چاہیے کہ کم قیمت والا اپنے عروض کے چار پانچویں حصہ بعوض دوسرے کے عروض کے پانچویں حصہ کے فروخت کرے پس پوری متاع پانچ حصہ ہو کر دونوں میں مشترک ہوگی کہ کم والے کا ایک پانچواں حصہ اور دوسرے کے چار پانچویں حصہ ہوں گے یہ کافی میں ہے۔

اسی طرح اگر ایک کے پاس عروض اور دوسرے کے پاس دراہم ہوں تو چاہیے کہ عروض والا اپنے نصف عروض کو دوسرے نصف درہموں کے عوض فروخت کر دے اور باہمی قبضہ کرنے کے بعد پھر عقد شرکت قرار دیں چاہیں شرکت معاوضہ چاہیں شرکت عنان یہ محیط میں ہے اور منتقٰی میں ہشام کی روایت سے امام محمد رحمۃ اللہ علیہ سے مروی ہے کہ ایک غلام دو شخصوں

میں مشترک ہے دونوں نے اس میں شرکت معاوضہ یا شرکت عنان قرار دی تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور منتقٰی میں مذکور ہے کہ دو شخصوں میں سے ہر ایک کے پاس اناج ہے ایک جنس کا یا گیہوں ہیں پس دونوں نے خلط کر کے شرکت قرار دی حالانکہ ایک کے گیہوں کھرے اور دوسرے کے کھوٹے ہیں تو شرکت جائز ہے اور ثمن دونوں کے درمیان نصفاً نصف ہوگا اس واسطے کہ ہر گاہ انہوں نے خلط کر دیا بدیں قرار داد کہ یہ ہم دونوں میں مشترک ہے تو اس شرط کے لحاظ سے یہ مشابہ بیع کے ہو گیا اور دوسرے مقام پر اسی کتاب میں صریح بیان کیا کہ ثمن دونوں کے درمیان فروخت کرنے کے روز کی قیمت کھرے کھوٹے کے حساب سے تقسیم ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے اور قولِ ثانی جو اس کتاب منتقٰی میں صریح مذکور ہے بنظر اصول الحق ہے یہ نہر الفائق میں ہے۔

باب دوم: مفاوضہ کے بیان میں اس میں آٹھ فصلیں ہیں

فصل اول: مفاوضہ کی تفسیر و شرائط کے بیان میں پس شرکت مفاوضہ یہ ہے کہ دو شخص باہم شرکت کریں کہ دونوں اپنے مال میں و تصرف میں و دین میں مساوی ہوں اور جیسے ہر ایک دوسرے کی طرف سے وکیل ہے ویسے ہی ہر ایک دوسرے کی طرف سے ہر عہدہ کا جو اس کو خریدی چیز میں لازم آیا ہے کفیل ہو یہ فتح القدیر میں ہے۔ پس مفاوضہ دو آزادوں بالغوں کے درمیان کہ دونوں مسلمان ہوں یا دونوں ذمی ہوں جائز ہوگا کذا فی الھدایۃ و غیرھما۔ ۱۔ کیونکہ اگر راس المال سے کمی ہو تو گھٹی ہوئی نفع ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 18 Kitab-ush-Shirka (Book of Partnership)

...it is not necessary for both to follow the same religion, whether they are of the same faith or one is a Kitabi (person of the book) like a Christian or Jew and the other is a Magian; this is mentioned in *Muheet-e-Sarakhsi*. A partnership is not valid between a free man and a slave, nor between a child and an adult, as stated in *An-Nafi'*. It is also not valid between a free person and a *mukhatib* (a slave with a contract for freedom), as per *Al-Jawhara an-Nayyira*. Similarly, it is not valid between a person of sound mind and one who is mentally challenged; this is in *Al-Mujtaba Sharh-al-Kanz*. Nor is it valid between two slaves, two boys, or two *mukhatibs*; this is in *Khazanat-ul-Muftin*. If a free Muslim enters into a *mufawada* partnership with an apostate man, an apostate woman, or a *dhimmi* (non-Muslim citizen), the *mufawada* is not valid. However, if an apostate becomes Muslim again (1) before the ruling to send them to the *Dar-ul-Harb* (hostile territory) is issued, the *mufawada* will become valid. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

The Nature of Mufawada Partnership ☆ The nature of a *mufawada* partnership, as mentioned in *Mabsut Sadr-ul-Islam*, is when two persons form a partnership and declare: "We have entered into a *mufawada* partnership in all things small and great, on the condition that we shall buy and sell together or separately, for cash or on credit, and each of us shall act according to his own judgment, provided that whatever profit Allah grants us shall be shared equally between us, and any loss shall be borne according to the capital proportion." This is in *Mudmarat*. There are several conditions for this. For instance, *Al-Muheet* states that it must be understood as *mufawada*, meaning it should be clearly evident either through words or meaning. *Mudmarat* adds that if someone who knows the meaning of *mufawada* establishes the contract without using the word itself, but the full sense of the concept is conveyed, then the contract is valid. It is also a condition that each partner must have the capacity to act as a surety (guarantor) for the other, i.e., both must be free, sane, adult, and of the same religion; this is in *Az-Zakhira*. Another condition is that the partnership must cover general trade; this is in *Al-Muheet*. Furthermore, if the capital consists of the same genus and species, it must be equal in quantity. If they are of different genera, like dirhams and dinars, or the same genus but different species, such as broken dirhams and intact ones, then equality in value along with quantity is a condition; this is in *Az-Zakhira*.

It is a condition that neither partner should possess any wealth, other than the capital specified in the contract, that could initially or eventually be eligible for a

mufawada contract, as per *Al-Muheet*. Therefore, if the capital of both is equal at the start and the *mufawada* is valid, but before any purchase is made, the value of one's capital increases—for example, due to market fluctuations—then the *mufawada* is dissolved and it becomes a *shirkat-e-inan* (a regular partnership). The same applies if one makes a purchase while the other hasn't, and an increase occurs. However, if the increase happens after purchases have been made with both capitals, the *mufawada* remains intact, as stated in *Khazanat-ul-Muftin*. If one partner owns extra assets for which a *mufawada* contract is not valid, such as goods, real estate, or *mukhatib* slaves, the *mufawada* remains valid. Similarly, if someone owns surplus "hidden wealth" (2) (absent capital), it will not invalidate the *mufawada*, according to *Al-Badai'*. If one partner has a cash deposit kept with someone else, the *mufawada* will not be valid. If one partner has a cash loan owed to them, the *mufawada* will remain valid until it is collected, but once collected, it becomes invalid as *mufawada* and turns into a *shirkat-e-inan*. Likewise, equality in disposal and authority is a condition; thus, if one partner possesses a power of disposal that the other does not, equality is lost. This is in *Fath-ul-Qadir*.

1. Re: "An apostate becomes Muslim": It is said... I say this is an analogy with a difference, so reflect.
2. Re: "Hidden wealth": Such as a loan or money buried and forgotten, it is treated as such; understand.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) 18 किताबुश शिरकत

...में हम-मिल्लत होना ज़रूरी नहीं है, चाहे दोनों हम-मिल्लत हों या एक किताबी जैसे ईसाई या यहूदी हो और दूसरा मजूस (पारसी) हो, यह मुहीत-ए-सरखसी में है। और आज़ाद व गुलाम के बीच और बच्चे व बालिग़ के बीच (मफ़ावज़ा) जायज़ नहीं है, जैसा कि नाफ़े में है। और आज़ाद और मुकातब (वह गुलाम जिसने आज़ादी के लिए समझौता किया हो) के बीच जायज़ नहीं है, यह जौहरा नेयरा में है। और इसी तरह पागल और अक़्लमंद के बीच जायज़ नहीं है। यह मुजतबा शराह-ए-कंज में है। और दो गुलामों या दो लड़कों या दो मुकातबों के बीच सही नहीं है, यह ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन में है। और अगर आज़ाद मुसलमान ने किसी मुर्तद मर्द या मुर्तद औरत से या किसी ज़म्मी से मफ़ावज़ा किया तो मफ़ावज़ा सही नहीं है, फिर अगर मुर्तदा दारुल-हर्ब (शत्रु देश) में जा मिलने का हुक्म दिए जाने से पहले दोबारा मुसलमान (1) हो गया तो मफ़ावज़ा सही हो जाएगा। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

शिरकत-ए-मफ़ावज़ा की सूरत ☆ शिरकत-ए-मफ़ावज़ा की सूरत, जैसा कि मबसूद सद्र-उल-इस्लाम में ज़िक्र है, यह है कि दो व्यक्ति शिरकत करें और कहें कि हमने आपस में हर कम और ज़्यादा में शिरकत-ए-मफ़ावज़ा इस शर्त पर की कि हम एक साथ और अलग-अलग नक़द या उधार ख़रीद-व-फ़रोख़्त करेंगे और हम में से हर एक अपनी राय से काम करेगा, इस शर्त के साथ कि जो कुछ अल्लाह तआला हमें मुनाफ़ा अता फरमाएगा, वह बराबर का साझा होगा और नुकसान पूंजी के अनुपात में होगा। यह 'मुज़मरात' में है। इसके लिए कुछ शर्तें हैं। चुनांचे 'मुहीत' में है कि उनमें से एक यह है कि इसे 'मफ़ावज़ा' ही समझा जाए, यानी मफ़ावज़ा साफ़ तौर पर ज़ाहिर हो, चाहे शब्दों में या अर्थ में। चुनांचे 'मुज़मरात' में है कि अगर मफ़ावज़ा के अर्थ जानने वाले ने बिना लफ़्ज़ 'मफ़ावज़ा' कहे अनुबंध किया, इस तरह कि मफ़ावज़त के पूरे अर्थ आ गए, तो अनुबंध सही होगा। और यह शर्त है कि उन दोनों में से हर एक ज़मानत (गारंटी) देने की योग्यता रखता हो, यानी दोनों आज़ाद, अक़्लमंद, बालिग़ और एक ही धर्म के हों, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यह शर्त है कि शिरकत व्यापार के सामान्य कार्यों में हो, यह 'मुहीत' में है। और यह शर्त है कि यदि पूंजी एक ही किस्म की हो, तो मात्रा में बराबर हो, और यदि दो अलग-अलग किस्म की हो जैसे दिरहम और दीनार, या एक ही किस्म की हो लेकिन प्रकार अलग हो जैसे टूटे हुए दिरहम और सही दिरहम, तो मात्रा के साथ-साथ मूल्य में भी बराबरी शर्त है, यह 'ज़ख़ीरा' में है।

यह शर्त है कि दोनों में से किसी के पास पूंजी (रास-उल-माल) के अलावा, जिस पर अनुबंध हुआ है, ऐसा कोई और धन न हो जिस पर प्रारंभ में या अंत में मफ़ावज़ा जायज़ हो सकता हो, जैसा कि 'मुहीत' में है। अतः यदि शिरकत के समय दोनों की पूंजी बराबर हो और मफ़ावज़ा सही हो जाए, फिर ख़रीदारी से पहले किसी एक की पूंजी में बढ़ोतरी हो जाए, उदाहरण के तौर पर भाव बदलने से नक़द की कीमत बढ़ जाए, तो मफ़ावज़ा टूट जाएगा और वह 'शिरकत-ए-इनान' बन जाएगी। इसी तरह यदि एक ने ख़रीदारी कर ली और दूसरे ने अभी नहीं की है और पूंजी बढ़ गई, तब भी यही हुक्म है। लेकिन यदि दोनों पूंजी से खरीदारी होने के बाद बढ़ोत्तरी हुई, तो मफ़ावज़ा अपनी जगह बना रहेगा, यह 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में है। और यदि दोनों साझेदारों में से एक के पास ऐसी संपत्ति ज़्यादा है जिस पर मफ़ावज़ा सही नहीं होता, जैसे कि सामान, अचल संपत्ति या मुकातब ग़ुलाम, तो मफ़ावज़ा जायज़ है। और इसी तरह यदि किसी के पास 'माल-ए-ग़ायब' (2) (छिपा हुआ धन) ज़्यादा हो, तब भी मफ़ावज़ा ख़राब नहीं होगा, यह 'बदाई' में है। और यदि किसी एक की अमानत (नक़द) किसी के पास रखी हो, तो मफ़ावज़ा सही नहीं होगा। और यदि किसी का नक़द ऋण किसी पर हो, तो जब तक वह उसे वसूल न कर ले, तब तक मफ़ावज़ा सही रहेगा, लेकिन वसूल करने के बाद मफ़ावज़ा ख़राब होकर 'शिरकत-ए-इनान' हो जाएगा। और इसी तरह अधिकारों और अधिकार क्षेत्र में भी समानता शर्त है। अतः यदि एक साझेदार के पास ऐसा अधिकार है जो दूसरे के पास नहीं है, तो समानता समाप्त हो जाएगी, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है।

1. 'मुर्तद मुसलमान हो गया' - कहा गया कि जब वह इस्लाम लाया... मैं कहता हूँ कि इसमें अंतर है, इसे समझें।
2. 'माल-ए-ग़ायब' - जैसे ऋण हो या किसी स्थान पर गाड़कर भूल गया हो, तो उसी की तरह है, इसे समझें।

میں ہم ملت ہونا ضروری نہیں ہے خواہ دونوں ہم ملت ہوں یا ایک کتابی مثلاً نصرانی یا یہودی ہو اور دوسرا مجوسی ہو یہ محیط سرخسی میں ہے اور آزاد و مملوک کے درمیان و طفل و بالغ کے درمیان نہیں جائز ہے کذا فی النافع اور حر (آزاد) و مکاتب کے درمیان نہیں جائز ہے یہ جوہرہ نیرہ میں ہے اور نیز مجنون و عاقل کے درمیان نہیں جائز ہے۔ یہ مجتبیٰ شرح کنز میں ہے اور درمیان دو غلاموں یا دو لڑکوں یا دو مکاتبوں کسی کے درمیان نہیں صحیح ہے یہ خزانۃ المفتین میں ہے اور اگر آزاد مسلمان نے کسی مرتد مرد یا مرتدہ عورت سے یا کسی ذمی سے مفاوضہ کیا تو مفاوضہ نہیں صحیح ہے پھر اگر مرتدہ دارالحرب میں جاملنے کا حکم دیئے جانے سے پہلے مرتد مسلمان ۱ ہو گیا تو مفاوضہ صحیح ہو جائے گا۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

شرکت مفاوضہ کی صورت ☆ شرکت مفاوضہ کی صورت جیسے مبسوط صدرالاسلام میں مذکور ہے یہ ہے کہ دو شخص شرکت کریں اور کہیں کہ ہم نے باہم شرکت مفاوضہ ہر قلیل و کثیر میں اس شرط پر کی کہ ہم یک جا اور متفرق خرید و فروخت نقداً یا ادھار کریں اور ہر ایک ہم میں سے اپنی رائے سے کام کرے بدیں شرط کہ جو کچھ اللہ تعالیٰ ہم کو نفع روزی کرے وہ درمیان مساوی مشترک ہوگا اور گھٹتی مال پر ہوگی یہ مضمرات میں ہے اور اس کے واسطے چند شرائط ہیں چنانچہ محیط میں ہے از انجملہ یہ ہے کہ مفاوضہ پر سمجھیں یعنی مفاوضہ کھلا ظاہر ہو خواہ لفظا یا معناً چنانچہ مضمرات میں ہے کہ اگر مفاوضہ کے معنی جاننے والے نے عقد مفاوضہ بغیر بیان لفظ مفاوضہ قرار دیا اس طرح کہ معنی مفاوضت کے پورے پورے آگئے تو عقد مفاوضہ صحیح ہو گا۔ اور یہ شرط ہے کہ ان دونوں میں سے ہر ایک کفالت کی اہلیت رکھتا ہو یا یوں طور جو کہ دونوں آزاد عاقل بالغ دین میں متفق ہوں یہ ذخیرہ میں ہے اور یہ شرط ہے کہ شریک عامہ عموم

تجارت میں ہو یہ محیط میں ہے اور یہ شرط ہے کہ اگر اس المال جنس واحد و نوع واحد سے ہو تو مقدار کی راہ سے مساوی ہو اور اگر دو جنس مختلف سے مثل درہم و دینار کے یا جنس واحد ہو مگر نوع میں مختلف ہو جیسے دراہم کسور (شکستہ) و دراہم صحاح (ثابت) تو مساوات مقدار کے ساتھ قیمت میں برابر ہونا بھی شرط ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

یہ شرط ہے کہ دونوں میں سے کسی کے واسطے سوائے راس المال کے جس پر عقد قرار دیا ہے کچھ اور ایسا مال جس پر عقد مفاوضہ جائز ہو سکتا ہے ابتداءً یا انتہاءً نہ ہو کذا فی المحیط پس اگر ہر دو مال وقت شرکت کے مساوی ہوں حتیٰ کہ مفاوضہ صحیح ہوا پھر دونوں میں سے ایک مال میں قبل اس کے کہ دونوں خرید کریں زیادتی ہوگئی مثلاً قبل خرید کے ہر دو نقد میں سے ایک کی قیمت نرخ بدلنے سے بڑھ گئی تو مفاوضہ ٹوٹ گیا اور شرکت عنان ہوگئی اور اسی طرح اگر ایک سے خرید کی اور ہنوز دوسرے سے خرید نہیں کی ہے کہ اس میں زیادتی ہوگئی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر دونوں مالوں سے خرید ہونے کے بعد زیادتی ہوئی تو مفاوضہ اپنے مال پر رہے گا یہ خزانۃ المفتین میں ہے اور اگر ہر دو شریک میں سے ایک کی ملک میں ایسا مال زیادہ ہے جس پر عقد مفاوضہ نہیں صحیح ہے جیسے عروض و عقار و مکاتبات تو مفاوضہ جائز ہے اور اسی طرح اگر کسی کی ملک میں مال غائب ۲ زائد ہو تو بھی مفاوضہ میں فساد نہیں ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک کی ودیعت نقد کسی کے پاس رکھی ہو تو مفاوضہ صحیح نہ ہوگا اور اگر ایک کا قرضہ نقد کسی پر ہو تو جب تک اس کو وصول نہ کر لے تب تک مفاوضہ صحیح رہے گا پھر جب قبضہ کر لیا تو مفاوضہ فاسد ہو کر شرکت عنان ہو جائے گی۔ اور اسی طرح تصرف میں بھی مساوات شرط ہے پس اگر دونوں میں سے ایک شریک ایسے تصرف کا مالک ہے جس کا دوسرا مالک نہیں ہے تو مساوات جاتی رہے گی یہ فتح القدیر میں ہے۔

۱۔ قولہ مرتد مسلمان ہو گیا قیل وکنہ الذی اذا اسلم اقول ہذا ہ م قیاس مع الفارق فتدبر ۱۲۔ ۲۔ قولہ مال غائب مثلاً قرضہ ہو یا کسی مقام پر گاڑ کر بھول گیا ہو تو مانند اس کے فافہم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) | 19 | Kitab al-Shirkah (Book of Partnership)

Chapter (2): Regarding the Rulings of Compensation (Exchanges)

In a 'mufawadah' partnership (a partnership of equality), whatever either partner purchases is considered shared in the partnership, except for food and clothing for his family, or his own clothing, or food items like curry to be eaten with bread, etc. This is based on 'Istihsan' (juristic preference) as mentioned in 'Al-Hidayah', and the same rule applies to the portion of maintenance (nafaqah). This is stated in 'Fatawa Qadi Khan'. Similarly, renting a house for residence or hiring transport for personal needs such as Hajj, etc., follows the same rule, as mentioned in 'Al-Tabyin'. Therefore, items purchased like grain and clothing for the family are specific to the buyer. Despite this, the partner remains a guarantor (kafeel) on his behalf. Thus, for whatever grain or clothing he has purchased for himself or his family, the seller has the right to demand payment from the other partner. If the partner pays the seller on behalf of the buyer, he shall reclaim whatever he paid from the buyer; this is in 'Fath al-Qadir'. If the buyer himself paid, his partner shall take back half of the price from him; this is mentioned in 'Muhit al-Sarakhsi'.

A 'mufawid' (partner) does not have the right to purchase a slave girl for concubinage or service without the permission of his partner. If he does purchase one, he shall not have the right to have intercourse with her, nor shall his partner have that right, because the slave girl has entered into their joint partnership. Thus, she does not belong to either one individually but is shared between both; this is in 'Al-Bada'i'. If a slave girl is purchased for concubinage with the partner's permission, she belongs exclusively to the buyer. However, the seller has the right to seek payment from whichever of the two partners he chooses. According to the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the partner can reclaim half the price from the buyer, while according to Imam al-A'zam (may Allah have mercy on him), he shall take nothing; this is explained in 'Al-Jami' al-Saghir' and similarly in 'Muhit al-Sarakhsi'. If a partner, with permission, buys a slave girl for concubinage and she bears a child (istilaad), and then someone else establishes a rightful claim over that slave girl, the one who had intercourse must pay the 'uqr' (compensation/dower). The claimant can seek this compensation from either partner; this is in 'Al-Bada'i'. If either partner receives an inheritance, a gift from the ruler, a general gift (hibah), or charity (sadqah), it belongs exclusively to him, and the other shall not be a partner in it; this is in 'Fatawa Qadi Khan'. If someone gives a present (hadiyah), the same ruling applies; this is in 'Al-Mabsut'.

If a depositary (mustawda') says, "I consumed it before my partner died," then the liability (daman) falls exclusively upon him. ☆

If ownership of something is established for one of the two partners due to a cause that occurred before the partnership began, the other shall not be a partner in it. For example, if a slave is purchased with a 'Khiyar al-Shart' (option of condition) for the seller, and then the buyer enters into a mufawadah partnership with someone, and subsequently the seller waives his option, the partner's share in that slave is not established; this is in 'Al-Kafi'. Any property held as a trust (wadi'ah) with either partner is considered a trust with both. Consequently, if the depositor dies without clarifying, it becomes a joint liability. If the surviving partner claims that the trust was lost while in the possession of the deceased partner before his death, his statement shall not be verified; however, if the depositor is alive, his statement shall be verified; this is in 'Al-Mabsut'. Otherwise, by analogy (qiyas), this should also be based on partnership. (12) 1. Making a owned slave girl an 'Umm al-Walad' (mother of a child) (12) 2. This has been explained in detail in the description of partnership; see that section (12).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) | 19 | किताबुश-शिरका

अध्याय (2) : मुआवज़े (विनिमय) के आदेशों के वर्णन में

हर दो मुतफाविज़ीन यानी दो शरीकेमुफावज़ा (बराबरी की साझेदारी के साझेदार) में से हर एक जो चीज़ खरीदेगा, वह साझेदारी में मानी जाएगी, सिवाए अपने बीवी-बच्चों के खाने-पीने और कपड़ों के, या अपने कपड़ों के, या रोटी के साथ खाए जाने वाले सालन वगैरह के। यह इस्तिहसान (विधिक वरीयता) है, यह 'हिदाया' में वर्णित है, और इसी तरह गुज़ारा-भत्ता (नफ़क़ा) के हिस्से का भी यही हुक्म है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। इसी तरह रहने के लिए मकान किराए पर लेना और अपनी निजी ज़रूरतों जैसे हज आदि के लिए सवारी किराए पर लेना भी इसी श्रेणी में आता है, यह 'तबीन' में वर्णित है। अतः बीवी-बच्चों के लिए अनाज और कपड़े आदि उपर्युक्त चीज़ें खरीदने से वे खरीदार की निजी संपत्ति होंगी। इसके बावजूद उसका साझेदार उसकी ओर से ज़ामिन (कफ़ील) होगा, यहाँ तक कि खरीदार ने जो कुछ अनाज और कपड़ा आदि अपने या अपने परिवार के लिए खरीदा है, उसके विक्रेता को यह अधिकार होगा कि वह उसके दूसरे साझेदार से कीमत की माँग करे। फिर यदि साझेदार ने विक्रेता को भुगतान कर दिया, तो उसने जो भुगतान किया है वह खरीदार से वापस ले लेगा; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में वर्णित है। और यदि खरीदार ने स्वयं भुगतान किया, तो उसका साझेदार उससे कीमत का आधा हिस्सा वापस ले लेगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है।

'मुफाविज़' (साझेदार) को यह अधिकार नहीं है कि वह अपने साझेदार की अनुमति के बिना सहवास या सेवा के लिए कोई दासी खरीदे। और यदि उसने खरीद ली, तो उसे उसके साथ सहवास करने का अधिकार नहीं होगा, और न ही उसके साझेदार को यह अधिकार होगा, क्योंकि यह दासी दोनों की साझेदारी में आ गई है। अतः वह किसी एक की नहीं होगी बल्कि दोनों की साझा होगी; यह 'बदाए' में वर्णित है। और यदि साझेदार की अनुमति से सहवास के उद्देश्य से दासी खरीदी गई, तो वह विशेष रूप से उसी की होगी (जिसने खरीदी), और विक्रेता को यह अधिकार होगा कि वह कीमत के लिए दोनों में से जिसे चाहे पकड़ ले। 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार, साझेदार उससे आधा मूल्य वापस ले लेगा, जबकि इमाम आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) के अनुसार वह कुछ नहीं लेगा; यह 'जामे सगीर' में वर्णित है, और 'मुहीत अल-सरख़सी' में भी ऐसा ही है। यदि साझेदार ने अनुमति से सहवास के लिए दासी खरीदी और उससे संतान हुई (इस्तीलाद), फिर किसी और ने उस दासी पर अपना हक साबित कर दिया, तो सहवास करने वाले पर उसका 'उक़्र' (महर के समान मुआवज़ा) अनिवार्य होगा, और वह हकदार व्यक्ति इस मुआवज़े के लिए दोनों में से जिसे चाहे

पकड़ सकता है; यह 'बदाए' में वर्णित है। यदि दोनों साझेदारों में से किसी को विरासत मिली, या सुल्तान की ओर से कोई इनाम मिला, या उपहार (हिबा) मिला, या किसी ने सदका (दान) दिया, तो वह विशेष रूप से उसी का होगा और दूसरा उसमें साझेदार नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। यदि किसी ने भेंट (हदिया) दी, तो भी यही हुक्म है; यह 'मबसूद' में वर्णित है।

यदि धरोहर रखने वाले (मुस्तौदह) ने कहा कि "अपने साझेदार की मृत्यु से पहले मैंने उसे खा लिया (इस्तेमाल कर लिया) है", तो उसका हर्जाना (ज़मान) विशेष रूप से उसी पर अनिवार्य होगा। ☆

यदि दोनों साझेदारों में से किसी एक का स्वामित्व किसी चीज़ पर ऐसे कारण से स्थापित हुआ जो साझेदारी से पहले घटित हो चुका था, तो दूसरा उसमें साझेदार नहीं होगा। उदाहरण के लिए, किसी ने गुलाम को विक्रेता के लिए 'खयार-ए-शर्त' (शर्त के साथ विकल्प) पर खरीदा, फिर उस खरीदार ने किसी के साथ मुफावज़ा साझेदारी कर ली, फिर विक्रेता ने अपना विकल्प छोड़ दिया, तो उसके साझेदार का उस गुलाम में अधिकार स्थापित नहीं होगा; यह 'काफ़ी' में वर्णित है। जो धरोहर (वदीअत) का माल उन दोनों में से एक के पास रखा हो, वह दोनों के पास धरोहर माना जाएगा। अतः यदि धरोहर रखने वाला व्यक्ति बिना विवरण दिए मर गया, तो वह दोनों की ज़िम्मेदारी मानी जाएगी। फिर यदि जीवित साझेदार ने कहा कि "जिस साझेदार के पास वह रखी थी, उसकी मृत्यु से पहले वह नष्ट हो गई थी", तो उसकी बात नहीं मानी जाएगी; हाँ, यदि धरोहर रखने वाला व्यक्ति जीवित हो, तो उसकी बात की पुष्टि की जाएगी; यह 'मबसूद' में वर्णित है। अन्यथा, कयास के अनुसार इसे भी साझेदारी पर होना चाहिए। (१२) १. दासी को 'उम्म-ए-वलद' बनाना (१२) २. साझेदारी के वर्णन में इसका विस्तृत विवरण दिया गया है, उस स्थान पर देखें (१२)।

فصل (۲) : احکام معاوضہ کے بیان میں

ہر دو متفاوضین یعنی دو شریک مفاوضہ میں سے ہر ایک جو چیز خریدے گا وہ شرکت پر ہو گی سوائے اپنے اہل وعیال کے طعام و لباس کے یا اپنے لباس کے یا روٹی کے ساتھ کھانے کی چیز سالن وغیرہ کے اور یہ استحسان ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اسی طرح حصہ نفقہ کا بھی یہی حکم ہے۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اسی طرح رہنے کے واسطے اجارہ پر لینا اور حاجتِ ذاتی مثل حج وغیرہ کے لیے سواری کرایہ پر لینا بھی ایسا ہی ہے یہ تبیین میں ہے۔ پس اہل وعیال کے واسطے اناج و کپڑا وغیرہ مذکورہ بالا چیزیں خریدنے لینے سے مخصوص مشتری کی ہوں گی اور باوجود اس کے بھی اُس کا شریک اُس کی طرف سے کفیل ہو گا حتیٰ کہ جو کچھ اُس نے اناج و کپڑا وغیرہ اپنی ذات یا اپنے اہل وعیال کے واسطے خریدا ہے اُس کے بائع کو اختیار ہو گا کہ اُس کے شریک دیگر سے ثمن کا مطالبہ کرے پھر اگر شریک نے اُس کی طرف سے بائع کو ثمن دے دیا تو کچھ ادا کیا ہے وہ مشتری سے واپس لے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر مشتری نے ادا کیا تو اُس کا شریک اُس سے اُس کا نصف ثمن واپس لے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

مفاوض کو یہ اختیار نہیں ہے کہ بغیر اجازت شریک کے وطی یا خدمت کے واسطے کوئی باندی خریدے اور اگر خریدی تو اس کو اختیار نہ ہو گا کہ اُس سے وطی کرے اور اُس کے شریک کو یہ بھی اختیار نہ ہو گا اس واسطے کہ یہ باندی دونوں کی شرکت میں آئی ہے پس کسی ایک کی نہ ہو گی بلکہ دونوں میں مشترک ہو گی یہ بدائع میں ہے اور اگر شریک کی اجازت سے کوئی باندی واسطے وطی کے خریدی تو یہ خاصہ اسی کی ہو گی اور بائع کو اختیار ہو گا کہ ثمن کے واسطے

دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے اور صاحبین کے نزدیک شریک اُس سے اُس کا نصف ثمن واپس لے گا اور امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک کچھ نہیں لے گا یہ جامع صغیر میں بیان کر دیا ہے کذا فی محیط السرخسی اور اگر مفاوض نے اپنے شریک کی اجازت سے وطی کے واسطے کوئی باندی خریدی اور اُس سے استیلاد کیا پھر کسی نے اپنا اس باندی پر استحقاق ثابت کیا تو وطی کرنے والے پر اُس کا عقر واجب ہو گا اور مستحق مذکور اس عقر کے واسطے دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے یہ بدائع میں ہے اور اگر دونوں میں سے کسی نے کچھ میراث پائی یا سلطان کی طرف سے کسی نے کچھ جائز ہ پایا یا ہبہ پایا کسی نے صدقہ دیا تو یہ خاص اسی کا ہو گا اور دوسرا اس میں اس کا شریک نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کسی نے ہدیہ دیا تو بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں ہے۔

اگر مستودع نے کہا کہ اپنے شریک کے مرنے سے پہلے میں اس کو کھا گیا ہوں تو اُس کی ضمان خاص اسی پر لازم ہو گی ☆

اگر ہر دو شریک میں سے ایک کی ملک کسی چیز میں ایسے سبب سے ثابت ہوئی جو شرکت سے پہلے واقع ہو چکا ہے تو دوسرا اس میں شریک نہ ہو گا مثلاً کوئی غلام بائع کے واسطے خیار شرط کر کے خریدا ہے پھر مشتری نے کسی شخص کے ساتھ شرکت مفاوضہ کر لی پھر بائع نے اپنا خیار ساقط کر دیا تو اُس کے شریک کے واسطے اس غلام میں شرکت ثابت نہ ہو گی یہ کافی میں ہے اور جو مالِ ودیعت کہ ان دونوں میں سے ایک کے پاس رکھا ہو وہ دونوں کے پاس ودیعت قرار پائے گا چنانچہ اگر ودیعت رکھنے والے نے بدون بیان کے انتقال کیا تو دونوں کے ذمہ لازم ہو گا پس اگر زندہ شریک نے بیان کیا کہ جس شریک نے رکھی تھی اُس کے پاس قبل موت کے ضائع ہو گئی تھی تو اُس کی تصدیق نہ کی جائے گی ہاں اگر ودیعت رکھنے والا بھی زندہ ہو تو اس کے قول کی تصدیق کی جائے گی یہ مبسوط میں ہے اور اگر ورنہ قیاساً یہ بھی شرکت پر ہونا

چاہیے ۱۲۔ ۱۔ باندی مملوکہ کو ام ولد بنانا ۱۲۔ ۲۔ شرکت کے بیان میں اس کی توضیح مفصل مذکور ہوئی اس مقام پر دیکھو ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2, Book of Partnership, Page 20

The depository (1) stated, "I consumed the property before my partner's death." In this case, the liability falls solely on him. However, if he produces witnesses for his statement, the liability will fall on both partners; this is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If either of the two partners possesses *mudaraba* (profit-sharing) capital from which he earned a profit, or trust property (*wadiah*) which he utilized for his own work against (2) the owner's instructions and earned a profit, the profit shall belong to both partners. This is as stated in *Al-Mabsut*.

Section (3): Regarding matters that become binding upon each of the two *mufawada* (unlimited) partners as a surety on behalf of the other.

If one of the two *mufawada* partners admits to a sum of money or property in favor of a person whose testimony is admissible for him, the other partner will also be held accountable for that property. The claimant has the discretion to demand payment from each partner individually or from both collectively; this is stated in *Muzmarat*. If one of the two partners admits a debt in favor of someone whose testimony is not admissible in his favor (for instance, admitting a debt to his father, son, mother, or similar relatives), his admission will not be valid against his partner, such that the partner cannot be held liable for this property. This is the opinion of Imam al-A'zam (RA) and is the more evident view, as mentioned in *Al-Muhit*. Similarly, if he makes an admission in favor of his wife who is in her waiting period (*iddah*) following an irrevocable divorce (*talaq al-ba'in*), the same rule applies, according to *Al-Mabsut*. If a partner contracts an irregular marriage (*nikah-e-fasid*) and consummates it, and then admits to the dower (*mahr*), it will not be binding on his partner. However, if he admits to any other debt, it will be binding on both; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a partner admits a sum of money for his mother-in-law or for his wife's child from another man, it will be binding on both partners because such an admission is considered equivalent to testimony. If one of the partners in a *mufawada* partnership is a woman and she admits a debt in favor of her husband, since her testimony for her husband is not admissible, her admission of debt will not be valid against her *mufawada* partner. However, an admission by such a woman for her husband's parents or for her husband's child from another wife is valid against both her and her partner, as her testimony in their favor is admissible; this is in *Al-Mabsut*. If a partner manumits his *Umm-ul-Walad* (slave-mother of his child) and then admits a debt for her, it will be binding on both partners, even if she is still in her waiting period (*iddah*); this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

Any debt that becomes binding on one of the partners due to trade (such as buying, selling, leasing, etc.), or due to misappropriation (*ghasb*), destruction of property (*istihlak*) (3), or becoming a surety (*kafalat*) upon the request of the principal debtor, the other partner becomes a guarantor for it...

---

1. The property of the deceased partner falls upon the living one.
2. Contrary to the requirements of trust, he earned a profit by trading with it.
3. An admission made for someone whose testimony is not admissible will be binding only on the admitter, not the partner. An admission for someone whose testimony is admissible will be binding on both.
4. In the sense of destroying and wasting. (1) The person holding the trust.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २, किताबुश शिरकत, पृष्ठ २०

मुस्तौदी (जिसके पास अमानत रखी गई हो) ने कहा कि अपने साझेदार के मरने से पहले मैं उसे खा गया (इस्तेमाल कर लिया) हूँ, तो उसकी भरपाई (ज़मानत) विशेष रूप से उसी पर अनिवार्य होगी। लेकिन अगर उसने अपने कथन पर गवाह पेश कर दिए, तो भरपाई दोनों पर होगी, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। यदि दोनों साझेदारों में से किसी एक के पास 'मुज़ारबत' का माल हो जिससे उसने लाभ कमाया हो, या 'वदीअत' (अमानत) का माल हो जिसके मालिक के निर्देशों के विरुद्ध (२) उसे अपने काम में लाकर लाभ उठाया हो, तो लाभ दोनों का होगा। 'मबसूत' में ऐसा ही है।

खंड (३): उन मामलों के विवरण में जो दोनों में से प्रत्येक 'मुफावज़ा' (mufawada) साझेदार पर दूसरे की ओर से ज़मानत (कफ़ालत) के रूप में अनिवार्य होते हैं।

यदि दो मुफावज़ा साझेदारों में से एक ने ऐसे व्यक्ति के लिए कुछ माल का इक़रार (स्वीकारोक्ति) किया जिसकी गवाही उसके हक़ में मान्य हो सकती है, तो उस माल के लिए दूसरा साझेदार भी जवाबदेह होगा और हकदार को अधिकार है कि वह चाहे तो प्रत्येक से अलग-अलग मांग करे या दोनों से एक साथ मांग करे; यह 'मुज़मरात' में है। यदि दो मुफावज़ा साझेदारों में से एक ने ऐसे व्यक्ति के लिए कुछ माल का इक़रार किया जिसकी गवाही उसके हक़ में मान्य नहीं है (जैसे कि अपने पिता, पुत्र, माता या उनके समान किसी के लिए अपने ऊपर ऋण स्वीकार किया), तो उसका यह इक़रार उसके साझेदार के हक़ में लागू नहीं होगा, यहाँ तक कि उसका साझेदार उस माल के लिए जवाबदेह नहीं ठहराया जा सकता। यह इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) का कथन है और यही अधिक स्पष्ट है, जैसा कि 'मुहीत' में है। इसी प्रकार यदि अपनी पत्नी के लिए, जो 'तलाक़-ए-बाइन' की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में है, इक़रार किया, तो भी यही नियम है; यह 'मबसूत' में है। यदि एक साझेदार ने 'निकाह-ए-फासिद' (अनियमित विवाह) किया और स्त्री के साथ सहवास किया और उसके लिए महर का इक़रार किया, तो यह उसके साझेदार पर अनिवार्य नहीं होगा। लेकिन यदि किसी अन्य ऋण का इक़रार किया, तो दोनों के ज़िम्मे अनिवार्य होगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। यदि एक साझेदार ने अपनी सास के लिए या अपनी पत्नी के ऐसे बच्चे के लिए जो किसी अन्य पुरुष से है, कुछ माल का इक़रार किया, तो यह दोनों साझेदारों पर अनिवार्य होगा क्योंकि ऐसे इक़रार का आधार गवाही के समान है। यदि मुफावज़ा साझेदारी में एक साझेदार स्त्री है और उसने अपने पति के लिए ऋण का इक़रार किया, तो चूँकि उस स्त्री की गवाही उसके पति के हक़ में मान्य नहीं है, इसलिए उसके ऋण का इक़रार उसके मुफावज़ा साझेदार पर लागू नहीं होगा। लेकिन ऐसी स्त्री का इक़रार उसके पति

के माता-पिता और पति के उस बच्चे के लिए जो किसी दूसरी पत्नी से है, स्वयं उस स्त्री और उसके साझेदार दोनों पर मान्य है, क्योंकि इन लोगों के हक़ में उस स्त्री की गवाही मान्य है; यह 'मबसूत' में है। यदि किसी साझेदार ने अपनी 'उम्म-उल-वलद' (दासी जिससे संतान हो) को स्वतंत्र किया और फिर उसके लिए किसी ऋण का इक़रार किया, तो दोनों साझेदारों पर अनिवार्य होगा, चाहे वह उम्म-उल-वलद उस इक़रारकर्ता की इद्दत में ही क्यों न हो; यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

जो ऋण इनमें से किसी एक साझेदार पर व्यापार के कारण (जैसे क्रय-विक्रय, पट्टा आदि), या हड़पने (ग़स्ब) व नष्ट करने (इस्तेहलाक)(३) के कारण, या किसी के आदेश पर ज़मानत (कफ़ालत) देने के कारण अनिवार्य हुआ हो, तो दूसरा साझेदार उसका ज़ामिन (गारंटर) होगा...

---

1. मृतक साझेदार का माल जीवित पर।
2. अमानत की शर्तों के विरुद्ध उससे व्यापार करके लाभ कमाया।
3. जिसकी गवाही मान्य नहीं है उसके लिए इक़रार केवल उसी पर होगा, साझेदार पर नहीं; और जिसकी गवाही मान्य है उसके लिए इक़रार दोनों पर होगा।
4. नष्ट और बर्बाद करने के अर्थ में। (१) वदीअत (अमानत) रखने वाला।

مستودع (۱) نے کہا کہ اپنے شریک کے مرنے سے پہلے میں اس کو کھا گیا ہوں تو اُس کی ضمان خاص اسی پر لازم ہو گی لیکن اگر اُس نے اپنے قول پر گواہ قائم کر دیے تو ضمان ان دونوں پر ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر ہر دو شریک میں سے ایک کے پاس مالِ مضاربت ہو جس سے اُس نے نفع کمایا ہے یا مالِ ودیعت ہو کہ خلافِ(۲) اُس کے مالک مذکور کو اپنے کام میں لا کر نفع اُٹھایا ہے تو منافع ان دونوں کا ہوگا کذا فی المبسوط قال المحرر جم ہکذا فی النسخة الموجودة واللہ اعلم۔

فصل (۳): اِن اُمور کے بیان میں جو دونوں میں سے ہر ایک متفاوض پر بحکم کفالت از جانبِ دیگر لازم آتے ہیں

اگر دو متفاوض میں سے ایک نے ایسے شخص کے واسطے جس کی گواہی اُس کے حق میں جائز ہو سکتی ہے کچھ مال کا اقرار کیا تو اس مال کے واسطے دوسرا شریک بھی ماخوذ ہوگا اور حق والے کو اختیار ہے کہ چاہے ہر ایک سے علیحدہ مطالبہ کرے یا دونوں سے اکٹھا مطالبہ کرے یہ مضمرات میں ہے۔ اگر دو متفاوضین میں سے ایک نے ایسے شخص کے واسطے جس کی گواہی اس کے حق میں روا نہیں ہے کچھ مال کا اقرار کیا مثلاً اپنے باپ یا بیٹے یا ماں یا اُن کے مانند کسی کے واسطے اپنے اوپر قرضہ کا اقرار کیا تو اُس کا اقرار اس کے شریک کے حق میں روانہ ہو گا حتیٰ کہ اُس کا شریک اس مال کے واسطے ماخوذ نہیں ہو سکتا ہے یہ امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ کا قول ہے اور یہی اظہر ہے کذا فی المحیط اور اسی طرح اگر اپنی بیوی کے واسطے جو اس کی طرف سے طلاق بائنہ کی عدت میں ہے اقرار کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں ہے۔ اگر ایک شریک نے نکاح فاسد کر کے عورت سے دخول کیا اور اُس کے واسطے مہر کا اقرار کیا تو

اُس کے شریک پر لازم نہ ہوگا اور اگر کسی دوسرے قرضہ کا اقرار کیا تو دونوں کے ذمہ لازم ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر ایک شریک نے اپنی بیوی کی ماں کے واسطے یا اپنی بیوی کے ایسے فرزند کے واسطے جو اس کے سوائے دوسرے کے نطفہ سے ہے کچھ مال کا اقرار کیا تو دونوں شریکوں پر لازم ہوگا بوجہ اس کے کہ اقرار اس کا اعتبار گواہی کے ساتھ ہے اور اگر شرکت مفاوضہ میں ایک شریک کوئی عورت ہے پس اُس نے اپنے شوہر کے واسطے قرضہ کا اقرار کیا تو چونکہ اس عورت کی گواہی اپنے شوہر کے حق میں جائز نہیں ہے اس کا اقرار قرضہ بھی اس کے شریک مفاوض پر روانہ ہوگا اور ایسی عورت مفاوضہ کا اقرار اپنے شوہر کے والدین اور اپنے شوہر کے ایسے فرزند کے واسطے جو اس عورت کے سوائے اس کی دوسری بیوی کے پیٹ سے ہے اور عورت پر اور اس کے شریک پر دونوں پر جائز ہے چنانچہ ان لوگوں کی گواہی اس عورت کے حق میں جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر کسی شریک نے اپنی ام ولد کو آزاد کیا پھر اُس کے واسطے کچھ قرضہ کا اقرار کیا تو دونوں شریکوں پر لازم ہوگا اگرچہ ام ولد مذکورہ اس اقرار کنندہ کی عدت میں ہو یہ محیط سرخسی میں ہے۔

جو قرضہ کہ ان میں سے ایک شریک پر بوجہ تجارت کے مثل بیع و خرید اور اجارہ وغیرہ اس کے مانند مثل غصب و استہلاک(۳) و کفالت با کمال بحکم مکفول عنہ و اعادہ ورہن کے لازم آیا تو دوسرا اُس کا ضامن ہو گا اور اگر مفاوض نے بغیر حکم مکفول عنہ کے اُس کی...

---

۱ مال شریک میت پر زندہ پر۔ ۱۲۔ ۲ مقتضائے امانت کے برخلاف اس سے تجارت کر کے نفع کمایا۔ ۱۲۔ ۳ جس کی گواہی اس کے حق میں ادا نہیں ہے اس کے واسطے اقرار کرنا خاص اسی پر ہو گا شریک پر نہ ہو گا اور جس کی گواہی اس کے حق میں روا ہے اس کے واسطے اقرار دونوں پر ہو گا۔ ۱۲۔ ٤ بمعنی ضائع و برباد کر دینے کے ہے ۱۲۔ (۱) ودیعت رکھنے والا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 21 | Kitab al-Shirka (The Book of Partnership)

If a partner provides a guarantee (*kafala*) on his own behalf, his partner shall not be held liable for it according to all Imams; this is mentioned in *Al-Kafi*. The same ruling applies to an irregular sale (*bay' fasid*), as stated in *Al-Muhit*. The claimant has the option to demand payment from each partner separately or from both together; this is mentioned in *Al-Mudmarat*. However, it should be clear that the liability for the guarantee falls specifically on the one who performed the act leading to that indemnity. Thus, if one partner pays from the partnership assets, he may recover half from the other partner; this is in *Al-Mabsut*. This is unlike an irregular purchase (*shira' fasid*), where in the event of an irregular purchase, the indemnity is not solely the responsibility of the buyer but falls upon both partners. If one of them provides a personal guarantee (*kafala bil-nafs*), there is a consensus (*ijma'*) that his partner is not liable for it. If one of two *mufawid* partners provides a guarantee for dower (*mahr*) or for indemnity for bodily injury (*arsh al-jinaya*) on behalf of someone, it is treated as a guarantee for a debt; this is in *Al-Muhit*. If one of the two partners has intercourse with a purchased slave-girl and someone later establishes a rightful claim (*istihqaq*) over that slave-girl, the rightful owner has the option to hold either of the two partners liable for the indemnity (*uqr*); this is in *Fatawa Qadi Khan*. If one of them incurs an indemnity that is not similar to a commercial guarantee, his partner shall not be held liable for it, such as fines for offenses, maintenance (*nafaqa*), compensation for *khul'* (divorce at the wife's instance), or compensation for settlement in lieu of retaliation (*qisas*), etc. Similarly, if the other partner denies the act of the partner who committed an offense, the claimant (*wali al-jinaya*) does not have the right to demand an oath from the denying partner. In contrast, if a plaintiff claims the sale of a slave against one of them and the other denies it, the plaintiff has the option to take a definitive oath from the defendant and an oath of knowledge from the other partner. This is because in this situation, an admission by either partner becomes binding on both. This is unlike the aforementioned case of an offense, where an admission by one does not bind the other; this is in *Fath al-Qadir*. Similarly, for any act pertaining to trade, if a plaintiff brings a claim against one of the partners and the judge takes an oath from the defendant, the plaintiff has the right to take an oath from the other partner as well, as mentioned in *Al-Muhit*. Thus, if someone brings a claim regarding a trade-related act against both of them, the plaintiff is entitled to take a definitive oath from each of them. Then, whoever refuses to take the oath, the plaintiff's claim becomes binding on both. If he brings the claim

against one while the other is absent, the plaintiff has the option to take an oath of knowledge from the present partner. If the present partner takes the oath and then the absent partner appears, the plaintiff has the option to take a definitive oath from him, just as in the case where both are present, he may take a definitive oath from the defendant; this is in *Al-Mabsut*.

If one of two *mufawid* partners brings a claim against someone regarding a trade-related act and the defendant denies it, and the judge takes an oath from the defendant on that matter, then if the other partner wishes to take an oath from him again on the same matter, he does not have that right; this is in *Al-Muhit*. If someone brings a monetary claim against one *mufawid* partner based on a guarantee and takes an oath from him, then according to Imam al-A'zam (may Allah have mercy on him), the plaintiff has the right to take an oath from his partner as well; this is in *Al-Mabsut*. If one of two *mufawid* partners sells something, or sells something on credit to someone, or someone provides a guarantee on behalf of another person to him, or someone misappropriates (*ghasab*) something from him, the other partner has the right to demand its return; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If one *mufawid* partner leases out a slave, the other partner has the right to demand the rent from the lessee (*mustajir*), and the lessee may demand the delivery of the slave from him. However, if a partner leases out a slave he inherited or specifically leases out his personal property, the other partner has no right to demand the rent, nor does the lessee have the right to demand the delivery of said slave from him; this is in *Muhit al-Sarakhsi*.

1. A person who is a partner in a *Mufawada* partnership is called this [i.e., a *mufawid*]. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 21 | किताबुश-शिरका (साझेदारी का अध्याय)

यदि (एक साथी ने अपनी) तरफ से ज़मानत (کفالت) ले ली, तो सभी इमामों के अनुसार उसका साझेदार इसके लिए उत्तरदायी नहीं होगा, यह 'अल-काफ़ी' में है। यही नियम अमान्य विक्रय (بیع فاسد) में भी है, यह 'अल-मुहीत' में है। हकदार को यह अधिकार है कि चाहे वह प्रत्येक से अलग-अलग माँग करे या दोनों से एक साथ माँग करे, यह 'अल-मुज़मरात' में है। लेकिन यह स्पष्ट रहे कि ज़मानत का माल विशेष रूप से उसी पर होगा जिसने उस हर्ज़ाने का कार्य किया है, यहाँ तक कि यदि एक ने साझेदारी के माल में से उसे अदा कर दिया, तो वह दूसरे से आधा वापस लेगा, यह 'अल-मबसूत' में है। इसके विपरीत 'ख़रीद-ए-फ़ासिद' (अमान्य ख़रीद) की स्थिति में हर्ज़ाना केवल खरीदार पर ही नहीं रहेगा बल्कि दोनों पर होगा। यदि उनमें से एक ने 'کفالت بالنفس' (व्यक्ति की उपस्थिति की ज़मानत) ले ली, तो आम सहमति (इज्मा) के अनुसार उसका साझेदार उत्तरदायी नहीं होगा। यदि दो 'मुफ़ाविज़' (سما ن साझेदारों) में से एक ने किसी व्यक्ति की ओर से महर या अपराध की क्षतिपूर्ति (ارش جنایت) की ज़मानत ली, तो यह ऋण की ज़मानत लेने के समान है, यह 'अल-मुहीत' में है। यदि दोनों में से एक ने खरीदी हुई दासी के साथ सहवास किया और फिर किसी ने उस दासी पर अपना अधिकार सिद्ध कर दिया, तो अधिकार सिद्ध करने वाले को यह विकल्प होगा कि वह 'उक्र' (मुआवज़े) के लिए दोनों में से जिसे चाहे उत्तरदायी बनाए, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और यदि दोनों में से किसी एक पर ऐसा हर्ज़ाना लगा जो व्यापारिक ज़मानत के समान नहीं है, तो उसके लिए उसके साझेदार को उत्तरदायी नहीं ठहराया जाएगा, जैसे अपराधों का जुर्माना, भरण-पोषण (नफ़क़ा), 'ख़ुलअ' का बदल, और 'क़िसास' (प्राणदंड) के बदले सुलह का मुआवज़ा आदि। इसी प्रकार, यदि अपराध करने वाले साझेदार के कार्य से दूसरे साझेदार ने इनकार किया, तो अपराध के शिकार (या उसके उत्तराधिकारी) को यह अधिकार नहीं होगा कि वह इनकार करने वाले साझेदार से शपथ ले। इसके विपरीत यदि वादी ने दोनों में से एक पर गुलाम की बिक्री का दावा किया और दूसरे ने उससे इनकार किया, तो वादी को यह अधिकार होगा कि वह प्रतिवादी से 'क़त'ई' (निश्चित) शपथ ले और दूसरे साझेदार से उसकी जानकारी (इल्म) पर शपथ ले, क्योंकि यहाँ दोनों में से प्रत्येक ऐसा है कि यदि वादी के दावे को स्वीकार कर ले, तो वह दोनों पर अनिवार्य हो जाता है। इसके विपरीत पूर्वोक्त अपराध की स्थिति में यदि एक स्वीकार कर ले तो दूसरे पर अनिवार्य नहीं होगा, यह 'फ़तहुल-क़दीर' में है। इसी प्रकार व्यापारिक कार्यों में से किसी भी कार्य के लिए यदि किसी वादी ने उनमें से एक साझेदार पर दावा किया और काज़ी ने प्रतिवादी से उस पर शपथ ली, तो

वादी को यह अधिकार है कि वह दूसरे से भी शपथ ले, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। अतः यदि किसी ने व्यापारिक कार्यों में से किसी कार्य का उन दोनों पर दावा किया, तो वादी को यह अधिकार है कि दोनों में से प्रत्येक से निश्चित शपथ ले, फिर दोनों में से जो भी शपथ लेने से इनकार करेगा, वादी का दावा दोनों पर अनिवार्य हो जाएगा। और यदि उसने यह दावा उनमें से एक पर किया जबकि वह अनुपस्थित (ग़ायब) है, तो वादी को विकल्प होगा कि वह दूसरे से उसकी जानकारी पर शपथ ले। फिर यदि उसने शपथ ले ली और फिर वह अनुपस्थित व्यक्ति आ गया, तो वादी को अधिकार होगा कि उससे निश्चित शपथ ले, जैसा कि दोनों के उपस्थित होने की स्थिति में होता है कि वह प्रतिवादी से निश्चित शपथ ले सकता है, यह 'अल-मबसूत' में है।

यदि दो 'मुफ़ाविज़ीन' (سما ن साझेदारों) में से एक ने किसी व्यक्ति पर व्यापारिक कार्यों में से किसी कार्य का दावा किया और प्रतिवादी ने इनकार किया, तो काज़ी ने उससे उस विषय पर शपथ ले ली; फिर दूसरे साझेदार ने चाहा कि वह उससे उसी विषय पर पुनः शपथ ले, तो उसे यह अधिकार नहीं है, यह 'अल-मुहीत' में है। और यदि किसी ने एक साझेदार पर ज़मानत के कारण धन का दावा किया और उससे उस पर शपथ ली, तो इमाम-ए-आज़म (اللہ علیہ رحمتہ) के अनुसार वादी को यह अधिकार है कि उसके साझेदार से भी उस पर शपथ ले, यह 'अल-मबसूत' में है। यदि दो साझेदारों में से एक ने कोई चीज़ बेची या किसी के हाथ उधार कोई चीज़ बेची, या उसके लिए किसी ने दूसरे की ओर से माल की ज़मानत ली, या किसी ने उससे कुछ छीन लिया (ग़सब किया), तो दूसरे साझेदार को अधिकार है कि वह उससे माँग करे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। यदि एक साझेदार ने एक गुलाम को किराये (اجارہ) पर दिया, तो दूसरे साझेदार को अधिकार है कि किरायेदार (मुस्ताजिर) से किराये की माँग करे, और किरायेदार उससे गुलाम सौंपने की माँग कर सकता है। लेकिन यदि किसी साझेदार ने अपनी विरासत में मिले गुलाम को या विशेष रूप से अपनी किसी निजी वस्तु को किराये पर दिया, तो दूसरे साझेदार को किराये की माँग करने का अधिकार नहीं है, और न ही किरायेदार को उससे उक्त गुलाम को सौंपने की माँग करने का अधिकार पहुँचता है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

1. 'मुफ़ाविज़ा' (شرکت مفاوضہ) साझेदारी में जो साझेदार हो उसे उस व्यक्ति को कहते हैं (अर्थात् मुफ़ाविज़)। 12.

طرف سے کفالت کرلی تو شریک اُس کے واسطے سب اماموں کے نزدیک ماخوذ نہ ہوگا یہ کافی میں ہے اور یہی حکم بیع فاسد میں ہے یہ محیط میں ہے اور حق والے کو اختیار ہے کہ چاہے ہر ایک سے علیحدہ مطالبہ کرے اور چاہے دونوں سے اکٹھا مطالبہ کرے یہ مضمرات میں ہے لیکن یہ واضح رہے کہ مال ضمان خاصہ اُسی پر ہوگا جو اس تاوان کے فعل کا کرنے والا ہے حتیٰ کہ ایک دوسرے نے مال شرکت میں سے ادا کیا تو دوسرے سے نصف واپس لے گا یہ مبسوط میں ہے بخلاف خرید فاسد کہ خرید فاسد کی صورت میں تاوان فقط مشتری ہی پر نہ رہے گا بلکہ دونوں پر ہوگا اور اگر ان میں سے ایک نے کفالت بالنفس کرلی تو بالاجماع اُس میں اس کا شریک ماخوذ نہ ہوگا اور اگر دونوں میں سے ایک مفاوض نے کسی شخص کی طرف سے مہر یا ارش جنایت کی کفالت کر لی تو یہ بمنزلہ قرضہ کی کفالت کرنے کے ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر دونوں میں سے ایک نے خریدی ہوئی باندی سے وطی کی پھر کسی نے اس باندی کا استحقاق ثابت کیا تو مستحق کو اختیار ہوگا کہ عقر کے واسطے دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اور اگر دونوں میں سے ایک کے ذمہ ایسا تاوان لاحق ہوا جو مشابہ ضمان تجارت نہیں ہے تو اس کے واسطے اُس کا شریک ماخوذ نہ کیا جائے گا جیسے جنایتوں کے جرمانہ اور نفقہ اور بدل خلع اور قصاص سے صلح کا معاوضہ وغیرہ اور علیٰ ہذا اگر جنایت کنندہ شریک کے فعل سے دوسرے شریک نے انکار کیا تو ولی جنایت کو اختیار نہ ہوگا کہ شریک منکر سے قسم لے بخلاف اس کے اگر مدعی نے دونوں میں سے ایک پر بیچ غلام کا دعویٰ کیا اور دوسرے نے اُس سے انکار کیا تو مدعی کو اختیار ہوگا کہ مدعیٰ علیہ سے قطعی قسم لے اور دوسرے شریک سے اس کے علم پر قسم لے اس واسطے کہ یہاں دونوں میں سے ہر ایک ایسا ہے کہ اگر مدعی

کے دعویٰ کا اقرار کرے تو دونوں پر لازم آتا ہے بخلاف جنایت مذکورہ کے کہ اگر ایک اقرار کرے تو دوسرے پر لازم نہ آئے گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اسی طرح ہر عمل جو اعمال تجارت سے ہو اگر اس کا کسی مدعی نے ان میں سے ایک شریک پر دعویٰ کیا اور قاضی نے مدعیٰ علیہ سے اس پر قسم لی تو مدعی کو پہنچتا ہے کہ دوسرے سے بھی قسم لے کذا فی المحیط پس اگر کسی نے اعمال تجارت میں سے کسی عمل کا ان دونوں پر دعویٰ کیا تو مدعی کو پہنچتا ہے کہ دونوں میں سے ہر ایک سے قطعی قسم لے پھر دونوں میں سے جو شخص قسم سے انکار کرے گا تو دعویٰ مدعی دونوں پر لازم ہوگا اور اگر یہ دعویٰ اُس نے ان میں سے ایک پر کیا حالانکہ وہ غائب ہے تو مدعی کو اختیار ہوگا کہ دوسرے سے اس کے علم پر قسم لے پس اگر اُس نے قسم کھالی پھر غائب مذکور آگیا تو مدعی کو اختیار ہوگا کہ اُس سے قطعی قسم لے جیسے دونوں کے حاضر ہونے کی صورت میں ہوتا ہے کہ مدعیٰ علیہ سے قطعی قسم لے سکتا ہے یہ مبسوط میں ہے۔

اگر ہر دو متفاوضین میں سے ایک نے کسی شخص پر اعمال تجارت میں سے کسی عمل کا دعویٰ کیا اور مدعیٰ علیہ نے انکار کیا تو قاضی نے اُس سے اس امر پر قسم لے لی پھر دوسرے مفاوض نے چاہا کہ اُس سے اسی امر پر قسم لے تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے ایک مفاوض پر بوجہ کفالت کے مال کا دعویٰ کیا اور اس سے اس پر قسم لی تو امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک مدعی کو پہنچتا ہے کہ اس کے شریک سے بھی اس پر قسم لے یہ مبسوط میں ہے اور اگر دو متفاوض میں سے ایک نے کوئی چیز فروخت کی یا کسی کے ہاتھ قرض کوئی چیز فروخت کی یا اس کے واسطے کسی نے دوسرے کی طرف سے مال کی کفالت کر لی یا اس سے کسی نے غصب کیا تو دوسرے شریک کو اختیار ہے کہ اُس سے مطالبہ کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر ایک متفاوض نے ایک غلام اجارہ پر دیا تو دوسرے شریک

مفاوض کو اختیار ہے کہ مستاجر سے اجرت کا مطالبہ کرے اور مستاجر اس سے غلام سپرد کرنے کا مطالبہ کر سکتا ہے اور اگر معارض نے اپنا میراث پایا ہوا غلام یا خاصتہ اپنی کوئی چیز اجارہ پر دی تو دوسرے شریک کو اجرت کے مطالبہ کا اختیار نہیں ہے اور نہ مستاجر کو اُس سے غلام مذکور سپرد کرنے کا مطالبہ پہنچتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

۱ شرکت مفاوضہ میں جو شریک ہو اس شخص کو کہتے ہیں ۱۲۔

If the mentioned partner (Mufawadh) hired someone for his personal need or for the journey of Hajj

Similarly, if a Mufawadh partner sold something specifically his own, his partner has no right to demand payment from the buyer, nor can the buyer demand the delivery of the goods from him; this is stated in Fatawa Qazi Khan. If two Mufawadh partners separate, and then one says "I had made this slave a Mukatab (a slave who pays for his freedom) in the partnership", his word will not be confirmed regarding the partner's right, but will be confirmed regarding his own right. In regard to the partner's right, it will be considered as if he has just now (1) entered into the contract of Kitabat (manumission). Thus, his partner will have the choice to reject this Kitabat contract; this is in Al-Muhit. If one of the two Mufawadh partners hires himself out to someone for safeguarding something, sewing clothes, or any other work, the wages earned will be shared between them. Similarly, whatever wages one earns will be shared, except if one hires himself out for personal service to someone, then the wages will belong exclusively to him; this is in Tatar Khaniyah. If one Mufawadh partner hires a laborer or an animal, the lessor has the option to demand payment from whichever of the two he wishes. However, if the said Mufawadh partner hired for his personal need or for a journey to Hajj, whatever the other partner pays, he will recover the proportional share from him; this is in Al-Muhit of Al-Sarakhsi.

Section Four: On what invalidates the Mufawadah and what does not

If one of the two Mufawadh partners acquires property on which a Mufawadah partnership contract is valid, through inheritance, gift, charity, or bequest, etc., and it comes into his possession, then the Mufawadah partnership becomes void and turns into an Inan (common) partnership; thus in Al-Sirajiyah. If he inherits 'Urud' (goods) or debts (2), the Mufawadah partnership is not invalidated until he takes possession of them; thus in Muhit of Al-Sarakhsi. The translator says: Even after taking possession of 'Urud', it will not be invalidated. And in Al-Hidayah, it is stated that the ruling for 'Aqar' (immovable property) is the same, i.e., obtaining them through inheritance does not invalidate Mufawadah, whether possession is taken or not. If both buy something from one of the two capitals, by analogy (Qiyas) the Mufawadah partnership should be invalidated, but by juristic preference (Istihsan) it is not invalidated. If at the start of the partnership, the capital of both was equal such that the Mufawadah became valid, then before they bought anything, the value of one's

capital increased - in a way that of the two currencies upon which the Mufawadah contract was based, the value (market rate) of one increased before any purchase - then the Mufawadah breaks. The translator says: For example, if one had 1000 dirhams and the other had 100 dinars, which were equal at the time of the contract, and then the 100 dinars became worth 1200 dirhams due to an increase in the rate of gold coins before any purchase occurred, then the Mufawadah breaks. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that similarly, if something is bought from one of the two capitals and then the value of the other capital increases, the same ruling applies; this is in Al-Muhit. If one bought something from his wealth, then the value of the purchased item increased, by analogy Mufawadah becomes void but...

---

1. Which is currently jointly owned by both.
2. The translator says that in the books available at the time of translation, it is written as: "If one of the Mufawadh partners benefits from something on which partnership is not allowed, like inheritance etc.", this is a scribal error. The correct version is what I have written in the translation.

यदि उक्त मुफ़ावज़ (साझीदार) ने अपनी निजी आवश्यकता या हज की यात्रा के लिए किराये पर लिया

इसी तरह, यदि मुफ़ावज़ ने अपनी निजी विशेष वस्तु बेची, तो उसके साझीदार को खरीदार से कीमत माँगने का अधिकार नहीं है, और न ही खरीदार उससे वस्तु सौंपने की माँग कर सकता है; यह फ़तावा काज़ी खान में है। यदि दो मुफ़ावज़ साझीदार अलग हो गए, फिर एक ने कहा कि "मैंने इस गुलाम को साझेदारी में मुकातब (वह गुलाम जो अपनी आज़ादी के लिए भुगतान करे) बनाया था", तो साझीदार के अधिकार के संबंध में उसकी बात की पुष्टि नहीं की जाएगी, लेकिन उसके अपने अधिकार के संबंध में पुष्टि की जाएगी। साझीदार के अधिकार के संबंध में इसे ऐसा माना जाएगा जैसे कि उसने अभी ١ـــ किताबत (मुक्ति) का अनुबंध किया है। अत; उसके साझीदार को यह अधिकार होगा कि वह इस किताबत अनुबंध को रद्द कर दे; यह अल-मुहीत में है। यदि दो मुफ़ावज़ साझीदारों में से एक ने किसी चीज़ की सुरक्षा करने, कपड़े सिलने या किसी अन्य काम के लिए खुद को किराये पर दिया, तो जो मज़दूरी मिलेगी वह दोनों में साझा होगी। इसी तरह, जिस मज़दूरी से एक ने कुछ कमाया, वह मज़दूरी दोनों में साझा होगी, सिवाय इसके कि यदि एक ने खुद को किसी की निजी सेवा के लिए किराये पर दिया, तो वह मज़दूरी विशेष रूप से उसी की होगी; यह तातार खानिया में है। यदि एक मुफ़ावज़ साझीदार ने किसी मज़दूर या जानवर को किराये पर लिया, तो किराये पर देने वाले को अधिकार होगा कि वह मज़दूरी के लिए दोनों में से जिससे चाहे माँग करे। लेकिन अगर उक्त मुफ़ावज़ साझीदार ने अपनी निजी ज़रूरत या हज की यात्रा के लिए किराये पर लिया है, तो दूसरा साझीदार जो कुछ भी भुगतान करेगा, वह उसका आनुपातिक हिस्सा उससे वापस प्राप्त करेगा; यह मुहीत सरख़सी में है।

अध्याय चार: जिससे मुफ़ावज़त शून्य (बातिल) हो जाती है और जिससे शून्य नहीं होती उसके विवरण में

यदि दो मुफ़ावज़ साझीदारों में से किसी एक को ऐसी संपत्ति प्राप्त हुई जिस पर मुफ़ावज़त साझेदारी अनुबंध मान्य है, जैसे कि विरासत, उपहार, दान या वसीयत आदि के माध्यम से, और वह उसके कब्ज़े में आ गई, तो मुफ़ावज़त साझेदारी बातिल होकर इनान (सामान्य) साझेदारी में बदल जाएगी; जैसा कि अल-सिराजिया में है। और यदि वह 'अरुज़' (माल) या ऋण का उत्तराधिकारी बना ٢ـــ, तो

मुफ़ावज़त साझेदारी बातिल नहीं होगी जब तक कि वह उन पर कब्ज़ा न कर ले; जैसा कि मुहीत अल-सरख़सी में है। अनुवादक कहता है: माल पर कब्ज़ा पाने के बाद भी बातिल नहीं होगी। और अल-हिदाया में है कि 'अक़ार' (अचल संपत्ति) का भी यही नियम है, अर्थात उनकी विरासत पाने से मुफ़ावज़त बातिल नहीं होती, चाहे कब्ज़ा मिले या न मिले। यदि दोनों ने दोनों पूँजी में से किसी एक से कोई चीज़ खरीदी, तो कयास (तर्क) के अनुसार मुफ़ावज़त साझेदारी बातिल होनी चाहिए, लेकिन इस्तहसान (न्यायिक वरीयता) के आधार पर बातिल नहीं होगी। और यदि साझेदारी के आरंभ में दोनों की पूँजी बराबर थी जिससे मुफ़ावज़त सही हो गई, फिर इससे पहले कि दोनों कुछ खरीदें, एक की पूँजी में वृद्धि हो गई - इस तरह कि जिन दो मुद्राओं पर मुफ़ावज़त अनुबंध तय हुआ था, उनमें से एक की कीमत (बाज़ार दर) खरीद से पहले बढ़ गई - तो मुफ़ावज़त टूट जाएगी। अनुवादक कहता है: उदाहरण के लिए, एक के1000 दिरहम और दूसरे के100 दीनार अनुबंध के समय बराबर थे, फिर 100 दीनार का मूल्य सोने के सिक्कों की दर बढ़ने के कारण 1200 दिरहम हो गया, इससे पहले कि कोई खरीद हो, तो मुफ़ावज़त टूट जाएगी। और इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फरमाया कि इसी तरह यदि दोनों पूँजी में से एक से कोई चीज़ खरीदी गई, फिर दूसरी पूँजी के मूल्य में वृद्धि हो गई, तो भी यही नियम है; यह अल-मुहीत में है। यदि एक ने अपने धन से कोई वस्तु खरीदी, फिर खरीदी गई वस्तु का मूल्य बढ़ गया, तो कयास के अनुसार मुफ़ावज़त बातिल हो जाएगी लेकिन...

---

1. जो वर्तमान में दोनों के बीच साझा स्वामित्व में है। १२
2. अनुवादक कहता है कि अनुवाद के समय उपलब्ध पुस्तकों में यह इस प्रकार है: "यदि मुफ़ावज़ साझीदारों में से किसी एक को ऐसी चीज़ से लाभ हुआ जिस पर साझेदारी जायज़ नहीं है जैसे विरासत आदि", यह लेखकों (लिपिकों) की गलती है। सही वही है जो मैंने अनुवाद में लिखा है।

اگر مفاوض مذکور نے اپنی ذاتی ضرورت یا حج کے سفر کے واسطے اجارہ پر لیا

اسی طرح اگر مفاوض نے اپنی ذاتی مخصوص کوئی چیز فروخت کی تو شریک کو مشتری سے ثمن کے مطالبہ کا اختیار نہیں ہے اور نہ مشتری اُس سے بیع سپرد کرنے کا مطالبہ کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور اگر دو متفاوض علیحدہ ہو گئے پھر ایک نے کہا کہ میں نے اس غلام کو شرکت میں مکاتب کیا تھا تو حق شریک میں اُس کے قول کی تصدیق نہ ہو گی لیکن اپنے حق میں تصدیق کیا جائے گا اور شریک کے حق میں ایسا قرار دیا جائے گا کہ گویا فی الحال ۱ـہ اُس نے عقد کتابت قرار دے دیا ہے پس اُس کے شریک کو اختیار ہو گا کہ اس عقد کتابت کو رد کر دے یہ محیط میں ہے اور اگر ہر دو متفاوض میں سے ایک نے اپنے آپ کو کسی شخص کو کوئی چیز حفاظت کرنے یا کپڑے سینے یا اور کسی کام کے واسطے اجارہ پر دی تو جو اُجرت ہو گی وہ دونوں میں مشترک ہو گی اور اسی طرح جس مزدوری سے ایک نے کچھ کمایا تو اُجرت دونوں میں مشترک ہو گی سوائے اس کے کہ اگر ایک نے اپنے آپ کو کسی کی خدمت میں اجرت پر دیا تو اُجرت خاصہ اُسی کی ہو گی یہ تاتار خانیہ میں ہے اور اگر ایک مفاوض نے کوئی مزدور یا جانور اُجرت پر لیا تو اُجرت پر دینے والے کو اختیار ہوگا کہ اُجرت کے واسطے دونوں میں سے جس سے چاہے مطالبہ کرے۔ لیکن اگر مفاوض مذکور نے اپنی ذاتی ضرورت یا حج کے سفر کے واسطے اجارہ پر لیا ہے تو شریک جو کچھ ادا کرے گا اس کو حصہ رسد دوسرے سے واپس ملے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

فصل (چہارم): جس سے مفاوضت باطل ہوتی ہے اور جس سے باطل نہیں ہوتی اس کے بیان میں

اگر ہر دو متفاوضین میں سے ایک کو ایسا مال جس پر عقد شرکت مفاوضہ جائز ہے بسبب میراث یا ہبہ یا صدقہ یا وصیت وغیرہ کے حاصل ہوا اور اس کے قبضہ میں آگیا تو شرکت مفاوضہ باطل ہو کر شرکت عنان ہو جائے گی کذا فی السراجیہ اور اگر وہ عروض کا وارث ہوا یا دیون کا وارث ہوا ۲ــہ تو شرکت مفاوضہ باطل نہ ہو گی جب تک کہ وہ ان پر قبضہ نہ پائے کذا فی محیط السرخسی قال المترجم اور عروض میں بعد قبضہ پانے کے بھی باطل نہ ہو گی اور ہدایہ میں ہے کہ عقار کا بھی یہی حکم ہے یعنی ان کی میراث پانے سے مفاوضت باطل نہیں ہوتی ہے خواہ قبضہ پائے یا نہ پائے اور اگر دونوں نے دونوں مالوں میں سے ایک سے کوئی چیز خریدی تو قیاساً شرکت مفاوضہ باطل ہو گی مگر استحساناً باطل نہیں ہو گی۔ اور اگر بروز شرکت دونوں کا مال مساوی ہو حتیٰ کہ مفاوضت صحیح ہو گئی پھر قبل اس کے کہ دونوں کچھ خریدیں ایک مال میں زیادتی ہو گئی بایں طور کہ جن دو نقدوں پر عقد مفاوضہ قرار دیا ہے ایک کے نقد میں قبل خرید کے ازراہ قیمت یعنی نرخ بازار کے زیادتی ہو گئی تو مفاوضت ٹوٹ جائے گی قال المترجم مثلاً ہزار درہم ایک کے اور سو دینار دوسرے کے عقد کے مساوی تھے پھر سو دینار کے بارہ سو درہم ہو گئے بسبب زیادتی بھاؤ اشرفی کے قبل اس کے کہ اس سے خرید واقع ہو تو مفاوضت ٹوٹ جائے گی اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اسی طرح اگر ہر دو مال میں سے ایک سے کوئی چیز خریدی پھر دوسری میں زیادتی ہو گئی تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر ایک نے اپنے مال سے کوئی چیز خریدی پھر خریدی ہوئی چیز ازراہ قیمت کے بڑھ گئی تو قیاساً مفاوضت باطل ہو جائے گی مگر

۱ــہ جو فی الحال دونوں میں مشترک مملوک ہے۔ ۱۲ ۲ــہ مترجم کہتا ہے کہ ان کتابوں میں جو بوقت ترجمہ موجود ہیں اس طرح ہے کہ ولو استفا د احد المتفاوضین مہا لایجو ز علیہ الشرکۃ بارش الخ اور یہ کاتبوں کی غلطی ہے اور صحیح وہی ہے جو میں نے ترجمہ میں لکھا فقال ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 23 | Book of Partnership (Kitab al-Shirka)

By way of *Istihsan* (juristic preference), it will not be void; this is mentioned in *Al-Mudmarat*. If an increase occurs in one of the properties after purchase has been made with both properties, the *Mufawada* (equal partnership) remains on its property. Similarly, if purchase was made from one property and an increase occurs in that property after the purchase, the *Mufawada* will not break; this is in *Al-Zahiriyya*. If one of the two *Mutafawids* (partners in Mufawada) asks a third stranger to "Gift me a Dirham," and the stranger gifts it and hands it over, the *Mufawada* will become void, even if the other partner is absent. Thus, if one of the two partners wishes to terminate the *Mufawada* in the absence of the other, this is the method; this is in *Al-Zakhira*. If one of them hires out or sells his private, specific slave, the *Mufawada* will not be void until he receives the wages or takes possession of the price; this is in *Al-Muhit*. When one of the two partners refuses, the *Mufawada* will be annulled, and it is mandatory that this ruling applies to all partnerships; this is in *Al-Zahiriyya*. Whatever invalidates *Shirkat al-Inan* (limited partnership) also invalidates *Shirkat al-Mufawada* (comprehensive/equal partnership); this is in *Al-Bada'i'*.

Fifth Chapter: Concerning the Disposal of *Mufawada* Property by Either Partner.

Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that each of the partners has the right to buy goods sold by measure (*Kayli*) or weight (*Wazni*) in exchange for the same category of goods already in his possession. If he buys it in exchange for the same category, it is valid, meaning it will be on behalf of the partnership. But if he buys it in exchange for a category of goods not in his possession—for example, buying it for Dirhams or Dinars when he has no Dirhams or Dinars from the partnership property—the purchased item will belong specifically to that buyer, and its purchase on behalf of the partnership will not be valid. It is permissible for each of the partners to make the partnership's trade slave a *Mukatab* (a slave buying their freedom). He also has the discretion to permit the slave to trade or to pay earnings; this is in *Al-Muhit*. He may marry off a female trade slave, but he cannot marry off a male slave, nor can he manumit a slave for a certain amount of property; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If one of the partners marries a partnership trade slave to a partnership trade female slave, it is impermissible according to *Qiyas* (analogy) but permissible according to *Istihsan*, and this is the opinion of our scholars; this is in *Al-Zahiriyya*. Each of the partners has the discretion to sell for cash or on credit as he pleases; this is in *Al-Khulasa*. Each partner has the discretion to sell for a small or large price, except that he cannot sell for such a low price that people would not

typically bear such a gross loss (*khasara-e-fahish*); this is in *Al-Bada'i'*. If a partner sells partnership property to someone whose testimony would be inadmissible in his favor, this sale shall be effective for the partnership by consensus; this is in *Al-Zakhira*. If one of them buys grain on credit, the price shall be a liability for both of them, unlike in *Shirkat al-Inan*, where if one partner does so, this ruling does not apply. If one of the partners accepts a *Salam* sale (advance payment for future delivery) of grain, it shall be valid for the other partner as well; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If one partner gives Dirhams in a *Salam* contract for receiving grain, it will be valid for both. Similarly, if one of them conducts an *'Ina* transaction (a buy-back arrangement), it will be permissible for both. The form of *'Ina* is for someone to buy property on credit for more than its actual price with the aim of getting cash for its price...

Footnotes: 1. *Kayli* refers to goods which, according to Sharia, are bought and sold by measure, even if people have begun selling them by weight on their own accord. For example, grain is *Kayli*, but in our regions, it is sold by weight; this is of no consideration, and it remains classified as *Kayli*. *Wazni* refers to goods whose Sharia ruling for purchase and sale is based on weight, such as gold and silver. 2. It means 'permissible' and 'correct'.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 2 | 23 | किताबुश शरकत (साझेदारी की किताब)

इस्तेहसानन (लोकहित में) यह बातिल (अमान्य) नहीं होगा, यह मुज़मरात में है। यदि दोनों के माल से खरीदारी होने के बाद किसी एक में वृद्धि हो गई, तो मुफ़ावज़त (समान साझेदारी) अपने माल पर रहेगी। इसी प्रकार यदि दोनों में से किसी एक माल से खरीदारी हुई और जिस माल से खरीदारी हुई है, उसमें खरीदारी के बाद वृद्धि हो गई, तो मुफ़ावज़त नहीं टूटेगी, यह ज़हीरिया में है। और यदि दोनों मुतफ़ावज़ीन (साझेदारों) में से किसी एक ने किसी अजनबी तीसरे व्यक्ति से कहा कि मुझे एक दिरहम दान (हबा) कर दो, और उसने दान करके सुपुर्द कर दिया, तो मुफ़ावज़त बातिल हो जाएगी, चाहे उसका साझेदार अनुपस्थित ही क्यों न हो। अतः यदि दोनों मुतफ़ावज़ीन में से एक ने अपने साझेदार की अनुपस्थिति में मुफ़ावज़त तोड़ना चाहा, तो उसका यही तरीका है, यह ज़खीरा में है। और यदि दोनों में से एक ने अपना निजी विशेष गुलाम किराए पर दिया या बेच दिया, तो जब तक वह किराया वसूल न कर ले या कीमत पर कब्ज़ा न पा ले, तब तक मुफ़ावज़त बातिल नहीं होगी, यह मुहीत में है। और जब दोनों मुतफ़ावज़ीन में से एक ने इनकार किया, तो मुफ़ावज़त समाप्त हो जाएगी और यह अनिवार्य है कि यही नियम सभी साझेदारियों में हो, यह ज़हीरिया में है। जिससे 'शर्कते अनान' (सीमित साझेदारी) खराब होती है, उससे 'शर्कते मुफ़ावज़ह' (व्यापक/समान साझेदारी) भी खराब हो जाती है, यह बदाइअ में है।

पाँचवाँ अध्याय (फ़स्ल पंजुम): दोनों साझेदारों (मुतफ़ावज़ीन) में से एक के द्वारा मुफ़ावज़त के माल में लेन-देन करने के वर्णन में।

इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) ने फरमाया कि मुतफ़ावज़ीन में से प्रत्येक को अधिकार है कि 'कैली' (मापकर बेची जाने वाली) या 'वज़नी' (तौलकर बेची जाने वाली) चीज़ को उस श्रेणी के बदले खरीदे जो उसके कब्ज़े में है। अतः यदि उसने उसी श्रेणी के बदले खरीदी, तो वह जायज़ है, अर्थात वह साझेदारी पर होगी। और यदि उसने ऐसी श्रेणी के बदले खरीदी जो उसके कब्ज़े में नहीं है, जैसे दिरहम या दीनार के बदले खरीदी जबकि साझेदारी के माल में उसके पास दिरहम या दीनार नहीं हैं, तो खरीदी हुई चीज़ विशेष रूप से उसी खरीदार की होगी और साझेदारी पर उसकी खरीद जायज़ नहीं होगी। और मुतफ़ावज़ीन में से प्रत्येक के लिए यह अनुमति है कि वह दोनों के साझा व्यापार के गुलाम को 'मुकातब' (अपनी आज़ादी के लिए कीमत चुकाने वाला) बना दे। और उसे यह भी अधिकार है कि गुलाम को व्यापार करने या कमाई अदा करने की अनुमति दे, यह मुहीत में है। और वह व्यापारिक दासी का विवाह कर सकता है, परंतु गुलाम का विवाह नहीं कर सकता और न ही

गुलाम को किसी निश्चित राशि के बदले आज़ाद कर सकता है, यह मुहीते सरख़सी में है। और यदि मुतफ़ावज़ीन में से एक ने अपने साझा व्यापार के एक गुलाम का विवाह व्यापार की एक दासी से कर दिया, तो कयास (तर्क) के अनुसार यह नाजायज़ है, परंतु इस्तेहसानन (बेहतर नियम के अनुसार) यह नाजायज़ नहीं बल्कि जायज़ है, और यही हमारे विद्वानों का मत है, यह ज़हीरिया में है। मुतफ़ावज़ीन में से प्रत्येक को अधिकार है कि वह नकद या उधार, जैसे चाहे बेचे, यह खुलासः में है। और मुतफ़ावज़ीन में से प्रत्येक को अधिकार है कि वह कम या अधिक मूल्य के बदले बेचे, सिवाय इसके कि वह इतनी कम कीमत पर न बेचे जिसे लोग सामान्य रूप से अत्यधिक हानि (ख़सारा-ए-फाश) न मानते हों, यह बदाइअ में है। और यदि मुतफ़ावज़ ने साझेदारी की वस्तु ऐसे व्यक्ति को बेच दी जिसकी गवाही उसके पक्ष में स्वीकार्य नहीं होती, तो सर्वसम्मति से यह बिक्री साझेदारी पर लागू होगी, यह ज़खीरा में है। और यदि दोनों में से एक ने उधार अनाज खरीदा, तो उसका मूल्य उन दोनों पर होगा, इसके विपरीत 'शर्कते अनान' में यदि उसके एक साझेदार ने ऐसा किया तो यह नियम लागू नहीं होता। और यदि मुतफ़ावज़ीन में से एक ने अनाज की 'बैअ-ए-सलम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) स्वीकार की, तो यह दूसरे साझेदार पर भी जायज़ होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और यदि एक ने अनाज लेने के लिए बैअ-ए-सलम में दिरहम दिए, तो यह दोनों पर जायज़ होगा। इसी प्रकार यदि दोनों में से एक ने 'ईना' (वस्तु को ऊंचे दाम पर उधार खरीदकर तुरंत कम दाम पर नकद बेचना) कर लिया, तो भी दोनों पर लागू होगा। और 'ईना' की स्थिति यह है कि कोई वस्तु उसकी असल कीमत से अधिक मूल्य पर उधार इस उद्देश्य से खरीदी जाए कि उसे नकद उसकी कीमत के..

पाद-टिप्पणी: 1. 'कैली' वह वस्तु है जिसकी खरीद-बिक्री शरीयत के अनुसार माप (पैमाने) से होती है, चाहे लोगों ने अपनी ओर से उसे तौलकर बेचना शुरू कर दिया हो। उदाहरण के लिए, अनाज 'कैली' है लेकिन हमारे क्षेत्रों में तौलकर बेचा जाता है, तो इसका कोई महत्व नहीं और वह 'कैली' ही माना जाएगा। और 'वज़नी' वह वस्तु है जिसका नियम शरीयत में तौल (वज़न) के आधार पर है, जैसे सोना और चांदी। 2. इसका अर्थ है 'अनुमत' (जायज़) और 'सही'।

استحساناً باطل نہ ہوگی یہ مضمرات میں ہے۔ اگر ہر دو مال سے خرید واقع ہونے کے بعد ایک میں زیادتی ہوگئی تو مفاوضت اپنے مال پر رہے گی اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک مال سے خرید واقع ہوئی اور جس سے خرید واقع ہوئی ہے اس میں بعد وقوع خرید کے زیادتی ہو گئی تو مفاوضت نہ ٹوٹے گی یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر ہر دو متفاوضین میں سے کسی ایک نے ایک اجنبی ثالث سے کہا کہ مجھے ایک درہم ہبہ کر دے اس نے ہبہ کر کے سپرد کر دیا تو مفاوضت باطل ہو جائے گی اگرچہ اُس کا شریک غائب ہو پس اگر ہر دو متفاوضین میں سے ایک نے اپنے شریک مفاوض کے غائب ہونے کی صورت میں مفاوضت کو توڑنا چاہا تو اُس کا یہی حلیہ ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے اپنا ذاتی مخصوص غلام اجارہ پر دیا یا فروخت کر دیا تو جب تک اُجرت وصول نہ پائے یا ثمن پر قبضہ نہ پائے تب تک مفاوضت باطل نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اور جب ہر دو متفاوضین میں سے ایک نے انکار کیا تو مفاوضت فسخ ہو جائے گی اور واجب ہے کہ یہی حکم تمام شرکتوں میں ہو یہ ظہیر یہ میں ہے۔ جس سے شرکت عنان فاسد ہوئی ہے اُس سے شرکت مفاوضہ بھی فاسد ہو جاتی ہے یہ بدائع میں ہے۔

فصل پنجم: ہر دو متفاوضین میں سے ایک کے مال مفاوضہ میں تصرف کرنے کے بیان میں

امام محمد رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ متفاوضین میں سے ہر ایک کو اختیار ہے کہ کیلی' یا وزنی چیز بعوض اس جنس کے جو اُس کے قبضہ میں ہے خرید کرے پس اگر اُسے اس جنس کے عوض خریدی تو جائز ہے یعنی شرکت پر ہوگی اور اگر ایسی جنس کے عوض خریدی جو اُس کے قبضہ میں نہیں ہے مثلاً درموں یا دیناروں کے عوض خریدی حالانکہ مالِ شرکت میں اُس کے پاس درہم

یا دینار نہیں ہیں تو خریدی ہوئی چیز خاصہ اُسی مشتری کی ہوگی اور شرکت پر اُس کی خرید جائز نہ ہوگی اور متفاوضین میں سے ہر ایک کو روا ہے کہ دونوں کے شرکتی تجارت کے غلام کو مکاتب کر دے اور نیز اختیار ہے کہ غلام کو تجارت کی یا ادائے کمائی کی اجازت دے یہ محیط میں ہے اور تجارتی باندی کا بیاہ کر دے اور غلام کا نکاح نہیں کر سکتا ہے اور نہ غلام کو کسی قدر مال پر آزاد کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر متفاوضین میں سے ایک نے اپنے دونوں کی تجارت کے ایک غلام کو تجارت کی ایک باندی سے بیاہ دیا تو قیاساً نا جائز ہے اور استحساناً نا جائز نہیں جائز ہے اور یہی ہمارے علماء کا قول ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔ متفاوضین میں سے ہر ایک کو اختیار ہے کہ نقد و اُدھار جس طرح چاہے فروخت کرے یہ خلاصہ میں ہے۔ اور متفاوضین میں سے ہر ایک کو اختیار ہے کہ قلیل یا کثیر ثمن کے عوض فروخت کرے الا اس قدر کمی سے نہیں فروخت کر سکتا ہے کہ لوگ اپنے اندازہ میں ایسا خسارہ فاحش نہیں اُٹھاتے ہیں یہ بدائع میں ہے اور اگر متفاوض نے شرکت مفاوضہ کی چیز ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کر دی جس کی گواہی اُس کے حق میں غیر مقبول ہوتی ہے تو بالا جماع یہ بیع شرکت مفاوضہ پر نافذ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے اُدھار اناج خریدا تو اُس کا ثمن ان دونوں پر ہوگا بخلاف شرکت عنان کے کہ اگر اُس کے ایک شریک نے ایسا کیا تو یہ حکم نہیں ہے اور اگر متفاوضین میں سے ایک نے اناج کی بیع سلم قبول کی تو یہ دوسرے شریک پر بھی جائز ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر ایک نے اناج لینے کی بیع سلم میں درہم دیے تو یہ دونوں پر جائز ہوگا اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک نے عینہ کر لیا تو بھی دونوں پر روا ہوگا اور عینہ کی صورت یہ ہے کہ کوئی مال عین اس کی قیمت سے زیادہ داموں کو اُدھار بدیں غرض خرید ا کہ اُس کو نقد اُس کی قیمت کے...

حواشی: ۱ - کیلی وہ جنس جس کی خرید و فروخت شرعاً بذریعہ پیمانہ کے ہے اگر چہ لوگوں نے اپنے طور پر اس کی فروخت بطور وزن کے کر لی ہو مثلاً غلہ کہ یہ کیلی ہے اور ہمارے دیار میں وزن کے ساتھ فروخت ہوتا ہے پس اس کا کچھ اعتبار نہیں اور وہ بدستور کیلی ہی شمار ہو گا اور وزنی وہ جنس جس کا حکم شرعاً خرید و فروخت با عتبار وزن کے ہے جیسے سونا و چاندی ۱۲۔ ۲ - روا ہے اور صحیح ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 24 | Book of Partnership

...sell at equal prices to obtain cash, as mentioned in *Mabsoot*. **A partner in a Mufawada (equal) partnership has the authority to give gifts of food items such as meat, bread, and fruits.** ☆

Each of the two partners has the authority to pledge partnership assets for partnership debts or for their personal debts without the permission of the other partner. This is because a pledge is legally considered equivalent to the settlement of a debt. Both partners have the authority to settle partnership debts or personal debts, such as dower (Mahr), without the other's permission, as stated in *Muheet al-Sarakhsi*. Thus, if a partner wishes to reclaim the pledged asset from the pledgee, they cannot do so; this is in *Muheet*. Furthermore, if the said debt belongs to the partnership, the pledgor bears no liability (*zaman*). However, if it is a personal debt of the pledgor, the other partner may reclaim half of the value from the pledgor. If the value of the pledged asset exceeds the debt, there is no liability on the excess amount; this is in *Mabsoot*. Similarly, if a partner pledges their personal property for a partnership debt, they are not considered a volunteer (*mutabarri*), but can reclaim half the debt from their partner even if the pledged asset is lost while with the pledgee; this is in *Muheet*. If someone takes a pledge against a trade debt, it is valid as per *Muheet al-Sarakhsi*, whether the person taking the pledge is the one who made the sale or someone else; this is in *Mabsoot*. Both have the authority to acknowledge giving or taking a pledge, and such an acknowledgment is valid and binding on both. However, if such an acknowledgment is made after the death of a partner or after the dissolution of the partnership, it is not valid against the other partner's interest; this is in *Siraj al-Wahhaj*. Every partner is permitted to place assets in trust (*wadi'at*) and has the authority to accept the transfer of a debt (*hawala*); this is in *Bada'i*. They have the authority to send gifts from partnership assets or host feasts. No specific limit has been mentioned for such expenses, but the correct view is that it should follow custom (*urf*), meaning an amount that traders do not consider wasteful (*israf*); this is in *Ghiyathiyya*. It is permissible for others to accept gifts from a partner, eat the food, or borrow items, even if they know it was done without the other partner's permission. No compensation is required from the one who ate or received the gift as charity; this is based on *istihsan* (juristic preference) as mentioned in *Muheet al-Sarakhsi*. However, it should be clear that the authority to give gifts is limited to food items like meat, bread, and fruits; there is no authority to give gifts of gold or silver; this is in *Muheet*.

If a partner gifts clothing or animals, or gives gold, silver, property, or grain as a gift, it will be deducted from their own share. It is only permissible against the common share if the gift consists of items like fruits, meat, or bread; this is in *Fatawa Qazi Khan*. Every partner has the authority to travel with the assets without the permission of the other partner; this is the correct view of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), as mentioned in *Zakheera*. According to the view that such travel is permissible, if the partner has given permission, the traveler may spend from the capital for travel expenses; this was narrated by Hasan bin Ziyad from Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him). If a profit is earned, the expenses are deducted from the profit; otherwise, they are deducted from the capital; this is in *Zahiriyya*. Each partner has the authority to give assets for *Mudarabah* (profit-sharing partnership), as per *Bada'i*, and this is the primary narration and the most correct view in *Nahr al-Fa'iq* and *Hidaya*. Similarly, they may accept another's assets for *Mudarabah*, and any profit earned from that will belong exclusively to them; this is in *Bada'i*.

---

1. This word (fawakeh) is used for fruits, including dry fruits like almonds, pistachios, walnuts, etc.
2. The portion of profit that they will receive.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 | 24 | किताब-उश-शिरका (साझेदारी की पुस्तक)

...बराबर दामों पर बेचकर नकद माल प्राप्त करे, यह 'मबसूत' में है। **मुफाविद (समान साझेदारी में साझीदार) को उपहार देने में भी खाद्य वस्तुओं जैसे मांस, रोटी और फलों का उपहार देने का अधिकार है** ☆

दोनों साझीदारों में से प्रत्येक को यह अधिकार है कि वह साझेदारी की संपत्ति को साझेदारी के ऋण के बदले या अपने व्यक्तिगत ऋण के बदले अपने साझीदार की अनुमति के बिना गिरवी रख दे। ऐसा इसलिए है क्योंकि गिरवी रखना कानूनी रूप से ऋण चुकाने के समान है। साझेदारी के ऋण या अपने व्यक्तिगत ऋण (जैसे मेहर आदि) को चुकाने का अधिकार दोनों में से प्रत्येक साझीदार बिना अनुमति के रखता है; ऐसा 'मुहीत सरख्सी' में उल्लेखित है। अतः यदि उसके साझीदार ने गिरवी रखने वाले से गिरवी रखी संपत्ति वापस लेनी चाही, तो वह वापस नहीं ले सकता; यह 'मुहीत' में है। फिर यदि उक्त ऋण दोनों की साझेदारी का है, तो गिरवी रखने वाले पर कोई हर्जाना (ज़मान) नहीं होगा। और यदि ऋण केवल गिरवी रखने वाले का व्यक्तिगत है, तो दूसरा साझीदार उसका आधा हिस्सा गिरवी रखने वाले से वापस ले सकता है। यदि गिरवी रखी संपत्ति का मूल्य ऋण की तुलना में अधिक है, तो अतिरिक्त राशि पर कोई हर्जाना नहीं होगा; यह 'मबसूत' में है। इसी प्रकार, यदि मुफाविद ने साझेदारी के ऋण के लिए अपनी व्यक्तिगत संपत्ति गिरवी रखी, तो वह उपकारी (मुतबर्री) नहीं माना जाएगा, बल्कि वह अपने साझीदार से आधे ऋण की राशि वापस ले सकता है, भले ही गिरवी रखी संपत्ति नष्ट ही क्यों न हो गई हो; यह 'मुहीत' में है। यदि व्यापारिक ऋण के बदले किसी ने गिरवी ली है, तो वह वैध है; ऐसा 'मुहीत सरख्सी' में है, चाहे गिरवी लेने वाला वही व्यक्ति हो जिसने बिक्री की थी या कोई और; यह 'मबसूत' में है। दोनों को गिरवी देने या लेने की स्वीकारोक्ति करने का अधिकार है, और उनकी स्वीकारोक्ति वैध एवं दोनों पर लागू होगी। लेकिन यदि ऐसी स्वीकारोक्ति साझीदार की मृत्यु के बाद या साझेदारी समाप्त होने के बाद की गई, तो वह दूसरे साझीदार के अधिकार में वैध नहीं होगी; यह 'सिराजुल वहाज' में है। प्रत्येक मुफाविद के लिए जायज़ है कि वह किसी के पास अमानत (वदीअत) रखे और उसे ऋण हस्तांतरण (हवाला) स्वीकार करने का अधिकार है; यह 'बदाइअ' में है। उसे साझेदारी की संपत्ति से उपहार भेजने या दावत देने का अधिकार है, और इसकी कोई सीमा निर्धारित नहीं की गई है। सही मत यह है कि यह प्रचलित रीति-रिवाजों (उर्फ़) पर आधारित होगा, जिसे व्यापारी फिजूलखर्ची न मानते हों; यह 'ग़ियासिया' में है। दूसरों के लिए मुफाविद से उपहार स्वीकार करना, उसका भोजन खाना और उससे वस्तुएं उधार लेना जायज़ है,

भले ही उन्हें पता हो कि उसने अपने साझीदार की अनुमति के बिना ऐसा किया है। जिसने खाया या जिसे दान दिया गया, उस पर कोई हर्जाना नहीं होगा; यह 'मुहीत सरख्सी' में 'इस्तिहसान' (न्यायिक प्राथमिकता) के रूप में उल्लेखित है। स्पष्ट रहे कि उपहार देने का अधिकार केवल मांस, रोटी और फल जैसी खाद्य वस्तुओं तक ही सीमित है। सोना-चांदी उपहार में देने का अधिकार नहीं है; यह 'मुहीत' में है।

यदि मुफाविद ने किसी को कपड़ा या जानवर उपहार में दिया, या सोना, चांदी, सामान या अनाज दान किया, तो यह उसके अपने हिस्से से माना जाएगा। साझेदारी के हिस्से से ऐसा करना केवल तभी जायज़ है जब उपहार फल, मांस या रोटी जैसी वस्तुओं का हो; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। प्रत्येक मुफाविद को अधिकार है कि वह बिना अनुमति संपत्ति के साथ यात्रा करे; यही इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद (रह.) का सही मत है; यह 'ज़खीरा' में है। जिस मत के अनुसार मुफाविद की यात्रा जायज़ है, यदि उसके साझीदार ने उसे अनुमति दी हो, तो उसे अधिकार होगा कि वह मूल पूंजी से यात्रा खर्च (किराया आदि) वहन करे; इसे हसन बिन ज़ियाद ने इमाम अबू हनीफा (रह.) से वर्णित किया है। यदि उसने लाभ कमाया, तो खर्च लाभ से काटा जाएगा, अन्यथा मूल पूंजी से; यह 'ज़हीरिया' में है। मुफाविदीन में से प्रत्येक को अधिकार है कि वह संपत्ति मुदारबा (लाभ-साझा व्यापार) पर दे; यह 'बदाइअ' में है और यही मूल वर्णन है, और 'नहरुल फ़इक' तथा 'हिदाया' में इसे सबसे सही माना गया है। इसी प्रकार, वह दूसरों की संपत्ति मुदारबा पर ले सकता है और उससे होने वाला लाभ विशेष रूप से उसी का होगा; यह 'बदाइअ' में है।

---

1. इस शब्द (फ़वाकेह) का उपयोग सूखे मेवों जैसे बादाम, पिस्ता, अखरोट आदि के लिए किया जाता है।
2. लाभ का वह हिस्सा जो उसे प्राप्त होगा।

برابر داموں کے فروخت کر کے نقد مال حاصل کرے یہ مبسوط میں ہے۔ **مفاوض کو ہدیہ دینے میں بھی کھانے کی چیزوں کا ہدیہ مثل گوشت و روٹی و فواکہ کا اختیار ہے** ☆ دونوں میں سے ہر ایک کو اختیار ہے کہ مفاوضت کا مال بعوض قرضہ مفاوضت کے یا اپنے ذاتی قرضہ میں بدون اجازت اپنے شریک کے رہن کر دے اس واسطے کہ رہن حکماً ادائے قرضہ ہے اور ادائے قرضہ مفاوضت کے یا اپنے ذاتی قرضہ مثل مہر وغیرہ ادا کرنے کا دونوں میں سے ہر ایک بدون اجازت اپنے شریک کے اختیار رکھتا ہے کذا فی محیط السرخسی پس اگر اس کے شریک نے مرتہن سے مال مرہون واپس کر لینا چاہا تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں ہے۔ پھر ایک قرضہ مذکور دونوں کی شرکت میں سے ہو تو راہن پر ضمان نہ ہو گی اور اگر خاصہ راہن کا قرضہ ہو تو شریک اس کے نصف کو راہن سے واپس لے گا اور اگر مال مرہون کی قیمت بہ نسبت قرضہ کے زیادہ ہو تو مقدار زیادہ میں اس پر ضمان نہ ہو گی یہ مبسوط میں ہے اور اسی طرح اگر مفاوض نے قرضہ مفاوضت میں اپنی خاص ذاتی متاع کو رہن کیا تو تبرع کرنے والا نہ ہو گا بلکہ اپنے شریک سے نصف قرضہ واپس لے سکتا ہے اگر چہ مال مرہون مرتہن کے پاس تلف ہو گیا ہو یہ محیط میں ہے اور اگر قرضہ تجارت کے عوض دونوں میں سے کسی نے رہن لیا تو جائز ہے کذا فی محیط السرخسی خواہ بیع کرنے والا یہی ہو جس نے رہن کیا ہے یا دوسرا ہو یہ مبسوط میں ہے۔ دونوں میں سے ہر ایک کو اختیار ہے کہ رہن دینے یا رہن لینے کا اقرار کرے یعنی اس کا اقرار صحیح اور دونوں پر نافذ ہو گا اور اگر ایسا اقرار اپنے شریک کے مرنے کے بعد یا شرکت مفاوضت سے دونوں کے الگ ہو جانے کے بعد کیا تو اس کا اقرار شریک کے حق میں جائز نہ ہو گا یہ سراج وہاج میں ہے اور ہر مفاوض کو روا ہے کہ کسی کے پاس ودیعت رکھے اور اختیار

ہے کہ حوالہ قبول کرے یہ بدائع میں ہے اور یہ اختیار ہے کہ مال مفاوضت میں سے ہدیہ بھیجے اور اس میں سے دعوت تباہ کرے اور اس کی کوئی مقدار نہیں بیان کی گئی ہے کہ کس قدر تک ہدیہ و دعوت میں صرف کر سکتا ہے اور صحیح یہ ہے کہ یہ عرف راجع ہو گا اور وہی اس قدر ہے کہ جس کو تاجر لوگ عرف میں اسراف نہیں قرار دیتے ہیں یہ غیاثیہ میں ہے اور دوسروں کو روا ہے کہ مفاوض سے ہدیہ قبول کریں اور اس کا کھانا کھائیں اور اس سے مستعار لیں اگر چہ ان کی دانست میں اس نے بغیر اجازت شریک کے ایسا کیا ہو اور جس نے کھایا یا جس کو اس نے صدقہ دیا ہے اس پر تاوان لازم نہ ہو گا اور یہ استحسان ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ مگر واضح رہے کہ معارض کو ہدیہ دینے میں بھی کھانے کی چیزوں کا ہدیہ مثل گوشت و روٹی و فواکہ کا اختیار ہے اور سونے و چاندی کے ہدیہ دینے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر مفاوض نے کسی کو کپڑا دیا یا جانور ہبہ کیا یا سونا چاندی و متاع و اناج ہبہ کیا تو اس کے شریک کے حصہ میں روانہ ہو گا اور شریک کے حصہ میں جب ہی روا ہو گا کہ جب ہدیہ مثل فواکہ و گوشت و روٹی کے مانند چیزوں سے ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور ہر ایک مفاوض کو اختیار ہے کہ مال کے ساتھ بدون اجازت اپنے شریک کے سفر کرے اور یہی صحیح مذاہب امام اعظم و امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ پھر جس امام کے قول پر مسافرت مفاوض بطریق مذکور جائز ہے اگر اس کے شریک نے اس کو اس کی اجازت دے دی تو اس کو اختیار ہو گا کہ منجملہ راس المال کے اپنے کرایہ دکھانے میں صرف کرے اس کو حسن بن زیاد نے امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کیا ہے پھر اگر اس نے نفع کمایا تو یہ خرچہ اس نفع میں سے محسوب ہو گا ورنہ راس المال میں سے محسوب ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے اور مفاوضین میں سے ہر ایک کو اختیار ہے کہ مال کو مضاربت پر دے کذا فی البدائع اور یہ اصل کی روایت ہے

اور یہی اصح ہے یہ نہر الفائق و ہدایہ میں ہے اور اسی طرح اس کو روا ہے کہ دوسرے مال کو مضاربت پر لے اور اس میں جو نفع ہو گا وہ خاصہ اسی کا ہو گا یہ بدائع میں ہے۔

۱ــہ اس لفظ کا استعمال میوہ جات میں ہوتا ہے جیسے بادام پستہ و اخروٹ وغیرہ ۱۲۔ ۲ــہ جو حصہ نفع اس کو ملے گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (25) Kitab al-Shirka (Book of Partnership)

Also, each [partner] has the authority to give property for *Bida'at* (entrusting capital for business without sharing profits with the worker); this is in 'Al-Zahiriyya'. If some property is given for *Bida'at*, then the two *Mufawid* partners (partners with equal rights and liabilities) separate, and thereafter the one who received the property for *Bida'at* buys something with it: if the receiver knew about their separation, then the item he bought will exclusively belong to the one who gave the *Bida'at*. And if he did not know about their separation, then if he has paid the price to the one who accepted the *Bida'at*, his purchase will be valid for both the one who gave the order and his partner. If the price was not paid to him, then the buyer will be acting specifically for the one who gave the order. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. And if the partner died who did not give the order for *Bida'at*, then the one who accepted to work on *Bida'at* (*Mustabdi'*) bought merchandise, then it will be binding on the living partner. If the *Mustabdi'*, i.e., the one who accepted to work on *Bida'at*, has paid the price from the given property, then the heirs of the deceased *Mufawid* have the choice: they may either seek a guarantee for the price from the *Mustabdi'*, or they may seek compensation from the *Mutabdi'* (the one who ordered the *Bida'at*). If they choose to take compensation from the *Mustabdi'*, he will recover it from the *Mutabdi'*. And they can choose to recover their price from the seller (*Ba'i*) by way of guarantee. If they take a guarantee from the seller, he will turn to the *Mustabdi'*, then the *Mustabdi'* will turn to his *Mutabdi'*. And if one of the *Mufawid* partners gave one thousand Dirhams, which belong to him and his *Inan* partner (a partner in a specific venture), to someone for *Bida'at* with the consent of the *Inan* partner so that the *Mustabdi'* buys some merchandise for both of them, then one of these three died. If the *Mutabdi'* died and then the *Mustabdi'* bought merchandise, then that merchandise will belong to that buyer and he will be a guarantor for the property, of which half the property will belong to the *Inan* partner and half will be shared between the other living *Mufawid* and the heirs of the deceased *Mufawid*. If the *Inan* partner died and then the *Mustabdi'* bought some merchandise, the entire purchased item will belong to those two *Mufawid* partners. Then the heirs of the deceased *Inan* partner will have the choice to turn to whichever of these *Mufawid* partners they want for their share, or they may turn to the *Mustabdi'*. Then the *Mustabdi'* will recover from whichever of the two he chooses. And if that *Mufawid* died who did not arrange the *Bida'at*, then the *Mustabdi'* bought merchandise, half of it will belong to the *Inan* partner and half to the other living *Mufawid* who gave the order. And the living

Mufawid will give a guarantee to the heirs of the deceased *Mufawid* for their share, and the heirs have the choice to seek a guarantee for their share from the *Mustabdi'*, then the *Mustabdi'* will recover it from the one who gave the order. This is in 'Muheet Sarkhasi'.

☆ **If someone enters into a *Shirkat-e-Inan* (limited partnership), then this partnership will be valid for him and for his *Mufawid* partner.** ☆

None of the *Mufawid* partners has the authority to give a loan; this is the *Zahir al-Riwayah* (manifest report) and it is correct. This is in 'Al-Zakheera'. But if his partner gives him explicit permission to give a loan, then he may do so. However, if he only said "act according to your opinion," then the authority to give a loan will not be obtained. This is in 'Siraj Wahaj'. And if he gave a loan without the partner's permission, he will be a guarantor for half of it, and the *Mufawadat* (partnership) will not be invalidated. This is in 'Muheet Sarkhasi'. And the scholars (Mashaikh) said that for loans where there is no danger to the people, there should be authority to give such loans. This is in 'Al-Muheet'. Each of the *Mufawid* partners has the authority to enter into a *Shirkat-e-Inan* with someone else using some of the partnership's property. This is mentioned in 'Al-Mabsut', whether both had stipulated in the *Mufawadat* contract that each would act according to his own opinion or had not made such a condition. As in 'Al-Zakheera'. Therefore, if one enters into a *Shirkat-e-Inan* with someone, then this partnership will be valid for him and for his *Mufawid* partner, whether he entered into the partnership with his partner's permission or without it. As in 'Al-Muheet'. And if he entered into a *Mudaraba* partnership with his partner's permission, then it will be valid for both.

L Giving a loan, especially a risky loan, is dangerous. 12

साथ ही, प्रत्येक (साझेदार) को यह अधिकार है कि वह माल को अमानत (बिज़ाअत) के तौर पर दे, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर कुछ माल अमानत पर दिया गया और फिर दोनों मुफ़ाविज़ (समान अधिकार वाले साझेदार) अलग हो गए, फिर माल लेने वाले ने उस अमानत से कोई चीज़ खरीदी; तो यदि अमानत लेने वाले को दोनों के अलग होने का पता था, तो उसने जो चीज़ खरीदी है वह विशेष रूप से उसी की होगी जिसने अमानत दी थी। और अगर उसे उनके अलग होने का पता नहीं था, और यदि उसने अमानत स्वीकार करने वाले को कीमत दे दी है, तो उसकी खरीद उस आदेश देने वाले और उसके साझेदार दोनों के लिए मान्य होगी। और अगर कीमत उसे नहीं दी गई है, तो वह विशेष रूप से आदेश देने वाले के लिए खरीदार माना जाएगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और अगर वह साझेदार मर गया जिसने अमानत के लिए नहीं कहा था, फिर अमानत पर काम करने को स्वीकार करने वाले (मुस्तब्ज़ि') ने माल खरीदा, तो वह जीवित साझेदार के लिए अनिवार्य होगा। फिर यदि मुस्तब्ज़ि' ने, यानी जिसने अमानत पर काम करना स्वीकार किया है, दिए गए माल से कीमत चुका दी हो, तो मृतक मुफ़ाविज़ के उत्तराधिकारियों को अधिकार है कि वे चाहें तो मुस्तब्ज़ि' से कीमत की ज़मानत लें, या चाहें तो मुतबज़ि' (यानी अमानत का आदेश देने वाले) से नुकसान की भरपाई लें। फिर यदि उन्होंने मुस्तब्ज़ि' से भरपाई लेना चुना, तो वह मुतबज़ि' से वापस लेगा। और वे चाहें तो विक्रेता (बाइ') से अपनी कीमत ज़मानत के तौर पर वसूल कर सकते हैं। फिर यदि उन्होंने विक्रेता से ज़मानत ली, तो वह मुस्तब्ज़ि' की ओर रुजू करेगा, फिर मुस्तब्ज़ि' अपने मुतबज़ि' की ओर रुजू करेगा। और यदि मुफ़ाविज़ों में से एक ने एक हज़ार दिरहम, जो उसके और उसके इनान साझेदार (सीमित अधिकार वाले साझेदार) के हैं, इनान साझेदार की सहमति से किसी को अमानत पर दिए ताकि मुस्तब्ज़ि' उन दोनों के लिए कोई माल खरीदे, फिर उन तीनों में से एक मर गया। यदि मुतबज़ि' मर गया और फिर मुस्तब्ज़ि' ने माल खरीदा, तो वह माल उस खरीदार का होगा और वह उस माल का जामिन (ज़िम्मेदार) होगा, जिसमें से आधा माल इनान साझेदार का होगा और आधा दूसरे जीवित मुफ़ाविज़ और मृतक मुफ़ाविज़ के उत्तराधिकारियों के बीच साझा होगा। और यदि इनान साझेदार मर गया, फिर मुस्तब्ज़ि' ने कोई माल खरीदा, तो खरीदी गई पूरी चीज़ उन्हीं दोनों मुफ़ाविज़ों की होगी। फिर मृतक इनान साझेदार के उत्तराधिकारियों को अधिकार होगा कि वे चाहें तो अपने हिस्से के लिए इन मुफ़ाविज़ों में से जिससे चाहें रुजू करें, और चाहें तो मुस्तब्ज़ि' से रुजू करें। फिर मुस्तब्ज़ि' उन दोनों में से जिससे चाहेगा वसूल करेगा। और अगर वह मुफ़ाविज़ मर गया जिसने

अमानत तय नहीं की थी, फिर मुस्तब्ज़ि' ने माल खरीदा, तो उसमें से आधा इनान साझेदार का होगा और आधा दूसरे जीवित मुफ़ाविज़ का होगा जिसने आदेश दिया था। और जीवित मुफ़ाविज़ मृतक मुफ़ाविज़ के उत्तराधिकारियों को उनके हिस्से की ज़मानत देगा, और उत्तराधिकारियों को अधिकार है कि वे चाहें तो मुस्तब्ज़ि' से अपने हिस्से की ज़मानत लें, फिर मुस्तब्ज़ि' उसे आदेश देने वाले से वापस लेगा। यह 'मुहीत सरख़्सी' में है।

☆ **यदि किसी के साथ शिरकत-ए-इनान (सीमित साझेदारी) कर ली गई, तो यह साझेदारी उस पर और उसके मुफ़ाविज़ साझेदार दोनों पर जायज़ (वैध) होगी।** ☆

मुफ़ाविज़ों में से किसी को भी यह अधिकार नहीं है कि वह (साझेदारी के माल से) ऋण दे, यह 'ज़ाहिर अल-रिवायत' है और यही सही है। यह 'ज़ख़ीरा' में है। लेकिन अगर उसका साझेदार उसे स्पष्ट रूप से ऋण देने की अनुमति दे दे, तो वह दे सकता है। लेकिन अगर सिर्फ इतना कहा कि 'अपनी राय से काम कर', तो इसमें ऋण देने का अधिकार प्राप्त नहीं होगा। यह 'सिराज वहाज' में है। और अगर उसने साझेदार की अनुमति के बिना ऋण दिया, तो वह उसके आधे हिस्से का जामिन (ज़िम्मेदार) होगा और मुफ़ाविज़त (साझेदारी) समाप्त नहीं होगी। यह 'मुहीत सरख़्सी' में है। और उलेमा (मशाइख) ने फरमाया कि जिस ऋण देने में लोगों को खतरा नहीं है, वैसा ऋण देने का अधिकार होना चाहिए। यह 'मुहीत' में है। और मुफ़ाविज़ों में से प्रत्येक को अधिकार है कि साझेदारी के माल के कुछ हिस्से से किसी दूसरे के साथ शिरकत-ए-इनान कर ले। ऐसा ही 'मबसूद' में है, चाहे मुफ़ाविज़त के अनुबंध में दोनों ने यह शर्त की हो कि प्रत्येक अपनी राय से काम करेगा या ऐसी शर्त न की हो। जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है। अत; यदि किसी से शिरकत-ए-इनान कर ली गई, तो यह साझेदारी उस पर और उसके मुफ़ाविज़ साझेदार दोनों पर जायज़ होगी, चाहे उसने साझेदार की अनुमति से साझेदारी की हो या अनुमति के बिना। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और अगर उसने अपने साझेदार की अनुमति से मुज़ारबत (मुनाफा साझा करने वाली) साझेदारी की, तो वह दोनों पर जायज़ होगी।

L ऋण देना, विशेष रूप से जोखिम भरा ऋण देना, खतरनाक है। 12

نیز ہر ایک کو اختیار ہے کہ مال کو بضاعت پر دے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کچھ مال بضاعت پر دیا پھر ہر دو مفاوضین الگ ہو گئے پھر لینے والے نے بضاعت سے کوئی چیز خریدی پس اگر بضاعت لینے والے کو دونوں کا الگ ہو جانا معلوم ہے تو جو چیز اس نے خریدی ہے وہ خاصتہ اسی کی ہوگی جس نے بضاعت دی ہے اور اگر اس کو دونوں کے جدا ہونے کا حال نہیں معلوم ہے پس اگر ثمن اس بضاعت قبول کرنے والے کو دے دیا ہے تو اس کی خرید اس حکم دینے والے اور اس کے شریک دونوں پر روا ہوگی اور اگر ثمن اس کو نہیں دیا گیا ہے تو خاصتہ حکم دینے والے کے واسطے خریدنے والا ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر وہ شریک مر گیا جس نے بضاعت کے واسطے نہیں کہا ہے پھر بضاعت پر کام کرنا قبول کرنے والے نے متاع خریدی تو وہ خاصتہ زندہ شریک کو لازم ہوگی پھر اگر مستبضع نے یعنی جس نے بضاعت پر کام کرنا قبول کیا ہے دیئے ہوئے مال سے ثمن ادا کر دیا ہو تو مفاوض میت کے وارثوں کو اختیار ہے چاہیں مستبضع سے ثمن کی ضمان لیں اور چاہیں متبضع یعنی بضاعت کا حکم دینے والے سے تاوان لیں پس اگر انہوں نے مستبضع سے تاوان لینا اختیار کیا تو وہ متبضع سے واپس لے گا اور چاہیں بائع سے اپنا ثمن بطریق ضمان وصول کر لیں پس اگر انہوں نے بائع سے ضمان لیا تو وہ مستبضع سے رجوع کرے گا پھر مستبضع اپنے متبضع سے رجوع کرے گا۔ اور اگر مفاوضین میں سے ایک نے ہزار درہم جو اس کے اور اس کے شریک عنان کے ہیں برضا مندی شریک عنان کے کسی کو بضاعت پر دیئے تاکہ مستبضع ان دونوں کے واسطے کوئی متاع خریدے پھر ان تینوں میں سے ایک مر گیا پس اگر متبضع مر گیا پھر مستبضع نے متاع خریدی تو وہ متاع اس مشتری کی ہوگی اور وہ مال کا ضامن ہو گا جس میں سے نصف مال شریک عنان کا ہو گا اور نصف دوسرے

مفاوض زندہ و وارثان مفاوض میت کے درمیان مشترک ہو گا اور اگر شریک عنان مر گیا پھر مستبضع نے کوئی متاع خریدی تو خریدی ہوئی چیز پوری انہیں دونوں مفاوضین کی ہو گی پھر شریک عنان میت کے وارثوں کو اختیار ہو گا کہ چاہیں اپنے حصہ کے واسطے ان مفاوضین سے رجوع کریں دونوں میں سے جس سے چاہیں اور چاہیں مستبضع سے رجوع کریں پھر مستبضع ان دونوں میں سے جس سے چاہے گا لے گا اور اگر وہ مفاوض مر گیا جس نے بضاعت نہیں قرار دی ہے پھر مستبضع نے متاع خریدی تو اس میں سے نصف شریک عنان کی ہوگی اور نصف دوسرے مفاوض زندہ کی جس نے حکم کیا ہے اور مفاوض زندہ مفاوض میت کے وارثوں کو ان کے حصہ کی ضمان دے گا اور وارثوں کو اختیار ہے کہ چاہیں مستبضع سے اپنے حصہ کی ضمان لیں پھر مستبضع اس کو حکم دہندہ سے واپس لے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

☆ پس اگر کسی سے شرکت عنان کر لی تو یہ شرکت اُس پر اور اُس کے شریک مفاوض دونوں پر جائز ہو گی ☆

مفاوضین میں سے کسی کو یہ اختیار نہیں ہے کہ قرض دے یہ ظاہر الروایت ہے اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں ہے لیکن اگر اُس کا شریک اس کو بتصریح اجازت قرض دینے کی دے دے تو دے سکتا ہے لیکن اگر اس قدر کہا کہ اپنی رائے سے عمل کر تو اس میں قرض دینے کا اختیار حاصل نہ ہو گا یہ سراج وہاج میں ہے اور اگر اُس نے بغیر اجازت شریک کے قرض دیا تو اُس کی نصف کا ضامن ہو گا اور مفاوضت باطل نہ ہو گی یہ محیط سرخسی میں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ جس قرض دینے میں لوگوں کو خطرہ نہیں ہے ویسا قرض دینے کا اختیار ہونا چاہیے یہ محیط میں ہے اور مفاوضین میں سے ہر ایک کو اختیار ہے کہ مال شرکت میں سے بعض مال سے کسی دوسرے کے ساتھ شرکت عنان کر لے کذا فی المبسوط خواہ عقد مفاوضت میں دونوں نے شرط کی ہو کہ ہر ایک اپنی رائے سے کام کرے یا ایسی شرط نہ کی ہو کذافی الذخیرہ۔ پس اگر کسی سے

شرکت عنان کر لی تو یہ شرکت اُس پر اور اُس کے شریک مفاوض دونوں پر جائز ہو گی خواہ شریک کی اجازت سے اُس نے شرکت کی ہو یا بغیر اجازت کذا فی المحیط اور اگر اُس نے شرکت مضاربہ کر لی اپنے شریک کی اجازت سے تو دونوں پر جائز ہوگی۔

L قرض خصوصاً بقرض خطرناک ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) Kitab-ush-Shirkah (Book of Partnership) 36

For example, if two partners enter into a 'Mufawada' partnership (a partnership with equal rights and obligations) with a third party, it is permissible. However, if it was done without the consent of one's partner, it will not be a Mufawada partnership but an 'Anan' partnership (a limited partnership). It makes no difference whether the person with whom the partnership is made is a father, a son, or a stranger; this is mentioned in 'Al-Mabsut'. It is narrated in 'Al-Muntaqa' from Imam Abu Yusuf (RA) that if one of the Mufawada partners enters into an Anan partnership with someone in the trade of slaves, it is permissible. In this partnership, half of what the associate buys will belong to that buyer, and the remaining half will be shared equally between the two Mufawada partners. If the Mufawada partner who did not enter into the Anan partnership buys a slave, half of it will also belong to the associate of his partner, and the remaining half will be shared equally between the two Mufawada partners; this is in 'Al-Muhit'. Every Mufawada partner has the authority to appoint an agent (wakil), provide him with funds from the partnership property, and instruct him to spend it on any of the partnership's affairs. If the other partner then dismisses him from the agency, he shall be dismissed, provided he is an agent for purchase, sale, or lease (ijara); this is in 'Al-Bada'i'. However, if he was appointed as an agent to demand and collect debts from credit sales, he will not be dismissed by the other partner's action; this is in 'Al-Muhit'. A Mufawada partner has the right to lend an item (ariya), and this is based on 'Istihsan' (juridical preference). So much so that if a Mufawada partner lends an animal from the partnership property and it perishes while with the borrower (musta'ir), the partner, according to Istihsan, will not be liable (zamin) to his partner; this is in 'Al-Zakhirah'. If a Mufawada partner lends a riding animal belonging to the partnership and the borrower sets out on it, and the said animal dies of exhaustion, and the two partners then disagree regarding the place (1) to which he rode, then whoever among the two confirms the lending for that specific destination, the borrower shall be absolved of liability for damages; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. Whatever action each of the two Anan partners can perform, each of the two Mufawada partners can also perform; this is in 'Muhit-e-Sarkhasi'.

Fasl-e-Munir (The Radiant Section): Regarding the Actions of One Mufawada Partner in Contracts Made by the Other and the Obligations Arising Therefrom

If one of the two partners performs an 'Iqala' (mutual rescission of a sale) (2) of an item sold by the other, that rescission shall also be valid against the other. Similarly, if one performs an Iqala on a 'Bai' al-Salam' (forward sale with advance payment)

contracted by the other, this rescission shall be valid for both; this is in 'Al-Muhit'. If one of the two Mufawada partners sells a slave girl from their joint trade on credit, it shall not be permissible for either of them to repurchase her from the buyer for less than the sale price before the full price has been collected; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If one of the two partners sells something on credit and then dies, the other partner shall not have the authority to litigate (1) against the buyer for the entire amount. However, if the buyer pays him half of the price, the buyer shall be absolved of that portion; this is in 'Muhit-e-Sarkhasi'. If one of the two partners sells something and then gifts (hiba) the price to the buyer or absolves the buyer of the debt, it is valid according to Imam al-Azam (RA) and Imam Muhammad (RA), and the partner who did so shall be liable to his partner for the latter's share; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

---

1. Meaning one partner said the borrower exceeded the limits and did not borrow it for that far a destination, while the other said he did borrow it for that specific destination.
2. 'Iqala' refers to the breaking of a sale contract, meaning the mutual rescission of the transaction. (1) Meaning for the total amount.

जैसे यदि दो साझेदार किसी तीसरे व्यक्ति के साथ 'मुफावज़ा' साझेदारी (समान अधिकार वाली साझेदारी) कर लें, तो यह मान्य है। और यदि अपने साझेदार की अनुमति के बिना की हो, तो वह मुफावज़ा नहीं होगी बल्कि 'इनान' साझेदारी (सीमित साझेदारी) होगी। जिससे साझेदारी की गई है, चाहे वह उसका पिता हो, पुत्र हो या कोई अजनबी हो, इससे कोई फर्क नहीं पड़ता; यह 'मबसूद' में दर्ज है। 'मुंतका' में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से वर्णित है कि यदि मुफावज़ा साझेदारों में से एक ने किसी के साथ दासों (गुलामों) के व्यापार में इनान साझेदारी कर ली, तो यह जायज़ है। इस साझेदारी में जो कुछ भी साथी खरीदेगा, उसका आधा हिस्सा उस खरीदार का होगा और शेष आधा दोनों मुफावज़ा साझेदारों के बीच बराबर-बराबर होगा। और यदि मुफावज़ा साझेदारों में से उस व्यक्ति ने, जिसने इनान साझेदारी नहीं की थी, कोई गुलाम खरीदा, तो उसका आधा हिस्सा भी उसके साझेदार के साझेदार का होगा और शेष आधा उन दोनों मुफावज़ा साझेदारों के बीच आधा-आधा होगा; यह 'मुहीत' में है। प्रत्येक मुफावज़ साझेदार को अधिकार है कि वह एक वकील नियुक्त करे और उसे साझेदारी के माल से धन देकर आदेश दे कि वह उसे साझेदारी की वस्तुओं में खर्च करे। फिर यदि दूसरे साझेदार ने उसे वकालत से हटा दिया, तो वह हट जाएगा, यदि वह खरीद-बिक्री या पट्टे (इजाारा) का वकील हो; यह 'बदाए' में है। और यदि उसने उसे इसलिए वकील बनाया था कि जो उधार बिक्री की गई है, उसकी रकम मांगकर वसूल कर लाए, तो दूसरे साझेदार के हटाने से वह नहीं हटेगा; यह 'मुहीत' में है। मुफावज़ साझेदार को अधिकार है कि वह कोई वस्तु उधार (आरियत) दे दे, और यह 'इस्तेहसान' (न्यायिक विवेक) पर आधारित है। यहाँ तक कि यदि किसी मुफावज़ ने साझेदारी के माल से कोई जानवर उधार दिया और वह उधार लेने वाले (मुस्तईर) के पास नष्ट हो गया, तो इस्तेहसान के अनुसार वह अपने साझेदार के प्रति उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा; यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यदि किसी मुफावज़ ने साझेदारी का कोई सवारी वाला जानवर उधार दिया और मुस्तईर उस पर सवार होकर रवाना हुआ, और वह जानवर थककर मर गया, फिर दोनों साझेदारों ने उस स्थान के बारे में मतभेद किया (१) जहाँ तक वह सवार होकर गया था, तो उनमें से जिस किसी ने भी उस स्थान तक के लिए उधार देने की पुष्टि की, मुस्तईर उसके हर्जाने से मुक्त हो जाएगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और जो कार्य इनान साझेदारी के दोनों साझेदारों में से प्रत्येक कर सकता है, वही मुफावज़ा साझेदारी के प्रत्येक साझेदार भी कर सकते हैं; यह 'मुहीते सरख़सी' में है।

फ़स्ल-ए-मुनीर (प्रकाशित खंड): मुफावज़ा साझेदारों में से एक द्वारा किए गए अनुबंध और उसके अनुबंध से उत्पन्न दायित्वों में दूसरे साझेदार के हस्तक्षेप के विवरण में

यदि दोनों में से एक ने दूसरे द्वारा बेची गई वस्तु का 'इकाला' (सौदे की आपसी रद्दीकरण) (२) कर दिया, तो वह इकाला दूसरे पर भी लागू होगा। इसी प्रकार, यदि एक ने दूसरे द्वारा तय की गई 'बै-ए-सलम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) का इकाला कर दिया, तो यह दोनों पर मान्य होगा; यह 'मुहीत' में है। और यदि दोनों मुफावज़ा साझेदारों में से एक ने अपनी साझा व्यापार की दासी किसी को उधार बेची, तो पूरी कीमत वसूल होने से पहले दोनों में से किसी के लिए भी यह जायज़ नहीं होगा कि वह उसे खरीदार से बिक्री मूल्य से कम दाम में खरीद ले; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और यदि दोनों में से एक ने कोई चीज़ उधार बेची और फिर उसकी मृत्यु हो गई, तो दूसरे साझेदार को यह अधिकार नहीं होगा कि वह खरीदार से उस मामले में मुकदमा (१) करे। फिर यदि खरीदार ने उसे आधी कीमत दे दी, तो वह उससे मुक्त हो जाएगा; यह 'मुहीते सरख़सी' में है। यदि दोनों में से एक ने कोई चीज़ बेची, फिर उसकी कीमत खरीदार को उपहार (हिबा) कर दी या खरीदार को उस ऋण से मुक्त कर दिया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार यह जायज़ है, और वह अपने साझेदार के हिस्से का उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

---

1. यानी एक ने कहा कि मुस्तईर ने उल्लंघन किया और यहाँ तक के लिए उधार नहीं लिया था, जबकि दूसरे ने कहा कि नहीं, यहीं तक के लिए लिया था।
2. बिक्री अनुबंध को तोड़ने या आपसी मामले को रद्द करने को कहते हैं। (१) यानी पूरी रकम के लिए।

جیسے دونوں کسی ثالث سے شرکتِ مفاوضہ کر لیں تو روا ہے اور اگر بدوں اجازت شریک کے کی ہو تو مفاوضہ نہ ہوگی مگر شرکتِ عنان ہوگی اور جس سے شرکت کی ہے چاہے وہ اُس کا باپ یا بیٹا ہو یا کوئی اجنبی ہو کچھ فرق نہیں ہے یہ مبسوط میں ہے۔ منتقٰی میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر متفاوضین میں سے ایک نے کسی سے بردوں کی تجارت میں شرکتِ عنان کرلی تو جائز ہے اور یہ شرکت جو رفیق خریدے گا اس میں سے نصف اس مشتری کی ہوں گے اور باقی نصف ان دونوں متفاوضین کے درمیان نصفا نصف ہوں گے اور اگر متفاوضین میں سے جس نے شرکتِ عنان نہیں کی ہے اُس نے کوئی غلام خریدا تو اس میں سے بھی نصف اُس کے شریک کے شریک کا ہوگا اور باقی نصف ان دونوں متفاوضین کے درمیان نصفا نصف ہوگا یہ محیط میں ہے اور ہر مفاوض کو اختیار ہے کہ وکیل مقرر کرے کہ اس کو مالِ شرکت سے مال دے کر حکم کرے کہ اُس کو ہماری شرکت کی چیزوں میں سے کسی میں خرچ کرے پھر اگر دوسرے شریک نے اس کو وکالت سے خارج کیا تو خارج ہو جائے گا اگر خرید یا فروخت یا اجارہ کا وکیل ہو یہ بدائع میں ہے اور اگر اُس نے اُس کو اس واسطے وکیل کیا کہ جو میں نے قرضہ اُدھار فروخت کیا ہے وہ دام تقاضا کر کے وصول کر لائے تو دوسرے شریک کے خارج کرنے سے خارج نہ ہوگا۔ یہ محیط میں ہے اور مفاوض کو اختیار ہے کہ عاریت دے دے اور یہ استحسان ہے حتیٰ کہ اگر مفاوضِ نمالِ مفاوضت سے کوئی جانوری عاریت دیا اور وہ مستعیر کے پاس تلف ہو گیا تو استحساناً اپنے شریک کے واسطے ضامن نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر مفاوض نے اپنے دونوں کی شرکت کا جانور سواری مستعار دیا اور مستعیر اُس پر سوار ہو کر روانہ ہوا پس جانور مذکور تھک کر مر گیا پھر دونوں نے اس مقام میں اختلاف کیا ۱ جہاں

وہ سوار ہو کر گیا ہے پس دونوں میں سے جس کسی نے اس مقام تک کے لیے اس کے عاریت دینے کی تصدیق کی تو مستعیر اُس کے تاوان سے بری ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور جو امر کہ ہر دو شریکِ عنان میں سے ہر ایک کر سکتا ہے وہی ہر دو مفاوض میں سے ہر ایک کر سکتا ہے یہ محیطِ سرخسی میں ہے۔

فصل منیر: متفاوضین میں سے ایک نے جو عقد کیا اور جو اُس کے عقد سے واجب ہوا اُس میں دوسرے کے تصرف کے بیان میں

اگر دونوں میں سے ایک نے دوسرے کی فروخت کی ہوئی مبیع کا اقالہ ۲ کر دیا تو وہ اقالہ دوسرے پر بھی جائز ہوگا اور اسی طرح اگر ایک نے دوسری کی بیعِ سلم قرار دی ہوئی کا اقالہ کر دیا تو یہ اقالہ دونوں پر جائز ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر ہر دو متفاوضین میں سے ایک نے اپنی مشترک تجارت کی باندی کسی کے ہاتھ اُدھار فروخت کی تو قبل تمام ثمن وصول پانے کے دونوں میں سے کسی کو جائز نہ ہوگا کہ اس کو مشتری سے ثمن سے کم داموں کے خرید لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے کوئی چیز اُدھار فروخت کی پھر مر گیا تو دوسرے کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ مشتری سے اس کے واسطے مخاصمہ (۱) کرے پھر اگر مشتری نے اُس کو نصف ثمن دے دیا تو اُس سے بری ہو جائے گا یہ محیطِ سرخسی میں ہے۔ اگر دونوں میں سے ایک نے کوئی چیز فروخت کی پھر ثمن مشتری کو ہبہ کر دیا یا مشتری کو بری کر دیا تو امامِ اعظم رحمۃ اللہ علیہ و امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک جائز ہے اور اپنے شریک کے حصہ کا ضامن ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

۱ یعنی ایک نے کہا کہ مستعیر نے خلاف کیا یہاں تک کے واسطے عاریت نہیں لیا تھا اور دوسرے نے کہا کہ نہیں یہیں تک کے واسطے لیا تھا ۱۲۔ ۲ عقدِ بیع کے توڑنے کو کہتے ہیں یعنی باہمی معاملہ کو فسخ کرنا ۱۲۔ (۱) یعنی کل کے واسطے ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (2) .... 27 ..... The Book of Partnership (Kitab al-Shirkah)

And if the other partner gifts the price to the buyer or releases him from it, it shall be valid regarding his share, but by consensus (ijma'), it shall not be valid regarding the share of the partner who finalized the sale. This is as stated in *al-Muhit*. If one of the *mufawada* partners (partners with equal rights) grants a delay (extension) for a debt owed to both of them by someone, the delay shall be valid for both shares by consensus, as stated in *al-Zahiriyya*, whether the debt became due due to the act of the partner who granted the delay, or the act of the other, or the act of both; this is in *al-Dhakirah*. If there is a term debt (on credit) upon both *mufawada* partners with a fixed payment period, and one of them waives the term (i.e., makes it immediate), the term shall be voided, and the debt shall become immediately payable by both. If one of them dies, the debt corresponding to the deceased's share becomes immediately payable from the estate, while the share of the survivor remains according to its original term. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if someone has a claim against *mufawada* partners and absolves one of them from his share, both partners are absolved of the entire debt. This is in *al-Muhit*.

When a contract is executed by one individual [representing the partnership], its rights return to both partners. Thus, if one partner sells something, the demand for delivery of the sold item is against the seller as well as the other partner. If the partner who did not act as the seller demands the price from the buyer, the buyer can be compelled to pay him just as he can be compelled to pay the seller; this is in *Tatar Khaniyya*. If one of them buys something, the demand for payment will be against the buyer as well as his partner; this is in *Siraj al-Wahhaj*. The other partner has the right to take possession of the purchased item just as the buyer does. If the buyer finds a defect in the purchased item, the partner also has the choice to return it; this is in *Bada'i*. If one buys trade goods and the other finds a defect, the other has the right to return it; this is in *al-Muhit*. If a third party establishes a rightful claim over the purchased item and takes it, both the buyer and the other partner have the right to seek recourse against the seller for the price; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If someone buys a partnership trade item from one of them and finds a defect, he has the choice to return it to whichever of the two he wishes due to the defect; this is in *al-Zahiriyya*. If the seller denies the defect, a definitive oath can be demanded from him if he is the actual seller, but if he is the other partner, the oath is based on his

knowledge (that he does not know of the defect). If one of them admits to the defect, that admission is binding upon both him and his partner. If each of the *mufawada* partners sells half of a slave ^{1} from their partnership inventory to someone, and the buyer finds a defect, the buyer has the choice to take an oath from each. According to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), a definitive oath is required for the half sold by the person, and the oath for the partner's half is combined into a single oath session. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that a definitive oath is taken from each for the half they sold, and the oath of knowledge for the other half is dropped; this is in *Bada'i*. If one of the *mufawada* partners sells an item from the partnership and then they dissolve the partnership, but the buyer was unaware of the dissolution, it is permissible for the buyer to pay the price to whichever of them he wishes; this is in *al-Muhit*.

If the buyer knew about their separation, he must pay only the one who entered into the sale agreement with him. If he pays the partner, he is not absolved of the seller's share. Similarly, if he finds a defect in the sold item, he can only seek litigation ^{2} with the one who sold it to him; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. And if the buyer, before their separation, [returned the item] to the seller's partner due to a defect...

---

^{1} One half of a slave sold by one partner and the other half by the other. ^{2} He shall have the right to demand or seek recourse against him in this matter.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) .... 27 ..... किताबुश शिरकत (साझेदारी की पुस्तक)

और अगर दूसरे साझेदार ने खरीदार (मुश्तरी) को कीमत (समन) तोहफे में दे दी या उसे माफ कर दिया, तो यह उसके हिस्से के लिए जायज होगा, लेकिन सर्वसम्मति (इज्मा) से उस साझेदार के हिस्से के लिए जायज नहीं होगा जिसने बिक्री (बैअ) तय की थी। यह 'मुहीत' में इसी प्रकार वर्णित है। और अगर मफावज़ा (बराबर के अधिकारों वाले) भागीदारों में से एक ने ऐसे कर्ज के लिए मोहलत (ताखीर) दे दी जो दोनों की ओर से किसी पर अनिवार्य था, तो सर्वसम्मति से दोनों हिस्सों में मोहलत जायज हो जाएगी, चाहे वह कर्ज उसी भागीदार के कार्य से अनिवार्य हुआ हो जिसने मोहलत दी है, या दूसरे के कार्य से, या दोनों के; यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर दोनों मफावज़ा भागीदारों पर कोई मियादी कर्ज (उधार) हो, फिर उनमें से एक ने उस समय-सीमा (मियाद) को समाप्त कर दिया, तो समय-सीमा समाप्त हो जाएगी और वह राशि तुरंत दोनों पर देय (वाजिब-उल-अदा) हो जाएगी। और अगर उनमें से एक की मृत्यु हो जाए, तो मृतक के हिस्से का कर्ज तुरंत देय हो जाएगा, और दूसरे का कर्ज अपनी निर्धारित समय-सीमा पर रहेगा। इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत है कि अगर किसी व्यक्ति का मफावज़ा भागीदारों पर कोई हक हो और उसने एक को उसके हिस्से से मुक्त (बरी) कर दिया, तो दोनों भागीदार पूरे माल से मुक्त हो जाएंगे; यह 'मुहीत' में है।

जिस अनुबंध (अक़्द) का निष्पादक एक ही व्यक्ति हुआ है, उसके अधिकार दोनों भागीदारों की ओर लौटेंगे। यहाँ तक कि अगर एक ने कोई चीज़ बेची, तो जिस तरह विक्रेता (बाय'इ) से वस्तु सुपुर्द करने की मांग की जाएगी, वैसे ही दूसरे साझेदार से भी वस्तु सौंपने की मांग की जा सकती है। और अगर विक्रेता के अतिरिक्त दूसरे साझेदार ने खरीदार से कीमत की मांग की, तो खरीदार को उसे कीमत देने के लिए उसी तरह विवश किया जाएगा जैसे विक्रेता को देने के लिए किया जाता है; यह 'तातार ख़ानिया' में है। और अगर दोनों में से एक ने कोई चीज़ खरीदी, तो जैसे खरीदार से कीमत मांगी जाएगी, वैसे ही उसके साझेदार से भी मांगी जाएगी; यह 'सिराज वह्हाज' में है। और दूसरे साझेदार को अधिकार होगा कि वह खरीदी हुई वस्तु पर कब्जा कर ले, जैसा कि खरीदार को अधिकार है। और अगर खरीदार ने वस्तु में कोई दोष (ऐब) पाया, तो उसके साझेदार को भी उसे वापस करने का अधिकार है; यह 'बदा'इ' में है। और अगर दोनों में से एक ने व्यापार की कोई वस्तु खरीदी और दूसरे ने उसमें दोष पाया, तो दूसरे को उसे वापस करने का अधिकार है; यह 'मुहीत' में है। और अगर खरीदी हुई वस्तु पर किसी ने अपना अधिकार (इस्तहक़ाक़) सिद्ध करके उसे ले लिया, तो खरीदार और दूसरे साझेदार दोनों को अधिकार है कि वे विक्रेता से कीमत की वापसी का दावा करें; यह

'सिराज वह्हाज' में है। जिसने उन दोनों में से एक से उनकी साझेदारी की व्यापारिक वस्तु खरीदी और उसमें दोष पाया, तो उसे अधिकार होगा कि दोष के कारण दोनों में से जिसे चाहे वापस कर दे; यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर उसने (विक्रेता ने) दोष से इनकार किया, तो यदि वह वास्तविक विक्रेता है तो उससे पूर्ण शपथ (क़तई क़सम) ली जा सकती है, और यदि वह दूसरा साझेदार है तो उससे केवल उसकी जानकारी के आधार पर शपथ (इल्म पर क़सम) ली जा सकती है। और अगर दोनों में से किसी ने दोष स्वीकार कर लिया, तो उसका स्वीकार करना उस पर और उसके साझेदार दोनों पर लागू होगा। और अगर मफावज़ा भागीदारों में से प्रत्येक ने अपनी साझेदारी के व्यापार का आधा-आधा गुलाम ^{१} किसी व्यक्ति को बेचा, फिर खरीदार ने उसमें दोष पाया, तो खरीदार को अधिकार है कि वह प्रत्येक से शपथ ले। इमाम मोहम्मद (रह.) का मत है कि जिस आधे हिस्से को उसने बेचा है उसकी पूर्ण शपथ और दूसरे के हिस्से की शपथ को एक ही सत्र में मिलाकर उससे शपथ ली जाए। इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि प्रत्येक से उस आधे हिस्से की पूर्ण शपथ ली जाए जो उसने बेचा है, और बाकी आधे की जानकारी वाली शपथ समाप्त हो जाएगी; यह 'बदा'इ' में है। और अगर मफावज़ा भागीदारों में से एक ने साझेदारी की कोई संपत्ति बेची और फिर दोनों साझेदारी से अलग हो गए, परंतु खरीदार को इसके बारे में पता नहीं था, तो खरीदार के लिए जायज होगा कि वह कीमत दोनों में से जिसे चाहे दे दे; यह 'मुहीत' में है।

यदि खरीदार को उनके अलग होने का पता था, तो वह केवल उसे ही कीमत दे जिसने उसके साथ बिक्री का अनुबंध किया था। यदि वह उसके साझेदार को देगा, तो वह विक्रेता के हिस्से से मुक्त नहीं होगा। इसी प्रकार यदि वस्तु में दोष पाया, तो वह केवल उसी के विरुद्ध वैधानिक कार्यवाही (मुख़ासमत) ^{२} कर सकता है जिसने उसे बेचा था; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और यदि खरीदार ने दोनों के अलग होने से पहले विक्रेता के साझेदार को दोष के कारण वस्तु...

---

^{१} एक गुलाम में से आधा एक ने और शेष आधा दूसरे ने बेचा। ^{२} उसे अधिकार होगा कि वह इस मामले में उससे मांग/दावा करे।

اور اگر دوسرے نے مشتری کو ثمن ہبہ کیا یا بری کر دیا تو اُس کے حصہ میں جائز ہو گا اور اُس کے شریک کے حصہ میں جس نے بیع قرار دی تھی بالاجماع جائز نہ ہو گا۔ کذا فی المحیط اور اگر متفاوضین سے ایک نے ایسے قرضہ میں جو دونوں کے واسطے کسی پر واجب ہوا ہے تاخیر دے دی تو بالاجماع دونوں حصوں میں تاخیر جائز ہو گئی کذا فی الظہیریہ خواہ یہ قرض اسی متفاوض کے فعل سے واجب ہوا جس نے تاخیر دے دی ہے یا دوسرے کے فعل سے یا دونوں کے فعل سے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دونوں متفاوضین پر مال میعادی اُدھار ہو یعنی قرضہ ہو جس کے ادا کرنے کی مدت مقرر ہو پھر دونوں میں سے ایک نے اس میعاد کو ساقط کر دیا یعنی مدت باطل کر دی تو باطل ہو جائے گی اور مال فی الحال دونوں پر واجب الادا ہو جائے گا اور اگر دونوں میں سے ایک مر گیا تو میت پر بقدر اُس کے حصہ کے قرضہ فی الحال واجب الادا ہو جائے گا اور دوسرے کا اپنی میعاد پر رہے گا اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر کسی شخص کا متفاوضین پر مال ہو پس اُس نے ایک کو اس کے حصہ سے بری کر دیا تو دونوں متفاوضین پورے مال سے بری ہو جائیں گے یہ محیط میں ہے۔

جس عقد کا متولی ایک ہی ہوا ہے اُس کے حقوق دونوں کی طرف راجع ہوں گے حتیٰ کہ اگر ایک نے کوئی چیز فروخت کی تو جیسے بائع سے بیع سپرد کرنے کا مطالبہ ہو گا ویسے ہی دوسرے شریک سے بھی تسلیم مبیع کا مطالبہ ہو گا اور اگر دوسرے شریک نے جو بائع نہیں ہوا ہے مشتری سے ثمن کا مطالبہ کیا تو مشتری پر اس کو ثمن دینے کے واسطے اسی طرح جبر کیا جائے گا جیسے بائع کو دینے کے واسطے جبر کیا جاتا ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے کوئی چیز خریدی تو جیسے مشتری سے ثمن کا مطالبہ ہو گا ویسے ہی اُس کے

شریک سے مطالبہ ہو گا یہ سراج وہاج میں ہے اور دوسرے شریک کو اختیار ہو گا کہ مبیع پر قبضہ کرلے جیسے مشتری کو اختیار ہے اور اگر مشتری نے اس مبیع میں کوئی عیب پایا تو اُس کے شریک کو واپس کر دینے کا اختیار ہے جیسے مشتری کو اختیار ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے اپنی تجارت کی کوئی چیز خریدی اور دوسرے نے اس میں عیب پایا تو دوسرے کو اس کے واپس کر دینے کا اختیار ہے یہ محیط میں ہے۔ اور اگر خریدی ہوئی چیز کسی نے استحقاق ثابت کر کے لے لی تو دونوں یعنی مشتری و دوسرے شریک دونوں کو اختیار ہے کہ بائع پر ثمن کے واسطے رجوع کریں یہ سراج وہاج میں ہے۔ جس نے ان دونوں میں سے ایک سے ان کی شرکتی تجارتی چیز کوئی خریدی اور اس میں عیب پایا تو اس کو اختیار ہو گا کہ بسبب عیب کے دونوں میں سے جس کو چاہے واپس کر دے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر اُس نے عیب سے انکار کیا پس اگر بائع ہے تو اُس سے قطعی قسم لے سکتا ہے اور اگر دوسرا شریک ہے تو اُس سے علم پر قسم لے سکتا ہے اور اگر دونوں میں سے کسی نے عیب کا اقرار کر لیا تو اُس کا اقرار اُس پر اور اُس کے شریک پر دونوں پر نافذ ہو گا اور اگر متفاوضین میں سے ہر ایک نے نصف نصف غلام ۱۸ اپنے شرکتی تجارت کا کسی کے ہاتھ فروخت کیا پھر مشتری نے مبیع میں عیب پایا تو مشتری کو اختیار ہے کہ ہر ایک سے قسم لے اس طرح کہ جس نصف کو اُس نے فروخت کیا ہے اُس کی قطعی قسم اور جس کو اس کے شریک نے فروخت کیا ہے اس کی قسم ایک ہی قسم میں جمع کر کے اُس سے قسم لے اور یہ امام محمدؒ کا قول ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ ہر ایک سے جو نصف اس نے فروخت کیا ہے اس کی قطعی قسم لے اور ہر ایک کے ذمہ سے باقی نصف کی علمی قسم ساقط ہو گی یہ بدائع میں ہے اور اگر متفاوضین میں سے ایک نے کوئی متاع شرکت مفاوضت میں سے کسی کے ہاتھ فروخت کی پھر دونوں شرکت سے جدا ہو گئے مگر

مشتری کو معلوم نہ ہوا کہ دونوں جدا ہو گئے ہیں تو مشتری کو روا ہو گا کہ ثمن دونوں میں سے جس کو چاہے دے دے یہ محیط میں ہے۔

اگر مشتری کو دونوں کے الگ ہو جانے کا حال معلوم تھا تو فقط اُسی کو دے جس نے اُس کے ساتھ بیع قرار دی ہے اور اگر اس کے شریک کو دے گا تو بیع کرنے والے کے حصہ سے بری نہ ہو گا اور اسی طرح اگر مبیع میں عیب پایا تو اُسی سے مخاصمہ ۲۸ کر سکتا ہے جس نے اس کے ہاتھ فروخت کی ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اور اگر مشتری نے قبل دونوں کی جدائی کے بائع کے شریک کو بیع بسبب عیب کے

$۱$۸ ایک غلام میں سے نصف ایک نے اور باقی نصف دوسرے نے۔ ۱۲۔ ۲۸ اُس کو اختیار ہو گا کہ اس بارے میں اُس سے مطالبہ کرے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (28) Kitab al-Shirka (The Book of Partnership)

...returned it, and a ruling regarding the price for the buyer was issued, or a ruling was given for receiving compensation for a defect due to the return of a portion. Then, if the two partners separated, the buyer would have the option to hold either of them accountable as he wishes; this is mentioned in *Al-Muheet*. If a slave was purchased and, before the Mufawada partners separated, the buyer paid the full price, and subsequently, the said slave was taken away after legal entitlement was proven, it is permissible for the buyer to hold either of them accountable for the price; this is in *Al-Zahiriyya*. If two Mufawada partners have separated, a creditor has the right to hold either of them accountable for the entire debt. Neither partner can claim anything back from the other unless he has paid more than half of the debt. If he has paid more, he can claim the excess back; this is in *Jami' al-Saghir*. If one of the two Mufawada partners appoints an agent (wakil) to purchase a slave girl for him—whether specified or unspecified—for a certain price, and then the other partner prohibits the agent, the prohibition shall be valid. If the agent subsequently purchases the slave girl, he shall be deemed to have purchased her for himself. However, if the other partner did not prohibit him until the agent made the purchase, the agent shall be deemed to have purchased her for both partners, and he may recover the price from whichever of the two he wishes; this is in *Al-Muheet*.

Seventh Section ❋ Regarding Disputes Between Mufawada Partners

If Zaid brings a claim against Amr stating that he had a Mufawada partnership with him, and Amr denies it while the property is in the possession of the denier (Amr), then Amr’s statement under oath shall be accepted, and it is mandatory for Zaid to present witnesses; this is in *Fath al-Qadir*. If the claimant brings his witnesses who testify to his claim, several scenarios arise: First, if the witnesses state that Zaid is a Mufawada partner of Amr and the property in Amr's possession belongs to both of them, i.e., half and half. Second, if they testify that he is his Mufawada partner and the property in his possession belongs to their partnership. In both these cases, the claimant’s witnesses shall be accepted, and it shall be decreed that the property is divided half and half between them. Third, if the witnesses testify that he is his Mufawada partner and the property is in his possession; in this case, a ruling of half-and-half division between the two shall be given, whether the witnesses gave such testimony during the court session or after the two parties had departed from the court. Fourth, if they only testify that he is his Mufawada partner and say nothing more; regarding this scenario, Shams al-A'imma al-Sarakhsi mentioned in his

commentary that the witnesses shall be accepted, and the property shall be decreed to be divided half and half between them. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) also alluded to this after this issue in his book. Shaykh al-Islam mentioned that if these people gave such testimony in the court session, the testimony shall be accepted and an equal division of property between the two shall be decreed, provided that the witnesses do not testify specifically that "this property is half and half between them," or testify that "it belongs to the partnership of both," or the denier admits that "today the property is with me," or the witnesses testify to such an admission by the denier; this is in *Al-Muheet*.

Then, when the Qadi (judge) has decreed a half-and-half division of the property between the two, the person in possession of the property then... [mentions] his possessed items...

---

1. *Mufawid*: The one with whom a Mufawada partnership is formed; this has already been explained in this *Kitab al-Shirka* (Book of Partnership).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ३ (२८) किताब अल-शिरकत (साझेदारी की किताब)

वापस कर दी और खरीदार के लिए कीमत का हुक्म या वापसी के कारण हिस्से के नुकसान या ऐब (दोष) पाने का हुक्म हो गया, फिर दोनों अलग हो गए तो खरीदार को अधिकार होगा कि दोनों में से जिसे चाहे जवाबदेह ठहराए, यह 'मुहीत' में है। और अगर गुलाम खरीदा और इससे पहले कि मुफ़ाविज़ीन (व्यापक साझेदार) अलग हों, खरीदार ने पूरी कीमत अदा कर दी, फिर उस गुलाम का हकदार साबित होकर उसे ले लिया गया, तो खरीदार के लिए जायज़ है कि कीमत के लिए दोनों में से जिसे चाहे जवाबदेह बनाए, यह 'ज़हीरिया' में है। अगर दो मुफ़ाविज़ीन अलग हो गए तो कर्जदाता को अधिकार है कि अपने पूरे कर्ज के लिए दोनों में से जिसे चाहे जवाबदेह ठहराए और दोनों में से कोई भी साझेदार दूसरे से कुछ वापस नहीं ले सकता जब तक कि उसने आधे से अधिक भुगतान न किया हो। अतः यदि अधिक भुगतान किया है, तो उस अधिक राशि को वापस ले सकता है, यह 'जामे सगीर' में है। यदि दो मुफ़ाविज़ीन में से एक ने किसी को वकील नियुक्त किया कि मेरे लिए एक दासी, चाहे वह निश्चित हो या अनिश्चित, किसी कीमत के बदले खरीदे, फिर दूसरे साझेदार ने वकील को मना कर दिया, तो मना करना जायज़ होगा। फिर यदि इसके बाद वकील ने वह दासी खरीदी, तो वह अपनी जात (स्वयं) के लिए खरीदने वाला होगा। और अगर दूसरे ने उसे मना नहीं किया यहाँ तक कि वकील ने खरीद ली, तो वह दोनों के लिए खरीदने वाला होगा और कीमत दोनों में से जिससे चाहे वापस लेगा, यह 'मुहीत' में है।

सातवीं फ़स्ल (सातवाँ खंड) ✨ मुफ़ाविज़ीन (साझेदारों) के मतभेद के वर्णन में

यदि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि मैंने उसके साथ 'शिरकत-ए-मुफ़ावज़ा' (व्यापक साझेदारी) की थी और अम्र ने इनकार किया और माल उसी इनकार करने वाले के पास है, तो कसम के साथ उसी अम्र का कथन स्वीकार किया जाएगा और ज़ैद पर अनिवार्य है कि गवाह पेश करे, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। फिर यदि वादी (दावा करने वाला) अपने गवाह लाया जो उसके दावे पर गवाही देते हैं, तो इसमें कई स्थितियाँ हैं: पहली यह कि गवाहों ने बयान किया कि यह ज़ैद इस अम्र का मुफ़ाविज़ (साझेदार) है और जो माल अम्र के पास है वह उन दोनों के बीच का है यानी आधा-आधा। दूसरी यह कि गवाही दी कि यह उसका मुफ़ाविज़ है और जो माल उसके पास है वह उन दोनों की साझेदारी का है। इन दोनों स्थितियों में वादी के गवाह स्वीकार्य होंगे और आदेश दिया जाएगा कि माल दोनों के बीच आधा-आधा है। तीसरी यह कि गवाहों ने गवाही दी कि यह उसका मुफ़ाविज़ है और माल उसके कब्जे में है; इस स्थिति में भी दोनों के बीच माल आधा-आधा होने का आदेश दिया जाएगा, चाहे गवाहों ने यह

गवाही अदालत की कार्यवाही (मजलिस-ए-दावा) में दी हो या अदालत की कार्यवाही से दोनों के अलग होने के बाद। चौथी बात यह है कि उन्होंने केवल यह गवाही दी कि यह उसका मुफ़ाविज़ है और इससे अधिक कुछ नहीं कहा; इस स्थिति के बारे में शम्स-उल-आइम्मा सरख़सी ने अपनी व्याख्या में उल्लेख किया है कि उसके गवाह स्वीकार्य होंगे और माल दोनों के बीच आधा-आधा होने का आदेश दिया जाएगा। इमाम मुहम्मद (रह.) ने भी अपनी पुस्तक में इस मसले के बाद इसी ओर इशारा किया है। और शैख़-उल-इस्लाम ने उल्लेख किया कि यदि इन लोगों ने अदालत की कार्यवाही में ऐसी गवाही दी, तो गवाही स्वीकार की जाएगी और माल दोनों के बीच बराबर होने का आदेश दिया जाएगा, जब तक कि गवाह इस तरह गवाही न दें कि यह माल दोनों के बीच आधा-आधा है, या गवाही दें कि यह दोनों की साझेदारी का है, या इनकार करने वाला इस बात का इकरार (स्वीकार) करे कि आज माल मेरे पास है, या गवाह लोग इनकार करने वाले के इस इकरार की गवाही दें; यह 'मुहीत' में है।

फिर जब काज़ी (न्यायाधीश) ने दोनों के बीच माल आधा-आधा होने का आदेश दे दिया, फिर जिसके पास माल है उसने अपनी कब्जे वाली चीज़ों...

---

1. मुफ़ाविज़ वह जिसके साथ शिरकत-ए-मुफ़ावज़ा की गई हो, इस 'किताब अल-शिरकत' में पहले इसका वर्णन आ चुका है।

واپس کردی اور مشتری کے واسطے ثمن کا حکم یا بسبب واپسی حصہ ر ہونے کے نقصان عیب کے پانے کا حکم ہو گیا پھر دونوں الگ ہوئے تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے یہ محیط میں ہے اور اگر غلام خریدا اور قبل اس کے کہ متفاوضین الگ ہوں مشتری نے سب ثمن ادا کر دیا پھر غلام مذکور استحقاق ثابت کر کے لے لیا گیا تو مشتری کو روا ہے کہ ثمن کا واسطے دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے یہ ظہیر یہ میں ہے۔ اگر دو متفاوضین جدا ہو گئے تو قرضخواں کو اختیار ہے کہ اپنے تمام قرضہ کے واسطے دونوں میں سے جس کو چاہیں ماخوذ کریں اور دونوں میں سے کوئی شریک دوسرے سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے جب تک کہ اُس نے نصف سے زائد ادا نہ کیا ہو پس اگر زائد ادا کیا تو اُس زائد کو واپس لے سکتا ہے جامع صغیر میں ہے۔ اگر ہر دو متفاوضین میں سے ایک نے کسی کو وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک باندی خواہ معین ہو یا غیر معین ہو اس قدر ثمن کسی کے عوض خریدے پھر دوسرے شریک نے وکیل کو ممانعت کردی تو ممانعت جائز ہو گی پھر اگر اس کے بعد وکیل نے یہ باندی خریدی تو اپنی ذات کے واسطے خرید نے والا ہو گا اور اگر دوسرے نے اس کو منع نہ کیا یہاں تک کہ وکیل نے خریدی تو دونوں کے واسطے خرید نے والا ہو گا اور ثمن کو دونوں میں سے جس سے چاہے واپس لے گا یہ محیط میں ہے۔

ساتویں فصل ❀ متفاوضین کے اختلاف کرنے کے بیان میں

اگر زید نے عمرو پر دعوٰی کیا کہ میں نے اس سے شرکت مفاوضہ کی تھی اور عمرو نے انکار کیا اور مال اُسی منکر کے پاس ہے تو قسم کے ساتھ قول اُسی عمرو کا قبول ہو گا اور زید پر لازم

ہے کہ گواہ پیش کرے یہ فتح القدیر میں ہے پھر اگر مدعی اپنے گواہ لایا جو اس کے دعوٰی پر گواہی دیتے ہیں تو اس میں چند صورتیں ہیں اوّل آنکہ گواہوں نے بیان کیا کہ یہ زید اس عمرو کا مفاوض ہے اور مال جو عمرو کے پاس ہے ان دونوں کے درمیان کا ہے یعنی نصفا نصف دوم آنکہ گواہی دی کہ یہ اس کا مفاوض ہے اور مال جو اس کے پاس ہے وہ ان دونوں کی شرکت کا ہے اور ان دونوں صورتوں میں مدعی کے گواہ مقبول ہوں گے اور حکم دیا جائے گا کہ مال دونوں کے درمیان نصفا نصف ہے سوئم آنکہ گواہوں نے گواہی دی کہ یہ اُس کا مفاوض ہے اور مال اُس کے قبضہ میں ہے اور اس صورت میں دونوں کے درمیان مال نصفا نصف ہونے کا حکم دیا جائے گا خواہ گواہوں نے مجلس دعوٰی میں ایسی گواہی ادا کی ہو یا مجلس دعوٰی سے دونوں کے متفرق ہونے کے بعد ادا کی ہو اور چہارم یہ کہ اُنہوں نے یہ گواہی دی کہ یہ اُس کا مفاوض ہے اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا اور اس صورت کی نسبت شمس الائمہ سرخسی نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے کہ اُس کے گواہ مقبول ہوں گے اور مال دونوں کے درمیان نصفا نصف ہونے کا حکم دیا جائے گا اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے بھی کتاب میں بعد اس مسئلہ کے اُسی طرف اشارہ کیا ہے اور شیخ الاسلام نے ذکر کیا کہ ان لوگوں نے اگر مجلس دعوٰی میں ایسی گواہی دی تو گواہی مقبول ہو گی اور مال دونوں کے درمیان مساوی ہونے کا حکم دیا جائے گا جب تک گواہ یوں گواہی نہ دیں کہ یہ مال دونوں کے درمیان نصفا نصف ہے یا گواہی دیں کہ یہ دونوں کی شرکت کا ہے یا منکر اس امر کا اقرار کرے کہ امروز مال میرے پاس ہے یا گواہ لوگ اس منکر کے ایسے اقرار کی گواہی دیں یہ محیط میں ہے۔

پھر جب قاضی نے دونوں کے درمیان مال نصفا نصف ہونے کا حکم دیا پھر جس کے پاس مال ہے اس نے اپنی مقبوضہ چیزوں

۱ مفاوض جس کے ساتھ شرکت مفاوضہ ہو اسی کتاب الشرکۃ میں گذر چکا ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 2 (29) Kitab al-Sharika (The Book of Partnership)

If a claim is made regarding something being one's exclusive personal property due to inheritance, gift (hiba), or charity (sadaqah) from a party other than the claimant, then there are several scenarios in this matter. First, if the witnesses for the *Mufawada* (equal partnership) testified that he is his partner and this property is equally divided between them, or if they testified that he is his partner and this property belongs to their partnership, then in both these cases, the claimant's aforementioned claim against the possessor will not be heard, and the witnesses will not be accepted. Second, if the witnesses for the *Mufawada* testified that he is his partner and the property is with the defendant, or if they testified that he is his partner and said nothing more, then in both these cases, the aforementioned claim of the claimant in possession shall be heard and the witnesses accepted. This is according to Imam Muhammad (RA), while Imam Abu Yusuf (RA) disagrees. If the possessor of the property admits that something from the possessed items came into his ownership from the claimant's side through the *Mufawada* partnership, then in all cases (1) his claim shall be heard and witnesses accepted; this is in 'Zahiriya'. And if Zaid claimed against 'Amr that he is his partner in a *Mufawada* partnership, and 'Amr admitted it, and a decree of partnership was given regarding the property in 'Amr's possession, then the defendant claimed some of the possessed property as his exclusive personal property by way of inheritance or gift and produced witnesses, they shall be accepted; this is in 'Muheet-e-Sarkhasi'. If property is in the possession of two persons and both admit to the *Mufawada* partnership, then one of them claimed something from that property as his exclusive property because of inheriting from his father and produced witnesses, they shall be accepted; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. And if one of the two partners dies and the property remains in the possession of the survivor, then the heirs of the deceased claimed the *Mufawada* partnership and the survivor denied it, then they produced witnesses who testified that their father was a *Mufawada* partner with this defendant, then no decree shall be given for them regarding the property in the defendant's possession, except in the case where they produce witnesses testifying that this partnership property was with the deceased ancestor during his lifetime, or if they say that this property belongs to the partnership that existed between the two. In such a case, a decree for half of the mentioned property shall be given to them; this is in 'Mabsut'.

If, after such a decree has been passed against the mentioned defendant, he produced witnesses that he received it from his father's inheritance, there are two

scenarios: First, if the witnesses of the deceased's heirs had testified that this property belongs to the partnership of both, then the defendant's witnesses will not be accepted. Second, if they had testified that this property was with the defendant at the time of the partnership, then according to Imam Abu Yusuf (RA), like the first case, his witnesses will not be accepted, and according to Imam Muhammad (RA), they will be accepted; this is in 'Muheet-e-Sarkhasi'. If the mentioned property is in the possession of the heirs and they denied the partnership, then the living partner produced witnesses that there was a *Mufawada* partnership, and the heirs produced witnesses that their father died and left this property for them aside from the partnership that was between their father and the claimant, then the heirs' witnesses will not be accepted. Shams al-A'imma has clarified that this is the consensus opinion of all Imams. And if the heirs of the deceased said that our grandfather died and left this property as inheritance for our father and produced witnesses for it, they shall not be accepted according to Imam Abu Yusuf (RA) and shall be accepted according to Imam Muhammad (RA); this is in 'Fath al-Qadeer'.

If assets and goods are in the possession of one of the two, and he denied the *Mufawada*, then through his denial, the *Mufawada* partnership is dissolved and both are separated. Then, when witnesses are produced for the partnership, the one who denied it [will be liable] for half of all the property that is...

---

(1) Meaning the gift and charity are not from the claimant but from a third party. (2) The word "witnesses" means even if he brings witnesses for this claim, they will not be accepted. (1) Whether by way of gift or charity.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ (२९) किताब-उश-शिरकत (साझेदारी की किताब)

यदि किसी चीज़ के बारे में यह दावा किया जाए कि यह मेरी व्यक्तिगत संपत्ति है जो मुझे विरासत, उपहार (हिबा) या दान (सदक़ा) के रूप में किसी अन्य व्यक्ति (वादी के अलावा) से मिली है, तो इस मामले में कई स्थितियाँ हैं। पहली स्थिति यह है कि यदि 'मुफ़ावदा' (समान साझेदारी) के गवाहों ने गवाही दी कि यह उसका मुफ़ावद (साझेदार) है और यह संपत्ति दोनों के बीच आधी-आधी है, या ऐसी गवाही दी कि यह उसका मुफ़ावद है और यह संपत्ति दोनों की साझेदारी की है, तो इन दोनों स्थितियों में वादी का कब्ज़ा रखने वाले के विरुद्ध दावा स्वीकार नहीं किया जाएगा और गवाह स्वीकार्य नहीं होंगे। दूसरी स्थिति यह है कि यदि मुफ़ावदा के गवाहों ने गवाही दी कि यह उसका मुफ़ावद है और संपत्ति इस प्रतिवादी के पास है, या सिर्फ इतना कहा कि यह उसका मुफ़ावद है और इसके अलावा कुछ नहीं कहा, तो इन दोनों स्थितियों में वादी का दावा सुना जाएगा और गवाह स्वीकार किए जाएंगे। यह इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार है, जबकि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) इससे असहमति रखते हैं। यदि कब्ज़ा रखने वाले ने स्वीकार किया कि उसके पास मौजूद संपत्तियों में से कोई चीज़ वादी की मुफ़ावदा साझेदारी के माध्यम से उसके स्वामित्व में आई है, तो सभी स्थितियों में (१) उसका दावा सुना जाएगा और गवाह स्वीकार्य होंगे, यह 'ज़हीरिया' में उल्लेखित है। और यदि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि वह मुफ़ावदा साझेदारी में मेरा साझेदार है और अम्र ने इसे स्वीकार कर लिया, और अम्र के कब्ज़े वाली संपत्ति पर साझेदारी का आदेश दे दिया गया, फिर प्रतिवादी ने अपने कब्ज़े वाली किसी चीज़ के बारे में दावा किया कि वह विरासत या उपहार के कारण उसकी व्यक्तिगत संपत्ति है और गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार किए जाएंगे, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। यदि संपत्ति दो व्यक्तियों के कब्ज़े में है और दोनों मुफ़ावदा साझेदारी को स्वीकार करते हैं, फिर उनमें से एक ने किसी चीज़ के बारे में दावा किया कि वह उसके पिता की विरासत से उसे मिली उसकी व्यक्तिगत संपत्ति है और गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार किए जाएंगे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और यदि दो साझेदारों में से एक की मृत्यु हो जाए और संपत्ति जीवित साझेदार के पास हो, फिर मृतक के वारिसों ने मुफ़ावदा साझेदारी का दावा किया और जीवित ने इनकार किया, फिर वारिसों ने गवाह पेश किए जिन्होंने गवाही दी कि उनके पिता इस प्रतिवादी के साथ मुफ़ावदा साझेदार थे, तो प्रतिवादी के कब्ज़े वाली संपत्ति में से उनके पक्ष में कोई आदेश नहीं दिया जाएगा, सिवाय इसके कि वे ऐसे गवाह पेश करें जो गवाही दें कि यह साझेदारी की संपत्ति मृतक साझेदार के जीवनकाल में उसके पास थी, या कहें कि

यह संपत्ति उसी साझेदारी की है जो दोनों के बीच थी। ऐसी स्थिति में, उन्हें आधी संपत्ति का अधिकार दिया जाएगा, यह 'मबसूत' में है।

यदि प्रतिवादी के विरुद्ध ऐसा आदेश होने के बाद उसने गवाह पेश किए कि यह उसे उसके पिता की विरासत से मिला है, तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: पहली, यदि मृतक के वारिसों के गवाहों ने यह गवाही दी थी कि यह संपत्ति उन दोनों की साझेदारी की है, तो प्रतिवादी के गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। दूसरी, यदि उन्होंने गवाही दी थी कि यह संपत्ति साझेदारी के समय प्रतिवादी के पास थी, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार पहली स्थिति की तरह उसके गवाह स्वीकार्य नहीं होंगे, और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार स्वीकार्य होंगे, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और यदि संपत्ति वारिसों के कब्ज़े में हो और उन्होंने साझेदारी से इनकार किया, फिर जीवित साझेदार ने गवाह पेश किए कि साझेदारी मौजूद थी, और वारिसों ने गवाह दिए कि उनका पिता मर गया और यह संपत्ति उनके लिए छोड़ गया जो उस साझेदारी से अलग है जो उनके पिता और वादी के बीच थी, तो वारिसों के गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। शम्स-उल-आइम्मा ने स्पष्ट किया है कि यह सभी इमामों का सर्वसम्मत विचार है। और यदि मृतक के वारिसों ने कहा कि हमारे दादा की मृत्यु हुई थी और वह यह संपत्ति हमारे पिता के लिए विरासत में छोड़ गए थे और उस पर गवाह पेश किए, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार स्वीकार्य नहीं होंगे और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार स्वीकार्य होंगे, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है।

यदि दोनों में से किसी एक के पास संपत्ति और सामान है और उसने मुफ़ावदा से इनकार कर दिया, तो उसके इनकार से मुफ़ावदा साझेदारी टूट जाएगी और दोनों अलग हो जाएंगे। फिर जब साझेदारी पर गवाह पेश किए जाएंगे, तो इनकार करने वाला उस कुल संपत्ति के आधे हिस्से का...

---

(१) अर्थात् उपहार और दान वादी की ओर से नहीं बल्कि किसी तीसरे पक्ष की ओर से है। (२) 'गवाह' शब्द का अर्थ है कि यदि वह इस दावे पर गवाह लाए तब भी वे स्वीकार्य नहीं होंगे। (१) चाहे वह उपहार के रूप में हो या दान के रूप में।

میں سے کسی چیز کی نسبت دعویٰ کیا کہ یہ میری ذاتی مخصوص ملک بوجہ میراث یا ہبہ یا صدقہ کے از جانبِ غیر مدعی ہے تو اس مسئلہ میں بھی چند صورتیں ہیں اوّل آنکہ اگر مدعی مفاوضہ کے گواہوں نے یہ گواہی دی کہ یہ اُس کا مفاوض ہے اور یہ مال دونوں کے درمیان نصفاً نصف ہے یا یوں گواہی دی تھی کہ یہ اُس کا مفاوض ہے اور یہ مال دونوں کی شرکت کا ہے تو ایسی دونوں صورتوں میں مدعی قابض کا دعویٰ مذکور مسموع نہ ہوگا اور گواہ قبول نہ ہوں گے۔ دوئم آنکہ اگر مدعی مفاوضہ کے گواہوں نے یوں گواہی دی تھی کہ یہ اُس کا مفاوض ہے اور مال اس مدعا علیہ کے پاس ہے یا یوں گواہی دی کہ یہ اس کا مفاوض ہے اور اس سے زیادہ کچھ نہیں کہا تو ان دونوں صورتوں میں مدعی قابض کا دعویٰ مذکور مسموع ہوگا اور گواہ قبول ہوں گے یہ امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک ہے اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ اس میں خلاف کرتے ہیں اور اگر قابض مال نے مقبوضہ چیزوں میں سے کسی چیز کا از جانب مدعی مفاوضت اپنی ملک میں آنے کا اقرار کیا تو سب صورتوں میں (۱) اُس کا دعویٰ مسموع اور گواہ قبول ہوں گے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر زید نے عمر پر دعویٰ کیا کہ یہ میرا شریک بشرکت مفاوضت ہے اور عمرو نے اس کا اقرار کرلیا اور عمرو پر اُس کے مقبوضہ مال کی نسبت شرکت کا حکم دے دیا گیا پھر مدعا علیہ نے اپنے مقبوضہ مال میں سے کسی چیز کی نسبت اپنی ذاتی مخصوص ملک بوجہ میراث یا ہبہ ہونے کے دعویٰ کیا اور گواہ قائم کیے تو مقبول ہوں گے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر مال دو شخصوں کے قبضہ میں ہو اور دونوں مفاوضت کا اقرار کرتے ہوں پھر دونوں میں سے ایک نے اس مال سے کسی چیز کا اپنی مخصوص ملک کا بوجہ اپنے باپ کی میراث پانے کے دعویٰ کیا اور گواہ قائم کیے تو قبول ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اور اگر دونوں

مفاوضین میں سے ایک مر گیا اور مال باقی کے قبضہ میں ہے پھر وارثانِ میت نے مفاوضت کا دعویٰ کیا اور زندہ نے انکار کیا پھر انہوں نے گواہ قائم کیے جنہوں نے یہ گواہی دی کہ ان کا باپ اس مدعا علیہ کے ساتھ شریک مفاوضت تھا تو مدعا علیہ کے مقبوضہ مال سے ان کے واسطے کچھ حکم نہ دیا جائے گا الّا اس صورت میں کہ یہ لوگ گواہ پیش کریں جو یہ گواہی دیں کہ یہ مال مفاوضت ان کے مورث میت کی زندگی میں اُس کے پاس تھا یا یوں کہیں کہ یہ مال اُس شرکت کا ہے جو دونوں کے درمیان تھی تو ایسی صورت میں ان کے واسطے نصف مال مذکور کا حکم دیا جائے گا یہ مبسوط میں ہے۔

اگر مدعا علیہ مذکور پر ایسا حکم ہو جانے کے بعد اُس نے گواہ پیش کیے کہ یہ اس کے باپ کی میراث سے اس کو ملا ہے تو اس میں دو صورتیں ہیں اوّل آنکہ اگر گواہان وارثانِ میت نے یہ گواہی دی تھی کہ یہ مال ان دونوں کی شرکت کا ہے تو گواہِ مدعا علیہ مقبول نہ ہوں گے دوم اگر انہوں نے یہ گواہی دی تھی کہ یہ مال اس مدعا علیہ کے پاس وقت شرکت کے تھا تو امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک مثل اوّل کے اُس کے گواہ مقبول نہ ہوں گے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک مقبول ہوں گے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر مال مذکور وارثوں کے قبضہ میں ہو اور انہوں نے شرکت سے انکار کیا پس مفاوض زندہ نے ان پر گواہ قائم کیے کہ مفاوضت تھی اور وارثوں نے گواہ دیے کہ ان کا باپ مرا اور یہ مال ان کے واسطے سوائے اس شرکت کے جو ان کے باپ و مدعی کے درمیان تھی اور چھوڑ گیا ہے تو وارثوں کے گواہ مقبول نہ ہوں گے اور شمس الائمہ نے صحیح کی ہے کہ یہ بالاجماع سب اماموں کا قول ہے اور اگر وارثانِ میت نے کہا کہ ہمارا دادا مرا تھا اور یہ مال ہمارے باپ کے واسطے میراث چھوڑ گیا تھا اور اس پر گواہ قائم کیے تو امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک مقبول نہ ہوں گے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک مقبول ہوں گے یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر احد واسباب دونوں میں سے ایک کے قبضہ میں ہوں پس اُس نے مفاوضت سے انکار کیا تو اس کے انکار سے شرکت مفاوضت ٹوٹ گئی اور دونوں جدا ہو گئے پھر جب مفاوضت پر گواہ قائم ہوں گے تو یہ انکار کرنے والا اس تمام مال کے نصف کا جو اُس کے

---

(۱) یعنی ہبہ و صدقہ مدعی کی طرف سے نہیں بلکہ غیر کی طرف سے ہے ۱۲۔ (۲) قولہ گواہ یعنی اس دعویٰ پر اگر گواہ لاوے تو بھی قبول نہ ہوں گے ۱۲۔ (۱) خواہ بطور ہبہ یا صدقہ فہ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | Kitab al-Shirka (Book of Partnership)

...possession, he will be held liable (guarantor) because he was a trustee (Amin); thus, upon refusal [to return], he becomes liable. Similarly, if the possessor dies and thereafter his heir refuses in the same manner, they too shall be liable in this scenario. If both partners (Mutafawidain) die and each has appointed their own executor (Wasi), then each executor shall have the authority to fulfill the demands of the buying and selling transactions that the testator (Musi) himself was performing. Once he has collected everything, there is no liability (Daman) upon him, nor is there any liability upon the heirs. However, this is when all parties acknowledge the 'Mufawada' (equal partnership), as is the case with the testator himself: if he personally collected everything and acknowledges the Mufawada, he shall be a trustee regarding his partner's share and not a guarantor; this is recorded in *Al-Mabsut*. If one of two partners claims that the other is a one-third partner, and the defendant claims that [the claimant] is a one-third partner—meaning each claims two-thirds for himself—and the fact is that both acknowledge the Mufawada partnership, then all property, whether real estate or otherwise, shall be divided half-and-half between them by the rule of Mufawada. Exceptions include personal clothing, household goods, daily provisions, and such concubines with whom he cohabits; these items shall specifically belong to the one in whose possession they are. This is based on *Istihsan* (juridical preference). This ruling applies when such a dispute arises after separation from the partnership but before the distribution of assets. If they did not separate but one died, and the survivor and the heirs disputed the share amounts, the same ruling applies as mentioned for the dispute after separation. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

In the mentioned case, it will be ruled that the Mufawada is established and the property is divided half-and-half. ☆

If Zaid claims against Bakr that "I am his partner in a Mufawada partnership, and the property in his possession is divided into three parts, such that two-thirds is mine and one-third is his," and the defendant denies the Mufawada entirely, and the claimant then produces witnesses who testify exactly as the claimant's claim stated, then according to *Qiyas* (analogy), such testimony would not be accepted, but according to *Istihsan*, it will be accepted regarding the Mufawada. This is in *Al-Muhit*. If the claimant claimed Mufawada and stated the shares were half-and-half, but the witnesses testified to a two-thirds/one-third split, then such testimony is unacceptable. If the claimant simply claimed Mufawada and thereafter his witnesses

testified to a two-thirds split, and the claimant then agreed that the partnership was indeed so, the testimony would be accepted based on *Istihsan*; this is in *Muhit Sarakhsi*. If two partners separated, and one produced witnesses that all property was in his partner's possession and a Qazi (judge) of a certain city had ruled against the partner, and the witnesses detailed the property and testified that the said Qazi ordered it divided half-and-half; and then the other partner produced witnesses for a similar ruling from the same Qazi or a different Qazi. If both referred to the same Qazi and the dates of the judgments are known, the later judgment shall be followed. If the dates are unknown or if the judgments are from different Qazis, then each shall be bound by the judgment enacted upon him, as both appear valid on the surface. Therefore, each claimant should settle the account with the other for what is due and exchange any surplus; this is in *Fath al-Qadir*.

- 1. The benefit is that if the property is lost after collection, it was held in trust (Amanat) and not subject to liability (Daman), as liability does not arise without a refusal to return. 12.
- 1. A ruling will be given that the Mufawada is established and property is half-and-half, not one-third/two-thirds. 12.
- 1. Whether it was said the claimant has two-thirds and the defendant one-third, or vice versa. 12.
- 1. Meaning the claim matches his own and the reference to the Qazi is either the same Qazi the first party cited or a different Qazi. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | किताब अल-शिरकत (साझेदारी की पुस्तक)

कब्ज़े में है तो वह ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा क्योंकि वह अमीन (न्यासी) था, अतः इनकार करने से वह ज़ामिन हो जाएगा। इसी तरह यदि कब्ज़ा करने वाला मर जाए और उसके बाद उसके उत्तराधिकारी ने इस प्रकार इनकार किया, तो वह भी इस स्थिति में ज़ामिन होगा। और यदि दोनों साझीदार (मुतफ़ाविज़ीन) मर जाएँ और प्रत्येक ने अपना-अपना वसी (निष्पादक) नियुक्त किया हो, तो प्रत्येक के वसी को अधिकार होगा कि जिस खरीद-फरोख्त का अंजाम देने वाला स्वयं उसका मूसी (वसीयत करने वाला) रहा है, उसकी मांगों को पूरा करे। फिर जब उसने सब कुछ वसूल कर लिया, तो उस पर कोई ज़मान (दायित्व) नहीं है और उत्तराधिकारियों पर भी कोई ज़मान नहीं है। लेकिन यह तब है जब वे सब 'मुफ़ावदत' (समान साझेदारी) को स्वीकार करते हों, जैसा कि स्वयं मूसी के मामले में होता है। यदि उसने स्वयं सब कुछ वसूल किया और वह मुफ़ावदत स्वीकार करता है, तो वह अपने साथी के हिस्से के संबंध में अमीन होगा, ज़ामिन नहीं होगा; यह 'मबसूत' में उल्लेखित है। दो साझीदारों में से एक ने दावा किया कि दूसरा साझीदार एक-तिहाई का हिस्सा रखता है, और प्रतिवादी दावा करता है कि वह एक-तिहाई का साझीदार है (यानी प्रत्येक स्वयं के लिए दो-तिहाई का दावा करता है), और स्थिति यह है कि दोनों मुफ़ावदत को स्वीकार करते हैं। तो सारा धन, चाहे वह अचल संपत्ति हो या अन्य, मुफ़ावदत के नियम के अनुसार दोनों के बीच आधा-आधा (50-50) होगा, सिवाय पहनने के कपड़ों, घरेलू सामान, दैनिक भोजन की वस्तुओं और ऐसी दासी के जिससे वह सहवास करता हो। ये चीजें विशेष रूप से उसी की होंगी जिसके कब्ज़े में हैं। यह 'इस्तिहसान' (न्यायिक विवेक) पर आधारित है। यह नियम तब लागू होता है जब साझेदारी से अलग होने के बाद लेकिन संपत्ति विभाजन से पहले ऐसा विवाद उत्पन्न हो। यदि दोनों अलग नहीं हुए लेकिन एक मर गया, और जीवित व्यक्ति तथा उत्तराधिकारियों ने साझेदारी की मात्रा पर विवाद किया, तब भी वही नियम लागू होगा जो अलग होने के बाद विवाद की स्थिति में बताया गया है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

उक्त मसले (समस्या) की स्थिति में यह निर्णय दिया जाएगा कि मुफ़ावदत सिद्ध है और माल आधा-आधा है। ☆

यदि ज़ैद ने बक्र पर दावा किया कि मैं मुफ़ावदत साझेदारी में उसका साझीदार हूँ और जो माल उसके कब्ज़े में है वह तीन हिस्सों में विभाजित है, जिसमें दो-तिहाई मेरा है और एक-तिहाई उसका है; और प्रतिवादी पूरी तरह से मुफ़ावदत से इनकार करता है, फिर वादी ने ऐसे गवाह पेश किए जिन्होंने वादी के दावे के अनुसार ही गवाही दी, तो 'क़यास' (तर्क) के अनुसार ऐसी गवाही स्वीकार

नहीं होगी, लेकिन 'इस्तिहसान' (विवेक) के अनुसार मुफ़ावदत पर स्वीकार की जाएगी। यह 'मुहीत' में है। और यदि वादी ने मुफ़ावदत का दावा किया और दावे में हिस्सेदारी आधी-आधी बताई, लेकिन गवाहों ने एक-तिहाई की साझेदारी बताई, तो ऐसी गवाही अस्वीकार्य होगी। यदि वादी ने केवल मुफ़ावदत का दावा किया और फिर उसके गवाहों ने तीन हिस्सों (दो-तिहाई) वाली साझेदारी की गवाही दी, फिर वादी ने कहा कि साझेदारी ऐसी ही थी, तो गवाही इस्तिहसान के आधार पर स्वीकार की जाएगी; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और यदि दो साझीदार अलग हो गए, यानी फिर उनमें से एक ने गवाह पेश किए कि सारा माल उसके साथी के कब्ज़े में था और अमुक शहर के काज़ी (न्यायाधीश) ने उसके साथी के विरुद्ध आदेश दिया है, और गवाहों ने माल का विवरण दिया और गवाही दी कि काज़ी ने उस माल को दोनों के बीच आधा-आधा बाँटने का आदेश दिया है; फिर दूसरे ने उसी काज़ी के आदेश के समान या किसी दूसरे काज़ी के आदेश के गवाह पेश किए। तो यदि दोनों ने एक ही काज़ी का हवाला दिया और आदेशों की तारीखें ज्ञात हैं, तो अंतिम आदेश को माना जाएगा। यदि तारीखें ज्ञात नहीं हैं या अलग-अलग काज़ियों के आदेश हैं, तो प्रत्येक पर वह आदेश लागू होगा जो उस पर जारी किया गया है, क्योंकि प्रकट रूप में दोनों सही हैं। अतः प्रत्येक वादी दूसरे से हिसाब कर ले और जो भी आधिक्य हो वह एक-दूसरे से ले लें; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है।

قبضہ میں ہے ضامن ہوگا اس واسطے کہ وہ امین تھا پس انکار کرنے سے ضامن ہو جائے گا اور اسی طرح اگر قابض مر گیا اور اس کے بعد اس کے وارث نے اس طرح انکار کیا تو وہ بھی اس صورت میں ضامن ہوگا اور اگر دونوں متفاوضین مرے اور ہر ایک نے اپنا اپنا وصی کر دیا ہے تو ہر ایک کے وصی کو اختیار ہوگا کہ جس خرید و فروخت کا انجام دینے والا خود اس کا موصی ہوا ہے اس کے مطالبہ کو پورا کرے پھر جب اس نے سب وصول کر لیا تو اس پر ضمان نہیں ہے اور وارثوں پر بھی کچھ ضمان نہیں ہے مگر یہ اس وقت ہے کہ یہ سب مفاوضت کا اقرار کرتے ہوں جیسے خود موصی کی صورت میں ہے کہ اگر اس نے بذات خود سب وصول کیا اور وہ مفاوضت کا اقرار کرتا ہے تو اپنے شریک کے حصہ کی بابت امین ہوگا ضامن نہ ہوگا یہ مبسوط میں ہے۔ دو متفاوضین میں سے ایک نے دعویٰ کیا کہ دوسرا جو میرے ساتھ شریک ہے ایک تہائی کا شریک ہے اور مدعا علیہ دعویٰ کرتا ہے کہ یہ میرے ساتھ ایک تہائی کا شریک ہے یعنی ہر ایک اپنے واسطے دو تہائی کا دعویٰ کرتا ہے اور حال یہ ہے کہ دونوں مفاوضت کا اقرار کرتے ہیں تو تمام مال خواہ عقار ہو یا اور ہو سب بحکم مفاوضت ان دونوں کے درمیان نصفاً نصف ہوگا سوائے پہننے کے کپڑوں واسباب خانہ داری و روزینہ کھانے پینے کی چیزوں وایسی باندی کہ جس سے وطی کیا کرتا ہے یہ چیزیں خاصہ اسی کی ہوں گی جس کے قبضہ میں ہیں اور یہ استحسان ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ شرکت سے جدائی کے بعد قبل تقسیم مال کے اس طرح اختلاف واقع ہوا ہو اور اگر دونوں متفرق نہ ہوئے لیکن دونوں میں سے ایک مر گیا پھر زندہ اور وارثوں نے مقدار شرکت میں اختلاف کیا تو بھی اس صورت میں ویسا ہی حکم ہے جیسا دونوں

کے الگ ہونے کے بعد مقدار شرکت میں اختلاف کرنے کی صورت میں مذکور ہوا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی صورت میں حکم دیا جائے گا کہ مفاوضت ثابت اور مال نصفا نصف ہے ☆

اگر زید نے بکر پر دعویٰ کیا کہ میں اس کا شریک بشرکت مفاوضت ہوں اور جو مال اس کے قبضہ میں ہے وہ تین تہائی ہے اس طرح کہ اس میں سے دو تہائی میرا ہے اور ایک تہائی اس کا ہے اور مدعا علیہ سرے سے مفاوضت سے منکر ہے پھر مدعی نے ایسے گواہ قائم کیے جنہوں نے ایسی ہی گواہی دی جیسے ہم نے مدعی کا دعویٰ بیان کیا ہے تو قیاساً ایسی گواہی قبول نہ ہوگی اور استحساناً مفاوضت پر قبول ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر مدعی نے مفاوضت کا دعویٰ کیا اور دعویٰ میں شرکت نصفاً نصف بیان کی اور جو گواہ پیش کیے انہوں نے تین تہائی کے شرکت بیان کی تو ایسی گواہی نامقبول ہو گی۔ مدعی نے مفاوضت کا دعویٰ کیا اور بس پھر اس کے گواہوں نے تین تہائی کی شرکت کی گواہی دی پھر مدعی نے کہا کہ شرکت یوں ہی تھی تو گواہی استحساناً قبول ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر دو متفاوضین شرکت سے الگ ہو گئے یعنی پھر دونوں میں سے ایک نے گواہ قائم کیے کہ کل مال اس کے شریک کے قبضہ میں تھا اور فلاں شہر کے قاضی نے اس کے شریک پر اس کا حکم دے دیا ہے اور ان گواہوں نے مال بیان کر دیا اور گواہی دی کہ قاضی مذکور نے اس مال کا دونوں کے درمیان نصفاً نصف ہونے کا حکم دیا ہے پھر دوسرے نے اسی کے مثل بعینہ اسی قاضی کے حکم کے یا دوسرے قاضی کے گواہ قائم کیے پس اگر ایک ہی قاضی کا دونوں نے حوالہ دیا اور ہر دو احکام قضا کی تاریخ معلوم ہو گئی تو اخیر حکم کو لیا جائے گا اور اگر نہ معلوم ہوئی یا حکم قضا اور قاضیوں کا ہے تو ہر ایک پر وہ حکم قضا لازم ہوگا جو اس پر نافذ کیا گیا ہے اس واسطے کہ ظاہر میں دونوں میں سے ہر ایک

صحیح ہے پس ہر ایک مدعی دوسرے سے جو اس پر ہے حساب کر کے محسوب کر دے اور جو کچھ بڑھے وہ باہم ایک دوسرے سے لے لے یہ فتح القدیر میں ہے۔

- ۱ فائدہ یہ ہے کہ اگر بعد وصول کے یہ مال تلف ہوا تو امانت میں گیا نہیں ہے کہ ضمان واجب ہو جائے کیونکہ بدون انکار کے ضمان نہ ہو گی ۱۲۔
- ۲ حکم دیا جائے گا کہ مفاوضت ثابت اور مال نصفا نصف ہے نہ تین تہائی ۱۲۔
- ۳ خواہ یہ کہا کہ مدعی کی دو تہائی اور مدعا علیہ کی تہائی ہے یا برعکس ۱۲۔
- ٤ یعنی دعویٰ موافق اپنے اور والہ قاضی کا بعینہ اسی قاضی کا جس کا اول نے دیا ہے یا کسی دوسرے قاضی کا ۱۲۔

When heirs have divided whatever was left by the deceased and then discovered a significant amount of additional wealth, if one party claims it belongs to their portion, their word will not be accepted without witnesses, and an oath will be imposed upon the other party. If they take the oath, the said property shall be divided equally (half and half) between both parties. If the said property is in the possession of the claimants themselves, and they have not produced witnesses of clearance (bara'at), an oath will be taken from the other party stating, "By God, this wealth was not included in the allocated portion of this party." If they take this oath, the property will be divided equally between them; this is mentioned in *Al-Mabsut*. If the property is in the possession of one party and they claim it belonged to their father before the universal partnership (Mufawada) and the other party denies this, the property will be divided equally between both, even if they have witnesses of clearance or an acknowledgment of having received their full rights from the partnership. However, if they acknowledged clearance from the partnership and everything else and have witnesses for it, then it will belong exclusively to them. If the said property is in the possession of someone other than the two parties, it will be shared equally between them if witnesses are established for any party; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If witnesses testify to the acknowledgment of a universal partnership (Mufawada) existing for ten years and the judge accepts this testimony, then the partnership is proven for those ten years and even before that, such that whatever is in possession for ten years or prior will be ordered to be shared equally between the two. But if the witnesses testify to the commencement and acknowledgment of the partnership specifically from the start of ten years, then the ruling of partnership will only apply to those ten years and not before. Consequently, property known with certainty to have belonged to one of them prior to the partnership will remain exclusively theirs. Any property where it is uncertain whether it was acquired before or during the partnership will be deemed part of the partnership; this is in *Al-Muhit*. If one of the partners in a Mufawada partnership ordered two persons to buy a slave for both of them, specifying the type and price, and they bought such a slave, but the partners have since separated: if the one who gave the order claims it was bought after separation and thus is his exclusive property, while the other claims it was bought before separation and is shared, then the word of the one who gave the order is accepted with an oath, but the witnesses of the other are accepted. That is, if both

produce witnesses, those of the second party are preferred. Note that if the two agents (wakils) themselves testify, it will not be accepted; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If partners who have separated say they do not know when the agents bought the item, it will belong exclusively to the one who gave the order; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If the one who gave the order says it was bought before separation and the other says it was bought after, the statement of the second is accepted, and the witnesses of the order-giver are accepted; this is in *Al-Muhit*. If one of the partners manumits (frees) a slave belonging to the partnership, his statement regarding it is like that of a non-partner. If they separated later and one said, "I had made this slave a *Mukatib* (contracted for freedom) during the partnership," his claim will be verified, but his acknowledgment is only valid regarding his own share. His partner has the choice to revoke that contract immediately, but before that, an oath will be taken regarding the partner's knowledge. This choice is given to prevent harm to him. Similarly, if one acknowledges, "I freed this slave during the partnership," his acknowledgment will only be valid regarding his personal share, and in this case, one need not be occupied with taking an oath from the other.

1- The translator notes that there is an objection here; it would have been better not to compel mutual consent or reconciliation, yet no specific order should be given either. 2- For this reason.

वारिसों ने जो कुछ दोनों ने छोड़ा था उसे आपस में विभाजित कर लिया, फिर उन लोगों ने काफी धन पाया। फिर दोनों पक्षों में से एक ने कहा कि यह हमारे हिस्से का है, तो बिना गवाहों के उनके कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी और दूसरे पक्ष पर शपथ (कसम) आयद होगी। फिर अगर उन्होंने कसम खा ली तो उक्त माल दोनों में आधा-आधा बांटा जाएगा। और यदि उक्त माल उन्हीं दावेदारों के कब्जे में हो, और उन्होंने बेगुनाही (बरात) के गवाह न बनाए हों, तो दूसरे पक्ष से कसम ली जाएगी कि "अल्लाह की कसम, यह माल इस पक्ष के विभाजन के हिस्से में शामिल नहीं हुआ है"। यदि उन्होंने यह कसम खा ली तो यह माल दोनों में आधा-आधा विभाजित किया जाएगा, यह 'मबसूद' में है। और यदि उक्त माल एक पक्ष के कब्जे में हो और वे कहें कि यह माल हमारे पिता का 'मुफ़ाविज़त' (साझेदारी) से पहले का है, और दूसरे पक्ष ने इसे झुठलाया, तो उक्त माल दोनों पक्षों में आधा-आधा होगा, भले ही उन्होंने साझेदारी से अपना पूरा हक प्राप्त करने के इकरार और बेगुनाही के गवाह बना लिए हों। और यदि उन्होंने साझेदारी आदि सब से बेगुनाही का इकरार किया और उसके गवाह बना लिए हों, तो वह विशेष रूप से उन्हीं का होगा। और यदि उक्त माल दोनों पक्षों के अलावा किसी तीसरे के कब्जे में हो, तो वह उन दोनों के बीच आधा-आधा होगा। किसी पक्ष के लिए गवाह कायम हों, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

यदि गवाहों ने दस वर्ष से मुफ़ाविज़त (साझेदारी) के इकरार की गवाही दी और काज़ी ने यह गवाही स्वीकार कर ली, तो मुफ़ाविज़त दस वर्ष और उससे पहले से सिद्ध मानी जाएगी, यहाँ तक कि उनके कब्जे में जो कुछ भी है, उस पर दस वर्ष या उससे पहले से दोनों का आधा-आधा हिस्सा होने का आदेश दिया जाएगा। और यदि गवाहों ने मुफ़ाविज़त के दस वर्ष की शुरुआत से शुरू होने और इकरार पाने की गवाही दी, तो केवल दस वर्ष से मुफ़ाविज़त का आदेश दिया जाएगा और उससे पहले से मुफ़ाविज़त का आदेश नहीं दिया जाएगा। अतः जिस माल के बारे में निश्चित रूप से ज्ञात हो कि यह मुफ़ाविज़त से पहले उनमें से किसी एक का है, वह उसी का माना जाएगा। और जिस माल के बारे में यह संभावना हो कि वह मुफ़ाविज़त से पहले का है या मुफ़ाविज़त के दौरान का, उसे मुफ़ाविज़त का ही माना जाएगा, यह 'मुहीत' में है। और यदि मुफ़ाविज़ (साझेदारों) में से एक ने दो व्यक्तियों को आदेश दिया कि तुम दोनों हम दोनों के लिए एक गुलाम खरीदो और गुलाम की जाति और उसकी कीमत बता दी, फिर दोनों ने वैसा गुलाम खरीदा और स्थिति यह है कि दोनों साझेदार अब अलग हो चुके हैं। अब आदेश देने वाले ने कहा कि उन्होंने इसे अलग होने के बाद खरीदा है,

अतः यह विशेष रूप से मेरा है, और दूसरे ने कहा कि दोनों ने इसे हमारे अलग होने से पहले खरीदा है, अतः हम दोनों में साझा है, तो कसम के मामले में आदेश देने वाले का कथन स्वीकार होगा और गवाह दूसरे के स्वीकार होंगे। यानी यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो दूसरे के गवाह स्वीकार होंगे। और स्पष्ट रहे कि यदि दोनों वकीलों (एजेंटों) ने गवाही दी तो वह स्वीकार नहीं होगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

यदि साझेदार जो अलग हो गए हैं, कहें कि हम नहीं जानते कि वकीलों ने इसे कब खरीदा है, तो वह आदेश देने वाले के लिए विशेष होगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और यदि आदेश देने वाले ने कहा कि दोनों ने इसे अलग होने से पहले खरीदा है और दूसरे ने कहा कि हमारे अलग होने के बाद खरीदा है, तो कथन दूसरे का होगा और गवाह आदेश देने वाले के स्वीकार होंगे, यह 'मुहीत' में है। और यदि साझेदारों में से एक ने अपनी साझेदारी का गुलाम आज़ाद कर दिया, तो जैसे गैर-साझेदार का कथन इसमें होगा वैसे ही साझेदार का कथन होगा। बाद में यदि साझेदार अलग हो गए, फिर एक ने कहा कि मैंने इस गुलाम को साझेदारी की स्थिति में 'मुकातिब' (स्वतंत्रता का अनुबंध) किया था, तो उसकी पुष्टि की जाएगी, लेकिन उसका इकरार केवल उसके व्यक्तिगत हिस्से के संबंध में सही होगा और उसके साझेदार को अधिकार होगा कि उसी समय उस अनुबंध को रद्द कर दे, लेकिन उससे पहले उसके ज्ञान पर कसम ली जाएगी। और यह अधिकार उसे इसलिए है ताकि उसे नुकसान से बचाया जा सके। और इसी तरह यदि एक ने इकरार किया कि मैंने इस गुलाम को साझेदारी की स्थिति में आज़ाद कर दिया है, यानी इस स्थिति में भी उसका इकरार केवल अपने व्यक्तिगत हिस्से के संबंध में सही होगा और इस स्थिति में दूसरे से कसम लेने की आवश्यकता नहीं होगी।

1- अनुवादक कहता है कि इसमें आपत्ति है और उचित था कि आपसी सहमति या सुलह पर मजबूर न किया जाए, लेकिन इसमें कोई विशेष आदेश भी न दिया जाए। 2- इस कारण से।

وارثوں نے جو کچھ دونوں نے چھوڑا تھا باہم تقسیم کر لیا پھر ان لوگوں نے مال کثیر پایا پھر ہر دو فریق میں سے ایک نے کہا کہ یہ ہمارے حصہ کا ہے تو بدون گواہوں کے ان کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی اور دوسرے فریق پر قسم عائد ہوگی پھر اگر انہوں نے قسم کھالی تو مال مذکور دونوں میں نصفا نصف کیا جائے گا اور اگر مال مذکور انہی مدعیوں کے قبضہ میں ہو پس اگر انہوں نے براءت کے گواہ نہ کر لیے ہوں تو فریق دیگر سے قسم لی جائے گی کہ واللہ یہ مال اس فریق کے حصہ تقسیم میں نہیں داخل ہوا ہے پس اگر انہوں نے یہ قسم کھالی تو یہ مال ان دونوں میں نصفا نصف کیا جائے گا یہ مبسوط میں ہے اور اگر مال مذکور ایک فریق کے قبضہ میں ہو پس انہوں نے کہا کہ یہ مال ہمارے باپ کا مفاوضت سے پہلے کا ہے اور فریق دیگر نے تکذیب کی تو مال مذکور دونوں فریقوں میں نصفا نصف ہوگا اگرچہ مال شرکت سے اپنا حق تمام وصول پانے کے اقرار براءت کے گواہ کر لیے ہوں اور اگر انہوں نے شرکت وغیرہ سب سے براءت کا اقرار کیا اور انہوں نے اس کے گواہ کر لیے ہوں تو وہ خاصہ انہیں کا ہوگا اور اگر مال مذکور ہر دو فریق کے سوائے کسی دوسرے کے قبضہ میں ہو تو وہ ان دونوں کے درمیان نصفا نصف ہوگا کسی فریق کے واسطے گواہ قائم ہوں یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر گواہوں نے دس برس سے مفاوضت کے اقرار کرنے کی گواہی دی اور قاضی نے یہ گواہی قبول کر لی تو مفاوضت دس برس سے اور اس سے پہلے سے ثابت ہو گئی حتیٰ کہ جو کچھ اس کے قبضہ میں ہے دس برس سے یا پہلے سے سب کی نسبت دونوں میں نصفا نصف ہونے کا حکم دیا جائے گا اور اگر گواہوں نے دس برس کی ابتداء سے مفاوضت شروع و اقرار پانے کی گواہی دی تو فقط دس برس سے مفاوضت کا حکم دیا جائے گا اور اس سے پہلے سے مفاوضت کا حکم نہ

دیا جائے گا پس جس مال کی نسبت یقینی معلوم ہو کہ یہ ان دونوں میں سے اس کا قبل مفاوضت کا ہے وہ اس کے ساتھ مختص ہوگا اور جس مال کی نسبت دونوں میں احتمال ہوں کہ قبل کا ہے یا مفاوضت کا ہے وہ مفاوضت ہی میں قرار دیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر متفاوضین میں سے ایک نے دو شخصوں کو حکم دیا کہ تم دونوں ہم دونوں کے واسطے ایک غلام خرید و اور جنس غلام و اس کا ثمن بیان کر دیا پھر دونوں نے ایسا غلام خریدا اور حال یہ ہے کہ دونوں متفاوض شرکت سے جدا ہو گئے ہیں پس حکم دہندہ نے کہا کہ بعد جدا ہونے کے انہوں نے خریدا ہے پس یہ خاصہ میرا ہے اور دوسرے نے کہا کہ دونوں نے اس کو قبل ہمارے جدا ہونے کے خریدا ہے پس ہم دونوں میں مشترک ہے تو قسم نے حکم دہندہ کا قول قبول ہوگا اور گواہ دوسرے کے قبول ہوں گے یعنی اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو گواہ دوسرے کے قبول ہوں گے اور واضح رہے کہ اگر ہر دو وکیل نے گواہی دی تو قبول نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر شریک نے جو جدا ہو گئے ہیں کہا کہ ہم نہیں جانتے ہیں کہ وکیلوں نے اس کو کب خریدا ہے تو وہ حکم دہندہ کے واسطے مخصوص ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر حکم دہندہ نے کہا کہ دونوں نے اس کو قبل جدا ہونے کے خریدا ہے اور دوسرے نے کہا کہ ہمارے جدا ہونے کے بعد خریدا ہے تو قول دوسرے کا اور گواہ حکم دہندہ کے قبول ہوں گے یہ محیط میں ہے اور اگر متفاوضین میں سے ایک نے اپنی شرکت کا غلام آزاد کر دیا تو جیسے غیر مفاوض کا قول اس میں ویسے مفاوض کا قول ہو گا بعد میں اگر متفاوضین جدا ہو گئے پھر ایک نے کہا کہ میں نے اس غلام کو حالت شرکت میں مکاتب کیا تھا تو اس کی تصدیق کی جائے گی لیکن اس کا اقرار اس کے ذاتی حصہ کی نسبت صحیح ہے اور اس کے شریک کو اختیار ہوگا کہ اُسی وقت اس کتابت کو رد کر دے لیکن اُس سے پہلے اُس کے علم پر قسم لی جائے گی اور یہ اختیار اُس کو اس وجہ سے ہے کہ اُس کی ذات سے ضرر دفع ہو اور اسی طرح اگر ایک نے اقرار کیا کہ میں نے اس غلام کو

حالت شرکت میں آزاد کر دیا ہے یعنی اس صورت میں بھی اس کا اقرار فقط اپنے ذاتی حصہ کی نسبت صحیح ہوگا اور اس صورت میں دوسرے سے قسم لینے میں مشغول نہ ہو گا۔

1- مترجم کہتا ہے کہ اس میں اعتراض ہے اور چاہئے تھا کہ باہمی رضامندی، صلح پر مجبور نہ کئے جائیں لیکن اس میں کچھ حکم بھی نہ دیا جائے ۱۲۔ 2- اس واسطے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 | 34 | Book of Partnership (Kitab al-Shirka)

This should be contrary to the case of a contract of manumission (*kitabat*); this is mentioned in *Al-Mabsoot*. If the partners (*mufawizeen*) have separated and each has produced witnesses of discharge from all partnership obligations against the other, and subsequently, one partner claims, "I manumitted this slave during the partnership, and I have obtained a discharge from you for the half-value that was incumbent upon me," and the other partner confirms the manumission but asserts, "I had chosen at that very time to claim compensation (*tawan*) from the slave," then the word of the one who did not manumit the slave shall be accepted. However, an oath shall be administered to him, and he shall have the right to claim half the value as compensation from the slave, but he cannot claim it from the partner. This is the opinion of Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him). Conversely, if the other partner claims, "I chose to take compensation from you," the manumitter is absolved from this liability due to the discharge already occurred, and nothing shall be due from the slave either. If he (the non-manumitter) says, "I did not exercise any choice," he shall have the option to take compensation from the slave but not from the partner. This is recorded in *Al-Muheet al-Sarakhsi*. If the claimant produces witnesses that he chose to take compensation from that fixed amount at that time, it shall be established by witnesses just as if it were witnessed personally. Consequently, the said individual will be absolved from the compensation, and nothing will be due from the slave. If the partner claims that he manumitted only after separation and not during the partnership, then his word (the non-manumitter's) is also accepted. Furthermore, if the manumitter produces witnesses that he freed the slave during the partnership and that the partner had chosen to take half the value as compensation from the manumitter, while the partner produces witnesses that he manumitted after separation and the partner chose to have the slave perform labor (*si'ayat*) for his freedom, then the witnesses of the manumitter shall be accepted. Both the manumitter and the slave shall be absolved from the half-value of the slave. This is in *Al-Mabsoot*.

If one of the two partners admits, "I entered into a manumission contract (*mukatab*) with this slave during the partnership for one thousand dirhams, received this contract money from him, and then the slave died," thus concluding the discharge; but the other partner asserts, "You entered the contract with him after separation," then the word of the one who did not enter the contract shall be accepted. If the said slave dies and leaves property, and one partner says, "I made him a *mukatab* after

separation and I am his sole heir," while the other says, "You made him a *mukatab* during the partnership, so we are both his heirs," and the situation is that the said *mukatab* had not paid anything else, even then the word (1) of the one who did not make the contract shall be accepted. This is in *Al-Muheet al-Sarakhsi*. If one partner deposits some partnership property with someone (*wadee'at*), and later the depository (*mustawda*) (2) claims, "I returned it to you or to your partner," then his word shall be accepted upon oath. This is in *Al-Mabsoot*. Furthermore, if the person against whom such a claim is made (that it was returned to him or his partner) denies it, then his word shall be accepted upon oath. This is in *Al-Mabsoot*.

If the said partner confirms the statement of the depository (*mustawda*) ☆

Then, if the person against whom such a claim is made denies this matter, he shall not be held liable for the other partner's share based on the depository's statement. However, an oath shall be taken from him: "By Allah, I have not received it." This is in *Al-Muheet*. Similarly, if one of them dies and the depository claims to have returned it to the deceased, the same ruling applies. However, here an oath will be taken from the heirs of the deceased regarding their knowledge: "By Allah, we do not know that our predecessor received this deposited property." If the depository claims to have given it to the heirs of the deceased and they take an oath that they did not receive it, then the said depository shall be liable for the share of the living partner (3) (4), who...

---

(1) i.e., the manumitter. (2) His statement shall be accepted, etc. This ruling is based on the fact that the *mukatab* had not paid any property; had he paid, the word of the one who made the contract would have been accepted. Understand. (3) The depository with whom the property was left. (4) For half of the deposit.

फतावा आलमगिरी ..... खंड ३ | ३४ | किताब अल-शिरकत (साझेदारी की किताब)

यह मामला 'मबसूद' में लिखित समझौते की स्थिति के विपरीत होना चाहिए। यदि 'मुफाविज़ीन' (समान साझेदारी वाले साझेदार) अलग हो गए और प्रत्येक ने दूसरे से साझेदारी की जिम्मेदारियों से मुक्ति के गवाह पेश कर दिए, फिर उनमें से एक ने कहा कि मैंने इस गुलाम को साझेदारी के दौरान आजाद किया था, अतः आधी कीमत जो मुझ पर आई थी, उसकी मैंने तुझसे मुक्ति ले ली। दूसरे ने उसके आजाद करने के कथन की पुष्टि की लेकिन यह कहा कि मैंने उसी समय गुलाम से हर्जाना लेना चुना था, तो उस व्यक्ति की बात मानी जाएगी जिसने आजाद नहीं किया है। हालांकि, उससे शपथ ली जाएगी और उसे अधिकार होगा कि वह गुलाम से आधी कीमत का हर्जाना ले, लेकिन वह साझेदार से नहीं ले सकता। यह इमाम-ए-आज़म (रहम.) का मत है। और यदि दूसरे साझेदार ने कहा कि मैंने तुझसे हर्जाना लेना चुना था, तो आजाद करने वाला इस जिम्मेदारी से बरी माना जाएगा क्योंकि मुक्ति घटित हो चुकी है, और गुलाम पर भी कुछ अनिवार्य नहीं होगा। और यदि उसने कहा कि मैंने कोई विकल्प नहीं चुना था, तो उसे अधिकार होगा कि वह गुलाम से हर्जाना ले लेकिन साझेदार से नहीं ले सकता। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और यदि स्वीकार करने वाले ने गवाह पेश किए कि उसने उसी समय गुलाम से हर्जाना लेना चुना था, तो गवाहों से प्रमाणित बात प्रत्यक्ष प्रमाण के समान मानी जाएगी। अतः उक्त व्यक्ति हर्जाने से बरी होगा और गुलाम पर भी कुछ लागू नहीं होगा। और यदि साझेदार ने कहा कि उसने अलग होने के बाद ही आजाद किया है, साझेदारी के दौरान नहीं, तो इसमें भी उसी की बात मानी जाएगी (जिसने आजाद नहीं किया)। फिर यदि आजाद करने वाले ने गवाह पेश किए कि उसने साझेदारी के दौरान आजाद किया था और उस साझेदार ने आजाद करने वाले से आधी कीमत का हर्जाना लेना चुना था, और साझेदार ने गवाह दिए कि उसने अलग होने के बाद आजाद किया और साझेदार ने गुलाम से परिश्रम (सिआयत) कराना चुना था, तो आजाद करने वाले के गवाह स्वीकार किए जाएंगे और आजाद करने वाला और गुलाम दोनों गुलाम की आधी कीमत से बरी होंगे। यह 'मबसूद' में है।

यदि उन दोनों साझेदारों में से एक ने स्वीकार किया कि मैंने इस गुलाम को साझेदारी के दौरान एक हजार दिरहम पर 'मुकातब' (आजादी के अनुबंध वाला गुलाम) बना दिया था और यह राशि उससे प्राप्त कर ली और गुलाम मर गया, तो यह मुक्ति में शामिल हो गया है। और दूसरे ने कहा कि तुमने इसे अलग होने के बाद 'मुकातब' बनाया है, तो उसी की बात मानी जाएगी जिसने अनुबंध नहीं किया था। और यदि उक्त गुलाम मर गया और धन छोड़ गया, फिर उसने कहा कि मैंने उसे अलग होने के

बाद 'मुकातब' बनाया है और मैं ही उसका वारिस हूँ, और दूसरे ने कहा कि तुमने साझेदारी के दौरान 'मुकातब' बनाया था अतः हम दोनों उसके वारिस हैं, और स्थिति यह है कि उक्त 'मुकातब' ने इसके अलावा कुछ और नहीं लिया था, तो भी उसी की बात (१) मानी जाएगी जिसने अनुबंध नहीं किया था। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और यदि साझेदारों में से किसी एक ने साझेदारी के धन में से कुछ किसी के पास अमानत (वदीअत) के तौर पर रखा, फिर अमानतदार (मुस्तौदा) (२) ने दावा किया कि मैंने तुम्हें या तुम्हारे साथी को वापस कर दिया है, तो शपथ के साथ उसी की बात मानी जाएगी। यह 'मबसूद' में है। फिर यदि उस व्यक्ति ने, जिस पर ऐसा दावा किया गया कि मैंने तुम्हें या तुम्हारे साथी को वापस दे दिया है, (इनकार किया), तो शपथ के साथ उसी की बात मानी जाएगी। यह 'मबसूद' में है।

यदि उक्त साझेदार ने अमानतदार (मुस्तौदा) की पुष्टि की ☆

फिर यदि उस व्यक्ति ने जिस पर ऐसा दावा है, इस बात से इनकार किया, तो वह अमानतदार के कहने से दूसरे साझेदार के हिस्से का उत्तरदायी नहीं होगा। लेकिन उससे शपथ ली जाएगी कि 'ईश्वर की शपथ, मुझे प्राप्त नहीं हुआ है।' यह 'मुहीत' में है। इसी प्रकार यदि दोनों में से एक मर गया और अमानतदार ने मृत व्यक्ति को वापस देने का दावा किया, तो भी यही नियम है, लेकिन यहाँ मृत व्यक्ति के उत्तराधिकारियों से उनके ज्ञान के आधार पर शपथ ली जाएगी कि 'ईश्वर की शपथ, हमें नहीं पता कि हमारे पूर्वज ने यह अमानत प्राप्त की थी।' यदि अमानतदार ने मृत के उत्तराधिकारियों को देने का दावा किया और उन्होंने शपथ ली कि हमें प्राप्त नहीं हुआ है, तो उक्त अमानतदार जीवित साझेदार (३) के हिस्से का उत्तरदायी होगा (४) जो जीवित साझेदार...

---

(१) यानी आजाद करने वाला। (२) उसका कथन मान्य होगा आदि। यह आदेश इस आधार पर है कि मुकातब ने कोई धन अदा नहीं किया था; यदि वह अदा कर चुका होता तो अनुबंध करने वाले की बात मानी जाती। समझें। (३) मुस्तौदा जिसके पास अमानत है। (४) आधी अमानत का।

چاہیے بخلاف صورت کتابت کے یہ مبسوط میں ہے۔ اگر مفاوضین جدا ہو گئے اور ہر ایک نے دوسرے سے ہر شرکت سے براءت کے گواہ کر دیے پھر ہر ایک نے کہا کہ میں نے اس غلام کو حالت شرکت میں آزاد کیا تھا پس نصف قیمت جو مجھ پر آئی وہ میں نے تجھ سے براءت کرالی پس دوسرے نے اس کے قول اعتاق میں تصدیق کی لیکن یہ کہا کہ میں نے اسی وقت غلام سے تاوان لینا اختیار کیا تھا تو قول اسی کا مقبول ہو گا جس نے آزاد نہیں کیا ہے مگر اس سے قسم لی جائے گی اور اس کو اختیار ہو گا کہ غلام سے نصف قیمت تاوان لے مگر شریک سے نہیں لے سکتا ہے اور یہ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کا قول ہے اور اگر شریک دیگر نے کہا کہ میں نے تجھ سے تاوان لینا اختیار کیا تھا تو آزاد کنندہ اس ضمان سے بسبب براءت واقع ہونے کے بری ہو گیا اور غلام پر بھی کچھ لازم نہ ہو گا اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے کچھ اختیار نہیں کیا تھا تو اُس کو اختیار ہو گا کہ غلام سے ضمان لے مگر شریک سے نہیں لے سکتا ہے۔ یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر اقرار کنندہ نے گواہ قائم کیے کہ اس نے اس وقت اس مقررہ سے تاوان لینا اختیار کیا تھا تو گواہوں سے ثابت مثل معاینہ سے ثابت قرار دیا جائے گا پس مقرر مذکور تاوان سے بری ہو گا اور غلام پر بھی کچھ لازم نہ ہو گا اور اگر شریک نے کہا کہ اس نے جدا ہونے کے بعد ہی آزاد کیا ہے حالت شرکت میں نہیں آزاد کیا ہے تو اس میں بھی قول اُسی کا قبول ہے پھر اگر آزاد کنندہ نے گواہ قائم کئے کہ اُس نے حالت شرکت میں آزاد کیا تھا اور اس شریک نے آزاد کنندہ سے نصف قیمت تاوان لینی اختیار کی تھی اور شریک نے گواہ دیے کہ اس نے بعد جدا ہونے کے آزاد کیا اور شریک نے غلام سے سعایت کرانی اختیار کی تھی تو گواہ آزاد کنندہ کے مقبول ہوں گے اور آزاد کنندہ اور غلام دونوں نصف قیمت غلام سے بری ہوں گے یہ مبسوط میں ہے۔ اگر ان دونوں مفاوضوں میں

سے ایک نے اقرار کیا کہ میں نے اس غلام کو حالت شرکت میں ہزار درہم پر مکاتب کر دیا تھا اور یہ مال کتابت اس سے وصول پایا اور غلام مر گیا پس یہ براءت میں داخل ہو گیا ہے اور دوسرے نے کہا کہ تو نے اس کو بعد جدا ہونے کے مکاتب کیا ہے تو قول اسی کا مقبول ہو گا جس نے مکاتب نہیں کیا تھا اور اگر غلام مذکور مر گیا اور مال چھوڑ گیا پس اُس نے کہا کہ میں نے اُس کو بعد جدا ہونے کے مکاتب کیا ہے اور میں ہی اُس کا وارث ہوں اور دوسرے نے کہا کہ تو نے حالت مفاوضت میں مکاتب کیا پس ہم دونوں اُس کے وارث ہیں اور حال یہ ہے کہ مکاتب مذکور نے کچھ اور نہیں لیا تھا تو بھی قول۱۸ اسی کا قبول ہو گا۔ جس نے مکاتب نہیں کیا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر مفاوضین میں سے ایک نے مال مفاوضت میں سے کچھ مال کسی کے پاس ودیعت رکھا پھر مستودع۲۸ نے دعویٰ کیا کہ میں نے تجھے یا تیرے ساتھی کو واپس دیا ہے تو قسم سے اُسی کا قول قبول ہو گا یہ مبسوط میں ہے پھر اگر اُس شخص نے جس پر ایسا دعویٰ کیا کہ میں نے تجھے یا تیرے ساتھی کو واپس دیا ہے تو قسم سے اُسی کا قول قبول ہو گا یہ مبسوط میں ہے۔

اگر شریک مذکور نے مستودع کی تصدیق کی ☆

پھر اگر اُس شخص نے جس پر ایسا دعویٰ کیا ہے اس امر سے انکار کیا تو وہ ودیعت کے امانت دار کے کہنے سے ایک دوسرے شریک کے واسطے اس کے حصہ کا ضامن نہ ہو گا لیکن اُس سے قسم لی جائے گی کہ واللہ میں نے وصول نہیں پایا ہے یہ محیط میں ہے اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک مر گیا پھر مستودع نے میت کو دے دینے کا دعویٰ کیا تو بھی یہی حکم ہے مگر یہاں وارثان میت سے ان کے علم پر قسم لی جائے گی کہ واللہ ہم نہیں جانتے ہیں کہ ہمارے مورث نے یہ مال ودیعت وصول پایا ہے۔ اگر مستودع نے وارثان میت کو دینے کا دعویٰ کیا اور

انہوں نے قسم کھا لی کہ ہم نے نہیں وصول پایا ہے تو مستودع مذکور حصہ شریک زندہ۳۸ کا ضامن ہو گا۴۸ جو شریک زندہ

---

۱۸ یعنی آزاد کنندہ ۱۲۔ ۲۸ قول قول اسی کا الخ اور یہ حکم اس بناء پر ہے کہ مکاتب نے کچھ مال نہیں ادا کیا تھا اور اگر ادا کر چکا ہو تو جس نے مکاتب کیا اس کا قول قبول ہو گا فاہم ۱۲۔ ۳۸ مستودع جس کے پاس ودیعت ہے ۱۲۔ ۴۸ نصف ودیعت کا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume (2), 33, Kitab al-Shirka (Book of Partnership) The assets shall be equally shared among the heirs of the deceased; this is recorded in 'Muheet al-Sarakhsi'. If the depositary (mustawda) states that he has returned the property deposited (wadiat) with him to the partner who did not make the deposit, following the death of the depositing partner, and takes an oath to this effect, he is cleared of liability (dhaman). However, to establish the liability of the living partner for said property, his affirmation is not sufficient; if the living partner takes an oath stating that he has not received the property, this ruling is found in 'al-Mabsoot'. If the depositor (muda') dies and the depositary claims to have returned half of the deposit to the surviving partner and half to the heirs of the deceased, and takes an oath, he is cleared of liability. If one party admits to receiving half, the other party shall share in it; this is in 'Muheet al-Sarakhsi'. If both partners are alive and the depositary claims to have returned the deposit to both, and one affirms while the other denies, the depositary is cleared and no oath is required of him. If the partners have separated and the depositary claims to have returned it to the one who deposited it, he is cleared. If he claims to have returned it to the other partner who then denies it, the depositary becomes liable for that half of the deposit. Whatever the depositor (partner) received shall be shared equally between them. If the partner affirms the depositary's claim, the depositor (heirs/surviving partner) has the choice to seek compensation (dhaman) from either the partner or the depositary; this is in 'al-Mabsoot'.

Section Eight: Concerning the Obligation of Liability (Dhaman) upon Partners in a Mufawada Partnership

If one of the Mufawada partners borrows (as Ariyah) an animal for riding to a known destination, and his partner rides it instead, resulting in the animal's death due to exhaustion, both partners are held liable; this is in 'al-Muheet'. If one partner borrows an animal specifically to transport his own food, and the other partner loads his own food of equal or lesser weight on it (and it dies), he shall not be liable; this is in 'Muheet al-Sarakhsi'. Furthermore, regarding the aforementioned riding case where liability becomes obligatory for both, if the partner who rode paid the compensation from the partnership assets, can his partner reclaim half from him? There are two scenarios: First, if he rode for their joint business, he cannot reclaim. Second, if the rider rode solely for his personal business, the non-riding partner may reclaim half of the compensation paid. The owner of the animal has the right to collect compensation from whichever partner he chooses; this is in 'al-Muheet'.

Similarly, if one Mufawada partner borrows an animal to carry a bundle of clothes, and his partner loads a different bundle of equal weight while the borrower loads nothing, he is not liable. However, if the partner loads different items such as furs, sheets, or a different type of fabric, he becomes liable because the nature of the load has changed, resulting in a different degree of potential harm to the animal. In such a case, if the borrower himself had loaded items of a different kind or different risk profile, he would be liable, thus the partner is also liable. Regarding the indemnity (tawan), if the goods loaded belonged to their joint trade, the liability falls on both. If the goods were held as 'bada'ah' (consignment) by the one who loaded them, liability still falls on both because the loader is an usurper (ghasib) and the other is his guarantor, but the partner who did not load shall reclaim half from the other. This applies to pack animals (called 'ladu' in common parlance), whether an ox, camel, or horse.

फ़तावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द (२) ३३ किताब अल-शिरकत (साझेदारी की किताब) मृतक के वारिसों के बीच बराबर का साझा होगा, यह 'मुहीत सरखसी' में है। और अगर मुस्तौदा (अमानतदार) ने कहा कि जो माल मुझे उसने वदीअत (अमानत) दिया था, वह मैंने इस शरीक (साझेदार) के मरने के बाद, जिसने मुझे वदीअत नहीं दिया था, वापस कर दिया है और इस पर कसम खा ली, तो वह ज़मानत (दायित्व) से बरी हो गया। लेकिन जीवित शरीक के ज़िम्मे उक्त माल वाजिब होने के लिए उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी, अगर जीवित शरीक कसम खा लें कि मैंने यह माल वसूल नहीं पाया है, यह 'मब्सूत' में है। और अगर मोदअ (जमाकर्ता) मर गया, फिर जिसके पास वदीअत थी उसने कहा कि मैंने इसमें से आधा माल जीवित शरीक को और आधा माल मृतक के वारिसों को वापस दे दिया और इस पर कसम खा ली, तो वह ज़मानत से बरी हो गया। फिर अगर दोनों पक्षों में से एक ने इकरार किया कि मैंने आधा वसूल पाया है, तो दूसरा पक्ष उसमें शरीक होगा, यह 'मुहीत सरखसी' में है। और अगर दोनों शरीक जीवित हों, फिर मुस्तौदा ने कहा कि मैंने वदीअत का माल दोनों को वापस कर दिया है, फिर एक ने उसका इकरार किया और दूसरे ने इनकार किया, तो मुस्तौदा बरी होगा और उस पर कसम भी लागू नहीं होगी। और अगर दोनों शरीक अलग हो गए हों, फिर मुस्तौदा ने कहा कि मैंने उसे वापस दिया जिसने मेरे पास वदीअत रखी थी, तो वह बरी है। और अगर कहा कि मैंने दूसरे को वापस दिया है और उसने झुठलाया, तो वह उस आधे माल का ज़ामिन (उत्तरदायी) होगा जो वदीअत है। फिर जो कुछ मोदअ ने वसूल पाया है, वह दोनों में आधा-आधा होगा। और अगर उक्त शरीक ने मुस्तौदा की पुष्टि की, तो मोदअ को विकल्प है कि चाहे अपने शरीक से ज़मानत ले और चाहे मुस्तौदा से ज़मानत ले, यह 'मब्सूत' में है।

आठवीं फ़स्ल (खंड): मुतफ़ाविज़ीन (बराबर के साझेदारों) पर ज़मान (दायित्व) अनिवार्य होने के वर्णन में

अगर मुतफ़ाविज़ीन में से एक ने कोई जानवर सवारी के लिए किसी ज्ञात स्थान तक जाने हेतु उधार (मुस्तआर) लिया, फिर उसका शरीक उस पर सवार हो गया और उक्त जानवर थक कर मर गया, तो दोनों उसके ज़ामिन होंगे, यह 'मुहीत' में है। और अगर एक ने कोई जानवर अपना विशेष अनाज लाने के लिए उधार लिया, फिर उस पर उसके शरीक ने अपना उतना ही अनाज या उससे हल्का बोझ लादा (और वह मर जाए), तो वह ज़ामिन नहीं होगा, यह 'मुहीत सरखसी' में है। फिर यह स्पष्ट हो कि सवारी के उपर्युक्त मामले में जब दोनों पर ज़मान अनिवार्य हुआ और सवार होने वाले ने साझेदारी के माल से यह ज़मान अदा किया, तो क्या उसका शरीक उसका आधा उससे वापस ले सकता है या

नहीं? तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: प्रथम यह कि वह दोनों के काम के लिए सवार होकर गया था, इस स्थिति में वह वापस नहीं ले सकता। द्वितीय यह कि सवार होने वाला केवल अपने निजी काम के लिए सवार होकर गया था, तो जो शरीक सवार नहीं हुआ था, वह उससे ज़मान का आधा माल वापस ले सकता है। और जानवर के मालिक को अधिकार है कि दोनों में से जिससे चाहे ज़मान का माल वसूल कर ले, यह 'मुहीत' में है। और इसी तरह अगर मुतफ़ाविज़ीन में से एक ने कोई जानवर कपड़ों की गठरी लादने के लिए उधार लिया, फिर उसके शरीक ने उतने ही बोझ की दूसरी गठरी उस पर लाद दी और उधार लेने वाले ने कुछ नहीं लादा, तो वह भी ज़ामिन नहीं होगा। और अगर शरीक ने उस पर चर्मपत्र और चादरें आदि और अलग प्रकार के कपड़े लादे, तो वह ज़ामिन होगा क्योंकि वस्तु (किस्म) बदल गई और इस कारण जानवर के लिए नुकसान अलग-अलग हो गया। अतः इस स्थिति में यदि उधार लेने वाला इस प्रकार की भिन्न-भिन्न वस्तुओं और भिन्न नुकसान वाला बोझ लादता तो वह ज़ामिन होता, अतः उसका शरीक भी ज़ामिन होगा। फिर इस दंड (तावान) को देखा जाएगा कि यदि उक्त माल दोनों के व्यापार का हो, तो दंड दोनों पर अनिवार्य होगा। और यदि उक्त माल लादने वाले के पास बज़ाअत (व्यापारिक संपत्ति) हो, तो ज़मान यद्यपि दोनों पर अनिवार्य होगा क्योंकि लाने वाला ग़ासिब (अवैध कब्जा करने वाला) है और दूसरा उसकी ओर से ज़ामिन है, लेकिन जिस शरीक ने माल नहीं लादा है, वह दूसरे से उसका आधा वापस लेगा। यदि वह जानवर जिस पर सामान आदि लादा जाता है, जिसे हमारी बोलचाल में 'लादू' कहते हैं, चाहे वह बैल हो, ऊंट हो या घोड़ा।

فتاویٰ عالمگیری..... جلد (۲) ۳۳ کتاب الشرکۃ وارثان میت کے درمیان مساوی مشترک ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر مستودع نے کہا کہ جو مال مجھے اُس نے ودیعت دیا تھا وہ میں نے اس شریک کے مرنے کے بعد جس نے مجھے ودیعت نہیں دیا تھا واپس کر دیا ہے اور اس پر قسم کھالی تو وہ ضمان سے بری ہو گیا لیکن زندہ شریک کے ذمہ مال مذکور لازم ہونے کے واسطے اُس کی تصدیق نہ کی جائے گی اگر شریک زندہ قسم کھا لیں کہ میں نے اس مال کو وصول نہیں پایا ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر مودع مر گیا پھر جس کے پاس ودیعت تھی اُس نے کہا کہ میں نے اس میں سے نصف مال شریک زندہ کو اور نصف مال وارثان میت کو واپس دیا اور اس پر قسم کھالی تو وہ ضمان سے بری ہو گیا پس اگر ہر دو فریق میں سے ایک نے اقرار کیا کہ میں نے نصف وصول پایا ہے تو دوسرا فریق اس میں شریک ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر دونوں شریک زندہ ہوں پس مستودع نے کہا کہ میں نے مال ودیعت دونوں کو واپس دیا ہے پس ایک نے اُس کا اقرار کیا اور دوسرے نے انکار کیا تو مستودع بری ہو گا اور اس پر قسم بھی عائد نہ ہو گی اور اگر دونوں شریک جدا ہو گئے ہوں پھر مستودع نے کہا کہ میں نے اس کو واپس دیا جس نے میرے پاس ودیعت رکھا تھا تو وہ بری ہے اور اگر کہا کہ میں نے دوسرے کو واپس دیا ہے اور اُس نے تکذیب کی تو وہ اس نصف مال کا جو ودیعت ہے ضامن ہو گا پھر جو کچھ مودع نے وصول پایا ہے وہ دونوں میں نصفا نصف ہو گا اور اگر شریک مذکور نے مستودع کی تصدیق کی تو مودع کو اختیار ہے چاہے اپنے شریک سے ضمان لے اور چاہے مستودع سے ضمان لے یہ مبسوط میں ہے۔

فصل ہشتم : متفاوضین پر ضمان واجب ہونے کے بیان میں

اگر متفاوضین میں سے ایک نے کوئی جانور سواری کسی مقام معلوم تک جانے کے واسطے مستعار لیا پھر اس کا شریک اُس پر سوار ہو گیا اور جانور مذکور تھک کر مر گیا تو دونوں اُس کے ضامن ہوں گے یہ محیط میں ہے اور اگر ایک نے کوئی جانور اپنا مخصوص طعام لانے کے واسطے مستعار لیا پھر اس پر اُس کے شریک نے اپنا اسی قدر طعام یا اس سے ہلکا بوجھ لادا (اگر مر جائے) تو وہ ضامن نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ پھر واضح ہو کہ سوار ہونے کے مسئلہ مذکورہ بالا میں جب دونوں پر ضمان واجب ہوئی اور سوار ہونے والے نے مال شرکت میں سے یہ ضمان ادا کی پس آیا اس کا شریک اس کا نصف اس سے واپس لے سکتا ہے یا نہیں تو اس میں دو صورتیں ہیں اول یہ کہ وہ دونوں کے کام کے واسطے سوار ہو کر گیا تھا اور اس صورت میں وہ واپس نہیں لے سکتا ہے دوئم آنکہ سوار ہونے والا صرف اپنے ذاتی کام کے واسطے سوار ہو کر گیا تھا تو جو شریک سوار نہیں ہوا تھا وہ اُس سے نصف مال ضمان واپس لے سکتا ہے اور جانور کے مالک کو اختیار ہے کہ دونوں میں سے جس سے چاہے مال ضمان وصول کر لے یہ محیط میں ہے اور اسی طرح اگر متفاوضین سے ایک نے کوئی جانور گٹھڑی ا کثروں کی گٹھڑی بار کرنے کے واسطے مستعار لیا پھر اس کے شریک نے اتنے بوجھ کی دوسری گٹھڑی اس پر لادی اور مستعار لینے والے نے کچھ نہیں لادا تو وہ بھی ضامن نہ ہو گا اور اگر شریک نے اُس پر پوستین و چادریں وغیرہ اور جنس کے کپڑے لادے تو وہ ضامن ہو گا کیونکہ جنس مختلف ہو گئی اور اس وجہ سے جانور کے حق میں ضرر متفاوت ہو گیا ہے پس اس صورت میں اگر مستعار لینے والا اس طرح مختلف الجنس و متفاوت الضرر بار کرتا تو ضامن ہوتا پس ایسا ہی اس کا شریک بھی ضامن ہو گا پھر اس تاوان کو دیکھا جائے گا کہ اگر مال مذکور دونوں کی تجارت کا ہو تو لزوم تاوان دونوں پر ہو گا اور اگر مال مذکور لادنے والے کے پاس بضاعت ہو تو ضمان اگرچہ دونوں پر لازم ہو گی اس وجہ سے کہ لانے والا غاصب ہے اور دوسرا اس کی طرف سے ضامن

ہے لیکن جس شریک نے مال نہیں لادا ہے وہ دوسرے سے اس کا نصف واپس لے گا اگر وہ جانور جس پر سامان وغیرہ لادا جاتا ہے جس کو ہمارے عرف میں لادو کہتے ہیں خواہ بیل ہو یا اونٹ یا گھوڑا ۱۲۔

This wealth has been paid from the compensation of the partnership wealth; this is mentioned in 'Mabsut'. If one of the two borrowed a means to load ten measures of wheat, and then the other loaded ten measures of barley onto it, and this wealth belongs to their partnership, then he shall not be liable (guarantor). Similarly, if there is a 'Shirkat-e-Anan' (Contractual Partnership) between them and one of them had borrowed it, the ruling will be the same as mentioned under 'Shirkat-e-Mufawadah' (Universal Partnership); this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If one of two partners said to the other, "Do not go beyond Bukhara," but the said partner went further and the property was lost, he shall be liable; this is in 'Sirajiyah'. And if one of two partners in a Mufawadah partnership dies while the status of the wealth in his possession was not declared, he will not become a guarantor for his partner's share; this is in 'Fath-ul-Qadir'.

Chapter Two: Regarding the Description of Shirkat-e-Anan It contains three sections.

Section One: Regarding the definition, conditions, and rulings of 'Anan'

Shirkat-e-Anan is when two individuals enter into a partnership in a specific type of trade, such as wheat or grain, or in general trade, but do not specifically mention 'Kafalah' (guarantee) or 'Mufawadah', which implies the meaning of agency (Wakalah). This is so that the partnership is valid among all those who have the legal capacity to trade; this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. Such a partnership is valid between men and women, adults and authorized minors (Tifl-e-Mazoon), free persons and authorized slaves, and Muslims and non-Muslims, as stated in 'Fatawa Qazi Khan' and 'Al-Bahr al-Raiq', and it is in 'Tahzeeb' regarding 'Mukatib' (slaves with a contract of freedom). If Kafalah was mentioned and all other conditions of Mufawadah are met, then it shall be established as a Mufawadah partnership; if the conditions are not fully met, then it should be considered a Shirkat-e-Anan; this is in 'Fath-ul-Qadir'. The conditions for the validity of Shirkat-e-Anan are that the capital must be in the form of specific assets (Ayn), present, or if absent from the meeting of contract, it must be specifically pointed out (Mushar Ilayh). In this case, equality of capital is not a condition, and despite the capital (Ras-ul-Mal) being equal, it is permissible to stipulate a higher share of profit for one over the other; this is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. Imam Muhammad (R.A.) described the method of documenting it as follows: "This is what so-and-so and so-and-so partnered upon," meaning that so-and-so and so-and-

so partnered based on the fear of Allah and the fulfillment of trust(1). He should write that all this wealth is in the possession of both, from which both will buy and sell, both together and separately, and each will act according to his own judgment and sell for cash or credit as he wishes. Then he should write that whatever profit is gained shall be shared between them in proportion to each one's capital, and whatever deficiency or loss occurs shall also be borne by both in the same proportion. If both have stipulated a difference in profit and loss sharing, they should write it exactly as stipulated. Finally, record that both entered into this partnership on such a day of such a month of such a year; this is in 'Fath-ul-Qadir'. The ruling of 'Anan' is that each of the two is, towards his partner...

1 For example, two-thirds for one and one-third for the other. 2 It is also called goods, capital, and assets. (1) Then describe the amount of capital (Ras-ul-Mal) for each.

यह माल साझेदारी के माल के हर्जाने से अदा किया गया हो, यह 'मबसूत' में है। अगर दोनों में से एक ने दस बोरी गेहूँ लादने के लिए उधार लिया, फिर दूसरे ने उस पर दस बोरी जौ लाद दिए और यह माल उन दोनों की साझेदारी का है, तो वह ज़मानतदार (ज़ामिन) नहीं होगा। इसी तरह, अगर दोनों के बीच 'शिरकत-ए-अनान' हो और दोनों में से एक ने उधार लिया था, तो इसमें भी उत्तर वैसा ही होगा जैसा 'शिरकत-ए-मुफावज़त' में वर्णित है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और अगर दो साझेदारों में से एक ने दूसरे से कहा कि तुम बुखारा से आगे मत जाना, फिर वह साझेदार आगे निकल गया और माल नष्ट हो गया, तो वह ज़िम्मेदार होगा, यह 'सिराजिया' में है। और अगर दो मुफावज़त करने वालों में से एक की मृत्यु हो गई, जबकि जो माल उसके पास था उसकी स्थिति स्पष्ट नहीं की गई थी, तो वह अपने साझेदार के हिस्से का ज़मानतदार नहीं बनेगा, यह 'फतह-उल-क़दीर' में है।

अध्याय दो: शिरकत-ए-अनान के विवरण में इसमें तीन उप-अध्याय (फसलें) हैं।

पहला उप-अध्याय (फसल): अनान की व्याख्या, शर्तों और नियमों के विवरण में

शिरकत-ए-अनान यह है कि दो व्यक्ति किसी एक प्रकार के व्यापार, जैसे गेहूँ या अनाज, में साझेदारी करें या सामान्य व्यापार में साझेदारी करें, लेकिन विशेष रूप से 'कफ़ालत' (गारंटी) का उल्लेख न करें और न ही 'मुफावज़त' का ज़िक्र करें, जिसमें वकालत का अर्थ समाहित है। ताकि यह साझेदारी उन सभी लोगों के बीच वैध हो जो व्यापार करने की योग्यता रखते हैं, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। और ऐसी साझेदारी पुरुषों और महिलाओं, वयस्कों और अनुमति प्राप्त बच्चों (तिफ़्ल-ए-माज़ून), स्वतंत्र और अनुमति प्राप्त दासों, और मुस्लिम एवं गैर-मुस्लिमों के बीच वैध है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' और 'अल-बहर-उल-राइक' में है, और यह 'मुकातिब' (अनुबंध करने वाले दास) के लिए 'तहज़ीब' में है। और अगर कफ़ालत का ज़िक्र किया गया और मुफावज़त की अन्य शर्तें पूरी पाई गईं, तो मुफावज़त मानी जाएगी; और अगर शर्तें पूरी नहीं होती हैं, तो शिरकत-ए-अनान मानी जानी चाहिए, यह 'फतह-उल-क़दीर' में है। शिरकत-ए-अनान के वैध होने की शर्तें ये हैं कि माल नकद (मोजूदा) हो, सामने हो या अनुबंध की सभा से अनुपस्थित हो लेकिन संकेतित (मशार इलैहि) हो। इस स्थिति में समानता शर्त नहीं है, और पूँजी (रासुल-माल) बराबर होने के बावजूद, लाभ में एक के लिए दूसरे की तुलना में अधिक हिस्से की शर्त रखना वैध है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने इसके लेखन की विधि इस प्रकार बताई है: "यह वह चीज़ है जिस पर फ़लाँ और फ़लाँ ने साझेदारी

की," यानी वह चीज़ जिसमें फ़लाँ और फ़लाँ ने अल्लाह के डर और अमानत की अदायगी पर साझेदारी की(1)। और वह लिखे कि यह सारा माल उन दोनों के कब्ज़े में है, जिससे दोनों मिलकर और अलग-अलग भी खरीद-बिक्री करेंगे। हर एक अपनी राय से काम करेगा और नकद या उधार जैसा चाहेगा बेचेगा। फिर लिखे कि जो भी लाभ प्राप्त होगा, वह उन दोनों के बीच उनकी पूँजी के अनुपात में साझा होगा, और जो भी कमी या नुकसान होगा, वह भी दोनों पर उसी हिसाब से होगा। और अगर दोनों ने लाभ और हानि में असमानता की शर्त रखी हो, तो वैसा ही लिखें जैसा तय किया गया है। अंत में लिखें कि दोनों ने इस समझौते पर फ़लाँ दिन, फ़लाँ महीने, फ़लाँ वर्ष में साझेदारी की, यह 'फतह-उल-क़दीर' में है। अनान का नियम यह है कि उन दोनों में से प्रत्येक अपने साझेदार का...

1 उदाहरण के लिए, एक का दो-तिहाई और दूसरे का एक-तिहाई। 2 इसे सामान, पूँजी और संचित धन भी कहते हैं। (1) फिर प्रत्येक की पूँजी (रासुल-माल) की मात्रा का विवरण दें।

یہ مال تاوان مال شرکت سے ادا کیا ہو یہ مبسوط میں ہے۔ اگر دونوں میں سے ایک نے دس گون گیہوں لادنے کے واسطے مستعار لیا پھر دوسرے نے اُس پر دس گون جو لادے اور یہ مال ان دونوں کی شرکت کا ہے تو ضامن نہ ہوگا۔ اور اسی طرح اگر دونوں کے درمیان شرکت عنان ہو اور دونوں میں سے ایک نے مستعار لیا تھا تو اس میں بھی جواب اسی طرح ہو گا جیسے شرکت مفاوضت میں مذکور ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر ہر دو شریک میں سے ایک نے دوسرے سے کہا کہ تو بخارا سے آگے نا جانا پھر شریک مذکور آگے نکل گیا اور مال تلف ہو گیا تو وہ ضامن ہو گا یہ سراجیہ میں ہے اور اگر ہر دو متفاوضین میں سے ایک مر گیا حالانکہ جو مال اُس کے پاس تھا اُس کا حال نہیں بیان کیا ہے تو وہ اپنے شریک کے واسطے اس کے حصہ کا ضامن نہ ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے۔

باب دوم: شرکت عنان کے بیان میں اس میں تین فصلیں ہیں

فصل اول: عنان کی تفسیر و شرائط و احکام کے بیان میں

شرکت عنان یہ ہے کہ دو آدمی ایک نوع تجارت مثل گیہوں یا اناج میں شرکت کریں یا عموم تجارت میں شرکت کریں مگر خاصہ کفالت کا ذکر نہ کریں اور نہ مفاوضت کو ذکر کریں کہ جو متضمن معنی وکالت ہے تاکہ یہ شرکت تمام ایسے لوگوں کے درمیان جائز ہو جو تجارت کی اہلیت رکھتے ہیں یہ محیط سرخسی میں ہے اور جائز ہے ایسی شرکت درمیان مردوں وعورتوں و بالغ و طفل ماذون و آزاد و غلام ماذون و مسلمان و کافر کے کذا فی فتاویٰ قاضی خان و فی البحر ید اور یہ مکاتب کے تہذیب میں ہے اور اگر کفالت کو ذکر کیا اور باقی شروط مفاوضت کے پورے پورے

پائے جاتے ہیں تو مفاوضت منعقد ہوگی اور اگر پورے نہ پائے جاتے ہوں تو چاہیے کہ شرکت عنان منعقد ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور شرکت عنان جائز ہونے کے شرط یہ ہیں کہ مال عین ہو حاضر ہو یا مجلس عقد سے غائب ہو مگر مشار الیہ ہو اور اس حال میں مساوات ہونا شرط نہیں ہے اور نیز با وجود اس المال مساوی ہونے کے نفع میں ایک کے واسطے بہ نسبت دوسرے کے زیادتی شرط کرنی جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ امام محمد رحمتہ اللہ علیہ نے اس کی تحریر کی کیفیت یوں بیان فرمائی ہے ہذا ما اشترک علیہ فلان و فلان یعنی وہ چیز ہے کہ اشتراک کیا اس میں فلاں و فلاں نے کہ دونوں نے اشتراک کیا تقویٰ اللہ تعالیٰ و ادا امانت پر(۱) اور تحریر کرے کہ یہ سب مال ان دونوں کے قبضے میں ہے کہ اس سے دونوں خریدیں و فروخت کریں گے ہر دو اکٹھا اور نیز علیحدہ علیحدہ اور ہر ایک دونوں میں سے اپنی رائے سے کام کرے گا اور نقد اُدھار جیسا چاہے گا فروخت کرے گا پھر تحریر کرے کہ پس جو کچھ نفع حاصل ہو گا وہ ان دونوں کے درمیان بقدر ہر ایک کے راس المال کے دونوں میں مشترک ہو گا اور جو کچھ گھٹی یا تلف ہو وہ بھی دونوں پر اسی حساب سے ہو گی۔ اور اگر دونوں نے نفع و نقصان میں تفاوت شرط کیا ہو تو اسی طرح لکھیں جس طرح شرط کیا ہے اور آخر میں تحریر کر دے کہ دونوں نے اس قرار داد پر بروز فلاں ماہ فلاں سنہ فلاں اشتراک کیا یہ فتح القدیر میں ہے اور حکم عنان یہ ہے کہ وہ دونوں میں سے ہر ایک اپنے شریک ۔

۱ مثلاً دو تہائی ایک کی اور ایک تہائی دوسرے کی ۱۲۔ ۲ سامان و سرمایہ و پونجی بھی کہتے ہیں ۱۲۔ (۱) پھر ہر ایک کے راس المال کی مقدار بیان کرے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (35) Book of Partnership

...becomes an agent (wakil) in the trade contract on behalf of the partner, but he does not become an agent on behalf of his partner for the collection of what became obligatory through his partner's contract. This is in 'Al-Muhit'. In 'Shirkat-e-Inan' (a common partnership), each partner is not a guarantor (kafil) for the other unless the guarantee (kafalat) was explicitly mentioned. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

Section Two: In explanation of the condition regarding profit, loss, and depreciation of capital.

If the partnership capital in 'Shirkat-e-Inan' is provided by both parties and the work is the responsibility of only one, then if both conditioned the profit according to the proportion of their respective initial capitals (Ras-ul-Mal), it is permissible; the profit will be his and the loss will be upon him. If they conditioned more profit for the working partner than his share of the capital, it is permissible according to the condition, and the capital of the contributing partner in the hands of the working partner will be treated as 'Mudarabah' (profit-sharing). If more profit was conditioned for the contributor than his share of the capital, the condition is not valid, and the capital in the hands of the working partner will be as 'Biza'ah' (consignment), and each will have the profit belonging to his own capital. This is in 'Sirajiyyah'. If the condition was for both to work, the partnership is valid. If one partner's capital is small and the other's is large, and they condition the profit to be equal or for one to have a larger share than the other, the profit will be divided according to the condition, whereas the loss (decrease) will always be borne by each according to their respective capitals. This is in 'Siraj Wahhaj'. If, despite the work condition, only one partner worked and the other did not (whether with or without excuse), it will be treated similarly to compensated labor. This is in 'Mudmarat'. If the entire profit was conditioned for only one partner, it is not permissible. This is in 'Nahr-ul-Faiq'. If two people entered into a partnership where one brought 1,000 dirhams and the other brought two thousand dirhams, and they conditioned that both profit and loss be split fifty-fifty, the contract is valid, but the said condition regarding loss is void. Thus, if both worked and made a profit, it will be shared equally as per the condition. However, if a loss was incurred, it will be shared between them according to their capital: two parts for the one with 2,000 and one part for the one with 1,000. This is in 'Muhit Surkhi'. In 'Shirkat-e-Inan', it is permissible for each to allocate only a portion of their total wealth and not include the rest. This is in 'Attabiyah'. If the partnership capital, or the capital of one of them, is destroyed before any purchase is made, the

partnership becomes void. This is in 'Hidayah'. Any capital lost before a purchase is considered the owner's loss, whether it was lost while in the owner's hand or in the possession of the other partner. This is in 'Al-Muhit'.

A case regarding the aforementioned issue where, according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), there will be no liability (dhman) ☆

If each brought 1,000 dirhams and established a 'Shirkat-e-Inan' contract and mixed the two funds, and then some of the mixed capital was lost before any purchase, the loss is shared by both, and the remainder is joint capital. However, if any part of the lost or remaining capital can be identified as specifically belonging to one of them, then the loss of the identified part is borne by that person, and the identified remaining part belongs to him. This is in 'Al-Mabsut'. If one partner made a purchase with his capital and the other's capital was lost, whatever was purchased will be joint property according to their mutual agreement. This is in 'Jawharah Nayyarah', even if they did not explicitly state at the time of the contract that each is an agent (wakil) for the other. This is in 'Mudmarat'. Then, the one who purchased [the item] can claim from the other the portion of the price of the purchased item...

...की ओर से व्यापार अनुबंध में वकील हो जाता है, लेकिन जो कुछ उसके साझेदार के अनुबंध से अनिवार्य हुआ है, उसकी पूर्ति के लिए अपने साझेदार की ओर से वकील नहीं होता। यह 'मुहीत' में है। और शिरकत-ए-इनान में हर एक दूसरे की ओर से ज़ामिन (कफ़ील) नहीं होता जब तक कि कफ़ालत (जमानत) का उल्लेख न किया गया हो। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

अध्याय दो: लाभ और हानि तथा माल की कमी की शर्त के वर्णन में

यदि दोनों पक्षों की ओर से माल शिरकत-ए-इनान में हो और काम करना किसी एक के ज़िम्मे हो, तो यदि दोनों ने लाभ अपने-अपने मूल धन (रास-उल-माल) के अनुपात में तय किया है, तो यह जायज़ है, और उसका लाभ उसी का होगा और हानि भी उसी पर होगी। और यदि दोनों ने काम करने वाले के लिए उसके मूल धन के अनुपात से अधिक लाभ की शर्त रखी है, तो शर्त के अनुसार जायज़ है, और काम करने वाले के पास देने वाले का माल मुज़ारबत (Mudarabah) के तौर पर होगा। और यदि देने वाले के लिए उसके मूल धन से अधिक लाभ की शर्त रखी गई है, तो यह शर्त सही नहीं है, और काम करने वाले के पास देने वाले का माल बज़ाअत (Bida'ah) होगा और हर एक के लिए उसके अपने माल का लाभ होगा। यह 'सिराजिया' में है। और यदि दोनों पर काम करने की शर्त लगाई गई है, तो शिरकत सही होगी। और यदि एक का मूल धन कम और दूसरे का अधिक हो, और लाभ की शर्त यह हो कि दोनों में बराबर हो या एक के लिए कम और दूसरे के लिए अधिक हिस्सा हो, तो लाभ दोनों में शर्त के अनुसार होगा, और हानि (कमी) हमेशा दोनों में से प्रत्येक पर उनके मूल धन के अनुपात में होगी। यह 'सिराज वहाज' में है। और यदि काम की शर्त के बावजूद दोनों में से केवल एक ने काम किया और दूसरे ने बिना किसी कारण के या किसी कारण से काम नहीं किया, तो यह बदले वाले काम करने वालों की तरह होगा। यह 'मुज़मरात' में है। यदि पूरा लाभ दोनों ने केवल एक के लिए ही शर्त किया, तो यह जायज़ नहीं है। यह 'नहरुल फ़ाएक' में है। दो व्यक्तियों ने साझेदारी की, एक एक हज़ार दिरहम लाया और दूसरा दो हज़ार दिरहम लाया और यह शर्त रखी कि लाभ और हानि दोनों में आधा-आधा हो, तो अनुबंध जायज़ है, लेकिन हानि के संबंध में उक्त शर्त बातिल (अमान्य) है। अतः यदि दोनों ने काम किया और लाभ हुआ, तो दोनों में शर्त के अनुसार आधा-आधा होगा, और यदि हानि हुई, तो हानि दोनों पर उनके मूल धन के अनुपात में होगी, यानी दो हज़ार वाले पर दो हिस्से और एक हज़ार वाले पर एक हिस्सा होगा। यह 'मुहीत सुर्ख़ी' में है। और शिरकत-ए-इनान में जायज़ है कि हर एक अपने कुल माल में से थोड़े माल पर (साझेदारी) तय करे और थोड़े पर

न करे। यह 'अताबीया' में है। और यदि साझेदारी का माल या दोनों में से किसी एक का माल खरीदने से पहले ही नष्ट हो गया, तो साझेदारी समाप्त हो जाएगी। यह 'हिदाया' में है। और दोनों प्रकार के माल में से जो माल खरीदने से पहले नष्ट हुआ, वह उसके मालिक का गया, चाहे वह मालिक के हाथ में नष्ट हुआ हो या दूसरे के अधिकार में रहते हुए। यह 'मुहीत' में है।

उक्त मसले की एक स्थिति जिसमें इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैहि) के अनुसार उस पर कोई मुआवज़ा नहीं होगा ☆

यदि दोनों में से प्रत्येक ने एक हज़ार दिरहम लाए और शिरकत-ए-इनान का अनुबंध करके दोनों धनों को मिला दिया, फिर उस मिश्रित धन में से खरीदने से पहले कुछ नष्ट हो गया, तो जितना नष्ट हुआ वह दोनों का गया, और जो शेष रहा वह दोनों में साझा होगा। लेकिन यदि नष्ट हुए धन या शेष धन में से कुछ पहचाना जा सके कि वह विशेष रूप से इनमें से किसका है, तो नष्ट हुए में से पहचाना हुआ उसी का गया और शेष में पहचाना हुआ उसी का होगा। यह 'मबसूत' में है। और यदि दोनों में से एक ने अपने माल से कुछ खरीदा और दूसरे का माल नष्ट हो गया, तो जो कुछ खरीदा गया है वह दोनों की आपसी शर्त के अनुसार दोनों में साझा होगा। यह 'जौहरा नायरा' में है, भले ही दोनों ने अनुबंध के समय वकालत की स्पष्ट पुष्टि न की हो कि प्रत्येक दूसरे की ओर से वकील है। यह 'मुज़मरात' में है। फिर जिसने खरीदा है, वह दूसरे से उस खरीदी गई चीज़ की कीमत का उतना हिस्सा...

کی طرف سے عقد تجارت میں وکیل ہو جاتا ہے لیکن جو کچھ اس کے شریک کے عقد سے واجب ہوا ہے اس کے استیفاء کے واسطے اپنے شریک کی طرف سے وکیل نہیں ہوتا ہے یہ محیط میں ہے اور شرکت عنان میں ہر ایک دوسرے کی طرف سے کفیل نہیں ہوتا ہے جب کہ کفالت کو بیان نہ کیا ہو تو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

فصل دوم: نفع و نقصان مال گھٹی کی شرط کے بیان میں

اگر دونوں کی جانب سے مال شرکت عنان میں ہو اور کام کرنا ایک کے ذمہ ہو پس اگر دونوں نے نفع اپنے اپنے راس المال کی مقدار پر شرط کی تو جائز ہے اور اس کا نفع اسی کا اور نقصان اسی پر ہو گا اور اگر دونوں نے کام کرنے والے کے واسطے اس کے راس المال کی مقدار سے زائد نفع شرط کیا تو شرط کے موافق جائز ہے اور کام کرنے والے کے پاس دینے والے کا مال بطور مضاربت ہو گا اور اگر دینے والے کو واسطے اس کے راس المال سے زیادہ نفع شرط کیا تو شرط نہیں صحیح ہے اور کام کرنے والے کے پاس دینے والے کا مال بضاعت ہو گا اور ہر ایک کے واسطے اس کے مال کا نفع ہو گا یہ سراجیہ میں ہے اور اگر دونوں پر کام کرنے کی شرط کی گئی تو شرکت صحیح ہو گی اور اگر ایک کا راس المال قلیل اور دوسرے کا کثیر ہو اور نفع کی شرط یہ کی کہ دونوں میں مساوی ہو یا ایک کے واسطے کم اور دوسرے کے واسطے زیادہ حصہ ہو تو نفع دونوں میں موافق شرط کے ہو گا اور گھٹی ہمیشہ ہر ایک پر دونوں میں سے بقدر دونوں کے راس المال کے ہو گی یہ سراج و ہاج میں ہے اور اگر باوجود شرط عمل دونوں کے ایک نے کام کیا اور دوسرے نے بلا عذر یا بعذر کام کیا تو مثل معاوضوں کے کام کرنے کے ہو گا یہ مضمرات میں

ہے۔ اگر پورا نفع دونوں نے ایک ہی کے واسطے شرط کیا تو یہ نہیں جائز ہے یہ نہر الفائق میں ہے۔ دو شخصوں نے شرکت کی پس ایک ہزار درہم اور دوسرا ہزار درہم لایا اور یہ شرط قرار دی کہ نفع و گھٹی دونوں میں نصفا نصف ہو تو عقد جائز ہے اور شرط مذکور گھٹی کے حق میں باطل ہے پس اگر دونوں نے کام کیا اور نفع اٹھایا تو دونوں میں موافق شرط کے نصفا نصف ہو گا اور اگر گھٹی اٹھائی تو گھٹی دونوں میں سے ہر ایک پر بقدر راس المال کے ہو گی یعنی دو حصہ دو ہزار والے پر اور ایک حصہ ایک ہزار والے پر ہو گی یہ محیط سرخی میں ہے اور شرکت عنان میں جائز ہے کہ ہر ایک اپنے کل مال میں سے تھوڑے مال پر قرار دے اور تھوڑے پر نہ قرار دے یہ عطابیہ میں ہے اور اگر مال شرکت یا دونوں میں سے ایک مال قبل اس کے کہ دونوں اس سے خرید کریں تلف ہو گیا تو شرکت باطل ہو جائے گی یہ ہدایہ میں ہے اور ہر دو مال میں سے جو مال قبل خرید واقع ہونے کے تلف ہوا وہ اپنے مالک کا مال گیا خواہ مالک کے ہاتھ میں تلف ہوا ہو یا دوسرے کے قبضہ میں سے ضائع ہو گیا یہ محیط میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی ایک صورت جس میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اُس پر ضمان نہ ہوگی ☆

اگر دونوں میں سے ہر ایک ہزار درہم لایا اور عقد شرکت عنان قرار دے کر دونوں مالوں کو خلط کر دیا پھر اس مال مخلوط میں سے قبل خرید کے تلف ہوا تو جس قدر تلف ہوا ہے دونوں کا مال گیا اور جو باقی رہا ہے وہ دونوں میں مشترک ہو گا لیکن اگر تلف شدہ میں سے یا باقی میں سے کچھ پہچانا جائے کہ وہ ان دونوں میں سے خاص اس کا ہے تو تلف شدہ میں سے یہ پہچانا ہوا اسی کا مال گیا اور باقی میں پہچانا ہوا اُسی کا ہو گا یہ مبسوط میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے اپنے مال سے خریدا اور دوسرے کا مال تلف ہو گیا تو جو کچھ خریدا ہے وہ دونوں میں دونوں کی باہمی شرط کے موافق مشترک ہو گا یہ جو ہرہ نیرہ میں ہے اگر چہ دونوں نے وقت عقد کے وکالت

کی کہ ہر ایک دوسرے کی طرف سے وکیل ہے تصریح نہ کی ہو یہ مضمرات میں ہے پھر جس نے خریدا ہے وہ دوسرے سے اس خریدی چیز کی ثمن سے جس قدر حصہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (Page 41) **Kitab al-Shirka (The Book of Partnership)**

...falls upon him, he shall take it back from him; this option is mentioned in *Sharh al-Mukhtar*. Furthermore, it should be clarified that regarding the partnership between the two in this purchased item, it is considered 'Shirkat al-Aqd' (contractual partnership) according to Imam Muhammad (RA). Therefore, each of the two will have the authority to manage/dispose of it; this is mentioned in *Nahr al-Faiq* and is the correct view, as stated in *Muhit al-Sarakhsi*. This applies when the capital of one partner is lost after he purchased something from his own funds, and if the capital was lost before any purchase occurred, then the other partner purchased something from his own funds, the following will be considered: if they had explicitly stated power of attorney (*Wakalat*) in the partnership contract, the purchased item will be jointly owned under the rule of individual agency, and the buyer will recover half of the price from the partner. However, if only the partnership contract was stated without specifying agency, the purchased item will belong solely to the buyer; this is in *Tabyin*. It is mentioned in *al-Nawadir* that if Zaid gave Amr two thousand Dirhams to trade with them, on the condition that any profit belongs to the worker and any loss is also borne by him, and these Dirhams are lost before any purchase, Amr shall be liable for them. But if Zaid told him, "Trade with these on the condition that the profit is shared between us and the loss is also upon us both," and the Dirhams are lost before he can begin the work, then according to Imam Muhammad (RA), Amr will be liable for half of the said amount, whereas according to Imam Abu Yusuf (RA), he will bear no liability. If Amr purchased something but had not yet paid for it when the money was lost, then Zaid will be liable for half the amount and Amr (1) for the other half; this is in *al-Muhit*.

If the capital (*Ras al-Mal*) of one partner is in Dirhams and the other's is in Dinars, and the value of those Dinars is equal to those Dirhams, then the one with Dirhams purchased a male slave and the one with Dinars purchased a female slave, and both were paid for in two separate transactions (*safqas*), if both slaves die while in their possession, each partner shall recover half of their original capital from the other. However, if both bought the items in a single transaction and the rest of the circumstances are the same, neither can claim anything back from the partner; this is in *al-Zahiriyya*. If they bought one commodity for Dirhams and later another for Dinars, earning a profit on one and suffering a loss on the other, each one's profit or loss in the purchased items will be in proportion to their ownership on the day of

purchase; this is the correct view found in *Muhit al-Sarakhsi* and *al-Mabsut*. If they formed a partnership with goods (*'Uruz*) or measurable items (*Kili*) and then bought something, each one's share in the purchased item will be proportional to the value of their contributed goods. If they decide to sell the item and divide the price: if the partnership was formed with non-fungible items, the value considered will be that of the day of purchase. If the items were fungible (measurable, weighable, or countable items of similar nature), it is mentioned in the *Asl* that the value on the day they intend to divide it will be considered (2). However, in *al-Imla*, it is stated that the value on the day of purchase will be considered, and Quduri remarked that this is the correct view; this is in *al-Zahiriyya*. In *Shirkat al-Inan* (limited partnership), each partner has the authority to sell for cash or on credit. Similarly, according to Imam al-Azam (RA), he has the choice to sell for its equivalent price (*Thaman*) or even for something of low value; this is in *Siraj al-Wahhaj*.

Every partner in an *Inan* partnership has the authority to grant a discount or accept one, and to lease the property; this is in *al-Tahdhib*. However, he does not have the authority to enter into a partnership with a third party unless it was explicitly stipulated in the *Inan* contract that each could act according to their own judgement —

---

1. Not together, but separately. 2. Fungible items like eggs and walnuts, etc. (1) i.e., for the seller. (2) Even if it is not in their possession.

उस पर पड़ता है, उससे वापस लेगा। यह इख्तियार 'शरह मुख्तार' में है। फिर स्पष्ट हो कि इस खरीदी हुई चीज़ में जो दोनों की साझेदारी बयान की गई, यह इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक 'शिरकत-ए-अक़्द' (अनुबंध साझेदारी) होगी। इसलिए दोनों में से हर एक को इसमें व्यवहार (تصرف) करने का अधिकार होगा। यह 'नहर-उल-फ़ाइक़' में है और यही सही है। यह 'मुहीते सरख़्सी' में है। यह उस समय है जब एक साझीदार के अपने माल से खरीदने के बाद दूसरे का माल नष्ट हो गया। और खरीद होने से पहले एक का माल नष्ट हुआ, फिर दूसरे ने अपने माल से खरीद की, तो देखा जाएगा कि अगर दोनों ने शिरकत के अनुबंध में 'वकालत' (एजेंसी) को स्पष्ट कर दिया हो, तो खरीदी हुई चीज़ 'वकालत-ए-मुफ़रदा' के हुक्म से दोनों में साझी होगी और खरीदार दूसरे से उसके हिस्से की कीमत वापस लेगा। और अगर केवल शिरकत का अनुबंध ही बयान किया हो और शिरकत के अनुबंध में वकालत को स्पष्ट न किया हो, तो खरीदी हुई चीज़ केवल खरीदार की होगी। यह 'तबीन' में है। 'नवादिरात' में उल्लेख है कि ज़ैद ने अम्र को दो हज़ार दिरहम इस शर्त पर दिए कि उनसे व्यापार करे, इस शर्त के साथ कि लाभ काम करने वाले का होगा और हानि भी उसी पर होगी। फिर ये दिरहम खरीदने से पहले नष्ट हो गए, तो अम्र उसका ज़िम्मेदार (ضامن) होगा। और अगर ज़ैद ने उससे कहा कि इनसे काम कर इस शर्त पर कि लाभ हम दोनों में होगा और हानि भी हम दोनों पर होगी, फिर इससे पहले कि वह उन दिरहमों से काम करे, ये दिरहम नष्ट हो गए, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक अम्र उक्त माल के आधे का ज़िम्मेदार होगा और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक उस पर कोई ज़िम्मेदारी (ضمان) नहीं होगी। और अगर अम्र ने उससे कुछ खरीदा लेकिन अभी भुगतान नहीं किया था कि यह माल नष्ट हो गया, तो ज़ैद पर आधे माल की और अम्र पर (1) दूसरे आधे माल की ज़िम्मेदारी होगी। यह 'मुहीत' में है।

अगर दोनों में से एक की मूल पूँजी (रास-उल-माल) दिरहम और दूसरे की दीनार हो और उन दीनारों की कीमत उन दिरहमों के बराबर हो, फिर दिरहम वाले ने दिरहमों के बदले एक गुलाम खरीदा और दीनार वाले ने दीनारों के बदले एक दासी (बांदी) खरीदी और दोनों का भुगतान कर दिया गया, और यह खरीद दो अलग-अलग सौदों (صفقہ) में हुई, फिर गुलाम और दासी उन दोनों के कब्ज़े में नष्ट हो गए, तो दोनों में से हर एक अपने साझीदार से अपनी आधी मूल पूँजी वापस लेगा। और अगर दोनों ने दोनों बिकी हुई चीज़ों (مبیع) को एक ही सौदे में खरीदा और बाकी मामला वैसा ही रहे, तो दोनों में से कोई अपने दूसरे साझीदार से कुछ वापस नहीं ले सकता। यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर दोनों ने

दिरहमों के बदले एक सामान (मताअ) खरीदा, फिर उसके बाद दीनारों से एक सामान खरीदा, फिर दोनों ने एक में लाभ कमाया और दूसरे में हानि उठाई, तो खरीदी हुई चीज़ में खरीद के दिन जिस अनुपात में दोनों की मिल्कियत थी, उसी अनुपात में लाभ या हानि हर एक के हिस्से में होगी; यही सही है। यह 'मुहीते सरख़्सी' और 'मब्सूत' में है। अगर दोनों ने सामान (उरूज़) या नाप-तोल वाली चीज़ से साझेदारी की, फिर उससे कोई चीज़ खरीदी, तो खरीदी हुई चीज़ में से हर एक का हिस्सा उसकी संपत्ति की कीमत के अनुसार होगा। फिर अगर दोनों ने खरीदी हुई चीज़ को बेचकर कीमत आपस में बाँटना चाहा, तो अगर साझेदारी ऐसी चीज़ से हुई जो 'मिस्ली' (समान प्रतिस्थापन वाली) नहीं है, तो उसकी वह कीमत मान्य होगी जो खरीद के दिन थी। और अगर उसके लिए 'मिस्ल' उपलब्ध हो, यानी नापने वाली या तौलने वाली या गिनती वाली निकटवर्ती चीज़, तो 'अस्ल' में उल्लेख है कि उसकी वह कीमत मान्य होगी जो बँटवारे का इरादा करने के दिन उसकी कीमत है (2) और 'इम्ला' में उल्लेख है कि खरीद के दिन की कीमत मान्य होगी, और.क़ुद्दूरी ने कहा कि यही सही है। यह 'ज़हीरिया' में है। शिरकत-ए-अनान (सीमित साझेदारी) के दोनों साझीदारों में से हर एक को अधिकार है कि चाहे नकद बेचे या उधार बेचे। इसी तरह इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक उसे अधिकार है कि चाहे ऐसी चीज़ के बदले बेचे जो कीमत (थमन) हो या मामूली (खसीस) चीज़ के बदले बेचे। यह 'सिराजुल वहाज' में है।

हर शिरकत-ए-अنان के साझीदार को अधिकार है कि डिस्काउंट (उतराई) दिलाए या डिस्काउंट स्वीकार करे, और चाहे किराए पर दे। यह 'तहज़ीब' में है। और उसे यह अधिकार नहीं है कि किसी दूसरे अजनबी के साथ साझेदारी कर ले, बशर्ते कि अनान के अनुबंध में स्पष्ट रूप से यह शर्त न लगा ली गई हो कि दोनों में से हर एक اپنی رائے سے (अपनी राय से स्वतंत्र है)...

---

1. एक साथ नहीं, अलग-अलग। 2. मिस्ली जैसे अंडे और अखरोट आदि। (1) यानी विक्रेता के लिए। (2) चाहे वह उनके कब्ज़े में न हो।

اُس پر پڑتا ہے اُس سے واپس لے گا یہ اختیار شرح مختار میں ہے۔ پھر واضح ہو کہ اس خریدی ہوئی چیز میں جو دونوں کی شرکت بیان کی گئی یہ امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک شرکت عقد ہوگی پس دونوں میں سے ہر ایک کو اس میں تصرف کرنے کا اختیار ہوگا یہ نہر الفائق میں ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ یہ اس وقت ہے کہ ایک شریک کے اپنے مال سے خریدنے کے بعد دوسرے کا مال تلف ہو گیا اور قبل خرید واقع ہونے کے ایک مال تلف ہوا پھر دوسرے نے اپنے مال سے خرید کیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر دونوں نے عقد شرکت میں وکالت کی تصریح کر دی ہو تو خریدی چیز دونوں میں بحکم وکالت مفردہ مشترک ہوگی اور خرید ہونے والا دوسرے سے اُس کا حصہ ثمن واپس لے گا اور اگر فقط عقد شرکت ہی بیان کیا ہوا اور عقد شرکت میں وکالت کی تصریح نہ کی ہو تو خریدی چیز فقط مشتری کی ہوگی یہ تبیین میں ہے نوادر میں مذکور ہے کہ زید نے عمر کو دو ہزار درہم اس شرط پر دیے کہ اُن سے کار تجارت کرے بدین شرط کہ نفع کام کرنے والے کا اور گھٹی بھی اُسی پر ہوگی پھر یہ درہم قبل خرید واقع ہونے کے تلف ہو گئے تو عمر و اُس کا ضامن ہوگا اور اگر زید نے اُس سے کہا کہ ان سے کام کر بدین شرط کہ نفع ہم دونوں میں اور گھٹی ہم دونوں پر ہوگی پھر قبل اس کے کہ وہ ان درہموں سے کام کرے یہ درہم تلف ہو گئے تو امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک عمرو نصف مالِ مذکور کا ضامن ہوگا اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اُس پر ضمان نہ ہوگی۔ اور اگر عمرو نے اُس سے کچھ خریدا مگر ہنوز ادا نہ کیا تھا کہ یہ مال تلف ہو گیا تو زید پر نصف مال کی ضمان اور عمرو پر (۱) نصف مالِ دیگر کی ضمان ہو گی یہ محیط میں ہے۔

اگر دونوں میں سے ایک کا راس المال درہم اور دوسرے کا راس المال دینار ہوں اور ان دیناروں کی قیمت ان درہموں کے برابر ہے پھر درہموں والے نے درہموں کے عوض ایک غلام خریدا اور دیناروں والے نے دیناروں کے عوض کوئی باندی خریدی اور ہر دو مال ادا کر دیے گئے اور یہ خرید دو صفقوں (الگ الگ) میں واقع ہوئی پھر غلام و باندی ان دونوں کے قبضہ میں تلف ہو گئے تو دونوں میں سے ہر ایک اپنے شریک سے اپنا نصف راس المال واپس لے گا اور اگر دونوں نے دونوں مبیع کو ایک ہی صفقہ میں خریدا اور باقی مسئلہ بحالہ ہے تو دونوں میں سے کوئی اپنے شریک دیگر سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر دونوں نے درہموں کے عوض ایک متاع خریدی پھر اُس کے بعد دیناروں سے ایک متاع خریدی پھر دونوں نے ایک میں نفع کمایا اور دوسرے میں گھٹی کھائی تو خریدی چیز میں خرید کرنے کے روز جس قدر دونوں میں سے ہر ایک کی ملک تھی اسی قدر اُس کا نفع یا گھٹی ہر ایک کے حق میں ہو گی اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی و مبسوط میں ہے۔ اگر دونوں نے عروض یا کیلی چیز سے شرکت کی پھر اُس سے کوئی چیز خریدی تو خریدی چیز میں سے ہر ایک کے واسطے بقدر قیمت اس کی متاع کے ہوگی پھر اگر دونوں نے خریدی چیز کو فروخت کر کے ثمن باہم تقسیم کر لینا چاہا پس اگر شرکت ایسی چیز سے واقع ہوئی جو مثلی نہیں ہے تو اس کی وہ قیمت معتبر ہوگی جو خرید کے روز تھی اور اگر اُس کے واسطے مثل ہو یعنی کیلی یا وزنی یا عددی متقارب ہو تو اصل میں مذکور ہے کہ اس کی وہ قیمت معتبر ہوگی جو تقسیم کا قصد کرنے کے روز اُس کی قیمت ہے (۲) اور املاء میں مذکور ہے کہ خرید کے روز کی قیمت معتبر ہوگی اور قدوری نے فرمایا کہ یہی صحیح ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور دونوں شریک عنان میں سے ہر ایک کو اختیار ہے چاہے نقد بیچے یا اُدھار بیچے اور اسی طرح امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اُس کو اختیار ہے کہ

چاہے ایسی چیز کے عوض فروخت کرے جو ثمن کیا ہو اور خسیس کے عوض فروخت کرے یہ سراج و ہاج میں ہے۔

ہر شریک عنان کو اختیار ہے کہ اُترائی کرا دے یا اُترائی قبول کرے اور چاہے اجارہ پر دے یہ تہذیب میں ہے اور یہ نہیں اختیار ہے کہ دوسرے اجنبی سے شرکت کرلے بشرطیکہ عنان میں صریح یہ شرط نہیں کر لی تھی کہ دونوں میں سے ہر ایک اپنی رائے سے—

۱۔ ایک ساتھ نہ جدا جدا۔ ۲۔ مثلی انڈے واخروٹ وغیرہ ۱۲۔ (۱) یعنی بائع کے واسطے ۱۲۔ (۲) اگر چہ ان کے قبضہ میں نہیں ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 37 Book of Partnership (Kitab al-Shirkah)

...should act, and this is correct; this is mentioned in *Az-Zakhira*. If one of the two [partners] enters into a *Shirkat al-Inan* (limited partnership) with someone, then half of what the third partner purchases shall belong to the buyer, and the remaining half shall be shared between the two original partners. Whatever is purchased by the partner who did not enter into a partnership with the third party shall be shared equally only between him and his partner, and the third partner shall receive nothing from it; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. It is narrated from Imam al-A'zam (RA) that if one of the two *Inan* partners enters into a *Shirkat al-Mufawada* (universal partnership) with a third party in the presence of his partner, the *Mufawada* shall be valid, and his partnership with the first partner shall become void. However, if he enters into a *Mufawada* with a third party without the [original partner's] presence (i.e., in a state of enmity), the *Mufawada* shall not be valid. This is in *Al-Zahiriya*. Neither partner has the right to enter into a contract of manumission (*mukatab*) for a partnership slave, and this is without dispute (i.e., by consensus), as mentioned in *Al-Muhit*. Nor can he free a partnership slave for a consideration, whether the partnership contract stipulated that he may act according to his own judgment or not. Furthermore, he does not have the right to marry off a male slave of the commercial partnership, and this is by consensus (*ijma*). Similarly, he cannot marry off a female slave of the commercial partnership; this is the view of Imam al-A'zam (RA) and Imam Muhammad (RA), and it is mentioned in *Al-Bada'i*. If one of them acknowledges regarding a commercial female slave in his possession that she is the property of a certain individual, his acknowledgement shall not be valid regarding his partner's share, even if he was permitted by the other to act according to his own judgment; this is in *Fatawa Qazi Khan*. Neither person can pledge (*rahn*) any partnership property in exchange for a personal debt without the partner's permission; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If one pledges a partnership item for a debt owed by both, it is not permissible, and he shall be a guarantor (liable) for the pledged property, as per *Fatawa Qazi Khan*. However, if the contract that necessitated the debt is the same or the partner had given him permission to do so, then this rule does not apply; this is in *Siraj al-Wahhaj*.

Similarly, if a pledge is taken from a debtor in exchange for a partnership debt, it is not valid regarding the partner's share unless the cause of the debt was through his own contract or the executor of the contract gave him permission. Furthermore, if the pledged property is lost while in his possession and its value and the debt are

equal, then the pledgee's portion, i.e., half of the debt, is extinguished. The other partner then has the choice: either to collect his share, i.e., half of the debt, from the debtor—in which case the debtor will recover half the value of the pledge from the pledgee—or to take his share from what the partner has already collected. This is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If an *Inan* partner acknowledges giving or taking a pledge, then if he was the actual executor of the contract (i.e., the contract through which the debt became due for which the pledge was given or taken), the acknowledgement shall be valid. If he was not the executor of the contract, the acknowledgement shall not be valid; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If one of the two *Inan* partners acknowledges giving or taking a pledge after the termination of the partnership, and his partner denies it, his acknowledgement shall not be valid; this is in *Al-Muhit*. If one of the two partners borrows goods for trade, both shall be liable; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*, *Al-Bada'i*, and *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If partnership between two persons is formed by mixing capital (Khalt al-Maal) ☆

It is written in *Sharh al-Quduri* that if each partner says to the other, "Act in this according to your own judgment," then it shall be permissible for each of them to give and take pledges, to mix his own wealth with the other's wealth by way of partnership, and other such matters that occur in trade.

---

1. That is, in the distribution of proceeds, each shall be given a share based on the value of their partnership capital. Thus, on which day's value of his property should be considered reliable? 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 37 किताब-उश-शिर्कह (साझेदारी की पुस्तक)

...कार्य करे और यही सही है, यह जखीरा में है। और यदि दोनों में से एक ने किसी के साथ शिर्कत-ए-इनान (सीमित साझेदारी) कर ली, तो जो तीसरे साथी ने खरीदा है, उसमें से आधा खरीदार का होगा और शेष आधा पहले के दोनों भागीदारों के बीच साझा होगा। और जो उसके उस साथी ने खरीदा जिसने तीसरे के साथ साझेदारी नहीं की थी, वह केवल उसके और उसके साथी के बीच बराबर साझा होगा और तीसरे भागीदार को उसमें से कुछ नहीं मिलेगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और इमाम आज़म (रह.) से रिवायत है कि प्रत्येक दो इनान भागीदारों में से यदि एक ने किसी तीसरे व्यक्ति के साथ अपने साथी की उपस्थिति में शिर्कत-ए-मुफ़ावज़ह (पूर्ण साझेदारी) कर ली, तो मुफ़ावज़ह सही होगा और पहले के साथ उसकी साझेदारी शून्य हो जाएगी। और यदि बिना उपस्थिति (यानी शत्रुता में) तीसरे के साथ मुफ़ावज़ह कर लिया, तो मुफ़ावज़ह सही नहीं होगा। यह ज़हीरियह में है। और दोनों में से किसी को भी यह अधिकार नहीं है कि साझेदारी के गुलाम को 'मुकातब' (मुक्ति अनुबंध) कर दे, और यह निर्विवाद (यानी सर्वसम्मति से) है, जैसा कि अल-मुहीत में है। और न ही साझेदारी के गुलाम को माल के बदले स्वतंत्र कर सकता है, चाहे साझेदारी के अनुबंध में यह शर्त तय की गई हो कि वह अपनी राय से कार्य करे या न की गई हो। और यह भी अधिकार नहीं है कि व्यापारिक साझेदारी के गुलाम का निकाह कर दे और यह सर्वसम्मति (इज्मा) से है। इसी प्रकार व्यापारिक दासी का भी निकाह नहीं कर सकता, यह इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) का कथन है, यह बदाए में है। और यदि दोनों में से एक ने एक व्यापारिक दासी के संबंध में जो उसके कब्जे में है, यह स्वीकार किया कि यह अमुक की संपत्ति है, तो उसका यह इकरार उसके साथी के हिस्से में मान्य नहीं होगा, चाहे दूसरे की ओर से उसे अपनी राय से कार्य करने की अनुमति हो, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और दोनों में से कोई भी व्यक्ति साझेदारी की कोई वस्तु उस ऋण के बदले जो उस पर है, गिरवी (रहन) नहीं रख सकता बिना अपने साथी की अनुमति के, यह मुहीत-ए-सरखसी में है। और यदि एक ने ऐसे ऋण के बदले जो दोनों पर है, व्यापारिक साझेदारी की कोई वस्तु गिरवी रखी, तो यह जायज़ नहीं है और वह गिरवी माल का ज़मानती (उत्तरदायी) होगा, जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है, लेकिन यदि ऋण का अनुबंध स्वयं यही हो या साथी ने उसे ऐसा करने की अनुमति दे दी हो, तो यह नियम नहीं है, यह सिराज वहाज में है।

इसी तरह यदि साझेदारी के ऋण के बदले कर्जदार से गिरवी (रहन) लिया, तो साथी के हिस्से के संबंध में यह जायज़ नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब ऋण का कारण स्वयं उसका अनुबंध हो या

अनुबंध के प्रभारी ने उसे अनुमति दे दी हो। फिर यदि गिरवी रखा गया माल उसके पास नष्ट हो गया और उसकी कीमत और ऋण दोनों बराबर हैं, तो गिरवी रखने वाले का हिस्सा यानी आधा ऋण समाप्त हो गया और दूसरे साथी को विकल्प है कि चाहे तो कर्जदार से अपना हिस्सा यानी आधा ऋण ले ले, अतः उक्त कर्जदार गिरवी रखने वाले से गिरवी की आधी कीमत ले लेगा, और चाहे तो साथी ने जो कुछ वसूल किया है उसमें से अपना हिस्सा ले ले, यह मुहीत-ए-सरखसी में है। और यदि इनान भागीदार ने गिरवी देने या लेने का इकरार (स्वीकृति) किया, तो यदि वह स्वयं अनुबंध का प्रभारी था, यानी जिस अनुबंध के कारण ऋण अनिवार्य हुआ जिसके बदले गिरवी दी या ली गई है, तो इकरार मान्य होगा, और यदि वह स्वयं अनुबंध का प्रभारी नहीं था, तो इकरार मान्य नहीं होगा, यह सिराज वहाज में है। और यदि दोनों इनान भागीदारों में से एक ने साझेदारी के अंत (तनाक़ुज़) के बाद गिरवी देने या लेने का इकरार किया, और यदि उसके साथी ने उसे झुठलाया, तो उसका इकरार सही नहीं होगा, यह मुहीत में है। और यदि दोनों भागीदारों में से एक ने व्यापार के लिए माल उधार लिया, तो यह दोनों के ज़िम्मे अनिवार्य होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, बदाए और मुहीत-ए-सरखसी में है।

यदि दो व्यक्तियों के बीच माल मिलाने के तरीके से साझेदारी हुई हो ☆

शरह-ए-क़ुदूरी में लिखा है कि यदि प्रत्येक ने अपने साथी से कह दिया कि "तू इसमें अपनी राय से कार्य कर", तो दोनों में से प्रत्येक के लिए यह उचित होगा कि गिरवी देना और लेना, और दूसरे के माल के साथ अपना माल साझेदारी के तरीके से मिला देना, आदि वे कार्य जो व्यापार में होते हैं।

---

1. अर्थात मूल्य के वितरण में, प्रत्येक को उसकी साझेदारी की पूंजी के मूल्य के अनुपात में हिस्सा बांट दिया जाएगा। अतः प्रश्न यह है कि उसकी वस्तु की कीमत किस दिन की मानी जाएगी? 12।

عمل کرے اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے کسی سے شرکت عنان کر لی تو جو شریک سوم نے خریدا اُس میں سے نصف مشتری کا ہو گا اور باقی نصف ہر دو شریک اوّل کے درمیان مشترک ہو گا اور جو اُس کے اس شریک نے خریدا جس نے تیسرے سے شرکت عنان نہیں کی تھی وہ فقط اس کے اور اس کے شریک کے درمیان مشترک مساوی ہو گا اور شریک ثالث کو اس میں سے کچھ نہ ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ ہر دو شریک عنان میں سے اگر ایک نے کسی ثالث کے ساتھ اپنے شریک کی حضوری میں شرکت مفاوضہ کر لی تو مفاوضہ صحیح ہو گی اور اوّل کے ساتھ اُس کی شرکت باطل ہو جائے گی اور اگر بغیر حضوری (یعنی دشمنی میں) ثالث سے مفاوضہ کر لی تو مفاوضہ صحیح نہ ہو گی۔ یہ ظہیریہ میں ہے اور دونوں میں سے کسی کو یہ اختیار نہیں ہے کہ شرکت کے غلام کو مکاتب کر دے اور یہ بلا خلاف ہے (یعنی بالاتفاق ہے) کذا فی المحیط اور نہ غلامِ شرکت کو مال پر آزاد کر سکتا ہے خواہ عقدِ شرکت میں یہ شرط قرار پائی ہو کہ اپنی رائے سے عمل کرے یا نہ قرار پائی ہو اور نیز یہ اختیار نہیں ہے کہ تجارتی شرکت کے غلام کا نکاح کر دے اور یہ بالاجماع ہے اور اسی طرح تجارتی لونڈی کا بھی نکاح نہیں کر سکتا ہے امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ و امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کا قول ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے ایک تجارتی لونڈی کی نسبت جو اس کے قبضے میں ہے اقرار کیا کہ یہ فلاں کی ملک ہے تو اُس کا اقرار اُس کے شریک کے حصہ میں درست نہ ہو گا اگر چہ دوسرے کی طرف سے اُس کو اجازت ہو کہ اپنی رائے سے عمل کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور دونوں میں سے کوئی شخص شرکت کی کوئی چیز بعوض اس قرضہ کے جو اس پر آتا ہے رہن نہیں کر سکتا ہے

بلا شریک کی اجازت سے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر ایک نے ایسے قرضہ کے عوض جو دونوں پر آتا ہے تجارتی شرکت کی کوئی چیز رہن کی تو جائز نہیں ہے اور مالِ مرہون کا ضامن ہو گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان لیکن اگر موجبِ قرضہ کا عقدِ یہی ہو یا شریک نے اس کو ایسا کرنے کی اجازت دے دی ہو تو یہ حکم نہیں ہے یہ سراج وہاج میں ہے۔

اسی طرح اگر قرضہِ شرکت کے عوض قرض دار سے رہن لیا تو حصہ شریک کے حق میں نہیں جائز ہے الّا اس صورت میں کہ موجبِ قرضہ اُسی کے عقد سے ہو یا متولی عقد نے اس کو اجازت دے دی ہو۔ پھر اگر مالِ مرہون اُس کے پاس تلف ہو گیا اور اُس کی قیمت اور قرضہ دونوں مساوی ہیں تو حصہ مرتہن یعنی نصف قرضہ ساقط ہو گیا اور دوسرے شریک کو اختیار ہے چاہے قرض دار سے اپنا حصہ یعنی نصف قرضہ لے لے پس قرض دار مذکور مرتہن سے رہن کی نصف قیمت لے لے گا اور چاہے شریک سے جو اُس نے وصول پایا ہے اس میں سے اپنا حصہ لے لے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر شریک عنان نے رہن دینے یا لینے کا اقرار کیا پس اگر وہ بذاتِ خود متولی عقد ہوا ہو یعنی جس عقد کی وجہ سے قرضہ واجب ہوا کہ جس کے عوض رہن دیا یا لیا ہے تو اقرار جائز ہو گا اور اگر خود متولی عقد نہیں ہوا تھا تو اقرار جائز نہ ہو گا یہ سراج وہاج میں ہے اور اگر ہر دو میں سے ایک شریکِ عنان نے بعد تناقض شرکت کے رہن دینے یا لینے کا اقرار کیا پس اگر اس کے شریک نے تکذیب کی تو اُس کا اقرار صحیح نہ ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر ہر دو شریک میں سے ایک نے تجارت کے واسطے مال قرض کیا تو دونوں کے ذمہ لازم ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان و بدائع و محیط سرخسی میں ہے۔

اگر دو شخصوں میں شرکت بطریق خلطِ مال کے ہو گئی ہو ☆

شرح قدوری میں لکھا ہے کہ اگر ہر ایک نے اپنے شریک سے کہہ دیا کہ تو اس میں اپنی رائے سے کام کر تو دونوں میں سے ہر ایک کو روا ہو گا کہ رہن دینا و لینا اور دوسرے کے مال سے اپنا مال بطریق شرکت ملا دینا وغیرہ جو امور کہ تجارت میں واقع ہوتے ہیں

۱۔ یعنی تقسیم ثمن میں ہر ایک اپنے مالِ شرکت کی قیمت کے حساب سے شریک کر کے حصہ بانٹ دیا جائے گا پس قیمت اس کی چیز کی کس روز کی شمار و معتبر ہو گی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 38 | Book of Partnership (Kitab al-Shirkat)

...put into practice, and giving gifts and loans, and matters involving the destruction or loss of property and giving it into another's possession without compensation—such actions cannot be performed unless the partner has explicitly given permission and stated it clearly. Furthermore, it is stated in the same context that if a partner has not told another to "act according to your own judgment," then he shall not have the authority to mingle the partnership property with his own personal property; this is mentioned in *Al-Dhakhirah*. An *'Inan* partner, a person taking goods for trade (*Bada'at*), a depository (*Wadi'at*), and a *Mudarib* (investment manager) all have the right to travel with the property. This is the correct legal opinion (*madhhab*) of Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), as stated in *Al-Khulasah*. If a partnership is formed between two people by mixing assets (*Khalat-al-mal*), neither of them has the right to travel without the partner's permission. If one travels with the property and it is lost, he shall be liable (*dhamin*) if the amount was such that it required transport and expenses. If it did not require transport and expenses, he shall not be liable; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

If one of the two travels with the property and the situation is such that his partner permitted him to travel with it, or told him to "act according to your own judgment," or in the case of an absolute partnership (*shirkat-e-mutlaqa*) according to the correct narration of the views of Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), he shall have the authority to spend from the capital (*Raas-ul-mal*) for his food, travel rent, and necessary expenses. Hasan bin Ziyad narrated this same view from Imam Azam, and Imam Muhammad stated that this is based on *Istihsan* (juristic preference); this is mentioned in *Al-Bada'i*. If a profit is made, the aforementioned expenses shall be deducted from the profit. If no profit is made, the expenses shall come out of the capital; this is stated in *Khazanat al-Muftiyyin*. If he travels to a place so close that he could have returned home to spend the night, his expenses shall not be counted against the partnership property; this is in *Al-Tahdhib*.

Section (3) ۞ Regarding the Disposal of Partnership Property in *Sharikat al-'Inan*, the Contract of the Other Partner, Obligations Arising Therefrom, and Related Matters

Each of the two *'Inan* partners is permitted to appoint an agent (*wakil*) for buying, selling, or leasing, and the other partner has the right to dismiss that agent. However, if one partner appoints an agent specifically to demand and collect

payments from those to whom goods were sold on credit, the other partner does not have the right to dismiss such an agent; this is mentioned in *Al-Zahiriyyah*.

A Case Regarding the Cancellation (*Iqala*) of a Sale The contracting party (*'aqid*) among the two has the right to take possession of the goods purchased or to appoint an agent to collect the price of goods sold; this is in *Al-Bada'i*. In all other disposals and actions, each *'Inan* partner is like a *Mufawada* partner, meaning that whatever actions one of the two *Mufawada* partners can perform, each *'Inan* partner can also perform; this is in *Al-Muhit*. However, it should be clear that if one partner was authorized to perform a certain act, but the other partner prohibited him from doing so and he performed it anyway, he shall be liable (*dhamin*) for the partner's share. For this reason, if a partner forbade him from going beyond Damietta (a city name) and said, "Go only as far as Damietta," and he crossed Damietta with the property and the property was lost, he shall be liable for the partner's share. Similarly, if permission was given to a partner to sell on credit...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 | 38 | किताब अल-शिरकत (साझेदारी की किताब)

...अमल में लाए और हिबा (उपहार) व कर्ज़ देना और जो मामले कि माल का इतलाफ़ (नष्ट और बर्बाद करना) और बिना मुआवज़े के दूसरे के मालिकाना हक़ में दे देना होते हैं, तो ऐसे काम नहीं कर सकता है सिवाय उस स्थिति में कि साझेदार ने स्पष्ट रूप से उसे अनुमति दी हो और साफ़ कह दिया हो। और साथ ही इसी स्थान पर फ़रमाया कि अगर साझेदार ने उससे यह न कहा हो कि 'अपनी राय से काम कर' तो उसको यह अधिकार न होगा कि साझेदारी के माल को अपने निजी माल में मिलाए, यह 'ज़खीरा' में है। और शरीक-ए-इनान (साझेदार), बज़ाअत लेने वाले, जिसके पास अमानत (वदीअत) हो और मुज़ारिब (निवेश प्रबंधक), इन सब को अधिकार है कि माल के साथ सफ़र करें और यही इमाम आज़म रहमतुल्लाह अलैहि और इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि का सही मत (मज़हब) है, यह 'खुलासा' में है। और अगर दो व्यक्तियों में साझेदारी माल मिलाने (खल्त-ए-माल) के तरीके से हुई हो, यानी दोनों ने माल को मिला दिया हो, तो उन दोनों में से किसी को यह अधिकार न होगा कि बिना साझेदार की अनुमति के सफ़र करे। फिर अगर उसने उस माल को लेकर सफ़र किया और वह नष्ट हो गया, तो अगर माल इतना हो जिसके लिए ढुलाई और ख़र्चे की ज़रूरत हो तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, और अगर उसके लिए ढुलाई और ख़र्चे की ज़रूरत न हो तो ज़िम्मेदार न होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

अगर दोनों में से एक ने माल के साथ सफ़र किया और स्थिति यह है कि उसके साझेदार ने माल लेकर सफ़र करने की अनुमति दी हो या कह दिया हो कि 'अपनी राय से काम करे' या सामान्य साझेदारी (शिरकत-ए-मुतलक़ा) की स्थिति में इमाम आज़म और इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि के सही रिवायत के अनुसार कहे गए कथन के मुताबिक हो, तो उसे अधिकार होगा कि कुल माल (रास-उल-माल) में से अपने भोजन, किराए और ज़रूरी ख़र्चे में ख़र्च करे। हसन बिन ज़ियाद ने इमाम आज़म रहमतुल्लाह अलैहि से यही रिवायत की है और इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया कि यह इस्तेहसान (सराहनीय/बेहतर) है, यह 'बदाइ' में है। फिर अगर उसने मुनाफ़ा कमाया तो उक्त ख़र्चा मुनाफ़े में से गिना जाएगा और अगर मुनाफ़ा न हुआ तो ख़र्चा मूलधन (रास-उल-माल) में से होगा, यह 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तईन' में है। और अगर वह इतनी दूर गया कि वहाँ से अपने घर आकर रात गुज़ार सकता था, तो उसका ख़र्चा साझेदारी के माल से नहीं गिना जाएगा, यह 'तहज़ीब' में है।

अध्याय (3) ۞ शिरकत-ए-इनान के माल में, दूसरे साझेदार के अनुबंध (अक़्द) में, और जो साझेदार के अनुबंध से अनिवार्य हुआ उसमें हस्तक्षेप करने और उससे जुड़ी चीज़ों के बयान में

दोनों शरीक-ए-इनान में से प्रत्येक को अनुमति है कि किसी को खरीदने, बेचने या किराए पर लेने के लिए प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त करे और दूसरे को अधिकार है कि उस वकील को उसकी वकालत से हटा दे। और अगर एक ने किसी को इसलिए वकील बनाया कि जिनके हाथ उसने उधार बेचा है उनसे पैसे मांगकर वसूल कर लाए, तो दूसरे को ऐसे वकील को हटाने का अधिकार नहीं है, यह 'ज़हीरिया' में है।

बिक्री रद्द करने (इक़ाला) की एक स्थिति ۞ दोनों में से अनुबंध करने वाले (आक़िद) को यह अधिकार है कि जो वस्तु उसने खरीदी उस पर कब्ज़ा कर ले या जो बेची है उसके दाम वसूल करने के लिए किसी को वकील नियुक्त करे, यह 'बदाइ' में है। और इसके अलावा जो अन्य कार्य हैं, उनमें प्रत्येक शरीक-ए-इनान एक शरीक-ए-मुफ़ावज़त के समान है कि जो कार्य शिरकत-ए-मुफ़ावज़त के दोनों साझेदारों में से एक कर सकता है, वही प्रत्येक शरीक-ए-इनान कर सकता है, यह 'मुहीत' में है। मगर यह स्पष्ट रहे कि जो कार्य दोनों में से प्रत्येक कर सकता था, जब उसके साझेदार ने उसे उस कार्य से रोक दिया और फिर उसने वह कार्य किया, तो वह साझेदार के हिस्से का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा। इसी कारण यदि साझेदार ने उसे दमियात (शहर का नाम) से आगे बढ़ने से रोक दिया और यह कह दिया कि 'दमियात तक जा', फिर उसने माल लेकर दमियात को पार किया और माल नष्ट हो गया, तो वह साझेदार के हिस्से का ज़िम्मेदार होगा। और इसी तरह अगर साझेदार को उधार बेचने की अनुमति देने...

عمل میں لائے اور ہبہ و قرض دینا اور جو امور کہ اتلاف (تلف وضائع کرنا) مال و بلا عوض دوسرے کی ملک میں دے دینا ہوتے ہیں سو ایسے امور نہیں کرسکتا ہے الا اس صورت میں کہ شریک نے صریحاً اس کو اجازت دی اور صاف کہہ دیا ہو اور نیز اسی مقام پر فرمایا کہ اگر شریک نے اُس سے یہ نہ کہا ہو کہ اپنی رائے سے کام کر تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ مال شرکت کو اپنے خاصہ ذاتی مال میں مخلوط کرے یہ ذخیرہ میں ہے اور شریک عنان اور بضاعت لینے والے اور جس کے پاس ودیعت ہو اور مضارب ان سب کو اختیار ہے کہ مال کے ساتھ سفر کریں اور یہی امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ والامام محمد رحمۃ اللہ علیہ کا صحیح مذہب ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر دو شخصوں میں شرکت بطریق خلط مال کے ہوگئی ہو یعنی دونوں نے مال کو خلط کر دیا ہو تو وہ دونوں میں سے کسی کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ بدوں اجازت شریک کے سفر کرے پس اگر اُس نے اس مال کو لے کر سفر کیا اور وہ تلف ہو گیا پس اگر اس قدر ہو کہ اُس کے واسطے باربرداری و خرچہ ہو تو ضامن ہوگا اور اگر اس کے واسطے باربرداری و خرچہ نہ ہو تو ضامن نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر دونوں میں سے ایک نے مال کے ساتھ سفر کیا اور حال یہ ہے کہ اس کے شریک نے مال لے کر سفر کرنے کی اجازت دی ہو یا کہہ دیا ہے کہ اپنی رائے سے کام کرے یا بحالت شرکت مطلقہ ہونے کے موافق قول امام اعظم و امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے بنا بر روایت صحیح کے تو اس کو اختیار ہوگا کہ جملہ مال میں سے راس المال سے اپنے کھانے و کرایہ و ضروری خرچہ میں صرف کرے اور حسن بن زیاد نے امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ سے یہی روایت کی ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ یہ استحسان ہے یہ بدائع میں ہے۔ پھر اگر اُس نے نفع اُٹھایا تو نفقہ

مذکور نفع میں سے محسوب ہوگا اور اگر نفع نہ پایا تو نفقہ راس المال میں سے ہوگا یہ خزانہ المفتیین میں ہے اور اگر اتنی دور گیا کہ وہاں سے اپنے گھر آ کر شب گزاری کر سکتا تھا تو اس کا نفقہ مال شرکت سے محسوب نہ ہوگا یہ تہذیب میں ہے۔

فصل (۳) ۞ شریک عنان کا مال شرکت میں اور دوسرے شریک کے عقد میں اور جو شریک کے عقد سے واجب ہوا اس میں تصرف کرنے کے اور متصلات کے بیان میں

دونوں شریک عنان میں سے ہر ایک کو روا ہے کہ کسی کو خرید یا فروخت یا اجارہ لینے کے واسطے وکیل کرے اور دوسرے کو اختیار ہے کہ اس وکیل کو وکالت سے خارج کر دے اور اگر ایک نے کسی کو اس واسطے وکیل کیا کہ جن کے ہاتھ اُس نے ادھار فروخت کیا ہے اُسے دام تقاضا کر کے وصول کر لائے تو دوسرے کو ایسے وکیل کے خارج کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔

بیع کے اقالہ (پھر جانے) کی ایک صورت ۞ دونوں میں سے عاقد کو یہ اختیار ہے کہ جو مبیع اُس نے خریدی اُس پر قبضہ کر لے یا جو بیچی ہے اُس کے دام وصول کرنے کے واسطے کسی کو وکیل کرے یہ بدائع میں ہے اور ما سوائے اس کے جو تصرفات ہیں ان میں ہر شریک عنان مثل ایک شریک مفاوضت کے ہے کہ جو تصرفات ہر دو شریک مفاوضت میں سے ایک کر سکتا ہے وہی ہر شریک عنان کر سکتا ہے یہ محیط میں ہے مگر واضح رہے کہ جو تصرف دونوں میں سے ہر ایک کر سکتا تھا جب اُس تصرف سے اُس کے شریک نے اس کو منع کر دیا پھر اُس نے کیا تو حصہ شریک کا ضامن ہوگا اور اسی واسطے اگر شریک نے اس کو دمیاط (نام شہر) سے آگے بڑھنے سے منع کر دیا اور یہ کہہ دیا کہ دمیاط تک جا پھر اُس نے مال لے کر دمیاط سے تجاوز

کیا اور مال تلف ہو گیا تو حصہ شریک کا ضامن ہوگا اور اسی طرح اگر شریک کو اُدھار بیچنے کی اجازت دینے

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 2 | 39 | Kitab al-Shirka (The Book of Partnership)

...even if he forbade him from selling it on credit afterwards, he would still be a guarantor for the partner's share; this is mentioned in *Fath al-Qadir*. It is written in *Quduri* that if one partner sold something and the other partner then carried out *Iqala* (rescission of the sale), the rescission is valid; this is mentioned in *Al-Muhit*. If one of the two partners sells some goods and they are returned due to a defect, and he accepts the return without a judge's (Qazi) order, the return will be valid for both. Similarly, if due to a defect, he reduces some of the price or grants a delay and extension for payment, it is also valid for both; this is mentioned in *Al-Khulasa*. However, if he reduces the price without a cause or a fear-inducing circumstance, it will be valid only regarding his own share and not his partner's; this is in *Al-Badai*. Similarly, if he waives (*hiba*) the price for the buyer, the same rule applies; this is mentioned in *Siraj al-Wahhaj*. If one partner acknowledges a defect in the goods, it will be binding on the other partner and both of them; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If there are two partners in a general *Shirkat-e-Inan* (limited partnership) and one partner pays the other money in a *Bai-e-Salam* (forward sale) for ten *manns* (a unit of weight) of wheat for the trade partnership, it is not valid; this is in *Al-Quniya*. If one of the two partners sells something for immediate cash and then the other partner allows a term (*ta'jil*) for the price, i.e., gives a grace period to pay at a known future time, this extension will not be valid for either portion unless each partner has told the other, 'Act according to your judgment.' This is according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), may Allah have mercy on him. The *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), may Allah have mercy on them, stated that the extension will be valid for the share of the one who granted it but not for the other partner's share. If the person who was the primary agent of the sales contract grants the extension to the buyer, it is valid for both shares by consensus (*ijma*); this is mentioned in *Al-Mudmarat*.

According to Imam al-A'zam Abu Hanifa (RA), delay will not be permissible in the mentioned issue ☆

If both partners jointly sold something on credit and then one of them granted a further extension to the buyer, according to Imam al-A'zam (RA), his extension will not be valid, neither for his own share nor for his partner's. According to the *Sahibayn* (RA), it will be valid for his own share and invalid for the partner's. If only one of them entered into the contract and that same party granted the extension, then according to Imam al-A'zam (RA) and Imam Muhammad (RA), his granting of extension will be

valid for both portions; this is in *Siraj al-Wahhaj*. In *Al-Mudmarat*, it is written that granting such an extension would be valid by consensus. In cases where the extension is valid, the one who granted it will not be liable as a guarantor; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If one of the two partners acknowledges a debt in their joint business and the other denies it, the full debt will be binding on the one who made the acknowledgment, provided he acknowledged himself as the agent of the contract, for example, by saying: 'I bought a slave from so-and-so for this many dirhams'; this is in *Al-Muhit*. If he acknowledged it in a way like 'we both did this', then half the debt will be binding upon him. If he acknowledged it by saying, 'my partner entered into the contract that incurred the debt,' then it is mentioned in all manuscripts of *Kitab al-Iqrar* (The Book of Acknowledgment) that nothing will be binding on him, and this is the correct view; this is mentioned in *Az-Zahiriyya*. If one of the two partners in a *Shirkat-e-Inan* acknowledges that their debt is on a one-month credit term, his acknowledgment is valid for his share by consensus. Similarly, if one partner discharges the debtor, discharging for his own share is also valid; this is in *Fatawa Qazi Khan*. And regarding a common slave-girl of both their businesses who is in the possession of one of them, if the possessor acknowledges that she is the property of so-and-so, then for his partner...

1. If he sells on credit. 2. To rescind and return. 3. Meaning those prices whose payment is currently obligatory, as opposed to on credit.

...इसके बाद फिर उसको उधार बेचने से मना कर दिया तो भी भागीदार का हिस्सा ज़मानत में होगा, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है और 'क़ुदूरी' में लिखा है कि अगर एक ने कोई चीज़ बेची फिर दूसरे ने उस बिक्री को रद्द (इकाला) कर दिया तो रद्द करना जायज़ है, यह 'मुहीत' में है। अगर दोनों में से एक ने कोई माल बेचा फिर दोष के कारण वह वापस कर दिया गया और उसने बिना न्यायाधीश (काजी) के आदेश के उसे स्वीकार कर लिया, तो दोनों पर वापसी जायज़ होगी। इसी तरह अगर दोष के कारण उसने कीमत में से कुछ कम कर दिया या कीमत चुकाने में देरी और मोहलत दे दी, तो भी दोनों पर जायज़ है, यह 'खुलासा' में है। और अगर उसने बिना किसी उचित कारण के कीमत में कमी कर दी, तो यह केवल उसके अपने हिस्से में जायज़ होगा और भागीदार के हिस्से में जायज़ नहीं होगा, यह 'बदाइ' में है। और इसी तरह अगर ग्राहक को कीमत दान (हिबा) कर दी, तो भी यही नियम है, यह 'सिराज वजाह' में है। अगर किसी माल में दोष स्वीकार कर लिया, तो वह दूसरे भागीदार और दोनों पर जायज़ होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। और अगर सामान्य साझेदारी (शिरकत-ए-इनान) के दो भागीदार हों, और उनमें से एक ने दूसरे को दस मन गेहूँ के व्यापार के लिए 'बै-ए-सल्लम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) में रुपये दिए, तो यह सही नहीं है, यह 'कुनिया' में है। अगर दोनों में से एक ने नकद भुगतान के बदले कोई चीज़ बेची, फिर दूसरे ने भुगतान के लिए मोहलत (ताजील) दे दी कि अमुक समय पर भुगतान करे, तो मोहलत देना दोनों हिस्सों में से किसी में भी जायज़ नहीं होगा, सिवाय इस स्थिति के कि दोनों ने एक-दूसरे को अपनी राय के अनुसार कार्य करने का अधिकार दिया हो। यह इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि के अनुसार है। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया कि मोहलत देने वाले के हिस्से में यह जायज़ होगा और दूसरे के हिस्से में जायज़ नहीं होगा। और अगर अनुबंध के मुख्य प्रभारी ने ग्राहक को मोहलत दे दी, तो सर्वसम्मति से दोनों हिस्सों में जायज़ होगी, यह 'मुज़मरात' में है।

इमाम-ए-आज़म अबू हनीफ़ा (रह.) के अनुसार उपरोक्त मसले में देरी जायज़ नहीं होगी ☆

अगर दोनों ने मिलकर किसी को उधार बेचा और फिर दोनों में से एक ने खरीदार को और देरी दे दी, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार उसकी देरी जायज़ नहीं होगी, न उसके हिस्से में और न उसके भागीदार के हिस्से में। साहिबैन (रह.) के अनुसार उसके हिस्से में जायज़ और भागीदार के हिस्से में नाजायज़ होगी। और अगर दोनों में से एक ही ने अनुबंध किया था और फिर उसी अनुबंध करने वाले ने देरी दे दी, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार उसका देरी देना दोनों

हिस्सों में जायज़ होगा, यह 'सिराज-उल-वजाह' में है। और 'मुज़मरात' में लिखा है कि उसका देरी देना सर्वसम्मति से जायज़ होगा। जिस स्थिति में देरी सही होती है, वहाँ देरी देने वाला उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। और अगर दोनों में से एक ने साझा व्यापार के ऋण (कर्ज़) को स्वीकार किया और दूसरे ने इनकार किया, तो पूरा ऋण स्वीकार करने वाले पर लागू होगा, बशर्ते उसने स्वयं को अनुबंध का प्रभारी स्वीकार किया हो, जैसे: 'मैंने अमुक व्यक्ति से एक गुलाम इतने में खरीदा है', यह 'मुहीत' में है। और अगर उसने इस तरह स्वीकार किया कि 'हम दोनों ने ऐसा किया', तो उस पर आधा ऋण अनिवार्य होगा। और अगर उसने इस तरह स्वीकार किया कि 'मेरे भागीदार ने ऋण का कारण बनने वाला अनुबंध किया है', तो इक़रार की किताब के सभी संस्करणों में उल्लेख है कि उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। अगर शिरकत-ए-इनान के दोनों भागीदारों में से एक ने स्वीकार किया कि हमारा ऋण एक महीने की अवधि पर उधार है, तो उसका स्वीकार उसके हिस्से में सर्वसम्मति से जायज़ है। इसी तरह अगर एक ने ऋणी को ऋणमुक्त कर दिया, तो उसके हिस्से में मुक्त करना भी जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। और अगर साझा व्यापार की दासी के संबंध में, जो एक के कब्ज़े में है, कब्ज़ा रखने वाले ने स्वीकार किया कि यह अमुक व्यक्ति की संपत्ति है, तो उसके भागीदार के..

1. अगर उधार बेचेगा। २. रद्द करना और वापस करना। ३. अर्थात वे दाम जिनका भुगतान तत्काल अनिवार्य है, उधार के विपरीत।

کے بعد پھر اس کو ادھار بیچنے سے منع کر دیا تو بھی حصہ شریک کا ضامن ہو گا یہ فتح القدیر میں ہے اور قدوری میں لکھا ہے کہ اگر ایک نے کوئی چیز فروخت کی پھر دوسرے نے اس بیع کا اقالہ کر لیا تو اقالہ کرنا جائز ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر دونوں میں سے ایک نے کوئی متاع فروخت کی پھر بسبب عیب کے اس کو واپس دی گئی اور اُس نے بغیر حکم قاضی کے قبول کر لی تو دونوں پر واپسی جائز ہوگی اور اسی طرح اگر بسبب عیب کے اُس نے ثمن میں سے کچھ گھٹایا یا ثمن دینے میں تاخیر و مہلت دے دی تو بھی دونوں پر جائز ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اُس نے بغیر علت یا بغیر ایسے امر کے جس سے خوف کرتا ہو ثمن میں سے گھٹا دیا تو اُس کے حصہ میں جائز اور شریک کے حصہ میں جائز نہ ہو گا یہ بدائع میں ہے اور اسی طرح اگر مشتری کو ثمن ہبہ کر دیا تو بھی یہی حکم ہے یہ سراج وہاج میں ہے اور اگر کسی متاع میں عیب کا اقرار کر لیا تو اُس پر دوسرے شریک دونوں پر جائز ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر علی العموم شرکت عنان کے دو شریک ہوں پس ایک نے دوسرے کو دس من گیہوں کی تجارتی شرکت کی بیع مسلم میں روپے دے تو صحیح نہیں ہے یہ قنیہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے بعوض ثمن حال کے کوئی چیز فروخت کی پھر دوسرے نے ثمن کے واسطے تا جیل دے دی یعنی مہلت دے دی کہ فلاں وقت معلوم پر ادا کرے تو مہلت دینا دونوں حصوں میں سے کسی میں جائز نہ ہو گا الا اس صورت میں کہ دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے سے کہہ دیا ہو کہ جو تیری رائے میں آئے اُس پر کام کر اور یہ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک ہے اور صاحبین رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ تا جیل و مہلت دینے والے کے حصہ میں جائز ہو گا دوسرے کے حصہ میں جائز نہ

ہو گا اور اگر اُس شخص نے جو متولی عقد بیع ہو اپنی مشتری کو مہلت دے دی تو بالاجماع دونوں حصوں میں جائز ہو گی یہ مضمرات میں ہے۔

امام اعظم ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک مسئلہ مذکورہ میں تاخیر جائز نہ ہوگی ☆

اگر دونوں نے مجتمع ہو کر کسی کے ہاتھ اُدھار فروخت کیا پھر دونوں میں سے ایک نے مشتری کو تاخیر دے دی تو امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اس کی تاخیر جائز نہ ہوگی نہ اُس کے حصہ میں اور نہ اُس کے شریک کے حصہ میں اور صاحبین رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اس کے حصہ میں جائز اور شریک کے حصہ میں ناجائز ہوگی اور اگر دونوں میں سے ایک ہی نے عقد قرار دیا پھر اسی عاقد نے تاخیر دے دی تو امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ و امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اُس کا تاخیر دینا دونوں حصوں میں جائز ہو گا یہ سراج و ہاج میں ہے اور مضمرات میں لکھا ہے کہ اُس کا تاخیر دینا بالاجماع جائز ہو گا جس صورت میں تاخیر صحیح ہوتی ہے وہاں تاخیر دینے والا ضامن نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے اپنے دونوں کی تجارت میں قرضہ کا اقرار کیا اور دوسرے نے انکار کیا تو پورا قرضہ اقرار کرنے والے پر لازم ہو گا بشرطیکہ اُس نے بذات خود متولی عقد ہونے کا اقرار کیا ہو مثلاً یوں کہا کہ میں نے فلاں شخص سے ایک غلام اتنے درموں کا خریدا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اُس نے اس طرح اقرار کیا کہ ہم دونوں نے ایسا کیا تو اُس کے ذمہ نصف قرضہ لازم ہو گا اور اگر اُس نے یوں اقرار کیا کہ میرے شریک نے موجب قرضہ کو منعقد کیا ہے مثلاً یوں کہا ہے کہ میرے شریک نے فلاں سے ہزار درہم کا غلام خریدا ہے تو تمام نسخہ ہائے کتاب الاقرار میں مذکور ہے کہ اس پر کچھ لازم نہ ہو گا اور یہی صحیح ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر ہر دو شریک عنان میں سے ایک نے اقرار کیا کہ ہمارا قرضہ ایک مہینہ کی میعاد پر اُدھار ہے تو اُس کا اقرار اُس کے حصہ میں بالاجماع جائز ہے اور اسی طرح اگر ایک نے قرض دار کو بری کر دیا تو اُس کے

حصہ میں بری کرنا بھی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دونوں کی تجارت کی مشترکہ باندی کی نسبت جو اُن میں سے ایک کے قبضہ میں ہے قابض نے اقرار کیا کہ یہ فلاں شخص کی ملک ہے تو اُس کے شریک کے

۱۔ اگر ادھار فروخت کرے گا۔ ۱۲۔ ۲۔ توڑ دینا اور واپس کر دینا۔ ۱۲۔ ۳۔ یعنی جن داموں کا فی الحال ادا کرنا واجب ہے بخلاف ادھار کے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (40) Kitab-ash-Sharika (The Book of Partnership)

An acknowledgment (admission of liability) regarding the partner's share shall not be valid, but it shall be valid regarding his own share; this is mentioned in *Al-Bada'i*. If one of two *Inan* partners acknowledges, "I have borrowed one thousand Dirhams from so-and-so for our joint trade," this liability shall rest specifically upon him, as stated in *Al-Muhit*. However, if he produces witnesses and the claim is proven, the creditor shall collect from the acknowledger, who may then reclaim the portion due from his partner; this is in *Al-Tatarkhaniyya*. If each partner authorizes the other to borrow on his behalf, the liability remains specifically with the one who borrows, such that the creditor has the right to collect from him and has no right to reclaim it from his partner; this is the correct view as stated in *Al-Mudmarat*, *Al-Muhit*, and *Fatawa Qadi Khan*.

The rights of a contract shall pertain to the contracting party who executed it. Thus, if one partner sells something, the other partner does not have the authority to collect any part of the price. Similarly, if a debt becomes due from a person because of a contract made by one of them, the other partner shall not have the authority to collect it, and the debtor is entitled to refuse payment to the other partner. This is similar to the ruling for one who buys from an agent (*Wakil*) in a sale, where the buyer has the right to refuse payment to the principal (*Muwakkil*). If the debtor pays the debt to the (other) partner, even though neither was an agent for the other, the debtor shall be absolved of the portion he paid to that person, but he shall not be absolved of the portion due to the one with whom he contracted the credit sale. This is based on the principle of *Istihsan* (juristic preference) as found in *Al-Bada'i*. If one of them buys an item for the partnership trade and subsequently discovers a defect, the other partner does not have the authority to return it to the seller due to that defect; this is in *Al-Mabsut*. Similarly, if one partner sells a trade item to a customer, the customer does not have the authority to return it to the other partner; this is in *Al-Zahiriyya*. Neither partner has the right to engage in litigation (1) regarding a credit transaction or sale made by the other; rather, the one who conducted the transaction is the one to litigate. Furthermore, if a lawsuit is filed, it must be against the one who conducted the transaction. Nothing can be demanded from the one who did not conduct the transaction; witnesses against him will not be heard, nor will an oath be required of him; he is treated the same as a stranger in this matter; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If one of two *Inan* partners hires something on lease (*Ijarah*), the lessor shall not have the authority to demand the wages/rent from the other partner; this is in *Al-*

Muhit. If the lessee pays the rent from joint partnership funds, the partner shall reclaim half (2) from him, provided it was hired for personal needs. If the partnership is specifically in ownership of a particular item, the other partner cannot reclaim it; this is in *Al-Mabsut*. Similarly, if one partner leases out an item from their trade, the other partner shall not have the right to demand the rent from the lessee; this is in *Al-Muhit*.

If one of two Inan partners hires himself out for work that is part of their joint trade, the wages earned shall belong specifically to him.

Two persons established an *Inan* partnership for trade on the condition that they would conduct sales and purchases both in cash and on credit. If one of them buys something other than the trade goods, it shall belong specifically to him. However, if the item is of the type of trade they are engaged in, then the sale or purchase by either partner, whether for cash or on credit, shall be binding upon the partner. But if one of them buys something measurable (*Kaili*), weighable (*Wazni*), or in exchange for cash on credit and...

---

1. To dispute and quarrel with one another.
2. If the partnership is equal.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द २ (४०) किताब-अश-शरिका

(साझेदार के) हिस्से में उसका इकरार (स्वीकृति) जायज़ न होगा और उसके(अपने) हिस्से में जायज़ होगा, यह 'बदाइ' में है। और यदि दो 'अनान' साझेदारों में से एक ने यह इकरार किया कि मैंने हम दोनों के व्यापार के लिए फ़लां व्यक्ति से एक हज़ार दिरहम ऋण लिया है, तो यह ऋण विशेष रूप से उसी की ज़िम्मेदारी माना जाएगा, जैसा कि 'मुहीत' में है। लेकिन यदि उसने गवाह पेश किए और बात साबित हो गई, तो ऋणदाता इस इकरार करने वाले से (पैसे) लेगा, फिर इकरार करने वाला अपने साझेदार से उसके हिस्से के बराबर ले लेगा; यह 'ताता़रख़ानिया' में है। और यदि दोनों में से प्रत्येक ने दूसरे को अपने नाम पर ऋण लेने का अधिकार दे दिया, तो यह विशेष रूप से उसी पर लागू होगा, यहाँ तक कि ऋणदाता को अधिकार होगा कि वह उसी से ले और उसे अपने साझेदार से वापस लेने का अधिकार न होगा; और यही सही है, यह 'मुज़मरात', 'मुहीत' और 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

जिस अनुबंध (क़रार) का कर्ता दोनों में से कोई एक हुआ है, उस अनुबंध के अधिकार उसी अनुबंधित व्यक्ति (आक़िद) की ओर लौटेंगे। यहाँ तक कि यदि एक ने कोई चीज़ बेची, तो दूसरे को यह अधिकार न होगा कि वह मूल्य (क़ीमत) में से कुछ वसूल करे। इसी तरह, यदि किसी व्यक्ति पर दोनों में से एक के अनुबंध करने से ऋण बकाया हुआ, तो दूसरे को उसे वसूल करने का अधिकार न होगा, और ऋणी (क़र्ज़दार) के लिए भी यह उचित है कि वह दूसरे साझेदार को (भुगतान) देने से इनकार करे। यह वैसा ही नियम है जैसा बिक्री में एजेंट (वकील) से खरीदने वाले का होता है कि खरीदार को मुवक्किल (स्वामी) को क़ीमत देने से इनकार करने का अधिकार होता है। और यदि इस ऋणी ने (दूसरे) साझेदार को यह ऋण चुका दिया, जबकि दोनों में से कोई भी एक-दूसरे का एजेंट नहीं था, तो ऋणी उस हिस्से से मुक्त हो जाएगा जो उसने दिया है, लेकिन जिसने उसके साथ उधार का अनुबंध किया था, उसके हिस्से से वह मुक्त नहीं होगा। यह 'इस्तिहसान' (न्यायिक वरीयता) के नियम के अनुसार है और 'बदाइ' में वर्णित है। और यदि दोनों में से एक ने साझेदारी के व्यापार की कोई चीज़ खरीदी और बाद में उसमें दोष (ऐब) पाया, तो दूसरे साझेदार को यह अधिकार न होगा कि वह उस दोष के कारण विक्रेता को चीज़ वापस करे; यह 'मबसूत' में है। इसी तरह, यदि एक साझेदार ने व्यापार की कोई चीज़ किसी ग्राहक को बेची, तो ग्राहक को यह अधिकार न होगा कि वह दूसरे साझेदार को चीज़ वापस करे; यह 'ज़हीरिया' में है। दोनों में से किसी को भी यह अधिकार नहीं है कि एक ने जो उधार का मामला या बिक्री की है, उसमें दूसरा विवाद (१) करे; बल्कि विवाद करने वाला वही होगा जिसने सौदा किया है। साथ ही, यदि मुक़दमा दायर किया जाए, तो वह उसी पर होगा

जिसने सौदा किया है। जिसने सौदा नहीं किया, उसका उस मामले से कोई लेना-देना नहीं हो सकता। उस मामले में उसके विरुद्ध गवाह नहीं सुने जाएंगे और न ही उससे शपथ ली जाएगी; वह और एक अजनबी व्यक्ति उस मामले में समान हैं; यह 'सिराज वह्हाज' में है। और यदि दो अनान साझेदारों में से एक ने कोई चीज़ किराए (इजारा) पर ली, तो किराया देने वाले को यह अधिकार न होगा कि वह दूसरे साझेदार से किराए की मांग करे; यह 'मुहीत' में है। फिर यदि किराएदार ने साझेदारी के धन से किराया चुकाया, तो उसका साझेदार उससे उसका आधा (२) वापस लेगा, बशर्ते कि उसने अपनी निजी आवश्यकता के लिए किराए पर लिया हो। और यदि दोनों के बीच किसी विशेष वस्तु में साझेदारी हो, तो दूसरा साझेदार उसे वापस नहीं ले सकता; यह 'मबसूत' में है। और इसी प्रकार, यदि एक ने अपने व्यापार की कोई वस्तु किराए पर दी, तो दूसरे साझेदार को यह अधिकार न होगा कि वह किराएदार से किराए की मांग करे; यह 'मुहीत' में है।

यदि अनान साझेदारी के दोनों भागीदारों में से एक ने स्वयं को ऐसे काम के लिए किराए पर (रोजगार पर) दिया जो दोनों के व्यापार का हिस्सा है, तो उसका पारिश्रमिक (उजरत) विशेष रूप से उसी का होगा। ۞

दो व्यक्तियों ने व्यापार की अनान साझेदारी इस शर्त पर की कि हम दोनों नकद और उधार खरीद-फरोख्त करेंगे। फिर यदि उनमें से एक ने व्यापार की वस्तु के अतिरिक्त कुछ और खरीदा, तो वह विशेष रूप से उसी का होगा। और यदि वह उसी प्रकार के व्यापार की वस्तु हो, तो दोनों में से प्रत्येक की बिक्री या खरीद, चाहे नकद हो या उधार, उसके साझेदार पर लागू होगी। लेकिन यदि किसी ने माप वाली, वजन वाली या नकद के बदले उधार खरीदी और...

---

1. आपस में विवाद और झगड़ा करना।
2. यदि साझेदारी बराबर की हो।

حصہ میں اُس کا اقرار جائز نہ ہوگا اور اُس کے حصہ میں جائز ہوگا یہ بدائع میں ہے اور اگر ہر دو شریک عنان میں سے ایک نے اقرار کیا کہ میں نے ہم دونوں کی تجارت کے واسطے فلاں سے ہزار درہم قرض لیے ہیں تو یہ مال خاصہ اُسی کے ذمہ لازم ہوگا کذا فی المحیط لیکن اگر اُس نے گواہ قائم کیے اور ثابت ہوا تو قرض دینے والا اس اقرار کنندہ سے لے لے گا پھر اقرار کنندہ اپنے شریک سے بقدر حصہ لے لے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے کو اپنے پر قرضہ لینے کا اختیار دے دیا تو خاصہ اُسی پر لازم ہو گا حتیٰ کہ قرض دینے والے کو اختیار ہو گا کہ اُس سے لے لے اور اُس کو شریک سے واپس لینے کا اختیار نہ ہو گا اور یہی صحیح ہے یہ مضمرات ومحیط و فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

جس عقد کا متولی دونوں میں سے ایک ہوا ہے اُس کے حقوق اُسی عاقد کی طرف راجع ہوں گے حتیٰ کہ اگر ایک نے کوئی چیز فروخت کی تو دوسرے کو اختیار نہ ہو گا کہ ثمن میں سے کچھ وصول کر لے اور اسی طرح ہر قرضہ جو کسی شخص پر اُن دونوں میں سے ایک کے عقد کرنے سے لازم آیا تو دوسرے کو اختیار نہ ہو گا کہ اس کو وصول کرلے اور قرض دار کو بھی روا ہے کہ شریک دیگر کو دینے سے انکار کرے جیسے وکیل بیع سے خریدنے والے کا حکم ہے کہ ایسے خریدنے والے کو اختیار ہوتا ہے کہ موکل کو ثمن دینے سے انکار کرے اور اگر اس مدیون نے شریک کو یہ قرضہ دے دیا حالانکہ دونوں میں سے ایک دوسرے کا وکیل یا جس کو دیا ہے وہ دوسرے کی طرف سے وکیل نہیں ہے تو قرض دار مذکور جو جس کو دیا ہے اُس کے حصہ سے بری ہو جائے گا اور جس نے اُس کے ساتھ اُدھار عقد کیا تھا اُس کے حصہ سے بری نہ ہو گا اور یہ بحکم استحسان ہے یہ بدائع میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے شرکتی تجارت کی کوئی

چیز خریدی پھر اس میں عیب پایا تو دوسرے کو اختیار نہ ہو گا کہ اس کو بسبب عیب کے بائع کو واپس کر دے یہ مبسوط میں ہے اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک نے تجارت کی کوئی چیز کسی مشتری کے ہاتھ فروخت کر دی تو مشتری کو اختیار نہ ہو گا کہ دوسرے شریک کو واپس دے یہ ظہیریہ میں ہے۔ دونوں میں سے کسی کو یہ اختیار نہیں ہے کہ جو اُدھار معاملہ ایک نے کیا یا فروخت کیا ہے اُس میں دوسرا تخاصمہ (۱) کرے بلکہ خصومت کرنے والا وہی ہو گا جس نے معاملہ کیا ہے اور نیز اگر نالش کی جائے تو اُسی پر ہو گی جس نے معاملہ کیا ہے اور جس نے معاملہ نہیں کیا ہے اُس پر اُس میں سے کوئی بات نہیں ہو سکتی ہے اور اس معاملہ میں اس پر گواہ بھی نہ سنے جائیں گے اور نہ اس سے قسم لی جائے گی بلکہ وہ اور اجنبی اس میں یکساں ہے یہ سراج وہاج میں ہے اور اگر دو شریک عنان میں سے ایک نے کوئی چیز اجارہ پر لی تو اجارہ پر دینے والے کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ دوسرے شریک سے اُجرت کا مطالبہ کرے یہ محیط میں ہے۔ پھر اگر مستاجر نے مالِ شرکت سے اجرت ادا کی تو اُس کا شریک اُس سے اُس کا نصف (۲) واپس لے گا بشرطیکہ اُس نے اپنی ذاتی حاجت کے واسطے اجارہ پر لی ہو اور اگر دونوں میں شرکت خاص کسی چیز میں شرکتِ ملک ہو تو دوسرا شریک اُس سے واپس نہیں لے سکتا ہے یہ مبسوط میں ہے اور اس طرح اگر دونوں میں سے ایک نے اپنی تجارت میں سے کوئی چیز اجارہ پر دی تو دوسرے شریک کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ مستاجر سے اجرت کا مطالبہ کرے یہ محیط میں ہے۔

اگر ہر دو شریک عنان میں سے ایک نے اپنے آپ کو ایسے کام میں اجارہ پر دیا جو دونوں کی تجارت میں ہے سے تو اجرت خاصہ اُسی کی ہو گی ۞

دو شخصوں نے کسی تجارت میں شرکتِ عنان قرار دی بدین شرط کہ ہم دونوں نقد و اُدھار خرید و فروخت کریں پھر دونوں میں سے ایک نے سوائے اُس چیز تجارت کے دوسری خریدی تو وہ

خاصہ اُسی کی ہو گی اور اگر اس نوعِ تجارت کی چیز ہو تو دونوں میں سے ہر ایک کی بیع یا خرید خواہ نقد ہو یا اُدھار ہو اُس کے شریک پر نافذ ہو گی لیکن اگر دونوں میں کسی نے کیلی یا وزنی یا نقد کے عوض اُدھار خریدی اور

---

۱ باہم خصومت و جھگڑا کرنا ۱۲۔ ۲ اگر شرکت مساوی ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) 41 Book of Partnership (Kitab al-Shirkat)

The ruling is that if property of the partnership's specific kind is currently in his possession, then his purchase of it shall be valid on behalf of the partnership. If it is not present, the purchase shall be for his own self. If he has dirhams in cash and purchases on credit using dinars, then by analogy (qiyas), he would be buying for himself; however, by juristic preference (istihsan), the purchase on behalf of the partnership is valid. This is stated in Fatawa Qazi Khan. If one of the two partners in an 'inan' partnership (Sharik-e-Inan) hires himself out for a task that is part of their mutual trade, the wages shall be shared between both partners. If he hires himself out for a task outside their mutual trade, or hires out his personal slave, the wages shall belong exclusively to him; this is found in Al-Zakhira. If one of the partners takes capital for profit-sharing (mudaraba), the profit shall belong exclusively to him, as is mentioned generally in the text. However, there is a detailed point: if he took the mudaraba capital for a transaction that is not part of their mutual trade, the profit is exclusively his. But if he took the capital for a transaction within their trade—even if taken absolutely during the partner's absence—the profit shall be shared between them; this is in Al-Muhit al-Sarakhsi.

It is mentioned in Al-Muntaqa that if someone says to another, "I have made you a partner in the slaves I shall buy this year," and then intends to buy a slave for his own expiation (kaffara-e-zihar) or similar reasons, and calls witnesses at the time of purchase stating he is buying for himself, this shall not be valid; the partner will retain half interest, provided the partner had given prior general permission. Similarly, if one told another regarding food, "I have made you a partner in whatever I buy," and then bought grain for himself, the same rule applies; this is in Al-Muhit. Any debt (ghani) incurred by either partner outside the partnership remains exclusively their own. Likewise, if one partner testifies for the other in matters outside of partnership business, it is valid; this is in Al-Mabsut. Al-Muntaqa notes that Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said that in an 'inan' partnership where capital is equal and each partner acts with the other's permission, such that individual purchases and sales are binding on both, if one partner sells his share of a garment (quba) and brings witnesses, the sale applies to both his and his partner's shares. Similarly, if he sells his partner's share and brings witnesses, it remains a sale of both their shares; this is in Al-Muhit.

If partnership property is lost while in the hands of one partner, he is liable for his partner's share. For property destroyed in his possession, his word under oath regarding it being a gift (hiba) will be accepted; this is in Al-Badai'. If one 'inan' partner usurps property or destroys someone's goods, the other partner is not liable for compensation (tawan). If property is bought via an irregular sale (bay' al-fasid) and is destroyed in his possession, he is liable for the price but may recover from his partner according to the partner's share; this is in Al-Mabsut. If one 'inan' partner dies while property is in his possession without having declared its status, he becomes liable, and it shall be recovered from his estate; this is in Al-Muhit. If one 'inan' partner borrowed an animal to transport his personal grain, and his partner then loaded his own similar or lighter grain on that same animal and it died, the partner who loaded the extra grain is liable; this is in Al-Muhit al-Sarakhsi. Conversely, if one borrowed an animal to transport partnership grain, and his partner loaded partnership grain of equal or lesser weight than agreed upon and the animal died, there is no liability. Thus, the conclusion is that...

1. One who borrows something from someone. 12.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (२) ४१ किताब अल-शिरकत

हाल यह है कि इस जिन्स का माल शिरकत उसके पास मौजूद है तो उसकी खरीदारी शिरकत पर जायज़ होगी और अगर मौजूद नहीं है तो उसकी खरीद उसकी जात (स्वयं) के लिए होगी और अगर उसके पास नकद में दिरहम मौजूद हैं और उसने दीनारों से उधार खरीदी तो क़ियासन (तर्कत) वह अपनी ज़ात के लिए खरीदने वाला होगा मगर इस्तहसानन (लोकहित में) शिरकत पर खरीद जायज़ होगी, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में है। अगर हर दो शरीकेइनान (दो साझेदार) में से एक ने अपने आप को ऐसे काम में अजारा (मज़दूरी) पर दिया जो दोनों की तिजारत में से है तो उजरत (मज़दूरी) दोनों के दरमियान मुश्तरक (साझा) होगी और अगर ऐसे काम में दिया जो दोनों की तिजारत में से नहीं है या अपना ज़ाती गुलाम अजारा पर दिया तो उजरत ख़ासा (विशेष रूप से) उसी की होगी, यह जखीरा में है और अगर दोनों में से एक ने मुजारबत पर माल लिया तो नफ़ा ख़ास उसी का होगा जैसा कि किताब में इसी तरह अलल-इतलाक़ (सामान्यतः) मज़कूर है मगर इसमें तफ़सील है कि अगर उसने माले-मुजारबत ऐसे तसर्रुफ़ (उपयोग) के वास्ते लिया जो दोनों की तिजारत में से नहीं है तो नफ़ा ख़ासा उसी का होगा और अगर माले-मुजारबत को ऐसे तसर्रुफ़ के वास्ते लिया जो दोनों की तिजारत में से है, चाहे शरीक के गायब होने की हालत में मुतलक़न (पूर्ण रूप से) लिया तो नफ़ा दोनों के दरमियान मुश्तरक होगा, यह मुहीत सरख़सी में है।

मुन्तकी में मज़कूर है कि अगर किसी दूसरे से कहा कि मैंने तुझे उन रफ़ीक़ों (साथियों) में शरीक किया जिनको मैं इस साल खरीदूँगा फिर उसने अपने कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार या इसके मानिंद के वास्ते कोई बुर्दा (गुलाम) खरीदना चाहा और वक्त-ए-खरीद के गवाह कर लिए कि मैं इसको अपनी ही ज़ात के वास्ते खरीदता हूँ तो जायज़ न होगा और शरीक के वास्ते उसका निस्फ़ (आधा) होगा इस सूरत में कि शरीक ने उसके वास्ते ऐसी इजाज़त दे दी हो और इसी तरह अगर दूसरे से तआम (भोजन) की बाबत कहा कि जो मैं खरीदूँ उसमें मैंने तुझे शरीक किया फिर अपनी ज़ात के वास्ते अनाज खरीदा तो इसमें भी यही हुक्म है यह मुहीत में है और जो घनी (ऋण) दोनों में से किसी को दोनों की शिरकत के अलावा में लाहिक़ (प्राप्त) हो वह ख़ासा उसी पर होगी और इसी तरह अगर दोनों में से एक ने दूसरे पर सिवाए मामला-ए-शिरकत के और मामला में गवाही दी तो जायज़ होगी यह मबसूत में है और मुन्तकी में है कि इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया कि अगर दो शख़्स ब-शिरकत-ए-इनान शरीक हों कि उनका रासुल-माल (पूँजी) मसावी (बराबर) हो और दोनों में से हर एक अपनी राय पर दूसरे की इजाज़त से अमल करता हो और तन्हा उसकी खरीद-ओ-फ़रोख़्त उस

पर और उसके शरीक पर जायज़ हो पस ऐसे दोनों शरीकों में से एक ने अपना हिस्सा कुबा (एक प्रकार का वस्त्र) फ़रोख़्त किया और उस पर गवाह कर लिए तो बेअ (बिक्री) मज़कूर उसके और उसके शरीक के हिस्से से होगी और इसी तरह अगर अपने शरीक का हिस्सा बेचा और उस पर गवाह किए तो भी दोनों के हिस्से से बेअ होगी यह मुहीत में है।

जो माले-शिरकत दोनों में से एक के हाथ से ज़ाया हो गया तो उस पर उसके शरीक के हिस्से की ज़मान (गारंटी/मुआवज़ा) होगी और जो माल उसके क़ब्ज़े में तल्फ़ (नष्ट) हुआ है इसमें क़सम से हिबा (उपहार) का क़ौल क़बूल होगा यह बदाए में है और अगर हर दो शरीकेइनान में से एक ने किसी की कोई चीज़ ग़सब (जबरन कब्जा) कर ली या उसका माल तल्फ़ कर दिया तो उसके तावान (हर्जाना) में उसका शरीक माखूज़ (उत्तरदायी) न होगा और अगर कोई चीज़ बतौरीक़-ए-बेअ-ए-फ़ासिद (दूषित बिक्री के माध्यम से) खरीदी और वह उसके क़ब्ज़े में तल्फ़ हो गई तो क़ीमत का ज़ामिन होगा मगर अपने शरीक से बक़द्र उसके हिस्से के वापस ले लेगा यह मबसूत में है। अगर हर दो शरीकेइनान में से एक मर गया और माल उसी के क़ब्ज़े में था और उसने बयान व इज़हार नहीं किया तो ज़ामिन हो गया कि उसके तरके(विरासत) से वसूल किया जाएगा यह मुहीत में है और अगर दोनों में से एक शरीकेइनान ने किसी से कोई जानवर अपना ज़ाती अनाज लादने के वास्ते मुस्तआर (उधार) लिया था कि उसके शरीक ने इस जानवर पर अपना अनाज मिसल (समान) उसके या उससे हल्का अनाज लादा और वह मर गया तो शरीक ज़ामिन होगा

यह मुहीत सरख़सी में है और अगर दोनों में से एक ने तिजारती शिरकत का अनाज लादने के वास्ते किसी से जानवर मुस्तआर लिया फिर इस जानवर पर उसके शरीक ने बाहमी तिजारत का अनाज मिसल उसके जितने को मुस्तईर ने कहा है या उससे हल्का लादा और जानवर मर गया तो ज़ामिन न होगा पस हासिल यह है कि

१ किसी से कुछ आरियत (उधार) लेने वाला १२।

حال یہ ہے کہ اس جنس کا مال شرکت اُس کے پاس موجود ہے تو اُس کی خریداری شرکت پر جائز ہو گی اور اگر موجود نہیں ہے تو اُس کی خرید اُس کی ذات کے واسطے ہو گی اور اگر اُس کے پاس نقد میں درہم موجود ہیں اور اُس نے دیناروں سے اُدھار خریدی تو قیاساً وہ اپنی ذات کے واسطے خریدنے والا ہو گا مگر استحساناً شرکت پر خرید جائز ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر ہر دو شریک عنان میں سے ایک نے اپنے آپ کو ایسے کام میں اجارہ پر دیا جو دونوں کی تجارت میں سے ہے تو اُجرت دونوں کے درمیان مشترک ہو گی اور اگر ایسے کام میں دیا جو دونوں کی تجارت میں سے نہیں ہے یا اپنا ذاتی غلام اجارہ پر دیا تو اُجرت خاصہ اُسی کی ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے مضاربت پر مال لیا تو نفع خاص اُسی کا ہو گا چنانچہ کتاب میں اسی طرح علی الاطلاق مذکور ہے مگر اس میں تفصیل ہے کہ اگر اُس نے مال مضاربت ایسے تصرف کے واسطے لیا جو دونوں کی تجارت میں سے نہیں ہے تو نفع خاصہ اُسی کا ہو گا اور اگر مال مضاربت کو ایسے تصرف کے واسطے لیا جو دونوں کی تجارت میں سے ہے آیا شریک کے غائب ہونے کی حالت میں مطلقاً لیا تو نفع دونوں کے درمیان مشترک ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر کسی دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھے ان رفیقوں میں شریک کیا جن کو میں اس سال خریدوں گا پھر اُس نے اپنے کفارۂ ظہار یا اس کے مانند کے واسطے کوئی بردہ خریدنا چاہا اور وقت خرید کے گواہ کر لیے کہ میں اس کو اپنی ہی ذات کے واسطے خریدتا ہوں تو جائز نہ ہو گا اور شریک کے واسطے اُس کا نصف ہو گا اس صورت میں کہ شریک نے اس کے واسطے ایسی اجازت دے دی ہو اور اسی طرح اگر دوسرے سے طعام کی بابت کہا کہ جو

میں خریدوں اس میں میں نے تجھے شریک کیا پھر اپنی ذات کے واسطے اناج خریدا تو اس میں بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے اور جو گھنی دونوں میں سے کسی کو دونوں کی شرکت کے علاوہ میں لاحق ہو وہ خاصہ اُسی پر ہو گی اور علی ہذا اگر دونوں میں سے ایک نے دوسرے پر سوائے معاملۂ شرکت کے اور معاملہ میں گواہی دی تو جائز ہو گی یہ مبسوط میں ہے اور منتقٰی میں ہے کہ امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اگر دو شخص بشرکت عنان شریک ہوں کہ ان کا راس المال مساوی ہو اور دونوں میں سے ہر ایک اپنی رائے پر دوسرے کی اجازت سے عمل کرتا ہو اور تنہا اُس کی خرید و فروخت اُس پر اور اس کے شریک پر جائز ہو پس ایسے دونوں شریکوں میں سے ایک نے اپنا حصہ قباع فروخت کیا اور اس پر گواہ کر لیے تو بیع مذکور اس کے اور اس کے شریک کے حصہ سے ہو گی اور اسی طرح اگر اپنے شریک کا حصہ بیچا اور اس پر گواہ کیے تو بھی دونوں کے حصہ سے بیع ہو گی یہ محیط میں ہے۔

جو مال شرکت دونوں میں سے ایک کے ہاتھ سے ضائع ہو گیا تو اُس پر اُس کے شریک کے حصہ کی ضمان ہو گی اور جو مال اُس کے قبضہ میں تلف ہوا ہے اس میں قسم سے ہبہ کا قول قبول ہو گا یہ بدائع میں ہے اور اگر ہر دو شریک عنان میں سے ایک نے کسی کی کوئی چیز غصب کر لی یا اُس کا مال تلف کر دیا تو اُس کے تاوان میں اُس کا شریک ماخوذ نہ ہو گا اور اگر کوئی چیز بطریق بیع فاسد خریدی اور وہ اُس کے قبضہ میں تلف ہو گئی تو قیمت کا ضامن ہو گا مگر اپنے شریک سے بقدر اس کے حصہ کے واپس لے لے گا یہ مبسوط میں ہے۔ اگر ہر دو شریک عنان میں سے ایک مر گیا اور مال اُسی کے قبضہ میں تھا اور اُس نے بیان و اظہار نہیں کیا تو ضامن ہو گیا کہ اُس کے ترکہ سے وصول کیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک شریک عنان نے کسی سے کوئی جانور اپنا ذاتی اناج

لادنے کے واسطے مستعار لیا تھا کہ اُس کے شریک نے اس جانور پر اپنا اناج مثل اس کے یا اس سے ہلکا اناج لادا اور وہ مر گیا تو شریک ضامن ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے تجارتی شرکت کا اناج لادنے کے واسطے کسی سے جانور مستعار لیا پھر اس جانور پر اُس کے شریک نے باہمی تجارت کا اناج مثل اس کے جتنے کو مستعیر نے کہا ہے یا اس سے ہلکا لادا اور جانور مر گیا تو ضامن نہ ہو گا پس حاصل یہ ہے کہ

۱ کسی سے کچھ عاریت لینے والا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (44) Kitab-ash-Shirkah (Book of Partnership)

In the case of borrowing, when the benefit of the borrowed item (Ariyat) is specific to only one of the two parties, the loan shall be considered specific to the one who borrowed it. However, if the benefit of the loan pertains to both, it shall be considered as if the lender (Mu'ir) granted the loan to both; this is mentioned in 'Al-Muhit'. Two 'Inan' partners purchased several types of goods, but one said to the other, "I will not work with you in partnership," and he disappeared or left. If the other partner then trades with those goods, all the profit made will belong solely to that trading partner, and he shall be liable for the value of his partner's share; this is as stated in 'Fatawa Qazi Khan'.

Chapter Four: Regarding the Explanation of Shirkah al-Wujuh (Partnership based on reputation) and Shirkah al-A'mal (Partnership based on labor)

'Shirkah al-Wujuh' is defined as a situation where two persons enter into a partnership despite neither of them having capital, but they possess a good reputation (Wajahat) among the people. They agree to partner on the condition that they will buy on credit and sell for cash, with the understanding that whatever profit Allah grants them through this shall be shared between them according to the agreed-upon terms. This is mentioned in 'Al-Bada'i' and 'Al-Mudmarat'. This partnership will be considered 'Mufawadah' (universal partnership) if both partners are eligible to act as guarantors (Kafalah) for each other. In this case, whatever is purchased will be shared equally (half-and-half) between them, and each will be responsible for half of the price, and they will share profits equally. This holds true whether they explicitly use the term 'Mufawadah' or mention its necessary implications. Thus, agency (Wakalah) and guarantee (Kafalah) will be established in the buying and selling of general commodities. If none of these conditions are met, it will be considered 'Shirkah al-Inan' (limited partnership), as per 'Fath al-Qadir'. If the partnership is established without any specific conditions (absolute/mutlaq), it will also be considered 'Inan', according to 'Az-Zahiriyyah'.

'Shirkah al-Inan' between two such partners is valid even if there is an agreement for unequal shares in the purchased property. In such a partnership, it is appropriate that the profit be stipulated in proportion to the ownership share in the purchased goods. This means that profit should be distributed according to the ownership ratio of each partner in the items purchased. If they stipulate equal profit despite unequal ownership in the goods, or vice versa, such a condition is void, and the profit will be

distributed according to the ownership ratio they initially agreed upon for the goods; this is in 'Al-Muhit'. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that if two persons form a 'Shirkah al-Inan' using their wealth and reputation, and one of them purchases some goods, and the partner who did not make the purchase claims that the goods are for the partnership, while the purchaser claims he bought them for himself with his own money, then: if the purchaser claims he bought them for himself after the partnership was formed, they will be considered part of the partnership, provided the goods are of the kind they trade in. If he claims he bought them for himself before the partnership and the other partner disputes this, saying it was after the contract, the dates should be examined. If the dates of the partnership and the purchase are known and the purchase preceded the partnership, the goods belong to the purchaser, though he must swear an oath: "By Allah, this is not part of our partnership." If the partnership preceded the purchase, it belongs to the partnership. If only the purchase date is known (e.g., a month before the dispute) and the partnership date is unknown, it belongs to the partnership. If only the partnership date is known (e.g., a month before the dispute) and the purchase date is unknown, it belongs to the partnership. If neither date is known, the goods belong to the purchaser, but he must take an oath: "By Allah, this is not part of our partnership."

1. Meaning a specific condition has been stated. 2. Meaning, for example, two-thirds for one and one-third for the other was stipulated in the purchased item.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (44) किताब-अश-शिरका (साझेदारी की किताब)

उधार लेने की स्थिति में, जब ऋण (आरियत) का लाभ दोनों में से किसी एक के लिए विशिष्ट हो, तो वह ऋण विशेष रूप से उसी का माना जाएगा जिसने इसे उधार लिया है। और जब ऋण का लाभ दोनों की ओर जाता हो, तो यह माना जाएगा जैसे कि ऋण देने वाले ने दोनों को उधार दिया है, यह 'मुहित' में है। दो इनान (Inan) भागीदारों ने कई प्रकार के सामान खरीदे, लेकिन एक ने दूसरे से कहा कि मैं तुम्हारे साथ साझेदारी में काम नहीं करूँगा और वह गायब हो गया यानी चला गया। फिर दूसरे ने उस सामान का व्यापार किया, तो जो कुछ भी लाभ हुआ वह सब उसी व्यापार करने वाले का होगा, और वह अपने साझेदार के हिस्से की कीमत का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, ऐसा 'फतवा काज़ी खान' में है।

अध्याय चार: शिरकत-ए-वुजूह (साख पर आधारित साझेदारी) और शिरकत-ए-अमाल (श्रम पर आधारित साझेदारी) के वर्णन में

'शिरकत-ए-वुजूह' उसे कहते हैं जहाँ दो व्यक्ति आपस में साझेदारी करते हैं, जबकि दोनों के पास धन नहीं है, लेकिन लोगों में उनकी प्रतिष्ठा (वुजाहत) है। तो दोनों कहें कि हमने इस शर्त पर साझेदारी की है कि हम दोनों उधार खरीदेंगे और नकद बेचेंगे, इस शर्त के साथ कि अल्लाह हमें इसमें जो भी लाभ प्रदान करेगा, वह हम दोनों के बीच इस (तयशुदा) शर्त के आधार पर होगा। यह 'बदई' और 'मुज़मरात' में है। और यह उल्लेखित साझेदारी 'मुफ़ावादाह' (Mufawadah) होगी यदि दोनों में ज़मानत की योग्यता हो। और जो चीज़ खरीदी जाएगी वह दोनों के बीच आधी-आधी होगी, और दोनों में से प्रत्येक पर उसका आधा मूल्य देय होगा, और लाभ में दोनों बराबर के साझीदार होंगे। चाहे वे 'मुफ़ावादाह' शब्द का उल्लेख करें या इसके आवश्यक तत्वों का ज़िक्र करें, सामान्य वस्तुओं की बिक्री और खरीद में एजेंसी (वकालत) और ज़मानत (कफ़ालत) स्थापित हो जाएगी। और यदि इनमें से कोई चीज़ नहीं पाई गई, तो यह 'शिरकत-ए-इनान' होगी, यह 'फतह-अल-कदीर' में है। और यदि इसे बिना किसी शर्त के रखा गया, यानी 'मुतलक' (निरपेक्ष) साझेदारी, तो भी यह 'इनान' होगी, यह 'ज़हीरिया' में है।

ऐसे दो साझेदारों के बीच 'शिरकत-ए-इनान', खरीदी गई संपत्ति में असमानता की शर्त के बावजूद जायज़ होगी। और यह उचित है कि ऐसी साझेदारी में दोनों लाभ को खरीदी गई संपत्ति के स्वामित्व के अनुपात के अनुसार निर्धारित करें। यानी, खरीदी गई चीज़ में प्रत्येक का जो स्वामित्व है, उसी के

अनुसार लाभ की शर्त होनी चाहिए। यहाँ तक कि यदि खरीदी गई चीज़ में स्वामित्व की अधिकता के साथ लाभ में समानता की शर्त रखी गई, या इसके विपरीत, तो यह शर्त बातिल (अमान्य) होगी और लाभ दोनों के बीच उसी मात्रा में होगा जो उन्होंने खरीदी गई संपत्ति के स्वामित्व में शर्त लगाई थी, यह 'मुहित' में है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यदि दो व्यक्तियों ने अपने धन और प्रतिष्ठा से 'शिरकत-ए-इनान' तय की, फिर उनमें से एक ने कोई सामान खरीदा। जिस साझेदार ने नहीं खरीदा, उसने कहा कि यह सामान हम दोनों की साझेदारी का है, और खरीदार ने कहा कि यह मेरा ही है और मैंने इसे अपने धन से अपने लिए खरीदा है। तो यदि साझेदारी होने के बाद खरीदार अपने लिए खरीदने का दावा करता है, तो वह दोनों के बीच साझेदारी मानी जाएगी, बशर्ते कि वह सामान दोनों के व्यापार की श्रेणी का हो। यदि वह दावा करता है कि उसने साझेदारी से पहले अपने लिए खरीदा था, और दूसरा कहता है कि नहीं बल्कि आपने साझेदारी के अनुबंध के बाद खरीदा है, तो यह देखा जाएगा: यदि साझेदारी की तारीख और खरीद की तारीख ज्ञात है, और खरीद की तारीख साझेदारी से पहले की है, तो वह खरीदार की होगी, लेकिन उससे शपथ ली जाएगी कि 'ईश्वर की कसम, यह हमारी साझेदारी का नहीं है'। और यदि साझेदारी की तारीख पहले की है, तो वह साझेदारी में होगा। और यदि खरीद की तारीख पता चली कि वह झगड़े से एक महीने पहले की है और साझेदारी की तारीख पता नहीं चली, तो वह साझेदारी में होगा। और यदि साझेदारी की तारीख पता चली कि वह झगड़े से एक महीने पहले की है और खरीद की तारीख बिल्कुल पता नहीं चली, तो वह साझेदारी में होगा। और यदि साझेदारी और खरीद दोनों में से किसी की भी तारीख पता नहीं चली, तो वह खरीदार का होगा, लेकिन उससे शपथ ली जाएगी कि 'ईश्वर की कसम, यह हमारी साझेदारी का नहीं है'।

1. अर्थात कोई विशेष शर्त व्यक्त की गई है। 2. अर्थात खरीदी गई चीज़ में, उदाहरण के लिए, एक के लिए दो-तिहाई और दूसरे के लिए एक-तिहाई की शर्त रखी गई।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۳ (۴۴) کتاب الشرکة مستعار لینے کی صورت میں جب عاریت کی منفعت مخصوص دونوں میں سے ایک ہی کی طرف راجع ہو تو عاریت مخصوص اسی سے قرار دی جائے گی جس نے مستعار لیا ہے اور جب عاریت کی منفعت دونوں کی طرف راجع ہو تو ایسا قرار دیا جائے گا کہ گویا معیر نے دونوں کو عاریت دی ہے یہ محیط میں ہے۔ ہر دو شریک عنان نے چند طرح کی متاع دونوں نے خریدیں پر ایک نے دوسرے سے کہا کہ میں تیرے ساتھ شرکت میں کام نہیں کروں گا اور غائب ہو گیا یعنی چلا گیا پھر دوسرے نے اس متاع کی تجارت کی تو جو کچھ نفع ہوا وہ سب اسی تجارت کنندہ کا ہوگا اور وہ اپنے شریک کے حصہ کی قیمت کا ضامن ہوگا کذا فی فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ باب چہارم: شرکت وجوہ و شرکت اعمال کے بیان میں شرکت وجوہ اس کو کہتے ہیں کہ دو شخص باہم شرکت کر لیں حالانکہ دونوں کے پاس مال نہیں ہے لیکن لوگوں میں ان کی وجاہت ہے پس دونوں یوں کہیں کہ ہم دونوں نے شرکت کی بدین شرط کہ ہم دونوں اُدھار خریدیں اور نقد فروخت کریں اس شرط سے کہ جو کچھ اللہ عزوجل ہم کو اس میں نفع روزی کرے وہ ہم دونوں میں اس شرط سے ہوگا یہ بدائع و مضمرات میں ہے اور یہ شرکت مذکورہ مفاوضت ہو گی بایں طور کہ دونوں کفالت کی اہلیت رکھتے ہوں اور جو چیز خریدی وہ دونوں میں نصفا نصف ہو گی اور دونوں میں سے ہر ایک پر اُس کا نصف ثمن واجب ہو گا اور نفع میں دونوں مساوی مشترک ہوں گے خواہ دونوں مفاوضت کا لفظ ذکر کریں یا دونوں اس کے مقتضیات ذکر کریں پس عموم و مبیعوں میں وکالت و کفالت تحقق ہو جائے گی اور اگر ان میں سے کوئی چیز نہ پائی گئی تو شرکت عنان ہوگی یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر علی الاطلاق رکھی گئی یعنی مطلق شرکت تو بھی عنان ہو گی یہ ظہیریہ میں ہے۔ ایسے دونوں شریکوں سے شرکت عنان باوجود اشتراط تفاضل کے ملک خرید کردہ میں جائز ہو گی اور چاہیے کہ ایسی شرکت میں

دونوں نفع کو بقدر خرید کردہ چیز کی ملک مشروط کی شرط کر دیں یعنی جس قدر خرید کردہ میں ہر ایک کی ملک شرط ہے اس حساب سے نفع مشروط ہو حتیٰ کہ اگر خرید کردہ چیز میں ملک کی بیشی کے ساتھ مشروط کی اور نفع میں مساوات شرط کی یا اس کے برعکس کیا تو یہ شرط باطل ہوگی اور نفع دونوں میں اسی مقدار پر مشروط ہو گا جو انہوں نے خرید کردہ کی ملک میں شرط لگائی ہے یہ محیط میں ہے۔ امام محمد رحمتہ اللہ نے فرمایا کہ اگر دو شخصوں نے اپنے مالوں و وجوہ سے شرکت عنان قرار دی پھر دونوں میں سے ایک نے کوئی متاع خریدی پس جس شریک نے نہیں خریدی ہے اُس نے کہا کہ یہ متاع ہم دونوں کی شرکت کی ہے اور مشتری نے کہا کہ یہ میری ہی ہے اور میں نے اس کو اپنے مال سے اپنی ذات کے واسطے خریدا ہے پس اگر بعد شرکت واقع ہونے کے مشتری اپنی ذات کے واسطے خریدنے کا دعویٰ کرتا ہو تو وہ دونوں کے درمیان شرکت پر ہوگی بشرطیکہ متاع مذکور دونوں کی تجارت کی جنس سے ہو اگر وہ قبل شرکت کے اپنے واسطے خریدنے کا مدعی ہو اور دوسرا کہتا ہے کہ نہیں بلکہ تو نے بعد عقد شرکت واقع ہونے کے خریدی ہے تو دیکھا جائے کہ اگر تاریخ شرکت اور تاریخ خرید معلوم ہو اور تاریخ خرید قبل تاریخ شرکت کے ہو تو مشتری کی ہوگی مگر اس سے قسم لی جائے گی کہ واللہ یہ ہمارے دونوں کی شرکت کی نہیں ہے اور اگر تاریخ شرکت مقدم ہو تو وہ شرکت پر ہو گی اور اگر تاریخ خرید معلوم ہوئی کہ اس جھگڑے سے ایک مہینہ پہلے کی خرید ہے اور تاریخ شرکت معلوم نہ ہوئی تو وہ شرکت پر ہو گی اور اگر شرکت معلوم ہوئی کہ اس جھگڑے سے ایک مہینہ پہلے واقع ہوئی اور تاریخ خرید بالکل معلوم نہ ہوئی تو وہ شرکت پر ہوگی اور اگر شرکت و خرید دونوں میں سے کسی کی تاریخ معلوم نہ ہوئی تو مشتری کی ہوگی مگر اس سے قسم لی جائے گی کہ واللہ یہ ہمارے دونوں کی شرکت کی نہیں ا یعنی کوئی خاص شرط بیان کردی ہے۔ ۲ یعنی خریدی چیز میں مثلاً ایک کا دو تہائی اور دوسرے کا ایک تہائی مشروط ہوا ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 43 | Kitab al-Shirkat (The Book of Partnership)

...Therefore, since the dates of both transactions are not known, it will be presumed as if both transactions occurred simultaneously. If both transactions occurred simultaneously, the purchased item would not be part of the partnership. Thus, the same applies here; this is mentioned in 'Al-Muhit'.

If one of the two partners says, "I bought a commodity, so half of the price is incumbent upon you," and his partner denies it, then if the said commodity exists, the claimant's statement will be accepted. However, if it no longer exists, his statement will not be confirmed. Similarly, if his partner admits that he bought it but denies having taken possession, the same rule applies, except that an oath will be taken from his partner regarding his knowledge. If the claimant presents witnesses that he bought it and took possession, his statement will be accepted, but if the item is lost, an oath will be taken from him. This is in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. It is written in 'Al-Muntaqa' that if two persons intend to establish a 'Shirkat-e-Mufawadhah' (full authority partnership) while one of them owns a house, a servant, or trade goods, and the other has nothing, and they establish the 'Shirkat-e-Mufawadhah' on the basis that they will work using their credit/reputation (Wujooh) and they did not mention that specific property in their partnership, then the partnership is valid and it will be a 'Shirkat-e-Mufawadhah'. The mentioned goods will belong exclusively to their owner, and this is 'Shirkat-e-Wujooh'. Similarly, if one of them has gold leaves from Makkah and the rest of the situation remains the same, the same rule applies; this is in 'Al-Muhit'. Regarding 'Shirkat-e-A'mal' (partnership in labor/craft), such as two tailors or two goldsmiths, or one tailor and another goldsmith or a cobbler, who enter into a partnership without capital on the condition that both partners will accept work from people and then the earnings will be shared between them, this is permissible. This is in 'Al-Mudmarat'.

The ruling for this partnership is that in accepting work, each will be an agent (Wakil) for the other. Acting as an agent for accepting work is permissible, whether the agent can perform the work well or not; this is in 'Al-Zahiriyyah'. Furthermore, this partnership sometimes takes the form of 'Mufawadhah' and sometimes 'Inan'. For example, if the word 'Mufawadhah' or its meaning is mentioned in the partnership in such a way that two goldsmiths formed a partnership on the condition that both would accept work, both would be equally liable (Zamin) for those works, and both would be equal in profit and loss, and whatever is incurred by either due to the partnership (1), the other would be a guarantor (Kafil), then this is 'Mufawadhah'. But

if a variation in work and wages is stipulated such that they say two-thirds of the work is for one and one-third for the other, and wages and losses are also shared in the same proportion, then this is 'Shirkat-e-Inan'. Similarly, if the word 'Inan' is explicitly mentioned, it is also 'Shirkat-e-Inan'. Likewise, if the partnership is kept general (Mutlaq), it will also be 'Shirkat-e-Inan'; this is in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. Furthermore, it should be clear that if they did not enter into 'Mufawadhah' but established a general partnership, it will be treated as 'Shirkat-e-Inan' regarding certain rulings. For instance, if one of them admits a debt for soap or potash (washing materials) etc., which have been consumed, or for a transfer of some other work, or for a laborer's wages, or for house rent for which the period has passed, then his admission will not be accepted against his partner except through testimony. Without testimony, it will be binding solely on him. However, in some rulings, 'Mufawadhah' will be considered. For example, if a person gives work to one or both of them, he will have the option to hold either of them accountable. Each of them will have the right to demand the wages for the work, and whoever pays the wages to either of them will be absolved of the debt. And whichever of the two is liable for the guarantee of the work, he will have the right to claim from the other partner. Therefore, this partnership is governed by these rules based on 'Istihsan' (legal preference)...

A partnership where there is equality. To the one with the right. (1) Upon them by way of determination.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ४३ | किताबुश शिरकत (साझेदारी की पुस्तक)

...इसलिए कि जब दोनों की तारीख मालूम न हुई तो ऐसा माना जाएगा कि मानो ये दोनों मुआवज़ात (लेन-देन) साथ हुए हैं, और यदि दोनों मुआवज़ात साथ होते तो खरीदी गई वस्तु साझेदारी में न होती। अतः यहाँ भी ऐसा ही होगा, यह 'मुहीत' में है।

यदि दोनों में से एक ने कहा कि मैंने एक वस्तु खरीदी, अतः तुझ पर आधी कीमत वाजिब हुई, और उसके साझीदार ने उसे झुठला दिया, तो यदि वह वस्तु मौजूद है तो दावेदार की बात स्वीकार की जाएगी, और यदि वह मौजूद न रही तो उसके कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी। और इसी प्रकार यदि उसके साझीदार ने स्वीकार किया कि उसने खरीदी लेकिन कब्जे से इनकार किया, तो भी यही नियम है, परंतु उसके साझीदार से उसकी जानकारी पर शपथ ली जाएगी। और यदि दावेदार ने गवाह पेश किए कि उसने खरीदी और कब्जा किया, तो उसका कथन स्वीकार होगा, परंतु वस्तु के नष्ट हो जाने पर उससे शपथ ली जाएगी। यह 'मुहीत सरखसी' में है। 'मुंतकी' में लिखा है कि यदि दो व्यक्तियों ने 'शिरकत-ए-मुफावज़ा' (पूर्ण साझेदारी) करने का निर्णय लिया और स्थिति यह है कि दोनों में से एक के पास घर, सेवक या सामान है और दूसरे के पास कुछ नहीं है, फिर दोनों ने इस तरह 'शिरकत-ए-मुफावज़ा' तय की कि वे दोनों अपनी साख (وجوہ - साख/प्रतिष्ठा) के आधार पर काम करते थे और जो सामान उनमें से एक के पास है, उसका अपनी साझेदारी में कोई उल्लेख नहीं किया, तो साझेदारी वैध हो गई और वह 'शिरकत-ए-मुफावज़ा' होगी। उक्त सामान विशेष रूप से उनके मालिक का होगा और यह 'शिरकत-ए-वजूह' है। इसी तरह यदि दोनों में से एक के पास मक्का के सोने के पत्थर हों और शेष स्थिति वैसी ही रहे, तो भी यही नियम है, यह 'मुहीत' में है। और रही बात 'शिरकत-ए-आमाल' (कार्यों की साझेदारी) की, तो जैसे दो दर्जी हों या दो सुनार हों, या एक दर्जी और दूसरा सुनार हो या मोची हो, कि दोनों बिना किसी धन (पूंजी) के इस शर्त पर साझेदारी करें कि दोनों साझीदार लोगों से काम लेंगे, फिर कमाई दोनों में साझा होगी, तो यह वैध है। यह 'मुज़मरात' में है।

इस साझेदारी का नियम यह है कि कार्य स्वीकार करने में प्रत्येक व्यक्ति दूसरे की ओर से वकील होगा, और कार्यों की स्वीकृति के लिए वकील बनना वैध है, चाहे वकील उस कार्य को अच्छी तरह से करने में सक्षम हो या न हो, यह 'ज़हीरिया' में है। फिर यह साझेदारी कभी 'मुफावज़ा' होती है और कभी 'इनान'। अतः यदि साझेदारी में 'मुफावज़ा' शब्द या उसके अर्थ का उल्लेख इस प्रकार किया गया कि दो सुनारों ने इस शर्त पर साझेदारी की कि दोनों कार्य स्वीकार करेंगे और दोनों उन कार्यों के लिए समान रूप से उत्तरदायी (ज़ामिन) होंगे, और लाभ एवं हानि में दोनों समान होंगे, और साझेदारी

के कारण जो कुछ दोनों में से किसी पर लागू (१) होगा, दूसरा उसका ज़मानतदार (कफ़ील) होगा, तो यह 'मुफावज़ा' है। और यदि काम और पारिश्रमिक में परस्पर कमी-बेशी की शर्त इस प्रकार की कि दोनों ने कहा कि एक पर दो-तिहाई काम और दूसरे पर एक-तिहाई काम है, और पारिश्रमिक एवं हानि भी दोनों पर इसी अनुपात से है, तो यह 'शिरकत-ए-इनान' है। और इसी प्रकार यदि स्पष्ट रूप से 'इनान' शब्द का उल्लेख कर दिया गया, तो भी वह 'शिरकत-ए-इनान' है। और इसी तरह यदि साझेदारी को सामान्य (मुतलक़) रखा गया, तो भी वह 'शिरकत-ए-इनान' होगी, यह 'मुहीत सरखसी' में है। फिर यह स्पष्ट हो कि यदि दोनों ने 'मुफावज़ा' नहीं किया लेकिन केवल साझेदारी (शिरकत-ए-मुतलक़) तय की, तो कुछ नियमों के संबंध में उसे 'शिरकत-ए-इनान' माना जाएगा। उदाहरण के तौर पर, यदि दोनों में से एक ने साबुन या अशनान (नहाने की सामग्री) आदि जो नष्ट हो चुके हैं, उनकी कीमत का अपने ऊपर स्वीकार किया, या किसी अन्य कार्य के हस्तांतरण का, या किसी मज़दूर की मज़दूरी का, या मकान के किराये का जिसकी अवधि बीत चुकी है, स्वीकार किया, तो उसके साझीदार के संबंध में उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी सिवाय गवाही के, और बिना गवाही के विशेष रूप से उसी पर अनिवार्य होगा। और कुछ नियमों में 'मुफावज़त' का विचार किया जाएगा, जैसे यदि किसी व्यक्ति ने उनमें से एक को या दोनों को कोई काम दिया, तो उसे अधिकार होगा कि दोनों में से जिसे चाहे जवाबदेह ठहराए। और उनमें से प्रत्येक को यह अधिकार होगा कि वह कार्य के पारिश्रमिक की मांग करे, और जिसने दोनों में से किसी को भी पारिश्रमिक दे दिया, वह दायित्व से मुक्त हो जाएगा। और दोनों में से जिस पर काम की ज़मानत वाजिब हुई, उसे अधिकार होगा कि दूसरे साझीदार से उसकी मांग करे। अतः यह साझेदारी इन नियमों के संबंध में इस्तिहसानन (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) है...

जिस साझेदारी में बराबरी हो। हकदार के लिए। (१) उन पर निर्धारण के तरीके से।

ہے اس واسطے کہ جب دونوں کی تاریخ معلوم نہ ہوئی تو ایسا قرار دیا جائے گا کہ گویا یہ دونوں معاوات واقع ہوئی ہیں اور اگر دونوں معاوات ہوتیں تو خریدی چیز شرکت پر نہ ہوتی پس ایسا ہی یہاں ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر دونوں میں سے ایک نے کہا کہ میں نے ایک متاع خریدی پس تجھ پر نصف ثمن واجب ہوا اور اُس کے شریک نے تکذیب کی پس اگر متاع مذکور قائم ہو تو قول مدعی کا مقبول ہوگا اور اگر موجود نہ رہی تو اُس کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی اور اسی طرح اگر اس کے شریک نے اقرار کیا کہ اس نے خریدی مگر قبضہ سے انکار کیا تو بھی یہی حکم ہے مگر اُس کے شریک سے اُس کے علم پر قسم لی جائے گی اور اگر مدعی نے گواہ قائم کیے کہ اس نے خریدی اور قبضہ کیا تو اُس کا قول قبول ہو گا مگر تلف ہو جانے پر اُس سے قسم لی جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے منتقی میں لکھا ہے کہ اگر دو شخصوں نے چاہا کہ شرکت مفاوضہ قرار دیں اور حال یہ ہے کہ دونوں میں سے ایک کے پاس مکان و خادم یا عروض ہے اور دوسرے کے پاس کچھ نہیں ہے پس دونوں نے شرکت مفاوضہ اس طرح قرار دی کہ مفاوضہ پر دونوں اپنے وجوہ سے کام کرتے تھے اور جو عروض کہ دونوں میں سے ایک کے واسطے ہیں اس کا اپنی شرکت میں کچھ بیان نہیں کیا تو شرکت جائز ہوگئی اور شرکت مفاوضہ ہو گی اور عروض مذکورہ مخصوص اپنے مالک کے ہوں گے اور یہ شرکت وجوہ ہے اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک کے واسطے سونے کے پترے مکہ کے ہوں اور باقی مسئلہ بحالہ ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے اور رہی شرکت اعمال تو جیسے دو درزی ہوں یا دو سونار ہوں یا ایک درزی اور

دوسرا سونار ہو یا موچی ہو کہ دونوں بغیر مال کے شرکت کریں اس شرط پر کہ دونوں شریک لوگوں سے کام لیں گے پھر کمائی دونوں میں مشترک ہوگی تو یہ جائز ہے یہ مضمرات میں ہے۔

اس شرکت کا حکم یہ ہے کہ کام قبول کرنے میں ہر ایک دوسرے کی طرف سے وکیل ہوگا اور قبول اعمال کی تو وکیل جائز ہے خواہ وکیل اس کام کو بخوبی انجام دے سکتا ہو یا نہ دے سکتا ہو یہ ظہیریہ میں ہے۔ پھر یہ شرکت کبھی مفاوضہ ہوتی اور کبھی عنان ہوتی ہے چنانچہ اگر شرکت میں لفظ مفاوضہ کا یا معنی مفاوضہ کے بیان کیے بایں طور کہ دو سوناروں نے شرکت اس شرط سے کی کہ دونوں اعمال کو قبول کریں اور دونوں کے دونوں ان اعمال میں یکساں ضامن ہوں اور نفع اور گھاٹی میں دونوں مساوی ہوں اور بسبب شرکت کے جو کچھ دونوں میں سے کسی پر لاحق (۱) ہو اُس کا دوسرا کفیل ہوا تو یہ مفاوضہ ہے اور اگر کام اور اجرت میں باہم کمی بیشی شرط کی بایں طور کہ دونوں نے کہا کہ اس ایک پر دو تہائی کام اور اس دوسرے پر ایک تہائی کام ہے اور اجرت اور گھٹی بھی دونوں پر اسی حساب سے ہے تو یہ شرکت عنان ہے اور اسی طرح اگر صریح لفظ عنان ذکر کر دیا تو بھی شرکت عنان ہے اور اسی طرح اگر شرکت کو مطلق رکھا تو بھی شرکت عنان ہو گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔ پھر واضح ہو کہ اگر دونوں نے مفاوضہ نہ کی لیکن مطلق شرکت قرار دی تو بعض احکام کے حق میں شرکت عنان رکھی جائے گی چنانچہ اگر دونوں میں سے ایک نے صابون یا اشنان وغیرہ کہ جو تلف ہو چکے ہیں اُن کے ثمن کا اپنے اوپر اقرار کیا یا کسی اور کام نقلہ کے یا کسی مزدور کی مزدوری کا یا کرایہ مکان کا جس کی مدت گزر چکی ہے اقرار کیا تو وہ اپنے شریک کے حق میں تصدیق نہ کیا جائے گا الّا بگواہی اور بدون گواہی کے خاصتاً اُسی پر لازم ہو گا اور بعض احکام میں مفاوضت، اعتبار کی جائے گی چنانچہ اگر کسی شخص نے ان میں سے ایک کو یا دونوں کو کوئی کام دیا تو اُس کو اختیار ہو گا کہ دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے اور ان دونوں میں سے ہر ایک کو اختیار ہو گا کہ اُس سے کام

کی اُجرت کا مطالبہ کرے اور اُس نے دونوں میں سے جس کو دے دی اُجرت سے بری ہو جائے گا اور دونوں میں سے جس پر کام کی ضمان واجب ہوئی اُس کو اختیار ہو گا کہ دوسرے شریک سے اُس کا مطالبہ کرے پس یہ شرکت ان احکام کے حق میں استحساناً

جس شرکت میں برابر ہی ہوا۱۲۔ علی صاحب حق کو ۱۲۔ (۱) ان پر بطریق تعین ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② Kitab al-Shirkah (Book of Partnership)

Mufawadhah (equal partnership) is recognized, although in cases other than this reason, according to *Zahir al-Riwayah*, it is not recognized. Imam Quduri has mentioned the same in his commentary (*Sharh*), and it is also found in *Al-Dhakhirah*.

In the mentioned case, if one of the two partners performs the work and the other does not, the earnings shall be shared equally between them. ☆

If a loss occurs to something in the course of work at the hands of one of them, the compensation (*tawan*) for it shall be mandatory upon both. This is in such a way that the employer (*sahib al-amal*) has the option to hold either of the two liable for the entire compensation; this is stated in *Al-Muhit*. However, if this is a *Shirkat al-Inan* (limited partnership), then only the one who caused the loss shall be held liable, and not his partner, due to the principle of agency (*wakalah*) and the absence of guarantee (*kafalah*); this is in *Al-Zahiriyyah*. If one of the two works and the other does not, the earnings shall be divided half-and-half between them, whether it is a *Shirkat al-Mufawadhah* or *Inan*. If, at the time of forming the partnership, they stipulated an unequal distribution of profit, it is permissible even if one works more than the other; this is in *Siraj al-Wahhaj*. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if one partner falls ill, goes on a journey, or spends idle time, and the other partner works, the wages shall be equal between them. Each of them shall have the right to demand wages from the employer, and whoever the employer pays, he shall be absolved of liability, even if their partnership is not *Mufawadhah*. This is based on *Istihsan* (juristic preference), as stated in *Fatawa Qazi Khan*. Similarly, the same rule applies to the wages for work performed by the one who traveled, because the performance of the work accepted by either of them is obligatory upon both. Thus, when one alone completes the work, he acts as a helper to the other; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If a father and son perform the same craft and neither has their own property, the entire earnings belong to the father, provided the son is among his dependents (*ayal*), because the son is considered his helper. Do you not see that if a son plants a tree, it belongs to the father? Similarly, regarding a husband and wife, if they had no property and then through their combined effort and work a lot of wealth was accumulated, it belongs to the husband and the wife is considered his assistant. However, if the woman's work and earnings are separate, they belong to her; this is in *Al-Qunyah*. Furthermore, if a wife spins yarn for the husband and the said husband weaves it into cloth, it unanimously belongs to the husband; this is in *Fatawa Imadiyyah*. If both agreed on equal work but the capital is in thirds (unequal),

it is permissible by *Istihsan*. This is mentioned in *Sharh al-Kanz*, *Al-Tabyin*, *Al-Hidayah*, and *Al-Kafi*, and this is the correct view. This is in *Siraj al-Wahhaj*. If they stipulated a higher profit share for one, even though his responsibility for work is less, the most correct (*asahh*) view is that it is permissible; this is in *Nahr al-Faiq* and *Al-Zahiriyyah*. If they entered into a partnership and stipulated a three-third distribution of earnings without specifying the work, it is permissible. The specification of unequal earnings will serve as a specification for unequal work; this is in *Al-Mudmarat*. As for loss (*wadha'ah*), it shall be borne between them in proportion to their liability/investment; this is in *Al-Badai'*.

If they stipulated that of whatever they accept, two-thirds of the work shall be specifically on one and one-third on the other, and the loss shall be half-and-half, then the work partnership will be according to their condition, but the condition regarding loss is void (*batil*). The loss shall be in the same proportion as the work they accepted; this is in *Siraj al-Wahhaj*. A person gave his cloth to a tailor to sew, and that tailor is a partner in a *Mufawadhah* partnership during the summer season. The owner of the cloth has the choice that as long as between the two... [sentence ends abruptly]

1. The redactor said: For example, in the case of Zaid and Amr, Khalid gave work to Zaid, and it is a *Shirkat al-Inan*. Amr did the work and caused a loss, so Amr will be the guarantor (*zamin*) because the agency is from both sides and the other cannot be held liable, for there is no form of guarantee (*kafalah*) whatsoever. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② किताब अल-शिरकत (साझेदारी की पुस्तक)

मुफ़ावज़ा (बराबरी की साझेदारी) को मान्यता दी गई है, हालांकि इसके अलावा अन्य स्थितियों में 'ज़ाहिर अल-रवाया' के अनुसार मुफ़ावज़ा को मान्यता नहीं दी गई है। इमाम कुदूरी ने अपनी शरह (व्याख्या) में ऐसा ही उल्लेख किया है, यह 'ज़खीरा' में भी है।

मसला-ए-मज़कूरा की वह सूरत जिसमें यदि दोनों में से एक ने काम किया और दूसरे ने नहीं, तो कमाई दोनों के बीच आधी-आधी होगी। ☆

यदि दोनों में से एक के हाथों काम में किसी चीज़ को नुकसान पहुँचा, तो उसका तावान (हर्जाना) दोनों पर वाजिब होगा। इस तरह कि काम देने वाले मालिक (साहब-ए-अमल) को इख्तियार है कि वह इस तमाम ज़मानत के वास्ते दोनों में से जिसे चाहे माखूज़ करे (ज़िम्मेदार ठहराए), यह 'मुहीत' में है। और जब यह शिरकत-ए-अनान (सीमित साझेदारी) हो, तो उस ज़मानत के लिए वही माखूज़ होगा जिसने नुकसान का सबब पैदा किया है, न कि उसका शरीक (साझेदार), वकालत के मामले और कफ़ालत (गारंटी) के न होने की वजह से; यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर दोनों में से एक ने काम किया और दूसरे ने नहीं, तो कमाई दोनों में निस्फ़ा-निस्फ़ (आधी-आधी) होगी, चाहे शिरकत-ए-मुफ़ावज़ा हो या अनान। और अगर काम की तशकील के वक्त आपस में नफ़ा (लाभ) में कमी-बेशी की शर्त कर ली गई तो जायज़ है, भले ही दोनों में से एक दूसरे की तुलना में ज़्यादा काम करने वाला हो; यह 'सिराज वह्जाज' में है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैहि) से रिवायत है कि अगर दोनों शरीकों में से एक बीमार हो गया या सफर पर चला गया या बेकार वक्त गुज़ारा और दूसरे ने काम किया, तो उजरत (मज़दूरी) दोनों में बराबर होगी। और दोनों में से हर एक को काम लेने वाले से उजरत के मुतालबे का इख्तियार होगा, और वह जिसे भी अदा कर देगा, बरी हो जाएगा, अगरचे दोनों की शिरकत मुफ़ावज़ा न हो। और यह इस्तेहसान (न्यायसंगत विवेक) है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और इसी तरह जो काम सफर करने वाले ने किया, उसकी उजरत का भी यही हुक्म है, क्योंकि दोनों में से हर एक ने जो काम कबूल किया है, उसका करना दोनों पर वाजिब है। पस जब तन्हा एक ने यह काम कर दिया, तो दूसरे के वास्ते मददगार हुआ; यह 'सिराज वह्जाज' में है। बाप और बेटा एक ही सनअत (शिल्प) का काम अंजाम दिया करते हैं और दोनों में से किसी का माल नहीं है, तो पूरी कमाई बाप की होगी, बशर्ते बेटा उसके अयाल (आश्रितों) में से हो, क्योंकि बेटा उसका मुईन (सहायक) हुआ। क्या तू नहीं देखता कि अगर बेटे ने दरख्त (पेड़) लगाया तो वह बाप का होता है? और इसी तरह बीवी और मर्द में है कि अगर दोनों के पास माल न था, फिर दोनों की कोशिश और

काम से बहुत माल जमा हो गया तो यह शौहर का होगा और बीवी उसकी मुईना (सहायक) होगी। लेकिन अगर औरत का काम व कमाई अलाहिदा (अलग) हो तो वह उसी की होगी; यह 'कुन्या' में है। और बीवी ने जिस कदर शौहर की रोटी काती और शौहर-ए-मज़कूर उसका कपड़ा बुनता है, वह बिल-इतफ़ाक शौहर का होगा; यह 'फ़तावा इमादिया' में है। और अगर दोनों ने काम बराबर शर्त किया और माल तीन तिहाई (असमान) है, तो इस्तेहसानन जायज़ है; यानी 'शरह कंज़' में है और यही 'तब्बीन', 'हिदाया' और 'काफी' में है और यही सही है; यह 'सिराज वह्जाज' में है। और अगर दोनों ने आपस में एक के वास्ते ज़्यादा नफ़ा की शर्त की, हालांकि काम उसके ज़िम्मे कम है, तो असहा (अधिक सही) यह है कि जायज़ है; यह 'नहर अल-फाएक' और 'ज़हीरिया' में है। और अगर दोनों ने शिरकत की और कमाई आपस में अपने दरमियान तीन तिहाई शर्त कर ली और काम को बयान न किया, तो यह जायज़ है। और कमाई की कमी-बेशी की तसरीह (स्पष्टीकरण) कर देना ही काम की कमी-बेशी के वास्ते बयान होगा; यह 'मुज़मरात' में है। और रही वज़ाअत (नुकसान), सो दोनों के दरमियान ज़मानत ही की कद्र पर होगी; यह 'बदाइ' में है।

अगर दोनों ने यह शर्त कर ली हो कि जो कुछ दोनों कबूल कर लें, पस उसका दो तिहाई काम दोनों में से खास उस पर और एक तिहाई उस दूसरे पर होगा, और वज़ाअत (नुकसान) दोनों पर निस्फ़ा-निस्फ़ होगी, तो शिरकत-ए-अमल दोनों की शर्त के मुवाफिक होगी, मगर शर्त-ए-वज़ाअत बातिल (अमान्य) है। और वज़ाअत उसी हिसाब से होगी जिस कद्र दोनों ने कबूल-ए-काम में शर्त की है; यह 'सिराज वह्जाज' में है। एक ने अपना कपड़ा एक दर्जी को दिया कि उसे सी दे और वह दर्जी गर्मी की जगह में एक शरीक-ए-मुफ़ावज़ा है। तो कपड़े के मालिक को इख्तियार है कि जब तक दोनों में [वाक्य अधूरा है]

१०— मुहर्रिर ने कहा: उदाहरण के लिए, ज़ैद और अम्र के मामले में ज़ैद को खालिद ने काम दिया और शिरकत-ए-अनान है, और अम्र ने काम किया और नुकसान कर दिया, तो ज़ामिन (ज़िम्मेदार) अम्र होगा, क्योंकि वकालत दोनों तरफ से है और दूसरे से मुतालबा न होगा, इस वजह से कि कफ़ालत किसी तरह से भी नहीं है। १२

مفاوضہ اعتبار کی گئی اگر چہ سوائے اس وجہ کے اور صورت میں ظاہر الروایۃ کے موافق مفاوضہ نہیں اعتبار کی گئی ہے ایسا ہی امام قدوری نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی وہ صورت جس میں اگر دونوں میں سے ایک نے کام کیا دوسرے نے نہ کیا تو کمائی دونوں میں نصفا نصف ہو گی ☆

اگر دونوں میں سے ایک کے ہاتھ سے کام میں چیز کو نقصان پہنچا تو اُس کا تاوان دونوں پر واجب ہو گا بدین طریق کہ صاحب عمل کو اختیار ہے کہ اس تمام ضمان کے واسطے دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے یہ محیط میں ہے اور ہر گاہ یہ شرکت عنان ہو تو اُس ضمان کے واسطے وہی ماخوذ ہو گا کہ جس نے سبب ضمان کیا ہے نہ اُس کا شریک بوجہ قضیہ وکالت کے اور عدم کفالت کے یہ ظہریہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے کام کیا دوسرے نے نہ کیا تو کمائی دونوں میں نصفا نصف ہو گی خواہ شرکت مفاوضہ ہو یا عنان ہو اور اگر حال تشکیل اعمال میں باہم نفع میں کمی بیشی شرط کر لی تو جائز ہے اگر دونوں میں سے ایک بہ نسبت دوسرے کے زیادہ کام کرنے والا ہو یہ سراج وہاج میں ہے اور امام ابو یوسف رحمتہ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر دونوں میں سے ایک شریک بیمار ہو گیا یا سفر کو گیا یا بے کار اوقات گزارے اور دوسرے نے کام کیا تو اُجرت دونوں میں مساوی ہو گی اور دونوں میں سے ہر ایک کو کام لینے والے سے مطالبہ اجرت کا اختیار ہو گا اور وہ جس کو دے دے گا بری ہو جائے گا اگرچہ دونوں کی شرکت بمفاوضہ نہ ہو اور یہ استحسان ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اسی طرح جو

کام سفر کرنے والے نے کیا اس کی اجرت کا بھی یہی حکم ہے اس واسطے کہ دونوں میں سے ہر ایک نے جو کام قبول کیا ہے اس کا کرنا دونوں پر واجب ہے پس جب تنہا ایک نے یہ کام کر دیا تو دوسرے کے واسطے مددگار ہوا یہ سراج وہاج میں ہے۔ باپ اور بیٹا ایک ہی صنعت کا کام انجام دیا کرتے ہیں اور دونوں میں سے کسی کا مال نہیں ہے تو پوری کمائی باپ کی ہو گی جب کہ بیٹا اُس کے عیال میں سے ہو اس واسطے کہ بیٹا اُس کا معین ہوا آیا تو نہیں دیکھتا ہے اگر بیٹے نے درخت جمایا تو وہ باپ کا ہوتا ہے اور اسی طرح بیوی ومرد میں ہے کہ اگر دونوں کے پاس مال نہ تھا پھر دونوں کی کوشش و کام سے بہت مال جمع ہو گیا تو یہ شوہر کا ہو گا اور بیوی اُس کی معینہ ہو گی لیکن اگر عورت کا کام و کمائی علیحدہ ہو تو وہ اُسی کا ہو گا یہ قنیہ میں ہے اور بیوی نے جس قدر شوہر کی روٹی کاتی اور شوہر مذکور اُس کا کپڑا بنتا ہے وہ بالا جماع شوہر کا ہو گا یہ فتاویٰ عمادیہ میں ہے اور اگر دونوں نے کام برابر شرط کیا اور مال تین تہائی تو استحساناً جائز ہے یعنی شرح کنز میں ہے اور یہی تبیین و ہدایہ و کافی میں ہے اور یہی صحیح ہے یہ سراج وہاج میں ہے اور اگر دونوں نے باہم ایک کے واسطے زیادہ نفع کی شرط کی حالانکہ کام اُس کے ذمہ کم ہے تو اصح یہ ہے کہ جائز ہے یہ شہر الفائق و ظہریہ میں ہے اور اگر دونوں نے شرکت کی اور کمائی باہم اپنے درمیان تین تہائی شرط کر لی اور کام کو بیان نہ کیا تو یہ جائز ہے اور کمائی کی کمی بیشی کی تصریح کر دینا یہی کام کی کمی بیشی کے واسطے بیان ہو گا یہ مضمرات میں ہے اور رہی وضاعت (نقصان) سو دونوں کے درمیان ضمان ہی کے قدر پر ہو گی یہ بدائع میں ہے۔

اگر دونوں نے یہ شرط کر لی ہو کہ جو کچھ دونوں قبول کر لیں پس اُس کا دو تہائی کام دونوں میں سے خاص اُس پر اور ایک تہائی اس دوسرے پر ہو گا اور وضاعت دونوں پر نصفا نصف ہو گی تو شرکت عمل دونوں کی شرط کے موافق ہو گی مگر شرطِ وضاعت باطل ہے اور وضاعت اُسی

حساب سے ہو گی جس قدر دونوں نے قبول کام میں شرط کی ہے یہ سراج وہاج میں ہے۔ ایک نے اپنا کپڑا ایک درزی کو دیا کہ اُس کو سی دے اور اُس درزی کا درزی گرمی میں ایک شریک مفاوضہ ہے۔ تو کپڑے کے مالک کو اختیار ہے کہ جب تک دونوں میں

۱۔ہ قال المحرر نمونہ مقام آنکہ زید و عمرو میں سے زید کو خالد نے کام دیا اور شرکت عنان ہے اور عمرو نے کام کیا اور نقصان کر دیا تو ضامن عمرو ہو گا بسبب اس کے کہ وکالت طرفین سے ہے اور دوسرے سے مطالبہ نہ ہو گا بدیں وجہ کہ کفالت کسی طرح سے بھی نہیں ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (45) Kitab al-Shirka (Book of Partnership)

The partnership (mufawadah) remains; one can demand work from either of them. When both separate or the one who took the cloth dies, the other will not be held liable for the work, as stated in 'Al-Mabsut'. Contrary to this, if the owner of the cloth did not stipulate that he must do it himself, and then both separate, the other partner will be held liable for its sewing; this is in 'Zahiriyyah'. In 'Nawadir', it is mentioned from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if a person claimed a piece of cloth from both of them, which is in their possession, and one of them admitted while the other denied, his admission will also be valid against his partner, and he will take the wages after giving the cloth. This is 'Istihsan' (juristic preference), as in 'Muhit al-Sarakhsi'. Similarly, if there is a tear in the cloth and one of them admits that it happened due to our starching/beating (kundi), while the other denies it altogether for the claimant and says this cloth belongs to us, the admission of the one who admitted will be verified. This is because if he had admitted to the claimant that the cloth belongs to him, it would have been verified. If the one who admitted, after the initial denial mentioned, admitted for another claimant that the cloth belongs to him, his admission for the second person will be considered as an admission of the cloth for the first claimant. His admission for the second person regarding the cloth will not be verified, but it will be verified against his own self regarding compensation (tawan); meaning he will be a guarantor for the second claimant, but he cannot recover anything from his partner. If one of them or both admitted to someone regarding a destroyed cloth that it was their cloth and was destroyed by their action, and the other denies it, the liability (dhaman) will be specifically on the one who admitted. Similarly, if one of them admitted a debt for destroyed soap or cleaning materials (ashnan), or a laborer's wages, or house rent for which the period has passed, his admission will not be verified against his partner without witnesses. This liability will be specifically on him. But if the lease has not expired and the sold item is not destroyed, it will be binding on both, and his admission will be effective against his partner, except if the said partner claims that these things were ours without purchase, then the second's statement will be accepted; this is in 'Muhit'.

Two partners formed a partnership in transporting pilgrims' books on the condition that whatever livelihood Allah grants us through this, it will be equally shared between us; such a partnership is permissible, as in 'Quniyah'. If two teachers formed a partnership for helping boys memorize, or teaching writing, or teaching the Quran,

Sadr al-Shahid (may Allah have mercy on him) said that the chosen opinion is that it is permissible, as in 'Al-Khulasah'. Similarly, if they partnered in teaching Fiqh (jurisprudence), it is also permissible, as in 'Nahr al-Faiq'. If both partnered in a prohibited (haram) work, the partnership will not be valid, as in 'Khazanat al-Fatawa'. The partnership of brokers in brokerage work and those who recite in groups in assemblies and mournings is not permissible, as in 'Quniyah', because this act is impermissible. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that if three people who work as grain measurers partnered on the condition that they accept and measure grain from people, and whatever they earn will be equally shared. Then they accepted measuring grain for a known wage. One of them fell ill and became unable to work, while the other two performed the work. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that the said wages will be distributed equally among all of them. But if it happened that when one of them fell ill, the other two did not tolerate doing his work and dissolved the partnership in his presence, or both said, 'Be witnesses that we have dissolved the partnership,' then the two of them measured the entire grain, they will receive two-thirds of the specified wage (ujrat al-musamma), and for the remaining one-third...

---

1. Apparently, it was the custom in that country for tailors to do this, just as here one might iron/press the clothes.
2. And the one who admits should bring witnesses so that he is cleared of sole liability.
3. Meaning, only what has been named and contracted will be received.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 3 (45) किताबुश शिरका (साझेदारी की पुस्तक)

साझेदारी (मुफ़ावदह) बरकरार है; उनमें से जिससे भी चाहे काम की मांग की जा सकती है। जब दोनों अलग हो जाएँ या जिसने कपड़ा लिया था वह मर जाए, तो दूसरे से काम के लिए जवाबदेही नहीं होगी, जैसा कि 'अल-मबसूत' में है। इसके विपरीत, यदि कपड़े के मालिक ने यह शर्त न रखी हो कि वह स्वयं ही काम करेगा, और फिर दोनों अलग हो जाएँ तो दूसरा भागीदार उसकी सिलाई के लिए जवाबदेह होगा; यह 'ज़हीरिय्या' में है। 'नवादिर' में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से उल्लेख है कि यदि दोनों में से किसी एक पर एक व्यक्ति ने उस कपड़े का दावा किया जो दोनों के पास है, और उनमें से एक ने स्वीकार किया जबकि दूसरे ने इनकार किया, तो उसका स्वीकार करना उसके भागीदार पर भी लागू होगा और वह कपड़ा देकर मजदूरी ले लेगा। यह इस्तिहसान (कानूनी प्राथमिकता) है, जैसा कि 'मुहीत अस-सरखसी' में है। इसी तरह, यदि कपड़े में कोई दरार हो जिसके बारे में एक ने स्वीकार किया कि यह हमारी धुलाई (कुंडी) के कारण है, और दूसरे ने सिरे से दावेदार के लिए कपड़े के होने से ही इनकार किया और कहा कि यह कपड़ा हमारा है, तो स्वीकार करने वाले की बात मानी जाएगी। क्योंकि यदि उसने दावेदार के लिए स्वीकार किया होता कि कपड़ा उसका है, तो उसे मान लिया जाता। और यदि स्वीकार करने वाले ने पहले इनकार के बाद किसी दूसरे दावेदार के लिए स्वीकार किया कि कपड़ा उसका है, तो दूसरे के हक में उसका स्वीकार करना पहले दावेदार के हक में कपड़े का स्वीकार माना जाएगा। कपड़े के संबंध में दूसरे के लिए उसके स्वीकार को मान्यता नहीं दी जाएगी, लेकिन स्वयं पर हर्जाने (तावान) के संबंध में उसकी बात मानी जाएगी; यानी वह दूसरे दावेदार के लिए उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा, लेकिन इसमें से कुछ भी अपने भागीदार से वापस नहीं ले सकेगा। यदि दोनों में से किसी एक ने किसी नष्ट हुए कपड़े के बारे में किसी व्यक्ति के लिए स्वीकार किया कि वह उसका कपड़ा था और हमारे काम से नष्ट हुआ, और दूसरा इससे इनकार करे, तो हर्जाना (ज़मान) विशेष रूप से स्वीकार करने वाले पर ही होगा। इसी तरह, यदि उनमें से एक ने नष्ट हुए साबुन या सफाई सामग्री (अश्नान) के कर्ज, या मजदूर की मजदूरी, या घर के किराए जिसका समय बीत चुका है, का स्वीकार किया, तो गवाहों के बिना उसका स्वीकार उसके भागीदार के हक में नहीं माना जाएगा; यह हर्जाना उसी पर होगा। लेकिन अगर किराया अभी बाकी हो और बेची गई वस्तु नष्ट न हुई हो, तो यह दोनों पर अनिवार्य होगा और उसका स्वीकार उसके भागीदार पर भी लागू होगा, सिवाय उस स्थिति के जब भागीदार यह दावा करे कि ये चीजें बिना खरीदे हमारी थीं, तो बाद वाले का कथन मान्य होगा; यह 'मुहीत' में है।

दो भागीदारों ने हाजियों की किताबें लाने में इस शर्त पर साझेदारी की कि अल्लाह हमें जो भी रोजी देगा, वह हम दोनों के बीच बराबर साझा होगी, तो ऐसी साझेदारी जायज़ है; यह 'कुनिया' में है। यदि दो शिक्षकों ने बच्चों को याद कराने, लेखन सिखाने या कुरान पढ़ाने में साझेदारी की, तो सद्र शहीद (रह.) ने कहा कि पसंदीदा राय यह है कि यह जायज़ है, जैसा कि 'अल-खुलासा' में है। इसी तरह यदि फ़िक़्ह (इस्लामी कानून) सिखाने में साझेदारी की, तो वह भी जायज़ है; यह 'नहरुल फ़ायिक़' में है। लेकिन अगर दोनों ने ऐसे काम में साझेदारी की जो हराम है, तो साझेदारी सही नहीं होगी; यह 'खज़ानतुल फ़तावा' में है। दलालों की दलाली के काम में साझेदारी, और जो लोग सभाओं और मातम में समूह बनाकर पढ़ते हैं, उनकी साझेदारी जायज़ नहीं है; जैसा कि 'कुनिया' में है, क्योंकि यह कार्य नाजायज़ है। इब्न समाआ ने इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि यदि तीन लोग जो अनाज मापने का काम करते हैं, आपस में इस शर्त पर साझेदारी करें कि वे लोगों से अनाज मापने का काम स्वीकार करेंगे और मापेंगे, फिर जो कुछ प्राप्त होगा वह उनके बीच बराबर होगा। फिर उन्होंने एक निश्चित मजदूरी पर अनाज मापने का काम लिया। फिर उनमें से एक बीमार होकर बेकार हो गया और शेष दो ने काम किया। इमाम मोहम्मद (रह.) ने कहा कि वह मजदूरी उन सभी के बीच बराबर बांटी जाएगी। लेकिन अगर ऐसा हुआ कि जब उनमें से एक बीमार हुआ, तो बाकी दोनों ने उसका काम करना स्वीकार नहीं किया और उसकी उपस्थिति में साझेदारी तोड़ दी, या दोनों ने कहा कि तुम गवाह रहो कि हमने साझेदारी तोड़ दी, फिर उन दोनों ने पूरा अनाज माप दिया, तो उन्हें तयशुदा मजदूरी (उजरत-ए-मुसम्मा) का दो-तिहाई मिलेगा और बाकी एक-तिहाई के लिए...

---

1. जाहिर है उस देश में यह रिवाज होगा कि दर्जी ऐसा करता होगा जैसे यहाँ प्रेस (लोहा फेरना) कर देता है।
2. और दूसरा जो स्वीकार करता है, वह गवाह लाए ताकि वह अकेले हर्जाने से बच सके।
3. यानी जो कुछ तय और अनुबंधित हो चुका है, वही मिलेगा।

مفاوضت باقی ہے دونوں میں سے جس سے چاہے کام کا مطالبہ کرے اور جب دونوں جدا ہو گئے یا وہ مر گیا جس نے کپڑا لیا تھا تو دوسرے کام کے واسطے ماخوذ نہ ہوگا کذانی المبسوط بخلاف اس کے اگر کپڑے کے مالک نے اُس پر یہ شرط نہ کی ہو کہ خود ہی دے اور پھر دونوں جدا ہو گئے تو دوسرا شریک اُس کے سینے کے واسطے ماخوذ ہوگا یہ ظہریہ میں ہے اور نوادر میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے مذکور ہے کہ اگر دونوں میں منبع ایک پر ایک شخص نے ایک کپڑے کا جو دونوں کے پاس ہے دعویٰ کیا پس ایک نے دونوں میں سے اقرار کیا اور دوسرے نے انکار کیا تو اُس کا اقرار اُس کے شریک پر بھی جائز ہوگا اور کپڑا دے کر اُجرت لے لے گا یہ استحسان ہے کذانی محیط السرخسی اور اسی طرح اگر کپڑے میں شگاف ہو کہ جس کی نسبت دونوں میں سے ایک نے اقرار کیا کہ یہ ہماری کُنڈی کرنے کی وجہ سے ہے اور دوسرے نے سرے سے طالب کے واسطے کپڑا ہی ہونے سے انکار کیا اور کہا کہ یہ کپڑا ہمارا ہے تو اقرار کرنے والے کے اقرار کی تصدیق کی جائے گی اس واسطے کہ اگر وہ طالب مذکور کے لیے اقرار کرتا کہ یہ کپڑا اُس کا ہے تو تصدیق کی جاتی اور اگر اقرار کرنے والے نے بعد انکار اول کے جو ذکر کیا گیا ہے کسی دوسرے مدعی کے واسطے اقرار کیا کہ یہ کپڑا اُس کا ہے تو دوسرے کے واسطے اُس کا اقرار طالب اول کے واسطے کپڑے کا اقرار ہوگا اور کپڑے کے حق میں دوسرے کے واسطے اُس کے اقرار کی تصدیق نہ کی جائے گی مگر اپنی ذات پر تاوان کے حق میں اُس کی تصدیق کی جائے گی یعنی دوسرے مدعی کے واسطے ضامن ہوگا لیکن اس میں سے کچھ اپنے شریک سے واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر دونوں میں سے یا ایک نے کسی تلف شدہ کپڑے کی نسبت کسی شخص کے واسطے اقرار کیا کہ اُس کا کپڑا تھا کہ ہم دونوں کے فعل سے تلف ہوا

ہے اور دوسرا اُس سے منکر ہے تو ضمان خاصہ اسی مقر پر واجب ہوگی اور اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک نے ثمن صابون یا اشنان تلف شدہ کے قرضہ ہونے کا یا مزدور کی اُجرت یا اجارہ مکان کی اُجرت جن کی مدت گزر چکی ہے قرضہ ہونے کا اقرار کیا تو بدوں گواہوں کے اُس کے اقرار کی تصدیق اُس کے شریک کے حق میں نہ کی جائے گی یہ ضمان خاصہ اسی پر واجب ہوگی اور اگر اجارہ گذار نہ ہو اور مبیع تلف نہ ہو گئی ہو تو یہ دونوں پر لازم ہوگا اور اُس کا اقرار اُس کے شریک پر بھی نافذ ہو گا لّا اس صورت میں کہ شریک مذکور یہ دعویٰ کرے کہ یہ چیزیں بغیر خرید کے ہماری تھیں تو قولِ ثانی اُسی کا قول ہو گا یہ محیط میں ہے۔

دو پہنیوں نے حاجیوں کی کتابیں مختل کر لانے میں اس شرط سے شرکت کی جو کچھ اللہ تعالیٰ ہم کو اس میں روزی کرے وہ ہم دونوں میں مساوی مشترک ہو تو ایسی شرکت جائز ہے یہ قنیہ میں ہے اور اگر دو معلموں نے لڑکوں کو حفظ کرانے یا تحریر سکھلانے یا قرآن پڑھانے میں شرکت کی تو صدر شہید رحمہ اللہ نے فرمایا کہ مختار یہ ہے کہ یہ جائز ہے کذانی الخلاصہ اور اسی طرح اگر فقہ سکھلانے میں شرکت کی تو بھی جائز ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر دونوں نے ایسے کام میں شرکت کی جو حرام ہے تو شرکت صحیح نہ ہو گی یہ خزانہ الفتاویٰ میں ہے اور دلالوں کی شرکت کار دلالی میں اور جو لوگ مجلس و تعزیتوں میں زمرہ سے پڑھا کرتے ہیں ان کی شرکت نہیں جائز ہے یہ قنیہ میں ہے اس واسطے کہ یہ فعل ناجائز ہے ابن سماعہ نے امام محمد رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کی ہے کہ اگر تین شخصوں نے جو ناپنے کا کام کرتے ہیں باہم اس شرط پر شرکت کی کہ لوگوں سے اناج ناپنے کا کام قبول کریں اور ناپیں پس جو کچھ ان کو حاصل ہو وہ ان میں مساوی مشترک ہو پھر انہوں نے اُجرت معلومہ پر اناج ناپنے کے واسطے قبول کیا پھر اُن میں سے ایک مریض ہو کر بیکار ہو گیا اور باقی دونوں نے کام کیا تو امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اُجرت مذکورہ ان سب کے درمیان مساوی تقسیم ہو گی اور اگر ایسا ہوا

کہ جس وقت ان میں سے ایک بیمار ہوا ہے باقی دونوں نے اس کا کام کر دینے کو گوارا نہ کیا پس اس کی حضوری میں دونوں نے شرکت توڑ دی یا دونوں نے کہا کہ تم لوگ گواہ رہو کہ ہم نے شرکت توڑ دی پھر دونوں نے پورا اناج ناپ دیا تو دونوں کو اُجرت مسمیٰ سے دو تہائی ملے گی اور باقی تہائی کے واسطے ان کو

---

۱ ظاہر اُس ملک میں یہ رواج ہوگا کہ درزی ایسا کرتا ہو گا جیسے یہاں لوہا پھیر دیتا ہے ۱۲۔ ۲ اور دوسرا جو اقرار کرتا ہے گواہ لاوے تا کہ تنہا ضمان سے بری ہو ۱۲۔ ۳ یعنی جو کچھ نامزد و قرارداد ہو چکا وہی ملے گا ۱۲۔

They shall receive no wage and will be considered volunteers (mutatavvi'), i.e., performing a free favor in its measurement. Whatever wage the two have earned, the third person will not be a partner in it. Similarly, if three individuals, who do not have a mutual partnership, accept a task from someone for a known wage, and then one of them completes the entire task alone, he shall receive one-third of the wage. Regarding the remaining two-thirds, he is considered a volunteer because the employer does not have the right to hold only one of them accountable for the entire task. This is mentioned in 'Zahiriya'.

A tailor and his apprentice formed a partnership in sewing on the condition that the master cuts the cloth and the apprentice sews it, with the wage being split fifty-fifty.

Three persons who did not establish a 'Partnership of Acceptance' (shirkat-e-taqabbul) among themselves took a job from someone; then one of them completed the entire work; he shall receive one-third of the wage, and the other two shall have no entitlement. This is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. A tailor and his apprentice formed a partnership in sewing on the condition that the master cuts the cloth and the apprentice sews it, and the wage is halved between them, or two weavers on the condition that one prepares the warp and the other does the weaving; such a partnership should be valid, just as the partnership of an English tailor is valid. This is in 'Quniyah'. If a craftsman allows someone to sit in his shop on the condition that he gives him work for half [the profit], it is valid by 'istihsan' (juristic preference), as stated in 'Al-Khulasa'. Similarly, the scholars stated that if the apprentice accepted the work, it is valid, and if the shop owner performed the work, it is valid. However, if the shop owner said, "Only I will accept the work, and you shall not; I will give you work to do for half [the profit]," this is not valid. This is in 'Muheet-e-Sarakhsi'.

Chapter Five: Regarding Invalid Partnerships (Shirkat-e-Fasid)

An invalid partnership (shirkat-e-fasid) is one in which any of the conditions for validity are missing. This is in 'Badai'. It is not permissible to form a partnership for gathering firewood, hunting, or bringing water, as stated in 'Al-Kafi'. Similarly, partnerships for gathering dry grass or begging are not permissible. Whatever one of them hunts, gathers as wood, or gains through begging belongs solely to him; the other has no share in it. Likewise, in everything that is legally permissible (mubah) for the public, such as gathering green grass or bringing fruits like figs, walnuts,

pistachios, etc., from the mountains, partnership is not allowed. Similarly, partnership is not valid for bringing soil from public land and selling it, or for salt, snow, kohl, or treasures from the era of ignorance (Jahiliyyah), provided these things are in a public state. Likewise, if two people partner to build a structure or bake bricks using unowned clay, the same ruling applies. This is in 'Fath-ul-Qadeer'. However, if the clay or lime belongs to someone and two people partner on the agreement that they will buy, bake, and sell it, then it is valid, and this is 'shirkat-ul-wujooh' (partnership of credit). This is in 'Al-Khulasa'.

Among public commodities (mubahat), whatever comes into someone's possession belongs to them. This is in 'Muheet-e-Sarakhsi'. If both acquired it together, it shall be divided half and half. If one took it and the other did no work, it all belongs to the one who did the work. This is in 'Al-Kafi'. If the other person assisted in acquiring it, the assistant shall receive a fair wage (ajr-al-misl). However, according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), the apparent meaning in this matter is that if one of us finds a Jahiliyyah treasure, it is shared between the two of us. 12.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 4 | 46 | किताब-अश-शिरका (साझेदारी की किताब)

उन्हें कोई मजदूरी नहीं मिलेगी और वे उसे मापने में 'मुततव्वि' यानी मुफ़्त अहसान करने वाले होंगे। और जो कुछ मजदूरी उन दोनों ने प्राप्त की है, उसमें तीसरा व्यक्ति भागीदार नहीं होगा। इसी तरह यदि तीन व्यक्तियों ने, जिनके बीच कोई साझेदारी नहीं है, किसी व्यक्ति से कुछ निश्चित मजदूरी पर काम स्वीकार किया और फिर उनमें से एक ने अकेले ही वह पूरा काम पूरा कर दिया, तो उसे तिहाई मजदूरी मिलेगी और शेष दो-तिहाई के लिए वह उपकारी (मुततव्वि) माना जाएगा, क्योंकि काम देने वाले को यह अधिकार नहीं है कि वह उनमें से किसी एक से ही पूरे काम की जवाबदेही ले। यह 'ज़हीरिया' में है।

एक दर्जी और उसके शागिर्द ने सिलाई में इस शर्त पर साझेदारी की कि उस्ताद कपड़े की कटाई करेगा और शागिर्द सिलाई करेगा, और मजदूरी दोनों में आधी-आधी होगी।

तीन व्यक्तियों ने जिन्होंने आपस में 'शिरकत-ए-तक़ब्बुल' (स्वीकृति की साझेदारी) तय नहीं की थी, किसी से काम लिया और फिर उनमें से एक ने आकर पूरा काम संपन्न कर दिया, तो उसे तिहाई मजदूरी मिलेगी और शेष दो के लिए कोई हक नहीं होगा। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। एक दर्जी और उसके शागिर्द ने सिलाई में इस शर्त पर साझेदारी की कि उस्ताद कपड़े काटेगा और शागिर्द सिएगा और मजदूरी आधी-आधी होगी, या दो बुनकरों ने इस शर्त पर कि एक ताना-बाना ठीक करेगा और दूसरा बुनाई करेगा, तो यह साझेदारी सही होनी चाहिए, जैसे दर्जी और अंग्रेज़ की साझेदारी सही है। यह 'कुनिया' में है। और यदि किसी कारीगर ने अपनी दुकान पर एक व्यक्ति को इस शर्त पर बिठाया कि उसे आधे मुनाफ़े पर काम देता है, तो यह 'इस्तेहसानन' (तर्कसंगत रूप से) जायज़ है, जैसा कि 'ख़ुलासा' में है। इसी प्रकार विद्वानों (मशाइख) ने फ़रमाया कि यदि शागिर्द ने काम लिया तो जायज़ है और यदि दुकान के मालिक ने काम किया तो जायज़ है। यहाँ तक कि यदि दुकान वाले ने यह कहा कि "काम मैं ही स्वीकार करूँगा और तुम स्वीकार मत करना, मैं तुम्हें काम दिया करूँगा कि तुम उसे आधे पर कर देना", तो यह जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

अध्याय पाँच: अमान्य साझेदारी (शिरकत-ए-फ़ासिद) के वर्णन में

अमान्य साझेदारी (शिरकत-ए-फ़ासिद) वह है जिसमें वैधता की शर्तों में से कोई भी शर्त न पाई जाए। यह 'बदाइ' में है। जलाने की लकड़ियाँ लाने, शिकार करने और पानी लाने में साझेदारी करना जायज़ नहीं है, जैसा कि 'काफ़ी' में है। इसी तरह सूखी घास लाने और भिक्षा माँगने (गदागरी) में भी साझेदारी

जायज़ नहीं है। उनमें से जो कोई भी शिकार करेगा, लकड़ियाँ इकट्ठी करेगा या भिक्षा प्राप्त करेगा, वह उसी का होगा, दूसरे की उसमें कोई साझेदारी नहीं होगी। इसी तरह हर ऐसी चीज़ जो शरीयत के अनुसार सार्वजनिक (मुबाह) है, जैसे हरी घास लाना या पहाड़ों से अंजीर, अखरोट, पिस्ता आदि फल लाना, इनमें भी साझेदारी वैध नहीं है। इसी प्रकार सार्वजनिक भूमि से मिट्टी लाना और उसे बेचना, या खजाना, नमक, बर्फ़, सुरमा या अज्ञानता काल (जाहिलियत) के दफ़्न खजाने आदि में साझेदारी जायज़ नहीं है जब तक कि ये चीज़ें सार्वजनिक (मुबाह) हों। इसी तरह यदि दो व्यक्तियों ने साझेदारी की कि वे सार्वजनिक मिट्टी से इमारत बनाएंगे या पक्की ईंटें पकाएंगे, तो यही आदेश लागू होता है। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। परंतु यदि मिट्टी या चूना आदि किसी की स्वामित्व वाली संपत्ति हो और दो व्यक्तियों ने इस अनुबंध पर साझेदारी की कि दोनों इसे खरीदेंगे और पकाकर बेचेंगे, तो यह जायज़ है और यह 'शिरकत-ए-वुजूह' (साख की साझेदारी) है। यह 'ख़ुलासा' में है।

सार्वजनिक वस्तुओं (मुबाहात) में से जो जिसके हाथ लग जाए, वह उसी की होगी। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। यदि दोनों ने एक साथ उसे प्राप्त किया तो दोनों में आधी-आधी होगी। यदि दोनों में से एक ने प्राप्त की और दूसरे ने कुछ काम नहीं किया, तो सब काम करने वाले की होगी। यह 'काफ़ी' में है। और यदि दूसरे ने उसे लेने में सहायता की, तो सहायक को उसकी मेहनत का उचित मूल्य (अज्र-अल-मिस्ल) मिलेगा। परंतु इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैहि) के निकट इस मामले में स्पष्ट अर्थ यह है कि यदि हममें से किसी को जाहिलियत का दफ़्न खजाना मिले, तो वह हम दोनों के बीच साझा होगा। 12.

کچھ اجرت نہ ملے گی اور وہ اُس کے ناپنے میں متطوع یعنی مفت احسان کرنے والے ہوں گے اور جو کچھ اُجرت دونوں نے پائی ہے اس میں تیسرا شریک نہ ہوگا اور اسی طرح اگر تین شخصوں نے جو باہم شرکت نہیں کسی شخص سے ایک کام بعض کچھ اُجرت معلوم کے قبول کیا پھر ان میں سے ایک نے تنہا یہ کام پورا کر دیا تو اس کو تہائی اجرت ملے گی اور دو تہائی باقی میں وہ متطوع ہوا اس جہت سے کہ کام لینے والے کو یہ اختیار نہیں ہے کہ ان میں سے ایک ہی سے پورے کام کا مواخذہ کرے یہ ظہیریہ میں ہے۔

خیاط اور اُس کے شاگرد دونوں نے سلائی میں اس شرط سے شرکت کی کہ استاد کپڑے قطع کر دے اور شاگرد سیا کرے اور اُجرت دونوں میں نصفا نصف ہو

تین نفروں نے جنہوں نے باہم شرکت تقبل نہیں قرار دی ہے کسی سے کچھ کام لیا پھر ان میں سے ایک ہی نے آکر یہ پورا کام انجام دے دیا اُس کو تہائی اُجرت ملے گی اور باقی دونوں کے واسطے کچھ استحقاق نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ خیاط اور اُس کے شاگرد دونوں نے سلائی میں اس شرط سے شرکت کی کہ استاد کپڑے قطع کر دے اور شاگرد سیا کرے اور اُجرت دونوں میں نصفا نصف ہو یا دو جولا ہوں نے اس شرط سے کہ ایک تانا بانا درست کر دیا کرے اور دوسرا بن دیا کرے تو چاہیے کہ یہ شرکت صحیح ہو جیسے درزی انگریز کی شرکت صحیح ہے یہ قنیہ میں ہے اور اگر کسی کاریگر نے اپنی دکان پر ایک شخص کو بٹھلایا کہ آدھے پر اس کو کام دیتا ہے تو استحساناً جائز ہے کذا فی الخلاصہ اور علی ہذا مشائخ نے فرمایا کہ اگر شاگرد نے کام لیا تو جائز ہے اور اگر صاحب دکان نے کام کیا تو جائز ہے حتیٰ کہ اگر دکان والے نے یوں کہا کہ قبول میں

ہی کیا کروں گا اور تو قبول مت کر اور میں تجھے کام دیا کروں گا کہ آدھے پر کام کر دینا تو یہ نہیں جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

باب پنجم: شرکت فاسد کے بیان میں

شرکت فاسد وہ ہے کہ جس میں شرائط صحت میں سے کوئی شرط نہ پائی جائے۔ یہ بدائع میں ہے۔ جلانے کی لکڑیاں لانے اور شکار کر لانے اور پانی لانے میں شرکت کرنا نہیں جائز ہے کذا فی الکافی اور اسی طرح خشک گھاس لانے میں اور گداگری کرنے میں بھی شرکت نہیں جائز ہے اور جو کچھ دونوں میں سے ایک نے شکار کیا یا لکڑیاں جمع کر کے لایا یا گداگری سے پایا وہ اُسی کا ہوگا دوسرے کی اُس میں کچھ شرکت نہ ہوگی اور اسی طرح ہر ایسی چیز میں جو شرعاً مباح ہے مثل ہری گھاس لانے یا پہاڑوں سے انجیر و اخروٹ و پستہ وغیرہ پھل لانے میں بھی شرکت نہیں روا ہے اور اسی طرح مباح زمین سے مٹی لانے اور اُس کے فروخت کرنے یا گنج یا نمک یا برف یا سرمہ یا جاہلیت کے دفینے وغیرہ میں شرکت نہیں جائز ہے جب کہ یہ چیزیں بطور مباح ہوں اور اسی طرح اگر دو شخصوں نے شرکت کی کہ غیر مملوک مٹی سے عمارت بنا دیں یا پختہ اینٹیں پکا دیں تو بھی یہی حکم ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر مٹی یا چونا وغیرہ کسی کی مملوک ہو اور دو آدمیوں نے شرکت کی اس قرار داد پر کہ دونوں خرید کر پکا کر کہ اس کو فروخت کریں تو جائز ہے اور یہ شرکت وجوہ ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

مباحات میں سے جو جس کے ہاتھ آگئی ہے وہ اسی کی ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر دونوں نے ساتھ ہی اس کو لیا تو دونوں میں نصفا نصف ہوگی اور اگر دونوں میں سے ایک نے لی اور دوسرے نے کچھ کام نہ کیا تو سب کام کرنے والے کی ہو گی یہ کافی میں ہے اور اگر دوسرے نے اس کو کسی چیز کے لینے میں مدد دی تو مددگار کو اُس کا اجر المثل ملے گا مگر

امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اس چیز کے ظاہر امر اد یہ ہے کہ اگر ہم میں سے کسی کو دفینہ جاہلیت ملے تو وہ ہم دونوں کے درمیان مشترک ہے ۱۲۔

It shall not exceed half of the price, and according to Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), he shall receive the full fair wage (Ajr al-Mithl) as far as it reaches. This is in 'Muheet Sarkhasi'. If one helped in spreading and setting up nets etc., but no animal of any value was caught in the net, then the helper will receive 'Ajr al-Mithl' without any disagreement, regardless of the amount. This is in 'Siraj al-Wahhaj'. If both mixed their respective belongings, then the mixture will be based on the agreement they both reached. If they did not agree on any terms, then each person's statement up to half will be accepted along with an oath against the partner's claim. This is in 'Mudmarat'. If both mixed it and then sold it, then if the item is measured by volume or weight, the proceeds shall be divided between them according to the proportion each one's share was by volume or weight. If the item is a valuable item, i.e., each has a different value and it is not a fungible item (mithli), then the proceeds will be divided according to the value of each one's share. This is in 'Jawhara Nayyirah'. And if the measure, weight, or price was unknown, then each person's statement up to half of the thing, as much as he claims, will be accepted along with an oath against his partner's claim. This is in 'Bada'i'.

If each person's dog caught one prey separately, then the prey caught by a person's dog will belong exclusively to him.

In a claim exceeding half, his statement will not be accepted even with an oath against the partner, unless he brings witnesses for his claim. This is in 'Nahr al-Fa'iq'. If both partnered in hunting and they have only one dog which both released, or a net which both spread, then the catch from it will be shared between them. This is in 'Muheet'. If the dog belongs to only one person and is in his possession, then both released it, the prey caught by that dog will belong to the dog's owner. However, if the dog's owner allowed another person to benefit from his dog, i.e., gave it as a loan (ariyah), then the dog hunted, the entire prey will belong to the person who was given the loan. This is in 'Muheet Sarkhasi'. If each of the two has one dog and each released his own dog, and both dogs caught one prey, then the prey will be divided half and half between them. If each person's dog caught one prey separately, then the prey caught by a person's dog will belong exclusively to him. This is in 'Siraj al-Wahhaj'. If one person's dog caught a prey and inflicted a severe wound on it, then the second person's dog came and helped that dog, then the prey belongs to the one whose dog wounded it first. If the first dog did not wound it until the second dog

arrived and both wounded the prey, then it will be half and half between them. This is in 'Mabsut'.

If two people formed a partnership where one has an ox or a mule and the other has a water skin (pakhall), with the agreement that they fill the water skin, load it onto the ox, and bring water, and the earnings will be shared between them, then the partnership is valid. All the earnings will belong to the one who brought the water, and he will be obligated to pay a fair rent (Ajr al-Mithl) for such a water skin to its owner, provided that the one bringing the water is the owner of the ox. If the owner of the water skin brought the water and did this work, he will be obligated to pay the fair rent (Ajr al-Mithl) of the ox to its owner. This is in 'Hidayah'. If one has a mule and the other has a camel and they partnered on the condition that they rent both out and whatever rental income comes will be shared, it is not valid. If both were rented out, this rental income will be divided between them according to the fair rent (Ajr al-Mithl) of the mule and the fair rent (Ajr al-Mithl) of the camel.

1. The translator says: This is apparently a partnership, otherwise in reality, the partnership which is stated as impermissible in hunting is not this one, because both did this work, and yes, each should work alone in which the other is a partner, so understand (fafham). 12- 2. In the original, a mule is mentioned, but the translator used the word ox (bail) due to the local custom and for common understanding. 12.

वह आधी कीमत से अधिक नहीं होगा, और इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) के अनुसार, जहाँ तक भी वह पहुँचे, उसे पूरा 'अज्र-ए-मिसल' (उचित पारिश्रमिक) मिलेगा। यह 'मुहीत सरखसी' में है। यदि जाल आदि फैलाने और स्थापित करने में मदद की, लेकिन जाल में ऐसा कोई जानवर नहीं मिला जिसका कुछ मूल्य हो, तो मददगार को बिना किसी मतभेद के'अज्र-ए-मिसल' मिलेगा, चाहे वह कितना भी हो। यह 'सिराज-उल-वाहाज' में है। और यदि दोनों ने अपने पास मौजूद चीज़ों को मिला दिया, तो जिस समझौते पर दोनों सहमत हुए, उसी पर यह मिश्रण माना जाएगा। और यदि दोनों किसी बात पर सहमत नहीं हुए, तो आधे तक प्रत्येक का कथन अपने साथी के दावे पर शपथ लेने के साथ स्वीकार किया जाएगा। यह 'मुज़मरात' में है। और यदि दोनों ने उसे मिलाकर बेच दिया, तो यदि वह वस्तु माप या तौल वाली हो, तो जिस अनुपात में प्रत्येक का हिस्सा माप या तौल में था, उसी हिसाब से कीमत दोनों में विभाजित की जाएगी। और यदि वह वस्तु कीमती हो, अर्थात् प्रत्येक का मूल्य अलग-अलग होता हो और वह 'मिसली' (समान वस्तु) न हो, तो जिस अनुपात में प्रत्येक के हिस्से का मूल्य था, उसी हिसाब से कीमत विभाजित होगी। यह 'जौहरा नायरा' में है। और यदि माप, तौल या मूल्य ज्ञात न हो, तो उस चीज़ के आधे तक प्रत्येक का कथन, जितना वह दावा करता है, अपने साथी के दावे के विरुद्ध शपथ के साथ स्वीकार किया जाएगा। यह 'बदाए' में है।

यदि प्रत्येक के कुत्ते ने अलग-अलग एक-एक शिकार पकड़ा, तो जिसके कुत्ते ने जो शिकार पकड़ा है, वह विशेष रूप से उसी का होगा।

आधे से अधिक के दावे में, साथी पर शपथ के साथ भी उसका कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा, जब तक कि वह अपने दावे पर गवाह न ले आए। यह 'नहरुल फइक' में है। और यदि दोनों ने शिकार करने में आपस में भागीदारी की और दोनों का एक ही कुत्ता है जिसे दोनों ने छोड़ा, या जाल है जिसे दोनों ने फैलाया, तो उसका शिकार दोनों के बीच साझा होगा। यह 'मुहीत' में है। और यदि कुत्ता केवल एक का हो और वह उसी के कब्जे में हो, फिर दोनों ने उसे छोड़ा, तो उस कुत्ते ने जो शिकार पकड़ा, वह कुत्ते के मालिक का होगा। लेकिन अगर कुत्ते के मालिक ने अपने कुत्ते का लाभ दूसरे के लिए कर दिया हो, यानी उसे उधार (आरियत) दे दिया हो, फिर कुत्ते ने शिकार किया, तो पूरा शिकार उसी का होगा जिसे उधार दिया गया है। यह 'मुहीत सरखसी' में है। यदि दोनों में से प्रत्येक के पास एक-एक कुत्ता हो और प्रत्येक ने अपना कुत्ता छोड़ा और दोनों कुत्तों ने मिलकर एक शिकार पकड़ा, तो वह शिकार दोनों में आधा-आधा होगा। और यदि प्रत्येक के कुत्ते ने अलग-अलग एक-एक शिकार

पकड़ा, तो जिसके कुत्ते ने जो शिकार पकड़ा है, वह विशेष रूप से उसी का होगा। यह 'सिराज-उल-वाहाज' में है। और यदि एक के कुत्ते ने एक शिकार पकड़ा और उसे गहरा जख्म देकर घायल कर दिया, फिर दूसरे के कुत्ते ने आकर उस कुत्ते की मदद की, तो शिकार उसी का होगा जिसके कुत्ते ने पहले घायल किया है। और अगर पहले कुत्ते ने घायल नहीं किया था, यहाँ तक कि दूसरा कुत्ता पहुँच गया और दोनों ने शिकार को घायल किया, तो दोनों में आधा-आधा होगा। यह 'मबसूत' में है।

यदि दो व्यक्तियों ने भागीदारी की और एक के पास बैल या खच्चर है और दूसरे के पास मशक (पानी ढोने वाला चमड़े का थैला) है, इस समझौते के साथ कि उस मशक में पानी भरकर इस बैल पर लाद कर लाएंगे और जो कमाई होगी वह दोनों में साझा होगी, तो यह भागीदारी सही हो गई। कमाई पूरी तरह उसी की होगी जो पानी लाया है, और उस पर यह अनिवार्य होगा कि वह मशक वाले को उस मशक का उचित किराया (अज्र-ए-मिसल) दे, बशर्ते पानी लाने वाला वही हो जो बैल का मालिक है। और यदि मशक वाला पानी लाया और यह काम किया है, तो उस पर बैल वाले को बैल का 'अज्र-ए-मिसल' देना अनिवार्य होगा। यह 'हिदाया' में है। और यदि एक के पास खच्चर और दूसरे के पास ऊँट है और दोनों ने इस शर्त पर भागीदारी की कि दोनों को किराए पर देंगे और जो भी किराया आएगा वह दोनों में साझा होगा, तो यह सही नहीं है। और यदि दोनों को किराए पर दे दिया, तो यह किराए की राशि दोनों में खच्चर के'अज्र-ए-मिसल' और ऊँट के'अज्र-ए-मिसल' के हिसाब से विभाजित होगी।

१। अनुवादक ने कहा: यह स्पष्ट रूप से एक भागीदारी है, अन्यथा वास्तव में जो भागीदारी शिकार करने में नाजायज बताई जाती है, वह यह नहीं है क्योंकि दोनों ने यह काम किया है, और हाँ, प्रत्येक अकेले काम करे जिसमें दूसरा भागीदार हो, तो समझें (फाफ्हम)। १२- २। मूल में खच्चर का उल्लेख है लेकिन अनुवादक ने देश के चलन और आम लोगों की समझ के कारण बैल शब्द का उपयोग किया है। १२।

نصف ثمن سے تجاوز نہ کرے گا اور امام اعظم و امام محمد رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک جہاں تک پہنچے پورا اجر المثل ملے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر جال وغیرہ مانند پھیلانے اور قائم کرنے میں مدد کی مگر جال میں ایسا کوئی جانور نہ ملا جس کی کچھ قیمت ہو تو مدد گار کو بلا خلاف اجر المثل ملے گا چاہے جس قدر ہو یہ سراج و ہاج میں ہے اور اگر دونوں نے اپنے لیے ہوئے کو خلط کر دیا تو جس قرار داد پر دونوں متفق ہوئے اسی پر یہ مخلوط ہو گا اور اگر دونوں کسی پر متفق نہیں ہوئے تو ایک نصف تک میں ہر ایک کا قول اپنے ساتھی کے دعویٰ پر قسم کھانے کے ساتھ قبول ہوگا یہ مضمرات میں ہے اور اگر دونوں نے اُس کو خلط کر کے دونوں نے اُس کو فروخت کر دیا پس اگر یہ چیز ناپی یا تولی جاتی ہو تو جس قدر ہر ایک کا حصہ کیل یا وزن سے تھا اسی حساب سے ثمن دونوں میں تقسیم کیا جائے گا اور اگر یہ چیز قیمتی ہو یعنی ہر ایک کی قیمت علیحدہ ہوا کرتی ہے اور مثلی نہیں ہے تو جس قدر ہر ایک کے حصہ کی قیمت تھی اسی حساب سے ثمن تقسیم ہو گا یہ جو ہرہ نیرہ میں ہے اور اگر پیمانہ یا وزن یا قیمت معلوم نہ ہوئی تو اس چیز کے نصف تک میں ہر ایک کا قول جس قدر وہ دعویٰ کرتا ہے مع قسم کے اپنے ساتھی کے دعویٰ کو قبول ہو گا یہ بدائع میں ہے۔

اگر ہر ایک کے کتے نے علیحدہ علیحدہ ایک ایک شکار پکڑا تو جس کے کتے نے جو شکار پکڑا ہے وہ خاصتہ اسی کا ہو گا

نصف سے زائد میں دعویٰ شریک پر قسم کے ساتھ بھی اُس کا قول قبول نہ ہو گا لآ آنکہ اپنے دعویٰ پر گواہ لا دے یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر دونوں نے شکار کرنے میں باہم شرکت کی اور

دونوں کا ایک ہی کتا ہے کہ اُس کو دونوں نے چھوڑا یا جال ہے جس کو دونوں نے اُس کو پھیلایا تو اس کا شکار دونوں میں مشترک ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر کتا فقط ایک ہی کا ہو اور وہ اُس کے قبضہ میں ہو پھر اُس کو دونوں نے رہا کیا تو جو شکار اس کتے نے پکڑا وہ کتے کے مالک کا ہو گا لیکن اگر کتے کے مالک نے اپنے کتے کی منفعت دوسرے کے واسطے کر دی یعنی عاریت دیا ہو پس کتے نے شکار کیا تو پورا شکار اُس کا ہو گا جس کو عاریت دیا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر دونوں میں سے ہر ایک کا ایک ایک کتا ہو اور ہر ایک نے اپنا کتا چھوڑا اور دونوں کتوں نے ایک شکار پکڑا تو یہ شکار دونوں میں نصفا نصف ہو گا اور اگر ہر ایک کے کتے نے علیحدہ علیحدہ ایک ایک شکار پکڑا تو جس کے کتے نے جو شکار پکڑا ہے وہ خاصتہ اُسی کا ہو گا یہ سراج و ہاج میں ہے اور اگر ایک کے کتے نے ایک شکار پکڑا اور اس کو زخم کاری سے مجروح کر دیا پھر دوسرے کے کتے نے آ کر اس کتے کی مدد کی تو شکار اس کا ہو گا جس کے کتے نے اول گھائل کر دیا ہے اور اگر اول کتے نے گھائل نہ کیا ہو یہاں تک کہ دوسرا کتا پہنچا اور دونوں نے شکار کو گھائل کیا تو دونوں میں نصفا نصف ہو گا یہ مبسوط میں ہے۔

اگر دو آدمیوں نے شرکت کی اور ایک کے پاس بیل یا خچر ہے اور دوسرے کے پاس پکھال ہے بدین قرارداد کہ اس پکھال میں بھر کر اس بیل پر لاد کر پانی لا دیں اور جو کمائی ہو وہ دونوں میں مشترک ہو تو شرکت صحیح ہو گئی اور کمائی کل اسی کی ہو گی جو پانی لایا ہے اور اس پر واجب ہو گا کہ ایسے پکھال کی جو اجرت ہوتی ہے وہ پکھال والے کو دے بشرطیکہ پانی لانے والا وہ ہو جو بیل کا مالک ہے اور اگر پکھال والا پانی لایا اور یہ کام کیا ہے تو اس پر واجب ہو گا کہ بیل والے کو بیل کا اجر المثل دے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر ایک کے پاس خچر اور دوسرے کے پاس اونٹ ہے اور دونوں نے باہم شرکت کی بدیں شرط کہ دونوں کو اجارہ پر دیں اور جو کچھ

اجرت آئے وہ دونوں میں مشترک ہو تو نہیں صحیح ہے اور اگر دونوں کو اجارہ پر دے دیا تو یہ مال اجارہ دونوں میں خچر کے اجر المثل و اونٹ کے اجر المثل کے حساب سے تقسیم ہو گا۔

اـہ قال المترجم یہ بظاہر شرکت ہے ورنہ درحقیقت جو شرکت کہ صید کرنے میں نا جائز بتلاتی ہے وہ نہیں ہے کیونکہ دونوں نے یہ کام کیا اور ہاں ہر ایک تنہا کرے جس میں دوسرا شریک ہو فافہم ۱۲- ۲ـہ اصل میں خچر مذکور ہے مگر مترجم نے بیل کا لفظ کر دیا بسبب رواج ملک اور فہم عوام کے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | Page 48 | Book of Partnership

It shall be distributed between both; this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Similarly, if only the mule was given on hire, the entire rent belongs to the owner of the mule, and the camel owner shall receive nothing. If the other person assisted the lessor in loading and transporting, the one who assisted shall receive their *Ajr al-Mithl* (equivalent market wage). However, according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), it shall not exceed half of the agreed-upon rent, while Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that the *Ajr al-Mithl* shall be given regardless of how high the amount reaches. This is mentioned in *Siraj al-Wahaj*.

If both parties stipulated that they would perform labor with the animal, such as driving and loading it, then the entire aforementioned wage shall be distributed based on the *Ajr al-Mithl* of both animals and the *Ajr al-Mithl* of the labor of both individuals. This is mentioned in *Al-Muhit*. It is stated in *Al-Bahr*: I mention an example here; the distribution in such types of cases should be deduced by analogy (*Qiyas*). Suppose Zaid owns a mule and Bakr owns a camel. Both entered into an invalid partnership (*Shirka Fasida*) under the aforementioned conditions to hire them out for 102 rupees, stipulating the work as their responsibility. Zaid loaded, drove, and completed the task and collected the wage. In this case, the income will not be divided half-and-half according to the partnership agreement because the partnership is invalid. Therefore, it will be distributed based on the *Ajr al-Mithl* of the mule, the camel, Zaid's labor, and Bakr's labor. Suppose the rent for such a mule to transport two maunds (*man*) of weight over that distance is 8 rupees, and for the camel, it is 10 rupees. Zaid's labor is worth 6 rupees, and Bakr's labor is worth 10 rupees. Thus, Zaid's animal and his labor total 13 rupees, and Bakr's animal and labor total 20 rupees, making a total sum of 33. If the total wage were 33 rupees, Zaid would receive 13 and Bakr 20. Since the total wage is 102 rupees, Zaid's share becomes 32 and Bakr's 60 (understand this). If both agreed to deliver a known load for a known wage to a certain place and did not lease out the animals, but then used that same mule and camel toward which the contract was referred, then the wage shall be divided half-and-half. This is because the cause for the entitlement to the wage here is the acceptance of the obligation to deliver the load, in which both are equal. For instance, if they had accepted the delivery and carried it on their own shoulders, the wage would be divided equally, and it would not be based on *Ajr al-Mithl*. The same applies here, as mentioned in *Fatawa Qazi Khan*.

If one of two men owns a beast of burden and the other owns its saddle and pack-saddle bag, and they form a partnership stipulating that they hire out the animal and the wages be divided equally between them, then this is an invalid partnership (*Shirka Fasida*), as stated in *Al-Mabsut*. Furthermore, if the animal was hired out to transport grain to a certain place and they delivered said grain using those tools (1), the entire wage belongs to the owner of the animal and will not be divided based on the *Ajr al-Mithl* of the animal and the saddle. If both partnered on the condition that they accept the labor of transporting grain, stipulating that each uses their own tools, then the wage shall be divided equally between them, and there shall be no separate wage for the animal or the other's equipment; this is in *Al-Muhit*. If someone gave their animal to another person to hire it out on the condition that the wages be split half-and-half, this is an invalid partnership. If he hired out the animal under this partnership, the entire wage belongs to the owner of the animal, and the other person shall receive their *Ajr al-Mithl*. If someone gave their animal to another to load cloth or grain upon it for sale, stipulating that profits be split equally, the partnership is invalid, similar to the partnership of commodities (*Shirkat-ul-Urooz*). When a partnership is invalid, the entire profit belongs to the owner of the grain or cloth, and...

---

1. Belongings and equipment. (1) Tools and implements.

दोनों पर विभाजित किया जाएगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है। इसी प्रकार, यदि केवल खच्चर को किराए पर दिया गया, तो पूरा किराया खच्चर के मालिक का होगा, ऊंट वाले को कुछ नहीं मिलेगा। और यदि दूसरे व्यक्ति ने पट्टेदार (मालिक) की सामान लादने और ले जाने में मदद की, तो जिसने मदद की है, उसे उसका 'अज्र-ए-मिसल' (उचित बाज़ार मजदूरी) मिलेगा। परंतु, इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार यह राशि तयशुदा किराए के आधे से अधिक नहीं होगी, जबकि इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा है कि अज्र-ए-मिसल चाहे जितनी भी मात्रा तक पहुँचे, वह दिया जाएगा। यह 'सिराज वहज' में वर्णित है।

यदि दोनों ने जानवर के साथ अपना काम करना (जैसे हाँकना, लादना आदि) शर्त रखा, तो पूरी मजदूरी दोनों जानवरों के'अज्र-ए-मिसल' और दोनों व्यक्तियों के स्वयं के'अज्र-ए-मिसल' पर विभाजित की जाएगी, यह 'मुहीत' में है। 'अल-बहर' में एक उदाहरण दिया गया है: इस प्रकार के मामलों का विभाजन अनुमान (क़ियास) पर आधारित होना चाहिए। मान लीजिए ज़ैद का खच्चर और बक्र का ऊंट है। दोनों ने एक 'फ़ासिद शिरकत' (अमान्य साझेदारी) के तहत उपर्युक्त शर्तों पर १०२ रुपये में किराया स्वीकार किया और काम की जिम्मेदारी ली। ज़ैद ने सामान लादा, हाँका और काम पूरा किया और मजदूरी प्राप्त की। तो यह आय साझेदारी के अनुसार आधी-आधी नहीं होगी, क्योंकि साझेदारी अमान्य (फ़ासिद) है। अतः खच्चर के अज्र-ए-मिसल, ऊंट के अज्र-ए-मिसल, ज़ैद के काम के अज्र-ए-मिसल और बक्र के काम के अज्र-ए-मिसल के अनुपात में विभाजन होगा। मान लें कि उस दूरी तक दो मन वजन पहुँचाने के लिए खच्चर का किराया ८ रुपये है, और ऊंट का १० रुपये है। ज़ैद के काम की मजदूरी ६ रुपये और बक्र के काम की १० रुपये होनी चाहिए। तो ज़ैद का कुल हिस्सा (जानवर + श्रम) १३ रुपये और बक्र का कुल हिस्सा २० रुपये होता है, जिसका कुल योग ३३ होता है। यदि कुल मजदूरी ३३ रुपये होती, तो ज़ैद को १३ और बक्र को २० मिलते। चूँकि कुल मजदूरी १०२ रुपये है, इसलिए अनुपात के अनुसार ज़ैद के ३२ रुपये और बक्र के ६० रुपये हुए (इसे समझें)। और यदि दोनों ने एक निश्चित वजन को निश्चित मजदूरी पर किसी स्थान पहुँचाना स्वीकार किया और जानवरों को किराए पर नहीं दिया, फिर उसी खच्चर और ऊंट का उपयोग किया जिनसे साझेदारी की गई थी, तो मजदूरी दोनों में आधी-आधी होगी। क्योंकि यहाँ मजदूरी का कारण भार पहुँचाने का दायित्व स्वीकार करना है, जिसमें दोनों समान हैं। उदाहरण के लिए, यदि वे भार अपने कंधों पर ढोते,

तब भी मजदूरी आधी-आधी होती और अज्र-ए-मिसल का आधार नहीं होता। यही यहाँ भी लागू होगा, जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में वर्णित है।

यदि दो आदमियों में से एक के पास सवारी का जानवर है और दूसरे के पास उसकी गद्दी और बोरा (पालान व गून) है, और दोनों ने इस शर्त पर साझेदारी की कि वे जानवर को किराए पर देंगे और मजदूरी आधी-आधी बाँटेंगे, तो यह साझेदारी अमान्य (फ़ासिद) है, यह 'मबसूत' में है। फिर यदि उस जानवर को अनाज पहुँचाने के लिए किराए पर दिया गया और उन्होंने इन उपकरणों (१) की सहायता से अनाज पहुँचाया, तो पूरा किराया जानवर के मालिक का होगा और वह जानवर, गद्दी और बोरे के अज्र-ए-मिसल पर विभाजित नहीं होगा। और यदि दोनों ने अनाज पहुँचाने की मजदूरी लेने की शर्त पर साझेदारी की, कि प्रत्येक अपने-अपने उपकरणों से काम करेगा, तो ऐसी स्थिति में मजदूरी आधी-आधी होगी और जानवर या दूसरे के साजो-सामान के लिए कोई अतिरिक्त मजदूरी नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी ने अपना जानवर दूसरे व्यक्ति को दिया ताकि वह उसे किराए पर चलाए और मजदूरी आधी-आधी बाँटी जाए, तो यह साझेदारी अमान्य है। यदि उसने जानवर किराए पर दिया, तो पूरी आय मालिक की होगी और दूसरे व्यक्ति को उसके श्रम का 'अज्र-ए-मिसल' मिलेगा। यदि किसी ने अपना जानवर किसी को सामान (कपड़ा या अनाज) लादकर बेचने के लिए दिया और लाभ आधा-आधा बाँटने की शर्त रखी, तो यह 'शिरकत-ए-उरूज़' की तरह अमान्य साझेदारी होगी। और जब साझेदारी अमान्य होती है, तो पूरा लाभ उसी का होता है जिसका अनाज या कपड़ा है।

---

1. असबाब व सामान। (१) आलात व औज़ार।

دونوں پر تقسیم کیا جائے گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اسی طرح اگر فقط خچر کو اجرت پر دیا تو پوری اجرت خچر والے کی ہوگی اونٹ والے کو کچھ نہ ملے گا اور اگر دوسرے نے اجارہ دہندہ کی لادنے اور منتقل کرنے میں مدد کی تو جس نے مدد کی ہے اس کو اُس کا اجر المثل ملے گا مگر نصف مقدار اجرت سے جو قرار پائی ہے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک زیادہ نہ دیا جائے گا اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اجر المثل چاہے جس مقدار تک پہنچے دیا جائے گا یہ سراج وہاج میں ہے۔

اگر دونوں نے جانور کے ساتھ اپنا کام کرنا مثل اس کو ہانکنے و لادنے وغیرہ کے شرط کیا تو تمام اُجرت مذکورہ دونوں کے جانوروں کے اجر المثل اور خود دونوں کے اجر المثل پر تقسیم کی جائے گی یہ محیط میں ہے۔ قال البحر ج م میں ایک مثال ذکر کرتا ہوں اس جنس کے مسائل کی تقسیم قیاس کرنی چاہیے زید کا خچر بکر کا اونٹ دونوں نے شرکت فاسدہ پر بشرائط مذکورہ بالا کے (۱۰۲) روپیہ کو اجارہ پر دیا اور کام اپنے اپنے ذمہ شرط کیا پس زید نے لاد کر ہانکا اور کام پورا کیا اور اجرت مذکورہ حاصل کی تو نصفا نصف موافق شرکت کے نہ ہوگی اس واسطے کہ شرکت فاسدہ ہے پس خچر کے اجر المثل اونٹ کے اجر المثل زید کے کام کے اجر المثل بکر کے کام کے اجر المثل پر تقسیم ہوگی پس فرض کرو کہ ایسے خچر کی مزدوری اتنی دور تک دو من بار پہنچانے کی (۸) روپیہ ہے اور اونٹ کی بدیں نظر (۱۰) روپیہ ہے اور زید نے جیسا کام کیا ہے اُس کی مزدوری (۶) روپیہ ہوا کرتی ہے اور بکر نے جیسا کام کیا ہے اُس کی مزدوری (۱۰) روپیہ ہوتی ہے پس زید کے جانور کا اور اُس کا اجر المثل ملا کر (۱۳) روپیہ اور بکر کے جانور کے اور اُس کے اجر المثل کا مجموعہ (۲۰) ہوئے کہ تمام مجموعہ (۳۳) ہوا پس اگر اُجرت کل

(۳۳) ہوئی تو زید کو (۱۳) اور بکر کو (۲۰) ملتے چونکہ اجرت کل (۱۰۲) روپیہ ہے لہذا زید کے (۳۲) ہوئے اور بکر کے (۶۰) ہوئے فافہم اور اگر دونوں نے کچھ بار معلومہ باجرت معلومہ کسی مقام پر پہنچانا قبول کیا اور خچر و اونٹ کو اجارہ پر نہیں دیا پھر دونوں نے اُسی خچر و اونٹ پر لاد کر پہنچایا جن کی طرف عقد شرکت کو مضاف کیا ہے تو اُجرت دونوں میں نصفا نصف ہوگی اس واسطے کہ وجوب اُجرت کا سبب اس مقام پر بار مذکور پہنچانے کا قبول کرتا ہے اور اس میں دونوں برابر ہیں چنانچہ اگر بار پہنچانا قبول کر کے اپنی اپنی گردنوں پر لاد کر پہنچاتے تو اُجرت دونوں میں نصفا نصف ہوتی اور مضمون پر مقدار اجر المثل نہ ہوتی پس ایسا ہی اس مقام پر ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر دو آدمیوں میں سے ایک کے پاس جانور باربرداری اور دوسرے کے پاس اُس کا پالان اور گون ہے اور دونوں نے اس شرط سے شرکت قرار دی کہ دونوں اس جانور کو اجارہ پر دیں بدیں شرط کہ مزدوری دونوں کے درمیان نصفا نصف ہو گی تو یہ شرکت فاسدہ ہے یہ مبسوط میں ہے۔ پھر اگر جانور مذکور کسی مقام تک اناج پہنچانے کے واسطے اجارہ دیا پھر انہیں ادوات (۱) کے ذریعہ سے دونوں نے اناج مذکور وہاں پہنچایا تو پوری اجرت مالک جانور کی ہوگی اور جانور کے اجر المثل و پالان و گون کے اجر المثل پر تقسیم نہ ہو گی اور اگر دونوں نے اس شرط سے شرکت کی کہ دونوں اناج پہنچانے کی مزدوری قبول کریں بدیں شرط کہ یہ اپنے ادوات سے کام کرے اور وہ اپنے ادوات سے کام کرے تو اس میں یہ اُجرت دونوں کے درمیان نصفا نصف ہوگی اور اُس کے جانور اور دوسرے کی اکاف و گون کے واسطے کچھ اُجرت نہ ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر اپنا جانور ایک شخص کو دیا تاکہ وہ اجارہ پر دیا کرے بدیں شرط کہ اُجرت دونوں کے درمیان نصفا نصف ہوگی تو یہ شرکت فاسدہ ہے پس اگر اس شرکت پر اُس نے جانور کو کرایہ پر دیا تو پوری اجرت مالک جانور کی ہوگی اور دوسرے کے واسطے اُس کا اجر المثل ہو گا اور

اگر کسی کو اپنا جانور دیا کہ اس پر کپڑا یا اناج لاد کر فروخت کیا کرے بدیں شرط کہ منافع دونوں میں نصفا نصف ہو گا تو شرکت فاسدہ ہو گی عمولہ شرکت عروض کے اور جب شرکت فاسدہ ہوئی تو نفع تمام اُسی کا ہو گا جس کا اناج و کپڑا ہے اور

---

۱ اسباب و سامان ۱۲۔ (۱) آلات و اوزار ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 | Page 49 | Book of Partnership

The owner of the animal shall receive a fair wage (Ajr-ul-Misl), and a house or a boat in this matter of partnership are like the animal; this is mentioned in Fatawa Qazi Khan. **Lending for hunting in exchange for half the quantity of fish** Similarly, if a net is given to another to hunt fish with the condition that the fish caught will be shared half-and-half between them, then all the fish will belong to the hunter, and the owner of the net will receive a fair rental (Ajr-ul-Misl); this is in Al-Muhit al-Sarakhsi. If one of two engravers possesses the engraving tools and the other possesses the workspace (house), and they enter into a partnership to perform engraving work using the tools of the former in the workspace of the latter on the condition that the earnings be shared equally between them, then this is permissible; this is in Siraj al-Wahhaj. The same ruling applies to every craft, as stated in Fatawa Qazi Khan. However, if a partnership is formed where labor is from one side and engraving tools are from the other, the partnership is invalid (fasid). Whatever is earned belongs to the laborer, and he is liable to pay a fair rental for the tools; this is in al-Khulasa. It is mentioned in al-Yatima that Sheikh Ali bin Ahmad was asked about three or five porters (Hamal)[1] who partnered on the condition that some would fill the sacks, some would deliver the wheat to the owner's house, and some would carry the sacks on their backs, with the condition that whatever is earned be shared equally among them. He replied that this partnership is not valid; this is in al-Tatarkhaniyya. Imam Muhammad bin al-Hasan (may Allah have mercy on him) said that if silkworm eggs and mulberry leaves are provided by one party and labor by the other on the condition that the silkworms be shared half-and-half or in any other proportion, it is not permissible. Furthermore, if the labor is also stipulated for both, it is still not permissible. It is only permissible when the eggs belong to both and the labor and care are also the responsibility of both. Then, if the person who provided the leaves did not work, it is of no consequence; this is in al-Qunya. It is mentioned in the Fatawa that if a person gives silkworm eggs to another to care for them and feed them mulberry leaves on the condition that the produce be shared, and the person provides care until the eggs hatch, all the silkworms will belong to the owner of the eggs. The person who provided care is entitled to a fair wage for his labor and the price of the mulberry leaves he fed them from the other party; this is in al-Muhit. If the eggs and leaves are from one side and labor from the other, the silkworms belong to the egg owner, and the other receives a fair wage; this is in al-Sirajiyya. Similarly, if labor is from both sides, the partnership remains invalid unless the eggs

are owned by both and labor is shared by both. If the leaf provider then does not work, it is of no consequence, as clearly stated by Sheikh Khujandi in al-Qunya.

Likewise, if one gives their cow to someone to provide fodder at their own expense on the condition that the offspring will be shared half-and-half, the partnership is not permissible. Whatever is born belongs to the cow's owner, and the other person is entitled to the value of the fodder and a fair wage for its care. Similarly, if a hen is given to someone to provide grain on the condition that the eggs be shared half-and-half—that is, if one says, "Take this hen and feed it grain at your own expense on the condition that its eggs be shared equally between us"—the same ruling applies. The legal remedy (heela) for this is to sell half of the cow, half of the hen, or half of the silkworm eggs to that person for a known price so that the cow, hen, or eggs become jointly owned. Thereafter, whatever is produced will be shared based on that partnership; this is in al-Zahiriyya.

[1] Hamal: One who carries loads, commonly referred to in our vernacular as 'Bojhia Damota'. [2] Pila: Refers to the silkworm.

जानवर के मालिक को उसका उचित पारिश्रमिक (अज्र-उल-मिसल) मिलेगा, और मकान व कश्ती इस साझेदारी के मामले में जानवर के समान ही हैं, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। **मछलियों की आधी मात्रा के बदले में शिकार के लिए उधार दिया** ۞ इसी तरह अगर किसी दूसरे को जाल दिया कि उससे मछलियों का शिकार करे इस शर्त पर कि मछलियाँ दोनों में आधी-आधी होंगी, तो तमाम मछलियाँ शिकार करने वाले की होंगी और जाल के मालिक को उसका उचित किराया (अज्र-उल-मिसल) मिलेगा, यह मुहीत-ए-सरख़्सी में है। और अगर नक्काशी करने वाले दो लोगों में से एक के पास नक्काशी के औज़ार हों और दूसरे के पास मकान हो, फिर दोनों ने साझेदारी की कि दोनों उसी एक के औज़ारों से दूसरे के मकान में नक्काशी का काम करेंगे इस शर्त पर कि कमाई दोनों के बीच आधी-आधी होगी, तो यह जायज़ होगा, यह सिराज-व-हाज में है। और इसी तरह हर पेशे में यही हुक्म है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और अगर दोनों में से एक की ओर से काम और दूसरे की ओर से नक्काशी के औज़ार होने पर साझेदारी की, तो साझेदारी अमान्य (फ़ासिद) है, और जो कमाया है वह काम करने वाले का होगा और उस पर उन औज़ारों का उचित किराया देना अनिवार्य होगा, यह खुलासः में है। और यतीमा में उल्लेख है कि शेख अली बिन अहमद से पूछा गया कि तीन या पाँच कुली (हमाल) १ हैं, उन्होंने साझेदारी की इस शर्त पर कि उनमें से कुछ बोरे भरें और कुछ गेहूँ उसके मालिक के घर पहुँचा दें और कुछ बोरे का मुँह पकड़कर पीठ पर लादें, इस शर्त पर कि जो कुछ उससे प्राप्त हो वह उन सब के बीच बराबर साझा हो, तो फ़रमाया कि यह साझेदारी सही नहीं है, यह तातारख़ानिया में है। इमाम मुहम्मद बिन अल-हसन (रह.) ने फ़रमाया कि अगर रेशम के कीड़े के अंडे और शहतूत के पत्ते एक की तरफ़ से हों और काम दूसरे की तरफ़ से हो इस शर्त पर कि बच्चे दोनों के बीच आधे-आधे हों या कम-ज़्यादा हों, तो यह जायज़ नहीं है। और यदि काम भी दोनों के ज़िम्मे शर्त हो तब भी जायज़ नहीं है। और जब जायज़ है कि अंडे दोनों की ओर से हों और काम तथा देखभाल भी दोनों के ज़िम्मे हो, फिर अगर उस व्यक्ति ने जिसने पत्ते दिए हैं काम नहीं किया तो कुछ हर्ज नहीं है, यह क़ुनया में है। फ़तावा में उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने रेशम के कीड़े के अंडे दूसरे को दिए कि वह उनका पालन-पोषण करे और शहतूत के पत्ते खिलाए इस शर्त पर कि जो प्राप्त होगा वह दोनों में साझा होगा, फिर उस व्यक्ति ने बराबर देखभाल की यहाँ तक कि अंडों से बच्चे निकल आए, तो सब रेशम के कीड़े उसी के होंगे जिसके अंडे हैं, और जिसने देखभाल की है उसके लिए दूसरे पर काम का उचित पारिश्रमिक और शहतूत के पत्तों की क़ीमत जो उसने खिलाए

हैं, देना अनिवार्य होगा, यह मुहीत में है। और अगर अंडे और पत्ते एक की तरफ़ से और काम दूसरे की तरफ़ से हो तो रेशम के कीड़े उसी के होंगे जिसके अंडे थे और दूसरे को उसके काम का उचित पारिश्रमिक मिलेगा, यह सिराजिया में है। और इसी तरह अगर काम दोनों की तरफ़ से हो तब भी साझेदारी मान्य नहीं होगी। और यह तभी जायज़ है जब अंडे दोनों के हों और काम दोनों पर हो, फिर अगर पत्ते देने वाले ने काम नहीं किया तो कुछ हर्ज नहीं है, जैसा कि शेख ख़ुजंदी ने स्पष्ट रूप से बयान किया है, यह क़ुनया में है।

इसी प्रकार यदि अपनी गाय किसी व्यक्ति को दी कि वह उसे अपने पास से चारा दिया करे इस शर्त पर कि जो (बछड़ा) पैदा होगा वह दोनों में आधा-आधा होगा, तो साझेदारी मान्य नहीं है। जो कुछ पैदा होगा वह गाय के मालिक का होगा और उस व्यक्ति को उसके चारे का मूल्य और उसकी देखभाल का उचित पारिश्रमिक मिलेगा। और इसी प्रकार यदि मुर्गी किसी व्यक्ति को दी कि दाना दिया करे और शर्त कर ली कि अंडे दोनों में आधे-आधे होंगे, यानी कहा कि तू यह मुर्गी ले जा और इसे अपने पास से दाना दिया कर इस शर्त पर कि इसके अंडे दोनों के बीच आधे-आधे होंगे, तो भी यही हुक्म है। और इसमें कानूनी रास्ता (हीला) यह है कि वह आधी गाय या आधी मुर्गी या रेशम के कीड़े के आधे अंडे उस व्यक्ति के हाथ एक निश्चित मूल्य पर बेच दे, यहाँ तक कि गाय या मुर्गी या अंडे दोनों में साझा हो जाएँ फिर जो कुछ प्राप्त होगा वह दोनों में साझेदारी पर होगा, यह ज़हीरिया में है।

1. हमाल: बोझा उठाने वाला, जिसे हमारी बोलचाल में 'बोझिया दमौता' कहते हैं।
2. पीला: रेशम के कीड़े को कहते हैं।

جانور والے کو اُس کا اجر المثل ملے گا اور مکان و کشتی اس معاملہ شرکت میں مثل جانور کے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ **شکار نصفا نصف مچھلیوں کی مقدار کے عوض عاریتاً دیا** ۞ اسی طرح اگر دوسرے کو جال دیا کہ اُس سے مچھلیاں شکار کرے بدیں شرط کہ مچھلیاں دونوں میں نصفا نصف ہوں گی تو تمام مچھلیاں شکار کرنے والے کی ہوں گی اور جال والے کو اُس کا اجر المثل ملے گا یہ محیط سرسی میں ہے اور اگر دو کندی کرنے والوں میں سے ایک کے پاس ادوات کندی گری ہوں اور دوسرے کے پاس مکان ہے پس دونوں نے شرکت کی کہ دونوں اس ایک کے ادوات سے دوسرے کے مکان میں کار کندی گری انجام دیں بدیں شرط کہ کمائی دونوں کے درمیان نصفا نصف ہوگی تو یہ جائز ہوگا یہ سراج و ہاج میں ہے اور اسی طرح ہر حرفہ میں یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک کی طرف سے کام اور دوسرے کی طرف سے کندی گری کے ادوات ہونے پر شرکت کی تو شرکت فاسد ہے اور جو کمایا ہے وہ کام کرنے والے کا ہوگا اور اُس پر ان ادوات کا اجر المثل واجب ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اور یتیمہ میں مذکور ہے کہ شیخ علی بن احمد سے دریافت کیا گیا کہ تین یا پانچ حمال ۱؎ ہیں اُنہوں نے شرکت کی بدیں شرط کہ بعض ان میں سے گون بھریں اور بعض گیہوں اُس کے مالک کے گھر پہنچا دیں اور بعض گون کو منہ پکڑ کر پیٹھ پر لادیں اس شرط سے کہ جو کچھ اُس سے حاصل ہو وہ ان سب کے درمیان مساوی مشترک ہو تو فرمایا کہ یہ شرکت نہیں صحیح ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ امام محمد بن الحسن رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اگر کرم پیلہ کے انڈے اور شہتوت کے پتے ایک کی طرف سے اور کام دوسرے کی طرف سے ہو بدیں شرط کہ بچے دونوں کے درمیان نصفا نصف ہوں یا کمی بیشی کے ساتھ ہوں تو یہ نہیں جائز ہے اور نیز اگر کام بھی دونوں کے ذمہ شرط

ہو تو بھی نہیں جائز ہے اور جب جائز ہے کہ انڈے دونوں کی طرف سے ہوں اور کام اور پرداخت بھی دونوں کے ذمہ ہو پھر اگر اس شخص نے جس نے پتے دیے ہیں کام نہ کیا تو کچھ معزز نہیں ہے یہ قنیہ میں ہے۔ فتاویٰ میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے کرم پیلہ کے انڈے دوسرے کو دیے کہ وہ اس کو پرداخت کرتا ہے اور شہتوت کے پتے کھلاتا ہے بدیں شرط کہ جو حاصل ہو وہ دونوں میں مشترک ہوگا پس اس شخص نے برابر پرداخت کی یہاں تک کہ انڈے پک کر بچے نکلے تو سب کرم پیلہ اُسی کے ہوں گے جس کے انڈے ہیں اور جس نے پرداخت کی ہے اُس کے واسطے دوسرے پر کام کا اجر المثل اور شہتوت کے پتوں کی قیمت جو اُس نے کھلائے ہیں واجب ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر انڈے اور پتے ایک کی طرف سے اور کام دوسرے کی طرف سے ہو تو کرم پیلہ اُسی کے ہوں گے جس کے انڈے تھے اور دوسرے کو اُس کے کام کا اجر المثل ملے گا یہ سراجیہ میں ہے اور اسی طرح اگر کام دونوں کی طرف سے ہو تب بھی شرکت روانہ ہوگی اور یہ جب ہی جائز ہے کہ جب انڈے دونوں کے اور کام دونوں پر ہو پھر اگر پتے دینے والے نے کام نہ کیا تو کچھ معزز نہیں ہے چنانچہ شیخ خجندی نے صریح بیان کیا ہے یہ قنیہ میں ہے۔

علیٰ ہٰذا اگر اپنی گائے کسی آدمی کو دی کہ اُس کو اپنے پاس سے چارہ دیا کرے بدیں شرط کہ جو پیدا ہوگا وہ دونوں میں نصفا نصف ہوگا تو شرکت روا نہیں ہے اور جو کچھ پیدا ہوا وہ گائے کے مالک کا ہوگا اور اس شخص کو اس کے چارہ کا مثل اور اُس کی پرداخت کا اجر المثل ملے گا اور علیٰ ہٰذا اگر مرغی یعنی ما کیان کسی شخص کو دی کہ دانہ دیا کرے اور شرط کر لی کہ انڈے دونوں میں نصفا نصف ہوں گے یعنی کہا کہ تو یہ مرغی لے جا اور اس کو اپنے پاس سے دانہ دیا کر بدیں شرط کہ اُس کے انڈے دونوں کے درمیان نصفا نصف ہوں گے تو بھی یہی حکم ہے اور اس میں حیلہ یہ ہے کہ نصف گائے یا نصف مرغی یا نصف کرم پیلہ کے انڈے اس شخص کے ہاتھ

بعوض ثمن معلوم کے فروخت کر دے حتیٰ کہ گائے یا مرغی یا پیلے کے انڈے دونوں میں مشترک ہو جائیں پھر جو کچھ حاصل ہوگا وہ دونوں میں شرکت پر ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے

۱ـہ حمال اُٹھانا حمال اُٹھانے والا جس کو ہمارے عرف میں بوجھیا دموتا کہتے ہیں ۱۲۔ ۲ـہ پیلہ ریشم کے کیڑے کو کہتے ہیں ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 50 | Kitab al-Shirka (Book of Partnership)

In every voidable (*fasid*) partnership, the profit shall be distributed in proportion to the amount of the capital. For instance, if one contributes one thousand and the other two thousand, the profit between them shall be in thirds (1:2 ratio). If both stipulate a half-and-half profit sharing, this condition is void (*batil*). If both have equal shares and they stipulate a distribution in thirds, the condition for the difference in profit is void; instead, the profit shall be divided equally between them, because profit is dependent on the capital; this is mentioned in *Fat-h al-Qadir*. It should be clarified that certain voidable conditions invalidate the partnership while others do not. For example, if they stipulate a difference in the amount of work to be performed, the partnership is not invalidated. However, if they stipulate ten extra dirhams of profit for one person, the partnership is void, even though both these conditions are technically voidable; this is found in *al-Zakhira*.

The death of either partner invalidates the partnership, whether the other partner is aware of it or not. The term "death" here also includes "legal death," such as an apostate leaving for *Dar al-Harb* (hostile territory) and a ruling being issued regarding their departure; this is treated as death. If a ruling has not yet been issued regarding their departure, then by consensus (*ijma*), there will be a suspension in the dissolution of the partnership. Thus, if they return before the ruling is issued, the partnership continues; but if they die or are killed, it is dissolved; this is in *al-Nahr al-Faiq*. If the person does not go to *Dar al-Harb*, the *Mufawadha* (universal) partnership will be suspended. Consequently, if the judge does not rule it void and the person returns to Islam, the *Mufawadha* partnership resumes. If they die, the *Mufawadha* partnership is declared void from the time of their apostasy. There is a disagreement as to whether a suspended *Mufawadha* partnership continues as an *Inan* (limited) partnership: Imam Azam (RA) says it does not, while the *Sahibayn* (RA) hold that it remains as an *Inan* partnership; this is noted by al-Walwaliji and is in *Fat-h al-Qadir*.

If neither dies but one partner dissolves (*fasakh*)^1 the partnership without the other's knowledge, the partnership is not dissolved. If the other becomes aware, there are two scenarios: if the capital consists of cash (dirhams and dinars), the partnership is dissolved; if it consists of goods and commodities (*arud*), Tahawi mentions that it is not dissolved from the moment of dissolution; this is as stated in *al-Khulasa*. Some scholars (*mashayikh*) have stated that it is dissolved even if the capital is in goods and commodities, and this is the preferred view; this is in *Fat-h al-Qadir*. If a partner denies the partnership while the capital consists of goods, this

denial constitutes a dissolution; this is in *al-Zahiriyya*. If there are three partners and one dies, the partnership is dissolved regarding him but remains intact for the others; this is in *al-Muhit*. If one of two partners says, "I will not work in partnership with you," it is equivalent to saying, "I have dissolved the partnership with you"; this is in *al-Zakhira*. If three persons are universal partners (*mufawidh*) and one goes missing, the remaining partners do not have the right to dissolve the partnership without his presence, and some cannot dissolve it without the others; this is in *al-Zahiriyya*.

Chapter Nine: Concerning Miscellaneous Matters

Neither of the two partners has the right to pay the Zakat on the other's property without their permission; this ruling is in *Sharh al-Mukhtar*. If each has given the other permission to pay Zakat on their behalf, and then both pay at the same...

---

^1 *Fasakh* means breaking, i.e., breaking the partnership contract. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 50 | किताब अल-शिरका (साझेदारी की किताब)

और हर साझेदारी जो फ़ासिद (दूषित) हो, उसमें लाभ मूलधन (पूँजी) की मात्रा के अनुसार होगा। चुनाँचे, यदि एक के एक हज़ार और दूसरे के दो हज़ार हों, तो लाभ दोनों के बीच तीन तिहाई (1:2 के अनुपात) में होगा। और यदि दोनों ने आपस में आधा-आधा लाभ तय किया हो, तो यह शर्त बातिल (अमान्य) होगी। और यदि दोनों में से प्रत्येक का हिस्सा बराबर हो और फिर उन्होंने आपस में तीन तिहाई लाभ की शर्त रखी हो, तो लाभ की कमी-बेशी की शर्त बातिल होगी, बल्कि लाभ दोनों के बीच आधा-आधा विभाजित होगा, क्योंकि लाभ का अस्तित्व मूलधन के अधीन है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। स्पष्ट रहे कि कुछ फ़ासिद शर्तों से साझेदारी बातिल हो जाती है और कुछ से नहीं होती। चुनाँचे, यदि काम की कमी-बेशी की आपस में शर्त की, तो साझेदारी बातिल नहीं होगी; और यदि एक के लिए दस दिरहम अतिरिक्त लाभ की शर्त रखी, तो साझेदारी बातिल होगी, भले ही वास्तव में ये दोनों शर्तें फ़ासिद हों; यह 'ज़खीरा' में है।

दो साझेदारों में से एक की मृत्यु से साझेदारी बातिल हो जाती है, चाहे दूसरे साझेदार को इसका ज्ञान हुआ हो या न हुआ हो। और 'मृत्यु' शब्द यहाँ उस मृत्यु को भी शामिल करता है जो आदेश के अनुसार मृत्यु के समान है, जैसे कि कोई धर्मत्यागी (मुरतद) होकर 'दारुल हर्ब' (शत्रु देश) चला जाए और उसके जाने का आदेश दे दिया जाए, तो यह मृत्यु के समान माना जाएगा। और यदि उसके जाने का अभी आदेश नहीं दिया गया है, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से साझेदारी के समाप्त होने में देरी होगी। चुनाँचे, यदि आदेश से पहले ही वह वापस आ गया, तो साझेदारी बनी रहेगी; और यदि वह मर गया या मारा गया, तो समाप्त हो जाएगी; यह 'नहर अल-फ़ाइक' में है। और यदि वह 'दारुल हर्ब' नहीं गया, तो 'मुफ़ावज़ा' (पूर्ण) साझेदारी स्थगित रूप में समाप्त होगी। चुनाँचे, यदि काज़ी ने उसके बातिल होने का आदेश नहीं दिया यहाँ तक कि वह दोबारा मुसलमान हो गया, तो 'मुफ़ावज़ा' साझेदारी फिर से बहाल हो जाएगी। और यदि वह मर गया, तो 'मुफ़ावज़ा' साझेदारी उसके धर्मत्यागी होने के समय से बातिल मानी जाएगी। फिर जब 'मुफ़ावज़ा' साझेदारी स्थगित रूप में समाप्त हुई, तो वह 'अनान' (सीमित) साझेदारी के रूप में शेष रहेगी या नहीं, इसमें मतभेद है। इमाम आज़म (रह.) ने फरमाया कि नहीं, और साहिबैन (रह.) के निकट वह 'अनान' होकर शेष रहेगी; चुनाँचे 'अल-वलवालजिया' ने इसका उल्लेख किया है और यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है।

यदि दोनों में से कोई मरा नहीं, बल्कि दोनों में से एक ने साझेदारी को फ़स्ख़^1 (समाप्त) कर दिया, लेकिन दूसरे साझेदार को इसके फ़स्ख़ का पता न चला, तो साझेदारी समाप्त नहीं होगी। और यदि

उसे पता चल गया, तो दो स्थितियाँ हैं: यदि साझेदारी का मूलधन नकद दिरहम और दीनार हो, तो साझेदारी समाप्त हो जाएगी; और यदि सामान या वस्तुएँ(उरूज़) हों, तो तहावी ने उल्लेख किया है कि समाप्ति के समय से साझेदारी समाप्त नहीं होगी; ऐसा ही 'ख़ुलासा' में है। और कुछ आचार्यों (मशायख) ने फरमाया कि साझेदारी समाप्त हो जाएगी, भले ही मूलधन सामान और वस्तुएँ ही क्यों न हों, और यही मत स्वीकार्य है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और यदि एक साझेदार ने साझेदारी से इनकार किया, जबकि साझेदारी का माल सामान और वस्तुएँ हैं, तो यह इनकार साझेदारी की समाप्ति है; यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि साझेदार तीन व्यक्ति हों, जिनमें से एक मर गया जिससे उसके हक में साझेदारी समाप्त हो गई, तो बाकी लोगों के हक में समाप्त नहीं होगी; यह 'मुहीत' में है। और यदि दो साझेदारों में से एक ने अपने साझेदार से कहा कि "मैं तुम्हारे साथ साझेदारी में काम नहीं करूँगा", तो यह वैसा ही है जैसे उसने कहा कि "मैंने तुमसे साझेदारी समाप्त कर दी"; यह 'ज़खीरा' में है। और यदि तीन व्यक्ति आपस में 'मुफ़ाविज़' (पूर्ण साझेदार) हों, जिनमें से एक गायब हो गया और बाकी दूसरों ने चाहा कि वे आपस में साझेदारी तोड़ दें, तो उस गायब व्यक्ति की उपस्थिति के बिना उन्हें ऐसा अधिकार नहीं है, और कोई भी एक दूसरे के बिना इसे नहीं तोड़ सकता; यह 'ज़हीरिया' में है।

अध्याय नौ: विविध विषयों के विवरण में

दो साझेदारों में से किसी को यह अधिकार नहीं है कि दूसरे के माल की ज़कात उसकी अनुमति के बिना अदा करे; यह अधिकार 'शर्ह मुख्तार' में है। और यदि दोनों में से प्रत्येक ने दूसरे को अनुमति दे दी कि "मेरी ओर से माल की ज़कात अदा कर दो", फिर दोनों ने एक ही...

---

^1 फ़स्ख़ का अर्थ है तोड़ना, अर्थात साझेदारी के अनुबंध (कांट्रैक्ट) को तोड़ देना। 12.

اور ہر شرکت جو فاسد ہو اس میں نفع بحساب مقدار راس المال کے ہو گا چنانچہ اگر ہزار ایک کے اور دو ہزار دوسرے کے ہوں تو نفع دونوں کے درمیان تین تہائی ہو گا اور اگر دونوں نے باہم نصفا نصف منافع شرط کیا ہو تو یہ شرط باطل ہو گی اور اگر دونوں میں سے ہر ایک کے واسطے مثل اس کے ہو جو دوسرے کے واسطے ہے پھر باہم تین تہائی نفع شرط کیا تو نفع کی کمی بیشی کی شرط باطل ہو گی بلکہ نفع دونوں کے درمیان نصفا نصف تقسیم ہو گا اس واسطے کہ نفع کا وجود تابع مال کے ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔ واضح ہو کہ بعض فاسد شرطوں سے شرکت باطل ہو جاتی ہے اور بعض سے نہیں باطل ہوتی ہے چنانچہ اگر کمی بیشی کام کی باہم شرط کی تو شرکت باطل نہ ہوگی اور اگر ایک کے واسطے دس درہم نفع زائد شرط کیا تو شرکت باطل ہوگی اگرچہ وقوع یہ دونوں شرطیں فاسد ہیں یہ ذخیرہ میں ہے۔

اور ہر دو شریک میں سے ایک کے مرنے سے شرکت باطل ہو جاتی ہے خواہ دوسرے شریک کو اُس کا علم ہوا ہو یا نہ ہوا ہو اور موت کا لفظ یہاں اس موت کو بھی شامل ہے جو حکم میں مثل موت کے ہے جیسے مرتد ہو کر دار الحرب میں چلا گیا اور اُس کے چلے جانے کا حکم دے دیا گیا تو یہ حکم موت میں ہے اور اگر اُس کے چلے جانے کا ہنوز حکم نہیں دیا گیا ہے تو بالاجماع ابھی شرکت منقطع ہو جانے میں توقف ہو گا چنانچہ اگر قبل حکم ہونے کے ہی وہ واپس آیا تو شرکت باقی رہے گی اور اگر مر گیا یا قتل کیا گیا تو منقطع ہو جائے گی یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر وہ دارالحرب میں نہیں گیا تو شرکت مفاوضہ بطور توقف منقطع ہو گی چنانچہ اگر قاضی نے باطل ہو جانے کا حکم نہ دیا یہاں تک کہ وہ دوبارہ مسلمان ہو گیا تو شرکت مفاوضہ عود کرے گی اور اگر وہ مر گیا تو شرکت مفاوضہ اُس کے مرتد ہونے کے وقت سے باطل قرار دی جائے گی

پھر جب شرکت مفاوضہ بطور توقف منقطع ہوئی تو پھر آیا عنان ہو کر باقی رہے گی یا نہیں سوا اس میں اختلاف ہے امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ نہیں اور صاحبین رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک عنان ہو کر باقی رہے گی چنانچہ اُس کو دلوالجی نے ذکر فرمایا ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر دونوں میں سے کوئی مرانہیں بلکہ دونوں میں سے ایک نے شرکت کو فسخ ۱۸ کر دیا مگر دوسرے شریک کو اس کے فسخ کا علم نہ ہوا تو شرکت فسخ نہ ہو جائے گی اور اگر اس کو علم ہو گیا تو دو صورتیں ہیں کہ اگر شرکت کا راس المال نقد درہم و دینار ہوں تو شرکت فسخ ہو جائے گی اور اگر اسباب و عروض ہو تو طحاوی نے ذکر کیا کہ وقت فسخ سے فسخ نہ ہوگی کذا فی الخلاصہ اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ فسخ ہو جائے گی اگرچہ راس المال اسباب و عروض ہو اور یہی مختار ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر ایک شریک نے شرکت سے انکار کیا حالانکہ مال شرکت اسباب و عروض ہے تو یہ انکار شرکت کا فسخ ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر شریک تین شخص ہوں جس میں سے ایک مرگیا حتی کہ اُس کے حق میں شرکت فسخ ہوگئی تو باقیوں کے حق میں فسخ نہ ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر دو شریکوں میں سے ایک نے اپنے شریک سے کہا کہ میں تیرے ساتھ شرکت پر کام نہ کروں گا تو یہ بمنزلہ اس کے ہے کہ کہا کہ میں نے تجھ سے شرکت فسخ کردی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر تین شخص باہم شریک مفاوض ہوں جن میں سے ایک غائب ہو گیا اور باقی دوسروں نے یہ چاہا کہ باہم شرکت کو توڑ دیں تو بدون موجودگی غائب مذکور کے ان کو ایسا اختیار نہیں ہے اور بعض بدون بعض کے نہیں توڑ سکتا ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔

باب نہم: متفرقات کے بیان میں ہے

دو شریکوں میں سے کسی کو یہ اختیار نہیں ہے کہ دوسرے کے مال کی زکوٰۃ بدون اُس کی اجازت کے ادا کرے یہ اختیار شرح مختار میں ہے اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے کو اجازت دے دی کہ میری طرف سے زکوٰۃ مال ادا کردے پھر دونوں نے ایک ہی...

---

۱۸ فسخ بمعنی توڑنا یعنی عقد شرکت کو توڑ دیا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 [51] Book of Partnership (Kitab al-Shirka)

If at the time of payment, one pays their own Zakat and their partner's Zakat, then each of them will be a guarantor for their partner's share, whether they knew the other had paid it themselves or not. This is the opinion of Imam al-Azam (Imam Abu Hanifa), as stated in 'Al-Kafi'. If both paid one after another, the one who paid last will be the guarantor, whether they knew their partner had paid it themselves or not. This is the opinion of Imam Radiyallahu Anhu, as stated in 'Al-Nahr al-Faiq'. This implies that according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the ruling is contrary to this. On this point of disagreement is the ruling regarding an agent (Wakil) for the payment of Zakat and expiations (Kaffarat). That is, if someone is appointed as an agent to pay Zakat or expiations, and then the principal (Muakkil) pays it themselves at the same time as the agent or before, and the agent then pays it, according to Imam al-Azam, the agent will be a guarantor whether they knew the principal had paid or not. This is contrary to the opinion of the Sahibayn, as mentioned in 'Al-Tabyin'. However, if a person was appointed as an agent to perform a sacrifice due to being prevented from Hajj (ihsar), and they performed the slaughter after the prevention was removed and the principal had performed the Hajj, the said agent will not be a guarantor by consensus (ijma'), whether they were aware of the situation or not. This is in 'Siraj al-Wahhaj'.

Any debt owed to two persons by a single individual due to a single real or legal cause[1] shall be joint between them. Thus, if one collects a portion of it, the other has the right to become a partner in the amount collected; this is in 'Al-Muhit'. When a joint debt is owed by an individual to two persons—whether it be the price of a slave owned jointly and sold by both, or they both lent one thousand dirhams of their joint cash, or that individual damaged a joint roll of cloth belonging to both for which compensation is due, or it was a debt owed by a deceased person which both inherited—then if one of them collects their portion or a part of the debt, the other has the choice to join in the amount collected and take half of what was precisely received. This applies whether what was collected is similar to the debt property, or of better or lesser quality. This is in 'Siraj al-Wahhaj'. If the one who collected wants to give the other partner from property other than what was collected, they do not have the right unless the said partner agrees to receive it from other property. Similarly, if the said partner wants to take their share from the collector from property other than what was possessed, they do not have this right except with the consent of the collector, as stated in 'Al-Dhakhira'. However, the one who has not collected has the

right, if they wish, to let the collecting partner keep the collected amount and proceed against the debtor for their own share. But if they choose to proceed against the debtor, they cannot take half of what the partner has already collected unless the remaining debt owed by the debtor becomes unrecoverable. This is in 'Muhit al-Sarakhsi'.

If one person appoints an agent to collect and the agent collects, but it is lost while in the principal's possession, then the principal's share is gone.

If the debt becomes unrecoverable from the debtor, the partner will have the right to take half of what the other partner has collected. However, they will not have the right to take exactly half of the specific items collected; rather, the collector has the choice to give them their share from other property if they wish; this is in 'Al-Muhit'. If what the partner collected is lost while in their possession, they are not liable for the other partner's share. Rather, it will be considered that they have received their full share of the debt[2], and whatever remains with the debtor is the share of the other partner. This is in 'Al-Qunya'. Similarly, if one appoints an agent to collect and the agent collects, but it is lost while with the principal, then the principal's share is lost.

1. "Due to a single cause" means it is either a single cause in reality or considered a single cause legally.
2. Provided they have collected their entire share.

वक्त पर अपनी और अपने शरीक (साझेदार) की ज़कात अदा की, तो दोनों में से हर एक अपने शरीक के हिस्से का ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा, चाहे उसे दूसरे के खुद अदा करने का हाल मालूम था या नहीं। यह इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि का कौल (कथन) है, जैसा कि 'काफी' में है। और अगर दोनों ने आगे-पीछे अदा की, तो बाद में अदा करने वाला ज़ामिन होगा, चाहे उसे अपने शरीक के खुद अदा करने का हाल मालूम था या नहीं। यह इमाम रज़ीअल्लाहु अन्हु का कौल है, जैसा कि 'नहरुल फ़ाइक' में है। और इसमें इशारा है कि साहिबैन रहमतुल्लाहि अलैहि के नज़दीक इसके खिलाफ है। और इसी इख्तिलाफ (मतभेद) पर ज़कात और कफ़्फ़ारात अदा करने के वकील का हुक्म है। यानी किसी को अपनी ज़कात या कफ़्फ़ारात अदा करने का वकील बनाया, फिर मोअक्किल (नियोक्ता) ने वकील के साथ वक्त में या उससे पहले खुद अदा कर दी, फिर वकील ने अदा की, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि के नज़दीक वकील ज़ामिन होगा, चाहे वह जानता था कि मोअक्किल ने अदा कर दी है या नहीं जानता था। साहिबैन के कौल के विपरीत, यह 'तबीन' में है। मगर जो व्यक्ति हज से रोके जाने (एहसार) की वजह से कुर्बानी करने के लिए वकील बनाया गया और उसने एहसार दूर हो जाने और मोअक्किल के हज कर लेने के बाद ज़बह किया, तो वह वकील इत्तेफाक-ए-राय (इज्मा) से ज़ामिन नहीं होगा, चाहे उसे यह हाल मालूम हुआ हो या न हुआ हो। यह 'सिराजुज-वहाज' में है।

हर कर्ज़ जो दो व्यक्तियों का एक ही व्यक्ति पर हकीकी या हुक्मी सबब-ए-वाहिद (एक ही कारण) से वाजिब हुआ हो, वह दोनों के बीच मुश्तरक (साझा) होगा। चुनांचे अगर एक ने उसमें से कुछ वसूल किया, तो दूसरे को अख्तियार (अधिकार) होगा कि वसूल शुदा में उसका साझीदार हो जाए, यह 'मुहीत' में है। और जब कोई कर्ज़ जो दो व्यक्तियों का साझा किसी व्यक्ति पर है—चाहे वह किसी ऐसे गुलाम की कीमत हो जो दोनों का साझा था और उसे दोनों ने बेचा हो, या दोनों ने उसे नकद अपने साझा एक हज़ार दरहम कर्ज़ दिए हों, या उस व्यक्ति ने उन दोनों का साझा कपड़े का थान खराब कर दिया हो जिसका तावान (मुआवज़ा) वाजिब हो, या किसी मृतक का कर्ज़ उस व्यक्ति पर था जिसे उन दोनों ने विरासत में पाया हो—फिर उनमें से एक ने उस कर्ज़ से अपना हिस्सा या थोड़ा कर्ज़ वसूल किया, तो दूसरे को अधिकार होगा कि उसके साथ वसूल शुदा में शरीक होकर ऐन वसूल की गई चीज़ का आधा हिस्सा ले ले। चाहे जो वसूल किया गया है वह कर्ज़ के माल जैसा हो, या उससे खरा हो या खोटा हो। यह 'सिराजुज-वहाज' में है। और अगर वसूल करने वाले ने चाहा कि दूसरे

शरीक को वसूल शुदा के अलावा दूसरे माल से दे दे, तो उसे यह अधिकार नहीं है, सिवाय उस वक्त के जब शरीक दूसरे माल से लेने पर राज़ी हो जाए। और इसी तरह अगर शरीक ने चाहा कि वसूल करने वाले से अपना हिस्सा कब्ज़ किए गए माल के अलावा दूसरे माल से ले लूँ, तो उसे भी यह अधिकार नहीं होगा, सिवाय वसूल करने वाले की रज़ामंदी के, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। लेकिन जिसने वसूल नहीं किया है, उसे यह अधिकार है कि चाहे तो उस माल को जिसे वसूल करने वाले शरीक ने वसूल किया है, उसी को सौंप दे और अपने हिस्से के लिए कर्ज़दार का दामन पकड़कर उससे वसूल करे। फिर जब उसने कर्ज़दार से वसूल करना चुन लिया, तो जो कुछ शरीक ने वसूल किया है, उसका आधा उससे नहीं ले सकता, जब तक कि कर्ज़दार पर जो बाकी है वह डूब न गया हो। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

अगर एक ने किसी को वसूल करने का वकील बनाया और वकील ने वसूल किया और मोअक्किल के पास नष्ट हो गया, तो मोअक्किल का हिस्सा गया।

अगर कर्ज़दार पर कर्ज़ डूब गया, तो उसे यह अधिकार होगा कि जो कुछ शरीक ने वसूल किया है, उससे आधा वसूल शुदा ले ले। लेकिन यह अधिकार नहीं होगा कि जो उसने वसूल किया था ठीक उसी का आधा ले ले, बल्कि वसूल करने वाले को अधिकार होगा कि चाहे तो उसके हिस्से के बराबर उसे दूसरे माल से दे दे, यह 'मुहीत' में है। और अगर जो कुछ शरीक ने वसूल किया है वह उसके पास नष्ट हो गया, तो उस पर शरीक के हिस्से का जुर्माना वाजिब नहीं होगा। हाँ, यह होगा कि उसने अपना हिस्सा कर्ज़ से पा लिया, फिर जो कुछ कर्ज़दार पर रहा है, वह उसके शरीक का हिस्सा है। यह 'कुनिया' में है। और इसी तरह अगर एक ने किसी को वसूल करने का वकील बनाया और वकील ने वसूल किया और मोअक्किल के पास नष्ट हो गया, तो मोअक्किल का हिस्सा गया।

1. सबब-ए-वाहिद यानी वास्तव में एक कारण हो या कानूनी तौर पर एक कारण हो।
2. जब उसने अपना पूरा हिस्सा वसूल कर लिया हो।

وقت میں اپنی اور اپنے شریک کی زکوٰۃ ادا کی تو دونوں میں سے ہر ایک اپنے شریک کے حصہ کا ضامن ہوگا خواہ اس کو دوسرے کے خود ادا کرنے کا حال معلوم تھا یا نہ تھا یہ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کا قول ہے کذا فی الکافی اور اگر دونوں نے آگے پیچھے ادا کی تو پچھلا ادا کرنے والا ضامن ہوگا خواہ اس کو اپنے شریک کے خود ادا کرنے کا حال معلوم تھا یا نہ تھا یہ امام رضی اللہ عنہ کا قول ہے کذا فی النہر الفائق اور اس میں اشارہ ہے کہ صاحبین رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اس کے خلاف ہے اور اسی اختلاف پر وکیل بالادائے زکوٰۃ و کفارات کا حکم ہے یعنی کسی کو اپنی زکوٰۃ یا کفارات ادا کرنے کا وکیل کیا پھر موکل نے وکیل کے ساتھ وقت میں یا اس سے پہلے خود ادا کر دی پھر وکیل نے ادا کی تو امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک وکیل ضامن ہوگا خواہ جانتا تھا کہ موکل نے ادا کر دی ہے یا نہ جانتا تھا بخلاف قول صاحبین رحمۃ اللہ علیہ کے یہ تبیین میں ہے۔ مگر جو شخص کہ احصارِ حج سے قربانی کرنے کے واسطے وکیل کیا گیا اور اس نے احصار دور ہو جانے اور موکل کے حج کر لینے کے بعد ذبح کیا تو وکیل مذکور بالا جماع ضامن نہ ہوگا خواہ اس کو یہ حال معلوم ہو گیا تھا یا نہیں ہوا تھا یہ سراج وہاج میں ہے۔

ہر قرضہ کہ دو شخصوں کا ایک مشخص پر حقیقی اور حکمی سببِ واحد۱ سے واجب ہوا وہ دونوں کے درمیان مشترک ہوگا چنانچہ اگر ایک نے اس میں سے کچھ وصول کیا تو دوسرے کو اختیار ہوگا کہ وصول شدہ میں اس کا مشارک ہو جائے یہ محیط میں ہے اور جب کوئی قرضہ جو دو شخصوں کا مشترک کسی شخص پر ہے خواہ کسی ایسے غلام کے دام ہیں جو دونوں میں مشترک تھا اور اس کو دونوں نے فروخت کیا ہے یا دونوں نے اس کو نقداً اپنے مشترک ہزار درہم قرض دیئے ہیں یا اس شخص نے ان دونوں کا مشترک تھان کپڑے کا تلف کر دیا جس کا تاوان

واجب ہے یا کسی میت کا قرضہ اس شخص پر تھا جس کو ان دونوں نے میراث پایا ہے پھر ان میں سے ایک نے اس قرضہ سے اپنا حصہ یا تھوڑا قرضہ وصول کیا تو دوسرے کو اختیار ہوگا کہ اس کے ساتھ وصول شدہ میں شریک ہو کر بعینہ وصول کردہ کا اس سے نصف بنا لے خواہ جو وصول کیا ہے یہ مال قرض کے مثل ہو یا اس سے کھرا ہو یا کھوٹا ہو یہ سراج وہاج میں ہے اور اگر وصول کرنے والے نے چاہا کہ شریکِ دیگر کو وصول کردہ کے سوائے دوسرے مال سے دے دے تو اس کو اختیار نہیں ہے الّا اس وقت کہ شریکِ مذکور دوسرے مال سے لینے پر راضی ہو جائے اور اسی طرح اگر شریکِ مذکور نے چاہا کہ وصول کرنے والے سے اپنا حصہ دوسرے مال سے سوائے مقبوضہ کے لے لوں تو اس کو بھی یہ اختیار نہ ہوگا الّا برضامندی وصول کنندہ کذا فی الذخیرہ لیکن جس نے وصول نہیں کیا ہے اس کو یہ اختیار ہے کہ چاہے اس قدر مال کو جس کو وصول کرنے والے شریک نے وصول کیا ہے اسی کو مسلم کر دے اور اپنے حصہ کے واسطے قرض دار کا دامن گیر ہو کر اس سے وصول کرے پھر جب اس نے قرض دار کا دامن گیر ہونا اختیار کیا تو جو کچھ شریک نے وصول کیا ہے اس کا نصف اس سے نہیں لے سکتا ہے جب تک کہ قرض دار پر جو باقی ہے وہ باقی ہو ڈوب نہ گیا ہو یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر ایک نے کسی کو وصول کرنے کا وکیل کیا اور وکیل نے وصول کیا اور مؤکل کے پاس تلف ہوا تو مؤکل کا حصہ گیا

اگر قرض دار پر قرضہ ڈوب گیا تو اس کو یہ اختیار حاصل ہوگا کہ جو کچھ شریک نے وصول کیا ہے اس سے نصف وصول شدہ لے لے لیکن یہ اختیار نہ ہوگا کہ جو اس نے وصول کیا تھا بعینہ اسی کا نصف لے لے بلکہ وصول کرنے والے کو یہ اختیار ہوگا کہ چاہے بقدر اس کے حصہ کے اس کو دوسرے مال سے دے یہ محیط میں ہے اور اگر جو کچھ شریک نے وصول کیا ہے وہ اس کے پاس تلف ہو گیا تو اس پر حصہ شریک کی ضمان واجب نہ ہوگی ہاں یہ ہوگا کہ اس نے اپنا

حصہ قرض بھر پایا۲ پھر جو کچھ قرض دار پر رہا ہے وہ اس کے شریک کا حصہ ہے یہ قنیہ میں ہے اور اسی طرح اگر ایک نے کسی کو وصول کرنے کا وکیل کیا اور وکیل نے وصول کیا اور مؤکل کے پاس تلف ہوا تو مؤکل کا حصہ گیا۔

۱۔ قول بسبب واحد یعنی حقیقتاً سبب واحد ہو اور حکماً سبب واحد ہو ۱۲۔ ۲۔ جب کہ پورا اپنا حصہ وصول کیا ہو ۱۲۔

portion went, and if it remains established, the other partner will have the choice to join it and take his share; this is in 'Dhakhira'. And if the one who received [the debt] has removed what he received from his possession in such a way that he gifted it to someone, or gave it to his creditor in payment of a debt, or destroyed it for some other reason, his partner will have the choice to take compensation from him for half of what he received. He will not have the choice to take that property itself from the possession of whoever it is currently with; this is in 'Siraj al-Wahhaj'.

To the extent that a partner has taken from what his receiving partner has collected, the debt of that recipient will remain on the debtor to that same extent. Whatever remains on the debtor will be shared between both in that proportion. For instance, if a debtor owes two people a thousand dirhams equally, and one of them receives five hundred dirhams from him, and then the other partner takes two hundred and fifty dirhams (half of it) from the recipient, then half of the remaining debt on the debtor will belong to the recipient, i.e., two hundred and fifty dirhams, and the partnership in the rest of the debt will remain as it was before; this is in 'Bada'i'. Every debt that becomes due to two people from one person for two reasons that are different in reality and in law, or different in law but not in reality, will not be shared between the two, so much so that if one of them receives something from the debtor, the other will not have the choice to join him in it; this is in 'al-Muhit'. And if two people sold their one slave, who was shared equally between them, to one person for a known price, and then one of them received some of the price from the buyer, the other will have the choice to take his share from what was received. If each of them stated the price for his share separately and then one received something from the price, according to 'Zahir al-Riwayah', the other will not have the choice to take a share in it; this is in 'al-Zahira'. If Zaid has a male slave and Bakr has a female slave, and both sold them for a thousand dirhams, they will be partners in whatever they receive; as in 'al-Sirajiyya'. And if each of them stated the price of his property separately and then one received something, the other cannot be a partner in it; this is 'Zahir al-Riwayah', and this is in 'Khizanat al-Muftin'. And if one person commanded two people to buy a female slave for him, and both bought a female slave for him and paid the price from property shared between them, or each paid from his separate property, then whatever they receive from the principal (muwakkil), the other will not be a partner in it; this is in 'al-Muhit'. And if Zaid owes Bakr a thousand dirhams, then 'Amr and Khalid became guarantors on behalf of Bakr and paid the

money, and then one of the two guarantors received something from Bakr, the other will have the choice of partnership in it, provided both paid from their shared property; this is in ‘Khizanat al-Muftin’ and ‘al-Zahira’. And if one of the two guarantors bought a garment from the person guaranteed (makful ‘anhu) in exchange for his share, the partner will have the choice to take half the value of the garment from him as compensation, but there is no way for him to share in the garment itself. Yes, if both agree to share the garment by mutual consent, it is permissible; this is in ‘Siraj al-Wahhaj’.

Two Methods of Stratagem (Hila) for the Mentioned Problem ✩

If he did not buy a garment in exchange for his share, but rather made a settlement with the person guaranteed for a garment in exchange for his share and took possession of it, and the other partner demanded what he had received, the receiver has the choice of either giving him half the garment or...

---

1. Al-Harjam said: But making the other a partner is as if the first buyer sold half of it to the second. Therefore, the aforementioned rules of the previous chapters will apply to it. 12.

हिस्सा चला गया, और यदि वह कायम रहा, तो दूसरे साझेदार (شریک) को अधिकार होगा कि वह उसमें शामिल होकर अपना हिस्सा ले ले; यह 'ज़खीरा' में है। और यदि वसूल करने वाले ने जो कुछ वसूल किया है, उसे अपने कब्ज़े से इस तरह निकाल दिया कि किसी को उपहार (हबा) कर दिया, या अपने लेनदार को ऋण चुकाने में दे दिया, या किसी अन्य कारण से उसे नष्ट कर दिया, तो उसके साझेदार को अधिकार होगा कि उसने जो कुछ वसूल किया था, उसके आधे का उससे मुआवज़ा (ज़मान) ले ले। उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह संपत्ति जिससे अब वह मौजूद है, उसके कब्ज़े से ले ले; यह 'सिराज अल-वहाज' में है।

जिस सीमा तक एक साझेदार ने अपने वसूल करने वाले साझेदार से प्राप्त राशि में से हिस्सा ले लिया है, उसी सीमा तक देनदार पर उस वसूल करने वाले का ऋण रहेगा। और देनदार पर जो कुछ शेष है, वह दोनों के बीच उसी अनुपात में साझा होगा। उदाहरण के लिए, यदि देनदार पर दो व्यक्तियों के समान रूप से एक हज़ार दिरहम बकाया हैं, और एक ने उससे पाँच सौ दिरहम वसूल किए, फिर दूसरे साझेदार ने इस वसूल करने वाले से उसमें से दो सौ पचास दिरहम (उसका आधा) ले लिए, तो वसूल करने वाले का देनदार पर शेष का आधा होगा, यानी दो सौ पचास दिरहम, और शेष ऋण में साझेदारी वैसी ही बनी रहेगी जैसी पहले थी; यह 'बदई' में है। प्रत्येक ऋण जो दो व्यक्तियों के लिए एक व्यक्ति पर दो कारणों से अनिवार्य हुआ हो, जो वास्तव में और कानूनी रूप से भिन्न हों, या कानूनी रूप से भिन्न हों लेकिन वास्तव में भिन्न न हों, तो वह दोनों के बीच साझा नहीं होगा; यहाँ तक कि यदि उनमें से एक देनदार से कुछ वसूल करता है, तो दूसरे को उसमें शामिल होने का अधिकार नहीं होगा; यह 'मुहित' में है। और यदि दो व्यक्तियों ने अपना एक गुलाम, जो दोनों के बीच समान रूप से साझा था, एक ज्ञात मूल्य के बदले एक व्यक्ति को बेच दिया, फिर दोनों में से एक ने खरीदार से मूल्य का कुछ हिस्सा वसूल किया, तो दूसरे को उस वसूली में अपना हिस्सा लेने का अधिकार होगा। और यदि दोनों में से प्रत्येक ने अपने हिस्से का मूल्य अलग-अलग बताया था, फिर एक ने मूल्य में से कुछ वसूल किया, तो 'ज़ाहिर अल-रवाया' के अनुसार दूसरे को उसमें हिस्सा लेने का अधिकार नहीं होगा; यह 'ज़हीरा' में है। यदि ज़ैद का एक गुलाम और बक्र की एक दासी है, और दोनों ने उन दोनों को एक हज़ार दिरहम के बदले बेच दिया, तो जो कुछ भी वे वसूल करेंगे, उसमें दोनों साझेदार होंगे; जैसा कि 'सिराजिया' में है। और यदि दोनों में से प्रत्येक ने अपनी मिल्कियत का मूल्य अलग-अलग बताया हो, फिर एक ने कुछ वसूल किया, तो दूसरा उसमें भागीदार नहीं हो सकता; यह

'ज़ाहिर अल-रवाया' है, और यह 'खिज़ानात अल-मुफ़्तीन' में है। और यदि एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों को आदेश दिया कि वे उसके लिए एक दासी खरीदें, और दोनों ने उसके लिए दासी खरीदी और उसकी कीमत ऐसी संपत्ति से चुकाई जो दोनों के बीच साझा है, या अपने अलग-अलग धन से चुकाई, तो वे मुवक्किल (आदेश देने वाले) से जो कुछ भी वसूल करेंगे, उसमें दूसरा कोई साझेदार नहीं होगा; यह 'मुहित' में है। और यदि ज़ैद पर बक्र का एक हज़ार दिरहम ऋण है, फिर बक्र की ओर से अम्र और खालिद ने गारंटी (कफ़ालत) ली और धन चुका दिया, फिर दोनों गारंटरों में से एक ने बक्र से कुछ वसूल किया, तो दूसरे को उसमें साझेदारी का अधिकार होगा, बशर्ते दोनों ने अपनी साझा संपत्ति से भुगतान किया हो; यह 'खिज़ानात अल-मुफ़्तीन' और 'ज़हीरा' में है। और यदि दोनों गारंटरों में से एक ने अपने हिस्से के बदले उस व्यक्ति (मकफ़ूल अन्हु) से एक कपड़ा खरीदा, तो साझेदार को अधिकार होगा कि वह उससे कपड़े की कीमत का आधा मुआवज़ा ले ले, लेकिन उसे कपड़े में हिस्सा लेने का कोई अधिकार नहीं है। हाँ, यदि दोनों आपसी सहमति से कपड़े में साझा करने पर सहमत हो जाते हैं, तो यह वैध है; यह 'सिराज अल-वहाज' में है।

उक्त समस्या में युक्ति (हीला) के दो तरीके☆

यदि उसने अपने हिस्से के बदले कोई कपड़ा नहीं खरीदा, बल्कि मकफ़ूल अन्हु से अपने हिस्से के बदले एक कपड़े पर समझौता (सुलह) कर लिया और उस पर कब्ज़ा कर लिया, और दूसरे साझेदार ने जो उसने वसूल किया है उसकी माँग की, तो वसूल करने वाले को अधिकार है कि वह चाहे तो उसे आधा कपड़ा दे दे और...

---

1. अल-हरजम ने कहा: लेकिन दूसरे को साझेदार बनाना ऐसा है मानो पहले खरीदार ने उसमें से आधा दूसरे को बेच दिया हो। अतः पिछले अध्यायों में वर्णित नियम इसमें लागू होंगे। 12.

حصہ گیا اور اگر وہ قائم رہا تو دوسرے شریک کو اختیار ہوگا کہ اس میں شرکت کر کے اپنا حصہ بٹا لے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر وصول کرنے والے نے جو کچھ وصول کیا ہے وہ اپنے قبضہ سے بایں طور خارج کیا کہ کسی کو ہبہ کر دیا یا اپنے قرض خواہ کو ادائے قرضہ میں دے دیا یا اور کسی وجہ سے اس کو تلف کر دیا تو اس کے شریک کو اختیار ہوگا کہ جو کچھ اس نے وصول کیا تھا اس کے نصف کی اُس سے ضمان لے اور یہ اختیار نہ ہوگا کہ وہ مال اب جس کے پاس بعینہ موجود ہے اُس کے قبضہ سے لے لے یہ سراج و ہاج میں ہے۔

جس قدر شریک نے اپنے شریک وصول کرنے والے کے وصول کیے ہوئے ہیں میں سے لے لیا اسی قدر قرض دار پر اس وصول کنندہ کا قرضہ رہے گا اور جو کچھ قرض دار پر باقی ہے وہ دونوں میں اسی قدر کے حساب سے مشترک ہوگا چنانچہ اگر قرض دار پر دونوں کے ہزار درہم مساوی ہوں پس ایک نے پانچ سو درہم اُس سے وصول کیے پھر شریک دیگر نے اس وصول کرنے والے سے اُس میں سے دو سو پچاس درہم اس کا نصف لے لیا تو وصول کرنے والے کا قرض دار پر باقی کا نصف ہوگا یعنی دو سو پچاس درہم اور باقی قرضہ میں جیسے شرکت پہلے تھی اب بھی باقی رہے گی یہ بدائع میں ہے اور ہر قرضہ کہ دو آدمیوں کے واسطے ایک شخص پر دو سببوں سے جو حقیقتاً و حکماً مختلف ہیں یا حکماً مختلف ہیں حقیقت میں مختلف نہیں ہیں واجب ہوا تو وہ دونوں میں مشترک نہ ہوگا حتی کہ اگر دونوں میں سے ایک نے قرض دار سے کچھ وصول کیا تو دوسرے کو اس میں شرکت کرنے کا اختیار نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر دو آدمیوں نے اپنا ایک غلام جو دونوں میں مساوی مشترک ہے بعوض ثمن معلوم کے ایک شخص کے ہاتھ دونوں نے فروخت کیا پھر دونوں میں سے ایک نے مشتری سے ثمن میں سے کچھ وصول

کیا تو دوسرے کو اس وصول شدہ میں شرکت سے بٹا لینے کا اختیار ہوگا اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے اپنے حصہ کا ثمن علیحدہ بیان کیا پھر ایک نے ثمن میں سے کچھ وصول کیا تو ظاہر الروایت کے موافق دوسرے کو اس میں بٹا لینے کا اختیار نہ ہوگا یہ ظہیرہ میں ہے۔ اگر زید کا غلام اور بکر کی باندی ہے دونوں نے ان دونوں کو بعوض ہزار درہم کے فروخت کیا تو جو کچھ وصول کریں اُس میں دونوں شریک ہوں گے کذا فی السراجیہ اور اگر دونوں میں سے ہر ایک نے اپنے مملوک کا ثمن علیحدہ بیان کیا ہو پھر ایک نے کچھ وصول کیا تو دوسرا اس میں مشارک نہیں ہو سکتا ہے یہ ظاہر الروایۃ ہے یہ خزانہ المفتین ہے اور اگر ایک شخص نے دو شخصوں کو حکم کیا کہ دونوں میرے واسطے ایک باندی خریدیں پس دونوں نے اُس کے واسطے باندی خریدی اور اُس کا ثمن ایسے مال سے جو دونوں میں مشترک ہے ادا کیا یا اپنے اپنے علیحدہ مال سے ادا کیا تو جو کچھ مؤکل سے وصول کریں اس میں کوئی دوسرے کا شریک نہ ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر زید کا بکر پر ہزار درہم قرضہ ہے پھر بکر کی طرف سے عمرو و خالد نے کفالت کی اور مال ادا کر دیا پھر ہر دو کفیل میں سے ایک نے بکر سے کچھ وصول کیا تو دوسرے کو اس میں مشارکت کا اختیار ہوگا بشرطیکہ دونوں نے اپنے مال مشترک سے ادا کیا ہو یہ خزانہ المفتین وظہیرہ میں ہے اور اگر ہر دو کفیل میں سے ایک نے اپنے حصہ کے عوض مکفول عنہ سے ایک کپڑا خریدا تو شریک کو اختیار ہوگا کہ اس سے کپڑوں کے داموں کا آدھا تاوان لے مگر کپڑے میں شرکت کرنے کی اس کو کوئی راہ نہیں ہے ہاں اگر دونوں نے باہمی رضا مندی سے کپڑے میں شرکت کرنے پر اتفاق کر لیا تو یہ جائز ہے یہ سراج و ہاج میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں حیلہ کے دو طریقے ✩

اگر اس نے اپنے حصہ کے عوض کوئی کپڑا نہ خریدا بلکہ مکفول عنہ سے اپنے حصہ کے عوض ایک کپڑے پر صلح کرلی اور اُس پر قبضہ کر لیا شریک دیگر نے جو اُس نے وصول کیا ہے اس کا مطالبہ کیا تو وصول کرنے والے کو اختیار ہے چاہے اس کو نصف کپڑا دے دے اور

۱ـہ قال الحرجم لیکن دوسرے کا شریک کرنا ایسا ہے گویا کہ اوّل مشتری نے دوسرے کے ہاتھ اس میں سے نصف فروخت کیا پس احکام مذکورہ ابواب سابق اس میں جاری ہوں گے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | Page 53 | Kitab al-Shirka (The Book of Partnership)

Whether he gives the equivalent of half his right (1), this is stated in *al-Badai'*. If one of the two partners wishes to collect from the debtor in such a way that the other partner has no right to share in it, the legal stratagem (hila) for this is that the debtor should gift (hiba) him an amount of property equal to his share. Then, this person should release the debtor from his portion of the debt. Consequently, the other partner will have no right of participation in what was received by way of gift. This is found in *Fatawa Qazi Khan*. Another method of stratagem mentioned is: two people have a debt of one thousand dirhams against one person, and one creditor wishes to collect his share such that the other does not have the right to participate in it. Sheikh Nasir stated that the debtor should gift him five hundred dirhams, and then he should release the debtor from his portion of the debt. Sheikh Abu Bakr stated that the debtor should sell him, for instance, a handful of raisins for a price equal to the amount of debt owed to him, and deliver the raisins into his possession. Then, he should release the debtor from the debt equivalent to his share and subsequently demand the price of the raisins from the debtor, not the debt itself. This is stated in *al-Muhit*. The author (*al-Muharrir*) says that the first stratagem is preferable and safer because in the case of a sale, if the seller does not release the buyer from his share of the debt, it may lead to a loss for the debtor, unlike a gift where he may revoke it. However, if the sale is subject to a condition of option (*khiyar al-shart*) for the buyer, the matter regarding the creditor's right requires reflection, though from a sanctity perspective, both are equal; so understand. If one of the two partners releases the debtor from his share of the debt or gifts his share to him, it is valid, and he shall not be a guarantor for his partner. If one of the two gifts one hundred dirhams to the debtor, while they have an equal joint debt of one thousand dirhams, and then something is collected from the remaining debt, they shall divide it according to their respective remaining shares. That is, the collected amount will be divided into nine parts: four parts for the one who granted the release and five parts for the other. This is in *Muhit al-Sarakhsi*.

It is written in *al-Tajrid* that similarly, if after collecting some debt but before distributing it among themselves, one of them releases the debtor from, say, one hundred dirhams, the collected amount will still be distributed according to the aforementioned method. If one partner releases the debtor after the distribution has already taken place, the distribution is final and will not be disturbed. This is in

Tatarkhania. If one of the two partners grants the debtor a delay (respite) regarding his share, there is a difference of opinion. According to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), granting such a delay is not valid, and there is no disagreement that granting a delay regarding the partner's share is not permissible. This is in *al-Badai'*. The author says that according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), if he grants a delay for his own share, it is valid. From this, it follows that if the partner who did not grant a delay collects something, the one who granted the delay has no right to participate or share in it until the term of his own delay arrives. Once his term arrives, he shall share with the aforementioned partner. If the collected amount is still held by the partner in its original form, he shares in it; if it has been consumed, he shall take compensation (*tawan*) from him according to his share. This is in *al-Zahiriyya*. If the other partner collected nothing until the granted respite expired and the term arrived, the situation reverts to what it was before the respite was granted. Thus, if either of them collects anything, the other shall participate in it. This is in *al-Badai'*.

If the debtor pays one hundred dirhams to the partner who granted a delay for his share as an early or advance payment, the other partner has the right to take half (fifty dirhams) from him. Once the other partner has taken fifty dirhams, the first partner has the right to collect from the debtor an amount equal to what was taken from him, due to the agreement of early payment of one hundred dirhams. That is, fifty dirhams of his share...

---

1. That price which is in exchange for some sold object. 12. (1) Whether it be cash or something else. 12.

चाहे वह उसके आधे हक़ के बराबर (१) दे दे, यह 'बदाई' में है। और अगर दोनों साझियों में से एक ने चाहा कि मैं जो कुछ क़र्ज़दार से वसूल करूँ उसमें दूसरे को साझेदारी का अधिकार न हो, तो इसका हिला (क़ानूनी उपाय) यह है कि क़र्ज़दार उसे उसके हिस्से के बराबर माल हिबा (उपहार) करके दे दे, फिर यह व्यक्ति उस क़र्ज़दार को अपने हिस्से के क़र्ज़ से मुक्त कर दे। अतः जो कुछ उसने हिबा के माध्यम से वसूल किया है, उसमें दूसरे साझी को साझेदारी का अधिकार नहीं होगा। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। दूसरा हिला इस प्रकार उल्लेखित है कि दो व्यक्तियों का एक व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम का क़र्ज़ है, और एक लेनदार ने चाहा कि अपना हिस्सा इस तरह वसूल करे कि उसमें दूसरे को साझेदारी का अधिकार न रहे, तो शैख़ नसीर ने फ़रमाया कि क़र्ज़दार उसे पाँच सौ दिरहम हिबा करके दे दे, फिर वह क़र्ज़दार को अपने हिस्से के क़र्ज़ से मुक्त कर दे। और शैख़ अबूबक्र ने फ़रमाया कि क़र्ज़दार के हाथ एक मुट्ठी किशमिश उतने मूल्य पर बेचे जितना उसका उस पर क़र्ज़ है, और किशमिश उसके अधिकार में दे दे, फिर जो उसका हिस्सा क़र्ज़ है, उससे क़र्ज़दार को मुक्त कर दे। फिर वह क़र्ज़दार से उस किशमिश की क़ीमत का दावा करे न कि क़र्ज़ का। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। मुहर्रिर (लेखक) ने कहा कि पहला हिला अधिक उपयुक्त और सुरक्षित है क्योंकि बिक्री की स्थिति में यदि विक्रेता ने क्रेता को उसके हिस्से के क़र्ज़ से मुक्त नहीं किया, तो क़र्ज़दार का रोना (नुक़सान) हो गया, हिबा के विपरीत जिसमें वह वापस ले सकता है। लेकिन अगर बिक्री 'ख़यार-ए-शर्त' (विकल्प की शर्त) के साथ हो तो लेनदार के अधिकार के मामले में संशय है। दोनों ही स्थितियाँ गौर करने योग्य हैं। और यदि दोनों में से एक ने क़र्ज़दार को अपने हिस्से के क़र्ज़ से मुक्त कर दिया या अपना हिस्सा उसे हिबा कर दिया, तो यह जायज़ है और वह अपने साझी के प्रति ज़िम्मेदार नहीं होगा। और अगर दोनों में से एक ने क़र्ज़दार को सौ दिरहम हिबा कर दिए जबकि दोनों का समान साझा क़र्ज़ एक हज़ार दिरहम था, फिर क़र्ज़ में से कुछ वसूल हुआ, तो दोनों अपने-अपने हिस्से के अनुसार बाँट लेंगे, यानी वसूल की गई राशि के नौ हिस्से करके चार हिस्से मुक्त करने वाले को और पाँच हिस्से दूसरे को मिलेंगे, यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

'तजरीद' में लिखा है कि इसी प्रकार यदि कुछ क़र्ज़ वसूल करने के बाद और आपस में बाँटने से पहले, एक ने सौ दिरहम से उसे मुक्त कर दिया, तो भी वसूल की गई राशि को उपर्युक्त विधि से बाँटेंगे। और यदि बाँटने के बाद दोनों में से एक ने क़र्ज़दार को मुक्त किया हो, तो बँटवारा पूरा हो चुका है, वह वैसा ही रहेगा। यह 'ततारख़ानिया' में है। और यदि दोनों में से एक ने अपने हिस्से के

संबंध में क़र्ज़दार को समय (मोहल्लत) दे दी, तो इसमें मतभेद है। इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार समय देना जायज़ नहीं है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है कि दूसरे साझी के हिस्से में समय देना जायज़ नहीं है। यह 'बदाई' में है। मुहर्रिर ने कहा कि साहिबैन (रह.) के अनुसार यदि उसने अपने हिस्से में समय दिया तो यह जायज़ है। इसी पर यह आधारित है कि यदि उस साझी ने, जिसने समय नहीं दिया है, कुछ वसूल किया, तो समय देने वाले को उसमें साझेदारी और बँटवारे का अधिकार तब तक नहीं होगा जब तक कि उसके हिस्से की अवधि न आ जाए। फिर जब उसके हिस्से की अवधि आएगी, तो वह उक्त साझी से हिस्सा लेगा। यदि वसूल की गई चीज़ उसके पास मौजूद हो, और यदि उसने उसे नष्ट कर दिया हो, तो वह अपने हिस्से के अनुसार उससे हर्ज़ाना (तावान) ले लेगा। यह 'ज़हीरिया' में है। यदि दूसरे ने कुछ वसूल नहीं किया यहाँ तक कि समय देने वाले की मोहल्लत भी बीत गई और अवधि आ गई, तो स्थिति वैसी ही हो जाएगी जैसी मोहल्लत देने से पहले थी। अतः यदि दोनों में से किसी ने भी कुछ वसूल किया तो दूसरा उसमें साझी होगा। यह 'बदाई' में है।

यदि क़र्ज़दार ने उस साझी को, जिसने अपने हिस्से में मोहल्लत दी है, सौ दिरहम जल्दी और पेशगी (अग्रिम) के रूप में दे दिए, तो दूसरे साझी को अधिकार होगा कि उसमें से आधा (पचास दिरहम) उससे ले ले। फिर जब दूसरे साझी ने पचास दिरहम ले लिए, तो उसे अधिकार होगा कि जो कुछ उससे लिया गया है, वैसा ही वह क़र्ज़दार से जल्दी भुगतान के वादे की वजह से फिर से ले ले। यानी पचास दिरहम उसके हिस्से...

---

1. वह क़ीमत जो किसी बेची गई वस्तु के बदले में हो। १२। (१) चाहे नक़द हो या कुछ और हो। १२।

چاہے اس کے نصف حق کے مثل (۱) دے دے یہ بدائع میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے چاہا کہ میں جو کچھ قرض دار سے وصول کروں اس میں دوسرے کو شرکت کا اختیار نہ ہو تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ قرض دار اس کو بقدر اس کے حصہ کے مال ہبہ کر کے دے دے پھر یہ شخص اس قرض دار کو اپنے حصہ قرضہ سے بری کر دے پس جو کچھ اس نے بطریق ہبہ وصول کیا ہے اس میں دوسرے شریک کو مشارکت کا اختیار نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور دوسرا طریق حیلہ کا اس طرح مذکور ہے کہ دو شخصوں کا ایک شخص پر ہزار درہم قرضہ ہے اور ایک قرض خواہ نے چاہا کہ اپنا حصہ اس طرح وصول کرے کہ اس میں دوسرے کو شرکت کا اختیار حاصل نہ ہو تو شیخ نصیر نے فرمایا کہ قرض دار اس کو پانچ سو درہم ہبہ کر کے دے دے پھر وہ قرض دار کو اپنے حصہ قرضہ سے بری کر دے اور شیخ ابوبکر نے فرمایا کہ قرض دار کے ہاتھ ایک مٹھی کشمش مثلاً بعوض اس قدر ثمن کے کہ جتنا اس کا اس پر قرضہ ہے فروخت کرے اور کشمش اس کے قبضہ میں دے دیا پھر جو کچھ اس کا حصہ اس پر قرضہ ہے۔ اس سے قرض دار کو بری کر دے پھر قرض دار مذکور سے اس کشمش کے دام کا مطالبہ کرے نہ قرضہ کا کذا فی المحیط قال المحرجم حیلہ اول اولیٰ و اسلم ہے کیونکہ بیع کی صورت میں اگر مشتری کو بائع نے اپنے حصہ قرضہ سے بری نہ کیا تو رونا قرض دار ہو گیا بخلاف ہبہ کے کہ اس سے رجوع کر سکتا ہے لیکن اگر بیع بشرط الخیار للمشتری ہو تو نظر بحق قرض خواہ تامل ہے لیکن نظر بتقدیس ہر دو یکساں ہیں فافہم اور اگر دونوں میں سے ایک نے قرض دار کو اپنے حصہ قرضہ سے بری کر دیا یا اپنا حصہ اس کو ہبہ کر دیا تو جائز ہے اور اپنے شریک کے واسطے کچھ ضامن نہ ہو گا اور اگر دونوں میں سے ایک نے قرض دار کو سو درہم ہبہ کر دیے حالانکہ

اس پر دونوں کا مساوی مشترک قرضہ ہزار درہم ہے پھر قرضہ میں سے کچھ وصول ہوا تو اس میں سے دونوں بقدر اپنے اپنے قرضہ کے بانٹ لیں گے یعنی وصول شدہ مقدار کے نو حصہ کر کے چار حصے بری کرنے والے کو اور پانچ حصے دوسرے کو ملیں گے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

تجرید میں لکھا ہے کہ اسی طرح اگر کچھ قرضہ وصول کر لینے کے بعد اور آپس میں تقسیم کر لینے کے قبل ایک نے اس طرح یعنی سو درہم سے مثلاً اس کو بری کر دیا تو بھی وصول شدہ کو بطور مذکور بالا تقسیم کریں گے اور اگر تقسیم کر لینے کے بعد دونوں میں سے ایک نے قرض دار کو بری کیا ہو تو تقسیم مذکور پوری ہو گئی ہے وہ باقی رہے گی نہیں ٹوٹے گی یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے اپنے حصہ کے بابت قرض دار کو تاخیر دے دی تو اس میں اختلاف ہے چنانچہ امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک اس کا تاخیر دینا نہیں روا ہے اور اس میں اختلاف نہیں ہے کہ اس کا تاخیر دینا اس کے شریک کے حصہ میں روا نہیں ہے یہ بدائع میں ہے قال المحرجم پس صاحبین رحمتہ اللہ علیہما کے نزدیک اگر اس نے اپنے حصہ میں تاخیر دی تو روا ہے اور اسی پر متفرع ہوتا ہے کہ اگر اس شریک نے جس نے نہیں تاخیر دی ہے کچھ وصول کیا تو تاخیر دینے والے کو اس میں شرکت و بٹائی کرنے کا اس وقت تک اختیار نہ ہوگا کہ جب تک اس کی میعاد نہ آئے پھر جب اس کے قرضہ کی بھی میعاد آئی تو شریک مذکور سے بٹائی کرے گا اگر وصول شدہ اس کے پاس بعینہ قائم ہو اور اگر اس نے تلف کر دیا ہو تو بقدر اپنے حصہ کے اس سے تاوان لے لے گا یہ ظہریہ میں ہے۔ اگر دوسرے نے کچھ وصول نہ کیا یہاں تک کہ تاخیر دینے والے کی مہلت بھی گذر گئی اور میعاد آگئی تو جو حال قبل مہلت دینے کے تھا وہی اب پھر ہو جائے گا چنانچہ اگر دونوں میں سے کسی نے کچھ اس سے وصول کیا تو دوسرا اس میں شرکت کر لے گا یہ بدائع میں ہے۔

اگر قرض دار نے اس شریک کو جس نے اپنے حصہ میں تاخیر دے دی ہے سو درہم بطور تعجیل و پیشگی کر دیئے تو دوسرے شریک کو اختیار ہوگا کہ اس میں سے نصف اس سے لے لیے یعنی پچاس درہم پھر جب دوسرے شریک نے پچاس درہم لے لیے تو اس کو اختیار ہوگا کہ جو کچھ اس سے لے لیا گیا ہے اس کا مثل قرض دار سے بوجہ قرار داد تعجیل سو درہم کے پھر لے لے یعنی پچاس درہم اس کے حصہ

لے وہ دام جو بعوض کسی شے مبیعہ کے ہو۔ ۱۲۔ (۱) خواہ نقد ہو یا کچھ اور ہو ۱۲۔

...take from the one who has not given a delay, so that the hundred dirhams are paid in advance. This is because since the one who did not grant a delay received it from the one who granted it, a proportional amount from his share was transferred to the one who granted the delay. Do you not see that if the debtor accelerated the full payment for the one who granted the delay, and then the one who did not grant a delay took half of it, the one who granted the delay has the right to take from the debtor a portion of his partner's share equal to what was taken from him? This is mentioned in 'Zakhira'. Then, when it is collected, he and his partner will divide it into ten parts: nine parts for the partner and one part for him. This is in 'Zahiriyya'. If two people have a fixed-term debt from one person, and the debtor pays one person's share before the term ends, and the two partners divide it, the remainder will be received by both at the end of the term. This is in 'Sirajiyya'. If two men are owed a debt by a woman, and one of them settles his share as the dower (Mahr) and marries that woman, his partner cannot take anything from him. This is in 'Muheet Sarkhasi'. And it is narrated from Imam Muhammad (R.A.) that if the said partner married the said woman for five hundred dirhams absolutely—i.e., without stipulating that it was in exchange for his share of the debt she owed—the other partner has the right to take half of that, i.e., two hundred and fifty dirhams, from the one who married. This is in 'Muheet'. If one of the two partners takes something from the debtor on lease (Ijarah) in exchange for his share, the other partner has the right to take back from him according to his own share; this is by consensus (Ijma). This is in 'Siraj-o-Wahhaj'. If a debt becomes due from one of the two partner creditors to the debtor due to a cause that occurred before their joint debt became due from him, and the partner’s debt is offset (Qisas 1) against the debtor’s first debt, the other partner has no right to take back from the partner whose share was offset. However, if the debt to the debtor became due after their joint debt was established, and an offset occurred as mentioned, then the other partner has the right to claim (Ruju 2) from his partner. This is in 'Zahiriyya'.

If one partner destroyed property belonging to the debtor whose value was equal to his share of the debt ☆

If one of the two partners admits that the debtor owed him an amount equal to his share of the debt from a time before their joint debt became due, the debtor is absolved from that share, and the other partner cannot claim anything from him. Similarly, if one partner committed a criminal injury (Jinayat) against the debtor for

which the compensation (Arsh) is five hundred dirhams, and his share of the debt is also five hundred dirhams, and it is offset, the other partner has no right to claim anything from him. This is in 'Muheet Sarkhasi'. Bishr narrated from Imam Abu Yusuf that if one of the two partner creditors caused a serious wound (Muziha 3) to the debtor and then settled for his share of the debt, nothing is required from him for his partner, because the said partner did not receive anything in which partnership could be established. This is in 'Badai'. And it is mentioned in 'Quduri' that if one partner destroyed such property of the debtor whose value was equal to his share of the debt, and an offset occurred, then the other partner has the right to take from him according to his proportional share (Hissa Rasadi). And in 'Muntaqi', it is narrated from Imam Abu Yusuf (R.A.) that if one partner creditor destroyed any commodity belonging to the debtor...

---

1. Compensation or offset, which in common parlance is called 'exchange' (adal-badal). 12
2. Reclaiming his proportional share. 12
3. 'Muziha' refers to a wound on the head that exposes the bone; some say it includes both the face and the head. And Allah knows best. 12

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 4 | 54 | किताब-उश-शरिका (साझेदारी की पुस्तक)

...उससे जिसने देरी (ताखीर) नहीं की है, ले ले ताकि सौ दिरहम अग्रिम हो जाएं इस वजह से कि जिसने देरी नहीं की है जब उसने देरी करने वाले से लिया, तो उसके हिस्से में से उसके समान देरी करने वाले के लिए हो गया। क्या तुम नहीं देखते कि यदि ऋणदाता (कर्जदार) ने देरी करने वाले के लिए उसके पूरे अधिकार की अदायगी जल्दी कर दी, फिर जिसने देरी नहीं की उसने उसमें से आधा ले लिया, तो देरी करने वाले को अधिकार होता है कि जितना उससे लिया गया है उतना अपने साझेदार (शरीक) के हिस्से से ऋणदाता से ले ले, तो यहाँ भी ऐसा ही है। यह 'ज़खीरा' में है। फिर जब उसे प्राप्त किया, तो वह और उसका साझेदार दोनों उसे दस हिस्से करके इस तरह बाँटेंगे कि नौ हिस्से उसका साझेदार लेगा और एक हिस्सा यह लेगा। यह 'ज़हीरिया' में है। दो व्यक्तियों का एक व्यक्ति पर सावधि ऋण (मियादी कर्ज) है, फिर ऋणदाता ने दोनों में से एक का हिस्सा मियाद आने से पहले अदा कर दिया, तो दोनों साझेदारों ने उसे बाँट लिया, तो जो शेष रहा वह दोनों के लिए मियाद पर मिलेगा। यह 'सिराजिया' में है। यदि दो पुरुषों का ऋण एक स्त्री पर है, फिर दोनों में से एक ने अपने हिस्से को मेहर तय करके उस स्त्री से निकाह कर लिया, तो उसका साझेदार उस साझेदार से कुछ नहीं ले सकता। यह 'मुहीत सरखसी' में है। और इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैह से रिवायत है कि यदि उक्त साझेदार ने उक्त स्त्री से पाँच सौ दिरहम पर पूर्णतः निकाह किया, यानी यह शर्त नहीं लगाई कि इन पाँच सौ दिरहम पर जो मेरे हिस्से के तुझ पर ऋण हैं, तो उसके साझेदार को अधिकार होगा कि निकाह करने वाले से उसका आधा यानी दो सौ पचास दिरहम ले ले। यह 'मुहीत' में है। और यदि दोनों साझेदारों में से एक ने अपने हिस्से के बदले ऋणदाता से कोई वस्तु किराए (इजारा) पर ली, तो दूसरे साझेदार को अधिकार होगा कि उस साझेदार से अपने हिस्से के बराबर वापस ले ले और यह सर्वसम्मति (इज्मा) से है। यह 'सिराज-ओ-वहाज' में है। और यदि दोनों साझेदार ऋणदाताओं में से एक पर ऋणदाता का ऋण ऐसे कारण से वाजिब हुआ जो उन दोनों का उस पर ऋण वाजिब होने से पहले घटित हुआ था, और उस साझेदार का ऋण उस ऋण से जो ऋणदाता का उस साझेदार पर पहला वाजिब है, मुआवजे (किसास 1) में हो गया, तो दूसरे साझेदार को अधिकार न होगा कि जिस साझेदार का हिस्सा मुआवजे में चला गया है, उससे अपने हिस्से के बराबर वापस ले। और यदि साझेदार पर ऋणदाता का ऋण ऐसे कारण से वाजिब हुआ जो उन दोनों का उस पर ऋण वाजिब होने के बाद घटित हुआ है, और फिर उपरोक्त तरीके से मुआवजा हो गया, तो दूसरे साझेदार को अधिकार होगा कि अपने उक्त साझेदार से सम्पर्क(रुजू 2) करे। यह 'ज़हीरिया' में है।

यदि एक साझेदार ने ऋणदाता की ऐसी संपत्ति नष्ट की जिसका मूल्य उसके ऋण के हिस्से के बराबर था ☆

और यदि दोनों साझेदारों में से एक ने स्वीकार (इकरार) किया कि इस ऋणदाता का मुझ पर मेरे ऋण के हिस्से के बराबर ऋण उस समय का है जब हम दोनों का ऋण उस पर वाजिब नहीं हुआ था, तो उक्त ऋणदाता उसके हिस्से से मुक्त हो जाएगा और उसका साझेदार भी उसकी ओर रुजू नहीं कर सकता। और इसी तरह यदि एक साझेदार ने ऋणदाता पर ऐसा कोई अपराध (जिनायत) किया जिसका हर्जाना (अर्श) पाँच सौ दिरहम है और साझेदार के ऋण का हिस्सा भी पाँच सौ दिरहम है, और वह मुआवजे (किसास) में समाप्त हो गया, तो भी उसके साझेदार को उससे कुछ रुजू करने का अधिकार न होगा। यह 'मुहीत सरखसी' में है। बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की है कि यदि दोनों साझेदार ऋणदाताओं में से एक ने ऋणदाता को गहरा घाव (मुज़िहा 3) पहुँचाया, फिर उससे अपने ऋण के हिस्से पर समझौता (सुलह) कर लिया, तो उस पर अपने साझेदार के लिए कुछ अनिवार्य न होगा, क्योंकि उक्त साझेदार को कोई ऐसी वस्तु प्राप्त नहीं हुई जिसमें साझेदारी संभव हो। यह 'बदाए' में है। और 'कुद्दूरी' में उल्लेख है कि यदि एक साझेदार ने ऋणदाता की ऐसी संपत्ति नष्ट की जिसका मूल्य उसके ऋण के हिस्से के बराबर था, फिर आपस में मुआवजा हो गया, तो दूसरे साझेदार को अधिकार होगा कि इस साझेदार से अपने आनुपातिक हिस्से (हिस्सा रसदी) के बराबर ले ले। और 'मुंतकी' में इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैह से रिवायत है कि यदि एक साझेदार ऋणदाता ने ऋणदाता की कोई वस्तु नष्ट कर दी...

---

1. मुआवज़ा या अदला-बदली जिसे हमारी बोलचाल में 'अदल-बदल' कहते हैं। 12
2. अपने आनुपातिक हिस्से की वापसी ले। 12
3. सिर पर ऐसा घाव जिससे हड्डी खुल जाए उसे 'मुज़िहा' कहते हैं, और कुछ ने कहा कि इसमें चेहरा और सिर दोनों शामिल हैं। वल्लाहु आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)। 12

سے جس نے تاخیر نہیں دی ہے لے لے تاکہ سو درہم پیشگی ہو جائیں اس جہت سے کہ جس نے تاخیر نہیں دی ہے جب اُس نے تاخیر دینے والے سے لیا تو اس کے حصہ میں سے اس کے مثل تاخیر دینے والے کے واسطے ہو گیا کیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر قرض دار نے تاخیر دینے والے واسطے اُس کے پورے حق کی تعجیل کر دی پھر جس نے تاخیر نہیں دی اُس نے اس میں سے نصف لے لیا تو تاخیر دینے والے کو اختیار ہوتا ہے کہ جس قدر اس سے لیا گیا ہے اس قدر اپنے شریک کے حصہ سے قرض دار سے لے لے پس ایسا ہی یہاں بھی ہے یہ ذخیرہ میں ہے پھر جب اُس کو وصول کیا تو وہ اور اُس کا شریک دونوں اُس کو دس حصہ کر کے اس طرح تقسیم کریں گے کہ نو حصے اُس کا شریک لے گا اور ایک حصہ یہ لے گا یہ ظہریہ میں ہے دو شخصوں کا ایک شخص پر میعادی قرض ہے پھر قرض دار نے دونوں میں سے ایک کا حصہ قبل میعاد آنے کے ادا کر دیا پس دونوں شریکوں نے اس کو بانٹ لیا تو جو باقی رہا وہ دونوں کے واسطے میعاد پر ملے گا یہ سراجیہ میں ہے۔ اگر دو مردوں کا قرضہ ایک عورت پر ہے پھر دونوں میں سے ایک نے اپنے حصہ کو مہر قرار دے کر اس عورت سے نکاح کر لیا تو اُس کا شریک اس شریک سے کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر شریک مذکور نے عورت مذکورہ سے پانچ سو درہم پر مطلقاً نکاح کیا یعنی یہ قید نہ لگائی کہ ان پانچ سو درہم پر جو میرے حصہ کے تجھ پر قرض ہیں تو اُس کے شریک کو اختیار ہوگا کہ نکاح کرنے والے سے اُس کا نصف یعنی دوسو پچاس درہم لے لے یہ محیط میں ہے اور اگر ہر دو شریک میں سے ایک نے اپنے حصہ کے بدلے قرض دار سے کوئی چیز اجارہ پر لی تو دوسرے شریک کو اختیار ہوگا کہ اس شریک سے بقدر اپنے حصہ کے واپس لے اور یہ بالا جماع ہے یہ

سراج و ہاج میں ہے اور اگر ہر دو شریک قرض خواہ میں سے ایک پر قرض دار کا قرضہ ایسے سبب سے واجب ہوا جو ان دونوں کا اُس پر قرض واجب ہونے سے پہلے واقع ہوا ہے اور اُس شریک کا قرضہ اس قرضہ سے جو قرض دار کا اس شریک پر پہلا واجب ہے قصاص ۱ ہو گیا تو دوسرے شریک کا اختیار نہ ہوگا کہ جس شریک کا حصہ قصاص ہو گیا ہے اُس سے بقدر اپنے حصہ کے واپس لے اور اگر شریک پر قرض دار کا قرضہ ایسے سبب سے واجب ہوا جو ان دونوں کا اُس پر قرضہ واجب ہونے کے بعد واقع ہوا ہے اور پھر بطور مذکور قصاص ہو گیا تو دوسرے شریک کو اختیار ہوگا کہ اپنے شریک مذکور سے رجوع کرے ۲ یہ ظہریہ میں ہے۔

اگر ایک شریک نے قرض دار کا ایسا مال تلف کیا جس کی قیمت اس کے حصہ قرض کے مثل تھی

☆

اور اگر ہر دو شریک میں سے ایک نے اقرار کیا کہ اس قرض دار کا مجھ پر میرے حصہ قرضہ کے برابر قرضہ اس وقت کا ہے کہ جب ہم دونوں کا قرضہ اس پر واجب نہ ہوا تھا تو قرض دار مذکور اس کے حصہ سے بری ہو جائے گا اور اس کا شریک بھی اس کی طرف رجوع نہیں کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر ایک شریک نے قرض دار پر ایسی کوئی جنابت کی جس کا ارش یعنی جرمانہ پانچ سو درہم ہے اور شریک کا حصہ قرضہ بھی پانچ سو درہم ہے پس قصاص میں ساقط ہوا تو بھی اُس کے شریک کو اُس سے کچھ رجوع کرنے کا اختیار نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے بشر نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ اگر ہر دو شریک قرض خواہ میں سے ایک نے قرض دار کو عمدہ موضحہ ۳ زخم پہنچایا پھر اس سے اپنے حصہ قرضہ پر صلح کر لی تو اُس پر اپنے شریک کے واسطے کچھ نہیں لازم ہوگا اس واسطے کہ شریک مذکور کو کوئی ایسی چیز وصول نہیں ہوئی جس میں مشارکت ممکن ہو یہ بدائع میں ہے اور قدوری میں مذکور ہے کہ اگر ایک شریک نے قرض دار کا ایسا مال تلف کیا جس کی قیمت اس کے حصہ قرض کے مثل تھی پس

باہم قصاص ہو گیا تو دوسرے شریک کو اختیار ہوگا کہ اس شریک سے بقدر اپنے حصہ رسدی کے لے لے اور منتقی میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر ایک شریک قرض خواہ نے قرض دار کی کوئی متاع تلف

۱۔ عوض معاوضہ جس کو ہمارے عرف میں ادل بدل بولتے ہیں ۱۲۔ ۲۔ اپنے حصہ کے رسدی واپس لے ۱۲۔ ۳۔ سر پر ایسا زخم جس سے ہڈی کھل جائے موضحہ ہے اور بعض نے کہا کہ چہرہ و سر دونوں کو شامل ہے واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (55) Kitab-ul-Shirkah (The Book of Partnership)

...did so, or killed his slave, or cut the hamstrings of his animal, and then whatever indemnity became due upon him was set off (qisas) against his share of the debt, then his partner shall not have the right to take his proportionate share from that partner. Thus it is in 'Al-Muhit', and 'Al-Mahrjam' stated that this is the most apparent view, and Allah knows best. If the said partner took [the property] and then burnt it (1) or usurped it from him, then in such a case, by consensus, the other partner shall have the option to take it from him. Similarly, if through an invalid sale he purchased it and after taking possession sold it to someone, or set it free, or it died in his possession; or if one of the two took some pledge from the debtor in lieu of his share which then perished in his possession, then in such a case the other partner shall have the option to take compensation from him for his proportionate share out of what was realized. This is in 'Muhit Sarakhsi'.

If in a case of liability for usurpation (ghasb) while with the usurper, or in an invalid sale while with the purchaser, or in the case of a pledge while with the pledgee—meaning the creditor partner—one eye of a slave was lost due to a heavenly calamity (2), he shall not be liable for anything to his partner. This is in 'Al-Zahiriyyah'. And it is mentioned from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) in 'Nawadir ibn Sama'ah' that if one of two creditor partners intentionally killed a slave of the debtor and retaliation (qisas) became mandatory upon him, then the debtor made a settlement (sulh) with this killer for five hundred dirhams—i.e., the amount equivalent to his share of the debt—then this is permissible and the said debtor shall be absolved from that killer's share of the debt. Then the other partner, who is not the killer, shall have the option to join with the killer and take half of that amount, i.e., two hundred and fifty dirhams, from him. This is in 'Al-Badai'. It is narrated in 'Al-Muntaqa' from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if one of two partners became a guarantor (kafil) for the debtor on behalf of his [the partner's] debtor, then his share of the debt shall be set off (qisas) in that guarantee, and his other partner shall not have the option to join him in it or take indemnity from him. Furthermore, if this guarantor received from his principal (makful anhu) the guaranteed sum which he had paid on his behalf by his order, then even then his partner shall not have the right to turn to him and demand participation in it. This is in 'Al-Muhit'.

If the debtor gave a guarantor to one partner in lieu of his share or arranged a debt transfer (hawala) upon someone, then whatever that partner realizes from the

guarantor or the person accepting the transfer, the other partner shall have the option to join him in it. This is in 'Al-Zakhirah'. Two persons have a debt of one thousand dirhams against another person, then one of the two made a settlement (sulh) with the debtor for one hundred dirhams out of the entire thousand dirhams and received possession of them. Then the other partner authorized all that he had done; this is permissible, and he shall receive half of the hundred dirhams. If the receiver stated that these dirhams perished, he was a trustee (amanatdar), and no indemnity shall be mandatory upon him, and the debtor is also absolved. But if the other partner only authorized the settlement and did not say 'I authorized all that he has done', then he shall have the option to realize fifty dirhams from the debtor if he wishes, then the said debtor shall take back fifty dirhams from the one who received them. This is because authorizing a settlement is not authorizing the taking of possession. If two persons have a slave or a house in the possession of a third person, and one of the two made a settlement with him for one hundred dirhams from that property, then Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said that if the third person in whose possession the slave is admits that the slave is the property of both of them, then the second partner shall not join with the one who made the settlement in the hundred dirhams. But if he denies it, then he can join. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that both situations are identical, that in both cases he cannot join with the one who made the settlement in the consideration of that settlement (badal-e-sulh), except in the case where the said slave has perished. This is in 'Al-Zahiriyyah'.

---

(1) By taking goods, or usurping a slave, or an animal likewise. (2) Heavenly calamity, meaning something in which neither he nor that thing has any involvement, for example, hail fell from the sky and an eye was destroyed, or he became ill and the eye was lost.

फतवा आलमगीरी ..... खंड २ (५५) किताब-उश-शिरकत

...कर दी या उसके गुलाम को मार डाला या उसके जानवर की टांगें (कोनचें) काट डालीं, फिर जो कुछ उस पर हर्जाना वाजिब हुआ वह उसके कर्ज के हिस्से में बराबर हो गया, तो उसके साझेदार को यह अधिकार नहीं होगा कि वह उस साझेदार से अपना आनुपातिक हिस्सा ले ले। ऐसा ही 'मुहीत' में है और 'महरजम' ने कहा कि यही अधिक स्पष्ट है और अल्लाह ही बेहतर जानता है। और अगर उक्त साझेदार ने लेकर फिर उसे जला दिया (१) या उससे छीन लिया, तो ऐसी स्थिति में सर्वसम्मति से दूसरे साझेदार को उससे ले लेने का अधिकार होगा। इसी तरह, यदि एक अवैध खरीद के माध्यम से उससे खरीदकर और कब्जा करने के बाद उसे किसी और को बेच दिया या उसे आजाद कर दिया या वह उसके पास मर गया, या दोनों में से किसी एक ने कर्जदार से अपने हिस्से के बदले में कुछ गिरवी रख लिया जो उसके पास नष्ट हो गया, तो ऐसी स्थिति में दूसरे साझेदार को यह अधिकार होगा कि वह वसूल की गई राशि में से अपने आनुपातिक हिस्से की क्षतिपूर्ति उससे ले। यह 'मुहीत सरख्सी' में है।

यदि हड़पने के मामले में हड़पने वाले के पास, या अवैध खरीद में खरीदार के पास, या गिरवी की स्थिति में गिरवीदार के पास—यानी कर्जदाता साझेदार के पास—गुलाम की एक आँख किसी दैवीय आपदा (२) से चली गई, तो वह अपने साझेदार के प्रति उत्तरदायी नहीं होगा। यह 'ज़हीरिया' में है। और 'नवादिर बिन समा' में इमाम मोहम्मद (रह.) से वर्णित है कि यदि दो ऋणदाता साझेदारों में से एक ने कर्जदार के गुलाम की जानबूझकर हत्या कर दी और उस पर मृत्युदंड (किसास) वाजिब हो गया, फिर कर्जदार ने उस हत्यारे (साझेदार) से पाँच सौ दिरहम पर समझौता (सुलह) कर लिया—यानी उतनी राशि पर जितना उसका ऋण का हिस्सा है—तो यह जायज है और उक्त कर्जदार उस हत्यारे के ऋण के हिस्से से मुक्त हो जाएगा। फिर दूसरे साझेदार को, जो हत्यारा नहीं है, यह अधिकार होगा कि वह हत्यारे के साथ शामिल होकर उससे उस राशि का आधा हिस्सा, यानी दो सौ पचास दिरहम ले ले। यह 'बदाये' में है। 'मुंतका' में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि यदि दोनों साझेदारों में से एक ने कर्जदार के लिए उसके कर्जदार की ओर से गारंटी (कफालत) ले ली, तो उसका ऋण का हिस्सा उस गारंटी में समाहित (किसास) हो जाएगा, और उसके दूसरे साझेदार को उससे भागीदारी करने या क्षतिपूर्ति लेने का अधिकार नहीं होगा। फिर यदि इस गारंटी देने वाले (कफील) ने अपने जिसके लिए गारंटी दी (मकफुल अन्हु) से वह धन वसूल कर लिया जो उसने उसके आदेश से उसकी ओर से चुकाया था, तब भी उसके साझेदार को उसकी ओर वापस जाकर उसमें भागीदारी करने का अधिकार नहीं होगा। यह 'मुहीत' में है।

यदि कर्जदार ने एक साझेदार को उसके हिस्से के बदले में कोई गारंटी देने वाला दे दिया या किसी पर ऋण हस्तांतरण (हवाला) करा दिया, तो उस साझेदार को गारंटी देने वाले से या ऋण हस्तांतरण स्वीकार करने वाले से जो कुछ प्राप्त होगा, उसमें दूसरे साझेदार को उसके साथ भागीदारी करने का अधिकार होगा। यह 'ज़खीरा' में है। दो व्यक्तियों का एक व्यक्ति पर एक हजार दिरहम का कर्ज है, फिर उन दोनों में से एक ने कर्जदार से उन पूरे एक हजार दिरहम के बदले सौ दिरहम पर समझौता (सुलह) कर लिया और उन्हें वसूल कर कब्जा कर लिया। फिर दूसरे साझेदार ने उसके द्वारा किए गए कार्य की अनुमति दे दी, तो यह जायज है और उसे सौ दिरहम का आधा हिस्सा मिलेगा। और अगर वसूल करने वाले ने कहा कि ये दिरहम नष्ट हो गए, तो वह अमानतदार था, उस पर कोई क्षतिपूर्ति वाजिब नहीं होगी और कर्जदार भी ऋणमुक्त हो गया। और यदि दूसरे साझेदार ने केवल समझौते (सुलह) की अनुमति दी और यह नहीं कहा कि 'जो कुछ उसने किया है मैं उस सबकी अनुमति देता हूँ', तो उसे अधिकार होगा कि वह चाहे तो कर्जदार से पचास दिरहम वसूल कर ले, फिर उक्त कर्जदार उस वसूल करने वाले से पचास दिरहम वापस ले लेगा। इसका कारण यह है कि समझौते की अनुमति देना कब्जे की अनुमति देना नहीं है। यदि दो व्यक्तियों का किसी तीसरे व्यक्ति के कब्जे में कोई गुलाम या घर है, और उन दोनों में से एक ने उससे उस संपत्ति के बदले सौ दिरहम पर समझौता कर लिया, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि यदि वह तीसरा व्यक्ति जिसके कब्जे में गुलाम है, यह स्वीकार करता है कि गुलाम उन दोनों का स्वामित्व है, तो दूसरा साझेदार समझौता करने वाले के साथ सौ दिरहम में भागीदारी नहीं करेगा। और यदि वह इनकार करे, तो भागीदारी कर सकता है। और इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि दोनों स्थितियाँ समान हैं, दोनों स्थितियों में वह समझौता करने वाले के साथ उस समझौते की राशि (बदल-ए-सुलह) में भागीदारी नहीं कर सकता, सिवाय उस स्थिति के जब उक्त गुलाम नष्ट हो गया हो। यह 'ज़हीरिया' में है।

---

(१) सामान लेकर या गुलाम को हड़प लिया या जानवर आदि के साथ भी ऐसा ही। (२) दैवीय आपदा, यानी जिसमें उसका या उस वस्तु का कोई दखल न हो, उदाहरण के लिए आसमान से ओले गिरे और आँख फूट गई, या वह बीमार हुआ और आँख चली गई।

کردی یا اس کے غلام کو قتل کیا یا اس کے جانور کی کونچیں (اولادنا) کاٹ ڈالیں پھر جو کچھ اس پر تاوان واجب ہو وہ اس کے حصہ قرضہ میں قصاص ہو گیا تو اس کے شریک کو اختیار نہ ہوگا کہ اس شریک سے اپنے حصہ رسدی کو لے لے کذا فی المحیط و قال المحرجم و ہذا ہو الاظہر و اللہ اعلم و اگر شریک مذکور نے لے کر پھر جلا دی (۱) یا اس سے غصب کر لی تو ایسی صورت میں بالا جماع دوسرے شریک کو اس سے لے لینے کا اختیار ہوگا اور اسی طرح اگر بطریق خرید فاسد کے اس سے خرید کر قبضہ کے بعد اس کو کسی کے ہاتھ فروخت کر دیا یا آزاد کر دیا یا اس کے پاس مر گیا یا دونوں میں سے ایک نے قرض دار سے اپنے حصہ کے عوض کچھ رہن لیا جو اس کے پاس تلف ہو گیا تو ایسی صورت میں دوسرے شریک کو اختیار ہوگا کہ جو کچھ وصول ہوا ہے اس میں سے اپنے حصہ رسدی کی اس سے ضمان لے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر ضمان غصب میں غاصب کے پاس یا خرید فاسد میں مشتری کے پاس یا رہن کی صورت میں مرتہن کے پاس یعنی شریک قرض خواہ کے پاس غلام کی ایک آنکھ کسی آسمانی آفت (۲) سے جاتی رہی تو وہ اپنے شریک کے واسطے کچھ ضامن نہ ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے اور نوادر بن سماعہ میں امام محمد رحمتہ اللہ علیہ سے مذکور ہے کہ اگر دونوں قرض خواہ شریکوں میں سے ایک نے قرض دار کا غلام عمداً قتل کیا اور اُس پر قصاص واجب ہوا پس قرض دار نے اس قاتل سے پانچ سو درہم یعنی اتنی مقدار پر جس قدر اس کا حصہ قرضہ ہے صلح کر لی تو یہ جائز ہے اور قرضہ دار مذکور اس قاتل کے حصہ قرضہ سے بری ہو جائے گا پس شریک دیگر کو جو قاتل نہیں ہے اختیار ہو گا کہ قاتل سے شرکت کر کے اُس سے اس مقدار کا نصف یعنی دوسو پچاس درہم لے لے یہ بدائع میں ہے۔ منتقٰی میں امام ابویوسف رحمتہ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر ہر دو

شریک میں سے ایک نے قرض دار کے لیے اُس کے قرض دار کی طرف سے کفالت کر لی تو اُس کا حصہ قرضہ اس کفالت میں قصاص ہو جائے گا اور اُس کے شریک دیگر کو بھی اُس سے شرکت کرنے کا اور ضمان لینے کا اختیار نہ ہوگا پھر اگر اس کفیل نے اپنے مکفول عنہ سے مال کفالت جو اس کی طرف سے اس کے حکم سے ادا کیا ہے وصول پایا تو بھی اُس کے شریک کو اُس کی طرف رجوع کر کے اس میں مشارکت کرنے کا اختیار نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر قرض دار نے ایک شریک کو اس کے حصہ کے عوض کوئی کفیل دے دیا یا کسی پر اترائی کرا دی تو جو کچھ اس شریک کو کفیل سے یا اترائی قبول کرنے والے سے وصول ہو گا اُس میں دوسرے شریک کو اُس کے ساتھ شرکت کرنے کا اختیار ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ دو شخصوں کے ایک شخص پر ہزار درہم قرضہ ہیں پھر دونوں میں سے ایک نے قرض دار سے ان پورے ہزار درہموں سے سودرہم پر صلح کر لی اور اُن کو وصول کر کے قبضہ کر لیا پھر شریک دیگر نے جو کچھ اُس نے کیا ہے سب کی اجازت دے دی تو یہ جائز ہے اور اس کو سو درہم کا نصف ملے گا اور اگر وصول کنندہ نے کہا کہ یہ درہم تلف ہو گئے تو وہ امانت دار تھا کہ اس پر ضمان واجب نہ ہو گی اور قرض دار بھی بری ہو گیا اور اگر شریک دیگر نے فقط صلح کی اجازت دے دی اور یہ نہ کہا کہ جو کچھ اُس نے کیا سب کی میں نے اجازت دے دی تو اُس کو اختیار ہو گا کہ چاہے قرض دار سے پچاس درہم وصول کر لے پھر قرض دار مذکور اس وصول کرنے والے سے پچاس درہم واپس لے لے گا اور یہ اس وجہ سے ہے کہ صلح کی اجازت دینا قبضہ کرنے کی اجازت نہیں ہے۔ اگر دو شخصوں کا تیسرے شخص کے قبضہ میں غلام یا مکان ہے پس دونوں میں سے ایک نے اُس سے اس مال سے سودرہم پر صلح کر لی تو امام ابو یوسف رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اگر تیسرا شخص جس کے قبضہ میں غلام ہے وہ اقرار کرتا ہو کہ غلام ان دونوں کی ملک ہے تو دوسرا شریک اس صلح کرنے والے کے ساتھ سو درہم میں شرکت نہ کرے گا اور اگر وہ اُس سے

منکر ہو تو شرکت کر سکتا ہے اور امام محمد رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ دونوں صورتیں یکساں ہیں کہ دونوں صورتوں میں صلح کرنے والے کے ساتھ اس بدل صلح میں مشارکت نہیں کر سکتا ہے الا اس صورت میں کہ غلام مذکور تلف ہو گیا ہو یہ ظہیریہ میں ہے۔

---

(۱) متاع لے کر یا غلام غصب کر لیا یا جانور علی ہذا۔ (۲) آسمانی آفت یعنی جس میں اس کا یا اس چیز کا کچھ دخل نہیں مثلاً آسمان سے اولاگر اور آنکھ پھوٹ گئی یا بیمار ہوا اور آنکھ جاتی رہی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ 56 Kitab al-Shirka (Book of Partnership)

In "Mun'taqi," it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that two persons bought a slave-girl from one person in such a way that one bought half for a thousand dirhams and the other bought the remaining half for a thousand dirhams. Later, both discovered a defect and returned her. Then, one of them recovered the price (Thaman) he had paid for his share; in this case, his partner cannot claim a partnership in what he recovered, whether they initially paid the price together or separately. Similarly, if someone proved their entitlement (Istihqaq) to the said slave-girl and took her, the ruling remains the same: the other partner cannot share in what one has recovered for his portion. However, if the slave-girl turned out to be free (not a slave) and they had initially paid the price jointly, then whatever one has recovered, the other partner can share in it. Also in "Mun'taqi," it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that Zaid admitted, "I owe Amr and Bakr a debt of a thousand dirhams as the price of a slave-girl I bought from both." One of them said, "You spoke the truth," but the other said, "You lied; rather, the five hundred dirhams you admitted to were mine, the price of wheat 1 [or cloth, see footnote] you bought from me." If the debtor then paid him the five hundred dirhams, the other person has no right to share in what he received. The debtor's statement that "this wealth is common between both" will not be verified 2; this is in "Al-Muhit." If two partners are owed a thousand dirhams by a third party and one partner provides a guarantee (Zamanat) for the debtor on behalf of the other partner, the guarantee is void. If he paid the other partner based on that guarantee, he may reclaim it. However, if he did not guarantee for his partner but paid the partner's share without suretyship (Kafalat), the payment is valid. Once payment from one partner to another is valid, what the other partner received from the payer cannot be shared back by the payer. If the remaining debt owed by the debtor is lost (bad debt), the payer has no recourse against the partner for what was paid to him. Conversely, if the debtor or a stranger paid one partner his share and the other partner did not claim involvement but let it remain with him, and then the remaining debt with the debtor was lost, then the [second] partner has the right to turn to the one who received payment and take a portion of it; this is in "Al-Dhakhira." Ali bin al-Ja'd narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if a debtor dies and one of the two creditor-partners is his heir, and the deceased did not leave enough property to fully pay the debt, both will share proportionately in the remaining estate (Matrooka); this is in "Al-Bada'i."

What if three persons have a joint debt against one person and two of them go missing?

If three persons are owed a joint debt by one person, and two of them disappear while the third remains and demands his share from the debtor, the debtor shall be compelled to pay him; this is in "Al-Sughra." If two men shared a camel, and one partner, with the other's permission, loaded goods from the villages to take to the city, and the camel fell on the way and the partner slaughtered it, it will be examined: if there was hope for the camel's life, he would be liable (Zamin); if there was no hope for its life, he would not be liable and...

---

1 In the original it says 'Thaman Al-R', so perhaps it means wheat (Bar) as translated, or cloth (Baz). 12. 2 Because there is harm to the one who received the payment in this. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ③ ५६ किताबुश-शिरका (साझेदारी की किताब)

मुनतकी में इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैहि से रिवायत है कि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति से एक बांदी खरीदी इस तरह कि एक ने आधी बांदी एक हज़ार दिरहम में और दूसरे ने बाकी आधी बांदी एक हज़ार दिरहम में खरीदी। फिर दोनों ने उसमें दोष पाकर उसे वापस कर दिया। फिर एक ने अपनी वह कीमत (समन) वसूल कर ली जो उसने अपने हिस्से के लिए दी थी, तो उसका दूसरा साथी उसमें हिस्सेदार नहीं बन सकता, चाहे शुरुआत में दोनों ने कीमत मिलाकर दी हो या अलग-अलग दी हो। इसी तरह अगर उक्त बांदी को किसी व्यक्ति ने अपना अधिकार सिद्ध करके ले लिया, तब भी इस मामले में यही नियम है कि जिसने अपना हिस्सा वसूल किया है उसमें दूसरा साझीदार हिस्सा नहीं ले सकता। और अगर वह बांदी आज़ाद निकली और स्थिति यह है कि शुरू में दोनों ने कीमत मिलाकर दी थी, तो ऐसी स्थिति में वसूल करने वाले ने जो कुछ वसूल किया है उसमें दूसरा साझीदार हिस्सा ले सकता है। और मुनतकी में इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैहि से ही रिवायत है कि ज़ैद ने स्वीकार किया कि अमर और बक्र इन दोनों का मुझ पर एक हज़ार दिरहम का कर्ज़ है जो एक बांदी की कीमत है जो मैंने उन दोनों से खरीदी थी। फिर उनमें से एक ने कहा कि "तुमने सच कहा" और दूसरे ने कहा कि "तुमने झूठ बोला, बल्कि तुमने जिन पाँच सौ दिरहम का इकरार किया है वे पाँच सौ दिरहम मेरे थे जो गेहूं 1 (या कपड़े) की कीमत है जो तुमने मुझसे खरीदे थे।" फिर कर्ज़दार ने उसे पाँच सौ दिरहम अदा कर दिए, तो दूसरे को यह अधिकार नहीं होगा कि उसने जो वसूल किया है उसमें शामिल हो जाए। और कर्ज़दार के इस कथन की कि "यह माल दोनों में साझा है" पुष्टि 2 नहीं की जाएगी, यह 'मुहीत' में है। दो साझेदारों का किसी तीसरे पर एक हज़ार दिरहम कर्ज़ है, उनमें से एक ने दूसरे साझीदार की ओर से कर्ज़दार की ज़मानत ले ली तो यह ज़मानत अमान्य है। और अगर उसने उसी ज़मानत के आधार पर दूसरे साझीदार को भुगतान कर दिया तो वह उससे वापस ले लेगा। और अगर उसने अपने साझीदार के लिए कोई ज़मानत नहीं ली लेकिन बिना कफ़ालत (ज़मानत) के साझीदार का हिस्सा साझीदार को अदा कर दिया तो भुगतान सही है। और जब एक साझीदार का दूसरे को भुगतान करना सही हो गया, तो जो कुछ दूसरे साझीदार ने भुगतान करने वाले से प्राप्त किया है, उसमें भुगतान करने वाला साझीदार नहीं बन सकता। फिर अगर वह कर्ज़ जो कर्ज़दार पर था डूब गया (नष्ट हो गया), तो जो कुछ साझीदार ने अपने साझीदार के भुगतान से प्राप्त किया है, उस भुगतान करने वाले साझीदार के पास उसकी वापसी का कोई रास्ता नहीं होगा। इसके विपरीत अगर कर्ज़दार या किसी अजनबी ने एक साझीदार का हिस्सा उसे अदा किया और दूसरे

साझीदार ने उसमें साझीदारी का दावा नहीं किया बल्कि उसे उसी के पास सुरक्षित रहने दिया, फिर कर्ज़दार पर जो बाकी था वह डूब गया, तो साझीदार को अधिकार होगा कि दूसरे ने जो वसूल किया है उसकी ओर रुजू (संपर्क) करे और उसके वसूल किए हुए में से अपना हिस्सा ले ले, यह 'ज़खीरा' में है। अली बिन अल-जाद ने इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैहि से रिवायत की है कि अगर कर्ज़दार मर गया और दोनों लेनदारों (दोनों साझीदारों) में से एक उसका वारिस है, और मृतक ने इतनी संपत्ति नहीं छोड़ी जिससे कर्ज़ पूरी तरह चुकाया जा सके, तो दोनों उस छोड़ी हुई संपत्ति (तरका) में आनुपातिक रूप से साझीदार होंगे, यह 'बदाए' में है।

एक व्यक्ति पर तीन व्यक्तियों का संयुक्त ऋण हो और दो लापता हो जाएं तो?

और अगर तीन व्यक्तियों का संयुक्त ऋण एक व्यक्ति पर हो, फिर उनमें से दो लेनदार गायब हो जाएं और तीसरा लेनदार उपस्थित होकर कर्ज़दार से अपना हिस्सा मांगे, तो कर्ज़दार उसे देने के लिए मजबूर किया जाएगा, यह 'सुग़रा' में है। यदि दो आदमियों का एक ऊँट साझा था जिस पर एक साझीदार ने अपने साझीदार की अनुमति से ग्रामीण क्षेत्रों से कुछ सामान लाद कर शहर ले जाना चाहा और रास्ते में वह ऊँट गिर पड़ा, फिर साझीदार ने उसे ज़बह कर दिया, तो देखा जाएगा कि यदि उस ऊँट के जीवित रहने की आशा थी तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, और यदि जीवित रहने की आशा नहीं थी तो ज़िम्मेदार नहीं होगा और...

---

1 मूल रूप से 'समन अल-र' है, अतः संभवतः इसका अर्थ गेहूं हो, जैसा कि अनुवाद किया गया है, या फिर कपड़ा हो सकता है। १२। 2 क्योंकि इसमें वसूल करने वाले का नुकसान है। १२।

منتقی میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ دو شخصوں نے ایک شخص سے ایک باندی خریدی اس طرح کہ ایک نے نصف باندی ہزار درہم کو اور دوسرے نے نصف باقی باندی ہزار درہم کو خریدی پھر دونوں نے اُس میں عیب پاکر دونوں نے اس کو واپس کیا پھر ایک نے اپنا ثمن جو اپنے حصہ کی بابت دیا تھا وصول کر لیا تو اس میں اس کا دوسرا ساتھی حصہ بنائی نہیں کرسکتا ہے خواہ ابتداء میں دونوں نے ثمن کو ملا کر دیا ہو یا علیحدہ علیحدہ ہر ایک نے دیا ہو اور اسی طرح اگر باندی مذکورہ کسی شخص نے اپنا استحقاق ثابت کر کے لے لی تو بھی اس صورت میں یہی حکم ہے کہ ایک نے جو اپنا حصہ وصول کیا ہے اس میں دوسرا شرکت نہیں کر سکتا ہے اور اگر وہ باندی آزاد نکلی اور حال یہ ہے کہ ابتدا میں دونوں نے ثمن ملا کر دے دیا تھا تو اس صورت میں جو کچھ وصول کرنے والے نے وصول کیا ہے اُس میں دوسرا شریک شرکت کر سکتا ہے اور نیز منتقی میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ زید نے اقرار کیا کہ عمر و بگران ان دونوں کا مجھ پر قرضہ ہزار درہم ایک باندی کا ثمن ہے جو میں نے ان دونوں سے خریدی تھی پس ان میں سے ایک نے کہا کہ تو نے سچ کہا اور دوسرے نے کہا کہ تو نے یہ جھوٹ کہا بلکہ تو نے جن پانچ سو درہم کا اقرار کیا ہے یہ پانچ سو درہم میرے تھے پر گیہوں 1 کے دام ہیں جو تو نے مجھ سے خریدے تھے پھر قرض دار نے اس کو پانچ سو درہم ادا کیے تو دوسرے کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ جو اُس نے وصول کیا ہے اُس میں شرکت کرلے اور قرض دار کا یہ قول کہ یہ مال دونوں میں مشترک ہے تصدیق 2 نہ کیا جائے گا یہ محیط میں ہے۔ دو شریکوں کا تیسرے پر ہزار درہم قرضہ ہے ان دونوں میں سے ایک نے دوسرے شریک کے واسطے قرض دار کی طرف سے ضمانت کرلی تو ضمانت باطل ہے اور اگر اُس نے اسی ضمانت پر دوسرے

شریک کو ادا کر دیا تو اُس کو رجوع کر کے واپس لے لے گا اور اگر اُس نے اپنے شریک کے واسطے کچھ ضمانت نہ کی لیکن بغیر کفالت کے شریک کا حصہ شریک کو ادا کر دیا تو ادائیگی صحیح ہے اور جب ہر ایک شریک سے دوسرے کو ادا کرنا صحیح ہوا تو جو کچھ شریک دیگر نے ادا کرنے والے سے وصول پایا ہے اس میں ادا کرنے والا شرکت نہیں کر سکتا ہے پھر اگر وہ قرضہ جو قرض دار پر تھا ڈوب گیا تو جو کچھ شریک نے اپنے شریک کی ادائیگی سے وصول کیا ہے اُس کی طرف اس ادا کرنے والے شریک کو کوئی راہ نہ ہوگی بخلاف اس کے اگر قرض دار یا اجنبی نے ایک شریک کا حصہ اُس کو ادا کیا اور دوسرے شریک نے اس میں بنائی نہ کی بلکہ اسی کے پاس مسلم رکھا پھر جو کچھ قرض دار پر باقیا وہ ڈوب گیا تو شریک کو اختیار ہو گا کہ دوسرے نے جو وصول پایا ہے اُس کی طرف رجوع کر کے اس کے وصول کردہ میں سے حصہ بٹالے یہ ذخیرہ میں ہے۔ علی بن الجعد نے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کی ہے کہ اگر قرض دار مر گیا اور دونوں قرض خواہ دونوں شریکوں میں سے ایک اس کا وارث ہے اور میت مذکور نے اس قدر مال نہیں چھوڑا جس سے ادائے قرضہ کامل ہو سکے تو دونوں اس مقدار مترو کہ میں حصہ رسد شریک ہو جائیں گے یہ بدائع میں ہے۔

ایک شخص پر تین اشخاص کا مشترکہ قرض ہوا اور دو لاپتہ ہو گئے ہوں تو ؟

اور اگر تین شخصوں کا مشترکہ قرضہ ایک شخص پر ہو پھر ان میں سے دو قرض خواہ غائب ہو گئے اور تیسرا قرض خواہ حاضر آیا اور اُس نے قرض دار سے اپنا حصہ طلب کیا تو قرض دار اس کو دینے پر مجبور کیا جائے گا یہ صغریٰ میں ہے اگر دو آدمیوں میں ایک اونٹ مشترک تھا جس پر ان میں سے ایک شریک دیہات سے کوئی چیز یا جازت اپنے شریک کے لاد کر شہر کو لے چلا اور راہ میں یہ اونٹ گر پڑا پس شریک نے اس کو ذبح کر ڈالا تو دیکھا جائے گا کہ اس اونٹ کی زندگی کی اُمید تھی تو ضامن ہو گا اور اگر اُمید زندگی کی نہ تھی تو ضامن نہ ہو گا اور

1 اصل میں ثمن الر ہے پس شاید بمعنی گندم ہو جو براء مہملہ ہے جیسا کہ ترجمہ کیا گیا یا براء معجمہ ہو تو بز ہو گا جو بمعنی ثوب ہے ثمن البر بمعنی قیمت ثوب ہو گا ۱۲۔ 2 کہ اس میں وصول پانے والے کا ضرر ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) 57 Book of Partnership

If someone other than the aforementioned partner slaughters [the animal], he will be liable in any case, whether there was hope for its life or not; and this is more correct as stated in *Muheet al-Sarkhasi*. Similarly, if the shepherd of cows or goats slaughters a cow or goat, then if there was hope for its life, out of preference (*istihsan*) he will not be liable, and if there was no hope for its life, he will be liable. And if a stranger other than the shepherd slaughters it, then he will be liable in any case; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If a house is shared between two persons, one of whom has gone somewhere and is absent, it is permissible for the other to reside in his portion as well, so he can reside in the entire dwelling. Similarly, if a servant, i.e., a male or female slave, is shared between two persons and then one of them becomes absent, the other has the right to take service from the partner's portion too, as mentioned in *Khazanat al-Muftin*, and no rent will be due on him for the partner's share. Even if (1) in the case of a house, it was kept for renting out. And if land is shared between two, then according to the fatwa-giving opinion, he has the right to cultivate the entire land provided the cultivation is beneficial for that land. Then, when his partner returns, he too can cultivate it alone for the same duration (if he wishes). If cultivation causes loss to it or leaving it fallow is beneficial, then he will not have the right to cultivate the entire land; this is in *Bahr al-Raiq*. In the case of a shared animal, one shall not ride it without the partner's permission because the harm of riding varies with different riders. Yes, except for riding, he can use it for other work like plowing or watering without permission because there is no variation in it, as mentioned in *Aqd al-Faraid*.

If a female slave is shared between two partners, the jurists have said that she should serve one for a day and the other for the next day. If one of them fears that his partner might use her as his own and requests she be kept with a trustworthy person, this request will not be accepted; this is in *Nahr al-Faiq*. If a walled vineyard or land is shared between two people, one of whom is absent, or if the land is shared between an adult and an orphan child, then he should appeal to the judge. If the present one did not appeal to the judge and cultivated in the absent one's share of the land too, the produce will be lawful for him. As for the vineyard, let the one present look after it, then when the fruits are ready, sell them, take his share from the price, and keep the absent one's share of the price. However, when the absent one returns, he will have the choice to either take this price or take a guarantee for the value of his share; this is in *Fatawa Qazi Khan*. It is mentioned in the Fatawa that

grain or dirhams were shared between two people, one of whom became absent and the present one felt a need, so he took his share from it. Imam Muhammad (RA) said, "I hope there is no harm in this," and Faqih Abu al-Layth (RA) said, "We adopt this [opinion]"; this is in *Fatawa Ghiyathiya*. In things measured by volume or weight, a partner has the right to take out his share in the absence of the other partner, and nothing will be incumbent upon him provided the remainder remains safe. If the remainder is lost, the loss will fall on both; this is in *Nahr al-Faiq*. A house is possessed between two people such that each one's part is separated and divided, and one of them is present and the other is absent, then neither of them has the choice that...

A. The translator says: In our region, there is variation in plowing as well, so it should not be permissible. Allah knows best. B. The partner present will also be liable for half of it. (1) His saying regarding the house problem means, instead of a slave, if it is such a house that was kept for renting out, even then nothing will be incumbent upon the partner.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द (2) 57 किताब-उश-शिरकत

यदि उपर्युक्त साझेदार के अलावा किसी और ने [पशु का] वध कर दिया, तो वह हर स्थिति में उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा, चाहे उसके जीवित रहने की आशा हो या न हो; और यही अधिक सही है जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में वर्णित है। इसी प्रकार, यदि गायों या बकरियों के चरवाहे ने गाय या बकरी का वध कर दिया, तो यदि उसके जीवित रहने की आशा थी, तो इस्तिहसान (प्राथमिकता) के अनुसार वह उत्तरदायी नहीं होगा, और यदि जीवन की आशा नहीं थी, तो वह उत्तरदायी होगा। और यदि चरवाहे के अतिरिक्त किसी अजनबी ने वध किया, तो वह हर स्थिति में उत्तरदायी होगा; यह 'फ़तवा क़ाज़ी खान' में है। यदि एक मकान दो व्यक्तियों के बीच साझा है, जिनमें से एक कहीं चला गया और अनुपस्थित हो गया, तो दूसरे के लिए यह जायज़ होगा कि वह उसके हिस्से में भी निवास करे, अतः वह पूरे घर में रह सकता है। इसी प्रकार, यदि कोई सेवक, यानी दास या दासी, दो व्यक्तियों के बीच साझा है और फिर उनमें से एक अनुपस्थित हो जाता है, तो दूसरे को यह अधिकार होगा कि वह सेवक से साझेदार के हिस्से की भी सेवा ले, जैसा कि 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीं' में उल्लेख है, और उस पर साझेदार के हिस्से के संबंध में कोई किराया देय नहीं होगा। भले ही (1) मकान के मामले में वह मकान किराए पर चलाने के लिए रखा गया हो। और यदि भूमि दोनों के बीच साझी हो, तो फ़तवा दिए जाने वाले मत के अनुसार, उसे पूरी भूमि में खेती करने का अधिकार है बशर्ते कि खेती उस भूमि के लिए लाभदायक हो। फिर जब उसका साझेदार आ जाएगा, तो वह भी उतनी ही अवधि तक उसमें अकेले खेती कर सकेगा (यदि वह चाहे)। और यदि खेती करने से उसमें नुकसान होता हो या उसे खाली छोड़ देना लाभदायक हो, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह पूरी भूमि में खेती करे; यह 'बहरुर राइक' में है। साझे के जानवर के मामले में, साझेदार की अनुमति के बिना उस पर सवारी नहीं की जाएगी क्योंकि सवारी करने का नुकसान अलग-अलग सवारों के कारण भिन्न होता है। हाँ, सवारी के अतिरिक्त अन्य कार्यों जैसे हल जोतना या पानी देना आदि में बिना अनुमति के उसका उपयोग किया जा सकता है क्योंकि इसमें कोई अंतर नहीं है, जैसा कि 'अक़द अल-फ़राइद' में वर्णित है।

यदि एक दासी दो साझेदारों के बीच साझी हो, तो विद्वानों ने फ़रमाया है कि वह एक दिन एक की सेवा करे और दूसरे दिन दूसरे की। और यदि उन दोनों में से एक को अपने साझेदार की ओर से यह डर हो कि शायद वह उसे अपने अधिकार में ले ले और उसने अनुरोध किया कि उसे किसी भरोसेमंद व्यक्ति के पास रखा जाए, तो यह अनुरोध स्वीकार नहीं किया जाएगा; यह 'नहरुल फ़ाइक'

में है। और यदि चारदीवारी के अंदर अंगूर का बाग या भूमि दो व्यक्तियों में साझी हो, जिनमें से एक अनुपस्थित है, या भूमि एक वयस्क और एक अनाथ बच्चे के बीच साझी हो, तो उसे काज़ी के समक्ष अपील करनी चाहिए। और यदि उपस्थित व्यक्ति ने काज़ी से अपील नहीं की और अनुपस्थित व्यक्ति के हिस्से की भूमि में भी खेती कर ली, तो उपज उसके लिए हलाल (वैध) होगी। और जहाँ तक अंगूर के बाग का प्रश्न है, जो उपस्थित है वह उसकी देखभाल करे, फिर जब फल तैयार हो जाएं तो उन्हें बेचकर उनकी कीमत से अपना हिस्सा ले ले और अनुपस्थित व्यक्ति के हिस्से की कीमत रख छोड़े। लेकिन जब अनुपस्थित व्यक्ति वापस आए, तो उसे अधिकार होगा कि चाहे तो यह कीमत ले ले और चाहे तो उससे अपने हिस्से के मूल्य की गारंटी ले ले; यह 'फ़तवा क़ाज़ी खान' में है। फ़तवा में उल्लेख है कि अनाज या दिरहम दो व्यक्तियों के बीच साझा थे, जिनमें से एक अनुपस्थित हो गया और उपस्थित व्यक्ति को आवश्यकता पड़ी, तो उसने उसमें से अपना हिस्सा ले लिया। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया, "मुझे आशा है कि इसमें कोई हर्ज नहीं है," और फ़क़ीह अबुल लैस (रह.) ने कहा, "हम इसी को अपनाते हैं"; यह 'फ़तवा ग़ियासिया' में है। नापी और तौली जाने वाली चीज़ों में साझेदार को अधिकार है कि दूसरे साझेदार की अनुपस्थिति में उसमें से अपना हिस्सा निकाल ले और उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा बशर्ते कि शेष सुरक्षित रहे। और यदि शेष नष्ट हो गया, तो उसकी बर्बादी दोनों पर होगी; यह 'नहरुल फ़ाइक' में है। एक मकान दो व्यक्तियों के बीच इस तरह कब्ज़े में है कि प्रत्येक का हिस्सा अलग और विभाजित है, और उनमें से एक उपस्थित है और दूसरा अनुपस्थित है, तो दोनों में से किसी को यह अधिकार नहीं है कि...

अ. अनुवादक कहते हैं: हमारे क्षेत्र में हल जोतने में भी अंतर होता है, अतः यह जायज़ नहीं होना चाहिए। अल्लाह बेहतर जानता है। ब. उपस्थित साझेदार भी उसके आधे हिस्से के लिए उत्तरदायी होगा। (1) मकान के मसले का अर्थ है, यानी गुलाम के स्थान पर यदि ऐसा मकान हो जो किराए पर चलाने के लिए रखा गया हो, तो भी साझेदार पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा।

اگر شریک مذکور کے سوائے کسی اور نے ذبح کر ڈالا تو بہر حال ضامن ہو گا خواہ اس کی زندگی کی امید ہو یا نہ ہو اور یہی اصح ہے کذا فی محیط السرخسی اور اسی طرح اگر گائے یا بکری کے چرواہے نے گائے یا بکری کو ذبح کر ڈالا پس اگر اس کی زندگی کی امید تھی تو استحساناً ضامن نہ ہو گا اور اگر اُمید زندگی تھی تو ضامن ہو گا اور اگر سوائے چرواہے کے کسی اجنبی نے ذبح کی تو بہر حال ضامن ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک مکان دو شخصوں میں مشترک ہے جس میں سے ایک کہیں چلا گیا اور غائب ہو گیا تو دوسرے کو روا ہو گا کہ اُس کے حصہ میں بھی سکونت رکھے پس پورے دیار میں سکونت رکھ سکتا ہے اور اسی طرح اگر خادم یعنی غلام یا باندی دو شخصوں میں مشترک ہو پھر دونوں میں سے ایک غائب ہو گیا تو دوسرے کو اختیار ہو گا کہ خادم سے حصہ شریک کی بھی خدمت لے کذا فی خزانہ المفتین اور اس پر حصہ شریک کی بابت کوئی اجرت واجب نہ ہو گی اگرچہ (۱) مسئلہ مکان میں یہ مکان کرایہ پر چلانے کے واسطے رکھا گیا ہو اور اگر اراضی دونوں میں مشترک ہو تو مفتی بہ قول کے موافق اُس کو پوری اراضی میں زراعت کا اختیار ہے بشرطیکہ اس زمین کے حق میں زراعت نافع ہو پھر جب اُس کا شریک آجائے گا تو وہ بھی اتنی مدت تک اُس میں تنہا زراعت (یعنی اگر چاہے) کر لے گا اور اگر زراعت سے اُس میں نقصان پہنچتا ہو یا خالی چھوڑ دینا اُس کو نفع دیتا ہو تو اس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ تمام زمین میں زراعت کرے یہ بحرالرائق میں ہے اور جانور مشترک کی صورت میں بغیر اجازت شریک کے اس پر سوار نہ ہو گا اس واسطے کہ سواری کا ضرر بسبب اختلاف سوار کے مختلف ہوتا ہے ہاں سوائے سواری کے اور کام مثل ہل جوتنے یا

پانی دینے وغیرہ کے کام میں بلا اجازت استعمال کر سکتا ہے کیونکہ اس میں تفاوت نہیں ہے چنانچہ عقد الفرائد میں مذکور ہے۔

اگر ایک باندی دو شریکوں میں مشترک ہو تو مشائخ نے فرمایا کہ ایک روز ایک کی خدمت کرے اور دوسرے روز دوسرے کی اور اگر دونوں میں سے ایک کو اپنے شریک کی طرف سے یہ خوف ہوا کہ شاید یہ اُس کو اپنے تصرف میں لائے اور اُس نے درخواست کی کہ کسی ثقہ آدمی کے پاس رکھی جائے تو یہ درخواست قبول نہ کی جائے گی یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر چار دیواری کے اندر باغ انگور دار اراضی دو آدمیوں میں مشترک ہو جس میں سے ایک غائب ہے یا اراضی ایک بالغ و طفل یتیم کے درمیان مشترک ہو تو وہ قاضی کے حضور میں مرافعہ کرے اور اگر حاضر نے قاضی سے مرافعہ نہ کیا اور غائب کے حصہ زمین میں بھی زراعت کر لی تو پیداوار اُس کے واسطے حلال ہو گی اور رہا باغ انگور پس جو حاضر ہے اس کی پرداخت کرے پھر جب پھل تیار ہوں تو اُن کو فروخت کر کے اُس کے ثمن سے اپنا حصہ لے کے اور غائب کا حصہ ثمن رکھ چھوڑے لیکن جب غائب حاضر آیا تو اُس کو اختیار ہو گا کہ چاہے یہ ثمن لے لے اور چاہے اُس سے اپنے حصہ کی قیمت کی ضمان لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے فتاویٰ میں مذکور ہے کہ اناج یا درہم دو آدمیوں میں مشترک تھے جس میں سے ایک غائب ہو گیا اور جو حاضر ہے اُس کو احتیاج پیش آئی پس اُس نے اس میں سے اپنا حصہ لے لیا تو امام محمد رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ مجھے اُمید ہے کہ اس میں کچھ مضائقہ نہ ہو اور فقیہ ابواللیث رحمتہ اللہ علیہ نے کہا کہ ہم اسی کو لیتے ہیں یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے۔ کیلی ووزنی چیزوں میں سے شریک کو اختیار ہے کہ دوسرے شریک کی غیبت میں اپنا حصہ اُس میں سے نکال لے اور اس پر کچھ لازم نہ ہو گا بشرطیکہ باقی سالم رہا اور اگر باقی تلف ہو گیا تو اس کی بربادی دونوں پر پڑے گی یہ نہر الفائق میں ہے۔ ایک مکان دو شخصوں کے درمیان مقبوض اس طرح ہے کہ ہر ایک کا حصہ

جدا کیا ہوا تقسیم کیا ہوا ہے اور ان میں سے ایک حاضر اور دوسرا غائب ہے تو دونوں میں سے کسی کو یہ اختیار نہیں ہے کہ

ا قال المترجم ہمارے دیار میں ہل چلانے میں بھی تفاوت ہے پس جائز نہ ہونا چاہئے۔ واللہ اعلم ۱۲۔

ب شریک حاضر بھی اس میں سے نصف کا ضامن ہو گا۔ ۱۲۔ (۱) قولہ مسئلہ مکان یعنی بجانے غلام کے ایسا مکان ہو جو کرایہ چلانے کے واسطے رکھا گیا تو بھی شریک پر کچھ واجب نہ ہو گا ۱۲۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 4) (58) (Book of Partnership)

One partner should not reside in the other's portion of the shared property, nor can he rent it out without the order of a Qazi (judge). However, if the Qazi observes that if no one resides in it, it will fall into ruin, then he may rent it out and set aside the rent for the absent owner. This is mentioned in 'Khazanat-ul-Muftin'. If a house is shared between two brothers and their two sisters, and the wives of the brothers and the husbands of the sisters are present, the brothers have the right to prevent the sisters' husbands from entering if they are not such close relatives (Mahram) to the brothers' wives that marriage with them would be unlawful. If a house is shared between two persons and both reside in it, neither has the right to prevent the other from climbing onto the roof, because this is an exercise of ownership in something in which he has a right. This is in 'Quniyah'.

A dead-end alley (kucha ghair-nafidhah) is shared among ten people, each of whom has a house in that alley. However, if one person's house is in another alley and has no entrance to this one, he does not have the right to open a door of his house into this alley. Accordingly, Sheikh Abu al-Qasim, Sheikh Abu Ja'far, and Faqih Abu al-Layth (may Allah have mercy on them) gave a fatwa to this effect, and this is the correct view. This is in 'Fatawa Ghiyathiyyah'. A mill (1) is shared between two people. If one person spends on its building structure, he shall not be considered a volunteer (doing a favor for free, i.e., he can claim the expense). Conversely, if one partner pays for the maintenance (nafaqah) of a shared slave or pays the land tax (kharaj) of a shared vineyard alone, he will be considered a volunteer (acting out of kindness, i.e., he cannot claim reimbursement). This is in 'Sirajiyyah'. If a house is shared between two persons, one of whom is absent, and the other rents it out and collects the rent, the absent one, upon appearing, has the choice to share the proceeds with him. This is in 'Quniyah'. Sheikh Abu al-Qasim stated that if land is shared and undivided among several people, and some of them cultivated a small portion of this land with their own seeds and irrigated it with shared water, and utilized the shared land for several years without the permission of their partners: he stated that if, after 'Muhaya' (partition of usage by rotation), he received as much in his portion, and before this, all partners were performing 'Muhaya' by turns, then there will be no liability (daman) upon him, nor will his partners have a right of claim in the shared property. This is in 'Tartarkhaniyah'.

A person owes another a thousand dirhams. He commanded a third party (who happened to be two persons) to pay the thousand dirham debt he owed to the creditor on his behalf. ☆

Regarding what became obligatory upon the pledgor (Rahin), if the pledgee (Murtahin) paid it without the pledgor's permission, he will be a volunteer (mutatawwi'), meaning he performed a favor for free. Similarly, if what was obligatory upon the pledgee was paid by the pledgor in the same manner, the ruling is the same. However, if either of them paid what was due from the other with the other's permission or by the order of a Qazi, he can recover it from him. It is narrated from Imam Abu Yusuf and Imam Azam (may Allah have mercy on them) that if the pledgor is absent and the pledgee spends by order of the Qazi, he shall recover this expense from the pledgor (2). But if the pledgor is present, he cannot recover it. However, the fatwa is that if the pledgor is present and refused to pay the expenses, and then the Qazi ordered the pledgee to spend, and he spent, then he can recover it from the pledgor (1). Matters of partnership should be judged by analogy to this. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated in 'Jami' that a person owes another a thousand dirhams, and he...

---

1. Some said 'Tahunah' means a mill, and some said it means a mill-house, and the latter is usually meant here. 2. Rather, he will recover the proportional share from the partner. (1) This issue has been discussed previously.

दूसरे (साझीदार) के हिस्से में निवास न करे और न ही उसे काजी (न्यायाधीश) के आदेश के बिना किराए पर दे सकता है। हाँ, यदि काजी देखे कि ऐसी स्थिति में कि इसमें कोई नहीं रहेगा तो यह खराब हो जाएगा, तो वह उसे किराए पर दे दे और उसका किराया उसके अनुपस्थित मालिक के लिए सुरक्षित रख दे। यह 'खज़ाना-तुल-मुफ्तीं' में है। एक मकान दो भाइयों और उनकी दो बहनों के बीच साझा है, और भाइयों की पत्नियाँ और बहनों के पति मौजूद हैं। तो भाइयों को यह अधिकार है कि यदि बहनों के पति उनकी पत्नियों के ऐसे करीबी रिश्तेदार नहीं हैं जिनके साथ उनकी पत्नियों का विवाह वर्जित है, तो वे उन्हें अंदर आने से रोक दें। और यदि एक मकान दो व्यक्तियों में साझा है जिसमें वे दोनों रहते हैं, तो दोनों में से किसी को भी यह अधिकार नहीं है कि वह दूसरे को उसकी छत पर चढ़ने से रोके, क्योंकि यह उसका ऐसी चीज़ में अधिकार का प्रयोग है जिसमें उसका हक है। यह 'कुनिया' में है।

एक बंद गली (कोचा गैर-नाफ़िज़ा) दस व्यक्तियों में साझा है जिसमें से प्रत्येक का उस गली में मकान है, लेकिन उनमें से एक का मकान दूसरी गली में है जिसका रास्ता इस गली में नहीं है, तो उसे यह अधिकार नहीं है कि वह इस गली में अपने मकान का दरवाज़ा खोले। तदनुसार, शेख अबुल कासिम, शेख अबू जाफ़र और फ़कीह अबुल लैथ रहमतुल्लाह अलैहि ने इसी पर फतवा दिया है और यही सही है। यह 'फ़तावा गियासिया' में है। एक चक्की (1) दो व्यक्तियों में साझी है। यदि एक ने इसकी इमारत पर खर्च किया, तो वह मुफ्त में एहसान के तौर पर खर्च करने वाला नहीं माना जाएगा (अर्थात वह वापस माँग सकता है)। इसके विपरीत, यदि किसी साझीदार ने साझा गुलाम का भरण-पोषण (नफ़क़ा) दिया या साझा अंगूर के बाग का कर (खराज) अकेले ही अदा किया, तो वह मुफ्त एहसान करने वाला माना जाएगा (अर्थात वह दावा नहीं कर सकता)। यह 'सिराजिया' में है। एक मकान दो व्यक्तियों में साझा है, जिसमें से एक अनुपस्थित है और दूसरे ने उसे किराए पर दे दिया और किराया वसूल कर लिया, तो अनुपस्थित व्यक्ति लौटने पर स्वतंत्र है कि वह उसके साथ हिस्सेदारी करे। यह 'कुनिया' में है। शेख अबुल कासिम ने फरमाया कि एक ज़मीन कुछ लोगों के बीच बिना बँटी हुई (मुश्तरक गैर-मुनक़सिम) है। कुछ ने इस भूमि के एक छोटे हिस्से में अपने बीजों से खेती की और उसे ऐसे पानी से सींचा जो उन सब में साझा है, और कुछ वर्षों तक बिना अपने साझीदारों की अनुमति के ज़मीन का उपयोग किया। तो फरमाया कि यदि 'मुहायात' (बारी-बारी से उपयोग) के बाद उसे अपने हिस्से में उतना ही प्राप्त हुआ है और इससे पहले वे सभी साझीदार बारी-बारी से उपयोग

की 'मुहायात' करते थे, तो उस पर कोई जुर्माना (ज़मान) नहीं होगा और साझा ज़मीन में उसके साझीदारों को साझेदारी का हक भी प्राप्त नहीं होगा। यह 'तार्तारखनिया' में है।

एक व्यक्ति पर दूसरे के एक हज़ार दिरहम बकाया हैं। उसने तीसरे व्यक्ति को (जो वास्तव में दो व्यक्ति थे) आदेश दिया कि मेरी ओर से लेनदार को वे एक हज़ार दिरहम अदा कर दो जो मुझ पर ऋण है। ☆

जो गिरवी रखने वाले (राहिन) पर वाजिब हुआ, यदि उसे गिरवी रखने वाले की अनुमति के बिना गिरवी लेने वाले (मुर्तहिन) ने अदा कर दिया, तो वह 'मुततव्वा' (स्वेच्छा से एहसान करने वाला) होगा, अर्थात मुफ्त एहसान करने वाला होगा। इसी तरह जो गिरवी लेने वाले पर वाजिब हुआ, यदि गिरवी रखने वाले ने उसे इसी तरह अदा किया, तो भी यही नियम है। और यदि दोनों में से किसी ने दूसरे पर वाजिब चीज़ दूसरे की अनुमति से या काजी के आदेश से अदा की, तो वह उससे वापस ले सकता है। इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैहि और इमाम आज़म रहमतुल्लाह अलैहि से रिवायत है कि यदि गिरवी रखने वाला अनुपस्थित हो और गिरवी लेने वाले ने काजी के आदेश से खर्च किया, तो वह गिरवी रखने वाले से यह खर्च वापस लेगा (2)। और यदि गिरवी रखने वाला उपस्थित हो, तो वह वापस नहीं ले सकता। लेकिन फतवा इस पर है कि यदि गिरवी रखने वाला उपस्थित हो और उसने खर्च देने से मना कर दिया हो, फिर काजी ने गिरवी लेने वाले को खर्च करने का आदेश दिया हो और उसने खर्च किया हो, तो वह गिरवी रखने वाले (1) से वापस ले सकता है। और साझेदारी के मामलों का अनुमान भी इसी आधार पर होना चाहिए। यह 'फ़तावा काजी खान' में है। इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि ने 'जामे' में बयान फरमाया कि एक व्यक्ति पर दूसरे के एक हज़ार दिरहम हैं, उसने...

---

1. कुछ ने कहा कि 'ताहून' का अर्थ चक्की है और कुछ ने कहा चक्की घर, और यहाँ प्रायः यही अर्थ लिया जाता है। 2. बल्कि साझीदार से आनुपातिक हिस्सा वापस लेगा। (1) यह मसला पहले गुज़र चुका है।

دوسرے شرکت کے حصہ میں سکونت رکھے اور نہ اُس کو اجارہ پر بدون حکم قاضی دے سکتا ہے ہاں قاضی اگر دیکھے کہ در صورت یہ کہ اس میں کوئی نہ رہے گا یہ خراب ہو جائے گا تو اُس کو اجارہ پر دے دے اور اس کی اجرت اس کے مالک غائب کے واسطے رکھ چھوڑے یہ خزانہ المفتین میں ہے ایک مکان دو بھائیوں اور اُن کی دو بہنوں کے درمیان مشترک ہے اور بھائیوں کی جوروئیں اور بہنوں کے شوہر موجود ہیں تو بھائیوں کو اختیار ہے کہ اگر بہنوں کے شوہران کی جوروؤں کے ایسے قرابتی رشتہ دار نہ ہوں جن کے ساتھ ان کی جوروؤں کا نکاح ناجائز ہے تو ان کو اندر آنے سے منع کریں اور اگر ایک مکان دو شخصوں میں مشترک ہے جس میں وہ دونوں رہتے ہیں تو دونوں میں سے کسی کو یہ اختیار نہیں ہے کہ دوسرے کو اُس کی چھت پر چڑھنے سے منع کرے اس واسطے کہ یہ تصرف اُس کا ایسی چیز میں ہے جس میں اُس کا حق ہے یہ قنیہ میں ہے۔

ایک کوچہ غیر نافذہ دس آدمیوں میں مشترک ہے جس میں سے ہر ایک کا اس کوچہ میں مکان ہے مگر ان میں سے ایک کا مکان دوسرے کوچہ میں ہے جس کا راستہ اس کوچہ میں نہیں ہے تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس کوچہ میں اپنے مکان کا دروازہ چھوڑے چنانچہ شیخ ابوالقاسم و شیخ ابوجعفر و فقیہ ابواللیث رحمتہ اللہ علیہ نے اسی پر فتویٰ دیا اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے۔ ایک طاحونہ(۱) دو آدمیوں میں مشترک ہے ایک نے اس کی عمارت میں خرچ کیا تو وہ مفت بطور احسان پر خرچ کرنے والا نہ ہو گا بخلاف اس کے اگر غلام مشترک کو ایک شریک نے نفقہ دیا یا باغِ انگور مشترک کا خراج ایک ہی نے ادا کیا تو مفت احسان کرنے والا ہو گا یہ سراجیہ میں ہے۔ ایک مکان دو شخصوں میں مشترک ہے جس میں سے ایک غائب ہے اور دوسرے نے اس کو

کرایہ پر دے دیا اور کرایہ وصول کیا تو جو غائب ہے وہ حاضر ہو کر مختار ہے کہ اُس میں اُس کے ساتھ حصہ بٹائی کرے یہ قنیہ میں ہے شیخ ابوالقاسم نے فرمایا کہ ایک زمین چند لوگوں کے درمیان مشترک غیر منقسم ہے پس بعض نے اس اراضی میں تھوڑی زمین میں اپنے بیجوں سے زراعت کی اور اُس کو ایسے پانی سے سینچا جو ان سب میں مشترک ہے اور چند سال تک بدون اجازت اپنے شریکوں کے زمین کا اشتراک کیا تو فرمایا کہ اگر مہایات کہ بعد اس کو اپنے حصہ میں اسی قدر حاصل ہوئی ہے اور قبل اس کے یہ سب شریک باری باری کی مہایات کرتے ہوں تو اُس پر کچھ ضمان نہ ہو گی اور مشترک میں اس کے شریکوں کو استحقاق شرکت بھی حاصل نہ ہو گا یہ تارتارخانیہ میں ہے۔

<u>ایک شخص پر دوسرے کے ہزار درہم ہیں اُس نے تیسرے وہ جو تھے دو شخصوں کو حکم دیا کہ میری طرف سے قرض خواہ کو ہزار درہم اُس کا قرضہ جو مجھ پر ہے ادا کر دو ☆</u>

جو راہن پر واجب ہوا اگر اس کو مرتہن نے بدون اجازت راہن کے ادا کر دیا تو متطوع ہو گا یعنی مفت احسان کرنے والا ہو گا اور اسی طرح جو مرتہن پر واجب ہوا اگر راہن نے اس کو اسی طرح ادا کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر دونوں میں سے کسی نے دوسرے پر واجب ہوا ہے دوسرے کی اجازت سے یا قاضی کے حکم سے ادا کیا تو اُس سے واپس لے سکتا ہے اور امام ابو یوسف رحمتہ اللہ علیہ و امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر راہن غائب ہوا اور مرتہن نے قاضی کے حکم سے خرچ کیا تو راہن سے یہ خرچ واپس لے گا(۲) اور اگر راہن حاضر ہو تو واپس نہیں لے سکتا ہے۔ مگر فتویٰ اُس پر ہے کہ اگر راہن حاضر ہو اور اُس نے خرچ دینے سے انکار کیا پھر قاضی نے مرتہن کو خرچ کرنے کا حکم دیا پس اُس نے خرچ کیا تو راہن(۱) سے واپس لے سکتا ہے اور شرکت کے مسائل اسی قیاس پر ہونے چاہیے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں

ہے۔ امام محمد رحمتہ اللہ علیہ نے جامع میں بیان فرمایا کہ ایک شخص پر دوسرے کے ہزار درہم ہیں اُس نے

۱۔ بعض نے کہا کہ طاحونہ چکی اور بعض نے کہا کہ طاحونہ چکی گھر اور یہی اکثر مراد ہے ۱۲- ۲۔ بلکہ شریک سے حصہ رسد واپس لے گا ۱۲- (۱) یہ مسئلہ پہلے گزر گیا ہے ۱۲-

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 59 The Book of Partnership (Kitab al-Shirka)

Thirdly and fourthly: Two individuals were ordered to pay a debt of one thousand dirhams to a creditor on behalf of the person giving the order. Both paid the amount. Later, one of them received five hundred dirhams back from the person who gave the order. If they both paid the debt using their joint property, the other person has the right to share in what was received. However, if they did not pay from joint property—meaning each brought their separate personal funds but paid simultaneously—then the other person cannot claim a share in what the first person received. This is as stated in *Al-Muhit*. Similarly, if two people sell a slave and a bondmaid respectively in a single transaction, or if they lease them out together, whatever one person receives, the other can share in it. This is mentioned in *Al-Kafi*.

Furthermore, it is mentioned in *Al-Jami'* that if two witnesses testified against a person stating that he made his slave a *Makatib* (contracted for freedom) for two thousand dirhams payable within a year, while the slave's actual value is one thousand dirhams, and then both witnesses retracted their testimony, the master (*Mawla*) has a choice: he may either take the slave's actual value of one thousand dirhams from the witnesses immediately, or he may choose to take the contract price (*badal al-kitabat*) of two thousand dirhams from the *Makatib* after one year. If he takes one thousand dirhams from the witnesses immediately, then the witnesses stand in the master's place regarding the ownership of the contract price. This means the two thousand dirhams of the contract price will belong to the witnesses instead of the master. If they then collect two thousand dirhams from the *Makatib*, one thousand dirhams are lawful for them, and they must give the remaining one thousand dirhams in charity (*Sadaqah*). The *Makatib* will become free, and the *Wala* (legal patronage) will remain with his master. If the *Makatib* pays one thousand dirhams to only one of the two witnesses, he will not become free, and the other witness will have no right to share in what was received, regardless of whether the witnesses paid the master from joint or separate property. The same ruling applies to sales (*Bay'*). For instance, if two witnesses testified against Zaid that he sold a slave to Bakr for two thousand dirhams on a one-year credit, and the slave's value is one thousand dirhams, and Bakr claims this while Zaid denies it, and a judgment is passed based on the testimony, and then the witnesses retract, the owner (Zaid) has a choice: he can either take the two thousand dirhams price from the buyer (*Mushtari*) after a year or take one thousand dirhams (the slave's value) from the witnesses immediately. If Zaid chooses to take compensation from the witnesses,

they stand in Zaid's place regarding the ownership of the price, not the ownership of the slave. From those two thousand dirhams, one thousand will be lawful for them, and they must donate the rest. If one witness receives something from the buyer, the other cannot share in it. This is in *Al-Muhit*.

If one of the two [owners] chose to take compensation from the seller (the usurper) and the other preferred to take a guarantee from the buyer...?

If the aforementioned *Makatib* becomes unable to pay the contract price and the contract is annulled, or the sale is annulled, then whatever the slave's master received from the witnesses as compensation, he shall return to them. And whatever they received from the *Makatib*, the master will take back from them, or the buyer will take back the price they received from them. This is in *Al-Kafi*. Two people jointly owned a bondmaid who was usurped and sold to Zaid. Zaid made her an *Umm al-Walad* (meaning he had a child by her). Upon a lawsuit, the judge awarded both owners...

1. A slave or bondmaid to whom their master has given a conditional document of freedom.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 59 किताब-अश-शिरका (साझेदारी की पुस्तक)

तीसरे और चौथे: दो व्यक्तियों को आदेश दिया गया कि मेरी ओर से लेनदार को एक हज़ार दिरहम का उसका ऋण, जो मुझ पर है, अदा कर दो। फिर दोनों ने अदा किया। इसके बाद उनमें से एक ने आदेश देने वाले से पाँच सौ दिरहम वसूल किए। यदि उन दोनों ने इसे अपने साझा माल से अदा किया था, तो दूसरे को अधिकार होगा कि वसूल करने वाले के साथ साझेदारी करके हिस्सा बाँट ले। और यदि उन्होंने साझा माल से अदा नहीं किया था, इस प्रकार कि हर एक ने जो कुछ दिया वह वास्तव में उसका अलग व्यक्तिगत धन था, परंतु अदायगी इस तरह की कि दोनों ने साथ ही अदा कर दिया, तो ऐसी स्थिति में जो एक ने वसूल किया है, उसमें दूसरा साझेदारी नहीं कर सकता। ऐसा 'अल-मुहीत' में है। इसी प्रकार यदि दो व्यक्तियों ने एक ही सौदे में, एक ने अपना गुलाम और दूसरे ने अपनी दासी किसी को बेचे, या दोनों ने उन्हें किराए (इजारा) पर दिया, तो भी जो कुछ एक वसूल करेगा, उसमें दूसरा साझेदारी कर सकता है। यह 'अल-काफ़ी' में है।

साथ ही 'जामे' में उल्लेख है कि यदि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर गवाही दी कि उसने अपना गुलाम दो हज़ार दिरहम के बदले 'मकातिब' (आज़ादी की शर्त वाला) बनाया है, जो एक साल में यह रकम अदा करेगा, और गुलाम की कीमत एक हज़ार दिरहम है। फिर दोनों गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली। ऐसी स्थिति में मालिक (मौला) को अधिकार है कि चाहे तो दोनों गवाहों से गुलाम की कीमत एक हज़ार दिरहम तत्काल ले ले, या मकातिब से आज़ादी का मुआवज़ा (बदल-ए-किताबत) लेना पसंद करे जो एक साल बाद उसे दो हज़ार दिरहम देगा। यदि मालिक ने गवाहों से एक हज़ार दिरहम तत्काल ले लिए, तो दोनों गवाह मालिक के स्थान पर उस मुआवज़े के हकदार हो जाएंगे। अर्थात वह दो हज़ार दिरहम अब गवाहों की मिल्कियत होंगे। फिर जब उन्होंने मकातिब से दो हज़ार दिरहम वसूल किए, तो उनमें से एक हज़ार दिरहम उनके लिए हलाल हैं और शेष एक हज़ार दिरहम वे सदक़ा (दान) कर दें। मकातिब आज़ाद हो जाएगा और उसकी 'वला' (संरक्षण) उसके मूल मालिक के पास रहेगी। यदि मकातिब ने उन एक हज़ार दिरहमों में से केवल एक गवाह को अदा किया, तो वह आज़ाद नहीं होगा, और दूसरे गवाह को उस वसूली में हिस्सा लेने का अधिकार नहीं होगा, चाहे गवाहों ने मालिक को साझा धन से भुगतान किया हो या अलग से। यही नियम बिक्री (बैय) पर भी लागू होता है। उदाहरण के लिए, यदि दो गवाहों ने ज़ैद पर गवाही दी कि उसने एक गुलाम बक्र को एक साल के वादे पर दो हज़ार दिरहम में बेचा, जबकि गुलाम की कीमत एक हज़ार दिरहम है, और बक्र इसका दावा करता है और ज़ैद इससे इनकार करता है, और गवाही के आधार पर निर्णय दे

दिया गया। फिर गवाह मुकर गए, तो ज़ैद को अधिकार है कि चाहे तो खरीदार (मुश्तरी) से एक साल बाद दो हज़ार दिरहम मूल्य ले, या गवाहों से उसकी कीमत एक हज़ार दिरहम तत्काल ले ले। यदि ज़ैद ने गवाहों से मुआवज़ा लेना चुना, तो गवाह ज़ैद के स्थान पर मूल्य (समन) के मालिक होंगे, न कि गुलाम के। उन दो हज़ार दिरहमों में से उनके लिए एक हज़ार दिरहम हलाल होंगे और शेष एक हज़ार उन्हें सदक़ा करना होगा। यदि एक गवाह खरीदार से कुछ वसूल करता है, तो दूसरा उसके साथ साझेदारी का अधिकार नहीं रखेगा। यह 'अल-मुहीत' में है।

यदि दोनों में से एक ने विक्रेता यानी हड़पने वाले (ग़ासिब) से जुर्माना लेना चुना और दूसरे ने खरीदार से ज़मानत लेना पसंद किया...?

यदि उपरोक्त मकातिब भुगतान करने में असमर्थ रहा और अनुबंध रद्द हो गया, या बिक्री रद्द हो गई, तो गुलाम के मालिक ने गवाहों से मुआवज़े के रूप में जो कुछ वसूल किया था, वह उन्हें लौटा देगा। और उन्होंने मकातिब से जो कुछ वसूल किया था, मालिक उसे वापस ले लेगा, या खरीदार उनसे वह मूल्य वापस ले लेगा। यह 'अल-काफ़ी' में है। दो व्यक्तियों की एक साझा दासी थी जिसे किसी ग़ासिब ने हड़प कर ज़ैद को बेच दिया। ज़ैद ने उसे 'उम्म-उल-वल्द' बना लिया (अर्थात उससे संतान पैदा हुई)। फिर मुकदमा होने पर काज़ी ने दोनों मालिकों को...

1. वह गुलाम या दासी जिसे उसके मालिक ने किसी शर्त पर आज़ादी का दस्तावेज़ लिख कर दिया हो।

تیسرے و چوتھے دو شخصوں کو حکم دیا کہ میری طرف سے قرض خواہ کو ہزار درہم اُس کا قرضہ جو مجھ پر ہے ادا کر دو پس دونوں نے ادا کیے پھر ان میں سے ایک نے حکم دہندہ سے پانچ سو درہم وصول کیے پس اگر دونوں نے اس کو اپنے مشترک مال سے ادا کیا ہو تو دوسرے کو اختیار ہو گا کہ وصول کرنے والے سے شرکت کر کے حصہ بانٹ لے اور اگر دونوں نے مشترک مال سے ادا نہ کیا ہو بایں طور کہ ہر ایک نے جو کچھ دیا ہے وہ حقیقت میں الگ اپنا ذاتی مال لایا تھا مگر ادا اس طور سے کیا کہ دونوں نے ساتھ ہی ادا کر دیا تو ایسی صورت میں جو ایک نے وصول پایا ہے اس میں دوسرا شرکت نہیں کر سکتا کذا فی المحیط اور اسی طرح اگر دونوں نے ایک ہی صفقہ میں ایک نے اپنا غلام دوسرے نے اپنی باندی کسی کے ہاتھ فروخت کیے یا دونوں نے اجارہ پر دیے تو بھی جو کچھ وصول ایک کرے گا اُس میں دوسرا شرکت کر سکتا ہے یہ کافی میں ہے۔

نیز جامع میں مذکور ہے کہ اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر گواہی دی کہ اس نے اپنا غلام بعوض دو ہزار درہم کے مکاتب کیا ہے کہ ایک سال میں یہ مال کتابت ادا کرے اور غلام کی قیمت ہزار درہم ہے پھر دونوں گواہوں نے اپنی گواہی سے رجوع کیا تو مولیٰ کو اختیار ہے چاہے ہر دو گواہ سے غلام کی قیمت ہزار درہم فی الحال لے لے اور چاہے مکاتب سے بدلِ کتابت لینا اختیار کرے کہ وہ ایک سال کی مدت پر دو ہزار درہم اُس سے لے لے گا پھر اگر اُس نے گواہوں سے ہزار درہم فی الحال لے لیے تو ہر دو گواہ مذکور بجائے مولیٰ کے بدلِ کتابت کی ملک میں قائم ہوں گے یعنی دو ہزار درہم بدلِ کتابت دونوں گواہوں کی ملک بجائے مولیٰ کے ہو جائیں گے پھر دونوں نے مکاتب سے دو ہزار درہم وصول کیے تو اس میں سے ایک ہزار درہم ان کو حلال ہیں اور باقی

ہزار درہم صدقہ کر دیں اور مکاتب آزاد ہو جائے گا اور اُس کی ولاء اُس کے مولیٰ کے واسطے ہو گی پھر اگر مکاتب نے ہزار درہم ان دونوں گواہوں میں سے ایک کو ادا کیے تو آزاد نہ ہو گا اور جو کچھ اُس نے وصول کیا ہے اس میں دوسرے گواہ کو شرکت کرنے کا بھی اختیار نہ ہو گا خواہ جو مال قیمت گواہوں نے مولیٰ کو ادا کیا ہے وہ اپنے مشترک مال سے ادا کیا ہو یا غیر مشترک سے دیا ہو اور یہی حکم بیع کا بھی ہے چنانچہ اگر دو گواہوں نے زید پر یہ گواہی دی کہ اس نے غلام اس بکر کے ہاتھ دو ہزار درہم کو بوعدہ ایک سال کے فروخت کیا اور غلام کی قیمت ہزار درہم ہے اور بکر اُس کا مدعی ہے اور زید منکر ہے پس گواہوں کی گواہی پر حکم دے دیا گیا پھر دونوں گواہوں نے اپنی گواہی سے رجوع کر لیا تو مولیٰ یعنی زید کو اختیار ہے چاہے مشتری سے ایک سال کی مدت پر دو ہزار درہم اُس کا ثمن لینا اختیار کرے اور چاہے گواہوں سے اُس کی قیمت ایک ہزار درہم فی الحال لے لے پس اگر زید نے گواہوں سے ضمان لینا اختیار کیا تو دونوں گواہ بجائے زید کے ملکِ ثمن میں نہ ملکِ غلام میں قائم ہوں گے پس ان دو ہزار درہم ثمن میں سے ان کو ایک ہزار درہم حلال ہوں گے اور باقی ہزار درہم صدقہ کر دیں پھر اگر ان میں سے ایک گواہ نے مشتری سے کچھ وصول کیا تو دوسرے کو اُس کے ساتھ شرکت کرنے کا اختیار نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر دونوں میں سے ایک نے بائع یعنی غاصب سے تاوان لینا اختیار کیا اور دوسرے نے مشتری سے ضمان لینی پسند کی .....؟

اگر مکاتب مذکور ادائے کتابت سے عاجز ہو گیا اور کتابت فسخ ہو گئی یا بیع فسخ ہو گئی تو جو کچھ مولائے غلام نے گواہوں سے بطورِ ضمان وصول کیا ہے وہ ان کو واپس دے گا اور جو کچھ اُنہوں نے مکاتب سے وصول کیا ہے اس کو مولیٰ ان سے واپس لے لے گا یا مشتری ان سے جو ثمن اُنہوں نے وصول کیا ہے واپس لے گا یہ کافی میں ہے۔ دو شخصوں میں ایک باندی مشترک

تھی جس کو کسی غاصب نے غصب کر کے زید کے ہاتھ فروخت کر دیا اور زید نے اس کو ام ولد بنایا یعنی اُس سے بچہ پیدا ہوا پھر نالش ہونے پر قاضی نے دونوں مالکوں...

۱۲- وہ غلام یا باندی جس کو اس کے مالک نے کسی شرط پر آزادی کی دستاویز لکھ دی

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) | 60 | Book of Partnership

If a combined judgment is issued regarding the value of a slave-girl, her *uqr* (indemnity), and her child, then whatever one of the two owners receives, the other shall have the right to share in it. If separate judgments are obtained for each of them, they may share in the price of the slave-girl and the *uqr*, but they cannot share in the price of the child. Thus, if one of the two receives his share of the child's value, the other cannot establish any basis [1] for partnership in it. If one choose to take compensation (*tawan*) from the seller (the usurper) and the other prefers to take a guarantee (*dhaman*) from the buyer, then the second cannot share in what the first has received. If a judgment for half the value of the child is given for one partner, the child then dies, and subsequently the second partner appears, there will be nothing for him. If the slave-girl dies in the possession of the buyer, the owner (*mawla*) has the option to seek the slave-girl's price as compensation from either the seller or the buyer. In both cases, he has the right to take a guarantee from the buyer for the *uqr* and the child's value. Similarly, if two people buy a house from someone and construct a building on it, and then someone else establishes their superior right to that house and takes it, and a judgment is issued against the seller for the value of the said building, then whatever one partner receives, the other can share in it. However, if separate judgments are given for each, one cannot share with the other. This is mentioned in the *Muheet* under the red heading.

Imam Muhammad (R.A.) stated in *al-Jami* that if two persons usurp a slave worth one thousand dirhams from someone, and then his value increases to two thousand dirhams, and then another person usurps the slave from those two and the slave dies in the possession of the second usurper [2], and then the owner of the slave appears, he has the choice: either to take one thousand dirhams as compensation from both of the first usurpers, or to take two thousand dirhams from the second usurper. If he chooses to take compensation from the first ones, they will then take two thousand dirhams from the second usurper; however, only one thousand dirhams of that is lawful for them, and they must give the remaining one thousand dirhams in charity. If one of the two receives one thousand dirhams from the second usurper, the other has the right to share it with him. It is also mentioned in *al-Jami* that if two persons usurp a slave from someone and sell him, and the slave dies with the buyer, the owner has the choice to either take a guarantee from both usurpers or compensation from the buyer. If he takes a guarantee from both usurpers, their sale is finalized, and the price (*thaman*) received from the buyer belongs to both of them.

Then, if one receives something from the buyer, the other has the right to participate in it. If the owner finds one of the two usurpers and takes half the price from him as compensation, the sale of his share is completed, and half the price becomes due to him. If that usurper, having paid half the compensation, has not yet received any of the price from the buyer, until the owner takes half the compensation from the second usurper as well, such that the sale of his share also becomes effective—then if one of these two usurpers receives his share of the price from the buyer, the other has the right to share in it. However, if the usurper from whom the slave's owner first took half the compensation receives his share of the price from the buyer, and then the owner takes half the compensation from the second usurper making the sale of his share effective as well, if the second one then wishes to share in what the first one already received, he shall not have that right. Since the second has no right to share in the first one's possession, he has the right to pursue the buyer for his own share of the price. Then, once both have received their respective shares of the price from the buyer in the aforementioned manner, what the first one received...

---

1. This explanation has occurred many times. 2. From the person who usurped it the second time.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) | 60 | किताब-उश-शिरकत (साझेदारी की पुस्तक)

यदि दासी, उसके'उक़्र' (मुआवजा) और उसके बच्चे की कीमत का संयुक्त निर्णय दिया गया हो, तो दोनों स्वामियों में से जो कोई भी कुछ प्राप्त करेगा, दूसरे को उसमें साझेदारी करने का अधिकार होगा। यदि दोनों में से प्रत्येक के लिए अलग-अलग निर्णय प्राप्त हुआ, तो दासी और उक़्र की कीमत में दोनों एक-दूसरे की साझेदारी कर सकते हैं, लेकिन बच्चे की कीमत में नहीं कर सकते। अतः यदि दोनों में से एक ने बच्चे की कीमत में से अपना हिस्सा प्राप्त कर लिया, तो दूसरा उसमें साझेदारी का दावा (बना १) ही नहीं कर सकता। और यदि दोनों में से एक ने विक्रेता यानी ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाला) से तावान (क्षतिपूर्ति) लेना चुना और दूसरे ने खरीदार (मुश्तरी) से ज़मानत (गारंटी) लेना पसंद किया, तो एक द्वारा प्राप्त की गई राशि में दूसरा साझेदारी नहीं कर सकता। यदि एक के लिए बच्चे की आधी कीमत का निर्णय दिया गया और फिर वह बच्चा मर गया, और फिर दूसरा साझेदार उपस्थित हुआ, तो उसके लिए कुछ नहीं होगा। और यदि खरीदार के पास दासी मर गई, तो मालिक (मौली) को अधिकार है कि वह चाहे तो विक्रेता से दासी की कीमत का तावान ले ले या खरीदार से ले ले। दोनों स्थितियों में उसे अधिकार होगा कि खरीदार से उक़्र और बच्चे की कीमत की ज़मानत ले। इसी प्रकार यदि दो व्यक्तियों ने किसी से एक मकान खरीदा और उसमें कुछ निर्माण किया, फिर किसी ने उस मकान पर अपना अधिकार सिद्ध करके उसे ले लिया, और फिर दोनों के लिए विक्रेता पर उक्त निर्माण की कीमत का निर्णय दिया गया, तो जो कुछ एक प्राप्त करेगा, दूसरा उसमें साझेदारी कर सकता है। लेकिन यदि दोनों में से प्रत्येक के लिए अलग-अलग निर्णय दिया गया, तो एक के साथ दूसरा उसमें साझेदारी नहीं कर सकता। यह 'मुहीत सरखी' में है।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे' में फ़रमाया कि यदि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति से एक गुलाम, जिसकी कीमत एक हज़ार दिरहम है, ग़सब (अवैध कब्ज़ा) कर लिया, फिर उसकी कीमत दो हज़ार दिरहम हो गई, फिर एक और व्यक्ति ने उन दोनों से वह गुलाम ग़सब कर लिया और वह दूसरे ग़ासिब (२) के पास मर गया, फिर उस गुलाम का मालिक उपस्थित हुआ, तो उसे अधिकार होगा कि चाहे तो दोनों पहले ग़ासिबों से उसकी कीमत के रूप में एक हज़ार दिरहम तावान ले ले, या दूसरे ग़ासिब से दो हज़ार दिरहम तावान ले ले। फिर यदि उसने पहले वालों से तावान लेना चुना, तो वे दोनों दूसरे ग़ासिब से दो हज़ार दिरहम ले लेंगे, लेकिन उनमें से केवल एक हज़ार दिरहम उनके लिए हलाल (वैध) हैं और बाकी एक हज़ार दिरहम वे सदक़ा (दान) कर दें। और यदि उन दोनों में से एक ने दूसरे ग़ासिब से एक हज़ार दिरहम प्राप्त किए, तो दूसरे को अधिकार होगा कि उसमें उसके साथ साझेदारी करे।

साथ ही 'जामे' में वर्णित है कि यदि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति से एक गुलाम ग़सब किया, फिर उसे किसी के हाथ बेच दिया, फिर खरीदार के पास वह गुलाम मर गया, तो मालिक को अधिकार होगा कि चाहे तो दोनों ग़ासिबों से उसकी ज़मानत ले या खरीदार से तावान ले। फिर यदि उसने दोनों ग़ासिबों से ज़मानत ली, तो उनकी बिक्री (बैय) पूर्ण हो गई और जो मूल्य (थमन) खरीदार से मिलेगा, वह उन दोनों का होगा। फिर यदि दोनों में से एक ने खरीदार से कुछ प्राप्त किया, तो दूसरे को उसमें साझेदारी का अधिकार होगा। और यदि मालिक ने दोनों ग़ासिबों में से एक को पाकर उससे आधी कीमत तावान के रूप में ले ली, तो उसके हिस्से की बिक्री पूर्ण हो जाएगी और उसके लिए आधा मूल्य वाजिब होगा। फिर यदि उस ग़ासिब ने, जिसने आधी कीमत का तावान अदा किया है, खरीदार से कुछ मूल्य प्राप्त नहीं किया, यहाँ तक कि मालिक ने दूसरे ग़ासिब से भी आधी कीमत का तावान ले लिया और उसके हिस्से की बिक्री भी प्रभावी हो गई, फिर यदि इन दोनों ग़ासिबों में से एक ने खरीदार से अपना हिस्सा प्राप्त किया, तो दूसरे को उसमें साझेदारी का अधिकार होगा। और यदि उस ग़ासिब ने, जिससे गुलाम के मालिक ने पहले आधा तावान लिया था, खरीदार से मूल्य का अपना हिस्सा प्राप्त कर लिया, फिर गुलाम के मालिक ने दूसरे ग़ासिब से भी आधी कीमत का तावान ले लिया जिससे उसके हिस्से की बिक्री भी प्रभावी हो गई, फिर यदि दूसरे ने चाहा कि पहले ने जो कुछ प्राप्त किया है उसमें साझेदारी करे, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा। जब दूसरे को पहले के कब्जे वाली राशि में साझेदारी का अधिकार न रहा, तो दूसरे को यह अधिकार होगा कि वह खरीदार का दामन पकड़कर (पीछा करके) अपना हिस्सा प्राप्त करे। फिर जब दोनों ने उपर्युक्त तरीके से खरीदार से अपना-अपना हिस्सा प्राप्त कर लिया, तो पहले ने जो प्राप्त किया है उसे...

---

१ इसकी व्याख्या कई बार आ चुकी है। २ दूसरी बार ग़सब करने वाले से।

کے واسطے باندی و اُس کے عقر و بچہ کی قیمت کا معا حکم دے دیا تو دونوں مالکوں میں سے ایک جو کچھ وصول کرے گا اُس میں دوسرے کو شرکت کرنے کا اختیار ہوگا اگر دونوں میں سے ہر ایک کے واسطے الگ الگ حکم حاصل ہوا تو قیمتِ باندی و عقر میں دونوں ایک دوسرے کی شرکت کر سکتے ہیں اور بچہ کی قیمت میں نہیں کر سکتے ہیں چنانچہ اگر دونوں میں سے ایک نے بچہ کی قیمت میں سے اپنا حصہ وصول کیا تو دوسرا اس میں شرکت و بنا ۱ ہی نہیں کر سکتا ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے بائع یعنی غاصب سے تاوان لینا اختیار کیا اور دوسرے نے مشتری سے ضمان لینی پسند کی تو ایک کے کچھ وصول کیے ہوئے میں دوسرا شرکت نہیں کر سکتا ہے اور اگر ایک کے واسطے بچہ کی نصف قیمت کا حکم دیا گیا پھر یہ بچہ مر گیا پھر دوسرا شریک حاضر ہوا تو اس کے واسطے کچھ نہ ہو گا اور اگر مشتری کے پاس باندی مر گئی تو مولیٰ کو اختیار ہے چاہے بائع سے باندی کی قیمت تاوان لے لے اور چاہے مشتری سے لے اور ہر دو صورت میں اُس کو اختیار ہوگا کہ مشتری سے عقر کی اور بچہ کی قیمت کی ضمان لے اور اسی طرح اگر دونوں نے کسی سے ایک مکان خرید اور اُس میں کچھ عمارت بنائی پھر کسی نے اُس مکان کو اپنا استحقاق ثابت کر کے لے لیا پھر دونوں کے واسطے بائع پر عمارت مذکورہ کی قیمت کا حکم دیا گیا تو جو کچھ ایک وصول کرے گا اُس میں دوسرا شرکت کر سکتا ہے اور اگر دونوں میں سے ہر ایک کے واسطے علیحدہ علیحدہ حکم دیا گیا تو ایک کے ساتھ دوسرا اس میں شرکت نہیں کر سکتا ہے یہ محیط سرخی میں ہے۔

امام محمد رحمۃ اللہ علیہ جامع میں فرمایا کہ دو شخصوں نے ایک شخص سے ایک غلام جس کی قیمت ہزار درہم ہے غصب کر لیا پھر اس کی قیمت دو ہزار درہم ہوگئی پھر ایک اور شخص نے

اگر ان دونوں سے یہ غلام غصب کر لیا پھر دوسرے غاصب ۲ سے پاس مر گیا پھر اس غلام کا مولیٰ حاضر ہوا تو اس کو اختیار ہوگا چاہے ہر دو غاصب اول سے اس کی قیمت ایک ہزار درہم تاوان لے لے اور چاہے دوسرے غاصب سے دو ہزار درہم تاوان لے پھر اگر اُس نے اولین سے تاوان لینا اختیار کیا تو دونوں دوسرے غاصب سے دو ہزار درہم لے لیں گے مگر اُس میں سے ایک ہزار درہم ان کو حلال ہیں اور باقی ایک ہزار درہم صدقہ کر دیں اور اگر ان دونوں میں سے ایک نے دوسرے غاصب سے ہزار درہم وصول کیے تو دوسرے کو اختیار ہوگا کہ اس میں اُس کے ساتھ شرکت کرے اور نیز جامع میں مذکور ہے کہ دو شخصوں نے ایک شخص سے ایک غلام غصب کیا پھر اس کو کسی کے ہاتھ فروخت کیا پھر مشتری کے پاس یہ غلام مر گیا تو مولیٰ کو اختیار ہوگا چاہے دونوں غاصبوں سے اُس کی ضمان لے اور چاہے مشتری سے تاوان لے ۔ پھر اگر اُس نے دونوں غاصبوں سے ضمان لی تو ان کی بیع تمام ہوگئی اور جو ثمن مشتری سے ملے گا وہ ان دونوں کا ہوگا پھر اگر دونوں میں سے ایک نے مشتری سے کچھ وصول کیا تو دوسرے کو اُس میں مشارکت کا اختیار ہوگا اور اگر مولیٰ نے ہر دو غاصب میں سے ایک کو پا کر اُس سے نصف قیمت تاوان لے لی تو اُس کے حصہ کی بیع تمام ہو جائے گی اور اُس کے واسطے نصف ثمن واجب ہوگا پھر اُس غاصب نے جس نے نصف قیمت تاوان ادا کی ہے مشتری سے کچھ ثمن وصول نہ کیا یہاں تک کہ مالک نے دوسرے غاصب سے بھی نصف قیمت تاوان لے لی حتی کہ اُس کے حصہ کی بیع بھی نافذ ہوگئی پھر ان دونوں غاصبوں میں سے ایک نے مشتری سے اپنا حصہ ثمن وصول کیا تو دوسرے کو اس میں مشارکت کا اختیار ہوگا اور اگر اس غاصب نے جس سے مولائے غلام نے پہلے نصف تاوان لے لی ہے مشتری سے اپنا حصہ ثمن وصول کیا پھر مالک غلام نے دوسرے غاصب سے بھی نصف قیمت تاوان لے لی حتی کہ اُس کے حصہ کی بیع بھی نافذ ہوگئی پھر دوسرے نے یہ چاہا کہ اول نے جو کچھ وصول کیا ہے اُس میں شرکت کرے تو

اس کو یہ اختیار نہ ہوگا پھر جب دوسرے کو اول کے مقبوضہ میں شرکت کا اختیار نہ ہوا تو دوسرے کو یہ اختیار ہوگا کہ مشتری کا دامن گیر ہو کر اپنا حصہ ثمن وصول کرے پھر جب دونوں نے بطریقِ مذکورہ بالا اپنا اپنا حصہ ثمن مشتری سے وصول کیا پھر اول نے جو وصول کیا ہے اس کو

---

۱ اس کی توضیح بارہا گذری ۱۲۔ ۲ دوسری دفعہ غصب کرنے والے سے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) | 61 | Kitab al-Shirka (Book of Partnership)

If someone discovers lead or tin alloy coins (counterfeit dirhams) and returns them, he has the choice: either he can hold the buyer (*mushtari*) accountable for his share of the price, or he can join in what the other partner has already collected. Then, for the remainder, both will hold the aforementioned buyer accountable. However, if the first person found what he collected to be 'Nahr' or 'Zuyuf' (inferior/worthless coins) and returned them to the buyer, he will not have the right to share in what the second partner collected; rather, he must recover his share directly from the buyer. Conversely, if the second partner received coins, found them to be lead, tin, or inferior, and returned them to the buyer, he will not have the right to share in what the first partner already possesses. This is mentioned in *Al-Muhit*.

☆ In the aforementioned case, if the killer is a *Mudabbar* (a slave promised manumission upon the master's death), both heirs will share in whatever portion of his price is collected by either of them.

If a *Mukatab* (a slave with a contract for manumission) kills someone unintentionally (by mistake) and the deceased has two guardians (*wali*), and one of them presents the case before a judge (*Qazi*) and provides witnesses, and the judge orders the killer *Mukatab* to pay the full blood money—i.e., his value—to be taken by both guardians, then the absent guardian shall share in what the present guardian has collected. However, if the judge ordered half the value specifically for the present guardian and he collected that half from the killer, the second guardian shall not share in it. If there are two victims, then whatever is collected by the guardians of either shall not be shared by the other, whether the judicial decree was issued for both simultaneously or separately; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If the killer is a *Mudabbar*, both will share in what is collected from his value by one of them, regardless of whether the decree was simultaneous or sequential. If the killer is a slave and the deceased has two guardians, and the slave's master chooses to give half the slave to one or pays one of the guardians his share of the slave's ransom (*fidya*), then this choice becomes applicable to the second guardian as well, and both shall share in what is held by that one. If he killed two people and the master gave half the slave or half the ransom to the guardian of one, the second guardian shall not share in it. If he killed a person intentionally (*Amadan*) and there are two guardians, and the master settles with one for a thousand dirhams, the other shall not share in it because their original right is *Qisas* (retaliation), which has been converted to a thousand dirhams due to the settlement. This is different; however, if both agree to settle with the killer's master,

they can both share in the proceeds of the settlement; this is in *Al-Kafi*. If a slave is jointly owned by two men and one usurps him from the other and sells him to a buyer for a thousand dirhams, the sale of his portion is valid. If he has not yet collected the price and the other partner subsequently permits the sale, it is permissible for the seller to collect the entire price from the buyer. Then, if a portion of the price is collected from the buyer, it shall be shared between both; if it is lost, it is a loss for both. In contrast, if one of two partners collects his portion of a joint debt, his possession of his share is valid; if it is lost while in his possession before the other partner joins in, the loss is his alone; this is cited in *Al-Muhit* from *Al-Muntaqa*. If Khalid usurps the share of one partner, e.g., Zaid, from a slave jointly owned by Zaid and Amr, and both partners sell him to Khalid in a single transaction, and then Zaid permits the sale, then whatever one partner collects, the other can share with him. And if Zaid, after Amr has collected his share...

---

1. It is said that in the case of unintentional killing by a *mukatab*, his value is mandatory. If following the current manuscript, it must be assumed that the victim was also a slave or *mukatab*, yet even then the reasoning is incomplete. The correct version is what the translator stated, and the current manuscript is erroneous. If the word "price" refers to the measure (*bimusaha*), then assuming he is a slave, the blood money (*diyat*) should be that of a free person. And Allah Almighty knows best. 12.

यदि किसी ने (सिक्कों में) रासस या सतुक (शीशे या रांगे के नकली सिक्के) पाए (और उन्हें वापस कर दिया), तो उसे अधिकार होगा कि वह चाहे तो अपने हिस्से की क़ीमत के लिए खरीदार (मुश्तरी) को ज़िम्मेदार ठहराए, और चाहे तो दूसरे साझेदार ने जो वसूल किया है उसमें हिस्सा ले। फिर शेष राशि के लिए दोनों खरीदार को ज़िम्मेदार ठहराएंगे। और यदि पहले ने जो वसूल किया था उसे 'नहर' या 'ज़यूफ़' (घटिया सिक्के) पाया और खरीदार को लौटा दिया, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह दूसरे द्वारा वसूल की गई राशि में साझेदारी करे, बल्कि वह खरीदार से अपना हिस्सा वसूल करेगा। और यदि दूसरे ने वसूल की गई राशि में रासस, सतुक या ज़यूफ़ पाकर खरीदार को लौटा दिया, तो उसे पहले व्यक्ति के कब्ज़े वाली राशि में हिस्सा लेने का अधिकार नहीं होगा। यह 'मुहीत' में वर्णित है।

☆ उपरोक्त मसले में, यदि कत्ल करने वाला 'मुदब्बर' (वह गुलाम जिसे मालिक की मृत्यु के बाद आज़ादी का वादा हो) हो, तो दोनों (वली) उसकी क़ीमत में से वसूल की गई राशि में शरीक (साझेदार) होंगे।

यदि किसी 'मुकातब' (वह गुलाम जिसने अपनी आज़ादी के लिए समझौता किया हो) ने गलती से किसी की हत्या कर दी और मृतक के दो वली (उत्तराधिकारी) हों, और उनमें से एक ने उसे काज़ी के पास पेश किया और गवाह पेश किए, और काज़ी ने कातिल मुकातब पर पूरे खून का हर्जाना यानी उसकी क़ीमत का हुक्म दे दिया कि मृतक के दोनों वली इस कातिल की क़ीमत ले लें, तो जो वली अनुपस्थित है वह उपस्थित वली द्वारा वसूल की गई राशि में शरीक होगा। लेकिन यदि काज़ी ने उपस्थित वली के लिए आधी क़ीमत का हुक्म दिया और उसने कातिल से आधी क़ीमत वसूल कर ली, तो दूसरा वली उसमें शरीक नहीं होगा। यदि मृतक दो हों, तो दोनों के वलियों में से जो कोई कुछ वसूल करेगा, उसमें दूसरा शरीक नहीं होगा, चाहे काज़ी का फैसला दोनों के लिए एक साथ हुआ हो या अलग-अलग; यह 'मुहीत सरखसी' में है। और यदि कत्ल करने वाला मुदब्बर हो, तो दोनों उसकी क़ीमत में से एक द्वारा वसूल की गई राशि में शरीक होंगे, चाहे फैसला एक साथ हुआ हो या आगे-पीछे। यदि कातिल गुलाम हो और मृतक के दो वली हों, और गुलाम के मालिक ने यह विकल्प दिया कि वह एक को आधा गुलाम दे दे या दोनों वलियों में से एक को गुलाम के फिदये (हर्जाने) में से उसका हिस्सा दे दिया, तो यही दूसरे के हक में भी विकल्प बन जाएगा और दोनों उस एक के कब्ज़े में शरीक होंगे। यदि उसने दो व्यक्तियों की हत्या की और मालिक ने एक के वली को आधा गुलाम

दिया या उसके आधे का फिदया दिया, तो दूसरा उसमें शरीक नहीं होगा। यदि उसने जानबूझकर (अमदन) किसी की हत्या की और मृतक के दो वली हों, और मालिक ने उनमें से एक के साथ एक हज़ार दिरहाम पर सुलह कर ली, तो दूसरा उसमें शरीक नहीं होगा, क्योंकि मूल रूप से दोनों का हक 'किसास' (बदला) है और यह किसास सुलह के कारण एक हज़ार दिरहाम में बदल गया है। यह स्थिति अलग है, यहाँ तक कि यदि दोनों इस बात पर सहमत हों कि वे कातिल के मालिक से सुलह करेंगे, तो सुलह से प्राप्त राशि में दोनों शरीक हो सकते हैं; यह 'काफी' में है। यदि एक गुलाम दो व्यक्तियों के बीच साझा हो और उनमें से एक ने दूसरे से उसे छीन लिया (ग़सब कर लिया) और किसी खरीदार को एक हज़ार दिरहाम में बेच दिया, तो उसके हिस्से की बिक्री जायज़ होगी। और यदि अभी उसने क़ीमत वसूल न की हो और दूसरे साझेदार ने भी बिक्री की अनुमति दे दी, तो बेचने वाले के लिए यह जायज़ होगा कि वह खरीदार से पूरी क़ीमत वसूल करे। फिर यदि खरीदार से थोड़ी क़ीमत वसूल की गई तो वह दोनों में साझा होगी, यहाँ तक कि यदि वह नष्ट हो गई तो दोनों का नुकसान होगा। इसके विपरीत, यदि दो साझेदारों में से एक ने साझा ऋण (कर्ज़) में से अपना हिस्सा वसूल किया, तो उसका अपने हिस्से पर कब्ज़ा करना सही होगा, यहाँ तक कि यदि दूसरे के शामिल होने से पहले वह कब्ज़ा करने वाले के पास नष्ट हो जाए, तो वह कब्ज़ा करने वाले का ही नुकसान माना जाएगा; यह 'मुहीत' में 'मुन्तकी' से उद्धृत है। और यदि ज़ैद और अम्र के साझा गुलाम में से ज़ैद का हिस्सा खालिद ने छीन लिया और दूसरे साझेदार के साथ दोनों ने उसे एक ही सौदे में बेच दिया, फिर ज़ैद ने बिक्री की अनुमति दे दी, तो दोनों में से जो कुछ एक वसूल करेगा उसमें दूसरा उसका शरीक हो सकता है। और यदि अम्र के अपना हिस्सा वसूल कर लेने के बाद ज़ैद...

---

1. इसका अर्थ यह है कि मुकातब द्वारा गलती से की गई हत्या में उसकी क़ीमत अनिवार्य होती है। यदि वर्तमान प्रति (नुस्खा) के अनुसार देखा जाए, तो यह मानना होगा कि मृतक भी गुलाम या मुकातब था, फिर भी यह तर्क अधूरा है। सही वही है जो अनुवादक ने बताया है और वर्तमान प्रति त्रुटिपूर्ण है। यदि 'क़ीमत' शब्द विस्तार (बमुसाहा) के अर्थ में है, तो दास होने की स्थिति में 'दियत' (रक्त-धन) आज़ाद व्यक्ति के बराबर होनी चाहिए। वल्लाहु तआला आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)। 12.

رصاص یا ستوق (درہم کے رنگ) پائے (اور واپس کردیا) تو اُس کو اختیار ہوگا چاہے اپنے حصہ ثمن کے واسطے مشتری کا دامن گیر ہو اور چاہے دوسرے نے جو وصول کیا ہے اُس میں شرکت کرے پھر باقی کے واسطے دونوں مشتری مذکور کے دامن گیر ہوں گے اور اگر اوّل نے جو وصول کیا ہے اُس کو نہر یا زیوف پایا اور مشتری کو واپس دیا تو اس کو اختیار نہ ہوگا کہ جو دوسرے نے وصول کیا ہے اُس میں شرکت کرے بلکہ مشتری سے لے گا اور اگر دوسرے نے جو وصول کیا ہے اُس کو رصاص یا ستوق یا زیوف پا کر مشتری کو واپس کردیا تو اس کو اوّل کے مقبوضہ میں شرکت کا اختیار نہ ہوگا یہ محیط میں ہے۔

☆ مسئلہ مذکورہ میں اگر قتل کرنے والا مدبر ہو تو دونوں اُس کی قیمت میں سے ایک وصول کردہ میں شریک ہونگے

اگر مکاتب نے کسی کو خطا سے قتل کیا اور مقتول کے دو ولی ہیں پس ایک نے اُس کو قاضی کے پاس پیش کیا اور گواہ قائم کیے اور قاضی نے مکاتب قاتل پر پورے خون کا تاوان یعنی قیمت کا حکم دے دیا کہ اس قاتل کی قیمت اس مقتول کے دونوں ولی لے لیں تو جو ولی غائب ہے وہ حاضر کے مقبوضہ میں شرکت کرے گا اور اگر قاضی نے حاضر کے واسطے نصف قیمت کا حکم دیا اور اُس نے قاتل سے نصف قیمت وصول کر لی تو اس میں دوسرا شریک نہ ہوگا اور اگر مقتول دو ہوں تو ہر دو ولی میں سے جو کچھ ایک نے وصول کیا اس میں دوسرا شریک نہ ہوگا خواہ حکم قضا دونوں کے واسطے ساتھ ہی واقع ہوا ہو یا جدا جدا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر قتل کرنے والا مدبر ہو تو دونوں اُس کی قیمت میں سے ایک کے وصول کردہ میں شریک ہوں

گے خواہ حکم قضا دونوں کے واسطے معا واقع ہوا ہو یا آگے پیچھے اور اگر قتل کرنے والا غلام ہو اور مقتول کے دو ولی ہوں اور مولائے غلام نے یہ اختیار کیا کہ ایک کو نصف غلام دے دے یا ہر دو ولی میں سے ایک کو اُس کا حصہ قیمت فدیہ غلام میں دیا تو یہی دوسرے کے حق میں بھی اختیار کرنا ہو جائے گا اور ہر دو اس ایک کے مقبوضہ میں شریک ہوں گے اور اگر اُس نے دو آدمیوں کو قتل کیا پس مولیٰ نے ایک کے ولی کو نصف غلام دیا یا اُس کے نصف کا فدیہ دیا تو دوسرا اُس میں شریک نہ ہوگا اور اگر اُس نے عمداً ایک شخص کو قتل کیا اور مقتول کے دو ولی ہیں پس مولیٰ نے ان دونوں میں سے ایک کے ساتھ ہزار درہم پر صلح کر لی تو اُس میں دوسرا شریک نہ ہوگا اس واسطے کہ اصل میں دونوں کا حق قصاص ہے اور اس قصاص کی تحویل ہزار درہم کی طرف بسبب صلح کے ہو گئی اور یہ مختلف ہے حتیٰ کہ اگر دونوں کا اتفاق ہو کہ دونوں مولائے قاتل سے صلح کریں تو مقبوضہ صلح میں دونوں شریک ہو سکتے ہیں یہ کافی میں ہے۔

اگر ایک غلام مشترک دو آدمیوں کے درمیان ہو اور اس کو دونوں میں سے ایک نے دوسرے سے غصب کر لیا اور کسی مشتری کے ہاتھ اُس کو ہزار درہم کو فروخت کر دیا تو اُس کے حصہ کی بیع جائز ہوگی اور اگر ہنوز اُس نے ثمن وصول نہ کیا ہو یہاں تک کہ دوسرے شریک نے اُس کی بیع کی اجازت دے دی تو بائع کو روا ہو گا کہ مشتری سے تمام ثمن وصول کرے پھر اگر مشتری سے تھوڑا ثمن وصول کیا تو دونوں میں مشترک ہو گا حتیٰ کہ اگر تلف ہو گیا تو دونوں کا مال گیا بخلاف اس کے اگر ہر دو شریک میں سے ایک نے قرض مشترک میں سے اپنا حصہ وصول کیا تو اُس کا اپنے حصہ پر قبضہ کرنا صحیح ہوگا حتیٰ کہ اگر دوسرے کی اُس میں شرکت کرنے سے پہلے وہ قابض کے پاس تلف ہوا تو قابض کا مال گیا یہ محیط میں منتقی سے منقول ہے اور اگر زید و عمرو کے مشترک غلام میں سے ایک کا مثلاً زید کا حصہ خالد نے غصب کر لیا اور دوسرے شریک کے ساتھ دونوں نے اس کو ایک ہی صفقہ میں فروخت کیا پھر زید نے بیع کی اجازت دے

دی تو دونوں میں سے جو کچھ ایک وصول کرے اُس میں دوسرا اُس کے ساتھ شریک ہو سکتا ہے اور اگر عمرو کے اپنا حصہ وصول کر لینے کے بعد زید

۱؎ قال بنا بریں کہ قتل مکاتب میں جو خطا سے ہو اس کی قیمت واجب ہوتی ہے اور اگر نسخہ موجودہ کے موافق ہو تو یہ تقدیر ماننی ہوگی کہ مقتول بھی غلام یا مکاتب تھا اور باوجود اس کے بھی توجیہ ناتمام ہے پس صحیح وہی ہے جو مترجم نے بیان کیا اور نسخہ موجودہ غلط ہے اور اگر قیمت کا لفظ بمساحہ ہے کہ بفرض مملوک تو دیت آزاد ہونی چاہیے واللہ تعالیٰ اعلم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 62 | Kitab al-Sharika (The Book of Partnership)

...gave permission, then he cannot share in what is in Amr's possession; this is in *Al-Kafi*. Similarly, if two people sell a slave on the condition that both have the option (Khiyar) for three days, then one of them permits the sale and then the other also permits it, and one of them collects whatever part of the price (Thaman) is received, the other will be his partner in it. However, if the one who first gave permission collects his share and then the second gives permission for the sale, he cannot share in what the first has possessed; this is in *Al-Muhit*. It is mentioned in *Al-Nawazil* that Sheikh Abu al-Qasim was asked: One person gave money to another to trade with on the condition that the profit would be equally shared, and specified, "I do not agree that you work in partnership with anyone other than me. If you do work in partnership with someone else, I will demand a share in that too." Both agreed to this. Then, the person who was given the money appointed someone else as a *Mudarib* (working partner), and the *Mudarib* earned a profit. The Sheikh stated that the owner of the capital (*Rab al-Maal*), who initially gave the money, will receive nothing from the profit earned by the *Mudarib* beyond his own original capital; this is in *Tatarkhaniya*. And if one of the heirs manages the joint inheritance (*Tarkah*) and earns a profit, the entire profit belongs to the person who transacted with it; this is in *Fatawa Ghiyathiyah*.

Buying a Slave with a Condition of Option (Khiyar) for the Seller

If one of two partners in a *Mufawada* (equal partnership) appoints a person as an agent (*Wakil*) to buy a slave for a thousand dirhams and does not provide him with the price, and then both dissolve the partnership and each enters into a new partnership with someone else. If the said agent then buys a slave, whether he is aware of the dissolution of the first partnership or not, this purchase will specifically be for his principal (*Muakkil*), and the former partner will have no share in it. This is because the first partner's agency over the agent was implicitly established due to the partnership. When the underlying factor (the partnership) became void, the agency derived from it also became void without a requirement for notification, as this is a constructive dismissal (*Azl-e-Hukmi*). Furthermore, the principal's current new partner will also have no share in it, because the principal's ownership of the purchased item (the slave) was established by a cause (the agency) that existed before the current partnership. If this agency had not existed, the principal's ownership of the slave would not have been established. The rule is that when one of two partners acquires ownership of something through a cause that occurred before

the partnership, the other partner does not become a partner in it. For example, if someone buys a slave with a condition of option for the seller, and then the buyer enters into a partnership with someone, and subsequently the seller waives his option (finalizing the sale), the new partner will not have a share in that slave. However, the agent will have the choice to seek the price from either his principal or the principal's partner; the partner would then recover it from the principal; this is in *Al-Kafi*.

In this matter, if the principal gave the agent one *kur* (a measure) of wheat and told him to buy a slave in exchange for it, and the rest of the case follows the above-mentioned scenario, and the agent then buys it for the equivalent of that wheat, then by analogy (*Qiyas*), the agent is considered to have acted against the instructions, but by juristic preference (*Istihsan*), he is not considered a violator. Then if...

---

1. Thus, if the first's [share] was given by the second, the full stipulated amount will be received; and if he gave his personal wealth, the first will receive nothing from the profit, and the condition made will be considered void (*laghw*) in this case. 12.
2. It was not stated whether that profit is lawful (*Halal*) for him or not; and it ought not to be lawful because managing someone else's property without permission is akin to usurpation (*Ghasb*). However, the more correct view is that it will be lawful. And Allah knows best. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 | 62 | किताबुश शरिका (साझेदारी की पुस्तक)

...अनुमति दी, तो वह अम्र के अधिकार (कब्ज़े) वाले माल में साझा नहीं कर सकता; यह 'अल-काफ़ी' में है। इसी प्रकार यदि दो व्यक्तियों ने एक गुलाम इस शर्त पर बेचा कि दोनों को तीन दिन तक निर्णय लेने का विकल्प (खियार) है, फिर दोनों में से एक ने बिक्री की अनुमति दे दी, फिर दूसरे ने भी अनुमति दे दी, फिर दोनों में से एक ने मूल्य (थमन) में से जो कुछ प्राप्त किया, दूसरा उसमें उसका साझीदार होगा। और यदि पहले अनुमति देने वाले ने अपना हिस्सा वसूल कर लिया और फिर दूसरे ने बिक्री की अनुमति दी, तो पहले के अधिकार वाले माल में साझेदारी नहीं हो सकती; यह 'मुहीत' में है। 'नवाज़िल' में उल्लेख है कि शेख अबुल कासिम से पूछा गया: एक व्यक्ति ने दूसरे को व्यापार के लिए धन दिया इस शर्त पर कि लाभ दोनों के बीच बराबर होगा, और कहा कि मैं इस बात पर सहमत नहीं हूँ कि तुम मेरे अलावा किसी और की साझेदारी में काम करो। यदि तुमने ऐसा किया, तो मैं उसमें भी हिस्सा चाहूँगा। फिर दोनों इस पर सहमत हो गए। इसके बाद जिसे धन दिया गया था, उसने किसी तीसरे व्यक्ति को 'मुज़ारिब' (काम करने वाला साझीदार) बनाया और उस मुज़ारिब ने लाभ कमाया। तो शेख ने फ़रमाया कि मूल मालिक (रब्बुल माल), जिसने शुरुआत में धन दिया था, उसे अपने मूल धन के अलावा मुज़ारिब द्वारा कमाए गए लाभ में से कुछ नहीं मिलेगा; यह 'ततारखनिया' में है। और यदि वारिसों में से किसी एक ने संयुक्त विरासत (तरका) में लेनदेन किया और लाभ कमाया, तो सारा लाभ उसी का होगा जिसने वह लेनदेन किया; यह 'फ़तावा ग़ियासिया' में है।

यदि कोई गुलाम विक्रेता के लिए विकल्प (खियार) की शर्त के साथ खरीदा गया

यदि 'मुफ़ावत' (समान साझेदारी) के दो साझेदारों में से एक ने किसी व्यक्ति को एक हज़ार दिरहम के बदले एक गुलाम खरीदने के लिए प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त किया और उसे मूल्य नहीं दिया, फिर दोनों ने अपनी साझेदारी का अनुबंध समाप्त कर दिया और प्रत्येक ने किसी अन्य व्यक्ति के साथ नई साझेदारी कर ली। फिर उक्त वकील ने गुलाम खरीदा, जबकि उसे पहले वाली साझेदारी के खत्म होने का पता हो या न हो, तो यह खरीद विशेष रूप से उसके मुवक्किल (नियोक्ता) के लिए होगी और पुराने साझेदार का इसमें कोई हिस्सा नहीं होगा। इसका कारण यह है कि पहले साझेदार की एजेंसी (तौकील) उस वकील पर साझेदारी के कारण अप्रत्यक्ष रूप से सिद्ध थी; अतः जब मूल कारण (साझेदारी) समाप्त हो गया, तो उससे उत्पन्न एजेंसी भी बिना सूचना के समाप्त हो गई, क्योंकि यह कानूनी निष्कासन (अज़्ल-ए-हुक्मी) है। और मुवक्किल का वर्तमान नया साझेदार भी उसमें साझीदार नहीं होगा, क्योंकि मुवक्किल का उस गुलाम पर स्वामित्व साझेदारी से पहले के एक कारण (एजेंसी)

से सिद्ध हुआ है। यदि यह एजेंसी न होती, तो मुवक्किल का स्वामित्व सिद्ध न होता। नियम यह है कि जब दो साझेदारों में से किसी एक का किसी वस्तु पर स्वामित्व ऐसे कारण से सिद्ध हो जो साझेदारी से पहले घटित हुआ हो, तो दूसरा उसमें साझीदार नहीं होता। जैसे यदि किसी ने विक्रेता के लिए विकल्प की शर्त पर गुलाम खरीदा, फिर खरीदार ने किसी के साथ साझेदारी कर ली, फिर विक्रेता ने अपना विकल्प छोड़ दिया (और बिक्री पक्की हो गई), तो नए साझेदार की उस गुलाम में हिस्सेदारी नहीं होगी। लेकिन वकील को अधिकार होगा कि वह मूल्य (थमन) के लिए अपने मुवक्किल से संपर्क करे या उसके साझेदार से; फिर साझेदार उसे मुवक्किल से वसूल कर लेगा; यह 'अल-काफ़ी' में है।

इस मामले में यदि मुवक्किल ने वकील को एक 'कुर' (मात्रा) गेहूँ दिया और कहा कि इसके बदले मेरे लिए एक गुलाम खरीदो, और शेष मामला ऊपर वर्णित अनुसार ही हो, फिर वकील ने उस गेहूँ के बदले गुलाम खरीदा, तो न्यायसंगत रूप से (क़ियास) वकील आदेश का उल्लंघन करने वाला माना जाएगा, लेकिन विवेकपूर्ण रूप से (इस्तेहसान) वह उल्लंघनकारी नहीं माना जाएगा। फिर यदि...

---

1. यदि पहले का (माल) दूसरे ने दिया है, तो शर्तों के अनुसार सब कुछ मिलेगा, और यदि अपना निजी माल दिया है, तो पहले वाले को लाभ में से कुछ नहीं मिलेगा और की गई शर्त बेकार (लग़्व) मानी जाएगी। 12।
2. यह नहीं कहा गया कि वह लाभ उसके लिए हलाल (वैध) है या नहीं; और उचित यह है कि हलाल न हो क्योंकि यह दूसरे की संपत्ति पर अवैध कब्ज़ा (ग़सब) जैसा है। और अधिक सही मत यह है कि वह हलाल होगा, अल्लाह बेहतर जानता है। 12।

نے اجازت دی تو عمرو کے مقبوضہ میں شرکت نہیں کر سکتا ہے یہ کافی میں ہے۔ اسی طرح اگر دو شخصوں نے ایک غلام کو اس شرط پر فروخت کیا کہ دونوں کو تین روز تک اختیار ہے پھر دونوں میں سے ایک نے بیع کی اجازت دے دی پھر دوسرے نے اجازت دے دی پھر دونوں میں سے ایک نے ثمن میں سے جو کچھ وصول کیا تو دوسرا اُس میں اُس کا شریک ہوگا اور اگر جس نے پہلے اجازت دی ہے اپنا حصہ وصول کر لیا پھر دوسرے نے بیع کی اجازت دی تو اول کے مقبوضہ میں شرکت نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں ہے۔ نوازل میں مذکور ہے کہ شیخ ابوالقاسم سے دریافت کیا گیا ایک نے دوسرے کو مال دیا کہ اس سے کام کرے بریں شرط کہ نفع دونوں کے درمیان مساوی ہوگا اور کہا کہ میں اُس پر راضی نہیں ہوں کہ تو میرے سوائے دوسرے کی شرکت میں کام کرے پھر اگر تو نے میرے سوائے دوسرے کی شرکت میں کام کیا تو میں بھی اس میں سے حصہ چاہتا ہوں پس دونوں اس امر پر رضامند ہوگئے پھر جس کو مال دیا ہے اُس نے کسی دوسرے کو مضارب پر دیا اور مضارب نے نفع کمایا تو شیخ نے فرمایا کہ رب المال کو یعنی جس نے اولاً مال دیا ہے اس کو سوائے اپنے مال کے اور مال سے جو نفع نے اپنے مضارب کو دیا ہو کچھ نفع نہ ملے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر وارثوں میں سے ایک نے ترکہ مشترکہ میں تصرف کیا اور نفع کمایا تو تمام نفع اسی تصرف کرنے والے کا ہوگا یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے۔

اگر کوئی غلام بائع کے واسطے خیار کی شرط دے کر خریدا

اگر دو شریک مفاوضت میں سے ایک نے ایک شخص کو ہزار درہم کے عوض ایک غلام خریدنے کا وکیل کیا اور اس کو ثمن نہیں دیا ہے پھر دونوں نے عقد مفاوضت کو توڑ دیا اور ہر

ایک نے اُس میں سے ایک ایک آدمی سے مفاوضت کر لی پھر وکیل مذکور نے ایک غلام خریدا اور حالانکہ وکیل مذکور کو دونوں کی مفاوضت کا حال معلوم ہے یا نہیں معلوم ہے تو یہ خرید خاصتہ اُس کے موکل کے واسطے ہوگی اور پہلے شریک کے واسطے اُس میں سے کچھ نہ ہوگا اس واسطے کہ شریک اول کی توکیل اس وکیل پر بسبب مفاوضت کے ضمناً ثابت ہوئی تھی پس جب متضمن یعنی مفاوضت باطل ہوئی تو جو اُس سے ضمناً ثابت ہوئی تھی یعنی توکیل وہ بھی بلا شرط آگاہی باطل ہوگئی اس لیے کہ یہ عزل حکمی ہے اور موکل کا اب جو شریک ہے یعنی مفاوضہ دوم اُس کے واسطے بھی اُس میں سے کچھ نہ ہوگا اس واسطے کہ موکل مذکور کے واسطے اس خریدی چیز یعنی غلام میں جو ملک ثابت ہوئی ہے وہ مفاوضت سے پہلے ایک سبب یعنی توکیل سے ثابت ہوئی ہے چنانچہ اگر یہ توکیل نہ ہوتی تو موکل مذکور کی ملک اس غلام میں ثابت نہ ہوتی اور یہ قاعدہ ہے کہ ہر دو شریک میں سے جب ایک کے واسطے کسی چیز کی ملک ایسے حساب سے ثابت ہو جو شرکت سے پہلے واقع ہوا ہے تو دوسرا شریک اُس میں اُس کا شریک نہ ہوگا جیسے اگر کوئی غلام بائع کے واسطے خیار کی شرط دے کر خریدا پھر مشتری نے کسی سے مفاوضت کر لی پھر بائع نے اپنا خیار ساقط کر دیا (اور بیع لازم ہوگئی) تو شریک کے واسطے اس غلام میں شرکت ثابت نہ ہوگی لیکن وکیل کو اختیار ہوگا چاہے مال ثمن کے واسطے اپنے موکل کی طرف رجوع کرے اور چاہے اُس کے شریک سے رجوع کرے پھر شریک اُس کے موکل مذکور سے لے لے گا یہ کافی میں ہے۔

اس مسئلہ میں اگر موکل نے وکیل کو ایک کر گیہوں دیئے اور کہا کہ اس کے عوض میرے واسطے ایک غلام خریدے اور باقی مسئلہ موافق مذکورہ بالا ہے پھر وکیل نے اُس کر کے مثل کے عوض خریدا تو قیاساً وکیل مذکور خلاف کرنے والا ہوا اور استحساناً مخالف نہ ہوگا پھر اگر

۱ پس اگر اوّل کا دوم نے دیا ہے تو جملہ مشروط ملے گا اور اگر اپنا ذاتی مال دیا ہے تو اوّل کو اس کے نفع میں سے کچھ نہ ملے گا اور جو شرط کی ہے وہ اس شق کے ساتھ لغو ہے۔ ۱۲۔ ۲ یہ نہ فرمایا کہ وہ نفع اس کو حلال ہے یا نہیں اور چاہئے کہ حلال نہ ہو اس واسطے کہ تصرف ملک غیر بطور غصب ہے اور اصح یہ ہے کہ حلال ہو گا واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) | 63 | Kitab al-Shirka (Book of Partnership)

If an agent (wakil) purchased something after being aware that the partners had dissolved their *Mufawadha* (equal partnership), then this case is the same as the first one. However, if he was unaware, the mentioned slave shall be shared between his principal and the principal's former partner. This is mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. It is stated in *Nawazil* that Sheikh Abu al-Qasim was asked regarding two men who entered into a partnership; one worked while the other was absent. When the absent one returned, the one present gave him his share. Later, the one who was present became absent, and the one previously absent worked and earned a profit, but refused to give a share to the now-absent partner. The Sheikh ruled that if the partnership was validly established and they had agreed to work either together or separately, then whatever profit is earned from their trade—whether working together or separately—shall be shared between them according to their mutual agreement.

Furthermore, Sheikh Abu al-Qasim was asked about two persons who entered into a partnership on the condition that both would buy and sell, and the profit would be split half-and-half. Each had some dirhams outside of this trade. One partner then said to the other, "We shall divide the goods and dissolve the partnership because I see no profit in it." He then partitioned the goods. Subsequently, one sold his entire portion to the other, received some dirhams, and started working, but they did not explicitly state, "We have separated." The Sheikh ruled that the first statement—"We shall dissolve the partnership"—along with the subsequent sale, constituted a dissolution of the partnership. This is found in *Tatar-Khaniya*.

Two persons partnered in cotton yarn such that one provided the warp (*tana*) and the other provided the woof (*bana*). When they wove the cloth, the resulting fabric shall be shared between them in proportion to the value of the warp and woof. This is in *al-Muhit*. Sheikh Khujandi stated that it is permissible for a father or an executor (*wasi*) to merge a minor child's wealth with their own in a partnership. If the minor's capital is greater than theirs and they stipulated equality in profit, then if witnesses were present, the profit shall be shared according to the condition. If there were no witnesses, the profit is lawful between him and Allah for the father or executor, but the Qazi (judge) will not verify his claim; instead, the judge will allocate profit based on the proportion of the capital. This is in *Siraj al-Wahhaj*.

It is narrated in *al-Muntaqa* from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if a *mufawidh* (partner in an equal partnership) grants a gift (*hiba*) to someone, it is not valid. His partner has the right to reclaim half of the gifted property from the recipient. Once reclaimed, it will be shared equally between the two partners, and the remaining half of the gift will also be voided and return to them equally. It is also mentioned in *al-Muntaqa* that if one of two partners in an *'inan* partnership was the one buying and selling and incurred a debt, and the other partner wished to dissolve the partnership and take half the goods, saying, "Reclaim from me when the debt is demanded from you," he does not have the right to do so. This is in *al-Muhit*.

A person purchased the fruits of a vineyard and then said to another, "I have made you a one-third partner in this." If this was done before the fruits were ripe, the partnership is void (*fasid*). This is in *al-Qunya*. If Zayd said to 'Amr, "Lend me a thousand dirhams so that I may trade with them and the profit shall be shared between us," and 'Amr lent him the money and Zayd earned a profit, the entire profit belongs to Zayd, and 'Amr has no share in it. This is in *al-Dhakhira*. Sheikh Ali bin Ahmad was asked about a case where Zayd borrowed a hundred dinars from 'Amr, took possession, then returned them to 'Amr, then 'Amr added another hundred dinars, mixed the two amounts, and told Zayd, "Take this wealth and trade with it on a partnership basis." Zayd did so and earned a profit. The Sheikh ruled that this...

Footnotes: 1. The case is that if a minor's mother passes away, for example, and he inherits wealth in which his father's children from other wives have no right, the father has the right to mix that wealth with his own for trade. Similarly, if the father dies and appoints an executor (*wasi*), the executor has the right to mix the minor's wealth with his own for trade. Understand this. 2. The translator said: Meaning, this amount of wealth which is not customary was transferred as a gift, etc.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) | 63 | किताबुश-शिरकत (साझेदारी की पुस्तक)

यदि वकील ने दोनों की 'मुफ़ावज़त' (साझेदारी) समाप्त होने की जानकारी होने के बाद कुछ खरीदा है, तो यह स्थिति पहली जैसी ही है। और यदि उसे जानकारी नहीं थी, तो वह गुलाम (दास) उसके मुवक्किल और मुवक्किल के पहले साझेदार के बीच साझा होगा। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में वर्णित है। 'नवाज़िल' में है कि शेख़ अबुल क़ासिम से पूछा गया कि दो व्यक्तियों ने आपस में साझेदारी की; फिर एक ने काम किया और दूसरा गायब हो गया। फिर जब वह वापस आया, तो उपस्थित व्यक्ति ने उसे उसका हिस्सा दे दिया। इसके बाद उपस्थित व्यक्ति गायब हो गया और जो पहले गायब था उसने काम किया और लाभ कमाया, लेकिन उपस्थित व्यक्ति को लाभ में से उसका हिस्सा देने से इनकार कर दिया। इस पर शेख़ ने फरमाया कि यदि दोनों की साझेदारी सही तरीके से हुई थी और उन्होंने आपस में मिलकर या अलग-अलग काम करने की शर्त रखी थी, तो उनकी व्यापार से जो भी आय होगी, चाहे वे मिलकर काम करें या अलग-अलग, वह आपसी शर्त के अनुसार दोनों के बीच साझा होगी।

इसके अतिरिक्त शेख़ अबुल क़ासिम से पूछा गया कि दो व्यक्तियों ने इस शर्त पर साझेदारी की कि दोनों खरीदेंगे और दोनों बेचेंगे, और लाभ आधा-आधा होगा। प्रत्येक के पास कुछ ऐसे दिरहाम थे जो इस व्यापार के अतिरिक्त थे। फिर एक साझेदार ने दूसरे से कहा कि हम माल का बंटवारा करेंगे और साझेदारी खत्म कर देंगे क्योंकि मुझे इसमें कोई लाभ नहीं दिख रहा है। फिर उसने माल का बंटवारा कर लिया। उसके बाद एक ने अपना पूरा हिस्सा दूसरे को बेच दिया और कुछ दिरहाम प्राप्त करके काम शुरू कर दिया, और दोनों ने आपस में यह नहीं कहा कि हम अलग हो गए हैं। शेख़ ने फरमाया कि "हम साझेदारी खत्म करेंगे" वाला पहला वाक्य और उसके बाद होने वाली बिक्री से साझेदारी समाप्त हो गई। यह 'ततारख़ानिया' में दर्ज है।

दो व्यक्तियों ने सूत के धागों में इस तरह साझेदारी की कि एक का ताना (ताना) और दूसरे का बाना (बाना) हो। जब उन्होंने कपड़ा बुना, तो वह कपड़ा दोनों के बीच ताने-बाने की कीमत के अनुपात में साझा होगा। यह 'मुहीत' में है। शेख़ खुजंदी ने फरमाया कि पिता और संरक्षक (वसी) के लिए यह जायज़ है कि वे नाबालिग बच्चे के धन को अपने धन के साथ साझेदारी में लगाएं। यदि नाबालिग की मूल पूंजी संरक्षक की पूंजी से अधिक हो और उन्होंने लाभ में समानता आदि की शर्त रखी हो, तो गवाह होने की स्थिति में लाभ शर्त के अनुसार होगा। यदि गवाह न हों, तो अल्लाह के सामने वह लाभ

पिता या संरक्षक के लिए हलाल होगा, लेकिन काज़ी (न्यायाधीश) उसके कथन की पुष्टि नहीं करेगा, बल्कि लाभ को मूल पूंजी के अनुपात में तय करेगा। यह 'सिराज-उल-वहाज' में है।

'मुंतक़ा' में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से वर्णित है कि यदि 'मुफ़ाविज़' (एक विशेष साझेदारी वाला) किसी को उपहार (हिबा) देता है, तो वह जायज़ नहीं है। उसके साझेदार को यह अधिकार होगा कि वह उपहार प्राप्त करने वाले से आधा माल वापस ले ले। जब वह ले लेगा, तो यह दोनों साझेदारों में आधा-आधा होगा, और शेष का उपहार भी रद्द हो जाएगा और आधा-आधा वापस आ जाएगा। 'मुंतक़ा' में यह भी उल्लेख है कि यदि 'इनान' साझेदारी के दो साझेदारों में से एक व्यापार करता था और उसने कुछ ऋण (कर्ज) लिया, फिर दूसरे ने साझेदारी खत्म करके आधा माल प्राप्त करना चाहा और कहा कि "जब तुमसे कर्ज मांगा जाए तब मुझसे लेना", तो उसे ऐसा करने का अधिकार नहीं है। यह 'मुहीत' में है।

एक व्यक्ति ने अंगूर के बाग के फल खरीदे, फिर दूसरे से कहा कि "मैंने तुम्हें इसमें एक-तिहाई का साझेदार बनाया।" यदि फलों के पकने से पहले ऐसा किया गया, तो यह साझेदारी अमान्य (फ़ासिद) है। यह 'कुनिया' में है। यदि ज़ैद ने अम्र से कहा कि "मुझे एक हज़ार दिरहाम कर्ज दे ताकि मैं व्यापार करूँ और लाभ हमारे बीच साझा होगा", और अम्र ने उसे उधार दिया और ज़ैद ने लाभ कमाया, तो पूरा लाभ ज़ैद का होगा और अम्र की उसमें कोई हिस्सेदारी नहीं होगी। यह 'ज़खीरा' में है। शेख़ अली बिन अहमद से पूछा गया कि ज़ैद ने अम्र से सौ दीनार उधार लिए, फिर उन्हें अम्र को वापस दे दिया, फिर अम्र ने सौ दीनार और निकाले और दोनों को मिला दिया, फिर ज़ैद से कहा कि "यह धन ले जाओ और इससे साझेदारी पर व्यापार करो।" ज़ैद ने वैसा ही किया और लाभ कमाया। शेख़ ने फरमाया कि यह...

फुटनोट: 1. मसला यह है कि यदि किसी नाबालिग की माँ का इंतकाल हो जाए और उसे विरासत में धन मिले, जिसमें उसके पिता की अन्य पत्नियों की संतानों का कोई हक न हो, तो पिता को अधिकार है कि वह उस धन को अपने धन में मिलाकर व्यापार करे। यही अधिकार पिता द्वारा नियुक्त संरक्षक (वसी) को भी है। 2. अनुवादक ने कहा: यानी वह धन जो सामान्य व्यवहार से अधिक हो, उसे उपहार के रूप में हस्तांतरित किया गया था।

وکیل نے دونوں کے مفاوضت توڑ لینے سے آگاہ ہو کر خریدا ہے تو یہ اور اوّل دونوں یکساں ہیں اور اگر نہ جانتا تھا تو غلام مذکور اُس کے موکل اور موکل کے شریکِ اوّل کے درمیان مشترک ہو گا یہ محیطِ سرخسی میں ہے اور نوازل میں ہے کہ شیخ ابوالقاسم سے دریافت کیا گیا کہ دو آدمیوں نے باہم شرکت کی پس ایک نے کام کیا اور دوسرا غائب ہو گیا پھر وہ حاضر آیا تو حاضر نے اس کا حصہ اس کو دیا پھر حاضر غائب ہو گیا اور غائب نے جو حاضر ہے کام کیا اور نفع کمایا اور غائب ہو جانے والے کو نفع میں سے اس کا حصہ دینے سے انکار کیا تو شیخ نے فرمایا کہ اگر دونوں کی شرکت بطور صحیح واقع ہوئی اور باہم دونوں نے کام کرنے کی شرط کر لی تھی کہ اکٹھا یا متفرق کام کریں تو جو نفع ان دونوں کی تجارت سے حاصل ہو خواہ دونوں کے اکٹھا کام کرنے سے یا متفرق کام کرنے سے وہ سب دونوں میں موافقِ باہمی شرط کے مشترک ہوگا اور نیز شیخ ابوالقاسم سے دریافت کیا گیا کہ دو شخصوں نے باہم شرکت کی اس شرط پر کہ دونوں خریدیں اور دونوں فروخت کریں اور نفع دونوں میں نصفا نصف ہو گا اور ہر ایک کے واسطے ایسے درہم ہیں جو اس تجارت سے علاوہ ہیں پھر ایک شریک نے دوسرے سے کہا کہ ہم مال تقسیم کریں گے اور شرکت توڑ دیں گے اس واسطے کہ مجھے اس میں کچھ منفعت نہیں ہے پھر اُس نے متاع کا بٹوارا کر لیا پھر دونوں میں سے ایک نے اپنا حصہ پورا دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور کچھ درہم وصول کر کے اور کام شروع کر دیا اور دونوں نے باہم یہ نہ کہا کہ ہم دونوں الگ ہو گئے تو شیخ نے فرمایا کہ پہلا کلمہ کہ ہم شرکت کو قطع کریں گے اس پچھلی بیع کے ساتھ قطعِ شرکت ہو گیا یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

دو شخصوں نے کپڑے کے سوت میں اس طرح شرکت کی کہ ایک کا تانا اور دوسرے کا بانا ہو پس دونوں نے کپڑا بنا تو یہ کپڑا دونوں میں بحساب قیمت تانے بانے کے مشترک ہو گا یہ محیط میں ہے اور شیخ خجندی نے فرمایا کہ باپ کو اور وصی کو روا ہے کہ طفل صغیر کے مال کو اپنے مال کے ساتھ شرکت میں لائیں اور اگر صغیر کا راس المال بہ نسبت اس کے راس المال کے زائد ہو اور نفع میں مساوات وغیرہ شرط کی پس اگر گواہ کر لیے تو نفع دونوں میں موافقِ شرط کے ہو گا اور اگر گواہ نہ کر لیے ہوں تو نفع مشروط فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ باپ یا وصی کو حلال ہو گا لیکن قاضی اس کے قول کی تصدیق نہ کرے گا بلکہ نفع کو بمقدر راس المال قرار دے گا یہ سراج و ہاج میں ہے منتقٰی میں امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر مفاوض نے کسی کو ہبہ کیا تو جائز نہیں ہے اور اس کے شریک کو اختیار ہو گا کہ موہوب لہ سے نصف مالِ ہبہ واپس لے لے پھر جب لے لیا تو یہ دونوں شریکوں میں نصفا نصف ہو گا اور جو باقی رہے گا ہے اُس کا ہبہ بھی ٹوٹ جائے گا اور دونوں کی طرف نصفا نصف واپس آئے گا اور بھی منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر دو شریک عنان میں سے ایک خرید و فروخت کیا کرتا تھا پس اُس نے کچھ قرضہ کر لیا پھر دوسرے نے شرکت کو توڑ کر نصف متاع وصول کر لیتی چاہی اور کہا کہ جب تجھ سے قرضہ لیا جائے تب تو مجھ سے واپس لینا تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے یہ محیط میں ہے۔ ایک نے باغ انگور کے پھل خریدے پھر دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھے اس میں تہائی کا شریک کیا پس اگر پھلوں کے ادراک سے پہلے ایسا کیا تو یہ (شرکت) فاسد ہے یہ قنیہ میں ہے اور اگر زید نے عمرو سے کہا کہ تو مجھے ہزار درہم قرضہ دے کہ میں اُس سے تجارت کروں گا اور نفع میرے تیرے درمیان مشترک ہو گا پس عمرو نے اس کو ہزار درہم قرضہ دیے اور زید نے تجارت کر کے نفع کمایا تو تمام نفع زید کا ہو گا اور عمرو کے واسطے اس میں کچھ شرکت نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے۔ شیخ علی بن احمد سے دریافت کیا گیا کہ زید نے عمرو سے سو دینار قرض

لیے پھر قبضہ کر کے عمرو کو دیے پھر عمرو نے سو دینار اور نکالے اور دونوں مالوں کو خلط کر دیا پھر زید سے کہا کہ یہ مال لے جا اور اُس سے شرکت پر تجارت کر پس زید نے ایسا ہی کیا اور نفع اُٹھایا تو شیخ نے فرمایا کہ یہ

---

۱ صورت مسئلہ یہ ہے کہ ایک صغیر کی والدہ نے انتقال کیا مثلاً اور اس کو ورثہ میں مال ملا جو اس کے باپ کی اور اولاد وہ جو دوسری بیویوں سے ہے ان میں سے کوئی اس مال کا سوائے اس کے مستحق نہ ہو گا اس باپ کو اختیار ہے کہ اس کا مال اپنے مال سے ملا کر تجارت کرے یا باپ مر گیا اور کوئی وصی مقرر کر گیا اس وصی کو اختیار ہے کہ اس کا مال اپنے مال سے ملا کر تجارت کرے فافہم ۱۲۔ ۲ قال المترجم یعنی اس قدر مال جو متعارف نہیں ہے یہ انتقال ہبہ کیا تھا الخ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (64) Book of Partnership (Kitab al-Shirka)

It is potential and incomplete; an additional condition is necessary for the partnership to be valid. Furthermore, the Shaykh was asked: Zaid deposited wheat with 'Amr and told him to mix this wheat with his own wheat and then store them in the grain pit. 'Amr did so and buried them. Later, two-thirds of the wheat were stolen. Zaid then came, and 'Amr gave him the remaining wheat. Afterward, 'Amr claimed, "Give me my share from this wheat." The Shaykh stated that he could make this claim because when he mixed them by Zaid’s order and they were subsequently stolen, the loss affected the partnership based on both shares. This is mentioned in *Tatarkhaniya*.

If the managing partner claims after his partner's death, "I have given it to him."

If two people jointly own one *mann* of wheat and one *mann* of barley, and neither has given the other permission to sell them, and then one of them borrowed an animal to load the wheat on it, but the other loaded them without his permission, then the one who loaded them becomes liable (*damin*) for that animal and for his partner's share of the barley (*shai'r*). This is not like what was mentioned regarding 'Inan or Mufawada partnerships; this is in *Al-Mabsut*. It is also mentioned in the said Fatawa that Shaykh Abu Bakr was asked: one of two partners became insane, and the other traded with the capital and made a profit or suffered a loss. He replied that the partnership remains established between them unless continuous insanity (1) is proven against him. When this judgment is passed on him, the partnership between them will be dissolved. If he works with the capital after that, all profit belongs to the worker, and all loss will be on him. This is akin to usurping (*ghasb*) the property of an insane person. Therefore, the profit on his own share of the capital will be lawful (*halal*) for the said partner, but the profit on the insane person's share will not be lawful for him; he should give it as charity (*sadaqah*). This is in *Al-Muhit*. The property of the partner in the possession of the other partner is held in trust (*amanat*). If he claims, "I have given it to the partner," and the partner denies it, an oath shall be taken. The same applies to the owner of capital (*rabb al-maal*) and the manager (*mudarib*); this is in *Al-Bazzaziyah*. And if the managing partner claims after his partner's death, "I have given it to him," it is stated in *Bahr al-Ra'iq* that it appears from the *Kitab al-Wakala* of *Al-Walwalijiyah* that the same ruling applies here. It was further stated that two situations occurred: First, a partner had forbidden the other from selling on credit, but the partner sold on credit anyway. I replied that the sale of

the seller's own share is valid, but the sale of the partner's share is suspended (*mutawaqqif*); if he also grants permission, the profit will be divided between both. Second, a partner had forbidden the other partner from taking the goods outside, but he took them and earned a profit. I replied that he became a usurper (*ghasib*) for that share due to taking it outside (2). Therefore, the said profit should not be shared between both according to the condition; this results in the corruption (*fasad*) of the partnership. This is derived from the partner's possession being an entrustment. This is in *Fatawa Qari al-Hidaya*. The Shaykh was asked about a partner or a *mudarib* from whom an account (detailed) was requested for what he sold and spent. He said, "I do not know." Was the said accounting mandatory for him? He replied that regarding the amount of profit and loss, the statement of the partner or *mudarib* given under oath (i.e., without details) will be accepted, and he will not be forced to provide a full detailed account. His word will also be accepted regarding loss and returning to the partner; this is in *Nahr al-Fa'iq*. A partner said, "I earned ten in profit," then said, "No, I earned twenty profit," then the other partner has the choice to...

---

1. There is a difference of opinion regarding the duration and consistency of insanity. 12
2. The translator said: In the case of taking it outside, the entire profit belongs to the partner who took it because of usurpation (*ghasb*), not due to the corruption of the partnership as might be mistakenly assumed. In this case, his possession of the partner's share is one of liability (*damanat*), not trust (*amanat*). Thus, the derivation for the first case is through the lines, and the second case would be intended. And Allah knows best. 12

यह संदिग्ध और अपूर्ण है; एक अतिरिक्त शर्त आवश्यक है ताकि साझेदारी सही हो। साथ ही शेख से पूछा गया कि ज़ैद ने अम्र के पास गेहूं अमानत (धरोहर) के रूप में रखे और कहा कि ये गेहूं अपने गेहूं में मिला दो और फिर उन्हें अनाज के गड्ढे (खत्ते) में भर दो। अम्र ने वैसा ही किया और उन्हें गाड़ दिया। फिर उनमें से दो-तिहाई चोरी हो गए। इसके बाद ज़ैद आया और अम्र ने उसे बचे हुए गेहूं दे दिए। फिर इसके बाद अम्र ने दावा किया कि इन गेहूं में से मुझे मेरा हिस्सा दे दो। तो शेख ने फरमाया कि वह यह दावा कर सकता है, क्योंकि जब उसने ज़ैद के आदेश से मिश्रण किया और फिर वे चोरी हो गए, तो यह दोनों के हिस्सों से साझेदारी के आधार पर गया। यह तातारखानिया में वर्णित है।

यदि कब्ज़ा रखने वाले साझेदार ने अपने साझेदार की मृत्यु के बाद दावा किया कि मैंने उसे (उसका हिस्सा) दे दिया था

यदि दो व्यक्तियों के बीच एक मन गेहूं साझा हो और एक मन जौ साझा हो, और दोनों में से किसी ने भी दूसरे को उन्हें बेचने की अनुमति न दी हो, फिर उनमें से एक ने जानवर उधार लिया ताकि उस पर गेहूं लादे जाएं फिर दूसरे ने बिना उसकी आज्ञा के उस पर लाद दिया, तो यह लादने वाला उस जानवर का और अपने साझेदार के जौ के हिस्से का ज़ामिन (उत्तरदायी) होगा। यह वैसा नहीं है जैसा 'शिरकत-ए-इनान' या 'शिरकत-ए-मुफावदा' में बताया गया है; यह 'मबसूत' में है। और उपर्युक्त फ़तवा में है कि शेख अबू बक्र से पूछा गया कि दो साझेदारों में से एक पागल हो गया और दूसरे ने माल से व्यापार करके लाभ कमाया या घाटा उठाया, तो उन्होंने फरमाया कि साझेदारी दोनों के बीच कायम है जब तक कि निरंतर पागलपन १ उस पर साबित न हो जाए। फिर जब यह फैसला दिया गया, तो दोनों के बीच की साझेदारी रद्द हो जाएगी। इसके बाद यदि उसने माल से काम किया, तो पूरा लाभ काम करने वाले का होगा और पूरा घाटा भी उसी पर होगा। यह पागल व्यक्ति के माल को छीनने (ग़सब) के समान है। अतः उक्त साझेदार के लिए अपने हिस्से के माल का लाभ वैध (हलाल) होगा, लेकिन पागल के हिस्से का लाभ उसके लिए वैध नहीं होगा, अतः वह उसे दान (सदका) कर दे। यह 'मुहीत' में है। और साझेदार के कब्ज़े में जो उसके साझेदार का माल है, वह अमानत के रूप में होगा। यदि वह दावा करे कि मैंने साझेदार को दे दिया है और साझेदार इनकार करे, तो शपथ (क़सम) ली जाएगी। मालिक (रब्बुल-माल) और प्रबंधक (मुज़ारिब) दोनों के मामले में भी यही स्थिति है, यह 'बज़ज़िया' में है। और यदि कब्ज़ा रखने वाले साझेदार ने अपने साझेदार की मृत्यु के बाद दावा

किया कि मैंने उसे दे दिया था, तो 'बहर-उर-रैक' में कहा गया है कि 'वलवालिजिया' की 'किताब अल-वकालत' से स्पष्ट होता है कि इसमें भी वही हुक्म है। और फरमाया कि दो स्थितियाँ उत्पन्न हुईं: पहली यह कि साझेदार ने दूसरे को उधार बेचने से मना किया था, लेकिन साझेदार ने उधार बेच दिया, तो मैंने जवाब दिया कि बेचने वाले के हिस्से की बिक्री लागू होगी और साझेदार के हिस्से की बिक्री रुकी (मुतवक्किफ) रहेगी। यदि उसने भी अनुमति दे दी, तो लाभ दोनों में विभाजित होगा। दूसरी यह कि साझेदार ने दूसरे साझेदार को माल बाहर ले जाने से मना किया था, फिर भी वह ले गया और लाभ कमाया, तो मैंने जवाब दिया कि वह हिस्सा साझेदार का बाहर निकालने २ के कारण वह छीनने वाला (ग़ासिब) हुआ। इसलिए उचित है कि उक्त लाभ दोनों के बीच शर्त के अनुसार साझा न हो और यह साझेदारी के बिगड़ने (फ़साद) का कारण है। इसे साझेदार के कब्ज़े को अमानत मानने पर आधारित किया गया है। यह 'फ़तावा क़ारी अल-हिदाया' में है। और शेख से पूछा गया कि उसने अपने साझेदार या मुज़ारिब से जो बेचा और खर्च किया, उसका विवरण (हिसाब) माँगा (यानी विस्तार से), तो उसने कहा कि मुझे नहीं मालूम। तो क्या उक्त हिसाब उस पर अनिवार्य होगा? तो फरमाया कि लाभ और हानि की मात्रा में शपथ के साथ साझेदार या मुज़ारिब का कथन (अर्थात बिना विस्तार के) स्वीकार किया जाएगा, और उस पर यह अनिवार्य नहीं होगा कि वह सारा विवरण बताए। नष्ट होने और साझेदार को वापस देने के बारे में भी उसकी बात स्वीकार की जाएगी, यह 'नहर अल-फ़ाइक' में है। साझेदार ने कहा कि मैंने दस लाभ कमाए, फिर कहा नहीं बीस लाभ कमाए, तो दूसरे को अधिकार होगा कि वह उससे...

---

1. निरंतर रहने और पागलपन की अवधि की मात्रा में मतभेद है। 12
2. अनुवादक ने कहा: बाहर ले जाने की स्थिति में सारा लाभ उस साझेदार का होगा जिसने उसे लिया है, क्योंकि यह 'ग़सब' (छीनना) है न कि साझेदारी की खराबी जैसा कि भ्रम हो सकता है। इस स्थिति में उसका कब्ज़ा साझेदार के हिस्से पर 'ज़मानत' (देयता) का है न कि 'अमानत' (न्यास) का। अतः पहली सूरत की शाखा लाइनों के अनुसार और दूसरी सूरत ही अभिप्रेत होगी। अल्लाह बेहतर जानता है। 12

محتمل و ناقص ہے شرط زائد ہونا ضروری ہے تاکہ شرکت صحیح ہو اور نیز شیخ سے دریافت کیا گیا کہ زید نے عمرو کے پاس گیہوں ودیعت رکھے اور کہا کہ یہ گیہوں تو اپنے گیہوں میں ملا دے پھر ان کے کھتے میں بھر دے پس عمرو نے ایسا کیا اور دفن کر دیا پھر اس میں سے دو تہائی چوری ہو گئے پھر زید آیا اور عمرو نے اس کو بقیہ گیہوں دے دیے پھر اس کے بعد عمرو نے دعویٰ کیا کہ اس گیہوں میں سے مجھے میرا حصہ دے دے تو شیخ نے فرمایا کہ یہ دعویٰ کر سکتا ہے اس واسطے کہ جب زید کے حکم سے اُس نے خلط کیے پھر وہ چوری ہو گئے ہیں وہ دونوں کے حصوں سے شرکت پر گئے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

اگر شریک قابض نے اپنے شریک کی موت کے بعد دعویٰ کیا کہ میں نے اُس کو دے دیا

اگر دو شخصوں کے درمیان ایک من گیہوں مشترک ہوں اور ایک من جو مشترک ہوں اور دونوں میں سے کسی نے دوسرے کو اُس کے بیچ کی اجازت نہ دی پھر دونوں میں سے ایک نے جانور مستعار لیا تاکہ اُس پر گیہوں لادے جائیں پھر بغیر اُس کے حکم کے دوسرے نے اُس پر لادے تو یہ لادنے والا اس جانور کا اور اپنے شریک کے حصہ شعیر (جو) کا ضامن ہوگا اور یہ ویسا نہیں ہے جیسے شریک عنان یا شریک مفاوض میں مذکور ہوا ہے یہ مبسوط میں ہے اور فتاویٰ مذکور ہے کہ شیخ ابوبکر سے دریافت کیا گیا کہ دو شریکوں میں سے ایک مجنون ہو گیا اور دوسرے نے مال سے تجارت کر کے نفع اٹھایا یا گھٹی پائی تو فرمایا کہ شرکت دونوں میں قائم ہے یہاں تک کہ جنون کا مطبق ۱ ہوتا اُس پر ثابت ہے۔ پھر جب یہ حکم اُس پر دیا گیا تو دونوں میں سے شرکت فسخ ہو جائے گی پھر جب اس کے بعد اُس نے مال سے کام کیا تو پورا نفع کام کرنے والے کا اور

سب گھٹی اس پر ہوگی اور یہ مثل مالِ مجنون کے غصب کرنے کے ہے پس شریک مذکور کو اپنے حصہ مال کا نفع حلال ہوگا اور مالِ مجنون کے حصہ کا نفع اس کو حلال نہ ہوگا پس اُس کو صدقہ کر دے یہ محیط میں ہے اور شریک کے قبضہ میں جو اُس کے شریک کا مال ہوا اس پر اس کا قبضہ امانت کا قبضہ ہوگا پس اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے شریک کو دیا ہے اور شریک نے انکار کیا تو قسم لی جائے گی اور رب المال و مضارب دونوں کا بھی یہی حال ہے یہ بزازیہ میں ہے اور اگر شریک قابض نے اپنے شریک کی موت کے بعد دعویٰ کیا کہ میں نے اُس کو دے دیا تو بحر الرائق میں فرمایا کہ ولوالجیہ کی کتاب الوکالت سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس میں بھی وہی حکم ہے اور فرمایا کہ دو صورتیں واقع ہوئیں اول یہ کہ شریک نے دوسرے کو ادھار فروخت کرنے سے منع کیا تھا مگر شریک نے ادھار فروخت کیا تو میں نے اُس کے جواب میں کہا کہ بائع کے حصہ کی بیع نافذ ہوگی اور حصہ شریک کی بیع متوقف ہے پس اگر اُس نے بھی اجازت دی تو نفع دونوں میں تقسیم ہوگا۔ دوم یہ کہ شریک نے دوسرے کو مال باہر لے جانے سے منع کیا تھا پھر وہ لے گیا اور نفع کما لایا تو میں نے جواب دیا کہ وہ حصہ شریک کا بسبب باہر نکال ۲ لے جانے کے غاصب ہوا پس چاہیے کہ نفع مذکور دونوں میں موافق شرط کے مشترک نہ ہو اتنی اور اس کا مقتضاء فسادِ شرکت ہے اور اس کو بھی قبضہ شریک کی امانت ہونے پر تفریع کیا ہے یہ فتاویٰ قاری الہدایہ میں ہے اور شیخ سے سوال کیا گیا کہ اپنے شریک سے یا مضارب سے جو اُس نے فروخت کیا اور صرف کیا ہے اُس کا حساب مانگا (یعنی مفصل) پس اُس نے کہا مجھے نہیں معلوم ہے پس آیا محاسبہ مذکور اُس پر لازم کیا جائے گا تو فرمایا کہ مقدارِ نفع و نقصان میں قسم کے ساتھ شریک یا مضارب کا قول (یعنی بدون قسم) قبول ہوگا اور اس پر یہ لازم نہ کیا جائے گا کہ تمام مفصل ذکر کرے اور ضائع ہونے اور شریک کو واپس دینے میں بھی اس کا قول قبول ہوگا

یہ نہر الفائق میں ہے۔ شریک نے کہا کہ میں نے دس نفع کمائے پھر کہا کہ نہیں بیس نفع کمائے تو دوسرے کو اختیار ہوگا کہ اس سے

---

۱ برابر رہنا اور مقدار اطباق میں اختلاف ہے۔ ۱۲۔ ۲ قال المترجم باہر لے جانے کی صورت میں کل نفع اس شریک کا جولیا گیا ہے بوجہ غصب کے ہے نہ مقتضائے فساد شرکت کما توہم اور اس صورت میں اس کا قبضہ حصہ شریک پر قبضہ ضمانت ہے نہ امانت پس تفریع اول صورت کی باسطر ودوم مراد ہوگی واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (65) Kitab-ul-Shirkah (The Book of Partnership)

Let him take an oath that he has not earned a profit of ten (dinars or dirhams, for example); this is mentioned in 'Quniyah'.

Al-Natifi (may Allah have mercy on him) mentioned that all trusts (amanat), if left without clarification upon death, transform into liabilities (madmunat), except in three cases: First, if the trustee (mutawalli) of a mosque collected revenues intended for the mosque and died without providing details, he shall not be held liable. Second, if a Sultan went for Jihad and the armies acquired spoils of war (ghanimat), and the Sultan deposited some of it with certain soldiers as a trust, then the Sultan died without specifying with whom the trust was kept, he shall not be held liable. Third, if a judge (Qazi) took an orphan's property for protection and deposited it with someone, then died without specifying with whom it was deposited, there is no liability upon him. If one of two 'mutafawizeen' (equal partners) held partnership property and died without clarifying the status of that property, some jurists have stated he would not be liable, citing the original 'Kitab-ul-Shirkah'; however, this is incorrect. Rather, the correct view is that he shall be liable for his partner's share, as stated in 'Fatawa Qazi Khan' under the section on Waqf. From this, it becomes clear that what is mentioned in 'Fath al-Qadir' and other Fatawa is weak, and the correct opinion is that a partner dying with such ambiguity (tajheel) shall be held liable, whether it is a 'Shirkat-e-Inan' (limited partnership) or 'Mufawada' (unlimited partnership). This is mentioned in 'Bahr al-Ra'iq'. If a partner died while partnership property was out as loans to people and he did not clarify it but left it unknown, he shall be liable just as one is liable for leaving tangible property (mal-e-ayn) in an unknown state; this is in 'Quniyah'.

If a 'mufawid' partner purchased a specific asset from a person for one thousand dirhams and had not yet taken possession when the seller met the buyer's other partner, who purchased the same asset from the seller for fifteen hundred dirhams, then the second purchase shall be the valid one and the first purchase shall be voided, as both partners are treated as a single person; this is in 'Al-Muhit'. If two persons purchased a slave for one thousand dirhams and each stood as a surety (kafalah) for the other, then as long as neither pays more than half, they cannot seek recourse from the other. If two persons became sureties for another person on the condition that each is a surety for the other—meaning each stood as surety for the entire amount on behalf of the principal debtor (asil) and then also stood as surety for their co-surety—then whatever one pays, he may recover half from the other

surety. The one who pays also has the option to recover the entire amount paid from the principal debtor. If the creditor (rab al-mal) releases one of the two from liability, the other can still be held accountable for the entire amount because he also stood as surety on behalf of the principal. In the case of two 'makatib' (slaves with a contract for manumission) who are contracted together, if each stood as surety for the other for the full amount, then whatever one pays, he can recover half from the other. If neither had paid anything until the master (moula) manumitted one of them, the right remains valid, and both are freed from half the manumission debt. For the remaining portion, the master has the choice to hold either accountable, because the manumitted one is bound by the law of suretyship and the other as the principal debtor. Thus, if the master collects from the manumitted one, he may seek recourse from the other; but if the master collects from the other, that person cannot claim anything from the manumitted one. This is in 'Jami' al-Saghir'.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (65) किताब-उल-शिरकाह (साझेदारी की पुस्तक)

शपथ ले कि उसने दस (उदाहरण के लिए दीनार या दिरहम) का लाभ नहीं कमाया है, यह 'क़ुनिया' में वर्णित है।

और नातिफ़ी (रहमतुल्लाह अलैह) ने उल्लेख किया है कि सभी अमानतें (धरोहर) यदि बिना स्पष्ट विवरण छोड़े मृत्यु हो जाए तो वे देनदारी (गारंटी) में बदल जाती हैं, सिवाय तीन स्थितियों के पहला यह कि यदि मस्जिद के मुतवल्ली (प्रबंधक) ने मस्जिद के लिए प्राप्त आय एकत्र की और बिना विवरण दिए उसकी मृत्यु हो गई, तो वह उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा। दूसरा यह कि यदि सुल्तान जिहाद के लिए गया और सेनाओं ने लूट का माल (ग़नीमत) प्राप्त किया और सुल्तान ने कुछ माल कुछ सैनिकों के पास अमानत के रूप में रखा, फिर सुल्तान मर गया और यह नहीं बताया कि किसके पास अमानत रखी है, तो वह उत्तरदायी नहीं होगा। तीसरा यह कि यदि काज़ी ने अनाथ की संपत्ति सुरक्षा के लिए किसी के पास अमानत रखी और फिर काज़ी की मृत्यु हो गई और उसने यह नहीं बताया कि किसके पास रखी है, तो उस पर कोई दायित्व नहीं है। और यदि दो 'मुतफाविज़ैन' (समान साझेदारों) में से एक के पास साझेदारी का माल हो और वह मर जाए और माल की स्थिति स्पष्ट न करे, तो कुछ विद्वानों ने कहा है कि वह उत्तरदायी नहीं होगा और 'किताब-उल-शिरकाह' का संदर्भ दिया है, हालांकि यह गलत है। बल्कि सही यह है कि वह अपने साझेदार के हिस्से का उत्तरदायी होगा, जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में 'वक़्फ़' के अंतर्गत वर्णित है। इसी से यह स्पष्ट होता है कि 'फ़तह अल-क़दीर' और अन्य फ़तावा में जो उल्लेख है वह कमज़ोर है, और सही यही है कि साझेदार इस अस्पष्टता के साथ मरने पर उत्तरदायी होगा, चाहे वह 'शिरकत-ए-इनान' हो या 'मुफ़ावज़ा'। यह 'बहर अल-राइक़' में वर्णित है। यदि साझेदार मर गया और साझेदारी का माल लोगों पर ऋण के रूप में था और उसने उसे स्पष्ट नहीं किया बल्कि अज्ञात छोड़ कर मर गया, तो वह उसी प्रकार उत्तरदायी होगा जैसे भौतिक संपत्ति को अज्ञात छोड़ कर मरने पर होता है, यह 'क़ुनिया' में है।

यदि एक 'मुफ़ाविज़' साझेदार ने किसी व्यक्ति से एक हजार दिरहम के बदले कोई वस्तु खरीदी और अभी उस पर कब्ज़ा नहीं किया था कि विक्रेता खरीदार के दूसरे साझेदार से मिला, जिसने उसी वस्तु को पंद्रह सौ दिरहम में खरीद लिया, तो दूसरी खरीद ही मान्य होगी और पहली खरीद रद्द हो जाएगी, क्योंकि दोनों साझेदार एक ही व्यक्ति के समान माने जाते हैं, यह 'मुहीत' में है। यदि दो व्यक्तियों ने एक हज़ार दिरहम में एक गुलाम खरीदा और प्रत्येक ने दूसरे की ओर से गारंटी (कफ़ालत) ली, तो जब तक उनमें से कोई आधे से अधिक का भुगतान नहीं करता, तब तक वह दूसरे से वसूली के लिए

संपर्क नहीं कर सकता। यदि दो व्यक्तियों ने किसी तीसरे व्यक्ति की ओर से इस शर्त पर गारंटी ली कि वे एक-दूसरे के भी गारंटर (कफ़ील) हैं, अर्थात् प्रत्येक ने मूल ऋणी (असील) की ओर से पूरी राशि की गारंटी ली और फिर अपने साथी गारंटर की ओर से भी गारंटी ली, तो उनमें से जो भी भुगतान करेगा, वह उसका आधा दूसरे गारंटर से वसूल कर सकता है। भुगतान करने वाले के पास यह विकल्प भी है कि वह मूल ऋणी से पूरी भुगतान की गई राशि वापस ले ले। यदि लेनदार ने दोनों में से एक को ऋणमुक्त कर दिया, तो दूसरा पूरी राशि के लिए उत्तरदायी हो सकता है क्योंकि उसने मूल ऋणी की ओर से भी गारंटी ली थी। यदि दो 'मकातिब' (मुक्ति अनुबंध वाले दास) एक ही अनुबंध में साझेदार हैं और प्रत्येक ने दूसरे की ओर से पूरी राशि की गारंटी ली है, तो जो कोई भी भुगतान करेगा वह आधा दूसरे से वसूल सकता है। यदि दोनों ने कुछ भुगतान नहीं किया और मालिक (मौला) ने एक को आज़ाद कर दिया, तो यह अधिकार वैध है और दोनों आधे भुगतान से मुक्त हो जाएंगे। शेष हिस्से के लिए मालिक के पास विकल्प होगा कि वह जिसे चाहे ज़िम्मेदार ठहराए, क्योंकि जिसे आज़ाद किया गया है वह गारंटी के आधार पर बाध्य है और दूसरा मूल ऋणी के रूप में। यदि मालिक ने आज़ाद व्यक्ति से वसूली की, तो वह दूसरे से वापस ले सकता है, लेकिन यदि दूसरे से वसूली की, तो वह आज़ाद व्यक्ति से कुछ नहीं ले सकता, यह 'जामे सगीर' में है।

قسم لے کہ دس نفع (دینار یا درہم مثلاً) نہیں کمائے ہیں یہ قنیہ میں ہے۔

اور ناطفی رحمۃ اللہ علیہ نے ذکر فرمایا کہ جملہ امانات تجہیل کے ساتھ بدون بیان چھوڑ کر مر جانے سے متقلب ہو کر مضمنونات ہو جاتے ہیں سوائے تین صورتوں کے اول یہ کہ متولی مسجد نے اگر حاصلات جو مسجد کے واسطے ہے وصول کی اور بدون بیان کے مر گیا تو ضامن نہ ہوگا دوم یہ کہ اگر سلطان جہاد کے واسطے گیا اور لشکروں نے غنیمت حاصل کی اور سلطان نے کچھ غنیمت بعض لشکریوں کے پاس ودیعت رکھی پھر سلطان مر گیا اور یہ بیان نہ کیا کہ کس کے پاس ودیعت رکھی ہے تو ضامن نہ ہوگا۔ سوم آنکہ قاضی نے اگر مال یتیم حفاظت کے واسطے لے کر کسی کے پاس ودیعت رکھا پھر مر گیا اور یہ بیان نہ کیا کہ کس کے پاس ودیعت رکھا ہے تو اُس پر ضمان نہیں ہے اور اگر دو متفاوضین میں سے ایک کے پاس مال شرکت ہو اور وہ مر گیا اور اس مال کا حال جو اُس کے پاس تھا بیان نہ کیا تو بعض فقہاء نے ذکر کیا ہے کہ وہ ضامن نہ ہو گا اور اصل کی کتاب الشرکة کا حوالہ دیا ہے حالانکہ یہ غلط ہے بلکہ صحیح یہ ہے کہ وہ اپنے شریک کے حصہ کا ضامن ہوگا کذا فی فتاویٰ قاضی خان فی الوقف اور اسی سے ظاہر ہو گیا کہ جو فتح القدیر و دیگر فتاویٰ میں مذکور ہے وہ ضعیف ہے اور صحیح یہی ہے کہ شریک اس تجہیل کے ساتھ مرنے سے ضامن ہوگا خواہ شرکت عنان ہو یا مفاوضہ ہو یہ بحر الرائق میں مذکور ہے۔

اگر شریک مر گیا اور مال شرکت لوگوں پر قرضہ ہے اور اس کو بیان نہ کیا بلکہ مجہول چھوڑ کر مر گیا تو ضامن ہو گا جیسے مال عین کو مجہول چھوڑ کر مر جانے میں ضامن ہوتا ہے یہ قنیہ میں ہے۔

اگر شریک مفاوض نے ایک شخص سے ایک مال عین بعوض ہزار درہم کے خریدا اور ہنوز قبضہ نہ کیا تھا کہ بائع مذکور مشتری کے دوسرے شریک سے ملا جس نے بائع سے بھی مال مذکور بعوض ڈیڑھ ہزار درہم کے خریدا تو خرید وہی دوسری ہوگی اور اول خرید ٹوٹ جائے گی اور ہر دو متفاوض بمنزلہ شخص واحد کے ہیں یہ محیط میں ہے دو شخصوں نے ایک غلام بعوض ہزار درہم کے خریدا اور دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے کی طرف سے کفالت کرلی تو جب تک دونوں میں سے کوئی نصف سے زائد ادا نہ کرے تب تک دوسرے سے رجوع نہیں کر سکتا ہے۔ دو شخصوں نے ایک شخص کی طرف سے مال کی کفالت اس شرط سے کی کہ دونوں میں سے ہر ایک شخص دوسرے کی طرف سے کفیل ہے یعنی دونوں میں سے ہر ایک نے اصیل کی طرف سے پورے مال کی کفالت کر لی پھر اپنے ساتھی کفیل کی طرف سے بھی کفالت کر لی پس دونوں میں سے جو کچھ دوسرا ادا کرے گا اُس کا نصف دوسرے کفیل سے واپس لے سکتا ہے اور ادا کرنے والے کو یہ بھی اختیار ہے کہ چاہے اصیل سے جو کچھ ادا کیا ہے سب واپس لے لے اور اگر رب المال نے یعنی طالب مال نے دونوں میں سے ایک کو بری کر دیا تو دوسرا پورے مال کے واسطے ماخوذ ہو سکتا ہے بسبب آنکہ اصیل کی طرف سے بھی اُس نے کفالت کی ہے دو مکاتب ہیں کہ دونوں ایک ہی کتابت میں مکاتب ہوئے ہیں ان دونوں میں سے ہر ایک نے دوسرے کی طرف سے پورے مال کی کفالت کر لی تو جو کچھ دونوں میں سے ایک ادا کرے اس کا نصف دوسرے سے واپس لے سکتا ہے اور اگر دونوں نے کچھ ادا نہ کیا ہو یہاں تک کہ مولیٰ نے دونوں میں سے ایک کو آزاد کر دیا تو حق جائز ہے اور نصف مال کتابت سے دونوں بری ہو جائیں گے اور حصہ باقی کے واسطے مولیٰ کو اختیار ہوگا کہ دونوں میں سے جس سے چاہے مواخذہ کرے اس لیے کہ آزاد شدہ ہے بحکم کفالت پکے اور دوسرے سے بحکم اصالت کے مواخذہ کر سکتا ہے

پس اگر مولیٰ نے آزاد شدہ سے لے لیا تو وہ دوسرے سے واپس لے گا اور اگر دوسرے سے لیا تو وہ آزاد شدہ سے کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ جامع صغیر میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (66) Book of Partnership (Kitab ash-Shirkat)

If one of two partners says to the other, "I wish to purchase this female slave specifically for myself," and the partner remains silent, and then he purchases the female slave, she will not belong specifically to him alone.

If a jointly owned animal falls ill and one of the two partners is absent, and the veterinarian (Bitar)[1] states that branding it is necessary, and the present partner has it branded but it subsequently dies, he shall not be held liable as a guarantor. If their shared goods are loaded onto an animal and this animal falls while en route, and one partner, in the absence of the other, rents another animal for fear that the goods might be destroyed or damaged, this is permissible. He shall also recover his partner's share of the rental cost; this is mentioned in 'Quduri'. If one of two partners tells the other, "I want to buy this female slave for myself alone," and the partner stays silent, and then he buys her, she will not be exclusively his unless the partner had agreed by saying "Okay"; this is in 'Al-Khulasa'. It is written in 'Al-Muntaqa' that if two persons enter into a partnership for work on the condition that one of them receives ten dirhams monthly from outside the partnership funds[2], the condition is void but the partnership remains valid; this is in 'Al-Muhit'. If in a 'Mufawada' (unlimited) partnership, the condition is made that only one partner must work, then the partnership is void; this is in 'At-Tahdhib'. If one of two 'Inan' (limited) partners makes a claim against someone regarding a shared asset and the defendant takes an oath [denying the claim], the other partner does not have the right to demand another oath from the defendant; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. In 'Al-Uyun', it is recorded that Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that if a 'Mufawid' partner buys a slave for a thousand dirhams and has not yet taken possession, and the seller meets the other partner and the other partner hires the slave from him for one and a half thousand dirhams, the hiring (ijara) is valid and the initial purchase is cancelled, regardless of whether he recognized the slave or not; this is in 'Tatar Khaniya'.

---

1. Bitar: A quadruped physician, i.e., a person who treats animals. In our common parlance, he is called a 'Salotri'.
2. This means ten dirhams monthly in addition to the shared profit.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (66) किताबुश-शिरकत (साझेदारी की किताब)

अगर दो साझीदारों में से एक ने दूसरे से कहा कि मैं चाहता हूँ कि यह दासी (बांदी) विशेष रूप से अपने लिए खरीदूँ, फिर साझीदार चुप रहा, इसके बाद उसने वह दासी खरीदी, तो वह विशेष रूप से उसी की नहीं होगी।

अगर कोई साझा जानवर बीमार हो गया और दोनों साझीदारों में से एक अनुपस्थित है और पशु चिकित्सक (बैतार)[1] ने कहा कि इसे दागना (ब्रांड करना) ज़रूरी है, तो उपस्थित साझीदार ने उसे दगवाया और फिर वह मर गया, तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) नहीं होगा। और अगर उन दोनों का साझा सामान किसी जानवर पर लदा हो और रास्ते में वह जानवर गिर जाए, फिर एक ने दूसरे की अनुपस्थिति में इस डर से दूसरा जानवर किराये पर ले लिया कि सामान नष्ट न हो जाए या खराब न हो जाए, तो यह जायज़ है। और जो कुछ किराया हुआ, उसका हिस्सा वह साझीदार से भी ले लेगा; यह 'क़ुदूरी' में है। और अगर दो साझीदारों में से एक ने दूसरे से कहा कि मैं चाहता हूँ कि यह दासी विशेष रूप से अपने लिए खरीदूँ, फिर साझीदार चुप रहा, इसके बाद उसने वह दासी खरीदी, तो वह विशेष रूप से उसी की नहीं होगी जब तक कि साझीदार ने यह न कहा हो कि 'ठीक है'; यह 'ख़ुलासा' में है। 'मुनतक़ा' में लिखा है कि अगर दो व्यक्तियों ने काम करने में इस शर्त पर साझेदारी की कि उनमें से एक के लिए दस दिरहम मासिक होंगे जो साझेदारी के माल से नहीं हैं[2], तो शर्त बातिल (अमान्य) है और साझेदारी जायज़ है; यह 'मुहीत' में है। और अगर 'शिरकत-ए-मुफावज़ा' (पूर्ण साझेदारी) में केवल एक साझीदार पर काम करने की शर्त लगाई गई हो, तो साझेदारी बातिल है; यह 'तहज़ीब' में है। और 'शिरकत-ए-इनान' के दो साझीदारों में से अगर एक ने किसी व्यक्ति पर अपनी साझा चीज़ का दावा किया और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) ने कसम खा ली, तो दूसरे साझीदार को प्रतिवादी से दोबारा कसम लेने का अधिकार नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। 'उयून' में लिखा है कि इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि अगर एक 'मुफाविज़' (मुफावज़ा साझीदार) ने किसी से एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और अभी कब्ज़ा नहीं किया था कि विक्रेता (बाइ') उसके दूसरे साझीदार से मिला और गुलाम उससे डेढ़ हज़ार दिरहम पर किराये (इजारा) पर लिया, तो इजारा जायज़ है और पहली खरीद रद्द हो जाएगी, चाहे उसने गुलाम को पहचाना हो या नहीं; यह 'ततार खानिया' में है।

[1] बैतार: चौपायों का चिकित्सक यानी वह व्यक्ति जो जानवरों का इलाज करता है; हमारी बोलचाल में इसे 'सालोतरी' कहते हैं। [2] साझा मुनाफे के अलावा और दस दिरहम मासिक होंगे।

اگر دو شریکوں میں سے ایک نے دوسرے سے کہا کہ میں چاہتا ہوں کہ یہ باندی خاص اپنے واسطے خریدوں پس شریک خاموش ہو رہا پھر اُس نے وہ باندی خریدی تو اُسی کے واسطے خاص نہ ہو گی ـہ

اگر جانور مشترک علیل ہو گیا اور دونوں شریک میں سے ایک غائب ہے اور بیطار ۱ـہ نے کہا کہ اس کو داغ دینا ضرور ہے پس حاضر نے اس کو داغ دلایا پھر وہ مر گیا تو ضامن نہ ہو گا اور اگر ان دونوں کی مشترک متاع کسی جانور پر لدی ہوئی ہو پس راستہ میں یہ جانور گر گیا پس ایک نے دوسرے کی غیبت میں ایک جانور اس خوف سے کرایہ کر لیا کہ متاع تلف نہ ہو جائے یا ناقص نہ ہو جائے تو جائز ہے اور جو کچھ کرایہ ہوا اس کا حصہ شریک سے بھی لے لے گا یہ قدوری میں ہے اور اگر دو شریکوں میں سے ایک نے دوسرے سے کہا کہ میں چاہتا ہوں کہ یہ باندی خاص اپنے واسطے خریدوں پس شریک خاموش ہو رہا پھر اُس نے وہ باندی خریدی تو اُسی کے واسطے خاص نہ ہو گی جب تک کہ شریک نے یہ نہ کہا ہو کہ اچھا یہ خلاصہ میں ہے۔ منتقٰی میں لکھا ہے کہ اگر دو شخصوں نے شرکت کر لی کام کرنے میں اس شرط پر کہ ان میں سے ایک کے واسطے دس درہم ماہواری ہوں گے جو مال شرکت سے نہیں ہیں ۲ـہ تو شرط باطل اور شرکت جائز ہے یہ محیط میں ہے اور اگر شرکت مفاوضہ میں ایک شریک پر کام کرنا شرط کیا گیا ہو تو شرکت باطل ہے یہ تہذیب میں ہے اور دونوں شریک عنان میں سے اگر ایک نے کسی شخص پر اپنی دونوں کی شرکت کی کسی چیز کا دعویٰ کیا اور مدعیٰ علیہ قسم کھا گیا تو دوسرے شریک کو مدعیٰ علیہ سے دوبارہ قسم لینے کا اختیار نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ عیون میں لکھا ہے کہ ابن سماعہ نے امام محمد رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کی ہے کہ اگر ایک مفاوض نے کسی سے

ایک غلام ہزار درہم کو خرید لیا اور ہنوز قبضہ نہ کیا تھا کہ بائع اُس کے دوسرے شریک سے ملا اور غلام اس سے ڈیڑھ ہزار درہم پر اجارہ پر لیا تو اجارہ جائز ہے اور پہلی خرید ٹوٹ جائے گی خواہ غلام کو شناخت کیا ہو یا نہیں یہ تاتار خانیہ میں ہے۔

۱؎ بیطار طبیب چہار پایہ یعنی وہ شخص جو جانوروں کا علاج کرتا ہے ہمارے عرف میں اس کو سالوتری کہتے ہیں ۱۲۔ ۲؎ علاوہ نفع مشترک کے اور دس درہم ماہواری ہوں گے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 67 | Kitab al-Waqf

The Book of Endowment (Waqf)

Introduction (Tamheed) ⋆ Prior to this, the 'Book of Partnership' (Kitab al-Shirka) has been discussed. The relationship between endowment (Waqf) and partnership (Shirka) is that in a partnership, one includes another person in their wealth, and with the inclusion of the other, they become a joint owner in the management and profits. Whereas, in Waqf, it is not necessary to include another person with oneself, provided the endowment is made for oneself and others. In 'Durr al-Mukhtar', a quote from the author of 'Nahr al-Faiq' is cited, stating that the correlation between Waqf and partnership is that the purpose of both is to derive benefit from "wealth" exceeding the principal capital. However, in a partnership, the principal capital remains in the ownership of the "property owner," while in Waqf, according to the majority of jurists (Fuqaha), it exits from the ownership of the (property owner). This clearly highlights the difference between the property owner's ownership in a partnership and the lack of ownership in an endowment.

Linguistic Explanation (Lughwi Tashreeh) ⋆ Waqf: In linguistic terminology, "Waqf" refers to 'Habs' (to confine, to prevent, to stop).

Explanation of Words (Sharh al-Alfadh) ⋆ "Waqf" from the category 'Daraba Yadribu' as 'Waqafa Yaqifu Waqfan wa Wuqufan', meaning to stand silently, to stop. If the word 'Waqf' is used in relation to a problem (Mas'ala), it means to doubt the matter. If it relates to 'Waqf al-Qari ala al-Kalimah' (The reciter stopping on a word), it means making the last letter quiescent (Sakin) in reading. 'Waqafa ala al-Amr' means to explain a matter and be informed about it. 'Waqafa al-Dabbah' means to stop an animal. 'Waqafa ani-shay' means "to stop", "to prohibit". 'Waqafa al-Dar' means to endow a house. 'Waqafa al-Amr ala huzur-e-fulan' means "to keep a matter pending on someone's presence". 'Waqafa al-Qadr bil-Miqat' means reducing the foam on top of a cooking pot with a string. 'Waqafa alaihi' means to inspect. 'Waqfi al-Nasrani' means to serve a church. From the form 'Taf'eel', 'Waqqafa' means to make stand. 'Waqqafa al-Turs' means making an iron ring around a shield. 'Waqqafa al-Mar'ah' means putting bracelets on a woman. 'Waqqafa al-Sarj' means fixing a saddle. 'Waqqafa al-Hadith' means to narrate. 'Waqqafa al-Qari' means telling and teaching the reciter the places of pause (Waqf). 'Waqqafa al-Jaish' means standing behind one another. 'Waqqafat al-Mu'ab yadiha bil-hinna' means a woman making dots on her

hands with henna color. 'Waqqafa al-Dabbah' means stopping an animal. 'Waqqafa fulanan ala dhanbihi' means informing, making aware. 'Al-Waqf muwafaqatan wa wifaqan' means standing opposite each other, when it refers to war or dispute. From form 'If'al', 'Awqafa' means to make stand. 'Awqafa al-Dar' means to endow a house. 'Awqafa al-Jariyah' means making a bracelet for a girl. 'Awqafa anil-amr' means stopping from a matter. From form 'Tafa'ul', 'Tawaqqafa fil makan' means to stop/ stay. 'Tawaqqafa alal amr' means to remain steadfast on a matter. 'Tawaqqafa an kadha' means "to stop". From form 'Istif'al', 'Istawqafahu' means asking to stand. 'Al-Waqf' (verbal noun) means separating a word from the subsequent speech.

In the terminology of prosody (Ilm al-Aruz), it means making the seventh vowelled letter quiescent; a bracelet, an iron ring for a horn, endowing something in the way of Allah; for an endowed thing, the word Waqf is used. 'Al-Waqifah' means prey that stops due to exhaustion. 'Al-Tawqif' (verbal noun of form Taf'eel) means the mark on a gambling arrow, the whiteness where a bracelet is worn, bracelet-like stripes on an animal's legs. 'Al-Waqif' (subject) plural 'Wuquf' means one who spends in the way of Allah. 'Al-Wafaf' means one who is lazy or refrains from fighting. 'Al-Mawqif' and 'Al-Mawqifa' mean a place of stopping, two parts of a veiled woman (hands and eyes) which cannot be helped but shown. 'Al-Mawqifan' means two veins near the ear. 'Al-Mawqif' (object) means an animal with tattoos on both hands. 'Rajulun Mawqif' means an experienced man. 'Rajulun Mawqif alal Haq' means a follower of truth. 'Al-Miqf' and 'Al-Miqaf' mean a wooden palanquin. 'Waqif ali' means acquainted, knowledgeable. 'Waqf al-Harb' means ceasefire. 'Waqf Itlaq al-Nar' means ceasefire (firing stop). 'Waqf-e-Tanfeed' means stay order. 'Nuqtat al-Waqf' means a full stop. 'Waqfa' means interval, endowed property. 'Wuquf al-Sayyarat' means car parking. 'Iqaf' means prevention. 'Tawaqquf' means deadlock, end. 'Mawqif' means position, state, situation, role, attitude, procedure, stand, station. 'Mawqif al-Taxi' means taxi stand.

! (Note: During the process of simplification, we realized that some things in 'Kitab al-Waqf' were incomplete, so some introduction has been provided in these initial two pages (67, 68). - Ayub)

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 67 | किताबुल वक़्फ़

किताबुल वक़्फ़ (बंदोबस्त की किताब)

भूमिका (तम्हीद) ⋆ इससे पहले 'किताबुल शिरकत' (साझेदारी की किताब) का वर्णन किया गया है। वक़्फ़ और शिरकत (साझेदारी) में समानता यह है कि शिरकत में अपने माल में किसी अन्य को अपने साथ शामिल किया जाता है और अन्य के दखल से साझीदार मालिक के साथ अधिकार और लाभ में शामिल हो जाता है। जबकि वक़्फ़ में अपने साथ किसी अन्य को शामिल करना आवश्यक नहीं है, बशर्ते कि अपनी जात और दूसरों पर वक़्फ़ किया जाए। 'दुर-रे-मुख्तार' में 'नहरुल फ़ायिक' के हवाले से 'साहिब-ए-नहरुल फ़ायिक' का कथन उद्धृत है कि वक़्फ़ और शिरकत के बीच समानता इस दृष्टिकोण से है कि इन दोनों (शिरकत और वक़्फ़) का उद्देश्य मूल संपत्ति से अधिक "संपत्ति" से लाभ उठाना है। लेकिन शिरकत में मूल संपत्ति "संपत्ति के मालिक" के स्वामित्व में रहती है और वक़्फ़ में अधिकांश न्यायविदों (फ़ुकहा) के अनुसार यह (संपत्ति के मालिक के) स्वामित्व से बाहर हो जाती है। इससे स्पष्ट रूप से शिरकत में संपत्ति के मालिक के स्वामित्व और वक़्फ़ में स्वामित्व के अभाव का अंतर प्रकट होता है।

भाषाई व्याख्या (लुग़वी तशरीह) ⋆ वक़्फ़: भाषाई शब्दकोश में "वक़्फ़" शब्द का प्रयोग 'हब्स' (बंद करना, रोकना) के लिए होता है।

शब्दों की व्याख्या (शर्ह-अल-अल्फ़ाज़) ⋆ "वक़्फ़" बाब 'ज़रबा-यज़रिबु' से है, 'वक़फ़ा यक़िफ़ु वक़्फ़न व वुक़ूफ़न' जिसका अर्थ है चुपचाप खड़े होना, ठहरना। यदि वक़्फ़ शब्द का संबंध किसी मसअले (समस्या) से हो, तो इसका अर्थ मसअले में संदेह करना होगा। यदि यह 'वक़्फ़ुल क़ारी अलल कलिमा' (क़ारी का शब्द पर रुकना) से संबंधित हो, तो इसका अर्थ पढ़ने में अंतिम अक्षर को साकिन (मौन) करना होता है। 'वक़फ़ा अलल अम्र' का अर्थ है किसी बात को समझाना और उससे अवगत होना। 'वक़फ़द दाब्बा' का अर्थ है जानवर को रोकना। 'वक़फ़ा अनिश शय' का अर्थ है "रोकना", "मना करना"। 'वक़फ़द दार' का अर्थ है घर को वक़्फ़ करना। 'वक़फ़ल अम्र अला हुज़ूर-ए-फुलां' का अर्थ है "मामले को किसी की उपस्थिति पर निर्भर रखना"। 'वक़फ़ल क़द्र बिल-मीक़ात' का अर्थ है हंडिया के ऊपर के झाग को डोरी से कम करना। 'वक़फ़ा अलैहि' का अर्थ है निरीक्षण करना। 'वक़्फ़िन नसरानी' का अर्थ है गिरजाघर की सेवा करना। बाब 'तफ़ईल' से 'वक़्फ़ा' का अर्थ है खड़ा करना। 'वक़्फ़त तुर्स' का अर्थ है ढाल के चारों ओर लोहे का घेरा बनाना। 'वक़्फ़ल मरआह' का अर्थ है

महिला को कंगन पहनाना। 'वक़्फ़स सर्ज' का अर्थ है जीन (काठी) को ठीक करना। 'वक़्फ़ल हदीस' का अर्थ है बयान करना। 'वक़्फ़ल क़ारी' का अर्थ है पढ़ने वाले को वक़्फ़ (रुकने) के स्थान बताना और सिखाना। 'वक़्फ़ल जैश' का अर्थ है एक दूसरे के पीछे खड़ा होना। 'वक़्फ़तिल मुआब यदैहा बिल-हिना' का अर्थ है महिला का अपने हाथों पर मेहंदी के रंग से बिंदियां बनाना। 'वक़्फ़द दाब्बा' का अर्थ है जानवर को ठहराना। 'वक़्फ़ा फ़ुलानन अला ज़म्बिही' का अर्थ है सचेत करना, अवगत कराना। 'अल-वक़्फ़ मुवाफ़क़तन व विफ़ाक़न' का अर्थ है एक-दूसरे के सामने खड़ा होना, जब इसका संबंध युद्ध या विवाद से हो। बाब 'इफ़आल' से 'औक़फ़ा' का अर्थ है खड़ा करना। 'औक़फ़द दार' का अर्थ है घर को वक़्फ़ करना। 'औक़फ़ल जारिया' का अर्थ है लड़की के लिए कंगन बनाना। 'औक़फ़ा अनिल अम्र' का अर्थ है किसी कार्य से रुक जाना। बाब 'तफ़'अल' से 'तवक़्क़फ़ा फ़िल मक़ान' का अर्थ है ठहरना। 'तवक़्क़फ़ा अलल अम्र' का अर्थ है किसी बात पर दृढ़ रहना। 'तवक़्क़फ़ा अन कज़ा' का अर्थ है "रुकना"। बाब 'इस्तिफ़आल' से 'इस्तवक़फ़हु' का अर्थ है खड़े होने के लिए कहना। 'अल-वक़्फ़' (मस्दर/क्रियात्मक संज्ञा) का अर्थ है शब्द को बाद के वाक्य से अलग करना।

इल्म-ए-अरूज़ (छंदशास्त्र) की शब्दावली में सातवें गतिशील अक्षर को मौन करना, कंगन, लोहे के सींग का घेरा, किसी चीज़ को अल्लाह की राह में वक़्फ़ करना; वक़्फ़ की गई चीज़ के लिए 'वक़्फ़' शब्द का प्रयोग होता है। 'अल-वक़ीफ़ा' का अर्थ है वह शिकार जो थक कर खड़ा हो जाए। 'अत-तौक़ीफ़' (बाब तफ़ईल का मस्दर) का अर्थ है जुए के तीर का निशान, कंगन की जगह की सफेदी, जानवर की टांगों में कंगन जैसी धारियाँ। 'अल-वाक़िफ़' (कर्ता) बहुवचन 'वुक़ूफ़', जिसका अर्थ है अल्लाह की राह में खर्च करने वाला। 'अल-वफ़ाफ़' का अर्थ है आलस्य करने वाला, लड़ाई से रुकने वाला। 'अल-मौक़िफ़' और 'अल-मौक़िफ़ा' का अर्थ है ठहरने की जगह, पर्दे में रहने वाली महिला के दो अंग (हाथ और आँखें) जिन्हें प्रकट किए बिना कोई चारा नहीं। 'अल-मौक़िफ़ान' का अर्थ है कान के पास की दो नसें। 'अल-मौक़िफ़' (कर्मवाच्य) का अर्थ है दोनों हाथों पर दाग (गुदना) वाला जानवर। 'रजुलुन मौक़िफ़' का अर्थ है अनुभवी व्यक्ति। 'रजुलुन मौक़िफ़ अलल हक़' का अर्थ है सत्य का अनुयायी। 'अल-मीक़फ़' और 'अल-मीक़ाफ़' का अर्थ है लकड़ी की पालकी (डोली)। 'वाक़िफ़ अली' का अर्थ है परिचित, जानकार। 'वक़्फ़ुल हर्ब' का अर्थ है युद्ध विराम। 'वक़्फ़ु इतलाक़िन नार' का अर्थ है गोलीबारी रोकना (युद्ध विराम)। 'वक़्फ़-ए-तनफ़ीत' का अर्थ है स्टे ऑर्डर। 'नुक्तातुल वक़्फ़' का अर्थ है स्टॉप। 'वक़्फ़ा' का अर्थ है अंतराल, वक़्फ़ की गई संपत्ति। 'वुक़ूफ़ुस सैयारात' का अर्थ है कार पार्किंग। 'ईक़ाफ़' का अर्थ है रोकथाम। 'तवक़्क़ुफ़' का अर्थ है गतिरोध, अंत। 'मौक़िफ़' का अर्थ है स्थिति, दशा, परिस्थिति, भूमिका, रवैया, प्रक्रिया, अड्डा, स्टेशन। 'मौक़िफ़ुत टैक्सी' का अर्थ है टैक्सी स्टैंड।

! (नोट: सरलीकरण के दौरान हमने महसूस किया कि 'किताबुल वक़्फ़' में कुछ चीज़ें अपूर्ण हैं, इसलिए शुरू के इन दो पृष्ठों (67, 68) में उसका कुछ परिचय करा दिया गया है। - अय्यूब)

کتاب الوقف

تمہید * قبل ازیں کتاب الشرکہ کو بیان کیا گیا ہے۔ وقف اور شرکت میں مناسبت یہ ہے کہ شرکت میں اپنے مال میں کسی غیر کو اپنے ساتھ داخل کیا جاتا ہے اور غیر کی دخل اندازی سے شریک مالک کے ساتھ تصرف اور نفع میں داخل ہو جاتا ہے۔ جب کہ وقف میں اپنے ساتھ کسی غیر کو داخل کرنا مستلزم نہیں بشرطیکہ اپنی ذات اور غیر پر وقف کیا جائے۔ در مختار میں نہر الفائق کے حوالے سے صاحب نہر الفائق کا قول منقول ہے کہ وقف اور شرکت کے مابین مناسبت اس اعتبار سے ہے کہ ان دونوں (شرکت و وقف) سے مقصود اصل مال سے زائد "مال" سے نفع اٹھانا ہے۔ مگر شرکت میں اصل مال "صاحب مال" کی ملکیت میں رہتا ہے اور وقف میں اکثر فقہاء کے قول کے بموجب اس (صاحب مال) کی ملکیت سے خارج ہو جاتا ہے۔ اس سے ظاہری طور پر شرکت اور وقف میں صاحب مال کی ملکیت (شرکت) اور عدم ملکیت (وقف) کا فرق عیاں ہوتا ہے۔

لغوی تشریح * وقف: اصطلاح لغت میں "وقف" کا اطلاق حبس (بند کرنا' روکنا) پر ہوتا ہے۔

شرح الالفاظ * "وقف" باب ضرب یضرب 'وقف یقف وقفاً و وقوفاً' بمعنی چپ چاپ کھڑا ہونا۔ ٹھہرنا۔ اگر لفظ وقف کی اضافت مسئلہ کے ساتھ ہے تو اس کا معنی مسئلہ میں شک کرنا ہو گا۔ اگر وقف القاری علی الکلمہ سے متعلق ہو تو پڑھنے میں آخری حرف کو ساکن کرنے کے معنی دیتا ہے۔ وقف علی الامر بمعنی کسی امر کو سمجھانا اور اس سے مطلع ہونا۔ وقف الدابۃ بمعنی جانور ٹھہرانا۔ وقف عن الشی بمعنی "روکنا" "منع کرنا"۔ وقف الدار بمعنی گھر کو وقف کرنا۔ وقف الامر علی حضور فلان بمعنی "معاملہ کو کسی کی موجودگی پر موقوف رکھنا"۔ وقف القدر بالمیقات

بمعنی ہنڈیا کے اوپر کا جھاگ کو ڈوری سے کم کرنا۔ وقف علیه بمعنی معائنہ کرنا۔ وقفی النصرانی بمعنی گرجا کی خدمت کرنا۔ باب تفعیل وقف بمعنی کھڑا کرنا۔ وقف الترس بمعنی ڈھال کے گرد لوہے کا حلقہ بنانا۔ وقف المراۃ بمعنی عورت کو کنگن پہنانا۔ وقف السرج بمعنی زمین درست کرنا۔ وقف الحدیث بمعنی بیان کرنا۔ وقف القارئ: بمعنی پڑھنے والے کو مقامات وقف بتانا اور سکھانا۔ وقف الجیش: بمعنی ایک دوسرے کے پیچھے کھڑا ہونا وقف المراب یدیها بالحناء بمعنی عورت کا ہاتھوں کو مہندی کے رنگ سے نقطے دار کرنا۔ وقف الدابہ بمعنی جانور کو ٹھہرانا۔ وقف فلانا علی ذنبه بمعنی باخبر کرنا، مطلع کرنا۔ والوقف موافقہ و وفا قاً بمعنی ایک دوسرے کے مقابل کھڑا ہونا۔ جب کہ اس کی اضافت فی الحرب او المخصومة کی طرف ہو۔ باب افعال سے اوقفہ بمعنی کھڑا کرنا۔ اوقف الدار بمعنی گھر کو وقف کرنا۔ اوقف الجاریہ: بمعنی لڑکی کے لئے کنگن بنانا۔ اوقف عن الامر بمعنی کسی امر سے رک جانا۔ باب تفعل سے توقف فی المکان بمعنی ٹھہرنا توقف علی الامر بمعنی کسی امر پر ثابت قدم رہنا۔ توقف عن کذا بمعنی "رکنا" باب استفعال سے استوقفہ بمعنی کھڑے ہونے کے لئے کہنا۔ الوقف (مصدر) بمعنی کلمہ کو بعد کے کلام سے جدا کرنا۔ علم عروض کی اصطلاح میں ساتویں متحرک حرف کو ساکن کرنا' کنگن لوہے کے سینگ کا حلقہ کسی چیز کو راہ اللہ وقف کرنا وقف شدہ چیز پر وقف کا لفظ استعمال ہوتا ہے۔ الوقیفہ بمعنی وہ شکار جو تھک کر کھڑا ہو جائے۔ التوقیف (باب تفعیل کا مصدر) بمعنی جوئے کے تیر کا نشان کنگن کی جگہ کی سفیدی جانور کی ٹانگوں میں کنگن جیسی دھاریاں۔ الواقف (فاعل) جمع وقوف بمعنی اللہ تعالی کی راہ میں خرچ کرنے والا۔ الوفاف بمعنی سستی کرنے والا لڑائی سے رکنے والا۔ الموقف والموقفہ بمعنی ٹھہرنے کی جگہ پر دہ نشین عورت کے دو اعضاء (ہاتھ و آنکھیں) جنہیں ظاہر کئے بغیر چارہ نہیں۔ الموقفان بمعنی ڈر کے پاس کی دورگیں۔ الموقف (مفعول) بمعنی دونوں ہاتھوں پر گودنوں والا جانور نجل موقف بمعنی تجربہ کار آدمی۔ رجل موقف علی الحق بمعنی حق کا پیروکار۔

المیقف والمیقاف بمعنی لکڑی کی ڈولی۔ واقف علی بمعنی آشنا شناس۔ وقف الحرب بمعنی جنگ بندی۔ وقف اطلاق النار بمعنی فائر بندی۔ وقف تنفیذ بمعنی سٹے آرڈر۔ نقطۃ الوقف بمعنی اسٹاپ وقفہ بمعنی خردار طرز وقفہ کردہ جائیداد۔ وقوف السیارات بمعنی کار پارکنگ۔ ایقاف بمعنی روک تھام۔ توقف بمعنی ڈیڈ لاک، خاتمہ۔ موقف بمعنی پوزیشن، حالت صورت حال رول روئیہ طریقہ کار اڈا اسٹیشن۔ موقف التاکسی بمعنی ٹیکسی اسٹینڈ۔ ! دوران تسہیل ہمیں احساس ہوا کہ کتاب الوقف میں کچھ چیزیں تشنہ طلب ہیں اس لئے ابتداء میں ان دو صفحات (۶۷، ۶۸) میں اس کا کچھ تعارف کروا دیا گیا (ایوب)

Stand. Mawqif-pur-azm etc. means "Stop. Mawqif-e-Jari means "Courageous stance. Mawqif-e-Hasim means "Strong policy. Mawqif-e-Harj means "Serious and grave situation, delicate position. Al-Mawqif ad-Daim means "Future policy. Al-Mawqif al-Murahin means "Current policy". Al-Mawqif az-Zaid means "Leading or significant role". Al-Mawqif ash-Shai means "Bad position". Mawqif ash-Shahid fil-Hikmat means "Witness stand". Al-Mawqif ash-Shuja' means "Brave role. Al-Mawqif az-Za'if means "Weak position. Mawqif-e-Adai means "Hostile attitude, conduct, aggressive approach. Mawqif Arbaat o Murakkabaat means car stand, bus stand. Al-Mawqif al-Askari means "Military position". Al-Mawqif al-Asabi or Asb means "Delicate situation. Mawqif ala Washk al-Infiqar means "Explosive situation. Mawqif-e-Mutahazil means "Weak character. Mawqif-e-Mutadahwar: means deteriorated situation. Mutasallib: means rigid attitude. Mawqif-e-Muta'man: means unified policy. Mawqif-e-Muta'anti means "Rebellious attitude. Mawqif al-Mutaqalqil means "Uncertain situation. Mawqif-e-Mumasil means identical policy. Mawqif al-Muhadanat means "Conciliatory policy". Mawqif-e-Waqi'i means "Realistic attitude. Mawquf means "Arrested, suspended, detained. Mawaqif means character, circumstances, dealings, situations, actions. Al-Mawaqif al-Infi'aliyah means "Reactive measures. Al-Mawaqif az-Za'ifah means "False/baseless measures". Mawaqif as-Sirah means "Important events of life. Al-Mawaqif al-Hawja means "Grave measures. Mutawaqqif ala Shurut means "Dependent on conditions. Al-Mutawaqqif anid-Dafa' means "One who stops payment. Al-Mutawaqqif anil Amal means "One who leaves work.

Explanation: In Sharia terminology, Waqf refers to a specific asset (ayn mal) which the owner (Sahib-ul-mal) retains in their ownership but dedicates its benefits (nafa) to charity. (Anabiya, Hanifa, as mentioned in Daria)

While according to the "Sahibayn" (the two companions, Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), "Waqf is the name for dedicating something to the ownership of Allah the Almighty." Some scholars state that there is a disagreement between Imam Abu Hanifa and the Sahibayn regarding the fundamental validity of Waqf itself. Accordingly, based on Imam Abu Hanifa's position, Waqf is defined as donating a benefit, and since that benefit (at the time of dedication) does not exist, donating something non-existent is not valid. However, this statement regarding the disagreement over the validity of Waqf is not correct. The correct view is that the disagreement between Imam Abu Hanifa and the Sahibayn lies in whether a Waqf is binding (lazim). According to Imam Abu Hanifa, Waqf is not binding, even if the

person making the endowment links it to their death. In contrast, the Sahibayn maintain that Waqf is binding in all circumstances. This is also the authoritative (mufti-beh) opinion. Regarding this, Qazi Khan states that some people, relying on literal words, have claimed that Imam Abu Hanifa does not consider Waqf permissible, whereas this is not the case at all.

Maulana Anwar Shah Kashmiri says that some academic discussions and arguments are so deep that common people are unaware of their nuances. Based on their limited understanding, they claim that a certain Imam considers a certain matter impermissible, whereas in reality, it is not so. This is evident from the aforementioned disagreement (concerning the validity and binding nature of Waqf).

In short, according to Qazi Khan, this (Waqf) is permissible. For all our (Hanafi) Imams and jurists (Fuqaha), it is established through authentic Hadiths and the consensus (Ijma) of the Companions. However, according to Imam Abu Hanifa, Waqf is not absolutely binding. Two narrations are reported in this regard. According to one narration, "Waqf" becomes binding, and according to another, it does not. The second narration has been adopted in the text.

Imam Shafi'i says that to his knowledge, "Waqf" did not exist in the era of ignorance (pre-Islamic period). This noble attribute and practice originated with Islam. The Prophet (peace and blessings be upon him) endowed seven gardens in Madinah. The endowed properties of the Rightly Guided Caliphs and the Companions (may Allah be pleased with them all) are world-renowned.

Waqif: "The person making the endowment." **Mawquf or Waqf:** "The thing that has been endowed" (plural is Awqaf). **Mawquf Alaihim:** The people or beneficiaries for whom the endowment was made. **Jihet-e-Waqf:** The purpose or cause for which the endowment was made. **Qayyim:** The person appointed as the trustee (Mutawalli) of the Waqf, such as heads of charitable institutions, etc. And Allah knows best the truth.

स्टैंड। मौक़िफ पुर अज़्म वगैरह यानी "स्टॉप। मौक़िफ जुर्री यानी "साहसी स्वरूप। मौक़िफ हासिम यानी "मजबूत नीति। मौक़िफ हर्ज़ यानी "गंभीर और विषम स्थिति, नाजुक स्थिति। अल-मौक़िफ अद-दाइम यानी "भविष्य की नीति। अल-मौक़िफ अल-मुराहन यानी "वर्तमान नीति"। अल-मौक़िफ अज़-ज़ैद यानी "मार्गदर्शक या महत्वपूर्ण भूमिका"। अल-मौक़िफ अश-शई यानी "खराब स्थिति"। मौक़िफ अश-शाहिद फ़िल-हिक्मत यानी "गवाह का कटघरा"। अल-मौक़िफ अश-शुजाअ यानी "वीरतापूर्ण भूमिका। अल-मौक़िफ अज़-ज़ईफ़ यानी "कमजोर स्थिति। मौक़िफ अदाई यानी "शत्रुतापूर्ण रवैया, कार्यप्रणाली, आक्रामक रुख। मौक़िफ अरबात ओ मुरक्कबात यानी कार स्टैंड, बस स्टैंड। अल-मौक़िफ अल-अस्करी यानी "सैन्य स्थिति"। अल-मौक़िफ अल-अस्बी या अस्व यानी "नाजुक स्थिति। मौक़िफ अला वश्क अल-इन्फ़िजार यानी "विस्फोटक स्थिति। मौक़िफ मुतहाज़िल यानी "कमजोर चरित्र। मौक़िफ मुतदह्वर: यानी बिगड़ी हुई स्थिति। मुतसल्लिब: यानी सख्त रवैया। मौक़िफ मुता'मन: यानी एकीकृत नीति। मौक़िफ मुता'न्ति यानी "विद्रोही रवैया। मौक़िफ अल-मुतक़लक़िल यानी "अनिश्चित स्थिति। मौक़िफ मुमासिल यानी एकसमान नीति। मौक़िफ अल-मुहादनत यानी "सुलहवादी नीति"। मौक़िफ वाक़ई यानी "यथार्थवादी रवैया। मौक़ूफ़ यानी "गिरफ्तार, निलंबित, अरेस्ट किया हुआ। मवाक़िफ यानी चरित्र, परिस्थितियाँ, मामले, हालात, कदम। अल-मवाक़िफ अल-इन्फ़िआलिया यानी "प्रतिक्रियात्मक कदम। अल-मवाक़िफ अज़-ज़ायफ़ा यानी "निराधार कदम"। मवाक़िफ अस-सीरा यानी "जीवन के महत्वपूर्ण घटनाक्रम। अल-मवाक़िफ अल-हौजा यानी "गंभीर कदम। मुतवक़्फ़ अला शुरूत यानी "शर्तों पर आधारित। अल-मुतवक़्फ़ अनि अद-दफ़ा यानी "भुगतान रोकने वाला। अल-मुतवक़्फ़ अनिल अमल यानी "काम छोड़ने वाला।

व्याख्या: शरीयत की शब्दावली में वक़्फ़ उस मूल संपत्ति (ऐन माल) को कहते हैं जिसे मालिक (संपत्ति का स्वामी) अपनी मिल्कियत से रोक ले और उसके लाभ (नफ़ा) को दान कर दे। (अनाबिया, हनीफ़ा, जैसा कि दारिया में है)

जबकि साहिबैन के अनुसार "किसी चीज़ को अल्लाह तआला के स्वामित्व में समर्पित कर देने का नाम वक़्फ़ है"। कुछ विद्वानों का कहना है कि इमाम अबू हनीफ़ा और साहिबैन के बीच वक़्फ़ की मूल वैधता के बारे में मतभेद है। चुनाँचे इमाम अबू हनीफ़ा के रुख के अनुसार लाभ दान करने को वक़्फ़ कहते हैं और वह (लाभ) उस समय मौजूद नहीं होता। इसलिए जो चीज़ मौजूद न हो उसका दान (सदका) करना सही नहीं है। लेकिन वक़्फ़ की वैधता पर मतभेद के बारे में यह कथन सही नहीं

है। अलबत्ता सही बात यह है कि इमाम अबू हनीफ़ा और साहिबैन के बीच वक़्फ़ के अनिवार्य (लाज़िम) होने के बारे में मतभेद मौजूद है कि इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक वक़्फ़ अनिवार्य नहीं है, भले ही वक़्फ़ करने वाला वक़्फ़ को अपनी मृत्यु के साथ जोड़ दे। जबकि साहिबैन फ़रमाते हैं कि वक़्फ़ हर हाल में अनिवार्य है। फ़तवे के लिए मान्य कथन भी यही है। इस बारे में क़ाज़ी ख़ान का कहना है कि कुछ लोगों ने बाहरी शब्दों का सहारा लेकर कह दिया है कि इमाम अबू हनीफ़ा वक़्फ़ को जायज़ नहीं मानते, जबकि वास्तव में ऐसा नहीं है।

मौलाना अनवर शाह कश्मीरी फ़रमाते हैं कि कुछ अकादमिक चर्चाएँ और तर्क ऐसे होते हैं जिनकी गहराई से आम लोग वाकिफ़ नहीं होते और अपनी अधूरी समझ के आधार पर कह देते हैं कि फलां इमाम के नज़दीक फलां मामला नाजायज़ है, जबकि ऐसा वास्तव में नहीं होता। जैसा कि उपर्युक्त मतभेद (वक़्फ़ की वैधता और वक़्फ़ के अनिवार्य होने) से ज्ञात होता है।

संक्षेप में, क़ाज़ी ख़ान के अनुसार यह (वक़्फ़) जायज़ है। हमारे (हनाफ़ी) तमाम इमामों और न्यायविदों (फ़ुक़हा) के यहाँ यह प्रामाणिक हदीसों और सहाबा की आम सहमति (इजमा) से प्रमाणित है। अलबत्ता इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक वक़्फ़ पूर्ण रूप से अनिवार्य नहीं होता। इस बारे में दो रिवायतें मिलती हैं। एक रिवायत के अनुसार "वक़्फ़" अनिवार्य हो जाता है और दूसरी रिवायत के अनुसार अनिवार्य नहीं होता। मूल पाठ में दूसरी रिवायत को अपनाया गया है।

इमाम शाफ़ई का कथन है कि जहाँ तक मुझे पता है, जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) के युग में "वक़्फ़" का अस्तित्व नहीं था। यह पावन गुण और विशेषता इस्लाम से शुरू हुई है। रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मदीना में सात बाग़ वक़्फ़ किए थे। खुलफ़ा-ए-राशीदीन और सहाबा-ए-किराम (रज़िअल्लाहु अ़न्हुम अजमईन) की वक़्फ़ की गई संपत्तियाँ प्रसिद्धि के चरम पर हैं।

वाक़िफ़: "वक़्फ़ करने वाला" **मौक़ूफ़ या वक़्फ़:** "जो चीज़ वक़्फ़ की गई हो" (इसका बहुवचन औक़ाफ़ है) **मौक़ूफ़ अलैहिम:** वे लोग जिनके लाभ के लिए वक़्फ़ किया गया हो। **जिहत-ए-वक़्फ़:** जिस मार्ग या उद्देश्य के लिए वक़्फ़ किया गया हो। **क़य्यिम:** वह व्यक्ति जो वक़्फ़ पर मुतवल्ली (प्रबंधक) नियुक्त हो, जैसे कल्याणकारी संस्थानों के प्रमुख आदि। अल्लाह ही बेहतर जानने वाला है।

اسٹینڈ۔ موقف پر عزم وغیرہ یعنی "اشٹاپ۔ موقف جری یعنی " جراتمندانہ صورت۔ موقف حاسم یعنی "مضبوط پالیسی۔ موقف حرج یعنی "سنگین و گمبھیر صورت حال، نازک پوزیشن۔ الموقف الدائم یعنی "مستقبل پالیسی۔ الموقف المراہن یعنی "موجودہ پالیسی"۔ الموقف الزائد یعنی "رہنما یا نہ کردار"۔ الموقف الشیئی یعنی "خراب پوزیشن"۔ موقف الشاهد فی الحکمت یعنی " گواہ کا کٹہرا"۔ الموقف الشجاع یعنی "دلیرانہ کردار۔ الموقف الضعیف یعنی "کمزور پوزیشن۔ موقف عدائی یعنی "معاندانہ رویہ، طرز عمل، جارحانہ روش۔ موقف عربات او مرکبات یعنی کار اسٹینڈ ، بس اسٹینڈ ۔ الموقف العسکری یعنی "فوجی پوزیشن"۔ الموقف العصبی یا عصب یعنی "نازک صورت حال۔ موقف علی وشک الانفجار یعنی "دھما کہ خیز صورت حال۔ موقف متحاذل یعنی "کمزور کردار۔ موقف متدھور: یعنی بگڑی ہوئی صورت حال۔ متصلب : یعنی سخت رویہ۔ موقف متعا من : متحد ہ پالیسی۔ موقف متعنت یعنی "سرکشانہ رویہ۔ موقف المتقلقل یعنی "غیر یقینی صورت حال۔ موقف مماثل یعنی یکساں پالیسی۔ موقف المھادنت یعنی "مصالحت پسندانہ پالیسی"۔ موقف واقعی یعنی "حقیقت پسندانہ رویہ۔ موقوف یعنی "گرفتار ، معطل ، اریسٹ کیا ہوا۔ مواقف یعنی کردار، احوال، معاملات، حالات، اقدامات۔ المواقف الانفعالیۃ یعنی "منفعلانہ اقدامات۔ المواقف الزائفہ یعنی "بے حقیقت اقدامات"۔ مواقف السیرۃ یعنی "سیرت کے اہم واقعات۔ المواقف الھوجاء یعنی "سنگین اقدامات۔ متوقف علی شروط یعنی "شرائط پر موقوف۔ المتوقف عن الدفع یعنی "ادائیگی روکنے والا۔ المتوقف عن العمل یعنی "کام چھوڑنے والا۔

تشریح: اصطلاح شریعت میں وقف ایسے عین مال کو کہتے ہیں جسے مالک (صاحب مال) اپنی ملکیت کو روکے اور اسکا نفع خیرات کر دے۔ (عنابیہ، حنیفہ، کمافی الدارۃ)

جب کہ صاحبین کے نزدیک کسی چیز کو اللہ تعالیٰ کی ملکیت میں روکنے کا نام وقف ہے"۔ بعض حضرات کا قول ہے کہ امام ابو حنیفہ اور صاحبین کے درمیان نفس وقف پر مبنی جواز کے بارے میں اختلاف ہے۔ چنانچہ امام ابو حنیفہ کے موقف کے بموجب منفعت خیرات کرنے کو وقف کہتے ہیں اور وہ (نفع) موجود نہیں۔ لہٰذا جو شے موجود نہ ہو اس کا صدقہ کرنا صحیح نہیں ہے۔ لیکن نفس وقف کے جواز پر اختلاف کے حوالے سے مذکورہ قول صحیح نہیں ہے۔ البتہ صحیح قول یہ ہے کہ امام ابو حنیفہ اور صاحبین کے مابین وقف لازم کے بارے میں اختلاف موجود ہے کہ امام ابو حنیفہ کے نزدیک وقف لازم نہیں گو کہ وہ وقف کرنے والا وقف کو اپنی موت کے ساتھ معلق کرے۔ جب کہ صاحبین فرماتے ہیں کہ وقف بہر حال لازم ہے۔ مفتی بہ قول بھی یہی ہے۔ اس بارے میں قاضی خان کا قول یہ ہے کہ بعض حضرات نے ظاہری الفاظ پر تمسک کرتے ہوئے کہہ دیا ہے کہ امام ابو حنیفہ وقف کو جائز قرار نہیں دیتے۔ حالانکہ ایسا کوئی معاملہ نہیں۔

مولانا انور شاہ کشمیری فرماتے ہیں کہ بعض علمی مباحث واستدلال ایسے ہوتے ہیں جن کی گہرائی سے عام لوگ واقف نہیں ہوتے اور اپنی ناقص فہم کی بنا پر کہہ دیتے ہیں کہ فلاں امام کے نزدیک فلاں معاملہ نا جائز ہے حالانکہ ایسا واقع نہیں ہوتا۔ جیسا کہ مذکورہ اختلاف (نفس وقف کے جواز اور وقف لازم) سے معلوم ہوا ہے۔

الغرض بقول قاضی خان یہ (وقف) جائز ہے۔ ہمارے (احناف کے) تمام ائمہ و فقہاء احادیث صحیحہ و اجماع صحابہ سے متحقق (ثابت) ہے۔ البتہ امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک وقف علی الاطلاق لازم نہیں ہوتا۔ اس بارے میں دو روایتیں منقول ہیں۔ ایک روایت کے مطابق "وقف" لازم ہو جاتا ہے اور ایک روایت کی رُو سے لازم نہیں ہوتا۔ متن میں دوسری روایت کو اختیار کیا گیا ہے۔

امام شافعیؒ کا قول ہے کہ میرے علم میں دورِ جاہلیت میں "وقف" کا وجود نہیں تھا۔ یہ پاکیزہ وصف وخصلت اسلام سے جاری ہوئی ہے۔ رسول علیہ الصلوٰۃ والسلام نے مدینہ میں سات باغ

وقف کئے تھے۔ حضرات خلفائے راشدین اور صحابہ کرام رضوان اللہ علیہم اجمعین کی وقف شدہ املاک شہرت کے عروج کو چھو رہی ہیں۔

واقف: "وقف کرنے والا" **موقوف یا وقف:** "جو چیز وقف کی گئی ہو" (اس کی جمع اوقاف ہے) **موقوف علیہم:** جن لوگوں پر وقف کا وقوع ہو۔ **جہتِ وقف:** جس راہ پر وقف کیا گیا ہو۔ **قیم:** وہ شخص جو وقف پر متولی مقرر ہو۔ جیسے رفاہی اداروں کے سربراہان وغیرہ۔ واللہ اعلم بالصواب۔

Kitab al-Waqf | 69 | Fatawa Alamgiri ..... Volume 2

The Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

It contains fifteen chapters.

किताब अल-वक़्फ़ (धर्मार्थ बंदोबस्ती की पुस्तक)

इसमें पंद्रह अध्याय हैं

کتاب الوقف

اس میں پندرہ ابواب ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (70) Book of Waqf (Endowment)

Imam Sarakhsi stated that the custom prevalent in our time—where individuals state in an endowment deed (Waqf-nama) that "one of the judges among the judges has decreed this Waqf to be binding"—is of no consequence. Some later scholars (Mashayikh) have suggested that if the end of the deed specifies that "one of the judges of Islam has ordered this Waqf to be valid and binding" without naming a specific judge, it is permissible. The author (may Allah be pleased with him) asserts that the correct view is that of Shams al-A'imma Sarakhsi. This is recorded in Fatawa Qazi Khan. The correct legal position is that by making a Waqf contingent upon death (Taliq bi-Mawt), the owner's title is not immediately extinguished; however, it becomes binding upon death by consensus (Ijma). Nevertheless, according to Imam Azam (Abu Hanifa, RA), the physical ownership of the property remains with the endower or their heirs. According to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, RA), the ownership does not remain with either, similar to the status of a manumitted slave (Itaq 1ـــه) or a mosque. This is stated in 'Al-Kifayah'.

Fatwa of Imam Azam (RA) regarding the aforementioned issue (Making Waqf contingent upon death) ـــه

If a person makes an endowment contingent upon their death by saying, "When I die, I have certainly made this house of mine a Waqf for these charitable causes," and then passes away, the Waqf is valid. If it falls within one-third of the estate or does not exceed it, it becomes binding. If it exceeds one-third, it is valid only up to that amount, and the remainder stays pending until further assets of the deceased are revealed or the heirs grant permission. If no more assets appear and the heirs do not permit it, the income will be divided into three parts: one part for the Waqf and two parts for the heirs. The same ruling applies if the contingency was made during a terminal illness (Marad al-Mawt). However, if one makes an immediate (Tanjizi) Waqf during terminal illness—stating "I have endowed it now" rather than making it contingent on death—Imam Tahawi suggests it is treated as a death-contingent Waqf. Yet, the correct view according to Imam Azam is that this is treated like an immediate Waqf made during health, hence it is not binding. According to the Sahibayn, it would be binding from one-third. This is found in 'Al-Tabyin'. Furthermore, while ownership ceases according to the Sahibayn, they differ on the mechanism: Imam Abu Yusuf holds it ceases by mere verbal declaration, a view shared by Imams Shafi'i, Malik, and Muhammad (RA), and followed by most scholars including the Mashayikh of Balkh. It is noted in 'Al-Qunyah' that the fatwa follows

this; so too in 'Fath al-Qadir' and 'Siraj al-Wahhaj'. Imam Muhammad maintained that ownership does not cease until the Waqf is handed over to a trustee (Mutawalli). This is the fatwa in 'Al-Sirajiyyah' and 'Al-Khulasa'. The verdict is given on Imam Muhammad's opinion. According to Imam Abu Yusuf, the endowment of an undivided share (Musha') is valid, whereas Imam Muhammad disagrees. Similarly, stipulating oneself as the trustee is valid according to Imam Abu Yusuf (the manifest view of the school), but invalid according to Imam Muhammad. Reserving the right to exchange the property for another land (Istibdal) is valid by way of juridical preference (Istihsan) according to Imam Abu Yusuf. This is mentioned in 'Al-Khulasa' and 'Sharh al-Niqayah'. Once ownership leaves the endower—whether by judicial decree (Abu Hanifa), mere declaration (Abu Yusuf), or declaration plus delivery (Muhammad)—it does not enter the ownership of the beneficiary either.

1ـه Itaq: The act of freeing a male or female slave. 2ـه This indicates that "valid Waqf" refers to its "binding nature". Be advised this applies only when no judge has explicitly ruled on the binding status or prohibited the endower's control.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 3 (70) किताब अल-वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त की पुस्तक)

इमाम सरखसी ने फरमाया कि हमारे ज़माने में जो प्रथा चली है कि लोग वक़्फ़नामे में यह लिख देते हैं कि "काज़ियों में से एक काज़ी ने इस वक़्फ़ के लाज़िम (अनिवार्य) होने का हुक्म दे दिया है," तो यह कुछ नहीं है। कुछ बाद के विद्वानों (मशायिख) ने कहा कि जब वक़्फ़नामे के अंत में यह लिखा हो कि "इस्लाम के काज़ियों में से एक काज़ी ने इस वक़्फ़ के सही और लाज़िम होने का हुक्म दे दिया है" और काज़ी का नाम न लिया गया हो, तो यह जायज़ है। लेखक (रज़ी अल्लाह अन्हु) कहते हैं कि सही वही है जो शम्स अल-अइम्मा सरखसी ने कहा है। यह फ़तावा काज़ी खान में उल्लेखित है। और सही राय यह है कि वक़्फ़ को मौत से जोड़ने (तालीक़ बि-मौत) से वक़्फ़ करने वाले का मालिकाना हक़ समाप्त नहीं होगा, लेकिन आम सहमति (इज्मा) से यह लाज़िम हो जाएगा। हालाँकि, इमाम आज़म (रहमतुल्लाहि अलैहि) के अनुसार उस संपत्ति का मूल (रक़बा) वक़्फ़ करने वाले या उसके वारिसों की मिलकियत में रहेगा। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार यह दोनों में से किसी की मिलकियत नहीं रहेगा, जैसा कि गुलामी से आज़ादी (इताक़ १ـــ) या मस्जिद के मामले में होता है। यह 'किफ़ाया' में दर्ज है।

उपर्युक्त मुद्दे (वक़्फ़ को मौत पर मुअल्लक़ करना) में इमाम आज़म (रह.) का फ़तवा ـــ

अगर किसी ने वक़्फ़ को अपनी मौत पर इस तरह मुअल्लक़ किया कि कहा, "जब मैं मरूँ तो मैंने निश्चित रूप से अपना यह मकान इन भलाई के कामों के लिए वक़्फ़ कर दिया," फिर वह मर गया, तो वक़्फ़ सही है। यदि यह उसकी विरासत के एक-तिहाई हिस्से में आता है या एक-तिहाई से अधिक नहीं है, तो यह लाज़िम हो गया। यदि एक-तिहाई से अधिक है, तो केवल एक-तिहाई तक जायज़ होगा और शेष तब तक लंबित रहेगा जब तक मृतक की और संपत्ति ज़ाहिर न हो जाए या वारिस इजाज़त न दे दें। यदि और संपत्ति ज़ाहिर न हो और वारिस इजाज़त न दें, तो उसकी आय को तीन बराबर हिस्सों में बाँटा जाएगा: एक हिस्सा वक़्फ़ के लिए और दो हिस्से वारिसों के लिए। यदि बीमारी-ए-मौत (मरणासन्न अवस्था) की हालत में वक़्फ़ को मौत पर मुअल्लक़ किया, तो भी यही हुक्म है। और यदि उसने बीमारी की हालत में तत्काल (तंजीज़ी) वक़्फ़ कर दिया, यानी मौत पर मुअल्लक़ नहीं रखा बल्कि कहा कि "मैंने अभी इसे वक़्फ़ कर दिया," तो इमाम तहावी के अनुसार यह मौत पर मुअल्लक़ वक़्फ़ के समान ही है। लेकिन सही राय यह है कि इमाम आज़म के अनुसार यह स्वास्थ्य की स्थिति में किए गए तत्काल वक़्फ़ जैसा है, इसलिए यह लाज़िम नहीं होगा। साहिबैन के अनुसार यह एक-तिहाई से लाज़िम होगा। यह 'तब्यीन' में है। फिर यह स्पष्ट हो कि जब साहिबैन के अनुसार मिलकियत

समाप्त हो जाती है, तो उनमें यह मतभेद है: इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार केवल शब्द बोलने से मिलकियत समाप्त हो जाती है, और यही इमाम शाफ़ई, इमाम मलिक और इमाम मुहम्मद (रह.) का भी एक मत है और अधिकांश विद्वान इसी पर हैं। 'कुन्या' में लिखा है कि इसी पर फ़तवा है; 'फ़तह अल-क़दीर' और 'सराज अल-वहाज' में भी यही है। इमाम मुहम्मद ने कहा कि जब तक वक़्फ़ करके उसे मुतवल्ली (प्रबंधक) को न सौंप दिया जाए, तब तक मिलकियत समाप्त नहीं होती। 'सराजिया' में इसी पर फ़तवा है। 'खुलासा' में लिखा है कि इमाम मुहम्मद के मत पर फ़तवा दिया जाए। इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार अविभाजित (मुशा') संपत्ति का वक़्फ़ सही है, जबकि इमाम मुहम्मद के अनुसार नहीं। इसी तरह, वक़्फ़ का मुतवल्ली स्वयं को बनाना इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार सही है, और यही स्थापित मत है; इमाम मुहम्मद के अनुसार यह सही नहीं है। इसी तरह, वक़्फ़ की संपत्ति को आवश्यकतानुसार दूसरी संपत्ति से बदलने (इस्तबदाल) की शर्त रखना इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के तौर पर सही है। यह 'खुलासा' और 'शराह निगाया' में है। जब इमाम आज़म के अनुसार काज़ी के हुक्म के बाद, इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार वक़्फ़ करने मात्र से, और इमाम मुहम्मद के अनुसार वक़्फ़ करने तथा मुतवल्ली को सौंपने के बाद संपत्ति मूलतः मालिक के हाथ से निकल गई, तो वह लाभार्थी की मिलकियत में भी प्रवेश नहीं करती।

१ــ इताक़: गुलाम या दासी को आज़ाद करना। २ــ यह इंगित करता है कि "सही वक़्फ़" का अर्थ "अनिवार्य वक़्फ़" है। यह सब तब लागू होता है जब किसी काज़ी ने वक़्फ़ की अनिवार्यता या मालिक के अधिकार को प्रतिबंधित करने का हुक्म न दिया हो।

الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ یہ جو ہمارے زمانہ میں رسم جاری ہوئی ہے کہ لوگ وقفنامہ میں فروخت کرنے والے کا اقرار اس طرح تحریر کرتے ہیں کہ قاضیوں میں سے ایک قاضی نے اس وقف کے لازم ہونے کا حکم دے دیا ہے تو یہ کچھ نہیں ہے اور بعض متاخرین مشائخ نے کہا کہ جب آخر وقفنامہ میں یوں تحریر کیا کہ اس وقف کے صحیح ہونے اور لازم ہونے کا قاضیان اسلام میں سے ایک قاضی نے حکم دے دیا ہے اور قاضی کا نام نہیں لیا تو جائز ہے اور مؤلف رضی اللہ عنہ کہتے ہیں کہ صحیح وہی ہے جو شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور صحیح یہ ہے کہ وقف کی تعلیق بموت سے وقف کرنے والے کی ملک اُس سے زائل نہ ہو گی مگر وہ بالاجماع لازم ہو جائے گا لیکن امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اُس مالِ عین کا رقبہ وقف کرنے والے کی ملک یا اُس کے وارثوں کی ملک رہے گا اور صاحبین رحمۃ اللہ علیہما کے نزدیک دونوں میں سے کسی کی ملک نہ ہوگا جیسے عتاق ۱ـہ و مسجد میں ہوتا ہے یہ کفایہ میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ (وقف کوموت پر معلق کرنا) میں امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کا فتویٰ ـہ

اگر وقف کو اپنی موت پر معلق کیا بایں طور کہ کہا کہ جس وقت میں مرا تو ضرور میں نے اپنا یہ مکان ان وجوہ خیر پر معلق کیا پھر مر گیا تو وقف صحیح ہو پس اگر اُس کے ترکہ کی تہائی ہوا یا تہائی سے برآمد نہ ہوا تو لازم ہو گیا اور اگر تہائی سے برآمد نہ ہو تو بقدر تہائی کے جائز ہو اور باقی ابھی باقی رہے گا یہاں تک کہ میت کا کچھ اور مال ظاہر ہو یا وارث لوگ اجازت دے دیں پھر اگر میت کا کچھ اور مال ظاہر نہ ہو اور نہ وارثوں نے اجازت دی تو اُس کا غلہ تین تہائی تقسیم

ہوگا جس میں سے ایک ایک تہائی واسطے وقف کے اور باقی دو تہائی وارثوں کے واسطے اور اگر ایسی حالت میں اپنی موت پر معلق کر کے وقف کیا کہ جب وہ مرض الموت کا مریض تھا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اُس نے حالت مرض الموت میں وقف تنجیزی کر دیا یعنی اُس کو اپنی موت پر معلق نہ رکھا بلکہ کہہ دیا کہ میں نے ابھی اُس کو وقف کر دیا تو امام طحاوی کے بیان سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ بمنزلہ تعلیق بموت کے ہے اور صحیح یہ ہے کہ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک یہ وقف بمنزلہ حالتِ صحت کے وقف تنجیزی کے ہے پس لازم نہ ہوگا اور صاحبین رحمۃ اللہ علیہما کے نزدیک تہائی سے لازم ہوگا یہ تبیین میں ہے۔ پھر واضح ہو کہ جب صاحبین رحمۃ اللہ علیہما کے نزدیک ملک زائل ہو جاتی ہے تو دونوں میں یہ اختلاف ہے کہ امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک فقط قول سے زائل ہو جاتی اور یہی امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ و امام مالک و امام محمد رحمہم اللہ تعالیٰ کا قول ہے اور یہی اکثر اہل علم کا قول ہے اور مشائخ بلخ اسی پر ہیں اور قنیہ میں لکھا ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے کذا فی فتح القدیر اور سراج وہاج میں بھی ہے۔ کہ اسی پر فتویٰ ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ جب تک وقف کر کے اُس کا متولی کر کے اُس کے سپرد نہ کر دے تب تک ملک زائل نہیں ہوتی ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ سراجیہ میں ہے اور خلاصہ میں لکھا ہے کہ امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر فتویٰ دیا جائے پس امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے قول کے موافق مشاع یعنی غیر مقسوم و مفروز کا وقف صحیح ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک صحیح نہ ہوگا اور اسی طرح وقف کی ولایت یعنی متولی ہونا اپنی ذات کے واسطے شرط کرنا امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک صحیح ہے اور یہی ظاہر المذہب ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک نہیں صحیح ہے اور اسی طرح وقف کا شرط کرنا کہ جب چاہے دوسری اراضی سے استبدال کرے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک استحساناً صحیح ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ شرح نقایہ ابوالمکارم میں

ہے اور جب امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے قول کے موافق بعد حکم قاضی کے اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے قول کے موافق بمجرد وقف کرنے سے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے قول کے موافق وقف کرنے اور متولی کے سپرد کرنے کے بعد یہ عین کلی وقف کرنے والے کی ملک سے نکل گئی تو جس پر وقف کی گئی ہے اُس کی ملک میں داخل نہ ہو

۱؎ عتاق غلام و باندی مملوکہ کو آزاد کرنا ۱۲۔ ۲؎ اشعار ہے کہ وقف صحیح سے مراد لازم ہے اور واضح ہو کہ یہ سب اس صورت میں ہے کہ کسی قاضی نے لزوم وقف با حرمت از ملک وقف کنندہ کا حکم نہ دیا ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | Page 71 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...as mentioned in *Al-Kafi*, and this is the preferred opinion as stated in *Fath al-Qadir*. The fundamental elements (arkān) of Waqf are the specific words that denote the creation of an endowment, as noted in *Bahr al-Raiq*. The underlying cause for creating a Waqf is the desire to attain proximity to Allah Almighty, as mentioned in *Inayah*. Regarding the legal ruling of Waqf, according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the endowed property exits the ownership of the donor (Waqif) and enters the absolute ownership of Allah Almighty. However, according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), the ruling of Waqf is that the substance of the property is detained in the ownership of the donor in such a way that it cannot be transferred from one ownership to another, and its produce is to be given as charity, provided the Waqf is valid. This is achieved by stating, "I have made this land of mine a perpetual charitable endowment," or "I have bequeathed it after my death." Thus, the Waqf becomes valid such that the owner can no longer sell it, nor can it be inherited. However, it will be examined whether it can be fulfilled from one-third of his estate; if so, it is valid, and the Waqf is restricted to that one-third, as stated in *Muheet Sarakhsi*. Regarding the conditions of Waqf, the donor must be of sound mind —meaning they understand the implications of making an endowment—and must be of legal age. Therefore, a Waqf made by a child or a person lacking mental capacity is not valid, as per *Badai'*. If a child, who is legally restricted from financial transactions, endows their land, Faqih Abu Bakr stated that such a Waqf is void unless authorized by a judge (Qadi). Faqih Abu al-Qasim stated that such a Waqf is void in all circumstances, even if authorized by a judge, because it is a voluntary gift (tabarru'), as mentioned in *Muheet*.

Among the conditions is freedom; the donor must be a free person. Being a Muslim is not a prerequisite. If a *Dhimmi* (non-Muslim citizen) creates an endowment for their children and descendants, and specifies the poor at the end, it is valid; the benefits shall be distributed among both Muslim and *Dhimmi* poor. If the donor specifically designates the *Dhimmi* poor, it is also valid, and shall be shared among Christian, Jewish, and Magian poor, unless a specific group among them was singled out. If the *Dhimmi* donor gives to others besides these specified poor, they shall be held liable, although our view is that all forms of disbelief constitute one community. If an endowment is made for children and descendants, and then for the poor, with a condition that any descendant who converts to Islam is excluded from the charity,

then this condition shall be upheld. Similarly, if it is stated that anyone who converts from Christianity to another faith (is excluded), the condition will be valid, as clearly explained by Imam Khassaf in *Fath al-Qadir*. It is mentioned in *Fatawa Abu al-Layth* that a Christian endowed land for their children and successive generations forever, designating the poor at the final stage; if some of the descendants subsequently convert to Islam, they shall still be given their share, as per *Muheet*. Another condition is that the act must inherently be an act of piety (*qurbat*) and must be so at the time of the transaction. Therefore, if a Muslim or a *Dhimmi* makes an endowment for a church (*biya'*), a synagogue (*kanisa*), or for the poor of a hostile foreign territory (*Harbi*), it is not valid, as stated in *Nahr al-Faiq*.

If a *Dhimmi* states that the income (of the endowment) should be spent on shrouds for the deceased or for digging their graves, then this is permissible. ☆

If a *Dhimmi* endows their house for a church, synagogue, or fire temple, it is void, as per *Al-Muheet*. Similarly, if the endowment is for the repair or for the oil of the lamps of such places, the same ruling applies. However, if they specify that it is for the repair or lighting of the Holy Temple (*Bayt al-Maqdis*), it is valid. Furthermore, if they state that from its income, slaves are to be purchased and manumitted every year, it is valid according to their condition, as per *Hawi*. (Footnotes: 1- Because no condition was set. 2- Because this is not inherently an act of piety, regardless of the *Dhimmi's* intention. 3- It is not currently an act of piety unless they cease being hostiles.)

...जाएगी, जैसा कि अल-काफ़ी में है और यही पसंदीदा राय है, यह फ़तह अल-क़दीर में है। वक्फ़ के अनिवार्य अंग वे विशेष शब्द हैं जो वक्फ़ को सूचित करते हैं, यह बहर अल-रायिक़ में है। वक्फ़ का कारण अल्लाह तआला की निकटता प्राप्त करने की इच्छा है, यह इनाया में है। वक्फ़ के नियम के बारे में साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) के अनुसार यह है कि वक्फ़ की गई संपत्ति वक्फ़ करने वाले के स्वामित्व से निकलकर अल्लाह तआला के वास्तविक स्वामित्व में आ जाती है। इमाम ए आज़म (इमाम अबू हनीफ़ा) के अनुसार वक्फ़ का नियम यह है कि मूल संपत्ति वक्फ़ करने वाले के स्वामित्व में ही रुकी रहे, इस तरह कि वह एक व्यक्ति के स्वामित्व से दूसरे के पास न जा सके और उसकी उपज दान कर दी जाए, बशर्ते वक्फ़ सही हो। यदि उसने कहा: "मैंने अपनी यह भूमि सदा के लिए वक्फ़ कर दी" या "मैंने अपनी मृत्यु के बाद के लिए इसकी वसीयत कर दी," तो वक्फ़ सही है। यहाँ तक कि वह इसकी बिक्री का मालिक नहीं रहता और न ही यह उसकी विरासत का हिस्सा हो सकता है। लेकिन यह देखा जाएगा कि यदि यह उसकी संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से निकलता है, तो वैध है और वक्फ़ उस एक-तिहाई तक सीमित रहेगा, यह मुहीत सरख़्सी में है। वक्फ़ की शर्तों में वक्फ़ करने वाले का विवेकशील (अक़्लमंद) होना आवश्यक है, यानी वह समझे कि वक्फ़ से क्या होता है, और उसे बालिग (वयस्क) होना चाहिए। अतः बच्चे या मानसिक रूप से अस्वस्थ व्यक्ति का वक्फ़ सही नहीं है, यह बदाइअ में है। यदि ऐसे बच्चे ने, जो संपत्ति के लेन-देन से वर्जित है, अपनी भूमि वक्फ़ की, तो फ़क़ीह अबू बक्र ने कहा कि उसका वक्फ़ अवैध है जब तक कि क़ाज़ी की अनुमति न हो। फ़क़ीह अबुल क़ासिम ने कहा कि उसका वक्फ़ हर हाल में अवैध है, भले ही क़ाज़ी ने अनुमति दी हो, क्योंकि यह एक दान है, यह मुहीत में है।

इन शर्तों में स्वतंत्रता भी है कि वक्फ़ करने वाला स्वतंत्र (आज़ाद) हो। मुसलमान होना कोई शर्त नहीं है। यदि किसी ज़िम्मी (ग़ैर-मुस्लिम नागरिक) ने अपनी संतान और उनकी नस्ल के लिए वक्फ़ किया और अंत में निर्धनों को शामिल किया, तो यह वैध है; इसे मुस्लिम और ज़िम्मी दोनों निर्धनों को दिया जाएगा। यदि उसने विशेष रूप से ज़िम्मी निर्धनों का उल्लेख किया है, तो यह भी वैध है और ईसाई, यहूदी, और पारसी सभी निर्धनों में बाँटा जाएगा, जब तक कि उसने किसी एक वर्ग को विशिष्ट न किया हो। यदि उसने विशिष्ट किया है, तो उसी वर्ग के निर्धनों में वितरित होगा। यदि ज़िम्मी ने इन निर्धनों के अलावा दूसरों को दिया, तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, यद्यपि हमारा मानना है कि कुफ़्र (अविश्वास) एक ही मत है। यदि उसने अपनी संतान और उनकी नस्ल के लिए वक्फ़ किया और फिर

निर्धनों के लिए, इस शर्त के साथ कि जो संतान मुसलमान हो जाएगी वह दान से बाहर हो जाएगी, तो उसकी शर्त मान्य होगी। इसी प्रकार यदि उसने कहा कि जो ईसाई धर्म से किसी अन्य मत में चला जाए (तो उसे लाभ नहीं मिलेगा), तो भी शर्त मान्य होगी, जैसा कि इमाम ख़साफ़ ने स्पष्ट रूप से बताया है, यह फ़तह अल-क़दीर में है। फ़तावा अबुल लैस में उल्लेख है कि एक ईसाई ने अपनी भूमि अपनी संतान और उनकी भावी पीढ़ियों के लिए वक्फ़ की और अंत में निर्धनों के लिए कर दी, फिर उसकी संतान में से कुछ मुसलमान हो गए, तो उन्हें भी लाभ दिया जाएगा, यह मुहीत में है। एक शर्त यह भी है कि कार्य अपने आप में पुण्य (क़ुरबत) का हो और वक्फ़ के समय भी पुण्य का हो। अतः यदि किसी मुसलमान या ज़िम्मी ने चर्च (बिया) या सिनेगॉग (कनीसा) या शत्रु देश के निर्धनों के लिए वक्फ़ किया, तो यह सही नहीं है, यह नहर अल-फ़ायिक़ में है।

यदि किसी ज़िम्मी ने कहा कि इसकी आय मृतकों के कफ़न या उनकी क़ब्रें खोदने में खर्च की जाए, तो यह वैध है। ☆

यदि किसी ज़िम्मी ने अपना घर किसी चर्च, सिनेगॉग या अग्नि मंदिर (आतिशख़ाना) के लिए वक्फ़ किया, तो यह अवैध (बातिल) है, जैसा कि अल-मुहीत में है। इसी तरह यदि उसकी मरम्मत या उसके दीयों के तेल के लिए वक्फ़ किया गया, तो भी यही नियम है। और यदि उसने कहा कि यह बैतुल मुक़द्दस की मरम्मत या उसके प्रकाश के लिए है, तो वैध है। और यदि कहा कि इसकी आय से हर वर्ष दास खरीदकर स्वतंत्र किए जाएँ तो उसकी शर्त के अनुसार वैध है, यह हावी में है। (हाशिये के नोट: १- क्योंकि उसने कोई शर्त नहीं लगाई है। २- क्योंकि यह अपने आप में पुण्य का कार्य नहीं है, भले ही ज़िम्मी की नीयत कुछ भी हो। ३- फिलहाल पुण्य नहीं है, जब तक कि वे शत्रुता छोड़ न दें।)

جائے گی کذانی الکافی اور یہی مختار ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور وقف کا رکن وہی الفاظ خاصہ ہیں جو وقف پر دلالت کریں یہ بحرالرائق میں ہے اور سبب وقف خواہش تقرب بجناب باری عزوجل ہے یہ عنایہ میں ہے۔ رہا حکم وقف کا سو صاحبین رحمۃ اللہ علیہما کے نزدیک یہ ہے کہ وقف مال میں اپنے وقف کرنے والے کی ملک سے خارج ہو کر اللہ تعالیٰ کی ملک حقیقی میں داخل ہوتا ہے اور امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک وقف کا حکم مال عین کا حبوس ہونا اُس کے وقف کنندہ کی ملک پر اُس طرح سے کہ ایک ملک سے دوسری ملک میں منتقل نہ ہو سکے اور غلہ معدومہ کا صدقہ ہونا بشرطیکہ وقف صحیح ہو بایں طور کہ اُس نے کہا میں نے یہ اپنی اراضی صدقہ موقوفہ موبدہ کر دی یا میں نے اپنی موت کے بعد کے واسطے اُس کی وصیت کر دی پس یہ وقف صحیح ہے حتیٰ کہ اُس کی بیع کا مالک نہیں ہے اور نہ اُس کی میراث ہو سکتا ہے لیکن یہ دیکھا جائے گا کہ اگر اُس کے تہائی ترکہ سے بر آمد ہوا تو جائز ہے اور وقف اُس میں بقدر تہائی کے ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور رہے شرائط وقف پس ازاں جملہ وقف کنندہ کا عاقل ہونا چاہئے یعنی یہ سمجھتا ہو کہ وقف سے ایسا ہوتا ہے اور بالغ ہونا چاہیے پس طفل و مجنون کا وقف صحیح نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اگر ایسے طفل نے جو تصرفات سے ممنوع ہے اپنی اراضی وقف کی تو فقیہ ابوبکر نے فرمایا کہ اُس کا وقف باطل ہے الّا آنکہ باجازت قاضی ہو اور فقیہ ابوالقاسم نے فرمایا کہ اُس کا وقف ہر طرح باطل ہے اگرچہ قاضی نے اُس کو اجازت دی ہو اُس واسطے کہ تبرع ہے یہ محیط میں ہے۔

ازاں جملہ آزادی ہے کہ وقف کنندہ آزاد ہو مسلمان ہونا کچھ شرط نہیں ہے اور اگر ذمی نے اپنے فرزند اور اُس کی نسل پر وقف کیا اور آخر میں مساکین کو داخل کیا تو جائز ہے کہ مسلمان

مسکینوں و ذمی مسکینوں کو دیا جائے اور اگر اُس نے وقف میں ذمی مسکینوں کی تخصیص کر دی ہو تو جائز ہے اور نصرانی و یہودی و مجوسی سب مسکینوں پر بانٹا جائے گا الا اگر اُس نے ان میں سے کسی صنف کی خصوصیت کر دی ہو تو اسی صنف کے مسکینوں کو تقسیم ہو گا پھر اگر ذمی نے ان مسکینوں کے سوائے دوسروں کو دیا تو ضامن ہوگا اگرچہ ہمارا قول ہے کہ کفر سب ایک ملت ہے اور اگر اُس نے اپنی اولاد اُس کی نسل پر پھر فقیروں کے واسطے وقف کیا اُس شرط سے کہ جو اُس کی اولاد سے مسلمان ہو جائے وہ خارج از صدقہ ہے تو اُس کی شرط معتبر لازم ہوگی اور اسی طرح اگر یہ کہا کہ جو نصرانیہ سے کسی دوسری ملت کی طرف منتقل ہو جائے تو بھی اُس کی شرط معتبر ہو گی چنانچہ امام خصاف نے صاف صریح اُس کو بیان فرمایا ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔ فتاویٰ ابواللیث رحمۃ اللہ علیہ میں مذکور ہے کہ ایک نصرانی نے اپنی زمین اپنی اولاد اولاد اولاد کے واسطے نسلاً بعد نسل ہمیشہ کے واسطے وقف کی اور آخر میں واسطے فقیروں کے کر دی جیسے کہ رسم ہے پھر اُس کی اولاد میں سے بعض مسلمان ہو گئے تو ان کو بھی دیا جائے گا یہ محیط میں ہے۔ ازاں جملہ یہ ہے کہ فی ذاتہ قربت ہو اور وقت تصرف کے قربت ہو پس اگر مسلمان یا ذمی نے بیعۃ یا کنیۃ پر یا حربی فقیروں پر وقف کیا تو نہیں صحیح ہے یہ نہر الفائق میں ہے۔

اگر ذمی نے کہا کہ اُس کی آمدنی میتوں کے کفنوں یا ان کی قبریں کھودنے میں صرف کی جائے تو یہ جائز ہے ☆

اگر ذمی نے اپنا گھر کسی بیعہ یا کنیہ یا آتش خانہ پر وقف کیا تو باطل ہے کذانی المحیط اور اسی طرح اگر اُس کی درستی یا اُس کے چراغ کے تیل کے واسطے وقف کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ بیت المقدس کی مرمت یا اُس کی روشنی کے واسطے وقف کیا تو جائز ہے اور اگر کہا کہ اُس کی آمدنی سے ہر سال غلام خرید کر آزاد کیے جائیں تو اُس کی شرط کے موافق جائز ہے

یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ اُس کا ے۱ کیونکہ اُس نے کوئی شرط نہیں لگائی ہے ۱۲-ے۲ کہ یہ فی ذاتہ قربت نہیں ہے اگرچہ ذمی کی نیت پر ہوا کرے ۱۲-ے۳ فی الحال قربت نہیں ہے مگر جبکہ وہ حربی ہونے سے باز آئیں ۱۲-

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (72) Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

Grain should continue to be allocated for such-and-such a church (*bi'ah*). If that church falls into ruin, and if its grain was intended for the poor and needy, then its income will continue to be given to the poor and needy, and nothing shall be spent on the aforementioned church; this is stated in *Al-Muheet*. If someone says they have made a waqf (endowment) for "charitable causes" (*abwab al-khair*), according to him, "charitable causes" means the construction of churches or fire temples and giving alms to the poor. In this case, giving alms to the poor will continue, while the rest will be declared void; this is stated in *Al-Hawi*. If he says that its income should be distributed among my neighbors, and his neighbors include Muslims, Jews, Christians, and Zoroastrians, and at the end, he designated it for the poor, then the waqf is valid. Its income will be distributed among all his neighbors—Muslims, Christians, etc. And if a *dhimmi* (non-Muslim subject) says that its income should be spent on the shrouds of the deceased or digging their graves, then this is valid, and its income will be spent on the shrouds and graves of the poor deceased among those *dhimmis*; this is in *Al-Muheet*.

If a *dhimmi* designates his house as a mosque for Muslims, builds it in the style of a mosque, and permits Muslims to pray in it, and they do so, and then he dies, this building will be considered inheritance for his heirs. This is the consensus of all Imams, as stated in *Jawahir al-Ikhlati*. If a *dhimmi* designates his house as a church or a fire temple while in good health and then dies, it becomes part of his heirs' inheritance. This was mentioned by Khassaf in his work on waqf and also by Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) in *Al-Ziyadat*; this is in *Al-Muheet*. If a *harbi* (a non-Muslim from a foreign state) comes to *Dar al-Islam* (the Land of Islam) under protection and makes a waqf here, only that portion which is valid for *dhimmis* will be valid; this is in *Al-Hawi*. Included in this is that at the time of making a waqf, the property must belong to the person making the waqf. If someone usurps land and makes it a waqf, then later buys it from its owner and pays the price, or settles with the owner, the land does not become a waqf; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If Zaid designates Amr's land for some charitable work as described, and then later becomes the owner of that land, the waqf is not valid. However, if the owner gives permission, then according to us, the waqf becomes valid; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If Zaid makes a will for a piece of land in favor of Amr, and Amr immediately designates it as a waqf, but then Zaid dies, the land does not become a waqf; this is in *Fath al-Qadir*. If land is purchased on the condition that the seller has an option to rescind (*khiyar*) and then

it is designated as a waqf, and subsequently the seller completes the sale and gives permission, the waqf is not valid; this is in *Bahr al-Ra'iq*. Conversely, if land is purchased with a condition that I (the buyer) have an option to rescind, and it is designated as a waqf, and then the option is waived to finalize the sale, the waqf is valid. If someone gifts land to another, and the recipient designates it as a waqf before taking possession, and then takes possession, the waqf is not valid; this is in *Fath al-Qadir*. If land is gifted under an irregular (*fasid*) contract, and the recipient takes possession and designates it as a waqf, then it is valid, and he becomes liable for its price; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If someone buys a house under an irregular contract, takes possession, and designates it as a waqf for the poor and needy, it is valid; the property becomes a waqf, and the price becomes due to the seller; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If a waqf is made on the aforementioned land before taking possession, it is not valid; this is in *Al-Muheet*. If a person buys land through a valid sale and designates it as a waqf before taking possession and paying the price, the waqf remains suspended. Then, if he pays the price and takes possession, the waqf becomes valid. If he dies without leaving any property, the land will be sold, and the waqf will be voided. Faqih Abu Layth (may Allah have mercy on him) said we follow this view; this is in *Al-Dhakhirah*.

---

1. This is merely a statement of the opposing scenario, otherwise, making a waqf waives the option of rescission and makes the sale binding. 12.

फ़लाँ गिरजाघर (बीआ) के लिए अनाज जारी रखा जाए। फिर अगर वह गिरजाघर खंडहर हो जाए, और उसका अनाज ग़रीबों और मिस्कीनों के लिए हो, तो उसकी आमदनी ग़रीबों और मिस्कीनों के लिए जारी रहेगी और उक्त गिरजाघर पर कुछ भी खर्च नहीं किया जाएगा; यह अल-मुहीत में है। और अगर उसने कहा कि मैंने "नेक कामों" (अबवाब-ए-खैर) के लिए वक़्फ़ किया, तो उसके अनुसार "नेक कामों" का अर्थ गिरजाघरों या अग्नि-मंदिरों का निर्माण और मिस्कीनों को दान देना है। तो इनमें से मिस्कीनों को दान देना जारी रहेगा और बाकी को अमान्य कर दिया जाएगा; यह अल-हावी में है। और अगर उसने कहा कि इसकी आमदनी मेरे पड़ोसियों में बाँट दी जाए, और उसके पड़ोसियों में मुसलमान, यहूदी, ईसाई और पारसी (मजूसी) हैं, और अंत में उसने उसे ग़रीबों के लिए कर दिया, तो वक़्फ़ जायज़ है। और उसकी आमदनी उसके सभी पड़ोसियों—मुसलमानों, ईसाइयों आदि—में बाँट दी जाएगी। और अगर किसी ज़िम्मी (ग़ैर-मुस्लिम नागरिक) ने कहा कि उसकी आमदनी मृतकों के कफ़न या उनकी क़ब्रें खोदने में खर्च की जाए, तो यह जायज़ है और उसकी आमदनी उन्हीं ज़िम्मियों के ग़रीब मृतकों के कफ़न और क़ब्रों पर खर्च की जाएगी; यह अल-मुहीत में है।

अगर किसी ज़िम्मी ने अपना घर मुसलमानों के लिए मस्जिद बना दिया और मुसलमानों की तरह मस्जिद की इमारत बनाई और मुसलमानों को उसमें नमाज़ पढ़ने की अनुमति दी, और उन्होंने नमाज़ पढ़ी, फिर वह मर गया, तो यह मकान उसके वारिसों के लिए विरासत होगा। यह सभी इमामों का कहना है, जैसा कि जवाहर अल-इख्लाती में है। अगर किसी ज़िम्मी ने अपने स्वस्थ रहते हुए अपना मकान गिरजाघर या अग्नि-मंदिर के लिए वक़्फ़ किया और फिर मर गया, तो वह उसके वारिसों की विरासत हो जाएगा। ऐसा ही ख़स्साफ़ ने वक़्फ़ पर अपनी पुस्तक में और इमाम मुहम्मद (रह.) ने अज़-ज़ियादात में उल्लेख किया है; यह अल-मुहीत में है। और अगर कोई हरबी (ग़ैर-मुस्लिम देश का निवासी) सुरक्षा लेकर दारुल-इस्लाम (इस्लामी देश) में आया और यहाँ उसने कुछ वक़्फ़ किया, तो उसमें से उतना ही जायज़ होगा जितना ज़िम्मियों के लिए जायज़ होता है; यह अल-हावी में है। इनमें से एक यह है कि वक़्फ़ करते समय संपत्ति वक़्फ़ करने वाले के स्वामित्व में होनी चाहिए। यदि कोई भूमि हड़प कर वक़्फ़ कर दी जाए, फिर उसके मालिक से उसे खरीद लिया जाए और उसकी कीमत दे दी जाए, या मालिक के साथ समझौता कर लिया जाए, तो वह भूमि वक़्फ़ नहीं होगी; यह बहर अल-राइक़ में है। यदि ज़ैद ने अम्र की भूमि को किसी नेक काम के लिए वक़्फ़ कर दिया जैसा बताया गया है, और फिर बाद में उस भूमि का मालिक बन गया, तो वक़्फ़ जायज़ नहीं हुआ।

लेकिन अगर मालिक अनुमति दे दे, तो हमारे अनुसार वक़्फ़ जायज़ हो गया; यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है। यदि ज़ैद ने अम्र के लिए किसी भूमि की वसीयत की, फिर अम्र ने उसे तुरंत वक़्फ़ कर दिया, और उसके बाद ज़ैद मर गया, तो वह भूमि वक़्फ़ नहीं हुई; यह फ़तह अल-क़दीर में है। यदि कोई भूमि इस शर्त पर खरीदी गई कि विक्रेता को सौदे को रद्द करने का अधिकार (ख़ियार) है, फिर उसे वक़्फ़ कर दिया गया, और बाद में विक्रेता ने सौदा पूरा कर दिया और अनुमति दे दी, तो वक़्फ़ जायज़ नहीं हुआ; यह बहर अल-राइक़ में है। इसके विपरीत, यदि भूमि इस शर्त के साथ खरीदी गई कि मुझे (खरीददार को) ख़ियार प्राप्त है, और उसे वक़्फ़ कर दिया गया, फिर अपना ख़ियार त्याग कर सौदे को पक्का कर लिया, तो वक़्फ़ सही है। यदि किसी ने दूसरे को भूमि दान (हिबा) की, और जिसे दान दी गई उसने उस पर कब्ज़ा करने से पहले उसे वक़्फ़ कर दिया, फिर उस पर कब्ज़ा किया, तो वक़्फ़ सही नहीं है; यह फ़तह अल-क़दीर में है। यदि भूमि दोषपूर्ण दान (हिबा-ए-फ़ासिद) के रूप में दी गई, फिर उसने कब्ज़ा करके वक़्फ़ कर दिया, तो सही है और उस पर उसकी कीमत देना अनिवार्य होगा; यह बहर अल-राइक़ में है। और यदि किसी ने दोषपूर्ण खरीद (खरीद-ए-फ़ासिद) के रूप में कोई मकान खरीद कर कब्ज़ा किया और उसे ग़रीबों और मिस्कीनों के लिए वक़्फ़ कर दिया, तो जायज़ है; वह संपत्ति वक़्फ़ हो जाएगी और विक्रेता को उसकी कीमत देना अनिवार्य होगा; यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है। यदि उक्त भूमि पर कब्ज़ा करने से पहले उसे वक़्फ़ किया गया, तो वक़्फ़ जायज़ नहीं है; यह अल-मुहीत में है। यदि किसी व्यक्ति ने जायज़ खरीद के तरीके से कोई भूमि खरीदी और कब्ज़ा करने और कीमत चुकाने से पहले उसे वक़्फ़ कर दिया, तो वक़्फ़ अभी स्थगित रहेगा। फिर यदि उसने उसकी कीमत चुका दी और उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो वक़्फ़ जायज़ है। और यदि वह मर गया और कोई धन-संपत्ति नहीं छोड़ी, तो यह भूमि बेच दी जाएगी और वक़्फ़ रद्द कर दिया जाएगा। फ़क़ीह अबू लैथ (रह.) ने फ़रमाया कि हम इसी मत को अपनाते हैं; यह अज़-ज़खीरा में है।

१- यह केवल विपरीत स्थिति का वर्णन है, अन्यथा वक़्फ़ करना ख़ियार (रद्द करने का अधिकार) को समाप्त करने वाला और सौदे को अनिवार्य बनाने वाला है। १२।

غلہ فلاں بیعہ پر جاری رکھا جائے پھر اگر وہ بیعہ خراب ہو جائے تو اُس کا غلہ فقیروں و مسکینوں کے واسطے ہو تو اُس کی آمدنی فقیروں و مسکینوں پر جاری رکھی جائے گی اور بیعہ مذکورہ پر کچھ خرچ نہ کیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر اُس نے کہا کہ ابواب خیر پر وقف کیا تو ابواب خیر اُس کے نزدیک بیعوں کی عمارت یا آتش خانہ کی تعمیر اور مسکینوں پر صدقہ کرنا ہے پس ان میں سے مسکینوں پر صدقہ کرنا جاری رہے گا اور باقی باطل کیے جائیں گے یہ حاوی میں ہے اور اگر اُس نے کہا کہ آمدنی اُس کی میرے پڑوسیوں کو بانٹ دی جائے اور اُس کے پڑوسیوں میں مسلمان و یہودی و نصرانی و مجوسی ہیں اور آخر میں واسطے فقیروں کے کر دیا ہے تو وقف جائز ہے اور اُس کی آمدنی اُس کے پڑوسی مسلمان و نصرانی وغیرہ سب پر بانٹ دی جائے گی اور اگر ذمی نے کہا کہ اُس کی آمدنی میتوں کے کفنوں یا ان کی قبریں کھودنے میں صرف کی جائے تو یہ جائز ہے اور اُس کی آمدنی انہی ذمیوں کے فقیروں کے کفنوں اور ان کے فقیر مردوں کی قبریں کھودنے میں صرف کی جائے گی یہ محیط میں ہے۔

اگر کسی ذمی نے اپنا گھر مسلمانوں کے واسطے مسجد کر دیا اور مثل مسلمانوں کے عمارت مسجد کی اُس کی عمارت بنائی اور مسلمانوں کو اُس میں نماز پڑھنے کی اجازت دی پس انہوں نے نماز پڑھی پھر مر گیا تو یہ مکان اُس کے وارثوں کے واسطے میراث ہو گا اور یہ کل اماموں کا قول ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے اور اگر کسی ذمی نے اپنا مکان بیعہ یا آتش خانہ کر دیا اور یہ اپنی صحت میں کیا پھر مر گیا تو یہ اُس کے وارثوں کی میراث ہو جائے گا ایسا ہی خصاف نے اپنے وقف میں اور ایسا ہی امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے زیادات میں ذکر فرمایا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کوئی حربی امان لے کر دار الاسلام میں آیا اور یہاں اُس نے کچھ وقف کیا تو اُس میں

سے اُسی قدر جائز ہو گا جو ذمیوں سے جائز ہوتا ہے یہ حاوی میں ہے از انجملہ یہ ہے کہ وقف کرنے کے وقت وقف کرنے والے کی ملک ہوتی کہ اگر کوئی اراضی غصب کر کے وقف کر دی پھر اُس کے مالک سے اُس کو خرید اور ثمن دے دیا جو دیا ہے اُس پر مالک سے صلح کر لی تو یہ اراضی وقف نہ ہو گی یہ بحر الرائق میں ہے اگر زید نے عمرو کی اراضی کسی کار خیر میں جو بیان کر دیا ہے وقف کر دی پھر اُس زمین کا مالک ہو گیا تو وقف جائز نہ ہوا اور اگر مالک نے اجازت دے دی تو ہمارے نزدیک وقف ہو گیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر زید نے عمرو کے واسطے ایک اراضی کی وصیت کی پس عمرو نے اُس کو فی الحال وقف کر دیا پھر اُس کے بعد زید مرا تو یہ زمین وقف نہ ہوئی یہ فتح القدیر میں ہے۔ اگر کوئی زمین خریدی بدیں شرط کہ بائع کو بیچ میں خیار ہے پھر اُس کو وقف کر دیا پھر بائع نے بیع کو پورا کر دیا اور اجازت دے دی تو وقف جائز نہ ہوا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر زمین اُس شرط سے کہ مجھے خیار حاصل ہے خرید کر وقف کر دی پھر اپنا خیار ساقط کر کے بیع لازم کی تو وقف صحیح ہے اور اگر کسی نے دوسرے کو اراضی ہبہ کی اور جس کو ہبہ کی ہے اُس نے اُس پر قبضہ کرنے سے پہلے اُس کو وقف کیا پھر اُس پر قبضہ کیا تو وقف صحیح نہیں ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کسی کو بطور ہبہ فاسد کے اراضی ہبہ کی گئی پس اُس نے قبضہ کر کے وقف کر دی تو صحیح ہے اور اُس پر اُس کی قیمت واجب ہو گی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر کسی نے بطور خرید فاسد کے کوئی مکان خرید کر قبضہ کر کے اُس کو فقیروں و مسکینوں پر وقف کیا تو جائز ہے اور جس پر وقف کیا ہے اُس پر وقف ہو جائے گا اور اُس پر اُس کی قیمت بائع کے واسطے واجب ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اراضی مذکور پر قبضہ کرنے سے پہلے اُس کو وقف کیا تو وقف جائز نہیں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کسی شخص نے بطریق بیع جائز کوئی اراضی خریدی اور اُس کو قبل قبضہ و نقد ثمن کے وقف کر دیا تو وقف ابھی متوقف رہے گا پھر اگر اُس کا ثمن ادا کر کے

اُس پر قبضہ کر لیا تو وقف جائز ہے اور اگر مر گیا اور کچھ مال نہ چھوڑا تو یہ زمین فروخت کی جائے گی اور وقف باطل کیا جائے گا اور فقیہ ابو اللیث رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ ہم اسی کو لیتے ہیں یہ ذخیرہ میں ہے۔

ا۔ یہ صرف بیان صورت مقابل ہے ورنہ وقف کرنا مسقط خیار اور موجب لزوم بیع ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 [Page 73] Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

If someone proves a rightful legal claim to a property that has been endowed (waqf), the endowment becomes void. Similarly, if after a purchaser endows a land or house he bought, a pre-emptor (shafi') appears and claims the right of pre-emption (shuf'a), the waqf shall be void—as stated in *Nahr al-Faiq*. It is a condition for waqf that the endower must be the owner at the time of endowment; from this principle, several issues arise. If an *iqta* (state grant) is endowed, it is not valid unless it is dead land (*ard mawat*) or a piece of land owned by the Imam (ruler) which he then gifted to someone. If the ruler endows *ard al-hawz*, it is invalid because the ruler is not its owner. *Ard al-hawz* refers to land whose owner was unable to cultivate it or pay its land tax (*kharaj*) and surrendered it to the ruler so that its benefits might cover the deficit in tax—this is in *Bahr al-Ra'iq*. Similarly, if an apostate (*murtad*) endows his owned property during his apostasy, it is not valid provided he is killed for his apostasy or dies in that state, because his ownership was suspended and then terminated—this is in *Nahr al-Faiq*. The same applies if he flees to enemy territory (*Dar al-Harb*) and a judge issues a decree regarding his departure—as stated in *Al-Muhit*. *Bahr al-Ra'iq* mentions that even if the apostate returns to Islam, the said endowment remains invalid. If a Muslim becomes an apostate after making a waqf, the waqf becomes void, as mentioned by Imam Khassaf. Such property will then become inheritance, whether he is killed, dies, or returns to Islam. However, if he re-endows it after returning to Islam, it will be valid. The waqf of an apostate woman is valid because she is not subject to execution.

If one makes a waqf for his progeny and then for the poor, and subsequently becomes an apostate, the waqf is void because the direction toward the poor becomes invalid, and it becomes a charity for his progeny without being designated for the poor at the end. The correct view is that it remains a waqf for the children and then a charity for the poor; if he turns apostate, it becomes void as it remains a charity without a valid direction for the poor. It is not a necessary condition that the property intended for waqf be free from third-party rights, such as being mortgaged (*rahn*) or leased (*ijara*). If a land is leased for two years and then endowed before the term ends, the waqf becomes binding without voiding the lease. Once the lease expires, the land reverts to the purposes for which it was endowed. Similarly, if land is mortgaged and then endowed before redemption, the waqf is binding but the land remains mortgaged. If the mortgage is later redeemed, the waqf takes full effect. If the endower dies before redemption but leaves enough assets to cover the debt, it

shall be redeemed and the waqf remains binding; otherwise, the land shall be sold and the waqf voided.

Another condition is that the endower must not be restricted (*mahjur*) due to foolishness (*safahat*) or debt. Imam Khassaf stated this unconditionally.

Footnotes: 1. Meaning a ruler granting land for someone's livelihood, known as a 'Jagir' in our custom. 2. *Safahat*: Lack of judgment or foolishness. 3. *Mahjur*: Prohibited from financial transactions. (1) Regardless, this charity continues perpetually.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 [73] किताबुल वक़्फ़

यदि किसी ने वक़्फ़ की गई संपत्ति पर अपना अधिकार सिद्ध कर दिया, तो वक़्फ़ शून्य (बातिल) हो जाएगा। और यदि खरीदार (मुलतरी) के वक़्फ़ करने के बाद उस भूमि या घर का, जिसे उसने खरीद कर वक़्फ़ किया था, कोई शफ़ी (पूर्वक्रय का अधिकार रखने वाला) आ जाए और शुफ़ा (Pre-emption) का दावा करे, तो वक़्फ़ बातिल हो जाएगा—यह 'नहरुल फ़ाएक' में है। वक़्फ़ के लिए वक़्फ़ के समय संपत्ति का मालिक होना शर्त है, जिससे निम्नलिखित मसले भी निकलते हैं: यदि 'इक़्ता' (राज्य द्वारा प्रदत्त भूमि) का वक़्फ़ किया जाए, तो वह वैध नहीं है, सिवाय इसके कि वह बंजर भूमि (अर्ज़े मवात) हो या वह भूमि शासक (इमाम) की निजी संपत्ति हो जिसे उसने किसी को दान किया हो। यदि शासक ने 'अर्ज़े हौज़' को वक़्फ़ किया, तो यह वैध नहीं है क्योंकि शासक उसका स्वामी नहीं है। अर्ज़े हौज़ उस भूमि को कहते हैं जिसका स्वामी खेती करने और उसका टैक्स (खिराज) देने में असमर्थ हो गया हो और उसने वह भूमि शासक को सौंप दी हो ताकि उसकी आय से खिराज की कमी पूरी की जा सके—यह 'बहरुल रैक' में है। इसी प्रकार, यदि किसी धर्मत्यागी (मर्तद) ने अपने धर्मत्याग की अवधि में अपनी संपत्ति वक़्फ़ की, तो वह वैध नहीं है बशर्ते कि उसे धर्मत्याग के कारण मार दिया गया हो या वह मर गया हो, क्योंकि उस स्थिति में उसकी मिल्कियत समाप्त हो जाती है—यह 'नहरुल फ़ाएक' में है। यदि वह शत्रु देश (दारुल हर्ब) चला जाए और न्यायाधीश (क़ाज़ी) उसके चले जाने का आदेश दे दे, तो भी यही नियम होगा। 'बहरुल रैक' में लिखा है कि यदि वह व्यक्ति पुनः मुसलमान हो जाए, तब भी वह वक़्फ़ वैध नहीं होगा। यदि वक़्फ़ करने के बाद कोई मुसलमान धर्मत्यागी हो जाए, तो उसका वक़्फ़ बातिल हो जाएगा—इमाम खसाफ़ ने ऐसा ही उल्लेख किया है। यह संपत्ति उत्तराधिकार में चली जाएगी चाहे उसे मार दिया गया हो, वह मर गया हो या पुनः इस्लाम में लौट आया हो। हाँ, यदि इस्लाम में लौटने के बाद उसने दोबारा वक़्फ़ किया, तो वह वैध होगा। धर्मत्यागी महिला का वक़्फ़ सही है क्योंकि उसे मृत्युदंड नहीं दिया जाता।

यदि किसी ने अपनी संतान पर वक़्फ़ किया और उसके बाद निर्धनों (मसाकीन) पर, और फिर वह धर्मत्यागी हो गया, तो वक़्फ़ बातिल हो गया क्योंकि निर्धनों वाला पक्ष बातिल हो गया, और वह संतान के लिए दान (सदक़ा) रह जाएगा। सही बात यह है कि संतान पर वक़्फ़ रहेगा और उनके बाद निर्धनों पर सदक़ा होगा।

रही यह बात कि वक़्फ़ की जाने वाली संपत्ति किसी अन्य के अधिकार से मुक्त हो (जैसे वह गिरवी न हो या किराये पर न हो), तो यह अनिवार्य शर्त नहीं है। यदि भूमि दो वर्ष के लिए किराये पर दी गई

और अवधि पूर्ण होने से पहले वक़्फ़ कर दी गई, तो वक़्फ़ अनिवार्य (लाज़िम) हो जाएगा और किराये का अनुबंध (इजारा) बातिल नहीं होगा। अवधि पूर्ण होने पर वह भूमि वक़्फ़ के उद्देश्यों के लिए हो जाएगी। इसी प्रकार, यदि भूमि गिरवी (रहन) रखने के बाद छुड़ाने से पहले वक़्फ़ कर दी गई, तो वक़्फ़ लाज़िम होगा और वह गिरवी से बाहर नहीं होगी। यदि ऋण चुका दिया गया, तो वक़्फ़ प्रभावी होगा। यदि ऋण चुकाने से पहले व्यक्ति मर जाए और उसके पास पर्याप्त धन हो, तो ऋण चुकाया जाएगा और वक़्फ़ लाज़िम रहेगा; अन्यथा भूमि बेच दी जाएगी और वक़्फ़ बातिल हो जाएगा।

एक अन्य शर्त यह है कि वक़्फ़ करने वाला मूर्खता (सफ़ाहत) या ऋण के कारण वित्तीय प्रतिबंध (महजूर) के अधीन न हो। इमाम खसाफ़ ने इसे स्पष्ट रूप से वर्णित किया है।

पाद टिप्पणियाँ: १. शासक द्वारा किसी को दी गई भूमि का टुकड़ा जिसे वर्तमान में 'जागीर' कहा जाता है। २. सफ़ाहत: नासमझी या बुद्धि की कमी। ३. महजूर: वित्तीय लेनदेन से प्रतिबंधित। (१) वैसे यह भलाई का कार्य निरंतर जारी है।

اگر مالِ وقف کا کسی نے اپنا استحقاق ثابت کیا تو وقف باطل ہوا اور اگر مشتری کے وقف کرنے کے بعد اس اراضی یا مکان کا جس کو خرید کر وقف کیا شفیع آیا اور شفعہ طلب کیا تو وقف باطل ہو جائے گا یہ نہر الفائق میں ہے اور وقف کے واسطے وقت وقف کے ملک ہونا شرط ہے کیے جانے سے مسائل ذیل بھی متفرع ہوتے ہیں۔ اگر اقطاع کا وقف کیا تو اقطاع کا وقف نہیں جائز ہے لا جبکہ ارض موات ہو یا یہ قطعہ زمین امام کی ملک ہو پس امام نے اس کو کسی کو عطا کیا اور اگر ارض الحوز کو امام نے وقف کیا تو نہیں جائز ہے اس واسطے کہ امام اس کا مالک نہیں ہے اور ارض الحوز اس زمین کو کہتے ہیں کہ اس کا مالک اس کی زراعت کرنے اور اس کا خراج ادا کرنے سے عاجز ہوا پس اس نے امام کو دے دی تا کہ اس کے منافع اس خراج کے نقصان کو پورا کریں یہ بحر الرائق میں ہے اور اسی طرح اگر مرتد نے اپنے ردت کے زمانہ میں اپنی مملو کہ چیز کو وقف کیا تو جائز نہیں ہے بشرطیکہ وہ اس حالتِ ردت پر قتل کیا گیا یا مر گیا ہو اس واسطے کہ اس چیز سے اس کی ملک بزوال موقوف زائل ہو گئی تھی یہ نہر الفائق میں ہے اور اسی طرح اگر دارالحرب میں چلا گیا اور قاضی نے اس کے چلے جانے کا حکم دے دیا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے اور بحر الرائق میں لکھا ہے کہ اگر چہ مرتد مذکور مسلمان بھی ہو جائے تو بھی وقف مذکور جائز نہ ہوگا قال الحمر جم والوجہ عدم الملک التام واللہ اعلم اور اگر مسلمان مرتد ہو گیا تو اس کا وقف باطل ہو جائے گا امام خصاف نے ذکر کیا ہے کذا فی النہر الفائق اور یہ مال میراث ہو جائے گا خواہ وہ اپنی ردت پر قتل کیا گیا ہو یا مر گیا ہو یا اسلام میں لوٹ آیا ہو ہاں اگر اس نے اسلام کی طرف عود کرنے کے بعد دوبارہ وقف کیا تو جائز ہوگا جیسے کہ خصاف نے آخر کتاب میں توضیح کر دی ہے اور مرتدہ عورت کا وقف صحیح ہے اس واسطے کہ

وہ قتل نہیں کی جاتی ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔ اگر وقف کیا اپنی نسل پر پھر مساکین پر پھر مرتد ہو گیا تو اس کا وقف باطل ہو گیا اس واسطے کہ جہت مساکین باطل ہو گئی اور وہ اس کی نسل پر صدقہ ہو جائے گا بغیر اس کے کہ آخر اس کا مساکین کے واسطے قرار دیا جائے یہ حاوی میں ہے۔ قال الحمر جم تو صحیح یہ ہے کہ یہ مال اس کی اولاد پر وقف ہے پھر بعد ان کے مساکین پر صدقہ ہے اس طرح وقف کیا پھر مرتد ہو گیا تو وقف باطل ہوا اس واسطے کہ یہ ایسا صدقہ رہے گا کہ جو بغیر جہتِ مساکین ہے کیونکہ مساکین کے واسطے جو قرار دیا ہے وہ جہت باطل ہو گئی ہے فافہم اور رہا یہ کہ جس مال کو وقف کرنا چاہتا ہے اس سے حقِ غیر کا تعلق نہ ہو نا مثل اس کے کہ وہ رہن نہ ہو یا اجارہ پر نہ ہو یہ شرط نہیں ہے پس اگر زمین کو دو برس کے واسطے اجارہ پر دیا پھر قبل اس مدت گزرنے کے اس کو وقف کر دیا تو اس شرط سے وقف لازم ہو گا اور عقدِ اجارہ باطل نہ ہو گا پھر جب مدتِ اجارہ گزر گئی تو زمین مذکور ان جہات میں ہو جائے گی جن کے واسطے وقف کیا ہے اور اسی طرح اگر اپنی اراضی کو رہن کیا پھر فکِ رہن کرانے سے پہلے اس کو وقف کر دیا تو وقف لازم ہوگا اور اس کی وجہ سے رہن سے خارج نہ ہوگی اور اگر چند سال تک وہ مرتہن کے پاس رہی پھر راہن نے فکِ رہن کرایا تو وہ جہالتِ وقف کی جانب راجع ہو جائے گی اور اگر فکِ رہن کرانے سے پہلے مر گیا اور اس قدر مال چھوڑا جس سے فکِ رہن ہو سکے تو فکِ رہن کرائی جائے گی اور وقف لازم ہوگا اور اگر اس قدر مال نہ چھوڑا تو زمین مذکور فروخت کی جائے گی اور وقف باطل کیا جائے گا اور اجارہ کی صورت میں اگر مستاجر یا موجر دونوں میں سے ایک مر گیا تو اجارہ باطل ہو کر اراضی مذکور وقف ہو جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے۔

از انجملہ یہ ہے کہ وقف کرنے والا بسببِ سفاہت یا قرضہ کے محجور نہ ہو چنانچہ امام خصاف نے اسی طرح مطلقاً بیان فرمایا ہے یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر سفاہت کی وجہ سے محجور

ہونے کی حالت میں اپنے اوپر وقف کیا پھر ایسی جہت پر وقف کیا جو منقطع نہیں ہوتی ہے (۱) تو چاہیے کہ امام ابو یوسف رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک صحیح ہو اور یہی محققین کے نزدیک ہے اور اگر کسی حاکم نے اس کے صحیح۔

۱۔ یعنی امام نے کسی کو قطعہ زمین دے دی کہ اس سے اپنی بسر اوقات کرے ہمارے عرف میں جس کو جاگیر بولتے ہیں ۱۲۔ ۲۔ سفاہت بے عقلی و نادانی ۱۲۔ ۳۔ محجور ممنوع از تصرف ۱۲۔

(۱) ویسے یہ خیر برابر جاری ہے ۱۲۔

If a decree has been issued for it to occur, then according to all Imams, it shall be valid; this is stated in *Fath al-Qadir*. Among the conditions is the absence of ambiguity (*jahalat*), meaning that the thing being endowed must not be unknown at that time. Therefore, if one endows his lands but does not specify them, the endowment (*waqf*) is void (*baatil*). However, if one endows his entire share from a specific property without specifying the exact numerical shares, it is valid by way of *istihsan* (juristic preference). If one says, "I endow this land or that land," and specifies charitable causes, it is void; this is mentioned in *Bahr al-Ra'iq*. Imam Khassaf stated that if one says, "I have made this property a dedicated charity for the sake of Allah Almighty forever, or for my kin," then the endowment is void because it was made based on doubt. Similarly, if one says, "I have made it a dedicated charity for the sake of Allah Almighty forever for Zaid or Amr, and after them for the poor," this is also void; this is in *al-Muhit*.

A person's wealth was lost; he said, "If I find it, then for the sake of Allah, it is obligatory upon me [to make an endowment]." ☆

If someone endows his land containing trees and excludes the trees, the endowment is not valid. This is because excluding the trees along with their sites makes the remaining land being endowed unknown; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. Another condition is that the endowment must be immediate (*munjaz*), i.e., not contingent upon a condition. Thus, if one says, "If my son returns, this house of mine is a dedicated charity for the poor," and then his son returns, it will not become an endowment; this is in *Fath al-Qadir*. Khassaf stated in his *Kitab al-Waqf* that if one says, "If it be tomorrow, my land is a dedicated charity," it is void; this is in *al-Muhit*. If one says, "This land of mine is a dedicated charity if you wish or if you like," the endowment is void; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If one says, "If I wish," and then says "I have wished," it is void; but if he says "I have wished" and makes it a dedicated charity, then the endowment is valid due to the continuous speech; this is in *Fath al-Qadir*. If one says, "This land of mine is a dedicated charity if so-and-so wishes," and that person says "I have wished," it is void; this is in *al-Muhit*. If one says, "If this house is my property, then it is a dedicated charity," it will be examined whether it was his property at the time of speech; if so, the endowment is valid because linking it to an existing condition makes it immediate; this is in *Fatawa Qazi Khan*. A person whose wealth was lost said, "If I find it, it is obligatory upon me for the sake of Allah Almighty to endow my land." Upon finding it, it became obligatory for him to endow

his land for people to whom it is permissible to give Zakat. If he endowed it for people to whom Zakat is not permissible, the endowment will be valid but the vow (*nazr*) will not be fulfilled; rather, the vow will remain pending; this is in *al-Sirajiyyah*. If one says, "When so-and-so comes, or when I speak to so-and-so, this land of mine is a charity," then it will become binding on him as a type of oath and vow; when the condition is met, it will be obligatory to give the land as charity, but it will not be an endowment; this is in *al-Muhit*. If someone says, "If I die from this illness, I have surely endowed this land of mine," the endowment is not valid regardless of whether he dies or recovers. However, if he says, "If I die from this illness, you must endow this land of mine," this is valid. The difference between the two is that in the latter case, he appointed an agent (*wakil*) for the endowment and made the agency contingent upon his death, which is permissible; this is in *al-Jawharah* etc. Another condition is that the endowment should not include a stipulation for its sale or for spending its price on one's own needs; if included, the endowment is not valid, and this is the preferred view as mentioned in *al-Bazzaziyyah* and *Nahr al-Fai'q*. Another condition is that there be no option of cancellation (*khiyar al-shart*) attached to the endowment. If one endows on the condition of having an option, it is not valid according to Imam Muhammad, whether the time is known or unknown; Hilal also adopted this view; this is in *Bahr al-Ra'iq*. According to Imam Abu Yusuf, a three-day option for the endower is valid; this is in *Sharh Wiqayah* by Abu al-Makarim.

Footnote: All [the phrase] "I wished" which relates to the first speech, by that the endowment was not valid at all, but by this last speech, the endowment became valid anew. 12.

होने का हुक्म दे दिया तो सभी इमामों के नज़दीक सही होगा, यह फ़तहुल क़दीर में है। उन्हीं (शर्तों) में से एक अज्ञात (मझहूल) न होना है, यानी जो चीज़ वक़्फ़ करता है वह उस समय अज्ञात न हो। इसलिए यदि किसी ने अपनी भूमि वक़्फ़ की और उसे स्पष्ट नहीं किया तो वक़्फ़ शून्य (बातिल) है, और यदि उस घर में से अपना पूरा हिस्सा वक़्फ़ किया और अपने अंश (सहाम) स्पष्ट नहीं किए, तो यह इस्तेहसानन (तर्कसंगत रूप से) मान्य है। और यदि किसी ने कहा कि मैंने यह भूमि या वह भूमि वक़्फ़ की और परोपकारी उद्देश्यों का वर्णन कर दिया, तो यह बातिल है; यह बहर-उर-रईक में वर्णित है। इमाम खसाफ ने कहा कि इस तरह वक़्फ़ करना कि "मैंने यह संपत्ति अल्लाह तआला के वास्ते सदैव के लिए या अपनी रिश्तेदारी पर वक़्फ़ के रूप में दान कर दी," तो यह वक़्फ़ बातिल है, क्योंकि उसने संदेह के आधार पर वक़्फ़ किया है। इसी प्रकार यदि कहा कि "मैंने इसे अल्लाह तआला के वास्ते सदैव के लिए ज़ैद या उम्र पर और उसके बाद निर्धनों पर वक़्फ़ कर दिया," तो यह भी बातिल है; यह मुहीत में है।

एक व्यक्ति का धन खो गया, उसने कहा कि यदि मैंने इसे पा लिया तो अल्लाह के वास्ते मुझ पर (वक़्फ़ करना) अनिवार्य है ☆

यदि किसी ने अपनी भूमि, जिसमें पेड़ हैं, वक़्फ़ की और पेड़ों को वक़्फ़ से अलग (मुस्तसना) कर दिया, तो वक़्फ़ मान्य नहीं है, क्योंकि पेड़ों को उनके स्थानों सहित अलग करने से शेष भूमि अज्ञात रह जाती है; यह मुहीत-ए-सरखसी में है। उन्हीं शर्तों में से एक यह है कि वक़्फ़ तत्काल (मुनज्ज़) हो, यानी किसी शर्त पर टिका हुआ न हो। यदि कहा कि "यदि मेरा बेटा आ गया, तो मेरा यह घर निर्धनों के लिए वक़्फ़ है," और फिर उसका बेटा आ गया, तो वक़्फ़ नहीं होगा; यह फ़तहुल क़दीर में है। खसाफ ने अपनी 'किताबुल वक़्फ़' में कहा है कि यदि इस तरह कहा कि "यदि कल का दिन हो, तो मेरी भूमि वक़्फ़ है," तो यह बातिल है; यह मुहीत में है। और यदि कहा कि "मेरी यह भूमि वक़्फ़ है यदि तुम चाहो या पसंद करो," तो वक़्फ़ बातिल है; यह मुहीत-ए-सरखसी में है। और यदि कहा कि "यदि मैं चाहूँ," फिर स्वयं कहा कि "मैंने चाहा," तो बातिल है; लेकिन यदि कहा कि "मैंने चाहा" और उसे वक़्फ़ कर दिया, तो उस निरंतर कथन से वक़्फ़ सही हो गया है; यह फ़तहुल क़दीर में है। और यदि कहा कि "मेरी यह भूमि वक़्फ़ है यदि अमुक व्यक्ति चाहे," और उस अमुक ने कहा कि "मैंने चाहा," तो बातिल है; यह मुहीत में है। और यदि किसी ने कहा कि "यदि यह घर मेरा है, तो यह वक़्फ़ है," तो देखा जाएगा कि कथन के समय क्या वह उसकी संपत्ति थी; यदि थी, तो वक़्फ़ सही है, क्योंकि

मौजूदा शर्त से जोड़ना तत्काल प्रभावी होता है; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। एक व्यक्ति का धन खो गया, उसने कहा कि यदि मैंने उसे पा लिया तो अल्लाह तआला के वास्ते मुझ पर अनिवार्य है कि अपनी भूमि वक़्फ़ करूँफिर उसे पा लिया, तो उस पर अनिवार्य हुआ कि अपनी भूमि ऐसे लोगों पर वक़्फ़ करे जिन्हें ज़कात देना जायज़ है। यदि ऐसे लोगों पर वक़्फ़ किया जिन्हें ज़कात देना जायज़ नहीं है, तो वक़्फ़ तो सही होगा पर मन्नत (नज़र) पूरी नहीं होगी; यह सिराजिया में है। यदि कहा कि "जब अमुक व्यक्ति आया या जब मैंने अमुक से बात की तो मेरी यह भूमि दान है," तो यह उस पर अनिवार्य हो जाएगा और यह कसम और मन्नत की तरह है; जब शर्त पूरी होगी तो भूमि दान करना अनिवार्य होगा और वह वक़्फ़ नहीं होगी; यह मुहीत में है। किसी ने कहा कि "यदि मैं इस बीमारी से मर गया, तो अवश्य ही मैंने अपनी यह भूमि वक़्फ़ कर दी," तो वक़्फ़ सही नहीं है, चाहे वह मर जाए या ठीक हो जाए। लेकिन यदि कहा कि "यदि मैं मर गया इस बीमारी से, तो तुम मेरी इस भूमि को वक़्फ़ कर देना," तो यह जायज़ है; दोनों में अंतर यह है कि बाद वाली स्थिति में वक़्फ़ के लिए प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त किया गया है और उसे अपनी मृत्यु की शर्त पर सौंपा गया है, जो जायज़ है; यह जौहरा आदि में है। उन्हीं शर्तों में से एक यह है कि वक़्फ़ के साथ उसे बेचने की शर्त या अपनी ज़रूरत में उसकी कीमत खर्च करने का उल्लेख न हो; यदि किया तो वक़्फ़ सही नहीं होगा; यही मान्य मत है जैसा कि बज़ाज़िया और नहर-उल-फ़ाइक में है। एक और शर्त यह है कि वक़्फ़ के साथ विकल्प की शर्त (खियार-ए-शर्त) न हो। यदि वक़्फ़ किया इस शर्त पर कि "मुझे विकल्प है," तो इमाम मुहम्मद के नज़दीक यह सही नहीं है, चाहे समय ज्ञात हो या अज्ञात; हिलाल ने भी इसी मत को अपनाया है; यह बहर-उर-रईक में है। इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक वक़्फ़ करने वाले के लिए तीन दिन का विकल्प जायज़ है; यह शरह-ए-फ़िकाया अबू अल-मकारिम में है।

फुटनोट: "मैंने चाहा" का पूरा वाक्यांश जो पहले कथन से संबंधित है, उससे वक़्फ़ बिलकुल सही नहीं हुआ, लेकिन बाद वाले कथन से वक़्फ़ नए सिरे से सही हो गया। १२।

ہونے کا حکم دے دیا تو کل اماموں کے نزدیک صحیح ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے۔ ازانملہ عدم جہالت ہے یعنی جو چیز وقف کرتا ہے وہ اُس وقت مجہول نہ ہو پس اگر اپنی اراضی وقف کی اور اُس کو بیان نہ کیا تو وقف باطل ہے اور اگر اُس دار میں سے اپنا تمام حصہ وقف کیا اور اپنے سہام بیان نہ کیے تو استحساناً جائز ہے اور اگر یہ زمین یا وہ زمین وقف کی یعنی کہا کہ میں نے یہ زمین یا وہ زمین وقف کی اور وجوہ خیر بیان کر دیں تو باطل ہے یہ بحرالرائق میں ہے۔ امام خصاف نے فرمایا کہ اُس طرح وقف کہ میں نے کر دیا یہ مال صدقہ موقوفہ اللہ تعالٰی کے واسطے ہمیشہ کے لیے یا اپنی قرابت پر تو وقف باطل ہے اُس واسطے کہ اُس نے شک پر وقف کیا ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے اُس کو اللہ تعالٰی کے واسطے صدقہ موقوفہ ہمیشہ کے لیے زید یا عمرو پر اور بعد اُس کے مساکین پر کر دیا تو یہ بھی باطل ہے یہ محیط میں ہے۔

ایک شخص کا مال جاتا رہا اُس نے کہا کہ اگر میں نے اس کو پایا تو اللہ کے واسطے مجھ پر واجب ہے ☆

اگر کسی نے اپنی زمین جس میں درخت ہیں وقف کی اور اشجار مستثنیٰ کر لیے تو وقف نہیں جائز ہے اس واسطے کہ استثناء درخت میں مع مواضع درختان مستثنیٰ ہونے سے باقی اراضی جو وقف کرتا ہے مجہول رہے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔ ازانملہ یہ ہے کہ وقف منجز ہو یعنی کسی شرط پر معلق نہ ہو پس اگر کہا کہ اگر میرا بیٹا آگیا تو میرا یہ دار واسطے مسکینوں کے صدقہ موقوفہ ہے پھر اُس کا بیٹا آیا تو وقف نہ ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے اور خصاف نے اپنی کتاب الوقف میں فرمایا کہ اگر یوں کہا کہ اگر کل کا روز ہو تو میری زمین صدقہ موقوفہ ہے تو یہ باطل ہے یہ

محیط میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ ہے اگر تو چاہے یا پسند کرے تو وقف باطل ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ اگر میں چاہوں پس خود کہا کہ میں نے چاہا تو باطل ہے اور کہا کہ میں نے چاہا اور اُس کو صدقہ موقوفہ کر دیا تو اُس کلام متصل سے وقف صحیح ہوا ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ ہے اگر فلاں نے چاہا اور فلاں نے کہا کہ میں نے چاہا تو باطل ہے یہ محیط میں ہے اور اگر ایک نے کہا کہ اگر یہ دار میری ملک ہے تو صدقہ موقوفہ ہے تو دیکھا جائے گا کہ اگر اُس کلام کے وقت اُس کی ملک تھا تو صدقہ وقف صحیح ہے اس واسطے کہ موجودہ شرط سے معلق کرنا منجزی ہوتا ہے (تعلیق نہیں ہے ۱۲) یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک شخص کا مال جاتا رہا اُس نے کہا کہ اگر میں نے اُس کو پایا تو اللہ تعالٰی کے واسطے مجھ پر واجب ہے کہ اپنی زمین وقف کروں پھر اُس کو پایا تو اُس پر واجب ہوا کہ اپنی زمین ایسے لوگوں پر وقف کرے جن کو زکوٰۃ کا مال دینا جائز ہے اور اگر ایسے لوگوں پر وقف کیا جن کو زکوٰۃ دینی نہیں جائز ہے تو وقف صحیح ہوگا مگر نذر ادا نہ ہوگی بلکہ اُس پر نذر واجب رہے گی یہ سراجیہ میں ہے۔ اگر کہا کہ جب فلاں آیا یا جب میں نے فلاں سے کلام کیا تو میری یہ زمین صدقہ ہے تو اُس پر لازم آئے گا اور یہ بمنزلہ قسم و نذر کے ہے اور جب شرط پائی گئی تو اُس پر واجب ہوگا کہ زمین کو صدقہ کر دے اور وہ وقف نہ ہوگی یہ محیط میں ہے۔ ایک نے کہا کہ اگر میں اپنے اس مرض سے مر گیا تو ضرور میں اپنی یہ زمین وقف کر گیا تو وقف نہیں صحیح ہے خواہ مرے یا اچھا ہو جائے اور اگر کہا کہ اگر میں مر گیا اُس مرض سے تو تم اُس میری زمین کو وقف کر دو تو یہ جائز ہے اور فرق دونوں میں یہ ہے کہ اخیر صورت میں وقف کے واسطے وکیل کیا اور توکیل کو اپنی موت پر مشروط کیا ہے اور یہ جائز ہے یہ جوہرہ وغیرہ میں ہے۔ ازانملہ یہ ہے کہ وقف کے ساتھ اشتراط اُس کی بیع کا اور اپنی حاجت میں اُس کا ثمن صرف کرنے کا ذکر کرے اور اگر کیا تو وقف صحیح نہ ہوگا اور یہی مختار ہے

چنانچہ بزازیہ میں مذکور ہے یہ نہر الفائق میں ہے۔ ازانملہ یہ کہ وقف کے ساتھ خیار شرط نہ ہو پس اگر وقف کیا اس شرط سے کہ مجھے خیار ہے تو امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک نہیں صحیح ہے خواہ وقت معلوم ہو یا مجہول ہو اور اسی کو ہلال رحمۃ اللہ علیہ نے اختیار کیا ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک وقف کنندہ کے واسطے تین روز کا خیار جائز ہے یہ شرح فقایہ ابوالمکارم میں ہے۔

اـہ ہمہ میں نے چاہا جو اوّل کلام سے متعلق ہے اس سے وقف کچھ صحیح نہ ہوا مگر اس اخیر کلام سے از سر نو وقف ہو گیا۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 75 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

If a person says, "I have voided my option (khiyar)," then according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), the mentioned waqf (endowment) will not transform and become valid. Hilal (may Allah have mercy on him) mentioned this in his treatise on waqf, as cited in *Al-Zakhira* and *Al-Nawazil*. There is a consensus that if someone turns their house into a mosque on the condition that they retain a three-day option, the establishment of the mosque is valid but the condition is void; this is mentioned in *Al-Tatarkhaniyya*. Among the conditions for a waqf is perpetuity (*ta'beed*), which is required according to the consensus of all scholars. However, explicitly stating this is not a mandatory condition according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), and this is the correct view as stated in *Al-Kafi*. If someone endows their house for one day, one month, or a known specified period without saying more, the waqf is valid and will be perpetual. If they say, "This land of mine is a waqf for one month, and once the month passes, the waqf is void," then according to Hilal (may Allah have mercy on him), the waqf is void from the start because a waqf is only valid if it is perpetual. Since perpetuity is a condition, a waqf for a specific duration is not permissible; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If one says, "This land is a sadaqah mawqufa (endowed charity) for one year after my death," without saying more, it is valid as a perpetual waqf for the poor, as it contains the elements of a bequest (*wasiyya*); this is in *Muheet al-Sarakhsi*.

If someone says, "This land of mine is endowed to so-and-so for one year after my death, and then the waqf is void," then after their death, it remains a bequest for that person for one year, after which it becomes a bequest for the needy (*masakeen*), and its produce and income shall be distributed among them. If they say, "This land of mine is endowed to so-and-so for a year after my death," without further clarification, the specified person receives the income for a year, after which the land and its produce belong to the heirs; this is in *Fatawa Qadi Khan*. Among the conditions is that the income, produce, crops, and rent must be for an objective that never ceases. This is a condition according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them). If this is not mentioned, the waqf is not valid according to them. However, according to Imam Abu Yusuf, mentioning it is not a condition; rather, even if a terminable objective is stated, the waqf remains valid, and after that objective ends, it will revert to the poor, even if they were not explicitly mentioned, because the intention of the endower is that the returns benefit the poor. Thus, the existence of this condition is proven by implication (*dalalat*); this is in *Bada'i*.

Another condition is that the endowed item must be real estate (*aqar*) or a house; hence, the endowment of movable property is not valid, except for *kira'* (beasts of burden) and weapons; this is in *Al-Nihaya*.

Section

Regarding the words through which a waqf is completed and those through which it is not

If someone says, "This land of mine is a *sadaqah muharrama mubadda* (forbidden and perpetual charity) during my life and after my death," or "This land of mine is a *sadaqah mahbusa mawqufa mubadda* during my life and after my death," or even if they omit the word "mawqufa," then according to all Imams, this waqf becomes valid and binding for the poor. This is in *Al-Muheet*. However, according to the view of Imam al-A'zam (may Allah have mercy on him), as long as the person is alive, the income from the said land will be a vow (*nadhr*) to give charity on their behalf, so they are obliged to fulfill it. Based on the meaning of a bequest, they have the right to revoke it during their lifetime, saying it is for after their death. But if they do not revoke it, it will be valid from one-third of their estate. This is in *Al-Zahiriyya*. If one says, "It is a *sadaqah mawqufa mubadda*," it is valid according to the general scholars, but according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), the requirement of handing it over remains. According to the view of Imam al-A'zam (may Allah have mercy on him), the income...

---

1. Meaning, it is a waqf for eternity.
2. *Kira'*: Animals such as horses, mules, camels, etc.

अगर उसने कहा कि मैंने अपना ख़्यार (विकल्प) बातिल कर दिया, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक उक्त वक़्फ़ बदलकर जायज़ न होगा। चुनाँचे हिलाल (रह.) ने अपने वक़्फ़ में ज़िक्र किया है, यह 'ज़ख़ीरा' में है और 'नवाज़िल' में ज़िक्र है कि इसमें इत्तिफ़ाक़ (सहमति) है कि अगर किसी ने (अपना मकान) मस्जिद बना दिया इस शर्त के साथ कि मुझे तीन दिन तक ख़्यार है, तो मस्जिद होना जायज़ है और शर्त बातिल है। यह 'तातारख़ानिया' में है। और इन्हीं (शर्तों) में से एक यह है कि ताबीद (शाश्वतता) हो और यह शर्त इज्मा (आम सहमति) के साथ सबके नज़दीक है, लेकिन इसका बयान करना इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक शर्त नहीं है और यही सही है। यह 'काफ़ी' में है। और अगर किसी ने अपना मकान एक दिन या एक महीने या किसी ज्ञात समय के लिए वक़्फ़ किया और उससे ज़्यादा कुछ न कहा तो वक़्फ़ जायज़ है और यह वक़्फ़ हमेशा के लिए होगा। और अगर यूँ कहा कि मेरी यह ज़मीन एक महीने के वास्ते वक़्फ़ है, जब महीना गुज़र जाए तो वक़्फ़ बातिल होगा, तो वक़्फ़ अभी से हिलाल (रह.) के नज़दीक बातिल होगा, क्योंकि वक़्फ़ जायज़ नहीं होता जब तक कि हमेशा के लिए न हो। पस जब हमेशा के लिए होना शर्त हुआ तो किसी ख़ास वक्त तक के वास्ते जायज़ न होगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और अगर कहा कि यह ज़मीन मेरी मौत के बाद एक साल तक सदक़ा-ए-मवक़ूफ़ा है और उससे ज़्यादा कुछ न कहा, तो यह वक़्फ़ हमेशा के लिए फ़कीरों पर जायज़ है, क्योंकि इसमें वसीयत के अर्थ मौजूद हैं। यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में है।

अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन मेरी मौत के बाद फ़लाँ (अमुक) व्यक्ति पर एक साल तक वक़्फ़ है, फिर जब साल गुज़र जाए तो वक़्फ़ बातिल है, तो यह ज़मीन उसकी मौत के बाद साल भर तक के लिए फ़लाँ की वसीयत रहेगी, उसके बाद वह मसाकीन (ग़रीबों) के लिए वसीयत हो जाएगी। पस उसका अनाज और आमदनी मसाकीन में तक़सीम (विभाजित) होगी। और अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन मेरी मौत के बाद फ़लाँ पर साल भर वक़्फ़ की गई है और उससे ज़्यादा कुछ न कहा, तो उक्त व्यक्ति के लिए साल भर तक उसकी आमदनी होगी और उसके बाद यह ज़मीन और अनाज वारिसों के लिए होगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और इन्हीं (शर्तों) में से यह है कि आमदनी, अनाज, पैदावार और किराया जो कुछ हो, वह ऐसे उद्देश्य के लिए हो जो कभी समाप्त न हो। और इमाम-ए-आज़म (रह.) व इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक यह शर्त है। और अगर उसका ज़िक्र न किया तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक वक़्फ़ सही न होगा। और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक उसका ज़िक्र करना शर्त नहीं है, बल्कि अगर ऐसा उद्देश्य बयान किया जो समाप्त हो जाता

है, तब भी वक़्फ़ सही है और उस उद्देश्य के समाप्त होने के बाद वह फ़कीरों के लिए हो जाएगा, चाहे उन फ़कीरों का ज़िक्र न किया हो, क्योंकि वक़्फ़ करने वाले का इरादा यह होता है कि उसका किराया फ़कीरों के लिए हो। पस उस शर्त का ज़िक्र होना दलालत के आधार पर साबित है। यह 'बदाए' में है। और इन्हीं (नियमों) में से यह है कि जो चीज़ वक़्फ़ की है वह 'अक़ार' (अचल संपत्ति) या घर हो; अतः चल संपत्ति (माल-ए-मनकूला) का वक़्फ़ सही नहीं है, सिवाय 'कराअ' (जानवर) और हथियारों के। यह 'निहाया' में है।

फ़स्ल (अनुभाग) ۞

उन शब्दों के बयान में जिनसे वक़्फ़ पूरा हो जाता है और जिनसे नहीं होता

अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन 'सदक़ा-ए-मुहर्रमा मुअब्मदा' (शाश्वत समर्पित दान) मेरी ज़िंदगी में और मौत के बाद है, या कहा कि मेरी यह ज़मीन 'सदक़ा-ए-महबूसा मवक़ूफ़ा मुअब्मदा' मेरी ज़िंदगी और मौत के बाद है, या 'मवक़ूफ़ा' शब्द न कहा, तो सभी इमामों के नज़दीक यह वक़्फ़ फ़कीरों पर जायज़ और लाज़िम (अनिवार्य) हो जाएगा। यह 'मुहीत' में है। लेकिन इमाम-ए-आज़म (रह.) के कथन के अनुसार जब तक वह जीवित है, उक्त ज़मीन की आमदनी उसकी तरफ़ से सदक़ा करने की मन्नत होगी, अतः उस पर उसे पूरा करना वाजिब होगा। और वसीयत के अर्थ के अनुसार उसे वापस लेने का अधिकार होगा, और कथन यह है कि मेरी मृत्यु के बाद, लेकिन अगर उसने वापस नहीं लिया तो यह उसकी एक तिहाई विरासत (तिहाई तरका) से जायज़ होगा। यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर कहा कि 'सदक़ा मवक़ूफ़ा मुअब्मदा' है, तो आम विद्वानों के नज़दीक जायज़ है, लेकिन इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक सुपुर्द करने की आवश्यकता बनी रहती है। और इमाम-ए-आज़म (रह.) के कथन के अनुसार आमदनी...

---

1. यानी हमेशा के वास्ते वक़्फ़ है।
2. कराअ: जानवर जैसे घोड़ा, खच्चर, ऊँट आदि।

اگر اُس نے کہا کہ میں نے اپنا خیار باطل کر دیا تو امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک وقف مذکور منقلب ہو کر جائز نہ ہوگا چنانچہ ہلال رحمۃ اللہ علیہ نے اپنے وقف میں ذکر کیا ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور نواز ل میں مذکور ہے کہ اُس میں اتفاق ہے کہ اگر کسی نے (اپنا مکان ۱۲) مسجد بنا دیا اس شرط سے کہ مجھے تین روز تک خیار ہے تو مسجد ہونا جائز ہے اور شرط باطل ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ تا بید ۱ـہ ہو اور یہ شرط بالا جماع کل کے نزدیک ہے لیکن اُس کا بیان کرنا امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک شرط نہیں ہے اور یہی صحیح ہے یہ کافی میں ہے اور اگر کسی نے اپنا مکان ایک روز یا ایک مہینہ یا کسی وقت معلوم کو وقف کیا اور اُس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو وقف جائز ہے اور یہ وقف ہمیشہ کے واسطے ہوگا اور اگر یوں کہا کہ میری یہ زمین ایک مہینہ کے واسطے وقف ہے جب مہینہ گزر جائے تو وقف باطل ہوگا تو وقف ابھی سے ہلال رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک باطل ہوگا اُس واسطے کہ وقف نہیں جائز ہوتا ہے لا جبکہ ہمیشہ کے واسطے ہو پس جب ہمیشہ کے واسطے ہونا شرط ہوا تو کسی خاص وقت تک کے واسطے روا نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ یہ زمین بعد میری موت کے ایک سال تک صدقہ موقوفہ ہے اور اُس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو یہ وقف ہمیشہ کے واسطے فقیروں پر جائز ہے اُس واسطے کہ اُس میں وصیت کے یعنی موجود ہیں یہ محیطِ سرخسی میں ہے۔

اگر کہا کہ میری یہ زمین بعد میری موت کے فلاں پر ایک سال تک وقف ہے پھر جب سال گزر جائے تو وقف باطل ہے تو یہ زمین اُس کی موت کے بعد سال تک کے واسطے فلاں کی وصیت رہے گی اُس کے بعد وہ مساکین کے واسطے وصیت ہو جائے گی پس اُس کا غلہ و آمدنی مساکین

کو تقسیم ہوگی اور اگر کہا کہ میری یہ زمین میری موت کے بعد فلاں پر سال بھر وقف کی گئی ہے اور اُس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو فلاں مذکور کے واسطے سال بھر تک اُس کی آمدنی ہوگی اور بعد اُس کے بعد یہ اراضی و غلہ واسطے وارثوں کے ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے از انجملہ یہ ہے کہ آمدنی و غلہ و حاصلات واجرت جو کچھ ہو وہ ایسی جہت کے واسطے ہو جو کبھی منقطع نہ ہو اور امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ و امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک شرط ہے اور اگر اُس کو ذکر نہ کیا تو امام اعظم و امام محمد کے نزدیک وقف صحیح نہ ہوگا اور امام ابو یوسف کے نزدیک اُس کا ذکر کرنا شرط نہیں ہے بلکہ اگر ایسی جہت بیان کی جو منقطع ہو جاتی ہے تو بھی وقف صحیح ہے اور بعد اُس جہت کے منقطع ہو جانے کے وہ فقیروں کے واسطے ہو جائے گی اگرچہ ان فقیروں کو بیان نہ کیا ہو اُس واسطے کہ وقف کرنے والے کا قصد یہ ہوتا ہے کہ اُس کی اجرت فقیروں کے واسطے ہو اگرچہ ان کو بیان نہ کیا پس اُس شرط کا بیان ہونا از روئے دلالت ثابت ہے یہ بدائع میں ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ جو چیز وقف کی ہے وہ عقار یا دار ہو پس مالِ منقولہ کا وقف صحیح نہیں ہے لا کراع ۲ــہ و سلاح کا یہ نہایہ میں ہے۔

فصل ۞

جن الفاظ سے وقف پورا ہو جاتا ہے اور جن سے نہیں پورا ہوتا ہے ان کے بیان میں

اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ محرمہ موبدہ میری حالتِ حیات میں و بعدِ وفات کے ہے یا کہا کہ میری یہ زمین صدقہ محبوسہ موقوفہ موبدہ میری حینِ حیات و بعدِ وفات کے ہے یا موقوفہ کا لفظ نہ کہا تو سب اماموں کے نزدیک یہ وقف فقیروں پر جائز لازم ہو جائے گا یہ محیط ہے لیکن بنا بر قولِ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے جب تک وہ زندہ ہے اُس کی طرف سے آمدنی اراضی مذکورہ تصدیق کرنے کی نذر ہوگی پس اُس پر واجب ہوگا کہ اُس کو وفا کرے اور معنی وصیت سے اُس

کو رجوع کا اختیار ہوگا اور قول یہ ہے کہ میری وفات کے بعد لیکن اگر اُس نے رجوع نہ کیا تو یہ اُس کی تہائی ترکہ سے جائز ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کہا کہ صدقہ موقوفہ موبدہ ہے تو عامہ علماء کے نزدیک جائز ہے لیکن امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک احتیاجِ سپرد کرنے کی باقی ہے اور بنا بر قولِ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے آمدنی

۱؎ یعنی ہمیشہ کے واسطے وقف ہے۔ ۱۲۔ ۲؎ کراع جانور گھوڑا خچر اونٹ وغیرہ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 [7] Kitab al-Waqf (Book of Endowments)

There shall be a vow to confirm the lands, and the ownership of the endower (waqif) shall remain as it is; hence, after his death, it shall be inherited from him—this is stated in Fatawa Qazi Khan. If he said, "This land of mine is Sadaqah Mawqufah (endowed charity) or Sadaqah Mahbusah (detained charity) or Sadaqah Habis," and did not say "forever," then according to the general jurists who allow waqf, it shall become a waqf. This is because charity is established forever, considering the possibility of revocation. However, Imam Khassaf and the people of Basra said that it will not be a waqf because an absolute waqf implies perpetuity. And if he said, "This land of mine is Sadaqah Mawqufah for the poor (Masakin)," it shall become a waqf by consensus (Ijma) because the mention of the poor also implies perpetuity—this is in al-Muhit.

If he said, "This land of mine is Sadaqah Mawqufah for the path of goodness or the path of reward or the path of righteousness," the waqf shall be valid—this is in al-Wajiz. If he did not mention the word "Sadaqah" but mentioned the word "Waqf" and said, "My land is a waqf," or "I have endowed this land of mine," or "This land of mine is Mawqufah," then according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), it shall be a waqf for the poor. Sheikh Sadr al-Shahid (may Allah have mercy on him) and the scholars of Balkh give fatwas according to the view of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), and we also give fatwas based on the view of Imam Abu Yusuf due to custom (Urf). This applies when he has not specified the word "poor." If he did specify and said, "This land of mine is endowed for the poor," or "is a waqf," or "I have endowed it," then it shall be a waqf according to Imam Abu Yusuf. Similarly, according to Hilal (may Allah have mercy on him), as the uncertainty was removed by explicitly mentioning the poor—this is in al-Khulasah. If he said, "This is endowed for the sake of Allah forever," it is valid even if Sadaqah was not mentioned, and it shall be charity for the poor—this is in Fatawa Qazi Khan. If he only mentioned "Waqf" or mentioned "Habs" (detention) along with it, then according to the preferred (Mukhtar) view, the waqf shall be established, and this is the view of Imam Abu Yusuf —this is in al-Ghiyathiyah. If he said, "The prohibition of this land of mine" or "it is prohibited" (Hurmatu arzi hadhihi au hiya muharramatun), Faqih Abu Ja'far said that according to the view of Imam Abu Yusuf, this statement is like saying it is "Mawqufah"—this is in Fatawa Qazi Khan.

If he said, "This land of mine is endowed for so-and-so or for my children or for my poor relatives," while these people are not numbered ☆

It is mentioned in the Fatawa that if he said it is "Mawqufah Muharramah Habisah" or "Mawqufah Habisah Muharramah," then it cannot be sold, nor inherited, nor given as a gift. All this is based on the same disagreement mentioned earlier. The preferred view is that of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) as mentioned—this is in al-Ghiyathiyah. If he said, "This land of mine is Habisah Sadaqah," Sheikh Abu Ja'far said it should be treated as the statement "Sadaqah Mawqufah"—this is in Fatawa Qazi Khan. If he said, "This land of mine is endowed for so-and-so or for my children or for my poor relatives," while these people are numbered—meaning if they were counted, their assessment (ihsa) is possible—or for orphans, and his intention is not the detention (habs) of the said lands which is actually a waqf, then according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), it shall not become a waqf. This is because he endowed it for something that will terminate and end, and will not remain forever. Whereas according to Imam Abu Yusuf, the waqf shall be valid because its continuous existence is not a condition for its validity in his view—this is in al-Muhit al-Sarakhsi. And if he said, "This land of mine or this Sadaqah Mawqufah of mine is for so-and-so or for the children of so-and-so," then its proceeds as long as...

Footnotes: 1. Meaning for my relative orphans who are included in the count (ihsa). 12. 2. The translator said: Sadaqah is the well-known Mawqufah, which is endowed to be kept detained, meaning this land shall not be transferred through sale, gift, inheritance, etc., but shall remain as it is. 'Mahbus' means kept closed/detained, and 'Hubus' means 'Mahbusah Muharramah' which is prohibited for inheritance, sale, etc. There is a kind of ambiguity in this; therefore, if it is said in our language in this manner, a fatwa for the validity of the waqf shall not be given. And Allah knows best. 12.

ज़मीन की पुष्टि करने की मन्नत होगी और वक़्फ़ करने वाले का स्वामित्व अपनी स्थिति पर बना रहेगा, चुनाँचे उसकी मृत्यु के बाद उसकी ओर से उत्तराधिकार (विरासत) होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ाँ में है। और यदि कहा कि मेरी यह ज़मीन सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा या सदक़ा-ए-महमूसा या सदक़ा-ए-हबीस है और यह नहीं कहा कि हमेशा के लिए, तो उन आम विद्वानों (उलमा) के अनुसार जो वक़्फ़ को जायज़ मानते हैं, वक़्फ़ हो जाएगा, क्योंकि सदक़ा हमेशा के लिए साबित होता है, क्योंकि इसमें रद्द (फ़स्ख़) की संभावना का ध्यान रखा जाता है। और इमाम खसाफ़ और बसरा के लोगों ने कहा कि वक़्फ़ नहीं होगा क्योंकि वक़्फ़ मुतलक़ (निरपेक्ष) का अर्थ निरंतरता (ताबीद) है। और यदि कहा कि मेरी यह भूमि निर्धनों (मसाकीन) के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से वक़्फ़ हो जाएगा क्योंकि निर्धनों का उल्लेख भी निरंतरता का उल्लेख है, यह मुहीत में है।

यदि कहा कि मेरी यह भूमि सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा परोपकार के मार्ग पर या पुण्य (सवाब) के मार्ग पर या भलाई के मार्ग पर है, तो वक़्फ़ मान्य होगा, यह वजीज़ में है। और यदि सदक़ा शब्द का उल्लेख नहीं किया लेकिन वक़्फ़ शब्द का उल्लेख किया और कहा कि मेरी ज़मीन वक़्फ़ है या मैंने अपनी यह ज़मीन वक़्फ़ कर दी या मेरी यह ज़मीन मौक़ूफ़ा है, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार निर्धनों पर वक़्फ़ हो जाएगा। और शेख़ सद्र शहीद (रह.) और बल्ख के विद्वान इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार फ़तवा देते हैं, और हम भी प्रथा (उर्फ़) के कारण इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कथन पर फ़तवा देते हैं। यह उस समय है जब उसने 'निर्धन' शब्द का वर्णन नहीं किया। और यदि वर्णन किया और कहा कि मेरी यह ज़मीन निर्धनों पर मौक़ूफ़ है या वक़्फ़ है या मैंने वक़्फ़ की, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार वक़्फ़ हो जाएगी। और इसी तरह हिलाल (रह.) के अनुसार भी, क्योंकि निर्धनों को स्पष्ट रूप से कहने से संदेह समाप्त हो गया, यह खुलासः में है। और यदि कहा कि यह हमेशा के लिए अल्लाह के वास्ते मौक़ूफ़ा है, तो जायज़ है भले ही सदक़ा का ज़िक्र न किया हो और यह निर्धनों पर सदक़ा होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ाँ में है। और यदि केवल वक़्फ़ का ज़िक्र किया या उसके साथ हब्स (रोकने) का भी ज़िक्र किया, तो पसंदीदः(मुख़्तार) मत के अनुसार इससे वक़्फ़ सिद्ध हो जाएगा और यह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का कथन है, यह गियासिया में है। और यदि कहा कि 'हुरमतु अरज़ी हाज़ही' या 'हिया मुहर्रमतुन' (मैंने अपनी यह ज़मीन हराम कर दी या मेरी यह ज़मीन हराम की हुई है), तो फ़क़ीह अबू जाफ़र ने कहा कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कथन के अनुसार यह मौक़ूफ़ा कहने के समान है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ाँ में है।

यदि कहा कि मेरी यह ज़मीन मौक़ूफ़ा है फ़लाँ पर या मेरी संतान पर या मेरे निर्धन रिश्तेदारों पर, जबकि ये लोग गिने हुए नहीं हैं ☆

फ़तावा में वर्णित है कि यदि कहा कि 'मौक़ूफ़ा मुहर्रमा हबीसा' है या 'मौक़ूफ़ा हबीसा मुहर्रमा' है, तो उसे बेचा नहीं जा सकता और न ही उसका उत्तराधिकार या दान (हिबा) हो सकता है। यह सब उसी मतभेद पर आधारित है, यानी इसमें भी पहले उल्लेखित मतभेद जारी है। और मुख़्तार (चुना हुआ) मत वही है जो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का है, जो गियासिया में वर्णित है। और यदि कहा कि मेरी यह ज़मीन 'हबीसा सदक़ा' है, तो शेख़ अबू जाफ़र ने कहा कि इसे सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा के समान होना चाहिए, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ाँ में है। और यदि कहा कि मेरी यह ज़मीन मौक़ूफ़ा है अमुक व्यक्ति पर या मेरी संतान पर या मेरे निर्धन रिश्तेदारों पर, जबकि ये लोग गिने हुए हैं, यानी यदि गिना जाए तो उनका आकलन (अह्सा) संभव है, या अनाथों पर, और उसका उद्देश्य ज़मीन को रोकना (हब्स) नहीं है जो वास्तव में वक़्फ़ है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार वह वक़्फ़ नहीं होगा। क्योंकि उसने ऐसी चीज़ पर वक़्फ़ किया जो समाप्त हो जाएगी और हमेशा नहीं रहेगी। जबकि इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार वक़्फ़ मान्य (सही) होगा क्योंकि उनके अनुसार वक़्फ़ का हमेशा जारी रहना शर्त नहीं है, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है। और यदि कहा कि मेरी यह ज़मीन या यह मेरा सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा अमुक व्यक्ति पर या अमुक की संतान पर है, तो उसकी उपज (हासिलात) जब तक...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. अर्थात मेरे उन रिश्तेदार अनाथों पर जो गिनती (अह्सा) में आते हैं। 12. 2. अनुवादक ने कहा: सदक़ा प्रसिद्ध मौक़ूफ़ा वक़्फ़ की हुई चीज़ जिसे रोक कर रखना हो, और तात्पर्य यह है कि यह ज़मीन बिक्री, दान या उत्तराधिकार आदि के माध्यम से हस्तांतरित नहीं होगी, बल्कि वैसी ही रहेगी। 'महमूस' का अर्थ बंद की हुई है, और 'हुबूस' का अर्थ महमूसा मुहर्रमा है जिसका अर्थ है उत्तराधिकार और बिक्री आदि से वर्जित की गई। इसमें एक प्रकार की संभावना है, अतः यदि हमारी भाषा में इस प्रकार कहा जाए, तो वक़्फ़ की वैधता का फ़तवा नहीं दिया जाएगा। वल्लाहू आलम (अल्लाह ही बेहतर जानता है)। 12.

اراضی کی تصدیق کرنے کی نذر ہوگی اور وقف کرنے والے کی ملک اپنے حال پر باقی رہے گی چنانچہ بعد اُس کے مرنے کے اُس کی طرف سے میراث ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ یا صدقہ محبوسہ یا صدقہ حبیس ہے اور یہ نہ کہا کہ ہمیشہ کے واسطے تو عام علماء کے نزدیک جو وقف کو جائز رکھتے ہیں وقف ہو جائے گا اُس واسطے کہ صدقہ ثابت ہوتا ہے ہمیشہ کے واسطے کہ احتمالِ فسخ کا خیال رکھتا ہے اور امام خصاف واہل بصرہ نے فرمایا کہ وقف نہ ہوگا اُس واسطے کہ وقف مطلق تتابید ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی مساکین پر صدقہ موقوفہ ہے تو بالاجماع وقف ہو جائے گا اُس واسطے کہ مساکین کا ذکر بھی تابید کا ذکر ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ راہِ خیر پر یا راہِ ثواب پر یا راہِ نیکی پر ہے یا راہِ نیکی و ثواب پر ہے تو وقف جائز ہو گا یہ وجیز ہے اور اگر صدقہ کا لفظ ذکر نہ کیا لیکن وقف کا لفظ ذکر کیا اور کہا کہ میری زمین وقف ہے یا میں نے اپنی یہ زمین وقف کر دی یا میری یہ زمین موقوفہ ہے تو امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک فقیروں پر وقف ہو جائے گی اور شیخ صدر شہید رحمۃ اللہ علیہ و مشائخ بلخ بقول امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ فتویٰ دیتے ہیں اور ہم بھی بسبب عرف کے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر فتویٰ دیتے ہیں۔ یہ اس وقت ہے کہ اُس نے فقیروں کا لفظ بیان نہ کیا اور اگر بیان کیا اور کہا کہ یہ میری زمین فقیروں پر موقوف ہے یا وقف ہے یا میں نے وقف کی تو امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک وقف ہو گی اور اسی طرح ہلال رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک بھی اُس وجہ سے کہ فقیروں کے کہنے کی تصریح کرنے سے احتمال جاتا رہا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا کہ یہ موقوفہ ہے اللہ تعالیٰ کے واسطے ہمیشہ تو جائز ہے اگرچہ صدقہ کا ذکر نہ کیا اور مساکین پر

صدقہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور اگر فقط وقف کا ذکر کیا یا اُس کے ساتھ حبس کا بھی ذکر کیا تو بنا بر مختار کے اُس سے وقف ثابت ہو جائے گا اور یہ امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کا قول ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر کہا کہ حرمت ارضی ہذہ او ہی محرمۃ میں نے اپنی یہ زمین حرام کر دی یا میری یہ زمین حرام کی ہوئی ہے تو فقیہ ابو جعفر نے کہا کہ بنا بر قول امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے یہ قول مثل موقوفہ کہنے کے ہے یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے۔

اگر کہا کہ میری یہ زمین موقوفہ ہے فلاں پر یا میری اولاد یا میرے قرابتی فقیروں پر حالانکہ یہ لوگ گنے ہوئے نہیں ☆

فتاویٰ میں مذکور ہے کہ اگر کہا کہ موقوفہ محرمہ حبیسہ ہے یا موقوفہ حبیسہ محرمہ ہے تو بیع نہیں کی جا سکتی اور نہ میراث اور نہ ہبہ ہو سکتی ہے اور یہ سب اسی اختلاف پر ہے یعنی اُس میں بھی اختلاف مذکور جاری ہے اور مختار وہی قول امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کا ہے جو ذکر ہوا یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین حبیسہ صدقہ ہے تو شیخ ابو جعفر نے فرمایا کہ چاہیے کہ یہ بمنزلہ قول صدقہ موقوفہ کے ہو یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین موقوفہ ہے فلاں پر یا میری اولاد یا میرے قرابتی فقیروں پر حالانکہ یہ لوگ گنے ہوئے ہیں یعنی اگر شمار کیے جائیں تو ان کا احصاء ممکن ہے یا یتیموں پر اور اُس کی مراد اُس سے حبس اراضی مذکور نہیں ہے جو در واقع وقف ہے تو وہ امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک وقف نہ ہو جائے گی اُس واسطے کہ اُس نے ایسی چیز پر وقف کیا جو منقطع اور ختم ہو جائے گی ہمیشہ تک نہ رہے گی اور امام ابو یوسف کے نزدیک وقف صحیح ہو جائے گا اُس واسطے کہ جس پر وقف کیا ہے اُس کا ہمیشہ جاری رہنا ان کے نزدیک شرط نہیں ہے یہ محیطِ سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی یا یہ میرا ارصدقہ موقوفہ ہے فلاں پر یا اولاد فلاں تو اُس کی حاصلات جب تک

حواشی: ۱۔ یعنی میرے قرابتی یتیموں پر جو احصاء میں داخل ہیں ۱۲۔ ۲۔ قال المترجم صدقہ معروف موقوفہ وقف کی ہوئی جس بند کر رکھنا اور مراد یہ ہے کہ یہ زمین فروخت و ہبہ و میراث وغیرہ کسی طرح منتقل نہ ہو گی ویسی ہی رہے گی محبوس بند کی ہوئی اور حبوس بمعنی محبوسہ محرمہ حرام کی ہوئی میراث و بیع وغیرہ سے حرام کی گئی ہے یمین اس میں ایک گونا احتمال ہے چنانچہ ہماری زبان میں اثر اس طرح کہا تو صحت وقف کا فتویٰ نہ دیا جائے گا واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (77) Kitab al-Waqf

These people are alive, they will receive it, and after their death, it shall be spent on the poor. This is in 'Wajihah'. And if someone said, "This land of mine is charity (sadaqah) for Allah the Almighty," or "is endowed (mowqufah) for Allah the Almighty," or "is endowed charity for Allah the Almighty," then it shall become a waqf (endowment), whether perpetuity was mentioned or not. This is in 'Muheet al-Sarakhsi'.

Similarly, if one says, "Endowed charity for the sake of Allah" or "Endowed charity to seek reward from Allah," the ruling remains the same; this is in 'Zakheerah'. And if one said, "This land of mine is endowed for the sake of goodness and reward," it is valid, as if he said "endowed charity"; this is in 'Zahiriyah'. If one said, "My land is for a path (sabil)," then if it is in a city where this term is commonly understood among the people to mean waqf, the said land shall become waqf. If it is not commonly understood as waqf among the people there, his intention shall be sought; if he intended waqf, it shall become waqf, and if he intended sadaqah (ordinary charity) or had no specific intention, it shall be a vow (nadhr), and thus the land or its price shall be given in charity. The translator (metarjim) said: In our customary practice (urf), this is not understood as waqf; however, it can be a vow if that was the intention, and Allah knows best. Similarly, if he said, "I have given it for the poor," then if this is understood as waqf among the people of that city, it shall be waqf; if it is not understood as waqf, he shall be questioned. If he intended waqf, it shall be waqf; if the intention was sadaqah or nothing specific, it shall be considered a vow of sadaqah. This is in 'Muheet al-Sarakhsi'. If he said, "This land is sabil," meaning "This land of mine is a path," it shall not be waqf, unless the speaker is from a city where people understand this speech to mean perpetual waqf along with its conditions, then it shall be waqf; this is in 'Sirajiyah'. And if he said, "I have dedicated (sabbaltu) this house for the sake of the imam of such-and-such mosque in lieu of my prayers and fasts," it shall become waqf even if it does not actually cover the prayers and fasts. This is in 'Bahr al-Raiq'. And if he said, "This house of mine is dedicated (musabbil) to such-and-such mosque after my death," the waqf is valid provided it comes out of one-third of the estate (thuluth al-tarika) and he has specified the mosque, otherwise not; this is in 'Quniyah'. And if he said, "I have given this chamber of mine for the oil (lamps) of the mosque," and said nothing more, Faqih Abu Ja'far said that the said chamber shall become waqf for the mosque, provided it has been handed over to the trustee (mutawalli), and the fatwa is based on this; this is in

'Fatawa Qazi Khan'. If a person during his illness said, "From the income of this house of mine, buy ten dirhams worth of bread every month and distribute it among the poor," the said house shall become waqf; this is in 'Muheet al-Sarakhsi'. The translator said: In our customary practice (urf), it should not be waqf, and Allah knows best. It is written in 'Nawazil' that if someone said, "I have endowed the fruits of this walled house/vineyard," whether there were fruits in it at that time or not, the said garden shall become waqf. Similarly, if he said, "I have dedicated its produce for time," it shall become waqf; this is in 'Fath al-Qadir'.

If he said, "I have made a waqf after my death" or willed "make a waqf after my death," it is valid, and this waqf shall be from one-third of the estate; this is in 'Tahzeeb'. In 'Waqf Hilal' (RA), it is mentioned that if one willed "my three-thirds after my death is for Allah the Almighty forever," this shall be a will for waqf for the poor; this is in 'Muheet'. And if someone said, "One-third of my property is waqf" and said nothing more, Sheikh Abu Nasr said that if his property is cash, the waqf is void (batil), but if it is land, the waqf for the poor is valid, and some...

---

1. Such person or children or poor relatives; this is the mentioned reason. 12.
2. The translator said: Due to the reasons in his saying 'no', what he mentioned contradicts the saying, as in 'Al-Taj'. 12.
3. "I have made this house a path" and for the imam of such mosque on behalf of prayers... The translator said: if this is the meaning, then fine, otherwise this idiom is not familiar to our Arabic usage. 12.
4. The translator said: And perhaps the justification is that waqf is solely by the word 'sabil', and perhaps it is the custom of Egypt or Alexandria, so let one reflect. 12.
5. Perhaps this condition is based on the adoption of the school of Imam Muhammad, and Allah knows best. 12.
6. The waqf shall be valid and settled upon the poor. 12.

ये लोग जीवित हैं उन्हें मिलेगी और उनकी मृत्यु के बाद वह फ़कीरों पर खर्च हुआ करेगी, यह 'वजीहा' में है। और कहा कि "मेरी यह भूमि अल्लाह तआला के लिए सदक़ा है," या "अल्लाह तआला के लिए मौकूफ़ा (वक़्फ़ की गई) है," या "अल्लाह तआला के लिए सदक़ा-ए-मौकूफ़ा है," तो वह वक़्फ़ हो जाएगी चाहे हमेशगी (शाश्वतता) का ज़िक्र किया हो या न किया हो, यह 'मुहीत सरख्सी' में है।

इसी तरह अगर कहा कि "सदक़ा-ए-मौकूफ़ा अल्लाह तआला के लिए है" या "अल्लाह तआला के सवाब की इच्छा के लिए सदक़ा-ए-मौकूफ़ा है," तो भी यही हुक्म है, यह 'ज़खीरा' में है। और अगर कहा कि "मेरी यह भूमि भलाई और सवाब के कारण मौकूफ़ा है," तो जायज़ है, मानो उसने कहा कि सदक़ा-ए-मौकूफ़ा है, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर कहा कि "मेरी ज़मीन सबील (जनकल्याण/मार्ग) के लिए है," तो यदि वह ऐसे शहर में है जहाँ के लोगों में यह शब्द वक़्फ़ के लिए प्रचलित है, तो उक्त भूमि वक़्फ़ हो जाएगी। और यदि वहां के लोगों में यह वक़्फ़ के अर्थ में प्रचलित न हो, तो उससे उसका उद्देश्य पूछा जाएगा; यदि उसने वक़्फ़ का इरादा किया हो तो वक़्फ़ हो जाएगी, और यदि उसने सदक़ा की नीयत की या कोई नीयत नहीं की, तो वह 'नज़्र' (मन्नत) होगी, फिर यह ज़मीन या उसकी कीमत दान कर दी जाएगी। और अनुवादक (मतरजिम) ने कहा कि हमारे यहाँ के लोक-व्यवहार (उर्फ़) में यह वक़्फ़ के अर्थ में नहीं है, हाँ, नज़्र हो सकती है यदि उसकी ऐसी नीयत हो, अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। और इसी प्रकार यदि उसने कहा कि "मैंने इसे फ़कीरों के लिए कर दिया है," तो यदि उस शहर के लोगों में यह वक़्फ़ के लिए प्रचलित है, तो वक़्फ़ होगी, और यदि वक़्फ़ के लिए प्रचलित न हो, तो उससे पूछा जाएगा; यदि उसने वक़्फ़ की नीयत की तो वक़्फ़ होगी, और यदि नीयत सदक़ा हो या कुछ न हो, तो सदक़ा की नज़्र मानी जाएगी, यह 'मुहीत सरख्सी' में है। यदि कहा कि "यह भूमि सबील है" यानी मेरी यह ज़मीन सबील है, तो वक़्फ़ नहीं होगी, लेकिन यदि कहने वाला ऐसे शहर का हो जहाँ के लोग इस शब्द से वक़्फ़-ए-अबदी (शाश्वत वक़्फ़) और उसकी शर्तों को समझते हों, तो वक़्फ़ होगी, यह 'सिराजिया' में है। और यदि कहा कि "मैंने इस घर को अमुक मस्जिद के इमाम के पक्ष में अपनी नमाज़ों और रोज़ों के बदले सबील किया," तो वक़्फ़ हो जाएगी, चाहे नमाज़ और रोज़ों के बदले न भी हो। 'बहर-उर-रैक़' में है। और यदि कहा कि "मेरा यह घर मेरी मृत्यु के बाद अमुक मस्जिद के लिए मुस्बिल (वक़्फ़) है," तो वक़्फ़ सही है, बशर्ते कि वह एक-तिहाई संपत्ति (तुल्थ तरका) से निकलती हो और उसने मस्जिद को निश्चित किया हो, वरना नहीं, यह 'कुनिया'

में है। और यदि कहा कि "मैंने अपना यह कमरा मस्जिद के तेल (दीये) के लिए कर दिया" और इससे अधिक कुछ नहीं कहा, तो फ़क़ीह अबू जाफ़र ने फरमाया कि उक्त कमरा मस्जिद पर वक़्फ़ हो जाएगा, बशर्ते कि मुतवल्ली को सौंप दिया गया हो और इसी पर फतवा है, यह 'फतावी काज़ी खान' में है। और यदि किसी व्यक्ति ने अपनी बीमारी के दौरान कहा कि "मेरे इस घर की आय से हर महीने दस दिरहम की रोटियाँ खरीदकर गरीबों में बाँट दिया करो," तो उक्त घर वक़्फ़ हो जाएगा, यह 'मुहीत सरख्सी' में है। अनुवादक ने कहा: हमारे लोक-व्यवहार (उर्फ़) में इसे वक़्फ़ नहीं होना चाहिए, अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। और 'नवाजिल' में लिखा है कि यदि किसी ने कहा कि "मैंने अपने इस चार दीवारी वाले घर, अंगूर के बाग के फलों को वक़्फ़ कर दिया," चाहे उस समय उसमें फल हों या न हों, तो उक्त बाग वक़्फ़ हो जाएगा। और इसी प्रकार यदि कहा कि "मैंने इसकी उपज वक़्फ़ (वक़्त) कर दी," तो वक़्फ़ हो जाएगा, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है।

यदि कहा कि "मैंने अपनी मृत्यु के बाद वक़्फ़ किया" या वसीयत की कि "मेरी मृत्यु के बाद वक़्फ़ करो," तो यह सही है और यह वक़्फ़ एक-तिहाई संपत्ति से होगा, यह 'तहज़ीबी' में है। और 'वक़्फ़ हिलाल' (रह.) में वर्णित है कि यदि वसीयत की कि "मेरी तीन-तिहाई मेरी मृत्यु के बाद अल्लाह तआला के लिए हमेशा के लिए है," तो यह उसकी गरीबों पर वक़्फ़ की वसीयत होगी, यह 'मुहीत' में है। और यदि किसी ने कहा कि "मेरा एक-तिहाई माल वक़्फ़ है" और इससे अधिक कुछ नहीं कहा, तो शैख़ अबू नस्र ने फ़रमाया कि यदि उसका माल नकद हो तो वक़्फ़ बातिल (अमान्य) है, और यदि भूमि हो तो गरीबों पर वक़्फ़ जायज़ होगा और कुछ...

---

1. फलां या संतान या नातेदार गरीब, यह कारण बताया गया है। १२
2. अनुवादक ने कहा: कारण के आधार पर उनके कथन 'नहीं' में जो आगे आएगा, उसके विपरीत है, जैसा कि ताज में उल्लेख है। १२
3. 'मैंने यह घर सबील कर दिया' और फलां मस्जिद के इमाम के लिए, नमाज़ों के बदले... अनुवादक ने कहा: यदि यही अर्थ है तो ठीक है, वरना यह मुहावरा हमारी अरबी से परिचित नहीं है। १२
4. अनुवादक ने कहा: और शायद इसकी दलील यह है कि वक़्फ़ केवल 'सबीJ' शब्द से है, और संभवतः यह मिस्र या सिकंदरिया का लोक-व्यवहार (उर्फ़) हो, इस पर विचार करें। १२
5. शायद यह शर्त इमाम मोहम्मद के मत के अनुसार है, अल्लाह बेहतर जानता है। १२
6. वक़्फ़ जायज़ होगा और गरीबों पर माना जाएगा। १२

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۳ (۷۷) کتاب الوقف یہ لوگ زندہ ہیں ان کو ملے گی اور ان کی موت کے بعد وہ فقیروں پر صرف ہوا کرے گی یہ وجیہہ کر دی ہے میں ہے اور کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ ہے واسطے اللہ تعالیٰ کے یا موقوفہ ہے واسطے اللہ تعالیٰ کے یا اللہ تعالیٰ کے واسطے صدقہ موقوفہ ہے تو وقف ہو جائے گی خواہ ہمیشگی کا ذکر کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اسی طرح اگر کہا کہ صدقہ موقوفہ بوجہ اللہ تعالیٰ یا صدقہ موقوفہ لطلب ثواب اللہ تعالیٰ ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی موقوفہ بوجہ خیر و ثواب ہے تو جائز ہے گویا اس نے کہا کہ صدقہ موقوفہ ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری زمین برائے سبیل ہے پس اگر ایسے شہر میں ہو جہاں کے لوگوں میں یہ لفظ وقف کے واسطے متعارف ہے تو زمین مذکور وقف ہو جائے گی اور اگر وہاں کے لوگوں میں یہ متعارف بمعنی وقف نہ ہو تو اس سے اس کی مراد دریافت کی جائے گی پس اگر اس نے وقف کا ارادہ کیا ہو تو وقف ہو جائے گی اور اگر اس نے صدقہ کی نیت کی یا کچھ نیت نہ کی تو نذر ہو گی پس یہ زمین یا اس کا ثمن صدقہ کر دیا جائے گا وقال المترجم ہمارے عرف میں وقف کے معنی میں نہیں ہے ہاں نذر ہو سکتی ہے اگر اس کی نیت ہو واللہ تعالیٰ اعلم اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ میں نے اُس کو فقیروں کے واسطے کر دیا پس اگر اس شہر والوں میں یہ وقف کے واسطے متعارف ہو تو وقف ہو گی اور اگر وقف کے لیے متعارف نہ ہو تو اس سے دریافت کیا جائے گا پس اگر اس نے وقف کی نیت کی تو وقف ہو گی اور اگر نیت صدقہ ہو یا کچھ نہ تو صدقہ کی نذر قرار دی جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر کہا اراضی ہذا سبیل یعنی میری یہ زمین سبیل ہے تو وقف نہ ہو گی لیکن اگر کہنے والا ایسے شہر کا ہو جہاں کے لوگ اس کلام سے وقف ابدی مع اس کے شروط کے سمجھتے ہوں تو وقف ہوگی یہ سراجیہ میں ہے اور اگر کہا کہ سبیلتُ ہذہ الدار فی وجہ

امام مسجد کذا عن جتہ صلواتی و صیامی تو وقف ہو جائے گا اگر چہ نماز و روزوں سے واقع نہ ہو۔ بحر الرائق میں ہے اور اگر کہا کہ میرا یہ دار بعد میری موت کے مسبل ہے بفلاں مسجد ہے تو وقف صحیح ہے بشرطیکہ تہائی ترکہ سے بر آمد ہوتا ہے اور اُس نے مسجد کو معین کیا ہو ورنہ نہیں یہ قنیہ میں ہے اور اگر کہا میں نے اپنا یہ حجرہ مسجد کے تیل کے واسطے کر دیا اور اس سے زیادہ نہ کہا تو فقیہ ابو جعفر نے فرمایا کہ حجرہ مذکور مسجد پر وقف ہو جائے گا بشرطیکہ متولی کو سپرد کیا ہو اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر ایک شخص نے اپنے مرض میں کہا کہ میرے اس دار کی آمدنی سے ہر مہینہ دس درہم کی روٹیاں خرید کر مساکین کو بانٹ دیا کرو تو دار مذکور وقف ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں ہے قال المترجم ہمارے عرف میں وقف نہ ہونا چاہیے واللہ اعلم اور نوازن میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ میں نے اپنے اس چار دیواری دار باغ انگور کے پھلوں کو وقف کر دیا خواہ اُس وقت اُس میں پھل تھے یا نہ تھے تو باغ مذکور وقف ہو جائے گا اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے اس کی حاصلات وقت قرار دی تو وقف ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے۔ اگر کہا کہ میں نے اپنی موت کے بعد وقف کیا یا وصیت کی کہ وقف کرو میری موت کے بعد تو صحیح ہے اور یہ وقف تہائی ترکہ سے ہو گا یہ تہذیب میں ہے اور وقف ہلال رحمتہ اللہ علیہ پس مذکور ہے کہ اگر وصیت کی کہ میری تین تہائی بعد میری وفات کے اللہ تعالیٰ کے واسطے ہمیشہ کے لیے ہے تو یہ اُس کی وصیت فقیروں پر وقف کی ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میرا تہائی مال وقف ہے اور اُس سے زیادہ نہ کہا تو شیخ ابونصر نے فرمایا کہ اگر مال اُس کا نقد ہو تو وقف باطل ہے اور اگر اراضی ہو تو وقف علی الفقیروں پر جائز ہو گا اور بعض

ا فلاں یا اولاد یا فقرائے قرابت یہ وجہ مذکور ۱۲ ۔ ۲ قال المترجم بوجوہ العلۃ فی قو لہ لا ز ا یاتی ماذکرہ علی قو ل فالتاج ۱۲۔ ۳ سبیل کر دیا میں نے یہ دار اور بابت امام مسجد فلاں از جانب نماز

ہائے دروازہ ہائے خوں قال المترجم اگر یہی مراد ہے تو خیر ور نہ یہ صرکہ محاورہ ہوگا ہماری عربیت سے متعارف نہیں ہے وقال المترجم اور شاید توجیہ حت وقف محض لفظ سبیل ہے ولعلہ مکان عرف مصر نہ اسکندر چہ دنوا تیا فلیمتامل ۱۲۔ ۴ شاید یہ شرط بنا بر اختیار مذہب امام محمد کے ہے واللہ اعلم ۱۲۔ ۵ وقف جائز ہو گا اور فقیروں پر قرار دیا جائے گا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 4 | 78 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

It has been stated that the fatwa (legal ruling) is that an endowment (waqf) without specifying its purpose (beneficiary) shall not be valid; this is mentioned in 'Al-Zakhira'. It is also mentioned in the fatawa that if one says, "This land of mine is charity (sadaqah)," it shall be considered a vow (nadhr) to give it in charity. If the person gives the land or its value in charity, the vow is fulfilled; this is in 'Al-Khulasa'. If he says, "I have given this land of mine in charity to the poor," it will not be a waqf but a vow, making it obligatory for him to give the land or its value in charity. If he does so, he is absolved of his vow; otherwise, after his death, it will become part of his inheritance; this is in 'Fath al-Qadir'. The judge (qadi) will not compel him to give it in charity, just as one is not compelled to fulfill a vow, because it holds the status of a vow; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If he says, "This land of mine is charity for the paths of righteousness and merit," it is not a waqf but a vow, as stated in 'Al-Zahiriyya'. If someone says, "I have designated the produce and income of this house for the poor," it is a vow to give the income in charity; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If he says, "I have given this house of mine for the poor," in common usage, it is a vow to give charity to the poor from said house; this is in 'Fatawa Sughra'. If he says, "It is charity that shall not be sold," it is a vow of charity, not a waqf. But if he adds, "It shall neither be gifted nor become inheritance," then it shall become a waqf for the poor; as stated in 'Al-Bahr al-Ra'iq'.

Chapter Two: That whose endowment (waqf) is permissible and that whose is not

Regarding 'waqf-e-mushaa' (endowment of shared property), the endowment of immovable property ('aqar) such as land, houses, and shops is permissible; this is in 'Al-Hadi'. Similarly, movable properties ('manqulat') that are accessory to the immovable property can also be endowed consequently. For example, if a worker slave, oxen, and farming tools are endowed along with the land, they all become part of the waqf; this is in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. Imam Khasaf stated that if someone endows land and there were slaves working on that land, he should specify their names and number. Likewise, if there are oxen, he should specify them and their number. It is also recommended to stipulate in the charity that the maintenance ('nafaqa') of the companions (slaves) and oxen shall come from the income of that land. If this condition is made, their maintenance will be from the land's income; this is in 'Al-Zakhira'. In 'Al-Is'af', it is stated that if their maintenance was stipulated from the land's income and some of them fall ill, they remain entitled to their maintenance

from the land's produce as long as they live. However, if he stated that their maintenance from the produce is contingent upon their work on that land, then any companion who becomes unable to work shall not receive maintenance from the produce; this is in 'Al-Bahr al-Ra'iq'. If a companion becomes too weak for work, the administrator has the authority to sell him and use the proceeds to buy another who can work in his place. If the proceeds are insufficient and he wishes to add some of the land's income to buy another slave, there is no harm in it. The same rule applies to animals and agricultural tools endowed with the land if they become useless; the administrator of the charity can act accordingly; this is in 'Al-Zakhira'. If one of the waqf slaves is killed and blood money ('diyat') is received, the manager ('qayyim') has the authority to use that money to buy another in his place; this is in 'Fath al-Qadir'.

It is mentioned in 'Al-Is'af' that if any of them commits a crime ('jinayat') and the legal guardian of the crime makes a claim, the administrator ('mutawalli') is obliged to do what is best: either hand over the criminal slave or pay the ransom ('fidya'). And if he pays an amount for the slave's ransom that exceeds the penalty for the crime, then for the excess amount...

फरमाया कि फतवा इस पर है कि बिना मसरफ़ (उपयोग का उद्देश्य) बताए यह वक़्फ़ जायज़ न होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है और फतावा में उल्लेख है कि अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन सदक़ा है, तो यह सदक़ा करने की मन्नत (नज़्र) होगी। यहाँ तक कि अगर उसने ज़मीन सदक़ा कर दी या उसकी क़ीमत सदक़ा कर दी, तो मन्नत पूरी हो गई, यह 'ख़ुलासा' में है। और अगर कहा कि मैंने अपनी इस ज़मीन को मिस्कीनों (ग़रीबों) पर सदक़ा किया, तो यह वक़्फ़ नहीं होगा बल्कि यह मन्नत है कि उस ज़मीन या उसकी क़ीमत का सदक़ा करना उस पर वाजिब हो गया। फिर अगर उसने ऐसा कर दिया तो वह मन्नत के दायित्व से मुक्त हो गया, वरना उसकी मृत्यु के बाद वह विरासत बन जाएगी, यह 'फ़तह-अल-क़दीर' में है। और क़ाज़ी उसे सदक़ा करने पर मजबूर नहीं करेगा जैसे मन्नत पूरी करने पर मजबूर नहीं किया जाता क्योंकि यह मन्नत के दर्जे में है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन भलाई और सवाब के रास्तों पर सदक़ा है, तो यह वक़्फ़ नहीं है बल्कि मन्नत है, जैसा 'ज़हीरिया' में है। यदि किसी ने कहा कि मैंने अपने इस घर का अनाज और आमदनी मिस्कीनों के लिए कर दी, तो यह आमदनी सदक़ा करने की मन्नत है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और अगर कहा कि मैंने अपना यह घर मिस्कीनों के लिए कर दिया, तो आम बोलचाल में यह उस घर को मिस्कीनों पर सदक़ा करने की मन्नत है, यह 'फ़तावा सुग़रा' में है। और अगर कहा कि यह सदक़ा है जिसे बेचा नहीं जाएगा, तो यह सदक़ा की मन्नत है वक़्फ़ नहीं। और अगर बढ़ाकर कहा कि न इसे दान (हिबा) किया जाएगा और न यह विरासत बनेगी, तो यह मिस्कीनों पर वक़्फ़ हो जाएगा, जैसा 'बह्र-उर-राइक़' में है।

अध्याय दो: किसका वक़्फ़ जायज़ है और किसका नहीं जायज़ है

'वक़्फ़-ए-मुशा' (साझा संपत्ति) के वर्णन में अक़ार (अचल संपत्ति) जैसे ज़मीन, मकान और दुकानों का वक़्फ़ जायज़ है, यह 'हादी' में है। इसी तरह चल संपत्तियों (मनक़ूलात) में से जो उस अक़ार के साथ जुड़ी हों, उनका वक़्फ़ भी साथ में जायज़ हो जाएगा। उदाहरण के लिए, किसी ज़मीन के साथ काम करने वाले ग़ुलाम, बैल और खेती के उपकरण वक़्फ़ किए, तो वे सब वक़्फ़ हो जाएंगे, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। इमाम ख़साफ़ ने फरमाया कि अगर कोई ज़मीन वक़्फ़ की और उसके साथ ग़ुलाम थे जो उस ज़मीन में काम करते हैं, तो चाहिए कि उन ग़ुलामों के नाम और उनकी संख्या का उल्लेख कर दे। इसी तरह अगर उसके साथ बैल हों, तो उनका और उनकी संख्या का वर्णन करे। और चाहिए कि सदक़ा में यह शर्त लगा दे कि इन साथियों और बैलों का ख़र्च (नफ़क़ा) उसी ज़मीन की

आमदनी से होगा। यदि यह शर्त लगाई गई तो उनका ख़र्च ज़मीन की आमदनी से ही होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है। 'इसआफ़' में है कि यदि उनका ख़र्च ज़मीन की आमदनी से तय किया गया और उनमें से कुछ बीमार हो गए, तो भी वे ज़मीन की उपज से अपने ख़र्च के हक़दार होंगे और यह ख़र्च तब तक जारी रहेगा जब तक वे जीवित हैं। लेकिन अगर उसने यह कहा कि ज़मीन में उनके काम के बदले उनका ख़र्च उपज से होगा, तो जो साथी काम करने के लायक़ नहीं रहेगा, उसे उपज से ख़र्च नहीं मिलेगा, यह 'बह्र-उर-राइक़' में है। और अगर कोई साथी काम से कमज़ोर हो जाए, तो मुतवल्ली को अधिकार होगा कि उसे बेचकर उसकी क़ीमत से दूसरा खरीदे जो उसकी जगह काम करे। फिर अगर उसकी क़ीमत से दूसरा ग़ुलाम न मिले और वह चाहे कि ज़मीन की उपज से कुछ जोड़कर दूसरा ग़ुलाम खरीद ले, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। इसी तरह जो जानवर और खेती के औज़ार ज़मीन के साथ वक़्फ़ किए गए और उनमें से कोई बेकार हो जाए, तो उसकी जगह दूसरा लाने के लिए भी यही नियम है; और जो सदक़ा का मुतवल्ली है वह ऐसा कर सकता है, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर वक़्फ़ के ग़ुलामों में से कोई मारा जाए और उसका हर्जाना (दियत) मिल जाए, तो प्रबंधक (क़य्यिम) को अधिकार है कि उस दियत से उसकी जगह दूसरा ग़ुलाम खरीद ले, यह 'फ़तह-अल-क़दीर' में है।

'इसआफ़' में उल्लेख है कि अगर उनमें से किसी ने कोई अपराध (जिनायत) किया और पीड़ित पक्ष ने दावा किया, तो उस अपराधी ग़ुलाम को सौंपना या उसका मुआवज़ा (फ़िदया) देना, इन दोनों में से जो बेहतर हो वह मुतवल्ली पर अनिवार्य है। और अगर उसने ग़ुलाम के फ़िदये में अपराध के जुर्माने से अधिक माल दिया, तो उस अतिरिक्त राशि में...

نے فرمایا کہ فتویٰ اس پر ہے کہ بدون بیان مصرف کے یہ وقف جائز نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور فتاویٰ میں مذکور ہے کہ اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ ہے تو صدقہ کر دینے کی نذر ہوگی حتیٰ کہ اگر میں اس زمین کو صدقہ کیا یا اُس کی قیمت صدقہ کردی تو نذر ادا ہو گئی یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہا کہ میں نے اپنی اس زمین کو مسکینوں پر صدقہ کیا تو وقف نہ ہو گی بلکہ یہ نذر ہے کہ اس میں اراضی یا اس کی قیمت کا صدقہ کرنا اُس پر واجب آیا پس اگر اُس نے ایسا کر دیا تو نذر کے عہدہ سے نکل گیا ورنہ اُس کی موت کے بعد وہ میراث ہو جائے گی یہ فتح القدیر میں ہے اور قاضی اُس کو صدقہ کرنے پر مجبور نہ کرے گا جیسے نذر ادا کرنے پر مجبور نہیں کرتا ہے کیونکہ یہ بمنزلہ نذر کے ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کہا کہ میری یہ زمین نیکی و ثواب کی راہوں پر صدقہ ہے تو یہ وقف نہیں ہے بلکہ نذر ہے کذا فی الظہیریہ یہ ایک نے کہا کہ میں نے اپنے اس دار کا غلہ و آمدنی واسطے مسکینوں کے کردی تو یہ آمدنی کے صدقہ کرنے کی نذر ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ میں نے اپنا یہ دار واسطے مسکینوں کے کر دیا تو یہ عرف میں دار مذکور کے مسکینوں پر صدقہ کرنے کی نذر ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے اور اگر کہا کہ صدقہ ہے کہ فروخت نہ کیا جائے تو صدقہ کی نذر ہے وقف نہیں ہے اور اگر زیادہ کر کے کہا کہ اور ہبہ نہ کیا جائے گا اور نہ میراث ہو جائے گا تو مسکینوں پر وقف ہو جائے گا کذا فی البحر الرائق میں ہے۔

باب دوم: جس کا وقف جائز ہے اور جس کا نہیں جائز ہے

وقفِ مشاع کے بیان میں عقار مثل اراضی و مکانات و دوکانات کا وقف جائز ہے یہ حادی میں ہے اور اسی طرح منقولات میں سے جو اُس عقار کی تبعیت میں ہوں اُن کا وقف بھی بالتبع جائز ہو جائے گا مثلاً کسی اراضی کے ساتھ کارکن غلام و بیل و آلات کاشت کاری وقف کیے تو سب وقف ہو جائیں گے یہ محیط سرخسی میں ہے اور امام خصاف نے فرمایا کہ اگر کوئی زمین وقف کی اور اس کے ساتھ غلام تھے جو اس زمین میں کام کرتے ہیں تو چاہیے کہ ان غلاموں کا نام بیان کر دے اور ان کی تعداد بیان کرے اور اسی طرح اگر اُس کے ساتھ بیل ہوں تو ان کو بیان کر دے اور ان کی تعداد بیان کرے اور چاہیے کہ صدقہ میں شرط کر دے کہ رفیقوں و بیلوں کا نفقہ اُس زمین کی آمدنی سے ہو گا اور یہ شرط کرے تو اُس زمین کی آمدنی میں ان کا نفقہ ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اسعاف میں ہے کہ اگر ان کا نفقہ اُس زمین کی آمدنی و حاصلات سے شرط کیا پھر بعض ان میں سے بیمار ہوئے تو وہ اپنے نفقہ کا اس زمین کی حاصلات سے مستحق ہو گا اور برابر ان کا نفقہ اُس کی حاصلات سے ان پر برابر جاری رہے گا جب تک وہ زندہ ہیں اور اگر اُس نے یہ کہا کہ اُس زمین میں ان کے کام پر ان کا نفقہ اُس کی حاصلات سے ہو تو جو رفیق ان میں سے کام سے بے کار رہا اُس کو حاصلات زمین سے نفقہ نہ ملے گا یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر رفیق کام سے ضعیف ہو گیا تو اُس کو اختیار ہو گا کہ اُس کو فروخت کر کے اُس کے ثمن سے دوسرا خریدے جو بجائے اُس کے کام کرے پھر اگر اُس کے ثمن سے دوسرا غلام نہ ملا اور چاہا کہ اُس کے ثمن میں حاصلات زمین سے کچھ بڑھا کر دوسرا غلام خریدے تو کچھ مضائقہ نہیں ہے اسی طرح جو جانور و آلات زراعت کہ اراضی کے ساتھ وقف کیے گئے اور ان میں سے کوئی نکما ہوا تو بجائے اُس کے دوسرا قائم کرنے کے واسطے بھی یہی حکم ہے اور جو شخص صدقہ کا متولی ہو وہ ایسا کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر غلامانِ وقف میں سے کوئی قتل کیا گیا اور اُس

کی دیت وصول کرلی گئی تو قیم کو اختیار ہو گا کہ اُس دیت سے بجائے اُس کے دوسرا خریدے یہ فتح القدیر میں ہے۔

اسعاف میں مذکور ہے کہ اگر ان میں سے کسی نے جنایت کی اور ولی جنایت دعویٰ دار ہوا تو اُس غلام مجرم کو دینے یا اُس کا فدیہ دینے دونوں میں سے جو بات بہتر ہو وہ متولی پر واجب ہے اور اگر اُس نے غلام کے فدیہ میں جرمانہ جنایت سے زاید مال دیا تو زاید میں...

Fatawa Alamgiri Volume 4 - Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

He shall be declared a volunteer (mutawwa'), and thus he will be the guarantor for him from his own wealth. If the people for whom the endowment (waqf) is made pay the ransom (fidya) of the offending slave, they will be the volunteers, and the said slave will remain dedicated to the work in the waqf as before; this is mentioned in Bahr al-Raiq. Regarding the intentional endowment of movable property (mal-e-manqul), there are two scenarios: if the movable property consists of horses or weapons, the waqf is valid. If it is something other than these, then there are again two scenarios: if it is an item for which endowment is not customary, such as clothes and animals, then according to us, it is not valid. If its endowment is customary, such as saws, adzes, funeral biers, funeral cloths, and other necessary items like vessels and cauldrons for washing the deceased, copies of the Quran (masahif), etc., then Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated it is not valid, while Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated it is valid. The leading scholars (imams/mashaikh), including Imam Sarakhsi, have followed this latter view, as stated in Al-Khulasa, and this is the preferred (mukhtar) opinion. The fatwa (legal ruling) is also based on the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him); this was explained by Shams al-A'imma Halwani, as stated in Mukhtar al-Fatawa. If a funeral bier, cloths, and a washing place (called 'hawz-e-maseen' in Persian) were endowed for a neighborhood, and then all the inhabitants of that neighborhood passed away, they shall not be returned to the heirs of the endower; instead, they shall be transferred to the nearest place from that neighborhood; this is in Al-Khulasa.

If a copy of the Quran (mushaf) was endowed for the people of a mosque to read or memorize, it is valid. If it was endowed for the mosque itself, it is also valid and shall be read in that mosque. In some places, it is mentioned that it is not restricted to that specific mosque; this is in Wajiz Kardari. Scholars have differed regarding the endowment of books, and Faqih Abu Layth (may Allah have mercy on him) considered it valid, and the fatwa is based on this; this is in Fatawa Qazi Khan. If one endows the back of his riding animal (i.e., the ride itself) or the earnings of his slave for the poor, it is not correct according to our scholars; this is in Al-Muhit. A person endowed a cow on the condition that its milk be given to orphans and travelers; if this is in a place where such a practice is customary among the people, it will be valid, just as the public water supply (saqaya) is valid; this is in Zahiriya. Endowing oil or male animals like goats for the purpose of breeding with females is not valid; this is

in Al-Qunya. It is mentioned in Al-Waqi'at that Bilal Basri (may Allah have mercy on him) stated in his waqf that if someone endows only a building without the underlying land, it is not valid, and this is the correct view. Similarly, an endowment of a house without the land property (aqar) is not valid, and this is the preferred view; this is in Al-Muhit. The endowment of a building on land held under loan (ariyah) or lease (ijara) is not valid; this is in Fatawa Qazi Khan. Al-Khassaf stated that the endowment of a market shop is valid provided the leased land is in the possession of those who built the shops, such that the Sultan cannot remove them. From this, it is established that the endowment of a building on 'khakra' (rented/waste) land is valid; this is in Nahr al-Faiq. If someone builds a structure on a piece of endowed land and endows it for the same purpose as the land, then as a consequence of the land's status, its endowment is valid without disagreement. If he endows it for a purpose other than that of the land, there is a difference of opinion regarding its validity, and the most correct view is that it is not valid; this is in Ghiyathiya. If one plants a tree and then endows it: if it was planted on non-endowed land and endowed along with the site of the land or the land upon which it stands, the tree will also become an endowment by virtue of its connection to the land. If only the tree was endowed without the original land, it is not correct. And if it was planted in endowed land and endowed for the same purpose as the land...

---

1. Mutawwa': One who acts charitably and with benevolence.
2. Meaning, it is not made as an accessory to immovable property, but as an endowment of the movable property itself.
3. Rather, it may be read in another mosque.
4. The translator said: "people" means people of knowledge, and perhaps according to the author, this difference is remote, hence he expressed it with the word "people".
5. Provided the site of the land is his ownership.

फ़तावा आलमगीरी खंड 4 - किताब अल-वक़्फ़ (बंदोबस्ती की किताब)

उसे स्वेच्छाचारी (स्वयंसेवक) माना जाएगा, अतः वह अपनी संपत्ति से उसका ज़ामिन (ज़मानतदार) होगा। और यदि उन लोगों ने, जिन पर वक़्फ़ है, उस अपराधी गुलाम का फिदिया (मुक्तिदंड) अदा कर दिया, तो वे स्वेच्छाचारी होंगे और उक्त गुलाम जिस तरह वक़्फ़ में काम करने के लिए था, वैसा ही रहेगा। यह बहर-उर-राईक में है। चल संपत्ति (माल-ए-मनकूल) के वक़्फ़-बिल-मक़सूद (उद्देश्यपूर्ण बंदोबस्ती) में दो स्थितियाँ हैं: यदि यह चल संपत्ति घोड़े या हथियार हों, तो वक़्फ़ जायज़ है। और यदि इनके अलावा हो, तो फिर दो स्थितियाँ हैं: यदि यह ऐसी चीज़ हो जिसकी बंदोबस्ती की प्रथा प्रचलित नहीं है, जैसे कपड़े और जानवर, तो हमारे नज़दीक यह जायज़ नहीं है। और यदि इसकी बंदोबस्ती प्रथागत हो, जैसे आरी, कुल्हाड़ी, जनाज़ा और जनाज़े के कपड़े, और अन्य चीज़ें जिनकी आवश्यकता पड़ती है, जैसे मैयत को नहलाने के बर्तन और देगचे, कुरान (मसाहफ़) आदि, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फ़रमाया कि यह जायज़ नहीं है, और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि जायज़ है। और आइम्मा मशाईख़ (वरिष्ठ विद्वान), जिनमें इमाम सरख़्सी भी शामिल हैं, इसी ओर गए हैं; जैसा कि अल-ख़ुलासा में है, और यही पसंदीदा राय है। और फ़तवा भी इमाम मुहम्मद (रह.) के कथन पर है; यह शम्स-अल-आइम्मा हलवानी ने बयान किया है, जैसा कि मुख़्तार अल-फ़तावा में है। और यदि जनाज़ा, चादर और स्नान-स्थल, जिसे फ़ारसी में हौज-ए-मसीन कहते हैं, किसी मोहल्ले में वक़्फ़ किया गया, फिर उस मोहल्ले के सभी निवासी मर गए, तो वक़्फ़ करने वाले के वारिसों को वापस नहीं दिया जाएगा, बल्कि उस मोहल्ले से जो जगह सबसे करीब हो वहाँ स्थानांतरित कर दिया जाएगा; यह ख़ुलासा में है।

यदि कुरान (मसहफ़) को मस्जिद के लोगों पर वक़्फ़ किया गया कि वे उसे पढ़ें या याद करें, तो जायज़ है। और यदि सीधे मस्जिद के नाम पर वक़्फ़ किया गया, तो भी जायज़ है और उसे उसी मस्जिद में पढ़ा जाएगा। कुछ स्थानों पर उल्लेख है कि यह केवल उसी मस्जिद तक सीमित नहीं होगा; यह वज़ीज़ करदरी में है। विद्वानों ने किताबों के वक़्फ़ के संबंध में मतभेद किया है, और फ़कीह अबू लैथ (रह.) ने इसे जायज़ ठहराया है और इसी पर फ़तवा है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और यदि किसी ने अपने सवारी के जानवर की पीठ या अपने गुलाम की कमाई की आय गरीबों के लिए वक़्फ़ कर दी, तो हमारे विद्वानों के अनुसार यह सही नहीं है; यह अल-मुहीत में है। एक व्यक्ति ने एक गाय इस शर्त पर वक़्फ़ की कि उसका दूध अनाथों और मुसाफ़िरों को दिया जाए; यदि यह ऐसी जगह है जहाँ के लोगों में यह प्रचलित है, तो जायज़ होगा, जैसे प्याऊ का पानी जायज़ होता

है; यह ज़हीरिया में है। और तेल या बकरा आदि नर जानवर का इस उद्देश्य से वक़्फ़ करना कि उनसे मादा को गर्भ धारण कराया जाए, जायज़ नहीं है; यह क़ुनिया में है। वाक्यात में उल्लेख है कि बिलाल बसरी (रह.) ने अपने वक़्फ़ में फ़रमाया है कि यदि किसी ने मूल ज़मीन के बिना केवल इमारत को वक़्फ़ किया, तो जायज़ नहीं है, और यही सही है। इसी तरह, भू-संपत्ति के बिना घर का वक़्फ़ जायज़ नहीं है और यही पसंदीदा मत है; यह अल-मुहीत में है। पट्टे (लीज) या उधारी वाली ज़मीन पर बनी इमारत का वक़्फ़ जायज़ नहीं है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। ख़साफ़ ने बयान किया कि बाज़ार की दुकान का वक़्फ़ जायज़ है, इस शर्त पर कि ज़मीन पट्टे पर ऐसे लोगों के कब्ज़े में हो जिन्होंने उन दुकानों को बनाया है, और सुल्तान उन्हें उनके हाथों से न निकाल सके। इससे सिद्ध हुआ कि 'ख़करा' (उजाड़/किराए की) ज़मीन पर बनी इमारत का वक़्फ़ जायज़ है; यह नह्र अल-फ़ाएक़ में है। यदि किसी ने पहले से वक़्फ़ की हुई ज़मीन के टुकड़े पर इमारत बनाई और उसे उसी उद्देश्य के लिए वक़्फ़ किया जिसके लिए ज़मीन वक़्फ़ है, तो ज़मीन के अधीन होने के कारण उसका वक़्फ़ बिना किसी मतभेद के जायज़ होगा। और यदि उसे वक़्फ़ के अलावा किसी अन्य उद्देश्य के लिए वक़्फ़ किया, तो उसकी वैधता में मतभेद है, और सबसे सही राय यह है कि यह जायज़ नहीं होगा; यह गयासिया में है। यदि कोई पेड़ लगाया और फिर उसे वक़्फ़ कर दिया; यदि उसे ऐसी ज़मीन में लगाया गया है जो वक़्फ़ नहीं है, और उस पेड़ को उसकी ज़मीन के साथ या उतनी ज़मीन के साथ वक़्फ़ किया जिस पर वह खड़ा है, तो ज़मीन के साथ जुड़े होने के कारण वह पेड़ भी वक़्फ़ हो जाएगा। और यदि केवल पेड़ को मूल ज़मीन के बिना वक़्फ़ किया, तो यह सही नहीं है। और यदि उसे वक़्फ़ की ज़मीन में लगाया है और उसी उद्देश्य के लिए वक़्फ़ किया जिसके लिए ज़मीन वक़्फ़ है, तो...

---

1. मुतव्वा (Mutawwa'): दान और परोपकार करने वाला।
2. यानी भू-संपत्ति के सहायक के रूप में नहीं, बल्कि सीधे चल संपत्ति का वक़्फ़ करता है।
3. बल्कि दूसरी मस्जिद में पढ़ा जाए।
4. अनुवादक ने कहा: 'लोगों' से आशय विद्वानों से है, और शायद लेखक के अनुसार यह मतभेद दूर की बात है, इसलिए उन्होंने 'लोगों' शब्द का प्रयोग किया।
5. बशर्ते कि उस ज़मीन का स्थान उसकी मिल्कियत (स्वामित्व) हो।

مطوع قرار دیا جائے گا پس اپنے مال سے اُس کا ضامن ہوگا اور اگر جن لوگوں پر وقف ہے انہوں نے اُس غلام جرم کنندہ کا فدیہ ادا کر دیا تو وہ مطوع ہوں گے اور غلام مذکور جس طرح وقف میں کام کرنے کے واسطے تھا ویسا ہی باقی رہے گا یہ بحرالرائق میں ہے اور مال منقول کے وقف بالمقصود میں دو صورتیں ہیں اگر یہ مال منقول کراع یا سلاح ہو تو وقف جائز ہے اور اگر سوائے ان کے ہو تو پھر دو صورتیں ہیں کہ اگر یہ ایسی چیز ہو جس کے وقف کرنے کا تعارف جاری نہیں ہے جیسے کپڑے و حیوانات تو ہمارے نزدیک نہیں جائز ہے اور اگر اُس کا وقف متعارف ہو جیسے آرو و ہسولا جنازہ و جنازے کے کپڑے اور دیگر چیزیں جن کی حاجت پڑتی ہے مغل ظرف و دیگچہ واسطے غسل میت کے و مصاحف وغیرہ تو امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ یہ نہیں جائز ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ جائز ہے اور ائمہ مشائخ جن میں سے امام سرخسی بھی ہیں اسی طرف گئے ہیں کذا فی الخلاصۃ اور یہی مختار ہے اور فتویٰ بھی امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر ہے یہ شمس الائمہ حلوانی نے بیان فرمایا ہے کذا فی مختار الفتاویٰ اور اگر جنازہ و ملات و مغتسل جس کو فارسی میں حوض مسین کہتے ہیں ایک محلہ میں وقف کیا پھر اُس محلہ والے سب کے سب مر گئے تو وقف کرنے والے کے وارثوں کو واپس نہ دیا جائے گا بلکہ اُس محلہ سے جو جگہ سب سے قریب ہو وہاں منتقل کر دیا جائے گا یہ خلاصہ میں ہے۔

اگر مصحف کو اہل مسجد پر وقف کیا کہ اُس کو پڑھا کرتے یا حفظ کرتے ہیں تو جائز ہے اور اگر مسجد پر وقف کیا تو بھی جائز ہے اور اسی مسجد میں پڑھا جائے گا اور بعض مقام پر مذکور ہے کہ اسی مسجد پر مقصود نہ ہوگا یہ وجیز کر دری میں ہے اور لوگوں نے کتابوں کے وقف میں

اختلاف کیا ہے اور فقیہ ابواللیث رحمۃ اللہ علیہ نے اُس کو جائز نکالا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اپنے جانور سواری کی پیٹھ یعنی سواری لیتا اُس کی پشت پر اور اپنے غلام کی کمائی کی آمدنی مسکینوں میں وقف کی تو ہمارے علماء کے قول میں نہیں صحیح ہے یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص نے ایک گائے وقف کی اُس شرط پر کہ اُس کا دودھ تیمی و مشاہراہی مسافروں کو دیا جائے پس اگر ایسے مقام پر ہو جہاں کے لوگوں میں یہ متعارف ہے تو جائز ہوگا جیسے سقایہ کا پانی جائز ہوتا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور تیل یا بکرا وغیرہ نر جانور کا اُس واسطے وقف کرنا کہ اُس سے مادہ گابھن کرائی جایا کریں نہیں جائز ہے یہ قنیہ میں ہے اور واقعات میں مذکور ہے کہ بلال بصری رحمۃ اللہ علیہ نے اپنے وقف میں ذکر فرمایا ہے کہ اگر کسی نے فقط عمارت کو بدون اصل کے وقف کیا تو نہیں جائز ہے اور یہی صحیح ہے اور اسی طرح وقف دار بدون عقار نہیں جائز ہے اور یہی مختار ہے یہ محیط میں ہے۔ وقف عمارت کا ایسی زمین میں جو عاریت پر ہے یا اجارہ پر ہے نہیں جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور خصاف نے بیان فرمایا کہ بازار کی دُکان کا وقف جائز ہے بشرطیکہ زمین اجارہ پر ایسے لوگوں کے قبضہ میں ہو جنہوں نے ان دُکانوں کو بنایا ہے کہ سلطان ان کے ہاتھ سے نکال نہ سکتا ہو اور اُس سے ثابت ہوا کہ جو عمارت کہ زمین خکرہ میں ہو اُس کا وقف جائز ہے یہ نہر الفائق میں ہے۔ اگر قطعہ زمین وقف کی ہوئی میں کسی نے عمارت بنائی اور اُس کو اسی جہت پر وقف کیا جس پر یہ قطعہ زمین وقف ہے تو اُس کی تبعیت میں اُس کا وقف بھی بلا خلاف جائز ہوگا اور اگر قطعہ مذکورہ کی جہت وقف کے سوائے دوسری جہت پر وقف کیا تو اُس کے جواز میں اختلاف ہے اور اصح یہ ہے کہ جائز نہ ہوگا یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر کوئی درخت جمایا پھر اُس کو وقف کر دیا پس اگر اُس کو ایسی زمین میں لگایا گیا ہے جو وقف کی ہوئی نہیں ہے اور اس درخت کو مع اس کے موضع زمین کے وقف کیا یا جتنی زمین پر اُس کا قیام ہے تو زمین کی تبعیت میں بحکم اتصال کے یہ

درخت بھی وقف ہو جائے گا اور اگر فقط درخت کو بدون اصل زمین کے وقف کیا تو صحیح نہیں ہے اور اگر وقف کی زمین میں لگایا ہے تو اگر اسی جہت پر وقف کیا جس پر یہ زمین وقف ہے تو

۱۔ مطوع بتبرع و احسان کنندہ ۱۲۔ ۲۔ یعنی عقار کے تابع کر کے نہیں بلکہ مقصودی منقول کا وقف کرتا ہے ۱۲۔ ۳۔ بلکہ دوسری مسجد میں پڑھا جائے۔ ۱۲۔ ۴۔ قال المترجم قولہ لوگوں نے یعنی اہل علم نے اور شاید مؤلف کے نزدیک یہ اختلاف بعید ہے لہذا لوگوں سے اس لفظ کی تعبیر کی ۱۲۔ ۵۔ بشرطیکہ موضع زمین اس کی ملک ہو ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (80) Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

It is permissible just as it is in a building. If it is endowed for a purpose other than that direction, then there is the same disagreement in it as was mentioned regarding buildings; this is in *Zahiriya*.

If dirhams, measurable items, or clothes are endowed, it is not permissible. However, some have stated that where it is customary, a decree (fatwa) of permissibility shall be given. ✵

Endowing male and female slaves for the service of a ribat (hospice/inn) is permissible. If a judge arranges the marriage of female slaves from that endowment, it is permissible, but if he marries off a male slave, it is not permissible because dower and maintenance would become mandatory upon the slave. If an endowed male slave is married to an endowed female slave, it is not permissible; this is stated in *Wajiz Kardi*. Items whose benefits cannot be obtained without consuming their substance, such as food items, gold, silver, etc., are not permissible according to the general jurists. By gold and silver, dirhams and dinars are meant that are not jewelry; this is in *Fath al-Qadir*. If dirhams, measurable items, or clothes are endowed, it is not permissible, but some said that where it is customary, a fatwa of permissibility should be given. When asked how, it was replied: dirhams will be lent to the poor and then collected; they will be given for *mudarabah* (profit-sharing) and their profit will be given in charity. Wheat will be lent to the poor for cultivation and then taken back. Clothes will be given to the poor for their use in need and then taken back; this is in *Fatawa Attabiyah*. The endowment of medicines is not correct when intended for both the poor and the rich; however, it becomes permissible as the rich are included following the poor; this is in *Mi'raj al-Dirayah*. Natiqi said that if wealth is endowed for the repair of mosques, it is permissible. However, if it is endowed for building bridges, repairing paths, digging graves, for water-carriers (saqaya) for Muslims, or for buying shrouds for deceased Muslims, it was said not permissible, but the fatwa should be given on its permissibility; this is in *Fatawa Qazi Khan*. The summary of that discourse is the explanation of things that are included without specific mention and those that are included only if mentioned. Imam Khassaf (RA) stated in his *Kitab al-Waqf* that if someone, during their health, endows their land for certain stated causes and after those causes for the poor, then all buildings, date palms, and other trees existing at that time will be included (without explicit mention); this is in *al-Muhit*. Khassaf clarified that in the endowment of trees, the fruit existing on them at that

time is not included, and this is the opinion of most scholars and is correct; this is in *Ghiyathiyah*.

If someone says, "I have endowed this land of mine along with its rights and everything in it or from it as *Sadaqah Mauqufah* (endowed charity)," while fruit is present on the trees of that land on the day of endowment, then Hilal (RA) stated that by way of *Istihsan* (juridical preference), it is incumbent upon him to give those fruits in charity to the poor and needy, not as an endowment but as a vow (*nadhr*). Subsequently, whatever fruit grows will be spent on the causes mentioned in the endowment; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If someone says, "This land of mine is endowed charity after my death for the purpose that whatever Allah makes its produce and yield shall be for Abdullah," and the endower dies while fruits are present on the trees, it is ruled that these fruits will not belong to Abdullah because the endowment has now become mandatory. Thus, it is as if he endowed land whose trees already have fruit. Therefore, in the bequest of an endowment, 'al-Mu'tabar' said we will refrain for this reason, and common people do not have [discernment of] the goodness of endowment.

! 'al-Mu'tabar' said we will refrain for this reason, and common people do not have the discernment of the goodness of endowment.

जायज़ है जैसे इमारत में जायज़ है और अगर उस दिशा (मक़सद) के अलावा दूसरी दिशा पर वक़्फ़ किया तो उसमें भी वैसा ही इख़्तिलाफ़ (मतभेद) है जैसा इमारत में मज़कूर (उल्लिखित) हुआ है, यह ज़हीरिया में है।

अगर दिरहम या नापने वाली चीज़ें या कपड़े वक़्फ़ किए तो जायज़ नहीं है और कुछ ने फ़रमाया कि जहाँ उसका रिवाज हो वहाँ जवाज़ (वैधता) का फ़तवा दिया जाएगा ✨

रिबात (सराय) के कामकाज के लिए गुलामों और बाँदियों का वक़्फ़ करना जायज़ है और अगर हाकिम ने उस वक़्फ़ की बाँदियों का निकाह कर दिया तो जायज़ है और अगर उसके गुलाम को ब्याह दिया तो जायज़ नहीं है, इस वजह से कि गुलाम पर महर और नफ़क़ा (खर्चा) लाज़िम हो जाएगा और अगर वक़्फ़ के गुलाम को वक़्फ़ की बाँदी से ब्याह दिया तो जायज़ नहीं है, यह वजीज़ करदी में है। और जो चीज़ें ऐसी हैं कि उनके मूल को नष्ट किए बिना उनसे लाभ प्राप्त नहीं किया जा सकता जैसे खाने-पीने की चीज़ें, सोना-चाँदी वगैरह, तो आम फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) के नज़दीक जायज़ नहीं है, और चाँदी और सोने से मुराद दिरहम और दीनार हैं जो ज़ेवर न हों, यह फ़तह अल-क़दीर में है। और अगर दिरहम या नापने वाली चीज़ें या कपड़े वक़्फ़ किए तो जायज़ नहीं है और कुछ ने फ़रमाया कि जहाँ उसका रिवाज हो वहाँ जवाज़ का फ़तवा दिया जाएगा। तो पूछा गया कि कैसे? तो फ़रमाया कि दिरहम फ़क़ीरों को क़र्ज़ दिए जाएंगे फिर उनसे वसूल कर लिए जाएंगे, यह मुज़ारबत (लाभ साझाकरण) पर दिए जाएंगे और उनका मुनाफ़ा सदक़ा किया जाएगा, और गेहूँ फ़कीरों को क़र्ज़ दिए जाएंगे ताकि उससे खेती करें फिर उनसे ले लिए जाएंगे, और कपड़े लिबास फ़कीरों को दिए जाएंगे ताकि अपनी ज़रूरत के समय उन्हें पहनें फिर उनसे ले लिए जाएंगे, यह फ़तावा अत्ताबिया में है। और दवाओं का वक़्फ़ सही नहीं है जब उसने कहा कि फ़कीरों और अमीरों सब पर, तो जायज़ हुआ और अमीर लोग फ़कीरों के अधीन दाखिल हो जाएंगे, यह मेराज अद-दिराया में है। और नातिक़ी ने कहा कि अगर मस्जिदों की मरम्मत के लिए माल वक़्फ़ किया तो जायज़ है, और अगर पुलों के बनाने और रास्तों को ठीक करने और कब्रें खोदने और मुसलमानों के लिए पानी पिलाने वालों (सक़ाया) या मुसलमान मर्दों के लिए कफ़न खरीदने के लिए वक़्फ़ किया तो जायज़ नहीं है और फ़तवा इस पर दिया जाए कि जायज़ है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। इस बयान का निष्कर्ष उन चीज़ों का उल्लेख है जो बिना ज़िक्र किए शामिल हो जाती हैं और जो ज़िक्र करने से ही शामिल होती हैं। इमाम खसाफ़ (रह.) ने अपनी किताब अल-वक़्फ़ में फ़रमाया है कि अगर किसी ने अपनी सेहत के दौरान अपनी

ज़मीन कुछ मक़सदों के लिए वक़्फ़ की और उन मक़सदों के बाद फ़क़ीरों पर वक़्फ़ बयान किया, तो उस समय जो इमारतें और खजूर के पेड़ और अन्य पेड़ होंगे वे सब शामिल हो जाएंगे (बिना बयान किए), यह अल-मुहीत में है। और खसाफ़ ने साफ़ कर दिया है कि पेड़ों के वक़्फ़ करने में जो फल उस पर उस समय मौजूद हैं वे शामिल नहीं होते हैं और यही अक्सर मशाइख़ (विद्वानों) का कहना है और यही सही है, यह गयासिया में है।

अगर किसी ने कहा कि "मैंने अपनी यह ज़मीन उसके हक़ों और उन तमाम चीज़ों के साथ जो उसमें या उससे हैं, सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ दान) करके वक़्फ़ की", जबकि वक़्फ़ के दिन उस ज़मीन के पेड़ों पर फल मौजूद हैं, तो हिलाल (रह.) ने फ़रमाया कि इस्तहसानन (कानूनी प्राथमिकता के तौर पर) उस पर लाज़िम है कि इन फलों को फ़कीरों और मिसकीनों पर सदक़ा कर दे, वक़्फ़ के तौर पर नहीं बल्कि नज़्र (मन्नत) के तौर पर, फिर उसके बाद जो फल उसमें पैदा होंगे वे उन्हीं मक़सदों पर खर्च किए जाएंगे जिनका उसने वक़्फ़ में ज़िक्र किया है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और अगर किसी ने कहा कि "मेरी यह ज़मीन मेरे इंतकाल के बाद सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है इस आधार पर कि जो अल्लाह तआला उसकी पैदावार और उपज फरमाए वह अब्दुल्ला के लिए है", फिर वक़्फ़ करने वाला मर गया और स्थिति यह है कि उस ज़मीन के पेड़ों पर फल मौजूद हैं, तो फ़रमाया कि ये फल अब्दुल्ला के लिए नहीं होंगे, क्योंकि अब उसके लिए वक़्फ़ वाजिब हो गया है। तो यह ऐसा हो गया कि उसने एक ज़मीन वक़्फ़ की जिसके पेड़ों पर फल मौजूद हैं। अतः वसीयत वक़्फ़ में 'अल-मुतबर' ने कहा कि हम इस वजह से बाज़ रहेंगे और आम जनता को वक़्फ़ की समझ और भलाई नहीं है।

! 'अल-मुतबर' ने कहा कि हम इस वजह से बाज़ रहेंगे और आम जनता को वक़्फ़ की समझ और भलाई नहीं है।

جائز ہے جیسے عمارت میں جائز ہے اور اگر اُس جہت کے سوائے دوسری جہت پر وقف کیا تو اُس میں بھی ویسا ہی اختلاف ہے جیسا عمارت میں مذکور ہوا ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔

اگر درہم یا کیلی چیزیں یا کپڑے وقف کیے تو نہیں جائز ہے اور بعض نے فرمایا کہ جہاں اُس کا رواج ہو وہاں جواز کا فتویٰ دیا جائے گا ❁

رباط کے کام کاج کے واسطے غلام و باندیوں کا وقف کرنا جائز ہے اور اگر حاکم نے اُس وقف کی باندیوں کا نکاح کر دیا تو جائز ہے اور اگر اُس کا غلام بیاہ دیا تو نہیں جائز ہے اُس واسطے کہ غلام پر مہر و نفقہ لازم ہو جائے گا اور اگر وقف کے غلام کو وقف کی باندی سے بیاہ دیا تو نہیں جائز ہے یہ وجیز کردی میں ہے اور جو چیزیں ایسی ہیں کہ بدون ان کے عین تلف کرنے کے ان سے انتفاع نہیں حاصل ہو سکتا ہے جیسے کھانے پینے کی چیزیں، سونا چاندی وغیرہ تو عامہ فقہاء کے نزدیک نہیں جائز ہے اور مراد چاندی و سونے سے درہم و دینار ہیں اور جو زیور نہ ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر درہم یا کیلی چیزیں یا کپڑے وقف کیے تو نہیں جائز ہے اور بعض نے فرمایا کہ جہاں اُس کا رواج ہو وہاں جواز کا فتویٰ دیا جائے گا تو دریافت کیا گیا کہ کیونکر تو فرمایا کہ درہم فقیروں کو قرض دیے جائیں گے پھر ان سے وصول کر لیے جائیں گے یہ مضاربت پر دیے جائیں گے اور ان کا نفع صدقہ کیا جائے گا اور گیہوں فقیروں پر قرض دیے جائیں گے کہ اُس سے زراعت کریں پھر ان سے لے لیے جائیں گے اور کپڑے لباس فقیروں کو دیے جائیں گے کہ اپنی ضرورت کے وقت ان کو پہنیں پھر ان سے لے لیے جائیں گے یہ فتاویٰ عتابیہ میں ہے اور نہیں صحیح ہے وقف ادویہ کا جب کہ اُس نے کہا کہ فقیروں و تو نگروں سب پر تو جائز ہوا اور تو

نگر لوگ فقیروں کی تبعیت میں داخل ہو جائیں گے یہ معراج الدرایہ میں ہے اور ناطقی نے کہا کہ اگر مسجدوں کی اصلاح کے واسطے مال وقف کیا تو جائز ہے اور اگر پُلوں کے بنانے و راستوں کی درستی اور قبروں کے کھودنے اور مسلمانوں کے لیے سقایہ کاروں یا مسلمان مردوں کے واسطے کفن خریدنے کے لیے وقف کیا تو نہیں جائز ہے اور فتویٰ اُس پر دیا جائے کہ جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور محصلات اُس بیان سے ان چیزوں کا بیان ہے جو بدون ذکر کے داخل ہو جاتی ہیں اور جو ذکر ہی سے داخل ہوتی ہیں۔ امام خصاف رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی کتاب الوقف میں بیان فرمایا ہے کہ اگر کسی نے اپنی صحت میں اپنی اراضی بعض وجوہ پر جن کو بیان کیا ہے وقف کی اور بعد ان وجوہ کے فقراء پر وقف بیان کیا تو اُس وقت میں جو عمارات و درختان خرما و دیگر اشجار ہوں گے سب داخل (بلا بیان ۱۲) ہو جائیں گے یہ محیط میں ہے اور خصاف بیان کر دیا ہے کہ درختوں کے وقف کرنے میں جو پھل اُس پر اُس وقت موجود ہیں وہ داخل نہیں ہو جاتے ہیں اور یہی اکثر مشائخ کا قول ہے اور یہی صحیح ہے یہ غیاثیہ میں ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ میں نے اپنی یہ زمین مع اُس کے حقوق و تمام اُس چیز کے جو اُس میں یا اُس سے ہے صدقہ موقوفہ کر کے وقف کی حالانکہ وقف کے روز اُس اراضی کے درختوں میں پھل موجود ہیں تو ہلال رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ استحساناً اُس پر لازم ہے کہ ان پھلوں کو فقیروں و مسکینوں پر صدقہ کر دے نہ بطور وقف کے بلکہ بطور نذر کے پھر اُس کے بعد جو پھل اُس میں پیدا ہوں گے وہ انہیں وجوہ پر صرف کیے جائیں گے جن کو اُس نے وقف میں بیان کیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ ہے بعد میری وفات کے اس وجہ پر کہ جو اللہ تعالیٰ اُس کی حاصلات و پیداوار فرماوے وہ واسطے عبداللہ کے ہے پھر وقف کرنے والا مرا اور حال یہ ہے کہ اُس اراضی کے درختوں میں پھل موجود ہیں تو فرمایا کہ یہ پھل عبداللہ کے واسطے نہ ہوں گے اُس واسطے کہ اس کے لیے اب وقف واجب ہوا ہے پس ایسا

ہو گیا کہ اُس نے ایک زمین وقف کی جس کے درختوں میں پھل موجود ہیں پس وصیت وقف میں قال المعتبر ہم اس وجہ سے باز رہیں گے اور عوام کو تمیز و خیر وقف نہیں ہے ۱۲۔

! قال المعتبر ہم اس وجہ سے باز رہیں گے اور عوام کو تمیز و خیر وقف نہیں ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (81) Kitab-ul-Waqf (Book of Endowment)

Existing fruits shall not be included in the waqf. The author (may Allah have mercy on him) stated that, based on analogical reasoning (Qiyas), these existing fruits belong to the heirs. However, based on legal preference (Istihsan), they should be given as charity (Sadaqah) to the poor, and we adopt this view of Istihsan. Faqih Abu Jafar stated that if the words used by the donor are exactly as described, then according to both Qiyas and Istihsan, these fruits must belong to the heirs. This is because the donor deferred the waqf until after his death; thus, the said land did not become waqf during his lifetime. Consequently, the fruits produced grew on the property of the deceased and belong to his heirs; this is mentioned in *Zahiriyyah*. If land is endowed while crops are growing on it, the crops are not included in the waqf, regardless of their value; this is stated in *Mudmarat*. Faqih Abu al-Layth (may Allah have mercy on him) said we follow this view, as noted in *Zakhira*. Khassaf stated that if the land contains greens (vegetables) or fragrant flowers, they are not included in the waqf. Reeds, sugarcane, or willow trees that are harvested annually are not included, but those harvested every two or three years are included; this is in *Muhit*. Similarly, fruits produced in the future shall be part of the waqf, as per *Fatawa Qazi Khan*. For seasonal pasture, the grown grass belongs to the donor, but the roots are part of the waqf. This also applies to eggplant and cotton; however, if cotton plants are cleared annually, they are not part of the waqf, according to *Zahiriyyah*. Onions, narcissus, and saffron are included in waqf, but sugarcane is not. Rose, jasmine, and lily bushes are included in the land's waqf according to *Zakhira*, but the actual flowers and leaves belong to the donor according to *Fatawa Qazi Khan*.

If someone said, "My land is an endowed charity (Sadaqah Mawqufa) for the poor," and did not mention the share of water and the pathway, then by legal preference (Istihsan), the water rights and the pathway shall be included.

If land is endowed containing a fixed millstone, the millstone is part of the waqf, whether it is a floor mill or a hand mill. Similarly, well pulleys are included, but leather buckets (chars) are not; this is in *Muhit*. In the endowment of a bathhouse (hammam), the large boilers are included, as is the area for disposing of dung and ash. Drainage channels on owned land and access paths are not included according to *Fath al-Qadir*. However, if one declares land as a waqf for the poor without mentioning water and paths, they are included by Istihsan because land is endowed specifically for its produce, which is impossible without water and access; this is in *Fatawa Qazi Khan*. In the endowment of a house (*dar*), if it is not specified that it is

with all its rights or with everything small and large, then only those items are included which would be included in the sale of a house without explicit mention. In the waqf of a shop, items normally included in its sale are included. Large jars for molasses makers or boilers for other craftsmen are not included in the waqf, whether fixed to the building or not; this is in *Zakhira*.

Sheikh Nasir (may Allah have mercy on him) was asked about a person who endowed his house containing 'hamamat' (pigeons), i.e., pigeons that fly away and return. He replied that domesticated pigeons are included in the waqf of a house. As mentioned in *Fatawa Abu al-Layth* (may Allah have mercy on him), if pigeon towers are endowed, it is hoped to be valid because although pigeons are movable property, they belong to that endowed house...

---

1. As is the case in our India.

जो फल मौजूद हैं वे वक़्फ़ में शामिल नहीं होंगे। फिर लेखक (रहमतुल्लाह अलैह) ने फ़रमाया कि उस जगह पर ये मौजूद फल क़यास (तर्क) के आधार पर उसके वारिसों के होंगे, और इस्तहसान (विधिक अधिमान्यता) यह है कि उन्हें फ़कीरों पर सदक़ा कर दिया जाए, और हम इस्तहसान को ही अपनाते हैं। फ़क़ीह अबू जाफ़र ने फ़रमाया कि यदि वक़्फ़ करने वालों के शब्द वैसे ही हों जैसे बयान किए गए हैं, तो क़यास और इस्तहसान हर दलील से ये फल वारिसों के होने चाहिए, इस आधार पर कि उसने वक़्फ़ को अपनी मृत्यु के बाद पर रखा है। अतः उक्त भूमि उसके जीवनकाल में वक़्फ़ नहीं हुई, और जब ऐसा है तो जो फल पैदा हुए हैं वे मृतक की संपत्ति पर पैदा हुए हैं, इसलिए ये उसके वारिसों की संपत्ति होंगे, यह ज़हीरया में है। यदि किसी ने ज़मीन वक़्फ़ की और उसमें खेती (ज़राअत) है, तो वह वक़्फ़ में शामिल नहीं होगी, चाहे खेती का मूल्य हो या न हो, यह मुज़मरात में है। फ़क़ीह अबुल लैस (रहमतुल्लाह अलैह) ने फ़रमाया कि हम इसी को लेते हैं, यह ज़खीरा में है। ख़स्साफ़ ने फ़रमाया कि यदि उस ज़मीन में साग-पात या खुशबूदार फूल हों, तो वे वक़्फ़ में शामिल नहीं होंगे। और यदि उसमें नरकुल, गन्ना या विलो (बैंत) हों, तो जो उनमें से हर साल काटे जाते हैं वे शामिल नहीं होंगे, और जो ऐसे हैं कि हर दो या तीन साल बाद काटे जाते हैं, वे शामिल हो जाएंगे, यह मुहीत में है। इसी तरह भविष्य में पैदा होने वाले फल वक़्फ़ में शामिल होंगे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और चारागाह (रताब) में जो चारा उगा हुआ हो वह वक़्फ़ करने वालों का होगा, लेकिन जो उसके मूल और जड़ें हैं वे वक़्फ़ में शामिल होंगी। इसी तरह बैंगन और कपास का मामला है, लेकिन अगर कपास के पेड़ हर साल झाड़े जाते हों, तो वे वक़्फ़ में शामिल नहीं होंगे, यह ज़हीरया में है। प्याज़, नरगिस और ज़फ़रान वक़्फ़ में शामिल होंगे, लेकिन गन्ना शामिल नहीं होगा। गुलाब, यासमीन और चमेली के पेड़ ज़मीन के वक़्फ़ में शामिल हो जाएंगे, यह ज़खीरा में है, लेकिन गुलाब और चमेली के फूल और पत्तियां वक़्फ़ करने वाले के होंगे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

यदि किसी ने कहा कि मेरी ज़मीन फ़कीरों के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ दान) है और उस ज़मीन के पानी के हिस्से और रास्ते का ज़िक्र नहीं किया, तो इस्तहसानन (विधिक रूप से) उसका पानी का हिस्सा और रास्ता शामिल माना जाएगा।

यदि ऐसी ज़मीन वक़्फ़ की जिसमें चक्की गड़ी है, तो वह चक्की वक़्फ़ में शामिल होगी, चाहे वह नीचे की हो या हाथ की चक्की। इसी तरह कुएं के चर्ख (चरखी) शामिल होंगे, लेकिन चर्स (पानी निकालने का थैला) शामिल नहीं होगा, यह मुहीत में है। हमाम के वक़्फ़ में देगें शामिल होंगी, और वह स्थान भी

जहाँ गोबर और राख डाली जाती है। अपनी मलकियत वाली ज़मीन में पानी बहने की नाली और आने-जाने का रास्ता शामिल नहीं होगा, यह फ़तहुल क़दीर में है। और यदि किसी ने कहा कि मेरी ज़मीन फ़कीरों के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है और पानी व रास्ते का उल्लेख नहीं किया, तो इस्तहसानन पानी और रास्ता शामिल होगा, क्योंकि ज़मीन इसी उद्देश्य से वक़्फ़ की जाती है कि उससे उपज प्राप्त हो, और यह पानी और रास्ते के बिना संभव नहीं है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। मकान (दार) के वक़्फ़ में यदि यह स्पष्ट नहीं किया गया कि मकान अपने अधिकारों के साथ है और न ही यह कि सब कम या अधिक अधिकारों के साथ है, तो वही चीज़ें शामिल होंगी जो मकान की बिक्री (बैअ) में बिना वर्णन के शामिल हो जाती हैं। दुकान के वक़्फ़ में वे चीज़ें शामिल होंगी जो उनकी बिक्री में शामिल होती हैं। शीरा (दूशाब) बनाने वालों के मटके और अन्य कारीगरों की देगें वक़्फ़ में शामिल नहीं होंगी, चाहे वे इमारत में जड़ी हों या न जड़ी हों, यह ज़खीरा में है।

शेख़ नसीर (रहमतुल्लाह अलैह) से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपना मकान वक़्फ़ किया जिसमें 'हमामात' (कबूतर) हैं, यानी ऐसे कबूतर जो उड़ जाते हैं और फिर वापस आ जाते हैं। उन्होंने फ़रमाया कि मकान के वक़्फ़ में पालतू कबूतर शामिल हो जाते हैं। जैसा कि फ़तावा अबुल लैस (रहमतुल्लाह अलैह) में है कि यदि कबूतरों के मीनार वक़्फ़ किए गए, तो मुझे उम्मीद है कि यह जायज़ होगा, क्योंकि कबूतर यद्यपि चल संपत्ति (माल-ए-मनक़ूला) हैं, लेकिन वे उस वक़्फ़ मकान की...

---

1. जैसा कि हमारे हिंदुस्तान में है।

جو پھل موجود ہیں داخل نہ ہوں گے پھر مؤلف رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اُس مقام پر یہ موجودہ پھل بدلیلِ قیاس اُس کے وارثوں کے ہوں گے اور استحسان یہ ہے کہ فقیروں پر صدقہ کر دیے جائیں اور ہم استحسان ہی کو اختیار کرتے ہیں اور فقیہ ابو جعفر نے فرمایا کہ اگر وقف کرنے والوں کے الفاظ اسی قدر ہوں جو بیان ہوئے ہیں تو قیاس و استحسان ہر دلیل سے یہ پھل وارثوں کے ہونے چاہیے ہیں اُس جہت سے کہ اُس نے وقف کو اپنی وفات کے بعد پر رکھا ہے پس زمینِ مذکور اُس کی حیات میں وقف نہیں ہوئی اور جب ایسا ہے تو جو پھل پیدا ہوئے ہیں وہ میت کی ملک پر پیدا ہوئے ہیں پس یہ اُس کے وارثوں کی ملک ہوں گے یہ ظہیر یہ میں ہے۔ اگر کوئی زمین وقف کی اور اُس میں زراعت ہے تو وہ وقف میں داخل نہ ہوگی خواہ زراعت کے واسطے قیمت ہو یا نہ ہو یہ مضمرات میں ہے اور فقیہ ابواللیث رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ ہم اسی کو لیتے ہیں یہ ذخیرہ میں ہے خصاف نے فرمایا کہ اگر اُس اراضی میں بقول (ساگ پات ۱۲) یا پھل پھول خوشبودار ہوں تو وہ وقف میں داخل نہ ہوں گے اور اگر اُس میں نرکل و غنبہ ۱۲ و خلاف ہوں تو جو ان میں سے ہر سال کاٹے جاتے ہیں وہ داخل نہ ہوں گے اور جو ایسے ہیں کہ ہر دو برس یا تین برس بعد کاٹے جایا کرتے ہیں وہ داخل ہوجائیں گے یہ محیط میں ہے اور اسی طرح جو زمانہ آئندہ میں پیدا ہوں وہ پھلیں وہ داخلِ وقف ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور رطاب میں سے جو رطبہ اُگا ہوا ہو وہ وقف کرنے والوں کا ہوگا اور جو اُسی کے اصول و جڑیں ہیں وہ وقف میں داخل ہوں گے اسی طرح باذنجان و قطن (ولایتی بیگن ۱۲) ہے لیکن اگر روئی کے درخت ہر سال جھاڑے جاتے ہوں تو وقف میں داخل نہ ہوں گے یہ ظہیر یہ میں ہے۔ پیاز و نرگس و زعفران وقف میں داخل ہوں گے اور عیشکر نہیں داخل ہوں گے اور گلاب و یاسمین و چنبیلی

کے درخت زمین کی وقف میں داخل ہوجائیں گے یہ ذخیرہ میں ہے لیکن گلاب اور چنبیلی اور برگ (پھول ۱۲) حنا وقف کرنے والے کے ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ میری زمین فقیروں پر صدقہ موقوفہ ہے اور اُس زمین کے حصہ پانی اور راستہ کا ذکر نہ کیا تو استحساناً اُس کا حصہ پانی اور راستہ داخل ہوگا

اگر ایسی زمین وقف کی جس میں چکی گڑی ہے تو وہ چکی داخلِ وقف ہوگی خواہ نیچی ہو یا ہاتھ کی چکی ہو اور اسی طرح کنویں کے چرخ داخل ہوں گے اور چرس داخل نہ ہوں گے یہ محیط میں ہے اور حمام کے وقف میں دیگیں داخل ہوں گی اور وہ مقام بھی جہاں اُس کا گوبر و راکھ ڈالی جاتی ہے اور پانی بہنے کی نالی جو زمینِ مملوکہ میں ہو اور راستہ آمد و رفت کا داخل نہ ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میری زمین فقیروں پر صدقہ موقوفہ ہے اور اُس زمین کے حصہ پانی اور راستہ کا ذکر نہ کیا تو استحساناً اُس کا حصہ پانی اور راستہ داخل ہو گا اُس واسطے کہ زمین اسی واسطے وقف کی جاتی ہے کہ اُس سے پیداوار و حاصلات ملے اور یہ بدون پانی و راستہ کے نہیں ہو سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور دار کے وقف میں اگر اُس طرح بیان نہ کیا کہ دار مع اپنے حقوق کے اور نہ یہ ذکر کیا کہ سب قلیل و کثیر کے ساتھ جو اُس دار کے واسطے اُس میں یا اُس سے اُس کے حقوق سے ہے تو وہی چیزیں داخل ہوں گی جو دار کی بیع میں بدون بیان کے داخل ہو جاتی ہیں اور دوکان کے وقف میں وہ چیزیں داخل ہوں گی جو ان کے بیچ کرنے میں داخل ہو جاتی ہیں اور اولیس (دوشاب ۱۲) بنانے والوں کے خم اور چیزا کمانے والوں کی دیگیں وقف میں داخل نہ ہوگی خواہ یہ عمارت میں جمی ہوں یا نہ جمی ہوں یہ ذخیرہ میں ہے۔

شیخ نصیر رحمتہ اللہ علیہ سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنا دار وقف کیا جس میں حمامات ہیں یعنی ایسے کبوتر ہیں جو اڑ جاتے ہیں اور پھر چلے آتے ہیں تو فرمایا کہ دار کے وقف میں پالتو کبوتر داخل ہو جاتے ہیں چنانچہ فتاویٰ ابواللیث رحمتہ اللہ علیہ میں ہے کہ اگر کبوتروں کے برج وقف کیے تو مجھے امید ہے کہ جائز ہو اُس واسطے کہ کبوتر اگرچہ مال منقولہ میں سے ہیں۔ لیکن وہ اُس مکانِ وقف کی

---

۱ جیسے ہمارے ہندوستان میں ہے۔ ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (82) Book of Waqf

...they will be included by way of subordination (tab'iyat). For example, if someone endows land along with the oxen and slaves present on it, then the endowment of those oxen and slaves is permissible. Similarly, if a house containing beehives is endowed, it is permissible, and the bees will follow the house and the honey. It should be clear that the interpretation of 'following the endowment' is necessary here in the sense that the house is endowed along with the bees residing in it, or pigeon towers are endowed along with the pigeons within them, just as in the case of land where land is endowed along with its oxen and slaves. This is stated in 'al-Muhit'.

Section

On the Explanation of Waqf-e-Musha' (Joint or Undivided Endowment)

The translator said: By 'musha'' is meant that the endowment is spread throughout the whole and is not divided or specified in any particular part. It should be clarified that the term 'capable of division' (muhtamal-e-qismat) or 'divisible' means that after division, the same benefit can be derived from it as was obtained before splitting. And 'indivisible' (ghair-qabil-e-taqsim) means that after division, the benefit obtained before division cannot be obtained. Remember this, as we now begin the explanation of the book. Regarding that which is indivisible, if a part of it is endowed which has not been divided but is shared (shayi') throughout the whole, then this endowment is permissible without any difference of opinion. Do you not see that if half a bathhouse (hammam) is endowed, the endowment is permissible even though it is musha' (shared)? This is in 'al-Zahiriyya'. Regarding that which is divisible, the endowment of musha' (undivided and unspecific (1)) is not permissible according to Imam Muhammad (RA), and this is what the scholars of Bukhara have adopted and the fatwa is based on it; this is in 'al-Sirajiyya'. According to Imam Abu Yusuf (RA), it is permissible, and later scholars have given fatwa on this, and this is the preferred (mukhtar) view; this is in 'Khazanat al-Muftin'. There is a consensus that making an undivided part into a mosque or a graveyard is absolutely impermissible, whether it is something divisible or indivisible. This is in 'Fath al-Qadir'. And if a Qadi (judge) has decreed the validity of an undivided endowment, his decree will be enforced and it will become a matter of consensus, as is the ruling in other disputed matters; this is in 'Sharh Nuqaya Abu al-Makarim'. Furthermore, regarding that which is divisible, the validity of a musha' endowment is discussed. If a Qadi decreed it or some partners (2) requested it, then according to Imam Azam (RA), division will not be disallowed;

rather, they may set turns (for use). According to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the division will be carried out. This is in 'al-Khulasa'. And there is consensus that if the entire property is endowed and some or all partners want division, it shall not be divided, nor can they set turns. This is in 'Fath al-Qadir'.

If there are two partners in a real estate (aqar (3)) and one endows his share, he shall personally carry out the division with his partner. After his death, his executor (wasi) has the right to effect the division. If he endows half of his real estate, then the one to effect the division will be the Qadi, or he may sell his remaining share to someone, then the purchaser will effect the division with him. This is in 'al-Hidaya'. If a piece of land is shared between two persons and each endows his share for a known group of people (qawm), then it is permissible. Both shall have the option to divide the land between themselves. Then each will separate the portion he endowed and keep it in his possession, of which he himself will be the mutawalli (trustee). This is in 'al-Zahiriyya'. And if all...

1. The translator said: The reason is that these things follow it as rights, etc., and not that they are included without mention as happens in a sale. Therefore, the meaning is that the endowment of movable property is not permissible except by subordination.
2. Whether the original partners or those for whom the endowment was made.
3. Aqar: Land, house, or other immovable property.

फतावा आलमगीरी ..... खंड ३ (८२) किताब अल-वक़्फ़

...वे अधीनता (तबियत) में शामिल हो जाएंगे, जैसे यदि किसी ने जमीन को उन चीजों के साथ वक़्फ़ किया जो उसमें बैलों और गुलामों से हैं, तो बैलों और गुलामों का वक़्फ़ जायज़ है। इसी तरह, यदि कोई ऐसा घर वक़्फ़ किया गया जिसमें मधुमक्खियों के छत्ते हों, तो यह जायज़ है और मधुमक्खियाँ घर और शहद के अधीन हो जाएँगी। यह स्पष्ट रहे कि यहाँ 'वक़्फ़ के अधीन होने' की व्याख्या इस प्रकार आवश्यक है कि इसका अर्थ है घर को उसमें मौजूद मधुमक्खियों के साथ वक़्फ़ करना, या कबूतरों के टावरों को उन कबूतरों के साथ वक़्फ़ करना जो उनमें हैं, जैसे कि जमीन के मामले में जमीन को बैलों और गुलामों के साथ वक़्फ़ किया जाता है। यह 'मुहीत' में है।

अध्याय (फस्ल)

वक़्फ़-ए-मुशाअ (संयुक्त वक़्फ़) के वर्णन में

अनुवादक ने कहा: मुशाअ से तात्पर्य यह है कि वक़्फ़ पूरी संपत्ति में फैला हुआ हो, और वह किसी भी हिस्से में विभाजित या निश्चित न हो। यह स्पष्ट होना चाहिए कि 'विभाजन की संभावना' (महतमल-ए-क़िस्मत) या 'विभाजन योग्य' पद का अर्थ यह है कि विभाजन के बाद भी उससे वही लाभ प्राप्त किया जा सके जो विभाजन से पहले प्राप्त था। और 'अविभाज्य' (गैर-क़ाबिल-ए-तक़सीम) से तात्पर्य यह है कि विभाजन के बाद वह लाभ प्राप्त न हो सके जो विभाजन से पहले प्राप्त था। इसे याद रखें, अब हम किताब का वर्णन शुरू करते हैं। जो चीज़ विभाजन योग्य नहीं है, यदि उसका कोई हिस्सा वक़्फ़ किया जाए जो विभाजित नहीं है बल्कि पूरे हिस्से में साझा (मुशाअ) है, तो यह वक़्फ़ निर्विरोध जायज़ है। क्या आप नहीं देखते कि यदि आधा हम्माम (स्नानघर) वक़्फ़ किया गया है, तो वक़्फ़ जायज़ है भले ही वह मुशाअ (साझा) हो? यह 'ज़हीरिया' में है। जो चीज़ विभाजन योग्य है, उसमें वक़्फ़-ए-मुशाअ (अविभाजित और अनिश्चित (१)) इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) के अनुसार जायज़ नहीं है। बुखारा के विद्वानों ने इसी को अपनाया है और इसी पर फतवा है, यह 'सिराजिया' में है। इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैह) के अनुसार यह जायज़ है, और बाद के विद्वानों ने इसी पर फतवा दिया है और यही पसंदीदा (मुख्तार) है, यह 'खज़ानतुल मुफ्तीन' में है। और इस पर सहमति है कि अविभाजित संपत्ति को मस्जिद या कब्रिस्तान बनाना पूरी तरह से जायज़ नहीं है, चाहे वह चीज़ विभाजन योग्य हो या न हो। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और यदि किसी क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने अविभाजित वक़्फ़ के वैध होने का आदेश दे दिया, तो उसका आदेश लागू हो जाएगा और वह

सर्वसम्मति से मान लिया जाएगा, जैसा कि अन्य विवादास्पद मामलों में नियम है, यह 'शरह नुक़ाया अबू अल-मकारिम' में है। फिर जो चीज़ विभाजन योग्य है, उसमें मुशाअ वक़्फ़ के वैध होने का मामला है। यदि किसी क़ाज़ी ने आदेश दिया या कुछ साझेदारों (२) ने अनुरोध किया, तो इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) के अनुसार विभाजन अस्वीकार्य नहीं होगा; हाँ, वे अपनी बारी तय कर लें। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार, विभाजन कर दिया जाएगा। यह 'खुलसा' में है। और इस बात पर सहमति है कि यदि पूरी चीज़ वक़्फ़ हो और कुछ या सभी साझेदार विभाजन चाहें, तो विभाजन नहीं किया जाएगा और न ही वे बारी तय कर सकते हैं, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है।

यदि अक़ार (३) (अचल संपत्ति) में दो साझेदार हों और फिर एक ने अपना हिस्सा वक़्फ़ कर दिया, तो वह स्वयं अपने साझेदार के साथ विभाजन करेगा। उसकी मृत्यु के बाद, उसके वसी (कार्यकारी) को विभाजन कराने का अधिकार है। और यदि उसने अपनी अचल संपत्ति का आधा हिस्सा वक़्फ़ कर दिया, तो विभाजन कराने वाला क़ाज़ी होगा या वह अपना शेष हिस्सा किसी को बेच दे, तब खरीदार उससे विभाजन करा लेगा। यह 'हिदाया' में है। और यदि दो व्यक्तियों के बीच एक भूमि साझा है और प्रत्येक ने अपना हिस्सा किसी ज्ञात समुदाय (कौम) पर वक़्फ़ कर दिया, तो यह जायज़ है। दोनों को अधिकार होगा कि आपस में उस भूमि का विभाजन कर लें। फिर प्रत्येक अपना-अपना वक़्फ़ किया हुआ हिस्सा अलग करके अपने कब्ज़े में रखेगा, जिसका वह स्वयं मतवल्ली (प्रशासक) होगा। यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि कुल...

1. अनुवादक ने कहा: कारण यह है कि ये चीजें उसके अधीन हैं यानी अधिकारों आदि के रूप में, न कि बिना उल्लेख किए शामिल हो जाएं जैसा कि बिक्री में होता है। अतः तात्पर्य यह है कि चल संपत्ति का वक़्फ़ जायज़ नहीं है सिवाय अधीनता के।
2. चाहे मूल साझेदार हों या वे जिन पर वक़्फ़ किया गया है।
3. अक़ार: भूमि या मकान आदि अचल संपत्ति।

تبعیت میں داخل ہو جائیں گے جیسے اگر کوئی زمین مع ان چیزوں کے جو اُس میں بیلوں و غلاموں سے وقف کی تو بیلوں و غلاموں کا وقف جائز ہے اور اسی طرح اگر ایسا مکان وقف کیا جس میں شہد کی مکھیوں کے چھتے ہیں تو جائز ہے اور شہد کی مکھیاں تابع مکان و شہد کے ہو جائیں گی اور واضح ہو کہ یہاں تابع وقف ہو جانے کی تاویل اسی طرح واجب ہے کہ مراد یہ کہ مکان کو مع شہد کی مکھیوں کے جو اُس میں ہیں یا کبوتروں کے برجوں کو مع اُن کبوتروں کے جو اُس میں وقف کیا جیسے زمین کی صورت میں ہے کہ زمین کو مع اُس کے بیلوں و غلاموں کے وقف کیا یہ محیط میں ہے۔

فصل

وقف مشاع کے بیان میں

قال المترجم: مشاع سے مراد یہ ہے کہ تمام میں وقف پھیلا ہوا ہو منقسم و متعین کسی حصہ میں نہ ہو اور واضح ہو کہ محتمل قسمت یا لفظ قابل تقسیم سے یہ مراد ہے کہ بعد تقسیم کے اُس سے وہی فائدہ ہو سکے جو قبل بانٹنے کے حاصل تھا اور غیر قابل تقسیم سے یہ مراد ہے کہ بعد تقسیم کے وہ فائدہ جو قبل تقسیم کے حاصل تھا حاصل نہ ہو سکے فاحفظ اب ہم بیان کتاب کو شروع کرتے ہیں۔ جو چیز کہ غیر قابل تقسیم ہے اگر اُس میں سے کوئی حصہ وقف کیا جو تقسیم کیا ہوا سب طرح علیحدہ نہیں ہے بلکہ یہ حصہ تمام میں شائع ہے تو یہ وقف بلا خلاف جائز ہے آیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر آدھا حمام وقف کیا تو وقف جائز ہے اگر چہ مشاع ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔ جو چیز قابل تقسیم ہے اُس میں وقف مشاع (غیر منقسم و غیر معین (۱)) امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے

نزدیک جائز نہیں ہے اور اسی کو مشائخ بخارا نے لیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ سراجیہ میں ہے اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک جائز ہے اور متاخرین مشائخ نے اسی پر فتویٰ دیا ہے اور یہی مختار ہے یہ خزانۃ المفتین میں ہے اور اُس پر اتفاق ہے کہ غیر منقسم کو مسجد یا مقبرہ کر دینا مطلقاً جائز نہیں ہے خواہ ایسی چیز ہو جو قابل تقسیم ہے یا ایسی ہو جو قابل تقسیم نہیں ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کسی قاضی نے غیر منقسم وقف کے صحیح ہونے کا حکم دے دیا تو اُس کا حکم نافذ ہو جائے گا اور وہ اتفاقی ہو جائے گا جیسے اور مسائل مختلفہ میں حکم ہے یہ شرح نقایہ ابوالمکارم میں ہے۔ پھر جو چیز قابل تقسیم ہے اُس میں مشاع وقف کے صحیح ہو جائے گا کسی قاضی نے حکم دیا یا پھر بعض شریکوں (۲) نے درخواست کی تو امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک بٹوارہ نا منظور نہ ہو گا ہاں وہ لوگ باری باری مقرر کر لیں اور صاحبین رحمۃ اللہ علیہما کے نزدیک بٹوارہ کر دیا جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اور اُس امر پر اتفاق ہے کہ اگر کل چیز وقف ہو اور بعضوں نے یا سب نے بٹوارہ چاہا تو تقسیم نہ کی جائے گی اور نیز باری بھی نہیں کر سکتے ہیں یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر عقار (۳) میں دو شریک ہوں پھر ایک نے اپنا حصہ وقف کیا تو خود ہی اپنے شریک سے بٹوارہ کرے اور اُس کی موت کے بعد اُس کے وصی کو بٹوارہ کرانے کا حق پہنچتا ہے اور اگر اُس نے اپنے عقار میں سے نصف کو وقف کر دیا تو اُس سے بٹوارہ کرانے والا قاضی ہو گا یا یہ باقی اپنا حصہ کسی کے ہاتھ فروخت کر دے پس مشتری اُس سے بٹوارہ کرالے گا یہ ہدایہ میں ہے اور اگر دو شخصوں کے درمیان ایک اراضی مشترک ہے پس ہر ایک نے اپنا حصہ ایک قوم پر جو معلوم ہیں وقف کر دیا تو یہ جائز ہے اور دونوں کو اختیار ہو گا کہ باہم اُس زمین کا بٹوارہ کر لیں پس ہر ایک اپنا اپنا حصہ جو وقف کیا جدا کر کے اپنے قبضہ میں رکھے گا جس کا خود متولی ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کل

۱۔ قال المترجم وجہ وجب یہ ہے کہ یہ چیزیں اس کے تابع یعنی حقوق وغیرہ کے نہیں ہیں کہ بلا ذکر داخل ہو جائیں جیسے مبیع میں ہو جاتا پس یہ مراد ہے کہ وقف منقول نہیں جائز ہے مگر بالتبع ۱۲۔ ۲۔ خواہ اصل کے شریک یا جن پر وقف کیا گیا ہے ۱۲۔ ۳۔ اراضی یا مکان وغیرہ غیر منقول ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (83) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

If a property is endowed as Waqf and subsequently a person is proven to be the rightful owner of a portion of it (Footnote 1: meaning an unspecific portion), then according to Imam Muhammad (RA), the Waqf of the remainder becomes void because at the time of the endowment, 'Shi'u' (undivided joint ownership) existed. However, if a person is proven to be the owner of an undefined half, the remaining Waqf shall not become void; this is stated in al-Hidayah. If someone endows all their lands and then someone is proven to be the rightful owner of a specific portion, and the judge decrees half for the claimant while the remaining half stays as Waqf according to Imam Abu Yusuf (RA), the endowers have the right to seek partition from the claimant; this is in al-Muhit. Furthermore, it should be noted that according to the view of Imam Muhammad (RA), if a piece of land is jointly owned by two persons and both dedicate it as an endowed charity, whether for the poor or for any virtuous cause, and they both hand it over to a manager (Qayyim) who oversees its affairs, then it is permissible. This is because, according to Imam Muhammad, the joint ownership which prevents the validity of Waqf—whether at the time of the contract or at the time of possession—is not present here, as both endowed the land together and handed it over to the manager together. This is mentioned in Fatawa Qazi Khan. Similarly, if each person endowed their respective portion separately for charity to the poor but appointed the same manager, and said manager took possession of both portions together or separately (Footnote 2: apparently according to the view of Imam Abu Yusuf, with a possibility of being the same as Imam Muhammad's view via 'Istihsan' (juristic preference), Allah knows best), it is also permissible; this is in al-Muhit al-Sarakhsi. The same applies if they both appointed two trustees together, as stated in al-Wajiz. Similarly, if the purpose of the Waqf is different—for instance, one endowed for his descendants and the other for Hajj—but they both handed it over to a single trustee, it is permissible. Likewise, if there is a single endower who endows a portion to an undivided group of poor people and the other half for another purpose, it is also permissible; this is in Fatawa Qazi Khan.

According to Imam Abu Yusuf (RA), Waqf is valid without handing over possession; hence, the Waqf of undivided property is also permissible.

If the trustee took possession of only one partner's share and not the other's, the Waqf will not be valid, to the extent that the one whose share was possessed has the right to revoke it and sell it; this is in al-Muhit al-Sarakhsi. If two partners each endowed half of an undivided land separately and appointed separate trustees, it is

not permissible because joint ownership existed at the time of the contract. However, if at the time of taking possession, each said to the manager to take possession of their share along with their partner's, then the Waqf would be valid. All this is the opinion of Imam Muhammad (RA). According to Imam Abu Yusuf (RA), in all these cases, the Waqf is valid because, in his view, the transfer of possession is not a prerequisite for Waqf, and the endowment of undivided property is permissible; this is in Fatawa Qazi Khan. If one endows a thousand yards from their house or land, it is valid according to Imam Abu Yusuf (RA). The entire property will be measured: if it is a thousand yards or less, all of it becomes Waqf; if it is two thousand yards, then half becomes Waqf; if it is fifteen hundred yards, then two-thirds becomes Waqf. If some parts contain date palm trees, the Waqf share will include them; this is in al-Muhit. If a person endowed one 'jarib' of undivided land and after partition, the Waqf portion fell short of one jarib because that specific piece of land was of superior quality, then...

Footnotes: 1. Refers to a portion that is not specifically defined. 2. Apparently according to the view of Imam Abu Yusuf, though it is possible to be according to Imam Muhammad’s view by way of juristic preference (Istihsan). Allah knows best.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (83) किताब अल-वक़्फ़

यदि किसी भूमि को वक़्फ़ (धार्मिक दान) किया गया और फिर उसमें से किसी एक हिस्से (फुटनोट 1: यानी अनिश्चित हिस्सा) का कोई दूसरा व्यक्ति हकदार साबित हो जाए, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार शेष भूमि का वक़्फ़ भी अमान्य हो जाएगा। इसका कारण यह है कि वक़्फ़ के समय उसमें संयुक्त स्वामित्व (शिउ) मौजूद था। हालांकि, यदि किसी अज्ञात आधे हिस्से का हकदार सामने आए, तो शेष वक़्फ़ अमान्य नहीं होगा (हिदाया)। यदि किसी ने अपनी पूरी भूमि वक़्फ़ कर दी और बाद में उसके किसी निश्चित हिस्से का कोई और मालिक निकल आया और काज़ी ने उसे आधी भूमि दे दी, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार शेष आधी भूमि वक़्फ़ बनी रहेगी, और वक़्फ़ करने वाले को अधिकार होगा कि वह उस मालिक से भूमि का बंटवारा करवा ले (मुहीत)। इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार, यदि दो लोगों की साझा भूमि हो और दोनों उसे गरीबों या किसी नेक काम के लिए वक़्फ़ कर दें और किसी एक प्रबंधक (क़य्यिम) को सौंप दें, तो यह वक़्फ़ वैध है। इसका कारण यह है कि इमाम मुहम्मद के अनुसार जो साझा स्वामित्व वक़्फ़ में बाधक होता है, वह इस स्थिति में नहीं है, क्योंकि दोनों ने मिलकर एक साथ वक़्फ़ किया और एक साथ ही प्रबंधक को सौंपा। इसी तरह यदि प्रत्येक ने अपना हिस्सा अलग-अलग वक़्फ़ किया लेकिन प्रबंधक एक ही रखा और उसने दोनों हिस्सों पर कब्ज़ा कर लिया, तब भी यह वैध है (मुहीत सरख़सी)। यदि दो मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त किए जाएं तब भी यही नियम है। यदि वक़्फ़ के उद्देश्य अलग हों, जैसे एक ने अपनी संतान के लिए और दूसरे ने हज के लिए वक़्फ़ किया, लेकिन मुतवल्ली एक ही रखा, तो भी यह वैध है। इसी तरह यदि एक ही व्यक्ति आधी भूमि गरीबों के लिए और आधी किसी दूसरे कार्य के लिए वक़्फ़ करे तो यह भी वैध है (फ़तावा क़ाज़ी खान)।

इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार कब्ज़े के बिना भी वक़्फ़ वैध है, अतः अविभाजित संपत्ति का वक़्फ़ भी जायज़ है

यदि मुतवल्ली ने केवल एक भागीदार के हिस्से पर कब्ज़ा किया और दूसरे पर नहीं, तो वक़्फ़ सही नहीं होगा, और जिसके हिस्से पर कब्ज़ा हुआ वह उसे वापस लेकर बेच सकता है (मुहीत सरख़सी)। यदि दो भागीदारों ने अपनी अविभाजित भूमि अलग-अलग वक़्फ़ की और अलग-अलग मुतवल्ली नियुक्त किए, तो यह वैध नहीं है क्योंकि अनुबंध के समय वह भूमि साझा थी। लेकिन यदि कब्ज़े के समय मुतवल्ली से कहा जाए कि वह दोनों के हिस्सों पर एक साथ कब्ज़ा करे, तो वक़्फ़ वैध हो जाएगा। यह सब इमाम मुहम्मद (रह.) की राय है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार इन सभी

स्थितियों में वक़्फ़ वैध है क्योंकि उनके अनुसार वक़्फ़ के लिए तत्काल कब्ज़े की शर्त नहीं है और अविभाजित संपत्ति का वक़्फ़ भी जायज़ है। यदि किसी ने अपने मकान या भूमि से हज़ार गज़ वक़्फ़ किया, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार यह वैध है। पूरी भूमि की माप की जाएगी; यदि भूमि हज़ार गज़ या उससे कम हुई तो पूरी वक़्फ़ हो जाएगी, यदि दो हज़ार गज़ हुई तो आधी वक़्फ़ होगी, और यदि पंद्रह सौ गज़ हुई तो दो-तिहाई हिस्सा वक़्फ़ होगा। यदि कुछ हिस्से में खजूर के पेड़ हों, तो वक़्फ़ में उनका हिस्सा भी शामिल होगा। यदि किसी ने एक जरीब अविभाजित भूमि वक़्फ़ की और विभाजन के बाद वह एक जरीब से कम रह गई क्योंकि वह टुकड़ा अधिक कीमती था, तो...

फुटनोट: 1. तात्पर्य उस हिस्से से है जो निश्चित न हो। 2. ज़ाहिर तौर पर यह इमाम अबू यूसुफ़ का विचार है, लेकिन संभावना है कि इस्तेहसान (न्यायिक प्राथमिकता) के आधार पर इमाम मुहम्मद का भी यही विचार हो, वल्लाहु आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)।

اگر کسی زمین کو وقف کیا گیا اور پھر اس میں سے کسی ایک حصے (فوٹ نوٹ 1: یعنی غیر متعین حصے) کا کوئی دوسرا شخص مالک ثابت ہو جائے، تو امام محمدؒ کے نزدیک باقی ماندہ زمین کا وقف بھی باطل ہو جائے گا۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ وقف کے وقت اس میں شراکت (شیوع) موجود تھی۔ تاہم، اگر کسی نامعلوم نصف حصے کا حقدار سامنے آئے، تو باقی وقف باطل نہیں ہوگا (ہدایہ)۔ اگر کسی نے اپنی پوری زمین وقف کی اور بعد میں اس کے کسی متعین حصے کا کوئی اور مالک نکل آیا اور قاضی نے اسے آدھی زمین دے دی، تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک باقی آدھی زمین وقف رہے گی، اور وقف کرنے والے کو اختیار ہوگا کہ وہ اس مالک سے زمین کی تقسیم کروا لے (محیط)۔ امام محمدؒ کے قول کے مطابق، اگر دو لوگوں کی مشترکہ زمین ہو اور دونوں اسے خیراتی کاموں یا مسکینوں کے لیے وقف کر دیں اور کسی ایک منتظم (قیم) کے حوالے کر دیں، تو یہ وقف جائز ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ امام محمدؒ کے نزدیک جو شراکت وقف میں رکاوٹ بنتی ہے وہ اس صورت میں نہیں پائی جاتی، کیونکہ دونوں نے مل کر ایک ساتھ وقف کیا اور ایک ساتھ ہی منتظم کے حوالے کیا۔ اسی طرح اگر ہر ایک نے اپنا حصہ الگ الگ وقف کیا لیکن منتظم ایک ہی رکھا اور اس نے دونوں حصوں پر قبضہ کر لیا، تب بھی یہ جائز ہے (محیط سرخسی)۔ اگر دو متولی مقرر کیے جائیں تب بھی یہی حکم ہے۔ اگر وقف کے مقاصد مختلف ہوں، مثلاً ایک نے اپنی اولاد کے لیے اور دوسرے نے حج کے لیے وقف کیا، لیکن متولی ایک ہی رکھا، تو بھی یہ جائز ہے۔ اسی طرح اگر ایک ہی شخص آدھی زمین فقیروں کے لیے اور آدھی کسی دوسرے مقصد کے لیے وقف کرے تو یہ بھی جائز ہے (فتاویٰ قاضی خان)۔

امام ابو یوسفؒ کے نزدیک قبضے کے بغیر بھی وقف جائز ہے، لہٰذا غیر منقسم جائیداد کا وقف بھی درست ہے

اگر متولی نے صرف ایک شریک کے حصے پر قبضہ کیا اور دوسرے پر نہیں، تو وقف صحیح نہیں ہوگا، اور جس کے حصے پر قبضہ ہوا وہ اسے واپس لے کر فروخت کر سکتا ہے (محیط سرخسی)۔ اگر دو شریکوں نے اپنی غیر منقسم زمین الگ الگ وقف کی اور الگ الگ متولی مقرر کیے، تو یہ جائز نہیں کیونکہ عقد کے وقت وہ زمین مشترکہ تھی۔ لیکن اگر قبضے کے وقت متولی سے کہا جائے کہ وہ دونوں کے حصوں پر ایک ساتھ قبضہ کرے، تو وقف جائز ہو جائے گا۔ یہ سب امام محمدؒ کی رائے ہے۔ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ان تمام صورتوں میں وقف جائز ہے کیونکہ ان کے نزدیک وقف کے لیے فوری قبضے کی شرط نہیں ہے اور غیر منقسم جائیداد کا وقف بھی درست ہے۔ اگر کسی نے اپنے مکان یا زمین سے ہزار گز وقف کیا، تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک یہ جائز ہے۔ پوری زمین کی پیمائش کی جائے گی؛ اگر زمین ہزار گز یا اس سے کم ہوئی تو پوری وقف ہو جائے گی، اگر دو ہزار گز ہوئی تو آدھی وقف ہوگی، اور اگر پندرہ سو گز ہوئی تو دو تہائی حصہ وقف ہوگا۔ اگر کچھ حصے میں کھجور کے درخت ہوں، تو وقف میں ان کا حصہ بھی شامل ہوگا۔ اگر کسی نے ایک جریب مشترکہ زمین وقف کی اور تقسیم کے بعد وہ ایک جریب سے کم رہ گئی کیونکہ وہ ٹکڑا زیادہ قیمتی تھا، تو...

حواشی: 1. مراد وہ حصہ ہے جو متعین نہ ہو۔ 2. بظاہر یہ امام ابو یوسفؒ کا قول ہے، لیکن احتمال ہے کہ استحسان کی بنیاد پر امام محمدؒ کا قول بھی ہو، واللہ اعلم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 84 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...if [the area] has been increased in the yards or area of the other portion, or vice versa, it is permissible. This is stated in *al-Zahiriyya*. If someone says, "I have endowed my share in this house, and it is one-third of the entire house," but later his share turns out to be half or two-thirds of the entire house, then all of it will be considered waqf. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If lands and houses are jointly owned by two persons, and one of them endows his share and then wishes to partition it with his partner and consolidate the entire waqf into one land or one house, this is permissible according to the legal reasoning (qiyas) of Imam Abu Yusuf (RA) and Sheikh Hilal (RA). This is in *al-Zahiriyya*.

If a piece of land is jointly owned by two persons and one endows his share, it is permissible according to Imam Abu Yusuf (RA). If the endower then partitions it with his partner and includes a certain known amount of dirhams in the partitioning, there are two possibilities: If the endower took a piece of land along with those dirhams, it is not permissible because he would be selling part of the waqf in exchange for dirhams, which is invalid (fasid). However, if the endower gave the dirhams, it is permissible; it would be as if he took the waqf portion and purchased an additional piece from the partner's share in exchange for the dirhams. Thus, it is permissible. The portion belonging to the endower will be waqf, and the portion he acquired with dirhams will be his private property. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

If dirhams were added in the partition because one part of the land was superior and the other was inferior, and dirhams were added to compensate for the quality, then it should be seen: if the endower received the dirhams, it is not permissible; but if the partner received them, it is permissible. This is in *Fath al-Qadir*. A shop is jointly owned by two partners, one of whom endows his share. If the endower then wishes to place a sign/board of the waqf on the door of that portion and the other partner objects, he cannot place the sign unless a Qazi (judge) permits it for the purpose of protecting the waqf. This ruling aligns with the opinion of Imam Abu Yusuf (RA), which has been adopted by the scholars of Balkh. This is in *al-Mudmarat*. In a village where some land is waqf, some is royal property, and some is private property, if they wish to partition a small portion of that land to turn it into a graveyard, they do not have the right to do so. However, if they seek a total partition of the whole, it is permissible. This is in *al-Wajiz*.

Chapter Three: Regarding Expenditures: i.e., where the waqf property should be spent. And it contains eight sections.

Section One: Regarding the beneficiaries of the waqf and who can qualify as a beneficiary for the waqf to be valid, and who cannot. Out of the waqf proceeds, the first expenditure shall be for the maintenance and repair of the waqf property, whether the endower made this a condition or not. Then, expenditure should be made on what is most closely related to the building and most beneficial to the public, such as the Imam for a mosque (from a mosque waqf) and the teacher for a madrasa (from a madrasa waqf). They should be given according to their needs. Then, funds should be spent on lamps, mats, floorings, etc., and so on to the end.

1. As is done when a defect arises during partitioning. (Footnote)

दूसरे टुकड़े के गज़ों यानी क्षेत्रफल में बढ़ा दिया गया है या इसके विपरीत हुआ है तो यह जायज़ है, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि किसी ने कहा कि मैंने अपना हिस्सा उस घर में से वक़्फ़ कर दिया और यह पूरे घर का एक तिहाई है, फिर बाद में उसका हिस्सा उस पूरे घर का आधा या दो-तिहाई निकला, तो वह सब वक़्फ़ होगा, यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में है। और यदि ज़मीन और मकान दो व्यक्तियों में संयुक्त हों, फिर उनमें से एक ने अपना हिस्सा वक़्फ़ कर दिया और फिर अपने साझेदार के साथ बँटवारा करना चाहा और पूरे वक़्फ़ को एक ज़मीन या एक घर में एकत्रित करना चाहा, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और शेख हिलाल (रह.) के मत के अनुसार यह जायज़ है, यह 'ज़हीरिया' में है।

और यदि दो व्यक्तियों के बीच एक ज़मीन संयुक्त है और एक ने उसमें से अपना हिस्सा वक़्फ़ कर दिया है, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के निकट यह जायज़ है। फिर यदि वक़्फ़ करने वाले ने अपने साझेदार के साथ बँटवारा कराया और बँटवारे में कुछ निश्चित और ज्ञात दिरहम (मुद्रा) शामिल किए, तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: यदि वक़्फ़ करने वाले ने ज़मीन का एक टुकड़ा उन दिरहमों के साथ लिया, तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि वह वक़्फ़ के कुछ हिस्से को दिरहमों के बदले बेचने वाला हुआ और यह फासिद (अमान्य) है। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने दिरहम दिए हैं, तो यह जायज़ है और ऐसा माना जाएगा जैसे उसने वक़्फ़ का हिस्सा लिया और उसके साथ एक और टुकड़ा साझेदार के हिस्से में से दिरहमों के बदले खरीदा, अतः यह जायज़ होगा। फिर जो हिस्सा वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) का है वह वक़्फ़ होगा और जो उसने दिरहमों से लिया है वह उसका अपना स्वामित्व होगा, यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में है।

यदि बँटवारे में कुछ दिरहम इस प्रकार बढ़ाए गए हों कि दो हिस्सों में से एक हिस्से की ज़मीन अच्छी थी और दूसरे हिस्से की ज़मीन खराब थी, और अच्छाई के बदले कुछ दिरहम बढ़ाए गए, तो देखा जाएगा कि यदि वक़्फ़ करने वाले ने दिरहम लिए हैं तो जायज़ नहीं है, और यदि साझेदार ने लिए हैं तो जायज़ है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। एक दुकान दो साझेदारों के बीच संयुक्त है, जिनमें से एक ने अपना हिस्सा वक़्फ़ किया। फिर वक़्फ़ करने वाले ने चाहा कि उस हिस्से के दरवाज़े पर वक़्फ़ का तख्ता (बोर्ड) लगा दे और दूसरे साझेदार ने उसे मना कर दिया, तो वह वक़्फ़ का तख्ता नहीं लगा सकता, सिवाय उस स्थिति के जब काज़ी (न्यायाधीश) ने वक़्फ़ की सुरक्षा के उद्देश्य से उसे इसकी अनुमति दी हो। यह मसला इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कथन के अनुसार सही बैठता है जिसे बल्ख के

विद्वानों ने अपनाया है, यह 'मुज़मरात' में है। एक गाँव में कुछ वक़्फ़ है, कुछ शाही ज़मीन है और कुछ दूसरों का स्वामित्व है। फिर उन्होंने उस ज़मीन के एक छोटे हिस्से का बँटवारा इस उद्देश्य से करना चाहा कि उसे कब्रिस्तान बना दें, तो उन्हें यह अधिकार नहीं है। और यदि पूरे की विभाजित चाही गई तो जायज़ है, यह 'वजीज़' में है।

अध्याय तीन: व्यय (मसारिफ) के वर्णन में, अर्थात जहाँ-जहाँ वक़्फ़ की संपत्ति खर्च की जाए और इसमें आठ अनुभाग हैं।

अनुभाग एक: इस स्थिति में वक़्फ़ का व्यय कहाँ होगा और कौन व्यक्ति व्यय का पात्र हो सकता है कि उस पर वक़्फ़ सही हो, और कौन नहीं हो सकता। वक़्फ़ की आय में से सबसे पहले वक़्फ़ की मरम्मत में खर्च किया जाएगा, चाहे वक़्फ़ करने वाले ने यह शर्त रखी हो या नहीं। फिर वह चीज़ जो उस इमारत के सबसे निकट हो और जनहित में सबसे सामान्य हो, जैसे मस्जिद के लिए उसका इमाम (वक़्फ़ मस्जिद में से) और मदरसे के लिए उसका शिक्षक (वक़्फ़ मदरसे में से), तो उन्हें उनकी आवश्यकता के अनुसार दिया जाएगा। फिर चिराग, चटाई, फर्श आदि में खर्च किया जाएगा, और इसी तरह आगे भी।

१ जैसा कि बँटवारे में खराबी आने के समय किया जाता है।

دوسرے ٹکڑے کے گزوں یعنی رقبہ میں بڑھا دیا گیا ہے یا اس کے برعکس واقع ہوا تو جائز ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کہا کہ میں نے اپنا حصہ اُس دار میں سے وقف کر دیا اور یہ تمام دار کی تہائی ہے پھر پیچھے اُس تمام دار کا آدھا یا دو تہائی نکلا تو یہ سب وقف ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر زمینیں ومکانات دو شخصوں میں مشترک ہوں پھر ان میں سے ایک نے اپنا حصہ وقف کر دیا پھر چاہا کہ اپنے شریک سے بٹوارہ کرے اور تمام وقف کو ایک زمین یا ایک دار میں مجتمع کر دے تو بقیاس قول امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ وشیخ ہلال رحمۃ اللہ علیہ میں یہ جائز ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر دو شخصوں میں ایک زمین مشترک ہے پس ایک نے اُس میں سے اپنا حصہ وقف کر دیا ہے تو امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک جائز ہے پھر اگر وقف کرنے والے نے اپنے شریک سے بٹوارہ کرایا اور بٹوارہ میں کسی قدر درہم معدود ومعلوم داخل کیے تو اُس میں دو صورتیں ہیں کہ اگر وقف کرنے والے نے زمین کا ایک ٹکڑا مع ان درہموں کے لیا تو نہیں جائز ہے اُس واسطے کہ وہ وقف میں سے کچھ بعوض درہموں کے فروخت کرنے والا ہوا اور یہ فاسد ہے اور اگر وقف کرنے والے نے درہم دیے ہیں تو جائز ہے اور ایسا ہو جائے گا کہ گویا اُس نے حصہ وقف لیا اور اُس کے ساتھ ایک ٹکڑا اور درہموں کے عوض حصہ شریک میں سے خرید اپس جائز ہو گا پھر جو حصہ واقف کا ہے وہ وقف ہوگا اور جو اُس نے درہموں سے لیا ہے وہ اُس کی ملک ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر تقسیم میں کچھ درہم بڑھائے گئے ہوں بایں طور کہ دو حصوں میں سے ایک حصہ کی زمین عمدہ تھی اور دوسرا حصہ زمین اُس سے خراب تھا پس بمقابلہ عمدگی کے کچھ درہم بڑھائے گئے تو دیکھا جائے کہ اگر وقف کنندہ نے درہم لیے ہیں تو جائز نہیں ہے اور اگر شریک نے لیے ہیں تو

جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔ ایک دُکان دو شریکوں میں مشترک ہے جن میں سے ایک نے اپنا حصہ وقف کیا پھر وقف کرنے والے نے چاہا کہ اُس حصہ کے دروازہ پر وقف کا تختہ لگا دے اور دوسرے شریک نے اُس کو رد کیا تو وہ وقف کا تختہ نہیں لگا سکتا ہے لآ اُس صورت میں کہ قاضی نے اُس کو بغرضِ حفاظتِ وقف کے اُس کی اجازت دے دی ہو اور یہ مسئلہ امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر ٹھیک پڑتا ہے جس کو مشائخِ بلخ نے اختیار فرمایا ہے یہ مضمرات میں ہے۔ ایک گاؤں میں سے کچھ وقف ہے اور کچھ بادشاہت کی زمین ہے اور کچھ دوسروں کی ملک ہے پھر انہوں نے اُس میں سے تھوڑی زمین کا بٹوارہ بدیں غرض چاہا کہ اُس کو مقبرہ بنا دیں تو ان کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر کل کی تقسیم چاہی تو جائز ہے یہ وجیز میں ہے۔

باب سوم: مصارف کے بیان میں یعنی جہاں جہاں مالِ وقف صرف کیا جائے اور اُس میں آٹھ فصلیں ہیں

فصلِ اوّل: اس صورت میں وقف کا مصرف ہو گا اور کون شخص مصرف ہو سکتا ہے کہ اُس پر وقف صحیح ہو اور کون نہیں ہو سکتا ہے کہ اُس پر صحیح نہ ہو۔ حاصلاتِ وقف میں سے پہلے وقف کی تعمیر میں صرف کیا جائے گا خواہ واقف کرنے والے نے یہ شرط کی ہو یا نہ کی ہو پھر جو امر اُس عمارت سے قریب ہو اور مصلحت میں سب سے عام ہو جیسے مسجد (وقف مسجد میں سے) کے واسطے اُس کا امام اور مدرسہ (وقف مدرسہ میں سے) کے واسطے اُس کا مدرس پس ان کو بقدر ان کی کفایت کے دیا جائے گا پھر چراغ وبوریے فرش وغیرہ میں صرف کیا جائے پھر اسی طرح آخر

۱ جیسا کہ تقسیم میں خرابی پڑنے کے وقت ایسا کیا کرتے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) 85 Book of Waqf

Public interests (Masalih) shall be taken into consideration when the expenditure of the Waqf is not specifically designated. However, if it is designated for a specific purpose, it shall be spent on that designated purpose after fulfilling the costs of repair and maintenance of the Waqf property; this is mentioned in *Hawi al-Qudsi*. If the founder designated the income of the Waqf for a specific person for one or two years and thereafter for the poor, and stipulated that repairs be made from the income, then repairs shall take precedence over the rights of the aforementioned person. However, if delaying the repairs would cause manifest harm to the Waqf property, then the repairs must be prioritized; this is in *Al-Hawi*. The total income of the Waqf shall be divided among the purposes for which it was endowed. But if delay causes clear damage to the structure, repairs shall be prioritized. Regarding the Nazir (supervisor), if a provision was made for him in the Waqf deed, he is considered one of the beneficiaries. If no such provision exists and he performs work, he may take a salary equivalent to his labor; but if he performs no work, he shall receive nothing; this is in *Fath al-Qadeer*. If the Waqf is for a specific person or known individuals and ultimately for the poor, it is from the founder's property to give what he wishes from his wealth during his lifetime. Upon his death, they shall be paid from the income of the Waqf. Repairs are only obligatory to the extent of maintaining the property as it was at the time of endowment; expanding it beyond that is not mandatory. Therefore, the Mutawalli (trustee) shall not spend more on construction without the consent of the current beneficiary. If the Waqf is for the poor, some jurists maintain that the Mutawalli shall not increase the construction beyond the original description specified by the founder, and this is the most correct (Asah) view; this is in *Fath al-Qadeer*.

If a person endows his house for the residence of his children, then whoever resides in it is responsible for its repair and maintenance. If the resident refuses or is impoverished, the Qazi (judge) shall lease the property and order the repairs to be paid for from the rental income. Once the repairs are completed, the property shall be returned to the person entitled to residence. The person refusing shall not be coerced into paying for repairs. If the person holding the right of residence leases the property themselves, the lease is not valid; this is in *Al-Hedaya*. If the beneficiary entitled to residence builds on the Waqf property using his own funds, and parts of that construction remain identifiable in their original form, those parts belong to the heirs of the builder. They have the right to remove them, provided it does not harm

the Waqf property; as stated in *Al-Hawi*. The heirs will be told to remove their construction material. If they remove it, well and good; otherwise, they may be compelled to do so. If they transfer the ownership of the construction to the next beneficiary entitled to residence for a price, it is permissible by mutual consent. If either party refuses, they shall not be coerced; this is in *Al-Muhit*. If nothing remains of the construction in its original form, the builder's heirs get nothing; this is in *Al-Hawi*. If the person entitled to residence fixed baked bricks in the wall of the endowed house, plastered it, or installed beams or pillars, and then died, and if those items cannot be separated without damaging the Waqf structure, his heirs have no right to separate or take them. Instead, the person now entitled to residence by the terms of the Waqf will be told to pay the heirs the value of the construction to secure his right of residence. If he refuses, the house will be leased out, and the rent will be paid to the heirs until the full value of the construction is recovered. Once the full value is paid, the house will be handed over to the person entitled to residence.

1- Whether from the income of the Waqf or other assets.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (5) 85 किताब अल-वक़्फ़

मसलहतों (हितों) का ध्यान रखा जाएगा, यह उस समय है जब वक़्फ़ का कोई विशिष्ट उपयोग निर्धारित न हो। और यदि किसी चीज़ पर निर्धारित किया गया हो, तो वक़्फ़ की मरम्मत और सुधार में खर्च करने के बाद उसे उसी निर्धारित मद में खर्च किया जाएगा; यह 'हावी कुदसी' में है। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ की आय एक या दो साल के लिए किसी व्यक्ति विशेष के लिए और उसके बाद गरीबों के लिए कर दी हो, और आय से उसकी मरम्मत की शर्त रख दी हो, तो ऐसी स्थिति में उक्त व्यक्ति के अधिकार से पहले वक़्फ़ की मरम्मत की जाएगी। लेकिन यदि मरम्मत में देरी करने से वक़्फ़ को स्पष्ट नुकसान होता दिखे, तो मरम्मत को प्राथमिकता दी जाएगी; यह 'हावी' में है। जिन उद्देश्यों के लिए वक़्फ़ किया गया है, वक़्फ़ की पूरी आय उन्हीं उद्देश्यों पर वितरित की जाएगी। लेकिन यदि इमारत में देरी से स्पष्ट नुकसान पहुँचता हो, तो पहले मरम्मत को प्राथमिकता दी जाएगी। जहाँ तक नाज़िर (निरीक्षक) की बात है, यदि उसके लिए वक़्फ़ में से कुछ शर्त रखी गई है, तो वह लाभार्थियों में से एक माना जाएगा। और यदि ऐसा न हो, और वह काम करता हो, तो वह अपने काम के अनुसार पारिश्रमिक ले लेगा; और यदि वह कुछ काम न करता हो, तो उसे कुछ नहीं मिलेगा; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और यदि वक़्फ़ किसी विशिष्ट व्यक्ति या कुछ ज्ञात व्यक्तियों पर हो और अंत में गरीबों के लिए हो, तो यह वक़्फ़ करने वाले के धन से है कि वह अपने जीवनकाल में जिस धन से चाहे दे दिया करे। फिर जब वह मर जाए, तो यह धन उन्हें वक़्फ़ की आय से दिया जाएगा। वक़्फ़ की मरम्मत केवल उसी सीमा तक आवश्यक है जिससे वक़्फ़ की गई वस्तु वैसी ही बनी रहे जैसी वक़्फ़ के समय थी, और उससे अधिक बढ़ाना अनिवार्य नहीं है। अतः लाभार्थी की सहमति के बिना मुतवल्ली (ट्रस्टी) इमारत पर उससे अधिक खर्च नहीं करेगा। और यदि वक़्फ़ गरीबों पर हो, तो कुछ के अनुसार मुतवल्ली किसी भी स्थिति में वक़्फ़ करने वाले द्वारा निर्धारित विवरण से अधिक निर्माण नहीं बढ़ाएगा, और यही सबसे सही (असह) राय है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है।

यदि किसी ने अपना घर अपनी संतान के रहने (सकनत) के लिए वक़्फ़ किया, तो जो उसमें रहेगा उसी पर उसकी मरम्मत और रखरखाव अनिवार्य है। फिर यदि उसने इससे इनकार किया या वह गरीब है, तो काज़ी (न्यायाधीश) उसे किराये (इजारा) पर देकर उसके किराये से मरम्मत और निर्माण का आदेश देगा। जब मरम्मत हो जाएगी, तो उसे वापस उसी लाभार्थी को दे दिया जाएगा जिस पर वक़्फ़ था, और इनकार करने वाले पर निर्माण के लिए दबाव नहीं डाला जाएगा। और यदि उसी ने किराये पर दिया जिसे रहने का अधिकार प्राप्त है, तो उसका किराया सही नहीं है; यह 'हेदाया' में है।

और यदि रहने के हकदार ने अपने निजी धन से वक़्फ़ में निर्माण किया, तो यदि उस निर्माण में से कुछ चीज़ें मूल रूप में (एहनहि) मौजूद हों, तो वे निर्माता के वारिसों की होंगी। तदनुसार, उन लोगों को अधिकार होगा कि उसे ले लें बशर्ते कि उससे वक़्फ़ को कोई नुकसान न पहुँचे; जैसा कि 'हावी' में है। और उसके वारिसों से कहा जाएगा कि अपनी उस इमारत (सामग्री) को यहाँ से हटा लें। यदि वे ले गए तो ठीक, अन्यथा उन पर दबाव डाला जाएगा। और यदि उन्होंने निर्माण उस व्यक्ति के नाम कर दिया जिसे उनके पूर्वज के बाद रहने का अधिकार है और उसके बदले कीमत ले ली, तो दोनों पक्षों की आपसी सहमति से यह जायज़ है। और यदि दोनों पक्षों में से किसी एक ने इससे इनकार किया, तो उस पर इसके लिए दबाव नहीं डाला जाएगा; यह 'मुहीत' में है। यदि उस निर्माण में से मूल रूप में कुछ शेष न रहे, तो निर्माता के वारिसों को कुछ नहीं मिलेगा; यह 'हावी' में है। और यदि उस व्यक्ति ने, जिसके लिए रहने की शर्त की गई थी, वक़्फ़ किए गए घर की दीवार में पक्की ईंटें लगाईं और उस पर प्लास्टर (गच) किया या उसमें शहतीर या खंभे डाले, फिर वह मर गया और उनमें से कोई भी चीज़ वक़्फ़ की इमारत को नुकसान पहुँचाए बिना अलग नहीं की जा सकती, तो उसके वारिसों को उन्हें अलग करने या लेने का अधिकार नहीं होगा। लेकिन अब जिसे वक़्फ़ की शर्त के अनुसार रहने का अधिकार प्राप्त हुआ है, उससे कहा जाएगा कि वह वारिसों को उनके निर्माण की कीमत दे दे और तुम्हें रहने का अधिकार प्राप्त होगा। फिर यदि उसने इनकार किया, तो उक्त घर किराये पर दे दिया जाएगा और उसका किराया उन वारिसों को तब तक दिया जाएगा जब तक कि उनके निर्माण की पूरी कीमत उन्हें न मिल जाए। जब उन्हें पूरी कीमत मिल जाएगी, तो घर उस व्यक्ति को दे दिया जाएगा जिसे रहने का अधिकार है।

1- चाहे वक़्फ़ की आय से हो या अन्य धन से।

تک مصلحتوں میں لحاظ رکھا جائے گا یہ اُس وقت ہے کہ وقف کا کوئی مصرف معین نہ ہو اور اگر کسی چیز پر معین کیا گیا ہو وہ اُس وقف کی تعمیر و اصلاح میں صرف کرنے کے بعد اسی مصرف معین کی طرف خرچ کیا جائے گا یہ حاوی قدسی میں ہے اور اگر وقف کی آمدنی اُس نے ایک سال یا دو سال تک فلاں شخص کے واسطے پھر بعد اُس کے فقیروں کے واسطے کر دی ہو اور آمدنی سے اس کی تعمیر شرط کر دی ہو تو ایسی صورت میں فلاں مذکور کے حق سے وقف کی تعمیر پہلے کر دی جائے گی لیکن اگر تعمیر میں دیر کرنے سے وقف کو کوئی کھلا نقصان پہنچتا نظر آئے تو تعمیر مقدم رکھی جائے گی یہ حاوی میں ہے۔ جن وجوہ پر وقف ہے وقف کی سب آمدنی ان وجوہ پر ٹکڑے ٹکڑے کر دی جائے گی لیکن اگر تاخیر عمارت میں کھلا ضرر پہنچتا ہو تو پہلے تعمیر مقدم کی جائے گی اور رہا ناظر پس اگر اُس کے واسطے وقف میں سے کچھ شرط کر دیا گیا ہو تو وہ گویا مستحقوں میں سے ایک مستحق ہے اور اگر ایسا نہ ہو پس اگر وہ کام کرتا ہو تو اپنی اجرت کی قدر لے لے گا اور اگر کچھ کام نہ کرتا ہو تو کچھ نہ پائے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر وقف ایک شخص معین یا کئی مخصوص معلوم پر ہو اور آخر میں واسطے فقیروں کے ہو تو یہ وقف کرنے والے کے مال سے ہے کہ اپنی زندگی میں جس مال سے چاہے دے دیا کرے پھر جب مرا تو یہ مال ان کو اُس وقف کی آمدنی سے دیا جائے گا پھر وقف کی تعمیر اُسی قدر لازم ہے کہ جس سے وقف کی ہوئی چیز ویسی ہی باقی رہے جیسے وقف کی تھی اور اُس سے بڑھانا سو یہ واجب نہیں ہے پس بدوں اُس کی رضا مندی (جس پر وقف ہوا) کے متولی اُس سے زیادہ عمارت میں خرچ نہ کرے گا اور اگر وقف فقیروں پر ہو تو بعض کے نزدیک

متولی کسی حال میں اُس سے زیادہ تعمیر نہ بڑھائے گا جس وصف پر وقف کرنے والے نے وقف کیا ہے اور یہی اصح ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر کسی نے اپنا مکان اپنی اولاد کی سکونت کے لیے وقف کیا تو جو اُس میں رہے اسی پر اُس کی تعمیر و مرمت واجب ہے پھر اگر اُس نے اُس سے انکار کیا یا وہ فقیر ہے تو قاضی اُس کو اجارہ پر دے کر اُس کی اجرت سے مرمت و تعمیر کا حکم دے گا پھر جب اُس کی مرمت ہو جائے گی تو جس پر وقف تھا پھر اُسی کو واپس دے دے گا اور انکار کرنے والے پر تعمیر کے واسطے جبر نہیں کیا جائے گا اور اگر اسی نے اجارہ پر دیا جس کو حق سکونت حاصل ہے تو اُس کا اجارہ نہیں صحیح ہے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر سکونت کے حقدار نے اپنے خالص مال سے وقف میں عمارت بنائی پس اگر اُس عمارت میں سے کچھ بعینہ قائم ہو تو وہ اُس بنانے والے کے وارثوں کی ہو گی چنانچہ ان لوگوں کو اختیار ہو گا کہ اُس کو لے لیں بشرطیکہ اُس سے واقف کو کوئی ضرر نہ پہنچے کذا فی الحاوی اور اُس کے وارثوں سے کہا جائے گا کہ اپنی اُس عمارت کو یہاں سے دور کر کے جاؤ پس اگر وہ لے گئے تو خیر ورنہ ان پر جبر کیا جائے گا اور اگر انہوں نے عمارت کا اُس شخص کو مالک کر دیا جس پر ان کے مورث کے بعد وقف ہے اور قیمت اُس کے عوض لے لی تو دونوں فریق کی باہمی رضامندی سے جائز ہے اور اگر دونوں فریق میں سے ایک بنے اُس سے انکار کیا تو اُس پر اس امر کے واسطے جبر نہیں کیا جائے گا یہ محیط میں ہے۔ اگر اُس عمارت میں سے بعینہ کچھ قائم نہ ہو تو بنانے والے کے وارثوں کو کچھ نہ ملے گا یہ حاوی میں ہے اور اگر اُس شخص نے جس کے واسطے سکونت شرط کی گئی تھی مکان موقوفہ کی دیوار میں پکی اینٹیں لگائیں اور اُس پر گچ کی یا اُس مکان میں شہتیر ڈالے یا دھنیاں پھر وہ مر گیا اور ان میں سے کوئی چیز بغیر ضرر عمارت وقف کے جدا نہیں ہو سکتی ہے تو اُس کے وارثوں کو اُس میں سے کوئی چیز جدا کر کے لینے کا اختیار نہ ہو گا لیکن اب جس کو سکونت کا استحقاق

بوجہ شرطِ وقف کے حاصل ہوا ہے اُس سے کہا جائے گا کہ وارثوں کو ان کی عمارت کی قیمت دے دے اور تجھ کو سکونت کا استحقاق حاصل ہو گا پھر اگر اُس نے انکار کیا تو مکان مذکور اجارہ پر دے دیا جائے گا اور اُس کا کرایہ ان وارثوں کو اُس وقت تک دیا جائے گا کہ جب تک ان کی عمارت کی پوری قیمت ان کو مل جائے پھر جب ان کو پوری قیمت پہنچ گئی تو مکان مذکور اُس شخص کو دے دیا جائے گا جس کو سکونت کا استحقاق حاصل ہو گا۔

۱- خواہ آمدنی وقف سے یا اور مال سے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Page 86 | Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

...is attained, and in such a case, the person who currently holds the right of residence does not have the authority to agree with the heirs to dig up and dismantle their building; this is mentioned in *al-Zahiriyya*.

Regarding a bridge over a large canal at the entrance of a Ribat, such that no benefit can be derived from that Ribat [without it]

If any part of an endowed building (*waqf*) collapses (1) or breaks down, the Judge (*Qadi*) shall utilize it for the building of the endowment if it is needed; otherwise, he shall preserve it so that when a need arises within the endowment, it can be used for its building. If it is impossible to use the material itself for the building, he shall sell it and spend the proceeds on repairs. It is not permissible to distribute [the proceeds] among the beneficiaries of the endowment; this is mentioned in *al-Hidayah*. If the roof of a Ribat (2) falls or one of its walls collapses and the beneficiaries wish to derive benefit from it, they do not have the right unless hope for its reconstruction is lost. Some [scholars] stated that they would be granted such permission provided they are needy and poor; this is according to the analogy (*qiyas*) of the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). Others stated it belongs to the heirs of the endower, which follows the analogy of the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him); this is in *al-Tahdhib*. [Regarding] a bridge over a large canal at the gate of a Ribat, such that no benefit can be obtained from that Ribat until one crosses that bridge, and the bridge itself has no income: it is permissible to spend from the income of the Ribat on the repair of that bridge, provided the endower stipulated that the income of the endowment be spent on matters beneficial to the Ribat. If he did not make this stipulation but only mentioned repairs for the Ribat, it is not permissible because this is not a repair of the Ribat itself. However, if the condition of the Ribat is such that if the bridge is not repaired from its income, the Ribat would fall into ruin, the scholars have ruled by way of juristic preference (*istihsan*) that repairing the bridge in such a state is permissible from the Ribat's income; this is in *Muhit al-Sarkhasi*.

If an endowment is made for the relatives of the Messenger of Allah (SAW), it is mentioned in *Mukhtasar al-Tahawi* that this is permissible (3), and Sayyid Imam Abu al-Qasim gave a fatwa on this; similarly in *al-Sirajiyya*. The preferred opinion is that endowment for the relatives of the Messenger of Allah (SAW) is permissible; this is in *al-Ghiyathiyya*. An endowment solely for the wealthy is not permissible. If an

endowment is made for a specific number of wealthy individuals and after them for the poor, it is permissible; the right will first belong to the wealthy, then to the poor; this is in *Muhit al-Sarkhasi*. Endowing for travelers is permissible, and this applies to poor travelers, not wealthy ones; this is in *al-Khulasa*. If the endower stipulates: "On the condition that every year a Hajj or Umrah be performed on my behalf from its income, or my debt be paid," then this is permissible. If an endowment was made for charitable purposes, such as stated in an endowment deed that its annual income be used to purchase water pots and keep them filled, or for the provision of widows and orphans, or to purchase clothes for the poor, or to give charity every year instead of those sins where one exceeded limits in disobedience, then this is permissible—provided that a permanent purpose is designated for the poor at its end. If a person endows his land on the condition that every year one full Hajj or a pilgrimage worth five thousand dirhams be performed on his behalf, but the travel expenses for a pilgrim with a mount only amount to one thousand dirhams, then one thousand dirhams shall be spent on the Hajj and the remainder given to the poor; this is in *al-Hawi*.

If he stated, "This land of mine is an endowed charity for Jihad and warriors, or for the shrouds of the deceased, or for the digging of graves, or similar..."

---

1. *Inhidam*: To fall down and be demolished, regarding buildings, etc.
2. *Ribat*: These are built for the Mujahideen (warriors), typically located in areas bordering non-Muslim territories.
3. The point of doubt is that an endowment is a form of charity (*sadaqah*), and charity is not permissible for the descendants of the Messenger of Allah (SAW).

...हासिल है और ऐसी सूरत में जिस को अब इस्तहक़ाक़-ए-सुकूनत (रहने का अधिकार) हासिल है, यह इख़्तियार नहीं है कि उन वारिसों के साथ इस अम्र पर राज़ी हो जाए कि अपनी इमारत को खोद कर तोड़ ले जाओ, यह ज़हीरिया में है।

एक रिबात (सराय/चौकी) के दरवाज़े पर एक बड़ी नहर का पुल है कि उस रिबात से कोई नफ़ा हासिल नहीं हो सकता ۞

वक़्फ़ की इमारत में से जो चीज़ मुन्हदिम (ढह गई) १ हो गई और टूट गिरी तो क़ाज़ी उस को वक़्फ़ की इमारत में ही खर्च करेगा अगर वक़्फ़ में उसकी ज़रूरत हो, वरना उस को सहेज कर रखेगा ताकि जब वक़्फ़ में उसकी ज़रूरत आए तो उस इमारत में खर्च करे। और अगर उस सामग्री का इमारत में वैसा ही इस्तेमाल नामुमकिन हो, तो उसे बेचकर उसकी क़ीमत मरम्मत में खर्च करेगा। और यह जायज़ नहीं है कि उसे वक़्फ़ के लाभार्थियों में बांट दे, यह हिदाया में है। और अगर रिबात २ की कोई छत गिर पड़ी या उसकी कोई दीवार ढह गई और वक़्फ़ के लाभार्थियों ने उससे लाभ लेना चाहा, तो उन्हें यह अधिकार नहीं है, सिवाय इसके कि उसके पुनर्निर्माण की कोई उम्मीद न रहे; तब कुछ विद्वानों ने कहा कि उन्हें ऐसी अनुमति मिल जाएगी बशर्ते कि वे ज़रूरतमंद और मोहताज हों, और यह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कथन के क़यास (तर्क) पर है। और कुछ ने कहा कि वह वक़्फ़ करने वाले के वारिसों को मिलेगा, और यह इमाम मुहम्मद (रह.) के कथन के क़यास पर है, यह तहज़ीब में है। एक रिबात के दरवाज़े पर एक बड़ी नहर का पुल है कि उस रिबात से कोई लाभ प्राप्त नहीं हो सकता जब तक कि उस पुल से उस पार न जाएं और उस पुल की कोई अपनी आय नहीं है, तो रिबात की आय से उस पुल की मरम्मत में खर्च करना जायज़ है बशर्ते कि वक़्फ़ करने वाले ने यह शर्त रखी हो कि वक़्फ़ की आय ऐसे कामों में खर्च की जाए जो रिबात के लिए बेहतर हों। और अगर उसने यह शर्त न रखी हो बल्कि सिर्फ रिबात की मरम्मत का ज़िक्र किया हो, तो जायज़ नहीं है क्योंकि यह रिबात की मरम्मत नहीं है। लेकिन अगर रिबात की हालत ऐसी हो कि अगर पुल की मरम्मत न की गई तो रिबात बर्बाद हो जाएगा, तो उलेमा ने 'इस्तेहसानन' (विशेष धार्मिक तर्क से) कहा है कि पुल की मरम्मत ऐसी स्थिति में रिबात की आय से जायज़ है, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है।

रसूलुल्लाह ﷺ के रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ किया तो मुख़्तसर-अल-तहावी में ज़िक्र है कि यह जायज़ है ३ और इसी पर सैयद इमाम अबुल क़ासिम ने फ़तवा दिया है, जैसा कि सिराजिया में है। और

मुख्तार (पसंदीदा राय) यह है कि रसूलुल्लाह ﷺ के रिश्तेदारों पर वक़्फ़ जायज़ है, यह ग़ियासिया में है। केवल अमीरों के लिए वक़्फ़ करना जायज़ नहीं है। और अगर गिने-चुने अमीरों के लिए और उनके बाद फ़कीरों के लिए वक़्फ़ किया तो जायज़ है, हक़ पहले अमीरों का होगा फिर फ़कीरों का, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है। मुसाफ़िरों के लिए वक़्फ़ जायज़ है और यह गरीब मुसाफ़िरों के लिए होगा न कि अमीर मुसाफ़िरों के लिए, यह ख़ुलासा में है। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने कहा कि इस शर्त पर कि इसकी आय से हर साल मेरी तरफ से हज या उमरा किया जाए या मेरा कर्ज़ अदा किया जाए, तो यह जायज़ है। और अगर किसी ने भलाई के कामों के लिए वक़्फ़ किया, जैसा कि वक़्फ़-नामे में ज़िक्र हो कि इसकी सालाना आय से मटके खरीद कर उनमें पानी भरवाया जाए, या विधवाओं और अनाथों की मदद की जाए, कपड़े खरीद कर गरीबों को पहनाए जाएं या हर साल उन गुनाहों के बदले में सदक़ा किया जाए जहाँ अवज्ञा की गई हो, तो यह जायज़ है बशर्ते इसके अंत में कोई ऐसा स्थायी उपयोग तय कर दिया हो जो हमेशा गरीबों के लिए हो। और अगर किसी ने अपनी ज़मीन इस शर्त पर वक़्फ़ की कि हर साल मेरी तरफ से एक पूरा हज या पाँच हज़ार दिरहम से हज किया जाए, जबकि सवारी के साथ एक हाजी का खर्च केवल एक हज़ार दिरहम आता है, तो उसमें से एक हज़ार दिरहम हज में खर्च होंगे और बाकी गरीबों को दिए जाएंगे, यह हावी में है।

अगर कहा कि मेरी यह भूमि जिहाद और गाज़ियों के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है, या लावारिस लाशों के कफ़न के लिए या क़ब्रें खोदने के लिए या और इसी तरह...

---

१ मुन्हदिम: इमारत आदि का गिर पड़ना और ढह जाना। २ रिबात: यह मुजाहिदीन के लिए बनाया जाता है और यह शत्रु देशों की सीमा से सटे इलाकों में होता है। ३ संदेह का बिंदु यह है कि वक़्फ़ सदक़ा है और सदक़ा रसूलुल्लाह ﷺ की औलाद पर जायज़ नहीं है।

حاصل ہے اور ایسی صورت میں جس کو اب استحقاق سکونت حاصل ہے یہ اختیار نہیں ہے کہ ان وارثوں کے ساتھ اس امر پر راضی ہو جائے کہ اپنی عمارت کو کھود کر توڑ لے جاؤ یہ ظہیر یہ میں ہے۔

ایک رباط کے دروازہ پر ایک بڑی نہر کا پل ہے کہ اُس رباط سے کوئی نفع حاصل نہیں ہو سکتا

عمارت وقف میں سے جو چیز منہدم ۱ ہو گئی اور ٹوٹ گری تو قاضی اُس کو عمارت وقف میں صرف کرے گا اگر وقف میں اُس کی ضرورت ہو ورنہ اُس کو رکھ چھوڑے گا تاکہ جب وقف میں اُس کی ضرورت پیش آئے تو اُس کی عمارت میں صرف کرے اور اگر بعینہ اُس کا عمارت میں صرف کرنا متعذر ہو تو اُس کو فروخت کر کے اُس کا ثمن مرمت میں صرف کرے گا اور یہ روا نہیں ہے کہ مستحقان وقف میں تقسیم کر دے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر رباط ۲ کی کوئی چھت گر پڑی یا اُس کی کوئی دیوار منہدم ہو گئی اور مستحقان وقف نے اُس سے نفع لینا چاہا تو ان کو یہ اختیار نہیں ہے الا جب کہ اُس کی تعمیر سے یاس ہو جائے تو بعض نے فرمایا کہ اُن کو ایسی اجازت حاصل ہو جائے گی بشرطیکہ حاجت مند محتاج ہوں اور یہ بقیاس قول امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ ہے اور بعض نے فرمایا کہ وقف کرنے والے کے وارثوں کو ملے گی اور یہ قیاس قول امام محمد رحمۃ اللہ علیہ ہے یہ تہذیب میں ہے۔ ایک رباط کے دروازہ پر ایک بڑی نہر کا پل ہے کہ اُس رباط سے کوئی نفع حاصل نہیں ہو سکتا ہے جب تک کہ اُس پل پر سے اُس پار نہ جائیں اور اس پل کی کوئی آمدنی نہیں ہے تو رباط کی آمدنی سے اُس پل کی تعمیر میں خرچ کرنا روا

ہے بشرطیکہ وقف کرنے والے نے یہ شرط کی ہو کہ وقف کی آمدنی ایسے امور میں صرف کی جائے جن میں رباط کے واسطے بہتری ہے اور اگر اُس نے یہ شرط نہ کر دی ہو بلکہ فقط رباط کی مرمت کا ذکر کیا ہو تو جائز نہیں ہے اُس واسطے کہ یہ رباط کی مرمت نہیں ہے حتیٰ کہ اگر رباط کی حالت ایسی ہو کہ اگر اُس کی آمدنی سے پل کی مرمت نہ کی جائے تو رباط خراب و شکست ہو جائے گی تو علماء نے استحساناً فرمایا کہ پل کی مرمت ایسی حالت میں رباط کی آمدنی سے جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

رسول اللہ ﷺ کے قرابتیوں پر اگر وقف کیا تو مختصر الطحاوی میں مذکور ہے یہ جائز ہے ۳ اور اسی پر سید امام ابوالقاسم نے فتویٰ دیا ہے کذا فی السراجیہ اور مختار یہ ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے قرابتیوں پر وقف جائز ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور اکیلے تو نگروں پر وقف نہیں روا ہے اور اگر تو نگروں پر جو گنتی کے ہیں اور بعد ان کے فقیروں پر وقف کیا تو جائز ہے اور حق تو نگروں کا ہو گا پھر فقیروں کا یہ محیط سرخسی میں ہے اور مسافروں پر وقف کیا تو جائز ہے اور یہ فقیر مسافروں پر ہو گا نہ تو نگر مسافروں پر یہ خلاصہ میں ہے اور اگر وقف کرنے والے نے کہا کہ بدیں شرط کہ اُس کی آمدنی سے ہر سال میری طرف سے حج کیا جائے یا عمرہ کیا جائے یا میرا قرضہ ادا کیا جائے تو یہ جائز ہے اور اگر کہائے خیر پر وقف کیا چنانچہ وقف نامہ میں بیان کیا کہ اُس کی سالانہ آمدنی سے مٹکے خرید کر کے اُس میں پانی بھروا دیا جایا کرے یا اُس سے بیوہ عورتوں و یتیموں کا سامان کر دیا جائے اُس سے کپڑے خرید کر فقیروں کو پہنائے جایا کریں یا ہر سال صدقہ کیا جایا کرے بجائے اُن گناہوں کے جن میں حد سے تجاوز کر کے نافرمانی کی ہے تو یہ جائز ہے بشرطیکہ اُس کے آخر میں ایسا مصرف مقرر کر دیا ہو جو ہمیشہ فقیروں کے واسطے ہو اور اگر ایک شخص نے اپنی زمین وقف کی بریں شرط کہ ہر سال میری طرف سے ایک پورا حج یا پانچ ہزار درہم سے کیا جائے اور سواری کے ساتھ حاجی کا خرچ فقط

ایک ہزار درہم پڑتے ہیں تو اُس میں سے ہزار درہم حج میں صرف کیے جائیں گے اور باقی مسکینوں کو دیے جائیں گے یہ حاوی میں ہے۔

اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ جہاد اور غازیوں پر ہے یا نردوں کے کفنوں پر یا قبروں کے کھودنے پر یا اور اسی کی

---

۱ انہدام گر پڑنا اور مسمار ہو جانا عمارت وغیرہ کا ۱۲۔ ۲ مجاہدین کے واسطے بنا دیتے ہیں اور وہ حدود متصل ملک کفرستان ہوتا ہے ۱۲۔ ۳ محل اشتباہ یہ ہے کہ وقت صدقہ ہے اور صدقہ اولاد رسول اللہ ﷺ پر روا نہیں ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 87 | The Book of Endowments (Kitab al-Waqf)

...similarity is permissible, as mentioned in *Al-Dhakhirah*. Imam Khassaf stated in the chapter on endowments that an endowment which is not valid is one like this: "This land of mine is a charitable endowment (sadaqah mawqufah) for the sake of Allah for people forever." Such an endowment is void (batil). Similarly, if one said, "It is for the descendants of Adam or for the people of Baghdad, and when they all perish, it shall go to the poor," then the endowment is void. Likewise, if one said, "It is for the crippled and the blind," the endowment is void. Imam Khassaf mentioned the issue of endowment for the crippled and the blind in another place and stated that the income of that endowment should go to the poor and not be specifically for the crippled and the blind. Similarly, if an endowment is made for the reciters of the Quran or for jurists (fuqaha), it is also void. In Hilal's *Kitab al-Waqf*, it is mentioned that an endowment for the crippled, the blind, and the destitute (munqati') is valid; therefore, it shall be given to the needy among them and not to the wealthy. Our elders (Mashaikh) stated that an endowment for a mosque teacher who teaches boys in the mosque is not permissible. However, some of our elders stated that it is permissible. Sheikh Shams al-Aimma al-Halwani mentioned that Qadi Imam Ustadh Nasafi used to say that by analogy, if an endowment is made for students of a certain city, it is valid, even if being needy is not made a condition. Sheikh Shams al-Aimma al-Sarakhsi explained in *Sharh Kitab al-Waqf* that the general rule in such matters is that when the endower mentions a use (masraf) that clearly indicates it is for the poor and needy, then the endowment is valid, whether these people can be counted (finite) or not (infinite). When a use is mentioned where both the rich and the poor are included, if they are countable, then it is valid for them based on their individuals, as if ownership was transferred to each specific person. If they are not countable, the endowment is void. He further stated that if based on common usage of the people, rather than the literal meaning of the word, it implies that it should be given to them due to their neediness—such as the word "orphans" (yatim)—then it will be seen: if they are countable, the wealthy and the poor among them are equal. If they are not countable, the endowment is still valid, but it will be given only to the poor among them, not the wealthy. This is found in *Al-Zahiriyyah*.

If an endowment is made for the people of Hadith (students of Hadith), then a follower of the Shafi'i school will not be included unless he is actively studying Hadith. A follower of the Hanafi school will be included if he is seeking and acquiring knowledge of Hadith. This is in *Al-Khulasah*. If someone endowed their land or house

for whoever is appointed as the Mu'adhin or Imam for a specific mosque, Sheikh Ismail Zahid stated that such an endowment is not permissible, even if the Mu'adhin is poor. The method for its validity is to write in the deed: "I endow this house for every Mu'adhin who calls the Adhan, so that the yield (income) is for this mosque or neighborhood, and when the mosque falls into ruin and there are no beneficiaries left, it shall then go to the poor and needy Muslims." In that case, it would be valid. If one said, "I endow it for every poor Mu'adhin," it is considered vague (majhool). This is in *Al-Zahiriyyah*. Endowing land for someone to recite the Quran near the grave of the endower is not valid. This is in *Al-Quniyyah*. Sheikh Abu Bakr was asked about someone who endowed land for copies of the Quran (masahif) that are already endowed, with the condition that the income from the land be used for the upkeep and repair of those copies that are read and taught there. He replied that the endowment is void. This is in *Al-Dhakhirah*.

If an endowment is made for Sufis, some said it is not permissible, while others said it is permissible, to be spent on the poor among them...

(Footnotes): 1. Meaning, it is not permissible based on the usage (masraf). 2. Those who can no longer earn, such as the disabled and lepers, etc. 3. The translator notes that if the student follows the Shafi'i school, he will be included, as found in the available copy. 4. Refers to whoever is the Mu'adhin or Imam at that time; it does not mean anyone who just gives the Adhan, even if only once. 5. "I endow this house of mine for every Mu'adhin who gives Adhan—who is poor—in this neighborhood mosque. Then, when the mosque is ruined and empty of worshippers, its income shall be spent on the poor and needy among the Muslims."

फतवा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द 2 | 87 | किताब अल-वक़्फ़

समानता पर तो जायज़ है, जैसा कि अल-ज़ख़ीरा में है और इमाम ख़स्साफ़ ने बाब अल-वक़्फ़ में फ़रमाया कि वह वक़्फ़ जो जायज़ नहीं है, इस तरह है कि "मेरी यह भूमि अल्लाह तआला के लिए सदक़ा मौक़ूफ़ा है लोगों पर हमेशा के लिए", तो ऐसा वक़्फ़ बातिल (अमान्य) है। इसी तरह अगर कहा कि "बनी आदम पर या बग़दाद के लोगों पर, जब वे सब मर-खप जाएँ तो वह मिस्कीनों (गरीबों) पर है", तो वक़्फ़ बातिल है। और इसी तरह अगर कहा कि "अपाहिजों और अंधों पर", तो वक़्फ़ बातिल है। और इमाम ख़स्साफ़ ने अपाहिजों और अंधों पर वक़्फ़ का मसला एक अन्य स्थान पर उल्लेख किया और फ़रमाया कि उस वक़्फ़ की आय मिस्कीनों को मिलेगी और वह अपाहिजों और अंधों के लिए विशिष्ट नहीं होगी। और इसी तरह अगर कुरान शरीफ़ के क़ारियों (पाठकों) या फकीहों पर वक़्फ़ किया तो वह भी बातिल है। और हिलाल की किताब अल-वक़्फ़ में उल्लेख है कि अपाहिजों, अंधों और साधनहीन लोगों पर वक़्फ़ सही है, अतः उनमें से ज़रूरतमंदों को मिलेगा, धनवानों को नहीं। और हमारे मशाइख़ (बुजुर्गों) ने फ़रमाया कि मस्जिद के उस्ताद पर, जो मस्जिद में बच्चों को पढ़ाता है, वक़्फ़ जायज़ नहीं है। और हमारे कुछ मशाइख़ ने फ़रमाया कि जायज़ है। और शेख शम्स अल-अइम्मा हलवानी ने फ़रमाया कि क़ाज़ी इमाम उस्ताद नसफ़ी फ़रमाते थे कि इसी प्रकार यदि किसी शहर के विद्यार्थियों (तालिब इल्मों) पर वक़्फ़ किया गया तो वह जायज़ है, चाहे उनमें ज़रूरतमंद होने की शर्त न रखी गई हो। और शेख शम्स अल-अइम्मा सरखसी ने शरह किताब अल-वक़्फ़ में बयान फ़रमाया कि इस श्रेणी के मसलों में निष्कर्ष नियम यह है कि जब वक़्फ़ करने वाले ने ऐसा उपयोग (मसरफ़) बताया जिसमें साफ़ तौर पर मालूम होता है कि यह फ़क़ीरों और ज़रूरतमंदों पर वक़्फ़ है, तो वक़्फ़ सही होगा, चाहे वे लोग गिने जा सकें(सीमित हों) या न गिने जा सकें(असीमित हों)। और जब उसने ऐसा उपयोग बताया जिसमें धनवान और निर्धन समान हों, तो यदि वे लोग सीमित हैं, तो यह उनके लिए सही है, उनके स्वयं के आधार पर, यानी मानो हर निर्दिष्ट व्यक्ति को उसका स्वामी बना दिया गया हो। और अगर वे लोग गिनती में न आते हों, तो वक़्फ़ बातिल है। और फ़रमाया कि लेकिन अगर उसके शब्दों से लोगों के बोलचाल के उपयोग के आधार पर, न कि शब्द के वास्तविक अर्थ के आधार पर, यह संकेत मिलता हो कि उन्हें ज़रूरतमंद होने के नाते दिया जाए, जैसे "अनाथों" (यतीमों) का शब्द, तो यह देखा जाएगा कि यदि वे लोग गिनती में आने वाले हैं, तो उनमें अमीर और गरीब सब बराबर हैं। और अगर वे गिनती में नहीं आते हैं, तो भी वक़्फ़ सही है, लेकिन उनमें से केवल फ़क़ीरों को दिया जाएगा, धनवानों को नहीं। यह ज़हीरिया में है।

अगर असहाब-ए-हदीस (हदीस के विद्यार्थियों) पर वक़्फ़ किया, तो वक़्फ़ में कोई शाफ़ई मज़हब वाला, जब तक वह हदीस की तालीम में न हो, शामिल नहीं होगा। और हनफ़ी मज़हब वाला यदि हदीस के अध्ययन और प्राप्ति में लगा है तो शामिल होगा। यह खुलासा में है। और अगर किसी ने अपनी ज़मीन या मकान हर उस व्यक्ति के लिए वक़्फ़ किया जो उस ख़ास मस्जिद के लिए मुअज़्ज़िन या इमाम नियुक्त हो, तो शेख इस्माइल ज़ाहिद ने फ़रमाया कि ऐसा वक़्फ़ जायज़ नहीं है, और भले ही मुअज़्ज़िन फ़क़ीर हो, तब भी जायज़ नहीं है। और इसमें जायज़ होने का तरीका यह है कि वक़्फ़नामा में इस प्रकार लिखे: "मैंने यह मकान हर उस मुअज़्ज़िन पर वक़्फ़ किया जो अज़ान दे, और उसकी आय इस मस्जिद या मोहल्ले के लिए हो, फिर जब मस्जिद उजड़ जाए और आय का उपयोग करने वाले न रहें, तो उसके बाद वह मुसलमान फ़क़ीरों और मोहताजों पर खर्च हो", तो जायज़ होगा। और अगर कहा कि "मैंने हर गरीब मुअज़्ज़िन पर वक़्फ़ किया", तो यह अज्ञात (मजहूल) है, यह ज़हीरिया में है। और किसी ऐसे व्यक्ति पर ज़मीन वक़्फ़ करना जो वक़्फ़ करने वाले की क़ब्र के पास कुरान पढ़े, सही नहीं है। यह क़ुनिया में है। और शेख अबू बक्र से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपनी ज़मीन उन कुरान के नुस्खों (मसाहिफ़) पर वक़्फ़ की जो पहले से वक़्फ़ हैं, इस शर्त के साथ कि उन नुस्खों की मरम्मत और देखभाल की जाए जो वहाँ पढ़े-पढ़ाए जाते हैं, तो उन्होंने फ़रमाया कि वक़्फ़ बातिल है। यह ज़ख़ीरा में है।

अगर सूफ़ियों पर वक़्फ़ किया तो कुछ ने फ़रमाया कि जायज़ नहीं है और कुछ ने फ़रमाया कि जायज़ है और उनमें से फ़क़ीरों पर खर्च...

(पाद-टिप्पणी): १: यानी उपयोग के आधार पर जायज़ नहीं है। २: जो कमाने में अक्षम हो गए हैं, जैसे अपंग या कोढ़ी आदि। ३: अनुवादक का कहना है कि अगर विद्यार्थी शाफ़ई मज़हब का हो तो वह भी शामिल होगा, जैसा कि मूल प्रति में मिला है। ४: उस समय जो भी मुअज़्ज़िन या इमाम हो, इसका अर्थ यह नहीं है कि जो भी अज़ान दे दे, चाहे एक ही बार क्यों न हो। ५: मैंने यह मकान हर गरीब मुअज़्ज़िन के लिए वक़्फ़ किया जो इस मोहल्ले की मस्जिद में अज़ान दे, फिर जब मस्जिद खराब हो जाए और नमाज़ियों से खाली हो जाए, तो उसकी आय मुसलमानों के फ़क़ीरों और मोहताजों पर खर्च की जाए।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ | ۸۷ | کتاب الوقف مشابہت پر تو جائز ہے کذا فی الذخیرہ اور امام خصاف نے باب الوقف میں فرمایا کہ اور وہ وقف کہ جو نہیں جائز ہے اُس طرح کہ میری یہ اراضی اللہ تعالیٰ کے واسطے صدقہ موقوفہ ہے لوگوں پر ہمیشہ کے واسطے تو وقف باطل ہے اسی طرح اگر کہا کہ بنی آدم پر یا اہل بغداد پر جب وہ لوگ سب مر کھپ کر ختم ہو جائیں تو وہ مسکینوں پر ہے تو وقف باطل ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ لنجوں و اندھوں پر تو وقف باطل ہے اور امام خصاف نے لنجوں و اندھوں پر وقف का مسئلہ ایک اور مقام پر ذکر کیا اور فرمایا کہ اُس وقف کی آمدنی مسکینوں کو ملے گی اور وہ لنجوں و اندھوں کے واسطے مخصوص نہ ہوگی اور اسی طرح اگر قرآن شریف کے قاریوں پر فقیہوں پر وقف کیا تو بھی باطل ہے اور ہلال کی کتاب الوقف میں مذکور ہے کہ لنجوں و اندھوں و منقطع لوگوں پر وقف صحیح ہے پس اُن میں سے محتاجوں کو ملے گا تو نگروں کو نہ ملے گا اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ مسجد کے معلم پر جو مسجد میں لڑکے پڑھایا کرتا ہے نہیں جائز ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ جائز ہے اور شیخ شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ قاضی امام استاذ نسفی فرماتے تھے کہ علیٰ ہذا القیاس اگر طالب علمان شہر فلاں پر وقف کیا تو جائز ہے اگر چہ ان میں سے محتاجوں کی شرط نہ کر دی ہو اور شیخ شمس الائمہ سرخسی نے شرح کتاب الوقف میں بیان فرمایا کہ اُس جنس کے مسائل میں حاصل قاعدہ یہ ہے کہ جب وقف کرنے والے نے ایسا مصرف ذکر کیا جس میں ظاہر صاف معلوم ہوتا ہے کہ فقیروں و محتاجوں پر وقف ہے تو وقف صحیح ہوگا خواہ یہ لوگ گنتی و شمار سے حصر میں آسکتے ہوں یا حصر میں نہ آتے ہوں اور جب اُس نے ایسا مصرف بیان کیا کہ اُس میں تو نگر و فقیر یکساں ہیں پس اگر یہ لوگ حصر میں آتے ہوں تو یہ اُن کے واسطے صحیح ہے باعتبار ان کے اعیان کے یعنی گویا ہر فرد معینہ کو تملیک کر دی اور اگر یہ لوگ شمار میں نہ

آتے ہوں تو وقف باطل ہے اور فرمایا کہ لیکن اگر اُس کے لفظ سے باعتبار لوگوں کے استعمال کے نہ باعتبار حقیقت لفظ کے یہ دلالت پائی جاتی ہو کہ محتاجی ہونے کے ساتھ ان کو دیا جائے جیسے یتیموں کا لفظ کہا کہ لوگوں کے استعمال میں محتاج ہے کس پر دلالت پائی جاتی ہے تو ایسی حالت میں دیکھا جائے گا کہ اگر یہ لوگ داخل شمار ہیں تو ان میں تو نگر و فقیر سب یکساں ہیں اور اگر داخل شمار نہ ہوں تو بھی وقف صحیح ہے مگر ان میں سے فقیروں کو دیا جائے گا تو نگروں کو نہ ملے گا یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر اصحاب حدیث پر وقف کیا تو وقف میں کوئی شافعی مذہب والا جب کہ وہ حدیث کی طالب علمی میں نہ ہوئی تو داخل نہ ہوگا اور حنفی مذہب والا اگر حدیث کی طلب و تحصیل میں ہو تو داخل ہو گا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کسی نے اپنی زمین یا مکان ہر اُس شخص کے واسطے جو اُس خاص مسجد کے واسطے مؤذن مقرر ہوئے یا امام مقرر ہوئے وقف کیا تو شیخ اسمعیل زاہد نے فرمایا کہ ایسا وقف نہیں جائز ہے اور اگر مؤذن فقیر ہو تو بھی نہیں جائز ہے اور اُس میں حیلہ جواز کا یہ ہے کہ وقف نامہ میں یوں تررير کرے وقفت ہذا المنزل علی کل مؤذن یؤذن فثمر یکون فی ہذا المسجد او المحلة فاذا خرب المسجد و خلی من اهل تصرف الغلة بعد ذلك الی فقراء المسلمین و مہا دیجھم تو جائز ہوگا اور اگر کہا کہ میں نے ہر مؤذن فقیر پر وقف کیا تو یہ مجہول ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور زمین کا وقف کرنا ایسے شخص پر کہ وقف کرنے والے کی قبر کے پاس قرآن پڑھا کرے نہیں صحیح ہے یہ قنیہ میں ہے اور شیخ ابو بکر سے دریافت کیا گیا کہ ایک نے اپنی اراضی کو مصاحف مجید پر جو وقف کیے ہوئے ہیں اُس شرط سے وقف کیا کہ ان مصاحف میں سے جو پڑھا پڑھایا جائے اُس کی درستی اُس اراضی کی آمدنی سے ہوا کرے تو فرمایا کہ وقف باطل ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر صوفی لوگوں پر وقف کیا تو بعض نے فرمایا کہ نہیں جائز ہے اور بعض نے فرمایا کہ جائز ہے اور ان میں سے فقیروں پر صرف

۱: یعنی بنظر مصرف نہیں جائز ہے ۱۲۔ ۲: جو کمائی سے جاتے رہے ہیں مثلاً اپاہج و کوڑھی وغیرہ ۱۲۔ ۳: قال المترجم اشعار ہے کہ طالب علم حدیث کا اگر شافعی مذہب ہو تو داخل ہو گا بکہذا وجدت فی النسخة الموجودة ۱۲۔ ۴: جس زمانہ میں جو مؤذن ہو یا امام ہو اور یہ مراد نہیں ہے کہ جو اس میں اذان دے چاہے ایک ہی وقت میں دیں ہوں ۱۲۔ ۵: میں نے یہ مکان اپنا ہر مؤذن پر اذان دے فقیر کہ اس مسجد محلہ میں ہو پھر جب مسجد خراب ہو جائے اور اپنے نمازیوں سے خالی ہو تو اس کے بعد اس کی آمدنی مسلمانوں میں سے فقیروں و محتاجوں پر صرف کی جائے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 88 | Book of Waqf (Endowment)

...will be done, and this is the most correct (opinion); this is in 'Quniyah'. **Section (2):**

किया जाएगा और यही अस़ह (सबसे सही) है, यह 'कुनिया' में है। **फ़स्ल (2):**

کیا جائے گا اور یہی اصح ہے یہ قنیہ میں ہے۔ **فصل (۲):**

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (89) Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

After the endower (waqif) remained alive and was in a state where he could access his wife, then he died. If a child is born to the wife within two years from the time the crops (ghalla) were harvested, that child will have no right to those crops, because there is a doubt that the conception occurred after the crops were obtained. However, if the child was born in less than six months from the existence of the crops, the child will share with the previous children. And if the endower died one or two days after obtaining the crops, and then his wife gave birth to a child within two years from the time the crops existed, then that child will receive a share from those crops. This is stated in Fatawa Qazi Khan. Furthermore, the scholars have differed regarding identifying the day on which the entitlement (istihqaq) to income becomes mandatory. Sheikh Hilal (may Allah have mercy on him) stated that it is the day the produce reaches a state where it has some value, and it is not a condition that the value exceeds the expenses. Some have said it is the day it has value, but in such a way that after accounting for all necessary expenses, land tax (kharaj), and mandatory levies that are due on the crops like a debt, the value is determined. This is mentioned in Muheet al-Sarkhasi, and the later scholars of Bukhara have adopted this view; it is in al-Hawi. And if one says, "This land of mine is an endowment charity for the mute and blind among my offspring," then the endowment will be for such offspring only and not for others. Being mute or blind is considered from the time the endowment was made, and being mute or blind on the day the produce arrives is not a valid condition. If one says, "My land is an endowment charity for my minor children (awlad-e-sighar)," then the charity is specifically for the minor children, and for entitlement, it is considered who was a minor at the time of the endowment. It is not a condition that they remain minors at the time the crops are obtained; this is in al-Zahiriya. And if someone said, "My land is an endowment charity for those of my offspring who reside in Basra," then the income will go only to those living in Basra and not to others. Residency in Basra is considered on the day the crops are obtained; this is in Fatawa Qazi Khan.

The gist is that if entitlement is based on a quality that does not vanish, or it vanishes but does not return after vanishing, then the existence of that quality at the time of the endowment is valid for entitlement. And if entitlement is based on a quality that vanishes and then returns, then the presence of that quality at the time the crops exist is valid for entitlement to the crops; this is in al-Muheet. And if one endowed his land for his male offspring, then the male offspring will be included and not the

daughters, because he described the offspring with a quality that cannot vanish; this is in Muheet Sarkhasi. And if he said, "Upon the offspring of my son or upon the sons of my offspring," then it will be according to his condition, and only those people will be included who possessed that quality on the day of the endowment; this is in al-Hawi. And if he said, "Whoever among my offspring becomes a Muslim or whoever marries, the endowment is for him," then the person who becomes a Muslim or marries after the endowment will be included, and those who were already Muslim or married on the day of the endowment will not be included; this is in Muheet Sarkhasi. And if he said, "Upon my poor (faqir) offspring," and said nothing more, then whoever is poor at the time the crops arrive will be included; this is in al-Hawi. If he said, "He who is poor among my offspring," Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that only one who became needy after being wealthy will be included. Other scholars besides Imam Muhammad stated that whoever is needy at the time the crops arrive will be included, whether he was wealthy and became needy or was never wealthy at all. This is as stated in Fatawa Qazi Khan and this is correct; it is in Fath al-Qadir. And if he said, "If any of my offspring faces neediness," then whoever is such at the time the crops arrive will be included; this is in al-Hawi. And if he endowed his lands to his scholar ('Alim) offspring and their offspring if they are scholars, then one of them dies leaving behind a minor who becomes a scholar after a few years, his share will not be set aside beforehand, and he will not be entitled to anything before that quality is found in him; this is in al-Quniya. And if he said, "This land of mine is an endowment charity for my son," then its produce is for the son of his loin...

1- Whether they are mandatory by necessity, being taken by force and compulsion.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (89) किताब अल-वक़्फ़

वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के जीवित रहने के बाद, और स्थिति ऐसी है कि वह अपनी पत्नी के पास जा सकता है, फिर वह मर गया। अनाज (ग़ल्ला) प्राप्त होने के समय से दो साल के भीतर यदि उस पत्नी से बच्चा पैदा होता है, तो उस बच्चे का उस अनाज में कोई अधिकार नहीं होगा, क्योंकि यह संदेह है कि अनाज प्राप्त होने के बाद उसका गर्भाधान हुआ होगा। लेकिन यदि अनाज के अस्तित्व में आने से छह महीने से कम समय में पैदा हुआ हो, तो यह बच्चा पहली संतान के साथ भागीदार होगा। और यदि अनाज प्राप्त होने के एक या दो दिन बाद वक़्फ़ करने वाला मर गया, फिर उसकी पत्नी ने अनाज के अस्तित्व में आने के समय से दो साल के भीतर बच्चा पैदा किया, तो उस बच्चे को उस अनाज से हिस्सा मिलेगा। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। फिर विद्वानों (मशायख़) के बीच उस दिन की पहचान में मतभेद है जिस दिन आमदनी में हक़दारी (इस्तिहक़ाक़) अनिवार्य होती है। शेख़ हिलाल रहमतुल्लाह अलैह ने कहा कि वह दिन है जिस दिन पैदावार ऐसी हो जाए कि उसकी कुछ क़ीमत हो, और यह शर्त नहीं है कि वह ख़र्च से अधिक हो। कुछ ने कहा कि वह दिन है जिस दिन उसकी क़ीमत हो, लेकिन इस तरह से कि ख़र्च, कर (ख़राज) और अन्य अनिवार्य कर जो अनाज पर वाजिब हैं, उन सबको काटने के बाद उसकी क़ीमत हो। ऐसा मुहीत अल-सरख़सी में है और बुख़ारा के बाद के विद्वानों ने इसी को अपनाया है, यह हावी में है। और यदि कहा कि "मेरी यह ज़मीन मेरी संतान के गूंगों और अंधों पर वक़्फ़ सदक़ा है", तो वक़्फ़ केवल वैसी ही संतान के लिए होगा, दूसरों के लिए नहीं। और गूंगा या अंधा होना उस समय से मान्य होगा जब वक़्फ़ किया गया था, पैदावार आने के दिन गूंगा या अंधा होना शर्त नहीं है। और यदि कहा कि "मेरी ज़मीन मेरी छोटी संतान (औलादे सिग़ार) पर वक़्फ़ सदक़ा है", तो सदक़ा विशेष रूप से छोटी संतान के लिए होगा, और हक़दारी के लिए वह मान्य होगा जो वक़्फ़ के समय छोटा था। यह शर्त नहीं है कि अनाज प्राप्त होने के समय भी वह नाबालिग हो, यह ज़हीरिया में है। और यदि किसी ने कहा कि "मेरी ज़मीन मेरी उस संतान पर वक़्फ़ सदक़ा है जो बसरा में रहती हो", तो आमदनी उन्हीं को मिलेगी जो बसरा के निवासी हों, दूसरों को नहीं। और बसरा का निवास अनाज प्राप्त होने के दिन का मान्य होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

सारांश यह है कि यदि हक़दारी ऐसी विशेषता (सिफ़त) से हो जो समाप्त नहीं होती या समाप्त होने के बाद लौटती नहीं है, तो हक़दारी के लिए वक़्फ़ के समय उस विशेषता का होना मान्य है। और यदि हक़दारी ऐसी विशेषता से हो जो समाप्त हो जाती है और फिर लौट आती है, तो अनाज के लिए

अनाज की मौजूदगी के समय उस विशेषता का पाया जाना मान्य है, यह मुहीत में है। और यदि अपनी ज़मीन नर संतान (बेटों) पर वक़्फ़ की, तो उसमें केवल नर संतान शामिल होगी और लड़कियां नहीं, क्योंकि उसने संतान को ऐसी विशेषता के साथ बताया है जो समाप्त नहीं हो सकती, यह मुहीत सरख़सी में है। और यदि कहा कि "मेरे बेटे की संतान से या मेरी संतान के बेटों पर", तो यह उसकी शर्त के अनुसार होगा और वही लोग शामिल होंगे जो वक़्फ़ के दिन उस विशेषता पर मौजूद थे, यह हावी में है। और यदि कहा कि "जो कोई मेरी संतान में से मुसलमान हो जाए या जो विवाह करे, उस पर वक़्फ़ है", तो वह व्यक्ति शामिल होगा जो वक़्फ़ के बाद मुसलमान हो या विवाह करे, और वे शामिल नहीं होंगे जो वक़्फ़ के दिन मुसलमान थे या विवाहित थे, यह मुहीत सरख़सी में है। और यदि कहा "मेरी ग़रीब (फ़क़ीर) संतान पर" और उससे अधिक कुछ नहीं कहा, तो अनाज आने के समय जो ग़रीब होगा वह शामिल होगा, यह हावी में है। यदि कहा "जो मेरी संतान में से फ़क़ीर हो", तो इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैह ने फ़रमाया कि जो अमीरी के बाद मोहताज हुआ हो वही शामिल होगा। और इमाम मुहम्मद के अलावा अन्य विद्वानों ने कहा कि अनाज आने के समय जो मोहताज हो वह शामिल होगा, चाहे वह पहले अमीर था और अब मोहताज हुआ, या वह कभी धनी था ही नहीं। जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है और यही सही है, यह फ़तह अल-क़दीर में है। और यदि कहा कि "अगर मेरी संतान में से किसी को मोहताजी हो", तो अनाज आने के समय जो वैसा होगा वह शामिल होगा, यह हावी में है। और यदि अपनी भूमि अपनी विद्वान ('आलिम) संतान और संतान की संतान पर, यदि वे विद्वान हों, वक़्फ़ की, फिर उनमें से कोई एक छोटे बच्चे को छोड़कर मर गया जो कुछ वर्षों बाद विद्वान बना, तो उसका हिस्सा पहले से अलग नहीं रखा जाएगा और उस विशेषता के पाए जाने से पहले वह किसी चीज़ का हक़दार नहीं होगा, यह क़ुनया में है। और यदि कहा कि "मेरी यह भूमि मेरे पुत्र पर वक़्फ़ सदक़ा है", तो उसकी पैदावार उसके वंश के पुत्र पर...

1- चाहे अनिवार्य रूप से हों जिन्हें ज़ोर-ज़बरदस्ती से लिया जाता है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ (۸۹) کتاب الوقف بعد واقف زندہ رہا اور ایسا ہے کہ بیوی کے پاس جا سکتا ہے پھر مر گیا اور غلہ کے حاصل ہونے کے وقت سے دو برس تک کے درمیان میں عورت کے بچہ پیدا ہوا تو اُس بچہ کا اُس غلہ میں کچھ حق نہ ہو گا کیونکہ یہ وہم ہے کہ غلہ حاصل ہو جانے کے بعد اُس کا نطفہ قرار پایا ہو لیکن اگر وجودِ غلہ سے چھ مہینے سے کم میں پیدا ہوا ہو تو پہلی اولاد کے ساتھ یہ بچہ بھی شریک ہو گا اور اگر غلہ حاصل ہونے کے ایک یا دو روز بعد وقف کرنے والا مر گیا پھر اُس کی بیوی اُس وقت وجودِ غلہ سے دو برس کے درمیان میں بچہ جنی تو اُس بچہ کو اُس غلہ سے حصہ ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ پھر مشائخ نے اُس دن کی شناخت میں کہ جس روز آمدنی میں استحقاق واجب ہوتا ہے اختلاف کیا ہے پس شیخ ہلالؒ نے بیان کیا ہے کہ وہ روز ہے کہ جس روز یہ حاصلات ایسی ہو گئی کہ اُس کی کچھ قیمت ہے اور یہ شرط نہیں ہے کہ خرچہ سے زائد کچھ قیمت ہو اور بعضوں نے فرمایا کہ وہ روز ہے جس روز اُس کی قیمت ہو گی مگر اس حیثیت سے کہ خرچہ و خراج کی ونوائبِ قاہرہ مثل قرضہ کے جو غلہ پر واجب ہوا ہے ان سب کو محسوب کر کے اُس کی قیمت ہو کذا فی محیط السرخسی اور اسی کو متاخرین مشائخ بخارا نے اختیار کیا ہے یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین میری اولاد کا بنوں و اندھوں پر وقف صدقہ ہے تو وقف ایسی ہی اولاد کے لیے ہو گا اوروں کے لیے نہ ہو گا اور کانا دانہ ہونا اُس وقت سے معتبر ہو گا جس وقت وقف کیا ہے اور حاصلات آنے کے روز کا کانا دانہ ہونا شرط معتبر نہیں ہے اور اگر کہا کہ میری زمین میری اولاد صغار پر صدقہ موقوفہ ہے تو صدقہ خاصہ اولاد صغار کے واسطے ہو گا اور استحقاق کے واسطے وہ معتبر ہو گا جو وقف کے وقت صغیر تھا یہ شرط نہیں ہے کہ غلہ حاصل ہونے کے وقت بھی نابالغ ہو یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میری زمین میری اُس اولاد پر صدقہ موقوفہ ہے جو

بصرہ میں سکونت پذیر ہوں تو آمدنی انہی کو ملے گی جو ساکنِ بصرہ ہوں اوروں کو نہ ملے گی اور بصرہ کی سکونت غلہ حاصل ہونے کے روز کی معتبر ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

حاصل یہ ہے کہ استحقاق اگر ایسی صفت سے ہو جو زائل نہیں ہوتی ہے یا زائل ہوتی ہے مگر بعد زوال کے عود نہیں کرتی ہے تو استحقاق کے لیے وقف کے وقت اُس صفت کا ہونا معتبر ہے اور اگر استحقاق اسی صفت سے ہو جو زائل ہو جاتی ہے اور پھر عود کر آتی ہو تو استحقاق غلہ کے واسطے غلہ موجود ہونے کے وقت اُس صفت کا پایا جانا معتبر ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی زمین فرزندانِ نرینہ پر وقف کی تو اُس میں نرینہ اولاد داخل ہو گی اور لڑکیاں داخل نہ ہوں گی اُس لیے کہ اُس نے اولاد کو ایسی صفت سے بیان کیا جو زائل نہیں ہو سکتی ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ لڑکے کے میری اولاد سے یا میری اولاد کے لڑکوں پر تو اُس کی شرط کے موافق ہو گا اور وہی لوگ داخل ہوں گے جو وقف کے روز اُس صفت پر موجود تھے یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ جو شخص میری اولاد میں سے مسلمان ہو جائے یا جو شخص نکاح کرے اُس پر وقف ہے تو وہ شخص داخل ہو گا جو وقف کے بعد مسلمان ہو جائے یا نکاح کرے اور وہ داخل نہ ہوں گے جو وقف کے روز مسلمان تھے یا ان کا نکاح ہو گیا تھا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ میری فقیر اولاد پر اور اُس سے زیادہ نہ کہا تو غلہ آنے کے وقت جو فقیر ہو وہ داخل ہو گا یہ حاوی میں ہے۔ اگر کہا کہ جو میری اولاد میں سے فقیر ہو تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ جو تونگری کے بعد محتاج ہو وہی داخل ہو گا اور سوائے امام محمدؒ کے اور علماء نے فرمایا کہ غلہ آنے کے وقت جو محتاج ہو وہ داخل ہو گا خواہ وہ تو نگر تھا کہ اب محتاج ہوایا بالکل غنی تھا ہی نہیں کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور یہی صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کہا کہ اگر جس کو میری اولاد سے محتاجی ہو تو غلہ آنے کے وقت جو ایسا ہو وہ داخل ہو گا یہ حاوی میں ہے اور اگر اپنی اراضی اپنی عالم اولاد پر اور اولاد کی اولاد پر اگر عالم ہو وقف کی پھر ان میں سے

کوئی ایک صغیر پر چھوڑ کر مر گیا جو چند سال کے بعد عالم ہوا تو اُس کا حصہ پہلے سے نہیں رکھ چھوڑا جائے گا اور اُس صفت کے پائے جانے سے پہلے وہ کچھ مستحق نہ ہو گا یہ قنیہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی میرے فرزند پر صدقہ موقوفہ ہے تو اُس کی حاصلات اُس کی پشت کے فرزند پر

۱- خواہ خواہ واجب ہوں کہ مقہور و مجبور کر کے لئے جاتے ہیں ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 | 90 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

The distribution shall be equal, whether they are boys or girls, or both. Once such an endowment (waqf) becomes valid, as long as even one child from his immediate lineage remains, the income shall belong to them, and no one else shall receive it. When there is no longer any issue from his lineage, the income shall be distributed among the poor, and it shall not be spent on the descendants of his biological offspring. If, at the time of the waqf, there are no children from his direct lineage but there are children of his son, then the son's children shall receive it, and those in the generations below them shall receive nothing. In the absence of direct lineage, the son's children shall be treated like his own direct lineage. According to *Zahir-ur-Riwayah*, the children of daughters shall not be included. This is the view adopted by Hilal (RA) and is considered correct according to *Zahir-ur-Riwayah*. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*.

Thereafter, if a boy or girl is born from his direct lineage, future proceeds shall be given to his biological offspring; this is stated in *Az-Zakheera*. If the first and second generations are extinct and the third and fourth generations exist, along with generations below them, then the third generation and all subsequent generations shall share in the proceeds, even if they are numerous; this is in *Al-Muhit*. The same detailed ruling mentioned for an endowment made for one's own children applies if the endowment was made for 'so-and-so's' children; this is in *Az-Zakheera*. If one says, "This land of mine is an endowment for my children and my children's children," then the direct descendants and the grandchildren existing on the day of the waqf, as well as those born later, shall all be included. Both generations will share in the income, but those below these two generations will not share with them. According to *Zahir-ur-Riwayah*, daughters' children are not included, and the fatwa is based on this; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If one said, "It is an endowment for my children, for my children's children, and for the children of my children's children" (i.e., mentioning the third generation), the income shall always be distributed among the offspring generation after generation. It shall not be spent on the poor as long as even one person remains among those named or their descendants. In this case, "the nearest and then the next" are all equal. However, if the endower specified "the nearest then the next," meaning first the first generation, then the next nearest (the second generation), and so on; or if he said, "for my son's son and then for my son," or said "generation after generation" (*batnan ba'da batn*), then the distribution shall begin with whom the endower started. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

If he says, "This land of mine is an endowment for my offspring," then all generations are included because the word "offspring" (*awlad*) is general. However, all income shall go to the first generation as long as any of them remain. When they have all passed away, it goes to the second generation. When they pass, the third, fourth, fifth, and all existing generations shall receive it together. From the third generation onwards, everyone shares equally regardless of being near or distant; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If someone said, "I have made an endowment for my offspring," and at the time of harvest only one son exists, he shall receive half the harvest and the other half shall go to the poor; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If he said, "This endowment is for a son," and he has one son, then the entire endowment belongs to him. Similarly, if he had offspring but all died leaving only one, it shall go to him; this is in *Al-Hawi*. If he said, "This land is an endowment for both my children," then after both pass away, it shall go to their children and children's children, generation after generation.

1. They have no specific distinction. 2. The translator notes that according to *Zahir-ur-Riwayah*, only the children of sons should be included in these generations, not the children of daughters; and Allah knows best. 3. After the first two generations, the remaining third, fourth, and fifth shall all be equal and share together.

विभाजन होगा चाहे लड़के हों या लड़कियाँ या दोनों हों, सब बराबर हैं। और जब ऐसा वक़्फ़ (बंदोबस्त) जायज़ हो गया, तो जब तक उसकी पुश्त (पीढ़ी) की संतान में से एक भी पाया जाएगा, तब तक आमदनी उसी की होगी और किसी को नहीं मिलेगी। और जब उसकी पुश्त का कोई भी नूतफा (वंशज) बाकी नहीं रहेगा, तो आमदनी गरीबों में बाँटी जाएगी, और इसे सुलबी संतान (सगे बच्चों) की औलाद पर खर्च नहीं किया जाएगा। और यदि वक़्फ़ के समय उसकी पुश्त से कोई संतान न हो, बल्कि उसके बेटे की औलाद हो, तो बेटे की औलाद को मिलेगा और उनसे नीचे वाली पीढ़ी को कुछ नहीं मिलेगा। और उसकी पुश्त से संतान न होने की स्थिति में, बेटे की औलाद उसकी सगी पुश्त की औलाद के समान मानी जाएगी, और इसमें बेटी की औलाद 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' के अनुसार शामिल नहीं होगी। हिलाल (रह.) ने यही मत अपनाया है और ज़ाहिर-उर-रिवाया के अनुसार यही सही है। यह फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है।

फिर यदि इसके बाद उसकी पुश्त से कोई लड़का या लड़की पैदा हुई, तो भविष्य में जो आय प्राप्त होगी, वह उसकी सगी संतान को दी जाएगी; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और यदि पहली और दूसरी पुश्त दोनों न हों और तीसरी व चौथी पुश्त पाई जाए और उनके नीचे की पीढ़ियाँ भी मौजूद हों, तो तीसरी पुश्त और उसके नीचे की सभी पीढ़ियाँ उस आय में शामिल होंगी, चाहे वे कितनी ही अधिक क्यों न हों; यह 'मुहीत' में है। और जो नियम अपनी संतान पर वक़्फ़ करने की स्थिति में विस्तार से बताया गया है, वैसा ही नियम होगा यदि किसी ने 'फलां' की संतान पर वक़्फ़ किया हो; यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यदि उसने कहा कि 'मेरी यह ज़मीन मेरी संतान और मेरी संतान की औलाद के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ दान) है', तो इसमें उसकी पुश्त की औलाद और औलाद की औलाद, जो वक़्फ़ के दिन मौजूद हैं और जो बाद में पैदा हुए, वे सभी शामिल होंगे। और दोनों पीढ़ियाँ इस आमदनी में साझी होंगी, और जो इन दोनों पीढ़ियों से नीचे हैं, वे इनके साथ साझी नहीं होंगे। और इसमें बेटियों की औलाद 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' के अनुसार शामिल नहीं होगी और इसी पर फ़तवा है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और यदि कहा कि 'मेरे पुत्र पर, मेरे पुत्र की संतान पर, और पुत्र की संतान की संतान पर वक़्फ़ है', यानी तीसरी पीढ़ी का भी उल्लेख किया, तो वक़्फ़ की आमदनी हमेशा उसकी औलाद पर पीढ़ी-दर-पीढ़ी विभाजित होगी और गरीबों पर तब तक खर्च नहीं की जाएगी जब तक कि उन लोगों में से, जिनका वक़्फ़ में नाम लिया गया है और जो उनसे नीचे की पीढ़ी में हैं, एक भी जीवित रहे। इसमें 'अक़रब फल-अक़रब' (नज़दीकी रिश्तेदार) यानी करीब वाले और दूर वाले

सब बराबर हैं। लेकिन यदि वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ में कह दिया कि 'अक़रब फल-अक़रब' यानी पहले पहली पुश्त वाले, फिर उनके बाद जो सबसे करीब हों यानी दूसरी पुश्त वाले, और इसी तरह; या कहा कि 'मेरे बेटे के बेटे पर फिर उनके बाद मेरे बेटे पर', या कहा 'बत्तन बाद बत्त' यानी पीढ़ी-दर-पीढ़ी, तो ऐसी स्थिति में जहाँ से वक़्फ़ करने वाले ने शुरू किया है, वहीं से शुरुआत की जाएगी। यह फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है।

कहा कि 'मेरी यह ज़मीन मेरी औलाद पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है', तो सभी पीढ़ियाँ शामिल हो जाएँगी क्योंकि 'औलाद' शब्द व्यापक है। लेकिन पूरी आमदनी पहली पुश्त वालों को मिलेगी जब तक उनमें से कोई जीवित रहे। फिर जब वे सब गुज़र जाएँ तो दूसरी पुश्त वालों को मिलेगी। फिर जब वे गुज़र जाएँ तो तीसरी पुश्त और चौथी व पाँचवीं, जितनी मौजूद हों, सबको एक साथ मिलेगा। और तीसरी से लेकर बाकी सब साझी होंगे, और दूर व नज़दीक इसमें बराबर हैं; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। और यदि किसी ने कहा कि 'मैंने अपनी औलाद पर वक़्फ़ किया', जबकि फसल के समय उसका एक पुत्र मौजूद है, तो आधी फसल उसे मिलेगी और आधी गरीबों को मिलेगी; यह फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान में है। और यदि कहा कि 'यह सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा एक पुत्र के लिए है' और उसका एक पुत्र है, तो पूरा वक़्फ़ उसी का होगा। इसी तरह यदि उसकी संतान थी लेकिन सब मर गए और केवल एक बाकी रहा, तो उसी को मिलेगा; यह 'हावी' में है। और यदि कहा कि 'यह भूमि मेरी दोनों संतानों पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है', फिर जब दोनों गुज़र जाएँ तो उन लोगों की औलाद और औलाद की औलाद को पीढ़ी-दर-पीढ़ी मिलेगी।

१ उनकी कोई विशेषता नहीं है। २ अनुवादक का कहना है कि ज़ाहिर-उर-रिवाया के अनुसार इन पीढ़ियों में बेटों की औलाद शामिल होनी चाहिए, बेटियों की नहीं; वल्लाहु आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)। ३ दो पीढ़ियों के बाद शेष तीसरी, चौथी और पाँचवीं सब एक समान और साझी होंगी।

تقسیم ہو گی خواہ لڑکے ہوں یا لڑکیاں یا دونوں ہوں سب یکساں ہیں اور جب ایسا وقف جائز ہو گیا تو جب تک اس کی پشت کے فرزند میں سے ایک بھی پایا جائے گا تب تک آمدنی اسی کی ہو گی اور کسی کو نہ ملے گی اور جب کوئی اس کی پشت کا نطفہ نہ رہا تو آمدنی فقیروں پر تقسیم ہو گی اور فرزندِ صُلبی ۱ کی اولاد پر صرف نہ کیا جائے گا اور اگر وقف کے وقت اس کی پشت سے کوئی فرزند نہ ہو بلکہ اس کے پسر کی اولاد ہو تو پسر کی اولاد کو ملے گا اور ان سے نیچے جو پشت ہے ان کو کچھ نہ ملے گا اور اس کے نطفہ سے فرزند نہ ہونے کے وقت پسر کی اولاد مثل اس کی پشت کی اولاد کے ہو گی اور اس میں دختر کی اولاد موافق ظاہر الروایہ داخل نہ ہو گی اور اسی کو ہلالؒ نے لیا ہے اور ظاہر الروایہ یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

پھر اگر اس کے بعد اگر اس کے پشت کے نطفہ سے اس کا کوئی لڑکا یا لڑکی پیدا ہوئی تو آئندہ جو حاصلات آئے گی اور اس کے صلبی فرزند کو دی جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر پشت اول دوم دونوں معدوم ہوں اور تیسری و چوتھی پشت پائی گئی اور ان کے نیچے بھی اور پشت موجود ہیں تو تیسری پشت اور اس کے نیچے کی پشتیں سب اس حاصلات میں شریک ہوں گے اگر چہ کثرت سے ہوں یہ محیط میں ہے اور جو حکم اپنے فرزند پر وقف کرنے کی صورت میں مفصل مذکور ہوا ہے ویساہی اگر فلاں کے فرزند پر وقف کیا تو اسی تفصیل سے حکم ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ میرے فرزند پر اور میرے فرزند کی اولاد پر ہے تو اس میں اس کی پشت کی اولاد اور اولاد کی اولاد جو وقف کے روز موجود ہیں اور جو بعد کو پیدا ہوئے سب داخل ہوں گے اور ہر دو پشت میں اس آمدنی میں شریک ہوں گی اور جو ان دونوں پشتوں سے نیچے ہیں وہ ان کے ساتھ شریک نہ ہوں گی اور اس میں دختروں کی اولاد ظاہر

الروایہ کے موافق داخل نہ ہو گی اور اسی پر فتویٰ ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ میرے فرزند پر میرے فرزند کی اولاد پر اور فرزند کی اولاد کی اولاد پر وقف ہے یعنی تیسری پشت کو بھی ذکر کیا تو وقف کی آمدنی ہمیشہ اس کی اولاد پر نسلاً بعد نسل تقسیم ہو گی اور فقیروں پر صرف نہ کی جائے گی جب تک کہ ان لوگوں میں سے جس پر وقف کا نام لیا ہے اور جو ان سے نیچے پشت میں ہوں ایک بھی باقی رہے اور اس میں اقرب فالاقرب یعنی نزدیک والے اور دور والے سب برابر ہیں لیکن اگر وقف کرنے والے نے وقف میں کہہ دیا کہ اقرب فالا قرب یعنی نزدیک پہلی پشت والے پھر ان کے بعد جو سب سے نزدیک ہیں یعنی دوسری پشت والے علیٰ ہٰذا القیاس یا کہے کہ میرے فرزند کے فرزند پر پھر بعد ان کے میرے فرزند پر یا کہے بطناً بعد بطن یعنی پشت بعد پشت کے تو ایسی صورت میں جس سے وقف کرنے والے نے شروع کیا ہے اس سے شروع کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ ہے میری اولاد پر تو سب پشتیں داخل ہو جائیں گی کیونکہ اولاد کا لفظ عام ہے لیکن کل آمدنی پہلی پشت والوں کو ملے گی جب تک ان میں سے کوئی باقی رہے پھر جب سب گذر گئے تو دوسری پشت والوں کو ملے گی پھر جب گذر گئے تو تیسری پشت ۲ و چوتھی و پانچویں جتنی موجود ہوں سب کو ساتھ ہی ملے گا اور تیسری سے لے کر باقی سب شریک ہوں گے اور دور و نزدیک اس میں برابر ہیں یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میں نے اپنی اولاد پر وقف کیا حالانکہ غلہ کے وقت اس کا ایک فرزند موجود ہے تو نصف غلہ اس کو ملے گا اور نصف فقیروں کو ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ یہ صدقہ موقوفہ ایک فرزند ہے اور اس کا ایک فرزند ہے تو پورا وقف اسی کا ہو گا اور اسی طرح اگر اس کے اولاد تھی مگر سب مر گئے فقط ایک باقی رہا تو اسی کو ملے گا یہ حاوی میں ہے اور

اگر کہا کہ یہ اراضی میری ہر دو اولاد پر صدقہ موقوفہ ہے پھر جب دونوں گذر جائیں تو ان لوگوں کی اولاد اور اولاد کی اولاد نسلاً بعد نسل۔

۱ ان کی کوئی خصوصیت نہیں ہے ۱۲۔ ۲ قال المترجم ظاہر الروایہ کے موافق چاہئے کہ ان پشتوں میں اولاد پسران داخل ہو اولاد دختران نہ ہو واللہ اعلم ۱۲۔ ۳ دو پشت کے بعد باقی تیسری و چوتھی و پانچویں سب یکساں اور سب شریک ہوں گی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (91) Book of Waqf

It is an endowed charity (sadaqah mawqufah), hence the income shall be spent on both of them. Then, if one of them dies leaving a son, the endower's grandson will receive half, and the other half will be distributed among the poor, until he also dies. Once he dies as well, this charity will continue perpetually for the offspring and the offspring of the offspring of both sons, generation after generation. This is mentioned in Waqi'at-e-Husamiyah.

If a person says, "This land is an endowed charity for my 'needy offspring'," and among his offspring none are needy except one, then half the income shall be given to that needy person, and the remaining half shall be given as charity to the poor. This is in Khazanat-ul-Muftin. If he says, "This land of mine is an endowed charity for my 'sons'," and he has two or more sons, the income shall be for all of them. If at the time of the harvest, he has only one son, then half the harvest belongs to him and half to the poor. If he has both sons and daughters, Sheikh Hilal stated that the yield shall be shared equally among them, and this is the correct view. For example, if he says, "This land is an endowed charity for my brothers," while he has both brothers and sisters, they shall all share equally. This is in Zahiriyah. If he says, "This land of mine is an endowed charity for the 'Children of So-and-so'," and 'So-and-so' has both sons and daughters, Imam Abu Yusuf narrated from Imam Abu Hanifa that this charity is specifically for the male offspring, not the females. However, Yusuf bin Khalid Samti narrated from Imam-e-Azam (Abu Hanifa) that both male and female offspring are included. If the offspring of the mentioned person form a large tribe and cannot be counted individually, then according to all narrations, this charity will include all offspring, both male and female. This is in Fatawa Qazi Khan.

If he said, "This land is an endowment (waqf) for my sons," but he has no sons, only daughters, then the entire produce shall be given as charity to the poor. Similarly, if he said, "For my daughters," but he has no daughters, only sons, then the income goes to the poor and the sons receive nothing. This is in Wajeez. If he endowed it for one of his sons and his descendants generation after generation, the income will be divided among them all; that is, it will be divided equally based on the number of the son's descendants, where male and female are equal, and daughters' children are included. This is in Khazanat-ul-Muftin. If he endowed it for his 'lineage' (nasl) or 'offspring' (zurriyyah), then the children of sons and the children of daughters, whether near or distant, are all included. If he endowed it for his 'izzat' (kin), Ibn al-Arabi and Tha'lab stated that 'izzat' refers to descendants (zurriyyah), while Ayni

stated they are the clan (ashira). If he said, "It is endowed for those who are attributed to me in lineage," then the children of his daughters shall not be included. This is in Siraj-e-Wahaj. If one said, "My land is an endowed charity for my offspring and my lineage," the waqf is valid, and it includes his children and his children's children, male or female, whether near of kin or distant in lineage. The offspring of daughters and sons are included equally, whether free or enslaved (mamluk), and the share of the enslaved will belong to their master. Similarly, if he said "for my lineage" and "for my offspring," it is permissible and the ruling is the same as the first. This is in Al-Hawi. If he said, "I have endowed it for my offspring and my lineage," and there is a grandson, then after the waqf a son is born from his loins, they will all be entitled. If he said, "For my sons who have been born and my lineage," then the son born afterwards will be entitled because of the term 'lineage'. This is in Fatawa Qazi Khan. If he said, "This land of mine is an endowed charity for my children who have been created (born) and for their lineage," then only those children who were already born at that time and their subsequent lineage will be included, whether those descendants were born yet or not. Those sons who were not yet born at that time, and their lineage, will not be included. This is in Al-Muhit al-Sarakhsi. Similarly, if he said, "For my children who have been born..."

1. This land of mine is an endowed charity for my brothers. 2. First generation or second or third generation, for example 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) (91) किताब अल-वक़्फ़

यह सदका-ए-मौकूफ़ा (वक़्फ़) है, अतः इसकी आय इन दोनों पर खर्च की जाएगी। फिर यदि उनमें से एक मर जाए और एक पुत्र छोड़ जाए, तो वक़्फ़ करने वाले का केवल एक ही पुत्र आधा पाएगा और आधा गरीबों में वितरित किया जाएगा, यहाँ तक कि वह भी मर जाए। फिर जब वह भी मर जाए, तो इन दोनों बेटों की संतान और उनकी संतान की संतान पर, जब तक पीढ़ी चलती रहे, पीढ़ी-दर-पीढ़ी हमेशा के लिए यह सदका जारी रहेगा। यह वाकियात-ए-हुसामिया में वर्णित है।

यदि किसी ने कहा कि यह भूमि मेरी 'ज़रूरतमंद संतान' के लिए सदका-ए-मौकूफ़ा है और उसकी संतान में से केवल एक के अलावा कोई भी ज़रूरतंमद नहीं है, तो आधी आय उस ज़रूरतमंद को दी जाएगी और शेष आधी गरीबों को सदका कर दी जाएगी। यह खज़ाना-तुल-मुफ़्तीन में है। और यदि कहा कि यह मेरी भूमि मेरे 'बेटों' पर सदका-ए-मौकूफ़ा है और उसके दो या अधिक बेटे हैं, तो आय उन सभी के लिए होगी। यदि फसल पैदा होने के समय उसका केवल एक ही बेटा हो, तो आधी फसल उसकी और आधी गरीबों की होगी। और यदि उसके बेटे और बेटियाँ दोनों हों, तो शेख हिलाल ने फ़रमाया कि उपज उन सभी में समान रूप से बँटेगी और यही सही है। जैसे यदि कहा कि "यह भूमि मेरे भाइयों के लिए सदका-ए-मौकूफ़ा है", जबकि उसके भाई और बहनें दोनों हैं, तो वे सभी समान रूप से साझीदार होंगे। यह ज़हीरिय्या में है। और यदि कहा कि "मेरी यह भूमि फ़लाँ की संतान (बनी-फ़लाँ) पर सदका-ए-मौकूफ़ा है", जबकि फ़लाँ के बेटे और बेटियाँ दोनों हैं, तो इमाम अबू यूसुफ़ ने इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत की है कि यह सदका विशेष रूप से उसकी पुरुष संतान के लिए होगा, महिलाओं के लिए नहीं। और यूसुफ़ बिन खालिद समती ने इमाम आज़म से रिवायत की कि नर और मादा संतान सभी इसमें शामिल होंगे। और यदि उक्त व्यक्ति की संतान एक बड़ा कबीला हो और वे व्यक्तिगत रूप से गिने न जा सकें, तो सभी रिवायतों के अनुसार यह सदका नर-मादा सभी संतान पर होगा। यह फ़तावा काज़ी खान में है।

यदि उसने कहा कि यह भूमि मेरे 'बेटों' पर सदका-वक़्फ़ है, जबकि उसके बेटे नहीं हैं बल्कि बेटियाँ हैं, तो पूरी आय गरीबों को सदका कर दी जाएगी। इसी तरह यदि कहा कि "मेरी बेटियों पर" जबकि बेटियाँ नहीं बेटे हैं, तो आय गरीबों को जाएगी और बेटों को कुछ नहीं मिलेगा। यह वजीज़ में है। और यदि किसी ने अपने एक बेटे और उसकी पीढ़ी-दर-पीढ़ी संतान पर वक़्फ़ किया, तो आय उन सब के बीच विभाजित होगी, अर्थात उसके बेटे की जितनी संतान होगी, उनकी संख्या के आधार पर समान वितरण होगा जिसमें नर और मादा सभी बराबर होंगे, और बेटी की संतान भी इसमें शामिल होगी।

यह खज़ाना-तुल-मुफ़्तीन में है। और यदि अपनी 'नस्ल' या 'ज़ुर्रियत' (वंश) पर वक़्फ़ किया, तो इसमें बेटों की संतान और बेटियों की संतान, चाहे वे करीबी हों या दूर की, सभी शामिल होंगे। और यदि अपनी 'इज़्ज़त' पर वक़्फ़ किया, तो इब्न अल-अरबी और सालब ने फ़रमाया कि इज़्ज़त से तात्पर्य वंश (ज़ुर्रियत) ही है, और ऐनी ने फ़रमाया कि वे कुनबा (अशीरा) हैं। और यदि कहा कि "मेरे उन लोगों पर वक़्फ़ है जो वंश में मेरी ओर सम्बद्ध किए जाएँ', तो उसमें उसकी बेटियों की संतान शामिल नहीं होगी। यह सिराज-ए-वहाज में है। किसी ने कहा कि "मेरी भूमि मेरी संतान, मेरी नस्ल पर सदका-ए-मौकूफ़ा है", तो वक़्फ़ सही है और उसमें उसकी संतान और संतान की संतान, चाहे नर हों या मादा, चाहे निकट के संबंधी हों या दूर के वंशज, सभी शामिल होंगे। बेटियों और बेटों की संतान समान रूप से शामिल होगी, चाहे वे स्वतंत्र हों या अधीन (मामलूक), और अधीन व्यक्तियों का हिस्सा उनके स्वामी का होगा। इसी तरह यदि 'नस्ल' और 'ज़ुर्रियत' कहा, तो यह वैध है और इसका आदेश पहले जैसा ही है। यह हावी में है। यदि कहा कि "मैंने अपनी संतान और अपनी नस्ल पर वक़्फ़ किया" और उस समय पोता मौजूद है, फिर वक़्फ़ के बाद उसके अपने बेटे का जन्म हुआ, तो वे सभी हकदार होंगे। और यदि कहा कि "मेरे उन पुत्रों पर जो पैदा हो चुके हैं और मेरी नस्ल पर वक़्फ़ है", तो जो पुत्र बाद में पैदा हुआ वह 'नस्ल' शब्द के कारण हकदार होगा। यह फ़तावा काज़ी खान में है। और यदि कहा कि "मेरी यह भूमि मेरी उस संतान पर सदका-ए-मौकूफ़ा है जो पैदा (मखलूक) हो चुकी है और उनकी नस्ल पर", तो उसमें उसकी वही संतान शामिल होगी जो पैदा हो चुकी है, और उनकी आने वाली नस्ल भी शामिल होगी, चाहे वे पैदा हो चुकी हों या नहीं। लेकिन जो पुत्र उस समय तक पैदा ही नहीं हुए थे, वे और उनकी नस्ल शामिल नहीं होगी। यह मुहीत-ए-सरख़सी में है। और इसी प्रकार यदि कहा "मेरी उन संतानों पर जो पैदा हो चुकी हैं..."

1. यह मेरी भूमि मेरे भाइयों के लिए सदका-ए-मौकूफ़ा है। २. पहली पीढ़ी या दूसरी या तीसरी पीढ़ी उदाहरण के तौर पर १२।

صدقہ موقوفہ ہے پس ان دونوں پر آمدنی صرف کی جائے گی پھر اگر ان میں سے ایک مر گیا اور ایک فرزند چھوڑا تو فقط ایک فرزند وقف کنندہ کو نصف ملے گا اور نصف فقیروں پر تقسیم ہوا کرے گا یہاں تک کہ وہ بھی مر جائے پھر جب وہ بھی مر گیا تو ان دونوں بیٹوں کی اولاد و اولاد کی اولاد پر جس قدر نسل ہو نسلاً بعد نسل ہمیشہ کے واسطے صدقہ جاری رہے گا یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔

اگر کہا کہ یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے میری محتاج اولاد پر اور اس کی اولاد میں سے کوئی محتاج نہیں ہے سوائے ایک کے تو نصف آمدنی اس محتاج کو دی جائے گی اور باقی نصف فقیروں کو صدقہ دی جائے گی یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر کہا کہ یہ میری اراضی صدقہ موقوفہ میرے بیٹوں پر ہے اور اس کے دو بیٹے یا زیادہ ہیں تو آمدنی ان سب کے واسطے ہو گی اور اگر پیدا ہونے غلہ کے وقت اس کا ایک ہی بیٹا ہو تو نصف غلہ اس کا اور نصف فقیروں کا ہو گا اور اگر اس کے بیٹے اور بیٹیاں ہوں تو شیخ ہلال نے فرمایا کہ غلہ ان سب کو مساوی ملے گا اور یہی صحیح ہے جیسے اگر کہا کہ اراضی ھذا صدقہ موقوفہ علی اخوتی حالانکہ اس کے بھائی ہیں بہنیں ہیں تو سب مساوی شریک ہوں گے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی بنی فلاں پر صدقہ موقوفہ ہے حالانکہ فلاں کے بیٹے اور بیٹیاں ہیں تو امام ابو یوسف نے امام ابوحنیفہ سے روایت کی کہ یہ صدقہ خاصتہً اس کی نرینہ اولاد پر ہو گا عورتوں پر نہ ہو گا اور یوسف بن خالد سمتی نے امام اعظم سے روایت کی کہ اولاد مذکر و مؤنث سب داخل ہوں گی اور اگر فلاں مذکور کی اولاد ایک بڑا قبیلہ ہو کر داخل شمار نہ ہوں تو سب روایت کے موافق یہ صدقہ مذکور مؤنث سب اولاد پر ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر اس نے کہا یہ اراضی صدقہ وقف ہے میرے بیٹوں پر حالانکہ اس کے بیٹے نہیں ہیں بیٹیاں ہیں تو ساری حاصلات فقیروں پر صدقہ ہو گی اور اسی طرح اگر کہا کہ میری بیٹیوں پر حالانکہ بیٹیاں نہیں بیٹے ہیں تو آمدنی فقیروں پر صدقہ ہو گی اور بیٹیوں کو کچھ نہ ملے گا یہ وجیز میں ہے اور اگر اپنے کوئی ایک بیٹے اور اس کی اولاد اولاد اولاد پر نسلاً بعد نسل وقف کیا تو ان سب کے درمیان آمدنی تقسیم ہو گی یعنی جو اس کے بیٹے کی اولاد ہو ان کی تعداد پر مساوی تقسیم ہو گا جس میں مذکر و مؤنث سب برابر ہوں گے اور دختر کی اولاد اس میں داخل ہو گی یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر اپنی نسل یا اپنی ذریت پر وقف کیا تو اس میں بیٹوں کی اولاد و بیٹیوں کی اولاد خواہ نزدیک کی ہوں یا دور کی ہوں سب داخل ہوں گی اور اگر اپنی عزت پر وقف کیا تو ابن الاعرابی و ثعلب نے فرمایا کہ عزت وہی ذریت ہیں اور عینی نے فرمایا کہ وہ عشیرہ ہیں اور اگر کہا کہ میرے ان لوگوں پر وقف ہے جو نسب میں میری طرف نسبت دیے جائیں تو اُس میں اُس کی دختروں کی اولاد داخل نہ ہو گی یہ سراج وہاج میں ہے۔ ایک نے کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ میری اولاد میری نسل پر ہے تو وقف صحیح ہے اور اُس میں اُس کی اولاد اور اولاد کی اولاد مذکر ہوں یا مؤنث خواہ نزدیک کی قرابت سے ہوں یا دور کے نسب سے ہوں سب داخل ہوں گی اور بیٹیوں و بیٹوں کی اولاد برابر داخل ہوں گی خواہ آزاد ہوں یا مملوک ہوں اور مملوکوں کا حصہ ان کے مولیٰ کا ہو گا اور اسی طرح اگر کہا کہ میری نسل پر و میری ذریت پر تو یہ جائز ہے اور اُس کا حکم مثل اول کے ہے یہ حاوی میں ہے۔ اگر کہا کہ میں نے اپنی اولاد اپنی نسل پر وقف کیا اور اُس کے فرزند کا فرزند ہے پھر بعد وقف کے اُس کا فرزند اُس کی پشت سے پیدا ہوا تو سب استحقاق میں داخل ہو جائیں گے اور اگر کہا کہ میرے فرزندوں پر جو پیدا ہو گئے ہیں اور میری نسل پر وقف ہے تو جو اُس کا فرزند بعد اُس کے پیدا ہوا وہ نسل کے کہنے کی وجہ سے داخل استحقاق ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے

میری ان اولاد پر جو مخلوق ہو گئی ہے اور ان کی نسل پر تو اُس میں اُس کی وہی اولاد جو پیدا ہو گئی ہے اور ان کی نسل داخل ہو گی خواہ مخلوق ہوئی ہو یا ہنوز نہ ہوئی ہو اور جو اُس کے فرزند پیدا نہیں ہوئے ہیں وہ داخل نہ ہوں گے اور نہ ان کی نسل داخل ہو گی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اسی طرح اگر کہا میری ان اولاد پر جو پیدا ہو گئی ہیں

۱۔ یہ میری زمین میرے بھائیوں پر صدقہ موقوفہ ہے۔ ۲۔ اوّل پشت یا دوسری یا تیسری پشت مثلاً ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 [Page 92] Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...and it is a charity for their children. If a son is born from his lineage after that, he will have no entitlement; this is stated in Fatawa Qazi Khan. And if he said, "My existing children and the children of their children, upon their lineage it is a charity," then the children already born and the subsequent generations forever shall be included in the entitlement. However, if he said, "Charity is for my children who are already born and for their grandchildren," and then remained silent, then the great-grandchildren will not receive anything; this is in Al-Muheet.

If he said, "For my children who have been created and for their lineage, and for the lineage of my children who are to be born in the future," then the children born from his lineage in the future will not be included in the entitlement, though their children will be. If he said, "For my children and for their grandchildren as long as the lineage remains, it is a waqf charity," and some of his children had died before the endowment but left descendants, those descendants will not be included. But if he said, "For my children and for my grandchildren and for their children," then in the aforementioned case, those descendants would be included; this is in Al-Hawi. If during good health he said, "I have made this land a perpetual waqf for the sake of Allah for my children, their children, their grandchildren, and their lineage as long as it lasts," then every child present on the day of the waqf and every child born after the waqf but before the harvest, along with all subsequent generations, will be included. Anyone who dies before the harvest exists loses their share, but for anyone who dies after the harvest exists, their heirs are entitled to their share because they had already become entitled to it. In that charity, lower and upper generations shall be equal, unless he specified in the waqf that it should start with the first generation and then proceed to the next adjacent generation sequentially; in that case, it shall be done accordingly. If he specified it that way and everyone in the first generation dies except one, the entire income goes to that sole survivor, and no one from the second generation receives anything. If he said that the income should start with the first generation and after they pass away be given to the second generation, on the condition that males be given twice as much as females, and if income is realized and the first generation consists only of males or only of females, then the proceeds shall be divided equally among them; this is in Al-Zakhira and Al-Muheet.

If the donor said, "Waqf charity is for my children and for my grandchildren forever as long as the lineage lasts," and did not say "generation after generation" (batnan ba’da batnan) but did say that whenever one of them dies, their share of the income

shall belong to their children, then before any death, the rule is as stated: the income is divided equally among all of them and their descendants. If a child of his lineage dies leaving children and then income is received, it shall be divided equally based on the total number—including all descendants regardless of how many generations down they are, plus the deceased biological son. The share that fell to the deceased is then given to their children. Thus, the deceased's children receive two parts: their own share granted by the donor's condition and their father's share; this is in Al-Khulasa. And if he said, "For my children, their grandchildren, their lineage, and their offspring as long as procreation continues, on the condition that it starts with the first generation, then after their passing, the next adjacent generation receives it in order, generation after generation, and whenever someone dies leaving children, the deceased's share goes to their children and lineage forever," even if that is also according to the donor's condition.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 [92] किताब अल-वक़्फ़ (वक़्फ़ की किताब)

और उनकी संतान पर सदक़ा (दान) है, फिर उसके बाद उसकी पीठ से कोई बेटा पैदा हुआ तो उसका कोई अधिकार नहीं होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और अगर कहा कि मेरी मौजूदा संतान और उनकी संतानों की संतानों की नस्ल पर सदक़ा है, तो उसकी जो संतान पैदा हो चुकी है और संतानों की संतानें हमेशा पीढ़ी-दर-पीढ़ी अधिकार में शामिल रहेंगी। और अगर कहा कि मेरी जो संतान पैदा हो चुकी है और उनकी संतानों की संतान पर सदक़ा है और खामोश हो गया, तो उसके पोते (बेटे के बेटे) को कुछ नहीं मिलेगा, यह 'मुहीत' में है।

अगर कहा कि मेरी संतान जो पैदा हो चुकी है और उनकी नस्ल पर, और मेरी उस संतान की नस्ल पर जो भविष्य में पैदा हो, तो उसकी पीठ से जो संतान भविष्य में पैदा होगी वे अधिकार में शामिल नहीं होंगे, हाँ उनकी संतान शामिल होगी। और अगर कहा कि मेरी संतान पर और उनकी संतानों की संतान पर जब तक नस्ल है वक़्फ़ सदक़ा है, और स्थिति यह है कि वक़्फ़ से पहले उसकी कुछ संतान थी जो मर चुकी थी लेकिन अपनी संतान छोड़ गई थी, तो ये लोग अधिकार में शामिल नहीं होंगे। और अगर कहा हो कि मेरी संतान पर और मेरी संतानों की संतान पर और उनकी संतान पर, तो वर्णित स्थिति में ये लोग वक़्फ़ के अधिकार में शामिल होंगे, यह 'हावी' में है। अगर अपने स्वास्थ्य की स्थिति में कहा कि मैंने यह भूमि अल्लाह के लिए हमेशा के लिए अपनी संतान और उनकी संतानों की संतान और उनकी पीढ़ियों पर तब तक के लिए सदक़ा-ए-मवक़ूफ़ा (वक़्फ़ किया हुआ दान) कर दी जब तक उनकी नस्ल रहे, तो ऐसे सदक़े की आय में उसका हर बेटा जो वक़्फ़ के दिन मौजूद था और हर बेटा जो वक़्फ़ के बाद अनाज पैदा होने से पहले पैदा हुआ, और संतानों की संतान हमेशा सब शामिल रहेंगी। जो व्यक्ति अनाज पैदा होने से पहले मर गया उसका हिस्सा समाप्त हो जाएगा और जो अनाज मौजूद होने के बाद मरा उसके हिस्से के उसके उत्तराधिकारी पात्र होंगे क्योंकि वह अपने हिस्से का पात्र हो चुका है। उस सदक़े में ऊपरी और निचली पीढ़ियाँ सब बराबर होंगी, लेकिन अगर उसने वक़्फ़ में कह दिया हो कि पहले यह सदक़ा पहली पीढ़ी से शुरू किया जाए फिर उसके नीचे वाली अगली पीढ़ी को दिया जाए इसी क्रम में, तो वैसा ही किया जाएगा। फिर अगर उसने इस तरह कहा हो और पहली पीढ़ी के एक के अलावा सब मर जाएँ तो पूरी आय उसी अकेले जीवित व्यक्ति को मिलेगी और दूसरी पीढ़ी वालों को कुछ नहीं मिलेगा। और अगर ऐसा कहा कि आय पहली पीढ़ी से शुरू की जाए फिर उनके गुज़र जाने के बाद दूसरी पीढ़ी वालों को दी जाए, लेकिन इस शर्त पर कि पुरुषों को महिलाओं से दोगुना दिया जाए, और यदि वक़्फ़ की आय प्राप्त हुई और पहली पीढ़ी में सब

पुरुष ही पुरुष हैं या सब महिलाएँ ही महिलाएँ हैं, तो सारा अनाज उनके बीच बराबर विभाजित होगा, यह 'ज़ख़ीरा' और 'मुहीत' में है।

अगर वक़्फ़ करने वाले ने कहा हो कि मेरी संतान पर और संतानों की संतान पर हमेशा जब तक नस्ल रहे वक़्फ़ सदक़ा है, और यह नहीं कहा कि 'पीढ़ी-दर-पीढ़ी' (बतनन बाद बतन) लेकिन यह कहा कि जब भी उनमें से कोई मरे तो आय में से उसका हिस्सा उसकी संतान का होगा, तो उनमें से किसी के मरने से पहले वही नियम है जो बताया गया कि आय उन सभी और संतानों की संतान और नस्ल के बीच बराबर होगी। फिर अगर उसकी पीढ़ी का कोई बेटा मरा और अपनी संतान छोड़ गया और फिर आय आई, तो उन सभी की संख्या पर यानी संतानों की संतानें चाहे कितनी ही निचली पीढ़ी की हों और उस सगे बेटे पर जो मर गया है, सबकी संख्या पर बराबर विभाजन होगा। फिर जो हिस्सा उस मृतक के खाते में आया वह उसकी संतान को दे दिया जाएगा। इस प्रकार मृतक की संतान के दो हिस्से हुए: एक तो उनका अपना हिस्सा जो वक़्फ़ करने वाले की शर्त पर उन्हें मिला और दूसरा हिस्सा उनके पिता का हिस्सा, यह 'खुलासा' में है। और अगर उसने कहा कि मेरी संतान पर और संतानों की संतान पर और उनकी नस्ल पर और उनकी संतानों पर जब तक वंश रहे इस शर्त पर कि पहले यह पहली पीढ़ी से शुरू किया जाए फिर उनके गुज़रने के बाद अगली पीढ़ी को इसी क्रम में पीढ़ी-दर-पीढ़ी मिले, और जब भी कोई मरे और संतान छोड़ जाए तो मृतक का हिस्सा उसकी संतान और वंश को हमेशा मिले, भले ही वह भी वक़्फ़ करने वाले की शर्त पर हो।

اور ان کی اولاد پر صدقہ ہے پھر اُس کے بعد اُس کی پشت سے کوئی فرزند پیدا ہوا تو اُس کو کچھ استحقاق نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اور اگر کہا کہ میری اولاد پیدا شدہ اور ان کی اولاد کی اولاد ان کی نسل پر صدقہ ہے تو اُس کی اولاد جو پیدا ہوگئی ہے اور اولاد اولاد ہمیشہ نسلاً بعد نسل استحقاق میں داخل ہوں گی اور اگر کہا کہ میری اولاد جو پیدا ہو گئی ہے اور ان کی اولاد اولاد پر صدقہ ہے اور خاموش ہورہا تو اُس کے فرزند کے فرزند کو کچھ نہ ملے گا یہ محیط میں ہے۔

اگر کہا کہ میری اولاد پر جو مخلوق ہو گئے ہیں اور ان کی نسل پر اور میری اُس اولاد کی نسل پر جو آئندہ پیدا ہو تو جو اُس کی پشت سے اُس کی اولاد آئندہ پیدا ہو وہ استحقاق میں شامل نہ ہوں گی ہاں ان کی اولاد شامل ہوگی اور اگر کہا کہ میری اولاد پر اور ان کی اولاد کی اولاد پر جب تک نسل ہے صدقہ موقوفہ ہے اور حال یہ ہے کہ قبل وقف کے اُس کی بعض اولاد تھی جو مر چکی مگر اپنی اولاد چھوڑی ہے تو یہ لوگ استحقاق میں شامل نہ ہوں گے اور اگر کہا ہو کہ میری اولاد پر اور میری اولاد کی اولاد پر اور ان کی اولاد پر تو صورت مذکورہ میں یہ لوگ وقف کے استحقاق میں داخل ہوں گے یہ حاوی میں ہے۔ اگر اپنی صحت میں کہا کہ میں نے یہ اراضی اللہ تعالیٰ کے واسطے ہمیشہ کے لئے صدقہ موقوفہ کر دی اپنی اولاد پر اور اولاد کی اولاد پر اور ان کی اولاد کی اولاد پر اور ان کی نسل پر جب تک ان کی نسل رہے تو ایسے صدقہ کی آمدنی میں اُس کا ہر فرزند جو وقف کے روز موجود تھا اور ہر فرزند جو وقف کے بعد غلہ پیدا ہونے سے پہلے پایا گیا اور اولاد کی اولاد ہمیشہ سب داخل ہوں گی اور جو شخص ان میں سے غلہ کے وجود سے پہلے مر گیا اُس کا حصہ ساقط ہو جائے گا اور جو غلہ موجود ہونے کے بعد مرا ہے اُس کے

حصہ کے اُس کے وارث مستحق ہوں گے کیونکہ وہ اپنے حصہ کا مستحق ہو چکا ہے اور اُس صدقہ میں نیچے اور اوپر کی پشتیں سب برابر ہوں گی لیکن اگر اُس نے وقف میں کہہ دیا ہو کہ پہلے یہ صدقہ ان میں سے اوّل پشت سے شروع کیا جائے پھر اُس پشت کو جو ان کے نیچے متصل ہے علیٰ ہذا الترتیب تو یوں ہی کیا جائے گا پھر اگر اُس نے اُس طور پر کہہ دیا ہو پھر اوّل پشت کے سب مر گئے سوائے ایک کے تو تمام آمدنی اسی اکیلے باقی کو ملے گی اور دوسری پشت والوں میں کسی کو کچھ نہ ملے گا اور اگر یوں کہا کہ اُس کی آمدنی پہلے اوّل پشت سے شروع کی جائے پھر ان کے گزر جانے کے بعد دوسری پشت والوں کو دی جائے مگر اُس شرط پر کہ ان میں سے مذکر کو مؤنث سے دو چند دیا جایا کرے پھر اس وقف کی آمدنی حاصل ہوئی اور اوّل پشت میں سب مذکر ہی مذکر ہیں ان کے ساتھ کوئی مؤنث نہیں ہے یا سب مؤنث ہیں کوئی مذکر نہیں ہے تو سب غلہ ان کے درمیان میں مساوی تقسیم ہو گا یہ ذخیرہ و محیط میں ہے۔

اگر وقف کنندہ نے کہا ہو کہ میری اولاد پر اور اولاد کی اولاد پر ہمیشہ جب تک نسل باقی رہے صدقہ موقوفہ ہے اور یہ نہ کہا کہ بطناً بعد بطن مگر یہ کہا کہ ہرگاہ ان میں سے ایک مر گیا تو اصل آمدنی میں سے اُس کا حصہ اُس کی اولاد کا ہوگا تو ان میں سے کسی کے مرنے سے پہلے وہی حکم ہے جو بیان ہوا کہ آمدنی اُس کی سب اور اولاد کی اولاد اور نسل کے درمیان مساوی ہوگی پھر اگر اُس کی پشت کا کوئی فرزند مرا اور کوئی فرزند چھوڑا پھر آمدنی آئی تو ان سب کی تعداد پر یعنی اولاد اولاد کی اولاد چاہے جس قدر نیچی پشت کے ہوں اور اُس فرزند صلبی پر جو مر گیا ہے سب کی تعداد پر مساوی تقسیم ہوگی پھر جو حصہ اُس میت کے پرتے میں پڑا ہے وہ اُس کی اولاد کو دے دیا جائے گا پس اولاد میت کے واسطے دوحصے ہوئے ایک تو ان کا خود حصہ جو وقف کرنے والے کی شرط پر ان کو ملا اور دوسرا حصہ ان کے والد کا حصہ یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اُس نے کہا کہ میری اولاد پر اور اولاد کی اولاد پر اور ان کی نسل پر اور ان کی

اولاد پر جب تک تناسل رہے بدیں شرط کہ پہلے یہ اوّل پشت سے دینا شروع کیا جائے پھر ان کے گزرنے کے بعد دوسری پشت جو ان کے متصل نیچے ہے اُن کو دیا جائے علیٰ ہذا الترتیب بطناً بعد بطن ملے اور ہر گاہ کہ ان میں سے کوئی مر جائے اور فرزند چھوڑے تو میت کا حصہ اُس کے فرزند کو اور اُس کے فرزند ونسل کو ہمیشہ اگر چہ وہ بھی وقف کنندہ کی شرط پر ہے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (93) Book of Waqf (Endowment)

As long as the lineage continues, the income shall be granted on the condition that the highest generation (senior branch) is prioritized. Whenever one of them dies and leaves no child, grandchild, or descendant, their share in that endowment shall be returned to the other beneficiaries. If the produce was distributed among the senior branch for several years and then some passed away leaving children or grandchildren, the income of the endowment shall be distributed among the offspring of the endower who were present at the time of the endowment or born thereafter. What the living receive shall belong to them, and what is designated for the deceased shall pass to their children according to the conditions set by the endower. However, priority is given to the first generation within the children and grandchildren as per the endower's terms. If a person from the first generation dies without leaving a child but leaves a grandchild, the deceased's share shall go to that grandchild (who is the third generation of the endower). Similarly, if they are even lower than the third generation, they shall still receive it because the endower stipulated as such. If there were ten persons in the first generation, then two died without offspring, then two more died leaving offspring, and then another two died without offspring; in case of dispute, the income shall be divided into six shares among the four survivors and the offspring of the two who left children. The shares for the four survivors go to them, and the portions for the two who left offspring go to their children. The shares of the four who died childless lapse. This is stated in 'Al-Muhit'.

A person endowed his land to his children and ultimately for the poor. Sheikh Hilal (RA) stated that the entire income should be spent on the survivors; once all are deceased, the income goes to the poor and not to the grandchildren. If he endowed specifically by naming individuals (e.g., on so-and-so) and finally for the poor, then upon someone's death, their share goes to the poor (this is in Fatawa Qazi Khan). If it was stated "upon Abdullah, Zaid, Amr and their lineage," then their offspring will be included as long as the lineage exists. Different phrasings (e.g., "HIS lineage" vs "THEIR lineage") determine eligibility. If an endowment is made for "the offspring of Zaid" while Zaid has no children, the entire income goes to "the offspring of Abdullah." If an endowment is made for Zaid's heirs while Zaid is still alive, nothing goes to the heirs yet; the total income goes to the poor until Zaid's death, after which it is divided equally among the heirs (males and females alike). If some heirs die,

their share lapses and distribution occurs among those present on the day the produce is harvested. If only one remains, they receive half.

---

1. Translator's Note: Since the word 'Aulad' (children/offspring - plural) was used, and it doesn't apply to a single person (for which 'Walad' is used), and since in our language (Urdu) the minimum plural is two, and Arabic here also considers two, we translated according to our language. Understand this, for if a rule of one-third were given, the minimum plural would have been three.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (93) किताब-उल-वक़्फ़

जब तक वंश (تناسل) जारी रहे, आय मिलती रहेगी, इस शर्त के साथ कि उच्चतम पीढ़ी (علیٰ। بطن) को प्राथमिकता दी जाए। जब उनमें से किसी की मृत्यु हो जाए और वह न तो कोई संतान (فرزند) छोड़े, न पोता-पोती, और न ही कोई वंशज, तो उस दान (सदक़ा) में उसका हिस्सा अन्य वक़्फ़ पाने वालों को वापस कर दिया जाएगा। अतः यदि कुछ वर्षों तक आय उच्चतम पीढ़ी में वितरित की गई और फिर उनमें से कुछ का निधन हो गया, जिन्होंने संतान छोड़ी, तो वक़्फ़ की आय वक़्फ़ करने वाले की उन संतानों के बीच विभाजित की जाएगी जो वक़्फ़ के समय जीवित थीं या उसके बाद पैदा हुईं। जीवितों को जो प्राप्त हुआ वह उनका होगा, और मृतकों का हिस्सा वक़्फ़ करने वाले की शर्तों के अनुसार उनकी संतानों को मिलेगा। लेकिन वक़्फ़कर्ता की शर्तों के अनुसार, संतान और पोतों में से प्रथम पीढ़ी को प्राथमिकता दी जाएगी। यदि पहली पीढ़ी का कोई व्यक्ति अपनी पीढ़ी से कोई संतान छोड़े बिना मर गया, लेकिन उसका पोता (فرزند کا فرزند) जीवित है, तो आय में मृतक का हिस्सा उसके पोते को मिलेगा, जो वक़्फ़कर्ता की संतानों में तीसरी पीढ़ी से है। इसी प्रकार यदि वह तीसरी पीढ़ी से भी नीचे हो, तब भी उसे हिस्सा मिलेगा क्योंकि वक़्फ़कर्ता ने ऐसी ही शर्त रखी है। उदाहरण के लिए, यदि पहली पीढ़ी में दस व्यक्ति हों, जिनमें से दो बिना संतान मरे, फिर दो और मरे जिन्होंने संतान छोड़ी, और फिर दो और बिना संतान मरे; तो विवाद की स्थिति में आय शेष चार जीवितों और उन दो मृतकों की संतानों के बीच छह हिस्सों में बाँटी जाएगी। जीवितों को अपना हिस्सा मिलेगा और मृतक संतानों का हिस्सा उनकी औलाद को मिलेगा, जबकि बिना संतान वाले मृतकों का हिस्सा समाप्त (सक़ित) हो जाएगा। यह 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

एक व्यक्ति ने अपनी भूमि अपनी संतान पर वक़्फ़ की और अंत में उसकी आय गरीबों के लिए निर्धारित की। शेख हिलाल (रह.) ने कहा कि समस्त आय जीवितों पर खर्च की जाएगी; जब शेष सभी मर जाएँ तो आय गरीबों पर खर्च होगी, और यह संतानों की संतानों को नहीं मिलेगी। यदि वक़्फ़ संतानों के नाम लेकर किया गया (जैसे फलां और फलां पर) और अंत गरीबों के लिए, तो किसी की मृत्यु पर उसका हिस्सा सीधे गरीबों को जाएगा (यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है)। यदि कहा जाए "अब्दुल्लाह, ज़ैद, और अम्र तथा उनकी नस्ल पर", तो जब तक वंश रहेगा, उनकी संताने इसमें शामिल रहेंगी। विभिन्न शाब्दिक प्रयोगों (जैसे 'उसकी नस्ल' या 'उन दोनों की नस्ल') के आधार पर अधिकार का निर्धारण होगा। यदि 'औलाद-ए-ज़ैद' पर वक़्फ़ किया गया जबकि ज़ैद की कोई संतान नहीं है, तो पूरी आय 'औलाद-ए-अब्दुल्लाह' को मिलेगी। यदि ज़ैद के वारिसों पर वक़्फ़ किया जाए

जबकि ज़ैद जीवित है, तो आय गरीबों को जाएगी और ज़ैद की मृत्यु के बाद उसके वारिसों में समान रूप से (स्त्री-पुरुष भेदभाव के बिना) वितरित होगी। यदि उनमें से कोई मर जाए तो उसका हिस्सा समाप्त हो जाएगा और उस दिन उपस्थित लोगों में वितरित होगा। यदि केवल एक व्यक्ति शेष रहे, तो उसे आधा हिस्सा मिलेगा।

---

1. अनुवादक का नोट: चूंकि उसने 'औलाद' (बहुवचन) शब्द का प्रयोग किया है, और 'औलाद' शब्द एक व्यक्ति के लिए प्रयुक्त नहीं होता (उसके लिए 'वलद' है)। हमारी भाषा (उर्दू) में भी न्यूनतम बहुवचन दो है और अरबी में भी यहाँ दो का विचार किया गया है, इसलिए हमने अपनी भाषा के अनुकूल अनुवाद किया है। इसे समझें, क्योंकि यदि एक-तिहाई का नियम होता तो न्यूनतम बहुवचन तीन माना जाता।

جب تک تناسل رہے ملا کرے بدیں شرط کہ اعلیٰ بطن مقدم کیا جائے اور ہرگاہ ان میں سے کوئی مرے کوئی فرزند نہ چھوڑے اور نہ فرزند کا فرزند اور نہ نسل چھوڑے تو اُس صدقہ میں اُس کا حصہ اُس صدقہ والوں پر رد کیا جائے پس غلہ چند سال تک بطن اعلیٰ پر تقسیم کیا گیا پھر اُس کے بعد ان میں سے بعض کا انتقال ہو گیا اور اُس نے فرزند و فرزند کا فرزند چھوڑا تو وقف کی آمدنی وقف کرنے والے کی اولاد پر جو وقف کے وقت موجود تھی یا اُس کے بعد پیدا ہوئی سب پر تقسیم کیا جائے گا پھر جس قدر ان میں سے زندوں کو ملا ہے وہ ان کا ہوگا کہ اُس کو لے لیں گے اور جو کچھ مردوں کو پہنچا تو موافق شرطِ واقف کنندہ کے اُس کے فرزند کو ملے گا مگر اُس کے فرزند و فرزند کے فرزند میں بطن اول مقدم کیا جائے گا موافق شرطِ وقف کنندہ کے اور اگر پہلی پشت سے جو شخص مرا ہے اُس نے اپنی پشت کا کوئی فرزند نہ چھوڑا بلکہ فرزند کا فرزند چھوڑا تو آمدنی میں سے میت کا حصہ اُس کے فرزند کے فرزند کو ملے گا جو وقف کنندہ کی اولاد میں تیسری پشت سے ہے اور اسی طرح اگر تیسری سے بھی نیچا ہو تو وہ بھی پائے گا اس واسطے کہ وقف کنندہ نے یونہی شرط کر دی ہے اور اگر اوّل پشت کی تعداد دس نفر ہوں پھر ان میں سے دو مر گئے اور کوئی فرزند یا فرزند کا فرزند وغیرہ نہ چھوڑا پھر اُس کے بعد دو نفر اور مر گئے اور ہر ایک نے فرزند اور فرزند کا فرزند چھوڑا پھر ان دونوں کے بعد دو اور مرے اور کوئی فرزند نہ چھوڑا اور نہ فرزند کا فرزند چھوڑا پھر چاروں باقیوں نے اور اولادِ ہر دو میت نے تنازع کیا تو جس وقت غلہ آئے اُس وقت اُس طرح تقسیم کیا جائے گا کہ سب غلہ ان چاروں باقیوں اور ان دونوں میتوں پر جو اولاد چھوڑ مرے ہیں چھ حصہ پر تقسیم کیا جائے گا پھر جو چاروں باقیوں کے حصہ میں پڑا وہ اُن کو مل جائے گا اور جو ان دونوں میتوں کے پڑتے میں آیا

جنہوں نے اولاد چھوڑی ہے تو یہ ان دونوں کی اولاد کو ملے گا اور باقی چار میت جنہوں نے اولاد نہیں چھوڑی ہے ساقط ہو گئے یہ محیط میں ہے۔

ایک شخص نے اپنی زمین اپنی اولاد پر وقف کی اور آخر میں اُس کی آمدنی فقیروں کے واسطے کی پھر ان اولاد میں سے بعض مرے تو شیخ ہلالؒ نے فرمایا کہ تمام آمدنی باقیوں پر صرف کی جائے گی پھر جب باقی بھی مر جائیں تو آمدنی فقیروں پر صرف کی جائے گی اور ان اولاد کی اولاد کو نہ ملے گی اور اگر اُس نے اپنی اولاد پر اُس طرح وقف کیا کہ ہر ایک کا نام لے لیا کہ فلاں پر وفلاں پر اور آخر وقف فقیروں پر کیا پھر ان میں سے کوئی مرا تو اُس کا حصہ فقیروں پر صرف ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر یوں کہا کہ عبداللہ و زید و عمرو اور ان کی نسل پر تو استحقاق غلہ میں عبداللہ و زید و عمرو اور ان کی اولاد دو اولاد کی اولاد ہمیشہ جب تک نسل ہو شامل ہوں گی اور اگر کہا کہ عبداللہ و زید و عمرو اور اُس کی نسل تو استحقاق میں عبداللہ و زید و عمرو اور جو شخص کہ اولاد عمرو سے خاصہ ظاہر ہوں شامل ہوں گے اور اگر کہا کہ عبداللہ و زید و عمرو اور ان دونوں کی نسل پر تو استحقاق میں عبداللہ و زید و عمرو اور جو اولاد زید و عمرو سے ہوں شامل ہوں گے اور اگر کہا کہ اولاد عبداللہ پر اور اولادِ زید پر حالانکہ زید کا کوئی فرزند نہیں ہے تو پوری آمدنی اولاد عبداللہ کے واسطے ہو گی یہ محیط میں ہے۔ اگر وارثان زید پر وقف کیا اور زید زندہ موجود ہے تو اُس کے وارثوں کے واسطے کچھ نہ ہو گا اور کُل غلہ فقیروں کے واسطے ہو گا پھر جب مرے تو غلہ مذکور اُس کے وارثوں کے درمیان ان کی تعداد پر حصہ کر دیا جائے گا کہ عورت و مرد سب مساوی پائیں گے پھر اگر ان میں سے بعض مر گئے تو اُس کا حصہ ساقط ہو گیا اور جو لوگ غلہ حاصل ہونے کے روز موجود ہوں انہی پر تقسیم ہو گا اور اگر ان میں سے ایک باقی رہے گا تو نصف اُس کا ہوگا

۱۔ قال المترجم کیونکہ اس نے اولاد پر کہا ہے اور ایک پر اولاد کا اطلاق نہیں ہے بلکہ ولد کا ہے اور حسن اتفاق سے ہماری زبان میں بھی کمتری جمع دو ہے اور یہاں عربیت میں بھی دو کا اعتبار کیا ہے لہذا ہم خوشی سے اپنی زبان کے موافق پاکر ترجمہ کرتے ہیں فافہم کیونکہ اگر تہائی غلہ کا حکم دیتے کمتر جمع تین ہے تو اس کو اپنی زبان میں نصف لینا پڑتا تا کہ ہماری زبان میں دو کمتر جمع ہے فتامل و فافہم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 3, Page 94, Book of Waqf (Endowments)

...And the remaining half shall be distributed among the poor. If a person states that the endowment is for the children of Zaid, and names five specific individuals (e.g., person A, B, C, D, E), then no one else besides those five—whether present at that time or born later—shall receive anything from this produce. This is mentioned in *Al-Hawi*. If a person says, "This land of mine is a charitable endowment (Waqf) for the needy, on the condition that it first begins with my direct children, and the produce of this Waqf be maintained for them, then after them for their children and their descendants," then the produce shall be for his direct children, and for their children's children it shall remain in accordance with all his conditions, and finally, it shall be distributed among the needy. Similarly, if he says, "The produce of my charity is for the needy from which they shall not be excluded," and despite this, adds, "on the condition that the produce of this Waqf be maintained for my relatives as long as even one of them remains," then the produce of that Waqf shall consistently remain for his relatives. When none of them remain, it shall then be continuous for the needy. The translator notes: In my view, this method of Waqf is highly commendable —namely, prioritizing the condition for the needy; understand this well, and Allah knows best. If he said, "on the condition that its produce is for Abdullah bin Jafar and for the children of Zaid as long as one of them remains, then when all have passed away, it is for the needy," then the said produce shall be divided based on the number of Zaid's children plus Abdullah bin Jafar. Thus, if Zaid has five children, the produce shall be divided into six shares. This is mentioned in *Al-Muheet*.

If someone says, "This land of mine is a charitable endowment after my death for my children, their children, and their descendants," and then dies, the said Waqf shall not be valid for his direct offspring (first generation) but will be valid for their children (subsequent generations). However, as long as any of the direct offspring are alive, the entire produce will not be solely for the subsequent generations; rather, the annual distribution will be such that the total produce is divided based on the total count of everyone. Consequently, whatever falls to the share of the subsequent generations will be considered Waqf for them, while whatever falls to the share of the donor's direct sons will be treated as inheritance among the legal heirs, including even the share of a husband or wife as with other heirs. If some of the donor's direct children have died, the produce shall be divided based on the number of surviving direct children and the total number of subsequent descendants. Then, whatever portion is allocated to the surviving direct children will be distributed among all heirs

proportionately, whether these heirs are alive or deceased, provided they were alive at the time of the donor's death. This is mentioned in *Al-Khulasa*. It is stated in *Waqf Hilal* that if someone creates a Waqf for his children and mentions, "This Waqf is during my life and after my death," then his statement "after my death" does not invalidate the Waqf, and this is the most correct view. It shall not be deemed that his statement turned this Waqf into a will (Wasiyyat) for the heirs; rather, it will be interpreted as his intention for perpetuity—meaning to maintain it this way forever. This is mentioned in *Al-Wajeez*.

Section Three: Regarding endowing for relatives and identifying relatives.

The translator notes: Since the rulings in this section and those following it are largely based on the Arabic language, I request understanding that they be interpreted according to Arabic linguistic norms. However, where necessary, I will provide clarifications and indications according to our own language. Allah is the Granter of success and the Helper. Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them) stated that "kinship" (Qarabat) refers to every person...

---

1. The translator says: Furthermore, the share of those who have died should be distributed among the poor, not among the survivors; consider this. 2. For example, if there are ten, it will be divided into 11 shares including Abdullah. 3. Meaning, if the endower is a woman, there is a share for her husband; and if a man, a share for his wife. 4. Non-mahram refers to those with whom marriage is permissible.

और शेष आधा फ़कीरों में विभाजित किया जाएगा। और यदि उसने कहा कि ज़ैद की संतान पर, और उसने पाँच व्यक्तियों के नाम गिना दिए, तो उन पाँच के अतिरिक्त किसी और को, चाहे वे उस समय मौजूद हों या उसके बाद पैदा हों, इस अनाज (उपज) में से कुछ नहीं मिलेगा, यह 'हावी' में वर्णित है। और यदि उसने कहा कि मेरी यह भूमि निर्धनों के लिए वक़्फ़ दान है इस शर्त पर कि पहले इसे मेरी अपनी प्रत्यक्ष संतान से शुरू किया जाए, फिर वक़्फ़ की उपज उन्हें दी जाए, फिर उनके बाद उनकी संतान और उनकी नस्ल को दी जाए, तो उपज उसकी प्रत्यक्ष संतान के लिए होगी और उसकी संतान की संतान के लिए उसकी शर्त के अनुसार रहेगी, फिर अंततः निर्धनों में बाँटी जाएगी। और इसी प्रकार यदि उसने कहा कि मेरे उस दान की उपज निर्धनों के लिए है जिससे वे बाहर नहीं होंगे, और इसके साथ यह भी कहा कि इस शर्त पर कि वक़्फ़ की उपज मेरे रिश्तेदारों को दी जाए जब तक कि उनमें से कोई एक भी जीवित रहे, तो वक़्फ़ की उपज लगातार उसके रिश्तेदारों को मिलती रहेगी, फिर जब कोई भी शेष न रहे तो यह निर्धनों के लिए जारी हो जाएगी। अनुवादक कहते हैं कि मेरे विचार में वक़्फ़ का यह तरीका बहुत ही सराहनीय है, यानी निर्धनों की शर्त को प्राथमिकता देना, इसे समझें, और अल्लाह बेहतर जानता है। और यदि उसने कहा कि इस शर्त पर कि इसकी उपज अब्दुल्ला बिन जाफ़र और ज़ैद की संतान के लिए है जब तक उनमें से एक भी शेष रहे, और जब सब चले जाएँ तो यह निर्धनों के लिए है, तो उक्त उपज को ज़ैद की संतान की संख्या और अब्दुल्ला बिन जाफ़र के बीच विभाजित किया जाएगा। अतः यदि ज़ैद की संतान पाँच व्यक्ति हैं, तो उपज छह हिस्सों में विभाजित की जाएगी, यह 'मुहीत' में है।

यदि किसी ने कहा कि मेरी यह भूमि मेरी मृत्यु के बाद मेरी संतान और उनकी संतान तथा उनकी नस्ल के लिए वक़्फ़ दान है, और फिर वह मर गया, तो उसकी प्रत्यक्ष संतान (पहली पीढ़ी) के लिए उक्त वक़्फ़ मान्य नहीं होगा, लेकिन उनकी संतान (दूसरी पीढ़ी और आगे) के लिए मान्य होगा। परंतु जब तक पहली पीढ़ी में से कोई जीवित है, तब तक पूरी उपज केवल अगली पीढ़ियों के लिए नहीं होगी, बल्कि प्रति वर्ष वितरण इस प्रकार होगा कि वार्षिक उपज को सभी की कुल संख्या के आधार पर विभाजित किया जाएगा। अतः जो हिस्सा अगली पीढ़ियों के हिस्से में आएगा, वह उनके लिए वक़्फ़ माना जाएगा, और जो हिस्सा वाकिफ़ (वक़्फ़ करने वाले) की अपनी पहली पीढ़ी के बेटों के हिस्से में आएगा, वह उत्तराधिकारियों के बीच विरासत के रूप में बँटेगा, यहाँ तक कि पति या पत्नी का भी हिस्सा होगा जैसे अन्य उत्तराधिकारियों का होता है। और यदि पहली पीढ़ी के कुछ पुत्र मर

गए, तो उक्त उपज पहली पीढ़ी के शेष पुत्रों और अगली पीढ़ियों की संख्या के आधार पर विभाजित होगी। फिर जो कुछ शेष पहली पीढ़ी के पुत्रों के हिस्से में आएगा, वह सभी उत्तराधिकारियों के बीच आनुपातिक रूप से वितरित होगा, चाहे वे उत्तराधिकारी जीवित हों या मर चुके हों, बशर्ते कि वे वक़्फ़ करने वाले की मृत्यु के समय जीवित थे। यह 'ख़ुलासा' में वर्णित है। और 'वक़्फ़ हिलाल' में उल्लेख है कि यदि किसी ने अपनी संतान पर वक़्फ़ किया और उसमें उल्लेख किया कि यह वक़्फ़ मेरे जीवन में भी है और मेरी मृत्यु के बाद भी, तो उसका यह कहना कि "मेरी मृत्यु के बाद" वक़्फ़ को अमान्य नहीं करेगा, और यही सबसे सही मत है; और ऐसा नहीं माना जाएगा कि उसके इस कथन से यह वक़्फ़ उत्तराधिकारियों के लिए वसीयत बन गया है, बल्कि इसे इस पर आधारित माना जाएगा कि उसने निरंतरता यानी हमेशा इसे इसी तरह रखने का इरादा किया है, यह 'वजीज़' में है।

अध्याय तीन: रिश्तेदारों पर वक़्फ़ करने और रिश्तेदारों की पहचान के विवरण में

अनुवादक कहते हैं कि चूँकि इस अध्याय और इसके बाद के मसलों का आधार अधिकतर अरबी भाषा पर है, इसलिए यह क्षमा याचना है कि इसे अरबी भाषा के अनुसार ही समझा जाए, हाँ, जहाँ-जहाँ आवश्यक होगा, मैं अपनी भाषा के अनुसार स्पष्टीकरण और संकेत दूँगा। अल्लाह ही सामर्थ्य और सहायता देने वाला है। इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि 'रिश्तेदार' (क़राबत) हर उस व्यक्ति को कहते हैं...

---

1. अनुवादक कहते हैं: और यह भी कि जो मृतकों का हिस्सा है वह फ़कीरों में बाँटा जाना चाहिए, न कि शेष लोगों में, इस पर विचार करें। २. उदाहरण के लिए यदि दस हों, तो अब्दुल्ला सहित ११ हिस्सों में बँटेगा। ३. अर्थात यदि वक़्फ़ करने वाली महिला है तो उसके पति का हिस्सा, और यदि पुरुष है तो उसकी पत्नी का हिस्सा होगा। ४. गैर-महरम वे लोग हैं जिनके साथ विवाह वैध है।

اور باقی نصف فقیروں پر تقسیم ہوگا اور اگر کہا کہ اولاد زید پر اور وہ فلاں وفلاں وفلاں وفلاں وفلاں یعنی پانچ کو مثلاً گن دیا تو ان پانچ کے سوائے اوروں کو خواہ اُس وقت موجود ہوں یا اُس کے بعد پیدا ہوں اِس غلہ سے کچھ نہ ملے گا یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی مساکین پر صدقہ موقوفہ ہے اُس شرط پر کہ پہلے اُس میں سے میری پشت کی اولاد پر شروع کیا جائے پس اُس وقف کا غلہ ان پر جاری رکھا جائے پھر ان کے بعد کو ان کی اولاد اور ان کی نسل پر جاری رکھا جائے تو غلہ اُس کی پشت کی اولاد کے واسطے ہوگا اور اُس کی اولاد کی اولاد کے واسطے تمام اُس کی شرط کے موافق رہے گا پھر مسکینوں پر تقسیم ہوا کرے گا اور اسی طرح اگر کہا کہ میرے اُس صدقہ کا غلہ واسطے مساکین کے ہے کہ ان سے خارج نہ ہوگا اور باوجود اُس کے یہ کہا کہ اور اُس شرط سے کہ اُس وقف کا غلہ میرے قرابتی پر جاری رکھا جائے جب تک کہ ان میں سے ایک بھی باقی رہے تو بھی اُس وقف کا غلہ برابر اُس کے قرابتی کے واسطے رہے گا پھر جب ایک بھی نہ رہے تو پھر مسکینوں پر جاری ہو جائے گا قال المحترجم میرے نزدیک یہ طریقہ وقف بہت مستحسن ہے یعنی تقدیم شرط مساکین فافهم والله اعلم اور اگر اُس نے کہا کہ اُس شرط پر کہ اُس کا غلہ واسطے عبداللہ بن جعفر اور واسطے اولاد زید کے ہے جب تک ان میں سے ایک بھی باقی رہے پھر جب سب گزر جائیں تو یہ مساکین پر ہے تو غلہ مذکور کو اولاد زید کی تعداد اور عبداللہ بن جعفر پر تقسیم کیا جائے گا پس اگر اولاد زید پانچ نفر ہوں تو غلہ چھ حصہ پر تقسیم کیا جائے گا یہ محیط میں ہے۔

اگر کہا کہ میری یہ زمین بعد میری وفات کے صدقہ موقوف ہے میری اولاد اور اولاد کی اولاد اور ان کی نسل پر پھر مر گیا تو اُس کی پشت کی اولاد پر وقف مذکور جائز نہ ہوگا اور اولاد کی اولاد

پر جائز ہوگا مگر جب تک پشت کی اولاد میں سے کوئی زندہ ہے تب تک کل غلہ اولاد کی اولاد کے واسطے نہ ہوگا بلکہ تقسیم ہر سال اسی طرح ہوگی کہ سالانہ غلہ سب کی تعداد پر حصہ لگایا جائے گا پس جو کچھ اولاد کی اولاد کے پڑتے میں پڑا وہ ان کے واسطے وقف تصور ہوگا اور جو کچھ واقف کی پشت کے فرزندوں کے پڑتے میں پڑے وہ وارثوں کے درمیان میراث ہوگا حتیٰ کہ شوہر وزوجہ کی بھی شرکت ہوگی جیسے اور وارثوں کی شرکت ہوگی اور اگر اُس کی پشت کے فرزندوں سے بعض مر گئے تو غلہ مذکور اُس کی پشت کے باقی فرزندوں اور اولاد کی اولاد کی تعداد پر تقسیم ہوگا پھر جو کچھ پشت کے باقی فرزندوں کے پڑتے میں پڑا ہے وہ سب وارثوں کے درمیان حصہ رسد تقسیم ہوگا خواہ یہ وارث زندہ ہوں یا مر چکے ہوں بشرطیکہ وہ وقف کرنے والے کی موت کے وقت زندہ تھے یہ خلاصہ میں ہے اور وقف ہلال میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے اپنی اولاد پر وقف کیا اور وقف میں ذکر کیا کہ یہ وقف ہے میری حیات میں اور بعد میری وفات کے تو اُس کا یہ قول کہ بعد میری وفات کے یہ کچھ موجب فساد نہ ہوگا اور یہی اصح ہے اور یہ نہ ہوگا کہ اُس کا قول سے یہ وقف وارثوں کے واسطے وصیت ہونا قرار دیا جائے بلکہ اُس پر محمول ہوگا کہ اُس نے تابید یعنی ہمیشہ ایسا رکھنے کا قصد کیا ہے یہ وجیز میں ہے۔

فصل سوم: قرابت پر وقف کرنے اور قرابت کی شناخت کے بیان میں

قال المحترجم چونکہ اس فصل و ما بعد میں مسائل کی بنا بیشتر زبان عرب پر ہے لہذا اعتذار ہے کہ اس کو زبان عرب پر محمول کریں ہاں جا بجا میں اپنی زبان کے موافق تصریح و اشارہ کردوں گا واللہ الموفق والمعین امام ابو یوسف و امام محمدؒ نے فرمایا کہ قرابت ہر ایسے شخص...

سمے ۱ قال المحترجم اور نیز جو اس میں سے مردوں کا حصہ فقیروں پر تقسیم ہونا چاہیے نہ باقیوں پر فتامل ۱۲۔ سمے ۲ مثلاً دس ہوں تو ایک عبداللہ سمیت ۱۱ حصے پر تقسیم ہو گا۔ ۱۲۔ سمے ۳ یعنی

اگر واقف عورت ہے تو اس کے شوہر کا اور مرد ہے تو اس کی بیوی کا حصہ ہو گا۔ ۱۲۔ سمے ۴

غیر محرم وہ لوگ جن کے ساتھ نکاح جائز ہے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri..... Volume 4 (95) Kitab al-Waqf (Book of Endowment)

...will be true for the person who is attributed to the highest ultimate forefather in their lineage within Islam, whether that forefather is from the paternal or maternal side. In this regard, prohibited (Mahram) and non-prohibited (Ghair-Mahram) relatives, near and distant, and plural and singular forms are all considered equal. Thus, if someone makes a Waqf (endowment) for their "relationship" (Qarabah) or for "possessors of relationship" (Sahiban-e-Qarabah), then in both cases, according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, all those mentioned will be included in the entitlement of the Waqf. Imam Abu Hanifa, however, stated that if the Waqf is made using a singular term, such as "for my relative" (Qarabati) or "for my possessor of relationship" (Sahib-e-Qarabati), then only those relatives who are nearest (Aqrab) to the donor (Waqif) and are among their prohibited kin (Maharim) shall be included in the entitlement. If it is made using a plural term, such as "for my relatives" (Sahiban-e-Qarabati) or "for my near ones" (Aqrabaoon), then despite being nearest and among prohibited kin, it must be considered that the term refers to two or more. The scholars (Mashaikh) have differed regarding the meaning of the statement by the two Imams (Sahibain) concerning the "highest ultimate forefather in Islam" etc.

Imam-e-Azam (Abu Hanifa) considers the nearest relatives (Aqrab) in order of priority, while according to the two Imams (Sahibain), the said income will be divided into four parts among two paternal uncles and two maternal uncles. ☆

Some have interpreted this to mean the first among one's ancestors who embraced Islam. Others have stated it refers to the highest ancestor who lived during the time of Islam, whether they became Muslim or not. The result of this difference becomes apparent when an Alvi (descendant of Ali RA) makes a Waqf for his relatives. According to the second view, the descendants of Aqeel bin Abi Talib and Ja'far bin Abi Talib would be included in the Waqf, whereas according to the first view, only the descendants of Ali (Karam Allah Wajhahu) would be included. If the donor has two paternal uncles and two maternal uncles and uses a plural term for the Waqf, then according to Imam-e-Azam, the income of the Waqf will belong to his two paternal uncles because the Imam considers the nearest (Aqrab) in order of priority. According to the two Imams (Sahibain), the said income will be divided into four parts between the two paternal and two maternal uncles because they do not give consideration to proximity (Aqrab). If the donor has one paternal uncle and two maternal uncles, then according to the Imam, half of the income goes to the paternal

uncle and the remaining half is shared equally between the two maternal uncles; this is mentioned in *Al-Muhit*.

In entitlement based on propinquity (Qarabah), all Imams unanimously agree that males and females, Muslims and non-Muslims, free persons and slaves are all equal. However, what is due to a child who is a slave will go to the master (Mawla) who owned the slave on the day the produce was generated, though the right of acceptance belongs to the slave, not the master. After being manumitted, his share will belong to him; this is in *Al-Hawi*. In the case of an endowment for "relatives" (Qarib), the produce will be distributed based on the number of relatives, where small and large, male and female, poor and wealthy are all equal because the noun "relative" applies equally to all; this is in *Al-Wajiz*. The donor's father and the descendants from his own loins shall not be included. Regarding the grandfather, there are two narrations: one states he is included, and the *Zahir al-Riwayah* states he is not; this is in *Fath al-Qadir*. If someone endowed something for the needy among his relatives and then died, does the administrator (Qayyim) have the authority to give from it to the donor's grandson if he is poor? According to the opinion of Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, he cannot, because according to these two Imams, a grandson is not considered among the "Qarabah" (relatives). This is in *Fatawa Qazi Khan*. The rules we have mentioned for making a Waqf using the words "possessors of relationship" and "near ones" apply similarly to "Arham" (uterine kin), "Sahiban-e-Arham," and "Ansab" (lineage)...

---

1. Among the descendants of Ali (Karam Allah Wajhahu).
2. Because a plural term does not apply to a single person.

पर सादिक होगी जो इस्लाम में उसके नसब से आला इंतेहाई बाप की वजह से उसकी तरफ नसब से मंसूब है ख्वाह पदर-ए-आला अज़ जानिब उसके बाप के हो या अज़ जानिब उसकी माँ के हो और महरम गैर-महरम करीब व बईद व जमा व मुफरद इसमें यकसां है पस अगर अपनी क़राबत पर या साहिबान-ए-क़राबत पर वक़्फ़ किया तो दोनों सूरतों में इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के नज़दीक ये सब जो मज़कूर हुए हैं इस्तिहक़ाक़-ए-वक़्फ़ में दाख़िल होंगे और इमाम अबू हनीफ़ा ने फ़रमाया कि अगर उसने बलफ़ज़-ए-मुफ़रद वक़्फ़ किया जैसे मेरी क़राबत पर या मेरे साहिब-ए-क़राबत पर तो इस्तिहक़ाक़-ए-वक़्फ़ में वही क़राबत वाले दाख़िल होंगे जो वाक़िफ़ कुनिंदा (वक़्फ़ करने वाले) से अक़रब (सबसे नज़दीकी) और उसके महारिम में से हों और अगर बलफ़ज़-ए-जमा वक़्फ़ किया जैसे मेरे साहिबान-ए-क़राबत पर या मेरे अक़रबाओं पर तो बा-वजूद अक़रब होने व महारिम होने के ये भी मोतबर होगा कि जमा होती कि लफ्ज़-ए-मज़कूर दो या ज़्यादा की तरफ राजी होगा और मशाईख़ ने साहिबैन के इस क़ौल के मानी में कि इस्लाम में उसके नसब से आला इंतेहाई बाप के इल्ख़ (वगैरह) इख्तिलाफ़ किया है।

इमाम-ए-आज़म रह. अक़रब को ब-तरतीब एतबार करते हैं और साहिबैन के नज़दीक आमदनी मज़कूर हर दो चचा और हर दो मामाओं के दरमियान चार हिस्से होगी☆

बाज़ों ने कहा कि इसके ये मानी हैं कि सबसे अव्वल उसके अज्दाद (पूर्वजों) में से जो मुसलमान हुआ है और बाज़ ने फ़रमाया कि उसके अज्दाद में से सबसे ऊंचा जिसने इस्लाम का ज़माना पाया ख्वाह मुसलमान हो गया या ना हुआ हो और इस इख्तिलाफ़ का समरा जब ज़ाहिर होता है कि एक अलवी (हज़रत अली के वंशज) ने अपनी क़राबत पर वक़्फ़ किया तो बिना बर क़ौल-ए-सानी (दूसरी राय के अनुसार) के औलाद-ए-अक़ील बिन अबी तालिब व जाफ़र बिन अबी तालिब दाख़िल-ए-वक़्फ़ होंगे और बिना बर क़ौल-ए-अव्वल के फ़क़त औलाद-ए-अली करम अल्लाह वज्हुहू दाख़िल होंगी और अगर वाक़िफ़ कुनिंदा के दो चचा व दो मामा हों और उसने बलफ़ज़-ए-जमा वक़्फ़ किया तो बक़ौल इमाम-ए-आज़म वक़्फ़ की आमदनी उसके दोनों चचा की होगी इस वास्ते कि इमाम रहमतुल्लाह अक़रब को ब-तरतीब एतबार करते हैं और साहिबैन के नज़दीक आमदनी मज़कूर हर दो चचा और हर दो मामाओं के दरमियान चार हिस्से होगी इस वास्ते कि साहिबैन रहिमहुमुल्लाह अक़रब का कुछ एतबार नहीं करते हैं और अगर वाक़िफ़ कुनिंदा के एक चचा व दो मामा हों तो इमाम के नज़दीक

आमदनी से निस्फ़ (आधा) चचा को और बाक़ी निस्फ़ हर दो मामाओं को बराबर मिलेगी ये मुहीत में है।

क़राबत के इस्तिहक़ाक़ में सब इमामों के नज़दीक बिल-इत्तिफ़ाक़ मुज़क्कर व मोअन्नस व मुसलमान व काफ़िर व आज़ाद व ममलूक सब यकसां हैं लेकिन जो बच्चा ममलूक (गुलाम) के वास्ते वाजिब होगा वो उसके उस मौला (मालिक) को मिलेगा जो गल्ला पैदा होने के रोज़ उसका मालिक था मगर क़ुबूल का इख़्तियार उस गुलाम को होगा मौला को ना होगा और बाद आज़ाद हो जाने के उसका हिस्सा उसका होगा ये हावी में है और क़रीब पर वक़्फ़ होने की सूरत में क़राबतदारों की तादाद पर गल्ला तक़्सीम होगा जिसमें सगीर व कबीर, मुज़क्कर व मोअन्नस व फ़क़ीर व तवंगर सब यकसां हैं क्योंकि इस्म-ए-क़रीब सब पर यकसां सादिक है ये वजीज़ में है और वक़्फ़ करने वाले का बाप और उसकी पुश्त की औलाद इसमें दाख़िल ना होगी और दादा के हक़ में दो रिवायतें हैं चुनांचे एक में है कि दाख़िल होगा और ज़ाहिर अल-रिवाया में है कि नहीं दाख़िल होगा ये फ़तह अल-क़दीर में है एक ने अपने क़राबत के मोहताजों पर कुछ वक़्फ़ किया फिर मर गया पस आया क़य्यूम को ये इख़्तियार है कि वाक़िफ़ के पोते को जब कि वो फ़क़ीर हो तो इसमें से दे या नहीं तो इमाम-ए-आज़म व इमाम अबू यूसुफ़ के क़ौल पर नहीं दे सकता है इस वास्ते कि पोता इन दोनों इमामों के नज़दीक क़राबत में से नहीं है ये फ़तावा क़ाज़ी खान में है और अपने साहिबान-ए-क़राबत व अक़रबा के अल्फ़ाज़ से वक़्फ़ करने में जो हुक्म हमने बयान किया है वही अपने अरहाम और साहिबान-ए-अरहाम और अपने अनसाब...

---

1. अली (करम अल्लाह वज्हुहू) की औलाद में से। 2. इस वजह से कि 'जमा' (बहुवचन) एक पर लागू नहीं होता।

پر صادق ہوگی جو اسلام میں اس کے نسب سے اعلی انتہائی باپ کی وجہ سے اس کی طرف نسب سے منسوب ہے خواہ پدرِ اعلیٰ از جانب اس کے باپ کے ہو یا از جانب اس کی ماں کے ہو اور محرم غیر محرم قریب و بعید وجمع و مفرد اس میں یکساں ہے پس اگر اپنی قرابت پر یا صاحبانِ قرابت پر وقف کیا تو دونوں صورتوں میں امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک یہ سب جو مذکور ہوئے ہیں استحقاق وقف میں داخل ہوں گے اور امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ اگر اس نے بلفظ المفرد وقف کیا جیسے میری قرابت پر یا میرے صاحبِ قرابت پر تو استحقاق وقف میں وہی قرابت والے داخل ہوں گے جو واقف کنندہ سے اقرب اور اس کے محارم میں سے ہوں اور اگر بلفظ الجمع وقف کیا جیسے میرے صاحبانِ قرابت پر یا میرے اقرباؤں پر تو باوجود اقرب ہونے و محارم ہونے کے یہ بھی معتبر ہوگا کہ جمع ہوتی کہ لفظ مذکور دو یا زیادہ کی طرف راجع ہوگا اور مشائخ نے صاحبینؒ کے اس قول کے معنی میں کہ اسلام میں اس کے نسب سے اعلی انتہائی باپ کے الخ اختلاف کیا ہے۔

امام اعظمؒ اقرب کو بترتیب اعتبار کرتے ہیں اور صاحبینؒ کے نزدیک آمدنی مذکور ہر دو چچا اور ہر دو ماموں کے درمیان چار حصے ہو گی☆

بعضوں نے کہا کہ اس کے یہ معنی ہیں کہ سب سے اول اس کے اجداد میں سے جو مسلمان ہوا ہے اور بعض نے فرمایا کہ اس کے اجداد میں سے سب سے اونچا جس نے اسلام کا زمانہ پایا خواہ مسلمان ہو گیا یا نہ ہوا ہو اور اس اختلاف کا ثمرہ جب ظاہر ہوتا ہے کہ ایک علوی ۱ـہ نے اپنی قرابت پر وقف کیا تو بناء بر قول ثانی کے اولاد عقیل بن ابی طالب و جعفر بن ابی طالب داخل وقف

ہوں گے اور بنابر قول اول کے فقط اولاد علی کرم اللہ وجہہ داخل ہوں گی اور اگر واقف کنندہ کے دو چچا و دو ماموں ہوں اور اس نے بلفظ جمع وقف کیا تو بقول امام اعظمؒ وقف کی آمدنی اس کے دونوں چچا کی ہوگی اس واسطے کہ امام رحمتہ اللہ اقرب کو بترتیب اعتبار کرتے ہیں اور صاحبینؒ کے نزدیک آمدنی مذکور ہر دو چچا اور ہر دو ماموں کے درمیان چار حصے ہو گی اس واسطے کہ صاحبینؒ رحمہما اللہ اقرب کا کچھ اعتبار نہیں کرتے ہیں اور اگر واقف کنندہ کے ایک چچا و دو ماموں ہوں تو امام کے نزدیک آمدنی سے نصف چچا کو اور باقی نصف ہر دو ماموں کو برابر ملے گی یہ محیط میں ہے۔

قرابت کے استحقاق میں سب اماموں کے نزدیک بالا تفاق مذکر و مونث و مسلمان و کافر و آزاد و مملوک سب یکساں ہیں لیکن جو بچہ مملوک کے واسطے واجب ہو گا وہ اس کے اس مولی کو ملے گا جو غلہ پیدا ہونے کے روز اس کا مالک تھا مگر قبول کا اختیار اس غلام کو ہوگا مولی کو نہ ہو گا اور بعد آزاد ہو جانے کے اس کا حصہ اس کا ہو گا یہ حاوی میں ہے اور قریب پر وقف ہونے کی صورت میں قرابت داروں کی تعداد پر غلہ تقسیم ہو گا جس میں صغیر و کبیر مذکر و مونث و فقیر و تو نگر سب یکساں ہیں کیونکہ اسم قریب سب پر یکساں صادق ہے یہ وجیز میں ہے اور وقف کرنے والے کا باپ اور اس کی پشت کی اولاد اس میں داخل نہ ہو گی اور دادا کے حق میں دو روایتیں ہیں چنانچہ ایک میں ہے کہ داخل ہو گا اور ظاہر الروایہ میں ہے کہ نہیں داخل ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے ایک نے اپنے قرابت کے محتاجوں پر کچھ وقف کیا پھر مر گیا پس آیا قیم کو یہ اختیار ہے کہ واقف کے پوتے کو جب کہ وہ فقیر ہو تو اِس میں سے دے یا نہیں تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے قول پر نہیں دے سکتا ہے اس واسطے کہ پوتا ان دونوں اماموں کے نزدیک قرابت میں سے نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اپنے صاحبان قرابت و اقرباء کے الفاظ سے وقف کرنے میں جو حکم ہم نے بیان کیا ہے وہی اپنے ارحام اور صاحبان ارحام اور اپنے انساب

۱ـہ اولاد علی کرم اللہ وجہہ میں سے ۱۲۔ ۲ـہ بجوجہ اس کے کہ جمع ایک پر صادق نہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 96 Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

Regarding an endowment made using the word "Ansab" (ancestry/descent), it is mentioned in *Al-Muhit* that if someone says, "I make an endowment for the basis of my kinship (moujab-e-qarabat)," logically (qiyas), this should apply to only one person. For instance, if the endower has one paternal uncle and two maternal uncles, all income should go to that one paternal uncle because the term used is grammatically singular. However, by juristic preference (*istihsan*), they will all share equally (1) because the term refers to the entire category/genus. This is found in *Al-Hawi*. If an endowment is made for one's relatives, near kin, descendants, or womb-relatives with the condition "to the nearest (*aqrab*), then to the next nearest," the income belongs solely to the person who is most closely related, even if it is only one individual. In this case, the plural form of the word is not considered, and this is by consensus (*bil-ittifaq*) as mentioned in *Az-Zakheera*. If someone says, "This land of mine is a charitable endowment (*sadqa-e-mouqufa*) for kinship (qarabat)," without specifying "my kinship," it is stated that both expressions are synonymous. Thus, it applies to his own kinship. Similarly, if he mentions "for relatives" (*aqarib*), "descendants" (*ansab*), or "womb-kin" (*dhawi-al-arham*) without attributing them to himself, the endowment applies to his own kin because this is the customary usage (*urf*). This is in *Al-Muhit*.

If he says, "The endowment is for my relatives from my parents' side" or "from my mother's side," it will be executed according to his words, and the income will be divided equally among such relatives. If he specifies "relatives from both mother and father's side and from father's side" or vice versa, the income is distributed among all of them based on their count. Relatives from both sides and those from only one side are treated equally without preference. If he specifies half the income for his father's side and half for his mother's side, then it will be divided exactly in half. This is in *Az-Zakheera*. If he says, "This land is an endowment for my kinship, the nearest then the next nearest," the income is mandatory for those who are most closely related. If only one person is the closest, they receive the entire produce (*ghalla*), even if it exceeds two hundred dirhams. If there is a group, it is shared equally among them, with men and women having equal rights. When these people pass away, the next group that is closest to the deceased (even if they are one degree further than the previous ones) becomes eligible for the produce. This continues step-by-step to more distant relatives, provided that at their time, they are the closest living relatives to the deceased. This is the opinion of Imam Muhammad, which was also adopted by Hilal

(RA). However, Imam Abu Yusuf (RA) stated that the income is mandatory for all relatives—both near and far—to be divided equally among them. Similarly, if the endower says "for my highest kin (*qarabat-e-oula*) then for the lower (*adna*)," the same difference of opinion applies. If someone refuses their share, it is forfeited and distributed among the remaining beneficiaries. This is in *Al-Hawi*.

If a condition is set that "out of what God has produced, income should be given to the nearest, then the next nearest," the entire produce goes to the one most closely related to the endower. This is in *Al-Muhit*. If someone endows land for his kinship and a person claims to be of that kinship, the claimant is required to provide witnesses. Witnesses are not accepted without an adversary (*khasm*). The endower himself acts as the defendant (*mudda-alaihi*) if he is alive. If he has died, his executor (*wasi*), who is in possession of the land, serves as the adversary.

---

1. The editor notes that this opinion of the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) is correct. Based on the opinion of Imam Azam (Abu Hanifa), this means that everyone is eligible by right, although their shares may differ rather than being equal.

'अंसाब' (वंशजों) के शब्द से वक़्फ़ करने के बारे में 'मुहीत' में वर्णित है कि यदि किसी ने कहा कि "मेरा वक़्फ़ मेरे निकटतम संबंधियों (मौजव-ए-क़राबत) के लिए है," तो कयास (तर्क) के अनुसार यह शब्द एक व्यक्ति पर लागू होना चाहिए। यहाँ तक कि यदि उसका एक चाचा और दो मामा हों, तो पूरी आय उस एक चाचा को मिलनी चाहिए क्योंकि उक्त शब्द व्याकरण की दृष्टि से एकवचन (मुफ़रद) है। किंतु इस्तेहसान (न्यायिक प्राथमिकता) के अनुसार ये सभी (1) बराबर होंगे क्योंकि यहाँ शब्द से पूरी जाति (वर्ग) मुराद ली जाएगी। यह 'हावी' में वर्णित है। और यदि उसने अपने संबंधियों, निकटस्थों, वंशजों या रिश्तेदारों पर इस शर्त के साथ वक़्फ़ किया कि "पहले जो सबसे निकट (अक़रब) हों, फिर उनके बाद जो निकट हों," तो जो सबसे अधिक निकट होगा, वक़्फ़ उसी के लिए होगा, चाहे वह एक ही व्यक्ति क्यों न हो। इसमें बहुवचन शब्द का विचार नहीं किया जाएगा और यह सर्वसम्मति (ब-इत्तिफ़ाक़) से है, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। यदि किसी ने कहा कि "मेरी यह भूमि मेरे संबंधियों (क़राबत) के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ दान) है" और यह नहीं कहा कि "मेरी अपनी रिश्तेदारी पर," तो कहा गया है कि ये दोनों बातें समान हैं। अतः वक़्फ़ उसकी रिश्तेदारी पर ही होगा। इसी प्रकार यदि उसने 'अक़ारिब' (करीबी), 'अंसाब' या 'ज़वी-अल-अरहाम' (रक्त संबंधी) के लिए कहा और स्वयं की ओर संकेत नहीं किया, तो भी यह वक़्फ़ उसकी रिश्तेदारी पर ही होगा, क्योंकि लोक-व्यवहार (उर्फ़) में ऐसा ही बोला जाता है। यह 'मुहीत' में है।

यदि कहा गया कि "वक़्फ़ माता-पिता की ओर से मेरे संबंधियों पर है या माता की ओर से मेरे संबंधियों पर है," तो वह उसके कथन के अनुसार होगा और आय ऐसे ही संबंधियों के बीच उनकी संख्या के आधार पर समान रूप से विभाजित होगी। यदि उसने कहा कि "माता और पिता की ओर से मेरे संबंधियों पर और पिता की ओर से मेरे संबंधियों पर" या इसके विपरीत कहा, तो आय उन सबकी संख्या के आधार पर विभाजित होगी। इसमें माता-पिता दोनों की ओर के संबंधी और केवल पिता या केवल माता की ओर के संबंधी समान होंगे। माता-पिता दोनों की ओर वाले संबंधियों को प्राथमिकता नहीं दी जाएगी। और यदि कहा कि "आधा मेरे पिता के पक्ष के संबंधियों के लिए और आधा मेरी माता के पक्ष के संबंधियों के लिए," तो आय इसी तरह आधी-आधी विभाजित होगी। यह 'ज़खीरा' में वर्णित है। यदि कहा कि "मेरी यह भूमि मेरी रिश्तेदारी में निकटतम (अक़रब) फिर उसके बाद निकटतम के लिए वक़्फ़ है," तो आय उन लोगों के लिए अनिवार्य होगी जो उसके संबंधियों में सबसे अधिक निकट हैं। यदि सबसे निकट केवल एक ही व्यक्ति हो, तो पूरी उपज (ग़ल्ला) उसी की

होगी, चाहे वह दो सौ दिरहम से अधिक ही क्यों न हो। यदि एक समूह हो, तो उपज उनके बीच समान रूप से विभाजित होगी, जिसमें पुरुष और महिलाएँ बराबर के हकदार होंगे। जब ये लोग गुज़र जाएंगे, तो जो लोग मृतक के सबसे अधिक निकट होंगे (चाहे वे पिछली पीढ़ी की तुलना में एक दर्जा दूर हों), वे इस उपज के पात्र होंगे। इसी प्रकार क्रमवार होते हुए यह उन लोगों तक पहुंचेगा जो दूर के संबंधी थे, बशर्ते वे अपने समय में शेष जीवित लोगों की तुलना में मृतक के सबसे निकट हों। यह इमाम मुहम्मद का कथन है और हिलाल (रह.) ने भी इसे अपनाया है। किंतु इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फरमाया है कि वक़्फ़ करने वाले के निकट और दूर के सभी संबंधियों के लिए आय समान रूप से अनिवार्य होगी और उनके बीच बराबर विभाजित होगी। इसी प्रकार यदि उसने 'क़राबत-ए-औला' (सर्वोच्च निकटता) फिर 'अदना' (निम्नतर) कहा, तो भी मतभेद के साथ यही नियम है। यदि किसी ने अपना हिस्सा लेने से मना कर दिया, तो उसका हिस्सा समाप्त हो जाएगा और उपज शेष लोगों को मिलेगी। यह 'हावी' में है।

यदि किसी ने यह शर्त रखी कि "ईश्वर ने जो पैदा किया उसकी आय में से पहले निकटतम (अक़रब) को दिया जाए, फिर उसके बाद के निकटतम को," तो पूरी उपज उसे मिलेगी जो वक़्फ़ करने वाले के सबसे अधिक निकट हो। यह 'मुहीत' में है। यदि किसी भूमि को अपनी रिश्तेदारी पर वक़्फ़ किया गया और फिर किसी व्यक्ति ने दावा किया कि वह उस रिश्तेदारी से है, तो उस पर गवाह पेश करने का दायित्व होगा। बिना प्रतिद्वंद्वी (ख़स्म) के उसके गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। अतः वक़्फ़ करने वाला स्वयं प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) होगा यदि वह जीवित है। यदि वह मर चुका है, तो उसका वसी (उत्तराधिकारी) जिसके अधिकार में वह भूमि है, प्रतिवादी माना जाएगा।

---

1. मोह़र्रिर (संपादक) ने कहा है कि सा़हिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) का यह कथन सही है, और इमाम आज़म के कथन का अर्थ यह है कि पात्रता के आधार पर सभी पात्र हैं, भले ही उनके हिस्से बराबर न होकर भिन्न हों।

وصاحبانِ انساب کے لفظ سے وقف کرنے میں ہے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ میرے موجب قرابت پر وقف ہے تو قیاس سے یہ لفظ ایک پر واقع ہونا چاہئے حتیٰ کہ اگر اُس کا ایک چچا دو ماموں ہوں تو آمدنی تمام اس ایک چچا کو ملے گی اس واسطے کہ لفظ مذکور باعتبار صیغہ کے مفرد ہے اور استحساناً یہ سب ۱ مساوی ہوں گے اس واسطے کہ اس سے جنس مراد لی جائے گی یہ حاوی میں ہے اور اگر اپنے قرابتیوں یا اپنے اقرباؤں یا اپنے انساب یا اپنے ارحام پر اس شرط سے کہ پہلے اقرب کو پھر اُن کے بعد جو اقرب ہوں اسی ترتیب سے وقف کیا تو جو سب سے زیادہ قریب ہو اُسی پر وقف ہو گا اگر چہ وہ ایک ہو اور اس میں لفظِ جمع کا اعتبار نہ کیا جائے گا اور یہ بالاتفاق ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے قرابت میں یا قرابت پر اور یہ نہ کہا کہ میری قرابت پر تو فرمایا کہ یہ دونوں لفظ یکساں ہیں پس اس کی قرابت پر وقف ہو گا اور اسی طرح اگر کہا کہ اقارب کے واسطے یا انساب کے واسطے یا ذوی الارحام کے واسطے اور اپنی ذات کی طرف نسبت نہ کی تو یہ وقف اس کی قرابت پر ہو گا بوجہ اس کے کہ عرف میں ایسا بولتے ہیں یہ محیط میں ہے۔

اگر کہا کہ ماں باپ کی جانب سے میری قرابت پر یا ماں کی جانب سے میری قرابت پر وقف ہے تو اُس کے قول کے موافق ہو گا اور آمدنی ایسے ہی قرابتیوں پر ان کی تعداد مساوی تقسیم ہو گی اور اگر کہا کہ ماں و باپ کی جانب سے میری قرابت پر اور باپ کی جانب سے میری قرابت پر یا کہا کہ باپ و ماں کی جانب سے میری قرابت پر اور ماں کی جانب سے میری قرابت پر وقف ہے تو آمدنی اُن سب کی تعداد پر تقسیم ہو گی اور اس میں ماں و باپ کی جانب کے قرابت دار اور فقط باپ کی جانب کے یا فقط ماں کی جانب کے قرابت دار دونوں یکساں ہوں گے کہ ماں و باپ دونوں

کی جانب والے قرابتیوں کو ترجیح نہ ہو گی اور اگر کہا کہ درمیان میرے باپ کی جانب والے قرابتیوں اور درمیان میری ماں کے جانب والے قرابتیوں کے وقف ہے تو نصف آمدنی باپ کی جانب والوں کے واسطے ہو گی اور نصف آمدنی اُس کی ماں کے جانب والے قرابتیوں کی ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے میری قرابت پر اقرب پھر اقرب کے تو وقف کی آمدنی انہی لوگوں کے واسطے واجب ہو گی جو اس کے قرابتیوں میں سب سے زیادہ اُس سے قرابت رکھتے ہیں پھر اگر سب سے قریب ایک ہی شخص ہو تو پورا غلہ اُسی کا ہو گا اگر چہ دو سو درہم سے زائد ہو اور اگر ایک جماعت ہو تو سب غلہ اُن کے درمیان مساوی تقسیم ہو گا جس میں مرد و عورتیں برابر حقدار ہوں گی پھر جب یہ لوگ گذر جائیں تو پھر جو لوگ میت سے سب سے زیادہ قریب ہوں اگر چہ ان گزرے ہوؤں کی نسبت ایک درجہ دور ہوں گے وہ اس غلہ کے مستحق ہوں گے اسی طرح ترتیب وار پہنچتے پہنچتے ایسے لوگوں کو پہنچے گا جو دور کے قرابت دار تھے اگر چہ اپنے وقت میں باقیوں کی بہ نسبت میت سے سب سے زیادہ قریب ہوں گے اور یہ امام محمد کا قول ہے اور اسی کو ہلال رحمۃ اللہ نے لیا ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ قرابتیوں میں سے وقف کرنے والے سے قریب والے و بعید والے سب کے واسطے آمدنی یکساں واجب ہو گی جو ان میں مساوی تقسیم ہو گی اور اسی طرح اگر اُس نے کہا کہ میری قرابت اولیٰ پھر ادنیٰ پر تو بھی ایسا ہی حکم اختلافی ہے پھر اگر بعض نے فرمایا کہ میں نہیں قبول کرتا ہوں تو اس کا حصہ ساقط ہو جائے گا اور غلہ باقیوں کے واسطے ہو گا یہ حاوی میں ہے۔

اگر کہا کہ اس شرط پر کہ جو اللہ تعالیٰ نے پیدا کیا اُس کی آمدنی سے دیا جائے اقرب کو پھر اقرب کو تو تمام غلہ اُسی کو ملے گا جو سب سے زیادہ وقف کنندہ سے قریب ہو یہ محیط میں ہے اور اگر کوئی اراضی اپنی قرابت پر وقف کی پھر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں اس کی قرابت سے

ہوں تو اُس کو تکلیف دی جائے گی کہ گواہ قائم کرے اور اُس کے گواہ بدون خصم کے قبول نہ ہوں گے پس مُحم یعنی مدعیٰ علیہ وقف کرنے والا ہو گا بشرطیکہ زندہ ہو اور اگر مر گیا ہو تو اُس کا وہ وصی جس کے قبضہ میں یہ زمین ہے خصم ہو گا اور اگر وصی نے کسی کے واسطے

۱۔ قال المحرر ہم یہ قول صا حبین ٹھیک ہے اور بناء قول اعظم یہ معنی ہیں کہ استحقاق کی راہ سے سب مستحق ہیں اگر چہ حصہ مختلف ہے نہ مساوی ۱۲۔

If a person admits that someone is related to him, his admission shall not be valid, except in a case where he can only be an adversary (opponent) by establishing witnesses on behalf of the claimant. This is mentioned in 'Hadi'. If there are two or more executors (Wasi) of the endower (Waqif) and the claimant files a claim against one of them, it is permissible; it is not a condition for all executors to be present together. This is in 'Zakhira'. The heir of the deceased endower shall not be an adversary claimant in this case. The Qazi (judge), in a situation where he is the Mutawalli (trustee), and similarly the beneficiaries for whom the Waqf was made, shall also not be adversaries to the claimant. This is in 'Muheet'. If the claimant establishes against the Mutawalli that he is a close relative of the endower, it will not be accepted until he proves through two witnesses that his lineage is known. For example, from the side of the mother and father, or only the father, or only the mother, he is the brother of the deceased Waqif. If he only proves being a brother, it will not be accepted, and similarly, if he proves being an uncle (1), it will also not be accepted. Then, if the witnesses say, "We do not know of any other heir besides him," the Qazi shall grant it to him. If the witnesses do not say so, he shall wait for some time and then grant it. This is in 'Wajeez'.

If a person presents witnesses stating that the Qazi of such-and-such city has ordered that he is a near relative of the endower, Sheikh Hilal (RA) stated that the Qazi shall inquire of them what kind of relationship it is for which the order was given. ☆

According to Imam-e-Azam (RA), at the time of giving, no surety (Kafil) shall be taken from him, as is done in matters of inheritance. This is in 'Muheet'. If witnesses say that the relatives of the endower are absent, the Qazi shall divide their shares and keep them separate. If witnesses say, "We do not know their number," the Qazi should tell them to proceed with caution (3) and not give testimony except for that which they are certain of. Then say, "We do not know any relative except so-and-so (4)." This is in 'Zakhira'. If a person presents witnesses that the Qazi of a certain city has ruled that he is a relative of the endower, Sheikh Hilal said the Qazi will ask them to define the relationship for which the ruling was given. If they describe a relationship that entitles him to the Waqf, he will give it to him, otherwise not. If the witnesses disappear or die before making this statement, the claimant will be questioned. If he describes a relationship that makes him entitled, he will be given, otherwise not. Refusal to give does not necessarily imply breaking the first Qazi's

order, because he only ruled that he is a relative, and not every relative is entitled to the Waqf. However, if he had ruled that he be given from the produce (Ghalla) or that he is the beneficiary (Mauquf Alaih), then this Qazi will also enforce it and give it to him. This is in 'Wajeez Kar Dari'. If the claimant did not provide an explanation of the relationship (5) or if he is a child, Sheikh Hilal (RA) said the Qazi will give him the produce of the Waqf and will presume the first Qazi's ruling to be correct, meaning he ruled based on a relationship that entitles him to the Waqf. This is in 'Muheet'. A person established his relationship before the Qazi, and the Qazi ruled in favor of his relationship. Then another person came and claimed to be a near relative of the endower but did not find the Qazi, so he wished to litigate (Mukhasama) with the one for whom the Qazi ruled. It will be seen: if he has taken something from the produce, he will be an adversary to the second claimant, but if he has not taken anything, he will not be an adversary, even if he brings the first claimant to the same Qazi.

---

1. Meaning the relationship of being an uncle, whether one is the uncle or the other is the nephew.
2. Meaning "I stand as surety for this property if another heir appears."
3. You should state with caution and not say that his relatives are so many in number, but say, "We do not know any besides these."
4. Name specific individuals, or say, for example, "besides four."
5. The translator noted: It was mentioned above that an explanation was given, but if it's an explanation that does not entitle them, nothing will be given. Here it means the claimant gave no explanation or statement, so he will not be forced. This does not mean that he didn't give an explanation that entitles him.

यदि कोई यह स्वीकार करे कि यह उसकी रिश्तेदारी (क़राबत) से है, तो उसका स्वीकार करना मान्य नहीं होगा, सिवाय इसके कि यदि वह वादी (शिकायतकर्ता) की ओर से गवाह पेश करने की स्थिति में केवल विरोधी (ख़स्म) बन सकता हो। यह 'हादी' में है। और यदि वक़्फ़ करने वाले के दो या अधिक वसीय (कार्यकारी) हों, और वादी उनमें से किसी एक पर दावा करे, तो यह जायज़ है; उन सभी वसीयतदारों का इकट्ठा होना अनिवार्य नहीं है। यह 'ज़खीरा' में है। वक़्फ़ करने वाले मृतक का उत्तराधिकारी इस मामले में वादी का विरोधी नहीं होगा। इस मामले में क़ाज़ी मुतवल्ली (न्यासधारी) होगा, और इसी प्रकार जिन लोगों के लिए वक़्फ़ किया गया है, वे भी वादी के विरोधी नहीं होंगे। यह 'मुहीत' में है। यदि वादी मुतवल्ली के विरुद्ध यह सिद्ध कर देता है कि वह वक़्फ़ करने वाले का निकट संबंधी है, तो यह तब तक स्वीकार्य नहीं होगा जब तक कि वह दो गवाहों से यह सिद्ध न कर दे कि उसका वंश ज्ञात है। उदाहरण के लिए, माता-पिता की ओर से, या केवल पिता की ओर से, या केवल माता की ओर से, वह मृतक का भाई है। यदि केवल भाई होना सिद्ध किया गया तो भी वह स्वीकार्य नहीं होगा, और इसी प्रकार यदि चचा (1) होना सिद्ध किया गया, तो भी स्वीकार्य नहीं होगा। फिर यदि गवाहों ने कहा कि हम उसके अलावा कोई दूसरा उत्तराधिकारी नहीं जानते हैं, तो क़ाज़ी उसे दे देगा, और यदि गवाहों ने ऐसा नहीं कहा, तो वह कुछ समय रुककर फिर उसे दे देगा। यह 'वजीज़' में है।

यदि किसी व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि अमुक शहर के क़ाज़ी ने आदेश दिया है कि यह वक़्फ़ करने वाले का निकट संबंधी है, तो शेख हलाल ने फरमाया कि क़ाज़ी उनसे पूछेगा कि वह कैसी रिश्तेदारी है जिसका आदेश दिया गया है। ☆

इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार, धन देते समय उससे कोई ज़मानत (कफ़ील) नहीं ली जाएगी, जैसा कि विरासत के मामलों में होता है। यह 'मुहीत' में है। और यदि गवाहों ने कहा कि वक़्फ़ करने वाले के संबंधी अनुपस्थित हैं, तो क़ाज़ी उनके हिस्सों को विभाजित करके अलग रख देगा। और यदि गवाहों ने कहा कि हम उनकी संख्या नहीं जानते, तो क़ाज़ी को चाहिए कि वह उनसे कहे कि तुम लोग सावधानी (3) से काम लो और गवाही न दो, केवल उसी के लिए जिसके बारे में तुम्हें पूर्ण विश्वास हो। फिर कहो कि हम फलां और फलां (4) के अलावा किसी संबंधी को नहीं जानते। यह 'ज़खीरा' में है। यदि किसी व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि अमुक शहर के क़ाज़ी ने आदेश दिया है कि यह वक़्फ़ करने वाले का निकट संबंधी है, तो शेख हलाल ने फरमाया कि क़ाज़ी उनसे यह पूछेगा कि वह कैसी

रिश्तेदारी है जिसके लिए आदेश दिया गया है। यदि उन्होंने ऐसी रिश्तेदारी बताई जिससे वह वक़्फ़ का पात्र बनता हो, तो वह उसे दे देगा, अन्यथा नहीं। और यदि गवाही देने से पहले गवाह गायब हो जाएं या मर जाएं तो वादी से पूछा जाएगा। यदि उसने ऐसी रिश्तेदारी बताई जिससे वह पात्र बनता है, तो उसे दिया जाएगा, अन्यथा नहीं। और न देने के आदेश से पहले क़ाज़ी के आदेश का उल्लंघन नहीं होता है, क्योंकि उसने केवल यह आदेश दिया था कि वह उसका निकट संबंधी है, और हर निकट संबंधी वक़्फ़ का पात्र नहीं होता। हाँ, यदि उसने यह आदेश दिया हो कि उसे अनाज (ग़ल्ला) दिया जाए या वह इस पर निर्भर (मौक़ूफ़ अलैहि) है, तो यह क़ाज़ी भी उसे लागू करेगा और उसे देगा। यह 'वजीज़ कर दरी' में है। यदि वादी ने रिश्तेदारी का स्पष्टीकरण (तफ़सीर) नहीं दिया (5) या वह बालक है, तो शेख हलाल ने फरमाया कि क़ाज़ी उसे वक़्फ़ का अनाज देगा और पहले क़ाज़ी के आदेश को सही मानेगा, यानी कि उसने ऐसी रिश्तेदारी का आदेश दिया है जिससे वह वक़्फ़ का पात्र बनता है। यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने अपनी रिश्तेदारी क़ाज़ी के सामने सिद्ध की और क़ाज़ी ने उसकी रिश्तेदारी का आदेश दिया, फिर दूसरा आया और दावा किया कि मैं वक़्फ़ करने वाले का निकट संबंधी हूँ, लेकिन उसे क़ाज़ी नहीं मिला, तो उसने चाहा कि जिसके लिए क़ाज़ी ने आदेश दिया है उससे विवाद (मुख़ासमा) करे। यदि उसने अनाज में से कुछ लिया है, तो वह दूसरे वादी का विरोधी होगा, और यदि नहीं लिया है, तो वह विरोधी नहीं होगा, चाहे वह पहले वाले को उसी क़ाज़ी के पास ले आए।

---

1. यानी चचा होने का रिश्ता, चाहे दोनों में से कोई भी चचा हो और कोई भतीजा हो।
2. कि यदि कोई दूसरा उत्तराधिकारी सामने आए, तो मैं इस धन की जिम्मेदारी लेता हूँ।
3. तुम सावधानी से बयान दो और यह न कहो कि उसके संबंधी फलां इतनी संख्या में हैं, बल्कि यह कहो कि हम उनके अलावा किसी को नहीं जानते।
4. फलां और फलां का नाम लें, या उदाहरण के लिए 'चार के अलावा' कहें।
5. अनुवादक (मुतरज्जिम) ने कहा कि ऊपर बताया गया कि स्पष्टीकरण दिया गया लेकिन ऐसा जिससे पात्र नहीं बनता, तो कुछ नहीं दिया जाएगा। यहाँ अर्थ यह है कि वादी ने न तो स्पष्टीकरण दिया और न ही बयान दिया, तो उस पर दबाव नहीं डाला जाएगा। इसका अर्थ यह नहीं है कि उसने ऐसा स्पष्टीकरण नहीं दिया जिससे वह पात्र बनता हो।

اقرار کیا کہ یہ اُس کی قرابت سے ہے تو اُس کا اقرار صحیح نہ ہوگا مگر وہ مدعی کی جانب سے گواہ قائم کرنے کی صورت میں فقط خصم ہوسکتا ہے یہ حادی میں ہے اور اگر وقف کنندہ کے دو وصی ہوں یا زیادہ ہوں پھر مدعی نے اُس میں سے ایک پر دعویٰ کیا تو جائز ہے اور ان سب وصیوں کا جمع ہونا شرط نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور وقف کرنے والا میت کا وارث اس مقدمہ میں مدعی خصم نہ ہوگا قاضی اس صورت میں کہ وہ متولی ہو اور اسی طرح جن لوگوں پر وقف کیا ہے وہ بھی مدعی کے خصم نہ ہوں گے یہ محیط میں ہے پس اگر مدعی نے متولی کے مقابلہ میں یہ امر ثابت کرایا کہ یہ وقف کنندہ کا قریبی ہے تو اسی قدر قبول نہ ہوگا یہاں تک کہ دو گواہوں سے ثابت کرادے کہ اُس کا نسب معلوم یہ ہے کہ مثلاً مادر پدر کی جانب سے یا فقط باپ کی جانب سے یا فقط ماں کی جانب سے واقف میت کا بھائی ہے اور اگر صرف بھائی ہونے کو ثابت کرایا تو قبول نہ ہوگا اور اسی طرح اگر چچا ۱ے ثابت کرایا تو بھی قبول نہ ہوگا پھر اگر گواہوں نے کہا کہ ہم اس کے سوائے دوسرا وارث نہیں جانتے ہیں تو قاضی اُس کو دے دے گا اور اگر گواہوں نے اس طرح نہ کہا تو چندے ٹھہر کر پھر اس کو دے گا یہ وجیز میں ہے۔

اگر ایک شخص نے گواہ پیش کیے کہ قاضی شہر فلاں نے حکم دیا ہے کہ یہ وقف کنندہ کا قریب ہے تو شیخ ہلالؒ نے فرمایا کہ قاضی ان سے دریافت کرے گا کہ وہ کیا قرابت ہے جس کا حکم دیا گیا ہے ☆

امام اعظمؒ کے نزدیک دینے کے وقت اُس سے کفیل نہ لیا جائے گا جیسے میراث میں ہوتا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر گواہوں نے کہا کہ وقف کنندہ کے قرابتی غائب ہیں تو قاضی ان کے حصوں

کو تقسیم کر کے جدا رکھ چھوڑے گا اور اگر گواہوں نے کہا کہ ہم ان کی تعداد نہیں جانتے ہیں کہ وہ کتنے ہیں تو قاضی کو چاہیے کہ ان سے کہے کہ تم لوگ احتیاط ۳ـہ سے کرو اور گواہی نہ دو فلاں اُسی کی جس کا تم کو یقین ہو پس کہو کہ ہم کوئی قرابتی نہیں جانتے ہیں سوائے کذا و کذا ۴ـہ کے یہ ذخیرہ میں ہے پس اگر ایک شخص نے گواہ پیش کیے کہ قاضی شہر فلاں نے حکم دیا ہے کہ یہ وقف کنندہ کا قریب ہے تو شیخ ہلال نے فرمایا کہ قاضی ان سے دریافت کرے گا کہ وہ کیا قرابت ہے جس کا حکم دیا گیا ہے پس اگر انہوں نے ایسی قرابت بیان کر دی کہ اُس سے وقف کا مستحق ہوتا ہے تو اُس کو دے گا ورنہ نہیں اور قبل اس بیان کے گواہ غائب ہو گئے یا مر گئے تو مدعی سے دریافت کیا جائے گا پس اگر اُس نے ایسی قرابت بیان کردی جس سے مستحق ہوتا ہے تو دیا جائے گا ورنہ نہیں اور نہ دینے کے حکم سے قاضی اول کا حکم توڑنا نہیں لازم آتا ہے اس لیے کہ اُس نے فقط یہ حکم دیا تھا کہ اُس کا قریب ہے اور ہر قریب مستحق وقف نہیں ہوتا ہے ہاں اگر اُس نے یہ حکم دیا ہو کہ اُس کو غلہ میں سے دیا جائے یا یہ موقوف علیہ ہے تو یہ قاضی بھی اُس کو نافذ کرے گا اور اُس کو دے گا یہ وجیز کر دری میں ہے۔ اگر مدعی نے قرابت کی تفسیر نہ کی ۵ـہ یا وہ طفل ہے تو شیخ ہلالؒ نے فرمایا کہ یہ قاضی اُس کو وقف کا غلہ دے گا اور قاضی اول کا حکم صحت پر محمول کرے گا یعنی اُس نے ایسی قرابت کا حکم دیا ہے جس سے وقف کا مستحق ہوتا ہے یہ محیط میں ہے ایک شخص نے اپنی قرابت کو قاضی کے سامنے ثابت کیا اور قاضی نے اس کی قرابت ہونے کا حکم دیا پھر دوسرا آیا اور دعویٰ کیا کہ میں وقف کنندہ کا قریب ہوں مگر اُس نے قاضی کو نہ پایا پس چاہا کہ جس کے لیے قاضی نے حکم دے دیا ہے اُس سے مخاصمہ کرے تو دیکھا جائے گا کہ اگر اُس نے غلہ میں سے کچھ لیا ہے تو وہ دوسرے مدعی کا خصم ہوگا اور اگر نہیں لیا ہے تو خصم نہ ہو گا خواہ اول کو اسی قاضی کے پاس لائے

۱؎ یعنی چچا ہونے کا رشتہ خواہ دونوں میں سے کوئی چچا کوئی بھتیجا ہوا ۱۲؎ ۲؎ کہ اگر دوسرا وارث پیدا ہو تو میں اس مال کا کفیل ہوں ۱۲؎ ۳؎ تم احتیاط سے بیان کرو اور یہ نہ کہو اس کے قرابتی فلاں اس قدر ہیں بلکہ کہو کہ ہم سوائے اس کے نہیں جانتے ہیں ۱۲؎ ۴؎ فلاں وفلاں کہیے یا سوائے چار کے مثلاً ۱۲؎ ۵؎ قال المترجم اوپر بیان کیا کہ تفسیر کی مگر ایسی تفسیر کہ جس سے مستحق نہیں ہوتا ہے تو کچھ نہ دیا جائے گا اور یہاں مراد یہ ہے کہ مدعی نے تفسیر نہ کی اور نہ بیان کیا بس اس پر جبر نہ کیا جائے گا اور یہ مراد نہیں ہے کہ اس نے ایسی تفسیر نہ کی جس سے مستحق ہوتا ہے تو بھی لیا جائے گا ۱۲۔

Book of Waqf | 98 | Fatawa Alamgiri ..... Volume 4

Whoever ordered it in his name or brought it before another judge; and this is the juristic preference (Istihsan) towards which Sheikh Hilal inclined; this is recorded in *Al-Dhakhira*. If one of the relatives established their relationship with the endower (*Waqif*), and then another person provided witnesses that he is the son of the one who established his relationship, or his grandson, then that shall suffice, and he will not need to explain his relationship to the deceased, just as the first person required such an explanation. Similarly, if a witness states that he is a brother from both the paternal and maternal sides, the same ruling applies, as mentioned in *Al-Hawi*. Likewise, if the person for whom the initial order was given is a woman, and the rest of the matter occurred as described above, the ruling remains the same. This is in *Al-Dhakhira*.

If another person provided witnesses that the first man, for whom a ruling has already been issued, is a paternal brother; then if the judge had ruled for the first that he is the paternal brother of the endower, he shall also rule the relationship for the second. However, if the first person was ruled to be a maternal brother of the endower, the second claimant would be considered a stranger to the endower. Issues of this nature should be derived accordingly; this is in *Al-Muhit*. If two sons of the endower testified regarding a claimant, saying, "He is a relative of our father," and specified the relationship, the testimony shall be accepted; this is in *Al-Dhakhira*. If two men testified to the relationship of two other men, and those two in turn testified for the relationship of the first two—meaning each party testified for the other—such testimony shall not be accepted; this is in *Al-Hawi*. If a judge has already ruled for both claimants based on the testimony of the first two witnesses, and then those two claimants testified for the witnesses, their testimony in favor of the witnesses shall not be accepted, but the original testimony of the witnesses in favor of the claimants remains valid; this is in *Al-Dhakhira*. If two relatives testify for a person being a relative but the integrity of the witnesses is not established (i.e., *tadeel* was not performed), then this person for whom testimony was given shall share in the produce of the endowment held by those relative witnesses; this is in *Al-Hawi*.

If someone endowed his land to his relatives, and then a person came claiming, "I am among the relatives of the endower," and the endower acknowledged this, specifying the relationship and stating, "He is among those for whom I have endowed," then if the endower's relatives are known people and this person is not known among them,

the acknowledgment shall not be valid. This applies if the endower made such acknowledgment after the act of endowment. However, if he made this acknowledgment within the endowment deed itself, stating, "He is among the people for whom I have endowed," then this acknowledgment shall be accepted from him. If the endower's relatives are not well-known, his word shall be accepted by juristic preference (*Istihsan*); this is in *Al-Muhit*. If witnesses testify that the endower acknowledged someone as a relative, but the endower's actual relatives are well-known and he is not among them, the testimony shall not be accepted. If his relatives are not known, then by juristic preference, I say he should be given from the produce of the endowment, provided the witnesses testified to the deceased's acknowledgment along with an explanation of the relationship; this is in *Al-Hawi*.

If someone made an endowment for his children and progeny, and then acknowledged a man saying, "This is my son," his claim shall not be verified regarding past income, but it shall be verified for present and future income; this is in *Al-Dhakhira*. If someone made an endowment for his relatives, and a man came claiming, "I am of his kinship," and produced witnesses who testified that the endower, during his lifetime, used to give this person something every year along with his relatives, such testimony does not make him entitled to anything. Similarly, if testimony is given that such-and-such a judge [considered] him among the relatives...

---

1. In our language, it is necessary to say "son's son"; simply saying "grandson" (*pota*) will not suffice. Understand! 12.

जिसने इसके नाम का आदेश दिया है या उसे किसी दूसरे काजी के पास लाया है, और यही इस्तेहसान (न्यायशास्त्रीय प्राथमिकता) है जिसकी ओर शेख हिलाल गए हैं; यह 'अज़-ज़खीरा' में है। और यदि रिश्तेदारों में से किसी ने वक्फ करने वाले (वाकिफ) के साथ अपनी नातेदारी साबित कर दी, फिर दूसरे ने गवाह दिए कि यह उस व्यक्ति का बेटा है जिसने अपनी नातेदारी साबित की है, या उसका पोता है, तो इसी पर संतोष किया जाएगा और उसे मृतक के साथ अपनी नातेदारी की व्याख्या करने की आवश्यकता नहीं होगी, जैसे कि पहले वाले को इस व्याख्या की आवश्यकता हुई थी। इसी प्रकार, यदि गवाह कहे कि यह उसके माता-पिता दोनों की ओर से भाई है, तो भी यही नियम है, जैसा कि 'अल-हावी' में वर्णित है। और इसी प्रकार, यदि वह व्यक्ति जिसके लिए पहला आदेश दिया गया था, कोई स्त्री हो और शेष मामला उपरोक्त के अनुसार ही हो, तब भी यही आदेश है। यह 'अज़-ज़खीरा' में है।

यदि दूसरे व्यक्ति ने गवाह दिए कि यह पहले पुरुष का, जिसके लिए आदेश हो चुका है, पिता की ओर से भाई है; अतः यदि काजी ने पहले के लिए यह आदेश दिया हो कि वह वक्फ करने वाले का पितृ-भ्राता (पिता की ओर से भाई) है, तो वह दूसरे के लिए भी नातेदारी का आदेश दे देगा। और यदि पहले के संबंध में वक्फ करने वाले की माता की ओर से भाई होने का आदेश दिया गया हो, तो दूसरा दावेदार वक्फ करने वाले के लिए अजनबी (गैर) होगा। इसी के आधार पर इस प्रकार के मामलों का समाधान निकाला जाना चाहिए; यह 'अल-मुहीत' में है। और यदि वक्फ करने वाले के दो बेटों ने एक दावेदार के बारे में गवाही दी कि "यह हमारे पिता का रिश्तेदार है" और नातेदारी का विवरण दे दिया, तो गवाही स्वीकार की जाएगी; यह 'अज़-ज़खीरा' में है। और यदि दो पुरुषों ने किन्हीं दो पुरुषों के लिए नातेदारी की गवाही दी और उन दोनों ने इन दोनों के लिए गवाही दी, यानी प्रत्येक पक्ष ने दूसरे पक्ष के लिए गवाही दी, तो यह स्वीकार नहीं होगी; यह 'अल-हावी' में है। और यदि काजी ने पहले दोनों गवाहों की गवाही पर दोनों दावेदारों के हक में फैसला दे दिया, फिर उन दोनों दावेदारों ने उन गवाहों के लिए गवाही दी, तो दावेदारों की गवाही उन गवाहों के पक्ष में स्वीकार नहीं होगी, लेकिन पहले दावेदारों के पक्ष में उन पहले गवाहों की गवाही अपनी जगह सही और बरकरार रहेगी; यह 'अज़-ज़खीरा' में है। यदि दो रिश्तेदारों ने किसी एक व्यक्ति के रिश्तेदार होने की गवाही दी, लेकिन गवाहों की विश्वसनीयता (तादील) साबित नहीं हुई, तो वे रिश्तेदार गवाहों के पास जो वक्फ का अनाज (उपज) होगा, उसमें वह व्यक्ति जिसके लिए गवाही दी गई है, साझा करेगा; यह 'अल-हावी' में है।

यदि किसी ने अपनी जमीन अपने रिश्तेदारों पर वक्फ की, फिर एक व्यक्ति आया और दावा किया कि "मैं वक्फ करने वाले का रिश्तेदार हूँ" और वक्फ करने वाले ने इकरार (स्वीकार) किया और उसकी नातेदारी को ज्ञात विवरण के साथ बताया और कहा कि "यह उन्हीं में से है जिन पर मैंने वक्फ किया है", तो यदि वक्फ करने वाले के कुछ रिश्तेदार जाने-माने (प्रसिद्ध) लोग हों और यह व्यक्ति उनमें प्रसिद्ध न हो, तो वक्फ करने वाले का इकरार सही नहीं माना जाएगा। यह तब है जब वक्फ करने वाले ने वक्फ करने के बाद ऐसा इकरार किया हो। लेकिन यदि उसने वक्फनामे में ही ऐसा इकरार किया हो, इस प्रकार कहते हुए कि "यह उन्हीं लोगों में शामिल है जिन पर मैंने वक्फ किया है", तो यह इकरार उसकी ओर से स्वीकार्य होगा। और यदि वक्फ करने वाले के रिश्तेदार प्रसिद्ध लोग न हों, तो इस्तेहसान के तौर पर उसका कथन स्वीकार कर लिया जाएगा; यह 'अल-मुहीत' में है। और यदि गवाहों ने गवाही दी कि वक्फ करने वाले ने उसके संबंध में स्वीकार किया है कि "यह मेरा रिश्तेदार है", जबकि वक्फ करने वाले के रिश्तेदार प्रसिद्ध हैं, तो यह गवाही स्वीकार नहीं होगी। और यदि उसके रिश्तेदार प्रसिद्ध न हों, तो इस्तेहसान के तौर पर मैं कहता हूँ कि उसे वक्फ की उपज में से दिया जाए, बशर्ते कि गवाहों ने मृतक के इकरार की गवाही नातेदारी की व्याख्या के साथ दी हो; यह 'अल-हावी' में है।

यदि किसी ने अपनी संतान और अपनी नस्ल पर वक्फ किया, फिर किसी पुरुष के बारे में स्वीकार किया कि "यह मेरा बेटा है", तो पिछली आय (आमदनी) के संबंध में उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी, परंतु वर्तमान और भविष्य की आमदनी में उसकी पुष्टि की जाएगी; यह 'अज़-ज़खीरा' में है। और यदि किसी ने अपनी नातेदारी पर वक्फ किया, फिर एक पुरुष आया और दावा किया कि "मैं उसकी नातेदारी से हूँ" और गवाह पेश किए जिन्होंने गवाही दी कि वक्फ करने वाला अपने जीवन में नातेदारी के साथ-साथ इस व्यक्ति को भी हर साल कुछ दिया करता था, तो ऐसी गवाही से वह किसी हक का पात्र नहीं होगा। और इसी तरह, यदि गवाही दी गई कि अमुक काजी ने उसे रिश्तेदारों...

---

1. हमारी भाषा में यह कहना आवश्यक है कि "बेटे का बेटा है", केवल "पोता" कहना पर्याप्त नहीं होगा। समझिए! १२।

جس نے اس کے نام حکم دیا ہے یا کسی دوسرے قاضی کے پاس لائے اور یہی استحسان ہے کہ جس کی طرف شیخ ہلال گئے ہیں یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اقرباؤں میں سے کسی نے اپنی قرابت وقف کنندہ سے ثابت کرائی پھر دوسرے نے گواہ دیئے کہ یہ اس کا بیٹا ہے جس نے اپنی قرابت ثابت کرائی ہے یا اس کا پوتا ہے تو اسی پر اکتفا کیا جائے گا اور اس کو میت سے اپنی قرابت کی تفسیر کرنے کی حاجت نہ ہو گی جیسے کہ اول کو اس تفسیر کی حاجت ہوئی تھی اور اسی طرح اگر گواہ کہے کہ یہ اُس کا مادر و پدر کی طرف سے بھائی ہے تو بھی یہی حکم ہے کذافی الحاوی اور اسی طرح اگر وہ شخص جس کے واسطے اول حکم دیا گیا ہے کوئی عورت ہو اور باقی مسئلہ موافق مذکورہ بالا واقع ہوا تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر دوسرے نے گواہ دیے کہ یہ اول مرد کا جس کے واسطے حکم ہو چکا ہے باپ کی طرف سے بھائی ہے پس اگر قاضی نے اول کے واسطے یہ حکم دیا ہو کہ وہ وقف کنندہ کا باپ کی طرف سے بھائی ہے تو دوسرے کے واسطے بھی قرابت کا حکم دے دے گا اور اگر اول کی نسبت وقف کنندہ کا ماں کی جانب سے بھائی ہونے کا حکم دیا ہو تو دوسرا مدعی وقف کنندہ سے اجنبی ہوگا اور اسی سے اس جنس کے مسائل کو نکال لینا چاہیے یہ محیط میں ہے اور اگر وقف کنندہ کے دو بیٹوں نے ایک مدعی کی نسبت گواہی دی کہ یہ ہمارے باپ کا قرابت دار ہے اور قرابت بیان کر دی تو گواہی قبول ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دو مردوں نے دو مردوں کے واسطے قرابت کی گواہی دی اور ان دونوں نے اُن دونوں کے واسطے قرابت کی گواہی دی پس ہر ایک فریق نے دوسرے فریق کے واسطے گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی یہ حاوی میں ہے اور اگر قاضی نے پہلے دونوں گواہوں کی گواہی پر دونوں مدعیوں کے واسطے حکم دے دیا پھر دونوں مدعیوں نے

گواہوں کے واسطے گواہی دی تو مدعیوں کی گواہی ان گواہوں کے حق میں مقبول نہ ہوں گی مگر پہلے مدعیوں کے حق میں گواہانِ اول کی گواہی بحال خود صحیح باقی رہے گی یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر دو اہل قرابت نے ایک شخص کے واسطے قرابتی ہونے کی گواہی دی مگر گواہوں کی ثقاہت ثابت نہ ہوئی یعنی تعدیل نہ کی گئی تو ان اہل قرابت گواہوں کے پاس غلہ جو وقف ہو گا اُس میں یہ شخص جس کے واسطے گواہی دی ہے شرکت کرلے گا یہ حاوی میں ہے اور اگر اپنی زمین اپنی قرابت پر وقف کی پھر ایک شخص آیا اور اُس نے دعویٰ کیا کہ میں وقف کنندہ کی قرابت سے ہوں اور وقف کرنے والے نے اقرار کیا اور اُس کی قرابت کو یہ بنسبت معلوم بیان کیا اور کہا کہ یہ اُنہی میں سے ہے جس پر میں نے وقف کیا ہے پس اگر وقف کنندہ کے کوئی قرابت والے معروف لوگ ہوں اور یہ انہیں سے معروف نہ ہو تو اُس کا اقرار صحیح نہ ہو گا اور یہ اس وقت ہے کہ وقف کرنے والے نے بعد وقف کرنے کے ایسا اقرار کیا اور اگر اُس نے وقف میں ایسا اقرار کیا بایں طور کہ کہا کہ یہ انہی لوگوں میں ہے جن پر میں نے وقف کیا ہے تو یہ اقرار اُس کی طرف سے قبول ہو گا اور اگر وقف کنندہ کے قرابتی معروف لوگ نہ ہوں تو استحساناً اس کا قول قبول ہوگا یہ محیط میں ہے اور اگر گواہوں نے گواہی دی کہ وقف کرنے والے نے اُس کی نسبت اقرار کیا ہے کہ میرا یہ قرابت دار ہے اور حالانکہ وقف کرنے والے کے قرابتی لوگ معروف ہیں تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر اُس کے قرابت والے معروف نہ ہوں تو استحساناً میں کہتا ہوں کہ اُس کو وقف کے غلہ میں سے دیا جائے بشرطیکہ گواہوں نے اقرار میت کی مع تفسیر قرابت کے گواہی دی ہو یہ حاوی میں ہے۔

اگر اپنی اولاد اپنی نسل پر وقف کیا پھر ایک مرد کے واسطے اقرار کیا کہ یہ میرا بیٹا ہے تو آمدنی ہائے گذشتہ کی بابت تصدیق نہ کیا جائے گا اور آمدنی ہائے پیوستہ یعنی آئندہ میں تصدیق کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایک نے اپنی قرابت پر وقف کیا پھر ایک مرد آیا اور دعویٰ کیا کہ

میں اس کی قرابت سے ہوں اور گواہ قائم کیے جنہوں نے گواہی دی کہ وقف کرنے والا اپنی زندگی میں قرابت کے ساتھ اس شخص کو بھی ہر سال کچھ دیا کرتا تھا تو ایسی گواہی سے کچھ مستحق نہ ہوگا اور اسی طرح اگر یہ گواہی دی کہ فلاں قاضی اُس کو قرابت والوں

۱؎ ہماری زبان میں یہ کہنا ضرور کہ بیٹے کا بیٹا ہے فقط پوتا کہنا کافی نہ ہوگا فاہم ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 99 | Kitab al-Waqf

...even if he used to give something to them every year, they will not be entitled to anything [from the Waqf]; this is stated in *Al-Muhit*. If an endowment (Waqf) is made for those who are closest to him among all people, and subsequently for the poor, and he has a son or a father, then the entitlement shall include them. However, if the Waqf was made specifically for the "closest among the relatives," then these two (son and father) shall not be included in the entitlement [as they are direct descendants/ ascendants, not 'relatives' in certain contexts]. If he has a son and parents, the produce shall belong to the son. Similarly, if there is a daughter instead of a son, the rule is the same. When the son or daughter dies, the produce shall go to the poor, and there shall be nothing for the parents. If only his parents survive, the income shall be divided equally between them. If one of them dies, the survivor gets half, and the other half is given as charity to the poor. Similarly, if there are ten children and one dies, that share is given as charity to the poor. If the endower leaves a mother and brothers, the produce belongs to the mother, not the brothers. Likewise, if he has a paternal grandfather or maternal grandfather and a mother, the mother is closer than both and closer than the brothers. The father holds the same status as the mother. If there is a grandfather (father’s father) and brothers, then according to the Imam who views the grandfather as taking the place of the father, the produce belongs to the grandfather. According to other scholars, it belongs to the brothers; as cited in *Hidayah* and *Zakheera*.

If the endower has two brothers—one full brother (same parents) and the other a half-brother (paternal or maternal)—the full brother shall take precedence and be prioritized. Similarly, children of brothers and sisters, paternal uncles and aunts, and maternal uncles and aunts, and their offspring who are of full blood (same parents), shall take precedence over those who are only maternal or paternal. If he has three maternal uncles—one full, one paternal, and one maternal—and a paternal uncle (father's paternal half-brother), the full maternal uncle takes precedence. If he has one paternal half-brother and one maternal half-brother, then according to the first opinion of Imam al-A’zam (Abu Hanifa), the paternal brother takes precedence; however, according to his second opinion and the opinion of the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), both are equal. Similarly, regarding all relatives, those from the father's side take precedence over those from the mother's side according to the first opinion of Imam al-A’zam, while they are equal according to his second opinion and the *Sahibayn*. This is mentioned in *Al-Hawi*.

The son of a maternal brother takes precedence over a paternal uncle in the entitlement of Waqf ☆

If the endower has a father and a great-grandson, the produce of the Waqf shall belong to the father, not the grandson. If there is a full brother and a grandson (son's son), the produce belongs to the grandson. If there is a granddaughter (daughter's daughter) and a great-great-grandson (i.e., one degree lower than the granddaughter), the produce of the Waqf belongs to the granddaughter. It should be clear that if this were a will (Wasiyyat) instead of a Waqf, the same ruling applies. If there is a full sister and a great-great-granddaughter of a daughter, the latter takes precedence as per *Al-Muhit*. The conclusion is that the distribution begins with the endower's own offspring, and they are prioritized. If they are not present, then the father's offspring, followed by the grandfather's offspring. If there is a maternal grandfather and a daughter of a full brother or a daughter of a maternal brother, then according to Imam al-A'zam, the maternal grandfather takes precedence, while according to the *Sahibayn*, the brother's daughter takes precedence. If instead of a brother there is a great-granddaughter, she takes precedence by consensus. If there is a paternal or maternal half-brother and a son of a full brother, the income of the Waqf belongs to the [half] brother. This is in *Zakheera*.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 99 | किताब अल-वक़्फ़

...के साथ हर साल कुछ दिया करता था, तो भी वह कुछ मुस्तहक़ (हक़दार) न होगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर वक़्फ़ किया ऐसे लोगों पर जो सब लोगों से ज़्यादा उसके क़रीब हों, फिर उसके बाद मसाकीन (ग़रीबों) पर, और उसका बेटा या बाप मौजूद हो, तो इस्तेहक़ाक़ (पात्रता) उन्हें शामिल होगा। और अगर रिश्तेदारों में से सबसे ज़्यादा क़रीब पर वक़्फ़ किया, तो ये दोनों (बेटा और बाप) इस्तेहक़ाक़ में शामिल न होंगे। और अगर उसका बेटा और वालिदैन (माता-पिता) हों, तो ग़ल्ला (उपज/आय) बेटे की होगी। और इसी तरह अगर बेटे के बजाय बेटी हो, तो भी यही हुक्म है। फिर जब बेटा या बेटी मर जाए, तो ग़ल्ला मसाकीन का होगा और वालिदैन के लिए कुछ न होगा। और अगर केवल उसके वालिदैन हों, तो आमदनी दोनों में आधी-आधी होगी। फिर अगर दोनों में से एक मर गया, तो बाक़ी के लिए आधा होगा और आधा मसाकीन पर सदक़ा होगा। इसी तरह अगर दस औलादें हों और उनमें से एक मर जाए, तो उसका हिस्सा मसाकीन पर सदक़ा होगा। अगर वक़्फ़ करने वाले की माँ और भाई हों, तो ग़ल्ला माँ का होगा, भाइयों का नहीं। इसी तरह अगर उसका सगा दादा या नाना और माँ हो, तो माँ इन दोनों से ज़्यादा क़रीब है और भाइयों से भी क़रीब है। माँ की तरह ही बाप का भी हुक्म है। और अगर दादा यानी बाप का बाप हो और भाई हों, तो जिस इमाम के नज़दीक दादा बाप की जगह है, उनकी राय में ग़ल्ला दादा का होगा, और अन्य उलेमा के कौल में भाइयों का होगा। ऐसा ही 'हिदाया' और 'ज़ख़ीरा' में है।

अगर वक़्फ़ करने वाले के दो भाई हों—एक सगा (एक ही माता-पिता से) और दूसरा केवल बाप की तरफ़ से या केवल माँ की तरफ़ से—तो जो माँ और बाप दोनों की तरफ़ से सगा है, वह प्राथमिकता पाएगा। इसी तरह भाइयों और बहनों की औलाद, चाचा, बुआ, मामा, मौसी और उनकी औलाद जो सगे माता-पिता की तरफ़ से हों, वे उन पर प्राथमिकता पाएँगे जो केवल माँ या केवल बाप की तरफ़ से हों। और अगर उसके तीन मामा हों—एक सगा, दूसरा केवल बाप की तरफ़ से, और तीसरा केवल माँ की तरफ़ से—और एक चाचा (बाप का सौतेला भाई), तो पहले वह मामा पाएगा जो सगा है। और अगर उसका एक भाई बाप की तरफ़ से हो और एक माँ की तरफ़ से, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा रह.) के पहले कौल के अनुसार बाप की तरफ़ वाला भाई प्राथमिकता पाएगा, लेकिन उनके दूसरे कौल और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और मुहम्मद रह.) के कौल के अनुसार दोनों बराबर हैं। इसी प्रकार तमाम रिश्तेदारों में, जो बाप की तरफ़ से हों, वे इमाम-ए-आज़म के पहले कौल के

अनुसार माँ की तरफ़ वालों पर प्राथमिकता पाएँगे, और दूसरे कौल व साहिबैन के अनुसार दोनों बराबर हैं। यह 'हावी' में है।

माँ की तरफ़ वाले भाई का बेटा, वक़्फ़ की पात्रता में बाप की तरफ़ वाले चाचा से मुक़द्दम (प्रथम) होगा ☆

अगर वक़्फ़ करने वाले का बाप और पोते का पोता हो, तो वक़्फ़ का ग़ल्ला बाप का होगा, पोते का नहीं। और अगर एक सगा भाई हो और दूसरी तरफ़ बेटे का बेटा (पोता) हो, तो ग़ल्ला पोते का होगा। अगर बेटी की बेटी (नातिन) हो और पोते का परपोता हो (यानी बेटी की बेटी से एक दर्जा नीचे), तो वक़्फ़ का ग़ल्ला बेटी की बेटी का होगा। स्पष्ट रहे कि यदि वक़्फ़ के बजाय वसीयत हो, तो उसमें भी यही हुक्म है। अगर सगी बहन हो और परपोती की परपोती हो, तो वह प्राथमिकता पाएगी (जैसा 'मुहीत' में है)। निष्कर्ष यह है कि पहले वक़्फ़ करने वाले की अपनी औलाद से शुरुआत होगी और उन्हें प्राथमिकता दी जाएगी। उनके न होने पर बाप की औलाद, फिर दादा की औलाद का क्रम आएगा। अगर नाना (माँ का बाप) हो और सगे भाई की बेटी या माँ की तरफ़ वाले भाई की बेटी हो, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक नाना मुक़द्दम होगा और साहिबैन के नज़दीक भाई की बेटी मुक़द्दम होगी। यदि भाई के बजाय परपोती हो, तो वह सर्वसम्मति से मुक़द्दम होगी। अगर बाप या माँ की तरफ़ से सौतेला भाई हो और सगे भाई का बेटा हो, तो वक़्फ़ की आमदनी सौतेले भाई की होगी। यह 'ज़ख़ीरा' में है।

کے ساتھ ہر سال کچھ دیا کرتا تھا تو بھی کچھ مستحق نہ ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر وقف کیا ایسوں پر جو سب لوگوں سے زیادہ اُس کا قریب ہو پھر بعد اس کے مساکین پر اور اُس کا بیٹا یا باپ ہے تو استحقاق اُنھیں شامل ہوگا اور اگر قرابتیوں میں سے سب سے زیادہ قریب پر وقف کیا تو یہ دونوں داخل استحقاق نہ ہوں گے اور اگر اُس کا بیٹا اور والدین ہوں تو غلہ بیٹے کا ہوگا اور اسی طرح اگر بجائے بیٹے کے دختر ہو تو بھی ایسا ہی ہے پھر جب بیٹا یا بیٹی مرگئی تو غلہ مساکین کا ہوگا اور والدین کے لیے کچھ نہ ہوگا اور اگر فقط اُس کے والدین ہوں تو آمدنی دونوں میں نصف نصف ہوگی پھر اگر دونوں میں سے ایک مرگیا تو باقی کے واسطے نصف ہوگا اور نصف مساکین پر صدقہ ہوگا اور اسی طرح اگر اولاد ہوں اور دس ہوں پھر ایک مرگیا تو اُس کا حصہ مساکین پر صدقہ ہوگا اور اگر واقف کنندہ کی ماں اور بھائی ہوں تو غلہ ماں کا ہوگا نہ بھائیوں کا اور اسی طرح اگر اُس کا سگا دادا یا نانا اور ماں ہو تو ماں ان دونوں سے قریب تر ہے اور بھائیوں سے بھی قریب تر ہے اور مثل ماں کے باپ کا بھی حکم ہے اور اگر دادا یعنی باپ کا باپ ہو اور بھائی ہوں تو جس امام کے نزدیک دادا بجائے باپ کے ہے اُس کی رائے میں غلہ دادا کا ہوگا اور دیگر علماء کے قول میں بھائیوں کا ہوگا کذا فی ہدا یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر واقف کنندہ کے دو بھائی ہوں ایک سگا ایک ماں باپ سے اور دوسرا فقط باپ کی طرف یا فقط ماں کی طرف سے تو جو ماں و باپ دونوں کی طرف سے ہے وہ اولیٰ و مقدم ہوگا اور اسی طرح بھائیوں و بہنوں کی اولاد اور چچا اور پھوپھیاں اور ماموں و خالہ اور اُن کی اولاد جو سگی ایک ماں باپ کی طرف سے ہوں وہ اُن سے جو فقط ماں کی طرف سے یا فقط باپ کی طرف سے ہوں اولیٰ ہوں گی اور اگر اُس کے تین ماموں ہوں جن میں سے ایک ماں باپ دونوں سے اور دوسرا

باپ کی طرف سے اور تیسرا ماں کی طرف سے اور ایک چچا ۱ـہ باپ کی طرف سے تو پہلے دو ماموں پائے گا جو ماں باپ ۲ـہ دونوں کی طرف سے ہے اور اگر اُس کا ایک بھائی باپ کی طرف سے اور ایک بھائی ماں کی طرف سے ہو تو امام اعظمؒ کے اوّل قول کے موافق باپ کی طرف والا بھائی مقدم ہوگا اور امام اعظمؒ کے دوسرے قول کے موافق اور یہی صاحبین کا قول ہے کہ دونوں یکساں برابر ہیں اور علیٰ ہذا تمام اقارب میں جو باپ کی طرف سے ہو وہ ماں کی طرف والے سے امام اعظمؒ کے اوّل قول کے موافق مقدم ہوگا اور دوسرے قول کے موافق دونوں برابر ہیں اور یہی صاحبینؒ کا قول ہے یہ حاوی میں ہے۔

ماں کی طرف والے بھائی کا بیٹا استحقاق وقف میں باپ کی طرف والے چچا سے مقدم ہوگا ☆

اگر وقف کرنے والے کا باپ ہو اور پسر کا پسر ہو تو غلہ وقف باپ کا ہوگا پوتے کا نہ ہوگا اور اگر اُس کا ایک سگا بھائی ماں باپ کی طرف سے دادا پوتا یعنی بیٹے کا بیٹا ہو تو غلہ پوتے کا ہوگا اور اگر اُس کی دختر کی دختر ہو اور پسر کے پسر کا پسر ہو یعنی ایک درجہ دختر مذکور سے نیچا ہو تو وقف کا غلہ دختر کی دختر کا ہوگا اور واضح ہو کہ اگر بجائے وقف کے وصیت ہو تو وصیت میں بھی ایسی تمام صورتوں میں یہی حکم ہے اور اگر ایک ماں باپ سے سگی بہن ہو اور دختر کی دختر کی دختر مستحق مقدم ہوگی کذافی المحیط پس حاصل یہ ہے کہ پہلے وقف کنندہ کی اولاد سے شروع کیا جائے گا اور وہ مقدم رکھے جائیں گے پھر جب وہ نہ ہوں تو باپ کی اولاد پھر دادا کی اولاد سے ابتدا ہو گی اور اگر نانا یعنی ماں کا باپ ہو اور سگے بھائی کی دختر یا فقط ماں کی جانب والے بھائی کی ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک نانا مقدم ہوگا اور صاحبینؒ کے نزدیک بھائی کی دختر مقدم ہوگی اور اگر بجائے بھائی کے دختر کی دختر کی دختر ہو تو یہ دختر بالاتفاق مقدم ہو گی اور اگر اُس کا باپ کی طرف سے یا ماں کی طرف سے بھائی ہو

اور ماں باپ کی طرف سے سگے بھائی کا بیٹا ہو تو وقف کی آمدنی بھائی کی ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے۔

۱؎ یعنی اس کے باپ کا سگا بھائی نہیں ہے بلکہ اس کے باپ کا باپ کی طرف سے بھائی ہے۔ ۱۲۔ ۲؎ اُس کی ماں کا سگا بھائی ایک ماں باپ سے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 5, Page 100, Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

...it is. The son of a maternal brother takes precedence in entitlement to an endowment over a paternal uncle; this is mentioned in *Al-Hawi*. If someone makes an endowment for those relatives residing in a certain city and finally for the poor, then if these people are countable (limited in number), their share shall follow them wherever they go. If they are not countable, anyone among them who migrates to another city or place will be deprived. If none of them remain, the produce shall be spent on the poor. If such a person returns to that same city, they will receive future produce but will not be entitled to past shares; this is in *Fatawa Ghiyathiyyah*. If one endows their land and decrees that it be given to their relatives according to their future needs, and the relatives are numerous and not countable, then even if the offspring were not specifically mentioned, the children of those relatives and their descendants shall all be included, as they are also among the near relatives of the endower. However, if the endower stated that after these relatives, their offspring should receive it, then these offspring shall not be entitled during the lifetime of their fathers. The limit of "sufficiency" is defined as what is necessary for the individual, their family, their children, and one servant; this is in *Muzmiraat*.

An endowment is in the possession of its endower, and they spend the income and proceeds on their relatives and their manumitted slaves, giving some more than others as they please. Then, if the endower dies having appointed an executor (Wasi) without specifying the manner of expenditure, the scholars have stated that the executor should give to those whom the endower used to give. If it becomes ambiguous or difficult for the executor to determine which relatives or manumitted slaves the endower favored with extra amounts, then the executor should distribute that excess among the poor; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

Chapter Four: Regarding Endowments for Poor Relatives

If someone says, "This land of mine is a charitable endowment for my poor relatives," or says, "for the poor among my offspring and after them for the destitute," then this endowment is valid. The person entitled to the endowment will be the one who is poor on the day the produce is obtained; this is according to *Hilal*, and this is the view we adopt, as stated in *Muzmiraat*, and the fatwa is based on this. If one says, "My land is a charitable endowment for the destitute or the needy among my relatives," the ruling is the same as described for poor relatives. If one says the land is endowed "for" or "among" my poor relatives, it is the same as saying "upon" them, as

prepositions can substitute for one another in this context. If one says "for the orphans among my relatives," the same ruling applies. If any of these orphans reach puberty after the produce has been secured, they shall receive a share from that produce but not from future yields. If a dispute arises between them and other beneficiaries, where another beneficiary claims, "You reached puberty before the produce was secured, so you have no share," and the individual claims, "No, I reached puberty after the produce was secured," then their statement shall be accepted upon taking an oath. Similarly, if they are found to be adults at the relevant time.

---

1. The translator states: It should be noted that there is a difference of opinion regarding "countable" numbers; some say more than a hundred.
2. ...stated that it should not be announced in the neighborhood mosque; in short, this matter should be sought through proper proceedings.
3. 'Huroof-e-Salat' refer to prepositions (like 'in', 'on', 'for', etc.) used to link verbs to objects; they can be used interchangeably. For example, "endowed upon my relatives" means "endowed for my relatives"; therefore, the intended meaning should be considered.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5, पृष्ठ 100, किताब अल-वक़्फ़

...है। वक़्फ़ की पात्रता में माँ की ओर के भाई का बेटा, पिता की ओर के चाचा से अधिक प्राथमिकता रखता है, यह 'अल-हावी' में वर्णित है। और यदि किसी ने अपने उन रिश्तेदारों पर वक़्फ़ किया जो अमुक शहर में रहते हैं, और अंत में गरीबों के लिए वक़्फ़ किया, तो यदि ये लोग गिने-चुने (सीमित संख्या में) हों, तो वे जहाँ भी जाएँगे उनका हिस्सा उनके साथ जाएगा। और यदि ये लोग सीमित संख्या में न हों, तो जो कोई उनमें से दूसरे शहर या स्थान पर बस जाएगा, वह वंचित हो जाएगा। यदि उनमें से कोई भी शेष न रहे, तो पैदावार गरीबों पर खर्च की जाएगी। और यदि वह फिर लौटकर उसी शहर में आ गया, तो भविष्य में उसे अनाज मिलता रहेगा लेकिन वह पिछले समय का हकदार नहीं होगा, यह 'फ़तावा ग़ियासिया' में है। यदि किसी ने अपनी भूमि वक़्फ़ की और आदेश दिया कि मेरे रिश्तेदारों को भविष्य की आवश्यकता के अनुसार दिया जाए, और स्थिति यह हो कि उसके रिश्तेदार बहुत अधिक हैं और सीमित संख्या में नहीं हैं, तो यदि उसने संतान का उल्लेख नहीं किया, तो रिश्तेदारों की संतान और उनकी संतानों की संतान सब शामिल होंगी, क्योंकि वे भी वक़्फ़ करने वाले के निकट संबंधियों में से हैं। और यदि उसने उल्लेख किया और कहा कि इन रिश्तेदारों के बाद उनकी संतान को मिले, तो यह संतान अपने पिताओं के जीवनकाल में पात्रता में शामिल नहीं होगी। फिर आवश्यकता की सीमा यह है कि उसे स्वयं, उसके परिवार, संतान और एक सेवक की आवश्यकता के अनुसार दिया जाए, यह 'मुज़मिरात' में है।

एक वक़्फ़ अपने वक़्फ़ करने वाले के नियंत्रण में है और वह उसकी आय और उपज को अपने रिश्तेदारों और अपने स्वतंत्र किए गए गुलामों पर खर्च करता है और कुछ को दूसरों की तुलना में अधिक देता है और जहाँ चाहता है खर्च करता है। फिर वह मर गया और उसने दूसरे को वसीयतदार (वसी) नियुक्त किया और यह स्पष्ट नहीं किया कि उक्त वक़्फ़ का खर्च कैसे था, तो विद्वानों ने कहा कि वक़्फ़ करने वाला जिन्हें देता था, वसीयतदार भी उन्हीं को दिया करे। और यदि वसीयतदार के लिए यह मामला संदेहास्पद और कठिन हो जाए कि वक़्फ़ करने वाला अपने रिश्तेदारों और स्वतंत्र गुलामों में से किसे अधिक देता था, तो वह उस अतिरिक्त राशि को गरीबों में बाँट दिया करे, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

अध्याय चार: रिश्तेदारों में गरीबों के लिए वक़्फ़ करने के वर्णन में

यदि किसी ने कहा कि मेरी यह भूमि मेरे रिश्तेदार गरीबों के लिए वक़्फ़ है, या कहा कि मेरी संतान के गरीबों के लिए और उनके बाद दरिद्रों के लिए है, तो यह वक़्फ़ वैध है। और वक़्फ़ का हकदार वह होगा जो पैदावार मिलने के दिन गरीब हो, और यह 'हिलाल' के अनुसार है और हम इसी को मानते हैं, जैसा कि 'मुज़मिरात' में है और इसी पर फतवा है। और यदि कहा कि मेरी भूमि मेरी रिश्तेदारी के दरिद्रों या मोहताजों के लिए वक़्फ़ है, तो भी वही नियम है जो रिश्तेदार गरीबों पर सदक़ा करने की स्थिति में बताया गया है। और यदि कहा कि मेरी भूमि मेरे रिश्तेदार गरीबों "के लिए" या "में" वक़्फ़ है, तो यह वैसा ही है जैसे कहा हो कि रिश्तेदार गरीबों "पर", क्योंकि जोड़ने वाले शब्द (अव्यय) एक दूसरे के स्थान पर उपयोग होते हैं। और यदि कहा कि मेरी रिश्तेदारी के अनाथों पर, तो भी यही नियम है। और यदि इन अनाथों में से पैदावार प्राप्त होने के बाद कोई वयस्क हुआ, तो उसे उस पैदावार में से हिस्सा मिलेगा लेकिन भविष्य की पैदावार से नहीं मिलेगा। और यदि उसके और अन्य हकदारों के बीच विवाद हुआ और दूसरे हकदार ने कहा कि तुम पैदावार प्राप्त होने से पहले वयस्क हुए थे इसलिए तुम्हारा कोई हिस्सा नहीं है, और उसने कहा कि नहीं बल्कि मैं पैदावार के बाद वयस्क हुआ हूँ, तो शपथ के साथ उसी की बात मानी जाएगी। और इसी तरह यदि वे वयस्क पाए जाएँगे।

---

1. अनुवादक ने कहा: स्पष्ट रहे कि 'सीमित गणना' में मतभेद है, कुछ ने कहा कि सौ से अधिक होने पर।
2. ...ने कहा कि मोहल्ले की मस्जिद में न सुनाएँ, संक्षेप में इस मामले को न्यायसंगत तरीके से सुलझाना चाहिए।
3. 'हुरूफ़-ए-सलात' यानी अव्यय (जैसे 'में', 'पर', 'के लिए' आदि) जो क्रिया को कर्म आदि से जोड़ने के लिए बोले जाते हैं, वे एक-दूसरे के स्थान पर प्रयुक्त होते हैं। जैसे 'मेरी रिश्तेदारी पर वक़्फ़ है' का अर्थ 'मेरी रिश्तेदारी के लिए वक़्फ़ है' के समान है, अतः अर्थ का ध्यान रखना चाहिए।

ہے۔ ماں کی طرف والے بھائی کا بیٹا استحقاق وقف میں باپ کی طرف والے چچا سے مقدم ہو گیا یہ حاوی میں ہے اور اگر کسی نے اپنے ایسے اقارب پر جو مقیم شہر فلاں ہیں پھر آخر میں فقیروں پر وقف کیا پس اگر یہ لوگ داخل شمار ہوں تو وہ جہاں جائیں ان کا حصہ ان کے ساتھ جائے گا اور اگر یہ لوگ داخل شمار نہ ہوں تو جو شخص ان میں سے دوسرے شہر و مقام میں وطن منتقل کر لے گا وہ محروم ہو جائے گا اور اگر ان میں سے کوئی باقی نہ رہا تو غلہ فقیروں پر صرف کیا جائے گا اور اگر پھر لوٹ کر اسی شہر میں چلا آیا تو آئندہ غلہ اس کو ملا کرے گا اور گذشتہ کا مستحق نہ ہو گا یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے اور اگر اپنی اراضی وقف کی اور حکم کیا کہ میرے اقرباء کو بقدر آئندہ کی کفایت کے دیا جائے اور حال یہ ہے کہ اس کے اقرباء کثرت سے ہیں بلکہ داخل شمار نہیں ہیں پس اگر اس نے اولاد کا ذکر نہ کیا تو اولاد اقرباء و ان کی اولاد سب داخل ہوں گی اس لیے کہ وہ بھی وقف کرنے والے کے قریبوں میں سے ہیں اور اگر اس نے ذکر کیا اور یوں کہا کہ پھر ان اقرباء کے بعد ان کی اولاد کو ملے تو یہ اولاد اپنے باپوں کی زندگی میں داخل استحقاق نہ ہوں گے۔ پھر قدر کفایت کی حد یہ ہے کہ اس کی ذات و اس کے اہل و اولاد اور ایک خادم کی حاجت کے لائق دیا جائے یہ مضمرات میں ہے۔

ایک وقف اپنے وقف کرنے والے کے قبضے میں ہے اور وہ آمدنی و حاصلات کو اپنے اقرباء اور اپنے آزاد کیے ہوئے غلاموں پر صرف کرتا ہے اور بعضوں کو بہ نسبت دوسروں کے زیادہ دیتا ہے اور جہاں چاہتا ہے صرف کرتا ہے پھر وہ مرا اور اس نے دوسرے کو وصی مقرر کیا اور یہ بیان نہ کیا کہ وقف مذکور کا صرف کیونکر تھا تو مشائخ نے فرمایا کہ جن کو وقف کنندہ دیا کرتا تھا اُنہی کو وصی بھی دیا کرے اور اگر وصی پر یہ امر مشتبہ و مشکل ہو کہ وقف کنندہ اپنے

اقرباء اور آزاد کیے ہوئے غلاموں میں سے کس کو زائد دیتا تھا تو وہ زیادتی کو فقیروں پر تقسیم کیا کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

فصلِ چہارم : فقرائے قرابت پر وقف کرنے کے بیان میں

اگر کسی نے کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے میرے قرابتی فقیروں پر یا کہا کہ میری اولاد کے فقیروں پر اور بعد ان کے مساکین پر تو یہ وقف صحیح ہے اور وقف کا مستحق وہ ہو گا جو غلہ پائے جانے کے روز فقیر ہو اور یہ ہلال کے نزدیک ہے اور ہم اسی کو لیتے ہیں کذا فی المضمرات اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر کہا میری اراضی صدقہ موقوفہ ہے میری قرابت میں سے مسکینوں یا میری قرابت کے محتاجوں پر تو بھی وہی حکم ہے جو قرابتی فقیروں پر صدقہ کرنے کی صورت میں بیان ہوا ہے اور اگر کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ ہے واسطے میرے قرابتی فقیروں کے یا میرے قرابتی فقیروں میں تو ایسا ہی ہے جیسا کہا کہ میرے قرابتی فقیروں پر اس واسطے کہ حروف صلات ایک دوسرے کے قائم مقام ہوتے ہیں اور اگر کہا کہ میری قرابت کے یتیموں پر تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ان یتیموں میں سے غلہ حاصل ہو جانے کے بعد کوئی محتلم ہوا یعنی بالغ ہو گیا تو اس کو اس غلہ میں سے حصہ ملے گا اور آئندہ غلہ سے نہ ملے گا اور اگر اس کے اور دوسرے مستحقوں میں سے کسی کے درمیان خصومت واقع ہوئی پس دوسرے مستحق نے کہا کہ تو غلہ حاصل ہونے سے پہلے بالغ ہوا ہے پس تیرے واسطے حصہ نہ ہو گا اور اس نے کہا کہ نہیں بلکہ میں غلہ حاصل ہونے کے بعد محتلم ہوا ہوں تو قسم سے قول اُسی کا قبول ہو گا اور اسی طرح اگر جوان جائیں وہاں پائیں گے۔

۱؎ قال المترجم واضح رہے کہ داخل شمار میں اختلاف ہے کہ کس قدر ہوں بعض نے فرمایا کہ سو سے زائد ہوں ۱۲۔ ۲؎ نے فرمایا کہ مسجد محلہ میں نہ سنائیں بالجملہ یہ مقدمہ سے طاب کرنا

چاہئے ۱۲۔ ۳ـہ حروف صلات یعنی حرف (میں) و (پر) اور واسطے وغیرہ جو فعل کو فاعل وغیرہ سے وصول کرنے میں بولے جاتے ہیں وہ ایک دوسرے کی جگہ آتے ہیں جیسے میری قرابت پر وقف ہے میری قرابت کے لئے وقف ہے علی ہذا القیاس پس معنی کا لحاظ رکھنا چاہئے ۱۲۔

If an orphan girl reaches puberty and a dispute arises regarding this, her statement shall be accepted. If a relative dies after the harvest is obtained and leaves behind minor children who become orphans, they will not receive a share from that specific harvest (they will receive from the next one). This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. If a person establishes a waqf for his needy relatives and ultimately designates it for the poor, and then dies leaving a son who is poor, Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that the son will not be included in the term "relatives," and this is the correct view; this is in *Fatawa Ghiyasiyah*. If he specifies the waqf for the "pious" (*Salihin*) among his poor relatives, then a pious person is one whose faults are hidden, who walks the straight path, is of sound character, does not cause harm to others, possesses little evil, does not violate the sanctity of Sharia, is not a fornicator, does not slander chaste women, and is not known for lying. Such a person is "pious," and poor relatives meeting these criteria will receive the share. Terms like "people of chastity" or "people of virtue" carry the same meaning as "people of piety"; this is in *Al-Hawi*. If the waqf is for poor relatives who live in a city other than the donor's, the funds should not be sent there but distributed among the poor relatives in the donor's city. However, if the trustee sends it anyway, he is not liable for compensation; this is in *Al-Muhit*.

If it is stated that the waqf is for the poor relatives starting with the most closely related, then when income is generated, the closest relatives shall be given 200 dirhams each, and no more. Then the next closest shall receive 200 dirhams, and so on. For instance, if the total income is 300 dirhams, the first person receives 200 and the second receives 100. If part of the harvest is lost, the first recipient's share is prioritized, and the loss is deducted from the lower-tier recipients' shares. If after giving 200 to each, a surplus remains, it should be distributed equally by way of juristic preference (*Istihsan*). If the condition is to give the entire harvest to the closest relatives first, then the entire income is given to them. But if the instruction is to give to the closest and then the next closest in order, the closest shall only receive 200 dirhams, not the entire income. This is found in *Tatarkhaniyah*.

Legal Ruling (Mas'ala) ☆ If the aforementioned person owns land worth 200 dirhams, even if it does not produce enough yield to cover his needs, according to the preferred view (Mukhtar), he is considered "wealthy" (Ghani) [and thus ineligible for aid] ☆

It should be clear that whoever is classified as "poor" (*Faqir*) in the chapter on Zakat is also considered "poor" in the chapter on Waqf; this is the well-known view as stated in *Al-Hawi*. Therefore, a person who owns only a residence and nothing else, or a residence and a slave/maidservant and nothing else, is considered poor for both Zakat and Waqf purposes. Similarly, if in addition to a house and a servant, they possess sufficient clothing to maintain their dignity, they are considered poor. Allah knows best.

1 For example, if 50 dirhams out of 300 are lost, the first person receives 200, and the second receives the remaining 50.

यदि एक यतीम (अनाथ) लड़की को मासिक धर्म (यौवन) शुरू हो गया और इस विषय में विवाद उत्पन्न हुआ, तो लड़की का बयान स्वीकार किया जाएगा। यदि रिश्तेदारों में से कोई व्यक्ति फसल प्राप्त होने के बाद मर गया और छोटी संतान छोड़ी जो अनाथ हो गई, तो उन्हें उस फसल में से हिस्सा नहीं मिलेगा (उन्हें अगली फसल से हिस्सा मिलेगा)। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। यदि किसी ने अपने रिश्तेदारों के ज़रूरतमंदों पर वक़्फ़ किया और अंत में इसे ग़रीबों के लिए निर्धारित किया, फिर वह स्वयं मर गया और उसका एक बेटा ग़रीब है, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि वह 'रिश्तेदारों' के शब्द में शामिल नहीं होगा, और यही सही है; यह फ़तावा ग़ियासिया में है। यदि उसने कहा कि वक़्फ़ मेरे रिश्तेदारों में से 'सालेहीन' (नेक लोगों) पर है, तो 'सालेह' (नेक) वह व्यक्ति है जो अपनी बुराइयों को छुपाए हुए हो, जिसका आचरण सीधा हो, जो स्वभाव से सरल हो, दूसरों को कष्ट न पहुँचाता हो, बुराई में कम हो, शरियत का अपमान न करता हो, व्यभिचारी न हो, पवित्र महिलाओं पर झूठे आरोप न लगाता हो और झूठ बोलने के लिए प्रसिद्ध न हो। जो ऐसा व्यक्ति हो वह 'सालेह' है, और रिश्तेदारों में से जो ऐसे ग़रीब होंगे उन्हें हिस्सा मिलेगा। 'अहल-ए-अफ़ाफ़' (शुद्ध चरित्र वाले) या 'अहल-ए-ख़ैर' (भलाई वाले) का वक़्फ़ भी 'अहल-ए-सालाह' जैसा ही है। यदि वक़्फ़ रिश्तेदारों के ग़रीबों पर है और वे दूसरे शहरों में रहते हैं, तो रक़म दूसरे शहर नहीं भेजी जाएगी, बल्कि उसी शहर के रिश्तेदारों में बांटी जाएगी जहाँ वक़्फ़ करने वाला रहता है। यदि प्रबंधक (क़य्यिम) ने भेज दिया, तो उस पर कोई जुर्माना नहीं होगा; यह मुहीत में है।

यदि कहा गया कि वक़्फ़ रिश्तेदारों के ग़रीबों पर इस तरह है कि सबसे करीबी रिश्तेदारों से शुरू किया जाए, तो फसल आने पर सबसे करीबी रिश्तेदारों को अधिकतम 200 दिरहम दिए जाएंगे। उसके बाद अगले रिश्तेदारों को 200-200 दिरहम दिए जाएंगे। यदि कुल 300 दिरहम हैं, तो पहले को 200 और दूसरे को 100 मिलेंगे। यदि फसल का कुछ हिस्सा नष्ट हो गया, तो पहले वाले को पूरा हिस्सा दिया जाएगा और कमी दूसरे दर्जे वालों के हिस्से में होगी। यदि सबको 200-200 देने के बाद कुछ बच जाए, तो उसे बराबरी से बांट दिया जाएगा। यदि शर्त यह है कि पहले सारा माल सबसे करीबियों को दिया जाए, तो सारा माल उन्हें दे दिया जाएगा। लेकिन यदि शर्त यह है कि सबसे करीबियों को दिया जाए और फिर उसके बाद वालों को, तो सबसे करीबियों को सिर्फ200 दिरहम मिलेंगे, पूरी आय नहीं। यह तातारख़ानिया में है।

मसला ☆ यदि उक्त व्यक्ति के पास 200 दिरहम की ज़मीन है लेकिन उससे इतनी फसल नहीं होती जो उसके लिए पर्याप्त हो, तो पसंदीदा राय (मुख़्तार) के अनुसार वह 'ग़नी' (अमीर) माना जाएगा ☆

यह स्पष्ट हो कि जो व्यक्ति ज़कात के अध्याय में 'फ़क़ीर' माना गया है, उसे ही वक़्फ़ के अध्याय में भी 'फ़क़ीर' माना जाएगा। जिस व्यक्ति के पास केवल रहने का घर है, या घर के साथ एक दास/दासी है और कुछ नहीं, वह ज़कात और वक़्फ़ दोनों में फ़क़ीर माना जाएगा। इसी प्रकार यदि घर और दास के साथ उसके पास पर्याप्त कपड़े हैं जिनसे उसकी इज़्ज़त ढकी रहे, तो वह फ़क़ीर है। अल्लाह बेहतर जानता है।

1 उदाहरण के लिए, यदि 300 में से 50 का नुकसान हुआ, तो पहले को 200 और दूसरे को शेष 50 मिलेंगे।

یتیم لڑکی کو حیض آیا اور اس میں ایسی خصومت واقع ہوئی تو تقسم سے لڑکی کا قول قبول ہوگا اور اگر اہل قرابت میں سے کوئی شخص غلہ حاصل ہونے کے بعد مرا اور صغیر اولاد چھوڑی کہ جو یتیم ہو گئی تو ان کو اس غلہ سے نہ ملے گا (آئندہ غلہ سے ملے گا ۱۲) یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اپنی قرابت کے محتاجوں پر وقف کیا اور آخر اس وقف کا فقیروں کے واسطے قرار دیا پھر خود مرا اور اس کا ایک بیٹا فقیر ہے تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ قرابت کے لفظ میں داخل نہ ہوگا اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے اور اگر کہا کہ میرے قرابتی فقیروں میں سے صلحاء پر وقف ہے تو صالح ہر وہ شخص ہے کہ مستور ہو یعنی کوئی برائی اس کی ظاہر نہ ہو اور اس کا چال چلن سیدھی راہ پر ہو سلیم الناحیہ ہو کہ ادھر والے لوگوں میں سلیم ہو اور کامن الاذی ہو کہ اس کا کسی کو رنج پہنچانا ظاہر نہ ہو قلیل الشر ہو کہ شر اس کا گھٹا ہوا قلیل ہو اور حرمت شرع کی ہتک کرنے والا نہ ہو اور صاحب زنیہ نہ ہو کہ فسق ظاہر ہو اور نیز محصنات عفیفہ پاک عورتوں کا زنا کی طرف نسبت دینے والا نہ ہو اور جھوٹ بولنے میں معروف نہ ہو پس جو ایسا شخص ہو وہ صالح ہے یعنی ایسے لوگوں کو جو اس کی قرابت سے فقیر ہوں ملے گا اور اگر اس نے کہا کہ اہل عفاف پر یا اہل الخیر یا اہل فضل پر وقف ہے تو مثل اہل الصلاح کہنے کے ہے یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ میری قرابت کے فقیروں پر وقف ہے اور اس کی قرابت میں ایسے فقیر ہیں جو اس شہر کے سوائے جن میں وقف کرنے والا ہے دوسرے شہر میں رہتے ہیں تو یہاں سے ایک شہر میں نہ بھیجا جائے گا بلکہ اس شہر میں جو اس کے قرابتی فقیر ہیں انہی پر تقسیم کیا جائے گا اور اگر قیم نے یہاں سے اس شہر میں ان کو بھیج دیا تو اس پر ضمان لازم نہ ہوگی یہ محیط میں ہے۔

اگر کہا کہ وقف ہے میری قرابت کے فقیروں پر اس طرح کہ شروع ان لوگوں سے کیا جائے جو سب سے زیادہ قریب ہیں پھر ان کے بعد جو سب سے زیادہ قریب ہوں علیٰ ہذا القیاس تو جب غلہ حاصل ہو تو جو ان میں سے وقف کرنے والے سے سب سے زیادہ قریب ہوں ان سے شروع کیا جائے گا پس دو سو درہم دیے جائیں گے اس سے زیادہ نہ دیا جائے گا پھر جو زندگی میں ان کے متصل ہیں ان کو دو سو درہم دیے جائیں گے اسی طرح آخر تک تقسیم ہوگا پس اگر غلہ تین سو درہم ہوں تو اول کو دو سو درہم دیے جائیں گے اور دوم کو سو درہم ملیں گے اور اگر کچھ غلہ ضائع ہو گیا تو اس میں سے اول کو پورا دیا جائے گا اور ضائع شدہ کی کمی دوسرے درجہ والوں کے حصہ میں رہے گی یہ حاوی میں ہے پھر اگر اس نے ان میں سے ہر ایک کو دو سو درہم دیے اور آمدنی سے کچھ باقی رہا تو استحساناً مساوی تقسیم کر دیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر اس نے کہا کہ وقف ہے میرے فقراء قرابت پر اسی شرط سے کہ پہلے تمام غلہ سب سے قریب والوں کو دے دیا جایا کرے پھر جو ان کے بعد سب سے قریب ہوں علیٰ ہذا الترتیب تو ایسی صورت میں تمام آمدنی اس کے سب سے قریب والوں کو دے دی جائے گی اور اگر کہا کہ میری قرابت کے فقیروں پر وقف ہے کہ اس میں سے سب سے قریب والوں کو دیا جائے پھر جو ان کے بعد سب سے قریب ہوں اسی ترتیب سے تو آمدنی میں سے سب سے قریب کو دو سو درہم ملیں گے اور پوری آمدنی نہ دی جائے گی یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

مسئلہ ☆ اگر مذکورہ شخص کی ملک میں دو سو درہم قیمت کی زمین ہو حالانکہ اس میں سے غلہ اس قدر حاصل نہ ہوتا ہو جو اس کے واسطے کافی ہو تو بنا بر مختار کے وہ غنی ہے ☆

واضح ہو کہ جو شخص باب زکاۃ میں فقیر قرار دیا گیا ہے ویسا ہی باب وقف میں بھی قرار دیا گیا ہے اور یہی مشہور ہے کذا فی الحاوی پس جس شخص کی ملک میں فقط رہنے کا ٹھکانا ہے اور کچھ نہیں ہے یا جس کی ملک میں رہنے کا ٹھکانا اور ایک باندی یا غلام ہے اور کچھ نہیں ہے وہ

زکوٰۃ و وقف دونوں میں فقیر قرار دیا گیا ہے اور اسی طرح اگر با وجود رہنے کے مکان و غلام کے اس کی ملک میں بقدر کفایت لباس عفت میں مستور ہو واللہ اعلم ۱۲۔

1 مثلاً تین سو میں سے پچاس ضائع ہوئے تو اول کو دو سو دوم کو باقی پچاس ملیں گے۔ ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 102 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

Even if there is no surplus, he is still considered poor (*faqir*). Similarly, if despite possessing a residence, a servant, and sufficient clothing, he owns household goods that are indispensable for living, he is still considered poor; this is mentioned in *Dhakhirah*. If a relative owns two hundred dirhams or twenty *mithqals* of gold, he shall not receive any portion from the *waqf* (endowment); this is in *Al-Muhit*. If he owns household goods or clothing in excess of necessity, and the excess is such that its value is at least two hundred dirhams, then that person is considered wealthy (*tawangat*), and it is not lawful for him to accept *zakat* or *waqf*; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. If he owns two houses and two servants, and the house and servant surplus to his needs are valued at one hundred dirhams, he is considered wealthy, and taking *zakat* or *waqf* is not lawful for him, even though he is not wealthy in the sense that paying *zakat* is mandatory for him; this is the school of our associates as mentioned in *Al-Muhit*. If some of his clothing is in excess of his needs, some household items are in excess, and some part of his residence is in excess, and while no single item reaches the value of two hundred dirhams, their collective total is at least two hundred dirhams, he is considered wealthy in this context; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If he owns land worth two hundred dirhams, even if it does not produce enough grain to suffice him, according to the preferred opinion (*Mukhtar*), he is wealthy (*ghani*); this is in *Khazanat al-Muftin*. If he possesses great wealth but it is absent from him (lost/elsewhere) or it is a debt owed by people that he is unable to collect, he shall be given from both *zakat* and *waqf* because he is in the position of a wayfarer (*Ibn al-Sabil*). If his wealth is absent or in uncollectible debts but he can borrow money, it is better for him to borrow than to accept charity. However, if he does not borrow and takes *zakat*, there is no harm. *Waqf* funds can be given to a poor person who earns a living; there is no harm in it, though taking *zakat* is disliked (*makruh*) for him; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

If his wealth is owed by an insolvent person, he will not be considered wealthy because of that debt; rather, he is poor. If his wealth is owed by a wealthy person who acknowledges the debt, then he is wealthy. If the debtor denies it but witnesses are present, the rule remains the same; and if there are no witnesses, he is poor; this is in *Dhakhirah*. A person endowed his land to those among his descendants who are poor, while some of his descendants possess a horse. It should be seen: if the horse is kept for *Jihad* or for personal transport due to a physical disability, he shall be given from the *waqf*. But if it is kept for prestige and pride, he shall not be given, provided

the horse is worth two hundred dirhams and there is no debt or dower (*mahr*) against it; this is in *Mudmarat*. Every person whose maintenance (*nafqah*) is mandatory from another's wealth and who can take it themselves without a judge's (*Qazi*) order or the other's consent, and in the case of representation, the Qazi orders maintenance from the other's wealth for them, and the benefits of their properties are interconnected such that the testimony of one for the other is not accepted—then, due to the wealthiness of the provider, this person shall also be deemed wealthy regarding the illegality of receiving *waqf* funds. This example is like parents, children, and grandparents. Conversely, every person whose maintenance from another's wealth was made mandatory by a Qazi through borrowing, and who cannot take it from the property without the Qazi's order or consent, and if the owner of the property is absent the Qazi would not order maintenance from it, and the benefits of their properties are separate such that the testimony of each for the other is acceptable—then, for the right to receive *waqf*, this person shall not be counted as wealthy based on the provider's wealth. This example is like brothers, sisters, and other relatives (*Maharim*); and similar issues revolve around this core principle; this is from *Al-Muhit*.

1. That is, it is forbidden (*haram*) for him to take *zakat* and *waqf* even though paying *zakat* is not mandatory for him. 12-
2. A wealthy traveler who has become needy while on a journey, according to *Ali al-Mukhtar*. 12-

यदि संपत्ति में वृद्धि न हो, तब भी वह फ़क़ीर है। इसी प्रकार, यदि आवास, सेवक और पर्याप्त कपड़ों के होने के बावजूद उसके स्वामित्व में घरेलू सामान में ऐसी चीज़ें हों जिनके बिना निर्वाह संभव न हो, तब भी वह फ़क़ीर है; यह 'ज़ख़ीरा' में दर्ज है। यदि किसी संबंधी के स्वामित्व में दो सौ दिरहम या बीस मिस्काल सोना हो, तो उसे वक़्फ़ से कोई हिस्सा नहीं मिलेगा; यह 'मुहीत' में है। और यदि उसके स्वामित्व में घरेलू सामान या कपड़ों में आवश्यकता से अधिक हो और वह अतिरिक्त इतना हो कि उसका मूल्य कम से कम दो सौ दिरहम हो, तो वह व्यक्ति समृद्ध (तवंगर) माना जाएगा, उसके लिए ज़कात और वक़्फ़ लेना हलाल नहीं है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और यदि उसके स्वामित्व में दो घर और दो सेवक हों, और जो घर तथा सेवक उसकी आवश्यकता से अतिरिक्त हैं उनका मूल्य सौ दिरहम हो, तो वह समृद्ध है और उसके लिए ज़कात व वक़्फ़ लेना हलाल नहीं है, भले ही वह इस अर्थ में समृद्ध न हो कि उस पर ज़कात देना अनिवार्य हो; यह हमारे विद्वानों का मत है और 'मुहीत' में वर्णित है। यदि उसके पास कपड़ों, घरेलू सामान और आवास में से कुछ-कुछ आवश्यकता से अधिक हो, और इनमें से कोई भी अकेले दो सौ दिरहम का न हो, लेकिन उनका कुल योग कम से कम दो सौ दिरहम हो, तो वह इस संदर्भ में समृद्ध माना जाएगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। यदि उसके स्वामित्व में दो सौ दिरहम की भूमि हो, हालाँकि उससे इतना अनाज प्राप्त न होता हो जो उसके लिए पर्याप्त हो, तो 'मुख्तार' के अनुसार वह धनी (ग़नी) है; यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। यदि उसके स्वामित्व में बहुत धन हो परंतु वह सब कहीं और हो (गायब हो) या लोगों पर उसका ऋण हो जिसे वह वसूल करने में असमर्थ हो, तो उसे ज़कात और वक़्फ़ दोनों से दिया जाएगा क्योंकि वह 'इब्न-उस-सबील' (मुसाफ़िर) के समान है। और यदि उसका धन उससे दूर हो या ऋण के रूप में हो जिसे वह प्राप्त नहीं कर सकता, लेकिन वह ऋण ले सकता है, तो दान स्वीकार करने से बेहतर है कि वह ऋण ले ले। लेकिन यदि उसने ऋण नहीं लिया और ज़कात ले ली, तो कोई हर्ज नहीं है। वक़्फ़ का धन ऐसे फ़क़ीर को दिया जा सकता है जो कमाता है, इसमें कोई हर्ज नहीं है, लेकिन उसके लिए ज़कात लेना मकरूह (नापसंद) है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

यदि उसका धन किसी निर्धन (मुफ़लिस) के पास ऋण के रूप में हो, तो उस ऋण के कारण वह धनी नहीं माना जाएगा बल्कि फ़क़ीर माना जाएगा। और यदि उसका धन किसी धनी व्यक्ति पर ऋण हो जो इसे स्वीकार करता है, तो वह धनी माना जाएगा। यदि वह ऋण से इनकार करता है और गवाह मौजूद हैं, तब भी यही नियम है; और यदि गवाह न हों, तो वह फ़क़ीर है, यह 'ज़ख़ीरा' में है। एक

व्यक्ति ने अपनी भूमि अपनी संतानों में से उन पर वक़्फ़ की जो फ़क़ीर हों, जबकि उसकी कुछ संतानों के पास घोड़ा है। यह देखा जाएगा कि यदि उसने वह घोड़ा जिहाद के लिए रखा है या अपाहिज होने के कारण अपनी सवारी के लिए रखा है, तो उसे वक़्फ़ से हिस्सा दिया जाएगा। और यदि उसने दिखावे या शान-ओ-शौकत के लिए घोड़ा रखा है, तो उसे नहीं दिया जाएगा, बशर्ते कि वह घोड़ा दो सौ दिरहम का हो और उस पर कोई ऋण या मेहर (स्त्री-धन) बकाया न हो; यह 'मुज़मरात' में है। हर वह व्यक्ति जिसका भरण-पोषण (नफ़क़ा) किसी दूसरे के धन से अनिवार्य हो और वह स्वयं बिना काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश और दूसरे की सहमति के उसे ले सकता हो, और काज़ी उसकी ओर से दूसरे के धन से नफ़क़ा का आदेश देता हो, और दोनों की संपत्तियों के लाभ आपस में जुड़े हों यहाँ तक कि एक की गवाही दूसरे के पक्ष में स्वीकार न हो, तो नफ़क़ा देने वाले की संपन्नता के कारण उसे भी समृद्ध माना जाएगा और वक़्फ़ का धन लेना उसके लिए नाजायज़ होगा। इसका उदाहरण माता-पिता, संतान और दादा-दादी जैसा है। और हर वह व्यक्ति जिसका नफ़क़ा दूसरे के धन से काज़ी द्वारा ऋण के रूप में अनिवार्य किया गया हो और वह स्वयं बिना काज़ी के आदेश या बिना सहमति के उसे नहीं ले सकता, और धन के स्वामी के गायब होने की स्थिति में काज़ी उसके धन से नफ़क़ा का आदेश न दे, और संपत्तियों के लाभ अलग-अलग हों यहाँ तक कि एक की गवाही दूसरे के लिए मान्य हो, तो वक़्फ़ लेने के मामले में यह व्यक्ति अपने नफ़क़ा देने वाले की संपन्नता के कारण समृद्ध नहीं माना जाएगा। इसका उदाहरण भाई-बहन और अन्य रिश्तेदारों (मेहरम) जैसा है, और इसी सिद्धांत पर इस प्रकार के मसले आधारित हैं; यह 'मुहीत' से है।

1. या ज़कात और वक़्फ़ लेना उसके लिए हराम है भले ही ज़कात देना उस पर अनिवार्य न हो। 12-
2. धनी यात्री जो मार्ग में निर्धन हो गया हो, 'अली अल-मुख्तार' के अनुसार। 12-

---

ہوا اس پر زیادتی نہ ہو تو بھی فقیر ہے اور اسی طرح اگر باوجود مسکن و غلام و لباس قدر کفایت کے اس کی ملک میں متاع خانہ داری میں سے ایسی چیزیں ہوں جن کے بغیر چارہ نہیں ہے تو بھی فقیر ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کسی قرابتی کی ملک میں دوسو درہم یا بیس مثقال سونا ہو تو اس کے لیے وقف سے کچھ حصہ نہ ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر اس کی ملک میں متاع خانہ داری یا کپڑوں میں قدر کفایت سے زائد ہو اور زائد اس قدر ہو کہ کہ کم سے کم اس کی قیمت دوسو درہم ہے تو وہ شخص تو نگر ہے کہ اُس کو زکوۃ اور وقف لینا حلال نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اُس کی ملک میں دو مسکن اور دو خادم ہوں اور جو مسکن و خادم کہ اُس کی حاجت سے فاضل ہے وہ سو درہم قیمت کے ہوتے ہیں تو وہ تو نگر ہے کہ اُس کو زکوۃ و وقف لینا حلال نہیں ہے اگر چہ وہ اس معنی کے تو انگر نہیں ہے کہ اُس پر زکوۃ ادا کرنی واجب ہو اور یہ ہمارے اصحاب کا مذہب ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر اُس کی ملک میں کپڑوں میں سے کچھ حاجت سے زائد ہو اور کچھ متاعِ بیت میں سے زائد ہو اور کچھ مسکن حاجت سے زائد ہو اور ان زیادتیوں میں سے ہر ایک زیادتی دوسو درہم قیمت کو نہیں پہنچتی ہے مگر سب کا مجموعہ کم سے کم دوسو درہم کا ہے تو وہ اس باب میں تو انگر ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اُس کی ملک میں دوسو درہم قیمت کی زمین ہو حالانکہ اس میں سے غلہ اس قدر حاصل نہ ہوتا ہو جو اُس کے واسطے کافی ہو تو بنا بر مختار کے وہ غنی ہے یہ خزانۃ المفتین میں ہے اور اگر اس کی ملک میں مال کثیر ہو مگر وہ سب غائب ہو یا اُس کا مال لوگوں پر قرضہ ہو جس کے وصول کرنے پر قادر نہ ہو تو اُس کو زکوۃ و وقف دونوں سے دیا جائے گا اس واسطے کہ وہ بمنزلہ ابن السبیل۲۸ کے ہے اور اگر اُس کا مال اُس سے غائب ہو یا لوگوں پر قرضہ ہو جس کو وصول

کرنے پر قدرت نہیں رکھتا ہے مگر وہ قرض لے سکتا ہے تو صدقہ قبول کرنے سے اُس کو قرضہ لے لینا بہتر ہے لیکن اگر اُس نے قرضہ نہ لیا اور زکوۃ لے لی تو مضائقہ نہیں ہے اور وقف کا مال ایسے فقیر کو دیا جائے جو کمائی کرتا ہے اور کچھ مضائقہ نہیں ہے مگر اُس کو زکوۃ لینا مکروہ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر اُس کا مال کسی مفلس پر ہو تو وہ اس قرضہ کی وجہ سے غنی نہ ہو گا بلکہ فقیر ہے اور اگر اُس کا مال کسی مال دار پر ہو جو اقرار کرتا ہے تو یہ غنی ہے اور اگر وہ انکار کرتا ہو اور اُس کے گواہ موجود ہوں تو بھی ایسا ہی ہے اور اگر گواہ نہ ہوں تو فقیر ہے ذخیرہ میں ہے ایک شخص نے اپنی اراضی اپنے احفاد میں سے ان پر جو فقیر ہوں وقف کی حالانکہ اس کے بعض احفاد ایسے ہیں کہ ان کے پاس گھوڑا ہے تو دیکھا جائے کہ اگر عینہ نے اس گھوڑے کو جہاد کے واسطے رکھا ہے یا اپنی سواری کے لیے بسبب لنجے ہونے کے رکھا ہے تو اس کو وقف میں سے دیا جائے گا اور اگر اپنی بڑائی کے واسطے باندھا ہے تو اُس کو نہ دیا جائے گا بشرطیکہ یہ گھوڑا دوسو درہم کا ہو اور اس پر قرضہ و مہر نہ ہو یہ مضمرات میں ہے اور ہر ایسا شخص جس کا نفقہ کسی دوسرے کے مال میں واجب ہو اور خود اس کو بغیر حاکم قاضی اور بغیر رضا مندی اس دوسرے کے لے سکتا ہے اور دوسرے کی نیابت میں قاضی اس کے واسطے دوسرے کے مال سے نفقہ کا حکم دیتا ہے اور املاک کے منافع دونوں کے درمیان متصل ہیں حتیٰ کہ ان دونوں میں سے کسی کی گواہی دوسرے کے حق میں قبول نہ ہو گی تو نفقہ دینے والے کی مال داری کی وجہ سے یہ بھی وقف کا مال نا جائز ہونے کے حق میں تو نگر قرار دیا جائے گا اور اُس کی مثال مثل والدین و اولاد و اجداد کے ہے اور ہر ایسا شخص جس کا نفقہ دوسرے کے مال میں قاضی کے قرض کرنے سے واجب ہوا اور یہ خود اُس کو اس کے مال سے بدون حکم قاضی یا بدون اُس کی رضا مندی کے نہیں لے سکتا ہے اور اسی مال والے کے غائب ہونے کی صورت میں قاضی اس

کے مال سے نفقہ کا حکم نہ دے گا اور املاک کے منافع جدا جدا ہیں حتیٰ کہ دونوں میں سے ہر ایک کی گواہی دوسرے کے حق میں مقبول ہے تو وقف کا مال لینے کے حق میں یہ شخص اپنے نفقہ دینے والے کی تو نگری سے تو نگر شمار نہ ہو گا اور مثال اُس کی جیسے بھائی وبنین و دیگر محارم ہیں اور اسی اصل پر اس جنس کے مسائل دائر ہیں یہ محیط۔

۱ یا زکوٰۃ و وقف لینا اس پر حرام ہے اگر چہ زکوٰۃ دینا اس پر واجب نہیں۔ ۱۲- ۲ مسافر مالدار جو راہ میں تنگدست ہو گیا ہے علی المختار ۱۲-

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (103) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...is contained within. If a person endows (waqf) his land for his poor relatives, and it happens that one of his close relatives is wealthy (ghani) but has poor children: if these children are minors (male or female), or adult women who have no husbands, or adult men who are disabled or insane, they shall receive a share from this waqf. However, if the brothers or sisters of the aforementioned wealthy person are poor, or if an adult child of his is poor but earns a living, they shall not receive a share from this waqf; this is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a woman is poor but her husband is wealthy, she shall not be given from the waqf. But if the husband is poor, he shall be given, even if his wife is wealthy. If the adult son of a relative of the endower is healthy (not disabled) but poor, and he has minor children who are also poor, the children of this son shall not be given a share from this waqf. This is because the judge (Qazi) will mandate their maintenance (nafaqah) from their grandfather's wealth. Their father (the grandfather's son) will receive a share from the waqf because his maintenance is not the responsibility of his father (the grandfather), as he is an adult and able-bodied. If the son of one of the relatives is wealthy and the relative himself is poor, the relative shall not be given from this waqf; this is in *Al-Zakhirah*. If one says, "This land of mine is endowed for my poor relatives," and among them is a poor man, and he was poor when the harvest was obtained but became wealthy before he could receive his share, he remains entitled to his share. If a female relative gives birth to a child less than six months after the harvest, that child shall not have a share in that specific harvest—as stated in *Al-Muhit*—but will be entitled to future yields, according to *Fatawa Qazi Khan*. If one says, "This land of mine is a waqf charity for every poor person from the lineage of so-and-so," and there is only one poor person in that lineage, the entire harvest shall belong to him. Conversely, if one says, "The waqf charity is for the poor *of* the family of so-and-so," then in this case, he would receive half; this is in *Al-Zahiriyya* (further note by the translator). Two full brothers endowed for their poor relatives. Then a poor relative came forward. It will be seen: if both brothers endowed shared land between them, the poor relative shall be given a single 'quwwat' (sustenance), i.e., a sufficient daily allowance. But if each endowed separate land, he shall be given an amount of sustenance from each. In these legal issues, 'quwwat' means a sufficient amount (qadr-e-kifayat). If the waqf is land, he shall be given a year's sustenance without elaboration or detail. If the waqf is a shop, a month's sufficient sustenance shall be given; this is in *Al-Muhit*. **In the aforementioned case, when the Qazi has decreed**

the person as 'extinct' (legally non-existent/missing), this decree shall not apply regarding the rights of his debts ✩ If one endows his land for his poor relatives and then a person claims to be poor and a relative of the endower, it is necessary for him to prove his relationship and his poverty. Although this may be established inherently or apparently, apparent status is evidence for receiving, not for entitlement as a right. Therefore, if he produces witnesses for his relationship, the testimony will not be accepted until the witnesses explicitly state his connection to the endower. And if he produces witnesses for being poor...

---

1. Because their maintenance is the responsibility of that wealthy person, they are considered wealthy by virtue of him.
2. The translator states that 'wealth' (mal) here refers to assets similar to those of a poor person, such as a residence, a single servant, and necessary sufficient clothing beyond household items, reaching the value of one hundred dirhams; thus, this point should be preserved. (1) Regarding the rights of debts: Due to the decree of insolvency/poverty, it is not mandatory that his creditors cannot demand repayment from him because of this decree.

में है। यदि किसी ने अपनी भूमि अपने गरीब रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ की, और स्थिति यह है कि उसका एक निकट संबंधी व्यक्ति धनी (गनी) है, जिसकी संतान गरीब है। अत; यदि ये संतान अल्पायु (नाबालिग) हैं, चाहे वे पुरुष हों या स्त्री, या ऐसी बालिग महिलाएँ हों जिनका कोई पति नहीं है, या ऐसे बालिग पुरुष हों जो विकलांग या विक्षिप्त (पागल) हैं, तो उन्हें इस वक़्फ़ से हिस्सा मिलेगा। और यदि उक्त धनी व्यक्ति के भाई या बहनें गरीब हों, या उसकी बालिग गरीब संतान स्वयं कमाती हो, तो उन्हें इस वक़्फ़ से हिस्सा नहीं मिलेगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है। और यदि स्त्री गरीब हो लेकिन उसका पति धनी हो, तो उस स्त्री को वक़्फ़ का हिस्सा नहीं दिया जाएगा। लेकिन यदि पति गरीब हो, तो उसे हिस्सा दिया जाएगा, भले ही उसकी पत्नी धनी हो। यदि वक़्फ़ करने वाले के निकट संबंधी का पुत्र बालिग है और विकलांग नहीं है, किंतु गरीब है, और उस पुत्र की नाबालिग संतान भी गरीब है, तो उस पुत्र की संतान को इस वक़्फ़ से हिस्सा नहीं दिया जाएगा। इसका कारण यह है कि न्यायाधीश (क़ाज़ी) उनके भरण-पोषण (नफ़क़ा) का दायित्व उनके दादा की संपत्ति पर निर्धारित करेगा। और इन बच्चों का पिता, यानी दादा का पुत्र, उसे वक़्फ़ से हिस्सा मिलेगा क्योंकि उसके भरण-पोषण की ज़िम्मेदारी उसके पिता (दादा) पर नहीं है, क्योंकि वह बालिग और स्वस्थ है। यदि रिश्तेदारों में से किसी का पुत्र धनी हो और वह स्वयं गरीब हो, तो उसे इस वक़्फ़ से नहीं दिया जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में है। यदि किसी ने कहा कि "मेरी यह भूमि मेरे गरीब रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ है" और उनमें एक पुरुष गरीब था, और जब फसल प्राप्त हुई तब भी वह गरीब था, लेकिन इससे पहले कि वह अपना हिस्सा प्राप्त कर पाता, वह धनी हो गया, तो वह अपने हिस्से का पात्र होगा। और यदि फसल प्राप्त होने के छह महीने से कम समय में रिश्तेदारों में से किसी महिला ने बच्चे को जन्म दिया, तो उस फसल में उस बच्चे का हिस्सा नहीं होगा; यह 'मुहीत' में है, परंतु भविष्य की आय में वह बच्चा भी पात्र होगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। और यदि कहा गया कि "मेरी यह भूमि वक़्फ़ का दान है हर उस व्यक्ति के लिए जो अमुक (फ़लाँ) के वंश या कुल में से गरीब हो", और अमुक के वंश में केवल एक ही गरीब व्यक्ति हो, तो पूरी फसल उसी की होगी। इसके विपरीत, यदि कहा गया कि "वक़्फ़ का दान अमुक के कुल के गरीबों पर है", तो ऐसी स्थिति में उसे आधा हिस्सा मिलेगा; यह 'ज़हीरिया' में है (अनुवादक की ओर से अधिक विवरण)। दो सगे भाइयों ने अपने गरीब रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ किया। फिर रिश्तेदारों में से एक गरीब व्यक्ति आया। अब देखा जाएगा कि यदि दोनों ने अपनी साझा भूमि वक़्फ़ की थी, तो उस गरीब व्यक्ति को केवल एक ही गुज़ारा (एक दिन का पर्याप्त भोजन) दिया

जाएगा। लेकिन यदि दोनों ने अपनी अलग-अलग भूमि वक़्फ़ की थी, तो प्रत्येक वक़्फ़ से उसे गुज़ारे के बराबर हिस्सा दिया जाएगा। इस तरह के मामलों में 'क़ुव्वत' (ताक़त) से तात्पर्य 'पर्याप्त मात्रा' (क़द्र-ए-किफ़ायत) से है। यदि वक़्फ़ की गई चीज़ भूमि है, तो उसे एक वर्ष का गुज़ारा बिना किसी विस्तार या स्पष्टीकरण के दिया जाएगा। और यदि वक़्फ़ की गई चीज़ दुकान है, तो एक महीने का पर्याप्त गुज़ारा दिया जाएगा; यह 'मुहीत' में वर्णित है। **उपरोक्त मसले में, जब क़ाज़ी ने उसके अस्तित्वहीन (ग़ायब/मरे हुए जैसा) होने का आदेश दे दिया, तो यह आदेश उसके ऋण के अधिकार में लागू नहीं होगा** ☆ यदि किसी ने अपनी भूमि अपने गरीब रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ की, फिर एक व्यक्ति ने दावा किया कि वह गरीब है और वक़्फ़ करने वाले का रिश्तेदार है, तो उसके लिए अपनी रिश्तेदारी और गरीबी को साबित करना अनिवार्य है। हालाँकि यह मूल रूप से और प्रत्यक्षतः सिद्ध हो सकता है, लेकिन स्पष्ट स्थिति केवल देने के लिए प्रमाण है, हक़ जताने के लिए नहीं। अत; यदि उसने अपनी रिश्तेदारी के गवाह पेश किए, तो जब तक गवाह उसकी रिश्तेदारी का वक़्फ़ करने वाले से स्पष्ट संबंध न बताएँ, गवाही स्वीकार नहीं होगी। और यदि उसने अपनी गरीबी के गवाह पेश किए तो...

---

१ क्योंकि उनका भरण-पोषण उस धनी व्यक्ति पर अनिवार्य है, इसलिए वे उसी के कारण धनी माने जाते हैं। २ अनुवादक ने स्पष्ट किया है कि यहाँ 'संपत्ति' (माल) से तात्पर्य वह संपत्ति है जो गरीब के माल की तरह हो, जैसे आवास, एक नौकर, और आवश्यक पर्याप्त कपड़े, जो घरेलू सामान के अतिरिक्त हों और जिसकी मूल्य सौ दिरहम तक पहुँचे; इसी प्रकार इस स्थान की रक्षा की जाए। (१) ऋण के अधिकार का अर्थ है कि इस निर्धनता के आदेश के कारण यह आवश्यक नहीं है कि उसके लेनदार इस आदेश की वजह से उससे अपने ऋण की माँग न कर सकें।

میں ہے۔ اگر اپنی زمین اپنے قرابتی فقیروں پر وقف کی اور حال یہ ہے کہ اُس کا ایک قریب ایک شخص غنی ہے جس کی اولاد فقیر ہیں پس اگر یہ اولاد صغیر ہوں یا مذکر ہوں یا مؤنث ہوں یا بالغ عورتیں ایسی ہوں جن کے شوہر نہیں ہیں یا بالغ مرد ایسے ہوں جو اپاہج یا مجنون ہیں تو ان کو اس وقف سے حصہ ملے گا اور اگر اس تو نگر مذکور کے بھائی یا بہنیں فقیر ہوں یا کوئی اولاد بالغ فقیر کمائی کرتی ہو تو اُن کو اس وقف سے حصہ نہ ملے گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر عورت فقیر ہو مگر اُس کا شوہر تو نگر ہو تو اس عورت کو وقف نہ دیا جائے گا اور اگر شوہر فقیر ہو تو اُس کو دیا جائے گا اگرچہ اُس کی عورت تو نگر ہو اگر وقف کرنے والے کے قریب کا فرزند بالغ ہوا اور وہ اپاہج نہیں ہے مگر وہ فقیر ہے اور اس فرزند کی اولاد نابالغ موجود ہیں کہ وہ بھی فقیر ہیں تو اس فرزند کی اولاد کو اس وقف سے حصہ نہ دیا جائے گا اس واسطے کہ قاضی اُن کا نفقہ اُن کے دادا کے مال میں فرض کرے گا اور ان اولاد کا باپ یعنی ان کے دادا کا پسر پس اس کو وقف میں سے حصہ ملے گا اس واسطے کہ اُس کا نفقہ اُس کے باپ پر نہیں ہے کیونکہ وہ بالغ ہے اور اپاہج نہیں ہے اور اگر قرابتیوں میں سے کسی کا پسر تو نگر ہو اور خود فقیر ہو تو اس کو اس وقف سے نہ دیا جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر کہا کہ میری یہ اراضی میرے قرابتی فقیروں پر وقف ہے اور ان میں ایک مرد فقیر ہے اور جب غلہ حاصل ہوا تب بھی فقیر تھا مگر ہنوز اپنا حصہ لینے نہ پایا تھا کہ وہ تو نگر ہو گیا تو اپنے حصہ کا مستحق ہوگا اور اگر اس کی قرابت میں سے کوئی عورت بعد حصول غلہ کے چھ مہینہ سے کم میں جنی تو اس غلہ میں اس بچہ کا حصہ نہ ہو گا یہ محیط میں ہے اور آئندہ حاصلات میں سے یہ بچہ بھی مستحق ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہر اس شخص پر ہے جو

نسل فلاں یا آل فلاں میں سے فقیر ہو حالانکہ فلاں مذکور کی نسل یا آل میں سے ایک کے سوائے کوئی فقیر نہیں ہے ایک ہی فقیر ہے تو تمام غلہ اسی کا ہو گا بخلاف اُس کے اگر کہا کہ صدقہ موقوفہ فقرائے آل فلاں پر ہے تو اس صورت میں اُس کو نصف ملے گا یہ ظہیریہ میں ہے زیادہ من المترجم۔ ایک ماں باپ سے دو سگے بھائیوں نے اپنے فقراء قرابت پر وقف کیا پھر قرابت میں سے ایک فقیر آیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر دونوں نے اپنے درمیان مشترک اراضی کو وقف کیا ہے تو اس فقیر کو ایک ہی قوت یعنی ایک روزینہ بقدر کفایت دیا جائے گا اور اگر ہر ایک نے اپنی علیحدہ اراضی وقف کی تو ہر ایک میں سے اُس کو بقدر قوت دیا جائے گا اور قوت سے اس جنس کے مسائل میں مراد قدر کفایت ہے اگر وقف اراضی ہو تو اُس کو ایک سال کا قوت بغیر اسرار و بدوں تفسیر کے دیا جائے گا اور اگر وقف دکان ہو تو مہینہ کی قدر کفایت دیا جائے گا یہ محیط میں ہے۔ **مسئلہ مذکورہ میں جب قاضی نے اُس کے معدوم ہونے کا حکم دے دیا تو یہ حکم اس کے قرضہ کے حق میں معدوم ہونے کا حکم نہ ہوگا** ☆ اگر اپنی اراضی اپنے فقرائے قرابت پر وقف کی پھر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ وہ فقیر ہے اور وہ وقف کنندہ کا قریب ہے تو ضروری ہے کہ وہ اپنی قرابت ہونا اور فقیر ہونا ثابت کرے اور اگرچہ یہ باعتبار اصل و ظاہر کے ثابت ہے لیکن ظاہر حال تو دے دینے کے واسطے حجت ہے استحقاق کے واسطے حجت نہیں۔ پس اگر اُس نے اپنی قرابت کے گواہ قائم کیے تو جب تک گواہ اس کی قرابت کو بہ نسبت معلوم بیان نہ کریں تب تک گواہی قبول نہ ہو گی یعنی اُس کا ناتا وقف کنندہ سے کیا ہے اور اگر اُس نے اپنے فقیر ہونے پر گواہ قائم کیے تو

---

۱ اس لئے کہ ان کا نفقہ اس غنی پر ہے اور یہ اس کی وجہ سے غنی ہیں ۱۲۔ ۲ قال المترجم مراد مال سے یہاں وہ مال ہے جو فقیر کے مال سے مثل مسکن و خادم واحد و قدر کفایت کپڑے ضروری اس کو اشیائے خانہ داری سے زائد ہو کہ وہ سو درہم تک پہنچے بکذا یعنی ان حفظ ہذا

المقام ۱۲۔ (۱) قول قرضہ کے حق یعنی اس ناداری کے حکم کی وجہ سے یہ لازم نہیں ہے کہ اس کے قرض خواہ سبب اس حکم کے اس سے قرض کا مطالبہ نہ کر سکیں ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 | 104 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

Witnesses should elaborate their testimony by stating that this poor person is destitute (Tatarkhaniya); that we know of no property in his possession, nor do we know anyone upon whom his maintenance (nafaqa) is legally binding. When a Qazi (judge) issues a ruling regarding his destitution, this ruling shall not be considered a ruling of destitution in respect of his debts (1). However, if the Qazi rules him insolvent in response to a demand for debt repayment, and subsequently the person seeks benefits from a waqf, he shall be granted them; this is as mentioned by Imam Hilal. Faqih Abu Ja'far stated that despite this, it is mandatory to prove that there is no one who is legally liable for his maintenance, because the ruling of poverty in debt cases does not automatically apply to waqf eligibility, whereas such proof is necessary for establishing a right to waqf benefits. This is noted in Al-Muhit al-Sarakhsi.

If he presents witnesses to testify that he is poor, in need of this waqf, and has no one liable for his maintenance, the Qazi shall include him in the waqf. Hilal stated as a matter of juristic preference (istihsan) that the Qazi should not include him immediately but should first conduct a discreet inquiry to verify the facts. Our senior scholars have noted that this is a sound approach. Hilal further stated that even if he produces witnesses as described and the Qazi’s discreet inquiry confirms their testimony—that the person is poor and lacks a maintenance provider—the Qazi shall still not include him in the waqf until he takes an oath from him, saying: "By Allah, I possess no property and I am poor." Our scholars found this practice commendable. Similarly, according to Hilal (may Allah have mercy on him), the Qazi shall also make him swear: "By Allah, I have no one upon whom my maintenance is binding," and this is preferred; this is found in 'Al-Dhakhiro'. If witnesses are produced for the aforementioned matters, but two just ('adil) informants report that the individual is wealthy, the report of the two just informants shall take precedence over the witness testimony, and he shall not be made a beneficiary of the waqf. Sheikh Hilal mentioned that in this context, "report" (khabar) and "testimony" (guwahi) are equal because the testimony mentioned is effectively an informative report. If the witnesses state, "We do not know of anyone liable for his maintenance," this suffices, and it is not required for them to state categorically that no such person exists, similar to the rules of inheritance; this is in 'Al-Dhakhiro'. Furthermore, if a person wishes to establish kinship with the endower for his children and prove their poverty, he may do so provided the children are minors. Conversely, if they are adults, they

must prove their own poverty. A father’s executor (wasi) stands in the same position as the father in this regard. If the minors have no father or appointed executor, but have a brother, mother, or uncle, these individuals are also permitted to establish the minors' kinship and poverty, provided the minor is under their care. Thereafter, if the mother, uncle, or brother is a suitable person, the portion of grain from the waqf due to the minors may be entrusted to them, with an order to spend it on their maintenance. If they are not suitable, the grain shall be placed with a trustworthy man (mard-e-thiqa) who shall be ordered to spend it on the minor; this is in 'Al-Muhit'. A person endowed land for his poor relatives. Later, some poor relatives sought to make others swear an oath that they were not wealthy. If a valid claim was made against others, specifically claiming they possessed enough wealth to be considered rich, they have the right to demand an oath from them...

---

(1) It means his debt is not even potentially collectable from anyone. (2) Al-Muhmar said this presents severe difficulty if these exact words are meant, because possession of some property does not necessarily exclude one from being classified as poor; thus, interpretation is necessary... (3) If witnesses say "we do not know," it is sufficient for other heirs, but establishing heirship requires categorical testimony. (4) And if they are insane (majnun), the same rule applies. Allah knows best. (5) They possess sufficient property to be considered wealthy if the claim is true.

गवाहों को इस प्रकार विस्तार से बताना चाहिए कि यह फकीर निर्धन (तातारखानीया) है, हम उसकी मिल्कियत में कोई माल नहीं जानते हैं और हम किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानते जिस पर उसका भरण-पोषण (नफ़क़ा) अनिवार्य हो। फिर जब काज़ी (न्यायाधीश) ने उसके निर्धन होने का आदेश दे दिया, तो यह आदेश उसके ऋण (१) के हक में निर्धनता का आदेश नहीं माना जाएगा। और यदि काज़ी ने ऋण की मांग के संबंध में उसके निर्धन होने का आदेश दिया, फिर वह वक़्फ़ में से मांगने आया, तो उसे दिया जाएगा; इमाम हिलाल ने ऐसा ही उल्लेख किया है। फकीह अबू जाफ़र ने फरमाया कि इसके बावजूद यह अनिवार्य है कि यह सिद्ध हो कि उसका कोई ऐसा संबंधी नहीं है जिस पर उसका नफ़क़ा अनिवार्य हो, क्योंकि ऋण मांगने के मामले में निर्धनता का हुक्म वक़्फ़ की पात्रता के हुक्म में शामिल नहीं होता, जबकि वक़्फ़ के अधिकार के लिए इसका प्रमाण आवश्यक है; यह मुहीत सरख़सी में है।

यदि उसने गवाह पेश किए कि यह व्यक्ति फकीर है और इस वक़्फ़ की ओर आश्रित है और उसका कोई ऐसा नहीं है जिस पर उसका नफ़क़ा अनिवार्य हो, तो काज़ी उसे वक़्फ़ में शामिल करेगा। हिलाल ने इस्तहसानन (न्यायसंगत रूप से) फरमाया कि अभी उसे शामिल न करे जब तक कि गुप्त रूप से यह जांच न कर ले कि वास्तविकता यही है। हमारे मशाइख (विद्वानों) ने फरमाया कि यह उचित है। साथ ही हिलाल ने फरमाया कि यदि उसने वैसे ही गवाह पेश किए जैसे हमने वर्णन किया है और काज़ी ने गुप्त जांच भी की और गुप्त जानकारी भी गवाहों की गवाही के अनुकूल मिली कि यह फकीर है और कोई ऐसा नहीं जिस पर इसका नफ़क़ा अनिवार्य हो, तो भी काज़ी उसे वक़्फ़ में शामिल नहीं करेगा जब तक कि उससे कसम न ले ले कि 'अल्लाह की कसम, तेरी मिल्कियत में कोई माल नहीं है और तू फकीर है'। हमारे मशाइख ने फरमाया कि यह भी अच्छा है। इसी प्रकार हिलाल रहमतुल्लाह के अनुसार उससे यह भी कसम लेगा कि 'अल्लाह की कसम, तेरा कोई ऐसा नहीं है जिस पर तेरा नफ़क़ा अनिवार्य हो' और यही बेहतर है; यह 'ज़ख़ीरा' में है। फिर यदि उसने उपरोक्त मामलों पर गवाह पेश किए और दो न्यायप्रिय व्यक्तियों ने सूचना दी कि यह व्यक्ति धनवान (तवांगर) है, तो उन दो न्यायप्रिय व्यक्तियों की सूचना गवाही पर प्राथमिकता रखेगी और उसे वक़्फ़ का लाभार्थी नहीं बनाया जाएगा। शेख हिलाल ने फरमाया है कि इस विषय में सूचना और गवाही दोनों समान हैं क्योंकि उक्त गवाही भी वास्तव में गवाही नहीं बल्कि सूचना ही है। और यदि दोनों (गवाहों) ने कहा कि हम किसी ऐसे को नहीं जानते जिस पर उसका नफ़क़ा अनिवार्य हो, तो उसके लिए यही

पर्याप्त है और इसकी आवश्यकता नहीं कि दोनों निश्चित रूप से कहें कि उसका कोई ऐसा है ही नहीं, जैसा कि विरासत के मामले में होता है; यह 'ज़ख़ीरा' में है। यह भी स्पष्ट हो कि यदि कोई व्यक्ति अपने बच्चों के लिए वक़्फ़ करने वाले से अपनी रिश्तेदारी और बच्चों का फकीर होना सिद्ध करना चाहे, तो वह ऐसा कर सकता है, बशर्ते कि बच्चे नाबालिग हों। इसके विपरीत यदि वे बालिग (वयस्क) हों, तो वे स्वयं अपनी निर्धनता सिद्ध करेंगे। पिता का वसी (कार्यकारी) भी इस मामले में पिता के समान है। यदि नाबालिगों का पिता न हो और न ही पिता द्वारा नियुक्त वसी हो, लेकिन भाई, माँ, चाचा या मामा हो, तो इस्तहसानन इन लोगों को भी नाबालिग की रिश्तेदारी और निर्धनता सिद्ध करने का अधिकार है, बशर्ते कि नाबालिग उनके संरक्षण में हो। इसके बाद यदि माँ, चाचा या भाई ऐसे व्यक्ति हों कि नाबालिगों का अनाज का हिस्सा जो वक़्फ़ से उन्हें मिलेगा, उनके पास रखा जा सकता है, तो वह अनाज उन्हें दिया जाएगा और आदेश दिया जाएगा कि वे इसमें से उनके भरण-पोषण पर खर्च करें। यदि वे इसके योग्य न हों, तो यह अनाज किसी विश्वसनीय व्यक्ति (मर्द-ए-सिक़ा) के पास रख दिया जाएगा और उसे आदेश दिया जाएगा कि वह इसे नाबालिग पर खर्च करे; यह मुहीत में है। एक व्यक्ति ने अपनी भूमि अपने गरीब रिश्तेदारों पर वक़्फ़ की, फिर उसके कुछ गरीब रिश्तेदारों ने दूसरों से कसम लेनी चाही कि वे लोग धनवान नहीं हैं। तो यदि उन लोगों ने दूसरों पर सही दावा किया या इस तरह कि उन पर इतने माल का दावा किया जिससे वे धनवान हो जाते हैं, तो उन्हें अधिकार होगा कि वे दूसरों से कसम ले लें...

---

(१) किसी पर उसका कर्ज भी वसूल होना संभव नहीं है १२। (२) अल-मुहम्मर ने कहा कि जिसमें कड़ी कठिनाई है यदि यही शब्द अभिप्रेत हैं क्योंकि उसकी मिल्कियत में कुछ होना उसे निर्धनता की श्रेणी से बाहर नहीं करता, अतः व्याख्या आवश्यक है... १२। (३) कि यदि गवाहों ने कहा कि हम नहीं जानते, तो उसके अलावा दूसरा वारिस पर्याप्त है, लेकिन वारिस होना सिद्ध करने के लिए निश्चित गवाही आवश्यक है १२। (४) और यदि पागल (मजनून) हों, तब भी ऐसा ही होना चाहिए, वल्लाह आलम (अल्लाह बेहतर जानता है) १२। (५) उनके पास इतना माल है जिससे वे धनवान होंगे यदि यह सही है १२।

چاہیے کہ گواہ یوں تفسیر کریں کہ یہ فقیر معدم (تاتارخانیہ) ہے ہم اُس کی ملک میں کچھ مال نہیں جانتے ہیں اور ہم کسی ایسے کو نہیں جانتے جس پر اُس کا نفقہ لازم ہو پھر جب قاضی نے اُس کے معدم ہونے کا حکم دے دیا تو یہ حکم اُس کے قرضہ (۱) کے حق میں معدم ہونے کا حکم نہ ہوگا اور اگر قاضی نے مطالبہ قرضہ کے حق میں اُس کے نادار ہونے کا حکم دیا پھر وہ وقف میں سے مانگنے آیا تو اُس کو دیا جائے گا ایسا ہی ہلال نے ذکر کیا ہے اور فقیہ ابو جعفر نے فرمایا کہ باوجود اس کے یہ واجب ہے کہ ثابت ہو کہ اس کا کوئی ایسا نہیں ہے جس پر اس کا نفقہ لازم ہو گا اس واسطے کہ یہ امر طلب قرضہ میں فقیر کے حکم میں داخل نہیں ہوا ہے حالانکہ استحقاقِ وقف کے واسطے اس کا اثبات ضرور ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر اُس نے گواہ قائم کیے کہ یہ شخص فقیر اور اس وقف کی طرف محتاج ہے اور اُس کا کوئی ایسا نہیں ہے جس پر اُس کا نفقہ لازم ہو تو قاضی اس کو وقف میں شامل کرے گا اور ہلال نے استحساناً فرمایا ابھی اُس کو داخل نہ کرے یہاں تک کہ پوشیدہ دریافت کرے گا کہ ایسا ہی ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ یہ اچھا ہے اور نیز ہلال نے فرمایا کہ اگر اس نے گواہ جیسے ہم نے بیان کیے ہیں قائم کیے اور قاضی نے پوشیدہ بھی دریافت کیا اور ع پوشیدہ خبر بھی گواہوں کی گواہی کے موافق ہوئی کہ یہ فقیر ہے اور اس کا کوئی ایسا نہیں ہے کہ جس پر اس کا نفقہ لازم ہو تو قاضی اس کو وقف میں شامل نہ کرے گا یہاں تک کہ اس سے قسم لے گا کہ واللہ تیری ملک میں کچھ مال نہیں ہے اور تو فقیر ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ یہ بھی اچھا ہے اور اسی طرح بقول ہلال رحمۃ اللہ اُس سے یہ بھی قسم لے گا کہ واللہ تیرا کوئی ایسا نہیں ہے جس پر تیرا نفقہ لازم ہو اور یہی اچھا ہے یہ ذخیرہ میں ہے پس اگر اُس نے امور مذکورہ بالا پر گواہ پیش کیے

جیسے ہم نے ذکر کیا ہے اور دو عادلوں نے خبر دی کہ یہ تو انگر ہے تو ان دونوں عادلوں کی خبر گواہی سے اولیٰ ہوگی اور وہ مصرف وقف نہ کیا جائے گا اور شیخ ہلال نے فرمایا ہے کہ اس باب میں خبر اور گواہی دونوں یکساں ہیں اس واسطے کہ گواہی مذکورہ بھی در حقیقت گواہی نہیں بلکہ خبر ہے اور اگر دونوں نے کہا کہ ہم ایسے کسی کو نہیں جانتے ہیں جس پر اُس کا نفقہ واجب ہو تو اُس کے واسطے کافی ہے اور اُس کی ضرورت نہ ہوئی کہ دونوں قطعی طور پر کہیں کہ اس کا کوئی ایسا نہیں ہے جس پر اُس کا نفقہ واجب ہو جیسے میراث میں ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور واضح ہو کہ اگر کوئی شخص اپنے فرزندوں کے وقف کنندہ سے قرابت ثابت کرنے اور اُن کا فقیر ہونا ثابت کرنے کا حاجت مند ہو تو ایسا کر سکتا ہے بشرطیکہ فرزندان مذکورہ نابالغ ہوں بخلاف اس کے اگر بالغ ہوں تو وہ خود اپنا فقر ثابت کریں اور باپ کا وصی بھی اس باب میں بمنزلہ باپ کے ہے اور اگر ان نابالغوں کا باپ نہ ہو اور نہ باپ کا مقرر کیا ہوا وصی ہو مگر بھائی یا ماں کا چچا یا ماموں ہو تو استحساناً ان لوگوں کو بھی صغیر کی قرابت و فقر ثابت کرنے کا اختیار حاصل ہے بشرطیکہ صغیر اُس کی پرورش میں ہو پھر بعد اس کے اگر ماں یا چچا یا بھائی ایسا شخص ہو کہ ان نابالغوں کا حصہ غلہ جو وقف سے ان کو ملے گا اُس کے پاس رکھا جا سکتا ہے تو صغیر کو جو غلہ ملے گا وہ اُن کو دیا جائے گا اور حکم کیا جائے گا کہ اُس میں سے اس کے نفقہ میں خرچ کریں اور اُس کے لائق نہ ہوں تو یہ غلہ کسی مرد ثقہ کے پاس رکھ دیا جائے گا اور اُس کو حکم دے دیا جائے گا کہ اُس کو صغیر پر خرچ کرے یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی اراضی اپنی قرابت کے فقیروں پر وقف کی پھر اس کی قرابت کے بعض فقیروں نے بعض دیگر سے قسم لینی چاہی کہ یہ لوگ تو انگر نہیں ہیں تو اگر ان لوگوں نے دوسروں پر صحیح دعویٰ کیا یا بایں طور کہ ان پر ایسے مال का دعویٰ کیا کہ جس سے وہ تو انگر ہو جاتے ہیں تو اُن کو اختیار

ہو گا کہ دوسروں سے قسم لے لیں اور اگر یہ لوگ جن سے قسم لینا چاہتے ہیں ان کی طرف قیم کا میلان ہو

---

(۱) کسی پر اس کا قرضہ بھی ممکن الوصول نہیں ہے ۱۲۔ (۲) قال المحمر جس میں سخت دشواری ہے اگر مراد یہی الفاظ ہیں کیونکہ اس کی ملک میں ۱۔ تندر ماں ہے کہ اس سے وہ فقیر ہونے سے خارج نہیں ہو जाता ہے پس تاویل ضروری ہے کہ اس طور پر قسم لے جن میں مشکل پیش آئے فلیتا مل ۱۲۔ (۳) کہ اگر گواہوں نے کہا کہ ہم نہیں جانتے اس کے سوائے دوسرا وارث تو کافی ہے لیکن وارث ہونا ثابت کرنے کے لئے قطعی گواہی ضروری ہے ۱۲۔ (۴) اور اگر مجنون ہوں تو بھی ایسا ہی ہونا چاہئے واللہ اعلم ۱۲۔ (۵) ان کے پاس اس قدر مال ہے حالانکہ اس سے وہ تو انگر ہوں گے اگر صحیح ہے ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 2 (105) Kitab al-Waqf (Book of Endowment)

- So those people wanted to take an oath from him, saying, "By Allah, you do not know that these people are wealthy," then they do not have this authority; this is mentioned in *Waqi'at-i-Hasamiyyah*.
- If a person established his kinship and poverty before the Qazi (judge) through witnesses, and the Qazi gave a ruling, and subsequently, he claimed his entitlement from another endowment (waqf) dedicated to the poor among the kin based on the same kinship and poverty, then he would not need to present witnesses again. This is because a person who is established as poor in one waqf is considered poor in all waqfs. Similarly, if he proved his kinship with the endower (waqif) through witnesses and obtained a ruling, and then came to claim his share from an endowment by the brother of the same parents of that endower, which is for the kin, he would not need to present witnesses again. Likewise, if the full brother (from the same father and mother) of the person for whom the kinship was decreed came, he would also not need to prove the kinship; this is in *al-Wajiz*.
- If a person presented witnesses before a Qazi stating, "The judge before you had issued a ruling regarding the kinship and poverty of that person before this period," then by analogy (*Qiyas*), this person would be entitled to the produce of the waqf even if a long time has passed. However, we adopt juristic preference (*Istihsan*) and say that if a long time has passed, witnesses to his being poor will be required again because he is poor now. This is because being poor at the time of each year's harvest is a condition for entitlement. Thus, whoever was poor before the harvest would be entitled to that year's produce, and whoever became poor after the harvest would not be entitled to it; however, he will be entitled to future harvests.
- Furthermore, if the Qazi decreed him as poor, and after that, he came seeking the produce while he was wealthy, and he said, "I became wealthy after the produce was harvested," and his partners said, "No, rather you became wealthy before the harvest," then by analogy, his statement should be accepted, but by *Istihsan*, the statement of his partners will be accepted. If the Qazi had not decreed him as poor and he came seeking the produce while being wealthy, saying, "I became wealthy after obtaining the harvest," then by both analogy and *Istihsan*, his statement will not be accepted.

- If he comes seeking the harvest and claims to be poor, and the partners say, "He is wealthy," and they wish to take an oath from him, they have the right to do so, and the Qazi will take an oath from him saying, "By Allah, today he is not indifferent (wealthy) to being included among the poor of this waqf or taking some of its produce." If witnesses testified to his poverty but it occurred after the harvest was produced, he will not be included with the partners in that harvest; however, he will be included in future harvests. But if the witnesses also specified the time of his poverty, stating, "He has been poor since such-and-such time," and this occurred before the harvest was produced, then in such a case, his right to that harvest will be established; this is in *al-Muhit*.
- If an endowment was made for poor kin, and some of the kin testified for others, if each of the two parties testified for the other, it will not be accepted. If the witnesses are wealthy and they testify for one of their kin that he is a close relative of the endower and is poor, and they describe the lineage, then Imam al-Khassaf (RA) mentioned in his *Kitab al-Waqf* under the chapter 'Endowment upon Poor Relatives' that if they did not draw any benefit to themselves nor averted any harm from themselves by their testimony, then their testimony will be accepted. Imam al-Khassaf (RA) also stated in the preceding chapter that if two persons whose kinship with a certain individual is correct testified for him that "this person is among the relatives of the endower" and described the kinship, it is permissible. Subsequently, if their testimony was not verified (i.e., they were not proven to be just witnesses) and the Qazi rejected their testimony, then the one for whom they testified being a relative of the endower will, along with those two, in whatever property reaches them from the waqf...

---

1. Before the waqf or after the waqf but before the harvest is produced. (12)
2. The translator said, i.e., when it is together before the ruling, and if it is consecutive and has already happened for one, then the previous ones will be accepted and the subsequent ones will not be accepted. (12)

फतावी आलमगिरी ..... जिल्द 2 (105) किताबुल वक्फ

- तो उन लोगों ने कसम से कसम लेनी चाही कि "वल्लाह तू नहीं जानता कि ये लोग धनी हैं", तो उनको यह अधिकार नहीं है; यह 'वाक़यात-ए-हसामिया' में है।
- यदि किसी व्यक्ति ने काजी के पास अपनी रिश्तेदारी और निर्धनता (फक्र) को गवाहों से सिद्ध कर दिया और काजी ने निर्णय दे दिया, फिर उसने दूसरे वक्फ में से, जो रिश्तेदारों में से निर्धन लोगों के लिए वक्फ है, उसी रिश्तेदारी और निर्धनता के माध्यम से अपना अधिकार मांगा, तो उसे दोबारा गवाह पेश करने की आवश्यकता नहीं होगी। इसका कारण यह है कि जो व्यक्ति एक वक्फ में निर्धन है, वह सभी वक्फों में निर्धन माना जाएगा। इसी प्रकार यदि उसने गवाहों से वक्फ करने वाले के साथ अपनी रिश्तेदारी सिद्ध करके निर्णय प्राप्त कर लिया, फिर उसी वक्फ करने वाले के एक ही माता-पिता से जन्मे भाई के वक्फ में से, जो रिश्तेदारों के लिए वक्फ है, अपना हिस्सा मांगने आया, तो उसे दोबारा गवाह पेश करने की आवश्यकता नहीं होगी। और इसी तरह यदि उस व्यक्ति का, जिसके लिए रिश्तेदारी का आदेश दिया गया है, सगा भाई (एक ही माता-पिता से) आया, तो उसे भी रिश्तेदारी सिद्ध करने की आवश्यकता नहीं होगी; यह 'वजीज़' में है।
- और यदि एक व्यक्ति ने काजी के सामने गवाह पेश किए कि "तुझसे पहले जो काजी था, उसने उस व्यक्ति की रिश्तेदारी और निर्धनता का आदेश इस अवधि से पहले दे दिया था", तो कयास (अनुमान) के अनुसार वह व्यक्ति वक्फ की उपज (अनाज) का पात्र होगा, चाहे लंबी अवधि बीत गई हो। लेकिन हम इस्तेहसान (न्यायशास्त्रीय वरीयता) को अपनाते हैं और कहते हैं कि यदि लंबी अवधि बीत गई हो, तो उससे निर्धन होने के गवाह दोबारा मांगे जाएंगे, क्योंकि अब वह निर्धन है। इसका कारण यह है कि प्रत्येक वर्ष उपज प्राप्त होने के समय पात्र का निर्धन होना अनिवार्य शर्त है। अतः जो इससे पहले निर्धन था, वह इस वर्ष की उपज का पात्र होगा, और जो इसके बाद निर्धन हुआ, वह इस उपज का पात्र नहीं होगा; हाँ, वह भविष्य की उपज का पात्र होगा।
- फिर यदि काजी ने उसके निर्धन होने का आदेश दे दिया, और उसके बाद वह उपज मांगते हुए आया जबकि वह धनी है, और उसने कहा कि "मैं उपज पैदा होने के बाद धनी हुआ हूँ", और उसके साथियों ने कहा कि "नहीं, बल्कि तू उपज पैदा होने से पहले ही धनी हो गया था", तो कयास यह है कि उसका कथन स्वीकार किया जाए, लेकिन इस्तेहसान के अनुसार उसके

साथियों का कथन स्वीकार होगा। और यदि काजी ने उसके निर्धन होने का आदेश न दिया हो और वह उपज मांगते हुए आया जबकि वह धनी है, और उसने कहा कि "मैं उपज प्राप्त होने के बाद धनी हुआ हूँ", तो कयास और इस्तेहसान के अनुसार उसका कथन स्वीकार नहीं होगा।

- और यदि वह उपज मांगते हुए आया और दावा करता है कि वह निर्धन है, और साथियों ने कहा कि "यह तो धनी है", और उससे कसम लेनी चाही, तो उन्हें यह अधिकार प्राप्त है और काजी उससे कसम लेगा कि "वल्लाह, वह आज के दिन इस वक्फ के गरीबों में शामिल होने से और इस वक्फ की उपज लेने से बेपरवाह (संपन्न) नहीं है"। और यदि गवाहों ने उसके निर्धन होने की गवाही दी और यह उपज पैदा होने के बाद हुआ, तो वह इस उपज में साथियों के साथ शामिल नहीं होगा; हाँ, भविष्य की उपज में शामिल किया जाएगा। लेकिन यदि गवाहों ने उसके निर्धन होने का समय भी बता दिया हो कि "फलां समय से निर्धन है" और यह वक्फ भी उपज पैदा होने से पहले हुआ था, तो ऐसी स्थिति में उस उपज में उसका अधिकार सिद्ध होगा; यह 'मुहीत' में है।
- यदि वक्फ गरीब रिश्तेदारों के लिए किया गया और रिश्तेदारी के कुछ लोगों ने दूसरों के लिए गवाही दी, तो यदि इन दोनों पक्षों में से प्रत्येक ने दूसरे पक्ष के लिए गवाही दी है, तो वह स्वीकार नहीं होगी। और यदि गवाह धनी हों और उन्होंने अपनी रिश्तेदारी में से एक व्यक्ति के लिए गवाही दी कि वह वक्फ करने वाले का निकट संबंधी और निर्धन है और वंशक्रम का वर्णन किया, तो इमाम खसाफ़ रहमतुल्लाही अलैहि ने अपनी किताब 'किताबुल वक्फ' के अध्याय 'बाबुल वक्फ अलल फुकराइल कराबह' में उल्लेख किया है कि यदि उन्होंने अपनी गवाही से कोई लाभ अपनी ओर नहीं खींचा और न ही स्वयं से कोई हानि दूर की है, तो उनकी गवाही स्वीकार होगी। और इमाम खसाफ़ रहमतुल्लाही अलैहि ने इससे पहले के अध्याय में फरमाया है कि यदि दो व्यक्तियों ने, जिनकी रिश्तेदारी एक व्यक्ति से सही है, उसके लिए यह गवाही दी कि "यह व्यक्ति वक्फ करने वाले के रिश्तेदारों में से है" और रिश्तेदारी का वर्णन किया, तो यह जायज है। फिर यदि उनकी गवाही का सत्यापन नहीं हुआ, अर्थात् वे गवाह न्यायप्रिय (आदिल) सिद्ध नहीं हुए और काजी ने उनकी गवाही रद्द कर दी, तो जिसके लिए उन्होंने वक्फ करने वाले का रिश्तेदार होने की गवाही दी है, वह उन दोनों के साथ, जो कुछ माल उन्हें वक्फ से प्राप्त होगा, उसमें...

---

1. वक्फ से पहले या वक्फ के बाद उपज पैदा होने से पहले। (12)

2. अनुवादक ने कहा, अर्थात् जबकि आदेश से पहले साथ ही हो, और यदि आगे-पीछे हो और एक के लिए हो चुका हो, तो पहले वाले का स्वीकार होगा और बाद वाले का स्वीकार नहीं होगा। (12)

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ (۱۰۵) کتاب الوقف پس ان لوگوں نے قسم سے قسم لینی چاہی کہ واللہ تو نہیں جانتا کہ یہ لوگ غنی ہیں تو ان کو یہ اختیار نہیں ہے یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔ اگر ایک شخص نے قاضی کے پاس اپنی قرابت وفقر کو گواہوں سے ثابت کر دیا اور قاضی نے حکم دے دیا پھر اُس نے ایک دوسرے وقف میں سے جو قرابت کے فقیروں پر وقف ہے اسی قرابت و فقر کے ذریعہ سے اپنا استحقاق طلب کیا تو اُس کو دوبارہ گواہ پیش کرنے کی ضرورت نہ ہوگی اس واسطے کہ جو شخص ایک وقف میں فقیر ہو وہ سب وقفوں میں فقیر ہے۔ اسی طرح اگر اُس نے گواہوں سے اپنی قرابت وقف کرنے والے کے ساتھ ثابت کر کے حکم لیا پھر اُس وقف کنندہ کے ایک ماں باپ سے اُس کے بھائی کے وقف میں سے جو قرابت پر وقف ہے اپنا حصہ طلب کرنے آیا تو اُس کو دوبارہ گواہ پیش کرنے کی ضرورت نہ ہوگی اور اسی طرح اگر اُس شخص کا جس کے واسطے قرابت کا حکم دیا گیا ہے ایک ماں و باپ سے سگا بھائی آیا تو اُس کو بھی قرابت ثابت کرنے کی ضرورت نہ ہوگی یہ وجیز میں ہے اور اگر ایک شخص نے قاضی کے سامنے گواہ پیش کیے کہ تجھ سے پہلے جو قاضی تھا اُس نے اُس شخص کے قرابت و فقر کا حکم اس مدت سے پہلے دے دیا تھا تو قیاسًا یہ شخص غلہ وقف کا مستحق ہوگا اگر چہ مدت دراز گزر گئی ہو لیکن ہم استحسان کو لیتے اور کہتے ہیں کہ اگر مدت زیادہ گزری ہو تو اُس سے فقیر ہونے کے گواہ دوبارہ مانگے گا کہ اب یہ فقیر ہے اس واسطے کہ ہر سال غلہ پائے جانے کے وقت مستحق کا فقیر ہونا شرط ہے پس جو قبل اس کے فقیر تھا وہ اس سال کے اس غلہ سے مستحق ہوگا اور جو بعد اس کے فقیر ہو وہ اس غلہ سے مستحق نہ ہوگا ہاں آئندہ دوسرے غلہ سے مستحق ہوگا۔ پھر اگر قاضی نے اس کے فقیر ہونے کا حکم دے دیا پھر اُس کے بعد وہ غلہ مانگتا ہوا آیا حالانکہ وہ غنی ہے اور اس نے کہا کہ میں غلہ پیدا ہونے کے بعد غنی ہو گیا ہوں اور اس کے شریکوں نے کہا کہ نہیں

بلکہ تو غلہ پیدا ہونے سے پہلے غنی ہوا ہے تو قیاس یہ ہے کہ اس کا قول قبول ہو لیکن استحساناً اس کے شریکوں کا قول قبول ہوگا اور اگر قاضی نے اس کے فقیر ہونے کا حکم نہ دیا ہو پھر وہ غلہ مانگتا ہوا آیا حالانکہ وہ غنی ہے اور کہا کہ میں غلہ حاصل ہونے کے بعد غنی ہوا ہوں تو قیاسًا واستحساناً اُس کا قول قبول نہ ہوگا اور اگر غلہ مانگتا ہوا آیا اور دعویٰ کرتا ہے کہ میں فقیر ہوں اور شریکوں نے کہا کہ یہ تو غنی ہے اور اس سے قسم لینی چاہی تو ان کو یہ اختیار حاصل ہے اور قاضی اُس سے قسم لے گا کہ واللہ وہ آج کے روز اس وقف کے فقیروں کے ساتھ داخل ہونے سے اور اُس وقف کا کچھ غلہ لینے سے بے پرواہ نہیں ہے اور اگر گواہوں نے اس کے فقیر ہونے پر گواہی دی اور یہ غلہ پیدا ہو جانے کے بعد واقع ہوا تو وہ اس غلہ میں شریکوں کے ساتھ داخل نہ ہوگا ہاں آئندہ غلہ میں داخل کیا جائے گا لیکن اگر گواہوں نے اس کے فقیر ہونے کا وقت بھی بیان کر دیا ہو کہ فلاں وقت سے فقیر ہے اور یہ وقف بھی اس غلہ کے پیدا ہو جانے سے پہلے واقع ہوا تھا تو ایسی صورت میں اس غلہ میں اُس کا حق ثابت ہوگا یہ محیط میں ہے۔ اگر فقراء قرابت پر وقف کیا گیا اور قرابت کے بعض لوگوں نے بعض دیگر کے واسطے گواہی دی پس اگر ان دونوں فریقوں میں سے ہر ایک نے دوسرے فریق کے واسطے گواہی دی ہے تو قبول نہ ہوگی اور اگر گواہ لوگ غنی ہوں اور انہوں نے اپنی قرابت میں سے ایک شخص کے واسطے گواہی دی کہ وقف کنندہ کا قریب اور فقیر ہے اور نسب بیان کیا تو امام خصافؒ نے اپنی کتاب الوقف میں باب الوقف علی فقراء القرابۃ میں ذکر فرمایا ہے کہ اگر انہوں نے اپنی گواہی سے کوئی منفعت اپنی جانب کھینچی اور نہ اپنی ذات سے کوئی مضرت دفع کی ہے تو اُن کی گواہی قبول ہوگی اور امام خصافؒ نے اس سے پہلے باب میں فرمایا ہے کہ اگر دو شخصوں نے جن کی قرابت ایک شخص سے صحیح ہے اس کے واسطے یہ گواہی دی کہ یہ شخص وقف کرنے والے کے قرابتیوں میں سے ہے اور قرابت کو بیان کیا تو یہ جائز ہے پھر ان کی گواہی کی تعدیل نہ ہوئی یعنی وہ لوگ

گواہ عادل ثابت نہ ہوئے اور قاضی نے ان کی گواہی رد کر دی تو جس کے واسطے انہوں نے وقف کنندہ کے قرابتی ہونے کی گواہی دی ہے وہ ان دونوں کے ساتھ جو کچھ مال ان کو وقف سے پہنچے گا اس میں...

۱: قبل وقف سے یا بعد وقف کے غلہ پیدا ہو جانے سے پہلے ۱۲۔ ۲: قال المترجم یعنی جبکہ ساتھ ہی ہو قبل حکم کے اور اگر آگے پیچھے ہو اور ایک کے واسطے ہو چکا تو سابق کے مقبول ہوں گے اور لاحق کے قبول نہ ہوں گے۔ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (106) Kitab al-Waqf

...will be included and shared; this is mentioned in *al-Zakheerah*. Hilal mentioned in his Waqf that if two strangers (men) testified for a person that he is related to the donor (waqif), and two men from among the relatives testified for that person that he is poor, their testimony will be accepted, and no further details were given. Furthermore, Sheikh Hilal stated in his Waqf that if one of the relatives admitted, "I am wealthy," but then came asking for a share in the Waqf, saying "I am poor and I became poor before the harvest," his statement will not be accepted even if he is currently poor. However, if witnesses testified that he lost his wealth before the harvest, he will be entitled to the Waqf's produce. Then, if they claimed he performed 'Taljia' (a simulated or forced contract), and the Qazi (judge) suspected him of 'Taljia', he will not be granted anything from the Waqf as long as that property could come into his hands through that Taljia; this is in *al-Muhit*.

Section Five ۞ Regarding Waqf (Endowments) for Neighbors

If someone creates a Waqf for their neighbors, the logical deduction (Qiyas) is that it should be spent on those who are immediately adjacent to him. However, by way of juristic preference (Istihsan), it will refer to those who are gathered by the local neighborhood mosque; this is in *al-Wajeez*.

If the executor (Wasi) gives preference to some over others, he will be liable (Dhamin) ۞

And this is the preferred view; this is in *al-Ghiyathiyya*. Furthermore, according to the apparent school of Imam al-Azam, the only condition is residency, whether the resident lives in their own owned house or does not own the house; and this is correct, as stated in *al-Muhit*. If someone other than the owner is living there, i.e., the owner does not reside there, the entitlement to the Waqf belongs to the resident, not the owner; this is in *Fatawa Qazi Khan*. Neighbors included in this Waqf are regardless of being Muslim or non-Muslim, male or female, slave or free, a Mukatab (a slave with a contract for freedom), young or old. The Waqf property will be divided equally among them. If the executor gives preference to some over others, he will be held liable; this is in *al-Hawi*. Slaves who are 'Umm al-Walad' (mother of the master's child), or 'Mudabbar' slaves (slaves promised freedom upon the master's death), and ordinary slaves and bondwomen will not be included in this Waqf; this is in *al-Khulasah*. Similarly, a debtor who is imprisoned in his neighborhood due to debt will not be included; this is in *al-Wajeez*. The donor's children, father, grandfather, and

wife will not be included in this Waqf; this is in *al-Hawi*. If the grandchildren are neighbors, by way of juristic preference, they will not be included; this is in *Khazanat al-Muftin*. However, his brother, paternal uncle, and maternal uncle will be included; this is in *al-Zahiriyya al-Muhit*. It should be clear that at the time of distributing the grain, whoever is a neighbor at that time will be considered the neighbor. Thus, if some of the donor's neighbors sold their houses and moved to another neighborhood, and other people settled in their place after the harvest but before the reaping, these new people will be entitled to the grain; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If one made a Waqf for their neighbors and had one house in which he lived, then left it to move into another house where he lived as a tenant until he died, the Waqf's produce will go to the neighbors of the house where he moved and died; this is in *al-Muhit*. If one made a Waqf for their neighbors, then went to Makkah al-Muazzamah and died there, it will be seen: if he had taken up residence in Makkah, the Waqf income will be for his neighbors in Makkah. But if he had set out to perform Hajj or Umrah, the grain will be for the neighbors of his home city; this is in *al-Zahiriyya*. And if he has two houses...

1. All are considered 'Jahili Mahallah' (ignorant neighborhoods) in relation to this mosque.

...दाख़िल किया जाएगा और शरीक होगा, यह ज़ख़ीरा में है। हलाल ने अपने वक़्फ़ में ज़िक्र किया है कि अगर दो मर्दों ने जो अजनबी हैं, एक शख़्स के वास्ते यह गवाही दी कि यह वक़्फ़ करने वाले (वाकिफ़) की कराबत (रिश्तेदारी) से है और रिश्तेदारों में से दो मर्दों ने उस शख़्स के वास्ते यह गवाही दी कि यह फ़क़ीर है, तो उनकी गवाही मक़बूल होगी और इसमें कोई तफ़सील नहीं फ़रमाई। और नीज़ शेख़ हलाल ने अपने वक़्फ़ में फ़रमाया कि अगर रिश्तेदारों में से एक शख़्स ने इक़रार किया कि मैं ग़नी (धनी) हूँ, फिर वह वक़्फ़ में से हिस्सा माँगता हुआ आया और कहा कि मैं फ़क़ीर हूँ और मैं गल्ला (अनाज) पैदा होने से पहले फ़क़ीर हो गया, तो उसका क़ौल मक़बूल न होगा, अगरचे वह फ़िलहाल फ़क़ीर हो। लेकिन अगर गवाहों ने गवाही दी कि उसने गल्ला पैदा होने से पहले अपना माल तलफ़ (नष्ट) कर दिया है, तो वह वक़्फ़ के गल्ले का मुस्तहिक़ होगा। फिर अगर उन्होंने कहा कि तल्जिया (मजबूरी में किया गया दिखावटी सौदा) किया और क़ाज़ी ने उसको तल्जिया से मुत्तहम (संदिग्ध) समझा, तो अब उसको वक़्फ़ से न देगा जब तक कि उसके तल्जिया से वह उसके हाथ आ सकती हो, यह मुहीत में है।

फ़स्ल पंजुम (पाँचवाँ अध्याय) ۞ पड़ोसियों पर वक़्फ़ करने के बयान में

अगर अपने पड़ोसियों पर वक़्फ़ किया तो क़यास (अनुमान) यह है कि उन्हीं लोगों की तरफ़ सर्फ़ (ख़र्च) हो जो उसके मुलासिक़ (सटे हुए) हैं और इस्तेहसानन (लोकहित में) उन लोगों की तरफ़ राजे होगा जिनको वह और उन्हें मोहल्ले की जामा मस्जिद जोड़ती है, यह वजीज़ में है।

अगर वसी (निष्पादक) ने बाज़ (कुछ) को बाज़ पर तफ़सील (प्राथमिकता) दी तो ज़ामिन (ज़िम्मेदार/उत्तरदायी) होगा ۞

और यही मुख्तार (पसंदीदा राय) है, यह ग़ियासिया में है। फिर इमाम-ए-आज़म के ज़ाहिर मज़हब में है कि शर्त फ़क़त सुकूनत (सिर्फ़ निवास) है, चाहे रहने वाला अपनी मिल्क (मालिकाना हक़) के मकान में हो या मकान मालिक का न हो, और यही सही है, यह मुहीत में है। और अगर रहने वाला मालिक के सिवा और कोई शख़्स हो यानी मालिक न रहता हो, तो वक़्फ़ का हक़दार रहने वाला है, मालिक नहीं, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और इस वक़्फ़ में पड़ोसी शामिल होगा, चाहे वह मुसलमान हो या काफ़िर, पुरुष हो या स्त्री, ग़ुलाम हो या आज़ाद या मुकातब (वह ग़ुलाम जिसने अपनी आज़ादी के लिए क़ीमत तय की हो), छोटा हो या बड़ा हो, और वक़्फ़ का माल उन पर बराबर

तक़सीम होगा। और अगर वसी ने कुछ को कुछ पर तरजीह (प्राथमिकता) दी तो वह ज़ामिन होगा, यह हावी में है। और ऐसी बांदियाँ जो 'उम्मुल वलद' (वह दासी जिससे स्वामी की संतान हो) हों या ग़ुलाम और बांदियाँ जो 'मुद्दब्बर' (वह ग़ुलाम जिसकी आज़ादी स्वामी की मृत्यु पर निर्भर हो) हों, और महज़ ग़ुलाम और बांदियाँ इस वक़्फ़ में शामिल न होंगे, यह ख़ुलासा में है। और इसी तरह जो क़र्ज़दार कि उसके मोहल्ले में क़र्ज़ के कारण क़ैद हुआ है, वह भी शामिल न होगा, यह वजीज़ में है। और इस वक़्फ़ में वक़्फ़ करने वाले की औलाद और उसके बाप, दादा और पत्नी शामिल न होंगे, यह हावी में है। और औलाद की औलाद अगर पड़ोसी हों तो इस्तेहसानन शामिल न होगी, यह ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में है। और उसका भाई, चाचा और मामा शामिल होंगे, यह ज़हीरया मुहीत में है। और स्पष्ट रहे कि अनाज के बँटवारे के समय जो व्यक्ति पड़ोसी हो, उसी का पड़ोसी होना मान्य होगा। अतः यदि वक़्फ़ करने वाले के पड़ोसियों में से कुछ ने अपने मकान बेच दिए और दूसरे मोहल्ले में चले गए और यहाँ अनाज तैयार होने के बाद और कटाई से पहले दूसरे लोग आकर बस गए, तो ये लोग उस अनाज के हक़दार होंगे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। अगर अपने पड़ोसियों पर वक़्फ़ किया और उसका एक मकान था जिसमें वह रहता था, फिर उसे छोड़कर दूसरे मकान में चला गया और वहां किराये पर रहा यहाँ तक कि मर गया, तो वक़्फ़ का अनाज उस मकान के पड़ोसियों को मिलेगा जहाँ वह जाकर रहा और वहीं मरा, यह मुहीत में है। और अगर अपने पड़ोसियों पर वक़्फ़ किया, फिर मक्का मुअज़्ज़मा चला गया और वहाँ मर गया, तो देखा जाएगा कि अगर उसने मक्का मुअज़्ज़मा में घर बसा लिया था, तो वक़्फ़ की आमदनी मक्का के उसके पड़ोसियों के लिए होगी। और अगर वह हज या उमरा करने के लिए निकला था, तो अनाज उसके शहर वाले पड़ोसियों के लिए होगा, यह ज़हीरया में है। और अगर उसके दो मकान हों जिन...

१- उन सबको इस मस्जिद की तुलना में जाहिली (अज्ञानता का) मोहल्ला कहा जाता है।

داخل کیا جائے گا اور شریک ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ ہلال نے اپنے وقف میں ذکر کیا ہے کہ اگر دو مردوں نے جو اجنبی ہیں ایک شخص کے واسطے یہ گواہی دی کہ یہ وقف کنندہ کی قرابت سے ہے اور قرابتیوں میں سے دو مردوں نے اس شخص کے واسطے یہ گواہی دی کہ یہ فقیر ہے تو ان کی گواہی مقبول ہو گی اور اس میں کوئی تفصیل نہیں فرمائی اور نیز شیخ ہلال نے اپنے وقف میں فرمایا کہ اگر قرابت میں سے ایک شخص نے اقرار کیا کہ میں غنی ہوں پھر وہ وقف میں سے حصہ مانگتا ہوا آیا اور کہا کہ میں فقیر ہوں اور میں غلہ پیدا ہونے سے پہلے فقیر ہو گیا تو اُس کا قول قبول نہ ہوگا اگرچہ وہ فی الحال فقیر ہو لیکن اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اُس نے غلہ پیدا ہونے سے پہلے اپنا مال تلف کر دیا ہے تو وہ غلہ وقف کا مستحق ہوگا پھر اگر انہوں نے کہا کہ تلجی کیا اور قاضی نے اس کو تلجی سے متہم سمجھا تو اب اس کو وقف سے نہ دے گا جب کہ اس کے تلجی سے وہ اس کے ہاتھ آسکتی ہو یہ محیط میں ہے۔

فصل پنجم ۞ پڑوسیوں پر وقف کرنے کے بیان میں

اگر اپنے پڑوسیوں پر وقف کیا تو قیاس یہ ہے کہ انہی لوگوں کی طرف صرف ہو جو اس کے بلا صق ہیں اور استحساناً ان لوگوں کی طرف راجع ہوگا کہ اُس کو اور ان کو جنہیں مسجد محلہ جامع ہے یہ وجیز میں ہے۔

اگر وصی نے بعض کو بعض پر تفصیل دی تو ضامن ہوگا ۞

اور یہی مختار ہے یہ غیاثیہ میں ہے پھر امام اعظم کے ظاہر مذہب میں ہے کہ شرط فقط سکونت ہے چاہے رہنے والا اپنی ملک کے مکان میں ہو یا مالک مکان نہ ہو اور یہی صحیح ہے یہ محیط

میں ہے اور اگر رہنے والا مالک کے سوائے اور کوئی شخص ہو یعنی مالک نہ رہتا ہو تو استحقاق وقف رہنے والے کا ہے مالک کا نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اس وقف میں پڑوسی داخل ہوگا خواہ مسلمان ہو یا کافر ہو مذکر ہو یا مونث ہو یا غلام ہو آزاد ہو یا مکاتب ہو صغیر ہو یا کبیر ہو اور مال وقف ان پر مساوی تقسیم ہوگا اور اگر وصی نے بعض کو بعض پر تفصیل دی تو ضامن ہوگا یہ حاوی میں ہے اور ایسی باندیاں جو ام ولد ہوں یا غلام و باندیاں جو مدبر ہوں اور محض غلام و باندیاں اس وقف میں داخل نہ ہوں گی یہ خلاصہ میں ہے اور اسی طرح جو قرض دار کہ اس کے محلہ میں بسبب قرض کے محبوس ہوا ہے وہ بھی داخل نہ ہو گا یہ وجیز میں ہے اور اس وقف میں وقف کنندہ کی اولاد اور اس کا باپ و دادا اور زوجہ داخل نہ ہو گی یہ حاوی میں ہے اور اولاد کی اولاد اگر پڑوسی ہوں تو استحساناً داخل نہ ہو گی یہ خزانۃ المفتین میں ہے اور اُس کا بھائی و چچا و ماموں داخل ہوں گے یہ ظہیر یہ محیط میں ہے اور واضح رہے کہ تقسیم غلہ کے وقت جو شخص پڑوسی ہو وہی پڑوسی اعتبار کیا جائے گا پس اگر وقف کرنے والے کے پڑوسیوں میں سے بعضوں نے اپنے مکانات فروخت کر دیے اور دوسرے محلہ میں چلے گئے اور یہاں اور لوگ بجائے چلے جانے والوں کے غلہ تیار ہو جانے کے بعد اور کاٹنے جانے سے پہلے آکر آباد ہوئے تو یہ لوگ اس غلہ کے مستحق ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر اپنے پڑوسیوں پر وقف کیا تو اُس کا ایک مکان تھا جس میں وہ رہتا تھا پھر اس کو چھوڑ کر دوسرے مکان میں چلا گیا اور وہاں کرایہ پر رہا یہاں تک کہ مر گیا تو وقف کا غلہ اس مکان کے پڑوسیوں کو ملے گا جن میں اٹھ کر گیا اور وہیں مرا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اپنے پڑوسیوں پر وقف کیا پھر مکہ معظمہ کو گیا اور وہاں مر گیا تو دیکھا جائے کہ اگر اُس نے مکہ معظمہ میں گھر کر لیا ہے تو وقف کی آمدنی مکہ میں وہاں ان کے پڑوسیوں کے واسطے ہوگی اور اگر وہ حج یا عمرہ ادا کرنے

کو نکلا تھا تو غلہ اُس کے شہر والے پڑوسیوں کے واسطے ہو گا یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر اُس کے دو مکان ہوں جن

۱ــہ تمام اس مسجد کی نسبت کرکے جاہلی محلہ ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (107) Kitab al-Waqf (Book of Endowment)

If a person resides in one house and the other is rented out, the produce (grain) shall be for the neighbors of the house in which he resides; this is mentioned in *Al-Muhit*. If he has two houses, each with a wife residing in it, then the produce shall be distributed among the neighbors of both houses, regardless of which house he died in; this is stated in *Al-Hadi*. Similarly, if he has one house in Kufa and another in Basra, with a wife in each, the same rule applies. If he makes a waqf for his poor neighbors and then dies, and his heirs sell the house and move to another neighborhood, the poor neighbors of the place where he died are the rightful beneficiaries of the produce, and the sale of the house by the heirs is of no consequence; this is in *Khazanat al-Muftiyyin*.

If he made a waqf for poor neighbors without specifying 'his' poor neighbors (i.e., without attributing them to himself), it is treated as if he dedicated it to his own neighbors; this is in *Al-Zahiriyyah*. If, during an illness, his son moves him to another neighborhood and he dies there, the beneficiaries of the waqf are his former neighbors, as this is not considered a permanent change of residence; this is in *Al-Muhit*. A woman used to live in a house and made a waqf for the neighbors; she then married a man, moved to his house, and died there. In this case, the beneficiaries of the waqf will be her husband's neighbors. Similarly, if a man married a woman after already making a waqf for his neighbors and then took up residence with his wife, his original neighborhood status is disrupted; this is in *Al-Zahiriyyah*. Scholars have stated that if his household effects (1) remain in the first house, the neighbors of that house shall be the beneficiaries; this is in *Al-Muhit*. If he has not entirely moved from his house to his wife's house to take up residence but merely visits, his neighbors remain those of his own house and not those of his wife's house; this is in *Al-Hawi*.

If a waqf is made for poor neighbors, unmarried women (widows/divorcees) shall be included in this entitlement if they are neighbors, but married women shall not be included; this is in *Al-Zahiriyyah*. If it is unknown who his neighbors are, the produce shall not be distributed until witnesses testify that he died in a specific house; distribution will then be made to the neighbors of that house. If a neighbor claims to be poor but is not known as such (i.e., their status is unrecognized), they shall be required to produce witnesses to their poverty. If the endower or the executor (*wasi*) states that they have distributed the produce to the poor neighbors, their word shall be accepted upon taking an oath, even if the poor neighbors deny it; this is in *Al-Hawi*.

Eighth Section: On Waqf for Ahl al-Bayt, Aal, Jins, and Aqab

It is said that *Ahl al-Bayt* refers to the household and family; *Aal* signifies offspring and family; *Jins* is well-known (kinship); and *Aqab* refers to those left behind, i.e., after death. If someone dedicates land as waqf for their *Ahl al-Bayt*, every person connected to them through their ancestors up to the highest progenitor who was in Islam is included. This includes Muslims and non-Muslims, males and females, mahram and non-mahram, and near and distant relatives. However, the highest progenitor (the original ancestor) himself is not included. The endower's own children and father are included, but the offspring of his daughters and sisters (2) are not included, nor are the offspring of other women, unless the husbands of these women...

(1) *Asbaab* refers to household furniture, residence, and means of livelihood. (2) Provided these women are married into families outside the immediate kin.

यदि वह दो मकानों में से एक में रहता हो और दूसरा किराये पर चलता हो, तो जिस मकान में वह रहता है, अनाज (वक़्फ़ की उपज) उसी के पड़ोसियों के लिए होगा, यह 'मुहीत' में है। और यदि उसके दो मकान हों जिनमें से प्रत्येक में उसकी एक-एक पत्नी रहती हो, तो अनाज दोनों मकानों के पड़ोसियों को मिलेगा, चाहे वह उन दोनों में से किसी भी मकान में मरा हो, जैसा कि 'अल-हादी' में है। इसी प्रकार यदि उसका एक मकान कूफ़ा में हो और दूसरा बसरा में हो और उन दोनों में से प्रत्येक में उसकी एक-एक पत्नी हो, तो भी यही नियम है। और यदि उसने अपने गरीब पड़ोसियों के लिए वक़्फ़ किया और मर गया, फिर उसके वारिसों ने उस मकान को बेच दिया और किसी दूसरे मोहल्ले में चले गए, तो जहाँ वह मरा है, वहीं के गरीब पड़ोसी अनाज के हकदार होंगे, और वारिसों द्वारा मकान बेच देने का कोई महत्व नहीं है, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तियीन' में है।

यदि किसी ने गरीब पड़ोसियों पर वक़्फ़ किया और यह नहीं कहा कि 'मेरे' गरीब पड़ोसियों पर, यानी अपनी ओर निस्बत (सम्बन्ध) नहीं की, तो यह ऐसा ही है जैसे अपने पड़ोसियों पर वक़्फ़ किया, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि बीमार होने पर उसका बेटा उसे दूसरे मोहल्ले में ले गया और वहाँ उसकी मृत्यु हो गई, तो वक़्फ़ के अनाज के हकदार उसके पहले पड़ोसी ही होंगे, और यह स्थायी निवास बदलने के समान नहीं है, यह 'मुहीत' में है। एक महिला किसी मकान में रहती थी और उसने पड़ोसियों के लिए कुछ वक़्फ़ किया, फिर उसने किसी पुरुष से विवाह कर लिया और पति के घर चली गई और वहीं उसकी मृत्यु हुई, तो वक़्फ़ के हकदार वे पड़ोसी होंगे जो उसके पति के पड़ोसी हैं। इसी प्रकार यदि किसी पुरुष ने किसी महिला से विवाह किया, जबकि वह पहले ही अपने पड़ोसियों के लिए वक़्फ़ कर चुका था, और फिर उसने अपनी पत्नी के यहाँ निवास करना शुरू कर दिया, तो उसका पहला पड़ोस समाप्त हो गया, यह 'ज़हीरिया' में है। और विद्वानों ने कहा कि यदि उसका सामान (अस्बाब) १ पहले घर में हो, तो उसी घर के पड़ोसी वक़्फ़ के हकदार होंगे, यह 'मुहीत' में है। और यदि वह अपने मकान से पत्नी के मकान में पूरी तरह नहीं गया हो कि वहीं रहना चुन लिया हो, बल्कि आता-जाता हो, तो उसके पड़ोसी उसके अपने ही घर के पड़ोसी होंगे, पत्नी के पड़ोसी नहीं, यह 'हावी' में है।

यदि गरीब पड़ोसियों पर वक़्फ़ किया गया, तो बिना पति वाली महिलाएँ इस अधिकार में शामिल होंगी यदि वे पड़ोसी हों, और विवाहित महिलाएँ शामिल नहीं होंगी, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि यह ज्ञात न हो कि उसके पड़ोसी कौन हैं, तो अनाज तब तक वितरित नहीं किया जाएगा जब तक गवाह यह

गवाही न दें कि वह अमुक मकान में मरा है; अतः उसी मकान के पड़ोसियों को वितरण होगा। और यदि किसी पड़ोसी ने दावा किया कि मैं गरीब हूँ और वह प्रसिद्ध नहीं है (यानी उसकी पहचान स्पष्ट नहीं है), तो उसे निर्देश दिया जाएगा कि वह अपनी गरीबी पर गवाह पेश करे। और यदि वक़्फ़ करने वाले या वसी (कार्यकारी) ने कहा कि मैंने अनाज गरीब पड़ोसियों को दे दिया है, तो कसम के साथ उसी का कथन मान्य होगा, भले ही पड़ोसी गरीब इससे इनकार करें, यह 'हावी' में है।

अध्याय आठ: 'अहले बैत', 'आल', 'जिन्स' और 'अकब' पर वक़्फ़ करने के वर्णन में

कहा गया है कि 'अहले बैत' से तात्पर्य घर वाले और कुनबे वाले हैं, 'आल' से तात्पर्य सन्तान और अहले बैत है, और 'जिन्स' प्रसिद्ध है, और 'अकब' से तात्पर्य पीछे छोड़े गए लोग हैं, यानी मृत्यु के बाद। यदि किसी ने अपनी भूमि अपने 'अहले बैत' पर वक़्फ़ की, तो इस वक़्फ़ में हर वह व्यक्ति शामिल है जो उसके पूर्वजों की ओर से सबसे ऊँचे पिता (पूर्वज) तक जुड़ा हो जो इस्लाम में था। इसमें मुसलमान और काफिर, पुरुष और महिला, महरम और गैर-महरम, निकट और दूर के सभी शामिल हैं, परन्तु सबसे ऊँचा पिता (मूल पूर्वज) इसमें शामिल नहीं होगा। और इसमें वक़्फ़ करने वाले की सन्तान और उसका पिता भी शामिल होगा, परन्तु उसकी पुत्रियों और बहनों की सन्तान २ इसमें शामिल नहीं होगी, और उनके अतिरिक्त अन्य महिलाओं की सन्तान भी शामिल नहीं होगी, लेकिन यदि उन महिलाओं के पति...

१ अस्बाब से तात्पर्य घरेलू सामान, निवास और आजीविका की वस्तुएं हैं। २ यदि ये महिलाएं अन्य कुनबों में विवाहित हों।

میں سے ایک میں رہتا ہو اور دوسرا کرایہ پر چلتا ہو تو جس مکان میں رہتا ہو غلہ اُسی کے پڑوسیوں کے واسطے ہو گا یہ محیط میں ہے اور اگر اُس کے دو مکان ہوں جن میں سے ہر ایک میں اُس کی ایک ایک بیوی رہتی ہو تو غلہ دونوں میں دو مکانوں کے پڑوسیوں کو ملے گا اگرچہ وہ ان دونوں میں سے چاہے کسی مکان میں مرا ہو کذا فی الحادی اور اسی طرح اگر اُس کا ایک مکان کوفہ میں ہو اور دوسرا بصرہ میں ہو اور ان دونوں میں سے ہر ایک میں اُس کی ایک ایک بیوی ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اپنے پڑوسی فقیروں پر وقف کیا اور مر گیا پھر اس کے وارثوں نے یہ مکان فروخت کر دیا اور کسی دوسرے محلہ میں اُٹھ گئے تو جہاں وہ مرا ہے وہیں کے پڑوسی فقیر غلہ کے مستحق ہوں گے اور وارثوں کے فروخت کر ڈالنے کا کچھ اعتبار نہیں ہے یہ خزا نہ المفتیین میں ہے۔

اگر پڑوسی فقیروں پر وقف کیا اور یہ نہ کہا کہ میرے پڑوسی فقیروں پر یعنی اپنی طرف نسبت نہ کی تو یہ ایسا ہے جیسے اپنے پڑوسی فقیروں پر وقف کیا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر مریض ہونے پر اُس کا بیٹا اُس کو دوسرے محلہ میں لے گیا اور وہاں وہ مر گیا تو غلہ وقف کے مستحق اُس کے پہلے پڑوسی ہیں اور یہ سکونت منتقل کر لینے کے مانند نہیں ہے یہ محیط میں ہے۔ ایک عورت کسی مکان میں رہا کرتی تھی اور اُس نے پڑوسیوں پر کچھ وقف کیا پھر اُس نے کسی مرد سے نکاح کر لیا اور شوہر کے مکان میں گئی اور وہیں اُس کا انتقال ہوا تو وقف کے مستحق اُس کے پڑوسی وہ ہوں گے جو اُس کے شوہر کے پڑوسی ہیں اور اسی طرح اگر مرد نے کسی عورت سے نکاح کیا حالانکہ اپنے پڑوسیوں پر وقف کر چکا ہے پھر اُس نے عورت مذکورہ اپنی بیوی کے یہاں سکونت اختیار کر لی تو اُس کا پہلا پڑوس مختل ہو گیا یہ ظہیریہ میں ہے اور مشائخ نے

فرمایا کہ اگر اُس کا اسباب ۱ـہ پہلے گھر میں ہو تو اُسی گھر کے پڑوسی غلہ وقف کے مستحق ہوں گے یہ محیط میں ہے اور اگر وہ اپنے مکان سے عورت یعنی بیوی کے مکان میں اٹھ نہ گیا ہو کہ وہیں رہتا اختیار کر لیا بلکہ جاتا آتا ہو اُس کے پڑوسی اُس کے مکان کے پڑوسی ہوں گے بیوی کے پڑوسی نہ ہوں گے یہ حاوی میں ہے۔

اگر پڑوسی فقیروں پر وقف کیا تو بے شوہر عورتیں اس استحقاق میں داخل ہوں گی اگر پڑوسی ہوں اور شوہر والیاں داخل نہ ہوں گی یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر یہ معلوم نہ ہو کہ کون اُس کے پڑوسی ہیں تو غلہ تقسیم نہ کیا جائے گا یہاں تک کہ گواہ لوگ گواہی دیں کہ وہ فلاں مکان میں مرا ہے پس اسی مکان کے پڑوسیوں کو تقسیم ہوگا اور اگر کسی پڑوسی نے دعویٰ کیا کہ میں فقیر ہوں اور معروف نہیں ہے یعنی شناخت نہیں ہے کہ ہے یا نہیں ہے تو اس کو تکلیف دی جائے گی کہ اپنے فقیر ہونے پر گواہ قائم کرے اور اگر وقف کرنے والے یا وصی نے کہا کہ میں نے غلہ پڑوسی فقیروں کو دیا ہے تو قسم سے قول اسی کا قبول ہوگا اگرچہ پڑوسی فقیر اس سے انکار کیا کریں یہ حاوی میں ہے۔

فصل ہشتم: اہل بیت، آل، جنس، عقب پر وقف کرنے کے بیان میں

قال الحرجہم اہل بیت گھر والے و کنبہ والے آل بمعنی اولاد و اہل بیت و پیرومراد کنبہ والے وجنس معروف ہے اور عقب پیچھے چھوڑے ہوئے یعنی بعد موت کے اگر کسی نے اپنی اراضی اپنے اہل بیت پر وقف کی تو اس وقف میں ہر وہ شخص داخل ہے جو اس سے اس کے اجداد کی طرف سے سب سے اونچے باپ تک جو اسلام میں تھا متصل ہوئے جس میں مسلمان و کافر نر و مونث و محرم و غیر محرم و قریب و بعید سب داخل ہیں مگر سب سے اونچا باپ اس میں شامل نہ ہوگا اور اس میں وقف کرنے والے کی اولاد و اس کا باپ بھی داخل ہوگا مگر اس کی دخترون و بہنوں کی

اولاد ۲ــہ داخل نہ ہوگی اور اُن کے سوائے دیگر عورتوں کی اولاد بھی داخل نہ ہوگی لیکن اگر ان عورتوں کے شوہر اس

۱ــہ اسباب سے متاع خانہ داری و سکونت و معیشت ۱۲۔ ۲ــہ جبکہ یہ عورتیں غیر کنبہ میں بیاہی گئی ہوں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② [108] Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

If the beneficiaries of the donor are his paternal cousins, i.e., descendants of his uncles or grandfathers, etc., then the children of those women will also be included; this is mentioned in *Zahiriyya*. Shams al-A'imma Sarakhsi stated in *Sharh al-Siyar al-Kabir* that if the donor used the term "Ahl al-Bayt" (Household) in the endowment—for instance, if a donor said, "I have endowed this specific land of mine upon my Ahl al-Bayt and finally upon the poor"—he should be asked for clarification. If he meant 'Bayt al-Sukna' (The Household of Residence), i.e., those living with him in his home, then his 'Ahl al-Bayt' are those whom he supports and provides for in his house, even if they are not related by blood. If he meant 'Bayt al-Nasab' (The Household of Lineage), i.e., people of my lineage, then his 'Ahl al-Bayt' are all the descendants of his father who are known through him. Qadi Ali Sa'di mentioned that if the donor belongs to a recognized lineage as families are known by custom ('Urf), then his 'Ahl al-Bayt' are all the descendants of his father, even if they are not among his dependents. If he does not have a recognized lineage, then his 'Ahl al-Bayt' are those whom he keeps with him in his house and provides for, and others besides them shall not be included, even if they are related; this is the preferred view (Mukhtar), as stated in *Ghiyathiyya*. And if he endowed upon his 'Ahl al-Bayt', then all those who are currently present from his household and those born after them, their children, and their children's children, shall all be included; this is in *Al-Muhit*.

If he endowed upon his "Aal" (progeny) or upon his "Jins" (kind/kin), it is equivalent to endowing upon 'Ahl al-Bayt', and there will be no specific preference for the poor. However, if he himself specified the poor, then only the poor shall receive. If he said, "upon the poor among them" or "the poorest among them," both are considered equal because the harvest/yield will be for whoever is poor at the time of the harvest, even if they were wealthy at the time of the endowment. There is no condition that they must have become poor after being wealthy; this is the correct view according to *Fath al-Qadir*. If a woman endows upon her 'Ahl al-Bayt' or her kin, her mother and her children will not be included in it; this is in *Khazanat al-Muftin*. If a person says, "I have endowed upon the family (Ahl) of Abdullah," then according to Imam Azam, this specifically refers to his wife. The translator notes that according to our custom ('Urf), it should be the same. Sheikh Hilal stated that we apply 'Istihsan' (juridical preference) and determine that the endowment applies to all free persons in his house who are among his dependents (*'ayal*); this is in *Al-Hawi* and is the preferred view, as stated in *Ghiyathiyya*. Slaves (*mamluk*) are not included under the

endowment; as in *Al-Muhit*. Abdullah himself will also not be included, nor will anyone he supports in another house among his dependents; this is in *Al-Hawi*.

"Ayal" (dependents) refers to every person who is supported by someone's maintenance, whether they reside in his house or elsewhere. Servants (male and female slaves) are considered like dependents; this is in *Khazanat al-Muftin*. If an endowment is made for "the *aqab* (progeny) of so-and-so," it should be known that a person's *aqab* are those who trace their lineage to that person through their fathers, and the children of daughters will not be included. However, if the husbands of the daughters are also among the descendants of said person, they shall be included. Similarly, children of daughters, sisters, and other women will not be included in this endowment unless their husbands are from that person's descendants. If someone made a waqf for Zaid and his *aqab*, and Zaid has children and Zaid is still alive, nothing will be for his children because a person's children are only called *aqab* after that person dies; this is in *Al-Muhit*.

---

1. Because the consideration of poverty is at the time of receiving the yield, it does not mean that one must have fallen into poverty after being wealthy.
2. Dependents (*'Ayal*): Even if a person's parents are under his maintenance for food and expenses, they are dependents. A wife and children are commonly called 'Ahl-o-Ayal' because they are typically under his care and support.

यदि वक्फ़ (दान) करने वाले के चचेरे भाई हों, यानी उसके चाचा या दादा आदि की संतान हों, तो उन महिलाओं की संतान भी इसमें शामिल होगी; यह 'ज़हीरिया' में है। शम्स-उल-आइम्मा सरख़सी ने 'शराह सियर अल-कबीर' में फ़रमाया कि यदि वक्फ़ करने वाले ने वक्फ़ में "अहले बैत" (घर के लोग) शब्द का उल्लेख किया, उदाहरण के लिए एक वक्फ़ करने वाले ने कहा कि "मैंने अपनी यह सीमित भूमि अपने अहले बैत पर और अंत में फ़क़ीरों पर वक्फ़ की है", तो उससे पूछा जाएगा। यदि उसका तात्पर्य 'बैत-उल-सुकना' (निवास गृह) है, यानी घर में साथ रहने वाले, तो उसके अहले बैत वे हैं जिनका वह पालन-पोषण करता है और उन्हें अपने घर में खर्च देता है, भले ही उनसे उसका रक्त संबंध न हो। और यदि उसका तात्पर्य 'बैत-उल-नसब' (वंश) है, यानी मेरे वंश के लोग, तो उसके अहले बैत उसके पिता की वह सारी संतान है जो उससे प्रसिद्ध हैं। काज़ी अली सादी ने उल्लेख किया कि यदि वक्फ़ करने वाला किसी प्रसिद्ध वंश से है जैसा कि लोक रीति (उर्फ़) में परिवार होते हैं, तो उसके अहले बैत उसके पिता की पूरी संतान हैं, चाहे वे उसके आश्रितों में न हों। और यदि उसका कोई प्रसिद्ध वंश न हो, तो उसके अहले बैत वे लोग हैं जिन्हें वह अपने घर में साथ रखता है और उनका खर्च उठाता है, और उनके अलावा अन्य लोग इसमें शामिल नहीं होंगे, भले ही उनसे रक्त संबंध हो; और यही विचार पसंदीदा (मुख्तार) है, यह 'ग़ियासिया' में है। और यदि उसने अपने अहले बैत पर वक्फ़ किया, तो वक्फ़ के तहत वे लोग जो उसके अहले बैत से वर्तमान में मौजूद हैं और जो भविष्य में उनके बाद पैदा होंगे, उनकी संतान और उनकी संतान की संतान सभी शामिल होंगे; यह 'मुहीत' में है।

यदि अपनी "आल" (वंशजों) पर वक्फ़ किया या अपनी "जिंस" (प्रकार/जाति) पर वक्फ़ किया, तो यह "अहले बैत" पर वक्फ़ करने के समान है और इसमें निर्धनों (फ़क़ीरों) की कोई विशिष्टता नहीं होगी। लेकिन यदि उसने स्वयं निर्धनों को विशिष्ट किया हो, तो केवल निर्धनों को ही मिलेगा। यदि उसने कहा "उनमें से निर्धनों पर" (अलाल-फ़ुकरइ मिन्हुम) या कहा "उनमें से जो सबसे अधिक निर्धन हो" (मन अफ़क़रुहुम), तो ये दोनों समान हैं, क्योंकि उपज उसी के लिए होगी जो उपज के समय निर्धन हो, भले ही वह वक्फ़ के समय धनी रहा हो; और यह शर्त नहीं होगी कि धनी होकर फिर निर्धन हुआ हो, और यही सही है; यह 'फतह-उल-क़दीर' में है। और यदि किसी महिला ने अपने अहले बैत पर या अपनी जाति पर वक्फ़ किया, तो उस महिला की माता और उसकी संतान इसमें शामिल नहीं होगी; यह 'खज़ाना अल-मुफ़्तीन' में है। और यदि कहा कि "मैंने अब्दुल्ला के'अहल' (परिवार) पर वक्फ़

किया", तो इमाम आज़म के अनुसार यह विशेष रूप से उसकी पत्नी पर होगा। अनुवादक कहते हैं कि हमारे प्रचलन (उर्फ़) के अनुसार भी ऐसा ही होना चाहिए। और शेख हिलाल ने फ़रमाया कि हम 'इस्तेहसान' (न्यायोचित प्राथमिकता) को अपनाते हुए यह तय करते हैं कि उसके वक्फ़ को उन सभी लोगों पर लागू करते हैं जो उसके घर में उसके आश्रितों में स्वतंत्र लोग हैं; 'अल-हावी' में ऐसा ही है और यही पसंदीदा विचार है, यह 'ग़ियासिया' में है। और वक्फ़ के अधीन उसके दास (ममलूक) शामिल नहीं होंगे; जैसा कि 'मुहीत' में है। और स्वयं अब्दुल्ला भी इसमें शामिल नहीं होगा, और इसी प्रकार जिसे वह दूसरे घर में अपने आश्रितों में रखता हो, वह भी शामिल नहीं होगा; यह 'हावी' में है।

"अयाल" (आश्रित) वह प्रत्येक व्यक्ति है जिसका पालन-पोषण किसी व्यक्ति के खर्च पर होता हो, चाहे वह उसके घर में हो या किसी अन्य स्थान पर। और सेवक (बांदी-ग़ुलाम) आश्रितों के समान हैं; यह 'खज़ाना अल-मुफ़्तीन' में है। और यदि "फ़लां के अक़ब" (वंशज) पर वक्फ़ किया, तो जानना चाहिए कि किसी व्यक्ति के'अक़ब' वे लोग होते हैं जो अपने पिताओं के माध्यम से उस व्यक्ति की ओर संबंधित हों, और इसमें पुत्रियों की संतान शामिल नहीं होगी। लेकिन यदि पुत्रियों के पति भी उसी व्यक्ति की संतान में से हों, तो वे शामिल होंगे। इसी प्रकार पुत्रियों और बहनों आदि अन्य महिलाओं की संतान भी इस वक्फ़ में शामिल नहीं होगी, सिवाय तब जब उनके पति उस व्यक्ति की संतान में से हों। और यदि किसी ने जैद और उसके'अक़ब' पर वक्फ़ किया और जैद की संतान मौजूद है और जैद जीवित है, तो उसकी संतान के लिए कुछ नहीं होगा, क्योंकि किसी व्यक्ति की संतान तभी 'अक़ब' कहलाती है जब वह व्यक्ति मर जाए; यह 'मुहीत' में है।

---

1. क्योंकि निर्धनता की स्थिति उपज के समय देखी जाती है, इसका मतलब यह नहीं कि उसने अमीरी के बाद गरीबी पाई हो।
2. आश्रित (अयाल) यहाँ तक कि यदि किसी व्यक्ति के भोजन और खर्च में उसके माता-पिता हों, तो वे आश्रित हैं। प्रसिद्ध रूप से पत्नी और बच्चों को 'अहल-ओ-अयाल' इसलिए कहा जाता है क्योंकि ये लोग आमतौर पर उसके पालन-पोषण में होते हैं।

وقف کرنے والے کے بنی اعمام ہوں یعنی اس کے چچا زاد و دادا وغیرہ کی اولاد سے ہوں تو ان عورتوں کی اولاد بھی داخل ہو گی یہ ظہیریہ میں ہے۔ شمس الائمہ سرخسی نے شرح سیر الکبیر میں فرمایا کہ اگر وقف کرنے والے نے وقف میں اہل بیت کا لفظ ذکر کیا فمثلاً ایک وقف کرنے والے نے کہا کہ میں نے اپنی یہ زمین محدودہ اپنے اہل بیت پر اور آخر فقراء پر وقف کی ہے تو اس سے پوچھا جائے پس اگر اُس نے بیت السکنیٰ مراد لیا ہے یعنی گھر میں ساتھ رہنے والے تو اُس کے اہل بیت وہ ہیں جن کی پرورش کرتا ہے اور اُن کو اپنے گھر میں نفقہ دیتا ہے اور چن ان سے قرابت نہ ہو اور اگر اُس نے بیت النسب مراد لیا ہے یعنی میرے نسب کے لوگ تو اس کے اہل بیت تمام اولاد اس کے باپ کی ہے جو اس سے معروف ہیں اور قاضی علی سعدی نے ذکر کیا کہ اگر وقف کرنے والا کسی نسبتی گھرانے کا ہو جیسے عرف کے خاندان ہیں تو اُس کے اہل بیت اس کے باپ کی تمام اولاد ہیں اگرچہ اُس کے عیال میں نہ ہوں اور اگر اُس کا نسبتی خاندان نہ ہو تو اس کے اہل بیت وہ لوگ ہیں جن کو اپنے گھر میں ساتھ رکھتا اور ان کو نفقہ دیتا ہے اور اُن کے سوائے اور لوگ اُس میں داخل نہ ہوں گے اگر چہ ان سے قرابت ہو اور یہی مختار ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر اپنے اہل بیت پر وقف کیا تو وقف کے تحت میں جو اُس کے اہل بیت سے موجود ہیں اور جو آئندہ ان لوگوں کے بعد پیدا ہوں اُن کی اولاد اور اولاد کی اولاد سب داخل ہوں گی یہ محیط میں ہے۔

اگر اپنی آل پر وقف کیا یا اپنی جنس پر وقف کیا تو مثل اہل بیت پر وقف کرنے کے ہے اور اس میں فقیروں کی خصوصیت نہ ہو گی لیکن اگر اُس نے خود فقیروں کی تخصیص کر دی ہو تو خاص فقیروں ہی کو ملے گا پس اگر اُس نے کہا کہ علی الفقراء منہم یعنی ان میں سے فقیروں پر یا

کہا کہ من افقرہم یعنی جو ان میں سے فقیر ہوا تو یہ دونوں یکساں ہیں کیونکہ غلہ اُسی کے واسطے ہو گا جو وقت غلہ کے فقیر ہوا گر چہ وقف کے وقت غنی ہو اور یہ قید نہ ہو گی کہ غنی ہو کر پھر فقیر ہو گیا اور یہی صحیح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر کسی عورت نے اپنے اہل بیت پر یا اپنی جنس پر وقف کیا تو اس عورت کی والدہ اور اس کی اولاد اس میں داخل نہ ہو گی یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر کہا کہ میں نے اہل عبد اللہ پر وقف کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک یہ خاصہ اُس کی بیوی پر ہو گا قال المترجم ہمارے عرف کے موافق ایسا ہونا چاہیے اور شیخ ہلالؒ نے فرمایا کہ ہم استحسان کو لے کر یہ کرتے ہیں کہ اُس کے وقف کو تمام ان لوگوں پر قرار دیتے ہیں جو اس کے گھر میں اُس کے عیال میں آزاد لوگ ہیں کذافی الحاوی اور یہی مختار ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور وقف کے ماتحت میں اس کے مملوک لوگ داخل نہ ہوں گے کذافی الحیط اور خود عبد اللہ بھی اس میں داخل نہ ہو گا اور اسی طرح جو اُس کو دوسرے مکان میں اپنے عیال میں رکھتا ہو وہ بھی داخل نہ ہوگا یہ حاوی میں ہے۔

عیال ہر وہ شخص ہے جو کسی آدمی کے نفقہ میں پرورش پاتا ہو خواہ اُس کے مکان میں ہو یا دوسری جگہ ہو اور حشم (باندی غلام) بمنزلہ عیال کے ہیں یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر عقب فلاں یعنی فلاں شخص کے عقب پر وقف کیا تو جاننا چاہیے کہ اگر کسی شخص کے عقب وہ لوگ ہوتے ہیں جو اپنے باپوں سے اس شخص کی طرف راجع ہوں اور اس میں دختروں کی اولاد داخل نہ ہو گی لیکن اگر دختروں کے شوہر بھی فلاں شخص مذکور کی اولاد میں سے ہوں تو داخل ہوں گے اور اسی طرح سوائے دختروں کے اور بہنوں وغیرہ دیگر عورتوں کی اولاد بھی اس وقف میں داخل نہ ہو گی مگر جب کہ ان کے شوہر اُس شخص کی اولاد میں سے ہوں اور اگر کسی نے زید اور اُس کے عقب پر وقف کیا اور زید کی اولاد ہے اور زید زندہ موجود ہے تو اُس کی اولاد کے

واسطے کچھ نہ ہو گا اس واسطے کہ کسی شخص کی اولاد جب ہی عقب کہلاتی ہے جب کہ وہ شخص مر جائے یہ محیط میں ہے۔

۱۔ کیونکہ انعام اس وقت حصولِ فقر ہے اور یہ معنی نہیں کہ تو انگری سے اس نے فقیری پائی ہو۔

۲۔ عیال حتی کہ اگر آدمی کے نان و نفقہ میں اس کے ماں باپ ہوں تو وہ عیال ہیں اور معروف زوجہ اور اولاد کو اہل عیال اس واسطے کہتے ہیں کہ یہ لوگ عموماً اس کی پرورش میں ہوتے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 ..... 109 ..... The Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

Seventh Chapter Regarding Endowments for Mawali, Mudabbirs, and Ummahat al-Awlad

The compiler states that 'Mawali' is the plural of 'Mawla', referring to a freed male or female slave. 'Mudabbir' is a male or female slave whose manumission is stipulated by the owner to occur upon the owner's death. 'Ummahat al-Awlad' is the plural of 'Umm al-Walad', a female slave who has borne a child for her owner. If a person born free says, "This land of mine is a charitable endowment (waqf) for my clients (mawali) and then for the poor," and specifies nothing else, then this endowment applies to those whom he has freed, provided they are present among the slaves he manumitted. Those included in this endowment are individuals he had freed at the time of making the waqf, those who are freed on his behalf after the waqf, those who become free upon his death (i.e., Ummahat al-Awlad and Mudabbirs), and those freed after his death due to a bequest, whether they are Muslims or non-believers, male or female. The descendants of those he freed are also included because they have no other patron (mawla) besides the endower. This is as stated in 'Al-Hawi'. However, children of freed women will be included if their lineage relates back to the endower through their fathers; if the patronage (wala') of their fathers belongs to another group, they will not be included. This is mentioned in 'Khazanat al-Muftin'.

The freed persons of his own freed clients will not be included in this waqf. However, if his primary clients (mawali) have passed away, then by way of juristic preference (istihsan), the yield shall be spent on the freed persons of his mawla. If the endower has only one mawla, that person shall receive half of the yield, and the remaining half shall go to the poor, with nothing for the freed persons of his mawla. If his own freed persons are present, the entire yield shall be given to them. This is in 'Al-Hawi'. If there are both freed male and female slaves, the yield shall be distributed equally among them all. If all are freed women without any men, the entire yield goes to those freed women. This is in 'Fatawa Qadi Khan'. If both his 'Mawali Ataqah' (clients by manumission) and 'Mawali Muwalat' (clients by contract) are present, the endowment yield shall go to the Mawali Ataqah. If only Mawali Muwalat exist, then by istihsan, the yield shall be given to them. This is in 'Al-Muhit'. If the endower has mawali and his son also has mawali, and the son has inherited the right of patronage (wala') over his father's freed persons from his father, then the endowment's income belongs to the endower's mawali, and nothing goes to the son's mawali. If the

endower has no freed person of his own, but only his son's freed persons are present, it is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that the yield should be spent on the son's mawla. This is also the opinion of Sheikh Hilal and is based on istihsan. This is in 'Al-Zahiriyyah'.

If one says, "This endowment is for my freed persons and my father's freed persons," then someone freed by his grandfather will not be included. If he says, "For the mawali of my household (Ahl al-Bayt)," then those freed by his wife or his maternal uncles will not be included.

---

1. The compiler states: The term 'mawla' is used for both 'Mawla Ataqah' (manumitted slaves) and 'Mawla Muwalat' (contractual clients), as mentioned in the 'Book of Muwalat'.
2. In the original Calcutta printed edition, there was a scribal error (duth hawla wahum 'an abihi); the correct text should be (waritha wala'ahum 'an abihi) as corrected in this translation.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 ..... 109 ..... किताब अल-वक़्फ़

सातवीं फ़स्ल मवाली, मुदब्बरीन और उम्माहात अल-औलाद पर वक़्फ़ करने के बयान में

मुहर्रिर (लेखक) कहता है कि 'मवाली', 'मौली' का बहुवचन है और इसका तात्पर्य स्वतंत्र किया गया दास या दासी है। 'मुदब्बीर' वह दासी या दास है जिसकी स्वतंत्रता मालिक ने अपनी मृत्यु के बाद के लिए लिख दी हो। 'उम्माहात अल-औलाद', 'उम्म-ए-वल्द' का बहुवचन है, उस दासी के लिए जिसके मालिक से उसका बच्चा पैदा हुआ हो। यदि किसी मूलतः स्वतंत्र व्यक्ति ने कहा कि "मेरी यह भूमि मेरे मौलाओं पर और फिर फ़कीरों पर वक़्फ़ (धार्मिक दान) है" और इससे अधिक कुछ नहीं कहा, तो यह वक़्फ़ उन लोगों के लिए होगा जिन्हें उसने स्वतंत्र किया है, बशर्ते कि वे उसके स्वतंत्र किए गए दासों में से हों। इस वक़्फ़ में वे लोग शामिल होंगे जिन्हें उसने वक़्फ़ के समय स्वतंत्र किया था, और वे लोग भी जो वक़्फ़ के बाद उसकी ओर से स्वतंत्र किए जाएँ और जो उसकी मृत्यु पर स्वतंत्र हो जाएँ यानी उम्माहात-ए-औलाद और मुदब्बीर, और जो वसीयत के कारण उसकी मृत्यु के बाद स्वतंत्र हों, चाहे वे मुसलमान हों या काफ़िर, पुरुष हों या महिला। उनके द्वारा स्वतंत्र किए गए लोगों की संतानें भी इसमें शामिल होंगी क्योंकि वक़्फ़ करने वाले के अलावा उनका कोई और मौला नहीं है। जैसा कि 'अल-हावी' में है। लेकिन स्वतंत्र की गई महिलाओं की संतानें यदि अपने पिताओं के माध्यम से वक़्फ़ करने वाले की ओर संबंधित हों तो वे शामिल होंगी, और यदि उनके पिताओं की विला (क़ानूनी संरक्षण) किसी और कौम के लिए हो तो वे शामिल नहीं होंगी। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में है।

उसके मौलाओं द्वारा स्वतंत्र किए गए लोग इस वक़्फ़ में शामिल नहीं होंगे, लेकिन यदि उसके मवाली मर गए तो इस्तेहसानन (न्यायिक वरीयता के आधार पर) यह आय उसके मौला के स्वतंत्र किए गए लोगों पर खर्च की जाएगी। यदि वक़्फ़ करने वाले का एक ही मौला हो तो उसे आधी आय मिलेगी और शेष आधी फ़कीरों के लिए होगी, और उसके मवाली के स्वतंत्र किए गए लोगों के लिए कुछ नहीं होगा। यदि उसके स्वयं के स्वतंत्र किए गए लोग मौजूद हों, तो पूरी उपज उन दोनों को दी जाएगी। यह 'हावी' में है। यदि उसके स्वतंत्र किए गए दास और दासियाँ दोनों हों, तो आय उन सबमें बराबर बांटी जाएगी। और यदि सभी स्वतंत्र की गई महिलाएँ हों और कोई पुरुष न हो, तो पूरी आय उन महिलाओं को मिलेगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। यदि उसके'मवाली अताक़ा' (स्वतंत्र किए गए) और 'मवाली मुवालात' (अनुबंधीय मित्र) दोनों मौजूद हों, तो वक़्फ़ की आय उसके'मवाली अताक़ा' को मिलेगी। यदि केवल 'मवाली मुवालात' हों, तो इस्तेहसानन आय उन्हें दी जाएगी। यह 'मुहीत' में है। यदि वक़्फ़ करने वाले के मवाली हों और उसके पुत्र के भी मवाली हों, और पुत्र अपने पिता से

उसके स्वतंत्र किए गए लोगों की विला का वारिस बना हो, तो वक़्फ़ की आय वक़्फ़कर्ता के मवाली की होगी और पुत्र के मवाली को कुछ नहीं मिलेगा। यदि वक़्फ़कर्ता का अपना कोई मौला (स्वतंत्र किया हुआ) न हो, बल्कि केवल उसके पुत्र के स्वतंत्र किए हुए लोग हों, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से वर्णित है कि आय पुत्र के मौला पर खर्च की जाएगी, यही शेख हिलाल का मत है और यही इस्तेहसान है। यह 'ज़हीरिया' में है।

यदि कहा कि "मेरे स्वतंत्र किए गए लोगों और मेरे पिता के स्वतंत्र किए गए लोगों पर वक़्फ़ है", तो उसके दादा द्वारा स्वतंत्र किया गया व्यक्ति इसमें शामिल नहीं होगा। और यदि कहा कि "मेरे अहल-ए-बेत (परिजनों) के मवाली पर वक़्फ़ है", तो उसकी पत्नी और उसके मामाओं द्वारा स्वतंत्र किए गए लोग इसमें शामिल नहीं होंगे।

---

1. मुहर्रिर के अनुसार: 'मवाली' शब्द 'मवाली अताक़ा' (मुक्त दास) और 'मवाली मुवालात' (अनुबंधीय मित्र) दोनों के लिए प्रयुक्त होता है, जैसा कि 'किताब अल-मुवालात' में वर्णित है।
2. कलकत्ता संस्करण के मूल पाठ में कुछ लिपिक त्रुटियाँ थीं जिन्हें अनुवादक ने सही कर दिया है।

ساتویں فصل موالی و مدبرین وامہات الاولاد پر وقف کرنے کے بیان میں

قال المحرر جم موالی جمع مولی اور مراد غلام یا باندی آزاد کی ہوئی اور مدبر وہ باندی یا غلام جس کا آزاد ہونا مالک نے اپنے مرنے کے بعد پر لکھا ہو اور امہات الاولاد جمع ام ولد وہ باندی جس کے مالک سے اس کے بچہ پیدا ہوا ہو اگر کسی اصلی آزاد شخص نے کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے میرے مولاؤں پر اور پھر فقیروں پر ہے اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو یہ وقف ان لوگوں پر ہوگا جن کو اُس نے آزاد کیا ہے بشرطیکہ اُس کے آزاد کیے ہوئے مملوکوں سے موجود ہوں اور اس وقف میں وہ لوگ داخل ہوں گے جن کو اُس نے وقف کے وقت آزاد کیا ہے اور وہ لوگ جو اُس کی طرف سے بعد وقف کے آزاد ہو جائیں اور جو لوگ اُس کی موت سے آزاد ہو جائیں یعنی امہات اولا دو مدبروں کی اور جو بسبب وصیت کے اس کی موت کے بعد آزاد ہو جائیں خواہ مسلمان ہوں یا کافر ہوں مذکر ہوں یا مؤنث ہوں اور اُس کے آزاد کیے ہوؤں کی اولاد بھی داخل ہوگی اس واسطے کہ سوائے وقف کرنے والے کے ان کا کوئی مولیٰ نہیں ہے کذا فی الحاوی لیکن آزاد کی ہوئی عورتوں کی اولاد اگر اپنے باپوں کی اولاد سے وقف کرنے والے کی طرف راجع ہوں تو وہ داخل ہوں گی اور اگر ان کے باپوں کی ولاء کسی اور قوم کے واسطے ہو تو داخل نہ ہوگی یہ خزانتہ المفتین میں ہے۔

اُس کے مولاؤں کے آزاد کیے ہوئے اس وقف میں داخل نہ ہوں گے لیکن اگر اُس کے موالی مر گئے تو استحساناً یہ غلہ اُس کے مولیٰ کے آزاد کیے ہوؤں پر صرف کیا جائے گا اور اگر وقف کرنے والے کا ایک ہی مولیٰ ہو تو اُس کو آدھا غلہ ملے گا اور باقی آدھا فقیروں کے واسطے ہوگا

اور اُس کے موالی کے آزاد کیے ہوؤں کے واسطے کچھ نہ ہوگا اور اگر اُس کے آزاد کیے ہوئے وہ موجود ہوں تو کل غلہ غلاں ان دونوں کو دیا جائے گا یہ حاوی میں ہے اور اگر اس کے آزاد کیے ہوئے غلام و باندیاں دونوں ہوں تو غلہ ان سب پر برابر تقسیم ہوگا اور اگر سب آزاد کی ہوئی عورتیں ہوں آدمی مردان کے ساتھ نہ ہو تو سب غلہ ان آزاد کی ہوئی عورتوں کو ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اس کے موالی عتاقہ یعنی آزاد کیے ہوئے اور موالی موالات یعنی جس نے موالات کی ہے دونوں موجود ہیں تو غلہ وقف اُس کے موالی عتاقہ کو ملے گا اور اگر فقط موالات ہی ہوں تو استحساناً غلہ اُن کو دیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر وقف کرنے والے کے موالی ہوں اور اس کے پسر کے بھی موالی موجود ہوں اور پسر مذکور باپ کے آزاد کیے ہوؤں کی ولاء کا اپنے باپ سے وارث ہوا ہے تو وقف کی آمدنی وقف کنندہ کے موالی کی ہوگی اور پسر کے موالی کے واسطے کچھ نہ ہوگا اور اگر وقف کنندہ کا کوئی مولیٰ یعنی آزاد کیا ہوا نہ ہو بلکہ فقط اُس کے پسر کے آزاد کیے ہوئے موجود ہوں تو امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ غلہ اس کے پسر کے مولیٰ پر صرف کیا جائے گا اور یہی شیخ ہلال کا قول ہے اور یہ استحسان ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔

اگر کہا کہ میرے آزاد کیے ہوؤں اور میرے والد کے آزاد کیے ہوؤں پر وقف ہے تو اُس کے دادا کا آزاد کیا ہوا اس میں داخل نہ ہوگا اور اگر کہا کہ میرے اہل بیت کے موالی پر وقف ہے تو اُس کی بیوی اور اُس کے ماموؤں کے آزاد کیے ہوئے اس میں داخل نہ ہوں گے۔

۱۔ قال المحرر جم مولی کا لفظ مولیٰ عتاقہ یعنی آزاد کئے ہوئے غلاموں پر اور مولیٰ موالات یعنی جس نے اس سے شرط موالات کر لی ہو دونوں پر بولا جاتا ہے جیسا کہ کتاب الموالات میں مذکور ہے ۱۲۔ ۲۔ اصل مطبوعہ کلکتہ میں (دوث ہولا و ہم عن ابیہ) لکھ کر حاشیہ پر شک لکھا حالانکہ

بالکل غلط ہے اور صواب یہ ہے کہ (ورث ولاء ہم عن ابیہ) ہے جیسا کہ مترجم نے ترجمہ کردیا ۔۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (110) Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

...except in the case where the wife and maternal uncle are members of his household. If it is said, "The waqf is for the freed slaves of the descendants of Abbas," then those who were freed by the individuals whom the descendants of Abbas had freed shall not be included; this is mentioned in *al-Hawi*. If it is said, "For my freed slaves and their descendants from their lineage," then those he freed, their children, and their grandchildren—both male and female—shall all be included. Furthermore, the children of the daughters of his freed slaves shall also be included, even if their loyalty (*wala'*) belongs to another tribe. Similarly, if the mother of a child is among those freed by the endower and the father is from the free Arabs, the same ruling applies because this child is considered among the descendants of his patron (*mawla*). The term "lineage" (*nasl*) encompasses all descendants, both male and female. Furthermore, if a woman among them dies leaving children, and the endower did not stipulate that her share should pass to her children upon her death, her share shall be redistributed among the remaining freed slaves; this is the fatwa given by Sheikh Abu al-Qasim. If the endower specifies, "For my freed slaves and their descendants from their lineage, specifically for those whose loyalty returns to me," then the children of the daughters of his freed slaves, whose loyalty and tribal affiliation lie elsewhere, shall not be included. If he stated, "I have made this waqf for those I freed, or those freed on my behalf, or those who attained freedom through me," then the descendants of the patron who gained freedom through him will not be included. This is stated in *al-Hawi*.

If someone says, "The waqf is for those I freed," and subsequently an individual is freed by him and his brother jointly, that person will not be included in the waqf.

A person endowed his land or house for his patron (*mawla*) and their descendants. Subsequently, a child was born to one of the patrons. Any rent or income generated by the house less than six months before the birth includes a share for that child. However, income earned prior to that period does not include a share for the child. Regarding income from land, grain harvested less than six months before the birth includes a share for the child. These rulings are found in *Waqi'at al-Hisamiyah*. If someone said, "The waqf is for those I freed," and then he and his brother jointly freed someone, that person will not be included. And if he said, "For those patrons whose loyalty returns to me," and it so happened that his father had freed a slave, and he and his brother became heirs to that slave's loyalty, then this freed slave will

be included in the waqf. If he said, "For those freed ones who remain with my son," then only those among the freed slaves who stay with his son shall receive it; any who leave him will lose their entitlement. If they later return to stay with him, their entitlement shall be restored. This is stated in *al-Hawi*.

If he said, "I have made an endowment for the patron of my patron, and the patron of his patron, and the patron of his patron," mentioning up to a third party, then by analogy with the ruling on descendants (*farzand*), the fourth and fifth parties and so on, however deep the lineage goes, will all be included. This is stated in *al-Muhit*. Sheikh Ali bin Ahmed was asked about a person who endowed his land for his freed slaves and their descendants "generation after generation" (*batnan ba'da batn*) and for the descendants of another person. If one of these two parties died leaving no children, who receives their share? Their future descendants or those living from the first generation? The Sheikh replied that it is preferable for the share to be given to their descendants. This is stated in *Tatar-Khaniyah*. And if the endower...

Footnotes: ! 1. Refers to the descendants mentioned earlier in the waqf text. 2 1. One generation after another. 3 2. In this case, the specific condition of "generation after generation" is not present.

गे इला इस सूरत में कि बीवी और मामूँ इसके अहल-ए-बैत से हों और अगर कहा कि आल-ए-अब्बास के आज़ाद किए हुओं पर वक्फ़ है तो आल-ए-अब्बास के आज़ाद किए हुओं ने जिनको आज़ाद किया है वो इसमें दाखिल न होंगे ये 'हावी' में है और अगर यूँ कहा कि मेरे आज़ाद किए हुओं और उनकी औलाद उनकी नस्ल पर वक्फ़ है तो इसमें उसके आज़ाद किए हुए और उनकी औलाद और औलाद की औलाद मर्द औरतें सब दाखिल होंगी और इसमें उसके आज़ाद किए हुए की दुख़्तर की औलाद भी दाखिल होगी अगरचे उनकी विला किसी और कौम के वास्ते हो और इसी तरह अगर फ़रज़ंद की माँ इस वक्फ़ करने वाले के आज़ाद किए हुओं में से हो और उसका बाप आज़ादान-ए-अरब से हो तो भी यही हुक्म है इस वास्ते कि ये फ़रज़ंद उसके मौला की औलाद में से है और नस्ल के लफ़्ज़ में मर्दों औरतों सबकी औलाद दाखिल है फिर अगर उनमें से कोई औरत मर गई और औलाद छोड़ी और वक्फ़ करने वाले ने ये शर्त नहीं लगाई थी कि अगर उनमें से कोई मर जाए तो उसका हिस्सा उसकी औलाद को दिया जाए तो उस औरत का हिस्सा बाकी जिस कदर आज़ाद किए हुए मौजूद हैं उनको रद कर दिया जाए ऐसा ही शेख अबुल कासिम ने फ़तवा दिया है और अगर वक्फ़ करने वाले ने ये कहा हो कि मेरे आज़ाद किए हुओं और उनकी औलाद उनकी नस्ल से उन लोगों पर जिनकी विला मेरी तरफ रुजू करती हो वक्फ़ है तो इस वक्फ़ में उसके आज़ाद किए हुओं की दुख़्तरों की वो औलाद जिनकी विला और कौम की तरफ राज़े होती है दाखिल न होगी और अगर उसने कहा मैंने ये वक्फ़ किया उन लोगों पर जिनको मैंने आज़ाद कर दिया है या मेरी तरफ से उनको आज़ाद कर दिया है या मेरी तरफ से उनको आज़ादी हासिल हुई तो इसमें इस मौला की औलाद जिसको उसकी तरफ से आज़ादी मिली है दाखिल न होगी ये 'हावी' में है।

अगर किसी ने कहा कि मेरे आज़ाद किए हुओं पर वक्फ़ है फिर किसी को उसने और उसके भाई ने आज़ाद किया है तो वो वक्फ़ में दाखिल न होगा

एक शख्स ने अपनी अराज़ी या मकान को अपने मौला और उनकी औलाद पर वक्फ़ किया फिर मौला में से किसी के बच्चा पैदा हुआ तो विलादत से छह महीने से कम मुद्दत पहले मकान का जो किराया आमदनी हासिल हुई है इसमें उस बच्चे का हिस्सा है और जो इससे क़ब्ल हासिल हो गया है इसमें उसका हिस्सा नहीं है और ज़मीन की आमदनी में से विलादत से छह महीने से कम मुद्दत पहले जो ग़ल्ला हासिल हुआ है इसमें बच्चे का हिस्सा है ये 'वाकिआत-ए-हसामिया' में है और अगर किसी ने

कहा कि मेरे आज़ाद किए हुओं पर वक्फ़ है फिर किसी को उसने और उसके भाई ने आज़ाद किया है तो वो वक्फ़ में दाखिल न होगा और कहा कि अगर उन मौलाओं पर जिनकी विला मेरी तरफ रुजू करे और हाल ये है कि उसके बाप ने एक गुलाम आज़ाद किया था पस उसकी विला का ये और उसका भाई वारिस हुआ तो ये आज़ाद शुदा गुलाम इस वक्फ़ में दाखिल होगा और अगर कहा कि उन आज़ाद किए हुओं पर जो मेरे फ़रज़ंद के साथ लाज़िम रहें तो आज़ाद किए हुओं में से जो उसके फ़रज़ंद के साथ रहें उनको मिलेगा और जिसने साथ देना छोड़ दिया कुछ मुस्तहिक न होगा फिर अगर फिर साथ देना शुरू किया तो उसका इस्तिहकाक ऊद करेगा ये 'हावी' में है।

अगर उसने कहा कि मैंने वक्फ़ किया अपने मौला के मौला पर और मौला के पर और मौला के पर और मौला पर यानी तीसरे फ़रीक को भी ज़िक्र किया तो मसअला फ़रज़ंद पर कियास करके फ़रीक-ए-चहारुम व पंजुम वगैरह जिस कदर नीचे हों सब दाखिल होंगे ये 'मुहीत' में है शेख अली बिन अहमद से दरियाफ़्त किया गया कि एक शख्स ने अपनी अराज़ी अपने आज़ाद किए हुओं और उनकी औलाद पर बत्न बाद बत्न और किसी शख्स की औलाद और औलाद की औलाद पर वक्फ़ किया पस इन दो फ़रीकों में से एक मर गया और औलाद न छोड़ी तो उसका हिस्सा किसको मिलेगा या उसकी औलाद को या पहले पुश्त में से जो लोग ज़िंदा हैं उनको तो शेख ने फ़रमाया कि औला यह है कि उसका हिस्सा उसकी औलाद को दिया जाए ये 'तातारखानिया' में है और अगर वक्फ़ करने वाले...

! 1. जो औलाद कि वक्फ़ में ऊपर गुज़र रहा है। 2. एक पुश्त के बाद दूसरी पुश्त। 3. इसमें कैद बत्न बाद बत्न की नहीं है।

گے الا اس صورت میں کہ بیوی اور ماموں اس کے اہل بیت سے ہوں اور اگر کہا کہ آل عباس کے آزاد کیے ہوؤں پر وقف ہے تو آل عباس کے آزاد کیے ہوؤں نے جن کو آزاد کیا ہے وہ اس میں داخل نہ ہوں گے یہ حاوی میں ہے اور اگر یوں کہا کہ میرے آزاد کیے ہوؤں اور ان کی اولاد ان کی نسل پر وقف ہے تو اس میں اس کے آزاد کیے ہوئے اور ان کی اولاد اور اولاد کی اولاد مرد عورتیں سب داخل ہوں گی اور اس میں اس کے آزاد کیے ہوئے کی دختر کی اولاد بھی داخل ہوگی اگر چہ ان کی ولا کسی اور قوم کے واسطے ہو اور اسی طرح اگر فرزند کی ماں اس وقف کنندہ کے آزاد کیے ہوؤں میں سے ہو اور اس کا باپ آزادان عرب سے ہو تو بھی یہی حکم ہے اس واسطے کہ یہ فرزند اس کے مولیٰ کی اولاد میں سے ہے اور نسل کے لفظ میں مردوں عورتوں سب کی اولاد داخل ہے پھر اگر ان میں سے کوئی عورت مر گئی اور اولاد چھوڑی اور وقف کرنے والے نے یہ شرط نہیں لگائی تھی کہ اگر ان میں سے کوئی مر جائے تو اس کا حصہ اس کی اولاد کو دیا جائے تو اس عورت کا حصہ باقی جس قدر آزاد کیے ہوئے موجود ہیں ان کو رد کر دیا جائے ایسا ہی شیخ ابو القاسم نے فتویٰ دیا ہے اور اگر وقف کرنے والے نے یہ کہا ہو کہ میرے آزاد کیے ہوؤں اور ان کی اولاد ان کی نسل سے ان لوگوں پر جن کی ولا میری طرف رجوع کرتی ہو وقف ہے تو اس وقف میں اس کے آزاد کیے ہوؤں کی دختروں کی وہ اولاد جن کی ولا اور قوم کی طرف راجع ہوتی ہے داخل نہ ہوگی اور اگر اس نے کہا میں نے یہ وقف کیا ان لوگوں پر جن کو میں نے آزاد کر دیا ہے یا میری طرف سے ان کو آزاد کر دیا ہے یا میری طرف سے ان کو آزادی حاصل ہوئی تو اس میں اس مولیٰ کی اولاد جس کو اس کی طرف سے آزادی ملی ہے داخل نہ ہوگی یہ حاوی میں ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ میرے آزاد کیے ہوؤں پر وقف ہے پھر کسی کو اس نے اور اس کے بھائی نے آزاد کیا ہے تو وہ وقف میں داخل نہ ہو گا

ایک شخص نے اپنی اراضی یا مکان کو اپنے مولیٰ اور ان کی اولاد پر وقف کیا پھر مولیٰ میں سے کسی کے بچہ پیدا ہوا تو ولادت سے چھ مہینے سے کم مدت پہلے مکان کا جو کرایہ آمدنی حاصل ہوئی ہے اس میں اس بچہ کا حصہ ہے اور جو اس سے قبل حاصل ہو گیا ہے اس میں اس کا حصہ نہیں ہے اور زمین کی آمدنی میں سے ولادت سے چھ مہینے سے کم مدت پہلے جو غلہ حاصل ہوا ہے اس میں بچہ کا حصہ ہے یہ واقعات حسامیہ میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میرے آزاد کیے ہوؤں پر وقف ہے پھر کسی کو اس نے اور اس کے بھائی نے آزاد کیا ہے تو وہ وقف میں داخل نہ ہوگا اور کہا کہ اگر ان مولاؤں پر جن کی ولا میری طرف رجوع کرے اور حال یہ ہے کہ اس کے باپ نے ایک غلام آزاد کیا تھا پس اس کی ولا کا یہ اور اس کا بھائی وارث ہوا تو یہ آزاد شدہ غلام اس وقف میں داخل ہوگا اور اگر کہا کہ ان آزاد کیے ہوؤں پر جو میرے فرزند کے ساتھ لازم رہیں تو آزاد کیے ہوؤں میں سے جو اس کے فرزند کے ساتھ رہیں ان کو ملے گا اور جس نے ساتھ دینا چھوڑ دیا کچھ مستحق نہ ہو گا پھر اگر پھر ساتھ دینا شروع کیا تو اس کا استحقاق عود کرے گا یہ حاوی میں ہے۔

اگر اس نے کہا کہ میں نے وقف کیا اپنے مولیٰ کے مولیٰ پر اور مولیٰ کے پر اور مولیٰ کے پر اور مولیٰ پر یعنی تیسرے فریق کو بھی ذکر کیا تو مسئلہ فرزند پر قیاس کر کے فریق چہارم و پنجم وغیرہ جس قدر نیچے ہوں سب داخل ہوں گے یہ محیط میں ہے شیخ علی بن احمد سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی اراضی اپنے آزاد کیے ہوؤں وان کی اولاد پر بطناً بعد بطن اور کسی شخص کی اولاد اور اولاد کی اولاد پر وقف کیا پس ان دو فریقوں میں سے ایک مر گیا اور اولاد نہ چھوڑی تو اس کا حصہ کس کو ملے گا یا اس کی اولاد کو یا پہلے پشت میں سے جو لوگ زندہ ہیں

ان کو تو شیخ نے فرمایا کہ اولیٰ یہ ہے کہ اس کا حصہ اس کی اولاد کو دیا جائے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر وقف کرنے والے

! ۱ جو اولاد کہ وقف میں اوپر گزر رہا ہے ۱۲- ۲ ۱ ایک پشت کے بعد دوسری پشت ۱۲- ۳ ۲ اس میں قید بطناً بعد بطن کی نہیں ہے ۱۲-

Fatawa Alamgiri..... Volume 4 | Page 111 | Kitab al-Waqf

A person declared regarding an individual of unknown lineage, "This is my freedman," and the latter confirmed this claim. Given that the confirmer has no known ancestry nor a recognized clientage (wala) relationship toward anyone else, he shall be eligible for the endowment (waqf), as stated in Fatawa Qadi Khan. This ruling applies to the produce of the waqf obtained in the future, i.e., after this declaration. It does not apply to produce obtained previously, nor to produce that grew before the declaration but has yet to be distributed; this is mentioned in al-Muhit. The translator noted: This ruling refers to future produce and is not intended to imply an error by the author; understand this well.

If someone creates a waqf for his clients (mawali), the term 'mawali' refers both to the manumitter and the person manumitted. If the endower's clients include both those who freed him and those whom he freed, and the endower dies, nothing shall be granted to either group; this is in al-Zahiriyyah, and the income will be distributed among the poor, as stated in al-Muhit. If he declared, "For the sake of Allah, this endowed charity (sadaqah mawqufah) is perpetually for my umm walad slaves and my mudabbarah slaves," the waqf is valid. In contrast, it is not valid for slaves under a contract of manumission (mukataib) or those freed for a monetary price. Once the waqf is valid, those who are umm walad and mudabbarah and remain with him will perpetually be eligible, even if he has arranged their marriages. Those umm walad slaves whom he had already freed during his lifetime prior to the waqf will have no right in it, as they are now termed 'mauliyat'[1] (freedwomen) and thus do not fall under that category, unless the endower explicitly includes them; this is in Siraj al-Wahhaj.

If he has no umm walad except one who was freed during his lifetime—meaning she who was his umm walad and then freed—she will receive from the waqf; this is in al-Hawi. If he said, "I have made a waqf for Zaid's umm walad slaves and for his freed slaves," and some of Zaid's umm walad slaves are present while others have been freed, the income will be divided between the umm walad slaves and the freed ones. Those whom he freed will also be included in the entitlement of the waqf; this is in al-Muhit. If he said, "This land of mine is endowed charity for my owned slaves (mamalik) after my death," then his umm walad slaves and mudabbar slaves who are freed upon his death will receive a portion; this is in Fatawa Qadi Khan. If a person said, "This land of mine is endowed charity for Zaid's slave named Salim," and Zaid later sells him, the income of said waqf will belong to Salim wherever he goes, and

the authority to accept it lies with Salim, not his owner. Therefore, whoever owns Salim at the time the produce is generated, that produce belongs to him [Salim]; this is in al-Hawi.

If someone said, "This land of mine is a waqf for Zaid's slave Salim, and after him for the poor," and then Zaid endows Salim himself as a waqf, the said produce belongs to Salim regardless of his location. If the endower becomes Salim's owner, the waqf made for Salim becomes void; this is in Khazinat al-Muftin. If he said, "A waqf for Salim my owned slave and after him for the poor," the income will go to the poor; nothing will be for Salim nor the endower. Even if he sells Salim to someone else, nothing from the waqf will go to Salim or his owner. Let it be clear that a waqf for the endower's umm walad and mudabbarah slaves is valid, but it is not valid for those who are purely owned slaves (mahd mamluk). Imam Muhammad (RA) pointed out the distinction: umm walads and mudabbars possess a certain degree of right that purely owned slaves do not; this is in al-Zahiriyyah and Sheikh Abu...

---

1. Freed ones.

फतावा आलमगीरी..... खंड 4 | पृष्ठ 111 | किताब अल-वक़्फ़

एक व्यक्ति ने अज्ञात वंश (मजहूल-उन-नसब) के किसी व्यक्ति के बारे में इकरार किया कि "यह मेरा स्वतंत्र किया हुआ व्यक्ति है," और उसने भी इसकी पुष्टि की। चूँकि इस पुष्टि करने वाले का न तो कोई ज्ञात वंश है और न ही किसी की ओर उसकी 'वला' (संरक्षण संबंध) प्रसिद्ध है, इसलिए वह वक़्फ़ का हकदार होगा, जैसा कि फतावा काज़ी खान में वर्णित है। यह हुक्म वक़्फ़ की उन पैदावारों के लिए सही है जो भविष्य में, यानी इस इकरार के बाद प्राप्त होंगी। जो पहले प्राप्त हो चुकी हैं, उनमें यह सही नहीं है, और न ही उन पैदावारों के बारे में जो इस इकरार से पहले उत्पन्न हुई थीं लेकिन अभी तक विभाजित नहीं की गई हैं; यह अल-मुहीत में है। अनुवादक का तात्पर्य यह है कि यह हुक्म भविष्य की पैदावार के बारे में है, न कि लेखक की कोई त्रुटि; इसे समझें।

यदि किसी ने अपने 'मवाली' पर वक़्फ़ किया, तो 'मवाली' उसे भी कहते हैं जिसने स्वतंत्र किया हो और उसे भी जिसे स्वतंत्र किया गया हो। यदि वक़्फ़ करने वाले के मवाली वे भी हों जिन्होंने उसे स्वतंत्र किया और वे भी जिन्हें उसने स्वतंत्र किया, और वक़्फ़ करने वाला मर जाए, तो दोनों पक्षों में से किसी को भी कुछ नहीं दिया जाएगा; यह ज़हीरिया में है, और इसकी आय निर्धनों में विभाजित की जाएगी; यह अल-मुहीत में है। यदि उसने कहा कि "अल्लाह के वास्ते यह वक़्फ़ किया हुआ दान सदैव मेरी उम्मे वल्द दासियों और मेरी मुदब्बरह दासियों के लिए है," तो वक़्फ़ वैध है। इसके विपरीत, वे दास-दासियाँ हैं जो मुकातब (स्वतंत्रता का अनुबंध करने वाले) हों या जिन्हें मूल्य लेकर स्वतंत्र किया गया हो। जब वक़्फ़ सही हो गया, तो अधिकार में वे उम्मे वल्द और मुदब्बरह शामिल होंगी जो उसके पास मौजूद हों, भले ही उसने उनका विवाह कर दिया हो। वे उम्मे वल्द दासियाँ जिन्हें वह वक़्फ़ से पहले अपने जीवनकाल में स्वतंत्र कर चुका हो, उनका इस वक़्फ़ में कोई अधिकार नहीं होगा क्योंकि उनका नाम अब 'मौलियात'[1] (स्वतंत्र स्त्रियाँ) हो गया है, अतः वे इसमें शामिल नहीं हो सकतीं, सिवाय उस स्थिति के जब वक़्फ़ करने वाला स्पष्ट रूप से इसका वर्णन कर दे; यह सिराज-उल-वहाज में है।

यदि उसकी कोई उम्मे वल्द न हो, सिवाय उसके जो उसके जीवनकाल में स्वतंत्र हो गई हो, यानी जो उसकी उम्मे वल्द थी और फिर स्वतंत्र हो गई, तो उसे वक़्फ़ से लाभ मिलेगा; यह अल-हावी में है। यदि उसने कहा कि "मैंने ज़ैद की उम्मे वल्द दासियों और उसकी स्वतंत्र की हुई दासियों पर वक़्फ़ किया," और स्थिति यह हो कि ज़ैद की कुछ उम्मे वल्द दासियाँ मौजूद हैं और कुछ को उसने स्वतंत्र कर दिया है, तो वक़्फ़ की आय उसकी उम्मे वल्द और स्वतंत्र की हुई दासियों के बीच विभाजित

होगी। वे दासियाँ जिन्हें उसने स्वतंत्र किया है, वे भी वक़्फ़ के अधिकार में शामिल होंगी; यह अल-मुहीत में है। यदि उसने कहा, "यह मेरी भूमि मेरे निधन के बाद मेरे स्वतंत्र किए गए दासों (ममलूकों) के लिए वक़्फ़ है," तो इस वक़्फ़ में से उसकी उम्मे वल्द और मुदब्बर दासों को भी हिस्सा मिलेगा जो उसकी मृत्यु पर स्वतंत्र हो चुके हों; यह फतावा काज़ी खान में है। एक व्यक्ति ने कहा, "यह भूमि ज़ैद के'सालिम' नामक दास के लिए वक़्फ़ है," फिर ज़ैद ने उसे बेचकर अपने स्वामित्व से निकाल दिया, तो उस वक़्फ़ की आय उस सालिम की होगी, वह जहाँ भी जाए। उसे स्वीकार करने का अधिकार सालिम का होगा, न कि सालिम के स्वामी का। अत; उपज के समय सालिम का जो भी स्वामी होगा, वह उपज उसी की होगी; यह अल-हावी में है।

यदि किसी ने कहा, "मेरी यह भूमि ज़ैद के दास सालिम के लिए और उसके बाद निर्धनों के लिए वक़्फ़ है," फिर ज़ैद ने सालिम को स्वयं वक़्फ़ कर दिया, तो उक्त उपज सालिम की है, चाहे वह कहीं भी रहे। यदि वक़्फ़ करने वाला उस सालिम का स्वामी बन गया, तो सालिम पर किया गया वक़्फ़ अमान्य है; यह खज़ीनतुल मुफ़्तीन में है। यदि कहा, "सालिम मेरे दास पर और उसके बाद निर्धनों पर वक़्फ़ है," तो आय निर्धनों की होगी, सालिम या वक़्फ़ करने वाले की कुछ नहीं होगी। यदि उसने सालिम को किसी को बेच दिया, तो भी सालिम या उसके स्वामी के लिए वक़्फ़ से कुछ नहीं होगा। स्पष्ट रहे कि वक़्फ़ करने वाले की उम्मे वल्द और मुदब्बरह दासियों पर वक़्फ़ वैध है, लेकिन जो केवल दास (महज़ ममलूक) हों उन पर वैध नहीं है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने इसके अंतर की ओर संकेत किया है कि उम्मे वल्द और मुदब्बर का एक प्रकार का अधिकार होता है, जो केवल दासों में नहीं होता; यह ज़हीरिया में है और शेख अबू...

---

1. स्वतंत्र की हुई।

نے ایک شخص مجہول النسب کی نسبت اقرار کیا کہ یہ میرا آزاد کیا ہوا ہے اور اس نے بھی تصدیق کی اور حال یہ ہے کہ اس تصدیق کرنے والے کا کوئی نسب معروف نہیں اور نہ کسی کی طرف اس کی ولاء معروف ہے تو وہ وقف کا مستحق ہوگا کذا فی فتاوٰی قاضی خان اور جو حکم ذکر فرمایا ہے یہ وقف کی ان حاصلات میں ٹھیک ہے جو آئندہ یعنی بعد اس اقرار کے حاصل ہوں اور جو پہلے حاصل ہوچکی ہیں ان میں ٹھیک نہیں ہے اور نیز جو قبل اس اقرار کے پیدا ہو کر ہنوز تقسیم نہیں ہوئی ہیں اس کی بابت بھی ٹھیک نہیں ہے یہ محیط میں ہے۔ قال المترجم یعنی یہ حکم آئندہ پیدا ہونے والے غلات کی بابت مراد ہے اور یہ غرض نہیں ہے کہ صاحب کتاب سے غلطی ہوئی ہے فاہم اور اگر کسی نے اپنے موالی پر وقف کیا تو موالی اس کو بھی کہتے ہیں جس نے آزاد کیا اور اس کو بھی جس کو آزاد کیا ہے پھر اگر وقف کرنے والے کے موالی ایسے ہوں جنہوں نے اس کو آزاد کیا ہے اور ایسے بھی ہوں جن کو اس نے آزاد کیا ہے اور وقف کنندہ مر گیا ہے تو ان دونوں فریقوں میں سے کسی فریق کو کچھ نہ دیا جائے گا یہ ظہیر یہ میں ہے اور اس کی آمدنی فقیروں پر تقسیم ہوگی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ اللہ تعالیٰ کے واسطے یہ صدقہ موقوفہ ہمیشہ میری ام ولد باندیوں اور میری مدبرہ باندیوں پر ہے تو وقف جائز ہے برعکس اس کے وہ غلام و باندیاں ہیں جن کو مکاتب کیا ہو یا جن کو مال پر آزاد کیا ہو پھر جب وقف صحیح ہوا تو استحقاق میں دوام ولد مدبرہ داخل ہوں گی جو اس کے پاس ہوں اگرچہ اس نے ان کا نکاح کردیا ہو اور وہ ام ولد باندیاں جن کو اس وقف سے پہلے اپنی زندگی میں آزاد کر چکا ہو تو ان کا اس وقف میں کچھ حق نہ ہوگا کیونکہ ان باندیوں کا نام مولیات[1] ہو گیا تو وہ اس میں داخل نہیں ہو سکتی ہیں الا اس صورت میں کہ وقف کرنے والا تصریح سے بیان کر دے یہ سراج وہاج میں ہے۔

اگر اس کی کوئی ام ولد نہ ہو الا کہ وہ اس کی حیات میں آزاد ہوگئی ہو یعنی جو اس کی اُم ولد تھی نہ اس کی حیات میں آزاد ہوگئی تو اس کو وقف سے ملے گا یہ حاوی ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں نے وقف کیا زید کی ام ولد باندیوں پر اور اس کی آزاد کی ہوئی باندیوں پر اور حال یہ ہے کہ زید کی باندیوں میں سے کچھ اس کی ام ولد باندیاں موجود ہیں اور کچھ ام ولد باندیوں کو اس نے آزاد کر دیا ہے تو وقف کی آمدنی اس کی ام ولد باندیوں اور اس کی آزاد کی ہوئی باندیوں کے درمیان تقسیم ہوگی اور جن باندیوں کو اس نے آزاد کیا ہے وہ بھی استحقاق وقف میں داخل ہوں گی یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ بعد میری وفات کے میرے آزاد کیے ہوئے مملوکوں پر ہے تو اس وقف میں سے اس کی ام ولد باندیوں اور مدبر غلام و باندیوں کو جو اس کے مرنے پر آزاد بھی ہو چکے ہوں حصہ ملے گا یہ فتاوٰی قاضی خان میں ہے۔ ایک شخص نے کہا کہ یہ اراضی میری صدقہ موقوفہ زید کے مملوک سالم نام پر ہے پھر زید نے اس کو اپنی ملک سے نکال دیا بایں طور کہ اس کو فروخت کر دیا تو وقف مذکور کی آمدنی اس سالم کی ہوگی جہاں جائے اس کے ساتھ ہوگی اور قبول کرنے کا اختیار اس سالم کا ہوگا سالم کے مالک کا نہ ہوگا پس جو غلہ پیدا ہونے کے وقت سالم کا مالک ہو یہ غلہ اسی کا ہو گا یہ حاوی میں ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ میری یہ اراضی سالم غلام زید پر اور بعد اس کے مسکینوں پر وقف ہے پھر زید نے سالم کو وقف کر دیا تو غلہ مذکور سالم کا ہے چاہے جہاں رہے اور اگر وقف کرنے والا اس سالم کا مالک ہو گیا تو سالم پر جو وقف کیا تھا وہ باطل ہے یہ خزینۃ المفتین میں ہے اور اگر کہا کہ سالم میرے مملوک پر اور بعد اس کے مسکینوں پر وقف ہے تو آمدنی مسکینوں کی ہوگی سالم کی کچھ نہ ہوگی اور نہ وقف کنندہ کی ہوگی اور اگر اس نے اس سالم کو کسی کے ہاتھ فروخت کیا تو بھی سالم یا اس کے مالک کے واسطے وقف سے کچھ نہ ہو گا پس واضح ہو کہ وقف کنندہ کی ام ولد باندیوں و مدبر باندیوں پر وقف جائز ہے اور جو اس کے محض مملوک ہوں

ان پر جائز نہیں ہے اور امام محمدؒ نے اس کے فرق کی طرف اشارہ کیا ہے کہ ام ولد و مدبرین ایک طرح کا حق ہے اور محض مملوک میں یہ بات نہیں ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور شیخ ابو

۱۔ آزاد کی ہوئی ۱۲۔

Hamid was asked: if someone endowed a land for their freed slaves, and then those people intended to divide the land for its maintenance and repair. The Sheikh replied: Yes, if the intention for division is for protection, maintenance, and repair, then division is permissible. But if they intended to divide it to become owners, it is not permissible. This is stated in *Tatar Khaniya*.

Chapter Seven: Regarding the explanation of rulings for situations where an endowment (waqf) was made for the poor, and then the endower himself or some of his descendants or relatives became needy and required the use of that endowment.

It is mentioned in the Fatawa that if someone makes a land a charitable endowment for the poor and needy, and then some of his relatives or he himself becomes needy; if he himself becomes needy, nothing shall be given to him from the produce of this endowment according to all the Imams. This is mentioned in *Al-Khulasa*. And if he said during a state of health, "My land is a charitable endowment for the poor after me," and the land value is within one-third of his estate, or if he said this during illness and then died, leaving a minor daughter, it is not permissible to use its produce for the daughter's expenses. This detail is narrated from Sheikh Abu al-Qasim, and Sadr al-Shaheed Husam al-Din stated that the fatwa is based on this; this is in *Al-Ghiyathiyya*. If some of his relatives or children become needy, and the said endowment was made during health, then several rulings apply: 1. First, it is preferable to spend the endowment's produce on needy relatives. Then, if any surplus remains, it should be distributed among unrelated poor people. 2. Second, the neediness will not be assessed on the day the produce grows, but rather on the day it is distributed. 3. Third, kinship with the endower will be considered in order of proximity. Whoever is directly descended from him will be first, followed by his children's children, then the third generation, then the fourth, and along with the fourth, the fifth and sixth generations—however far down they go—will be included. If none of these exist, or if they exist and produce remains after providing for them, it will be distributed among relatives who are poor. Among them, the closest degree of kinship will be prioritized. Thus, it will first be given to the person who is most closely related to the endower among all eligible recipients. This is in *Al-Hawi*.

Thereafter, the precedence belongs to the endower's freed slaves, followed by the endower's neighbors, then the inhabitants of the endower's city. However, among

them, those residing closest to the endower shall take precedence. This is found in *Al-Muhit al-Sarakhsi*, *Al-Muhit*, and *Fatawa Qazi Khan*. 4. Fourth, each recipient shall be given less than two hundred dirhams, according to the opinion of Sheikh Hilal; this is in *Al-Hawi*. This applies when the endowment was made generally for the poor and some relatives became needy. However, if he endowed specifically for his poor relatives, then all income will be distributed among them, even if each receives more than two hundred dirhams. And if he arranged the poor relatives in order of their degree of need—poorest first, then the next most needy, and so on—then the total share will not be distributed proportionately; instead, less than two hundred dirhams will be given to each. This is in *Al-Dhakhira*. If the endowment was for the poor generally, and a judge (Qazi) granted something from it to certain relatives, then two cases arise: first, if the judge did not issue a formal decree making it an obligatory right for them, it will not be mandatory, such that a subsequent judge would have the discretion to...

! It is mentioned this way in this place; and the produce for descendants (*butoon*) is not discussed in the third point but in the fourth. 12.

हामिद से पूछा गया कि यदि किसी ने अपनी ज़मीन अपने आज़ाद किए हुए गुलामों पर वक्फ (बंदोबस्ती) कर दी, फिर उन लोगों ने उस ज़मीन की मरम्मत और सुधार के लिए उसके बँटवारे का इरादा किया। शेख ने फरमाया: हाँ, अगर बँटवारे का इरादा हिफाज़त और मरम्मत व सुधार के लिए है तो बँटवारा जायज़ है। और यदि मालिक बन जाने के लिए बँटवारा चाहा तो जायज़ नहीं है। यह 'तातारखानिया' में है।

अध्याय सातवाँ: यदि गरीबों पर वक्फ किया गया फिर वह स्वयं या उसकी कुछ संतान या रिश्तेदार मोहताज हो गए जिन्हें इस वक्फ की ज़रूरत हुई, तो ऐसी स्थितियों के आदेशों के वर्णन में।

फतावा में उल्लेख है कि यदि किसी ने ज़मीन गरीबों और फकीरों पर वक्फ कर दी, फिर उसके कुछ रिश्तेदार या वह स्वयं मोहताज हो गया; तो यदि वह स्वयं मोहताज हुआ तो उसे इस वक्फ की उपज से सभी इमामों के अनुसार कुछ नहीं दिया जाएगा, यह 'खुलासा' में है। और यदि उसने अपने स्वास्थ्य के दौरान कहा कि "मेरी ज़मीन मेरे बाद गरीबों के लिए वक्फ है" और ज़मीन उसके कुल धन के एक तिहाई हिस्से में से है, या उसने अपनी बीमारी के दौरान ऐसा कहा और फिर वह मर गया और उसकी एक छोटी बेटी है, तो उस बेटी के खर्च के लिए उस उपज का उपयोग करना जायज़ नहीं है। यह विवरण शेख अबू अल-कासिम से वर्णित है, और सदर अल-शहीद हुसाम अल-दीन ने फरमाया कि इसी पर फतवा है, यह 'गियाथिया' में है। यदि उसके कुछ रिश्तेदार या उसकी संतान मोहताज हो गई और उक्त वक्फ स्वास्थ्य की स्थिति में किया गया था, तो इसमें कई आदेश हैं: * पहला यह कि वक्फ की उपज को मोहताज रिश्तेदारों पर खर्च करना उत्तम है। फिर यदि कुछ शेष रहे तो उसे अन्य बाहरी गरीब लोगों में बाँटा जाए। * दूसरा यह कि उपज पैदा होने के दिन की मोहताजी को नहीं देखा जाएगा, बल्कि जिस दिन उपज बाँटी जा रही है उस दिन के मोहताजों को देखा जाएगा। * तीसरा यह कि वक्फ करने वाले से रिश्तेदारी का क्रम सबसे निकट से देखा जाएगा। जो उसके वंश से पैदा हुआ है वह पहले होगा, फिर उसके बच्चों की संतान, फिर तीसरी पीढ़ी, फिर चौथी, और चौथी के साथ पाँचवीं और छठी पीढ़ी भी जहाँ तक नीचे जाए शामिल होगी। फिर यदि उनमें से कोई न हो, या हो और उनके बाद उपज बच जाए, तो वह गरीब रिश्तेदारों में बाँटी जाएगी और उनमें भी

रिश्तेदारी के हिसाब से सबसे निकट वाले का विचार किया जाएगा। अतः सबसे पहले उसे दिया जाएगा जो उन सब में वक्फ करने वाले का सबसे करीबी रिश्तेदार हो, यह 'हावी' में है।

इसके बाद वक्फ करने वाले के आज़ाद किए हुए गुलामों का दर्जा है, उनके बाद पड़ोसियों का दर्जा है, फिर शहर वालों का दर्जा है। परंतु उनमें भी उन्हें प्राथमिकता दी जाएगी जो वक्फ करने वाले के निवास स्थान के सबसे करीब रहते हों। यह 'मुहीत सरखसी', 'मुहीत' और 'फतावा काज़ी खान' में है। * चौथा यह कि जिन्हें दिया जाएगा, उनमें से प्रत्येक को दो सौ दिरहम से कम दिया जाएगा, और यह शेख हिलाल का कथन है; यह 'हावी' में है। यह उस स्थिति में है जब उसने सामान्य रूप से गरीबों पर वक्फ किया और उसके कुछ रिश्तेदार मोहताज हो गए। परंतु यदि उसने विशेष रूप से अपने गरीब रिश्तेदारों के लिए वक्फ किया हो, तो पूरी आय उन्हीं में बाँटी जाएगी, चाहे प्रत्येक को दो सौ दिरहम से अधिक ही क्यों न मिले। और यदि उसने गरीब रिश्तेदारों में मोहताजी के क्रम के अनुसार आवंटन तय किया हो कि पहले सबसे गरीब को, फिर उसके बाद जो सबसे गरीब हो उसी क्रम में, तो ऐसी स्थिति में कुल हिस्सा अनुपात के अनुसार नहीं दिया जाएगा बल्कि दो सौ दिरहम से कम दिए जाएंगे। यह 'ज़खीरा' में है। और यदि वक्ف सामान्य रूप से गरीबों के लिए था, जिसमें से काज़ी ने कुछ रिश्तेदारों को कुछ दिया, तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि काज़ी ने उसे देने का ऐसा कोई औपचारिक आदेश नहीं दिया जो उनके लिए इसे अनिवार्य अधिकार बना दे, तो वह अनिवार्य नहीं होगा, यहाँ तक कि यदि उसके बाद दूसरा काज़ी आए तो उसे अधिकार होगा कि वह इसे बदल सके।

! इसी तरह यहाँ उल्लेख है; और वंशजों (बुतून) के लिए उपज तीसरे बिंदु में नहीं बल्कि चौथे में है। १२।

حامد سے دریافت کیا گیا کہ اگر ایک اراضی کسی نے اپنے آزاد کیے ہوؤں پر وقف کی پھر ان لوگوں نے اس اراضی کی تعمیر واصلاح کے واسطے اس کی تقسیم کا ارادہ کیا تو شیخ نے فرمایا کہ ہاں اگر حفاظت و تعمیر واصلاح کے واسطے تقسیم کا قصد کیا تو تقسیم جائز ہے اور اگر مالک ہو جانے کے واسطے بٹوارہ چاہا تو نہیں جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

فصل ہفتم: اگر فقیروں پر وقف کیا پھر خود یا اُس کی بعض اولاد یا قرابت محتاج ہوگئی جن کو اس وقف کی حاجت ہوئی تو ایسی صورتوں کے احکام کے بیان میں

فتاویٰ میں مذکور ہے کہ اگر کوئی زمین فقراء ومساکین پر صدقہ موقوفہ کردی پھر اس کے بعض قرابتی یا وہ خود محتاج ہوا پس اگر وہ خود محتاج ہوا تو اس کو اس وقف کے غلہ سے سب اماموں کے نزدیک کچھ نہ دیا جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اس نے اپنی صحت میں کہا کہ میری اراضی میرے بعد فقیروں پر صدقہ موقوفہ ہے اور حال یہ ہے کہ یہ اراضی اس کی تہائی سے نکلتی ہے یا اُس نے اپنے مرض میں ایسا کہا کہ پھر مر گیا اور اس کی ایک لڑکی صغیرہ ہے تو اُس کا غلہ اس لڑکی کے صرف میں لانا نہیں جائز ہے اور یہ تفصیل شیخ ابو القاسم سے مروی ہے اور صدر شہید حسام الدین نے فرمایا کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر اس کی قرابت میں سے بعضے یا اس کے بعضے فرزند اس کے محتاج ہوئے اور وقف مذکور حالت صحت میں واقع ہوا ہے تو اس میں چند احکام ہیں ایک یہ کہ وقف کا غلہ قرابتی فقیروں پر صرف کرنا اولیٰ ہے پھر اگر کچھ باقی رہے تو اجنبی فقیروں پر تقسیم ہو دوم یہ کہ غلہ پیدا ہونے کے روز محتاجوں پر نظر نہ کی جائے گی بلکہ جس روز غلہ تقسیم ہوتا ہے اس روز والے محتاجوں پر

نظر ہوگی اور سوم یہ کہ وقف کرنے والے سے قرابت میں ترتیب وار سب سے قریب پھر سب سے قریب اس طرح دیکھا جائے گا جو اس کے نسب سے پیدا ہے وہ اول ہوگا پھر اس کے فرزند کی اولاد پھر تیسری پشت پھر چوتھی پشت اور چوتھی کے ساتھ پانچویں وچھٹی جس قدر نیچے تک ہوں داخل ہوں گی پھر اگر ان میں سے کوئی نہ ہو یا ہوا اور بعد اس کے غلہ بچ رہا تو وہ قرابت کے فقیروں پر تقسیم ہوگا اور ان میں بھی قرابت کی راہ سے سب سے قریب کا اعتبار ہوگا پس پہلے اسی کو دیا جائے گا جو ان سب میں سے وقف کرنے والے سے قرابت میں قریب ہو یہ حاوی میں ہے۔

پھر اس کے بعد وقف کرنے والے کے آزاد کیے ہوؤں کا مرتبہ ہے پھر ان کے بعد وقف کرنے والے کے پڑوسیوں کا مرتبہ ہے پھر ان کے بعد وقف کنندہ کے شہر والوں کا مرتبہ ہے مگر ان میں بھی وہ مقدم ہوں گے جو اپنی سکونت کی راہ سے وقف کنندہ سے سب سے زیادہ نزدیک ہوں یہ محیط سرخسی ومحیط و فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور چہارم یہ کہ جن لوگوں کو دیا جائے گا ان میں سے ہر ایک کو دوسو درہم سے کم دیا جائے گا اور یہ شیخ ہلال کا قول ہے یہ حاوی میں ہے اور یہ اس وقت ہے کہ اُس نے فقیروں پر وقف کیا اور اُس کے بعضے قرابتی محتاج ہوئے ہیں اور اگر اُس نے اپنی قرابت کے فقیروں پر وقف کیا تو سب آمدنی انہی پر تقسیم ہو گی اگرچہ اس میں سے ہر ایک کو دو سو درہم سے زیادہ پہنچے اور اگر اُس نے فقراء قرابت میں ترتیب محتاجی کی کردی ہو کہ اول سب سے فقیر کو پھر جو اس کے بعد سب سے زیادہ فقیر ہو علیٰ ہٰذا الترتیب تو ایسی صورت میں کل حصہ رسد نہ دیا جائے گا بلکہ اس کو دو سو درہم سے کم دیے جائیں گے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر فقیروں پر وقف تھا جس میں سے قاضی نے بعض قرابتیوں کو کچھ دیا تو اس میں دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ قاضی نے اس کے دینے کا حکم نہیں دیا کہ ان کے واسطے

کچھ واجب ہو جانے کا سبب ہو تو واجب نہ ہوگا حتیٰ کہ اگر اس کے بعد دوسرا قاضی آیا تو اس کو اختیار ہوگا کہ یہ

! یوں ہی اس مقام پر مذکور ہے اور بطون کا غلہ سوم میں نہیں بلکہ چہارم میں ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 113 | Kitab al-Waqf (Book of Endowments)

...the way is that he himself gives and gives nothing to those relatives. Second, if a judge (Qazi) has already given an order for it and told the custodian (Qayyim) that "I have ordered this and fixed this stipend for them from the waqf equally," then these people will have more right compared to other poor people. Any judge who comes after him will not have the authority to revoke this. This is in 'Al-Hawi'.

It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if the endower stipulated in the waqf that "so much for the poor of his relatives and so much for the destitute and the poor," then the poor relatives shall be given from the share of the poor. ★

If someone waqfed his land on the condition that "half of it is for the destitute and half for my poor (relatives) (1)," and then his poor relatives fell into need and the amount they receive is not sufficient for them, then should they be given from what was stipulated for the destitute or not? Sheikh Hilal said no, and this is also the opinion of Yusuf bin Khalid Al-Samti. However, Sheikh Ibrahim bin Yusuf al-Balkhi, Ali bin Ahmad al-Farsi, and Faqih Abu Jafar Hinduwani said that they shall be given from the share of the destitute because they are the destitute among his relatives and are entitled from both perspectives. For example, if someone waqfed one land for his relatives and another land for his neighbors, and some of his relatives are among the neighbors, then they would be entitled from both waqfs due to both descriptions. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if the endower stipulated in the waqf "so much for the poor of his relatives and so much for the destitute and poor," then the relatives who are poor shall be given from the share of the poor. But if he stipulated "this much for his poor relatives and the rest for the destitute and poor," then the poor relatives will not be given from the share of the poor. This is the choice made by Muhammad bin Salama and Abu Nasr Muhammad bin Salam al-Balkhi. This is in 'Al-Dhakhira'.

If the endower stipulated the income of the waqf for the relief of a Muslim man burdened with debt, or for travelers, or in the way of Allah (jihad), or for Hajj, or for manumitting Muslim slaves, and then some of his children or poor relatives became needy, they will not be given anything from it. But if the children or relatives are among such people, being burdened with debt or being travelers, then in such a case, they will be given first. This is in 'Al-Hawi'. And if someone waqfed one land for his poor relatives and another land for the destitute, and the waqf for the poor

relatives is not sufficient for them, then if these two waqfs were made in two separate contracts, the poor relatives will be given from the waqf of the destitute according to their need. If he waqfed both in a single contract, they will not be given. The ruling mentioned that in the case of a single contract waqf, the relatives will not be given from the destitute's waqf must be based on the opinion of Sheikh Hilal and Yusuf bin Khalid. This is in 'Al-Muhit'. (2) If one of his poor relatives was given less than two hundred dirhams and he spent it all, while there is still some grain left from the waqf, he shall be given again, provided he did not spend it on bad deeds. This is in 'Al-Hawi'. Among the summations (muhassalat) of this chapter is that if someone said, "I have made this land an eternal endowed charity (sadaqah mawqufa) for Zaid and his children and..."

(1) For his poor relatives. (2) According to Faqih Abu Jafar, Ibrahim bin Yusuf, and Ali bin Ahmad, this and the first case are the same, i.e., it will be given.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ४ | ११३ | किताब अल-वक़्फ़

...तरीका तो खुद दे और उन रिश्तेदारों को कुछ न दे। दूसरा यह कि अगर पहले काज़ी ने इसका हुक्म दे दिया हो और मुतवल्ली (क़य्यिम) से कह दिया हो कि "मैंने इसका हुक्म दे दिया है और उनके लिए वक़्फ़ से बराबर वज़ीफ़ा मुक़र्रर कर दिया है," तो ये लोग अन्य फ़क़ीरों के मुक़ाबले में अधिक हक़दार हो जाएँगे। जो काज़ी उसके बाद आए, उसे इसे बदलने का अधिकार नहीं होगा। यह 'अल-हावी' में है।

इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैहि) से रिवायत है कि अगर वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ में शर्त रखी हो कि "इतना उसके फ़क़ीर रिश्तेदारों के लिए और इतना मिसकीनों व फ़क़ीरों के लिए," तो रिश्तेदार फ़क़ीरों को फ़क़ीरों के हिस्से में से दिया जाएगा।★

अगर किसी ने अपनी ज़मीन इस शर्त पर वक़्फ़ की कि "इसमें से आधा मिसकीनों के लिए और आधा अपने फ़क़ीरों (रिश्तेदारों) (१) के लिए है," फिर उसके रिश्तेदार फ़क़ीर मोहताज हो गए और उन्हें जो मिल रहा है वह उनके लिए काफ़ी नहीं है, तो क्या उन्हें उस हिस्से में से दिया जाए जो मिसकीनों के लिए तय किया गया है या नहीं? शेख हिलाल ने कहा कि नहीं, और यही यूसुफ़ बिन खालिद समती का भी क़ौल है। लेकिन शेख इब्राहिम बिन यूसुफ़ बल्खी, अली बिन अहमद फ़ारसी और फ़क़ीह अबू जाफ़र हिन्दुवानी ने कहा कि उन्हें मिसकीनों के हिस्से में से दिया जाएगा, क्योंकि वे उसके रिश्तेदार मिसकीन हैं और दोनों पहलुओं से हक़दार हैं। जैसे किसी ने अपनी एक ज़मीन रिश्तेदारों के लिए और दूसरी ज़मीन पड़ोसियों के लिए वक़्फ़ की, और पड़ोसियों में से कुछ उसके रिश्तेदार हैं, तो वे दोनों वक़्फ़ों से दोनों गुणों की वजह से हक़दार होंगे। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि अगर वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ में शर्त रखी हो कि "इतना उसके फ़क़ीर रिश्तेदारों के लिए और इतना मिसकीनों व फ़क़ीरों के लिए," तो रिश्तेदार फ़क़ीरों को फ़क़ीरों के हिस्से में से दिया जाएगा। लेकिन अगर उसने यह शर्त रखी हो कि "इतना उसके फ़क़ीर रिश्तेदारों के लिए और बाक़ी मिसकीनों व फ़क़ीरों के लिए है," तो फ़क़ीर रिश्तेदारों को फ़क़ीरों के हिस्से में से नहीं दिया जाएगा। मुहम्मद बिन सलमा और अबू नसर मुहम्मद बिन सलाम बल्खी ने इसी को अपनाया है। यह 'अल-ज़खीरा' में है।

अगर वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ की आमदनी इस बात के लिए शर्त की हो कि इसे किसी क़र्ज़ में डूबे मुसलमान की मदद के लिए, या मुसाफ़िरों के लिए, या अल्लाह की राह में (जिहाद) के लिए, या हज के लिए, या मुस्लिम गुलामों को आज़ाद कराने के लिए ख़र्च किया जाए, फिर उसकी कुछ औलाद या

फ़क़ीर रिश्तेदार ज़रूरतंद हो जाएँ तो उन्हें उसमें से कुछ नहीं दिया जाएगा। लेकिन अगर औलाद या रिश्तेदार भी उन्हीं लोगों में से हों, जैसे क़र्ज़ में डूबे हों या मुसाफ़िर हों, तो ऐसी सूरत में पहले उन्हीं को दिया जाएगा। यह 'अल-हावी' में है। और अगर किसी ने अपनी एक ज़मीन अपने फ़क़ीर रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ की और दूसरी ज़मीन मिसकीनों के लिए वक़्फ़ की, और स्थिति यह है कि रिश्तेदारों वाला वक़्फ़ उनके लिए पर्याप्त नहीं है, तो अगर ये वक़्फ़ दो अलग-अलग अनुबंधों (अक़्द) में हुए हों, तो रिश्तेदार फ़क़ीरों को ज़रूरत के अनुसार मिसकीनों के वक़्फ़ से दिया जाएगा। अगर उसने एक ही अनुबंध में दोनों को वक़्फ़ किया है, तो नहीं दिया जाएगा। फिर जो हुक्म एक ही अनुबंध में वक़्फ़ होने की सूरत में बयान किया गया कि रिश्तेदारों को मिसकीनों के वक़्फ़ से नहीं दिया जाएगा, तो ज़रूरी है कि यह हुक्म शेख हिलाल और यूसुफ़ बिन खालिद के क़ौल पर आधारित हो। यह 'अल-मुहीत' में है। (२) अगर उसके फ़क़ीर रिश्तेदारों में से किसी को दो सौ दिरहम से कम दिया गया और उसने वह सब ख़र्च कर दिया, जबकि वक़्फ़ के गल्ले में से अभी कुछ बचा है, तो उसे दोबारा दिया जाएगा, बशर्ते कि उसने उसे बुरे कामों में ख़र्च न किया हो। यह 'अल-हावी' में है। इस अध्याय के निष्कर्षों (महस्सलात) में से एक यह है कि अगर किसी ने कहा, "मैंने अपनी यह ज़मीन हमेशा के लिए ज़ैद और उसकी औलाद पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा कर दी है और..."

1. अपने फ़क़ीर रिश्तेदारों के लिए।
2. फ़क़ीह अबू जाफ़र, इब्राहिम बिन यूसुफ़ और अली बिन अहमद के अनुसार, यह और पहला मामला एक समान है, यानी दिया जाएगा।

طریقہ تو خود دے اور ان قرابتوں کو کچھ نہ دے دوم یہ کہ اول قاضی نے اس کا حکم دے دیا اور قیم سے کہہ دیا کہ میں نے اس کا حکم دے دیا اور یہ ان کے واسطے وظیفہ مقرر کر دیا وقف سے برابر تو یہ لوگ بہ نسبت اور فقیروں کے زیادہ حق دار ہو جائیں گے اور جو قاضی اس کے بعد آئے اس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ اس کو توڑ دے یہ حاوی میں ہے۔

امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر وقف کرنے والے نے وقف میں شرط کی ہو کہ اس کی قرابت کے فقیروں کے واسطے اتنا اور مساکین و فقراء کے واسطے اتنا تو قرابت والے فقیروں کو فقراء کے حصہ سے دیا جائے گا★

اگر اپنی اراضی اس شرط پر وقف کی کہ اس میں سے نصف واسطے مسکینوں کے اور نصف واسطے اپنے فقیروں (۱) کے ہے پھر اس کے قرابتی فقیروں کو احتیاج لاحق ہوئی اور جس قدر ان کو ملتا ہے وہ ان کے واسطے کافی نہیں ہے تو جو کچھ اس نے مسکینوں کے واسطے شرط کیا ہے اس میں سے ان کو دیا جائے یا نہیں تو شیخ ہلال نے فرمایا کہ نہیں اور یہی یوسف بن خالد سمتی کا قول ہے اور شیخ ابراہیم بن یوسف بلخی اور علی بن احمد فارسی اور فقیہ ابو جعفر ہندوانی نے کہا کہ ان کو مساکین کے حصہ سے دیا جائے گا اس واسطے کہ وہ لوگ اس کے قرابت کے مساکین ہیں کہ دونوں جہت سے مستحق ہیں جیسے ایک نے اپنی ایک اراضی اپنی قرابت پر اور دوسری اراضی اپنے پڑوسیوں پر وقف کی اور پڑوسیوں میں بعض اُس کے قرابت دار ہیں تو یہ لوگ دونوں وقفوں میں سے دونوں وصفوں کی جہت سے مستحق ہوں گے اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر وقف کرنے والے نے وقف میں شرط کی ہو کہ اس کی قرابت کے فقیروں کے

واسطے اتنا اور مساکین و فقراء کے واسطے اتنا تو قرابت والے فقیروں کو فقراء کے حصہ سے دیا جائے گا اور اگر اُس نے یہ شرط کی ہو کہ اُس کے قرابتی فقیروں کے واسطے اس قدر اور باقی مساکین و فقراء کے واسطے ہے تو قرابتی فقیروں کو حصہ فقراء میں سے نہ دیا جائے گا اور اسی کو محمد بن سلمہ وابو نصر محمد بن سلام بلخی نے اختیار کیا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر وقف کرنے والے نے وقف کی آمدنی اس واسطے مشروط کر دی ہو کہ مرد مسلمان جو قرض داری میں پھنسا ہو اس کے چھٹکارے میں یا مسافروں کے لیے یا فی سبیل اللہ یعنی جہاد کے واسطے یا حج یا مسلمان غلاموں کی گردنیں آزاد کرانے کے لیے صرف کیا جائے پھر اُس کی بعض اولاد یا قرابتی فقیر اس کے حاجت مند ہوئے تو ان کو اُس میں سے کچھ نہ دیا جائے گا لیکن اگر اولا دیا قریب بھی ایسے لوگوں میں سے ہو پس قرض داری کے بوجھ میں پھنسا ہو یا مسافر ہو تو ایسی صورت میں پہلے اُسی کو دیا جائے گا یہ حاوی میں ہے اور اگر کسی نے اپنی ایک اراضی اپنے قرابتی فقیروں پر وقف کی اور دوسری اراضی مساکین پر وقف کی اور حال یہ ہے کہ جو قرابتی فقیروں پر وقف کی ہے وہ ان کے حق میں کافی نہیں ہوتی ہے پس اگر یہ وقف الگ الگ دو عقد میں واقع ہوا تو قرابت والے فقیروں کو مساکین کے وقف سے بقدر کفایت دیا جائے گا اور اگر ایک ہی عقد میں اُس نے دونوں کو وقف کیا ہے تو نہ دیا جائے گا پھر جو حکم کہ ایک عقد میں وقف ہونے کی صورت میں بیان فرمایا کہ قرابتیوں کو مساکین کے وقف سے نہیں دیا جائے گا پھر ضروری ہے کہ شیخ ہلالؒ و یوسف بن خالد کے قول پر یہ حکم ہو یہ محیط میں ہے۔

(۲) اگر اس کے قرابتی فقیروں میں سے ایک دو سو درہم سے کم دیا گیا پس اُس نے یہ سب خرچ کر ڈالے اور حال یہ ہے کہ غلہ وقف میں سے ابھی باقی رکھا ہے تو اُس کو دوبارہ دیا جائے گا بشرطیکہ اُس نے بُرے کام میں نہ خرچ کیا ہو یہ حاوی میں ہے اور اس فصل کی محصلات سے یہ

ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ میں نے اپنی یہ اراضی ہمیشہ کے واسطے صدقہ موقوفہ زید پر اور اس کی اولاد اور

۱ اپنے قرابتی فقیروں کے لیے ۱۲۔ ۲ اور بنا بر فقیہ ابوجعفر و ابراہیم بن یوسف وعلی بن احمد کے یہ اور اول یکساں ہے یعنی دیا جائے گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 113 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

Endowments made equally for descendants as long as their lineage continues, and thereafter for the poor, are subject to the condition that if any relative is in need, the endowment returns to them and its produce belongs to them. In a situation where some relatives are needy and others are wealthy, it shall be returned to the needy. Similarly, if one stipulates that it be given to those among their freed slaves who are in need, it shall be returned to them if they become needy. If it is stated that the endowment is for the children of Zaid and then for Amr after their death, and some of Zaid's children die while others remain, the produce shall not pass to Amr until all of Zaid's children have passed away. This is as stated by Imam Khassaf and is recorded in *Al-Zakhirah*.

Sheikh Hilal mentioned in his Waqf that if someone says, "This land of mine is an endowed charity for the poor after my death, but if any of my sons or grandsons become needy, they should be given according to their sufficiency," then it shall be as he stated. Thus, if a direct descendant is needy, they shall receive according to their need, and this amount shall be shared among all heirs as inheritance. If a grandson is needy, he shall receive according to his need, and it belongs solely to him. If both a son and a grandson are needy, both receive based on sufficiency. What reaches the son becomes inheritance among heirs, while what the grandson receives is his own. If all are needy, the income is divided by head count. If a needy person becomes wealthy, they are no longer entitled. If the income is insufficient for both parties, the grandsons are prioritized. This is in *Al-Muhit*.

Chapter Four: Regarding the Stipulation of Conditions in a Waqf

It is stated in *Al-Zakhirah* that if land or any property is endowed with a condition that the whole or part of the income be for the dedicator's own use during their lifetime, and for the poor thereafter, Imam Abu Yusuf ruled that such a Waqf is valid. The scholars of Balkh have adopted Imam Abu Yusuf's view, and the Fatwa is based on this to encourage people towards making endowments. This is also found in *Fatawa Sughra*, *Nasab*, and *Muzmirat*. Among the forms of personal conditions is stating: "On the condition that my debt be paid from the income of this Waqf," or "Upon my death, if I have debts, they should be paid first from the income, and the remainder spent on the Waqf." All such conditions are permissible. Similarly, if one stipulates that after their death, a portion (e.g., one-tenth) of the annual income be spent on Hajj on their behalf, or on expiations (Kaffarat), or other charitable acts.

Footnote Translation: 1. In the existing manuscript, it says if the income is insufficient for the named beneficiaries but one is poor and it suffices for them, then one starts with the child (as per *Al-Muhit*). Our local scholars say the rule is clear. However, this is also erroneous; the correct text is: "If the income falls short for both and all are poor..." as written in the translation. Reflect upon this.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 113 | किताब अल-वक़्फ़

संतान की संतान पर बराबर जब तक उनकी नस्ल चलती रहे वक़्फ़ किया गया, और उनके बाद मिस्कीनों (ग़रीबों) पर इस शर्त के साथ कि मेरी रिश्तेदारी में से जो ज़रूरत मंद हो, यह वक़्फ़ उन पर लौटाया जाएगा और उसकी उपज उन्हीं की होगी। और स्थिति यह है कि उसकी रिश्तेदारी में एक समूह है जिनमें से कुछ मोहताज हैं और कुछ धनवान, तो जो ज़रूरत मंद होगा उस पर लौटाया जाएगा। इसी तरह अगर उसने कहा कि इस शर्त से कि मेरे आज़ाद किए हुए दासों में से जो ज़रूरत मंद हो उसे दिया जाए, फिर उनमें से कुछ ज़रूरत मंद हुए तो उन पर लौटाया जाएगा। और अगर उसने कहा कि ज़ैद की औलाद पर, फिर जब वे मर जाएं तो अम्र पर वक़्फ़ है, फिर ज़ैद की कुछ औलाद मर गई और कुछ बाकी हैं, तो वक़्फ़ की उपज अम्र को नहीं दी जाएगी जब तक कि ज़ैद की पूरी औलाद न मर जाए। ऐसा ही इमाम ख़स्साफ़ ने बयान किया है, यह 'ज़ख़ीरा' में है।

शेख़ हिलाल ने अपने वक़्फ़ में ज़िक्र किया कि अगर किसी ने कहा कि मेरी यह ज़मीन मेरी मौत के बाद फ़कीरों के लिए सदका-ए-मौकूफ़ा है, फिर अगर मेरे पुत्र या मेरे पुत्र के पुत्र में से कोई ज़रूरत मंद हुआ तो ज़रूरत के अनुसार उसे दिया जाए, तो जैसा उसने कहा है वैसा ही होगा। अतः यदि उसकी अपनी संतान में से कोई ज़रूरत मंद हुआ तो जितनी उसकी ज़रूरत हो उतना दिया जाएगा, फिर यह मात्रा सभी वारिसों के बीच विरासत के रूप में साझा होगी। और अगर पोतों में से कोई ज़रूरत मंद हुआ तो उसे उसकी ज़रूरत भर दिया जाएगा जो उसी का होगा। और अगर पुत्र और पोते दोनों ज़रूरत मंद हुए तो दोनों को उनकी ज़रूरत के अनुसार दिया जाएगा। फिर जो पुत्र को मिला है वह विरासत के तौर पर साझा होगा, और जो पोते को मिला है वह उसी का होगा। और अगर सभी मोहताज हुए तो उपज सब की संख्या पर बांटी जाएगी। पुत्रों को मिलने वाला हिस्सा विरासत होगा जिसमें सब वारिस शरीक होंगे, और पोतों का हिस्सा उन्हीं का होगा। और अगर ज़रूरत मंद व्यक्ति धनी हो जाए तो उसे नहीं दिया जाएगा, यह स्पष्ट है। और यदि वक़्फ़ की आमदनी दोनों पक्षों की ज़रूरत से कम हो, तो पहले पोतों को दिया जाएगा। यह 'मुहीत' में है।

अध्याय चार: वक़्फ़ में शर्तें लगाने के वर्णन में

'ज़ख़ीरा' में है कि अगर ज़मीन या कोई चीज़ वक़्फ़ की और पूरी या कुछ हिस्सा अपने लिए शर्त कर लिया जब तक जीवित है, और उसके बाद फ़कीरों के लिए कर दिया, तो इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया कि वक़्फ़ सही है। बल्ख़ के उलेमा ने इमाम अबू यूसुफ़ का मत अपनाया है और इसी पर

फ़तवा है ताकि लोग वक़्फ़ करने में रुचि लें। ऐसा ही फ़तावा सुग़रा, निसा़ब और मुज़मिरात में है। अपने लिए शर्त लगाने की सूरतों में यह भी है कि कहा जाए: "इस शर्त पर कि मेरा कर्ज़ इस वक़्फ़ की आमदनी से चुकाया जाए" या "मेरी मौत के बाद पहले मेरा कर्ज़ चुकाया जाए फिर शेष वक़्फ़ में खर्च हो", तो यह सब जायज़ है। इसी तरह अगर कहा कि मेरी मृत्यु के बाद इस आमदनी से हर साल दस हिस्सों में से एक हिस्सा मेरी तरफ से हज या कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) या किसी नेक काम में खर्च किया जाए।

اولاد اولاد پر برابر جب تک ان کی نسل ہوتی رہے کر دی اور ان کے بعد مسکینوں پر کر دی اس شرط سے کہ میری قرابت میں سے جو اُس کا حاجت مند ہو یہ وقف اُن پر رد کیا جائے گا اور اُس کا غلہ انہی کا ہوگا اور حال یہ ہے کہ اُس کی قرابت میں ایک جماعت ہے جن میں سے بعض محتاج اور بعض توانگر ہیں تو جو حاجت مند ہو اُس پر رد کیا جائے گا اور اسی طرح اگر اُس نے کہا کہ اُس شرط سے کہ میرے آزاد کیے ہوؤں سے جو حاجت مند ہو اُس پر کیا جائے پھر اُس کے بعضے آزاد کیے ہوئے حاجت مند ہوئے تو ان پر رد کیا جائے گا اور اگر اُس نے کہا کہ اولادِ زید پر پھر جب وہ مر جائیں تو عمرو پر وقف ہے پھر زید کی بعض اولاد مری اور بعض باقی ہیں تو غلہ وقف عمرو پر رد نہ کیا جائے گا یہاں تک کہ کل اولادِ زید مر جائیں ایسا ہی امام خصافؒ نے بیان فرمایا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

شیخ ہلالؒ نے اپنے وقف میں ذکر کیا کہ اگر کسی نے کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ بعد میری موت کے فقیروں پر ہے پھر اگر میرے فرزند یا میرے فرزند کے فرزند میں سے کوئی اس کی طرف حاجت مند ہوا تو بقدر کفایت اس کو دیا جائے تو جیسا اس نے کہا ہے ویسا ہی ہوگا پس اگر اس کی پشت کے فرزندوں میں سے کوئی حاجت مند ہوا تو جس قدر اس کو کفایت کرے اسی قدر اس کو دیا جائے گا پس یہ مقدار تمام وارثوں کے درمیان میراث مشترک ہو جائے گی اور اگر فرزندوں کے فرزندوں میں سے کوئی حاجت مند ہوا تو اُس کو بقدر اُس کی کفایت کے دیا جائے گا جو اسی کا ہو گا اور اگر اس کے فرزندوں میں سے کوئی فرزند اور اس کے فرزندوں کے فرزندوں میں سے کوئی حاجت مند ہوا تو دونوں کو ان کا قدر کفایت دیا جائے گا پھر جو کچھ اُس کے نسب کے فرزند کو پہنچا ہے تو تمام وارثوں کے درمیان میراث ہوگا اور جو فرزند کے فرزند

کو ملا ہے وہ اسی کا ہوگا اور اگر اس کے فرزند و فرزند کے فرزند سب محتاج ہوئے تو غلہ وقف ان سب کی تعداد پر تقسیم ہوگا پھر جو کچھ اُس کے پشت کے فرزندوں کو ملا ہے وہ وقف نہیں بلکہ میراث ہوگا کہ جس میں سب وارث شریک ہوں گے اور جو فرزندوں کے فرزندوں کو ملا ہے وہ انہی کا ہوگا پھر اگر وہ شخص جو محتاج تھا غنی ہو گیا تو اس کو نہ دیا جائے گا اور یہ ظاہر ہے اور وقف مذکور ہر دو فریق کی قدر کفایت سے کم پڑا ہو اور حال یہ ہے کہ ہر دو فریق محتاج ہیں لیکن ایک فریق کے واسطے کافی ہوتا ہے تو پہلے فرزندوں کے فرزندوں کو دیا جائے گا یہ محیط میں ہے۔

باب چہارم: وقف میں شرط کرنے کے بیان میں

ذخیرہ میں ہے کہ اگر اراضی یا اور کوئی چیز وقف کی اور کل اپنے واسطے شرط کر لی یا بعض اپنے واسطے شرط کر لی جب تک کہ زندہ ہے اور بعد اُس کے فقیروں کے واسطے کر دی تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ وقف صحیح ہے اور مشائخِ بلخ نے امام ابو یوسفؒ کا قول لیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے تاکہ لوگ وقف کرنے میں رغبت کریں اور ایسا ہی فتاویٰ صغریٰ و نصاب و مضمرات میں ہے اور اپنی ذات کے واسطے شرط کر لینے کی صورتوں میں سے یہ بھی ہے کہ یوں کہا کہ اس شرط سے کہ میرا قرضہ اس وقف کی آمدنی سے ادا کیا جائے یا کہا کہ جب میں مروں اگر مجھ پر قرضہ ہو تو پہلے اس وقف کی آمدنی سے جو مجھ پر قرضہ ہے ادا کیا جائے پھر جو باقی رہے وہ وقف کی راہ میں صرف ہو تو یہ سب جائز ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ جب فلاں پر یعنی خود واقف کنندہ پر حادثہ موت پیش آئے تو اس وقف کی آمدنی سے ہر سال دس سہام میں سے ایک سہم کے برابر نکال کر اس کو فلاں یعنی وقف کنندہ کی طرف سے حج میں یا اس کی قسموں سے کفارات میں خرچ کرے یا فلاں کارِ خیر یا

١ وفي النسخة الموجودة وان قصرت الغلة عمن سمى لكن فقير وكان يكفى لاحد ہما فانہ يبدأ بالولد كذا فى المحيط و قال علماء ملكنا فى قواعد ل و كان ظاہر انتہى محصلہ۔ اور یہ بھی غلط ہے اور ٹھیک عبارت یہ ہے وان قصرت الغلة السمين و الكل فقير الى آخر جیسا کہ ترجمہ میں لکھا گیا ہے فليتا مل فيہ ١٢۔

Fatwa-e-Alamgiri..... Volume 3 | 115 | Kitab-ul-Waqf (Book of Endowment)

If someone named certain affairs like 'such-and-such task' and 'such-and-such task' to spend in them, or said, "Take such-and-such amount of Dirhams every year from the income of this endowment (Sadaqah) and spend it on the mentioned affairs, and the rest should be spent in the path for which it was endowed," then it is permissible. This is stated in 'Fath al-Qadir'. If one said, "This endowed Sadaqah is for the sake of Allah Almighty, so that as long as I am alive, its produce (income) remains for me," and said nothing more, it is permissible. And when he dies, its income will be spent on the poor. If he said, "This land of mine is an endowed Sadaqah such that as long as I am alive, its income remains for me, then after my death, for my son, my son's son, and their progeny as long as their lineage lasts, then when all of them pass away, it will be Sadaqah for the needy," this is also permissible. This is in 'Khizanat al-Muftin'. If he stipulated a condition that he has the right to spend from it on himself and his son, and to pay off his debt from its income, and then when death occurs, its income shall be for 'so-and-so son of so-and-so' and his son and grandson and his lineage; or if he first mentioned the condition for the said person and then mentioned the condition for himself, Imam Khassaf (RA) said it is permissible based on his condition, and precedence or delay in mention is equal according to Imam Abu Yusuf (RA). This is in 'Al-Muhit'.

If something was endowed forever and an exception was made for oneself, that as long as one is alive, one would spend from the income of this endowment on oneself, one's family, female servants, and slaves ☆

A person endowed something for the poor and stipulated that the endower has the right to eat and feed others from it as long as he lives, then after he dies, it belongs to his son, and similarly for his son's son as long as the lineage lasts. Such an endowment is permissible with this condition, as in 'Al-Mudmarat'. This was also adopted by Sheikh Shams-ul-Aimma al-Halwani and Sadr Husam-ud-Din, as found in 'Al-Sirajiyyah'. If one stipulated in the endowment some income for his 'Umm al-Walad' (bondwomen who have borne him children) present at the time of endowment and those who become Umm al-Walad later, and fixed a portion for each during his life and after his death, it is permissible without disagreement. This is in 'Al-Wajiz', 'Al-Mabsut', 'Al-Zakhirah', and 'Fatawa Qazi Khan', and this is the most correct view, as in 'Fath al-Qadir'. Similarly, if he mentioned it for his 'Mudabbar' (slaves promised freedom after master's death) male and female servants, the ruling is the same. This is in 'Al-Muhit'. If he stipulated some income for his ordinary female

and male servants, it is like stipulating for himself; hence it is permissible according to Imam Abu Yusuf (RA) and not permissible according to Imam Muhammad (RA), as in 'Al-Kafi'. If something was endowed forever with an exception for oneself to spend on oneself, family, and servants while alive, then according to Imam Abu Yusuf (RA), both the endowment and the condition are permissible. Then when these people pass away, the said produce will go to the needy; this is in 'Al-Zakhirah'. If one endowed something and excepted for himself that he would eat from it while alive, and when he died, there were clusters of dates, grapes, or dried grapes from that endowment, they shall all be included in the endowment. But if there was leftover straw or cotton from the wheat of that endowment, it will be part of the inheritance because, in reality, it is not part of the endowment. This is in 'Al-Zahiriyyah'. It is mentioned in 'Waqf al-Khassaf' that if he stipulated to spend on himself, family, children, and servants from the produce of that endowment, and the produce was harvested, and he sold it and received its price, then died before spending it, it was said that this price belongs to his heirs and not to the beneficiaries of the endowment.

---

1. If the endower legally took female servants under his ownership, and any of them becomes pregnant and gives birth or gives birth after the endowment, she is entitled to benefit from this endowment because she has become the mother of the endower's child (Umm al-Walad). 12.

किसी ने 'फ़लाँ काम' और 'फ़लाँ काम' के रूप में कुछ चीज़ों का नाम लिया कि उनमें खर्च करे, या कहा कि तुम इस सदक़ा (दान) की आय से हर साल इतने-इतने दिरहम निकाल कर उन ज़िक्र किए गए कामों में खर्च करो और बाकी उसी रास्ते में खर्च हो जिस पर वक़्फ़ किया गया है, तो यह भी जायज़ है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। अगर कहा कि यह वक़्फ़ किया गया सदक़ा अल्लाह ताला के लिए है, जब तक मैं ज़िंदा हूँ इसका अनाज (आमदनी) मुझ पर जारी रखा जाए और उससे ज़्यादा कुछ न कहा, तो जायज़ है। और जब वह मर जाएगा तो उसकी आमदनी ग़रीबों पर खर्च होगी। और अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन वक़्फ़ सदक़ा है कि जब तक मैं ज़िंदा हूँ इसकी आमदनी मुझ पर जारी रहेगी, फिर मेरी मौत के बाद मेरे बेटे, मेरे पोते और उनकी नस्ल पर जब तक उनकी नस्ल रहे जारी रहेगी, फिर जब ये सब गुज़र जाएँ तो यह मिस्कीनों (अभावग्रस्तों) पर सदक़ा होगी, तो यह भी जायज़ है, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। और अगर यह शर्त लगाई कि मुझे अधिकार है कि इसमें से अपनी ज़ात पर और अपने बेटे पर खर्च करूँ और अपना कर्ज़ इसकी आमदनी से अदा करूँफिर जब मुझे मौत आए तो इसकी आमदनी फ़लाँ बिन फ़लाँ के लिए और उसके बेटे और पोते और उसकी नस्ल के लिए होगी या जो उसने फ़लाँ ज़िक्र किए गए व्यक्ति के लिए शर्त की है वह पहले बयान किया और फिर जो अपने लिए शर्त की है वह बाद में बयान किया, तो इमाम खस्साफ़ रह. ने फ़रमाया कि यह उसकी शर्त पर जायज़ है और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के अनुसार पहले या बाद में ज़िक्र करना बराबर है, यह 'मुहीत' में है।

अगर हमेशा के लिए कुछ वक़्फ़ किया और अपनी ज़ात के लिए अपवाद (शर्त) किया कि इस वक़्फ़ की आमदनी से जब तक ज़िंदा है अपने ऊपर, अपने परिवार, बाँदी और गुलामों पर खर्च करेगा ☆

एक व्यक्ति ने ग़रीबों पर कुछ वक़्फ़ किया और उसमें शर्त लगाई कि वक़्फ़ करने वाले को अधिकार है कि जब तक ज़िंदा है खुद खाए-खिलाए, फिर जब मर जाए तो उसके बेटे का हो और इसी तरह उसके पोते के लिए बराबर जब तक नस्ल बाकी रहे, और इस शर्त पर वक़्फ़ जायज़ है, जैसा कि 'मुज़मरात' में है। और इसी को शेख शम्सुल अइम्मा हलवाई और सद्र हुसामुद्दीन ने अपनाया है, यह 'सिराजिया' में है। और अगर वक़्फ़ में कुछ आमदनी अपनी 'उम्म-ए-वलद' बाँदियों के लिए शर्त की जो वक़्फ़ करते समय मौजूद थीं, और जो बाद में उम्म-ए-वलद हो जाएँ और अपनी ज़िंदगी और मौत के बाद के लिए उनमें से हर एक के लिए कुछ हिस्सा तय कर दिया, तो बिना किसी मतभेद के जायज़

है, यह 'वजीज़', 'मबूसूत', 'ज़खीरा' और 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है और यही अधिक सही है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और इसी तरह अगर अपनी 'मुदब्बर' बाँदी और गुलामों के लिए बयान किया तो भी यही हुक्म है, यह 'मुहीत' में है। और अगर अपनी केवल बाँदी और गुलामों के लिए कुछ आमदनी की शर्त लगाई तो यह अपने लिए शर्त लगाने के समान है, अतः इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक जायज़ और इमाम मुहम्मद रह. के नज़दीक जायज़ नहीं है, यह 'काफ़ी' में है। और अगर हमेशा के लिए कुछ वक़्फ़ किया और अपनी ज़ात के लिए अपवाद किया कि इस वक़्फ़ की आमदनी से जब तक ज़िंदा है अपने ऊपर, अपने परिवार, बाँदी और गुलामों पर खर्च करेगा, तो इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक वक़्फ़ और शर्त दोनों जायज़ हैं, फिर जब ये लोग गुज़र गए तो उक्त अनाज (आय) मिस्कीनों के लिए हो जाएगा, यह 'ज़खीरा' में है। अगर कुछ वक़्फ़ किया और अपने लिए यह अपवाद रखा कि जब तक ज़िंदा है उसमें से खाएगा, फिर जब वह मर गया और उस वक़्फ़ में खजूर के गुच्छे, अंगूर या मुनक़्क़ा निकले, तो ये सब लेकर वक़्फ़ में शामिल कर दिए जाएँगे। और अगर उसके पास उस वक़्फ़ के गेहूँ की भूसी (या रुई जैसी चीज़) हो तो वह विरासत होगी क्योंकि वास्तव में वह वक़्फ़ का हिस्सा नहीं है, यह 'ज़हीरिया' में है। और 'वक़्फ़ुल खस्साफ़' में उल्लेख है कि यदि शर्त लगाई कि अपनी ज़ात, परिवार, संतान, बाँदी और गुलामों पर उस वक़्फ़ की उपज से खर्च करेगा, फिर उस वक़्फ़ की उपज आई और उसने उसे बेच दिया और उसकी क़ीमत ले ली, फिर उसे खर्च करने से पहले वह मर गया, तो फ़रमाया कि यह क़ीमत उसके वारिसों की होगी, वक़्फ़ के हक़दारों की नहीं।

---

1. वक़्फ़ करने वाले ने जिन बाँदियों को शरीयत के अनुसार अपने अधिकार में लिया, उनमें से जो बाँदी गर्भवती होकर बच्चा जनती है या वक़्फ़ के बाद बच्चे जने, तो वह उस वक़्फ़ की हक़दार है क्योंकि वह वक़्फ़ करने वाले की औलाद की माँ (उम्म-ए-वलद) हो गई है। १२.

فلاں کار و فلاں کار میں چند اُمور کا نام لیا ان میں خرچ کرے یا کہا کہ تو اس صدقہ کی آمدنی سے ہر سال اتنے اتنے درہم نکال کر ان امور مذکورہ میں صرف کر اور باقی اسی راہ میں جس پر وقف کیا ہے صرف ہو تو بھی جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔ اگر کہا کہ یہ صدقہ موقوفہ خدائے تعالیٰ کے واسطے ہے کہ جب تک میں زندہ ہوں اس کا غلہ مجھ پر جاری رکھا جائے اور اُس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو جائز ہے اور جب وہ مر جائے گا تو اُس کی آمدنی فقیروں پر صرف ہوگی اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے کہ جب تک میں زندہ ہوں تو اس کی آمدنی مجھ پر جاری رہے گی پھر بعد میری موت کے میرے فرزند میرے فرزند کے فرزند اور ان کی نسل پر جب تک ان کی نسل رہے جاری رہے گی پھر جب یہ سب گزر جائیں تو یہ مساکین پر صدقہ ہوگی تو یہ بھی جائز ہے یہ خزانتہ المفتین میں ہے اور اگر یہ شرط کی کہ مجھے اختیار ہے کہ اس میں سے اپنی ذات پر اور اپنے فرزند پر خرچ کروں اور اپنا قرضہ اس کی آمدنی سے ادا کروں پھر جب مجھے حادثہ موت پیش آئے تو اس کی آمدنی واسطے فلاں بن فلاں کے اور اُس کے فرزند اور فرزند کے فرزند و اُس کی نسل و اُس کے عقب کی ہو گی یا جو اُس نے فلاں مذکور کے واسطے شرط کیا ہے وہ پہلے بیان کیا ہے اور پھر جو اپنے واسطے شرط کیا ہے وہ پیچھے بیان کیا تو امام خصافؒ نے فرمایا کہ یہ اُس کی شرط پر جائز ہے اور تقدیم و تاخیر بھی بنا بر قول امام ابو یوسفؒ کے یکساں ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر ہمیشہ کے واسطے کچھ وقف کیا اور اپنی ذات کے واسطے استثناء کیا کہ اس وقف کی آمدنی سے جب تک زندہ ہے اپنے اوپر اپنے عیال و باندی و غلاموں پر خرچ کرے گا ☆

ایک نے فقیروں پر کچھ وقف کیا اور اس میں شرط کی کہ وقف کنندہ کو اختیار ہے کہ جب تک زندہ ہے خود کھائے کھلائے پھر جب مر جائے تو اُس کے فرزند کی ہو اور اسی طرح اس کے فرزند کے فرزند کے واسطے برابر جب تک نسل باقی رہے اور اس شرط پر وقف جائز ہے کذا فی المضمرات اور اسی کو شیخ شمس الائمہ حلوائی اور صدر حسام الدین نے لیا ہے یہ سراجیہ میں ہے اور اگر وقف میں کچھ آمدنی اپنی اُم ولد باندیوں کے واسطے جو اس کے وقف کرنے کی حالت میں موجود ہیں اور جو بعد کو اُم ولد ہو جائیں شرط کیا اور اپنی حالت حیات و بعد مّمات کے ان میں سے ہر ایک کے واسطے کچھ قسط مقرر کر دی تو بلا خلاف جائز ہے یہ وجیز و مبسوط و ذخیرہ و فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور یہی اصح ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اسی طرح اگر اپنی مدبر باندی و غلاموں کے واسطے بیان کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی محض باندی و غلاموں کے واسطے کچھ آمدنی شرط کی تو یہ مثل اپنے واسطے شرط کرنے کے ہے پس امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز اور امام محمدؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے یہ کافی میں ہے اور اگر ہمیشہ کے واسطے کچھ وقف کیا اور اپنی ذات کے واسطے استثناء کیا کہ اس وقف کی آمدنی سے جب تک زندہ ہے اپنے اوپر اپنے عیال و باندی و غلاموں پر خرچ کرے گا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک وقف اور شرط دونوں جائز ہیں پھر جب یہ لوگ گزر گئے تو غلہ مذکور مسکینوں کے واسطے ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر کچھ وقف کیا اور اپنے واسطے کہ جب تک زندہ ہے استثناء کیا اُس میں سے کھائے گا پھر جب وہ مر گیا تو اُس کے پاس اُس وقف میں سے خوشائے خرما انگور یا منقی (انگور خشک) نکلے تو یہ سب لے کر وقف میں داخل کر دیے جائیں گے اور اگر اُس کے پاس اُس وقف کے گیہوں کی روئی ہو تو وہ میراث ہو گی اُس واسطے کہ در حقیقت یہ وقف میں سے نہیں ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور وقف الخصاف میں مذکور ہے کہ اگر شرط کی کہ اپنی ذات و عیال و اولاد و باندی غلاموں پر اُس وقف کے غلہ سے خرچ کرے گا

پھر اُس وقف کا غلہ آیا پس اُس نے اُس غلہ کو فروخت کیا اور اُس کا ثمن وصول کر لیا پھر قبل اُس کے کہ اُس کو خرچ کرے وہ مر گیا تو فرمایا کہ یہ ثمن اُس کے وارثوں کا ہو گا وقف کے مستحقوں کا نہ ہو گا

---

۱ واقف نے جن باندیوں کو شرعاً ملک سے اپنے تحت میں لیا تو جو باندی ان میں سے حاملہ ہو کر بچہ جنتی ہے یا آئندہ بعد وقف کے بچے جنے تو وہ اس وقف سے مستحق ہے کیونکہ وہ وقف کنندہ کی اولاد کی ماں ہو گئی ہے ۱۲۔

Because he acquired it and it belonged to him; this is stated in *Fath al-Qadir*. If a person made a waqf for his wife and children and then the woman died, her share will not be reserved specifically for her son, provided the endower (waqif) did not stipulate that the share of whoever dies shall go to their children. In that case, her share will be returned to all the heirs; this is in *al-Kubra*. A person endowed his land such that half is for his wife and half for a specific son, on the condition that if the wife dies, her share shall be spent on his children, and ultimately the waqf is for the poor. If the wife died, her share—meaning that of the specific son upon whom half the land is endowed—will be part of it; this is in *al-Mudmarat*. A person endowed land for a man on the condition that he be given a sufficient monthly allowance from its income. If the man had no dependents and later acquired them, both he and his dependents shall be given a sufficient amount from it; this is in *Fatawa al-Kubra*. If Zaid made a waqf for 'Amr on the condition that 'Amr gives him a certain known amount as a loan, the waqf is valid but the condition is void; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If the original waqf deed stipulated that whenever he wishes, he may exchange that land for another which will become waqf in its place, then according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), both the waqf and the condition are valid. Similarly, if he stipulated that he would sell it and with its price purchase another land to be waqf in its place, it is also valid. In *Waqi'at Qazi Imam Fakhruddin* (may Allah have mercy on him), the opinion of Sheikh Hilal is mentioned alongside that of Imam Abu Yusuf, and the fatwa is based on it; this is in *al-Khulasa*.

After one instance of *Istibdal* (exchange), he shall not have the right to exchange it again because the condition was fulfilled by one exchange. However, if he used language that makes the power of exchange permanent for him, then he shall have that power; this is in *Fath al-Qadir*. If the waqif said in the original deed, "on the condition that I sell this waqf for whatever small or large price I see fit," or said "on the condition that I sell it and purchase a slave with its price," or said "on the condition that I sell it" and said nothing more, then Sheikh Hilal (may Allah have mercy on him) said that this condition is void (*fasid*) and the waqf becomes void because of it; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If he said, "this land of mine is a perpetual endowment (*sadaqa mawqufa*) on the condition that I can exchange it for another," then by way of *istihsan* (juristic preference), the waqf is valid if the second land is purchased with the proceeds of the first; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. As soon as the second land is purchased, it becomes waqf in place of the first under the same

conditions, and there is no need to make a new waqf or restate the conditions; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

If he stipulated only the right of exchange (*istibdal*) without specifying whether he would replace it with land or a house, and he sold the first waqf, then he has the option to replace it with whatever type of immovable property (*aqar*) he wishes, whether land or a house. Similarly, if he did not restrict it to the same city, he has the right to make the exchange in any city; this is in *al-Khulasa*. If he said, "on the condition that I can exchange it for another land," he shall not have the right to exchange it for a house; and the converse is also true; this is in *Fath al-Qadir*. He shall have the right to purchase vacant land with the proceeds; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If he said, "on the condition that I can exchange it for land in Basra," he shall not have the right to exchange it for land anywhere else. However, it is appropriate that if the land in another place is better, it should be permissible, as deviating for the sake of improvement is better; this is in *Fath al-Qadir* and *al-Qunya*.

चूंकि उसने इसे हासिल किया है और यह उसी का था, यह फ़तह अल-क़दीर में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी और संतान पर वक़्फ़ किया, फिर वह स्त्री मर गई, तो उस स्त्री का हिस्सा उसके पुत्र के लिए विशेष नहीं होगा, बशर्ते वक़्फ़ करने वाले ने यह शर्त न की हो कि जो मरे उसका हिस्सा उसकी संतान का हो। अतः उस स्थिति में उसका हिस्सा सभी उत्तराधिकारियों को वापस कर दिया जाएगा, यह कुबरा में है। एक ने अपनी भूमि इस तरह वक़्फ़ की कि उसका आधा हिस्सा अपनी पत्नी पर और आधा हिस्सा अपने एक निश्चित पुत्र पर इस शर्त के साथ कि यदि पत्नी मर जाए तो उसका हिस्सा मेरी संतान पर खर्च किया जाए, और अंत में यह वक़्फ़ निर्धनों के लिए है। फिर उसकी पत्नी मर गई, तो उसके हिस्से में से यानी उस निश्चित पुत्र का जिस पर आधी भूमि वक़्फ़ है, हिस्सा होगा, यह मुज़मरात में है। एक ने अपनी एक भूमि एक व्यक्ति पर इस शर्त से वक़्फ़ की कि उसकी आय में से उसे आवश्यकता के अनुसार मासिक भत्ता दिया जाए, और स्थिति यह है कि उस व्यक्ति के आश्रित नहीं हैं। फिर उसके आश्रित हो गए, तो उसे और उसके आश्रितों दोनों को आवश्यकता के अनुसार उसमें से दिया जाएगा, यह फ़तावा कुबरा में है। और यदि ज़ैद ने अम्र पर इस शर्त से वक़्फ़ किया कि अम्र उसे कुछ ज्ञात दिरहम ऋण दे, तो वक़्फ़ मान्य होगा और शर्त अमान्य होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और यदि मूल वक़्फ़ में यह शर्त की कि जब वह चाहेगा उस भूमि के स्थान पर दूसरी भूमि बदल लेगा जो उसके स्थान पर वक़्फ़ होगी, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार वक़्फ़ और शर्त दोनों मान्य हैं। और इसी प्रकार यदि यह शर्त की कि उसे बेच देगा और उसके मूल्य से दूसरी भूमि खरीद लेगा जो उसके स्थान पर वक़्फ़ होगी, तो भी मान्य है। और वाक़िआत क़ाज़ी इमाम फ़खरुद्दीन (रह.) में इमाम अबू यूसुफ़ के कथन के साथ शेख़ हिलाल का कथन भी उल्लेखित है और उस पर फ़तवा है, यह खुलासा में है।

एक बार इसके इस्तेबदाल (यानी बदल लेने) के बाद उसे यह अधिकार नहीं होगा कि दोबारा बदल ले, क्योंकि उसकी शर्त एक बार इस्तेबदाल कर लेने से समाप्त हो गई। लेकिन यदि उसने ऐसी शब्दावली व्यक्त की हो जो हमेशा उसके लिए इस्तेबदाल के अधिकार को उपयोगी बनाए रखे, तो अधिकार प्राप्त होगा, यह फ़तह अल-क़दीर में है। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने मूल वक़्फ़ में यह कहा हो कि इस शर्त पर कि मैं उस वक़्फ़ को जिस भी कम या अधिक मूल्य पर मेरी राय में आए बेचूँगा, या कहा कि इस शर्त पर कि मैं उसे बेचूँ और उसके मूल्य के बदले गुलाम खरीदूँ, या कहा कि इस शर्त पर कि मैं उसे बेचूँ और उससे अधिक कुछ न कहा, तो शेख़ हिलाल (रह.) ने फ़रमाया कि

यह शर्त दोषपूर्ण (फ़ासिद) है, इससे वक़्फ़ दोषपूर्ण हो जाएगा, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और यदि कहा कि मेरी यह भूमि हमेशा के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा इस शर्त पर है कि उसके स्थान पर मैं दूसरी बदल सकता हूँ, तो इस्तेहसान (न्यायसंगत वरीयता) के आधार पर वक़्फ़ मान्य होगा। यदि पहली भूमि के मूल्य से दूसरी की खरीद हो जाए, यह मुहीत सरख़सी में है। और दूसरी भूमि को जैसे ही खरीदा गया, वह पहले के स्थान पर उन्हीं शर्तों के साथ वक़्फ़ हो जाएगी, और दूसरी को वक़्फ़ करने और वक़्फ़ की शर्तें बयान करने की आवश्यकता नहीं होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

यदि उसने केवल इस्तेबदाल की शर्त की और यह वर्णन नहीं किया कि बदलकर भूमि लेगा या घर लेगा, और उसने पहले वक़्फ़ को बेचा, तो उसे अधिकार होगा कि अचल संपत्ति (अक़ार) के प्रकार से जो चाहे, चाहे भूमि हो या मकान, उसके स्थान पर बदल दे। और इसी प्रकार यदि उसी शहर की पाबंदी न लगाई हो, तो उसे अधिकार होगा कि जिस शहर में चाहे इस्तेबदाल कर दे, यह खुलासा में है। और यदि कह दिया कि इस शर्त से कि मैं उसके स्थान पर दूसरी भूमि बदल सकता हूँ, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि उसके स्थान पर मकान बदल दे, और इसी प्रकार इसके विपरीत भी मान्य है, यह फ़तह अल-क़दीर में है। और उसे यह अधिकार होगा कि उसके मूल्य के बदले खाली भूमि खरीदे, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। और यदि कहा कि इस शर्त पर कि उसके स्थान पर बसरा की भूमि से बदल सकता हूँ, तो उसे बसरा के अलावा दूसरी जगह से बदलकर लेने का अधिकार नहीं होगा, परंतु उचित यह है कि यदि दूसरी जगह की भूमि उसके बदले में बेहतर हो, तो मान्य हो, क्योंकि यह परिवर्तन बेहतरी की ओर है, यह फ़तह अल-क़दीर और कूनिया में है।

اُس واسطے کہ اُس کو اُس نے حاصل کیا ہے اور اسی کا تھا یہ فتح القدیر میں ہے ایک شخص نے اپنی بیوی و اولاد پر وقف کیا پھر یہ عورت مرگئی تو اُس عورت کا حصہ اُس عورت کے پسر کے واسطے مخصوص نہ ہوگا بشرطیکہ وقف کرنے والے نے یہ شرط نہ کی ہو کہ جو مرے اُس کا حصہ اُس کی اولاد کا ہو پس اُس صورت میں اُس کا حصہ سب وارثوں کی طرف رد کر دیا جائے گا یہ کبریٰ میں ہے۔ ایک نے اپنی اراضی وقف کی بایں طور کہ اُس میں سے نصف اپنی بیوی پر اور نصف اپنے ایک معین فرزند پر بایں شرط کہ اگر بیوی مر جائے تو اُس کا حصہ میری اولاد پر صرف کیا جائے اور آخر یہ وقف واسطے فقیروں کے ہے پھر اُس کی بیوی مرگئی تو اُس کے حصہ میں سے یعنی اُس فرزند معین کا جس پر نصف زمین وقف ہے حصہ ہوگا یہ مضمرات میں ہے ایک نے اپنی اراضی ایک مرد پر اُس شرط سے وقف کی کہ اُس کی آمدنی میں سے اُس کو بقدر کفایت ماہواری دیا جایا کرے اور حال یہ ہے کہ اُس مرد کے عیال نہیں ہیں پھر اُس کے عیال ہو گئے تو اُس کو اور اُس کے عیال دونوں کی قدر کفایت اُس میں سے دیا جایا کرے گا یہ فتاویٰ کبریٰ میں ہے اور اگر زید نے عمرو پر اُس شرط سے وقف کیا کہ عمرو تو اُس کو کچھ درہم معلوم و قرض دے تو وقف جائز اور شرط باطل ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اصل وقف میں یہ شرط کی کہ جب چاہے گا اُس اراضی کی جگہ دوسری اراضی بدل لے گا جو بجائے اُس کے وقف ہو گی تو امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک وقف اور شرط دونوں جائز ہیں اور اسی طرح اگر یہ شرط کی کہ اُس کو فروخت کرے گا اور اُس کے ثمن سے دوسری زمین خرید لے گا جو اُس کی جگہ وقف ہو گی تو بھی جائز ہے اور واقعات قاضی امام فخر الدین رحمۃ

اللہ علیہ میں امام ابو یوسف کے قول کے ساتھ شیخ ہلال کا قول بھی مذکور ہے اور اُس پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

ایک مرتبہ اُس کی استبدال (یعنی بدل لینے ۱۲) کے بعد اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ دوبارہ بدل لے اُس وجہ سے کہ اُس کی شرط ایک مرتبہ استبدال کر لینے سے منتہی ہو گئی لیکن اگر اُس نے ایسی عبارت بیان کی ہو جو ہمیشہ اُس کے واسطے اُس کے استبدال کے اختیار کو مفید ہو تو اختیار حاصل ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر وقف کرنے والے نے اصل وقف میں یوں کہا ہو کہ اُس شرط پر کہ میں اُس وقف کو جس قدر قلیل یا کثیر ثمن کے عوض میری رائے میں آئے فروخت کروں گا یا کہا کہ اُس شرط پر کہ میں اُس کو فروخت کروں اور اُس کے ثمن کے عوض غلام خریدوں یا کہا کہ اُس شرط پر کہ میں اُس کو فروخت کروں اور اُس سے زیادہ نہ کہا تو شیخ ہلال رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ یہ شرط فاسد ہے اس سے وقف فاسد ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہمیشہ کے واسطے اُس شرط پر ہے کہ اُس کی جگہ میں دوسری بدل سکتا ہوں تو استحساناً وقف جائز ہوگا اگر پہلی اراضی کے ثمن سے دوسری کی خرید واقع ہو یہ محیط سرخسی میں ہے اور دوسری اراضی کو جیسے ہی خریدا ویسے ہی بجائے اول کے اُسی شرائط کے ساتھ وقف ہو جائے گی اور دوسری کے وقف کرنے اور شرائط وقف بیان کرنے کی حاجت نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر اُس نے فقط استبدال کی شرط کی اور یہ بیان نہ کیا کہ بدل کر زمین یا دار کر لے گا اور اُس نے اول وقف کو فروخت کیا تو اُس کو اختیار ہوگا کہ جنس عقار سے جو چاہے خواہ زمین یا مکان بجائے اُس کے بدل دے اور اسی طرح اگر اسی شہر کی قید نہ لگائی ہو تو اُس کو اختیار ہو گا کہ جس شہر میں استبدال کر دے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کہہ دیا کہ اُس شرط سے کہ میں بجائے اُس کے دوسری زمین بدل سکتا ہوں تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ بجائے اُس کے مکان بدل دے

اور اسی طرح اُس کے برعکس بھی جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور یہ اُس کو اختیار ہوگا کہ اُس کے ثمن کے عوض خالی زمین خریدے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر کہا بایں شرط کہ بجائے اُس کے بصرہ کی اراضی سے بدل سکتا ہوں تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ سوائے بصرہ کے دوسری جگہ سے بدل کر دے مگر چاہیے یہ ہے کہ اگر دوسری جگہ کی زمین اُس کے بدلے میں بہتر آتی ہو تو جائز ہو اُس واسطے کہ یہ خلاف کرنا بہتری کی جانب ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور قنیہ میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (Page 117) Kitab al-Waqf

It is mentioned that exchanging a waqf property (endowment) for another property is permissible if they are in the same neighborhood, or if the neighborhood of the property received in exchange is better than the neighborhood of the waqf property. If it is the opposite, it is not permissible; this is stated in 'Bahr al-Ra'iq'. If someone stipulates the right of exchange (istibdal) for themselves and then appoints an agent (wakil) for it, it is permissible. However, if they make a will for it at the time of death, the executor (wasi) will not have this power. If the right of exchange is stipulated for themselves along with another person, such that they must perform the exchange together, and then the other person performs it alone, it is not permissible. But if the waqf founder (waqif) performs it alone, it is permissible; this is in 'Fath al-Qadir'. If the waqf founder stipulates the right of exchange for every person who becomes its trustee (mutawalli), it is valid, and whoever becomes the trustee will have the right to exchange the waqf property. If the founder says that so-and-so has the power to exchange it for another, and then the founder dies, that mentioned person will not have the power of exchange unless the founder stipulated that power for them even after their death; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. No manager (qayyim) has the power of exchange unless it is explicitly stipulated for them. If the waqf founder stipulates the power for the manager but not for themselves, the founder still has the right to perform the exchange themselves; this is in 'Fath al-Qadir'. Furthermore, when a waqf becomes valid and contains a condition for sale and exchange of the price, if it is sold for a price that people do not consider a loss according to their estimation, the sale is valid. If it is sold for a price that people consider a loss, the sale is void (batil); this is in 'Al-Muhit'. If it is sold for goods ('urud), this is correct according to the opinion of the Imam (RA). Then those goods should be sold for real estate (aqar); Imam Abu Yusuf (RA) and Hilal said it can only be sold for cash, as in 'Bahr al-Ra'iq', or for land that will become waqf in its place; this is in 'Fath al-Qadir'.

If the waqf land is sold, the price collected, and then the person dies without explaining the status of the price, this price will be a debt upon their estate (tarka); as in 'Fatawa Qazi Khan'. Similarly, if they wasted the price, it will be a debt upon them to be recovered; this is in 'Fath al-Qadir'. If they sold the waqf property and the price was lost from their possession, they will not be liable as a guarantor, and the waqf becomes void; this is in 'Muhit al-Sarakhsi'. If they bought items that cannot be waqf with the price, those items will belong to them and the price will be a debt upon them. If they gifted (hiba) the price back to the buyer, it is valid and they will be liable;

this is the opinion of Imam Azam (RA). According to Imam Abu Yusuf (RA), they cannot do this. If they collected the price and then gifted it to the buyer, the gift is unanimously void; this is in 'Fath al-Qadir'. If the waqf was sold and then returned due to a reason that annuls (faskh) the contract in every way, they will have the right to sell it again. If it returned through a new contract ('aqd-i-jadeed), they cannot sell it again unless they had reserved the right of exchange, meaning 'I have the power every time', then they can sell it again. If it was returned due to a defect (ayb) by the order of a judge (qadi) or without one, after or before the buyer took possession, the property returns to being waqf. Similarly, if he... from the buyer before or after taking possession...

Footnotes: 1. He will sell it and replace it with another thing from its price. 2. Al-Muharrim said: If people disagreed on the estimation of a thing's price, one estimated ten, another ten and a half, and a third ten and a quarter; out of these, if the dirhams it is sold for are such that people don't consider it a loss, i.e., it matches someone's estimate. But if it is less than the estimates, the sale is void. Understand this. 3. For example, bought it back from the buyer or the master...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 (पृष्ठ 117) किताब अल-वक़्फ़

यह उल्लेख किया गया है कि एक वक़्फ़ संपत्ति का दूसरी संपत्ति के साथ विनिमय (तबादला) करना भी जायज़ है, बशर्ते कि मोहल्ला एक ही हो, या विनिमय में आने वाली संपत्ति का मोहल्ला वक़्फ़ की गई संपत्ति के मोहल्ले से बेहतर हो। यदि इसके विपरीत हो, तो यह जायज़ नहीं है; यह 'बहर-उर-रैक' में है। और यदि किसी ने अपने लिए विनिमय (इस्तिब्दाल) का अधिकार सुरक्षित रखा और फिर इसके लिए किसी को वकील नियुक्त किया, तो यह जायज़ है। और यदि इसके लिए अपनी मृत्यु के समय किसी को वसीयत कर दी, तो वसी (निष्पादक) को यह अधिकार प्राप्त नहीं होगा। और यदि अपने लिए विनिमय का अधिकार किसी अन्य व्यक्ति के साथ इस शर्त पर रखा कि दोनों मिलकर विनिमय करेंगे, और फिर दूसरे ने अकेले ही विनिमय कर दिया, तो यह जायज़ नहीं है। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने अकेले विनिमय कर दिया, तो यह जायज़ है; यह 'फ़त्ह-उल-क़दीर' में है। यदि वक़्फ़ करने वाले ने विनिमय का अधिकार हर उस व्यक्ति के लिए शर्त कर दिया जो उसका मुतवल्ली (ट्रस्टी) हो, तो यह सही है, और जो व्यक्ति मुतवल्ली होगा, उसे वक़्फ़ की जगह को बदलने का अधिकार होगा। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने कहा कि अमुक व्यक्ति को इसकी जगह दूसरी चीज़ बदलने का अधिकार है, और फिर वक़्फ़ करने वाला मर गया, तो उसके बाद उस अमुक व्यक्ति को विनिमय का अधिकार प्राप्त नहीं होगा, सिवाय उस स्थिति के जब वक़्फ़ करने वाले ने अपनी मृत्यु के बाद भी उसे यह अधिकार देने की शर्त की हो; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। किसी क़य्यिम (प्रबंधक) को विनिमय का अधिकार प्राप्त नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब स्पष्ट रूप से उसके लिए यह शर्त की गई हो। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने क़य्यिम के लिए अधिकार की शर्त की और अपने लिए नहीं की, तो वक़्फ़ करने वाले को अधिकार होगा कि वह स्वयं विनिमय कर दे; यह 'फ़त्ह-उल-क़दीर' में है। फिर जब वक़्फ़ जायज़ हुआ और उसने उसमें बिक्री और मूल्य के विनिमय की शर्त की, और फिर उसे उतनी कीमत पर बेचा जितना कि लोग सामान्यतः घाटा नहीं मानते, तो बिक्री जायज़ है। और यदि उसे ऐसी कीमत पर बेचा जिसे लोग घाटा मानते हैं, तो बिक्री शून्य (बातिल) है; यह 'मुहीत' में है। और यदि उसने इसे वस्तुओं (उरूज़) के बदले बेचा, तो इमाम (रह.) के कथन के अनुसार यह सही है। फिर उन वस्तुओं को अचल संपत्ति (अक़ार) के बदले बेचे; और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और हिलाल ने कहा कि वह केवल नकद के बदले ही बेच सकता है, जैसा कि 'बहर-उर-रैक' में है, या ऐसी भूमि के बदले बेचे जो उसकी जगह वक़्फ़ होगी; यह 'फ़त्ह-उल-क़दीर' में है।

यदि वक़्फ़ की भूमि बेचकर उसकी कीमत वसूल की गई और फिर वह व्यक्ति मर गया और कीमत का विवरण नहीं दिया, तो यह कीमत उसकी विरासत (तरका) पर ऋण होगी; जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और इसी तरह यदि उसने कीमत को नष्ट कर दिया हो, तो भी वह उसके ऊपर ऋण होगा जिसे वसूल किया जाएगा; यह 'फ़त्ह-उल-क़दीर' में है। और यदि उसने वक़्फ़ संपत्ति बेची और कीमत उसके पास से जाती रही (खो गई), तो वह उत्तरदायी नहीं होगा और वक़्फ़ शून्य हो गया; यह 'मुहीत सरखसी' में है। और यदि उसने कीमत के बदले ऐसी वस्तुएँ खरीदीं जो वक़्फ़ नहीं हो सकतीं, तो वे उसकी अपनी होंगी और कीमत उस पर ऋण होगी। और यदि उसने कीमत खरीदार (मुश्तरी) को दान (हिबा) कर दी, तो यह सही है और वह उत्तरदायी होगा, यह इमाम आज़म (रह.) का कथन है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार वह ऐसा नहीं कर सकता। और यदि उसने कीमत वसूल करके फिर खरीदार को दान कर दी, तो सर्वसम्मति से दान शून्य है; यह 'फ़त्ह-उल-क़दीर' में है। और यदि उसने वक़्फ़ बेचा और फिर वह उसके पास ऐसे कारण से वापस आया जिससे सौदा रद्द (फ़स्ख़) हो गया हो, तो उसे दोबारा बेचने का अधिकार होगा। और यदि वह नए अनुबंध (अक़्द-ए-जदीद) के तहत वापस आया, तो वह दोबारा उसे नहीं बेच सकता, सिवाय उस स्थिति के जब उसने अपने लिए विनिमय की शर्त आरक्षित रखी हो, यानी 'हर बार मुझे अधिकार है', तो वह दोबारा भी बेच सकता है। और यदि दोष (ऐब) के कारण क़ाज़ी के आदेश से या बिना क़ाज़ी के आदेश के, खरीदार के कब्ज़े के बाद या खरीदार के कब्ज़े से पहले वह उसके पास वापस आया, तो वक़्फ़ वापस हो जाएगा। और इसी तरह यदि उसने खरीदार से कब्ज़े से पहले या कब्ज़े के बाद...

पाद-टिप्पणियाँ: १. उसे बेचकर उसके मूल्य से उसके बदले दूसरी चीज़ बदल देगा। २. अल-मुहर्रिम ने कहा: यदि लोगों ने किसी चीज़ की कीमत के अंदाज़े में मतभेद किया, एक ने दस कहा, दूसरे ने साढ़े दस और तीसरे ने सवा दस, तो जितने दिरहमों में बेचा गया है, यदि लोग उसे घाटा नहीं मानते, यानी वह दाम अंदाज़ा लगाने वालों में से किसी के अंदाज़े पर हो; और यदि घाटा इतना अधिक हो कि अंदाज़ा लगाने वालों के अंदाज़े से भी कम हो, तो बिक्री बातिल (शून्य) है। समझ लीजिये। ३. उदाहरण के लिए, खरीदार से वापस खरीद लिया या स्वामी...

مذکور ہے کہ مکان وقف کا دوسرے مکان سے مبادلہ کرنا بھی جائز ہے کہ جب محلہ ایک ہی ہو یا جو بدلے میں آتا ہے اُس کا محلہ بہ نسبت وقف کے محلہ کے بہتر ہو اور اگر اُس کے برعکس ہو تو نہیں جائز ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر اپنے واسطے اُس نے استبدال کا اختیار شرط کیا پھر استبدال کے واسطے کسی کو وکیل کیا تو جائز ہے اور اگر اُس واسطے کسی کو اپنی موت کے وقت وصیت کر دی تو وصی کو یہ اختیار حاصل نہ ہو گا اور اگر استبدال کا اختیار اپنے واسطے مع دوسرے شخص کے اُس طرح شرط کیا کہ دونوں ساتھ ہی استبدال کریں پھر اُس دوسرے نے تنہا استبدال کیا تو نہیں جائز ہے اور اگر وقف کنندہ نے تنہا استبدال کر دیا تو جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے۔ اگر وقف کرنے والے نے استبدال کا اختیار ہر ایسے شخص کے واسطے شرط کر دیا جو اُس کا متولی ہو تو یہ صحیح ہے اور جو شخص اُس کا متولی ہوگا اُس کو اُس وقف کی جگہ دوسرا بدلنے کا اختیار ہو گا اور اگر وقف کرنے والے نے یہ کہا کہ اُس شرط پر کہ فلاں کو اُس کی جگہ دوسرا بدلنے کا اختیار ہے پھر وقف کرنے والا مر گیا تو بعد اُس کے فلاں مذکور کو اختیارِ استبدال حاصل نہ ہوگا الّا اُس صورت میں کہ وقف کنندہ نے بعد اپنی وفات کے اُس کا اختیار شرط کیا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور کسی قیم کو اختیارِ استبدال نہیں حاصل ہے الّا اُس صورت میں کہ صریح اُس کے واسطے یہ شرط کیا جائے اور اگر وقف کنندہ نے قیم کے واسطے اختیار شرط کیا اور اُس واسطے شرط نہ کیا تو وقف کنندہ کو اختیار ہو گا کہ خود استبدال کر دے یہ فتح القدیر میں ہے۔ پھر جب وقف جائز ہوا اور اُس میں اُس نے بیع و استبدالِ ثمن کی شرط کی پھر اُس کو اس قدر ثمن کے عوض بیچا جتنے میں لوگ اپنے اندازے میں خسارہ نہیں جانتے ہیں تو بیع جائز ہے اور اگر اپنے ثمن کو بیچا کہ اپنے انداز سے لوگ اُس میں خسارہ جانتے

ہیں تو بیع باطل ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اُس کو عروض کے عوض فروخت کیا تو یہ قیاس قول امام رحمۃ اللہ علیہ صحیح ہے پھر اُس عروض کو بعوض عقار کے فروخت کرے اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ و ہلال نے فرمایا کہ فقط نقد ہی کے عوض فروخت کر سکتا ہے کذا فی البحر الرائق یا بعوض کسی زمین کے فروخت کرے جو بجائے اُس کے وقف ہو گی یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر وقف کی زمین فروخت کر کے اُس کا ثمن وصول کیا پھر مر گیا اور ثمن کا حال بیان نہ کیا تو یہ ثمن اُس کے ترکہ پر قرضہ ہو گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اسی طرح اگر اُس نے ثمن کو تلف کر دیا ہو تو بھی اُس کے اوپر قرضہ ہو گا جو وصول کیا جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اس نے مالِ وقف کو فروخت کیا اور ثمن اس کے پاس سے جاتا رہا تو ضامن نہ ہو گا اور وقف باطل ہو گیا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر اُس نے ثمن کے عوض اسباب عروض میں سے کوئی ایسی چیز خریدی جو وقف نہیں ہو سکتی ہے تو وہ اُسی کی ہوگی اور ثمن اُس پر قرضہ ہو گا اور اگر اُس نے ثمن مشتری کو ہبہ کر دیا تو یہ صحیح ہے اور وہ ضامن ہو گا اور یہ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کا قول ہے اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک یہ نہیں کر سکتا ہے اور اگر اُس نے ثمن وصول کر کے پھر مشتری کو ہبہ کیا تو بالاتفاق ہبہ باطل ہے یہ فتح القدیر میں ہے اور اگر اُس نے وقف کو فروخت کیا پھر اُس کے پاس ایسے سبب سے واپس آیا جو ہر طرح سے فسخ ہے تو اُس کو دوبارہ فروخت کرنے کا اختیار ہو گا اور اگر اُس کے پاس عقدِ جدید واپس آیا تو پھر دوبارہ اُس کی بیع نہیں کر سکتا ہے الّا اُس صورت میں کہ اُس نے اپنے واسطے استبدال کی شرط تقسیم کر لی ہو یعنی ہر بار مجھے اختیار ہے تو دوبارہ بھی بیع کر سکتا ہے اور اگر بسبب عیب کے بحکمِ قاضی یا بغیرِ حکمِ قاضی بعدِ قبضہ مشتری کے یا قبلِ قبضہ مشتری کے اُس کے پاس واپس آیا تو وقف واپس ہو گا اور اسی طرح اگر اُس نے مشتری سے قبلِ قبضہ کے یا بعدِ قبضہ ہو جانے...

حواشی: ۱. بیع کر اُس کے ثمن سے بجائے اُس کے دوسرا بدل دے گا ۱۲۔ ۲. قال المحرم اگر لوگوں نے ایک چیز کی قیمت کے اندازے میں اختلاف کیا ایک نے دس انداز کئے اور دوسرے نے ساڑھے دس تیسرے نے سوا دس تو اس میں سے جن درہموں کو بیچے ایسے ہیں کہ لوگ اپنے انداز میں اس کو خسارہ نہیں جانتے ہیں یعنی وہ دام اندازے والوں میں سے کسی کی انداز پر ہوں اور اگر اس نے درہم گز بنے تو یہ خسارہ ایسا ہے کہ اندازنے والوں کی انداز سے کم ہے پس بیع باطل ہے فافہم ۱۲۔ ۳. مثلاً مشتری سے خرید لیا یا آقا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 118 | Kitab al-Waqf

...if he makes an *iqala* (cancellation of the sale), the Waqf (endowment) will still return; this is stated in *Fath al-Qadir*. After the *iqala*, he shall not have the right to sell that Waqf property again, except in the case where he had stipulated the condition for reselling or the right to sell each time; this is in *Al-Muhit*. And if he sold the Waqf land and purchased another land with its proceeds, and then the first land was returned due to a defect by the order of a judge (Qazi), then that too will become Waqf, and he may do as he pleases with the second land. If the first land was returned to him without a judge's order and he accepted it, the sale of the first land would not be annulled. Therefore, the second land remains as a replacement for the first, and its status as Waqf property will not be voided. He will become the purchaser of the first land for himself, and he will not be considered the purchaser and endower of the second land for himself; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If he sold the first land and bought a second, and then the first land was claimed by a rightful owner (*istihqaq*), the analogy (*qiyas*) is that the Waqf of the second land is not void[1], but according to judicial preference (*istihsan*), the second land will not be Waqf; this is in *Muhit Sarakhsi*. If the Waqf is absolute (*mursal*), meaning a condition for exchange (*istibdal*) was not made—such as "you have the right to take another piece of land as a replacement"—then he shall not have the power to sell that Waqf or replace it with another, even if the said land is barren and no benefit can be derived from it; this is in *Fatawa Qazi Khan*. However, there is conflicting speech from Imam Qazi Khan regarding the judge's power to replace it. In one place, he said that if the judge sees an interest (*maslahat*), it is permissible for him to exchange it even without the condition of the endower (*waqif*). In another place, he forbade it even if the land becomes such that no benefit can be obtained from it. The reliable view is that it is permissible for the judge to replace it, provided the land becomes entirely unusable, there are no funds from the Waqf to repair it, and its sale is not made with excessive loss (*ghabn fahish*[2]). This is in *Bahr al-Ra'iq*. In *Is'af*, it is stipulated that the replacing judge should be righteous (*Qazi al-Jannah*), interpreted as being a scholar who acts upon his knowledge; this is in *Nahr al-Faiq*. Shams al-A'immah Mahmud Uzjandi was asked about a person who made a Waqf for his children and told them, "If you are unable to maintain it, sell it." The Sheikh said if such a condition is in the Waqf, it is void. This answer should be according to the view of Imam Muhammad (RA), whereas according to Imam Abu Yusuf (RA), the Waqf is valid but the condition is void. If someone says, "My land is a dedicated charity on the condition that the

original land remains mine," or "on the condition that my ownership of its essence does not cease," or "on the condition that I sell the original land and give its price as charity," then the Waqf is void; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

Question: In what case can the aforementioned Waqf be considered permissible according to Imam Abu Yusuf (RA)? If the condition was, "I shall sell it and put its price into a better Waqf," then if the ruler sees a benefit in its sale, he will permit it. This is in *Al-Wajiz*. Imam Khassaf (RA) stated in his Waqf book that if the condition was, "I have the choice to sell it and spend its proceeds on whatever charitable deeds I wish," then the Waqf is void. If a condition for the right to sell was made in the original Waqf but he did not sell it, then the person who becomes the trustee (*mutawalli*) after him will not have the power to sell the said Waqf; this is in *Al-Dhakhirah*. If he said, "This land of mine is a dedicated charity on the condition that I have the right to void this charity," then according to Hilal, the Waqf is void, and according to Yusuf bin Khalid, the Waqf is valid and the condition is void. And Imam Abu Yusuf (RA)...

---

1. From which absolutely no benefit can be derived. 2. The translator said *ghabn fahish* refers to a price so low that an estimator would not consider it reasonable. Some said it is a shortfall of one dirham, others said half a dirham, and the first view is reliable.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द 2 | 118 | किताब अल-वक्फ

...यदि इकाला (सौदे को रद्द) कर लिया तो भी वक्फ वापस हो जाएगा, यह 'फतहुल कदीर' में है। इकाला के बाद उसे यह अधिकार नहीं रहेगा कि वह उस वक्फ को दोबारा बेच दे, सिवाय उस स्थिति के कि उसने दोबारा (बेचने) या हर बार के अधिकार की शर्त कर ली हो, यह 'मुहीत' में है। और यदि उसने वक्फ की ज़मीन बेची और उसकी कीमत से दूसरी ज़मीन खरीदी, फिर पहली ज़मीन दोष (ऐब) के कारण काजी के आदेश से वापस दे दी गई, तो वह भी वक्फ होगी और दूसरी के साथ जो चाहे करे। और यदि पहली ज़मीन उसे बिना काजी के आदेश के वापस दी गई और उसने ले ली, तो पहली बिक्री निरस्त नहीं होगी, अतः दूसरी ज़मीन पहली के स्थान पर बदल के रूप में बनी रहेगी। तो दूसरी ज़मीन के वक्फ होने का गुण बातिल (अमान्य) नहीं होगा, और पहली ज़मीन का वह अपने लिए खरीदार बन जाएगा, और दूसरी ज़मीन का खरीदार और अपने लिए वक्फ करने वाला नहीं होगा, यह 'फतावा काजी खान' में है। और यदि पहली ज़मीन बेची और दूसरी खरीदी, फिर पहली ज़मीन अधिकार (इस्तहकाक) में ले ली गई, तो कयास (तर्क) यह है कि दूसरी ज़मीन का वक्फ बातिल[1] न हो, और इस्तहसान (बेहतर तर्क) के अनुसार दूसरी ज़मीन वक्फ नहीं होगी, यह 'मुहीत सरखसी' में है। और यदि वक्फ 'मुर्सल' हो, यानी उसमें बदलने (इस्तबदाल) की शर्त न की गई हो कि "तुम्हें उसके बदले दूसरी ज़मीन लेने का अधिकार है", तो उसे उस वक्फ को बेचने और उसकी जगह दूसरा बदलने का अधिकार नहीं होगा, चाहे वह ज़मीन जो वक्फ की गई है ऊसर (अनुपजाऊ) हो कि उससे कोई लाभ न हो सके, यह 'फतावा काजी खान' में है। लेकिन काजी के बदलने के विषय में इमाम काजी खान की बात अलग-अलग है, चुनांचे एक स्थान पर फरमाया है कि यदि काजी भलाई (मसलहत) देखे तो वक्फ करने वाले की शर्त के बिना भी काजी के लिए बदलना जायज़ है, और दूसरे स्थान पर इससे मना किया है, चाहे ज़मीन ऐसी हो जाए कि उससे लाभ न हो सके। और भरोसा इस बात पर है कि काजी के लिए बदलना जायज़ है, बशर्ते कि ज़मीन उपयोग के योग्य पूरी तरह न रहे और वक्फ के पास इतना धन न हो जिससे उस ज़मीन की मरम्मत की जा सके, और साथ ही उसकी बिक्री 'ग़ब्ने फ़ाहिश'[2] (भारी घाटे) के साथ न हो, यह 'बहुर रायिक' में है। और 'इसआफ़' में यह शर्त लगाई गई है कि बदलने वाला काज़ी 'अल-जन्ना' (नेक) हो, और 'काज़ी अल-ख़बीसा' की व्याख्या यह है कि काज़ी विद्वान हो और अपने ज्ञान के अनुसार काम करता हो, यह 'नहरुल फाईक' में है। और शम्सुल आइम्मा महमूद ओजजंदी से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपनी संतान पर वक्फ किया और उनसे कहा कि यदि तुम इसे रखने में असमर्थ हो तो इसे बेच दो, तो शेख ने फरमाया कि यदि वक्फ

में यह शर्त हो तो वक्फ बातिल है। और यह उत्तर इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार होना चाहिए, जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार वक्फ जायज़ है और शर्त बातिल है। और यदि कहा कि "मेरी ज़मीन सदका मौकूफा है इस शर्त पर कि असल ज़मीन मेरी संपत्ति से अलग नहीं होगी" या इस शर्त पर कि "मैं असल ज़मीन बेचूँ और उसकी कीमत दान कर दूँ", तो वक्फ बातिल है, यह 'फतावा काजी खान' में है।

प्रश्न: उक्त वक्फ इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार किस स्थिति में जायज़ कहा जा सकता है? यदि यह शर्त की कि "इसे बेच दूँ और इसकी कीमत इससे बेहतर वक्फ में लगा दूँ", तो यदि हाकिम उसमें बेहतरी देखे तो इसकी अनुमति देगा कि वह ऐसा करे, यह 'वजीज़' में है। और इमाम खसाफ (रह.) ने अपने वक्फ के अध्याय में स्पष्ट किया है कि यदि यह शर्त की कि "मुझे अधिकार है कि इसे बेचकर इसकी कीमत नेक कार्यों में जहाँ चाहूँ खर्च करूँ, तो वक्फ बातिल है। और यदि मूल वक्फ में उसे बेचने के अधिकार की शर्त की थी, लेकिन उसने नहीं बेचा, तो जो व्यक्ति उसके बाद मुतवल्ली (प्रबंधक) हुआ उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह उक्त वक्फ को बेचे, यह 'जखीरा' में है। और यदि कहा कि "मेरी यह भूमि सदका मौकूफा है इस शर्त पर कि मुझे इस सदका को रद्द करने का अधिकार है", तो हिलाल के अनुसार वक्फ बातिल है और यूसुफ बिन खालिद के अनुसार वक्फ जायज़ है और शर्त बातिल है, और इमाम अबू यूसुफ (रह.)...

---

1. जिससे बिल्कुल लाभ प्राप्त न हो सके। 2. अनुवादक ने कहा कि 'ग़ब्ने फ़ाहिश' उसे कहते हैं जिसे कोई अनुभवी व्यक्ति इतना कम न आंके, और कुछ ने कहा कि एक दिरहम की कमी और कुछ ने कहा कि आधा दिरहम, और पहला मत विश्वसनीय है।

کے اقالہ کر لیا تو بھی وقف واپس ہوگا یہ فتح القدیر میں ہے۔ بعد اقالہ کے اُس کو یہ اختیار نہ رہے گا کہ اُس وقف کو دوبارہ فروخت کر دے الا اسی صورت میں کہ اُس نے دوبارہ کی یا ہر بار کے اختیار کی شرط کر لی ہو یہ محیط میں ہے اور اگر اُس نے زمین وقف کو فروخت کیا اور اُس کے ثمن سے دوسری زمین خریدی پھر پہلی زمین بسبب عیب کے بحکم قاضی واپس دی گئی تو بھی وقف ہوگی اور دوسری کے ساتھ جو چاہے کرے اور اگر پہلی زمین اُس کو بغیر حکم قاضی دی گئی اور اُس نے واپس کر لی تو اول کی بیع فسخ نہ ہوگی پس دوسری زمین بجائے اوّل کے بدلا باقی رہی پس دوسری زمین سے وقف ہونے کی صفت باطل نہ ہوگی اور پہلی زمین کا اپنے واسطے خریدنے والا ہو جائے گا اور دوسری زمین کا خریدنے والا اور اپنے واسطے وقف کرنے والا نہ ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر پہلی زمین کو بیچا اور دوسری خریدی پھر پہلی زمین استحقاق میں لے لی گئی تو قیاس یہ ہے کہ دوسری زمین کا وقف باطل۱ نہ ہو اور استحساناً دوسری زمین وقف نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر وقف مرسل ہو یعنی اُس میں استبدال کی شرط نہ کی ہو کہ تجھے بجائے اُس کے دوسری زمین مثلاً بدل لینے کا اختیار ہے تو اُس کو اُس وقف کے بیچ کرنے اور اُس کی جگہ دوسرا بدلنے کا اختیار حاصل نہ ہوگا اگر چہ زمین مذکور جو وقف کی ہے لونیہ ہو کہ اُس سے انتفاع حاصل نہیں ہو سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ مگر قاضی کے بدلنے میں امام قاضی خان کا کلام مختلف ہے چنانچہ ایک مقام پر فرمایا ہے کہ قاضی اگر مصلحت دیکھے تو بدون وقف کنندہ کی شرط کے قاضی کو استبدال جائز ہے اور دوسرے مقام پر اُس سے منع فرمایا ہے اگرچہ زمین ایسی ہو جائے کہ اُس سے نفع حاصل نہیں ہو سکتا ہے اور اعتماد اُس پر ہے کہ قاضی کو بدل ڈالنا روا ہے بشرطیکہ زمین قابلِ انتفاع

ہونے سے بالکل نکل جائے اور وہاں مالِ وقف سے کچھ مال بھی نہ ہو کہ اُس سے اُس زمین کی اصلاح ہو سکے اور نیز اُس کی بیع غبنِ فاحش۲ کے ساتھ نہ ہو یہ بحر الرائق میں ہے اور اسعاف میں یہ شرط لگائی کہ بدلنے والا قاضی الجنتہ ہو اور قاضی الخبیثہ کی یہ تفسیر ہے کہ قاضی عالم ہو اور مقتضائے علم پر عمل کرتا ہو یہ نہر الفائق میں ہے اور شمس الائمہ محمود اوز جندی سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے اپنی اولاد پر وقف کیا اور ان سے کہا کہ اگر تم اُس کے رکھنے سے عاجز ہو تو اُس کو فروخت کر دو تو شیخ نے فرمایا کہ اگر وقف میں یہ شرط ہو تو وقف باطل ہے اور واجب ہے کہ یہ جواب امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر ہو اور امام ابو یوسف کے قول پر وقف جائز ہے اور شرط باطل ہے اور اگر کہا کہ میری زمین صدقہ موقوفہ ہے اس شرط پر کہ اصل زمین مذکور کو میری یا اُس شرط پر کہ میری ملک اُس کی اصلی سے زائل نہ ہوگی یا اُس شرط پر کہ میں اصل زمین کو فروخت کروں اور اُس کے ثمن کو صدقہ کردوں تو وقف باطل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ وقف امام ابو یوسفؒ کے نزدیک کس صورت میں جائز کہا جا سکتا ہے؟ اگر یہ شرط کی کہ اس کو فروخت کروں اور اس کا ثمن اس سے افضل وقف میں کردوں تو اگر حاکم اُس کی فروخت میں بہتری دیکھے تو اُس کی اجازت دے گا ایسا کرے یہ وجیز میں ہے اور امام خصاف رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی وقف میں بیان فرمایا ہے کہ اگر یہ شرط کی کہ مجھے اختیار ہے کہ اس کو فروخت کر کے اس کا ثمن کا رہائے خیر میں جس میں چاہوں صرف کروں تو وقف باطل ہے اور اگر اصل وقف میں اُس کی بیع کے اختیار کی شرط کر لی تھی مگر اُس نے فروخت نہ کیا تو جو شخص اس کے بعد متولی ہوا اُس کو اختیار نہ ہوگا کہ وقف مذکور کو فروخت کرے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے اس شرط پر کہ مجھے اس

صدقہ کے باطل کردینے کا اختیار ہے تو ہلال کے نزدیک وقف باطل ہے اور یوسف بن خالد کے نزدیک وقف جائز ہے اور شرط باطل ہے اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ

۱۔ بالکل اس سے نفع حاصل نہ ہوسکے-۱۲۔ ۲۔ قال المترجم غبن فاحش اس کو کہتے ہیں کہ کوئی اندازے والا اتنے کم کو اندازہ نہ کرے اور بعض نے کہا کہ ایک درہم کمی اور بعض نے کہا کہ آدھا درہم اور اوّل معتمد ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri..... Volume ② Page 119 Book of Waqf (Endowment)

There is no explicit narration concerning it, but someone agreeing with their school of thought might say that such a Waqf would be valid in their view, because it is analogous to the "Option of Condition" (authority for sale) reserved for oneself. Another might argue that such a Waqf would not be valid in their view; this is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

Imam Khassaf has mentioned several issues in his book *Kitab al-Waqf* based on the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). For instance, he stated that if the endower (waqif) wrote in the deed that this Waqf property shall not be sold, gifted, or owned, but then added a condition that a certain individual has the authority to sell it and, with its proceeds, purchase and establish another property as Waqf, then this is permissible. Furthermore, if he initially stated that a certain person has the authority to sell it and replace it with another Waqf property, but later wrote that the person does not have the authority to sell, then that person shall have no such right; this is found in *Al-Dhakhira*. If the endower reserved the right for himself to decrease or increase the distributions (benefits) as he pleases, exclude anyone, or replace beneficiaries, he shall have that right. However, his manager (*Qayyim*) will not have this authority unless it was specifically stipulated for him as well; this is in *Fath al-Qadir*. Imam Khassaf (RA) stated regarding his own Waqf that once a change of this nature is made, the endower would not have the right to change it again. However, if he intended to retain the authority to increase, decrease, exclude, or replace beneficiaries repeatedly as many times as he wishes during his lifetime, then he must explicitly stipulate this condition. If the endower stipulated these powers for another specified individual for as long as they live, then that person shall possess those powers; this is in *Al-Muhit*. If he reserved such powers for himself during his life and then for his trustee (*Mutawalli*) after him, it is valid. If he stipulated such powers for the *Mutawalli* while he himself is still alive, the *Mutawalli* shall have those powers as long as the endower lives; however, upon the endower's death, these powers of the *Mutawalli* become void. The person for whom the endower stipulated these powers cannot grant them to someone else or appoint someone else as his executor regarding these matters; this is in *Bahr al-Raiq*. If he said, "This land of mine is a dedicated charity (*Sadaqah Mawqufah*) for the sake of Allah on the condition that I will spend its income and produce wherever I wish," it is valid, and he shall have the right to spend it as he chooses. However, if he once designated it for the poor, for Hajj, or for a specific person, he cannot then revoke it (*Khulasa*, page 114). Similarly, if he

said, "I have designated this grain for so-and-so" or "granted it to them," he cannot revoke it. If he designated it for one group after another, it is valid. But if he designated it for his own self, the Waqf becomes void; this ruling aligns with the opinion of Sheikh Hilal (RA). In contrast, if he said, "on the condition that I will give its produce to whomever I wish," this (validity) ruling does not apply. But if he said, "My land is a dedicated charity on the condition that I will give its produce to whichever of my children I choose," then the Waqf is valid, and he has the right to give it to whichever child he chooses; this is in *Al-Muhit*.

If he endowed his land on the condition that he would grant its produce to whomever he chooses, the Waqf is valid, and he will have the power to give the produce to whomever he wants. However, upon his death, this wish becomes void; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*, and the endower (meaning his heirs/estate) shall no longer have this authority.

L The translator says: In my opinion, this follows the view of Imam Muhammad (RA) 12.

इसमें कोई रिवायत नहीं है और उनके मज़हब के मुवाफ़िक़ कहने वाला कह सकता है कि ऐसा वक़्फ़ उनके नज़दीक जायज़ होगा, क्योंकि यह अपने लिए ख़यार-ए-शर्त (बिक्री का अधिकार 12) के दर्जे में है, और दूसरा कहने वाला कह सकता है कि ऐसा वक़्फ़ उनके नज़दीक जायज़ नहीं होगा, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है।

इमाम ख़स्साफ़ ने इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) के कौल पर अपनी किताब 'किताब-उल-वक़्फ़' में चंद मसाइल ज़िक्र फरमाए हैं, चुनाँचे फरमाया कि अगर वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़नामे में तहरीर किया कि यह वक़्फ़ फरोख्त (बेचा) नहीं किया जाएगा और न हिबा (उपहार) किया जाएगा और न मिल्कियत में आएगा, फिर लिखा कि इस शर्त पर कि फलाँ व्यक्ति को इसे बेचने और उसकी जगह उसकी कीमत से ऐसी चीज़ जो वक़्फ़ होती है खरीद कर कायम करने का अधिकार है, तो यह जायज़ है। और अगर उसने शुरू में यह तहरीर किया कि इस शर्त से कि फलाँ को इसकी बिक्री करने और उसकी जगह दूसरी वक़्फ़ होने वाली चीज़ इसके बदले खरीद कर कायम करने का अधिकार है, फिर आख़िर में लिखा कि इस शर्त पर कि फलाँ को इसकी बिक्री का अधिकार नहीं है, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि उसे फरोख्त करे, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर उसने अपनी ज़ात के लिए यह शर्त की कि मुझे अधिकार है जब चाहूँ इसके लाभ (मआलिम) में से घटाऊँ और उसमें बढ़ाऊँ और जिसे चाहूँ बाहर कर दूँ और उसके बदले दूसरे को दाखिल कर दूँ, तो उसे यह अधिकार होगा, मगर उसके क़य्यिम (प्रबंधक) को यह अधिकार नहीं होगा, सिवाय उस सूरत के कि उसके लिए भी यह अधिकार शर्त किया गया हो, यह 'फतहुल क़दीर' में है। और इमाम ख़स्साफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) ने अपने वक़्फ़ के बारे में फरमाया कि जब उसने एक बार ऐसा बदलाव कर दिया तो उसे दोबारा उस किस्म का बदलाव करने का अधिकार नहीं होगा। और अगर उसने चाहा कि जब तक ज़िंदा रहूँ, मुझे घटाने-बढ़ाने, निकालने और उसकी जगह दूसरा लाने का अधिकार बराबर बार-बार जितनी बार चाहूँ हासिल रहे, तो फरमाया कि इसकी साफ़ शर्त करे। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने इन मामलों को किसी दूसरे तयशुदा व्यक्ति के लिए जब तक वह ज़िंदा रहे शर्त किया, तो उसे ये अधिकार हासिल हो जाएँगे, यह 'मुहीत' में है। अगर अपने लिए जब तक ज़िंदा है, फिर अपने बाद अपने मुतवल्ली (न्यासी) के लिए ऐसे अधिकार शर्त किए तो सही है। और अगर जब तक आप ज़िंदा हैं तब तक मुतवल्ली के लिए ऐसे अधिकार शर्त किए, तो जब तक वह (वक़्फ़ करने वाला) ज़िंदा रहे मुतवल्ली को ऐसे अधिकार हासिल होंगे, फिर जब वह वक़्फ़ करने वाला मर गया तो

मुतवल्ली से ये अधिकार बातिल (अमान्य) हो जाएँगे। और जिसके लिए वक़्फ़ करने वाले ने ये अधिकार शर्त किए हैं, उसे यह अधिकार नहीं है कि दूसरे के लिए ये अधिकार दे दे या इन मामलों के बारे में दूसरे को अपना वसी (उत्तराधिकारी) बना दे, यह 'बहुर राइक' में है। और अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन अल्लाह तआला के वास्ते सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है इस शर्त पर कि इसकी आमदनी और अनाज में जहाँ चाहूँ खर्च करूँगा, तो जायज़ है और उसे यह अधिकार होगा कि जहाँ चाहे उसका अनाज खर्च करे। पस अगर उसने गरीबों पर या हज के लिए या किसी खास व्यक्ति के लिए तय कर दिया, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि फिर उससे रुजू (वापस) करे ('ख़ुलासा' सफ़्हा 114)। और इसी तरह अगर कहा कि मैंने यह अनाज फलाँ के लिए तय किया या उसे अता किया, तो उससे रुजू नहीं करेगा। और अगर उसने एक फरीक़ (पक्ष) के बाद दूसरे फरीक़ के लिए तय किया तो जायज़ है। और अगर उसने अपने नफ़्स (स्वयं) के लिए तय किया तो वक़्फ़ बातिल हुआ, और यह हुक्म शेख हिलाल (रहमतुल्लाह अलैह) के कौल पर ठीक हो सकता है। इसके विपरीत अगर उसने कहा कि इस शर्त पर कि इसका अनाज जिसे चाहूँ दूँगा या जिसे चाहूँ अता करूँगा, तो यह हुक्म नहीं है। और अगर कहा कि मेरी ज़मीन सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है इस शर्त पर कि इसका अनाज मैं अपने बच्चों में जिसे चाहूँ दूँगा, तो वक़्फ़ सही है और उसे अधिकार है कि अपने बच्चों में जिसे चाहे दे, यह 'मुहीत' में है।

अगर अपनी ज़मीन इस शर्त पर वक़्फ़ की कि इसका अनाज जिसे चाहेगा अता करेगा, तो वक़्फ़ जायज़ है और उसे अधिकार होगा कि जिसे चाहे उसे उसका अनाज दे दे। फिर जब वह मर गया तो यह इच्छा बातिल हो गई, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है और वक़्फ़ करने वाले को यह अधिकार नहीं होगा।

L मुतर्रजिम ने कहा: मेरे नज़दीक यह इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) के कौल पर आधारित है 12।

سے اُس میں کوئی روایت نہیں ہے اور ان کے مذہب کے موافق کہنے والا کہہ سکتا ہے کہ ایسا وقف ان کے نزدیک جائز ہوگا اُس واسطے کہ یہ بمنزلہ اشتراط خیار (بیع کا اختیار ۱۲) کے اپنے واسطے ہے اور دوسرا کہنے والا کہہ سکتا ہے کہ ایسا وقف ان کے نزدیک جائز نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے۔

امام خصاف نے امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر اپنی کتاب الوقف میں چند مسائل ذکر فرمائے ہیں چنانچہ فرمایا کہ اگر وقف کنندہ نے وقف نامہ میں تحریر کیا کہ یہ وقف فروخت نہ کیا جائے گا اور نہ ہبہ کیا جائے گا اور نہ ملک میں آئے گا پھر لکھا کہ اُس شرط پر کہ فلاں کو اُس کے بیچ کرنے اور اُس کی جگہ اُس کے ثمن سے ایسی چیز جو وقف ہوتی ہے خرید کر قائم کرنے کا اختیار ہے تو یہ جائز ہے اور اگر اس نے اول میں یہ تحریر کیا کہ اس شرط سے کہ فلاں کو اس کی بیچ کرنے اور اس کی جگہ دوسری چیز جو وقف ہوتی ہے اس کے بدلے خرید کر قائم کرنے کا اختیار ہے پھر آخر میں لکھا کہ اُس شرط پر کہ فلاں کو اُس کی بیچ کا اختیار نہیں ہے تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اُس کو فروخت کرے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اُس نے اپنی ذات کے واسطے یہ شرط کی کہ مجھے اختیار ہے جب چاہوں اُس کی معالیم میں سے گھٹاؤں اور اُس میں بڑھاؤں اور جس کو چاہوں خارج کردوں اور اُس کے بدلے دوسرا داخل کردوں تو اُس کو یہ اختیار ہوگا مگر اُس کے قیم کو یہ اختیار نہ ہوگا لا اِلا اُس صورت میں کہ اُس کے واسطے بھی یہ اختیار شرط کیا ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور امام خصاف رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی وقف میں فرمایا کہ جب اُس نے ایک بار ایسا تغیر کیا تو اُس کو پھر دوبارہ اُس قسم کے تغیر کرنے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر اُس نے چاہا کہ جب تک زندہ رہوں مجھے گھٹانے بڑھانے نکالنے اور بجائے اُس کے دوسرا

لانے کا اختیار برابر بار بار جتنی دفعہ چاہوں حاصل رہے تو فرمایا کہ اُس کی صریح شرط کرے اور اگر وقف کرنے والے نے ان امور کو کسی شخص معین دیگر کے واسطے جب تک وہ زندہ رہے شرط کیا تو اُس کو یہ اختیارات حاصل ہو جائیں گے یہ محیط میں ہے۔ اگر اپنے واسطے جب تک زندہ ہے پھر اُس کے متولی کے واسطے بعد اپنے ایسے اختیارات شرط کیے تو صحیح ہے اور اگر جب تک آپ زندہ ہے تب تک متولی کے واسطے ایسے اختیارات شرط کیے تو جب تک وہ زندہ رہے متولی کو ایسے اختیارات حاصل ہوں گے پھر جب وہ وقف کنندہ مر گیا تو متولی سے یہ اختیارات باطل ہو جائیں گے اور جس کے واسطے وقف کنندہ نے یہ اختیارات شرط کیے ہیں اُس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ دوسرے کے واسطے یہ اختیارات روا کر دے یا ان اُمور کی بابت دوسرے کو اپنا وصی کردے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ زمین اللہ تعالیٰ کے واسطے صدقہ موقوفہ ہے اُس شرط پر کہ اس کی آمدنی و غلہ میں جہاں چاہوں گا صرف کروں گا تو جائز ہے اور اُس کو یہ اختیار ہوگا کہ جہاں چاہے اُس کا غلہ صرف کرے پس اگر اُس نے مساکین پر یا حج کے واسطے یا کسی شخص معین کے واسطے قرار دیا تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ پھر اُس سے رجوع کرے (خلاصہ صفحہ ۱۱۴) اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے یہ غلہ فلاں کے واسطے قرار دیا یا اُس کو عطا کیا تو اُس سے رجوع نہ کرے گا اور اگر اُس نے ایک فریق کے بعد دوسرے فریق کے واسطے قرار دیا تو جائز ہے اور اگر اُس نے اپنے نفس کے واسطے قرار دیا تو وقف باطل ہوا اور یہ حکم شیخ ہلال رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر ٹھیک ہو سکتا ہے بخلاف اُس کے اگر اُس نے کہا کہ اس شرط پر کہ اُس کا غلہ جس کو چاہوں گا دوں گا یا جس کو چاہوں گا عطا کروں گا تو یہ حکم نہیں ہے اور اگر کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ ہے اُس شرط پر کہ اُس کا غلہ میں اپنے فرزندوں میں جس کو چاہوں گا دوں گا تو وقف صحیح ہے اور اُس کو اختیار ہے کہ اپنے فرزندوں میں جس کو چاہے دے یہ محیط میں ہے۔

اگر اپنی اراضی اُس شرط پر وقف کی کہ اُس کا غلہ جس کو چاہے گا عطا کرے گا تو وقف جائز ہے اور اُس کو اختیار ہوگا کہ جس کو چاہے اُس کو اُس کا غلہ دے دے پھر جب وہ مر گیا تو یہ خواہش باطل ہوگئی یہ محیط سرخسی میں ہے اور وقف کرنے والے کو یہ اختیار نہ ہوگا

L قال المترجم عندي على قول محمد رحمة الله ١٢.

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ②, Page 120, Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

That the endower (Waqif) consumes the produce (Ghalla) himself is mentioned in *Al-Hawi*. If the endower did not designate the produce for any specific person and then passed away, the said produce shall belong to the poor (Faqiron); this is stated in *Al-Muheet*. When a condition is made that the produce be given to whomever one wishes or if it is said that it may be spent wherever one pleases, then that person has the discretion to give it even to the wealthy (Tamangaron); this is in *Al-Qunya*. If he desired to spend it on a specific wealthy person, his will is valid, and if he desired to spend it on a specific poor person, it is also valid. As long as that wealthy or poor person is alive, the produce shall belong to them as chosen; the person with discretion shall not have the right to revoke it and spend it on another. When the person chosen dies, the endower regains the discretion to designate it for whomever he wishes.

If he intended to spend it on the wealthy and not the poor—meaning he excluded the poor—this desire is void (Batil). However, if he intended to spend it on the poor and not the wealthy, such a desire is valid. If he intended to give to both the wealthy and the poor, by analogy (Qiyasan), the endowment (Waqf) would be void, but by juristic preference (Istihsanan), the Waqf is not void; rather, his specific desire [to include the wealthy] is void, and the entire produce shall be for the poor. This is mentioned in *Al-Muheet al-Sarakhsi*. If the produce is allocated to a specific person for one year, it is valid, and thereafter he shall have the discretion to give it to whomever he wishes. If the produce is allocated to two specific individuals, it shall be shared equally between them as long as both are alive; if one dies, the survivor shall receive half the produce. If he stated, "I have allocated the produce for my parents," it is valid, just as it would be valid if he had endowed the produce for them from the outset; this is in *Al-Muheet*. If he allocated the produce of the endowment for his son, it is valid; this is stated in *Al-Hawi*.

If a person endows his land on the condition that the manager (Qayyim) may give its produce to whomever he wishes, it is valid, and the manager has the discretion to give to both the wealthy and the poor; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If a Waqf is made during a terminal illness on the condition that a specific person may give the produce to whomever they wish, and the executor (Wasi) intends to give it to the endower's son, it is not permissible. By analogy, the Waqf would be void, but by juristic preference, the Waqf remains valid because the original endowment was correctly established for the poor, even though the endower granted discretion over the

produce to another. Thus, if the person exercises discretion in a manner that keeps the Waqf valid, the choice is valid; otherwise, the choice is void. This is stated in *Al-Muheet*.

If it is said on the condition that a specific person may give the produce to whomever they wish, this is valid, and that person shall have the discretion to give the produce to whomever they wish during the endower's lifetime and after his death. It is as if he said, "Give to whomever you wish during my life and after my death." Analogy suggests that this discretion should cease after the endower's death. If the person granted discretion dies, the produce shall go to the poor. The person granted discretion has the right to give to his own children and descendants or to the endower's children and descendants, but it is not permissible for him to give to himself. If he says, "I have given to myself," his discretion does not cease by that statement.

If the produce of the said endowment is allocated for the endower himself, then according to the Imam who states that an endowment made for oneself is not valid, it shall not be permissible (and the Waqf shall be void). Similarly, if the produce is allocated to the endower for one year, it is valid [according to some opinions], though others consider the Waqf void; this is in *Al-Hawi*. Conversely, if the endower retains the discretion to distribute the produce in his own hands and then gives to himself, the Waqf is not void. If the person who was granted discretion over the produce stated, "I have designated the produce for the wealthy," the Waqf becomes void; this is in *Al-Muheet*.

If land is endowed for the "Bani Fulan" (the children of so-and-so) on the condition that "I have the discretion to give the produce to whomever I wish," then among the Bani Fulan...

1. The translator says: Analogy suggests the Waqf should be void, but by juristic preference (Istihsan), the [specific improper] desire is void [while the Waqf stands].

कि वह उपज (ग़ल्ला) स्वयं खाए, यह 'हावी' में वर्णित है। और यदि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने उपज किसी विशेष व्यक्ति के लिए निर्धारित नहीं की थी और वह मर गया, तो वह उपज निर्धनों (फ़क़ीरों) की होगी; यह 'मुहीत' में है। जब उसने यह शर्त रखी कि उसकी उपज जिसे चाहे उसे दे, या कहा कि जहाँ चाहे खर्च करे, तो उसे अधिकार होगा कि चाहे तो धनवानों (तवंगरों) को दे दे; यह 'कुन्या' में है। यदि उसने चाहा कि किसी निश्चित धनवान व्यक्ति पर खर्च करे, तो उसकी यह इच्छा जायज़ है, और यदि किसी निश्चित निर्धन पर खर्च करना चाहा, तब भी जायज़ है। जब तक वह धनवान या निर्धन जीवित है, तब तक उपज उसी धनवान या निर्धन की होगी जिसे उसने चुना है; उसे यह अधिकार नहीं होगा कि उससे वापस लेकर किसी दूसरे पर खर्च करे। फिर जब वह व्यक्ति, जिसे उसने चुना था, मर जाए, तब वक़्फ़ करने वाले को अधिकार होगा कि फिर जिसे चाहे उसके लिए निर्धारित कर दे।

और यदि उसने उपज केवल धनवानों पर खर्च करना चाहा और निर्धनों पर नहीं, यानी निर्धनों को नहीं दिया, तो यह इच्छा बातिल (अमान्य) है। और यदि उसने निर्धनों पर खर्च करना चाहा और धनवानों पर नहीं, तो उसकी यह इच्छा जायज़ है। और यदि उसने धनवानों और निर्धनों दोनों को देना चाहा, तो क़यास (तर्क) के अनुसार वक़्फ़ बातिल होगा, लेकिन इस्तिहसान (न्यायशास्त्रीय प्राथमिकता) के अनुसार वक़्फ़ बातिल नहीं होगा, बल्कि उसकी यह इच्छा बातिल होगी और पूरी उपज निर्धनों के लिए हो जाएगी; यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में है। यदि उसने एक वर्ष तक अपनी उपज किसी निश्चित व्यक्ति के लिए कर दी, तो यह जायज़ है, और उसके बाद उसे अधिकार होगा कि जिसके लिए चाहे कर दे। यदि उपज दो विशेष व्यक्तियों के लिए कर दी, तो जब तक दोनों जीवित रहेंगे, उपज दोनों में आधी-आधी होगी; फिर यदि उनमें से एक मर गया, तो जीवित व्यक्ति के लिए आधी उपज होगी। यदि उसने कहा कि मैंने इसकी उपज अपने माता-पिता के लिए कर दी, तो यह सही है, जैसे प्रारंभ से यदि वह अपने माता-पिता के लिए वक़्फ़ करता तो सही होता; यह 'मुहीत' में है। और यदि उसने वक़्फ़ की उपज अपने पुत्र के लिए कर दी, तो यह जायज़ है; यह 'हावी' में है।

एक व्यक्ति ने अपनी भूमि वक़्फ़ की और यह शर्त रखी कि प्रबंधक (क़य्यिम) उसकी उपज जिसे चाहे उसे दिया करे, तो यह जायज़ है और प्रबंधक को अधिकार होगा कि वह धनवानों और निर्धनों दोनों को दे; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। और यदि अपनी (अंतिम) बीमारी के दौरान वक़्फ़ किया इस शर्त पर कि अमुक व्यक्ति उसकी उपज जिसे चाहे उसे दे, और वसी (कार्यकारी) ने चाहा कि वक़्फ़

करने वाले के पुत्र को दिया करे, तो यह जायज़ नहीं है। क़यास के अनुसार वक़्फ़ बातिल होगा, लेकिन इस्तिहसान के अनुसार वक़्फ़ सही रहेगा, क्योंकि मूल वक़्फ़ तो निर्धनों के लिए सही रूप में घटित हुआ है, परंतु वक़्फ़ करने वाले ने उपज के बारे में अमुक व्यक्ति को अधिकार दे दिया है। अतः यदि उसने ऐसा मामला चुना जिससे वक़्फ़ सही रहता है, तो उसका चुनाव भी सही होगा, अन्यथा उसका चुनाव बातिल होगा; यह 'मुहीत' में है।

यदि कहा कि इस शर्त पर कि अमुक व्यक्ति इसकी उपज जिसे चाहे उसे दे, तो यह जायज़ है और उस अमुक व्यक्ति को अधिकार होगा कि वह वक़्फ़ करने वाले के जीवन में और उसकी मृत्यु के बाद जिसे चाहे उपज दे। मानो उसने कहा कि मेरे जीवन में और मेरी मृत्यु के बाद जिसे चाहे उसे दे। क़यास यह है कि उसकी मृत्यु के बाद उस अमुक व्यक्ति को यह अधिकार न रहे। फिर यदि वह व्यक्ति जिसे अधिकार दिया गया था मर गया, तो वह उपज निर्धनों के लिए होगी। जिसे अधिकार दिया गया है कि वह जिसे चाहे दे, उसे अधिकार है कि चाहे तो अपनी संतान और वंश को दे या वक़्फ़ करने वाले की संतान और वंश को दे, लेकिन उसे यह अधिकार नहीं है कि वह स्वयं को दे। यदि उसने कहा कि मैंने स्वयं को दिया, तो ऐसा कहने से उसका अधिकार उसके हाथ से समाप्त नहीं होगा।

यदि उसने वक़्फ़ की उपज वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के लिए कर दी, तो उस इमाम के अनुसार जो कहता है कि व्यक्ति का अपने स्वयं के लिए वक़्फ़ जायज़ नहीं है, यह जायज़ नहीं होगा (और वक़्फ़ बातिल होगा)। इसी प्रकार यदि एक वर्ष के लिए उपज वक़्फ़ करने वाले के लिए कर दी, तो भी जायज़ है (और वक़्फ़ बातिल होगा); यह 'हावी' में है। इसके विपरीत, यदि वक़्फ़ करने वाले ने उपज देने का अधिकार अपने हाथ में रखा और फिर स्वयं को दिया, तो वक़्फ़ बातिल नहीं होगा। यदि उस अमुक व्यक्ति ने, जिसके अधिकार में उपज देने की इच्छा रखी गई थी, कहा कि मैंने इसकी उपज धनवानों के लिए कर दी, तो वक़्फ़ बातिल होगा; यह 'मुहीत' में है।

यदि अपनी भूमि 'बनी फ़ुलाँ' (अमुक के वंशजों) पर इस शर्त पर वक़्फ़ की कि मुझे अधिकार है कि इसकी उपज जिसे चाहूँ उसे दिया करूँफिर उसने उन वंशजों में...

१. अनुवादक का कहना है कि क़यास के अनुसार वक़्फ़ बातिल होना चाहिए, लेकिन इस्तिहसान के अनुसार केवल वह इच्छा बातिल है।

کہ غلہ کو خود کھائے یہ حاوی میں ہے اور اگر وقف کنندہ نے غلہ کسی آدمی کے واسطے نہیں قرار دیا تھا کہ وہ مر گیا تو غلہ مذکور فقیروں کا ہو گا یہ محیط میں ہے اور جب یہ شرط کی کہ اُس کا غلہ جس کو چاہے دے یا کہا کہ جہاں چاہے صرف کرے تو اُس کو اختیار ہوگا کہ چاہے تو تمنگروں کو دے دے یہ قنیہ میں ہے اور اگر چاہا کہ کسی شخص معین کو تمنگر پر صرف کرے تو اُس کی مشیت جائز ہے اور اگر فقیر معین پر صرف کرنا چاہا تو بھی جائز ہے پس جب تک یہ تمنگر یا فقیر زندہ ہے تب تک غلہ اسی تمنگر یا فقیر کا ہو گا جس کو اُس نے چاہا ہے اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اُس سے پھیر کر دوسرے پر صرف کرے پھر جب یہ شخص جس کو چاہا ہے مر گیا تب وقف کنندہ کو اختیار ہو گا پھر جس کو چاہے اُس کے واسطے قرار دے اور اگر اُس نے تمنگروں پر صرف کرنا چاہا نہ فقیروں پر یعنی فقیروں کو نہیں دیا تو یہ خواہش باطل ہے اور اگر اس نے فقیروں پر صرف کرنا چاہا نہ تمنگروں پر مشیت (خواہش ۱۲) جائز ہے اور اگر اُس نے تو انگریوں و فقیروں دونوں کو دینا چاہا تو قیاساً وقف باطل ہو گا مگر استحساناً وقف نہیں باطل ہو گا بلکہ اُس کی خواہش باطل ہو گی پس تمام غلہ فقیروں کے واسطے ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر ایک سال تک اُس کا غلہ کسی شخص معین کے واسطے کر دیا تو جائز ہے اور اُس کے بعد اُس کو اختیار ہو گا کہ جس کے واسطے چاہے کر دے اور اگر اُس کا غلہ دو مخصوص کے واسطے کر دیا تو جب تک دونوں زندہ رہیں غلہ مذکور دونوں میں نصفا نصف ہو گا پھر اگر دونوں میں سے ایک مر گیا تو زندہ کے واسطے نصف غلہ ہو گا اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے اُس کا غلہ اپنے والدین کے واسطے کر دیا تو صحیح ہے جیسے ابتداء سے اگر اُس نے والدین کے واسطے اُس کا غلہ وقف کیا تو صحیح ہوتا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اُس نے وقف کا غلہ اپنے

فرزند کے واسطے کر دیا تو جائز ہے یہ حاوی میں ہے ایک شخص نے اپنی زمین وقف کی اور یہ شرط کی کہ قیم اُس کا غلہ جس کو چاہے دیا کرے تو جائز ہے اور قیم کو اختیار ہوگا کہ تو تمنگروں کو اور فقیروں کو دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اپنے مرض میں وقف کیا اُس شرط پر کہ فلاں اُس کا غلہ جس کو چاہے دے پس وصی مذکور نے یہ چاہا کہ وقف کنندہ کے فرزند کو دیا کرے تو نہیں جائز ہے اور قیاساً وقف باطل ہو گا مگر استحساناً وقف صحیح رہے گا اُس واسطے کہ اصل وقف تو فقیروں کے واسطے صحیح واقع ہوا ہے مگر وقف کنندہ نے غلہ کی بابت فلاں کو اختیار دے دیا ہے پس اگر اُس نے ایسا امر اختیار کیا جس سے وقف صحیح رہتا ہے تو اُس کا اختیار بھی صحیح ہو گا ورنہ اُس کا اختیار باطل ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر کہا کہ اس شرط پر کہ فلاں اُس کا غلہ جس کو چاہے دے تو یہ جائز ہے اور فلاں مذکور کو اختیار ہو گا کہ وقف کنندہ کی زندگی میں اور بعد اُس کی موت کے اُس کا غلہ جس کو چاہے دے پس گویا اُس نے کہا کہ میری زندگی میں اور بعد میری وفات کے جس کو چاہے دے اور قیاس ہے کہ اُس کی وفات کے بعد فلاں کو یہ اختیار نہ رہے پھر اگر وہ شخص جس کو اختیار دیا تھا مر گیا تو غلہ مذکور فقیروں کے واسطے ہوگا اور جس کو اختیار دیا ہے کہ جس کو چاہے دے اُس کو اختیار ہے کہ چاہے اپنی اولاد و نسل کو دے چاہے وقف کنندہ کی اولاد و اس کی نسل کو لیکن اُس کو یہ روا نہیں ہے کہ اپنے آپ کو دے اور اگر اُس نے یوں کہا کہ میں نے اپنے آپ کو دیا تو اُس کہنے سے اس کا اختیار اُس کے ہاتھ سے خارج نہ ہو گا اور اگر اُس نے وقف مذکور کا غلہ وقف کرنے والے کے واسطے کر دیا تو جو امام فرماتا ہے کہ آدمی کا وقف اپنی ذات پر نہیں جائز ہے اُس کے قول پر یہ جائز نہ ہو گا (اور وقف باطل ہو گا ۱۲) اور اسی طرح اگر ایک سال تک غلہ مذکور وقف کنندہ کے واسطے کر دیا تو بھی جائز ہے (اور وقف باطل ہو گا ۱۲) یہ حاوی میں ہے بخلاف اُس کے اگر وقف کنندہ نے اُس کے غلہ دینے کا اختیار اپنے ہاتھ میں لیا پس اُس نے اپنے

آپ کو دیا تو وقف باطل نہ ہو گا اور اگر فلاں مذکور جس کے اختیار میں غلہ دینے کی مشیت رکھی تھی اُس نے کہا کہ میں نے اُس کا غلہ تمنگروں کے واسطے کر دیا تو وقف باطل ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر اپنی زمین بنی فلاں پر وقف کی اُس شرط پر کہ مجھے اختیار ہے کہ اُس کا غلہ جس کو چاہوں دیا کروں پھر اُس نے بنی فلاں میں

۱۔ قال المترجم قیاس یہ ہے کہ وقف باطل ہو مگر استحساناً خواہش باطل ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 121 The Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

...if he wished to give to a specific individual, his wish is valid. And if he wished to spend it on all of them, his wish is also valid, and the aforementioned produce will be distributed equally among them all, because his saying "whomsoever I wish" is a general expression, thus it will include everyone. If he wished to spend it on someone other than the progeny of so-and-so (*Bani-Fulan*), his wish is void. This is stated in *Al-Muheet al-Sarakhsi*. If he said, "This land of mine is an endowed charity for the progeny of so-and-so on the condition that I have the discretion to give the produce to whomsoever among them I wish," then he has the discretion to give to whomsoever among them he wishes. If he said, "I do not wish to give to any of them," the produce shall belong to all of them, and his [negative] wish became void. It becomes as if he had stipulated no discretionary condition for himself. If the endower died or only said, "This land of mine is an endowed charity for the progeny of so-and-so," and remained silent, the aforementioned produce shall belong to all the progeny of so-and-so.

If he said, "I have designated its produce for the son of so-and-so, not for his brothers," it is valid, and he cannot retract it. He has the discretion to give more to some and less to others, and he also has the discretion to deprive some. According to juristic preference (*Istihsan*), he also has the discretion to give everything to just one of them. If the person for whom the produce was designated died, then after his death, the endower will again have the discretion to appoint whoever else he wishes; this is in *Al-Hawi*. If he intended the endowment for all the progeny of so-and-so [without specifying discretion], his wish will be void and the produce will go to the poor. This is the opinion of Imam Azam (Abu Hanifah) based on analogy (*Qiyas*). However, according to the *Sahibayn* (his two disciples), it is valid based on *Istihsan*, and the produce will go to the progeny of so-and-so. The basis of this difference is whether the word "*min-hum*" (from among them) implies partitive (*tab'id*) according to the Imam, or explanatory (*bayan*) according to the *Sahibayn*. This is in *Al-Bahr al-Ra'iq*.

If the endower wished to spend on some of them, then died, and those specific individuals whom he chose died while other progeny of so-and-so remain, their share shall be spent on the poor. If he exercised discretion for people other than the progeny of so-and-so, his wish is void; this is in *Al-Muheet al-Sarakhsi*. If he said, "I have established this produce for the progeny of so-and-so and their descendants," then his wish will be valid only for the progeny of so-and-so, and their children and

descendants will receive nothing; this is in *Al-Hawi*. If he said, "My land is an endowed charity for the progeny of so-and-so on the condition that I have the discretion to favor (*tafsil*) whomsoever among them I wish," then this is valid, and he will have the discretion to favor whomsoever of the progeny of so-and-so he wishes. If he revoked his choice by saying "I do not wish [to favor anyone]" or if he died, the aforementioned produce shall be divided equally among the progeny of so-and-so. If he deprived some of them, he does not have that right [under this specific condition]. Similarly, if he endowed it for the progeny of so-and-so with the condition that, for example, Zaid (a specific person) has the discretion to favor whomsoever among them he wishes, then the aforementioned person will have the discretion to favor whomsoever among them he wishes; this is in *Al-Muheet*.

If he designated half the produce for a specific individual and the other half for the rest, it is valid. Half will belong to that individual alone, and the remaining half will be shared equally among him and the others, because he gave him preference with one half, and giving preference with half implies that he shares with the others in the remaining half. If he said, "on the condition that I have the discretion to specify the produce in whatever amount I wish for whomsoever I wish," and he then specified half the produce for one person, it is valid, and he will have no share in the remainder. If he intended it for all of them... *Al-Bahr* stated with certainty that there is an objection to this, because if it were so, it would be the opinion of all (i.e., by analogy), and the answer could be that the word 'min' (from) is for partition, but those two Imams (Sahibayn), based on *Istihsan*, interpreted it as explanatory. *Al-Bahr* said this is the opinion of Imam Abu Hanifah, while the *Sahibayn* interpreted "minhum" as explanatory, and this is *Istihsan*.

...से एक निश्चित व्यक्ति को देना चाहा तो उसकी इच्छा वैध है। और यदि उसने उन सब पर खर्च करना चाहा तब भी उसकी इच्छा वैध है और उक्त अनाज उन सब पर समान रूप से विभाजित होगा क्योंकि उसका यह कहना कि "जिसे मैं चाहूँ" एक सामान्य शब्द है, अतः यह सबको शामिल करेगा। और यदि उसने 'बनी फलाँ' (फलाँ की संतान) के अलावा किसी और पर खर्च करना चाहा तो उसकी इच्छा बातिल (शून्य) है, यह 'मुहीत सरखसी' में है। और यदि उसने कहा कि "मेरी यह भूमि बनी फलाँ पर सदक़ा मौक़ूफ़ा (वक़्फ़) है इस शर्त पर कि मुझे अधिकार है कि उनमें से जिसे चाहूँ अनाज दूँ," तो उसे अधिकार है कि उनमें से जिसे चाहे दे। और यदि उसने कहा कि "मैं इनमें से किसी को देना नहीं चाहता," तो अनाज उन सबका होगा और उसकी इच्छा बातिल हो गई; अतः यह ऐसा हो गया मानो उसने अपने लिए कोई इच्छा की शर्त ही नहीं रखी थी। और यदि वक़्फ़ करने वाला मर गया या उसने केवल इतना ही कहा कि "मेरी यह भूमि बनी फलाँ पर सदक़ा मौक़ूफ़ा है" और चुप रहा, तो उक्त अनाज सब बनी फलाँ के लिए होगा।

यदि उसने कहा कि "मैंने इसका अनाज फलाँ के बेटे के लिए कर दिया, उसके भाइयों के लिए नहीं," तो यह वैध है और वह इससे फिर नहीं सकता। उसे अधिकार है कि उनमें से कुछ को ज़्यादा दे और कुछ को कम, और उसे यह भी अधिकार है कि चाहे तो किसी को वंचित रखे। और इस्तिहसान (विवेकपूर्ण वरीयता) के आधार पर उसे यह भी अधिकार है कि चाहे तो सब कुछ फलाँ को ही दे दे। फिर यदि वह व्यक्ति जिसके लिए उक्त अनाज तय किया गया था मर गया, तो उसकी मृत्यु के बाद पुनः वक़्फ़ करने वाले को अधिकार प्राप्त होगा कि वह जिसे चाहे नियुक्त कर दे, यह 'हावी' में है। यदि उसने कुल बनी फलाँ के लिए चाहा तो उसकी इच्छा बातिल होगी और अनाज गरीबों के लिए होगा; यह इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैहि) का क़ौल क़ियास (तर्क) के अनुसार है, और साहिबैन के निकट इस्तिहसान के अनुसार वैध है और अनाज बनी फलाँ का होगा। इस मतभेद का आधार इस बात पर है कि शब्द 'मिन्हुम' (उनमें से) में 'मिन' शब्द इमाम के निकट 'तबईज़' (अंशबोधक) के लिए है और साहिबैन के निकट 'बयान' (स्पष्टीकरण) के लिए है, यह 'बहरुल राइक़' में है।

यदि वक़्फ़ करने वाले ने उनमें से कुछ पर खर्च करना चाहा और फिर वक़्फ़ करने वाला मर गया, और वे कुछ लोग जिन पर उसने खर्च करना चाहा था वे भी मर गए और शेष बनी फलाँ जीवित हैं, तो

उनका हिस्सा गरीबों पर खर्च किया जाएगा। और यदि उसने बनी फलाँ के सिवाय दूसरों को अधिकार दिया तो उसकी चाहत बातिल है, यह 'मुहीत सरखसी' में है। और यदि उसने कहा कि "मैंने यह अनाज बनी फलाँ और उनकी नस्ल में निर्धारित किया," तो उसकी इच्छा केवल बनी फलाँ के हक़ में वैध होगी और उनकी संतान व नस्ल को कुछ नहीं मिलेगा, यह 'हावी' में है। और यदि उसने कहा कि "मेरी भूमि बनी फलाँ पर सदक़ा मौक़ूफ़ा है इस शर्त पर कि मुझे अधिकार है कि उनमें से जिसे चाहूँ तफ़्सील (वरीयता) दूँ," तो यह वैध है और उसे अधिकार प्राप्त होगा कि बनी फलाँ में से जिसे चाहे तफ़्सील दे। और यदि उसने अपनी इच्छा को रद्द कर दिया और कह दिया कि "मैं नहीं चाहता" या वह मर गया, तो उक्त अनाज बनी फलाँ के बीच बराबर विभाजित होगा। और यदि उसने उनमें से कुछ को वंचित रखा तो उसे यह अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि उसने बनी फलाँ पर इस शर्त के साथ वक़्फ़ किया कि मिसाल के तौर पर ज़ैद यानी एक निश्चित व्यक्ति को यह अधिकार है कि उनमें से जिसे चाहे तफ़्सील दे, तो उक्त व्यक्ति को अधिकार होगा कि उनमें से जिसे चाहे तफ़्सील दे, यह 'मुहीत' में है।

यदि उसने आधा अनाज एक विशिष्ट व्यक्ति के लिए कर दिया और शेष आधा अन्य बाक़ियों के लिए, तो यह वैध है। आधा उस अकेले का होगा और शेष आधा उसके और बाक़ियों के बीच बराबर हिस्सों में साझा होगा, क्योंकि उसने उस अकेले को आधे अनाज के साथ तफ़्सील दी है, और आधे के साथ तफ़्सील देने का अर्थ यह है कि शेष आधे में दूसरों के साथ उसकी साझेदारी है। और यदि उसने यूँ कहा कि "इस शर्त के साथ कि मुझे अधिकार है कि मैं अनाज में से जितनी मात्रा के साथ जिसे चाहूँ विशिष्ट कर दूँ," फिर उसने आधे अनाज के साथ एक को विशिष्ट किया तो यह वैध है और बाक़ी में उसकी साझेदारी कुछ न होगी। और यदि उसने उन सबको चाहा तो जिसका 'क़ालुल बहर' में उल्लेख है, इसमें आपत्ति है क्योंकि यदि ऐसा होता तो यह सबका क़ौल होता यानी क़ियास के अनुसार। इसका जवाब यह हो सकता है कि (मिन) शब्द 'तबईज़' (अंशबोधक) है, लेकिन उन दोनों इमामों (साहिबैन) ने इस्तिहसान के आधार पर इसे 'बयान' पर आधारित माना। 'बहर' में कहा गया है कि यह इमाम अबू हनीफा का क़ौल है और साहिबैन ने 'मिन्हुम' को बयान पर आधारित माना और यह इस्तिहसान है।

سے ایک معین کو دینا چاہا تو اُس کا چاہنا جائز ہے اور اگر اُس نے ان سب پر صرف کرنا چاہا تو بھی اُس کا چاہنا جائز ہے اور غلہ مذکور اُن سب پر مساوی تقسیم ہو گا اُس واسطے کہ اُس کا یہ قول کہ جس کو چاہوں کلمہ عام ہے پس کل کو شامل ہو گا اور اگر سوائے بنی فلاں کے اور کسی کے صرف میں کرنا چاہا تو اُس کا چاہنا باطل ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی بنی فلاں پر صدقہ موقوفہ ہے اس شرط پر کہ مجھے اختیار ہے کہ ان میں سے جس کو چاہوں غلہ دوں تو اُس کو اختیار ہے کہ ان میں سے جس کو چاہے دے اور اگر اُس نے کہا میں ان میں سے کسی کو دینا نہیں چاہتا ہوں تو غلہ ان سب کا ہو گا اور اُس کی مشیت باطل ہوئی پس ایسا ہو گیا کہ گویا اُس نے اپنے واسطے کوئی مشیت شرط نہیں کی تھی اور اگر وقف کنندہ مر گیا یا اُس نے فقط اسی قدر کہا کہ میری یہ اراضی بنی فلاں پر صدقہ موقوفہ ہے اور خاموش رہا تو غلہ مذکور سب بنی فلاں کے واسطے ہو گا اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے اُس کا غلہ ابن فلاں کے واسطے کر دیا نہ اُس کے بھائیوں کے واسطے تو جائز ہے اور وہ اُس سے پھر نہیں سکتا ہے اور اُس کو اختیار ہے کہ ان میں سے بعض کو زیادہ دے اور بعض کو کم اور یہ بھی اختیار ہے کہ چاہے بعض کو محروم رکھے اور استحساناً یہ بھی اختیار ہے کہ چاہے سب ہی فلاں کو دے پھر اگر وہ شخص جس کے واسطے غلہ مذکور کر دیا تھا مر گیا تو اُس کے مرنے کے بعد پھر اُس کو اختیار ثابت ہو گا کہ اور جس کے واسطے چاہے مقرر کر دے یہ حاوی میں ہے۔ اگر اُس نے کل بنی فلاں کے واسطے چاہا تو اُس کی مشیت باطل ہو گی اور غلہ فقیروں کے لئے ہو گا اور یہ امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کا قول بدیل قیاس ہے اور صاحبین کے نزدیک بدیل استحسان جائز ہے اور غلہ بنی فلاں کا ہو گا اور اُس اختلاف کی بناء اُس پر ہے کہ لفظ منہم یعنی ان میں سے من واسطے

تبعیض کے ہے امام کے نزدیک اور واسطے بیان کے ہے صاحبین رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر وقف کنندہ نے ان میں سے بعض پر صرف کرنا چاہا پھر وقف کنندہ مر گیا اور یہ بعض جن پر اُس نے صرف کرنا اختیار کیا ہے مر گئے اور باقی بنی فلاں موجود ہیں تو اُن کا حصہ فقیروں پر صرف کیا جائے گا اور اگر اُس نے بنی فلاں کے سوائے اوروں کو اختیار کیا تو اُس کا چاہنا باطل ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے یہ غلہ بنی فلاں اور ان کی نسل میں قرار دیا تو اُس کا چاہنا فقط بنی فلاں کے حق میں جائز ہو گا اور ان کی اولاد و نسل کو کچھ نہ ملے گا یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ ہے بنی فلاں پر اُس شرط پر کہ مجھے اختیار ہے کہ ان میں سے جس کو چاہوں تفصیل دوں تو یہ جائز ہے اور اُس کو اختیار حاصل ہو گا کہ بنی فلاں میں سے جس کو چاہے تفصیل دے اور اگر اُس نے اپنے چاہنے کو رد کر دیا پس کہہ دیا کہ میں نہیں چاہتا ہوں یا وہ مر گیا تو غلہ مذکور بنی فلاں کے درمیان برابر تقسیم ہو گا اور اگر اُس نے ان میں سے بعض کو محروم رکھا تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر اُسے بنی فلاں پر اُس شرط سے وقف کیا کہ زید کو مثلاً یعنی ایک شخص معین فلاں کو یہ اختیار ہے کہ ان میں سے جس کو چاہے تفصیل دے تو فلاں مذکور کو اختیار ہو گا کہ اُن میں سے جس کو چاہے تفصیل دے یہ محیط میں ہے۔

اگر اُس نے نصف غلہ خاص ایک معین کے واسطے کر دیا اور باقی نصف دیگر باقیوں کے واسطے کیا تو جائز ہے پس نصف اُس اکیلے کا ہو گا اور باقی نصف اُس کے اور باقیوں کے درمیان مساوی حصہ رسد مشترک ہو گا اُس لیے کہ اُس نے اُس اکیلے کو ایک نصف غلہ کے ساتھ تفصیل دی ہے اور نصف کے ساتھ تفصیل دینا اُس کا مقتضی ہے کہ نصف باقی میں باقیوں کے ساتھ اُس کی شرکت ہے اور اگر اُس نے یوں کہا کہ اس شرط سے کہ مجھے اختیار ہے کہ اُس نے غلہ میں سے جس قدر کے ساتھ جس کو چاہوں مخصوص کر دوں پس اُس نے نصف غلہ کے ساتھ

ایک کی خصوصیت کی تو جائز ہے اور باقی میں اُس کی شرکت کچھ نہ ہو گی اور اگر اُس نے ان سب کو چاہا تو جس کا قال البحر جزم اس میں اعتراض ہے کیونکہ اگر ایسا ہوتا تو یہ سب کا قول ہوتا یعنی بقیاس اور جواب یہ ہو سکتا ہے کہ (من) کلمہ تبعیض ہے لیکن ان دونوں اماموں نے بدیل استحسان اس کو بیان پر محمول کیا ۱۲۔ ع قال البحر جزم یہ امام ابو حنیفہ کا قول ہے اور صاحبین نے منہم کو بیان پر محمول کیا اور یہ استحسان ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri... Volume ② (122) Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

...to wish is also permissible; this is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a person says, "My land is an endowment (Waqf) for charity on the condition that I have the power to specify whomsoever I wish from among them," then it shall be so (this is valid). He shall have the power to specify whomsoever he wishes. If he gives the entire produce to only one individual, it is valid. If he gives the entire produce to all of them, considering his initial statement, it is not permissible by analogy (*Qiyas*), but it is permissible by juristic preference (*Istihsan*). If he says, "In this year's harvest, I shall not specify any one among them," it is valid, and the produce shall be distributed equally among all; this is mentioned in *Al-Muhit*.

If he made an endowment for the 'Children of So-and-so' with the condition "that I may exclude whomsoever I wish from among them," and he excluded all except one, it is valid. If he excluded all of them, it is not permissible by analogy, but it is permissible by juristic preference. Consequently, the endowment shall devolve to the poor, and he shall no longer have the power to restore it to the 'Children of So-and-so'. If he says, "I have excluded them from this year's produce," they shall have no right to that year's produce, and it shall go to the poor. As for future harvests, the endower's discretion (wish) remains established. If he dies before excluding anyone, the produce shall be shared equally among all of them.

If he set a condition that "I have the power to remove whomsoever I wish from among the 'Children of So-and-so' from this endowment," and then he removed one or all of them, it is valid, and the produce shall go to the poor. If he removed one and then wished to re-include him, he cannot do so. This is because the endowment became subject to the specified terms; he was granted the power to exclude, but not the power to re-include; this is in *Al-Hawi*. Furthermore, if at the time of exclusion, there was produce already present in the endowment, Hilal mentioned that the exclusion specifically applies to that produce. However, based on analogy with what is mentioned in *Al-Wasaya*, *Al-Asl*, and *Al-Jami al-Saghir*, the ruling is that the person is permanently excluded from all future produce. For instance, if someone makes a bequest of the produce of their garden and there is produce in the garden on the day the testator dies, the legatee receives both the current produce and all future produce perpetually. According to Hilal's report, the person only receives the existing produce and not the future ones; this is what has been narrated by some of our associates, as found in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If he used words to the effect of "I have excluded So-and-so or So-and-so from this endowment," it is valid. The right to specify which of the two was excluded belongs to him. If he dies without making a clarification, the produce shall be divided equally among the remaining beneficiaries, and one share shall be set aside for the two mentioned individuals. If those two reach a settlement, they may divide that share equally. If both refuse or one refuses, that share shall be set aside and given to no one until they both agree on a matter and settle among themselves; this is in *Al-Bahr al-Raiq*.

If the endower says, "I did not exclude So-and-so, but rather So-and-so," then both shall be excluded. If the endower stipulated, "I have the right to include whomsoever I wish," he shall have the right to include anyone, but he shall not have the right to exclude anyone from among them. If he dies before including anyone, the produce belongs to all of them. If he says, "I have included So-and-so in its produce forever," it shall be as he stated. If he says, "This land of mine is a charitable endowment for the children of Abdullah, with the condition that I have the power to include the children of Zaid in it," then for anyone other than the children of Zaid...

Footnotes: (1) The power to exclude shall remain. (2) Worthy of translation: This power is based on the *Istihsan* of the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani), indicating that this power, although seemingly subtle, exists because the purpose of Waqf is reward and providing sustenance for the poor. And Allah knows best. (3) Analogy based on Hilal's report. (4) No one had been included yet. (5) Children of Zaid.

फ़तावा-ए-आलमगीरी... जिल्द ② (१२२) किताब अल-वक़्फ़

चाहता भी रवा है, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और अगर कहा कि मेरी भूमि वक़्फ़ सदक़ा है इस शर्त पर कि मुझे अधिकार है कि उनमें से जिसे चाहूँ विशिष्ट करूँतो ऐसा ही होगा (यह जायज़ है), जैसा उसने कहा है। और उसे अधिकार होगा कि उनमें से जिसे चाहे विशिष्ट करे। और यदि उसने सारा अनाज एक ही को दिया तो जायज़ है, और यदि उसने सारा अनाज सबको दिया तो इस विचार से कि उसने उनमें से कहा था, क़ियासन (तर्कानुसार) जायज़ नहीं है, परन्तु इस्तहसानन (न्यायसंगत वरीयता के आधार पर) जायज़ है। और यदि उसने कहा कि उस वर्ष के अनाज में मैं उनमें से किसी को विशेष नहीं करूँगा, तो जायज़ है और सब में समान रूप से वितरित होगा, यह 'मुहीत' में है।

यदि उसने इस शर्त के साथ 'बनी फुलां' (अमुक की संतान) पर वक़्फ़ किया कि उनमें से जिसे चाहूँ वंचित रखूँ, फिर उसने एक के अतिरिक्त सबको वंचित कर दिया तो जायज़ है। और यदि उसने सबको वंचित कर दिया तो क़ियासन जायज़ नहीं है, परन्तु इस्तहसानन ऐसा कर सकता है; अतः यह वक़्फ़ निर्धनों के लिए हो गया और फिर उसे यह अधिकार नहीं रहेगा कि 'बनी फुलां' पर पुन: वापस करे। और यदि उसने कहा कि मैंने उन्हें उस वर्ष के अनाज से वंचित किया, तो उस वर्ष के अनाज में उनका कोई अधिकार नहीं होगा और यह अनाज निर्धनों का होगा, और भविष्य के अनाज में वक़्फ़ करने वाले की इच्छा (मशियत) अर्थात चाहना बनी रहेगी। फिर यदि उनमें से किसी को वंचित करने से पहले वह मर गया, तो अनाज उन सब पर समान रूप से साझा होगा। और यदि उसने यह शर्त की कि मुझे अधिकार है कि 'बनी फुलां' में से जिस व्यक्ति को मैं चाहूँ उस वक़्फ़ से निकाल दूँ, फिर उसने एक को या सबको निकाल दिया तो जायज़ है और अनाज उपरोक्त निर्धनों के लिए हो जाएगा। और यदि उसने एक को निकाला फिर उसे पुन: शामिल करना चाहा, तो ऐसा नहीं कर सकता। और यह सब वक़्फ़ की शर्तों पर आधारित हो गया, क्योंकि उसे निकालने का अधिकार प्राप्त था, शामिल करने का अधिकार नहीं मिला था, यह 'हावी' में है। फिर यदि निकालने के समय वक़्फ़ में अनाज मौजूद था, तो हिलाल ने उल्लेख किया है कि वह विशेष रूप से उसी अनाज से बाहर होगा। और जो 'वसाया' या 'अस्ल' व 'जामे सगीर' में उल्लेखित है, उस पर क़ियास करने से यह नियम सिद्ध होता है कि वह हमेशा के लिए अनाज से बाहर हो जाएगा। जैसे कि यदि उसने अपने बाग की उपज की किसी के लिए वसीयत की और वसीयत करने वाले की मृत्यु के दिन बाग में अनाज मौजूद है, तो जिसके लिए वसीयत की है उसे यह मौजूद अनाज और जो भविष्य में हमेशा पैदा होगा, सब मिलेगा।

और हिलाल की रिवायत के अनुसार उसे केवल मौजूद अनाज मिलेगा न कि वह जो भविष्य में पैदा होगा, और यही हमारे कुछ साथियों से रिवायत किया गया है, यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

और यदि उसने इस शब्द से निकाला कि मैंने 'फुलां' (अमुक) को या 'फुलां' को उस वक़्फ़ से निकाल दिया, तो जायज़ है। और स्पष्टीकरण का अधिकार कि तुमने उन दोनों में से किसे निकाला है, उसी का होगा। फिर यदि उसने स्पष्टीकरण नहीं दिया यहाँ तक कि वह मर गया, तो अनाज उपरोक्त शेष लोगों की संख्या पर समान रूप से वितरित किया जाएगा और उन दोनों के लिए एक हिस्सा रखा जाएगा। फिर यदि उन दोनों ने आपस में समझौता कर लिया तो उस हिस्से को आधा-आधा ले लें, और यदि दोनों ने इनकार किया या एक ने इनकार किया तो यह हिस्सा अलग रख दिया जाएगा, किसी को नहीं मिलेगा जब तक कि दोनों किसी बात पर सहमत न हो जाएँ और आपस में समझौता न कर लें, यह 'बहरुल राइक' में है।

यदि वक़्फ़ करने वाले ने यूँ कहा कि मैंने 'फुलां' को निकाला नहीं बल्कि 'फुलां' को, तो दोनों निकल जाएँगे। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने शर्त लगाई कि मुझे अधिकार है कि मैं जिसे चाहूँ शामिल कर लूँ, तो उसे अधिकार होगा कि जिसे चाहे शामिल करे, और यह अधिकार नहीं होगा कि उनमें से जिसे चाहे निकाल दे। फिर यदि किसी को शामिल करने से पहले वह मर गया, तो अनाज उन सबका होगा। और यदि उसने कहा कि मैंने 'फुलां' को उसके अनाज में हमेशा के लिए शामिल किया तो जैसा उसने कहा वैसा ही होगा। और यदि उसने कहा कि मेरी यह भूमि अब्दुल्ला की संतान पर सदक़ा वक़्फ़ है इस शर्त पर कि मुझे अधिकार है कि मैं इसमें जैद की संतान को शामिल कर लूँ, तो उसे जैद की संतान के अतिरिक्त किसी और के लिए...

چاہتا بھی روا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ ہے اُس شرط پر کہ مجھے اختیار ہے کہ ان میں سے جس کو چاہوں مخصوص کروں تو ایسا ہی ہوگا (یہ جائز ہے ۱۲) جیسا اُس نے کہا ہے اور اُس کو اختیار ہوگا کہ ان میں سے جس کو چاہے مخصوص کرے اور اگر اُس نے کل غلہ ایک ہی کو دیا تو جائز ہے اور اگر اُس نے کل غلہ کل کو دیا تو بنظر اُس کے کہ اُس نے ان میں سے کہا تھا قیاسًا جائز (۲) نہیں ہے مگر استحساناً جائز ہے اور اگر اُس نے کہا کہ اُس سال کے غلہ میں اُس میں سے کسی کی تخصیص نہ کروں گا تو جائز ہے اور سب میں مساوی تقسیم ہوگا یہ محیط میں ہے۔ اگر اُس نے اُس شرط سے بنی فلاں پر وقف کیا کہ ان میں سے جس کو چاہوں محروم رکھوں پس اُس نے سوائے ایک کے سب کو محروم کیا تو جائز ہے اور اگر اُس نے سب کو محروم کیا تو قیاسًا جائز نہیں ہے اور استحساناً ایسا کر سکتا ہے پس یہ وقف فقیروں کے واسطے ہو گیا اور پھر اُس کو یہ اختیار نہ رہے گا کہ بنی فلاں پر دوبارہ رد کرے (واپس کرے ۱۲) اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے ان کو اُس سال غلہ سے محروم کیا تو ان کو اُس سال کے غلہ میں کچھ استحقاق نہ ہوگا اور یہ غلہ فقیروں کا ہوگا اور آئندہ کے غلہ میں وقف کنندہ کے واسطے پھر مشیت (۴) یعنی چاہنا ثابت رہے گا پھر اگر ان میں سے کسی کو محروم کرنے سے پہلے مر گیا تو غلہ ان سب پر مساوی مشترک ہوگا اور اگر اُس نے یہ شرط کی کہ مجھے اختیار ہے کہ بنی فلاں میں سے جس شخص کو میں چاہوں اُس وقف سے خارج کروں پھر اُس نے ایک کو یا سب کو خارج کیا تو جائز (۵) ہے اور غلہ مذکور فقیروں کے واسطے ہو جائے گا اور اگر اُس نے ایک کو خارج کیا پھر اُس کو داخل کرنا چاہا تو ایسا نہیں کر سکتا ہے اور یہ سب وقف باتوں پر ہو گیا اُس وجہ سے کہ اُس کو نکالنے کا اختیار حاصل ہوا داخل کرنے کا

اختیار نہیں ملا تھا یہ حاوی میں ہے۔ پھر اگر نکالنے کے وقت وقف میں غلہ موجود تھا تو ہلال نے ذکر فرمایا ہے کہ وہ مخصوصاً اُسی غلہ سے خارج ہوگا اور جو وصائے یا اصل و جامع صغیر میں مذکور ہے اُس پر قیاس کرنے سے یہ حکم ثابت ہوتا ہے کہ وہ ہمیشہ کے غلہ سے خارج ہو جائے گا چنانچہ اگر اُس نے اپنے باغ کے حاصلات کی کسی کے لیے وصیت کر دی اور وصیت کنندہ کی موت کے روز باغ میں غلہ موجود ہے تو جس کے لیے وصیت کی ہے اُس کو یہ موجود غلہ اور جو آئندہ ہمیشہ پیدا ہوا کرے سب ملے گا (۳) اور بنابر روایت ہلال کے اُس کو غلہ موجود ملے گا نہ وہ غلہ جو آئندہ پیدا ہوگا اور یہی ہمارے بعض اصحاب سے روایت کیا گیا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر اُس نے اُس کلام سے نکالا کہ میں نے فلاں کو یا فلاں کو اُس وقف سے خارج کیا تو جائز ہے اور بیان کا اختیار کہ تو نے ان دونوں میں سے کس کو نکالا ہے اسی کا ہوگا پھر اگر اُس نے بیان نہ کیا یہاں تک کہ وہ مر گیا تو غلہ مذکور باقیوں کی تعداد پر مساوی حصہ لیا جائے گا اور ان دونوں کے واسطے ایک حصہ لگایا جائے گا پھر اگر دونوں نے باہم صلح کرلی تو اُس حصہ کو دونوں کو آدھا آدھا لے لیں اور اگر دونوں نے انکار کیا یا ایک نے انکار کیا تو یہ حصہ رکھ چھوڑا جائے گا کسی کو نہ ملے گا یہاں تک کہ دونوں کسی امر پر اتفاق کریں اور باہم صلح کر لیں یہ بحر الرائق میں ہے۔ اگر وقف کرنے والے نے یوں کہا کہ میں نے فلاں کو خارج کیا نہیں بلکہ فلاں کو تو دونوں خارج ہو جائیں گے اور اگر وقف کنندہ نے شرط لگائی کہ مجھے اختیار ہے کہ میں جس کو چاہوں داخل کر لوں تو اُس کو اختیار ہوگا کہ جس کو چاہے داخل کرے اور یہ اختیار نہ ہو گا کہ ان میں سے جس کو چاہے خارج کر دے۔ پھر اگر قبل اُس کے کہ کسی کو داخل کرے مر گیا تو غلہ ان سب کا ہوگا اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے فلاں کو اُس کے غلہ میں ہمیشہ کے واسطے داخل کیا تو جیسا اُس نے کہا ویسا ہی ہوگا اور اگر اُس نے کہا کہ میری یہ

اراضی اولاد عبد اللہ پر صدقہ وقف ہے اس شرط پر کہ مجھے اختیار ہے کہ میں اُس میں اولاد زید کو داخل کر لوں تو اُس کو سوائے اولاد زید کے کسی اور کے

حواشی: (۱) اختیار محروم کرنے کا حاصل رہے گا ۱۲۔ (۲) قابل الترجمہ یہ اختیار استحسان صاحبین ہے اور اس میں اشارہ ہے کہ وہ اختیار بنظر خفا بہت یہ ہے کہ مقصود وقف سے ثواب و حصول رزق فقراء کا ہے فتاول واللہ اعلم ۱۲۔ (۳) قیاس روایت ہلال فتاول ۱۲۔ (۴) ہنوز کسی کو داخل نہ کیا تھا ۱۲۔ (۵) اولاد زید ۱۲۔

He will not have the power to include [them]. Yes, he will have the power to include all of Zaid's children if he wishes, and all of them will share equally with the children of Abdullah. Then, if he said, "I do not wish to include them," his will—that is, his choice to include them—has been terminated, and this endowment (waqf) has become solely for the children of Abdullah. This is mentioned in *Al-Hawi*. A person endowed something for his *umm al-walad* (slave-mothers who bore his children), with the exception of those who got married, stating that there would be nothing for them. Then some of them got married, and then their husbands divorced them. In this, there are two scenarios: First, the endower (waqif) did not stipulate that if any of those who married were subsequently divorced by their husbands, they should also receive it. Second, he had made such a stipulation. If it is the first case, such an *umm al-walad* who becomes a divorcee after marriage will receive nothing, because the endower has excluded every *umm al-walad* who marries. In the second case, she will receive it because, within that exclusion, he made an exception for those *umm al-walad* who marry and are then divorced. An exception to a negation implies affirmation. Similarly, if someone made a waqf for the tribe of so-and-so and excluded those who leave the city, then some left the city but later returned to live there, the ruling for them will also be based on the two aforementioned scenarios. Likewise, if he made a waqf for the children of so-and-so who study knowledge (ilm), and some stopped studying knowledge but later resumed their studies, the ruling for them will also be based on the two aforementioned scenarios. These incidents are recorded in *Al-Hisamiyya*.

It is mentioned in *Waqf al-Khassaf* that if someone endowed his lands for his children, progeny, and descendants forever as long as their lineage continues, and after them for the poor and needy as a perpetual charity (sadaqah mawqufa), and he stipulated in the waqf that whoever among them leaves the Hanafi school of thought (madhhab) and joins the Shafi'i school shall be excluded from the waqf, then action shall be taken according to his stipulation. Therefore, whoever leaves the Hanafi madhhab to join the Shafi'i madhhab will be excluded from the waqf. If some of them claim against others that a certain person has left the Hanafi madhhab and joined the Shafi'i madhhab, and the defendant denies it, the statement of the defendant will be accepted, and the claimant must provide witnesses. This is in *Al-Zakhiya*. If he made a waqf for his children and stipulated that whoever adopts the Mu'tazilite creed will be excluded from the waqf, then whoever among them becomes a Mu'tazilite is

excluded. Similarly, if the endower himself was of the Mu'tazilite creed and stipulated that whoever leaves the Mu'tazilite creed and adopts the creed of the Ahl al-Sunnah shall be excluded from the waqf, his stipulation shall be honored. If he stipulated that whoever shifts from the creed of Ahl al-Sunnah to any other, whether they become a Kharijite or a Rafidite, they shall be excluded from the waqf. Furthermore, if any person turns away from the religion of Islam and becomes an apostate (murtad)—we seek refuge in Allah from that—they shall be excluded from the waqf. It should be clear that the ruling is the same for both men and women. And if he stipulated that whoever leaves the Qadariyya creed and moves to another shall be excluded from the waqf, then if someone leaves the Qadariyya creed for another and then leaves that and returns to the Qadariyya creed, the entitlement to the waqf shall not return, except in the case where the endower stipulated that if they return, they shall become entitled again. Similarly, if the endower specified a particular religion/sect such that moving from it to another would cause exclusion from the waqf, his stipulation shall be considered. Likewise, if he stipulated that whoever among his relatives leaves the city of Baghdad to live in another city shall be excluded from the waqf and have no rights, then...

---

1. For the proof of the claimant. 12
2. The editor said: In the original, it is "Al-Ithbat," and this term is often applied to Mu'tazilites and Jahmites, and here it refers to Mu'tazilites. This is a technical term, so it shall not be applied to Ash'arites. 12

दाख़ल करने का अधिकार नहीं होगा, हाँ यह अधिकार होगा कि चाहे औलाद-ए-ज़ैद सबको दाख़ल करे और ये सब औलाद-ए-अब्दुल्लाह के साथ बराबर के शरीक होंगे। फिर अगर उसने कहा कि मैं नहीं चाहता हूँ कि उनको दाख़ल करूँ तो उसकी इच्छा यानी उनके दाख़ल करने के चाहने का अधिकार समाप्त हो गया और यह वक़्फ़ केवल औलाद-ए-अब्दुल्लाह के लिए हो गया। यह 'हावी' में है। एक ने अपनी 'उम्म-ए-वल्द' दासियों पर कुछ वक़्फ़ किया सिवाय उसके जिसने निकाह कर लिया कि उसके लिए कुछ नहीं होगा। फिर उनमें से कुछ ने निकाह कर लिया, फिर उसके पति ने उसे तलाक़ दे दी। तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि वक़्फ़ करने वाले ने यह शर्त नहीं की कि उनमें से जिसने निकाह किया और उसके पति ने उसे तलाक़ दे दी तो उसे भी मिले। दूसरी यह कि उसने यह शर्त कर दी थी। तो अगर पहली स्थिति हो तो ऐसी उम्म-ए-वल्द को जो निकाह के बाद तलाक़शुदा हो गई है, कुछ नहीं मिलेगा क्योंकि वक़्फ़ करने वाले ने हर ऐसी उम्म-ए-वल्द को जो निकाह कर ले, अपवाद (exclude) कर दिया है। और दूसरी स्थिति हो तो उसे मिलेगा क्योंकि उस अपवाद में से भी उसने ऐसी उम्म-ए-वल्द को जो निकाह करें फिर तलाक़ दी जाएँ अपवाद का अपवाद कर दिया है। और निषेध से अपवाद का अर्थ सिद्ध करना होता है। और इसी तरह अगर एक ने बनी-फ़लां (फ़लां की संतान) पर वक़्फ़ किया और उनमें से उसे अपवाद किया जो शहर से बाहर चला जाए, फिर उनमें से कुछ यह शहर छोड़कर चले गए फिर इसी शहर में वापस आकर रहने लगे, तो उनमें भी उन्हीं दो ऊपर बताई गई स्थितियों के आधार पर फ़ैसला होगा। और इसी तरह अगर बनी-फ़लां में से उन पर वक़्फ़ किया जो इल्म (ज्ञान) सीखें, फिर कुछ ने इल्म सीखना छोड़ दिया फिर इल्म सीखने में व्यस्त हो गए, तो उसमें भी दोनों ऊपर बताई गई स्थितियों के आधार पर फ़ैसला होगा। ये घटनाएँ'हसामिया' में हैं।

'वक़्फ़ अल-खसाफ़' में उल्लेख है कि अगर किसी ने अपनी ज़मीन अपनी औलाद, नस्ल और वंश पर हमेशा के लिए, जब तक उनकी नस्ल होती रहे, वक़्फ़ कर दी और उनके बाद फ़क़ीरों और ग़रीबों पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा कर दिया, और वक़्फ़ में यह शर्त लगाई कि जो उनमें से हनफ़ी मज़हब छोड़कर शाफ़ई मज़हब अपना लेगा, वह वक़्फ़ से बाहर हो जाएगा, तो उसकी शर्त के अनुसार अमल होगा। चुनाँचे जो व्यक्ति हनफ़ी मज़हब छोड़कर शाफ़ई मज़हब अपनाएगा, वह वक़्फ़ से बाहर हो जाएगा। और अगर उनमें से कुछ ने दूसरों पर यह दावा किया कि यह व्यक्ति हनफ़ी मज़हब छोड़कर शाफ़ई मज़हब में चला गया है और प्रतिवादी (मुदआ अलैह) ने उससे इनकार

किया, तो प्रतिवादी की बात मानी जाएगी और वादी (मुदई) पर उसके गवाह पेश करना अनिवार्य होगा। यह 'ज़खीरा' में है। और अगर अपनी औलाद पर वक़्फ़ किया और यह शर्त लगाई कि जो व्यक्ति मोताज़िला मज़हब अपनाएगा वह वक़्फ़ से बाहर होगा, तो जो उनमें से मोताज़िली हुआ वह बाहर हो गया। और इसी तरह अगर वक़्फ़ करने वाला स्वयं मोताज़िला मज़हब का हो और उसने शर्त लगाई कि जो मोताज़िला मज़हब छोड़कर अहल-ए-सुन्नत का मज़हब अपनाएगा वह वक़्फ़ से बाहर हो जाएगा, तो उसकी शर्त का पालन किया जाएगा। और अगर यह शर्त लगाई कि जो व्यक्ति अहल-ए-सुन्नत के मज़हब से उसके अलावा किसी और की ओर जाएगा, फिर चाहे वह ख़ारजी या राफ़ज़ी हो जाए, तो वह वक़्फ़ से बाहर होगा। फिर अगर उनमें से कोई व्यक्ति इस्लाम धर्म त्याग कर धर्मद्रोही (मुर्तद) हो गया—अल्लाह की पनाह—तो वह वक़्फ़ से बाहर हो जाएगा। और यह स्पष्ट रहे कि इसमें स्त्री और पुरुष दोनों का नियम एक समान है। और शर्त लगाई कि जो व्यक्ति क़दरिया मज़हब छोड़कर दूसरे मज़हब की ओर जाएगा वह वक़्फ़ से बाहर होगा, फिर उनमें से कोई क़दरिया मज़हब छोड़कर दूसरे मज़हब में गया, फिर उसे त्याग कर फिर क़दरिया मज़हब में आ गया, तो वक़्फ़ का अधिकार वापस नहीं आएगा, सिवाय उस स्थिति के जब वक़्फ़ करने वाले ने शर्त लगा दी हो जिससे साबित हो कि अगर वापस लौट आए तो फिर पात्र होगा। और इसी तरह अगर वक़्फ़ करने वाले ने धर्मों में से किसी धर्म को निश्चित कर दिया कि जो उस धर्म से दूसरे में जाएगा और वह वक़्फ़ से बाहर होगा, तो उसकी शर्त का सम्मान किया जाएगा। और इसी तरह अगर यह शर्त लगाई कि मेरी रिश्तेदारी में से जो व्यक्ति बग़दाद शहर छोड़कर दूसरे शहर में जाएगा, वह वक़्फ़ से बाहर होगा और उसका कोई अधिकार नहीं होगा, तो भी...

---

1. वादी के सबूत के लिए। 12
2. मुहर्रिर ने कहा कि असल में 'अल-इस्तबात' है और यह शब्द अक्सर मोताज़िला और जहमिया के लिए बोला जाता है और यहाँ मोताज़िला मुराद है, और यह शब्द एक तकनीकी शब्दावली (term) है, अतः अअशारिया पर इसका प्रयोग नहीं होगा। 12

داخل کرنے کا اختیار نہ ہوگا ہاں یہ اختیار ہوگا کہ چاہے اولاد زید سب کو داخل کرے اور یہ سب اولاد عبد اللہ کے ساتھ مساوی شریک ہوں گے پھر اگر اُس نے کہا کہ میں نہیں چاہتا ہوں کہ ان کو داخل کروں تو اُس کی مشیت یعنی ان کے داخل کرنے کے چاہنے کا اختیار منقطع ہو گیا اور یہ وقف محض اولاد عبد اللہ کے واسطے ہو گیا یہ حاوی میں ہے ایک نے اپنی ام ولدوں پر کچھ وقف کیا باستثناء اُس کے جس نے نکاح کر لیا کہ اُس کے واسطے کچھ نہ ہو گا پھر ان میں سے بعض نے نکاح کر لیا پھر اُس کے شوہر نے اُس کو طلاق دے دی تو اُس میں دو صورتیں ہیں اول آنکہ وقف کرنے والے نے یہ شرط نہیں کی کہ ان میں سے جن سے نکاح کیا اور اُس کے شوہر نے اُس کو طلاق دے دی پھر اسکو بھی ملے دوم یہ کہ اُس نے یہ شرط کر دی تھی پس اگر اول صورت ہو تو ایسی ام ولد کو جو بعد نکاح کے مطلقہ ہو گئی ہے کچھ نہ ملے گا اُس واسطے کہ وقف کنندہ نے ہر ایسی ام ولد کو جو نکاح کرلے مستثنیٰ کر دیا ہے اور دوم صورت ہو تو اُس کو ملے گا اُس واسطے کہ اُس مستثنیٰ میں سے بھی اُس نے ایسی ام ولدوں کو جو نکاح کریں پھر طلاق دی جائیں استثناء کر دیا ہے اور نفی سے استثناء اثبات ہوتا ہے اور اسی طرح اگر ایک نے بنی فلاں پر وقف کیا اور ان میں سے اُس کو استثناء کیا جو شہر سے خارج ہو جائے پھر ان میں سے بعض یہ شہر چھوڑ کر چلے گئے پھر اسی شہر میں واپس آکر رہے تو اُس میں بھی انہیں دو وجہ مذکورہ بالا کے لحاظ پر حکم ہو گا اور اسی طرح اگر بنی فلاں میں سے ان پر جو علم سیکھیں وقف کیا پھر بعض نے علم سیکھنا چھوڑ دیا پھر علم سیکھنے میں مشغول ہوا تو اُس میں بھی دونوں مذکورہ بالا صورتوں کے لحاظ سے حکم ہو گا یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔

وقف الخصاف میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے اپنی اراضی اپنی اولاد و نسل و عقب پر ہمیشہ کے واسطے جب تک ان کی نسل ہوتی رہے اور پھر ان کے بعد فقیروں و مساکین پر صدقہ موقوفہ کر دی اور وقف میں یہ شرط کی کہ جو ان میں سے مذہب حنفی چھوڑ کر شافعی مذہب ہو جائے وہ وقف سے خارج ہوا تو اُس کی شرط کے موافق عمل ہو گا چنانچہ جو شخص مذہب حنفی چھوڑ کر شافعی مذہب ہو جائے گا وہ وقف سے خارج ہو گا اور اگر ان میں سے بعض نے دوسرے بعض پر یہ دعویٰ کیا کہ یہ شخص مذہب حنفی چھوڑ کر شافعی مذہب میں چلا گیا ہے اور مدعا علیہ نے اُس سے انکار کیا تو قول مدعا علیہ کا قبول ہو گا اور مدعی پر اُس کے گواہ پیش کرنے واجب ہوں گے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اپنی اولاد پر وقف کیا اور یہ شرط کی کہ جو شخص مذہب معتزلہ اختیار کر لے گا وہ وقف سے خارج ہوا تو جو شخص ان میں سے معتزلی ہوا وہ خارج ہو گیا اور اسی طرح اگر وقف کنندہ معتزلہ مذہب ہوا اور اُس نے شرط کی کہ جو معتزلہ مذہب چھوڑ کر اہل سنت کا مذہب اختیار کرے گا وہ وقف سے خارج ہو جائے گا تو اُس کی شرط کی پابندی کی جائے گی اور اگر یہ شرط کی کہ جو شخص اہل سنت کے مذہب سے اُس کے سوائے اور کسی کی طرف انتقال کرنے گا پس خارجی یا رافضی ہو جائے گا تو وہ وقف سے خارج ہو گا پھر اگر ان میں سے کوئی شخص دین اسلام سے پھر کر مرتد ہو گیا نعوذ باللہ منوہ وقف سے خارج ہو جائے گا اور واضح رہے کہ اُس میں عورت و مرد دونوں کا حکم یکساں ہے اور شرط کی کہ جو شخص مذہب قدریہ چھوڑ کر دوسرے مذہب کی طرف منتقل ہوا وہ وقف سے خارج ہوا پھر ان میں سے کوئی مذہب قدریہ چھوڑ کر دوسرے مذہب میں گیا پھر اُس کو ترک کر کے قدریہ مذہب میں آگیا تو استحقاق وقف عود نہ کرے گا الا اسی صورت میں کہ وقف کنندہ نے شرط کر دی ہو جس سے ثابت ہو کہ اگر پھر لوٹ آئے تو پھر مستحق ہو گا اور اسی طرح اگر وقف کنندہ نے مذہب میں سے کسی مذہب کو معین کر دیا کہ جو اُس مذہب سے دوسرے میں منتقل ہوا اور وہ وقف سے خارج ہو

گا تو اُس کی شرط کا اعتبار کیا جائے گا اور اسی طرح اگر یہ شرط کی کہ میری قرابت میں سے جو شخص شہر بغداد سے رہتا چھوڑ کر کے دوسرے شہر میں جائے گا وہ وقف سے خارج ہو گا کہ اُس کا کچھ حق نہ ہو گا تو بھی

۱۔ ثبوت مدعی کے واسطے ۱۲۔ ۲۔ قال المحرر حم فی الاصل الاثبات اور یہ اطلاق اکثر معتزلہ و جہمیہ پر ہوتا ہے اور یہاں معتزلہ مراد ہے اور یہ اصطلاح ہے پس اشعریہ پر اطلاق نہ ہو گا ۱۲۔

His condition shall be considered, but with this difference: in that case, if he returns and takes up residence in Baghdad, his entitlement to the waqf shall also return and he shall be included in the waqf; this is mentioned in 'Bahr al-Raiq'.

If one says, "This land of mine is for the sake of Allah the Almighty for Zaid and Amr as long as they both are alive, and after both of them, it is a perpetual charitable endowment (Sadaqah Mauqufa) for the poor, on the condition that Zaid be prioritized such that he is given one thousand dirhams every year from its harvest and Amr is given a yearly sustenance (daily allowance)," then this is permissible according to his statement. Then, after doing so, if anything remains of the income, it shall be shared equally between them. If the income is exactly one thousand dirhams, all of it shall be given to Zaid; similarly, if it is less than one thousand dirhams, all of it shall be given to Zaid. Then, if Zaid dies and the annual income of the waqf comes, Amr shall be given one year's sustenance (daily allowance) from it. Then, if the income is three thousand dirhams and Amr's annual allowance is one thousand dirhams, he shall be given one thousand dirhams, and half of the annual income, i.e., up to fifteen hundred dirhams which is more than his sustenance, i.e., an additional five hundred dirhams shall also be given, and the remaining fifteen hundred dirhams shall be distributed among the poor. And if Zaid did not die but Amr died, Zaid should be given the thousand dirhams specified for him, and up to half the income as much as it exceeds that shall also be given, and the remaining half income shall be distributed among the poor. And if someone says, "This land of mine is an endowment for Zaid, Khalid, and Amr, beginning with Zaid," then as long as Zaid lives, he shall be given the income of the charity; then after him, to Amr as long as he lives, he shall be given the income of that charity; then after him, to Khalid as long as he lives, he shall be given its income; then after him, it is charity for the poor. Just as he prioritized some over others, so shall it be implemented. Then when Zaid, Amr, and Khalid all die, its income shall be charity for the poor; this is mentioned in 'Al-Muhit'.

उसकी शर्त का एतबार किया जाएगा लेकिन इतना फर्क है कि उस स्थिति में यदि वापस होकर उसने बग़दाद में निवास किया तो उसका वक़्फ़ का अधिकार भी वापस आ जाएगा और उसे वक़्फ़ में शामिल किया जाएगा, यह 'बहर अल-रैक' में है।

यदि उसने कहा कि मेरी यह ज़मीन अल्लाह तआला के वास्ते ज़ैद और अम्र पर तब तक है जब तक दोनों जीवित हैं और उन दोनों के बाद गरीबों पर हमेशा के लिए सदक़ा-ए-मवक़ूफ़ा है, इस शर्त पर कि ज़ैद से शुरुआत की जाए कि उसे हर साल उसकी फसल से एक हजार दिरहम दिए जाएं और अम्र को सालाना गुज़ारा (दैनिक भत्ता) दिया जाए, तो यह उसके कथन के अनुसार मान्य है। फिर यदि ऐसा करने के बाद आमदनी में से कुछ बचा तो वह दोनों के बीच आधा-आधा होगा और यदि उसकी आमदनी केवल एक हजार दिरहम हो तो वह सब ज़ैद को दिए जाएंगे, इसी तरह यदि एक हजार दिरहम से भी कम हों तो सब ज़ैद को दिए जाएंगे। फिर यदि ज़ैद मर गया और वक़्फ़ की वार्षिक आमदनी आई तो उसमें से अम्र को एक साल का गुज़ारा (दैनिक भत्ता) दिया जाएगा। फिर यदि आमदनी तीन हजार दिरहम हो और अम्र का वार्षिक भत्ता एक हजार दिरहम हो तो उसे एक हजार दिरहम दिए जाएंगे और आधी आमदनी यानी डेढ़ हजार दिरहम तक जो उसके गुज़ारे से अधिक है, यानी पाँच सौ दिरहम अतिरिक्त भी दिए जाएंगे और शेष डेढ़ हजार दिरहम गरीबों में वितरित होंगे। और यदि ज़ैद नहीं मरा बल्कि अम्र मर गया तो ज़ैद को वह एक हजार दिरहम जो उसके लिए बताए गए हैं दिए जाएं और आधी आमदनी तक जितनी उससे अधिक हो वह भी दी जाए और शेष आधी आमदनी गरीबों में वितरित होगी। और यदि किसी ने कहा कि मेरी यह ज़मीन वक़्फ़ सदक़ा है ज़ैद, ख़ालिद और अम्र पर कि ज़ैद से शुरू किया जाए, तो जब तक ज़ैद जीवित रहे उसे सदक़ा की आमदनी दी जाए, फिर उसके बाद अम्र को जब तक जीवित रहे उस सदक़ा की आमदनी दी जाए, फिर उसके बाद ख़ालिद को जब तक वह जीवित रहे उसकी आमदनी दी जाए, फिर उसके बाद गरीबों पर सदक़ा है, तो जिस प्रकार उसने एक को दूसरे पर प्राथमिकता दी है उसी प्रकार उस पर अमल होगा। फिर जब ज़ैद, अम्र और ख़ालिद सब मर जाएं तो उसकी आमदनी गरीबों पर सदक़ा होगी, यह 'मुहीत' में है।

اُس کی شرط کا اعتبار کیا جائے گا لیکن اتنا فرق ہے کہ اُس صورت میں اگر واپس ہو کر اُس نے بغداد میں سکونت اختیار کی تو اُس کا استحقاق وقف بھی عود کرے گا اور وہ وقف میں شامل کیا جائے گا یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر کہا کہ میری یہ اراضی اللہ تعالیٰ کے واسطے زید پر و عمرو پر جب تک دونوں زندہ ہیں اور ان دونوں کے بعد مسکینوں پر ہمیشہ کے واسطے صدقہ موقوفہ ہے اُس شرط پر کہ زید سے پہل کی جائے کہ اُس کو ہر سال اُس کے غلے سے ہزار درہم دیے جائیں اور عمرو کو سالانہ قوت (روزینہ۱۲) دیا جائے تو یہ اُس کے قول کے موافق جائز ہے پھر اگر ایسا کرنے کے بعد آمدنی میں سے کچھ بچا تو وہ دونوں کے درمیان نصفاً نصف ہوگا اور اگر اُس کی آمدنی فقط ہزار درہم ہوں تو وہ سب زید کو دیے جائیں گے اسی طرح اگر ہزار درہم سے بھی کم ہوں تو سب زید کو دیے جائیں گے پھر اگر زید مر گیا اور وقف کی سالانہ آمدنی آئی تو اُس میں سے عمرو کو ایک سال کا قوت (روزینہ۱۲) دیا جائے گا پھر اگر آمدنی تین ہزار درہم ہو اور عمرو کا سالانہ روزینہ ایک ہزار درہم ہوں تو اُس کو ایک ہزار درہم دیے جائیں گے اور نصف آمدنی سالانہ یعنی ڈیڑھ ہزار درہم تک جو اُس کی قوت سے اور زیادہ ہے یعنی پانچ سو درہم سودہ بھی دیے جائیں گے اور باقی ڈیڑھ ہزار درہم مسکینوں پر تقسیم ہوں گے اور اگر زید نہیں مرا بلکہ عمر مر گیا تو زید کو وہ ہزار درہم جو اُس کے واسطے بیان کیے ہیں دیے جائیں اور نصف آمدنی تک جس قدر اور اُس سے زیادہ ہو وہ بھی دی جائے اور باقی نصف آمدنی مسکینوں پر تقسیم ہوگی اور اگر کسی نے کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے زید و خالد و عمرو پر کہ زید سے شروع کیا جائے پس جب تک زید زندہ رہے اُس کو صدقہ کی آمدنی دی جائے پھر اُس کے بعد عمرو کو جب تک زندہ رہے

اُس صدقہ کی آمدنی دی جائے پھر بعد اُس کے خالد کو جب تک وہ زندہ رہے اُس کی آمدنی دی جائے پھر بعد اُس کے مسکینوں ۲ پر صدقہ ہے تو جس طرح اُس نے بعض کو بعض پر مقدم کیا ہے اسی طرح اُس پر عمل درآمد ہو گا پھر جب زید و عمرو و خالد سب مر جائیں تو اس کی آمدنی فقیروں پر صدقہ ہو گی یہ محیط میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 125 Book of Waqf (Endowments)

For example, in the sense that this endowment (waqf) did not become valid or binding, then he said, "My intention was that the endowment should become valid by consensus, so I intended its rectification." And the rest of the people of the endowment said, "You intended to nullify it." Then the Qazi (judge) will observe and consider the situation of those who disputed in it. If those people intended its rectification, the Qazi has the authority to retain them. But if those people intended to nullify that endowment, he should exclude them from the endowment and make witnesses to their exclusion, saying, "You all be witnesses that I have excluded them," so that proof of their removal exists in time of need. And if he (the donor) stipulated that whoever disputes with the administrator (Mutawalli) of the endowment or interferes with him is excluded from the endowment, and did not specify that the dispute and interference should be with the intent of nullifying the endowment, then some of them disputed with the administrator and said, "He has barred me from my right," then he will be excluded, meaning he will fall out of eligibility for the endowment, even if he was seeking his rightful due. This exclusion is due to adherence to the condition of the person making the endowment (waqif), just as if he had stipulated that whoever demands his right from the administrator, the administrator has the authority to exclude him. Thus, it is the same in this case as well, and after their exclusion, the administrator does not have the authority to re-include them in the eligibility for the endowment. However, if the one making the endowment had stipulated that those who return to the right path after being excluded can be re-admitted, then in such a case the administrator can re-admit him. This is in 'Bahr al-Ra'iq'.

Chapter Five: Regarding the guardianship of an endowment, the administrator's disposal of endowments, and the manner of grain distribution.

In that description of when some accepted and others did not, or some are alive and some have died, then how will the ruling be? The person fit for reformation and correction will be the one who did not himself request for the guardianship of the endowment and in whom there is no known transgression (fisq). This is in 'Fat-h al-Qadir'. It is mentioned in 'Is'af' that only he should be made an administrator of an endowment who is trustworthy (amin) and capable of its management himself or through his deputy, whether it be a man or a woman, whether sighted or blind. Likewise, if one has been punished for 'qadhf' (false accusation of unchastity), provided they have repented, there is no objection. And for the validity of being an

administrator of an endowment, the condition is that one must be sane and an adult. It is in 'Bahr al-Ra'iq'. And if any person making an endowment has stipulated that the guardianship of that endowment belongs to those of my children who remain after me, then the Qazi will appoint a person as a deputy for the minor son of the donor, provided he is fit for guardianship. Thus, the original guardianship will belong to his son, and this is based on 'Istihsan' (juristic preference), even though by analogy (qiyas) it is invalid. Similarly, if the donor appointed a child as the executor (wasi) of his endowment, by analogy it is invalid, but by juristic preference, I rule that guardianship will be attained by him when he reaches adulthood. And if he appointed an absent person as executor, the Qazi will appoint someone on his behalf for a few days until that absent person returns and then hand it over to him. This is in 'Hawi'. Being free or being a Muslim is not a condition for the validity of the guardianship of an endowment, as mentioned in 'Is'af'. And if it is a slave, then by juristic preference it is permissible, and a 'Dhimmi' (non-Muslim citizen) is like a slave in this ruling. However, if the Qazi excluded a slave or Dhimmi administrator from the guardianship of the endowment, and then the slave was freed...

Footnotes: 1. His words 'interferes' mean that since the donor left the dispute general, then that same (generality) will be followed. 2. That I be appointed as the administrator of the endowment. 3. He has been punished by Shariah for making a false accusation of adultery.

क्या उदाहरण के तौर पर इस अर्थ में कि यह वक़्फ़ सही या लाज़िम (अनिवार्य) नहीं हुआ है, फिर उसने कहा कि मेरा अभिप्राय यह था कि वक़्फ़ सर्वसम्मति से सही हो जाए, अतः मैंने उसकी पुष्टि का इरादा किया था और वक़्फ़ के शेष लोगों ने कहा कि तुमने उसे बातिल (अमान्य) करने का इरादा किया था, तो क़ाज़ी (न्यायाधीश) विचार करेगा कि जिन लोगों ने इसमें विवाद किया है उनकी क्या स्थिति थी। यदि वे लोग इसकी पुष्टि का इरादा रखते थे तो क़ाज़ी को यह अधिकार है कि उन्हें बहाल रखे और यदि वे लोग उस वक़्फ़ को अमान्य करने का इरादा रखते थे तो उन्हें वक़्फ़ से निष्कासित कर दे और उनके निष्कासन पर गवाह बना ले, यानी तुम लोग गवाह रहो कि मैंने उन्हें निकाल दिया है ताकि आवश्यकता पड़ने पर उनके निष्कासन का प्रमाण मौजूद रहे। और यदि उसने यह शर्त लगाई कि जो व्यक्ति वक़्फ़ के मुतवल्ली (प्रशासक) से विवाद करेगा और उसमें हस्तक्षेप करेगा वह वक़्फ़ से बाहर है और यह नहीं कहा कि विवाद और हस्तक्षेप उस उद्देश्य से करे कि वक़्फ़ को अमान्य करने का इरादा रखता हो, फिर उनमें से कुछ ने मुतवल्ली से विवाद किया और कहा कि उसने मुझे मेरे अधिकार से रोका है, तो वह निष्कासित हो जाएगा यानी वक़्फ़ की पात्रता से निकल जाएगा चाहे वह अपने अधिकार की माँग करने वाला ही क्यों न हो। और यह निकल जाना वक़्फ़ कर्ता द्वारा लगाई गई शर्त की पाबंदी के कारण है, जैसे उसने शर्त लगाई हो कि जो व्यक्ति मुतवल्ली से अपने अधिकार की माँग करे, मुतवल्ली को उसे निष्कासित करने का अधिकार है। तो ऐसा ही इसमें भी है और मुतवल्ली को उनके निष्कासन के बाद यह अधिकार नहीं है कि उन्हें पुनः वक़्फ़ की पात्रता में शामिल करे, लेकिन यदि वक़्फ़ कर्ता ने यह शर्त लगा दी हो कि निष्कासित होने के बाद जो व्यक्ति सीधे रास्ते पर आ जाएँ वे पुनः शामिल हो सकते हैं, तो ऐसी स्थिति में मुतवल्ली उन्हें पुनः शामिल कर सकता है। यह 'बहरुल राइक़' में है।

पाँचवाँ अध्याय: वक़्फ़ के अधिकार और प्रशासक द्वारा वक़्फ़ में व्यय तथा अनाज वितरण की विधि के वर्णन में

इस वर्णन में कि जब कुछ ने स्वीकार किया और कुछ ने नहीं, या कुछ जीवित हैं और कुछ मर गए तो क्या निर्णय होगा। सुधार और व्यवस्था की दृष्टि के योग्य वह व्यक्ति होगा जिसने वक़्फ़ के अधिकार के लिए स्वयं आवेदन न किया हो और उसमें कोई प्रसिद्ध दुराचार न हो। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और 'इसआफ़' में उल्लेख है कि वक़्फ़ पर उसी को मुतवल्ली बनाया जाए जो अमानतदार हो और

स्वयं या अपने प्रतिनिधि के माध्यम से उसके प्रबंधन में सक्षम हो, चाहे पुरुष हो या स्त्री, चाहे आँखों वाला हो या अंधा, और इसी प्रकार यदि 'महदूद फ़िल क़ज़फ़' (व्यभिचार का झूठा आरोप लगाने की सजा पाया हुआ) हो, बशर्ते वह तौबा कर चुका हो, तो भी कोई हर्ज नहीं है। और वक़्फ़ के मुतवल्ली होने की वैधता के लिए यह शर्त है कि वह बुद्धिमान और वयस्क हो। 'बहरुल राइक़' में है और यदि किसी वक़्फ़ कर्ता ने यह शर्त लगा दी हो कि उस वक़्फ़ का अधिकार मेरी संतानों में से जो मेरे बाद रहे उसे मिले, तो क़ाज़ी वक़्फ़ कर्ता के नाबालिग पुत्र के लिए एक व्यक्ति को प्रतिनिधि नियुक्त कर देगा, बशर्ते वह अधिकार के योग्य हो, अतः मूल अधिकार उसके पुत्र को ही होगा और यह 'इस्तेहसान' (न्यायविद् की प्राथमिकता) है यद्यपि तर्क की दृष्टि से यह अमान्य है। इसी प्रकार यदि वक़्फ़ कर्ता ने किसी बालक को अपने वक़्फ़ का वसीयतकर्ता नियुक्त किया तो तर्कतः यह अमान्य है परन्तु इस्तेहसान के आधार पर मैं आदेश देता हूँ कि जब वह वयस्क हो जाएगा तो उसे अधिकार प्राप्त होगा। और यदि किसी अनुपस्थित व्यक्ति को वसीयतकर्ता नियुक्त किया तो क़ाज़ी अपनी ओर से कुछ दिनों के लिए एक व्यक्ति नियुक्त कर देगा यहाँ तक कि जब वह अनुपस्थित व्यक्ति आ जाएगा तो उसे सौंप देगा, यह 'हावी' में है। वक़्फ़ का अधिकार सही होने के लिए स्वतंत्र होना और मुसलमान होना शर्त नहीं है जैसा कि 'इसआफ़' में उल्लेखित है और यदि दास हो तो इस्तेहसान के आधार पर जायज़ है और 'ज़िम्मी' (गैर-मुस्लिम नागरिक) इस नियम में दास के समान हैं। लेकिन यदि क़ाज़ी ने किसी दास या ज़िम्मी मुतवल्ली को वक़्फ़ के अधिकार से निष्कासित कर दिया, फिर दास को स्वतंत्र कर दिया...

पाद-टिप्पणी: १. उनके शब्द 'हस्तक्षेप' का अर्थ है कि चूँकि वक़्फ़ कर्ता ने विवाद को सामान्य रखा था, तो उसी की पाबंदी होगी। २. कि मुझे वक़्फ़ का मुतवल्ली नियुक्त किया जाए। ३. व्यभिचार का आरोप लगाने के कारण शरिया द्वारा दंडित किया जा चुका हो।

کیا مثلاً بایں معنی کہ یہ وقف صحیح یا لازم نہیں ہوا ہے پھر اُس نے کہا کہ میری مراد یہ تھی کہ وقف بالاتفاق صحیح ہو جائے پس میں نے اُس کی تصحیح کا قصد کیا تھا اور باقی اہلِ وقف نے کہا کہ تم نے اُس کے باطل کرنے کا ارادہ کیا تھا تو قاضی ملاحظہ و نظر فرمائے گا کہ جن لوگوں نے اُس میں نزاع کیا ہے ان کا کیا حال تھا پس اگر وہ لوگ اُس کی تصحیح کا قصد رکھتے تھے تو قاضی کو ایسا اختیار ہے یعنی ان کو باقی رکھے اور اگر وہ لوگ اُس وقف کو باطل کرنے کا ارادہ رکھتے تھے تو ان کو وقف سے خارج کر دے اور ان کے خارج کر دینے پر گواہ کر دے یعنی تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے ان کو خارج کر دیا تاکہ وقت ضرورت ان کے نکالے جانے کا ثبوت موجود ہے اور اگر اُس نے یہ شرط لگائی کہ جو شخص اُس میں سے وقف کے متولی سے نزاع کرے اور اُس سے تعرض کرے وہ وقف سے خارج ہے اور یہ نہ کہا کہ نزاع و تعرض اُس ارادہ سے کرے کہ وقف کے باطل کرنے کا قصد رکھتا ہو پھر ان میں سے بعض نے متولی سے نزاع کیا اور کہا کہ اُس نے مجھے میرے حق سے روکا ہے تو خارج ہو جائے گا یعنی وقف کے استحقاق سے نکل جائے گا اگرچہ وہ اپنے حق کا مانگنے والا تھا اور یہ نکل جانا بوجہ پابندی شرط وقف کنندہ کے ہے جیسے اُس نے یوں شرط کی کہ جو شخص متولی سے اپنے حق کا مطالبہ کرے متولی کو اُس کے خارج کر دینے کا اختیار ہے پس ایسا ہی اُس میں بھی ہے اور متولی کو بعد اُس کے خارج ہونے کے یہ اختیار نہیں ہے کہ دوبارہ اس کو وقف کے استحقاق میں داخل کرے لیکن اگر وقف کرنے والے نے یہ شرط کر دی ہو کہ بعد خارج ہونے کے جو شخص راہ پر آ جائیں وہ پھر داخل ہو یا ہو سکتا ہے تو ایسی صورت میں متولی دوبارہ اُس کو داخل کر سکتا ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

باب پنجم: ولایت وقف و تصرف قیم در اوقاف و کیفیت تقسیم غلہ کے بیان میں

اُس بیان میں جب بعض نے قبول کیا اور بعض نے نہ قبول کیا یا بعض زندہ ہیں اور بعض مر گئے تو کیونکر حکم ہوگا اصلاح و درستی کی نظر کے لائق وہ شخص ہوگا جس نے وقف کی ولایت کے واسطے خود درخواست نہ کی ہو اور اُس میں کوئی فسق معروف نہ ہو یہ فتح القدیر میں ہے اور اسعاف میں مذکور ہے کہ وقف پر وہ ہی متولی کیا جائے جو امین ہو اور بذات خود یا اپنے نائب سے اُس کے سرانجام پر قادر ہو خواہ مرد ہو یا عورت ہو خواہ آنکھوں والا ہو یا اندھا ہو اور اسی طرح اگر محدود فی القذف ہو بشرطیکہ توبہ کر چکا ہو تو بھی مضائقہ نہیں ہے اور متولی وقف ہونے کی صحت کے واسطے یہ شرط ہے کہ عاقل و بالغ ہو۔ بحر الرائق میں ہے اور اگر کسی وقف کرنے والے نے یہ شرط کر دی ہو کہ اُس وقف کی ولایت میری اولاد میں سے جو میرے پیچھے رہے اُس کو تو قاضی وقف کنندہ کے فرزندِ صغیر کا ایک شخص خلیفہ مقرر کر دے گا بشرطیکہ وہ لائق ولایت ہو پس اصل ولایت اُس کے فرزند کو ہوگی اور یہ استحسان ہے اگرچہ قیاساً باطل ہے اور اسی طرح اگر وقف کنندہ نے کسی طفل کو اپنے وقف کا وصی مقرر کیا تو قیاساً باطل ہے مگر استحساناً میں حکم دیتا ہوں کہ ولایت اس کو حاصل ہوگی جب بالغ ہو جائے اور اگر غائب کو وصی مقرر کر دیا تو قاضی اپنی طرف سے ایک شخص کو چند روز اس کے واسطے مقرر کر دے گا یہاں تک کہ جب یہ شخص غائب آ جائے گا تو اُس کو سونپ دے گا یہ حاوی میں ہے۔ ولایت وقف صحیح ہونے کے واسطے آزاد ہونا اور مسلمان ہونا شرط نہیں ہے جیسے اسعاف میں مذکور ہے اور اگر غلام ہو تو قیاساً استحساناً جائز ہے اور ذمی حکم میں مثل غلام کے ہیں لیکن اگر قاضی نے غلام یا ذمی متولی کو ولایت وقف سے خارج کر دیا پھر غلام آزاد کر دیا

حواشی: ۱ قولہ تعرض یعنی چونکہ واقف نے نزاع کو مطلق رکھا تھا تو اسی کی پابندی ہوگی ۱۲۔ ۲ کہ میں وقف کا متولی مقرر کیا جاؤں ۱۲۔ ۳ زنا کی تہمت لگانے کی وجہ سے شرعی مار کھا چکا ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 126 | Kitab al-Waqf (Book of Endowments)

If a non-Muslim harbi or dhimmi becomes a Muslim, their prior guardianship/ authority (wilayat) does not return; this is mentioned in *Bahr al-Ra'iq*. In *Fatawa Muhammad bin al-Fadl*, it is stated that a teacher was asked: if an endower (waqif) stipulated authority for themselves and their children in the original deed of endowment, is it valid? He replied that it is valid by consensus (ijma); this is in *Tatarkhaniya*. If someone made an endowment but did not mention authority for anyone, some jurists say the authority stays with the endower. This is based on the opinion of Imam Abu Yusuf (R.A.), because according to him, handing over physical possession is not a necessary condition. However, according to Imam Muhammad (R.A.), such a waqf is not valid, and the fatwa is based on this in *Sirajiyya*. If a person made an endowment of specific land, transferred it from their possession to a trustee (qayyim), and then wished to take it back into their own possession: if they had stipulated in the original waqf that they would have the right to remove the trustee and take back possession, they may do so. If no such condition was made, then according to Imam Muhammad (R.A.), they have no such right, but according to Imam Abu Yusuf (R.A.), they do. The scholars of Balkh give fatwa according to Imam Abu Yusuf, and Faqih Abu al-Layth followed this. The scholars of Bukhara give fatwa according to Imam Muhammad (R.A.), and that is what shall be practiced; this is in *Muzammarat*. If the endower stipulated authority for themselves but is not considered trustworthy regarding the endowment, the Judge (Qazi) has the power to remove it from their possession; this is in *Al-Hidaya*. If a trustee (mutawalli) neglects the repairs of the endowment despite having sufficient income from the waqf to do so, the Qazi shall compel them; if they comply, well and good, otherwise it shall be taken from their hands; this is in *Al-Muhit*. If the endower stipulated authority for themselves and stipulated that neither the Sultan nor the Qazi should have the power to remove them, then if that person is not trustworthy for the endowment, the condition is void, and the Qazi has the power to remove them and appoint another trustee; this is in *Fatawa Qazi Khan*. Furthermore, the Qazi has the power to remove the person appointed by the endower and appoint another qualified person if it is deemed better for the interest of the endowment; this is in *Fusool Imadiya*. If the condition was that "so-and-so shall be the trustee and I shall not have the power to remove him," the appointment is valid, but the condition of being unable to remove him is void; this is in *Muhit Sarkhasi*.

If an endower stipulates for someone, "This person shall be the trustee during my life and after my death," it is valid. During the endower's life, they will be an agent (wakil), and after death, an executor (wasi). If one said, "I have made you the trustee of this waqf," the authority lasts for the duration of the endower's life but not after. If one said, "I have appointed you as an agent over this charity (waqf) during my life and after my death," it is valid; the person will be an agent during life and an executor after death; this is in *Ad-Dhakhira*. If the endower did not appoint a trustee until their death approached, and at the time of death appointed someone as an executor (wasi), that person will be the executor for the estate and the trustee for the endowments. If another person was appointed as executor afterward, the second will be for the estate only—meaning there will be two executors for the estate—but the second will not be a trustee for the endowments. If the endower appointed no one and the Qazi appointed a trustee and issued a decree, the endower no longer has the right to remove them and become the trustee themselves; this is in *Fatawa Ghiyathiyya*.

If someone said, "I have appointed so-and-so as an executor, and for every will that I have revoked, the trustee of the waqf also..."

---

1. Al-Bahr states: The correct position is that the fatwa follows Imam Abu Yusuf. The truth is that according to the scholars of Balkh, the later scholars, and Hilal bin Khalid, the correct opinion is that of Imam Abu Yusuf; thus, the fatwas have varied. 2. One who looks after it.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 | 126 | किताब अल-वक़्फ़

यदि कोई काफ़िर या ज़िम्मी मुसलमान हो गया, तो उन दोनों की विलायत (अधिकार) वापस नहीं लौटेगी, यह 'बहर अल-राइक़' में है। 'फ़तावा मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल' में उल्लेख है कि शेख से पूछा गया कि यदि किसी वक़्फ़ करने वाले ने मूल वक़्फ़ में अपने और अपनी औलाद के लिए विलायत की शर्त रखी हो, तो उन्होंने कहा कि यह सर्वसम्मति (इज्मा) से जायज़ है, यह 'ताता़रख़ानिया' में है। यदि किसी ने कुछ वक़्फ़ किया और विलायत का किसी के लिए ज़िक्र नहीं किया, तो कुछ ने कहा कि विलायत वक़्फ़ करने वाले के पास रहेगी। यह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कथन पर आधारित है क्योंकि उनके अनुसार सुपुर्द करना (कब्ज़ा देना) शर्त नहीं है, जबकि इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार यह वक़्फ़ सही नहीं हुआ और इसी पर फ़तवा है, यह 'सिराजिया' में है। यदि किसी व्यक्ति ने एक सीमित भूमि वक़्फ़ की और अपने कब्ज़े से निकालकर किसी मुतवल्ली (प्रबंधक) के कब्ज़े में दे दी, फिर चाहा कि उसे वापस अपने कब्ज़े में ले ले, तो यदि मूल वक़्फ़ में यह शर्त रखी थी कि मुझे मुतवल्ली को हटाने और कब्ज़ा वापस लेने का अधिकार होगा, तो वह ले सकता है। यदि यह शर्त नहीं की थी, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार उसे यह अधिकार नहीं है, और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार उसे अधिकार है। बल्ख़ के उलेमा इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार फ़तवा देते हैं और इसी को फ़क़ीह अबुल लैस ने अपनाया है, जबकि बुख़ारा के उलेमा इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार फ़तवा देते हैं और इसी पर अमल किया जाएगा, यह 'मुज़म्मरात' में है। यदि वक़्फ़ करने वाले ने अपने लिए विलायत की शर्त रखी हो, लेकिन वह वक़्फ़ के मामले में अमानतदार (भरोसेमंद) नहीं माना जाता, तो काज़ी को अधिकार है कि उसे उसके कब्ज़े से हटा दे, यह 'हिदाया' में है। यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ की मरम्मत छोड़ दी, जबकि उसके पास वक़्फ़ की आय से इतना धन है कि वह मरम्मत करा सके, तो काज़ी उसे मजबूर करेगा; यदि उसने किया तो ठीक, अन्यथा उसे हटा दिया जाएगा, यह 'मुहीत' में है। यदि वक़्फ़ करने वाले ने अपने लिए विलायत की शर्त रखी और यह भी शर्त रखी कि सुल्तान या काज़ी को उसे हटाने का अधिकार नहीं होगा, तो यदि वह व्यक्ति अमानतदार न हो, तो यह शर्त बातिल (अमान्य) होगी और काज़ी को उसे हटाकर दूसरे को मुतवल्ली बनाने का अधिकार होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। साथ ही, काज़ी को यह अधिकार होगा कि यदि वक़्फ़ के हित में बेहतर लगे, तो वाक़िफ़ (वक़्फ़कर्ता) द्वारा नियुक्त व्यक्ति को हटाकर किसी दूसरे योग्य व्यक्ति को नियुक्त कर दे, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में है। यदि यह शर्त रखी कि फलां व्यक्ति मुतवल्ली

होगा और मुझे उसे हटाने का अधिकार नहीं होगा, तो मुतवल्ली बनाना जायज़ है, लेकिन उसे न निकालने की शर्त बातिल है, यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

यदि वाक़िफ़ ने किसी के लिए शर्त की कि वह मेरे जीवनकाल में और मृत्यु के बाद मुतवल्ली रहेगा, तो यह जायज़ है। जीवनकाल में वह उसका वकील होगा और मृत्यु के बाद वसीयत का निष्पादक (वसी)। यदि कहा कि "मैंने तुझे इस वक़्फ़ का मुतवल्ली बनाया", तो उसके जीवन तक अधिकार रहेगा, उसकी मृत्यु के बाद नहीं। यदि कहा "मैंने तुझे अपने इस सदक़ा (वक़्फ़) पर जीवन और मृत्यु के बाद वकील बनाया", तो यह जायज़ है; वह जीवन में वकील और मृत्यु के बाद वसी होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है। यदि वाक़िफ़ ने कोई मुतवल्ली नियुक्त नहीं किया और उसकी मृत्यु का समय आ गया, फिर उसने मरते समय किसी को वसी नियुक्त किया, तो वह धन-संपत्ति का वसी और वक़्फ़ का मुतवल्ली होगा। यदि उसके बाद किसी दूसरे को वसी बनाया, तो दूसरा केवल धन-संपत्ति के लिए होगा, यानी संपत्ति के लिए दो वसी होंगे, लेकिन दूसरा वक़्फ़ का मुतवल्ली नहीं होगा। यदि वाक़िफ़ ने किसी को नियुक्त नहीं किया और काज़ी ने किसी को नियुक्त कर दिया और आदेश जारी कर दिया, तो वाक़िफ़ को उसे हटाकर स्वयं मुतवल्ली बनने का अधिकार नहीं होगा, यह 'फ़तावा ग़ियासिया' में है।

यदि किसी ने कहा कि मैंने फलां को वसी बनाया और हर वसीयत जिससे मैंने रुजू (वापसी) की, तो वक़्फ़ का मुतवल्ली भी...

---

1. बहर अल-राइक़ के अनुसार सही यह है कि फ़तवा इमाम अबू यूसुफ़ के कथन पर है। हक़ यह है कि बल्ख़ के उलेमा और हिलाल बिन खालिद के निकट इमाम अबू यूसुफ़ का कथन ही सही है। 2. इसका प्रबंधन करने वाला।

گیا یا ذمی مسلمان ہو گیا تو ان دونوں کی ولایت عود نہ کرے گی یہ بحر الرائق میں ہے فتاویٰ محمد بن الفضل میں مذکور ہے کہ شیخ سے دریافت کیا گیا کہ اگر کسی وقف کنندہ نے اصل وقف میں اپنے اور اپنی اولاد کے واسطے ولایت شرط کر دی ہو تو فرمایا کہ بالا جماع جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ اگر کسی نے کچھ وقف کیا اور ولایت کا کسی کے واسطے ذکر نہ کیا تو بعض نے فرمایا کہ ولایت وقف کنندہ کے لیے ہو گی اور یہ بنا بر قول ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے ہے اُس واسطے کہ ان کے نزدیک سپرد کر دینا شرط نہیں ہے اور امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک یہ وقف صحیح نہ ہوا اور اسی پر فتویٰ ہے یہ سراجیہ میں ہے۔ کسی شخص نے ایک اراضی محدودہ وقف کر کے اپنے قبضہ سے نکال کر کسی قیم کے قبضہ میں دے دی پھر چاہا کہ اُس کے قبضہ سے نکال کر اپنے قبضہ میں لے لے پس اگر اُس نے اصل وقف میں یہ شرط کر لی ہو کہ مجھے قیم کے معزول کرنے اور اُس کے قبضہ سے نکال لینے کا اختیار ہو گا اور اگر یہ شرط نہ کی ہو تو بنا بر قول امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور بنا بر قول امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے اُس کو اختیار ہے اور مشائخ بلخ یہ بقول امام ابو یوسف کے فتویٰ دیتے ہیں اور اسی کا فقیہ ابو الیث نے لیا ہے اور مشائخ بخارا بقول امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے فتویٰ دیتے ہیں اور اسی پر فتویٰ دیا جائے گا یہ مضمرات میں ہے۔ اگر وقف کنندہ نے اپنے واسطے ولایت شرط کر لی ہو حالانکہ وقف کنندہ اُس وقف کے حق میں امین نہیں سمجھا جاتا ہے تو قاضی کو اختیار ہے کہ اُس کے قبضہ سے نکال لے یہ ہدایہ میں ہے اور اگر متولی نے تعمیر وقف ترک کی حالانکہ اُس کے پاس حاصلات وقف سے اُس قدر ہے کہ اُس سے تعمیر و اصلاح وقف کر سکتا ہے تو قاضی اُس کو تعمیر و اصلاح پر مجبور کرے گا پس اگر اُس نے کیا تو خیر

ورنہ اُس کے ہاتھ سے نکال لیا گیا یہ محیط میں ہے اور اگر وقف کرنے والے نے اپنے واسطے ولایت شرط کی اور یہ شرط کی کہ سلطان یا قاضی کو اُس کے معزول کرنے کا اختیار نہ ہو گا پس اگر وہ شخص ولایت وقف کے واسطے امانت دار نہ ہو تو یہ شرط باطل ہو گی اور قاضی کو اختیار ہو گا کہ اُس کو معزول کر دے اور دوسرے کو متولی کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور نیز قاضی کو اختیار ہو گا کہ اگر وقف کے حق میں بہتر معلوم ہو تو جس کو واقف نے مقرر کیا ہے اُس کو معزول کر کے دوسرا لائق مقرر کر دے یہ فصول عمادیہ میں ہے اور اگر یہ شرط قرار دی کہ فلاں اُس کا متولی ہو اور مجھے اُس کے خارج کرنے کا اختیار نہ ہو گا تو متولی کرنا جائز ہے مگر شرط عدم اختیار اخراج باطل ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر واقف نے کسی شخص کے واسطے شرط کی کہ میری حین حیات و بعد وفات کے یہ متولی ہو تو جائز ہے پس اُس کی حین حیات میں اُس کی طرف سے وکیل ہو گا اور بعد موت کے وصی ہو گا اور اگر کہا کہ میں نے تجھے اس وقف کا متولی کیا تو اُس کی حین حیات تک اُس کی ولایت رہے گی اور بعد موت وقف کرنے والے کے نہ رہے گی اور اگر کہا کہ میں نے تجھے اپنے اُس صدقہ پر اپنی زندگی میں اور بعد موت کے وکیل کیا تو یہ جائز ہے اور یہ شخص اُس کی زندگی میں وکیل ہو گا اور بعد موت کے وصی ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر واقف نے وقف کا کوئی قیم مقرر نہ کیا یہاں تک کہ اُس کی وفات کا وقت آگیا پس اُس نے وفات کے وقت ایک شخص وصی مقرر کیا تو اُس کے اموال کے واسطے وصی ہو گا اور اُس کے اوقاف (جمع وقف ۱۲) کے واسطے قیم ہو گا اور اگر اُس کے بعد دوسرے کو وصی کیا تو یہ دوسرا اموال کے واسطے ہو گا یعنی اموال کے واسطے دو وصی ہو جائیں گے مگر دوسرا اُس کی اوقاف کے واسطے قیم نہ ہو گا اور اگر واقف کنندہ نے کسی کو قیم نہ کیا یہاں تک کہ قاضی نے ایک شخص کو قیم مقرر کیا اور

اُس کے قیم ہونے کا حکم جاری کر دیا تو واقف کو اختیار نہ ہو گا کہ اُس کو معزول کر کے اپنے آپ متولی ہو یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ میں نے فلاں کو وصی کیا اور ہر وصیت سے جو میں نے رجوع کیا تو وقف کا متولی بھی

۱۔ قال البحر جیم قبل صحیح یہ ہے کہ فتویٰ امام ابو یوسف کے قول پر ہے اور حق یہ ہے کہ مشائخ بلخ و متاخرین و ہلال بن خالد کے نزدیک صحیح قول امام ابو یوسف کا ہے پس فتویٰ مختلف ہو گیا ۱۲۔ ۲۔ اس کی پرداخت کرنے والا ۱۲۔

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 4 | 127 | Book of Endowments

...This will be the case, and whoever was the trustee (*mutawalli*) shall be removed from being the trustee. ۞ If someone is appointed as the executor (*wasi*) specifically for an endowment (*waqf*), that person shall be the executor of all the endower's properties. According to *Zahir al-Riwayah*, this is the opinion of Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, and it is the correct view; this is mentioned in *al-Ghiyathiyyah*. Similarly, if one person is appointed as the executor for the endowment and another for his children, or one is appointed for a specific endowment and another for a different designated endowment, then both shall be executors for those respective matters; this is in *al-Dhakirah*. If someone endows his lands and gives the authority over them to one person during his life and after death, and then at the time of his death, he appoints another person as executor, Hilal (RA) narrates from Imam Muhammad (RA) that the mentioned executor shall share in the management of the endowment with the aforementioned manager (*qayyim*), as if he has made them both joint trustees of the endowment; this is in *al-Muhit*. If he endows two pieces of land and appoints a different trustee for each, neither shall share authority with the other. If he assigns the authority of his endowment to one person and then appoints another as his executor, the executor shall share authority with the manager in the matter of the endowment. However, if he stated, "I have endowed such-and-such land and appointed so-and-so as its trustee, and I have appointed so-and-so as the executor for my estate and all my affairs," then in that case, each shall be the sole trustee only of what was specifically entrusted to him; this is in *al-Bahr al-Raiq*. If a condition is set that "So-and-so shall be the trustee after my death, then after him so-and-so, then after him so-and-so," such a condition is valid; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone says, "I have made so-and-so my executor, and for every will from which I recant, this person shall also be the trustee of the endowment," then whoever was the previous trustee shall be removed. When the endower grants authority to two persons, or when the authority over the endowment falls to both an executor and a trustee, neither of them alone shall have the authority to sell the produce (grain) of the endowment. According to the opinion of Imam al-A'zam, he should have this authority; however, if one of them sells the produce and the other grants permission or appoints the first as his agent, the sale is valid; this is in *al-Hawi*. If someone appoints a trustee for an endowment and stipulates that he does not have the authority to appoint an executor on his own behalf, the condition is valid; this is in *al-Zahiriyyah*. If one of two executors dies and

appoints a group of people as executors, none of them shall have the sole authority to act, and half of the produce shall remain in the possession of the group that was established in place of the deceased executor; this is in *al-Hawi*.

If the endower appoints a man and a child as executors, the Judge (*Qadi*) shall appoint a man in place of the child.

If the endower stipulated that "So-and-so and so-and-so are the two trustees after my death," and then one of them dies and appoints the other trustee as the executor for the endowment on his behalf, then the actions of the living trustee on behalf of both in the entire endowment shall be valid; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If he appoints two men as his executors, and one accepts while the other refuses, the Judge shall appoint another person in his place so that two opinions (deliberations) may be joined, which was the intent of the endower. If the Judge grants full authority to the one who accepted, it is valid; it is preferable that this be done without fear (of error); this is in *al-Zahiriyyah*. If the endower appoints a man and a child as executors, the Judge shall appoint a man in place of the child; this is in *al-Hawi*. If the authority over the endowment is established such that "So-and-so is the sole trustee until my son reaches maturity," it will fall under some of the cases mentioned above. The translator notes that the apparent meaning is that a representative should be appointed in place of that child until he reaches maturity. And Allah knows best.

यही होगा और जो मुतवल्ली था वह मुतवल्ली होने से बाहर हो जाएगा। ۞ यदि किसी को विशेष रूप से वक़्फ़ का वसी (निष्पादक) नियुक्त किया गया, तो वह व्यक्ति उसकी समस्त संपत्तियों का वसी होगा। ज़ाहिर-उर-रिवायत के अनुसार, यह इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) और इमाम अबू यूसुफ़ का मत है, और यही सही है। यह 'ग़ियासिया' में वर्णित है। इसी प्रकार, यदि एक व्यक्ति को वक़्फ़ के लिए वसी बनाया गया और दूसरे को अपनी संतान के लिए, या एक को एक विशेष वक़्फ़ का वसी बनाया और दूसरे को दूसरे निश्चित वक़्फ़ का, तो दोनों उन दोनों चीज़ों के लिए वसी होंगे। यह 'ज़खीरा' में है। यदि किसी ने अपनी भूमि वक़्फ़ की और उसका अधिकार अपने जीवन में और मृत्यु के बाद एक व्यक्ति को दिया, फिर मृत्यु के समय एक और व्यक्ति को वसी नियुक्त किया, तो हलाल (रह.) ने इमाम मोहम्मद (रह.) से उल्लेख किया है कि उक्त वसी उक्त प्रबंधक (क़य्यिम) के साथ वक़्फ़ के मामलों में सहभागी होगा, मानो उसने उन दोनों को वक़्फ़ का मुतवल्ली बनाया हो। यह 'मुहीत' में है। और यदि दो भूमियाँ वक़्फ़ कीं और प्रत्येक के लिए अलग मुतवल्ली नियुक्त किया, तो उनमें से कोई दूसरे के साथ सहभागी नहीं होगा। यदि वक़्फ़ का अधिकार एक व्यक्ति को दिया और फिर दूसरे व्यक्ति को अपना वसी नियुक्त किया, तो वसी वक़्फ़ के मामलों में प्रबंधक का सहभागी होगा। लेकिन यदि उसने इस प्रकार कहा कि "मैंने अपनी अमुक-अमुक भूमि वक़्फ़ करके फलां को मुतवल्ली नियुक्त किया, और दूसरे फलां को अपनी वसीयत और समस्त मामलों के लिए वसी नियुक्त किया", तो ऐसी स्थिति में दोनों में से प्रत्येक केवल उसी चीज़ का स्वतंत्र मुतवल्ली होगा जो उसे सौंपी गई है। यह 'बहर-उर-रैक' में है। यदि यह शर्त रखी गई कि मेरी मृत्यु के बाद फलां मुतवल्ली हो, फिर उसके बाद अमुक, फिर उसके बाद अमुक, तो ऐसी शर्त वैध है। यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और यदि किसी ने कहा कि "मैंने फलां को वसी बनाया और हर वसीयत जिससे मैंने रुजू (वापसी) की, तो वक़्फ़ का मुतवल्ली भी यही होगा और जो पहले था वह बाहर हो जाएगा।" जब वक़्फ़ करने वाले ने दो व्यक्तियों को अधिकार दिया या वसी और मुतवल्ली दोनों के पास वक़्फ़ का अधिकार आ गया, तो उन दोनों में से केवल एक को यह अधिकार नहीं होगा कि वह वक़्फ़ की उपज (अनाज) बेच दे। इमाम-ए-आज़म के अनुसार, उसे यह अधिकार होना चाहिए, और जब दोनों में से एक ने उपज बेची और दूसरे ने अनुमति दे दी या उसे अपना वकील नियुक्त किया, तो बिक्री वैध होगी। यह 'हावी' में है। यदि किसी ने वक़्फ़ में एक व्यक्ति को मुतवल्ली बनाया और शर्त रखी कि उसे दूसरे को अपना वसी बनाने का अधिकार नहीं है, तो यह शर्त वैध है। यह 'ज़हीरिया' में है। यदि दो वसीयों में से एक मर

गया और उसने एक समूह को वसी नियुक्त किया, तो उनमें से कोई भी स्वतंत्र रूप से कार्य करने का अधिकारी नहीं होगा और आधी उपज उस समूह के अधिकार में रहेगी जो मृतक वसी के स्थान पर नियुक्त हुआ है। यह 'हावी' में है।

यदि वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) ने एक पुरुष और एक बच्चे को वसी बनाया, तो क़ाज़ी (न्यायाधीश) बच्चे के स्थान पर एक पुरुष को नियुक्त करेगा।

यदि वाक़िफ़ ने निर्धारित किया कि मेरी मृत्यु के बाद फलां और फलां दो व्यक्ति उसके मुतवल्ली हैं, फिर उनमें से एक मर गया और दूसरे मुतवल्ली को अपनी ओर से वक़्फ़ का वसी बना गया, तो जीवित मुतवल्ली का कार्य दोनों की ओर से पूरे वक़्फ़ में वैध होगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। यदि दो व्यक्तियों को वसी बनाया, फिर एक ने स्वीकार किया और दूसरे ने इनकार किया, तो क़ाज़ी उसके स्थान पर दूसरा व्यक्ति नियुक्त करेगा ताकि दो राय (मशवरे) एकत्रित हो सकें जो वाक़िफ़ का उद्देश्य था। यदि क़ाज़ी ने सारा अधिकार उसी एक को दे दिया जिसने स्वीकार किया था, तो यह वैध है। यह 'ज़हीरिया' में है। यदि वाक़िफ़ ने एक पुरुष और एक बच्चे को वसी नियुक्त किया, तो क़ाज़ी बच्चे के स्थान पर एक पुरुष नियुक्त करेगा। यह 'हावी' में है। और यदि वक़्फ़ का प्रबंध इस प्रकार तय किया गया कि "फलां व्यक्ति अकेला मुतवल्ली है जब तक कि मेरा पुत्र वयस्क (बालीग़) न हो जाए", तो यह ऊपर बताई गई कुछ स्थितियों के समान होगा। अनुवादक का कहना है कि स्पष्ट अभिप्राय यह है कि उस बच्चे के वयस्क होने तक उसकी ओर से एक प्रतिनिधि नियुक्त किया जाए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

یہی ہوگا اور جو متولی تھا وہ متولی ہونے سے خارج ہو جائے گا ۞ اگر کسی کو خاصہ وقف کا وصی کر گیا تو یہ شخص اُس کے جملہ اموال کا وصی ہو گا یہ ظاہر الروایہ کے موافق امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ و امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کا قول ہے اور یہی صحیح ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور علیٰ ہذا اگر ایک شخص کو خاصہ وقف کے واسطے وصی کیا اور دوسرے کو اپنی اولاد کے واسطے وصی کیا یا ایک کو ایک وقف خاص کا وصی کیا اور دوسرے کو دوسرے وقف معین کا وصی کیا تو دونوں ان دونوں چیزوں کے واسطے وصی ہوں گے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اپنی اراضی وقف کی اور اُس کی ولایت اپنی زندگی و بعد وفات کے ایک شخص کو دی پھر اپنی وفات کے وقت اُس نے ایک اور شخص کو وصی مقرر کیا تو ہلال رحمۃ اللہ علیہ نے امام محمد رحمۃ اللہ علیہ سے روایت کی ہے کہ وصی مذکور قیم مذکور کے ساتھ امر وقف میں شریک ہو گا گویا اُس نے ان دونوں کو وقف کا متولی کیا ہے یہ محیط میں ہے اور اگر دو اراضی وقف کی اور ہر ایک کے واسطے ایک متولی مقرر کیا تو ان میں سے کوئی دوسرے کے ساتھ شریک نہ ہو گا اور اگر اپنی وقف کی ولایت ایک شخص کے واسطے کر دی پھر ایک شخص دیگر کو اپنا وصی مقرر کیا تو وصی مذکور امر وقف میں قیم کا شریک ہو گا لیکن اگر اُس نے اُس طور سے کہا کہ میں نے اپنی زمین چنیں و چناں پر وقف کر کے اُس کا متولی فلاں کو مقرر کر دیا اور فلاں دیگر کو میں نے اپنے اموال ترکہ اور جمیع اُمور کے واسطے وصی مقرر کیا تو اُس صورت میں دونوں سے ہر ایک فقط اسی چیز کا تنہا متولی ہو گا جو اُس کو سپرد کی گئی ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔ اگر یہ شرط قرار دی کہ میری موت کے بعد فلاں متولی ہو پھر اُس کے بعد فلاں متولی ہو پھر اُس کے بعد فلاں متولی ہو تو ایسی شرط جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میں

نے فلاں کو وصی کیا اور ہر وصیت سے جو میں نے رجوع کیا تو وقف کا متولی بھی یہی ہوگا اور جو متولی تھا وہ متولی ہونے سے خارج ہو جائے گا اور جب وقف کنندہ نے دو شخصوں کی ولایت کر دی یا وصی و متولی دونوں کے اختیار میں وقف کی ولایت ہوگئی تو ان دونوں میں فقط ایک کو اختیار نہ ہو گا کہ غلہ وقف کو فروخت کر دے اور بنا بر قول امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے چاہیے کہ اُس کو یہ اختیار ہو اور جب دونوں میں سے ایک نے غلہ وقف فروخت کیا اور دوسرے نے اجازت دے دی یا ایک نے دوسرے کو اپنی طرف سے اُس کا وکیل کیا تو بیع جائز ہو گی یہ حاوی میں ہے اور اگر کسی نے وقف میں ایک شخص کو متولی کیا اور اُس پر یہ شرط کر لی کہ اُس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ دوسرے کو اپنی طرف سے وصی کرے تو شرط جائز ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر دو وصیوں میں سے ایک مر گیا اور اُس نے ایک جماعت کو وصی مقرر کیا تو ان میں سے کوئی تنہا تصرف کا مختار نہ ہو گا اور نصف غلہ اُس جماعت کے قبضہ میں رہے گا جو بجائے وصی فوت شدہ کے قائم ہوئی ہے یہ حاوی میں ہے۔

اگر واقف نے ایک مرد اور ایک طفل کو وصی کیا تو قاضی بجائے طفل کے ایک مرد مقرر کر دے گا

اگر وقف کرنے والے نے قرار دیا کہ میری موت کے بعد فلاں و فلاں دو شخص اُس کے متولی ہیں پھر دونوں میں سے ایک مرا اور دوسرے متولی کو اپنی طرف سے امر وقف کا وصی کر گیا تو زندہ کا تصرف دونوں کی طرف سے تمام وقف میں جائز ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دو آدمیوں کو اپنا وصی کر گیا پھر ایک نے قبول کیا اور دوسرے نے انکار کیا تو قاضی بجائے اُس کے دوسرا شخص مقرر کر دے گا تاکہ دو رائیں مجتمع ہو جائیں کہ جو وقف کنندہ کی غرض تھی اور اگر قاضی نے تمام ولایت اسی ایک کو جس نے قبول کیا ہے دے دی تو جائز ہے اور چاہیے کہ یہ بلا خوف ہو یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر واقف نے ایک مرد اور ایک طفل کو

وصی کیا تو قاضی بجائے طفل کے ایک مرد مقرر کر دے گا یہ حاوی میں ہے اور اگر ولایت وقف اُس طرح قرار دی کہ فلاں شخص تنہا اُس کا متولی ہے یہاں تک کہ میرا فرزند بالغ ہو جائے مذکورہ بالا بعض صورتوں سے ہو جائے گا ۱۲- ۶ قال المترجم ظاہر المراد یہ ہے کہ اس طفل کے بالغ ہونے تک اس کی نیابت میں مقرر کرے ، واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (128) Kitab al-Waqf (Book of Endowment)

When he reaches adulthood, he shall become a partner. What he [the waqif] has stipulated for his son is not permissible according to the narration of Hasan (RA), but Imam Abu Yusuf (RA) stated it is permissible. If a person is appointed as an executor (wasi) with the instruction to purchase land for a known amount and endow (waqf) it for specified purposes, and witnesses are called for this will, it is permissible. This person shall become the trustee (mutawalli) and shall also have the authority to appoint another as his executor. If one person is appointed as a trustee over a waqf, and then another waqf is made without appointing a trustee, the first trustee will not automatically become the trustee of the second waqf, except in the case where the endower (waqif) has said to him, "You are my executor." This is mentioned in *Bahr al-Ra'iq*. If the waqif stipulated that the superintendence (wilayat) of the waqf should belong to his children, such that the most virtuous among them becomes the trustee, followed by the next most virtuous in that order, then the superintendence shall go to the most virtuous among the offspring. If the said virtuous person becomes a transgressor (fassiq), the superintendence shall pass to the person who is equal or closest to him in virtue. If the virtuous person then abandons transgression, repents, and becomes more just and virtuous than the other, the superintendence shall revert to him according to the *Zahir al-Riwayah*; this is in *Muhit Sarkhasi*. If the waqif stated that "the superintendence of this waqf is for the most virtuous among my offspring, and then the next most virtuous in that order," and the most virtuous person refuses to accept it, then by judicial preference (istihsan), the superintendence will go to the one closest to him in virtue. This is because, in this context, the refusal of the most virtuous person is treated as though he were non-existent or deceased; this is in *Al-Muhit*. If someone designated the superintendence of the waqf for his most virtuous offspring, and they are all equal in virtue, then it shall go to the eldest among them, whether male or female. If none among them are fit for the superintendence, the Judge (Qazi) shall appoint a stranger as trustee until one of them becomes fit for it, at which point it shall be returned to them. If the waqif assigned the superintendence to two persons from his offspring, and there is one male and one female both fit for it, the female shall share the superintendence with him, as the term 'farzand' (child/offspring) also applies to a daughter. In contrast, if he says "to two boys or men from my offspring," then in such a case the daughter will have no right; this is in *Bahr al-Ra'iq*.

If the Qazi has appointed the most virtuous among them as trustee, and later a child from the endower's offspring emerges who is more virtuous than the first, the superintendence shall pass to him. If two persons from the offspring are more virtuous than the rest but equal to each other, then the one who is more knowledgeable in matters of the waqf shall be the trustee. If one of the two is superior in piety and capability while the other is more proficient in managing the affairs of the waqf, the one more proficient in management shall be entitled, provided he is trustworthy; this is in *Al-Dhakhirah*. It is written in *Al-Hawi* that Nuh and Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that if someone appointed his minor son as executor and the Qazi appointed an adult male executor to assist, then once the minor son reaches adulthood, he shall not have the power to remove the said appointed executor except by the order of the Qazi; this is in *Tatarkhaniyya*. If the superintendence of the waqf is designated for Abdullah until Zaid arrives, it shall be as stated. Once Zaid arrives, according to Imam al-A'zam (RA), both shall be trustees; as mentioned in *Al-Zahiriyya*. However, if he also said "then once Zaid arrives, the superintendence shall belong to him," in that case, upon Zaid's arrival, Abdullah's superintendence shall cease. Hilal and Imam Abu Yusuf (RA) stated that even in the first case, the superintendence would transfer to Zaid; this is in *Muhit Sarkhasi*. If he said "the superintendence of the waqf is for Abdullah as long as he is in Basra," it shall be maintained according to his condition.

1. Thus it appears in the copy, and perhaps 'Yusuf' here refers to Yusuf bin Khalid, not Imam Abu Yusuf. (12)

फिर जब वह बालिग हो जाए, तो वह उसका साझीदार होगा। उसने जो अपने बेटे के लिए तय किया है, वह हसन रहमतुल्लाही अलैहि की रिवायत के अनुसार जायज़ नहीं है, लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया है कि जायज़ है। और अगर किसी व्यक्ति को वसी (उत्तराधिकारी) बनाया गया, इस शर्त पर कि वह एक निश्चित रकम के बदले ज़मीन खरीद कर उसे बताए गए मक़सदों के लिए वक़्फ़ कर दे, और उसने इस वसीयत पर गवाह बना लिए हों, तो यह जायज़ है। वह व्यक्ति मुतवल्ली (प्रबंधक) बन जाएगा और उसे यह अधिकार भी होगा कि वह किसी दूसरे को अपना वसी बना दे। और अगर वक़्फ़ पर एक व्यक्ति को मुतवल्ली नियुक्त किया गया, फिर दूसरा वक़्फ़ किया गया और उस पर कोई मुतवल्ली नियुक्त नहीं किया गया, तो पहला मुतवल्ली उस दूसरे वक़्फ़ का मुतवल्ली नहीं होगा, सिवाय उस स्थिति के जब वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने उससे कहा हो कि "तुम मेरे वसी हो"; यह 'बहर-उर-रायिक़' में वर्णित है। और अगर वाक़िफ़ ने वक़्फ़ की विलायत (प्रबंधन) की शर्त अपनी संतान के लिए इस तरह रखी कि "संतान में से जो सबसे अफ़ज़ल (योग्य/श्रेष्ठ) हो वह मुतवल्ली होगा, फिर उसके बाद जो अफ़ज़ल हो वह मुतवल्ली होगा" इसी क्रम में, तो विलायत संतान में से सबसे योग्य व्यक्ति को मिलेगी। यदि वह अफ़ज़ल व्यक्ति फासिक़ (दुराचारी) हो जाए, तो विलायत उस व्यक्ति को मिलेगी जो योग्यता में उसके बराबर या उसके सबसे निकट हो। फिर यदि उस अफ़ज़ल व्यक्ति ने गुनाह छोड़ कर तौबा (पश्चाताप) कर ली और दूसरे की तुलना में अधिक न्यायप्रिय और योग्य हो गया, तो ज़ाहिर-उर-रिवायत के अनुसार विलायत फिर से उसकी ओर लौट आएगी; यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है। और अगर वाक़िफ़ ने कहा कि "वक़्फ़ की विलायत मेरी संतान में से जो अफ़ज़ल है उसके पास रहेगी, फिर उसके बाद जो अफ़ज़ल हो" और सबसे योग्य व्यक्ति ने उसे स्वीकार करने से इनकार कर दिया, तो इस्तेहसान (न्यायिक प्राथमिकता) के आधार पर विलायत उसे मिलेगी जो योग्यता में उसके सबसे करीब हो, क्योंकि इस मामले में अफ़ज़ल व्यक्ति का इनकार करना उसके न होने या मर जाने के समान माना जाएगा; यह 'मुहीत' में वर्णित है। और अगर किसी ने वक़्फ़ की विलायत अपनी अफ़ज़ल संतान के लिए तय की और वे सभी योग्यता में बराबर हों, तो विलायत उस व्यक्ति को मिलेगी जो उनमें आयु में सबसे बड़ा हो, चाहे वह पुरुष हो या महिला। और यदि उनमें से कोई भी विलायत के योग्य न हो, तो क़ाज़ी (न्यायाधीश) किसी बाहरी व्यक्ति को मुतवल्ली नियुक्त करेगा, जब तक कि उनमें से कोई इसके योग्य न हो जाए; योग्य होने पर उसे अधिकार वापस सौंप दिया जाएगा। और अगर वाक़िफ़ ने वक़्फ़ की विलायत अपनी संतान में से दो

व्यक्तियों के लिए तय की, जिनमें से एक पुरुष और एक महिला दोनों ही विलायत के योग्य हैं, तो महिला विलायत में उसके साथ साझीदार होगी, क्योंकि 'फ़र्ज़ंद' (संतान) शब्द में पुत्री भी शामिल है। इसके विपरीत, यदि उसने कहा हो कि "मेरी संतान में से दो लड़कों या पुरुषों को", तो ऐसी स्थिति में पुत्री का कोई अधिकार नहीं होगा; यह 'बहर-उर-रायिक़' में है।

यदि क़ाज़ी ने उनमें से सबसे योग्य व्यक्ति को मुतवल्ली बनाया, फिर वक़्फ़ करने वाले की संतान में कोई ऐसा बच्चा निकला जो पहले वाले से भी अधिक योग्य है, तो विलायत उसी को मिलेगी। और अगर संतान में दो व्यक्ति दूसरों से श्रेष्ठ हों लेकिन आपस में बराबर हों, तो उनमें से जो वक़्फ़ के मामलों में अधिक समझदार होगा, वह मुतवल्ली होगा। और यदि दो में से एक परहेज़गारी (धार्मिकता) और योग्यता में अधिक हो और दूसरा वक़्फ़ के प्रबंधन के मामलों में बेहतर हो, तो प्रबंधन के मामलों में अधिक जानकार व्यक्ति हक़दार होगा, बशर्ते कि उसकी ओर से सुरक्षा का भरोसा हो; यह 'ज़ख़ीरा' में है। 'हावी' में लिखा है कि नूह और इब्न समाआ की इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाही अलैहि से रिवायत है कि यदि किसी ने अपने छोटे (नाबालिग) पुत्र को वसी नियुक्त किया और क़ाज़ी ने उसकी सहायता के लिए एक बालिग व्यक्ति को वसी नियुक्त कर दिया, तो जब वह छोटा पुत्र बालिग हो जाए, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह उस नियुक्त वसी को हटा दे, सिवाय क़ाज़ी के आदेश के; यह 'तातारे-ख़ानिया' में है। और अगर वक़्फ़ की विलायत अब्दुल्ला के लिए तब तक तय की गई जब तक कि ज़ैद न आ जाए, तो वैसा ही होगा जैसा कहा गया। फिर जब ज़ैद आएगा, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाही अलैहि के अनुसार वे दोनों मुतवल्ली होंगे, जैसा कि 'ज़हीरिया' में वर्णित है। लेकिन अगर उसने यह भी कहा हो कि "जब ज़ैद आ जाए तो विलायत उसी की होगी", तो ऐसी स्थिति में ज़ैद के आने पर अब्दुल्ला की विलायत समाप्त हो जाएगी। हिलाल और इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाही अलैहि ने फ़रमाया कि पहली स्थिति में भी विलायत ज़ैद की ओर स्थानांतरित हो जाएगी; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। यदि उसने कहा कि "वक़्फ़ की विलायत अब्दुल्ला के लिए है जब तक वह बसरा में है", तो उसकी शर्त के अनुसार ही अमल किया जाएगा।

1. मूल प्रति में ऐसा ही है, शायद यहाँ 'यूसुफ़' से तात्पर्य यूसुफ़ बिन खालिद है, न कि इमाम अबू यूसुफ़।

پھر جب بالغ ہو تو اُس کا شریک ہوگا تو جو اُس نے اپنے فرزند کے واسطے قرار دیا ہے وہ حسن رحمتہ اللہ علیہ کی روایت کے موافق نہیں جائز ہے اور امام ابو یوسف نے فرمایا کہ جائز ہے اور اگر کسی شخص کو وصی کیا بایں طور کہ اُس قدر مال معلوم کے عوض ایک زمین خرید کر کے اُس کو ان ان وجوہ پر وقف کر دے اور اُس وصیت پر گواہ کر دیے تو جائز ہے اور یہ شخص متولی ہو جائے گا اور اُس کو یہ بھی اختیار ہو گا کہ دوسرے کو وصی کرے اور اگر وقف پر ایک شخص کو متولی کر دیا پھر دوسرا وقف کیا اور اُس پر کوئی شخص متولی نہ کیا تو پہلا متولی اُس وقف دوم کا متولی نہ ہو گا الا اُس صورت میں کہ واقف نے اُس سے یوں کہا ہو کہ تو میرا وصی ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر اُس نے ولایت وقف کی شرط اپنی اولاد کے واسطے اُس شرط سے کی کہ اولاد میں سے جو افضل ہو وہ متولی ہو پھر اُس کے بعد جو افضل ہو وہ متولی ہو اسی ترتیب سے تو اُس کی ولایت واقف کی اولاد میں سے افضل کو ہو گی پھر اگر افضل مذکور فاسق ہو گیا تو ولایت اُس شخص کو حاصل ہو گی جو فضیلت میں اُس کے مثل یا قریب قریب ہے پھر اگر افضل نے فسق چھوڑ کر توبہ کر لی اور دوسرے کی بنسبت اعدل وافضل ہو گیا تو ظاہر الروایت کے موافق ولایت اُس کی طرف منتقل ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر واقف نے کہا کہ اُس وقف کی ولایت میری اولادوں میں سے افضل کو ہے پھر اُس کے بعد جو افضل ہو اُسی ترتیب سے پھر افضل نے اُس کے قبول سے انکار کیا تو استحسانا ولایت وقف اُس کو ملے گی جو فضیلت میں اُس سے ملتا ہوا ہو اُس واسطے کہ افضل کا انکار کرنا اُس باب میں بمنزلہ اُس کے نہ ہونے و مر جانے کے قرار دیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر کسی نے ولایت وقف اپنی افضل اولاد کے واسطے قرار دی اور یہ سب فضیلت میں مساوی ہیں تو یہ ولایت

اُس شخص کو حاصل ہو گی جو سب میں ان سب سے بڑا ہو خواہ مذکر ہو یا مونث اور اگر ان سب میں کوئی ولایت کے واسطے لائق نہ ہو تو قاضی کسی اجنبی کو متولی مقرر کر دے گا یہاں تک کہ ان میں سے کوئی اُس کے لائق ہو جائے پس اُس کو واپس کر دے گا اور اگر واقف نے ولایت وقف اپنی اولاد میں سے دو آدمیوں کے واسطے قرار دی حالانکہ ان میں ایک مذکر و ایک مونث دولائق ولایت ہیں تو مونث اُس کے ساتھ ولایت میں مشارک ہو گی کیونکہ فرزند کا اطلاق دختر پر بھی ہے بخلاف اُس کے اگر کہے کہ میری اولاد میں سے دو لڑکوں یا مردوں کو تو ایسی صورت میں دختر کا کچھ حق نہ ہو گا یہ بحر الرائق میں ہے۔

اگر قاضی نے ان میں سے افضل کو متولی کیا پھر وقف کنندہ کی اولاد میں کوئی بچہ ایسا نکلا کہ وہ اوّل سے بھی افضل ہے تو ولایت اسی کو حاصل ہو گی اور اگر اولاد میں سے دو شخص باقیوں سے افضل مگر آپس میں دونوں برابر ہوں تو ان میں سے جو شخص امر وقف سے زیادہ دانا ہو وہ متولی ہو گا اور اگر دو میں سے ایک پرہیز گاری و صلاحیت میں زیادہ ہو اور دوسرا اُمورِ وقف میں بڑھ کر ہو تو داتا تر با مورِ وقف مستحق ہو گا بشرطیکہ اُس کی جانب سے امن حاصل ہو یہ ذخیرہ میں ہے اور حاوی میں لکھا ہے کہ نو اور بن سماعہ میں امام محمد رحمتہ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر کسی نے اپنے پسرِ صغیر کو وصی مقرر کیا پس قاضی نے اُس کا ایک وصی مردِ بالغ مقرر کر دیا تو جب یہ پسرِ صغیر بالغ ہو تو اُس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ وصی مذکور کو خارج کر دے الا بحکم قاضی یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر ولایتِ وقف واسطے عبداللہ کے قرار دی یہاں تک کہ زید آجائے تو ایسا ہی ہو گا جیسا اُس نے کہا پھر جب زید آجائے گا تو امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک دونوں متولی ہوں گے کذا فی الظہیر یہ لیکن اگر اُس نے یہ بھی کہا کہ پھر جب زید آجائے تو ولایت وقف اسی کی ہو گی پس اُس صورت میں زید کے آنے پر عبداللہ کو ولایتِ وقف نہ رہے گی اور ہلال و امام ابو یوسف رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اوّل صورت میں

بھی ولایت وقف زید کی طرف منتقل ہو گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر اُس نے کہا کہ ولایتِ وقف عبداللہ کے واسطے ہے جب تک وہ بصرہ میں ہے تو اُس کی شرط کے موافق رکھا جائے گا۔

۱ ھکذا فی النسخۃ و لعلہ یوسف ای یوسف بن خالد لا الامام ابو یوسف ۱۲۔

Similarly, if he said it is for my wife as long as she does not marry anyone, then if she marries, she will no longer have the guardianship, and it will be according to his statement. And if he said that the guardianship of the Waqf is for Abdullah, and after him for Zaid, then Abdullah died and appointed an executor (Wasi), then the guardianship of the Waqf will be acquired by Zaid; this is mentioned in 'Al-Hawi'. If the trustee (Mutawalli) dies and the endower (Waqif) is alive, the choice of appointing another Mutawalli belongs to the endower, not the judge (Qazi). If the endower has died, the right to appoint a Mutawalli belongs primarily to his executor, as he is more entitled than the judge. If the deceased did not appoint an executor, the authority goes to the judge; this is in 'Fatawa Sughra'. It is fundamentally mentioned that as long as there is someone qualified within the endower's family to be the trustee of the Waqf, the judge shall not appoint an outsider. However, if no one in the family is qualified and the judge appoints an outsider, and later someone suitable is found in the family, the trusteeship shall be transferred from the outsider to them; this is in 'Al-Wajiz'.

It is mentioned in 'Al-Hawi' that Al-Ansari stated in his book on Waqf that if a ruler removes a trustee appointed by the endower due to corruption, and later he becomes righteous, can the ruler reappoint him? He replied in the affirmative. If there is no one among the endower's relatives or neighbors willing to be the trustee without a salary, and among outsiders, some are found willing to perform the work of the Waqf without pay, it is at the judge's discretion to do what he deems best for the Waqf and its beneficiaries; this is in 'Tatarkhaniya'. It is mentioned in 'Jami al-Fusulayn' that if the endower stipulated that the trustee must be from among his children or grandchildren, does the judge have the authority to appoint someone else without evidence of betrayal? If he does, would that person be the trustee or not? Sheikh-ul-Islam Burhanuddin stated in his 'Fawa'id' that no; this is in 'Nahr al-Faiq'. If the judge dies or is removed, the person he appointed as Mutawalli will remain in his position; this is in 'Quniya'. A trustee has the right to hand over the guardianship of the Waqf to another at the time of his death, just as an executor is allowed to appoint another executor at the time of his death. However, if the endower had fixed a certain amount (Mal-i-Musamma) for the said trustee, it will not automatically go to the person appointed by the trustee; rather, he must bring the matter before the judge so that the judge may fix an appropriate wage (Ajr al-Mithl) for him, provided he started the work voluntarily. But if the endower granted this

authority to every trustee, then the mere appointment by the trustee would make the specified amount and known wage that was for the first trustee applicable to the second, and there would be no need for recourse to the judge. The judge does not have the authority to decide differently for the person introduced by the trustee than what the endower had decided for his own appointee; this is in 'Fath al-Qadir'.

A Waqf for a specific mosque is valid and it has a trustee. Then the said trustee died, after which the mosque congregants gathered and, by consensus and without a judge's order, appointed a person as the trustee of the Waqf..... ☆

If a trustee wishes to appoint someone else in his place during his health and lifetime, it is not permissible in the event that guardianship was entrusted to him as a manager (Qayyim); this is in 'Al-Muhit'. If a Waqf is made for a few known individuals and they appoint their own trustee without a judge's order, there is much discussion about it. Accordingly, Sadr al-Shahid Husamuddin stated that the preferred view is that their appointment of a trustee is not valid. It is narrated from Sheikh-ul-Islam Abu al-Hasan (may Allah have mercy on him) that our scholars used to rule in such cases that if they...

---

1. For example, one hundred rupees annually or similar. 3. Meaning, one should estimate the wage that should be given for such performance.

इसी तरह अगर कहा कि मेरी पत्नी के लिए है जब तक वह किसी से निकाह न कर ले, फिर जब निकाह कर ले तो उसके लिए विलायत (संरक्षण) न होगी, तो यह उसके कथन के अनुसार होगा। और अगर कहा कि वक़्फ़ की विलायत अब्दुल्ला के लिए है, फिर उसके बाद ज़ैद के लिए हो, फिर अब्दुल्ला मर गया और एक व्यक्ति को वसी (उत्तराधिकारी) नियुक्त किया, तो वक़्फ़ की विलायत ज़ैद को प्राप्त होगी, यह 'हावी' में है। और अगर मुतवल्ली (ट्रस्टी) मर गया और वक़्फ़ करने वाला जीवित है, तो दूसरा मुतवल्ली नियुक्त करने की राय वाक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) के अधिकार में है, क़ाज़ी के पास नहीं होगी। और अगर वाक़िफ़ मर गया हो, तो मुतवल्ली नियुक्त करने का अधिकार पहले दर्जे में उसके वसी को होगा, क्योंकि वह क़ाज़ी से अधिक उपयुक्त होगा। और अगर मृतक ने किसी को वसी न बनाया हो, तो इसका अधिकार क़ाज़ी को होगा, यह 'फ़तावा सुग़रा' में है। मूल रूप से उल्लेख है कि जब तक वाक़िफ़ के परिवार में से कोई व्यक्ति वक़्फ़ का मुतवल्ली होने के योग्य मौजूद हो, तब तक क़ाज़ी किसी अजनबी को मुतवल्ली नियुक्त नहीं करेगा। और अगर वाक़िफ़ के परिवार में कोई उस योग्य न हो और क़ाज़ी ने किसी अजनबी को नियुक्त कर दिया, फिर उसके परिवार में कोई ऐसा पाया गया जो मुतवल्ली होने योग्य है, तो अजनबी से हटाकर उसे सौंप दिया जाएगा, यह 'वजीज़' में है।

'हावी' में उल्लेख है कि अंसारी ने अपनी किताब वक़्फ़ में उल्लेख किया कि यदि हाकिम ने वाक़िफ़ द्वारा नियुक्त मुतवल्ली को उसके भ्रष्टाचार के कारण हटा दिया और उसके बाद वह सुधर गया, तो क्या आपके अनुसार हाकिम उसे फिर से मुतवल्ली बना सकता है? उत्तर मिला कि हाँ। और अगर वाक़िफ़ के रिश्तेदारों या पड़ोसियों में से कोई ऐसा नहीं है जो बिना वेतन के मुतवल्ली बनने को तैयार हो, और अन्य अजनबियों में कुछ ऐसे लोग मिलते हैं जो बिना वेतन के वक़्फ़ का कार्य संभालने को तैयार हैं, तो यह क़ाज़ी की राय पर निर्भर है कि वह वक़्फ़ और उसके लाभार्थियों के हित में जो बेहतर समझे वह करे, यह 'तातारीखानिया' में है। 'जामे अल-फुसूलैन' में उल्लेख है कि यदि वाक़िफ़ ने यह शर्त रखी कि मुतवल्ली मेरी संतान या संतान की संतान में से हो, तो क्या क़ाज़ी को अधिकार है कि बिना किसी विश्वासघात के प्रमाण के दूसरे को मुतवल्ली बना दे? यदि बनाया तो वह मुतवल्ली होगा या नहीं? शेखुल इस्लाम बुरहानुद्दीन ने अपने 'फ़वाइद' में कहा कि नहीं, यह 'नहर अल-फ़ाइक' में है। और अगर क़ाज़ी मर गया या उसे पदमुक्त कर दिया गया, तो उसने जिसे वक़्फ़ का मुतवल्ली नियुक्त किया था, वह अपने पद पर बना रहेगा, यह 'कुनिया' में है। और मुतवल्ली को अधिकार है कि

अपनी मृत्यु के समय वक़्फ़ की विलायत किसी और को सौंप दे, जैसे वसी को अपनी मृत्यु के समय दूसरे को वसी बनाने का अधिकार है। लेकिन यदि वाक़िफ़ ने उक्त मुतवल्ली के लिए कुछ धन (मस्मिया) निर्धारित किया था, तो वह उस व्यक्ति को नहीं मिलेगा जिसे मुतवल्ली ने नियुक्त किया है, बल्कि उसे यह मामला क़ाज़ी के पास ले जाना होगा ताकि क़ाज़ी उसके लिए उचित पारिश्रमिक (अज्र अल-मिस्ल) निर्धारित करे, जब उसने सेवा भाव से काम शुरू किया हो। लेकिन यदि वक़्फ़ करने वाले ने यह अधिकार हर मुतवल्ली को दे दिया हो, तो मुतवल्ली द्वारा नियुक्त करने मात्र से ही उसके लिए वही निर्धारित धन और पारिश्रमिक तय हो जाएगा जो पहले मुतवल्ली के लिए था, और क़ाज़ी के पास जाने की आवश्यकता नहीं होगी। और क़ाज़ी को यह अधिकार नहीं है कि वह नियुक्त किए गए व्यक्ति के लिए वह सब बदल दे जो वक़्फ़ करने वाले ने अपने नियुक्त किए गए व्यक्ति के लिए तय किया था, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है।

एक विशेष मस्जिद के लिए एक वक़्फ़ सही है और उसका एक मुतवल्ली है, फिर उक्त मुतवल्ली मर गया, फिर मस्जिद के लोग इकट्ठे हुए और बिना क़ाज़ी के आदेश के सर्वसम्मति से उन्होंने एक व्यक्ति को वक़्फ़ का मुतवल्ली नियुक्त कर दिया..... ☆

यदि मुतवल्ली ने चाहा कि अपने स्वास्थ्य और जीवन के दौरान अपनी जगह किसी दूसरे को नियुक्त कर दे, तो यह उस स्थिति में जायज़ नहीं है जहाँ विलायत उसे प्रबंधक (क़य्यम) के तौर पर सौंपी गई हो, यह 'मुहीत' में है। और अगर वक़्फ़ कुछ गिने-चुने ज्ञात लोगों के लिए किया गया है और उन्होंने बिना क़ाज़ी के आदेश के अपना मुतवल्ली नियुक्त कर लिया, तो इसमें बहुत चर्चा है। चुनांचे सदर अल-शहीद हुसामुद्दीन ने कहा कि पसंदीदा मत यह है कि उनकी ओर से मुतवल्ली बनाना सही नहीं है। और शेखुल इस्लाम अबुल हसन रहमतुल्लाह अलैहि से वर्णित है कि हमारे विद्वान ऐसी स्थिति में यह आदेश देते थे कि यदि उन्होंने...

---

२ जैसे कि १०० रुपये वार्षिक या उसके समान। ३ यानी ऐसे कार्य के लिए जो पारिश्रमिक मिलना चाहिए, उसका अनुमान लगा दे।

اسی طرح اگر کہا کہ میری بیوی کو ہے جب تک وہ کسی سے نکاح نہ کرلے پھر جب نکاح کرلے تو اُس کے واسطے ولایت نہ ہوگی تو اُس کے قول کے موافق ہوگا اور اگر کہا کہ ولایت وقف عبد اللہ کے واسطے ہے پھر اُس کے بعد زید کے واسطے ہو پھر عبد اللہ مر گیا اور ایک شخص وصی مقرر کیا تو ولایت وقف زید کو حاصل ہوگی یہ حاوی میں ہے اور اگر متولی مر گیا اور وقف کرنے والا زندہ ہے تو دوسرے متولی مقرر کرنے کی رائے واقف کے اختیار میں ہے قاضی کو نہ ہوگی اور اگر واقف مر گیا ہو تو متولی مقرر کرنے کا اختیار درجہ اول میں اُس کے وصی کو ہوگا کہ وہی قاضی سے اولیٰ ہوگا اور اگر میت نے کسی کو وصی نہ کیا ہو تو اُس کا اختیار قاضی کو ہو گا یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے اصل میں مذکور ہے کہ جب واقف کے گھرانے میں سے کوئی شخص متولی وقف ہونے کے لائق موجود ہو تب تک قاضی کسی اور اجنبی کو متولی مقرر نہ کرے گا اور اگر واقف کے گھرانے میں کوئی اُس لائق نہ ہو پس قاضی نے کسی اجنبی کو متولی مقرر کر دیا پھر اُس کے گھرانے میں کوئی ایسا پایا گیا جو متولی ہونے کے لائق ہے تو اجنبی سے منتقل کر کے اُس کو دے دے گا یہ وجیز میں ہے۔

حاوی میں مذکور ہے کہ انصاری نے اپنی کتاب وقف میں ذکر فرمایا کہ اگر حاکم نے وقف کنندہ کے مقرر کیے ہوئے متولی کو بسبب اُس کے فساد کے خارج کر دیا پھر اُس کے بعد وہ صالح ہو گیا تو کیا آپ کے نزدیک یہ ہے کہ حاکم اُس کو پھر متولی کرے فرمایا کہ ہاں اور اگر وقف کنندہ کے قرابتیوں یا پڑوسیوں میں سے کوئی ایسا نہیں ہے کہ بغیر روزینہ لیے متولی وقف ہو اور دیگر اجنبیوں میں بعض ایسے لوگ ملتے ہیں کہ بغیر روزینہ لیے ہوئے کارِ وقف انجام دینے کو قبول کرتے ہیں تو فرمایا کہ یہ قاضی کی رائے پر ہے کہ وقف اور جن لوگوں کو وقف کا نفع پہنچتا ہے

ان کے حق میں جو بہتر دیکھے وہ کرے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ جامع الفصولین میں مذکور ہے کہ اگر واقف نے یہ شرط کی کہ متولی میری اولاد یا اولاد کی اولاد میں سے ہو پس آیا قاضی کو اختیار ہے کہ بلاظہورِ خیانت دوسرے کو متولی کردے اور اگر دیا تو متولی ہوگا یا نہ ہوگا تو شیخ الاسلام برہان الدین نے اپنے فوائد میں فرمایا کہ نہیں یہ نہر الفائق میں ہے اور اگر قاضی مر گیا یا معزول کیا گیا تو جس کو وقف پر متولی مقرر کیا ہے وہ اپنے حال پر متولی رہے گا یہ قنیہ میں ہے اور متولی وقف کو اختیار ہے کہ اپنی موت کے وقت دوسرے کو ولایتِ وقف سپرد کر دے جیسے وصی کو روا ہے کہ اپنی موت کے وقت دوسرے کو وصی کر جائے لیکن اگر واقف نے متولی مذکور کے واسطے کچھ مال مسمیٰ مقرر کیا ہو گا تو وہ اُس شخص کے واسطے جس کو متولی نے مقرر کیا ہے نہ ہو گا بلکہ اس امر کا مرافعہ قاضی کے حضور میں کرے جب کہ اُس نے تبرع سے کام کیا ہوتا کہ قاضی اُس کے واسطے اجر المثل مقرر کرے لیکن اگر وقف کرنے والے نے یہ اختیار ہر متولی کو دے دیا ہو تو متولی مذکور کے مقرر کرنے ہی سے اُس کے واسطے مال مسمیٰ و اجرت معلومہ جو متولی اول کے واسطے تھی اُس دوسرے کے واسطے مقرر ہو جائے گی اور قاضی سے مرافعہ کی ضرورت نہ ہوگی اور قاضی کو یہ نہیں پہنچتا ہے کہ جس کو متولی نے داخل کیا ہے اُس کے واسطے وہی قرار دے جو وقف کرنے والے نے اپنے مقرر کیے ہوئے کے لئے قرار دیا تھا یہ فتح القدیر میں ہے۔

ایک مسجد معین کے واسطے ایک وقف صحیح ہے اور اُس کا ایک متولی ہے پھر متولی مذکور مر گیا پھر اہل مسجد جمع ہوئے اور اتفاق کر کے بدونِ حکمِ قاضی کے اُنہوں نے ایک شخص کو متولی وقف کر دیا..... ☆

اگر متولی نے چاہا کہ اپنی صحت و حیات میں بجائے اپنے دوسرے کو مقرر کر دے تو نہیں جائز ہے اِس صورت میں کہ ولایت اُس کو برسبیلِ قیم سپرد کی گئی ہو یہ محیط میں ہے اور اگر گنتی

کے معلوم لوگوں پر وقف ہوئے ہیں اُنہوں نے بدونِ حکمِ قاضی کے اپنا ایک متولی مقرر کر دیا تو اس میں بہت گفتگو ہے چنانچہ صدر الشہید حسام الدین نے فرمایا کہ مختار یہ ہے کہ ان کی طرف سے متولی کر دینا نہیں صحیح ہے اور شیخ الاسلام ابوالحسن رحمۃ اللہ علیہ سے مروی ہے کہ فرماتے تھے کہ ہمارے مشائخ ایسی صورت میں یہ حکم دیتے تھے کہ اگر اُنہوں نے...

---

۲ مثلاً سو روپیہ سالانہ یا مثل اُس کے ۱۲۔ ۳ یعنی ایسی کارگزاری پر جو اجرت ملنا چاہیے ہے اس کا اندازہ کردے ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (5) [Right] 130 [Center] Book of Waqf (Endowments) [Left]

If someone is appointed as a Mutawalli (trustee), he shall become so, just as if a Qazi (judge) has granted him permission. Later scholars and Master Zahir-ud-Din agreed that it is preferable for people to appoint a Mutawalli on their own without the Qazi being aware of it; this was because they anticipated corruption upon seeing the accumulation of Waqf properties. The author states that in our times, the very corruption they feared has occurred, thus it became necessary to adopt the fatwa of the later scholars; this is mentioned in 'Ghayathiyyah'. An endowment for a specific mosque is valid and has one Mutawalli. If the said Mutawalli dies, and the congregation of the mosque gathers and, without a Qazi's order, unanimously appoints a person as the Mutawalli of the Waqf, and if this Mutawalli manages the construction and repairs of the said mosque using the proceeds of the Waqf, scholars have differed regarding this appointment (Tawliyah). The most correct view is that this appointment is valid, while the formal appointment of a Qayyim (caretaker) remains the prerogative of the Qazi. Furthermore, if this Mutawalli rented out the Waqf property and spent the proceeds on mosque repairs, he shall not be held liable (Zamin). This is because even if the appointment were considered invalid, he would be viewed as a 'Ghasib' (usurper), and when a usurper rents out usurped property, the rent belongs to him; this is stated in 'Fatawa Qazi Khan'. Imam Ibn al-Humam, the author of 'Fath al-Qadir', warns against the uncritical acceptance of this report, stating that it is well-known that the fatwa requires compensation to be taken from those who usurp Waqf properties, as cited in 'Fath al-Qadir'. The author concurs that whoever usurps Waqf properties should be held liable; however, the issue in 'Fatawa Qazi Khan' is that if one rents out usurped Waqf property and collects the rent, he shall not be liable specifically for that rent amount. If a person creates a Waqf for his children who reside in another city, the Qazi of that city has the authority to appoint a Mutawalli for the Waqf. If a specific annual amount is fixed for him, it is permissible for him up to the level of 'Ujr al-Mithl' (fair customary wage), even if the endower did not stipulate this condition; this is in 'Sirajiyyah'. In the case where two Qayyims are appointed for a Waqf—one by the Qazi of one city and the other by the Qazi of another city—is each permitted to act independently? Sheikh Imam Ismail Zahid stated that the actions of each should be valid. If one of these Qazis wishes to dismiss the Qayyim appointed by the other, it is ruled that if the Qazi finds a benefit

for the Waqf in such a dismissal, he has the authority to do so, otherwise not; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a Qazi appoints a second Qayyim despite there being an existing one, the first one is not automatically dismissed, provided he was appointed by the endower (Waqif). However, if he was appointed by the Qazi himself and was informed of the second appointment, he shall stand dismissed. It is stated in 'Fatawa Samid' that if a Mutawalli sells or mortgages Waqf property, it constitutes a breach of trust (Khayanah); hence, he should be dismissed or a trustworthy person should be appointed alongside him. If a Mutawalli appointed by the endower says, "I have dismissed myself," he is not dismissed; however, if he informs the endower or the Qazi and they remove him, then he is dismissed; this is in 'Al-Qunyah'. If a Mutawalli rents out Waqf property and is subsequently dismissed and replaced by another Qayyim, some scholars say the authority to collect the rent stays with the dismissed one, but the more correct view is that it belongs to the newly appointed one, as the former had rented it for the Waqf and not for himself. If a Qayyim sells a house purchased with Waqf funds, and the price agreed upon with the buyer does not exceed its actual value, the Qayyim has the authority to enter into 'Iqala' (cancellation of sale) with the buyer; similarly, if he is dismissed and another...

---

1. Appointing a Mutawalli. 2. Cancellation and resale. 3. The manager and supervisor should consider its proper upkeep. (1) If the endower dies.

यदि किसी को मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त कर दिया जाए, तो वह मुतवल्ली हो जाएगा, जैसे कि यदि काज़ी (न्यायाधीश) उसे अनुमति दे दे। बाद के विद्वानों (मूतअख़िरीन मशाईख़) और उस्ताद ज़हीर-उद-दीन ने सहमति व्यक्त की है कि बेहतर यह है कि लोग स्वयं अपना मुतवल्ली नियुक्त कर लें और काज़ी को इसकी जानकारी न हो; या इस कारण कि उन्होंने वक़्फ़ की संपत्तियों में भ्रष्टाचार की संभावना देखी। लेखक कहता है कि हमारे समय में वह भ्रष्टाचार हो चुका है जिसका उन्हें डर था, अतः यह आवश्यक हो गया कि बाद के विद्वानों के फतवे को अपनाया जाए; यह 'ग़ियासिया' में है। एक विशिष्ट मस्जिद के लिए वक़्फ़ करना वैध है और उसका एक मुतवल्ली होता है। यदि उक्त मुतवल्ली मर गया, और फिर मस्जिद के लोग एकत्र हुए और काज़ी के आदेश के बिना सर्वसम्मति से एक व्यक्ति को वक़्फ़ का मुतवल्ली बना दिया, फिर उस मुतवल्ली ने वक़्फ़ की आय से मस्जिद के निर्माण और मरम्मत का प्रबंध किया, तो विद्वानों ने इस नियुक्ति (तवलिया) के बारे में मतभेद किया है। सबसे सही मत यह है कि यह नियुक्ति वैध है, और 'क़य्यिम' (देखभाल करने वाला) की नियुक्ति का अधिकार काज़ी के पास होगा। फिर यदि इस मुतवल्ली ने वक़्फ़ संपत्ति को किराए पर दिया और आय को मस्जिद की मरम्मत में खर्च किया, तो वह उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा। क्योंकि यदि नियुक्ति वैध न होती, तो वह 'ग़ासिब' (अतिक्रमणकारी) हो जाता, और जब कोई ग़ासिब छीनी हुई संपत्ति को किराए पर देता है, तो किराया उसी का होता है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। इमाम इब्न अल-हुमाम (फ़तह अल-क़दीर के लेखक) इस रिपोर्ट के आधारहीन होने पर चेतावनी देते हैं और कहते हैं कि आप स्वयं जानते हैं कि फतवा यह है कि वक़्फ़ संपत्तियों को हड़पने वालों से हर्जाना लिया जाए, जैसा कि फ़तह अल-क़दीर में वर्णित है। लेखक कहता है कि हाँ, जो कोई वक़्फ़ संपत्तियों को हड़पता है उसे उत्तरदायी ठहराया जाना चाहिए, लेकिन 'किताब क़ाज़ी ख़ान' का मसला यह है कि यदि कोई हड़पी गई वक़्फ़ संपत्ति को किराए पर देकर उसका किराया ले लेता है, तो वह उस किराए के लिए उत्तरदायी नहीं होगा। और यदि किसी ने अपनी संतान के लिए वक़्फ़ किया जबकि वे दूसरे शहर में हैं, तो उनके शहर के काज़ी को अधिकार है कि वह वक़्फ़ के लिए कोई मुतवल्ली नियुक्त करे। यदि उसके लिए कोई निश्चित वार्षिक राशि तय की गई है, तो वह उसके लिए 'अज्र-ए-मिस्ल' (उचित पारिश्रमिक) के बराबर हलाल (वैध) है, भले ही वक़्फ़ करने वाले ने यह शर्त न रखी हो; यह 'सिराजिया' में है। और यदि वक़्फ़ के दो 'क़य्यिम' हों, जिनमें से एक को एक शहर के काज़ी ने और दूसरे को दूसरे शहर के काज़ी ने नियुक्त किया हो, तो क्या उन दोनों में से प्रत्येक को दूसरे के

बिना कार्य करने का अधिकार है? शेख इमाम इस्माइल ज़ाहिद ने कहा कि प्रत्येक का कार्य वैध होना चाहिए। और यदि उन दोनों काज़ियों में से एक ने दूसरे काज़ी द्वारा नियुक्त क़य्यिम को बर्खास्त करना चाहा, तो कहा गया कि यदि उक्त काज़ी को उसकी बर्खास्तगी में वक़्फ़ का हित दिखाई दे, तो उसे यह अधिकार होगा, अन्यथा नहीं; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

यदि काज़ी ने एक क़य्यिम के होते हुए दूसरा क़य्यिम नियुक्त किया, तो वह (पहला) बर्खास्त नहीं माना जाएगा, बशर्ते कि वह वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) द्वारा नियुक्त किया गया हो। लेकिन यदि वह स्वयं काज़ी द्वारा नियुक्त था और दूसरे की नियुक्ति पर उसे सूचित कर दिया गया, तो वह बर्खास्त हो जाएगा। 'फ़तावा सामिद' में है कि यदि वक़्फ़ के मुतवल्ली ने वक़्फ़ की कोई चीज़ बेच दी या गिरवी रख दी, तो यह विश्वासघात (खयानत) है, अतः उसे बर्खास्त कर दिया जाना चाहिए या उसके साथ किसी विश्वसनीय व्यक्ति को नियुक्त किया जाना चाहिए। यदि वक़्फ़ करने वाले द्वारा नियुक्त मुतवल्ली कहे कि "मैंने स्वयं को बर्खास्त कर लिया," तो वह बर्खास्त नहीं होगा, लेकिन यदि वह वक़्फ़ करने वाले या काज़ी से कहे और वे उसे हटा दें, तो वह हटाया जा सकता है; यह 'अल-कुनिया' में है। यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ की किसी चीज़ को किराए पर दिया और फिर उसे बर्खास्त कर दिया गया और उसके स्थान पर दूसरा क़य्यिम नियुक्त किया गया, तो कुछ ने कहा कि किराया वसूल करने का अधिकार बर्खास्त व्यक्ति के पास होगा, लेकिन अधिक सही मत यह है कि अधिकार नए नियुक्त व्यक्ति के पास होगा, क्योंकि बर्खास्त व्यक्ति ने उसे वक़्फ़ के लिए किराए पर दिया था, स्वयं के लिए नहीं। और यदि क़य्यिम ने ऐसा घर बेचा जिसे उसने वक़्फ़ के धन से खरीदा था, और यदि खरीदार के साथ तय की गई कीमत उसके वास्तविक मूल्य से अधिक नहीं है, तो क़य्यिम को अधिकार है कि वह खरीदार के साथ बिक्री का 'इक़ाला' (निरस्तीकरण) कर ले, और इसी तरह यदि उसे बर्खास्त कर दिया गया और दूसरा...

---

1. मुतवल्ली नियुक्त करना। 2. अनुबंध तोड़ना और पुनर्विक्रय करना। 3. प्रबंधक और पर्यवेक्षक उसकी मरम्मत का ध्यान रखें। (1) यदि वक़्फ़ करने वाले की मृत्यु हो गई।

متولی مقرر کر دیا تو متولی ہو جائے گا جیسے اگر قاضی نے اس کو اجازت دے دی تو ہو جاتا ہے پھر متاخرین مشائخ و استاد ظہیر الدین نے اتفاق کیا کہ افضل یہ ہے کہ وہ لوگ اپنے طور پر متولی مقرر کر لیں اور قاضی اس سے آگاہ نہ ہو اور یا اس وجہ سے کہ انہوں نے اموال وقف میں ان کی جمع دیکھ کر احتمال فساد کیا اور بندہ کہتا ہے کہ ہمارے زمانہ میں وہ فساد واقع ہو گیا جس کا ان کو احتمال تھا پس واجب ہوا کہ متاخرین ہی کا فتویٰ اختیار کیا جائے یہ غیاثیہ میں ہے۔ ایک مسجد معین کے واسطے ایک وقف صحیح ہے اور اس کا ایک متولی ہے پھر متولی مذکور مر گیا پھر اہل مسجد جمع ہوئے اور اتفاق کر کے بدون حکم قاضی کے انہوں نے ایک شخص کو متولی وقف کر دیا پھر اس متولی نے حاصلات وقف سے تعمیر و درستی مسجد مذکور کا انصرام کیا تو مشائخ نے اس تولیہ میں اختلاف کیا اور اصح یہ ہے کہ یہ تولیہ صحیح ہے اور قیم کا مقرر کرنا قاضی کے اختیار میں ہوگا پھر اگر اس متولی نے وقف کو اجرت پر دیا اور تعمیر مسجد میں حاصلات وقف کو خرچ کیا تو ضامن نہ ہوگا اس واسطے کہ جب تولیہ صحیح نہ ہوا تو وہ غاصب ہو جائے گا اور غاصب جب مال غصب کو اجارہ پر دے تو اجرت اسی کی ہوتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ امام بن الہمام صاحب فتح القدیر اس روایت کے ماخوذ نہ ہونے پر تنبیہ کرتے ہیں اور کہتے ہیں کہ خود تجھے معلوم ہے کہ فتویٰ اس پر ہے کہ اوقاف غصب کرنے والے سے تاوان لیا جائے کذا فی فتح القدیر قال المتمر جم ہاں جو اوقاف کو غصب کرے وہ ضامن قرار دیا جائے لیکن مسئلہ کتاب قاضی خان میں یہ ہے کہ اوقاف غصب کردہ کو اجارہ پر دے کر اس کی اجرت لے تو اس اجرت کا ضامن نہ ہوگا فامین احد ھما من الاخر فلیتعامل اور اگر کسی نے اپنی اولاد پر وقف کیا حالانکہ وہ لوگ دوسرے شہر میں ہیں تو ان کے شہر کے قاضی کو اختیار ہے کہ

وقف کے واسطے کوئی متولی مقرر کرے اور اگر اس کے واسطے سالانہ کوئی مقدار معلوم معین مقرر کر دی تو بقدر اجر المثل کے اس کے واسطے حلال ہے اگرچہ وقف کرنے والے نے یہ شرط نہ کیا ہو یہ سراجیہ میں ہے اور اگر وقف کے دو قیم ہوں کہ ایک کو ایک شہر کے قاضی نے اور دوسرے کو دوسرے شہر کے قاضی نے مقرر کیا ہو پس آیا دونوں میں سے ہر ایک کو روا ہے کہ بدون دوسرے کے تصرف کرے تو شیخ امام اسمعیل زاہد نے فرمایا کہ چاہیے کہ دونوں میں سے ہر ایک کا تصرف جائز ہو اور اگر ان دونوں قاضیوں میں سے ایک نے چاہا کہ جس قیم کو دوسرے قاضی نے مقرر کیا ہے معزول کر دے تو فرمایا کہ اگر قاضی مذکور کو اس کے معزول کرنے میں وقف کے واسطے کوئی مصلحت معلوم ہوئی تو اس کو یہ اختیار ہوگا ورنہ نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر قاضی نے وقف کے واسطے باوجود ایک قیم کے دوسرا قیم مقرر کیا تو اس سے پہلے معزول نہ ہو جائے گا بشرطیکہ وہ وقف کنندہ کا مقرر کیا ہوا ہو اور اگر خود قاضی کا مقرر کیا ہوا ہو اور دوسرے کے مقرر کرنے پر اس کو آگاہ کر دیا تو معزول ہو جائے گا فتاویٰ صامد میں ہے کہ اگر متولی وقف نے وقف کی کوئی چیز فروخت کی یا رہن کی تو یہ خیانت ہے پس وہ معزول کر دیا جائے یا اس کے ساتھ کوئی ثقہ معتمد اور مقرر کیا جائے اور وقف کنندہ کی طرف سے جو شخص متولی مقرر ہے اگر اس نے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو معزول کیا تو وہ معزول نہ ہو جائے گا لیکن اگر وقف کنندہ سے یا قاضی سے کہے اور وہ خارج کر دے تو خارج ہو سکتا ہے یہ قنیہ میں ہے۔ اگر متولی وقف نے کوئی چیز وقف کی اجارہ پر دی پھر معزول کیا گیا اور بجائے اس کے دوسرا قیم مقرر کیا گیا تو بعض نے فرمایا کہ اجرت وصول کرنے کا اختیار اسی معزول کو ہوگا اور اصح یہ ہے کہ جو جدید مقرر ہوا ہے اس کو ہوگا اس واسطے کہ معزول نے اس کو وقف کے واسطے اجارہ پر دیا تھا اپنی ذات کے واسطے نہیں دیا تھا اور اگر قیم نے ایسا دار فروخت کیا جس

کو اس نے مال وقف سے خریدا تھا پس اگر اس کا ثمن جو مشتری سے قرار پایا ہے اس کی قیمت سے زائد نہ ہو تو قیم کو اختیار ہے کہ مشتری کے ساتھ اس کی بیع کا اقالہ کرلے اور اسی طرح اگر یہ معزول کیا گیا اور دوسرا

۱۔ متولی مقرر کرنا۔ ۲۔ توڑ دینے و بیچ پھیر دینے کا ۱۲۔ ۳۔ کار پرداز و نگران نہ اس کی درستی کا لحاظ رکھے۔ ۱۲۔ (۱) اگر وقف کنندہ مر گیا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) [131] Kitab al-Waqf

If someone is appointed in his place, the appointee has the authority to cancel (Iqala) that sale, and there is no disagreement regarding this; this is stated in *Bahr al-Ra'iq*. If the endower (Waqif) appointed a manager (Qayyim) for the Waqf and then said manager died, the endower has the authority to appoint another in his stead. After his death (1), the judge (Qazi) shall have the authority to appoint a manager. It is preferable that as long as someone capable of the work is found among the children or near relatives of the beneficiaries of the Waqf, they should be appointed; this is in *Al-Tahdhib*. If there are date palm trees on the Waqf land and the manager fears they will perish, he has the authority to use the Waqf income to purchase and build a perimeter wall to protect them so they do not cease to exist; this is in *Fatawa Qazi Khan*. This issue is analogous to when a house is endowed; it will be ordered that wood and bricks required for its repair be provided so it does not deteriorate; this is in *Al-Dhakhirah*. If a portion of that land is barren (Nasja 1) and unproductive, and it needs improvement to become productive, the manager has the authority to improve that portion of land before using the yields of the entire land; this is in *Al-Muhit*.

If the endowed land is adjacent to a city's residential area such that people are inclined to rent houses there, and the rental income is greater than the income from agriculture and trees, the manager has the authority to build houses on it. ☆

Furthermore, it is clear that construction will always be funded by Waqf income when the damage is not caused by an individual's action. It was stated regarding such liability that if a person leased Waqf property and the tenant turned its porch into a stable for animals, thereby damaging it, he would be held liable; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If the manager of endowed land wishes to establish a village on that land so that more people reside there, provide protection, and increase grain production because it is needed, he shall have the authority to do so. This is similar to a caravanserai endowed for the poor that requires a servant to keep it clean, sweep it, and manage the doors; if the trustee (Mutawalli) provides a room for someone to live in on the condition that they perform these duties and remain engaged in its maintenance, it is permissible; this is in *Al-Zahiriyyah*. If the endowed land is near a city and people are interested in renting houses, and rental income exceeds agricultural income, the manager has the authority to build houses and rent them

out. Conversely, if the endowed land is far from the city, the manager would not have the authority to build houses on it for rent; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

If there is a group of beneficiaries of the land's produce, and some agree that the trustee should perform repairs using Waqf assets while others refuse, the trustee shall use the share of income of those who agreed for construction. As for those who refuse, their share will be leased out, and that income will be spent on the building until the construction is complete, after which it will return to the previous state; this is in *Khazanat al-Muftiin* and *Al-Hawi*. It is mentioned in *Fatawa Abu al-Layth* that if a shop is endowed for the poor and has a manager, and then a person builds on it without the manager's permission, he shall not have the right to claim the expenses back from the manager. It will then be seen if the builder can remove his construction without harming the original structure; if so, he has the authority to do so.

---

1. Nasja refers to leveling the ground, i.e., spreading and laying good soil over it.

उसके स्थान पर नियुक्त किया गया तो नियुक्त व्यक्ति को उस बिक्री के निरस्तीकरण (इकाला) का अधिकार है और इसमें कोई मतभेद नहीं है, यह 'बहरुल राइक' में है। यदि वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ के लिए कोई प्रबंधक (क़य्यिम) नियुक्त किया और फिर उक्त क़य्यिम की मृत्यु हो गई, तो उसे (वक़्फ़ करने वाले को) अधिकार है कि वह उसके स्थान पर दूसरा नियुक्त करे और उसकी मृत्यु (1) के बाद क़ाज़ी को अधिकार होगा कि वह क़य्यिम नियुक्त करे। और बेहतर यह है कि वक़्फ़ जिसके लिए है, उसकी संतान या निकट संबंधियों में से जब तक कोई ऐसा व्यक्ति मिले जो उस कार्य के योग्य हो, तब तक उसी को नियुक्त किया जाए, यह 'तहरीर' में है। और यदि वक़्फ़ की भूमि में खजूर के पेड़ हों और क़य्यिम को डर हो कि वे नष्ट हो जाएंगे, तो क़य्यिम को अधिकार होगा कि वक़्फ़ की आय से बाड़/दीवार खरीद कर उन्हें सुरक्षित कर दे ताकि वे नष्ट न हों, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। और यह मसला इस उदाहरण जैसा है कि यदि कोई घर वक़्फ़ किया गया, तो आदेश दिया जाएगा कि उसकी मरम्मत के लिए आवश्यक लकड़ी और ईंटें शामिल की जाएं ताकि वह खराब न हो, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यदि उस भूमि का कोई हिस्सा बंजर (नसजा) हो और उसमें कुछ पैदा न होता हो और उसमें सुधार की आवश्यकता हो ताकि वह उपजाऊ बन सके तो क़य्यिम को अधिकार होगा कि कुल भूमि की आय से पहले उस हिस्से का सुधार करे, यह 'मुहीत' में है।

यदि वक़्फ़ की भूमि शहर की आबादी से लगी हुई हो और लोग उसके मकान किराए पर लेने के इच्छुक हों, और खेती और पेड़ों की तुलना में मकानों के किराए से आय अधिक हो, तो क़य्यिम को अधिकार होगा कि उसमें मकान बनवा दे। ☆

पुनः स्पष्ट हो कि निर्माण हमेशा वक़्फ़ की आय से होगा, जब बर्बादी किसी व्यक्ति के कृत्य से न हो। और उस स्थिति में बताया गया कि एक व्यक्ति ने वक़्फ़ संपत्ति को किराए पर लिया, फिर किराएदार ने उसके बरामदे को जानवरों के बांधने का स्थान बना लिया, जिससे वह खराब हो गया, तो वह उसका उत्तरदायी होगा, यह 'बहरुल राइक' में है। यदि वक़्फ़ भूमि के क़य्यिम ने चाहा कि उस भूमि में कोई बस्ती बसाई जाए ताकि वहां अधिक लोग हों, वे सुरक्षा करें और अनाज की पैदावार बढ़े क्योंकि इसकी आवश्यकता है, तो उसे ऐसा अधिकार होगा। यह उस उदाहरण जैसा है कि एक सराय गरीबों के लिए वक़्फ़ है और वहां एक सेवक की आवश्यकता है जो सराय की झाड़ू-बुहार कर सफाई रखे और दरवाजा खोले और बंद करे, तो मुतवल्ली (प्रबंधक) ने उसमें से एक कमरा किसी व्यक्ति को रहने के लिए दे दिया और उसका किराया यह तय किया कि वह ये कार्य करेगा और

उसकी देखभाल में लगा रहेगा, तो यह जायज़ है, यह 'ज़हीरिया' में है। और यदि वक़्फ़ भूमि शहर की आबादी के पास हो और लोग मकान किराए पर लेने के इच्छुक हों और किराया खेती से अधिक हो, तो क़य्यिम को अधिकार है कि मकान बनवाकर किराए पर दे। इसके विपरीत यदि भूमि शहर से दूर हो, तो क़य्यिम को मकान बनवाकर किराए पर देने का अधिकार नहीं होगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है।

यदि वक़्फ़ की आय के लाभार्थियों का एक समूह हो, जिनमें से कुछ इस बात पर सहमत हों कि मुतवल्ली वक़्फ़ संपत्ति से मरम्मत करे और कुछ ने इनकार किया हो, तो जो सहमत हैं, मुतवल्ली उनके हिस्से की आय से मरम्मत कराएगा। और जो इनकार करता है, उसका हिस्सा किराए पर दिया जाएगा और उसकी आय निर्माण में खर्च की जाएगी जब तक निर्माण पूर्ण न हो जाए, फिर वह पूर्व स्थिति में वापस आ जाएगा, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' और 'हावी' में है। 'फ़तावा अबुल लैथ' में उल्लेख है कि एक दुकान गरीबों के लिए वक़्फ़ की गई और उसका एक क़य्यिम है, फिर किसी व्यक्ति ने क़य्यिम की अनुमति के बिना उसमें कोई निर्माण किया, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि उसका खर्च क़य्यिम से वापस मांगे। फिर यह देखा जाएगा कि यदि बनाने वाला अपना निर्माण इस तरह हटा सकता है कि पुराने ढांचे को कोई नुकसान न पहुंचे, तो उसे ऐसा करने का अधिकार होगा।

---

1. नसजा: ज़मीन को समतल करना यानी फैलाकर उस पर अच्छी मिट्टी डालना।

بجائے اُس کے مقرر کیا گیا تو مقرر شدہ کو اُس بیع کے اقالہ کا اختیار ہے اور اس میں کچھ اختلاف نہیں ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔ اگر وقف کنندہ نے وقف کے واسطے کوئی قیم مقرر کیا پھر قیم مذکور مر گیا تو اُس کو اختیار ہے کہ بجائے اس کے دوسرا مقرر کرے اور اُس کی موت (۱) کے بعد قاضی کو اختیار ہوگا کہ قاضی مقرر کرے اور افضل یہ ہے کہ جس پر وقف ہے اُس کی اولاد یا اقارب میں سے جب تک کوئی ایسا پایا جائے جو اُس کام کے لائق ہے تب تک اسی کو مقرر کرے یہ تہذیب میں ہے اور اگر اراضی موقوفہ میں کوئی درخت خرما ہو اور قیم کو خوف ہوا کہ یہ تلف ہو جائے گا تو قیم کو اختیار ہوگا کہ وقف کی آمدنی میں سے فصیل خرید کر کے اُس کو جما دے تاکہ وہ منقطع نہ ہو جائے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور یہ مسئلہ نظیر اُس کی ہے کہ اگر کوئی دار وقف کیا گیا تو اُس کو حکم دیا جائے گا کہ لکڑیاں اور اینٹیں جو اُس کی مرمت کے واسطے درکار ہوں داخل کرے تاکہ وہ خراب نہ ہو یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اُس اراضی میں سے کوئی قطعہ نسجہ ۱ــہ نہ ہو اس میں کچھ پیدا نہ ہوتا ہو پس اُس کی کج و اصلاح کی ضرورت ہو تاکہ اُس میں پیداوار ہو تو قیم کو اختیار ہوگا کہ جملہ اراضی کی حاصلات سے پہلے اُس قطعہ زمین کی اصلاح کرے یہ محیط میں ہے۔

اگر اراضی موقوفہ متصل آبادی شہر ہو کہ لوگ اُس کے مکانات کرایہ پر لینے پر رغبت رکھتے ہوں اور اسی طرح کرایہ سے آمدنی بنسبت پیداواری زراعت و درختوں کے زیادہ ہو تو قیم کو اختیار ہوگا کہ اُس میں مکانات بنوادے ☆

پھر واضح ہو کہ تعمیر جب بھی آمدنی وقف سے ہوگی کہ جب خرابی کسی شخص کے فعل سے نہ ہو اور اُس وجہ دلواجی میں فرمایا کہ ایک شخص نے وقف دار کو اجارہ دیا پس مستاجر نے اُس کے رواق کو جانوروں کا مربط بنایا کہ وہاں باندھا کرتا تھا پس اُس کو خراب کیا تو وہ ضامن ہو گا یہ بحر الرائق میں ہے۔ اگر اراضی موقوفہ کے قیم نے چاہا کہ اُس اراضی میں کوئی قریہ آباد کرے کہ اُس میں لوگ زیادہ ہوں اور حفاظت کریں اور اُس میں غلہ کی پیداوار بڑھے کیونکہ اُس کی ضرورت ہے تو اُس کو ایسا اختیار ہوگا اور یہ مثل اُس کے ہے کہ ایک کارواں سرائے فقیروں پر وقف ہے اور وہاں ایک خادم کی ضرورت ہے کہ کارواں سرائے کو جھاڑ بہار کر صاف رکھے اور دروازہ کھولے اور بند کرے پس متولی نے اُس میں سے ایک کوٹھری کسی شخص کو رہنے کے واسطے دے دی اور اُس کی اُجرت کا عوض یہ ہے کہ ایسا کیا کرے اور اُس کی پرداخت میں مشغول رہے تو یہ جائز ہے یہ ظہیر یہ میں ہے اور اگر اراضی موقوفہ متصل آبادی شہر ہو کہ لوگ اُس کے مکانات کرایہ پر لینے پر رغبت رکھتے ہوں اور اسی طرح کرایہ سے آمدنی بنسبت پیداواری زراعت و درختوں کے زیادہ ہو تو قیم کو اختیار ہوگا کہ اس میں مکانات بنوادے کہ ان کو اجارہ پر دیا کرے بخلاف اُس کے اگر زمین موقوفہ عمارات شہر سے دور ہو تو ایسی صورت میں قیم کو اختیار نہ ہوگا کہ اُس میں مکانات بنوا کر ان کو اجارہ پر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر غلہ اراضی کی مشروط لہ ایک جماعت ہو جن میں سے بعض اُس امر پر راضی ہوئے کہ متولی اس کی مرمت مال وقف سے کرے اور بعض نے انکار کیا پس جو راضی ہوئے متولی اُس کا حصہ اُس کے حصہ آمدنی سے تعمیر کرے گا اور جو انکار کرتا ہے اُس کا حصہ اجارہ پر دے گا اور اُس کی آمدنی اُس کی عمارت میں صرف کرے گا یہاں تک کہ تعمیر پوری ہو جائے پھر بحال سابق اُس کی طرف عود کرے گی یہ خزانہ المفتین و حاوی میں ہے اور فتاویٰ ابواللیث میں مذکور ہے کہ ایک دکان فقیروں پر وقف کی گئی ہے اور اُس کا ایک قیم ہے پھر ایک شخص نے

بغیر اجازت قیم کے اُس میں کوئی عمارت بنائی تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اُس کا خرچہ قیم سے واپس لے پھر اُس کے بعد دیکھا جائے گا کہ اگر بنانے والا اپنی عمارت اس طرح رفع کر کے لے جا سکتا ہے کہ بنائے قدیم کو مضرت نہ پہنچے تو اُس کو اختیار ہوگا

---

۱ نسجہ کو نیاز میں گنج یعنی پھیل کر اس پر عمدہ مٹی ڈالی جائے۔

Fatwa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 132 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...that he may remove it. If it is not possible to remove it without damaging the ancient structure, then he cannot remove it. However, he will be given time until his property is safely extracted from beneath the building, and then he may take it. If he does not agree that the custodian (Qayyim) should become the owner for the sake of the Waqf by paying a price, and if both agree that the custodian may become the owner by paying a certain compensation, then it is permissible. However, the value of the property in its built state and its value in a demolished state will be assessed; it is not permissible to pay more than whichever of the two values is lower. This is stated in 'Al-Muhit'. If a person creates a Waqf of his house on the condition that a specific person lives in it for their lifetime, or for ten years or a known specified period, and thereafter it is Waqf for the poor, then this is permissible. The said person will not have the authority to rent out the house; however, they will have the authority to reside in it themselves along with their family and servants. If the group for whom the Waqf was made includes some who wish to live in it and some who wish to rent it out, the Qadi (judge) shall order them to perform 'Tahayu' (1), meaning to take turns for specific days. Then, the person who wishes to reside may do so during their turn, and the one who wishes to rent it out may do so during theirs. This is in 'Al-Hawi'. If the endower made a condition that the income is for a specific person, no narration from the earlier scholars (Mutaqaddimin) is found on this. If a bequest of house rent is made for someone and they wish to reside in it themselves, the later scholars (Mutakhkhirin) have differed; some said they do not have this authority. Since there is a difference of opinion in the case of a bequest of rent, there will also be a difference in this method of indicative Waqf. Some have stated that caution dictates that the custodian should rent it out to someone other than the beneficiary, collect the rent, and then give it to the designated beneficiary. This is in 'Al-Muhit al-Surkhi'.

If the endower set a condition that the people should rent it out and they have no right to reside in it, then it must be acted upon according to their condition. This is in 'Al-Hawi'. The custodian does not have the authority to take surplus income meant for the poor from a Waqf dedicated to school (Madrasa) construction and spend it on jurists as a debt (2), even if they are in need. This is in 'Al-Qunyah'. If the custodian has accumulated funds from the Waqf land's income and sees a charitable cause, but the Waqf property also needs repairs, and the custodian fears that if they spend on repairs, this charitable opportunity will be lost, then it should be evaluated: if delaying repairs until further income is received does not cause obvious harm or fear

of the Waqf being ruined, the custodian may delay repairs and spend the current funds on that charitable cause. 'Charitable cause' here refers to a cause where income is spent on a category of the poor, such as the ransom of Muslim prisoners held by disbelievers or assisting someone stranded in Jihad. As for building a mosque, an inn (Ribat), or similar structures that lack the capacity for transfer of ownership (Tamlik)—meaning they are not entities that can "own" charity (Sadaqah)—it is not permissible to spend the Waqf's produce or income on such causes. This is in 'Fatawa Qadi Khan'.

In the aforementioned problem, if the income of the Waqf is sufficient to construct the Waqf shop, then both...

---

1 Income, whether in cash or kind, shall be described in these terms. 12. (1) Take turns. 12. (2) This issue will appear shortly. 12.

कि वह हटा ले जाए और अगर पुरानी संरचना को नुकसान पहुँचाए बिना उसे हटाना संभव नहीं है, तो उसे नहीं ले जाया जा सकता। लेकिन उसे तब तक इंतज़ार करने दिया जाएगा जब तक कि उसका सामान इमारत के नीचे से सुरक्षित निकल न आए, फिर वह उसे ले लेगा। यदि वह इस बात पर सहमत न हो कि प्रबंधक (क़य्यम) वक़्फ़ के लिए भुगतान करके उसका मालिक बन जाए, और यदि दोनों ने इस बात पर सहमति जता ली कि प्रबंधक वक़्फ़ की ओर से एक निश्चित मुआवज़ा देकर उसका मालिक बन जाए, तो यह जायज़ है। लेकिन यह देखा जाएगा कि बनी हुई अवस्था में उसका क्या मूल्य है और तोड़ी हुई अवस्था में उसका क्या मूल्य है; जो भी मूल्य कम होगा, उससे अधिक मुआवज़ा देने की अनुमति नहीं होगी। यह 'मुहीत' में है। यदि किसी व्यक्ति ने अपना घर इस शर्त पर वक़्फ़ किया कि अमुक व्यक्ति जीवन भर उसमें रहे या दस वर्ष या किसी निश्चित अवधि तक रहे, और उसके बाद वह घर निर्धनों के लिए वक़्फ़ हो, तो यह जायज़ है। अमुक व्यक्ति को उस घर को किराए पर देने का अधिकार नहीं होगा, हाँ, उसे स्वयं अपने परिवार और सेवकों के साथ रहने का अधिकार होगा। फिर जिन लोगों के लिए वक़्फ़ किया गया है, यदि वे एक समूह हों जिनमें से कुछ स्वयं रहना चाहते हों और कुछ किराए पर देना चाहते हों, तो काज़ी उन्हें आदेश देगा कि वे 'तहायु' कर लें (१) अर्थात् अपनी-अपनी बारी तय कर लें। फिर जो व्यक्ति रहना चाहता है, वह अपनी बारी के दिनों में रहे, और जो किराए पर देना चाहता है, वह अपनी बारी में उसे किराए पर दे दे। यह 'हावी' में है। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने यह शर्त लगाई कि इसकी आय अमुक व्यक्ति के लिए है, तो इस बारे में प्राचीन विद्वानों (मुतक़द्दिमीन) से कोई स्पष्ट रिवायत नहीं मिलती। और यदि किसी व्यक्ति के हक में घर के किराए की वसीयत की गई हो और वह चाहे कि स्वयं उसमें रहे, तो बाद के विद्वानों (मुताखिरीन) ने इसमें मतभेद किया है; कुछ ने कहा है कि उसे यह अधिकार नहीं है। अतः किराए की वसीयत के मामले में मतभेद होने के कारण, वक़्फ़ के साक्ष्य के इस तरीके में भी मतभेद होगा। और कुछ ने कहा है कि सावधानी इसी में है कि प्रबंधक (क़य्यम) उसे उस व्यक्ति के अलावा किसी दूसरे को किराए पर दे जिसके लिए वक़्फ़ किया गया है, और किराया वसूल करके उस लाभार्थी को दे दे। यह 'मुहीत-ए-सुरखी' में है।

यदि वक़्फ़ करने वाले ने यह शर्त लगाई कि लोग उसे किराए पर चलाएँ और उन्हें उसमें रहने का अधिकार नहीं है, तो उसकी शर्त के अनुसार ही अमल होगा। यह 'हावी' में है। और प्रबंधक को यह अधिकार नहीं है कि वह मदरसा निर्माण के लिए वक़्फ़ की गई आय में से बची हुई राशि, जो निर्धनों

के लिए थी, उसे ऋण के रूप में देकर फकीरों पर खर्च कर दे (२), भले ही वे ज़रूरतमंद हों। यह 'कुनिया' में है। और यदि वक़्फ़ भूमि की आय से प्रबंधक के पास धन जमा हो गया है और उसे कोई अन्य पुण्य कार्य (खैर का काम) दिखाई दे, लेकिन वक़्फ़ को भी मरम्मत की ज़रूरत है, और प्रबंधक को डर हो कि यदि वह वक़्फ़ की मरम्मत में खर्च करेगा तो यह पुण्य का अवसर हाथ से निकल जाएगा, तो यह देखा जाए: यदि मरम्मत में देरी करने से जब तक दूसरी आय प्राप्त न हो जाए, कोई प्रत्यक्ष ऐसा नुकसान नहीं है जिससे वक़्फ़ के नष्ट होने का भय हो, तो वह मरम्मत में देरी कर सकता है और वर्तमान धन को उस पुण्य कार्य में लगा सकता है। यहाँ 'पुण्य कार्य' (वजह-ए-खैर) से तात्पर्य ऐसे कार्य से है जहाँ आय निर्धनों के एक वर्ग पर खर्च होती हो, जैसे काफिरों के हाथों बंदी बनाए गए मुसलमानों की रिहाई या ऐसे व्यक्ति की सहायता जो जिहाद के रास्ते में असहाय हो गया हो। रही बात मस्जिद या मुसाफिरखाने (रबात) जैसी चीज़ों के निर्माण की, जिनमें स्वामित्व प्रदान करने (तमलीक) की योग्यता नहीं है, अर्थात् वे ऐसी नहीं हैं कि सदक़ा उनके स्वामित्व में दे दिया जाए, तो वक़्फ़ की फसल या आय को ऐसे कार्यों में खर्च करना जायज़ नहीं है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

उपरोक्त मसले में, यदि वक़्फ़ की आय इतनी मौजूद हो कि उससे वक़्फ़ की दुकान का निर्माण हो सके तो दोनों...

---

१ आय चाहे नकद हो या वस्तु के रूप में, उसे इन्हीं शब्दों से व्यक्त किया जाएगा। १२। (१) बारी-बारी से करें। १२। (२) यह मसला शीघ्र ही आगे आएगा। १२।

کہ رفع کر لے جائے اور اگر بدون مضرت بنائے قدیم کے رفع کر لے جانا ممکن نہیں ہے تو نہیں لے جا سکتا ہے لیکن یہاں تک اُس کو انتظار دیا جائے گا کہ اُس کا مال تحت عمارت سے خلاص ہو کر نکل آئے پھر اُس کو وہ لے لے گا اگر وہ اُس امر پر راضی نہ ہوا کہ قیم مذکور قیمت دے کر وقف کے واسطے اُس کا مالک ہو جائے اور اگر دونوں نے اُس امر پر اتفاق کر لیا کہ اُس قدر معاوضہ دے کر وقف کے واسطے قیم اُس کا مالک ہو جائے تو جائز ہے لیکن یہ دیکھا جائے گا کہ بنے ہوئے ہونے کی حالت میں اُس کی کیا قیمت ہے اور توڑی ہوئی حالت میں اُس کی کیا قیمت ہے پس جو قیمت دونوں میں سے کم ہو اُس سے زیادہ معاوضہ دینے پر روانہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر ایک شخص نے اپنا گھر اُس شرط سے وقف کیا کہ فلاں شخص اپنی زندگی بھر اُس میں رہے یا دس برس یا زیادہ مدت معلومہ تک اُس میں رہے پھر بعد اُس کے یہ گھر مسکینوں پر وقف ہے تو یہ جائز ہے اور فلاں مذکور کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ اُس دار کو کرایہ پر دے ہاں یہ اختیار ہو گا کہ خود اُس میں مع اپنے اہل و عیال و خادموں کے رہے پھر جن لوگوں پر وقف کیا ہے اگر وہ ایک جماعت ہو جن میں سے بعض اُس میں رہنا چاہتے ہیں اور بعض اُس کو اجرت پر دینا چاہتے ہیں تو قاضی ان کو حکم دے گا کہ تہا یو کر لیں (۱) یعنی چند روز کی باری کر لیں پھر جو شخص رہنا چاہتا ہے وہ باری کے ایام پھر اُس میں رہے اور جو شخص اجارہ پر دینا چاہتا ہے وہ اپنی باری پر اُس کو کرایہ پر دے دے یہ حاوی میں ہے اور اگر وقف کنندہ نے یہ شرط کی اُس کی آمدنی فلاں شخص کے واسطے ہے تو اُس کی کوئی روایت متقدمین سے نہیں پائی جاتی ہے اور اگر ایک شخص کے واسطے کرایہ مکان کی وصیت کی گئی ہو اور اُس نے چاہا کہ میں اُس میں رہا کروں تو متاخرین نے اُس میں اختلاف کیا ہے چنانچہ بعض نے کہا کہ اُس کو یہ اختیار نہیں

ہے پس کرایہ کی وصیت کی صورت میں اختلاف ہونے سے یہ طریق دلالت وقف میں بھی اختلاف ہو گا اور بعض نے فرمایا کہ احتیاط یہ ہے کہ قیم اُس کو سوائے اُس شخص کے جس پر وقف کیا گیا ہے دوسرے کو اجارہ پر دے کر اُس کا کرایہ وصول کر کے جس پر کرایہ وقف کیا گیا ہے اُس کو دے دے یہ محیط سرخی میں ہے۔

اگر وقف کنندہ نے یہ شرط لگائی کہ بدیں شرط کہ وہ لوگ اُس کو کرایہ پر چلا دیں اور ان کو اُس میں رہنے کا اختیار نہیں ہے تو اُس کی شرط کے موافق عمل درآمد ہو گا یہ حاوی میں ہے اور قیم کو یہ اختیار نہیں ہے کہ جو وقف بروجہ تعمیر مدرسہ تھا اور باقی بوجہ فقراء اُس کی آمدنی سے تعمیر مدرسہ کی (۲) جو فاضل بچا ہے اُس کو بطور دین دے کر فقیہوں پر صرف کر دے اگرچہ وہ لوگ اُس کے حاجت مند ہوں یہ قنیہ میں ہے اور اگر اراضی وقف کی آمدنی سے قیم کے پاس مال جمع ہو گیا اور اُس کو کوئی وجہ تعمیر نظر آئی مگر وقف میں بھی تعمیر و اصلاح کی ضرورت ہے اور قیم کو خوف ہوا کہ اگر میں وقف کی تعمیر و اصلاح میں صرف کرتا ہوں تو یہ نیکی ہاتھ سے جاتی ہے تو دیکھا جائے کہ اگر اراضی وقف کی اصلاح و مرمت میں دوسری آمدنی وصول ہونے تک تاخیر کرنے میں کھلا ہوا ایسا ضرر نہ ہو کہ جس سے وقف کے خراب ہو جانے کا خوف ہو تو وہ مرمت و اصلاح وقف میں تا حصول آمدنی دیگر تاخیر کر دے اور موجودہ مال کو اُس وجہ خیر کی طرف صرف کر دے اور وجہ خیر سے یہاں یہ مراد ہے کہ ایسی وجہ خیر ہو کہ ایک نوع فقیروں پر آمدنی صرف ہوتی ہو جیسے کافروں کے ہاتھ میں مسلمان قید ہو گئے ہوں ان کی رہائی میں یا جو شخص جہاد سے منقطع ہو گیا ہے اُس کی دستگیری میں صرف کرنے اور رہی تعمیر مسجد یا رباط یا اُس کے مانند ایسی جو چیز جس میں اہلیت تملیک نہیں ہے یعنی ایسی نہیں ہیں کہ صدقہ ان کے ملک میں کر دیا جائے تو ایسے وجوہ کی جانب غلہ وقف کا صرف کرنا اُس کو نہیں روا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر وقف کی آمدنی اُس قدر موجود ہو کہ اُس سے دکان وقف کی تعمیر ہو سکے تو دونوں

---

۱ آمدنی خواہ از قسم نقد ہو یا جنس ہو اس کو اسی الفاظ سے تعبیر کریں گے۔ ۱۲۔ (۱) باری باری کریں۔ ۱۲۔ (۲) یہ مسئلہ عنقریب آتا ہے۔ ۱۲۔

The owners of the shops shall have the right to hold the supervisor (Qayyim) accountable ☆

If the trustee (Mutawalli) spent all the income of the endowment (Waqf) on the beneficiaries, even though there was such a need for repair and reform in the Waqf that delay was not permissible, the said Mutawalli shall be held liable. And once he has provided the guarantee (indemnity), he cannot recover what he gave to the beneficiaries from them. This is analogous to the property of a minor; if it is held in trust by someone and he gave it to the minor's parents for their maintenance without the permission of the minor or the judge (Qadi), the scholars have stated that he shall be held liable and cannot recover it from the minor's parents. This is in 'Bahr al-Ra'iq'. If a shop of the Waqf in a market leaned upon another adjacent shop, and the second shop leaned upon a third, and the supervisor (Qayyim) refused to repair the Waqf shop, the scholars stated that if the income of the Waqf is sufficient for the repair of the shop, the owners of both shops have the right to hold the Qayyim accountable to have the shop repaired and restored to its original position using the Waqf income, thereby removing the burden from their property. If the Waqf does not have sufficient income to make repairs possible, the owners of both shops should appeal to the Qadi. The Qadi will then order the Qayyim to take a loan for this repair, which will be repaid from the future income of the Waqf. This is in 'Fatawa Qadi Khan'. If the Mutawalli constructed a building on an open plot of the Waqf, it shall belong to the Waqf if it was built with Waqf funds, or if it was built with his personal funds and he intended it for the Waqf, or even if he had no specific intention. However, if he built it for himself and called witnesses to that effect, it shall belong to him. The same rule applies to planting trees; this is in 'Quniyah'. If someone used Waqf money for his own needs and then spent an equivalent amount on the construction and repair of the Waqf, he shall be absolved of liability. If a Qayyim installed a beam in a Waqf house with the intention of recovering its cost from the income, he has the right to do so. If the Mutawalli spent his own money on the Waqf and stipulated that he would take it back, he may do so; this is in 'Sirajiyyah'. If the Qayyim or the owner told the tenant (Mustajir)[1] of the house, "I have given you permission to repair it," and he carried out repairs with the permission of the Qayyim or owner, he shall recover the expenses from the owner or Qayyim. This applies when the primary benefit of the construction reverts to the owner. If the benefit reverts to the tenant and it is detrimental to the house, such as

a shed or something that gets stuck in the construction, he cannot recover the costs. This is in 'Tatarkhaniyah' and 'Quniyah', provided he did not stipulate the right of recovery. Sheikh Abul Fazl was asked regarding a Waqf where one-fourth of the income was for the repair of a madrasah and three-fourths for the poor; he spent the income accordingly, but this year there was no need for repairs to the madrasah, so the money remained saved. Is it permissible for the Qayyim to give it to the jurists (teachers) of the madrasah as a loan to be deducted from their future year's income, given they are in need? The Sheikh replied, "No." Sheikh Abu Hamid was also asked, and he gave the same reply. This is in 'Tatarkhaniyah'.

A person endowed cultivable land in such a way that "it be given to my needy relatives and to the needy of my village, then whatever remains be given to the poor." This is valid, whether those people are specifically counted or not. If the Mutawalli wishes to give preference to some among them, there are several scenarios in this matter: First, the Waqf is for his needy relatives and the needy of the village, and both groups are not limited in number; Second, both groups are limited; Third, one of the two groups is limited and the other is not. In the first case, half of the income is for...

---

[1] The one who takes a lease, who in our common parlance is called a contractor (Thekedar). 12.

दुकानों के मालिकों को अधिकार होगा कि वे कार्यवाहक (क़य्यिम) को जवाबदेह ठहराएं ☆

अगर मुतवल्ली (प्रशासक) ने वक़्फ़ की पूरी आमदनी सभी हकदारों पर खर्च कर दी, जबकि वक़्फ़ में मरम्मत और सुधार की ऐसी आवश्यकता थी कि देरी करना जायज़ नहीं था, तो मुतवल्ली ज़मानतदार (ज़िम्मेदार) होगा। और जब उसने हर्जाना (ज़मानत) दे दिया, तो वह उन हकदारों से वह रक़म वापस नहीं ले सकता जिन्हें उसने दी थी। यह उसी तरह है जैसे यदि किसी नाबालिग लड़के की संपत्ति किसी के पास अमानत के तौर पर हो और उसने लड़के या क़ाज़ी की अनुमति के बिना लड़के के माता-पिता को उनके भरण-पोषण के लिए दे दी, तो उलेमा ने कहा है कि वह ज़िम्मेदार होगा और माता-पिता से वापस नहीं ले सकता। यह 'बहर-उर-राइक़' में है। यदि बाज़ार में वक़्फ़ की एक दुकान अपनी बगल वाली दूसरी दुकान पर झुक गई और दूसरी दुकान तीसरी पर झुक गई, और कार्यवाहक (क़य्यिम) ने वक़्फ़ की दुकान की मरम्मत से इनकार कर दिया, तो उलेमा ने कहा है कि यदि वक़्फ़ की आमदनी इतनी मौजूद हो कि उससे मरम्मत हो सके, तो दोनों दुकानों के मालिकों को यह अधिकार होगा कि वे क़य्यिम को मजबूर करें कि वह वक़्फ़ की आमदनी से उस दुकान की मरम्मत कराए और उसे अपनी जगह पर वापस लाए और उनकी मिल्कियत से उस झुकाव को दूर करे। और अगर वक़्फ़ में इतनी आमदनी न हो जिससे मरम्मत मुमकिन हो, तो दोनों दुकानदारों को क़ाज़ी के सामने अर्जी देनी चाहिए। तब क़ाज़ी क़य्यिम को मरम्मत के लिए ऋण लेने का आदेश देगा जिसे वक़्फ़ की भविष्य की आमदनी से चुकाया जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ की खाली ज़मीन पर कोई इमारत बनाई, तो वह वक़्फ़ की होगी यदि उसने उसे वक़्फ़ के धन से बनाया हो या अपने निजी धन से बनाया और वक़्फ़ की नियत रखी हो या कोई नियत न की हो। लेकिन अगर उसने अपने लिए बनाई और गवाह बना लिए, तो वह उसी की होगी। यही नियम पेड़ लगाने के मामले में भी है, यह 'क़ुनैया' में है। और अगर किसी ने वक़्फ़ के पैसे अपनी ज़रूरत में खर्च कर लिए और उसके बराबर वक़्फ़ की इमारत और मरम्मत में खर्च कर दिए, तो वह ज़िम्मेदारी से मुक्त हो जाएगा। अगर वक़्फ़ के घर में क़य्यिम ने इस इरादे से कोई शहतीर लगाया कि वह इसकी आमदनी से उसकी कीमत वसूल कर लेगा, तो उसे इसका अधिकार है। और अगर मुतवल्ली ने अपने धन से वक़्फ़ पर खर्च किया और वापस लेने की शर्त रखी, तो वह वापस ले सकता है, यह 'सिराजिया' में है। और अगर क़य्यिम या मालिक ने घर के किरायेदार (मुस्ताजिर)[1] से कहा कि मैंने तुम्हें मरम्मत की अनुमति दी, और उसने मालिक या क़य्यिम की अनुमति से कोई मरम्मत कराई, तो

वह उसका खर्च मालिक या क़य्यिम से वापस लेगा। यह तब है जब बनाई गई इमारत का बड़ा लाभ मालिक की ओर हो। और अगर लाभ किरायेदार की ओर हो और घर के लिए नुकसानदेह हो, जैसे छप्पर या कुछ ऐसा जो उस निर्माण में फंस जाए, तो वह वापस नहीं ले सकता। यह 'तातारीख़ानिया' और 'क़ुनैया' में है, बशर्ते उसने वापस लेने की शर्त न रखी हो। शेख अबुल फज़ल से पूछा गया कि एक वक़्फ़ की एक-चौथाई आमदनी मदरसे की मरम्मत के लिए और तीन-चौथाई फकीरों के लिए वक़्फ़ थी। उसने आमदनी उसी तरह खर्च की लेकिन इस साल मदरसे की मरम्मत की कोई ज़रूरत नहीं थी, इसलिए वह पैसा बचा रहा। क्या क़य्यिम को यह जायज़ है कि वह पैसा फकीरों यानी मदरसे के शिक्षकों को ऋण के रूप में दे दे ताकि अगले साल की उनकी आमदनी से काट लिया जाए, जबकि उन्हें ज़रूरत भी है? शेख ने कहा कि नहीं। और शेख अबू हामिद से पूछा गया तो उन्होंने भी यही उत्तर दिया। यह 'तातारीख़ानिया' में है।

एक व्यक्ति ने कृषि भूमि इस तरह वक़्फ़ की कि "मेरे ज़रूरत मंद रिश्तेदारों को और मेरे गाँव के ज़रूरतमंदों को दी जाए, फिर जो बचे वह गरीबों को दिया जाए"। तो यह जायज़ है, चाहे वे लोग गिनती में शामिल हों या नहीं। और अगर मुतवल्ली चाहे कि उनमें से कुछ को वरीयता दे, तो इस मुद्दे में कई स्थितियाँ हैं: पहली यह कि वक़्फ़ उसके ज़रूरतमंद रिश्तेदारों और गाँव के ज़रूरतमंदों पर हो और दोनों पक्ष सीमित गिनती में नहीं हैं; दूसरी यह कि दोनों पक्ष गिनती में शामिल हैं; तीसरी यह कि दोनों पक्षों में से एक गिनती में शामिल है और दूसरा नहीं। पहली स्थिति में, आधी आमदनी के वास्ते...

---

[1] किरायेदार/ठेकेदार जिसे आम भाषा में ठेकेदार कहा जाता है। १२.

دکانوں کے مالکوں کو اختیار ہوگا کہ وہ قیم کو ماخوذ کریں ☆

اگر متولی نے وقف کی آمدنی سب مستحقین میں صرف کر دی حالانکہ وقف میں تعمیر و اصلاح کی ایسی ضرورت ہے کہ تاخیر روا نہیں ہے تو متولی مذکور ضامن ہوگا اور جب اُس نے ضمان دے دی تو چاہیے کہ جو مستحقین کو دیا ہے اُس کو مستحقین سے واپس نہ لے سکے بر قیاس مودوع یعنی جیسے پسر کا مال اگر کسی کے پاس ودیعت ہے اور اُس نے بغیر اجازت پسر یا قاضی کے پسر کے والدین کو ان کے نفقہ میں دیا تو مشائخ نے فرمایا ہے کہ وہ ضامن ہوگا اور پسر کے والدین سے واپس نہیں لے سکتا ہے یہ بحر الرائق میں ہے وقف کی ایک دکان بازار میں اپنے قریب کی دوسری دکان پر جھک پڑی اور دوسری دکان تیسری دکان پر جھک پڑی اور قیم نے دکان وقف کی تعمیر سے انکار کیا تو مشائخ نے فرمایا ہے کہ اگر وقف کی آمدنی اُس قدر موجود ہو کہ اُس سے دکان وقف کی تعمیر ہو سکے تو دونوں دکانوں کے مالکوں کو اختیار ہوگا کہ وہ قیم کو ماخوذ کریں کہ آمدنی وقف سے اُس دکان کو مرمت و تعمیر کرائے اور اپنے موقع پر کرائے اور ان کے ملک سے اُس مشاغل کو دور کرے اور اگر وقف میں اتنی آمدنی نہ ہو کہ اُس سے اُس کی تعمیر و اصلاح ممکن ہو تو دونوں دکان والوں کو چاہیے قاضی کے حضور میں مرافعہ کریں پس قاضی اُس قیم کو اس تعمیر کے واسطے قرضہ لینے کا حکم دے گا جو آمدنی وقف سے ادا کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ وقف کے پڑے ہوئے میدان میں اگر متولی نے کوئی عمارت بنائی تو وہ وقف کی ہوگی اگر اُس کو وقف کے مال سے بنایا ہو یا اپنے ذاتی مال سے بنایا اور وقف کے واسطے نیت کی یا کچھ نیت نہ کی ہو اور اگر اُس نے اپنے واسطے بنائی اور گواہ کر لیے ہیں تو اسی کی ہوگی اور اگر کسی اجنبی نے کوئی عمارت بنائی اور کچھ نیت نہ

کی تو اسی کی ہوگی اور یہی حکم درخت لگانے میں ہے یہ قنیہ میں ہے اور اگر وقف کے درہم اپنے حاجت میں صرف کر لیے اور اُس کے مثل وقف کی عمارت و مرمت میں خرچ کر دیے تو ضمان سے بری ہو جائے گا۔ اگر وقف کے مکان میں قیم نے کوئی شہتیر داخل کیا بدیں قصد کہ اُس کی آمدنی سے اُس کو لے لوں گا تو اُس کو اختیار ہے اور اگر متولی نے اپنے مال سے وقف پر خرچ کیا اور واپس لینے کی شرط کر لی تو واپس لے سکتا ہے یہ سراجیہ میں ہے اور اگر قیم نے یا مالک نے مکان کے مستاجر[1] سے کہا کہ میں نے تجھے اُس کے تعمیر کی اجازت دی پس اُس نے اُس میں کوئی تعمیر باجازت قیم یا مالک بنائی تو اُس کا خرچہ مالک یا قیم سے واپس لے گا اور یہ اُس وقت ہے کہ جو عمارت بنائی ہے اُس کا بڑا فائدہ مالک کی طرف راجع ہو اور اگر مستاجر کی طرف راجع ہو اور مکان کے حق میں اُس سے ضرر ہو جیسے چھپر یا کچھ مکان اُس تعمیر میں پھنس جائے جیسے تور تو واپس نہیں لے سکتا ہے تاتارخانیہ اُس نے واپس لینے کی شرط نہ کر لی ہو یہ قنیہ میں ہے شیخ ابوالفضل سے دریافت کیا گیا کہ ایک وقف کی چوتھائی آمدنی تعمیر مدرسہ میں اور تین چوتھائی فقیروں پر وقف تھی پس اُس نے آمدنی اسی طرف صرف کی مگر مدرسہ کی تعمیر کی امسال کی کوئی ضرورت نہ تھی پس وہ بچا ہوا رکھا ہے پس آیا قیم کو جائز ہے کہ اُس کو فقیہوں یعنی مدرسین مدرسہ کو بطور قرضہ کے دے دے کہ آئندہ سال کی ان کی آمدنی سے وضع کر لے اور حال یہ ہے کہ ان لوگوں کو حاجت ہے تو شیخ نے فرمایا کہ نہیں اور شیخ ابو حامد سے دریافت کیا گیا تو انہوں نے بھی یہی جواب دیا یہ تاتارخانیہ میں ہے۔

ایک شخص نے اراضی مزروعہ اُس طور پر وقف کی کہ میرے قرابتی محتاجوں کو اور میرے گاؤں کے محتاجوں کو پھر جو بچے وہ مسکینوں کو دیا جائے تو جائز ہے خواہ وہ لوگ داخل شمار ہوں یا نہ ہوں اور اگر متولی نے چاہا کہ ان میں سے بعض کو تفصیل دے تو اُس مسئلہ میں چند صورتیں ہیں اوّل آنکہ وقف اُس کے قرابتی محتاجوں اور گاؤں کے محتاجوں پر ہو اور ہر دو فریق

داخل شمار نہیں ہیں دوم آنکہ ہر دو فریق داخل شمار ہیں سوم آنکہ ہر دو فریق میں سے ایک داخل شمار ہے اور دوسرا داخل شمار نہیں ہے پس وجہ اوّل میں نصف آمدنی واسطے

---

[1] اجارہ لینے والا جس کو ہمارے عرف میں ٹھیکہ دار بولتے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 ..... 143 ..... Book of Waqf

One should separate [the share] for the poor among relatives and half for the poor of the village. Then, from the share of each group, one may give to whomever they wish and in whatever manner of preference they choose, because the objective of the endower (Waqif) is charity (Sadaqah), and the rule in charity is as such. In the second case, the income should be distributed equally according to the number of all recipients, and the distributor does not have the authority to show preference, because the endower's intent is akin to a will (Wasiyyat), and the rule of a will is such. In the third case, the income should first be divided into two parts; then, for the group whose members are counted individually, the income should be distributed equally among them without preference. For the group that is counted as a collective, its share should be kept as a total, and then from that total, it may be given to whomever and in whatever manner desired. Thus, one has the discretion of preference as we have explained. This detail is based on the opinion of Imam Azam and Imam Abu Yusuf, while according to the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), this cannot be attained. This is mentioned in 'Wajiz Kurdi'.

If the endower made a waqf for the poor of that city, and if these people are not specifically counted, then the administrator (Qayyim) has the discretion to give to whomever he wishes. If they are counted and one individual spent his share on himself, he has the right to either take a guarantee from the Qayyim or collect his share from his partners, who will then take it from the Qayyim. If the endower stipulated that the needy should be provided with sustenance, he shall provide from the income such food, clothing, and housing as is possible. If the waqf is land, he shall provide annual sustenance to each person provided it is feasible, and for other endowments run on rent, he shall provide monthly sustenance. This is in 'Fatawa Ghiyasiyya'. If the waqf land falls into disrepair and the trustee (Mutawalli) wishes to sell a small portion of it to repair the rest with its proceeds, he does not have this authority. If the Mutawalli sells any building from the structures that has not collapsed so that the buyer may demolish it, or sells a fruit-bearing tree so that the buyer may cut it down, the sale is void (batil). If the buyer demolishes the building or cuts the tree, the judge (Qazi) must remove that administrator from the waqf because he has become treacherous (khain). Then the Qazi has the choice to take compensation for the price of that sale either from the seller or from the buyer. If compensation is taken from the seller, the sale becomes effective; if taken from the

buyer, the sale is void, and the buyer should recover his payment from the seller. This is in 'Zakhira'.

A Case of Waqf Land

There is a waqf land regarding which the Mutawalli fears the heir of the endower or an oppressor; in such a case, he has the discretion to sell the said land and give its price as charity. This is mentioned in 'Nawazil', though the fatwa on this matter is that it is not permissible; this is in 'Sirajiyya'. Regarding waqf trees, if they are fruit-bearing, it is not permissible to sell them unless they have been uprooted. If they are trees that do not bear fruit, their sale before uprooting is permissible; this is in 'Mudmarat'. For trees within a waqf vineyard, the rule for their sale is as follows: if the grapes' yield is not diminished by their shade, their sale is not permissible. If the grapes' yield is diminished by their shade, then if the fruit of those trees is greater compared to the grapes, it is not proper for the Mutawalli to sell and cut them. If they are less compared to the grapes, the Mutawalli has the discretion to sell them. If these trees do not bear fruit and the grapes decrease due to their shade, the Mutawalli has the authority to sell and have them cut. If the grapes do not decrease due to their shade, the Mutawalli does not have the authority to sell and cut them. If these trees are like 'Dulb' (Chinar) or 'Baid' (Willow/Cane), their sale is permissible because these trees are treated like fruits, as Baid and Dulb, when cut... (Continued)

---

1. 'Barbaadi' refers to the destruction of houses, walls, etc.
2. 'Dulb' refers to the Chinar (Oriental Plane) tree.

रिश्तेदारों के गरीबों के लिए और आधा गाँव के गरीबों के लिए अलग करे, फिर हर पक्ष के हिस्से में से जिसे चाहे दे और जिस प्रकार प्राथमिकता (तफ़्ज़ील) के साथ चाहे दे, क्योंकि वक़्फ़ करने वाले का उद्देश्य दान (सदक़ा) है और दान में यही नियम है। दूसरी स्थिति में, उसकी आय को उन सबकी संख्या पर समान रूप से वितरित करके बाँट दे और उसे प्राथमिकता देने का अधिकार नहीं है, क्योंकि वक़िफ़ का इरादा वसीयत का है और वसीयत का नियम ऐसा ही होता है। तीसरी स्थिति में, पहले उसकी आय के दो हिस्से करे, फिर जिस पक्ष के लोग गिनती में शामिल हैं, उन्हें उनकी संख्या पर बिना किसी प्राथमिकता के समान रूप से वितरित कर दे, और जो पक्ष गिनती में शामिल है, उसका हिस्सा कुल (मजमुई) रख ले, फिर उनमें से जिसे चाहे और जिस प्रकार चाहे उस कुल में से दे। अतः वह प्राथमिकता का अधिकार रखता है जैसा कि हमने वर्णन किया है। यह स्पष्टीकरण इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के कथन के अनुसार है, और इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) के कथन के अनुसार यह प्राप्त नहीं हो सकता। यह 'वजीज़ कुर्दी' में है।

यदि वक़्फ़ करने वाले ने उस शहर के गरीबों पर वक़्फ़ किया, और यदि ये लोग गिनती में शामिल न हों, तो प्रबंधक (क़य्यिम) को अधिकार है कि उनमें से जिसे चाहे दे दे। और यदि वे गिनती में शामिल हैं और किसी एक ने अपना हिस्सा अपनी जात पर खर्च कर लिया, तो उसे अधिकार होगा कि चाहे क़य्यिम से ज़मानत ले या अपने भागीदारों से अपना हिस्सा वसूल कर ले, फिर वे लोग क़य्यिम से ले लेंगे। यदि वक़्फ़ करने वाले ने शर्त रखी हो कि ज़रूरतमंद को उसकी जीविका दी जाए, तो वह उसकी आय से भोजन, कपड़े और रहने का घर जैसा संभव हो, देगा। यदि वक़्फ़ भूमि है, तो वह प्रत्येक को संभावना की शर्त पर वार्षिक जीविका देगा, और अन्य वक़्फ़ जो किराए पर चलाए जाते हैं, उन्हें मासिक जीविका देगा। यह 'फ़तावा ग़ियासिया' में है। यदि वक़्फ़ भूमि खराब हो गई और मुतवल्ली ने चाहा कि उसमें से थोड़ी ज़मीन बेचकर उसकी कीमत से बाकी की मरम्मत करे, तो उसे यह अधिकार नहीं है। यदि मुतवल्ली ने इमारतों में से कोई ऐसी इमारत बेची जो ढही नहीं थी ताकि खरीदार उसे गिरा दे, या फलदार पेड़ बेचा ताकि खरीदार उसे काट ले, तो बिक्री शून्य (बातिल) है। यदि खरीदार ने इमारत गिरा दी या पेड़ काट लिया, तो काज़ी (न्यायाधीश) के लिए अनिवार्य है कि उस क़य्यिम को उस वक़्फ़ से हटा दे क्योंकि वह विश्वासघाती (ख़ाइन) हो गया है। फिर काज़ी को अधिकार है कि चाहे उस बिक्री की कीमत उस विक्रेता से हर्जाने के रूप में ले या खरीदार से। यदि

विक्रेता से हर्जाना लिया गया, तो उसकी बिक्री प्रभावी हो गई, और यदि खरीदार से हर्जाना लिया गया, तो बिक्री शून्य हो गई और खरीदार अपनी कीमत उससे वापस ले ले। यह 'ज़खीरा' में है।

वक़्फ़ भूमि की एक स्थिति

एक वक़्फ़ भूमि है जिसके मुतवल्ली को वक़्फ़ करने वाले के वारिस या किसी अत्याचारी से डर हुआ, तो उसे अधिकार है कि उक्त भूमि को बेचकर उसकी कीमत दान कर दे। ऐसा ही 'नवाज़िल' में वर्णित है, और फ़तवा इसी बात पर है कि यह जायज़ नहीं है, यह 'सिराजिया' में है। वक़्फ़ के पेड़ यदि फलदार हों, तो उन्हें बेचना जायज़ नहीं है सिवाय इसके कि वे उखड़ गए हों। यदि ऐसे पेड़ हों जो फल नहीं देते, तो उखड़ने से पहले उनकी बिक्री जायज़ है, यह 'मुज़मरात' में है। वक़्फ़ के पेड़, यानी जो अंगूर के बाग के अंदर हैं, उनकी बिक्री के संबंध में यह नियम है कि देखा जाए: यदि अंगूर के फल उनकी छाया से खराब नहीं होते, तो उनकी बिक्री जायज़ नहीं है। यदि अंगूर के फल उनकी छाया से खराब होते हैं, तो देखा जाए कि यदि उन पेड़ों के फल अंगूरों की तुलना में अधिक हों, तो मुतवल्ली के लिए उचित नहीं कि उन्हें बेचे और काटे। और यदि वे अंगूरों की तुलना में कम हों, तो मुतवल्ली को उनकी बिक्री का अधिकार है। यदि ये पेड़ ऐसे हों जो फल नहीं देते और अंगूर के फल उनकी छाया के कारण कम हो जाते हैं, तो मुतवल्ली को अधिकार है कि उन्हें बेचकर कटवा दे। और यदि अंगूर के फल उनकी छाया से कम नहीं होते, तो मुतवल्ली को उन्हें बेचने और कटवाने का अधिकार नहीं है। यदि ये पेड़ 'दलब' और 'बैद' (बेंत) आदि के समान हों, तो उनकी बिक्री जायज़ है क्योंकि ये पेड़ फलों के समान हैं, क्योंकि बैद और दलब जब काटे जाते हैं (जारी है...)

---

1. बर्बादी और घर के ढहने, दीवार आदि को कहते हैं।
2. दलब (प्रथम अक्षर पर पेश के साथ) चिनार के पेड़ को कहते हैं।

فقرائے قرابت کے اور نصف واسطے فقرائے گاؤں کے الگ کرے پھر ہر فریق کے حصہ میں سے جس کو چاہے دے اور جس طرح تفضیل کے ساتھ چاہے دے اُس واسطے کہ وقف کرنے والے کا مقصود صدقہ ہے اور صدقہ میں یوں ہی حکم ہے اور دوسری صورت میں اُس کی آمدنی ان سب کی تعداد پر مساوی تقسیم کر کے بانٹ دے اور اُس کو تفضیل دینے کا اختیار نہیں ہے اُس واسطے کہ واقف کا قصد وصیت ہے اور وصیت کا حکم یوں ہی ہوتا ہے اور تیسری صورت میں پہلے اُس کی آمدنی کے دو حصے کرے پھر جس فریق کے لوگ داخل شمار ہیں ان کو مساوی ان کی تعداد پر بلا تفضیل تقسیم کر دے اور جو فریق داخل شمار ہے اُس کا حصہ مجموعی رکھ لے پھر ان میں سے جس کو چاہے اور جس طرح چاہے اُس مجموعہ میں سے دے پس تفضیل کا مختار ہے جیسے کہ ہم نے بیان کیا اور یہ تفریح بنا بر قول امام اعظم و امام ابو یوسف کے ہے اور بنا بر قول امام محمد رحمتہ اللہ علیہ کے حاصل نہیں ہو سکتی ہے یہ وجیز کردی میں ہے۔

اگر واقف کنندہ نے فقرائے اُس شہر پر وقف کیا پس اگر یہ لوگ داخل شمار نہ ہوں تو قیم کو اختیار ہے کہ ان میں سے جس کو چاہے دے دے اور اگر داخل شمار ہیں کسی ایک کا حصہ اپنی ذات پر خرچ کر لیا تو اُس کو اختیار ہوگا کہ چاہے قیم سے ضمان لے یا اپنے شریکوں سے اپنا حصہ وصول کر لے پھر وہ لوگ قیم سے لے لیں گے اور اگر وقف کنندہ نے شرط کی ہو کہ محتاج کو اُس کا قوت دیا جائے تو اُس کی آمدنی سے جیسا کھانا اور کپڑا اور رہنے کا مکان ممکن ہو گا دے گا پھر اگر اراضی وقف ہو تو ہر ایک کو بشرط امکان سالانہ قوت دے دے اور دیگر اوقاف جو کرایہ پر چلائے جاتے ہیں انہیں ماہواری قوت دے گا یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے اور اگر اراضی وقف خراب ہو گئی اور متولی نے چاہا کہ اُس میں سے تھوڑی زمین فروخت کر کے اُس کے ثمن سے

باقی کی مرمت کرے تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر متولی نے عمارات میں سے کوئی عمارت جو منہدم نہیں ہوئی ہے فروخت کی تاکہ مشتری گرا لے یا پھل دار درخت بیچا تاکہ مشتری کاٹ لے تو بیع باطل ہے پھر اگر مشتری نے عمارت کو گرا دیا یا درخت کو کاٹ لیا تو قاضی کو لازم ہے کہ اُس قیم کو اُس وقف سے خارج کر دے اُس واسطے کہ وہ خائن ہو گیا پھر قاضی کو اختیار ہے چاہے اُس بیع کی قیمت اُس بائع سے تاوان لے اور چاہے مشتری سے تاوان لے پس اگر بائع سے تاوان لے تو اُس کی بیع نافذ ہو گئی اور اگر مشتری سے تاوان لی تو بیع باطل ہو گئی مشتری اپنا ثمن اُس سے واپس لے یہ ذخیرہ میں ہے۔

وقف اراضی کی ایک صورت ۞

ایک اراضی وقف ہے جس کے متولی کو وقف کنندہ کے وارث سے یا ظالم سے خوف ہوا تو اُس کو اختیار ہے کہ اراضی مذکور کو فروخت کر کے اُس کا ثمن صدقہ کر دے ایسا ہی نوازل میں مذکور ہے اور فتویٰ اُس امر پر ہے کہ یہ نہیں جائز ہے یہ سراجیہ میں ہے۔ وقفی درخت اگر پھل دار ہوں تو ان کا فروخت کر دینا نہیں جائز ہے الا جب کہ وہ اکھڑ گئے ہوں اور اگر ایسے درخت ہوں کہ پھل نہیں دیتے ہیں تو قبل اکھڑنے کے ان کی بیع جائز ہے یہ مضمرات میں ہے اور درختان وقف یعنی جو باغ انگور کے اندر ہیں ان کی بیع کرنے میں یہ حکم ہے کہ دیکھا جائے اگر انگوروں کے پھل ان کے سایہ سے ناقص نہ ہوتے ہوں تو ان کی بیع نہیں جائز ہے اور اگر انگوروں کے پھل ان کے سایہ سے ناقص ہوتے ہوں تو دیکھا جائے کہ اگر ان درختوں کے پھل بنسبت انگوروں کے زائد ہوں تو متولی کو روا نہیں کہ ان کو فروخت کرے اور قطع کرے اور اگر بنسبت انگوروں کے کم ہوتے ہوں تو متولی کو ان کی بیع کا اختیار ہے اور اگر یہ درخت ایسے ہوں کہ پھل نہ دیتے ہوں اور انگوروں کے پھل ان کے سایہ کی وجہ سے کم ہوتے ہوں تو متولی کو اختیار ہے کہ ان کو فروخت کر کے قطع کرا دے اور اگر انگوروں کے پھل ان کے سایہ سے

کم نہ ہوتے ہوں تو متولی کو اختیار نہیں ہے کہ ان کو فروخت کر کے قطع کرائے اور اگر یہ درخت مثل دلب ۲ و بید و وغیرہ کے ہوں تو ان کی بیع جائز ہے اُس واسطے کہ یہ درخت بمنزلہ پھلوں کے ہیں اُس لیے کہ بید و دلب جب قطع کیے جاتے (جاری ہے)

۱۔ بربادی و گھر جانے مکان و دیوار وغیرہ کو کہتے ہیں ۱۲۔ ۲۔ دلب بضم اول مہملہ درخت چنار کو کہتے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Waqf | 135

... they grow again and are cut again. Similarly, if the leaves of mulberry trees are sold, it is permissible. If the buyer wishes to cut the young shoots (paloo) of these trees, the administrator (mutawalli) should forbid him. If the mutawalli refuses to prevent the buyer from cutting the shoots, this act will be considered a breach of trust (khayanat) (and he should be dismissed). This is stated in 'Muheet-e-Sarkhasi'. If there is a walnut tree in a waqf house and the house falls into disrepair, it is not permissible for the supervisor (qayyim) to sell that tree for the repair of the house. However, he may rent out the house and use the rent for its repair, or sell the fruits of the said tree to use for the building's repairs. But he cannot sell the tree itself for this purpose. This is in 'Sirajia'. If the mutawalli of a mosque buys a shop or a house in exchange for mosque funds and then sells it, it is permissible, provided the said mutawalli has the legal authority of guardianship for the purchase. This matter is in 'Barahnai'. Another issue is: if a mosque mutawalli buys a house or a shop from the earnings dedicated to the mosque, will this house or shop be annexed to the shops that are endowed for the mosque or not? This means whether it will also become waqf or not. The scholars have differed on this. Sadr-ush-Shaheed (RA) said that the preferred view is that it will not become waqf, but will be rented out for the benefit of the mosque. This is in 'Muzmarat'. If a piece of cloth is bought with mosque funds and given to the needy, whoever paid that price from the waqf funds will be liable (guarantor) for it, because this purchase occurred in his personal capacity. This is cited from 'Is'af' in 'Bahr-ur-Raiq'.

If someone endows his house for the poor, the supervisor (qayyim) shall rent it out and use the rent for its repair first, if needed (the remainder goes to the poor). The qayyim does not have the authority to let anyone reside in that house without paying rent. This is in 'Muheet'. It is mentioned in 'Jami-ul-Jawami' that if it is demolished and rebuilt, its former residents will have a prior right to it, unless it was demolished in such a way that not a single room remained. This is in 'Tatarkhaniyya'. If the qayyim dies after giving the property on lease (ijara), the lease contract will not be broken. If the endower (waqif) himself gave it on lease and then died, the analogy (qiyas) suggests that the lease should become void, and this was chosen by Abu Bakr al-Iskaf (RA). However, the preferred legal opinion (istihsan) is that the lease will not be broken. This is written in 'Zakheera'. It is mentioned in 'Fatawa Muhammad bin al-Fazl' that if a mutawalli gave waqf land on lease, and then both the mutawalli and the lessee died before the expiry of the term, the crops will belong to the heirs of the

lessee who sowed the seeds. Any damage caused to the land by the cultivation shall be a liability upon those heirs, and this compensation shall be spent on the affairs of the waqf land and shall not be given to those for whom the land is endowed. This is in 'Hadi Zameeri'.

If a judge (qazi) gave the waqif's house on lease and was then dismissed before the term of the lease expired, the lease will not become void. This is in 'Muzmarat'. If it so happens that the beneficiary of the waqf is also the mutawalli and he gives it on lease and then dies, the lease will not be broken, even if the lease money belongs to him. This is in 'Havi'. Similarly, if some of the people for whom the waqf is made die before the expiry of the lease term, the lease will still not become void. In that case, out of the rent that became due until the death of some beneficiaries, each will be given their share, and the share of the deceased will be given to their heir. After the death of some of them, the rent that becomes due until the end of the term will specifically belong to those who remain alive. Likewise, if after the death of the first few, others also die after a short period, the income will be divided according to the same method and analogy. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. And if the rent was taken in advance and the people for whom the waqf is...

1- 'Qabil' refers to rent that is paid in advance, meaning there is a condition in the lease that the rent will be paid in advance.

... (शाखाएं) हैं तो वे फिर से उगती हैं और फिर काट दी जाती हैं तो फिर से उगती हैं। इसी प्रकार यदि शहतूत के पेड़ों के पत्ते बेच दिए जाएं तो यह जायज़ है। और यदि खरीदार ने उन पेड़ों की 'पालू' (नई कोंपलों) को काटना चाहा, तो मुतवल्ली (ट्रस्टी) उसे मना करेगा। और यदि मुतवल्ली ने खरीदार को पालू काटने से मना करने से इनकार किया, तो उसका यह कार्य खयानत (विश्वासघात) होगा (उसे पदच्युत किया जाना चाहिए)। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। यदि वक़्फ़ वाले घर में अखरोट का पेड़ हो और वह घर खराब हो जाए, तो कय्यम (प्रबंधक) के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह घर की मरम्मत के लिए उस पेड़ को बेच दे। लेकिन वह घर को किराए पर दे सकता है और किराए से उसकी मरम्मत करा सकता है, या उस पेड़ के फलों को बेचकर मकान की मरम्मत में लगा सकता है। परंतु वह स्वयं पेड़ बेचकर ऐसा नहीं कर सकता। यह 'सिराजिया' में है। यदि मस्जिद के मुतवल्ली ने मस्जिद के धन के बदले कोई दुकान या मकान खरीदा और फिर उसे बेच दिया, तो यह जायज़ है, बशर्ते कि उक्त मुतवल्ली को खरीदने का कानूनी अधिकार प्राप्त हो। और यह मसला 'बरहनाई' में है। एक अन्य मसला यह है कि यदि मस्जिद के मुतवल्ली ने मस्जिद की आय से, जो मस्जिद के लिए वक़्फ़ है, कोई मकान या दुकान खरीदी, तो क्या वह मकान या दुकान उन दुकानों के साथ जुड़ी मानी जाएगी जो मस्जिद के लिए वक़्फ़ हैं या नहीं? इसका अर्थ यह है कि क्या वह भी वक़्फ़ बन जाएगी या नहीं? उलेमाओं में इस पर मतभेद है। सदर शहीद (रह.) ने फरमाया कि पसंदीदा राय यह है कि वह वक़्फ़ नहीं बनेगी, बल्कि उसे मस्जिद के लिए किराए पर चलाया जाएगा। यह 'मुज़मरात' में है। यदि मस्जिद के माल से एक कपड़ा खरीदकर गरीबों को दे दिया गया, तो जिस किसी ने वक़्फ़ के माल से वह कीमत दी है, वह उसका उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा, क्योंकि यह खरीद उसकी व्यक्तिगत हैसियत से हुई थी। यह 'इसाफ़' से 'बह्र-उर-रैक' में उद्धृत है।

यदि किसी ने गरीबों के लिए अपना घर वक़्फ़ किया, तो कय्यम उसे किराए पर देगा और किराए की राशि को (गरीबों को देने से) पहले उसकी मरम्मत में लगाएगा, यदि आवश्यकता हो। और कय्यम को यह अधिकार नहीं है कि वह उस घर में किसी को बिना किराए के रहने दे। यह 'मुहीत' में है। 'जामि-उल-जवामे' में उल्लेख है कि यदि वह ढह जाए और फिर से बनाया जाए, तो उसके(पुराने) निवासी ही उसके अधिक हकदार होंगे, सिवाय उस स्थिति के जब वह इस तरह ढह जाए कि उसमें से एक कमरा भी बाकी न रहे। यह 'तातारखानिह' में है। और यदि कय्यम ने पट्टे (इजारा) पर देने के बाद मर गया, तो पट्टे का अनुबंध नहीं टूटेगा। और यदि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने स्वयं पट्टे पर दिया और

फिर मर गया, तो नियम के अनुसार पट्टा निरस्त हो जाना चाहिए, और यही राय अबू बक्र अस्काफ़ (रह.) ने अपनाई है, लेकिन बेहतर राय (इस्तेहसान) यह है कि पट्टा नहीं टूटेगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। 'फ़तावा मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल' में उल्लेख है कि यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ की भूमि को पट्टे पर दिया, फिर मुतवल्ली और किराएदार दोनों पट्टे की अवधि समाप्त होने से पहले मर गए, तो फसल उस किराएदार के वारिसों की होगी जिसने अपने बीजों से खेती बोई है। और फसल के कारण भूमि को जो भी नुकसान होगा, वह नुकसान उन वारिसों पर अनिवार्य होगा, और यह हर्जाना वक़्फ़ भूमि के कार्यों में खर्च किया जाएगा, और उन लोगों को नहीं दिया जाएगा जिनके नाम पर भूमि वक़्फ़ है। यह 'हादी ज़मीरी' में है।

यदि काज़ी ने वाक़िफ़ के घर को पट्टे पर दिया और फिर पट्टे की अवधि समाप्त होने से पहले उसे पद से हटा दिया गया, तो पट्टा निरस्त नहीं होगा। यह 'मुज़मरात' में है। और यदि ऐसा हो कि जिस पर वक़्फ़ है वही मुतवल्ली भी हो और उसने पट्टे पर दिया, फिर वह मर गया, तो पट्टा नहीं टूटेगा, चाहे किराए की राशि उसी की क्यों न हो। यह 'हावी' में है। इसी तरह, यदि पट्टे की अवधि समाप्त होने से पहले उन लाभार्थियों में से कुछ मर जाएं जिनके लिए वक़्फ़ किया गया है, तो भी पट्टा निरस्त नहीं होगा। फिर यह जानना चाहिए कि उस स्थिति में, कुछ लाभार्थियों की मृत्यु तक जो भी किराया अनिवार्य हुआ है, उसमें से प्रत्येक को उसका हिस्सा दिया जाएगा, और मृतक का हिस्सा उसके वारिस को दिया जाएगा। और उनमें से कुछ की मृत्यु के बाद शेष अवधि के लिए जो किराया अनिवार्य होगा, वह विशेष रूप से उन्हीं लोगों का होगा जो जीवित हैं। और इसी तरह, यदि पहले कुछ के मरने के कुछ समय बाद कुछ और लोग भी मर जाएं तो उसमें भी इसी पद्धति और अनुमान (क़यास) से आय विभाजित होगी। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और यदि किराया अग्रिम (एडवांस) ले लिया गया हो और जिन लोगों पर वक़्फ़ है उन्होंने...

१- 'क़बील' वह किराया है जो अग्रिम भुगतान किया गया है, यानी पट्टे में शर्त हो कि मैं किराया अग्रिम दूंगा।

ہیں تو دوبارہ اُگتے ہیں اور پھر کاٹے جاتے ہیں تو پھر اُگتے ہیں اسی طرح جب کاٹے جاتے ہیں پھر اُگتے ہیں اور اسی طرح اگر درختانِ توت کے پتے فروخت کر دیے تو جائز ہے اور اگر مشتری نے ان درختوں کے پالو قطع کر لینی چاہی تو متولی اُس کو ممانعت کرے اور اگر متولی نے مشتری کو پالو کاٹنے سے ممانعت کرنے سے انکار کیا تو یہ فعل اُس کا خیانت ہوگا (معزول کیا جائے ۱۲) یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر مکانِ وقف میں جوز کا درخت ہو پھر یہ مکان خراب ہو گیا تو قیم کو روا نہیں ہے کہ مکان کی تعمیر کے واسطے اُس درخت کو فروخت کر دے لیکن دار کو کرایہ پر دے اور کرایہ سے اُس کی تعمیر کرے اور درختِ مذکور کے پھلوں کو فروخت کر کے تعمیرِ مکان میں لگا دے مگر یہ نہیں کر سکتا ہے کہ خود درخت بیچ کر ایسا کرے یہ سراجیہ میں ہے متولی مسجد نے اگر مالِ مسجد کے عوض کوئی دکان یا مکان خریدا پھر اُس کو فروخت کر دیا تو جائز ہے بشرطیکہ متولی مذکور کو خرید کرنے کا اختیار ولایت حاصل ہوئے اور یہ مسئلہ برہنائی مسئلہِ دیگر ہے اور وہ یہ ہے کہ متولی مسجد نے اگر ایسی حاصلات سے جو مسجد کے واسطے توقف ہے کوئی مکان یا دکان خریدی تو یہ مکان یا دکان آیا اُن دکانوں سے ملحق ہوگی جو مسجد کے واسطے وقف ہیں یا نہیں اور اُس کے معنی یہ ہیں کہ آیا یہ بھی وقف ہو جائے گی یا نہ ہوگی اور مشائخ نے اُس میں اختلاف کیا ہے اور صدر شہید رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ مختار یہ ہے کہ وقف نہ ہو جائے گی لیکن مسجد کے واسطے کرایہ پر چلائی جائے گی یہ مضمرات میں ہے اور اگر وقف مسجد کے مال سے ایک کپڑا خرید کر مساکین کو دے دیا تو جو شمن اُس نے مالِ وقف سے دیا ہے اُس کا ضامن ہوگا اُس واسطے کہ یہ خرید اُس کی ذات کے واسطے واقع ہوئی تھی یہ اسعاف سے بحر الرائق میں نقل ہے۔

اگر فقیروں پر اپنا دار وقف کیا تو قیم اس کو کرایہ پر دے گا اور اُس کی اُجرت سے پہلے اُس کی تعمیر میں لگا دے اگر حاجت ہو (باقی فقیروں میں ۱۲) اور قیم کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اُس دار میں کسی کو بغیر اُجرت کے ساکن کرے یہ محیط میں ہے جامع الجوامع میں مذکور ہے کہ اگر منہدِم ہو کر وہ دوبارہ بنایا گیا تو اُس کے ساکنین اُس کے احق ہوں گے الا اُس صورت میں کہ اُس طرح منہدِم ہو گیا ہو کہ اُس میں سے کوئی بیت بھی باقی نہ رہا ہو یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر قیم اجارہ پر دینے کے بعد مر گیا تو عقدِ اجارہ نہ ٹوٹے گا اور اگر وقف کنندہ نے خود اجارہ پر دیا پھر مر گیا تو اُس میں قیاس یہ ہے کہ اجارہ باطل ہو جائے اور اسی کو ابوبکر اسکاف رحمۃ اللہ علیہ نے اختیار فرمایا ہے اور استحسان یہ ہے کہ اجارہ نہ ٹوٹے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ فتاویٰ محمد بن الفضل میں مذکور ہے کہ متولی نے زمینِ وقف کو اجارہ پر دیا پھر متولی و مستاجر قبل انقضائے مدت کے مر گیا تو زراعت اس مستاجر کے وارثوں کی ہو گی جس نے اپنے بیجوں سے کھیتی بوئی ہے اور زراعت سے جو کچھ اراضی کو نقصان پہنچا وہ نقصان ان وارثوں پر واجب ہو گا اور یہ تاوان نقصان اُس اراضی وقف کے کاموں میں صرف کیا جائے گا اور جس پر اراضی وقف ہے ان کو نہ دیا جائے گا یہ حادی ضمیری میں ہے۔

اگر قاضی نے واقف کے دار کو اجارہ پر دیا پھر قبلِ مدتِ اجارہ گزرنے کے معزول کیا گیا تو اجارہ باطل نہ ہو گا یہ مضمرات میں ہے اور اگر ایسا ہو کہ جس پر وقف ہے وہی متولی بھی ہو اور اُس نے اجارہ پر دیا پھر مر گیا تو اجارہ نہ ٹوٹے گا اگر چہ مالِ اجارہ اُسی کا ہے یہ حاوی میں ہے اور اسی طرح اگر مدتِ اجارہ تمام ہونے سے پہلے ان لوگوں میں سے جن پر وقف ہے بعض مر گئے تو بھی اجارہ باطل نہ ہو گا پھر جاننا چاہیے کہ اُس صورت میں اُس بعض موقوف علیہ کے مرنے تک جو کچھ اجرت واجب ہوئی ہے اُس میں سے ہر ایک کو اُس کا حصہ دیا جائے گا اور میت کا حصہ اُس کے وارث کو دیا جائے گا اور بعد ان کے بعض کے مرنے کے جو کچھ

کرایہ تا آخرِ مدت واجب ہوا وہ مخصوص انہی لوگوں کا ہو گا جو زندہ باقی ہیں اور اسی طرح اگر اول بعض کے مرنے کے بعد تھورڑی مدت پیچھے اور بعض بھی مر گئے تو اس میں بھی اسی طریقہ و قیاس سے آمدنی تقسیم ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اجرت پیشگی لے لی گئی ہو اور جن لوگوں پر وقف ہے انہوں نے

۱- قبیل وہ اجرت جو پیشگی ادا کی گئی ہے یعنی اجارہ میں شرط ہو کہ اجرت پیشگی دوں گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (136) Book of Waqf (Endowment)

If they distributed it among themselves and then some of them died, the analogical reasoning (Qiyas) suggests that the distribution should be annulled. Whatever rent was due at the time of the death of the deceased person, their share should be given to them. However, we apply juristic preference (Istihsan) and rule that the distribution will not be annulled. Similarly, if advance payment of rent was a condition, the same ruling applies; this is mentioned in az-Zahiriyya. It was stated that if a house designated as Waqf was leased for one year for one hundred dirhams, and there are three beneficiaries of this Waqf house, and one dies after one-third of the year has passed, and another dies after another third has passed, while the third remains alive: the rent for the first third of the year will be distributed equally into three shares among the heirs of the first deceased, the heirs of the second deceased, and the third person. The rent for the second third of the year will be distributed equally between the heirs of the second deceased and the third person. The rent for the final third will belong entirely to the third person. The derivation of this issue will be in this manner; this is in al-Muhit. And it is mentioned in Jami' al-Fatawa that if the founder of the Waqf (Waqif) dies leaving behind an appointed executor (Wasi), the executor has the authority to lease the Waqf property. If the executor leases it under a defective lease (Ijarah Fasida), the lessee (Mustajir) is liable for a fair rent (Ajr al-Mithl), provided they derived benefit from it, but the fair rent shall not exceed the amount the executor had agreed upon; this is in Tatar-Khaniyya. If the trustee (Mutawalli) of a Waqf leases a house endowed for the poor and needy for more than one year, it is not permissible. If the founder did not specify any conditions, the preferred view (Mukhtar) is that in the case of endowed land (Arazi Mawqufa), a lease for up to three years may be ruled permissible, unless the judge (Qazi) sees a public interest (Maslahat) in ruling it impermissible. For things other than land, if a period longer than one year is fixed, it shall be ruled impermissible unless a public interest justifies its permissibility. This ruling may vary based on location and time, as stated in as-Sirajiyya, and this is the chosen view for legal rulings (Fatwa). The same ruling applies to agriculture and transactions; this is in al-Muhit.

Qazi al-A'lam Abu Ali al-Nasafi used to say that the trustee should not lease for more than three years, but if they lease for a period longer than three years, the lease would be valid. This opinion is close to the preferred ruling because the action of the trustee indicates their observation of some public benefit; this is in al-Ghiyathiyya. If the founder of the Waqf stipulated that it should not be leased for more than one

year, yet people are not inclined to lease it for only one year, and leasing it for more than a year is significantly better for the Waqf in terms of income and more beneficial for the poor, the trustee is not allowed to violate the founder's condition and lease it for more than a year themselves. However, they should present the matter before a judge so that the judge may authorize leasing it for more than a year. If the founder stated in the Waqf deed (Waqf-nama) that it should not be leased for more than one year except when leasing for a longer period is more beneficial for the poor, then in such a case, the trustee themselves has the authority to lease it for more than a year upon seeing the benefit, and they would not need to appeal to a judge; this is in Fatawa Qazi Khan.

If a room within a large house is Waqf and no one takes it on an annual lease, but it is requested on a long-term lease (Ijarah Tawila), there are two scenarios: first, if its path connects to a public highway, it shall not be given on a long-term lease; second, if that is not the case, then the lease... (text continues on the next page).

---

1. The author said that apparently, if the trustee gave it for sharecropping or other dealings, the same ruling applies. And Allah knows best.
2. Long-term lease (Ijarah Tawila) is mentioned in the Book of Hire (Kitab al-Ijarah); it should be referred to there or in the introduction. Its summary is that they used to take leases for thirty years.

आपस में तक़सीम कर ली फिर उनमें से बाज़ मर गए तो क़यास यह है कि क़िस्मत (हिस्सा) टूट जाएगी और जो मरा है उसके मरने के वक़्त जितनी उजरत (किराया) वाजिब हुई, उसमें से जो कुछ उसका हिस्सा हो दिया जाएगा, लेकिन हम इस्तेहसान (न्यायिक प्राथमिकता) को लेते हैं और हुक्म देते हैं कि तक़सीम न टूटेगी और इसी तरह अगर इजालत-ए-उजरत (किराये का अग्रिम भुगतान) शर्त की गई हो तो भी यही हुक्म है, यह ज़हीरिया में है। फ़रमाया कि अगर वक़्फ़ मकान को साल भर के वास्ते सौ दरहम पर इजारे (किराये) पर दिया और जिन पर यह मकान वक़्फ़ किया गया है वे तीन शख़्स हैं, फिर एक-तिहाई साल गुज़रने के बाद उनमें से एक मर गया, फिर और एक-तिहाई गुज़रने के बाद दूसरा भी मर गया और तीसरा बाकी रहेगा, तो साल में से पहली तिहाई साल की उजरत पहले मृतक के वारिसों, दूसरे मृतक के वारिसों और तीसरे शख़्स के दरमियान बराबर तीन हिस्सों में तक़सीम होगी। दूसरी तिहाई साल की उजरत दूसरे मृतक के वारिसों और तीसरे शख़्स के दरमियान बराबर तक़सीम होगी, और तीसरी तिहाई पूरी तरह तीसरे शख़्स को मिलेगी। मसले की तख़रीज (निष्कर्ष) इसी तरह से होगी, यह मुहीत में है। और जामे अल-फ़तावा में ज़िक्र है कि अगर वक़्फ़ करने वाला अपना मुक़र्रर किया हुआ वसीय (कार्यकारी) छोड़कर मर गया, तो वसीय को अख्तियार होगा कि वक़्फ़ को इजारे पर दे दे। और अगर वसीय ने उसको इजारा-ए-फ़ासिदा (दोषपूर्ण पट्टा) पर दिया, तो मुस्ताजिर (पट्टाधारक) पर उसका अज्र-ए-मिस्ल (उचित किराया) वाजिब होगा, बशर्ते कि मुस्ताजिर ने उससे लाभ उठाया हो, मगर अज्र-ए-मिस्ल उस मिक़दार (मात्रा) से ज़्यादा नहीं होगा जिस पर वसीय राज़ी हुआ था, यह तातारखानिया में है। और अगर मुतवल्ली-ए-वक़्फ़ ने ऐसे घर को जो फ़क़ीरों और मिसकीनों पर वक़्फ़ है, एक साल से ज़्यादा मुद्दत के वास्ते इजारे पर दिया, तो यह जायज़ नहीं है। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने कोई शर्त न की हो, तो मुख़्तार (पसंद किया हुआ मत) यह है कि मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ की गई) आराज़ी की सूरत में तीन साल तक के वास्ते इजारा देने के जवाज़ (वैधता) का हुक्म दिया जाएगा, बशर्ते कि क़ाज़ी के नज़दीक अदम-ए-जवाज़ (अवैधता) के लिए कोई मस्लहत (हित) ज़ाहिर न हो। अगर कोई मस्लहत हो, तो अदम-ए-जवाज़ का हुक्म दे। और ज़मीन के अलावा अन्य चीज़ों में जब एक साल से ज़्यादा मुद्दत मुक़र्रर की हो, तो अदम-ए-जवाज़ का हुक्म दिया जाएगा, जब तक कि जवाज़ के वास्ते कोई मस्लहत नज़र न आए। और यह ऐसी बात है कि अलग-अलग स्थानों और अलग-अलग समय के हिसाब से इसका हुक्म बदल सकता है, जैसा कि सिराजिया

में है और यही फ़तवे के लिए मुख़्तार है। और खेती-बाड़ी व मामलात में भी ऐसा ही हुक्म है, यह मुहीत में है।

क़ाज़ी आलम अबू अली नसफ़ी फ़रमाते थे कि मुतवल्ली को तीन साल से ज़्यादा के वास्ते इजारे पर नहीं देना चाहिए, और अगर उसने तीन साल से ज़्यादा की मुद्दत के लिए इजारे पर दिया तो इजारा जायज़ होगा, और यह कौल (कथन) मुख़्तार हुक्म के करीब है क्योंकि मुतवल्ली का काम किसी मस्लहत को देख लेने पर दलालत (संकेत) करेगा, यह गयासिया में है। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने यह शर्त कर दी हो कि एक साल से ज़्यादा के वास्ते इजारे पर न दिया जाए, हालांकि लोग एक साल के लिए इजारा लेने में रुचि नहीं रखते और एक साल से ज़्यादा के वास्ते उसे इजारे पर देना वक़्फ़ के हक़ में आमदनी की दृष्टि से बहुत बेहतर है और फ़क़ीरों के हक़ में ज़्यादा फायदेमंद है, तो मुतवल्ली के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह वक़्फ़ करने वाले की शर्त के खिलाफ करे और उसे साल भर से ज़्यादा के वास्ते इजारे पर दे दे। हाँ, वह यह करेगा कि क़ाज़ी की अदालत में यह मामला पेश कर देगा ताकि क़ाज़ी उसे साल भर से ज़्यादा के वास्ते इजारे पर दे दे। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़-नामे में यह लिख दिया हो कि एक साल से ज़्यादा के वास्ते इजारे पर न दिया जाए, सिवाय इसके कि ज़्यादा मुद्दत के लिए इजारे पर देना फ़क़ीरों के हक़ में ज़्यादा फायदेमंद हो, तो ऐसी सूरत में मुतवल्ली को खुद अख्तियार होगा कि वह भलाई को देखते हुए उसे साल भर से ज़्यादा के वास्ते इजारे पर दे दे और वह क़ाज़ी के पास अपील (मुराफ़ा) करने का मोहताज न होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

अगर किसी बड़े मकान में से एक कोठरी की जगह वक़्फ़ हो और उसे कोई सालाना इजारे पर न लेता हो, हाँ 'इजारा-ए-तवीला' (लंबे समय का पट्टा) पर मांगी जाती हो, तो इसमें दो सूरतें हैं: एक यह कि अगर उसकी कोई राह आम रास्ते (शार-ए-आम) से मिली हो, तो वह इजारा-ए-तवीला पर नहीं दी जाएगी, और दूसरा यह कि अगर ऐसा न हो तो... (शेष पाठ अगले पृष्ठ पर)।

---

1. मुह्रिर ने कहा कि ज़ाहिर यह है कि अगर मुतवल्ली ने 'मज़ारत' और 'मुआमलात' पर दिया तो इसमें भी यही हुक्म है। वल्लाहु आलम।
2. 'इजारा-ए-तवीला' का ज़िक्र किताबुल-इजारा में है, वहाँ देखना चाहिए। इसका सारांश यह है कि तीस साल के पट्टे पर लिया जाता था।

با ہم تقسیم کر لی پھر ان میں سے بعض مر گئے تو قیاس یہ ہے کہ قسمت ٹوٹ جائے گی اور جو مرا ہے اُس کے مرنے کے وقت جتنی اجرت واجب ہوئی اُس میں سے جو کچھ اُس کا حصہ ہو دیا جائے گا لیکن ہم استحسان کو لیتے ہیں اور حکم دیتے ہیں کہ تقسیم نہ ٹوٹے گی اور اسی طرح اگر تعجیل اجرت شرط کی گئی ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔ فرمایا کہ اگر مکان وقف کو سال بھر کے واسطے سودرہم پر اجارہ دیا اور جن پر یہ مکان وقف کیا گیا ہے وہ تین نفر ہیں پھر تہائی سال گزرنے کے بعد ان میں سے ایک مر گیا پھر اور ایک تہائی گزرنے کے بعد دوسرا بھی مر گیا اور تیسرا باقی رہے گا تو سال میں سے اول تہائی سال کی اُجرت درمیان وارثان میت اول و درمیان وارثان میت ثانی اور درمیان ثالث کے مساوی تین تہائی تقسیم ہو گی اور دوسری تہائی سال کی اُجرت درمیان وارثان میت ثانی اور درمیان ثالث کے مساوی تقسیم ہو گی اور تیسری تہائی پوری شخص ثالث کو ملے گی پس مسئلہ کی تخریج اِسی طرح سے ہو گی یہ محیط میں ہے اور جامع الفتاویٰ میں مذکور ہے کہ اگر وقف کنندہ اپنا مقرر کیا ہوا وصی چھوڑ کر مر گیا تو وصی کو اختیار ہو گا کہ وقف کو اجارہ پر دے دے اور اگر وصی نے اُس کو اجارہ فاسدہ پر دیا تو مستاجر پر اُس کا اجر المثل واجب ہو گا در صورتیکہ مستاجر نے اُس سے نفع اٹھایا ہو مگر اجر المثل اُس مقدار سے جس پر وصی راضی ہوا تھا زائد نہ کیا جائے گا یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر متولی وقف نے ایسے دار کو جو فقیروں و مسکینوں پر وقف ہے ایک سال سے زیادہ مدت کے واسطے اجارہ پر دیا تو نہیں جائز ہے اور اگر وقف کنندہ نے کوئی شرط نہ کر دی ہو تو مختار یہ ہے کہ اراضی موقوفہ کی صورت میں تین سال تک کے واسطے اجارہ دینے کے جواز کا حکم دیا جائے گا اِس صورت میں کہ قاضی کے نزدیک عدم جواز کے واسطے کوئی مصلحت ظاہر ہو پس عدم

جواز کا حکم دے اور سوائے اراضی کے دیگر چیزوں میں جب یکساں سے زائد مدت مقرر کی ہو تو عدم جواز کا حکم دیا جائے گا اِس میں کہ جواز کے واسطے کوئی مصلحت نظر آئے تو جواز کا حکم دے اور یہ ایسی بات ہے کہ اختلاف مواضع و اختلاف زمانہ سے اِس کا حکم مختلف ہو گا کذا فی السراجیہ اور یہی فتویٰ کے واسطے مختار ہے اور زراعت و معاملات میں بھی ایسا ہی حکم ہے یہ محیط میں ہے۔

قاضی اعلم ابو علی نسفی فرماتے تھے کہ متولی کو تین سال سے زیادہ کے واسطے اجارہ پر نہ دینا چاہیے اور اگر اُس نے تین سال کی مدت سے زیادہ کے واسطے اجارہ پر دیا تو اجارہ جائز ہو گا اور یہ قول حکم مختار سے قریب ہے اِس واسطے کہ متولی کا فعل کسی مصلحت دیکھ لینے پر دلالت کرے گا یہ غیاثیہ میں ہے اور اگر وقف کرنے والے نے یہ شرط کر دی ہو کہ ایک سال سے زیادہ کے واسطے اجارہ پر نہ دیا جائے حالانکہ لوگ ایک سال کے واسطے اُس کے اجارہ لینے پر رغبت نہیں کرتے ہیں اور ایک سال سے زیادہ کے واسطے اُس کا اجارہ پر دینا وقف کے حق میں آمدنی کی راہ سے بہت بہتر ہے اور فقیروں کے حق میں زیادہ نافع ہے تو متولی کو روا نہیں ہے کہ وقف کنندہ کی شرط سے خلاف کرے اور اُس کو سال بھر سے زیادہ کے واسطے اجارہ پر دے دے مگر ہاں یہ کرے گا کہ قاضی کے حضور میں یہ امر پیش کر دے گا تاکہ قاضی اُس کو سال بھر سے زیادہ کے واسطے اجارہ پر دے دے اور اگر وقف کرنے والے نے وقف نامہ میں بیان کر دیا ہو کہ ایک سال سے زیادہ کے واسطے اجارہ پر نہ دیا جائے اِلّا جب کہ زیادہ مدت کے واسطے اجارہ پر دینا فقیروں کے حق میں زیادہ نافع ہو تو ایسی صورت میں متولی کو خود اختیار ہو گا کہ اُس کو بھلائی دیکھ کر سال بھر سے زیادہ کے واسطے اجارہ پر دے دے اور قاضی کے پاس مرافعہ کرنے کا محتاج نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کسی بڑے مکان میں سے ایک کوٹھری کی جگہ وقف ہو اور اُس کو کوئی سالانہ اجارہ پر نہ لیتا ہو ہاں اجارہ طویلہ پر مانگی جاتی ہو تو اِس میں دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ کوئی راہ اُس کے شارع عام سے ملی ہو تو وہ اجارہ طویلہ پر نہ دی جائے گی اور دوم یہ کہ ایسا نہ ہو تو اجارہ

(باقی متن اگلے صفحہ پر)

۱۔ قال المحرر بہ ظاہر یہ ہے کہ اگر متولی نے مزارعت و معاملت پر دیا تو اس میں بھی ایسا ہی حکم ہے واللہ اعلم۔ ۱۲۔ ۲۔ اجارہ طویلہ کتاب الاجارہ میں مذکور ہے وہاں رجوع کرنا چاہئے یا مقدمہ میں دیکھنا چاہئے اور خلاصہ اِس کا یہ ہے کہ تیس برس کے واسطے تینط اجارہ پر لیتے تھے۔ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 137 | Kitab al-Waqf

[The property] shall be given on lease; this is mentioned in al-Wujuh. Let it be clear that leasing Waqf property for less than the fair market rent (Ajr al-Mithl) is not permissible, as stated in al-Muhit al-Sarakhsi. If a person leases a shop belonging to a Waqf for the fair market rent, and then another person offers to pay a higher rent, the first lease shall not be cancelled; this is mentioned in al-Sirajiyyah. If Waqf land is leased for three years at a known rent equal to its fair market value, the lease becomes valid. Even if the rent for such land later decreases, the lease shall not be cancelled; this is in al-Muhit. In al-Fatawa al-Kubra, it is written that if someone leases Waqf land for three years at the fair market rent, and at the beginning of the second year, demand increases and the market rate for land rent rises, the Mutawalli (trustee) does not have the right to break the lease on the grounds that it is now below the fair market rent; this is in al-Mudmarat. If a shop is built on Waqf land and the shop owner refuses to pay the fair market rent for the land, it will be considered: if removing the building would allow the land to be leased for more than what the current occupant pays, he will be ordered to remove his building; otherwise, it will be left with him at that rent; this is in al-Sirajiyyah.

☆ **Leasing Land from a Mutawalli and Constructing a Building** ☆

If someone leases vacant Waqf land from a Mutawalli for a specified period at a rent equal to the fair market value and constructs a building with the Mutawalli's permission, and then, after the term expires, another person offers a higher rent for a subsequent period, if the first tenant agrees to match that higher rent, will the first tenant have priority over the new bidder? The answer given is yes, he has priority; this is in Fusul al-Imadiyyah. It is mentioned in Wasf al-Insaf that if the endower (Waqif) gave the Waqf on a long-term lease (Ijarah Tawilah), and if such a long lease risks the loss of the original Waqf property, the judge (Hakim) has the authority to declare that lease void; this is in al-Zakhirah. In Fatawa Ahl Samarqand, it is mentioned that if an inn or a Ribat (charitable hospice) falls into ruin due to lack of repair, it should be rented out, and the rent used for its repair. Once the repairs are complete, it should not be leased out further; this is in al-Muhit. If a Waqf property falls into disrepair and the Mutawalli is unable to repair it, the Qadi (judge) should lease it out and use the rental income for its construction and repair. Once restored, it should be returned to the possession of the Mutawalli; this is in al-Tahdhib.

If a Mutawalli hires a laborer for five and a half annas for the repair of the Waqf, while the market rate for such a laborer is five annas, and the Mutawalli pays him from the Waqf funds, he shall be liable for the excess paid; this is in al-Zahiriyyah. Granting the use of Waqf property for free (Ariyat) or allowing someone to reside in it is permissible; this is in al-Muhit al-Sarakhsi. If the Mutawalli of a Waqf allows someone to live in a Waqf house without rent, Sheikh Hilal (may Allah have mercy on him) stated that there would be no rent due from the resident. However, according to the later jurists (Muta'akhkhirin), the fair market rent (Ajr al-Mithl) is obligatory upon the resident, whether the house was intended for rental or not, and even if this is for the purpose of overseeing the Waqf. The fatwa is based on this. These scholars also stated that whoever resides in a Waqf house without the permission of the administrator (Qayyim) is liable for the fair market rent, regardless of the amount; this is in al-Mudmarat. And if the Mutawalli...

---

1. A 'Ribat fi Sabilillah' is a building used as an inn, constructed on the borders of Islamic territory adjacent to non-Muslim lands, so that warriors (Mujahideen) could gather in small groups until they formed an army for Jihad. 12.

तवीला (लंबे समय) के लिए दी जाएगी, यह वजूह में है और स्पष्ट हो कि वक़्फ़ की भूमि को उसकी उचित दर (अज्र-ए-मिसल) से कम किराए पर देना जायज़ नहीं है, यह मुहीत सरख़सी में है। यदि किसी व्यक्ति ने वक़्फ़ की दुकान उचित किराए पर ली और फिर किसी दूसरे व्यक्ति ने आकर अधिक किराया देना स्वीकार किया, तो पहला पट्टा (इज़ारा) रद्द नहीं किया जाएगा, यह सिराजिया में है। और यदि वक़्फ़ की भूमि तीन वर्ष के लिए ज्ञात किराए पर ली गई जो उसके उचित किराए के बराबर है, तो पट्टा वैध हो गया। इसके बाद यदि ऐसी भूमि का किराया कम हो गया, तो पट्टा रद्द नहीं किया जाएगा, यह मुहीत में है। फ़तावा कुबरा में लिखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने वक़्फ़ की भूमि तीन वर्ष के लिए उचित किराए पर ली और जब दूसरा वर्ष शुरू हुआ तो लोगों की रुचि बढ़ गई और भूमि के किराए की दर बढ़ गई, तो मुतवल्ली को यह अधिकार नहीं है कि वह उचित किराए से कम होने के कारण पट्टे को तोड़ दे, यह मुज़मरात में है। और यदि वक़्फ़ की भूमि पर किसी की दुकान बनी हो और दुकान का मालिक वक़्फ़ की भूमि को उचित किराए पर लेने से इनकार कर दे, तो देखा जाएगा कि यदि यह मान लिया जाए कि यह इमारत यहाँ से हटा दी जाए तो यह भूमि उससे अधिक किराए पर ली जाएगी जितना वह दे रहा है, तो उसे अपनी इमारत हटाने का आदेश दिया जाएगा, अन्यथा उसे उसी किराए पर उसके पास रहने दिया जाएगा, यह सिराजिया में है।

☆ मुतवल्ली से भूमि पट्टे पर लेना और इमारत खड़ी करना ☆

यदि किसी ने वक़्फ़ की खाली पड़ी भूमि एक निश्चित अवधि के लिए मुतवल्ली से उचित किराए पर ली और मुतवल्ली की अनुमति से उस पर इमारत बनाई, फिर अवधि बीत जाने पर किसी दूसरे व्यक्ति ने उसी अवधि के लिए अधिक किराया देना चाहा और पहला किराएदार भी उतना ही अधिक किराया देने को तैयार हो गया, तो क्या पहला किराएदार दूसरे की तुलना में प्राथमिकता का अधिकारी होगा? इसका उत्तर दिया गया है कि हाँ, वह प्राथमिकता का अधिकारी है, यह फुसूल-ए-इमादिया में है। वस्फ़-उल-इनसाफ़ में उल्लेख है कि यदि वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ को बहुत लंबी अवधि के पट्टे पर दिया और यदि इतनी लंबी अवधि के कारण वक़्फ़ की मूल संपत्ति के नष्ट होने का भय हो, तो शासक (हाकिम) को अधिकार होगा कि वह उस पट्टे को शून्य घोषित कर दे, यह ज़खीरा में है। फ़तावा अहले समरकंद में उल्लेख है कि यदि कोई सराय या 'रिबात फ़ी सबीलिल्लाह' (धर्मार्थ सराय) मरम्मत न होने के कारण खंडहर होने लगे, तो उसे किराए पर चलाया जाए और किराए से उसकी मरम्मत की जाए। जब उसकी मरम्मत पूरी हो जाए, तो उसे फिर से पट्टे पर न दिया जाए, यह मुहीत में है।

और यदि वक़्फ़ खराब हो जाए और मुतवल्ली उसकी मरम्मत करने में असमर्थ हो, तो काजी उसे किराए पर दे दे और किराए की आय से उसकी मरम्मत कराए। जब मरम्मत ठीक हो जाए, तो उसे मुतवल्ली के अधिकार में वापस कर दिया जाए, यह तहज़ीब में है।

यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ की मरम्मत के लिए साढ़े पांच आने पर एक मजदूर नियुक्त किया जबकि ऐसे मजदूर की मजदूरी पांच आने थी, और मुतवल्ली ने वक़्फ़ के धन से उसे मजदूरी दी, तो उसने जो अतिरिक्त दिया है, उसका वह स्वयं उत्तरदायी होगा, यह ज़हीरिया में है। वक़्फ़ को बिना किराए के उपयोग (आरियत) के लिए देना और उसमें किसी को बसाना जायज़ है, यह मुहीत सरख़सी में है। यदि वक़्फ़ के मुतवल्ली ने किसी को वक़्फ़ के घर में बिना किराए के बसाया, तो शेख हिलाल (रह.) ने फरमाया कि रहने वाले पर कोई किराया नहीं होगा, लेकिन बाद के विद्वानों (मुतअख़िरीन) के अनुसार रहने वाले पर उचित किराया (अज्र-ए-मिसल) अनिवार्य होगा, चाहे वह घर किराए पर चलाने के लिए रखा गया हो या नहीं, और यह वक़्फ़ की देखरेख के उद्देश्य से हो। इसी पर फतवा है। उन विद्वानों ने यह भी कहा है कि जो व्यक्ति प्रबंधक (क़य्यिम) की अनुमति के बिना वक़्फ़ के घर में रहा, उस पर उचित किराया अनिवार्य होगा, चाहे वह कितना भी हो, यह मुज़मरात में है। और यदि मुतवल्ली ने...

---

1. 'रिबात फ़ी सबीलिल्लाह' वह स्थान है जो सराय के रूप में इस्लामिक सीमाओं पर, जहाँ से शत्रु देश की सीमाएँ मिलती हैं, बनाया जाता था ताकि मुजाहिदीन वहाँ जमा हो सकें और सेना तैयार होने पर जिहाद कर सकें। 12.

طویلہ پر دی جائے گی یہ وجوہ میں ہے اور واضح ہو کہ وقف کا اجارہ دینا اس کے اجر المثل سے کم پر نہیں جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر ایک شخص نے وقف کی دکان بعوض اجر المثل کے کرایہ پر لی پھر کسی دوسرے نے آکر زیادہ اجرت دینی قبول کی تو پہلا اجارہ فسخ نہ کیا جائے گا یہ سراجیہ میں ہے اور اگر وقف کی اراضی تین برس کے واسطے بعوض اُجرت معلومہ کے جو اُس کے اجر المثل کے برابر ہے اجارہ پر لی حتی کہ اجارہ جائز ہو گیا پھر ایسی زمین کی اُجرت ارزاں ہو گئی تو اجارہ فسخ نہ کیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور فتاویٰ کبریٰ میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے زمینِ وقف کو تین برس کے واسطے اُجرت معلومہ پر جو اُس کے اجر المثل کے برابر ہے اجارہ پر لی پھر جب دوسرا سال شروع ہو گیا تو لوگوں کی رغبتیں زیادہ ہوگئیں اور زمین کی اُجرت کا نرخ بڑھایا تو متولی کو اختیار نہیں ہے کہ اجر المثل سے کم ہونے کی وجہ سے اجارہ کو توڑ دے یہ مضمرات میں ہے اور اگر وقف کی اراضی میں کسی کی دکان بنی ہو اور مالک دکان نے وقف کی اراضی کو اجر المثل یعنی ایسی اجرت پر جو ایسی زمین کی ہوتی ہے لینے سے انکار کیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر یہ تقدیر یہ کہ یہ عمارت یہاں سے دور کر دی جائے تو یہ زمین اُس سے زیادہ کرایہ پر لی جائے گی جتنا یہ دیتا ہے تو اُس کو حکم دیا جائے گا کہ اپنی عمارت یہاں سے دور کر کے لے جائے ورنہ اُسی اُجرت پر اُس کے پاس چھوڑی جائے گی یہ سراجیہ میں ہے۔

☆ متولی سے زمین اجارہ پر لینا اور عمارت کھڑی کرنا ☆

اگر کسی نے زمین وقف کی اراضی جو میدان پڑی ہوئی ہے کسی قد مدت معلومہ تک کے واسطے اجرت معلومہ پر جو ایسی زمین کی اجرت کے برابر ہے متولی سے اجارہ پر لی اور اُس میں متولی کی اجازت سے عمارت بنائی پھر جب مدت گذر گئی تو دوسرے شخص نے اُس اراضی کا آئندہ اسی قد مدت تک کے لیے زیادہ کرایہ منظور کیا پس پہلا مستاجر اُس قدر زیادہ دینے پر راضی ہو گیا پس آیا پہلا مستاجر بنسبت اُس دوسرے بڑھانے والے کے اولیٰ ہو گا تو جواب دیا گیا ہے کہ ہاں وہ اولیٰ ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے وصف النصاف میں مذکور ہے کہ اگر وقف کرنے والے نے وقف کو اجارہ طویلہ پر اجارہ دیا پس اگر اُس قد رطویل اجارہ دینے سے اصل رقبہ وقف کے تلف ہونے کا خوف ہو تو حاکم کو اختیار ہو گا کہ اُس اجارہ کو باطل کر دے یہ ذخیرہ میں ہے فتاویٰ اہل سمرقند میں مذکور ہے کہ اگر کوئی سرائے یا رباط فی سبیل اللہ بسبب بے مرمتی کے کھنڈل ہونے کو آگئی تو وہ کرایہ پر چلائی جائے اور کرایہ سے اُس کی مرمت کی جائے پھر جب اُس کی تعمیر و درستی پوری ہو جائے تو آئندہ اجارہ پر نہ دی جائے یہ محیط میں ہے اور اگر وقف خراب ہو گیا اور متولی اُس کی تعمیر سے عاجز ہوا تو قاضی اُس کو کرایہ پر دے دے اور اُس کے کرایہ سے اُس کی تعمیر و مرمت کرے پھر جب تعمیر سے درست ہو جائے تو متولی کے قبضہ میں واپس کر دے یہ تہذیب میں ہے۔

اگر متولی نے وقف کی مرمت کے واسطے ساڑھے پانچ آنہ پر ایک مزدور مقرر کیا حالانکہ ایسے مزدور کی اُجرت پانچ آنہ ہے اور متولی نے مالِ وقف سے اُس کی مزدوری دی تو جو کچھ دیا ہے سب کا ضامن ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے اور وقف کا عاریت دینا اور اُس میں کسی کو بسانا جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ وقف کے متولی نے اگر کسی کو وقف کے مکان میں بلا اُجرت بسایا تو شیخ ہلال رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ رہنے والے پر کچھ اجرت نہ ہو گی اور متاخرینِ عامہ مشائخ کے نزدیک رہنے والے پر اجر المثل واجب ہو گا خواہ یہ مکان کرایہ پر

چلانے کے واسطے رکھا گیا ہو یا ایسا نہ ہو اور یہ بغرضِ وقف کی نگاہ داشت کے ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور ایسا ہی ان مشائخ نے فرمایا کہ جو شخص وقف کے مکان میں بدوں حکمِ قیم کے رہا تو اُس پر اجر المثل واجب ہو گا چاہے جس قدر ہو یہ مضمرات میں ہے اور اگر متولی نے

ا رباط فی سبیل اللہ وہ مکان بطور سرائے ہے جو سرحدِ اسلام پر جہاں سے دارالکفر ملحق ہے بناتے تھے تاکہ مجاہدین دو دو چار چار آکر جمع ہوں پھر جب لشکر ہو جائے تو جہاد کریں۔ ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (4) 138 Book of Waqf (Endowment)

Pledging or mortgaging a Waqf (endowment) property for a debt is not valid. Similarly, if the congregation or an individual from the mosque pledges the mosque's Waqf property, it is invalid. If the mortgagee (pawnee) resides in that house, they will be liable to pay the *Ajr al-Mithl* (fair/customary rent), regardless of the amount and whether the house was intended for rental purposes or not. Sheikh Sadr al-Shahid Husam al-Din stated that this is the preferred opinion for issuing a fatwa (legal ruling); this is mentioned in *Ghiyasiah*.

If the *Mutawalli* (trustee) of a mosque sold a house endowed to the mosque and the buyer resided in it, and later that trustee was removed and a second trustee was appointed, and the second trustee filed a claim against the buyer, and the judge annulled the sale by the first trustee and handed over the house to the second trustee, the buyer would be liable to pay the rent for the duration of their stay. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If the trustee of an endowment rented out an endowed house for a rent significantly lower than its *Ajr al-Mithl* (to the extent that it's considered an unacceptable loss), rendering the lease invalid, and the tenant resided in it, then according to the later jurists, the tenant must pay the full customary rent. The same ruling applies if it was given under an invalid lease (*Ijarah Fasidah*); this is found in *Fusool-e-Imadiya*. If the manager (*Qayyim*) leased out endowment land and then it became flooded, the rent shall be waived. If the tenant took possession but did not cultivate it, rent is due. In an invalid lease, if possession was taken but neither cultivation occurred nor did anyone live in the house, nothing is due. Some scholars have ruled that customary rent is due in Waqf even without a formal contract; this is in *Al-Hawi*. It is mentioned in *Jami al-Fusulain* that if a trustee leases an endowed house to his adult son or father, it is not permissible according to Imam Azam (RA) unless it is for more than the customary rent. Similarly, if the trustee takes it on lease himself, it is only valid if he pays more than the customary rent. This is the ruling in *Bahr al-Raiq*. If the manager leases an endowed house for goods/commodities, it is permissible according to Imam Azam. Some scholars have stated that in Waqf leases, payment in commodities is valid only for items (like wheat or barley) commonly accepted as currency or rent in local custom. Rent paid in items like clothes or slaves is not permissible by consensus (*Ijma'*). When rent is paid in commodities, the manager shall sell them and spend the proceeds on the objectives of the Waqf. The person appointed as manager has the authority to cultivate the land himself for the Waqf's benefit, hire laborers, and pay them from the harvest.

The situation, according to Faqih Abu Ja'far (RA), when a beneficiary of an endowment leases the endowed property itself ☆

If the manager leases the Waqf and places the condition of repairs on the tenant, the lease is void. However, if he specifies a certain amount and instructs the tenant to spend it on repairs, it is valid; this is in *Al-Zakhira*. A tenant of a Waqf property is not permitted to build an upper room (*Ghurfa*) for himself unless he increases the rent and it causes no harm to the building. If the Waqf property remains mostly vacant[1] and no one is inclined to lease it otherwise, it is permissible to build even without a rent increase. If a person endows his house for a specific group and ultimately for the poor, and the trustee leases it to those very beneficiaries, the lease is valid. However, it should be clear that the tenant's right of ownership is forfeited. (Footnote: This applies when Waqf property lies idle and no one takes it on rent).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (4) 138 किताब अल-वक़्फ़

वक़्फ़ की संपत्ति को किसी ऋण के लिए गिरवी रखना सही नहीं है। इसी तरह, यदि मस्जिद की वक़्फ़ संपत्ति को पूरी जमात या उनमें से किसी एक व्यक्ति ने गिरवी रखा, तो वह भी सही नहीं है। यदि गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) ने उस घर में निवास किया, तो उस पर 'अज्र अल-मिस्ल' (उचित किराया) अनिवार्य होगा, चाहे वह कितना भी हो, और चाहे वह मकान किराए पर चलाने के लिए रखा गया हो या नहीं। शेख सद्र शहीद हुसामुद्दीन ने फरमाया है कि फतवे के लिए यही मत पसंदीदा है; यह 'ग़ियासिया' में उल्लेखित है।

यदि मस्जिद के मुतवल्ली (प्रबंधक) ने मस्जिद की वक़्फ़ संपत्ति को बेच दिया और खरीदार उसमें रहने लगा, फिर उस मुतवल्ली को पदमुक्त कर दिया गया और दूसरा मुतवल्ली नियुक्त किया गया, और दूसरे मुतवल्ली ने खरीदार पर दावा किया, और काजी (न्यायाधीश) ने पहले मुतवल्ली की बिक्री को शून्य कर दिया और मकान दूसरे मुतवल्ली को सौंप दिया, तो खरीदार पर उस अवधि का किराया अनिवार्य होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ के मकान को 'अज्र अल-मिस्ल' से इतने कम किराए पर दिया जिसे लोग सामान्यतः नुकसान नहीं मानते, यहाँ तक कि किराया अनुबंध (इजारा) अमान्य हो गया, और किरायेदार (मुस्ताजिर) उसमें रहा, तो बाद के विद्वानों के मतानुसार किरायेदार पर पूरा उचित किराया (अज्र अल-मिस्ल) अनिवार्य होगा। इसी प्रकार यदि इसे दोषपूर्ण अनुबंध (इजारा फ़ासिदा) पर दिया गया हो, तो भी यही नियम लागू होगा; यह 'फसूल इमादिया' में है। यदि प्रबंधक (क़य्यिम) ने वक़्फ़ की भूमि किराए पर दी और फिर उस भूमि पर बाढ़ आ गई, तो किराया समाप्त हो जाएगा। यदि किरायेदार ने उस पर कब्जा किया लेकिन खेती नहीं की, तो किराया अनिवार्य होगा। दोषपूर्ण अनुबंध की स्थिति में, यदि कब्जा कर लिया गया लेकिन खेती नहीं की गई या मकान था और उसमें नहीं रहा, तो कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। कुछ विद्वानों ने अनुबंध के बिना भी वक़्फ़ में उचित किराया अनिवार्य होने का फतवा दिया है; यह 'हावी' में है। 'जामे अल-फुसूलैन' में उल्लेख है कि यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ का मकान अपने वयस्क पुत्र या पिता को किराए पर दिया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि किराया उचित दर से अधिक न हो। इसी तरह मुतवल्ली द्वारा स्वयं किराया लेना भी तभी सही है जब वह उचित दर से अधिक किराया दे। 'बहर अल-राइक़' में इसी पर फतवा दिया गया है। यदि प्रबंधक ने वक़्फ़ का मकान वस्तुओं के बदले किराए पर दिया, तो इमाम आज़म के अनुसार यह जायज़ है। कुछ विद्वानों ने कहा है कि वक़्फ़ के किराये में वस्तुओं का विनिमय केवल उन्हीं वस्तुओं (जैसे गेहूं, जौ) के

लिए जायज़ है जिन्हें समाज में सामान्यतः मुद्रा या किराये के रूप में स्वीकार किया जाता है। कपड़े या गुलाम जैसी वस्तुओं के बदले किराया आम सहमति (इज्मा) से जायज़ नहीं है। जब किराया वस्तुओं के रूप में प्राप्त हो, तो प्रबंधक उन्हें बेचकर प्राप्त राशि को वक़्फ़ के उद्देश्यों में खर्च करेगा। प्रबंधक को यह अधिकार भी है कि वह स्वयं वक़्फ़ भूमि पर खेती करे, मज़दूर लगाए और उनकी मज़दूरी अनाज से दे।

वह व्यक्ति जिस पर वक़्फ़ किया गया है, यदि वह स्वयं वक़्फ़ संपत्ति को किराए पर दे दे, तो फकीह अबू जाफ़र (रह.) के अनुसार उसकी स्थिति ☆

यदि प्रबंधक ने वक़्फ़ संपत्ति किराए पर दी और किरायेदार पर मरम्मत की शर्त रखी, तो अनुबंध शून्य होगा। लेकिन यदि उसने एक निश्चित राशि बताई और किरायेदार को उसे मरम्मत में खर्च करने का आदेश दिया, तो यह जायज़ है। किरायेदार के लिए वक़्फ़ संपत्ति में अपने लिए कोई कमरा या ऊपरी हिस्सा (ग़ुरफ़ा) बनाना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह किराया न बढ़ा दे और वक़्फ़ संपत्ति को कोई नुकसान न हो। यदि वक़्फ़ संपत्ति अक्सर खाली रहती हो और कोई किराए पर लेने को तैयार न हो, तो किराया बढ़ाए बिना भी निर्माण जायज़ है। यदि किसी ने अपना मकान एक विशिष्ट समुदाय के लिए वक़्फ़ किया और अंत में उसे निर्धनों के लिए घोषित किया, तो मुतवल्ली का उन्हीं लोगों को मकान किराए पर देना जायज़ है जिनके लिए वह वक़्फ़ है। हालाँकि, किरायेदार का हक (मलकियत) समाप्त हो जाएगा। (नोट: यह उन स्थितियों के लिए है जहाँ वक़्फ़ संपत्ति बेकार पड़ी रहती है और कोई उसे किराये पर नहीं लेता)।

وقف کو بعض قرضہ کے رہن کیا تو نہیں صحیح ہے اور اسی طرح اگر مسجد کے وقف کو اہل جماعت نے یا ان میں سے ایک نے رہن کیا تو نہیں صحیح ہے پھر اگر مرتہن نے اس دار میں سکونت رکھی تو اس پر اجر المثل واجب ہو گا چاہے جس قدر ہو خواہ یہ مکان کرایہ چلانے کے واسطے رکھا گیا ہو یا نہیں اور شیخ صدر شہید حسام الدین نے فرمایا کہ فتویٰ کے واسطے یہی مختار ہے یہ غیاثیہ میں ہے۔

متولی مسجد نے اگر ایسے مکان کو جو مسجد پر وقف ہے فروخت کیا اور مشتری نے اس میں سکونت رکھی پھر یہ متولی معزول کیا گیا اور دوسرا متولی مقرر ہوا پس دوسرے متولی نے مشتری پر اس مکان کا دعویٰ کیا اور قاضی نے پہلے متولی کی بیع باطل کر دی اور مکان مذکور دوسرے متولی کو سپرد کیا تو مشتری پر جو ایسے مکان کا کرایہ اس قدر مدت کا ہو واجب ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر وقف کے متولی نے وقف کا مکان اس کے اجر المثل سے اس قدر کم کرایہ پر جس قدر لوگ اپنے انداز میں خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں کرایہ پر دے دیا حتیٰ کہ اجارہ جائز نہ ہو پھر مستاجر اس میں رہا کیا تو بنا بر اختیار متاخرین مشائخ کے مستاجر پر پورا اجر المثل واجب ہو گا چاہے جس قدر ہو اور اسی طرح اگر اس کو اجارہ فاسدہ پر دیا تو بھی یہی حکم ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے اور اگر قیم نے وقف کی اراضی کسی کو اجارہ پر دی پھر اس اراضی پر پانی چڑھ آیا تو اجرت ساقط ہو جائے گی اور اگر مستاجر نے اس پر قبضہ کر کے اس میں زراعت نہ کی تو مستاجر پر اجرت واجب ہو گی اور اگر اجارہ فاسدہ ہو اور مستاجر نے قبضہ کر لیا پھر زمین میں زراعت نہ کی یا مکان تھا کہ اس میں نہ رہا تو اس پر کچھ واجب نہ ہو گا اور بعض مشائخ نے وقف میں بغیر عقد کے اجارہ میں اجر المثل واجب ہونے کا فتویٰ دیا ہے یہ حاوی

میں ہے۔ جامع الفصولین میں مذکور ہے کہ اگر متولی نے وقف کا مکان اپنے بالغ بیٹے یا باپ کو اجارہ پر دیا تو امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک نہیں جائز ہے الا اس وقت کہ اجر المثل سے زائد پر دیا ہو تو جائز ہے اور اسی طرح اگر متولی نے خود اجارہ پر لیا پس اگر اس نے اجر المثل سے کرایہ زائد دیا تو صحیح ہے ورنہ نہیں اور اسی پر فتویٰ دیا جائے یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر قیم نے وقف کا مکان بعض اسباب کے کرایہ پر دیا تو امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک جائز ہے اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ وقف کے اجارہ میں عروض و اسباب کے بدلے اجارہ انہیں متاع سے جائز ہے جن کو لوگ اپنے عرف میں بیجوں کا ثمن واجارہ کی اجرت قرار دیتے ہیں جیسے گیہوں و جو وغیرہ اور جو ایسے نہیں ہیں مثل کپڑے و غلام وغیرہ کے تو ان کے عوض اجارہ بالاجماع نہیں جائز ہے یہ غیاثیہ میں ہے۔ پھر جب وقف کا اجارہ بعض متاع کے بنا بر قول اس امام کے جو جائز ہونے کا حکم دیتا ہے جائز ہوا تو قیم اس متاع کو جو اجرت قرار پائی ہے فروخت کرے گا اور اس کا ثمن اس وجوہ میں صرف کرے گا جن پر وقف ہے یہ محیط میں ہے اور جو شخص وقف کا قیم قرار پایا ہے اس کو اختیار ہے کہ زمین وقف میں وقف کے واسطے خود زراعت کرے اور اس کام کے واسطے مزدور مقرر کرے اور ان کی اجرت اس کے غلہ سے ادا کرے یہ حاوی میں ہے۔

ایسا شخص جس پر وقف ہے عین وقف کو خود اجارہ پر دے دیا تو فقیہہ ابو جعفرؒ کے نزدیک اسکی صورت ☆

اگر قیم نے وقف کو اجارہ پر دیا اور مستاجر پر مرمت کی شرط کی تو اجارہ باطل ہوا لیکن اگر اس نے کسی قدر درہم معلوم بیان کیے اور مستاجر کو حکم دیا کہ ان کو اس کی مرمت میں صرف کرے تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور وقف کو اجارہ پر لینے والے کو روا نہیں ہے کہ اس میں اپنے واسطے غرفہ (چھوٹا بالا خانہ ۱۲) بنائے الا اس صورت میں روا ہے کہ اجرت میں بڑھا دے

اور عمارت وقف میں کسی طرح مضر نہ ہو اور اگر یہ وقف اکثر معطل[1] رہتا ہو اور بدون اس وجہ کے کوئی اجارہ لینے پر رغبت نہ کرتا ہو تو بغیر اجرت میں زیادہ کرنے کے بھی جائز ہے یہ قنیہ میں ہے۔ ایک شخص نے اپنا مکان ایک قوم معین پر وقف کیا اور آخر میں اس کو فقیروں پر قرار دیا پھر متولی نے اس مکان کو انہی لوگوں کو اجارہ پر دیا جن پر وقف ہے تو اجارہ جائز ہے یہ مضمرات میں ہے لیکن یہ واضح رہے کہ مستاجر کا حق ساقط ہو جائے گا (مال وقف بیکار پڑا رہتا ہے کوئی اس کو کرایہ پر نہیں لیتا ہے ۱۲۔)

Fatawa-e-'Alamgiri ..... Volume 2 (Page 139) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...out of it); this is mentioned in *al-Muhit*. Similarly, if a poor person resides as a tenant in a house endowed for the poor, and the amount due to him from the endowment is set off against the rent he owes—for example, if a hundred dirhams are due to him annually from the endowment and a hundred dirhams of rent are due from him—then balancing the two is permissible. This is because it is a preserved tradition from our scholars that if someone has a right from the *Bait al-Mal* (Public Treasury), and the land tax (*Kharaj*) due from him is waived in exchange for his right from the treasury, it is permissible. The same rule applies to the lease of this endowment; this is mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. Regarding the person for whom the endowment is made (the beneficiary): if they lease out the endowed property itself, Faqih Abu Ja'far stated the rule that wherever the entire rent belongs to the lessor (1), provided that the endowment does not require repairs and there is no other partner involved, he has the authority to lease out the houses and shops of the endowment. However, if the endowment consists of agricultural land, it must be seen whether the endower (*Waqif*) stipulated that the taxes (*Kharaj* and *'Ushr*) must be paid from its income first, and whatever remains should be given to the beneficiary. In such a case, the beneficiary does not have the authority to lease the endowed land himself; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If the endower did not make such a stipulation, it is permissible for the beneficiary to lease it out himself, and the responsibility for the taxes will fall upon him; this is in *al-Zakhirah*. If the endowed lands are two or three in number (2) and the beneficiaries take turns farming individual plots for themselves, it is not permissible. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if the land is *'Ushri* land, such rotation is permissible, but if it is *Kharaji* land, it is not; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

It is narrated from Faqih Abu Ja'far Hindwani that since the legal verdict (*fatwa*) is that leasing endowment property for many years is not permissible, some scribes of endowment deeds (*Waqf-namas*) devised a legal ruse (*hila*). They would write that the endower appointed a certain person (e.g., Zaid (12)) as an agent (*wakil*) to lease the land to another person (e.g., 'Amr (13)) for a certain amount every year, and whenever he is dismissed from the agency, he is reinstated (3). Their aim was for the property to remain with the same tenant for more than a year. Faqih Abu Ja'far stated that for the betterment and preservation of the endowment, such an agency is declared void, even if analogy (*qiyas*) suggests its permissibility. This is similar to how

we invalidate long-term leases (*Ijarah Tawilah*) (4) for the benefit of the endowment. Since invalidating such an agency is permissible for the protection of the endowment, then invalidating such contracts and schemes is also permissible for the same reason; this is the fatwa in *al-Mudmarat*. A person leased endowment land, built a shop on it, and began residing in it (5). Later, someone else offered a higher rent to have the original tenant evicted. If the administrator (*Qayyim*) had leased it on a month-to-month basis, the administrator has the authority to terminate the lease at the start of the month. Then, if removing the building does not cause harm to the endowment, the builder has the right to remove and take his building. If it causes harm, he cannot take it. Subsequently, if the tenant agrees to the value of the building based on it being standing versus its value as demolished...

---

1. The one who has leased it out.
2. Referring to multiple entities/plots.
3. Meaning through a new agency/proxy.
4. Not considered permissible under Sharia (for endowments).
5. Meaning within that shop.

में से) यह 'मुहीत' में है और इसी प्रकार यदि कोई फ़कीर (निर्धन) ऐसे मकान में किराये (इजारा) पर रहा जो फ़कीरों पर वक़्फ़ (धर्मार्थ दान) है और जो उसका हक़ वाजिब हुआ है, उसे उस हिसाब से बदल दिया गया जो उस पर वाजिब है। अर्थात उदाहरण के तौर पर उस वक़्फ़ में से प्रति वर्ष सौ दिरहम उसके लिए वाजिब हुए और उस पर सौ दिरहम किराया वाजिब हुआ, तो दोनों बराबर कर दिए गए। यह जायज़ है क्योंकि हमारे उलेमा से यह रिवायत सुरक्षित है कि जिसका हक़ बैतुल माल (सार्वजनिक कोष) में वाजिब है, यदि उस पर ज़मीन का खिराज (भूमि कर) उसके बैतुल माल के हक़ के हिसाब से छोड़ दिया गया तो यह जायज़ है। यही स्थिति इस वक़्फ़ के किराये के मामले में है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में वर्णित है। यदि उस व्यक्ति ने, जिस पर वक़्फ़ (लाभार्थी) है, स्वयं वक़्फ़ की संपत्ति को किराये पर दे दिया, तो फ़कीह अबू जाफ़र ने इसका नियम इस प्रकार बताया है कि जहाँ भी पूरी उजरत (किराया) उस किराये पर देने वाले (१) की हो, इस शर्त के साथ कि उस वक़्फ़ में मरम्मत की आवश्यकता न हो और उसके साथ कोई अन्य साझीदार न हो, तो उसे अधिकार है कि वक़्फ़ के मकानों और दुकानों को स्वयं किराये पर दे दे। और यदि वक़्फ़ की भूमि (कृषि भूमि) हो, तो देखा जाएगा कि यदि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने यह शर्त रखी हो कि उसकी आय से पहले खिराज और उश्र (कर) अदा किया जाए और फिर जो बचे वह उस व्यक्ति को मिले, तो ऐसी स्थिति में उस लाभार्थी को स्वयं वक़्फ़ भूमि किराये पर देने का अधिकार नहीं होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि वाक़िफ़ ने यह शर्त न रखी हो, तो लाभार्थी के लिए उसे स्वयं किराये पर देना जायज़ होगा और करों की ज़िम्मेदारी उसी पर होगी। यह 'ज़खीरा' में है। यदि वक़्फ़ की भूमियाँ दो या तीन (२) हों और उन लोगों ने बारी-बारी से उसे स्वयं जोतने के लिए बाँट लिया हो, तो यह जायज़ नहीं है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि यदि भूमि 'उशरी' (कर मुक्त या कम कर वाली) हो तो बारी बाँधना जायज़ है, लेकिन यदि 'खिराज' वाली भूमि हो तो जायज़ नहीं है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

फ़कीह अबू जाफ़र हिंदुवानी का वर्णन है कि चूंकि फ़तवा इस पर है कि वक़्फ़ का इजारा (पट्टा/किराया) अधिक वर्षों के लिए जायज़ नहीं है, तो कुछ वक़्फ़-नामा लिखने वालों ने इसके लिए एक 'हीला' (क़ानूनी युक्ति) निकाली। उन्होंने वक़्फ़-नामे में लिखा कि वाक़िफ़ ने फलां व्यक्ति (जैसे ज़ैद (१२)) को यह भूमि किसी अन्य व्यक्ति (जैसे अम्र (१३)) को किराये पर देने के लिए वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया है कि वह हर साल उसे सौ दिरहम पर किराये पर दे, और जब भी उसे वकालत से हटाया जाए तो वह फिर से वकील (३) बन जाए। उनका उद्देश्य यह था कि वक़्फ़ संपत्ति उस

किरायेदार के पास एक वर्ष से अधिक रहे। फ़कीह अबू जाफ़र ने कहा कि वक़्फ़ की भलाई और संरक्षण के उद्देश्य से ऐसी वकालत को बातिल (अमान्य) कर दिया जाएगा, भले ही क़यास (तर्क) इसके जायज़ होने की मांग करता हो। जैसे हम वक़्फ़ के हित में 'इजारा-ए-तवीला' (लंबे समय का पट्टा) (४) को बातिल करते हैं। वक़्फ़ की सुरक्षा के लिए ऐसी युक्तियों को निरस्त करना जायज़ है। यही फ़तवा 'मुज़मरात' में है। एक व्यक्ति ने वक़्फ़ की ज़मीन किराये पर लेकर उस पर दुकान बनाई और उसमें (५) रहने लगा। फिर किसी दूसरे ने किराया बढ़ाकर पहले किरायेदार को निकलवाना चाहा। यहाँ देखा जाएगा कि यदि प्रशासक (क़य्यूम) ने उसे मासिक किराये पर दिया है, तो नया महीना शुरू होने पर प्रशासक को पट्टा रद्द करने का अधिकार होगा। यदि इमारत हटाने से वक़्फ़ को हानि नहीं होती, तो बनाने वाले को उसे हटाकर ले जाने का अधिकार है। यदि हानि होती है, तो वह नहीं ले जा सकता। फिर यह देखा जाएगा कि यदि किरायेदार इस बात पर सहमत हो कि इमारत की क़ीमत बनी हुई स्थिति और तोड़ी गई स्थिति के आधार पर दोनों के अंतर से...

---

1. जिसने किराया दिया है। २. दो से अधिक संख्या। ३. यानी नई वकालत के माध्यम से। ४. जिसे शरीयत में जायज़ नहीं माना जाता। ५. यानी उस दुकान में।

میں سے) یہ محیط میں ہے اور اسی طرح اگر فقیر ایسے مکان میں اجارہ پر رہا جو فقیروں پر وقف ہے اور جو اُس کا حق واجب ہوا ہے وہ حساب لگا کر جو اُس پر واجب ہے اُس سے بدلا کر دیا گیا یعنی مثلاً اُس وقف میں سے سالانہ سو درہم اُس کے واسطے واجب ہوئے اور اُس پر سو درہم کرایہ واجب ہوا پس برابر کر دیا گیا تو یہ جائز ہے اُس واسطے کہ ہمارے علماء سے یہ روایت محفوظ ہے کہ جس کا حق بیت المال میں واجب ہے اگر اُس پر زمین کا خراج بجائے اُس کے بیت المال کے حق کے حساب سے چھوڑ دیا گیا تو جائز ہے پس ایسا ہی اس وقف کے اجارہ میں ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر اُس شخص نے جس پر وقف ہے عین وقف کو خود اجارہ پر دے دیا تو فقیہ ابو جعفر نے اُس کا قاعدہ یوں فرمایا ہے کہ ہر جگہ جہاں پوری اجرت اُس اجارہ دینے والے ۱ کی ہو بایں طور کہ وقف مذکور میں تعمیر و مرمت کی حاجت نہ ہو اور اُس کے ساتھ کوئی اور شریک نہ ہو تو اُس کو اختیار ہے کہ مکانات و دکانیں وقف کو خود اجارہ پر دے دے اور اگر وقف اراضی ہو تو دیکھا جائے کہ اگر وقف کنندہ نے شرط کر دی ہو کہ اُس کی آمدنی سے پہلے خراج و عشر ادا کیا جائے پھر جو کچھ عشر و خراج و خرچہ عمارت سے بچے وہ اُس شخص کو جس پر وقف ہے دیا جائے تو اُس شخص کو جس پر وقف ہے یہ اختیار نہ ہو گا کہ اُس اراضی وقفی کو خود اجارہ پر دے دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر اُس نے یہ شرط نہ کی ہو کہ پہلے اُس میں سے خراج و خرچہ ادا کیا جائے تو واجب ہے کہ جس پر وقف ہے اُس کا خود اجارہ پر دے دینا جائز ہو پس خراج و خرچہ اُس شخص پر جس پر وقف ہے واجب ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر وقف کی اراضی جن پر وقف ہے وہ دو ہوں یا تین ہوں ۲ اور ان لوگوں نے باہم باری باری کر لی اور ہر ایک نے ایک ایک زمین لی تاکہ اُس میں خود زراعت کرے تو نہیں جائز

ہے اور امام ابو یوسف رحمتہ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ اگر اراضی عشری ہو تو اُن کی اُس طرح کی باری باندھنا جائز ہے اور اگر خراجی زمین ہو تو نہیں جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

فقیہ ابو جعفر ہندوانی کی حکایت کی گئی ہے کہ فرماتے تھے کہ چونکہ فتویٰ اس پر ہے کہ وقف کا اجارہ زیادہ سالوں کے واسطے نہیں جائز ہے تو بعض وقف نامہ لکھنے والوں نے وقف ناموں میں اجارہ وقف کے واسطے ایک حیلہ نکالا کہ وقف نامہ میں تحریر کیا کہ وقف کرنے والے نے فلاں شخص کو (زید کو مثلاً ۱۲) یہ اراضی فلاں شخص دیگر (عمرو کو مثلاً ۱۳) کو اجارہ پر دینے کے واسطے وکیل کیا کہ ہر سال اسی کو سو درہم پر مثلاً اجارہ پر دے اور ہر گاہ اُس کو وکالت سے خارج کرے تو وہ اُس کا وکیل ۳ ہے اور اس سے اُن کی غرض یہ ہے کہ وقف مذکور اُس مستاجر کے پاس ایک سال سے زیادہ رہے پھر فقیہ ابو جعفر نے فرمایا لیکن وقف کی بہتری دیکھ کر اور اُس کی بھلائی کے قصد سے وقف میں ایسی وکالت کو باطل کرتے ہیں اگرچہ قیاس اس کے جائز ہونے کا مقتضی ہے جیسے کہ ہم اجارہ طویلہ ۴ کو بھی بنظر قصدِ بہتری وقف کے باطل کرتے ہیں اور ہر گاہ کہ وقف کی حفاظت و نگاہ داشت کی غرض سے ایسی وکالت کا باطل کرنا جائز ہوا تو ایسے عقود و نشانہ کا باطل کرنا بھی بغرض حفاظت و نگاہ داشت وقف کے جائز ہے اسی پر فتویٰ ہے یہ مضمرات میں ہے۔ ایک نے وقف کی زمین اجارہ پر لے کر اس میں دکان بنائی اور اُس ۵ میں رہنے لگا پھر دوسرے نے چاہا کہ اس کا کرایہ بڑھا کر اس مستاجر کو اس میں سے نکلوا دے تو دیکھا جائے گا کہ اگر قیم نے اس کو ماہواری کرایہ پر دیا تو جب مہینہ شروع ہو تو قیم کو اجارہ فسخ کرنے کا اختیار ہو گا پھر اس کے بعد اگر اس عمارت کے دور کر لے جانے میں وقف کو کچھ مضرت نہ پہنچتی ہو تو بنانے والے کو اختیار ہو گا کہ اپنی عمارت کو یہاں سے دور کر کے لے جائے اور اگر وقف کو مضرت پہنچتی ہو تو وہ نہیں لے جا سکتا ہے پھر اس کے بعد دیکھا جائے کہ اگر مستاجر اس امر پر راضی ہوا کہ اس عمارت کے بنے ہونے

کے حساب سے اور توڑے ہوئے اور جدا کئے ہوئے کے حساب سے دونوں حسابوں سے جس میں اُس کی قیمت...

۱۔ جس نے اجارہ دی ہے ۱۲۔ ۲۔ دو سے زائد تعدد معلوم ہوں ۱۲۔ ۳۔ یعنی بوکالت جدید ۱۲۔ ۴۔ شرعاً جائز نہیں جانتے ہیں ۱۲۔ ۵۔ یعنی اس دکان میں سے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 ..... 130 ..... Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...if it is less than that price, the manager (Qayyim) may transfer ownership to the Waqf and accept this lower price; this is permissible. Otherwise, he should leave his building here until his ownership is terminated in a way that does not harm the Waqf. This is stated in 'Sirajiyyah'.

If the Mutawalli (trustee) of the Waqf leases out a Waqf house, he has the discretion to accept the payment of rent from a debtor of the tenant. ☆

This ruling applies when the builder constructed the building without the permission or order of the Mutawalli. However, if he built it by the Mutawalli's order, the building shall belong to the Waqf, and the builder shall recover his expenses from the Mutawalli. This is mentioned in 'Dhakhirah'. It is recorded in 'Majmu' al-Nawazil' that Sheikh Najmuddin Nasafi was asked about a privately-owned building on Waqf land where the owner (1) of the building had leased the land at a known rent, which currently equals the fair market rent (Ajr-al-Mithl). Later, someone else became the owner of the building and a new Mutawalli was appointed. The owner of the building wants to pay the same rent as before, but the new Mutawalli does not agree and insists on the current market rent. Is the Mutawalli authorized to do so? The Sheikh replied, "Yes." This is also in 'Al-Fusul al-Imadiyyah'. If the Mutawalli of the Waqf leases out a Waqf house, he has the discretion to accept the payment of rent from a debtor of the tenant, provided the said debtor is affluent. If the Mutawalli accepts a guarantor for the rent, it is even more permissible. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

Towards the end of the section on leases in 'Fatawa Abul Laith', it is mentioned that if a Mutawalli sells Waqf trees to someone and then leases the land to the buyer: If the trees were sold with roots but without the land, it is permissible, provided it is not a long-term lease (Ijarah Tawilah). If the trees were sold from above the ground (i.e., just the parts above the surface), then the lease of the land is not permissible. If the said trees were given to a person on a sharecropping (crop-sharing) basis for a year or two, and then the land was leased to him for a fair market rent, it is not permissible according to Imam Azam (r.a.). However, according to the two companions (Sahibayn r.a.), the crop-sharing arrangement is permissible, and thus the lease also becomes permissible. The prudent course is to sell the trees with their roots and then lease the land to him so that it is unanimously permissible. This is in 'Muheet'. A manager (Qayyim) of the Waqf is allowed to hire laborers for working on

the Waqf land, making embankments and channels, and other repair matters, provided there is a need for it on said land. This is in 'Hawi'. If Waqf land is given for sharecropping (muzara'at), it is permissible, provided the loss is not more than what people generally estimate. Similarly, giving date palm trees on a crop-sharing basis is also permissible under the same condition. If the manager dies before the completion of the sharecropping or crop-sharing period, the contract (2) shall not become void. However, if the farmer or the worker on sharecropping dies, the contract shall become void. If the manager gives Waqf land for sharecropping for specific years, it is permissible, provided this is more beneficial and better for the poor. From this, it becomes clear that without fixing a period of three years, giving muzara'at for a specific number of years (3)...

---

1. The tenant had the rent paid by his affluent debtor, and the Mutawalli accepted this referral.
2. The translator explains: If someone buys the fruits of a garden, they should be harvested immediately. If more fruits grow, they will mingle; this is a well-known disputed issue. If the intention is for the fruits to grow large and remain on the trees until the end, the solution is to buy the trees with their roots and then lease the land. This entire issue should be understood by carefully contemplating the text. (1) Someone built it for themselves. (2) Taking trees on a crop-sharing basis. (3) Whether three or more years.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 ..... 130 ..... किताब अल-वक़्फ़

...यदि उस क़ीमत से कम हो, तो मुतवल्ली को वक़्फ़ के लिए उसका मालिक बना देना चाहिए और यह कम क़ीमत ले लेनी चाहिए, ऐसा करना मुमकिन है। अन्यथा, वह अपनी इमारत यहीं छोड़ जाए, यहाँ तक कि उसकी मिल्कियत किसी तरह समाप्त हो जाए जिससे वक़्फ़ को कोई नुक़सान न पहुँचे। यह 'सिराजिया' में है।

वक़्फ़ के मुतवल्ली ने यदि वक़्फ़ का मकान किराए (इज़ारा) पर दिया है, तो उसे यह अधिकार है कि वह किराएदार के क़र्ज़दार से किराए की अदायगी स्वीकार कर ले। ☆

यह नियम तब लागू होता है जब इमारत बनाने वाले ने मुतवल्ली की अनुमति और आदेश के बिना इमारत बनाई हो। और यदि उसने मुतवल्ली के आदेश से इमारत बनाई है, तो यह इमारत वक़्फ़ की होगी और बनाने वाले ने जो कुछ खर्च किया है वह मुतवल्ली से वापस ले लेगा। यह 'ज़ख़ीरा' में है। 'मज्मू अल-नवाज़िल' में उल्लेख है कि शेख़ नजमुद्दीन नसफ़ी से पूछा गया कि एक वक़्फ़ भूमि पर एक निजी स्वामित्व वाली इमारत है और इमारत के मालिक (1) ने उस भूमि को एक निश्चित किराए पर पट्टे पर लिया है जो आज के बाज़ार भाव (अज्र-ए-मिसल) के बराबर है। फिर कुछ समय बाद वह इमारत का मालिक बन गया और एक नया मुतवल्ली भी नियुक्त हुआ। अब इमारत का मालिक चाहता है कि वह उतना ही किराया दे जो पिछले समय में था, लेकिन नया मुतवल्ली इस पर सहमत नहीं है और कहता है कि अब जो वर्तमान बाज़ार भाव है वही दे। तो क्या मुतवल्ली को यह अधिकार है? शेख़ ने उत्तर दिया, हाँ। ऐसा ही 'अल-फ़ुसूल अल-इमादिया' में है। वक़्फ़ के मुतवल्ली ने यदि वक़्फ़ का मकान किराए पर दिया है, तो उसे यह अधिकार है कि वह किराएदार के क़र्ज़दार से किराए की अदायगी स्वीकार कर ले, बशर्ते कि उक्त क़र्ज़दार संपन्न (मालदार) हो। और यदि मुतवल्ली ने किराए के लिए किसी ज़मानतदार को स्वीकार किया है, तो यह और भी अधिक जायज़ है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

'फ़तावा अबुल लैथ' के इज़ारों (पट्टों) के अंत में उल्लेख है कि यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ के पेड़ किसी के हाथ बेच दिए, फिर भूमि खरीदार को पट्टे पर दे दी। यदि पेड़ जड़ों सहित बिना भूमि के बेचे गए, तो यह जायज़ है, बशर्ते कि पट्टा लंबी अवधि (इज़ारा तवीला) का न हो। और यदि पेड़ों को ज़मीन के ऊपर से बेचा गया हो, तो ज़मीन का पट्टा जायज़ नहीं है। और यदि उन पेड़ों को उस व्यक्ति को एक या दो साल के लिए बटाई (फ़सल की साझेदारी) पर दिया गया और फिर भूमि उसे बाज़ार भाव के

बदले पट्टे पर दे दी गई, तो इमाम आज़म (र.) के अनुसार यह जायज़ नहीं है, लेकिन साहिबैन (र.) के अनुसार बटाई का मामला जायज़ है, इसलिए पट्टा भी जायज़ हुआ। एहतियात (सावधानी) इसमें है कि पेड़ों को जड़ों सहित बेच दिया जाए और फिर भूमि उसे पट्टे पर दी जाए ताकि सर्वसम्मति से जायज़ हो जाए। यह 'मुहीत' में है। और जो व्यक्ति वक़्फ़ का प्रबंधक (क़य्यिम) है, उसके लिए जायज़ है कि वह वक़्फ़ भूमि में काम करने, मेढ़ और नालियाँ बनाने और अन्य सुधार कार्यों के लिए मज़दूर रख ले, बशर्ते कि उक्त भूमि में इसकी आवश्यकता हो। यह 'हावी' में है। और यदि वक़्फ़ की भूमि बटाई की खेती (मज़ारअत) पर दी गई है, तो यह जायज़ है, बशर्ते कि इसमें इतना नुक़सान न हो जितना लोग सामान्यतः अंदाज़ा लगाते हैं। इसी तरह खजूर के पेड़ों को बटाई पर देना भी इसी शर्त के साथ जायज़ है। फिर यदि बटाई या साझेदारी की अवधि समाप्त होने से पहले प्रबंधक की मृत्यु हो जाती है, तो समझौता (2) अमान्य नहीं होगा। लेकिन यदि किसान या बटाई पर काम करने वाले की मृत्यु हो जाती है, तो समझौता अमान्य हो जाएगा। और यदि प्रबंधक ने वक़्फ़ भूमि को ज्ञात वर्षों के लिए बटाई पर दिया है, तो यह जायज़ है, बशर्ते कि यह ग़रीबों के हक़ में अधिक लाभकारी और बेहतर हो। अतः इससे स्पष्ट होता है कि तीन साल की अवधि निर्धारित किए बिना मज़ारअत को पूर्ण रूप से ज्ञात वर्षों (3) के लिए देना...

---

1. किराएदार ने किराए का भुगतान अपने संपन्न क़र्ज़दार से करवाया और मुतवल्ली ने इसे स्वीकार कर लिया।
2. अनुवादक ने स्पष्ट किया है कि यदि किसी ने बाग के फल खरीदे तो उन्हें तुरंत तोड़ लेना चाहिए। यदि और फल निकलें तो वे मिल जाएंगे, यह एक प्रसिद्ध विवादास्पद मुद्दा है। यदि उद्देश्य यह है कि फल बड़े हों और अंत तक पेड़ों पर लगे रहें, तो इसका समाधान यह है कि पेड़ जड़ों सहित खरीदे जाएँ और फिर ज़मीन को पट्टे पर लिया जाए। इस पूरे मामले को किताब पर विचार करके समझना चाहिए। (1) किसी ने इमारत बनाई और अपने लिए बनाई। (2) पेड़ों को बटाई पर लेना। (3) तीन हों या उससे अधिक।

کم ہو اُس قیمت سے عوض قیم کو وقف کے واسطے اُس کا مالک کر دے اور یہ کم قیمت لے لے تو ایسا کر سکتا ہے ورنہ وہ اپنی عمارت یہاں چھوڑ جائے یہاں تک کہ اُس کی ملک کسی طرح خلاص ہوئے جس میں وقف کو مضرت نہ پہنچے یہ سراجیہ میں ہے۔

متولی وقف نے اگر مکان وقف کو اجارہ پر دیا تو اُس کو اختیار ہے کہ مستاجر کے قرض دار پر کرایہ کی اترائی قبول کرلے ☆

یہ حکم اُس وقت ہے کہ بنانے والے نے بدون اجازت و حکم متولی کے عمارت بنائی ہو اور اگر اُس نے متولی کے حکم سے عمارت بنائی ہو تو یہ عمارت وقف کی ہوگی اور بنانے والے نے جو کچھ خرچ کیا ہے وہ متولی سے واپس لے گا یہ ذخیرہ میں ہے مجموع النوازل میں مذکور ہے کہ شیخ نجم الدین نسفی سے دریافت کیا گیا کہ ایک زمین وقف پر مملوکہ عمارت ہے اور عمارت (۱) والے نے اُس اراضی کو کچھ اجرت معلومہ پر جو آج اُس کے اجر المثل کے برابر ہے اجارہ پر لیا ہے پھر ایک زمانہ کے بعد اُس عمارت کا مالک ہو گیا اور متولی بھی جدید مقرر ہوا اور عمارت کا مالک چاہتا ہے کہ اُس کا کرایہ اسی قدر ادا کرے جو اگلے گزرے ہوئے وقت میں تھا اور متولی جدید اُس پر راضی نہیں ہوتا ہے اور کہتا ہے کہ اب جو اُس کا اجر المثل ہے وہی دے پس آیا متولی کو یہ اختیار ہے تو شیخ نے فرمایا کہ ہاں کذا فی الفصول العمادیہ۔ متولی وقف نے اگر مکان وقف کو اجارہ پر دیا تو اُس کو اختیار ہے کہ مستاجر کے قرض دار پر کرایہ کی اترائی قبول کر لے بشرطیکہ قرض دار مذکور مال دار ہو اور اگر متولی نے کرایہ کی بابت کوئی کفیل قبول کیا تو یہ بدرجہ اولیٰ جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

آخر اجارات فتاویٰ ابواللیث میں مذکور ہے کہ اگر متولی نے وقف کے درخت کسی کے ہاتھ فروخت کر دیے پھر زمین مشتری کو اجارہ پر دی پس اگر درخت مع جڑوں کے بدون زمین کے فروخت کیے تو جائز ہے بشرطیکہ اجارہ طویلہ نہ ہو اور اگر درختوں کو زمین کے اوپر سے فروخت کیا ہو یعنی زمین کے اوپری رخ پر سے فروخت کیے تو زمین کا اجارہ نہیں جائز ہے اور اگر درختان مذکور اُس شخص کو سال یا دو سال وغیرہ کے واسطے بٹائی پر دیے پھر اراضی اُس کو اجر المثل کے عوض اجارہ پر دے دی تو امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ کے قول پر نہیں جائز ہے اور صاحبین رحمتہ اللہ علیہ کا معاملہ یعنی بٹائی جائز ہے پس اجارہ بھی جائز ہوا اور احتیاط یہ ہے کہ درختوں کو مع جڑوں کے فروخت کر دے پھر زمین اُس کو اجارہ پر دے دے تاکہ بالاتفاق جائز ہو یہ محیط میں ہے اور جو شخص وقف کا قیم ہے اُس کو روا ہے کہ اراضی وقف میں کام کرنے اور اُس کو بر مٹھے ونالیاں بنانے ودیگر امور درستی کے واسطے مزدور کرلے بشرطیکہ اراضی مذکور میں اُس کی حاجت ہو یہ حاوی میں ہے اور اگر وقف کی اراضی مزارعت پر دے دی تو جائز ہے بشرطیکہ اس میں اُس قدر کمی نہ کی ہو جس قدر لوگ اپنے اندازہ میں خسارہ اٹھاتے ہیں اور اسی طرح جو اُس میں خرما کے درخت ہیں اگر ان کو بٹائی پر دیا تو بھی اسی شرط سے جائز ہے پھر اگر مزارعت یا بٹائی کی مدت گذرنے سے پہلے قیم مر گیا تو مزارعت و معاملہ (۲) باطل نہ ہو گا اور اگر کاشت کار یا بٹائی پر کام کرنے والا مر گیا تو مزارعت و معاملہ باطل ہو جائے گی اور اگر قیم نے اراضی وقت کو سالہائے معلومہ کے واسطے مزارعت پر دیا تو یہ جائز ہے بشرطیکہ یہ امر فقیروں کے حق میں زیادہ نافع و بہتر ہو پس اُس سے ظاہر ہوا کہ بدون تین سال کی تعداد مقرر کرنے کے مزارعت کو مطلقاً سالہائے (۳) معلومہ کے واسطے

---

۱ مستاجر نے کرایہ اپنے مالدار قرضدار پر اتروایا اور متولی نے یہ حوالہ قبول کر لیا ۱۲۔ ۲ قال المترجم واضح ہو کہ اگر کسی نے باغ کے پھل خریدے تو فی الفور توڑنے چاہیے ہیں اور اگر ان

پھلوں میں اور نکلے تو خلط ہوں گے اور یہ مسئلہ اختلافی معروف ہے پس اگر مراد یہ ہو کہ یہ سب پھل بڑے ہوں اور درختوں پر آخر تک لگے رہیں تو اس کا مسئلہ یہ ہے کہ درخت مع جڑوں کے خرید لے پھر زمین کو اجارہ پر لے اب تمام مسئلہ کتاب پر غور کر کے سمجھنا چاہیے تب سمجھ میں آئے گا ۱۲۔ (۱) کسی نے بنائی ہے اور اپنے واسطے بنائی ہے ۱۲۔ (۲) درخت بٹائی پر لینا ۱۲۔ (۳) تین ہوں یا زیادہ ہوں ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (4) Book of Waqf

...deemed permissible, and this is correct. Therefore, for whatever reason the scholars have ruled in favor of 'Istihsan' (juristic preference). In Waqf, 'Ijarah Tawilah' (long-term lease) is not permissible. And if the reason is that it might lead to the eventual cancellation of the Waqf, then this reason is not found in 'Muzara'ah' (sharecropping). If the Waqf land is given for sharecropping or the Waqf trees for 'Mu'amalah' (tending trees for a share of fruit), but no portion is reserved for the Waqf itself, then this sharecropping and transaction shall not be permissible upon the Waqf, and he shall be considered a usurper of the land. Thus, if the said land remains safe from damage, no compensation (dhaman) shall be mandatory. If damage occurs, compensation is mandatory, whether it is collected from the giver or the taker. However, whatever grain is produced on the land, the beneficiaries of the Waqf shall have no part in it. But in the case of trees, all the fruit produced belongs to the beneficiaries of the Waqf; the sharecropper shall have nothing of it. Instead, he should receive 'Ajr al-Mithl' (fair wage) for his labor, but this wage shall also be from the pure wealth of the giver, and he cannot take it back from the receiver. This is in 'al-Zakhiro'.

There is a Waqf land in some vicinity which someone leased from the local ruler for some known dirhams (coins) and then cultivated it. When the grain was harvested, the Mutawalli (trustee) demanded half or one-third of the grain according to the local custom of Muzara'ah. The lessee claimed that only the rent (ajrat) was due from him. The Mutawalli shall have the option to take the share of grain from him. This is in 'Khizanat al-Muftin' and 'Fatawa Qazi Khan'. It is stated that if the Waqf land is 'Ushri' (subject to tithe) and the Qayyim (manager) gave it for Muzara'ah or Mu'amalah (if it's an orchard), then the 'Ushr' (one-tenth share) of the total produce shall only be from the giver's share. This is based on the opinion of Imam Azam (RA), that according to him, in leasing for dirhams, the Ushr of the land is like the Kharaj (land tax) which is upon the giver, whereas according to the Sahabayn (RA) (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is upon the produce of the land. Therefore, in Muzara'ah as well, it will be upon the entire produce; this is in 'al-Muhit'. It is mentioned in 'Waqf al-Hilal' that if a need for repairs arises in the Waqf and the Qayyim does not have enough funds for it, he does not have the authority to take a loan against the Waqf. It is narrated from Faqih Abu Ja'far that yes, by analogy (qiyas), this is the ruling, but in case of necessity, analogy shall be set aside. For instance, there are crops on the Waqf land being eaten by animals, and the Qayyim needs funds to prevent this harm,

or the Sultan has demanded Kharaj; in such cases, it is permissible for him to take a loan against the Waqf. In such necessities, the more cautious approach is to take the loan after an order from the judge (hakim). However, if the judge is far away and cannot be present, then there is no harm in taking the loan himself; this is in 'al-Zahiriyyah'. This applies when there is no grain in the Waqf for that year. If there was grain but the Qayyim distributed it all among the beneficiaries and did not reserve the portion for Kharaj, then he shall be liable for that portion of the Kharaj; this is in 'al-Zakhiro'. And if Kharaj or other burdens imposed on that Waqf were demanded from the Qayyim while he has nothing from the Waqf's property, and he wished to take a loan: if the founder of the Waqf (Waqif) had granted permission to take a loan against the Waqf, he shall have that authority. If permission was not granted, there is a difference of opinion. The most correct view is that if the Qayyim is desperate, he should present the matter before the Qazi so that he may order him to take a loan; Faqih Abu Ja'far said the same. Then, when grain is obtained, he shall pay off this loan from it; this is in 'al-Mudmarat'. And when the need for construction arises such that it is a necessity, he should take a loan by the Qazi's order. For matters other than construction and repair, if he wished to take a loan to spend on the beneficiaries, it is not permissible even if it be by the Qazi's order; this is in 'al-Bahr al-Raiq'. And if the Qayyim wished to take a loan against the Waqf for the purpose of seeds for cultivation...

1. The loss incurred to the land, they shall not receive that as well 12.
2. Or this means that according to Imam Azam, in Muzara'ah it will be on the giver's share, and according to the Sahabayn, it will be on the entire produce so that it is uniform 12.

जायज़ रखा और यह सही है, तो जिस अर्थ की वजह से मशायख़ (विद्वानों) ने 'इस्तेहसान' (प्राथमिकता) के आधार पर यह फैसला दिया है। वक़्फ़ में 'इजारा तवीला' (लंबी अवधि का पट्टा) जायज़ नहीं है। और अगर इसका अर्थ यह है कि इससे वक़्फ़ का अस्तित्व ही समाप्त न हो जाए, तो 'मुज़ारअत' (बटाई पर खेती) में यह अर्थ नहीं पाया जाता। और अगर वक़्फ़ की ज़मीन को मुज़ारअत पर या वक़्फ़ के पेड़ों के लेन-देन (मुआमलत) पर दे दिया गया, जबकि उसमें वक़्फ़ के लिए कोई हिस्सा नहीं रखा गया, तो यह मुज़ारअत और मुआमलत वक़्फ़ पर जायज़ नहीं होगी और उसे ज़मीन हड़पने वाला माना जाएगा। अतः यदि ज़मीन नुकसान से बची रही, तो कोई हर्जाना (ज़मान) अनिवार्य नहीं होगा, और यदि नुकसान हुआ, तो हर्जाना देना अनिवार्य है, चाहे वह देने वाले से लिया जाए या लेने वाले से। लेकिन जो अनाज ज़मीन में पैदा हुआ है, उसमें वक़्फ़ के हकदारों का कोई हिस्सा नहीं होगा। लेकिन मुआमलत की स्थिति में, पेड़ों से जो फल पैदा हुए हैं, वे सभी वक़्फ़ के हकदारों के हैं, उनमें से बटाई पर लेने वाले का कुछ नहीं होगा; उसे उसके काम के बदले 'अज्र अल-मिसल' (उचित पारिश्रमिक) मिलना चाहिए, लेकिन यह मज़दूरी भी देने वाले के निजी धन से होगी, फिर वह इसे लेने वाले से वापस नहीं ले सकता। यह 'ज़खीरा' में है।

वक़्फ़ की एक ज़मीन किसी क्षेत्र में है, जिसे किसी ने वहां के शासक से कुछ ज्ञात सिक्कों (दरहम) के बदले किराए (इजारा) पर लिया, फिर उसमें खेती की। जब अनाज प्राप्त हुआ, तो मतवल्ली ने वहां की मुज़ारअत के रिवाज के अनुसार आधा या तिहाई अनाज मांगा। लेने वाले ने कहा कि मुझ पर केवल किराया वाजिब है। तो मतवल्ली को अधिकार होगा कि वह उससे अनाज का हिस्सा ले ले। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' और 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। उन्होंने फरमाया कि यदि वक़्फ़ की ज़मीन 'उशरी' (जिस पर 10% कर हो) है और मुतवल्ली (क़य्यिम) ने उसे मुज़ारअत या मुआमलत (यदि बाग है) पर दिया, तो कुल उपज का 'उश्र' (दसवां हिस्सा) केवल देने वाले के हिस्से से होगा। यह इमाम आज़म (रह.) के कथन के अनुसार है कि उनके निकट सिक्कों के बदले किराए पर देने में ज़मीन का उश्र, ख़राज की तरह देने वाले पर होता है, जबकि साहबैन (रह.) के निकट यह ज़मीन की उपज पर होता है। अतः मुज़ारअत में भी पूरी उपज पर होगा, यह 'मुहीत' में है। और 'वक़्फ़ अल-हिलाल' में उल्लेख है कि यदि वक़्फ़ में मरम्मत की आवश्यकता हो और मुतवल्ली के पास पर्याप्त धन न हो, तो उसे वक़्फ़ के नाम पर कर्ज लेने का अधिकार नहीं है। फकीह अबू जाफ़र से रिवायत है कि हाँ, तर्क (क़यास) से यही नियम है, लेकिन ज़रूरत पड़ने पर क़यास को छोड़ दिया जाएगा। उदाहरण के

लिए, वक़्फ़ की ज़मीन पर फसल है जिसे जंगली जानवर खा रहे हैं और मुतवल्ली को बचाव के लिए खर्च की ज़रूरत है, या सुल्तान ने 'खराज' (भूमि कर) की मांग की है, तो ऐसी स्थिति में वक़्फ़ पर कर्ज लेना वैध है। ऐसी ज़रूरतों में अधिक सावधानी यह है कि शासक से अनुमति लेकर कर्ज लिया जाए, लेकिन यदि शासक दूर हो और वहां उपस्थित न हो सके तो स्वयं कर्ज लेने में कोई हर्ज नहीं है। यह 'ज़हीरिया' में है। और यह तब है जब उस साल वक़्फ़ में अनाज न हो। यदि अनाज था लेकिन मुतवल्ली ने सारा अनाज हकदारों में बांट दिया और खराज का हिस्सा नहीं रखा, तो वह खराज के उस हिस्से का ज़िम्मेदार होगा, यह 'ज़खीरा' में है। और यदि वक़्फ़ के मुतवल्ली से खराज या अन्य बोझ मांगे गए, जबकि उसके पास वक़्फ़ का कोई धन नहीं है, तो उसने कर्ज लेना चाहा। यदि वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने वक़्फ़ पर कर्ज लेने की अनुमति दी हो, तो उसे यह अधिकार होगा। यदि अनुमति न दी हो, तो इसमें मतभेद है। सही यह है कि यदि मुतवल्ली लाचार हो, तो वह मामला काज़ी (न्यायाधीश) के सामने पेश करे ताकि वह कर्ज लेने का आदेश दे दे। फकीह अबू जाफ़र ने भी ऐसा ही फरमाया है। फिर जब अनाज प्राप्त हो, तो उसमें से यह कर्ज चुका दिया जाएगा, यह 'मुज़मरात' में है। और जब निर्माण या मरम्मत की आवश्यकता हो और लाचारी हो, तो काज़ी के आदेश से कर्ज ले। निर्माण और मरम्मत के अलावा अन्य कार्यों के लिए, जैसे हकदारों पर खर्च करने के लिए कर्ज लेना जायज़ नहीं है, चाहे काज़ी का आदेश ही क्यों न हो। यह 'बहरुर राइक' में है। और यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ पर इस उद्देश्य से कर्ज लेना चाहा कि बुवाई के लिए बीज...

१ जो नुकसान जमीन मिला है वह भी इन को न मिलेगा १२। २ या यह मुराद है कि पस इसी तरह इमाम आज़म के नज़दीक मुज़ारअत में देने वाले के हिस्से पर होगा और साहबैन के नज़दीक तमाम पैदावार पर होगा ताकि वाहिद है १२।

جائز رکھا اور یہ صحیح ہے پس جس معنی کی وجہ سے مشایخ نے استحسان یہ حکم دیا ہے۔ وقف میں اجارہ طویلہ نہیں جائز ہے اور اگر وہ معنی یہ ہیں کہ مودی بالابطال وقف نہ ہو جائے سو مزارعت میں یہ معنی نہیں پائے جاتے ہیں اور اگر وقف کی اراضی کو مزارعت پر یا وقف کے درختوں کی معاملت پر دے دیا حالانکہ اس میں وقف کے واسطے کوئی حصہ نہیں رکھا ہے تو یہ مزارعت ومعاملت کا برتاؤ وقف پر جائز نہ ہوگا اور وہ زمین کا غصب کر لینے والا قرار دیا جائے گا پس اگر زمین مذکور نقصان سے بچی رہی تو ضمان واجب نہ ہوگی اور اگر نقصان آیا تو ضمان واجب ہے چاہے دینے والے سے وصول کی جائے اور چاہے لینے والے سے لی جائے مگر جو غلہ زمین میں پیدا ہوا ہے اُس میں سے وقف کے مستحقوں کا کچھ نہ ہوگا لیکن معاملہ کی صورت میں درختوں سے جو پھل پیدا ہوئے ہیں وہ سب وقف کے مستحقوں کے ہیں اُس میں سے بٹائی پر لینے والے کا کچھ نہ ہوگا وہاں اُس کو اُس کے کام کا اجر المثل ملنا چاہیے مگر یہ اجرت بھی دینے والے کے خالص مال سے ہو گی پھر وہ اُس کے لینے والے سے واپس نہیں لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

ایک اراضی وقف کی کسی نواح میں ہے جس کو وہاں کے حاکم سے کسی نے کچھ معلوم درہموں پر اجارہ پر لیا پھر اُس میں زراعت کی پھر جب غلہ حاصل ہوا تو متولی نے وہاں کی مزارعت کے رواج کے موافق آدھا یا تہائی غلہ طلب کیا اور لینے والے نے کہا کہ مجھ پر اجرت واجب ہے تو متولی کو اختیار ہوگا کہ اُس سے حصہ غلہ لے لے یہ خزانہ المفتین وفتاویٰ قاضی خان میں ہے فرمایا کہ اگر وقف کی زمین عشری ہو اور اُس کو قیم نے مزارعت یا معاملت (اگر باغ ہو ۱۲) پر دیا تو تمام حاصلات کا عشر (دسواں حصہ ۱۲) فقط دینے والے کے حصہ میں سے ہوگا اور یہ

بنابر قول امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے ہے کہ ان کے نزدیک درہموں کے عوض اجارہ پر دینے میں زمین کا عشر مانند خراج کے دینے والے کے اوپر ہوتا ہے اور صاحبین رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک زمین کی پیداوار پر ہوتا ہے پس ایسے ہی مزارعت میں بھی تمام پیداوار پر ہو گا یہ محیط میں ہے اور وقف الہلال میں مذکور ہے کہ اگر وقف میں مرمت کی حاجت پیش آئی اور قیم کے پاس اُس قدر نہیں ہے کہ جو مرمت کے واسطے کافی ہو تو قیم کو یہ اختیار نہیں ہے کہ وقف پر قرضہ کر لے اور فقیہ ابو جعفر سے مروی ہے کہ ہاں قیاس سے یہی حکم ہے لیکن جس صورت میں ضرورت پیش آئے تو قیاس چھوڑ دیا جائے گا مثلاً زمین وقف میں کھیتی ہے جس کو نیاریاں کھائے جاتی ہیں اور قیم کو خرچہ کی ضرورت ہے کہ اس ضرر کو دفع کرے یا سلطان نے خراج کا مطالبہ کیا تو ایسی صورت میں اُس کو وقف پر قرضہ لینا روا ہے اور ایسی ضرورتوں میں زیادہ احتیاط اس میں ہے کہ حاکم سے حکم لے کر قرضہ لے لیکن اگر حاکم وہاں سے دور ہو اور اُس کے پاس حاضر نہیں ہو سکتا ہے تو ایسی حالت میں مضائقہ نہیں ہے کہ خود ہی قرضہ لے لے یہ ظہیر یہ میں ہے اور یہ اُس وقت ہے کہ اُس سال وقف میں غلہ نہ ہو اور اگر غلہ تھا مگر قیم نے تمام غلہ مستحقوں کو بانٹ دیا اور خراج کا حصہ نہ رکھا تو وہ حصہ خراج کا ضامن ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر وقف کے قیم سے خراج و دیگر بار جو اُس وقف پر باندھے گئے ہیں طلب کئے گئے حالانکہ قیم کے پاس وقف کے مال سے کچھ نہیں ہے پس اُس نے قرضہ لینا چاہا تو اگر وقف کنندہ نے وقف پر قرضہ لینے کی اجازت دی ہو تو اُس کو یہ اختیار ہوگا اور اگر اجازت نہ دی ہو تو اُس میں اختلاف ہے اور اصح یہ ہے کہ اگر قیم ناچار ہو تو یہ امر قاضی کے حضور میں پیش کرے تاکہ وہ اُس کو قرضہ لینے کا حکم دے دے ایسا ہی فقیہ ابو جعفر نے فرمایا ہے پھر جب غلہ حاصل ہو تو اُس میں سے یہ قرضہ ادا کر دے گا یہ مضمرات میں ہے اور جب تعمیر کی ضرورت پیش آئے کہ ناچاری ہے تو قاضی کے حکم سے قرضہ لے اور سوائے تعمیر و مرمت

کے اور امر کے واسطے پس اگر مستحقوں پر صرف کے واسطے لینا چاہا تو نہیں جائز ہے اگر چہ قاضی کے حکم سے ہو یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر قیم نے وقف پر قرضہ اس غرض سے لینا چاہا کہ اُس کی کاشت کے بیجوں کے

۱ جو نقصان زمین ملا ہے وہ بھی ان کو نہ ملے گا ۱۲۔ ۲ یا یہ مراد ہے کہ پس اسی طرح امام اعظم کے نزدیک مزارعت میں دینے والے کے حصہ پر ہوگا اور صاحبین کے نزدیک تمام پیداوار پر ہوگا تاکہ واحد ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (4) (132) Book of Waqf (Endowment)

If he pays the price, it is unanimously permissible by the order of the Qazi (Judge). If he did so without the order of the Qazi, there are two narrations regarding it; this is mentioned in *Ghiyathiyyah* and *Dhakhirah*.

यदि वह कीमत अदा कर दे, तो काज़ी के आदेश से यह सर्वसम्मति से जायज़ है। और यदि उसने काज़ी के आदेश के बिना स्वयं ऐसा किया, तो इसके बारे में दो वर्णन हैं; यह 'ग़ियाथिया' और 'ज़खीरा' में उल्लिखित है।

دام دے تو قاضی کے حکم سے بالاتفاق جائز ہے اور اگر اس نے بدون حکم قاضی کے خود ایسا کیا تو اُس میں دوروایتیں ہیں یہ غیاثیہ و ذخیرہ میں ہے۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume ②) | 144 | (Book of Waqf)

The [Judge] shall cut off [the remuneration] that was fixed, and if the trustee (Mutawalli) who was dismissed by the judge becomes righteous/capable again, the judge should restore the authority of the endowment (Waqf) to him; this is stated in *Al-Hawi*. If the judge wishes to appoint another person along with him for the management of the Waqf, i.e., both perform the duties, and a small portion of the remuneration is allocated to him, there is no harm in it. If the amount mentioned is small such that it causes hardship to the first trustee, and the ruler (Hakim) deems it appropriate to allocate some portion from the produce of the Waqf for the second person who has been included, there is no objection. If the endower (Waqif) fixed a known annual sum for the trustee who performs the duties of the Waqf, and this amount fixed by the endower is more than the 'fair wage' (Ajr-i-Misl), it is permissible, and in such a case, the fair wage will not be considered. A person appointed as a supervisor/guardian of a Waqf has the authority to appoint an agent (Wakil) for the tasks within his jurisdiction to perform those duties on his behalf, and he may allocate a portion of what he receives from the Waqf to that agent. He shall retain the authority to dismiss the agent whenever he wishes and replace him with another; this is mentioned in *Fath al-Qadir*.

If the endower fixed a remuneration for the manager (Qayyim) who manages the affairs of the Waqf, and then that manager appointed someone else as manager and transferred the remuneration to him, this is not permissible (1) except in the case where the endower had granted him such authority; this is stated in *Al-Hawi*. If that manager appointed someone as an agent for the tasks of the Waqf or made someone his executor (Wasi) and transferred all or part of what the endower had fixed for him to that agent or executor, and subsequently he suffered from 'persistent insanity' (Junoon-i-Mutbiq) (2), then the appointment of the agency or executorship shall become void, and whatever remuneration he had fixed for the executor or agent shall return to the produce of the Waqf. However, if the endower had stipulated that when this remuneration ceases from the side of the manager, it should be spent on a specific path, then that wealth shall be spent on that path and not be returned to the produce of the Waqf; this is in *Bahr al-Ra'iq*. The matter shall then be referred to the judge to appoint a new manager; this is in *Fath al-Qadir*. It should be clear that 'persistent insanity' is that which continues for a full year; this is in *Al-Hawi*. If his intellect remains lost for a full year and he remains unable to

manage the affairs of the Waqf, but then his intellect returns and he recovers, he shall be reinstated in the management of the Waqf as before; this is in *Al-Muhit*.

If it is proven to the ruler that a certain trustee is not fit for the duties of the Waqf, and thus the ruler dismisses him and appoints another trustee in his place, and then a successor ruler arrives, and the dismissed trustee claims that "the ruler before you dismissed me from the Waqf without any proof of merit for dismissal," his claim shall not be heard and his statement shall not be accepted. However, the new ruler shall say to him, "Prove before me that you are fit to perform the duties of the Waqf so that I may reappoint you." If it is then proven to the ruler that he is fit, he shall reappoint him to his position, and once appointed, he shall restore the remuneration that was fixed for him from the income of the Waqf; this is in *Al-Dhakhirah*. Similarly, if the ruler dismissed him for being corrupt (Fasiq) or dishonest (Khain), and after a period, he repents to Allah Almighty and presents witnesses that this person (3) is now capable of the task, the ruler shall reappoint him to his position; this is in *Fath al-Qadir*. If the judge grants the manager appointed by the endower an amount from the Waqf exceeding his designated share for his work...

Footnotes: 1. Neither the appointment of another manager nor the transfer of the remuneration to him is valid or permissible. 2. The condition remains constant without recovery, and if a full year passes, it is 'persistent insanity.' The opinion regarding a full month is strong. 3. Executor, supervisor, and reformer.

[न्यायाधीश] जो (वेतन) निर्धारित था उसे काट देगा, और जिस मुतवल्ली (ट्रस्टी) को काज़ी ने निष्कासित किया है, यदि वह पुनः नेक/योग्य हो जाए तो उसे वक्फ का कार्यभार पुनः सौंप दे, यह 'हावी' में वर्णित है। और यदि वह चाहे कि उसके साथ किसी दूसरे व्यक्ति को वक्फ के प्रबंधन में शामिल करे ताकि दोनों मिलकर कार्य संपन्न करें, और उस संपत्ति (आमदनी) में से थोड़ा हिस्सा उसके लिए निर्धारित हो तो इसमें कोई आपत्ति नहीं है। और यदि वह संपत्ति जिसका उसने उल्लेख किया है कम है जिससे पहले मुतवल्ली को कठिनाई हो, तो शासक (हाकिम) की राय में यदि यह आता है कि वक्फ की उपज (आमदनी) में से उस दूसरे व्यक्ति के लिए कुछ निर्धारित कर दे जिसे शामिल किया गया है, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। और यदि वक्फ करने वाले ने उस मुतवल्ली के लिए, जो वक्फ का कार्य करता है, उसके कार्य के बदले वार्षिक रूप से कुछ निश्चित राशि तय की है और यह राशि उसके'अज्र-ए-मिसल' (उचित पारिश्रमिक) से अधिक है, तो यह जायज़ है और ऐसी स्थिति में उसके'अज्र-ए-मिसल' पर विचार नहीं किया जाएगा। और जो व्यक्ति वक्फ का संरक्षक नियुक्त किया गया है, उसे अधिकार है कि वक्फ के मामलों में जो कार्य उसके अधिकार में हैं, उनके लिए किसी को वकील नियुक्त कर दे जो उसकी जगह वह कार्य संपन्न करे, और वक्फ से जो उसे प्राप्त होता है उसमें से उस वकील के लिए कुछ राशि निर्धारित कर दे। उसे यह अधिकार रहेगा कि जब चाहे उस वकील को बर्खास्त कर दे और चाहे तो उसकी जगह दूसरा व्यक्ति बदल दे, यह 'फतह अल-कदीर' में है।

यदि वक्फ करने वाले ने वक्फ के कार्यों को संपन्न करने वाले कय्यिम (प्रबंधक) के लिए संपत्ति निर्धारित कर दी और फिर उस कय्यिम ने किसी दूसरे को कय्यिम नियुक्त कर दिया और वही संपत्ति उसके लिए निर्धारित कर दी, तो यह जायज़ नहीं है (१) सिवाय उस स्थिति के जब वक्फ करने वाले ने उसे ऐसा अधिकार दिया हो, यह 'हावी' में है। और यदि उस कय्यिम ने किसी को वक्फ के कार्य में वकील नियुक्त किया या किसी को अपना 'वसी' (उत्तराधिकारी/कार्यान्वयनकर्ता) बना दिया और जो कुछ वक्फ करने वाले ने उसके लिए निर्धारित किया था, वह सब या उसका कुछ हिस्सा उस वकील या वसी के लिए कर दिया, फिर उसे 'जुनून-ए-मुतबिक' (निरंतर पागलपन) (२) हो गया, तो उसकी वकालत और वसीयत अमान्य हो जाएगी और संपत्ति में से जो कुछ उसने वसी या वकील के लिए निर्धारित किया था, वह वक्फ की आमदनी में वापस चला जाएगा। लेकिन यदि वाकिफ (वक्फ करने वाले) ने यह शर्त रखी हो कि जब यह संपत्ति कय्यिम की ओर से बंद हो जाए तो इसे अमुक मार्ग में

खर्च किया जाए, तो यह संपत्ति उसी मार्ग में खर्च की जाएगी और वक्फ की उपज में वापस शामिल नहीं की जाएगी, यह 'बहर-उर-रायिक' में है। और काज़ी की ओर इस मामले को भेजा जाएगा कि वह किसी नए कय्यिम को नियुक्त करे, यह 'फतह अल-कदीर' में है। यह स्पष्ट हो कि 'जुनून-ए-मुतबिक' ऐसा पागलपन है जो लगातार एक पूर्ण वर्ष तक रहे, यह 'हावी' में है। और यदि एक वर्ष तक उसकी बुद्धि लुप्त रही और वह वक्फ के कार्यों को करने में असमर्थ रहा, फिर उसकी बुद्धि लौट आई और वह ठीक हो गया, तो वह पूर्व की भाँति उस वक्फ के प्रबंधन में नियुक्त रहेगा, यह 'मुहीत' में है।

यदि शासक के निकट यह बात सही सिद्ध हुई कि यह मुतवल्ली इस वक्फ के कार्य के योग्य नहीं है, तो शासक ने उसे निष्कासित कर दिया और उसके स्थान पर दूसरा मुतवल्ली नियुक्त किया। फिर उस शासक के स्थान पर दूसरा शासक आया, तो निष्कासित मुतवल्ली ने दावा किया कि 'जो शासक तुझसे पहले था उसने बिना किसी ऐसे प्रमाण के कि मैं निष्कासन का पात्र हूँ, मुझे उस वक्फ से हटा दिया है', तो उसका दावा सुना नहीं जाएगा और उसकी बात स्वीकार नहीं होगी। लेकिन दूसरा शासक उससे कहेगा कि 'तू मेरे सामने यह सिद्ध कर कि तू उस वक्फ के कार्यों को संपन्न करने के योग्य है ताकि मैं तुझे पुनः नियुक्त कर दूँ।' फिर यदि शासक के निकट यह सिद्ध हो गया कि वह इसके योग्य है, तो उसे दोबारा उसके स्थान पर नियुक्त कर दे और जब नियुक्त किया तो वक्फ की आय से उसके लिए जो संपत्ति निर्धारित थी उसे बहाल कर दे, यह 'ज़खीरा' में है। और इसी प्रकार यदि शासक ने उसे पथभ्रष्ट (फासिक) या भ्रष्ट (खाइन) होने के कारण हटाया था, फिर एक अवधि के बाद उसने अल्लाह से तौबा कर ली और गवाह पेश किए कि यह व्यक्ति (३) अब उस कार्य की योग्यता रखता है, तो शासक उसे उसके स्थान पर दोबारा नियुक्त कर देगा, यह 'फतह अल-कदीर' में है। यदि काज़ी ने उस कय्यिम को जिसे वक्फ करने वाले ने नियुक्त किया है, उसके कार्य के लिए वक्फ से निर्धारित सीमा से अधिक राशि प्रदान कर दी...

पाद-टिप्पणियाँ: १. दूसरे कय्यिम को नियुक्त करना और यह संपत्ति उसके नाम करना दोनों ही सही और जायज़ नहीं हैं। २. स्थिति स्थिर रहती है, स्वास्थ्य लाभ नहीं होता, और यदि एक वर्ष की अवधि बीत जाए तो वह 'जुनून-ए-मुतबिक' है। एक पूर्ण महीने का मत अधिक प्रबल है। ३. कार्यपालक, निरीक्षक और सुधारक।

مقرر کی تھی قطع کر دے گا اور جس متولی کو قاضی نے خارج کیا اگر وہ پھر صالح ہو جائے تو پھر اُس کو ولایتِ وقف دے دے یہ حاوی میں ہے اور اگر چاہا کہ اُس کے ساتھ دوسرا آدمی کا وقف میں داخل کرے یعنی دونوں آدمی کام انجام دیں اور اُس مال میں سے تھوڑا اُس کے واسطے ہو تو اُس کا مضائقہ نہیں ہے اور اگر یہ مال جو اُس نے بیان کیا ہے وہ قلیل ہے جس میں اوّل کے لیے تنگی ہو پس حاکم کی رائے میں آیا کہ اُس دوسرے کے واسطے جس کو داخل کیا ہے وقف کے غلہ میں سے کچھ مقرر کر دے تو اُس کا مضائقہ نہیں اور اگر وقف کرنے والے نے اُس متولی کے واسطے جو وقف کا کام کرتا ہے اُس کے کام کے مقابلہ میں سالانہ کچھ مال معلوم مقرر کیا اور یہ مال جو وقف کرنے والے نے اُس کے واسطے مقرر کیا ہے اس کے اجرِ مِثل سے زائد ہے تو یہ جائز ہے اور ایسی صورت میں اس کے اجرِ مِثل کو نہ دیکھا جائے گا اور جو شخص وقف کا نگہبان مقرر کیا گیا ہے اس کو اختیار ہے کہ وقف کے امور میں جو کام اس کے اختیار میں ہے اس کے واسطے کسی کو وکیل کر دے جو بجائے اس کے اس کام کو انجام دے اور وقف میں جو اس کو ملتا ہے اس میں سے اس وکیل کے واسطے کچھ مقرر کر دے اور اُس کو اختیار رہے گا کہ جب چاہے اُس وکیل کو معزول کر دے اور چاہے اُس کی جگہ دوسرا بدل دے یہ فتح القدیر میں ہے۔

اگر وقف کرنے والے نے امورِ وقف کے کام سرانجام دینے والے قیم کے واسطے مال مقرر کر دیا پھر اُس قیم نے کسی دوسرے کو قیم مقرر کیا اور یہ مال اسی کے واسطے کر دیا تو یہ جائز نہیں ہے (۱) الاّ اُس صورت میں کہ وقف کرنے والے نے اُس کو ایسا اختیار دے دیا ہو یہ حاوی میں ہے اور اگر اُس قیم نے کسی کو وقف کے کام میں وکیل کیا یا کسی کو اُس لیے اپنا وصی کر دیا

اور جو کچھ وقف کرنے والے نے اُس کے لیے مقرر کیا تھا وہ سب یا اُس میں سے کچھ اُس وکیل یا وصی کے واسطے کر دیا پھر اُس کو جنونِ (۲) مطبق ہو گیا تو اُس کی توکیل و وصیت باطل ہو جائے گی اور مال میں سے جو کچھ اُس نے وصی یا وکیل کے واسطے مقرر کیا ہے وہ وقف کے غلہ میں واپس جائے گا لیکن اگر واقف نے یہ شرط کر دی ہو کہ جب یہ مال قیم کی طرف سے منقطع ہو تو فلاں راہ میں صرف کیا جائے تو یہ مال اسی راہ میں صرف کیا جائے گا اور وقف کے غلہ میں واپس داخل نہ کیا جائے گا یہ بحر الرائق میں ہے اور قاضی کی طرف رجوع کیا جائے گا کہ وہ کسی قیم کو مقرر کر دے یہ فتح القدیر میں ہے اور واضح ہو کہ جنونِ مطبق ایسا جنون ہے جو ایک سال کامل برابر ہو یہ حاوی میں ہے اور اگر ایک سال اُس کی عقل زائل رہی اور کارِ وقف کے سرانجام سے عاجز رہا پھر اُس کی عقل عود کر آئی اور وہ چنگا ہو گیا تو مثل سابق کے وہ اُس وقف کے قیام میں مقرر ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر حاکم کے نزدیک یہ بات صحیح ٹھہری کہ یہ متولی اس وقف کے کام کے لائق نہیں ہے پس اُس کو حاکم نے خارج کر دیا اور بجائے اُس کے دوسرا متولی مقرر کیا پھر حاکم کی جگہ دوسرا حاکم آیا پس معزول شدہ متولی نے دعویٰ کیا کہ جو حاکم تجھ سے پہلے تھا اُس نے بدونِ اُس کے کہ مجھ پر ایسی کوئی بات ثابت ہو جس سے میں خارج کیے جانے کا مستوجب ہوں مجھے اُس وقف سے خارج کیا ہے تو اُس کا دعویٰ مسموع نہ ہو گا و قولِ قبول نہ ہو گا لیکن دوسرا حاکم اُس سے فرمادے گا کہ تو میرے سامنے یہ امر ثابت کر کہ تو اُس وقف کے کام سرانجام دینے کے لائق ہے تاکہ میں تجھے اُس کے قیام میں واپس مقرر کردوں پھر اگر اُس حاکم کے نزدیک صحیح ہوا کہ یہ اُس کے لائق ہے تو اُس کو دوبارہ اُس کی جگہ پر مقرر کر دے اور جب مقرر کیا تو اُس وقف کی آمدنی سے اُس کے واسطے جو مال مقرر تھا وہ جاری کر دے یہ ذخیرہ میں ہے اور اسی طرح اگر حاکم نے اُس کو بسببِ فاسق ہونے و خائن ہونے کے خارج کیا پھر اُس نے ایک مدت کے

بعد اللہ تعالیٰ سے توبہ کر لی اور گواہ قائم کئے کہ یہ شخص (۳) اب اُس کام کی اہلیت رکھتا ہے تو حاکم اُس کو اُس کی جگہ پر دوبارہ مقرر کر دے گا یہ فتح القدیر میں ہے۔ اگر قاضی نے اُس قیم کو جس کو وقف کنندہ نے مقرر کیا ہے اور اُس کے واسطے وقف سے اُس کے کام سے زائد مال مقرر کر دیا

حاشیہ: ۱۔ دوسرے قیم کا مقرر کرنا بھی اور یہ مال اس کا کرنا بھی دونوں صحیح و جائز نہیں۔ ۱۲- ۲۔ برابر رہتا ہے افاقہ نہیں ہوتا ہے و میعاد ایک سال کامل گذرے تو جنونِ مطبق ہے اور ماہِ کامل کا قول قوی ہے ۱۲- ۳۔ کارپرداز و نگران و اصلاح کنندہ ۱۲-

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 144 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...removed [him] for some reason and appointed another in his place, then the Qazi should grant the newly appointed person from the Waqf property the same amount that the previous custodian (Qayyim) used to receive, according to common practice, i.e., equivalent to a fair wage (Ajr al-Mithl). The remainder should be included in the proceeds of the Waqf. This is stated in 'Al-Muheet'. If the endower (Waqif) specified that the amount appointed for the custodian shall continue to be paid from the Waqf even if the Qazi removes him from the trusteeship (mutawalli), or stated that upon his death, it shall continue for his children and grandchildren, then such a condition is valid. This is in 'Al-Hadi'. A person endowed some property for his freed slaves, and upon his death, the Qazi placed this Waqf under a custodian, fixing a tenth of the Waqf's income for him. Among the Waqf properties is a flour mill held by a tenant on a contract (muqata'a) basis, requiring no active supervision by the custodian, and the beneficiaries themselves collect the income. In this case, the custodian is not entitled to a tenth of the income from that specific mill. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a Qazi is dismissed and a custodian claims that a certain monthly or annual salary was fixed for him, and the dismissed Qazi confirms this, it shall not be accepted without witnesses. Subsequently, if the fixed amount is equivalent to or less than a fair wage for his work, the successor Qazi shall continue to pay it. Otherwise, he shall order the excess to be reduced and pay the remainder. A custodian is always entitled to a fair wage for his work, regardless of whether the Qazi or the local community stipulated a wage, because it is evident that one would not accept the role of a custodian without remuneration, and what is customary is treated as if it were stipulated. This is in 'Al-Quniya'. It is mentioned in 'Majmu' al-Nawazil' that if a person appointed as a trustee by a Qazi personally refuses the duty and desists, but does not present the matter to the Qazi for formal dismissal and replacement, does he cease to be a trustee? Sheikh Najm al-Din stated that he does not cease to be one. Furthermore, if he refrained for a period from demanding and collecting the Waqf dues from tenants, is he considered sinful? Sheikh Najm al-Din stated he is not. Additionally, if some tenants, who owed significant sums under their contracts, fled, is the trustee liable for the loss? Sheikh Najm al-Din stated he is not. This is in 'Al-Zahiriya'.

If a trustee of a Waqf collected the Waqf grain and subsequently died without disclosing its disposal, he shall not be held liable. This is in 'Al-Mudmarat'. If someone endowed his land for Abdullah and Zaid, the produce shall be shared by both. Upon

the death of both, the entire produce shall go to the poor. If one of them dies, half the produce shall go to the poor. If he named a group (e.g., Abdullah, Zaid, etc.), the produce shall be divided equally among them based on their number; upon the death of any individual, his share shall go to the poor and the remainder shared equally by the survivors. If he endowed it for the children of Abdullah without further specification, as long as any descendant of Abdullah remains, the poor shall receive nothing. This is in 'Al-Zahiriya'. If he designated half for Zaid and two-thirds for Amr and remained silent, the entire produce shall be divided into seven parts according to the method of 'Aul' (proportionate reduction), with three parts for Zaid and four for Amr. If he specified half for Zaid and one-third for Amr and remained silent, each shall receive their specified share, and the remainder shall be shared equally between them. This is in 'Khizanat al-Muftiin'. If he stated, "This land of mine is a charitable endowment for Zaid and Amr, with one-third of the produce for Amr," or "one hundred dirhams for Amr," then Amr shall receive only that which was...

---

1. This fixed remuneration has been established and is not subject to change; in our local custom, it is referred to as 'dar' and 'rukh'. 12.

किसी वजह से खारिज कर दिया और उसके बजाय दूसरा मुक़र्रर किया तो क़ाज़ी को चाहिए कि उस मुक़र्रर शुदा के लिए वक़्फ़ में से जितना पहले क़य्यिम (प्रशासक) को मिलता था, उसमें से दस्तूर के मुताबिक़ यानी 'अज्र-ए-मिसल' (उचित मज़दूरी) के बराबर उसे दे और बाक़ी को वक़्फ़ की आमदनी में शामिल कर दे। यह 'मुहीत' में है। और अगर वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने कहा हो कि क़य्यिम के लिए वह माल जो मैंने उसके लिए मुक़र्रर किया है वक़्फ़ से बराबर जारी रहेगा चाहे क़ाज़ी उसे वक़्फ़ के मुतवल्ली (ट्रस्टी) होने से हटा दे, या कहा कि जब यह मर जाए तो उसकी औलाद और औलाद की औलाद का भी बराबर जारी रहेगा, तो यह शर्त सही है। यह 'हादी' में है। एक व्यक्ति ने अपने आज़ाद किए हुए गुलामों पर कोई वक़्फ़ सही किया, फिर वक़्फ़ करने वाला मर गया और क़ाज़ी ने यह वक़्फ़ किसी क़य्यिम के कब्ज़े में दिया और वक़्फ़ की आमदनी का दसवां हिस्सा उस क़य्यिम के लिए मुक़र्रर किया। वक़्फ़ में एक चक्की (तहूना) है जो एक किराएदार के कब्ज़े में ठेके(मुक़ातआ) पर है, और उसमें क़य्यिम की कोई ज़रूरत नहीं है, और जिन लोगों पर वक़्फ़ है वे ख़ुद उसकी आमदनी वसूल करते हैं, तो उस चक्की की आमदनी का दसवां हिस्सा उस क़य्यिम के लिए अनिवार्य (वाजिब) नहीं होगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

अगर क़ाज़ी को बर्ख़ास्त (माज़ूल) किया गया और क़य्यिम ने दावा किया कि उसने मेरे लिए इतनी मासिक या वार्षिक आय मुक़र्रर की थी और बर्ख़ास्त क़ाज़ी ने इसकी पुष्टि की, तो गवाहों के बिना यह स्वीकार नहीं होगा। फिर जो कुछ उसके लिए मुक़र्रर था, अगर वह उसके काम की उचित मज़दूरी (अज्र-ए-मिसल) है या कम है, तो दूसरा क़ाज़ी उसे देता रहेगा। अन्यथा, अधिकता को कम करके बाक़ी देने का आदेश देगा। क़य्यिम हमेशा अपने काम की उचित मज़दूरी का हक़दार होगा, चाहे क़ाज़ी या मोहल्ले वालों ने उसके लिए कोई मज़दूरी तय की हो या न की हो, क्योंकि ज़ाहिर है कि वह बिना मज़दूरी के क़य्यिम होना स्वीकार नहीं करेगा, और जो बात प्रथा में होती है वह शर्त की तरह होती है। यह 'क़ुनिया' में है। 'मज्मू अल-नवाज़िल' में उल्लेख है कि जो व्यक्ति क़ाज़ी की ओर से मुतवल्ली बना, अगर उसने ख़ुद उस काम से इंकार किया और पीछे हट गया, लेकिन यह मामला क़ाज़ी के सामने पेश नहीं किया ताकि वह उसे हटाकर किसी और को नियुक्त करे, तो क्या वह मुतवल्ली होने से हट गया या नहीं? शेख़ नज्म-उद-दीन ने फ़रमाया कि वह नहीं हटा। और अगर वह वक़्फ़ का माल, जो वक़्फ़ की ज़मीन आदि के किराएदारों से वसूल करना चाहिए था, वसूल करने से एक लंबे समय तक रुका रहा, तो क्या वह इसमें गुनहगार होगा या नहीं? शेख़ नज्म-उद-दीन ने

फ़रमाया कि नहीं। फिर अगर कुछ किराएदार, जिन पर भारी रक़म बकाया थी, भाग गए, तो क्या मुतवल्ली उसका ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा या नहीं? शेख़ नज्म-उद-दीन ने फ़रमाया कि नहीं। यह 'ज़हीरिया' में है।

वक़्फ़ के मुतवल्ली ने अगर वक़्फ़ का अनाज वसूल कर लिया और फिर मर गया और यह नहीं बताया कि उस अनाज का क्या किया, तो वह ज़िम्मेदार नहीं होगा। यह 'मुज़्मरात' में है। और अगर किसी ने अपनी ज़मीन अब्दुल्लाह और ज़ैद पर वक़्फ़ की, तो उसका अनाज उन्हीं दोनों के लिए होगा। फिर जब दोनों मर जाएँगे तो सारा अनाज ग़रीबों के लिए हो जाएगा। अगर उनमें से एक मर गया तो आधा अनाज ग़रीबों के लिए होगा। और अगर उसने अब्दुल्लाह और ज़ैद आदि एक समूह का नाम लिया तो अनाज उन सब में बराबर बांटा जाएगा। फिर अगर उनमें से एक मर गया तो उसका हिस्सा ग़रीबों का होगा और बाक़ी बचे लोगों में बराबर बांटा जाएगा। अगर उसने अब्दुल्लाह की औलाद पर वक़्फ़ किया और उनके नामों का स्पष्टीकरण नहीं किया, तो जब तक अब्दुल्लाह की औलाद में से एक भी जीवित रहेगा, तब तक ग़रीबों को कुछ नहीं मिलेगा। यह 'ज़हीरिया' में है। अगर उसने ज़ैद और अम्र का उल्लेख किया और ज़ैद के लिए आधा और अम्र के लिए दो तिहाई तय किया और चुप रहा, तो सारा अनाज 'औल' (Aul) के तरीक़े से सात हिस्सों में बांटा जाएगा, जिसमें से तीन हिस्से ज़ैद को और चार हिस्से अम्र को मिलेंगे। अगर कहा कि ज़ैद के लिए आधा और अम्र के लिए एक तिहाई है और चुप रहा, तो प्रत्येक के लिए जो बताया गया है वह उसे देकर शेष दोनों में बराबर बांट दिया जाएगा। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। अगर कहा कि "मेरी यह ज़मीन ज़ैद और अम्र पर वक़्फ़ है और अम्र के लिए उसमें से तिहाई अनाज है" या कहा "अम्र के लिए उसमें से सौ दिरहम हैं", तो अम्र को उतना ही मिलेगा जितना उसके लिए...

---

1. यह मज़दूरी निश्चित हो चुकी है जिसमें कमी या वृद्धि नहीं हो सकती, जिसे हमारे लोक-व्यवहार में 'दर' और 'रुख' कहा जाता है। १२।

ہے کسی وجہ سے خارج کر دیا اور بجائے اُس کے دوسرا مقرر کیا تو قاضی کو چاہیے کہ اُس مقرر شدہ کے واسطے وقف میں سے جس قدر قیم سابق کو ملتا تھا اُس میں سے بطور معروف یعنی بقدر اجر المثل کے اُس کو دے اور باقی کو وقف کی حاصلات میں داخل کر دے یہ محیط میں ہے اور اگر واقف کنندہ نے کہا ہو کہ قیم کے واسطے اُس قدر مال جو میں نے اُس کے واسطے مقرر کیا ہے وقف سے برابر جاری رہے گا اگرچہ قاضی اُس کو وقف کے متولی ہونے سے خارج کر دے یا کہا کہ جب یہ مر جائے تو اُس کی اولاد اور اولاد کی اولاد کا بھی برابر جاری رہے گا تو یہ شرط صحیح ہے یہ حادی میں ہے ایک شخص نے اپنے آزاد کیے ہوئے مملوکوں پر کوئی وقف صحیح کیا پھر وقف کرنے والا مر گیا اور قاضی نے یہ وقف کسی قیم کے قبضہ میں دیا اور وقف کی آمدنی کا دسواں حصہ اُس قیم کے واسطے مقرر کیا اور وقف میں سے ایک طاحونہ ہے جو ایک مستاجر کے قبضہ میں مقاطعہ پر ہے اور اُس میں قیم کی کوئی حاجت نہیں ہے اور یہ طاحونہ جن پر وقف ہے وہ لوگ خود اس کی آمدنی وصول کرتے ہیں تو اُس طاحونہ کی آمدنی کا دسواں حصہ اُس قیم کے واسطے واجب نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر قاضی معزول کیا گیا اور قیم نے دعویٰ کیا کہ اُس نے میرے واسطے اُس قدر ماہواری یا سالانہ مقرر کیا تھا اور قاضی معزول نے اُس کی تصدیق کی تو بدون گواہوں کے قبول نہ ہو گا پھر جو کچھ اُس کے واسطے مقرر کیا تھا اگر اُس کے کام کا اجر المثل ہے یا کم ہے تو دوسرا قاضی اُس کو دیا کرے گا ورنہ بقدر زیادتی کے کم کر کے باقی اُس کو دینے کا حکم دے گا اور قیم ہمیشہ اپنے کام کے اجر المثل کا مستحق ہو گا خواہ قاضی یا اہل محلہ نے اُس کے واسطے کچھ اجرت کی شرط کی ہو یا نہ کی ہو اس واسطے کہ بظاہر وہ قیم ہونا بدون اجرت کے قبول نہ کرے گا اور

جو امر معہود ہوتا ہے وہ مثل مشروط کے ہوتا ہے یہ قنیہ میں ہے مجموع النوازل میں مذکور ہے کہ جو شخص قاضی کی جانب سے متولی ہوا اگر خود ہی اُس نے اُس کام سے انکار کیا اور باز رہا اور یہ امر قاضی کے سامنے پیش نہ کیا تا کہ اُس کو معزول کرے دوسرے کو اُس کی جگہ مقرر کرے پس آیا وہ متولی ہونے سے خارج ہو گیا یا نہ ہو گا تو شیخ نجم الدین نے فرمایا کہ خارج نہ ہو گا اور اگر وہ مال وقف جو وقف کی زمین وغیرہ قبول کرنے والوں پر چاہیے ہے اُس کو تقاضا کر کے وصول کرنے سے ایک زمانہ تک باز رہا پس آیا اُس میں وہ گناہ گار ہو گا یا نہ ہو گا تو شیخ نجم الدین نے فرمایا کہ نہیں پھر اگر بعض قبول کرنے والے نے جن پر مال کثیر بحق قبالہ چڑھ گیا تھا بھاگ گئے پس متولی اُس کا ضامن ہو گا یا نہ ہو گا تو شیخ نجم الدین نے فرمایا کہ نہیں یہ ظہیریہ میں ہے۔

متولی وقف نے اگر غلہ وقف وصول کر لیا پھر مر گیا اور بیان نہ کیا کہ اُس نے یہ غلہ کیا کیا ہے تو ضامن نہ ہو گا یہ مضمرات میں ہے اور اگر کسی نے اپنی اراضی عبد اللہ و زید پر صدقہ وقف کی تو اُس کا غلہ انہی دونوں کے لیے ہو گا پھر جب دونوں مر گئے تو سب غلہ فقیروں کے لیے ہو جائے گا اور اگر ان دونوں میں سے ایک مر گیا تو نصف غلہ فقیروں کے لیے ہو گا اور اگر اُس نے عبد اللہ و زید وغیرہ ایک جماعت کا نام لیا تو غلہ ان سب میں ان کی تعداد مساوی تقسیم ہو گا پھر اگر ان میں سے ایک مر گیا تو اُس کا حصہ فقیروں کا ہو گا اور جو باقی رہا وہ ان باقیوں پر مساوی تقسیم ہو گا اور اگر اُس نے اولاد عبد اللہ پر وقف کیا اور ان کا نام بعدا بیان نہ کیا تو جب تک عبد اللہ کی اولاد میں سے ایک بھی رہے گا تب تک فقیروں کو کچھ نہ ملے گا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر اُس نے زید و عمرو کو بیان کیا اور نصف زید کے واسطے اور دو تہائی عمرو کے واسطے قرار دیا اور خاموش رہا تو تمام غلہ بطریق عول کے سات حصوں پر تقسیم ہو گا جس میں سے تین حصے زید کو اور چار حصے عمرو کو ملیں گے اور اگر کہا کہ زید کے واسطے نصف

اور عمرو کے واسطے ایک تہائی ہے اور خاموش رہا تو جو کچھ ہر ایک کے واسطے بیان کیا ہے وہ اُس کو دے کر باقی دونوں میں نصفا نصف تقسیم کر دیا جائے گا یہ خزانۃ المفتین میں ہے۔ اگر کہا کہ میری یہ اراضی زید و عمرو پر صدقہ موقوفہ ہے اور عمرو کے واسطے اُس میں سے تہائی غلہ ہے یا کہا کہ عمرو کے واسطے اُس میں سے سو درم ہیں تو عمرو کو اسی قدر ملے گا جو اُس کے

۱۔ اس اجرت معین مقرر ہو چکی ہے جس میں کمی بیشی نہیں ہو سکتی جس کو ہمارے عرف میں در اور رخ کہنا ہو بولتے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ 145 Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

The specified portion shall be given to the one for whom it was mentioned, and the remainder shall be given to the other regarding whom silence was observed. This is the procedure in everything where a specification has been made: that the one for whom something was specified shall be given to that extent, and the other, for whom nothing was specified, shall receive the remainder. And if it was said, "There are one hundred dirhams for Zaid and two hundred dirhams for Amr from this," while the total income is less than three hundred dirhams, then whatever the earnings are, they shall be divided into three thirds between them. If the crop yield is more than that, then after giving each what was specified for them, the remainder shall be divided equally between them both; that is, it will be distributed equally among all, and the remainder shall not be divided according to the ratio of what was specified for each. If it was said, "This is a waqf charity from which there are one hundred dirhams for Zaid and two hundred dirhams for Amr," then each of them shall be given exactly what was specified for them, and the entire remainder shall be for the poor. This is found in 'al-Hawi'.

In the aforementioned case, if the crop yield is sufficient to reach the level of sufficiency for each person, then each shall be given their level of sufficiency (qadr-e-kifayat). ☆

If it was said, "This is a waqf charity on the condition that there are one hundred dirhams for Zaid and the remainder is for Amr," and if the earnings are only one hundred dirhams, they shall be given to Zaid and Amr shall receive nothing. Similarly, if it was said, "In this there are one hundred dirhams for Zaid," and nothing was specified for Amr, and the yield was only one hundred dirhams, Zaid will receive it and Amr will get nothing. And if it was said, "It is a waqf charity in which there is half the crop for Abdullah and one hundred dirhams for Zaid," then half the crop shall be given to Abdullah, and from the remaining half, Zaid shall receive one hundred dirhams, and whatever remains after that shall be for the poor. If the income is only one hundred dirhams, then Zaid will receive it all and Abdullah will receive nothing. If the income is two hundred dirhams, then there will be one hundred dirhams for Abdullah and one hundred dirhams for Zaid, and there will be nothing for the poor. If the income is one hundred and fifty dirhams, then Zaid will receive one hundred dirhams and the rest will be for Abdullah. This is in 'al-Muhit'. And if it was said, "My land is a waqf charity for my poor relatives," then each of them shall be given what is customarily sufficient for their food and clothing. Thus, based on how much is

sufficient for each, everyone will be a shareholder in its income. Then if the crop is sufficient to reach the level of sufficiency for each, each shall be given their level of sufficiency. If it is less, they shall share in that proportion. And if the crop yield is more than their level of sufficiency, the surplus shall be distributed equally among all by allocating shares based on their number. This is in 'al-Zahiriyya'.

If it was said, "My land is a waqf charity, so every year whatever crop Allah Almighty causes to grow in it, each poor person of my kin should be given every year as much as is customarily sufficient for their food and clothing," then if the income increases after such distribution, this increase shall belong to the poor. This is in 'Khizanat al-Muftin'. And if it was said, "This land of mine is a waqf charity, so whatever its crop yield, there are one thousand dirhams for Zaid and Abdullah; and within that, there are one hundred dirhams for Abdullah," then if the income is one thousand dirhams, Abdullah will have one hundred dirhams and the rest will be for Zaid. And if five hundred dirhams were obtained in income, then the five hundred dirhams will be divided into ten shares between them, from which one share will go only to Abdullah and the rest will go to Zaid. And if he said, "Whatever Allah Almighty... in it..."

1. Similarly, if it is less than a hundred, the same ruling applies.
2. Al-Karkhi said: For example, if the sufficiency level of one is 13, the second is 18, and the third is 23, then each will be given their level of sufficiency. And if the income is 18, then the one with 13 will be given 4, the second 6, and the third 8. And if the income is 33, then 23 will be given to each based on sufficiency, and the remaining 9 will be divided into 3 equal shares among all so that each receives two. And so on by analogy.

जिसके लिए बयान किया गया है उसे दिया जाएगा और बाकी दूसरे को जिसके बारे में चुप्पी साधी गई है। इसी तरह हर चीज़ में जिसमें बयान कर दिया गया हो, यही तरीका है कि जिसके लिए जो कुछ बयान किया गया है उसे उतना ही दिया जाएगा और बाकी दूसरे को जिसके लिए कुछ बयान नहीं किया गया है, उसे मिलेगा। और अगर कहा कि ज़ैद के लिए इसमें से सौ दिरहम और अम्र के लिए दो सौ दिरहम हैं, जबकि कुल आमदनी तीन सौ दिरहम से कम है, तो जो कुछ हासिल हुआ है वह दोनों के बीच तीन तिहाई (अनुपात) में विभाजित होगा। और अगर उपज इससे ज़्यादा हो, तो जो कुछ हर एक के लिए बयान किया गया है वह उसे देकर बाकी दोनों में आधा-आधा बांटा जाएगा, यानी सब पर बराबर बांट दिया जाएगा, और हर एक के लिए जो बयान किया गया है उसके हिसाब से बाकी का वितरण नहीं होगा। और अगर कहा कि यह सदका मौक़ूफ़ा (वक़्फ़) है जिसमें से ज़ैद के लिए सौ दिरहम और अम्र के लिए दो सौ दिरहम हैं, तो उनमें से हर एक को उतना ही दिया जाएगा जितना उसके लिए बयान किया गया है और बाकी सब गरीबों के लिए होगा, यह 'हावी' में है।

उक्त मसले में यदि उपज इतनी हो कि उसमें से हर एक को पर्याप्त मात्रा (कद्र-ए-किफ़ायत) पहुँचती हो, तो हर एक को उसकी पर्याप्त मात्रा दी जाएगी। ☆

अगर कहा कि सदका मौक़ूफ़ा इस शर्त पर है कि इसमें ज़ैद के लिए सौ दिरहम हैं और बाकी अम्र के लिए है, फिर प्राप्तियों में केवल सौ दिरहम आएँ तो वे ज़ैद को दिए जाएँगे और अम्र को कुछ नहीं मिलेगा। इसी तरह अगर कहा कि इसमें ज़ैद के लिए सौ दिरहम हैं और अम्र के लिए कुछ बयान नहीं किया, फिर उपज केवल सौ दिरहम आई तो ज़ैद को मिलेगी और अम्र को कुछ नहीं मिलेगा। और अगर कहा कि सदका मौक़ूफ़ा है इसमें अब्दुल्ला के लिए आधी उपज और ज़ैद के लिए सौ दिरहम हैं, तो अब्दुल्ला को आधी उपज दी जाएगी और बाकी आधे में से ज़ैद को सौ दिरहम मिलेंगे और जो बचेगा वह गरीबों के लिए होगा। और अगर आमदनी में केवल सौ दिरहम हों तो सब ज़ैद को मिल जाएँगे और अब्दुल्ला को कुछ नहीं मिलेगा। और अगर आमदनी दो सौ दिरहम हो तो अब्दुल्ला के लिए सौ दिरहम और ज़ैद के लिए सौ दिरहम होंगे और गरीबों के लिए कुछ नहीं होगा। और अगर आमदनी डेढ़ सौ दिरहम हो तो ज़ैद के लिए सौ दिरहम और बाकी अब्दुल्ला के लिए होंगे, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि मेरी ज़मीन मेरे गरीब रिश्तेदारों के लिए सदका मौक़ूफ़ा है, तो उसमें से हर एक को उतना दिया जाएगा जो उसके खाने और कपड़े के लिए सामान्य रूप से पर्याप्त

(मारूफ़) हो। अतः जितना हर एक के लिए पर्याप्त होता है, उसी हिसाब से गणना करके सब लोग उसकी आमदनी में हिस्सेदार होंगे। फिर अगर उपज इतनी हो कि हर एक को पर्याप्त मात्रा पहुँचती हो, तो हर एक को उसकी पर्याप्त मात्रा दी जाएगी और अगर कम हो तो उसी अनुपात से शामिल किए जाएँगे। और अगर उपज उनकी पर्याप्त मात्रा से अधिक हो तो बढ़ोतरी सब पर समान संख्या के आधार पर हिस्सा लगाकर बराबर बांटी जाएगी, यह 'ज़हीरिया' में है।

अगर कहा कि मेरी ज़मीन सदका मौक़ूफ़ा है, अतः हर साल जो कुछ अल्लाह तआला उसमें उपज पैदा फ़रमा दे, उसमें से मेरे खानदान के हर गरीब को हर साल उतना दिया जाए जो उसके खाने और कपड़े के लिए सामान्य रूप से पर्याप्त हो, फिर इस तरह वितरण के बाद आमदनी बढ़ी तो यह बढ़ोतरी गरीबों की होगी, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। और अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन सदका मौक़ूफ़ा है, अतः जो कुछ इसकी उपज पैदा हो, उसमें ज़ैद और अब्दुल्ला के लिए हज़ार दिरहम हैं, अब्दुल्ला के लिए उसमें से सौ दिरहम हैं, फिर उसकी आमदनी में हज़ार दिरहम आए तो उसमें से अब्दुल्ला के सौ दिरहम होंगे और बाकी ज़ैद के लिए होंगे। और अगर उसकी आमदनी में पांच सौ दिरहम प्राप्त हुए, तो पाँच सौ दिरहम दोनों के बीच दस हिस्सों (सहाम) पर विभाजित होंगे, जिसमें से एक हिस्सा केवल अब्दुल्ला को मिलेगा और बाकी ज़ैद को मिलेंगे। और अगर उसने कहा कि जो कुछ अल्लाह तआला इसमें...

1. इसी तरह अगर सौ से कम हों तो भी यही हुक्म है।
2. अल-करखी ने कहा कि मान लीजिए एक की पर्याप्त मात्रा १३ है, दूसरे की १८ और तीसरे की २३ है, तो हर एक को उसकी पर्याप्त मात्रा दी जाएगी। और अगर आमदनी १८ हो तो १३ वाले को ४, दूसरे को ६ और तीसरे को ८ दिए जाएँगे। और अगर आमदनी ३३ है तो २३ पर्याप्त मात्रा के हिसाब से हर एक को दिए जाएँगे और बाकी ९ सब पर ३ बराबर हिस्सों में बाँट दिए जाएँगे कि हर एक को दो-दो दिए जाएँ। इसी तरह आगे भी।

واسطے بیان کیا ہے اور باقی دوسرے کو جس سے سکوت کیا ہے دیا جائے گا اور اسی طرح ہر چیز میں جس میں بیان کر دیا ہو یہی طریقہ ہے کہ جس کے واسطے کچھ بیان کر دیا ہے اس کو اسی قدر جو بیان کیا ہے دیا جائے گا اور باقی دوسرے کو جس کے واسطے کچھ بیان نہیں کیا ہے ملے گا اور اگر کہا کہ زید کے واسطے اس میں سے سو درہم اور عمرو کے واسطے دوسو درہم ہیں حالانکہ مجموعہ آمدنی تین سو درہم سے کم ہے تو جو کچھ حاصلات ہے وہ دونوں کے درمیان تین تہائی تقسیم ہوگی اور اگر غلہ اس سے زیادہ ہو تو جو کچھ ہر ایک کے واسطے بیان کیا ہے وہ اس کو دے کر باقی دونوں میں نصفا نصف تقسیم ہوگا یعنی سب پر مساوی بانٹ دیا جائے گا اور جو کچھ ہر ایک کے واسطے بیان کیا ہے اس کے حساب سے باقی تقسیم نہ ہوگا اور اگر کہا کہ یہ صدقہ موقوفہ ہے جس میں سے زید کے واسطے سو درہم اور عمرو کے واسطے دوسو درہم ہیں تو ان میں سے ہر ایک کو اسی قدر دیا جائے گا جو اس کے واسطے بیان کیا ہے اور باقی سب فقیروں کے واسطے ہو گا یہ حاوی میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر غلہ اس قدر ہو کہ اس میں سے ہر ایک کو قدر کفایت پہنچتا ہے تو ہر ایک کو اس کا قدر کفایت دیا جائے گا ☆

اگر کہا کہ صدقہ موقوفہ ہے اس شرط پر اس میں زید کے واسطے سو درہم اور عمرو کے واسطے باقی ہے پھر حاصلات میں فقط سو درہم آئے تو زید کو دیے جائیں گے اور عمرو کو کچھ نہ ملے گا اور اسی طرح اگر کہا کہ اس میں زید کے واسطے سو درہم ہیں اور عمرو کے واسطے کچھ بیان نہ کیا پھر غلہ فقط سو درہم آیا تو زید کو ملے گا اور عمرو کو کچھ نہ ملے گا اور اگر کہا

کہ صدقہ موقوفہ ہے اس میں عبداللہ کے واسطے نصف غلہ اور زید کے واسطے سو درہم ہیں تو عبداللہ کو نصف غلہ دیا جائے گا اور باقی نصف میں سے زید کو سو درہم ملیں گے اور جو باقی رہا وہ فقیروں کے واسطے ہوگا اور اگر آمدنی میں فقط سو درہم ہوں تو سب زید کو مل جائیں گے اور عبداللہ کو کچھ نہ ملے گا اور اگر آمدنی دوسو درہم ہوں تو عبداللہ کے واسطے سو درہم اور زید کے واسطے سو درہم ہوں گے اور فقیروں کے واسطے کچھ نہ ہوگا اور اگر آمدنی کے ڈیڑھ سو درہم ہوں تو زید کے واسطے سو درہم اور باقی عبداللہ کے واسطے ہوں گے یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ میرے قرابتی فقیروں پر ہے تو اس میں سے ہر ایک کو جو اس کے کھانے و کپڑے کے واسطے بطور معروف کافی ہو اس قدر دیا جائے گا پس جس قدر ہر ایک کے واسطے کافی ہوتا ہے ہر ایک کے واسطے اسی قدر حساب لگا کر سب لوگ اس کی آمدنی میں حصہ دار ہوں گے پس اگر غلہ اس قدر ہو کہ اس میں سے ہر ایک کو قدر کفایت پہنچتا ہے تو ہر ایک کو اس کا قدر کفایت دیا جائے گا اور اگر کم ہو تو اسی حساب سے شریک کیے جائیں گے اور غلہ ان کی قدر کفایت سے زائد ہو تو بڑھتی سب پر مساوی تعداد پر حصہ لگا کر برابر تقسیم ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے۔

اگر کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ ہے پس ہر سال جو کچھ اللہ تعالیٰ اس میں غلہ پیدا فرمادے اس میں سے میری قرابت کے ہر فقیر کو ہر سال اس قدر دیا جائے جو اس کے کھانے و کپڑے کو بطور معروف کافی ہو پھر اس طرح تقسیم کے بعد آمدنی بڑھی تو یہ بڑھتی فقیروں کی ہوگی یہ خزانۃ المفتین میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ ہے پس جو کچھ اس کا غلہ پیدا ہو پس زید و عبداللہ کے واسطے ہزار درہم ہیں عبداللہ کے واسطے اس میں سے سو درہم ہیں پھر اس کی آمدنی میں ہزار درہم آئے تو اس میں سے عبداللہ کے سو درہم ہوں گے اور باقی زید کے واسطے ہوں گے اور اگر اس کی آمدنی میں پانچ سو درہم حاصل ہوئے پانچ سو درہم تو دونوں کے

درمیان دس سہام پر تقسیم ہوں گے جس میں سے ایک حصہ فقط عبداللہ کو ملے گا اور باقی زید کو ملیں گے اور اگر اس نے کہا کہ جو کچھ اللہ تعالیٰ اس میں...

ا اسی طرح اگر سو سے کم ہوں تو بھی یہی حکم ہے ۱۲۔ ع قال الکرخی مثلاً ایک کا قدر کفایت ۱۳ اور دوسرے کا ۱۸ اور تیسرے کا ۲۳ ہے تو ہر ایک کو اس کی قدر کفایت دیا جائے گا اور اگر آمدنی ۱۸ ہو تو ۳ والے کو ۴ اور دوسرے کو ۶ اور تیسرے کو ۸ دے جائیں اور اگر آمدنی ۳۳ ہے تو ۲۳ قدر کفایت ہر ایک کو دیئے جائیں اور باقی ۹ سب پر ۳ حصے مساوی کر دیے جائیں گے کہ ہر ایک کو دو دیے جائیں علیٰ ہذا القیاس ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ②, Page 146, Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

(May Allah) grant income from which one thousand dirhams are to be taken out every year, out of which one hundred dirhams shall be given to Abdullah and the remainder shall be for Zaid. If the income falls below one thousand dirhams, then Abdullah shall first be given one hundred dirhams, and if anything remains, it shall all belong to Zaid; if nothing remains, Zaid shall receive nothing. This is stated in *Al-Muhit*. If the person specified, "Then it is for Abdullah and the needy (Masakin)," then half shall be for Abdullah and half for the needy; this is in *Al-Hawi*. And if he said, "My land is an endowed charity (Sadaqah Mauqufah); whatever income Allah Almighty produces from it shall be for Abdullah, the poor (Fuqara), and the needy," then according to the opinion of Imam Abu Yusuf (R.A.), half of the proceeds shall be for Abdullah and half for the poor and needy. This is also the opinion of Sheikh Hilal. According to the opinion of Imam-e-Azam (Abu Hanifa), one-third shall be for Abdullah, one-third for the poor, and one-third for the needy. Based on the opinion of Imam Muhammad (R.A.), the income shall be divided into five parts: one part for Abdullah, two parts for the poor, and two parts for the needy. A similar precedent is found in the 'Book of Wills' (Kitab al-Wasaya) of *Al-Jami*; this is in *Az-Zahiriya*. If he said, "It is for my relatives, my neighbors, my manumitted slaves, and the needy," then every individual among the relatives, neighbors, and manumitted slaves shall each receive one part, while all the needy together shall share one part; this is in *Khazanat-ul-Muftiyeen*. And if he said, "My relatives and the needy shall share in one part," this is in *Al-Hawi*.

If he stated that it is for "the poor, the debt-ridden, in the cause of Allah (Fi Sabilillah), and for freeing necks (slaves)," then according to Imam Muhammad (R.A.), each group shall share two parts (Saham), whereas according to Imam Abu Yusuf (R.A.), they shall share one part each. This is in *Al-Muhit*. If he said, "This land of mine is an endowed charity for the categories of charity (Wujooh-e-Sadaqat)," then those categories are the ones mentioned in the Verse of Zakat in the Holy Quran, as detailed in the 'Chapter on Expenditure' (Bab al-Masraf) in the 'Book of Zakat'. However, the difference is that in the case of a Waqf, nothing shall be given to the collectors (Amileen), and those whose hearts were to be reconciled (Taalif-e-Qulub) are now excluded from both Waqf and Zakat. Therefore, it shall be distributed among the remaining categories; this is in *Az-Zahiriya*. If he specified that the endowment is for "the categories of charity and categories of righteousness (Wujooh-e-Birr)," then

participation shall be arranged as: one part for the poor and needy, one part for freeing slaves, one part for the debt-ridden, one part for the cause of Allah, one part for the wayfarer (Ibn-us-Sabil), and three parts for various other categories of righteousness. If he said, "It is an endowed charity for the poor, the debt-ridden, the cause of Allah, and for Hajj," and specified a certain amount of dirhams for each, but the income exceeded that total, then the excess shall be distributed proportionately and equally among all those categories. This is in *Al-Hawi*.

Is there any scenario where, after accepting for one year, the right to refuse in the second year remains? ☆

A person endowed his land to another with the condition that he be given a monthly stipend sufficient for his needs, although that person had no dependents at the time. If he subsequently gained dependents, he would be provided with enough for himself and his dependents; this is found in *Fatawa Qazi Khan*. If someone made an endowment for a group of people but they did not accept it, there are two possibilities: first, all of them rejected it; second, some rejected it. If everyone rejected it, the endowment remains valid, and the grain shall be distributed among the poor. If some rejected it, it shall be seen whether the term used for the endowment applies to those who accepted it; if so, they shall receive the entire grain. If the term does not apply to them specifically, the share of those who did not accept shall be spent on the poor. For example, if he made an endowment for the "offspring of Abdullah"...

(अल्लाह) आमदनी अता फ़रमाए, उसमें से हर साल एक हज़ार दिरहम निकाले जाएँ जिसमें से अब्दुल्ला को सौ दिरहम दिए जाएँ और बाकी ज़ैद के लिए होंगे। फिर अगर उसकी आमदनी एक हज़ार दिरहम से कम आई, तो पहले अब्दुल्ला को सौ दिरहम दिए जाएँगे, फिर अगर कुछ बाकी बचा तो वह सब ज़ैद का होगा और अगर कुछ न बचा तो ज़ैद को कुछ नहीं मिलेगा, यह 'मुहीत' में है। अगर उसने कहा हो कि "तो वह अब्दुल्ला और मसाकीन के लिए है", तो आधा अब्दुल्ला के लिए और आधा मसाकीन (ज़रूरतमंदों) के लिए होगा, यह 'हावी' में है। और अगर कहा कि "मेरी ज़मीन सदका-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ की गई खैरात) है, पस जो कुछ अल्लाह तआला उसकी आमदनी पैदा फ़रमाए, वह अब्दुल्ला, फ़कीरों और मसाकीन के लिए है", तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कौल (कथन) के अनुसार आधी पैदावार अब्दुल्ला की होगी और आधी फ़कीरों और मसाकीन के लिए होगी, और यही शेख हिलाल का कौल है। और इमाम-ए-आज़म के कौल पर एक-तिहाई अब्दुल्ला की, एक-तिहाई फ़कीरों की और एक-तिहाई मसाकीन की होगी। और इमाम मुहम्मद (रह.) के कौल के आधार पर आमदनी के पाँच हिस्से किए जाएँगे, जिसमें से एक हिस्सा अब्दुल्ला का, दो हिस्से फ़कीरों के और दो हिस्से मसाकीन के होंगे; और इसकी मिसाल जामे की 'किताब अल-वसाया' में है, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर कहा कि "मेरे रिश्तेदारों, मेरे पड़ोसियों, मेरे आज़ाद किए हुए गुलामों और मसाकीन के लिए है", तो रिश्तेदारों में से हर एक, पड़ोसियों में से हर एक और आज़ाद किए हुए गुलामों में से हर एक व्यक्ति एक-एक हिस्से के साथ शरीक होंगे, और मसाकीन के लिए पूरा एक हिस्सा होगा जिसमें सभी मसाकीन शरीक किए जाएँगे, यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीइन' में है। और अगर कहा कि "मेरे रिश्तेदारों और मसाकीन के लिए एक हिस्से में शरीक किए जाएँगे", तो यह 'हावी' में है।

अगर कहा कि "फ़कीरों, कर्जदारों, अल्लाह की राह में लड़ने वालों और गर्दनें आज़ाद करने (गुलामों को छुड़ाने) के लिए है", तो इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक इनमें से हर समूह को दो-दो हिस्सों (सहाम) से शरीक किया जाएगा, और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक एक-एक हिस्से से शरीक किया जाएगा, यह 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "मेरी यह ज़मीन सदका-ए-मौक़ूफ़ा वजूह-ए-सदकात (खैरात के विभिन्न मदों) पर है", तो वे वजूह-ए-सदकात वही हैं जो क़ुरान मजीद में ज़कात की आयत में वर्णित हैं, जैसा कि 'किताब-अज़-ज़कात' के'बाब अल-मसरफ़' में विस्तार से बताया गया है। लेकिन फर्क इतना है कि वक़्फ़ की स्थिति में (ज़कात वसूलने वाले) कार्यकर्ताओं को नहीं

दिया जाएगा, और जिनके दिलों को इस्लाम की तरफ़ आकर्षित करना उद्देश्य था (तालीफ-ए-कुलूब), वे तो अब वक़्फ़ और ज़कात दोनों से खत्म हो गए हैं। अतः उनके अलावा जो बाकी श्रेणियाँ बची हैं, उन पर वितरण किया जाएगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और अगर उसने कहा हो कि "वजूह-ए-सदकात और वजूह-ए-बैर (भलाई के कामों) पर वक़्फ़ है", तो फ़ुकरा और मसाकीन एक हिस्से से, गर्दनें आज़ाद कराने के लिए एक हिस्से से, कर्जदारों के लिए एक हिस्से से, फ़ी-सबीलिल्लाह (अल्लाह की राह) के लिए एक हिस्से से, इब्न-उस-सबील (मुसाफिर) के लिए एक हिस्से से, और वजूह-ए-बैर के लिए तीन हिस्सों से भागीदारी रखी जाएगी। और अगर उसने कहा कि "फ़कीरों, कर्जदारों, फ़ी-सबीलिल्लाह और हज के लिए सदका-ए-मौक़ूफ़ा है" और उनमें से हर एक के लिए कुछ दिरहम निर्धारित कर दिए, फिर आमदनी उससे ज़्यादा हुई, तो जितनी अधिक होगी वह उन सभी मदों की संख्या के आधार पर वितरित होकर हर मद में बराबर बढ़ा दी जाएगी, यह 'हावी' में है।

क्या किसी सूरत में एक साल स्वीकार करने के बाद दूसरे साल इनकार करने का हक बरकरार रह सकता है? ☆

एक व्यक्ति ने अपनी भूमि किसी व्यक्ति पर वक़्फ़ की और शर्त रखी कि उसे उसकी ज़रूरत के अनुसार मासिक भत्ता दिया जाए, हालांकि उस समय उस व्यक्ति का कोई परिवार नहीं था। फिर उसके परिवार वाले हो गए, तो उसे उसकी और उसके परिवार की ज़रूरत के लायक भत्ता दिया जाएगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और अगर किसी ने एक कौम पर वक़्फ़ किया लेकिन उन्होंने स्वीकार नहीं किया, तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि सबने खारिज कर दिया, दूसरा यह कि कुछ ने खारिज किया। यदि सबने खारिज कर दिया, तो वक़्फ़ जायज़ रहेगा और अनाज फ़कीरों में बाँटा जाएगा। और अगर कुछ ने खारिज किया, तो देखा जाएगा कि जिस शब्द से उन पर वक़्फ़ किया गया है, क्या वह शब्द उन लोगों पर बोला जाता है जिन्होंने स्वीकार किया है; यदि हाँ, तो पूरा अनाज उन्हीं का होगा। और अगर यह शब्द उन पर नहीं बोला जाता है, तो जिन्होंने स्वीकार नहीं किया है, उनका हिस्सा फ़कीरों पर खर्च किया जाएगा। और इसकी मिसाल यह है कि अगर उसने 'औलाद-ए-अब्दुल्ला' पर वक़्फ़ किया...

آمدنی عطا فرمائے اُس میں سے ہر سال ہزار درہم نکالے جائیں جس میں سے عبداللہ کو سو درہم دے جائیں اور باقی زید کے واسطے ہوں گے پھر اُس کی آمدنی ہزار درہم سے کم آئی تو پہلے عبداللہ کو سو درہم دے جائیں گے پھر اگر کچھ باقی رہا تو وہ سب زید کا ہوگا اور اگر کچھ نہ بچا تو زید کو کچھ نہ ملے گا یہ محیط میں ہے۔ اگر اُس نے کہا ہو کہ پس وہ واسطے عبداللہ و مساکین کے ہے تو نصف واسطے عبداللہ کے اور نصف واسطے مسکینوں کے ہو گا یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ ہے پس جو کچھ اللہ تعالیٰ اُس کی آمدنی پیدا فرمائے پس یہ عبداللہ و فقیروں و مسکینوں کے واسطے ہے تو امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر نصف حاصلات عبداللہ کی اور نصف واسطے فقیروں و مسکینوں کے ہوگی اور یہی شیخ ہلال کا قول ہے اور امام اعظم کے قول پر ایک تہائی عبداللہ کی اور تہائی فقیروں کی اور تہائی مسکینوں کی ہو گی اور بنابر قول امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے آمدنی کے پانچ حصے کیے جائیں گے جس میں سے ایک حصہ عبداللہ کا اور دو حصے فقیروں کے اور دو حصے مسکینوں کے ہوں گے اور اُس کی نظیر جامع کی کتاب الوصایا میں ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر کہا کہ واسطے میری قرابت اور میرے پڑوسیوں اور میرے آزاد کیے ہوؤں اور مسکینوں کے ہے تو قرابت میں سے ہر ایک پڑوسیوں میں سے ہر ایک اور آزاد کیے ہوؤں میں سے ہر ایک شخص ایک ایک حصہ کے ساتھ اور مساکین کے ہے تو قرابت میں سے ہر ایک شخص ایک ایک حصہ سے اور جملہ مساکین سب کے واسطے ایک حصہ کے شریک کئے جائیں گے یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اگر کہا کہ واسطے میری قرابت اور واسطے مساکین ایک حصہ سے شریک کیے جائیں گے یہ حاوی میں ہے۔

اگر کہا کہ فقیروں اور قرضہ سے لدے ہوؤں اور فی سبیل اللہ اور گردنیں آزاد کرنے کے واسطے ہے تو امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک ان میں سے ہر فریق دو سہام سے شریک کیا جائے گا اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک ایک ایک حصہ سے شریک کیا جائے گا یہ محیط میں ہے اور اگر کہا کہ میری یہ اراضی صدقہ موقوفہ وجوہ صدقات پر ہے تو وہ وجوہ صدقات وہ ہیں جو قرآن مجید میں آیت زکوٰۃ میں مذکور ہیں چنانچہ کتاب الزکوٰۃ میں باب المصرف میں مفصل ذکر ہوا ہے لیکن فرق اتنا ہے کہ وقف کی صورت میں عاملوں کو نہ دیا جائے گا اور جن کی تالیف قلوب مقصود ہوتی ہے وہ تو زکوٰۃ وقف سب سے جاتے رہے ہیں پس ان کے سوائے جو باقی قسمیں رہی ہیں اُن پر تقسیم کیا جائے گا یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر اُس نے کہا ہو کہ وجوہ صدقات و وجوہ البر پر وقف ہے تو فقراء و مساکین ایک حصہ سے اور گردنیں آزاد کرانے کے واسطے ایک حصہ سے اور قرضہ سے لدے ہوؤں کے واسطے ایک حصہ سے اور فی سبیل اللہ ایک حصہ سے اور ابن السبیل یعنی مسافر کے لیے ایک حصہ سے اور وجوہ البر کے واسطے تین حصہ سے شرکت رکھی جائے گی اور اگر اُس نے کہا کہ واسطے فقیروں و قرض سے لدے ہوؤں اور فی سبیل اللہ اور حج کے صدقہ موقوفہ ہے اور ان میں سے ہر ایک کے واسطے کچھ درہم معلوم بیان کر دیے پھر اُس کی آمدنی اُس سے زیادہ ہوئی تو جس قدر زائد ہو وہ ان سب وجوہ کی تعداد پر تقسیم ہو کر ہر وجہ میں مساوی بڑھایا جائے گا یہ حاوی میں ہے۔

کیا کسی صورت میں ایک سال قبول کرنے کے بعد دوسرے سال انکار کرنے کا حق برقرار رہ سکتا ہے؟ ☆

ایک شخص نے اپنی اراضی کسی شخص پر وقف کی اور شرط کی کہ اُس کو ماہواری بقدر اُس کی کفایت کے دیا جائے حالانکہ اُس شخص کے عیال نہیں ہیں پھر اُس کے عیال ہو گئے تو اُس کو اُس کی اور اُس کے عیال کی کفایت کے لائق دیا جایا کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر

کسی نے ایک قوم پر وقف کیا مگر انہوں نے قبول نہ کیا تو اُس میں دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ سب نے رد کر دیا دوم آنکہ بعض نے رد کیا پس اگر سب نے رد کر دیا تو وقف جائز رہے گا اور غلہ فقیروں پر تقسیم ہو گا اور اگر بعض نے رد کیا تو دیکھا جائے کہ جس لفظ سے ان پر وقف کیا ہے یہ لفظ ان باتوں پر جنہوں نے قبول کیا ہے بولا جاتا ہے تو پورا غلہ انہی باتوں کا ہو گا اور اگر یہ لفظ ان باتوں پر نہیں بولا جاتا ہے تو جنہوں نے نہیں قبول کیا ہے اُن کا حصہ فقیروں پر صرف کیا جائے گا اور اُس کی مثال یہ ہے کہ اگر اُس نے اولادِ عبداللہ پر وقف کیا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (147) Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

If some children did not accept [the endowment], the entire produce shall be distributed among the remaining ones. If someone made a waqf for Zaid and Amr, and Zaid did not accept, his share shall be distributed among the poor; this is mentioned in *Al-Hawi*. If someone said, "My lands are an endowed charity (*Sadaqah Mawqufah*) for the children of Abdullah and their descendants," and all of them refused at once, the produce shall belong to the poor. Later, if produce is generated and they accept it, the produce shall belong to them; this is in *Al-Zahirah*. If a child is born to him afterwards and accepts it, the produce shall be his; this is in *Al-Muhit*. If someone accepted one year's produce and then said, "I do not accept it [anymore]," he does not have the right to do so, and his rejection shall have no effect. Jurist Abu Ja'far stated that this answer is correct regarding the income already received, because all of it has entered his ownership, so he cannot reject them. As for the produce that will be generated in the future, he has no ownership in them; however, his right to them is established. If a mere right is rejected, it can be validly rejected; this is in *Al-Zakhirah*. If a waqf is made for Zaid and then for his descendants, and Zaid said, "I do not accept it for myself nor for my descendants," his rejection is valid for himself, but it is not valid regarding the rights of his descendants and children if his child is a minor; this is in *Al-Hawi*. If he said, "I accept for one year," it will be as he said, and his acceptance will only be effective for one year. Similarly, if he said, "I do not accept for anything other than that," the ruling remains the same; as mentioned in *Al-Zakhirah*. Likewise, if he said, "I accept half the income and not the other half," it will be according to his statement. If the person making the waqf said, "[It is] for Abdullah and Zaid as long as both are alive," then if one of them dies, the other will receive half of it as before. His saying "as long as both are alive" will not invalidate the other's share. If he said, "The waqf is for Abdullah and then for Zaid," and Abdullah refused to accept the waqf, it shall belong to Zaid. If Abdullah said, "I have accepted," and Zaid said, "I do not accept," it will remain for Abdullah as long as he lives, and when Abdullah dies, it will go to the poor; this is in *Al-Hawi*.

Chapter Seven: Regarding Claims and Testimony in Waqf Consisting of two sections

Section One: Regarding Claims

If someone sold a piece of land and then claimed, "I had already made it a waqf," or said, "This land is mine and is a waqf," then if witnesses were not established and he

wished to have the defendant take an oath, he cannot do so. This is because the condition for taking an oath is that the claim must first be valid, whereas here the claim is not valid due to contradiction, because waqf implies lack of ownership and invalidity of sale, yet he himself made the sale, which implies ownership. If he established witnesses to the waqf, the preferred view (*mukhtar*) is that the witnesses will be heard, because although the claim became void due to contradiction, the testimony remains, as testimony regarding waqf is heard even without a claim; this is in *Al-Ghiyathiyyah*. When the testimony is heard and accepted, the sale shall be nullified.

Footnotes: 1. The translator says that in one manuscript, after the phrase "قوله لا اقل منه", it is immediately followed by "ولا اقل فيما سوٹی ذالک". In my opinion, this is a clerical error. The translator says in *Al-Munyah* that after "لا اقل منه", "ولا اقل فيما سوئی ذالک" is mentioned directly, and I believe it is a clerical error. 2. An order for the sale to be void (batil) shall be given.

यदि कुछ संतान ने स्वीकार नहीं किया, तो सारा अनाज बाकियों में वितरित किया जाएगा। और यदि उसने ज़ैद और अम्र पर वक़्फ़ किया, और ज़ैद ने स्वीकार नहीं किया, तो उसका हिस्सा गरीबों में बाँटा जाएगा; यह 'हावी' में है। और यदि उसने कहा कि मेरी भूमि 'अब्दुल्लाह की संतान और उसकी नस्ल' पर सदक़ा-ए-मवक़ूफ़ा है, और सबने एक साथ स्वीकार नहीं किया, तो यह अनाज गरीबों का होगा। फिर उसके बाद अनाज पैदा हुआ और उन्होंने स्वीकार कर लिया, तो अनाज उनके लिए हो जाएगा; यह 'ज़हीरा' में है। यदि उसके बाद उसका कोई बच्चा पैदा हुआ और उसने स्वीकार किया, तो अनाज उसका होगा; यह 'मुहीत' में है। यदि उसने एक साल का अनाज स्वीकार किया और फिर कहा कि मैं स्वीकार नहीं करता हूँ, तो उसे यह अधिकार नहीं है और उसका अस्वीकार करना प्रभावी नहीं होगा। फ़क़ीह अबू जाफ़र ने फरमाया कि प्राप्त आय के मामले में यह उत्तर सही है क्योंकि वे सब उसकी संपत्ति हो चुकी हैं, इसलिए वह उन्हें अस्वीकार नहीं कर सकता। रही बात उन अनाजों की जो भविष्य में पैदा होंगे, उनमें उसका कोई स्वामित्व नहीं है; हाँ, उनमें उसका हक साबित है, और यदि कोरा हक अस्वीकार किया जाए तो वह अस्वीकार हो सकता है; यह 'ज़खीरा' में है। और यदि ज़ैद पर और उसके बाद उसकी नस्ल पर वक़्फ़ किया गया हो, और ज़ैद ने कहा कि मैं न अपने लिए स्वीकार करता हूँ और न अपनी नस्ल के लिए, तो अपने लिए उसका अस्वीकार करना जायज़ है, लेकिन उसकी नस्ल और संतान के हक में उसका अस्वीकार करना जायज़ नहीं है यदि उसका बच्चा छोटा (नाबालिग) हो; यह 'हावी' में है। और यदि उसने कहा कि मैं एक साल के लिए स्वीकार करता हूँ, तो वैसा ही होगा जैसा उसने कहा है और उसका स्वीकार करना केवल एक साल के लिए प्रभावी होगा। इसी प्रकार यदि उसने कहा कि इसके अलावा मैं स्वीकार नहीं करता हूँ, तो भी यही हुक्म है; जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। इसी प्रकार यदि कहा कि मैं आधी आय स्वीकार करता हूँ और आधी नहीं, तो भी उसके कथन के अनुसार होगा। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने कहा कि अब्दुल्लाह और ज़ैद पर जब तक दोनों जीवित रहें, फिर दोनों में से एक मर गया, तो दूसरे को उसका आधा हिस्सा यथावत मिलेगा। और उसका यह कहना कि जब तक दोनों जीवित रहें, उससे दूसरे का हिस्सा बातिल (अमान्य) नहीं होगा। और यदि उसने कहा कि अब्दुल्लाह और उसके बाद ज़ैद पर वक़्फ़ है, फिर अब्दुल्लाह ने उस वक़्फ़ को स्वीकार करने से इनकार कर दिया, तो वह ज़ैद के लिए होगा। और यदि अब्दुल्लाह ने कहा कि मैंने स्वीकार किया और ज़ैद ने कहा कि मैं स्वीकार नहीं करता हूँ, तो वह

अब्दुल्लाह के लिए तब तक रहेगा जब तक वह जीवित है, और जब अब्दुल्लाह मर जाएगा, तो वह गरीबों के लिए होगा; यह 'हावी' में है।

अध्याय सातवाँ: वक़्फ़ में दावे और गवाही के वर्णन में इसमें दो खंड हैं

खंड एक: दावे के वर्णन में

यदि किसी ने एक ज़मीन बेची और फिर कहा कि मैं उसे वक़्फ़ कर चुका था या कहा कि यह ज़मीन मेरी है और वक़्फ़ है, तो यदि उस पर गवाह खड़े नहीं हुए और उसने प्रतिवादी (मुदा-अलैह) से शपथ लेनी चाही, तो वह ऐसा नहीं कर सकता। क्योंकि शपथ लेने की शर्त यह है कि पहले दावा सही हो, जबकि यहाँ अंतर्विरोध के कारण दावा सही नहीं हुआ, क्योंकि वक़्फ़ स्वामित्व के अभाव और बिक्री की अमान्यता का तकाज़ा करता है, और यहाँ उसने स्वयं बिक्री की है जो स्वामित्व का तकाज़ा करती है। और यदि उसने वक़्फ़ होने पर गवाह पेश किए, तो 'मुख्तार' (पसंदीदा मत) यह है कि गवाहों की बात सुनी जाएगी, क्योंकि यद्यपि दावा अंतर्विरोध के कारण बातिल हो गया है, लेकिन गवाही बनी हुई है, क्योंकि वक़्फ़ पर बिना दावे के भी गवाही सुनी जाती है; यह 'गियासिया' में है। और जब गवाही सुनकर स्वीकार कर ली गई, तो बिक्री टूट जाएगी।

फ़ुटनोट: 1. अनुवादक कहता है कि एक प्रति में 'قوله لا اقل منه' के बाद सीधे 'ولا اقل فيما سوٹی ذالک' का उल्लेख है। मेरे विचार में यह लेखक की गलती है। अनुवादक 'मुनियत' में कहते हैं कि 'لا اقل منه' के बाद 'ولا اقل فيما سوئی ذالک' का उल्लेख है और मुझे लगता है कि यह लेखक की गलती है। 2. बिक्री बातिल (अमान्य) होने का आदेश दिया जाएगा।

پس بعض اولاد نے قبول نہ کیا تو تمام غلہ باقیوں پر تقسیم ہو گا اور اگر اُس نے زید و عمرو پر وقف کیا پس زید نے قبول نہ کیا تو اُس کا حصہ فقیروں پر تقسیم ہو گا یہ حاوی میں ہے اور اگر اُس نے کہا کہ میری اراضی صدقہ موقوفہ اولاد عبد اللہ و اُس کی نسل پر ہے سب نے ایک بارگی قبول نہ کیا تو یہ غلہ فقیروں کا ہو گا پھر غلہ اُس کے بعد پیدا ہوا پس اُنہوں نے قبول کیا تو غلہ ان کے واسطے ہو جائے گا یہ ظہیرہ میں ہے۔ اگر اُس کے بعد اُس کا کوئی بچہ پیدا ہوا پس اُس نے قبول کیا تو غلہ اُس کا ہو گا یہ محیط میں ہے پس اگر اُس نے ایک سال غلہ قبول کیا پھر کہا کہ میں نہیں قبول کرتا ہوں تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اُس کا رد کرنا کچھ مؤثر نہ ہو گا اور فقیہ ابو جعفر نے فرمایا کہ لی ہوئی آمدنیوں کے حق میں یہ جواب صحیح ہے اُس واسطے کہ وہ سب اُس کی ملک ہو گئی ہیں پس ان کو رد نہیں کر سکتا ہے اور رہے وہ غلات جو آئندہ پیدا ہوں گے تو ان میں اُس کی کچھ ملک نہیں ہے ہاں فتح حق اُس کا ان میں ثابت ہے اور خالی حق اگر رد کیا جائے تو رد ہو سکتا ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر زید پر اور اُس کے بعد اُس کی نسل پر وقف کیا ہو پس زید نے کہا کہ میں نہیں قبول کرتا ہوں نہ اپنے نفس کے واسطے اور نہ اپنی نسل کے واسطے تو اپنے نفس کے واسطے اُس کا رد کرنا جائز ہے اور اُس کی نسل و اولاد کے حق میں اُس کا رد کرنا نہیں جائز ہے اگر اُس کا فرزند صغیر ہو یہ حاوی میں ہے اور اگر اُس نے کہا کہ میں ایک سال قبول کرتا ہوں تو ایسا ہی ہوگا جیسا اُس نے کہا ہے اور اُس کا قبول کرنا فقط ایک سال کے واسطے مؤثر ہو گا اور اسی طرح اگر اُس نے کہہ دیا کہ اُس کے ماسوائے میں قبول نہیں کرتا ہوں تو بھی یہی حکم ہے کذا فی الذخیرہ۔ اسی طرح اگر کہا کہ میں نصف آمدنی قبول کرتا ہوں اور نصف نہیں قبول کرتا ہوں تو بھی اُس کے قول کے موافق ہو گا اور اگر وقف کرنے والے نے کہا

کہ عبد اللہ و زید پر جب تک دونوں زندہ رہیں پھر دونوں میں سے ایک مر گیا تو دوسرے کا نصف اُس کو بحالہ ملے گا اور اسکا یہ کہنا کہ جب تک دونوں زندہ رہیں اُس سے دوسرے کا حصہ باطل نہ ہوگا اور اگر اُس نے کہا کہ عبد اللہ اور اسکے بعد زید پر وقف ہے پھر عبد اللہ نے اُس وقف کے قبول کرنے سے انکار کیا تو وہ زید کے واسطے ہو گا اور اگر عبد اللہ نے کہا کہ میں نے قبول کیا اور زید نے کہا کہ میں نہیں قبول کرتا ہوں تو وہ عبد اللہ کے واسطے جب تک زندہ رہے برابر حاوی رہے گا اور جب عبد اللہ مر جائے تو وہ فقیروں کے واسطے ہو گا یہ حاوی میں ہے۔

باب ہفتم: وقف میں دعویٰ و شہادت کے بیان میں اُس میں دو فصلیں ہیں

فصل اول: دعویٰ کے بیان میں

اگر کسی نے ایک زمین فروخت کی پھر کہا کہ میں اُس کو وقف کر چکا تھا یا کہا کہ یہ زمین میری ہے اور وقف ہے پس اگر اُس پر گواہ قائم نہ ہوئے اور اُس نے مدعاعلیہ سے قسم لینی چاہی تو ایسا نہیں کر سکتا ہے اُس واسطے کہ قسم لینے کی شرط یہ ہے کہ پہلے صحیح دعویٰ ہو نے حالانکہ یہاں بسبب تناقض کے دعویٰ صحیح نہ ہوا اُس لیے کہ وقف مقتضی عدم ملک و بطلان بیع ہے اور خود یہاں بیع کی ہے جو مقتضی ملک ہے اور اگر اُس نے وقف ہونے پر گواہ قائم کئے تو مختار یہ ہے کہ گواہ سنے جائیں گے اُس واسطے کہ دعویٰ اگرچہ بسبب تناقض کے باطل ہوا ہے مگر گواہی باقی رہی ہے کہ وقف پر بدون دعویٰ کے گواہی سنی جاتی ہے یہ غیاثیہ میں ہے اور جب گواہی سُن کر قبول ہوئی تو بیع ٹوٹ [جائے گی]۔

۱ مترجم کہتا ہے کہ ایک نسخہ میں قولہ لا اقل منہ کے بعد ہے متصل قولہ ولا اقل فیما سوٹی ذالک ذکر کیا ہے اور میرے گمان میں یہ غلطی کاتب کی ہے فافہم وقال المترجم فی المنیتہ بعد قولہ لا اقل

منہ ذکر متصلاً قولہ ولا اقل فیما سوئی ذالک واظن انہ غلط الکاتب فافہم ۱۲۔ ۲ بیع باطل ہونے کا حکم دیا جائے گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 148 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

...will be [considered]. This is mentioned in Waqiat-e-Hasamiya. In Fatawa Nasafi, it is stated that testimony regarding a waqf (endowment) is valid without a prior formal claim. This was stated absolutely without further detail. However, this absolute answer is not correct; rather, the correct position is based on the following detail: for every waqf that relates to the Right of Allah (Haq Allah), testimony without a prior claim is valid. But for every waqf that relates to the Rights of Individuals (Haq al-Ibad), testimony regarding its being waqf is not valid without a prior claim. This is as stated in Al-Dhakhirah. Sheikh Rashid al-Din, after mentioning this detail, said that Imam Fazli (may Allah have mercy on him) detailed it in the same way, and this is the preferred (mukhtar) view. This is also the fatwa of Imam Abu al-Fazl Kirmani, as found in Fusool-e-Imadiya.

In such a case, the buyer (mushtari) does not have the right to withhold the land in their possession for the purpose of recovering the purchase price (thaman). This is in Tatarkhaniyah. If the seller (ba'i) claims that this land is waqf for a certain mosque and presents witnesses, they shall be accepted, and the sale shall be annulled. We adopt this view. Some have stated that there would be no contradiction in the seller's statement, and it should not be deemed contradictory; the first view is more correct. This is in Al-Dhakhirah. If the seller did not say "this land is waqf for me," Sheikh Nasafi mentioned in his Fatawa that such a claim would not be heard at all. This is in Al-Khulasah. If they said to another person, "this land is waqf for you," and subsequently claimed "it is waqf for me," their claim would not be heard. This is in Al-Dhakhirah. If someone claims, "This land is my property; I inherited it from my father," and then later claims, "My father endowed (waqf) it to me," the claim will not be heard due to contradiction (1). If one accepts the position of mutawalli (trustee/manager) of an endowed house or accepts being an executor (wasi) of an estate, and this acceptance occurred after being informed and certain that it was either an estate or a waqf, and then later claims "It is my property," the claim shall not be heard. Similarly, if they first claim it is a waqf and then later claim it is an inheritance, the claim will not be heard. However, if they reconcile both claims by stating, "My father initially made it a waqf for me, but the waqf had not yet become binding before my father passed away," then the claim would be accepted. Regarding a house or land, if someone claims "It is mine," and then claims "It is waqf," the correct answer is: if they claimed ownership of the property's substance (raqba) by virtue of being its mutawalli, then the two claims can be reconciled. This is because, according to

custom, a mutawalli attributes the waqf to themselves in the sense that they have the right to manage it and litigate regarding it. But if one claims a house as their private property and then claims it is a waqf endowed by a specific person for a specific mosque, the claim of waqf shall not be heard. This is in Khizanat al-Muftin and Fusool-e-Imadiya.

If a claim of waqf is made or witnesses testify to a waqf but do not specify the endowers.

It is mentioned in Fatawa Nasafi that if a buyer of land claims against the seller, "This land is waqf, and when you sold it to me, you did so without legal right," it is ruled that the buyer does not have the standing for such litigation; rather, that right belongs to the mutawalli. If there is no mutawalli, the judge (Qadi) shall appoint one to litigate against them and prove the status of the waqf. Once proven, the invalidity (batil) of the sale will become apparent, and the buyer shall then recover their purchase price from the seller. This is in Al-Muhit. If a mutawalli claims against a buyer that this house is waqf for the descendants of so-and-so and establishes their right (istihaq) over the buyer, and then the buyer seeks to recover the price from the seller, and the seller says...

1. Upon its being waqf. 12. 2. Until recovery. 12. 3. Meaning, did not use the phrase "for me." 12. 4. In the original, it is 'ad'a al-waqfiyah', which is a scribal error; in my view, the correct term is 'da'wa-e-raqba' (claim to the property's substance). 12. (1) Contradiction (tanaqud): Two or three statements so mutually exclusive that it is impossible for both to be true in any way. 12.

जायेगी यह वाक़यात-ए-हसामिया में है और फ़तावा नसफ़ी में यह ज़िक्र फ़रमाया कि वक़्फ़ पर गवाही बिना दावे के सही है और उसे मुतलक़न (बिना शर्त) फ़रमाया कोई तफ़सील (विवरण) नहीं फ़रमाई हालाँकि हर हाल में यह जवाब सही नहीं है बल्कि सही उस तफ़सील के साथ है कि हर वक़्फ़ जो हक़-अल्लाह तआला हो उस पर बिना दावे के गवाही सही है और हर वक़्फ़ जो हक़-उल-इबाद (बंदों का अधिकार) हो तो उसके वक़्फ़ होने पर बिना दावे के गवाही सही नहीं है जैसा कि अल-ज़ख़ीरा में है और शेख रशीद-उद-दीन ने यह विवरण ज़िक्र करके कहा कि इमाम फ़ज़ली रहमतुल्लाह अलैहि ने इसी तरह तफ़सील फ़रमाई है और यही मुख़्तार (चुना हुआ मत) है और यह इमाम अबुल फ़ज़ल किरमानी का फ़तवा है, यह फ़सूल-ए-इमादिया में है।

उस सूरत में मुश्तरी (खरीदार) को यह अधिकार नहीं है कि क़ीमत (थमन) वसूल करने के लिए उस ज़मीन को अपने क़ब्ज़े में रोक रखे, यह तातारख़ानिया में है। और अगर बाएअ (विक्रेता) ने दावा किया कि यह ज़मीन फ़लां मस्जिद पर वक़्फ़ है और गवाह पेश किए तो वे क़बूल होंगे और बिक्री (बैअ) टूट जाएगी और हम इसी को अपनाते हैं। कुछ ने फ़रमाया कि विक्रेता की बात में विरोधाभास (तनाक़ुज़) नहीं होगा और उसे विरोधाभासी नहीं माना जाएगा, और पहला मत अधिक सही है, यह अल-ज़ख़ीरा में है। और अगर उसने यह नहीं कहा कि यह ज़मीन मुझ पर वक़्फ़ है, तो शेख नसफ़ी ने अपने फ़तावा में ज़िक्र फ़रमाया है कि ऐसा दावा पूरी तरह से सुना (मसमूअ) नहीं जाएगा, यह खुलासः में है। और अगर उसने दूसरे से कहा कि यह ज़मीन तुझ पर वक़्फ़ है, फिर उसके बाद दावा किया कि मुझ पर वक़्फ़ है, तो उसका दावा सुना नहीं जाएगा, यह अल-ज़ख़ीरा में है। और अगर दावा किया कि यह ज़मीन मेरी मिल्कियत है, मैंने इसे अपने पिता से विरासत में पाया है, फिर दावा किया कि इसे मेरे पिता ने मुझ पर वक़्फ़ किया है, तो विरोधाभास (१) के कारण दावा सुना नहीं जाएगा। और अगर वक़्फ़ किए हुए घर का मुतवल्ली (प्रबंधक) होना स्वीकार किया या किसी विरासत का वसीयतदार (वसी) होना स्वीकार किया, और यह स्वीकार करना उस बात से अवगत होने और यह यक़ीन करने के बाद था कि यह विरासत है या वक़्फ़ है, फिर दावा किया कि यह मेरी मिल्कियत है, तो दावा सुना नहीं जाएगा। और अगर पहले वक़्फ़ होने का दावा किया फिर विरासत होने का दावा किया, तो भी दावा सुना नहीं जाएगा, लेकिन अगर उसने दोनों दावों में इस तरह सामंजस्य बिठाया और बात बनाई कि मेरे पिता ने पहले मुझ पर वक़्फ़ किया था लेकिन यह वक़्फ़ अनिवार्य (लाज़िम) नहीं हो पाया था कि मेरे पिता की मृत्यु हो गई, तो यह दावा स्वीकार होगा। और अगर किसी घर या

ज़मीन के बारे में दावा किया कि यह मेरी है, फिर दावा किया कि यह वक़्फ़ है, तो सही उत्तर यह है कि यदि उसने उस संपत्ति (अक़ार) के मालिकाना हक़ का दावा अपने मुतवल्ली होने के कारण किया था, तो दोनों दावों में सामंजस्य हो सकता है, क्योंकि रीति के अनुसार मुतवल्ली वक़्फ़ को अपनी ओर संबंधित करता है इस विचार से कि उसे उसमें प्रबंध और मुक़दमेबाज़ी करने का अधिकार प्राप्त होता है। और यदि किसी घर के बारे में दावा किया कि यह मेरी मिल्कियत है, फिर दावा किया कि यह वक़्फ़ है जिसे फ़लां व्यक्ति ने फ़लां मस्जिद पर वक़्फ़ किया है, तो वक़्फ़ का दावा सुना नहीं जाएगा, यह ख़ज़ानतुल-मुफ़्तीन और फ़सूल-ए-इमादिया में है।

यदि वक़्फ़ का दावा किया गया या गवाहों ने वक़्फ़ की गवाही दी और उन्होंने वक़्फ़ करने वालों का उल्लेख नहीं किया

फ़तावा नसफ़ी में उल्लेख है कि यदि ज़मीन के खरीदार ने विक्रेता पर दावा किया कि यह ज़मीन वक़्फ़ है और तुमने इसे मेरे हाथ जब बेचा तो बिना अधिकार के बेचा है, तो फ़रमाया कि खरीदार को उस मुक़दमेबाज़ी (ख़ुसूमत) का अधिकार नहीं है, बल्कि उसका अधिकार मुतवल्ली को है। और अगर उसका कोई मुतवल्ली न हो, तो क़ाज़ी एक मुतवल्ली नियुक्त करेगा जो उससे मुक़दमा करेगा और वक़्फ़ होने को साबित करेगा। फिर जब यह बात साबित हो जाएगी, तो बिक्री का अमान्य (बातिल) होना स्पष्ट हो जाएगा, फिर खरीदार अपनी क़ीमत विक्रेता से वापस लेगा, यह अल-मुहीत में है। और यदि किसी मुतवल्ली ने खरीदार पर दावा किया कि यह घर फ़लां की औलाद पर वक़्फ़ है और उसने खरीदार पर हक़ (इस्तेहक़ाक़) साबित कर दिया, फिर खरीदार ने विक्रेता से क़ीमत वापस लेनी चाही, तो विक्रेता ने कहा...

1. इसके वक़्फ़ होने पर। २. वापस लेने तक। ३. यानी 'मुझ पर' का शब्द नहीं कहा। ४. मूल में 'अदअ-ल-वक़फ़िया' है और यह लेखक की ग़लती है, और मेरे अनुसार सही 'दावा-ए-रक़बा' है। (१) विरोधाभास (तनाक़ुज़): दो या तीन ऐसी बातें जो एक-दूसरे के विपरीत हों कि किसी भी तरह से दोनों का सही होना संभव न हो।

جائے گی یہ واقعات حسامیہ میں ہے اور فتاویٰ نسفی میں یہ ذکر فرمایا کہ وقف پر گواہی بدون دعویٰ کے صحیح ہے اور اُس کو مطلقاً فرمایا کوئی تفصیل نہیں فرمائی حالانکہ علی الاطلاق یہ جواب صحیح نہیں ہے بلکہ صحیح اُس تفصیل سے ہے کہ ہر وقف جو حق اللہ تعالیٰ ہو اُس پر بدون دعویٰ کے گواہی صحیح ہے اور ہر وقف جو حق العباد ہو تو اُس کے وقف ہونے پر بدون دعویٰ کے گواہی صحیح نہیں ہے کذا فی الذخیرہ اور شیخ رشید الدین نے یہ تفصیل ذکر کر کے کہا کہ امام فضلی رحمۃ اللہ علیہ نے اسی طرح تفصیل فرمائی ہے اور یہی مختار ہے اور یہ امام ابوالفضل کرمانی کا فتویٰ ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

اُس صورت میں مشتری کو یہ اختیار نہیں ہے کہ ثمن وصول کرنے کی غرض سے اُس اراضی کو اپنے قبضہ میں روک رکھے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اگر بائع نے دعویٰ کیا کہ یہ اراضی فلاں مسجد پر وقف ہے اور گواہ پیش کیے تو قبول ہوں گے اور بیع ٹوٹ جائے گی اور ہم اسی کو اختیار کرتے ہیں اور بعض نے فرمایا کہ بائع کے کلام میں تناقض نہ ہوگا اور وہ متناقض نہیں قرار دیا جائے گا اور اوّل اصح ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اُس نے یہ نہ کہا کہ یہ زمین مجھ پر وقف ہے تو شیخ نسفی نے اپنے فتاویٰ میں ذکر فرمایا ہے کہ ایسا دعویٰ بالکل سرے سے مسموع نہ ہوگا یہ خلاصہ میں ہے اور اگر اُس نے دوسرے سے کہا کہ یہ اراضی تجھ پر وقف ہے پھر اُس کے بعد دعویٰ کیا کہ مجھ پر وقف ہے تو اُس کا دعویٰ مسموع نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دعویٰ کیا کہ یہ زمین میری ملک ہے میں نے اُس کو اپنے باپ سے میراث پایا ہے پھر دعویٰ کیا کہ اُس کو میرے باپ نے مجھ پر وقف کیا ہے تو بسبب تناقض (۱) کے دعویٰ مسموع نہ ہوگا اور اگر وقف کیے ہوئے مکان کا متولی ہونا قبول کیا یا کسی ترکہ کا وصی ہونا قبول کیا اور یہ قبول

کرنا بعد اُس امر سے آگاہ ہونے اور یقین جاننے کے تھا کہ یہ ترکہ ہے یا وقف ہے پھر دعویٰ کیا کہ یہ میری ملک ہے تو دعویٰ مسموع نہ ہوگا اور اگر پہلے وقف ہونے کا دعویٰ کیا پھر میراث ہونے کا دعویٰ کیا تو بھی دعویٰ مسموع نہ ہوگا لیکن اگر اُس نے دونوں دعووں میں اُس طرح توفیق دی اور بات بنائی کہ میرے باپ نے پہلے مجھ پر وقف کیا تھا لیکن یہ وقف لازم نہیں ہونے پایا تھا کہ یہ میرا باپ مر گیا تو یہ دعویٰ قبول ہوگا اور اگر کسی مکان یا زمین کی نسبت دعویٰ کیا کہ یہ میری ہے پھر دعویٰ کیا کہ یہ وقف ہے تو صحیح جواب یہ ہے کہ اگر اُس نے اُس عقار کے رقبہ کا دعویٰ بسبب اپنے متولی ہونے کے کیا تھا تو دونوں دعووں میں توفیق ہوسکتی ہے اُس واسطے کہ عادت کے موافق وقف کو متولی اپنی طرف نسبت کرتا ہے بدیں اعتبار کہ اُس کو اُس میں تصرف کا اور اُس کی بابت خصومت کرنے کا اختیار حاصل ہوتا ہے اور اگر کسی مکان کی نسبت دعویٰ کیا کہ یہ میری ملک ہے پھر دعویٰ کیا کہ یہ وقف ہے کہ اُس کو فلاں شخص نے فلاں مسجد پر وقف کیا ہے تو وقف کا دعویٰ مسموع نہ ہوگا یہ خزانہ المفتین وفصول عمادیہ میں ہے۔

اگر وقف کا دعویٰ کیا یا گواہوں نے وقف کی گواہی دی اور انہوں نے وقف کرنے والوں کو بیان نہ کیا

فتاویٰ نسفی میں مذکور ہے کہ اگر زمین کے مشتری نے بائع پر دعویٰ کیا کہ یہ زمین وقف ہے اور تو نے میرے ہاتھ اُس کو جب فروخت کیا تو بغیر حق فروخت کیا ہے تو فرمایا کہ مشتری کو اُس خصومت کا اختیار نہیں ہے بلکہ اُس کا اختیار متولی کو ہے اور اگر اُس کا کوئی متولی نہ ہو تو قاضی ایک متولی مقرر کرے گا جو اُس سے مخاصمہ کرے گا اور وقف ہونے کو ثابت کرے گا پھر جب یہ بات ثابت ہو گئی تو بیع کو باطل ہونا ظاہر ہو جائے گا پس مشتری اپنا ثمن اپنے بائع سے واپس لے گا یہ محیط میں ہے اور اگر کسی متولی نے مشتری پر دعویٰ کیا کہ یہ مکان وقف

ہے فلاں کی اولاد پر اور اُس نے مشتری پر استحقاق ثابت کیا پس مشتری نے چاہا کہ بائع سے ثمن واپس لے پس بائع نے کہا

۱۔ اس کے وقف ہونے پر۔۱۲۔ ۲۔ واپس لینے تک ۱۲۔ ۳۔ یعنی مجھ پر کا لفظ نہ کہا۔۱۲۔ ۴۔ اصل میں ادعی الوقفیہ ہے اور یہ غلط الکاتب ہے اور میرے نزدیک صحیح دعویٰ رقبہ ہے۔۱۲۔ (۱) تناقض دو یا تین باتیں ایسی باہم ایک دوسرے کی مخالف ہوں کہ کسی راہ سے دونوں نہ بن سکتی ہوں۔۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 5 (149) Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

...that yes, so-and-so had endowed (Waqf) it for the progeny of the aforementioned person, but when the endower died, his heirs presented a case before the Judge (Qazi), until the Judge ruled that the endowment was void. Being an heir of the endower, we divided the estate among ourselves, and this house came into my share; therefore, my sale of it is valid. In this case, the claim of endowment will be dismissed, and it will remain in the possession of the purchaser. This is mentioned in *Fusul Imadiyya*. If a claim of endowment was made or witnesses testified to it but did not mention the endowers, Khassaf has mentioned in *Adab al-Qadi*, in the chapter 'Possession of the Present Party from the Register of the Dismissed Judge', that a claim of endowment and witnesses for it are valid without mentioning the endower; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If someone claimed that "this land is an endowment for me," the claim will not be heard. As for the mention that the claim will be heard, it refers to a case where the claimant is the Trustee (Mutawalli). In the *Fatawa*, it is written that if one claims "it is an endowment for me," the claim will be heard, but the first opinion is more correct and is the basis for the fatwa; this is in *Al-Khulasa*. Sheikh Rashid al-Din mentioned in his *Fatawa* that if the beneficiary of an endowment claims "this is an endowment for me," then if his claim is with the permission of the Judge, it is unanimously valid. If it is without the Judge's permission, there are two reports, the more correct of which is that such a claim is not valid because his right pertains only to the income and nothing else; therefore, he cannot be a legal adversary for anything else. If an endowment is for a group and one of them claims it is an endowment without the Judge's permission, it is not valid, and there is no differing report on this. Furthermore, it is mentioned in *Fatawa Rashid al-Din* that a person entitled to the income of an endowment cannot claim the income itself, but the Trustee (Mutawalli) can make that claim; this is in *Fusul Imadiyya*.

If the administrator of the endowment wished to hear a claim regarding endowment matters and rule based on witnesses or the refusal to take an oath, it must be seen if the Sultan (sovereign) has granted him this authority, whether explicitly or by implication. If proven, his ruling will be valid; otherwise, not. This is in *Waqiat-e-Hasamiya*. One piece of land is in the possession of a present party, and another is in the possession of another who is absent. Zaid claimed against the present party that "both these lands are an endowment for me, as his grandfather endowed both for me, my children, and my children's children." Sheikh Abu Ja'far Hindwani stated that if witnesses testify that both lands belonged to the endower and he endowed them

both together, a ruling for the endowment of both lands shall be given. However, if witnesses testify to their separate endowment, a ruling will be given only for the land in the possession of the present party; this is in *Fatawa Qazi Khan*. An endowment exists between two brothers; one dies, and the endowment remains with the deceased's children and the surviving brother. The survivor produced witnesses against one of his brother's children that the endowment is "generation after generation" (batnan ba'da batn), meaning after the first generation passes, the second receives it. Given that the other children are absent and there is only one endower and one endowment, the witnesses will be accepted, and the present son of the brother will also be the adversary (representative) for all absent parties. But if the children of the deceased brother produced witnesses that the endowment is for "us and you absolutely," meaning without the condition of "generation after generation," then the witnesses of the surviving brother—who established the "generation after generation" condition—shall take precedence and be accepted; this is in *Al-Quniyah*. A vineyard is in Zaid's possession, which Amr claimed. Zaid said, "I have endowed that garden according to the conditions of Waqf," and Amr has no witnesses. Thus, Amr requested an oath from Zaid. If Amr requested the oath with the intent that "if he refuses, I will take the vineyard," the oath is not mandatory for Zaid. But if the intent was "if he refuses, I will take its value from him," then...

---

1 - A 'Bayt' (house) is like a room with four walls, a roof, and a door for entry and exit, where one can spend the night. 12-

कि हाँ, फलां ने उसे फलां वर्णित की संतान पर वक़्फ़ किया था, लेकिन जब वक़्फ़ करने वाला मर गया तो उसके वारिसों ने क़ाज़ी के सामने मुक़दमा पेश किया यहाँ तक कि क़ाज़ी ने उसके वक़्फ़ के बातिल (अमान्य) होने का आदेश दे दिया और मैं वक़्फ़ करने वाले का वारिस था, अतः हम सबने विरासत को आपस में बाँट लिया तो यह मकान मेरे हिस्से में आया, इसलिए मेरी बिक्री सही हुई है, तो इससे वक़्फ़ का दावा खारिज हो जाएगा और खरीदार के कब्ज़े में बना रहेगा, यह फूसुल एमादिया में है। यदि वक़्फ़ का दावा किया गया या गवाहों ने वक़्फ़ की गवाही दी और उन्होंने वक़्फ़ करने वालों का उल्लेख नहीं किया, तो खसाफ़ ने अदब अल-क़ाज़ी के अध्याय 'क़ब्ज़ अल-हाज़िर मिन दीवान अल-क़ाज़ी अल-मज़ूल' में उल्लेख किया है कि वक़्फ़ करने वाले के उल्लेख के बिना वक़्फ़ का दावा और गवाही सही है, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में है। यदि किसी ने दावा किया कि यह भूमि मुझ पर वक़्फ़ है, तो दावा सुना नहीं जाएगा, और यह जो उल्लेख है कि दावा सुना जाएगा, वह उसी व्यक्ति से सुना जाएगा जो मुतवल्ली (प्रबंधक) हो, और फतावा में लिखा है कि यदि उसने दावा किया कि मुझ पर वक़्फ़ है तो दावा सुना जाएगा, लेकिन पहला मत अधिक सही है और इसी पर फतवा है, यह ख़ुलासा में है। और शेख रशीद उद-दीन ने फतावा में उल्लेख किया है कि जिस पर वक़्फ़ है उसने दावा किया कि यह मुझ पर वक़्फ़ है, तो यदि उसका दावा क़ाज़ी की अनुमति से हो तो सर्वसम्मति से सही होगा और यदि क़ाज़ी की अनुमति के बिना हो तो इसमें दो परंपराएँ हैं जिनमें से अधिक सही यह है कि ऐसा दावा सही नहीं है क्योंकि उसका अधिकार केवल उसकी आय से संबंधित है और कुछ नहीं, अतः वह किसी अन्य चीज़ के लिए विरोधी पक्ष नहीं हो सकता। और यदि किसी समूह पर वक़्फ़ हो और उनमें से एक ने क़ाज़ी की अनुमति के बिना दावा किया कि यह वक़्फ़ है, तो यह सही नहीं है और इसमें भी एक ही परंपरा है। और साथ ही फतावा रशीद उद-दीन में उल्लेख है कि जो व्यक्ति वक़्फ़ की आय का हक़दार हो वह आय का दावा नहीं कर सकता बल्कि मुतवल्ली दावा कर सकता है, यह फूसुल एमादिया में है।

वक़्फ़ के स्वामी ने चाहा कि वक़्फ़ के मामलों में दावे की सुनवाई करे और गवाहों पर या शपथ से बचने पर आदेश दे, तो देखा जाएगा कि यदि सुल्तान ने उसे यह अधिकार दिया है, चाहे स्पष्ट रूप से या इशारे से सिद्ध हो, तो उसका आदेश मान्य होगा अन्यथा नहीं, यह वाक़यात-ए-हसामिया में है। एक भूमि एक उपस्थित व्यक्ति के कब्ज़े में है और दूसरी भूमि दूसरे के कब्ज़े में है जो अनुपस्थित है, फिर ज़ैद ने उस उपस्थित व्यक्ति पर दावा किया कि ये दोनों भूमियाँ मुझ पर वक़्फ़ हैं कि इन दोनों

को उसके दादा ने मुझ पर और मेरी संतान और संतान की संतान पर वक़्फ़ किया है, तो शेख अबू जाफ़र हिंदुवानी ने फरमाया कि यदि गवाहों ने गवाही दी कि ये दोनों भूमियाँ वक़्फ़ करने वाले की थीं और उसने इन दोनों को एक साथ वक़्फ़ किया था, तो दोनों भूमियों के वक़्फ़ होने का आदेश दिया जाएगा। और यदि गवाहों ने उनके अलग-अलग वक़्फ़ होने की गवाही दी, तो केवल उसी भूमि के वक़्फ़ होने का आदेश दिया जाएगा जो उपस्थित व्यक्ति के कब्ज़े में है, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में है। दो भाइयों के बीच एक वक़्फ़ है जिनमें से एक मर गया और यह वक़्फ़ मृतक की संतान और दूसरे जीवित भाई के पास रहा, फिर जीवित ने अपने भाई की संतान में से एक पर गवाह पेश किए कि यह वक़्फ़ 'बतनन बाद बतन' (पीढ़ी दर पीढ़ी) है, अर्थात जब पहली पीढ़ी के लोग गुज़र जाएँ तब दूसरी पीढ़ी वालों को मिले, और स्थिति यह है कि बाकी संतान और मृतक अनुपस्थित हैं और वक़्फ़ करने वाला और वक़्फ़ एक ही है तो गवाह स्वीकार्य होंगे और भाई का यह पुत्र जो उपस्थित है जिस पर दावा किया गया है, वह सभी अनुपस्थितों की ओर से भी प्रतिवादी होगा। और यदि मृतक भाई की संतान ने गवाह दिए कि यह वक़्फ़ हम पर और तुझ पर निरपेक्ष रूप से है यानी पीढ़ी दर पीढ़ी की शर्त नहीं है, तो जीवित भाई, जिसने पीढ़ी दर पीढ़ी वक़्फ़ के गवाह पेश किए हैं, उसके गवाह श्रेष्ठ होंगे यानी वही स्वीकार्य होंगे, यह क़ुनिया में है। अंगूर का एक बाग ज़ैद के कब्ज़े में है, अम्र ने उसका दावा किया, ज़ैद ने कहा कि मैंने उस बाग को वक़्फ़ की शर्तों के साथ वक़्फ़ किया है और अम्र के पास गवाह नहीं हैं, अतः अम्र ने ज़ैद से शपथ माँगी, तो यदि अम्र ने इस उद्देश्य से शपथ माँगी है कि यदि वह शपथ से इंकार करे तो मैं उक्त बाग ले लूँ, तो ज़ैद पर शपथ लागू नहीं होगी, और यदि इस उद्देश्य से शपथ माँगी कि यदि वह इंकार करे तो मैं उससे कीमत ले लूँ तो...

---

1 - बैत (घर) एक कोठरी जैसा होता है जिसकी चारदीवारी, छत और आने-जाने का दरवाज़ा हो जिसमें रात बिताई जा सके। 12-

کہ ہاں فلاں نے اُس کو فلاں مذکور کی اولاد پر وقف کیا تھا لیکن جب وقف کرنے والا مرا تو اُس کے وارثوں نے قاضی کے حضور میں مقدمہ پیش کیا حتٰی کہ قاضی نے اُس کے وقف کے باطل ہونے کا حکم دے دیا اور میں وقف کنندہ کا وارث تھا پس ہم سب نے ترکہ گویا باہم تقسیم کیا تو یہ مکان میرے حصہ میں آیا پس میری بیع صحیح واقع ہوئی ہے تو اُس سے دعوٰی وقف مندفع ہو جائے گا اور مشتری کے قبضہ میں باقی رہے گا یہ فصول عمادیہ میں ہے۔ اگر وقف کا دعوٰی کیا یا گواہوں نے وقف کی گواہی دی اور انہوں نے وقف کرنے والوں کو بیان نہ کیا تو خصاف نے ادب القاضی کے باب قبض الحاضر من دیوان القاضی المعزول میں ذکر فرمایا ہے کہ وقف کا دعوٰی اور وقف پر گواہ بدون بیان وقف کرنے والے کے صحیح ہے یہ فتاوٰی قاضی خان میں ہے۔ ایک نے دعوٰی کیا کہ یہ اراضی مجھ پر وقف ہے تو دعوٰی مسموع نہ ہو گا اور یہ جو مذکور ہے کہ دعوٰی مسموع ہو گا تو یہ اسی شخص سے مسموع ہو گا جو متولی ہو اور فتاوٰی میں لکھا ہے کہ اگر اُس نے دعوٰی کیا کہ مجھ پر وقف ہے تو دعوٰی مسموع ہو گا لیکن اوّل اصح ہے اور اسی پر فتوٰی ہے یہ خلاصہ میں ہے اور شیخ رشید الدین نے فتاوٰی میں ذکر فرمایا ہے کہ جس پر وقف ہے اُس نے دعوٰی کیا کہ یہ مجھ پر وقف ہے پس اگر اُس کا دعوٰی باجازتِ قاضی ہو تو بالاتفاق صحیح ہوگا اور اگر قاضی کی بغیر اجازت ہو تو اُس میں دو روایتیں ہیں جن میں سے اصح یہ ہے کہ ایسا دعوٰی نہیں صحیح ہے اُس لیے کہ اُس کا حق فقط اُس کی آمدنی سے متعلق ہے اور کچھ نہیں ہے پس اور کسی چیز کے واسطے خصم نہیں ہو سکتا ہے اور اگر ایک جماعت پر وقف ہو پس ان میں سے ایک نے بدون اجازتِ قاضی کے دعوٰی کیا کہ یہ وقف ہے تو نہیں صحیح ہے اور اُس میں بھی ایک روایت ہے کوئی مختلف روایت نہیں ہے اور نیز فتاوٰی رشید الدین میں مذکور ہے کہ جو

شخص وقف کی آمدنی کا مستحق ہو تو اُس کی آمدنی کا دعوٰی نہیں کر سکتا ہے بلکہ اُس کا دعوٰی متولی کر سکتا ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

وقف والے نے چاہا کہ وقف کے معاملات میں دعوٰی کی سماعت کرے اور گواہوں پر یا قسم سے باز رہنے پر حکم کرے تو دیکھا جائے گا کہ اگر سلطان نے اُس کو یہ اختیار دیا ہے خواہ صریحاً یا بدلالت ثابت ہو تو اُس کا حکم جائز ہو گا ورنہ نہیں یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔ ایک زمین ایک حاضر کے قبضہ میں ہے اور دوسری زمین ایک دوسرے کے قبضہ میں ہے جو غائب ہے پس زید نے اُس حاضر پر دعوٰی کیا کہ یہ دونوں زمینیں مجھ پر وقف ہیں کہ ان دونوں کو اُس کے دادا نے مجھ پر اور میری اولاد اور اولاد کی اولاد پر وقف کیا ہے تو شیخ ابو جعفر ہندوانی نے فرمایا کہ اگر گواہوں نے یہ گواہی دی کہ یہ دونوں زمینیں وقف کرنے والے کی تھیں اور اُس نے ان دونوں کو ایک ساتھ وقف کیا ہے تو دونوں زمینوں کے وقف ہونے کا حکم دیا جائے گا اور اگر گواہوں نے ان کے جدا جدا وقف کرنے کی گواہی دی تو فقط اسی زمین کے وقف ہونے کا حکم دے گا جو حاضر کے قبضہ میں ہے یہ فتاوٰی قاضی خان میں ہے۔ دو بھائیوں کے درمیان ایک وقف ہے جن میں سے ایک مر گیا اور یہ وقف میت کی اولاد اور دوسرے زندہ کے پاس رہا پھر زندہ نے اپنے بھائی کی اولاد میں سے ایک کے اوپر گواہ قائم کیے کہ یہ وقف بطناً بعد بطن ہے یعنی جب اول پشت والے گذر جائیں تب دوسری پشت والوں کو ملے اور حال یہ ہے کہ باقی اولاد بر اور میت غائب ہیں اور وقف کرنے والا ایک اور وقف ایک ہی تو گواہ مقبول ہوں گے اور بھائی کا یہ فرزند جو حاضر جس پر دعوٰی کیا ہے یہ سب غائبوں کی طرف سے بھی خصم ہو گا اور اگر برادر میت کی اولاد نے گواہ دیے کہ یہ وقف ہم پر اور تجھ پر مطلقاً ہے یعنی بطناً بعد بطن کی قید نہیں ہے تو برادرِ زندہ یعنی جس نے بطناً بعد بطن وقف کے گواہ قائم کیے ہیں اُس کے گواہ اولیٰ ہوں گے یعنی وہی مقبول ہوں گے یہ قنیہ میں ہے۔ ایک باغِ انگور زید کے قبضہ میں ہے اُس کا عمرو نے دعوٰی

کیا پس زید نے کہا کہ میں نے اُس باغ کو وقف کے شرائط کے ساتھ وقف کیا ہے اور عمرو کے پاس گواہ نہیں ہیں پس عمرو نے زید سے قسم طلب کی تو اگر عمرو نے اُس غرض سے قسم چاہی ہے کہ اگر یہ قسم سے انکار کرے تو میں باغِ مذکور لے لوں تو زید پر قسم عائد نہ ہو گی اور اگر اُس غرض سے قسم چاہی کہ اگر انکار کرنے تو اُس سے قیمت لے لوں تو

ا - بیت مثل کوٹھری کے ہوتا ہے چہار دیواری اور چھت اور دروازہ آمدورفت کا جس میں رات بسر کر سکے ۱۲-

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 --- 150 --- Kitab al-Waqf

Zaid shall be required to take an oath; this is mentioned in *Al-Muzmarat*. There is one house (room) above another, and this house is adjacent to the mosque such that the row (saf) of the mosque is adjacent to the row of the lower house, and prayers are offered in the lower house during summer and winter. Then the people of the mosque and those living in the upper house disagreed. The residents of the upper house claimed it came into their ownership through inheritance. In this case, their statement shall be accepted; this is in *Al-Muhit*. Zaid claimed regarding a house in the possession of Amr that the house, including its foundation and structure, was his property. The defendant denied this and claimed it was endowed (waqf) for the needs and repairs of a certain mosque. The claimant then produced witnesses for his claim, and a judgment was passed in his favor, and the judge (Qazi) recorded a deed of ownership for him. Subsequently, the claimant admitted that the original house, i.e., the land and area, was waqf and only the structure was his. Consequently, his claim, the judgment, and the deed all became void. Similar instances are recorded in *Fatawa Ahl-e-Samarqand*, as cited in *Al-Muzmarat*.

A person claimed a house, and a judgment of ownership was passed in his favor. Later, the trustee (mutawalli) claimed the land was waqf and produced witnesses. If the aforementioned claimant had claimed the house including both land and structure, then the trustee's witnesses would not be accepted. However, if he had not claimed the house along with its structure, the land would remain waqf. If one claimed a house and gained possession, and subsequently the trustee proved entitlement to the land, the structure would remain the property of the claimant. This is found in *Fusul Imadiya*.

A house is endowed for two brothers. One of them disappeared, and the one present collected its income for nine years. The present one then died, leaving an executor (wasi). Later, the absent brother returned and demanded his share of the produce from the executor. Faqih Abu Ja'far stated that if the present brother who collected the income was the trustee, the absent brother has the right to recover his share from the deceased's estate. If the collector was not the trustee but both brothers had jointly leased the endowment, the same ruling applies. However, if only the present brother had leased it, then legally the full rent belongs to him, but it would not be entirely lawful for him; rather, he should give in charity an amount equal to the absent brother's share. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. Zaid possesses half a house. Amr claimed he had endowed the house, stating it was his property, and

produced witnesses for the endowment of the whole house. These witnesses will be accepted because the claimant claimed the endowment of the entire house. The point is that he produced witnesses; since what was in one's possession was part of the whole, the entire property is proven to be an endowed possession. This is in *Al-Muzmarat*.

If someone makes a claim regarding a waqf, it will not be heard against the beneficiaries of the waqf but against the trustee (qayyim) or the endower (waqif). This is in *Fatawa Ghiyasiyah*. If a trustee produces witnesses for a property being waqf, and another claimant produces witnesses for it being his property, and the property is currently in the trustee's possession, the possessor's (trustee's) witnesses will not be heard; instead, judgment will be based on the witnesses of the non-possessing claimant. If the trustee later ceases possession and then brings witnesses for the property being waqf, they will not be heard (1). It is narrated from Imam Abu Yusuf that the witnesses of the possessing trustee for waqf will be accepted, and the witnesses of the non-possessing claimant for ownership will not. However, the fatwa is based on the opinion of Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them). This is in *Fusul Imadiya*. If Khalid claimed ownership of a house currently in a trustee's possession, and the trustee says it was endowed by Zaid for a certain mosque, and the judge ruled in favor of the claimant Khalid, then another trustee arrives and claims against Khalid that Amr had endowed it for that mosque, then the claim and witnesses will be accepted. And if the judge ordered someone to pay monthly for the waqf house... (1) His statement will be accepted.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 --- 150 --- किताब अल-वक़्फ़

ज़ैद पर क़सम लागू होगी, यह 'मुज़्मरात' में है। एक घर (कमरे) के ऊपर दूसरा घर है और यह घर मस्जिद से जुड़ा हुआ है कि मस्जिद की सफ़ नीचे वाले घर की सफ़ से जुड़ी हुई है और नीचे वाले घर में गर्मियों और सर्दियों में नमाज़ पढ़ी जाती है। फिर मस्जिद वालों और उन लोगों ने जो ऊपर वाले घर में रहते हैं, मतभेद किया और ऊपर के घर वालों ने कहा कि यह हमारे मालिकाना हक़ में विरासत के तौर पर आया है, तो उनकी बात मानी जाएगी। यह 'मुहीत' में है। ज़ैद ने एक मकान पर, जो अम्र के क़ब्ज़े में है, दावा किया कि यह मकान अपनी मूल ज़मीन और इमारत समेत मेरी मिल्कियत है और मुद्दई-अलैह (प्रतिवादी) ने इससे इनकार किया और दावा किया कि यह फ़लां मस्जिद की ज़रूरतों और मरम्मत के लिए वक़्फ़ है। फिर मुद्दई ने अपने दावे पर गवाह पेश किए और उसके नाम आदेश दे दिया गया और उसके लिए इसकी मिल्कियत का दस्तावेज़ (सजिल) क़ाज़ी ने लिख दिया। फिर मुद्दई ने स्वीकार किया कि असल मकान यानी ज़मीन और क्षेत्रफल इसका वक़्फ़ है और इसकी इमारत मेरी है, तो उसका दावा, आदेश और दस्तावेज़ सब बातिल (अमान्य) हो गए। ऐसा ही 'फ़तावा अहल-ए-समरकंद' में लिखा है, जैसा कि मुज़्मरात में है।

एक व्यक्ति ने एक मकान का दावा किया और उसके नाम इसकी मिल्कियत का आदेश हो गया। फिर मुतवल्ली (प्रबंधक) ने दावा किया कि इसकी ज़मीन वक़्फ़ है और गवाह पेश किए। यदि मुद्दई ने ज़मीन और इमारत समेत मकान का दावा किया था, तो मुतवल्ली के गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। और यदि उसने इमारत के बिना मकान का दावा नहीं किया था, तो ज़मीन वक़्फ़ रहेगी। और यदि एक मकान का दावा किया और क़ब्ज़ा प्राप्त कर लिया, फिर मुतवल्ली ने मकान की ज़मीन का हक़ साबित कर दिया, तो उसकी इमारत मुद्दई की मिल्कियत में बनी रहेगी। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में है।

एक मकान दो भाइयों पर वक़्फ़ है, जिनमें से एक ग़ायब हो गया। जो उपस्थित रहा, उसने नौ साल तक उसकी आमदनी वसूल की। फिर उपस्थित भाई मर गया और अपना वसीयतकर्ता (वसी) छोड़ गया। फिर ग़ायब भाई लौट आया और उसने वसी से अनाज के अपने हिस्से की मांग की। फ़कीह अबू जाफ़र ने फ़रमाया कि जो उपस्थित था और जिसने आमदनी वसूल की, यदि वही उसका मुतवल्ली था, तो ग़ायब भाई को अधिकार होगा कि वह अपने हिस्से की आमदनी मृतक के छोड़े हुए माल (तरके) से वसूल करे। और यदि वह व्यक्ति वक़्फ़ का मुतवल्ली नहीं था, लेकिन बात यह थी कि दोनों भाइयों ने मिलकर उस वक़्फ़ को किराये (इजारे) पर दिया था, तो भी यही हुक्म है। और यदि

उसे किराये पर केवल उसी उपस्थित भाई ने दिया था, तो क़ानूनी तौर पर पूरी आमदनी उसी की होगी, लेकिन वह उसके लिए पूरी हलाल नहीं होगी, बल्कि जो वसूल किया है, उसमें से ग़ायब भाई के हिस्से के बराबर सदक़ा कर दे। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। ज़ैद के क़ब्ज़े में आधा मकान है, अम्र ने दावा किया कि मैंने इस घर को वक़्फ़ किया है, और स्थिति यह है कि वह मेरी मिल्कियत था, और उसने पूरे मकान के वक़्फ़ होने के गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार किए जाएंगे। क्योंकि मुद्दई ने पूरे घर के वक़्फ़ होने का दावा किया है, पर बात इतनी है कि उसने गवाह पेश किए हैं। एक क़ाबिज़ (क़ब्ज़ा रखने वाले) के पास जितना उसके क़ब्ज़े में था, तो कुल में यह भी आ गया और कुल उसका क़ब्ज़ा किया हुआ वक़्फ़ साबित हुआ। यह 'मुज़्मरात' में है।

यदि किसी ने वक़्फ़ में कोई दावा किया, तो यह दावा उन लोगों के विरुद्ध जिन पर वक़्फ़ है, नहीं सुना जाएगा, बल्कि यह मुतवल्ली (क़य्यिम) या वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के विरुद्ध सुना जाएगा। यह 'फ़तावा ग़ियासिया' में है। और यदि मुतवल्ली ने वक़्फ़ होने पर गवाह पेश किए और किसी मुद्दई ने अपनी मिल्कियत होने के गवाह दिए और वर्तमान में क़ब्ज़ा मुतवल्ली का है, तो क़ाबिज़ के गवाह नहीं सुने जाएंगे, बल्कि ग़ैर-क़ाबिज़ मुद्दई के गवाहों पर फ़ैसला होगा। फिर यदि इसके बाद मुतवल्ली ने अलग होकर वक़्फ़ होने के गवाह दिए, तो वे नहीं सुने जाएंगे (1)। और इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि क़ाबिज़ मुतवल्ली के वक़्फ़ होने के गवाह स्वीकार किए जाएंगे और ग़ैर-क़ाबिज़ मुद्दई के मिल्कियत के गवाह स्वीकार नहीं होंगे। लेकिन फ़तवा इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहिम) के कथन पर है। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में है। और यदि ख़ालिद ने एक मकान की मिल्कियत का दावा किया और वह मकान एक मुतवल्ली के क़ब्ज़े में है और वह कहता है कि इसे ज़ैद ने फ़लां मस्जिद पर वक़्फ़ किया है, और क़ाज़ी ने मुद्दई यानी ख़ालिद के नाम आदेश दे दिया, फिर दूसरा मुतवल्ली आया और उसने ख़ालिद यानी मुद्दई पर दावा किया कि इसे अम्र ने फ़लां मस्जिद पर वक़्फ़ किया है, तो दावा और गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि क़ाज़ी ने किसी को आदेश दिया कि मकान-ए-वक्फ़ को मासिक... (1) उसका कथन स्वीकार होगा।

زید پر قسم عائد ہوگی یہ مضمرات میں ہے ایک بیت کے اوپر دوسرا بیت ہے اور یہ بیت متصل المسجد ہے کہ مسجد کی صف نیچے والے بیت کی صف سے متصل ہے اور نیچے والے بیت میں گرمیوں و جاڑوں میں نماز پڑھی جاتی ہے پھر اہل مسجد نے اور ان لوگوں نے جو اوپر والے بیت میں رہتے ہیں اختلاف کیا اور اوپر کے بیت والوں نے کہا کہ یہ ہماری ملکیت میں بطریق میراث آیا ہے تو قول انہی کا قبول ہو گا یہ محیط میں ہے۔ زید نے ایک مکان پر جو عمرو کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا کہ یہ مکان اپنی اصل و عمارت سے میری ملک ہے اور مدعی علیہ نے اس سے انکار کیا اور دعویٰ کیا کہ یہ فلاں مسجد کی حاجات و اصلاح کے واسطے وقف ہے پس مدعی نے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم کیے اور اس کے نام حکم دے دیا گیا اور اس کے واسطے اس کی ملکیت کا سجل قاضی نے لکھ دیا پھر مدعی نے اقرار کیا کہ اصل مکان یعنی زمین و رقبہ اس کا وقف ہے اور اس کی عمارت میری ہے تو اس کا دعویٰ اور حکم و سجل سب باطل ہو گیا ایسا ہی فتاویٰ اہل سمر قند میں لکھا ہے کذا فی المضمرات۔

ایک نے ایک مکان کا دعویٰ کیا اور اس کے نام اس کی ملکیت کا حکم ہو گیا پھر متولی نے دعویٰ کیا کہ اس کی زمین وقف ہے اور گواہ قائم کیے پس اگر مدعی مذکور نے مکان کا دعویٰ زمین و عمارت سمیت کیا تھا تو متولی کے گواہ قبول نہ ہوں گے اور اگر اس نے دعویٰ مکان مع اس کی عمارت کے نہیں کیا تھا تو زمین وقف رہے گی اور اگر ایک مکان کا دعویٰ کیا اور قبضہ حاصل کر لیا پھر متولی نے رقبہ مکان کا استحقاق ثابت کر دیا تو اس کی عمارت مدعی کی ملک میں باقی رہے گی یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

ایک مکان دو بھائیوں پر وقف ہے جس میں سے ایک غائب ہو گیا اور جو حاضر رہا اس نے نو برس تک اس کی آمدنی وصول کی پھر جو حاضر تھا یہ مر گیا اور اپنا وصی چھوڑا پھر جو غائب ہو گیا تھا وہ حاضر آیا اور اس نے وصی سے اپنا حصہ غلہ کا مطالبہ کیا تو فقیہ ابو جعفر نے فرمایا ہے کہ جو حاضر تھا جس نے آمدنی وصول کی ہے اگر وہی اس کا متولی تھا تو غائب مذکور کو اختیار ہو گا کہ اپنے حصہ حاصلات کو اس کے ترکہ سے وصول کر لے اور اگر خاص وصول کرنے والا اس وقف کا متولی نہ ہو لیکن بات یہ تھی کہ دونوں بھائیوں نے ساتھ ہی اس وقف کو اجارہ پر دیا تھا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس کو اجارہ پر فقط اسی حاضر نے دیا تھا تو قضاء پوری اجرت اسی حاضر کی ہو گی مگر سب اس کو حلال نہ ہو گی بلکہ جو وصول کی ہے اس میں سے بقدر حصہ غائب کے صدقہ کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ زید کے قبضہ میں نصف مکان ہے عمرو نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس وار کو وقف کیا ہے اور حال یہ ہے کہ وہ میری ملک تھا اور پورے مکان کے وقف کے گواہ قائم کیے تو مقبول ہوں گے اس واسطے کہ مدعی نے پورے دار کے وقف کا دعویٰ کیا ہے مگر بات اتنی ہے کہ اس نے گواہ قائم کیے ایک قابض نے جتنا اس کے قبضہ میں تھا پس کل میں یہ بھی آ گیا اور کل اس کا مقبوضہ وقف کیا ہوا ثابت ہوا یہ مضمرات میں ہے۔

اگر کسی نے وقف میں کچھ دعویٰ کیا تو یہ دعویٰ ان لوگوں کے مقابلہ میں جن پر وقف ہے مسموع نہ ہو گا بلکہ بمقابلہ قیم کے یا وقف کنندہ کے مسموع ہو گا یہ فتاویٰ غیاثیہ میں ہے اور اگر متولی نے وقف ہونے پر گواہ قائم کیے اور کسی مدعی نے اپنی ملک ہونے پر گواہ دیے اور فی الحال قبضہ متولی کا ہے تو قابض کے گواہ مسموع نہ ہوں گے بلکہ غیر قابض مدعی کے گواہوں پر حکم ہو گا پھر اگر اس کے بعد متولی نے خارج ہو کر وقف ہونے کے گواہ دیے تو مسموع نہ ہوں گے (1) اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ متولی قابض کے گواہ وقف ہونے کے قبول

ہوں گے اور مدعی غیر قابض کے گواہ ملک مقبول نہ ہوں گے مگر فتویٰ امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ و امام محمد رحمتہ اللہ علیہ کے قول پر ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے اور اگر خالد نے ایک مکان کی ملک کا دعویٰ کیا اور مکان مذکور ایک متولی کے قبضہ میں ہے اور وہ کہتا ہے کہ اس کو زید نے فلاں مسجد پر وقف کیا ہے اور قاضی نے مدعی یعنی خالد کے نام حکم دے دیا پھر دوسرا متولی آیا اور اس نے خالد یعنی مدعی مذکور پر دعویٰ کیا کہ اس کو عمرو نے فلاں مسجد پر وقف کیا ہے تو دعویٰ و گواہ مقبول ہوں گے اور اگر قاضی نے کسی کو حکم دیا کہ مکان وقف کو ماہواری (1) اس کا قول قبول ہو گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (151) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

If a person rents out a property, he shall not be considered a defendant for any claimant. Similarly, if he is a cultivator of the land, a claim against him is not valid, whether the land is an endowment (waqf) or otherwise. Likewise, if the income from the land or the income from an endowed house is collected with the cultivator, and someone makes a claim for it, it is not valid against that cultivator or grain-holder. This is recorded in 'Khazanat al-Muftiyeen'.

Chapter Two: Regarding Testimony (Evidence)

If two witnesses testify against a person that he has endowed his land, but the witnesses do not describe the boundaries (hudood) of that land, the testimony is void (batil). Similarly, if one of the two describes the boundaries and the other does not, the ruling remains that the testimony is void. If both testify that he endowed his land situated at a certain location, and both state that he did not describe its boundaries to them, the testimony is void. However, Imam Khassaf stated that if the land is so famous that its boundaries do not need to be described due to its renown, then in such a case, I would rule it as an endowment. If the witnesses describe two boundaries, the well-known opinion among us is that the testimony is inadmissible. If the witnesses describe three boundaries, then according to our three scholars (Ulama-e-Thalatha)[1], the testimony shall be accepted; this is in 'Al-Muhit'. If the witnesses describe three boundaries and state that he only acknowledged those three boundaries in their presence, the testimony shall be valid; this is in 'Al-Hawi'. Imam Khassaf was asked: when we accept the testimony for three boundaries, how should we rule regarding the fourth boundary? He replied that in opposition to the third boundary, I will determine that it extends to the beginning of the first boundary; this is in 'Al-Muhit'.

If both witnesses testify that he endowed his land at a certain location and had described the boundaries to them but they have forgotten them, their testimony will not be accepted; this is in 'Al-Zakhira'. If two witnesses testify against a person that he endowed his land and did not describe the boundaries to them, but they themselves know the boundaries, Hilal mentioned that the judge (Qazi) shall not accept their testimony. However, Qazi Imam Abu Zaid Shuruti stated that the interpretation is that despite their claim of knowing, they did not describe the boundaries to the judge; if they do describe them and they are correct, the testimony will be accepted. Imam Khassaf stated: I consider this testimony valid and will rule

that the mentioned land is an endowment within its boundaries, and I will ask the witnesses to state the boundaries, then I will rule according to the boundaries they describe; this is in 'Al-Zahiriyya', 'Al-Muhit', and 'Al-Zakhira'. Sheikh Hilal stated that similarly, if the witnesses said that the person had no other land in that city except for that piece of land, it would still not be accepted; this is in 'Al-Muhit'. If the witnesses testify that he endowed his land but did not describe its boundaries to them, though they recognize his land, it will not be accepted because it is possible the endower had other land besides the one the witnesses recognize. Similarly, if the witnesses stated that they do not know of any other land belonging to him, the testimony will still not be accepted, for he may have other land that these two witnesses do not know about; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

✵ If the witnesses testify that he endowed his land but did not describe its boundaries to them ✵

If the witnesses testify that he made them witnesses to the fact that he endowed his land in which this is located and he... (text continues)

---

[1] Meaning Imam Abu Hanifa, Imam Abu Yusuf, and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (151) किताब अल-वक़्फ़

किराये पर दिया करे तो यह व्यक्ति किसी वादी (दावेदार) का प्रतिद्वंद्वी नहीं होगा और इसी प्रकार यदि वह भूमि का किसान (काश्तकार) हो, तो उस पर भी दावा सही नहीं होता है, चाहे वह वक़्फ़ की भूमि का किसान हो या गैर-वक़्फ़ का। और इसी प्रकार यदि किसान के पास भूमि की आय जमा होती है या वक़्फ़ मकान की आय जमा होती हो और यदि उस पर किसी ने दावा किया, तो उस किसान या अनाज रखने वाले के विरुद्ध दावा सही नहीं है। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीयीन' में है।

अध्याय दो: गवाही (साक्ष्य) के वर्णन में

यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी कि उसने अपनी भूमि वक़्फ़ (धार्मिक दान) की है, और गवाहों ने उस भूमि की सीमाओं (हुदूद) का वर्णन नहीं किया, तो गवाही अमान्य (बातिल) है। इसी प्रकार यदि दोनों में से एक ने सीमाओं का वर्णन किया और दूसरे ने नहीं किया, तो भी यही नियम है कि गवाही बातिल है। और यदि दोनों ने गवाही दी कि उसने अपनी वह भूमि जो अमुक स्थान पर है वक़्फ़ की, और दोनों ने कहा कि उसने हमारे सामने उसकी सीमाओं का वर्णन नहीं किया, तो गवाही बातिल है। लेकिन इमाम खसाफ ने फ़रमाया कि यदि यह भूमि इतनी प्रसिद्ध हो कि उसकी प्रसिद्धि के कारण सीमाओं के वर्णन की आवश्यकता न रहे, तो ऐसी स्थिति में मैं उसके वक़्फ़ होने का आदेश दूंगा। और यदि गवाहों ने उसकी दो सीमाएं बताई हों, तो हमारे निकट प्रसिद्ध मत यह है कि गवाही अस्वीकार्य है। और यदि गवाहों ने तीन सीमाएं बताई हों, तो हमारे 'उलमा-ए-सलासा'[1] के निकट गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'मुहीत' में है। और यदि गवाहों ने उसकी तीन सीमाएं बताईं और कहा कि उसने हमारे सामने केवल इन्हीं तीन सीमाओं को स्वीकार किया था, तो गवाही वैध होगी; यह 'हावी' में है। और इमाम खसाफ से पूछा गया कि जब हमने तीन सीमाओं की गवाही स्वीकार कर ली, तो चौथी सीमा के संबंध में क्या आदेश दें? तो फ़रमाया कि तीसरी सीमा के विपरीत यह तय करूँगा कि वह पहली सीमा के आरम्भ तक पहुँच जाए; यह 'मुहीत' में है।

यदि दोनों गवाहों ने गवाही दी कि उसने अपनी भूमि जो अमुक स्थान पर है वक़्फ़ की और उसने हमारे सामने सीमाओं का वर्णन किया था लेकिन हम भूल गए हैं, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं होगी; यह 'ज़ख़ीरा' में है। और यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी कि उसने अपनी भूमि वक़्फ़ की और हमारे सामने सीमाओं का वर्णन नहीं किया लेकिन हम उसकी सीमाओं को जानते हैं, तो हिलाल ने उल्लेख किया है कि काज़ी उनकी गवाही स्वीकार नहीं करेगा। और काज़ी

इमाम अबू ज़ैद शरुती ने फ़रमाया कि इसकी व्याख्या यह है कि उनके यह कहने के बावजूद कि वे जानते हैं, उन्होंने काज़ी के समक्ष सीमाओं का वर्णन नहीं किया; यदि वे वर्णन करें और वे सही हों, तो गवाही स्वीकार होगी। इमाम खसाफ ने फ़रमाया कि मैं इस गवाही को वैध मानता हूँ और आदेश दूंगा कि उक्त भूमि अपनी सीमाओं सहित वक़्फ़ है, और गवाहों से कहूँगा कि सीमाएं बताओ, फिर जो सीमाएं वे बताएंगे, उन्हीं के आधार पर आदेश दूंगा; यह 'ज़हीरिया', 'मुहीत' और 'ज़ख़ीरा' में है। और शेख हिलाल ने फ़रमाया कि इसी प्रकार यदि गवाहों ने कहा कि उस व्यक्ति की उस शहर में उस भूमि के अतिरिक्त कोई और भूमि नहीं थी, तो भी गवाही स्वीकार नहीं होगी; यह 'मुहीत' में है। और यदि गवाहों ने गवाही दी कि उसने अपनी भूमि वक़्फ़ की और हमारे सामने सीमाओं का वर्णन नहीं किया लेकिन हम उसकी भूमि को पहचानते हैं, तो यह स्वीकार नहीं होगी क्योंकि संभव है कि वक़्फ़ करने वाले की उस भूमि के अलावा भी कोई और भूमि हो जिसे गवाह पहचानते हों। और इसी प्रकार यदि गवाहों ने यह कहा हो कि हम उसकी कोई और भूमि नहीं जानते हैं, तो भी गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, क्योंकि संभव है कि उसकी और भूमि हो लेकिन ये दोनों गवाह उसे न जानते हों; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

✨ यदि गवाहों ने गवाही दी कि उसने अपनी भूमि वक़्फ़ की और हमारे सामने उसकी सीमाओं का वर्णन नहीं किया ✨

यदि गवाहों ने गवाही दी कि उसने हमें गवाह बनाया था कि उसने अपनी वह भूमि वक़्फ़ की जिसमें यह है और उसने हमसे...

---

[1] अर्थात इमाम अबू हनीफा, इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर कृपा करे)।

کرایہ پر دیا کرے تو یہ شخص کسی مدعی کا خصم نہیں ہوگا اور اسی طرح اگر اراضی کا کاشت کار ہو تو اُس پر بھی دعویٰ نہیں صحیح ہوتا ہے خواہ اراضی وقف کا کاشت کار ہو یا غیر وقف کا اور اسی طرح اگر کاشت کار کے پاس اراضی کی آمدنی جمع ہوتی ہے یا مکان وقف کی آمدنی جمع ہوتی ہو اگر اُس کا کسی نے دعویٰ کیا تو اُس کاشت کار یا غلہ دار کے اوپر نہیں صحیح ہے یہ خزانہ المفتیین میں ہے۔

فصل دوم: گواہی کے بیان میں

اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر گواہی دی کہ اُس نے اپنی زمین وقف کی ہے اور گواہوں نے اُس زمین کی حدود بیان نہ کیے تو گواہی باطل ہے اسی طرح اگر دونوں میں سے ایک نے حدود بیان کیے اور دوسرے نے نہ بیان کیے تو بھی یہی حکم ہے کہ گواہی باطل ہے اور اگر دونوں نے گواہی دی کہ اُس نے اپنی وہ زمین جو فلاں مقام پر ہے وقف کی اور دونوں نے کہا کہ ہم سے اُس نے اُس کے حدود بیان نہ کیے تو گواہی باطل ہے اور امام خصاف نے فرمایا لیکن اگر یہ اراضی مشہور ہو کہ اس کی شہرت کی وجہ سے اُس کے حدود بیان کرنے کی حاجت نہ رہی ہو تو ایسی صورت میں اُس کے وقف ہونے کا حکم دوں گا اور اگر گواہوں نے اُس کی دو حدیں بیان کی ہوں تو ہمارے نزدیک مشہور قول یہ ہے کہ گواہی غیر مقبول ہے اور اگر گواہوں نے تین حدیں بیان کی ہوں تو ہمارے علمائے ثلاثہ۱ کے نزدیک گواہی مقبول ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر گواہوں نے اُس کی تین حدیں بیان کیں اور کہا کہ ہمارے سامنے اُس نے فقط انہی تین حدوں کا اقرار کیا تھا تو گواہی جائز ہوگی یہ حاوی میں ہے اور امام خصاف سے دریافت کیا گیا کہ جب ہم نے تین حدوں

کی گواہی قبول کی تو چوتھی حد کی نسبت کیونکر حکم کریں تو فرمایا کہ بمقابلہ تیسری حد کے قرار دوں گا کہ وہ حد اوّل کے شروع تک پہنچ جائے یہ محیط میں ہے۔

اگر دونوں گواہوں نے گواہی دی کہ اُس نے اپنی زمین جو فلاں مقام پر ہے وقف کی اور ہم سے اُس کے حدود بیان کیے تھے مگر ہم بھول گئے ہیں تو ان کی گواہی قبول نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر گواہی دی کہ اُس نے اپنی زمین وقف کی اور ہم سے اُس کے حدود بیان نہیں کیے لیکن ہم اُس کے حدود جانتے ہیں تو ہلال نے ذکر فرمایا ہے کہ قاضی ان کی گواہی قبول نہ کرے گا اور قاضی امام ابوزید شرو طی نے فرمایا کہ اُس کی تاویل یہ ہے کہ باوجود اُس کہنے کے گواہوں نے قاضی سے اُس کے حدود بیان نہیں کیے اور اگر بیان کئے اور ٹھیک ہیں تو گواہی قبول ہوگی اور امام خصاف نے فرمایا کہ میں اس گواہی کو جائز رکھتا ہوں اور حکم دوں گا کہ زمین مذکور اپنے حدود سے وقف ہے اور گواہوں سے کہوں گا کہ حدود بیان کرو پس جو حدود وہ بیان کریں گے انہی کے ساتھ حکم دوں گا یہ ظہیریہ و محیط و ذخیرہ میں ہے اور شیخ ہلال نے فرمایا کہ اور اسی طرح اگر گواہوں نے کہا کہ اُس شخص کی اُس شہر میں سوائے اُس زمین کے اور زمین نہ تھی تو بھی قبول نہ ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اُس نے اپنی زمین وقف کی اور ہم سے اُس کے حدود بیان نہیں کیے لیکن ہم اُس کی زمین کو پہچانتے ہیں تو قبول نہ ہو گی کیونکہ شاید وقف کرنے والے کی اور زمین بھی ہو سوائے اُس کے جس کو وقف کیا ہے اور جس کو گواہ پہچانتے ہیں اور اسی طرح اگر گواہوں نے یہ کہا ہو کہ ہم اُس کی اور کوئی زمین نہیں جانتے ہیں تو بھی گواہی مقبول نہ ہوگی اُس لیے کہ شاید اُس کی اور زمین ہو مگر اُس کو یہ دونوں گواہ نہ جانتے ہوں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

❋ اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اُس نے اپنی زمین وقف کی اور ہم سے اُس کے حدود بیان نہیں کیے ❋

اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اُس نے ہم کو گواہ کیا تھا کہ اُس نے اپنی وہ زمین وقف کی جس میں یہ ہے اور اُس نے ہم سے

---

۱ یعنی امام ابو حنیفہ و امام ابو یوسف و امام محمد رحمہم اللہ تعالیٰ ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 4 (152) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

If the boundaries were not specified, the testimony is still valid; this is recorded in 'al-Dhakhira'. Imam (may Allah have mercy on him) stated that the interpretation of this is that the witnesses identified the land to the judge (Qazi) and they knew the land. If they did not manifest this knowledge, the testimony would not be accepted; this is in 'al-Dhakhira'. If the witnesses said, "He described the boundaries to us, but we do not remember what boundaries he stated for the land," then the testimony is void (batil); this is in 'al-Muhit'. If both testified that he endowed (waqf) his land and described the boundaries, but they added, "We do not know where this land is located," then their testimony is valid. The claimant will be tasked with providing witnesses who can establish that the land being claimed is indeed this specific land; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. Similarly, if both said, "He took us around its boundaries but did not mention the names of the boundaries," then the testimony is accepted. Thus, if the witnesses testified regarding the boundaries but said, "We do not recognize them," the testimony is valid, and the claimant (who claims the waqf) will be required to bring witnesses who recognize the boundaries; this is in 'al-Hawi'.

If both witnesses testified that the person confessed in their presence, stating, "I have made my portion of the land located at such-and-place, with such-and-such boundaries, a perpetual charity (Sadaqah Mawqufa) for the sake of Allah for this purpose, and ultimately for the needy (Masakin), and this portion is one-third of the total land," but when the judge (Hakim) inspected, it was found that his portion was more than one-third of that land, Imam Khassaf stated that his entire portion will be considered an endowment based on the same reasons for which he made the endowment; this is in 'Zahiriyya'. If the yield was endowed for a specific group of people and after them for the needy, and then the specified group confirmed his statement but said, "He only gave one-third as charity to us," Imam Khassaf stated that their confirmation or silence is the same. It will be decreed that he endowed his entire portion, but only the income from one-third of the land will be given to the specified individuals, and the remainder will be charity for the needy; this is in 'al-Dhakhira'. If the witnesses testified that he endowed his portion of that house (dar) or whatever he inherited from his father in that house, and it is unknown how much that portion is, then according to analogy (qiyas), the testimony is not valid, but according to judicial preference (istihsan), it is valid; this is in 'al-Hawi'.

If witnesses testified against the endower that he confessed to endowing his portion of that land or house, and if the witnesses do not know how much his portion is, the

Qazi will hold the endower accountable to state the amount of his portion. Whatever portion he specifies, his word will be accepted, and it will be decreed that such amount is an endowment. If the endower dies, his heir will take his place for that statement. Thus, whatever the heir specifies, the endowment will be binding to that extent unless something else is proven correct before the Qazi. Then, whatever is proven correct to the Qazi, he will decree it as an endowment; this is in 'Fusul al-Imadiyya'. If two witnesses testified against a person that he endowed his land, but they disagreed on its location—one saying he endowed his land located in such-and-place and the other saying he endowed his land located in another (1) place—then the testimony will not be accepted. And if they differed such that one said he endowed the land at such-and-place and the other said he endowed this land and another...

---

1. Meaning, he will demand and question. 12. 2. It will be called mandatory until it is proven before the Qazi. (1) He mentioned a location other than the first one. 12.

यदि सीमाएँ(चौहद्दी) नहीं बताई गई थीं, तो गवाही जायज़ है; यह 'ज़ख़ीरा' में दर्ज है। इमाम (रहमतुल्लाह अलैहि) ने फ़रमाया कि इसकी व्याख्या यह है कि गवाहों ने क़ाज़ी को बता दिया कि फ़लां ज़मीन है और गवाह उसे जानते थे। यदि उन्होंने इसका उल्लेख नहीं किया हो, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी; यह 'ज़ख़ीरा' में है। यदि गवाहों ने कहा कि उसने हमें उसकी सीमाएँ बताई थीं, लेकिन हमें याद नहीं है कि उसने ज़मीन की क्या सीमाएँ बताई थीं, तो गवाही बातिल (अमान्य) है; यह 'मुहीत' में है। यदि दोनों ने गवाही दी कि उसने अपनी ज़मीन वक़्फ़ की और सीमाएँ बताईं, लेकिन हमें नहीं पता कि यह ज़मीन कहाँ स्थित है, तो उनकी गवाही जायज़ है। वादी (दावा करने वाले) को बाध्य किया जाएगा कि वह गवाह पेश करे जो यह साबित करें कि जिस ज़मीन का वह दावा कर रहा है, वह यही ज़मीन है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। इसी प्रकार, यदि दोनों ने कहा कि उसने हमें उसकी सीमाओं का भ्रमण कराया था लेकिन सीमाओं का नाम लेकर उल्लेख नहीं किया, तो गवाही स्वीकार्य है। अतः यदि गवाहों ने सीमाओं पर गवाही दी और कहा कि हम उन्हें पहचानते नहीं हैं, तो गवाही जायज़ है, और वादी (जो वक़्फ़ का दावा करता है) को बाध्य किया जाएगा कि वह ऐसे गवाह लाए जो सीमाओं को पहचानते हों; यह 'हावी' में है।

यदि दोनों ने गवाही दी कि उसने हमारे सामने स्वीकार किया कि उसने अपनी उस ज़मीन के हिस्से को, जो फ़लां स्थान पर स्थित है और जिसकी सीमाएँ ऐसी-ऐसी हैं, अल्लाह के लिए 'सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा' कर दिया है और अंत में निर्धनों (मसाकीन) के लिए वक़्फ़ कर दिया है, और यह हिस्सा पूरी भूमि का एक-तिहाई है; फिर जब शासक (हाकिम) ने निरीक्षण किया तो पता चला कि उसका हिस्सा उस भूमि के एक-तिहाई से अधिक है, तो इमाम ख़साफ़ ने फ़रमाया कि उसके पूरे हिस्से को वक़्फ़ माना जाएगा उन्हीं कारणों से जिन पर उसने वक़्फ़ किया था; यह 'ज़हीरिया' में है। यदि उसकी उपज किसी विशिष्ट समुदाय के लिए और उसके बाद निर्धनों के लिए वक़्फ़ की गई, फिर जिन लोगों के लिए वक़्फ़ की गई थी उन्होंने पुष्टि की और कहा कि उसने हम पर केवल एक-तिहाई सदक़ा किया है, तो इमाम ख़साफ़ ने फ़रमाया कि उनकी पुष्टि करना या शांत रहना एक समान है। आदेश दिया जाएगा कि उसने अपना पूरा हिस्सा वक़्फ़ किया है, लेकिन उस ज़मीन के केवल एक-तिहाई हिस्से की आय उन सभी निर्दिष्ट लोगों को दी जाएगी और शेष निर्धनों के लिए सदक़ा होगी; यह 'ज़ख़ीरा' में है। यदि गवाहों ने गवाही दी कि उसने उस घर (दार) में अपना हिस्सा या उस घर में से जो कुछ उसे अपने पिता से विरासत में मिला है वक़्फ़ किया है, और यह ज्ञात नहीं है कि वह हिस्सा कितना है, तो

तर्क(क़यास) के आधार पर गवाही जायज़ नहीं है, परंतु इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) के आधार पर जायज़ है; यह 'हावी' में है।

यदि गवाहों ने वक़्फ़ करने वाले के विरुद्ध गवाही दी कि उसने उस भूमि या घर में अपना हिस्सा वक़्फ़ करने का स्वीकार किया है, और यदि गवाहों को यह ज्ञात नहीं है कि उसका हिस्सा कितना है, तो क़ाज़ी वक़्फ़ करने वाले को जवाबदेह ठहराएगा कि वह अपने हिस्से की मात्रा बताए। अतः जो हिस्सा उसने बताया, उसमें उसी का कथन स्वीकार किया जाएगा और उतनी मात्रा के वक़्फ़ होने का आदेश दिया जाएगा। यदि वक़्फ़ करने वाला मर गया, तो उसके बयान के लिए उसका उत्तराधिकारी उसका स्थान लेगा। अतः जो कुछ उसने बताया, उतनी ही मात्रा का वक़्फ़ होना अनिवार्य होगा, जब तक कि क़ाज़ी के पास उसके बयान के अतिरिक्त कुछ और प्रमाणित न हो जाए। फिर जब क़ाज़ी के निकट जो सही सिद्ध होगा, उसके वक़्फ़ होने का आदेश देगा; यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में है। यदि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर गवाही दी कि उसने अपनी ज़मीन वक़्फ़ की है, लेकिन दोनों ने उसके स्थान के वर्णन में परस्पर मतभेद किया, अर्थात् एक ने कहा कि उसने अपनी ज़मीन जो फ़लां स्थान पर है वक़्फ़ की और दूसरे ने कहा कि उसने अपनी ज़मीन जो किसी दूसरे(1) स्थान पर है वक़्फ़ की है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। और यदि दोनों ने इस तरह मतभेद किया कि एक ने कहा उसने फ़लां स्थान वाली ज़मीन वक़्फ़ की है और दूसरे ने कहा कि उसने यह ज़मीन और एक अन्य...

---

1. अर्थात वह मांग और पूछताछ करेगा। 12. 2. अनिवार्य कहा जाएगा जब तक कि क़ाज़ी के पास सिद्ध न हो जाए। (1) पहले के स्थान के अतिरिक्त दूसरा स्थान बताया। 12.

حدود بیان نہیں کیے تھے تو گواہی جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور امام رحمتہ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اُس کی تاویل یہ ہے کہ گواہوں نے اُس کو قاضی سے بیان کر دیا کہ فلاں زمین ہے اور اُس کو گواہ جانتے تھے اور اگر انہوں نے اظہار نہ کیا ہو تو گواہی قبول نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر گواہوں نے کہا کہ اُس نے ہم سے اُس کے حدود بیان کیے تھے مگر ہمیں یاد نہیں ہے کہ اُس نے ہم سے کیا زمین کے حدود بیان کیے تھے تو گواہی باطل ہے یہ محیط میں ہے اور دونوں نے گواہی دی کہ اُس نے اپنی زمین وقف کی اور زمین کے حدود بیان کیے لیکن ہم یہ نہیں جانتے ہیں کہ یہ زمین کہاں واقع ہے تو ان کی گواہی جائز ہے اور مدعی کو تکلیف دی جائے گی کہ گواہ قائم کرے کہ جس کا دعویٰ کرتا ہے وہ یہی زمین ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اسی طرح اگر دونوں نے کہا کہ ہم کو اُس نے اُس کے حدود پر پھرایا اور حدود کو نام رکھ کر بیان نہیں کیا تو گواہی مقبول ہے پس اگر گواہوں نے حدود پر گواہی دی اور کہا کہ ہم پہچانتے نہیں ہیں تو گواہی جائز ہے اور مدعی (جو وقف کا دعویٰ کرتا ہے) کو تکلیف دی جائے گی کہ ایسے گواہ لائے جو حدود کو پہچانتے ہوں یہ حاوی میں ہے۔

اگر دونوں نے گواہی دی کہ اُس نے ہمارے سامنے اقرار کیا کہ اُس نے اپنا حصہ اُس اراضی میں سے جو فلاں مقام پر ہے جس کے حدود نہیں و چناں ہیں اللہ تعالیٰ کے واسطے صدقہ موقوفہ کر دیا اُس جہت پر اور آخر میں مساکین پر صدقہ موقوفہ کیا اور یہ حصہ میرا اُس جمیع اراضی میں سے ایک تہائی ہے پھر جب حاکم نے معائنہ کیا تو معلوم ہوا کہ اُس کا حصہ اُس اراضی میں سے ایک تہائی سے زائد ہے تو امام خصاف نے فرمایا کہ اُس کا تمام حصہ وقف گردانا جائے گا انہی وجوہ پر جن پر اُس نے وقف کیا ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر اُس کا غلہ ایک قوم پر جن کو بیان

کیا ہے اور بعد ان کے مسکینوں پر وقف کیا پھر جن لوگوں پر وقف کیا ہے انہوں نے ان کی تصدیق کی اور انہوں نے کہا کہ اُس نے فقط تہائی ہم پر صدقہ کی ہے تو امام خصاف نے فرمایا کہ ان کی تصدیق کرنا یا خاموش رہنا اُس میں یکساں ہے اور حکم دیا جائے گا کہ اُس نے اپنا سب حصہ وقف کیا ہے مگر اُس میں سے فقط زمین کے تہائی حصہ کی آمدنی ان سب لوگوں کو جن کو معین بیان کیا ہے دی جائے گی اور باقی مسکینوں پر صدقہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اُس نے اُس دار میں سے اپنا حصہ یا اُس دار میں سے جو کچھ اُس نے اپنے باپ سے میراث پایا ہے وقف کیا ہے اور یہ معلوم نہیں کہ وہ کس قدر ہے تو قیاساً گواہی جائز نہیں ہے اور استحساناً جائز ہے یہ حاوی میں ہے۔

اگر گواہوں نے وقف کرنے والے پر گواہی دی کہ اُس نے اُس اراضی یا دار میں سے اپنا حصہ وقف کرنے کا اقرار کیا ہے اور اگر گواہوں کو یہ نہیں معلوم کہ اُس کا حصہ اُس میں سے کس قدر ہے تو قاضی اُس وقف کرنے والے کو ماخوذ کرے گا کہ اُس میں سے اپنے حصہ کی مقدار بیان کرے پس جو کچھ حصہ اُس نے بیان کیا اُس میں قول اسی کا قبول ہو گا اور اُس قدر کے وقف ہونے کا اُس پر حکم دیا جائے گا اور اگر وقف کرنے والا مر گیا تو اُس بیان کے واسطے اُس کا وارث اس کے قائم مقام ہوگا پس جو کچھ اُس نے بیان کیا اُسی قدر وقف ہونا اُس پر لازم ہو گا یہاں تک کہ قاضی کے نزدیک اُس کے بیان کے سوائے کچھ اور صحیح ہو پھر جب قاضی کے نزدیک جو کچھ صحیح ہوا ہے اُس کے وقف ہونے کا حکم دے گا یہ فصول عمادیہ میں ہے اور اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اُس نے اپنی زمین وقف کی ہے مگر دونوں نے اُس کا مقام بیان کرنے میں باہم اختلاف کیا پس ایک نے کہا کہ اُس نے اپنی زمین جو فلاں مقام پر واقع ہے وقف کی اور دوسرے نے کہا کہ اُس نے اپنی زمین جو فلاں (۱) مقام دیگر میں واقع ہے وقف

کی ہے تو گواہی قبول نہ ہوگی اور اگر دونوں نے اس طرح اختلاف کیا کہ اس نے اپنی زمین جو فلاں مقام پر واقع ہے وقف کی ہے اور دوسرے نے کہا کہ اُس نے یہ زمین اور ایک

---

۱ یعنی مطالبہ اور پرسش کرے گا۔ ۱۲۔ ۲ لازم کہا جائے گا یہاں تک کہ قاضی کے نزدیک ثابت ہوا۔ (۱) اول کے سوائے دوسرا مقام بیان کیا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (153) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

Regarding another piece of land that is an endowment (waqf), if both witnesses agree on it, their testimony will be accepted, and a ruling declaring it as waqf will be issued. If one witness says the person endowed the entire land and the other testifies that he endowed half of it, the testimony for half will be accepted, and that half will be ruled as waqf. This is as mentioned by Sheikh Hilal and Imam Khassaf. If one witness says he designated one-third of the produce for a person or a charitable cause and the other says half was designated, the testimony for one-third is accepted according to these two scholars; this is in 'Al-Muheet'. If one testifies that half the land was endowed as 'mushaa' (undivided share) and the other testifies that half was endowed as a 'separated and distinct' portion, then the testimony is void; this is in 'Al-Zahiriyya'. If one witness says he endowed it on a Friday and the other says on a Thursday, or if one says it was endowed in Kufa and the other says in Basra, the testimony is valid; this is in 'Al-Hawi'. If one testifies that he declared his land as waqf to take effect after his death and the other says he declared it as a valid and absolute waqf immediately[1], then the testimony is void. If one testifies that he made the waqf while in health and the other says while in illness, both testimonies are valid; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If one witness says he declared the immovable property (aqar) as charity for the poor (fuqara) and the other testifies he declared it as endowed charity for the destitute (masakeen), then the testimony is accepted. The conclusion is that when both witnesses agree on its being endowed charity, but one testimony contains an additional point not mentioned by the other, whatever they both agree upon will be established; meaning, its status as charity for the poor will be established. From this, we infer that if one testifies it was endowed for Abdullah and the other says for Zaid, it will be established as a waqf for the poor; this is in 'Al-Zakhira'. If one testifies it was endowed for Abdullah and his children and the other says just for Abdullah, I would rule it as endowed charity for Abdullah; this is in 'Al-Zahiriyya'.

If witnesses testify that he endowed this land for both of us, or for one of us, or for our children, or for our women, or for our parents, or for his own relatives ☆

Imam Khassaf stated in his work on Waqf that if one testifies the person made it an endowed charity for Abdullah and Zaid, and the other testifies he made it solely for Abdullah, we would rule half for Abdullah and the remaining half for the poor. Our scholars have said that Imam Khassaf's statement about ruling the disposal of the property for Abdullah is necessary according to the opinions of all Imams; this is in 'Al-Muheet'. If one testifies it is a waqf for the poor and the other says it is for acts of

merit (thawab), the testimony is valid, and the proceeds of the waqf shall be charity for the poor; this is in 'Al-Hawi'. Imam Khassaf stated that if one testifies he made the land an endowed charity for the poor and destitute, and the other testifies he made it for the poor, the destitute, and for good and meritorious works, such testimony is accepted[2]. And if one testifies he declared his lands as endowed charity for the poor and destitute and the other...

1. At the same time when the waqf was made, not deferring it until his death.
2. The translator says it means all proceeds shall be charity for the poor and the destitute.

दूसरी ज़मीन वक़्फ़ की है जिस पर दोनों ने इत्तिफ़ाक़ (सहमति) किया है, उसके बारे में गवाही क़बूल होगी और उसके वक़्फ़ होने का हुक्म दे दिया जाएगा। और अगर दोनों में से एक ने कहा कि उसने यह पूरी ज़मीन वक़्फ़ की है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने यह आधी (निसफ़) ज़मीन वक़्फ़ की है, तो आधी पर गवाही क़बूल होगी और आधी ज़मीन के वक़्फ़ होने का हुक्म दे दिया जाएगा। ऐसा ही शेख़ हिलाल और इमाम ख़स्साफ़ ने ज़िक्र फ़रमाया है। और अगर दोनों में से एक गवाह ने कहा कि उसने उस शख़्स या उस नेक काम (कारे खैर) के लिए एक तिहाई अनाज मुक़र्रर किया है और दूसरे ने कहा कि उसने उसके लिए आधा अनाज तय किया है, तो इन दोनों विद्वानों के नज़दीक एक तिहाई के बारे में गवाही स्वीकार्य होगी, यह 'मुहीत' में है। अगर उनमें से एक ने गवाही दी कि उसने उस ज़मीन का आधा हिस्सा मुशाअ (साझा, अविभाजित) वक़्फ़ किया है और दूसरे ने कहा कि उसने ज़मीन का आधा हिस्सा विभाजित और अलग करके वक़्फ़ किया है, तो गवाही बातिल (अमान्य) है, यह 'ज़हीरिय्या' में है। और अगर एक ने गवाही दी कि उसने जुमे (शुक्रवार) के दिन वक़्फ़ किया है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने जुमेरात (गुरुवार) के दिन वक़्फ़ किया है, या एक ने कहा कि कूफ़ा में वक़्फ़ किया है और दूसरे ने कहा कि बसरा में वक़्फ़ किया है, तो गवाही जायज़ है, यह 'हावी' में है। और अगर एक ने गवाही दी कि उसने अपनी ज़मीन अपनी वफ़ात (मृत्यु) के बाद वक़्फ़ करने का फ़ैसला किया है और दूसरे ने कहा कि उसने अपनी ज़मीन को अभी (फ़िलहाल) ही सही और अंतिम रूप से वक़्फ़ कर दिया है, तो गवाही बातिल है। और अगर एक ने गवाही दी कि उसने स्वास्थ्य की स्थिति में वक़्फ़ किया और दूसरे ने कहा कि बीमारी की स्थिति में वक़्फ़ किया, तो दोनों की गवाही जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। और अगर एक ने गवाही दी कि उसने अक़ार (अचल संपत्ति) को फ़क़ीरों पर सदक़ा वक़्फ़ किया है, और दूसरे ने गवाही दी कि उसने उसे मिस्कीनों पर सदक़ा मौक़ूफ़ा किया है, तो गवाही क़बूल होगी। इसका निष्कर्ष यह है कि जब दोनों गवाह उसके सदक़ा मौक़ूफ़ा होने पर सहमत हों, लेकिन दोनों में से एक की गवाही में कोई अतिरिक्त बात हो जिसे दूसरा नहीं कह रहा है, तो जितनी बात पर दोनों सहमत हैं, उतना हिस्सा साबित होगा, यानी फ़क़ीरों पर उसका सदक़ा होना साबित होगा। इसी से हमने यह नतीजा निकाला है कि अगर एक ने गवाही दी कि उसने उसे अब्दुल्ला पर सदक़ा मौक़ूफ़ा किया है और दूसरे ने गवाही दी कि ज़ैद पर किया है, तो यह फ़क़ीरों पर वक़्फ़ साबित होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर एक ने गवाही दी कि उसने उसे अब्दुल्ला और उसकी औलाद पर वक़्फ़ सदक़ा किया है और दूसरे ने गवाही दी कि केवल

अब्दुल्ला पर किया है, तो उसे अब्दुल्ला पर सदक़ा मौक़ूफ़ा होने का हुक्म दिया जाएगा, यह 'ज़हीरिय्या' में है।

अगर गवाहों ने गवाही दी कि यह ज़मीन उसने हम दोनों पर, या हम में से एक पर, या हमारी औलाद पर, या हमारी औरतों पर, या हमारे माता-पिता पर, या अपने रिश्तेदारों पर वक़्फ़ की है ☆

इमाम ख़स्साफ़ ने अपनी 'वक़्फ़' में बयान किया है कि अगर एक ने गवाही दी कि उसने उसे अब्दुल्ला और ज़ैद पर सदक़ा मौक़ूफ़ा किया है और दूसरे ने गवाही दी कि केवल अब्दुल्ला पर किया है, तो हम उसमें से आधा हिस्सा अब्दुल्ला के लिए और बाकी आधा फ़क़ीरों के लिए हुक्म देंगे। हमारे उलेमा ने कहा है कि इमाम ख़स्साफ़ का यह कहना कि हम अब्दुल्ला के लिए ज़मीन के उपयोग का हुक्म देंगे, सभी इमामों के मत के अनुसार वाजिब है, यह 'मुहीत' में है। और अगर एक ने गवाही दी कि यह फ़क़ीरों पर वक़्फ़ है और दूसरे ने गवाही दी कि यह सवाब (पुण्य) के कामों पर वक़्फ़ है, तो गवाही जायज़ होगी और उसकी आय फ़क़ीरों पर सदक़ा होगी, यह 'हावी' में है। इमाम ख़स्साफ़ ने कहा है कि अगर एक ने गवाही दी कि उसने ज़मीन फ़क़ीरों और मिस्कीनों पर सदक़ा वक़्फ़ की है और दूसरे ने कहा कि उसने उसे फ़क़ीरों, मिस्कीनों और भलाई व पुण्य के कामों पर वक़्फ़ किया है, तो ऐसी गवाही स्वीकार्य होगी। और अगर एक ने गवाही दी कि उसने अपनी भूमि फ़क़ीरों और मिस्कीनों पर सदक़ा वक़्फ़ की है और दूसरे ने...

१- उसी समय जब वक़्फ़ किया, उसे अपनी मृत्यु पर नहीं टाला। २- अनुवादक ने कहा यानी तमाम आय फ़क़ीरों और मिस्कीनों पर सदक़ा होगी।

دوسری زمین وقف کی ہے جس پر دونوں نے اتفاق کیا ہے اُس کی بابت گواہی قبول ہوگی اور اُس کے وقف ہونے کا حکم دے دیا جائے گا اور اگر دونوں میں سے ایک نے کہا کہ اُس نے یہ زمین پوری وقف کی ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اُس نے یہ زمین نصف وقف کی ہے تو نصف پر گواہی قبول ہوگی اور نصف زمین مذکور کے وقف ہونے کا حکم دے دیا جائے گا ایسا ہی شیخ ہلال و امام خصاف نے ذکر فرمایا ہے اور اگر دونوں میں سے ایک گواہ نے کہا کہ اُس نے اُس شخص یا اُس کار خیر کے واسطے تہائی غلہ مقرر کیا ہے اور دوسرے نے کہا کہ اُس کے واسطے نصف غلہ قرار دیا ہے تو ان دونوں عالموں کے نزدیک تہائی کی بابت گواہی مقبول ہوگی یہ محیط میں ہے۔ اگر ان دونوں میں سے ایک نے گواہی دی کہ اُس نے نصف اُس زمین کا مشاع یعنی بے بانٹا ہوا اور جدا تمیز کیا ہوا وقف ہے اور دوسرے نے کہا کہ اُس زمین کا نصف بانٹا ہوا الگ تمیز کیا ہوا وقف کیا ہے تو گواہی مذکور باطل ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور اگر ایک نے گواہی دی کہ اُس نے جمعہ کے روز وقف کی ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اُس نے جمعرات کے روز وقف کی ہے یا ایک نے کہا کہ اُس نے کوفہ میں وقف کی ہے اور دوسرے نے کہا کہ اُس نے بصرہ میں وقف کی ہے تو گواہی جائز ہے یہ حاوی میں ہے اور اگر ایک نے گواہی دی کہ اُس نے اپنی زمین بعد میری وفات کے وقف قرار دی ہے اور دوسرے نے کہا کہ اُس نے اپنی زمین وقف صحیح قطعی فی الحال ۱ـہ قرار دی تو گواہی باطل ہے اور اگر ایک نے گواہی دی کہ اُس نے اُس کو اپنی صحت میں وقف کیا اور دوسرے نے کہا کہ اپنے مرض میں وقف کیا تو دونوں کی گواہی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر ایک نے گواہی دی کہ اُس نے عقار کو فقیروں پر صدقہ وقف کیا گیا قرار دیا ہے دوسرے نے گواہی دی کہ اُس نے اُسکو مسکینوں پر صدقہ موقوفہ قرار دیا ہے

تو گواہی مقبول ہوگی اور حاصل یہ ہے کہ جب دونوں گواہ اُسکے صدقہ موقوفہ ہونے پر متفق ہوئے مگر دونوں میں سے ایک کی گواہی میں کوئی زائد بات ہے جس کو دوسرا اپنی گواہی میں نہیں کہتا ہے تو جتنے پر دونوں متفق ہیں اُس قدر ثابت ہوگا یعنی فقیروں پر اُس کا صدقہ ہونا ثابت ہوگا اور اسی سے ہم نے نکالا ہے کہ اگر دونوں میں سے ایک نے گواہی دی کہ اُس نے اُسکو عبداللہ پر صدقہ موقوفہ قرار دیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اُس نے اُسکو زید پر صدقہ موقوفہ قرار دیا ہے تو یہ فقیروں پر وقف ثابت ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے گواہی دی کہ اس نے اسکو عبداللہ و اُسکی اولاد پر وقف کیا ہوا صدقہ قرار دیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ عبداللہ پر صدقہ موقوفہ قرار دیا ہے تو میں اُس کو عبداللہ پر صدقہ موقوفہ ہونے کا حکم دونگا یہ ظہیریہ میں ہے۔

اگر گواہوں نے گواہی دی کہ یہ زمین اُس نے وقف کی ہم دونوں پر یا ہم میں سے ایک پر یا ہماری اولاد پر یا ہماری عورتوں پر یا ہمارے والدین پر یا اپنی قرابت پر ☆

امام خصاف نے اپنی وقف میں بیان فرمایا ہے کہ اگر ایک نے گواہی دی کہ اُس شخص نے اُس کو عبداللہ و زید پر صدقہ موقوفہ کر دیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اُس نے خالصہ عبداللہ پر صدقہ وقف کیا ہے تو ہم اُس میں سے نصف کا واسطے عبداللہ کے اور نصف باقی کا واسطے فقیروں کے حکم دیں گے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ یہ جو امام خصاف نے فرمایا ہے کہ ہم عبداللہ کے واسطے تصرف عقار کا حکم دیں گے یہ سب اماموں کے قول پر ہونا واجب ہے یہ محیط میں ہے اور اگر ایک نے گواہی دی کہ یہ فقیروں پر وقف ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ یہ ثواب کے کاموں پر وقف ہے تو گواہی جائز ہوگی اور وقف مذکور کی حاصلات فقیروں پر صدقہ ہوگی یہ حاوی میں ہے۔ امام خصاف نے اپنی وقف میں بیان فرمایا ہے کہ اگر دونوں میں سے ایک نے گواہی دی کہ اُس نے اُس زمین کو فقیروں ومسکینوں پر صدقہ موقوفہ کیا ہے اور

دوسرے نے گواہی دی کہ اُس نے اُس کو فقیروں ومسکینوں دکار ہائے خیر و ثواب پر صدقہ موقوفہ کیا ہے تو ایسی گواہی مقبول ۲ـہ ہوگی اور اگر ایک نے گواہی دی کہ اُس نے اپنی اراضی کو فقیروں ومسکینوں پر صدقہ موقوفہ قرار دیا ہے اور دوسرے نے...

۱ـہ اسی وقت جس وقت وقف کی اس کو اپنی وفات پر نہیں رکھا ۱۲۔ ۲ـہ قال المترجم یعنی تمام حاصلات فقیروں و مسکینوں پر صدقہ ہوگی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 [Page 154] Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

Testimony was given that a person dedicated his land as a waqf charity (Sadaqah Mawqufa) for the poor, the destitute, and the poor among his relatives. It was stated that this addition (1) is not like an addition in other virtuous deeds, because one who specifies an addition for the poor among relatives has not testified to the entire proceeds being for the general poor and destitute. This is mentioned in 'Al-Muhit'. If witnesses testified that he endowed this land for "both of us," or for "one of us," or for "our children," or for "our women," or for "our parents," or for "his relatives," while both these witnesses are themselves among his relatives, or for the "family of Abbas" (Al-e-Abbas) while both are from that family, or for "his manumitted slaves" while both are among those manumitted by him, then such testimony is void (batil). If both testified that he endowed this land for "both of us and such-and-such group," the entire testimony is void. However, if both then stated, "We do not accept what he designated for us," then their testimony regarding the others—i.e., the said group—shall be valid so that they receive what was stated for them, and the portion designated for those two witnesses shall be assigned to the general poor. This is in 'Al-Hadi'. If two witnesses testified for the relatives of the endower (waqif), even though they themselves are among his relatives, and both stated they did not accept what was done for them, their testimony still remains inadmissible, even if they have no children. This is in 'Al-Zakhira'.

If a dispute arises regarding a waqf and two witnesses testify that it is a waqf charity for the endower's neighbors, and both witnesses are among his poor neighbors, their testimony is valid. If two witnesses testify regarding a plot of land that it is a charity for the endower's related poor, while both are also among his related poor, then their testimony will not be accepted; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If two persons (two men 12) testified that he made this land a waqf charity for his related poor, and while both are indeed his relatives, they are wealthy on the day of giving testimony, then their testimony shall not be valid. This is because if they later become poor, they would have a share in that waqf. This is in 'Al-Hadi'. If two witnesses testify that he endowed his land for the poor of his mosque, while they themselves are among the poor of that mosque, their testimony is valid. Similarly, if the people of a madrasa testify to an endowment for the madrasa, their testimony shall be accepted. If someone endows a lectern (chowki) to a mosque for the purpose of reciting the Holy Quran, or endows it to the people of the mosque, and the people of said mosque

testify to that endowment, this case is analogous to the two cases mentioned above —namely, the madrasa people testifying for the madrasa or the residents of a neighborhood testifying for that neighborhood. In the case where mosque people testify for the endowment of a lectern, it should be accepted. The scholars (Mashaikh) have provided details on these matters: regarding the testimony of the madrasa people, they stated that if the witnesses receive a stipend (wazifa 3) from that madrasa endowment, their testimony shall not be accepted, but if they do not receive it personally, it shall be accepted. Similar details are provided for the testimony of neighborhood residents. Likewise, if testimony is given regarding an endowment of books and the witness's son is in that library (kutub), the testimony shall not be accepted. Some have stated that in all these cases, the testimony will be accepted, and this is the correct view. This is in 'Fusul-e-Imadiya'.

A. Because in virtuous acts he gives charity to the poor and destitute, it will be a charity for them, and all the produce will be for them. 2. Because the poor among relatives are themselves eligible. 3. Fixed daily allowance/stipend. (1) Testimony will not be accepted.

फ़तवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ [पृष्ठ १५४] किताब अल-वक़्फ़ (वक़्फ़ की पुस्तक)

गवाही दी गई कि उसने अपनी ज़मीन को फ़क़ीरों और मिस्कीनों और अपने रिश्तेदारों के फ़क़ीरों पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ दान) किया है, तो फ़रमाया गया कि यह अधिकता (१) पुण्य कार्यों की अधिकता की तरह नहीं है, क्योंकि जिसने रिश्तेदारों के फ़क़ीरों के लिए अधिकता की है, उसने फ़क़ीरों और मिस्कीनों के लिए पूरे मुनाफ़े की गवाही नहीं दी। यह 'मुहीत' में है। यदि गवाहों ने गवाही दी कि उसने यह ज़मीन हम दोनों पर या हम में से एक पर या हमारी संतान पर या हमारी पत्नियों पर या हमारे माता-पिता पर या अपने रिश्तेदारों पर वक़्फ़ की है, जबकि ये दोनों गवाह उसके रिश्तेदारों में से हैं, या 'आल-ए-अब्बास' पर जबकि ये दोनों आल-ए-अब्बास से हैं, या अपने आज़ाद किए हुए दासों पर जबकि ये दोनों भी उसके आज़ाद किए हुए दासों में से हैं, तो ऐसी गवाही बातिल (अमान्य) है। और यदि दोनों ने गवाही दी कि उसने यह ज़मीन हम दोनों और किसी अन्य समूह (क़ौम) पर वक़्फ़ की है, तो पूरी गवाही बातिल है। फिर यदि दोनों ने कहा कि उसने जो कुछ हमारे लिए निर्धारित किया है, हम उसे स्वीकार नहीं करते, तो शेष लोगों यानी उस समूह के हक़ में उनकी गवाही जायज़ होगी कि उन्हें वह दिया जाए जो उनके लिए कहा गया है, और उन दोनों गवाहों का हिस्सा फ़क़ीरों के लिए निर्धारित किया जाएगा। यह 'हादी' में है। और यदि दोनों गवाहों ने वक़्फ़ करने वाले के रिश्तेदारों के लिए गवाही दी, जबकि दोनों स्वयं भी उसके रिश्तेदारों में से हैं, और दोनों ने कहा कि जो उसने हमारे लिए किया है हमने उसे स्वीकार नहीं किया है, तो भी उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, भले ही उन दोनों की संतान न हो। यह 'ज़खीरा' में है।

यदि वक़्फ़ के मामले में कोई विवाद (ख़ुसूमत) उत्पन्न हुआ और दो गवाहों ने गवाही दी कि यह वक़्फ़ करने वाले के पड़ोसियों पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है, जबकि दोनों गवाह भी उसके पड़ोसी फ़क़ीरों में से हैं, तो उनकी गवाही जायज़ है। और यदि दो गवाहों ने किसी ज़मीन के बारे में गवाही दी कि यह वक़्फ़ करने वाले के रिश्तेदार फ़क़ीरों पर सदक़ा है, जबकि ये दोनों भी उसके रिश्तेदार फ़क़ीरों में से हैं, तो दोनों की गवाही स्वीकार नहीं होगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और यदि दो व्यक्तियों (दो पुरुष १२) ने गवाही दी कि उसने यह ज़मीन अपने रिश्तेदारों के फ़क़ीरों पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा की है, जबकि ये दोनों भी उसके रिश्तेदारों में से हैं, लेकिन गवाही देने के दिन दोनों धनवान हैं, तो गवाही मान्य नहीं होगी क्योंकि यदि वे भविष्य में फ़क़ीर हो जाते हैं, तो उस वक़्फ़ से उनका हिस्सा होगा। यह 'हादी' में है। और यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने अपनी यह ज़मीन अपनी मस्जिद के फ़क़ीरों पर वक़्फ़ की है, जबकि ये दोनों उसकी मस्जिद के फ़क़ीरों में से हैं, तो गवाही जायज़ है।

इसी तरह यदि मदरसा के लोगों ने मदरसा के लिए वक़्फ़ होने की गवाही दी, तो उनकी गवाही स्वीकार होगी। और यदि किसी ने एक चौकी एक मस्जिद पर क़ुरआन शरीफ़ पढ़ने के लिए या मस्जिद वालों पर वक़्फ़ की और मस्जिद वालों ने उस चौकी के वक़्फ़ की गवाही दी, तो यह मसला ऊपर बताए गए दोनों मसलों के समान है; यानी मदरसा वालों ने मदरसा के लिए वक़्फ़ की गवाही दी या मोहल्ले वालों ने उस मोहल्ले के लिए वक़्फ़ की गवाही दी। उस स्थिति में कि मस्जिद वालों ने चौकी के वक़्फ़ की गवाही दी, तो उसे स्वीकार किया जाना चाहिए। विद्वानों (मशाइख़) ने इन मसलों में विवरण दिया है; चुनांचे मदरसा वालों की गवाही के बारे में फ़रमाया कि यदि गवाह लोग उस मदरसा वक़्फ़ से वज़ीफ़ा ३ (भत्ता) लेते हों, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं होगी, और यदि स्वयं नहीं लेते हों, तो गवाही स्वीकार होगी। इसी तरह मोहल्ले वालों की गवाही में भी यही विवरण दिया गया है। और इसी प्रकार यदि पुस्तकों पर वक़्फ़ होने की गवाही दी गई और गवाह का बेटा उस पुस्तकालय (कुतुब) में है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। और कुछ ने फ़रमाया है कि इन सभी स्थितियों में गवाही स्वीकार की जाएगी और यही सही है। यह 'फ़सूल-ए-इमादिया' में है।

अ. क्योंकि नेक कार्यों में वह फ़क़ीरों और मिस्कीनों पर सदक़ा करता है, अतः यह फ़क़ीरों और मिस्कीनों पर सदक़ा होगा और पूरी उपज उन्हीं के लिए होगी। २. इस कारण कि रिश्तेदारों के फ़क़ीर स्वयं पात्र हैं। ३. निर्धारित दैनिक भत्ता। (१) गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।

گواہی دی کہ اُس نے اپنی اراضی کو فقیروں و مسکینوں اور اپنی قرابت کے فقیروں پر صدقہ موقوفہ کیا ہے تو فرمایا کہ یہ زیادتی (۱) مثلِ کار ہائے ثواب کے زیادتی کے نہیں ہے اُس واسطے کہ جس نے قرابت کے فقیروں کو زیادہ کیا ہے اُس نے فقیروں و مسکینوں کے واسطے تمام حاصلات کی گواہی نہ دی یہ محیط میں ہے۔ اگر گواہوں نے گواہی دی کہ یہ زمین اُس نے وقف کی ہم دونوں پر یا ہم میں سے ایک پر یا ہماری اولاد پر یا ہماری عورتوں پر یا ہمارے والدین پر یا اپنی قرابت پر حالانکہ یہ دونوں گواہ اُس کی قرابت میں سے ہیں یا آلِ عباس پر حالانکہ یہ دونوں آلِ عباس سے ہیں یا اپنے آزاد کیے ہوؤں پر حالانکہ یہ دونوں بھی اُس کے آزاد کیے ہوؤں میں سے ہیں تو ایسی گواہی باطل ہے اور اگر دونوں نے گواہی دی کہ اُس نے یہ زمین ہم دونوں اور فلاں قوم پر وقف کی ہے تو پوری گواہی باطل ہے پھر اگر دونوں نے کہا کہ جو کچھ اُس نے ہمارے واسطے قرار دیا ہے ہم اُس کو قبول نہیں کرتے ہیں تو باقیوں یعنی فلاں قوم کے حق میں ان کی گواہی جائز ہو گی کہ ان کو جوان کے واسطے بیان کیا ہے دیا جائے گا اور ان دونوں گواہوں کا حصہ فقیروں کے واسطے قرار دیا جائے گا یہ حادی میں ہے اور اگر دونوں گواہوں نے وقف کرنے والے کی قرابت کے لیے گواہی دی حالانکہ دونوں خود بھی اُس کی قرابت سے ہیں اور دونوں نے کہا کہ جو اُس نے ہمارے واسطے کیا ہے ہم نے اُس کو قبول نہیں کیا ہے تو بھی ان کی گواہی مقبول نہ ہوگی اگرچہ ان دونوں کی اولاد نہ ہو یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر وقف میں خصومت واقع ہوئی پس دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ وقف کنندہ کے پڑوسیوں پر صدقہ موقوفہ ہے حالانکہ دونوں گواہ بھی اُس کے پڑوسی فقیروں میں سے ہیں تو ان کی گواہی جائز ہے اور اگر دو گواہوں نے ایک اراضی کی نسبت گواہی دی کہ یہ وقف کنندہ کے قرابتی

فقیروں پر صدقہ ہے حالانکہ یہ دونوں بھی اُس کے قرابتی فقیروں میں سے ہیں تو دونوں کی گواہی قبول نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دو شخصوں (دو مرد ۱۲) نے گواہی دی کہ اُس نے یہ زمین اپنی قرابت کے فقیروں پر صدقہ موقوفہ کی ہے حالانکہ یہ دونوں بھی اُس کی قرابت سے ہیں مگر گواہی دینے کے روز دونوں تو انگر ہیں تو گواہی جائز نہ ہوگی اُس واسطے کہ اگر دونوں فقیر ہو جائیں گے تو ان کے واسطے اُس وقف سے حصہ ہو گا یہ حادی میں ہے اور اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ اُس نے اپنی یہ اراضی اپنی مسجد کے فقیروں پر وقف کی ہے حالانکہ یہ دونوں اُس کی مسجد کے فقیروں میں سے ہیں تو گواہی جائز ہے اور اسی طرح اگر اہلِ مدرسہ نے مدرسہ کے واسطے وقف ہونے کی گواہی دی تو ان کی گواہی قبول ہوگی اور اگر کسی نے ایک چوکی ایک مسجد پر قرآن شریف پڑھنے کے واسطے یا اہل مسجد پر وقف کی اور اہل مسجد مذکور نے اُس چوکی کے وقف کی گواہی دی تو یہ مسئلہ ہر دو مسئلہ مذکورہ بالا کی نظیر ہے یعنی اہلِ مدرسہ نے مدرسہ کے واسطے وقف کی گواہی دی یا اہل محلہ نے اُس محلہ کے واسطے وقف کی گواہی دی اُس صورت میں کہ اہل مسجد نے چوکی کے وقف کی گواہی دی تو قبول ہونی چاہیے اور مشائخ نے ان مسئلوں میں تفصیل فرمائی ہے چنانچہ اہلِ مدرسہ کی گواہی میں فرمایا کہ اگر گواہ لوگ اُس وقف مدرسہ سے وظیفہ ۳ لیتے ہوں تو ان کی گواہی قبول نہ ہوگی اور اگر خود نہ لیتے ہوں تو گواہی قبول ہو گی اور اسی طرح اہلِ محلہ کی گواہی میں بھی اسی طرح تفصیل فرمائی ہے اور اسی طرح اگر کتب پر وقف ہونے کی گواہی دی اور گواہ کا لڑکا اُس کتب میں ہے تو گواہی قبول نہ ہوگی اور بعض نے فرمایا ہے کہ ان سب صورتوں میں گواہی مقبول ہوگی اور یہی صحیح ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

ا کیونکہ کارہائے خیر میں فقیروں ومسکینوں پر صدقہ کرتا ہے پس فقیروں و مسکینوں پر صدقہ ہوگی اور کل غلہ انہیں کے لئے ہوگا ۱۲۔ ۲ اس واسطے کہ فقرائے قرابت خود مستحق ہیں ۱۲۔ ۳ ادوار روزینہ مقرر ۱۲۔ (۱) گواہی مقبول نہ ہوگی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (155) Kitab al-Waqf

Land endowed (waqf) for a school and its teacher in a village, which has been seized/usurped by someone.

One person claimed against another that the latter had endowed certain land for the needy (masakin), though the latter denied it. If the claimant provides witnesses to the other person's confession of the endowment, I will rule that the land is endowed for the needy and take said land from him. This is stated in *Al-Muhit*. In *Jami al-Fatawa*, it is mentioned that if land is endowed for a school and its teacher in a village and someone seizes it, the testimony of villagers whose sons do not study in that school, stating "So-and-so endowed this for this school and its teacher," is valid. This is in *Tatar Khaniya*. If two witnesses testify regarding land that someone turned it into a mosque, graveyard, or caravanserai, and then both retract their testimony, the land remains as waqf. However, they must pay restitution to the person against whom they testified, equivalent to the land's value on the day the judge (Qazi) issued the ruling against the defendant. The same rule applies if they testified it was for the needy, then for someone else, then back to the needy, and retracted. This is in *Al-Hadi*. Testimony regarding waqf is permissible based on common knowledge (fame/reputation); meaning, if it is well-known that it is a waqf, a witness is permitted to testify to its being endowed. However, testifying to the *conditions* (1) of the waqf in this manner is not permissible. This is in *Sirajiyya*. Sheikh Zahir-ud-Din Marghinani stated that it is necessary to declare the purpose (jihat) of the waqf, such as testifying it is for a mosque or a graveyard. If witnesses do not state the purpose, the testimony will not be accepted. The scholars' statement that testimony regarding waqf conditions is not accepted means that once the purpose is stated, they should not specify how the income is spent unless it is established. In waqf, testimony upon testimony (secondary testimony) is also accepted. This is in *Zahiriyya*. Similarly, "Shahadat bi al-tasamu" (testimony based on common hearing/hearsay) is accepted. If witnesses state, "We are testifying based on hearsay," their testimony is accepted. For instance, if a witness is 20 years old and the waqf is 100 years old, the Qazi will know he is not testifying from direct observation but from common knowledge. Sheikh Zahir-ud-Din pointed this out. This differs from other matters where hearsay is permissible; in those other matters, if a witness explicitly says, "I am testifying based on hearsay," it is rejected. This is in *Fusul-i Imadi*.

In *Nawazil*, it is mentioned that Sheikh Abu Bakr (may Allah have mercy on him) was asked about a charitable endowment seized by an oppressor who denies it is a waqf.

Is it permissible for the villagers to testify that it is for the poor? He replied that whoever endowed...

(1) Conditions of Waqf 12.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (155) किताबुल वक्फ़

गाँव में एक कुतुब (पुस्तकालय/स्कूल) और उसके शिक्षक के लिए कोई भूमि सही वक्फ़ के साथ वक्फ़ की गई है और उसे किसी व्यक्ति ने हड़प लिया है

एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि उसने यह भूमि गरीबों (मसाकीन) के लिए वक्फ़ की है, जबकि वह इससे इनकार करता है। यदि वादी उसके इस तरह के इकरार के गवाह पेश कर दे, तो मैं उस पर आदेश दूँगा कि यह भूमि उसने गरीबों के लिए वक्फ़ की है और उक्त भूमि को उसके कब्जे से निकाल लूँगा। यह 'अल-मुहीत' में है। 'जामे अल-फ़तावा' में है कि गाँव में एक स्कूल और उसके शिक्षक के लिए भूमि वक्फ़ की गई और उसे किसी ने हड़प लिया, तो गाँव वालों में से ऐसे लोग जिनके बच्चे उस स्कूल में नहीं पढ़ते, उनकी गवाही कि "अमुक व्यक्ति ने इसे इस स्कूल और उसके शिक्षक के लिए वक्फ़ किया था" मान्य होगी। यह 'तातारी खानिया' में है। यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि किसी ने भूमि को मस्जिद, कब्रिस्तान या सराय के लिए वक्फ़ किया और फिर दोनों मुकर गए, तो वह भूमि वक्फ़ ही रहेगी। लेकिन जिस व्यक्ति के खिलाफ उन्होंने गवाही दी थी, उसे उस दिन की भूमि की कीमत के बराबर हर्जाना देंगे जिस दिन काज़ी ने प्रतिवादी पर आदेश दिया था। इसी तरह यदि वे गरीबों और फिर किसी और के लिए गवाही देकर मुकर जाएँ, तब भी यही हुक्म है। यह 'अल-हादी' में है। वक्फ़ पर प्रसिद्धि (चर्चा) के आधार पर गवाही देना जायज़ है, यानी अगर यह मशहूर है कि यह वक्फ़ है, तो गवाह को वक्फ़ होने की गवाही देना जायज़ है। लेकिन वक्फ़ की शर्तों (1) पर इस तरह गवाही देना जायज़ नहीं है। यह 'सिराजिया' में है। शेख ज़हीर-उद-दीन मर्गीनानी फरमाते थे कि यह स्पष्ट करना ज़रूरी है कि वक्फ़ किस उद्देश्य (मस्जिद, कब्रिस्तान आदि) के लिए है। यदि गवाहों ने उद्देश्य बयान नहीं किया, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। उलेमाओं का यह कहना कि वक्फ़ की शर्तों पर गवाही मान्य नहीं है, इसका अर्थ है कि उद्देश्य बताने के बाद वे यह न कहें कि उसकी आय कहाँ खर्च होगी, जब तक कि वह ज्ञात न हो। वक्फ़ में 'गवाहन-ए-असल' की गवाही पर गवाही भी मान्य है। यह 'ज़हीरिया' में है। इसी तरह 'शहादत बित-तसामु' (सुनने के आधार पर गवाही) भी मान्य है। यदि गवाह कहें कि "हम सुनने के आधार पर गवाही दे रहे हैं", तो यह स्वीकार्य है। जैसे गवाह की आयु 20 वर्ष हो और वक्फ़ 100 वर्ष पुराना, तो काज़ी जान जाएगा कि उसने स्वयं नहीं देखा बल्कि सुनकर बयान किया है। शेख ज़हीर-उद-दीन ने इसकी ओर संकेत किया है। यह अन्य मामलों से अलग है जहाँ सुनने के आधार पर गवाही मान्य है; अन्य मामलों में यदि गवाह स्पष्ट कहे कि "मैं सुनने के आधार पर गवाही दे रहा हूँ", तो वह स्वीकार नहीं होती। यह 'फ़ुसूल-ए इमादी' में है।

'नवाज़िल' में उल्लेख है कि शेख अबू बक्र (रह.) से पूछा गया कि एक वक्फ़ की गई संपत्ति पर एक ज़ालिम ने अन्याय से कब्जा कर लिया और उसके वक्फ़ होने से इनकार कर दिया। क्या ग्रामीणों के लिए यह गवाही देना जायज़ है कि यह फकीरों के लिए है? उन्होंने फरमाया कि जिसने वक्फ़...

(1) वक्फ़ की शर्तें 12।

گاؤں میں ایک کتب و اُس کے معلم پر کوئی اراضی مثلاً وقف صحیح کے ساتھ وقف کی ہوئی ہے اور اُس کو ایک شخص نے غصب کر لیا ہے ۞

ایک نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ اُس نے یہ اراضی مساکین پر وقف کی ہے حالانکہ وہ اُس سے انکار کرتا ہے پس مدعی نے اُس کے اُس طرح اقرار کرنے کے گواہ قائم کیے تو میں اُس پر حکم دوں گا کہ یہ اراضی اُس نے مساکین پر وقف کی ہے اور اراضی مذکور اُس کے ہاتھ سے نکال لوں گا یہ محیط میں ہے جامع الفتاویٰ میں ہے کہ گاؤں میں ایک کتب و اُس کے معلم پر کوئی اراضی مثلاً وقف صحیح کے ساتھ وقف کی ہوئی ہے اور اُس کو ایک شخص نے غصب کر لیا پس گاؤں والوں میں سے ایسے لوگوں نے جن کا لڑکا اُس مکتب میں نہیں ہے گواہی دی کہ یہ وقف ہے جن کو فلاں بن فلاں نے اُس مکتب اور اُس کے معلم پر وقف کیا ہے تو ان کی گواہی جائز ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے دو گواہوں نے ایک اراضی کی بابت گواہی دی کہ فلاں نے اُس کو مسجد یا مقبرہ یا کارواں سرائے کر دیا پھر دونوں نے اُس سے رجوع کیا تو یہ اراضی جس کی بابت اُس طرح وقف ہونے کی گواہی دی تھی وہ وقف رہے گی اور جس شخص پر اُنہوں نے یہ گواہی دی تھی اُس کو اُس اراضی کی اُس روز کی قیمت جس روز قاضی نے مدعا علیہ پر حکم دیا ہے تاوان دیں گے اور اسی طرح اگر دونوں نے گواہی دی کہ اُس نے مساکین پر اور فلاں پر پھر مساکین پر وقف کیا ہے پھر دونوں نے رجوع کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ حادی میں ہے۔ وقف پر گواہی دینا شہرت پر جائز ہے یعنی مشہور ہو کہ وقف ہے تو گواہ کو جائز ہے کہ اُس کے وقف ہونے پر گواہی دے اور اُس کے شرائط (۱) پر اُس طرح گواہی دینا نہیں جائز ہے یہ سراجیہ میں ہے اور شیخ ظہیر الدین مرغینانی فرماتے تھے کہ بیان کرنا ضروری ہے کہ کس جہت پر وقف ہے مثلاً

گواہی دیں کہ مسجد پر وقف ہے یا مقبرہ پر وقف ہے یا اُس کے مانند اور جہت بیان کریں حتیٰ کہ اگر گواہوں نے جہت کو اپنی گواہیوں میں بیان نہ کیا تو گواہی قبول نہ ہوگی اور یہ جو مشائخ نے فرمایا کہ وقف کے شرائط پر گواہی قبول نہیں ہے اُس کے یہ معنی ہیں کہ جب گواہوں نے جہت وقف کو بیان کیا اور یوں گواہی دی کہ اُس جہت (شہرت پر (۱)) پر وقف ہے تو ان کو یہ نہ چاہیے کہ کہیں کہ اُس کی آمدنی سے پہلے اُس جہت پر صرف کیا جائے گا پھر اُس جہت پر علیٰ ہذا القیاس اور اگر انہوں نے اُس طرح بھی بیان کیا تو ان کی گواہی مقبول نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور وقف میں گواہانِ اصل کی گواہی پر گواہی بھی مقبول ہو گی ظہیرہ میں ہے اسی طرح شہادت بالتسامع بھی مقبول ہے یعنی حال سُن کر اعتماد کر کے اُس کے موافق گواہی ادا کرنی جائز ہے پس اگر گواہوں نے تسامع سے گواہی دی اور دونوں نے کہا کہ ہم تسامع سے گواہی دیتے ہیں تو دونوں کی گواہی قبول ہو گی اگرچہ انہوں نے یہ تصریح کر دی کہ ہم تسامع سے گواہی دیتے ہیں اُس لیے کہ بسا اوقات گواہ کا سن کل بیس برس کا ہے اور وقف کی تاریخ سو برس ہے یعنی سو برس ہوئے جب سے وقف ہے تو قاضی کو یقیناً معلوم ہوگا کہ یہ گواہ آنکھ سے دیکھتی بیان نہیں کرتا ہے بلکہ تسامع سے بیان کرتا ہے پس اُس صورت میں تصریح کر دینا اور خاموش رہنا دونوں یکساں ہیں اور شیخ ظہیر الدین نے اُس طرف اشارہ کر دیا ہے اور یہ بخلاف دیگر معاملات کے جن میں تسامع سے گواہی جائز ہے ثابت ہوا کیونکہ دیگر معاملات میں جن میں تسامع سے گواہی جائز ہے اگر گواہ نے تصریح کر دی کہ میں تسامع سے گواہی دیتا ہوں تو مقبول نہ ہوگی یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

نوازل میں مذکور ہے کہ شیخ ابو بکر رحمۃ اللہ علیہ سے دریافت کیا گیا کہ ایک صدقہ موقوفہ پر ایک ظالم نے ظلم سے قبضہ کیا اور اُس کے وقف ہونے سے انکار کیا پس آیا اُس گاؤں والوں کو جائز ہے کہ یہ گواہی دیں کہ یہ فقیروں کے واسطے ہے تو فرمایا کہ جس نے وقف...

(۱) وقف کے شرائط ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (156) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

It is permissible for someone who has heard it from the one making the endowment to give such testimony; if they have not heard it, it is not permissible. This is stated in *Tatar-Khaniya*. A piece of land is in someone's possession. A group claimed that "So-and-so person had endowed this land upon us." These people will not be entitled to anything because perhaps he did not endow property he actually owned, as a person sometimes endows something they do not possess, and such an endowment is invalid. Similarly, if witnesses testify that he endowed this land while it was in his possession, nothing will be proven, because it might have been in his possession as a trust (wadi'at) or through usurpation (ghasb). However, if witnesses testify that "So-and-so person endowed this land upon them" while he was indeed its owner, then the order for the endowment of that land will be given, and the presence of the endower's heir or executor will not be necessary. This is found in *al-Hawi*.

Muttasilat (Related Matters) ☆

The following issues are among the related matters of this section:

A person came to the Qazi (judge) of a city and said, "I was the trustee (amin) for the Qazi who preceded you here, and in my possession is an endowed charity (*sadaqah mawqufah*) belonging to a person named 'So-and-so son of So-and-so,' which he endowed upon a specific group and he informed them of it." His statement shall be accepted provided the endower has no heirs and nothing else is known about that charity besides that person's statement. If the endower has heirs and they claim, "This is our inheritance, not an endowment," the word of the heirs will be accepted, and it will be inheritance among them. But if the heirs say, "This is an endowment for us, our descendants, and thereafter for the poor," and the person in possession of the property says, "This is an endowment for the poor and needy other than you," then the statement of the heirs will be accepted. And if the person in possession of this land says, "This is an endowment for the poor and needy," without specifying who endowed it, and a group claims, "This is an endowment for us and our descendants, and our father endowed it," then the Qazi shall decree it as an endowment and shall not regard the statement of the heirs. All these are mentioned in *Ajnas al-Natifi* and are in *al-Muhit*.

Regarding endowments over which a long time has passed and its heirs and the witnesses to its endowment have died: If their records exist in the registers of the Qazis indicating that they were acted upon, then when a dispute arises among the

people of that endowment, it shall be acted upon according to those records present in the Qazis' offices. If its records are not in the Qazis' office indicating they were acted upon, it shall be declared as *sadaqah mawqufah* (endowed charity), meaning no order will be given regarding its specific use. Then, for whoever proves their right in this endowment, an order shall be given in their favor. This all applies when no heirs of the endower remain. If they do remain and the beneficiaries of the endowment dispute (1), then in both cases (2), recourse shall be had to the endower's heirs. When they make an admission, their admission shall be accepted. If this remains unresolved, recourse shall be had to the records of the Qazi's office. If this too remains unresolved, it shall be left as endowed charity until evidence is established for its specific rules; this is in *al-Mudmarat*. Then, if the people who were quarreling amongst themselves reach a settlement and wish to take it (3), it is permissible for the Qazi through *istihsan* (juridical preference) to distribute its income among them; this is in *Fatawa Qazi Khan*. And if the land is held by one person...

---

(1) Mutual dispute and quarrel occur proportionately. (2) Whether the records are present in the Qazi's office or not. (3) The income obtained from the aforementioned endowment.

करने वाले से सुना हो उसको ऐसी गवाही देनी जायज़ है और जिसने नहीं सुना है उसको नहीं जायज़ है, यह तातारखानिया में है। एक ज़मीन एक व्यक्ति के क़ब्ज़े में है, उस पर एक समूह ने दावा किया कि अमुक व्यक्ति ने यह ज़मीन हम पर वक़्फ़ की थी, तो ये लोग कुछ भी हक़दार न होंगे क्योंकि शायद उसने अपनी मिल्कियत वक़्फ़ न की हो, क्योंकि आदमी कभी अपनी ग़ैर-ममलूक (जिसका वह मालिक न हो) चीज़ वक़्फ़ करता है जबकि वह वक़्फ़ सही नहीं होता है। और इसी प्रकार यदि गवाहों ने गवाही दी कि उसने यह ज़मीन वक़्फ़ की जबकि वह उसके क़ब्ज़े में है, तो भी कुछ साबित न होगा, क्योंकि शायद उसके क़ब्ज़े में वह अमानत या ग़सब (अवैध क़ब्ज़े) के कारण हो। हाँ, यदि गवाहों ने गवाही दी कि अमुक व्यक्ति ने इस ज़मीन को उन पर वक़्फ़ किया जबकि वह उसका मालिक था, तो उस ज़मीन के वक़्फ़ होने का हुक्म दिया जाएगा और वक़्फ़ करने वाले के वारिस या वसी की उपस्थिति की आवश्यकता नहीं होगी, यह 'हावी' में है।

मुत्तसिलात (संबद्ध विषय) ☆

इस अध्याय के मुत्तसिलात से निम्नलिखित मुद्दे हैं:

एक व्यक्ति एक शहर के क़ाज़ी (न्यायाधीश) के पास आया और कहा कि तुझसे पहले जो क़ाज़ी यहाँ था मैं उसका अमीन (विश्वस्त) था और मेरे क़ब्ज़े में एक व्यक्ति का, जिसका नाम अमुक बिन अमुक था, सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ किया हुआ दान) है, जिसे उसने एक ज्ञात समूह पर वक़्फ़ किया और उन लोगों को उसने यह बता दिया, तो उसकी बात स्वीकार की जाएगी बशर्ते कि वक़्फ़ करने वाले के वारिस न हों और उस व्यक्ति के कथन के अलावा उस दान के बारे में और कुछ ज्ञात न हो। और यदि वक़्फ़ करने वाले के वारिस हों और उन्होंने कहा कि यह हमारे बीच विरासत है, वक़्फ़ नहीं है, तो वारिसों की बात स्वीकार की जाएगी और वह उनके बीच विरासत होगी। और यदि वारिसों ने कहा कि यह हम पर और हमारी अगली पीढ़ी पर और उसके बाद ग़रीबों पर वक़्फ़ है, और जिस व्यक्ति के क़ब्ज़े में वह संपत्ति है उसने कहा कि यह तुम्हारे अलावा अन्य फ़क़ीरों और मिस्कीनों पर वक़्फ़ है, तो वारिसों की बात स्वीकार की जाएगी। और यदि उस व्यक्ति ने जिसके क़ब्ज़े में यह भूमि है कहा कि यह फ़क़ीरों और मिस्कीनों पर वक़्फ़ है और यह नहीं कहा कि इसे अमुक व्यक्ति ने वक़्फ़ किया है, और एक समूह ने कहा कि यह हम पर और हमारी पीढ़ी पर वक़्फ़ है और इसे हमारे पिता ने

वक़्फ़ किया है, तो क़ाज़ी उसके वक़्फ़ होने का आदेश दे देगा और वारिसों की बात पर ध्यान नहीं देगा। ये सब 'अजनास नातिफ़ी' में वर्णित हैं और यह 'मुहीत' में है।

जिन वक़्फ़ों पर लंबा समय बीत गया और उसके वारिस और वे गवाह जो उसके वक़्फ़ होने पर गवाह थे मर गए, तो यदि उनके विवरण क़ाज़ियों के रजिस्टरों (दफ़्तरों) में मौजूद हों कि उन पर अमल किया जाता रहा है, तो जब उस वक़्फ़ के लोगों में विवाद पैदा होगा, तो उन्हीं विवरणों के अनुसार अमल किया जाएगा जो क़ाज़ियों के दफ़्तरों में मौजूद हैं। और यदि उसके विवरण क़ाज़ियों के दफ़्तर में न हों कि उन पर अमल होता हो, तो इसे सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा क़रार दिया जाएगा, यानी उसके उपयोग के बारे में आदेश नहीं होगा। फिर जिस व्यक्ति ने इस वक़्फ़ में अपना अधिकार सिद्ध किया, उसके लिए आदेश दिया जाएगा। और यह सब उस स्थिति में है जब वक़्फ़ करने वाले के वारिसों में से कोई शेष न हो। और यदि वे शेष हों और वक़्फ़ के पात्रों ने विवाद किया (१), तो दोनों स्थितियों (२) में वक़्फ़ करने वाले के वारिसों की ओर रुख किया जाएगा। फिर जब उन्होंने कुछ स्वीकार किया तो उनके इक़रार (स्वीकृति) को लिया जाएगा। फिर यदि यह संदिग्ध रहा तो क़ाज़ी के दफ़्तर के विवरणों की ओर रुख किया जाएगा और यदि यह भी संदिग्ध रहा तो इसे सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा के रूप में छोड़ दिया जाएगा, यहाँ तक कि उसके विवरणों पर प्रमाण स्थापित हो, यह 'मुज़मरात' में है। फिर यदि उन लोगों ने जो आपस में झगड़ा करते हैं, आपस में सुलह कर ली और इसे लेना चाहा (३), तो इस्तहसान (न्यायिक विवेक) के आधार पर क़ाज़ी के लिए जायज़ है कि इसकी आय उनमें विभाजित कर दे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और यदि भूमि एक व्यक्ति...

---

(१) आपस में विवाद और झगड़ा संतुलन के साथ घटित हो। (२) चाहे क़ाज़ी के दफ़्तर में विवरण मौजूद हों या न हों। (३) उस आय को जो उपरोक्त वक़्फ़ से प्राप्त हुई हो।

کرنے والے سے سنا ہو اس کو ایسی گواہی دینی جائز ہے اور جس نے نہیں سنا ہے اس کو نہیں جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ ایک زمین ایک شخص کے قبضہ میں ہے اس پر ایک قوم نے دعویٰ کیا کہ فلاں شخص نے یہ زمین ہم پر وقف کی تھی تو یہ لوگ کچھ مستحق نہ ہوں گے اس واسطے کہ شاید اُس نے اپنی ملک وقف نہ کی ہو کیونکہ آدمی کبھی اپنی غیر مملوک چیز وقف کرتا ہے حالانکہ وہ وقف صحیح نہیں ہوتا ہے اور اسی طرح اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے یہ زمین وقف کی درحالیکہ اس کے قبضہ میں ہے تو بھی کچھ ثابت نہ ہو گا اس واسطے کہ شاید اس کے قبضہ میں بسبب ودیعت یا غصب کے ہو ہاں اگر گواہوں نے گواہی دی کہ فلاں نے اس زمین کو ان پر وقف کیا درحالیکہ وہ اس کا مالک تھا تو اُس زمین کے وقف ہونے کا حکم دیا جائے گا اور وقف کنندہ کے وارث یا وصی کی حاضری کی ضرورت نہ ہو گی یہ حاوی میں ہے۔

متصلات ☆

اس فصل کے متصلات سے ذیل کے مسائل ہیں

ایک شخص ایک شہر کے قاضی کے پاس آیا اور کہا کہ تجھ سے پہلے جو قاضی یہاں تھا میں اس کا امین تھا اور میرے قبضہ میں ایک شخص کا جس کا نام فلاں بن فلاں تھا صدقہ موقوفہ ہے جس کو اُس نے ایک قوم معلوم پر وقف کیا اور ان لوگوں کو اُس نے بیان کر دیا تو اُس کا قول قبول ہو گا بشرطیکہ وقف کرنے والے کے وارث نہ ہوں اور سوائے اُس شخص کے قول کے اُس صدقہ کی بابت اور کچھ معلوم نہ ہو اور اگر وقف کرنے والے کے وارث ہوں اور انہوں نے کہا کہ یہ ہمارے درمیان میراث ہے وقف نہیں ہے تو قول وارثوں کا قبول ہو گا اور وہ ان کے درمیان میراث

ہو گا اور اگر وارثوں نے کہا کہ یہ ہم پر اور ہماری نسل پر اور بعد اس کے مساکین پر وقف ہے اور جس شخص کے قبضہ میں اُس نے کہا کہ یہ سوائے تمہارے فقیروں و مسکینوں پر وقف ہے تو قول وارثوں کا قبول ہو گا اور اگر اُس شخص نے جس کے قبضہ میں یہ اراضی ہے کہ یہ فقیروں و مسکینوں پر وقف ہے اور یہ نہ کہا کہ اُس کو فلاں شخص نے وقف کیا ہے اور ایک قوم نے کہا کہ یہ ہم پر اور ہماری نسل پر وقف ہے اُس کو ہمارے باپ نے وقف کیا ہے تو قاضی اُس کے وقف ہونے کا حکم دے دے گا اور وارثوں کے قول پر لحاظ نہ کرے گا یہ سب اجناس ناطفی میں مذکور ہیں یہ محیط میں ہے۔

جن وقفوں پر زمانہ دراز گزر گیا اور اس کے وارث اور وہ گواہ جو اُس کے وقف ہونے پر گواہ ہوئے تھے مر گئے پس اگر اُس کے رسوم قاضیوں کے دفتروں میں موجود ہوں کہ اُن پر عمل درآمد ہوتا ہو تو جب اُس وقف کے لوگوں میں تنازع برپا ہو گا تو انہی رسوم کے موافق عمل کیا جائے گا جو قاضیوں کے دفتروں میں موجود ہیں اور اگر اس کی رسوم قاضیوں کے دفتر میں نہ ہوں کہ ان پر عمل ہوتا ہو تو یہ وقف صدقہ موقوفہ قرار دیا جائے گا یعنی اس کے مصرف کی بابت حکم نہ ہو گا پھر جس شخص نے اس وقف میں اپنا حق ثابت کیا اس کے واسطے حکم دیا جائے گا اور یہ سب اس وقت ہے کہ وقف کرنے والے کے وارثوں میں باقی نہ ہوں اور اگر باقی ہوں اور اہل وقف نے تنازع کیا (۱) دونوں صورتوں (۲) میں واقف کے وارثوں کی طرف رجوع کیا جائے گا پھر جب انہوں نے کچھ اقرار کیا تو ان کے اقرار کو لیا جائے گا پھر اگر یہ حصہ رہا تو دفتر قاضی کے رسوم کی طرف رجوع کی جائے گی اور اگر یہ بھی حصہ رہا تو یہ صدقہ موقوفہ کر کے چھوڑ دی جائے گی یہاں تک کہ اُس کے رسوم پر دلیل قائم ہو یہ مضمرات میں ہے۔ پھر اگر ان لوگوں نے جو باہم جھگڑا کرتے ہیں آپس میں صلح کر لی اور اس کو لینا چاہا (۳) تو

استحساناً قاضی کو روا ہے کہ اس کی آمدنی ان میں تقسیم کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اراضی ایک شخص

---

(۱) باہم نزاع و جھگڑا بمیزان واقع ہو ۱۲۔ (۲) جب کہ قاضی کے دفتر میں رسوم موجود ہوں یا نہ ہوں ۱۲۔ (۳) اس آمدنی کو جو وقف مذکورہ سے حاصل ہوئی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 157 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

...is in someone's possession and he claims that this land belonged to a certain person who endowed it for a specific purpose, while the heirs claim otherwise, stating the deceased endowed it for them and their descendants, and after them for the poor. If the heirs' statement contradicts the statement of the Qazi (Judge), the Qazi shall continue the endowment according to what the heirs have acknowledged, provided that no written endowment deed (Waqf-nama) specifying its customs is found in the judicial office (Daftar-e-Mahkama-e-Qaza), i.e., the previous Qazi's office, and that the endowment is not in the possession of a trustee (Amin) but rather such an acknowledgment has been proven from a possessor. However, if the endowment is in the possession of trustees and its customs are recorded in the register (Diwan) of the former Qazi, then regarding the portion of the endowment not in the heirs' possession, the statement of the heirs shall not be accepted. This is mentioned in *Zakhira*. Sheikh-ul-Islam was asked about a well-known endowment whose expenditures—where it should be spent and the amount to be given to its beneficiaries—are ambiguous. He replied that the established practice of the past should be examined: how its managers (Qayyim) conducted affairs, upon whom they spent, and how much they gave. Action should be taken based on that precedent. This is mentioned in *Muheet*.

He stated: "I have made my well-known land, known by such-and-such name, a charitable endowment (Sadqa-e-Mowqufa) for these purposes and have clearly stated those purposes." ✩

It is mentioned in *Fatawa Fazli* that there is an endowment in the possession of the endowment authorities, and its Waqf-nama states that whatever remains after his maintenance should be spent on the poor (faqirs) of the lane where the endowment is located and on other Muslim poor people besides them. Therefore, whatever remains shall be spent on those specific poor people of the said lane who were present on the day of the endowment and on other poor people in such a manner that each poor person of the lane receives one share and all other poor people collectively receive only one share. If a poor person from the lane dies, their share is forfeited and redistributed among the remaining lane residents and other poor people according to the aforementioned method. When all the poor people of that lane who were present on the day of the endowment have passed away, then those who are poor in that lane thereafter and other Muslim poor people shall all be equal in their entitlement. This is in *Zakhira*. In *Waqf Insaf* (Mercy of Allah be upon him), it is

mentioned that a person endowed his land and said: "I have made my well-known land, known by such-and-such name, a charitable endowment for these purposes," and he explained those purposes, ultimately dedicating the endowment to the poor. Since this land is so well-known that there is no need to define its boundaries due to its fame, the endowment is valid. Furthermore, if the endower (waqif) claimed that a certain field was not included in it, the Sheikh stated that if the boundaries of the land are well-known and that field falls within those boundaries, then that field shall also be included in the endowment. Similarly, if the land is well-known among righteous neighbors and that field is recognized by them as belonging to that land, it shall be included in the endowment. If the situation is not as we have described, the word of the endower shall be accepted, and that field shall not be included in the endowment. This is in *Muheet*.

Chapter Seven: Regarding the Explanation of Issues Concerning Endowment Deeds (Waqf-nama)

A person endowed a cultivable piece of land and gave permission to draft the endowment deed..... ☆

A query was posed to Sheikh-ul-Islam regarding a Waqf-nama which states: "A certain person endowed this property for his freed [slaves]..."

---

1. Such-and-such field and such-and-such land which is famous by such-and-such name. 12.

(यदि वक़्फ़) किसी के कब्ज़े में हो और वह कहता है कि यह भूमि अमुक व्यक्ति की थी, उसने इसे इस उद्देश्य के लिए वक़्फ़ किया था, और वारिसों ने कहा कि नहीं, बल्कि मृतक ने इसे हम पर, हमारी आने वाली नस्लों पर और उनके बाद निर्धनों (मसाकीन) पर वक़्फ़ किया है; और वारिसों का यह कथन उस काज़ी के बयान के विपरीत है, तो काज़ी उसे उसी रीति से जारी रखेगा जैसा वारिसों ने स्वीकार किया है। बशर्ते कि काज़ी को 'दफ़्तर महकमा-ए-क़ज़ा' (न्यायिक कार्यालय), यानी पूर्व काज़ी के कार्यालय से कोई ऐसा लिखित वक़्फ़-नामा न मिले जिसमें उसके नियम उल्लिखित हों, और न ही यह वक़्फ़ किसी अमीन (ट्रस्टी) के कब्ज़े में हो, बल्कि एक कब्ज़ाधारी की ओर से ऐसा इक़रार (स्वीकृति) सिद्ध हुआ हो। और यदि यह वक़्फ़ अमीनों के कब्ज़े में हो और उसके नियम पूर्व काज़ी के कार्यालय (दीवान) में पाए जाते हों, तो उस वक़्फ़ के विषय में जो वारिसों के कब्ज़े में नहीं है, वारिसों की बात स्वीकार नहीं की जाएगी; यह 'ज़ख़ीरा' में है। शेखुल इस्लाम से पूछा गया कि एक वक़्फ़ प्रसिद्ध है, परंतु उसके खर्च (मसारिफ़) कहाँ किए जाएँगे और उसके पात्रों को कितनी मात्रा दी जाएगी, यह संदिग्ध है। तो उन्होंने फ़रमाया कि पिछले समय में जो व्यवहार रहा है, उसे देखा जाएगा कि उसके प्रबंधक (क़य्यिम) कैसे कार्य करते थे, किन लोगों पर खर्च करते थे और कितना देते थे; इसी आधार पर कार्य किया जाएगा। यह 'मुहीत' में है।

कहा कि "मैंने अपनी प्रसिद्ध भूमि (जो अमुक नाम से जानी जाती है) को इन कारणों से सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा (वक़्फ़ दान) कर दिया है और उन कारणों को स्पष्ट भी कर दिया है।" ☆

'फ़तावा फ़ज़ली' में उल्लेख है कि वक़्फ़ प्रबंधन के कब्ज़े में एक वक़्फ़ है और उसके वक़्फ़-नामे में लिखा है कि उसके भरण-पोषण से जो कुछ बचेगा, वह उस गली (कोचा) के निर्धनों पर, जहाँ वक़्फ़ स्थित है, और उनके अतिरिक्त अन्य मुसलमान निर्धनों पर खर्च किया जाएगा। तो जो कुछ बचेगा, वह उस गली के उन विशेष निर्धनों पर जो वक़्फ़ के दिन मौजूद थे, और अन्य निर्धनों पर इस प्रकार खर्च किया जाएगा कि गली के प्रत्येक निर्धन को एक हिस्सा और शेष निर्धनों को केवल एक हिस्सा दिया जाएगा। गली के निर्धनों में से जिसकी मृत्यु हो जाएगी, उसका हिस्सा समाप्त होकर शेष निर्धनों के बीच उपर्युक्त विधि से विभाजित होगा। फिर जब वक़्फ़ के दिन उपस्थित उस गली के सभी निर्धन मर जाएँगे, तो उसके बाद जो लोग उस गली में निर्धन होंगे और अन्य मुस्लिम निर्धन, सभी का अधिकार बराबर होगा; यह 'ज़ख़ीरा' में है। 'वक़्फ़ इंसाफ़' (रहमतुल्लाह अलैह) में वर्णित है कि एक व्यक्ति ने अपनी भूमि वक़्फ़ की और कहा, "मैंने अपनी प्रसिद्ध भूमि अमुक नाम से सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा के रूप

में इन कारणों पर कर दी है," और उसने उन कारणों को बताया भी, और अंत में उस वक़्फ़ को निर्धनों के लिए समर्पित किया। चूँकि यह भूमि इतनी प्रसिद्ध है कि इसकी प्रसिद्धि के कारण इसकी सीमाओं (हुदूद) का वर्णन करने की आवश्यकता नहीं है, अतः यह वक़्फ़ वैध है। फिर यदि वक़्फ़ करने वाले ने दावा किया कि अमुक खेत इसमें शामिल नहीं है, तो शेख ने फ़रमाया कि यदि उस भूमि की सीमाएँ प्रसिद्ध और ज्ञात हों और वह खेत उन सीमाओं के भीतर आता हो, तो वह खेत भी वक़्फ़ में शामिल होगा। इसी प्रकार, यदि यह भूमि अपने नेक पड़ोसियों के पास प्रसिद्ध हो और वह खेत उनके निकट उस भूमि से संबंधित माना जाता हो, तो वह वक़्फ़ में शामिल होगा। यदि ऐसा न हो जैसा हमने बताया है, तो वक़्फ़ करने वाले का कथन स्वीकार किया जाएगा और वह खेत वक़्फ़ में शामिल नहीं होगा; यह 'मुहीत' में है।

अध्याय सात: वक़्फ़-नामा (बंदोबस्ती विलेख) से संबंधित मसलों (नियमों) के वर्णन में

एक व्यक्ति ने कृषि योग्य भूमि वक़्फ़ की और वक़्फ़-नामा लिखने की अनुमति दे दी..... ✩

शेखुल इस्लाम से पूछा गया कि एक वक़्फ़-नामे में इस प्रकार लिखा है कि अमुक व्यक्ति ने इस चीज़ को अपने आज़ाद किए हुए (गुलामों) के लिए वक़्फ़ किया...

---

1. अमुक खेत और अमुक भूमि जो अमुक नाम से प्रसिद्ध है। 12.

کے قبضہ میں ہو اور وہ کہتا ہے کہ یہ اراضی فلاں شخص کی تھی اُس نے اس کو اُس جہت پر وقف کیا اور وارثوں نے کہا کہ نہیں بلکہ میت نے اُس کو ہم پر و ہماری نسل پر اور بعد ان کے مسکینوں پر وقف کی ہے اور یہ جو وارثوں نے کہا ہے یہ اُس قاضی کے بیان کے برخلاف ہے تو قاضی اُس کو اسی طریقہ پر جاری رکھے گا جو وارثوں نے اقرار کیا ہے بشرطیکہ قاضی کو دفتر محکمۂ قضاء یعنی سابق کے قاضی کے دفتر سے ایسی تحریرِ وقف نامہ نہ ملے جس میں اُس کے رسوم مذکور ہوں اور نہ یہ وقف کسی امین کے قبضہ میں ہو بلکہ ایک قابض کی طرف سے ایسا اقرار ثابت ہوا ہو اور اگر یہ وقف امینوں کے قبضہ میں ہو اور اُس کے رسوم سابق قاضی کے دیوان میں پائے جاتے ہوں تو اُس وقف میں سے جو وارثوں کے قبضہ میں نہیں ہے اُس کی بابت وارثوں کا قول قبول نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے۔ شیخ الاسلام سے دریافت کیا گیا کہ ایک وقف مشہور ہے مگر اُس کے مصارف کہ کہاں کہاں صرف کیا جائے گا اور اُس کے مستحقوں کو جو مقدار دی جائے گی وہ مشتبہ ہوتی ہے تو فرمایا کہ زمانہ سابق میں جو اُس کا برتاؤ رہا ہے وہ دیکھا جائے گا کہ اُس کے قیم لوگ کیونکر عمل درآمد کرتے ہیں اور کن لوگوں پر صرف کرتے تھے اور کتنا دیتے تھے پس اسی بنا پر عمل کیا جائے یہ محیط میں ہے۔

کہا کہ میں نے اپنی زمین مشہور و بایں نام کو صدقہ موقوفہ ان وجوہ پر کر دیا اور ان وجوہ کو بیان بھی کر دیا ☆

فتاویٰ فضلی میں مذکور ہے کہ اوقاف والے کے قبضہ میں ایک وقف ہے اور اُس کے وقف نامہ میں مذکور ہے جو اُس کے نفقہ سے بچے وہ اُس کوچہ کے فقیروں پر جس میں واقف واقع ہے اور

ان کے سوائے دیگر مسلمان فقیروں پر صرف کیا جائے تو جو کچھ بچے گا وہ کوچہ مذکور کے ان معین فقیروں پر جو وقف کے روز موجود تھے اور دیگر فقیروں پر اس طرح صرف کیا جائے گا کہ کوچہ مذکور کے فقیروں میں سے ہر ایک کا ایک ایک حصہ اور باقی فقیروں کا فقط ایک حصہ اُس میں لگایا جائے گا اور کوچہ کے فقیروں میں سے جو مر جائے گا اُس کا حصہ ساقط ہو کر باقیوں اور دیگر فقیروں کے درمیان مذکور بالا طریقہ پر تقسیم ہو گا پھر جب وقف کے روز کے موجودہ فقیر اس کوچہ کے سب مر جائیں تو بعد اُس کے جو لوگ اُس کوچہ میں فقیر ہوں وہ اور دیگر مسلمان فقیر سب استحقاق میں برابر ہوں گے یہ ذخیرہ میں ہے۔ وقف انصاف رحمۃ اللہ علیہ میں مذکور ہے کہ ایک نے اپنی اراضی وقف کی پس کہا کہ میں نے اپنی زمین مشہور و بایں نام کو صدقہ موقوفہ ان وجوہ پر کر دیا اور ان وجوہ کو اُس نے بیان بھی کر دیا اور آخر اُس وقف کا مسکینوں کے واسطے کہا ہے اور یہ اراضی ایسی مشہور ہے کہ اُس کی شہرت سے اُس کے حدود بیان کرنے کی حاجت نہیں ہے تو یہ وقف جائز ہے پھر اگر وقف کرنے والے نے دعویٰ کیا کہ اُس میں سے فلاں کھیت اُس میں داخل نہیں ہوا ہے تو شیخ نے فرمایا کہ اگر اُس اراضی کے حدود مشہور و معروف ہوں اور یہ کھیت اُس حدود کے اندر داخل ہے تو یہ کھیت بھی وقف میں داخل ہوگا اور اسی طرح اگر یہ اراضی اپنے پڑوسی پرہیز گار لوگوں کے نزدیک معروف ہو اور یہ کھیت ان کے نزدیک اُس اراضی کی طرف منسوب و معروف ہو تو وہ وقف میں داخل ہو گا اور اگر ایسا نہ ہو جیسا ہم نے بیان کیا ہے تو اس میں قول وقف کرنے والے کا قبول ہوگا اور یہ کھیت اُس وقف میں داخل نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔

باب ہفتم: وقف نامہ کے متعلق مسئلوں کے بیان میں

ایک شخص نے ایک زمین قابلِ زراعت وقف کی اور وقف نامہ لکھنے کی اجازت دے دی..... ☆

شیخ الاسلام سے دریافت کیا گیا کہ ایک وقف نامہ میں یوں مذکور ہے کہ وقف کیا فلاں شخص نے اس چیز کو اپنے آزاد کیے

۱۔ فلاں کھیت و فلاں زمین جو بنام فلاں مشہور ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (4) 158 Book of Endowments (Kitab al-Waqf)

...and upon the teacher of such and such known school, and in that endowment deed (Waqf-nama), the quantities and the conditions of validity are described. It is mentioned that ultimately this endowment is for the poor. Sheikh (may Allah have mercy on him) stated that this writing is not correct; this is mentioned in 'al-Zakheerah'. A person endowed his land and had an endowment deed written, making witnesses over himself. Later, the endower claimed, "I endowed it on the condition that it is permissible for me to sell it, and I did not know whether the scribe included that condition in the deed or not." It shall be examined: if the endower is an eloquent man proficient in the Arabic language, and this deed was read out to him, and it was written in the deed that "I have endowed it as a valid endowment (Waqf-e-Sahih)," and he confessed that everything therein is correct and executed by him, then his current claim shall not be accepted. However, if the endower is non-Arab (Ajami), i.e., not proficient in Arabic, then if witnesses testify that the deed was read out to him in Persian and he confessed to all its contents, his claim still shall not be accepted. But if witnesses do not give such testimony, then his claim shall be accepted; this is in 'al-Muzmiraat'. This ruling is not specific to endowment deeds but is general for all legal documents (Sukook), as mentioned in 'al-Zahiriyya'. It is mentioned in 'Fatawa Abu al-Layth' that Jurist Abu Ja'far (may Allah have mercy on him) was asked about a woman whose neighbors suggested she endow her property on the condition that whenever she needed to sell it, she could sell (1) it. The scribes then prepared the deed without that condition and told the woman, "We have done the job," and she appointed witnesses over it. Sheikh stated that if the deed was read to the woman in Persian and she heard it and appointed witnesses, the house would become an endowment. If it was not read to her, the house would not be an endowment. Note that the rulings mentioned in both these issues are based on the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) and cannot be based on the opinion of Imam Abu Yusuf; this is in 'al-Muheet'. A person endowed agricultural land and authorized the writing of the deed. The scribe wrote two boundaries correctly but made an error in the other two. There are two scenarios: if those two erroneous boundaries are in the same direction, but between those boundaries and the specific land, there lies someone else's land, vineyard, or house, then the endowment is valid. If those two erroneous boundaries do not exist in that direction, the endowment is void (Batil). However, if the land is so well-known that it does not

require a boundary description due to its fame, then the endowment will be valid; this is in 'al-Wajeez'.

If a person intended to endow all his lands located in a certain village to a group of people and, during illness, ordered the writing of the endowment deed, but the scribe forgot to mention certain fields or vineyards from that land. The deed was then read to the endower, stating that "So-and-so, son of So-and-so, has endowed all his lands in that village, being such-and-such plots, to So-and-so," and its boundaries were described, but the omitted plots were not read to him. The endower then confessed to everything. Sheikh Abu Nasr (may Allah have mercy on him) stated: if the endower made the endowment while in good health and clarified his intention was to endow everything he owned in that village, mentioned or unmentioned, then the endowment applies to the entire property as intended. Similarly, if the endower dies but had declared his intention before death, the endowment will be as he stated. These Fatawa...

---

1. Meaning she is permitted to sell.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (4) 158 किताब अल-वक़्फ़

...हों और फलां मदरसा मालूम (प्रसिद्ध) के मुदर्रिस (शिक्षक) पर, और उस वक़्फ़-नामे में मात्राओं और स्वास्थ की शर्तों का वर्णन है और यह उल्लेखित है कि अंततः यह वक़्फ़ फकीरों के लिए है, तो शेख रहमतुल्लाह अलैहि ने फरमाया कि यह लेखन सही नहीं है, यह 'ज़खीरा' में है। एक व्यक्ति ने अपनी भूमि वक़्फ़ की और उसका वक़्फ़-नामा लिखवाया और उस पर अपने गवाह बना दिए, फिर वक़्फ़ करने वाले ने दावा किया कि मैंने इसे इस शर्त पर वक़्फ़ किया था कि मेरे लिए इसे बेचना (बय करना) वैध है और मैं यह नहीं जानता कि उस शर्त को लिखने वाले ने वक़्फ़-नामे में लिखा है या नहीं, तो देखा जाएगा कि यदि वक़्फ़ करने वाला अरबी भाषा को अच्छी तरह समझने वाला व्यक्ति (मर्दे फसीह) हो और यह वक़्फ़-नामा उसे पढ़कर सुनाया गया था और वक़्फ़-नामे में लिखा था कि मैंने 'वक़्फ़-ए-सहीह' के तौर पर इसे वक़्फ़ किया है और उसने स्वीकार किया कि जो कुछ इसमें है वह सब सही है और मेरा किया हुआ है, तो अब उसका यह कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा। और यदि वक़्फ़ करने वाला 'अजमी' (गैर-अरबी भाषी) हो, यानी अरबी अच्छी तरह न समझता हो, तो देखा जाएगा कि यदि गवाहों ने गवाही दी कि यह वक़्फ़-नामा उसे फारसी में पढ़कर सुनाया गया और उसने जो कुछ उसमें है सब स्वीकार किया, तो भी उसका कथन स्वीकार नहीं होगा। और यदि गवाहों ने ऐसी गवाही नहीं दी तो उसका कथन स्वीकार होगा, यह 'मुज़मिरात' में है। यह बात केवल वक़्फ़ के दस्तावेजों तक सीमित नहीं है, बल्कि सभी कानूनी दस्तावेजों (सुकूक) के लिए सामान्य है, यह 'ज़हीरिया' में है। और 'फ़तावा अबू लैथ' में उल्लेखित है कि फकीह अबू जाफ़र रहमतुल्लाह अलैहि से पूछा गया कि एक महिला से उसके पड़ोसियों ने कहा कि तुम अपनी संपत्ति वक़्फ़ कर दो इस शर्त पर कि जब तुम्हें इसे बेचने की आवश्यकता हो तो तुम इसे बेच (१) सको, फिर लिखने वालों ने उस शर्त के बिना वक़्फ़-नामा तैयार किया और उस महिला से कहा कि हमने काम कर दिया है और महिला ने उस पर गवाह बना दिए। शेख रहमतुल्लाह अलैहि ने फरमाया कि यदि वह वक़्फ़-नामा उस महिला को फारसी में पढ़कर सुनाया गया था और वह उसे सुन रही थी और उसने उस पर गवाह बना दिए, तो वह मकान वक़्फ़ हो जाएगा, और यदि उसे पढ़कर नहीं सुनाया गया तो मकान वक़्फ़ नहीं होगा। स्पष्ट रहे कि इन दोनों मसलों में जो फैसला दिया गया है वह इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि के कथन पर आधारित है और इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैहि के कथन पर नहीं हो सकता, यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने खेती योग्य भूमि वक़्फ़ की और वक़्फ़-नामा लिखने की अनुमति दी, लेखक ने उसकी दो सीमाएँ(चतुर्सीमा) तो सही लिखीं और दो सीमाओं को लिखने में

गलती कर दी। इसमें दो स्थितियाँ हैं: यदि वे दोनों सीमाएँ जिनमें लेखक ने गलती की है, उसी दिशा में हों लेकिन उन सीमाओं और सीमित भूमि के बीच किसी अन्य की भूमि, अंगूर का बाग या मकान हो तो वक़्फ़ सही होगा। और यदि वे दोनों सीमाएँ जिनमें गलती हुई है उस दिशा में नहीं पाई जातीं तो वक़्फ़ बातिल (अमान्य) है। लेकिन यदि वह भूमि इतनी प्रसिद्ध है कि अपनी प्रसिद्धि के कारण सीमाओं के वर्णन की आवश्यकता नहीं रखती, तो ऐसी स्थिति में उक्त वक़्फ़ जायज़ होगा, यह 'वजीज़' में है।

यदि किसी व्यक्ति ने अपनी सारी भूमि जो किसी गाँव में स्थित है, किसी कौम पर वक़्फ़ करनी चाही और अपनी बीमारी की अवस्था में उसका वक़्फ़-नामा लिखने का आदेश दिया, लेखक उस पूरी भूमि में से खेत या अंगूर के बाग के कुछ हिस्सों को लिखना भूल गया। फिर वह वक़्फ़-नामा वक़्फ़ करने वाले को पढ़कर सुनाया गया, उसमें लिखा था कि फलां बिन फलां ने अपनी पूरी भूमि जो उस गाँव में स्थित है और वे अमुक-अमुक हिस्से हैं, फलां बिन फलां पर वक़्फ़ की और उसमें उसकी सीमाएँ बताई गई हैं, लेकिन वे हिस्से जिन्हें लेखक लिखना भूल गया था, वक़्फ़-नामा पढ़ते समय उस व्यक्ति को नहीं सुनाए गए। फिर वक़्फ़ करने वाले ने उस सबका इकरार (स्वीकृति) किया, तो शेख अबुनसर रहमतुल्लाह अलैहि ने फरमाया कि यदि वक़्फ़ करने वाले ने अपने स्वास्थ की स्थिति में वक़्फ़ किया है और उसने यह बताया कि मेरा अर्थ यह था कि उस गाँव में मेरी जितनी भी मिल्कियत है, चाहे वह लिखित हो या अलिखित, सब मैंने वक़्फ़ की, तो यह वक़्फ़ उस पूरी मिल्कियत पर लागू होगा जैसा उसने इरादा किया था। इसी तरह यदि वक़्फ़ करने वाला मर गया लेकिन मरने से पहले अपनी नियत की सूचना दे चुका है, तो जैसा उसने बयान किया है, वैसा ही वक़्फ़ होगा। यह फतावा...

---

1. यानी बेच सकती है।

ہوں اور فلاں مدرسہ معلومہ کے مدرس پر اور اُس وقف نامہ میں مقداروں کا اور صحت کی شرطوں کا بیان ہے اور یہ مذکور ہے کہ آخر یہ وقف فقیروں پر ہے تو شیخ رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ یہ تحریر نہیں صحیح ہے یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص نے اپنی اراضی وقف کی اور اُس کا وقف نامہ لکھوا اور اپنے اوپر اُس کے گواہ کر دیئے پھر وقف کرنے والے نے دعویٰ کیا کہ میں نے اُس کو اس شرط پر وقف کیا تھا کہ میرے واسطے اُس کو بیع کرنا جائز ہے اور یہ میں نہیں جانتا ہوں کہ اُس شرط کو لکھنے والے نے وقف نامہ میں لکھا ہے یا نہیں لکھا ہے تو دیکھا جائے کہ اگر وقف کنندہ مرد فصیح ہو کہ عربی زبان اچھی طرح سمجھتا ہو اور یہ وقف نامہ اُس کو پڑھ سنایا گیا تھا اور وقف نامہ میں لکھا تھا کہ میں نے بوقف صحیح اُس کو وقف کیا ہے اور اُس نے اقرار کیا کہ جو کچھ اُس میں ہے سب صحیح اور میرا کیا ہوا ہے تو اب اُس کا یہ قول قبول نہ ہو گا اور اگر وقف کرنے والا مرد عجمی ہو یعنی غیر فصیح ہو کہ عربی اچھی طرح نہ سمجھتا ہو تو دیکھا جائے کہ اگر گواہوں نے گواہی دی کہ یہ وقف نامہ اُس کو فارسی میں پڑھ کر سنایا گیا اور اُس نے جو کچھ اُس میں ہے سب کا اقرار کیا تو بھی اُس کا قول قبول نہ ہوگا اور اگر گواہوں نے ایسی گواہی نہ دی تو اُس کا قول قبول ہوگا یہ مضمرات میں ہے۔ یہ بات ایسی نہیں ہے کہ فقط وقف کی تحریر کے ساتھ مخصوص ہو بلکہ سب صکوک یعنی تحریرات کے ساتھ عام ہے یہ ظہیریہ میں ہے اور فتاویٰ ابو اللیث میں مذکور ہے کہ فقیہ ابو جعفر رحمۃ اللہ علیہ سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت سے اُس کے پڑوسیوں نے کہا کہ تو یہ دارو وقف کردے بدیں شرط کہ جب تجھے اُس کے فروخت کی حاجت پیش آئے تب تو اُس کو فروخت ۱ کر دے پھر لکھنے والوں نے وقف نامہ بغیر اُس شرط کے تحریر کر کے عورت مذکورہ سے کہا کہ ہم نے یہ کام کر دیا اور

عورت نے اُس پر گواہ کرا دیئے تو شیخ رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اگر یہ وقف نامہ اُس عورت کو فارسی میں پڑھ کر سنایا گیا اور وہ سنتی تھی اور اُس نے اُس پر گواہ کرا دیئے تو یہ مکان وقف ہو جائے گا اور اگر عورت مذکورہ کو نہیں پڑھ کر سنایا گیا تو مکان مذکور وقف نہ ہو گا اور واضح ہو کہ جو حکم دونوں مسئلوں میں ذکر کیا گیا ہے وہ امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر بنا ہے اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر نہیں ہو سکتا ہے یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص نے ایک زمین قابل زراعت وقف کی اور وقف نامہ لکھنے کی اجازت دے دی پس کاتب نے اُس کی دو حدیں تو ٹھیک لکھیں اور دو حدوں کے لکھنے میں غلطی کی تو اُس میں دو صورتیں ہیں کہ اگر وہ دونوں حدیں جن کے لکھنے میں کاتب غلطی کر گیا ہے اسی جانب میں ہوں لیکن ان دونوں حدوں اور اُس زمین محدود کے درمیان میں کسی غیر کی زمین یا باغ انگور یا مکان ہو تو وقف صحیح ہو گا اور اگر یہ دونوں حدیں جن میں غلطی کی ہے اُس جانب میں نہ پائی جاتی ہوں تو وقف باطل ہے لیکن اگر یہ زمین ایسی مشہور ہے کہ بوجہ اپنی شہرت کے حدود بیان کرنے کی محتاج نہ ہو تو ایسی حالت میں وقف مذکور جائز ہوگا یہ وجیز میں ہے۔

اگر کسی شخص نے اپنی تمام اراضی جو کسی گاؤں میں واقع ہے کسی قوم پر وقف کرنی چاہی اور اپنے مرض کی حالت میں اُس کا وقف نامہ لکھنے کا حکم دیا پس کاتب اُس تمام اراضی میں سے کھیت یا باغ انگور کے بعض قطعات لکھنا بھول گیا پھر یہ وقف نامہ اُس وقف کرنے والے کو پڑھ کر سنایا گیا اُس میں یہ لکھا تھا کہ فلاں بن فلاں نے اپنی تمام اراضی جو اُس گاؤں میں واقع ہے اور وہ کذا و کذا قطعات ہیں فلاں بن فلاں پر وقف کی اور اُس میں اُس کے حدود بیان کیے گئے ہیں مگر وہ قطعات جن کو کاتب لکھنا بھول گیا ہے وقف نامہ مذکور پڑھنے کی حالت میں اُس شخص کو نہیں سنائے گئے پھر وقف کرنے والے نے اُس سب کا اقرار کیا تو شیخ ابونصر رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا اگر وقف کرنے والے نے اپنی صحت کی حالت میں وقف کیا ہے اور اُس نے یہ

خبر دی کہ میری مراد یہ تھی کہ جو کچھ میری ملک اُس گاؤں میں ہے مذکورہ و غیر مذکورہ سب میں نے وقف کی تو یہ وقف تمام اُس ملک پر واقع ہو گا جو اُس نے مراد رکھی ہے اور اسی طرح اگر وقف کرنے والا مر گیا حالانکہ وہ قبل مرنے کے اپنی نیت کی خبر دے چکا ہے تو جیسے اُس نے بیان کیا ہے اسی طرح وقف ہوگا یہ فتاویٰ

---

۱ یعنی فروخت کر سکتی ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (159) Book of Waqf

It is stated in [Fatawa] Qazi Khan: If a trustee (mutawalli) writes a document of executorship (wasayat-nama) for an executor (wasi) and fails to mention the capacity or basis of his trusteeship and guardianship in that document, then this writing is not valid. However, if it is written that this person is an executor on behalf of the ruler or a trustee on behalf of the ruler, it is permissible even if the specific judge who appointed him is not mentioned. These instances are found in *Husamiyah* and *Fatawa Qazi Khan*. It is mentioned in the *Fatawa* of the people of Samarkand that a person leased a piece of waqf land from a trustee—land which was publicly known to be waqf—and the lease agreement stated: "So-and-so son of So-and-so" has taken a lease from "So-and-so son of So-and-so," who is the trustee of such endowments attributed to and famous by the name of "So-and-so." Although the name of the father and grandfather of the original donor (waqif) was not written and his full identity was not established, this document is permissible. This is because if the document had simply stated that "So-and-so son of So-and-so" took a lease from "So-and-so son of So-and-so" as the trustee of that waqf (which was publicly known), it would be valid even if the name of the donor was not mentioned at all. Thus, in the aforementioned case, it is valid to an even greater degree. This is recorded in the *Zakhira*. For example, a person possesses a piece of land (a field or garden) in the name of Zaid. Another person, such as Amr, approaches the judge claiming that this land is waqf and produces a document containing the signatures of upright individuals and judges who have since passed away. He then requests the judge to decree it as waqf. It is not permissible for the judge to issue a legal decree based solely on that document. This is mentioned in the *Khulasa*. Similarly, if a stone tablet is fixed at the door of a house stating that the house is waqf, the judge shall not issue a decree based on that tablet alone until upright witnesses testify to its being waqf. This is as stated in *Al-Muhit*.

Chapter Seven: Regarding the Declaration of Waqf

If a person in possession of land declares, "This is waqf," it is treated as an acknowledgement of an existing waqf and not as the creation of a new one, meaning the initial conditions for establishing a waqf do not necessarily apply to it. This is in *Al-Muhit*. If a person acknowledges that land in his possession is waqf but does not specify the donor or the beneficiaries, his declaration is valid, and the land will be considered waqf for the poor. I will not rule that the declarant is himself the donor, nor will I rule that he is not. However, if witnesses testify that the land was the

declarant's property at the time he made the declaration, then the declarant himself will be legally recognized as the donor (waqif). This is stated in *Muhit Sarkhasi* and *Fatawa Qazi Khan*. By way of preference (*istihsan*), the declarant will also be appointed as its trustee, tasked with distributing its income and produce among the poor. However, he shall not have the authority to appoint another person as his successor/executor. This is in the *Zakhira*. The translator notes that an objection might be raised as to why such testimony was accepted. The answer provided in the book is that the interpretation for accepting such testimony applies when another person, besides the declarant, comes forward claiming, "I am the one who endowed this waqf," seeking to take possession from the declarant. In this scenario, if the declarant produces witnesses to prove that he himself is the donor, the testimony will be accepted, and the claimant's lawsuit will be dismissed. This is as stated in *Al-Muhit*.

1. For example, he is the trustee of Zaid's endowments.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) (159) किताब अल-वक़्फ़

क़ाज़ी ख़ान में है: यदि मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने वसी (निष्पादक) के लिए वसीयतनामा लिखा और उस लेख में उसकी वसीयत और तवल्लियत (ट्रस्टीशिप) की उस दिशा का उल्लेख नहीं किया जिससे मुतवल्ली की ओर से है, तो यह लेख सही नहीं है। और यदि इस प्रकार लिखा गया कि यह व्यक्ति शासक की ओर से वसी है या शासक की ओर से मुतवल्ली है, चाहे उस क़ाज़ी का ज़िक्र न किया गया हो जिसने उसे नियुक्त किया था, तो यह वैध है। ये घटनाएँ हुसामिया और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में हैं। फ़तावा अहल-ए-समरकंद में उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने वक़्फ़ के मुतवल्ली से ऐसी वक़्फ़ भूमि पट्टे (लीज) पर ली जो ज्ञात लोगों पर वक़्फ़ है, और पट्टेनामे में इस प्रकार लिखा गया कि "फ़लां बिन फ़लां" ने "फ़लां बिन फ़लां" से जो ऐसे वक़्फ़ों का मुतवल्ली है जो फ़लां की ओर सम्बद्ध हैं और उस नाम से प्रसिद्ध हैं, और वक़्फ़ करने वाले के पिता और दादा का नाम नहीं लिखा यहाँ तक कि उसकी पहचान नहीं हुई, तो यह लेख वैध है। इसलिए कि यदि उस लेख में लिखा जाता कि फ़लां बिन फ़लां ने फ़लां बिन फ़लां से जो उस प्रकार वक़्फ़ का मुतवल्ली है, पट्टा लिया, जबकि यह वक़्फ़ ज्ञात लोगों पर है, तो यह वैध होता भले ही वक़्फ़ करने वाले का नाम बिलकुल ज़िक्र न किया जाता, तो उपरोक्त स्थिति में तो यह प्रथम दृष्टया (बदरजा-ए-औला) वैध होगा। यह ज़ख़ीरा में है। उदाहरण के लिए, एक व्यक्ति जैसे ज़ैद के क़ब्ज़े में एक भूमि है (खेत या बाग़) और एक व्यक्ति जैसे अम्र (क़ाज़ी के पास) आया और उसने दावा किया कि यह भूमि वक़्फ़ है और एक दस्तावेज़ लाया जिसमें न्यायप्रिय लोगों और क़ाज़ियों के लेख हैं, लेकिन वे लोग मर चुके हैं। फिर उसने क़ाज़ी से अनुरोध किया कि इसके वक़्फ़ होने का आदेश दिया जाए, तो क़ाज़ी के लिए उचित नहीं है कि उस लेख के आधार पर आदेश जारी करे। यह खुलासा में है। इसी प्रकार, यदि किसी मकान के दरवाज़े पर एक पट्टिका (स्लैब) लगी हो जिस पर उस मकान का वक़्फ़ होना अंकित है, तब भी क़ाज़ी उस पट्टिका के अनुसार उसके वक़्फ़ होने का आदेश नहीं देगा जब तक कि न्यायप्रिय गवाह उसके वक़्फ़ होने की गवाही न दें। जैसा कि अल-मुहीत में है।

अध्याय सात: वक़्फ़ की स्वीकारोक्ति (इकरार) के वर्णन में

जिस व्यक्ति के क़ब्ज़े में कोई भूमि है, यदि उसने स्वीकार किया कि "यह वक़्फ़ है," तो यह वक़्फ़ की स्वीकारोक्ति है और प्रारंभिक (नया) वक़्फ़ नहीं है, यहाँ तक कि वक़्फ़ के लिए जो शर्तें हैं वे इसमें अनिवार्य नहीं होंगी। यह मुहीत में है। और यदि एक व्यक्ति ने अपनी क़ब्ज़े वाली भूमि के वक़्फ़ होने की स्वीकारोक्ति की और उसके वक़्फ़ करने वाले का उल्लेख नहीं किया और न ही उसके लाभार्थियों

का उल्लेख किया, तो उसकी स्वीकारोक्ति सही है और यह भूमि निर्धनों (फ़क़ीरों) के लिए वक़्फ़ हो जाएगी। और मैं यह आदेश नहीं दूँगा कि यह स्वीकारकर्ता ही इसका वक़्फ़ करने वाला है और न ही यह आदेश दूँगा कि वह वक़्फ़ करने वाला नहीं है। लेकिन यदि गवाह यह गवाही दें कि जिस समय स्वीकारकर्ता ने स्वीकारोक्ति की थी, उस समय वह भूमि उसकी मिल्कियत (संपत्ति) थी, तो स्वीकारकर्ता को ही उसका वक़्फ़ करने वाला माना जाएगा। यह मुहीत-ए-सरख़सी और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और अधिमानतः(इस्तिहसानन), स्वीकारकर्ता को ही इसका मुतवल्ली भी माना जाएगा, यहाँ तक कि वह इसकी आय और उपज को निर्धनों में वितरित करेगा। लेकिन उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह किसी दूसरे को अपना वसी (उत्तराधिकारी/निष्पादक) नियुक्त करे। यह ज़ख़ीरा में है। अनुवादक कहता है कि इस मामले में यह आपत्तिजनक बात रह गई कि ऐसी गवाही कैसे स्वीकार कर ली गई? तो पुस्तक में इसका उत्तर इस प्रकार दिया गया है कि ऐसी गवाही स्वीकार होने की व्याख्या उस स्थिति में है जब स्वीकारकर्ता के अलावा किसी दूसरे व्यक्ति ने आकर दावा किया कि "मैं इसका वक़्फ़ करने वाला हूँ" और चाहा कि इसे स्वीकारकर्ता के क़ब्ज़े से अपने क़ब्ज़े में ले ले। तब स्वीकारकर्ता ने इस प्रकार गवाह पेश किए कि इस वक़्फ़ का करने वाला यही स्वीकारकर्ता है। अतः गवाही स्वीकार की जाएगी और वादी (दावेदार) का विरोध दूर कर दिया जाएगा। जैसा कि अल-मुहीत में है।

1. उदाहरण के लिए ज़ैद के वक़्फ़ों का मुतवल्ली है।

قاضی خان میں ہے۔ اگر متولی وصی کے واسطے وصایت نامہ تحریر کیا اور اس تحریر میں اس کی وصایت و تولیت کی جہت کہ جس کی طرف سے متولی ہے کو ذکر نہیں کیا تو یہ تحریر صحیح نہیں ہے اور اگر یوں تحریر کیا کہ یہ شخص از جانب حاکم وصی ہے یا متولی از جانب حاکم ہے اگر اُس قاضی کو ذکر نہ کیا جس نے اُس کو مقرر کیا تو جائز ہے یہ واقعات حسامیہ وفتاویٰ قاضی خان میں ہے فتاویٰ اہل سمرقند میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے وقف کے متولی سے زمین وقف کو جو معلوم لوگوں پر وقف ہے اجارہ پر لیا اور اجارہ نامہ میں یوں لکھا کہ فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں سے جو ایسے وقفوں کا متولی ہے جو فلاں کی طرف منسوب ہیں اور اُس نام سے مشہور ہیں اور وقف کرنے والے کے باپ و دادا کا نام نہ لکھا حتیٰ کہ اُس کی شناخت نہ ہوئی یہ تحریر جائز ہے۔ اس واسطے کہ اگر اُس تحریر میں لکھا جاتا کہ فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں سے جو اُس طرح متولی وقف ہے حالانکہ یہ وقف معلوم لوگوں پر ہے اجارہ لیا تو جائز تھا اگر چہ وقف کرنے والے کا نام بالکل ذکر نہ کیا جاتا تو صورت مذکورہ بالا میں بدرجہ اولیٰ جائز ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک شخص مثلاً زید کے قبضہ میں ایک زمین ہے (کیت یا باغ ۱۲) اور ایک شخص مثلاً عمرو (قاضی کے پاس ۱۲) آیا اور اُس نے دعویٰ کیا کہ یہ زمین وقف ہے اور ایک تحریر لایا جس میں عادل لوگوں و قاضیوں کی تحریریں ہیں مگر یہ لوگ مر چکے ہیں پھر اُس نے قاضی سے درخواست کی کہ اُس کے وقف ہونے کا حکم دیا جائے تو قاضی کو روا نہیں ہے کہ اُس تحریر کا حکم فضا جاری کرے یہ خلاصہ میں ہے اور اسی طرح اگر کسی مکان کے دروازہ پر ایک لوح جڑی ہو جس پر اُس مکان کا وقف ہونا تحریر ہے تو بھی قاضی اُس لوح کے

موافق اُس کے وقف ہونے کا حکم نہ دے گا جب تک کہ گواہاں عادل اُس کے وقف ہونے کی گواہی نہ دیں کذا فی المحیط

باب ہفتم: اقرار وقف کے بیان میں

جس شخص کے قبضہ میں ایک زمین ہے اگر اُس نے اقرار کیا کہ یہ وقف ہے تو یہ وقف کا اقرار ہے اور ابتدائی وقف نہیں ہے حتیٰ کہ وقف کے واسطے جو شرائط ہیں وہ اُس میں مشروط نہ ہوں گے یہ محیط میں ہے اور اگر ایک شخص نے اپنی مقبوضہ زمین کے وقف ہونے کا اقرار کیا اور اُس کے وقف کرنے والے کو بیان نہ کیا اور نہ اُس کے مستحقوں کو بیان کیا تو اُس کا اقرار صحیح ہے اور یہ زمین فقیروں پر وقف ہو جائے گی اور میں یہ حکم نہ دوں گا کہ یہ اقرار کرنے والا ہی اُس کا وقف کرنے والا ہے اور نہ یہ حکم دوں گا کہ یہ وقف کرنے والا نہیں ہے لیکن اگر گواہ لوگ یہ گواہی دیں کہ اُس اقرار کرنے والے نے جس وقت اقرار کیا ہے اُس وقت یہ زمین اُس کی ملک تھی تو اقرار کرنے والا ہی اُس کا وقف کنندہ قرار دیا جائے گا یہ محیط سرخسی وفتاویٰ قاضی خان میں ہے اور استحساناً اُس کا متولی بھی اقرار کرنے والا قرار دیا جائے گا حتیٰ کہ اُس کی آمدنی و حاصلات کو وہ فقیروں پر تقسیم کرے گا لیکن اُس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ دوسرے کو اُس کا وصی مقرر کرے یہ ذخیرہ میں ہے مترجم کہتا ہے کہ اُس مسئلہ میں یہ اعتراض کے قابل بات باقی رہی کہ ایسی گواہی کیونکر قبول ہو گئی تو کتاب میں اُس کا جواب یوں ذکر کیا کہ ایسی گواہی قبول ہونے کی تاویل اُس صورت سے ہے کہ اُس اقرار کرنے والے کے سوائے ایک دوسرے شخص نے آکر دعویٰ کیا کہ میں اُس کا وقف کرنے والا ہوں اور چاہا کہ اقرار کرنے والے کے قبضہ سے اپنے قبضہ میں لے لے پس اقرار کرنے والے نے اُس طرح گواہ قائم کیے کہ اُس کا وقف کرنے والا یہی اقرار کرنے والا ہے پس گواہی قبول ہو گی اور مدعی کی خصومت دفع کی جائے گی کذا فی المحیط

۱۔ مثلاً زید کے وقفوں کا متولی ہے ۱۲۔

For the person who makes a declaration (Muqir), such authority (Wilayat) over that Waqf shall be established that it cannot be revoked; meaning, he cannot be removed. If the declarer, after making such a declaration, subsequently claims that the one who created the Waqf is a certain person, this later declaration shall not be accepted from him. However, if he said, "I am the one who established the Waqf," his word shall be accepted. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*.

If a person declares a Waqf and specifies the person who established it but does not specify the beneficiaries—for example, by saying, "This land is an endowment (Sadaqah Mawqufah) from my father," and the father has already passed away—then the ruling is as follows: If there are debts upon the father, the land shall be sold to settle those debts. If the father left a will, the bequest shall be fulfilled from one-third of the property. Whatever remains after these two obligations shall be distributed among the poor, provided that no other heir is designated alongside the declarer. If another heir also confirms the declaration, it is valid, as stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. It shall then be determined whether the declarer claimed the position of manager (Mutawalli) for himself; if not, he shall not have the authority, and the Judge (Qazi) shall have the discretion to appoint anyone he deems fit as the manager of the Waqf. If the declarer did claim the position of manager for himself, then based on judicial preference (Istihsan) and assuming his competence, his word shall be accepted, as mentioned in *Al-Muhit*. If there is another heir who denies the Waqf, the share of the denying heir shall remain his property to dispose of as he wishes, and the share of the declarer shall become Waqf according to his declaration, as per *Fatawa Qazi Khan*. Similarly, if the declarer said, "This land is a Waqf from my grandfather," the same ruling applies. The translator notes that in the Arabic language, all this applies if he uses the phrasing: **"Hadhihi al-ardu sadaqatun mawqufatun min abi aw min jaddi"** (This land is a charitable endowment *from* my father or my grandfather). However, if instead of the word *min* (from), he uses *an*, saying: **"Hadhihi al-ardu sadaqatun mawqufatun an abi"** (meaning, this land has passed *through/beyond* my father as a Waqf), then this statement shall not be considered an admission of his father's ownership, and the Waqf shall not be valid, regardless of whether his father had debts, left a will, or whether there is another heir. This is mentioned in *Al-Hawi*.

There is only one witness, and if the aforementioned person has died, the basis of affirmation or denial shall rest upon the heirs of the aforementioned person.

☆

This declarer or any other person shall not be granted the status of the one who established the Waqf; however, based on judicial preference (Istihsan), the authority (Wilayat) shall be established for the designated person. This is in *Al-Muhit*. If the declarer attributes the Waqf to a stranger (Ajnabi) (1)—specifically mentioning a known person and identifying them clearly using linguistic particles that denote ownership, such as the particle *min* in Arabic—then it shall be seen: if that specific known person is alive and present, the matter shall be referred to them for verification. This is because the declarer admitted that person's ownership and testified to their creating the Waqf. If the person confirms both points made by the declarer, then everything is established by their mutual confirmation. If the person confirms ownership but denies creating the Waqf, then ownership is established by mutual confirmation, but the Waqf is not established because there is only one witness (the declarer). If the person has died, then the basis for affirmation or denial shall rest with their heirs, just as in the case of the person being alive.

- Those with authority and decision-making power.
- L. This means that if a claimant of ownership arises and proves it, their ownership shall be established and the Waqf shall not be, but for now, by virtue of possession, this person shall remain its manager and shall not remain a mere possessor of property due to the declaration. Reflect upon this.
- (1) For example, Zaid made it a Waqf.

और इकरार (घोषणा) करने वाले के लिए उस वक़्फ़ का ऐसा अधिकार (विलायत) साबित होगा जिसे निरस्त (अज़्ल) नहीं किया जा सकता, यानी उसे हटाया नहीं जा सकेगा। और अगर उस इकरार करने वाले ने ऐसे इकरार के बाद यह घोषणा की कि उसका वक़्फ़ करने वाला फलां व्यक्ति है, तो उसकी ओर से यह इकरार स्वीकार नहीं किया जाएगा। और अगर उसने कहा कि "उसका वक़्फ़ करने वाला मैं हूँ", तो उसकी बात स्वीकार की जाएगी; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में दर्ज है।

यदि किसी ने वक़्फ़ का इकरार किया और वक़्फ़ करने वाले का उल्लेख किया, लेकिन उस वक़्फ़ के लाभार्थियों का ज़िक्र नहीं किया, उदाहरण के तौर पर यूँ कहा कि "यह ज़मीन मेरे पिता की ओर से वक़्फ़-ए-सदक़ा (दान) है" और उसके पिता की मृत्यु हो चुकी है, तो आदेश यह है कि यदि उसके पिता पर कोई ऋण (कर्ज़) है, तो यह ज़मीन उस ऋण की अदायगी के लिए बेची जाएगी। और अगर उसके पिता ने कोई वसीयत की थी, तो उसकी एक-तिहाई (१/३) संपत्ति से वसीयत पूरी की जाएगी। इसके बाद जो कुछ शेष बचेगा, वह गरीबों में बाँटा जाएगा, बशर्ते कि उस इकरार करने वाले के साथ कोई दूसरा वारिस (उत्तराधिकारी) न हो। और अगर उसके साथ कोई दूसरा वारिस भी इकरार करता है, तो यह वैध है, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में वर्णित है। फिर यह देखा जाएगा कि यदि इकरार करने वाले ने स्वयं के लिए उसका मुतवल्ली (प्रबंधक) होने का दावा नहीं किया, तो उसे प्रबंधकीय अधिकार नहीं मिलेगा और क़ाज़ी (न्यायाधीश) को अधिकार होगा कि वह जिसे चाहे वक़्फ़ का मुतवल्ली नियुक्त करे। और यदि उसने स्वयं के लिए मुतवल्ली होने का दावा किया, तो उसकी योग्यता को ध्यान में रखते हुए 'इस्तिहसान' (न्यायिक वरीयता) के आधार पर उसकी बात स्वीकार कर ली जाएगी, जैसा कि 'मुहीत' में है। और अगर इकरार करने वाले के साथ कोई अन्य वारिस हो जो इस वक़्फ़ से इनकार करता हो, तो उस ज़मीन में से उस इनकार करने वाले का हिस्सा उसी का रहेगा कि वह अपने हिस्से पर जैसे चाहे अधिकार रखे, और इकरार करने वाले का हिस्सा उसके इकरार के अनुसार वक़्फ़ हो जाएगा, जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। इसी प्रकार यदि इकरार करने वाले ने कहा कि "यह ज़मीन मेरे दादा की ओर से वक़्फ़ है", तो भी यही आदेश लागू होगा। अनुवादक कहते हैं कि अरबी भाषा में यह सब उस स्थिति में है जब उसने यूँ कहा हो: **"हज़िहिल अर्ज़ु सदक़तुन मौक़ूफ़तुन मिन अबी औ मिन जद्दी"**। और यदि उसने शब्द 'मिन' (से) के स्थान पर 'अन' कहा, यानी यूँ कहा: **"हज़िहिल अर्ज़ु सदक़तुन मौक़ूफ़तुन अन अबी"** (अर्थात यह ज़मीन मेरे पिता से गुज़र कर वक़्फ़ हुई है), तो उसका यह कथन अपने पिता के लिए उसके मालिकाना हक

का इकरार नहीं माना जाएगा और वक़्फ़ मान्य नहीं होगा, चाहे उसके पिता पर ऋण हो या न हो, चाहे उसके पिता ने कोई वसीयत की हो या न की हो, और चाहे उसके साथ कोई अन्य वारिस हो या न हो। यह 'हावी' में वर्णित है।

गवाह केवल एक है, और यदि संबंधित व्यक्ति की मृत्यु हो चुकी हो, तो उस पुष्टि या खंडन का आधार उस व्यक्ति के वारिसों पर होगा। ☆

इस व्यक्ति (इकरार करने वाले) या किसी अन्य व्यक्ति को वक़्फ़ करने वाले के रूप में मान्यता नहीं दी जाएगी, लेकिन 'इस्तिहसान' के आधार पर उस निर्धारित व्यक्ति के लिए विलायत (अधिकार) साबित होगा। यह 'मुहीत' में है। और अगर इकरार करने वाले ने वक़्फ़ को किसी अजनबी व्यक्ति (१) की ओर संबंद्ध किया, और यदि किसी जाने-माने व्यक्ति का नाम लिया और उसे स्पष्ट रूप से परिभाषित किया, और ऐसे शब्दों का प्रयोग किया जो स्वामित्व को दर्शाते हों, जैसे अरबी भाषा में शब्द 'मिन' से व्यक्त किया हो, तो देखा जाएगा कि यदि वह निश्चित व्यक्ति जीवित और उपस्थित है, तो उससे संपर्क करके पुष्टि की जाएगी। क्योंकि इकरार करने वाले ने उसके मालिक होने का इकरार किया है और उस पर वक़्फ़ करने की गवाही दी है। अतः यदि संबंधित व्यक्ति ने इन दोनों बातों में इकरार करने वाले की पुष्टि कर दी, तो यह उन दोनों की आपसी पुष्टि से साबित हो जाएगा। और यदि संबंधित व्यक्ति ने स्वामित्व की तो पुष्टि की लेकिन वक़्फ़ करने का खंडन किया, तो स्वामित्व तो उन दोनों की आपसी पुष्टि से साबित हो जाएगा लेकिन वक़्फ़ साबित नहीं होगा क्योंकि गवाह केवल एक ही है। और यदि वह व्यक्ति मर चुका हो, तो पुष्टि या खंडन का आधार उसके वारिसों पर होगा, जैसा कि हमने जीवित होने की स्थिति में बताया है।

---

1. अधिकार वाले और सक्षम लोग। ल. इसका अर्थ यह है कि यदि कोई स्वामित्व का दावेदार सामने आए और उसे सिद्ध कर दे, तो उसका स्वामित्व सिद्ध हो जाएगा और वक़्फ़ सिद्ध नहीं होगा, लेकिन फिलहाल कब्ज़े के आधार पर यह व्यक्ति इसका मुतवल्ली बना रहेगा, केवल स्वामित्व के कारण कब्ज़े वाला नहीं माना जाएगा। चिंतन करें। (१) उदाहरण के लिए, ज़ैद ने इसे वक़्फ़ किया है।

اور اقرار کرنے والے کے واسطے اُس وقف کی ایسی ولایت ثابت ہو گی جس پر عزل وارد نہیں ہو سکتا ہے یعنی وہ معزول نہ ہو سکے گا اور اگر اُس اقرار کنندہ نے ایسے اقرار کے بعد یوں اقرار کیا کہ اُس کا وقف کرنے والا فلاں شخص ہے تو اُس کی طرف سے یہ اقرار قبول نہ ہو گا اور اگر اُس نے کہا کہ اُس کا وقف کرنے والا میں ہوں تو اُس کا قول قبول ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر وقف کا اقرار کیا اور وقف کرنے والے کو بیان کیا مگر اُس وقف کے مستحقوں کو بیان نہ کیا مثلاً یوں کہا کہ یہ اراضی میرے باپ کی طرف سے صدقہ موقوفہ ہے اور اُس کا باپ مر چکا ہے تو یہ حکم ہے کہ اگر اُس کے باپ پر قرضہ ہو تو یہ زمین اُس قرض میں فروخت کی جائے گی اور اگر اُس کے باپ نے کچھ وصیت کی ہو اُس کی تہائی سے اُس کی وصیت پوری کی جائے گی پھر جو کچھ ان دونوں سے بچ رہے وہ فقراء میں منقسم ہو گی بشرطیکہ اُس کرنے والے کے ساتھ کوئی دوسرا وارث مقرر نہ ہو اور اگر اُس کے ساتھ دوسرا وارث بھی اقرار کرتا ہو تو جائز ہے کذا فی محیط السرسی پھر دیکھا جائے گا کہ اگر اقرار کرنے والے نے اپنے واسطے اُس کے متولی ہونے کا دعویٰ نہ کیا تو ولایت اُس کے واسطے نہ ہو گی اور قاضی کو اختیار ہو گا کہ جس کو چاہے اُس وقف کا متولی کرے اور اگر اُس نے اپنے واسطے اُس کے متولی ہونے کا دعویٰ کیا تو اُس کا امر صلاحیت پر محمول کر کے استحساناً اُس کا قول قبول ہو گا کذا فی المحیط اور اگر اُس اقرار کرنے والے کے ساتھ دوسرا وارث ہو جو اس وقف سے انکار کرتا ہو تو اُس اراضی میں سے انکار کنندہ کا حصہ انکار کنندہ کا ہو گا کہ وہ اپنے حصہ پر جس طرح چاہے تصرف کرے اور اُس میں سے اقرار کنندہ کا حصہ موافق اُس کے اقرار کے وقف ہو گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان

اور اسی طرح اگر اقرار کنندہ نے کہا کہ یہ اراضی میرے دادا کی طرف سے وقف ہے تو بھی یہی حکم ہے قال المترجم عربی زبان میں یہ سب اُس صورت میں ہے کہ اُس نے یوں کہا کہ **هذه الارض صدقة موقوفة من ابی او من جدی** اور اگر اُس نے بجائے لفظ من کے عن کہا یعنی یوں کہا کہ **هذه الارض صدقة موقوفة عن ابی** یعنی یہ اراضی میرے باپ سے متجاوز ہو کر وقف ہے تو اُس کا یہ قول اپنے باپ کے واسطے اُس کی ملک کا اقرار نہ ہو گا اور وقف جائز نہ ہو گا خواہ اُس کے باپ پر قرضہ ہو یا نہ ہو خواہ اُس کے باپ نے کچھ وصیت کی ہو یا نہیں اور خواہ اُس کے ساتھ دوسرا وارث مقرر ہو یا نہ ہو یہ حاوی میں ہے۔

گواہ ایک ہی ہے اور اگر شخص مذکور مر چکا ہو تو اُس تصدیق و تکذیب کا مدار شخص مذکور کے وارثوں پر ہو گا ☆

یہ شخص اقرار کنندہ یا کوئی دوسرا اُس کا وقف کرنے والا اقرار نہیں دیا جائے گا مگر اُس کی ولایت استحساناً اُس مقرر کے واسطے ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر اقرار کنندہ نے وقف کو کسی شخص اجنبی (۱) کی طرف منسوب کیا پس اگر شخص معروف کو ذکر کیا اور اُس کو بعینہ بیان کیا اور اضافت بھی ایسے حروف کے ساتھ بیان کی جو ملک پر دلالت کرے مثلاً عربی زبان میں حرف من سے بیان کی تو دیکھا جائے کہ اگر یہ شخص معین معروف زندہ موجود ہے اور وہ حاضر ہے تو اُس کی طرف رجوع کر کے دریافت کیا جائے گا کیونکہ اقرار کرنے والے نے اُس کے ملک ہونے کا اقرار کیا اور اُس پر وقف کرنے کی گواہی دی پس اگر شخص مذکور نے ان دونوں باتوں میں اقرار کنندہ کی تصدیق کی تو یہ سب اُن دونوں کی باہمی تصدیق سے ثابت ہو جائے گا اور اگر شخص مذکور نے اقرار ملک میں اُس کی تصدیق کی اور وقف کرنے میں اُس کی تکذیب کی تو ملک ان دونوں کی باہمی تصدیق سے ثابت ہو جائے گی اور وقف اُس وجہ سے ثابت

نہ ہو گا کہ گواہ ایک ہی ہے اور اگر شخص مذکور مر چکا ہو تو اُس تصدیق و تکذیب کا مدار شخص مذکور کے وارثوں پر ہو گا جیسے ہم نے شخص مذکور کے زندہ ہونے کی صورت میں

ا اہل ولایت و صاحب اختیار ۱۲۔ ل یہ مطلب ہے کہ اگر کوئی مدعی ملک پیدا ہو اور ثابت کرے تو اس کی ملک ثابت ہو گی اور وقف ثابت نہ ہو گا مگر سر دست بحق قبضہ یہ شخص اس کا متولی رہے گا محض ملک کا قابض بوجہ اقرار کے نہ رہے گا فتامل ۱۲۔ (۱) مثلاً زید نے اس کو وقف کیا ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 161 | Book of Waqf (Endowments)

It has been explained that if all heirs are in agreement regarding confirmation (*tasdeeq*) and denial (*takzeeb*), they shall be considered as a single entity. If a situation arises where some heirs confirm both the ownership and the act of endowment, while others confirm the ownership but deny the act of endowment, the portion belonging to the confirming heirs shall become *waqf* (endowment). The portion of the denying heir (or heirs) shall remain their private property, allowing them to dispose of it as they wish, as stated in *Al-Muheet*. Furthermore, if all heirs confirm it, the authority (*wilayat*) of the said endowment shall belong to the declarant. If some confirm and others deny, then according to legal analogy (*qiyas*), the authority shall not be established for him. Sheikh Hilal stated that we prefer analogy in this regard. Similarly, if all heirs confirm the endowment but some deny that the authority of the endowment belongs to the declarant, then analogically, authority will not be established for him, as in *Al-Zahiriyya*. However, the Sheikh (may Allah have mercy on him) stated that if two witnesses testify against the denying heirs that the declarant is the trustee (*mutawalli*) of it, then authority shall be established for him, and the testimony of heirs in this chapter is acceptable, as in *Al-Muheet*. If the said declarant attributes it to a stranger using a preposition that does not definitely imply ownership, such as the preposition "*an*" (from/on behalf of) in Arabic, then the declarant's statement is not an admission of ownership for that stranger (consequently, how can an endowment be established?), as in *Khazanat-ul-Muftin*. If he did not specifically mention the said stranger as a designated person (1), whether he used a preposition denoting ownership or another, for instance, saying in Arabic, "This land is an endowment charity from (*min*) Muhammad or on behalf of (*an*) Muhammad," then the said land (based on the apparent state) shall become an endowment, as in *Al-Zahiriyya*. If he subsequently designates a specific person, having stated it separately from the first declaration, and if in the first declaration the attribution to the stranger was with a preposition denoting ownership, like the Arabic "*min*", then his second statement shall not be confirmed. If the first declaration used the preposition "*an*", which does not definitively imply ownership, then it shall be confirmed; this is in *Al-Muheet*.

If the declarant specifies both the endower and the beneficiaries of the *waqf*, the ruling is to refer to the endower for confirmation if he is alive, or to his heirs if he has passed away. Thus, if the endower or his heirs confirm the declarant's statement regarding the creation of the endowment and its conditions, it shall be established

according to his declaration. That is, a decree shall be issued for its status as *waqf* and for the conditions and entitlements mentioned. However, if the endower or his heirs deny his declaration, then neither the endowment nor the conditions shall be established; this is in *Hawi Qudsi*. If he declares it an endowment without mentioning the endower but names the beneficiaries, for instance, saying, "This land is an endowment for myself, my children, and my progeny," his declaration shall be accepted; this is in *Muheet Sarakhsi*. The authority (*wilayat*) of this endowment shall be given to the declarant based on juristic preference (*istihsan*), even if not by analogy (*qiyas*). Furthermore, if another person claims the land is endowed to them and the first declarant confirms it, the confirmation shall only apply to his own portion and not to the portions of his children or progeny; this is in *Al-Hawi*.

1- If two heirs testify against other heirs that the declarant is the current trustee, it is acceptable. 2- If it is said, "This land is an endowment charity on behalf of (*an*) Zaid," whereas in the first instance it was "from (*min*) Zaid." 3- Referring to what is in his possession; this note of mine is a reminder, so preserve it. 4- Based solely on this declaration, another person will receive a proportionate share from the declarant's portion; they will not be made equal proportionate partners with all his children and progeny. (2) The names of the father and grandfather were not mentioned.

वर्णन किया गया है, यानी सभी वारिस पुष्टि (तस्दीक़) और खंडन (तकज़ीब) में सहमत हों, यहाँ तक कि वे एक व्यक्ति के समान हो जाएँ। और यदि यह स्थिति उत्पन्न हो कि कुछ वारिसों ने स्वामित्व (मिल्क) और वक़्फ़ करने दोनों बातों में इसकी पुष्टि की, और कुछ ने स्वामित्व में तो पुष्टि की परंतु वक़्फ़ करने का खंडन किया, तो पुष्टि करने वाले का हिस्सा वक़्फ़ होगा और खंडन करने वाले वारिस (या वारिसों) का हिस्सा उसका स्वामित्व रहेगा ताकि वह उसमें जिस तरह चाहे उपयोग (तसर्रुफ़) करे, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। फिर यदि सभी वारिसों ने इसकी पुष्टि की, तो उक्त वक़्फ़ का अधिकार (विलायत) उस घोषणाकर्ता (इकरार कुनंदा) के लिए होगा। और यदि कुछ ने पुष्टि की और कुछ ने खंडन किया, तो तर्क(क़यास) के अनुसार उसके लिए अधिकार सिद्ध नहीं होगा। शेख हिलाल ने फरमाया कि हम तर्क को ही अपनाते हैं। इसी तरह यदि वक़्फ़ में सभी वारिसों ने पुष्टि की परंतु वक़्फ़ का अधिकार उस घोषणाकर्ता के लिए होने से कुछ वारिसों ने इंकार किया, तो तर्कतः उसके लिए अधिकार सिद्ध नहीं होगा, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। मगर शेख (रह.) ने फरमाया कि यदि इंकार करने वाले वारिसों पर दो गवाह यह गवाही दें कि यह घोषणा करने वाला इसका मुतवल्ली (प्रबंधक) है, तो उसके लिए अधिकार सिद्ध होगा और इस विषय में वारिसों की गवाही स्वीकार्य है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और यदि उक्त घोषणाकर्ता ने किसी अजनबी की ओर ऐसे शब्द से संबंध (इज़ाफ़त) जोड़ा जो स्वामित्व पर निश्चित रूप से संकेत नहीं करता, उदाहरण के लिए अरबी में 'अन' शब्द से संबंध जोड़ा, तो घोषणाकर्ता का कथन उस अजनबी के लिए स्वामित्व की स्वीकृति ही नहीं है (तो वक़्फ़ कहाँ से सिद्ध होगा), जैसा कि 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। और यदि उसने उक्त अजनबी को स्पष्ट रूप से नामित (१) नहीं किया, चाहे ऐसे शब्द से संबंध जोड़ा जो स्वामित्व दर्शाता है या किसी अन्य शब्द से, उदाहरण के लिए अरबी में कहा कि "यह भूमि मोहम्मद की ओर से या मोहम्मद के माध्यम से वक़्फ़ दान है", तो उक्त भूमि (स्पष्ट स्थिति देखते हुए) वक़्फ़ हो जाएगी, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। फिर यदि इसके बाद उसने किसी व्यक्ति को स्पष्ट रूप से नामित किया, तो चूँकि उसने पहली घोषणा से अलग करके बताया और पहली घोषणा में उस अजनबी के साथ संबंध ऐसे शब्द से था जो स्वामित्व दर्शाता है जैसे अरबी में 'मिन' शब्द था, तो अब उसके दूसरे कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी। और यदि पहली घोषणा में संबंध 'अन' शब्द से था, यानी ऐसे शब्द से जो स्वामित्व पर पूर्णतः संकेत नहीं करता, तो पुष्टि की जाएगी, यह 'मुहीत' में है।

यदि उसने (घोषणाकर्ता ने) वक़्फ़ करने वाले और वक़्फ़ के लाभार्थी दोनों का उल्लेख किया, तो इसका नियम यह है कि वक़्फ़ करने वाले की पुष्टि के लिए उससे संपर्क किया जाए यदि वह जीवित है, या उसके वारिसों से संपर्क किया जाए यदि वह मर चुका है। अतः यदि वक़्फ़ करने वाले ने या उसके वारिसों ने उसके वक़्फ़ होने और वक़्फ़ की शर्तों के बारे में इस घोषणाकर्ता की पुष्टि की, तो उसकी घोषणा के अनुसार वक़्फ़ होगा, अर्थात उसके वक़्फ़ होने और उन्हीं शर्तों एवं पात्रता पर वक़्फ़ होने का आदेश दिया जाएगा। और यदि वक़्फ़ करने वाले ने या उसके वारिसों ने उसकी घोषणा का खंडन किया, तो न वक़्फ़ सिद्ध होगा और न ही शर्तें, यह 'हावी कुदसी' में है। और यदि वक़्फ़ होने की घोषणा की और वक़्फ़ करने वाले का उल्लेख नहीं किया, परंतु उन लोगों का उल्लेख किया जो इस वक़्फ़ के पात्र हैं, उदाहरण के लिए यों कहा कि "यह भूमि स्वयं मेरे लिए, मेरी संतान और मेरी पीढ़ी के लिए वक़्फ़ है", तो उसकी यह घोषणा स्वीकार की जाएगी, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और इस वक़्फ़ का अधिकार (विलायत) प्राथमिकता (इस्तिहसान) के आधार पर उसी घोषणाकर्ता के लिए होगा, यद्यपि तर्क(क़यास) के अनुसार नहीं। फिर यदि किसी अन्य ने दावा किया कि यह भूमि मुझ पर वक़्फ़ है और पहले घोषणा करने वाले ने उसकी पुष्टि की, तो वह केवल अपने हिस्से में पुष्टि माना जाएगा, और अपनी संतान व पीढ़ी के हिस्से में उसकी पुष्टि नहीं मानी जाएगी, यह 'हावी' में है।

१- यदि दो वारिसों ने सुनकर अन्य वारिसों पर गवाही दी कि इस समय का मुतवल्ली यह घोषणाकर्ता है, तो यह स्वीकार्य है। २- यों कहा कि "यह भूमि ज़ैद की ओर से (अन ज़ैद) वक़्फ़ दान है", जबकि पहली स्थिति में "ज़ैद से (मिन ज़ैद)" कहा था। ३- जो उसके अधिकार में है, और मेरा यह संकेत स्मरणीय है, इसे याद रखें। ४- केवल इस घोषणा के साथ दूसरे को इस घोषणाकर्ता के हिस्से में से आनुपातिक हिस्सा मिलेगा, ऐसा नहीं होगा कि उसकी संतान और पीढ़ी के साथ उसे समान आनुपातिक हिस्सेदार बनाया जाए। (२) पिता और दादा का नाम नहीं लिया।

بیان کیا ہے یعنی سب وارث تصدیق و تکذیب میں متفق ہوں حتی کہ بمنزلہ ایک شخص کے ہو جائیں، اور اگر یہ صورت واقع ہوئی کہ بعض وارثوں نے ملک اور وقف کرنے دونوں باتوں میں اس کی تصدیق کی اور بعضوں نے ملک میں تصدیق اور وقف کرنے میں تکذیب کی تو تصدیق کرنے والے کا حصہ وقف ہوگا اور تکذیب کرنے والے وارث (یا وارثوں ۱۲) کا حصہ اس کی ملک ہو گا کہ اس میں جس طرح چاہے تصرف کرے کذا فی المحیط پھر اگر سب وارثوں نے اس کی تصدیق کی تو وقف مذکور کی ولایت اس اقرار کنندہ کے واسطے ہوگی اور اگر بعض نے تصدیق اور بعض نے تکذیب کی تو قیاساً اس کے واسطے ولایت ثابت نہ ہوگی اور شیخ ہلال نے فرمایا کہ ہم قیاس ہی کو اختیار کرتے ہیں اور اسی طرح اگر وقف میں سب وارثوں نے اس کی تصدیق کی مگر اس وقف کی ولایت اس مقر کے واسطے ہونے سے بعض وارثوں نے انکار کیا تو قیاساً اس کے لیے ولایت ثابت نہ ہوگی کذا فی الظہیریہ مگر شیخ رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا کہ اگر انکار کرنے والے وارثوں پر دو گواہ یہ گواہی دیں کہ یہ اقرار کرنے والا اس کا متولی ہے تو اس کے واسطے ولایت ثابت ہوگی اور وارثوں کی گواہی اس باب میں مقبول ہے کذا فی المحیط اور اگر مقر مذکور نے اجنبی کی طرف ایسے حرف سے اضافت کی جو ملک پر یقیناً دلالت نہیں کرتا ہے مثلاً عربی میں حرف "عن" سے اضافت کی تو مقر کا قول اس اجنبی کے واسطے ملک ہی کا اقرار نہیں ہے (تو وقف کہاں ثابت ہو گا ۱۲) کذا فی خزانۃ المفتین اور اگر اس نے محض اجنبی مذکور کو بطور معین (۱) بیان نہ کیا خواہ اضافت ایسے حرف سے کی جو ملک پر دال ہے یا اور حرف سے کی مثلاً عربی میں کہا کہ ہذہ الارض صدقۃ موقوفۃ من محمد او عن محمد تو اراضی (نظر بحال ظاہر ۱۲) مذکور وقف ہو جائے گی کذا فی الظہیریہ پھر اگر اس کے بعد اس نے کسی

شخص کو بطور معین بیان کیا تو جب کہ اس نے اقرار اول سے جدا کر کے بیان کیا اور پہلے اقرار میں اس اجنبی کی طرف اضافت ایسے حرف سے تھی جو ملک پر دال ہے مثلاً عربی میں بحرف من تھی تو اب اس کے دوسرے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی اور اگر اول اقرار میں اضافت بحرف عن تھی یعنی ایسے حرف سے جو ملک پر قطعی دال نہیں ہے تو تصدیق کی جائے گی یہ محیط میں ہے۔

اگر اس نے (اقرار کنندہ نے ۱۲) وقف کرنے والے اور مستحق وقف دونوں کو بیان کیا تو اس کا حکم یہ ہے کہ وقف کنندہ کی طرف تصدیق کے واسطے رجوع کیا جائے اگر وہ زندہ ہو یا اس کے وارثوں کی طرف رجوع کیا جائے اگر وہ مر گیا ہو پس اگر وقف کنندہ نے یا اس کے وارثوں نے اس کے وقف ہونے اور وقف کی شرطوں میں سے اس مقر کی تصدیق کی تو اس کے اقرار کے موافق وقف ہوگا یعنی اس کے وقف ہونے کا اور انہی شرطوں واستحقاق پر وقف ہونے کا حکم دیا جائے گا اور اگر وقف کنندہ نے یا اس کے وارثوں نے اس کے اقرار کی تکذیب کی تو نہ وقف ثابت ہوگا اور نہ شرطیں یہ حاوی قدسی میں ہے اور اگر وقف ہونے کا اقرار کیا اور اس کے وقف کرنے والے کو ذکر نہ کیا اور جو لوگ اس وقف کے مستحق ہیں ان کو بیان کیا مثلاً یوں کہا کہ یہ اراضی میرے نفس اور میری اولاد اور میری نسل پر وقف ہے تو اس کا اقرار قبول کیا جائے گا یہ محیط سرخسی میں ہے اور اس وقف کی ولایت اسی مقر کے واسطے استحساناً ہو گی اگر چہ قیاساً نہ ہوگی پھر اگر کسی دوسرے نے دعویٰ کیا کہ یہ اراضی مجھ پر وقف ہے اور پہلے اقرار کرنے والے نے اس کی تصدیق کی تو وہ فقط اپنے حصہ میں تصدیق کیا جائے گا اور اپنی اولاد اپنی نسل کے حصہ میں تصدیق نہ کیا جائے گا یہ حاوی میں ہے۔

۱- اگر دو وارثوں نے سن کر وارثوں پر گواہی دی کہ متولی اس وقت کا یہ مقر ہے تو مقبول ہے ۱۲- ۲- یوں کہا کہ ہذالارض صدقہ موقوفہ عن زید اور اول صورت میں من زید کہا تھا ۱۲- ۳- جو اس کے قبضہ میں ہے اور یہ میرا اشارہ یاد گار ہے فاحفظ ۱۲- ۴- خالی اس اقرار کے ساتھ دوسرے کو اس مقر کے حصہ میں سے حصہ رسد ملے گا اور یہ نہ ہوگا کہ اس کی اولاد نسل سب کے ساتھ وہ مساوی حصہ رسد شریک کیا جائے ۱۲- (۲) باپ دادا کا نام نہ لیا ۱۲-

---

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 162 | Kitab al-Waqf

If someone declares that this land is a waqf endowment for a specific purpose and states that purpose, and then subsequently states a different purpose for the endowment, then according to both analogy (qiyas) and juristic preference (istihsan), his second statement will not be accepted. 📣

If a person makes a declaration regarding land in his possession that this land is an endowment (waqf) for a specific known group of people whom he has named, and then later declares that this land is an endowment for others—meaning not for those he initially named but for others, or if he adds more people to the initial group or removes some from it—no attention shall be paid to his second declaration. Instead, his first declaration will be acted upon. This is in Fatawa Qazi Khan. And if he declares that this land is a waqf endowment for a particular purpose and specifies that purpose, then subsequently declares another purpose for the endowment, according to analogy and juristic preference, his second statement will not be accepted, and the proceeds of the waqf will continue to be spent on the purpose he first stated. This is in Al-Muhit. If he declares regarding land in his possession that it is a waqf, stops after saying this, and then says that this land is an endowment for such and such person—naming a specific number—then according to analogy, his second statement will not be accepted, but according to juristic preference, it will be. This is in Fatawa Qazi Khan. If he says that this land is a waqf endowment for such a person, and then later separately says that it should start with such a specific person first, his statement will not be accepted. However, if his second statement was joined to the first, then according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), the second statement will also be accepted, whereas according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), his second statement will not be accepted. This is in Al-Muhit al-Sarakhsi. If he declares regarding land in his possession that a certain judge (qazi) appointed him as the trustee (mutawalli) of that land and that it is a waqf endowment, then according to analogy, his claim of being the trustee will not be accepted. However, based on juristic preference, the rule is that the judge before whom this declaration was made should wait for a period of time. If, according to the judge, nothing else appears besides what he has declared, the judge should then validate his declaration in the manner he made it. This is in Fatawa Qazi Khan. If he declares that a judge had appointed his father as the trustee for that land, that his father then passed away and appointed him as his executor (wasi), and that this land is a waqf endowment for these specific paths, his statement will not be accepted.

Similarly, if he declares that this land was in his father's possession, or says that it was in the possession of a certain person who then appointed him as executor, and that this land is a waqf endowment, his statement will also not be accepted. Likewise, if he says that this land was in the possession of such a person who appointed him as executor, his statement will not be accepted, and he will be ordered to hand over that land to the heir of the aforementioned person (1). This is in Al-Muhit.

If a person says about land belonging to someone else that it is a waqf endowment, and then later becomes its owner himself, it will become a waqf. This is in Fatawa 'Attabiyya. If land is in the possession of the heirs of a person and they declare that their father had endowed it as a waqf, but each heir specifies a different purpose for the endowment—meaning what one states is different from the other—the judge shall accept the declaration of all of them and spend the proceeds of each one's portion on the purpose he specified. The authority to appoint the trustee for that waqf lies with the judge, who may appoint whomever he wishes as trustee. This is in Fatawa Qazi Khan. Furthermore, if any of these heirs is a minor or is absent, the judge shall withhold the share of the minor until he reaches majority and withhold the share of the absent person until he returns. If some of the heirs declare that their father endowed it for their offspring and descendants, while others deny it, then those who declared the waqf...

---

(1) Referring to the person in whose possession he admitted the land to be.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 162 | किताबुल वक्फ

अगर इकरार किया कि यह आराज़ी (भूमि) उस जिहत (उद्देश्य) पर सदक़ा-ए-मौकूफ़ा (वक्फ दान) है और जिहत को बयान कर दिया फिर उसके बाद जिहत-ए-सदक़ा दूसरी बयान की तो कयासन व इस्तेहसानन उसका दूसरा कौल (कथन) क़बूल न होगा

अगर किसी व्यक्ति ने अपनी अधिकृत भूमि के संबंध में इकरार किया कि यह भूमि उस ज्ञात कौम (जनजाति/समूह) पर जिसे उसने बयान कर दिया वक्फ है, फिर उसके बाद उसने इकरार किया कि यह भूमि दूसरों पर वक्फ है यानी जिनको बयान किया था उन पर नहीं बल्कि दूसरों पर वक्फ है, या जिनको पहले बयान किया था उनमें कुछ और लोग बढ़ा दिए या उनमें से कुछ लोग कम कर दिए, तो उसके दूसरे इकरार की ओर ध्यान नहीं दिया जाएगा बल्कि उसके पहले इकरार पर अमल होगा, यह फतावा काज़ी खान में है। और अगर इकरार किया कि यह भूमि उस जिहत पर सदक़ा-ए-मौकूफ़ा है और जिहत को बयान कर दिया, फिर उसके बाद जिहत-ए-सदक़ा दूसरी बयान की तो कयासन व इस्तेहसानन उसका दूसरा कौल क़बूल न होगा और वक्फ की आय उसी जिहत पर खर्च होती रहेगी जिसे उसने पहले बयान किया था, यह मुहीत में है। और अगर अपनी अधिकृत भूमि के संबंध में बयान किया कि यह वक्फ है और इतना कहकर खामोश हो गया, फिर कहा कि यह ज़मीन फलां व फलां पर वक्फ है यानी संख्या ज्ञात का नाम लिया, तो कयासन उसका दूसरा कौल क़बूल न होगा और इस्तेहसानन क़बूल होगा, यह फतावा काज़ी खान में है। और अगर कहा कि यह भूमि सदक़ा-ए-मौकूफ़ा फलां व्यक्ति पर है फिर उसके बाद अलग से कहा कि पहले फलां विशिष्ट व्यक्ति से शुरू किया जाएगा तो उसका कौल क़बूल न होगा, और अगर दूसरा कौल उसने पहले कौल से जुड़ा हुआ कहा तो इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक दूसरा कौल भी क़बूल होगा और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक उसका दूसरा कौल क़बूल न होगा, यह मुहीत-ए-सरख़सी में है। अगर अपनी अधिकृत भूमि के संबंध में इकरार किया कि फलां काज़ी ने मुझे उस ज़मीन का मुतवल्ली (प्रबंधक) नियुक्त किया है और यह ज़मीन सदक़ा-ए-मौकूफ़ा है, तो कयासन उसका मुतवल्ली होने का दावा क़बूल न होगा और इस्तेहसानन यह हुक्म है कि जिस काज़ी की उपस्थिति में यह इकरार हुआ है वह काज़ी एक समय तक इंतज़ार करे, फिर अगर काज़ी के नज़दीक उसके इकरार के सिवा कुछ और प्रकट न हो तो जिस प्रकार उसने इकरार किया है उसी प्रकार उसके इकरार को जायज़ कर दे, यह फतावा काज़ी खान में है। और अगर उसने इकरार किया कि काज़ी ने उस ज़मीन पर मेरे पिता को मुतवल्ली नियुक्त किया था फिर मेरे पिता का निधन हो गया और मुझे उनका वसी (उत्तराधिकारी) नियुक्त

किया और यह ज़मीन सदक़ा-ए-मौकूफ़ा इन रास्तों पर है, तो उसका कौल क़बूल न होगा। इसी प्रकार अगर उसने इस तरह इकरार किया कि यह भूमि मेरे पिता के कब्जे में थी या कहा कि यह भूमि फलां व्यक्ति के कब्जे में थी फिर उसने मुझे वसी नियुक्त कर दिया और यह ज़मीन सदक़ा-ए-मौकूफ़ा है, तो भी उसका कौल क़बूल न होगा। इसी प्रकार अगर कहा कि यह ज़मीन फलां व्यक्ति के कब्जे में थी और उसने मुझे उसका वसी नियुक्त कर दिया है तो भी उसका कौल क़बूल न होगा और उसे हुक्म दिया जाएगा कि उस ज़मीन को फलां उल्लिखित १ के वारिस को सौंप दे, यह मुहीत में है।

अगर किसी व्यक्ति ने किसी दूसरे की ज़मीन के बारे में कहा कि यह सदक़ा-ए-मौकूफ़ा है फिर वह स्वयं उसका मालिक हो गया तो वह वक्फ हो जाएगी, यह फतावा इताबिया में है। एक ज़मीन एक व्यक्ति के वारिसों के कब्जे में है जिन्होंने इकरार किया कि हमारे पिता ने इसे वक्फ किया है मगर प्रत्येक वारिस ने वक्फ का उद्देश्य अलग बयान किया यानी जो एक ने बयान किया दूसरे ने उसके विपरीत बयान किया, तो काज़ी उन सबका इकरार क़बूल करेगा और प्रत्येक के हिस्से की आय को उसी उद्देश्य में खर्च करेगा जो उसने बयान किया है और उस वक्फ के मुतवल्ली नियुक्त करने का अधिकार काज़ी को होगा कि जिसे चाहे उसका मुतवल्ली नियुक्त कर दे, यह फतावा काज़ी खान में है। फिर अगर इन वारिसों में कोई व्यक्ति छोटा (नाबालिग) हो या अनुपस्थित हो तो काज़ी छोटे का हिस्सा रोक रखेगा यहाँ तक कि वह वयस्क हो जाए और अनुपस्थित का हिस्सा भी रोक रखेगा यहाँ तक कि वह लौट आए। और अगर वारिसों में से कुछ ने इकरार किया कि हमारे पिता ने हमारी संतान और वंश पर वक्फ किया है और कुछ ने उससे इनकार किया तो जिन्होंने वक्फ का इकरार किया है उन...

---

१ जिसके कब्जे में होने का इकरार किया है।

اگر اقرار کیا کہ یہ اراضی اُس جہت پر صدقہ موقوفہ ہے اور جہت کو بیان کر دیا پھر اُس کے بعد جہت صدقہ دوسری بیان کی تو قیاساً واستحساناً اُس کا دوسرا قول قبول نہ ہوگا /

اگر کسی شخص نے اپنی مقبوضہ زمین کی نسبت اقرار کیا کہ یہ اراضی قوم معلوم پر جن کو اُس نے بیان کر دیا وقف ہے پھر اُس کے بعد اُس نے اقرار کیا کہ یہ اراضی دوسروں پر وقف ہے یعنی جن کو بیان کیا تھا وہ نہیں بلکہ اوروں پر وقف ہے یا جن کو پہلے بیان کیا تھا اُن میں کچھ اور لوگ بڑھا دیے یا ان میں سے کچھ لوگ کم کر دیے تو اُس کے دوسرے اقرار کی طرف التفات نہ کیا جائے گا بلکہ اُس کے پہلے اقرار پر عمل درآمد ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور اگر اقرار کیا کہ یہ اراضی اُس جہت پر صدقہ موقوفہ ہے اور جہت کو بیان کر دیا پھر اُس کے بعد جہت صدقہ دوسری بیان کی تو قیاساً واستحساناً اُس کا دوسرا قول قبول نہ ہوگا اور حاصلاتِ وقف اسی جہت پر صرف ہوتی رہے گی جس کو اُس نے پہلے بیان کیا تھا یہ محیط میں ہے اور اگر اپنی مقبوضہ زمین کی نسبت بیان کیا کہ یہ وقف ہے اور اتنا کہہ کر خاموش ہو رہا پھر کہا کہ یہ زمین فلاں و فلاں پر وقف ہے یعنی عدد معلوم کا نام لیا تو قیاساً اُس کا دوسرا قول قبول نہ ہوگا اور استحساناً قبول ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور اگر کہا کہ یہ اراضی صدقہ موقوفہ فلاں شخص پر ہے پھر اُس کے بعد جدا کر کے کہا کہ پہلے فلاں شخص معین سے شروع کیا جائے گا تو اُس کا قول قبول نہ ہوگا اور اگر دوسرا قول اُس نے پہلے قول سے ملا ہوا کہا تو امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک دوسرا قول بھی قبول ہوگا اور امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک اُس کا دوسرا قول قبول نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر اپنی مقبوضہ زمین کی نسبت اقرار کیا کہ فلاں قاضی نے مجھے اُس زمین کا متولی کیا ہے اور یہ زمین صدقہ موقوفہ ہے تو قیاساً اُس

کا متولی ہونے کا قول قبول نہ ہوگا اور استحساناً یہ حکم ہے کہ جس قاضی کے حضور میں یہ اقرار ہے وہ قاضی ایک زمانہ تک انتظار کرے پھر اگر قاضی کے نزدیک سوائے اُس کے جو اُس نے اقرار کیا ہے کچھ اور ظاہر نہ ہو تو جس طور پر اُس نے اقرار کیا ہے اسی طور پر اُس کا اقرار جائز کردے یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اور اگر اُس نے اقرار کیا کہ قاضی نے اُس زمین پر میرے والد کو متولی کر دیا تھا پھر میرے والد نے وفات پائی اور مجھے اُس کا وصی مقرر کیا اور یہ زمین صدقہ موقوفہ ان سبیلوں پر ہے تو اُس کا قول قبول نہ ہو گا اور اسی طرح اگر اُس نے یوں اقرار کیا کہ یہ اراضی میرے والد کے قبضہ میں تھی یا کہا کہ یہ اراضی فلاں شخص کے قبضہ میں تھی پھر اُس نے مجھے وصی مقرر کر دیا اور یہ زمین صدقہ موقوفہ ہے تو بھی اُس کا قول قبول نہ ہوگا اور اسی طرح اگر کہا کہ یہ زمین فلاں شخص کے قبضہ میں تھی اور اُس نے مجھے اُس کا وصی مقرر کر دیا ہے تو بھی اُس کا قول قبول نہ ہو گا اور اُس کو حکم دیا جائے گا کہ اُس زمین کو فلاں مذکور ۱ـہ کے وارث کو سپرد کر دے یہ محیط میں ہے۔

اگر کسی شخص غیر کی زمین کو کہا کہ یہ صدقہ موقوفہ ہے پھر خود اُس کا مالک ہو گیا تو وقف ہو جائے گی یہ فتاویٰ عتابیہ میں ہے ایک زمین ایک شخص کے وارثوں کے قبضہ میں ہے جنہوں نے اقرار کیا کہ ہمارے باپ نے اُس کو وقف کیا ہے مگر ہر ایک وارث نے جہت وقف مختلف بیان کی یعنی جو ایک نے بیان کی ہے دوسرے نے اُس کی غیر جہت بیان کی تو قاضی ان سب کا اقرار قبول کرے گا اور ہر ایک کے حصہ کی حاصلات کو اسی جہت میں صرف کرے گا جو اُس نے بیان کی ہے اور اُس وقف کے متولی مقرر کرنے کا اختیار قاضی کو ہوگا کہ جس شخص کو چاہے اُس کا متولی مقرر کر دے یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے پھر اگر ان وارثوں میں کوئی شخص صغیر ہو یا غائب ہو تو قاضی حصہ صغیر کو روک رکھے گا یہاں تک کہ وہ بالغ ہو اور حصہ غائب کو بھی روک رکھے گا یہاں تک کہ وہ لوٹ آئے اور اگر وارثوں میں سے بعض نے اقرار کیا کہ

ہمارے والد نے ہماری اولاد و نسل پر وقف کیا ہے اور بعضوں نے اُس سے انکار کیا تو جنہوں نے وقف کا اقرار کیا ہے اُن

---

۱ جس کے قبضہ میں ہونے کا اقرار کیا ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 163 Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...their share will be an endowment (Waqf) towards the same purpose as those who denied it, and the share of those who denied it will remain their personal property. However, those who denied it shall not be included in the income from the share of those who acknowledged it. If those who denied it sold a portion of their shares and then returned towards confirming the statement of those who acknowledged it—meaning they confirmed the words of those who acknowledged it—then confirmation will be accepted to the extent of the property remaining in their possession. No confirmation will be accepted regarding what they have already sold. However, if the purchaser confirms their statement, then what was sold shall also be included in the endowment. If the purchaser refutes their statement, the sellers shall pay compensation equal to the value of the property they sold, and another piece of land will be purchased with that price, which will be an endowment alongside the remaining land for the same purpose they acknowledged. (The translator said: Furthermore, know that the text found in the manuscript after this is disconnected, as if it were corrupted; therefore, see the introduction). This is because the remaining ones acknowledged this, and the seller turned towards confirming them; therefore, the produce already obtained will not be demanded as part of the price that became incumbent upon him. This is recorded in 'Al-Hawi'.

A problem mentioned in the Book of Waqf and its various interpretations ☆

Imam Khassaf (Mercy of Allah be upon him) stated in his 'Kitab al-Waqf' that if a person said: "This land of mine is an endowment charity (Sadaqah Mawqufah) for Zaid bin Abdullah, his children, his descendants, and those following him as long as their lineage lasts, then after them for the indigent." Then Zaid bin Abdullah said that the endower had established this endowment for me, my children, my grandchildren, and for Amr. In this case, the confirmation of Zaid's statement will be limited to his own person and not for others besides him (children, etc.). Thus, at the time of distribution of the produce, it will be observed who is present. The produce will be distributed among those present from Zaid, his children, his grandchildren, and his descendants. Then, whatever falls to Zaid's share, Amr will be included with him. Thus, Zaid's share will be divided between Zaid and Amr. This will continue as long as Zaid lives. When Zaid dies, his acknowledgment becomes void, and Amr will have no right in that charity. Similarly, if the endower made this charity an endowment for Zaid and after Zaid for the indigent, and then Zaid acknowledged a partnership for Amr as we have described, as long as Zaid is alive, Amr will have the right to share in

the produce of the said endowment with Zaid. When Zaid dies, the entire produce will belong to the indigent. This is in 'Al-Muhit'. A man died leaving two sons, one of whom possesses a piece of land and says: "This is an endowment for me from my father," and the other son says: "It is an endowment for both of us from our father." The latter's statement will be accepted, and the land will remain an endowment for both of them. This is the preferred view; it is in 'Al-Mudmarat'. Imam Khassaf (Mercy of Allah be upon him) stated in his 'Kitab al-Waqf' that a piece of land or a house is in the possession of a person. Another person claimed before the judge (Qazi) that it is his property. The person in possession says: "It is an endowment. A person among the Muslims endowed it for the indigent and gave it into my possession." Then the Qazi shall declare that land as an endowment for the same purpose he acknowledged. But by that ruling, from the responsibility of the defendant...

---

1. Although a doubt arose that because the acknowledgers had said the endowment was for our children and descendants, those who denied it among the children and descendants would also be included; this was dismissed as it will not be so. Because when they denied it, they denied the original endowment itself, so into which endowment would they be included? 12
2. These people will return the money to the purchaser. 12
3. Included a stranger. 12

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 3 163 किताब अल-वक़्फ़

...का हिस्सा उसी उद्देश्य के लिए वक़्फ़ (न्यास) होगा जिसे उन्होंने इनकार किया है और जिन्होंने इनकार किया है उनका हिस्सा उनकी मिल्कियत (स्वामित्व) होगा, लेकिन इकरार करने वालों के हिस्से की आय में इनकार करने वाले शामिल नहीं होंगे। फिर यदि इनकार करने वालों ने अपने हिस्सों में से कुछ बेच दिया, और फिर इकरार करने वालों की पुष्टि की ओर लौटे, यानी इकरार करने वालों के कथन की पुष्टि की, तो जितनी मिल्कियत उनके कब्जे में शेष है, उसी की हद तक उनकी पुष्टि की जाएगी और जितना उन्होंने बेच दिया है उसके संबंध में पुष्टि नहीं होगी। लेकिन यदि खरीदार उनके कथन की पुष्टि करता है, तो जितना बेचा गया है वह भी वक़्फ़ में शामिल होगा। और यदि खरीदार ने उनके कथन को झुठलाया, तो बेचने वाले उस मिल्कियत की कीमत का हर्जाना भरेंगे जितना उन्होंने बेचा है, और उस कीमत से दूसरी ज़मीन खरीदी जाएगी जो शेष ज़मीन के साथ उसी उद्देश्य पर वक़्फ़ होगी जिसका उन्होंने इकरार किया है। (अनुवादक ने कहा: फिर जान लें कि इसके बाद पांडुलिपि में जो इबारत मिली है वह असंबंधित है, जैसे कि वह विकृत हो, इसलिए प्रस्तावना देखें)। क्योंकि इन बाकियों ने यह इकरार किया है और उस बेचने वाले ने उनकी पुष्टि की ओर रुख किया, तो जो अनाज पहले प्राप्त हो चुका है, वह उस कीमत की मांग नहीं होगी जो उस पर अनिवार्य हुई। यह 'हावी' में है।

किताब अल-वक़्फ़ में वर्णित एक समस्या और उसके विभिन्न स्पष्टीकरण ☆

इमाम खसाफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) ने अपनी किताब 'किताब अल-वक़्फ़' में वर्णन किया है कि यदि किसी व्यक्ति ने कहा, "मेरी यह ज़मीन ज़ैद बिन अब्दुल्ला और उसकी संतान और उसकी वंश की संतान और उसके बाद वालों के लिए सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है, जब तक उनका वंश रहे, फिर उनके बाद मिस्कीनों (गरीबों) के लिए है।" फिर ज़ैद बिन अब्दुल्ला ने कहा कि वक़्फ़ करने वाले ने यह वक़्फ़ मुझ पर, मेरी संतान पर, मेरी संतानों की संतान पर और अम्र पर निर्धारित किया है, तो ज़ैद के कथन की पुष्टि केवल उसके अपने व्यक्ति पर होगी और उसके अलावा दूसरों (संतान आदि) पर नहीं होगी। अतः उपज के वितरण के समय देखा जाएगा कि कौन उपस्थित है। फिर ज़ैद और उसकी संतान और संतानों की संतान और उसके वंश में से जो लोग उपस्थित होंगे, उनमें उपज वितरित कर दी जाएगी। फिर जो कुछ ज़ैद के हिस्से में आएगा, अम्र को उसके साथ शामिल कर दिया जाएगा। अतः ज़ैद का हिस्सा ज़ैद और अम्र के बीच वितरित होगा। और जब तक ज़ैद जीवित रहेगा, ऐसा ही होता रहेगा। फिर जब ज़ैद मर जाएगा, तो उसका इकरार अमान्य हो जाएगा और फिर अम्र के लिए उस

सदक़ा में कोई अधिकार नहीं होगा। और इसी तरह यदि वक़्फ़ करने वाले ने यह सदक़ा ज़ैद पर और ज़ैद के बाद मिस्कीनों पर वक़्फ़ किया, फिर ज़ैद ने अम्र के लिए उसी प्रकार साझेदारी का इकरार किया जैसा हमने वर्णन किया है, तो भी जब तक ज़ैद जीवित है, अम्र को अधिकार होगा कि वक़्फ़ की गई उपज में ज़ैद के साथ साझेदारी करे। फिर जब ज़ैद मर जाएगा, तो पूरा अनाज मिस्कीनों का हो जाएगा। यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति दो पुत्रों को छोड़कर मर गया, जिनमें से एक के पास एक ज़मीन है और वह कहता है कि यह मेरे पिता की ओर से मुझ पर वक़्फ़ है, और दूसरा पुत्र कहता है कि हमारे पिता की ओर से हम दोनों पर वक़्फ़ है, तो उसी (दूसरे पुत्र) का कथन स्वीकार किया जाएगा और यह ज़मीन उन दोनों पर वक़्फ़ रहेगी। यही मान्य मत है, यह 'मुज़मेरात' में है। इमाम खसाफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) ने अपनी किताब 'किताब अल-वक़्फ़' में वर्णन किया कि एक व्यक्ति के कब्जे में एक ज़मीन या घर है, उस पर दूसरे व्यक्ति ने काज़ी के यहाँ दावा किया कि यह मेरी मिल्कियत है, और जिसके कब्जे में है वह कहता है कि यह वक़्फ़ है, इसे मुसलमानों में से एक व्यक्ति ने मिस्कीनों पर वक़्फ़ किया है और मेरे कब्जे में दी है, तो काज़ी उस ज़मीन को उसी उद्देश्य पर वक़्फ़ घोषित करेगा जिसका उसने इकरार किया है, लेकिन उस आदेश से प्रतिवादी के दायित्व से...

---

1. हालाँकि यह संदेह होता था कि इकरार करने वालों ने कहा था कि हमारी संतान और वंश पर वक़्फ़ किया है, तो संतान और वंश में इनकार करने वाले भी शामिल हैं, इसका निराकरण कर दिया गया कि ऐसा नहीं होगा। क्योंकि जब उन्होंने इनकार किया, तो मूल वक़्फ़ से ही इनकार कर दिया, फिर वे किस वक़्फ़ में शामिल होंगे? 12
2. ये लोग खरीदार को उसके पैसे वापस कर देंगे। 12
3. एक अजनबी व्यक्ति को शामिल किया। 12

کا حصہ اسی جہت پر وقف ہو گا جو انہوں نے انکار کیا ہے اور جنہوں نے انکار کیا ہے ان کا حصہ ان کی ملک ہو گا مگر اقرار کرنے والوں کے حصہ کی آمدنی میں انکار کرنے والے داخل نہ ہوں گے پھر اگر انکار کرنے والوں نے اپنے حصوں میں سے کچھ فروخت کر دیا پھر اقرار کرنے والوں کی تصدیق کی طرف رجوع کیا یعنی اقرار کرنے والوں کے قول کی تصدیق کی تو جس قدر ملک ان کے قبضہ میں باقی ہے اسی قدر کے حق میں ان کی تصدیق کی جائے گی اور جس قدر انہوں نے فروخت کر دی ہے اُس کے حق میں تصدیق نہ ہو گی لیکن اگر خریدنے والا ان کے قول کی تصدیق کرے تو جس قدر فروخت کیا ہے وہ بھی وقف میں شامل ہو گا اور اگر مشتری نے ان کے قول کی تکذیب کی تو فروخت کرنے والے اُس قدر ملک کی قیمت جس قدر انہوں نے فروخت کی ہے تاوان داخل کریں گے اور اُس قیمت سے دوسری زمین خرید کی جائے گی جو باقی ماندہ زمین کے ساتھ اسی جہت پر وقف ہو گی جو انہوں نے اقرار کی ہے (قال المترجم ثم اعلم ان العبارة التی وجدت فی النسخة بعد ذلك وهی ماتتلوه غیر مربوط فکانها مصحفة فانظر المقدمة) اس لیے کہ ان باقیوں نے یہ اقرار کیا ہے اور اُس بیچنے والے نے ان کی تصدیق کی طرف رجوع کیا تو جو غلہ پہلے حاصل ہو چکا ہے وہ اُس قیمت کا تقاضا نہ ہو گا جو اُس پر لازم آئی یہ حاوی میں ہے۔

کتاب الوقف میں مذکورہ ایک مسئلہ اور اس کی مختلف توجیہات ☆

امام خصاف رحمتہ اللہ علیہ نے اپنی کتاب الوقف میں بیان کیا کہ اگر ایک شخص نے کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ زید بن عبداللہ اور اُس کی اولاد اور اُس کی نسل کی اولاد اور اُس کے عقب

پر ہے جب تک ان کی نسل رہے پھر ان کے بعد مسکینوں پر ہے پھر زید بن عبداللہ نے کہا کہ وقف کنندہ نے یہ وقف مجھ پر اور میری اولاد پر اور میری اولاد کی اولاد پر اور عمرو پر قرار دیا ہے تو زید کے قول کی تصدیق فقط اُس کی ذات پر ہوگی اور اُس کے سوائے دوسرے (اولاد وغیرہ) پر نہ ہو گی پس غلہ تقسیم ہونے کے وقت دیکھا جائے گا کہ کون موجود ہے پس زید اور اُس کی اولاد اور اولاد کی اولاد اور اُس کی نسل میں سے جو لوگ موجود ہوں ان پر غلہ تقسیم کر دیا جائے گا پھر جو کچھ زید کے حصہ میں پڑا ہے عمرو اُس کے ساتھ داخل کر دیا جائے گا پس زید کا حصہ زید و عمرو کے درمیان تقسیم ہو گا اور جب تک زید زندہ رہے گا یوں ہی ہوتا رہے گا پھر جب زید مر جائے تو اُس کا اقرار باطل ہو جائے گا اور پھر عمرو کے واسطے اُس صدقہ میں کوئی حق نہ ہو گا اور اسی طرح اگر وقف کرنے والے نے یہ صدقہ زید پر اور بعد زید کے مساکین پر وقف کیا پھر زید نے عمرو کے واسطے جس طرح ہم نے بیان کیا ہے شرکت کا اقرار کیا تو بھی جب تک زید زندہ ہے عمرو کو اختیار ہو گا کہ وقف مذکور کے غلہ میں زید کے ساتھ شرکت کرے پھر جب زید مر جائے گا تو پورا غلہ مسکینوں کا ہو جائے گا یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص دو پسر چھوڑ کر مر گیا جن میں سے ایک کے پاس ایک زمین ہے اور وہ کہتا ہے کہ یہ میرے باپ کی طرف سے مجھ پر وقف ہے اور دوسرا بیٹا کہتا ہے کہ ہمارے باپ کی طرف سے ہم دونوں پر وقف ہے تو اسی کا قول قبول ہو گا اور یہ زمین ان دونوں پر وقف رہے گی یہی مختار ہے یہ مضمرات میں ہے۔ امام خصاف رحمتہ اللہ علیہ نے اپنی کتاب الوقف میں بیان کیا کہ ایک شخص کے قبضہ میں ایک زمین یا دار ہے اُس پر دوسرے شخص نے قاضی کے یہاں دعویٰ کیا کہ یہ میری ملک ہے اور جس شخص کے قبضہ میں ہے وہ کہتا ہے کہ یہ وقف ہے اُس کو مسلمانوں میں سے ایک شخص نے مسکینوں پر وقف کیا ہے اور میرے قبضہ میں دے دی ہے تو

قاضی اُس زمین کو اسی جہت پر وقف قرار دے گا جو اُس نے اقرار کی ہے لیکن اُس حکم سے مدعا علیہ کے ذمہ سے

۱۔ اگرچہ شبہ ہوتا تھا کہ اقرار کرنیوالوں نے کہا تھا کہ ہماری اولاد نسل پر وقف کیا ہے تو اولاد نسل میں انکار کرنے والے بھی داخل ہیں اس کو دفع کر دیا کہ ایسا نہ ہو گا اس لئے کہ جب انہوں نے انکار کیا تو اصل وقف ہی سے انکار کیا پھر کس وقف میں داخل ہوں گے ۱۲۔ ۲۔ یہ لوگ مشتری کو اُس کا روپیہ واپس دے دیں گے ۱۲۔ ۳۔ ایک اجنبی شخص کو داخل کیا ۱۲۔

The dispute will not be resolved until, if the claimant requests the judge (Qadi) to take an oath from the defendant stating that the land does not belong to the claimant, the Qadi takes such an oath. If the defendant refuses to take the oath or admits to the claimant's ownership, the Qadi shall hold the defendant liable for the value of the land and shall not annul the ruling regarding its endowment (Waqf). This is mentioned in 'Al-Zakhirah'.

Furthermore, if the claimant provides witnesses proving the land belongs to him, ownership will be decreed in his favor and the admission of Waqf will be nullified. If it is admitted that a known individual endowed it, and that person appears and admits to the endowment, he becomes the claimant's adversary. If the possessor states that the land is endowed to a certain group, they all become adversaries to the claimant. If the said group admits the land belongs to the claimant, this admission is valid only against themselves regarding the produce (as per footnote 1); upon their death, the produce shall go to the poor, not the claimant. If the land is held by a manager (Qayyim), he shall be the adversary so that the claimant's witnesses can be heard against him. No oath is taken from the manager because a manager's admission is not legally binding. The same applies to the Qadi's trustee (Amin), as stated in 'Al-Hawi'. If a possessor admits a property is a Waqf for certain people and then admits it belongs to a claimant, and those people later deny the claimant's ownership, they become adversaries. If the claimant provides witnesses, he is declared the owner, and the prior admission of Waqf is annulled. If there are no witnesses and he requests an oath, he may take it from them. If they admit or refuse the oath, it is valid against them personally but not against their offspring or the poor. This is in 'Al-Muhit'.

Case: A person during his health endowed his land to the poor and then died. If another person subsequently claims ownership and the heirs admit it, the said Waqf will not be invalidated. ★

If a person admits to a valid Waqf and surrendering possession, even if the heir knows possession wasn't surrendered, scholars state the admission is binding upon himself, but the heirs cannot reclaim the Waqf and their claim will not be heard in court. This is in 'Fatawa Qadi Khan'. Similarly, if a healthy person endows land to the poor and dies, and a claimant's suit is admitted by heirs, the Waqf is not voided, but according to Imam Muhammad, the heirs are liable for the land's value from the

deceased's estate. This is the consensus and the correct view. If heirs deny and the claimant seeks an oath: if the intent is to seize the land, no oath is required from heirs; if the intent is that upon their refusal to swear, the estate (Tarka)...

(1) Regarding the individual selves of the people of the community.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (4) किताब अल-वक्फ 164

विवाद तब तक समाप्त नहीं होगा जब तक कि यदि वादी ने न्यायाधीश (काजी) से अनुरोध किया कि प्रतिवादी से शपथ ली जाए कि यह भूमि मेरी नहीं है, तो काजी उससे शपथ लेगा कि यह भूमि इस वादी की संपत्ति नहीं है। फिर यदि उसने शपथ लेने से इनकार कर दिया या वादी की संपत्ति होने को स्वीकार कर लिया, तो काजी इस प्रतिवादी को उस भूमि की कीमत का ज़मानतदार (guarantor) ठहराएगा और उसके वक्फ (धार्मिक बंदोबस्ती) होने के आदेश को निरस्त नहीं करेगा, जैसा कि 'ज़खीरा' में उल्लेखित है।

फिर यदि वादी ने गवाह पेश किए कि यह भूमि इसी वादी की है, तो वादी के मालिकाना हक का आदेश दे दिया जाएगा और वक्फ का दावा निरस्त हो जाएगा। और यदि यह स्वीकार किया गया कि किसी प्रसिद्ध व्यक्ति ने इसे वक्फ किया है और वह व्यक्ति उपस्थित होकर वक्फ करने को स्वीकार करता है, तो वह वादी का प्रतिद्वंद्वी माना जाएगा। और यदि कब्ज़ाधारक ने एक समुदाय के बारे में कहा कि यह भूमि उन पर वक्फ है, तो वे सभी वादी के प्रतिद्वंद्वी होंगे। यदि उस समुदाय ने वादी के पक्ष में स्वीकार किया कि यह भूमि उसकी संपत्ति है, तो उनका यह स्वीकार उनके स्वयं के हिस्से की फसल के अधिकार के संबंध में मान्य होगा (जैसा कि नोट 1 में है), और जब वे मर जाएंगे, तो फसल गरीबों की होगी, वादी की नहीं। यदि भूमि किसी प्रबंधक (क़य्यिम) के कब्ज़े में हो, तो वह वादी का प्रतिद्वंद्वी होगा ताकि वादी के गवाह उसके विरुद्ध सुने जाएं। प्रबंधक से शपथ नहीं ली जाएगी क्योंकि प्रबंधक की स्वीकारोक्ति मान्य नहीं है। काजी के अमीन का भी यही नियम है, यह 'हावी' में है। यदि कब्ज़ाधारक ने घर या भूमि के वक्फ होने की स्वीकारोक्ति के बाद यह स्वीकार किया कि यह वादी की संपत्ति है, और फिर वे लोग उपस्थित हुए जिनके पक्ष में वक्फ था और उन्होंने प्रतिवादी की स्वीकारोक्ति को झुठलाया, तो वे वादी के प्रतिद्वंद्वी होंगे। यदि वादी गवाह पेश करता है, तो उसे स्वामी घोषित किया जाएगा और पूर्व स्वीकारोक्ति रद्द होगी। यदि गवाह न हों, तो वह उनसे शपथ ले सकता है। यदि उन्होंने स्वीकार किया या शपथ से इनकार किया, तो यह केवल उनके स्वयं के संबंध में मान्य होगा, उनकी संतानों या गरीबों पर नहीं। यह 'मुहीत' में है।

एक व्यक्ति ने स्वस्थ रहते हुए अपनी भूमि गरीबों पर वक्फ कर दी, फिर उसकी मृत्यु हो गई। उसके बाद एक व्यक्ति ने दावा किया कि यह भूमि मेरी है और वारिसों ने उसे स्वीकार कर लिया, तो वह वक्फ निरस्त नहीं होगा ★

किसी ने सही वक्फ और कब्ज़ा छोड़ने का स्वीकार किया, जबकि वारिस जानता है कि कब्ज़ा नहीं छोड़ा गया, तो विद्वानों ने कहा कि उसकी स्वीकारोक्ति स्वयं पर प्रभावी है, लेकिन वारिसों को वक्फ वापस लेने का अधिकार नहीं होगा और अदालत में उनकी बात नहीं सुनी जाएगी। यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में है। यदि स्वस्थ अवस्था में वक्फ करने के बाद मृत्यु हो गई और किसी ने दावा किया जिसे वारिसों ने माना, तो वक्फ रद्द नहीं होगा, लेकिन इमाम मोहम्मद के अनुसार वारिस मृतक की संपत्ति से भूमि की कीमत के उत्तरदायी होंगे। यही सर्वसम्मत और सही मत है। यदि वारिसों ने इनकार किया और वादी ने शपथ माँगी, तो यदि उद्देश्य भूमि प्राप्त करना है तो वारिसों पर शपथ नहीं आती, लेकिन यदि उद्देश्य यह है कि शपथ न लेने पर मृतक की संपत्ति (तरका) से हर्जाना मिले...

(1) समुदाय के व्यक्तियों के स्वयं के संबंध में।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۴) کتاب الوقف ۱۶۴ خصومت مندفع نہ ہوگی حتی کہ اگر مدعی نے قاضی سے درخواست کی کہ اس مدعا علیہ سے قسم لی جائے کہ یہ زمین میری نہیں ہے تو قاضی اس سے قسم لے گا کہ یہ زمین اس مدعی کی ملک نہیں ہے پس اگر اس نے قسم کھانے سے انکار کیا یا مدعی کی ملک ہونے کا اقرار کر لیا تو قاضی اس مدعا علیہ کو اس زمین کی قیمت کا ضامن قرار دے گا اور اس کے وقف ہونے کا جو حکم دے دیا ہے اس کو باطل نہ کرے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ پھر اگر مدعی نے گواہ قائم کئے کہ یہ زمین اسی مدعی کی ہے تو مدعی کی ملک ہونے کا حکم دے دیا جائے گا اور وقف کا اقرار باطل ہو جائے گا اور اگر اقرار کیا کہ فلاں شخص معروف نے اس کو وقف کیا ہے اور یہ شخص حاضر ہوا اور اس نے وقف کرنے کا اقرار کیا تو وہ مدعی کا خصم قرار پائے گا اور اگر قابض نے ایک قوم کو بیان کیا کہ یہ اراضی ان پر وقف ہے تو وہ سب مدعی کے خصم ہوں گے پس اگر قوم مذکور نے مدعی کے واسطے اقرار کیا کہ یہ اراضی اسی کی ملک ہے تو اقرار مذکور غلہ کے حق میں ان کی نفس ذات (1) پر قبول ہو گا پھر جب یہ لوگ مر جائیں گے تو غلہ مذکور مسکینوں کا ہو گا مدعی کا نہ ہو گا اور اگر زمین مذکور کسی قیم کے قبضہ میں ہو اور باقی مسئلہ بحالہ ہو تو وہ مدعی کا خصم ہو گا کہ مدعی کے گواہ اس کے مقابلہ میں سنے جائیں گے اور قیم سے قسم نہ لی جائے گی اس واسطے کہ قیم کا اقرار کر دینا صحیح نہیں ہے اور قاضی کے امین کا بھی یہی حکم ہے یہ حاوی میں ہے اور اگر قابض نے جس کے قبضہ میں دار ہے (یا زمین ۱۲) اس اقرار کے بعد کہ یہ فلاں وفلاں وان کی اولاد پر اور ان کے بعد مساکین پر وقف ہے یوں اقرار کر دیا کہ یہ دار اس مدعی کی ملک ہے پھر یہ سب مسلمان حاضر ہوئے اور انہوں نے قابض کے اس اقرار کی کہ یہ دار اس مدعی کا ہے تکذیب کی اور کہا کہ یہ دار ہم لوگوں پر وقف ہے تو یہ لوگ دعوٰی مدعی کے باب میں مدعی کے خصوم ہوں گے

پس اگر مدعی نے اپنے دعوٰی کے گواہ قائم کیے کہ یہ دار اس مدعی کا ہے تو مدعی کے واسطے اس دار کے مالک ہونے کا حکم دے دیا جائے گا اور جس کے قبضہ میں دار مذکور تھا اس کا یہ اقرار کہ یہ وقف ہے باطل ہو گا اور اگر مدعی مذکور کے پاس اس کے دعوٰی کے گواہ نہ ہوں اور اس نے قسم چاہی تو ان لوگوں سے قسم لے سکتا ہے پس اگر ان لوگوں نے اقرار کر دیا کہ یہ دار اسی مدعی کا ہے یا قسم کھانے سے انکار کیا تو ان لوگوں کا اقرار ان کی ذات پر جائز ہو گا اور ان کا اقرار ان کی اولاد و اولاد کی اولاد و مسکینوں پر جائز نہ ہو گا اور اسی طرح ان کا اقرار اجنبی شخص پر بھی اس باب میں جائز نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔

ایک شخص نے اپنی صحت میں اپنی زمین فقیروں پر وقف کردی پھر مرگیا پھر ایک شخص نے اگر دعویٰ کیا کہ یہ زمین میری ہے اور وارثوں نے اس کا اقرار کر دیا تو اس سے وقف مذکور باطل نہ ہو گا ★

ایک شخص نے وقف صحیح کا اقرار کیا اور اپنے قبضہ سے خارج کر دینے کا اقرار کیا حالانکہ اس کا وارث جانتا ہے کہ اس نے اپنے قبضہ سے خارج نہیں کیا ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ اس کا اقرار اس کی نفس پر جائز ہے لیکن اس کے وارثوں کو اختیار نہ ہو گا کہ اس وقف کو لے لیں اور محکمہ قضا میں وارثوں کا دعوٰی مسموع نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی صحت میں اپنی زمین فقیروں پر وقف کردی پھر مر گیا پھر ایک شخص نے اگر دعوٰی کیا کہ یہ زمین میری ہے اور وارثوں نے اس کا اقرار کر دیا تو اس سے وقف مذکور باطل نہ ہو گا لیکن امام محمد رحمتہ اللہ علیہ کے قول میں وارث لوگ ترکہ میت سے اس زمین کی قیمت کے ضامن ہوں گے اور فقیہ نے فرمایا کہ ضمان واجب ہونا سب اماموں کے نزدیک بلا خلاف ہے اور یہی ٹھیک ہے اور اگر وارثوں نے اس سے انکار کیا اور مدعی نے ان کی قسم طلب کی پس اگر مدعی

کی غرض یہ ہے کہ اس زمین کو لے لوں تو وارثوں پر قسم نہیں آتی ہے اور اگر یہ غرض ہے کہ اگر یہ لوگ قسم سے انکار کریں تو ترکہ

(۱) قوم کے لوگوں کے نفوس ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (165) Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

If I take its price as indemnity from the deceased, he has such authority; this is mentioned in *Muheet-e-Sarkhasi*. A person possesses a house; he confessed that this house is a Waqf which a Muslim person endowed for charitable causes and for the destitute (miskeen), and handed it over to me, appointing me as its manager (*qayyim*). Then another person arrived, brought the possessor before the Qazi (judge), and claimed: "I am the one who endowed this house for these purposes and paths, handed it over to this possessor, and appointed him as the trustee (*mutawalli*) for its care and management." He then wished to take it out of the possessor's hands. It shall be seen: if the one in possession confirms that this newcomer indeed endowed it, then the said claimant shall have the right to take it from the possessor into his own possession. The translator (*muharrim*) notes that in another manuscript, it is further written: if the incoming claimant says, "I am the owner of this land and I did not make it a Waqf," then he shall have the right to take it back from the possessor into his own possession. If the said claimant says, "I kept this house and land as a trust (*wadi'ah*) with this possessor," while the possessor claims it belonged to the claimant but that the claimant had endowed it for the aforementioned causes, the Qazi shall not accept the possessor's statement that the house and land belonged to the claimant; this is in *Dhakhirah*.

Suppose a piece of land is in a person's possession. Two witnesses testified to his confession that the land is endowed for Zaid bin Amr and his progeny, and another two witnesses testified to his confession that it is endowed for Bakr bin Khalid. It is stated in the book that if it is determined which confession occurred first, the first shall be valid and the second void. If it cannot be determined which confession occurred first, a ruling shall be given for both claims—meaning, it will be ruled as a Waqf for both parties, and its produce shall be divided equally between the two sides. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If a *dhimmi* (non-Muslim citizen) possesses a piece of land and confesses that a Muslim endowed it for the poor, for Jihad, or for Hajj, or mentions any path through which Muslims seek proximity to Allah Almighty, then the said dhimmi's confession shall be valid, and the proceeds shall be applied to the causes he mentioned. However, if he says a Muslim endowed it in the manner of a sale (*bay'*), or mentions any path through which Muslims do not seek proximity to Allah Almighty, then the said dhimmi's confession shall be void, the land shall be removed from his possession and placed in the Muslims' public treasury (*Bayt al-Mal*). This is in *Hawi*.

Chapter Nine: Regarding the Forcible Seizure (Usurpation) of Waqf

A person made a Waqf of land or a house, handed it over to an individual, and appointed him as the trustee for its care. Later, the person to whom it was entrusted denied it; thus, he became a usurper (*ghasib*), and the land shall be removed from his possession. In this lawsuit, the adversary (*khasm*) shall be the endower (waqif) himself. If the endower has died and the beneficiaries of the Waqf come forward to claim their rights, the Qazi shall appoint someone in the lawsuit to act as the adversary. Subsequently, if any damage occurs to the Waqf property while in the usurper's possession, the usurper shall be liable for any loss occurring after his denial, and whatever has been destroyed or collapsed shall be rebuilt from that money. If the usurper seized it directly from the endower and not from the appointed trustee, then it is incumbent upon the usurper to the endower...

---

1. That I should supervise and protect it.
2. The translator said: Then when either of the two parties becomes non-existent, their share shall go to the destitute.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (165) किताब अल-वक़्फ़

मृतक से उसकी मुआवज़े की क़ीमत लूँ तो उसे ऐसा अधिकार है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। एक व्यक्ति के कब्ज़े में एक घर है, उसने इकरार किया कि यह घर वक़्फ़ है जिसे मुसलमानों में से एक व्यक्ति ने भलाई के कार्यों और निर्धनों (मिस्कीनों) पर वक़्फ़ किया है और मेरे सुपुर्द किया है और मुझे उसका प्रबंधक (क़य्यिम) नियुक्त किया है। फिर एक व्यक्ति आया और कब्ज़ा रखने वाले (क़ाबिज़) को क़ाज़ी के पास लाया और कहा कि मैंने ही इस घर को इन उद्देश्यों और मार्गों (वजह-ओ-सबील) पर वक़्फ़ किया है और इस क़ाबिज़ के सुपुर्द किया है और इसे इसकी देखभाल का मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त किया है, और चाहा कि वह इसे क़ाबिज़ के कब्ज़े से निकाल ले। तो देखा जाएगा कि जिसके कब्ज़े में है, यदि उसने इसकी पुष्टि की कि इसी व्यक्ति ने इसे वक़्फ़ किया है, तो उक्त वादी (मुद्दई) को अधिकार होगा कि वह इसे क़ाबिज़ से निकालकर अपने कब्ज़े में ले ले। अनुवादक (मुहर्रिम) ने कहा कि एक प्रति में इसके आगे यूँ लिखा है कि यदि इस आने वाले वादी ने कहा कि मैं इस ज़मीन का मालिक हूँ और मैंने इसे वक़्फ़ नहीं किया है, तो उसे अधिकार होगा कि वह इसे क़ाबिज़ से अपने कब्ज़े में ले ले। और यदि उक्त वादी ने कहा कि मैंने यह घर और ज़मीन इस क़ाबिज़ के पास अमानत (वदीअत) रखी थी, और क़ाबिज़ कहता है कि यह उसी की थी मगर उसने इसे ऊपर बताए गए उद्देश्यों पर वक़्फ़ कर दिया है, तो क़ाज़ी क़ाबिज़ के इस कथन को कि यह घर और ज़मीन इसी वादी की थी, स्वीकार नहीं करेगा; यह 'ज़ख़ीरा' में है।

एक ज़मीन एक व्यक्ति के कब्ज़े में है, तो दो गवाहों ने उस क़ाबिज़ के इस इकरार की गवाही दी कि यह ज़मीन ज़ैद बिन अम्र और उसकी नस्ल पर वक़्फ़ है, और अन्य दो गवाहों ने गवाही दी कि इस क़ाबिज़ ने इकरार किया कि यह बकर बिन खालिद पर वक़्फ़ है। तो किताब में उल्लेख है कि यदि यह पता चल जाए कि दोनों इक़रारों में से कौन पहले हुआ, तो पहला वैध होगा और दूसरा अमान्य (बातिल) होगा। और यदि यह पता न चले कि दोनों में से कौन सा इक़रार पहले हुआ, तो इन दोनों इक़रारों के लिए यह आदेश दिया जाएगा कि वह दोनों पक्षों पर वक़्फ़ है और उसकी उपज दोनों पक्षों के बीच आधी-आधी होगी; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। एक ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) के कब्ज़े में एक ज़मीन है, उसने इकरार किया कि एक मुसलमान ने इसे मिस्कीनों पर या जिहाद पर या हज पर वक़्फ़ किया है या कोई अन्य ऐसा रास्ता बताया जिससे मुसलमान अल्लाह तआला की निकटता चाहते हैं, तो उक्त ज़िम्मी का इकरार मान्य होगा और उसकी आय उन्हीं उद्देश्यों पर जारी रखी जाएगी जो उसने बताए हैं। और यदि उसने कहा कि मुसलमान ने इसे विक्रय (बय) के तौर पर

वक़्फ़ किया है या कोई और ऐसा तरीका बताया जिससे मुसलमान अल्लाह तआला का सामीप्य प्राप्त नहीं करते हैं, तो उक्त ज़िम्मी का इकरार अमान्य होगा और उक्त ज़मीन उसके कब्ज़े से निकालकर मुसलमानों के सार्वजनिक कोष (बैतुल माल) में डाल दी जाएगी; यह 'हावी' में है।

अध्याय नौ: वक़्फ़ को ज़बरन कब्ज़ा लेने (ग़सब) के बयान में

एक व्यक्ति ने ज़मीन या घर को वक़्फ़ किया और उसे एक व्यक्ति के सुपुर्द किया और उसे उसकी देखभाल के लिए मुतवल्ली नियुक्त किया। फिर जिस व्यक्ति को सुपुर्द किया था उसने उससे इनकार कर दिया, तो वह 'ग़ासिब' (ज़बरन कब्ज़ा करने वाला) हुआ और ज़मीन उसके कब्ज़े से निकाल ली जाएगी। इस मुकदमे में विरोधी पक्ष (खसम) वही वक़्फ़ करने वाला होगा। और यदि वक़्फ़ करने वाला मर गया हो और उस वक़्फ़ के हक़दार लोग आए कि उन्होंने अपना अधिकार माँगा, तो क़ाज़ी इस मुकदमे में ऐसे व्यक्ति को नियुक्त करेगा जो विरोधी पक्ष बने। फिर यदि ग़ासिब के पास उस वक़्फ़ी चीज़ में कोई नुकसान हो गया, तो उसके इनकार करने के बाद जो नुकसान उसमें आया है, ग़ासिब उसका उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा, और जो कुछ उसमें ढह गया है, उसी माल से उसका निर्माण कराया जाएगा। और यदि ग़सब करने वाले ने वक़्फ़ करने वाले से ही ज़बरन छीना हो न कि उस व्यक्ति से जो उस पर मुतवल्ली है, तो ग़ासिब पर अनिवार्य होगा कि वक़्फ़ करने वाले को...

---

1. मैं इसकी निगरानी और सुरक्षा करूँ।
2. अनुवादक ने कहा: फिर जब दोनों में से कोई भी पक्ष समाप्त हो जाए, तो उसका हिस्सा मिस्कीनों का होगा।

میت سے اُس کی قیمت ضمان لوں تو اُس کو ایسا اختیار ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ ایک شخص کے قبضہ میں ایک دار ہے اُس نے اقرار کیا کہ یہ دار وقف ہے جس کو مسلمانوں میں سے ایک شخص نے ابواب خیر اور مسکینوں پر وقف کیا ہے اور مجھے سپرد کیا ہے اور مجھے اُس پر قیمّ کر دیا ہے پھر ایک شخص آیا اور قابض کو قاضی کے پاس لایا اور کہا کہ میں نے ہی اس دار کو ان وجوہ وسبیل پر وقف کیا اور اس قابض کو سپرد کر دیا اور اس کو اس کی غور و پرداخت کا متولی مقرر کیا ہے اور چاہا کہ قابض کے قبضہ سے نکال لے تو دیکھا جائے گا کہ جس کے قبضہ میں ہے اگر اُس نے اس کی تصدیق کی کہ اسی نے اُس کو وقف کیا ہے تو مدعی مذکور کو اختیار ہو گا کہ قابض سے اُس کو نکال کر اپنے قبضہ میں لے لے قال المحرجم اور ایک نسخہ میں اس کے آگے یوں لکھا ہے کہ اگر اس آنے والے مدعی نے کہا کہ میں اس زمین کا مالک ہوں اور میں نے اس کو وقف نہیں کیا ہے تو اُس کو اختیار ہو گا کہ قابض سے اپنے قبضہ میں لے لے اور اگر مدعی مذکور نے کہا کہ میں نے یہ دار و زمین اس قابض کے پاس ودیعت رکھی ہے اور قابض کہتا ہے کہ پیاسی کی تھی مگر اُس نے اس کو ان وجوہ مذکورہ بالا پر وقف کر دیا ہے تو قاضی اس قابض کے اس قول کو کہ یہ دار و زمین اسی مدعی کی تھی قبول نہ فرمائے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

ایک زمین ایک شخص کے قبضہ میں ہے پس دو گواہوں نے اس قابض کے اس اقرار کی گواہی دی کہ یہ زمین زید بن عمرو اور اس کی نسل پر وقف ہے اور دوسرے دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس قابض نے اقرار کیا کہ یہ بکر بن خالد پر وقف ہے تو کتاب میں مذکور ہے کہ اگر یہ دریافت ہو جائے کہ دونوں اقراروں میں سے کون پہلے واقع ہوا تو پہلا جائز ہو گا اور دوسرا باطل ہو گا

اور اگر یہ دریافت نہ ہو کہ کون اقرار ان دونوں میں سے اول واقع ہوا تو ان دونوں اقراروں کے واسطے حکم دیا جائے گا یعنی یہ حکم دیا جائے گا کہ دونوں فریق پر وقف ہے اور اُس کا غلہ دونوں فریق کے درمیان نصف نصف ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک ذمی کے قبضہ میں ایک زمین ہے اُس نے اقرار کیا کہ ایک مسلمان نے اس کو مسکینوں پر یا جہاد پر یا حج پر وقف کیا ہے یا اور کوئی ایسی راہ بیان کی جس سے مسلمان لوگ اللہ تعالیٰ کی قربت چاہتے ہیں تو ذمی مذکور کا اقرار جائز ہو گا اور اس کی حاصلات انہی وجوہ پر جو اس نے بیان کی ہیں جاری رکھی جائیں گی اور اگر اس نے کہا کہ مسلمان نے اس کو راہ بیع پر وقف کیا ہے یا اور کوئی ایسی راہ بیان کی جس سے مسلمان لوگ اللہ تعالیٰ کا قرب نہیں پاتے ہیں تو ذمی مذکور کا اقرار باطل ہو گا اور زمین مذکور اس کے قبضہ سے نکال کر مسلمانوں کے بیت المال میں داخل کر دی جائے گی یہ حاوی میں ہے۔

باب نہم: وقف کو غصب کر لینے کے بیان میں

ایک شخص نے زمین یا دار کو وقف کیا اور اُس کو ایک شخص کے سپرد کیا اور اس کو اس کی غور و پرداخت کا متولی مقرر کیا پھر جس شخص کو سپرد کی تھی وہ اُس سے انکار کر گیا تو وہ غاصب ہوا کہ زمین اُس کے قبضہ سے نکال لی جائے گی اور اس مقدمہ میں خصم وہی وقف کرنے والا ہو گا اور اگر وقف کرنے والا مر گیا ہو اور اس وقف کے مستحق لوگ آئے کہ اُنہوں نے اپنا استحقاق طلب کیا تو قاضی اس مقدمہ میں ایسے شخص کو مقرر کر دے گا جو خصم ہوئے پس اگر غاصب کے پاس اس وقفی چیز میں نقصان آ گیا تو اس کے انکار کر جانے کے بعد جو نقصان اس میں آیا ہے غاصب اُس کا ضامن ہو گا اور جو کچھ اس میں سے منہدم ہوا ہے اس مال سے اُس کی تعمیر کرائی جائے گی اور اگر غصب کنندہ نے وقف کرنے والے سے غصب کی ہو نہ اس شخص سے جو اس پر متولی ہے تو غاصب پر واجب ہو گا کہ وقف کرنے والے

۱۔ اُس کی نگرانی اور محافظت رکھوں ۱۲۔ ۲۔ قال المحرجم پھر جب دونوں میں سے کوئی فریق معدوم ہو جائے تو اس کا حصہ مسکینوں کا ہو گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (166) Book of Endowment (Kitab al-Waqf)

...should return [it]. When the usurper (ghasib) refuses and the usurpation is proven before the Judge (Qadi), the Judge shall keep him imprisoned until he returns the usurped item. If any damage occurs to the endowment (waqf), he shall be liable for the loss, and this compensation shall be spent on the repair and restoration of the endowment's structural damage. It shall not be distributed among the beneficiaries of the endowment's proceeds. This is mentioned in *Al-Hadi*.

If the usurper has added something to the endowment on his own, it shall be examined. If this addition is not valuable property (1) (mal mutaqawwim)—for instance, if the usurper plowed the land (2), dug a canal, or added fertilizer, and the fertilizer has mixed with the soil and become consumed—then the administrator (qayyim) of the endowment shall take it back from the usurper for free and shall pay nothing for the aforementioned addition. However, if the addition is valuable property, such as planting trees or constructing a building, the usurper shall be ordered to uproot his trees and demolish the building and return the land, provided that doing so does not cause damage to the endowment land. If it causes damage to the endowment land—for example, if uprooting trees ruins the soil or demolishing the building turns the premises into ruins—then the usurper shall not have the right to demolish the building or uproot the trees. In that case, the administrator of the endowment shall pay the value of the building as scrap and the value of the cut trees, provided that the endowment has sufficient income accumulated with the trustee (mutawalli) to cover this compensation. If no income has been accumulated for the endowment in such a case, the endowment shall be leased out, and the compensation shall be paid from the rent. This is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

★ If in the mentioned case, the trustee makes a settlement (sulh) with the usurper regarding the usurper's plants in exchange for something, it is permissible ★

If the usurper wishes to cut each tree at the lowest level from a point that does not cause damage to the land, he shall have that right. Then, for whatever remains of the trees within the endowment land, the administrator shall pay its value to the usurper as compensation, provided it has some value. This is mentioned in *Al-Muhit*. If in this matter, the trustee makes a settlement with the usurper regarding the usurper's plants in exchange for something, it is permissible, provided the settlement is beneficial (3) for the endowment. The same ruling applies in the case of a building.

This is in *Al-Hadi*. If a usurper seized endowment land when its value was one thousand dirhams, and after its value reached two thousand dirhams, a second usurper seized it from the first, the administrator shall not hold the first usurper liable. Instead, he shall pursue the second usurper, provided the second is wealthy. The Sheikh said that the Imam's intention is that the second usurper will be pursued when a third person seizes it from him and recovery becomes difficult. In such a situation, the second usurper among the first and second shall be held liable, provided he is wealthier than the first. He further stated that if the first usurper is wealthier than the second, then the first one shall be pursued. Once the administrator pursues one of the two usurpers, the other becomes absolved (4). If the administrator recovers the price from one of them, he should purchase another piece of land with that price to establish it as an endowment in place of the first land, as stated in *Al-Dhakhira*. If the administrator recovers the price from one of the usurpers and then the original land is returned to him, he shall return the collected price, and the said land shall remain as an endowment. In such a case, the usurper shall not have the right to withhold the land until he receives his price back, as stated in *Al-Muhit*. Then, if the administrator...

---

1. Property whose value can be appraised. 2. The same ruling applies if he dug it with a pickaxe, etc. 3. Meaning, if there is improvement/benefit, there is no harm. 4. Released from the administrator's accountability.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (166) किताब अल-वक़्फ़

...वापस कर दे और जब ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाले) ने इनकार किया और क़ाज़ी के पास उसका ग़सब करना साबित हो गया तो क़ाज़ी उसे तब तक जेल में रखेगा जब तक कि वह ग़सब की हुई चीज़ वापस न कर दे। और अगर वक़्फ़ में कोई नुकसान हुआ हो तो वह नुकसान का ज़िम्मेदार होगा और यह हर्जाना वक़्फ़ की मरम्मत और टूट-फूट के सुधार में खर्च किया जाएगा, और उन लोगों में नहीं बांटा जाएगा जो वक़्फ़ की आय के हकदार हैं। यह 'हादी' में है।

अगर ग़ासिब ने वक़्फ़ की चीज़ में अपनी तरफ से कुछ इज़ाफ़ा किया हो, तो देखा जाएगा कि अगर यह इज़ाफ़ा 'माल-ए-मुतक्किम' (1) (कीमती वस्तु) नहीं है, जैसे ग़ासिब ने उस ज़मीन में हल चलाया (2) या नहर खोदी है या खाद डाली है और खाद मिट्टी में मिलकर नष्ट होने के समान हो गई है, तो वक़्फ़ का मुतवल्ली (प्रशासक) उसे ग़ासिब से बिना किसी भुगतान के वापस ले लेगा। और अगर उक्त इज़ाफ़ा कीमती वस्तु हो, जैसे पेड़ लगाए हों या इमारत बनाई हो, तो ग़ासिब को आदेश दिया जाएगा कि वह अपने पेड़ जड़ से उखाड़ ले और इमारत ढहा दे और ज़मीन वापस कर दे, बशर्ते कि ऐसा करने से वक़्फ़ की ज़मीन को नुकसान न पहुँचता हो। और अगर इससे वक़्फ़ की ज़मीन को नुकसान पहुँचता हो, उदाहरण के लिए पेड़ उखाड़ने से ज़मीन खराब हो रही हो या इमारत ढहाने से वह खंडहर बन रही हो, तो ग़ासिब को इमारत गिराने या पेड़ उखाड़ने का अधिकार नहीं होगा। फिर वक़्फ़ का मुतवल्ली उस इमारत के मलबे की कीमत और काटे हुए पेड़ों की कीमत के हिसाब से हर्जाना देगा, बशर्ते कि मुतवल्ली के पास वक़्फ़ की इतनी आय जमा हो जो इस हर्जाने को भरने के लिए काफी हो। और अगर वक़्फ़ की आय जमा न हो, तो वक़्फ़ को किराए पर दे दिया जाएगा और उस किराए से यह हर्जाना भरा जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

★ यदि उपरोक्त मामले में मुतवल्ली ने ग़ासिब के पौधों के बदले किसी चीज़ पर ग़ासिब के साथ सुलह कर ली तो यह जायज़ है ★

अगर ग़ासिब ने चाहा कि वह पेड़ों को ऐसी जगह से काट ले जिससे ज़मीन को कोई नुकसान न पहुँचे, तो उसे यह अधिकार होगा। फिर वक़्फ़ की ज़मीन के अंदर जो हिस्सा पेड़ों के कारण दब गया है, मुतवल्ली उसकी कीमत ग़ासिब को हर्जाने के रूप में देगा, बशर्ते उसकी कुछ कीमत हो। यह 'मुहीत' में है। और अगर इस मामले में मुतवल्ली ने ग़ासिब के पौधों के बदले किसी चीज़ पर सुलह कर ली तो यह जायज़ है, बशर्ते इस सुलह में वक़्फ़ की भलाई (3) हो। यही नियम इमारत के मामले

में भी है। यह 'हादी' में है। अगर किसी ग़ासिब ने वक़्फ़ की ज़मीन को तब ग़सब किया जब उसकी कीमत एक हज़ार दिरहम थी, फिर दो हज़ार दिरहम कीमत होने के बाद किसी दूसरे ग़ासिब ने उसे छीन लिया, तो मुतवल्ली पहले ग़ासिब को ज़िम्मेदार नहीं ठहराएगा, बल्कि दूसरे को पकड़ेगा यदि वह धनी हो। शेख ने कहा कि इमाम का मतलब यह है कि दूसरे ग़ासिब को तब पकड़ा जाएगा जब उससे किसी तीसरे ने छीन लिया हो और वापसी असंभव हो गई हो। ऐसी स्थिति में पहले और दूसरे में से दूसरे ग़ासिब को ही ज़िम्मेदार ठहराया जाएगा यदि वह पहले की तुलना में अधिक धनी हो। फिर कहा कि यदि पहला ग़ासिब दूसरे की तुलना में अधिक मालदार हो, तो पहले को ही पकड़ा जाएगा। और जब मुतवल्ली ने दोनों में से किसी एक को पकड़ लिया, तो दूसरा ग़ासिब बरी (4) हो गया। और जब मुतवल्ली ने किसी एक से कीमत वसूल कर ली, तो उस कीमत से दूसरी ज़मीन खरीदकर पहली ज़मीन की जगह वक़्फ़ कायम करे, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। और अगर मुतवल्ली ने किसी एक ग़ासिब से कीमत वसूल कर ली और फिर असल ज़मीन वापस मिल गई, तो वह वसूल की गई कीमत वापस कर दे और उक्त ज़मीन अपनी स्थिति में वक़्फ़ रहेगी। ऐसी स्थिति में ग़ासिब को यह अधिकार नहीं होगा कि वह अपनी कीमत वापस पाने तक ज़मीन को अपने पास रोक कर रखे, जैसा कि 'मुहीत' में है। फिर यदि मुतवल्ली ने...

---

1. वह संपत्ति जिसकी कीमत का अंदाज़ा लगाया जा सके। 2. यही नियम उस स्थिति में भी है यदि उसने कुदाल आदि से ज़मीन खोदी हो। 3. यानी यदि इसमें बेहतरी हो तो कोई हर्ज़ नहीं है। 4. मुतवल्ली की जवाबदेही से मुक्त हो गया।

کو واپس دے دے اور جب غاصب نے انکار کیا اور قاضی کے پاس اس کا غصب کرنا ثابت ہو گیا تو قاضی اس کو محبوس رکھے گا یہاں تک کہ وہ مغصوبہ چیز کو واپس کر دے اور اگر وقف میں کوئی نقصان آ گیا ہو تو نقصان کا ضامن ہو گا اور یہ مال ضمان اس وقف کی مرمت اور شکست و ریخت کی تعمیر میں صرف کیا جائے گا اور جو لوگ اس وقف کی حاصلات کے مستحق ہیں ان میں تقسیم نہ ہو گا یہ حادی میں ہے۔

اگر غاصب نے وقف کی چیز میں اپنی طرف سے بڑھایا ہو تو دیکھا جائے کہ اگر یہ زیادتی مال متقوم (۱) نہ ہو مثلاً غاصب نے اس زمین میں ہل چلایا (۲) یا نہر کھودی ہے یا اس زمین میں کھاد ڈالی ہے اور کھاد اس کی مٹی میں مل کر بمنزلہ مستہلک کے ہو گئی تو اس وقف کا قیم اس کے غاصب سے اس کو مفت واپس لے گا اور زیادتی مذکورہ کے مقابلہ میں کچھ نہ دے گا اور اگر زیادتی مذکورہ مال متقوم ہو مثلاً درخت لگایا ہے یا اس میں عمارت بنائی ہے تو غاصب کو حکم دیا جائے گا کہ اپنا درخت جڑ سے نکال لے اور عمارت کو توڑ لے اور زمین واپس کر دے بشرطیکہ ایسا کرنے سے زمین وقف کو نقصان نہ پہنچتا ہو اور اگر اس سے زمین وقف کو نقصان پہنچتا ہو مثلاً درخت جڑ سے کھود ڈالنے سے زمین مذکور خراب ہوتی جاتی ہو یا عمارت توڑ لینے سے دار مذکور کھنڈر ہو جاتا ہو تو غاصب کرنے والے کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ عمارت کو توڑے یا درخت کو جڑ سے اکھاڑ لے پھر اس وقف کا قیم اس عمارت کی ٹوٹی ہوئی کے حساب سے اور اس درخت کاٹے ہوئے کے حساب سے قیمت ادا کرے گا بشرطیکہ اس وقف کی اس قدر آمدنی اس متولی کے پاس ہو جو اس تاوان ادا کرنے کو کافی ہو اور اگر ایسی صورت میں وقف

مذکور کی آمدنی کچھ جمع نہ ہو تو وقف مذکور اجارہ پر دے دیا جائے گا پس اس اجرت میں سے یہ تاوان ادا کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

★ اگر مسئلہ مذکورہ میں متولی نے غاصب کے پودوں سے کسی چیز پر غاصب کے ساتھ صلح کرلی تو جائز ہے ★

اگر غاصب نے چاہا کہ وہ آخری درجہ ایسے مقام سے ہر درخت کو کاٹ لے کہ جس سے زمین کو کچھ خرابی نہ پہنچے تو اس کو یہ اختیار ہو گا پھر جس قدر زمین وقفی کے اندر درختوں میں سے دوبارہ گیا ہے قیم اس کی قیمت غاصب کو ضمان دے گا بشرطیکہ اس کی کچھ قیمت ہوتی ہو یہ محیط میں ہے اور اگر اس مسئلہ میں متولی نے غاصب کے پودوں سے کسی چیز پر غاصب کے ساتھ صلح کر لی تو جائز ہے بشرطیکہ اس صلح میں وقف کے واسطے بھلائی (۳) ہو اور یہی حکم عمارت کی صورت میں بھی ہے یہ حادی میں ہے اگر کسی غاصب نے اراضی وقفی کو در حال یہ کہ اس کی قیمت ہزار درہم تھی غصب کیا پھر دو ہزار درہم اس کی قیمت ہو جانے کے بعد غاصب مذکور سے اس کو دوسرے غاصب نے غصب کر لیا تو قیم پہلے غاصب کا دامن گیر نہ ہو گا۔ بلکہ دوسرے ہی کا پیچھا پکڑے گا جب کہ دوسرا غاصب تو نگر ہو شیخ نے کہا کہ امام کی مراد اس کلام سے یہ ہے کہ دوسرے ہی کا دامن گیر اس وقت ہو گا کہ جب دوسرے غاصب سے تیسرے نے غصب کر لیا اور اس سے واپس لینا متعذر ہو گیا ہو تو ایسی صورت ہو جانے میں اول و دوم میں سے غاصب دوم ہی کا دامن گیر ہو جب کہ وہ بنسبت اول کے تو نگر ہو۔ پھر فرمایا کہ اور اگر پہلا غاصب بنسبت دوسرے کے زیادہ مال دار ہو تو پہلے ہی کا پیچھا پکڑے اور جب قیم نے دونوں غاصبوں میں سے کسی ایک کا پیچھا پکڑ لیا تو دوسرا غاصب بری (۴) ہو گیا اور جب قیم نے دونوں میں سے کسی ایک سے قیمت وصول کر لی تو اس قیمت سے دوسری زمین خرید کر بجائے اراضی اول کے وقفی قائم کرے کذا فی الذخیرہ اور اگر قیم نے دونوں میں سے

کسی ایک غاصب سے قیمت وصول کر لی پھر اصل زمین اس کو واپس دی گئی تو وہ بھی قیمت وصول کردہ کو واپس کر دے اور زمین مذکور اپنے حال پر وقفی ہو گی اور ایسی صورت میں غاصب کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ اپنی قیمت واپس پانے تک زمین کو روک رکھے کذا فی المحیط پھر اگر قیم نے

۱ـہ وہ مال جس کی قیمت کا اندازہ ہو سکتا ہے ۱۲۔ ۲ـہ اور یہی حکم اس صورت میں ہے کہ اس کو کدال وغیرہ سے گوڑ دیا ہو ۱۲۔ ۳ـہ یعنی بہتری ہو تو مضائقہ نہیں ہے ۱۲۔ ۴ـہ قیم کے مواخذہ سے چھوٹ گیا ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri .... Volume 3 | 167 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

If the price was received from the usurper (Ghasib) and it was destroyed in his hands, then no liability (Zaman) shall be mandatory upon him, and in the matter of destruction, the statement of the manager (Qayyim) under oath shall be accepted, as stated in Al-Hawi. If the Qayyim had received the price but had not yet purchased another land with it when the price was lost while in his possession, and then the original land was recovered and returned to him, the said land shall remain as it was. The Qayyim shall bear the burden of returning the price he had received from his personal property, and then, based on judicial preference (Istihsan), he may recover that amount from the revenues of the Waqf property. However, he shall not recover it from the other properties of the beneficiaries of the Waqf land; rather, he can only recover it from their share of the Waqf revenues, as stated in Ad-Dakhirah. If the Qayyim, after receiving the price, purchased another land in place of the original Waqf, and then the original land was recovered and returned, it shall automatically remain as Waqf, and the other land purchased shall be excluded from the Waqf status. In this case, the Qayyim shall have the right to sell it and pay the price he had originally received from its proceeds. If there is a deficit, it shall fall upon the Qayyim's personal property; he cannot recover it from the Waqf revenues under either analogical reasoning (Qiyas) or Istihsan. If the endower (Waqif) had stipulated the condition of exchange (Istibdal) in the Waqf deed—meaning it was written that exchange is permissible—and the Qayyim sold it and received the price, which then was lost, and subsequently, the original house was returned by court order due to a defect, the Qayyim must provide compensation for the price from his own property. Then, he may sell the recovered Waqf land in exchange for the compensation paid; this is recorded in Al-Muhit.

If a Waqf house or land is usurped and the building is demolished or the trees are cut down, the Qayyim shall have the legal (Shari'i) right to claim compensation from the usurper for the value of the building and all types of trees, whether date palms or others, if the usurper cannot return them. The value of the building shall be based on its standing value, and the trees based on their planted value. If the Qayyim receives this compensation and subsequently the said house, land, debris of the building, and trees reappear—meaning the usurper gains the ability to return the house with its debris or the land with the felled trees—then he shall return the house and trees to the vacant land. The debris or felled trees would have already become his property; thereafter, the Qayyim shall return the portion of the value pertaining to the vacant

land to the usurper, as stated in Ad-Dakhirah, Al-Muhit, and Fatawa Qazi Khan. If, while in the usurper's possession, a stranger damages the building or trees and the usurper recovers the value as a fine and it is said the stranger is now destitute, the Qayyim shall not have the right to pursue that stranger. If the usurper cultivated the land, the crops shall belong to him, but compensation for the damage caused to the land by cultivation shall be mandatory, and this money shall be spent on the repair/ reconstruction of the land, as stated in Al-Hawi. If the Waqf land contains date palms or other trees whose produce the usurper took for several years, and he then wishes to return the land with the said trees, he must also return the produce if it exists in its original state; if it has been consumed or destroyed, he must return its equivalent. This is in Ad-Dakhirah.

---

1. The original Waqf which was sold. 2. Regarding the phrase 'Waqf land': In the initial statements, the case appears to concern a 'house' (Dar), but from this expression, the status of Waqf lands is clarified... there is no difference in ruling whether it is a house or land... 3. Regarding the phrase 'building etc.': I say, it means he will receive the total price of the house with building and land with trees separately... 4. That which was received and is present in its original state. 5. Regarding the phrase 'it was destroyed': It appears that whether he destroyed it or it was destroyed by itself, he shall be liable in all cases... And Allah knows best.

ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाले) से क़ीमत वसूल पाई और वह उसके हाथ से नष्ट हो गई, तो उस पर कोई ज़मानत (मुआवज़ा) अनिवार्य नहीं होगी और नष्ट होने के मामले में क़सम के साथ क़य्यिम (प्रबंधक) का ही कथन स्वीकार्य होगा, जैसा कि अल-हावी में उल्लेखित है। और यदि क़य्यिम ने क़ीमत वसूल कर ली थी और अभी उसने उससे दूसरी ज़मीन नहीं खरीदी थी कि क़ीमत उसके पास से नष्ट हो गई, फिर मूल ज़मीन वापस मिल गई और उसे वापस दे दी गई, तो उक्त ज़मीन जिस स्थिति में थी वैसी ही रहेगी। और क़य्यिम ने जो क़ीमत वसूल की थी, उसे वह अपने व्यक्तिगत धन से लौटाने का भार सहन करे, फिर 'इस्तेहसान' (न्यायोचित आधार) पर उतनी राशि वक़्फ़ की आय से वापस ले ले। लेकिन ऐसा नहीं होगा कि जिन लोगों के लिए भूमि की वक़्फ़ आय निर्धारित है, वह उनके अन्य धन से वक़्फ़ आय के अलावा वापस ले, बल्कि वह उनकी उसी वक़्फ़ आय से वापस ले सकता है, जैसा कि अज़-ज़खीरा में है। और यदि ऐसा हुआ कि क़य्यिम ने क़ीमत वसूल करके उसके बदले पहली वक़्फ़ के स्थान पर दूसरी ज़मीन खरीद ली, फिर उसे मूल ज़मीन मिल गई और वापस दे दी गई, तो वह मूल ज़मीन अपने आप वक़्फ़ रहेगी और जो दूसरी ज़मीन खरीदी गई है, वह वक़्फ़ से बाहर हो जाएगी। तब क़य्यिम को अधिकार होगा कि वह उसे बेचकर उससे प्राप्त राशि से वह क़ीमत अदा कर दे जो उसने वसूल की थी। और यदि इसमें कोई कमी रह जाए, तो वह क़य्यिम की व्यक्तिगत संपत्ति पर होगी; वह क़यास (अनुमान) और इस्तेहसान दोनों प्रकार से इसे वक़्फ़ की आय से वापस नहीं ले सकता। यदि वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ के साथ 'इस्तेबदाल' (बदलाव) की शर्त रखी हो, यानी शर्तों में लिखा हो कि बदलाव जायज़ है, और क़य्यिम ने उसे बेचकर पैसे वसूल कर लिए, फिर ये पैसे नष्ट हो गए, फिर पहला घर (मकान) दोष के कारण काज़ी के आदेश से वापस आ गया, तो क़य्यिम उसकी राशि की ज़मानत अपने धन से दे। फिर वह वक़्फ़ ज़मीन, जो उसे वापस मिल गई है, उसे हर्जाने में दी गई क़ीमत के बदले बेच दे, यह अल-मुहीत में लिखा है।

यदि वक़्फ़ के मकान या वक़्फ़ की ज़मीन पर ग़ैर-क़ानूनी कब्ज़ा करके मकान गिरा दिया जाए या ज़मीन के पेड़ काट दिए जाएं तो क़य्यिम को शरई अधिकार होगा कि वह ग़ासिब से मकान और हर प्रकार के पेड़ों की क़ीमत, चाहे वे खजूर के हों या किसी अन्य प्रकार के, हर्जाने के रूप में ले, बशर्ते ग़ासिब उन चीज़ों को वापस न कर सके। फिर मकान की क़ीमत बनी हुई इमारत के हिसाब से और पेड़ों की क़ीमत लगे हुए पेड़ों के हिसाब से लेगा। यदि क़य्यिम ने ग़ासिब से यह हर्जाना ले लिया और फिर उक्त मकान, ज़मीन, मकान का मलबा और पेड़ प्रकट हो गए, यानी ग़ासिब को यह शक्ति मिल

गई कि वह मकान मलबे सहित या ज़मीन कटे हुए पेड़ों सहित वापस कर सके, तो वह उस खाली ज़मीन से मकान और पेड़ वापस कर दे। शेष मलबे या पेड़ तो उसी के हो चुके हैं, फिर क़य्यिम उस खाली ज़मीन की क़ीमत का हिस्सा ग़ासिब को वापस कर देगा, जैसा कि अज़-ज़खीरा, अल-मुहीत और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और यदि ग़ासिब के कब्ज़े के दौरान किसी अजनबी ने मकान या पेड़ों पर ज़्यादती की जिससे ग़ासिब ने उन चीज़ों का हर्जाना वसूल कर लिया और कहा गया कि अब वह निर्धन है, तो क़य्यिम को यह अधिकार नहीं होगा कि वह उस अजनबी को पकड़े जिसने ज़्यादती की थी। और यदि ग़ासिब ने उस ज़मीन में खेती की, तो फसल उसी की होगी, और खेती करने से ज़मीन को जो नुक़सान हुआ है, उसका हर्जाना अनिवार्य होगा और यह पैसा ज़मीन के निर्माण में लगाया जाएगा, जैसा कि अल-हावी में है। यदि वक़्फ़ की ज़मीन में खजूर या अन्य पेड़ हों जिनकी पैदावार ग़ासिब ने कई वर्षों तक ली, फिर उसने ज़मीन पेड़ों सहित वापस करनी चाही, तो वह उसके साथ उसकी आय (पैदावार) भी वापस करे यदि वह वैसी ही मौजूद हो, और यदि वह आय नष्ट हो गई हो, तो उसके समान (मूल्य या वस्तु) वापस करे, यह ज़खीरा में है।

---

1. मूल वक़्फ़ जिसे बेचा गया है। २. वाक्य 'ज़मीन वक़्फ़': पहले कथनों में 'घर' से समस्या का आरम्भ होता है और इस कथन से वक़्फ़ भूमि की स्थिति स्पष्ट होती है, अतः 'घर' का अर्थ बिना इमारत के मैदान है जिसे एक बार घर और दूसरी बार ज़मीन कहा गया, यह संकेत है कि समस्या की स्थिति चाहे घर से हो या ज़मीन से, निर्णय में कोई अंतर नहीं है... ३. वाक्य 'इमारत आदि': मेरा कहना है कि घर इमारत सहित और ज़मीन पेड़ों सहित की कुल क़ीमत अलग-अलग वापस ली जाएगी... ४. वही जो प्राप्त हुई है और स्वयं मौजूद है। ५. वाक्य 'नष्ट हो गई हो': स्पष्ट है कि चाहे उसने नष्ट किया हो या वह स्वयं नष्ट हुई हो, वह हर हाल में उत्तरदायी होगा... वल्लाह आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)।

غاصب سے قیمت وصول پائی اور وہ اُس کے ہاتھ سے ضائع ہوگئی تو اُس پر کچھ ضمان لازم نہ ہوگی اور ضائع ہونے میں قسم سے قیم ہی کا قول قبول ہوگا کذا فی الحاوی اور اگر قیم نے قیمت وصول کر کے ہنوز اُس سے دوسری زمین خریدی نہیں تھی کہ اُس کے پاس سے قیمت ضائع ہوگئی پھر اصل زمین آئی اس کو واپس دی گئی تو زمین مذکور جیسے تھی اسی حال پر رہے گی اور قیم نے جو قیمت وصول کر لی تھی اس کو اپنے ذاتی مال سے پھیرنا برداشت کرے پھر استحساناً اس قدر مال کو حاصلات وقف سے واپس لے لیکن یہ نہ ہوگا کہ جن لوگوں پر حاصلاتِ اراضی وقف ہے اس نے ان کے دیگر اموال سے سوائے حاصلاتِ وقف کے واپس لیے بلکہ ان کے اسی مال حاصلات وقف سے واپس لے سکتا ہے کذا فی الذخیرہ اور اگر یہ ہوا کہ قیم نے قیمت وصول کر کے اس کے عوض دوسری زمین بجائے وقف اول کے خرید لی پھر اُس کو اصل زمین ملی واپس دی گئی تو وہ بحال خود وقف ہوگی اور دوسری زمین جو خریدی ہے وقف ہونے سے خارج ہو جائے گی پس قیم کو اختیار ہوگا کہ اس کو فروخت کر کے اُس کے داموں سے وہ قیمت جو وصول کر لی تھی ادا کر دے اور اگر اس میں کمی پڑے تو کسی قیم کے ذاتی مال پر ہوگی اس کو قیاساً و استحساناً دونوں طرح حاصلات وقف سے واپس نہیں لے سکتا ہے۔ اگر وقف کرنے والے نے وقف کے ساتھ استبدال کر لینا شرط کر دیا ہو یعنی شروط میں لکھ دیا ہو کہ استبدال روا ہے پس قیم نے اس کو فروخت کر کے دام وصول کر لیے پھر یہ دام ضائع ہو گئے پھر پہلا دار اس کو بسبب عیب کے بحکم قاضی واپس دیا گیا تو قیم اُس کے داموں کو اپنے مال سے ضمان دے پھر زمین وقف جواس کو پھیر دی گئی ہے تاوان دیے ہوئے داموں کے بدل فروخت کرے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر وقفی دار اور وقفی زمین کو غصب کر کے دار کی عمارت ڈھائی یا زمین کے درخت کاٹ ڈالے تو قیم کو اختیار شرعی حاصل ہوگا کہ غاصب سے عمارت و ہر قسم کے درختوں کی قیمت خواہ خرما کے ہوں یا اور کسی قسم کے ہوں تاوان لے جب کہ غاصب ان چیزوں کو واپس نہ کر سکے پھر عمارت کی قیمت بحساب بنی ہوئی کے اور درختوں کی بحساب لگے ہوئے کے تاوان لے گا۔ پس اگر قیم نے غاصب سے یہ قیمت تاوان لے لی پھر دار اور زمین اور عمارت کا ٹوٹن اور درختان مذکورہ ظاہر ہوئے یعنی غاصب کو یہ قدرت حاصل ہوئی کہ وہ دار کو مع عمارت کی ٹوٹن کے یا زمین کو مع اشجار مقطوعہ کے واپس کرے تو وہ اس خالی زمین سے عمارت و درخت کو واپس کر دے اور باتوں یا درخت تو وہ اُسی کے ہو چکے ہیں پھر قیم اس خالی زمین کا حصہ قیمت غاصب کو واپس کر دے گا کذا فی الذخیرہ والمحیط و فتاویٰ قاضی خان اور اگر غاصب کے قبضہ میں کسی اجنبی نے عمارت دار یا درختانِ زمین پر تعدی کی جس سے غاصب نے ان چیزوں کی قیمت ڈانڈ بھر لی اور کہا گیا اب وہ مفلس نادار ہے تو قیم کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ جس اجنبی نے تعدی کی تھی اُس کا دامن گیر ہو اور اگر غاصب نے اس زمین میں زراعت کی تو کھیتی اُسی کی ہوگی اور اس پر زمین کا نقصان جو کھیتی کرنے سے اس میں آگیا ہے واجب ہوگا اور یہ مال لے کر اس زمین کی تعمیر میں لگا دیا جائے گا کذا فی الحاوی۔ اگر زمین وقف میں درختانِ خرما و دیگر اشجار ہوں جن کی حاصلات کو غاصب نے چند سال تک لیا پھر اُس نے زمین مع درختان مذکورہ واپس کرنی چاہی تو اُس کے ساتھ اس کی حاصلات کو بھی واپس کرے اگر بعینہٖ وہ موجود ہو اور اگر اس سے وہ حاصلات تلف ہو گئی ہوں تو اس کے مثل واپس کرے یہ ذخیرہ میں ہے۔

۱۔ اصلی وقف جس کو فروخت کیا ہے ۱۲۔ ۲۔ قولہ زمین وقف اقوال اول میں دار سے وضع مسئلہ ظاہر ہوتی ہے اور اس عبارت سے وضع اراضی الوقف ظاہر ہے پس تو وار بمعنی بے عمارت

میدان ہے کہ اس کو ایک مرتبہ دار سے دوسرے مرتبہ زمین سے تعبیر کیا اور یہ اشارہ ہے کہ وضع مسئلہ خواہ دار سے رکھو یا زمین سے رکھو حکم میں تفاوت نہیں ہے اور یہی میرے نزدیک اوجہ و اوفق ہے اور یہی خواص عبادات فقہاء میں منجملہ اشارات کے ہے فاحفظ ۱۲۔ ۳۔ قولہ عمارت الخ اقول یعنی دار مع عمارت اور زمین مع اشجار کے کل قیمت علیحدہ علیحدہ واپس لے گا پس مراد یہ ہے کہ دار کے مسئلہ میں عمارت کی قیمت بحساب بنی ہوئی کے علیحدہ لے سکتا ہے فافہم ۱۲۔ ۴۔ وہی جو حاصل ہوئی ہے خود موجود ہو ۱۲۔ ۵۔ قولہ تلف ہوگئی ہو ظاہر یہ ہے کہ اس نے تلف کی ہو یا خود تلف ہوئی ہو ہر حال میں ضامن ہوگا کیونکہ اصل مضمون ہے لیکن اس میں نظر ہے اور شاید مراد یہ ہو کہ استہلاک ہونا اس کی استجواب کا سے ہو واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (Page 168) Book of Waqf

...it shall be expended on the same causes for which it was endowed (Waqf). This is recorded in *Al-Muhit*. If a usurper (Ghasib) seizes endowed land containing date palms and other trees, and then a stranger uproots these trees while in the usurper's possession, the trustee (Qayyim) has the option: he may either claim compensation from the usurper based on the value of the standing trees, or from the person who uprooted them. If the trustee recovers damages from the usurper, the usurper shall recover it from the uprooter. However, if he recovers damages from the uprooter, the uprooter cannot claim it back from the usurper. If the trustee had not yet claimed damages from either party, and the usurper collected the value of the uprooted trees from the one who cut them down, and then the trustee seeks damages from the cutter, he shall not have the legal right to do so. This is stated in *Al-Zakhira*. If a person usurps endowed land and the one from whom it was taken files a suit and produces witnesses, then by consensus (ijma), his witnesses shall be accepted, and the said land shall be restored to him. This is in *Al-Zahiriyya*.

A piece of land or immovable property is endowed for several individuals, upon which an oppressor has forcibly taken possession, and it is impossible to recover it from him. Subsequently, the beneficiaries bring a claim against one of their own, asserting that he sold it to the oppressor and handed it over to him. ☆

If someone usurps a Waqf, the beneficiaries do not have the right of litigation without the permission of the judge (Qazi). This is mentioned in *Fusal-e-Imadiya*. [The text proceeds to discuss the legal procedures of oaths and testimonies]. If the accused beneficiary denies the claim, the others have the right to demand an oath from him. If he refuses the oath, he shall be ordered to pay the value of the said Waqf. Similarly, if the others provide witnesses, the same ruling applies. The legal decree (fatwa) is that a usurper is liable for damages, just as a usurper is liable for the profits of a Waqf. This position has been adopted by our masters (scholars). Once the value is collected from the usurper, it shall be used to purchase another plot of land, which shall then replace the original as the endowment. This is recorded in *Muhit-e-Sarakhsi*. If a person during his lifetime endows a village and hands it over to the mutawalli (trustee), but then a usurper takes control, the value shall be taken from the usurper to buy another property under the original conditions. This is because once property is usurped and cannot be recovered, it is considered destroyed, and a replacement (Istibdal) becomes mandatory. This ruling is based on judicial preference (Istihsan), as noted in *Al-Mudmarat*.

A person endowed his field, then cultivated it himself and incurred expenses, and a crop grew...

Footnotes: 1. And the usurper has not taken its compensation. 2. He usurped it, hence he is the guarantor (liable). 3. It shall not be said that the endowment of immovable property is invalid, as mentioned in the Book of Usurpation, because... 4. Because there is a difference of opinion regarding the liability for usurping immovable property; according to some imams, usurpation does not apply to immovable property, hence this clarification was provided for understanding.

...जाए वह उन्हीं रास्तों में लगा दिया जाएगा जिन पर वह वक़्फ़ (धार्मिक न्यास) है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ग़ासिब (अवैध कब्जा करने वाले) ने वक़्फ़ की ज़मीन हड़प ली, जिसमें खजूर और अन्य वृक्ष हों, और फिर किसी अजनबी ने उन पेड़ों को उखाड़ लिया, तो प्रबंधक (क़य्यिम) को अधिकार है कि वह चाहे तो ग़ासिब से उन पेड़ों की खड़ी फसल के मूल्य के हिसाब से मुआवज़ा ले या उखाड़ने वाले से। यदि प्रबंधक ने ग़ासिब से हर्जाना लिया, तो वह उसे उखाड़ने वाले से वसूल करेगा। और यदि उसने उखाड़ने वाले से हर्जाना लिया, तो वह ग़ासिब से वापस नहीं ले सकता। और यदि प्रबंधक ने दोनों में से किसी से हर्जाना नहीं लिया था और ग़ासिब ने उखाड़ने वाले से पेड़ों की क़ीमत वसूल कर ली, फिर प्रबंधक आकर उखाड़ने वाले से मुआवज़ा मांगे, तो उसे इसका अधिकार नहीं होगा। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने वक़्फ़ की ज़मीन हड़प ली और जिससे हड़पी गई उसने मुक़दमा किया और गवाह पेश किए, तो सर्वसम्मति से उसके गवाह स्वीकार किए जाएंगे और वह ज़मीन उसे वापस दी जाएगी। यह 'ज़हीरिया' में है।

एक ज़मीन या अचल संपत्ति कुछ लोगों पर वक़्फ़ है, जिस पर किसी अत्याचारी ने ज़बरदस्ती कब्ज़ा कर लिया और उसे छुड़ाना संभव नहीं है; फिर लाभार्थियों में से कुछ ने एक पर दावा किया कि उसने इसे अत्याचारी के हाथ बेचकर उसे सौंप दिया है। ☆

यदि किसी ने वक़्फ़ को हड़प लिया, तो लाभार्थियों को न्यायाधीश (क़ाज़ी) की अनुमति के बिना मुक़दमा लड़ने का अधिकार नहीं होगा। यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में है। यदि लाभार्थियों ने किसी एक पर दावा किया कि उसने वक़्फ़ संपत्ति को अत्याचारी को बेच दिया है और वह व्यक्ति इससे इनकार करे, तो अन्य लाभार्थियों को उससे शपथ लेने का अधिकार है। यदि वह शपथ लेने से इनकार करता है, तो उसे वक़्फ़ की क़ीमत अदा करने का आदेश दिया जाएगा। इसी प्रकार, यदि अन्य लोग गवाह पेश कर देते हैं, तो भी यही आदेश होगा। फ़तवा यह है कि ग़ासिब (हड़पने वाला) हर्जाने का ज़िम्मेदार है, ठीक वैसे ही जैसे वक़्फ़ के लाभ हड़पने की स्थिति में होता है। हमारे विद्वानों ने यही मत अपनाया है। जब ग़ासिब पर क़ीमत का आदेश दिया जाए, तो वह राशि प्राप्त कर उसके बदले दूसरी भूमि खरीदी जाएगी और वह मूल वक़्फ़ के स्थान पर वक़्फ़ मानी जाएगी। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने अपने जीवनकाल में कोई गाँव वक़्फ़ किया और मुतवल्ली (प्रबंधक) को सौंप दिया, फिर किसी हड़पने वाले ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो उससे क़ीमत लेकर दूसरी संपत्ति खरीदी जाएगी और उसे उन्हीं शर्तों पर वक़्फ़ किया जाएगा। क्योंकि हड़पे जाने पर वह वस्तु

नष्ट हुई मानी जाती है, और वक़्फ़ की वस्तु नष्ट होने पर उसका विकल्प (इस्तबदाल) अनिवार्य है। यह नियम 'मुज़मरात' में उल्लेखित है।

एक व्यक्ति ने अपना खेत वक़्फ़ किया, फिर स्वयं उसमें खेती की और लागत लगाई...

جائے وہ انہی راہوں میں لگا دیا جائے گا جن پر وہ وقف ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ غاصب نے زمین وقف کو غصب کیا اس میں درختان خرما و دیگر اشجار ہیں پس اس کے قبضہ میں سے کسی اجنبی نے درختان مذکورہ کھود لیے تو قیم کو اختیار ہے چاہے غاصب سے ان درختوں کی قیمت جتے ہوئے کے حساب سے تاوان لے یا اسی کو کھودنے والے سے تاوان لے پس اگر قیم نے غاصب سے ضمان لی تو وہ کھود لینے والے سے واپس لے گا اور اگر اُس نے کاٹ کر کھود لینے والے سے تاوان لیا تو وہ غاصب سے واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر قیم نے دونوں میں سے ہنوز کسی سے تاوان نہیں لیا تھا کہ غاصب نے قاطع سے قیمت درختان مقلوبہ تاوان بھر لی پھر قیم نے آکر قطع وقلع کرنے والے سے ضمان لینی چاہی تو اس کو یہ اختیار حاصل نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے ایک وقفی زمین غصب کر لی اور جس کے پاس سے غصب کی ہے اُس نے نالش کی اور گواہ قائم کیے تو بالاجماع اس کے گواہ قبول ہوں گے اور زمین مذکور اس کو واپس دی جائے گی یہ ظہیریہ میں ہے۔

ایک زمین یا عقار چند نفر پر وقف ہے اس پر کسی ظالم نے زبردستی قبضہ کر لیا اور اس کے قبضہ سے نکالنا ممکن نہیں ہے پھر جن لوگوں پر وقف تھا انہوں نے اپنوں میں سے ایک پر دعویٰ کیا کہ اس نے اس ظالم کے ہاتھ فروخت کر کے اس کو سپرد کر دیا ہے ☆

اگر وقف کو کسی نے غصب کر لیا تو جن لوگوں پر وقف ہے اُن میں سے کسی کو بدون اجازت قاضی کے خصومت کا حق حاصل نہ ہوگا یہ فصول عمادیہ میں ہے۔ ایک زمین یا عقار چند نفر پر وقف ہے اس پر کسی ظالم نے زبردستی قبضہ کر لیا اور اس کے قبضہ سے نکالنا ممکن نہیں ہے

پھر جن لوگوں پر وقف تھا انہوں نے اپنوں میں سے ایک پر دعویٰ کیا کہ اس نے اس ظالم کے ہاتھ فروخت کر کے اُس کو سپرد کر دیا ہے اور وہ شخص منکر ہے پس باقیوں نے اُس سے قسم لینی چاہی تو اُن کو یہ حق پہنچتا ہے اور جب اُس شخص نے ان کے دعوٰی سے انکار کیا تو اُس سے قسم لی جائے گی پس اگر اُس نے قسم کھانے سے انکار کیا اور ٹھٹک رہا تو اس پر قیمت وقف مذکور ادا کرنے کا حکم کیا جائے گا اور اسی طرح اگر باقیوں نے اُس پر گواہ قائم کیے تو بھی ثابت ہو جانے پر یہی حکم دیا جائے گا کیونکہ دکھی مکانات واراضی وغیرہ جواز قسم عقار جوان کے غصب کی صورت میں وقف پر نظر کر کے یہی فتویٰ ہے کہ غاصب ضامن ہے جیسے کہ وقف کے منافع غصب کر لینے کی صورت میں بنظر وقف یہی فتویٰ ہے کہ منافع وقف کا غاصب ضامن ہے اور یہی ہمارے مشائخ نے اختیار کیا ہے اور جب اس غاصب پر قیمت کا حکم دیا گیا تو قیمت اُس سے وصول کر کے اس کے عوض دوسری اراضی خریدی جائے گی پس وہ بجائے اصل کے وقف رہے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ایک شخص نے اپنی زندگی وصحت میں ایک موضع وقف کر کے اپنے قبضہ سے نکال کر متولی کے قبضہ میں دے دیا پھر اُس پر ایک غاصب مستولی ہو کر وقف مذکور و متولی کے درمیان حائل ہو گیا تو غاصب سے اس کی قیمت لے کر اس سے دوسرا موضع خرید کر اوّل کی شرائط پر وقف کیا جائے گا کیونکہ جب غاصب انکار کر گیا تو وہ چیز گویا مستہلک ہوگئی اور وقفی چیز جب تلف ہو جائے تو اُس کے قائم مقام دوسری بدل لینا واجب ہے جیسے وقف گھوڑا اگر جہاد میں مارڈالا جائے تو اس کی قیمت سے استبدال کیا جاتا ہے اور یہ حکم بدلیل استحسان ہے جس کو ہمارے مشائخ نے اختیار کیا ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے اپنا کھیت وقف کیا پھر اُسی نے اس میں زراعت کی اور خرچ کیا اور کھیتی نکلی اور بیج اسی کی طرف سے ہیں پس

۱ـہ اور غاصب نے اس کا تاوان نہیں لیا ہے ۱۲۔ ۲ـہ اس نے غصب کر لیا پس ضامن ہے ۱۲۔ ۳ـہ پھر یہ نہیں کہا جائے گا کہ عقار کا وقت صحیح نہیں ہوتا جس طرح کتاب الغصب میں مذکور ہے کیونکہ الخ ۱۲۔ ۴ـہ کیونکہ اول چونکہ عقار کے غصب مستحق ہونے میں اختلاف ہے بعض ائمہ کے نزدیک عقار میں غصب نہیں ہوتا لہذا اس مقام پر تنبیہ کردی فاہم ۱۲۔

He said, "I have cultivated this for myself using my own seeds," and the beneficiaries of the endowment (waqf) said, "You cultivated it for the waqf." In this matter, the statement of the person who established the waqf (the cultivator) shall be accepted, and the crop shall belong to him. If the beneficiaries of the waqf requested the judge (Qazi) to remove it from his possession because he cultivated it for himself without the right to do so, the Qazi shall not remove it from his possession but shall give him precedence in cultivating it for the waqf. If he then says, "I have no property of the waqf, nor do I have seeds," the Qazi shall tell him to take a loan on the credit of the waqf, spend it on seeds, labor, and other cultivation expenses, and repay it from the produce. If he says, "I cannot do this," the Qazi shall tell the beneficiaries of the waqf, "You take a loan, buy seeds, and provide the expenses, then it will be repaid from the produce." If the beneficiaries then say, "We fear that if we take a loan, buy seeds, and incur expenses, when it reaches the hands of the waqf founder, he may deny it; we will cultivate it ourselves," the Qazi should not grant them an absolute order to do so. This is because the one who established the waqf is the primary person entitled to its management. However, if there is a fear regarding his character that he might ruin the waqf, he shall not have the primary right. If the founder cultivated and incurred expenses, and then a disaster befell the crop such that it was destroyed, and the founder said, "The loan I took for this cultivation which was destroyed was for the waqf," and then another crop was produced, and he wished to offset that loan from the new produce, but the beneficiaries said he had cultivated for himself; in this case, the founder's statement shall be accepted. He shall have the right to recover the amount of the loan he claims from the produce. Furthermore, if the founder says, "I took a thousand dirhams and spent them on seeds and other necessities," and the beneficiaries say, "You only spent five hundred dirhams in total on seeds, labor, and necessities," it is ruled that the founder's statement shall be considered truthful to the extent of what is typically spent on such cultivation for such land. And if the trustee (Mutawalli) of the waqf says, "I cultivated this with my own seeds and expenses for myself," and the beneficiaries say, "You did it for us," then the statement of the Mutawalli shall prevail; this is mentioned in 'Al-Muhit'.

उसने कहा कि मैंने अपने बीजों से अपने लिए यह खेती की है और जिन पर वक़्फ़ है उन्होंने कहा कि तुमने वक़्फ़ के लिए खेती की है, तो इस बारे में वक़्फ़ करने वाले (काश्तकार) का कहना स्वीकार किया जाएगा और फसल उसी की होगी। और अगर वक़्फ़ के लाभार्थियों ने क़ाज़ी से अनुरोध किया कि उसे उसके कब्जे से हटा दिया जाए क्योंकि उसने अपने लिए खेती की है जबकि उसे यह अधिकार नहीं था, तो क़ाज़ी उसे उसके कब्जे से नहीं हटाएगा, लेकिन वक़्फ़ के लिए खेती करने में उसे प्राथमिकता देगा। फिर अगर उसने कहा कि वक़्फ़ का कोई माल मेरे पास नहीं है और न ही बीज हैं, तो क़ाज़ी उससे कहेगा कि वक़्फ़ पर ऋण ले ले और उसे बीजों, मज़दूरी आदि खेती के खर्चों में व्यय करके उपज से चुका दे। फिर अगर उसने कहा कि मुझसे यह नहीं हो सकता, तो क़ाज़ी वक़्फ़ वालों से कहेगा कि तुम ऋण लेकर बीज खरीदो और खर्च वहन करो, फिर उपज से इसे चुका दिया जाएगा। फिर यदि वक़्फ़ वालों ने कहा कि हमें डर है कि जब हम ऋण लेकर बीज खरीदेंगे और खर्च करेंगे और जब यह सब वक़्फ़ करने वाले के पास पहुँच जाएगा, तो वह इनकार कर देगा, लेकिन हम स्वयं इसमें खेती करेंगे, तो क़ाज़ी को उन्हें ऐसा करने का बिना शर्त आदेश नहीं देना चाहिए, क्योंकि जिसने वक़्फ़ किया है वही इसकी देखभाल का प्राथमिक हकदार है। लेकिन अगर उसकी ज़ात पर यह भय हो कि वह वक़्फ़ को नष्ट कर देगा, तो उसे अधिकार में प्राथमिकता नहीं दी जाएगी। यदि वक़्फ़ करने वाले ने इसमें खेती की और खर्च किया, फिर खेती को पाला आदि कोई ऐसी विपत्ति आई कि फसल नष्ट हो गई, तो वक़्फ़ करने वाले ने कहा कि मैंने ऋण लेकर जो खेती की थी वह नष्ट हो गई और वह वक़्फ़ के लिए थी, फिर दूसरी उपज प्राप्त हुई, तो उसने चाहा कि वह उस उपज से उस ऋण को चुकता कर ले जिसका उसने नष्ट हुई फसल के लिए उल्लेख किया था, और वक़्फ़ वालों ने कहा कि उसने अपने लिए खेती की थी, तो इसमें वक़्फ़ करने वाले का कथन स्वीकार्य होगा और उसे अधिकार होगा कि वह उपज से उस ऋण की राशि वसूल कर ले जिसका वह दावा करता है। फिर अगर वक़्फ़ करने वाले ने कहा कि मैंने एक हजार दिरहम लेकर बीजों और अन्य आवश्यकताओं में खर्च किए हैं और वक़्फ़ वालों ने कहा कि तुमने केवल पांच सौ दिरहम बीजों, मज़दूरी और आवश्यकताओं पर खर्च किए हैं, तो नियम यह है कि जितनी ऐसी भूमि की ऐसी खेती में खर्च होता है, उतनी सीमा तक वक़्फ़ करने वाले का कथन सत्य माना जाएगा। और अगर वक़्फ़ के मुतवल्ली (प्रबंधक) यानी क़य्यूम ने कहा कि यह खेती मैंने अपने बीजों से अपने खर्च पर अपने लिए

की है और वक़्फ़ वालों ने कहा कि तुमने हमारे लिए की है, तो मुतवल्ली का कथन मान्य होगा, यह 'मुहीत' में है।

اُس نے کہا کہ میں نے اپنے بیجوں سے اپنے واسطے یہ زراعت کی ہے اور جن پر وقف ہے اُنہوں نے کہا کہ تو نے وقف کے لیے زراعت کی ہے تو اس بارہ میں وقف کرنے والے کاشت کار کا قول قبول ہو گا اور کھیتی اُسی کی ہوگی اور اگر وقف والوں نے قاضی سے درخواست کی کہ اس کے قبضہ سے نکال لے اُس نے اپنے واسطے زراعت کی ہے حالانکہ اس کو یہ استحقاق نہ تھا تو قاضی اس کے قبضہ سے نہیں نکالے گا لیکن وقف کے لیے زراعت کرنے میں اُس سے تقدیم کر دے گا پھر اگر اُس نے کہا کہ وقف کا کچھ مال میرے پاس نہیں اور نہ بیج ہیں تو قاضی اُس سے کہے گا کہ وقف پر قرضہ لے لے اور اس کو بیجوں و مزدوری وغیرہ مصارف زراعت میں خرچ کر کے حاصلات سے لے لینا۔ پھر اگر اُس نے کہا کہ مجھ سے یہ نہیں ہو سکتا ہے تو قاضی اہل وقف سے فرمائے گا کہ تم قرضہ حاصل کر کے بیج خرید و اور خرچہ دو پھر حاصلات سے ادا کر دینا پھر اگر اہل الوقف نے کہا کہ ہم کو کھٹکا ہے کہ جب ہم قرضہ لے کر بیج خریدیں اور خرچہ دیں تو جب یہ سب وقف کرنے والے کے پاس پہنچ جائے تو وہ انکار کر جائے لیکن ہم خود اس میں زراعت کریں تو قاضی کو یہ نہ چاہیے کہ علی الاطلاق ان کو یہ حکم دے دے کیونکہ جس نے وقف کیا ہے وہی اوّل مستحق اُس کی پرداخت کا ہے لیکن اگر اُس کی ذات پر یہ خوف ہو کہ وقف کو تلف کر ڈالے گا تو اس کو استحقاق میں اوّلیت نہیں ہے اگر وقف کنندہ نے اس میں زراعت کی اور خرچہ اُٹھایا پھر کھیتی کو اولاً و پالا وغیرہ ایسی کوئی آفت پہنچی کہ کھیتی جاتی رہی پس وقف کنندہ نے کہا کہ میں نے قرضہ لے کر یہ زراعت جو جاتی رہی ہو وقف کے واسطے ہوئی تھی پھر دوسری پیداوار سے حاصلات آئی پس اُس نے چاہا کہ میں اس پیداوار سے وہ قرضہ وضع کر لوں جس کو اس نے تلف شدہ پیداوار کے واسطے قرض کر لیا بیان کیا تھا اور

اہل وقف نے کہا کہ اس نے اپنے ہی واسطے کھیتی ہوئی تھی تو اس میں وقف کرنے والے کا قول قبول ہو گا اور اس کو اختیار ہو گا کہ اس پیداوار سے اس قدر قرضہ جس کا دعویٰ کرتا ہے وصول کر لے پھر اگر وقف کرنے والے نے کہا کہ میں نے ہزار درہم لے کر اُس کے بیجوں و دیگر ضروریات میں خرچ کیے ہیں اور اہل الوقف نے کہا کہ تو نے فقط پانچ سو درہم سب اس کے بیجوں و مزدوری و ضروریات میں اٹھائے ہیں تو فرمایا کہ جس قدر ایسی زمین کی ایسی زراعت میں خرچ ہوتا ہو اُس قدر میں وقف کنندہ کا قول سچا قرار دیا جائے گا اور اگر متولی وقف نے یعنی قیم نے کہا کہ یہ کھیتی میں نے اپنے بیجوں سے اپنے خرچہ سے اپنے لیے ہوئی ہے اور اہل الوقف نے کہا کہ تو نے ہمارے واسطے ہوئی ہے تو قول اس میں متولی کا قول ہو گا یہ محیط میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 2 (170) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

If the remaining two-thirds stays exactly in the possession of the mentioned heirs, then the entire intended endowment (waqf) shall be established. If it does not remain—for instance, if some heirs have sold their share—then that sale shall not be rescinded. However, an amount equivalent to what was sold shall be taken from them to purchase another piece of land to be endowed in its place, as stated in *Muheet al-Sarakhsi*. If the deceased acquired any property—such as if a settlement was made where the heirs accepted blood money from a killer—then by consensus, the aforementioned sale shall not be rescinded. If some heirs sold and others did not, the unsold portion remains as waqf, and for the sold portion, its value shall be used to purchase and endow another piece of land, as mentioned in *al-Dhakhira*. Similarly, if the deceased had debts and the judge (Qadi) sold the endowed land to settle them, but then property of the deceased came to light sufficient to pay the debt, and this land falls within the bequeathable third of the estate, the sale will still not be rescinded. However, an amount equal to the price of the endowed land shall be taken from the deceased's estate to buy another plot for a perpetual charity (Sadaqa Mawqufa) for the poor; this is found in *Muheet Sarakhsi*.

If Zaid, while terminally ill (*marid*), endows his land as a perpetual charity for the sake of Allah for his children, his children's children, and his descendants forever as long as lineage continues, and thereafter for the poor: if this land comes from the third of his estate, the waqf is valid. The produce (*ghallah*) from it shall be distributed among all his heirs according to their legal shares of inheritance. For instance, if he has a wife and children, the wife receives an eighth share. If there are parents and children, the parents receive a sixth share each, and the remainder is distributed among the children, with a male receiving twice the share of a female. This ruling applies when the children are his immediate offspring and there are no grandchildren. If there are grandchildren as well under similar circumstances, the total produce, after expenses, shall be distributed by counting all individuals across generations. The portion that reaches his immediate offspring shall be divided among them according to the divine shares (*fara'id*), and the portion that reaches the grandchildren shall be distributed equally among them (i.e., males and females receive equal shares). Once all immediate children have passed away, the entire yield shall be distributed among the grandchildren and subsequent descendants; at that point, the wife or parents of the founder will receive nothing from it, as per *al-Zahiriya*. If the land exceeds one-third of the estate and the heirs consent to the waqf, then the waqf is valid and the yield

shall be distributed equally among them all. In this case, males or childless heirs are not given preference over females, and neither the wife nor parents receive anything from this yield. If the heirs do not consent, the waqf is only valid for one-third. That third of the area will be endowed for the poor, and the yield will be distributed among all heirs according to the divine shares. This which we have mentioned is the opinion of Sheikh Hilal, Qadi Abu Bakr al-Khassaf, Faqih Abu Bakr al-A'mash, and Faqih Abu Bakr al-Iskaf, as written in *al-Dhakhira*.

If a person endows his land for his relatives: if those relatives are his heirs, this case is identical to endowing for children. If they are not his heirs, the waqf for them is valid, and they will be entitled to the proceeds through the waqf. If he endowed for only some of his heirs and all heirs consented, the waqf is valid. If they did not consent, the mentioned land shall be endowed for the poor, but only considering up to one-third of the estate. Based on the opinion of Hilal (RA) and his followers, the proceeds shall go to the heirs in proportion to their inheritance. When the heir for whom the waqf was made dies, the yield shall go to the poor. If some heirs of the endower die but the specific heir for whom the waqf was made remains alive, the yield belongs to all heirs, and the share of whoever dies among them becomes inheritance for their own heirs; this is written in *al-Muheet*. And if he said, "This land of mine is a perpetual charity for my children and my children's children and my lineage, and ultimately for the poor," or if he...

यदि शेष दो-तिहाई हिस्सा उन वारिसों (उत्तराधिकारियों) के कब्ज़े में मूल रूप से बना रहे, तो उल्लेखित पूरा वक़्फ़ मान्य हो जाएगा। और यदि वह बना न रहे, उदाहरण के लिए कुछ वारिसों ने अपना हिस्सा बेच दिया हो, तो उस बिक्री को रद्द नहीं किया जाएगा; लेकिन उसने जितना हिस्सा बेचा है, उसकी कीमत लेकर उससे दूसरी ज़मीन खरीदी जाएगी और उसकी जगह वक़्फ़ कर दी जाएगी, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में वर्णित है। और यदि मृतक को कोई संपत्ति प्राप्त हुई, इस प्रकार कि कोई समझौता किया गया और वारिसों ने हत्यारे से धन पर समझौता कर लिया, तो सर्वसम्मति से उक्त बिक्री रद्द नहीं की जाएगी। यदि कुछ वारिसों ने बेचा और कुछ ने नहीं, तो जो हिस्सा नहीं बिका वह वक़्फ़ में वापस आ जाएगा, और जो बिक गया उसकी कीमत से दूसरी ज़मीन खरीदकर वक़्फ़ कर दी जाएगी, जैसा कि 'अद-ज़खीरा' में है। इसी प्रकार, यदि मृतक पर ऋण (कर्ज़) था और काज़ी ने ऋण चुकाने के लिए वक़्फ़ की ज़मीन बेच दी, फिर मृतक की इतनी संपत्ति प्रकट हुई जिससे ऋण चुकाया जा सके और यह ज़मीन उसकी कुल संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से वक़्फ़ निकलती हो, तब भी उक्त बिक्री रद्द नहीं होगी। लेकिन मृतक की संपत्ति से वक़्फ़ की कीमत के बराबर राशि निकालकर उससे दूसरी ज़मीन खरीदी जाएगी और गरीबों के लिए वक़्फ़ (सदक़ा मौकूफ़ा) कर दी जाएगी; यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

यदि ज़ैद ने बीमारी की हालत में अपनी ज़मीन को अल्लाह की राह में हमेशा के लिए अपनी संतान, प्रपौत्रों और आने वाली पीढ़ियों के लिए वक़्फ़ कर दिया जब तक वंश चले, और उनके बाद गरीबों के लिए कर दिया; तो यदि यह ज़मीन उसके संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से (तिहाई तरका) के भीतर आती है, तो वक़्फ़ मान्य होगा। उससे होने वाली उपज (ग़ल्ला) उसके सभी वारिसों में विरासत के हिस्से के अनुसार बांटी जाएगी। यहाँ तक कि यदि उसकी पत्नी और बच्चे हैं, तो पत्नी को आठवाँ हिस्सा दिया जाएगा। यदि माता-पिता और बच्चे हैं, तो माता-पिता को छठा हिस्सा देकर शेष बच्चों में लड़कों को लड़कियों से दोगुना हिस्सा दिया जाएगा। यह नियम तब है जब बच्चे सीधे तौर पर उसकी संतान हों और उनकी आगे कोई संतान न हो। यदि प्रपौत्र भी हों और स्थिति वैसी ही हो, तो सभी पीढ़ियों के व्यक्तियों की गणना करके खर्च निकालने के बाद उपज बांटी जाएगी। फिर जो हिस्सा उसकी प्रत्यक्ष संतान को मिलेगा, वह उनके बीच ईश्वरीय नियमों (फ़राइज़) के अनुसार बाँटा जाएगा, और जो हिस्सा प्रपौत्रों को मिलेगा, वह उनमें समान रूप से बाँटा जाएगा (अर्थात पुरुष और महिला का हिस्सा बराबर होगा)। जब प्रत्यक्ष संतान की मृत्यु हो जाए, तो पूरी उपज अगली पीढ़ियों में बांटी जाएगी; तब पत्नी या

माता-पिता को इसमें से कुछ नहीं मिलेगा, जैसा कि 'अल-ज़हीरिया' में वर्णित है। यदि यह ज़मीन एक-तिहाई संपत्ति से बाहर हो और वारिसों ने वक़्फ़ की अनुमति दे दी, तो वक़्फ़ वैध होगा और उपज सबमें बराबर बांटी जाएगी। इसमें पुरुषों या निःसंतान को महिलाओं से अधिक नहीं दिया जाएगा और इस उपज से पत्नी और माता-पिता को कुछ नहीं मिलेगा। यदि वारिसों ने अनुमति नहीं दी, तो केवल एक-तिहाई तक ही वक़्फ़ मान्य होगा। एक-तिहाई ज़मीन गरीबों के लिए वक़्फ़ होगी और उपज सभी वारिसों में ईश्वरीय नियमों के अनुसार बांटी जाएगी। यह जो हमने उल्लेख किया है, वह शेख हिलाल, काज़ी अबू बक्र अल-ख़स्साफ़, फ़क़ीह अबू बक्र अल-आमश और फ़क़ीह अबू बक्र अल-इस्काफ़ का मत है; यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि किसी ने अपनी ज़मीन अपने रिश्तेदारों के लिए वक़्फ़ की, और यदि वे रिश्तेदार उसके वारिस हैं, तो यह मामला संतान पर वक़्फ़ करने जैसा ही है। यदि वे वारिस नहीं हैं, तो उन पर वक़्फ़ वैध है और वे ही इसके लाभ के पात्र होंगे। यदि उसने अपने कुछ ही वारिसों के लिए वक़्फ़ किया और सभी वारिसों ने अनुमति दे दी, तो वक़्फ़ वैध होगा। यदि अनुमति नहीं दी, तो ज़मीन गरीबों के लिए वक़्फ़ हो जाएगी, लेकिन केवल संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से तक। हिलाल (रह.) और उनके अनुयायियों के अनुसार, लाभ वारिसों को उनकी विरासत के अनुपात में मिलेगा। जब वह वारिस मर जाए जिसके लिए वक़्फ़ था, तो उपज गरीबों की हो जाएगी। यदि वक़्फ़ करने वाले के कुछ वारिस मर गए लेकिन वह विशेष वारिस जीवित है, तो उपज सभी वारिसों की होगी और जो मर गया उसका हिस्सा उसके उत्तराधिकारियों को विरासत में मिलेगा; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। और यदि उसने कहा कि "मेरी यह ज़मीन मेरी संतान और प्रपौत्रों के लिए सदक़ा मौकूफ़ा है और अंत में गरीबों के लिए है," या उसने...

باقی دو تہائی مذکور وارثوں کے قبضہ میں بعینہ قائم ہو تو پورا اراد مذکور وقف ہو جائے گا اور اگر قائم نہ ہو مثلاً بعض وارثوں نے اپنا حصہ فروخت کر دیا ہو تو اس کی بیع نہیں توڑی جائے گی لیکن جس قدر اس نے فروخت کیا وہ اس سے لے کر اس سے دوسری زمین خرید کر کے بجائے اس کے وقف کر دی جائے گی کذا فی محیط السرخسی اور اگر میت کو کوئی مال حاصل ہوا پس طور کہ وہ عقد اقل کیا گیا پھر وارثوں نے قاتل سے مال پر صلح کر لی تو بالاتفاق بیع مذکور نہیں توڑی جائے گی اور اگر بعض وارثوں نے بیچا اور بعض نے نہیں تو جس قدر فروخت نہیں ہوا وہ وقف میں عود کرے گا اور جس قدر فروخت ہوا اس کی قیمت لے کر اس کے عوض دوسری زمین خرید کر وقف کر دی جائے گی کذا فی الذخیرہ اور اسی طرح اگر میت پر قرضہ تھا پس قاضی نے اس کے دار باز مین وقف کو اس قرضہ میں فروخت کیا پھر میت کا اس قدر مال ظاہر ہوا جس سے میت کا قرضہ ادا ہوتا ہے اور اس کی تہائی سے یہ زمین وقف برآمد ہوتی ہے تو بھی بیع مذکور نہیں توڑی جائے گی لیکن مال میت سے بقد رشمن وقف مذکور کے نکال کر اُس سے دوسری زمین خرید کر فقیروں پر صدقہ موقوفہ کر دی جائے گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

اگر زید مریض نے اپنی زمین کو صدقہ موقوفہ اللہ تعالیٰ کے واسطے ہمیشہ کے واسطے اپنی اولاد اور اولاد اولاد اور نسل پر ہمیشہ جب تک تناسل حاصل ہو اور بعد ان کے مساکین پر کر دیا پس اگر یہ زمین اُس کے تہائی ترکہ سے برآمد ہو تو وقف ہو جائے گی اور اُس سے غلہ حاصل کر کے اُس کے تمام وارثوں پر بحساب حصہ میراث کے تقسیم کیا جائے گا حتیٰ کہ اُس کی بیوی اور اولاد ہو تو بیوی کو آٹھواں حصہ دیا جائے گا اور اگر والدین اور اولاد ہوں تو والدین کو چھٹا حصہ دے کر باقی اُس کی اولاد میں لڑکوں کو لڑکیوں سے دو چند کے حساب سے بانٹ دیا جائے گا اور

یہ حکم اس وقت ہے کہ اولاد اس کی پشت سے ہو اور اُن میں کوئی اولاد اولاد نہ ہو اور اگر کچھ اولاد اولاد اولاد ہوں اور باقی مسئلہ یہی واقع ہو تو اولاد کے نفراور اولاد اولاد کے نفر شمار کر کے تمام غلہ بعد از نفقہ تقسیم کیا جائے پھر جس قدر اس کے نطفہ کی اولاد کو پہنچے وہ ان اولاد میں موافق فرائض اللہ تعالیٰ کے بطور مذکور تقسیم ہو گا اور جس قدر اولاد اولاد کو پہنچے وہ ان میں مساوی تقسیم ہو گا یعنی مرد وعورت کا حصہ یکساں ہو گا۔ پھر جب تمام اولاد صلبی مر گئی تو تمام حاصلات ان کی اولاد اولاد نسل پر تقسیم ہو گی پس اُس کی زوجہ یا والدین کو اس میں سے کچھ نہیں ملے گا کذا فی الظہیریہ اور اگر یہ زمین اُس کے تہائی ترکہ سے برآمد نہ ہوئی پس اگر وارثوں نے وقف کی اجازت دے دی تو وقف جائز ہوا اور غلہ ان سب میں برابر تقسیم ہو گا۔ ان میں مذکر اور لا ولد کو مؤنث سے کچھ زیادتی سے نہیں دیا جائے گا اور اس غلہ سے زوجہ اور والدین کو کچھ نہیں ملے گا اور اگر وارثوں نے وقف کی اجازت نہ دی تو تہائی سے وقف جائز ہو گا پس تہائی رقبہ فقیروں کے لیے وقف ہو گا اور غلہ تمام وارثوں میں اللہ تعالیٰ کے فرائض پر تقسیم ہو گا اور یہ جو ہم نے ذکر کیا ہے شیخ ہلال و قاضی ابوبکر الخصاف و فقیہ ابو بکر الاعمش و فقیہ ابو بکر الاسکاف کا قول ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر اپنی زمین کو اپنی قرابت پر وقف کیا پس اگر اس کے قرابت والے اُس کے وارث ہوں تو یہ صورت اور اولاد پر وقف کرنے کی صورت یکساں ہے اور اگر یہ قرابت والے اُس کے وارث نہ ہوں تو ان پر وقف جائز ہے اور وقف کی راہ سے وہی لوگ حاصلات وقف کے مستحق ہوں گے اور اگر اُس نے اپنے وارثوں میں سے فقط بعض پر وقف کیا تو اس صورت میں اگر سب وارثوں نے اجازت دی تو وقف جائز ہو گا اور اگر نہ اجازت دی تو زمین مذکور فقیروں پر وقف ہو جائے گی مگر تہائی مال ترکہ سے اعتبار کیا جائے گا اور حاصلات اس وقف کی بنا بر قول ہلال رحمۃ اللہ تعالیٰ و ان کے تابعین کے وارثوں کے لیے بقد ر ان کی میراث ہو گی پھر جب وہ وارث مر

جائے جس پر وقف ہے تو غلہ اس کا فقیروں کے لیے ہو جائے گا اور اگر وقف کرنے والے کے بعض وارث مر گئے لیکن وہ وارث جس پر وقف ہے زندہ موجود ہے تو غلہ مذکور تمام وارثوں کا ہو گا اور جوان میں سے مرا اُس کا حصہ اُس کے وارثوں میں میراث ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اس نے کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ میری اولاد اور اولاد اولاد کی اولاد اور میری نسل پر اور آخر اس کا فقراء پر ہے یا اُس نے اُس کی...

...has made a will and this land is extracted from one-third of his property. If the heirs gave permission, its produce (ghalla) will be distributed among the heirs and the grandchildren (Awlad al-Awlad) based on the number of heads (Adad Ru'us). If the heirs did not give permission, the produce will be distributed among the biological children (Awlad-e-Sulbi) and the grandchildren based on their head count (i.e., however many persons there are). Then, whatever portion falls to the share of the grandchildren shall be divided equally among them, and whatever falls to the share of the heirs (i.e., biological children) shall be distributed among all heirs according to the laws of inheritance (mirath). If some biological children or grandchildren die and some new ones are born, then the count shall be taken on the day the produce is obtained. Then, the portion falling to the share of biological children shall be distributed according to inheritance laws among all those heirs who were present on the day of the endower's (waqif) death. Then, whatever share belongs to those who have since died will go to their respective heirs individually. If all biological children have passed away, the said produce will be distributed among the grandchildren and descendants, and nothing will remain for other heirs; this is stated in *Zahiriyah*.

If one endows (waqf) their land during their terminal illness (marz-ul-maut) and also makes other bequests, one-third of their property will be distributed between the waqf and other bequests. ☆

If the patient said, "This land of mine is a charitable endowment (sadqa-e-mawqufa) for every person among my children and descendants who becomes needy; each one should be given an amount that suffices for their maintenance (nafaqah)." If there is no poor person among the children and descendants, the entire produce is for the poor (fuqara). In such a case, if there are poor people among the children and descendants, the produce will be divided among them based on their number such that each is given an amount that is reasonably sufficient for their personal maintenance and that of their children, wife, and servant—i.e., enough annually for bread, accompaniment, and clothing without extravagance or hardship. Then, based on this calculation, whatever produce falls to the children's share shall be pooled and distributed among the biological children and all remaining heirs who were present on the day of the endower's death, according to the divine mandates (Fara'id). If a portion of the biological son's maintenance share was taken for distribution among other heirs, and what remains is insufficient for him, he shall not have the right to take back from the share of the grandchildren to cover the shortfall. If there are

wealthy individuals among them, nothing shall be given to the wealthy among the children and descendants; the distribution will be based on the number of those who are poor; this is written in *Al-Hawi*. If one endows land and makes other bequests during terminal illness, one-third of the estate will be shared between the waqf and other bequests proportionately—the legatees based on their respective bequests and the waqf beneficiaries based on the value of the land. Then, whatever share falls to the legatees from the one-third will be taken by them, and whatever reaches the waqf beneficiaries, an equivalent portion of the land shall be set aside and endowed for those specified. The implementation of the waqf shall not take precedence (over other bequests), as stated in *Al-Dhakhirah*. Waqf is not like manumission (*itq*) or *mudabbar* (a slave to be freed after owner's death); meaning, just as manumission and *mudabbar* are prioritized and implemented first, and other bequests are only implemented if something remains, the rule for waqf does not involve such precedence, as stated in *Al-Hawi al-Qudsi*. If someone said, "This is my land; its produce after my death should be given to the children of Abdullah and his descendants," this will be a bequest of the produce for those people. Similarly, if they said, "Hold this land of mine after my death for the children of Abdullah," this will also be considered a bequest of the produce. Similarly, if they said, "My land is endowed for so-and-so and their descendants after my death, it should not be sold," then this...

---

1. The phrase "Adad Ru'us" (head count) means: count all individuals; whatever the count is, divide into that many equal parts. For example, suppose the number of heirs is four and the grandchildren are ten, then fourteen parts will be made, of which four parts will go to the share of the heirs.

वसीयत कर दी और यह ज़मीन उसके तिहाई (एक तिहाई) माल से निकलती है, तो अगर वारिसों ने इजाज़त दी तो उसका ग़ल्ला (पैदावार) वारिस और औलाद-उल-औलाद (पोते-पोतियों) के बीच उनके 'अदद रूस' (सिरों की संख्या) के आधार पर तक़्सीम (विभाजित) होगा। और अगर वारिसों ने इजाज़त नहीं दी, तो ग़ल्ला औलाद-ए-सल्बी (सगे बच्चों) और औलाद-उल-औलाद के बीच उनके'अदद रूस' (यानी जितने व्यक्ति हों) पर तक़्सीम होगा। फिर जितना हिस्सा औलाद-उल-औलाद के खाते में पड़ेगा, वह उनमें बराबर विभाजित होगा, और जितना हिस्सा वारिसों यानी औलाद-ए-सल्बी के हिस्से में आएगा, वह तमाम वारिसों में विरासत के हिसाब से विभाजित होगा। और अगर कुछ औलाद-ए-सल्बी और कुछ औलाद की औलाद मर गई और कुछ नई पैदा हुई, तो जिस दिन ग़ल्ला हासिल हुआ उस दिन उनकी संख्या और गिनती देखी जाएगी। फिर जितना हिस्सा औलाद-ए-सल्बी के खाते में आएगा, वह उन्हीं तमाम वारिसों पर विरासत के हिसाब से विभाजित होगा जो वक़्फ़ करने वाले की मौत के दिन मौजूद थे। फिर उनमें से जो मर गए हैं उनके हिस्से का जो अलग-अलग भाग बनेगा, वह हर एक के वारिसों को मिलेगा। फिर अगर औलाद-ए-सल्बी सब गुज़र गए, तो उक्त ग़ल्ला औलाद-उल-औलाद और नस्ल पर विभाजित होगा और बाकी वारिसों के लिए कुछ नहीं होगा, यह 'ज़हीरिया' में है।

यदि अपने मर्ज़-उल-मौत (मृत्यु-शय्या की बीमारी) में अपनी ज़मीन वक़्फ़ की और कुछ वसीयतें कीं, तो उसका तिहाई माल उसके वक़्फ़ और अन्य वसीयतों में विभाजित होगा। ☆

अगर मरीज़ ने कहा कि "मेरी यह ज़मीन सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है हर उस शख़्स पर जो मेरी औलाद और नस्ल से मोहताज हो, हर एक को उतना दिया जाए जो उसके नफ़क़ा (भरण-पोषण) के लिए पर्याप्त हो।" और अगर मेरी औलाद और नस्ल में कोई फ़क़ीर (ज़रूरतमंद) न हो, तो पूरा ग़ल्ला फ़क़ीरों के लिए है। तो ऐसी स्थिति में अगर उसकी औलाद और नस्ल में फ़क़ीर हों, तो उनकी संख्या पर ग़ल्ला उनके बीच इस तरह विभाजित होगा कि हर एक को उतना दिया जाए जो उसकी ज़ात, औलाद, पत्नी और सेवक के भरण-पोषण के लिए उचित रूप से पर्याप्त हो, यानी बिना फ़िज़ूलखर्ची और तंगी के रोटी, सालन और कपड़ों के लिए सालाना पर्याप्त हो। फिर इस हिसाब से जितना ग़ल्ला उसकी औलाद के हिस्से में आए, उसे इकट्ठा करके उन औलाद-ए-सल्बी और बाकी तमाम वारिसों में जो वक़्फ़ करने वाले की मौत के दिन मौजूद थे, अल्लाह के फ़राएज़ (उत्तराधिकार कानून) के अनुसार विभाजित कर दिया जाएगा। फिर अगर औलाद-ए-सल्बी के निर्वाह हिस्से में से कुछ हिस्सा

अन्य वारिसों के विभाजन में ले लिया गया और जो बचा वह उसके लिए पर्याप्त नहीं है, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह औलाद-उल-औलाद के हिस्से में जो कुछ आया उसमें से कमी के बराबर वापस ले ले। और अगर उनमें धनी लोग हों, तो उसकी औलाद-नस्ल में से धनियों को कुछ नहीं दिया जाएगा, और जितने लोग फ़क़ीर हैं उन्हीं की संख्या (सिरों) पर विभाजित होगा, यह 'हावी' में लिखा है। अगर अपने मर्ज़-उल-मौत में अपनी ज़मीन वक़्फ़ की और कुछ वसीयतें कीं, तो उसका तिहाई माल वक़्फ़ और अन्य वसीयतों में इस तरह विभाजित होगा कि वसीयत वाले अपनी वसीयत के हिसाब से और वक़्फ़ वाले ज़मीन की कीमत के हिसाब से हिस्सेदार माने जाएंगे। फिर तिहाई हिस्से में से जितना वसीयत वालों के हिस्से में आए वह ले लें, और जितना वक़्फ़ वालों को मिले उसके हिसाब से उस ज़मीन से हिस्सा अलग करके जिन पर वक़्फ़ किया है उन्हें वक़्फ़ कर दिया जाए। वक़्फ़ का कार्यान्वयन प्राथमिकता नहीं पाएगा (यानी अन्य वसीयतों पर भारी नहीं होगा), जैसा कि 'ज़ख़ीरा' में है। वक़्फ़ 'इतक़' (दास मुक्ति) और 'मुद्दब्बर' (मौत के बाद आज़ाद होने वाला दास) की तरह नहीं है, यानी जैसे दास मुक्ति और मुद्दब्बर को प्राथमिकता देकर पहले उन्हें लागू किया जाता है और यदि कुछ बचता है तो अन्य वसीयतें लागू होती हैं, वक़्फ़ का नियम प्राथमिकता के मामले में वैसा नहीं है, जैसा कि 'हावी अल-क़ुदसी' में है। अगर किसी ने कहा "यह मेरी ज़मीन है, इसका ग़ल्ला मेरी वफ़ात के बाद अब्दुल्ला की औलाद और उसकी नस्ल को दिया जाए", तो यह ग़ल्ला की वसीयत उन लोगों के लिए होगी। इसी तरह अगर कहा "मेरी इस ज़मीन को रोके(हब्स) रखो मेरी वफ़ात के बाद अब्दुल्ला की औलाद पर", तो यह भी ग़ल्ला की वसीयत मानी जाएगी। इसी तरह अगर कहा "मेरी ज़मीन मेरी वफ़ात के बाद फलां और उसकी नस्ल पर वक़्फ़ है, बेची न जाए", तो यह...

---

1. 'अदद रूस' का अर्थ है: सभी व्यक्तियों को गिना जाए, जितनी संख्या हो उतने ही बराबर हिस्से किए जाएं। उदाहरण के लिए मान लें कि वारिसों की संख्या चार है और औलाद-उल-औलाद दस हैं, तो चौदह हिस्से किए जाएंगे, जिनमें से चार हिस्से वारिसों के खाते में आएंगे।

وصیت کر دی اور یہ زمین اُس کے تہائی مال سے برآمد ہوتی ہے پس اگر وارثوں نے اجازت دی تو اُس کا غلہ درمیان وارث و اولاد الاولاد کے ان کے عدد رؤس پر تقسیم ہو گا اور اگر وارثوں نے اجازت نہ دی تو غلہ درمیان اولاد صلبی اور اولاد الاولاد کے ان کے عدد رؤس (یعنی جتنے نفر ہوں ۱۲) پر تقسیم ہو گا پھر جس قدر اولاد الاولاد کے پرتے میں پڑے وہ ان کو مساوی تقسیم ہو گا اور جس قدر وارثوں یعنی اولاد صلبی کے حصہ میں آئے وہ تمام وارثوں میں بحساب میراث تقسیم ہو گا اور اگر بعض اولاد صلبی اور بعض اولاد کی اولاد مرگئی اور بعض اولاد کی اولاد میں پیدا ہوئے تو جس دن غلہ حاصل ہوا اُس دن ان کی تعداد و شمار نفر دیکھی جائے پھر جس قدر اولاد صلبی کے پرتے میں آئے وہ انہی تمام وارثوں پر بحساب میراث تقسیم ہو گا جو واقف کنندہ کی موت کے روز موجود تھے پھر جس قدر ان میں سے مرنے والوں کے حصہ میں علیحدہ علیحدہ پڑے وہ ہر ایک کے وارثوں کو ملے گا پھر اگر اولاد صلبی سب گذر گئے تو غلہ مذکور اولاد الاولاد اور نسل پر تقسیم ہو گا اور باقی وارثوں کے لیے کچھ نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں ہے۔

اگر اپنے مرض الموت میں اپنی زمین وقف کی اور کچھ وصیتیں کیں تو اُس کا تہائی مال اُس کے وقف و دیگر وصایا میں تقسیم ہو گا ☆

اگر مریض نے کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ ہر اُس شخص پر ہے جو محتاج ہوئے میری اولاد و نسل سے ہر ایک کو اس قدر دیا جائے جو اس کے نفقہ کو گنجائش دے اور اگر میری اولاد اور نسل میں کوئی فقیر نہ ہو تو پورا غلہ فقیروں کے واسطے ہے تو ایسی صورت میں اگر اس کی اولاد اور نسل میں فقراء ہوں تو ان کی تعداد پر غلہ ان کے درمیان اس طرح تقسیم ہو گا کہ ہر ایک

کو اس قدر دیا جائے جو اُس کی ذات و اولاد بیوی اور خادم کے نفقہ کے لیے بطور معروف کافی ہو یعنی بدون اسراف و تنگی کے روٹی و اُس کے ساتھ کھانے کی چیز و کپڑے کے لیے سالانہ کافی ہو پھر اس حساب سے جس قدر غلہ اُس کے اولاد کے حصہ میں آئے اُس کو مجموعہ کر کے اُن اولاد صلبی اور باقی تمام وارثوں میں جو واقف کنندہ کی موت کے روز موجود تھے موافق فرائض اللہ تعالیٰ کے تقسیم کر دیا جائے گا پھر اگر فرزند صلبی کے حصہ کفایت میں کچھ دیگر وارثوں کی تقسیم میں لے لیا گیا اور جو باقی رہا وہ اس کو کافی نہیں ہوتا تو اُس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ اولاد الاولاد کے حصہ میں جو کچھ آیا اُس میں سے بقدر کمی کے واپس کر لے اور اگر ان میں تو نگر لوگ ہوں تو اُس کی اولاد نسل میں سے تو نگروں کو کچھ نہیں دیا جائے گا اور جتنے لوگ فقیر ہیں انہی کی تعداد رؤس پر تقسیم ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر اپنے مرض الموت میں اپنی زمین وقف کی اور کچھ وصیتیں کیں تو اُس کا تہائی مال اُس کے وقف و دیگر وصایا میں تقسیم ہو گا اس طرح کہ وصیتوں والے اپنی اپنی وصیت کے حساب سے اور واقف والے اس زمین کی قیمت کے حساب سے حصہ دار ٹھہرائے جائیں گے پھر تہائی میں سے جس قدر وصیتوں والوں کے حصہ میں پڑے وہی لے لیں اور جس قدر اہل وصیت کو پہنچے اُس کے حساب سے اس زمین سے حصہ الگ کر کے جن پر وقف کیا ہے وقف کر دیا جائے اور وقف کی بہ تنقید مقدم نہ ہو گی کذا فی الذخیرہ اور وقف مانند عتق و مدبر کرنے کے نہیں ہے یعنی جیسے عتق و مدبر کو مقدم کر کے پہلے اُنہی دونوں کو نافذ کرنا شروع کیا جاتا ہے پھر اگر کچھ بچتا ہے تو باقی وصیتیں نافذ کی جاتی ہیں ورنہ نہیں تو وقف کا حکم مانند حق و مدبر کے تقدم میں نہیں ہے کما فی الحاوی للقدسی۔ اگر کسی نے کہا کہ میری یہ زمین ہے اس کا غلہ میری وفات کے بعد اولاد عبد اللہ و اُس کی نسل کو دیا جائے تو یہ غلہ کی وصیت اُن لوگوں کے واسطے ہو گی اسی طرح اگر کہا کہ میری اس زمین کو حبس کر رکھو میری وفات کے بعد اولاد عبد اللہ پر تو یہ بھی غلہ کی

وصیت قرار دی جائے گی اسی طرح اگر کہا کہ میری زمین میری وفات کے بعد فلاں و اُس کی نسل پر وقف ہے فروخت نہ کی جائے تو یہ

۱۔ قولہ عدد رؤس یعنی سب نفر شمار کر لئے جائیں جس قدر شمار ہوں اسی قدر مساوی حصہ کر ڈالے جائیں پس فرض کرو کہ وارثوں کی تعداد چار ہے اور اولاد الاولاد کی دس تو چودہ حصے کئے جائیں گے جس میں سے چار حصے وارثوں کے پرتے میں آئیں ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 (172) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

All cases are alike, meaning in all of them there is a bequest (wasiyyat) of grain/ produce. Therefore, the rulings of bequests will be applicable, and it is not an endowment (waqf). However, if he said, "This land of mine after my death is an endowed charity (sadaqah mawqufah) for the needy (masakin)," or he said, "Keep it withheld (habs) for the needy," then this waqf is certainly valid; this is stated in al-Zahiriyya. If the endower (waqif) intended that the inheritance share of a deceased biological son (farzand-e-sulbi), which came to him by right of inheritance, should also be endowed for the grandchildren (awlad al-awlad) and progeny ☆ If he said, "My land is an endowed charity for this community (qawm), and after them, its produce shall be for my heirs," then the yield will be for that community for whom he designated it. Then when these people pass away, it will be for the heirs according to their shares of inheritance. Then when the heirs die, the produce will be for the poor. This is in Khizanat al-Muftin and al-Muhit. If he said, "This land of mine is an endowed charity for my children and grandchildren and progeny; then whoever dies among the sons of my loins, whatever part was his by way of inheritance, that also is endowed for my grandchildren," then this is valid. The produce obtained shall be divided based on the number of children and the number of living biological sons and those who died after the death of the endower. Thus, what reaches the deceased son from the biological son will also be endowed for the grandchildren. Then whatever reaches the living will be divided among them and the deceased. Then whatever reaches the deceased will pass from them to their heirs as inheritance. Al-Muharjim said: the upshot is that the endower's act of designating the inheritance share of the deceased biological son for the grandchildren does not mean that his specific share of inheritance is transferred from his heirs and given to the grandchildren, because this explanation is invalid and contrary to the prescribed laws of inheritance (fara'iz). Rather, it means that the grandchildren should be given an additional portion equal to what the inheritance share of the deceased biological sons would have reached them. For this reason, initially, for the distribution of produce, three groups were taken: the number of grandchildren, the number of living biological sons, and the number of deceased biological sons. Among them, the grandchildren shall be given their group's share as well as the total share of the deceased biological sons. Then, whatever comes in the portion of biological sons will be divided among all the biological sons present at the time of the endower's death and all the heirs according to the rules of inheritance (fara'iz). Then whatever comes

to the share of the deceased son or heir will be given to his heirs by right of inheritance. Understand this, and Allah knows best what is correct. And if the endower intended that the inheritance share of a deceased biological son, which came to him by right of inheritance, should also be endowed for grandchildren and progeny, saying for example, "Then whatever reaches the deceased among them from the shares of the living sons of my loins is also endowed for my grandchildren," then this waqf is not valid. This is written in al-Muhit. If someone in their terminal illness (marad al-mawt) endows their land for their children and grandchildren, and besides this land they have no other property, then one-third of the land will be endowed for the children's children, whether the heirs give permission or not. As for the remaining two-thirds, if the heirs did not give permission, it will be the property of the heirs; and if the heirs gave permission, it will be shared equally between biological children and grandchildren...

1. Saying "for the heirs": I say the detail of this issue is very lengthy because he did not establish a sale (bay'at) to the community, but rather kept it as a waqf since he ultimately designated it for the poor. Therefore, regarding the endowment for a community in terms of the Arabic language with the aforementioned words, whether they are limited (mahsur) or unlimited (ghayr-mahsur), the ruling of the validity of the waqf will be given. The conclusion is that the hypothetical problem concerns a limited community. The word 'qawm' (community) encompasses this meaning, but in our language, 'qawm' is also used for a group of an indefinite number. Therefore, there is hesitation regarding the validity of the waqf with this word, and this is not the place for that discussion. Then when it reverts to the heirs, it is written that it should be given according to the inheritance, so the waqf in their favor became a bequest. Hence, it became inheritance without being valid [as waqf]. So, should it be taken from those heirs who were present on the day of the endower's death, or those at that time... the discussion here is long, and the second view is more apparent. ١٢.

सब सूरतें एक जैसी हैं, यानी इन सब में अनाज (ग़ल्ला) की वसीयत है, इसलिए वसीयत के अहकाम (नियम) मान्य होंगे और यह वक़्फ़ नहीं है। और अगर उसने कहा कि मेरी यह ज़मीन मेरी मौत के बाद मिस्कीनों (ग़रीबों) पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है, या कहा कि इसे मिस्कीनों के लिए रोक (हब्स) रखो, तो यह वक़्फ़ अलबत्ता जायज़ है, यह ज़हीरिया में है। अगर वक़्फ़ करने वाले ने चाहा कि उसके मृत सगे बेटे (फ़रज़ंद-ए-सुल्बी) का विरासत का हिस्सा जो उसे वारिस के हुक्म से मिला है, वह भी पोते-पोतियों (औलाद अल-औलाद) और नस्ल पर वक़्फ़ कर दे ☆ अगर कहा कि मेरी ज़मीन इस कौम पर सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा है और उनके बाद इसका अनाज मेरे वारिसों के लिए कर दिया जाए, तो पैदावार उस कौम के लिए होगी जिनके लिए उसने तय किया है। फिर जब ये लोग गुज़र जाएँ तो वारिसों के लिए उनकी विरासत के हिसाब से होगा। फिर जब वारिस मर जाएँ तो अनाज फ़कीरों के लिए हो जाएगा। यह ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन और मुहीत में है। अगर कहा कि मेरी यह ज़मीन सदक़ा-ए-मौक़ूफ़ा मेरी औलाद और पोते-पोतियों और नस्ल पर है, फिर जो कोई मेरे वंश के बेटों में से मरे उसका कुछ हिस्सा विरासत के तौर पर था वह भी मेरी औलाद अल-औलाद पर वक़्फ़ है, तो यह जायज़ है। और जो अनाज हासिल हो वह औलाद की संख्या और जीवित सगे बेटों की संख्या और जो वक़्फ़ करने वाले की मौत के बाद मरे हैं उनकी संख्या पर विभाजित होगा। फिर सगे बेटे से मृत बेटे को जो पहुँचेगा वह भी पोते-पोतियों पर वक़्फ़ होगा। फिर जो कुछ जीवितों को पहुँचा वह उनमें और मृतकों में विभाजित होगा। फिर जो कुछ मृतकों को पहुँचा वह उनके वारिसों को उनसे विरासत के रूप में मिलेगा। मुहरजिम ने कहा कि इसका निष्कर्ष यह है कि वक़्फ़ करने वाले ने सगे बेटों में से मरने वाले का विरासत का हिस्सा जो पोते-पोतियों के लिए कर दिया है, उसका यह अर्थ नहीं लिया जाएगा कि उसका विशेष विरासत का हिस्सा उसके वारिसों से स्थानांतरित होकर पोते-पोतियों को दिया जाए क्योंकि यह स्पष्ट विवरण अनिवार्य उत्तराधिकार (फ़राइज़) के विरूद्ध और अमान्य है। बल्कि यह अर्थ लिया जाएगा कि पोते-पोतियों को उतना हिस्सा और भी दिया जाए जितना सगे बेटे के मरने वालों का विरासती हिस्सा उन्हें पहुँचाता था। इसी कारण पहले अनाज के वितरण के समय पोते-पोतियों की संख्या, जीवित सगे बेटों की संख्या और मृत सगे बेटों की संख्या के तीन समूह लिए गए। उनमें से पोते-पोतियों को उनका समूह और साथ ही मृत सगे बेटों का कुल समूह दोनों दिए जाएँगे। फिर सगे बेटे के हिस्से में जो कुछ आए वह वक़्फ़ करने वाले की मृत्यु के समय जितने सगे बेटे मौजूद थे और जितने वारिस थे, सबके बीच फ़राइज़ के हिसाब से विभाजित होगा। फिर जो कुछ मृत बेटे या

वारिस के हिस्से में आए वह उसके वारिसों को विरासत के हुक्म से दिया जाएगा। इसे समझें और अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने चाहा कि मृत सगे बेटे का विरासती हिस्सा जो उसे वारिस के हुक्म से मिला है, वह भी पोते-पोतियों और नस्ल पर वक़्फ़ कर दे, जैसा कि उसने यूँ कहा कि फिर जो कुछ मेरे वंश के जीवित बेटों के हिस्सों से उनमें से मृतकों को पहुँचे वह भी मेरी औलाद की औलाद पर वक़्फ़ है, तो यह वक़्फ़ जायज़ नहीं है। यह मुहीत में लिखा है। अगर किसी ने अपनी बीमारी में अपनी ज़मीन अपनी औलाद और पोते-पोतियों पर वक़्फ़ की और उस ज़मीन के सिवा उसका और कोई माल नहीं है, तो एक तिहाई (तिहाई) ज़मीन उसकी औलाद की औलाद पर वक़्फ़ हो जाएगी, चाहे वारिस लोग इजाज़त दें या न दें। और रही दो तिहाई, तो अगर वारिसों ने इजाज़त न दी तो वह वारिसों की मिलकियत होगी और अगर वारिसों ने इजाज़त दे दी तो उस हिस्से में सगे बेटों और पोते-पोतियों के बीच समान...

1. वारिसों के लिए कहना: मैं कहता हूँ कि इस मसले का विवरण बहुत लंबा है क्योंकि उसने कौम पर बैअत (बिक्री) तय नहीं की बल्कि वक़्फ़ रखा क्योंकि अंत में इसे फ़कीरों के लिए तय किया गया। इसलिए कौम पर वक़्फ़ करने में अरबी भाषा के अनुसार पूर्वोक्त शब्दों के साथ कि वे सीमित (महसूर) हैं या असीमित (गैर-महसूर), वक़्फ़ की वैधता का हुक्म दिया जाएगा। निष्कर्ष यह कि माना गया मसला सीमित कौम में है। 'कौम' शब्द इस अर्थ को समाहित करता है, लेकिन हमारी भाषा में 'कौम' एक अनिश्चित संख्या वाले समूह के लिए भी बोला जाता है। इसलिए इस शब्द के साथ वक़्फ़ की वैधता विचारणीय है। और यह बहस का विषय नहीं है। फिर जब वारिसों की ओर रुख हो, तो लिखा गया कि विरासत के बराबर दिया जाए, इसलिए वक़्फ़ उनके हक में वसीयत हुआ। अतः मान्य न होकर विरासत बन गया। तो क्या यह उन वारिसों से लिया जाए जो वक़्फ़ करने वाले की मृत्यु के दिन थे या जो उस समय में... यहाँ चर्चा लंबी हो गई है और दूसरा कथन अधिक स्पष्ट है। १२।

سب صورتیں یکساں ہیں یعنی ان سب میں غلہ کی وصیت ہے پس احکام وصیت معتبر ہوں گے اور وقف نہیں ہے اور اگر اس نے کہا کہ میری یہ زمین میری وفات کے بعد صدقہ موقوفہ پر مساکین ہے یا کہا کہ اس کو مساکین پر حبس رکھو تو یہ وقف البتہ جائز ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر واقف کنندہ نے چاہا کہ حصہ میراث مردہ فرزند صلبی جو اس کو بحکم وارث ملا ہے وہ بھی اولاد الاولاد اور نسل پر وقف کر دے ☆ اگر کہا کہ میری زمین صدقہ موقوفہ اس قوم پر و ان کے بعد اس کا غلہ میری وارثوں کے لیے کیا جائے تو حاصلات اس قوم کے واسطے ہو گی جن کے واسطے اس نے قرار دی ہے پھر جب یہ لوگ گذر جائیں تو وارثوں کے لیے ان کی میراث کے حساب سے ہو گا پھر جب وارث مر جائیں تو غلہ فقیروں کے لیے ہو جائے گا یہ خزانۃ المفتین و محیط میں ہے۔ اگر کہا کہ میری یہ زمین صدقہ موقوفہ میری اولاد اور اولاد الاولاد اور نسل پر ہے پھر جو کوئی میرے نطفہ کے فرزندوں سے مرے اس کا کچھ حصہ بطریق میراث تھا وہ بھی میری اولاد الاولاد پر وقف ہے تو یہ جائز ہے اور جو غلہ حاصل ہو وہ اولاد کی تعداد اور زندہ اولاد صلبی کے عدد رؤس اور جو واقف کی موت کے بعد مرے ہیں ان کے عدد رؤس پر تقسیم ہو گا پس فرزند صلبی سے مردہ فرزند کو پہنچے وہ بھی اولاد کی اولاد پر وقف ہو گا پھر جو کچھ زندوں کو پہنچا وہ ان میں اور مردوں میں تقسیم ہو گا پھر جو کچھ مردوں کو پہنچا وہ ان کے وارثوں کو ان سے میراث پہنچے گا قال المحرجم حاصل یہ ہے کہ واقف کنندہ نے اولاد صلبی میں سے مرنے والے کا حصہ میراث جو اولاد الاولاد کے واسطے کر دیا ہے اُس کے یہ معنی نہیں لیے جائیں گے کہ خاصہ اُس کا حصہ میراث اُس کے وارثوں سے منتقل ہو کر اولاد الاولاد کو دیا جائے کیونکہ یہ تفریح باطل خلاف منصوص فرائض ہے بلکہ یہ معنی لیے جائیں کہ اولاد الاولاد

کو اس قدر حصہ مزید بھی دیا جائے جس قدر اولاد صلبی کے مرنے والوں کا میراثی حصہ ان کو پہنچتا تھا اسی واسطے اولاً تقسیم غلہ کے وقت تعداد اولاد الاولاد اور تعداد زندہ اولاد صلبی اور تعداد مردہ اولاد صلبی تین مجموعہ لیے گئے ان میں سے اولاد الاولاد کو ان کا مجموعہ اور نیز مردہ اولاد صلبی کا مجموعی دونوں دیے جائیں پھر اولاد صلبی کے پرتے میں جو کچھ آئے وہ واقف کنندہ کے مرنے کے وقت جس قدر اولاد صلبی موجود تھی اور جس قدر وارث تھے سب کے درمیان بحساب فرائض تقسیم ہو گا پھر جو کچھ مردہ فرزند یا وارث کے حصہ میں آئے وہ اُس کے وارثوں کو بحکم میراث دیا جائے گا فافھم واللہ تعالی اعلم بالصواب اور اگر واقف کنندہ نے چاہا کہ حصہ میراث مردہ فرزند صلبی جو اس کو بحکم وارث ملا ہے وہ بھی اولاد الاولاد اور نسل پر وقف کر دے چنانچہ اس نے یوں کہا کہ پھر جو کچھ میرے نطفہ کے زندہ فرزندوں کے حصص سے ان میں سے مردوں کو پہنچے وہ بھی میری اولاد کی اولاد پر وقف ہے تو یہ وقف جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے اپنے مرض میں اپنی زمین اپنی اولاد اور اولاد الاولاد پر وقف کی اور سوائے اس زمین کے اس کا کچھ مال نہیں ہے تو تہائی زمین اس کی اولاد اولاد پر وقف ہو جائے گی خواہ وارث لوگ اجازت دیں یا نہ دیں اور رہی دو تہائی سو اگر وارثوں نے اجازت نہ دی تو اس قدر وارثوں کی ملک ہو گی اور اگر وارثوں نے اجازت دے دی تو اس قدر میں اولاد صلبی اور اولاد الاولاد کے درمیان مساوی

۱ قولہ وارثوں کے لئے اقول تفصیل اس مسئلہ کی بہت دراز ہے کیونکہ قوم پر بیعت نہیں قرار دی بلکہ وقف رکھا کیونکہ آخر اس کا فقراء کے لئے قرار دیا پس قوم پر وقف کرنے میں عربی زبان کے لحاظ سے بالفاظ مذکورہ سابق کہ محصور ہیں یا غیر محصور ہیں وقف کی صحت کا حکم دیا جائے غایت یہ کہ فرض مسئلہ قوم محصور میں ہے لفظ قوم متضمن اس معنی کو لیا جائے لیکن ہماری زبان میں قوم ایک بے تعداد حصہ جماعت پر بھی بولا جاتا ہے پس صحت وقف میں بائیں

لفظ تامل ہے ولیس ہذا موضع الکلام پھر جب وارثوں کی طرف رجوع ہو تو لکھا کہ بقدر میراث دیا جائے پس وقف ان کے حق میں وصیت ہوا لہذا بغیر معتبر ہو کر میراث ہوا تو آیا ان وارثوں سے لیا جائے جو واقف کی موت کے روز تھے یا جو اس وقت میں ونگل منہا الکلام بطول الکلام فیہاو الشانی اظہر قائل ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 173 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

The division will occur; this is mentioned in al-Zahiriyya. If a person dedicates his land as a waqf (endowment) during his final illness, and it is within one-third of his estate, but then before dying, he destroys someone else's property, and after paying damages, the land no longer fits within one-third of the estate, or if upon death a debt such as blood money (diyat) becomes due for some reason before the heirs receive their shares, then only one-third of the land shall be waqf, and two-thirds shall belong to the heirs. This is quoted in Bahr al-Ra'iq from Bazzaziyya. If a sick person makes a will that after his death his land be endowed for the poor Muslims, then if that land falls within one-third of his estate, or if it exceeds one-third and the heirs give permission, the entire land shall be held as waqf. If the heirs do not permit, then it shall be waqf only to the extent of one-third. If the entire land is within one-third and contains fruit-bearing trees, then fruits appearing after death shall also be included in the waqf. However, if the fruits appeared before the death of the sick person, they shall be the inheritance of his heirs. This is in al-Muhit al-Sarakhsi.

If the endower (waqif) said in this regard: "Then if any of my biological descendants become needy, a suitable amount from the yield of this charity should be maintained for their maintenance according to their needs." ☆

If a sick person validly endows his land during his illness and fruits appear before his death, then the land along with the fruits shall be waqf. If fruits are present on the day of endowment and he endows it while ill, then these fruits shall be the inheritance of his heirs; this is in al-Muhit. If the sick person says, "I have made this land of mine a perpetual endowment (sadaqah mawqufa) for the sake of Allah for Zaid, his children, and his grandchildren forever as long as they reproduce, and after them for the poor. Then if my children or my children's children become needy, the yield of this land shall be for them and no one else, and they alone shall be entitled to it as long as they remain in need." This concludes the statement of the endower. If after his death his biological descendants become in need of the yield of this land, the entire yield shall be given to them. If some of the endower's heirs die, and then his biological descendants become needy, the yield shall be redirected to them. Thus, the entire yield will be distributed among the needy ones of his children and his remaining heirs, and those who have died will not be considered. This is in al-Zahiriyya. If the endower said, "If any of my biological children become needy, they should be given maintenance from the yield of this charity in a recognized manner, and the remaining yield should be distributed among the beneficiaries of the waqf,"

this is permissible. Then, if, for example, five of his direct descendants become needy, it should be determined how much maintenance would suffice them for one year until the next harvest. If we assume this amount is one hundred dinars, then these hundred dinars will be distributed among these five and the other heirs of the endower according to the laws of inheritance. Then, after distribution, if the portion received by the needy ones is less than their annual requirement, more shall be provided from the waqf yield until their share reaches the hundred dinar annual sufficiency amount.

Footnotes: 1. As long as their lineage exists. 2. The phrase "up to here" is as it appears in the original manuscript. 3. And it shall be returned to them until they reach that amount. 4. The gist is that what is returned to them will not become part of the inheritance; rather, it will be distributed until each needy individual receives up to the hundred dinars sufficient for them for the year.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 173 | किताबुल वक्फ़

विभाजन होगा, यह ज़हीरिया में है। अगर किसी ने अपनी बीमारी के दौरान अपनी ज़मीन वक्फ़ की और वह उसकी कुल संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से निकल रही है, फिर उसने मरने से पहले किसी दूसरे की संपत्ति नष्ट कर दी, और अब हर्जाना देने के बाद वह ज़मीन उसकी एक-तिहाई संपत्ति से ज़्यादा हो गई, या मरने पर उस व्यक्ति के ज़िम्मे दीयत (रक्त-धन) जैसा कोई अज्ञात कर्ज आ गया जिससे वह ज़मीन एक-तिहाई में नहीं रही, तो ऐसी स्थिति में केवल एक-तिहाई ज़मीन वक्फ़ होगी और दो-तिहाई वारिसों की संपत्ति होगी। यह बहर-उर-रैक में बज़ाज़िया से उद्धृत है। अगर बीमार ने वसीयत की कि उसके मरने के बाद उसकी ज़मीन मुस्लिम गरीबों के लिए वक्फ़ कर दी जाए, तो अगर वह ज़मीन उसकी एक-तिहाई संपत्ति से कम है या एक-तिहाई से ज़्यादा होने पर वारिसों ने अनुमति दे दी है, तो पूरी ज़मीन वक्फ़ मानी जाएगी। और अगर वारिसों ने अनुमति नहीं दी, तो केवल एक-तिहाई वक्फ़ होगी। और अगर पूरी ज़मीन एक-तिहाई संपत्ति के भीतर आती है और उसमें फलदार पेड़ हैं, तो मौत के बाद आने वाले फल भी वक्फ़ में शामिल होंगे। लेकिन अगर मौत से पहले फल आ गए, तो वे वारिसों की विरासत माने जाएंगे। यह 'मुहीत सरखी' में है।

अगर वक्फ़ करने वाले ने इस मसले में इस तरह कहा हो: "फिर अगर मेरे वंश की संतानों में से कोई ज़रूरतमंद हो जाए, तो उस ज़रूरतमंद के लिए इस सदक़ा (दान) की उपज से उसके गुज़ारे के लिए उचित सीमा तक व्यवस्था जारी रखी जाए।" ☆

अगर बीमार ने बीमारी के दौरान सही तरीके से अपनी ज़मीन वक्फ़ की और उसकी मृत्यु से पहले उसमें फल आ गए, तो फलों सहित ज़मीन वक्फ़ होगी। और अगर वक्फ़ के दिन ज़मीन पर फल थे और उसने बीमारी की हालत में वक्फ़ किया, तो वे फल वारिसों की विरासत होंगे, यह 'मुहीत' में है। और अगर बीमार ने कहा, "मैंने अपनी यह ज़मीन अल्लाह के लिए वक़्फ़ कर दी है, हमेशा के लिए ज़ैद और उसकी संतानों और संतानों की संतानों के लिए जब तक उनका वंश चले, और उनके बाद गरीबों के लिए। फिर अगर मेरी संतान या उनकी संतान ज़रूरतमंद हो जाए, तो इस ज़मीन की उपज उन्हीं के लिए होगी, किसी और के लिए नहीं, और वे ही इसके हक़दार होंगे जब तक वे ज़रूरतमंद रहें।" यहाँ तक वक्फ़ करने वाले का कथन है। फिर स्थिति यह हुई कि उसकी मृत्यु के बाद उसके वंश की संतानों को इस ज़मीन की उपज की ज़रूरत पड़ी, तो पूरी उपज उन्हीं को दी जाएगी। और अगर वक्फ़ करने वाले के कुछ वारिस मर गए, फिर उस उपज की ज़रूरत उसके वंश की संतानों को पड़ी, तो उपज उनकी ओर वापस कर दी जाएगी। अतः पूरी उपज उसकी संतान के ज़रूरतमंदों

और उसके अन्य वारिसों के बीच बाँट दी जाएगी, और जो मर गए हैं उनका ध्यान नहीं रखा जाएगा। यह 'ज़हीरिया' में है। अगर वक्फ़ करने वाले ने कहा कि "अगर मेरी संतान में से कोई ज़रूरतमंद हो, तो उसे इस दान की उपज से उचित गुज़ारा दिया जाए और बाकी उपज वक्फ़ के लाभार्थियों के बीच बाँट दी जाए", तो यह जायज़ है। फिर अगर उसकी सगी संतानों में से मान लीजिए पाँच लोग ज़रूरतमंद हुए, तो देखा जाएगा कि एक साल के लिए उन्हें कितनी राशि पर्याप्त होगी। मान लीजिए यह राशि सौ दीनार है, तो ये सौ दीनार उन पाँचों और अन्य वारिसों के बीच विरासत के नियम के अनुसार बाँटे जाएंगे। फिर बाँटने के बाद अगर ज़रूरतमंदों को जो हिस्सा मिला वह उनकी वार्षिक ज़रूरत से कम है, तो वक्फ़ की उपज से उन्हें इतना और दिया जाएगा कि उनकी सौ दीनार की वार्षिक ज़रूरत पूरी हो जाए।

फ़ुटनोट्स (Footnotes): 1. जब तक उनकी पीढ़ी बनी रहे। 2. 'कौलहु यहा तक' मूल प्रति में ऐसा ही है। 3. और उन पर लौटाया जाएगा जब तक कि उन्हें वह राशि न मिल जाए। 4. सारांश यह है कि जो कुछ उन पर लौटाया जाएगा, वह विरासत का हिस्सा नहीं बनेगा, बल्कि वह अलग से बाँटा जाएगा। फिर जब तक वह सौ दीनार के बराबर न हो जाए, उन्हें दिया जाता रहेगा ताकि उनकी ज़रूरत पूरी हो सके।

تقسیم ہوگی یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر اپنی زمین اپنے مرض میں وقف کی اور وہ اُس کے تہائی مال سے برآمد ہوتی ہے پھر اُس نے مرنے سے پہلے غیر کا کچھ مال تلف کر دیا پھر اب بعد تاوان دینے کے وہ زمین اُس کی تہائی سے برآمد نہیں رہی یا مرنے پر اس شخص کے ذمہ دیت کو مجہول چھوڑ مرنے وغیرہ کے مانند کسی سبب سے تہائی مال لازم آیا قبل اُس کے کہ وارثوں کو پہنچ جائے پس وہ زمین اُس کے تہائی مال سے برآمد نہ رہی تو تہائی زمین وقف ہوگی اور دو تہائی وارثوں کی ملک ہوگی یہ بحرالرائق میں بزازیہ سے منقول ہے اگر مریض نے وصیت کی کہ اس کے مرنے کے بعد اس کی زمین فقراء مسلمین پر وقف کی جائے پس اگر وہ زمین اُس کے تہائی مال سے برآمد ہوئی یا تہائی سے برآمد نہ ہونے کی صورت میں وارثوں نے اجازت دے دی تو وہ زمین پوری وقف رکھی جائے گی اور اگر وارثوں نے اجازت نہ دی تو بقدر ایک تہائی کے وقف ہوگی اور اگر پوری زمین اس کے تہائی مال سے برآمد ہوئی اور اس میں پھل دار درخت ہیں پس موت کے بعد اس میں پھل آئے قبل اس کے کہ وقف کا حکم دیا جائے تو اس کے پھل بھی وقف میں داخل ہوں گے اور اگر مریض کی موت سے پہلے اس میں پھل آئے تو یہ پھل اُس کے وارثوں میں میراث ہوں گے یہ محیط سرخی میں ہے۔

اگر وقف کنندہ نے اس مسئلہ میں یوں کہا ہو کہ پھر اگر محتاج ہو کوئی میرے نطفہ کی اولاد میں سے تو جو محتاج ہوا اس پر اس صدقہ کے غلہ میں سے بطریق معروف اس کے نفقہ کی قدر وسعت جاری رکھا جائے۔ ☆

اگر مریض نے اپنے مرض میں وقف صحیح کے ساتھ اپنی زمین وقف کی اور قبل اس کی وفات کے اس میں پھل پیدا ہوئے تو پھل سمیت وہ زمین وقف ہوگی اور اگر اس کے وقف کرنے کے روز اس میں پھل ہوں اور حالت مرض میں اس نے وقف کی ہے تو یہ پھل اُس کے وارثوں کی میراث ہوں گے یہ محیط میں ہے اور اگر مریض نے کہا کہ میں نے اپنی یہ زمین اللہ تعالیٰ کے لیے صدقہ موقوفہ کر دی ہمیشہ کے واسطے زید اور اس کی اولاد اور اولاد الاولاد پر ہمیشہ جب تک ان میں تناسل ہے ۱ـہ ہو اور ان کے بعد مساکین پر پھر اگر محتاج ہو میری اولاد یا میری اولاد کی اولاد تو اس زمین کا غلہ انہی کے واسطے ہو گا نہ کسی اور کے واسطے اور وہی لوگ اس کے مستحق ہوں گے جب تک وہی اس کے حاجت مند رہیں۔ قال المحرجم یہاں تک وقف کرنے والے کا کلام ہے پھر صورت یہ ہوئی کہ اس کی وفات کے بعد اس کے نطفہ کی اولاد کو اس زمین کے غلہ کی طرف محتاجی ہوئی تو تمام غلہ انہی کو دے دیا جائے گا اور اگر وقف کرنے والے کے بعض وارث مر گئے پھر اس غلہ کی طرف سے اس کے نطفہ کی اولاد کو محتاجی ہوئی تو غلہ انہی کی طرف رد کر دیا جائے گا پس تمام غلہ اس کی اولاد کے محتاجوں میں اور اس کے باقی وارثوں میں بانٹ دیا جائے گا اور جو مر گئے ان کی طرف لحاظ نہ کیا جائے گا یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر وقف کنندہ نے اس مسئلہ میں یوں کہا ہو کہ پھر اگر محتاج ہو کوئی میرے نطفہ کی اولاد میں سے تو جو محتاج ہوا اس پر اس صدقہ کے غلہ میں سے بطریق معروف اس کے نفقہ کی قدر وسعت جاری رکھا جائے اور باقی غلہ اس صدقہ کا اہل الوقف کے درمیان تقسیم ہوا کرے تو یہ جائز ہے۔ پھر اگر اس کی اولاد صلبی میں سے مثلاً پانچ آدمی اس کے محتاج ہوئے تو دیکھا جائے کہ ان کو ایک سال کے لیے آئندہ غلہ حاصل ہونے تک کس قدر نفقہ کفایت کرے گا پس اگر فرض کرو کہ یہ مقدار سو دینار ہیں تو یہ سو دینار ان پانچوں میں اور وقف کنندہ کے باقی وارثوں میں سب کے درمیان بحساب میراث تقسیم ہوں گے پھر جب ہم نے تقسیم کر دیے اور ان میں سے محتاجوں کو

جو کچھ پہنچا وہ ان کی سالانہ قدر کفایت نفقہ سے کم ہے تو ان پر اس وقف کے غلہ سے یہاں تک ۳ـہ روک دیا جائے گا کہ ان کے حصہ میں سو دینار مقدار کفایت سالانہ ان کو

حاشیہ: ۱ـہ جب تک اُن کی نسل قائم ہے۔ ۲ـہ قولہ یہاں تک دنیا الخ اصل نسخہ میں ایسا ہی ہے۔ ۳ـہ وان پر رد کیا جائے گا جب تک کہ ان کو اس مقدار سے نہ پہنچیں گے۔ ٤ـہ حاصل یہ کہ جو کچھ اس پر رد کیا جائے گا وہ وراثت کے درمیان میراث نہیں بنے گی یعنی وہ تقسیم کیا جائے گا پھر جب تک کہ جو جو جوان و ہے گا وہ سو دینار سے ہو گا تو انہیں پر رد ہو گا یہاں تک کہ وہ مقدار ان کو کافی ہو اور مفتی قولہ مالم یستمر ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 173 | Kitab al-Waqf This is found in Al-Muhit as follows: **Chapter Eleven: Regarding the Mosque and its Related Matters** It contains two sections. **Section One: Regarding the matters by which a building becomes a mosque, its legal rulings, and the rulings concerning what is within it.** When someone builds a mosque, his ownership over it does not cease until he separates it from the attachment of his private property along with a path, and grants general permission for prayer to be performed in it. Separation from private attachment is mandatory because it is through this that the mosque becomes purely dedicated; without it, it will not be purely for the sake of Allah—this is mentioned in Al-Hidayah. Therefore, if someone designates an enclosure or a house within his property as a mosque and grants general permission for people to enter and pray, if he also designates a path, it unanimously becomes a mosque. If no path is specified, then according to Imam Abu Hanifa, it will not become a mosque, while the Sahiban (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that it will become a mosque and the path will be included as part of its rights without any explicit condition—this is in Al-Qunya. It is written in As-Sakhnani that if its entrance is built separately facing the main road, it will become a mosque; Imam Qadi Khan mentioned the same—this is in Al-Tatarkhaniyya. If someone builds a mosque with a basement (sardab) beneath it or an upper story (balakhana) above it, and establishes the mosque entrance toward the main road while separating it, he retains the right to sell it, and upon his death, this building will be inherited by his heirs. However, if the basement is built for the mosque's utility, as in Bayt al-Maqdis (Jerusalem), then it is permissible, meaning it becomes a mosque—this is in Al-Hidayah.

If someone wishes to build rental shops beneath or above the mosque so that the rent proceeds can be used for the mosque's maintenance, he does not have that right, meaning it is not permissible—as stated in Al-Dhakhira. The translator notes: As stated above, ownership of a building converted into a mosque does not cease until it is separated from the attachment of private property and general permission for prayer is granted. Thus, the reasons for separating from private attachment and related issues have been mentioned. Regarding the second matter, namely prayer, the reason is that Adhan and prayer are necessary because, according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, 'Taslim' (formal delivery of possession) is essential, as cited in Al-Bahr al-Ra'iq. Delivering the mosque is established when congregational prayer is performed in it with the builder's permission. There are two narrations from Imam Abu Hanifa regarding this: one narrated by Hasan bin Ziyad from Imam Abu

Hanifa is that permission is granted, and congregational prayer with a group of two or more people is a condition, as is the view of Imam Muhammad; the narration of Hasan bin Ziyad is the correct one, as in Fatawa Qadi Khan. Despite this, it is also a condition that this prayer be performed with Adhan and Iqamah aloud (al-jahr), and not silently (al-sirr).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 173 | किताबुल वक़्फ़ नीचे यह मुहीत में है। **ग्यारहवाँ अध्याय: मस्जिद और उससे संबंधित मामलों के वर्णन में** इसमें दो अनुभाग हैं। **पहला अनुभाग: उन मामलों के वर्णन में जिनसे मस्जिद बन जाती है और उसके नियम और जो कुछ उसके भीतर है उसके नियमों के वर्णन में** जिसने मस्जिद बनाई, उसका स्वामित्व तब तक समाप्त नहीं होगा जब तक कि वह उसे अपने स्वामित्व के जुड़ाव से रास्ते सहित अलग न कर दे और उसमें नमाज़ पढ़ने की अनुमति न दे दे, यानी आम अनुमति। अत; निजी जुड़ाव से अलग करना इसलिए आवश्यक है क्योंकि इसी से वह शुद्ध रूप से समर्पित हो जाती है; इसके बिना वह अल्लाह के लिए समर्पित नहीं होगी—यह 'हिदाया' में है। अतः यदि किसी ने अपने अहाते या घर के बीच के हिस्से को मस्जिद बना दिया और लोगों को उसमें प्रवेश करने और नमाज़ पढ़ने की आम अनुमति दे दी, तो यदि उसके साथ रास्ता भी तय कर दिया तो वह सर्वसम्मति से मस्जिद हो जाएगी। और यदि रास्ता तय नहीं किया, तो इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार वह मस्जिद नहीं होगी, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने कहा कि वह मस्जिद हो जाएगी और रास्ता बिना किसी शर्त के उसके अधिकारों में शामिल हो जाएगा—यह 'कुनिया' में है। 'सखनानी' में लिखा है कि यदि उसका दरवाज़ा मुख्य मार्ग की ओर अलग करके बना दिया गया, तो वह मस्जिद हो जाएगी; ऐसा ही इमाम क़ाज़ी ख़ान ने उल्लेख किया है—यह 'तातारा़ख़निया' में है। यदि किसी ने ऐसी मस्जिद बनाई जिसके नीचे तहख़ाना (सरदाब) है या उसके ऊपर ऊपरी मंज़िल (बालाख़ाना) है, और मस्जिद का दरवाज़ा मुख्य मार्ग की ओर बना दिया और उसे अलग कर दिया, तो उसे अधिकार होगा कि वह उसे बेच दे, और जब वह मर जाए तो यह मकान उसके वारिसों की विरासत होगा। और यदि उसका तहख़ाना मस्जिद के हितों (जनहित) के लिए हो, जैसे बैतुल मुक़द्दस में है, तो यह जायज़ है, यानी वह मस्जिद हो जाएगी—यह 'हिदाया' में है।

यदि किसी ने चाहा कि मस्जिद के नीचे या उसके ऊपर किराए की दुकानें बनवा दे ताकि उनके किराए से मस्जिद की मरम्मत हो सके, तो उसे इसका अधिकार नहीं है, यानी यह जायज़ नहीं है—जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है। अनुवादक कहते हैं: ऊपर लिखा है कि जिस मकान को मस्जिद बनवा दे, उससे स्वामित्व तब तक समाप्त नहीं होगा जब तक कि वह उसे अपने निजी स्वामित्व के जुड़ाव से अलग न कर दे और नमाज़ की आम अनुमति न दे दे। अतः जुड़ाव से अलग करने के कारण और इससे संबंधित मसलों का उल्लेख कर दिया गया। रहा दूसरा मामला यानी नमाज़, तो उसका कारण यह बताया गया कि अज़ान और नमाज़ इसलिए आवश्यक है क्योंकि इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम

मुहम्मद के अनुसार 'तस्लीम' (सुपुर्दगी) अनिवार्य है, जैसा कि 'बह्रुर रायक़' में है। और मस्जिद को सुपुर्द करना इस प्रकार सिद्ध होता है कि बनाने वाले की अनुमति से उसमें जमात के साथ नमाज़ पढ़ी जाए। और इमाम अबू हनीफ़ा से इसमें दो रिवायतें हैं: एक वह जो हसन बिन ज़ियाद ने इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत की कि उसकी अनुमति है, उसमें जमात की नमाज़ दो या अधिक व्यक्तियों की जमात के साथ शर्त है जैसा कि इमाम मुहम्मद का कथन है, और हसन बिन ज़ियाद की रिवायत ही सही है—जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। और इसके बावजूद यह भी शर्त है कि यह नमाज़ उसमें अज़ान और इक़ामत के साथ ज़ोर से (जह्र) पढ़ी जाए, यानी धीरे (सिर्र) से न हो।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ | ۱۷۳ | کتاب الوقف نیچے یہ محیط میں ہے۔ **باب گیارھواں: مسجد واس کے متعلقات کے بیان میں** اس میں دو فصلیں ہیں **فصل اول: ان امور کے بیان میں جن سے مسجد ہو جاتی ہے اور اُس کے احکام اور جو اس میں ہے اس کے احکام کے بیان میں** جس نے مسجد بنائی اس کی ملک اُس سے زائل نہ ہو جائے گی یہاں تک کہ اس کو اپنے ملک کے لگاؤ سے مع راستہ کے الگ کر دے اور اُس میں نماز پڑھنے کی اجازت دے دے یعنی عام اجازت دے دے۔ پس لگاؤ سے الگ کر دینا اس وجہ سے واجب ہے کہ وہ اسی سے خالص ہو جاتی ہے بدون اس کے اللہ تعالیٰ کے واسطے خالص نہ ہو جائے گی یہ ہدایہ میں ہے۔ پس اگر کسی نے اپنے درمیان احاطہ یا مکان کو مسجد کر دیا اور لوگوں کو اس میں داخل ہونے اور اس میں نماز پڑھنے کی عام اجازت دے دی پس اگر اس کے ساتھ راستہ شرط کر دیا تو وہ بالاتفاق مسجد ہو جائے گی اور اگر راستہ شرط نہ کیا تو امام ابو حنیفہ کے نزدیک مسجد نہ ہو گی اور صاحبین نے کہا کہ مسجد ہو جائے گی اور راستہ بدون شرط کے اس کے حقوق سے ہو جائے گا یہ قنیہ میں ہے سخنانی میں لکھا ہے کہ اگر اس کا دروازہ بڑے راستہ کی طرف جدا کر کے بنا دیا تو وہ مسجد ہو جائے گی ایسا ہی امام قاضی خان نے ذکر کیا ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ اگر کسی نے مسجد بنائی جس کے نیچے سرداب یعنی تہ خانہ ہے یا اُس کے اوپر بالا خانہ ہے اور مسجد کا دروازہ بڑے راستہ کی طرف بنا دیا اور اُس کو لہ جدا کر دیا تو اس کو اختیار ہو گا کہ اس کو فروخت کر دے اور جب مر جائے تو یہ مکان اُس کے وارثوں کی میراث ہو گا اور اگر اس کا تہہ خانہ بغرض مصالح مسجد ہو جیسے بیت المقدس میں ہے تو یہ جائز ہے یعنی وہ مسجد ہو جائے گی یہ ہدایہ میں ہے۔

اگر کسی نے چاہا کہ مسجد کے نیچے یا اُس کے اوپر کرایہ کی دکانیں بنوا دے جن کے کرایہ سے مسجد کی مرمت ہوا کرے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے یعنی یہ جائز نہیں ہے کذا فی الذخیرہ قال المترجم اوپر لکھا ہے جس مکان کو مسجد بنوا دے اُس سے ملک زائل نہ ہو گی یہاں تک کہ اپنی ملک کے لگاؤ سے الگ کر دے اور نماز کی عام اجازت دے دے پس لگاؤ سے الگ کرنے کی وجہ اور اس کے متعلق مسائل ذکر کر دیے اور رہا امر دوم یعنی نماز تو اس کی وجہ بیان فرمائی کہ اذان نماز اس وجہ سے ضروری ہے کہ امام ابو حنیفہ و امام محمد کے نزدیک تسلیم امر ضروری ہے کما فی البحر الرائق اور مسجد کو تسلیم یعنی سپرد کرنا اس طرح متحقق ہوتا ہے کہ بنانے والے کی اجازت سے اس میں جماعت کے ساتھ نماز پڑھی جائے اور امام ابو حنیفہ سے اس میں دو روایتیں ہیں ایک وہ جو حسن بن زیاد نے امام ابو حنیفہ سے روایت کی کہ اُس کی اجازت ہے اس میں جماعت کی نماز دو یا زیادہ آدمیوں کی جماعت سے شرط ہے جیسا کہ امام محمد کا قول ہے اور صحیح حسن بن زیاد ہی کی روایت ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور باوجود اس کے یہ بھی شرط ہے کہ یہ نماز اس میں اذان واقامت کے ساتھ بالجہر ہو یعنی بالسر نہ ہو ـہ وہ عام مسجد کے حکم میں نہیں ہوگی پس اس کو الخ ۱۲۔ ۲ ایک روایت غیر مشروط ہونے کی اور دوسری وہ جو حسن الخ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (175) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...to the extent that if a group performed congregational prayer in it secretly, without the call to prayer (Adhan) or the commencement call (Iqamah) and without audible recitation, then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), it would not become a mosque. This is mentioned in *Al-Muhit* and *Al-Kifayah*.

यहाँ तक कि यदि उसमें एक जमाअत ने बिना अज़ान और इक़ामत के गुप्त रूप से, बिना आवाज़ बुलंद किए जमाअत की नमाज़ पढ़ ली, तो वह इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के नज़दीक मस्जिद नहीं होगी, यह मुहीत और किफ़ाया में है।

حتیٰ کہ اگر اس میں ایک جماعت نے بدون اذان واقامت کے خفیہ بغیر جہر کے جماعت کی نماز پڑھ لی تو وہ امام ابوحنیفہؒ وامام محمدؒ کے نزدیک مسجد نہ ہو جائے گی یہ محیط وکفایہ میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 176 Kitab al-Waqf (Book of Endowments)

...will protect it as well; this is the position adopted by the Jurist (Faqih), may Allah have mercy on him, although the elder scholars (Mashaikh) differ on this point. Now, regarding the place designated for Eid prayers (Eidgah), the preferred view is that concerning the validity of following the Imam (Iqtida), its status is like that of a mosque. Accordingly, following the Imam is permissible there, even if there is a gap between the rows. However, in rulings other than those concerning following the Imam, it does not carry the status of a mosque, and this is for the convenience of the people; this is stated in 'Al-Khulasa'. If the mosque is too small for the congregation and someone owns land adjacent to it, that land may be taken from them, even against their will, by paying its full value; this is in 'Fatawa Qadi Khan'. There is land adjacent to a mosque that is endowed (waqf) for that same mosque, and the people wish to include a part of this land into the mosque to expand it; this is permissible, but they should present the matter to a Judge (Qadi) so that he may grant permission. The same ruling applies to an endowed house or shop intended for income; this is in 'Al-Khulasa'. It is stated in 'Al-Kubra' that if the mosque community wishes to convert the courtyard (rahba) into the prayer hall (masjid) or the prayer hall into the courtyard, or wish to create a new door, or transfer the door from its current location to another, they have the authority to do so. Furthermore, if the mosque community disagrees among themselves, it should be determined which group is larger and more virtuous, and their decision shall prevail; this is in 'Al-Mudmarat'.

A group wished to build a mosque and required additional space to make it spacious; they took a piece of land from a pathway and included it into the mosque. If this causes any harm or inconvenience to those using the path, it is not permissible. ☆

It is narrated from Imam Muhammad (RA) in 'Al-Muntaqa' that there is a wide path where the local residents built a mosque, and it causes no harm to the pathway. If someone forbids them from doing so, there is no harm in them completing the construction; as stated in 'Al-Hawi'. The translator notes that this narration requires careful consideration. It is stated in 'Al-Ajnas' that Hisham mentioned in his 'Nawadir' that he asked Imam Muhammad (RA) about a town with a large population whose boundaries are not precisely counted or guarded, and the town has a canal or a forest stream that belongs specifically to them. If a group wishes to build a mosque on parts of this canal and it does not harm the canal, and none of the canal owners object, Imam Muhammad (RA) said: Yes, this group has the authority to build such a

mosque, whether for the local residents or the general public; this is in 'Al-Muhit'. A group wanted to build a mosque and needed space to make it spacious, so they took a portion of the pathway and included it in the mosque. If it harms those using the path, it is not permissible, but if no harm is caused, then I hope there is no objection; as stated in 'Al-Mudmarat', and this is the preferred view in 'Khizanat al-Muftin'. If people suggest making a portion of the mosque a public path for Muslims, it is said they do not have the authority to do so, and this is the correct opinion as recorded in 'Al-Muhit'. If a part of the mosque is made a public passage for Muslims, it is permissible because it is customary in the congregational mosques (Jami Masjids) of cities, and everyone will have the right to pass through it, even a non-believer (kafir). However, a person in a state of major ritual impurity (junub) or a woman during menstruation or post-natal bleeding cannot pass through it. People do not have the authority to take their animals through this path; this is in 'Al-Tabyin'. The Sultan ordered a group to build shops on a piece of city land to be endowed for a mosque and commanded them to expand their mosques. It will be observed that if the city was conquered by force (bishamsher), the Sultan's order is valid provided it does not harm travelers, because such a city becomes the property of the warriors, making the Sultan's decree permissible. If the city was conquered through a peace treaty (sulh), the city remains the property of its inhabitants, and thus the Sultan's order would not be valid; this is in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. In a neighborhood, there is a mosque that is too small for its people, and they lack the means to expand it. Some neighbors asked them, "Make this mosque ours, and we will [incorporate it] into our house..."

...से उसको भी बचाएंगे, ऐसा ही फ़क़ीह (रहमतुल्लाह अलैह) ने अपनाया है, लेकिन इस मामले में मशाईख़ (बुज़ुर्गों) के बीच मतभेद है। अब रहा वह स्थान जो ईद की नमाज़ के लिए बनाया गया हो, तो पसंद किया गया मत (मुख़्तार) यह है कि इक़्तिदा (नमाज़ में इमाम का अनुसरण) जायज़ होने के हक़ में उसका हुक्म मस्जिद का ही है। चुनांचे वहां इक़्तिदा जायज़ है, भले ही सफ़ों (कतारों) के बीच दूरी हो, और इक़्तिदा के अलावा अन्य अहकाम (नियमों) में उसका हुक्म मस्जिद का नहीं है और यह लोगों की आसानी के लिए है, यह 'ख़ुलासा' में है। अगर लोगों की जमाअत के लिए मस्जिद तंग (छोटी) हो और उसके पास किसी व्यक्ति की ज़मीन हो, तो अनिच्छा के बावजूद उसे पूरी कीमत देकर वह ज़मीन ले ली जाएगी, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। एक मस्जिद के पास एक ज़मीन है जो उसी मस्जिद के लिए वक़्फ़ है और लोगों ने चाहा कि इस ज़मीन का कुछ हिस्सा इस मस्जिद में बढ़ा दें, तो यह जायज़ है, लेकिन यह मामला काज़ी के सामने पेश करें ताकि वह उन्हें अनुमति दे दे। और वक़्फ़ का घर या दुकान जो आमदनी के लिए हो, उसका भी यही हुक्म है, यह 'ख़ुलासा' में है। 'कुबरा' में है कि एक मस्जिद वालों ने चाहा कि सहन (रहबा) को मस्जिद और मस्जिद को सहन में बदल दें, और चाहा कि उसका नया दरवाज़ा बना दें और चाहा कि दरवाज़े को एक जगह से दूसरी जगह बदल दें, तो उन्हें यह अधिकार है। फिर अगर मस्जिद वालों में आपस में मतभेद हो, तो देखा जाए कि कौन सा समूह अधिक और श्रेष्ठ है, उसी का अधिकार मान्य होगा, यह 'मुज़मरात' में है।

एक कौम ने एक मस्जिद बनानी चाही और उन्हें जगह की ज़रूरत हुई ताकि मस्जिद विशाल हो जाए; उन्होंने रास्ते में से एक टुकड़ा लेकर मस्जिद में शामिल कर दिया, तो अगर रास्ते वालों को कोई नुकसान पहुँचता हो तो यह जायज़ नहीं है। ☆

'मुन्तक़ा' में इमाम मोहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत है कि एक चौड़ा रास्ता है जिसमें मोहल्ले वालों ने मस्जिद बनाई और इससे रास्ते को कोई नुकसान नहीं है, फिर उन्हें एक व्यक्ति ने मना किया, तो उनके बना लेने में कोई हर्ज नहीं है। जैसा कि 'अल-हावी' में है। और अनुवादक ने कहा कि इसमें रिवायत के लिहाज़ से सोच-विचार की ज़रूरत है। 'अजनास' में है कि हिशाम ने अपनी 'नवादिरात' में कहा कि मैंने इमाम मोहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) से पूछा कि एक कस्बे में रहने वाले बहुत से लोग हैं जिनकी सीमाएं गिनती और सुरक्षा के दायरे में नहीं हैं और उस कस्बे की एक नहर है जो कि कारीज़ (भूमिगत नाला) या जंगल का नाला है और वह विशेष रूप से उन्हीं की है, और एक कौम ने यह चाहा कि इस नहर के कुछ हिस्सों पर निर्माण करके मस्जिद बना दें और इससे नहर को

कोई नुकसान नहीं होता है और नहर वालों में से भी कोई इस कौम का विरोध नहीं करता है, तो इमाम मोहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) ने फ़रमाया कि हाँ, इस कौम को अधिकार है कि चाहे वह मोहल्ले वालों के लिए हो या आम लोगों के लिए, मस्जिद बना लें, यह 'मुहीत' में है। एक कौम ने एक मस्जिद बनानी चाही और उन्हें जगह की ज़रूरत हुई ताकि यह मस्जिद विशाल हो जाए, तो उन्होंने रास्ते में से एक टुकड़ा लेकर मस्जिद में शामिल कर दिया। तो अगर रास्ते वालों को कोई नुकसान पहुँचता हो तो यह जायज़ नहीं है, और अगर नुकसान न पहुँचता हो तो मुझे उम्मीद है कि इसमें कोई हर्ज न हो, जैसा कि 'मुज़मरात' में है और यही पसंदीदा मत है, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। अगर लोगों ने कहा कि मस्जिद का कोई टुकड़ा मुसलमानों के लिए आम रास्ता बना दें, तो कहा गया है कि उन्हें यह अधिकार नहीं है और यह कथन सही है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर मस्जिद का कोई टुकड़ा मुसलमानों के लिए आम रास्ता या गुज़रगाह बनाया गया तो जायज़ है क्योंकि शहरों के लोगों में जामा मस्जिदों में ऐसा प्रचलित है और हर किसी को इस रास्ते से गुज़रने का अधिकार होगा, यहाँ तक कि काफ़िर (अविश्वासी) भी इस रास्ते से गुज़र सकता है, लेकिन जो व्यक्ति जनाबत (अशुद्धि) की स्थिति में हो या वह महिला जो मासिक धर्म या प्रसव के बाद की अवस्था में हो, वह इस रास्ते से नहीं गुज़र सकती। और लोगों को यह अधिकार नहीं है कि वे इस रास्ते में अपने जानवर ले जाएं यह 'तबीईन' में है। सुल्तान ने एक कौम को आदेश दिया कि शहर की ज़मीन में से एक ज़मीन को मस्जिद के वक़्फ़ के लिए दुकानें बना दें और उन्हें हुक्म दिया कि अपनी मस्जिदों को बढ़ा दें, तो देखा जाएगा कि अगर यह शहर तलवार के ज़ोर पर (युद्ध से) फतह हुआ है, तो इसका हुक्म जायज़ होगा बशर्ते कि इससे राहगीरों को नुकसान न हो, क्योंकि जो शहर युद्ध से जीता जाता है वह योद्धाओं की मिल्कियत हो जाता है, तो उसमें सुल्तान का हुक्म जायज़ होगा। और अगर वह शहर संधि के ज़रिए जीता गया हो, तो वह शहर उन लोगों की मिल्कियत पर ही रहा, अतः उसमें सुल्तान का आदेश जायज़ नहीं होगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। एक मोहल्ले में एक मस्जिद है जो अपने लोगों के लिए छोटी (तंग) है और उन लोगों के पास इसे बढ़ाने की गुंजाइश नहीं है, तो कुछ पड़ोसियों ने उनसे सवाल किया कि यह मस्जिद हमारे लिए कर दो तो हम इसे अपने घर...

سے اس کو بھی بچائیں گے ایسا ہی فقیہ رحمہ اللہ نے اختیار کیا ہے مگر مشائخ کا اس میں اختلاف ہے ۔ اب رہا وہ مقام جو نماز عید کے واسطے بنایا گیا ہو تو مختار یہ ہے کہ اقتداء جائز ہونے کے حق میں اُس کا حکم مسجد کا ہے چنانچہ وہاں اقتداء جائز ہے اگرچہ صفوں کے درمیان انفصال ہو اور اقتداء کے سوائے دیگر احکام میں اس کا حکم مسجد کا نہیں ہے اور یہ لوگوں پر آسانی کے لحاظ سے ہے یہ خلاصہ میں ہے ۔ اگر لوگوں کی جماعت پر مسجد تنگ ہو اور اُس کے پہلو میں کسی شخص کی زمین ہو تو با کراہ بھی پوری قیمت دے کر اُس سے وہ زمین لے لی جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک مسجد کے پہلو میں ایک زمین ہے جو اُسی مسجد پر وقف ہے اور لوگوں نے چاہا کہ اس زمین میں سے کچھ اس مسجد میں بڑھادیں تو جائز ہے لیکن یہ بات قاضی کے سامنے پیش کریں تاکہ وہ ان کو اجازت دے دے اور وقف کا گھر یا دکان جو آمدنی کے واسطے ہو اُس کا بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں ہے کبریٰ میں ہے کہ ایک مسجد والوں نے چاہا کہ رحبہ کو مسجد اور مسجد کو رحبہ کریں اور چاہا کہ اُس کا جدید دروازہ بنا دیں اور چاہا کہ دروازے کو اپنے مقام سے دوسرے مقام پر تحویل کریں تو ان کو یہ اختیار ہے پھر اگر اس مسجد والوں نے باہم اختلاف کیا تو دیکھا جائے کہ کون گروہ زیادہ اور افضل ہے پس اُسی کو اختیار ہو گا یہ مضمرات میں ہے۔

ایک قوم نے ایک مسجد بنانی چاہی اور ان کو جگہ کی ضرورت ہوئی تاکہ مسجد کشادہ ہو جائے انہوں نے راستہ میں سے ایک ٹکڑا لے کر مسجد میں داخل کر دیا، پس اگر راستہ والوں کو کچھ ضرر پہنچتا ہو تو جائز نہیں ☆

منتقٰی میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک چوڑا راستہ ہے اس میں محلہ والوں نے مسجد بنائی اور اس سے راستہ کو ضرر نہیں ہے پھر ان کو ایک شخص نے منع کیا تو ان کو بنا لینے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے۔ کذا فی الحاوی ۔ وقال المترجم وفیہ نظر من حیث الروایۃ فتامل۔ اجناس میں ہے کہ ہشام نے اپنی نوادر میں کہا کہ میں نے امام محمدؒ سے دریافت کیا کہ ایک قصبہ میں رہنے والے بہت لوگ ہیں کہ اس کے حدود داخل احصاء یعنی داخل شمار و حفظ نہیں ہیں اور اُس قصبہ کی ایک نہر ہے اور وہ نہر کاریز یا جنگل کا نالہ ہے اور وہ خاصۃً انہی کی ہے اور ایک قوم نے یہ چاہا کہ اس نہر کے بعض ٹکڑے پر تعمیر کر کے مسجد بنا دیں اور اس سے نہر کو کچھ ضرر نہیں ہوتا ہے اور نہر والوں میں سے بھی کوئی اس قوم سے معترض نہیں ہوتا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ ہاں اس قوم کو اختیار ہے کہ ایسی مسجد چاہے محلہ والے کے واسطے چاہے عام لوگوں کے واسطے بنالیں یہ محیط میں ہے۔ ایک قوم نے ایک مسجد بنانی چاہی اور ان کو جگہ کی ضرورت ہوئی تاکہ یہ مسجد کشادہ ہو جائے پس انہوں نے راستہ میں سے ایک ٹکڑا لے کر مسجد میں داخل کر دیا۔ پس اگر راستہ والوں کو کچھ ضرر پہنچتا ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر ضرر نہ پہنچتا ہو تو مجھے اُمید ہے کہ اس میں کچھ مضائقہ نہ ہو کذا فی المضمرات اور یہی مختار ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ اگر لوگوں نے کہا کہ مسجد میں سے کوئی ٹکڑا مسلمانوں کے لیے عام راستہ کر دیں تو کہا گیا ہے کہ ان کو یہ اختیار نہیں ہے اور یہ قول صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مسجد میں سے کوئی ٹکڑا مسلمانوں کے لیے عام راستہ گزرگاہ بنائی تو جائز ہے کیونکہ شہروں کے لوگوں میں جامع مسجدوں میں ایسا متعارف اور ہر ایک کو اس راہ سے گذرنے کا اختیار ہو گا حتیٰ کہ کافر بھی یہ راہ چل سکتا ہے مگر جو شخص جنب ہو یا وہ عورت جو حیض و نفاس میں ہو اس راہ سے نہیں گذر سکتی اور لوگوں کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس راہ میں اپنے جانور لے جائیں یہ تبیین میں ہے۔ سلطان نے ایک قوم کو حکم دیا کہ شہر کی زمین میں سے ایک

زمین کو ایک مسجد پر وقف ہونے کے واسطے دکانیں بنا دیں اور ان کو حکم دیا کہ اپنی مسجدوں میں بڑھادیں تو دیکھا جائے گا کہ اگر یہ شہر بزور شمشیر فتح ہوا ہو تو اس کا حکم جائز ہو گا بشرطیکہ اُس سے راہ گیروں کو مضرت نہ ہو کیونکہ جو شہر بزور شمشیر فتح ہوا ہو وہ غازیوں کی ملک ہو جاتا ہے تو اُس میں سلطان کا حکم جائز ہو گا اور اگر وہ شہر بطور صلح فتح ہوا ہو تو وہ شہر اتنے لوگوں کی ملک پر باقی رہا پس اس میں سلطان کا حکم جائز نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ ایک محلہ میں ایک مسجد ہے جو اپنے لوگوں پر تنگ ہے اور ان لوگوں کو اس میں بڑھانے کی گنجائش حاصل نہیں ہوتی ہے پس بعض پڑوسیوں نے اُن سے سوال کیا کہ یہ مسجد ہمارے واسطے کر دو تو ہم اُس کو اپنے مکان

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) | 177 | Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...to include it, meaning to expand the mosque into a house and turn it into a house while giving you a better house in exchange that can accommodate all the neighborhood residents. Imam Muhammad (RA) stated that the people of the mosque cannot do this; this is mentioned in *al-Zakheerah*.

It is stated in *al-Kubra* that if a mosque is already built and a person wants to demolish it to rebuild it as a stronger structure, he does not have the authority to do so because he holds no administrative rights (wilayah) over it; this is in *al-Mudmarat*. The translator notes this implies that if he held administrative rights or if all the trustees (mutawallis) granted him permission, it might have been possible for the sake of improvement; understand this. Allah knows best. In *al-Nawazil*, regarding this same issue, it is written that the person cannot demolish it except when there is a risk of collapse. If there is no such fear, the neighborhood residents may demolish and rebuild; this is in *Tatarkhaniya*. The interpretation of this ruling is that it applies when the person building it is not from that neighborhood. However, the neighborhood residents have the authority to rebuild it as a new construction, lay mats on the floor, and hang lamps, provided they use their personal wealth. If they wish to use the mosque's endowment funds[1], they lack this authority unless a judge (Qadi) grants permission; as stated in *al-Khulasah*. Residents also have the authority to keep water pots in the mosque for drinking or ablution (wudu) if the original builder is unknown. If the builder is known, his preference takes priority; this is in *al-Zakheerah*.

Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that a person built a mosque and then died. The mosque people then wanted to demolish it to expand it; they have the authority to do so, and the heirs of the deceased cannot prevent them. However, if they wanted to expand it by encroaching onto a path, I would not grant permission; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone dedicated land as a mosque but stipulated a condition for their personal benefit, this is invalid by consensus; this is in *al-Muhit*. If someone built a mosque and stipulated an "option of condition" (khiyar al-shart) for three days or more (as in a sale), the scholars agreed the endowment (waqf) is valid —meaning it becomes a mosque—but the condition is void; this is in *Mukhtar al-Fatawa*. It is stated in *Waqf al-Khassaf* that if someone dedicated land, built a mosque, and took witnesses saying, "I reserve the right to invalidate this endowment and sell it," the condition is void and it remains a mosque. Similarly, if a person built a mosque saying it is specifically for one neighborhood, the condition is void, and

others also have the right to pray there; this is in *al-Zakheerah*. If a mosque becomes dilapidated and the people neglect it to the point that prayers are no longer held, some say it returns to the ownership of the dedicator or their heirs, who may sell it or turn it into a house. However, others stated it remains a mosque forever, and this is the most correct view; this is in *Khazanat al-Muftin*.

The translator says this latter view is correct and the first opinion is an error; the reason is a lack of awareness of what is authentic in the Hadith, so act upon this and remember it. Allah, the Almighty, knows best. Of two mosques, one ancient and one new, if the ancient one becomes dilapidated and near collapse, the neighborhood people cannot sell it to spend the money on the new mosque. According to Imam Abu Yusuf (RA), this is because even if a mosque is neglected, it never returns to the ownership of its builder. According to Imam Muhammad (RA), though it may return to ownership after neglect, it returns only to the builder or their heirs. Therefore, neither the mosque people nor the neighborhood residents have the authority to sell it under either opinion. The fatwa is according to Imam Abu Yusuf (RA)...

[1] Referring to wealth that is specifically endowed for the mosque.

...में शामिल करें यानी इस मस्जिद को मकान में बढ़ाकर मकान कर लें और तुमको उससे बेहतर मकान दे दें जिसमें सब अहले-मोहल्ला समा सकें, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि मस्जिद वाले ऐसा नहीं कर सकते हैं, यह ज़ख़ीरा में है।

कुबरा में है कि एक मस्जिद बनी हुई है, फिर एक शख़्स ने चाहा कि उसको तोड़कर दोबारा उसको इस इमारत से मज़बूत इमारत के साथ बना दे, तो उसको यह इख़्तियार नहीं है क्योंकि उसको कोई विलायत (अधिकार) हासिल नहीं है, यह मुज़मरात में है। मुतरज्जिम (अनुवादक) कहते हैं कि इसमें इशारा है कि अगर उसको विलायत हासिल होती या सब मुतवल्ली उसको इजाज़त दे देते तो बेहतरी की सूरत में मुमकिन था, इसे समझें। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। और नवाज़िल में इसी मसले में लिखा है कि वह शख़्स नहीं तोड़ सकता मगर ऐसी सूरत में तोड़ सकता है जब गिरने का ख़ौफ़ हो। अगर ऐसा न हो तो मोहल्ला गिराया जाए, यह तातारख़ानिया में है। और इस मसले की तावील यह है कि यह हुक्म उस सूरत में है जब वह बनाने वाला उस मोहल्ले का न हो। और अगर मोहल्ले वालों को इख़्तियार है कि अगर जदीद (नई) तामीर से उसको बनवाएँ और उसमें बोरिया का फ़र्श बिछाएँ और क़न्दीलें लटका दें लेकिन अपने ज़ाती माल से ऐसा करेंगे; और अगर मस्जिद के माल[1] से ऐसा करना चाहें तो उनको यह इख़्तियार नहीं है मगर जब क़ाज़ी उनको ऐसी इजाज़त दे दे। जैसा कि अल-ख़ुलासा में है। और मोहल्ले वालों को इख़्तियार है कि मस्जिद में पानी के मटके इस ग़रज़ से रखें कि उनसे पानी पिया जाए या उनसे वज़ू किया जाए जबकि मस्जिद का बनाने वाला मालूम न हो, और अगर वह शख़्स मालूम हो तो वही बेहतर है, यह ज़ख़ीरा में है।

इब्ने समाआ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की कि एक शख़्स ने मस्जिद बनवाई फिर मर गया, फिर मस्जिद वालों ने चाहा कि उसको तोड़कर उसमें इज़ाफ़ा (विस्तार) कर दें तो उनको यह इख़्तियार है और मय्यत के वारिस उनको रोक नहीं सकते। और अगर मस्जिद वालों ने चाहा कि रास्ते में से इसमें इज़ाफ़ा कर लें तो मैं उनको इजाज़त न दूँगा, यह मुहीत सरख़सी में है। अगर किसी ने अपनी ज़मीन को मस्जिद कर दिया और उसमें से कुछ अपनी ज़ात के वास्ते शर्त कर लिया तो बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) सही नहीं है, यह मुहीत में है। और अगर उसने मस्जिद बनाई और यह शर्त लगाई कि उसको तीन रोज़ तक या ज़्यादा दिनों तक मसलन इख़्तियार है जैसे बैय (बिक्री) वगैरह में ख़ियारे-शर्त करते हैं, तो उलमा ने इत्तिफ़ाक़ किया कि वक़्फ़ जाइज़ हो गया यानी वह मस्जिद हो जाएगी और शर्त बातिल (अमान्य) है, यह मुख़्तारुल-फ़तावा में है। और वक़्फ़ल-ख़स्साफ़

में है कि अगर अपनी ज़मीन को मस्जिद कर दिया और उसको बनवाया और गवाह बना लिए कि मुझे इख़्तियार है कि इसका वक़्फ़ बातिल कर दूँ और उसको फ़रोख़्त कर दूँ तो यह शर्त बातिल है और वह मस्जिद हो जाएगी। जैसे इस मसले में एक शख़्स ने एक मस्जिद बनवाकर कहा कि मैंने यह मस्जिद ख़ासकर इसी मोहल्ले वालों के लिए कर दी तो शर्त बातिल है और दूसरे मोहल्ले वालों को भी इख़्तियार होगा कि इसमें नमाज़ पढ़ें, यह ज़ख़ीरा में है। अगर कोई मस्जिद ख़राब हो गई और मस्जिद वाले उससे बेपरवाह हो गए और वह मस्जिद ख़राब होकर ऐसी हो गई कि उसमें नमाज़ नहीं पढ़ी जाती, तो अपने वक़्फ़ करने वाले की मिल्कियत में या उसके वारिसों की मिल्कियत में लौट आएगी यहाँ तक कि उनको इख़्तियार होगा कि चाहें उसे फ़रोख़्त कर दें या उसका घर बना दें। और बाज़ ने फ़रमाया कि वह हमेशा के वास्ते मस्जिद है और यही असह् (ज़्यादा सही) है, यह ख़ज़ानतुल-मुफ़्तीन में है।

मुतरज्जिम कहता है कि यही सही है और पहला क़ौल ग़लत है, और इसकी वजह हदीस की सही समझ का न होना है, तो उस पर अमल करो और उसे याद रखो। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। दो मस्जिदों में से एक क़दीम (पुरानी) और दूसरी जदीद (नई) है, फिर क़दीम वाली पुरानी होने की वजह से ख़राब और गिरने के क़रीब हो गई, तो अहले-मोहल्ला के कुछ लोगों ने चाहा कि उसको फ़रोख़्त करके उसकी रक़म जदीद मस्जिद में खर्च करें तो यह जाइज़ नहीं है। चुनांचे इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के क़ौल पर इस वजह से नहीं कि मस्जिद अगरचे ख़राब हो जाए और उसके लोग उससे बेपरवाह हो जाएं वह कभी अपने बनाने वाले की मिल्कियत में नहीं लौटती। और इमाम मुहम्मद (रह.) के क़ौल के मुताबिक़ अगरचे बेपरवाही के बाद वह मिल्कियत में लौटती है लेकिन अपने बनाने वाले या उसके वारिसों की मिल्कियत में लौटती है। पस मस्जिद और मोहल्ले वालों को दोनों में से किसी भी क़ौल पर फ़रोख़्त करने का अधिकार हासिल नहीं होगा और फ़तवा इमाम अबू यूसुफ़ (रह.)...

[1] जो मस्जिद पर वक़्फ़ है उस माल से।

میں داخل کریں یعنی اس مسجد کو مکان میں بڑھا کر مکان کرلیں اور تم کو اس سے بہتر مکان دے دیں جس میں سب اہل محلہ سما سکتے ہیں تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ مسجد والے ایسا نہیں کرسکتے ہیں یہ ذخیرہ میں ہے۔

کبریٰ میں ہے کہ ایک مسجد بنی ہوئی ہے پس ایک شخص نے چاہا کہ اُس کو توڑ کر دوبارہ اس کو اس عمارت سے مضبوط عمارت کے ساتھ بنادے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے کیونکہ اُس کو کوئی ولایت حاصل نہیں ہے یہ مضمرات میں ہے قال المترجم اس میں اشارہ ہے کہ اگر اس کو ولایت حاصل ہوتی یا سب متولی اس کو اجازت دے دیتے تو در صورتِ بہتری کے ممکن تھا فافہم واللہ تعالٰی اعلم اور نواز ل میں اسی مسئلہ میں لکھا ہے کہ وہ شخص نہیں توڑ سکتا مگر ایسی صورت میں توڑ سکتا ہے جبکہ گر جانے کا خوف ہو اگر نہ کاہو تو محلہ گرائی جائے یہ تاتارخانیہ میں ہے اور اس مسئلہ کی تاویل یہ ہے کہ یہ حکم اس صورت میں ہے جب وہ بنانے والا اس محلہ کا نہ ہو اور اگر محلہ والوں کو اختیار ہے کہ اگر جدید تعمیر سے اس کو بنوائیں اور اس میں بوریا کا فرش بچھائیں اور قندیلیں لٹکا دیں لیکن اپنے ذاتی مال سے ایسا کریں گے اور اگر مسجد ۱ـہ کے مال سے ایسا کرنا چاہیں تو ان کو یہ اختیار نہیں ہے مگر جب کہ قاضی ان کو ایسی اجازت دے دے کذا فی الخلاصۃ اور محلہ والوں کو اختیار ہے کہ مسجد میں پانی کے مٹکے اس غرض سے رکھیں کہ ان سے پانی پیا جائے یا ان سے وضو کیا جائے جب کہ مسجد کا بنانے والا معلوم نہ ہوتا ہو اور اگر وہ شخص معلوم ہو تو وہی اولیٰ ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ ایک شخص نے مسجد بنوائی پھر مر گیا پھر مسجد والوں نے چاہا کہ اُس کو توڑ کر اس میں بڑھا دیں تو ان کو یہ اختیار ہے اور میت کے وارث ان کو منع نہیں کرسکتے ہیں اور اگر مسجد والوں نے چاہا کہ راستہ میں سے اس میں بڑھا لیں تو میں ان کو اجازت نہ دوں گا یہ محیط سرخسی میں ہے اگر کسی نے اپنی زمین کو مسجد کردیا اور اس میں سے کچھ اپنی ذات کے واسطے شرط کر لیا تو بالاجماع نہیں صحیح ہے یہ محیط میں ہے اور اگر اُس نے مسجد بنائی اور یہ شرط لگائی کہ اس کو تین روز تک یا زیادہ ایام تک مثلاً اختیار ہے جیسے بیع وغیرہ میں خیار شرط کرتے ہیں تو علماء نے اتفاق کیا کہ وقف جائز ہو گیا یعنی وہ مسجد ہو جائے گی اور شرط باطل ہے یہ مختار الفتاویٰ میں ہے اور وقف الخصاف میں ہے کہ اگر اپنی زمین کو مسجد کردیا اور اس کو بنوایا اور گواہ کر لیے کہ مجھے اختیار ہے کہ اس کا وقف باطل کردوں اور اُس کو فروخت کردوں تو یہ شرط باطل ہے اور وہ مسجد ہو جائے گی جیسے اس مسئلہ میں ایک شخص نے ایک مسجد بنوا کر کہا کہ میں نے یہ مسجد خاص کر اسی محلہ والوں کے لیے کر دی تو شرط باطل ہے اور دوسرے محلہ والوں کو بھی اختیار ہوگا کہ اس میں نماز پڑھیں یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر کوئی مسجد خراب ہو گئی اور مسجد والے اس سے بے پرواہ ہو گئے اور وہ مسجد خراب ہو کر ایسی ہو گئی کہ اس میں نماز نہیں پڑھی جاتی ہے تو اپنے وقف کرنے والے کی ملک میں یا اُس کے وارثوں کی ملک میں عود کر جائے گی حتیٰ کہ ان کو اختیار ہوگا کہ چاہیں اُس کو فروخت کردیں یا اُس کو گھر بنادیں اور بعض نے فرمایا کہ وہ ہمیشہ کے واسطے مسجد ہے اور یہی اصح ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔

مترجم کہتا ہے کہ یہی صحیح ہے اور قولِ اوّل خطاء ہے والمنشاء عدم الاطلاع علی ما صح في الحدیث فاعمله واحفظه واللہ تعالٰی اعلم۔ دو مسجدوں میں سے ایک قدیم اور دوسری جدید ہے پھر قدیم والی بسببِ پُرانی ہونے کے خراب و منہدم ہونے کو آگئی پس اہل محلہ کو چہ نے چاہا کہ اس

کو فروخت کر کے اُس کے دام جدید مسجد میں صرف کریں تو یہ نہیں جائز ہے چنانچہ امام ابو یوسفؒ کے قول پر اس وجہ سے نہیں کہ مسجد اگرچہ خراب ہو جائے اور اُس کے لوگ اس سے بے پرواہ ہو جائیں وہ کبھی اپنے بنانے والے کی ملک میں عود نہیں کرتی ہے اور بنابر قولِ امام محمدؒ کے اگر چہ بے پروائی کے بعد وہ ملک میں عود کرتی ہے لیکن اپنے بنانے والے یا اُس کے وارثوں کے ملک میں عود کرتی ہے پس مسجد و محلہ والوں کو دونوں میں سے کسی قول پر فروخت کرنے کی ولایت حاصل نہ ہوگی اور فتویٰ امام ابو یوسفؒ...

۱؎ جو مسجد پر وقف ہے اس مال سے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (178) Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

...is based on the view that it never reverts to private ownership, as cited in 'Al-Mudmarat' from 'Al-Hujjah'. In 'Al-Hadi', it is stated that Sheikh Abu Bakr al-Iskaf was asked about a person who built a mosque for himself at the entrance of his house and endowed a plot of land for its maintenance and construction. Later, the person died and the mosque fell into ruin. His heirs requested a ruling (fatwa) regarding its sale, and the ruling was given that the sale is permissible. Subsequently, another group rebuilt the mosque and, following construction, demanded the endowed land. It was declared that they have no right to claim it. This is recorded in 'Tatar Khaniya'.

A person provided a floor covering for a mosque from his own funds. Later, the mosque fell into ruin, and people no longer required the covering. In this case, the covering belongs to that person if he is alive, or to his heirs if he has passed away. According to Imam Abu Yusuf (RA), it should be sold and its price used for the mosque's requirements. If that particular mosque does not need it, the funds should be utilized for another mosque. The first opinion belongs to Imam Muhammad (RA), and the legal decree follows this. If someone provided a shroud for a deceased person, and a predator subsequently tore open the corpse and took it away, the shroud reverts to the person who donated it if alive, or to his heirs if deceased. This is found in 'Fatawa Qazi Khan'. Abu al-Layth (RA) mentioned in his 'Nawazil' that if a mosque's floor covering becomes old and the mosque attendees no longer need it, even if it was donated by someone, then it belongs to that person if he is alive. If he has died and left no heir, I hope there is no objection to giving that covering to a poor person or using its value to assist in purchasing a new covering for the mosque. The preferred view is that they have the authority to act so without a judge's order. This is stated in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. In 'Al-Muntaqa', it is noted that if mosque mats become so worn that they are no longer useful, and the original donor wishes to take them and give them in charity or purchase replacements, he is authorized to do so. If he is absent and the local residents wish to donate the worn and useless mats to charity, they do not have the authority to do so if the mats still possess some value. If they have no value, there is no harm. This is in 'Az-Zakhira'. When straw (pyal) is removed from a mosque's ceiling during the month of Chait, if it has no value, there is no harm in discarding it outside the mosque. Anyone who takes it is permitted to benefit from it. This is in 'Waqi'at-e-Hasamiya'. Regarding the grass (straw, etc.) placed in the mosque: if it has value, the mosque community is authorized to sell it. Presenting the matter to a judge (murafia) is more commendable in my view;

thereafter, it should be sold by his order. This is the preferred view. This is in 'Jawahir al-Ikhlati'. If someone took the mosque's grass and tore it into pieces and discarded it, scholars have stated that compensation (zaman) is mandatory upon him as it possesses value. Indeed, Sheikh Abu Hafs al-Safghari, at the end of his life, bequeathed fifty dirhams for 'the mosque's vegetation' (hashish al-masjid). This is in 'Waqi'at-e-Hasamiya'.

If the silk covering (Deebaj) of the Kaaba becomes old, it is not permissible for an individual to take it. However, the ruler may sell it and use the proceeds to assist in the maintenance and affairs of the Kaaba. ☆

A funeral bier (janaza) or litter (na'sh) belonged to a mosque that later fell into ruin. The mosque community sold it. Scholars have stated that selling it with a judge's authorization is better. The correct view is that its sale is not even permissible without a judge's order. This is in 'Fatawa Qazi Khan'. If the silk covering of the Kaaba becomes old, it is not permissible for an individual to take it. However, the ruler may sell it and use the proceeds to assist in the Kaaba's affairs. This is in 'Sirajiyya'.

---

1. The translator remarks that this condition is specified in the marginal notes, yet it is not found in the standard available texts of jurisprudence. 12.
2. The term 'janaza' or 'na'sh' refers to a bed-like structure used to carry the deceased, or it was like a coffin. It was customary to keep such biers in mosques, particularly neighborhood mosques, so that anyone dying in that vicinity could be transported upon it. 12.

...के क़ौल पर है कि वह कभी मिल्क में औद (वापसी) नहीं करती है, जैसा कि अल-मुज़मरात में अल-हुज्जह से नक़ल किया गया है। हादी में है कि शख़ अबु बक्र अल-इस्काफ़ से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपने घर के दरवाज़े पर अपने लिए मस्जिद बनवाई और उसकी मरम्मत व तामीर के लिए एक ज़मीन वक़्फ़ की, फिर वह मर गया और मस्जिद खंडहर हो गई। उसके वारिसों ने उसकी बिक्री (बेअ) का फ़तवा माँगा, तो फ़तवा दिया गया कि बिक्री जायज़ है। फिर एक क़ौम ने उस मस्जिद को दोबारा बना लिया और तामीर के बाद उस वक़्फ़ शुदा ज़मीन की माँग की, तो फ़रमाया गया कि उन्हें माँगने का हक़ नहीं है। यह तातार ख़ानिया में है।

एक व्यक्ति ने अपने धन से मस्जिद में फर्श डलवाया, फिर मस्जिद खंडहर हो गई और लोग उससे बेपरवाह (मुस्तग़नी) हो गए, तो यह फर्श उसी व्यक्ति का होगा यदि वह जीवित है, या उसके वारिसों का होगा यदि वह मर चुका हो। इमाम अबु यूसुफ़ रह० के अनुसार, उसे बेचकर उसकी क़ीमत मस्जिद की ज़रूरतों में खर्च की जाए, और यदि उस मस्जिद को उसकी ज़रूरत न हो तो किसी दूसरी मस्जिद में खर्च की जाए। पहला क़ौल इमाम मुहम्मद रह० का है और इसी पर फ़तवा है। यदि किसी ने मृतक को कफ़न दिया, फिर किसी जंगली जानवर ने लाश को फाड़ डाला और ले गया, तो यह कफ़न उसी व्यक्ति का है जिसने दिया था यदि वह जीवित हो, या उसके वारिसों का है यदि वह मर गया हो। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। अबुल लैस रह० ने अपने नवाज़िल में उल्लेख किया है कि यदि मस्जिद का फर्श पुराना (कुहना) हो गया और मस्जिद वाले उससे बेपरवाह हो गए, हालाँकि उसे एक व्यक्ति ने डलवाया था, तो यदि वह व्यक्ति जीवित है तो वह उसी का है। यदि वह मर गया और कोई वारिस नहीं छोड़ा, तो मुझे आशा है कि इसमें कोई हर्ज नहीं होगा कि वे वह फर्श किसी निर्धन को दे दें या मस्जिद के लिए दूसरा फर्श खरीदने में उससे सहायता लें। और पसंदीदा मत (मुख़्तार) यह है कि क़ाज़ी के आदेश के बिना उन्हें ऐसा करने का अधिकार है। यह मुहीत सरख़सी में है। मुंतक़ी में है कि यदि मस्जिद की चटाइयाँ पुरानी होकर ऐसी हो गईं कि यहाँ काम नहीं देतीं, तो जिसने उन्हें बिछाया था यदि वह चाहे कि उन्हें लेकर दान कर दे या उनके बदले दूसरी खरीद ले, तो उसे यह अधिकार है। यदि वह अनुपस्थित हो और मोहल्ले वालों ने चाहा कि उन चटाइयों को दान कर दें जबकि वे पुरानी और बेकार हो गई हों, तो उन्हें यह अधिकार नहीं होगा यदि उनकी कुछ क़ीमत हो। यदि उनकी कोई क़ीमत न हो, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। यह ज़ख़ीरा में है। मस्जिद का पुआल (प्याल) जब चैत में मस्जिद से निकाला जाए, यदि उसकी कोई क़ीमत न हो, तो मस्जिद के

बाहर डाल देने में कोई हर्ज नहीं है। जो कोई उसे उठा ले जाए, उसके लिए उससे लाभ उठाना जायज़ है। यह वाक़िआत-ए-हसामिया में है। मस्जिद की घास यानी पुआल आदि जो डलवा देते हैं, यदि उसकी कुछ क़ीमत हो, तो मस्जिद वालों को अधिकार है कि उसे बेच दें। क़ाज़ी के पास मामला ले जाना (मुराफ़िआ) मेरे नज़दीक अधिक पसंदीदा है, फिर उसके आदेश से उसे बेचें; यही पसंदीदा मत है। यह जवाहिर इख़्लाती में है। यदि किसी ने मस्जिद की घास उठाई और उसे टुकड़े-टुकड़े करके फेंक दिया (बसवा डाले), तो विद्वानों ने कहा है कि उस पर मुआवज़ा (ज़मान) अनिवार्य होगा क्योंकि उसकी क़ीमत है। यहाँ तक कि शख़ अबु हफ़्स अल-सफ़ग़री ने अपने जीवन के अंत में मस्जिद की घास (हशीश-उल-मस्जिद) के लिए पचास दिरहम की वसीयत की। यह वाक़िआत-ए-हसामिया में है।

काबा का रेशमी ग़िलाफ़ (दीबाज) यदि पुराना हो गया तो उसे लेना जायज़ नहीं है, लेकिन सुल्तान उसे बेचकर उसके धन से काबा के मामलों में सहायता ले सकता है। ☆

जनाज़ा या अर्थी (ना'श) किसी मस्जिद के लिए थी, वह मस्जिद ख़राब हो गई। मोहल्ले वालों ने उसे बेच दिया। विद्वानों ने कहा है कि क़ाज़ी के आदेश से बिक्री होना बेहतर है, और सही बात यह है कि क़ाज़ी के आदेश के बिना उसकी बिक्री जायज़ ही नहीं है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। काबा का रेशमी ग़िलाफ़ यदि पुराना हो गया तो उसे लेना जायज़ नहीं है, लेकिन सुल्तान उसे बेचकर उसके धन से काबा के कार्यों में सहायता ले सकता है। यह सिराजिया में है।

---

1. अनुवादक कहता है कि हाशिये (नोट) में यह शर्त (क़ैद) है, जबकि उपलब्ध फ़िक़्ह की किताबों में यह शर्त नहीं पाई जाती। १२।
2. 'जनाज़ा' या 'ना'श' का अर्थ है चारपाई जैसी वस्तु जिस पर शव ले जाया जाता है, या यह संदूक जैसी थी। यह प्रथा थी कि मोहल्ले की मस्जिद में ऐसी अर्थियाँ रखी जाती थीं ताकि मोहल्ले में जो भी मरे, उसे उस पर लादकर ले जाया जा सके। १२।

کے قول پر ہے کہ وہ کبھی ملک میں عود نہیں کرتی ہے کذا نقل فی المضمرات عن الحجة حادی میں ہے کہ شیخ ابوبکر اسکاف سے پوچھا گیا کہ ایک شخص نے اپنے دار کے دروازے پر اپنے لیے مسجد بنوائی اور اُس کی اصلاح و تعمیر کے لیے ایک زمین وقف کی پھر وہ مرگیا اور مسجد خراب ہوگئی اور اس کے وارثوں نے اُس کی بیع کا فتویٰ طلب کیا پس فتویٰ دیا گیا کہ بیع جائز ہے پھر کسی قوم نے اس مسجد کو بنالیا اور بعد تعمیر کے اس اراضی وقف کو طلب کیا تو فرمایا کہ ان کو مطالبہ کا حق نہیں پہنچتا ہے یہ تاتار خانیہ میں ہے۔

ایک شخص نے اپنے مال سے مسجد میں فرش ڈلوایا پھر مسجد خراب ہوگئی اور لوگ اس سے مستغنی ہوگئے تو یہ فرش اسی شخص کا ہوگا اگر زندہ موجود ہو یا اس کے وارث کا ہوگا اگر مر گیا ہو اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک وہ فروخت کر کے اُس کا ثمن مسجد کی ضروریات میں خرچ کیا جائے اور اگر اس مسجد کو اس کی کچھ ضرورت نہ ہو تو کسی دوسری مسجد میں خرچ کیا جائے اور پہلا قول امام محمدؒ کا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے۔ اگر کسی نے ایک مردہ کو کفن دیا پھر لاش کو کسی درندہ نے پھاڑ ڈالا اور لے گیا تو یہ کفن اسی شخص کا ہے جس نے کفن دیا تھا اگر زندہ ہو یا اُس کے وارثوں کا ہے اگر مر گیا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ابواللیثؒ نے اپنے نوازل میں ذکر کیا کہ مسجد کا فرش اگر کہنہ ہو گیا اور مسجد والے اُس سے مستغنی ہو گئے حالانکہ اس کو ایک شخص نے ڈلوایا تھا پس اگر وہ شخص زندہ ہو تو اسی کا ہے اور اگر مر گیا اور کوئی وارث نہیں چھوڑا تو مجھے اُمید ہے کہ اس میں کچھ مضائقہ نہ ہوگا کہ وہ فرش کسی فقیر کو دے دیں یا مسجد کے لیے دوسرا فرش خریدنے میں اس سے استمداد حاصل کریں اور مختار یہ ہے کہ بدون حکم قاضی ان کو ایسا کرنے کا اختیار ہے یہ محیط سرخسی میں ہے منتقٰی

میں ہے کہ اگر مسجد کے بوریے کہنہ ہو کر ایسے ہو گئے کہ یہاں کام نہیں دیتے ہیں پھر جس نے بچھایا تھا اُس نے چاہا کہ ان کو لے کر صدقہ کر دے یا ان کے عوض بجائے ان کے دوسرے خرید لے تو اس کو یہ اختیار ہے اور اگر وہ غائب ہو پس اہل محلہ نے چاہا کہ ان بوریوں کو صدقہ کر دیں جب کہ وہ کہنہ ناکارہ ہو گئے ہیں تو ان کو یہ اختیار نہ ہوگا جب کہ ان کی کچھ قیمت ہو اور اگر ان کی کچھ قیمت نہ ہو تو اُس کا مضائقہ نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ مسجد کا پیال جب چیت میں مسجد سے نکالا جائے اگر اس کی کچھ قیمت نہ ہو تو مسجد کے باہر ڈال دینے میں کچھ مضائقہ نہیں ہے اور جو کوئی اُس کو اٹھا لے جائے اس کو روا ہے کہ اس سے نفع اٹھائے یہ واقعات حسامیہ میں ہے مسجد کی گھاس یعنی پیال وغیرہ جو ڈلوادیتے ہیں اگر اس کی کچھ قیمت ہو تو اہل مسجد کو اختیار ہے کہ اس کو فروخت کر دیں اور قاضی کے پاس اُس کا مرافعہ کریں تو میرے نزدیک زیادہ پسند ہے پھر اس کے حکم سے اس کو فروخت کریں یہی مختار ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے۔ اگر کسی نے مسجد کی گھاس اُٹھائی اور کر دیا اس کو پارہ پارہ بسوا ڈالے تو مشائخ نے فرمایا کہ اس پر ضمان واجب ہوگی کیونکہ اس کی قیمت ہے حتیٰ کہ شیخ ابوحفص الصفگری نے اپنی آخر عمر میں حشیش المسجد کے لیے پچاس درہم کی وصیت کی یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔

کعبہ کی دیباج اگر کہنہ ہو گئی تو اُس کا لے لینا جائز نہیں ہے لیکن سلطان اُس کو فروخت کر کے اس سے کعبہ کے اُمور میں استعانت لے ☆

جنازہ ہے یا نعش کسی مسجد کے واسطے تھی وہ خراب ہوگئی پس اہل مسجد نے اُس کو فروخت کر دیا تو مشائخ نے فرمایا ہے کہ قاضی کے حکم سے بیع ہونا بہتر ہے اور صحیح یہ ہے کہ قاضی کے حکم کے بغیر اس کی بیع جائز ہی نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ کعبہ کی دیباج

اگر کہنہ ہو گئی تو اُس کا لے لینا جائز نہیں ہے لیکن سلطان اُس کو فروخت کر کے اس سے کعبہ کے اُمور میں استعانت لے یہ سراجیہ میں ہے۔

۱۔ مترجم کہتا ہے کہ حاشیہ میں یہ قید ہے اور جو کتب فقہ کی موجود ہیں یہ قید ان میں نہیں پائی جاتی ۱۲۔ ۲۔ قولہ جنازہ یا نعش یعنی ایسی چار پائی کے مانند چیز جس پر مردہ لے جائیں یا مانند صندوق کے تھی اور دستور تھا کہ مسجد کے کور رکھتے تھے یعنی مسجد محلہ تا کہ جو کوئی اس محلہ میں مرے اس کو اس پر لاد لے جائیں ۱۲۔

If someone endows oil for a mosque, it is not permissible to keep it burning all night; rather, it should be lit only as much as is necessary for the worshippers. Thus, it is permissible up to one-third or half of the night when there is a need for prayer; this is stated in *Siraj al-Wahhaj*. It is not permissible to leave it burning the whole night except in places where there is a long-standing custom of keeping a lamp burning all night, such as the Mosque of Jerusalem (Bayt al-Maqdis), the Mosque of the Prophet ﷺ, and Masjid al-Haram (the Kaaba). In these mosques, it is permissible all night, or if the endower has stipulated the condition of leaving it burning all night as is common practice in our time; this is in *Bahr al-Ra'iq*. If someone wishes to teach/ study a book by the mosque's lamp, then if the lamp is burning for the purpose of prayer, some scholars say there is no harm in it. However, if it is no longer burning for prayer—for example, the worshippers have finished their prayer and gone to their homes and the lamp is still lit—the scholars (Mashaikh) state that there is no harm in using it for teaching (2) until one-third of the night, but beyond one-third, one does not have the right to use it for teaching. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

Section Two:

Regarding the endowment (Waqf) for a mosque and the management of its assets by the caretaker (Qayyim) etc.

If someone wishes to endow their land for a mosque, its building, and its requirements such as oil, mats, etc., in such a way that no one can invalidate it, they should say: "I have endowed this land (1) along with its rights and benefits as a perpetual endowment during my life and after death, on the condition that income be derived from it, and from that income, maintenance of the building and the wages of the caretaker (Qawwam) etc., and its maintenance costs be paid first. Then, whatever remains shall be spent on the building of such-and-school mosque, its oil, mats, and every such task that is for the welfare and benefit of the mosque. This is on the condition that the caretaker has the discretion to use their judgment in managing it. And when the mosque becomes self-sufficient from this wealth, it shall be spent on the poor among Muslims." When an endowment is made in this manner, it will be valid and binding and can never be invalidated; this is in *Zaheeriyyah*. A person endowed their land for a mosque but did not ultimately designate it for the needy (Miskin), the scholars have discussed this, and the preferred view is that

according to the consensus of all opinions, this endowment is valid; this is in *Waqi'at-i-Hisamiyyah*.

If any land is endowed for the maintenance of a mosque's building or graveyards, it is valid; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If a location is provided for building a mosque or a madrasa and before building it, some property (Aqar) is endowed for it, the later scholars (Muta'akhirin) differed on this. The correct view is that it is valid, and until it is built and ready, the income from it shall be spent on the poor. Then, once it is built, the income shall be directed back toward it; this is in *Fath al-Qadir*. Sadr al-Shahid wrote that if someone gave their house as charity (Tasadduq) for a mosque or for a path for Muslims, the scholars discussed it and the preferred view is that it is valid like an endowment; this is in *Dhakhirah*. If a person gives dirhams for the building of a mosque, for its expenses, or for its interests, it is correct because if its validation through Waqf is not possible, its validation as a gift (Hiba) to grant ownership to the mosque is possible, and making the mosque an owner in this way is valid. Thus, upon taking possession, the gift will be complete; this is in *Waqi'at-i-Hisamiyyah*.

---

1 The word 'Deebaj' refers to a high-priced silk cloth that is placed over the Kaaba. 12. (1) Specify its boundaries. 12. 2 'Tadrees' means to give a lesson, i.e., to teach. 12.

है। यदि किसी ने मस्जिद के तेल के लिए वक़्फ़ (दान) किया, तो उसे पूरी रात जलाना जायज़ नहीं है, बल्कि केवल उतना ही जलाया जाए जितना नमाज़ियों के लिए आवश्यक हो। अतः रात के एक तिहाई या आधी रात तक जायज़ है, जब नमाज़ के लिए इसकी इतनी आवश्यकता हो, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और यह जायज़ नहीं है कि उसे पूरी रात जलता हुआ छोड़ दिया जाए, सिवाय उन स्थानों के जहाँ इसकी परंपरा रही हो कि पूरी रात चराग जलता रहे, जैसे बैतुल मुक़द्दस की मस्जिद, रसूली अल्लाह ﷺ की मस्जिद और मस्जिद अल-हराम यानी ख़ाना-ए-काबा की मस्जिद। इन मस्जिदों में पूरी रात जायज़ है, या फिर वक़्फ़ करने वाले ने पूरी रात जलता छोड़ने की शर्त रखी हो, जैसा कि हमारे समय में चलन है, यह 'बहर अल-रैक़' में है। यदि कोई मस्जिद के चराग की रोशनी में किताब पढ़ना चाहे, तो यदि वह चराग नमाज़ के लिए जल रहा हो, तो कुछ विद्वानों के अनुसार इसमें कोई हर्ज नहीं है। और यदि वह अब नमाज़ के लिए न जल रहा हो, उदाहरण के लिए नमाज़ी अपनी नमाज़ पूरी करके घर जा चुके हों और मस्जिद में चराग जलता रह गया हो, तो उलेमा (धर्मगुरुओं) ने कहा है कि रात के एक तिहाई हिस्से तक उससे किताब का अध्ययन (2) करने में कोई हर्ज नहीं है, लेकिन एक तिहाई से अधिक समय तक उसे अध्ययन का अधिकार नहीं है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

अध्याय दो:

मस्जिद पर वक़्फ़ और उसके माल में क़य्यम (देखभाल करने वाले) आदि के प्रबंधन के विवरण में

यदि कोई अपनी ज़मीन मस्जिद, उसकी इमारत और उसकी ज़रूरतों जैसे तेल और चटाई आदि के लिए इस प्रकार वक़्फ़ करना चाहे कि उसे कोई रद्द न कर सके तो उसे इस प्रकार कहना चाहिए: "मैंने अपनी यह ज़मीन (1) उसके अधिकारों और सुविधाओं के साथ, अपने जीवन में और मृत्यु के बाद सदैव के लिए वक़्फ़ कर दी, इस शर्त पर कि इससे उपज (अनाज) प्राप्त की जाए और इस उपज को सबसे पहले इसकी इमारत और इसके प्रबंधक (कौम) के वेतन आदि में और उसके रखरखाव में ख़र्च किया जाए। फिर जो शेष बचे उसे अमुक मस्जिद की इमारत, तेल, बोरियों और हर उस काम में ख़र्च किया जाए जिससे मस्जिद की बेहतरी और हित हो। इस शर्त के साथ कि क़य्यम (देखभाल करने वाले) को अधिकार है कि वह अपनी राय से इसे प्रबंधित करे। और जब यह मस्जिद इस धन से

स्वतंत्र हो जाए (ज़रूरत न रहे), तो इसे मुसलमानों के ग़रीबों पर ख़र्च किया जाए।" जब इस तरह वक़्फ़ किया जाएगा, तो यह वक़्फ़ जायज़ और अनिवार्य होगा और कभी रद्द नहीं हो सकेगा, यह 'ज़हीरिया' में है। एक व्यक्ति ने अपनी ज़मीन एक मस्जिद पर वक़्फ़ की और अंत में उसे मिस्कीनों (ग़रीबों) के लिए निर्दिष्ट नहीं किया, तो उलेमा ने इस पर चर्चा की है और पसंदीदा राय यह है कि सर्वसम्मति से सभी के अनुसार यह वक़्फ़ जायज़ है, यह 'वाक़ियात-ए-हुसामिया' में है।

यदि कोई ज़मीन किसी मस्जिद की इमारत या कब्रों की मरम्मत के लिए वक़्फ़ हो, तो वह जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। एक मस्जिद या मदरसा बनाने के लिए स्थान उपलब्ध कराया गया और उसे बनाने से पहले उस पर कोई अचल संपत्ति (अक़ार) वक़्फ़ कर दी गई, तो इसमें बाद के विद्वानों में मतभेद रहा है। सही बात यह है कि यह जायज़ है और जब तक इमारत बनकर तैयार न हो, उसकी उपज को ग़रीबों पर ख़र्च किया जाए। जब बन जाए तो उसे वापस मस्जिद की ओर मोड़ दिया जाए, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है। सद्र अल-शहीद ने लिखा है कि यदि किसी ने अपना घर किसी मस्जिद या मुसलमानों के रास्ते के लिए दान (तसद्दुक़) किया, तो विद्वानों ने इस पर चर्चा की है और पसंदीदा राय यह है कि वक़्फ़ के समान यह भी जायज़ है, यह 'ज़ख़ीरा' में है। एक व्यक्ति ने मस्जिद की इमारत, उसके ख़र्चों या मस्जिद के हित के लिए दिरहम दिए, तो यह सही है क्योंकि यदि वक़्फ़ के माध्यम से इसका प्रमाण संभव न हो, तो मस्जिद को उपहार (हिबा) देने के रूप में मालिकाना हक देना संभव है और मस्जिद को इस तरह मालिक बनाना सही है। अतः कब्ज़ा होते ही उपहार पूरा हो जाएगा, यह 'वाक़ियात-ए-हुसामिया' में है।

---

1 'दीबाज' रेशम का एक मूल्यवान कपड़ा है जो ख़ाना-ए-काबा पर चढ़ाया जाता है। 12. (1) उसकी सीमाओं का विवरण दे। 12. 2 'तदरीस' का अर्थ है सबक देना यानी पढ़ाना। 12.

ہے۔ اگر مسجد کے تیل کے واسطے کسی نے وقف کیا تو تمام رات اُس کا جلانا جائز نہیں ہے بلکہ اسی قدر جلائے جس کی نمازیوں کو ضرورت ہے۔ پس تہائی رات تک جائز ہے یا آدھی رات تک جب کہ اس میں نماز کے لیے اتنی ضرورت ہو یہ سراج الوہاج میں ہے اور یہ جائز نہیں ہے کہ تمام رات اس میں جلتا چھوڑا جائے مگر ایسی جگہ جہاں اس کی عادت جاری ہو کہ تمام رات اس میں چراغ جلتا ہے جیسے بیت المقدس کی مسجد اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی مسجد اور مسجد الحرام یعنی خانہ کعبہ کی مسجد تو ان میں تمام رات جائز ہے یا وقف کنندہ نے تمام رات اس میں جلتا چھوڑنے کی شرط کردی ہو جیسے ہمارے زمانہ میں عادت جاری ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔ اگر کسی نے مسجد کے چراغ سے کتاب پڑھانی چاہی پس اگر مسجد کا چراغ اس میں نماز پڑھی جانے کے لیے جل رہا ہو تو بعض نے کہا کہ اس صورت میں کچھ مضائقہ نہیں ہے اور اگر نماز کے لیے اب نہ جلتا ہو مثلاً نمازی لوگ اپنی نماز سے فارغ ہو کر اپنے اپنے گھروں میں چلے گئے ہوں اور مسجد میں چراغ جلتا رہ گیا ہو تو مشائخ نے کہا کہ تہائی رات تک اس سے کتاب کی تدریس (۲) میں مضائقہ نہیں ہے اور تہائی سے زائد میں اُس کو تدریس کا حق حاصل نہیں ہے۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

فصل دوم:

مسجد پر وقف اور اُس کے مال میں قیم وغیرہ کے تصرف کرنے کے بیان میں

اگر کسی نے چاہا کہ اپنی زمین کو مسجد اور اس کی عمارت پر اور اُس کی ضروریات مانند تیل و چٹائی وغیرہ پر اس طرح وقف کرے کہ اُس کو کوئی باطل نہ کر سکے تو یوں کہے کہ وقف

کردی میں نے اپنی یہ زمین (۱) مع اُس کے حقوق و مرافق کے وقف مؤید (دائمی ۱۲) اپنی حیات میں اور بعد موت کے بدیں شرط کہ اس سے غلہ حاصل کیا جائے اور اس کے غلہ سے پہلے اس کی عمارات میں اور اس کے قوام کی اُجرت (تنخواہ وغیرہ ۱۲) میں اور اُس کی مؤنث میں خرچ کیا جائے پھر جو اُس سے بڑھے وہ مسجدِ فلاں کی عمارت میں اُس کے تیل و بوریے میں اور ہر ایسے کام میں جن میں مسجد کی بہتری و مصلحت ہو صرف کیا جائے اس شرط سے کہ قیم کو اختیار ہے کہ اس میں اپنی رائے سے تصرف کرے اور جب یہ مسجد اس مال سے مستغنی ہو تو مسلمانوں کے فقراء پر صرف کیا جائے جب اس طرح وقف کرے گا تو یہ وقف جائز لازم ہو گا کہ کبھی باطل نہیں ہو سکتا ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی زمین ایک مسجد پر وقف کی اور آخر اس کا مساکین کے لیے نہیں کیا تو مشائخ نے اس میں کلام کیا ہے اور مختار یہ ہے کہ بالا جماع سب کے قول میں یہ وقف جائز ہے یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔

اگر کوئی زمین کسی مسجد کی عمارت یا مقابر کی مرمت پر وقف ہو تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک مسجد یا مدرسہ بنانے کے لیے مقام مہیا کیا اور اس کو بنانے سے پہلے اس پر کوئی عقار وقف کیا تو اس میں متاخرین نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ جائز ہے اور جب تک بن کر تیار ہوا اس وقت تک اُس کا غلہ فقیروں پر صرف کر دیا جائے گا پھر جب بن جائے تو اس کی طرف پھیر دیا جائے گا یہ فتح القدیر میں ہے۔ صدر الشہید نے لکھا کہ اگر کسی نے اپنا گھر کسی مسجد یا مسلمانوں کے راستہ پر تصدق کیا تو اس میں مشائخ نے کلام کیا ہے اور مختار یہ ہے کہ مثل وقف کے جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک شخص نے درہم دیا مسجد کی عمارت یا مسجد کے نفقہ یا مسجد کی مصلحتوں میں تو صحیح ہے کیونکہ اس کی تصحیح اگر بطریق وقف ممکن نہ ہو تو مسجد کو ہبہ کرنے کے طور پر تملیک کی تصحیح ممکن ہے اور مسجد کو اس طور پر مالک کر دینا صحیح ہے پس قبضہ سے ہبہ پورا ہو جائے گا یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔

۱ قولہ دیباج معرب دیبا جوں جیم کے ریشمی بیش قیمت کپڑا ہے جو خانہ کعبہ پر چڑھایا جاتا ہے۔

۱۲۔ (۱) اُس کے حدود بیان کردے۔ ۱۲۔ ۲ تدریس درس دینا یعنی پڑھانا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) (180) Kitab al-Waqf

If a will (wasia) is made, it is not valid unless it is specified that the amount should be spent on the mosque; this is mentioned in ‘Khazanat al-Muftiin’. It is narrated from Imam Muhammad (RA) in ‘Nawadir bin Sama’ah’ that if someone says, “I bequeath one-third of my wealth for the mosque lamp,” it is not valid until they also specify that the lamp should be lit in the mosque; this is in ‘Al-Zakheerah’. If someone says, “I have gifted (hibah) my house to the mosque” or “given it to the mosque,” it is valid and will be considered a transfer of ownership (tamlik), and handing over (tasleem) is a necessary condition. Similarly, if someone says, “I have endowed (waqf) this commodity for the mosque,” it is valid as tamlik once handed over to its manager (qayyim); this is in ‘Fatawa Atabiyyah’. If one says, “This tree is for the mosque,” it does not belong to the mosque until handed over to the qayyim; this is in ‘Al-Muheet’.

If land is endowed for a mosque on the condition that any surplus from the building’s maintenance goes to the poor, and income accumulates while the mosque does not currently require repairs, can this income be spent on the poor? The scholars (Mashaikh) differ on this. The preferred view is that if the income is so significant that it exceeds what is required for any potential future repairs of the mosque or the endowed land, the surplus should be spent on the poor. This ensures the endowment remains secure and the endower's conditions are fulfilled; this is in ‘Muheet Sarakhsi’. If a mosque collapses and there is enough accumulated income for its reconstruction, Al-Khassaf noted that said income should not be used for its construction because the endower had endowed for repairs and not specifically for building a new structure. The translator notes: This ruling is worthy of consideration because here the obvious analogy (qiyas jali) seems to contradict an explicit text (amr-mansus) (1); therefore, the legal verdict (fatwa) in the book states that reconstruction from this income is indeed permissible; this is in ‘Fatawa Qazi Khan’.

Sheikh Abu Bakr was asked: if someone bequeaths one-third of their wealth for good deeds, can a lamp be lit in the mosque from it? He said: Yes, it is permissible, but it is not allowed to increase the lighting beyond necessity, regardless of whether it is the month of Ramadan or any other, and he stated that the mosque should not be decorated from those funds; this is in ‘Al-Muheet’. If a mosque door faces the wind, causing rainwater to enter and damage the structure or make entry difficult for worshippers, it is permissible for the manager (qayyim) to build a porch (chhajja) over the door using endowment income, provided it does not cause harm to passers-by; this is in ‘Al-Sirajiyyah’. Faqih Abu al-Qasim was asked about a mosque qayyim

appointed by a judge (qazi) over its produce with a fixed annual allowance; he stated that if the amount is equivalent to a fair market wage (ajr al-mithl) for his work, it is lawful (halal) for him to accept it; this is in ‘Al-Muheet’.

If a qazi appoints a servant for the mosque, and the endower had stipulated this in the endowment deed, it is permissible and the wage is lawful for the servant; however, if the endower did not stipulate it, it is not permissible; this is cited from ‘Al-Waqi’at’ in ‘Al-Siraj’. A supervisor (mutawalli) is allowed to appoint a servant for tasks like sweeping the mosque at a standard wage for such work. If there is a slight increase, it should only be within a reasonable margin that an expert would estimate. If the payment exceeds that, the contract will be considered the mutawalli’s personal liability, and he must pay from his own wealth; if he pays from the endowment fund, he will be held liable (zamin), and if the servant knows it was paid from the endowment, it is not lawful for him to accept it; this is in ‘Fath al-Qadir’.

Hiring a scribe (munshi) from mosque funds by the mosque’s mutawalli ☆

If a mosque mutawalli finds it difficult to keep accounts because he is illiterate and thus hires a servant to maintain the records using the mosque’s endowment fund, it is not permissible; this is mentioned in ‘Al-Zakheerah’. If there are several endowments for a mosque providing various sources of income, and its mutawalli...

---

(1) This means that the construction is explicitly prescribed for enabling the performance of worship, and this serves as the fundamental principle; this is in ‘Durr al-Mukhtar’, p. 14.

वसीयत की तो यह जायज़ नहीं है मगर जब तक यह न कहे कि मस्जिद पर खर्च किया जाए, यह 'खज़ाना अल-मुफ़्तीइन' में है। नवादिर बिन समाह में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि अगर किसी ने कहा कि मैंने अपने तिहाई माल की वसीयत मस्जिद के चिराग़ के लिए की, तो यह तब तक जायज़ नहीं जब तक कि यह न कहे कि इससे मस्जिद में चिराग़ जलाया जाए, यह 'ज़ख़ीरा' में है। अगर कहा कि मैंने अपना घर मस्जिद के लिए हिबा (दान) कर दिया या मस्जिद को दे दिया, तो यह सही है और यह तस्लीक (स्वामित्व प्रदान करना) होगी और इसमें सुपुर्द करना शर्त है। जैसे किसी ने कहा कि मैंने यह सौदा मस्जिद के लिए वक्फ़ किया, तो यह तस्लीक के तौर पर सही है बशर्ते कि इसके क़य्यूम (प्रबंधक) को सुपुर्द कर दे, यह 'फ़तावा अताबिया' में है। और अगर कहा कि यह पेड़ मस्जिद के लिए है, तो वह तब तक मस्जिद का नहीं होगा जब तक क़य्यूम को सुपुर्द न कर दे, यह 'मुहीत' में है।

अगर किसी ने मस्जिद के लिए ज़मीन इस शर्त पर वक्फ़ की कि इमारत की ज़रूरत से जो कुछ बचेगा वह फ़कीरों के लिए होगा, और उपज जमा हो गई लेकिन मस्जिद को फिलहाल मरम्मत की ज़रूरत नहीं है, तो क्या यह उपज फ़कीरों पर खर्च की जा सकती है? इस पर उलेमा का मतभेद है। सही राय यह है कि अगर उपज इतनी है कि मस्जिद या वक्फ़ ज़मीन की भविष्य की मरम्मत के लिए ज़रूरी राशि से ज़्यादा है, तो अतिरिक्त राशि को फ़कीरों पर खर्च किया जाए ताकि वक्फ़ भी सुरक्षित रहे और वक्फ़ करने वाले की शर्त भी पूरी हो जाए, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। एक मस्जिद ढह गई और उसकी उपज इतनी जमा है कि उसकी मरम्मत हो सकती है, तो ख़साफ़ ने कहा कि उक्त उपज उसकी तामीर (पुनर्निर्माण) में इस्तेमाल नहीं की जाएगी क्योंकि वक्फ़ करने वाले ने उसकी मरम्मत के लिए वक्फ़ किया था, यह हुक्म नहीं दिया था कि इससे नई मस्जिद बनवाई जाए। अनुवादक कहते हैं: यह हुक्म विचारणीय है क्योंकि यहाँ स्पष्ट तर्क(क़यास जली) स्पष्ट आदेश (अम्र-ए-मन्सूस) (१) के विपरीत है, इसीलिए किताब में फ़रमाया गया है कि फतवा इस बात पर है कि उस उपज से तामीर करना भी जायज़ है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

शेख़ अबू बक्र से पूछा गया कि किसी ने अपने तिहाई माल की वसीयत नेक कामों के लिए की, तो क्या उससे मस्जिद में चिराग़ जलाया जा सकता है? फ़रमाया: हाँ, जायज़ है, लेकिन चिराग़ ज़रूरत से ज़्यादा बढ़ाना जायज़ नहीं, चाहे रमज़ान का महीना हो या कोई और, और फ़रमाया कि इससे मस्जिद की सजावट नहीं की जाएगी, यह 'मुहीत' में है। एक मस्जिद का दरवाज़ा हवा की दिशा में है, जिससे

बारिश का पानी अंदर आता है और मस्जिद ख़राब होती है और लोगों का आना मुश्किल हो जाता है, तो क़य्यूम के लिए जायज़ है कि वक्फ़ की आमदनी से दरवाज़े पर छज्जा बनवा दे, बशर्ते राहगीरों को उससे नुक़सान न हो, यह 'सिराजिया' में है। फ़क़ीह अबुल क़ासिम से पूछा गया कि एक मस्जिद का एक क़य्यूम है जिसे क़ाज़ी ने उपज पर नियुक्त किया है और उसके लिए सालाना एक निश्चित राशि तय की है, तो फ़रमाया कि अगर वह राशि उसके काम के उचित पारिश्रमिक (अज्र अल-मिसल) के बराबर है, तो उसे लेना हलाल है, यह 'मुहीत' में है।

और अगर क़ाज़ी ने मस्जिद के लिए कोई सेवक नियुक्त किया, तो अगर वक्फ़ करने वाले ने शर्त रखी हो तो जायज़ है और सेवक के लिए वेतन लेना हलाल होगा, लेकिन अगर शर्त नहीं है तो जायज़ नहीं है, यह 'सिराज' में 'वाक़ियात' से उद्धृत है। मुतवल्ली (प्रबंधक) के लिए जायज़ है कि मस्जिद में झाड़ू लगाने आदि के लिए कोई सेवक उचित वेतन पर नियुक्त करे। अगर वेतन कुछ ज़्यादा हो तो बस उतना ही जितना कोई जानकार अंदाज़ा लगा सके और अगर उससे भी ज़्यादा हो तो यह नियुक्ति और मज़दूरी मुतवल्ली की निजी ज़िम्मेदारी होगी और उसे अपने निजी धन से भुगतान करना होगा; अगर उसने वक्फ़ के धन से भुगतान किया तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, और अगर सेवक को पता चल जाए कि भुगतान वक्फ़ के धन से किया गया है, तो उसके लिए वह लेना हलाल नहीं होगा, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में है।

मस्जिद के मुतवल्ली द्वारा मस्जिद के धन से मुंशी (लेखक) रखना ☆

मस्जिद के मुतवल्ली के लिए अनपढ़ होने के कारण हिसाब रखना मुश्किल हो गया, अतः उसने मस्जिद के वक्फ़ धन से हिसाब लिखने के लिए एक नौकर रखा, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'ज़ख़ीरा' में है। एक मस्जिद के लिए कई वक्फ़ हैं और कई चीज़ों से आमदनी आती है, उसके मुतवल्ली ने...

---

(१) इसका मतलब यह है कि निर्माण का आदेश अदायगी (इबादत की अदायगी) के लिए स्पष्ट है और यही असल है, यह 'दुर्रे मुख्तार' पृ. १४ में है।

وصیت کی تو یہ جائز نہیں ہے مگر آنکہ یوں کہے کہ مسجد پر خرچ کیا جائے یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ نوادر بن سماعہ میں امام محمد رحمہ اللہ سے روایت ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ میں نے اپنے تہائی مال کی چراغ مسجد کے واسطے وصیت کی تو نہیں جائز ہے یہاں تک کہ یوں بھی کہے کہ اس سے مسجد میں چراغ جلایا جائے یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر کہا کہ میں نے اپنے دار کو مسجد کے لیے ہبہ کر دیا یا مسجد کے لیے دے دیا تو صحیح ہے اور یہ تملیک ہو گی اور اس میں سپرد کر دینا شرط ہے جیسے کسی نے کہا کہ میں نے یہ سودا واسطے مسجد کے وقف کیے تو یہ بطریق تملیک صحیح ہے جب کہ اس کے قیم کو سپرد کر دے یہ فتاویٰ عتابیہ میں ہے اور اگر کہا کہ یہ درخت مسجد کے لئے ہے تو ہو نہیں جائے گا یہاں تک کہ قیم کو سپرد کر دے یہ محیط میں ہے۔ اگر کوئی زمین کسی مسجد پر اس شرط سے وقف کی کہ جو کچھ اس کی عمارت سے بڑھے وہ فقیروں کے لیے ہے پس غلہ مجتمع ہو گیا اور مسجد کو فی الحال عمارت کی ضرورت نہیں ہے تو کیا یہ غلہ فقیروں کی طرف صرف کر دیا جائے گا تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور مختار یہ ہے کہ اگر غلہ اس قدر ہے کہ درصورت مسجد یا زمین وقف کو ضرورت تعمیر پیش آنے کے جس قدر ضرورت ہو اس قدر سے اور زیادہ جمع ہے تو بقدر زیادتی کے صرف فقراء کر دیا جائے تا کہ وقف بھی محفوظ رہے اور وقف کرنے والے کی شرط بھی پوری ہو جائے یہ محیط سرخسی میں ہے ایک مسجد منہدم ہوگئی اور اس کے غلہ سے اس قدر جمع ہے کہ اس کی تعمیر ہو سکتی ہے تو خصاف نے کہا کہ غلہ مذکور اس کی تعمیر میں نہیں اٹھایا جائے گا کیونکہ وقف کنندہ نے اس کی مرمت پر وقف کیا تھا اور یہ حکم نہیں دیا کہ اس سے یہ مسجد بنوائی جائے قال المترجم یہ حکم غور کے قابل ہے کیونکہ قیاس جلی یہاں امر منصوص (۱) کا معارض ہے اسی

واسطے کتاب میں فرمایا کہ فتویٰ اس بات پر ہے کہ اس غلہ سے بنانا بھی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

شیخ ابوبکر سے دریافت کیا گیا کہ کسی نے اپنے تہائی مال کی نیک کاموں کے لیے وصیت کی تو کیا اس سے مسجد میں چراغ جلایا جائے فرمایا کہ ہاں جائز ہے اور فرمایا کہ چراغ مسجد سے بڑھانا نہیں جائز ہے خواہ ماہ رمضان ہو یا کوئی اور مہینہ ہو اور فرمایا کہ اس سے مسجد کی زینت نہ کی جائے گی یہ محیط میں ہے۔ ایک مسجد کا دروازہ ہوا کے رخ پر ہے پس دروازہ میں بوچھاڑ سے مینہ کا پانی پہنچتا ہے پس وہ خراب ہو جاتا ہے اور لوگوں پر مسجد میں جانا دشوار ہو جاتا ہے تو قیم کو روا ہے کہ وقف کی آمدنی سے مسجد کے دروازے پر چھجا بنوا دے بشرطیکہ راستہ والوں کو اس چھجے سے ضرر نہ ہو یہ سراجیہ میں ہے۔ فقیہ ابوالقاسم سے پوچھا گیا کہ ایک مسجد کا ایک قیم ہے جس کو قاضی نے اس کے غلات پر قیم مقرر کیا ہے اور سالانہ اس کے لیے کچھ مقدار معلوم مقرر کر دی ہے تو فرمایا کہ اگر اس کے کام کے اجر المثل کے برابر ہو تو اس کو لے لینا حلال ہے یہ محیط میں ہے اور اگر قاضی نے مسجد کے واسطے کوئی خادم مقرر کیا پس اگر وقف کنندہ نے اپنے وقف میں اس کی شرط کر دی ہو تو جائز ہے اور خادم کو اُجرت لے لینا حلال ہوگا اور اگر واقف نے شرط نہ کی ہو تو جائز نہیں ہے یہ سراج میں واقعات سے نقل ہے۔ متولی کو روا ہے کہ مسجد میں جھاڑو دینے وغیرہ کاموں کے لئے کوئی خادم اتنی اجرت پر مقرر کر دے جو ایسے کام کی اُجرت ہوا کرتی ہے اور اگر کچھ زیادتی ہو تو اتنی ہی ہو کہ کوئی اندازہ کرنے والا ہی اندازہ کرے اور اگر اس سے بھی زیادہ ہو تو یہ تقرری و اجارہ اسی متولی کی طرف سے ہوگا اور اس پر واجب ہو گا کہ اپنے ذاتی مال سے ادا کرے اور اگر اس نے وقف کے مال سے ادا کی تو ضامن ہوگا اور اگر خادم کو یہ بات معلوم ہو جائے کہ اس نے وقف کے مال سے ادا کی ہے تو اس کو لینا حلال نہ ہو گا یہ فتح القدیر میں ہے۔

مسجد کے متولی کا مسجد کے مال سے منشی رکھنا ☆

مسجد کے متولی پر اس سبب سے حساب رکھنا دشوار ہوا کہ وہ بے پڑھا لکھا آدمی ہے پس اُس نے وقف مسجد کے مال سے کوئی حساب لکھنے والا نوکر رکھا تو جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک مسجد کے واسطے کئی وقف ہیں اور کئی چیزیں آمدنی آتی ہیں اس کے متولی نے

---

(۱) ذلک ان تقول ان البناء منصوص علی الاداء و کان اصل یہ در مختار ص ۱۴۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (181) Kitab al-Waqf

If it is desired to purchase oil, mats, reeds, baked bricks, or lime for the mosque's flooring using the income from the endowment (Waqf), the scholars (Mashaikh) stated: If the endower (Waqif) has given latitude to the administrator (Qayyum), for example by saying, "Let the Qayyum do whatever he deems beneficial for the mosque," then he has the authority to purchase whatever he finds beneficial for it. However, if the endower has not granted such broad authority but specifically made the endowment for the construction or the building of the mosque, the Qayyum cannot purchase the aforementioned items. If the conditions of the endower are unknown, the Qayyum should look at his predecessors; if they used to purchase oil, mats, etc., from the mosque's endowment, then he may do the same, otherwise not. This is in Fatawa Qazi Khan. If the endower dedicated the endowment for the mosque building, then under this term, funds shall be spent on its construction and roofing, not on its decoration. But if he said the endowment is for the interests (Masalih) of the mosque, then purchasing oil, mats, etc., is also permissible; this is in Khazanat al-Muftin. The Qayyum does not have the authority to make the mosque building more magnificent using funds endowed specifically for the building; if he does so, he shall be liable (zamin). This is in Fatawa Qazi Khan. In Fatawa Sughra, it is mentioned that if the manager (Mutawalli) spends from the mosque's endowment to make lamps for the mosque, it is permissible; this is in al-Khulasa. If the endowment is for the mosque building, does the Mutawalli have the authority to purchase a ladder to climb the roof so that snow, etc., can be cleared and tiles repaired? Or does he have the authority to pay wages from the endowment's grain to someone who clears the roof/snow or someone who removes the piles of dust swept from the mosque? Sheikh Abu Nasr stated: Any matter whose neglect would inevitably lead to the mosque becoming ruined, dilapidated, or a wasteland, the Qayyum has the authority to undertake it. This is in Fatawa Qazi Khan. Building a minaret from the mosque's endowment income is permissible if there is a need so that the neighbors can hear well[1], but if the people can hear the Adhan without a minaret, then it is not permissible. Thus in Khazanat al-Muftin. The translator says that the statement "so that it is heard better by the neighbors" is problematic because taking the superlative meaning does not establish a "necessity," and defining necessity as only that degree is contrary to logic. Then the end of the statement "if they hear it, then no" suggests that the superlative meaning is not intended. This view is closer to the truth. Consequently, the conclusion is that if the neighbors cannot hear the Adhan, building

a minaret is permissible, otherwise not. And Allah knows best. Beside a mosque there is a 'Fariqin' (gap/drain) which causes damage by hollowing out the mosque wall. The Qayyum and the congregants wished to build a basin next to the wall using mosque funds to avert the harm. The scholars said: if the endowment is for the interests (Masalih) of the mosque, the Qayyum may do so as it falls under interests. But if it is for the mosque building, he cannot, as this is not the mosque building itself. Thus in Fatawa Qazi Khan. The most correct view is that stated by Imam Zahir-ud-Din: that an endowment for the building and an endowment for the interests are equal. This is in Sheikh al-Qadeer.

The Mutawalli of the mosque does not have the authority to take the mosque's lamp to his house, but he does have the authority to bring one from his house to the mosque. This is in Fatawa Qazi Khan. The Qayyum does not have the authority to purchase a bier (Janaza)—meaning what the deceased is placed upon to be carried to the cemetery—using mosque endowment funds for the purpose of it belonging to the mosque, even if the endower mentioned it in the mosque's endowment. Thus in al-Sirajiyya. I say: such permission from the endower is due to his ignorance, so understand. If the Qayyum purchases clothes from the mosque's endowment proceeds and gives them to the poor, it is not permissible, and he shall be liable for whatever price he paid from the endowment funds. This is in Fatawa Qazi Khan. If the Qayyum purchased a shop from the mosque's endowment proceeds for the purpose of renting it out and selling it in time of need, it is permissible provided that...

---

[1] Meaning the Adhan should be called from that minaret so that everyone can hear it well.

चाहा कि वक़्फ़ की आमदनी से मस्जिद के लिए तेल या चटाई या प्याल या पक्की ईंटें या गच फर्श मस्जिद के लिए खरीदे तो मशाईख़ ने कहा कि अगर वक़्फ़ करने वाले ने क़य्यूम (प्रबंधक) के लिए इसकी गुंजाइश दे दी हो मसलन कहा हो कि क़य्यूम अपनी राय में जो मस्लहत (भलाई) मस्जिद के वास्ते देखे वो करे तो उसको अख्तियार होगा कि जो मस्जिद के वास्ते उसकी मस्लहत में आए खरीदे। और अगर वक़्फ़ करने वाले ने ऐसी गुंजाइश न दी हो बल्कि उसने बना-ए-मस्जिद या इमारत-ए-मस्जिद पर वक़्फ़ किया हो तो जो हमने ज़िक्र किया है उसे क़य्यूम नहीं खरीद सकता है। और अगर वक़्फ़ करने वाले की शर्त मालूम न हो तो ये क़य्यूम अपने से पहले क़य्यूमों को देखे, अगर ये लोग मस्जिद के वक़्फ़ से तेल, चटाई वग़ैरह जो हमने ज़िक्र किया है खरीदते हों तो ये क़य्यूम भी ऐसा ही कर सकता है वरना नहीं कर सकता है, ये फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। अगर वक़्फ़ करने वाले ने इमारत-ए-मस्जिद पर वक़्फ़ किया तो इस लफ़्ज़ से उसकी बनावट और मरम्मत में खर्च किया जाएगा, उसकी सजावट में खर्च नहीं किया जाएगा। और अगर उसने कहा हो कि मसालहे (मस्जिद की ज़रूरतों) पर वक़्फ़ है तो तेल और बोरिया वग़ैरह भी खरीदना जायज़ है, ये ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन में है। क़य्यूम को ये अख्तियार नहीं है कि जो मस्जिद की इमारत पर वक़्फ़ हो उससे अशरफ (शानदार) बना दे और अगर बनवाए तो ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा, ये फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। फ़तावा सुग़रा में है कि मुतवल्ली ने अगर वक़्फ़ मस्जिद से मस्जिद की क़न्दीलें (लालटेन) बनवाने में खर्च किया तो जायज़ है, ये खुलासा में है। अगर इमारत-ए-मस्जिद पर वक़्फ़ हो तो मुतवल्ली को क्या ये अख्तियार है कि छत पर चढ़ने के लिए सीढ़ी खरीदे ताकि छत पर से बर्फ़ वग़ैरह साफ़ कर दी जाए और मरम्मत कर दी जाए? या ये अख्तियार है कि छत साफ़ करने वाले और बर्फ़ दूर करने वाले को और मस्जिद की झाड़ी हुई मिट्टी के ढेर फेंकने वाले को इस वक़्फ़ के अनाज से मज़दूरी दे? तो शेख अबू नस्र ने कहा कि हर वो काम जिसके छोड़ने से मस्जिद का ख़राब यानी टूटा-फूटा और खंडहर हो जाना लाज़िम आए, उसे करने का क़य्यूम को अख्तियार है, ये फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। वक़्फ़ मस्जिद की आमदनी से मीनार बनाना जायज़ है अगर ज़रूरत हो ताकि पड़ोसियों को खूब सुनाई[1] दे और अगर लोग बिना मीनार के अज़ान सुनते हों तो नहीं, ऐसा ही ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन में है। अनुवादक कहता है कि "पड़ोसियों को सुनाने के लिए" कहना मुश्किल है क्योंकि अर्थ 'इस्म-ए-तफ़्ज़ील' (तुलनात्मक विशेषण) के तौर पर लेने में ज़रूरत साबित नहीं होती और इसी हद तक ज़रूरत क़रार देना ग़लत है, फिर अंत में कहना कि "सुनते हों तो नहीं"। इससे ज़ाहिर होता है कि

इस्म-ए-तफ़ज़ील से तुलनात्मक अर्थ मक़सूद नहीं हैं और यही वजह ज़्यादा करीब है, तो नतीजा ये होगा कि अगर पड़ोसियों को अज़ान न सुनाई दे तो मीनार बनवाना जायज़ है वरना नहीं, वल्लाहु आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)। मस्जिद के बगल में फ़ारीक़ीन है जिससे मस्जिद की दीवार को खोखला होने का नुकसान पहुँचता है, तो क़य्यूम और मस्जिद वालों ने चाहा कि मस्जिद के माल से दीवार के बगल में हौज बना दें जिससे नुकसान दूर हो, तो मशाईख़ ने कहा कि अगर मसालहे-मस्जिद पर वक़्फ़ हो तो क़य्यूम ऐसा कर सकता है क्योंकि ये मस्लहत में से है, और अगर इमारत-ए-मस्जिद पर वक़्फ़ हो तो नहीं कर सकता क्योंकि ये मस्जिद की इमारत नहीं है, ऐसा फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और ज़्यादा सही वो है जो इमाम ज़हीर-उद-दीन ने कहा कि इमारत पर वक़्फ़ और मसालह पर वक़्फ़ दोनों बराबर हैं, ये शेखुल क़दीर में है।

मुतवल्ली को ये अख्तियार नहीं है कि मस्जिद का चिराग़ अपने घर ले जाए और ये अख्तियार है कि घर से उसको मस्जिद में लाए, ये फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। क़य्यूम को अख्तियार नहीं है कि जनाज़ा (अर्थी) खरीदे यानी जिस पर मुर्दे को लिटा कर कब्रिस्तान ले जाते हैं, उसे मस्जिद के वक़्फ़ माल से नहीं खरीद सकता इस नीयत से कि वो मस्जिद के लिए रहे, चाहे वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ में इसका ज़िक्र कर दिया हो, ऐसा सुराजिया में है। मैं कहता हूँ कि वक़्फ़ करने वाले की ऐसी इजाज़त उसकी नासमझी से है, इसे समझें। अगर क़य्यूम ने वक़्फ़ मस्जिद की आमदनी से कपड़ा खरीद कर गरीबों को दिया तो जायज़ नहीं है और जो कुछ उसने वक़्फ़ माल से कीमत दी उसका वो ज़ामिन (उत्तरदायी) होगा, ये फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। क़य्यूम ने अगर वक़्फ़ मस्जिद की आमदनी से कोई दुकान इस नीयत से खरीदी कि उसे किराए पर चलाया जाए और ज़रूरत के समय बेच दिया जाए तो जायज़ है बशर्ते कि वो...

---

[1] यानी उस मीनार से अज़ान कही जाए ताकि सबको अच्छी तरह सुनाई दे।

چاہا کہ وقف کی آمدنی سے مسجد کے لیے تیل یا چٹائی یا پیال یا پکی اینٹیں یا گچھ فرش مسجد کے لیے خریدے تو مشائخ نے کہا کہ اگر واقف کنندہ نے قیم کے لیے اس کی گنجائش دے دی ہو مثلاً کہا ہو کہ قیم اپنی رائے میں جو مصلحت مسجد کے واسطے دیکھے وہ کرے تو اس کو اختیار ہوگا کہ جو مسجد کے واسطے اس کی مصلحت میں آئے خرید کرے اور اگر واقف نے ایسی وسعت نہ دی ہو بلکہ اس نے بنائے مسجد یا عمارت مسجد پر وقف کیا ہو تو جو ہم نے ذکر کیا اُس کو قیم نہیں خرید سکتا ہے اور اگر وقف کرنے والے کی شرط معلوم نہ ہو تو یہ قیم اپنے سے پہلے قیموں کو دیکھے اگر یہ لوگ مسجد کے وقف سے تیل چٹائی وغیرہ جو ہم نے ذکر کیا ہے خریدتے ہوں تو یہ قیم بھی ایسا ہی کر سکتا ہے ورنہ نہیں کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر وقف کرنے والے نے عمارت مسجد پر وقف کیا تو اس لفظ سے اس کی بناء اور کھپریل و بیچ کرنے میں خرچ کیا جائے گا اُس کی تزئین میں صرف نہیں کیا جائے گا اور اگر اُس نے کہا ہو کہ مصالح مسجد پر وقف ہے تو تیل اور بوریا وغیرہ بھی خریدنے جائز ہیں یہ خزانہ المفتین میں ہے۔ قیم کو یہ اختیار نہیں ہے کہ جو مسجد کی عمارت پر وقف ہو اُس سے اشرف بنا دے اور اگر بنوائے تو ضامن ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ فتاویٰ صغریٰ میں ہے کہ متولی نے اگر وقف مسجد سے مسجد کی قندیلیں بنوانے میں خرچ کیا تو جائز ہے یہ خلاصہ میں ہے اگر عمارت مسجد پر وقف ہو تو متولی کو آیا یہ اختیار ہے کہ چھت پر چڑھنے کے لیے سیڑھی خریدے تا کہ چھت پر سے برف وغیرہ صاف کر دیا جائے اور کھپریل کر دی جائے یا یہ اختیار ہے کہ چھت صاف کرنے والے وبرف دور کرنے والے کو اور مسجد کی جھاڑی ہوئی مٹی کے ڈھیر پھینکنے والے کو اس غلہ وقف سے مزدوری دے تو شیخ ابونصرؒ نے کہا کہ ہر وہ امر جس کے ترک کرنے سے مسجد کا

خراب یعنی شکستہ وکھنڈل ہو جانا لازم آئے اُس کے کرنے کا قیم کو اختیار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ وقف مسجد کی آمدنی سے منارہ بنانا جائز ہے اگر ضرورت ہوتا کہ پڑوسیوں کو خوب سُنائی[1] دیے اور اگر دے لوگ بدون منارہ کے اذان سنتے ہوں تو نہیں کذا فی خزانتہ المفتین۔ مترجم کہتا ہے کہ قولہ لیکون اسمع للجیران مشکل ہے کیونکہ معنی اسم تفصیل کے تفضیلی مراد لینے میں ضرورت ثابت نہیں ہوتی اور اسی قدر کو ضرورت قرار دینا خلاف ہے پھر آخر کلام کہ سنتے ہوں تو نہیں۔ اس سے ظاہر ہوتا ہے کہ اسم تفصیل سے معنی تفضیلی مقصود نہیں ہیں اور یہی وجہ اقرب ہے پس حاصل یہ ہوگا کہ اگر پڑوسیوں کو اذان نہ سُنائی دے تو منارہ بنوانا جائز ہے ورنہ نہیں واللہ اعلم۔ مسجد کے پہلو میں فارقین ہے جس سے دیوار مسجد کو کھکھلا ہوا ضرر پہنچتا ہے پس قیم اور اہل مسجد نے چاہا کہ مال مسجد سے دیوار مسجد کے پہلو میں حوض بنا دیں جس سے ضرر دفع ہو تو مشائخ نے کہا کہ اگر مصالح مسجد پر وقف ہو تو قیم ایسا کر سکتا ہے کیونکہ یہ مصالح سے ہے اور اگر عمارت مسجد پر وقف ہو تو نہیں کر سکتا ہے کیونکہ یہ عمارت مسجد نہیں ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اصح وہ ہے جو امام ظہیر الدین نے کہا کہ وقف عمارت مسجد پر اور وقف مصالح مسجد پر دونوں یکساں ہیں یہ شیخ القدیر میں ہے۔

متولی مسجد کو یہ اختیار نہیں ہے کہ چراغ مسجد کو اپنے گھر لے جائے اور یہ اختیار ہے کہ گھر سے اس کو مسجد میں لائے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ قیم کو اختیار نہیں ہے کہ جنازہ خریدے یعنی جس پر مردے کو لٹنا کر مقبرہ تک لے جاتے ہیں اس کو مال وقف مسجد سے نہیں خرید سکتا ہے اس غرض سے کہ مسجد کے متعلق رہے اگرچہ وقف کنندہ نے وقف مسجد میں یہ ذکر کر دیا ہو کہ قیم جنازہ خریدنے کذا فی السراجیہ قلت یعنی وقف کنندہ کی ایسی اجازت اُس کی نادانی سے ہے فافہم۔ اگر قیم میں حاصلات وقف مسجد سے کپڑا خرید کر مسکینوں کو دیا تو جائز نہیں ہے اور جو کچھ اُس نے مال وقف سے دام دیے ان کا ضامن ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ قیم نے

اگر حاصلات وقف مسجد سے کوئی دکان اس غرض سے خریدی کہ کرایہ پر چلائی جائے اور ضرورت کے وقت فروخت کر دی جائے تو جائز ہے بشرطیکہ اس

---

[1] یعنی اس منارہ سے اذان کہی جائے تا کہ سب کو بخوبی سنائی دے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 4 | 182 | Kitab al-Waqf (Book of Endowments)

...permission to purchase is obtained, and when it is permissible, he may sell it; this is mentioned in *Al-Sirajiyyah*. I say: Sometimes, in times of need, items do not sell at their original value. Therefore, the correct approach is to provide a detailed assessment or for the Qazi (judge) to issue an order. Thus, careful consideration is mandatory at the time of issuing a fatwa. It is not permissible for the administrator (*Qayyim*) of a mosque to build shops within the boundaries or precincts of the mosque, because when a mosque is converted into shops or residences, its sanctity is lost, and this is not allowed. The precincts of the mosque follow the same ruling as the mosque itself; this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If the *Mutawalli* (trustee) of a mosque purchased a house using the accumulated income of the mosque's endowment and handed it over to the Muezzin for residence: If the Muezzin becomes aware that it was purchased with this specific income, it is *Makruh* (disliked) for him to reside in that house because it originates from the proceeds of the Waqf. It is *Makruh* for both the Imam and the Muezzin to reside in such a house; this is in *Fatawa Qazi Khan*. The translator notes: This is perhaps because accepting wages for leading prayers and calling the Adhan is considered *Makruh* under the guise of 'benefit', or because it is considered misappropriated wealth; understand this. If the administrator wishes to spend the mosque's endowment income on the Imam or Muezzin of that mosque, he has no authority to do so unless the endower (*Waqif*) stipulated such a condition in the endowment deed; this is in *Al-Dhakhirah*. If the endower stipulated that a specific known amount from the proceeds be given to the Imam, then that specified amount shall be given, provided he is poor. If he is wealthy, it is not lawful for him to accept it. The ruling for jurists who call the Adhan follows the same detail; this is in *Al-Khulasah*. If the worshippers of a mosque sold the mosque's grain or broken materials without the order of a Qazi, the most correct view is that it is not permissible; this is in *Al-Sirajiyyah*. If a wall of the mosque collapses due to water from an adjacent public thoroughfare or because a canal bank broke and flooded, should the mosque's income be spent on repairing the canal? Jurist Abu Ja'far (RA) stated that if the expenditure on canal repair does not exceed what would be spent on the mosque's pillars etc., but is rather contained within it, then it is permissible. The mosque authorities would then have the right to prevent the canal users from benefiting from the canal until they pay the cost of that repair. This payment shall then be spent on the mosque building itself. If they wish, they may first inform the canal owners to

repair their canal; if they fail to do so until the mosque wall falls or breaks, they should be held liable for the cost of the destroyed part; this is in *Fatawa Qazi Khan*. Shams al-A'immah al-Halwani (RA) mentioned in his writings, citing the scholars of Balkh, that when donations are made for a mosque as an endowment and there is no trustee, and a person from the neighborhood steps forward to manage these endowments and spends the proceeds on necessities like mats or vessels for the mosque, then between him and Allah, based on *Istihsan* (juristic preference), there is no liability for what he did. However, if the ruler is informed of his actions and the person confesses before him, the ruler shall hold him liable; this is in *Al-Dhakhirah*.

Regarding the surplus income from a mosque's endowment, should it be spent on the poor? One opinion is that it should not, and this is the correct view. Instead, the surplus funds should be used to purchase something for the mosque that generates income, such as rental property; this is in *Al-Muhit*. Qazi Shams al-Islam Mahmud Awz-Jandi was asked about mosque authorities who misappropriated its endowments, i.e., the properties that were endowed...

---

1. I say that sometimes a thing does not find a market in times of need, as mentioned before. The correct path is to provide a detailed explanation or for the Qazi to order it; hence deliberation is necessary at the time of Fatwa.
2. The fatwa regarding a mosque also carries the ruling of the mosque itself.
3. Regarding the phrase "several endowments" etc.: Even if it is a single endowment, the same ruling applies; the use of the plural word is incidental. And Allah knows best the truth.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 4 | 182 | किताब अल-वक़्फ़

...ख़रीदने की अनुमति प्राप्त हो और जब यह जायज़ हो तो वह उसे बेच सकता है, यह सिराजिया में है। मैंने कहा: कभी-कभी ज़रूरत के समय चीज़ें अपनी मूल क़ीमत पर नहीं बिकतीं, इसलिए सही बात यह है कि विस्तार से देखा जाए या क़ाज़ी (न्यायाधीश) उसे आदेश दे, अतः फ़तवा देते समय विचार करना आवश्यक है। मस्जिद के व्यवस्थापक (क़य्यिम) के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह मस्जिद की सीमा में या उसके आस-पास की खुली जगह में दुकानें बनवाए, क्योंकि जब मस्जिद को दुकान और निवास स्थान बना दिया गया, तो उसकी गरिमा समाप्त हो जाएगी, और यह जायज़ नहीं है। मस्जिद की खुली जगह मस्जिद के ही अधीन है, अतः उसका हुक्म भी मस्जिद जैसा ही है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

मस्जिद के मुतवल्ली (ट्रस्टी) ने यदि मस्जिद के वक़्फ़ की आमदनी से, जो उसके पास जमा थी, एक हवेली ख़रीदकर मुअज़्ज़िन को सौंप दी ताकि वह उसमें रहे, तो यदि मुअज़्ज़िन को पता चल जाए कि उसने इसी आमदनी से इसे ख़रीदा है, तो उसके लिए उस हवेली में रहना मकरूह (नापसंद) है क्योंकि यह हवेली वक़्फ़ की आय से है। इमाम और मुअज़्ज़िन के लिए ऐसी हवेली में रहना मकरूह है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। अनुवादक ने कहा: यह शायद इसलिए है क्योंकि इमामत और अज़ान की मज़दूरी लाभ के नाम पर मकरूह है या यह छीना हुआ धन है, इसे समझें। यदि व्यवस्थापक ने चाहा कि मस्जिद के वक़्फ़ की आमदनी का कुछ हिस्सा उस मस्जिद के इमाम या मुअज़्ज़िन पर ख़र्च करे, तो उसे इसका अधिकार नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब वक़्फ़ करने वाले ने वक़्फ़ करते समय ऐसी शर्त रखी हो; यह 'ज़ख़ीरा' में है। यदि वक़्फ़ करने वाले ने शर्त रखी हो कि वक़्फ़ की आय से एक निश्चित मात्रा इमाम को दी जाए, तो वह निश्चित मात्रा दी जाएगी, बशर्ते वह ग़रीब हो। यदि वह धनी है, तो उसके लिए इसे लेना हलाल नहीं है। अज़ान देने वाले फ़क़ीहों के लिए भी यही विस्तृत नियम है; यह 'ख़ुलासा' में है। यदि मस्जिद के अनाज या टूटे सामान को मस्जिद के नमाज़ियों ने बिना क़ाज़ी के आदेश के बेचा, तो सबसे सही मत यह है कि यह जायज़ नहीं है; यह 'सिराजिया' में है। यदि मस्जिद की दीवार पास के सार्वजनिक मार्ग के पानी या किसी नहर के किनारे के टूटने और पानी चढ़ने के कारण गिर गई, तो क्या मस्जिद की आय से नहर की मरम्मत की जा सकती है? फ़क़ीह अबू जाफ़र (रह.) ने फ़रमाया कि यदि नहर की मरम्मत में होने वाला ख़र्च मस्जिद के स्तंभों आदि के निर्माण से अधिक नहीं है, बल्कि उसी में निहित है, तो जायज़ है। और मस्जिद वालों को अधिकार होगा कि वे नहर वालों को नहर से लाभ उठाने से तब तक रोकें जब तक कि वे

उस निर्माण की क़ीमत न चुका दें। वह क़ीमत उसी मस्जिद की इमारत पर ख़र्च की जाएगी। यदि वे चाहें, तो नहर वालों को पहले सूचित करें कि अपनी नहर ठीक कर लें, यदि वे ठीक नहीं करते और मस्जिद की दीवार गिर जाती है, तो उनसे क्षतिपूर्ति लें; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। शम्स-उल-आइम्मा हलवानी (रह.) ने अपने लेखों में बलख़ के उलेमा के हवाले से उल्लेख किया है कि जब मस्जिद के लिए चंदा और वक़्फ़ हो और उसका कोई मुतवल्ली न हो, और मोहल्ले का कोई व्यक्ति उसकी देखभाल के लिए आगे आए और मस्जिद की ज़रूरतों जैसे चटाई या लोटा आदि पर आय ख़र्च करे, तो अल्लाह के नज़दीक नेक नीयती के आधार पर उस पर कोई जुर्माना नहीं है। लेकिन यदि शासक को इसकी सूचना दी गई और उस व्यक्ति ने स्वीकार किया, तो शासक उससे हर्ज़ाना ले सकता है; यह 'ज़ख़ीरा' में है।

मस्जिद के वक़्फ़ की आय से जो अतिरिक्त धन बचे, क्या वह ग़रीबों पर ख़र्च किया जा सकता है? एक मत यह है कि नहीं किया जाएगा, और यही सही है। उस अतिरिक्त धन से मस्जिद के लिए ऐसी चीज़ ख़रीदी जाए जिससे किराया आदि आय प्राप्त होती रहे; यह 'मुहीत' में है। क़ाज़ी शम्स-उल-इस्लाम महमूद औज़-जंदी से पूछा गया कि यदि मस्जिद वालों ने उसकी वक़्फ़ संपत्तियों में बदलाव किया...

---

1. मैं कहता हूँ कि कभी-कभी ज़रूरत के समय कोई चीज़ बाज़ार में नहीं चलती, जैसा कि पहले बताया गया। सही यह है कि विस्तार से विवरण दिया जाए या क़ाज़ी इसका आदेश दे, अतः फ़तवा देते समय विचार आवश्यक है।
2. मस्जिद के फ़तावा का हुक्म भी मस्जिद जैसा ही है।
3. वक़्फ़ के शब्दों के बारे में: यदि वक़्फ़ एक ही है, तब भी यही स्थिति रहेगी। 'जमा' (बहुवचन) का शब्द केवल संयोगवश है। अल्लाह ही बेहतर जानता है।

کو خریدنے کی اجازت حاصل ہو اور جب یہ جائز ہو تو وہ اُس کو فروخت کر سکتا ہے یہ سراجیہ میں ہے۔ قلت المثنی ربما لا یتروج عند الحاجة علی ما کان علیہ من القیمة فالصواب التفصیل اوان یا مرہ القاضی فعلیک بالتامل عند الفتویٰ۔ مسجد کے قیم کو روا نہیں ہے کہ حدِ مسجد میں یا فنائے مسجد میں دکانیں بنوادے کیونکہ مسجد جب دکان و مسکن کی گئی تو اس کی حرمت ساقط ہو جائے گی اور یہ جائز نہیں ہے اور فنائے مسجد تابعِ مسجد ہے پس اُس کا حکم بھی مسجد کا حکم ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

متولی مسجد نے اگر آمدنیِ وقفِ مسجد سے جو اُس کے پاس جمع تھی ایک حویلی خرید کر مؤذن کو حوالہ کی کہ اس میں رہا کرے پس اگر مؤذن کو معلوم ہو جائے کہ اُس نے اسی آمدنی سے خرید کر دے دی ہے تو اس کو اس حویلی میں رہنا مکروہ ہے کیونکہ یہ حویلی حاصلاتِ وقف سے ہے اور امام و مؤذن کو ایسی حویلی میں رہنا مکروہ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ قال المترجم یہ شاید بنابریں کہ امامت و اذان کی اجرت باسمِ منفعت مکروہ یا یہ مالِ غصب ہے فافہم اگر قیم نے چاہا کہ وقفِ مسجد کی آمدنی کچھ اس مسجد کے امام یا مؤذن پر صرف کرے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے الا اس صورت میں کہ وقف کنندہ نے وقف میں ایسی شرط کر دی ہو یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر وقف کنندہ نے وقف میں شرط کر دی کہ اس کی حاصلات سے اس قدر مقدار معلوم امام مسجد کو دی جائے تو امام کو یہ مقدار جو معلومہ بیان کر دی ہے دی جائے گی بشرطیکہ وہ فقیر ہو اور اگر وہ غنی ہو تو اس کو لینا حلال نہیں ہے اور فقہاء جو اذان دیتے ہوں ان کا حکم بھی اسی تفصیل سے ہے یہ خلاصہ میں ہے۔ اگر مسجد کے غلہ کو یا مسجد کی ٹوٹی کو اس مسجد کے نمازیوں نے بدون حکمِ قاضی کے فروخت کیا تو اصح یہ ہے کہ یہ جائز نہیں ہے یہ سراجیہ میں

ہے۔ اگر مسجد کی دیوار اس کے پہلو کے پانی سے جو شارع میں ہے اور وہ آبِ شہہ ہی ٹوٹ گئی یعنی پانی بہنے کے گھاٹ سے پانی کی تری پا کر ٹوٹ گئی یا نہر کا کنارہ ٹوٹ جانے سے پانی چڑھنے کی وجہ سے ٹوٹ گئی پس آیا حاصلاتِ مسجد سے نہر کی تعمیر و مرمت میں صرف کیا جائے یا نہیں تو فقیہ ابو جعفرؒ نے فرمایا کہ جو کچھ عمارت و مرمتِ نہر میں خرچ کیا جاتا ہے اگر وہ مسجد کے ستون وغیرہ کی عمارت سے نہیں بڑھتا ہے بلکہ اسی میں ہے تو جائز ہے اور مسجد والوں کو روا ہوگا کہ اس صورت میں نہر والوں کو نہر سے نفع لینے سے روکیں جب تک کہ وہ لوگ ان کی اس عمارت کی قیمت نہ دے دیں پس یہ قیمت اسی مسجد کی عمارت میں صرف کی جائے گی اور اگر چاہیں تو نہر والوں سے پہلے اطلاع کر دیں کہ اپنی نہر درست کرو پھر اگر وہ درست نہ کریں یہاں تک کہ مسجد کی دیوار گر جائے یا ٹوٹ جائے تو ان لوگوں سے منہدم کی قیمت تاوان لیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ شمس الائمہ حلوانیؒ نے اپنے نفقات میں مشایخ بلخ رحمہم اللہ تعالیٰ سے نقلاً ذکر کیا کہ جب مسجد کے لیے چندہ وقف ہوں اور اُس کا کوئی متولی نہیں ہے پس محلہ والوں میں سے ایک شخص ان اوقاف کی پرداخت پر کھڑا ہو گیا اور اُس نے ان کی حاصلات سے بوریا و پیالہ وغیرہ جس کی مسجد کو ضرورت ہوئی اُس پر خرچ کیا تو فیمابینہ و بین اللہ تعالیٰ بدیلِ استحسان جو کچھ اُس نے کیا اس میں اُس پر ضمان نہیں ہے لیکن اگر حاکم کو اُس کے فعل کی خبر کی گئی اور اس شخص نے اُس کے سامنے اُس کا اقرار کیا تو حاکم اس سے ضمان لے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

وقفِ مسجد کی حاصلات سے جو فاضل بچے وہ فقیروں پر صرف کیا جائے گا یا نہیں تو ایک قول یہ ہے کہ نہیں صرف کیا جائے گا اور یہی قول صحیح ہے پس فاضل مال سے مسجد کے لیے کوئی ایسی چیز خریدی جائے جس سے کرایہ وغیرہ حاصلات آیا کرے یہ محیط میں ہے۔ قاضی

شمس الاسلام محمود اوز جندی سے پوچھا گیا کہ ایک مسجد والوں نے اس کے وقفوں میں تصرف کیا یعنی جو املاک وقف کی تھیں ان کو

۱۔ میں کہتا ہوں کہ کبھی کوئی چیز حاجت کے وقت رواج نہیں پاتی ہے جس طور کہ سابق جن عقی پس صواب یہی ہے کہ تفصیل بیان کی جائے یا یہ کہ قاضی اس کو حکم کردے پس بوقت فتویٰ تامل لازمی ہے ۱۲۔ ۲۔ فتاویٰ مسجد بھی حکم مسجد میں ہے ۱۲۔ ۳۔ قولہ چند وقت الخ اقوال اگر ایک ہی وقف تب بھی ہو یہی حال ہے پس جمع کا لفظ اتفاقی ہے واللہ اعلم بالصواب ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 183 Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...was given on lease and its trustee (Mutawalli) is present, then it was said that their disposal (of the property) is not permissible. However, the ruler (Hakim) will fulfill from among these disposals that which is in the interest (Maslahat) of the mosque. Then it was asked, would it make a difference if the person disposing of it is one or two? It was said that it is necessary for the one disposing to be the head of the neighborhood and have control over it; this is mentioned in 'Az-Zakheera'. In 'Fatawa Nasafiyya', it is stated that a Shaykh was asked regarding the mosque building: if the neighborhood people sold the mosque endowment to build the structure, then he replied that it is not permissible in any way, whether sold by the order of a Qadi (judge) or without a Qadi's order; this is in 'Az-Zakheera'. In 'Fawaid Najm al-Din al-Nasafi', it is stated that if the mosque people bought immovable property from the returns of the mosque endowment and then sold the building, the jurists (Mashaikh) differed on the permissibility of this sale. The correct view is that it is permissible, as in 'Al-Ghiyathiyya'. If a community built a mosque and some of their wood remained, the jurists said that whatever remains should be spent on the building itself when needed, and it should not be spent on oil or mats. This applies when they have handed it over to a trustee to build the mosque. If they have not handed it over, then whatever surplus remains belongs to them to do with as they wish, as in 'Al-Bahr al-Ra’iq' from 'Al-Is’af'. If land endowed for a mosque becomes such that it can no longer be farmed, and a person turns it into a water tank (Hawd) for the general Muslim public, then it is not permissible for Muslims to benefit from the water of this tank, as in 'Al-Qunya'. If there is wealth endowed for charitable causes and unspecified poor people, and another wealth endowed for the congregational mosque (Jama Masjid), and the grain (returns) of both wealths are gathered, and then a hardship befalls Islam—for example, the non-believers of Rome attack and funds are needed for this calamity—the detail of the ruling is as follows: regarding the grain of the mosque endowment, if the mentioned mosque does not need it, then it is permissible for the Qadi to spend it on this calamity, but as a loan, so that it can be returned from the war booty (Maal-e-Ghanimat) after victory over the non-believers. Regarding the grain endowed for the poor (Fuqara), there are three scenarios: first, that it be spent on the needy; second, that it be spent on wealthy travelers; third, that it be spent on wealthy people who are not travelers. In the first and second scenarios, it is permissible to give it for the mentioned calamity without the method of a loan. In the third scenario, there are two types: first, that a Muslim

judge considers such an endowment permissible, and second, that none considers it permissible. In the first type, it is permissible to give it for the calamity without a loan. In the second type, it can be given as a loan, then returned from the war booty; this is recorded in 'Waqi'at-e-Husamiyyah'.

Chapter Twelve: Regarding Ribats (frontier posts), Cemeteries, Khans (inns), Tanks, Roads, and Siqayas (water fountains), and regarding matters pertaining to trees etc. on a cemetery or endowed land.

Ribats: Plural of Ribat, which is an endowment at the Islamic frontier bordering non-believing territory in the form of an inn or fortress, so that warriors (Mujahideen) can stay there and tether their horses. It also conveys the meaning of lodging during a journey of Jihad, as authenticated in the Hadith: "Guarding the frontier for one day for the sake of Allah is better than the world and everything in it." Maqabir: Plural of Maqbara, meaning cemetery. Khanat: Plural of Khan, meaning a caravan inn; sometimes it is an endowment and holds great reward. Hiyaz: Plural of Hawd, which are built in various places for drinking water. Tariq: Plural of Turuq, meaning road. Siqayat: Plural of Siqaya, which are made for taking and drinking water, so that travelers...

---

1. His statement "from among those woods..." the author said "Hatta min haythu shay'", so the translation adhered to the literal meaning, or it means from the wood they purchased for it or that which belongs to them.
2. Guarding the frontier for a day in the way of Allah is better than the world and everything in it.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 183 किताबुल वक़्फ़ (बंदोबस्त की किताब)

...किराए पर दे दिया और उसका मुतवल्ली (प्रबंधक) मौजूद है तो फरमाया कि उनका तसर्रुफ़ (अधिकार में लेना) जायज़ नहीं है, लेकिन हाकिम इन तसर्रुफ़ात में से उस तसर्रुफ़ को जिसमें मस्जिद के वास्ते मस्लहत (भलाई) हो, पूरा कर देगा। फिर पूछा गया कि भला तसर्रुफ़ करने वाला अगर एक हो या दो हों तो कुछ फर्क होगा? फरमाया कि तसर्रुफ़ करने वाला ज़रूर है कि मोहल्ले का रईस और उसमें मुतसर्रिफ़ हो, यह 'अज़-ज़खीरा' में है। 'फ़तावा नस्फिया' में है कि शैख़ से सवाल किया गया कि मस्जिद की इमारत के लिए मोहल्ले वालों ने वक़्फ़ मस्जिद को बेच दिया, तो फरमाया कि किसी तरह जायज़ नहीं है, चाहे काज़ी के हुक्म से बेचा हो या बिना काज़ी के हुक्म के, यह 'अज़-ज़खीरा' में है। 'फ़वाइद नजमुद्दीन अल-नस्फी' में है कि मस्जिद वालों ने वक़्फ़ मस्जिद की पैदावार से संपत्ति (अकार) खरीदी, फिर इमारत को बेच दिया, तो मशाइख (विद्वानों) ने इसकी बिक्री जायज़ होने में मतभेद किया और सही यह है कि जायज़ है, जैसा कि 'अल-गियासिया' में है। अगर एक कौम ने मस्जिद बनाई और उनकी लकड़ियों में से कुछ बच रहा, तो मशाइख ने फरमाया कि जो कुछ बच रहा वह उसी की इमारत में जब ज़रूरत हो खर्च किया जाए और उसके तेल और चटाई में खर्च न होगा। और यह सब उस वक्त है जब उन्होंने मुतवल्ली को सुपुर्द किया हो कि इससे मस्जिद बनवाए, और अगर सुपुर्द न कर दिया हो तो जो कुछ फ़ाज़िल (अतिरिक्त) बचे वह उन्हीं का होगा, उसे जो चाहें करें, जैसा कि 'अल-बहरुर रैक' में 'अल-इसाफ़' के हवाले से है। मस्जिद पर वक़्फ़ की ज़मीन ऐसी हो गई कि खेती नहीं की जाती है, उसे एक व्यक्ति ने आम मुसलमानों के लिए हौज (पानी का टैंक) बना दिया, तो मुसलमानों को इस हौज के पानी से लाभ उठाना जायज़ नहीं है, जैसा कि 'अल-कुनिया' में है। एक संपत्ति है जो खैरात के काम और अज्ञात गरीबों के लिए वक़्फ़ है और एक संपत्ति है जो जामा मस्जिद पर वक़्फ़ है, और दोनों संपत्तियों का अनाज यानी पैदावार इकट्ठा हो गई। फिर इस्लाम पर कोई सख्ती आई मसलन रूम के काफिरों ने हमला किया और इस हादसे में खर्च की ज़रूरत हुई, तो इसके हुक्म में तफ़्सील यह है कि जो अनाज जामा मस्जिद के वक़्फ़ का है, अगर उक्त मस्जिद को उसकी ज़रूरत न हो तो काज़ी को उचित होगा कि इस हादसे में उसे खर्च कर दे लेकिन ऋण (कर्ज़) के तौर पर दे ताकि काफिरों पर विजय होने के बाद वक़्फ़ माल-ए-गनीमत (लूट का माल) से उसे वापस ले। और जो अनाज फ़ुक़रा (गरीबों) के वक़्फ़ का है उसमें तीन स्थितियाँ हैं: पहली यह कि ज़रूरतमंदों पर खर्च हो, दूसरी यह कि मालदार यात्रियों पर खर्च हो, तीसरी यह कि मालदारों पर जो यात्री नहीं हैं खर्च हो। तो पहली और दूसरी स्थिति में बिना ऋण के तरीके के उक्त

हादसे में दे देना जायज़ है, और तीसरी स्थिति में दो किस्में हैं: पहली किस्म यह कि मुसलमान काज़ियों में से कोई ऐसे वक़्फ़ को जायज़ समझता हो और दूसरी किस्म यह कि कोई जायज़ न जानता हो। तो पहली किस्म में बिना ऋण के तरीके के हादसे में दे देना जायज़ है और दूसरी में ऋण के तौर पर दे सकता है, फिर माल-ए-गनीमत से वापस लेगा; यह 'वाकेआत-ए-हुसामिया' में है।

बारहवां अध्याय: रिबात (सरहदी चौकियों), कब्रिस्तानों, खानों (सराय), हौजों, रास्तों और ़सकाया (पानी पिलाने के स्थानों) के वर्णन में और कब्रिस्तान या वक़्फ़ की ज़मीन के पेड़ों आदि की ओर लौटने वाले मसलों के वर्णन में।

रिबात: रिबात का बहुवचन है, जो इस्लाम की सीमा पर काफिरों के देश से सटे सराय और किले के तौर पर वक़्फ़ हो ताकि उसमें मुजाहिदीन रहें, अपने घोड़े बांधें, और कभी जिहाद के सफर में पड़ाव डालने के अर्थ में भी आता है, जैसा कि हदीस में सही साबित है: 'अल्लाह की राह में एक दिन की सरहद की निगहबानी दुनिया और जो कुछ उसमें है, उससे बेहतर है।' मक़ाबिर: मक़बरा का बहुवचन है यानी कब्रिस्तान। ख़ानातः ख़ान का बहुवचन है जिसका अर्थ कारवां सराय है, और वह कभी वक़्फ़ होती है और उसका बड़ा सवाब है। हियाज़: हौज का बहुवचन है जो पानी पीने के वास्ते जगह-जगह बना देते हैं। तरीक़: तुरुक़ का बहुवचन है यानी रास्ता। ़सकायातः ़सकाया का बहुवचन है जो पानी लेने और पीने के लिए बना देते हैं कि यात्री...

---

1. उनका कहना है 'उन लकड़ियों में से...' ग्रंथकार ने कहा है 'हत्ता मिन हैसु शैअ', तो अनुवाद में प्रत्यक्ष अर्थ का पालन किया गया है, या इसका अर्थ यह है कि उन लकड़ियों में से जो उन लोगों ने इसके लिए खरीदी हैं या वे उनकी खुद की हों।
2. अल्लाह की राह में एक दिन सरहद की निगहबानी करना दुनिया और जो कुछ उसमें है, उससे बेहतर है।

اجارہ پر دے دیا اور اس کا متولی موجود ہے تو فرمایا کہ ان کا تصرف جائز نہیں ہے لیکن حاکم ان تصرفات میں سے اس تصرف کو جس میں مسجد کے واسطے مصلحت ہو پورا کر دے گا پھر پوچھا گیا کہ بھلا تصرف کرنے والا اگر ایک ہو یا دو ہوں تو کچھ فرق ہوگا۔ فرمایا کہ تصرف کرنے والا ضرور ہے کہ محلہ کا رئیس اور اس میں متصرف ہو یہ ذخیرہ میں ہے۔ فتاویٰ نسفیہ میں ہے کہ شیخ سے سوال کیا گیا کہ مسجد کی عمارت کے لیے اہل محلہ نے وقف مسجد کو فروخت کر دیا تو فرمایا کہ کسی طرح جائز نہیں ہے خواہ قاضی کے حکم سے بیچا ہو یا بغیر حکم قاضی بیچا ہو یہ ذخیرہ میں ہے۔ فوائد نجم الدین النسفی میں ہے کہ مسجد والوں نے وقف مسجد کی حاصلات سے عقار خریدا پھر عمارت کو فروخت کیا تو مشائخ نے اس کی بیع جائز ہونے میں اختلاف کیا اور صحیح یہ ہے کہ جائز ہے کذا فی الغیاثیہ۔ اگر ایک قوم نے مسجد بنائی اور ان کی لکڑیوں میں سے کچھ بچ رہا تو مشائخ نے فرمایا کہ جو کچھ بچ رہا وہ اسی کی عمارت میں جب ضرورت ہو صرف کیا جائے اور اس کے تیل اور چٹائی میں صرف نہ ہوگا اور یہ سب اس وقت ہے کہ جب انہوں نے متولی کو سپرد کیا ہو کہ اس سے مسجد بنوائے اور اگر سپرد نہ کر دیا ہو تو جو کچھ فاضل بچے وہ انہی کا ہو گا اس کو جو چاہیں کریں کذا فی البحر الرائق عن الاسعاف مسجد پر وقف کی زمین ایسی ہو گئی کہ زراعت نہیں کی جاتی ہے اس کو ایک شخص نے عامہ مسلمین کے لیے حوض کر دیا تو مسلمانوں کو اس حوض کے پانی سے انتفاع نہیں جائز ہے کذا فی القنیہ۔ ایک مال ہے کہ راہ خیر اور غیر معین فقراء پر وقف ہے اور ایک مال ہے کہ جامع مسجد پر وقف ہے اور دونوں مالوں کے غلہ یعنی حاصلات اموال مجتمع ہوئے پھر اسلام پر کوئی سختی پیش آئی مثلاً کفار روم نے حملہ کیا اور اس حادثہ میں خرچہ کی ضرورت ہوئی تو اس کے حکم میں تفصیل

یہ ہے کہ جو غلہ وقف جامع مسجد کا ہے اگر مسجد مذکور کو اس کی ضرورت نہ ہو تو قاضی کو روا ہوگا کہ اس حادثہ میں اس کو صرف کر دے لیکن بطریق قرض کے دے تاکہ کافروں پر فتح ہونے کے وقف مال غنیمت سے اس کو واپس لے اور جو غلہ کہ وقف الفقراء کا ہے اس میں تین صورتیں ہیں اول آنکہ محتاجوں پر صرف ہو دوم یہ کہ مال دار مسافروں پر صرف ہو سوم یہ کہ مال داروں پر جو مسافر نہیں ہیں صرف ہو تو پہلی دوسری صورت میں بدون طریقہ قرض کے حادثہ مذکور میں دے دینا جائز ہے اور تیسری صورت میں دو قسمیں ہیں اوّل قسم یہ کہ مسلمان قاضیوں میں سے کوئی ایسے وقف کو جائز سمجھتا ہو اور قسم دوم یہ کہ کوئی جائز نہ جانتا ہو پس قسم اوّل میں بدون طریقہ قرض کے حادثہ میں دے دینا جائز ہے اور دوم میں بطریق قرض دے سکتا ہے پس مال غنیمت سے واپس لے گا یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔

باب بارہواں: رباطات و مقابر و خانات و حیاض و طرق و سقایات کے بیان میں اور مقبرہ کے یا زمین وقف کے اشجار وغیرہ کی طرف رجوع ہونے والے مسائل کے بیان میں

رباطات جمع رباط جو سرحد اسلام ملحق بملک کفار پر سرائے و قلعہ کے طور پر وقف ہو کہ اس میں مجاہدین رہیں اپنے گھوڑے باندھیں اور کبھی جہاد کے سفر میں منزل کرنے کے معنی میں بھی آتا ہے کما صح فی الحدیث رباط یوم فی سبیل اللہ خیر من الدنیا وما فیھا مقابر جمع مقبرہ گورستان خانات جمع خان بمعنی کاروان سرائے اور وہ کبھی وقف ہوتی ہے اور اس کا بڑا ثواب ہے حیاض جمع حوض جو پانی پینے کے واسطے جابجا بنا دیتے ہیں۔ طریق جمع طرق راستہ۔ سقایات جمع سقایا جو پانی لینے وپینے کے لیے بنا دیتے ہیں کہ مسافر

۱؎ قولہ ان لکڑیوں میں سے الخ ماتن نے کہا حتیٰ من حیثہ شئی پس ترجمہ میں ظاہر کی رعایت کی گئی یا مراد یہ ہے کہ ان لکڑیوں میں سے کہ ان لوگوں نے اس کے واسطے خریدا ہے یا کہ وہ

اسی کی ہوں ۱۲۔ ۲ــہ اللہ کی راہ میں ایک روز سرحد کی نگہداشت کرنا دنیا سے اور جو کچھ اس میں ہے اس سے بہتر ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (184) Kitab al-Waqf

...other people may drink from it, unlike a cistern (haudh) from which animals are also watered. There is disagreement regarding the form, and sometimes the conditions become identical. It has already been mentioned in various places what is sufficient regarding this. Anyone who establishes a water-drinking facility (saqaya) for Muslims, or builds a caravanserai (khan/sarai) where travelers stay, or builds a ribat (frontier post/inn), or designates his land as a cemetery (maqbara), his ownership of it will not cease—according to Imam Abu Hanifa—until a Qazi (judge) or ruler issues a decree regarding it, as mentioned in al-Hidayah. Or, if the person specifies that this be done after his death, adding it as a bequest (wasiyya), then it becomes binding after his death. He has the right to revoke it before his death, based on what has been discussed regarding 'Waqf al-Fuqara' (Endowment for the Poor), as mentioned in Fath al-Qadir. According to Imam Abu Yusuf, the ownership ceases upon his mere declaration, as per his fundamental principle. According to Imam Muhammad, if people drink from the saqaya, stay in the caravanserai, stay at the ribat, or bury a deceased person in the cemetery, then the ownership of the dedicator ceases. The action of a single person will suffice because the action of the entire human species is impossible. The same applies to wells and cisterns. The translator says: In short, according to the Imam (Abu Hanifa), along with the dedicator's word, there must also be an act of benefit derived by someone for whom the waqf was intended; understand this well. If he hands it over to a Mutawalli (trustee) in these matters, then the delivery (taslim) is valid, as in al-Hidayah. It is mentioned in al-Mabsut that in these matters, the fatwa (legal ruling) is according to the view of the Sahiban (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), and there is a consensus (ijma') of the Ummah on this, as mentioned in Muzmarat. There is no harm in drinking from a cistern or well or watering one's livestock, be it a camel, horse, etc., or performing ablution (wudu) from it, as mentioned in Zahiriyya. If the saqaya was established for drinking and someone wants to perform wudu from it, the scholars have differed. If it was endowed specifically for wudu, then drinking from it is not permissible. And water provided for drinking, such as in a cistern, should not be used for wudu, according to Khazanat al-Muftin. Similarly, if someone designates his house as a dwelling for the needy (masakin) and hands it over to a mutawalli who manages it, the dedicator has no right to revoke it. Likewise, if someone owns a house in Makkah and designates it as a dwelling for those performing Hajj or Umrah and gives it to a mutawalli to maintain it and

accommodate whomsoever he wishes, he has no right to revoke it. Similarly, if he has an enclosure at the borders of Islam adjacent to the borders of non-believers, which he designates as a dwelling for warriors (ghazis) and ribat-dwellers and hands it over to a mutawalli for its upkeep, he cannot revoke it. Upon his death, it will not be part of his inheritance, even if no one had yet resided in that enclosure, as mentioned in al-Muhit. Furthermore, there is no distinction between the wealthy and the poor in benefiting from these things, such that staying in a caravanserai or ribat, drinking from a saqaya, or being buried in a cemetery is permissible for everyone, whether rich or poor, as in al-Tabyeen.

If the produce (ghalla) of a house or land is designated for ghazis (warriors), it can only be taken by a ghazi who is counted among the needy, as mentioned in Khazanat al-Muftin and Fatawa Qazi Khan. Al-Khassaf wrote in his work on Waqf that if a man dedicates his house for ghazis to stay, and some ghazis live in parts of it while other parts remain vacant, the manager (qayyim) of the waqf should rent out the unused portions and spend that rent on the maintenance of the house. Any surplus should then be spent on the poor and needy, as mentioned in al-Muhit. In al-Nawadir, it is stated that if someone builds a caravanserai (khan) [1] and it needs repair, it is narrated from Imam Muhammad that he should set aside a corner or a room or two to rent out and use that rent for its repairs. Another narration from Imam Muhammad says he should announce its availability for travelers to stay for one year and in the second year...

---

[1] Referring to one that contains several rooms (bayt).

फ़तवा आलमगीरी ..... खंड 2 (184) किताब अल-वक़्फ़

...आदि लोग उससे पानी पिएं इसके विपरीत हौज़ (टैंक) के मामले में पशुओं को भी पिलाया जाता है और इसकी सूरत (तरीके) में मतभेद है, और शर्तें कभी एक हो जाती हैं। और यह विभिन्न स्थानों पर गुज़र चुका है कि इसमें क्या पर्याप्त है। जिस किसी ने मुसलमानों के लिए कोई सकाया (पानी पिलाने का स्थान) बनाया या कारवां सराय बनाई जिसमें यात्री रहते हैं, या रिबात (सराय/किला) बनाई या अपनी ज़मीन कब्रिस्तान कर दी, तो उसकी मिल्कियत (स्वामित्व) उससे समाप्त नहीं होगी जब तक कि इमाम अबू हनीफ़ा के नज़दीक कोई काज़ी या शासक इसका हुक्म न दे दे, जैसा कि 'हिदाया' में है। या वह व्यक्ति अपनी मृत्यु के बाद ऐसा करने के लिए वसीयत के साथ कहे ताकि यह वसीयत बन जाए, तो मृत्यु के बाद यह अनिवार्य हो जाएगा। और उसे यह अधिकार है कि मृत्यु से पहले वह इससे वापस मुकर जाए, जैसा कि 'वक़्फ़ अल-फ़ुक़रा' में गुज़र चुका है, जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक, उसके कथन मात्र से ही उन चीज़ों से उसकी मिल्कियत समाप्त हो जाएगी, जैसा कि उनका मूल सिद्धांत है। और इमाम मोहम्मद के नज़दीक, यदि लोगों ने सकाया से पानी पिया और सराय (खान) में रहे या रिबात में ठहरे और कब्रिस्तान में मुर्दे को दफ़न किया, तो वक़्फ़ करने वाले की मिल्कियत समाप्त हो गई। और एक ही व्यक्ति के कृत्य (क्रिया) को पर्याप्त माना जाएगा क्योंकि पूरी मानव जाति का कृत्य असंभव है। और यही स्थिति कुओं और हौज़ों की भी है। अनुवादक का कहना है कि संक्षेप में इमाम के अनुसार, उस व्यक्ति के कथन के साथ-साथ जिन पर वक़्फ़ किया गया है, उनमें से किसी का उपभोग के रूप में कार्य भी पाया जाना चाहिए, इसे समझ लें। और यदि उसने इन मामलों में मुतवल्ली (ट्रस्टी) को सौंप दिया, तो सुपर्दगी (सौंपना) सही है, जैसा कि 'हिदाया' में है। और 'मबसूत' में उल्लेख है कि इन मामलों में साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) के कथन पर ही फतवा है, और इसी पर उम्मत का इज्मा (आम सहमति) है, यह 'मुज़मरात' में है। हौज़ और कुओं से पानी पीने और अपने चौपायों को पिलाने में कोई हर्ज नहीं है, चाहे वह ऊंट, घोड़ा आदि कोई भी हो, और उससे वज़ू करे, यह 'ज़हीरया' में है। यदि सकाया पीने के लिए बनाया गया हो और कोई उससे वज़ू करना चाहे, तो इस पर विद्वानों का मतभेद है। यदि वज़ू के लिए वक़्फ़ हो, तो उससे पीना जायज़ नहीं है। और जो पानी पीने के लिए उपलब्ध कराया गया हो, जैसे कि हौज़ तक, तो उससे वज़ू करना जायज़ नहीं है, यह 'खज़ाना-उल-मुफ़्तीन' में है। इसी प्रकार यदि किसी ने अपना घर निर्धनों के लिए आवास बना दिया और किसी मुतवल्ली को सौंप दिया जो उसकी देखभाल करता है, तो वक़्फ़ करने वाले को उससे मुकरने का अधिकार नहीं है। इसी तरह

यदि मक्का में किसी का घर हो और उसने उसे हज या उमराह करने वालों के लिए आवास बना दिया और किसी मुतवल्ली को सौंप दिया ताकि वह उसकी मरम्मत का ध्यान रखे और जिसे चाहे वहाँ बसा दे, तो उसे इससे मुकरने का अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि इस्लामी सीमा पर शत्रुओं की सीमा से लगा हुआ कोई अहाता हो जिसे उसने ग़ाज़ियों (योद्धाओं) और रिबात वालों के लिए आवास बना दिया और उसे एक मुतवल्ली को सौंप दिया जो उसकी देखभाल करे, तो वह उससे मुकर नहीं सकता। और जब वह मर जाए, तो वह उसकी विरासत नहीं होगा, भले ही उस अहाते में कोई न रहा हो, यह 'मुहीत' में है। फिर इन चीज़ों से लाभ उठाने में अमीर और गरीब के बीच कोई अंतर नहीं है, यहाँ तक कि कारवां सराय और रिबात में ठहरना, सकाया से पानी पीना और कब्रिस्तान में दफ़न होना हर एक के लिए जायज़ है, चाहे वह अमीर हो या गरीब, यह 'तब्ईन' में है।

यदि किसी घर या ज़मीन की पैदावार ग़ाज़ियों के लिए कर दी गई, तो उसमें से केवल वही ग़ाज़ी ले सकता है जो निर्धनों की श्रेणी में आता है, यह 'खज़ाना-उल-मुफ़्तीन' और 'फ़तवा काज़ी खान' में है। खसाफ़ ने अपने वक़्फ़ के अध्यायों में लिखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपना घर ग़ाज़ियों के रहने के लिए वक़्फ़ कर दिया, फिर घर के कुछ हिस्सों में कुछ ग़ाज़ी रहे और कुछ हिस्से खाली पड़े रहे, तो उस वक़्फ़ के प्रबंधक (कय्यिम) को चाहिए कि वह घर के जिस हिस्से में रहने की ज़रूरत नहीं है उसे किराए पर दे दे और उस किराए को उसी घर की मरम्मत में खर्च करे। फिर जो शेष बचे उसे फकीरों और निर्धनों पर खर्च करे, यह 'मुहीत' में है। 'नवादिर' में है कि यदि किसी ने एक सराय (खान) १ बनाई और उसकी मरम्मत की आवश्यकता हुई, तो इमाम मोहम्मद से वर्णित है कि वह उसमें से एक कोना या एक-दो कमरों को अलग करके किराए पर दे दे और उस किराए को उसी पर खर्च करे। और इमाम मोहम्मद से एक और रिवायत है कि वह लोगों को एक साल ठहरने की घोषणा कर दे और दूसरे साल उसे...

---

१ जिसके संबंध में कई कमरे (बेत) हों।

وغیرہ آدمی اُس سے پانی پئیں بخلاف حوض کہ اس سے جانوروں کو بھی پلاتے ہیں اور شکل میں اختلاف ہے اور شرائط کبھی متحد ہو جاتے ہیں وقد مر فی مواضع شتی ما فیہ کفایۃ جس کسی نے مسلمانوں کے لیے کوئی سقایہ بنایا یا کارواں سرائے بنائی جس میں مسافر رہتے ہیں یا رباط بنائی یا اپنی زمین مقبرہ کر دی تو اس کی ملک اس سے زائل نہ ہوگی یہاں تک کہ امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک کوئی قاضی حاکم اس کا حکم دے دے کذا فی الہدایۃ یا وہ شخص اپنی موت کے بعد ایسا کرنے کو باضافت کہے تاکہ وصیت ہو جائے پس بعد موت کے لازم ہو جائے گا اور اس کو اختیار ہے کہ موت سے پہلے اس سے رجوع کر لے بنابریں کہ جو وقف الفقراء میں گذر چکا کذا فی فتح القدیر اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس کے قول ہی سے اس کی ملک ان چیزوں سے زائل ہو جائے گی جیسا کہ ان کی اصل ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک اگر لوگوں نے سقایہ سے پانی پیا اور خان میں رہے یا رباط میں اترے اور مقبرہ میں مردہ دفن کیا تو وقف کنندہ کی ملک زائل ہو گئی اور ایک ہی آدمی کے فعل پر اکتفا کیا جائے گا کیونکہ جنس انسان تمام کا فعل متعذر ہے اور یہی حال کنوئیں وحوض میں ہے قال المترجم بالجملہ امام کے نزدیک اس شخص کے قول کے ساتھ جن پر وقف ہے ان میں سے کسی کا فعل بطریق انتفاع بھی پایا جائے فافہم اور اگر اس نے ان وجوہ میں متولی کو سپرد کر دیا تو تسلیم صحیح ہے کذا فی الہدایۃ اور مبسوط میں مذکور ہے کہ ان مسائل میں صاحبین ہی کے قول پر فتویٰ ہے اور اسی پر امت کا اجماع ہے یہ مضمرات میں ہے۔ مضائقہ نہیں حوض وکنوئیں سے پانی پئے اور اپنے چوپایہ کو پلائے خواہ اونٹ و گھوڑا وغیرہ کوئی ہو اور اس سے وضو کرے یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر سقایہ پانی پینے کے واسطے کر دیا ہو پس کسی نے اُس سے وضو کرنا چاہا تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اگر وضو کے لیے

وقف ہو تو اس سے پینا نہیں جائز ہے اور جو پانی کہ پینے کے واسطے مہیا کیا گیا ہو چنانچہ حوض تک تو اس سے وضو کرنا نہیں جائز ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے اور اسی طرح اگر اپنے دار کو مساکین کے لیے مسکن کر دیا اور کسی متولی کے سپرد کر دیا جو اُس کی پرداخت کرتا ہے تو وقف کنندہ کو اُس سے رجوع کرنے کا اختیار نہیں ہے۔ اسی طرح اگر مکہ میں کسی کا گھر ہو پس اُس نے حج کرنے والوں یا عمرہ کرنے والوں کے لیے مسکن کر دیا اور کسی متولی کو دے دیا کہ اس کی اصلاح پر قیام کرے اور جس کو چاہے بسادے تو اُس کو اس میں رجوع کرنے کا اختیار نہیں ہے اسی طرح اگر سرحد اسلام ملحق بسرحد کفار پر اس کا کوئی احاطہ ہو جس کو اُس نے غازیوں اور رباط والوں کے لیے مسکن کر دیا اور اس کو ایک متولی کو دے دیا جو اس کی پرداخت کرے تو وہ اُس سے رجوع نہیں کر سکتا اور جب وہ مر جائے تو اُس سے میراث نہ ہوگا اگر چہ اس احاطہ میں کسی نے سکونت نہ کی ہو یہ محیط میں ہے۔ پھر ان چیزوں سے نفع اٹھانے میں غنی وفقیر کے درمیان کچھ فرق نہیں ہے یہاں تک کہ کارواں سرائے و رباط میں اُترنا اور سقایہ سے پانی پینا اور مقبرہ میں دفن کرنا ہر ایک کو جائز ہے خواہ غنی ہو یا فقیر ہو یہ تبیین میں ہے۔

کسی دار یا زمین کا غلہ اگر غازیوں کے لیے کر دیا گیا تو اس میں سے نہیں لے سکتا مگر وہی غازی جو محتاجوں کے شمار میں ہے یہ خزانہ المفتین و فتاویٰ قاضی خان میں ہے خصاف نے اپنے وقف میں لکھا کہ اگر آدمی نے اپنا گھر غازیوں کے رہنے کے واسطے کر دیا پس گھر کے بعض ٹکڑے میں بعض غازی رہے اور بعض ٹکڑے یوں ہی خالی پڑے رہے اس میں کوئی نہیں رہتا تو اس وقف کے قیم کو چاہیے کہ اس گھر میں سے جس ٹکڑے میں رہنے کی حاجت نہیں ہے اس کو کرایہ پر دے دے اور اس اُجرت کو اس گھر کی عمارت میں صرف کرے پھر جو اس کے بعد فاضل بچے اُس کو فقیروں و مسکینوں پر صرف کر دے یہ محیط میں ہے۔ نوادر میں ہے کہ

اگر کوئی خان ۱؎ بنایا اور اس کی مرمت کی ضرورت ہوئی تو امام محمدؒ سے مروی ہے کہ وہ اس میں سے ایک کونہ ایک بیت یا دو بیت علیحدہ کر کے اس کو کرایہ دے دے اور اس کرایہ کو اسی پر خرچ کر دے اور امام محمدؒ سے روایت میں ہے کہ لوگوں کو ایک سال میں اترنے کا اعلان کر دے اور دوسرے سال اس کو

---------- ۱؎ جس کے متعلق کئی بیت ہوں ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 4 (185) Kitab al-Waqf (The Book of Endowments)

...lease it out and use the rent for its repair. Similarly, if someone dedicates (Waqf) his horse in the path of Allah, then if a Mujahid (warrior) is found to ride it, he should ride it and provide fodder for it. If no rider is found, it should be leased out during that period and the rent used for its fodder. This is mentioned in 'Al-Zakhira'.

☆ If a person purchases a place and turns it into a path for Muslims and provides witnesses for it, then this is valid.

It is stated in 'Al-Muntahi' that if no lessee is found, the Imam should sell it and keep the proceeds until there is a need for a mount, then buy a horse with that money for Jihad; this is in 'Al-Muhit'. Al-Khassaf said that if someone turns his house into a residence for pilgrims, the attendants/neighbors have no right to reside in it. After the Hajj season, he should lease it out and spend the rent on its repair, and distribute any remaining amount among the poor (Masakin); this is in 'Al-Zahira'. A person built a 'Ribāt' (hospice/shelter) for Muslims on the condition that it remains in his possession as long as he lives. In such a case, no one can remove it from his possession unless an act is manifest that justifies its removal, such as if he drinks alcohol in it or performs any similar act of transgression (fisq) that is not pleasing to Allah Almighty; this is in 'Al-Zakhira'. There is land belonging to villagers who turned it into a cemetery and buried the dead in it. Then one of the villagers built a structure in that cemetery to keep unbaked bricks and tools for digging graves, and stationed a person there to guard the said items. If this was done without the consent of all or some villagers, the scholars (Mashaikh) said that if the cemetery is spacious enough that the land of this structure does not cause overcrowding, then there is no harm. However, if people later need that space, the structure should be removed and burials conducted there; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. A person made a will to take one-third of his property, give one-fourth of that to a certain person, and three-fourths to his relatives and the poor. Then he said, "Do not leave the people of this Ribāt deprived," and these people are the poor living in that specific Ribat. There are two scenarios for this: First, if the relatives are quantifiable/countable. Second, if they are not countable. In the first case, each relative is counted as one unit, the poor as one, and the Ribat residents as one. For instance, if there are ten relatives, the three-fourths of the one-third property will be divided into twelve parts, of which ten parts go to the relatives, one part to the poor, and one part to the Ribat residents. In the second case, that three-fourths will be divided into three shares, and one share each will be given to the relatives, the poor, and the Ribat residents; this is in 'Waqai'at-e-

Hasamiyah'. If a person buys a place, turns it into a path for Muslims, and provides witnesses, it is valid. For it to be finalized, the passage of at least one Muslim through it is a condition, according to the scholar who considers handover (taslim) a condition for Waqf; this is in 'Al-Zahira'.

Hilal said that similarly, whoever builds a bridge for Muslims, the ruling is the same, and people should walk on that path, and its structure will not be the inheritance of the waqf's heirs once it has become waqf. Regarding the nullification of inheritance, the structure of a 'small bridge' is specifically mentioned, as in 'Al-Zakhira'. It is narrated from Hakim Mahrawiyyah that he found a report from Imam Abu Hanifa (RA) in 'Nawadir' that the Imam considered the Waqf of a cemetery and a path to be valid, like a mosque. Similarly, a small bridge that someone builds for Muslims and people pass over it, its structure shall not be the inheritance of the heirs of the waqf founder. The structure of a bridge was specified for the nullification of inheritance, and the scholars said that this specification is based on custom, as the land there does not belong to the founder. Thus, when the site of the bridge is not his property, then upon the ruin of the structure, inheritance... (text continues on next page).

...उसे किराए पर दे दे और उसके किराए से उसकी मरम्मत कराए। इसी प्रकार यदि किसी ने अपना घोड़ा अल्लाह की राह में समर्पित (वक्फ़) कर दिया, तो यदि उस पर कोई जिहाद करने वाला सवार मिले तो वह सवार हो और उसे दाना-चारा दे। और यदि कोई सवार न मिले तो उस समय उसे किराए पर देकर उसके किराए से दाना-चारा दिया जाए, यह 'ज़ख़ीरा' में है।

☆ अगर किसी व्यक्ति ने एक स्थान खरीदा और उसे मुसलमानों के लिए रास्ता बना दिया और उस पर गवाह बना दिए तो यह सही है

'मुंतही' में है कि यदि कोई किराएदार भी न मिले तो इमाम उसे बेचकर उसके पैसे सुरक्षित रखे, यहाँ तक कि जब सवारी की ज़रूरत हो तो उन पैसों से घोड़ा खरीदकर दे दे ताकि उस पर जिहाद किया जाए, यह 'मुहीत' में है। खसाफ़ ने कहा कि यदि किसी ने अपने घर को हाजियों का निवास बना दिया, तो मुजाविरों (सेवकों/पड़ोसियों) को उसमें रहने का अधिकार नहीं है। और जब हज का मौसम बीत जाए, तो उसे किराए पर देकर उसके किराए से उसकी मरम्मत पर खर्च करे और जो कुछ बचे उसे गरीबों (मसाकीन) में बाँट दे, यह 'ज़हीरा' में है। एक व्यक्ति ने मुसलमानों के लिए एक 'रिबात' (सराय/आश्रय) इस शर्त पर बनाया कि जब तक वह जीवित है, वह उसी के अधिकार में रहे, तो कोई व्यक्ति उसे उसके अधिकार से नहीं निकाल सकता जब तक कि उससे कोई ऐसा कार्य प्रकट न हो जो उसके अधिकार से निकाले जाने का कारण बने, जैसे कि वह उसमें शराब पीता हो या वैसा ही कोई अन्य पाप (फ़िस्क़) का काम करता हो जिसमें अल्लाह की रज़ा न हो, यह 'ज़ख़ीरा' में है। गाँव वालों की ज़मीन है जिन्होंने उसे कब्रिस्तान बना दिया और उसमें मुर्दा दफ़न भी किया गया। फिर गाँव वालों में से एक ने उस कब्रिस्तान में कोई इमारत बनाई ताकि उसमें कच्ची ईंटें और कब्र की ज़रूरतों के लिए खुदाई के औज़ार रखे जा सकें और उसमें ऐसे व्यक्ति को बैठा दिया जो इन सामानों की रक्षा करे। यदि यह काम सब गाँव वालों या कुछ की अनुमति के बिना किया गया, तो उलेमा ने कहा है कि यदि कब्रिस्तान में इतनी जगह हो कि उस इमारत से तंगी न हो, तो कोई हर्ज नहीं है। लेकिन बाद में अगर लोगों को उस जगह की ज़रूरत हो, तो इमारत हटाकर वहाँ दफ़न किया जाए, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। एक व्यक्ति ने वसीयत की कि मेरी संपत्ति का एक तिहाई निकाल लो, उसमें से एक चौथाई अमुक व्यक्ति को दे दो और तीन चौथाई मेरे रिश्तेदारों और गरीबों को दे दो। फिर उसने कहा कि इस रिबात वालों को वंचित न छोड़ना और ये लोग गरीब (मसाकीन) हैं जो इस विशेष रिबात

में रहते हैं। तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि रिश्तेदारों की संख्या ज्ञात (गिने जाने योग्य) हो, दूसरी यह कि वे अनगिनत हों। पहली स्थिति में, प्रत्येक रिश्तेदार को एक इकाई गिना जाएगा, गरीबों को एक और रिबात वालों को एक। उदाहरण के तौर पर यदि दस रिश्तेदार हों, तो तिहाई संपत्ति के तीन चौथाई के बारह हिस्से किए जाएंगे, जिनमें से दस हिस्से रिश्तेदारों को, एक हिस्सा गरीबों को और एक हिस्सा रिबात वालों को दिया जाएगा। दूसरी स्थिति में, उस तीन चौथाई के तीन हिस्से किए जाएंगे और रिश्तेदारों, गरीबों और रिबात वालों में से प्रत्येक को एक-एक हिस्सा दिया जाएगा, यह 'वाक़यात-ए-हसामिया' में है। यदि किसी व्यक्ति ने एक स्थान खरीदा और उसे मुसलमानों के लिए रास्ता बना दिया और उस पर गवाह बना दिए तो यह सही है, और इसके पूर्ण होने के लिए मुसलमानों में से कम से कम एक व्यक्ति का वहाँ से गुज़रना शर्त है, जैसा कि उस विद्वान का मत है जो वक्फ़ के लिए सुपुर्दगी (हैंडओवर) को शर्त मानता है, यह 'ज़हीरा' में है।

हलाल ने कहा कि इसी प्रकार जो कोई मुसलमानों के लिए पुल बना दे, उसका भी यही हुक्म है और लोग उस रास्ते पर चलें, और वह इमारत वक्फ़ करने वाले के वारिसों की विरासत नहीं होगी जबकि वह वक्फ़ हो चुकी है। विरासत के निरस्त होने के मामले में 'छोटे पुल' की इमारत को विशेष रूप से उल्लेख किया गया है, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है। हाकिम मेहरविया से वर्णित है कि मैंने इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) से 'नवादिर' में उल्लेख पाया कि इमाम ने मस्जिद की तरह कब्रिस्तान और रास्ते के वक्फ़ को भी जायज़ माना है। इसी प्रकार छोटा पुल जिसे कोई मुसलमानों के लिए बना दे और लोग उससे गुज़रें, उसकी इमारत वक्फ़ करने वाले के वारिसों की विरासत नहीं होगी। विरासत के निरस्त होने के लिए पुल की इमारत को विशेष माना गया है और उलेमा ने कहा है कि इस विशिष्टता का अर्थ यह है कि यह प्रथा के आधार पर है, क्योंकि वहाँ की ज़मीन वक्फ़ करने वाले के स्वामित्व में नहीं होती। इसलिए जब पुल का स्थान उसके स्वामित्व में न हो, तो इमारत टूटने पर विरासत का...

کرایہ پر دے دے اور اس کی اجرت سے اُس کی مرمت کرے اور ایسے ہی اگر اپنے گھوڑے کو راہِ الٰہی میں حبس کر دیا پس اگر اس پر کوئی جہاد کرنے والا سوار ہوا تو وہ سوار ہو اور اس کو دانہ چارہ دے اور اگر کوئی سوار ہونے والا نہیں ملا تو اس زمانہ میں اُس کو اجارہ دے کر اُس کی اجرت سے دانہ چارہ دے یہ ذخیرہ میں ہے۔

☆ اگر کسی شخص نے ایک موضع خریدا اور اس کو مسلمانوں کو راستہ کر دیا اور اس پر گواہ کر دیے تو یہ صحیح ہے

منتہی میں ہے کہ اگر کوئی اجارہ لینے والا بھی نہیں ملا تو امام اس کو فروخت کر کے اس کے دام رکھ چھوڑے حتیٰ کہ جب ضرورت سواری ہو تو ان داموں سے گھوڑا خرید کر دے دے کہ اس پر جہاد کیا جائے یہ محیط میں ہے۔ خصاف نے کہا کہ اگر اپنے گھر کو حاجیوں کا مسکن کر دیا تو مجاورین کو اس میں رہنے کا اختیار نہیں ہے اور جب موسمِ حج گذر جائے تو اس کو کرایہ پر دے کر اس کی اُجرت سے اُس کی مرمت میں خرچ کرے اور جو کچھ بچ رہے اس کو مساکین میں بانٹ دے یہ ظہیرہ میں ہے۔ ایک نے مسلمانوں کے لئے رباط بنایا اس شرط پر کہ جب تک وہ زندہ ہے اُسی کے قبضہ میں رہے تو کوئی شخص اس کے قبضہ میں سے نہیں نکال سکتا ہے جب تک اُس سے کوئی ایسا امر ظاہر نہ ہو جو اس کے ہاتھ سے نکال لینے کا مستوجب ہو جیسے مثلاً وہ اُس میں شراب پیتا ہو تو اُسی کے مانند اور کوئی فسق کا کام جس میں رضائے الٰہی تعالیٰ نہیں ہے اس میں کرتا ہو یہ ذخیرہ میں ہے۔ گاؤں والوں کی زمین ہے جنہوں نے اس کو مقبرہ کر دیا اور اس میں مُردہ دفن بھی کر دیا گیا پھر گاؤں والوں میں سے ایک نے اس مقبرہ میں کوئی عمارت بنائی تا

کہ اس میں کچی اینٹیں اور قبر کی ضروریات کھودنے کے آلات رکھے اور اُس میں ایسے شخص کو بٹھا دیا جو اسبابِ مذکور کی حفاظت کرے اور یہ کام سب گاؤں والوں یا بعض کی بغیر رضا مندی کیا تو مشائخ نے کہا کہ اگر مقبرہ میں وسعت ہو ایسی کہ اس مکان کی زمین پھر نکلنے سے تنگی نہ آئے تو کچھ مضائقہ نہیں ہے اور بتانے کے بعد پھر اگر لوگوں کو اس جگہ کی ضرورت ہو تو عمارت دور کر کے اس میں دفن کیا جائے یہ فتاوی قاضی خاں میں ہے۔ ایک شخص نے وصیت کر دی کہ میرے مال سے تہائی نکال لو اس میں سے ایک چوتھائی تو فلاں شخص کو دے دو تین چوتھائی میرے اقرباء اور فقراء کو دو پھر اُس نے کہا کہ اس رباط والوں کو محروم نہ چھوڑنا اور یہ لوگ مساکین ہیں جو اس رباط معین میں رہتے ہیں تو اس میں دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ قرابت والے داخلِ احصاء و شمار ہیں دوم آنکہ داخلِ شمار نہیں ہیں پس پہلی صورت میں ہر ایک قرابت کو ایک عدد شمار کیا جائے اور فقراء کو ایک عدد اور رباطیوں کو ایک عدد چنانچہ اگر قرابتی دس ہوں تو تہائی مال کے تین چوتھائی کے بارہ جزو کیے جائیں جس میں سے دس جزو تو اہلِ قرابت کو اور ایک حصہ فقراء کو اور ایک جزو رباطیوں کو دیا جائے اور دوسری صورت میں اس میں چوتھائی کے تین سہام کیے جائیں قرابت و فقراء اور رباطیوں میں سے ہر ایک کو ایک حصہ دے دیا جائے یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔ اگر کسی شخص نے ایک موضع خریدا اور اس کو مسلمانوں کا راستہ کر دیا اور اس پر گواہ کر دیے تو یہ صحیح ہے اور اس وقت کے پورے ہونے کے لیے مسلمانوں میں سے ایک کا گذر جانا ایسے عالم کے قول پر شرط ہے جو اوقات میں سپرد کرنا شرط کہتا ہے یہ ظہیرہ میں ہے۔

ہلال نے کہا کہ اسی طرح جو کوئی مسلمانوں کے لیے پل بنا دے اس کا بھی یہی حکم ہے اور لوگ اس راستہ پر چلیں اور اس کی عمارت وارثانِ واقف کی میراث نہ ہوگی درحالیکہ وہ وقف ہو چکی ہے پس بطلانِ میراث میں صغیر پل کی عمارت کو مخصوص کر دیا کذا فی الذخیرہ اور حاکم

مہرویہ سے منقول ہے کہ میں نے امام ابو حنیفہؒ سے نوادر میں روایت پائی کہ امام نے مسجد کی طرح مقبرہ وراہ کا وقف بھی جائز جانا اور ایسے ہی چھوٹا پل جس کو کوئی مسلمانوں کے لیے بنادے اور اس میں لوگ گذر جائیں اور اُس کی عمارت وارثانِ واقف کی میراث نہ ہوگی پس بطلانِ میراث کے لیے پل کی عمارت کو خاص کیا اور مشائخ نے کہا کہ اس تخصیص میں تاویل یہ ہے کہ یہ باعتبارِ عادت کے ہے کہ زمین وہاں کی وقف کنندہ کی ملک نہیں ہے پس جب پل کا مقام اس کی ملک نہ ہو تو عمارت کی ٹوٹی میں میراث کا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 186 | Book of Endowments (Kitab al-Waqf)

There was a possibility [of doubt], so the nullity of inheritance was explicitly clarified. It is apparent that if a person builds a bridge over a public canal, then apart from the site, the structure itself is his property which he dedicates as a waqf (endowment). This issue serves as evidence that the endowment of a building without the underlying land is permissible, even though in certain contexts (Var), the endowment of a building without land is not allowed. This is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

Regarding a polytheist cemetery that people wish to convert into a Muslim cemetery: If the signs of the graves and bodies have vanished, there is no harm in doing so. If remains exist, such as bones being unearthed, they should be reburied elsewhere, and the area can then be designated as a Muslim cemetery. This is because the site of the Prophet's Mosque (PBUH) in Medina was originally a polytheist burial ground; it was cleared and converted into a mosque. This is mentioned in *al-Mudmarat*.

If a person approaches a Mufti seeking proximity to Allah and asks: "Should I build a *rabat* (inn/hospice) for Muslims, or free slaves?" Or if he asks about his property: "Should I sell it and give the proceeds in charity, buy slaves to free them, or dedicate the house for Muslims—which is superior?" The scholars stated that the answer should be: "If you build a rabat and endow a source of income for its maintenance, the rabat is superior because it is perpetual and its benefit is public. However, if you cannot endow a source of income, then selling it and giving the proceeds to the poor is better than building the rabat without maintenance." This is from *Fatawa Qazi Khan*. Below this in merit is freeing slaves. According to *al-Bazzaziyya*, endowing land as waqf is better than selling it and giving the price in charity. This is noted in *al-Bahr al-Ra'iq*.

Once a deceased person is buried, it is not permissible to disinter them regardless of time passed, unless there is a valid legal reason—such as the land being revealed as usurped (*ghasb*) or a pre-emptor claiming their right. This is in *Waqi'at al-Husamiya*. I say, this ruling clearly applies to a short duration while the body has not decomposed.

Regarding a *rabat* where the number of animals has increased beyond its financial capacity: Can the caretaker sell some to afford feed for the rest and repairs for the building? There are two scenarios: 1) If the animals have grown too old to perform the tasks they were intended for, the caretaker has the authority to sell them. 2) If

they are still fit, they cannot be sold; rather, keep only what is necessary and send the rest to the nearest similar *rabat*. This is in *al-Zakhira*.

Shams al-Islam al-Awjandi was asked about a mosque where the congregation has vanished and the surroundings are ruined: "Is it permissible to turn it into a graveyard?" He replied, "No." He was also asked about a village cemetery that has disappeared with no trace of remains left: "Is it permissible to cultivate it or claim ownership over it?" He replied, "No, it remains under the legal status of a cemetery." If grass grows there, it may be cut and fed to livestock, but cattle should not be let loose inside it. This is in *al-Bahr al-Ra'iq*.

Footnotes: 1. Meaning the structure cannot be inherited by heirs. 2. Meaning if a nearby inn is not available, send them to the closest one so the Sharia benefit is maintained. 3. Seeking produce/grain from it.

संभावना थी, इसलिए स्पष्टीकरण के साथ विरासत की शून्यता का खंडन किया गया। ज़ाहिर यह है कि यदि कोई व्यक्ति सार्वजनिक नहर पर पुल बनाता है, तो स्थान के अलावा केवल वह ढांचा (इमारत) उसकी मिल्कियत होती है जिसे वह वक़्फ़ कर देता है। यही मसला इस बात की दलील है कि ज़मीन के बिना केवल इमारत का वक़्फ़ जायज़ है, हालाँकि वार (Vār) में ज़मीन के बिना इमारत का वक़्फ़ जायज़ नहीं है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में दर्ज है।

मुशरिकों (बहुदेववादियों) का एक कब्रिस्तान था, जिसे लोग मुसलमानों का कब्रिस्तान बनाना चाहते थे। यदि मुशरिकों की कब्रों और शरीरों के निशान मिट चुके हों, तो ऐसा करने में कोई हर्ज नहीं है। यदि उनके अवशेष बाकी हों, जैसे कि हड्डियाँ निकल आएं, तो उन्हें खोदकर (कहीं और) दफ़न कर दिया जाए, फिर उसे मुसलमानों का कब्रिस्तान बना दिया जाए। क्योंकि मदीना मुनव्वरा में जहाँ मस्जिद-ए-नबवी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) है, वहाँ पहले मुशरिकों का कब्रिस्तान था, जिसे खोदकर मस्जिद बनाया गया। यह 'मुज़मरात' में है। यदि कोई व्यक्ति किसी मुफ्ती के पास आया और कहा कि वह अल्लाह की निकटता प्राप्त करना चाहता है, और पूछा कि क्या मैं मुसलमानों के लिए 'रबात' (सराय/आश्रय) बनाऊं या गुलामों को आज़ाद करूं या उसने मुफ्ती से कहा कि मैं अपने अहाते से अल्लाह की नज़दीकी चाहता हूं, तो क्या मैं उसे बेचकर उसकी रकम सदका कर दूं या उस रकम से गुलाम खरीदकर आज़ाद करूं या उसे मुसलमानों का घर बना दूं—इनमें से कौन सा बेहतर है? उलेमा ने कहा कि उसे जवाब दिया जाए कि यदि वह रबात बना दे और उसकी देखरेख के लिए किसी आमदनी का ज़रिया वक़्फ़ कर दे, तो रबात सबसे बेहतर है क्योंकि यह स्थायी है और इसका लाभ सार्वजनिक है। यदि वह आमदनी का वक़्फ़ न कर सके, तो रबात के बजाय उसे बेचकर उसकी रकम गरीबों को सदका कर देना बेहतर है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। इससे कम दर्जे में गुलामों को आज़ाद करना है। 'बज़ाज़िया' में लिखा है कि ज़मीन को वक़्फ़ करना उसे बेचकर सदका करने से बेहतर है। 'बहर-उर-राइक' के अनुसार, मृत व्यक्ति को दफ़नाने के बाद, चाहे समय कम बीता हो या अधिक, उसे बिना किसी वैध कारण के बाहर निकालना जायज़ नहीं है। हाँ, यदि ज़मीन छीनी हुई (ग़सब) साबित हो या कोई शफ़ी (पूर्वक्रय अधिकारी) अपना हक जताए, तो उसे निकाला जा सकता है। यह 'वाकिआत-ए-हुसामिया' में है। मेरा कहना है कि यह हुक्म कम समय के लिए है जब तक लाश के गलने का डर न हो।

एक रबात में जानवर अधिक हो गए और उनका खर्च बढ़ गया, तो क्या मुतवल्ली (प्रबंधक) उनमें से कुछ बेच सकता है ताकि उनका पैसा बाकी जानवरों के चारे और रबात की मरम्मत में खर्च किया जा सके? इसके दो नियम हैं: पहला, यदि जानवर बहुत बूढ़े हो गए हों और उस काम के लायक न रहे हों जिसके लिए उन्हें रखा गया था, तो उन्हें बेचना जायज़ है। दूसरा, यदि वे काम के लायक हों, तो बेचना जायज़ नहीं है, लेकिन ज़रूरत के मुताबिक रखकर बाकियों को पास के किसी दूसरे रबात में भेज दिया जाए। यह 'ज़खीरा' में है।

शम्स-उल-इस्लाम औजन्दी से पूछा गया कि एक मस्जिद है जिसकी आबादी (नमाज़ी) नहीं रही और आसपास का इलाका वीरान हो गया है, क्या उसे कब्रिस्तान बनाया जा सकता है? उन्होंने कहा—नहीं। उनसे यह भी पूछा गया कि गाँव में एक पुराना कब्रिस्तान है जिसके निशान मिट चुके हैं, क्या उस पर खेती करना या कब्जा करना जायज़ है? उन्होंने कहा—नहीं, वह कब्रिस्तान के हुक्म में ही रहेगा। यदि उसमें घास उगी हो, तो काटकर जानवरों को खिलाई जा सकती है, लेकिन जानवरों को वहाँ खुला नहीं छोड़ना चाहिए। यह 'बहर-उर-राइक' में है।

---

1. यानी वह इमारत वारिसों की विरासत नहीं हो सकती। २. अगर पास में रबात न हो तो जो भी सबसे करीब हो वहां भेजा जाए, ताकि शरई फायदा बना रहे। ३. उससे अनाज मांगना।

احتمال تھا پس تخصیص کر کے بطلان میراث کی نفی کی اور ظاہر یہ ہے کہ آدمی نہر عام پر پل بنا دیتا ہے پس موضع کے سوائے خالی عمارت اس کی ملک ہوتی ہے جس کو وقف کر دیتا ہے اور یہی مسئلہ دلیل ہے کہ عمارت کا وقف بدون اصل کے جائز ہے باوجودیکہ وار میں عمارت کا وقف بدون زمین کے نہیں جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

مشرکوں کا ایک مقبرہ تھا اس کو لوگوں نے مسلمانوں کا مقبرہ بنانا چاہا پس اگر مشرکین کے قبور اور اجسام کے نشانات مٹ گئے ہوں تو ایسا کرنے کا مضائقہ نہیں ہے اور اگر ان کے آثار باقی رہے ہوں مثلاً ان کی ہڈی کچھ نکل آئے تو کھود کر وہ دفن کر دی جائے پھر وہ مسلمانوں کا مقبرہ کر دیا جائے کیونکہ مدینہ منورہ میں جہاں مسجد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہے وہ مشرکوں کا مقبرہ تھا پس کھود کر وہ مسجد کر دیا گیا یہ مضمرات میں ہے۔ اگر ایک شخص کسی مفتی کے پاس آیا اور کہا کہ میں چاہتا ہوں کہ اللہ تعالیٰ کی جانب میں تقرب حاصل کروں پس کہا میں مسلمانوں کے لیے رباط بناؤں یا غلاموں کو آزاد کروں اور یا اُس نے مفتی سے کہا کہ میں اپنے احاطہ سے تقرب حاصل کرنا چاہتا ہوں پس کہا کہ میں اس کو فروخت کر کے اس کے دام صدقہ کر دوں یا داموں سے غلام خرید کر ان کو آزاد کر دوں یا میں اس کو مسلمانوں کے لیے گھر کردوں ان میں سے کون افضل ہے تو مشائخ نے کہا کہ اس کو جواب دیا جائے کہ اگر تو رباط بنا دے اور اس کی عمارت کے لیے آمدنی کی کوئی چیز وقف کر دے تو رباط افضل ہے کیونکہ یہ دائمی ہے اور اس کا نفع عام ہے اور اگر تو رباط کے لیے آمدنی کا کوئی حصہ وقف نہ کر سکے تو رباط نہیں بلکہ اُس کو فروخت کر کے اُس کے دام مساکین پر صدقہ کر دے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اس سے اتر کر فضیلت میں یہ ہے کہ کہا اس کے داموں سے غلام خرید کر ان کو آزاد کر

دے یہ ظہیریہ میں ہے۔ بزازیہ میں ہے کہ اراضی کا وقف کر دینا اُس کو بیچ کر اس کے دام صدقہ کر دینے سے اچھا ہے یہ بحر الرائق میں ہے میت کو دفن کرنے کے بعد خواہ مدت بہت گزرے یا تھوڑی اُس کو بغیر عذر نکالنا نہیں روا ہے ہاں عذر کی وجہ سے نکالنا جائز ہے اور عذر یہ ہے کہ وہ زمین غصب کی ہوئی ظاہر ہو یا شفیع اُس کو شفعہ میں لے لے یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔ اقول ظاہر ایہ حکم مدت قصیرہ کے حق میں جب تک لاش سڑ جانے کا احتمال نہ ہو یا صندوق میں ہو یا نکالنا ناممکن ہو واللہ تعالیٰ اعلم ایک رباط کے جانور بہت ہوئے اور ان کا خرچہ بڑھ گیا تو قیم ان میں سے کچھ فروخت کر سکتا ہے کہ ان کے دام باقیوں کے دانہ چارہ اور رباط کی مرمت میں خرچ کرے یا نہیں پس اس کے حکم میں دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ ان جانوروں سے بعض سن ایسے دراز ہو گئے کہ جس واسطے وہ رباط میں مربوط ہوئے تھے اس کام میں نہیں آسکتے ہیں تو اس صورت میں اُس کو ایسے جانور فروخت کرنے کا اختیار ہے دوم یہ کہ ایسے نہ ہوں تو اس صورت میں فروخت نہیں کر سکتا لیکن اس رباط میں بقدر حاجت جانور رہنے دے اور باقیوں کو ایسے رباط میں باندھے جو اس رباط سے سب سے قریب ہو یہ ذخیرہ میں ہے۔

شمس الاسلام اوز جندی سے سوال کیا گیا کہ ایک مسجد ہے اس کے واسطے کوئی قوم باقی نہیں رہی اور گرد اس کا خراب ہو گیا اور لوگ اُس سے بے پرواہ ہو گئے تو اُس کا مقبرہ کر دینا جائز ہے یا نہیں۔ تو فرمایا کہ نہیں جائز ہے اور انہی سے پوچھا گیا کہ گاؤں میں مقبرہ ہے وہ نابود ہو گیا اور اُس میں مردوں کا اثر مانند ہڈی وغیرہ کے کچھ نہیں رہا تو اُس کا جوتنا بونا اور استقلالاً ۱ جائز ہے یا نہیں تو فرمایا کہ نہیں اور وہ مقبرہ کے حکم میں ہے کذا فی المحیط پس اگر اس میں گھاس لگی ہو تو کاٹ کر چوپاؤں کے پاس ڈال دی جائے اور چوپایہ اس میں نہ چھوڑے جائیں یہ بحر الرائق میں ہے۔ ایک شخص نے اپنی زمین کو مقبرہ کر دیا یا سرائے بنادی اس طرح کہ اس سے آمدنی آئے یا لوگ رہا

۱ یعنی وہ عمارت کسی طرح وارثوں کی میراث نہیں ہو سکتی ۱۲۔ ۲ قولہ قریب ہو اور اگر دور رباط بھی پر ہو تو اس سے قریب والی رباط میں علی ہذا القیاس بالجملہ جب فروخت نہیں کر سکتا ہے تو دیگر تدابیر ان کی ابقاء کی مناسب وقت عمل میں آئیں جو شرع میں جائز ہیں بشرطیکہ رباط کے فائدہ سے خارج نہ ہونے پائے ہذا ہو ا الاصل ۱۲۔ ۳ طلب غلہ اُس سے کرنا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) - 187 - Book of Waqf (Endowments)

...if done so, the land tax (*kharaj*) will be waived if it is *kharaji* land, and this is the correct view as stated in *Fatawa Qazi Khan*. A woman designated her plot of land as a cemetery and relinquished possession of it, burying her son there. However, the plot was unsuitable for a cemetery because nearby excessive water caused dampness that damaged the graves. When she wished to sell it, the ruling is: if the damage is minor such that people are not entirely disinclined to use it for burial, she cannot sell it. If the damage is significant and people avoid burying there, she may sell it. Once sold, the buyer has the right to order the removal of her son's remains, as mentioned in *Al-Mudmarat* from *Al-Kubra*.

If someone has dug a grave for themselves in a cemetery, does another person have the right to bury their deceased in it? The scholars (*Mashaikh*) stated that if the cemetery is spacious, it is commendable (*mustahabb*) not to inconvenience the one who dug it. However, if the cemetery is small, another person may use it for burial. This is similar to someone laying a prayer mat in a mosque or settling in a lodge (*ribat*) and then another person arriving; if space is available, the first should not be disturbed. If a second person buries their deceased in a dug grave, Sheikh Abu Nasr said it is not disliked (*makruh*); this is in *Zahiriya*. If a deceased person is buried in someone's private land without the owner's permission, the owner has the choice to either accept it or order the removal of the remains. If they wish, they can level the land and cultivate it. If someone digs a grave in a public cemetery where digging is permitted, and then someone else buries their deceased in it, the body shall not be exhumed, but the second person shall be liable for the cost of digging (labor). Thus, the rights of both are protected, as cited in *Khazanat-ul-Muftin* and *Al-Muhit*.

A community cultivated barren land near riverbanks, and the Sultan used to collect the tithe (*ushr*) from them. Nearby was a lodge (*ribat*). The manager (*mutawalli*) of the lodge petitioned the Sultan, who then granted the *ushr* for the lodge. Is the manager authorized to spend this *ushr* on the lodge's caller to prayer (*muadhin*) for his food and clothing? And is it permissible for the *muadhin* to accept this *ushr* made lawful by the Sultan? Faqih Abu Jafar stated that if the *muadhin* is needy, it is lawful for him. The manager is not permitted to use this *ushr* for the repair of the lodge; rather, it must be spent only on the poor. However, if he spends it on the poor, and they, on their own accord, spend it on the lodge's repair, it is permissible and better, as per *Fatawa Qazi Khan*.

Similarly, regarding *Zakat* funds: if a manager wishes to use them for building a mosque or a bridge, it is not permissible. The legal workaround (*hila*) is for the manager to give the funds as charity to the poor, who then return it to the manager, who then spends it on the construction; this is found in *Al-Zakheera*. Regarding fruit trees in a lodge: is it permissible for travelers to eat from them? There are two scenarios: first, if the fruits have no commercial value (like mulberries, etc.), and second, if they have value. In the first case, eating them is permitted. In the second, it is better to exercise caution out of piety, as the donor might have endowed them for the poor rather than for travelers. This applies when the intent is unknown. If it is known they are endowed specifically for the poor, it is not lawful for others to eat them, as per *Waqiat al-Husamiyah*. I (the author/translator) say this implies if the traveler is also poor, it is permissible for them as well. Understand this, and Allah knows best. In *Fatawa Abu Laith*, it is mentioned that a man gave dirhams to the servant of the House of Imran to buy meat and bread for the people of that house...

---

(1) The translator says this narration aligns with what is in the *Book of Disliked Matters* (*Kitab al-Karahiyah*), which was mentioned previously. (2) In India, these fruits have a price if they are in large quantities.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (5) - 187 - किताब उल-वक़्फ़

...करें तो उससे खराज (कर) साक़ित (समाप्त) हो जाएगा अगर वह ज़मीन खराजी हो और यही सही है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। एक औरत ने अपने ज़मीन के टुकड़े को मक़बरा बना दिया और अपने कब्ज़े से निकाल दिया और उसमें अपने बेटे को दफ़्न किया। वह ज़मीन का टुकड़ा मक़बरे के लायक़ इस वजह से नहीं था कि पास में पानी की अधिकता होने के कारण नमी पहुँचकर उसे खराब करती थी। जब उसने उसे बेचना चाहा, तो देखा जाएगा कि अगर कम खराबी की वजह से लोग उसमें दफ़्न करने से बिल्कुल विमुख नहीं हैं, तो वह उसे बेच नहीं सकती। अगर बहुत ज़्यादा खराबी की वजह से लोग उसमें दफ़्न करने से परहेज़ करते हों, तो वह उसे बेच सकती है। और जब उसने बेच दिया, तो खरीदार को अधिकार होगा कि वह उसके बेटे की लाश निकालने का हुक्म दे, जैसा कि अल-मुज़मरात अन अल-कुबरा में है।

यदि किसी ने मक़बरे में अपने लिए कब्र खोद रखी हो, तो क्या दूसरे को अधिकार है कि वह अपना मुर्दा उसमें दफ़्न कर दे? मशाइख (विद्वानों) ने कहा कि अगर मक़बरे में जगह हो, तो मुस्तहब (पसंदीदा) है कि जिसने खोदी है उसे परेशानी न दी जाए। और अगर जगह न हो, तो दूसरा व्यक्ति उसमें अपना मुर्दा दफ़्न कर सकता है। यह वैसा ही है जैसे किसी ने मस्जिद में मुसल्ला बिछाया हो या सराय (रिबात) में उतरा हो, फिर दूसरा आ जाए; अगर वहाँ जगह हो, तो पहले व्यक्ति को तंग नहीं करना चाहिए। और अगर दूसरे व्यक्ति ने एक कब्र में अपना मुर्दा दफ़्न कर दिया, तो शेख अबू नस्र ने कहा कि यह मकरूह (नापसंद) नहीं है, यह ज़हीरिया में है। यदि कोई मैयत किसी व्यक्ति की ज़मीन में बिना मालिक की अनुमति के दफ़्न की गई हो, तो मालिक को अधिकार है कि वह उस पर राज़ी हो जाए या मैयत निकालने का हुक्म दे। और यदि वह चाहे तो ज़मीन बराबर करके उस पर खेती करे। और यदि किसी ने ऐसे मक़बरे में कब्र खोदी जहाँ उसके लिए खोदना जायज़ था, फिर उसमें किसी और ने अपना मुर्दा दफ़्न कर दिया, तो वह कब्र से नहीं निकाला जाएगा, लेकिन दूसरा व्यक्ति कब्र खोदने की मज़दूरी का ज़िम्मेदार होगा। इस प्रकार दोनों के अधिकार सुरक्षित हुए, जैसा कि खज़ाना-तुल-मुफ़्तीन और अल-मुहीत में है।

एक समुदाय ने नदी के टीलों के किनारे पड़ी बंजर ज़मीन को आबाद किया और सुल्तान उनसे 'उश्र' (दशमांश कर) लिया करता था। उसके पास एक रिबात (सराय) थी। रिबात के मतवल्ली (प्रबंधक) ने सुल्तान से गुज़ारिश की, तो सुल्तान ने वह उश्र उसके लिए छोड़ दिया। क्या मतवल्ली को अधिकार है कि वह यह उश्र रिबात के मोअज़्ज़िन (अज़ान देने वाले) पर खर्च करे, यानी उसके भोजन और कपड़ों

में सहायता करे? और क्या मोअज़्ज़िन के लिए वह उश्र लेना जायज़ है जिसे सुल्तान ने मुबाह (अनुमति प्राप्त) कर दिया है? फ़क़ीह अबू जाफ़र ने कहा कि अगर मोअज़्ज़िन ज़रूरतमंद हो तो उसके लिए हलाल है। मतवल्ली के लिए यह जायज़ नहीं कि वह इस उश्र को रिबात की मरम्मत में खर्च करे, बल्कि वह केवल गरीबों पर ही खर्च कर सकता है। लेकिन अगर उसने उसे गरीबों पर खर्च किया और फिर उन्होंने अपनी इच्छा से उसे रिबात के निर्माण में लगाया, तो यह जायज़ और बेहतर है, जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

इसी तरह ज़क़ात के माल का मामला है; अगर मतवल्ली उसे मस्जिद या पुल बनाने में खर्च करना चाहे तो जायज़ नहीं है। इसका उपाय (हीला) यह है कि मतवल्ली उसे गरीबों को सदक़ा (दान) कर दे, फिर गरीब लोग वह माल मतवल्ली को वापस दे दें, और फिर मतवल्ली उसे निर्माण में खर्च करे, यह ज़खीरा में है। एक रिबात में फल हैं, तो क्या वहाँ ठहरने वालों के लिए उन्हें खाना जायज़ है? इसमें दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि उन फलों का कोई दाम न हो जैसे शहतूत आदि, दूसरी यह कि उनकी कीमत हो। पहली स्थिति में खाना जायज़ है, और दूसरी स्थिति में परहेज़ करना और तक़वा (धार्मिकता) अपनाना बेहतर है, क्योंकि यह संभावना है कि वक़्फ़ करने वाले ने ये फल यात्रियों के लिए नहीं बल्कि गरीबों के लिए वक़्फ़ किए हों। यह तब है जब स्पष्ट न हो। और अगर पता हो कि ये केवल गरीबों के लिए हैं, तो दूसरों के लिए खाना हलाल नहीं है, जैसा कि वाक़ेआत अल-हुसामिया में है। मैंने (लेखक ने) कहा कि इसमें संकेत है कि अगर यात्री खुद गरीब हो तो उसके लिए भी खाना जायज़ है। फ़तावा अबू लैस में है कि एक व्यक्ति ने दार इमरान के खादिम को कुछ दिरहम दिए कि उनके बदले मांस और रोटी खरीद कर उस घर के..

---

(1) अनुवादक कहता है कि यह रिवायत 'किताब उल-कराहिया' आदि में वर्णित बातों के अनुकूल है, जो पहले बताई जा चुकी हैं। (2) भारत में इनकी (फलों की) कीमत होती है अगर वे मात्रा में अधिक हों।

کریں تو اس سے خراج ساقط ہو جائے گا اگر وہ زمین خراجی ہو اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک عورت نے اپنی قطعہ زمین کو مقبرہ بنا دیا اور اپنے قبضہ سے نکال دیا اور اس میں اپنے بیٹے کو دفن کیا اور یہ قطعہ زمین مقبرہ کے لائق اس وجہ سے نہیں کہ قریب اس کے پانی کا غلبہ ہونے سے وہاں تک تری پہنچ کر فاسد کرتی ہے پس اس نے اس کو فروخت کرنا چاہا تو دیکھا جائے کہ اگر کم بگاڑ ہونے کی وجہ سے لوگ اس میں دفن کرنے سے بالکل بے رغبت نہیں ہیں تو وہ بیچ نہیں سکتی ہے اگر بہت بگاڑ ہونے کی وجہ سے لوگ اس میں دفن کرنے سے بے رغبت ہوں تو وہ بیچ سکتی ہے اور جب اُس نے بیچ کر دی تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ اس کو اپنے بیٹے کی لاش نکال لے جانے کا حکم کرے کذا فی المضمرات عن الکبریٰ۔

ایک نے مقبرہ میں اپنے واسطے قبر کھود رکھی تو کیا دوسرے کو یہ اختیار ہے کہ اس میں اپنا مردہ دفن کر دے تو مشائخ نے کہا کہ اگر مقبرہ میں وسعت ہو تو مستحب ہے کہ جس نے کھودی ہے اس کو زحمت نہ دے اور اگر وسعت نہ ہو تو دوسرا اس میں اپنا مردہ دفن کر سکتا ہے اور یہ ایسا ہے جیسے کسی نے مسجد میں مصلے بچھایا یا رباط میں اُترا پھر دوسرا آیا پس اگر اس جگہ وسعت ہو تو چاہیے کہ پہلے شخص کو زحمت نہ دے اور اگر دوسرے شخص نے ایک قبر میں اپنا مردہ دفن کر دیا تو شیخ ابو نصر نے کہا کہ اس کو یہ مکروہ نہیں ہے یہ ظہیر یہ میں ہے۔ کوئی میت ایک شخص کی زمین میں بدون اجازت مالک کے دفن کی گئی تو مالک کو اختیار ہے چاہے اس پر راضی ہو اور چاہے میت نکالنے کا حکم کرے اور اگر چاہے زمین برابر کر کے اس پر زراعت کرے اور اگر کسی نے ایک قبر کھودی ایسے مقبرہ میں جس میں اس کو اپنے لیے کھودنا مباح تھا پھر اس میں دوسرے نے اپنا مردہ دفن کر دیا تو وہ قبر سے نہیں اکھاڑا جائے گا لیکن

دوسرا شخص اس کے کھودنے کی قیمت یعنی اُجرت کا ضامن ہو گا پس ایسے حکم سے دونوں کا حق محفوظ ہوا کذا فی خزانۃ المفتین والمحیط ۔ ایک قوم نے دریا کے ٹیلوں کے کنارے جو زمین مردہ پڑی تھی اس کو زندہ و معمور کیا اور سلطان اُن سے عشر لیا کرتا تھا اور اس کے قرب میں ایک رباط ہے پس رباط کے متولی نے سلطان سے گزارش کی پس سلطان نے یہ عشر اس کے واسطے چھوڑ دیا تو کیا متولی کو اختیار ہے کہ اس عشر کو اس رباط کے مؤذن پر صرف کرے یعنی اس کے کھانے کپڑے میں اس عشر سے مدد لے اور کیا مؤذن کو روا ہے کہ جو عشر سلطان نے مباح کر دیا ہے اس کو لے لے تو فقیہ ابو جعفر نے کہا کہ اگر مؤذن محتاج ہو تو اُس کو حلال ہے اور متولی کو روا نہیں ہے کہ اس عشر کو تعمیر رباط میں صرف کرے بلکہ فقط فقراء پر صرف کر سکتا ہے اور اگر اُس نے محتاجوں پر صرف کیا پھر انہوں نے اپنی طرف سے رباط کی تعمیر میں صرف کیا تو جائز اور بہتر ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ اسی طرح زکوٰۃ کا مال ہے کہ اگر متولی نے اس کو مسجد بنانے میں یا پل بنانے میں صرف کرنا چاہا تو نہیں جائز ہے اور اگر اس کا حیلہ چاہا تو حیلہ یہ ہے کہ متولی اس کو فقیروں پر صدقہ کر دے پھر فقیر لوگ اُس کو متولی کو دے دیں پھر متولی اُس کو اس عمارت میں صرف کرے یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک رباط میں پھل ہیں تو کیا اس میں اترنے والوں کو روا ہے کہ اس میں سے تناول کریں تو اس میں دو صورتیں ہیں اول یہ کہ ان پھلوں کی قیمت نہ ہو جیسے شہتوت وغیرہ دوم یہ کہ ان کی قیمت ہو پس اول صورت میں کھانا لینا روا ہے اور دوسری صورت میں اس سے احتیاط کرنا از راہ دیانت و تقویٰ کے بہتر ہے کیونکہ احتمال ہے کہ شاید وقف کنندہ نے یہ پھل اُترنے والوں کے لیے نہیں بلکہ فقیروں کے لیے وقف کیے ہوں اور یہ اس وقت ہے کہ یہ معلوم نہ ہو اور اگر معلوم ہو کہ یہ فقیروں پر وقف ہے اُترنے والوں پر وقف نہیں ہے تو فقیروں کے سوائے کسی کو ان کا کھانا حلال نہیں ہے کذا فی الواقعات الحسامیہ قلت اس میں اشارہ ہے کہ اُترنے والا اگر فقیر ہو تو اس کو بھی

روا ہے فافہم واللہ اعلم فتاویٰ ابو اللیث میں ہے کہ ایک شخص نے دار عمران کے خادم کو درہم دیے کہ ان کے عوض گوشت روٹی خرید کر اس دار کے...

---

(۱) مترجم کہتا ہے کہ روایت اس کے موافق ہے جو کتاب الکراہیتہ وغیرہ میں ہے اور جو اس سے کچھ بیشتر گذری تو وہ بیان ہو چکی ۱۲۔ (۲) ع۔ ہندوستان میں ان کی قیمت ہوتی ہے اگر بہت ہوں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (188) Book of Waqf

...distribute among the inhabitants. 'Dar al-Imran' refers to a house where the poor and needy reside. If a servant did not require meat and bread on a particular day, having previously purchased them on credit, and then used these dirhams (from the endowment fund) to settle that debt, he shall be held liable as a guarantor (zamin), as stated in *Al-Muhit*. Issues pertaining to trees and vegetation in graveyards and endowed lands: If large trees are growing in a graveyard, there are two possibilities. First, the trees grew before the land was designated as a graveyard. Second, they grew after it was established as a graveyard. In the first case, there are two sub-categories: i) The land had a specific owner who endowed it as a graveyard; ii) The land was *mawat* (ownerless/waste land) and the villagers turned it into a graveyard. In the first sub-category, these trees along with their roots belong to the original owner; he may dispose of them as he pleases. In the second sub-category, the trees and their roots shall remain in their original state (for public benefit). In the second case (trees growing after the graveyard was established), there are also two sub-categories: i) The planter is known; ii) The planter is unknown. In the first sub-category, the trees belong to the planter. In the second sub-category, the ruling is at the discretion of the Judge (Qazi). If the Qazi deems it appropriate to sell them and use the proceeds for the maintenance of the graveyard building, he may issue such an order; this is recorded in *Waqi'at-e-Husamia*.

Various Scenarios of the Mentioned Issue and Their Solutions ☆

If trees are planted in a mosque, they belong to the mosque. If they are planted in the endowed land of a *ribat* (hospice/lodging), it must be considered: if the planter is the trustee (*mutawalli*) of that endowed land, then the trees belong to the *ribat*, meaning they are part of the waqf. If the planter is not the trustee, then the trees belong to him, and he has the right to uproot them. If someone plants a tree on a public road, the ruling is that the tree belongs to the planter. If he plants it on the bank of a public canal or a village pond, it belongs to the planter; this is mentioned in *Zahiriyyah*. If he cuts them down and new trees grow from the roots, these also belong to the original planter, as stated in *Fath al-Qadir*. On a public thoroughfare, there is a canal with trees growing on both its banks. A dispute (**a**) arises regarding these trees among those who hold the right of irrigation (*shurb* **1**) from this canal, and the planter of the trees is unknown. This canal flows in front of a person's door on that thoroughfare. The scholars (*masha'ikh*) stated that if the site where the trees grow is within the property of those holding the right of irrigation, then whatever

grows on their property with an unknown planter belongs to them. If the site is not their private property but belongs to the general public, and the irrigation right-holders only have the right to flow water through it, then it must be seen: if it is established that the trees existed when the house owner purchased the property, then the trees do not belong to the house owner. If this is unknown, they shall belong to him; this is found in *Fatawa Qazi Khan*. Sadr al-Shahid wrote in his *Waqi'at* that for the ruling to favour the house owner, it is mandatory that this *bahri* (**2**) (canal) be within the immediate precincts (*fana-e-dar*) of that house owner's property. This is as stated in *Al-Muhit*. In summary, this canal is like a stream at a person's doorstep, as is common in mountainous regions; understand this. If a tree is endowed (waqf) for its leaves, fruit, or roots, the waqf is valid. Once valid, its roots shall not be cut. However, if no benefit can be derived without removing the roots—for instance, if its branches have perished or the tree is of a type where benefit is only derived from its roots—then it may be cut...

Footnotes: a. Its repair and maintenance. **1.** *Shurb*: The water obtained from the canal to irrigate villages, etc. **2.** Referring to the same canal along whose banks the trees are situated.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (188) किताब अल-वक़्फ़

...निवासियों को वितरित कर दे। 'दार-ए-इमरान' वह घर है जहाँ निर्धन और असहाय लोग रहते हैं। यदि सेवक को उस दिन मांस और रोटी की आवश्यकता नहीं थी और उसने पहले से उधार पर मांस और रोटी खरीदी थी, और फिर (वक़्फ़ के) इन दिरहमों का उपयोग उस ऋण को चुकाने में कर दिया, तो वह उसका उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है। क़ब्रिस्तान और वक़्फ़ की भूमि के पेड़ों आदि से संबंधित मसले: यदि एक क़ब्रिस्तान में बड़े पेड़ लगे हैं, तो इसमें दो संभावनाएँ हैं; पहली यह कि भूमि को क़ब्रिस्तान बनाने से पूर्व वे पेड़ वहाँ उगे हों, दूसरी यह कि क़ब्रिस्तान बनाने के पश्चात उगे हों। पहली स्थिति में मसले के दो प्रकार हैं: पहला यह कि उस भूमि का कोई स्वामी था जिसने उसे क़ब्रिस्तान के लिए वक़्फ़ कर दिया; दूसरा यह कि भूमि 'मवात' (बंजर/लावारिस) थी और गाँव वालों ने उसे क़ब्रिस्तान बना लिया। पहली श्रेणी में, ये पेड़ अपनी जड़ों सहित मूल स्वामी की संपत्ति हैं और वह उनके साथ जैसा चाहे वैसा व्यवहार कर सकता है। दूसरी श्रेणी में, पेड़ अपनी जड़ों सहित अपनी पूर्व स्थिति (सार्वजनिक उपयोग) में रहेंगे। दूसरी स्थिति (क़ब्रिस्तान बनने के बाद पेड़ उगना) में भी दो प्रकार हैं: पहला यह कि उन्हें लगाने वाला ज्ञात हो; दूसरा यह कि लगाने वाला अज्ञात हो। पहली श्रेणी में, पेड़ लगाने वाले के होंगे। दूसरी श्रेणी में, इसका निर्णय न्यायाधीश (क़ाज़ी) के विवेक पर है—यदि उसे उचित लगे कि उन्हें बेचकर प्राप्त धन क़ब्रिस्तान की इमारत की मरम्मत में लगाया जाए, तो वह ऐसा आदेश दे सकता है; यह 'वाक़आत-ए-हुसामिया' में वर्णित है।

उक्त समस्या के अनेक रूप और उनका समाधान ☆

यदि मस्जिद में पेड़ लगाए जाएँ तो वे मस्जिद के होंगे। यदि 'रिबात' (सराय) की वक़्फ़ भूमि में लगाए जाएँ तो देखा जाएगा: यदि लगाने वाला उस भूमि का मुतवल्ली (ट्रस्टी) है, तो वे पेड़ रिबात के होंगे अर्थात वक़्फ़ माने जाएँगे; और यदि वह व्यक्ति मुतवल्ली नहीं है, तो वे पेड़ उसी के होंगे और उसे अधिकार होगा कि अपना पेड़ उखाड़ ले। यदि किसी ने सार्वजनिक मार्ग पर पेड़ लगाया, तो आदेश यह है कि वह पेड़ लगाने वाले का होगा। यदि उसने सार्वजनिक नहर के किनारे या गाँव के जलाशय के किनारे पेड़ लगाया, तो वह भी लगाने वाले का होगा, यह 'ज़हीरिया' में है। यदि उसने उन्हें काट दिया और जड़ों से पुनः पेड़ उगे, तो वे भी उसी लगाने वाले के होंगे, यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। एक सार्वजनिक मार्ग पर एक नहर है जिसके दोनों किनारों पर पेड़ लगे हैं। उन पेड़ों के विषय में उन लोगों ने विवाद (**अ**) किया जिन्हें उस नहर से 'शर्ब' (**1**) (सिंचाई का अधिकार) प्राप्त है, और उन्हें

लगाने वाला ज्ञात नहीं है। वह नहर मार्ग पर एक व्यक्ति के द्वार के सम्मुख बहती है। विद्वानों ने कहा कि यदि उन पेड़ों के उगने का स्थान उन लोगों के स्वामित्व में है जिन्हें नहर से शर्ब प्राप्त है, तो जो कुछ उनकी संपत्ति में उगेगा और लगाने वाला अज्ञात हो, वह उन्हीं का होगा। और यदि वह स्थान उनके निजी स्वामित्व में न होकर सार्वजनिक हो, और शर्ब वालों को केवल पानी बहाने का अधिकार हो, तो देखा जाएगा: यदि यह ज्ञात हो कि मकान मालिक द्वारा मकान क्रय करते समय पेड़ वहीं थे, तो वे मकान मालिक के नहीं होंगे; और यदि यह अज्ञात हो, तो वे उसी के होंगे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। सद्र अल-शहीद ने अपने 'वाक़आत' में लिखा कि मकान मालिक के पक्ष में निर्णय के लिए अनिवार्य है कि यह 'बहरी' (**2**) उस व्यक्ति अर्थात मकान मालिक के परिसर (फ़ना-ए-दार) में हो। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। सारांश यह है कि यह नहर एक नाले की भाँति किसी के द्वार पर है, जैसा कि पहाड़ी क्षेत्रों में संभव होता है; इसे समझें। यदि कोई पेड़ उसके पत्तों, फलों या जड़ से लाभ उठाने हेतु वक़्फ़ किया गया है, तो वह वक़्फ़ वैध है। वैध होने के पश्चात उसकी जड़ नहीं काटी जाएगी, किंतु यदि जड़ के बिना लाभ उठाना संभव न हो—उदाहरणतः शाखाएँ सूख गई हों या वृक्ष का स्वभाव ही ऐसा हो कि लाभ केवल जड़ से प्राप्त हो—तो उसे काट...

पाद-टिप्पणियाँ: अ. उसकी मरम्मत और देख-रेख। **1.** शर्ब: वह जल जो उन्हें नहर से प्राप्त होता है ताकि वे अपने गाँव आदि की सिंचाई कर सकें। **2.** अर्थात वही नहर जिसके किनारों पर वृक्ष स्थित हैं।

رہنے والوں کو تقسیم کر دے اور دارِ عمران وہ دار ہے جس میں فقراء ومساکین رہتے ہیں پھر خادم کو اس روز گوشت و روٹی کی ضرورت نہ ہوئی اور خادم نے اس سے پہلے اُدھار گوشت روٹی خریدی تھی پس اُس نے یہ درہم اُدھار میں ادا کر دیئے تو وہ ضامن ہوگا کذا فی المحیط۔ مسائل جو مقبرہ و زمین وقف کے اشجار وغیرہ کی طرف راجع ہیں: ایک مقبرہ میں بڑے بڑے درخت لگے ہیں تو اس میں دو صورتیں ہیں؛ ایک یہ کہ زمین کو مقبرہ بنانے سے پہلے اس میں یہ درخت اُگے ہوں، دوم یہ کہ مقبرہ بنانے کے بعد اُگے ہوں۔ پس اوّل صورت میں مسئلہ کی دو قسم ہیں: قسم اول آنکہ اس زمین کا کوئی مالک تھا جس نے مقبرہ کر دیا، قسم دوم یہ کہ زمین موات تھی اس کا کوئی مالک نہ تھا اس کو گاؤں والوں نے مقبرہ بنا لیا۔ پس قسم اوّل میں یہ درخت مع جڑوں کے اس کے مالک کی ملک ہیں پس جو چاہے ان کے ساتھ معاملہ کرے اور قسم دوم میں درخت مع جڑوں کے اپنے قدیم حال پر رہیں گے۔ صورتِ دوم میں بھی مسئلہ کی دو قسمیں ہیں: قسم اول آنکہ ان کا لگانے والا معلوم ہو۔ قسم دوم آنکہ ان کا لگانے والا معلوم نہ ہو۔ پس قسم اول میں لگانے والے کے ہوں گے اور قسم دوم میں اس کا حکم باختیارِ قاضی ہے کہ اگر اس کی رائے میں آئے کہ ان کو فروخت کر کے ان کے دام مقبرہ کی عمارت میں صرف کیے جائیں تو ایسا حکم دے سکتا ہے، یہ واقعاتِ حسامیہ میں ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی کئی ایک صورتیں اور اُن کا حل ☆

اگر مسجد میں درخت جمائے تو مسجد کے ہوں گے اور اگر رباط کی وقف کی ہوئی زمین میں جمائے تو دیکھا جائے کہ اگر درخت جمانے والا اس زمینِ موقوفہ کا متولی ہے تو وہ درخت جو اُس نے جمائے ہیں رباط کے ہوں گے یعنی وقف ہوں گے اور اگر وہ شخص اُس کا متولی نہ ہو تو

یہ درخت اُسی کے ہوں گے اور اس کو اختیار ہوگا کہ اپنا درخت اُکھاڑ لے اور اگر کسی نے عام راستہ پر درخت جمایا تو حکم یہ ہے کہ وہ درخت اپنے جمانے والے کا ہوگا اور اگر اُس نے نہرِ عامہ کے کنارے یا گاؤں کے حوض کے کنارے درخت جمایا تو وہ جمانے والے کا ہوگا، یہ ظہیریہ میں ہے۔ اگر اُس نے ان کو قطع کر لیا پھر ان کی جڑوں سے اور درخت اُگے تو یہ بھی اُسی جمانے والے کے ہوں گے، یہ فتح القدیر میں ہے۔ ایک شارع میں ایک نہر ہے اس کے دونوں کنارے درخت لگے ہوئے ہیں، ان درختوں کی بابت ان لوگوں نے خصومت ۱ کی جن کا شرب ۱ اس نہر سے ہے اور ان درختوں کا جمانے والا معلوم نہیں ہوتا اور یہ نہر اس شارع میں ایک شخص کے دروازے کے آگے جاری ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر ان درختوں کے جمنے کا ٹھکانا ان لوگوں کی ملک میں ہے جن کو اس نہر سے شرب حاصل ہے تو جو کچھ ان کی ملک میں جئے اور اس کا جمانے والا کوئی معلوم نہ ہو تو وہ انہی کا ہوگا اور اگر یہ ٹھکانا اُس کی ملک نہ ہو بلکہ یہ ٹھکانا تو عام لوگوں کا ہو اور جن کو شرب ہے ان کو اس میں پانی جاری کرنے کا حق حاصل ہے تو دیکھا جائے اگر یہ معلوم ہو جائے کہ مالکِ مکان نے جب مکان خریدا تو یہ درخت اسی مقام پر تھے تب تو یہ درخت مالکِ مکان کے نہ ہوں گے اور اگر یہ معلوم نہ ہو تو یہ درخت اُسی کے ہوں گے، یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ صدر الشہید نے اپنے واقعات میں لکھا کہ مالکِ مکان کے لیے درختوں کا حکم دیئے جانے میں واجب یہ ہے کہ یہ بحری ۲ اس شخص یعنی مالکِ مکان کے فناءِ دار میں ہو تب یہ حکم ہے کذا فی المحیط خلاصہ یہ ہے کہ یہ نہر ایک نالہ کے مانند ایک شخص کے دروازے پر ہے جیسا کہ پہاڑی ملکوں وغیرہ میں ممکن ہوتا ہے فافہم۔ ایسا درخت وقف کیا گیا جس کے پتوں سے یا اُس کے پھلوں سے یا اُس کی جڑ سے انتفاع حاصل کیا جاتا ہے تو وقف جائز ہے پھر جب جائز ہوا تو اس کی جڑ نہیں کاٹی جائے گی لیکن جب کہ

بدون اس کی جڑ کے اس سے انتفاع نہیں ہو سکتا مثلاً اس کی شاخیں جاتی رہیں یا وہ درخت ہی اس قسم کا ہو کہ اُس کی جڑ ہی سے نفع حاصل ہوتا ہے تو کاٹ...

حواشی: ۱ اُس کی مرمت و درستی ۱۲۔ ۱ شرب وہ پانی جو ان کو اس نہر سے ملتا ہے تاکہ اپنے گاؤں وغیرہ سینچیں ۱۲۔ ۲ یعنی وہی نہر جس کے کنار سے درخت ہیں ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 | 189 | The Book of Endowments (Kitab al-Waqf)

...it shall be given as charity. If benefit can be derived from its leaves or fruits, the tree shall not be cut down from the roots; this is mentioned in *Al-Muzmarat*. Similarly, if a tree along with its roots was endowed (waqf) to a mosque and it later dried up, or a part of it dried up, the dry portion should be cut away and the rest left as it is; this is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If land is endowed for the poor and someone leases it from the manager (mutawalli), applies fertilizer/manure, and plants trees, and then the lessee dies, these trees shall be the inheritance of his heirs. They shall be held accountable to remove them from the roots. If the heirs wish to reclaim from the waqf the increase in value of the land due to the fertilization, they do not have the right to do so; this is in *Al-Dhakhirah*.

A person planted trees on a public thoroughfare (shari') and then died, leaving two sons. If one of them dedicates his share to a mosque (waqf), his share will not become waqf for the mosque; this is in *Waqi'at al-Husamiyyah*. A man designated certain trees on his land while in good health and told his wife: "When I die, sell these and spend the proceeds on my shroud (kafan), bread for the poor, and oil for the lamps of such-and-such mosque." He died, leaving the wife and other adult heirs. The heirs bought the shroud from the inheritance and performed the funeral rites. In this case, the woman may sell those trees and deduct the amount of the shroud from the buyer's (mushtari) liability (as it was already paid for) and spend the remainder on bread and lamp oil; this is in *Al-Muhit*. If a person endows his land for a known purpose or a known community and then plants trees in it, the jurists (Mashaikh) have stated: If he planted them using grain/seeds from the waqf, or from his own wealth but declared they are for the waqf, then these trees belong to the waqf. However, if he planted them from his own wealth without making any declaration, then upon his death, the trees belong to his heirs and not to the waqf; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

Sheikh Najmuddin was asked regarding trees in a graveyard: Is it permissible to use them for the construction of a mosque? He replied: Yes, provided they are not endowed for another specific purpose. He was then asked: If the walls of the graveyard are about to collapse or are in poor condition, should the trees be used there or for the mosque's construction? He replied: They should be spent on whatever they were endowed for, provided it is known. If there is no mutawalli (manager) for the mosque or the graveyard, the general public has no right to dispose of them without a judge's (Qadi) order; this is in *Al-Zahiriyyah*. Najmuddin was

also asked: A person planted a sapling in a mosque, and after several years it grew large. Then the mosque manager wanted to use that tree for the construction of a well in the same alleyway, while the planter claims, "It is mine; I did not endow it to the mosque." It was stated: The apparent rule is that if the planter grew it specifically for the mosque, it is not permissible to use it for the well's construction, nor is it permissible for the planter to use it for his own needs; this is in *Al-Muhit*. It is stated in *Fatawa Ahl al-Samarqand*: If there is an apple tree in a mosque, is it permissible for people to break their fast with its fruit? Sadr al-Shahid said: The preferred view (mukhtar) is that it is not permissible; this is in *Al-Dhakhirah*. A tree on a public road endowed for travelers allows travelers to eat its fruit permissibly, and the rich and the poor are equal in this regard. Similarly, water placed in open fields, water from public fountains (saqayah), a funeral bier and its coverings, and a waqf copy of the Holy Quran—in all these things, the rich and the poor are equal in deriving benefit. Likewise in *Fatawa Qadi Khan*.

Footnote: 1. Regarding his statement "deduct": If deducting the amount of the shroud implies a charity for the buyer, it is only valid if the buyer is poor. It is possible he pays the heirs the price after deducting the shroud's cost, but this is contrary to common usage and idiom. Allah knows best. [12]

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 | 189 | किताब अल-वक़्फ़

...उसे सदक़ा (दान) किया जाएगा और अगर उसके पत्तों या फलों से लाभ उठाया जा सकता हो, तो उसे जड़ से नहीं काटा जाएगा, यह 'मुज़मरात' में है। इसी प्रकार यदि कोई पेड़ अपनी जड़ समेत किसी मस्जिद के लिए वक़्फ़ किया गया, फिर वह सूख गया या उसमें से कुछ हिस्सा सूख गया, तो सूखे हुए भाग को काट दिया जाए और बाकी को छोड़ दिया जाए, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। भूमि गरीबों के लिए वक़्फ़ है, किसी ने मुतवल्ली (प्रबंधक) से उसे किराए पर लिया और उसमें खाद-मिट्टी डाली और पेड़ लगाए, फिर किराएदार मर गया, तो ये पेड़ उसके वारिसों की विरासत होंगे और उनसे जवाबदेही ली जाएगी कि उन्हें जड़ से काट लें। और यदि वारिसों ने चाहा कि खाद डालने से ज़मीन में जो सुधार/बढ़त हुई है, उसके बदले उसे वक़्फ़ से वापस ले लें, तो उन्हें इसका अधिकार नहीं है, यह 'ज़खीरा' में है।

एक व्यक्ति ने सार्वजनिक मार्ग (शाहराह) में पेड़ लगाए, फिर लगाने वाला मर गया और उसने दो बेटे छोड़े। उनमें से एक ने अपना हिस्सा एक मस्जिद के लिए वक़्फ़ कर दिया, तो उसका हिस्सा मस्जिद के लिए वक़्फ़ नहीं होगा, यह 'वाक़ियात-ए-हुसामिया' में है। एक व्यक्ति ने अपनी ज़मीन में कुछ पेड़ निश्चित किए और अपनी स्वस्थ अवस्था में अपनी पत्नी से कहा कि जब मैं मर जाऊँ तो इन्हें बेचकर उनके मूल्य से मेरे कफ़न, गरीबों की रोटी और अमुक मस्जिद के चिरागों के तेल का प्रबंध करना। फिर वह मर गया और पत्नी तथा अन्य बालिग़ वारिसों को छोड़ गया। वारिसों ने विरासत से कफ़न खरीदा और उसकी अंत्येष्टि (तजहीज़-ओ-तक्फ़ीन) कर दी। अब वह स्त्री उन पेड़ों को बेचे और उनके मूल्य में से ग्राहक (मुश्तरी) के ज़िम्मे से कफ़न की राशि घटा दे (क्योंकि कफ़न पहले ही खरीदा जा चुका है) और शेष को रोटियों और चिराग के तेल में खर्च करे, यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने अपनी ज़मीन किसी ज्ञात कार्य या किसी ज्ञात समुदाय के लिए वक़्फ़ की, फिर वक़्फ़ करने वाले ने उसमें पेड़ बोए। उलेमा (मशाइख़) ने फरमाया कि यदि उसने वक़्फ़ के बीज से बोए या अपने धन से बोए लेकिन स्पष्ट कर दिया कि मैं वक़्फ़ के लिए लगा रहा हूँ, तो ये पेड़ वक़्फ़ के होंगे। और यदि अपने धन से बोए और कुछ स्पष्ट नहीं किया, तो उसके मरने पर पेड़ उसके वारिसों के होंगे और वक़्फ़ के नहीं होंगे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है।

शेख नजमुद्दीन से पूछा गया कि एक कब्रिस्तान (मक़बरा) में पेड़ हैं, तो क्या यह जायज़ है कि उन्हें किसी मस्जिद के निर्माण में इस्तेमाल किया जाए? उन्होंने फरमाया कि हाँ, यदि वे किसी और विशेष कार्य के लिए वक़्फ़ न हों। फिर पूछा गया कि यदि कब्रिस्तान की दीवारें गिरने वाली हों और खराब हो

रही हों, तो क्या पेड़ वहाँ खर्च किए जाएं या मस्जिद के निर्माण में? तो कहा कि जिसके लिए वक़्फ़ हों, उसी पर खर्च हों, बशर्ते कि वह ज्ञात न हो जाए (अर्थात मूल उद्देश्य ही प्राथमिकता है)। और यदि मस्जिद का मुतवल्ली और मक़बरे का मुतवल्ली न हो, तो आम जनता को यह अधिकार नहीं है कि काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश के बिना उसमें हस्तक्षेप करें, यह 'ज़हीरिया' में है। नजमुद्दीन से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने मस्जिद में एक पौधा लगाया, फिर कुछ वर्षों में वह बड़ा हो गया। फिर मस्जिद के मुतवल्ली ने चाहा कि उस पेड़ को उसी मोहल्ले के कुएँ के निर्माण में खर्च करे, जबकि लगाने वाला कहता है कि यह मेरा है, मैंने इसे मस्जिद के लिए वक़्फ़ नहीं किया था। तो कहा गया कि ज़ाहिर यह है कि यदि लगाने वाले ने उसे मस्जिद ही के लिए लगाया था, तो उसे कुएँ के निर्माण में खर्च करना जायज़ नहीं है, और लगाने वाले को भी अपनी ज़रूरत में खर्च करना जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में है। 'फ़तावा अहल-ए-समरकंद' में है कि एक मस्जिद में सेब का पेड़ है, तो क्या लोगों के लिए जायज़ है कि उसके फलों से रोज़ा इफ्तार करें? तो सद्रुश शहीद ने कहा कि बेहतर यह है कि यह मुबाह (अनुमति प्राप्त) नहीं है, यह 'ज़खीरा' में है। आम रास्ते पर एक पेड़ है जो राहगीरों के लिए वक़्फ़ किया गया है, तो राहगीरों के लिए उसके फल खाना मुबाह है, और इसमें अमीर और गरीब बराबर हैं। इसी प्रकार वह पानी जो मैदानों में रखा गया हो, प्याऊ (सक़ाया) का पानी, जनाज़े का तख्त और उसके कपड़े, और वक़्फ़ का क़ुरआन मजीद—इन सभी चीज़ों से लाभ उठाने में अमीर और गरीब दोनों बराबर हैं। ऐसा ही 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में भी है।

पाद-टिप्पणी: 1. उनका कथन "घटाए": यदि कफ़न की राशि घटाने से ग्राहक पर सदक़ा (दान) करना उद्देश्य है, तो यह तभी सही होगा जब ग्राहक गरीब हो। और संभावना है कि वह कफ़न के दाम काटकर शेष राशि वारिसों को दे दे, लेकिन यह प्रचलित मुहावरे के विरुद्ध है। अल्लाह ही बेहतर जानता है।

کر صدقہ کیا جائے گا اور اگر اس کے پتوں یا پھلوں سے انتفاع ہو تو جڑ سے نہیں کاٹا جائے گا یہ مضمرات میں ہے۔ اسی طرح اگر کوئی درخت مع جڑ کے ایک مسجد پر وقف کیا گیا پھر وہ خشک ہو گیا یا اس میں سے تھوڑا خشک ہو گیا تو خشک کاٹ دیا جائے اور باقی چھوڑ دیا جائے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اراضی فقراء پر وقف ہے اس کو کسی نے متولی سے اجارہ لیا اور اس میں گوبر و کھاد ڈالی اور درخت جمائے پھر مستاجر مر گیا تو یہ درخت اس کے وارثوں کی میراث ہوں گے اور ان سے مواخذہ کیا جائے گا کہ ان کو جڑ سے کاٹ لو اور اگر وارثوں نے چاہا کہ کھاد ڈالنے سے جو زمین میں زیادتی ہو گئی ہے اس کو وقف سے واپس لیں تو ان کو یہ اختیار نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک نے شارع میں درخت جمائے پھر جمانے والا مر گیا اور اس نے دو بیٹے چھوڑے ان میں سے ایک نے اپنا حصہ ایک مسجد کے واسطے کر دیا یعنی وقف کیا تو اس کا حصہ مسجد کے واسطے نہ ہو جائے گا یہ واقعات حسامیہ میں ہے۔ ایک نے اپنی زمین میں کچھ درخت معین کر کے ان کی نسبت اپنی صحت میں اپنی بیوی سے کہا کہ جب میں مر جاؤں تو ان کو فروخت کر کے ان کے دام میرے کفن میں اور فقیروں کی روٹی میں اور فلاں مسجد کے چراغ کے تیل میں صرف کرنا پھر مر گیا اور یہی بیوی اور دیگر وارثانِ بالغ اس نے چھوڑے پس وارثوں نے میراث سے کفن خریدا اور اس کی تجہیز و تکفین کر دی تو وہ عورت ان درختوں کو فروخت کرے اور ان کے داموں سے مشتری کے ذمہ سے بقدر کفن کے گھٹائے اور باقی کو روٹیوں و چراغ کے تیل میں صرف کرے یہ محیط میں ہے ایک نے اپنی زمین ایک جہت معلومہ پر یا ایک قوم معلومہ پر وقف کی پھر وقف کرنے والے نے اس میں درخت بوئے تو مشائخ نے فرمایا کہ اگر اس نے غلہ وقف سے بوئے یا اپنے مال سے لیکن بیان کر دیا کہ میں وقف کے لیے

جماتا ہوں تو یہ درخت وقف کے ہوں گے اور اگر اپنے مال سے بوئے اور کچھ بیان نہ کیا تو درخت اس کے مرنے پر تو اس کے وارثوں کے ہوں گے اور وقف کے نہ ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ شیخ نجم الدین سے دریافت کیا گیا کہ ایک مقبرہ میں درخت ہیں تو کیا روا ہے کہ وہ کسی مسجد کی عمارت میں صرف کیے جائیں فرمایا کہ ہاں اگر وہ کسی اور جہت پر وقف نہ ہوں پھر پوچھا گیا کہ اگر مقبرہ کی دیواریں گر جانے اور خراب ہو جانے کو ہو گئیں تو اس میں صرف کیے جائیں یا تعمیر مسجد میں تو کہا کہ جس پر وقف ہوں اسی پر صرف ہوں بشرطیکہ معلوم نہ ہو جائے اور اگر مسجد کا متولی اور مقبرہ کا متولی نہ ہو تو عوام کو یہ اختیار نہیں ہے کہ بدون حکم قاضی کے اس میں تصرف کریں یہ ظہیریہ میں ہے نجم الدین سے پوچھا گیا کہ ایک شخص نے مسجد میں پودہ بویا پھر چند سال میں وہ بڑا ہو گیا پھر متولی مسجد نے چاہا کہ اس درخت کو اسی کوچہ کے کنوئیں کی تعمیر میں صرف کرے اور جمانے والا کہتا ہے کہ یہ میرا ہے میں نے اس کو مسجد پر وقف نہیں کیا تو کہا کہ ظاہر یہ ہے کہ اگر جمانے والے نے اس کو مسجد ہی کے واسطے جمایا تو کنوئیں کی تعمیر میں اس کو صرف کرنا نہیں جائز ہے اور جمانے والے کو بھی اپنی ضرورت میں صرف کرنا نہیں جائز ہے یہ محیط میں ہے فتاویٰ اہل سمرقند میں ہے کہ ایک مسجد میں سیب کا درخت ہے تو کیا لوگوں کو روا ہے کہ اس کے پھلوں سے افطار کریں تو صدر الشہید نے کہا کہ مختار یہ ہے کہ مباح نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔ عام رہ گزر پر ایک درخت ہے وہ راہ گیروں پر وقف کیا گیا تو راہ گیروں کو اس کے پھل کھانے مباح ہیں اور اس میں غنی و فقیر یکساں ہیں اسی طرح جو پانی کہ میدانوں میں رکھا گیا ہو اور سقایہ کا پانی اور جنازہ کا تخت اور اس کے کپڑے اور وقف کا قرآن مجید ان سب چیزوں سے انتفاع حاصل کرنے میں غنی و فقیر دونوں برابر ہیں کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔

حاشیہ: 1. قولہ گھٹائے اقوال اگر مقدار کفن کے گھٹانے سے مشتری پر صدقہ منظور ہے تو جبھی صحیح ہوگا کہ مشتری فقیر ہو اور احتمال ہے کہ مقدار کفن کے دام منہا کر وارثوں کو دام دے دے لیکن خلاف متبادر و محاورہ ہے واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (4) | 190 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

Chapter Fourteen:

On the Description of Endowments (Waqf) that are No Longer Needed and Their Related Matters Specifically, on Spending the Produce of Endowments on Other Causes And on Endowments Made by Non-Believers

There is an endowment for a small bridge, but the valley dried up, and the water diverted toward another stream in the same locality. If a bridge is needed on that new stream, is it permissible to redirect the produce^1 of the first bridge's endowment toward this second bridge? It should be considered: if the second bridge is also for public use and no other bridge is nearby for the public, then it is permissible to redirect the produce of the first bridge toward it. This is recorded in *Waqi'at Hasamiya*. Shams al-A'imma al-Halwani was asked about a mosque or a pond that fell into disrepair and was no longer needed because the people dispersed; is it permissible for the judge to redirect the endowments of these things to another mosque or pond? He replied: Yes. However, if the people have not dispersed, but the pond does not require repair while there is a mosque that does, or vice versa, is it permissible for the judge to spend the endowment of the one not in need on the one that is? He replied: No, as mentioned in *Al-Muhit*.

If people no longer need a *Ribat* (hospice or frontier outpost)—for instance, if the border territory where the *Ribat* was located becomes part of *Dar al-Islam* (Islamic territory)—and there was an endowment income for that *Ribat*, then if there is another *Ribat* nearby, this income should be spent on it. If no *Ribat* is nearby, this produce should revert to the heirs of the person who built the *Ribat*. This issue is mentioned similarly in *Fatawa Abu al-Layth*. *Sadr al-Shahid* noted in his *Waqi'at* that this requires scrutiny, so careful deliberation is necessary when issuing a fatwa, as mentioned in *Al-Dhakhira*. The translator says that according to *Sadr al-Shahid*, the clearly correct ruling is that when no nearby *Ribat* exists, this produce should be spent on the poor and needy. It is said that this view is more appropriate and suitable because, according to legal opinion, the mentioned endowment must be for a continuous charitable cause. Alternatively, the interpretation of the issue is that the endower did not specify the poor for the remainder of the endowment. However, it is not hidden that the endowment of a *Ribat* is valid without this condition, and this is the view held by the majority of scholars and the basis for fatwa. Therefore, *Sadr al-Shahid* did not offer further interpretation. It is mentioned in *Fatawa Nasafi* that

Sheikh al-Islam was asked about a village whose inhabitants had dispersed, and its mosque was collapsing and ruined. Some powerful transgressors began taking the mosque's wood to their homes. Does anyone in the village have the right, with the judge's permission, to sell the mosque's wood and keep the proceeds to spend on another mosque or on the same mosque in the future? The Sheikh replied: Yes, this is in *Al-Muhit*.

If someone dedicated a beast of burden or a sword to a *Ribat*—meaning it was endowed to be used for travel—and then the *Ribat* fell into ruin and was no longer needed, then that same item should be dedicated to another *Ribat* that is closest to it. This is in *Al-Dhakhira*. In *Al-Nawadir*, it is stated that if an endowed upper chamber^2 (*balakhana*) is destroyed and there is no produce^3 from which its repair is possible, then the endowment becomes void. 1. Concerning whatever income is derived from the endowment. 2. Meaning only the upper chamber was endowed and nothing else. 3. Meaning there is no income with which its repair and maintenance can be carried out.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (4) | 190 | किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

अध्याय चौदह:

उन बंदोबस्त (औकाफ़) के वर्णन में जिनसे आवश्यकता समाप्त हो जाए और उनके संबंधित मामलों में अर्थात् बंदोबस्त की उपज को अन्य कारणों पर खर्च करने के वर्णन में और गैर-मुसलमानों के बंदोबस्त के वर्णन में

एक छोटे पुल के लिए कुछ वक्फ़ (बंदोबस्त) है, फिर वह घाटी सूख गई और पानी उसी मुहल्ले के दूसरे नाले की ओर मुड़ गया। अब उस नाले पर पुल बनाने की आवश्यकता हुई, तो क्या यह जायज़ है कि पहले पुल के वक्फ़ की उपज^1 को इस दूसरे पुल की ओर मोड़ दिया जाए? तो देखा जाएगा कि यदि दूसरा पुल भी आम लोगों के लिए है और वहाँ कोई दूसरा पुल आम लोगों के लिए पास में नहीं है, तो पहले पुल की उपज को उसकी ओर मोड़ना जायज़ है। यह वाक़ियात-ए-हुसामिया में है। शम्स अल-अइम्मा अल-हलवानी से पूछा गया कि एक मस्जिद या हौज़ खराब हो गया और उसकी ज़रूरत न रही क्योंकि लोग वहाँ से चले गए, तो क्या काज़ी (न्यायाधीश) के लिए यह जायज़ है कि इन चीज़ों के वक्फ़ को दूसरी मस्जिद या हौज़ की ओर मोड़ दे? उन्होंने फ़रमाया कि हाँ। और यदि लोग वहाँ से नहीं गए, लेकिन हौज़ को मरम्मत की ज़रूरत नहीं है और वहाँ एक मस्जिद है जिसे इमारत की ज़रूरत है, या इसके विपरीत हुआ, तो क्या काज़ी के लिए जायज़ है कि जिसकी इमारत की ज़रूरत नहीं है उसके वक्फ़ को दूसरे की ओर खर्च कर दे जिसे ज़रूरत है? उन्होंने फ़रमाया कि नहीं, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

एक रिबात (सराय या सीमा चौकी) से लोग बेनयाज़ (आवश्यकता से मुक्त) हो गए, उदाहरण के लिए जिस काफ़िरों की सीमा पर रिबात थी, वह देश अब दारुल इस्लाम (इस्लामी शासन) बन गया और उस रिबात के लिए वक्फ़ की आमदनी थी। तो यदि उसके पास कोई दूसरा रिबात हो तो यह आमदनी उस रिबात में खर्च की जाए, और यदि पास में कोई रिबात न हो तो यह उपज उसी व्यक्ति के वारिसों की ओर लौट जाएगी जिसने रिबात बनाई थी। ऐसा ही यह मसला फ़तावा अबू लैस में वर्णित है। सदर शहीद ने अपने 'वाक़ियात' में कहा कि इसमें विचार की आवश्यकता है, अतः फ़तवा देते समय सोच-विचार करना ज़रूरी है, जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। अनुवादक कहता है कि सदर शहीद के अनुसार स्पष्ट सही हुक्म यह है कि जब पास में रिबात न हो तो यह उपज फ़कीरों और मिसकीनों पर खर्च की जाए। गैर-फ़कीह ने कहा और यही कथन अधिक निकट और उचित है

क्योंकि फ़कीह के कथन के अनुसार उक्त वक्फ़ अनिवार्य नहीं था या सही नहीं था क्योंकि भलाई का मार्ग ऐसा होना चाहिए जो कभी समाप्त न हो। या मसले की व्याख्या यह है कि वक्फ़ करने वाले ने अंत में इसे फ़कीरों के लिए नहीं किया था, लेकिन यह छिपा नहीं है कि रिबात का वक्फ़ इस शर्त के बिना भी सही है और इसी पर आम विद्वानों का मत और फ़तवा है। इसी कारण सदर शहीद ने इसकी व्याख्या नहीं की। फतावा नसफी में है कि शेख़-उल-इस्लाम से पूछा गया कि एक गाँव के लोग तितर-बितर हो गए और वहाँ की मस्जिद ढहने और खराब होने के कगार पर आ गई, और कुछ प्रभावशाली पापियों ने मस्जिद की लकड़ियाँ अपने घरों में ले जाना शुरू कर दिया, तो क्या गाँव के किसी व्यक्ति को अधिकार है कि काज़ी की अनुमति लेकर मस्जिद की लकड़ियाँ बेच दे और उसके पैसे इस उद्देश्य से रखे कि किसी दूसरी मस्जिद में या किसी समय उसी मस्जिद में खर्च कर दे? तो शेख़ ने कहा कि हाँ, यह 'महीत' में है।

एक व्यक्ति ने अपना चौपाया या तलवार किसी रिबात के लिए समर्पित की, अर्थात् इसलिए वक्फ़ की कि मार्ग में उसका उपयोग किया जा सके। फिर रिबात खराब हो गई और लोगों को उसकी ज़रूरत न रही, तो वही चीज़ दूसरी रिबात में समर्पित की जाए जो उस रिबात के सबसे करीब हो, यह 'ज़खीरा' में है। 'नवादिर' में है कि एक वक्फ़ बालाख़ाना^2 (ऊपरी मंज़िल) नष्ट हो गया और उसकी कोई उपज^3 नहीं है जिससे उसकी मरम्मत संभव हो, तो वक्फ़ निरस्त हो गया। 1. वक्फ़ से संबंधित जो आमदनी हो। 2. अर्थात् केवल बालाख़ाना ही वक्फ़ था और कोई दूसरी चीज़ नहीं थी। 3. अर्थात् कोई आमदनी नहीं है जिससे उसकी मरम्मत और रखरखाव किया जा सके।

باب نمبر چودہ:

ان اوقاف کے بیان میں جن سے استغناء ہو جائے اور اُس کے متصلات یعنی اوقاف کے غلہ کو وجوہِ دیگر پر صرف کرنے کے بیان میں اور کافروں کے وقف کے بیان میں

ایک چھوٹے پل پر کچھ وقف ہے پھر وہ وادی خشک ہوگئی اور پانی اسی محلہ کے دوسرے نالہ کی طرف پھر گیا پس اس نالہ پر پل باندھنے کی ضرورت ہوئی تو کیا روا ہے کہ پہلے پل کے غلات۱۸ وقف کو اس دوسرے پل کی طرف پھیر دیں تو دیکھا جائے کہ اگر دوسرا پل بھی عام لوگوں کے واسطے ہو اور وہاں دوسرا پل اُس سے قریب عام لوگوں کے لیے نہ ہو تو پہلے پل کا غلہ اس کی طرف پھیرنا روا ہے یہ واقعات حسامیہ میں ہے شمس الائمہ حلوانی سے پوچھا گیا کہ ایک مسجد یا حوض خراب ہو گیا کہ اس کی حاجت نہ رہی کیونکہ لوگ متفرق ہو گئے تو کیا قاضی کو روا ہے کہ ان چیزوں کے اوقاف کو دوسری مسجد یا حوض کی طرف پھیر دے تو فرمایا کہ ہاں اور اگر لوگ متفرق نہیں ہوئے لیکن حوض کو تعمیر کی ضرورت نہیں ہے اور وہاں ایک مسجد ہے جس کو عمارت کی ضرورت ہے یا اس کے برعکس واقع ہوا تو کیا قاضی کو روا ہے کہ جس کو عمارت کی حاجت نہیں ہوا سکے وقف کو دوسرے کی طرف جس کو عمارت کی حاجت ہے صرف کر دے فرمایا کہ نہیں کذا فی المحیط

ایک رباط سے لوگ مستغنی ہو گئے مثلاً جس سرحد کفار پر رباط تھی وہ ملک بھی دارالاسلام ہو گیا اور اس رباط کے لیے وقف کی آمدنی تھی پس اگر اُس کے قرب میں دوسری رباط ہو تو یہ آمدنی اس رباط میں صرف کی جائے اور اگر قرب میں رباط نہ ہو تو یہ غلہ اسی شخص کے

وارثوں کی طرف عود کرے جس نے رباط بنائی تھی ایسا ہی یہ مسئلہ فتاوی ابو الیث میں مذکور ہے اور صدر شہید نے اپنے واقعات میں کہا کہ اس میں نظر ہے تو فتوی کے وقت تامل کرنا ضروری ہے کذا فی الذخیرہ۔ مترجم کہتا ہے کہ صدر شہید کے نزدیک ظاہر صحیح حکم یہ ہے کہ جب رباط قرب میں نہ ہو تو یہ غلہ فقیروں و مسکینوں پر صرف کیا جائے کہا قال غیر الفقیہ اور یہی قول اقرب واشبہ ہے کیونکہ بنا بر قول فقہیہ کے وقف مذکور لازمی نہ تھا یا کہ صحیح نہ تھا کیونکہ جہت خیر ایسی ہونی چاہیے جو منقطع نہ ہو اور یا تاویل مسئلہ یہ ہے کہ وقف کرنے والے نے آخر وقف کا فقیروں کے لیے نہیں کیا تھا لیکن پوشیدہ نہیں کہ رباط کا وقف بدون اس قید کے صحیح ہے اور اسی پر عامہ مشائخ اور اسی پر فتویٰ ہے اسی واسطے صدر شہید نے تاویل نہیں فرمائی فاہم واللہ اعلم فتاویٰ نسفی میں ہے کہ شیخ الاسلام سے پوچھا گیا کہ ایک گاؤں کے لوگ متفرق ہو گئے اور وہاں کی مسجد منہدم و خراب ہونے کو آگئی اور بعض زبردست فاسقوں نے غلبہ کر کے مسجد کی لکڑیاں اپنے گھروں کو اُٹھا لے جانا شروع کیا تو گاؤں میں سے کسی کو اختیار ہے کہ قاضی کی اجازت لے کر مسجد کی لکڑیوں کو فروخت کر کے اس کے دام اس غرض سے رکھ چھوڑے کہ کسی دوسری مسجد میں یا کسی وقت اسی مسجد میں صرف کر دے تو شیخ نے کہا کہ ہاں یہ محیط میں ہے۔

ایک نے اپنا چوپایہ یا کوئی تلوار کسی رباط میں مربوط کی یعنی اس واسطے وقف کی کہ اس سے راہ میں کام لیا جائے پھر رباط خراب ہوگئی اور لوگ اُس سے مستغنی ہو گئے تو یہی چیز دوسری رباط میں جو اس رباط سے سب سے زیادہ قریب ہو مربوط کی جائے یہ ذخیرہ میں ہے۔ نوادر میں ہے کہ ایک وقف بالا خانہ۲۸ معدم ہو گیا اور اُس کا کوئی غلہ۳۸ نہیں ہے جس سے اس کی عمارت ممکن ہو تو وقف باطل ہو گیا ۱۔ اس کے متعلق وقف کی جو آمدنیاں ہوں ۱۲۔ ۲ یعنی محض

بالا خانہ ہی وقف تھا اور کوئی دوسری چیز نہ تھی ۱۲۔ ۳ یعنی کوئی آمدنی نہیں ہے جس سے اس کی مرمت و درستی کی جائے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 191 | Kitab al-Waqf

...will go and its right will revert to its endower if he is alive, or to his heirs if he has died; this is mentioned in *Muhit Sarakhsi*. In a neighborhood, a water basin was endowed; it became ruined such that its repair is not possible and the neighborhood residents became indifferent to it. Thus, if its endower is known, it will revert to him if alive, and if he has died, it will revert to his heirs. If its endower is not known, it will be in the possession of those people in the capacity of lost property (*Luqata*), such that they should give it as charity to some poor person; then the poor person may sell it and benefit from its proceeds. Of the same category is this issue: a shop was endowed, then the market along with that shop burned down due to a fire, so the shop remained in a state where benefiting from it is not possible and it cannot be rented out for any property; in this case, it will exit from being an endowment. Of the same category is this issue: an endowment inn (*Ribat*) burned down and became useless; thus the endowment will become void and become inheritance. Also of the same category: a mansion is correctly endowed as a cemetery, then the mansion became ruined and useless; then a person came and without anyone's permission, inhabited it and rebuilt it with his own money; in this case, the original land will belong to the heirs of the endower and the building will belong to the builder or his heirs; as stated in *al-Mudmarat*. Similarly, an endowment for a group of people whose names are known is a valid endowment; if it becomes ruined and useless, and is located far from the village such that no one is interested in its repair nor does anyone take its base on lease, then the endowment becomes void and its sale will be permissible. However, if some person takes its original land on lease even for a small rent, then its base will be maintained as endowment; as mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. This answer is correct according to the opinion of Imam Muhammad. Regarding the opinion of Imam Abu Yusuf, there is hesitation and consideration in it because according to him, once an endowment is correctly established upon its conditions, it cannot become void except in a few specific cases; this is in *Muhit Sarakhsi*.

In *Fatawa Abu al-Layth*, it is stated that a person collected dirhams by asking for donations (1) from people to build a mosque, then he used those dirhams for his own needs and subsequently placed an equivalent amount from his own money into the fund; the ruling is that the person is not permitted to do so. If he did so, let him see: if he knows the giver of the money—referring to the money he unauthorizedly spent for his own need—he should return it to him or seek permission from him again. If

he does not recognize the owner, then for whatever purpose he applies it, he should seek permission from the ruler (*Hakim*). If even this is difficult for him, then I hope that when he takes an equal amount from his own money and spends it on that work, it will be permissible. However, doing so or seeking permission from the ruler is necessary solely so that the sin (*wabal*) is removed from him, and not for the liability (*daman*) to be waived, because the liability will remain upon him. This is recorded in *al-Dhakhirah*. Issues based on this principle, in which scholars and righteous people are often involved, include: if a scholar collected something from people for the poor and these donations became mixed with each other, the scholar will become liable for the whole. If he distributed it, he will be considered as paying from his own property to the poor, but he will remain liable to the original donors and the *Zakat* of those people will not be fulfilled through this money. Therefore, the legal stratagem (*heela*) here is that the known poor person should give permission to this scholar to receive it on his behalf; in this case, he will be mixing his own property into the poor person's property; as in *al-Muhit*. Among these issues: if a man stood up and by his effort and diligence asked for something for the poor without permission and without an order, he is a trustee (*amin*) on behalf of the donors. Thus, if he mixed the property of some people with the property of others, he became liable. And when he gave to the poor...

---

1. Those among them who gave this money to this scholar for the poor from their *Zakat*, their *Zakat* was not fulfilled; therefore, those people should pay their respective *Zakat* again. 12. (1) Contemporary donations and the negligence of people of this era regarding its related issues. 12.

...जाएगा और उसका अधिकार उसके वक़्फ़ करने वाले की ओर लौटेगा यदि वह जीवित हो, या उसके वारिसों की ओर यदि वह मर गया हो; यह मुहीत सरख़्सी में है। एक मोहल्ले में पानी का हौज वक़्फ़ है जो खराब हो गया कि उसकी मरम्मत संभव नहीं है और मोहल्ले वाले उससे बेपरवाह हो गए। अतः यदि उसका वक़्फ़ करने वाला ज्ञात हो तो उसकी ओर लौटेगा यदि जीवित हो, और यदि मर गया हो तो उसके वारिसों की ओर लौटेगा। और यदि उसका वक़्फ़ करने वाला ज्ञात न हो तो वह उन लोगों के कब्ज़े में लावारिस माल (लुक़ता) के समान होगा कि उसे किसी फ़क़ीर पर सदक़ा कर दें, फिर फ़क़ीर उसे बेचकर उसके दामों से लाभ प्राप्त करे। और इसी श्रेणी से यह मसला है कि एक दुकान वक़्फ़ थी, फिर बाज़ार उस दुकान सहित आग लगने से जल गया, अतः दुकान ऐसी रही कि उससे लाभ संभव नहीं है और किसी माल के बदले किराए पर नहीं दी जा सकती, तो वह वक़्फ़ से बाहर हो जाएगी। और इसी श्रेणी से यह मसला है कि एक वक़्फ़ सराय (रिबात) आग लगने से जलकर बेकार हो गई, तो वक़्फ़ बातिल होकर विरासत हो जाएगी। और इसी श्रेणी से: एक हवेली एक कब्रिस्तान पर सही तौर पर वक़्फ़ है, फिर हवेली खराब होकर बेकार हो गई, फिर एक व्यक्ति ने आकर बिना किसी की अनुमति के उसे आबाद किया और अपने माल से बनवाया, तो मूल भूमि वक़्फ़ करने वाले के वारिसों की होगी और इमारत उस बनाने वाले या उसके वारिसों की होगी; जैसा कि अल-मुज़मरात में है। इसी तरह एक वक़्फ़ एक कौम पर जिनके नाम ज्ञात हैं, सही वक़्फ़ है; वह बर्बाद होकर बेकार हो गई और गाँव से दूर पड़ी है, उसकी मरम्मत में कोई रुचि नहीं रखता और न ही कोई इसकी मूल भूमि को किराए पर लेता है, तो वक़्फ़ बातिल होकर उसकी बिक्री जायज़ हो जाएगी। और यदि कोई व्यक्ति इसकी मूल भूमि को कुछ कम किराए पर ले ले, तो उसकी मूल भूमि वक़्फ़ रखी जाएगी; जैसा कि फतावा क़ाज़ी ख़ान में है। और यह उत्तर इमाम मुहम्मद के कथन के अनुसार सही है। और इमाम अबू यूसुफ़ के कथन पर इसमें सोच-विचार और संशय है क्योंकि उनके निकट जब वक़्फ़ अपनी शर्तों पर सही हो जाए, तो कुछ विशेष स्थितियों के अलावा वह बातिल नहीं हो सकता; यह मुहीत सरख़्सी में है।

फतावा अबुल लैथ में है कि एक व्यक्ति ने लोगों से चंदा (1) माँगकर मस्जिद बनाने के लिए दिरहम जमा किए, फिर उन दिरहमों को अपनी ज़रूरत में खर्च कर दिया, फिर उनके बदले अपना माल उसमें रख दिया; तो हुक्म यह है कि वह व्यक्ति ऐसा नहीं कर सकता। और यदि उसने ऐसा किया तो देखे: यदि वह माल देने वाले को पहचानता है—अर्थात जो माल अवैध रूप से अपनी ज़रूरत में खर्च

कर डाला, उसके देने वाले को पहचानता है—तो उसे वापस करे या उससे दोबारा अनुमति ले ले। और यदि वह मालिक को न पहचाने, तो जिस काम में उसे लगाएगा, उसके लिए हाकिम (अधिकारी) से अनुमति ले ले। और यदि यह भी कठिन हो, तो मुझे आशा है कि जब वह अपने माल से उतनी ही राशि लेकर उस काम में खर्च कर देगा, तो जायज़ हो जाएगा, लेकिन ऐसा करना या हाकिम से अनुमति लेना केवल इसलिए आवश्यक होना चाहिए कि उसके ऊपर से गुनाह (वबाल) दूर हो जाए, न कि ज़िम्मेदारी (ज़मान) खत्म होने के लिए, क्योंकि ज़िम्मेदारी उस पर बनी रहेगी। यह ज़खीरा में लिखा है। इस मूल सिद्धांत पर आधारित मसले, जिनमें विद्वान और सज्जन लोग ग्रस्त होते हैं, उनमें से है: यदि किसी आलिम ने फ़क़ीरों के लिए लोगों से कुछ माँगकर जमा किया और यह चंदा एक दूसरे में मिल गया, तो आलिम उस सबका ज़िम्मेदार (ज़ामिन) हो जाएगा। और यदि उसने अदा किया, तो उसे अपने माल से फ़क़ीरों को अदा करने वाला माना जाएगा, लेकिन वह उन लोगों के लिए ज़िम्मेदार रहेगा और इस माल से उन लोगों की ज़कात अदा नहीं होगी। तो यहाँ हिला (कानूनी उपाय) यह है कि ज्ञात फ़क़ीर उस आलिम को अपनी ओर से वसूल करने की अनुमति दे दे; इस स्थिति में वह अपने माल को फ़क़ीर के माल में मिलाने वाला होगा; जैसा कि अल-मुहीत में है। इन्हीं में से है: यदि कोई सहायक (पामर्द) खड़ा हुआ और अपनी कोशिश से उसने फ़क़ीरों के लिए बिना अनुमति और बिना आदेश के कुछ माँगकर जमा किया, तो वह लोगों यानी देने वालों की ओर से अमीन (अमानतदार) है। अतः यदि उसने कुछ लोगों के माल को दूसरों के माल में मिला दिया, तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) हो गया। और जब उसने फ़क़ीरों को...

---

1. उनमें से जिसने यह माल इस आलिम को फ़क़ीरों के लिए अपनी ज़कात से दिया था, उसकी ज़कात अदा नहीं हुई; अतः वे लोग अपनी-अपनी ज़कात अदा करें। 12. (1) सामयिक चंदा और उसके मसलों में इस समय के लोगों की लापरवाही। 12.

جائے گا اور اُس کا حق اُس کے وقف کرنے والے کی طرف عود کرے گا اگر زندہ ہو یا اس کے وارثوں کی طرف اگر مر گیا ہو یہ محیط سرخی میں ہے۔ ایک محلہ میں پانی کا حوض وقف ہے خراب ہو گیا کہ اس کی تعمیر ممکن نہیں ہے اور محلہ والے اس سے بے پرواہ ہو گئے پس اگر اس کا وقف کرنے والا معلوم ہو تو اس کی طرف عود کرے گا اگر زندہ ہو اور اگر مر گیا ہو تو اس کے وارثوں کی طرف عود کرے گا اور اگر اس کا وقف کرنے والا معلوم نہ ہو تو وہ ان لوگوں کے قبضہ میں بمنزلہ لقطہ کے ہوگا کہ اس کو کسی فقیر پر صدقہ کر دیں پھر فقیر اُس کو فروخت کر کے اُس کے داموں سے انتفاع حاصل کرے اور اسی جنس سے یہ مسئلہ کہ ایک دکان وقف تھی پھر بازار مع اس دکان کے آگ لگنے سے جل گیا پس دکان ایسی رہی کہ اس سے انتفاع ممکن نہیں ہے اور کسی مال کے عوض اجارہ نہیں لی جا سکتی ہو تو وقف ہونے سے خارج ہو جائے گی اور اسی جنس سے یہ مسئلہ ہے کہ ایک وقف رباط آگ لگنے سے جل کر نکمی ہو گئی تو وقف باطل ہو کر میراث ہو جائے گی اور اسی جنس سے حویلی ایک مقبرہ پر بطور صحیح وقف ہے پھر حویلی خراب ہو کر بھی نکمی ہو گئی پھر ایک شخص نے آکر بدون کسی کی اجازت کے اس کو آباد کر کے اپنے مال سے تعمیر کیا تو اصل زمین وقف کنندہ کے وارثوں کی ہو گی اور عمارت اس بنانے والے یا اس کے وارثوں کی ہو گی کذا فی المضمرات اسی طرح ایک وقف ایک قوم پر جن کے نام شمار میں معلوم ہیں وقف صحیح ہے وہ برباد ہو کر بے کار ہو گئی اور گاؤں سے دور پڑی اس کی تعمیر میں کوئی رغبت نہیں کرتا اور نہ اُس کی اصل کو اجارہ لیتا ہے تو وقف باطل ہو کر اس کی بیع جائز ہو جائے گی اور اگر اس کی اصل زمین کو کوئی شخص کسی قدر قلیل اجرت پر اجارہ لے تو اُس کی اصل وقف رکھی جائے گی کذا فی فتاوی قاضی خان اور یہ جواب

برقول امام محمد صحیح ہے اور امام ابو یوسف کے قول پر اس میں تامل و نظر ہے کیونکہ وقف جب ان کے نزدیک اپنے شرائط پر صحیح واقع ہو تو سوائے خاص چند صورتوں کے وہ باطل نہیں ہو سکتا ہے یہ محیط سرخی میں ہے۔

فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ ایک شخص نے لوگوں سے چندہ (۱) مانگ کر مسجد بنانے کے لیے درہم جمع کیے پھر ان درہموں سے اپنی ضرورت میں اٹھائے پھر ان کے عوض اپنے مال سے اس میں رکھ دیے تو حکم یہ ہے کہ وہ شخص ایسا نہیں کر سکتا ہے اور اگر اس نے ایسا کیا تو دیکھے کہ اگر وہ مال کے دینے والے کو پہچانتا ہے یعنی جو مال بطور ناجائز اپنی ضرورت میں خرچ کر ڈالا اُس کے دینے والے کو پہچانتا ہے تو اس کو واپس کرے یا اس سے دوبارہ اجازت لے لے اور اگر وہ مالک کو نہ پہچانے تو جس کام میں لگا دے گا اس کے واسطے حاکم سے اجازت لے لے اور اگر اس پر یہ بھی متعذر ہو تو مجھے امید ہے کہ جب اپنے مال سے اسی قدر لے کر اس کام میں صرف کر دے گا تو جائز ہو جائے گا لیکن ایسا کر دینا یا حاکم سے اجازت لے لینا خالی اس واسطے ضرور ہونا چاہیے کہ اس کے اوپر سے وبال دور ہو جائے اور ضمان ساقط ہونے کے لیے نہیں ہے کیونکہ ضمان اس پر واجب رہے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے مسائل مبنی علی ہذا الاصل جس میں علماء و صلحاء جتلا ہوتے ہیں از انجملہ اگر عالم نے فقیروں کے واسطے لوگوں سے کچھ مانگ کر جمع کیا اور یہ چندہ ایک دوسرے میں خلط ہو گیا تو عالم اس سب کا ضامن ہو جائے گا اور اگر اس نے ادا کیا تو اپنے مال سے فقیروں کو ادا کرنے والا قرار دیا جائے گا لیکن ان لوگوں کے لیے ضامن رہے گا اور اس مال سے ان لوگوں کی زکوٰۃ ادا نہ ہو گی پس یہاں حیلہ یہ ہے کہ فقیر معلوم اس عالم کو اپنی طرف سے وصول کرنے کی اجازت دے دے تو اس صورت میں اس کے مال کو اسی کے مال میں خلط کرنے والا ہو گا کذا فی المحیط از انجملہ یہ ہے کہ پامر د اگر کھڑا ہوا اور اپنی کوشش و پامردی سے اُس نے فقیروں کی بلا اجازت اور

بدون حکم کے ان کے واسطے کچھ سوال کیا تو لوگوں یعنی دینے والوں کی طرف سے وہ امین ہے پس اگر اس نے بعض لوگوں کے مال کو دوسروں کے مال میں خلط کر دیا تو ضامن ہو گیا اور جب اُس نے فقیروں کو

۱۔ ان میں سے جس نے یہ مال اس عالم کو فقیروں کے لئے اپنی زکوٰۃ سے دیا تھا اس کی زکوٰۃ ادا نہ ہوئی پس وہ لوگ اپنی اپنی زکوٰۃ ادا کریں ۱۲۔ (۱) چندہ وقتی اور اس کے مسائل میں اس زمانہ کے لوگوں کی غفلت ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 192 Kitab al-Waqf

...if he paid it, then he became the payer from his own wealth, and he became a guarantor for the wealth of those from whom he had collected it, and their Zakat was not paid through this. So, in this situation, the legal remedy (hila) is that the poor person first orders the authorized person (ma'mur) to collect it for himself. Then, when he has given the order, this authorized person becomes an agent (wakil) for collecting on his behalf, and it becomes permissible to utilize it. Thus, it is as if the poor person's wealth has been mixed with his wealth; this is mentioned in al-Muzmarat.

Chapter on Generosity and Sayings:

Explanation of Miscellaneous Matters

One person intended to give his wealth in the path of seeking proximity to Allah. So he built a Ribat (inn/hospice) for Muslims. Building a Ribat is better than freeing a slave because a Ribat has more longevity. Some said that giving charity (sadaqah) to the poor is more virtuous. I say that we told the person with such an intention to buy books and place them in a library so that knowledge can be recorded, because it has the greatest longevity as it remains until the end of time; thus it would be better than other things. And if someone intended to dedicate (waqf) his house for the poor, then giving its value as charity is more virtuous; and if instead of a house it were a field, then dedicating it as waqf is more virtuous. Another person wanted to buy oil or a mat for the mosque; so if the mosque does not need oil but needs a mat, then the mat is more virtuous, and if it is vice versa, then buying oil is more virtuous; and if both are needed, then both are equal. Therefore, one should look at the increase or decrease in virtue, the increase or decrease in the need for a thing, the strength or weakness of the need, and the continuity of the necessity. Accordingly, spending on a student of knowledge and on its paths, such as on a jurist (faqih) and for having it written and compiled, is superior to engaging in supererogatory (nafl) worships. Similarly, in Hadith and Tafsir, spending attention on all their paths is more virtuous because the benefit of these things remains forever; thus it is superior, as mentioned in al-Muzmarat. A person made a valid waqf for the residents of a certain madrasa from among the students of knowledge. A man stayed in that madrasa but did not spend the night there and remained occupied in guarding (security) during the night; he will not be deprived of it if he takes a room in its chambers and rooms and has his

belongings for residing there; so he will not be deprived because he is counted among the residents of that place; this is in al-Muzmarat. And if he remains occupied in guarding at night and falls short in learning knowledge during the day, then it should be seen: if he remains occupied in some other work during the day to the extent that he is not counted among the students of knowledge, then he has no right to the stipend (wazifa); and if he was not occupied in other work at all, to the extent that he was counted among the students of knowledge, then he will receive the stipend; this is in al-Muhit al-Sarakhsi. All this is in the case where the waqf-giver said "for the residents of such-and-such madrasa from among the students of knowledge". If he simply said "for the residents of such-and-such madrasa" and did not say "from among the students of knowledge", then the ruling will be the same, to the extent that no one else residing in that madrasa besides the students of knowledge will receive the stipend, because this is what is understood from the waqf; this is in Fatawa Qazi Khan.

If a student of knowledge does not go to the jurists (fuqaha) to learn knowledge, but remains in the city and is occupied in writing some book of jurisprudence (Fiqh) etc. for himself for his own need, then there is no harm in him taking the stipend. However, if he is in the city and occupied in work other than this, he should not take the stipend; this is in al-Muzmarat. If a student of knowledge left the city for a few days and then returned and requested it; if he had gone for a journey's distance, then the stipend for the past days...

(1) His saying "the owner in the books who writes for himself..." (referring to a footnote about the transcription of texts).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (2) १९२ किताबुल वक़्फ़

...अदा कर दिया तो अपने माल से अदा करने वाला हुआ और जिन लोगों से वसूल किया था उनके लिए उनके मालों का ज़ामिन हुआ और उन लोगों की ज़कात इससे अदा न हुई। पस इस सूरत में हीला यह है कि फ़क़ीर पहले उस मामूर (नियुक्त व्यक्ति) को अपने वास्ते वसूल करने का हुक्म दे। पस जब उसने हुक्म दिया तो यह मामूर उसकी तरफ़ से वसूल करने का वक़ील हो गया और तसर्रुफ़ करना जायज़ हुआ। पस फ़क़ीर ही के माल को उसके माल में ख़ल्त (मिश्रित) करने वाला हो गया, यह मुज़्मरात में है।

बाब जूद व क़ौलुहू:

मुतफ़र्रक़ात का बयान

एक ने चाहा कि अपना माल किसी क़ुर्बे इलाही की राह में कर दे, पस उसने मुसलमानों के लिए रबात (सराय/धर्मशाला) बनाई तो रबात बनाना बनिस्बत गुलाम आज़ाद करने के इसलिए बेहतर है कि रबात का दवाम (स्थायित्व) ज़्यादा है। और बाज़ ने कहा कि मसाकीन (ग़रीबों) पर सदक़ा करना अफ़ज़ल है। मैं कहता हूँ कि हमने ऐसी नीयत वाले को कहा कि किताबें ख़रीद कर कुतुबख़ाना (पुस्तकालय) में रखे ताकि इल्म लिखा जाए क्योंकि वह सबसे ज़्यादा दवाम रखता है क्योंकि वह आख़िर ज़माना तक रहता है, पस और चीज़ों से बेहतर होगा। और अगर किसी ने चाहा कि अपने घर को फ़ुक़रा पर वक़्फ़ करे तो उसके दाम सदक़ा कर देना अफ़ज़ल है और अगर बजाय घर के खेत हो तो वक़्फ़ अफ़ज़ल है। एक ने मस्जिद के लिए तेल या चटाई ख़रीदनी चाही, पस अगर मस्जिद को तेल की ज़रूरत न हो चटाई की ज़रूरत हो तो चटाई अफ़ज़ल है और अगर इसके बरअक्स हो तो तेल ख़रीदना अफ़ज़ल है और अगर दोनों की ज़रूरत हो तो दोनों बराबर हैं। पस फ़ज़ीलत में ज़्यादती व कमी और चीज़ की हाजत में ज़्यादती व कमी और क़ुव्वत व ज़ोफ़े हाजत और दवाम एहतियाज पर नज़र करनी चाहिए। पस इसी तरह इल्म पढ़ने वाले पर और उसकी राहों जैसे फ़क़ीह व उसके लिखवाने व जमा कराने पर सर्फ़ करना नवाफ़िल इबादात में मसरूफ़ होने से औला (बेहतर) है और ऐसे ही हदीस व तफ़सीर में तमाम राहों से तवज्जो सर्फ़ करना अफ़ज़ल है क्योंकि इन चीज़ों का नफ़ा हमेशा बाक़ी है, पस औला है, यह मुज़्मरात में है। एक ने सही वक़्फ़ किया फ़लां मदरसा के रहने वालों पर तालिब-ए-इल्मों (छात्रों) में से, पस उस मदरसा में एक आदमी रहा लेकिन

वह उसमें रात नहीं बसर करता और रात को हिरासत (पहरेदारी) में मसरूफ़ रहता है, तो वह उससे महरूम न होगा अगर उसने उसकी कोठरियों व हुजरों में से किसी हुजरे में जगह ली है और उसके पास सकूनत (रहने) के अस्बाब हैं, पस महरूम न होगा इसलिए कि वह उस मक़ाम के रहने वालों में शुमार है, यह मुज़्मरात में है। और अगर वह रात को हिरासत में मसरूफ़ रहता है और दिन में इल्म सीखने में क़ुसूर (कोताही) करता है तो देखा जाए कि अगर वह दिन में किसी दूसरे काम में मसरूफ़ रहता है हत्ता कि तालिब-ए-इल्मों में से शुमार नहीं होता है तो उसको वज़ीफ़ा का हक़ नहीं है और अगर दूसरे काम में बिल्कुल नहीं मसरूफ़ हुआ हत्ता कि तालिब-ए-इल्मों में शुमार हुआ तो उसको वज़ीफ़ा मिलेगा, यह मुहीत सरख़्सी में है। यह सब इस सूरत में है कि वक़्फ़ करने वाले ने यह कहा हो कि फ़लां मदरसा के रहने वालों पर तालिब-ए-इल्मों में से, और अगर उसने ख़ाली यही कहा कि फ़लां मदरसा के रहने वालों पर और यह नहीं कहा कि तालिब-ए-इल्मों में से तो भी हुक्म यही होगा हत्ता कि तालिब-ए-इल्मों के सिवा जो कोई दूसरा उस मदरसा में रहता हो उसको वज़ीफ़ा नहीं मिलेगा क्योंकि वक़्फ़ से यही मफ़्हूम (अर्थ) है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

पढ़ने वाला तालिब-ए-इल्म अगर इल्म सीखने को फ़ुक़हा के पास न जाता हो, पस अगर शहर में हो और अपनी ज़रूरत की कोई किताब फ़िक़्ह वग़ैरह की अपने वास्ते लिखने में मसरूफ़ हो तो उसको वज़ीफ़ा लेने में मुज़ाइक़ा (हर्ज) नहीं है और अगर शहर में हो और इसके सिवा और काम में मसरूफ़ हो तो वज़ीफ़ा न ले, यह मुज़्मरात में है। अगर इल्म सीखने वाला शहर से चंद रोज़ निकल गया फिर वापस होकर तलब किया, पस अगर सफ़र की दूरी पर चला गया था तो गुज़श्ता अयाम का वज़ीफ़ा...

(1) क़ौलुहू यानी साहिब-ए-फ़िल-कुतुब मन यक्तुबु लि नफ़्सिही... (नोट का संक्षिप्त रूप)।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (2) ۱۹۲ کتاب الوقف

ادا کر دیا تو اپنے مال سے ادا کرنے والا ہوا اور جن لوگوں سے وصول کیا تھا ان کے لیے ان کے مالوں کا ضامن ہوا اور ان لوگوں کی زکوٰۃ اس سے ادا نہ ہوئی پس اس صورت میں حیلہ یہ ہے کہ فقیر پہلے اس مامور کو اپنے واسطے وصول کرنے کا حکم دے پس جب اس نے حکم دیا تو یہ مامور اس کی طرف سے وصول کرنے کا وکیل ہو گیا اور تصرف کرنا جائز ہوا پس فقیر ہی کے مال کو اس کے مال میں خلط کرنے والا ہو گیا یہ مضمرات میں ہے۔

باب جود و قولہ:

متفرقات کا بیان

ایک نے چاہا کہ اپنا مال کسی قرب الٰہی کی راہ میں کر دے پس اس نے مسلمانوں کے لیے رباط بنائی تو رباط بنائی بنسبت بردہ آزاد کرنے کے اس لیے بہتر ہے کہ رباط کو دوام زیادہ ہے اور بعض نے کہا کہ مساکین پر صدقہ کرنا افضل ہے میں کہتا ہوں کہ ہم نے ایسی نیت والے کو کہا کہ کتابیں خرید کر کتب خانہ میں رکھے تاکہ علم لکھا جائے کیونکہ وہ سب سے زیادہ دوام رکھتا ہے کیونکہ وہ آخر زمانہ تک رہتا ہے پس اور چیزوں سے بہتر ہوگا اور اگر کسی نے چاہا کہ اپنے گھر کو فقراء پر وقف کرے تو اس کے دام صدقہ کر دینا افضل ہے اور اگر بجائے گھر کے کھیت ہو تو وقف افضل ہے۔ ایک نے مسجد کے لیے تیل یا چٹائی خریدنی چاہی پس اگر مسجد کو تیل کی ضرورت نہ ہو چٹائی کی ضرورت ہو تو چٹائی افضل ہے اور اگر بر عکس ہو تو تیل خریدنا افضل ہے اور اگر دونوں کی ضرورت ہو تو دونوں برابر ہیں پس فضیلت میں زیادتی و کمی اور چیز کی

حاجت میں زیادتی و کمی اور قوت و ضعف حاجت اور دوام احتیاج پر نظر کرنی چاہیے پس علی ہذا العلم پڑھنے والے پر اور اس کی راہوں جیسے فقیر و اس کے لکھوانے و جمع کرانے پر صرف کرنا نوافل عبادات میں مشغول ہونے سے اولیٰ ہے اور ایسے ہی حدیث و تفسیر میں تمام راہوں سے توجہ صرف کرنا افضل ہے کیونکہ ان چیزوں کا نفع ہمیشہ باقی ہے پس اولیٰ ہے یہ مضمرات میں ہے۔ ایک نے صحیح وقف کیا فلاں مدرسہ کے رہنے والوں پر طالب علموں میں سے پس اس مدرسہ میں ایک آدمی رہا لیکن وہ اس میں رات نہیں بسر کرتا اور رات کو حراست میں مشغول رہتا ہے تو وہ اس سے محروم نہ ہوگا اگر اس کی کوٹھریوں و حجروں میں سے کسی حجرہ میں جگہ لیتا ہے اور اس کے پاس سکونت کے اسباب ہیں پس محروم نہ ہو گا اس لیے کہ وہ اس مقام کے رہنے والوں میں شمار ہے یہ مضمرات میں ہے اور اگر وہ رات کو حراست میں مشغول رہتا ہے اور دن میں علم سیکھنے میں قصور کرتا ہے تو دیکھا جائے کہ اگر وہ دن میں کسی دوسرے کام میں مشغول رہتا ہے حتیٰ کہ طالب علموں میں سے شمار نہیں ہوتا ہے تو اس کو وظیفہ کا حق نہیں ہے اور اگر دوسرے کام میں بالکل نہیں مشغول ہوا حتیٰ کہ طالب علموں میں سے شمار ہوا تو اس کو وظیفہ ملے گا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ یہ سب اس صورت میں ہے کہ وقف کنندہ نے یہ کہا ہو کہ فلاں مدرسہ کے رہنے والوں پر طالب علموں میں سے اور اگر اس نے خالی یہی کہا کہ فلاں مدرسہ کے رہنے والوں پر اور یہ نہیں کہا کہ طالب علموں میں سے تو بھی حکم یہی ہو گا حتیٰ کہ طالب علموں کے سوائے جو کوئی دوسرا اس مدرسہ میں رہتا ہو اس کو وظیفہ نہیں ملے گا کیونکہ وقف سے یہی مفہوم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

پڑھنے والا طالب علم اگر علم سیکھنے کو فقہاء کے پاس نہ جاتا ہو پس اگر شہر میں ہو اور اپنی ضرورت کی کوئی کتاب فقہ وغیرہ کی اپنے واسطے لکھنے میں مشغول ہو تو اس کو وظیفہ لینے میں مضائقہ نہیں ہے اور اگر شہر میں ہو اور اس کے سوائے اور کام میں مشغول ہو تو وظیفہ نہ لے یہ مضمرات میں ہے۔ اگر علم سیکھنے والا شہر سے چند روز نکل گیا پھر واپس ہو کر طلب کیا پس اگر سفر کی دوری پر چلا گیا تھا تو گذشتہ ایام کا وظیفہ...

(1) قوله ای صاحب فی الکتب من یکتب لنفسه و نقل في الحاشية نجد في جميع نسخ المضمرات لم يظهره اليكتب به قول هذا نبهته لبعض من شروط له فقد قدر -

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 4 (193) Book of Waqf

He does not have the right to claim it; similarly, if he leaves and stays elsewhere for a few days, the same ruling applies. If the distance traveled is less than the legal distance for a journey (Musafat-e-Safar) and he left for necessary work that is unavoidable, such as daily sustenance, etc., then this much is excused. It is not permissible for anyone else to take over his room (hujra), and his stipend (wazifa) will remain as is, provided the absence is between one to three months. However, if the duration exceeds this, it is permissible for another person to take over the room and the stipend. It is stated in 'Bahr al-Ra'iq': A jurist (Faqih) said that if a teacher takes wages from a student for a day when no lesson was given, I hope it is permissible; this is in 'Al-Muhit'. If a teacher is absent for a month or two, it is unconditionally forbidden (haram) for him to take his allowance (marsum) if it is monthly. But if it is fixed annually and the time for distribution comes, and he resided there for more than half the year, it is permissible for him to take the annual allowance; this is in 'Quniya'. Sheikh Faqih Abu Bakr (RA) was asked regarding a Waqf for the Alawis (descendants of Ali, RA) living in Balkh—meaning someone made a Waqf saying, "This property is endowed for the Alawi residents of Balkh"—given that some of them might be absent. In response, he said that whoever went out from among them but did not sell his house nor made a permanent residence elsewhere is still counted among the residents of Balkh; his stipend or Waqf portion will not be invalidated; this is in 'Al-Dhakhira'.

उसे माँगने का हक नहीं पहुँचता, इसी तरह अगर निकलकर कहीं कुछ दिनों के लिए निवास किया हो तो भी यही हुक्म है। और अगर यात्रा की दूरी (मुसाफ़त-ए-सफ़र) से कम हो और ऐसे काम के लिए गया हो जो ज़रूरी है और जिसके बिना चारा नहीं, जैसे दैनिक आहार और जीविका आदि, तो इतनी छूट है। किसी दूसरे के लिए यह हलाल नहीं है कि वह उसका कमरा (हुजरा) ले ले। उसका वज़ीफ़ा (छात्रवृत्ति) अपनी स्थिति पर रहेगा जब तक कि अनुपस्थिति एक महीने से तीन महीने तक हो। फिर जब इससे ज़्यादा समय हो जाए, तो दूसरे के लिए जायज़ है कि वह उसका कमरा और वज़ीफ़ा ले ले। 'बहर-उर-राइक़' में है। फ़क़ीह ने कहा कि जो शिक्षक विद्यार्थी से ऐसे दिन का वेतन ले जिस दिन कक्षा नहीं हुई, तो मुझे उम्मीद है कि वह जायज़ होगा, यह 'मुहीत' में है। यदि सिखाने वाला (शिक्षक) एक या दो महीने गायब रहा, तो बिना किसी विवाद के उसके लिए वेतन (मरसूम) लेना हराम है यदि वह मासिक हो। और यदि वार्षिक निर्धारित हो और वितरण का समय आया और वह वर्ष के अधिकांश महीने उपस्थित रहा है, तो उसके लिए वार्षिक वेतन लेना हलाल है, यह 'क़ुनिया' में है। शेख़ फ़क़ीह अबू बक्र (रह.) से बल्ख़ के निवासी अलवी लोगों पर वक़्फ़ के बारे में पूछा गया, यानी किसी ने इस तरह वक़्फ़ किया कि 'यह संपत्ति बल्ख़ के निवासी अलवियों (हज़रत अली रज़ि. की संतान) पर वक़्फ़ है', जबकि उनमें से कुछ गायब भी हो जाते हैं। जवाब में फ़रमाया कि जो कोई उनमें से बाहर चला गया और उसने अपना घर नहीं बेचा और न ही कहीं दूसरा स्थायी निवास बनाया, तो वह बल्ख़ के निवासियों में ही गिना जाएगा, उसका वज़ीफ़ा या वक़्फ़ बातिल (अमान्य) नहीं होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है।

طلب کرنا اس کو نہیں پہنچتا ہے اسی طرح اگر نکل کر کہیں چند روز تک اقامت کی ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر مسافت سفر سے کم ہو اور ایسے کام کے واسطے گیا کہ جو ضروری ہے اس سے چارہ نہیں جیسے روزینہ و رزق وغیرہ تو اس قدر عفو ہے اور کسی دوسرے کو حلال نہیں ہے کہ اس کا حجرہ لے لے اور اُس کا وظیفہ اپنے حال پر رہے گا جب کہ غائب ہونا ایک مہینہ سے تین مہینہ تک ہو پھر جب اُس سے زیادہ مدت ہو جائے تو دوسرے کو روا ہے کہ اس کا حجرہ و وظیفہ لے لے۔ بحر الرائق میں ہے۔ فقیہہؒ نے کہا کہ جو کوئی پڑھانے والا طالب علم سے ایسے دن میں اجرت لے جس روز درس نہیں ہے تو مجھے امید ہے کہ جائز ہو یہ محیط میں ہے۔ فقیہہؒ سکھلانے والا مہینہ یا دو مہینہ غائب رہا تو بلا خلاف اس پر مرسوم لینا حرام ہے اگر ماہواری ہو اور اگر سالانہ مقرر ہو اور تقسیم کا وقت آیا اور وہ سال میں سے زیادہ مہینہ مقیم رہا ہے تو اس کو سالانہ لینا حلال ہے یہ قنیہ میں ہے شیخ فقیہ ابوبکر رحمۃ اللہ سے بلخ کے رہنے والے علوی لوگوں پر وقف کو پوچھا گیا یعنی کسی نے اس طرح وقف کیا کہ یہ عقار علویہ ساکنین بلخ پر وقف ہے یعنی اولاد حضرت علی کرم اللہ وجہہ جو بلخ میں سکونت رکھتے ہیں اُن پر وقف ہے حالانکہ ان میں سے بعض غائب بھی ہو جاتے ہیں تو جواب میں فرمایا کہ جو کوئی ان میں سے باہر چلا گیا اور اپنا مسکن فروخت نہیں کیا اور نہ کہیں دوسرا مسکن بنایا تو وہ بلخ کے رہنے والوں میں شمار ہے اُس کا وظیفہ یا وقف کچھ باطل نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2, Book of Waqf (Endowment) Page 194

It is permissible, and it shall be mandatory upon the buyer to pay the seller the price the land had on the day of possession (because the sale was void). This is mentioned in *Al-Hawi*. If a male slave was found to be free, the endowment (Waqf) becomes void; this is in *Al-Muhit*. An administrator (Qayyim) of an endowment collected all the grain and distributed it among the beneficiaries of the Waqf, but one of them was excluded, and the administrator spent that portion on his personal needs. Later, when the grain from the second crop arrived, the deprived person wanted to take his share for the previous year from it. If he had initially chosen to seek a guarantee (liability) from the administrator, he cannot take his first share from this grain. However, if he chose to take it from the shares of the partners in the first crop, then he will have the right to take an equivalent of his share from their portions in the second crop. Once he has taken it, all of them together shall seek a guarantee from the administrator for the portion he wasted of the deprived person's share in the first year. This is stated in *Al-Mudmarat*. I say: Grain is the income of the Waqf; therefore, if it were money, the consideration of taking an equivalent of one's share should be maintained everywhere. Understand this. If the Imam of a mosque took the grain and left, and the year has not yet passed, no portion of the grain for that year shall be taken back from him. The criterion is the time the grain is harvested; thus, if he was the Imam at the mosque at the time of harvesting, he is entitled to the grain. This is in *Al-Wajiz*.

Now, regarding the case of the mosque's Imam, whether it is lawful (Halal) for him to consume the grain for the portion of the year he was absent: If he is poor (Faqir), it is lawful. The same ruling applies to students who were given a known amount of grain every year at the time of harvest. If one of them took his share at harvest time and then left the school, his ruling is similar to that of the Imam. This is in *Al-Muhit*. A person made a will that a certain amount of Dirhams from his estate be set aside (suspended) for any debt that might appear against him; such a will is void, whether he designated it as an endowment or not. However, if he also said, "provided it seems appropriate in the executor’s (Wasi) opinion," then in this case the executor has the choice to set aside a third of the estate; because when he said "provided it seems appropriate in the executor's opinion," it is as if he said the executor can give whatever amount he wishes to whomever he wishes. And if he specified it, it is valid. As stated in *Al-Waqi’at al-Husamiyyah*. I say: This issue pertains to Wills (Wasiyyah) rather than Waqf, and "Waqf" here refers to that which is held back or delayed.

Understand this. A person has land in his possession, and its water is for the poor. The water overflowed from the land and is still in the canal; he should not give it to anyone, but let it remain in the canal so that it reaches the poor or whoever it may reach. That is, let it be permissible so that it is lawful for the poor or beneficiaries. A sick person said: "I was the trustee (Mutawalli) of a shop endowed for the poor, and I used to waste its income," or he said: "I have never paid my Zakat, so pay it from my property after my death." If the heirs confirm his statement, the endowment money shall be paid from his entire estate, and the Zakat shall be paid from one-third. If the heirs deny it, both the endowment and Zakat shall be paid from one-third of the estate. The administrator shall have the right to demand an oath from the heirs based on their knowledge: "By God, we do not know that what the sick person admitted is true." Here, "Wasi" does not mean the deceased's executor but rather the administrator (Qayyim) of the endowment. So, when the administrator takes an oath from them and they swear it, the liability will be taken from one-third of the estate, as it was before the oath. But if they refuse to take the oath (*Nukul*), then in the case of Zakat, it will be from one-third, and for the endowment property regarding which they refused the oath, it shall be paid from the entire estate, as was the ruling when heirs initially confirmed it. This is in *Al-Muhit*.

In *Jami' al-Jawami'*, it is narrated from Abu al-Qasim that while in good health, he made an endowment and transferred possession. Then, at the time of his death, he told his executor to give fifty from its income to person A and a hundred to person B. Then he died, and his son is needy, and the endowment...

---

1. Apparently, students are considered poor, so the latter ruling applies to them. Allah knows best.
2. Because refusing an oath (*Nukul*) is also a form of implicit admission.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2, किताब अल-वक़्फ़ 194

यह जायज़ है, और खरीदार के लिए अनिवार्य होगा कि वह कब्ज़े के दिन ज़मीन की जो भी कीमत थी, वह विक्रेता को दे दे (क्योंकि खरीद दोषपूर्ण थी)। यह 'हावी' में है। और यदि कोई दास आज़ाद पाया गया, तो वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) शून्य हो गया; यह 'मुहीत' में है। वक़्फ़ के प्रबंधक (कय्यूम) ने सारा अनाज इकट्ठा किया और वक़्फ़ के लाभार्थियों में बाँट दिया, लेकिन उनमें से एक को वंचित रखा गया और उसका हिस्सा अपनी व्यक्तिगत ज़रूरतों में खर्च कर दिया। फिर जब दूसरी फसल का अनाज आया, तो वंचित व्यक्ति ने चाहा कि वह इसमें से पिछले साल का हिस्सा भी ले ले। यदि उसने पहले प्रबंधक से गारंटी (मुआवजा) लेने का विकल्प चुना था, तो वह इस अनाज में से अपना पहला हिस्सा नहीं ले सकता। और यदि उसने पहले अनाज के अन्य साझेदारों से उनके हिस्सों में से लेने का विकल्प चुना था, तो उसे यह अधिकार होगा कि वह दूसरे अनाज में उनके हिस्सों से अपने हिस्से के बराबर ले ले। फिर जब वह उसे प्राप्त कर ले, तो वे सब मिलकर प्रबंधक से उस हिस्से का मुआवज़ा माँगेंगे जो उसने पहले साल में वंचित व्यक्ति का हिस्सा बर्बाद किया था। ऐसा 'मुज़मरात' में है। मैं कहता हूँ: अनाज वक़्फ़ की आय है; इसलिए यदि यह नकद होता, तो अपने हिस्से के बराबर लेने का विचार हर जगह ध्यान में रखा जाना चाहिए। इसे समझें। मस्जिद के इमाम ने अनाज लिया और चला गया, और अभी साल नहीं बीता है, तो उससे साल के किसी भी हिस्से का अनाज वापस नहीं लिया जाएगा। अनाज की पात्रता फसल कटने के समय से मानी जाती है; अतः यदि फसल कटने के समय वह मस्जिद में इमाम था, तो वह उस अनाज का हकदार होगा। यह 'वजीज़' में है।

अब मस्जिद के इमाम की स्थिति यह है कि साल में जितने समय वह अनुपस्थित रहा, उस हिस्से का अनाज खाना उसके लिए हलाल (वैध) है या नहीं: यदि वह निर्धन (फ़कीर) है, तो हलाल है। यही नियम उन छात्रों के लिए भी है जिन्हें हर साल अनाज तैयार होने के समय अनाज की एक ज्ञात मात्रा दी जाती थी। यदि उनमें से एक ने अनाज तैयार होने के समय अपना हिस्सा लिया और फिर उस मदरसे से चला गया, तो उसका नियम भी इमाम की तरह ही है। यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने वसीयत की कि उसकी संपत्ति में से कुछ दिरहम किसी ऐसे ऋण की संभावना के लिए अलग रखे जाएँ जो शायद उस पर निकले; ऐसी वसीयत शून्य है, चाहे उसने उसे वक़्फ़ घोषित किया हो या नहीं। फिर यदि उसने यह भी कहा हो, "बशर्ते कि वसीयतकर्ता (वसी) की राय में उचित लगे," तो इस स्थिति में वसीयतकर्ता को अधिकार है कि वह उसकी संपत्ति का एक तिहाई हिस्सा अलग रखे; क्योंकि जब उसने कहा "बशर्ते कि वसीयतकर्ता की राय में उचित लगे," तो मानो उसने कहा कि

वसीयतकर्ता जिसे चाहे जितना दे दे। और यदि उसने इस पर स्पष्ट निर्देश दिए हैं, तो यह सही है। जैसा कि 'वाक़िआत अल-हुसामिया' में है। मैं कहता हूँ कि यह मामला वक़्फ़ के अध्याय से नहीं बल्कि वसीयत (वसीयत) से संबंधित है, और वक़्फ़ से तात्पर्य यहाँ उस चीज़ से है जिसे रोक कर रखा जाए या विलंबित किया जाए। इसे समझें। एक व्यक्ति के कब्ज़े में ज़मीन है और उसका पानी निर्धनों के लिए है, और ज़मीन से पानी बढ़ा और अभी नहर में है; तो वह इसे किसी को न दे, बल्कि इसे नहर में ही छोड़ दे ताकि यह निर्धनों तक या जिसे भी पहुँचना है, पहुँच जाए। अर्थात, इसे इस तरह वैध करके छोड़ दे कि यह निर्धनों या लाभार्थियों के लिए हलाल हो। एक बीमार व्यक्ति ने कहा, "मैं एक दुकान का प्रबंधक (मुतवल्ली) था जो निर्धनों के लिए वक़्फ़ थी, और मैं उसकी आय को बर्बाद किया करता था," या उसने कहा, "मैंने कभी अपनी ज़कात नहीं दी, इसलिए इसे मेरी मृत्यु के बाद मेरी संपत्ति से दे देना।" यदि वारिसों ने उसके कथन की पुष्टि की, तो वक़्फ़ का धन उसकी पूरी संपत्ति से दिया जाएगा और ज़कात एक-तिहाई हिस्से से दी जाएगी। और यदि वारिसों ने उसे झुठलाया, तो वक़्फ़ और ज़कात दोनों संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से दिए जाएँगे। प्रबंधक को अधिकार होगा कि वह वारिसों से उनकी जानकारी के आधार पर शपथ ले कि "ईश्वर की कसम, हम नहीं जानते कि बीमार व्यक्ति ने जो स्वीकार किया वह सत्य है।" यहाँ 'वसी' से तात्पर्य मृतक का वसीयतकर्ता नहीं बल्कि वक़्फ़ का प्रबंधक है। अतः जब प्रबंधक ने उनसे शपथ ली और उन्होंने शपथ ले ली, तो यह दायित्व उसकी संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से से लिया जाएगा जैसा कि शपथ से पहले था। और यदि उन्होंने शपथ लेने से इनकार कर दिया, तो ज़कात के मामले में एक-तिहाई से और वक़्फ़ की संपत्ति के लिए (जिसके लिए उन्होंने शपथ से इनकार किया) पूरी विरासत से भुगतान कराया जाएगा, जैसा कि शुरुआत में वारिसों द्वारा पुष्टि और स्वीकृति देने की स्थिति में नियम था। यह 'मुहीत' में है।

'जामि अल-जवामी' में अबुल कासिम से वर्णित है कि स्वास्थ्य की स्थिति में उसने वक़्फ़ किया और अपने कब्ज़े से निकाल दिया। फिर अपनी मृत्यु के समय अपने वसीयतकर्ता से कहा कि उसकी आय में से अमुक व्यक्ति को पचास दे और अमुक दूसरे को सौ दे। फिर वह मर गया और उसका बेटा ज़रूरतमंद है और वक़्फ़...

---

1. ज़ाहिर है कि छात्र निर्धन होते हैं, इसलिए अंतिम नियम उनके संबंध में है। अल्लाह बेहतर जानता है।
2. क्योंकि शपथ से इनकार करना भी एक तरह की निहित स्वीकृति है।

جائز ہے اور مشتری پر واجب ہوگا کہ قبضہ کے روز زمین کی جو کچھ قیمت تھی وہ اس کے بائع کو دے دے (کیونکہ خرید فاسد ہوئی ۱۲) یہ حاوی میں ہے اور اگر غلام مرد آزاد پایا گیا تو وقف باطل ہو گیا یہ محیط میں ہے۔ قیم وقف نے تمام غلہ جمع کر کے اور باب الوقف کو بانٹ دیا مگر ان میں سے ایک کو محروم رکھا گیا اور اس کا حصہ اپنی ذاتی حاجت میں صرف کر ڈالا پھر جب دوسرا غلہ آیا تو محروم نے چاہا کہ اس میں سے اگلے سال کا حصہ بھی لے پس اگر اس نے پہلے قیم سے ضمان لینا اختیار کیا ہو تو اس غلہ میں سے اپنا پہلا حصہ نہیں لے سکتا ہے اور اگر اُس نے غلہ اول کے شرکاء سے ان کے حصوں سے لے لینا اختیار کیا ہو تو اس کو اختیار ہو گا کہ دوسرے غلہ میں سے ان کے حصوں سے اپنے حصہ کے مثل لے پھر جب اُس نے لے لیا تو سب کے سب مل کر قیم سے اس حصہ کی ضمان لیں گے جو اُس نے پہلے سال میں محروم کا حصہ تلف کیا ہے کذا فی المضمرات اقول غلہ آمدنی وقف ہے پس اگر روپیہ ہو تو اپنے حصہ کے مثل لینے میں رطل امل ہو جانا ہر جگہ ملحوظ رہے گا فافہم۔ مسجد کے امام نے غلہ لیا اور چلا گیا اور ہنوز سال نہیں گذرا ہے تو اُس سے سال میں سے کسی قدر حصہ کا غلہ واپس نہ لیا جائے گا اور اعتبار غلہ کاٹے جانے کے وقت کا ہے پس اگر کاٹے جانے کے وقت وہ مسجد میں امام ہو تو غلہ کا مستحق ہو گا یہ وجیز میں ہے۔

اب رہا حال مسجد کے امام کا کہ سال میں سے جس قدر مدت چلا گیا اُس کے حصہ کا غلہ کھانا حلال ہے یا نہیں پس اگر فقیر ہو تو حلال ہے اور یہی حکم طالب علموں میں ہے کہ ان کو ہر سال غلہ تیار ہونے کے وقت کچھ مقدار معلوم غلہ سے دی جاتی تھی پس اُن میں سے ایک نے وقت تیاری غلہ کے اپنا حصہ اس میں سے لیا پھر اس مدرسہ سے چلا گیا تو مانند امام کے اُس کا بھی

حکم ہے یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص نے وصیت کی کہ میرے ترکہ میں سے اس قدر درہم متوقف رکھے جائیں بخیال کسی قرض کے جو مجھ پر ظاہر ہو تو وصیت باطل ہے خواہ اُس کا وقف مقرر کیا ہو یا نہ کیا ہو پھر اگر اس نے یہ بھی کہا ہو کہ بشرطیکہ وصی کی رائے میں آئے تو اس صورت میں وصی کو اختیار ہے کہ تہائی مال اُس کا متوقف رکھے کیونکہ جب اُس نے کہا کہ بشرطیکہ وصی کی رائے میں آئے تو گویا اُس نے کہا کہ وصی اس قدر جس کو چاہے دے دے اور اگر اس پر تنصیص کر دی تو صحیح ہے کذا فی الواقعات الحسامیة قلت کان المسئلة لیست من باب الوقف بل من الوصیة والمراد بالوقف ما یتوقف به ومنبظ ویتلوم فافہم۔ ایک شخص کے قبضہ میں زمین ہے اور اُس کا پانی جو فقیروں کے لیے ہے اور زمین سے پانی بڑھا اور ہنوز نہر میں ہے تو وہ کسی کو نہ دے بلکہ اس کو نہر میں چھوڑ دے کہ فقراء کو پہنچ جائے یا جس کسی کو پہنچ جائے یعنی اس طرح جائز کر کے چھوڑ دے کہ فقراء کو یا جس کو پہنچے حلال ہے۔ ایک مریض نے کہا کہ میں ایک دکان کا جو فقراء پر وقف ہے متولی تھا اور میں اُس کی آمدنی سے برباد کیا کرتا تھا یا اُس نے کہا کہ میں نے کبھی اپنی زکوۃ نہیں دی سو تم اس کو میرے مال سے بعد میری موت کے دے دینا پس اگر وارثوں نے اُس کے قول کی تصدیق کی تو وقف کا مال اس کے تمام ترکہ سے دیا جائے اور زکوۃ اس کی تہائی سے دی جائے اور اگر وارثوں نے اس کی تکذیب کی تو وقف اور زکوۃ دونوں تہائی مال سے دی جائے گی اور وصی کو اختیار ہو گا کہ وارثوں سے ان کے علم پر قسم لے کہ واللہ ہم نہیں جانتے ہیں کہ جو مریض نے اقرار کیا وہ حق ہے اور یہاں وصی سے میت کا وصی مراد نہیں ہے بلکہ وقف کا قیم مراد ہے پس جب قیم نے اُن سے قسم لی اور وہ قسم کھا گئے تو یہ ضمان اس کے تہائی مال سے لی جائے گی جیسے قسم سے پہلے تھا اور اگر انہوں نے قسم سے انکار کیا تو وہ زکوۃ کی صورت میں تہائی مال سے اور مال وقف جس

کی قسم سے نکول کیا ہے پورے مال ترکہ سے دلایا جائے گا جیسے ابتداء میں وارثوں کی تصدیق و اقرار کرنے میں حکم تھا یہ محیط میں ہے۔

جامع الجوامع میں ابوالقاسم سے روایت ہے کہ صحت میں اُس نے وقف کیا اور اپنے قبضہ سے نکال دیا پھر اپنی موت کے وقت اپنے وصی سے کہا کہ اُس کی آمدنی میں سے فلاں شخص کو پچاس دے اور فلاں دیگر کو سو دے پھر مر گیا اور اس کا بیٹا محتاج ہے اور وقف

۱۔ بقول ظاہر طالب علم فقیر ہوتے ہیں پس اخیر حکم ان کی نسبت ہے واللہ اعلم ۱۲۔ ۲۔ کیونکہ نکول از قسم بھی اقرار ضمنی ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 195 | Book of Endowments (Kitab al-Waqf)

The person making the bequest told the executor (Wasi) to do whatever seems best in his opinion. In such a case, it is better to give to his needy son rather than the people named by the donor. When a condition is set in the endowment (Waqf) that the donor may give to whomever they wish, it is intended for the poor; this is stated in 'Tatarkhaniya'. A sick person said to the people or the executor, "Take my share from my property," and said nothing more. In this case, one-third shall be taken from his inheritance as that is his legal share. The Prophet (PBUH) said: "Allah has given you charity from one-third of your wealth at the end of your lives as an increase in your good deeds." This is mentioned in 'Al-Waqi'at al-Husamiyah'. I say (1): The right of the deceased to one-third of his property is a matter of consensus (Ijma), supported by authentic Hadiths (Sahih) about which there is no doubt. Therefore, there is no need to support it with narrations that are subject to debate. Al-Qari (RA) excused these Imams by stating they were not specialized Hadith scholars. Allah knows best.

Disagreement between Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) regarding the stated issue ☆

It is written in 'Jami' Kasai' that if a woman endows her Mushaf (copy of the Quran) in the path of Allah, and the Mushaf burns but the silver plating remains, the silver should be given to the Qazi (judge) to sell it and purchase another Mushaf to be endowed in its place. If someone endows his horse for Jihad, and it develops a flaw such that it can no longer be ridden for Jihad, there is no harm if the caretaker (Qayyim/Mutawalli) sells it and uses the proceeds to buy another horse fit for Jihad. In this instance, the caretaker may sell without the judge's order. This is similar to a mosque; if a village becomes deserted, the person who built the mosque may take it and sell it. 'Al-Bahr al-Raiq' states that the research on this issue has been mentioned above and should be relied upon. Since 'Jami' Kasai' is not a widely known book, its isolated rulings cannot be relied upon without support from established famous works. Details can be found in the preface. Note that here, the term 'Wakil' (agent) refers to the 'Qayyim' (caretaker), just as 'Wasi' is used in 'Kitab al-Shuf'ah' by Sheikh Sarakhsi. If an endowed Mushaf becomes unusable to the point that its value cannot buy another Mushaf, it should be returned to the heirs of the donor to divide among themselves according to divine inheritance laws. Kasai (RA) stated this is the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad. The author notes that the underlying differences in the principles of the two Imams have been discussed above. It is

narrated in 'Wasaya' from Bishr bin al-Walid that if someone endows his field along with the oxen, plows, working slaves, and other tools, and its condition changes so that no benefit can be derived, they cannot sell it unless the judge grants permission; this is mentioned in 'Al-Muhit'. If there are two adjacent houses, one endowed and the other privately owned, and the dividing wall falls, and the owner of the private house builds on the area of the endowed house, the caretaker of the Waqf has the right to order the demolition of that structure. If the caretaker wishes to pay the value of the structure so that it becomes part of the Waqf, he cannot force the owner to accept the price. Even if the caretaker pays the price with the owner's consent, it is not permissible; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. A person has a large field worth forty thousand dirhams but has debts; he endows the field on the condition that its income be spent on himself, with the intention that...

1: I say that the right of the deceased regarding one-third of his wealth is a matter of consensus (Ijma), and authentic Hadiths clearly point to this without any doubt. Therefore, there is no need to cite narrations that are debated. Al-Qari (RA) offered an excuse for the Imams, saying they were not traditional Hadith scholars. Thus, the issue is clarified. Allah Almighty knows best.

करने वाले ने वसी (वसीयत लागू करने वाला) से यह भी कह दिया था कि जो तेरी राय में बेहतर लगे वह करना, तो ऐसी स्थिति में जिन लोगों का नाम वक़्फ़ करने वाले ने लिया है, उन्हें देने के बजाय उसके ज़रूरतमंद बेटे को देना बेहतर है। और जब वक़्फ़ में उसने यह शर्त लगाई कि जिसे चाहे दे, तो वह फकीरों के लिए है, यह तातारखानिया में है। एक मरीज़ ने कहा कि तुम लोग या वसी से कहा कि तुम मेरा हिस्सा मेरे माल से निकालना और इसके अलावा कुछ नहीं कहा, तो उसके तरके (विरासत) में से एक तिहाई (तिहाई माल) निकाला जाए क्योंकि यही उसका हिस्सा है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: अल्लाह तआला ने तुम्हारे अमवाल (धन) में से एक तिहाई माल तुम्हारी उम्र के आख़िरी हिस्सों में तुम्हारे आमाल पर बढ़ोतरी के तौर पर तुम पर सदक़ा किया है। जैसा कि वाक़ियात-ए-हुसामिया में है। मैं (लेखक) कहता हूँ १: मृतक का हक़ उसके एक तिहाई माल से संबंधित होना एक सर्वसम्मत मामला है, जिस पर सही अहादीस दलालत करती हैं जिनमें कोई संदेह नहीं है, अतः इसे साबित करने के लिए ऐसी रिवायत के ज़िक्र की ज़रूरत नहीं है जिसमें कलाम (विवाद) हो। क़ारी (रह.) ने इन इमामों की तरफ से यह उज़्र (बहाना) पेश किया कि वे लोग मुहद्दिस नहीं थे। अल्लाह ही बेहतर जानता है।

उक्त मसले में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) का इख़्तिलाफ़ (असहमति)

☆

जामे' कसई में लिखा है कि अगर किसी औरत ने अपना मुसहफ़ (क़ुरान की प्रति) अल्लाह की राह में वक़्फ़ कर दिया और मुसहफ़ जल गया, लेकिन उस पर चढ़ा हुआ चाँदी बाकी रहा, तो वह काज़ी (न्यायाधीश) को दिया जाए ताकि उसे बेचकर उसके बदले दूसरा मुसहफ़ खरीदकर वक़्फ़ कर दिया जाए। और अगर किसी ने अपना घोड़ा अल्लाह की राह में वक़्फ़ किया, फिर उसमें कोई ऐसा दोष आ गया कि उस पर सवार होकर जिहाद करने की शक्ति नहीं रही, तो कोई हर्ज नहीं कि मुतवल्ली (प्रबंधक) उसे बेचकर उसकी कीमत से दूसरा घोड़ा खरीदे जिस पर सवार होकर जिहाद किया जा सके। यहाँ मुतवल्ली का बिना काज़ी के आदेश के बेचना जायज़ है। यह मस्जिद की तरह है कि जब गाँव उजड़ जाए तो मस्जिद बनाने वाला खुद उसे बेच सकता है। 'बहुर्राइक़' में है कि इस मसले की तहक़ीक़ ऊपर गुज़र चुकी है और उसी पर भरोसा किया जाएगा। जामे' कसई एक प्रसिद्ध किताब नहीं है, इसलिए बिना सही प्रसिद्ध किताबों के इसके एकाकी कथनों पर भरोसा नहीं किया जा

सकता। विवरण प्रस्तावना में देखें। स्पष्ट रहे कि यहाँ 'वकील' शब्द का प्रयोग 'मुतवल्ली' के लिए हुआ है, जैसा कि किताबुश शुफ़आ, मबस्तूत शैख़ सरख़सी आदि में वसी का शब्द प्रयोग हुआ है। यदि वक़्फ़ी मुसहफ़ इस्तेमाल से ऐसा हो जाए कि उसकी कीमत से दूसरा मुसहफ़ न आ सके तो वह वक़्फ़ करने वाले के वारिसों को वापस कर दिया जाए ताकि वे उसे शरीयत के मुताबिक आपस में बाँट लें। कसई (रह.) ने कहा कि यह इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद का कौल है। मुहतरम ने कहा कि दोनों इमामों के उसूलों में जो मतभेद है, वह ऊपर ज़िक्र हो चुका है। 'विसाया' में बिश्र बिन वलीद की रिवायत से है कि अगर किसी ने अपने खेत को बैलों, हलों और काम करने वाले गुलामों व औज़ारों समेत वक़्फ़ किया, फिर उसकी हालत इतनी बदल गई कि उससे लाभ नहीं मिल रहा, तो वे लोग उसे नहीं बेच सकते जब तक कि काज़ी उन्हें आदेश न दे, यह 'मुहीत' में है। दो घरों में से एक वक़्फ़ है और दूसरा निजी संपत्ति है, उनके बीच की दीवार गिर गई। निजी घर के मालिक ने वक़्फ़ घर की सीमा में इमारत बना ली, तो वक़्फ़ के मुतवल्ली को अधिकार होगा कि उसे इमारत गिराने का आदेश दे। और अगर मुतवल्ली चाहे कि उसे इमारत की कीमत दे दे ताकि वह इमारत वक़्फ़ का हिस्सा बन जाए, तो वह मालिक को कीमत लेने के लिए मजबूर नहीं कर सकता। और यदि उसकी सहमति से मुतवल्ली ने उसे कीमत दी, तब भी यह जायज़ नहीं है, यह फ़तावा काज़ी खान में है। एक व्यक्ति का खेत बहुत बड़ा है जिसकी कीमत चालीस हज़ार दिरहम है और उस पर कर्ज़ है, उसने वह खेत वक़्फ़ किया और शर्त लगाई कि उसकी आमदनी उसकी अपनी ज़ात पर खर्च होगी, उसका उद्देश्य यह है कि...

१: मैं कहता हूँ कि मृतक का हक़ उसके तिहाई माल के साथ जुड़ा होना एक ऐसा मामला है जिस पर इज्मा (सहमति) हो चुका है और इस पर सही अहादीस इस प्रकार दलालत करती हैं कि उनमें कोई संदेह नहीं है। अतः इसके प्रमाण में ऐसी रिवायत लाने की ज़रूरत नहीं है जिस पर आपत्ति हो। क़ारी (रह.) ने इमामों का पक्ष लेते हुए कहा कि वे मुहद्दिस नहीं थे। अब यह मसला स्पष्ट हो गया है। अल्लाह तआला ही बेहतर जानने वाला है।

کرنے والے نے وصی سے یہ بھی کہہ دیا تھا کہ جو تیری رائے میں بھلا معلوم ہو وہ کرنا تو ایسی صورت میں جن لوگوں کا وقف کنندہ نے نام لیا ہے ان کو دینے سے اس کے محتاج بیٹے کو دینا افضل ہے اور جب وقف میں اُس نے یہ شرط لگائی کہ جس کو چاہے دے تو وہ فقیروں کے واسطے ہے یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ ایک مریض نے کہا کہ تم لوگ یا وصی سے کہا کہ تو میرا حصہ میرے مال سے نکالنا اور اس سے زیادہ کچھ نہیں کہا تو اس کے ترکہ میں سے تہائی نکالا جائے کیونکہ یہی اُس کا حصہ ہے قال علیہ السلام اللہ تعالیٰ نے تمہارے اموال میں سے تہائی مال تمہاری آخر عمروں میں تمہارے اعمال پر بڑھتی تم پر صدقہ کیا کذا فی الواقعات الحسامیہ اقول ۱ـہ تعلق حق المیت بثلث مالہ کان امر مجمع علیہ دلت علیہ صحاح الاحادیث مما لا مریۃ فیھا فلا حاجۃ فی اثباتہ بمثل روایتہ اور دھا مما تکلموا فیھا وقد اعتذر القاری رحمۃ اللہ عن ھؤلاء الائمۃ بانھم لمسوا لمحدثین فاستقم واللہ تعالٰی اعلم بالصواب ۔

مسئلہ مذکورہ میں امام ابو یوسف رحمہ اللہ و امام محمد رحمہ اللہ کا اختلاف ☆

جامع کسائی میں لکھا ہے کہ اگر کسی عورت نے اپنا مصحف راہ الہی میں حبس کر دیا یعنی وقف کر دیا اور مصحف جل گیا اور اُس پر جو چاندی چڑھی ہوئی تھی وہ باقی رہی تو قاضی کو دی جائے کہ اس کو فروخت کر کے اُس کے عوض پھر دوسرا مصحف خرید کر اس کو وقف کر دے اور اگر کسی نے اپنا گھوڑا راہ الہی میں حبس کر دیا پھر اس میں کوئی ایسا عیب آگیا جس سے اس پر سوار ہو کر جہاد کرنے کی قدرت نہیں رہی تو مضائقہ نہیں ہے کہ قیم اس کو فروخت کر کے اس کے داموں سے گھوڑا خریدے جس پر سوار ہو کر جہاد کیا جائے اور یہاں قیم کا بیع کرنا

بدون حکم قاضی کے جائز ہے اور یہ بمنزلہ مسجد کے ہے کہ جب گاؤں اُجاڑ ہو گیا تو مسجد بنانے والا خود اس کو لے کر فروخت کر سکتا ہے قال البحر ہم تحقیق اس مسئلہ کی اوپر گزر چکی اور اسی پر اعتماد کیا جائے گا اور جامع کسائی کتاب معروف نہیں ہے لہذا تفرد کے وقت بدوں صحیح مشہورات کے اس پر اعتماد نہیں ہوسکتا ہے و تفصیل اس کے مقدمہ میں دیکھو اور واضح ہو کہ اس مقام پر اصل میں وکیل کا اطلاق قیم پر آیا ہے جیسے کتاب الشفعہ مبسوط شیخ سرخسی وغیرہ میں وصی کا اس پر اطلاق آیا ہے اور یہ فائدہ ذکر کر دیا گیا فالحفظ فرع بر مسئلہ مصحف اور اگر وقفی مصحف استعمال سے ایسا ہو گیا کہ اُس کے داموں کے عوض دوسرا مصحف نہیں آسکتا ہے تو یہ مصحف اُس کے وقف کنندہ کے وارثوں کو واپس کر دیا جائے کہ آپس میں اس کو موافق فرائض الہی عزوجل کے تقسیم کر لیں کسائی رحمۃ اللہ نے کہا کہ یہ امام ابو یوسف و امام محمد کا قول ہے۔ قال المحترم جن دونوں اماموں کے اصول میں جو اختلاف ہے وہ معتبرات سے اوپر مذکور ہو ا نقد کر اور وصایای من الملاء بروایت بشر بن الولید مذکور ہے کہ اگر اپنے کھیت کو مع اس کے بیل و ہل و کام کرنے والے غلاموں وغیرہ دیگر آلات کے وقف کیا پھر اس کی حالت ایسی متغیر ہو گئی کہ اُس سے انتفاع نہیں حاصل ہوتا تو وہ لوگ اس کو فروخت نہیں کر سکتے مگر اس وقت کہ قاضی ان کو حکم دے دے یہ محیط میں ہے۔ دو گھروں میں سے ایک وقف ہے اور دوسرا مملوک ہے ان دونوں کے بیچ کی دیوار گر گئی پس مالک مکان نے وقف گھر کی حد میں عمارت بنائی تو وقف کے قیم کو اختیار ہو گا کہ اس کو اپنی عمارت توڑ لینے کا حکم کرے اور اگر قیم نے چاہا کہ اس کو عمارت کی قیمت دے دے تاکہ عمارت مذکورہ وقف کی ہو جائے تو قیم اُس پر قیمت لینے کے واسطے جبر نہیں کر سکتا ہے اور اگر اس کی رضامندی سے قیم نے اس کو قیمت دی تو بھی نہیں جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک شخص کا کھیت بہت بڑا ہے جو چالیس ہزار درہم قیمت کا ہے اور اس پر قرضے ہیں پس اُس نے یہ کھیت

وقف کیا اور اپنی ذات پر اس کی آمدنی صرف ہونے کی شرط کر دی اور اس سے اُس کا مقصود یہ ہے کہ ادائے

۱؎ میں کہتا ہوں کہ میت کا حق اس کے ثلث مال کے ساتھ متعلق ہونا گویا ایسا امر ہے کہ اس پر اجماع ہو چکا ہے اور اس پر احادیث صحیحہ اس قسم سے دلالت کرتی ہیں کہ ان میں کچھ شک و شبہ نہیں ہے پس اس کی اثبات میں ایسی روایت کے ذکر کی ضرورت نہیں کہ جس میں کلام کیا گیا ہے اور قاری رحمۃ اللہ نے ان اماموں کی طرف سے یہ عذر پیش کیا کہ وہ لوگ محدث نہ تھے پس یہ مسئلہ مستقیم ہو گیا واللہ تعالیٰ اعلم بالصواب ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (4) (196) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

If a delay is granted in debt repayment and witnesses testify to the debtor's poverty, the endowment (waqf) and the testimony are valid. If there is a surplus from the produce beyond the debtor's sustenance, the creditors have the right to claim it; this is mentioned in 'Muzmarat'. If a Qadi (judge) issued a general ruling and allowed the sale of a waqf property other than a mosque, does this ruling entail a deficiency in the waqf, i.e., will the waqf be annulled by it or not? Imam Zahir-ud-Din replied that if the Qadi granted the general ruling for the heir of the waqif (endower), then the sale would be valid, and this would constitute a ruling to annul the waqf. However, if he granted it for someone other than the heir, then it is not so. But when the waqf was sold and the Qadi ruled on the validity of the sale, this would be a ruling on the invalidity of the waqf; this is in 'Khulasa'.

Shams-ul-Islam Mahmud bin Uzjandi (RA) was asked about a person who sold his defined property, i.e., land or a house, even though he had already endowed it. If the Qadi wrote his testimony on the deed of sale, this act by the Qadi would not be considered a judicial ruling on the validity of the sale; this is clear in 'Al-Muhit'. Qadi Imam stated that this ruling applies when the Qadi's testimony is written in a way that does not signify the validity of the sale, for example, writing 'the seller acknowledged the sale'; indeed, such writing from him does not constitute a ruling on the validity of the sale. But if he wrote 'I witnessed' or 'this witness testified' and it was written in the deed that 'the seller sold it with a valid and correct sale', then the Qadi’s writing would constitute a ruling on the annulment of that waqf; this is in 'Khulasa'. If a Mutawalli (trustee) wishes to lend out the surplus grain from the waqf, 'Wasaya Fatawa Abul Layth' states: I hope that there is scope for the trustee to do this, provided that lending it out is more beneficial and prudent than keeping the grain in storage. If he wished to spend the surplus grain on his own needs with the condition that he would return it from his own wealth when the waqf building needs repair, he does not have the authority to do so. He should maintain the utmost caution. However, if he did so and then, at the time of repair needs, spent an equivalent amount from his own wealth on the waqf, I hope he will be absolved of what was due from him. 'Fatawa Fazli' states that he will be completely free from liability (daman); this is in 'Al-Muhit'.

यदि ऋण चुकाने में देरी हो और गवाहों ने उसके निर्धन होने पर गवाही दी, तो वक़्फ़ और गवाही जायज़ है। फिर यदि उन अनाज की पैदावार में से उसकी ज़रूरत से कुछ बच जाए, तो उसके लेनदारों को उसे लेने का अधिकार है; यह 'मुज़मरात' में उल्लेखित है। यदि क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने वक़्फ़ की बिक्री के लिए बिना किसी शर्त के अनुमति दे दी और मस्जिद के अलावा वक़्फ़ संपत्ति को बेचने की अनुमति दी, तो क्या यह हुक्म वक़्फ़ को समाप्त करने का कारण बनेगा? यानी इससे वक़्फ़ भी टूट जाएगा या नहीं? इमाम ज़हीर उद्दीन ने उत्तर दिया कि यदि क़ाज़ी ने वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के वारिस के लिए यह अनुमति दी, तो बिक्री जायज़ होगी और यही वक़्फ़ के टूटने का हुक्म होगा। लेकिन यदि उसने वारिस के अलावा किसी और के लिए यह अनुमति दी, तो ऐसा नहीं होगा। परंतु जब वक़्फ़ बेचा गया और क़ाज़ी ने बिक्री की वैधता का हुक्म दे दिया, तो यह वक़्फ़ के बातिल (अमान्य) होने का हुक्म होगा; यह 'ख़ुलासा' में है।

शम्स-उल-इस्लाम महमूद ओज़ जंदी रहमतुल्लाह अलैह से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने अपनी सीमाबद्ध चीज़ यानी ज़मीन या मकान आदि, जो सीमाबद्ध होती है, बेच दी जबकि उसने उसे वक़्फ़ कर दिया था। यदि क़ाज़ी ने बिक्रीनामा (बै-नामा) पर अपनी गवाही दर्ज कर दी, तो क़ाज़ी की ओर से यह कार्य क़ानूनी रूप से बिक्री के सही होने का आदेश नहीं माना जाएगा; यह 'मुहीत' में स्पष्ट है। क़ाज़ी इमाम ने कहा कि यह हुक्म तब है जब क़ाज़ी ने गवाही को ऐसे ढंग से लिखा हो जो बिक्री की वैधता को नहीं दर्शाता, जैसे यह लिखा कि 'बिक्रेता ने बेचने का स्वीकार किया'; तो निसंदेह क़ाज़ी की ओर से ऐसा लेखन बिक्री की वैधता का आदेश नहीं है। और यदि उसने इस तरह लिखा कि 'मैं गवाह बना' या 'यह गवाह साक्षी हुआ' और बिक्रीनामा में लिखा था कि 'बिक्रेता ने इसे जायज़ और सही तरीक़े से बेचा', तो क़ाज़ी का यह लेखन उस वक़्फ़ के बातिल होने का हुक्म होगा; यह 'ख़ुलासा' में है। मुतवल्ली (न्यासी) ने चाहा कि वक़्फ़ के अनाज में से जो बच गया है उसे ऋण के रूप में दे दे, तो 'वसाया फ़तावा अबुल लैथ' में है कि मुझे उम्मीद है कि मुतवल्ली के लिए इस कार्य की गुंजाइश होगी, बशर्ते कि अनाज को सहेज कर रखने के मुक़ाबले ऋण दे देना अधिक हितकारी हो। और यदि उसने चाहा कि बढ़ते हुए अनाज को अपनी आवश्यकताओं में इस शर्त पर खर्च करे कि जब वक़्फ़ की इमारत की ज़रूरत होगी तो वह अपने धन से उसे वापस कर देगा, तो उसे यह अधिकार नहीं है। उसे अत्यधिक संयम रखना चाहिए; फिर भी यदि उसने ऐसा कर लिया और निर्माण की आवश्यकता के समय उतनी ही राशि अपने धन से वक़्फ़ पर खर्च कर दी, तो मुझे उम्मीद है कि जो उस पर

अनिवार्य था, उसके उत्तरदायित्व से वह मुक्त हो जाएगा। और 'फ़तावा फ़ज़ली' में है कि वह पूर्णतः ज़मानत (दायित्व) से मुक्त हो जाएगा; यह 'मुहीत' में है।

قرضہ میں ڈھیل ڈال دے اور گواہوں نے اُس کے مفلس ہونے پر گواہی دی تو وقف و گواہی جائز ہے پھر اگر اُن غلات میں سے اس کی قوت سے کچھ بڑھا تو اُس کے قرض خواہوں کو اس سے یہ لے لینے کا اختیار ہے یہ مضمرات میں ہے اگر قاضی نے اطلاق کیا اور بیع وقف بے غیر مسجد کی اجازت دے دی تو کیا یہ حکم موجب نقص وقف ہے یعنی اس سے وقف بھی ٹوٹ جائے گا یا نہیں تو امام ظہیر الدین نے جواب دیا کہ اگر قاضی نے وقف کنندہ کے وارث کے لئے اطلاق کر دیا تو بیع جائز ہو گی اور یہی وقف ٹوٹنے کا حکم ہو گا اور اگر اس نے وارث کے سوائے دوسرے کے لئے اطلاق کیا تو ایسا نہیں ہے مگر جب وقف فروخت کیا گیا پس قاضی نے صحت بیع کا حکم دے دیا تو یہ وقف باطل ہونے کا حکم ہو گا یہ خلاصہ میں ہے۔

شمس الاسلام محمود اوز جندیؒ سے پوچھا گیا کہ ایک شخص نے اپنی محدود چیز یعنی زمین یا مکان وغیرہ جو محدود ہوتی ہے فروخت کی حالانکہ اُس کو اس نے وقف کر دیا تھا اور قاضی نے بیع نامہ پر گواہی لکھ دی تو یہ فعل قاضی کی طرف سے یہ بیع صحیح ہونے کا حکم قضاءً نہ ہو گا اور صحیح و ظاہر ہے یہ محیط میں ہے اور قاضی امام نے کہا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب قاضی نے گواہی کو ایسے طور پر لکھا ہو جو صحت بیع پر دلالت نہیں کرتی مثلاً یوں لکھا کہ بائع نے بیع کرنے کا اقرار کیا تو بے شک اُس کی طرف سے ایسی تحریر اس بیع کی صحت پر حکم نہیں ہے اور اگر اُس نے یوں لکھا کہ میں شاہد ہوا یا یہ گواہ شاہد ہوا اور بیع نامہ میں لکھا تھا کہ بائع نے بیع جائز صحیح کے ساتھ فروخت کیا تو قاضی کی تحریر اس وقف کے باطل ہونے کا حکم ہو گی یہ خلاصہ میں ہے متولی نے چاہا کہ وقف کے غلہ میں سے جو بڑھا اُس کو قرض دے دے تو وصایا فتاویٰ ابواللیثؒ میں ہے کہ مجھے امید ہے کہ متولی کو اس فعل کی گنجائش ہو بشرطیکہ

غلہ کے واسطے رکھ چھوڑنے کی بنسبت قرض دے دینا بہتر و مصلحت ہو اور اگر اُس نے چاہا کہ بڑھتی غلہ کو اپنی ضروریات میں اس شرط سے خرچ کرے کہ جب وقف کو عمارت کی ضرورت ہو گی تو اپنے مال سے واپس دے گا تو اس کا یہ اختیار نہیں ہے اور اُس کو چاہیے کہ کمال درجہ پر ہیز رکھے پھر اگر ہو گیا و اس کے اُس نے ایسا کیا پھر ضرورتِ تعمیر کے وقت اسی قدر اُس کے مثل اپنے مال سے وقف پر خرچ کر دیا تو مجھے امید ہے کہ جو کچھ اُس پر واجب تھا اُس سے اُس کا مواخذہ چھوٹ جائے گا اور فتاویٰ فضلی میں ہے کہ وہ مطلقاً ضمان سے بری ہو جائے گا یہ محیط میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (197) Kitab al-Waqf (The Book of Endowment)

...there is no difficulty in making an endowment (waqf) from it, but when this condition is absent, the situation is as mentioned in this legal issue; so understand. It is stated in *Jami' al-Fatawa* that if a vineyard is sold and it contains an ancient mosque, then if the said mosque is populated (functional), the sale of the remainder of the property will be void (*fasid*). If it is in ruins, the sale will not be void; this is mentioned in *Tatarkhaniya*. The translator notes that according to those Imams for whom a mosque can never cease to be a mosque—as is the opinion of Imam Abu Yusuf and the Ahl al-Hadith—its sale is not permissible; so understand. Al-Khassaf (RA) wrote in his work on Waqf that if one room from within a house compound is endowed, it is valid if endowed along with its access path. If it is not endowed along with the path, it is not valid, as stated in *Al-Muhit*. The translator adds that perhaps this is based on the legal reasoning (*ijtihad*) of Imam Khassaf or according to the view of Imam Abu Hanifa (RA), otherwise, according to the opinion of one of the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf or Imam Muhammad), the path is established by implication and the waqf should be valid, as in the case of a plot of land, and this issue has been previously mentioned, so take note.

A person built a mosque or converted his land into a graveyard or built an inn for travelers, and subsequently, another person made a claim regarding it while the builder was absent. In the case of a mosque, the ruling is that if the builder is absent and a judgment is issued in favor of the claimant after hearing the claim and evidence against some of the mosque's congregation, then that ruling against those few applies to the entire congregation. However, in the case of an inn, this cannot happen unless the builder himself or his representative is present; this is from *Fusul al-Imadiya*. It is mentioned in *Multaqat* that if a person digs a well in a mosque which is entirely beneficial to the public and does not cause harm to anyone's rights, then that person is permitted to do so; as stated in *Al-Hammadiya*.

---

1. This is the opinion of Imam Abu Yusuf and the Imams of the Ahl al-Hadith. 12
2. As this legal issue regarding a plot of land has been previously discussed, one should refer back to it. 12

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (197) किताब अल-वक़्फ़

...से वक़्फ़ करने में कोई मुश्किल नहीं है लेकिन जब यह शर्त न हो तो इसकी सूरत इस मसअले में मज़कूर हुई फ़ाफ़हम (अतः समझ लें)। जामे-अल-फ़तावा में है कि अगर बाग़े-अंगूर फरोख्त किया और इसमें कदीमी मस्जिद है, तो यदि उक्त मस्जिद आबाद हो तो बाकी की बैअ (बिक्री) फ़ासिद (अमान्य) होगी और अगर वीरान हो तो बैअ फ़ासिद न होगी, यह तातारख़ानिया में है। मुतरज्जिम (अनुवादक) कहता है कि जिन इमामों के नज़दीक मस्जिद कभी मस्जिद होने की स्थिति से बाहर नहीं हो सकती (जैसा कि इमाम अबू यूसुफ और अहल-ए-हदीस का मत है), उनके नज़दीक इसकी बिक्री जायज़ नहीं है, फ़ाफ़हम। इमाम ख़स्साफ़ (रह.) ने अपनी किताब अल-वक़्फ़ में लिखा है कि अगर एक मकान के अहाते में से एक कमरे को वक़्फ़ किया, तो यदि उसे उसके रास्ते सहित वक़्फ़ किया गया तो वह जायज़ है, और यदि बिना रास्ते के वक़्फ़ किया गया तो जायज़ नहीं है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। मुतरज्जिम कहता है कि शायद यह इमाम ख़स्साफ़ का इज्तिहाद (विधिक शोध) है या इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के अनुसार है, अन्यथा साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) में से किसी के मत पर रास्ता स्वतः सिद्ध और वक़्फ़ जायज़ होना चाहिए, जैसा कि ज़मीन के टुकड़े के बारे में है और यह मसअला गुज़र चुका है, अतः याद रखें।

किसी व्यक्ति ने मस्जिद बनाई या अपनी ज़मीन को मक़बरा (कब्रिस्तान) बना दिया या सराय बनाई जहाँ लोग रुकते हैं, फिर किसी दूसरे व्यक्ति ने उस पर अपना दावा किया जबकि निर्माता अनुपस्थित है। मस्जिद के मामले में यह हुक्म है कि यदि निर्माता अनुपस्थित हो और मस्जिद के कुछ लोगों की मौजूदगी में दावे और गवाही की सुनवाई के बाद दावेदार के पक्ष में फैसला हो जाए, तो वह फैसला पूरी मस्जिद के लोगों पर लागू माना जाएगा। लेकिन सराय के मामले में ऐसा नहीं हो सकता जब तक कि निर्माता स्वयं या उसका प्रतिनिधि उपस्थित न हो; यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में है। 'मुल्तकृत' में है कि यदि किसी व्यक्ति ने मस्जिद में कुआँ खोदा और उसमें पूरी तरह जन-लाभ है और किसी के अधिकार में कोई हानि नहीं है, तो वह व्यक्ति ऐसा कर सकता है और यह जायज़ है, जैसा कि 'अल-हमादिया' में उल्लेखित है।

---

1. यह मत इमाम अबू यूसुफ़ और अहल-ए-हदीस के विद्वानों का है। 12
2. जैसा कि यह मसअला भूमि के टुकड़े के संबंध में पहले आ चुका है, अतः वहाँ देखना चाहिए। 12

سے وقف کرنے میں کوئی مشکل نہیں ہے لیکن جب یہ شرط نہ ہو تو اس کی صورت اس مسئلہ میں مذکور ہوئی فافہم جامع الفتاویٰ میں ہے کہ اگر باغ انگور فروخت کیا اور اس میں قدیمی مسجد ہے پس اگر مسجد مذکور آباد ہو تو باقی کی بیع فاسد ہوگی اور اگر خراب ہو تو بیع فاسد نہ ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے۔ مترجم کہتا ہے کہ جن اماموں کے نزدیک مسجد کبھی مسجد ہونے سے خارج نہیں ہو سکتی کما لُہو قول الامام ابی یوسف و اہل الحدیث ان کے نزدیک اس کی بیع جائز نہیں ہے فافہم۔ خصافؒ نے اپنے وقف میں لکھا کہ اگر ایک احاطہ مکان میں سے ایک بیت وقف کیا پس اگر بیت مع اس کے راستہ کے وقف کیا تو جائز ہے اور اگر مع راستہ کے اس کو وقف نہ کیا تو نہیں جائز کذا فی المحیط مترجم کہتا ہے کہ شاید یہ باجتہاد امام خصافؒ ہے یا بقول امام ابی حنیفہؒ ورنہ صاحبین میں سے ایک کے قول پر راستہ ثابت اور وقف جائز ہونا چاہئے کما فی قطعۃ ارض وقد مرت المسئلۃ فتذکر۔ ایک نے مسجد بنائی یا اپنی زمین کو مقبرہ کر دیا یا سرائے بنائی جس میں لوگ اترتے ہیں پھر کسی شخص نے اس میں کچھ اپنا دعویٰ کیا اور بتانے والا غائب ہے تو مسجد کی صورت میں یہ حکم ہے کہ بتانے والا اگر غائب ہے اور اہل مسجد میں سے بعض کے مقابلہ میں دعویٰ و گواہی کی سماعت پر مدعی کے لیے حکم ہوا تو جب بعض اہل المسجد پر حکم ہوا تو وہی سب اہل المسجد پر حکم ہے اور سرائے کی صورت میں ایسا نہیں ہو سکتا یہاں تک کہ بتانے والا خود یا اس کا نائب حاضر ہو یہ فصول عمادیہ میں ہے۔ ملتقط میں ہے کہ ایک شخص نے مسجد میں کنواں کھودا اور اس میں سراسر نفع ہے اور کسی شخص کے حق میں اس سے ضرر نہیں ہے تو وہ شخص ایسا کر سکتا ہے اور یہ جائز ہے کذا فی الحمادیہ۔

۱۔ یہ قول امام ابو یوسف اور ائمہ اہل حدیث کا ہے ۱۲۔ ۲۔ جیسا کہ یہ مسئلہ قطعہ زمین کے بارہ میں گزر چکا پس وہاں دیکھنا چاہئے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ (198) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Introduction: In Fatawa Alamgiri, the 'Book of Sales' (Kitab al-Buyu') is mentioned after the 'Book of Endowment' (Kitab al-Waqf). The connection between the two is that each of them terminates the owner's ownership. For example, Waqf removes the endowed property from the ownership of the donor (waqif), and 'Sale' (bay') removes the sold item from the ownership of the seller (ba'i). In either case, both are 'mozeel-e-milk' (removers of ownership). Therefore, because of this connection, the Book of Sales is mentioned after the Book of Endowment.

Explanation of Terms: "Buyu'" is the plural of 'Bay''. A question arises here: the word 'bay'' is a verbal noun (masdar), and verbal nouns do not have dual or plural forms. So why is 'buyu'' mentioned here in the plural form? One answer is that 'bay'' here is in the sense of 'mabi'' (the sold item), an object noun (ism maful), and there are many types and varieties of sold items. Therefore, it is mentioned with the plural form. The second answer is that undoubtedly 'bay'' is a verbal noun, but it is mentioned in the plural form due to the existence of various types of sales.

Linguistic Explanation: The word 'Bay'' is among the 'adhdad' (words with opposite meanings); that is, linguistically, the word 'bay'' is used for removing a thing from ownership in exchange for money (selling) and for bringing a thing into ownership in exchange for money (buying). That is, it is used both for transferring something out of ownership for wealth and for introducing something into ownership for wealth. The point is that the word 'bay'' carries the meanings of both selling and buying. In the Hadith: "((اذا اختلف النوعان فبيعوا كيف شئتم))" (When two types differ, sell however you wish), the first meaning (selling) is intended. And in the Hadith: "((لا يبيع احد كم على بيع اخيہ))" (None of you should sell over the sale of his brother), the second meaning (buying) is intended. This means that no one among you should buy something that his brother is in the process of buying. The point is that if a Muslim is negotiating with the intention of buying something, do not intervene with the intention of buying it yourself. Observe here that 'bay'' is used in the sense of 'shira' (buying).

Similarly, the words 'shira' and 'ishtira' are also among the 'adhdad'. That is, these words are shared between the meanings of selling and buying. For example, in the verse: ﴿بئسما اشتروا به انفسهم﴾ (Evil is that for which they sold themselves), the word 'ishtira' specifically means selling; i.e., evil is that thing in exchange for which they sold themselves. (Para: 1, Ruku: 11). And in ﴿لبئس ما شروا به انفسهم﴾ (And evil is that

for which they sold themselves), it is used in the same sense. Meaning, it is a very evil thing in exchange for which they sold themselves. (Para: 1, Ruku: 12). ﴿ثم يقولون هذا من عند الله ليشتروا به ثمناً قليلاً﴾ (Then they say, "This is from Allah," in order to exchange it for a small price). (Para: 1, Ruku: 9). ﴿ولا تشتروا بآياتي ثمناً قليلاً﴾ (And do not exchange My verses for a small price). (Para: 1, Ruku: 5). ﴿اولئک الذين اشتروا لضلالة بالهدى﴾ (These are they who have purchased error in exchange for guidance). (Para: 1, Ruku: 5). ﴿اولئک الذين اشتروا الضلالة بالهدى﴾ (These are they who have purchased error in exchange for guidance). (Para: 1, Ruku: 4). ﴿ان الله اشترى من المؤمنين انفسهم و اموالهم بان لهم الجنة﴾ (Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties [in exchange] for that they will have Paradise). (Para: 11, Ruku: 3). That is, Allah has bought from the Muslims their lives and their wealth at the price that Paradise is for them. ﴿اولئک الذين اشتروا لضلالة بالهدى و العذاب بالمغفرة﴾ (Those are the ones who have purchased error [in exchange] for guidance and punishment [in exchange] for forgiveness). (Para: 2, Ruku: 5).

In the terminology of Shariah, 'Sale' (Bay') is defined as "the exchange of wealth for wealth by mutual consent in the manner of trade." This means taking wealth in exchange for wealth through mutual agreement for the purpose of trade. By the condition of "exchange of wealth for wealth," 'ijarah' (lease/rent) and 'nikah' (marriage) are excluded, because in ijarah there is an exchange of wealth for benefits, and in nikah there is an exchange of wealth for the right to intimacy. And by the condition of "mutual consent," sales under duress (makruh) are excluded, because the goal is to describe a valid, effective sale, and an exchange without mutual consent is not a legal sale in Shariah.

फ़तवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ③ (198) किताब अल-ब्यु' (बिक्री की पुस्तक)

प्रस्तावना: फ़तवा-ए-आलमगीरी में 'किताब अल-ब्यु' (बिक्री की पुस्तक) को 'किताब अल-वक़्फ़' (बंदोबस्ती की पुस्तक) के बाद उल्लेख किया गया है। इन दोनों के बीच समानता यह है कि दोनों में से प्रत्येक मालिक के स्वामित्व को समाप्त कर देता है। जैसे कि वक़्फ़, वक़्फ़ की गई वस्तु को वाक़िफ़ (दानकर्ता) के स्वामित्व से निकाल देता है, और 'बय' (बिक्री) बेची गई वस्तु को विक्रेता के स्वामित्व से निकाल देती है। किसी भी स्थिति में, ये दोनों स्वामित्व को समाप्त करने वाले हैं। अतः इसी समानता के कारण 'किताब अल-वक़्फ़' के बाद 'किताब अल-ब्यु' का उल्लेख किया गया है।

शब्दों की व्याख्या: "ब्यु" (Buyu') 'बय' (Bai') का बहुवचन है। यहाँ यह प्रश्न उठेगा कि 'बय' शब्द एक 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा) है, और मस्दर का द्विवचन या बहुवचन नहीं होता है। तो फिर यहाँ 'ब्यु' को बहुवचन के रूप में क्यों उल्लेख किया गया है? इसका एक उत्तर यह है कि 'बय' यहाँ 'मबी' (बेची गई वस्तु) यानी कर्मवाच्य संज्ञा के अर्थ में है, और बेची जाने वाली वस्तुओं के कई प्रकार और किस्में होती हैं। इसलिए इसे बहुवचन के रूप में उल्लेख किया गया है। दूसरा उत्तर यह है कि निस्संदेह 'बय' एक 'मस्दर' है, लेकिन बिक्री के विभिन्न प्रकारों के कारण इसे बहुवचन रूप में उल्लेख किया गया है।

भाषाई व्याख्या: शब्द 'बय' विलोमार्थक शब्दों (अददाद) में से है, अर्थात भाषाई रूप से 'बय' शब्द का प्रयोग धन के बदले किसी वस्तु को स्वामित्व से बाहर करने (विक्रय) और धन के बदले किसी वस्तु को स्वामित्व में लाने (क्रय) दोनों के लिए किया जाता है। संक्षेप में यह कि 'बय' शब्द के अर्थ 'बेचना' भी हैं और 'खरीदना' भी। हदीस में: "((اذا اختلف النوعان فبيعوا كيف شئتم))" (जब दो प्रकार अलग हों, तो जैसे चाहो बेचो) यहाँ पहला अर्थ (बेचना) ही अभिप्रेत है, और हदीस: "((لا يبيع احد كم على بيع اخيہ))" (तुममें से कोई अपने भाई के सौदे पर सौदा न करे) में दूसरा अर्थ (खरीदना) अभिप्रेत है। यानी तुममें से कोई व्यक्ति अपने भाई के खरीदने की स्थिति में न खरीदे। तात्पर्य यह है कि यदि कोई मुसलमान कोई चीज़ खरीदने के इरादे से मोलभाव कर रहा है, तो तुम उसे खरीदने के इरादे से बीच में हस्तक्षेप न करो। देखिए यहाँ 'बय' का प्रयोग 'खरीदना' (शरा) के अर्थ में किया गया है।

इसी तरह शब्द 'शरा' और 'इश्तिरा' भी विलोमार्थक शब्दों में से हैं। यानी ये शब्द भी बेचने और खरीदने के अर्थों में साझा हैं। उदाहरण के लिए: ﴿بئسما اشتروا به انفسهم﴾ में शब्द 'इश्तिरा' बेचने

के अर्थ में है, यानी 'बुरा है वह जिसके बदले उन्होंने अपने आप को बेचा'। (पारा 1, रुकू11) और ﴿لبئس ما شروا به انفسهم﴾ में भी इसी अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। (पारा 1, रुकू12)। ﴿ثم يقولون هذا من عند الله ليشتروا به ثمناً قليلاً﴾ 'फिर कह देते हैं यह खुदा की ओर से है ताकि उस पर थोड़ा सा मूल्य प्राप्त करें। (पारा 1, रुकू9)। ﴿ولا تشتروا بآياتي ثمناً قليلاً﴾ 'और मेरी आयतों को थोड़े मूल्य पर न बेचो'। (पारा 1, रुकू5)। ﴿اولئک الذین اشتروا لضلالة بالهدی﴾ 'ये वही हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता खरीदी'। (पारा 1, रुकू5)। ﴿اولئک الذین اشتروا الضلالة بالهدی﴾ 'ये वही हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता मोल ली'। (पारा 1, रुकू4)। ﴿ان الله اشتری من المؤمنین انفسهم و اموالهم بان لهم الجنة﴾ (पारा 11, रुकू3) अर्थात 'निस्संदेह अल्लाह ने मोमिनों से उनकी जान और उनके माल को इस मूल्य पर खरीद लिया है कि उनके लिए जन्नत है'। ﴿اولئک الذین اشتروا لضلالة بالهدی و العذاب بالمغفرة﴾ अर्थात 'यही हैं जिन्होंने मार्गदर्शन के बदले पथभ्रष्टता और क्षमा के बदले दंड को खरीदा है'। (पारा 2, रुकू5)।

शरीयत की शब्दावली में 'बय' (बिक्री) को "परस्पर सहमति से व्यापारिक तरीके से धन के बदले धन का आदान-प्रदान" कहा जाता है। यानी आपसी रजामंदी से व्यापार के तरीके पर माल को माल के बदले में लेना। "माल के बदले माल" की शर्त से 'इजा़रा' (किराया/लीज़) और 'निकाह' (विवाह) बाहर हो गए क्योंकि इजा़रा में लाभ के बदले धन का आदान-प्रदान होता है और निकाह में संभोग के अधिकार के बदले धन (महर) का आदान-प्रदान होता है। और "परस्पर सहमति" की शर्त से ज़बरदस्ती (मकरूह) की बिक्री बाहर हो गई क्योंकि उद्देश्य वैध बिक्री का वर्णन करना है, और बिना सहमति का आदान-प्रदान शरीयत के अनुसार बिक्री नहीं है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ③ (۱۹۸) کتاب البیوع

تمہید ـــہ فتاویٰ عالمگیریہ میں کتاب البیوع کو کتاب الوقف کے بعد ذکر کیا ہے۔ ان دونوں کے درمیان مناسبت یہ ہے کہ دونوں میں سے ہر ایک مالک کی ملک کو زائل کر دیتا ہے۔ چنانچہ وقف شئی موقوفہ کو واقف کی ملک سے خارج کر دیتا ہے اور "بیع" شئی مبیع کو بائع کی ملک سے خارج کر دیتی ہے۔ بہر حال ان دونوں میں سے ہر ایک مزیلِ ملک ہے۔ پس اس مناسبت کی وجہ سے کتاب الوقف کے بعد کتاب البیوع کا ذکر فرمایا۔

شرح الالفاظ ـــہ "بیوع" بیع کی جمع ہے۔ یہاں یہ سوال ہو گا کہ لفظ بیع مصدر ہے اور مصدر کا تثنیہ اور جمع نہیں آتا۔ پس یہاں بیوع بصغہ جمع ذکر کیوں کیا ہے؟ اس کا ایک جواب تو یہ ہے کہ "بیع" مبیع اسم مفعول کے معنی میں ہے اور مبیعات کی بہت سی انواع اور اقسام ہیں۔ اس لیے اس کو جمع کے صیغہ کے ساتھ ذکر کیا گیا۔ دوسرا جواب یہ ہے کہ بلا شبہ بیع مصدر ہے لیکن انواعِ بیع کے مختلف ہونے کی وجہ سے اس کو جمع کے صیغہ کے ساتھ ذکر فرما دیا ہے۔

لغویٰ تشریح ـــہ لفظ بیع اضداد میں سے ہے یعنی لغت میں بیع کا لفظ اخراج الشئی عن الملک بمال اور ادخال الشئی فی الملک بمال پر بولا جاتا ہے۔ یعنی مال کے عوض کسی چیز کو ملک سے نکالنے پر بھی بولا جاتا ہے اور مال کے عوض کسی چیز کو ملک کے اندر داخل کرنے پر بھی بولا جاتا ہے۔ حاصل یہ کہ لفظ بیع کے معنی بیچنے کے بھی آتے ہیں اور خریدنے کے معنی بھی آتے ہیں۔ حدیث: ((اذا اختلف النوعان فبیعوا کیف شئتم)) میں معنی اوّل (بیچنا) ہی مراد ہیں اور حدیث: ((لا یبیع احد کم علی بیع اخیہ)) میں معنی ثانی (خریدنا) مراد ہیں۔ یعنی تم میں سے کوئی آدمی اپنے بھائی کے خریدنے کی صورت میں نہ خریدے۔ مطلب یہ ہے کہ مسلمان کوئی چیز

خریدنے کے ارادہ سے بھاؤ کرتا ہے تو تم اس کو خریدنے کا ارادہ سے درمیان میں مت گھسو۔ دیکھئے یہاں بیع بمعنی شراء استعمال کیا گیا۔

اسی طرح لفظ شراء اور اشتراء اضداد میں سے ہے۔ یعنی یہ لفظ بھی بیچنے اور خریدنے کے معنی میں مشترک ہے۔ مثلاً: ﴿بئسما اشتروا به انفسهم﴾ میں لفظ اشتراء بیچنے کے معنی میں مستقل ہے یعنی بری ہے وہ چیز جس کے بدلے بیچا انہوں نے اپنے آپ کو۔ (پ: ۱ رکوع: ۱۱) اور ﴿لبئس ما شروا به انفسهم﴾ میں بھی اسی معنی میں استعمال کیا گیا ہے۔ یعنی اور بہت ہی بری چیز ہے جس کے بدلے بیچا انہوں نے اپنے آپ کو (پ: ۱ رکوع ۱۲) ﴿ثم یقولون هذا من عند الله لیشتروا به ثمناً قلیلاً﴾ پھر کہہ دیتے ہیں یہ خدا کی طرف سے ہے تاکہ لیں اس پر تھوڑا سا مول۔ (پ: ۱ رکوع: ۹) ﴿ولا تشتروا بآیاتي ثمناً قلیلاً﴾ اور نہ لومیری آیات پر مول تھوڑا۔ (پ: ۱ رکوع: ۵) ﴿اولئک الذین اشتروا لضلالة بالهدی﴾ یہ وہی ہیں جنہوں نے مول لی گمراہی ہدایت کے بدلے۔ (پ: ۱ رکوع: ۵) ﴿اولئک الذین اشتروا الضلالة بالهدی﴾ یہ وہی ہیں جنہوں نے قول لی گمراہی ہدایت کے بدلے۔ (پ: ۱ رکوع: ۴) ﴿ان الله اشتری من المؤمنین انفسهم و اموالهم بان لهم الجنة﴾ (پ: ۱۱ رکوع: ۳) یعنی اللہ نے خرید لی مسلمانوں سے اُن کی جان اور ان کا مال اس قیمت پر کہ ان کے لیے جنت ہے۔ ﴿اولئک الذین اشتروا لضلالة بالهدی و العذاب بالمغفرة﴾ یعنی یہی ہیں جنہوں نے خریدا گمراہی کو بدلے ہدایت کے اور عذاب بدلے بخشش کے۔ (پ: ۲ رکوع: ۵)

شریعت کی اصطلاح میں "بیع" "مبادلة المال بالمال بالتراضی بطریق التجارة" کو کہتے ہیں یعنی باہمی رضامندی سے تجارت کے طریقہ پر مال کو مال کے بدلے میں لینا۔ مبادلة المال کی قید سے اجارہ اور نکاح خارج ہو گئے کیونکہ اجارہ میں مبادلة المال بالمنافع ہوتا ہے اور نکاح میں مبادلة المال بالبضع ہوتا ہے اور بالتراضی کی قید سے مکروہ کی بیع خارج ہو گئی ہے کیونکہ مقصود بیع نافذ کو بیان کرنا ہے اور مبادلہ بلاتراضی بیع شرعی نہیں ہوتا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (3) 199 Kitab al-Buyu'

Kitab al-Buyu' (The Book of Sales) It contains twenty chapters.

Chapter One: Definition of sale (Bay'), its pillars (Arkan), its conditions (Shurut), its rulings (Ahkam), and the rules concerning its types.

Book One: Rulings of Sale It should be clear that exchanging one property for another property with mutual consent (and pleasure) is called 'Bay' (sale), as stated in 'Al-Kafi'. The pillars (Rukn) of a sale are of two types: first, Offer (Ijab) (1) and Acceptance (Qabul), and second, 'Ta'ati' (reciprocal delivery), i.e., taking and giving; this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. The conditions for a sale are of four types: first, conditions for the sale to be contracted (munaqid); second, for it to be effective (nafidh); third, for it to be valid (sahih); and fourth, for it to be binding (lazim). The conditions for it to be contracted are of several kinds; among them, it is required that the parties contracting the sale be sane and possess discernment (tamyiz); this is mentioned in 'Kifayah' and 'Nihayah'. Therefore, a sale by a boy or a person of low intellect who understands the sale and its effects is valid, as written in 'Badai al-Sanai'. Secondly, it is required that the contracting party should not be a single individual, but more than one; if the same person acts for both sides, the sale will not be valid, as written in 'Al-Hidayah'. Note: In some cases, a sale is valid even if a single person acts for both sides; therefore, in 'Bahr al-Ra'iq', an exception is made to this rule, stating that other than a father, his executor (wasi), or a judge (qadi), these individuals, if they sell their property to a minor child or buy from him, each of them can contract from both sides. However, for the executor's sale, the condition is that the orphan's benefit must be evident. Also, an envoy can contract a sale from both sides; as written in 'Ayni Sharh Hidayah'. And excluding a slave, as a slave can also buy himself from his master with the master's permission. Among these, a condition in the contract is that the acceptance (qabul) must correspond to the offer (ijab); that is, the buyer must accept the item for the exact price at which the seller offered to sell it. If the buyer disagrees with the seller, whether by accepting something other than what the seller sold, or accepting only a part of it, or accepting it for something other than what the seller specified as consideration, or accepting it at a price lower than what the seller asked, then the sale will not be contracted. However, if the offer comes from the buyer and the seller accepts at a lower price, or if the offer comes from the seller and the buyer accepts at a higher price, then the sale can be contracted; if the seller accepts the excess in the same sitting (majlis), then the sale will be valid; this is written in 'Bahr al-Ra'iq'. Furthermore, for the two things being

exchanged for each other, it is a condition that they possess legal value (maliyyat); if they have no value, the sale will not be contracted; this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. Additionally, a condition for sale is that the object must exist; thus, something non-existent or feared to be non-existent, such as selling the offspring of an animal's offspring or a fetus, will result in the sale not being contracted; this is written in 'Badai'.

---

1. In a sale, the buyer's ownership is established in the item and the seller's ownership is established in the price.
2. If a buyer says, "I bought this thing from you for two rupees," this statement is an offer (ijab) from the buyer's side. If the seller then says, "I sold it to you for two rupees," it becomes acceptance (qabul) from his side. If the seller says, "I sold this thing to you for two rupees," the offer is from the seller's side, and the buyer may accept if he wishes.
3. Out of ignorance. The seller may not agree to that lower amount.
4. Such as a Muslim selling his property in exchange for a pig or wine, or buying a pig in exchange for wine. (1) An offer (Ijab) is the speech that is uttered first, whether from the seller's side or the buyer's side, and the subsequent related speech is called acceptance (Qabul).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (3) 199 किताबुल बुयूअ

किताबुल बुयूअ (बिक्री की पुस्तक) इसमें बीस अध्याय हैं।

पहला अध्याय: बिक्री (बैय) की परिभाषा, उसके स्तंभ, उसकी शर्तें, उसके आदेश और प्रकारों के नियम

पहली किताब: बिक्री के नियम स्पष्ट हो कि आपसी सहमति (और प्रसन्नता) के साथ एक माल को दूसरे माल के बदले में परस्पर बदलने को 'बैय' (बिक्री) कहते हैं, जैसा कि 'काफी' में वर्णित है। बैय के स्तंभ (रुकन) की दो किस्में हैं: एक ईजाब (1) व क़बूल और दूसरा तआती यानी लेना और देना, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। बैय की शर्तों की चार किस्में हैं: पहली बैय के संपन्न (मुनाकिद) होने की शर्त, दूसरी प्रभावी (नाफ़िज़) होने की, तीसरी सही होने की और चौथी अनिवार्य (लाज़िम) होने की। फिर संपन्न होने की शर्तें कई प्रकार की हैं; उनमें से एक यह है कि संपन्न करने वालों में से प्रत्येक का अकलमंद और समझदार (तमीज़दार) होना आवश्यक है, यह 'किफ़ाया' और 'निहाया' में उल्लेखित है। अतः जो लड़का या कम अकल व्यक्ति बिक्री और उसके प्रभाव को समझता है, उसकी बिक्री मान्य है, यह 'बदाए-उस-सनाए' में लिखा है। दूसरी शर्त यह है कि संपन्न करने वाला एक व्यक्ति न हो, बल्कि एक से अधिक हों; यदि दोनों पक्षों से एक ही व्यक्ति होगा तो बिक्री सही नहीं होगी, यह 'हिदाया' में लिखा है। फ़ायदा: कुछ स्थितियों में यदि दोनों पक्षों से एक ही संपन्न करने वाला हो तो भी बिक्री मान्य होती है; इसीलिए 'बहुर-उर-रैक' में इस नियम से अपवाद करते हुए कहा गया है कि पिता, उसके वसी (उत्तराधिकारी/अभिभावक) और काज़ी के अलावा, ये लोग यदि अपना माल छोटे लड़के को बेचें या उससे खरीदें, तो उनमें से प्रत्येक दोनों पक्षों से अनुबंध (अक्द) कर सकता है, लेकिन वसी की बिक्री में यह शर्त है कि उसमें अनाथ का लाभ स्पष्ट हो। और दूत (एलची) के अलावा, कि एक ही दूत दोनों पक्षों से बिक्री कर सकता है, यह 'ऐनी शरा हिदाया' में लिखा है। और सिवाय गुलाम के कि गुलाम भी अपने मालिक की अनुमति से अपने आप को उससे खरीद सकता है। इनमें से अनुबंध में यह शर्त भी है कि क़बूल (स्वीकृति), ईजाब (प्रस्ताव) के अनुकूल हो, अर्थात जिस वस्तु को विक्रेता (बयअ) ने जितने में बेचने को कहा, खरीदार (मुश्तरी) उसी वस्तु को उतने ही में स्वीकार करे। यदि खरीदार ने विक्रेता का विरोध किया, चाहे इस तरह कि जो वस्तु विक्रेता ने बेची थी उसके बजाय दूसरी स्वीकार की, या उसी वस्तु में से कुछ भाग स्वीकार किया, या विक्रेता ने जिस चीज़ के बदले बेची थी उसके अलावा किसी और चीज़ के बदले स्वीकार की, या विक्रेता ने जो मूल्य तय किया था उससे कम पर स्वीकार की, तो बिक्री संपन्न नहीं होगी। लेकिन यदि प्रस्ताव खरीदार की ओर से हो

और विक्रेता ने उससे कम पर स्वीकार किया, या प्रस्ताव विक्रेता की ओर से हो और खरीदार ने अधिक मूल्य पर स्वीकार कर लिया, तो बिक्री संपन्न हो सकती है; यदि विक्रेता ने उस वृद्धि को उसी बैठक (मजलिस) में स्वीकार कर लिया तो बिक्री वैध होगी, यह 'बहुर-उर-रैक' में लिखा है। और इनमें से उन दोनों वस्तुओं के लिए जो एक-दूसरे से बदली जाएँ यह शर्त है कि उनका आर्थिक मूल्य (मालियत) स्थापित हो; यदि आर्थिक मूल्य शून्य हो तो बिक्री संपन्न नहीं होगी, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। और बिक्री में यह शर्त भी है कि वस्तु अस्तित्व में (मौजूद) हो; अतः जो चीज़ अस्तित्व में न हो या जिसके अस्तित्व में न होने का डर हो, जैसे किसी जानवर के बच्चे का बच्चा या गर्भ बेचना, तो बिक्री संपन्न नहीं होगी, यह 'बदाए' में लिखा है।

---

1. बिक्री में खरीदार का स्वामित्व स्थापित हो जाता है और मूल्य में विक्रेता का स्वामित्व स्थापित हो जाता है।
2. यदि खरीदार कहे कि मैंने यह चीज़ दो रुपये में तुझसे खरीदी, तो यह कथन खरीदार की ओर से 'ईजाब' (प्रस्ताव) है; फिर यदि विक्रेता ने कहा कि मैंने तेरे हाथ दो रुपये में बेची, तो उसकी ओर से 'क़बूल' (स्वीकृति) हो गया। और यदि विक्रेता कहे कि मैंने यह चीज़ तेरे हाथ दो रुपये में बेची, तो प्रस्ताव विक्रेता की ओर से होगा, खरीदार चाहे तो स्वीकार कर ले।
3. अज्ञानता से। विक्रेता उस कम मूल्य पर सहमत न हो जाए।
4. जैसे किसी मुसलमान ने अपना माल सुअर या शराब के बदले बेचा या शराब के बदले सुअर खरीदा। (1) ईजाब वह कथन है जो पहले बोला जाए, चाहे विक्रेता की ओर से हो या खरीदार की ओर से, और उसके संबंध में दूसरे कथन को 'क़बूल' (स्वीकृति) कहते हैं।

کتاب البیوع اس میں بیس ابواب ہیں

باب اول: بیع کی تعریف اس کے رکن اس کی شرط اس کے حکم اور قسموں کے احکام

کتاب اول: بیع کے احکام واضح ہو کہ رضامندی (اور خوشی) سے ایک مال کو دوسرے مال کے ساتھ باہم بدلنے کو بیع کہتے ہیں کذا فی الکافی اور رکن بیع کی دو قسمیں ہیں ایک ایجاب (1) و قبول اور دوسرا تعاطی یعنی لینا اور دینا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور شرط بیع کی چار قسمیں ہیں ایک بیع کے منعقد ہونے کی شرط دوسری نافذ ہونے کی تیسری صحیح ہونے کی اور چوتھی لازم ہونے کی پھر منعقد ہونے کی شرط چند طرح پر ہے منجملہ اس کے منعقد کرنے والوں میں ایک یہ چاہیے کہ عاقل اور تمیز دار ہو یہ کفایہ اور نہایہ میں مذکور ہے۔ پس جو لڑکا یا کم عقل کہ بیع اور اس کے اثر کو سمجھتا ہے اس کی بیع درست ہے بدائع الصنائع میں لکھا ہے اور دوسرے یہ چاہیے کہ منعقد کرنے والا ایک شخص نہ ہو ایک سے زیادہ ہوں اگر دونوں طرف سے ایک ہی شخص ہوگا تو بیع صحیح نہ ہوگی یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔ فائدہ: بعض صورت میں اگر دونوں طرف سے ایک ہی منعقد کرنے والا ہو تو بھی بیع درست ہوتی ہے اسی واسطے بحر الرائق میں اس حکم سے استثناء کر کے کہا کہ سوائے باپ اور اس کے وصی کے اور قاضی کے یہ لوگ اگر اپنا مال چھوٹے لڑکے کے ہاتھ فروخت کریں یا اس سے خریدیں تو ہر ایک ان میں سے دونوں طرف سے عقد کر سکتا ہے مگر وصی کی بیع میں یہ شرط ہے کہ اس میں یتیم کا نفع ظاہر ہو اور سوائے ایلچی کے کہ ایک ہی ایلچی دونوں طرف سے بیع کر سکتا ہے انتہی اور عینی شرح ہدایہ میں لکھا ہے۔ کہ سوائے غلام کے کہ غلام بھی اپنے مالک کی اجازت سے اپنے آپ کو اس سے خرید سکتا ہے انتہی۔ از انجملہ عقد میں یہ شرط ہے کہ قبول ایجاب کے موافق ہو یعنی جس چیز کو

بائع نے جتنے کو بیچنے کو کہا اسی چیز کو مشتری اتنے ہی کو قبول کرے پس اگر مشتری نے بائع کی مخالفت کی خواہ اس طرح کہ جو چیز بائع نے بیچی تھی اس کے سوا دوسری قبول کی یا اسی چیز میں سے تھوڑی سی قبول کی یا بائع نے جس چیز کے عوض بیچی تھی اس کے سوا اور کسی چیز کے عوض قبول کی یا بائع نے جو مول کیا تھا اس سے کم پر قبول کی تو بیع منعقد نہ ہو گی لیکن اگر ایجاب مشتری کی طرف سے ہوا اور بائع نے اس سے کم پر قبول کی یا ایجاب بائع کی طرف سے ہوا اور مشتری نے زیادہ ثمن پر قبول کر لی تو بیع منعقد ہو سکتی ہے پس اگر بائع نے وہ زیادتی اسی مجلس میں قبول کر لی تو بیع جائز ہوگی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور ازاں جملہ ان دونوں چیزوں میں کہ جو ایک دوسرے سے بدلی جائیں یہ شرط ہے کہ ان کی مالیت قائم ہو پس اگر مالیت معدوم ہو تو بیع منعقد نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ازاں جملہ بیع میں یہ شرط ہے کہ موجود ہو پس جو چیز معدوم ہو یا اس میں معدوم ہونے کا خوف ہو جیسے کسی جانور کے بچہ کا بچہ یا حمل فروخت کرے تو بیع منعقد نہ ہوگی۔ بدائع میں لکھا ہے۔۔

---

1. بیع میں مشتری کی ملکیت ثابت اور ثمن میں بائع کی ملکیت ثابت ہو جاتی ہے ۱۲۔
2. اگر مشتری کہے کہ میں نے یہ چیز دو روپے کو تجھ سے خریدی تو یہ قول مشتری کی طرف سے ایجاب ہے پس اگر بائع نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ دو روپے کو بیچی تو اس کی طرف سے قبول ہو گیا اور بائع نے کہا کہ میں نے یہ چیز تیرے ہاتھ دو روپے کو بیچی تو ایجاب بائع کی طرف سے ہو گا مشتری اگر چاہے تو قبول کرلے ۱۲۔
3. نادانی سے۔ بائع اس کم پر راضی نہ ہو جائے ۱۲۔

4. جیسے مسلمان نے اپنا مال بعوض سور یا شراب کے بیچا یا بعوض شراب کے سور خریدا ۱۲۔

(1) ایجاب وہ کلام ہے جو پہلے بولا جائے خواہ بائع کی طرف سے ہو یا مشتری کی طرف سے اور اس کے متعلق دوسرے کلام کو قبول کہتے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 200 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Statement Regarding Another Condition of Sale Another condition for a sale (*Bay'*) is that the object must be inherently ownable (*mamluk*), and that what the seller (*Ba'i*) sells for himself must be his personal property at the time of the sale. Thus, the sale of grass is not valid even if it is on land owned by the seller. The translator (marked by 'f') notes that 'grass' here refers to wild-grown grass that grew without effort. Furthermore, the sale of an item that is currently not in the seller's possession is not valid, even if he later becomes its owner, except in the case of *Bay' Salam* (forward sale) or an usurped item where the usurper sells it and then pays compensation (*dhaman*) to the owner—in which case the sale becomes effective (*nafidh*). It is written in *Bahr al-Ra'iq* that it is also a condition for a sale that the object must be shariah-compliant valuable property and capable of being handed over to the buyer (*Mushtari*) either immediately or at a later time; this is also mentioned in *Fath al-Qadir*. Among the conditions pertaining to the contracting parties is that they must hear each other's speech, and this is a consensus condition for the conclusion of a sale. If the buyer says "I have bought" and the seller does not hear him, the sale is not concluded; this is stated in *Fatawa Sughra*. If people in the gathering heard the buyer's words and the seller claims he did not, despite having no hearing impairment, the judge (*Qazi*) in his ruling shall not affirm the seller's claim (1); this is written in *Bahr al-Ra'iq*. Another condition regarding the place of sale is the unity of the session (*majlis*), meaning the offer (*Ijab*) and acceptance (*Qabul*) must occur in the same session. If they occur in two separate sessions, the sale is not concluded. The second condition for the sale's effectiveness is that the seller must be the owner or a legal guardian (*wali*), and secondly, that no person other than the seller should have a right in the item being sold. If another has a right, the sale is not effective, such as the sale of a pledged item (1) or an item that has been rented out (2); this is written in *Bada'i*. The conditions for a valid (*sahih*) sale are of two types: general and specific. The general conditions for every sale are the same as the conditions for its conclusion, because a sale that is not concluded cannot be valid. However, the reverse is not true, meaning a sale that is not valid might still be concluded, as an irregular sale (*Bay' Fasid*) is concluded in our view and becomes effective provided possession is taken immediately. Another condition is that no specific time limit be set for the sale; if a sale is made for a certain duration, it will not be valid. For example, a sale set for one year, or a condition that when the seller returns the money, the buyer returns the item—*Bay' al-Wafa* falls into this category, and its mention will follow, God willing. Furthermore, the object of sale and its price must be

known in a way that does not lead to dispute. Therefore, the sale of an unknown item whose ambiguity leads to dispute is not valid; for instance, saying "I sold one goat from this flock," or the buyer saying "whatever price is determined, I will pay," or "whatever such-and-person says, I will pay." Another condition is that there must be some benefit in the sale; hence, any transaction that yields no benefit is an irregular sale (*Bay' Fasid*), such as trading two dirhams of equal weight and quality with each other; this is recorded in *Bahr al-Ra'iq*. Among the requirements for a sale to be valid is that no irregular condition (*shart-e-fasid*) be attached. Irregular conditions are of several types, including those involving deception, such as buying a camel on the condition that it is pregnant. Another type is a condition involving something not permissible in Shariah, or a condition that contradicts the nature of the sale contract yet provides a benefit to the seller, buyer, or the sold object (if human), while not being appropriate to the contract nor being a customary practice. Among irregular...

Footnotes: (1) He [the judge] shall uphold the sale. (1) The pledger sold the pledged item. (2) The lessor sold it [the leased item]. * The description of conditions for a sale to be declared valid is in rulings 16 to 33 (p. 566). Among them, the general conditions are in rulings 16 to 20, and the specific conditions are in rulings 28 to 33. See the footnote for ruling 3 (p. 528). (Fatawa Alamgiriya)

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 4 | 200 | किताब अल-बयूत बय' (बिक्री) की एक और शर्त का वर्णन बय' में यह भी शर्त है कि वह अपनी ज़ात (अस्तित्व) में भी ममलुक (स्वामित्व वाली) हो और यह कि जो चीज़ बाए' (विक्रेता) अपने लिए बेचता है वह बिक्री के समय बाए' की निजी संपत्ति हो। अतः घास की बिक्री मान्य नहीं होती भले ही वह ऐसी ज़मीन में हो जो बाए' के स्वामित्व में है। 'फ़' (अनुवादक) कहता है कि घास से तात्पर्य स्वतः उगने वाली घास है जो बिना किसी प्रबंधन के पैदा हो गई हो। और उस चीज़ की बिक्री भी मान्य नहीं होती जो वर्तमान में बाए' के स्वामित्व में नहीं है, चाहे वह बाद में उसका स्वामी बन जाए, सिवाय 'बय' सलम' की स्थिति के और 'मग़सूब' (अपहृत वस्तु) के कि ग़ासिब (अपहर्ता) ने जो चीज़ छीनी थी उसे बेचकर फिर उसके वास्तविक स्वामी को क्षतिपूर्ति (ज़मान) दे दी, तो उसकी बिक्री प्रभावी (नाफ़िज़) हो जाएगी। 'बहरुल राइक़' में लिखा है कि बय' में यह भी शर्त है कि वह शरीयत के अनुसार मूल्यवान वस्तु हो और उसी समय या बाद में मुश्तरी (क्रेता) को सौंपी जा सके; ऐसा ही 'फ़तहुल क़दीर' में वर्णित है। और उन शर्तों में से जो दोनों अनुबंधकर्ताओं से संबंधित हैं, यह है कि उनका एक-दूसरे की बात सुनना अनिवार्य है, और यह सर्वसम्मति से बय' के संपन्न होने की शर्त है। अतः यदि क्रेता ने कहा कि "मैंने खरीदा" और विक्रेता ने नहीं सुना, तो बय' मान्य नहीं होगी, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। यदि सभा (मजलिस) के लोगों ने क्रेता की बात सुनी और विक्रेता कहता है कि मैंने नहीं सुना, जबकि विक्रेता की सुनने की शक्ति में कोई दोष नहीं है, तो काज़ी (न्यायाधीश) अपने फैसले में विक्रेता के कथन की पुष्टि (१) नहीं करेगा; यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है। और बय' के स्थान से संबंधित शर्तों में से यह है कि सभा एक ही हो, यानी प्रस्ताव (ईजाब) और स्वीकृति (क़बूल) एक ही सभा में हों। यदि दो अलग सभाओं में हुए तो बय' मान्य नहीं होगी। और बय' के प्रभावी होने की दूसरी शर्त यह है कि एक तो विक्रेता स्वामी हो या वली (संरक्षक) होना चाहिए, और दूसरा यह कि बेची जाने वाली चीज़ में विक्रेता के अलावा किसी अन्य व्यक्ति का अधिकार न हो। यदि अधिकार हुआ तो बय' प्रभावी नहीं होगी, जैसे गिरवी रखी वस्तु की बिक्री (१) या उस चीज़ की जो किराये (२) पर दी गई है; यह 'बदाइ' में लिखा है। बय' के सही होने की शर्तें दो प्रकार की हैं: सामान्य और विशिष्ट। सामान्य शर्त हर बय' के लिए वही है जो इसके संपन्न होने की शर्त है, क्योंकि जो बय' संपन्न ही न हो, वह सही (वैध) भी नहीं होगी। लेकिन इसका उल्टा सही नहीं है, यानी जो बय' सही न हो, वह संपन्न (मुनअक़िद) हो सकती है, क्योंकि हमारे निकट 'बय' फ़ासिद' संपन्न हो जाती है और प्रभावी भी होती है, बशर्ते कि उस पर कब्ज़ा तुरंत हो जाए। और शर्तों में यह भी है कि बय' के लिए कोई अवधि निर्धारित न हो; यदि किसी समय-सीमा तक बय' हुई तो वह सही नहीं होगी। 'फ़' (जैसे) उदाहरण के लिए, एक साल के लिए बिक्री तय की गई या यह कि जब

विक्रेता पैसा लौटा दे तो क्रेता चीज़ वापस कर दे; 'बय' अल-वफ़ा' इसी श्रेणी में आता है, और इसका उल्लेख आगे आएगा, इंशा-अल्लाह। और शर्तों में यह भी है कि बेची जाने वाली वस्तु और उसका मूल्य इस प्रकार ज्ञात होना चाहिए जिससे विवाद उत्पन्न न हो। अतः ऐसी अज्ञात चीज़ की बिक्री, जिसकी अनिश्चितता से विवाद पैदा हो, सही नहीं है; जैसे यह कहना कि "मैंने इस झुंड में से एक बकरी बेची" या क्रेता ने कहा कि "जो इस चीज़ की कीमत होगी वह दी जाएगी" या "जो अमुक व्यक्ति कहेगा वह दिया जाएगा"। और शर्तों में यह भी है कि इस बिक्री का कुछ लाभ भी हो; अतः जिस चीज़ की खरीद-बिक्री में कोई लाभ न हो, वह 'बय' फ़ासिद' है, जैसे दो ऐसे दिरहमों का आपस में व्यापार करना जो वज़न और गुणवत्ता में समान हों; यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है। इनमें से बय' के सही होने के लिए यह आवश्यक है कि उसमें कोई 'शर्त-ए-फ़ासिद' (अवैध शर्त) न लगाई जाए। शर्त-ए-फ़ासिद कई प्रकार की होती है, जिनमें से एक वह शर्त है जिसमें धोखा हो, जैसे किसी ऊँटनी को इस शर्त पर खरीदना कि वह गर्भवती है। और एक यह कि जिस चीज़ की शर्त लगाई गई हो वह शरीयत में जायज़ न हो, या ऐसी शर्त लगाना जिसे बय' का अनुबंध नहीं चाहता हो और उसमें विक्रेता, क्रेता या बेची जाने वाली चीज़ (यदि वह मनुष्य हो) का लाभ निहित हो, और वह शर्त अनुबंध के अनुकूल भी न हो और न ही लोगों में ऐसी शर्त रखने की प्रथा हो। और भ्रष्ट (फ़ासिद) शर्तों में से...

पादटिप्पणी: (१) वह बिक्री को वैध मानेगा। (१) गिरवी रखने वाले ने गिरवी रखी वस्तु बेच दी। (२) किराये पर देने वाले ने उसे बेच दिया हो। * बय' के सही होने की शर्तों का वर्णन नियम संख्या १६ से ३३ (५६६) में है। इनमें से पाँच सामान्य शर्तों का वर्णन १६ से २० में और विशिष्ट शर्तों का वर्णन २८ से ३३ में है। नियम संख्या ३ (५२८) का फुटनोट देखें। (म.म. फ़तावा आलमगीरिया)

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۴ | ۲۰۰ | کتاب البیوع بیع کی ایک اور شرط کا بیان بیع میں یہ بھی شرط ہے کہ وہ اپنی ذات میں بھی مملوک ہو اور یہ کہ جو چیز بائع اپنے واسطے فروخت کرتا ہے وہ فروخت کے وقت بائع کی ذاتی ملکیت ہو۔ پس گھاس کی بیع منعقد نہیں ہوتی اگرچہ ایسی زمین میں ہو جو بائع کی ملکیت ہے ف مترجم کہتا ہے کہ گھاس سے مراد خود رو گھاس ہے جو بلا اہتمام پیدا ہو گئی ہو اور اُس چیز کی بیع بھی منعقد نہیں ہوتی جو فی الحال بائع کی ملکیت نہیں ہے اگر چہ وہ پھر اُس کا مالک ہو جائے سوائے صورت بیع سلم کے اور مغصوب کے کہ غاصب نے جو چیز غصب کی تھی اُس کو بیچ کر کے پھر اُس کے مالک کو ضمان دی تو اُس کی بیع نافذ ہو جائے گی۔ بحر الرائق میں لکھا ہے اور بیع میں یہ بھی شرط ہے کہ شرعاً قیمت دار چیز ہو اور اُسی وقت یا دوسرے وقت مشتری کے سپرد ہو سکتی ہو کذا فی فتح القدیر اور منجملہ اُس کے جو دونوں بیع منعقد کرنے والے ہیں اُن کو ایک دوسرے کا کلام سننا شرط ہے اور یہ بالاجماع سب کے نزدیک بیع کے منعقد ہونے میں شرط ہے پس اگر مشتری نے کہا کہ میں نے خریدا اور بائع نے نہ سنا تو بیع منعقد نہ ہو گی یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ پس اگر مجلس کے لوگوں نے مشتری کا کلام سنا اور بائع کہتا ہے کہ میں نے نہیں سنا حالانکہ بائع کی سماعت میں نقصان نہیں ہے تو قاضی اپنے حکم میں اُس کے قول کی تصدیق (۱) نہ کرے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور منجملہ اُس کے مکان بیع میں یہ شرط ہے کہ مجلس ایک ہو یعنی ایجاب وقبول ایک مجلس میں ہوں اگر دو مجلسوں میں ہوئے تو بیع منعقد نہ ہو گی اور بیع کے نافذ ہونے کی شرط دوم یہ ہے کہ ایک تو بائع کا مالک ہونا یا ولی ہونا چاہیے دوسرے یہ کہ بکنے والی چیز میں بائع کے سوا کسی اور شخص کا حق نہ ہو اگر ہو گا تو بیع نافذ نہ ہو گی جیسے مرہون کی بیع (۱) یا اُس چیز کی جو کرایہ (۲) میں دی گئی ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ بیع کے صحیح ہونے کی شرطیں دو طرح کی ہیں

ایک عام دوسری خاص پس عام شرط ہر بیع کے واسطے وہی ہے جو منعقد ہونے کی شرط ہے اس لیے کہ جو بیع منعقد نہ ہو گی وہ صحیح نہ ہو گی اور اس کا عکس نہیں ہے یعنی جو بیع صحیح نہ ہو وہ منعقد نہ ہو اس لیے کہ بیع فاسد ہمارے نزدیک منعقد ہوتی ہے اور نافذ بھی ہوتی ہے بشرطیکہ قبضہ اُس کے ساتھ متصل ہو جائے اور منجملہ اُس کے یہ شرط ہے کہ بیع کی کوئی میعاد مقرر نہ ہو اگر کسی میعاد تک بیع ہوئی تو صحیح نہ ہو گی۔ ف مثلاً ایک سال کے واسطے بیع ٹھہرائی یا جب بائع روپیہ دے تو مشتری بیع واپس کر دے چنانچہ بیع الوفا اسی قبیل سے ہے اور اُس کا ذکر آئے گا انشاء اللہ تعالیٰ اور منجملہ اُس کے بکنے والی چیز اور اُس کا مول اس طرح معلوم ہونا چاہیے کہ جس سے جھگڑا نہ پیدا ہو پس ایسی مجہول چیز کی بیع کی جس کی جہالت سے جھگڑا پیدا ہو صحیح نہیں ہے جیسے کہا کہ میں نے کوئی ایک بکری اس گلے میں سے فروخت کی یا مشتری نے کہا کہ جو اس چیز کی قیمت ہوگی وہ دی جائے گی یا جو فلاں شخص کہہ دے گا وہ دیا جائے گا اور منجملہ اُس کے یہ شرط ہے کہ اس بیع کا کچھ فائدہ بھی ہو پس جس چیز کی بیع و شراء میں کچھ فائدہ نہ ہو وہ بیع فاسد ہے مثلاً ایسے دو درہم کا آپس میں خرید وفروخت کرنا کہ دونوں وزن اور صفت میں برابر ہوں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ منجملہ اس کے بیع کے صحیح ہونے کے لیے یہ چاہیے کہ اُس میں کوئی شرطِ فاسد نہ لگائی جائے اور شرطِ فاسد چند طرح پر ہوتی ہے از انجملہ وہ شرط ہے کہ اُس کے ہونے میں دھوکا ہو مثلاً کسی اونٹنی کو اس شرط پر خریدا کہ وہ حاملہ ہے اور از انجملہ یہ کہ جس چیز کی شرط کی گئی ہو وہ شرع میں جائز نہ ہو یا ایسی چیز کی شرط کی کہ یہ عقد بیع اُس کو نہیں چاہتا ہے اور اُس میں بائع یا مشتری یا بکنے والی چیز کا اگر بنی آدم میں سے ہے فائدہ متصور ہو اور وہ شرط عقد کے مناسب بھی نہ ہو اور نہ آدمیوں میں اُس قسم کی شرط کرنے کی عادت جاری ہو اور منجملہ فاسد...

حاشیہ: (۱) بیع کو جائز رکھے گا۔ (۱) راہن نے مرہون کو فروخت کیا ۱۲۔ (۲) کرایہ پر دینے والے نے اس کو بیچا ہو ۱۲۔ * بیع صحیح قرار پانے کی شرطوں کا بیان حکم نمبر ۱۶ تا ۳۳ (۵۶۶) میں ہے۔ ان میں سے پانچ صحیح قرار پانے کی عام شرطوں کا بیان حکم نمبر ۱۶ تا ۲۰ (۵۶۶) میں اور بیع صحیح قرار پانے کی خاص شرطوں کا بیان حکم نمبر ۲۸ تا ۳۳ (۵۶۶) میں ہے۔ حکم نمبر ۳ (۵۲۸) کا حاشیہ ملاحظہ ہو۔ (م۔ م فتاویٰ عالمگیریہ)

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 201 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

Among the conditions is that if the sale involves a specific object and the price is also a specific object, then setting a time limit for payment is *Fasid* (voidable/corrupt). However, if the sale involves fungible goods (*Dayn*) and the price is also fungible, it is permissible. Stipulating a condition that one has the perpetual right to return or take back the item whenever desired is *Fasid*. Setting an option (*Khiyar*) for an unknown time whose uncertainty is blatant is also *Fasid*, such as "when the wind blows," "when it rains," or "when a certain person arrives." Similarly, setting an option for a time that is somewhat predictable but still vague, such as "when the crop is harvested and threshed" or "when the pilgrims arrive," or setting an option without any specified time at all, or for more than three days—all such conditions are *Fasid*. This is recorded in *Bada'i*.

Specific Conditions for a Valid Sale

One of these is that in a sale where a period for paying the price is agreed upon, that period must be known; if it is unknown, the sale is *Fasid*. Another condition is that if movable property is purchased, taking possession (*Qabd*) is a prerequisite for its subsequent resale. Possession is also a condition for the sale of a debt; hence, selling a debt before taking possession of the underlying value is *Fasid*. For example, in the case of *Bai' al-Salam* (forward sale), selling the subject of the *Salam* or the capital (*Ras al-Mal*) before taking possession is not permissible. Likewise, selling something in exchange for a debt owed by a third party is not allowed. However, if the debt is owed by the seller himself, the ruling is different (i.e., it is permissible under specific details). Furthermore, if the transaction involves commodities subject to usury (*Riba*), then equality in weight or measure between the two exchanged items is a condition. It must also be free from any suspicion of usury. If it is a currency exchange (*Bai' al-Sarf*), possession must take place before the parties separate. In sales such as *Murabaha* (cost-plus), *Tawliya* (at cost), *Ishtirak* (partnership sale), and *Wad'iyya* (below cost), knowing the original purchase price is a condition. For a sale to be binding (*Lazim*), it must be free from the four well-known types of options (*Khiyar*) and all other types of options. This is mentioned in *Bahr al-Ra'iq*.

The legal effect (*Hukm*) of a sale is that the buyer gains ownership of the purchased item and the seller gains ownership of the price, provided the sale is absolute (*Qat'i*). If the sale is suspended (*Mawquf*), ownership is established only upon ratification. This is in *Muheet al-Sarakhsi*. In general terms, there are four types of sales: *Nafidh*

(effective), *Mawquf* (suspended), *Fasid* (voidable), and *Batil* (void). *Nafidh* is one whose effect is immediate; *Mawquf* is one whose effect depends on subsequent approval; *Fasid* is one whose effect is established upon taking possession; and *Batil* is one whose effect is never established. Based on the nature of the items being sold, there are four categories: 1) *Bai' al-Muqayada* (barter), which is the exchange of a specific commodity for another specific commodity; 2) *Bai' al-Sarf*, which is the exchange of currency for currency; 3) *Bai' al-Salam*, the exchange of a future delivery for immediate price; and 4) its opposite, the exchange of an immediate item for a deferred price, which is common. This is recorded in *Bahr al-Ra'iq*. Based on price determination, there are also four types: 1) *Bai' al-Musawama*, a sale based on mutual bargaining; 2) *Bai' al-Murabaha*, selling at the original cost plus a specified profit; 3) *Bai' al-Tawliya*, selling exactly at the original cost without profit or loss; and 4) *Bai' al-Wad'iyya*, selling below the original cost. This is mentioned in *Muheet al-Sarakhsi*.

1. *Bai' al-Ayn* etc. refers to when the items are specific, like selling a horse for a house. 2. *Bai' al-Dayn* etc. refers to when the item and price are fungible, like buying gold coins (*Ashrafi*) for rupees. It is not required to give the exact coins held at that moment. 3. The condition of *Khiyar* (option) means the buyer or seller does not make the sale binding immediately but stipulates that they will decide within three days. 4. After *Iqala* (cancellation of sale), resale without repossession is not permissible. 5. Like selling a horse for a camel. 6. Like selling gold coins for rupees. 7. Like selling a horse for rupees.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 201 | किताबुल बुयूँ (बिक्री की किताब)

शर्तों में यह है कि यदि बिक्री (बय) निश्चित चीज़ की है और मूल्य (समन) भी कोई निश्चित वस्तु है, तो उसमें समय निर्धारित करना फ़ासिद (अमान्य) है। और यदि बिक्री कोई उधार माल (दैन) हो और मूल्य भी उधार हो तो यह जायज़ है। और यह शर्त लगाना कि हमें हमेशा अधिकार है कि जब चाहें वापस करें या ले लें, फ़ासिद है। और ऐसे अनिश्चित समय के लिए 'ख़ियार' (विकल्प) की शर्त तय करना जिसकी अनिश्चितता स्पष्ट हो, फ़ासिद है; जैसे हवा का चलना, बारिश का होना, या किसी व्यक्ति का आना आदि। या ऐसे समय के विकल्प की शर्त रखना जो समझ के करीब हो, जैसे फ़सल का कटना और उसे कुचलना (गहना), या हाजियों का आना आदि, या ऐसी ख़ियार की शर्त करना जिसमें समय का उल्लेख ही न हो, या तीन दिन से अधिक के लिए ख़ियार की शर्त करना—ये सभी शर्तें फ़ासिद हैं। यह 'बदाए' में लिखा है।

बिक्री (बय) के वैध होने की विशेष शर्तें

इनमें से एक यह है कि जिस बिक्री में मूल्य भुगतान की अवधि तय हुई है, वह अवधि ज्ञात होनी चाहिए; यदि ज्ञात नहीं होगी तो बिक्री फ़ासिद होगी। और उन्हीं में से यह है कि यदि चल संपत्ति (माल-ए-मनकूला) खरीदी गई है, तो उसकी (आगे) बिक्री के लिए पहले उस पर कब्ज़ा होना शर्त है। और ऋण (कर्ज़) की बिक्री में भी कब्ज़ा शर्त है; अतः कब्ज़ा करने से पहले ऋण की बिक्री फ़ासिद है। जैसे 'बय-ए-सल्लम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) की स्थिति में, जिस चीज़ के लिए सल्लम तय हुआ है, उसकी और मूल धन (रासुल-माल) की बिक्री, यदि कब्ज़े के बाद लौटाने की शर्त पर हो बिना कब्ज़े के तो जायज़ नहीं है। इसी तरह किसी चीज़ को ऐसे ऋण के बदले बेचना जो किसी व्यक्ति पर देय हो, जायज़ नहीं है। लेकिन यदि वह ऋण विक्रेता (बाइ) पर ही है, तो उसका नियम इसके विपरीत है; अर्थात यदि वह ऋण विक्रेता पर हो तो विस्तार से जायज़ है। इनमें से एक यह भी है कि यदि खरीद-फरोख्त ऐसी चीज़ों में हुई है जिनमें ब्याज (सूद) लागू होता है, तो दोनों विनिमय वस्तुओं (बदल) में समानता शर्त है। एक शर्त यह भी है कि वह ब्याज के संदेह से मुक्त हो। यदि वह 'बय-ए-सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) है, तो अलग होने से पहले कब्ज़ा होना चाहिए। 'बय-ए-मुराबाहा', 'बय-ए-तवलिया', 'बय-ए-इश्तिकाक' और 'बय-ए-वज़िया' में मूल मूल्य का ज्ञात होना शर्त है। बिक्री के अनिवार्य होने की शर्त यह है कि वह प्रसिद्ध चार प्रकार के विकल्पों (ख़ियारात) और उनके अलावा अन्य सभी प्रकार के विकल्पों से मुक्त हो। यह 'बहरुर-राइक' में लिखा है।

बिक्री का नियम यह है कि खरीदी हुई चीज़ पर क्रेता (मुश्तरी) का स्वामित्व और उसके मूल्य पर विक्रेता का स्वामित्व स्थापित हो जाता है, बशर्ते कि वह बिक्री अंतिम (क़तई) हो। यदि वह स्थगित (मौक़ूफ़) है, तो अनुमति मिलने के समय स्वामित्व स्थापित होगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। सामान्य बिक्री के लिहाज़ से बिक्री के चार प्रकार हैं: नाफ़िज़ (प्रभावी), मौक़ूफ़ (स्थगित), फ़ासिद (अमान्य) और बातिल (शून्य)। 'नाफ़िज़' वह है जिसका नियम तुरंत लागू हो, 'मौक़ूफ़' वह है जिसका नियम अनुमति मिलने पर लागू हो, 'फ़ासिद' वह है जिसका नियम कब्ज़ा करने से सिद्ध हो, और 'बातिल' वह है जिसका नियम बिल्कुल सिद्ध नहीं होता। बिकने वाली चीज़ के आधार पर भी बिक्री की चार किस्में हैं: पहली 'बय-ए-मुक़ायज़ा' (वस्तु-विनिमय) जिसमें एक निश्चित माल का दूसरे निश्चित माल से विनिमय हो; दूसरी 'बय-ए-सर्फ़ जिसमें ऋण (मुद्रा) का ऋण से विनिमय हो; तीसरी 'बय-ए-सल्लम' जिसमें ऋण का नकद माल से विनिमय हो; और चौथी इसके विपरीत, यानी नकद माल का ऋण के बदले विनिमय, जैसे अधिकांश बिक्री के मामले होते हैं। यह 'बहरुर-राइक' में लिखा है। मूल्य के निर्धारण के आधार पर भी चार किस्में हैं: पहली 'बय-ए-मुसावमा' जो उस मूल्य पर बिक्री है जिस पर दोनों सहमत हो जाएं दूसरी 'बय-ए-मुराबाहा' जिसमें मूल लागत पर कुछ लाभ लेकर बेचा जाए; तीसरी 'बय-ए-तवलिया' जो बिना किसी लाभ या हानि के मूल लागत पर बिक्री है; और चौथी 'बय-ए-वज़िया' जो मूल लागत से कम पर बेचने को कहते हैं। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

1. 'बय-ए-ऐन' आदि का अर्थ है कि जिस चीज़ का विनिमय हो वह निश्चित हो, जैसे घर के बदले घोड़ा बेचना। 2. 'बय-ए-दैन' आदि का अर्थ है कि वस्तु और मूल्य ऐसी चीज़ हो जो निश्चित न हो, जैसे रुपयों के बदले अशर्फ़ी (सोने का सिक्का) खरीदी। इसमें यह ज़रूरी नहीं कि वही विशिष्ट अशर्फ़ी दी जाए जो हाथों में है। 3. 'ख़ियार' की शर्त यह है कि क्रेता या विक्रेता बिक्री को स्वयं पर अनिवार्य न करें, बल्कि शर्त लगाएं कि यदि पसंद आया तो तीन दिन में खरीदूँगा या बेचूँगा, अन्यथा वापस कर दूँगा। इसकी व्याख्या आगे आएगी, इंशाअल्लाह। 4. 'इकाला' (सौदा रद्द करना) करने के बाद भी बिना कब्ज़े के(पुनः बिक्री) जायज़ नहीं है। 5. जैसे ऊँट के बदले घोड़ा बेचा। 6. जैसे रुपयों के बदले अशर्फ़ी बेची। 7. जैसे रुपयों के बदले घोड़ा बेचा।

شرطوں کے یہ ہے کہ اگر بیع معین ہے اور ثمن عین ہو تو اُس میں مدت مقرر کرنا فاسد ہے اور اگر بیع کوئی مال دین ہو اور مول دے دیں ہو تو جائز ہے اور یہ شرط کرنا کہ ہمیں ہمیشہ اختیار ہے کہ جب چاہیں واپس کریں یا لے لیں فاسد ہے اور ایسے وقت مجہول کے خیار کی شرط مقرر کرنا جس کی جہالت کھلی ہوئی ہو فاسد ہے جیسے ہوا کا چلنا یا مینہ کا برسنا کسی شخص کا آنا وغیرہ یا ایسے وقت کے اختیار کی شرط مقرر کرنا جو سمجھ سے کچھ قریب ہے جیسے کھیتی کا کٹنا اور اُس کا روندنا اور حاجیوں کا آنا وغیرہ یا ایسے خیار کی شرط کرنا جس میں بالکل وقت ہی نہیں ہے یا تین دن سے زیادہ کے واسطے خیار کی شرط کرنا یہ سب شرطیں فاسد ہیں یہ بدائع میں لکھا ہے۔

بیع صحیح ہونے کی شرطیں جو خاص ہیں

از انجملہ یہ کہ جس بیع میں مول ادا کرنے کی مدت قرار پائی ہے وہ مدت معلوم ہو اور اگر نہ معلوم ہو گی تو بیع فاسد ہے اور منجملہ اُس کے اگر مال منقولہ خریدا تو اُس کی بیع کے واسطے پہلے قبضہ ہونا شرط ہے اور قرض کے فروخت کرنے میں بھی قبضہ شرط ہے پس قرض کی بیع قبضہ کرنے سے پہلے فاسد ہے جیسے بیع سلم کی صورت میں جس چیز میں سلم قرار پائی ہے اُس کی اور رأس المال کی بیع اگر قبضے کے بعد پھیر لینے کے ہو بدون قبضہ کے جائز نہیں ہے اور ایسے ہی کسی چیز کو بعوض ایسے قرض کے کہ جو کسی شخص پر آتا ہے بیع کرنا جائز نہیں لیکن اگر وہ قرضہ بائع پر ہے تو اُس کا حکم اُس کے برخلاف ہے ف یعنی اگر وہ قرضہ بائع پر ہو تو تفصیلاً جائز ہے از انجملہ یہ ہے کہ اگر خرید وفروخت ایسی چیزوں میں واقع ہوا کہ جن

میں سود جاری ہوتا ہے تو دونوں بدل میں مماثلت (برابری) شرط ہے۔ از انجملہ یہ ہے کہ وہ سود کے شبہ سے خالی ہو۔ از انجملہ یہ ہے کہ اگر وہ بیع الصرف ہے تو جدا ہونے سے پہلے قبضہ ہونا چاہیے از انجملہ یہ ہے کہ بیع مرابحہ اور بیع تولیہ اور بیع اشتراک اور بیع وضعیہ میں پہلا ثمن معلوم ہونا شرط ہے۔ بیع کے لازم ہونے کی یہ شرط ہے کہ چاروں طرح کی خیاروں سے جو مشہور ہیں اور ان کے سوا اور سب طرح کی خیاروں سے خالی ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

حکم بیع کا یہ ہے کہ مشتری کی ملکیت خریدی ہوئی چیز میں اور بائع کی ملکیت اُس کے مول میں ثابت ہوتی ہے بشرطیکہ وہ بیع قطعی ہو اور اگر موقوف ہو گی تو اجازت کے وقت ملکیت ثابت ہو گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اقسام بیع کے باعتبار مطلق بیع کے چار ہیں نافذ و موقوف و فاسد و باطل۔ نافذ وہ ہے جس کا حکم فی الحال ثابت ہو اور موقوف وہ ہے جس کا حکم اجازت کے وقت ثابت ہو فاسد وہ ہے کہ اُس کا حکم قبضہ کرنے سے ثابت ہو اور باطل وہ ہے کہ جس کا حکم بالکل ثابت نہیں ہوتا اور بکنے والی چیز کے اعتبار سے بھی بیع کی چار قسمیں ہیں اوّل بیع معین مال کی معین مال سے اُس کو بیع مقایضہ کہتے ہیں دوسری بیع دین کی دین سے اور اُس کو بیع الصرف کہتے ہیں تیسری بیع دین کی عین مال سے جیسے بیع سلم اور چوتھی اس کے برعکس یعنی بیع عین کی بعوض دین کے جیسے اکثر بیع کی صورتیں ۱۲ ہوا کرتی ہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور ایسی ہی تسمیہ بدل کی راہ سے بھی بیع کی چار قسمیں ہیں اوّل بیع مساومہ اور وہ اس ثمن پر بیع ہے جس پر دونوں متفق ہو جائیں اور دوسری بیع مرابحہ اور وہ پہلے مول پر کچھ زیادہ لے کر بیچنے کو کہتے ہیں اور تیسری بیع تولیہ اور وہ فقط پہلے مول پر بدون زیادتی و کمی کے بیع ہے اور چوتھی بیع وضعیہ کہ وہ پہلے مول سے کم پر بیچنے کو کہتے ہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

۱۔ قولہ بیع عین الخ یعنی جن وضع کی کوئی چیز معین ہو جیسے گھوڑا بعوض مکان کے فروخت کیا ۱۲۔ ۲۔ قولہ بیع دین الخ یعنی بیع و ثمن ایسی چیز ہو کہ جو معین نہ ہو مثلاً جیسے اشرفی بعوض روپے کے خریدی۔ پس اس میں یہ ضروری نہیں ہے کہ وہی اشرفی دو روپے دے جو بائع و مشتری کے ہاتھ میں ہے ۱۲۔ ۳۔ شرط خیار یہ ہے کہ مشتری خرید کو یا بائع فروخت کو اپنے اوپر لازم نہ کرے بلکہ شرط لگائے کہ اگر منظور ہو گا تو میں تین روز میں خرید لوں گا یا فروخت کر دوں گا ورنہ واپس ہو جائے گی اور اس کی تفصیل آئندہ آئے گی انشاء اللہ تعالیٰ ۱۲۔ ۴۔ اقالہ کرنے کے بعد بھی بدون قبضہ جائز نہیں ہے ۱۲۔ ۵۔ جیسے گھوڑا بعوض اونٹ کے بیچا ۱۲۔ ۶۔ جیسے اشرفی بعوض روپیہ کے بیچی ۱۲۔ ۷۔ جیسے گھوڑا بعوض روپیہ کے بیچا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 202 Book of Sales

Chapter Two: On the words that indicate the conclusion of a sale, and on the ruling regarding items taken into possession for the purpose of settling a price, etc. It contains three sections.

Section One: On the words through which a sale is concluded

Our companions have stated that if two words carry the meaning of transferring ownership and becoming the owner, and are in the past or present tense, a sale is concluded through them. This is mentioned in *Al-Muhit*, whether those words are in Persian, Arabic, or any other language, as stated in *Tatar Khaniya*. A sale is concluded with past tense forms without the need for specific intent, but with present/future (*mudaari'*) forms, the more correct view is that intent is required; this is stated in *Bahr al-Ra'iq*. Thus, if a seller says, "I sell this slave to you for a thousand dirhams," or "I grant it to you," or "I bestow it upon you," and the buyer says, "I purchase it from you" or "I take it," and both intend to complete the sale immediately, or if one uses the past tense and the other uses the future tense and both intend to make the sale binding immediately, then the sale is concluded. If this intent is absent, the sale is not concluded; this is mentioned in *Al-Qunya*. It should be known that for forms signifying the present (1), such as saying "I am selling it right now," there is no need for intent. However, with forms that strictly signify the future, such as saying "I will sell it in the future," or with imperative forms, a sale is not concluded, except in cases where the imperative indicates the same meaning as mentioned (2). For example, if one says, "Take this slave for such a price," and the buyer says, "I have taken it," then this is treated like the past tense; this is mentioned in *Nahr al-Faiq*. Furthermore, it should be known that when a sale occurs through an imperative form, three words (expressions) are required. For instance, if a seller says, "Buy from me," and the buyer says, "I have bought," the sale is not concluded until the seller says again, "I have sold." Conversely, if a buyer says, "Sell to me," and the seller says, "I have sold," it is necessary for the buyer to say again, "I have bought." This is mentioned in *Siraj al-Wahhaj*. By consensus, a sale is not concluded through interrogative forms. For example, if a buyer asks a seller, "Do you sell this item to me for so much?" or "Did you sell this item to me for so much?" and the seller replies, "I have sold," the sale is not concluded until the buyer says again, "I have bought." This is mentioned in *Bada'i*. And if someone says to another, "*Kharidi in cheez ra az man ba-kaza*" (Meaning: Did you buy this thing from me for so much?), and the other replies, "I have bought," and the first person does not say, "I have sold," then the sale is not complete; this is

mentioned in *Al-Khulasa*. Note: It is clear that "*Kharidi in cheez ra az man*," though not containing an interrogative particle, is used in Persian as an interrogation. That is why the translation was given with an interrogative word, and for this reason, the ruling in *Al-Khulasa* is that the sale is not complete without a third word. If a seller said, "I have canceled (*iqala*) this slave to you for a thousand dirhams," and the other said...

---

1. Said to be like those joined with '*sa*' or '*sawfa*' when they signify the immediate future meaning among later scholars...
2. Meaning with the intention of completing the sale immediately.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ३ २०२ किताबुल बुयू' (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

दूसरा अध्याय: उन शब्दों के वर्णन में जो विक्रय (बय) संपन्न होने की ओर संकेत करते हैं और उस चीज़ के नियम के वर्णन में जो मूल्य चुकाने आदि के उद्देश्य से अधिकार में ली गई हो।

इसमें तीन खंड हैं।

पहला खंड: उन शब्दों के वर्णन में जिनसे विक्रय संपन्न होता है

हमारे साथियों ने कहा है कि यदि दो शब्द ऐसे हों जिनका अर्थ स्वामित्व प्रदान करना और स्वामी बनना हो, और वे भूतकाल या वर्तमान काल के हों, तो उनसे विक्रय संपन्न हो जाता है। ऐसा 'मुहीत' में लिखा है, चाहे वे शब्द फारसी में हों या अरबी में या किसी अन्य भाषा में, यह 'तातारखानिआ' में लिखा है। भूतकाल के शब्दों से बिना किसी विशेष नियत (इरादे) के विक्रय संपन्न हो जाता है, और वर्तमान/भविष्य काल (मुज़ारे') के शब्दों में अधिक सही मत यह है कि नियत होनी चाहिए; यह 'बहरुर राइक' में लिखा है। अतः यदि विक्रेता ने इस प्रकार कहा कि "मैं यह गुलाम तुम्हारे हाथ हज़ार दिरहम के बदले बेचता हूँ" या "तुझे दान करता हूँ" या "प्रदान करता हूँ" और खरीदार ने कहा कि "मैं इसे तुझसे मोल लेता हूँ" या "ले लेता हूँ" और दोनों की नियत तत्काल विक्रय पूरा करने की है, या एक ने भूतकाल और दूसरे ने भविष्य काल का शब्द कहा और उसमें भी नियत तत्काल विक्रय को अनिवार्य करने की है, तो विक्रय संपन्न हो जाएगा। यदि यह नियत नहीं है तो विक्रय संपन्न नहीं होगा; यह 'कुन्या' में लिखा है। और जानना चाहिए कि जो शब्द वर्तमान काल (१) के हैं, जैसे कि कहा "अभी बेचता हूँ", तो उसमें नियत की आवश्यकता नहीं है। और जो शब्द केवल भविष्य काल के हैं, जैसे कहा कि "मैं इसे आने वाले समय में बेचूँगा" या आज्ञासूचक शब्द हों, तो उनसे विक्रय संपन्न नहीं होता, सिवाय उस स्थिति में जब आज्ञासूचक शब्द उसी अर्थ को दर्शाए जो (२) उल्लेख किया गया है। जैसे कि कहा कि "इस गुलाम को इतने मूल्य में ले ले" और खरीदार ने कहा कि "मैंने ले लिया", तो यह भी भूतकाल के समान है; यह 'नहरुल फाइक' में लिखा है। फिर जानना चाहिए कि जब विक्रय आज्ञासूचक शब्दों से होता है, तो ऐसे विक्रय में तीन शब्दों का होना आवश्यक है। तदनुसार यदि विक्रेता ने कहा कि "मुझसे खरीद ले" और खरीदार ने कहा कि "मैंने खरीद लिया", तो विक्रय तब तक संपन्न नहीं होगा जब तक विक्रेता फिर से यह न कहे कि "मैंने बेच दिया"। या यदि खरीदार ने कहा कि "मेरे हाथ बेच दे" और विक्रेता ने कहा कि "मैंने बेच दिया", तो यह आवश्यक है कि खरीदार दोबारा कहे कि "मैंने खरीद लिया"। यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। और प्रश्नवाचक शब्दों से सभी के अनुसार विक्रय संपन्न नहीं होता। जैसे कि खरीदार ने विक्रेता से कहा कि "क्या तुम यह चीज़ मेरे

हाथ इतने में बेचते हो?" या यह कहा कि "क्या तुमने मेरे हाथ यह चीज़ इतने में बेची?" और विक्रेता ने कहा कि "मैंने बेची", तो विक्रय तब तक संपन्न नहीं होगा जब तक खरीदार फिर से न कहे कि "मैंने खरीदी"। यह 'बदाइ' में लिखा है। और यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "खरीदी ईं चीज़ रा अज़ मन बकज़ा" अर्थात क्या यह चीज़ तूने मुझसे इतने में खरीदी, दूसरे ने कहा कि "मैंने खरीदी" और फिर उस व्यक्ति ने यह नहीं कहा कि "मैंने बेची", तो विक्रय पूरा नहीं होगा; यह 'खुलासा' में लिखा है। ध्यान दें: यह स्पष्ट हो कि "खरीदी ईं चीज़ रा अज़ मन" यद्यपि प्रश्नवाचक शब्द को सम्मिलित नहीं करता, परन्तु फारसी में यह प्रश्न के स्थान पर प्रयुक्त होता है, जिसका अनुवाद प्रश्नवाचक शब्द के साथ किया गया है, और इसी कारण बिना तीसरे शब्द के विक्रय पूर्ण न होने का नियम 'खुलासा' में है। यदि विक्रेता ने इस प्रकार कहा कि "मैंने यह गुलाम हज़ार दिरहम के बदले तेरे हाथ इकाला (रद्द) किया" और दूसरे ने कहा...

---

1. कहा गया है कि वे 'स' या 'सौफ़' के साथ जुड़े शब्दों की तरह हैं जब वे वर्तमान/भविष्य का अर्थ देने के लिए प्रयुक्त हों...
2. अर्थात तत्काल विक्रय पूरा करने की नियत से।

دوسرا باب: ایسے کلمات کے بیان میں جو بیع منعقد ہونے کی طرف رجوع کرتے ہیں اور اُس چیز کے حکم کے بیان میں جو چکانے وغیرہ کی غرض سے قبضہ میں کر لی ہو اس میں تین فصلیں ہیں

فصل اول: اُن کلمات کے بیان میں جن سے بیع منعقد ہوتی ہے

ہمارے اصحاب نے کہا ہے کہ جو دو لفظ ایسے ہوں کہ جن کے معنی مالک کر دینے اور مالک ہو جانے کے ہوں اور ماضی یا حال کے صیغہ ہوں ان سے بیع منعقد ہو جاتی ہے کذا فی المحیط خواہ وہ صیغہ فارسی ہوں یا عربی یا اور کسی زبان کے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور ماضی کے صیغہ سے بدون نیت کے بیع منعقد ہوتی ہے اور مضارع کے صیغہ میں اصح یہ ہے کہ نیت چاہیے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ پس اگر بائع نے یوں کہا کہ میں یہ غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کے عوض بیچتا ہوں یا تجھے بخشتا ہوں یا عطا کرتا ہوں اور مشتری نے کہا کہ میں اُس کو تجھ سے مول لیتا ہوں یا لے لیتا ہوں اور دونوں کی نیت فی الحال بیع پورا کرنے کی ہے یا ایک نے ماضی اور دوسرے نے مستقبل کا صیغہ کہا اور اُس میں بھی نیت فی الحال بیع واجب کرنے کی ہے تو بیع منعقد ہو جائے گی اور اگر یہ نیت نہیں تو بیع منعقد نہ ہو گی یہ قنیہ میں لکھا ہے اور جاننا چاہیے کہ جو صیغے حال استقبال کے ہیں ۱؎ جیسے کہ کہا اسی وقت بیچتا ہوں تو اس میں نیت کی حاجت نہیں اور جو صیغے محض استقبال کے ہیں جیسے کہا کہ میں اس کو آئندہ زمانے میں بیچتا ہوں یا امر کے صیغے ہوں تو اُن سے بیع منعقد نہیں ہوتی مگر اُس صورت میں کہ امر کی دلالت اُسی معنی پر ہو جو ۲؎ ذکر کیا گیا ہے جیسے کہ کہا کہ اس غلام کو اس قدر ثمن کو

لے لے اور مشتری نے کہا کہ میں نے لے لیا تو یہ بھی بمنزلہ ماضی کے ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ پھر جاننا چاہیے کہ جب بیع امر کے صیغہ سے واقع ہو تو ایسی بیع میں تین لفظ ہونے چاہئیں چنانچہ اگر بائع نے کہا کہ مجھ سے خرید لے اور مشتری نے کہا کہ میں نے خریدا تو بیع منعقد نہ ہوگی تا وقتیکہ بائع پھر یہ نہ کہے کہ میں نے بیچا یا اگر مشتری نے کہا کہ میرے ہاتھ بیچ ڈال اور بائع نے کہا کہ میں نے بیچ ڈالا تو ضروری ہے کہ مشتری دوبارہ کہے کہ میں نے خریدا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور استفہام کے صیغہ سے سب کے نزدیک بیع منعقد نہیں ہوتی جیسے کہ مشتری نے بائع سے کہا کہ کیا تو یہ چیز میرے ہاتھ اتنے کو بیچتا ہے یا یہ کہا کہ کیا تو نے میرے ہاتھ یہ چیز اتنے کو بیچی اور بائع نے کہا کہ میں نے بیچی تو بیع منعقد نہ ہوگی تا وقتیکہ مشتری پھر نہ کہے کہ میں نے خریدی یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ خریدی ایں چیز را از من بکذا یعنی کیا یہ چیز تو نے مجھ سے اتنے کو خریدی دوسرے نے کہا کہ میں نے خریدی اور پھر اُس شخص نے یہ نہ کہا کہ میں نے بیچی تو بیع تمام نہ ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ ف ـہ واضح ہو کہ خریدی ایں چیز را از من اگرچہ حرف استفہام کو شامل نہیں مگر فارسی میں یہ استفہام کے محل میں مستعمل ہے جس کا ترجمہ بلفظ استفہام مذکور ہوا اور اسی واسطے بدون تیسرے لفظ کے بیع نام نہ ہونے کا حکم خلاصہ میں ہے۔ اگر بائع نے یوں کہا کہ میں نے یہ غلام بعوض ہزار درہم کے تیرے ہاتھ اقالہ کیا اور دوسرے نے کہا

۱ـہ قال کالمقرون بالسین وسوف لما کان دخولہما لتعیین المعنی المضارع صرفہما الی القریبۃ عند المتأخرین ۱۲۔ ۲ـہ یعنی فی الحال بیع پوری کرنے کی نیت ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 6 | 203 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...that "I have accepted," then there is a difference of opinion regarding whether the sale (Bay') has been concluded. Imam Zahir-ud-Din has narrated from his uncle Shams al-Aimma al-Awzjandi and his teacher Shams al-Aimma al-Sarakhsi that in this case, the sale will be concluded. This is because the word "farukhtam" (I sold) is implied in the seller's statement, and the meaning of the seller's statement is "Buy it, for I have sold it," as stated in Al-Muhit. In Mukhtar al-Fatawa, it is written that this is the chosen (Mukhtar) ruling. If the seller said, "I have rescinded (Iqala) this slave to you in exchange for one thousand Dirhams," and the other person said, "I have accepted," then there is a difference of opinion regarding the validity of the sale. Imam Abu Bakr al-Iskaf stated that a sale will be concluded between them even with the word "Iqala." Faqih Abu Ja'far said that the sale will not be concluded, and Faqih Abu al-Layth has adopted this view. This is also the opinion of Imam Abu Hanifa, as mentioned in Fatawa Qadi Khan. According to all narrations, a sale is concluded with the word "musallam" (delivered/conceded), as recorded in Al-Muhit. If someone said to another, "I have gifted (Hiba) this slave to you for one thousand rupees," and the other replied, "I have accepted," then this sale will be valid, as written in Al-Khulasa. A sale proposal (Ijab) is valid using the word "ja'l" (to make/place) in Arabic, "gardanidan" (to make/turn) in Persian, or "kardena" (to give/make) in Urdu. For example, if someone says to another, "I have made this item yours in exchange for such an amount," then it constitutes a sale. This is because Imam Muhammad mentioned that if a judge (Qadi) says to a creditor, "I have made this property of your debtor yours in exchange for your debt," the sale will be concluded, and this is the correct view. If it was said, "I am satisfied," the proposal is still valid. If one person first said, "I sold," and then the other said, "I gave permission," the sale will be concluded, as mentioned in Al-Bahr al-Ra'iq. Similarly, if the buyer said, "I bought this item for such a price (Thaman)," and the seller said, "I am satisfied" or "I have fulfilled it" or "I gave permission," the sale will be concluded, as per Al-Ikhtisar Sharh al-Mukhtar. Likewise, if someone says, "This slave is a sale to you in exchange for your debt," and the other accepts, the sale will be concluded, as written in Al-Ghiyathiyyah.

If he said to another person, "I bought your slave for one thousand Dirhams," and he responded, "I also did so," or "Yes," or "Give the price," then the sale between them is valid, and this is the most correct (Asahh) view, as recorded in Jawahir al-Ikhlati. If someone said, "I bought it for such a price," and the seller replied, "It is for you," or "He is your slave," or "He is sacrificed for you," then the sale is completed, as written

in Al-Wajiz al-Kardari. If someone said to another, "I sold this item to you for this much," and the other said, "I took it," then the sale is completed, as per Al-Khulasa. If someone said to another, "I gave my horse in exchange for your horse," and the other said, "I have done the same," the sale is concluded, and Shams al-Aimma al-Awzjandi has issued a fatwa on this basis, as recorded in Jawahir al-Ikhlati. If someone said to another, "This slave is upon your responsibility for one thousand Dirhams," and the other replied, "I accepted," then the sale is concluded, as per Al-Muhit. If someone said, "I sold this slave to you for one thousand Dirhams and gifted (waived) its price to you," and the other said, "I bought it," then this sale is not valid, as written in Al-Wajiz al-Kardari. However, if it was sold for a certain price and the buyer accepted it, and then the seller waived the price for the buyer or gifted it or gave it as charity (Sadaqah), then the sale is valid. If a slave was sold and there was silence regarding the price, then according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, ownership is established upon taking possession (Qabd), as stated in Al-Khulasa, and the value (Qimat) of the slave will be due from the buyer (while the agreed price 'Thaman' will not be due). This is written in Jawahir al-Ikhlati. If someone said, "I sold it to you without a price," then the person will not become the owner even after taking possession, as per Al-Khulasa. If he said, "I sold this slave to you for two thousand Dirhams," and the buyer said, "I bought it without any consideration in return," the sale is not valid, as written in Fatawa Qadi Khan. If a sale was made concerning a limb of a slave...

(Footnote 1): Let it be clear that 'Thaman' is the price agreed upon between the buyer and the seller, while 'Qimat' is the market value of the item.

कि "मैंने स्वीकार किया," तो इसके बिक्री (बय) होने में मतभेद है। इमाम ज़हीर-उद-दीन ने अपने चाचा शम्स-अल-आइम्मा औज़जंदी और अपने उस्ताद शम्स-अल-आइम्मा सरख़सी से उद्धृत किया है कि इस स्थिति में बिक्री संपन्न हो जाएगी क्योंकि विक्रेता के कथन में 'मैंने बेचा' (फरोख़्तम) शब्द निहित है, और विक्रेता के कथन का अर्थ है 'खरीदा कि मैंने बेचा', यह 'मुहीत' में लिखा है। 'मुख्तार-उल-फ़तावा' में लिखा है कि यही निर्णय चुना गया (मुख्तार) है। यदि विक्रेता ने यूँ कहा कि "मैंने यह गुलाम एक हज़ार दिरहम के बदले तुम्हारे हाथ इक़ाला किया" और दूसरे ने कहा "मैंने स्वीकार किया", तो इसके बिक्री होने में मतभेद है। इमाम अबू बकर इस्काफ़ ने कहा है कि दोनों के बीच 'इक़ाला' शब्द के साथ भी बिक्री संपन्न हो जाएगी। फ़क़ीह अबू जाफ़र ने कहा कि बिक्री संपन्न नहीं होगी, और फ़क़ीह अबू लैथ ने इसी को अपनाया है। इमाम अबू हनीफ़ा का भी यही मत है, जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। 'मुस्लिम' (सुपुर्दगी) शब्द से सभी रिवायतों के अनुसार बिक्री संपन्न हो जाती है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा "मैंने यह गुलाम तुम्हारे हाथ एक हज़ार रुपये में हिबा (दान) किया" और दूसरे ने कहा "मैंने स्वीकार किया", तो यह बिक्री सही होगी, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। बिक्री का प्रस्ताव (ईजाब) अरबी में 'जाल' शब्द के साथ या फ़ारसी में 'गरदानिदन' या उर्दू में 'कर देने' के साथ सही है। जैसे, यदि कोई किसी से कहे "मैंने यह चीज़ इतनी राशि के बदले तुम्हारी कर दी", तो यह बिक्री है, क्योंकि इमाम मुहम्मद ने उल्लेख किया है कि यदि न्यायाधीश (क़ाज़ी) ऋणदाता से कहे "मैंने तुम्हारे ऋणी की यह चीज़ तुम्हारे ऋण के बदले तुम्हारी कर दी", तो बिक्री हो जाएगी, और यही सही है। यदि यह कहा "मैं राज़ी हो गया", तो भी प्रस्ताव सही हो जाता है। यदि पहले एक ने कहा "मैंने बेचा" और दूसरे ने कहा "मैंने अनुमति दी", तो बिक्री संपन्न हो जाएगी, जैसा कि 'बहर-उर-राइक़' में है। इसी प्रकार यदि खरीदार ने कहा "मैंने इतने मूल्य पर यह चीज़ मोल ली" और विक्रेता ने कहा "मैं राज़ी हुआ" या "मैंने पूरी कर दी" या "मैंने अनुमति दी", तो बिक्री संपन्न हो जाएगी, जैसा कि 'इख़्तिसार शरह अल-मुख्तार' में है। इसी प्रकार यदि किसी ने कहा "यह गुलाम तुम्हारे ऋण के बदले तुम्हारे हाथ बिक्री है" और दूसरे ने स्वीकार किया, तो बिक्री संपन्न हो जाएगी, यह 'ग़ियाथिया' में लिखा है।

यदि दूसरे व्यक्ति से कहा "मैंने तुम्हारा गुलाम एक हज़ार दिरहम में मोल लिया" और उसने कहा "मैंने भी किया" या "हाँ" या "क़ीमत दे दो", तो उन दोनों के बीच बिक्री सही हो गई, और यही सबसे सही (असह) मत है, यह 'जवाहर अल-इख़्लाती' में लिखा है। यदि किसी ने कहा "मैंने उसे इतने दामों

में मोल लिया" और विक्रेता ने कहा "वह तुम्हारे लिए है" या "तुम्हारा गुलाम है" या "तुम पर फ़िदा है", तो बिक्री पूरी हो गई, यह 'वजीज़ कर दरी' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा "मैंने यह चीज़ इतने में तुम्हारे हाथ बेची" और दूसरे ने कहा "मैंने ले ली", तो बिक्री पूरी हो गई, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा "मैंने अपना घोड़ा तुम्हारे घोड़े के बदले में दिया" और दूसरे ने कहा "मैंने भी ऐसा ही किया", तो यह बिक्री हो गई, और शम्स-अल-आइम्मा औज़जंदी ने इसी पर फतवा दिया है, यह 'जवाहर अल-इख़्लाती' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा "यह गुलाम एक हज़ार दिरहम के बदले तुम्हारे ज़िम्मे है" और दूसरे ने कहा "मैंने माना", तो यह बिक्री हो गई, जैसा कि 'मुहीत' में है। किसी ने कहा "मैंने यह गुलाम तुम्हारे हाथ एक हज़ार दिरहम में बेचा और उसका मूल्य (मोल) तुम्हें हिबा (माफ़) कर दिया" और दूसरे ने कहा "मैंने ख़रीदा", तो यह बिक्री सही नहीं है, यह 'वजीज़ कर दरी' में लिखा है। लेकिन यदि किसी मूल्य पर बेचा और खरीदार ने उसे स्वीकार कर लिया, फिर खरीदार के लिए मूल्य माफ़ कर दिए या उसे हिबा कर दिए या सदक़ा (दान) में दे दिए, तो बिक्री सही है। यदि गुलाम बेचा और मूल्य पर मौन (सुकूत) रहा, तो इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के अनुसार क़ब्ज़े से स्वामित्व सिद्ध हो जाएगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है, और खरीदार पर गुलाम की क़ीमत वाजिब होगी (और दाम वाजिब न होंगे)। यह 'जवाहर अल-इख़्लाती' में लिखा है। यदि कहा "मैंने तुम्हारे हाथ बिना मूल्य के बेचा", तो क़ब्ज़ा करने से भी वह मालिक नहीं होगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि कहा "मैंने यह गुलाम तुम्हारे हाथ दो हज़ार दिरहम में बेचा" और खरीदार ने कहा "मैंने बिना किसी चीज़ के बदले ख़रीदा", तो बिक्री सही नहीं है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि दास (ममलूक) के किसी अंग की ओर बिक्री की...

(फ़ुटनोट १): स्पष्ट हो कि 'थमन' (मूल्य) वे दाम हैं जो खरीदार और विक्रेता के बीच तय हों, और 'क़ीमत' वह है जो बाज़ार की दर के अनुसार वस्तु का मूल्य हो।

کہ میں نے قبول کیا تو اس کے بیع کے ہونے میں اختلاف ہے ۔ہ امام ظہیر الدین نے اپنے چچا شمس الائمہ اوزجندی اور اپنے استاد شمس الائمہ سرخسی سے نقل کیا ہے کہ اس صورت میں بیع منعقد ہو جائے گی اس لیے کہ بائع کے قول میں لفظ فروختم یعنی میں نے بیچا مضمر ہے اور بائع کے قول کے یہ معنی ہیں کہ خریدی کہ فروختم یہ محیط میں لکھا ہے اور مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے کہ یہی حکم مختار ہے اور اگر بائع نے یوں کہا کہ میں نے یہ غلام بعوض ہزار درہم کے تیرے ہاتھ اقالہ کیا اور دوسرے نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو اس کے بیع کے ہونے میں اختلاف ہے امام ابوبکر اسکاف نے کہا ہے کہ دونوں کے درمیان اقالہ کے لفظ کے ساتھ بیع منعقد ہو جائے گی اور فقیہ ابو جعفر نے کہا ہے کہ بیع منعقد نہ ہو گی اور فقیہ ابواللیث نے اسی کو اختیار کیا ہے اور نیز یہی قول امام ابوحنیفہ کا ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور مسلم کے لفظ سے سب روایتوں کے موافق بیع منعقد ہو جاتی ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ غلام ہزار روپیہ کو ہبہ کیا اور دوسرے نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو یہ بیع صحیح ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور بیع کا ایجاب لفظ جعل کے ساتھ عربی میں یا گردانیدن فارسی یا گردانے اور کر دینے کے ساتھ اردو میں صحیح ہے مثلاً کوئی شخص کسی سے یہ کہے کہ میں نے یہ چیز اس قدر کے عوض میں تیری کر دی تو بیع ہے اس لیے کہ امام محمدؒ نے ذکر کیا ہے کہ اگر قاضی قرض خواہ سے یوں کہے کہ میں نے تیرے قرض دار کی یہ چیز تیرے قرض کے عوض میں تیری کر دی تو بیع ہو جائے گی اور یہی صحیح ہے اور اگر یہ کہا کہ میں راضی ہو گیا تو بھی ایجاب صحیح ہو جاتا ہے اور اگر پہلے ایک نے کہا کہ میں نے بیچا اور پھر دوسرے نے کہا کہ میں نے اجازت دی تو بیع منعقد ہو جائے گی کذا فی البحر الرائق

اور اسی طرح اگر مشتری نے کہا کہ میں نے اس قدر ثمن کو یہ چیز مول لی اور بائع نے کہا کہ میں راضی ہوا یا میں نے پوری کر دی یا میں نے اجازت دی تو بیع منعقد ہو جائیگی کذا فی الاختصار شرح المختار اور اسی طرح اگر کسی نے کہا کہ یہ غلام تیرے ہاتھ تیرے قرض کے عوض بیع ہے اور دوسرے نے قبول کر لیا تو بیع منعقد ہو جائیگی یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔

اگر دوسرے شخص سے کہا کہ میں نے تیرا غلام ہزار درہم کو مول لیا اور اُس نے کہا کہ میں نے بھی کیا یا کہا کہ ہاں یا کہا کہ قیمت دے تو ان دونوں میں بیع صحیح ہوگئی اور یہی اصح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میں نے اُس کو اس قدر داموں کو مول لیا اور بائع نے کہا کہ وہ تیرے لیے ہے یا تیرا غلام ہے یا تجھ پر فدا ہے تو بیع تمام ہو گئی یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے۔ اگر کسی دوسرے شخص سے کہا کہ میں نے یہ چیز اتنے کو تیرے ہاتھ بیچی اور دوسرے نے کہا کہ میں نے لے لی تو بیع تمام ہوگئی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی دوسرے سے کہا کہ میں نے اپنا گھوڑا تیرے گھوڑے کے عوض میں دیا اور دوسرے نے کہا کہ اور میں نے بھی ایسا ہی کیا تو یہ بیع ہوگئی اور شمس الائمہ اوزجندی نے اسی پر فتویٰ دیا ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور اگر کسی نے دوسرے سے کہا یہ کہ غلام بعوض ہزار درہم کے تیرے ذمہ ہے اور دوسرے نے کہا کہ میں نے مانا تو یہ بیع ہو گئی کذا فی المحیط کسی نے کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا اور اس کا مول تجھے ہبہ کر دیا اور دوسرے نے کہا کہ میں نے خریدا تو یہ بیع صحیح نہیں ہے یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے۔ لیکن اگر کسی قدر داموں کو بیچا اور مشتری نے اُس کو قبول کر لیا پھر مشتری کو دام لے معاف کر دیے یا اس کو ہبہ کر دیے یا اُس کو صدقہ میں دے دیے تو بیع صحیح ہے اور اگر غلام کو بیچا اور مول سے سکوت کیا تو امام ابو یوسف اور امام محمد کے نزدیک قبضہ سے ملکیت ثابت ہو جائے گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور مشتری پر غلام کی قیمت واجب ہو گی (اور دام واجب نہ ہوں گے) یہ

جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ بلا ثمن بیچا تو قبضہ کرنے سے بھی بیع کا مالک نہ ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ دو ہزار درہم کو بیچا اور مشتری نے کہا کہ میں نے بلا کسی چیز کے عوض کے خریدا تو بیع صحیح نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر مملوک کے کسی عضو کی طرف بیع کی

ـہ۱ واضح ہو کہ ثمن وہ دام ہیں جو مشتری اور بائع کے درمیان قرار پائیں اور قیمت وہ ہے جو شے کے دام بازار کے نرخ سے ہیں۔ ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 (204) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Regarding attribution [of a sale to a part of the body]: It should be observed that if the sale is attributed to a limb through which an attribution would result in the slave becoming free, then the sale is valid by attributing it to that part. If not, the sale will not be valid; this is recorded in *Al-Dhakhirah*. It is stated in *Tajnis Nasiri* that if someone says, "I sold this slave for a thousand dirhams, did you buy it?" and the other responds, "I bought it," then the sale is concluded. However, if the seller says, "I sold this slave for a thousand dirhams," and the buyer says only "I bought it" without further specification, the sale is not concluded because there was no attribution toward the buyer; this is recorded in *Tatar Khaniyah*.

If someone says to another, "If you like it, this slave of mine is yours for a thousand dirhams," and the other replies, "I liked it," then this constitutes a sale. ☆

If a discussion regarding a sale was already underway and the seller says, "I sold this much 'Mann' (a unit of weight)," and the buyer says, "I purchased it" without saying "from you," the sale is not valid. Conversely, if the buyer says, "I purchased this much Mann" and the seller says, "I sold it" without saying "to you," the sale is valid; this is in *Fath al-Qadir*. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if one says, "If it pleases you, this slave is yours for a thousand dirhams," and the other says, "It pleased me," it is a sale. Similar rulings apply to terms like "suitable," "intention," or "desire." Initially, such sales are not binding. If a seller says, "If this solid object weighs five hundred Manns, then weigh it, for I have sold it to you for such a price," and the buyer agrees, but the weight is only verified afterward, the sale is initially invalid unless the seller already knew the weight. In the latter case, it is valid as it is a confirmation (*tahqiq*), not a contingency (*ta'liq*). If one tells another, "Take these goods and inspect them today; if you are satisfied, they are yours for a thousand dirhams," and the person takes them, it is valid. This is equivalent to saying, "I sold this to you on the condition that you have the option [to accept or reject] for today." This is found in *Fatawa Qazi Khan*. *Bahr al-Ra'iq* mentions that if a sale is made contingent on a third party's approval within a specified time, it is valid upon that approval. Regarding a 'voidable sale' (*bay' al-fasid*), if a buyer takes an item under such a contract and later confirms it with the seller, the subsequent conversation is redundant as it is based on an initially flawed contract, unless they both mutually agreed to annul the first and start anew.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ३ (२०४) किताबुल बुयूअ (बिक्री का अध्याय)

निस्बत (संबंध) की तो देखना चाहिए कि अगर ऐसे अंग की तरफ की गई जिससे संबंध जोड़ने पर वह (ग़ुलाम) आज़ाद हो जाता है, तो उसकी तरफ बिक्री का संबंध जोड़ने से बिक्री हो जाएगी। और अगर ऐसा नहीं है, तो बिक्री भी सही नहीं होगी। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। 'तजनीस नासिरी' में लिखा है कि अगर किसी ने कहा, "मैंने यह ग़ुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचा, तुमने खरीदा," और दूसरे ने जवाब में कहा, "मैंने खरीदा," तो बिक्री पूरी हो गई। और अगर बेचने वाले ने इस तरह कहा, "मैंने यह ग़ुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचा," और खरीदने वाले ने सिर्फ़"मैंने खरीदा" कहा और कुछ नहीं जोड़ा, तो बिक्री नहीं होगी क्योंकि इसमें खरीदने वाले की तरफ निस्बत नहीं थी। यह 'ततार खानिया' में लिखा है।

यदि किसी ने किसी व्यक्ति से कहा, "अगर तुम्हें पसंद आए, तो यह मेरा ग़ुलाम तुम्हारे लिए एक हज़ार दिरहम का है," और दूसरे ने कहा, "मुझे पसंद आया," तो यह बिक्री (सौदा) हो गया। ☆

अगर पहले से बिक्री की कोई बातचीत चल रही थी, फिर बेचने वाले ने कहा, "मैंने इतने 'मन' (वजन की इकाई) बेचा" और खरीदने वाले ने कहा, "मैंने खरीदा" और यह नहीं कहा कि "तुमसे खरीदा," तो बिक्री सही नहीं होगी। क्योंकि इसका उल्टा मामला, यानी अगर खरीदने वाले ने कहा, "मैंने इतने मन मोल लिया" और बेचने वाले ने कहा, "मैंने बेचा" और यह नहीं कहा कि "तुम्हारे हाथ बेचा," तो बिक्री सही होगी। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि अगर किसी ने किसी व्यक्ति से कहा, "अगर तुम्हें पसंद आए, तो यह मेरा ग़ुलाम तुम्हारे लिए एक हज़ार दिरहम का है," और दूसरे ने कहा, "मुझे पसंद आया," तो यह बिक्री है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। इसी तरह अगर कहा कि "तुम्हारे अनुकूल हो," और उसने कहा "मेरे अनुकूल हुआ," तो भी यही हुक्म है। इसी तरह "इरादा" या "ख्वाहिश" करने के जवाब में भी सौदा हो जाता है। शुरुआत में यह अनिवार्य (लाज़िम) नहीं होता। अगर किसी ने कहा, "यह ठोस चीज़ अगर पांच सौ मन वज़न की हो तो वज़न कर कि मैंने तुम्हारे हाथ इतने में बेची," और खरीदने वाले ने कहा "मैंने खरीदी," फिर वज़न करने पर वैसा ही पाया जैसा कहा गया था, तो यह बिक्री नहीं होगी। लेकिन अगर बेचने वाला पहले से वज़न जानता था, तो बिक्री जायज़ है क्योंकि यह 'तहकीक' (पुष्टि) होगी 'ता'लीक़' (शर्त) नहीं। एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा, "यह सामान ले जाओ और आज इसे देखो, अगर तुम राज़ी हुए तो यह एक हज़ार दिरहम का तुम्हारा हुआ," और वह उसे ले गया तो यह जायज़ है। यह बात ऐसी है जैसे कहा गया हो,

"मैंने यह ग़ुलाम इस शर्त पर बेचा कि आज तुम्हें चुनने का अधिकार है।" यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। 'बहर अल-राइक' में लिखा है कि अगर कहा, "मैं यह चीज़ बेचता हूँ बशर्ते कि फलां व्यक्ति राज़ी हो जाए," और राज़ी होने का समय तय था, तो बिक्री जायज़ है। यदि किसी ने 'बय-ए-फासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) के तहत कपड़ा लिया, फिर अगले दिन बेचने वाले से मिलकर पुष्टि की, तो वह बातचीत बेकार है क्योंकि उसकी बुनियाद पहले की दोषपूर्ण बिक्री पर है। अगर उन्होंने उसे रद्द कर दिया हो और फिर से सौदा करें, तो वह मान्य होगा।

نسبت کی تو دیکھنا چاہیے کہ اگر ایسے عضو کی طرف کی کہ جس کے طرف حق کی نسبت کرنے سے وہ آزاد ہو جاتا ہے تو اُس کی طرف بیع کی نسبت کرنے سے بیع ہو جائے گی اور اگر ایسا نہیں ہے تو بیع بھی صحیح نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور تجنیس ناصری میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ من فروختم ایں بندہ را بہزار درہم تو خریدی یعنی میں نے یہ غلام ہزار درہم کو بیچا تو نے خریدا اور دوسرے نے اُس کے جواب میں یوں کہا کہ خریدم یعنی میں نے خریدا تو بیع تمام ہو گئی اور اگر بائع نے اس طرح کہا کہ من فروختم ایں بندہ را بہزار درہم اور مشتری نے کہا خریدم اور کچھ زیادہ نہ کہا تو بیع نہ ہو گی کیونکہ اس میں مشتری کی طرف نسبت نہ تھی یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک شخص سے کہا کہ اگر تجھے پسند آئے تو یہ میرا غلام تیرے لیے ہزار درہم کو ہے اس دوسرے نے کہا کہ مجھے پسند آیا تو یہ بیع ہے ☆

اگر پہلے سے کچھ بیع کی گفتگو درپیش تھی پھر بائع نے کہا کہ میں نے اس قدر من کو بیچا اور مشتری نے کہا کہ میں نے مول لیا اور یہ نہ کہا کہ تجھ سے مول لیا تو بیع صحیح نہ ہو گی کیونکہ اس میں اس کا عکس یعنی اگر مشتری نے یوں کہا کہ میں نے اس قدر من کو مول لیا اور بائع نے کہا کہ میں نے بیچا اور یہ نہ کہا کہ تیرے ہاتھ بیچا تو بیع صحیح ہو گی یہ فتح القدیر (۱) میں لکھا ہے۔ امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر کسی نے ایک شخص سے کہا کہ اگر تجھے پسند آئے تو یہ میرا غلام تیرے لیے ہزار درہم کو ہے اس دوسرے نے کہا کہ مجھے پسند آیا تو یہ بیع ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور ایسے ہی اگر اس طرح کہا کہ تجھے موافق ہو تو یہ میرا غلام تیرے لیے

ہزار درہم کو ہے اور اس نے کہا کہ میرے موافق ہوا تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ اگر تو ارادہ کرے یا خواہش کرے اور دوسرے نے کہا کہ میں نے ارادہ کیا اور خواہش کی تو ان کل صورتوں میں جواب میں بیع ہو جاتی ہے ابتدا میں لازم نہیں ہوتی ہے اور اگر کسی نے کہا کہ یہ ٹھوس چیز اگر پانچ سو من وزن میں ہو تو وزن کر کہ میں نے تیرے ہاتھ اتنے کو بیچی اور مشتری نے کہا کہ میں نے خریدی پھر اُس کو وزن کیا تو جیسا بائع نے کہا تھا ویسا ہی پایا تو یہ بیع نہ ہو گی لیکن اگر بائع اس قول سے پہلے اُس کا وزن جانتا تھا تو بیع جائز ہے اس لیے کہ یہ قول تحقیق ہوگا تعلیق نہ ہو گا یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے شخص سے کہا کہ یہ اسباب لے جا اور آج کے دن اس کو دیکھ اگر تو اس سے راضی ہو گا تو وہ ہزار درہم کو تیرے لئے ہے اور وہ اس کو لے گیا تو جائز ہے اور اسی طرح اگر یوں کہا کہ اگر آج تو اس سے راضی ہو گا تو وہ ہزار درہم کو تیرے لئے ہے اور یہ قول بمنزلہ ایسے کہنے کے ہے کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کو اس شرط پر بیچا کہ آج کے دن کا تجھ کو اختیار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور ذخیرہ میں کہا کہ یہ جواز بیع بدلیل استحسان ہے اور ہمارے تینوں عالموں نے اسی کو لیا ہے انہی کلامہ اور اگر یوں کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا اگر تجھ کو ایک دن رات تک منظور ہو تو یہ لیما بیع کا تمام کرنا ہے تعلیق نہیں ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر یوں کہا کہ یہ چیز میں نے ہزار درہم کو بیچی بشرطیکہ فلاں شخص راضی ہو جائے تو اگر اس کے راضی ہونے کا کوئی وقت مقرر کر دیا اور وہ راضی ہو گیا تو بیع جائز ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ اگر کسی کپڑے کو بطور بیع فاسد کے مول لیا پھر دوسرے دن بائع سے ملا اور اس سے کہا کہ کیا تو نے اپنا کپڑا ہزار درہم کو میرے ہاتھ نہیں بیچا اُس نے کہا کہ ہاں بیچا ہے پھر اس مشتری نے کہا کہ میں نے اس کو لیا تو یہ گفتگو بیکار ہے اور اس کی بنا اسی بیع فاسد پر ہے گی جو پہلے واقع ہوئی تھی اور اگر ان دونوں نے اس بیع فاسد کو بالاتفاق ترک کر دیا

ہو تو آج بیع ہو جائے گی۔ کسی شخص نے اپنا غلام ہزار درہم کو دوسرے شخص کے ہاتھ بیچا اور کہا کہ اگر آج میرے پاس تو دام نہ لایا تو میرے تیرے درمیان بیع نہیں ہے اور مشتری نے قبول کر لیا اور اس دن اس کے دام نہ لایا اور دوسرے دن بائع سے ملا تو مشتری نے کہا کہ تو نے اپنا یہ غلام میرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا اس نے کہا کہ ہاں بیچا پھر مشتری نے کہا کہ میں نے لیا تو اسی وقت از سر نو بیع ہو جائے گی اس واسطے

(۱) قول فتح القدیر میں لکھا ہے یعنی بعد تفصیل ما جملہ ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 2 (205) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...that the first purchase had been annulled and this issue is not like the case of a *Fasid* (irregular/voidable) sale. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone said: "I sold this to you for a thousand dirhams, but if you do not pay the price for a year, then there is no sale between us," then this is a *Fasid* sale, and this statement does not carry the same weight as the 'Option of Condition' (*Khiyar al-Shart*). However, if he stipulated a condition of three days, saying: "If you do not pay within three days, there is no sale between us," then by way of *Istihsan* (juridistic preference), the sale is valid. If he mentioned four days, the sale is invalid; but if, despite the four-day condition, the buyer brought the payment within three days and stated he did not wish to delay further, the Sheikh stated: "I consider this sale valid provided the payment is brought within three days." This is mentioned in *al-Khulasah*.

If a person said to another: "If you pay me this amount of dirhams in exchange for this cloth, then I have sold it to you," and that person paid the price in the same sitting (*majlis*), the sale is concluded. It is mentioned in *Kitab al-Siyar* (1) that such a sale is valid by way of *Istihsan*. Similarly, if a seller said: "I have sold it provided the payment reaches me," and the buyer paid the price in that same sitting, the sale is valid by *Istihsan*; this is recorded in *al-Muhit*. If someone said: "I bought this maidservant of yours for ten dinars, did you sell her?" and the owner replied: "Consider her sold," then if his intention was to complete the transaction, the sale is valid; this is recorded in *al-Qunyah*.

In *al-Tatimmah*, it is mentioned that Hasan ibn Ali was asked about a case where a person negotiated with a seller’s agent for goods at twenty-two (22) dinars, but the agent insisted on no less than twenty-five (25) dinars. The buyer then asked to be excused from those three dinars, and the agent agreed but did not speak, though witnesses were present to confirm his happy consent. Is this a sale? He replied that a sale is not concluded by this alone unless there is an offer and acceptance (*Ijab wa Qabul*) or an act that stands in their place. This is recorded in *al-Tatarkhaniyah*.

If a seller or buyer calls out from a distance or from behind a wall, it is not valid. If someone inside a house said to another on the roof: "I sold this to you for this price," and the other replied: "I bought it," the sale is valid if they see each other and there is no doubt in hearing the words. A distance that causes doubt in hearing is an obstacle to the sale.

If someone said to another: "These people are offering two thousand dirhams for your vineyard, but I sell it to you for one thousand," and the buyer said: "I have bought it," the sale is valid if it was not in jest (*hazl*). If they dispute whether it was a jest or serious, the word of the one claiming it was a jest is accepted, unless some payment has already been made, in which case a claim of jest is inadmissible.

If someone offered to sell a slave and the other took possession without speaking, the sale is concluded. Similarly, if someone bought grain and told the seller to give it as charity, and he did so in that same sitting, the sale is complete as the act implies acceptance. However, if done after leaving the sitting, it is not a valid sale due to prior withdrawal (*i'rad*). Likewise, if a seller told a buyer to "cut a shirt" from the cloth being sold and the buyer did so before the sitting ended, the sale is complete.

(1) *Al-Siyar al-Kabir* is a work authored by Imam Muhammad (may Allah have mercy on him).

फ़तवा आलमगिरी ..... भाग 2 (205) किताबुल बुयूअ (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

यह कि पहली खरीदारी निरस्त हो चुकी थी और यह मसला 'बै-ए-फ़ासिद' (दूषित विक्रय) की स्थिति जैसा नहीं है। यह फ़तवा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि किसी ने कहा कि मैंने तुम्हें एक हज़ार दिरहम में यह चीज़ बेची, लेकिन अगर तुमने एक साल तक दाम (रक़म) नहीं दिए तो मेरे और तुम्हारे बीच कोई सौदा नहीं होगा, तो यह बै-ए-फ़ासिद है और यह कथन 'खियार' (विकल्प) जैसा नहीं है। और यदि तीन दिन की शर्त लगाई और कहा कि तीन दिन तक दाम नहीं दोगे तो हमारे बीच सौदा नहीं होगा, तो 'इस्तेहसानन' (न्यायसंगत प्राथमिकता के तौर पर) यह सौदा जायज़ है। और यदि चार दिन का ज़िक्र किया तो सौदा जायज़ नहीं है, लेकिन यदि चार दिन की शर्त में खरीदार तीन ही दिन में रक़म ले आया और कहा कि मुझे और देरी मंज़ूर नहीं है, तो शेख़ ने कहा कि मैं इस सौदे को जायज़ रखता हूँ बशर्ते कि रक़म तीन दिन में आ जाए; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि अगर तुम इतने दिरहम इस कपड़े के बदले मुझे दे दो तो मैंने इसे तुम्हारे हाथ बेच दिया, और उस व्यक्ति ने उसी महफ़िल (मजलिस) में रक़म अदा कर दी, तो सौदा (बै) हो जाएगा। किताब-उस-सियर में ज़िक्र है कि यह सौदा इस्तेहसानन सही है। इसी तरह यदि विक्रेता ने कहा: "अगर मुझ तक क़ीमत पहुँच जाए तो मैंने इसे बेच दिया," और खरीदार ने उसी मजलिस में क़ीमत दे दी, तो यह बै इस्तेहसानन सही है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने कहा कि मैंने तुम्हारी यह दासी दस दीनार में मोल ली, क्या तुमने बेची? उसने कहा कि "बिकी हुई समझो", तो अगर उसका उद्देश्य सौदा पूरा करना है तो सौदा सही होगा।

'ततिम्मा' में है कि हसन इब्न अली से यह मसला पूछा गया कि किसी व्यक्ति ने विक्रेता के वकील से किसी माल का बाईस (22) दीनार में सौदा किया और वकील ने कहा कि पच्चीस (25) दीनार से कम में नहीं दूँगा, और खरीदार ने कहा कि मेरे लिए ये तीन दीनार छोड़ दो और वह राज़ी हो गया लेकिन ज़ुबान से कुछ नहीं कहा और वहाँ गवाह उसकी रजामंदी के मौजूद थे कि वह ख़ुशी से राज़ी हो गया था, तो क्या यह सौदा है? उन्होंने फ़रमाया कि इतने मात्र से सौदा नहीं होता, लेकिन अगर 'ईजाब-ओ-क़ुबूल' (प्रस्ताव और स्वीकृति) या कोई ऐसा कार्य जो उन दोनों के स्थान पर हो, पाया जाए तो सौदा सही होगा।

यदि विक्रेता (या खरीदार) ने दूर से या दीवार के उस पार से आवाज़ दी तो यह जायज़ नहीं है। यदि कोई व्यक्ति घर के अंदर था और उसने दूसरे व्यक्ति से जो छत पर है कहा कि "मैंने यह चीज़ तुम्हें इस दाम पर बेची" और दूसरे ने कहा "मैंने मोल ली", तो अगर वे दोनों एक-दूसरे को देख रहे हैं और सुनने में कोई संदेह नहीं है, तो सौदा सही है। यदि दूरी ऐसी हो जिससे बात सुनने में संदेह हो, तो वह सौदे में बाधा है।

यदि किसी ने दूसरे से कहा कि ये लोग तुम्हारा अंगूर का बाग़ दो हज़ार दिरहम में खरीद रहे हैं, मैंने तुम्हें एक हज़ार में बेचा, और खरीदार ने कहा मैंने खरीद लिया, तो अगर यह मज़ाक में नहीं था तो सौदा सही हो जाएगा। यदि मज़ाक या सच्चाई पर झगड़ा हो, तो उस व्यक्ति की बात मानी जाएगी जो मज़ाक का दावा करता है, बशर्ते कि कुछ रक़म अदा न की गई हो। यदि दलाल के माध्यम से ईजाब-ओ-क़ुबूल हुआ और दोनों का इरादा सौदा करना है, तो सौदा पक्का हो जाएगा।

यदि विक्रेता ने ग़ुलाम बेचने को कहा और दूसरे ने उस पर कब्ज़ा कर लिया पर कुछ बोला नहीं, तब भी सौदा हो जाएगा। यदि किसी ने अनाज खरीदा और कहा कि इसे गरीबों में दान कर दो, और उसी मजलिस में ऐसा कर दिया गया, तो सौदा पूरा हो गया क्योंकि यह कार्य स्वीकृति को दर्शाता है। लेकिन अगर मजलिस से हटने के बाद किया गया तो सौदा नहीं होगा। इसी तरह यदि कपड़े के मामले में विक्रेता ने कहा कि "इसे खरीद कर कमीज़ काट लो" और खरीदार ने मजलिस खत्म होने से पहले ऐसा कर लिया, तो सौदा मुकम्मल हो गया।

(1) अल-सियर अल-कबीर, इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) की रचना है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ (صفحہ ۲۰۵) کتاب البیوع (خرید و فروخت کا بیان)

یہ کہ پہلی خریداری ختم ہو چکی تھی اور یہ مسئلہ بیعِ فاسد (ناجائز سودے) کی صورت کے جیسا نہیں ہے۔ یہ بات فتاویٰ قاضی خان میں درج ہے۔

اگر کسی نے کہا: "میں نے تمھیں ہزار درہم میں یہ چیز بیچی، لیکن اگر تم نے ایک سال تک رقم ادا نہ کی تو ہمارے درمیان کوئی سودا نہیں ہوگا،" تو یہ بیعِ فاسد ہے اور یہ بات 'خیار' (اختیار) کے حکم میں نہیں آتی۔ لیکن اگر تین دن کی شرط لگائی اور کہا کہ تین دن تک رقم نہ دی تو سودا ختم سمجھا جائے گا، تو یہ بیع 'استحسان' (فقہی ترجیح) کی رو سے جائز ہے۔ اگر چار دن کی شرط لگائی تو بیع جائز نہیں، لیکن اگر چار دن کی شرط کے باوجود خریدار تین دن ہی میں رقم لے آیا اور کہا کہ میں مزید دیر نہیں کرنا چاہتا، تو شیخ کے نزدیک یہ بیع جائز ہے، بشرطیکہ رقم تین دن کے اندر آ جائے۔ یہ خلاصہ میں درج ہے۔

اگر کسی نے دوسرے سے کہا: "اگر تم اتنے درہم اس کپڑے کے بدلے مجھے دے دو تو میں نے یہ تمھیں بیچ دیا،" اور دوسرے نے اسی محفل میں رقم ادا کر دی، تو بیع مکمل ہو جائے گی۔ کتاب السیر میں لکھا ہے کہ یہ سودا استحساناً درست ہے۔ اسی طرح اگر بیچنے والے نے کہا: "اگر مجھ تک قیمت پہنچ جائے تو میں نے اسے بیچ دیا،" اور خریدار نے اسی مجلس میں قیمت دے دی، تو سودا درست ہو گیا۔ اگر خریدار نے کہا: "میں نے تمھاری یہ باندی دس دینار میں خریدی، کیا تم نے بیچی؟" اور مالک نے کہا: "اسے بکی ہوئی ہی سمجھو،" تو اگر اس کی مراد سودا مکمل کرنا ہے تو بیع صحیح ہوگی۔

تتمہ میں درج ہے کہ حسن ابن علی سے پوچھا گیا: اگر کسی نے وکیل سے بائیس دینار میں مال خریدنا چاہا اور وکیل نے پچیس دینار سے کم پر بیچنے سے انکار کیا، پھر خریدار نے تین دینار کی رعایت مانگی اور وکیل خاموشی سے راضی ہو گیا، جس پر گواہ بھی موجود تھے، تو کیا یہ بیع ہے؟ انھوں نے فرمایا کہ صرف اس سے بیع نہیں ہوتی، جب تک کہ ایجاب و قبول (پیشکش و منظوری) یا اس کے قائم مقام کوئی عمل نہ پایا جائے۔

اگر بائع یا مشتری نے دور سے یا دیوار کے پیچھے سے پکار کر سودا کیا تو جائز نہیں، الا یہ کہ وہ ایک دوسرے کو دیکھ رہے ہوں اور آواز واضح سنائی دے رہی ہو۔ اگر ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ "لوگ تمھارا باغ دو ہزار میں خرید رہے ہیں، میں نے تمھیں ہزار میں بیچا،" اور خریدار نے کہا "میں نے خرید لیا،" تو اگر یہ مذاق میں نہ تھا تو سودا صحیح ہے۔ اگر مذاق یا حقیقت ہونے پر جھگڑا ہو تو مذاق کا دعویٰ کرنے والے کی بات مانی جائے گی، بشرطیکہ کچھ رقم ادا نہ کر دی گئی ہو۔ دلال کے ذریعے ہونے والے ایجاب و قبول میں بھی اگر دونوں کی مراد سودا کرنا ہے تو بیع منعقد ہو جائے گی۔

اگر کسی نے غلام بیچنے کی پیشکش کی اور دوسرے نے اس پر قبضہ کر لیا مگر زبان سے کچھ نہ کہا، تب بھی بیع مکمل ہو جائے گی۔ اسی طرح اگر کسی نے غلہ خریدا اور بیچنے والے سے کہا کہ اسے فقیروں میں بانٹ دو، اور اس نے اسی مجلس میں بانٹ دیا تو سودا مکمل ہو گیا، کیونکہ یہ عمل قبولیت کی علامت ہے۔ لیکن اگر مجلس برخاست ہونے کے بعد ایسا کیا تو سودا نہیں ہوگا کیونکہ پہلے اعراض (روگردانی) پایا گیا۔ کپڑے کے معاملے میں بھی اگر بیچنے والے نے کہا کہ "اسے خرید کر قمیص کاٹ لو" اور خریدار نے مجلس ختم ہونے سے پہلے ایسا کر لیا تو بیع مکمل ہو گئی۔

(۱) السیر الکبیر، امام محمد رحمۃ اللہ علیہ کی تصنیف ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (206) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

If someone said to another person, "Eat this food and one Dirham will be due from you to me," and he ate it, then a sale has taken place. ☆

It is mentioned in the Fatawa that if one said to another, "I have sold this slave of mine to you for a thousand Dirhams," and the other replied, "He is free," then he shall not be free. This is recorded in 'Khulasah'. However, Sheikh al-Islam and Sadr al-Shahid mentioned in the 'Kitab al-Da'wa' of 'Jami' that the buyer's statement is a response to the seller's offer (Ijab), and the slave shall become free; this is written in 'Muhit'. If the buyer said, "Fahuwa hurr" (so he is free), then the slave shall be free and a thousand Dirhams will be mandatory upon the buyer; this is mentioned in 'Khulasah'. Ibrahim narrated from Imam Muhammad (RA) regarding this issue: if a person said to another, "Sell this slave of yours to me for a thousand Dirhams," and the seller said, "I have sold him," then the buyer said, "He is free," Imam Abu Hanifa (RA) stated that his saying "he is free" constitutes taking possession of the slave, and the slave shall be free. Imam Muhammad's (RA) opinion is that he will not be free, and because of the manumission, he will not even be considered as having possession; this is written in 'Muhit'. And if the seller said regarding something, "I have sold it," and then the buyer ate it, or rode upon it, or wore it, then the sale is confirmed by consent; this is mentioned in 'Sharh Hidaya'. If someone said to another person, "Eat this food and one Dirham will be due from you," and he ate it, then this sale is concluded and the food is lawful for him; this was mentioned by Shams al-A'imma al-Sarakhsi in the commentary on 'Kitab al-Istihsan', as well as in 'Muhit'. A person had business dealings with another and used to take clothes from him. The buyer said, "For every garment I take from you, there is one Dirham profit for you," while he continued taking clothes and the seller permitted the purchase, until the price for ten or more garments accumulated with the buyer. Then the buyer paid everything according to the cost plus one Dirham profit per garment. Imam Abu Yusuf (RA) said that if the clothes are still intact with him and he paid profit on them, then both the purchase and the profit are valid; but if they are no longer in their original state, it is void and the profit is not permissible. A person bargained for a cloth with another, and the seller said, "I sell it for fifteen Dirhams," while the buyer said, "I will not take it for more than ten Dirhams." Then the buyer took it away and the seller said nothing. If at the time of the transaction, the cloth was in the buyer's hand, then fifteen Dirhams are mandatory. If it was in the seller's hand and then the buyer took it while the seller objected, then ten Dirhams are mandatory. If it was with

the buyer and he said, "I won't take it for more than ten," and the seller said, "I won't sell for less than fifteen," then the buyer returned the cloth, later took it from the seller's hand, and the seller gave it without saying anything, then also ten Dirhams are mandatory; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

It is mentioned in 'Mujtaba' that if there is a discrepancy in the statements of both parties and the contract of sale is thus concluded, it will be seen what their final statement was; the ruling will be based on that, as written in 'Bahr al-Ra'iq'. If someone said, "I sold this slave to you for a thousand Dirhams," and then said, "I sold this slave to you for a hundred Dinars," and the buyer said, "I accept," the sale will be at the second price. And if he said, "I sold this slave to you for a thousand Dirhams" and the buyer accepted, then in the same session or another session he said, "I sold this slave to you for a hundred Dinars" and the buyer said, "I bought it," then the second sale is concluded and the first is revoked; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. The same rule applies if he sells it for a price lower or higher than the first in the same currency; for example, if he first sold for ten Dirhams then for nine or eleven Dirhams. If the second time he also sold for exactly ten Dirhams, the second sale will not be concluded and the first will remain in effect because the second sale is redundant; this is written in 'Zahiriyya'. If someone said to another, "I sold my slave to you for a thousand Dirhams," and the buyer said, "I bought him for two thousand Dirhams," then the sale is valid... if someone does an act that proves manumission is dependent on the sale.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (206) किताब अल-बुयू (बिक्री की किताब)

अगर किसी ने दूसरे व्यक्ति से कहा कि यह खाना तू खा ले, मेरा एक दिरहम तेरे ऊपर होगा, और उसने खा लिया, तो बिक्री (बय) हो गई। ☆

फ़तावा में है कि अगर दूसरे से कहा गया कि मैंने अपना यह गुलाम तेरे हाथ एक हज़ार दिरहम में बेचा और दूसरे ने कहा कि वह आज़ाद है, तो वह आज़ाद नहीं होगा। यह 'खुलासा' में लिखा है। और शेखुल इस्लाम और सद्रुश शहीद ने 'जामेअ' की 'किताबुद दावा' में ज़िक्र किया है कि मुश्तरी (खरीदार) का कहना बाइअ (विक्रेता) के ईजाब (प्रस्ताव) का जवाब है और गुलाम आज़ाद हो जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर मुश्तरी ने इस तरह कहा कि "फ़हुवा हुर्र" यानी तो वह आज़ाद है, तो गुलाम आज़ाद हो जाएगा और मुश्तरी पर एक हज़ार दिरहम वाजिब होंगे, यह 'खुलासा' में लिखा है। इब्राहीम ने इमाम मुहम्मद (रह.) से यह रिवायत की है कि इस मसले में, अगर किसी व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि अपना यह गुलाम मेरे हाथ एक हज़ार दिरहम में बेच और बाइअ ने कहा कि मैंने बेचा, फिर मुश्तरी ने कहा कि वह आज़ाद है, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने कहा कि उसका यह कहना कि वह आज़ाद है, गुलाम पर कब्ज़ा करना है और गुलाम आज़ाद हो जाएगा। इमाम मुहम्मद (रह.) का यह कहना है कि वह आज़ाद नहीं होगा, इसलिए आज़ाद करने की वजह से वह काबिज़ (अधिकारी) भी नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर बाइअ ने किसी चीज़ के बारे में कहा कि मैंने बेचा, फिर मुश्तरी ने उसे खा लिया या उस पर सवार हुआ या उसे पहन लिया, तो वह बिक्री पर राज़ी हो गया, यह 'शरह हिदाया' में लिखा है। अगर किसी ने दूसरे व्यक्ति से कहा कि यह खाना तू खा ले और मेरा एक दिरहम तेरे ऊपर होगा, और उसने खा लिया, तो यह बिक्री हो गई और वह खाना उसके लिए हलाल है, यह शम्सुल आइम्मा सरखसी ने 'किताबुल इस्तहसान' की शरह में ज़िक्र किया है, जैसा कि 'मुहीत' में भी है। एक व्यक्ति का किसी से लेन-देन का मामला था, वह उससे कपड़े लिया करता था। मुश्तरी ने कहा कि जो कपड़ा तुझसे मैं लूँ, तो हर एक पर तेरे लिए एक दिरहम का मुनाफ़ा है, हालांकि वह कपड़े लिए जाता और बाइअ उसे खरीदने की इजाज़त देता, यहाँ तक कि मुश्तरी के पास दस या अधिक कपड़ों की कीमत जमा हो गई। फिर मुश्तरी ने कीमत और एक दिरहम मुनाफ़े के हिसाब से सब दे दिया, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा कि अगर कपड़े उसके पास वैसे ही बाकी हैं और उसने उस पर मुनाफ़ा दिया, तो खरीद भी जायज़ है और मुनाफ़ा भी जायज़ है; और अगर वे वैसे मौजूद नहीं हैं, तो बातिल है और मुनाफ़ा जायज़ नहीं है। किसी व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति से एक कपड़ा तय (मोल-भाव) किया और बाइअ ने कहा कि मैं इसे पंद्रह दिरहम में

बेचता हूँ, और मुश्तरी ने कहा कि मैं इसे दस दिरहम से ज़्यादा में नहीं लेता। फिर मुश्तरी उसे ले गया और बाइअ ने कुछ नहीं कहा, तो अगर बिकते समय वह कपड़ा मुश्तरी के हाथ में था तो पंद्रह दिरहम वाजिब होंगे, और अगर बाइअ के हाथ में था फिर उससे मुश्तरी ने ले लिया और बाइअ ने मना किया तो दस दिरहम वाजिब होंगे। और अगर मुश्तरी के पास था और उसने कहा कि मैं दस दिरहम से ज़्यादा में नहीं लेता और बाइअ ने कहा कि मैं पंद्रह दिरहम से कम में नहीं बेचता, फिर वह कपड़ा मुश्तरी ने लौटा दिया, फिर बाइअ के हाथ से ले लिया और बाइअ ने उसे दे दिया और कुछ नहीं कहा, तो भी दस दिरहम वाजिब होंगे, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

'मुजतबी' में ज़िक्र है कि अगर दोनों के बयानों में मतभेद हुआ और उसी तरह बिक्री का अनुबंध (अक़्द-ए-बय) हो गया, तो यह देखा जाएगा कि उनकी आख़िरी बात क्या थी, उसी आधार पर निर्णय किया जाएगा, यह 'बह्रुर राइक' में लिखा है। अगर किसी ने कहा कि मैंने यह गुलाम तेरे हाथ एक हज़ार दिरहम में बेचा, फिर कहा कि मैंने यह गुलाम तेरे हाथ सौ दीनार में बेचा, और मुश्तरी ने कहा कि मैंने स्वीकार किया, तो बिक्री दूसरे दाम पर होगी। और अगर कहा कि मैंने यह गुलाम तेरे हाथ एक हज़ार दिरहम में बेचा और मुश्तरी ने स्वीकार किया, फिर उसी सभा (मजलिस) में या दूसरी सभा में यह कहा कि यह गुलाम तेरे हाथ मैंने सौ दीनार में बेचा और मुश्तरी ने कहा कि मैंने खरीदा, तो दूसरी बिक्री लागू होगी और पहली रद्द (फ़स्ख़) हो जाएगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और यही नियम है अगर उसे पहली कीमत की श्रेणी (जिंस) से कम या ज़्यादा में बेचे, उदाहरण के लिए पहले दस दिरहम में बेचा फिर नौ दिरहम या ग्यारह दिरहम में बेचा। अगर दूसरी बार भी दस ही दिरहम में बेचा, तो दूसरी बिक्री लागू नहीं होगी और पहली अपनी स्थिति पर बनी रहेगी, क्योंकि दूसरी बिक्री निरर्थक (बेफ़ायदा) है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। अगर किसी ने दूसरे व्यक्ति से कहा कि मैंने अपना गुलाम तेरे हाथ एक हज़ार दिरहम में बेचा और मुश्तरी ने कहा कि मैंने दो हज़ार दिरहम में खरीदा, तो बिक्री जायज़ है... कोई ऐसा काम करे जिससे यह साबित हो जाए कि आज़ाद होना बिक्री पर आधारित है।

اگر کسی نے دوسرے شخص سے کہا کہ یہ کھانا تو کھا لے میرا ایک درہم تیرے اوپر ہو گا اس نے کھالیا تو بیع ہوگئی ☆

فتاویٰ میں ہے کہ اگر دوسرے سے کہا کہ میں نے اپنا غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا اور دوسرے نے کہا کہ وہ آزاد ہے تو وہ آزاد نہ ہوگا۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور شیخ الاسلام اور صدر الشہید نے جامع کی کتاب الدعویٰ میں ذکر کیا ہے کہ مشتری کا قول بائع کے ایجاب کا جواب ہے اور غلام آزاد ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا مشتری نے کہ فہو حر یعنی تو وہ آزاد ہے پس غلام آزاد ہو جائے گا اور مشتری پر ہزار درہم واجب ہوں گے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ ابراھیم نے امام محمدؒ سے یہ روایت کی ہے کہ اس مسئلہ میں کہ کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ یہ اپنا غلام میرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچ اور بائع نے کہا کہ میں نے بیچا پھر مشتری نے کہا کہ وہ آزاد ہے تو امام ابوحنیفہؒ نے کہا کہ اس کا یہ کہنا کہ وہ آزاد ہے غلام پر قبضہ کرنا ہے اور غلام آزاد ہو جائے گا اور امام محمدؒ کا یہ قول ہے کہ وہ آزاد نہ ہو گا پس آزاد کرنے کی وجہ سے وہ قابض بھی نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بائع نے کسی چیز کو کہا کہ میں نے بیچا پھر مشتری نے اس کو کھالیا یا اس پر سوار ہوا یا اس کو پہن لیا تو بیع راضی ہو گیا یعنی شرح ہدایہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے شخص سے کہا کہ یہ کھانا تو کھا لے اور میرا ایک درہم تیرے اوپر ہو گا اس نے کھا لیا تو یہ بیع ہو گئی اور وہ کھانا اس کے لیے حلال ہے یہ شمس الائمہ سرخسی نے کتاب الاستحسان کی شرح میں ذکر کیا ہے کذا فی المحیط ایک شخص کا کسی سے لین دین کا معاملہ تھا وہ اس سے کپڑے لیا کرتا تھا پس مشتری نے کہا کہ جو کپڑا تجھ سے میں لوں تو ہر ایک پر تیرے لیے ایک درہم کا نفع ہے حالانکہ وہ کپڑے لیے جاتا اور بائع

اُس کو خرید کی اجازت دیتا یہاں تک کہ مشتری کے پاس دس یا زیادہ کپڑوں کا مول جمع ہو گیا پھر مشتری نے مول اور ایک درہم نفع کے حساب سے سب دے دیا تو امام ابویوسفؒ نے کہا کہ اگر کپڑے اس کے پاس ویسے ہی باقی ہیں اور اُس نے اس پر نفع دیا تو خرید بھی جائز ہے اور نفع بھی جائز ہے اور اگر اسی طرح نہیں موجود ہیں تو باطل اور نفع نہیں جائز ہے۔ کسی شخص نے دوسرے شخص سے ایک کپڑا چکایا اور بائع نے کہا کہ میں اس کو پندرہ درہم کو بیچتا ہوں اور مشتری نے کہا کہ میں اس کو دس درہم سے زیادہ نہیں لیتا پھر مشتری اُس کو لے گیا اور بائع نے کچھ نہ کہا تو اگر بکتے وقت وہ کپڑا مشتری کے ہاتھ میں تھا تو پندرہ درہم واجب ہوں گے اور اگر بائع کے ہاتھ میں تھا پھر اس سے مشتری نے لے لیا اور بائع نے منع کیا تو دس درہم واجب ہوں گے اور اگر مشتری کے پاس تھا اور اس نے کہا کہ میں دس درہم سے زیادہ کو نہیں لیتا اور بائع نے کہا کہ میں پندرہ درہم سے کم نہیں بیچتا پھر وہ کپڑا مشتری نے پھیر دیا پھر بائع کے ہاتھ سے لے لیا اور بائع نے اُس کو دے دیا اور کچھ نہ کہا تو بھی دس درہم واجب ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مجتبیٰ میں مذکور ہے کہ اگر دونوں کے کلاموں میں اختلاف ہوا اور اسی طرح پر عقد بیع ہو گیا تو یہ دیکھا جائے گا کہ ان کا آخر کلام کیا تھا اسی بنا پر حکم کیا جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا پھر کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ سو دینار کو بیچا اور مشتری نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو بیع دوسرے مول پر ہو گی اور اگر کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا اور مشتری نے قبول کیا پھر اُسی مجلس میں یا دوسری مجلس میں یہ کہا کہ یہ غلام تیرے ہاتھ میں نے سو دینار کو بیچا اور مشتری نے کہا کہ میں نے مول لیا تو دوسری بیع منعقد ہو گی اور پہلی فسخ ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور یہی حکم ہے اگر اُس کو پہلی قیمت کے جنس سے اس سے کم یا زیادہ کو

بیچے مثلاً اول دس درہم کو بیچا پھر نو درہم یا گیارہ درہم کو بیچا۔ اگر دوسری بار بھی دس ہی درہم کو بیچا تو دوسری بیع منعقد نہ ہو گی اور پہلی اپنی حالت پر قائم رہے گی اس لیے کہ دوسری بیع بے فائدہ ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے شخص سے کہا کہ میں نے اپنا غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا اور مشتری نے کہا کہ میں نے دو ہزار درہم کو مول لیا تو بیع جائز ہے ا کوئی ایسا کام کرے کہ جس سے ثابت ہو جائے کہ آزاد ہونا بیع پر ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (Page 407) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Therefore, if the seller accepts the increase in the same session (Majlis), the sale shall be finalized at two thousand dirhams; and if they do not accept, it is valid at one thousand. If the buyer says, "I bought this slave for two thousand," and the seller says, "I sold him to you for one thousand," the sale is valid at one thousand; this is recorded in *Al-Khulasa*. If a person asks, "Did I sell it to you for one thousand? Did I sell it to you for two thousand?" and the buyer says, "I accepted the first sale at one thousand," then the sale is not valid. If the buyer says, "I accepted both combined for three thousand," such a statement is redundant; it is as if they accepted the second sale for three thousand, meaning the sale would be for two thousand with a one thousand increase. In this case, the seller has the option to accept or reject it within the same session. Similarly, if someone says, "I sold for a thousand dirhams, I sold for a hundred dinars," then the second sale becomes binding on the buyer after acceptance. Some have said both prices are binding, and the first opinion is in *Kitab al-Ziyadat*, which is stronger. When the seller accepts the increase in the same session, it becomes binding on the buyer; this is mentioned in *Fath al-Qadir*. If a person says to another, "I sold this slave to you for a thousand dirhams," and the other says, "I do not accept, rather give him to me for five hundred," and later says, "I have taken him for a thousand," Imam Abu Yusuf (RA) stated that if the seller handed over the slave, it indicates consent, otherwise there is no consent; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

It should be known that when one of the contracting parties makes an offer (*Ijab*) of sale, the other has the option to accept (*Qubul*) in the same session or reject it; this is called the 'Option of Acceptance' (*Khiyar al-Qubul*). This option is not inheritable, as stated in *Al-Jawhara al-Nayyira*. The Option of Acceptance lasts until the end of the session, as stated in *Al-Kafi*. For acceptance to be valid, it is a condition that the offeror remains alive; if they die before acceptance, the offer becomes void, as mentioned in *Nahr al-Faiq*. If either person stands up and leaves before acceptance occurs, the offer becomes void. Likewise, if they do not leave but engage in another activity unrelated to the sale during the session, the offer becomes void. However, if one was standing and then sat down to accept, it is valid, as stated in *Siraj al-Wahhaj*. Nasir was asked regarding a case where someone offered a slave for sale to another who had a cup of water in his hand; he drank the water and then said, "I have bought him." What is the ruling? He replied that the sale was completed. Similarly, if he ate a morsel and then said, "I have bought him," the same ruling applies; this is in *Al-*

Dhakhiya. However, if he becomes engrossed in eating, the session changes. If both sleep or one sleeps, then if they sleep lying down, the session is considered severed; if they sleep while sitting, the session is not severed, as stated in *Al-Khulasa*. If both lose consciousness and then recover and accept, it is valid according to Imam Abu Yusuf (RA), while Imam Muhammad (RA) says that if there was a delay, the offer becomes void; this is in *Tatar-khaniya*. If someone says to another, "I gave this item to you at this price," and the buyer remains silent, then the seller speaks to someone else about another necessity, the sale becomes void; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If the buyer was performing an obligatory prayer and accepted after finishing, it is valid, as stated in *Al-Quniyah*. If he added a voluntary unit (*Rak'at*) to that obligatory prayer and then accepted, it is also valid, as stated in *Wajiz Kardari*. If the buyer was inside a house, then stepped out and said, "I have bought it," the sale is not concluded; this is in *Al-Muhit*. If they discussed the sale while walking on foot, or riding the same animal, or riding two separate animals, if the addressee replied to the seller immediately following the offer, the contract is completed. If there is even a slight gap/interruption, the sale is not valid. If both were in the same palanquin (*Mahmil*), the same ruling applies; this is stated in *Ayni's Commentary on al-Hidayah*.

Footnote: 1. i.e., the offer became void. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (पृष्ठ 407) किताब अल-बुयू'

अतः यदि विक्रेता (बाइ') ने उसी बैठक (मजलिस) में उस वृद्धि को स्वीकार कर लिया, तो विक्रय (बै') दो हज़ार दिरहम पर तय माना जाएगा, और यदि स्वीकार नहीं किया तो एक हज़ार पर सही है। यदि खरीदार (मुश्तरी) ने कहा कि मैंने यह गुलाम दो हज़ार में खरीदा और विक्रेता ने कहा कि मैंने एक हज़ार में तेरे हाथ बेचा, तो विक्रय एक हज़ार पर जायज़ होगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने कहा कि क्या मैंने इसे तेरे हाथ एक हज़ार में बेचा, क्या मैंने इसे तेरे हाथ दो हज़ार में बेचा, और खरीदार ने कहा कि मैंने पहली बिक्री एक हज़ार पर स्वीकार की, तो विक्रय जायज़ नहीं है। और यदि खरीदार ने कहा कि मैंने दोनों को मिलाकर तीन हज़ार में स्वीकार किया, तो उसका यह कहना व्यर्थ है; इसका अर्थ यह है कि उसने दूसरी बिक्री तीन हज़ार में स्वीकार की, यानी बिक्री दो हज़ार की होगी और एक हज़ार उस पर वृद्धि है, अतः विक्रेता को अधिकार है चाहे उसी बैठक में स्वीकार करे या अस्वीकार कर दे। इसी तरह यदि कहा कि मैंने हज़ार दिरहम में बेचा, मैंने सौ दीनार में बेचा, तो खरीदार पर स्वीकृति के बाद दूसरी बिक्री अनिवार्य होगी, और कुछ ने कहा कि उस पर दोनों मूल्य अनिवार्य होंगे, और पहला कथन 'किताब अल-ज़ियादात' में है और वह प्रबल है। और जब विक्रेता ने उसी बैठक में वृद्धि स्वीकार कर ली, तो वह खरीदार पर अनिवार्य होगी, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने यह गुलाम तेरे हाथ हज़ार दिरहम में बेचा और दूसरे ने कहा कि मैं इसे स्वीकार नहीं करता बल्कि मुझे पाँच सौ दिरहम में दे, फिर कहा कि मैंने हज़ार दिरहम में ले लिया, तो इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया है कि यदि उसने गुलाम उसके हवाले कर दिया तो वह सहमत हो गया, अन्यथा सहमति नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

यह जानना चाहिए कि जब अनुबंध करने वाले दो पक्षों में से एक ने विक्रय का प्रस्ताव (ईजाब) किया, तो दूसरे को अधिकार है कि चाहे तो उसी बैठक में स्वीकार (क़ुबूल) करे या अस्वीकार कर दे, और इसे 'ख़ियार-ए-क़ुबूल' (स्वीकृति का विकल्प) कहते हैं। इस विकल्प में विरासत लागू नहीं होती, यह 'जौहरा नय्यिरा' में लिखा है। और 'ख़ियार-ए-क़ुबूल' की सीमा बैठक के अंत तक होती है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। स्वीकृति के वैध होने के लिए प्रस्तावक का जीवित रहना शर्त है; यदि स्वीकृति से पहले उसकी मृत्यु हो जाए तो प्रस्ताव निरस्त हो जाएगा, यह 'नहर अल-फ़ायक' में लिखा है। और यदि उन दोनों में से कोई व्यक्ति स्वीकृति होने से पहले उठ गया, तो प्रस्ताव निरस्त हो जाएगा। इसी तरह यदि उठा नहीं लेकिन बैठक में विक्रय के अलावा किसी अन्य काम में व्यस्त हो गया, तो भी प्रस्ताव निरस्त हो जाएगा। और यदि खड़ा था फिर बैठकर स्वीकार किया तो सही है, यह 'सिराज अल-वहाज' में

लिखा है। नसीर से यह मसला पूछा गया कि यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने यह गुलाम तेरे हाथ बेचा और उस व्यक्ति के हाथ में पानी का प्याला था उसने पी लिया फिर कहा कि मैंने खरीद लिया, तो क्या हुक्म है? फ़रमाया कि बिक्री पूरी हो गई। इसी तरह यदि एक कौर खाया फिर कहा कि मैंने खरीद लिया, तो भी यही हुक्म है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। लेकिन यदि खाने में व्यस्त हो गया तो बैठक बदल जाएगी। और यदि दोनों सो गए या उनमें से एक सो गया, तो यदि लेटकर सोए तो बैठक अलग हो गई, और यदि बैठे-बैठे सोए तो बैठक अलग नहीं होगी, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि दोनों बेहोश हो गए फिर होश आया और उसके बाद स्वीकार किया, तो इमाम अबू यूसुफ़ रह. के निकट जायज़ है, और इमाम मुहम्मद रह. कहते हैं कि यदि देरी हो गई तो प्रस्ताव निरस्त हो जाएगा, यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने यह चीज़ तुझे इस क़ीमत पर दी और खरीदार ने तब कुछ नहीं कहा, फिर विक्रेता ने किसी अन्य व्यक्ति से अपनी ज़रूरत की बात की तो बिक्री निरस्त हो गई, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि खरीदार फ़र्ज़ नमाज़ पढ़ रहा था और उससे फारिग होने के बाद स्वीकार किया तो जायज़ है, यह 'कुनिया' में लिखा है। और यदि उस फ़र्ज़ में एक रकअत नफ़्ल मिला ली फिर स्वीकार किया तो भी जायज़ है, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यदि खरीदार घर में था फिर बाहर निकलकर कहा कि मैंने खरीद लिया, तो उन दोनों में बिक्री संपन्न नहीं होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि दोनों ने बिक्री की बातचीत की और वे उस समय पैदल चल रहे थे या एक ही जानवर पर सवार होकर जा रहे थे या दो जानवरों पर सवार थे, तो यदि संबोधित व्यक्ति ने विक्रेता को उत्तर उसके संबोधन के साथ सटा हुआ (बिना अंतराल के) दिया तो अनुबंध पूरा हो जाएगा, और यदि थोड़ा सा भी अंतराल हो गया तो बिक्री सही नहीं। और यदि दोनों एक ही पालकी (महमिल) में थे तो भी यही हुक्म है, यह 'ऐनी शर्ह हिदाया' में लिखा है।

पाद-टिप्पणी: 1. अर्थात् प्रस्ताव निरस्त हो गया। 12.

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۳ (صفحہ ۴۰۷) کتاب البیوع

پس اگر وہ زیادتی بائع نے اسی مجلس میں قبول کرلی تو بیع دو ہزار درہم پر قرار پائے گی اور اگر نہ قبول کی تو ایک ہزار پر صحیح ہے۔ اگر مشتری نے کہا کہ میں نے یہ غلام دو ہزار کو مول لیا اور بائع نے کہا کہ میں نے ایک ہزار کو تیرے ہاتھ بیچا تو بیع ایک ہزار پر جائز ہوگی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے کہا کہ میں نے اس کو تیرے ہاتھ ایک ہزار کو بیچا کیا میں نے اس کو تیرے ہاتھ دو ہزار کو بیچا کیا اور مشتری نے کہا کہ میں نے پہلی بیع ایک ہزار پر قبول کی تو بیع جائز نہیں ہے اور اگر مشتری نے کہا کہ میں نے دونوں میں ملا کر تین ہزار کو قبول کیں تو یہ کہنا اس کا لغو ہے اس کہنے کے ہے کہ میں نے دوسری بیع تین ہزار کو قبول کی یعنی بیع دو ہزار کو ہوگی اور ایک ہزار اس پر زیادتی ہے پس بائع کو اختیار ہے چاہے اسی مجلس میں قبول کرلے اور چاہے رد کردے اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے ہزار درہم کو بیچا میں نے سو دینار کو بیچا تو مشتری پر بعد قبول کے دوسری بیع لازم ہوگی اور بعضوں نے کہا کہ اُس پر دونوں مول لازم ہوں گے اور پہلا قول کتاب الزیادات میں ہے اور وہ قوی ہے اور جب بائع نے زیادتی اُسی مجلس میں قبول کر لی تو وہ مشتری پر لازم ہوگی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا اور دوسرے نے کہا کہ میں اس کو قبول نہیں کرتا بلکہ مجھے پانچ سو درہم کو دے پھر کہا کہ میں نے ہزار درہم کو لے لیا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا ہے کہ اگر وہ غلام اُس کے حوالے کر دیا تو وہ رضامند ہو گیا ورنہ رضامندی نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

جاننا چاہیے کہ جب دونوں عقد کرنے والوں میں سے ایک نے بیع کا ایجاب کیا تو دوسرے کو اختیار ہے اگر چاہے تو اُسی مجلس میں قبول کرے اور چاہے رد کر دے اور اس کو خیارِ قبول

کہتے ہیں اور اس خیار میں وراثت جاری نہیں ہوتی یہ جوہرہ نیرہ میں لکھا ہے اور خیارِ قبول کی انتہا آخر مجلس تک ہوتی ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور قبول صحیح ہونے کے واسطے ایجاب کرنے والے کا زندہ رہنا شرط ہے اگر قبول سے پہلے وہ مر جائے تو ایجاب باطل ہو جائے گا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر اُن دونوں میں کا کوئی شخص قبل قبول واقع ہونے سے پہلے اُٹھ گیا تو ایجاب باطل ہو جائے گا اور اسی طرح اگر اُٹھا نہیں لیکن مجلس میں کسی اور کام میں مشغول ہوا سوائے بیع کے تو بھی ایجاب باطل ہو جائے گا اور اگر کھڑا تھا پھر بیٹھ کر قبول کیا تو صحیح ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ نصیر سے یہ مسئلہ پوچھا گیا کہ اگر کسی نے دوسرے شخص سے کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ بیچا اور اس شخص کے ہاتھ میں ایک پیالہ پانی تھا اُس نے پی لیا پھر کہا کہ میں نے مول لیا تو حکم ہے فرمایا کہ بیع پوری ہو گئی اور اسی طرح اگر ایک لقمہ کھایا پھر کہا کہ میں نے مول لیا تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ لیکن اگر کھانے میں مشغول ہو گیا تو مجلس بدل جائے گی اور اگر دونوں سو گئے یا ان میں سے ایک سو گیا پس اگر لیٹ کر سوئے تو مجلس جُدا ہوگئی اور اگر بیٹھے بیٹھے سوئے تو مجلس جدا نہ ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر دونوں بے ہوش ہو گئے پھر دونوں کو افاقہ ہوا اور اُس کے بعد قبول کیا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام محمدؒ کہتے ہیں کہ اگر دیر ہو گئی تو ایجاب باطل ہو جائے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ چیز تجھ کو اس قیمت کو دی اور مشتری نے پھر نہ کہا پھر بائع نے کسی اور شخص سے اپنی ضرورت کی بات کی تو بیع باطل ہو گئی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر مشتری فرض نماز پڑھتا تھا اُس سے فارغ ہونے کے بعد اُس نے قبول کیا تو جائز ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے اور اگر اُس فرض میں ایک رکعت نفل ملالی پھر قبول کیا تو بھی جائز ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اور اگر مشتری گھر میں تھا پھر نکل کر کہا کہ میں نے مول لیا تو ان دونوں میں بیع منعقد نہ ہوگی یہ

محیط میں لکھا ہے اور اگر دونوں نے بیع کی گفتگو کی اور وہ اُس وقت پیادہ چلے جاتے تھے یا ایک ہی جانور پر دونوں سوار ہو کر چلے جاتے تھے یا دو جانوروں پر سوار تھے تو اگر مخاطب نے بائع کو جواب اُس کے خطاب کے ساتھ ملا ہوا دیا تو اُن دونوں میں عقد پورا ہو جائے گا اور تھوڑا سا بھی فصل ہو گیا تو بیع صحیح نہیں اور اگر دونوں ایک محمل میں تھے تو بھی یہی حکم ہے یہ عینی شرح ہدایہ میں لکھا ہے۔

حاشیہ: ۱ــہ یعنی ایجاب باطل ہو گیا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) - 208 - Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

If a person says, "I have sold this to such-and-such person," who was not present at the time, and then that person arrives at the gathering and says, "I have bought it," then the sale (bai') is valid. ☆

It is quoted from Nawal in *Al-Khulasa* that if a response is given after walking one or two steps, it is permissible; this is written in *Fath al-Qadir*. In *Nahr al-Faiq*, quoted from *Majma' al-Tafariq*, it is stated that this is the preferred view. However, Sadr al-Shahid stated in *Al-Fatawa* that according to the apparent narration (Zahir al-Riwayah), it is not valid; this is recorded in *Al-Khulasa*. If the seller (ba'i) and the buyer (mushtari) were both standing and one made an offer (ijab), and they both walked away before the second person could speak, the offer becomes void. If they discussed the sale while on a moving boat and there was a slight pause between the offer and the acceptance, this delay does not prevent the sale from being concluded, as a boat is treated like a room; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. If a person says, "I have sold to so-and-so" who was absent, and then that person appears in the gathering and accepts, the sale is valid; this is in *Al-Muhit*. If the seller says "I sold" and the buyer says "I bought" simultaneously, the sale is concluded. It is necessary that acceptance (qabul) occurs before the subject matter (mabi') undergoes a significant change, as stated in *Bahr al-Raiq*. For example, if someone sells grape juice and the buyer does not accept until it turns into wine and then into vinegar, the subsequent acceptance is invalid. Similarly, if a slave girl is sold but acceptance is delayed until she is injured, or if two slaves are sold and one is killed before acceptance, the later acceptance is invalid, as noted in *Tatar-Khaniya*. Imam Muhammad (RA) mentioned a case in *Kitab al-Wakala* suggesting that if an offer and acceptance occur, some scholars require the seller's further permission for him to become the owner of the price (thaman), but the majority of scholars (Mashaykh) hold that no further permission is needed, and this is the correct view. It is also clear that the person making the offer, whether the seller or the buyer, may revoke (ruju') their offer before the other party accepts.

However, according to *Tatar-Khaniya*, it is necessary for the one who made the offer to hear the other party's withdrawal. Yet, according to *Bahr al-Raiq*, the revocation is valid even if the other party is unaware. If the seller says "I sold" and then says "I revoke my offer," and the buyer, not having heard the revocation, says "I bought," the sale is concluded. But if the buyer's acceptance and the seller's revocation happen exactly at the same time, the sale is not finalized...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (2) - २०८ - किताब अल-बुयू (विक्रय का अध्याय)

यदि किसी व्यक्ति ने कहा कि मैंने फलां व्यक्ति के हाथ बेच दिया जो वहां उपस्थित नहीं था, फिर वह उस सभा में उपस्थित हुआ और कहा कि मैंने खरीदा, तो विक्रय (बैअ) सही है। ☆

'खुलासा' में नवाल से उद्धृत है कि यदि एक या दो कदम चलने के बाद उत्तर दिया, तो वह जायज़ है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। 'नहर अल-फ़ाइक़' में 'मजमा अत-तफ़ारिक़' से उद्धृत है कि हम इसी को अपनाते हैं। अभी 'फ़तावा' में सद्र अल-शहीद ने कहा है कि ज़ाहिर रिवायत के अनुसार यह सही नहीं है; यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि विक्रेता (बाए) और क्रेता (मुश्तरी) दोनों खड़े थे और उनमें से एक ने विक्रय का प्रस्ताव (ईजाब) किया, फिर वे दोनों चले और दूसरे वचन (क़बूल) से पहले चल दिए, तो प्रस्ताव रद्द हो जाएगा। यदि उन्होंने चलती नाव में विक्रय की बात की और प्रस्ताव एवं उत्तर के बीच थोड़ा मौन रहा, तो इतना रुकना विक्रय के सम्पन्न होने में बाधा नहीं है, और नाव का मामला एक कमरे के समान है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि किसी ने कहा कि मैंने फलां के हाथ बेच दिया जो वहां नहीं था, फिर वह व्यक्ति सभा में आया और कहा कि मैंने खरीदा, तो विक्रय सही है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि विक्रेता ने कहा 'मैंने बेचा' और क्रेता ने कहा 'मैंने खरीदा' और दोनों बातें एक साथ मुँह से निकलीं, तो विक्रय सम्पन्न हो जाएगा। 'बहर अल-राइक़' के अनुसार, यह आवश्यक है कि वस्तु (मबीअ) के परिवर्तित होने से पहले स्वीकृति (क़बूल) प्राप्त हो जाए। उदाहरण के लिए, यदि किसी ने अंगूर का रस बेचा और क्रेता ने तब तक स्वीकार नहीं किया जब तक वह शराब और फिर सिरका नहीं बन गया, तो स्वीकृति जायज़ नहीं होगी। इसी प्रकार यदि एक दासी बेची गई और स्वीकृति से पहले उसे क्षति पहुँची, या दो गुलाम बेचे गए और उनमें से एक की हत्या हो गई, तो उसके बाद की स्वीकृति मान्य नहीं होगी। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'किताब अल-वकालत' में उल्लेख किया है कि यदि विक्रेता प्रस्ताव दे और क्रेता स्वीकार करे, तो कुछ विद्वानों के अनुसार विक्रेता की पुनः अनुमति आवश्यक है ताकि वह मूल्य (थमन) का स्वामी बन सके, परंतु अधिकांश विद्वानों (मशायख) का मत है कि अतिरिक्त अनुमति की आवश्यकता नहीं है और यही सही है। यह भी स्पष्ट रहे कि प्रस्ताव करने वाला पक्ष दूसरे की स्वीकृति से पहले अपने प्रस्ताव से पीछे हट (रुजू) सकता है।

किंतु, 'तातारा खानिया' के अनुसार प्रस्ताव करने वाले का दूसरे पक्ष के हटने की बात सुनना आवश्यक है। 'बहर अल-राइक़' के अनुसार, हटना सही है चाहे दूसरे को पता न चले। यदि विक्रेता ने कहा 'मैंने बेचा' और फिर तुरंत कहा 'मैंने अपना शब्द वापस लिया' और क्रेता ने वह नहीं सुना और

कहा 'मैंने खरीदा', तो विक्रय सम्पन्न हो जाएगा। परंतु यदि क्रेता की स्वीकृति और विक्रेता का प्रस्ताव वापस लेना एक ही साथ हो, तो विक्रय पूरा नहीं होगा।

اگر کسی شخص نے کہا کہ میں نے فلاں شخص کے ہاتھ بیچ ڈالا جو وہاں حاضر نہ تھا پھر وہ اس مجلس میں حاضر ہوا اور کہا کہ میں نے خریدا تو بیع صحیح ہے ☆

خلاصہ میں نواز ل سے نقل کیا ہے کہ اگر ایک یا دو قدم چلنے کے بعد جواب دیا تو جائز ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور نہر الفائق میں مجمع التفارق سے نقل کیا ہے کہ ہم اسی کو اختیار کرتے ہیں ابھی فتاویٰ میں صدر الشہید نے کہا ہے کہ ظاہر روایت کے بموجب صحیح نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر بائع اور مشتری دونوں کھڑے تھے اور ایک نے ان دونوں میں سے بیع کا ایجاب کیا پھر وہ دونوں چلے مابعد خطاب کے دوسرا قول کرنے سے پہلے چلا تو ایجاب باطل ہو جائے گا اور اگر ان دونوں نے کشتی چلنے کی حالت میں بیع کی گفتگو کی پھر خطاب اور جواب کے درمیان تھوڑا سکتہ پایا گیا تو اتنا توقف بیع منعقد ہونے کا مانع نہیں ہے اور کشتی کا حال بمنزلہ کوٹھری کے ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر کسی شخص نے کہا کہ میں نے فلاں شخص کے ہاتھ بیچ ڈالا جو وہاں حاضر نہ تھا پھر وہ اس مجلس میں حاضر ہوا اور کہا کہ میں نے خریدا تو بیع صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بائع نے کہا کہ میں نے بیچا اور مشتری نے کہا کہ میں نے خریدا اور دونوں کلام ایک ہی ساتھ زبان سے نکلے تو بیع منعقد ہو جائے گی میرے والد مرحوم اسی طرح فرماتے تھے کذا فی الظہیر یہ اور جاننا چاہیے کہ مبیع کے متغیر ہونے سے پہلے قبول کا پایا جانا ضرور ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ پس اگر کسی شخص نے انگور کا شیرہ بیچا اور مشتری نے اس کو قبول نہ کیا یہاں تک کہ وہ شراب ہو گیا پھر شراب سے سرکہ ہو گیا پھر مشتری نے قبول کیا تو جائز نہیں ہے اور ایسے ہی اگر باندی بیچی پھر مشتری نے قبول کیا تو جائز نہیں اور اسی طرح اگر دو غلام بیچے اور مشتری نے قبول نہ

کیے یہاں تک کہ ان میں سے ایک کو کسی نے قتل کر ڈالا اور بائع نے اُس کی دیت بھی لے لی پھر مشتری نے قبول کیا تو جائز نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ باندی تیرے ہاتھ ہزار درہم کو بیچی اور مشتری نے قبول نہ کی یہاں تک کہ کسی شخص نے اُس باندی کا ہاتھ کاٹ ڈالا اور اُس ہاتھ کے عوض کا مال خواہ بائع کو دیا یا نہ دیا پھر مشتری نے کہا کہ میں نے اُسے قبول کیا تو جائز نہیں ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے کتاب الوکالت میں ایک مسئلہ ذکر کیا ہے کہ جس سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ اگر کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ اس مول کو بیچا اور مشتری نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو ان دونوں میں بیع منعقد نہ ہو گی تا وقتیکہ بائع پھر یہ نہ کہے کہ میں نے اجازت دی اور یہی قول بعض مشائخ کا ہے اور وجہ اس کی یہ ہے کہ جب بائع نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ بیچا تو اس نے مشتری کو غلام کا مالک کر دیا پھر جب مشتری نے کہا کہ میں نے خریدا تو اُس نے غلام کو اپنی ملک میں لے لیا اور بائع کو ثمن کا مالک کر دیا تو بعد اس کے بائع کی اجازت ضروری ہے تا کہ وہ ثمن کا مالک ہو جائے اور عامہ مشائخ کا قول ہے کہ بعد اس کے بائع کی اجازت کی کچھ حاجت نہیں اور یہی صحیح ہے اور ایسا ہی امام محمدؒ سے بھی روایت کیا گیا ہے کذا فی الذخیرہ اور واضح ہو کہ ایجاب کرنے والا خواہ بائع ہو یا مشتری دوسرے کے قبول کرنے سے پہلے اپنے ایجاب سے رجوع کر سکتا ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

لیکن ایجاب کرنے والے کا دوسرے کے رجوع کرنے کا کلام سننا ضروری ہے یہ تاتار خانیہ میں مذکور ہے۔ مگر قیمہ میں لکھا ہے کہ رجوع صحیح ہوتا ہے اگر چہ دوسرے کو اُس سے آگاہی نہ لے ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ اس قیمت کو بیچا پھر کہا کہ میں نے اپنے کلام سے رجوع کر لیا اور مشتری نے اس رجوع کرنے کو نہیں سنا اور کہا کہ میں نے خریدا تو بیع منعقد ہو جائے گی یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اگر بائع نے کہا کہ میں

نے بیچا اور مشتری نے کہا کہ میں نے خریدا اور اسی کلام کے متصل بائع نے کہا کہ میں نے رجوع کر لیا تو اگر مشتری کا قبول اور بائع کا رجوع دونوں ساتھ ہی نکلے تو بیع تمام نہ ہو گی اور اگر بائع نے مشتری کے... (یعنی کذا و کر۔)

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (209) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If a party retracts after acceptance, the sale shall be completed; this is stated in *Wajiz al-Kardari*. It should be known that once offer (*ijab*) and acceptance (*qabul*) are established, the sale becomes binding, and neither party shall have the option to revoke it, except in cases of an undiscovered defect or if the item was not seen, in which case the option remains; this is stated in *al-Hidayah*. After the contract is finalized, there is no need for the seller's further permission, and this is the opinion of the majority of scholars (*Mashayikh*) and is the correct view, as mentioned in *Nahr al-Faiq*. If the buyer says, "I have purchased this slave from you for a thousand dirhams," and the seller says, "I have sold it," and then the buyer says, "I do not want to take it," the buyer does not have that option; this is stated in *al-Zakharah*. If someone asks as a query, "Did you sell this cloth to me for ten dirhams?" and he replies, "I sold it," and then the buyer says, "I do not wish to buy it," the buyer has the option to decline; this is stated in *Siraj al-Wahhaj*. If a person negotiates the purchase of a cloth for nine dirhams, and the cloth-seller says, "Ten dirhams, not a dirham less," meaning he won't sell for less than ten, and asks "Have you bought it?" and the person says, "I agree," but then the cloth-seller says, "I am not selling it," he has the right to do so; this is stated in *al-Sirajiyyah*.

It should be understood that a letter is equivalent to speech, as is the sending of a messenger. The context of the assembly (*majlis*) where the letter or message is received is what matters; this is stated in *al-Hidayah*. *Taj al-Shari'ah* stated that the form of writing a letter is: "I have written this letter to so-and-so person. Thereafter, I have sold my such-and-such slave to you for this price." When the letter reaches him, he reads it, understands its contents, and accepts in the same assembly, the sale is valid; this is mentioned in *'Ayni's commentary on al-Hidayah*.

The procedure for sending a message is for one to say, "Go to so-and-so person and say that so-and-so has sold his such-and-such slave to you for this price." If the messenger arrives, delivers the message, and the person accepts in the same assembly, the sale is concluded. Similarly, if one says, "I have sold my such-and-such slave to so-and-so person for this price, O person, go and inform him," and that person goes and informs him, and he accepts, the sale is concluded; this is stated in *Fat'h al-Qadir*. If someone says, "I sold this slave to so-and-so person, who was absent at the time, for this much," and later the absent person is informed and accepts, the sale is not valid. However, if someone else in that assembly accepts on his behalf, the validity of the sale depends on his subsequent authorization; this is stated in *al-*

Sirajiyyah. If one says, "I have sold this slave to so-and-so person, O so-and-so, inform him," and someone other than the designated person informs him, it is permissible; this is stated in *al-Muhit*.

If a person writes to another, "I have purchased your slave," and the owner writes back, "I have sold him to you," the sale is concluded; this is stated in *al-Zahiriyyah*. If one wrote, "Sell it to me for this much," and then the letter reached him and he wrote back, "I have sold it to you," the sale is not complete until the buyer says, "I have purchased it"; this is stated in *'Ayni's commentary on al-Hidayah*. If a person writes to someone, "Did you sell your slave to me for this much?" and he writes back, "I have sold this slave to you," this does not constitute a sale; this is stated in *al-Muhit*. It should be known that if one retracts after writing the contract or sending the message, the retraction is valid, whether or not the messenger is aware of it; this is stated in *'Ayni's commentary on al-Hidayah*. The writer of a letter or the sender of a message may retract the offer they sent until it reaches the other party and is accepted, regardless of whether the other party knows of the retraction. If the other party accepts after a retraction has occurred, the sale will not be finalized; this is stated in *Fat'h al-Qadir*. If someone says to another, "I sold this slave to you for this much," and the other tells a third party, "Say that I have purchased it," then...

---

1. Until he accepts.
2. Because the messenger delivered the message to the addressee, the sale occurred; however, since the seller did not make an offer through an agent (wakil), it did not occur.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 (209) किताब अल-ब्यू

स्वीकृति (क़ुबूल) के बाद अगर मुकरना चाहा (रुजू किया) तो बिक्री (बय) पूरी हो जाएगी, यह 'वजीज़ कर दरी' में लिखा है। और यह जानना चाहिए कि जब प्रस्ताव (ईजाब) और स्वीकृति (क़ुबूल) हो जाए तो बिक्री लाज़िमी हो जाती है और उन दोनों में से किसी को (सौदा रद्द करने का) अधिकार नहीं होगा, सिवाय इसके कि कोई दोष (ऐब) हो या वस्तु को न देखा हो, तब अधिकार बना रहेगा, यह 'हिदाया' में लिखा है। संविदा (अक़्द) पूरा होने के बाद विक्रेता की अनुमति की कोई आवश्यकता नहीं है और यही अधिकांश उलेमाओं (मशायख़) का मत है और यही सही है, यह 'नहर अल-फ़ायक़' में लिखा है। और यदि खरीदार ने कहा कि "मैंने तुझसे यह गुलाम एक हज़ार दरहम में खरीदा" और विक्रेता ने कहा कि "मैंने बेचा", फिर खरीदार ने कहा कि "मैं तो लेना नहीं चाहता", तो खरीदार को यह अधिकार नहीं है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी से पूछताछ के तौर पर कहा गया कि "क्या तूने मेरे हाथ यह कपड़ा दस दरहम में बेचा?", उसने कहा "मैंने बेचा", फिर खरीदार ने कहा "मैं इसे खरीदना नहीं चाहता", तो इस खरीदार को अधिकार है (कि वह मना कर दे), यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने दूसरे से नौ दरहम में एक कपड़ा खरीदना तय किया और कपड़े वाले ने कहा "दह दरहम कम न दहूँ मंदी" यानी दस दरहम से कम नहीं दूँगा, क्या तूने खरीदा? तब उस व्यक्ति ने कहा "मैं राज़ी हूँ", फिर कपड़े वाले ने कहा "मैं नहीं बेचता", तो उसे यह अधिकार प्राप्त है, यह 'सिराजिया' में लिखा है।

यह जानना चाहिए कि पत्र, संबोधन (भाषण) के समान है और इसी प्रकार दूत भेजना भी। यहाँ तक कि पत्र पहुँचने और संदेश पहुँचने की सभा (मजलिस) का ही विचार किया जाएगा, यह 'हिदाया' में लिखा है। 'ताज अल-शरिया' ने कहा है कि पत्र लिखने का प्रारूप यह है कि "यह पत्र मैंने फलां व्यक्ति को लिखा, इसके बाद यह कि मैंने अपना फलां गुलाम तेरे हाथ इस मूल्य पर बेचा"। जब उसे पत्र पहुँचा और उसने उसे पढ़ा और जो कुछ लिखा था उसे समझा और उसी सभा में स्वीकार कर लिया तो बिक्री सही हो गई, यह 'ऐनी शराह हिदाया' में वर्णित है।

संदेश भेजने का तरीका यह है कि वह कहे: "फलां व्यक्ति के पास जा और कह कि फलां व्यक्ति ने अपना फलां गुलाम तेरे हाथ इस मूल्य पर बेचा"। फिर वह दूत आया और उसने सूचना दी और उसी सभा में उस व्यक्ति ने स्वीकार कर लिया (तो बिक्री हो गई)। इसी प्रकार यदि उसने कहा कि "मैंने अपना फलां गुलाम फलां व्यक्ति के हाथ इस मूल्य पर बेचा, ऐ व्यक्ति तू जाकर उसे सूचित कर दे", तो वह व्यक्ति गया और सूचना दी और उसने स्वीकार कर लिया तो बिक्री हो गई, यह 'फ़तह अल-

क़दीर' में लिखा है। और यदि किसी ने कहा कि "मैंने यह गुलाम फलां व्यक्ति को, जो उस समय अनुपस्थित था, इतने में बेचा", फिर उस अनुपस्थित व्यक्ति को सूचना मिली और उसने स्वीकार कर लिया, तो बिक्री सही नहीं है। और यदि उसकी ओर से उस सभा में किसी अन्य व्यक्ति ने स्वीकार कर लिया, तो बिक्री का सही होना उसकी अनुमति पर निर्भर है, यह 'सिराजिया' में लिखा है। और यदि कहा कि "मैंने इस गुलाम को फलां व्यक्ति के हाथ बेच दिया, ऐ फलां तू उसे सूचित कर दे", फिर उसके सिवा किसी अन्य ने उसे सूचित किया तो यह जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे को लिखा कि "मैंने तेरा यह गुलाम खरीदा" और गुलाम के मालिक ने उसे लिखा कि "मैंने उसे तेरे हाथ बेचा", तो बिक्री हो जाएगी, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और यदि उसे लिखा था कि "मेरे हाथ इतने में बेच दे", फिर उसे पत्र मिला और उसने लिखा कि "मैंने उसे तेरे हाथ बेच दिया", तो बिक्री तब तक पूरी नहीं होगी जब तक कि खरीदार यह न कहे कि "मैंने खरीदा", यह 'ऐनी शराह हिदाया' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे को लिखा कि "क्या तूने अपना गुलाम इतने में मेरे हाथ बेचा?", उसने लिख भेजा कि "मैंने यह गुलाम तेरे हाथ बेचा", तो यह बिक्री नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और जानना चाहिए कि पत्र लिखने या संदेश भेजने के बाद यदि वह मुकर जाए (रुजू करे), तो मुकरना सही है, चाहे दूत को यह पता हो या न हो, यह 'ऐनी शराह हिदाया' में लिखा है। पत्र लिखने वाले और संदेश भेजने वाले को उस प्रस्ताव (ईजाब) से मुकरना, जो उसने लिख भेजा या संदेश भेजा है, उस समय तक दुरुस्त है जब तक कि वह दूसरे तक न पहुँचा हो या उसने स्वीकार न किया हो, चाहे दूसरे व्यक्ति को पता हो या न हो। यहाँ तक कि यदि दूसरे व्यक्ति ने उसके बाद स्वीकार किया, तो बिक्री पूरी नहीं होगी, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। किसी ने दूसरे से कहा कि "मैंने तेरे हाथ यह गुलाम इतने में बेचा", उस दूसरे ने किसी और व्यक्ति से कहा कि "तू कह दे कि मैंने खरीदा", फिर...

---

1. जब तक कि वह स्वीकार न करे। २. क्योंकि संदेश पहुँचाने वाले ने संबोधित व्यक्ति का संदेश पहुँचा दिया तो बिक्री हो गई, और वकील की ओर से विक्रेता ने प्रस्ताव नहीं किया था तो नहीं हुई।

قبول کے پیچھے رجوع کیا تو بیع تمام ہو جائے گی یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے اور جاننا چاہیے کہ جب ایجاب و قبول پائے جائیں تو بیع لازم ہو جائے گی اور ان دونوں میں سے کسی کو اختیار نہ ہو گا مگر بسبب کسی عیب یا نہ دیکھنے کے اختیار باقی رہے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اس کے بعد عقد تمام ہونے کے واسطے بائع کی اجازت کی کچھ حاجت نہیں اور یہی مذہب عامہ مشائخ کا ہے اور یہی صحیح ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اور اگر مشتری نے کہا کہ میں نے تجھ سے یہ غلام ہزار درہم کو خریدا اور بائع نے کہا کہ میں نے بیچا پھر مشتری نے کہا کہ میں تو لینا نہیں چاہتا ہوں تو مشتری کو یہ اختیار نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی سے بطور استفہام کے کہا کہ کیا تو نے میرے ہاتھ یہ کپڑا دس درہم کو بیچا اس نے کہا کہ میں نے بیچا پھر مشتری نے کہا کہ میں اس کو خریدنا نہیں چاہتا ہوں تو اس مشتری کو یہ اختیار ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک شخص سے بعوض نو درہم کے ایک کپڑے کی خرید ٹھہرائی اور کپڑے والے نے کہا کہ دیدہ درہم کم نہ دہم مندی یعنی دس درہم سے کم نہ دوں گا کیا تو نے خریدا پس اس شخص نے کہا کہ میں راضی ہوا پھر کپڑے والے نے کہا کہ میں نہیں بیچتا ہوں تو اس کو یہ اختیار حاصل ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ جاننا چاہیے کہ خط مثل خطاب کے ہے اور ایسے ہی ایلچی بھیجنا یہاں تک کہ خط پہنچنے اور پیغام پہنچنے کی مجلس کا اعتبار کیا جائے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔ تاج الشریعہ نے فرمایا کہ صورت خط لکھنے کی یہ ہے کہ یہ خط میں نے فلاں شخص کو لکھا اما بعد میں نے اپنا فلاں غلام تیرے ہاتھ اس مول کو بیچا پس جب اُس کو خط پہنچا اور اُس نے پڑھا اور جو کچھ اُس میں لکھا تھا اُس کو سمجھا اور اُسی مجلس میں قبول کر لیا تو بیع صحیح ہو گئی یہ عینی شرح ہدایہ میں مذکور ہے۔

پیغام بھیجنے کی یہ صورت ہے کہ کہے فلاں شخص کے پاس جا اور کہہ فلاں شخص نے اپنا فلاں غلام تیرے ہاتھ اس مول کو بیچا پس وہ آیا اور اُس نے خبر دی اور اسی مجلس میں اس شخص نے قبول کر لیا اور ایسے ہی اگر کہا کہ میں نے اپنا فلاں غلام فلاں شخص کے ہاتھ اس مول کو بیچا اے شخص تو جا کر اس کو خبر کر دے پس یہ شخص گیا اور خبر کر دی اور اُس نے قبول کر لیا تو بیع ہو گئی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میں نے یہ غلام فلاں شخص کے ہاتھ جو اُس وقت غائب تھا اتنے کو بیچا پھر اُس غائب کو خبر پہنچی اور اُس نے قبول کر لیا تو بیع صحیح نہیں ہے اور اگر اس کی طرف سے اس مجلس میں کسی اور شخص نے قبول کر لیا تو بیع کا صحیح ہونا اُس کی اجازت پر موقوف ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میں نے اس غلام کو فلاں شخص کے ہاتھ بیچ ڈالا پس اے فلاں تو اس کو خبر کر دے پھر اس کے سوا کسی دوسرے نے اس کو خبر کر دی تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے کسی شخص کو لکھا کہ میں نے یہ غلام تیرا خریدا اور غلام کے مالک نے اُس کو لکھا کہ میں نے اُس کو تیرے ہاتھ بیچا تو بیع ہو جائے گی یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اگر اس کو لکھا تھا کہ میرے ہاتھ اتنے کو بیچ ڈال پھر اس کو خط پہنچا اور اُس نے لکھا کہ میں نے اُس کو تیرے ہاتھ بیچ ڈالا تو بیع تمام نہ ہوگی تا وقتیکہ مشتری یہ نہ کہے کہ میں نے خریدا یہ عینی شرح ہدایہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک شخص نے کسی کو لکھا کہ کیا تو نے یہ اپنا غلام اتنے کو میرے ہاتھ بیچا اُس نے لکھ بھیجا کہ میں نے یہ اپنا غلام تیرے ہاتھ بیچا تو یہ بیع نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور جاننا چاہیے کہ اگر بعد جز و عقد لکھنے یا پیغام بھیجنے کے اُس سے رجوع کرے تو رجوع صحیح ہے خواہ ایلچی کو یہ بات معلوم ہو یا نہ ہو یہ عینی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور خط لکھنے والے اور پیغام بھیجنے والے کو اس ایجاب سے جو اُس نے لکھ بھیجا یا جس کا پیغام بھیجا ہے رجوع کرنا اُس وقت تک کہ وہ دوسرے کے پاس نہیں پہنچایا اُس نے قبول نہیں کیا ہے درست ہے خواہ

دوسرے شخص کو معلوم ہو یا نہ ہو یہاں تک کہ اگر دوسرے شخص نے اُس کے بعد قبول کیا تو بیع تمام نہ ہو گی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ غلام اتنے کو بیچا اُس دوسرے نے کسی اور شخص سے کہا کہ تو کہہ دے کہ میں نے خریدا پس

۱؎ جب تک کہ یہ قبول نہ کرے ۱۲ ۔ ۲؎ کیونکہ پیغام پہنچانے والے نے مخاطب کا پیغام پہنچایا تو بیع ہوگئی اور وکیل سے بائع نے ایجاب نہیں کیا تھا تو نہ ہوئی ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 210 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

If he said, "I have bought it," it will be examined. If the person said this as a messenger delivering a message, then the purchase is valid, but if he said it as an agent (wakil), it is not valid; this is recorded in *Al-Muhit*. Be it known that sometimes a sale occurs solely through exchange (hand-to-hand transaction) without uttering any words, and this is called *Bay' al-Ta'ati* (sale by mutual exchange); this is recorded in *Fatawa Qadi Khan*. **A person negotiated the price of an item he wished to buy, but he did not have a vessel to carry it in. He then left, brought a vessel, and gave the dirhams for the price; this is permissible.** ☆ This applies to everything, whether of low or high value, without distinction, and this is the correct view as stated in *At-Tabyin*. According to Shams al-A'immah al-Halwani, giving from both sides is a condition in *Bay' al-Ta'ati*; this is written in *Al-Kifayah*, and this is the opinion of most scholars. It is mentioned in *Al-Bazzaziyah* that this is the preferred opinion. In *Bahr al-Ra'iq*, it is written that the correct view is that taking possession of either of the two exchanges is sufficient, because Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) clearly stated that *Bay' al-Ta'ati* is established by taking possession of either of the two exchanges, and this statement includes both the price (*thaman*) and the sold item (*mabi'*); this is written in *Nahr al-Faiq*. For the one whose opinion is that, according to him, specifying the price is a condition for the conclusion of the sale along with the delivery of the sold item, the fatwa of Imam Abu al-Fadl al-Kirmani is similarly narrated; this is written in *Al-Muhit*. This condition applies to things whose price is unknown, but for bread and meat, there is no need to specify the price; as written in *Bahr al-Ra'iq*. (The translator notes that in that country, the price of bread and meat was well-known, so wherever its price is well-known, this ruling will apply, and Allah knows best). It is mentioned in *Al-Muntaqa* that a person negotiated the price of an item with someone he wished to buy it from, but did not have a vessel. He went, brought a vessel, and paid the dirhams; this is permissible, as in *Al-Mudmarat Al-Muntaqa*. A person owed another a thousand dirhams. The debtor said to the creditor, "I will give you dinars in exchange for what I owe you." He then fixed the price of the dinars, but the sale was not finalized between them, and the person left. Later, the debtor brought those same dinars whose price had been fixed and gave them to the creditor without repeating the sale; the sale became valid at that time, as written in *Fath al-Qadir*. A person bought a *waqr* (load) from another for eight dirhams, then told the seller, "Bring another load at the same price and place it here." The seller brought another load and placed it there; thus, the sale was

concluded, and the seller has the right to demand eight dirhams from the one who ordered it; this is written in *Al-Mudmarat*. In *Al-Muharrar*, it is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) regarding the issue where if someone asks a meat seller, "How do you sell meat?" and he replies, "Three ratls for one dirham," and the person says, "I have bought it, so weigh it for me." Then, if the seller decides not to weigh it, he has the right to do so. If he does weigh it, then before the buyer takes possession, each of them has the right to retract. If the buyer takes possession or the seller, at the buyer's instruction, places it in the buyer's vessel, the sale is complete, and one dirham becomes due from the buyer. It is narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) in *Nawadir Ibn Sama'ah* that if one says to a butcher, "Weigh the meat you have there for me," or "Weigh from this shoulder for me," or "Weigh for me from this pile at the rate of three ratls per dirham," and he weighs it, then the buyer does not have the right to refuse it; this is written in *Al-Muhit*.

---

1. A load for a donkey or camel, an office board for melons, a bundle between two loads, and similarly accounts. 2. In the original it is 'Jab', translated as 'Peelu' (Salvadora persica).

उसने कह दिया कि मैंने खरीदा, तो देखा जाएगा कि यह कलाम (बात) उस व्यक्ति ने अगर बतौर संदेश पहुँचाने वाले के कहा तो खरीदना सही है और अगर बतौर वकील के कहा है तो सही नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। स्पष्ट हो कि कभी बिक्री केवल लेन-देन पर बिना किसी शब्द बोलने के हो जाती है और इसे 'बैअ तआती' (प्रायोगिक बिक्री) कहते हैं, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। **एक व्यक्ति ने एक चीज़ का भाव तय किया जिसे वह खरीदना चाहता था, लेकिन उसके पास बर्तन न था कि उसमें ले, फिर उससे अलग होकर बर्तन लाया और उसे कीमत के दरहम दे दिए, तो यह जायज़ है** ☆ यह हर चीज़ में चाहे तुच्छ हो या कीमती, बिना किसी अंतर के लागू है और यही सही है, यह 'तबीन' में लिखा है। शम्सुल अइम्मा हलवाई के अनुसार 'बैअ तआती' में दोनों तरफ से दे देना शर्त है, यह 'किफ़ाया' में लिखा है और यही अधिकांश उलेमाओं का कथन है। 'बज़ाज़िया' में उल्लेख है कि यही पसंदीदा कथन है। 'बहरुर रैक' में लिखा है और सही यह है कि दोनों बदले में से किसी एक पर भी कब्ज़ा कर लेना काफी है, क्योंकि इमाम मोहम्मद (रह.) ने स्पष्ट फ़रमाया कि 'बैअ तआती' दोनों बदले में से किसी एक पर कब्ज़ा कर लेने से सिद्ध हो जाती है और यह कथन कीमत (थमन) और बेची गई वस्तु (मबी) दोनों को शामिल है। यह 'नहरुल फ़ैक' में लिखा है। जिस व्यक्ति का यह कहना है कि उसके अनुसार इस बिक्री में वस्तु सुपुर्द करने के साथ बिक्री संपन्न होने के लिए मूल्य का विवरण शर्त है, और इमाम अबुल फ़ज़ल किरमानी का फ़तवा भी इसी तरह उद्धृत है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यह शर्त उस चीज़ में है जिसका मूल्य ज्ञात नहीं है, लेकिन रोटी और मांस में मूल्य बताने की कोई आवश्यकता नहीं है, 'बहरुर रैक' में लिखा है। (अनुवादक कहते हैं कि उस देश में रोटी और मांस का मूल्य प्रसिद्ध था, अतः जहाँ कहीं इसका मूल्य प्रसिद्ध हो, वहाँ यही नियम लागू होगा, अल्लाह बेहतर जानता है)। 'मुंतकी' में उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने किसी से एक चीज़ का भाव तय किया जिसे वह खरीदना चाहता था, लेकिन उसके पास बर्तन न था कि उसमें ले, फिर उससे अलग होकर बर्तन लाया और उसे कीमत के दरहम दे दिए, तो यह जायज़ है, जैसा कि 'मुज़मरात' मुंतकी में है। एक व्यक्ति पर दूसरे के हज़ार दरहम बकाया थे, उस व्यक्ति ने जिस पर दरहम थे, लेनदार से कहा कि मैं तुम्हारे माल के बदले दीनार देता हूँ, फिर उसने दीनारों का भाव तय किया लेकिन उन दोनों में बिक्री संपन्न नहीं हुई और वह व्यक्ति चला गया। फिर वह व्यक्ति जिस पर माल बकाया था, उन्हीं दीनारों को जिनका भाव तय हुआ था, लेकर आया और लेनदार को दे दिए और बिक्री को दोहराया नहीं, तो वह बिक्री उस समय जायज़ हो गई, यह 'फ़तह अल-कदीर' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने दूसरे से एक 'वक्र' (बोझ) आठ दरहम में खरीदा, फिर विक्रेता से कहा कि एक दूसरा वक्र इसी कीमत के हिसाब से लाकर यहाँ रख दे, विक्रेता ने दूसरा वक्र लाकर वहाँ रख दिया, तो यह बिक्री हो गई और विक्रेता को अधिकार है कि वह आदेश देने वाले से आठ दरहम मांगे, यह 'मुज़मरात' में लिखा है। 'मुहर्रर' में इमाम अबू हनीफा (रह.) से रिवायत है कि अगर किसी ने मांस विक्रेता से कहा कि तुम मांस कैसे बेचते हो, उसने कहा तीन रतल एक दरहम को, उसने कहा मैंने खरीदा तो मेरे लिए तौल दो। फिर विक्रेता की राय हुई कि मैं न तौलूँ, तो उसे इसका अधिकार है। और अगर उसने तौल दिया, तो खरीदार के कब्ज़ा करने से पहले दोनों को सौदे से हटने का अधिकार है। और अगर खरीदार ने कब्ज़ा कर लिया या विक्रेता ने खरीदार के आदेश से उसके बर्तन में रख दिया, तो बिक्री पूरी हो गई और खरीदार पर एक दरहम वाजिब हो गया। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवाहय है कि अगर किसी कसाई से कहा कि जो मांस तुम्हारे पास रखा है उसे मेरे लिए तौल दो, या कहा कि इस रान में से मेरे लिए तौल दो, या कहा कि इस ढेर में से मेरे लिए एक दरहम के तीन रतल के हिसाब से तौल दो, और उसने तौल दिया, तो खरीदार को न लेने का अधिकार नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

---

1. गधे और ऊँट का बोझ और तरबूज़ की दफ़्तरी तख्ती और वक्र के बीच की गठरी और ऐसे ही खाता। 2. मूल में 'जब' है जिसका अनुवाद पीलू है।

اس نے کہہ دیا کہ میں نے خریدا تو دیکھا جائے گا کہ یہ کلام اس شخص نے اگر بطور پیغام پہنچانے والے کے کہا تو خریدنا صحیح ہے اور اگر بطور وکیل کے کہا ہے تو صحیح نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ واضح ہو کہ کبھی بیع فقط لین دین پر بدون کسی لفظ بولنے کے ہو جاتی ہے اور اس کو بیع تعاطی کہتے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ **ایک شخص نے ایک چیز کا بھاؤ ٹھہرایا جس کو وہ خریدنا چاہتا تھا مگر اس کے پاس برتن نہ تھا کہ اس میں لے پھر اس سے جدا ہو کر برتن لایا اور اس کو ثمن کے درہم دے دیئے تو یہ جائز ہے** ☆ یہ ہر چیز میں خواہ خسیس ہو یا نفیس بلا فرق جاری ہے اور یہی صحیح ہے یہ تبین میں لکھا ہے اور شمس الائمہ حلوائی کے نزدیک بیع تعاطی میں دونوں طرف سے دے دینا شرط ہے یہ کفایہ میں لکھا ہے اور یہی قول اکثر مشائخ کا ہے اور بزازیہ میں مذکور ہے کہ یہی قول مختار ہے بحر الرائق میں لکھا ہے اور صحیح یہ ہے کہ دونوں بدل میں سے کسی ایک پر بھی قبضہ کر لینا کافی ہے اس واسطے کہ امام محمدؒ نے صاف فرمایا کہ بیع تعاطی دونوں بدل میں سے کسی ایک پر قبضہ کر لینے سے ثابت ہو جاتی ہے اور یہ قول ثمن اور مبیع دونوں کو شامل ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور جس شخص کا یہ قول ہے کہ اس کے نزدیک اس بیع میں مبیع سپرد کر دینے کے ساتھ انعقادِ بیع کے واسطے مول کا بیان کرنا شرط ہے اور امام ابوالفضل کرمانی کا فتویٰ بھی اسی طرح منقول ہے یہ محیط میں لکھا ہے یہ شرط اُس چیز میں ہے جس کا مول معلوم نہیں ہے مگر روٹی اور گوشت میں مول بیان کرنے کی کچھ حاجت نہیں ہے بحرالرائق میں لکھا ہے۔ ف مترجم کہتا ہے کہ اُس ملک میں روٹی اور گوشت کا مول معروف تھا پس جہاں کہیں اس کا مول معروف ہو وہاں یہ حکم جاری ہو گا واللہ اعلم اور متنقی میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے کسی شخص سے ایک چیز کا بھاؤ

ٹھہرایا جس کو وہ خریدنا چاہتا تھا مگر اس کے پاس برتن نہ تھا کہ اس میں لے پھر اُس سے جدا ہو کر برتن لایا اور اُس کو ثمن کے درہم دے دیئے تو یہ جائز ہے کذا فی المضمرات متنقی میں ہے۔ کہ ایک شخص پر دوسرے کے ہزار درہم چاہیے تھے پس اُس شخص نے جس پر یہ درہم چاہیے تھے اُس شخص سے کہ جس کے چاہیے تھے کہا کہ میں تیرے مال کے عوض دینار دیتا ہوں پس اُس نے دیناروں کا بھاؤ ٹھہرایا مگر ان دونوں میں بیع واقع نہ ہوئی اور وہ شخص جدا ہو گیا پھر وہ شخص کہ جس پر مال چاہیے تھا انہی دیناروں کو جن کا بھاؤ ٹھہرا کر جدا ہو گئے تھے لا کر اُس شخص کو جس کے چاہیے تھے دے دیئے اور بیع کو نہ دہرایا تو وہ بیع اُس وقت جائز ہو گئی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے سے ایک وقر لے آٹھ درہم کو خریدی پھر بائع سے کہا کہ ایک دوسری وقر اسی ثمن کے حساب سے لا کر یہاں ڈال دے پس بائع نے دوسری وقر لا کر وہاں ڈال دی پس یہ بیع ہو گئی اور بائع کو پہنچتا ہے کہ وہ اس حکم کرنے والے سے آٹھ درہم کا مطالبہ کرے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور محرر میں امام ابوحنیفہؒ سے روایت ہے اس مسئلہ میں کہ اگر کسی نے گوشت بیچنے والے سے کہا کہ تو گوشت کیونکر بیچتا ہے اُس نے کہا کہ تین رطل ایک درہم کو اُس نے کہا کہ میں نے خریدا تو میرے واسطے تول دے پھر گوشت بیچنے والے کی یہ رائے ہوئی کہ میں نہ تولوں تو اُس کو اس بات کا اختیار پہنچتا ہے اور اگر اُس نے تول دیا تو مشتری کے قبضہ کرنے سے پہلے ہر ایک کو ان دونوں میں سے رجوع کا اختیار ہے اور اگر مشتری نے قبضہ کر لیا یا بائع نے مشتری کے حکم سے اس کے برتن میں رکھ دیا تو بیع تمام ہو گئی اور مشتری پر ایک درہم واجب ہوا اور نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر کسی قصاب سے کہا کہ جو گوشت تیرے پاس رکھا ہے اُس کو میرے واسطے تول دے یا یوں کہا کہ اس شانہ کے میں سے میرے واسطے تول دے یا یہ کہا کہ اس ہیر میں سے میرے

واسطے بحساب فی درہم تین رطل کے تول دے اور اُس نے تول دیا تو مشتری کو نہ لینے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

۱۔ گدھے اور اونٹ کا بوجھ اور دفتری تختی خربوزہ کی اور وقر مابین سے کی گٹھڑی اور ایسے ہی کھاتا ۱۲۔ ۲۔ اصل میں جب ہے جس کا ترجمہ پیلو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② 211 Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

A person brought a basket of melons containing small and large melons. Another person asked him, "For how much will you give ten melons from these?" He replied, "For one Dirham." Then the person selected ten melons and started to leave with them. The seller (Ba'i) set aside ten, and the buyer (Mushtari) accepted them; thus, the sale (Bay') was completed. This is recorded in 'Fath al-Qadir'. A person gave five Dinars to a wheat seller to purchase wheat and asked, "At what rate do you sell wheat?" He replied, "I give one hundred Ratls for one Dinar." The buyer remained silent. Later, the buyer asked for the wheat to take it, but the seller said, "I will give it to you tomorrow." No formal sale had occurred between them yet, and the buyer left. The next day, he came to take the wheat, but the market price had changed. The seller does not have the right to prevent the buyer from taking the wheat; rather, it is obligatory for him to hand it over according to the previous rate. This is recorded in 'Quduri'. A person purchased cushions and bedding that were not yet manufactured and did not mention a timeframe; the sale is not valid. If they were handed over without being manufactured, it is still not valid. Mutual transaction (Bay' Ta'ati - sale by act) constitutes a sale only when it is not based on a corrupt (Fasid) or void (Batil) contract. If it is based on a corrupt or void contract, it will not be considered Bay' Ta'ati. This is recorded in 'Wajiz Kardari'. A person asked another, "How much for this bundle of wood?" After a price was mentioned, he said, "Drive your donkey," and as he drove it, the sale was not finalized until the wood was handed over and the price taken. This is recorded in 'Sirajiyah'. Someone asked a butcher, "How much meat do you give for one Dirham?" He said, "Two seers." The person said, "Weigh it," gave one Dirham, and took the meat; this sale is valid and re-weighing is not necessary. If he weighed it later and found it deficient, he may take back the equivalent value in Dirhams but cannot take more meat because the contract was established on the amount he initially gave. This is recorded in 'Wajiz Kardari'. A person used to bring one Dirham daily to a butcher, and the butcher would weigh a piece of meat for him. The owner of the Dirham assumed the meat weighed one seer, and the city's market rate was the same. One day, the buyer weighed the meat at home and found it to be three-quarters of a seer. He may claim a refund from the butcher based on the loss but cannot demand additional meat. This ruling applies if the person is a resident of the city where the sale occurred. If he is not a resident, such as a traveler, and the situation is that the city residents have fixed rates for bread and meat which are so well-established that they never change, and the traveler asked the baker (Nan-bai)

or butcher for one Dirham's worth of bread or meat, and they gave less than usual without the buyer realizing it at that time; upon discovering the deficiency, he has the right to seek a refund for bread from the baker, just as residents of that city can claim for loss. However, there is no recourse for meat because fixed pricing for bread is well-known (Ma'ruf), so this applies to everyone (locals and outsiders). For meat, it is a new matter, so it would not be apparent for people other than those in that city. This is recorded in 'Zahiriyah'.

It is mentioned in 'Majmu' al-Nawazil' that a person owed a debt to another. The creditor demanded payment. The debtor brought a known quantity and told the creditor to take it at the city's rate. The Sheikh stated that if the city's market rate is known and both parties are aware of it, the sale is complete. If the rate is unknown or both do not know it, the sale is not valid. This is recorded in 'Muhit'. Among the forms of Bay' Ta'ati is when a buyer hands over a purchased item to someone claiming pre-emption (Shuffa), even if pre-emption is not applicable in that place. Similarly, if an agent (Wakil) purchased something for himself, and then handed it over to his principal (Muwakkil), this is also Bay' Ta'ati, provided the person who ordered it has taken possession and had initially refused his order, even though the agent bought it for him. This is in 'Bahr'.

1. Al-Hazm said: Take as much as your debt is according to the city's rate. 2. If there is no refusal, it is not Ta'ati but rather as a form of agency (Wakalat). 12.

एक व्यक्ति ने खरबूजों की एक टोकरी (खांची) लाया जिसमें छोटे और बड़े खरबूजे थे। उससे एक व्यक्ति ने पूछा कि इनमें से दस खरबूजे कितने के दोगे? उसने कहा एक दिरहम के। फिर उस व्यक्ति ने दस खरबूजे चुने और उन्हें ले चला। बेचने वाले (बाये) ने दस निकाल दिए और खरीदने वाले (मुश्तरी) ने उन्हें स्वीकार कर लिया, तो बिक्री (बय) पूरी हो गई। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। एक व्यक्ति ने गेहूं बेचने वाले को पांच दीनार दिए ताकि उससे गेहूं ले ले और उससे पूछा कि तुम गेहूं किस भाव बेचते हो? उसने कहा सौ रतल (एक माप) एक दीनार का देता हूँ। तब खरीदने वाला चुप रहा। फिर खरीदने वाले ने गेहूं मांगे ताकि उन्हें ले जाए, तो बेचने वाले ने कहा कि मैं कल तुम्हें दूँगा। उन दोनों के बीच बिक्री अभी संपन्न नहीं हुई थी और खरीदने वाला चला गया। फिर दूसरे दिन गेहूं लेने आया और स्थिति यह हुई कि बाजार का भाव बदल गया, तो बेचने वाले को यह अधिकार नहीं है कि वह खरीदने वाले को उन गेहूं को लेने से रोके, बल्कि उस पर अनिवार्य है कि पहले के भाव के हिसाब से खरीदने वाले के हवाले करे। यह 'क़ुदूरी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने तकिया और बिछावन खरीदे जो अभी तक बने नहीं थे और समय (अवधि) का ज़िक्र नहीं किया, तो बिक्री सही नहीं है। फिर अगर बिना बने ही हवाले कर दिए, तो भी सही नहीं है। और 'ताती' (बगैर स्पष्ट शब्दों के लेन-देन) तब बिक्री मानी जाती है जब वह दूषित (फ़ासिद) या शून्य (बातिल) के आधार पर न हो। और अगर बिक्री फ़ासिद या बातिल के आधार पर होगी, तो वह 'बय ताती' नहीं होगी। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि यह लकड़ी का गट्ठा कितने का है? उसने कुछ कीमत बताई, तो उसने कहा कि अपना गधा हांक दो। उसने हांका तो बिक्री नहीं होगी, सिवाय उस समय के जब लकड़ियाँ सौंप दी जाएँ और कीमत ले ली जाए। यह 'सिराजिया' में लिखा है। किसी ने कसाई से कहा कि एक दिरहम का कितना मांस देते हो? उसने कहा दो सेर। उस व्यक्ति ने कहा तौल दो और एक दिरहम दिया और मांस ले लिया, तो यह बिक्री जायज़ है और दोबारा तौलना अनिवार्य नहीं है। और अगर तौला और कम पाया, तो कमी के हिसाब से दिरहम में से वापस ले ले और मांस में से नहीं ले सकता, क्योंकि बिक्री का अनुबंध (अक़द) उसी मात्रा पर हुआ है जो उसने दिया। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। एक कसाई के पास एक व्यक्ति हर रोज़ एक दिरहम लाता था और कसाई उसे मांस का टुकड़ा तौल कर दे दिया करता था। दिरहम का मालिक यह समझता था कि यह मांस एक सेर है और शहर में मांस का भाव भी यही था। फिर एक दिन ग्राहक ने अपने घर पर उस मांस को तौला तो वह तीन पाव निकला, तो वह कसाई से नुकसान के हिसाब से दिरहम में से पैसे वापस ले ले

और नुकसान के बराबर मांस नहीं ले सकता। और यह नियम उस स्थिति में है जब यह व्यक्ति उसी शहर का रहने वाला हो जिसमें बिक्री हुई हो। और अगर उस शहर का निवासी नहीं है, जैसे कि मुसाफिर हो, और स्थिति यह है कि शहर वालों ने रोटी और मांस का भाव तय कर रखा है और यह भाव इतना प्रचलित है कि कभी बदलता नहीं है, तो उस मुसाफिर ने नानबाई (रोटी बनाने वाला) या कसाई से कहा कि मुझे एक दिरहम की रोटी या एक दिरहम का मांस दे दो और उसने सामान्य से कम दिया और ग्राहक को उस समय पता नहीं चला। फिर बाद में उसे पता चला, तो रोटी के मामले में उसे नानबाई से वापस लेने का अधिकार है, जैसे उस शहर के लोग नुकसान उठा सकते हैं। और मांस के मामले में वापस लेने का अधिकार नहीं है, क्योंकि रोटी में भाव तय होना प्रसिद्ध (मारूफ) है, इसलिए सबके हक में (स्थानीय या विदेशी) यही होगा। और मांस के मामले में एक नई बात है, इसलिए इस शहर के अलावा अन्य लोगों के हक में ज़ाहिर नहीं होगा। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

'मजमू-उल-नवाज़िल' में उल्लेख है कि एक व्यक्ति का किसी दूसरे व्यक्ति पर कर्ज़ था। उसने उसकी मांग की। कर्ज़दार ने तय मात्रा में जो लाया और कर्ज़दाता से कहा कि शहर के भाव पर ले लो। शेख ने फरमाया कि अगर शहर का भाव मालूम है और वे दोनों भी जानते हैं, तो बिक्री पूरी हो जाएगी। और अगर शहर का भाव मालूम नहीं है या वे दोनों नहीं जानते हैं, तो बिक्री नहीं होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। और 'बय ताती' की स्थितियों में से एक यह है कि खरीदार ने जो चीज़ खरीदी थी, उसे ऐसे व्यक्ति को सौंप दी जो उसे शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) के तौर पर मांग रहा है, जबकि उस स्थान पर शुफ़ा लागू नहीं होता। इसी तरह यदि किसी एजेंट (वकील) ने कोई चीज़ खरीदी और वह चीज़ वकील की निजी हो गई, फिर उसने उसे अपने मुवक्किल (क्लाइंट) को सौंप दी, तो यह भी 'बय ताती' है। बशर्ते कि आदेश देने वाले ने उस पर कब्ज़ा कर लिया हो और अपने आदेश से इनकार किया हो, जबकि वकील ने उसी के लिए खरीदी थी। यह 'बह्र' में है।

१ अल-हजम ने कहा कि शहर के भाव से जितना तुम्हारा कर्ज़ है, ले लो। २ और अगर इनकार न हो तो ताती नहीं बल्कि वकालत के तौर पर होगी १२।

ایک شخص نے ایک کھانچی خربوزوں کی لایا کہ جس میں چھوٹے بڑے خربوزے تھے اُس سے ایک شخص نے کہا کہ اُس میں سے دس خربوزے کتنے کو دے گا اُس نے کہا کہ ایک درہم کو پس اس شخص نے دس خربوزہ چھانٹنے اور ان کو لے چلا یا بائع نے دس نکال دیئے اور ان کو مشتری نے قبول کر لیا تو بیع تمام ہو گئی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے گیہوں بیچنے والے کو پانچ دینار دیئے تا کہ اس سے گیہوں لے اور اس سے پوچھا کہ تو گیہوں کیونکر بیچتا ہے اُس نے کہا سو رطل ایک دینار کو دیتا ہوں پس مشتری ساکت ہوا پھر مشتری نے گیہوں مانگے تا کہ ان کو لے پس بائع نے کہا کہ میں کل تجھے دوں گا اور ان دونوں میں بیع واقع نہ ہوئی اور مشتری چلا گیا پھر دوسرے روز گیہوں لینے آیا اور حال یہ ہوا کہ بھاؤ بازار کا بدل گیا تو بائع کو یہ اختیار نہیں ہے کہ مشتری کو ان گیہوں کے لینے سے منع کرے بلکہ اس پر واجب ہے کہ پہلے نرخ کے حساب سے مشتری کے حوالے کرے یہ قدیہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے تکیہ اور بچھونے جو ہنوز بنے نہیں گئے تھے خریدے اور مدت کا ذکر نہیں کیا تو بیع صحیح نہیں ہے پھر اگر بغیر بن کر حوالے کر دیے تو بھی صحیح نہیں ہے اور تعاطی جب بیع ہوتی ہے کہ فاسد یا باطل کی بنا پر نہ ہو اور اگر بیع فاسد یا باطل کی بنا پر ہو گی تو بیع تعاطی نہ ہو گی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ یہ گٹھا لکڑی کا کتنے کو ہے اُس نے کچھ ثمن بیان کیا پس اُس نے کہا کہ اپنا گدھا تو ہانک اور اُسے ہانکا تو بیع نہ ہو گی مگر اُس وقت کہ لکڑیاں سپرد کر کے ثمن لے لے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے قصاب سے کہا کہ ایک درہم کا کتنا گوشت دیتا ہے اُس نے کہا کہ دو سیر اُس شخص نے کہا کہ تول دے اور ایک درہم دیا اور گوشت لے لیا تو یہ بیع جائز ہے اور دوبارہ وزن کرنا لازم نہیں ہے اور اگر وزن کیا اور کم

پایا تو کمی کے موافق درہم میں سے پھیر لے اور گوشت میں سے نہیں لے سکتا اس واسطے کہ بیع کا انعقاد اُسی قدر پر ہوا ہے جو اُس نے دیا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ ایک قصاب کے پاس ایک شخص ہر روز ایک درہم لاتا تھا اور قصاب اُس کو گوشت کا ٹکڑا تول دیا کرتا تھا اور صاحب درہم یہ گمان کرتا تھا کہ یہ گوشت ایک سیر ہے اور شہر میں گوشت کا بھاؤ بھی یہی تھا پھر ایک روز مشتری نے اپنے گھر اُس گوشت کو تولا تو وہ تین پاؤ نکلا تو وہ قصاب سے بحساب نقصان کے درہموں میں سے پھیر لے اور بقدر نقصان کے گوشت نہیں لے سکتا ہے اور یہ حکم اُس صورت میں ہے کہ یہ شخص اُسی شہر کا رہنے والا ہو کہ جس میں بیع واقع ہوئی اور اگر اس شہر کا رہنے والا نہیں ہے مثلاً مسافر ہو اور حال یہ ہے کہ شہر کے رہنے والوں نے روٹی اور گوشت کا نرخ مقرر کر رکھا ہے اور یہ نرخ ایسا رواج پایا گیا ہے کہ کبھی فرق نہیں ہوتا پس اُس مسافر نے نان بائی یا قصاب سے کہا کہ مجھے ایک درہم کی روٹی یا ایک درہم کا گوشت دے اور اُس نے معمول سے کم دیا اور مشتری کو اُس وقت خبر نہ ہوئی پھر اُس کو معلوم ہوا تو روٹی میں اس کو نان بائی سے پھر لینے کا اختیار ہے جیسے کہ اُس شہر کے لوگ نقصان کے سکتے ہیں اور گوشت میں رجوع کا اختیار نہیں ہے اس واسطے کہ روٹی میں بھاؤ مقرر کر لینا معروف ہے پس سب کے حق میں (دیسی پردیسی) یہی ہو گا اور گوشت میں ایک نئی بات ہے پس اس شہر کے سوا اور لوگوں کے حق میں ظاہر نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

مجموع النوازل میں مذکور ہے کہ ایک شخص کا کسی دوسرے شخص پر قرضہ تھا اُس نے اس کا مطالبہ کیا پس قرض دار بقدر معلوم جو لایا اور قرض خواہ سے کہا کہ شہر کے نرخ پر لے لے تو شیخ نے فرمایا کہ اگر شہر کا بھاؤ معلوم ہے اور وہ دونوں بھی جانتے ہیں تو بیع پوری ہو جائے گی اور اگر شہر کا بھاؤ معلوم نہیں یا وہ دونوں نہیں جانتے ہیں تو بیع نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اور منجملہ بیع تعاطی کے ایک یہ صورت ہے کہ مشتری نے جو چیز خریدی تھی اُس کو

ایسے شخص کے سپرد کر دی جو اُس کا بطور شفعہ کے خواست گار ہے حالانکہ اُس مقام پر شفعہ جاری نہیں ہوتا اور ایسے ہی وکیل نے ایک چیز خریدی اور وہ چیز وکیل کی ذات کے واسطے ہو گئی پھر اُس نے موکل کے سپرد کر دی تو یہ بھی بیع تعاطی ہے۔ بشرطیکہ حکم کرنے والے نے اُس پر قبضہ کر لیا اور اپنے حکم سے انکار کے کیا ہو حالانکہ اُسی کے واسطے وکیل نے خریدی تھی یہ بحر

۱ قال الحوجم یعنی شہر کے بھاؤ سے جس قدر تیرا قرضہ ہے لے لے۔ ۲ اور اگر انکار نہ ہو تو تعاطی نہیں بلکہ بطور وکالت ہو گی ۱۲۔

It is narrated in Al-Raiq from Mujtabi, and among the forms of Sale by Hand-to-Hand Exchange (Bay' al-Ta'ati) is this: A person had a slave girl entrusted (wadi'ah) to them by someone. That person brought another slave girl instead of the one entrusted and claimed, "This is your slave girl." The owner of the trust knew she was not the correct one, yet the person holding the trust took an oath. The owner then took her. It is permissible for him to have relations with her, and the slave girl's consent is valid. It is also narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if someone told a tailor, "This is not my lining," and the tailor swore that it is, then it is permissible for that person to accept it; this is recorded in Fath al-Qadir. If a buyer returns a slave girl to the seller due to a defect (khiyār al-'ayb), and the seller knows she is not his but accepts her and is satisfied, this constitutes Bay' al-Ta'ati; this is written in Bahr al-Raiq. Similarly, if a washerman returns a different cloth to a person, or a shoemaker returns different shoes and the person is satisfied, it is also Bay' al-Ta'ati; this is written in Waqi'at al-Husamiyyah. If someone gives money to a melon seller to buy specific melons, takes them while the seller insists the price is higher but doesn't return the money, and the buyer knows the market custom—that a dissatisfied seller would return the money and take the goods back—it is considered the seller is satisfied if he doesn't do so. Even if the seller shouts after the buyer to please him, the Sheikh stated that the sale is not valid on the seller's part; this is written in Taqiya. Khalaf (RA) said, "I asked Asad (RA) about someone in the market asking for Herat cloth for ten dirhams. A person offered it and gave it to him. Is this a sale?" He replied, "It is not a sale unless at the time of taking it, the buyer says, 'I have taken it for ten dirhams and will go and inspect it.'" I asked Hasan (RA) about the same, and he said the sale is valid and both have the right to revoke it; this is written in Al-Muhit.

Chapter (9): Regarding the rulings for items taken into possession for the purpose of purchase; the decree of Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa) regarding the mentioned issue. ☆

If someone bargains for a cloth and the seller asks twenty dirhams, but the buyer says he will only pay ten, and then the buyer takes the cloth without the seller's agreement to the ten dirhams, this is not a sale. If the buyer destroys the cloth, twenty dirhams become mandatory upon him. Until it is destroyed, he has the right to return it. Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them) said that while analogy (qiyas) would suggest the market price should apply, we set

aside analogy for custom ('urf), whereby the twenty dirhams become mandatory. If someone takes a cloth for purchase at a mentioned price and it is destroyed while with them, they are liable for its price. Similarly, if after a buyer's death, their heir destroys the cloth, the price is still mandatory; this is written in Fatawa Qazi Khan. If someone takes a cloth saying they will buy it if they like it, and it is lost, nothing is mandatory. However, if they had specified a price (e.g., ten dirhams) upon satisfaction and it is lost, they are liable for that price; this is written in Al-Muhit. This is the basis for the fatwa as per Tatar-Khaniyyah. It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if someone bargains for cloth, and either takes it to buy or the seller hands it over stating a price (e.g., ten dirhams), and the buyer departs with it, the Imam stated the cloth remains at the price stated by the seller until the buyer returns it...

अल-राईक़ में मुजतबी से नक़्ल है और बे-तआती (हाथ-ब-हाथ विनिमय द्वारा बिक्री) की सूरतों में से एक यह है कि किसी व्यक्ति के पास एक बांदी अमानत (वदीअत) रखी थी और वह व्यक्ति किसी और बांदी को उसके स्थान पर लाया जो अमानत रखी गई थी और कहा कि यह तुम्हारी बांदी है, और अमानत रखने वाला जानता है कि वह बांदी नहीं है, और जिसके पास अमानत रखी थी उसने शपथ ली, तो अमानत रखने वाले ने उसे ले लिया। तो उसके लिए उससे संभोग करना हलाल है और बांदी का संभोग पर राजी होना जायज़ है। और इमाम अबू युसुफ़ रह. से नक़्ल है कि यदि किसी ने दर्जी से कहा कि यह मेरा अस्तर नहीं है और दर्जी ने कसम खा ली कि यह वही है, तो उस व्यक्ति के लिए गुंजाइश है; यह फ़त्ह-अल-क़दीर में लिखा है। यदि किसी खरीदार ने कोई बांदी दोष (ऐब) के कारण विक्रेता को वापस कर दी और विक्रेता जानता है कि यह मेरी बांदी नहीं है, फिर भी उसने उसे ले लिया और राजी हो गया, तो यह बे-तआती है; यह बहर-अल-राईक़ में लिखा है। और इसी प्रकार यदि किसी धोबी ने किसी व्यक्ति को कपड़ा बदल कर दे दिया, या इसी तरह मोची ने जूता बदल दिया और वह व्यक्ति राजी हो गया, तो भी यह बे-तआती है; यह वाक़ियात-ए-हुसामिया में लिखा है। किसी व्यक्ति ने एक खरबूजा बेचने वाले को कुछ दिरहम दिए ताकि उससे कुछ निश्चित खरबूजे खरीदे, फिर उन खरबूजों को ले लिया और विक्रेता कहता जा रहा है कि मैं इतने में यह खरबूजा नहीं दूँगा, लेकिन खरीदार ने ले लिया और विक्रेता ने दाम वापस नहीं किए और खरीदार को बाजार वालों की आदत मालूम है कि विक्रेता यदि राजी नहीं होता तो दाम वापस कर देता है और अपनी चीज़ वापस लेता है, और यदि ऐसा नहीं करता तो राजी होता है। हालांकि खरीदार के पीछे उसका दिल खुश करने के लिए विक्रेता चिल्लाता रहता है कि मैं इतने में नहीं देता, तो शेख़ ने फ़रमाया कि विक्रेता की ओर से यह बिक्री सही नहीं है; यह तकिया में लिखा है। खलफ़ रह. कहते हैं कि मैंने असद रह. से पूछा कि एक व्यक्ति ने बाज़ार में कहा कि वह कौन व्यक्ति है जिसके पास हेरात का कपड़ा दस दिरहम का हो? एक व्यक्ति ने कहा कि मैं हूँ, फिर उसने उसे वह दे दिया। तो क्या यह बिक्री है? तो फ़रमाया कि यह बिक्री नहीं है, सिवाय उस सूरत के कि लेते समय खरीदार यह कहे कि मैंने दस दिरहम के बदले लिया और जाकर उसे देखूँगा। और मैंने हसन रह. से यही मसला पूछा, उन्होंने फ़रमाया कि बिक्री जायज़ है और दोनों को इस बिक्री को रद्द करने का अधिकार है; यह अल-मुहीत में लिखा है।

फ़स्ल (9): उन चीज़ों के हुक्म के बयान में जो खरीदने के उद्देश्य से कब्ज़े में ले ली गई हों, उक्त मसले में इमाम-ए-आज़म रह. का फरमान ☆

किसी व्यक्ति ने किसी से एक कपड़े का भाव तय किया और विक्रेता ने कहा कि वह तेरे लिए बीस दिरहम का है, खरीदार ने कहा नहीं बल्कि दस दिरहम को लूँगा। फिर इतनी ही बातचीत पर खरीदार उसे ले गया और विक्रेता दस दिरहम पर राजी नहीं हुआ, तो यह बिक्री नहीं है। और यदि खरीदार ने कपड़े को नष्ट कर दिया तो उस पर बीस दिरहम लाज़िम होंगे, और जब तक नष्ट नहीं किया तब तक उसे वापस करने का अधिकार है। इमाम अबू हनीफ़ा रह. और इमाम अबू युसुफ़ रह. ने कहा कि क़यास (सादृश्य) यह चाहता था कि उस पर बाज़ार की उचित कीमत लाज़िम होती, लेकिन हमने उर्फ़(लोक-प्रथा) की वजह से क़यास को छोड़ दिया क्योंकि उर्फ़ में बीस दिरहम लाज़िम होंगे। यदि किसी ने खरीदने के लिए एक कपड़ा लिया और उसने मूल्य कह दिया, फिर वह खरीदार के पास नष्ट हो गया तो खरीदार पर उसकी कीमत वाजिब होगी। और इसी तरह यदि खरीदार की मृत्यु के बाद उसके वारिस ने उस कपड़े को नष्ट कर डाला, तो भी कीमत वाजिब होगी; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और यदि किसी से एक कपड़ा लिया और कहा कि मैं इसे ले जाता हूँ, यदि पसंद आएगा तो खरीद लूँगा, फिर उसे ले गया और वह नष्ट (गुम या खराब) हो गया तो उस व्यक्ति पर कुछ वाजिब नहीं है। और यदि उसने यह कहा था कि यदि राजी होऊँगा तो उसे दस दिरहम में लूँगा, फिर नष्ट हो गया तो वह व्यक्ति मूल्य का ज़ामिन (ज़िम्मेदार) है; यह अल-मुहीत में लिखा है। इसी पर फ़तवा है; यह तातार-ख़ानिया में लिखा है। इमाम मुहम्मद रह. से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने एक कपड़े का भाव किसी से किया, फिर उस कपड़े को खरीदने के इरादे से ले लिया या उस मोल-भाव के दौरान विक्रेता ने उसे उसके सुपुर्द कर दिया और कहा कि वह दस दिरहम का है, फिर उसे खरीदार ले गया, तो इमाम रह. ने फ़रमाया कि जो भाव विक्रेता ने बताया था, उसी भाव पर वह कपड़ा हमेशा रहेगा जब तक कि खरीदार उसे वापस न...

الرائق میں مجتبیٰ سے منقول ہے اور منجملہ بیع تعاطی کی صورتوں کے یہ ہے کہ کسی شخص کے پاس ایک باندی ودیعت رکھی تھی اور وہ شخص کسی اور باندی کے سوا اس کے جو ودیعت رکھی گئی تھی لایا اور کہا کہ یہ تیری باندی ہے اور ودیعت رکھنے والا جانتا ہے کہ وہ باندی نہیں ہے اور جس کے پاس ودیعت رکھی تھی اُس نے قسم کھالی پس اس ودیعت رکھنے والے نے اُس کو لے لیا تو اُس سے اس کو وطی کرنا حلال ہے اور باندی کو وطی پر راضی ہونا جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ سے منقول ہے کہ اگر کسی نے درزی سے کہا کہ یہ میرا استر نہیں ہے اور درزی نے قسم کھالی کہ یہ وہی ہے تو اُس شخص کے لیے گنجائش ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر کسی مشتری نے کوئی باندی خیار عیب کی وجہ سے بائع کو واپس کر دی اور بائع جانتا ہے کہ یہ میری باندی نہیں ہے پھر اُس نے اُس کو لے لیا اور راضی ہو گیا تو یہ بیع تعاطی ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اور ایسے ہی اگر کسی دھوبی نے کسی شخص کو کپڑا بدل کر دے دیا اسی طرح موچی نے جوتا بدل دیا اور وہ راضی ہو گیا تو بھی بیع تعاطی ہے یہ واقعات حسامیہ میں لکھا ہے کسی شخص نے ایک خربوزہ بیچنے والے کو کچھ درہم دیے تا کہ اس سے کچھ خربوزہ معینہ خریدے پھر ان خربوزوں کو لے لیا اور بائع کہتا جاتا ہے کہ میں اتنے کو یہ خربوزہ نہ دوں گا مگر مشتری نے لے لیے اور بائع نے دام واپس نہ کیے اور مشتری کو بازاریوں کی عادت معلوم ہے کہ بائع اگر راضی نہیں ہوتا ہے تو دام پھر دیتا ہے اور اپنی چیز واپس لیتا ہے اور اگر ایسا نہیں کرتا تو راضی ہوتا ہے حالانکہ مشتری کے پیچھے اُس کا دل خوش کرنے کو چلایا کرتا ہے کہ میں اتنے کو نہیں دیتا تو شیخ نے فرمایا کہ بائع میں یہ بیع صحیح نہیں ہے یہ تقیہ میں لکھا ہے خلفؒ کہتے ہیں کہ میں نے اسدؒ سے پوچھا کہ ایک شخص نے بازار میں کہا کہ کون شخص ہے

جس کے پاس ہرات کا کپڑا دس درہم کا ہو ایک شخص نے کہا کہ میں ہوں پھر اُس نے اُس کو دے دیا تو کیا یہ بیع ہے تو فرمایا کہ یہ بیع نہیں ہے مگر اُس صورت میں کہ لیتے وقت یہ کہے کہ میں نے دس درہم کو لیا اور جا کر اُس کو دیکھوں گا اور میں نے حسنؒ سے یہی مسئلہ پوچھا انہوں نے فرمایا کہ بیع جائز ہے اور دونوں کو اس بیع کو توڑ دینے کا اختیار ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

فصل (۹): اُن چیزوں کے حکم کے بیان میں جو خریدنے کی غرض سے قبضہ میں لے لی گئی ہوں مسئلہ مذکورہ میں امام اعظمؒ کا فرمان ☆

کسی شخص نے کسی سے ایک کپڑا چکایا اور بائع نے کہا کہ وہ تیرے لیے بیس درہم کو ہے مشتری نے کہا نہیں بلکہ دس درہم کو لوں گا پھر اتنی ہی گفتگو پر مشتری اُس کو لے گیا اور بائع دس درہم پر راضی نہیں ہوا پس یہ بیع نہیں ہے اور اگر مشتری نے کپڑے کو تلف کر دیا تو اس پر بیس درہم لازم ہوں گے اور جب تک تلف نہیں کیا تب تک اُس کو پھر دینے کا اختیار ہے۔ امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ قیاس یہ چاہتا تھا کہ اُس پر قیمت لازم ہوتی لیکن ہم نے عرف کی وجہ سے اختیار کو چھوڑ دیا کہ عرف میں بیس درہم لازم ہوں گے۔ اگر کسی نے خریدنے کے واسطے ایک کپڑا لیا اور اُس نے مول کہہ دیا پھر وہ مشتری کے پاس تلف ہو گیا تو مشتری پر اس کی قیمت واجب ہوگی اور اسی طرح اگر مشتری کے مرنے کے بعد اس کے وارث نے اُس کپڑے کو تلف کر ڈالا تو بھی قیمت واجب ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کسی سے ایک کپڑا لیا اور کہا کہ میں اسے لے جاتا ہوں اگر پسند آئے گا تو خرید لوں گا پھر اس کو لے گیا اور وہ ضائع ہو گیا تو اس شخص پر کچھ واجب نہیں ہے اور اگر اُس نے یہ کہا تھا کہ اگر راضی ہوں گا تو اُس کو دس درہم کو لوں گا پھر ضائع ہو گیا تو وہ شخص قیمت کا ضامن ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ایک کپڑے کا مول کسی سے چکایا پھر اس کپڑے کو بغرض خریدنے کے لے لیا یا اُس چکانے

کی گفتگو میں بائع نے اُس کے حوالے کر دیا اور کہا کہ وہ دس درہم کا ہے پھر اس کو مشتری لے گیا تو امامؑ نے فرمایا کہ جو مول بائع نے بیان کیا اسی مول پر وہ کپڑا ہمیشہ رہے گا تا وقتیکہ مشتری اُس کو رو نہ

... and what is meant by rejection is that the buyer says, for example, "I will not take it for more than nine dirhams" or "I am not satisfied with anything except nine dirhams" (1). This is written in Al-Dhakhira. A person said, "This cloth is for twenty dirhams," and the buyer said, "I have taken it for ten dirhams," and walked away with it, and it was lost while with the buyer, then its value is mandatory upon him. If after the buyer's statement, the seller said, "I will not give it for less than twenty dirhams," and the buyer walked away with it and it was lost, then twenty dirhams will be mandatory upon him; this is written in Al-Khulasa. It is stated in Al-Furuq al-Karabisi that the seller said, "This cloth is for you for ten dirhams," and the buyer said, "Give it to me so I may look at it or show it to someone else," then it was lost, Imam Abu Hanifa (RA) said nothing would be mandatory upon him, meaning it was lost as a trust (amanah). If the buyer said, "Give it to me, if I like it, I will take it," then it was lost, the price agreed upon is mandatory upon the buyer. The difference between the two cases is that in the first case, he ordered it to be given for viewing or showing, and this is not a sale. In the second case, he ordered it to be given with the intent of liking and taking it, and this is a sale without a specific command [initially]; thus, in the case of a command, it is even more so a sale. This is written in Al-Nahr al-Faiq.

If he did not take it for the purpose of viewing and then said, "I will look at it" (2), and it was lost, the buyer's subsequent statement will not absolve him from the liability that became mandatory upon him due to the first statement. This is written in Al-Wajiz al-Kardari. A person requested a cloth from a cloth merchant (bazzaz); the merchant gave him three cloths and said, "This one is for ten, this second one for twenty, and this third one for thirty. Take them to your house; whichever cloth you like, I have sold it to you." Then the buyer took the cloths, and they were burned in the buyer's house. If it happened that all of them were burned and it is not known if they burned one after another or together, or if it is known they burned sequentially but it's unknown which one burned first and which ones burned second and third, then the buyer is liable for one-third of the price of each cloth. If the first one is known, its price is mandatory, and the other two cloths burned while in trust. If two cloths burned and the third remained, and if it is not known which of the two burned first, then half the price of each is mandatory, and the third must be returned as it is held in trust. If one burned and two remained, he should pay the price of the burned one and return the other two. If two cloths and part of the third burned, and it's unknown which of the first two burned first, he should pay half the price of each of

those two and return the remainder of the third, and he is not liable for the loss from its burning. This is written in Fatawa al-Sughra. If out of two cloths, one entire cloth and half of the other burned together, he should return the remaining half and the other [full cloth] is mandatory upon him. He does not have the right to keep the burned one as a trust and take the remaining half at the full price. Similarly, if what remains of the cloth is such that it has no value, this is written in Al-Wajiz al-Kardari. If a person sent someone to a cloth merchant and sent word, "Send such and such cloth to me," then the merchant sent it through his messenger or someone else, and the cloth was lost before reaching that person, and everyone agreed on the truth of this, then there is no liability on the messenger. Then, from whomsoever it was lost, if the messenger belongs to the one who ordered the sending, then the liability is on the one who gave the order. If it is the merchant's man, then there is no liability on the person who gave the order until the cloth reaches him (3).

---

(1) Meaning, by mentioning this, it is not intended to return the cloth to the seller, but rather to reject the seller's stated price. For example, if ten dirhams were stated, this price will remain until the buyer rejects it by saying, "I will not give more than nine" or "I am not satisfied with more than nine." (2) Meaning, the statement was not taken as such, but rather it was taken as a purchase, then upon leaving he said, "I will see." (3) Meaning, this is the ruling.

... और रद्द करने से यह मुराद है कि ग्राहक मिसाल के तौर पर यूँ कहे कि मैं नौ दिरहम से ज़्यादा को न लूँगा या मैं सिवाय नौ दिरहम के राज़ी नहीं हूँ (१)। यह ज़ख़ीरा में लिखा है। एक शख़्स ने कहा कि यह कपड़ा बीस दिरहम का है और ग्राहक ने कहा कि मैंने उसे दस दिरहम में लिया और लेकर चला गया और वह ग्राहक के पास नष्ट हो गया तो उस पर उसकी क़ीमत अनिवार्य (वाजिब) है और अगर ग्राहक के कहने के बाद फिर विक्रेता ने कह दिया था कि मैं बीस दिरहम से कम न दूँगा और ग्राहक लेकर चला गया और वह नष्ट हो गया तो उस पर बीस दिरहम अनिवार्य होंगे, यह ख़ुलासा में लिखा है और फ़ुरूख़ किराबीशी में है कि विक्रेता ने कहा कि यह कपड़ा तेरे लिए दस दिरहम का है और ग्राहक ने कहा कि ला उसे ताकि मैं उसे देखूँ या किसी दूसरे को दिखाऊँ फिर वह नष्ट हो गया तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फ़रमाया कि उस पर कुछ अनिवार्य न होगा यानी वह अमानत में नष्ट हो गया और अगर ग्राहक ने कहा था कि उसे ला अगर मुझे पसंद आएगा तो मैं ले लूँगा, फिर वह नष्ट हो गया तो ग्राहक पर जो उसका मूल्य तय हुआ था अनिवार्य है और दोनों स्थितियों में अंतर यह है कि पहली स्थिति में उसने आदेश दिया था कि मुझे देखने या दिखाने को दे और यह बिक्री नहीं है और दूसरी स्थिति में पसंद करने और लेने के उद्देश्य से उसे देने का आदेश दिया था और यह बिना आदेश के बिक्री है तो आदेश की स्थिति में तो और भी अधिक बिक्री होगी, यह नहर अल-फ़ाइक़ में लिखा है।

अगर उसे देखने के उद्देश्य से नहीं लिया फिर कहा कि मैं देखूँगा (२) और वह नष्ट हो गया तो ग्राहक का दूसरा कथन उस ज़मानत से जो उस पर पहले कथन से अनिवार्य हो गई है, बरी न करेगा, यह वजीज़ करदरी में लिखा है। एक शख़्स ने एक कपड़ा विक्रेता (बज़्ज़ाज़) से एक कपड़ा माँगा, उसने उसे तीन कपड़े दिए और कहा कि यह दस का है और यह दूसरा बीस का और यह तीसरा तीस का और इन्हें अपने घर ले जा, जो कपड़ा तुझे पसंद आए उसे मैंने तेरे हाथ बेचा। फिर ग्राहक उन कपड़ों को ले आया और वे ग्राहक के घर में जल गए, तो अगर यह स्थिति हुई कि सब के सब जल गए और यह मालूम नहीं कि आगे-पीछे जले या मालूम हुआ कि आगे-पीछे जले हैं लेकिन यह मालूम न हुआ कि सबसे पहले कौन सा जला और दूसरी और तीसरी बार कौन-कौन से जले तो ग्राहक पर प्रत्येक कपड़े की एक तिहाई क़ीमत की ज़मानत अनिवार्य होगी और अगर पहला मालूम हुआ तो उसकी पूरी क़ीमत देनी होगी और बाक़ी दो कपड़े उसके पास अमानत में जले और अगर दो कपड़े जल गए और तीसरा सुरक्षित रहा तो अगर यह मालूम न हुआ कि उन दोनों में से पहले कौन सा जला तो

प्रत्येक की आधी क़ीमत देनी अनिवार्य होगी और तीसरे को वापस करना चाहिए क्योंकि वह अमानत में है और अगर एक जला और दो सुरक्षित रहे तो जले हुए की क़ीमत दे और दोनों को वापस करे और अगर दो कपड़े और कुछ तीसरे में से जल गया और उन दोनों में से यह नहीं मालूम कि पहले कौन सा जला तो उन दोनों में से प्रत्येक की आधी क़ीमत दे और तीसरे का बाक़ी वापस करे और उसके जलने के नुक़सान की ज़मानत उस पर अनिवार्य न होगी, यह फ़तावा-ए-सुग़रा में लिखा है। अगर दो कपड़ों में से एक पूरा और दूसरे में का आधा साथ ही जल गए तो बाक़ी आधा वापस करे और दूसरा उसके ज़िम्मे अनिवार्य होगा और यह अधिकार उसको नहीं है कि जले हुए को अमानत में रखे और आधे बाक़ी को पूरे मूल्य में ले ले और इसी प्रकार अगर कपड़े में से इतना बाक़ी रहा जिसका कोई मूल्य नहीं है, यह वजीज़ करदरी में लिखा है। अगर एक शख़्स ने किसी को एक विक्रेता के पास भेजा और कहलवाया कि ऐसा-ऐसा कपड़ा मेरे पास भेज दे फिर विक्रेता ने उसके दूत या किसी दूसरे के हाथ भेज दिया, फिर उस व्यक्ति के पास पहुँचने से पहले वह कपड़ा नष्ट हो गया और इस बात के सच होने पर सब सहमत हुए तो उस दूत पर कोई ज़मानत नहीं है, फिर जिसके पास से नष्ट हुआ है अगर वह दूत उसका है जिसने भेजकर मँगवाने का आदेश दिया था तो ज़मानत उस आदेश देने वाले पर है और अगर विक्रेता का आदमी है तो उस आदेश देने वाले व्यक्ति पर कोई ज़मानत नहीं है जब तक कि उसके पास वह कपड़ा पहुँच न जाए (३)।

---

(१) यानी उल्लेख करने से कपड़ा विक्रेता को वापस देना मुराद नहीं है बल्कि विक्रेता के उस कथन को जिसमें उसने मूल्य बताया है रद्द कर दे, उदाहरण के तौर पर दस दिरहम कहे तो यही मूल्य हमेशा रहेगा जब तक ग्राहक उसे रद्द न करे कि मैं नौ दिरहम से ज़्यादा न दूँगा या नौ दिरहम से ज़्यादा पर राज़ी नहीं हूँ। (२) यानी बात नहीं मानी बल्कि ख़रीद के तौर पर लिया था फिर चलते वक़्त कहा कि मैं देखूँ। (३) यानी यही नियम है।

کرے اور رد کرنے سے یہ مراد ہے کہ مشتری مثلاً یوں کہے کہ میں نو درہم سے زیادہ کو نہ لوں گا یا میں سوائے نو درہم کے راضی نہیں ہوں ۱ـہ یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے کہا کہ یہ کپڑا بیس درہم کا ہے اور مشتری نے کہا کہ میں نے اُسے دس درہم میں لیا اور لے کر چلا گیا اور وہ مشتری کے پاس تلف ہو گیا تو اس پر اس کی قیمت واجب ہے اور اگر مشتری کے قول کے بعد پھر بائع نے کہہ دیا تھا کہ میں بیس درہم سے کم نہ دوں گا اور مشتری لے کر چلا گیا اور وہ تلف ہو گیا تو اس پر بیس درہم واجب ہوں گے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور فروق کرابیسی میں ہے کہ بائع نے کہا کہ یہ کپڑا تیرے واسطے دس درہم کو ہے اور مشتری نے کہا کہ لا اُس کو تاکہ میں اس کو دیکھوں یا کسی دوسرے کو دکھاؤں پھر وہ تلف ہو گیا تو امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا کہ اس پر کچھ واجب نہ ہوگا یعنی وہ امانت میں تلف ہو گیا اور اگر مشتری نے کہا تھا کہ اُس کو لا اگر مجھے پسند آئے گا تو میں لے لوں گا پھر وہ تلف ہو گیا تو مشتری پر جو اُس کا مول ٹھہرا تھا واجب ہے اور فرق دونوں صورتوں میں یہ ہے کہ پہلی صورت میں اُس نے حکم کیا تھا کہ مجھ کو دیکھنے یا دکھانے کو دے اور یہ بیع نہیں ہے اور دوسری صورت میں پسند کرنے اور لینے کی غرض سے اُس کو دینے کا حکم دیا تھا اور یہ بدون حکم کے بیع ہے تو حکم کی صورت میں بدرجہ اولیٰ بیع ہو گی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

اگر اس کو دیکھنے کی غرض سے نہیں لیا پھر کہا کہ میں دیکھوں گا ۲ـہ اور وہ ضائع ہو گیا تو مشتری کا دوسرا کلام اُس ضمانت سے جو اُس پر پہلے کلام سے واجب ہوگئی ہے بری نہ کرے گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے ایک بزاز سے ایک کپڑا طلب کیا اُس نے اُس کو تین کپڑے دیے اور کہا کہ یہ دس کا ہے اور یہ دوسرا بیس کا اور یہ تیسرا تیس کا اور ان کو اپنے

گھر لے جا جو کپڑا تجھے پسند آئے اُس کو میں نے تیرے ہاتھ بیچا پھر مشتری اُن کپڑوں کو لے آیا اور وہ مشتری کے گھر میں جل گئے تو اگر یہ صورت ہوئی کہ سب کے سب جل گئے اور یہ معلوم نہیں کہ آگے پیچھے جلے یا معلوم ہوا کہ آگے پیچھے جلے ہیں لیکن یہ نہ معلوم ہوا کہ اوّل سب سے کون جلا اور دوسری اور تیسری بار کون کون جلا تو مشتری پر ہر ایک کپڑے کی تہائی قیمت کی ضمانت واجب ہوگی اور اگر پہلا معلوم ہوا تو اُس کی قیمت لازم آئے گی اور باقی دو کپڑے اُس کے پاس امانت میں جلے اور اگر دو کپڑے جل گئے اور تیسرا باقی رہا تو اگر یہ معلوم نہ ہوا کہ اُن دونوں میں سے پہلے کون سا جلا تو ہر ایک کی آدھی قیمت دینی واجب ہوگی اور تیسرے کو واپس کرنا چاہیے اس واسطے کہ وہ امانت میں ہے اور اگر ایک جلا اور دو باقی رہے تو جلے ہوئے کی قیمت دے اور دونوں کو واپس کرے اور اگر دو کپڑے اور کچھ تیسرے میں سے جل گیا اور اُن دونوں میں سے یہ نہیں معلوم کہ پہلے کون جلا تو اُن دونوں میں سے ہر ایک کی نصف قیمت دے اور تیسرے کا باقی واپس کرے اور اُس کے جلنے کی نقصان کی ضمانت اُس پر واجب نہ ہو گی یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر دو کپڑوں میں سے ایک پورا اور دوسرے میں کا آدھا ساتھ ہی جل گئے تو باقی آدھا واپس کرے اور دوسرا اُس کے ذمہ لازم ہوگا اور یہ اختیار اُس کو نہیں ہے جلے ہوئے کو امانت میں رکھے اور آدھے باقی کو پورے مول میں لے لے اور علیٰ ہذا القیاس اگر کپڑے میں سے اتنا باقی رہا جس کا کچھ مول نہیں ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ اگر ایک شخص نے کسی کو ایک بزاز کے پاس بھیجا اور بزاز کو کہلا بھیجا کہ ایسا ایسا کپڑا میرے پاس بھیج دے پھر بزاز نے اُس کے ایلچی یا دوسرے کے ہاتھ بھیج دیا پس اس شخص کے پاس پہنچنے سے پہلے وہ کپڑا ضائع ہو گیا اور اس بات کے سچ ہونے پر سب متفق ہوئے تو اُس ایلچی پر کچھ ضمان نہیں ہے پھر جس کے پاس سے ضائع ہوا ہے اگر وہ ایلچی اُس کا ہے جس نے بھیج کر لانے کا حکم دیا تھا تو ضمان اس حکم کرنے والے پر ہے اور اگر کپڑے والے

کا آدمی ہے تو اُس شخص حکم کرنے والے پر کچھ ضمان نہیں یہاں تک کہ اُس کے پاس وہ کپڑا پہنچے ۳؎

۱؎ یعنی ذکر کرنے سے کپڑا بائع کو پھر دینا مراد نہیں ہے بلکہ قول بائع کو جو اس نے مول کیا ہے رد کر دے مثلاً دس درہم کہے تو یہی مول ہمیشہ رہے گا جب تک مشتری اس کو رد نہ کرے کہ میں نو درہم سے زیادہ نہ دوں گا یا نو درہم سے زیادہ پر راضی نہیں ہوں ۱۲۔ ۲؎ یعنی قول نہیں لیا بلکہ بطور خرید کے لیا تھا پھر چلتے وقت کہا کہ میں دیکھوں ۱۲۔ ۳؎ یعنی یہی حکم ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 Kitab-ul-Buyu (The Book of Sales) 213

...And when the cloth has reached him, he is certainly liable (zamin); this is written in "Al-Khulasah". A person gave some goods to an auctioneer (crier) so that he might announce them for sale in the market. Then a person requested those goods in exchange for a certain number of dirhams, and the auctioneer placed them before the seeker. Later, the seeker claimed that the goods were lost or fell from him; in this case, the seeker is liable for the price, and the auctioneer is not liable for anything. The non-liability of the auctioneer applies if the owner of the item had permitted him to give it to whoever asks for it for the purpose of buying before the sale is finalized. If such permission was not granted, the auctioneer is liable for its price; this is written in "Al-Zahiriyah".

Further cases regarding liability or non-liability for loss ⋆

If a person was appointed as an agent (wakil) for purchasing, and he took a cloth with the intent to buy and showed it to his principal (muwakkil), but the principal did not like it and returned it to the agent, and then the cloth was destroyed while with the agent, Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl stated that the agent shall be liable for its price and cannot recover anything from the principal. However, if the principal had ordered him to take it for the purpose of buying, then in that case the agent shall pay the indemnity and recover it from the principal; this is written in "Fatawa Qazi Khan". It is stated in "Tajnīs al-Nasirī" that if a cloth is lost while in the possession of a broker, there is no liability on him. But if it is lost while with a shopkeeper, even though a customer had bargained for it and a price had been agreed upon by both, the shopkeeper shall be liable for the price of the cloth; this is written in "Tatarkhaniyah". (Note: That is, the shopkeeper should take the agreed price and pay the price to the customer. For example, if the agreed price of the cloth was four dirhams, that should be given to the other party. And since the shopkeeper lost the cloth, he should pay its market value to the other.) A person wanted to buy a bow and the price was settled. Then, with the seller's (bayi') permission, the buyer (mushtari) pulled it, or the seller told him to pull it and said "if it breaks, you will not be liable." He pulled it and the bow broke; he shall be liable for its price. But if the price was not settled and he pulled it with the seller's permission, he shall not be liable. It is narrated from the Imam that if a seller showed dirhams to a customer and the customer pressed them and they broke, or showed a bow and he pulled it and it broke, or showed cloth and he wore it and it tore, the customer is liable, provided the seller did not order him to press, pull, or wear it. Some jurists (fuqaha) have said that

if those dirhams could not be examined without pressing, then if he did not exceed the limits in pressing, he shall not be liable, and in case of exceeding the limit, his word shall be verified; this is written in "Wajiz Kardari". A person came to a glass seller and asked to see a piece of glass. The seller showed it and said "pick it up." He picked it up and it fell and broke; the one who picked it up is not liable because he picked it up by the seller's order. Even if it was for the purpose of buying, the price had not been mentioned. According to the Zahir al-Riwayah, things taken into possession for the purpose of buying carry liability only after the price is stated. Therefore, if the one taking possession asked the glass seller "How much is this glass?" and he replied "It is so much," and then the buyer asked "May I take it?" and the seller said "Yes," and then he took it and it fell from his hand and broke, then that person is liable for its price. This ruling applies only if he picked up the glass with the seller's permission. If he picked it up without permission, he is liable, whether the price was stated or not...

---

1. Note: Regarding "liable etc.", he will pay the owner indemnity and then recover it from the buyer.
2. For example, five dirhams or more.
3. Could not be examined without pressing, meaning it was the custom to test such dirhams by pressing them.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 किताब-उल-बुयू (बिक्री की पुस्तक) 213

... और जब कपड़ा उसके पास पहुँच गया तब वह अवश्य ही ज़िम्मेदार (ज़ामिन) है, यह 'खुलासा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने अपना सामान किसी उद्घोषक (मनादी करने वाले) को दिया कि बाज़ार में उसे बेचने के लिए आवाज़ लगाए। फिर एक व्यक्ति ने कुछ निश्चित दरहमों के बदले वह सामान माँगा और उद्घोषक ने उसे माँगने वाले के पास रख दिया। फिर उस माँगने वाले ने कहा कि मेरे पास से वह खो गया या गिर गया, तो उस व्यक्ति पर उसकी कीमत अनिवार्य (वाजिब) होगी और उद्घोषक पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। उद्घोषक पर दायित्व न होना उस स्थिति में है जब उस चीज़ के मालिक ने उसे यह अनुमति दी हो कि बिक्री पूरी होने से पहले जो व्यक्ति खरीदने के उद्देश्य से तुमसे माँगे उसे दे देना। और यदि यह अनुमति नहीं दी है, तो उद्घोषक उसकी कीमत का ज़िम्मेदार होगा, यह 'ज़हीरया' में लिखा है।

नुकसान का ज़िम्मेदार होने या न होने की कुछ और स्थितियाँ ⋆

जिस व्यक्ति को खरीदने के लिए वकील (एजेंट) बनाया गया था, यदि उसने खरीदने के उद्देश्य से एक कपड़ा लिया और उसे अपने मोक्किल (प्रमुख) को दिखाया और मोक्किल को वह पसंद नहीं आया, तो उसने वकील को वापस कर दिया। फिर वकील के पास वह कपड़ा नष्ट हो गया, तो इमाम अबू बकर मोहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने कहा है कि वकील उसकी कीमत का ज़िम्मेदार होगा और मोक्किल से कुछ भी वापस नहीं ले सकता। लेकिन उस स्थिति में जब मोक्किल ने उसे खरीदने के उद्देश्य से लेने का आदेश दिया हो, तो वकील हर्जाना देगा और मोक्किल से वापस लेगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। 'तजनीस नासिरी' में है कि यदि एक कपड़ा दलाल के पास रहते हुए खो गया तो उस पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है। और यदि किसी दुकानदार के पास से खो गया जबकि किसी ग्राहक ने उसका मोल-भाव कर लिया था और दोनों के बीच कीमत तय हो गई थी, तो उस दुकानदार पर कपड़े की कीमत वाजिब होगी, यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। (फ़: यानी दुकानदार वह तयशुदा कीमत ले ले और ग्राहक को कीमत अदा कर दे। उदाहरण के लिए, कपड़े की कीमत चार दरहम तय हुई थी, तो वह दूसरे को देनी चाहिए। और चूँकि दुकानदार ने वह कपड़ा खोया है, इसलिए जो उसकी बाज़ार में कीमत हो, वह दूसरे को अदा करे।) एक व्यक्ति ने एक कमान खरीदनी चाही और कीमत तय हो गई। फिर विक्रेता (बाइ) की अनुमति से ग्राहक (मुश्तरी) ने उसे खींचा, या विक्रेता ने उससे कहा कि तुम खींचो, यदि यह टूट गई तो तुम पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है। उसने खींची और कमान टूट गई, तो वह उसकी कीमत का ज़िम्मेदार होगा। और यदि कीमत तय नहीं हुई है और

उसने विक्रेता की अनुमति से खींची, तो उस पर ज़िम्मेदारी वाजिब नहीं होगी। और इमाम से रिवायत है कि यदि विक्रेता ने ग्राहक को दरहम दिखाए और उसने उन्हें दबाया और वे टूट गए, या कमान दिखाई और उसने उसे खींचा और वह टूट गई, या कपड़ा दिखाया और उसने उसे पहना और वह फट गया, तो ग्राहक उसका ज़िम्मेदार है बशर्ते कि विक्रेता ने उसे दबाने, खींचने या पहनने का आदेश न दिया हो। और कुछ फ़कीहों (न्यायविदों) ने कहा है कि यदि वह दरहम बिना दबाए नहीं देखा जा सकता था, तो यदि दबाने में उसने सीमा का उल्लंघन नहीं किया तो वह ज़िम्मेदार नहीं होगा, और सीमा उल्लंघन के मामले में उसके कथन की पुष्टि की जाएगी। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। एक व्यक्ति एक शीशा बेचने वाले के पास आया और कहा कि यह शीशा मुझे दिखाओ। उसने दिखाकर कहा कि इसे उठाओ। उसने उसे उठाया और वह गिरकर टूट गया, तो उठाने वाला उसका ज़िम्मेदार नहीं है क्योंकि उसने उसके आदेश से उठाया था। और यदि खरीदने के इरादे से था तो भी कीमत का ज़िक्र नहीं हुआ है। और ज़ाहिर रिवायत के अनुसार जो चीज़ें खरीदने के उद्देश्य से कब्ज़े में ली जाती हैं, उनकी ज़िम्मेदारी कीमत तय होने के बाद वाजिब होती है। अतः यदि कब्ज़ा करने वाले ने विक्रेता से कहा कि यह शीशा कितने का है? उसने कहा कि इतने का है। फिर उसने कहा कि मैं इसे ले लूँ? विक्रेता ने कहा हाँ। फिर उसने उसे लिया और उसके हाथ से गिरकर टूट गया, तो उस व्यक्ति पर उसकी कीमत वाजिब होगी। और यह आदेश उसी स्थिति में है जब उसने वह शीशा विक्रेता की अनुमति से उठाया था। और यदि उसकी अनुमति के बिना उठाया था, तो वह उसका ज़िम्मेदार है, चाहे कीमत बताई गई हो या नहीं...

---

1. विक्रेता ज़िम्मेदार आदि, फिर वह मालिक को मुआवज़ा देकर खरीदार से मुआवज़ा लेगा।
2. उदाहरण के लिए पाँच दरहम या उससे अधिक।
3. बिना दबाए नहीं देखा जा सकता था, अर्थात चलन यही था कि ऐसे दरहम को दबाकर परखा जाता था।

اور جب کپڑا اُس کے پاس پہنچ گیا تب وہ البتہ ضامن ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے ایک اسباب کسی منادی کو دیا کہ بازار میں اُس کے بیچنے کے واسطے آواز دے پس ایک شخص نے چند معلوم درہموں کے عوض وہ اسباب طلب کیا اور اس منادی نے اُس کے پاس رکھ دیا جس نے طلب کیا تھا پھر اُس طالب نے کہا کہ میرے پاس سے ضائع ہو گیا یا مجھ سے گر گیا تو اُس شخص پر اُس کی قیمت واجب ہو گی اور منادی پر کچھ واجب نہ ہو گا اور منادی پر واجب نہ ہونا اُس صورت میں ہے کہ اُس چیز کے مالک نے اس کو یہ اجازت دی ہو کہ بیع تمام ہونے سے پہلے جو شخص خریدنے کی غرض سے تجھ سے طلب کرے اُس کو دیتا اور اگر یہ اجازت نہیں دی ہے تو یہ منادی اُس کی قیمت کا ضامن ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

نقصان کا ضامن ہونے یا نہ ہونے کی چند مزید صورتیں *

جو شخص خریدنے کے واسطے وکیل کیا گیا تھا اگر اُس نے ایک کپڑا خریدنے کی غرض سے لیا اور اُس کو اپنے موکل کو دکھلایا اور موکل کو وہ پسند نہ آیا اُس نے وکیل کو واپس کر دیا پھر وکیل کے پاس وہ کپڑا تلف ہو گیا تو امام ابو بکر محمد بن الفضل نے فرمایا ہے کہ وکیل اُس کی قیمت کا ضامن ہو گا اور موکل سے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے مگر اُس صورت میں موکل نے اُس کو خریدنے کی غرض سے لے لینے کا حکم کیا ہو تو اُس صورت میں وکیل ضمان دے گا اور موکل سے واپس لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے تجنیس ناصری میں ہے کہ اگر ایک کپڑا دلال کے پاس جاتا رہا اُس پر کچھ ضمان نہیں ہے اور اگر کسی دُکان دار کے پاس سے جاتا رہا حالانکہ اُس کا کسی مشتری نے بھاؤ چکایا تھا اور دونوں سے باہم مول ٹھہر گیا تھا تو اُس دُکان

دار پر کپڑے کی قیمت واجب ہو گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ ف * یعنی دُکان دار وہ مول جو ٹھہر گیا ہے لے لے اور مشتری کو قیمت ادا کر دے مثلاً چار درہم کپڑے کا مول ٹھہراتھا وہ دوسرے کو دینا چاہیے اور دُکان دار نے چونکہ وہ کپڑا کھویا ہے اس واسطے جو قیمت اُس کی بازار میں ہو وہ دوسرے کو ادا کرے۔ ایک شخص نے ایک کمان خریدنی چاہی اور مول ٹھہر گیا پھر بائع کی اجازت سے مشتری نے اُس کو کھینچا یا بائع نے اُس سے کہا کہ تو کھینچ اگر ٹوٹ جائے گی تو تجھ پر ضمان نہیں ہے اُس نے کھینچی اور کمان ٹوٹ گئی تو اُس کی قیمت کا ضامن ہو گا اور اگر مول نہیں ٹھہرا ہے اور اُس نے بائع کی اجازت سے کھینچی تو اُس پر ضمان واجب نہ ہو گی اور امام سے روایت ہے کہ اگر بائع نے مشتری کو درہم دکھلائے اُس نے اُن کو دبا دیا اور وہ ٹوٹ گئے یا کمان دکھلائی اُس نے اُس کو کھینچا اور ٹوٹ گئی یا کپڑا دکھلایا اور اُس نے اُس کو پہنا اور پھٹ گیا تو مشتری اس کا ضامن ہے بشرطیکہ بائع نے اُس کو دبانے یا کھینچنے یا پہننے کا حکم نہ کیا ہو اور بعض فقہا نے کہا ہے کہ اگر وہ درہم ۳ـہ بدون دبائے نہیں دیکھ سکتا تھا تو اگر دبانے میں اُس نے حد سے تجاوز نہیں کیا تو ضامن نہ ہوگا اور حد سے تجاوز کرنے میں اُس کے قول کی تصدیق کی جائے گی یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے۔ ایک شخص ایک شیشہ فروش کے پاس آیا اور کہا کہ یہ شیشہ مجھ کو دکھلا اُس نے دکھلا کر کہا کہ اس کو اُٹھا اُس نے اُسے اُٹھایا پس وہ گر کر ٹوٹ گیا تو اُٹھانے والا اُس کا ضامن نہیں ہے کیونکہ اُس نے اُس کے حکم سے اُٹھایا تھا اور اگر بطریق خریدنے کے تھا تو بھی مول مذکور نہیں ہے اور ظاہر روایت کے موافق جو چیزیں خریدنے کی غرض سے قبضہ میں لی جاتی ہیں اُن کی ضمان بعد مول بیان کرنے کے واجب ہوتی ہے پس اگر قبضہ کرنے والے نے شیشہ فروش سے کہا کہ یہ شیشہ کتنے کا ہے اُس نے کہا کہ اتنے کا ہے پھر اُس نے کہا کہ میں اُس کو لے لوں شیشہ فروش نے کہا کہ ہاں پھر اُس نے اس کو لیا اور اُس کے ہاتھ سے گر کر ٹوٹ گیا تو اُس شخص پر اُس کی قیمت

واجب ہو گی اور یہ حکم اُسی صورت میں ہے کہ وہ شیشہ شیشہ فروش کی اجازت سے اُٹھایا تھا اور اگر بلا اجازت اُس کے اُٹھایا تھا تو اُس کا ضامن ہے خواہ مول بیان

۱۔ قولہ ضامن الخ پھر مالک کو تاوان دے کر خریدار سے تاوان لے گا ۱۲۔ ۲۔ مثلاً پانچ درہم یا زیادہ ۱۲۔ ۳۔ بدوں دبائے نہیں دیکھ سکتا تھا یعنی عرف یوں ہی تھا کہ ایسا درہم دبا کر دیکھتے تھے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② Kitab al-Buyu' (215)

Whether it was stated or not, it is written in *al-Zahiriyya*: A person polished a bowl and asked the bowl-owner to show it to him. The owner handed it over, and the man inspected it. Then, the bowl fell from his hand onto several other bowls, and both that bowl and the others broke. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that the man is not liable for the price of that specific bowl because it was held in trust (*amanah*), but he is liable for the other bowls because he destroyed them without the seller's permission. This is recorded in *Fatawa Qadi Khan*.

If a person buys an item and the seller mistakenly hands him a different item which then gets destroyed, the buyer is liable for its price because he took possession of it with the intent of purchase. However, if he commands his slave to take possession of an item, and the slave mistakenly takes possession of a different item which then gets destroyed, there is no liability. This is recorded in *Tatarkhaniyya*.

Section Three ☆ Regarding identifying the object of sale and its price, and the disposal of both before taking possession.

Imam Quduri (may Allah have mercy on him) stated in his book that whatever is specified in the contract is the *mabi'* (object of sale), and what is not specified is the *thaman* (price), unless the term *mabi'* is explicitly applied to it. This is written in *al-Zakhira*. Property is of three types: one that is always price, another that is always the object of sale, and a third that can be both. Things that are always price are dirhams and dinars, whether exchanged for their like or something else, and whether or not words denoting price are used. Coins (*paisa*) are also always price because, like dirhams, they do not become specifically designated by merely designating them. Things that are always the object of sale are those for which no exact equivalent exists, nor are they countable items that are identical to each other. However, when the description of a cloth is specified and a deadline for delivery is set, it becomes a price. For example, if someone buys a slave and, in exchange, describes a cloth and takes responsibility for providing it but does not set a deadline, it is not permissible. If a deadline is set, it is permissible, even if the parties separate before possession of the slave is taken, the sale remains valid. This is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*.

Items that are not fungible (*muthli*) can be exchanged for each other as specific commodities (*'ayn*), but not as debts. This is mentioned in *al-'Ayni Sharh al-Hidayah*. Items that can be both *mabi'* and *thaman* are those sold by measure, weight, or count that are uniform. Thus, if they are exchanged for items categorized as price, these

items will be the *mabi'*. If they are exchanged for similar items measured by weight, volume, or count, it will be considered: if the transaction is commodity-for-commodity (hand-to-hand), it is permissible and both are considered *mabi'*. If one is given immediately as a commodity and the other is deferred as a described debt, the immediate one is the *mabi'* and the deferred one is the *thaman*, making the transaction permissible.

---

1. Because the price was not fixed. 2. For example, I sold two mounds of wheat in exchange for this chest. 3. It is said in the original text that the letter 'ha' is used according to Arabic style, and its purpose is not its specific inclusion but rather what we have mentioned. 4. Made it a credit and did not specify it in person.

चाहे वह बयान किया गया हो या न किया गया हो, यह ज़हीरिया में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक प्याला चमकाया और प्याले वाले से कहा कि यह प्याला मुझे दिखाओ। उसने उसे दे दिया और उस व्यक्ति ने उसे देखा, फिर वह प्याला उसके हाथ से गिरकर कुछ अन्य प्यालों पर पड़ा और वह प्याला और वे सब प्याले टूट गए। तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि वह व्यक्ति उस प्याले की कीमत का ज़िम्मेदार नहीं होगा क्योंकि वह अमानत थी, लेकिन बाकी प्यालों का ज़िम्मेदार होगा क्योंकि उसने विक्रेता की बिना अनुमति के उन्हें नष्ट कर दिया। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने कोई वस्तु खरीदी और विक्रेता ने गलती से उसे दूसरी वस्तु दे दी और वह नष्ट हो गई, तो खरीदार उसकी कीमत का ज़िम्मेदार है क्योंकि उसने उसे खरीदने की नियत से कब्ज़े में लिया था। और यदि उसने अपने गुलाम से कहा कि इस वस्तु पर कब्ज़ा करो और उसने गलती से दूसरी वस्तु पर कब्ज़ा कर लिया और वह नष्ट हो गई, तो वह ज़िम्मेदार नहीं होगा। यह तातारख़ानिया में लिखा है।

तीसरी फ़स्ल ☆ बिकने वाली वस्तु और उसके मूल्य को पहचानने तथा उन दोनों में कब्ज़े से पहले अधिकार जताने के बयान में

इमाम क़ुदूरी (रह.) ने अपनी किताब में फरमाया है कि जो वस्तु अनुबंध में निश्चित होती है वह 'मबीअ' (बिकने वाली वस्तु) है और जो निश्चित नहीं होती वह 'थमन' (मूल्य) है, सिवाय इसके कि उस पर मबीअ शब्द का प्रयोग किया जाए। यह ज़ख़ीरा में लिखा है। माल तीन प्रकार का होता है: एक वह जो हमेशा मूल्य रहता है, दूसरा वह जो हमेशा बिकने वाली वस्तु रहता है, और तीसरा वह जो बिकने वाली वस्तु भी होता है और मूल्य भी। जो वस्तु हमेशा मूल्य होती है, वे दरहम और दीनार हैं, चाहे उनके बदले में उन्हीं के समान चीज़ें हों या कोई और चीज़ें, और चाहे उन पर मूल्य के लिए बोले जाने वाले शब्द प्रयोग किए गए हों या नहीं। पैसे भी हमेशा मूल्य होते हैं क्योंकि दरहम की तरह वे तय करने से तय नहीं होते। और जो हमेशा बिकने वाली वस्तु रहती हैं, वे वे चीज़ें हैं जिनका समान विकल्प मौजूद नहीं होता और न ही वे गिनती की ऐसी चीज़ें हैं जो एक जैसी हों। लेकिन जब कपड़े की विशेषता बता दी जाए और उसके भुगतान की अवधि तय कर दी जाए, तो वह मूल्य बन जाता है। यहाँ तक कि यदि किसी ने गुलाम खरीदा और उसके बदले में किसी कपड़े की विशेषता बताकर उसे अपने ज़िम्मे लिया लेकिन अवधि तय नहीं की, तो यह वैध नहीं है। और यदि अवधि तय कर दी तो वैध

है, यहाँ तक कि यदि गुलाम पर कब्ज़ा करने से पहले वे अलग हो गए, तो भी बिक्री रद्द नहीं होगी। यह मुहीत सरख़सी में लिखा है।

जो चीज़ें 'मिस्ली' (समान गुण वाली) नहीं हैं, उनमें एक-दूसरे की बिक्री वस्तु के बदले वस्तु के रूप में वैध है, लेकिन ऋण के रूप में वैध नहीं है। यह ऐनी शरह हिदाया में लिखा है। और जो चीज़ मबीअ और थमन दोनों होती है, वे माप और वजन वाली चीज़ें हैं और वे चीज़ें हैं जो गिनती से बिकती हैं और एक जैसी होती हैं। अतः यदि उनके मुकाबले में वे चीज़ें हों जो मूल्य कहलाती हैं, तो ये चीज़ें मबीअ होंगी। और यदि उनके मुकाबले में उन्हीं के समान मापने, तोलने या गिनने वाली चीज़ें हों, तो इस बात का ध्यान रखा जाएगा कि यदि दोनों का विनिमय वस्तु के बदले वस्तु के रूप में हो रहा है, तो वैध है और इस स्थिति में दोनों ही मबीअ कहलाएँगी। और यदि उनमें से एक वस्तु तत्काल नकद दी जाए और दूसरी की विशेषता बताकर उसे उधार तय किया जाए, तो जो वस्तु तत्काल दी जा रही है वह मबीअ और जो उधार ली जा रही है वह मूल्य मानी जाएगी, तो यह वैध है।

---

1. क्योंकि कीमत तय नहीं हुई। २. यानी उदाहरण के तौर पर, मैंने इस संदूक के बदले दो मन गेंहू बेचे। ३. मूल पाठ में कहा गया है कि 'हा' अक्षर का प्रयोग अरबी शैली है और इसका तात्पर्य विशेष रूप से प्रवेश नहीं बल्कि वही है जो हमने उल्लेख किया है। ४. उधार किया और सामने देखकर निश्चित नहीं किया।

کیا گیا ہو یا نہ بیان کیا گیا ہو یہ ظہیریہ میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک پیالہ چمکایا اور پیالہ والے سے کہا کہ یہ پیالہ مجھے دکھلا اُس نے اُس کو دے دیا اور اُس شخص نے اُس کو دیکھا پھر وہ پیالہ اُس کے ہاتھ سے چند پیالوں پر گرا اور یہ پیالہ اور وہ سب پیالے ٹوٹ گئے تو امام محمدؒ نے فرمایا ہے کہ وہ شخص اس پیالہ کی قیمت کا ضامن نہ ہوگا کیونکہ یہ امانت تھا اور باقی پیالوں کا ضامن ہے کیونکہ اُس نے بائع کی بلا اجازت تلف کر دیئے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص نے ایک چیز خریدی اور بائع نے غلطی سے دوسری چیز اُس کو دے دی اور وہ تلف ہو گئی تو مشتری اُس کی قیمت کا ضامن ہے کیونکہ اُس نے خریدنے کے طور پر اُس پر قبضہ کیا تھا اور اگر اپنے غلام سے کہا کہ اس چیز پر قبضہ کر لے اس نے غلطی سے دوسری چیز پر قبضہ کر لیا اور وہ تلف ہو گئی تو ضامن نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

تیسری فصل ☆ بکنے والی چیز اور اُس کے مول کو پہچاننے اور اُن دونوں میں قبضہ سے پہلے تصرف کرنے کے بیان میں

امام قدوریؒ نے اپنی کتاب میں فرمایا ہے کہ جو چیز عقد میں متعین ہوتی ہے وہ مبیع ہے اور جو متعین نہیں ہوتی وہ ثمن ہے مگر یہ کہ اُس پر مبیع کا لفظ بولا جائے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے مال تین قسم کا ہوتا ہے ایک وہ جو ہمیشہ ثمن رہتا ہے اور دوسرا وہ جو ہمیشہ مبیع رہتا ہے اور تیسرا وہ کہ مبیع بھی ہوتا ہے اور کل بھی ہوتا ہے سو جو چیز ہمیشہ ثمن ہوتی ہے وہ درہم اور دینار ہیں خواہ اُن کے مقابل انہی کے مثل واقع ہوں یا کوئی اور چیزیں اور خواہ ان پر کوئی ایسا لفظ جو ثمن پر بولا جاتا ہے داخل ہو یا نہ ہو اور پیسے بھی ہمیشہ ثمن ہوتے ہیں کہ مثل درہم کے معین کرنے

سے متعین نہیں ہوتے ہیں اور جو ہمیشہ مبیع رہتی ہیں وہ چیزیں ہیں کہ جن کا مثل موجود نہیں ہوتا اور نہ وہ ایسی گنتی کی چیزیں ہیں جو باہم ایک سی ہوں لیکن کپڑے کا جب وصف بیان کر دیا جائے اور کوئی میعاد اس کے دینے کی مقرر کی جائے تو وہ ثمن ہو جاتا ہے یہاں تک کہ اگر کسی نے کوئی غلام خریدا اور اس کے عوض میں کسی کپڑے کی صفت بیان کر کے اپنے ذمہ کر لیا مگر اس کی میعاد مقرر نہ کی تو جائز نہیں ہے اور اگر میعاد مقرر کر دی تو جائز ہے حتیٰ کہ اگر غلام پر قبضہ کرنے سے پہلے متفرق ہو گئے تو بیع باطل نہ ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

جو چیزیں مثلی نہیں ہیں اُن میں باہم ایک دوسرے کی بیع عین کے طور پر جائز ہے دین کے طور پر جائز نہیں ہے یہ عینی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور جو چیز مبیع اور ثمن دونوں ہوتی ہے وہ کیلی اور وزنی اور ایسی چیزیں ہیں جو گنتی سے بکتی ہوں اور باہم ایک سی ہوں پس اگر اُن کے مقابلہ میں وہ چیزیں ہوں جو ثمن کہلاتی ہیں تو یہ چیزیں مبیع ہوں گی اور اگر اُن کے مقابلہ میں انہی کے مثل کی چیزیں کیلی اور وزنی اور عددی ہوں تو اس بات پر لحاظ کیا جائے گا کہ اگر اُن دونوں کی بیع عین کی عین کے ساتھ یعنی لین دین بطور عین ہے تو جائز ہے اور اس صورت میں وہ دونوں مبیع ہوں گے اور اگر ایک ان دونوں میں سے اسی وقت بطور عین دی جائے اور دوسرے کی صفت بیان کر کے اپنے ذمہ اُدھار ٹھہرائی جائے اور جو چیز عین اس وقت دی جاتی ہے وہ مبیع اور جو ذمہ لی جاتی ہے وہ ثمن قرار دی جائے تو جائز ہے اور اس

۱۔ کیونکہ دام نہیں ٹھہرے۔ ۲۔ یعنی مثلاً دو من گھرے گیہوں میں نے اس صندوق کے عوض بیچے۔ ۳۔ قال فی الاصل صحها حرف الہاء وانما ذلك اسلوب العربیه ولیس المراد دخولها بخصوصها بل المراد ما ذکرنا۔ ۴۔ ادھار کیا اور نظر کے رو برو معین نہ کیا۔

Taking possession (*qabda*) before parting on credit is a condition. Note: This debt (*dayn*), which has been fixed as the price against a specific item (*'ayn*), must be possessed before the parties separate. If the debt is designated as the object of sale (*mabi'*) and the specific item (given at that time) is designated as the price, the sale is invalid even if possession is taken before parting. This is because, in this case, the seller is offering something they do not currently possess, and such a sale is only permissible in the form of a 'Salam' contract (forward sale).

The sign of the price (*thaman*) is that it is accompanied by the particle 'Ba' (meaning 'for' or 'with') or its equivalent. For instance, "I give this cloth in exchange for (*bi-'iwad*) ten dirhams." The sign of the object of sale (*mabi'*) is the absence of such language. Accordingly, if both items are debts, the sale is invalid because it involves selling something not currently in possession; this is recorded in *Al-Muheet al-Sarakhsi*.

Having clarified the nature of the sale and price, we state that one of the rulings of sale is that if the property is moveable (*manqoola*), its resale before taking possession is invalid. The same ruling applies to wages or rent (*ujrat*) that are fixed and required to be paid immediately; their sale before possession is also invalid. Similarly, goods received as part of a debt settlement (*sulh*) that are specific items (*'ayn*) cannot be sold before possession. However, goods received as dowry (*mahr*), compensation for *khul'* (divorce), or certain other exchanges can be sold before possession if they are specific items.

Anything that cannot be sold before possession also cannot be leased (*ijara*); this is stated in *Al-Muheet*. If the buyer gifts (*hiba*), gives as charity (*sadaqa*), loans, or pledges the item back to the seller before taking possession, it is invalid according to Imam Abu Yusuf and valid according to Imam Muhammad. The latter is the more correct (*asah*) view as per *Al-Muheet al-Sarakhsi*. Performing a marriage contract (*nikah*) for a purchased slave girl before taking possession is valid, according to *Wajiz al-Kurduri*.

The ruling of invalidity applies when the buyer enters into a transaction involving the purchased moveable property with a third party before taking possession. However, if the transaction is with the original seller—for example, selling the item back to the seller—the sale is absolutely invalid before possession, as stated in *Al-Muheet*. If it is pledged to the seller, it is invalid. If gifted to the seller and accepted, the original sale

is rescinded (*faskh*), as per *Al-Muheet al-Sarakhsi*. If the seller rejects the gift, the gift is void, and the sale remains valid.

Imam Muhammad stated that for transactions valid without possession, if a buyer performs them before taking possession, they are invalid. Conversely, for transactions that are not complete without possession (like gifts), if the buyer performs them before taking possession, they are valid; this is noted in *Al-Zahira*.

Al-Karkhi mentioned in his *Mukhtasar* that if a buyer tells the seller before taking possession, "Sell this for yourself," and the seller accepts, the sale is dissolved. If they say, "Sell it for me," the sale is not dissolved, though the subsequent sale by the seller would be invalid. If they say "Sell it" without specifying for whom, and the seller accepts, the first sale is dissolved according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, whereas Imam Abu Yusuf holds it is not dissolved.

If the buyer asks the seller to manumit (free) a slave before taking possession and the seller does so, the act is attributed to the seller, and the first sale is rescinded; this is the view of Imam Abu Hanifa. Imam Abu Yusuf considers this right void.

Footnotes: 1. Referring to advance payment. 2. Meaning the seller did not become [the owner in that sense]. 3. This means that a gift is not complete without possession; thus, if the buyer gifts it before taking possession themselves, since a gift requires possession, it constitutes possession and is valid.

कर्ज़ पर अलग होने से पहले कब्ज़ा कर लेना शर्त है। 'फ़' यानी यह ऋण जो किसी निश्चित चीज़ (ऐन) के बदले में मूल्य तय हुआ है, उस पर अलग होने से पहले कब्ज़ा ज़रूरी है। और अगर वह चीज़ जो ऋण है उसे 'मबी' (बेची गई चीज़) ठहरा दें और जो चीज़ 'ऐन' है (जो उसी समय दी गई है) उसे मूल्य ठहरा दें, तो बिक्री जायज़ नहीं है, भले ही उस ऋण पर अलग होने से पहले कब्ज़ा हो जाए। इसका कारण यह है कि इस स्थिति में विक्रेता ने ऐसी चीज़ बेची है जो उसके पास मौजूद नहीं है, और ऐसी बिक्री 'सलाम' के अलावा किसी और सूरत में जायज़ नहीं है। मूल्य (समन) की पहचान यह है कि उसके साथ अरबी का अक्षर 'बा' (यानी 'के साथ' या 'के बदले') या उसके समान अर्थ वाला शब्द आए। जैसे कहा जाए कि यह कपड़ा दस दिरहम के बदले या इसके एवज़ में दस दिरहम देता हूँ। मबी (बेची गई चीज़) की पहचान यह है कि उसके साथ ऐसा कोई शब्द न आए। इस आधार पर, यदि दोनों चीज़ें ऋण हों, तो बिक्री जायज़ नहीं है, क्योंकि यह ऐसी चीज़ की बिक्री है जो विक्रेता के पास मौजूद नहीं है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

जब बिक्री और मूल्य की स्थिति स्पष्ट हो गई, तो हम यह कहते हैं कि बिक्री के आदेशों में से एक यह है कि यदि वह संपत्ति 'मनकूला' (चल संपत्ति) हो, तो कब्ज़ा करने से पहले उसकी पुन: बिक्री जायज़ नहीं है। जो नियम बिक्री के लिए बताया गया है, वही उस पारिश्रमिक (उजरत) के लिए भी है जो तय किया गया हो और जिसका तुरंत लेना शर्त हो; यानी कब्ज़ा करने से पहले उसकी बिक्री भी जायज़ नहीं है। इसी तरह जो माल कर्ज़ के समझौते (सुलह) में मिले और वह 'ऐन' (निश्चित वस्तु) हो, तो कब्ज़ा करने से पहले उसकी बिक्री भी जायज़ नहीं है। हालाँकि, मेहर (स्त्रीधन), खुला के बदले मिलने वाला माल, और अन्य विशेष स्थितियों में यदि माल 'ऐन' हो, तो कब्ज़ा करने से पहले उसकी बिक्री जायज़ है।

हर वह चीज़ जिसकी कब्ज़ा करने से पहले बिक्री जायज़ नहीं है, उसे किराए (इजारा) पर देना भी जायज़ नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि उसे विक्रेता को उपहार (हिबा) कर दिया, सदका कर दिया, कर्ज़ दिया या विक्रेता के पास गिरवी रखा, तो इमाम अबू यूसुफ के अनुसार यह जायज़ नहीं है और इमाम मुहम्मद के अनुसार जायज़ है। यही अधिक सही (असह) मत है। यदि किसी खरीदी हुई दासी पर कब्ज़ा करने से पहले उसका निकाह कर दिया जाए, तो यह जायज़ है।

अवैधता का आदेश उस स्थिति में है जब कब्ज़ा करने से पहले खरीदार (मुश्तरी) खरीदी हुई चल संपत्ति में किसी अजनबी के साथ लेन-देन करे। लेकिन यदि उसने विक्रेता (बाइ) के साथ ही लेन-देन किया, जैसे कि विक्रेता को ही वह चीज़ दोबारा बेच दी, तो कब्ज़ा करने से पहले ऐसी बिक्री किसी भी तरह जायज़ नहीं है। यदि विक्रेता के पास गिरवी रखा, तो यह सही नहीं है। यदि विक्रेता को उपहार दिया और उसने स्वीकार कर लिया, तो पहली बिक्री रद्द (फ़स्ख़) हो जाएगी। यदि विक्रेता ने उपहार स्वीकार नहीं किया, तो उपहार बातिल हो गया और बिक्री अपनी स्थिति में सही रही।

इमाम मुहम्मद ने कहा कि जो लेन-देन बिना कब्ज़े के सही है, यदि खरीदार कब्ज़ा करने से पहले उसे करेगा, तो जायज़ नहीं होगा। और जो लेन-देन बिना कब्ज़े के पूरा नहीं होता (जैसे उपहार), यदि खरीदार कब्ज़ा करने से पहले उसे करेगा, तो वह जायज़ है; यह 'ज़हीरा' में लिखा है।

करख़ी ने अपने संक्षिप्त लेख में ज़िक्र किया है कि यदि खरीदार ने विक्रेता से कब्ज़े से पहले कहा कि 'इसे अपने लिए बेच लो' और उसने स्वीकार कर लिया, तो बिक्री टूट गई। यदि कहा कि 'मेरे लिए बेच दो', तो बिक्री नहीं टूटेगी, लेकिन उसकी बिक्री जायज़ नहीं होगी। यदि कहा कि 'इसे बेचो' और यह नहीं बताया कि किसके लिए, और विक्रेता ने स्वीकार कर लिया, तो पहली बिक्री टूट गई; यह इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद का मत है, जबकि इमाम अबू यूसुफ के अनुसार पहली बिक्री नहीं टूटेगी।

यदि खरीदार ने गुलाम पर कब्ज़ा करने से पहले विक्रेता से कहा कि 'इसे आज़ाद कर दो' और विक्रेता ने आज़ाद कर दिया, तो यह विक्रेता की ओर से माना जाएगा और पहली बिक्री रद्द हो जाएगी; यह इमाम अबू हनीफ़ा का मत है। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार यह अधिकार बातिल है।

قرض پر جدا ہونے سے پہلے قبضہ کر لینا شرط ہے۔ ف یعنی یہ دین جو عین کے مقابلہ میں مول قرار پائی ہے اس پر جدا ہونے سے پہلے قبضہ چاہیے اور اگر وہ چیز جو دین ہے اس کو مبیع ٹھہرا دیں اور جو چیز عین ہے یعنی اُسی وقت دی گئی ہے اُس کو مول ٹھہرا دیں تو بیع جائز نہیں اگرچہ اس دین پر جدا ہونے سے پہلے قبضہ ہو جائے اس لیے کہ اس صورت میں اُس بائع نے ایسی چیز بھیجی جو اُس کے پاس موجود نہیں ہے اور ایسی بیع سوائے صورت بیع سلم کے اور صورت میں جائز نہیں ہے اور ثمن کی علامت یہ ہے کہ اُس کے ساتھ حرف با یا جو اُس کے معنی میں آتا ہے ف جیسے کہا کہ یہ کپڑا بعوض دس درہم کے یا عوض میں دس درہم کے دیتا ہوں اور مبیع کی علامت یہ ہے کہ اُس کے ساتھ کوئی ایسا لفظ نہ آئے اور اس تقدیر پر اگر ایسی دونوں چیزیں دین ہوں تو بیع جائز نہیں اس واسطے کہ یہ ایسی چیز کی بیع ہے جو اُس کے پاس موجود نہیں ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے۔ جب بیع اور ثمن کا حال معلوم ہو چکا تو ہم یہ کہتے ہیں کہ بیع کے حکم میں سے ایک یہ ہے کہ اگر وہ مال منقولہ ہو تو قبضہ کر لینے سے پہلے اُس کی بیع جائز نہیں ہے اور جو حکم کہ بیع کا بیان ہوا وہی حکم اُس اُجرت کا ہے کہ جو معین ٹھہرائی گئی ہو اور اُس کا فی الحال لینا شرط ہو یعنی اُس کی بیع بھی قبضہ سے پہلے جائز نہیں اسی طرح جو مال کہ قرض کی صلح میں ملے اور وہ عین ہو تو اُس کی بیع بھی قبضہ سے پہلے جائز نہیں ہے مگر مہر اور خلع کے بدلے کا مال اور عمدہ اخون کے عوض اگر مال ملا ہو اور وہ عین ہو تو اُس کی بیع قبضہ سے پہلے جائز ہے اور ہر ایسی چیز جس کا قبضہ کرنے سے پہلے بیچنا جائز نہیں ہے اُس کا اجارہ پر دینا بھی جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اُس کو بائع کو ہبہ کر دیا یا صدقہ کر دیا یا قرض دیا یا بائع کے پاس رہن رکھا تو امام ابو یوسف کے نزدیک جائز

نہیں ہے اور امام محمد کے نزدیک جائز ہے۔ یہی اصح ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اور اگر کسی خریدی ہوئی باندی کا قبضہ کرنے سے پہلے نکاح کر دیا تو جائز ہے یہ وجیز کروری میں لکھا ہے اور عدمِ جواز کا حکم اس صورت میں ہے کہ جب قبضہ سے پہلے مشتری کا تصرف خریدے ہوئے مال منقولہ میں کسی اجنبی کے ساتھ ہو لیکن اگر بائع کے ساتھ اُس نے تصرف کیا پس اگر بائع کے ہاتھ اُس کو بیچا وہ قبضہ سے پہلے بیع اُس کی کسی طرح جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر بائع کے پاس رہن کیا تو صحیح نہیں اور اگر بائع کو ہبہ کیا اور اُس نے قبول کر لیا تو بیع فسخ ہو گئی یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اور اگر بائع نے ہبہ قبول نہ کیا تو ہبہ باطل ہو گیا اور بیع اپنی حالت پر صحیح رہی یہ تاتارخانیہ میں شرح طحاوی سے منقول ہے امام محمد نے کہا کہ جو تصرف بغیر قبضہ کے صحیح ہے اگر مشتری قبضہ سے پہلے اس تصرف کو کرے گا تو جائز نہیں اور جو تصرف بغیر قبضہ کے صحیح نہیں ہوتا جیسے ہبہ وغیرہ اگر اُس کو مشتری قبضہ سے پہلے کرے گا تو جائز ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے۔ کرخی نے اپنے مختصر میں ذکر کیا ہے اگر مشتری نے بائع سے قبضہ سے پہلے کہا کہ اس کو اپنے واسطے بیچ لے اس نے قبول کر لیا تو بیع ٹوٹ گئی اور اگر یوں کہا کہ میرے واسطے بیچ دے تو بیع نہ ٹوٹے گی اور اگر بیچے گا تو اُس کی بیع جائز نہ ہوگی اور اگر یوں کہا کہ اس کو بیچ اور یہ نہ کہا کہ میرے واسطے یا اپنے واسطے اور بائع نے قبول کر لیا تو پہلی بیع ٹوٹ گئی یہ قول امام ابوحنیفہ اور امام محمد کا ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک پہلی بیع نہ ٹوٹے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ جس کے ہاتھ تو چاہے بیچ تو صحیح نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں خلاصہ سے منقول ہے اگر مشتری نے مملوک پر قبضہ کرنے سے پہلے بائع سے کہا کہ اس کو آزاد کر دے اور بائع نے آزاد کر دیا تو یہ حق بائع کی طرف سے ہوگا اور پہلی بیع فسخ ہو جائے گی اور مشتری کی طرف سے نہ ہو گا یہ مذہب امام ابو حنیفہ کا ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک حق باطل ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے ایک باندی خریدی اور اُس پر قبضہ نہیں کیا تھا کہ بائع سے کہا کہ اس کو فروخت کر یا اُس کے ساتھ وطی

حاشیہ (Footnotes): ۱ یعنی پیشگی اجرت ۱۲۔ ۲ یعنی بائع نہ ہوا۔ ۳ معنی یہ ہیں کہ ہبہ بدوں قبضہ کے تمام نہیں پس اگر مشتری نے خود قبضہ کرنے سے پہلے ہبہ کیا تو بوجہ اس کے کہ ہبہ مستدعی قبضہ ہے ہبہ ہوا پس جائز ہو گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (217) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...or if it was food, and the seller told the buyer "eat it," and the buyer did so, this constitutes an annulment of the sale. Until the seller does this, the sale will not be annulled. This is documented in *Fatawa Qazi Khan*. If one becomes the owner of movable property through a will or inheritance, its sale before taking possession is permissible; this is stated in *al-Muhit*. If a person bought a house or land and, before taking possession, gifted it to someone other than the seller, it is considered permissible by all authorities. If he sold it, it is permissible according to Imams Abu Hanifa and Abu Yusuf, but not according to Imam Muhammad. If he leased it to the seller or anyone else before possession, it is not permissible according to all. Similarly, if he bought land with a crop he had sown, and the crop was still green (unharvested), and he gave it back to the seller on a fifty-fifty basis before possession, it is not permissible; this is in *Fatawa Qazi Khan*. In *Nawazzil*, it says: if someone bought a house and endowed it (*waqf*) before taking possession and paying the price, the ruling on this endowment is suspended. If he later pays the price and takes possession, the endowment becomes valid; this is in *al-Muhit*. Disposing of prices and debts before possession, except in cases of *Bay' al-Sarf* (currency exchange) and *Salam* (forward sale), is permissible according to us; this is in *al-Dhakhira*. Tahawi mentioned that disposal of a debt before possession is not permissible. Quduri wrote in his book that this should not be said, and the correct view is that it is permissible; this is in *al-Muhit*. In *al-Siyar al-Kabir* by Imam Muhammad, it is stated: if an enemy captures a Muslim's slave and takes him to their territory, and a Muslim enters their land, buys the slave, and brings him to *Dar al-Islam*, and the original owner appears, and the judge orders the slave be returned to him for the price paid, and the first owner sells him before taking possession: if he sells him to the person currently holding the slave, it is permissible. If he sells him to a third party, it is not permissible. This case is analogous to the situation where a judge orders a slave returned to the seller due to a defect; if the seller sells him before taking possession, selling to the original buyer is permissible, but selling to another is not. This is recorded in *al-Dhakhira*.

Chapter 1: Regarding the occurrence of disagreement in offer and acceptance

If a seller makes an offer for two or three items, and the buyer intends to accept some and reject others: if they were all part of a single bid, he does not have this choice. If they were priced separately, it is permissible; this is in *al-Muhit*. Similarly, if the buyer makes an offer and the seller intends to accept some and reject others: if it

is a single transaction (*safqa*), he does not have this choice. If the transactions are separate, it is permissible; this is in *al-Kafi*. Likewise, if the seller says, "I sold you this slave," and the buyer says, "I accept half," it is not valid. However, if the seller agrees during the same meeting, it becomes valid; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. Imam Quduri stated that such a contract is valid only when the portion of the item accepted by the buyer has a known share of the total price, and if by value...

Footnotes: 1. 'Ta'am' (food) refers to wheat and all types of food, and in common usage, it refers to whatever is prepared for immediate eating. 2. Translation: The mention of 'Arsah' (courtyard) among them refers to land, and sometimes it refers to a courtyard like a house. What is meant here is immovable property such as houses and real estate. Specific meanings were not considered; this requires reflection. 3. 'Saaga' means the ears of grain had not yet appeared. 4. There is a difference of opinion regarding disposal of a debt before possession. Imam Abu Yusuf disagrees, so this requires reflection.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (217) किताब अल-बुयू' (बिक्री की पुस्तक)

...या यदि वह भोजन था, और विक्रेता ने खरीदार से कहा कि "इसे खा लो," और उसने ऐसा ही किया, तो यह बिक्री का निरस्तीकरण माना जाएगा। जब तक विक्रेता ऐसा नहीं करता, बिक्री निरस्त नहीं होगी। यह 'फतवा काजी खान' में लिखा है। और यदि कोई व्यक्ति वसीयत या विरासत के माध्यम से चल संपत्ति (माल-ए-मनकूला) का मालिक बना हो, तो कब्जे से पहले उसकी बिक्री जायज है; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने एक घर या जमीन खरीदी और कब्जे से पहले विक्रेता के अलावा किसी और को उपहार (हिबा) में दे दी, तो यह सभी के अनुसार जायज है। और यदि उसने उसे बेचा, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार जायज है, लेकिन इमाम मुहम्मद के अनुसार जायज नहीं है। यदि उसने कब्जे से पहले विक्रेता को या उसके अलावा किसी और को पट्टे (इजारा) पर दिया, तो यह सभी के अनुसार जायज नहीं है। इसी तरह, यदि उसने ऐसी जमीन खरीदी जिसमें उसकी बोई हुई फसल थी, और फसल अभी हरी (बिना पकी) थी, और उसने कब्जे से पहले उसे विक्रेता को आधे-आधे के हिस्से पर दे दिया, तो यह जायज नहीं है; यह 'फतवा काजी खान' में लिखा है। 'नवाज़िल' में है कि यदि किसी ने घर खरीदा और उस पर कब्जा करने और कीमत चुकाने से पहले उसे वक्फ कर दिया, तो इस वक्फ का आदेश निलंबित रहेगा। यदि उसके बाद उसने कीमत चुका दी और कब्जा ले लिया, तो वक्फ जायज होगा; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। कीमतों और ऋणों (कर्ज) के निपटान में कब्जे से पहले लेन-देन करना, 'बै-ए-सर्फ और 'सलाम' के अलावा, हमारे यहाँ जायज है; यह 'अल-जखीरा' में लिखा है। तहावी ने उल्लेख किया है कि ऋण में कब्जे से पहले लेन-देन जायज नहीं है। और कुदूरी ने अपनी पुस्तक में लिखा है कि ऐसा नहीं कहा जाना चाहिए, और सही बात यह है कि यह जायज है; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। इमाम मुहम्मद द्वारा रचित 'सियार-ए-कबीर' में लिखा है कि यदि शत्रु किसी मुस्लिम के गुलाम को कैद करके अपने क्षेत्र में ले जाएं और कोई मुस्लिम उनके देश में जाकर उस गुलाम को उनसे खरीद ले और दार-अल-इस्लाम ले आए, और गुलाम का पहला मालिक उपस्थित हो जाए, और काजी यह आदेश दे कि वह गुलाम पुराने मालिक को उस कीमत के बदले में दे दिया जाए जो चुकाई गई थी, और पहले मालिक ने कब्जा लेने से पहले उसे बेच दिया: तो यदि उसने उसी व्यक्ति को बेचा जिसके पास वह गुलाम मौजूद है, तो जायज है। और यदि किसी और को बेचा, तो जायज नहीं है। यह मसला उस मसले के समान है कि यदि काजी ने किसी गुलाम को दोष (ऐब) के कारण विक्रेता को वापस करने का आदेश दिया और विक्रेता ने कब्जा लेने से पहले उसे बेच दिया: यदि उसने उसी खरीदार

को बेचा जिसे वह वापस दे रहा है, तो जायज है, और यदि किसी और को बेचा, तो जायज नहीं है। यह 'अल-जखीरा' में लिखा है।

अध्याय 1: प्रस्ताव और स्वीकृति (इजाब और कबूल) में मतभेद उत्पन्न होने के विवरण में

यदि विक्रेता दो या तीन चीजों का प्रस्ताव (इजाब) करे और खरीदार यह इरादा करे कि "मैं कुछ को स्वीकार करूँ और कुछ को नहीं," तो यदि उन सब की बोली एक ही थी, तो उसे यह अधिकार नहीं है। और यदि वे अलग-अलग थीं, तो जायज है; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। इसी तरह यदि खरीदार प्रस्ताव करे और विक्रेता कुछ को स्वीकार करने और कुछ को न करने का इरादा करे: यदि लेनदेन (सफ्का) एक ही है, तो उसे यह अधिकार नहीं है। और यदि लेनदेन अलग-अलग हैं, तो जायज है; यह 'अल-कानी' में लिखा है। इसी तरह यदि विक्रेता कहे, "मैंने यह गुलाम तुम्हारे हाथ बेचा," और खरीदार कहे, "मैंने आधा स्वीकार किया," तो यह सही नहीं है। लेकिन यदि विक्रेता उसी बैठक (मजलिस) में उस पर सहमत हो जाए, तो सही है; यह 'अल-मुहीत सरख्सी' में लिखा है। इमाम कुदूरी ने कहा कि इस प्रकार का अनुबंध तब सही होगा जब खरीदार द्वारा स्वीकार किए गए हिस्से की कीमत कुल कीमत के अनुपात में ज्ञात हो, और यदि कीमत के अनुसार...

पाद टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. 'ताम' (भोजन) से तात्पर्य गेहूं और सभी प्रकार के अनाज हैं, और हमारे रीति-रिवाजों में इसका अर्थ वह सब है जो तत्काल खाने के लिए उपलब्ध हो। 2. अनुवाद: 'अरसा' का उल्लेख उनके यहाँ भूमि के लिए होता है, और कभी इसका अर्थ घर के समान आंगन होता है। यहाँ तात्पर्य गैर-चल संपत्ति जैसे घर और अचल संपत्ति से है। इसी तरह, इसके विशिष्ट अर्थों पर ध्यान नहीं दिया गया, इस पर विचार करें। 3. 'सागा' का अर्थ है अभी तक बालियाँ नहीं आई थीं। 4. ऋणों में कब्जे से पहले लेन-देन करने के बारे में मतभेद है। इमाम अबू यूसुफ असहमत हैं, इसलिए इस पर विचार करने की आवश्यकता है।

کر یا وہ طعام تھا کہ بائع سے کہا کہ اس کو کھا لے اور اُس نے ایسا ہی کیا تو یہ بیع کا فسخ کرنا ہوگا اور جب تک بائع نے ایسا نہیں کیا تب تک بیع فسخ نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر مال منقولہ کا بطور وصیت یا میراث کے مالک ہوا تو اُس کی بیع قبضہ سے پہلے جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک گھر یا زمین خریدی اور اُس کو قبضہ سے پہلے بائع کے سوا کسی اور کو ہبہ کیا تو سب کے نزدیک جائز ہے اور اگر فروخت کیا تو امام ابو حنیفہؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے اور اگر قبضہ سے پہلے بائع کو یا اُس کے سوا اور کسی کو اجارہ پر دی تو سب کے نزدیک جائز نہیں اسی طرح اگر ایسی زمین خریدی جس میں کھیتی اُس کی بوئی ہوئی تھی اور وہ کھیتی ابھی ساگا تھی وہ بائع کو آدھوں آدھ کے معاملہ پر قبضہ سے پہلے دے دی تو جائز نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ نواز ل میں ہے کہ اگر کسی نے ایک گھر خریدا اور اُس پر قبضہ کرنے اور دام دینے سے پہلے اُس کو وقف کر دیا تو اُس وقف کا حکم موقوف ہے اگر اُس کے بعد اُس نے دام ادا کر دیے اور اُس پر قبضہ کر لیا تو وقف جائز ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔ قیمتوں میں اور دین میں بدلنے کا تصرف کرنا سوائے بیع صرف اور سلم کے ہمارے نزدیک قبضہ سے پہلے جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ طحاویؒ نے ذکر کیا ہے کہ قرض میں قبضہ سے پہلے تصرف جائز نہیں ہے اور قدوریؒ نے اپنی کتاب میں لکھا کہ یہ کہنا نہ ہو اور صحیح یہ ہے کہ جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور سیر کبیر مصنفہ امام محمدؒ میں ہے کہ اگر دشمن کسی مسلمان کے غلام کو قید کر کے اپنی حرز میں اپنے ملک میں لے گئے اور کوئی مسلمان اُن کے ملک میں داخل ہوا اور اُس غلام کو اُن سے خرید لیا اور دارالاسلام میں لایا اور اُس غلام کا پہلا مالک حاضر ہوا اور قاضی نے یہ حکم کیا کہ وہ

غلام اُس مالک کو بعوض اُس کے مول کے دیا جائے اور پہلے مالک نے اس پر قبضہ کرنے سے پہلے اُس کو فروخت کیا پس اگر اسی شخص کے ہاتھ بیچا جس کے پاس وہ غلام موجود ہے تو جائز ہے اور اگر غیر کے ہاتھ بیچا تو جائز نہیں ہے اور یہ مسئلہ نظیر اس مسئلہ کی ہے کہ اگر قاضی نے کسی غلام کو عیب کی وجہ سے بائع کو دینے کا حکم کیا اور بائع نے اُس پر قبضہ کرنے سے پہلے بیچ ڈالا تو اگر اُسی مشتری کے ہاتھ جو بیچ رہا ہے فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر کسی اور کے ہاتھ بیچا تو جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

باب نمبر 1: ایجاب و قبول میں اختلاف واقع ہونے کے بیان میں

اگر بائع دو چیزوں یا تین چیزوں میں ایجاب کرے اور مشتری یہ ارادہ کرے کہ میں بعض میں یہ ایجاب قبول کروں اور بعض میں قبول نہ کروں پس اگر ان سب کی بولی ایک تھی تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر جدا جدا تھی تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر مشتری ایجاب کرے اور بائع کا یہ ارادہ ہو کہ بعض میں قبول کرے اور بعض میں نہیں پس اگر صفقہ ایک ہے تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر صفقہ متفرق ہے تو جائز ہے یہ کانی میں لکھا ہے۔ اسی طرح اگر بائع نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ غلام بیچا اور مشتری نے آدھا قبول کیا تو صحیح نہیں ہے لیکن اگر بائع اُسی مجلس میں اُس پر راضی ہو جائے تو صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور امام قدوریؒ نے کہا کہ اس طرح کا عقد اُس وقت صحیح ہوگا کہ مبیع کا جو حصہ مشتری نے قبول کیا اُس کے مقابل ثمن میں سے کوئی حصہ معلوم ہو اور اگر باعتبار قیمت کے

۱۔ طعام گیہوں اور سب قسم اور مطلق احتجاج اور ہمارے عرف میں علی الاطلاق جو فی الحال کھانے کے واسطے مہیا ہو۔ ۲۔ ترجمہ: الذکر ھو یطلق علی العرصہ عندھم ویطلق علی العرصہ کالدار بعضا والمراد ھنا الشئ الغیر المنقول من الدور والعقار و کذلک لم یلتفت الی خصوص معانیھا

فلیتمل ۱۲۔ ۳۔ ساگا یعنی ابھی تک بالی وغیرہ نہیں آئی تھی ۱۲۔ ۴۔ قول سوہ ہے اقوال قرض میں قبضہ سے پہلے تصرف کرنے میں اختلاف ہے امام ابو یوسفؒ اختلاف فرماتے ہیں پس نسبت سو گھل تامل ہے ۱۱۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 218 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...is divided, for instance, if the sale was attributed to two slaves or two pieces of cloth at once, and the buyer accepted only one of them, the contract would not be valid even if the seller agrees. This is recorded in 'az-Zakhirah'. It should be clarified that whether a transaction (safqa) is considered single or multiple must be understood. Thus, we say that if the sale, purchase, and price (thaman) are one—meaning the total price is mentioned collectively, and there is one seller and one buyer—then the transaction is considered one. This is established by both analogy (qiyas) and juristic preference (istihsan). Similarly, if the prices are mentioned separately for each part of the sale, but all other factors are unified—for example, the seller tells the buyer, "I have sold these ten pieces of cloth to you, each for ten dirhams"—then in this case too, the transaction is considered one. Likewise, if there are two sellers or two buyers, but the price is mentioned collectively—for instance, the seller says to two individuals, "I sold this item to both of you for this price," and both buyers say, "We bought this item from you for this amount"—this also constitutes a single transaction, as stated in 'al-Muhit'.

The preceding was the explanation for a single transaction; now follows the explanation for multiple (separate) transactions: We say that if the price for each part was mentioned separately, and the words for buying or selling were used separately, and there are two sellers and two buyers, or two sellers and one buyer, or two buyers and one seller, then the transaction will be separate (mutafarriq). Similarly, if prices are stated separately and the words for buying or selling are used separately, even if the seller and buyer are single entities—for example, a seller says to a person, "I sold these cloths to you such that I sold this cloth for ten dirhams and this cloth for five dirhams," or the buyer says, "I purchased these cloths from you such that I bought this cloth for ten dirhams and this cloth for five dirhams"—then by consensus, the transaction is separate, as mentioned in 'an-Nihayah'. If the contract is one, but both the contracting parties and the price are multiple, analogy suggests the transaction is unified, while juristic preference suggests it is multiple. This is the opinion of the Imam, and the fatwa is based on it, as recorded in 'al-Wajiz al-Karduri'. If two or more items are bought at different prices, or one item is bought and part of the payment is made with the intention of taking possession of a portion of the sale: if it was a single transaction, this is not permissible; but if the transaction was separate, it is permissible. If a person buys ten Jewish cloths from someone and each cloth is priced at ten dirhams, and the buyer pays ten dirhams in cash saying, "These ten dirhams

are specifically the price for this particular cloth," and wishes to take possession of that cloth, he does not have the right to do so because the transaction is one. Similarly, if the seller waives the price of one specific cloth for the buyer, and the buyer says, "I will take this cloth," the buyer does not have that right. Likewise, if the seller agrees to accept payment for one specific cloth after a month, the buyer still does not have the right to take possession of it. The same rule applies if the seller waives all but one dirham of the total price or agrees to take the rest after a few days. Furthermore, if it was agreed to pay cash for a specific cloth and a deadline was set for the rest, the buyer cannot take possession of anything before paying the specified cash amount. Similarly, if the total price was one hundred dirhams and the seller owed ninety dirhams to the buyer, which were then offset against the price due from the buyer, the buyer still cannot take possession of anything before paying the remaining ten dirhams. In the same way, among those cloths, if the price of one specific cloth was ten dinars and the rest were one hundred dirhams, and the buyer paid only ten dinars or only dirhams, it is not permissible for him to take possession of any cloth; this is written in 'al-Muhit'. If two people buy a slave from one person for a thousand dirhams, and one of them becomes absent while the other is present, the present buyer does not have the right to take possession of any part of the slave until he pays the full price. Once he pays the full price, he may take possession of the entire slave, and in this case, he will not be considered a benefactor on behalf of the other partner. When the absent partner returns, he does not have the right to take possession of his share until the present partner... [Text ends]

विभाजित होता है जैसे कि बिक्री के संबंध में दो गुलामों या दो कपड़ों की ओर एक बार इशारा किया गया और खरीदार ने उन दोनों में से एक को स्वीकार कर लिया, तो अनुबंध सही नहीं होगा, भले ही विक्रेता सहमत हो जाए। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यह स्पष्ट होना चाहिए कि सौदे (सफ़्क़ा) का एक होना और अलग-अलग होना भी जानना चाहिए। अतः हम कहते हैं कि यदि खरीद-बिक्री और मूल्य (थमन) एक हो, अर्थात मूल्य एक साथ बताया जाए और विक्रेता भी एक हो और खरीदार भी एक हो, तो सौदा एक कहलाएगा। यही क़ियास (तर्क) और इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) दोनों दलीलों से सिद्ध है। इसी प्रकार यदि मूल्य अलग-अलग हो, अर्थात बिक्री के हर हिस्से का मूल्य अलग-अलग बताया गया हो और बाकी सब चीजें एक हों—जैसे विक्रेता ने खरीदार से कहा कि 'मैंने ये दस कपड़े तुम्हारे हाथ बेचे, हर कपड़ा दस दिरहम का है'—तो इस स्थिति में भी सौदा एक ही है। इसी तरह यदि विक्रेता दो हों या खरीदार दो हों और मूल्य एक साथ बताया जाए—जैसे विक्रेता दो व्यक्तियों से कहे कि 'मैंने यह चीज़ तुम दोनों के हाथ इतने मूल्य में बेची' और दोनों खरीदार कहें कि 'हमने यह चीज़ तुमसे इतने दाम में खरीदी'—तो यह भी एक ही सौदा है, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है।

यह विवरण सौदे के एक होने का था; अब सौदे के अलग-अलग होने का विवरण यह है: हम कहते हैं कि यदि हर हिस्से का मूल्य अलग-अलग बताया गया और खरीदने या बेचने का शब्द अलग-अलग कहा गया, और विक्रेता व खरीदार दो-दो हैं, या विक्रेता दो हैं और खरीदार एक है, या खरीदार दो हैं और विक्रेता एक है, तो सौदा अलग-अलग (मुतफ़र्रिक) होगा। इसी तरह यदि मूल्य अलग-अलग बताया जाए और खरीद या बिक्री के शब्द अलग-अलग हों और विक्रेता व खरीदार एक हों—जैसे विक्रेता किसी व्यक्ति से कहे कि 'मैंने ये कपड़े तुम्हारे हाथ इस तरह बेचे कि यह कपड़ा दस दिरहम में बेचा और यह कपड़ा पाँच दिरहम में बेचा', या खरीदार कहे कि 'मैंने ये कपड़े तुमसे इस तरह खरीदे कि यह कपड़ा दस दिरहम में खरीदा और यह कपड़ा पाँच दिरहम में खरीदा'—तो सर्वसम्मति (बिला-इत्तेफ़ाक़) से सौदा अलग-अलग होगा, यह 'निहाया' में लिखा है। और यदि अनुबंध एक हो और अनुबंध करने वाले तथा मूल्य दोनों अनेक हों, तो क़ियास यह है कि सौदा एक होगा, और इस्तेहसान यह है कि अनेक नहीं होगा। इमाम का यही मत है और इसी पर फ़तवा है, यह 'वजीज़ करदुरी' में लिखा है। यदि दो या कई चीजें अलग-अलग कीमतों पर खरीदी गईं या एक चीज खरीदी गई और कुछ पैसे दिए गए तथा यह इरादा किया गया कि थोड़े से माल पर कब्ज़ा कर लिया जाए, तो यदि सौदा एक था तो यह जायज़ नहीं है, और यदि सौदा अलग-अलग था तो जायज़ है। यदि किसी

व्यक्ति ने किसी से दस यहूदी कपड़े खरीदे और हर कपड़ा दस दिरहम का तय हुआ और खरीदार ने दस दिरहम नकद दे दिए और कहा कि 'ये दस दिरहम विशेष रूप से इस कपड़े की कीमत हैं' और उस कपड़े पर कब्ज़ा करना चाहा, तो उसे इसका अधिकार नहीं है, क्योंकि सौदा एक ही है। इसी प्रकार यदि विक्रेता ने खरीदार को किसी एक विशेष कपड़े की कीमत माफ़ कर दी और खरीदार ने कहा कि 'मैं यह कपड़ा ले लेता हूँ', तो खरीदार को इसका अधिकार नहीं है। और इसी प्रकार यदि विक्रेता किसी विशेष कपड़े की कीमत एक महीने बाद लेने पर सहमत हो जाए, तो खरीदार को उस पर कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है। इसी प्रकार यदि विक्रेता एक दिरहम के अलावा बाकी सारा मूल्य माफ़ कर दे या एक दिरहम के अलावा सारा मूल्य कुछ दिनों बाद लेने पर सहमत हो जाए, तो भी यही नियम है। और इसी तरह यदि खरीदारी में किसी विशेष कपड़े के दाम नकद देना तय हुआ और बाकी के लिए कुछ समय सीमा तय हुई, तो खरीदार को उतनी नकद राशि देने से पहले किसी भी चीज़ पर कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि मूल्य सौ दिरहम तय हुआ और खरीदार को विक्रेता से नब्बे दिरहम लेने हैं और ये उस मूल्य के बदले काट लिए गए जो खरीदार के ज़िम्मे वाजिब थे, तो खरीदार को बाकी दस दिरहम अदा करने से पहले किसी चीज़ पर कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है। इसी तरह उन कपड़ों में से विशेष रूप से एक कपड़े की कीमत यदि दस दीनार थी और बाकी कपड़ों की कीमत सौ दिरहम, और खरीदार ने केवल दस दीनार दिए या केवल दिरहम दिए, तो उसे किसी कपड़े पर कब्ज़ा करना जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति से एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और उनमें से एक गायब हो गया और दूसरा मौजूद था, तो उसे यह अधिकार नहीं है कि वह गुलाम के किसी हिस्से पर कब्ज़ा करे जब तक कि वह पूरे दाम न चुका दे। जब वह पूरे दाम दे दे, तो पूरे गुलाम पर कब्ज़ा कर ले, और इस स्थिति में वह दूसरे साझेदार की ओर से परोपकार के तौर पर देने वाला नहीं माना जाएगा। और जब गायब व्यक्ति वापस आ जाए, तो उसे यह अधिकार नहीं है कि वह अपने हिस्से पर कब्ज़ा करे जब तक कि साझेदार मौजूद... [पाठ समाप्त]

تقسیم ہوتا ہے جیسے کہ بیع کی نسبت دو غلاموں یا دو کپڑوں کی طرف ایک مرتبہ کی گئی اور مشتری نے ان دونوں میں سے ایک کو قبول کیا تو عقد صحیح نہ ہوگا اگرچہ بائع راضی ہو جائے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے واضح ہو کہ صفقہ کا ایک ہونا اور جُدا جُدا ہونا بھی معلوم کرنا چاہیے پس ہم کہتے ہیں کہ اگر خرید و فروخت وثمن ایک ہو یعنی ثمن اکٹھا بیان کیا جائے اور بائع بھی ایک ہو اور مشتری بھی ایک ہو تو صفقہ ایک کہلائے گا یہی قیاس اور استحسان دونوں دلیلوں سے ثابت ہے اور اسی طرح اگر ثمن جُدا جُدا ہو یعنی بیع کے ہر حصہ کا ثمن جُدا جُدا بیان کیا گیا اور باقی سب چیزیں ایک ہوں مثلا بائع نے مشتری سے کہا کہ میں نے یہ دس کپڑے تیرے ہاتھ بیچے ہر کپڑا دس درہم کو ہے تو اس صورت میں بھی صفقہ ایک ہے اور اسی طرح اگر بائع دو ہوں یا مشتری دو ہوں اور ثمن اکٹھا ذکر کیا جائے مثلا بائع دو شخصوں سے کہے کہ میں نے یہ چیز تم دونوں کے ہاتھ اس ثمن کو بیچی اور دونوں مشتری کہیں کہ ہم نے یہ چیز تجھ سے اتنے دام کو خریدی تو یہ بھی ایک ہی صفقہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

یہ بیان صفقہ کے ایک ہونے کا تھا اب صفقہ کے جُدا جُدا ہونے کا یہ بیان ہے کہ ہم کہتے ہیں کہ اگر ہر جزو کا ثمن جُدا جُدا بیان کیا اور خرید یا فروخت کا لفظ جُدا جُدا کہا اور بائع اور مشتری دو دو ہیں یا بائع دو ہیں اور مشتری ایک ہے یا مشتری دو ہیں بائع ایک ہے تو صفقہ متفرق ہوگا اور اسی طرح اگر ثمن جُدا جُدا بیان کیا جائے اور لفظ خرید یا فروخت جُدا جُدا ہوں اور بائع اور مشتری ایک ہوں جیسے بائع کسی شخص سے کہے کہ میں نے یہ کپڑے تیرے ہاتھ اس طرح بیچے کہ یہ کپڑا دس درہم کو بیچا اور یہ کپڑا پانچ درہم کو بیچا یا مشتری کہے کہ میں نے یہ کپڑے تجھ سے اس طرح مول لیے کہ یہ کپڑا دس درہم کو مول لیا اور یہ کپڑا پانچ درہم کو مول لیا تو بالاتفاق صفقہ متفرق ہو گا یہ نہایت میں لکھا ہے اور اگر عقد ایک ہو اور عقد کرنے والے اور ثمن دونوں

متعدد ہوں تو قیاس یہ ہے کہ صفقہ متحد ہوگا اور استحسان یہ ہے کہ متعدد نہ ہوگا اور یہی قول امام کا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ وجیز کروری میں لکھا ہے اگر دو یا کئی چیزیں مختلف مول لیں یا ایک چیز مول لی اور دام تھوڑے سے دیے اور یہ ارادہ کیا کہ تھوڑی سی بیع پر قبضہ کر لے پس اگر صفقہ ایک تھا تو یہ جائز نہیں ہے اور اگر صفقہ متفرق تھا تو جائز ہے اور اگر کسی شخص نے کسی سے دس یہودی کپڑے خریدے اور ہر کپڑا دس درہم کو ٹھہرا اور مشتری نے دس درہم نقد دے دیے اور کہا کہ یہ دس درہم خاص اس کپڑے کی قیمت ہیں اور اس کپڑے پر قبضہ کرنا چاہا تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے اس واسطے کہ صفقہ ایک ہے اور اسی طرح اگر بائع نے مشتری کو معین ایک کپڑے کی قیمت معاف کر دی اور مشتری نے کہا کہ میں یہ کپڑا لے لیتا ہوں تو مشتری کو یہ اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر بائع خاص ایک کپڑے کی قیمت مہینہ بھر پر لینے پر راضی ہو جائے تو مشتری کو اس پر قبضہ کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر بائع ایک درہم کے سوائے تمام مول معاف کر دے یا ایک درہم کے سوا تمام مول کو چند روز بعد لینے پر راضی ہو جائے تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر خرید میں کسی معین کپڑے کے دام نقد دینے ٹھہرے اور باقی کی کچھ میعاد مقرر ہوئی تو مشتری کو اس قدر نقد ثمن ادا کرنے سے پہلے کسی چیز پر قبضہ کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر مول سو درہم ٹھہرا اور مشتری کی بائع پر نوے درہم چاہیے ہیں اور یہ اس مول کا قصاص ہو گئے جو مشتری کے ذمہ واجب ہیں تو مشتری کو باقی دس درہم ادا کرنے سے پہلے کسی چیز پر قبضہ کرنے کا اختیار نہیں ہے اسی طرح اُن کپڑوں میں سے خاص ایک کپڑے کی قیمت اگر دس دینا تھی اور باقی کپڑوں کی قیمت سو درہم اور مشتری نے صرف دس دینا ر دیے یا صرف درہم دیے تو اس کو کسی کپڑے پر قبضہ کرنا جائز نہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔ دو شخصوں نے ایک شخص سے ایک غلام ہزار درہم کو خرید لیا اور ایک ان میں سے غائب ہو گیا اور دوسرا موجود تھا تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ

کسی قدر غلام پر قبضہ کرے جب تک کہ اس کے پورے دام نہ دے دے اور جب پورے دام دے دے تو کل غلام پر قبضہ کر لے اور اس صورت میں دوسرے شریک کی طرف سے بطور احسان کے دینے والا نہ ہو گا اور جب وہ غائب حاضر ہو تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اپنے حصہ پر قبضہ کرے جب تک کہ شریک موجود

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 219 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...does not pay that portion of the price which he has paid for his share; and when he has done so, he can take possession of his share, as written in *al-Muhit*. If the partner who took possession of this slave had the slave die in his possession before the other absent partner arrived, or after his arrival but before he demanded it, the slave perishes as a trust. The partner who was in possession shall take from the other partner an amount proportional to his share. If the absent partner arrives and demands his share of the slave, and the present partner says, "I will not give it until I receive the amount of the price I have paid on your behalf," and then the slave dies, then in that case the slave perishes in exchange for the money he paid. This situation is equivalent to the sold item perishing while still with the seller. This is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad. If the seller waives the share of the price for one of the two buyers or agrees to accept it after a month, that partner cannot take possession of his share of the slave before paying the other partner's share of the price; this is written in *al-Zakheerah*. It is stated in *Bahr al-Ra'iq* that if the deals (contracts) were separate in those cases, all these rulings would be reversed. End.

Chapter Four: Concerning the withholding of the sold item for the price, taking possession of it with or without the seller's permission, handing over the sale, the forms of valid and invalid possession, one possession serving as a substitute for another, disposing of the sale before taking possession, and the expenses mandatory for both contracting parties to hand over the sold item and the price. There are six sections in this chapter.

First Section Concerning withholding the sold item for the price.

Our associates (jurists) have stated that if the price is fixed as cash, the seller has the right to withhold the sold item until the full price is obtained, as mentioned in *al-Muhit*. If a deferred payment period is fixed for the price, the seller has no right to withhold the sold item either before or after that period; this is written in *al-Mabsut*. If part of the price is cash and part is deferred, the seller has the right to withhold the sale until the cash portion is fully paid. If even a small portion of this cash price remains unpaid, the seller can withhold the entire sale; this is written in *al-Zakheerah*. It is mentioned in *al-Tafreed* that if the sold item is absent, the buyer has the option

not to pay the price until the seller presents it; this is written in *Tatar Khaniya*, whether it is in the same city where the sale occurred or...

1. Referring to the state of trust, meaning he will not be a guarantor for its price.
2. Meaning the seller withheld the item to collect the price, and if the item perished while with him before the buyer paid, nothing is due from the buyer.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 | 219 | किताब-अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

...को उतना हिस्सा मूल्य (समन) का न दे दे जो उसके हिस्से का उसने दिया है, और जब ऐसा किया तो अपने हिस्से पर कब्ज़ा कर सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और जिस साझीदार (शरीक) ने उस गुलाम पर कब्ज़ा किया था, उसके पास यदि दूसरे अनुपस्थित साझीदार के आने से पहले या आने के बाद माँग करने से पहले वह गुलाम मर गया, तो वह अमानत के रूप में नष्ट हुआ माना जाएगा। और जो साझीदार उस पर काबिज़ था, वह दूसरे साझीदार से उसके हिस्से के बराबर ले लेगा। और अगर अनुपस्थित साझीदार उपस्थित हुआ और उसने गुलाम में से अपना हिस्सा माँगा और उपस्थित साझीदार ने कहा कि जब तक मैं उतनी कीमत जो तुम्हारी तरफ़ से अदा कर चुका हूँ न ले लूँ, तब तक नहीं दूँगा, फिर वह गुलाम मर गया, तो उस स्थिति में वह गुलाम उस धन के बदले नष्ट हुआ जो उसने दिया है, और यह वैसी ही स्थिति हो गई जैसे बिकी हुई चीज़ (मबीअ) विक्रेता (बाइअ) के पास नष्ट हो जाए। यह इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद का कथन है। और अगर विक्रेता ने दो खरीदारों में से एक को उसके हिस्से की कीमत माफ़ कर दी या एक महीने बाद लेने पर राज़ी हो गया, तो वह साझीदार दूसरे साझीदार के हिस्से का मूल्य अदा करने से पहले उस गुलाम में से अपने हिस्से पर कब्ज़ा नहीं कर सकता, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और 'बहर-उर-रायिक' में है कि यदि उन स्थितियों में सौदा (सफ़्का) अलग-अलग हो, तो ये सभी आदेश इसके विपरीत हो जाएंगे। समाप्त।

अध्याय चार: बिकी हुई वस्तु को मूल्य के बदले रोक रखने, और विक्रेता की अनुमति या बिना अनुमति उस पर कब्ज़ा करने, और बिक्री की वस्तु सौंपने के वर्णन में, और उन स्थितियों के वर्णन में जिनमें कब्ज़ा हो सकता है और जिनमें नहीं हो सकता, और एक कब्ज़ा दूसरे कब्ज़े का प्रतिनिधि होने के वर्णन में, और बिक्री में कब्ज़े से पहले उसका उपयोग करने के वर्णन में, और दोनों अनुबंध करने वालों पर बिक्री की वस्तु और मूल्य सौंपने में जो खर्च अनिवार्य होता है, उसके वर्णन में। इस अध्याय में छह धाराएँ(फस्लें) हैं।

पहली धारा बिकी हुई वस्तु को मूल्य के बदले रोकने के वर्णन में

हमारे विद्वानों ने फ़रमाया है कि यदि मूल्य नकद तय हुआ हो, तो पूरा मूल्य प्राप्त करने के लिए विक्रेता को वस्तु को रोकने का अधिकार है, जैसा कि 'मुहीत' में है। और अगर मूल्य के लिए कोई समय-सीमा तय की गई हो, तो विक्रेता को वस्तु रोकने का अधिकार न समय-सीमा से पहले है और न

उसके बाद, यह 'मबसूत' में लिखा है। और अगर कुछ मूल्य नकद तय हुआ हो और कुछ के लिए समय-सीमा हो, तो नकद मूल्य पूरा प्राप्त होने तक विक्रेता को वस्तु रोकने का अधिकार है। अगर उस मूल्य में से थोड़ा भी शेष रह जाए, तो विक्रेता पूरी बिक्री रोक सकता है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। 'तफ़रीद' में है कि अगर बिकी हुई चीज़ मौजूद न हो, तो जब तक विक्रेता उसे पेश न करे, खरीदार को अधिकार है कि वह मूल्य न दे, यह 'ताऱारख़ानिया' में लिखा है, चाहे वह उसी शहर में हो जहाँ बिक्री हुई है या...

1. यानी अमानत का कथन, अर्थात वह उसकी कीमत का ज़िम्मेदार नहीं होगा।
2. यानी विक्रेता ने मूल्य वसूलने के लिए वस्तु रोक रखी थी और खरीदार के भुगतान करने से पहले वस्तु उसके पास नष्ट हो गई, तो खरीदार पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है।

کو اس قدر حصہ ثمن نہ دے دے جو اس کے حصہ کا اس نے دیا ہے اور جب ایسا کیا تو اپنے حصہ پر قبضہ کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور جس شخص شریک نے اس غلام پر قبضہ کیا تھا اس کے پاس اگر دوسرے شریک غائب کے حاضر ہونے سے پہلے یا حاضر ہونے کے بعد طلب کرنے سے پہلے وہ غلام مر گیا تو بطور امانت کے ہلاک ہوا اور جو شریک اس پر قابض تھا وہ دوسرے شریک سے بقدراس کے حصہ کے لے لے اور اگر غائب حاضر ہوا اور اس نے غلام میں سے اپنا حصہ مانگا اور شریک حاضر نے کہا کہ جب تک میں اس قدر دام جو تیری طرف سے ادا کر چکا ہوں نہ لے لوں گا تب تک نہ دوں گا پھر وہ غلام مر گیا تو اُس صورت میں وہ غلام اس مال کے عوض ہلاک ہوا جو اس نے دیا ہے اور ایسی صورت ہو گئی جیسے مبیع بائع کے پاس ہلاک ہو جائے تو اور یہ قول امام ابو حنیفہ اور امام محمد کا ہے اور اگر بائع نے دو مشتریوں میں سے ایک کو اس کے حصہ کے دام معاف کر دیئے یا ایک مہینہ کے بعد لینے پر راضی ہو گیا تو وہ شریک دوسرے شریک کے حصہ ثمن ادا کرنے سے پہلے اس غلام میں سے اپنے حصہ پر قبضہ نہیں کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور بحر الرائق میں ہے کہ اگر اُن صورتوں میں صفقہ جدا جدا ہو تو یہ سب حکم بر عکس ہو جائیں گے انتہیٰ۔

باب چہارم: مبیع کو ثمن کے واسطے روک رکھنے اور بائع کی اجازت یا بلا اجازت اس پر قبضہ کرنے اور بیع کو سپرد کرنے کے بیان میں اور ان صورتوں کے بیان میں جو قبضہ ہو سکتی ہیں اور جو نہیں ہو سکتی ہیں اور ایک قبضہ کا دوسرے قبضہ سے نائب ہونے کے بیان میں اور بیع میں قبضہ سے پہلے تصرف کرنے کے بیان میں اور دونوں عقد کرنے والوں پر بیع اور ثمن کے سپرد کرنے میں جو خرچ واجب ہوتا ہے اس کے بیان میں اس باب میں چھ فصلیں ہیں

پہلی فصل مبیع کو ثمن کے واسطے روکنے کے بیان میں

ہمارے اصحاب نے فرمایا ہے کہ اگر دام نقد ٹھہرے ہوں تو دام پورے حاصل کرنے کے واسطے بائع کو بیع کے روکنے کا اختیار ہے کذا فی المحیط اور اگر دام کی کچھ میعاد ٹھہری ہو تو بائع کو مبیع کے روکنے کا اختیار نہ میعاد سے پہلے ہے اور نہ اس کے بعد ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر تھوڑے دام نقد ٹھہرے ہوں اور تھوڑے کی میعاد ہو تو نقد دام کے پورا حاصل کرنے تک بائع کو بیع کے روکنے کا اختیار ہے اگر اس دام میں سے تھوڑے سے باقی رہ جائیں تو بائع تمام بیع کو روک سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے تفرید میں ہے کہ اگر بیع غائب ہو تو جب تک بائع اس کو حاضر نہ کرے مشتری کو اختیار ہے کہ دام نہ دے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے خواہ اسی شہر میں ہو جہاں بیع واقع ہوئی ہے یا

۱- یعنی قول امانت یعنی وہ اس کی قیمت کا ضامن نہ ہو گا۔ ۲- یعنی بائع نے دام وصول کرنے کے واسطے بیع کو روک رکھا اور مشتری نے ادا کرنے سے پہلے بیع اس کے پاس تلف ہوئی تو مشتری کو کچھ واجب نہیں۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (3) 220 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If the transaction occurred in another city and its presentation incurred expenses on his part, this is mentioned in *Siraj al-Wahhaj*. When the buyer has paid the full price and the seller has delivered the object of sale (*mabi'*), or the seller delivered it without receiving the price, or the buyer took possession with the seller's verbal permission, or the buyer took possession while the seller was present and did not prevent him, then in all these cases the seller no longer has the right to withhold the object to obtain the price. If the buyer took possession without the seller's permission, the seller has the right to invalidate the buyer's possession; this is recorded in *al-Khulasa*.

If the buyer mortgaged something against the price or someone became a guarantor (*kafeel*) for the price, the seller retains the right to withhold the object, and it shall not be forfeited; this is in *al-Muhit*. In *al-Ziyadat*, it states that if the seller transferred his own creditor’s debt to the buyer (1), the seller's right to withhold the object is forfeited. If the buyer transferred the seller’s price debt to another person, the seller's right is not forfeited. Al-Karkhi mentioned that this is the view of Imam Muhammad, whereas according to Imam Abu Yusuf, the right to withhold would be forfeited; this is stated in *Muhit al-Sarakhsi*. In the *Fatawa*, it is mentioned that if the seller lent the object to the buyer or kept it as a trust (*amanat*) with him, the right to withhold is forfeited, and according to the manifest report, he no longer has the option to reclaim it; this is in *al-Bada'i*. If there is a specified term (*mee'ad*) for paying the price and the buyer has not taken possession until the term arrived, the buyer has the right to take possession before paying the price, and the seller cannot stop him; this is in *al-Dhakhira*. If the seller set a one-year term for receiving the price without specifying the year, and the buyer was not present until a year passed, then according to Imam Abu Hanifa, the one-year term begins from the moment the buyer takes possession. If the year was specified, the price becomes due immediately. According to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, whether the year was specified or not, the price becomes due immediately in such a case; this is in *al-Muhit*. This disagreement exists when the seller refused delivery; if he did not refuse, then by consensus, it is counted from the time of the contract (*aqd*). In *al-Bahr al-Ra'iq*, it states that if an option (*khiyar*) exists for both or one, and the start of the term is not specified, it starts from when the contract becomes binding. In the option of sight (*khiyar-e-ru'yat*), the term is considered from the time of the contract; this is in *al-Muhit*. If the seller agreed to take the price after a certain period following the contract, the right to withhold is voided; this is in *al-Bada'i*. If someone purchased a

slave and freed them or made them a *mudabbar* before taking possession, and the buyer is insolvent, the seller does not have the right to withhold the slave, and the act shall be effective. The slave will not perform labor for the seller in lieu of their price; this is the view of Imam al-A'zam, as in *al-Khulasa*, and it is the manifest report; this is in *al-Muhit*. If the buyer, before taking possession, made the slave a *mukatib* (contracted for freedom), or leased them, or mortgaged them, the seller has the right to bring the dispute before the judge (*qazi*) so the judge may invalidate these actions. If the judge has not yet invalidated them and the buyer paid the price, the *kitabat* is valid, and the mortgage or lease is void; this is in *al-Khulasa*.

When the buyer paid the full price in cash or the seller waived the full price, the right to withhold the sale is voided; this is in *al-Bada'i*. In *al-Muntaqa*, it says that if someone bought a door and took possession without the seller's permission and drove iron nails into it, or bought cloth and dyed it without permission, or bought land and built a structure or planted trees on it without permission, the seller has the right to take it back and withhold it. If the seller says, "I will pull out the nails or uproot the trees so the land returns to its original state," if doing so causes no damage, the seller has the right; if it causes damage, he does not have the right. And if the object is with the seller...

(1)- Even if it resulted in the buyer becoming a debtor.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (3) 220 किताबुल बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

यदि बिक्री दूसरे शहर में हुई और उसे पेश करने में उसके ज़िम्मे खर्च पड़ता हो, तो यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और जब खरीदार ने पूरी कीमत चुका दी और विक्रेता ने बेची गई वस्तु (मबीअ) उसके हवाले कर दी, या विक्रेता ने कीमत प्राप्त किए बिना वस्तु उसके सुपुर्द कर दी, या विक्रेता की मौखिक अनुमति से खरीदार ने वस्तु पर कब्ज़ा कर लिया, या खरीदार ने वस्तु पर ऐसी स्थिति में कब्ज़ा कर लिया कि विक्रेता देख रहा था और उसे रोक नहीं रहा था, तो इन सभी स्थितियों में विक्रेता को यह अधिकार नहीं है कि वह कीमत प्राप्त करने के लिए वस्तु को फिर से रोक ले। और यदि खरीदार ने विक्रेता की अनुमति के बिना कब्ज़ा किया था, तो विक्रेता को यह अधिकार है कि वह खरीदार के कब्ज़े को अमान्य (बातिल) कर दे, यह 'खुलासा' में लिखा है।

यदि खरीदार ने कीमत के बदले कोई चीज़ गिरवी रख दी या कोई व्यक्ति कीमत का ज़मानती (कफ़ील) बन गया, तो इससे विक्रेता को वस्तु को रोकने का अधिकार प्राप्त रहता है, वह समाप्त नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और 'ज़ियादात' में है कि यदि विक्रेता ने कीमत का अपना कोई ऋण (कर्ज़) खरीदार पर स्थानांतरित (हवाला) कर दिया (1), तो विक्रेता का वस्तु को रोकने का अधिकार समाप्त हो गया। और यदि खरीदार ने विक्रेता के ऋण को किसी और व्यक्ति पर स्थानांतरित कर दिया, तो विक्रेता का अधिकार समाप्त नहीं होगा। इमाम कर्खी ने उल्लेख किया है कि यह इमाम मोहम्मद का मत है, जबकि इमाम अबू यूसुफ के अनुसार वस्तु को रोकने का अधिकार समाप्त हो जाएगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। 'फतावा' में है कि यदि विक्रेता ने वस्तु खरीदार को उधार (मुस्तआर) दी या उसके पास अमानत के रूप में रखी, तो रोकने का अधिकार समाप्त हो गया और प्रकट रिवायत के अनुसार अब उसे वापस लेने का अधिकार नहीं है, यह 'बदाई' में लिखा है। यदि कीमत चुकाने की कोई अवधि (मीआद) तय हो और खरीदार ने वस्तु पर कब्ज़ा न किया हो यहाँ तक कि अवधि आ गई, तो खरीदार को अधिकार है कि कीमत चुकाने से पहले वस्तु पर कब्ज़ा कर ले और विक्रेता उसे रोक नहीं सकता, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि विक्रेता ने कीमत लेने की अवधि एक वर्ष तय की और वर्ष को निश्चित नहीं किया और खरीदार उपस्थित नहीं हुआ यहाँ तक कि एक वर्ष बीत गया, तो इमाम अबू हनीफा के अनुसार जिस समय से खरीदार वस्तु पर कब्ज़ा करेगा, उस समय से एक वर्ष की अवधि गिनी जाएगी। और यदि वर्ष निश्चित कर दिया गया था, तो तुरंत कीमत देना अनिवार्य हो गया। इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद के अनुसार, चाहे वर्ष निश्चित किया हो या नहीं, ऐसी स्थिति में कीमत तत्काल देना अनिवार्य होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यह मतभेद उस

स्थिति में है जब विक्रेता ने वस्तु सुपुर्द करने से इनकार किया हो; यदि इनकार नहीं किया, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से अवधि अनुबंध (अक़्द) के समय से गिनी जाएगी। 'बहरुल राइक' में लिखा है कि यदि बिक्री में दोनों या किसी एक के लिए विकल्प (खियार) हो और अवधि में यह शर्त न हो कि कब से शुरू होगी, तो अवधि अनुबंध के अनिवार्य (लाज़िम) होने के समय से शुरू होगी। और 'खियार-ए-रूयत' (देखने का विकल्प) में अवधि का विचार अनुबंध के समय से किया जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि विक्रेता अनुबंध के बाद कुछ समय बाद कीमत लेने पर सहमत हो गया, तो रोकने का अधिकार समाप्त हो गया, यह 'बदाई' में लिखा है। यदि किसी ने गुलाम खरीदा और कब्ज़ा करने से पहले उसे आज़ाद या 'मुदब्बर' कर दिया और खरीदार निर्धन (मुफलिस) है, तो विक्रेता को गुलाम को रोकने का अधिकार नहीं है और कार्य प्रभावी हो जाएगा, और गुलाम अपनी कीमत के बदले विक्रेता के लिए श्रम नहीं करेगा, यह इमाम आज़म का मत है जैसा कि 'खुलासा' में है और यही प्रकट रिवायत है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि खरीदार ने कब्ज़ा करने से पहले गुलाम को 'मुकातिब' बना दिया या किराए पर दे दिया या गिरवी रख दिया, तो विक्रेता को अधिकार है कि न्यायाधीश (काज़ी) के सामने विवाद पेश करे ताकि न्यायाधीश इन कार्यों को अमान्य कर दे। और यदि न्यायाधीश ने अभी अमान्य नहीं किया था कि खरीदार ने कीमत चुका दी, तो मुकातिब बनाना मान्य होगा और गिरवी व किराया अमान्य होगा, यह 'खुलासा' में लिखा है।

जब खरीदार ने पूरी कीमत नकद दे दी या विक्रेता ने उसे पूरी कीमत माफ कर दी, तो बिक्री को रोकने का अधिकार समाप्त हो गया, यह 'बदाई' में लिखा है। 'मुनतका' में है कि यदि किसी ने एक दरवाज़ा खरीदा और विक्रेता की अनुमति के बिना उस पर कब्ज़ा करके उसमें लोहे की कीलें ठोक दीं, या कपड़ा लिया और बिना अनुमति के उसे रंग लिया, या भूमि थी और बिना अनुमति के उस पर कोई इमारत बनाई या पेड़ लगा दिया, तो विक्रेता को अधिकार है कि उसे वापस लेकर रोक ले। यदि विक्रेता कहे कि "मैं कीलें उखाड़ देता हूँ या पेड़ हटा देता हूँ ताकि भूमि वैसी ही हो जाए जैसी थी", तो यदि ऐसा करने में कोई नुकसान नहीं है, तो विक्रेता को अधिकार है, और यदि नुकसान है, तो अधिकार नहीं है। और यदि वस्तु विक्रेता के पास...

(1)- चाहे वह खरीदार का कर्जदार होना ही क्यों न हो।

دوسرے شہر میں ہوا اور اس کے حاضر کرنے میں اس کے ذمہ خرچہ پڑتا ہو یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور جب مشتری نے پورے دام دے دیئے اور بائع نے مبیع اس کے سپرد کر دی یا بائع نے بدون ثمن پر قبضہ کیے مبیع اس کے سپرد کر دی یا بائع کی زبانی اجازت سے مشتری نے مبیع پر قبضہ کر لیا یا مشتری نے مبیع پر ایسے حال میں قبضہ کر لیا کہ بائع دیکھ رہا تھا اور اس کو منع نہیں کرتا تھا تو ان سب صورتوں میں بائع کو اختیار نہیں ہے کہ مبیع کو پھر کر ثمن حاصل کرنے کے واسطے روکے اور اگر مشتری نے بدون اجازت بائع کے قبضہ کیا تھا تو بائع کو اختیار ہے کہ مشتری کا قبضہ باطل کر دے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر ثمن کے بدلے مشتری نے کوئی چیز رہن کر دی یا کوئی شخص ثمن کا کفیل ہو گیا تو اس سے بائع کو مبیع کے روکنے کا حق حاصل ہے وہ ساقط نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اور زیادات میں ہے کہ بائع نے اگر ثمن کسی اپنے قرض خواہ کو مشتری پر اتار دیا ۱ تو بائع کا مبیع کو روکنے کا حق ساقط ہو گیا اور اگر مشتری نے کسی اور شخص پر ثمن بائع کا اتار دیا تو بائع کا حق ساقط نہ ہوگا اور کرخی نے ذکر کیا کہ یہ قول امام محمد کا ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک مبیع کو روکنے کا حق ساقط ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور فتاویٰ میں ہے کہ اگر بائع نے مبیع مشتری کو مستعار دی یا اس کے پاس امانت رکھی تو روکنے کا حق ساقط ہو گیا اور بموجب ظاہر روایت کے اب اس کے پھیرنے کا مختار نہیں ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر ثمن ادا کرنے کی کچھ میعاد ہو اور مشتری کی مبیع پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ میعاد آگئی تو مشتری کو اختیار ہے کہ ثمن ادا کرنے سے پہلے مبیع پر قبضہ کر لے اور بائع اس کو روک نہیں سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر بائع نے ثمن کو لینے کی مدت ایک سال ٹھہرائی اور سال کو معین نہ کیا اور

مشتری حاضر نہ ہوا یہاں تک کہ ایک سال گذر گیا تو امام ابوحنیفہ کے قول کے بموجب جس وقت سے مشتری مبیع پر قبضہ کرے گا اس وقت سے ایک سال کی میعاد ہوگی اور اگر سال معین کر دیا تھا تو فی الفور ثمن دینا واجب ہو گیا اور امام ابو یوسف اور امام محمد کے نزدیک خواہ سال معین کیا ہو یا نہ کیا ہو ایسی صورت میں ثمن فی الحال دینا واجب ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ یہ اختلاف اس صورت میں ہے کہ جب بائع نے مبیع کو سپرد کرنے سے انکار کیا ہو اور اگر انکار نہ کیا ہو تو بالاجماع شروع سال عقد کے وقت سے شمار ہوگا۔ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر بیع میں دونوں کے لیے یا ایک کے لیے خیار ہو اور میعاد میں یہ قید نہیں ہے کہ کس وقت سے شروع ہوگی تو میعاد کی ابتداء عقد لازم ہونے کے وقت سے ہوگی اور خیار رویت میں میعاد کا اعتبار عقد کے وقت سے کیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بائع عقد کے پیچھے ثمن کچھ مدت بعد لینے پر راضی ہوا تو روکنے کا حق باطل ہو گیا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کسی نے غلام مول لیا اور قبضہ کرنے سے پہلے اس کو آزاد یا مدبر کر دیا اور مشتری اپنے مال میں مفلس یعنی نادار ہے تو بائع کو یہ اختیار نہیں ہے کہ غلام کو روکنے اور حق نافذ ہو جائے گا اور غلام اپنی قیمت کے بدلے بائع کے لیے سعی نہ کرے گا یہ امام اعظم کا قول ہے کذا فی الخلاصۃ اور ظاہر روایت یہی ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے قبضہ کرنے سے پہلے غلام کو مکاتب کر دیا یا اجارہ میں دے دیا یا رہن کر دیا تو بائع کو یہ اختیار ہے کہ قاضی کے سامنے جھگڑا پیش کرے تا کہ قاضی ان تصرفات کو باطل کر دے اور اگر ہنوز قاضی نے باطل نہیں کیا تھا کہ مشتری نے دام دے دیے تو کتابت جائز ہوگی اور رہن و اجارہ باطل ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

مشتری نے جب کل دام نقد دے دیے یا بائع نے اس کو کل دام معاف کر دیے تو بیع کے روکنے کا حق باطل ہو گیا یہ بدائع میں لکھا ہے اور منتقٰی میں ہے کہ اگر کسی نے ایک دروازہ مول لیا اور بائع کی بلا اجازت اس پر قبضہ کر کے اس میں لوہے کی گل میخیں لگا دیں یا کپڑا لیا تھا کہ بلا

اجازت اس کو رنگ لیا یا زمین تھی کہ بلا اجازت اس میں کوئی عمارت بنائی یا درخت لگا دیا تو بائع کو اختیار ہے کہ اس کو لے کر روک لے پس اگر بائع یہ کہے کہ میں کیلیں اکھاڑ ڈالتا ہوں یا زمین کے درخت اکھاڑ ڈالتا ہوں تاکہ زمین جیسی تھی ویسی ہی ہو جائے پس اگر اس کے دور کرنے میں کوئی نقصان نہیں ہے تو بائع کو اختیار ہے اور اگر نقصان ہے تو اختیار نہیں ہے اور اگر مبیع بائع کے پاس...

۱- خواہ مشتری کا قرض دار ہونا ہوا۔

...is destroyed, the seller shall be liable for the price of the nails and the dye; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If the subject of the sale was a slave girl and the buyer took possession of her without the seller's permission and had intercourse with her, and she subsequently became pregnant and gave birth, the seller no longer has the right to return her. However, if she did not become pregnant and did not give birth, the seller retains the right to withhold her. If she died while in the seller's possession after he had refused to deliver her following the intercourse, the loss is the seller's; otherwise, the loss is the buyer's. This is mentioned in *Waqi'at al-Husamiya*. In *Al-Rawdah*, it is stated that if a slave said to his master, "I have purchased myself from you for this price," and the master replied, "I have sold [you]," the master does not have the right to withhold him to obtain the full price; this is written in *Al-Khulasah*. Similarly, if a stranger appointed the slave as an agent to purchase himself from his master on behalf of that stranger, and the slave informed the master of this and purchased himself for the stranger, the master cannot withhold him for the price; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*.

Section Two ★ On the Delivery of the Sold Item and Descriptions of what constitutes taking possession and what does not.

If a person sells goods in exchange for a price, the buyer will be told to pay the price first. If goods are sold for goods (barter) or price for price (currency exchange), both will be told to deliver simultaneously; this is written in *Al-Hidayah*. Delivering the sale means removing obstacles between the sold item and the buyer such that the buyer is able to take possession of it without any hindrance. The same apply to the delivery of the price; this is written in *Al-Dhakhirah*. In *Al-Ajnas*, it is further stipulated that the seller must say, "I have given you control over the sold item, so take possession of it"; this is written in *Al-Nahr al-Fa'iq*.

Regarding delivery, it is also considered that the item be separate and not attached to another's right; this is written in *Al-Wajiz al-Kardari*. Jurisprudents (fuqaha) agree that removing obstacles (*takhliyah*) constitutes taking possession in a valid sale. However, regarding invalid (*fasid*) sales, there are two reports, the more correct being that possession is established in them as well; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. For possession, *takhliyah* in the seller's house—meaning clearing the sold item from obstacles within the seller's house—is valid according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), whereas Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him)

disagrees. If a person sells vinegar kept in a jar inside his house and gives possession to the buyer via *takhliyah*, and the buyer seals the jar and leaves it in the seller's house, and it is subsequently destroyed, the loss is the buyer's according to Imam Muhammad, and the fatwa is based on this; this is written in *Al-Fatawa al-Sughra*. If a person sells something measured by volume or weight that was in his house, based on the measurement, and says, "I have given you possession of it via *takhliyah*" and hands over the key without actually measuring or weighing it, the buyer is considered to have taken possession. If the key is given without saying "I have given you possession via *takhliyah*," the buyer is not considered to have taken possession; this is written in *Al-Zahiriyah*. Taking possession of the key is equivalent to taking possession of the item, provided it grants the power to open it without difficulty; otherwise, it is not possession, as written in *Mukhtar al-Fatawa*. If a house is sold and the key is handed over to the buyer, and the buyer takes the key but does not go to the house, he is still considered to have taken possession of the house. Some jurists have said this applies if the key is for its lock or latch, otherwise, he has not delivered the house. And if he handed over the key but did not say, "I have handed the key to you and performed *takhliyah* between you and the house," then for the house...

1. His statement: *Takhliyah* means that physical possession by hand is not a condition; rather, removing obstacles and granting control also constitutes taking possession, even if it is in the seller's house.

...नष्ट हो गई तो कीलों और रंग की कीमत का विक्रेता ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और अगर बेची गई वस्तु दासी थी और विक्रेता की अनुमति के बिना खरीदार ने उस पर कब्ज़ा करके उससे संभोग कर लिया, फिर यदि वह गर्भवती हो गई और उसने बच्चा जन दिया, तो विक्रेता को उसे वापस लेने का अधिकार नहीं रहा। और यदि वह गर्भवती नहीं हुई और न ही बच्चा जना, तो विक्रेता को उसे रोकने का अधिकार शेष है। यदि वह विक्रेता के पास मर गई और विक्रेता ने संभोग होने के बाद देने से इनकार किया था, तो विक्रेता का माल नष्ट हुआ, अन्यथा खरीदार का माल नष्ट हुआ, यह 'वाकियात-ए-हुसामिया' में लिखा है। 'रौज़ा' में है कि किसी दास ने अपने स्वामी से कहा कि मैंने अपने आप को तुझसे इतनी कीमत पर खरीद लिया और स्वामी ने कहा कि मैंने बेच दिया, तो स्वामी को यह अधिकार नहीं है कि वह पूरी कीमत प्राप्त करने के लिए उसे रोके रखे, यह 'खुलासा' में लिखा है। इसी प्रकार यदि किसी अजनबी ने दास को इस कार्य के लिए वकील नियुक्त किया कि वह अपनी जात को अपने स्वामी से उसी अजनबी के लिए खरीदे और दास ने स्वामी को यह सूचना दे दी और अपनी जात को उसी अजनबी के लिए खरीदा, तो उसका स्वामी उसे कीमत के लिए रोक नहीं सकता, यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है।

दूसरी फ़स्ल ★ मबीअ (बेची गई वस्तु) सुपुर्द करने के बयान में और उन स्थितियों के बयान में जो कब्ज़ा मानी जाती हैं और जो नहीं मानी जातीं

यदि किसी व्यक्ति ने कोई सामान कीमत के बदले बेचा तो खरीदार से कहा जाएगा कि पहले कीमत दे दे। और यदि सामान को सामान के बदले बेचा या कीमत को कीमत के बदले (मुद्रा विनिमय) बेचा, तो दोनों से कहा जाएगा कि एक साथ सुपुर्द कर दें, यह 'हिदाया' में लिखा है। बिक्री का सुपुर्द करना यह है कि बेची गई वस्तु और खरीदार के बीच से बाधाएं इस तरह हटा दी जाएं कि खरीदार उस पर कब्ज़ा करने में सक्षम हो जाए और कोई रुकावट न रहे। और कीमत चुकाने का भी यही तरीका है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और 'अजनास' में इसके साथ यह शर्त भी जोड़ी गई है कि विक्रेता कह दे कि "मैंने तुझे बेची गई वस्तु पर अधिकार दे दिया है, अब कब्ज़ा कर ले", यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है।

वस्तु को सुपुर्द करने में यह भी ध्यान रखा जाता है कि वह अलग हो और दूसरे का अधिकार उससे जुड़ा न हो, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। और न्यायविदों (फुकहा) का इस पर आम सहमति

(इज्मा) है कि बाधाओं को बीच से हटा देना वैध बिक्री में कब्ज़ा माना जाता है। लेकिन अमान्य (फ़ासिद) बिक्री में दो रिवायतें हैं, और सही यह है कि उसमें भी कब्ज़ा हो जाता है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और कब्ज़े के लिए 'तखलिया' (बाधा मुक्त करना), विक्रेता के घर में भी, यानी बेची गई वस्तु को विक्रेता के घर में बाधाओं से खाली कर देना, इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार सही है, और इमाम अबू यूसुफ (रह.) का इसमें मतभेद है। किसी व्यक्ति ने सिरका बेचा जो उसके घर में एक मटकी के अंदर रखा था और उसने खरीदार को तखलिया के माध्यम से कब्ज़ा दे दिया। फिर खरीदार ने मटकी पर मुहर लगा दी और उसे विक्रेता के घर में ही छोड़ दिया। बाद में वह नष्ट हो गई, तो इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार खरीदार का माल नष्ट हुआ और इसी पर फतवा है, यह 'फ़तावा सुग्रा' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने कोई नापने वाली या तोलने वाली चीज़, जो उसके घर में थी, नाप या तोल के हिसाब से बेची और कहा कि "मैंने तुझे इसे तखलिया के ज़रिए कब्ज़ा दे दिया है" और चाबी उसके हवाले कर दी, लेकिन न तो उसे नापा और न तोला, तो खरीदार उस पर काबिज़ हो गया। और अगर खरीदार को चाबी दी लेकिन यह नहीं कहा कि "मैंने तखलिया के तौर पर तुझे इस पर कब्ज़ा दे दिया", तो खरीदार काबिज़ नहीं माना जाएगा, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। चाबी पर कब्ज़ा करना ही वास्तव में कब्ज़ा करना है, बशर्ते कि बिना किसी कठिनाई के उसे खोलने का अधिकार मिल जाए, अन्यथा कब्ज़ा नहीं माना जाएगा, यह 'मुख्तारुल फ़तावा' में लिखा है। और अगर घर बेचा और खरीदार को चाबी सौंप दी, उसने चाबी पर कब्ज़ा कर लिया लेकिन घर की तरफ नहीं गया, तो वह घर का काबिज़ माना जाएगा। और कुछ न्यायविदों ने कहा है कि यह उस स्थिति में है जब वह चाबी उसी के ताले या चिटकनी की हो, अन्यथा उसने मकान सुपुर्द नहीं किया। और अगर चाबी उसे सौंप दी और यह नहीं कहा कि "मैंने चाबी तुझे सौंप कर तेरे और मकान के बीच से बाधाएं हटा दी हैं (तखलिया कर दिया है)", तो मकान पर...

1. 'तखलिया' का अर्थ है कि हाथ से कब्ज़ा करना शर्त नहीं है, बल्कि रुकावट दूर करके अधिकार दे देना भी कब्ज़ा है, भले ही वह विक्रेता के घर में हो।

ہے ضائع ہو گئی تو کیلوں اور رنگ کی قیمت کا بائع ضامن ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر بیع باندی تھی اور بائع کی بلا اجازت مشتری نے قبضہ کر کے اس سے وطی کر لی پس اگر وہ حاملہ ہوئی اور جنی تو بائع کو اس کے رد کرنے کا اختیار نہ رہا اور اگر حاملہ نہ ہوئی اور نہ جنی تو بائع کو اس کے روکنے کا اختیار باقی ہے اگر بائع کے پاس مرگئی تو اگر بائع نے وطی واقع ہونے کے بعد دینے سے انکار کیا تھا تو بائع کا مال ہلاک ہوا ورنہ مشتری کا مال ہلاک ہوا یہ واقعات حسامیہ میں لکھا ہے روضہ میں ہے کہ کسی غلام نے اپنے مالک سے کہا کہ میں نے اپنے آپ کو تجھ سے اس ثمن کو خریدا اور مالک نے کہا کہ میں نے بیچا تو مالک کو اختیار نہیں ہے کہ ثمن پورا حاصل کرنے کے واسطے اس کو روکے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اسی طرح اگر کسی اجنبی نے غلام کو اس امر کا وکیل کیا کہ اپنی ذات کو اپنے مالک سے اسی اجنبی کے واسطے خرید کرے اور غلام نے مالک کو یہ خبر کر دی اور اپنی ذات کو اسی اجنبی کے واسطے خریدا تو اس کا مالک اس کو ثمن کے واسطے روک نہیں سکتا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

دوسری فصل ★ مبیع کو سپرد کرنے کے بیان میں اور ان صورتوں کے بیان میں جو قبضہ ہوتی ہیں اور جو نہیں ہوتی ہیں

اگر کسی شخص نے کوئی اسباب ثمن کے عوض بیچا تو مشتری سے یہ کہا جائے گا کہ پہلے ثمن دے دے اور اگر اسباب کو اسباب کے عوض بیچا یا ثمن کو ثمن کے عوض بیچا تو دونوں سے کہا جائے گا کہ ایک ساتھ سپرد کر دیں یہ ہدایہ میں لکھا ہے بیع کا سپرد کرنا یہ ہے کہ مبیع اور مشتری کے درمیان میں اس طرح روک اٹھائے کہ مشتری اس کے قبضہ کرنے پر قادر ہو جائے

اور کوئی مانع نہ رہے اور ثمن کے تسلیم کرنے کی بھی یہی صورت ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اجناس میں اس کے ساتھ یہ بھی شرط لگائی کہ بائع کہہ دے کہ میں نے تجھ کو مبیع پر قابو دے دیا تو قبضہ کر لے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

مبیع کے سپرد کرنے میں یہ بھی اعتبار کیا جاتا ہے کہ وہ جدا ہوا اور دوسرے کا حق اسی سے لگا نہ ہو یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے اور فقہا کا اس بات پر اجماع ہے کہ مواقع کا درمیان سے اٹھا دینا بیع جائز میں قبضہ ہو جاتا ہے مگر بیع فاسد میں دو روایتیں ہیں اور صحیح یہ ہے کہ اس میں بھی قبضہ ہو جاتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور قبضہ کے واسطے تخلیہ لے بائع کے مکان میں یعنی مبیع کو بائع کے مکان میں موانع سے خالی کر دینا امام محمدؒ کے نزدیک صحیح ہے اور امام ابو یوسفؒ کا اس میں خلاف ہے۔ کسی شخص نے سرکہ بیچا جو ایک مٹکی کے اندر اس کے گھر میں رکھا تھا اور اس نے مشتری کو اس پر تخلیہ سے قابض کر دیا پس مشتری نے مٹکی پر مہر لگا دی اور اس کو بائع کے گھر میں چھوڑ دیا بعد ازاں وہ تلف ہو گئی تو امام محمدؒ کے نزدیک مشتری کا مال تلف ہوا اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے کسی شخص نے کوئی کیلی یا وزنی چیز جو اس کے گھر میں تھی کیل یا وزن کے حساب سے بیچی اور یوں کہا کہ میں نے تجھے اس پر تخلیہ سے قابض کر دیا اور کنجی اس کے حوالے کر دی اور نہ اس کو ناپا اور نہ تولا تو مشتری اس پر قابض ہو گیا اور اگر مشتری کو کنجی دی اور یہ نہ کہا کہ میں نے بطور تخلیہ تجھ کو اس پر قبضہ دیا تو مشتری قابض نہ ہو گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔

کنجی پر قبضہ کرنا یہی مگ پر قبضہ کر لینا ہے بشرطیکہ بلا تکلف اس کو کھولنے کا اختیار حاصل ہو جائے ورنہ قبضہ نہیں ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے اور اگر مکان بیچا اور مشتری کو کنجی حوالے کر دی اس نے کنجی پر قبضہ کر لیا اور مکان کی طرف نہ گیا تو مکان پر قابض ہو گا اور بعض فقہا نے کہا ہے کہ یہ اس صورت میں ہے کہ جب وہ کنجی اس کے قفل یا کھٹکے

کی ہو ورنہ اس نے مکان سپرد نہیں کیا اور اگر کنجی اس کو سپرد کر دی اور یہ نہ کہا کہ میں نے کنجی تجھ کو حوالے کر کے تیرے اور مکان کے درمیان تخلیہ کر دیا تو مکان پر

۱ قولہ تخلیہ یعنی ہاتھ کا قبضہ شرط نہیں ہے بلکہ روک دور کر کے قابو دینا بھی قبضہ ہے اگر چہ بائع کے گھر میں ہو ۱۲۔

: Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (244) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...takes possession, then it shall be considered valid possession, as stated in Fatawa Qazi Khan. If the seller says "Take it," it is not considered possession. However, if he says "Take this into your possession," it constitutes possession, provided that the buyer is within reach of the item and is observing it; this is mentioned in *Al-Dhakhirah*. It is recorded in Fatawa Fazli that if someone says to another, "I have sold this property to you and handed it over," and the other says, "I have accepted," this delivery is not valid until the item is actually handed over after the sale; this is recorded in *Al-Muhit*. If someone buys a male or female slave and the buyer says to the slave, "Come with me" or "Walk with me," and the slave takes a step with him, this constitutes possession; this is recorded in Fatawa Qazi Khan.

If a house is sold to someone and the house is in another city, and the seller hands it over through verbal discourse only, and subsequently the buyer refuses to pay the price, the buyer has the right of such refusal.*

Similarly, if the buyer sends the slave on an errand, it constitutes possession, as mentioned in *Fath al-Qadir*. If a house is sold that was not present at the site, and the seller says "I have delivered it to you" and the buyer says "I have taken possession," this will not be valid possession. However, if the house is nearby, it shall be counted as possession; this is recorded in *Bahr al-Raiq*, and this is the apparent narration and the correct view as per Fatawa Qazi Khan. "Nearby" means a situation where it is not impossible for him to secure/lock it; otherwise, it is considered "distant" as per *Bahr al-Raiq*. If a house is sold and it is in another city, and the seller delivers it only verbally, and the buyer then refuses to pay, the buyer has the right to refuse, as stated in *Al-Muhit*. If someone buys a slave at the seller's house and the seller says, "I have granted you the right of possession over this slave by way of *Takhliya* (vacation of claim)" but the buyer refuses to take possession, and then the slave dies, the loss is borne by the buyer (as his property); this is recorded in *Mukhtar al-Fatawa*. If a person buys a cloth and the seller commands him to take possession, but the buyer does not do so until someone else forcibly seizes it (usurpation); if at the time of the command, the buyer was able to take possession by simply reaching out his hand without standing up, then the delivery (*tasleem*) was valid. If he was unable to do so without standing up, the delivery was invalid, as per Fatawa Qazi Khan. If a person sells wood lying on a path while the buyer is standing on it, and the seller grants possession via *Takhliya*, but the buyer does not move it from its place until someone else burns it, the buyer has the right to seek indemnity (*dhaman*) from the person

who burnt it. If someone else proves to be the rightful owner of that wood, that owner has the right to seek indemnity from the burner, but not from the buyer; this is in *Zahiriyyah*. It is stated in Fatawa Abul Laith that if a house is sold and delivered to the buyer while some of the seller's belongings remain inside, this delivery is not valid until the house is completely vacated. However, if the seller gives permission to take possession of both the house and the belongings, the delivery is valid because the belongings then become a trust (*wadi'at*) with the buyer; this is in *Al-Dhakhirah*. Similarly, if land is sold that contains the seller's crops and is delivered to the buyer, such delivery is invalid as per *Al-Muhit*. If someone sells cotton inside bedding or wheat still in its ears and delivers it thus; if the buyer can access the cotton or wheat without tearing the bedding or threshing the ears, he becomes the possessor. If he cannot do so without tearing or threshing, he is not the possessor because tearing bedding or threshing ears constitutes disposal of the seller's property, which the buyer does not have the right to do. If someone sells fruit still on the trees and delivers them in that state, the buyer becomes the possessor because he can pick them without unauthorized disposal of the seller's property.

1. *Takhliya* means the removal of obstacles to taking possession. Possession of slaves and houses is granted in this manner.

...कब्ज़ा कर ले तो वह कब्ज़ा होगा, फतवा काजी खान में लिखा है। और अगर इस तरह कहा कि 'ले ले' तो वह कब्ज़ा नहीं है, और अगर यूँ कहा कि 'इसको ले ले' तो वह कब्ज़ा है बशर्ते कि उसके लेने तक उसकी पहुँच हो और वह उसे देख रहा हो, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। फतवा फज़ली में लिखा है कि अगर किसी ने दूसरे से कहा कि 'मैंने तेरे हाथ यह सामान बेचा और तेरे सुपुर्द किया' और उसने कहा कि 'मैंने स्वीकार किया', तो यह सुपुर्द करना तब तक नहीं माना जाएगा जब तक कि बिक्री (बैय) के बाद उसे वास्तव में सुपुर्द न कर दे, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर किसी ने गुलाम या दासी खरीदी और खरीदार (मुश्तरी) ने गुलाम से कहा कि 'मेरे साथ आ' या 'मेरे साथ चल' और उसने उसके साथ कदम उठाया, तो यह कब्ज़ा माना जाएगा, यह फतवा काजी खान में लिखा है।

*अगर एक घर किसी व्यक्ति को बेचा गया और वह घर दूसरे शहर में है, और बेचने वाले (बाइ') ने केवल ज़बानी बातचीत से सुपुर्द किया है, फिर खरीदार ने कीमत देने से इनकार कर दिया, तो खरीदार को इस इनकार का अधिकार है।

इसी तरह अगर उसे अपने किसी काम के लिए भेजा, तो भी वह कब्ज़ा है, यह 'फ़तह अल-कदीर' में लिखा है। और अगर कोई ऐसा घर बेचा जो वहाँ मौजूद नहीं था और बेचने वाले ने कहा 'मैंने तुझे सुपुर्द कर दिया' और खरीदार ने कहा कि 'मैंने कब्ज़ा कर लिया', तो यह कब्ज़ा नहीं होगा। लेकिन अगर घर पास है, तो कब्ज़ा गिना जाएगा, यह 'बहर अल-राइक़' में लिखा है और यही स्पष्ट विवरण है और यही सही है, यह फतवा काजी खान में लिखा है। 'पास' होने से मतलब यह है कि ऐसी स्थिति में हो जहाँ उसे बंद करने में सक्षम न हो (यानी दूर न हो)। अगर एक घर किसी व्यक्ति को बेचा गया और वह घर दूसरे शहर में है और बेचने वाले ने केवल ज़बानी बातचीत से सुपुर्द किया है, फिर खरीदार ने कीमत देने से इनकार किया, तो खरीदार को इस इनकार का अधिकार है, यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने विक्रेता के घर में एक गुलाम खरीदा, विक्रेता ने कहा कि 'मैंने तुझे इस गुलाम पर "तख्लिया" (हस्तांतरण) के रूप में कब्ज़े का अधिकार दिया' और खरीदार ने उस पर कब्ज़ा करने से इनकार किया, फिर वह गुलाम मर गया, तो खरीदार का माल नष्ट हुआ, यह 'मुख्तार अल-फ़तावा' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने एक कपड़ा खरीदा और बेचने वाले ने आदेश दिया कि 'इस पर कब्ज़ा कर ले' और खरीदार ने उस पर कब्ज़ा नहीं किया, यहाँ तक कि किसी व्यक्ति ने उसे छीन (ग़सब) लिया; तो जिस समय बेचने वाले ने कब्ज़ा करने का आदेश दिया था, अगर उस समय खरीदार बिना खड़े हुए हाथ फैलाकर उस पर कब्ज़ा करने में सक्षम था, तो सुपुर्दगी (तस्लीम) सही हो गई। और अगर

बिना खड़े हुए उस पर सक्षम नहीं था, तो सुपुर्दगी सही नहीं हुई, यह फतवा काजी खान में लिखा है। किसी व्यक्ति ने अपनी लकड़ी बेची जो रास्ते में पड़ी हुई थी, और खरीदार उस पर खड़ा था, और विक्रेता ने खरीदार को "तख्लिया" के तौर पर कब्ज़े का अधिकार दे दिया, मगर खरीदार ने उसे उसकी जगह से नहीं हिलाया यहाँ तक कि किसी और व्यक्ति ने उसे जला दिया, तो खरीदार को यह अधिकार है कि वह जलाने वाले से हर्जाना (ज़मान) ले ले। और अगर कोई और व्यक्ति उसका वास्तविक हकदार साबित हुआ, तो उस हकदार को अधिकार है कि उस जलाने वाले से हर्जाना ले, मगर खरीदार से हर्जाना लेने का अधिकार नहीं है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और फतवा अबुल लैथ में है कि अगर किसी ने घर बेचा और उसे खरीदार को सुपुर्द कर दिया, जबकि उसमें बेचने वाले का थोड़ा सामान रखा हुआ है, तो यह सुपुर्दगी सही नहीं है जब तक कि उसे बिल्कुल खाली करके सुपुर्द न करे। और अगर बेचने वाले ने खरीदार को घर और सामान दोनों पर कब्ज़ा करने की अनुमति दी, तो सुपुर्दगी सही हो गई, क्योंकि वह सामान खरीदार के पास अमानत (वदीअत) हो गया, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इसी तरह अगर ऐसी ज़मीन बेची जिसमें विक्रेता की फसल है और वह ज़मीन खरीदार को सुपुर्द कर दी, तो ऐसी सुपुर्दगी सही नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर किसी ने कुछ कपास बेची जो बिस्तर (फर्श) के अंदर है या गेहूं बेचे जो बालियों में थे, और उसी तरह सुपुर्द किए; तो अगर खरीदार बिस्तर फाड़े बिना या बालियां कूटे बिना कपास और गेहूं प्राप्त कर सकता है, तो वह कब्ज़ा धारक (क़ाबिज़) हो गया। और अगर बिना फाड़े या कूटे सक्षम नहीं है, तो वह कब्ज़ा धारक नहीं होगा क्योंकि बिस्तर फाड़ना और बालियां कूटना विक्रेता की संपत्ति में हस्तक्षेप करना है और खरीदार को इसका अधिकार नहीं है। अगर किसी ने फल बेचे जो पेड़ पर लगे थे और इसी तरह सुपुर्द किए, तो खरीदार उन पर कब्ज़ा धारक हो गया, क्योंकि विक्रेता की संपत्ति में हस्तक्षेप किए बिना वह उन्हें तोड़ सकता है।

1. "तख्लिया" यह है कि कब्ज़ा करने में बाधाओं को हटा दिया जाए। गुलाम और घर का कब्ज़ा इसी तरह दिया जाता है।

قبضہ کر لے تو وہ قبضہ ہوگا فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اس طرح کہا کہ لے لے تو قبضہ نہیں ہے اور اگر یوں کہا کہ اس کو لے لے تو قبضہ ہے بشرطیکہ اس کے لینے تک پہنچ ہو اور اس کو دیکھتا ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ فتاویٰ فضلی میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ اسباب بیچا اور تیرے سپرد کیا اور اس نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو یہ سپرد کرنا نہ ہوا جب تک کہ بیع کے بعد اس کو سپرد نہ کر دے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے غلام یا باندی مول لی اور مشتری نے غلام سے کہا کہ میرے ساتھ آ یا میرے ساتھ چل اُس نے اس کے ساتھ قدم اُٹھایا تو یہ قبضہ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک گھر کسی آدمی کے ہاتھ بیچا اور وہ گھر دوسرے شہر میں ہے اور بائع نے صرف زبانی گفتگو سے سپرد کیا ہے پھر مشتری نے قیمت دینے سے انکار کیا تو مشتری کو اس انکار کا اختیار ہے*

اسی طرح اگر اُس کو اپنے کسی کام کے واسطے بھیجا تو بھی قبضہ ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر کوئی ایسا مکان بیچا جو وہاں موجود نہ تھا اور بائع نے کہا میں نے تجھ کو سپرد کر دیا اور مشتری نے کہا کہ میں نے قبضہ کر لیا تو یہ قبضہ نہ ہوگا لیکن اگر مکان قریب ہے تو قبضہ شمار ہوگا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور یہی ظاہر روایت ہے اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور قریب سے یہ مراد ہے ایسے حال میں ہو کہ اس کے بند کرنے پر قادر نہ ہو وہ دور ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر ایک گھر کسی آدمی کے ہاتھ بیچا اور وہ گھر دوسرے شہر میں ہے اور بائع نے صرف زبانی گفتگو سے سپرد کیا ہے پھر مشتری نے قیمت دینے سے

انکار کیا تو مشتری کو اس انکار کا اختیار ہے یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے ایک غلام بائع کے گھر میں مول لیا بائع نے کہا کہ میں نے تجھ کو اس غلام پر بطور تخلیہ ۱ـہ قبضہ کا اختیار دیا اور مشتری نے قبضہ کرنے سے اس پر انکار کیا پھر وہ غلام مر گیا تو مشتری کا مال ہلاک ہوا یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک کپڑا خریدا اور بائع نے حکم کیا کہ اس پر قبضہ کرلے اور مشتری نے اس پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ کسی شخص نے اس کو غصب کر لیا تو جس وقت مشتری کو بائع نے قبضہ کرنے کا حکم دیا تھا اگر اس وقت مشتری بغیر کھڑے ہونے کے ہاتھ پھیلا کر اس کے قبضہ کر لینے پر قادر تھا تو تسلیم صحیح ہوگئی اور اگر بغیر کھڑے ہوئے اس پر قادر نہیں تھا تو تسلیم صحیح نہیں ہوئی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے اپنی لکڑی جو راستہ میں پڑی ہوئی تھی بیچی اور مشتری اس پر کھڑا ہوا تھا اور بائع نے مشتری کو بطور تخلیہ اس پر قبضہ کا اختیار دے دیا مگر مشتری نے اس کی جگہ سے اس کو نہیں ہلایا یہاں تک کہ کسی اور شخص نے اس کو جلا دیا تو مشتری کو یہ اختیار ہے کہ اس جلانے والے سے ضمان لے لے اور اگر کوئی اور شخص اس کا حق دار ثابت ہوا تو اس حق دار کو اختیار ہے کہ اُس جلانے والے سے ضمان لے مگر مشتری سے ضمان لینے کا اختیار نہیں ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ اگر کسی نے مکان بیچا اور اس کو مشتری کے سپرد کر دیا حالانکہ اس میں تھوڑا اسباب بائع کا رکھا ہوا ہے تو یہ سپرد کرنا صحیح نہیں ہے جب تک کہ اس کو بالکل خالی کر کے سپرد نہ کرے اور اگر بائع نے مشتری کو گھر اور اسباب دونوں پر قبضہ کرنے کی اجازت دی تو سپرد کرنا صحیح ہوگیا اس واسطے کہ وہ اسباب مشتری کے پاس ودیعت ہو گیا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر ایسی زمین بیچی کہ جس میں بائع کی کھیتی ہے اور وہ زمین مشتری کو سپرد کر دی تو ایسا سپرد کرنا صحیح نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کسی نے کچھ روئی جو فرش کے اندر ہے یا گیہوں بیچے جو بالیوں میں تھے

اور اسی طرح سپرد کیے تو اگر مشتری بغیر بچھونا ادھیڑنے یا بالیں کوٹنے کے روئی اور گیہوں پر قادر ہو سکتا ہے تو وہ قابض ہو گیا اور اگر بغیر ادھیڑنے اور کوٹنے کے قادر نہیں ہے تو قابض نہ ہوگا اس لیے بچھونا اور ادھیڑنا اور بالیں کوٹنا بائع کے ملک میں تصرف کرنا ہے اور مشتری اس کا اختیار نہیں رکھتا ہے اگر کسی نے پھل بیچے جو درخت میں لگے ہوئے تھے اور اسی طرح سپرد دیے تو مشتری ان پر قابض ہوگیا اس لیے کہ بغیر بائع کے ملک میں تصرف کرنے کے ان کو توڑ سکتا ہے یہ

۱ـہ تخلیہ یہ ہے کہ قبضہ کرنے سے روک ٹوک اٹھا دے اور غلام ومکان کا قبضہ اسی طرح دیا جاتا ہے۔ ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 243 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

It is written in *Bada'i*: If someone purchases an animal and the seller is riding it, and the buyer asks to ride along with him, and the seller permits him, if the animal then dies of exhaustion, the loss is borne by the buyer. Qadi Imam has stated that this ruling applies when there is no saddle on the animal. If there is a saddle and the buyer also mounts the saddle, he will be considered in possession (qabid); otherwise, he will not. If the owner of the animal sells it to the buyer while both (1) are riding it, possession is not transferred, just as if both the seller and the buyer were inside a house at the time of its sale. This is recorded in *al-Qadir*. It is stated in *Haruni* that if a father sells his house to one of his minor children under his care, and the father continues to reside in the same house, the sale is valid, but the son will not be considered in possession until the father vacates the house. If the house collapses while the father was still living in it, the loss is borne by the father. Similarly, if the father himself was not in the house but his belongings or family were, the same ruling applies. Likewise, if a father sells a cloak (jubba) he is wearing, or a shawl (tailasan) draped over his shoulders, or a ring he is wearing to his minor son, the son does not gain possession until the father removes them. Similarly, if a father sells an animal he is riding or which is loaded with his belongings to his minor son, possession is not established until the father dismounts or removes the belongings. This is written in *Muhit al-Sarakhsi*. If mares are in an enclosure with a closed gate so they cannot escape, and one mare is sold and the buyer is authorized to take possession, and the buyer opens the gate and the mare forcibly breaks away from him and escapes, the agreed price is binding upon the buyer, whether or not he was capable of catching it. If the buyer did not open the gate himself, but someone else or the wind opened it, allowing the mare to escape, then it will be examined: if the buyer could have caught it by entering the enclosure, he is considered to have taken possession; otherwise, not. This is as stated in *al-Zahiriyya*. Regarding a person's horses confined in an enclosure, if a specific mare is sold to someone, the price is paid, and the seller tells the buyer, "Go into the enclosure and take possession of it; I have authorized you," and the buyer enters to take possession and catches the mare, but it jumps over the enclosure gate and escapes, Imam Muhammad (RA) stated: If the mare was handed over in a place where the buyer could catch it using a lasso (kamand) and he has a lasso, and the mare cannot escape from that place, then possession is established. But if the mare is capable of escaping and the seller cannot stop it, it is not considered possession. Similarly, if the buyer could only catch it with a

lasso but does not have one, possession is not established. This is written in *Fatawa Qadi Khan*.

If the buyer alone is unable to catch it, but could do so with the help of others or another horse, it will be considered: if helpers or a horse were present, he is deemed to have taken possession; otherwise, not. This is written in *al-Muhit*. If the mare is in the seller's hands and he is holding it, and he tells the buyer to take the mare, and the buyer places his hands on the mare until both are holding it, and the seller says to the buyer, "I have placed the mare in your authority, and I am not holding it to refuse you, but so that you may bring it under your control," and then suddenly the mare breaks free from both of them and escapes, then...

---

1. Then if he did not remove it or immediately after vacating, the father's possession shall be declared as the son's possession. (1) i.e., the seller and the buyer.

बदाए में लिखा है। यदि किसी ने एक जानवर खरीदा और विक्रेता उस पर सवार है और खरीदार ने कहा कि मुझे भी अपने साथ सवार कर लो और उसने सवार कर लिया, फिर वह जानवर थक कर मर गया, तो खरीदार का माल नष्ट हुआ। काज़ी इमाम ने फ़रमाया है कि यह हुक्म उस स्थिति में है जब जानवर पर ज़ीन (काठी) न हो, और यदि उस पर ज़ीन है और खरीदार भी ज़ीन पर सवार हुआ तो वह उस पर काबिज़ (कब्ज़ा करने वाला) माना जाएगा वरना नहीं। और यदि दोनों (1) की सवारी की स्थिति में जानवर के मालिक ने उसे खरीदार के हाथ बेच दिया, तो वह काबिज़ नहीं होगा, जैसे मकान बेचते समय विक्रेता और खरीदार दोनों मकान के अंदर मौजूद हों, यह 'फ़िल-क़दीर' में लिखा है। हारूनी में है कि यदि पिता ने अपना घर अपनी संतान में से किसी नाबालिग के हाथ बेचा जो उसके पालन-पोषण में है और पिता उसी घर में रहता है, तो बिक्री जायज़ है लेकिन बेटा उस पर काबिज़ नहीं होगा जब तक कि पिता उस घर को खाली न कर दे। और यदि मकान गिर गया और पिता उस समय तक उसमें रहता था, तो वह पिता का माल नष्ट हुआ। इसी तरह यदि उस मकान में पिता स्वयं नहीं था लेकिन उसका सामान या परिवार थे, तो भी यही हुक्म है। और इसी तरह यदि पिता ने अपने नाबालिग बेटे के हाथ वह जुब्बा (चौगा) बेचा जो उसने पहन रखा है, या तैलसान (कंधे पर डालने वाली चादर) बेची जो कंधों पर पड़ी है, या अंगूठी बेची जो पहनी हुई है, तो बेटा उस पर काबिज़ नहीं होगा जब तक कि पिता उसे उतार न दे। और इसी तरह यदि पिता ने नाबालिग बेटे के हाथ कोई जानवर बेचा जिस पर वह सवार है या उसका सामान उस पर लदा हुआ है, तो जब तक पिता उस पर से न उतरे या सामान न उतारे, बेटा काबिज़ नहीं माना जाएगा; यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। यदि कुछ घोड़ियां किसी बाड़े (अहाते) में हैं जिसका दरवाज़ा बंद है कि उससे मादा घोड़ियां निकल नहीं सकतीं, उनमें से एक मादा किसी के हाथ बेची और उस पर कब्ज़ा करने का अधिकार दे दिया, और खरीदार ने दरवाज़ा खोला और वह मादा खरीदार से ज़बरदस्ती छूट कर निकल गई, तो जो कीमत तय हुई है वह खरीदार पर वाजिब होगी चाहे खरीदार उसे पकड़ने में सक्षम था या नहीं। और यदि खरीदार ने खुद दरवाज़ा नहीं खोला बल्कि किसी और व्यक्ति ने या हवा ने दरवाज़ा खोल दिया जिससे वह मादा निकल गई, तो देखा जाएगा कि यदि खरीदार बाड़े में जाकर उसे पकड़ सकता था तो वह काबिज़ गिना जाएगा वरना नहीं, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। यह किसी व्यक्ति की कुछ घोड़ियां जो बाड़े के अंदर बंद हैं, उनमें से एक विशेष मादा किसी व्यक्ति को बेची और पैसे ले लिए और खरीदार से कहा कि तू इस बाड़े के अंदर जाकर उस पर कब्ज़ा कर ले, मैंने

तुझे अधिकार दे दिया, और वह उसमें कब्ज़ा करने के लिए गया और उसने मादा को पकड़ा और वह कूदकर बाड़े के दरवाज़े से बाहर निकल कर भाग गई, तो इमाम मोहम्मद रह. ने फ़रमाया है कि यदि मादा को ऐसे स्थान पर सुपुर्द किया गया है कि खरीदार कमंद (फंदा) के ज़रिये उसे पकड़ सकता है और उसके पास कमंद मौजूद है और मादा उस जगह से बाहर नहीं निकल सकती, तो कब्ज़ा हो गया। और यदि मादा भाग जाने में सक्षम है और विक्रेता उसे नहीं रोक सकता, तो वह कब्ज़ा नहीं है। और इसी तरह यदि खरीदार उसे कमंद से पकड़ सकता है और बिना कमंद के नहीं पकड़ सकता लेकिन उसके पास कमंद नहीं है, तो भी कब्ज़ा नहीं होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि खरीदार अकेला उसे पकड़ने में सक्षम नहीं है लेकिन यदि उसके साथ और लोग मददगार हों या घोड़ा हो तो पकड़ सकता है, तो इस बात पर गौर किया जाएगा कि यदि और लोग मददगार या घोड़ा मौजूद है तो वह काबिज़ गिना जाएगा वरना नहीं, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि मादा विक्रेता के हाथ में है और वह उसे थामे हुए है और खरीदार से कहा कि घोड़ी ले ले, खरीदार ने भी अपना हाथ घोड़ी पर जमा दिया यहाँ तक कि घोड़ी दोनों के हाथ में हो गई, और विक्रेता खरीदार से कह रहा है कि मैंने घोड़ी तेरे अधिकार में दे दी और मैं उसे इसलिए नहीं पकड़े हुए हूँ कि तुझे देने से मना करूँ बल्कि इसलिए कि तू उसे अपने काबू में कर ले, फिर अचानक घोड़ी दोनों के हाथ से छूट कर भाग गई तो...

---

1. फिर उसने उतारा नहीं या खाली करने के बाद फ़ौरन पिता का कब्ज़ा उसके बेटे का कब्ज़ा माना जाएगा। (1) यानी विक्रेता और खरीदार।

بدائع میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک جانور خریدا اور بائع اس پر سوار ہے اور مشتری نے کہا کہ مجھ کو بھی اپنے ساتھ سوار کر لے اور اس نے سوار کر لیا پھر وہ جانور تھک کر ہلاک ہو گیا تو مشتری کا مال ہلاک ہوا قاضی امام نے فرمایا ہے کہ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب جانور پر زین نہ ہو اور اگر اس پر زین ہے اور مشتری بھی زین پر سوار ہوا تو اس پر قابض ہو گا ورنہ قابض نہ ہو گا اور اگر دونوں (۱) کی سواری کی حالت میں جانور کے مالک نے مشتری کے ہاتھ بیچا تو وہ قابض نہ ہو گا جیسے مکان بیچتے وقت بائع اور مشتری دونوں مکان کے اندر موجود ہوں یہ فی القدیر میں لکھا ہے۔ ہارونی میں ہے کہ اگر باپ نے اپنا گھر اپنی اولاد میں سے کسی نا بالغ کے ہاتھ جو اس کی پرورش میں ہے فروخت کیا اور باپ اسی گھر میں رہتا ہے تو بیع جائز ہے لیکن بیٹا اس پر قابض نہ ہو گا جب تک کہ باپ اس گھر کو خالی نہ کر دے اور اگر مکان گر گیا اور باپ اس وقت تک اس میں رہتا تھا تو وہ باپ کا مال ضائع ہوا اور اسی طرح اگر اس مکان میں باپ خود نہ تھا لیکن اس کا اسباب یا عیال تھے تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر باپ نے اپنے نا بالغ بیٹے کے ہاتھ جبہ بیچا جو پہنے ہوئے ہے یا طیلسان بیچا جو کاندھوں پر ڈالے ہوئے ہے یا انگوٹھی بیچی جو پہنے ہوئے ہے تو بیٹا اس پر قابض نہ ہو گا جب تک کہ باپ اس کو نہ اتار دے اور اسی طرح اگر باپ نے نا بالغ بیٹے کے ہاتھ کوئی جانور بیچا جس پر وہ سوار ہے یا اس کا اسباب اس پر لدا ہوا ہے تو جب تک باپ اس پر سے نہ اترے یا اسباب نہ اتارے بیٹا قابض نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر ویسی گھوڑیاں کسی خطیرہ میں ہیں جس کا دروازہ بند ہے کہ اس سے مادیاں نکل نہیں سکتی ہیں اس میں سے ایک مادہ کسی کے ہاتھ فروخت کی اور اس پر قبضہ کرنے کا اختیار دے دیا اور مشتری نے دروازہ کھولا اور وہ مادہ مشتری سے

زبردستی چھوٹ کر نکل گئی تو اس کی قیمت جو قرار پائی ہے مشتری پر لازم ہو گی خواہ مشتری اس کے پکڑنے پر قادر تھا یا نہ تھا اور اگر مشتری نے خود دروازہ نہیں کھولا بلکہ کسی اور شخص نے یا ہوا نے دروازہ کھول دیا جس سے وہ مادہ نکل گئی تو دیکھا جائے گا کہ اگر مشتری خطیرہ میں جا کر اس کو پکڑ سکتا تھا تو قابض شمار ہو گا ورنہ قابض نہ ہو گا کذا فی الظہیر یہ کسی شخص کی چند گھوڑیاں جو خطیرہ کے اندر بند ہیں ان میں سے ایک خاص مادہ کسی شخص کے ہاتھ بیچی اور دام لے لیے اور مشتری سے کہا کہ تو اس خطیرہ کے اندر جا کر اس پر قبضہ کرلے میں نے تجھے اختیار دے دیا اور وہ اس میں قبضہ کرنے کے واسطے گیا اور اس نے مادہ کو پکڑا اور وہ کود کر خطیرہ کے دروازہ سے باہر نکل کر بھاگ گئی تو امام محمدؒ نے فرمایا ہے کہ اگر مادہ کو ایسے مقام میں سپرد کیا ہے کہ مشتری کمند کے ذریعہ سے اس کو پکڑ سکتا ہے اور اس کے پاس کمند موجود ہے اور مادہ اس مکان سے باہر نہیں نکل سکتی ہے تو قبضہ ہے اور اگر مادہ بھاگ جانے پر قادر ہے اور بائع اس کو نہیں روک سکتا تو وہ قبضہ نہیں ہے اور اسی طرح اگر مشتری اس کو کمند سے پکڑ سکتا ہے اور بغیر کمند نہیں پکڑ سکتا مگر اس کے پاس کمند نہیں ہے تو بھی قبضہ نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر مشتری اکیلا اس کے پکڑنے پر قادر نہیں لیکن اگر اس کے ساتھ اور لوگ مدد گار ہوں یا گھوڑا ہو تو پکڑ سکتا ہے پس اس بات پر غور کیا جائے گا کہ اگر اور لوگ مدد گار یا گھوڑا موجود ہے تو قابض شمار ہو گا ورنہ قابض نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر مادہ بائع کے ہاتھ میں ہے اور وہ اسے تھامے ہوئے ہے اور مشتری سے کہا کہ گھوڑی لے مشتری نے بھی اپنا ہاتھ گھوڑی پر جمادیا تا آنکہ گھوڑی دونوں کے ہاتھ میں ہو گئی اور بائع مشتری سے کہہ رہا کہ میں نے گھوڑی تیرے اختیار میں دے دی اور میں اُس کو اس واسطے نہیں پکڑے ہوئے ہوں کہ

تجھ کو دینے سے منع کروں بلکہ اس واسطے کہ تو اس کو اپنے قابو میں کرلے پس ناگاہ گھوڑی دونوں کے ہاتھ سے چھوٹ کر بھاگ گئی تو

---

۱ پھر اس نے اتارا نہ یا خالی کرنے کے بعد فوراً باپ کا قبضہ اس کے بیٹے کا قبضہ قرار دیا جائے گا۔ (۱) یعنی بائع و مشتری ۱۲۔

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 3 (223) Kitab al-Buyu (Book of Sales)

The property of the buyer shall be considered destroyed; and if a mare was in the hands of the seller and the buyer's hand had not reached it, and the seller said to the buyer, "I have given you the choice, take it into your possession, I am now holding it on your behalf," and then the mare escaped from the seller's hand before the buyer took possession, even though the buyer was capable of taking it from the seller and bringing it under his control, the property of the seller shall still be considered destroyed; this is written in *Al-Zakheera*. If someone purchased a bird that is flying inside a large house and cannot exit the house without a door being opened, and the buyer is not capable of catching it while it flies, and the seller gave the buyer permission to catch it from that house, and he opened the door and the bird escaped, Al-Natifi mentioned that the buyer has taken possession of it. If someone other than the buyer opened the door or it was opened by the wind, the buyer shall not be considered to have taken possession; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. Someone asked Shams al-Aimma al-Ozjandi about a horse shared between two persons, located in a pasture, and one partner sold his share to the other partner and told the buyer to go and take possession of it, but the horse died before the buyer reached it; he said that the property of both was destroyed. In our time, a situation occurred where a person bought a cow from someone while it was in a pasture, and the seller told him to go and take possession of it. Some scholars gave a fatwa that if the cow was visible in front such that it could be pointed at, then this constitutes possession, otherwise it is not. However, this answer is not correct; the correct view is that if the cow was so close to both of them that if the buyer intended to take possession he could have, then the buyer has taken possession of it; this is written in *Al-Muheet*.

A person bought a specific quantity of oil from another and gave him a glass (vessel) to weigh it into. If the seller weighed it in front of the buyer, the buyer has taken possession of it, even if that oil is still in the seller's shop or house. If he weighed it behind the buyer's back, some said possession is established, and this is correct; this is written in *Jawahir al-Ikhlati*. It is in *Al-Bazzaziya* that similarly, for all measurable and weighable items, when the buyer gives his vessel to the seller and the seller measures or weighs it into the vessel, the same ruling applies; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If the oil was not specified, possession is not established, nor will he be considered its buyer, whether it was weighed in his presence or behind him, and it is not lawful for him to dispose of it like owners; this is the preferred view for issuing

fatwa; this is written in *Jawahir al-Ikhlati*. If, after such a situation occurred, the buyer actually took possession of it, then he shall be considered both the buyer and the possessor, and if it is lost now, by consensus, the property of the buyer is lost; this is written in *Al-Ghiyathiya*. Until he weighs it again, it is not lawful for the buyer to dispose of it, though according to some, disposal is permissible before re-weighing, and the fatwa is based on this; this is written in *Al-Wajeez al-Kardari*. If a person bought ten ratls of oil from another for one dirham and brought a glass vessel and handed it over to him to weigh it for him, and the oil was specified, then when one ratl was weighed into it, the glass broke and the oil flowed out, and he weighed the rest while both were unaware of the breaking of the glass; in this case, the oil weighed before the glass broke is considered the buyer's loss, and whatever was weighed after the breaking is the seller's loss. If some oil remains in the glass after it breaks from what was weighed before, and the seller added more oil into it, this remainder belongs to the seller and he shall be a guarantor (liable) for its equivalent to the buyer; this is written in *Al-Zaheeriya*. If the buyer gave a broken glass to the seller and both were unaware of it, and the seller poured oil into it by the buyer's command, then it is all at the buyer's risk. If the buyer held the glass in his hand and gave it to the seller (to fill), and the rest of the matter remained as mentioned, then in all those cases mentioned first, the buyer's property is destroyed; this is written in *Al-Muheet*. It is mentioned in *Mufeeti* that...

खरीदार का माल नष्ट माना जाएगा और यदि घोड़ी विक्रेता के हाथ में थी और खरीदार का हाथ उस पर नहीं पहुँचा था और विक्रेता ने खरीदार से कहा कि मैंने तुम्हें अधिकार दे दिया है, इसे अपने कब्ज़े में ले लो, अब मैं इसे तुम्हारी ओर से पकड़े हुए हूँ, फिर वह घोड़ी खरीदार के कब्ज़े में आने से पहले विक्रेता के हाथ से छूट कर भाग गई, यद्यपि खरीदार विक्रेता से उसे ले लेने और अपने नियंत्रण में लाने में सक्षम था, फिर भी विक्रेता का माल नष्ट हुआ माना जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि किसी ने एक पक्षी ख़रीदा जो एक बड़े घर के भीतर उड़ रहा है और बिना दरवाज़ा खुले उस घर से बाहर नहीं निकल सकता, और खरीदार उसे उड़ते हुए पकड़ने में सक्षम नहीं है, और विक्रेता ने खरीदार को उस घर से पकड़ने का अधिकार दे दिया और उसने दरवाज़ा खोला और पक्षी निकल गया, तो 'नातीफ़ी' ने उल्लेख किया है कि खरीदार उस पर काबिज़ हो गया। और यदि खरीदार के अलावा किसी और व्यक्ति ने दरवाज़ा खोला या हवा से खुल गया, तो खरीदार उस पर काबिज़ नहीं माना जाएगा; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। 'शम्स अल-आइम्मा अज़जंदी' से किसी ने सवाल किया कि एक घोड़ा दो व्यक्तियों के बीच साझा है और वह किसी चरागाह में है, और उनमें से एक हिस्सेदार ने अपना हिस्सा दूसरे हिस्सेदार को बेच दिया और खरीदार से कहा कि जाकर उस पर कब्ज़ा कर ले, और खरीदार के घोड़े तक पहुँचने से पहले घोड़ा मर गया, तो उन्होंने फ़रमाया है कि दोनों का माल नष्ट हुआ। हमारे ज़माने में यह स्थिति हुई कि एक व्यक्ति ने किसी से एक गाय खरीदी और वह चरागाह में थी और विक्रेता ने उससे कहा कि जाकर उस पर कब्ज़ा कर ले, तो कुछ आलिमों ने यह फ़तवा दिया कि यदि गाय सामने इस तरह दिख रही थी कि उसकी ओर इशारा किया जा सकता था, तो यह कब्ज़ा है, अन्यथा कब्ज़ा नहीं है। और यह उत्तर सही नहीं है; सही यह है कि यदि गाय उन दोनों से इतनी निकट थी कि यदि खरीदार चाहता तो कब्ज़ा कर सकता था, तो खरीदार उस पर काबिज़ हो गया; यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने दूसरे से तेल ख़रीदा जो निर्धारित था और उसे एक शीशा (बोतल) दे दिया कि इसमें तौल दो, और उसने खरीदार के सामने तौला, तो खरीदार उस पर काबिज़ हो गया, चाहे वह तेल विक्रेता की दुकान या घर में ही क्यों न हो। और यदि खरीदार के पीछे(पीठ फेरने पर) तौला, तो कुछ ने कहा कि काबिज़ हो जाएगा और यही सही है; यह 'जवाहिर इख़्लाती' में लिखा है। और 'बज़ाज़िया' में है कि इसी प्रकार हर मापने वाली और तौलने वाली चीज़ों में जब खरीदार अपना बर्तन विक्रेता को दे दे और विक्रेता उसे माप या तौल कर उसमें डाल दे, तो यही नियम है; यह 'बहर अल-राइक़' में

लिखा है। और यदि तेल निर्धारित नहीं था, तो उस पर काबिज़ नहीं होगा और न ही उसका खरीदार माना जाएगा, चाहे उसके सामने तौला गया हो या पीछे, और उसके लिए मालिकों की तरह उसमें उपयोग करना हलाल नहीं है; और फ़तवा देने के लिए यही चुना गया है; यह 'जवाहिर इख़्लाती' में लिखा है। और यदि ऐसी स्थिति होने के बाद खरीदार ने वास्तव में उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो अब वह खरीदार और काबिज़ दोनों माना जाएगा, और अब यदि वह नष्ट होता है, तो सर्वसम्मति से खरीदार का माल नष्ट हुआ; यह 'ग़ियाथिया' में लिखा है। और जब तक वह उसे दोबारा न तौल ले, तब तक खरीदार के लिए उसमें उपयोग करना हलाल नहीं है; और कुछ के अनुसार दोबारा तौलने से पहले उपयोग जायज़ है और इसी पर फ़तवा है; यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति से एक दिरहम में दस रतल तेल ख़रीदा और एक शीशा लाकर उसे सौंपा कि इसमें मेरे लिए तौल दो, और तेल निर्धारित था, फिर जब एक रतल उसमें तौल कर डाला तो शीशा टूट गया और उसमें से तेल बह गया, और उसने बाकी भी तौला जबकि शीशा टूटने की खबर दोनों को नहीं थी, तो जितना तेल उसने शीशा टूटने से पहले तौला था, वह खरीदार का माल नष्ट हुआ, और टूटने के बाद जो कुछ तौला वह विक्रेता का माल नष्ट हुआ। और जो तेल शीशा टूटने से पहले तौला था, यदि शीशा टूटने के बाद उसमें कुछ तेल बाकी बचेगा और विक्रेता ने उसी में और तेल डाल दिया था, तो यह बचा हुआ विक्रेता का होगा और वह इसके समान खरीदार का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और यदि खरीदार ने टूटा हुआ शीशा विक्रेता को दिया और दोनों को इसकी खबर नहीं थी और विक्रेता ने खरीदार के आदेश से उसमें तेल डाल दिया, तो सब खरीदार के ज़िम्मे होगा। और यदि खरीदार ने शीशा अपने हाथ में रखा और विक्रेता को (भरने के लिए) दिया और बाकी मसला वही रहा जिसका उल्लेख हुआ, तो उन सभी स्थितियों में जिनका पहले उल्लेख हुआ, खरीदार का माल नष्ट हुआ; यह 'मुहीत' में लिखा है। 'मुफ़्ती' में उल्लेख है कि किसी...

مشتری کا مال ضائع ہو گا اور اگر گھوڑی بائع کے ہاتھ میں تھی اور مشتری کا ہاتھ اس پر نہیں پہنچا تھا اور بائع نے مشتری سے کہا کہ میں نے تجھ کو اختیار دے دیا تو اپنے قبضہ میں لے لے اب میں تیری طرف سے پکڑے ہوئے ہوں پس وہ گھوڑی مشتری کے قبضہ کرنے سے پہلے بائع کے ہاتھ سے چھوٹ کر بھاگ گئی حالانکہ مشتری بائع سے اس کو لے لینے اور اپنے قابو میں لانے پر قادر تھا تاہم بائع کا مال ضائع ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک پرندہ جانور مول لیا جو ایک بڑے مکان کے اندر اڑ رہا ہے اور بغیر دروازہ کھلے اس مکان کے باہر نہیں نکل سکتا اور مشتری اس کے اڑنے سے اس کے پکڑنے پر قادر نہیں ہے اور بائع نے مشتری کو اس مکان سے پکڑنے کا اختیار دے دیا اور اس نے دروازہ کھولا اور پرندہ نکل گیا تو ناطفی نے ذکر کیا کہ مشتری اس پر قابض ہو گیا اور اگر مشتری کے سوا کسی اور شخص نے دروازہ کھولا یا ہوا سے کھل گیا تو مشتری اس پر قابض نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ شمس الائمہ اوزجندی سے کسی نے سوال کیا کہ ایک گھوڑا دو شخصوں کے درمیان میں مشترک ہے اور وہ کسی چراگاہ میں ہے اور ان میں سے ایک شریک نے اپنا حصہ دوسرے شریک کے ہاتھ بیچا اور مشتری سے کہا کہ جا کر اس پر قبضہ کرلے اور مشتری کے گھوڑے تک پہنچنے سے پہلے گھوڑا ہلاک ہو گیا تو انہوں نے فرمایا ہے کہ دونوں کا مال ہلاک ہوا ہمارے زمانہ میں یہ صورت واقع ہوئی کہ ایک شخص نے کسی سے ایک گائے خریدی اور وہ چراگاہ میں تھی اور بائع نے اس سے کہا کہ جا کر اس پر قبضہ کر لے تو بعض مشائخ نے یہ فتویٰ دیا کہ اگر گائے سامنے اس طرح نظر آتی تھی کہ اس کی طرف اشارہ ہو سکتا تھا تو یہ قبضہ ہے ورنہ قبضہ نہیں ہے اور یہ

جواب صحیح نہیں ہے صحیح یہ ہے کہ اگر گائے ان دونوں سے اس قدر قریب تھی کہ اگر مشتری ارادہ کرتا تو قبضہ کر سکتا تھا تو مشتری اس پر قابض ہو گیا یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے دوسرے سے تیل مول لیا جو معین تھا اور شیشہ اس کو دے دیا کہ اس میں تول دے اور اس نے مشتری کے سامنے تولا تو مشتری اس پر قابض ہو گیا اگر چہ وہ تیل بائع کی دکان یا مکان میں ہو اور اگر مشتری کے پیچھے تولا تو بعضوں نے کہا کہ قابض ہو جائے گا اور یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور بزازیہ میں ہے کہ اسی طرح ہر کیلی اور وزنی چیزوں میں جب مشتری اپنا برتن بائع کو دے دے اور بائع اس کو ناپ یا تول کر ڈال دے تو یہی حکم ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر تیل معین نہ تھا تو اس پر قابض نہ ہوگا اور نہ اس کا خریدار شمار ہو گا خواہ اس کے سامنے تولا یا ہو یا اس کے پیچھے اور اس کو مالکوں کی طرح اس میں تصرف کرنا حلال نہیں ہے اور فتویٰ دینے کے واسطے یہی اختیار کیا گیا ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور اگر ایسی صورت واقع ہونے کے بعد مشتری نے حقیقتاً اس پر قبضہ کر لیا تو اب اس کا خریدار اور قابض دونوں شمار ہو گا اور اب اگر تلف ہو گا تو بالاتفاق مشتری کا مال تلف ہو گیا یہ غیاثیہ میں لکھا ہے اور جب تک دوبارہ اس کو وزن نہ کر لے تب تک مشتری کو اس میں تصرف کرنا حلال نہیں ہے اور بعضوں کے نزدیک دوبارہ وزن کرنے سے پہلے تصرف جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے دوسرے شخص سے دس رطل تیل ایک درہم کو خریدا اور ایک شیشہ لا کر اس کے حوالے کیا کہ اس میں میرے واسطے تول دے اور تیل معین تھا پھر جب ایک رطل اس میں تول کر ڈالا تو شیشہ ٹوٹ گیا اور اس میں سے تیل بہہ گیا اور اس نے باقی بھی تولا درحالیکہ شیشہ ٹوٹنے کی دونوں کو خبر نہ تھی تو جس قدر تیل اس نے شیشہ ٹوٹنے سے پہلے تولا تھا وہ مشتری کا مال تلف ہوا اور اس کے ٹوٹنے کے بعد جو کچھ تولا وہ بائع کا مال تلف ہوا اور جو تیل شیشہ ٹوٹنے سے پہلے

تولا تھا اگر شیشہ ٹوٹنے کے بعد اس میں کچھ تیل باقی رہے گا اور بائع نے اسی میں اور تیل ڈال دیا تھا تو یہ بچا ہوا بائع کا ہو گا اور اس کے مثل مشتری کے واسطے ضامن ہو گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے ٹوٹا ہوا شیشہ بائع کو دیا اور دونوں کو اس کی خبر نہ تھی اور بائع نے مشتری کے حکم سے اس میں تیل ڈال دیا تو سب مشتری کے ذمہ ہو گا اور اگر مشتری نے شیشہ اپنے ہاتھ میں رکھا اور بائع کو دیا اور باقی مسئلہ وہی رہا جو مذکور ہوا تو ان سب صورتوں میں جو اول مذکور ہوئیں مشتری کا مال تلف ہوا یہ محیط میں لکھا ہے مفیٹی میں مذکور ہے کہ کسی

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (245) Kitab-ul-Buyu (The Book of Sales)

A person purchased clarified butter (ghee) and gave a container to the seller (ba'i), instructing him to weigh it into the container. There was a hole in the container of which the buyer (mushtari) was unaware, but the seller was informed. If the ghee was lost/destroyed, it is considered the seller's property that was lost, and the buyer is not liable for anything. However, if the buyer knew and the seller did not, or if both knew, then the buyer is considered to have taken possession of the sale, and the full price is mandatory upon him. It is also mentioned in this book that if a person bought a certain quantity of wheat from a pile and told the seller to measure and put it in his bag, and handed over the bag to him, and the seller did so, the buyer is considered to be in possession of it. This is recorded in Fatawa Qazi Khan.

In Quduri, it is stated that if specified wheat was purchased and the buyer borrowed a bag from the seller, instructing him to measure the wheat into it, and the seller did so: if the bag was specific, then by the seller measuring it into that specific bag, the buyer acquires possession. If it was not specific—for example, he said, "Get me any bag and put it in there"—possession is established if the buyer is present, but not if he is absent. According to Imam Muhammad, if the buyer is absent, possession is not established regardless of whether the bag is specific or not, until the buyer takes possession of the bag and then hands it back to the seller. This is recorded in Fatawa Sughra. Hisham mentioned in his 'Nawadir' that he asked Imam Muhammad about a person who bought something from another and said, "Put it in my container," and the seller put it in the container for the purpose of weighing, and the container broke and the goods were lost. He replied that the seller's property was lost because he put it in for weighing to determine the quantity, not for the purpose of handing it over to the buyer. If he weighed it and then the container broke, it is still the seller's loss. If the seller weighed it in his own container and then poured it into the buyer's container and then that container broke, then the buyer's property is lost. This is recorded in 'Zakhira'.

If the buyer told the seller, "Send it to my son," and the seller hired a laborer and sent it to his son, this does not constitute possession. ☆

If oil was purchased and a glass bottle was given to the oil-seller with the instruction, "Send this bottle to my house," and the bottle broke on the way, Imam Abu Bakr Muhammad ibn al-Fadl stated: If the buyer told the oil-seller, "Send the bottle with my servant," and he did so and the bottle broke on the way, the buyer's property is

lost. But if he said, "Send it with your servant," and he sent it thus and it was lost on the way, the seller's property is lost because the presence of the buyer's servant is like the presence of the buyer himself, and the seller's servant is like the seller himself. This is written in Fatawa Qazi Khan. If the buyer told the seller, "Weigh this amount for me into this container and send it to my house with your servant," or said, "Send it with my servant," and he did so and the bottle broke on the way, the seller's property will be lost and the buyer's property will not be lost unless the buyer says, "Give it to your servant" or "Give it to my servant." Because when he gave this order, the seller became an agent (wakil) for sending on behalf of the buyer; thus, when it was given to the servant, it was as if it was given to the buyer, and the buyer's property would be lost. This is written in 'Muheet'. If the buyer told the seller, "Send it to my son," and the seller appointed a laborer and sent it to his son, this is not possession, and the wages are the responsibility of the seller. However, if the buyer said, "Hire any laborer and send it," then the laborer's possession is the buyer's possession, provided the buyer confirms that the seller handed it over to the laborer. If he denies appointing or handing it over to the laborer, the seller's word is reliable. This is written in Tatarkhaniya. It is mentioned in Majmu-ul-Nawazil that if a person from Wahbandi bought... from a yogurt maker in the market...

1. 'Kar Hazm' is a measure equal to twelve 'Wasq', and a 'Wasq' is sixty 'Sa', and a 'Sa' is approximately three and a half seers. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (245) किताब-उल-ब्यू (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

किसी व्यक्ति ने घी खरीदा और विक्रेता (बाय'इ) को बर्तन देकर यह आदेश दिया कि इसमें तौल दो, और बर्तन में एक छेद था जिसकी जानकारी खरीदार (मुश्तरी) को नहीं थी, लेकिन विक्रेता इससे अवगत था। अतः घी नष्ट हो गया, तो विक्रेता का माल नष्ट हुआ और खरीदार पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। और यदि खरीदार जानता था और विक्रेता नहीं जानता था, या दोनों जानते थे, तो खरीदार पूरी बिक्री पर कब्ज़ा माना जाएगा और उस पर पूरी कीमत वाजिब होगी। इसी किताब में उल्लेख है कि किसी व्यक्ति ने गेहूं की एक ढेरी में से कुछ गेहूं खरीदे और विक्रेता से कहा कि इसे मेरे थैले में माप कर डाल दो और थैला उसके हवाले कर दिया, और विक्रेता ने वैसा ही किया, तो खरीदार उस पर काबिज़ (कब्ज़ा रखने वाला) होगा। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

कुदूरी में है कि यदि गेहूं मोल लिए गए जो निश्चित थे और थैला विक्रेता से उधार माँगा और उसे आदेश दिया कि गेहूं इसमें माप कर डाल दे और विक्रेता ने वैसा ही किया, तो यदि वह थैला निश्चित था तो ऐसे निश्चित थैले में विक्रेता के माप देने से खरीदार उस पर काबिज़ हो जाएगा। और यदि निश्चित नहीं था, उदाहरण के लिए उसने कहा कि मुझे कोई थैला माँग कर दे और उसमें माप कर डाल दे, तो खरीदार की उपस्थिति में कब्ज़ा माना जाएगा और उसकी अनुपस्थिति में कब्ज़ा नहीं माना जाएगा। और इमाम मुहम्मद के अनुसार खरीदार की अनुपस्थिति में, चाहे थैला निश्चित हो या नहीं, दोनों स्थितियों में कब्ज़ा नहीं होगा जब तक कि खरीदार थैले पर कब्ज़ा करके फिर विक्रेता को न सौंपे। यह फ़तावा सुग़रा में लिखा है। हिशाम ने अपनी 'नवादिरा' में उल्लेख किया है कि मैंने इमाम मुहम्मद से पूछा कि किसी ने दूसरे व्यक्ति से कोई चीज़ खरीदी और उससे कहा कि मेरे बर्तन में रख दे, और विक्रेता ने तौलने के लिए बर्तन में डाला और बर्तन टूट गया और माल नष्ट हो गया, तो उन्होंने कहा कि विक्रेता का माल नष्ट हुआ क्योंकि उसने तौलने के लिए उसमें डाला था ताकि उसकी मात्रा ज्ञात हो, खरीदार को सौंपने के लिए नहीं डाला था। और यदि उसे तौल दिया और फिर बर्तन टूट गया, तो भी विक्रेता का माल गया। और यदि विक्रेता ने अपने बर्तन में तौल कर खरीदार के बर्तन में डाला और फिर वह बर्तन टूटा, तो खरीदार का माल गया। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि खरीदार ने विक्रेता से कहा कि मेरे बेटे के पास भेज दे और विक्रेता ने किसी मजदूर को नियुक्त करके उसके बेटे के पास भेज दिया, तो यह कब्ज़ा नहीं है ☆

यदि तेल खरीदा और शीशी तेल वाले को दी और उससे कहा कि यह शीशी मेरे घर भेज देना और रास्ते में शीशी टूट गई, तो इमाम अबू बकर मुहम्मद इब्न अल-फज़ल ने फरमाया है कि यदि खरीदार ने तेल वाले से यह कहा था कि शीशी मेरे गुलाम के हाथ भेज देना और उसने वैसा ही किया और शीशी रास्ते में टूट गई, तो खरीदार का माल नष्ट हुआ। और यदि यह कहा था कि अपने गुलाम के हाथ भेज देना और उसने उसी तरह भेजा और रास्ते में नष्ट हुआ, तो विक्रेता का माल गया क्योंकि खरीदार के गुलाम की उपस्थिति खरीदार की उपस्थिति के समान है, और विक्रेता का गुलाम विक्रेता के समान है। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। और यदि खरीदार ने विक्रेता से कहा कि इस बर्तन में मेरे लिए इतना तौल कर अपने गुलाम के हाथ मेरे घर भेज दे या कहा कि मेरे गुलाम के हाथ भेज दे और उसने वैसा ही किया और वह शीशी रास्ते में टूट गई, तो विक्रेता का माल नष्ट होगा और खरीदार का माल नष्ट नहीं होगा जब तक कि खरीदार यह न कहे कि अपने गुलाम को दे दे या मेरे गुलाम को दे दे। क्योंकि जब उसने यह आदेश दिया तो विक्रेता खरीदार की ओर से भेजने का वकील (प्रतिनिधि) हो गया, अतः जब उसके गुलाम को दिया तो मानो खरीदार को दिया, जिससे खरीदार का माल नष्ट होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि खरीदार ने विक्रेता से कहा कि मेरे बेटे के पास भेज दे और विक्रेता ने किसी मजदूर को नियुक्त करके उसके बेटे के पास भेज दिया, तो यह कब्ज़ा नहीं है और मज़दूरी विक्रेता के जिम्मे होगी। लेकिन यदि खरीदार ने कहा था कि कोई मजदूर करके भेज दो, तो उस मजदूर का कब्ज़ा ही खरीदार का कब्ज़ा है, बशर्ते खरीदार इस बात की पुष्टि करे कि विक्रेता ने मजदूर के हवाले किया था। और यदि उसने मजदूर को नियुक्त करने और उसके हवाले करने से इनकार किया, तो विक्रेता का कथन ही विश्वसनीय होगा। यह तातारख़ानिया में लिखा है। मजमू-उल-नवाज़िल में उल्लेख है कि यदि एक वहबंदी किसी दही जमाने वाले से बाज़ार...

1. 'कर हज़म' एक पैमाना है जो बारह वस्क़ का होता है और वस्क़ साठ सा' का, और सा' लगभग साढ़े तीन सेर के बराबर है। 12.

شخص نے گھی خریدا اور بائع کو برتن دے کر یہ حکم کیا کہ اُس میں تول دے اور برتن میں ایک سوراخ تھا کہ اس کی خبر مشتری کو نہ تھی مگر بائع اس سے خبردار تھا پس گھی تلف ہو گیا تو بائع کا مال تلف ہوا اور مشتری کے ذمہ لازم کچھ نہ ہو گا اور اگر مشتری جانتا تھا اور بائع نہیں جانتا تھا یا دونوں جانتے تھے تو مشتری تمام بیع پر قابض ہو گا اور اس پر پورا ثمن واجب ہو گا اور اسی کتاب میں مذکور ہے کہ کسی شخص نے ایک گر گیہوں کسی ڈھیری میں سے خریدے اور بائع سے کہا میرے تھیلے میں ناپ کر ڈال دے اور تھیلا اس کے حوالے کر دیا اور بائع نے ایسا ہی کیا تو مشتری اس پر قابض ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

قدوری میں ہے کہ اگر گیہوں مول لیے جو معین تھے اور تھیلے بائع کے مستعار مانگے اور اس کو حکم دیا کہ گیہوں اس میں ناپ کر ڈال دے اور بائع نے ایسا ہی کیا پس اگر وہ تھیلا معین تھا تو ایسے معین تھیلے میں بائع کے ناپ دینے سے مشتری اس پر قابض ہو جائے گا اور اگر معین نہ تھا مثلاً یوں کہا کہ مجھے کوئی تھیلا مانگے دے اور اس میں ناپ کر ڈال دے تو مشتری کے حاضر ہونے کی صورت میں قبضہ ہو گا اور غائب ہونے کی صورت میں قبضہ نہ ہو گا اور امام محمدؒ کے نزدیک مشتری کے غائب ہونے کی صورت میں خواہ تھیلا معین ہو یا نہ ہو دونوں صورتوں میں قبضہ نہ ہو گا تاوقتیکہ مشتری تھیلے پر قبضہ کر کے پھر بائع کے سپرد نہ کرے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے ہشام نے اپنے نوادر میں ذکر کیا ہے کہ میں نے امام محمدؒ سے پوچھا کہ کسی نے دوسرے شخص سے کوئی چیز خریدی اور اس سے کہا کہ میرے برتن میں رکھ دے اور بائع نے تولنے کے واسطے برتن میں ڈالی اور برتن ٹوٹ گیا اور مال تلف ہو گیا تو فرمایا کہ بائع کا مال تلف ہوا اس لیے کہ اس نے تولنے کے لیے اس میں ڈالا تھا کہ اس کی مقدار معلوم ہو

مشتری کو سپرد کرنے کے واسطے نہیں ڈالا تھا اور اگر اُسے تول دیا پھر برتن ٹوٹ گیا تو بھی بائع کا مال گیا اور اگر بائع نے اپنے برتن میں تول کر مشتری کے برتن میں ڈالا پھر وہ برتن ٹوٹا تو مشتری کا مال گیا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر مشتری نے بائع سے کہا کہ میرے بیٹے کے پاس بھیج دے اور بائع نے کسی کو مزدُور مقرر کر کے اس کے بیٹے کے پاس بھیج دیا تو یہ قبضہ نہیں ☆

اگر تیل خریدا اور شیشہ تیل والے کو دیا اور اس سے کہا کہ یہ شیشہ میرے گھر بھیج دینا اور راستہ میں شیشہ ٹوٹ گیا تو امام ابو بکر محمد ابن الفضل نے فرمایا ہے کہ اگر مشتری نے تیل والے سے یہ کہا تھا کہ شیشہ میرے غلام کے ہاتھ بھیج دینا اور اس نے ایسا ہی کیا اور شیشہ راہ میں ٹوٹ گیا تو مشتری کا مال تلف ہوا اور اگر یہ کہا تھا کہ اپنے غلام کے ہاتھ بھیج دینا اور اس نے اسی طرح بھیجا اور راستہ میں تلف ہوا تو بائع کا مال گیا اس لیے کہ مشتری کے غلام کا حاضر ہونا مثل مشتری کے حاضر ہونے کے ہے اور بائع کا غلام بمنزلہ بائع کے ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے بائع سے کہا کہ اس برتن میں میرے لئے اس قدر تول کر اپنے غلام کے ہاتھ میرے گھر بھیج دے یا کہا کہ میرے غلام کے ہاتھ بھیج دے اور اس نے ایسا ہی کیا اور وہ شیشہ راہ میں ٹوٹ گیا تو بائع کا مال تلف ہو گا اور مشتری کا مال تلف نہ ہو گا تاوقتیکہ مشتری یہ نہ کہے کہ اپنے غلام کو دے دے یا میرے غلام کو دے دے کیونکہ جب اُس نے یہ حکم دیا تو بائع مشتری کی طرف سے بھیجنے کا وکیل ہو گیا پس جب اس کے غلام کو دیا تو گویا مشتری کو دیا کہ مشتری کا مال تلف ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے بائع سے کہا کہ میرے بیٹے کے پاس بھیج دے اور بائع نے کسی کو مزدُور مقرر کر کے اُس کے بیٹے کے پاس بھیج دیا تو یہ قبضہ نہیں ہے اور اُجرت بائع کے ذمہ ہو گی لیکن اگر مشتری نے کہا تھا کہ کوئی مزدُور کر کے بھیج دو تو اُس مزدُور کا قبضہ ہی مشتری کا قبضہ ہے بشرطیکہ مشتری اس

بات کی تصدیق کرے کہ بائع نے مزدُور کے حوالے کیا تھا اور اگر اُس نے مزدُور کو مقرر کرنے اور اس کے حوالے کرنے سے انکار کیا تو اسی کا قول معتبر ہو گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے مجموع النوازل میں مذکور ہے کہ اگر ایک وہبندی کسی دہی جمانے والے سے بازار

۱۔ کر ہضم ایک پیمانہ ہے جو بارہ وسق کا ہوتا ہے اور وسق ساٹھ صاع کا اور صاع تقریباً ساڑھے تین سیر ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 226 Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...purchased [it] and ordered it to be delivered to his shop, and it was destroyed on the way, then the loss is borne by the seller (Ba'i). If fodder or a bundle of wood was purchased in the city, the seller is responsible for delivering it to the buyer's (Mushtari) house, and if it is destroyed on the way, it remains the seller's loss; this is stated in 'Khulasa'. Someone purchased a cow and told the seller, "Drive it to your house, and I will follow you there and then take it to my house." If the cow subsequently died in the seller's possession, the loss belongs to the seller. However, if the seller claimed, "I had already handed over the cow," then in this matter, the statement of the buyer under oath will be accepted. If someone bought a sick animal that was in the seller's stable, and the buyer said, "It will remain here tonight, and if it dies, the loss is mine," and the animal died, the loss still belongs to the seller; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

A person sold a slave girl to someone and placed her with a mediator so that she could be handed over after receiving full payment from the buyer. If the slave girl was lost while with the mediator, the loss is the seller's. If the mediator, having received partial payment, handed over the slave girl to the buyer without the seller's knowledge, the seller has the right to take back the slave girl. Once reclaimed, the seller has the option not to return her to that mediator, provided the mediator is trustworthy (Adil). If for some reason the slave girl cannot be returned, the trustworthy mediator shall be the guarantor of her price to the seller; this is stated in 'Muheet Sarkhasi'. If someone bought cloth but did not take possession of it or pay for it, and said to the seller, "I do not trust you; hand the cloth over to so-and-so, and let it remain with him until I pay you," and the seller handed it over, and the cloth was destroyed while with that person, then the loss is the seller's. This is because the person to whom the cloth was given held it for the purpose of collecting the price for the seller, so his possession is considered the seller's possession; this is recorded in 'Zahiriya'. If the seller handed over the sold item (Mabi') to someone who was part of the buyer's household, the buyer is not considered to have taken possession of it, to the extent that if the item is destroyed, the sale is annulled; this is stated in 'Mukhtar al-Fatawa'.

If someone purchased something and, after paying some of the price, said to the seller, "I have pledged (Rahn) the rest of the price with you" or "I have kept it as a trust (Wadi'at) with you," this does not constitute possession, as per 'Fatawa Qazi Khan'. If the sold item was with the seller and the buyer destroyed it or caused a

defect in it, it will be counted as the buyer having taken possession. Similarly, if the seller performed such an act at the buyer's command, the ruling remains the same. Likewise, if the buyer manumitted it, made it a Mudabbar (promised freedom after death), or declared the slave girl as an Umm-e-Walad (mother of the master's child), the ruling is the same. And if the seller did these acts at the buyer's command, the ruling is also the same. If a pregnant slave girl was purchased and the buyer manumitted the fetus before taking possession, this will not be considered taking possession because there is a possibility that the manumission might not be valid, and thus he will not be held responsible for the loss; this is stated in 'Muheet Sarkhasi'. If the buyer ordered the seller to take possession on his behalf and the seller did so, this is not equivalent to the buyer taking possession; this is recorded in 'Wajiz Karduri'. In 'Tafreed' it is mentioned that if, before the buyer took possession, someone committed a crime (Jinayat) against the sold item and the buyer chose to hold the offender liable, then according to Imam Abu Yusuf, merely by choosing this option, the buyer is considered to have taken possession, whereas Imam Muhammad disagrees; this is stated in 'Tatar Khaniya'. If someone killed the sold item before the buyer took possession and the buyer waived the blood money, this constitutes an acceptance of the sale.

---

1. **"His word will be considered":** Let it be clear that between the plaintiff and the defendant, one is responsible for bringing witnesses and proving the case, while the statement of the other is heard. So here it is said that the word of the buyer will be accepted; this does not mean that the seller's witness or evidence will not be valid. Rather, if the seller presents witnesses, the Qazi will judge accordingly, and then the word of the buyer alone will not be relied upon. If the seller does not bring witnesses, then the statement of the buyer under oath is accepted.
2. Except for the declaration of Umm-e-Walad, he manumitted or made her Umm-e-Walad.

फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द (2) 226 किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

...में खरीदी और उसे अपनी दुकान पर पहुँचाने का आदेश दिया और वह रास्ते में गिरकर नष्ट हो गई, तो विक्रेता (बाइ) का माल नष्ट हुआ। और यदि भूसा या लकड़ी का गट्ठा शहर में खरीदा, तो विक्रेता की जिम्मेदारी है कि उसे खरीदार (मुश्तरी) के घर पहुँचाए, और यदि रास्ते में नष्ट हो जाए तो विक्रेता का माल नष्ट होगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। किसी ने एक गाय खरीदी और विक्रेता से कहा कि "तू इसे अपने घर हाँक ले जा और मैं तेरे पीछे-पीछे तेरे घर आता हूँ, वहाँ से अपने घर ले जाउँगा।" फिर वह गाय विक्रेता के पास मर गई, तो विक्रेता का माल नष्ट हुआ। और यदि विक्रेता ने यह दावा किया कि "मैंने गाय सुपुर्द कर दी थी," तो इस विषय में शपथ के साथ खरीदार का कथन स्वीकार किया जाएगा। किसी ने एक बीमार जानवर खरीदा जो विक्रेता के अस्तबल में था और खरीदार ने यह कहा कि "यह रात को यहीं रहेगा और यदि मर जाएगा तो मेरा माल नष्ट होगा," और वह जानवर मर गया, तो विक्रेता का माल नष्ट होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने किसी को एक दासी (बांदी) बेची और वह एक मध्यस्थ व्यक्ति के पास रखी गई ताकि खरीदार से पूरी कीमत लेकर उसे सुपुर्द करे। दासी उसके पास नष्ट हो गई, तो विक्रेता का माल गया। और यदि मध्यस्थ ने थोड़ी कीमत प्राप्त कर विक्रेता की जानकारी के बिना दासी खरीदार को सुपुर्द कर दी, तो विक्रेता को अधिकार है कि वह उस दासी को वापस ले ले। और जब उसे वापस ले लिया, तो उसे अधिकार है कि वह उसे उस मध्यस्थ को न दे, लेकिन इस स्थिति में कि मध्यस्थ न्यायप्रिय (आदिल) हो। और यदि दासी किसी कारणवश वापस न ली जा सके तो मध्यस्थ व्यक्ति विक्रेता के लिए उसकी कीमत का ज़ामिन (गारंटर) होगा, यह 'मुहीत सरख्सी' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने कपड़ा खरीदा और उस पर कब्ज़ा नहीं किया और दाम भी नहीं दिए, और विक्रेता से कहा कि "मुझे तुझ पर भरोसा नहीं है, कपड़ा फलां व्यक्ति के सुपुर्द कर दे और जब तक मैं तुझे दाम न दे दूँ, कपड़ा उसी के पास रहे।" विक्रेता ने उसे सुपुर्द कर दिया और उसके पास कपड़ा नष्ट हो गया, तो विक्रेता का माल नष्ट हुआ, क्योंकि जिसे कपड़ा दिया गया था उसने उसे विक्रेता के लिए दाम लेने के उद्देश्य से रोका था, अतः उसका कब्ज़ा विक्रेता का कब्ज़ा माना जाएगा, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि विक्रेता ने बेची गई वस्तु (मबीअ) ऐसे व्यक्ति के सुपुर्द की जो खरीदार के परिवार का सदस्य था, तो खरीदार का उस पर कब्ज़ा नहीं माना जाएगा, यहाँ तक कि यदि वह चीज़ नष्ट हो गई तो बिक्री (बय) रद्द हो जाएगी, यह 'मुख़्तार अल-फ़तावा' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने कोई चीज़ खरीदी और कुछ दाम चुकाकर विक्रेता से कहा कि "मैंने इसे शेष दाम के लिए तेरे पास गिरवी (रहन) रखा" या कहा कि "तेरे पास अमानत (वदीअत) रखी," तो यह कब्ज़ा नहीं है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि बेची गई वस्तु विक्रेता के पास थी और खरीदार ने उसे नष्ट कर दिया या उसमें कोई दोष उत्पन्न कर दिया, तो यह खरीदार के कब्ज़ा करने में गिना जाएगा। इसी प्रकार यदि विक्रेता ने कोई ऐसा कार्य खरीदार के आदेश से किया, तो भी यही नियम है। इसी प्रकार यदि खरीदार ने उसे आज़ाद कर दिया या मुदब्बर (मरने के बाद आज़ादी का वादा) कर दिया या यह स्वीकार किया कि दासी 'उम्म-ए-वल्द' (बच्चे की माँ) है, तो भी यही नियम है। और यदि यह कार्य विक्रेता ने खरीदार के आदेश से किया, तो भी यही नियम है। यदि एक दासी खरीदी जो गर्भवती थी और खरीदार ने कब्ज़ा करने से पहले उसके पेट में जो बच्चा था उसे आज़ाद कर दिया, तो यह कब्ज़ा नहीं माना जाएगा क्योंकि संभावना है कि उसका आज़ाद करना सही न हो, अतः वह नष्ट करने वाला नहीं माना जाएगा, यह 'मुहीत सरख्सी' में लिखा है। और यदि खरीदार ने विक्रेता को उस पर कब्ज़ा करने का आदेश दिया और उसने कब्ज़ा कर लिया, तो यह खरीदार के कब्ज़े के समान नहीं है, यह 'वजीज़ करदूरी' में लिखा है। 'तफ़रीद' में उल्लेख है कि यदि खरीदार के कब्ज़े से पहले बिक्री की वस्तु के साथ किसी ने कोई अपराध (जिनायत) कर दिया और खरीदार ने उस अपराधी को पकड़ने का विकल्प चुना, तो इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार केवल इस विकल्प को चुनने से ही खरीदार कब्ज़े वाला मान लिया जाएगा, और इमाम मुहम्मद इस पर मतभेद रखते हैं, यह 'ताता़रख़ानिया' में लिखा है। यदि बेची गई वस्तु को खरीदार के कब्ज़े से पहले किसी व्यक्ति ने मार डाला और खरीदार ने खून माफ़ कर दिया, तो यह बिक्री को स्वीकार करना [है]।

---

1. **उनका कथन विश्वसनीय होगा:** स्पष्ट हो कि वादी और प्रतिवादी में से एक को गवाह लाना और सिद्ध करना होता है और दूसरे के कथन को सुना जाता है। यहाँ कहा गया है कि खरीदार का कथन स्वीकार होगा, इसका अर्थ यह नहीं है कि विक्रेता का गवाह या प्रमाण विश्वसनीय नहीं होगा। बल्कि यदि विक्रेता गवाह प्रस्तुत करे, तो काज़ी उसके अनुसार आदेश देगा और फिर केवल खरीदार के कथन का विचार नहीं होगा। यदि विक्रेता गवाह न लाए, तो शपथ के साथ खरीदार का कथन स्वीकार है।
2. उम्म-ए-वल्द होने के स्वीकार के अलावा आज़ाद या उम्म-ए-वल्द किया।

میں خریدی اور اس کو اپنی دکان پر پہنچانے کا حکم کیا اور وہ راستہ میں گر کر تلف ہو گئی تو بائع کا مال تلف ہوا اور بھوسہ یا لکڑی کا گٹھہ شہر میں خریدا تو بائع کے ذمہ ہے کہ مشتری کے گھر میں پہنچائے اور اگر راستہ میں تلف ہو تو بائع کا مال تلف ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک گائے خریدی اور بائع سے کہا کہ تو اسے اپنے گھر ہانک لے جا اور میں تیرے پیچھے پیچھے تیرے گھر آتا ہوں وہاں سے اپنے گھر لے جاؤں گا پھر وہ گائے بائع کے پاس مرگئی تو بائع کا مال ہلاک ہوا اور اگر بائع نے یہ دعوٰی کیا کہ میں نے گائے سپرد کر دی تھی تو اس باب میں قسم کے ساتھ مشتری کا قول قبول ہو گا۔ کسی نے ایک بیمار جانور مول لیا جو بائع کے اصطبل میں تھا اور مشتری نے یہ کہا کہ یہ رات کو یہیں رہے گا اور اگر مر جائے گا تو میرا مال تلف ہو گا اور وہ جانور مر گیا تو بائع کا مال تلف ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے کسی کے ہاتھ ایک باندی بیچی اور وہ ایک درمیانی آدمی کے پاس رکھی تا کہ مشتری سے پورے دام لے کر اُس کے حوالے کرے، اور باندی اُس کے پاس ضائع ہو گئی تو بائع کا مال گیا اور اگر درمیانی آدمی نے تھوڑے ثمن پر قبضہ کر کے بائع کی نادانستگی میں باندی مشتری کے حوالے کر دی تو بائع کو اختیار ہے کہ اس باندی کو پھیر لے اور جب اس کو پھیر لیا تو اختیار ہے کہ اس درمیانی آدمی کو نہ دے مگر اس صورت میں کہ درمیانی عادل ہو اور اگر باندی کسی وجہ سے نہ پھیر سکے تو درمیانی عادل آدمی اُس کی قیمت کا بائع کے واسطے ضامن ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے کپڑا مول لیا اور اُس پر قبضہ نہ کیا اور دام بھی نہ دیے اور بائع سے کہا کہ میں تجھ پر اعتبار نہیں کرتا ہوں تو کپڑا فلانے شخص کے حوالے کر دے اور جب تک میں تجھے دام نہ دوں کپڑا اسی کے پاس رہے بائع نے اس کے حوالے کر دیا

اور اُس کے پاس کپڑا تلف ہو گیا تو بائع کا مال تلف ہوا اس لیے کہ جس کو کپڑا دیا گیا تھا اُس نے بائع کے واسطے دام لینے کی غرض سے روکا تھا پس اُس کا قبضہ بائع کا قبضہ شمار ہو گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ بائع نے اگر مبیع ایسے شخص کے حوالے کی جو مشتری کے عیال میں سے تھا تو مشتری اس پر قابض نہ شمار ہو گا حتیٰ کہ اگر وہ چیز تلف ہو گئی تو بیع فسخ ہو جائے گی یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے کوئی چیز مول لی اور کچھ دام ادا کر کے بائع سے کہا کہ میں نے اس کو باقی دام تیرے پاس رہن کیا یا کہا کہ تیرے پاس ودیعت رکھی تو یہ قبضہ نہیں ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اگر مبیع بائع کے پاس تھی اور مشتری نے اُس کو ضائع کر دیا یا اُس میں کوئی عیب پیدا کر دیا تو یہ مشتری کے قبضہ کرنے میں شمار ہو گا اسی طرح اگر بائع نے کوئی ایسا فعل مشتری کے حکم سے کیا تو بھی یہی حکم ہے اسی طرح اگر مشتری نے اُس کو آزاد یا مدبر کر دیا یا یہ اقرار کیا کہ باندی میری ام ولد ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر مبیع یہ کام بائع نے مشتری کے حکم سے کیا تو بھی یہی حکم ہے۔ اگر ایک باندی مول لی جو حاملہ تھی اور مشتری نے قبضہ سے پہلے اُس کے پیٹ میں جو بچہ تھا آزاد کر دیا تو یہ قبضہ نہ ہو گا اس لیے کہ احتمال ہے کہ اس کا آزاد کرنا صحیح نہ ہو پس وہ تلف کرنے والا نہ ٹھہرے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے بائع کو اُس پر قبضہ کرنے کا حکم کیا اور اُس نے قبضہ کر لیا تو یہ مشتری کے قبضہ کے مانند نہیں ہے یہ وجیز کروری میں لکھا ہے تفرید میں مذکور ہے کہ اگر مشتری کے قبضہ سے پہلے بیع میں سے کسی نے کچھ جنایت کر دی اور مشتری نے اُس شخص مجرم کا دامن گیر ہونا اختیار کیا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک صرف اس امر کو اختیار کرنے ہی سے مشتری قابض ہو جائے گا اور امام محمدؒ اس میں خلاف کرتے ہیں یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے۔ اگر

بیع کو مشتری کے قبضہ سے پہلے کسی شخص نے قتل کر ڈالا اور مشتری نے خون معاف کر دیا تو یہ بیع کا اختیار کرنا [ہے۔]

۱۔ قولہ معتبر ہو گا واضح ہو کہ مدعی مدعیٰ علیہ میں ایک کے ذمہ گواہ لانا اور اثبات ہے اور دوسرے کے قول کی سماعت ہے سو یہاں فرمایا کہ قول مشتری کا ہو گا یہ مراد نہیں ہے کہ بائع کا گواہ یا کوئی ثبوت معتبر نہ ہوگا بلکہ اگر بائع گواہ قائم کرے تو اس کے موافق قاضی حکم کرے گا پھر فقط مشتری کے قول کا اعتبار نہ ہوگا اگر بائع گواہ نہ لائے تو قسم سے مشتری کا قول قبول ہے ۱۲۔ ۲۔ سوائے اقرار ام ولد ہونے کے آزاد یا ام ولد کیا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 227 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...and the seller has the right to take the price from the killer, and it will remain as a pledge (pawn) with the seller. Then, when the buyer pays the price, the seller will return the killer's price to him; this is written in *Muheet-e-Sarakhsi*. If the buyer ordered the seller to grind wheat and he ground it, the buyer is considered to have taken possession, and the flour will belong to the buyer; this is written in *Bahr-ur-Raiq*. If the buyer kept the purchased item as a trust (deposit) with the seller, or borrowed it, or took it on hire (wages), the buyer shall not be considered to have taken possession, and wages shall not be due. If the buyer placed it as a trust with a third party or lent it and ordered the seller to hand it over to them, the buyer is considered to have taken possession; this is written in *Muheet-e-Sarakhsi*. If the buyer said to the seller, "Tell the slave to do this work for me," and the seller ordered him, and the slave did that work, the buyer is considered to have taken possession; this is written in *Al-Muheet*. If a person bought a slave and did not take possession of him, then ordered the seller to gift (hiba) him to a certain person, and the seller obeyed and handed him over to the person designated by the buyer, the gift is valid, and the buyer will be considered to have taken possession. Similarly, if the seller was ordered to lease out the slave he bought, whether the person was specified or not, and the seller did so, it is valid; the lessee will first be in possession on behalf of the buyer and then on his own behalf. Any rent the seller receives from the lessee, if it is of the same kind as the purchase price, will be counted towards the price. Likewise, if the seller himself lent, gifted, or pledged the slave before handing him over to the buyer, and the buyer later gave permission, it is valid, and the buyer will be considered to have taken possession; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If the buyer marries the purchased slave girl or acknowledges a debt against her, then by juristic preference (istihsan), the ruling is that possession will not be considered transferred from him. ☆

If the buyer, before taking possession, told the seller to manumit (free) the slave and the seller freed him on the buyer's behalf, it is valid according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA); this is written in *Wajeez Kurdari*. If the buyer ordered the seller to perform an act on the sold item that does not cause any depreciation, such as ironing or washing, whether for a fee or for free, the buyer is not considered to have taken possession. In the case where the work was done for a fee, paying that fee will be mandatory (1). However, if it was an act that causes depreciation, the buyer will be considered to have taken possession; this is written in *Bada'i*. If the

buyer hired the seller to educate the slave, shave his head, trim his moustache, or clip his nails, possession is not established, and the wages are due to the seller; but if any of these acts cause depreciation, possession is established. If the seller was appointed to guard the item, it is not valid because guarding is inherently the seller's responsibility; this is written in *Tatar Khaniyah*. If the buyer marries the slave girl he bought or acknowledges a debt against her, the ruling by juristic preference is that possession is not transferred. If, while she is with the seller, her husband has sexual intercourse with her, then according to everyone's opinion, possession by the buyer is established; this is written in *Al-Hawi*. If someone purchased a slave girl and married her off before taking possession, and her husband kissed or touched her, the Sheikh said that in this case, the appropriate view is that the buyer is considered to have taken possession, just as sexual intercourse establishes possession; this is mentioned in *Al-Qunyah*. If someone bought a slave girl and married her off before taking possession, and she died before the husband had intercourse with her, the sale is annulled, the loss falls on the seller, and the dower (mahr) is the husband's responsibility, which will go to the buyer. Out of that mahr, an amount proportional to the purchase price must be paid; that is, the mahr will be distributed based on her purchase price and her actual value.

---

(1) The phrase "will be mandatory" is present in current manuscripts, but it is subject to reflection because, according to analogy (qiyas), it should not be mandatory. 12.

...है और विक्रेता (बाइ) को अधिकार है कि वह हत्यारे से मूल्य ले ले और वह विक्रेता के पास गिरवी (रहन) के रूप में रहेगा। फिर जब खरीदार (मुश्तरी) मूल्य (थमन) का भुगतान कर दे, तो विक्रेता हत्यारे का मूल्य वापस कर देगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि खरीदार ने विक्रेता को गेहूं पीसने का आदेश दिया और उसने पीस दिया, तो खरीदार का कब्जा (क़बज़ा) हो गया और आटा खरीदार का होगा, यह 'बहर-उर-राइक़' में लिखा है। यदि खरीदार ने खरीदी हुई वस्तु को विक्रेता के पास अमानत (वदीअत) के तौर पर रखा, या उसे उधार (मांके) दिया, या किराए (उजरत) पर दिया, तो खरीदार का कब्जा नहीं माना जाएगा और किराया अनिवार्य नहीं होगा। और यदि खरीदार ने किसी अन्य व्यक्ति के पास उसे अमानत के रूप में रखा या उधार दिया और विक्रेता को आदेश दिया कि वह उसके हवाले कर दे, तो खरीदार का कब्जा हो गया, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि खरीदार ने विक्रेता से कहा कि तुम गुलाम से कहो कि वह मेरा यह काम करे और विक्रेता ने उसे आदेश दिया और गुलाम ने वह काम किया, तो खरीदार का कब्जा हो गया, यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा और उस पर कब्जा नहीं किया और विक्रेता को आदेश दिया कि उसे फलां व्यक्ति को दान (हिबा) कर दे और विक्रेता ने उसकी आज्ञा मानकर उस व्यक्ति को सौंप दिया जिसके लिए उसने आदेश दिया था, तो दान वैध हो गया और खरीदार का कब्जा हो जाएगा। इसी तरह यदि विक्रेता को अपने खरीदे हुए गुलाम को किसी को किराए (इजारा) पर देने का आदेश दिया, चाहे किसी व्यक्ति को निर्दिष्ट किया था या नहीं, और विक्रेता ने वैसा ही किया, तो यह वैध है और किराए पर लेने वाला पहले खरीदार की ओर से कब्जा करने वाला होगा, फिर अपनी ओर से कब्जा करने वाला होगा। और जो किराया विक्रेता को किराएदार से मिलेगा, यदि वह उसी वस्तु (मुद्रा) के रूप में है जो मूल्य है, तो वह मूल्य (थमन) में गिना जाएगा। इसी तरह यदि विक्रेता ने स्वयं गुलाम को खरीदार के सुपुर्द करने से पहले किसी को उधार या दान या गिरवी दिया, फिर खरीदार ने उसकी अनुमति दे दी, तो यह वैध है और खरीदार का कब्जा हो जाएगा, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि खरीदार ने खरीदी हुई दासी (बांदी) का निकाह कर लिया या उस पर कर्ज का स्वीकार किया, तो इस्तिहसान (न्यायिक प्राथमिकता) के रूप में यह आदेश है कि उसकी ओर से कब्जा नहीं होगा ☆

यदि खरीदार ने कब्जा करने से पहले विक्रेता से कहा कि गुलाम को आजाद कर दे और विक्रेता ने उसकी ओर से आजाद कर दिया, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार यह वैध है, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। और यदि खरीदार ने विक्रेता को बिकी हुई वस्तु में ऐसा कार्य करने का आदेश दिया जिससे उसमें कोई कमी नहीं आती, जैसे प्रेस करना या धोना, चाहे किराए पर काम कराया हो या बिना किराए के, तो खरीदार का कब्जा नहीं होगा। और स्थिति यह है कि किराए पर काम लिया है, तो उस पर किराया देना अनिवार्य (वाजिब) होगा (१) और यदि कोई ऐसा कार्य था जिससे उसमें कमी आती है, तो खरीदार का कब्जा हो जाएगा, यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि खरीदार ने विक्रेता को गुलाम को शिक्षित करने, सिर मुंडवाने, मूंछें काटने या नाखून काटने के लिए किराए पर नियुक्त किया, तो कब्जा नहीं माना जाएगा और किराया विक्रेता को मिलना चाहिए, लेकिन यदि इन कार्यों में से किसी से उसमें कोई कमी आती है, तो कब्जा हो जाएगा। और यदि विक्रेता को उसकी सुरक्षा के लिए नियुक्त किया, तो यह सही नहीं है क्योंकि सुरक्षा स्वयं विक्रेता पर अनिवार्य है, यह 'तातारखनिया' में लिखा है। यदि खरीदार ने खरीदी हुई दासी का निकाह कर लिया या उस पर कर्ज का स्वीकार किया, तो इस्तिहसान के रूप में यह आदेश है कि उसकी ओर से कब्जा नहीं होगा। और यदि विक्रेता के पास रहने के दौरान उसके पति ने उससे सहवास (वति) किया, तो सभी के मत के अनुसार खरीदार का कब्जा हो जाएगा, यह 'हावी' में लिखा है। किसी ने एक दासी खरीदी और कब्जा करने से पहले उसका निकाह कर दिया और उसके पति ने उसे चूमा या स्पर्श किया, तो शेख ने फरमाया कि इस स्थिति में उचित यह है कि खरीदार का कब्जा माना जाए, जैसे सहवास करने से खरीदार का कब्जा माना जाता है। यह 'क़ुनिया' में उल्लेखित है कि किसी ने दासी खरीदी और कब्जा करने से पहले उसका निकाह कर दिया और पति के सहवास करने से पहले वह मर गई, तो बिक्री टूट जाएगी और नुकसान विक्रेता का होगा, और मेहर (स्त्री-धन) पति की जिम्मेदारी है और वह खरीदार को मिलेगा, और उसमें से मूल्य के हिस्से के अनुसार देना अनिवार्य होगा, यानी उसका मूल्य मेहर और दासी की कीमत के बीच विभाजित किया जाएगा।

---

(१) यह कथन कि "अनिवार्य होगी" वर्तमान प्रतियों में मौजूद है, लेकिन यह विचारणीय है क्योंकि कयास (तर्क) के अनुसार यह अनिवार्य नहीं होना चाहिए। १२।

ہے اور بائع کو اختیار حاصل ہے کہ قاتل سے قیمت لے لے اور وہ بائع کے پاس رہن رہے گی۔ پھر جب مشتری ثمن ادا کر دے تو بائع قیمتِ قاتل کو پھر دے گا یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے بائع کو گیہوں کے پیسنے کا حکم دیا اور اُس نے پیسا تو مشتری قابض ہو گیا اور آٹا مشتری کا ہو گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے بیع بائع کے پاس ودیعت رکھی یا اُس کو مانگے دی یا اُجرت پر دی تو مشتری قابض شمار نہ ہو گا اور اُجرت واجب نہ ہو گی اور اگر مشتری نے کسی غیر کے پاس اس کو ودیعت رکھایا مستعار دیا اور بائع کو حکم کیا کہ اُس کے سپرد کرے تو مشتری قابض ہو گیا یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے بائع سے کہا کہ تو غلام سے کہہ دے کہ میرا یہ کام کرے اور بائع نے اُس کو حکم کیا اور غلام نے وہ کام کیا تو مشتری قابض ہو گیا یہ محیط میں لکھا ہے کسی شخص نے ایک غلام خریدا اور اُس پر قبضہ نہ کیا اور بائع کو حکم دیا کہ اسے فلاں شخص کو ہبہ کر دے اور بائع نے اُس کی فرمانبرداری کر کے جس شخص کے واسطے اُس نے حکم کیا تھا سپرد کر دیا تو ہبہ جائز ہو گیا اور مشتری قابض ہو جائے گا اور اسی طرح اگر بائع کو اپنے خریدے ہوئے غلام کسی کو اجارہ پر دینے کا حکم کیا خواہ کسی شخص کو معین کر دیا تھا یا نہیں اور بائع نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے اور اجارہ پر لینے والا پہلے مشتری کی طرف سے قابض ہو گا پھر اپنی طرف سے قابض ہو گا اور جو اجرت بائع کو اجارہ پر لینے والے سے ملے گی اگر وہ جنسِ ثمن سے ہے تو ثمن میں محسوب ہو جائے گی اور اسی طرح اگر خود بائع نے غلام کو مشتری کے سپرد کرنے سے پہلے کسی کو مستعار دیا یا ہبہ یا رہن کیا پھر مشتری نے اُس کی اجازت دے دی تو جائز ہے اور مشتری قابض ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر مشتری نے خریدی ہوئی باندی کا نکاح کر لیا یا اس پر قرض کا اقرار کیا تو استحساناً یہ حکم ہے کہ اُس کی طرف سے قبضہ نہ ہو گا ☆

اگر مشتری نے قبضہ کرنے سے پہلے بائع سے کہا کہ غلام کو آزاد کر دے اور بائع نے اس کی طرف سے آزاد کر دیا تو امام ابو حنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے بائع کو مبیع میں ایسا فعل کرنے کا حکم دیا جس سے اُس میں کچھ نقصان نہیں آتا ہے جیسے استری کرنا یا دھونا خواہ اجرت پر یہ کام لیا یا بلا اجرت تو مشتری قابض نہ ہو گا اور صورت یہ کہ باجرت کام لیا ہے اس پر اجرت دینی واجب ہو گی ۱۔ہ اور اگر کوئی ایسا کام تھا کہ جس سے اُس میں نقصان آتا ہے تو مشتری قابض ہو جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر مشتری نے بائع کو غلام کے تعلیم کرنے یا سر مونڈنے یا مونچھیں کترنے یا ناخن تراشنے کے لیے اجرت پر مقرر کیا تو قابض نہ ہو گا اور اجرت بائع کو چاہیے لیکن اگر ان کاموں میں سے کسی سے اس میں کچھ نقصان آتا ہے تو قابض ہو جائے گا اور اگر بائع کو اس کی حفاظت کے لیے مقرر کیا تو صحیح نہیں ہے اس لیے کہ حفاظت بائع پر خود واجب ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر مشتری نے خریدی ہوئی باندی کا نکاح کر لیا یا اس پر قرض کا اقرار کیا تو استحساناً یہ حکم ہے کہ اس کی طرف سے قبضہ نہ ہو گا اور اگر بائع کے پاس ہونے کے زمانہ میں اُس کے شوہر نے اس سے وطی کی تو سب کے قول کے بموجب مشتری کا قبضہ ہو جائے گا یہ حاوی میں لکھا ہے کسی نے ایک باندی مول لی اور قبضہ سے پہلے اس کا نکاح کر دیا اور اُس کے شوہر نے اس کا بوسہ لیا یا مساس کیا تو شیخ نے فرمایا کہ سزاوار اس صورت میں یہ ہے کہ مشتری قابض شمار ہو جیسے وطی کرنے سے مشتری قابض شمار ہوتا ہے یہ قنیہ میں مذکور ہے کہ کسی نے باندی مول لی اور قبضہ سے پہلے اس کا نکاح کر دیا اور شوہر کے وطی کرنے سے پہلے وہ مر گئی تو بیع ٹوٹ جائے گی اور بائع کا مال تلف ہو گا اور مہر شوہر کے ذمہ ہے اور وہ

مشتری کو ملے گا اور اس میں سے بقدرِ حصہ ثمن کے دینا واجب ہو گا یعنی اس کا ثمن مہر پر اور باندی کی قیمت پر تقسیم ہو گا پس

۱؎ قولہ واجب ہو گی اسی طرح موجودہ نسخوں میں موجود ہے لیکن غور طلب ہے کیونکہ قیاساً واجب نہ ہونا چاہیے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (Page 228) Kitab al-Buyu (Book of Sales)

The portion that falls into the share of the dowry (mahr) will be binding upon him, and whatever remains, he shall give as charity (sadaqah) if there is an excess in the mahr; and in this ruling, the mahr is treated like a child. It is also written in the 'Muntaqa' in this regard that if a person bought a slave girl in exchange for a male slave, and neither had taken possession yet, and in the meantime, the buyer of the slave girl married her off to someone for a dowry of one hundred dirhams. If that male slave died while with the seller before being handed over to the buyer, the contract of sale would be nullified. The slave girl would return to her original owner, and he would also receive her dowry. If any loss occurred to the slave girl, the owner of that girl would take it from the buyer. This issue is also mentioned elsewhere in 'Muntaqa' with some additions: it states that a person bought a slave girl from someone in exchange for a male slave, and before taking possession, the buyer married her off to someone for a hundred dirhams. The price of the slave girl before marriage was two thousand, and it decreased by five hundred dirhams due to the marriage. Her husband had intercourse (wat'i) with her while she was still with the seller, and then the male slave died before being handed over to the buyer. In this case, the dowry of the slave girl goes to the seller, who has the option either to take the slave girl back with the existing loss—in which case he will get nothing else—or if he wishes, he can take the value from the buyer as it was on the day her husband had intercourse with her.

If the buyer married her to the seller before taking possession, and he (the seller) had intercourse with her, and then the male slave died before being handed over to the buyer, the seller (who is also married to her) can, if he wishes, hand the slave girl over to the buyer and take the price as it was on the day he had intercourse with her by virtue of the marriage. If he wishes, he can annul the sale and take back the slave girl from the buyer, the marriage will be annulled, and the dowry will become void. The choice to annul or leave the sale belongs to the seller of the slave girl, not the buyer. By his annulment, the sale is dissolved even if a judge (Qazi) has not formally annulled it. However, if the situation occurred such that the buyer took possession of the slave girl with the seller's permission and then married her to the seller, and the rest of the matter remained as is, the seller has no way to return the slave girl. The buyer will be liable (jamin) for her value as it was on the day of taking possession, the slave girl will be handed over to the buyer, the dowry is due from the seller, and the marriage is valid. If the buyer took possession of her without the seller's permission

and then met the seller and married the slave girl to him—whether the seller knew of the possession or not—this act is not considered as the seller handing over the girl to the buyer. This is because marrying off the slave girl is valid for the buyer even before taking possession. Yes, if after this, the seller had intercourse with her while she was in the buyer's possession by virtue of the marriage, this act will be counted as delivery from the seller's side. In this case, if the male slave died before delivery, the seller has no way to return the slave girl; this is written in 'Al-Muhit'.

Chapter (3): Regarding taking possession of the sold item (Mabi) without the seller's permission.

If the buyer took possession of the sold item without the seller's permission before paying the price (thaman), the seller has the option to take it back. The buyer's removal of obstacles between the seller and the sold item shall not be counted as the seller giving possession until he (the seller) actually takes possession. This is from Fatawa Qazi Khan...

1. That is, the phrase "like a child" clarifies that if there is an increase in the sold item, the entire price is considered in exchange for the item plus the born increase. Since possession was not found, the buyer owes a portion of the price equal to the mahr share after the completion of the sale. The price is divided between the two; the part for the mahr goes to the seller, but the remaining is given as charity without compensation.
2. "Even if the Qazi..." means even if the contract was not formally annulled by appearing before a judge.

फतावा आलमगिरी ..... भाग 2 (पृष्ठ 228) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

जो हिस्सा मेहर (दहेज) के हिस्से में पड़ेगा वह उस पर अनिवार्य होगा और जितना शेष बचेगा उसे वह दान (सदका) कर देगा, यदि मेहर में अधिकता हो और मेहर इस आदेश में संतान के समान है। मुंतका (Mun'taqa) में इसी स्थान पर लिखा है कि किसी व्यक्ति ने एक गुलाम दासी के बदले खरीदा और अभी तक दोनों ने कब्जा नहीं किया था कि इसी बीच दासी के खरीदार ने सौ दिरहम के मेहर पर किसी से उसका निकाह कर दिया। यदि वह गुलाम अपने विक्रेता के पास खरीदार (मुश्तरी) को सौंपने से पहले मर गया, तो बिक्री का अनुबंध टूट जाएगा और दासी उसी के पास वापस चली जाएगी जिसकी वह थी और उसका मेहर भी उसी को मिलेगा। और यदि दासी में कोई नुकसान आया है, तो उस दासी का मालिक खरीदार से लेगा। यह मसला मुंतका में दूसरी जगह भी उल्लेखित है, वहां उस पर कुछ विस्तार के साथ लिखा है कि किसी व्यक्ति ने किसी से एक दासी गुलाम के बदले खरीदी और दासी खरीदने वाले ने कब्जा लेने से पहले किसी व्यक्ति से सौ दिरहम पर उसका निकाह कर दिया, और दासी की कीमत निकाह से पहले दो हजार थी और निकाह की वजह से पांच सौ दिरहम कम हो गई। उसके पति ने विक्रेता के पास रहने के दौरान उससे संभोग किया, फिर गुलाम खरीदार को सौंपने से पहले मर गया। ऐसी स्थिति में दासी का मेहर विक्रेता को मिलेगा और उसे यह अधिकार है कि चाहे तो दासी को उसी नुकसान के साथ ले ले और इस स्थिति में उसे इसके अलावा कुछ नहीं मिलेगा। और यदि वह चाहे तो खरीदार से उसकी वह कीमत ले ले जो उस दिन थी जिस दिन उसके पति ने उससे संभोग किया था।

और यदि खरीदार ने कब्जा करने से पहले विक्रेता के साथ उसका निकाह कर दिया और उसने संभोग किया, फिर गुलाम खरीदार को सौंपने से पहले मर गया, तो दासी बेचने वाला (जिससे निकाह भी हुआ है) यदि चाहे तो दासी खरीदार को सौंप दे और उससे वह कीमत ले ले जो उस दिन थी जिस दिन उसने निकाह के तहत उससे संभोग किया था। और यदि वह चाहे तो बिक्री रद्द कर दे और खरीदार से दासी वापस ले ले, निकाह टूट जाएगा और मेहर शून्य हो जाएगा। बिक्री रद्द करने या उसे छोड़ने का अधिकार दासी के विक्रेता को है, खरीदार को नहीं। उसके रद्द करने से बिक्री रद्द हो जाएगी, भले ही काजी ने उसे रद्द न किया हो। और यदि मामला ऐसा हुआ कि खरीदार ने विक्रेता की अनुमति से दासी पर कब्जा कर लिया और फिर विक्रेता के साथ उसका निकाह कर दिया और बाकी मसला अपने स्थान पर रहे, तो विक्रेता को दासी वापस करने का कोई रास्ता नहीं है। खरीदार उस कीमत का जिम्मेदार होगा जो कब्जा करने के दिन थी और दासी खरीदार को सौंप दी जाएगी और

मेहर विक्रेता पर अनिवार्य है और निकाह वैध है। और यदि खरीदार ने विक्रेता की अनुमति के बिना उस पर कब्जा कर लिया और फिर विक्रेता से मिला और उसके साथ दासी का निकाह कर दिया, चाहे विक्रेता को कब्जे की खबर हो या न हो, तो यह विक्रेता की ओर से खरीदार को सुपुर्दगी नहीं मानी जाएगी। क्योंकि कब्जा करने से पहले भी खरीदार के लिए दासी का निकाह करना वैध है। हां, यदि विक्रेता ने इसके बाद भी निकाह के तहत खरीदार के कब्जे में उससे संभोग किया, तो यह विक्रेता की ओर से सुपुर्दगी मानी जाएगी। और इस स्थिति में यदि गुलाम सुपुर्दगी से पहले मर गया, तो विक्रेता को दासी वापस करने का कोई रास्ता नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अध्याय (3): विक्रेता की अनुमति के बिना बेची गई वस्तु (मबीअ) पर कब्जा करने के वर्णन में

यदि खरीदार ने कीमत चुकाने से पहले विक्रेता की अनुमति के बिना वस्तु पर कब्जा कर लिया, तो विक्रेता को अधिकार है कि उसे वापस ले ले। खरीदार का विक्रेता और वस्तु के बीच से रुकावटें हटा देना विक्रेता के कब्जा देने में नहीं गिना जाएगा जब तक कि वह वास्तव में कब्जा न कर ले। यह फतावा काजी खान...

1. यानी "संतान के समान" का अर्थ यह है कि यदि वस्तु (मबीअ) में वृद्धि हो जाए, तो पूरी कीमत वस्तु और बढ़ी हुई वृद्धि के बदले मानी जाती है। चूंकि कब्जा नहीं हुआ, इसलिए बिक्री पूर्ण होने के बाद खरीदार पर मेहर के हिस्से के बराबर कीमत अनिवार्य होगी। कीमत दोनों पर विभाजित की जाएगी, मेहर का हिस्सा विक्रेता को मिलेगा और शेष बिना किसी बदले के दान होगा।
2. "भले ही काजी..." से तात्पर्य है कि भले ही काजी के समक्ष अनुबंध रद्द करने की औपचारिकता पूरी न की गई हो।

جو حصہ مہر کے پڑتے میں پڑے گا وہ اس پر لازم ہو گا اور جس قدر بچ رہے اس کو صدقہ کر دے گا اگر مہر میں زیادتی ہو اور مہر اس حکم میں بمنزلہ فرزند کے ہے اور بھی منتقٰی میں اسی مقام میں لکھا ہے کہ کسی شخص نے ایک غلام باندی کے بدلہ مول لیا اور ہنوز دونوں نے قبضہ نہیں کیا تھا کہ اسی اثناء میں باندی کے مول لینے والے نے سو درہم کے مہر پر کسی سے اس کا نکاح کیا ہے سو وہ غلام اپنے بائع کے پاس مشتری کو حوالے کرنے سے پہلے مر گیا تو بیع کا عقد ٹوٹ جائے گا اور باندی اُسی کے پاس پھر جائے گی جس کی تھی اور اس کا مہر بھی اُسی کو ملے گا اور اگر باندی میں کوئی نقصان آگیا ہے تو اُس باندی کا مالک مشتری سے لے گا اور یہ مسئلہ منتقٰی میں دوسری جگہ بھی مذکور ہے وہاں اُس پر کچھ زیادتی کر کے یوں لکھا ہے کہ کسی شخص نے کسی سے ایک باندی غلام کے عوض خریدی اور باندی خریدنے والے نے قبضہ سے پہلے کسی شخص سے سو درہم پر اُس کا نکاح کر دیا اور باندی کی قیمت نکاح سے پہلے دو ہزار تھی اور نکاح کی وجہ سے پانچ سو درہم کم ہو گئے اور اس کے شوہر نے بائع کے پاس ہونے کے زمانہ میں اس سے وطی کی پھر غلام اس کے مشتری کو سپرد کرنے سے پہلے مر گیا تو باندی کا مہر اُس کے بائع کو ملے گا اور اس کو اختیار یہ ہے کہ چاہے باندی کو اسی نقصان کے ساتھ لے لے اور اس صورت میں اس کے سوا اور کچھ اُس کو نہ ملے گا اور اگر چاہے تو مشتری سے اُس کی وہ قیمت لے جو اُس روز تھی کہ جس روز اس کے شوہر نے اس کے ساتھ وطی کی اور اگر مشتری نے قبضہ سے پہلے بائع کے ساتھ اُس کا نکاح کر دیا اور اُس نے اس کے ساتھ وطی کی پھر غلام اس کے مشتری کے قبضہ میں دینے سے پہلے مر گیا تو باندی کا بیچنے والا کہ جس سے نکاح بھی ہوا ہے اگر چاہے تو باندی اس کے مشتری کے سپرد کر دے

اور اُس سے وہ قیمت لے لے جو اُس روز اس کی قیمت تھی جس روز اُس نے بحکمِ نکاح اس سے وطی کی تھی اور اگر چاہے تو بیع توڑ دے اور مشتری سے باندی پھیر لے اور نکاح ٹوٹ جائے گا اور مہر باطل ہو جائے گا اور بیع کے توڑنے یا اسی طرح چھوڑنے کا اختیار باندی کے بیچنے والے کو ہے اور اس کے مول لینے والے کو نہیں ہے اور اُسی کے توڑنے سے بیع ٹوٹ جائے گی اگر چہ فیصلے قاضی نے اُس کو نہ توڑا ہو اور اگر صورت مسئلہ کی طرح واقع ہوئی کہ مشتری نے بائع کی اجازت سے باندی پر قبضہ کر کے پھر بائع کے ساتھ اس کا نکاح کر دیا اور باقی مسئلہ اپنے حال پر رہے تو بائع کو باندی واپس کرنے کی کوئی راہ نہیں ہے اور مشتری اُس کی اُس قیمت کا ضامن ہو گا جو قبضہ کے دن تھی اور باندی مشتری کو حوالہ کی جائے گی اور مہر بائع پر واجب ہے اور نکاح صحیح ہے اور اگر مشتری نے بلا اجازت بائع کے اس پر قبضہ کیا اور پھر بائع سے ملا اور اُس کے ساتھ باندی کا نکاح کر دیا خواہ بائع کو اُس کے قبضہ کر لینے کی خبر ہو یا نہ ہو تو یہ بات بائع کی طرف سے مشتری کو سپرد کر دینے میں شمار نہیں ہے اس لیے کہ قبضہ سے پہلے بھی مشتری کو باندی کا نکاح کر دینا صحیح ہے ہاں اگر بائع نے اس کے بعد بھی بحکمِ نکاح مشتری کے قبضہ میں اُس سے وطی کی تو یہ امر بائع کی طرف سے باندی کے سپرد کرنے میں شمار ہو گا اور اس صورت میں اگر غلام سپرد کرنے سے پہلے مر گیا تو بائع کو باندی واپس کرنے کی کوئی راہ نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

فصل (۳): بلا اجازت بائع کی مبیع پر قبضہ کرنے کے بیان میں

اگر مشتری نے ثمن ادا کرنے سے پہلے بلا اجازت بائع کے مبیع پر قبضہ کر لیا تو بائع کو اختیار ہے کہ اُس سے پھیر لے اور مشتری کا بائع اور بیع کے درمیان سے روک ٹوک دور کر دینا بائع کے قابض ہونے میں شمار نہ ہو گا تاوقتیکہ اُس پر قبضہ نہ کرے یہ فتاویٰ قاضی خان...

۱ یعنی قول بمنزلہ فرزند کے ہے واضح ہو کہ مبیع میں زیادتی ہو جانے کی صورت میں سب ثمن مبیع مع زیادت متولدہ کے عوض قرار دیا جاتا ہے پس جب قبضہ نہ پایا گیا مشتری پر بعد تمامیت بیع کے ثمن سے بقدر حصہ مہر کے ہے بمنزلہ داراس کے قرار پایا ہے اور مشتری کے ہاتھ آیا ہے واجب ہو گا پس ثمن دونوں پر تقسیم کر کے جو مہر کے پڑتے میں پڑے وہ بائع کو دے دے گا مگر دو کو صدقہ بلاعوض ہے ۱۲۔ ۲ اگر چہ قاضی الی آخرہ مراد یہ ہے کہ اگر چہ قاضی کے پاس پیش کر کے فسخ عقد نہ کرایا گیا ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 6 | 229 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

It is written therein: Note: Possession (qabd) here refers to actual physical possession. The mere capability to take possession or the removal of obstacles does not establish the legal ruling of possession. If the buyer (mushtari) performs an act of disposal (tasarruf) on the sold item that can be annulled—such as selling it again, gifting it, mortgaging it, or giving it as rent or charity—then such disposal shall be annulled. However, if the disposal is of a nature that cannot be rescinded—such as manumission (freeing a slave) or making her an *Umm al-Walad*—then the seller (ba'i) shall not have the right to reclaim possession. This is recorded in *Al-Zakhirah*. If the buyer paid the price and the seller subsequently discovered that the dirhams were spurious (ziyuf) or base metal, or if a third party claimed ownership over them, the seller has the right to withhold the sale. If the buyer took possession without the seller's permission after paying with such dirhams, the seller has the right to void that possession. If the buyer has exercised a reversible form of disposal, it should be revoked. This is mentioned in *Al-Muhit*.

If the buyer took possession with the seller's permission, the matter depends on the nature of the coins. If spurious dirhams are returned, according to the three Imams, the seller does not have the right of return. However, if the coins are made of lead or tin, or if someone else proves a right over them, the right of return persists. But if the buyer has already disposed of the item, the seller loses the right of reclamation, regardless of whether the disposal is reversible or not. This is as stated in *Al-Badai'*. If the seller noticed no defect in the price and the buyer leased the slave or sold and delivered him to another, and later the seller discovered a defect in the price, all the buyer's actions regarding the slave remain valid, and the seller has no way to reclaim him. This is written in *Muhit al-Sarakhsi*. Imam Muhammad states in *Al-Jami'* that if a person buys a pair of items (like doors or shoes) and takes possession of one without permission while the other is destroyed in the seller's hands, the loss falls on the seller. Possession of one part is not considered possession of the whole pair. The buyer then has the option to keep the possessed item or return it, as in terms of the right of option (khiyar), they are treated as a single entity.

If the buyer causes a defect in one item of a pair before taking formal possession, he is considered to have taken possession of both. This is mentioned in *Al-Zahiriyyah*. If he takes possession of one and it becomes damaged or defective, he is considered in possession of the other as well. If the second item is destroyed while with the seller before any prevention by the seller, the loss is the buyer's. If it is destroyed after the

seller prevents delivery, the loss is the seller's, and the price will be reduced proportionally. If the seller permits the buyer to take possession of one of the two, it is considered permission for both. If the buyer takes both and the seller then withholds one for the price, the seller is considered a usurper (ghasib). This is in *Al-Muhit*. Imam Muhammad writes in *Al-Jami'* that if someone buys a slave girl, does not pay, takes possession without permission, and sells her to another, and the first buyer disappears, then if the second buyer admits the seller's claim, the first seller can reclaim her, and the second sale is void. If the second buyer denies the claim, the case cannot proceed until the absent party is present.

L: This means the buyer will be the defendant. No litigation can be finalized between the present parties until the absent party (the first buyer) appears, as the primary dispute lies between the first seller and the first buyer.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 6 | 229 | किताब अल-ब्यू (बिक्री की किताब)

इसमें लिखा है। फ़: यानी यहाँ कब्ज़ा (Possession) से मुराद हक़ीक़ी (वास्तविक) कब्ज़ा है, और सिर्फ़ कब्ज़ा करने की शक्ति होना या बाधाओं का हट जाना कब्ज़ा साबित नहीं करेगा। यदि क्रेता (खरीदार) ने बिक्री की वस्तु में ऐसा व्यवहार किया जिसे रद्द किया जा सकता है, जैसे कि उसे फिर से बेच देना, उपहार देना, गिरवी रखना, या किराए पर देना, तो ऐसा व्यवहार रद्द कर दिया जाएगा। लेकिन यदि व्यवहार ऐसा है जिसे रद्द नहीं किया जा सकता, जैसे कि दास को स्वतंत्र करना या उम्म-ए-वलद बनाना, तो विक्रेता को उसे वापस लेने का अधिकार नहीं होगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि क्रेता ने विक्रेता को मूल्य चुका दिया और बाद में विक्रेता को पता चला कि सभी दिरहम खोटे (Ziyuf) या मिलावटी थे, या कोई और उनका हकदार निकला, तो विक्रेता को बिक्री रोकने का अधिकार होगा। और यदि क्रेता ने ऐसे दिरहम देने के बाद विक्रेता की अनुमति के बिना कब्ज़ा कर लिया, तो विक्रेता को अधिकार है कि वह उस कब्ज़े को शून्य कर दे। और यदि क्रेता ने उसमें ऐसा व्यवहार किया है जिसे तोड़ा जा सकता है, तो उसे तोड़ दे। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि क्रेता ने विक्रेता की अनुमति से कब्ज़ा कर लिया, तो यह देखा जाएगा कि यदि दिरहम खोटे पाए जाने पर लौटाए गए, तो तीनों इमामों के अनुसार उसे वापस लेने का अधिकार नहीं होगा। लेकिन यदि वे सिक्के तांबे या रांगे के निकले, या किसी और का हक़ उनमें साबित हुआ, तो उसे वापस लेने का अधिकार रहेगा। लेकिन यदि क्रेता ने उसमें कुछ उपयोग कर लिया है, तो विक्रेता को अधिकार नहीं रहेगा, चाहे वह व्यवहार रद्द किया जा सके या नहीं। ऐसा ही 'बदाइ' में लिखा है। यदि विक्रेता ने कीमत में कोई कमी नहीं देखी और क्रेता ने दास को किराए पर दे दिया या बेचकर दूसरे को सौंप दिया, और बाद में विक्रेता को मूल्य में कमी का पता चला, तो क्रेता के सभी कार्य वैध होंगे और विक्रेता उसे वापस नहीं ले सकता। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। इमाम मोहम्मद ने 'जामे' में लिखा है कि यदि किसी ने जूतों या किवाड़ का जोड़ा खरीदा और बिना अनुमति एक पर कब्ज़ा कर लिया, और दूसरा विक्रेता के पास नष्ट हो गया, तो वह विक्रेता का नुकसान माना जाएगा। इमाम मोहम्मद के अनुसार एक वस्तु पर कब्ज़ा दूसरे पर कब्ज़ा नहीं माना जाता। क्रेता को अधिकार है कि वह कब्ज़ा की गई वस्तु को रखे या वापस करे, क्योंकि अधिकार के मामले में जोड़े को एक ही चीज़ माना गया है।

यदि कब्ज़ा करने से पहले क्रेता ने जोड़े में से किसी एक में दोष पैदा कर दिया, तो वह दोनों पर काबिज़ माना जाएगा। यदि एक पर कब्ज़ा करके उसे नष्ट या दोषपूर्ण कर दिया, तो वह दूसरे पर भी

काबिज़ माना गया। यदि विक्रेता के मना करने से पहले दूसरा नष्ट हो जाए, तो नुकसान क्रेता का होगा। यदि विक्रेता के रोकने के बाद नष्ट हो, तो विक्रेता का नुकसान होगा और मूल्य में उतनी कमी हो जाएगी। यदि विक्रेता ने क्रेता को एक पर कब्ज़ा करने की अनुमति दी, तो वह दोनों पर कब्ज़े की अनुमति मानी जाएगी। यदि विक्रेता ने बाद में एक को मूल्य के लिए रोका, तो उसे गसब (अवैध कब्ज़ा) करने वाला माना जाएगा। इमाम मोहम्मद के अनुसार, यदि किसी ने दासी खरीदी, मूल्य नहीं दिया और बिना अनुमति कब्ज़ा करके उसे आगे बेच दिया, और पहला क्रेता गायब हो गया, तो यदि दूसरा क्रेता विक्रेता के दावे को स्वीकार करता है, तो विक्रेता दासी वापस ले सकता है और दूसरी बिक्री रद्द हो जाएगी। यदि वह विक्रेता को झुठलाता है, तो मामला तब तक नहीं चलेगा जब तक गायब क्रेता उपस्थित न हो।

L यानी यह क्रेता प्रतिवादी होगा। जब तक गायब व्यक्ति (पहला क्रेता) उपस्थित नहीं होता, तब तक विवाद का निपटारा नहीं हो सकता।

میں لکھا ہے۔ ف یعنی قبضہ سے یہاں مراد حقیقتہ قبضہ ہے اور قبضہ کرنے کی قدرت اور تخلیہ یا ارتفاع موانع سے قبضہ کا حکم ثابت نہ ہو گا۔ اور اگر مشتری نے بیع میں اس طرح کا تصرف کیا جو ٹوٹ سکتا ہے جیسے بیع یا ہبہ یا رہن کیا یا اجرت یا صدقہ میں دے دیا تو تصرف توڑ دیا جائے گا اور اگر ایسا تصرف ہے جو فسخ نہیں ہو سکتا ہے جیسے آزاد کرنا یا ام ولد بنانا یا مدبر کر دینا تو بائع کو اپنے قبضہ میں واپس لینے کا اختیار نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر مشتری نے بائع کو ثمن دے دیا اور بائع کو یہ معلوم ہوا کہ وہ سب درہم زیوف یا ستوق تھے یا سب کا کوئی حق دار نکلا یا ان میں سے تھوڑے ایسے تھے تو بائع کو اختیار ہو گا کہ بیع روک لے اور اگر مشتری نے اس طرح کے درہم ادا کرنے کے بعد بلا اجازت بائع کے اس پر قبضہ کر لیا تو بائع کو اختیار ہے کہ اس کے قبضہ کو باطل کر دے اور اگر مشتری نے اس میں ایسا تصرف کر لیا ہے کہ جو ٹوٹ سکتا ہے تو اس کو توڑ دے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مشتری نے بائع کی اجازت سے قبضہ کر لیا تو اس بات کو دیکھیں گے کہ اگر درہم زیوف پا کر پھیرے تو تینوں اماموں کے نزدیک اس کو پھرنے کا اختیار نہ ہو گا اور اگر شق یا رانگ کے ہیں یا کسی اور کا حق اس میں ثابت ہو کہ اس سے لے لیے گئے تو اس کو پھیرنے کا اختیار رہے لیکن اگر مشتری نے اس میں کچھ تصرف کر لیا تو بائع کو اختیار نہ رہے گا خواہ وہ تصرف ٹوٹ سکتا ہو یا نہ ٹوٹ سکتا ہو کذا فی البدائع اور اگر بائع نے کوئی اس قسم کا نقصان ثمن میں نہیں دیکھا اور مشتری نے غلام کو اجارہ پر دے دیا یا بیع یا رہن کر کے دوسرے کے سپرد بھی کر دیا پھر بائع کو ثمن میں کوئی نقصان جو پہلے ذکر کیا گیا معلوم ہوا تو سب تصرف مشتری کے غلام میں جائز ہے اور بائع اس کے واپس لینے کی قدرت نہیں رکھتا اور نہ ان کو غلام پھر لینے کی

کوئی راہ ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع میں لکھا ہے کہ اگر کسی شخص نے ایک جوڑ کیواڑ یا موزے یا جوتے کا خریدا اور جوڑے میں سے ایک پر بلا اجازت بائع کے قبضہ کر لیا اور دوسرے پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ دوسرا بائع کے پاس تلف ہو گیا تو بائع کا مال تلف ہو گا حتیٰ پس انہوں نے ایک کے قبضہ کرنے کو دوسرے کا قبضہ نہ گردانا پھر امام محمدؒ نے اس کے بعد فرمایا کہ اس ایک کا جس پر مشتری نے قبضہ کیا ہے اس کو اختیار ہے کہ چاہے لے لے اور چاہے واپس کرے ائی پس امام نے حق خیار میں اُن دونوں کو مثل ایک چیز کے شمار کیا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر قابض ہونے سے پہلے مشتری نے جوڑے میں سے کسی ایک میں کوئی عیب پیدا کر دیا تو وہ دونوں پر قابض ہو گیا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر ان دونوں میں سے ایک پر قبضہ کر کے ضائع یا عیب دار کر دیا تو وہ دوسرے پر بھی قابض ہو گیا یہاں تک کہ اگر بائع کے روکنے اور منع کرنے سے پہلے ان میں کا دوسرا بائع کے پاس تلف ہو جائے تو مشتری کا مال تلف ہو گا اور اگر بائع کے روکنے کے بعد تلف ہو تو بائع کا مال تلف ہو گا حتیٰ کہ ثمن میں اُسی قدر حصہ ساقط ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر ان دونوں میں سے کسی ایک میں مشتری کے حکم سے بائع نے کچھ نقصان کر دیا تو مشتری دونوں پر قابض ہو گیا یہاں تک کہ اس کے بعد اگر وہ دونوں تلف ہو جائیں تو مشتری کا مال تلف ہو گا اور اس صورت میں اگر بائع دونوں کو یا ایک کو روکے تو جو تلف ہو اُس کی قیمت بائع پر واجب ہو گی اور اگر بائع نے اُن دونوں میں سے ایک پر قبضہ کرنے کی مشتری کو اجازت دی تو وہ دونوں پر قبضہ کی اجازت ہے یہاں تک کہ اگر دونوں پر قبضہ کیا پھر بائع نے ایک کو پھر کر ثمن کے واسطے روکا تو غاصب شمار ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع میں لکھا ہے کہ کسی شخص نے ایک باندی کسی سے ہزار درہم کو خریدی اور اُس کے دام نہیں دیے اور بلا اجازت بائع کے اُس پر قبضہ کر لیا پھر اُس نے کسی اور

شخص کے ہاتھ سو دینار کو بیچی اور دونوں نے باہم بیع اور ثمن پر قبضہ کر لیا اور پہلا مشتری غائب ہو گیا اور پہلا بائع موجود ہے اُس نے دوسرے مشتری سے باندی کے پھر لینے کا ارادہ کیا پس اگر دوسرے مشتری نے یہ اقرار کیا کہ بات یہی ہے جو یہ بائع کہتا ہے تو بائع اول کو اُس کے پھر لینے کا اختیار ہو گا اور جب اُس کو پھر لے گا تو دوسری بیع باطل ہو جائے گی اور اگر دوسرے مشتری نے پہلے بائع کے قول کی تکذیب کی یا کہا کہ میں نہیں جانتا کہ سچ کہتا ہے یا جھوٹ کہتا ہے تو جب تک وہ غائب شخص حاضر نہ ہو تب تک مقدمہ قائم نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

L یعنی یہ مشتری مدعی علیہ ہو گا اگر چاہو تو اس پر تبصرہ کرو کہ ان دونوں میں کوئی خصومت نہیں ہے یہاں تک کہ غائب حاضر ہو یعنی غائب مشتری اور اول بائع میں خصومت ہو گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 | 230 | Book of Sales (Kitab al-Buyu')

When the absent buyer (Mushtari) appears and confirms the statement of the first seller (Ba'i), this confirmation shall not be binding against the second buyer. If he denies it, the first seller shall be directed to establish witnesses for his claim. If he provides witnesses in the presence of the first and second buyers, the Judge (Qadi) shall award the slave girl back to the first seller, and the second sale (Bay') shall be nullified. However, if the first buyer had paid the price to the first seller before she was awarded back, in such a case, the Judge shall not return her to the first seller. If the first buyer paid the price at a time when the first seller had already taken possession of the slave girl, then at that moment, the slave girl shall be handed over to the first buyer, and the second buyer shall have no means to claim her; this is recorded in 'Al-Muheet'. If the slave girl dies while in the possession of the second buyer, the first seller has the option to claim compensation (Daman) for her value from the second buyer. This value received by the first seller shall stand in place of the slave girl itself, to the extent that if that value is lost while with the first seller, both sales shall be nullified, and the second buyer shall reclaim from the first buyer whatever price he had paid—just as he would reclaim it if the slave girl had perished after returning to the first seller. If the price is not lost while with the first seller, up until the first buyer pays him the price (Thaman), then he shall receive the value of the slave girl from the seller, and the second buyer has no way to take this value, just as there was no way for him to take the slave girl while she was alive in such a situation. However, this second buyer shall reclaim from the first buyer the price that he had paid. When the price is received by the first buyer, it should be observed: if the price is not of the same genus as the original price, he should not give anything from it as charity (Sadaqah); but if it is of the same genus and there is an excess in that price, he should give that excess as charity; this is recorded in 'Al-Zakheer'.

Section Four: Regarding the possession that stands in place of possession for purchase and that which does not.

The rule is that when an item is in someone's possession as a valuable guarantee (Daman), and then a sale is contracted for it with that person, this possession shall be deemed as possession for purchase, because it is of the same genus as the possession that occurs in a purchase; for in a purchase possession, the item itself is under liability. This is recorded in 'Al-Muheet Sarkhi'. If both types of possession are of the same genus, such as both being possessions of trust (Amanat) or both being possessions of liability (Daman), they shall deputize for each other. If they are

different, the possession of liability shall deputize for the other, but the other shall not deputize for it; this is recorded in 'Wajeez Kurdari'. Therefore, if an item is in possession by way of usurpation (Ghasb) or an irregular contract ('Aqd Fasid), and then a valid contract ('Aqd Sahih) is made with its owner, the first possession shall deputize for the second. Thus, if it is lost before the buyer returns to his home or is able to reach or take the item, it shall be considered the buyer's property that is lost; this is recorded in 'Al-Khulasah'. If a usurped item is made the consideration in a currency exchange sale (Bay' al-Sarf) and the parties separate, the sale shall not be void. Similarly, if in a currency exchange session, the parties separate before one takes possession of his consideration, and then the possessor buys the item in his possession, he becomes the possessor upon purchase; because if the item had remained in his possession under an irregular contract, he would have been liable for its value. Hence, this possession stands in place of possession for purchase; this is recorded in 'Al-Muheet Sarkhi'. If the item is in his possession by way of a loan ('Ariyah), a deposit (Wadiyah), or a pledge (Rahn), he shall not be deemed its possessor by mere contract alone. However, if the item is present before him or he reaches the item such that he is able to take possession of it, he shall be counted as the possessor; this is recorded in 'Al-Hawi'. If an item of trust or loan...

1- Confirmation shall not be made in his favor. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ३ | २३० | किताब अल-बुयूअ (बिक्री का अध्याय)

जब गायब मुश्तरी (क्रेता) हाज़िर हुआ और उसने पहले बाए' (विक्रेता) के कथन की तस्दीक (पुष्टि) की, तो यह तस्दीक दूसरे मुश्तरी के हक में ज़रूरी नहीं होगी। और अगर उसने झुटलाया (मक़ज़ीब किया), तो पहले बाए' से कहा जाएगा कि वह अपने दावे पर गवाह पेश करे। यदि उसने मुश्तरी-ए-अव्वल (प्रथम क्रेता) और मुश्तरी-ए-सानी (द्वितीय क्रेता) के सामने गवाह पेश कर दिए, तो काज़ी (न्यायाधीश) उस दासी को पहले बाए' को वापस दिलवा देगा और दूसरी बिक्री (बैअ) रद्द हो जाएगी। लेकिन यदि उसे वापस दिलाने से पहले मुश्तरी-ए-अव्वल ने पहले बाए' को उसकी कीमत अदा कर दी, तो इस स्थिति में काज़ी उसे पहले बाए' को वापस नहीं दिलवाएगा। और यदि मुश्तरी-ए-अव्वल ने कीमत उस समय अदा की जब पहला बाए' दासी पर कब्ज़ा कर चुका था, तो उस समय दासी मुश्तरी-ए-अव्वल के हवाले कर दी जाएगी और दूसरे मुश्तरी के पास दासी प्राप्त करने का कोई रास्ता नहीं होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि वह दासी दूसरे मुश्तरी के पास मर गई, तो पहले बाए' को यह अधिकार होगा कि वह दूसरे मुश्तरी से उसकी कीमत का हर्जाना (ज़मान) ले, और यह कीमत जो पहले बाए' को मिलेगी, वह दासी के स्थान पर मानी जाएगी। यहाँ तक कि यदि वह कीमत पहले बाए' के पास नष्ट (तलफ़) हो जाए, तो दोनों बैअ टूट जाएँगी और दूसरा मुश्तरी पहले मुश्तरी से उतनी कीमत वापस ले लेगा जितनी उसने दी थी, बिल्कुल वैसे ही जैसे वह उस स्थिति में वापस लेता जब दासी पहले बाए' के पास वापस जाने के बाद मर जाती। और यदि पहले बाए' के पास कीमत नष्ट नहीं हुई, यहाँ तक कि मुश्तरी-ए-अव्वल ने उसे कीमत (समर) अदा कर दी, तो वह बाए' से दासी की कीमत लेगा, और दूसरे मुश्तरी के पास इस कीमत को लेने का कोई रास्ता नहीं है, जैसे कि उस स्थिति में दासी के जीवित रहते हुए दासी लेने का कोई रास्ता नहीं था। लेकिन यह दूसरा मुश्तरी पहले मुश्तरी से वह कीमत वापस ले लेगा जो उसने अदा की थी। और जब कीमत पहले मुश्तरी को मिली, तो देखना चाहिए कि यदि वह कीमत उसी प्रकार की वस्तु (जिंस) नहीं है जिससे कीमत चुकाई गई थी, तो वह उसमें से कुछ भी दान (सदका) न करे। और यदि वह उसी प्रकार की वस्तु है और उस कीमत पर कुछ अधिकता (ज़्यादती) है, तो उस ज़्यादती को सदका कर दे; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

अध्याय चार: उस कब्ज़े के वर्णन में जो खरीद के कब्ज़े के स्थान पर होता है और जो नहीं होता

नियम यह है कि जब कोई वस्तु किसी व्यक्ति के कब्ज़े में उसकी कीमती ज़मानत (गारंटी) के रूप में हो और फिर उसी से उसकी बिक्री तय हो जाए, तो इस कब्ज़े को खरीद के कब्ज़े के स्थान पर माना

जाएगा, क्योंकि यह उसी प्रकार का कब्ज़ा है जो खरीद में होता है; क्योंकि खरीद के कब्ज़े में भी वह वस्तु स्वयं ज़मानत में होती है। यह 'मुहीत सुर्ख़ी' में लिखा है। यदि दोनों कब्ज़े एक ही प्रकार के हों, जैसे कि दोनों अमानत (न्यास) के हों या दोनों ज़मानत (देयता) के हों, तो वे एक-दूसरे के प्रतिनिधि (नायब) बन जाएँगे। और यदि वे भिन्न हों, तो वह कब्ज़ा ज़मानत का है, वह दूसरे का नायब हो जाएगा और दूसरा उसका नायब नहीं होगा; यह 'वजीज़ कुरदरी' में लिखा है। अतः यदि कोई चीज़ छीनकर (ग़सब) या दोषपूर्ण अनुबंध (अक्द-ए-फ़ासिद) के माध्यम से कब्ज़े में हो, फिर उसके मालिक से उसका सही अनुबंध (अक्द-ए-सही) किया जाए, तो पहला कब्ज़ा दूसरे का नायब हो जाएगा, यहाँ तक कि यदि मुश्तरी के अपने घर जाने और उस चीज़ तक पहुँचने या उसे लेने में समर्थ होने से पहले वह नष्ट हो जाए, तो वह मुश्तरी का माल नष्ट माना जाएगा; यह 'खुलासा' में लिखा है। और यदि छीनी गई वस्तु को मुद्रा विनिमय (बैअ-अस-सर्फ़) का प्रतिफल माना गया और दोनों अलग हो गए, तो बैअ अमान्य नहीं होगी। इसी तरह, यदि मुद्रा विनिमय की सभा (मज्लिस) में एक व्यक्ति के अपने प्रतिफल पर कब्ज़ा करने से पहले दोनों अलग हो गए, फिर कब्ज़ा करने वाले व्यक्ति ने अपने कब्ज़े की चीज़ खरीद ली, तो खरीदते ही वह उस पर काबिज़ (अधिकार में लेने वाला) माना जाएगा, क्योंकि यदि वह चीज़ दोषपूर्ण अनुबंध के रूप में उसके कब्ज़े में रहती, तो उसकी कीमत का हर्जाना अनिवार्य होता। अतः यह कब्ज़ा खरीद के कब्ज़े के स्थान पर हो जाएगा; यह 'मुहीत सुर्ख़ी' में लिखा है। यदि वह वस्तु उसके कब्ज़े में ऋण (आरियत) या अमानत (वदीयत) या गिरवी (रहन) के रूप में हो, तो केवल अनुबंध से वह उस पर काबिज़ नहीं माना जाएगा। लेकिन यदि वह चीज़ सामने मौजूद हो या वह उस चीज़ के पास जाकर उस पर अधिकार करने में सक्षम हो जाए, तो वह काबिज़ माना जाएगा; यह 'हावी' में लिखा है। यदि अमानत या आरियत की...

१- इसके हक में तस्दीक नहीं किया जाएगा १२।

جب مشتری غائب حاضر ہوا اور اُس نے پہلے بائع کے قول کی تصدیق کی تو یہ تصدیق دوسرے مشتری کے حق میں ضروری نہ ہوگی اور اگر مکذّب کی تو بائع اوّل سے کہا جائے گا کہ اپنے دعوئی پر گواہ قائم کرے پس اگر اُس نے مشتری اوّل اور ثانی کے سامنے گواہ قائم کیے تو قاضی اس باندی کو بائع اوّل کو دلا دے گا اور دوسری بیع ٹوٹ جائے گی لیکن اگر اُس کے دلا دینے سے پہلے مشتری اوّل نے بائع اوّل کو اس کے دام دے دیئے تو اس صورت میں قاضی بائع اوّل کو واپس نہ دلائے گا اور اگر مشتری اوّل نے دام اُس وقت ادا کیے کہ جب بائع اوّل باندی پر قبضہ کر چکا ہے تو اُس وقت باندی مشتری اوّل کے حوالے کی جائے گی اور دوسرے مشتری کو باندی لینے کی کوئی راہ نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر وہ باندی دوسرے مشتری کے پاس مرگئی تو بائع اوّل کو اختیار ہوگا کہ دوسرے مشتری سے اُس کی قیمت کی ضمان لے اور یہ قیمت جو بائع اوّل کو ملے گی قائم مقام باندی کے شمار ہوگی یہاں تک کہ اگر وہ قیمت بائع اوّل کے پاس تلف ہو جائے تو دونوں بیع ٹوٹ جائیں گی اور دوسرا مشتری پہلے مشتری سے جس قدر ثمن دیا ہے پھیر لے گا جیسے کہ اُس صورت میں پھیر لیتا کہ جب باندی بائع اوّل کے پاس پھر جانے کے بعد ہلاک ہو جاتی اور اگر بائع اوّل کے پاس قیمت تلف نہیں ہوئی یہاں تک کہ مشتری اوّل نے اُس کو ثمن ادا کر دیا تو وہ بائع سے باندی کی قیمت لے گا اور دوسرے مشتری کو اس قیمت کے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے جیسا کہ ایسی صورت میں باندی کی زندگی میں باندی لینے کی کوئی راہ نہ تھی مگر یہ دوسرا مشتری پہلے مشتری سے وہ ثمن پھیر لے گا جو اُس نے ادا کیا ہے اور جب قیمت پہلے مشتری کو ملی تو دیکھنا چاہیے کہ اگر قیمت جنس ثمن سے نہیں ہے تو یہ اُس میں سے کچھ صدقہ

نہ کرے اور اگر جنس ثمن سے ہے اور اُس ثمن پر کچھ زیادتی ہے تو زیادتی کو صدقہ کر دے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

فصل چہارم: ایسے قبضہ کے بیان میں جو خرید کے قبضہ کے قائم مقام ہوتا ہے اور نہیں ہوتا

قاعدہ یہ ہے کہ جب کوئی شے کسی شخص کے قبضہ میں اپنی قیمتی ضمانت کے طور پر ہو پھر اُسی سے اُس کی بیع ٹھہر جائے تو یہ قبضہ بجائے قبضہ خرید کے قرار دیا جائے گا کیونکہ یہ اُسی جنس کا قبضہ ہے جو خرید میں ہوتا ہے اس لیے کہ قبضہ خرید میں بھی وہ شے اپنی ذات سے ضمانت میں ہوتی ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔ اگر دونوں قبضہ ایک جنس کے ہوں جیسے دونوں قبضہ امانت کے یادونوں ضمان کے ہوں تو ایک دوسرے کے نائب ہو جائیں گے اور اگر مختلف ہوں تو وہ قبضہ ضمانت کا ہے وہ دوسرے کا نائب ہو جائے گا اور دوسرا اس کا نائب نہ ہوگا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے پس اگر کوئی چیز بطور غصب یا عقد فاسد کے قبضہ میں ہو پھر اُس کے مالک سے اُس کا عقد صحیح کرے تو پہلا قبضہ دوسرے کا نائب ہو جائے گا یہاں تک کہ اگر مشتری کے اپنے گھر جانے اور اُس چیز تک پہنچنے یا اُس کے لینے پر قادر ہونے سے پہلے وہ تلف ہو جائے تو مشتری کا مال تلف ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر غصب کی ہوئی چیز کو بیع الصرف کا بدل گردانا اور دونوں جدا ہو گئے تو بیع باطل نہ ہوگی اور اسی طرح اگر بیع الصرف کی مجلس میں ایک شخص کے اپنے بدل پر قبضہ کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے پھر شخص قابض نے اپنے قبضہ کی چیز مول لی تو مول لیتے ہی اُس پر قابض ہو گیا اس لیے کہ اُس کے قبضہ کی چیز اگر عقد فاسد کے طور پر اُس کے قبضہ میں رہتی تو اُس کی قیمت کی ضمان واجب ہوتی پس یہ قبضہ خرید کے قبضہ کے قائم مقام ہو جائے گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔ اگر وہ چیز اُس کے قبضہ میں بطور عاریت یا ودیعت یا رہن کے ہو تو فقط عقد سے اُس پر

قابض نہ ہوگا لیکن اگر وہ چیز سامنے موجود ہو یا اُس چیز کے پاس جا کر اُس کے قبضہ پر قادر ہو جائے تو اُس پر قابض شمار ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے اگر امانت یا عاریت کی

۱۔ اس کے حق میں تصدیق نہ کیا جائے گا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (3) 231 Kitab-ul-Buyu (The Book of Sales)

In a case where the buyer performs an act by which he gains possession, and subsequently the seller intends to withhold the sold item (mabi') for the purpose of obtaining the price (thaman), he does not have the right to do so. However, if the seller took back the item from where it was kept as a trust (wadi'at) in the buyer's house before the buyer could establish possession over it, the seller has the right to withhold it. If the item of sale was present before both and the seller sold it, the seller does not have the right to withhold it; this is recorded in Al-Muhit. If a person sends a slave for some work and then sells that same slave to his minor son, it is permissible. If the slave dies before returning, it is the father's loss because although the father's possession remains, it is a possession of trust (amanat). Therefore, it shall not represent the possession of purchase. That is, the father's possession on behalf of the son is considered the son's possession because the father is his legal guardian (wali). Since the father's possession remains over it, a doubt arose that the son might have possession, but since the father's possession is one of trust and does not stand in place of possession of purchase, there will be no possession until he returns. If the slave returns and the father gains control over his possession, the son will be considered the possessor because the father is his guardian. If the slave returns after the son reaches maturity (baligh), the father will not be the possessor, and the son will take possession himself. If a slave is purchased from a stranger for the son and the son then reaches maturity, the father's right of possession will remain as it was; this is written in Muhit Surkhi.

☆ **Purchasing a Vessel (Chagal) for a Hundred Dinars** ☆

If someone buys a silver vessel (abriq)[1] from another for a hundred dinars and the buyer takes possession of the vessel but does not pay the dinars until both part ways, and since possession of one of the exchanges did not occur in the same sitting (majlis), the currency exchange sale (bay' al-sarf) becomes void. It then becomes obligatory for the buyer to return the vessel to the seller. If the buyer keeps the vessel in his house and does not return it to the seller, and later meets the seller and repurchases the vessel for dinars and pays them, then parts ways, the sale is valid. The buyer will be considered to have taken possession simply by the act of purchasing the vessel; this is recorded in Az-Zakhirah. If a slave is purchased, possession is taken, and the price is paid, and then both parties agree to rescind the contract (iqala), and then the slave is repurchased while still in the buyer's possession, the purchase is valid. If the seller sells it to someone other than the

buyer, it is not valid. In the second purchase, the buyer does not gain possession merely by purchasing. Thus, if the slave dies before possession is taken, the death will be attributed to the first contract, and both the rescission (iqala) and the second purchase will become void. The reason for not gaining possession merely by purchasing is that after iqala, the item is held as 'madmun bil-ghayr' (guaranteed by something else), meaning it is held as security for the first price and is a trust in essence. Therefore, its possession is similar to that of a pledged item (marhun), which does not replace the possession of purchase. Similarly, even if the second price is not of the same genus as the first, the same ruling applies; this is written in Muhit Surkhi.

If a person buys a male slave in exchange for a female slave and each takes possession of their respective purchase and keeps it at home, and then both agree to rescind (iqala) the sale, and before returning them, one repurchases from the other the item that was rescinded, and the purchase is valid, the buyer gains possession merely by the act of purchasing. Consequently, if the item is destroyed before he can access it, the loss will be of the second purchase for the buyer, and the rescission (iqala) will not be void. This is because after the iqala, each slave (male and female) was held by the possessor as a valuable guarantee. This ruling applies when they perform the iqala while both slaves are alive. If, after mutual possession, the male slave dies and then they perform iqala, the iqala is valid, and the buyer of the slave is liable for its value. In this case, if the person possessing the female slave, before returning her, repurchases her from the seller...

[1] Abriq, i.e., a chagal (water vessel), which is called 'Aabrez' in Persian. 12.

ऐसी स्थिति में यदि खरीदार (मुश्तरी) ने कोई ऐसा कार्य किया जिससे वह कब्ज़ा पा लेता है, और फिर विक्रेता (बाये) ने मूल्य (थमन) प्राप्त करने के उद्देश्य से बेची गई वस्तु (मबीअ) को रोकना चाहा, तो उसे इसका अधिकार नहीं है। और यदि विक्रेता ने खरीदार का कब्ज़ा होने से पहले ही वस्तु को उसके घर से, जहाँ वह अमानत के तौर पर रखी थी, ले लिया, तो उसे उसे रोकने का अधिकार है। यदि बिक्री की वस्तु दोनों के सामने मौजूद थी और विक्रेता ने उसे बेच दिया, तो विक्रेता को उसे रोकने का अधिकार नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने अपने गुलाम को किसी काम के लिए भेजा और फिर उसी गुलाम को अपने नाबालिग बेटे के हाथ बेच दिया, तो यह जायज़ है। यदि गुलाम वापस आने से पहले मर गया, तो वह पिता का नुकसान माना जाएगा, क्योंकि पिता का कब्ज़ा उस पर बना हुआ है, लेकिन वह अमानत का कब्ज़ा है, इसलिए वह खरीद के कब्ज़े का प्रतिनिधि नहीं होगा। अर्थात, पिता का कब्ज़ा बेटे की ओर से स्वयं बेटे का कब्ज़ा है क्योंकि पिता उसका अभिभावक (वली) है। पिता का कब्ज़ा उस पर बना हुआ है, तो संदेह उत्पन्न हुआ कि बेटे का उस पर कब्ज़ा हो जाएगा, लेकिन चूँकि पिता का कब्ज़ा अमानत का कब्ज़ा है और वह खरीद के कब्ज़े का विकल्प नहीं होता, इसलिए जब तक वह वापस नहीं आता, कब्ज़ा नहीं माना जाएगा। यदि गुलाम वापस आ गया और पिता ने उस पर अधिकार कर लिया, तो बेटा कब्ज़ाधारी माना जाएगा क्योंकि पिता उसका अभिभावक है। यदि बेटा वयस्क (बालिग) होने के बाद गुलाम वापस आया, तो पिता कब्ज़ाधारी नहीं होगा और बेटा स्वयं कब्ज़ा करेगा। यदि किसी अजनबी से बेटे के लिए गुलाम खरीदा गया और फिर बेटा वयस्क हो गया, तो पिता को कब्ज़े का वही अधिकार होगा जो पहले था; यह 'मुहीत सुर्खी' में लिखा है।

☆ किसी से सौ दीनार में सुराही (छागल) लेना ☆

यदि किसी ने चाँदी की एक सुराही (अबरीक) १ सौ दीनार में खरीदी और खरीदार ने सुराही पर कब्ज़ा कर लिया लेकिन दीनार नहीं दिए यहाँ तक कि दोनों अलग हो गए, और चूँकि उसी बैठक (मजलिस) में विनिमय (एक के बदले दूसरा) पर कब्ज़ा नहीं हुआ था, इसलिए विनिमय की बिक्री (बै-अस-सर्फ़) रद्द हो गई। अब खरीदार के लिए यह अनिवार्य होगा कि वह सुराही विक्रेता को वापस कर दे। यदि खरीदार ने वह सुराही अपने घर में रख ली और विक्रेता को वापस नहीं की, और फिर विक्रेता से मिलकर दोबारा दीनारों के बदले उसे खरीदा और दीनार चुका दिए, फिर दोनों अलग हो गए, तो बिक्री जायज़ हो गई। केवल सुराही खरीदने से ही वह उस पर कब्ज़ाधारी मान लिया जाएगा;

यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि कोई गुलाम खरीदा गया, उस पर कब्ज़ा करके मूल्य चुका दिया गया, फिर दोनों ने बिक्री रद्द करने का समझौता (इक़ाला) कर लिया, फिर दोबारा ऐसी स्थिति में खरीदा जब गुलाम खरीदार के पास ही मौजूद था, तो खरीद सही होगी। यदि विक्रेता ने खरीदार के अलावा किसी और को बेचा, तो यह सही नहीं है। दूसरी बार की खरीद में केवल खरीदने मात्र से वह कब्ज़ाधारी नहीं होगा, यहाँ तक कि यदि कब्ज़ा करने से पहले वह मर गया, तो उसकी मृत्यु पहली संविदा (अक़्द) के तहत मानी जाएगी और इक़ाला तथा दूसरी खरीद दोनों रद्द हो जाएंगी। केवल खरीदने से कब्ज़ा न होने का कारण यह है कि इक़ाला के बाद वस्तु उसके पास 'मज़मून बिल-ग़ैर' (किसी और चीज़ के बदले गारंटी में) है, यानी वह पहले मूल्य के बदले ज़मानत में है और अपनी प्रकृति में अमानत है। अतः उसका कब्ज़ा 'गिरवी रखी वस्तु' (मर्हून) के कब्ज़े जैसा है, जो खरीद के कब्ज़े का स्थान नहीं लेता। इसी प्रकार यदि दूसरा मूल्य पहले मूल्य के समान न हो, तो भी यही नियम है; यह 'मुहीत सुर्ख़ी' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने एक गुलाम एक दासी के बदले में खरीदा और दोनों ने अपनी-अपनी खरीदी हुई चीज़ पर कब्ज़ा करके अपने घर में रख लिया, फिर दोनों ने सौदे को रद्द (इक़ाला) कर दिया, फिर वापस करने से पहले एक ने दूसरे से वही वस्तु दोबारा खरीद ली जिसका इक़ाला हुआ था, और खरीद जायज़ हो गई, तो खरीदार केवल खरीदने से ही उस पर कब्ज़ाधारी हो जाएगा। यहाँ तक कि यदि उसकी पहुँच से पहले वह नष्ट हो जाए, तो खरीदार की दूसरी खरीद का माल नष्ट माना जाएगा और इक़ाला रद्द नहीं होगा, क्योंकि इक़ाला के बाद गुलाम और दासी दोनों ही कब्ज़ाधारी के पास मूल्यवान ज़मानत के रूप में थे। यह नियम उस स्थिति में है जब उन्होंने इक़ाला तब किया हो जब गुलाम और दासी दोनों जीवित हों। और यदि ऐसा हुआ कि दोनों के कब्ज़ा कर लेने के बाद गुलाम मर गया और फिर इक़ाला किया, तो इक़ाला सही होगा और गुलाम के खरीदार पर उसका मूल्य चुकाना अनिवार्य होगा। और यदि इस स्थिति में उस व्यक्ति ने, जिसके कब्ज़े में दासी है, उसे लौटाने से पहले उसके विक्रेता से दोबारा...

१ अबरीक यानी छागल (सुराही), जिसे फारसी में आबरेज़ कहते हैं।

صورت میں مشتری نے کوئی ایسا فعل کیا جس سے وہ قابض ہو جاتا ہے پھر بائع نے یہ قصد کیا کہ ثمن حاصل کرنے کی غرض سے مبیع کو روکے تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر بائع نے اُس پر مشتری کا قبضہ پہنچنے سے پہلے اُس کے گھر میں جہاں ودیعت رکھی ہوئی ہے لے لی تو اُس کو روکنے کا اختیار ہے اور اگر بیع دونوں کے سامنے موجود تھی اور بائع نے اُس کو بیچا تو بائع کو اُس کے روکنے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر غلام کو اپنے کسی کام کے لیے بھیجا پھر اُسی غلام کو اپنے نابالغ بیٹے کے ہاتھ بیچ ڈالا تو جائز ہے اور اگر غلام واپس ہونے سے پہلے ہلاک ہو گیا تو باپ کا مال ضائع ہوا اس لیے کہ قبضہ باپ کا اگر چہ اُس پر قائم ہے مگر وہ قبضہ امانت کا ہے اس لیے وہ خرید کے قبضہ کا نائب نہ ہو گا یعنی باپ کا قبضہ بیٹے کی طرف سے وہی بیٹے کا قبضہ ہے کیونکہ باپ اُس کا ولی ہے اور باپ کا قبضہ اس پر قائم ہے تو شبہ پیدا ہوتا تھا کہ بیٹے کا اُس پر قبضہ ہو جائے گا لیکن چونکہ باپ کا قبضہ اُس پر قبضہ امانت ہے اور وہ خرید کے قبضہ کا قائم مقام نہیں ہوتا اس لیے تاوقتیکہ وہ واپس نہ ہو قبضہ نہ ہو گا اور اگر غلام لوٹ آیا اور باپ اُس کے قبضہ پر قادر ہو گیا تو بیٹا قابض شمار ہو گا اس لیے کہ باپ اُس کا ولی ہے اور اگر بیٹے کے بالغ ہونے کے بعد غلام واپس ہوا تو باپ قابض نہ ہو گا اور بیٹا بذاتِ خود قبضہ کرے گا اور اگر کسی غیر سے کوئی غلام بیٹے کے واسطے مول لیا پھر بیٹا بالغ ہوا تو قبضہ کا حق باپ کو اُسی طرح حاصل ہو گا جیسے تھا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔

☆ چھاگل کسی سے سو دینار میں لینا ☆

اگر چاندی کی ابریق ۱ کسی سے سو دینار کو مول لی اور مشتری نے ابریق پر قبضہ کر لیا اور دینار ادا نہیں کیے یہاں تک کہ دونوں جدا ہو گئے اور چونکہ اُسی مجلس میں ایک بدل پر قبضہ نہیں ہوا تھا بیع الصرف باطل ہو گئی تو مشتری پر واجب ہو گا کہ ابریق بائع کو پھیر دے اگر وہ ابریق مشتری نے اپنے گھر میں رکھ لی اور بائع کو واپس نہ کی اور پھر بائع سے ملاقات کی اور دوبارہ دیناروں سے بیع کر کے اُس ابریق کے عوض دیناروں کو ادا کر دیا پھر دونوں جدا ہو گئے تو بیع جائز ہو گئی اور صرف ابریق کے خریدنے ہی سے اُس پر قابض ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کوئی غلام مول لیا اور اُس پر قبضہ کر کے ثمن ادا کر دیا پھر دونوں نے اقالہ کر لیا پھر دوبارہ ایسے حال میں خریدا کہ غلام مشتری کے پاس موجود تھا تو خرید صحیح ہو گی اور اگر بائع نے مشتری کے سوا کسی اور کے ہاتھ بیچا تو صحیح نہیں ہے اور دوسری بار خرید میں صرف خریدنے سے اُس پر قابض نہ ہو گا یہاں تک کہ اگر اُس پر قبضہ کرنے سے پہلے وہ ہلاک ہو گیا تو اُس کا مرنا عقد اوّل میں شمار ہو گا اور اقالہ اور دوسری خرید دونوں باطل ہو جائیں گی اور فقط خرید سے قابض نہ ہونا اس واسطے ہے کہ اقالہ کے بعد بیع اُس کے پاس مضمون بالغیر ہے یعنی ثمن اوّل کے عوض ضمانت میں ہے اور اپنی ذات کے لحاظ سے امانت میں ہے پس اُس کا قبضہ شے مرہون کے قبضہ کے مشابہ ہوا جو خرید کے قبضہ کے قائم مقام نہیں ہوتا ہے اسی طرح اگر دوسرا ثمن پہلے ثمن کے جنس سے نہ ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے ایک غلام باندی کے عوض مول لیا اور ہر ایک نے اپنی خریدی ہوئی چیز پر قبضہ کر کے اپنے گھر میں رکھا پھر دونوں نے بیع کا اقالہ کیا پھر واپس کرنے سے پہلے ایک نے دوسرے سے جس کا اقالہ کیا تھا اُس کو دوبارہ خرید لیا یہاں تک کہ خرید جائز ہو گئی تو مشتری صرف خریدنے سے اُس پر قابض ہو جائے گا یہاں تک کہ اگر اُس کی دسترسی سے پہلے

وہ ہلاک ہو جائے تو مشتری کا دوسری خرید کا مال ہلاک ہو گا اور اقالہ باطل نہ ہو گا اس واسطے کہ ہر ایک غلام اور باندی میں سے بعد اقالہ کے قابض کے پاس قیمتی ضمانت میں تھے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب انہوں نے اقالہ ایسے حال میں کیا ہو کہ غلام اور باندی دونوں زندہ موجود ہوں اور اگر یہ صورت ہوئی کہ دونوں کے باہمی قبضہ کر لینے کے بعد غلام مر گیا اور پھر اقالہ کیا تو اقالہ صحیح ہو گا اور غلام کے خریدار پر اُس کی قیمت واجب ہو گی اور اگر اس صورت میں اُس شخص نے جس کے قبضہ میں باندی ہے باندی کے پھیرنے سے پہلے اُس کے بائع سے دوبارہ ...

۱ ابریق یعنی چھاگل جس کو فارسی میں آبریز کہتے ہیں ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 4 [232] Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

(If a person) purchased a slave-girl and she was not present before both (the buyer and the seller), and then after a second purchase, before the buyer could take fresh possession, the slave-girl died, then her death shall be counted as occurring within the first purchase. Consequently, both the *iqala* (mutual cancellation) and the second purchase shall become void. This is because after the destruction of the slave (or slave-girl), she was in the buyer's possession in such a manner that in terms of liability (*daman*), something other than her, namely the price of the slave, was obligatory, and this type of possession does not substitute the possession of purchase. If, after the *iqala*, both (the item and the price) were extant, and then the seller and the buyer each purchased what was in their possession from the other in exchange for dirhams, and then both died together or one after the other, then each of them shall be considered to have lost their respective buyer's property. This is because each of them is in such possession that the liability involves the same thing. For this reason, if after *iqala* and before re-purchasing, one of them is destroyed, its price shall be obligatory. Summary: In this case, possession is established by the essence of the purchase itself, because the first possession is of the same nature as the possession of purchase. If a slave-girl was purchased for dirhams on the condition that the buyer has the option for three days (*khiyar al-shart*), and both parties took possession of the sold item (*mabi'*) and the price (*thaman*), then the buyer rescinded the sale based on the condition but did not return the slave-girl to the seller until he purchased her from him again, this is valid. In this situation, if a third party purchases that slave-girl before she returns to the seller's possession, the sale shall be valid. Thus, if the slave-girl dies before coming into the possession of the second buyer, her death shall be counted as part of the second purchase. If the sale of the slave-girl is rejected due to the option of inspection (*khiyar al-ru'yah*) or the option of defect (*khiyar al-'ayb*), the same ruling shall apply as in the case of rejection due to the buyer's option of condition. This is recorded in *Al-Muhit*.

A General Principle Applied in the Following Issues:

The rule in such issues is that wherever a sale of movable property (*mal al-manqula*) between a seller and a buyer is rescinded for a reason that constitutes a rescission in terms of human rights in every way (i.e., not a case of *iqala*), then if the seller sells it before taking possession, whether to the same buyer or to another person, the sale shall be valid. However, in a situation where the sale is rescinded for a reason that is considered a rescission regarding the seller and buyer but a new contract (*'aqd al-*

jadid) regarding third parties (i.e., *iqala* has occurred), if the seller sells it back to the first buyer before taking possession, the sale shall be valid; but if he sells it to someone else, it shall not be valid. This is an excellent principle to which Imam Muhammad (RA) alluded in the chapters on sales in *Al-Jami'*; it is recorded in *Al-Dhakhirah*. Suppose someone purchased a silver ewer (*abriq*) from another in exchange for a silver ewer, and both took possession. Then both rescinded the sale, but before parting, they entered into a new sale and did not take possession again before separating. In this case, both the second sale and the *iqala* become void, and the first sale shall be reinstated. This is because in *Bay' al-Sarf* (currency/precious metal exchange), after an *iqala*, both counter-values remain in possession in exchange for each other; they are not possessed under personal liability. If someone purchased a silver ewer for one dinar and both took possession, and then he increased the amount of the dinar (price); if the seller accepted this increase in the same session (*majlis*), it is valid, and there is no need for new possession of the ewer for the increased portion. If the increase was not made but the sale of the ewer was conducted afresh with an increase or decrease relative to the first sale, then re-taking possession of the ewer and the second price shall be obligatory. If possession is not re-taken, the second sale shall break, and the first shall be reinstated. This is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 [232] किताब अल-बुयू (बिक्री की किताब)

(एक व्यक्ति ने) एक दासी खरीदी और वह दासी उन दोनों (क्रेता और विक्रेता) के सामने मौजूद नहीं थी, फिर दूसरी बार खरीदने के बाद क्रेता के नए सिरे से कब्ज़ा करने से पहले वह दासी मर गई, तो उसकी मृत्यु पहली खरीद में गिनी जाएगी और इक़ाला (सौदे की रद्दीकरण) और दूसरी खरीद दोनों बातिल (अमान्य) हो जाएंगे। इसका कारण यह है कि दासी या गुलाम के नष्ट होने के बाद वह क्रेता के पास इस तरह के कब्ज़े में थी कि उसकी गारंटी (ज़मान) में उसके सिवा दूसरी चीज़ यानी गुलाम की कीमत वाजिब थी, और इस तरह का कब्ज़ा खरीद के कब्ज़े के समान नहीं होता। और यदि इक़ाला के बाद वे दोनों (वस्तु और कीमत) मौजूद थे, फिर विक्रेता और क्रेता दोनों ने वह चीज़ जो उनके पास थी, एक-दूसरे से दिरहमों के बदले खरीद ली, फिर दोनों साथ में या आगे-पीछे नष्ट हो गए, तो उनमें से प्रत्येक का अपने-अपने खरीदार का माल नष्ट हुआ माना जाएगा। क्योंकि उनमें से प्रत्येक इस तरह के कब्ज़े में है कि उसकी गारंटी में वही चीज़ वाजिब होती है। इसी कारण यदि इक़ाला के बाद दोबारा खरीदने से पहले उनमें से कोई नष्ट हो जाए, तो उसकी कीमत वाजिब होगी। निष्कर्ष यह है कि इस स्थिति में खरीद मात्र से ही कब्ज़ा सिद्ध हो जाता है क्योंकि पहला कब्ज़ा खरीद की प्रकृति के कब्ज़े से है। यदि कोई दासी दिरहमों के बदले इस शर्त पर खरीदी गई कि क्रेता को तीन दिन तक (सौदा रद्द करने का) अधिकार है, और बेची गई वस्तु (मबीअ) तथा मूल्य (समन) पर दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर क्रेता ने 'खियार-ए-शर्त' (शर्त के अधिकार) के तहत बिक्री रद्द कर दी लेकिन दासी विक्रेता को वापस नहीं की, यहाँ तक कि दोबारा उसे उसी से खरीद लिया, तो यह वैध है। और इस स्थिति में यह भी है कि विक्रेता के कब्ज़े में आने से पहले यदि कोई तीसरा व्यक्ति उस दासी को खरीद ले, तो वह बिक्री वैध हो जाएगी। अतः यदि दासी दूसरे क्रेता के कब्ज़े में आने से पहले मर जाए, तो उसकी मृत्यु दूसरी खरीद में गिनी जाएगी। और यदि 'खियार-ए-रुयत' (देखने के अधिकार) या 'खियार-ए-ऐब' (दोष के अधिकार) के कारण दासी की बिक्री रद्द की जाए, तो वही नियम लागू होगा जो क्रेता के'खियार-ए-शर्त' के कारण बिक्री रद्द होने की स्थिति में था। यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक सामान्य सिद्धांत जो निम्नलिखित मुद्दों पर लागू होता है:

इस प्रकार के मुद्दों में नियम यह है कि हर उस स्थान पर जहाँ चल संपत्ति (माल-ए-मनक़ूला) की बिक्री विक्रेता और क्रेता के बीच किसी ऐसे कारण से रद्द हो जाए जो सभी मनुष्यों के अधिकार में रद्दीकरण माना जाए (अर्थात इक़ाला की स्थिति न हो), तो विक्रेता उसे अपने कब्ज़े में लेने से पहले चाहे उसी क्रेता को या किसी अन्य व्यक्ति को बेचे, वह बिक्री वैध होगी। और जिस स्थान पर बिक्री

किसी ऐसे कारण से रद्द हो कि वह विक्रेता और क्रेता के हक में तो रद्दीकरण माना जाए लेकिन दूसरों के हक में नया अनुबंध (अक़्द-ए-जदीद) माना जाए (अर्थात इक़ाला हुआ हो), तो यदि कब्ज़ा करने से पहले विक्रेता उसे उसी पहले क्रेता को बेचे तो बिक्री वैध होगी, और यदि किसी दूसरे को बेचे तो वैध नहीं होगी। यह एक बहुत ही उत्तम सिद्धांत है जिसकी ओर इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामि' की बिक्री के अध्याय में संकेत किया है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। किसी ने चाँदी की एक सुराही (अब्रीक़) दूसरे से चाँदी की सुराही के बदले खरीदी और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर दोनों ने बिक्री रद्द कर दी, फिर अलग होने से पहले दोनों ने दोबारा बिक्री की और दोबारा कब्ज़ा नहीं किया और अलग हो गए, तो दूसरी बिक्री और इक़ाला दोनों बातिल हो गए और पहली बिक्री स्वतः बहाल हो जाएगी। इसका कारण यह है कि 'बय-अस-सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) में इक़ाला के बाद दोनों विनिमय वस्तुएँ एक-दूसरे के बदले कब्ज़े में रहती हैं, वे अपनी व्यक्तिगत गारंटी पर कब्ज़े में नहीं होतीं। किसी ने चाँदी की सुराही एक दीनार के बदले खरीदी और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर उसने दीनार (कीमत) में कुछ वृद्धि कर दी; यदि विक्रेता ने उसी बैठक (मजलिस) में उस वृद्धि को स्वीकार कर लिया तो यह वैध है और वृद्धि वाले हिस्से के बदले सुराही पर नए कब्ज़े की आवश्यकता नहीं है। और यदि वृद्धि नहीं की गई लेकिन सुराही की बिक्री नए सिरे से की गई जो पहली बिक्री के मामले में कमी या अधिकता के साथ थी, तो सुराही और नए मूल्य पर दोबारा कब्ज़ा करना अनिवार्य होगा। और यदि दोबारा कब्ज़ा नहीं किया गया, तो दूसरी बिक्री टूट जाएगी और पहली बहाल हो जाएगी। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

مول لی اور باندی ان دونوں کے سامنے موجود نہ تھی پھر دوسری خرید کے بعد مشتری کے ازسرنو قبضہ ہونے سے وہ باندی مرگئی تو اُس کا مرنا پہلی خرید میں شمار ہوگا اور اقالہ اور دوسری خرید دونوں باطل ہو جائیں گی اس لیے کہ باندی غلام کے ہلاک ہونے کے بعد مشتری کے پاس اس طرح قبضہ میں تھی کہ ضمان میں اس کے سوا دوسری چیز یعنی غلام کی قیمت واجب تھی اور اس قسم کا قبضہ خرید کے قبضہ کے قائم مقام نہیں ہوتا ہے اور اگر اقالہ کے بعد وہ دونوں قائم تھے پھر ہر ایک بائع اور مشتری نے جو چیز اس کے پاس تھی دوسرے سے بعوض درہموں کے مول لی پھر دونوں ساتھ یا آگے پیچھے ہلاک ہو گئے تو ان میں سے ہر ایک اپنے اپنے خریدار کا مال گیا اس لیے کہ اُن دونوں میں سے ہر ایک اس طرح قبضہ میں ہے کہ اُس کی ضمان میں وہی چیز واجب ہوتی ہے اسی واسطے اگر اقالہ کے بعد دوبارہ خریدنے سے پہلے ان میں سے کوئی ہلاک ہو جائے تو اُس کی قیمت واجب ہوگی۔ فط خلاصہ وجہ یہ ہے کہ اس صورت میں نفسِ خرید سے قبضہ ثابت ہوتا ہے کیونکہ پہلا قبضہ جنس خرید کے قبضہ سے ہے۔ اگر کوئی باندی بعوض درہموں کے اس شرط سے مول لی کہ مشتری کو تین دن تک اس کا اختیار ہے اور مبیع اور ثمن پر باہم دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مشتری نے خیارِ شرط کے حکم سے بیع فسخ کر دی اور باندی بائع کو نہ پھیری یہاں تک کہ دوبارہ اُس سے مول لی تو صحیح ہے اور اس صورت میں چاہیے کہ بائع کے قبضہ میں آنے سے پہلے اگر کوئی غیر شخص اُس باندی کو مول لے تو بیع صحیح ہو جائے پس اگر باندی دوسرے مشتری کے قبضہ میں آنے سے پہلے ہلاک ہو تو اُس کی ہلاکت دوسری خرید میں شمار ہو گی اور اگر خیارِ رویت یا خیارِ عیب کی وجہ سے باندی کی

بیع رد کی جائے تو جو حکم مشتری کے خیارِ شرط کی وجہ سے بیع رد ہونے کی صورت میں تھا وہی حکم ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک عام اصول جو مندرجہ ذیل مسائل میں لاگو ہوتا ہے

اس قسم کے مسائل میں قاعدہ یہ ہے کہ ہر ایسے مقام پر جہاں مال منقولہ کی بیع بائع اور مشتری کے درمیان میں کسی ایسے سبب سے فسخ ہو جائے کہ وہ ہر طرح سے آدمیوں کے حق میں فسخ ہو یعنی اقالہ کی صورت نہ ہو پھر بائع اُس کو اپنے قبضہ میں لینے سے پہلے خواہ اُسی مشتری کے ہاتھ یا کسی دوسرے شخص کے ہاتھ فروخت کرے تو بیع صحیح ہوگی اور جس مقام میں کسی ایسے سبب سے بیع فسخ ہو کہ بائع اور مشتری کے حق میں فسخ شمار ہو اور غیروں کے حق میں عقدِ جدید ہو جائے یعنی اقالہ واقع ہو تو اگر قبضہ کرنے سے پہلے بائع اُس کو اسی پہلے مشتری کے ہاتھ بیچے تو بیع صحیح ہو گی اور اگر کسی دوسرے کے ہاتھ بیچے تو بیع صحیح نہ ہوگی اور یہ بڑا عمدہ قاعدہ ہے کہ امام محمدؒ نے جامع کی بیوع میں اس کی طرف اشارہ کیا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ کسی نے چاندی کی ابریق دوسرے سے چاندی کی ابریق کے عوض مول لی اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر دونوں نے بیع فسخ کر دی پھر جدا ہونے سے پہلے دونوں نے دوبارہ بیع کی اور دوبارہ قبضہ نہیں کیا اور جدا ہو گئے تو دوسری بیع اور اقالہ دونوں باطل ہو گئے اور پہلی بیع عود کرے گی اس واسطے کہ بیع الصرف میں اقالہ کے بعد دونوں بدل ایک دوسرے کے عوض قبضہ میں رہتے ہیں اپنی ذاتی ضمانت پر مقبوض نہیں ہوتے ہیں۔ کسی نے چاندی کی ابریق ایک دینار کے عوض خریدی اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر اُس نے دینار میں کچھ زیادتی کر دی تو اگر بائع نے اس زیادتی کرنے کی مجلس میں اُس زیادتی کو قبول کر لیا تو صحیح ہے اور حصہ زیادتی کے مقابل یعنی ابریق پر نیا قبضہ کرنے کی حاجت نہیں ہے اور اگر زیادتی نہیں کی لیکن ابریق کی بیع از سر نو کی جو بیعِ اوّل کے معاملہ میں کمی یا زیادتی سے

تھی تو دوبارہ ابریق اور ثمن ثانی پر قبضہ واجب ہو گا اور اگر دوبارہ قبضہ نہ کیا تو دوسری بیع ٹوٹ جائے گی اور پہلی عود کرے گی یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (Page: 243) Kitab al-Buyu'

Eighth Section: Concerning mixing the sold item (mabi') with something else and causing damage or committing an offense regarding it.

It is narrated from Imam Muhammad (RA) in 'Nawadir Ibn Sama'ah' that a person bought a specific 'kurr' (a unit of measure) of wheat and a specific 'kurr' of barley. Before the buyer had taken possession, the seller mixed them together. Imam Muhammad (RA) stated that the price of one 'kurr' of this mixed wheat should be estimated, and the price of one 'kurr' of the same wheat before mixing should also be estimated. Then, the price agreed upon for the wheat should be distributed based on this proportion, and the buyer's liability should be reduced by the amount of the loss. The buyer may then take one 'kurr' of this mixture and take the barley at its own price. Similarly, if one 'ratl' of jasmine (zanbaq) oil and one hundred 'ratl' of olive oil were sold, and the jasmine oil was mixed with the olive oil, the sale of the jasmine oil becomes void. Regarding the olive oil, the buyer has the option to take the hundred 'ratl' or not, even if no loss occurred due to the mixing. If a person weighed ten 'ratl' of oil from a jar of olive oil, then another person bought it from him but had not yet taken possession when the seller poured it back into the jar's oil, the buyer has the option to take it or not; this is written in 'al-Muhit'.

If someone bought a slave for a thousand dirhams and had not yet taken possession, and the seller mortgaged him for a hundred dirhams, or rented him out, or left him as a trust (wadi'ah) with someone, and the slave then died, the sale becomes void. The buyer cannot claim compensation (daman) from those with whom the slave was mortgaged, rented, or entrusted. However, if the buyer does take compensation from them, they can reclaim it from the seller. If the seller lent the slave (musta'ar) or gifted (hiba) him to someone, and the slave died in their possession, or if they tasked the slave with work so arduous that he died from it, the buyer has the option: he may either keep the sale valid and claim compensation from the person to whom the slave was lent or gifted, and the one paying the compensation cannot seek recourse from the seller. Alternatively, he may rescind the sale; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. The seller will have the right to claim compensation for the price from the trustee because he utilized the slave without the seller's command, leading to his death. However, he cannot claim compensation for the price from the borrower because he acted with the seller's permission; this is written in 'al-Muhit'. A person bought a slave for a thousand dirhams and had not yet taken possession when the seller cut off the slave's hand; the buyer has the option to take the slave for half the

price or decline. If he chooses to decline the sale, the entire price is waived from him. If he chooses to take the slave with the severed hand, in our view, half the price will be due. Similarly, if the seller killed him before possession was transferred, in our view, the entire price is waived from the buyer's responsibility. If the slave's hand became paralyzed (shall) without any external cause, the buyer has the option to take him for the full price or decline. If a third party cut off the slave's hand, the buyer still has the option; if he wishes to complete the sale, the full price is due from him, and the buyer will pursue the person who cut the hand to recover half the price from him. Once he receives the half-price, he should give any amount exceeding half the original price as charity (sadaqah). If the buyer chooses to rescind the sale, the seller will pursue the person who cut the hand to take half the price, and any amount exceeding half the price shall also be given as charity, because the original offense, although not occurred in the seller's ownership...

1. In the event of the annulment of the sale. 12.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द 3 (पृष्ठ: 243) किताब-अल-बुयू

आठवाँ अध्याय: बिक्री की गई वस्तु (मबी') को दूसरी चीज़ के साथ मिला देने और उसमें होने वाले नुकसान या अपराध के विवरण में।

'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने एक 'गुर' (एक निश्चित माप) विशेष गेहूँ और एक 'गुर' विशेष जौ खरीदे। खरीदार ने अभी तक उस पर कब्ज़ा नहीं किया था कि बेचने वाले (बाइ') ने दोनों को आपस में मिला दिया। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि इस मिश्रित गेहूँ के एक 'गुर' का मूल्य आंका जाए और मिलाने से पहले उसी गेहूँ के एक 'गुर' का मूल्य आंका जाए, फिर गेहूँ की जो कीमत तय हुई थी उसे इस अनुपात पर विभाजित किया जाए और खरीदार के लिए नुकसान के बराबर राशि कम कर दी जाए। खरीदार इस मिश्रण में से एक 'गुर' ले ले और जौ को उसकी मूल कीमत पर ले ले। इसी तरह, अगर किसी ने एक 'रतल' चमेली (ज़ंबक़) का तेल और सौ 'रतल' जैतून का तेल बेचा और चमेली के तेल को जैतून के तेल में मिला दिया, तो चमेली के तेल की बिक्री शून्य हो गई, और जैतून के तेल के मामले में खरीदार चाहे तो सौ 'रतल' ले ले, लेकिन उसे लेने या न लेने का विकल्प है, भले ही मिलाने से कोई नुकसान न हुआ हो। यदि किसी व्यक्ति ने जैतून के तेल के मटके में दस 'रतल' तेल तौला, फिर किसी ने उसे उससे खरीदा और अभी तक कब्ज़ा नहीं किया था कि बेचने वाले ने उसे मटके के तेल में वापस डाल दिया, तो खरीदार को उसे लेने या न लेने का विकल्प है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने एक गुलाम एक हजार दिरहम में खरीदा और अभी तक कब्ज़ा नहीं किया था कि बेचने वाले ने उसे सौ दिरहम के बदले गिरवी रख दिया या किराए पर दे दिया या किसी के पास अमानत (वदीअत) के तौर पर रख दिया, फिर वह गुलाम मर गया, तो बिक्री रद्द हो जाएगी। खरीदार उन लोगों से कोई मुआवजा (ज़मान) नहीं ले सकता जिनके पास गुलाम गिरवी, किराए या अमानत पर था। लेकिन अगर खरीदार ने उनमें से किसी से मुआवजा ले लिया, तो वे लोग बेचने वाले से इसे वापस ले लेंगे। और अगर बेचने वाले ने गुलाम को उधार (मुस्तआर) दिया या किसी को उपहार (हिबा) में दे दिया, फिर उस व्यक्ति के पास गुलाम मर गया, या उसने गुलाम से ऐसा काम लिया जिसकी थकान से वह मर गया, तो खरीदार को विकल्प है कि वह बिक्री को बरकरार रखे और उस व्यक्ति से मुआवजा ले ले जिसे गुलाम उधार या उपहार स्वरूप दिया गया था, और मुआवजा देने वाला व्यक्ति बेचने वाले से वापस नहीं मांग सकता। और अगर खरीदार चाहे तो बिक्री रद्द कर दे, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है। बेचने वाले को अधिकार होगा कि वह अमानत रखने वाले से कीमत का

मुआवजा ले क्योंकि उसने बेचने वाले के आदेश के बिना गुलाम से काम लिया जिससे उसकी मृत्यु हुई। लेकिन उधार लेने वाले से वह कीमत का मुआवजा नहीं ले सकता क्योंकि उसने बेचने वाले की अनुमति से काम लिया, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक गुलाम एक हजार दिरहम में खरीदा और अभी तक कब्ज़ा नहीं किया था कि बेचने वाले ने उसका हाथ काट दिया, तो खरीदार को विकल्प है कि वह गुलाम को आधी कीमत पर ले ले या उसे छोड़ दे। यदि वह बिक्री रद्द करना चुनता है, तो पूरी कीमत उसके ऊपर से हट जाएगी। और अगर वह हाथ कटा हुआ गुलाम लेना चुनता है, तो हमारे विचार में उस पर आधी कीमत वाजिब होगी। इसी प्रकार यदि बेचने वाले ने कब्ज़ा सौंपने से पहले उसे मार डाला, तो हमारे अनुसार पूरी कीमत खरीदार की जिम्मेदारी से समाप्त हो जाएगी। और अगर गुलाम का हाथ किसी बाहरी हस्तक्षेप के बिना बेकार (शाल) हो गया, तो खरीदार को विकल्प है कि वह पूरी कीमत पर ले ले या छोड़ दे। और अगर किसी तीसरे व्यक्ति ने गुलाम का हाथ काट दिया, तब भी खरीदार को विकल्प है; यदि वह बिक्री पूरी करना चाहता है, तो उसे पूरी कीमत चुकानी होगी और वह हाथ काटने वाले से आधी कीमत का हर्जाना वसूल कर सकेगा। जब उसे आधी कीमत मिल जाए, तो वह आधी मूल कीमत से अधिक होने वाली राशि को दान (सदक़ा) कर दे। और अगर खरीदार बिक्री रद्द करना चुनता है, तो बेचने वाला उस हाथ काटने वाले से आधी कीमत वसूल करेगा और आधी कीमत से अधिक होने वाली राशि को दान कर देगा, क्योंकि मूल अपराध हालांकि बेचने वाले के स्वामित्व में नहीं पाया गया...

1. बिक्री रद्द होने की स्थिति में। १२।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۳ (صفحہ: ۲۴۳) کتاب البیوع

فصل ہشتم: مبیع کو دوسری چیز سے ملا دینے اور اس میں نقصان وجنایت کر دینے کے بیان میں

نواور ابن سماعہ میں امام محمد رح سے اس طرح مروی ہے کہ ایک شخص نے ایک گر گیہوں معین اور ایک گر جو کہ معین تھے خریدے اور مشتری نے ہنوز قبضہ نہیں کیا تھا کہ بائع نے ان دونوں کو ملا دیا تو امام محمد رح نے فرمایا ہے کہ اس ملے ہوئے گیہوں کی ایک گر کی قیمت اندازہ کی جائے اور قبل ملانے اسی گیہوں کی ایک گر کی قیمت اندازہ کی جائے پھر گیہوں کا جو ثمن ٹھہرا ہے وہ اس پر تقسیم کیا جائے اور مشتری سے بقدر نقصان ساقط کر دیا جائے اور مشتری ایک گر اس مخلوط کا لے لے اور جو کو اپنے ثمن سے لے لے۔ ایسے ہی اگر ایک رطل زنبق (چنبیلی) اور سو رطل زیتون کا تیل بیچا اور زنبق کو روغن زیتون کے ساتھ ملا دیا تو زنبق کی بیع باطل ہو گئی اور زیتون کے تیل میں سے مشتری اگر چاہے تو سو رطل لے لے مگر اس کو لینے یا نہ لینے کا اختیار ہے اگرچہ اس ملانے سے کچھ نقصان نہ ہوا ہو۔ اگر کسی شخص نے زیتون کے تیل کی مٹکی میں دس رطل تیل تولا پھر اس کو کسی شخص نے اس سے خریدا اور ہنوز قبضہ نہ کیا تھا کہ بائع نے اس کو مٹکے کے تیل میں ڈال دیا تو مشتری کو اس کے لینے یا نہ لینے کا اختیار ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور ہنوز قبضہ نہ کیا تھا کہ بائع نے اس کو سو درہم کو رہن کر دیا یا اجرت پر دیا یا کسی کے پاس ودیعت رکھا پھر وہ غلام مر گیا تو بیع فسخ ہو جائے گی اور مشتری ان میں سے جن کے پاس رہن رکھا یا اجرت پر دیا یا ودیعت رکھا ہے کسی سے ضمان نہیں لے سکتا ہے لیکن اگر مشتری نے ان لوگوں میں سے کسی سے ضمان لے لی تو

یہ لوگ بائع سے واپس لے لیں گے اور اگر بائع نے غلام کو مستعار دیا یا کسی کو ہبہ کر دیا پھر جس شخص کو مستعار دیا یا ہبہ کر دیا اس کے پاس غلام مر گیا یا کسی کے پاس ودیعت رکھا تھا اور اس نے غلام سے کوئی ایسا کام لیا کہ جس کی مشقت سے وہ غلام مر گیا تو مشتری کو اختیار ہے اگر چاہے تو بیع کو باقی رکھے اور جس کو مستعار دیا تھا یا جس کے پاس ودیعت رکھا تھا یا ہبہ کیا تھا اس سے ضمان لے لے اور ضمان دینے والا بائع سے رجوع نہیں کر سکتا ہے اور اگر چاہے تو بیع فسخ کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور بائع کو اختیار ہوگا کہ جس کے پاس ودیعت رکھا ہے اس سے قیمت کی ضمان لے کیونکہ اس نے بلا حکم بائع کے غلام سے ایسا کام لیا کہ وہ مر گیا مگر جس کو مستعار دیا ہے اس سے قیمت کی ضمان نہیں لے سکتا ہے کیونکہ اس نے بائع کی اجازت سے کام لیا یہ محیط میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے کسی ایک غلام ہزار درہم کو مول لیا اور ہنوز قبضہ نہ کیا تھا کہ بائع نے اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا تو مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو آدھے داموں کو غلام لے لے اور اگر چاہے تو ترک کر دے پس اگر اس نے بیع کا ترک کر دینا اختیار کیا تو تمام ثمن اس کے ذمہ سے ساقط ہو جائے گا اور اگر ہاتھ کٹا ہوا غلام لینا اختیار کیا تو ہمارے نزدیک اس پر آدھے دام واجب ہوں گے اور اسی طرح اگر بائع نے اس کو قبضہ سے پہلے قتل کر ڈالا تو ہمارے نزدیک پورا ثمن مشتری کے ذمہ سے ساقط ہو جائے گا اور اگر غلام کا ہاتھ بدون کسی کے شل ہو گیا تو مشتری کو اختیار ہے اگر چاہے تو پورے داموں کو لے لے اور نہ چاہے تو ترک کر دے اور اگر کسی غیر شخص نے غلام کا ہاتھ کاٹ ڈالا تو بھی مشتری کو اختیار ہے کہ اگر بیع کو تمام کرنا چاہے تو اس پر پورا ثمن واجب ہوگا اور مشتری ہاتھ کاٹنے والے کا دامن گیر ہو کر آدھی قیمت اس سے لے لے گا اور جب اس نے آدھی قیمت حاصل کی تو آدھے ثمن سے جس قدر زیادہ ہو اس کو صدقہ کر دے اور اگر مشتری نے بیع فسخ کر دینا

اختیار کیا تو بائع اسی ہاتھ کاٹنے والے کا دامن گیر ہو کر آدھی قیمت لے گا اور آدھے ثمن سے جس قدر زائد ہوگا وہ بھی صدقہ کر دے گا کیونکہ اصل جنایت اگرچہ بائع کی ملکیت میں نہیں پائی

۱۔ در صورت فسخ بیع کے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (Page 232) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...though, in terms of the final outcome, it is as if this mistake occurred while it was under his ownership; this is written in *Al-Mabsut*. If the seller (Bā'i') cut off the slave's hand, and then the buyer (Mushtarī) took possession of him, whether with or without the seller's permission, and then the slave died due to the cutting of the hand, half of the price will be waived for the buyer and the other half will be due from him. No compensation for this mistake will be mandatory for the seller because the buyer's possession is similar to the contract itself, as it establishes the right of disposal ('milk-at-tasarruf') and reinforces the ownership of the original thing. Thus, the buyer's right of disposal intervenes between the seller's mistake and its consequence; hence, the effect (death) will not be attributed to the seller's mistake because the change in ownership prevents such attribution. For instance, if a person cut off someone's slave's hand, then the owner sold him, and the slave died while with the buyer from that same injury, the one who cut the hand would only be liable for the hand's compensation (*daman*). This is contrary to a case where the seller, after the buyer took possession, takes him back into his own possession to withhold him for the price; because the seller's possession in this case does not establish full ownership, no ownership intervenes between the mistake and its effect. Therefore, the effect of that mistake—the death—will remain attributed to his mistake. If the buyer took possession of the slave without the seller's permission before paying the price, and the seller cut the hand while the slave was in the buyer's possession, and the slave died for that reason, the entire price would be waived for the buyer. If he died from another cause, half the price would be due from the buyer; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

A person bought a slave but had not yet taken possession when someone intentionally killed him. Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl stated that according to the view of Imam-e-Azam (Abu Hanifa), the buyer has a choice: if he chooses to complete the sale, the right of *qisas* (retaliation) belongs to him; if he chooses to annul the sale, the right of *qisas* belongs to the seller. According to Imam Abu Yusuf, if he chooses to keep the sale, the right of *qisas* belongs to the buyer, but if he annuls the sale, there is no *qisas*; instead, the seller receives the value. Imam Muhammad, by way of *istihsan* (juridical preference), stated that in both cases, the value will be paid and *qisas* will not be mandatory; this act is regarded by them as equivalent to accidental killing (*qatl-e-khata*). This is recorded in *Fatawa Qadhi Khan*. A person bought a slave but had not yet taken possession when the seller ordered someone to

kill him, and he killed him. The buyer has the option to either take the value from the killer and pay the seller the price, or annul the sale. If he takes compensation for the value from the killer, the one who carried out the killing cannot seek any recourse from the seller; this is written in *Az-Zakhirah*. In the aforementioned scenario, if instead of a slave it was cloth, and the seller told a tailor to cut it for a shirt, whether for a fee or for free, the buyer cannot take compensation from the tailor but will receive the value from the seller; this is written in *Al-Muhit*. Someone bought a goat, then the seller ordered someone to slaughter it. If the person slaughtering it knew it had been sold, the buyer can take compensation from him, but in this case, if the buyer takes compensation from him, he cannot take anything from the seller. If the slaughterer did not know it had been sold, the buyer cannot take compensation from him; this is written in *Al-Zahiriyyah*. If someone ordered another to slaughter his goat but sold it before it was slaughtered, and the person ordered subsequently slaughtered it after the sale, the buyer can take compensation from the slaughterer, and the slaughterer can take nothing from the one who ordered him, even if he was unaware of the sale; this is recorded in *Fatawa Qadhi Khan*. Regarding the issue of cutting the slave's hand mentioned earlier: if the buyer himself cut the slave's hand, he would be considered to have taken possession. Consequently, if the slave died while with the seller—either due to the hand being cut or for any other reason—before the seller had refused delivery, the buyer would be liable for the full price.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (पृष्ठ 232) किताब अल-बुयू'

गई लेकिन परिणाम के लिहाज़ से यही है कि मानो उसकी मिल्कियत (स्वामित्व) में यह त्रुटि (ख़ता) घटित हुई, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि विक्रेता (बाइ'अ) ने उसका हाथ काट डाला, फिर क्रेता (मुश्तरी) ने विक्रेता की अनुमति से या बिना अनुमति के उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर विक्रेता के हाथ काटने के कारण वह गुलाम मर गया, तो आधे दाम क्रेता से समाप्त हो जाएंगे और आधे दाम उस पर अनिवार्य होंगे, और विक्रेता पर इस त्रुटि के बदले कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। इसका कारण यह है कि क्रेता का कब्ज़ा अनुबंध (अक़्द) के समान है क्योंकि वह 'मिल्क-ए-तसर्रुफ़' (उपयोग का अधिकार) सिद्ध करता है और मूल वस्तु के स्वामित्व की पुष्टि करता है। अतः विक्रेता की त्रुटि और उसके प्रभाव के बीच क्रेता का उपयोग का स्वामित्व बाधा बन गया, इसलिए उस प्रभाव का संबंध विक्रेता की त्रुटि की ओर नहीं किया जाएगा, क्योंकि स्वामित्व का परिवर्तन इस संबंध को रोकता है। उदाहरणस्वरूप, यदि किसी व्यक्ति ने किसी के गुलाम का हाथ काट डाला, फिर उसके मालिक ने उसे बेच दिया और गुलाम क्रेता के पास उसी चोट के कारण मर गया, तो हाथ काटने वाला केवल हाथ काटने का मुआवज़ा (ज़मान) देगा। इसके विपरीत यदि विक्रेता ने क्रेता के कब्ज़ा करने के बाद फिर से अपने कब्ज़े में लेकर उसे मूल्य के लिए रोका हो, क्योंकि इस स्थिति में विक्रेता का कब्ज़ा पूर्ण स्वामित्व सिद्ध नहीं करता है, तो त्रुटि और उसके प्रभाव के बीच कोई स्वामित्व बाधा नहीं बनेगा। अतः उस त्रुटि का प्रभाव यानी मृत्यु, उसकी त्रुटि की ओर ही माना जाएगा। और यदि क्रेता ने मूल्य चुकाने से पहले विक्रेता की अनुमति के बिना गुलाम पर कब्ज़ा कर लिया और विक्रेता ने क्रेता के कब्ज़े में उसका हाथ काट डाला और उसी कारण गुलाम मर गया, तो क्रेता से पूरे दाम समाप्त हो जाएंगे, और यदि किसी अन्य कारण से मरा तो क्रेता पर आधे दाम अनिवार्य होंगे, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा और अभी कब्ज़ा नहीं किया था कि उसे किसी ने जानबूझकर मार डाला, तो इमाम अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने फ़रमाया कि इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि के कथन के अनुसार क्रेता को विकल्प है; यदि वह बिक्री पूरी करना चाहे तो क़िसास (बदले) का अधिकार उसके लिए है, और यदि बिक्री रद्द करना चाहे तो क़िसास का अधिकार विक्रेता के लिए होगा। और इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि के निकट, यदि वह बिक्री चुनता है तो क़िसास का अधिकार क्रेता के लिए है और यदि बिक्री रद्द कर दी तो क़िसास नहीं होगा बल्कि विक्रेता को मूल्य मिलेगा। और इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि ने 'इस्तिहसान' के आधार पर फ़रमाया कि दोनों ही

स्थितियों में मूल्य मिलेगा और क़िसास अनिवार्य नहीं होगा, और यह कृत्य उनके निकट 'क़त्ल-ए-ख़ता' (अनजाने में हत्या) के समान माना गया, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा और अभी कब्ज़ा नहीं किया था कि विक्रेता ने किसी को उसे मारने का आदेश दिया और उसने उसे मार डाला, तो क्रेता को विकल्प है कि चाहे तो हत्यारे से मूल्य ले ले और विक्रेता को उसके दाम दे दे, और चाहे तो बिक्री रद्द कर दे। अतः यदि हत्यारे से मूल्य का हर्जाना लिया तो हत्या करने वाला विक्रेता से कुछ भी वापस नहीं ले सकता, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और यदि इसी स्थिति में गुलाम के स्थान पर कपड़ा हो और विक्रेता ने किसी दर्ज़ी से कहा कि मेरे लिए इसकी कमीज़ सिल दे (काट दे), चाहे मज़दूरी पर या बिना मज़दूरी के, तो क्रेता दर्ज़ी से हर्जाना नहीं ले सकता लेकिन विक्रेता से मूल्य ले लेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने एक बकरी खरीदी, फिर विक्रेता ने किसी व्यक्ति को उसे ज़बह करने का आदेश दिया। यदि ज़बह करने वाला उसके बिक जाने से अवगत था, तो क्रेता उससे हर्जाना ले सकता है, लेकिन इस स्थिति में यदि क्रेता ने उससे हर्जाना ले लिया तो वह विक्रेता से कुछ नहीं ले सकता। और यदि ज़बह करने वाला उसके बिकने को नहीं जानता था, तो क्रेता उससे हर्जाना नहीं ले सकता, यह 'ज़हीरिय्या' में लिखा है। और यदि किसी ने किसी को अपनी एक बकरी ज़बह करने का आदेश दिया, फिर ज़बह होने से पहले उस बकरी को बेच दिया, फिर बिकने के बाद जिसे ज़बह करने का आदेश दिया गया था उसने उसे ज़बह कर दिया, तो क्रेता ज़बह करने वाले से हर्जाना ले सकता है और ज़बह करने वाला अपने आदेश देने वाले से कुछ नहीं ले सकता, भले ही उसे बिक्री की सूचना न मिली हो, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और गुलाम के हाथ काटने का जो मसला ऊपर बताया गया है, उस स्थिति में यदि स्वयं क्रेता ने गुलाम का हाथ काट डाला हो, तो वह गुलाम पर कब्ज़ा माना जाएगा। अतः यदि विक्रेता के क्रेता को सौंपने से इनकार करने से पहले वह गुलाम विक्रेता के पास इस हाथ काटने या किसी अन्य कारण से मर गया, तो क्रेता पर पूरा मूल्य अनिवार्य होगा।

گئی مگر انجام کار کے لحاظ سے یہی ہے کہ گویا اُسی کی ملکیت میں یہ خطا واقع ہوئی یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے اُس کا ہاتھ کاٹ ڈالا پھر مشتری نے بائع کی اجازت سے یا بلا اجازت اُس پر قبضہ کر لیا پھر بائع کے ہاتھ کاٹنے کی وجہ سے وہ غلام مر گیا تو آدھے دام مشتری سے ساقط ہو جائیں گے اور آدھے دام اُس پر واجب ہوں گے اور بائع پر اس خطا کے عوض کچھ لازم نہ آئے گا اس واسطے کہ مشتری کا قبضہ عقد کے مشابہ ہے کیونکہ وہ ملکِ تصرف کو ثابت کرتا ہے اور اصلِ شے کی ملکیت کی تاکید کرتا ہے پس بائع کی خطا اور اُس کے اثر میں مشتری کی ملکیتِ تصرف حائل ہوگئی تو اس اثر کرنے کی نسبت بائع کی خطا کی طرف نہ کی جائے گی اس واسطے کہ ملکیت کا بدل جانا اس نسبت کرنے سے مانع ہوتا ہے چنانچہ اگر کسی شخص نے کسی کے غلام کا ہاتھ کاٹ ڈالا پھر اُس کے مالک نے اُس کو بیچا اور غلام مشتری کے پاس اسی صدمہ سے مر گیا تو ہاتھ کاٹنے والا فقط ہاتھ کاٹنے کی ضمان دے گا بخلاف اُس صورت کے کہ بائع نے مشتری کے قبضہ کرنے کے بعد پھر اپنے قبضہ میں لاکر اُس کو ثمن کے واسطے روکا ہو کیونکہ بائع کا قبضہ اس صورت میں پوری ملکیت ثابت نہیں کرتا ہے تو خطا اور اُس کے اثر میں کوئی ملکیت حائل نہ ٹھہرے گی پس اُس خطا کا اثر یعنی موت اُس کی خطا کی طرف منسوب رہے گا اور اگر مشتری نے ثمن ادا کرنے سے پہلے بلا اجازت بائع کے غلام پر قبضہ کر لیا اور بائع نے مشتری کے قبضہ میں اُس کا ہاتھ کاٹ ڈالا اور اسی سبب سے غلام مر گیا تو مشتری سے پورے دام ساقط ہو جائیں گے اور اگر کسی اور سبب سے مرا تو مشتری پر آدھے دام واجب ہوں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے ایک غلام خریدا اور ہنوز قبضہ نہیں کیا تھا کہ اس کو کسی نے عمداً قتل کر ڈالا تو امام ابوبکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ امام اعظمؒ کے قول کے موافق مشتری مختار ہے اگر بیع پوری کرنی اختیار کرے تو قصاص کا حق اُس کے واسطے ہے اور اگر بیع توڑ دینی اختیار کرے تو قصاص کا حق بائع کے واسطے ہوگا اور امام ابویوسفؒ کے نزدیک ایک بیع اختیار کرے گا تو حق قصاص مشتری کے واسطے ہے اور اگر بیع توڑ دی تو قصاص نہ ہوگا بلکہ بائع کو قیمت ملے گی اور امام محمدؒ نے بحکم استحسان فرمایا کہ دونوں صورتوں میں قیمت ملے گی اور قصاص واجب نہ ہوگا اور یہ فعل ان کے نزدیک بمنزلہ قتل خطا کے ہوا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے ایک غلام خریدا اور ہنوز قبضہ نہیں کیا تھا کہ بائع نے کسی کو اُس کے قتل کر ڈالنے کا حکم کیا اور اُس نے اس کو قتل کر ڈالا تو مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے قاتل سے قیمت لے اور بائع کو اُس کے دام دے دے اور اگر چاہے تو بیع توڑ دے پس اگر قاتل سے قیمت کی ضمان لی تو بائع سے قتل کرنے والا کچھ رجوع نہیں کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر اس صورت مذکورہ میں بجائے غلام کے کپڑا ہو اور بائع نے کسی درزی سے کہا کہ میرے واسطے اُس کی قمیض قطع کر دے خواہ اُجرت سے یا بلا اُجرت تو مشتری درزی سے ضمان نہیں لے سکتا لیکن بائع سے قیمت لے لے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک بکری خریدی پھر بائع نے کسی شخص کو اُس کے ذبح کرنے کا حکم دیا پس ذبح کرنے والا اگر اس کے فروخت ہو جانے سے واقف تھا تو مشتری اُس سے ضمان لے سکتا ہے لیکن اس صورت میں اگر مشتری نے اُس سے ضمان لے لی تو وہ بائع سے کچھ نہیں لے سکتا اور اگر ذبح کرنے والا اُس کے فروخت ہونے کو نہیں جانتا تھا تو مشتری اُس سے ضمان نہیں لے سکتا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اور اگر کسی نے کسی کو اپنی ایک بکری ذبح کرنے کا حکم کیا پھر ذبح ہونے سے پہلے اُس بکری کو بیچ ڈالا پھر بعد فروخت ہونے کے جس کو ذبح کرنے پر مامور کیا تھا اُس نے

ذبح کر ڈالی تو مشتری ذبح کرنے والے سے ضمان لے سکتا ہے اور یہ ذبح کرنے والا اپنے حکم کرنے والے سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اگر چہ اُس کو بیع کی خبر نہ ہوئی ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور غلام کے ہاتھ کاٹنے کا جو مسئلہ مذکور ہے اس صورت میں اگر خود مشتری نے غلام کا ہاتھ کاٹ ڈالا ہو تو وہ غلام پر قابض ہو جائے گا پس اگر بائع کے مشتری کو دینے سے منع کرنے سے پہلے وہ غلام بائع کے پاس اس ہاتھ کاٹنے یا اور کسی سبب سے ہلاک ہوا تو مشتری پر پورا ثمن واجب ہوگا۔

...will be. If the seller (ba'i) had withheld the slave and then he died due to his hand being cut off, the buyer (mushtari) is still liable for the full price (thaman). However, if he died from a cause other than the cut hand, the buyer is liable for half the price. If the seller first cut off one hand, and then the buyer cut off a foot on the other side, and the slave recovered from both injuries, the buyer must accept the slave at half the price, and he does not have the option to refuse. Conversely, if the buyer first cut off the slave's hand and then the seller cut off a foot on the opposite side, and the slave recovered from both injuries, the buyer has an option: if he wishes, he may take the slave by paying three-quarters of the price; if he does not wish to take him, he is liable for half the price. If the buyer had already paid the price but had not yet taken possession, and then cut off one hand himself, followed by the seller cutting off a foot on the other side, and the slave recovered, then the buyer must keep the slave without any option; this is recorded in the 'Mabsut'.

If someone purchased a slave for one thousand dirhams and had not yet paid the price when the seller cut off his hand, and subsequently the buyer cut off his other hand or the foot on the same side as the cut hand ☆

The seller is liable for half the value of this handless slave; this is stated in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. In the event the price was paid: if the seller first cut off the hand and then the buyer cut off the foot, the buyer is bound to keep the slave at half price and will recover the remaining half price already paid from the seller, as stated in 'Mabsut'. This applies if the slave recovers from both injuries. If he does not recover and dies from the combined effects, then: if the seller cut the hand first and the buyer cut the foot thereafter, and the slave died in the seller's possession due to both, if the buyer has not paid the price, he is liable for three-eighths (1) of the total price, because half the price was remitted due to the seller cutting the hand, and the buyer's act of cutting the foot destroyed the other half; the remaining quarter of the slave's value was lost due to the combined injuries, so this quarter is split equally between them. If the buyer had already paid the price, he shall recover half the price from the seller (as the buyer himself destroyed half the value) and also recover one-eighth of the price because that portion was lost due to the seller's injury after constructive possession by the buyer. In such a scenario, if the buyer cut the hand first followed by the seller, and the price was not paid, the buyer is liable for five-eighths of the price. If the price had been paid, the buyer is liable for the full price, and the seller will be liable for three-eighths of the price, as stated in 'Al-Muhit al-

Sarakhsi'. If a person bought a slave for a thousand dirhams, had not yet paid, and the seller cut a hand, then the buyer cut the second hand or the foot on the same side, and the slave died from the trauma, then half the price is remitted from the buyer's liability due to the seller's action. It will then be considered how much depreciation occurred due to the buyer's injuries. If the loss equals four-fifths (3) of the remainder, then four-fifths of the half-price is due from the buyer. The remaining fifth, lost due to both injuries, will be split, and half of that is also due from the buyer. Thus, the buyer is liable for four and a half parts out of ten of the total price, while five and a half parts are remitted due to the seller's injury and its effects; this is written in 'Mabsut'. And if the seller first...

---

1. "Three-eighths" means three parts out of eight.
2. If it is argued that the case describes death in the seller's possession after stating the buyer had possession, the answer is that 'possession' here refers to 'constructive possession' (qabdh hukmi), as the act of cutting off the foot constituted an act of ownership and taking possession.
3. Four parts out of five.

होगा और अगर बाए (विक्रेता) ने उसे रोका था फिर हाथ कटने की वजह से वह मर गया तो भी मुश्तरी (क्रेता) पर पूरा समन (कीमत) वाजिब होगा और अगर हाथ कटने के अलावा किसी और वजह से मरा तो मुश्तरी पर आधे दाम वाजिब होंगे। और अगर बाए ने पहले उसका हाथ काट डाला फिर मुश्तरी ने दूसरी तरफ से उसका एक पाँव काट डाला फिर वह इन दोनों ज़ख्मों से अच्छा हो गया, तो वह गुलाम मुश्तरी को आधे दामों पर लाज़िम होगा और मुश्तरी को उसे लेने या न लेने का अधिकार नहीं है। और अगर मुश्तरी ने खुद पहले उसका हाथ काट डाला फिर बाए ने दूसरी तरफ से उसका एक पाँव काट डाला फिर वह इन दोनों ज़ख्मों से अच्छा हो गया, तो मुश्तरी को अधिकार है, अगर चाहे तो तीन-चौथाई दाम देकर उसे ले ले और अगर न लेना चाहे तो उस पर आधे दाम वाजिब होंगे। और अगर मुश्तरी ने समन अदा कर दिया और अभी कब्ज़ा नहीं किया था कि खुद उसका एक हाथ काट डाला फिर बाए ने उसका पाँव दूसरी तरफ से काट डाला फिर वह इन दोनों ज़ख्मों से अच्छा हो गया, तो बिना अधिकार के गुलाम मुश्तरी को लाज़िम होगा, यह 'मबसूत' में लिखा है।

अगर किसी ने एक गुलाम हज़ार दिरहम में खरीदा और अभी समन अदा नहीं किया था कि बाए ने उसका हाथ काट डाला फिर मुश्तरी ने उसका दूसरा हाथ या कटे हुए हाथ की तरफ का पाँव काट डाला ☆

बाए पर इस हाथ कटे हुए गुलाम की आधी कीमत वाजिब होगी, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और समन अदा करने की सूरत में अगर बाए ने पहले उसका हाथ काटा फिर मुश्तरी ने उसका पाँव काटा तो गुलाम मुश्तरी को आधे दामों पर लाज़िम है और आधे दाम जो उसने दिए हैं बाए से वापस लेगा, यह 'मबसूत' में लिखा है। और यह सब उस सूरत में है जब गुलाम इन दोनों के ज़ख्मों से अच्छा हो गया हो। और अगर अच्छा न हुआ और दोनों के असर से मर गया, तो अगर बाए ने पहले उसका हाथ काटा था फिर मुश्तरी ने उसका पाँव काटा और इन दोनों की वजह से गुलाम बाए के पास मर गया, तो अगर मुश्तरी ने समन अदा नहीं किया तो कुल समन के तीन-आठवें (१) हिस्से पर मुश्तरी को गुलाम लाज़िम होगा, क्योंकि बाए के हाथ काटने की वजह से आधा समन साक़ित (समाप्त) हो गया और मुश्तरी ने पाँव काटकर बाकी आधा तलफ़ (नष्ट) कर दिया, और चौथाई गुलाम जो बचा हुआ था दोनों के ज़ख्मों के असर से तलफ़ हो गया, अतः यह चौथाई दोनों पर आधा-आधा बाँट दिया

जाएगा। और अगर मुश्तरी ने समन अदा कर दिया था तो मुश्तरी बाए से आधा समन वापस ले लेगा क्योंकि उसने पहले आधा गुलाम तलफ़ कर दिया है, और आठवाँ हिस्सा गुलाम की कीमत भी लेगा क्योंकि मुश्तरी के कब्ज़ा करने के बाद आठवाँ हिस्सा बाए के ज़ख्म के असर से तलफ़ हुआ। और अगर ऐसे मसले में यह सूरत पेश आई कि मुश्तरी ने पहले उसका हाथ काटा फिर बाए ने, तो अगर मुश्तरी ने समन अदा नहीं किया है तो उस पर समन के आठ हिस्सों में से पाँच हिस्से वाजिब होंगे, और अगर समन अदा कर दिया था तो मुश्तरी पर पूरा समन वाजिब होगा और बाए पर तीन-आठवाँ हिस्सा कीमत का लाज़िम आएगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। अगर किसी ने एक गुलाम हज़ार दिरहम में खरीदा और अभी समन अदा नहीं किया था कि बाए ने उसका हाथ काट डाला फिर मुश्तरी ने उसका दूसरा हाथ या कटे हुए हाथ की तरफ का पाँव काट डाला और वह गुलाम इस सदमे से मर गया, तो बाए के हाथ काटने की वजह से मुश्तरी के ज़िम्मे से आधा समन साक़ित हो गया, फिर गौर किया जाएगा कि मुश्तरी के हाथ-पाँव काटने की वजह से गुलाम में किस कदर नुकसान आया है। अतः अगर बाकी के चार-पाँचवें (३) हिस्से के बराबर नुकसान आया है, तो आधे समन का चार-पाँचवाँ हिस्सा मुश्तरी पर वाजिब होगा और बाकी यानी पाँचवाँ हिस्सा दोनों के ज़ख्मों से तलफ़ हुआ तो उसका आधा भी मुश्तरी पर वाजिब होगा। अतः मुश्तरी के ज़िम्मे कुल समन के दस हिस्सों में से साढ़े चार हिस्से वाजिब होंगे और बाए के ज़ख्म और उसके असर की वजह से दस हिस्सों में से साढ़े पाँच हिस्से मुश्तरी के ज़िम्मे से साक़ित हो जाएँगे, यह 'मबसूत' में लिखा है। और अगर बाए ने पहले उसका...

---

1. तीन-आठवाँ यानी आठ हिस्सों में से तीन हिस्सा।
2. अगर कहा जाए कि मसला इस सूरत में है कि बाए के पास ज़ख्म के असर से तलफ़ हुआ और बयान किया कि मुश्तरी के कब्ज़ा करने के बाद, तो मैं जवाब देता हूँ कि कब्ज़ा से मुराद 'क़ब्ज़ा हुक्मी' (कानूनी कब्ज़ा) है क्योंकि पाँव काट डालने से वह उसका काबिज़ (अधिकार में) हो गया था।
3. पाँच में से चार हिस्सा।

ہوگا اور اگر بائع نے اُس کو روکا تھا پھر ہاتھ کٹنے کی وجہ سے وہ مر گیا تو بھی مشتری پر پورا ثمن واجب ہو گا اور اگر ہاتھ کٹنے کے سوا اور وجہ سے مرا تو مشتری پر آدھے دام واجب ہوں گے اور اگر بائع نے پہلے اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا پھر مشتری نے دوسری طرف سے اُس کا ایک پاؤں کاٹ ڈالا پھر وہ ان دونوں زخموں سے اچھا ہو گیا تو وہ غلام مشتری کو آدھے داموں پر لازم ہو گا اور مشتری کو لینے نہ لینے کا اختیار نہیں ہے اور اگر مشتری نے خود پہلے اُس کا ہاتھ کاٹ ڈالا پھر بائع نے دوسری طرف سے اُس کا ایک پاؤں کاٹ ڈالا پھر وہ ان دونوں زخموں سے اچھا ہو گیا تو مشتری کو اختیار ہے اگر چاہے تو تین چوتھائی دام دے کر اُس کو لے لے اور اگر نہ لینا چاہے تو اس پر آدھے دام واجب ہوں گے اور اگر مشتری نے ثمن ادا کر دیا اور ہنوز قبضہ نہیں کیا تھا کہ خود اُس کا ایک ہاتھ کاٹ ڈالا پھر بائع نے اُس کا پاؤں دوسری طرف سے کاٹ ڈالا پھر وہ ان دونوں زخموں سے اچھا ہو گیا تو بلا اختیار غلام مشتری کو لازم ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور ہنوز ثمن ادا نہیں کیا تھا کہ بائع نے اُس کا ہاتھ کاٹ ڈالا پھر مشتری نے اُس کا دوسرا ہاتھ یا کٹے ہوئے ہاتھ کی طرف کا پاؤں کاٹ ڈالا ☆

بائع پر اس ہاتھ کٹے ہوئے غلام کی آدھی قیمت واجب ہو گی یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور ثمن ادا کرنے کی صورت میں اگر بائع نے پہلے اُس کا ہاتھ کاٹا پھر مشتری نے اُس کا پاؤں کاٹا تو غلام مشتری کو آدھے داموں پر لازم ہے اور آدھے دام جو اُس نے دیئے ہیں بائع سے واپس لے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ جب غلام ان دونوں کے زخموں سے اچھا ہو گیا ہو اور اگر نہ اچھا ہوا اور دونوں کے اثر سے مر گیا پس اگر بائع نے پہلے اس کا ہاتھ

کاٹا تھا پھر مشتری نے اُس کا پاؤں کاٹا اور ان دونوں کی وجہ سے غلام بائع کے پاس مر گیا تو اگر مشتری نے ثمن ادا نہیں کیا تو کل ثمن کے تین آٹھویں ۱ حصہ پر مشتری کو غلام لازم ہو گا اس واسطے کہ بائع کے ہاتھ کاٹنے کی وجہ سے آدھا ثمن ساقط ہو گیا اور مشتری نے پاؤں کاٹ کر باقی آدھا تلف کر دیا اور چوتھائی غلام بچا ہوا دونوں کے زخموں کے اثر سے تلف ہو گیا پس یہ چوتھائی دونوں پر آدھا آدھا بانٹ دیا جائے گا اور اگر مشتری نے ثمن ادا کر دیا تھا تو مشتری بائع سے آدھا ثمن واپس کر لے گا کیونکہ اُس نے پہلے آدھا غلام تلف کر دیا ہے اور آٹھواں حصہ غلام کی قیمت بھی لے گا کیونکہ مشتری کے قبضہ کرنے کے بعد آٹھواں حصہ بائع کے زخم کے اثر سے تلف ہوا اور اگر ایسے مسئلہ میں یہ صورت واقع ہوئی کہ مشتری نے پہلے اُس کا ہاتھ کاٹا پھر بائع نے تو اگر مشتری نے ثمن ادا نہیں کیا ہے تو اُس پر ثمن کے آٹھ حصوں میں سے پانچ حصہ واجب ہوں گے اور اگر ثمن ادا کر دیا تھا تو مشتری پر پورا ثمن واجب ہو گا اور بائع پر تین آٹھواں حصہ قیمت کالا زم آئے گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور ہنوز ثمن ادا نہیں کیا تھا کہ بائع نے اُس کا ہاتھ کاٹ ڈالا پھر مشتری نے اُس کا دوسرا ہاتھ یا کٹے ہوئے ہاتھ کی طرف کا پاؤں کاٹ ڈالا اور وہ غلام اس صدمہ سے مر گیا تو بائع کے ہاتھ کاٹنے کی وجہ سے مشتری کے ذمہ سے آدھا ثمن ساقط ہو گیا پھر غور کیا جائے گا کہ مشتری کے ہاتھ پاؤں کاٹنے کی وجہ سے غلام میں کس قدر نقصان آیا ہے پس اگر باقی کے چار ۳ پانچویں حصہ کے قدر نقصان آیا ہے تو آدھے ثمن کا چار پانچواں حصہ مشتری پر واجب ہو گا اور باقی یعنی پانچواں حصہ دونوں کے زخموں سے تلف ہوا تو اُس کا آدھا بھی مشتری پر واجب ہو گا پس مشتری کے ذمہ کل ثمن کے دس حصوں میں سے ساڑھے چار حصہ واجب ہوں گے اور بائع کے زخم اور اُس کے اثر کی وجہ سے دس حصوں میں سے ساڑھے پانچ حصہ مشتری کے ذمہ سے ساقط ہو جائیں گے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر بائع نے اوّل اُس کا

۱ قول تین آٹھواں یعنی آٹھ حصوں میں سے تین حصہ ۱۲۔ ۲ اگر کہا جائے کہ وضع مسئلہ اس صورت میں ہے کہ بائع کے پاس اثرِ زخم سے تلف ہوا اور میان فرمایا کہ مشتری کے قبضہ کرنے کے بعد تو میں جواب دیتا ہوں کہ قبضہ سے مراد قبضہ حکمی ہے کیونکہ پاؤں کاٹ ڈالنے سے اس کا قابض ہو گیا تھا ۱۲۔ ۳ پانچ سے چار حصہ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (236) Kitab al-Buyu (Book of Sales)

(A scenario where) a hand was severed, then the buyer (Mushtari) and a stranger (Ajnabi) together severed the foot from the other side, and the buyer had not yet paid the price (Thaman). Subsequently, the slave died from these injuries. In this case, out of eight parts of the price, three parts and one-third of a part shall be incumbent upon the buyer due to his and the stranger’s injury. The buyer shall recover from the stranger one full eighth part and two-thirds of an eighth part of the value. This is because half of the slave was lost due to the seller's (Bai') injury, thus half the price is waived. The remaining half was lost due to the injuries caused by the other two, so one-fourth of the price falls upon the buyer. The remaining fourth was lost due to the collective effect of all injuries, so one-third of that falls upon each. To solve this, a number is needed whose fourth, and half of that fourth, and its third are whole numbers; that number is 24. The translator notes: In summary, dividing the total price into 24 parts, the buyer pays 10 parts, and 14 parts are waived. The buyer shall take 5 parts out of 24 from the stranger. If this exceeds the proportional price, the buyer need not give it in charity (Sadaqah) because this benefit accrued within his ownership and liability.

If the seller and a stranger first severed a hand, then the buyer severed the foot from the other side and the slave died, the buyer is liable for one-fourth of the price due to his injury and two-thirds of one-eighth due to the loss of life. The buyer shall take one-fourth of the price from the stranger for the hand, and two-thirds of an eighth for the loss of life, payable by the stranger's assisting community (Aaqilah) over three years. What is due from the stranger shall go to the buyer. If the amount received from the stranger for the severed hand exceeds one-fourth of the price, the excess should be given in charity, as this gain was realized on an item not yet fully under secured possession. However, no charity is required from the compensation for loss of life, as that occurred when the slave was already under the buyer's liability. This is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If the buyer and a stranger intentionally severed the hand, and then the seller severed the foot, leading to the slave's death, the buyer has an option: If he upholds the sale, he is liable for five full parts and one-third of a part out of eight parts of the price. Two parts and two-thirds of a part are waived, corresponding to the seller's injury. The buyer shall then recover two-eighths and two-thirds of an eighth from the stranger. If he chooses to rescind the sale, he must pay only for the portion corresponding to his own injury and its effects. This is mentioned in *Al-Mabsut*. If

someone bought a slave from two people and had not yet paid, and one seller severed a hand and the other a foot, and then the buyer blinded an eye... (text continues).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (236) किताब अल-बुलू (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

हाथ काटा, फिर खरीदार (मुश्तरी) और एक अजनबी व्यक्ति ने मिलकर दूसरी तरफ से उसका पैर काट दिया, और खरीदार ने अभी तक मूल्य (थमन) अदा नहीं किया था। फिर गुलाम इस सदमे से मर गया। तो खरीदार के ज़िम्मे मूल्य के आठ हिस्सों में से तीन हिस्से और एक तिहाई हिस्सा उसके और अजनबी के ज़ख्म के कारण अनिवार्य होंगे। खरीदार अजनबी से मूल्य का पूरा आठवाँ हिस्सा और एक आठवें का दो-तिहाई हिस्सा वापस लेगा। इसका कारण यह है कि आधा गुलाम विक्रेता (बाइ) के ज़ख्म से नष्ट हुआ, अतः आधा मूल्य समाप्त हो गया। बाकी का आधा उन दोनों के ज़ख्म से नष्ट हुआ, अतः खरीदार पर मूल्य का एक चौथाई हिस्सा लागू होगा। जो एक चौथाई बचा है, वह सभी के ज़ख्मों के प्रभाव से नष्ट हुआ, अतः प्रत्येक के ज़िम्मे उसका एक तिहाई हुआ। इस मामले में ऐसी संख्या की आवश्यकता है जिसका चौथाई, और उस चौथाई का आधा और तिहाई पूरी तरह से निकल सके, और वह संख्या 24 है। अनुवादक का कहना है कि सारांश यह है कि कुल मूल्य के24 हिस्से करके खरीदार 10 हिस्से अदा करे और 14 हिस्से समाप्त हो जाएंगे। खरीदार अजनबी से मूल्य के24 हिस्सों में से 5 हिस्से ले। यदि यह राशि मूल्य से अधिक हो, तो खरीदार सदका (दान) न करे क्योंकि यह लाभ उसे अपनी संपत्ति और सुरक्षा के तहत प्राप्त हुआ है।

यदि विक्रेता और किसी अजनबी ने मिलकर पहले हाथ काटा, फिर खरीदार ने दूसरी तरफ से उसका पैर काटा और गुलाम मर गया, तो खरीदार पर उसके ज़ख्म के कारण मूल्य का एक चौथाई अनिवार्य होगा और जान जाने के प्रभाव के कारण आठवें हिस्से का दो-तिहाई अनिवार्य होगा। खरीदार अजनबी से हाथ काटने के बदले मूल्य का एक चौथाई लेगा, और जान जाने के बदले आठवें हिस्से का दो-तिहाई मूल्य उसकी सहायक बिरादरी (आक़िला) पर तीन साल में अदा करना अनिवार्य होगा। अजनबी पर जो अनिवार्य हुआ है, वह खरीदार को मिलेगा। यदि अजनबी से प्राप्त राशि मूल्य के चौथाई हिस्से से अधिक हो, तो वह अधिकता सदका कर दे क्योंकि यह लाभ कब्जे से पहले बिना गारंटी वाली चीज़ पर प्राप्त हुआ है। लेकिन जान के बदले जो मिलेगा, उसमें से सदका न करे क्योंकि यह उसकी गारंटी के दौरान हुआ। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

यदि खरीदार और अजनबी ने जानबूझकर उसका हाथ काटा, फिर विक्रेता ने दूसरी तरफ से पैर काटा और गुलाम मर गया, तो खरीदार को विकल्प है: यदि वह सौदे को बरकरार रखता है, तो उसके ज़िम्मे मूल्य के8 हिस्सों में से 5 पूरे और एक का तिहाई अनिवार्य होगा। और 2 हिस्से और

एक का दो-तिहाई हिस्सा समाप्त हो जाएगा। फिर खरीदार अजनबी से मूल्य के2 हिस्से और एक का दो-तिहाई लेगा। यदि वह सौदा रद्द करता है, तो उसे केवल अपने ज़ख्म के बराबर हिस्सा देना होगा।

ہاتھ کاٹا پھر مشتری اور ایک اجنبی شخص نے مل کر دوسری طرف سے اُس کا پاؤں کاٹا اور مشتری نے ہنوز ثمن ادا نہیں کیا تھا پھر غلام اس صدمہ سے مر گیا تو مشتری کے ذمہ ثمن کے آٹھ حصوں میں سے تین حصہ اور ایک تہائی حصہ اُس کے اور اجنبی کے زخم کی وجہ سے واجب ہوں گے اور مشتری اجنبی سے آٹھواں حصہ پورا اور ایک آٹھویں کا دو تہائی حصہ قیمت واپس لے گا اس واسطے کہ نصف غلام بائع کے زخم سے تلف ہوا پس نصف ثمن ساقط ہو گیا اور باقی کا نصف ان دونوں کے زخم سے تلف ہوا پس مشتری کے ذمہ چوتھائی ثمن عائد ہوگا اور ایک چوتھائی جو باقی ہے وہ سب کے زخم کے اثر سے تلف ہوا پس ہر ایک کے ذمہ اُس کی ایک تہائی ہوئی تو اس مسئلہ میں ایسے عدد کی ضرورت ہے جس کی چوتھائی اور اُس چوتھائی کا آدھا اور تہائی پوری نکلتی ہو اور ایسا عدد چوبیس ہے ف مترجم کہتا ہے کہ خلاصہ یہ ہے کہ کل ثمن کے چوبیس حصہ کر کے مشتری دس حصہ ادا کرے اور چودہ حصہ ساقط ہو جائیں گے اور مشتری اجنبی سے قیمت کے چوبیس حصوں میں سے پانچ حصہ لے اور مشتری اس قیمت میں سے اگر اس قدر کے ثمن سے زائد ہو تو کچھ صدقہ نہ کرے اس لیے کہ یہ فائدہ اُس کی ملکیت اور ضمان میں حاصل ہوا ہے اور اگر بائع اور کسی اجنبی نے مل کر پہلے ہاتھ کاٹا پھر مشتری نے دوسری طرف سے اُس کا پاؤں کاٹا اور غلام مر گیا تو مشتری کے ذمہ اُس کے زخم کرنے کی وجہ سے ثمن کی چوتھائی واجب ہوگی اور اُس کے زخم سے جان جانے کی وجہ سے آٹھویں کی دو تہائی واجب ہوگی اور مشتری اجنبی سے ہاتھ کاٹنے کی وجہ سے چوتھائی قیمت لے گا اور جان جاتے رہنے کی وجہ سے آٹھویں حصہ کی دو تہائی قیمت اس کی مدد گار برادری پر تین سال میں ادا کرنی واجب ہوگی پھر اجنبی پر جو واجب ہوا ہے وہ مشتری کو ملے گا اس لیے کہ مشتری نے

اجنبی کے زخم کے بعد جب خود پاؤں کاٹا تو اُس نے اجنبی کا دامن گیر ہونا اختیار کیا پھر ہاتھ کاٹنے کے عوض جو اجنبی سے ملے گا اگر وہ چہارم ثمن سے زیادہ ہے تو زیادتی کو صدقہ کر دے اس واسطے کہ یہ فائدہ قبضہ سے پہلے بلا ضمان چیز پر حاصل ہوا ہے اور اس کے جان کے عوض جو کچھ ملے گا اُس میں سے صدقہ نہ کرے کیونکہ یہ فائدہ اُس کی ضمانت میں حاصل ہوا ہے اس لیے کہ وہ اس وقت حادث ہوا جب بیع غلام مشتری کے ضمان میں داخل ہو گیا تھا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر مشتری اور اجنبی نے مل کر عمداً اُس کا ہاتھ کاٹا پھر بائع نے دوسری طرف سے اُس کا پاؤں کاٹا اور ان سب کی وجہ سے غلام مر گیا تو مشتری کو اختیار ہے کہ اگر اُس نے بیع کو اختیار کیا تو اُس کے ذمہ ثمن کے آٹھ حصوں میں سے پانچ حصہ پورے اور ایک حصہ کی تہائی واجب ہوگی اور ثمن کے آٹھ حصوں میں سے دو حصہ پورے اور ایک حصہ کی دو تہائی ساقط ہو جائے گی جو بمقابلہ بائع کے زخم اور اُس کے اثر کے ہے پھر مشتری اجنبی سے دو آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں حصہ کی دو تہائی لے گا اور زیادتی کو صدقہ نہ کرے گا اگر ہو اور اگر مشتری نے بیع کو توڑنا اختیار کیا تو جس قدر اُس کے زخم اور اُس کے اثر کے تلف ہونے کے مقابلہ میں ثمن کا حصہ ہے یعنی دو آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں کی دو تہائی وہ اُس کو دینا لازم ہو گا اور باقی سب مشتری کے ذمہ سے ساقط ہو جائے گا اور بائع اجنبی سے قیمت کے دو آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں کی دو تہائی لے گا اور اگر اس میں ثمن پر کچھ زیادتی ہو تو اُس زیادتی کو صدقہ کر دے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دو شخصوں سے ایک غلام مول لیا اور ہنوز ثمن نہ دیا تھا کہ دونوں بیچنے والوں میں سے ایک نے غلام کا ہاتھ کاٹ ڈالا پھر دوسرے نے دوسری طرف اُس کا پاؤں کاٹ ڈالا پھر مشتری نے اُس کی ایک آنکھ پھوڑ دی اور ان سب صدموں سے غلام بائع کے قبضہ میں مر گیا پس مشتری کے ذمہ پہلے ہاتھ کاٹنے والے کے لیے ثمن کا آٹھواں حصہ اور ایک

آٹھویں کا پانچواں حصہ واجب ہوگا اور مشتری اُس سے غلام کی قیمت کے دو آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں کا چھٹا حصہ لے گا جو اُس کی مدد گار برادری پر تین سال میں ادا کرنا واجب ہو گا اور مشتری کے ذمہ دوسرے ہاتھ کاٹنے والے کے لیے ثمن کے دو آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں کا پانچواں حصہ واجب ہوں گے اور وہ اُس کی مدد گار برادری سے غلام کی قیمت کا آٹھواں حصہ اور ایک آٹھویں کا چھٹا حصہ پھر لے گا اور جو کچھ اُس کو دینا پڑا ہے اگر---

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 4 (237) Kitab al-Buyu (Book of Sales)

If one receives more than this, it should be given in charity, but any surplus received as compensation for life shall be lawful for him. If two persons purchased a slave from one individual, then one buyer amputated the slave's hand, another amputated his foot, and the seller gouged out one of his eyes, and subsequently, the slave died from these injuries; if both buyers annul the sale, the first buyer shall be liable for two-eighths of the price plus one-sixth of an eighth, and the second buyer shall be liable for one-eighth plus one-sixth of an eighth. The seller shall receive from the first buyer two-eighths of the slave's value plus one-sixth of an eighth, and from the second buyer one-eighth of the value plus one-sixth of an eighth. If both buyers complete the sale, each shall be liable for three-eighths of the price plus one-third of an eighth, and the second amputator shall return to the first amputator two-eighths of the slave's value plus one-sixth of an eighth. This is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If someone sold a slave in exchange for a specific loaf of bread, and neither the seller nor the buyer had yet taken possession when the slave ate the bread, the seller is considered to have received his full price because the seller is liable for any fault committed by the slave while in his possession.☆

A person purchased two goats, and before the buyer took possession, one goat gored the other with its horns and it died. The buyer has the option to either take the remaining goat for its proportionate share of the price or to leave it. Similarly, if someone purchased a donkey and some barley, and before taking possession, the donkey ate the barley, he may take the donkey for its proportionate share of the price, because the action of goring animals is considered void (in terms of legal agency), as if the other goat died due to a natural calamity. If a person purchased two slaves and, before the buyer took possession, one killed the other, the buyer has the option to take the remaining slave for the full price or to reject the sale. Similarly, if a slave and food were purchased and, before taking possession, the slave ate that food, nothing shall be deducted from the price because the action of a human is legally recognized. Therefore, the buyer will be considered the possessor of the item destroyed by the slave's action. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. In such a case, if one slave died of natural causes, the buyer may take the remaining one for its share of the price. If he purchased cattle and one died before possession, the buyer may take the remainder for its share of the price or reject it. It is mentioned in *Al-Jami* that if a person bought a slave-girl and she gave birth before possession was transferred, and then either the mother or the child killed the other, the buyer may take the

survivor for the full price or reject it. If he takes it and later finds a defect, he can return it for the full price. This is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone sold a slave for a specific loaf of bread and possession had not yet been transferred when the slave ate the bread, the seller has received his full price because the seller is responsible for the slave's actions while in his possession. If a donkey was sold for a specific quantity of barley and possession had not been transferred when the donkey ate the barley, the sale shall be annulled and the seller [must return] the full price...

---

1. Argument related to the first issue. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 4 (237) किताबुल बुयू (बिक्री की पुस्तक)

यदि इससे कुछ अधिक मिले तो उसे दान (सदक़ा) कर दे, लेकिन जान के बदले में जो अधिकता उसे मिले, वह उसके लिए हलाल होगी। यदि दो व्यक्तियों ने किसी एक व्यक्ति से एक गुलाम ख़रीदा, फिर एक खरीदार ने उसका हाथ काट दिया, फिर दूसरे ने उसका पैर काट दिया, फिर विक्रेता ने उसकी एक आँख फोड़ दी, और गुलाम इन चोटों से मर गया। अब यदि दोनों खरीदारों ने सौदा रद्द कर दिया, तो पहले खरीदार पर मूल्य के दो आठवें हिस्से और एक आठवें के छठे हिस्से की ज़िम्मेदारी होगी, और दूसरे खरीदार पर एक आठवाँ हिस्सा और एक आठवें का छठा हिस्सा अनिवार्य होगा। विक्रेता पहले खरीदार से गुलाम की कीमत के दो आठवें हिस्से और एक आठवें का छठा हिस्सा लेगा, और दूसरे खरीदार से कीमत का एक आठवाँ हिस्सा और एक आठवें का छठा हिस्सा लेगा। और यदि दोनों खरीदारों ने सौदा पूरा किया, तो प्रत्येक पर मूल्य का तीन आठवाँ हिस्सा और एक आठवें का एक तिहाई हिस्सा देय होगा, और दूसरा काटने वाला पहले काटने वाले को गुलाम की कीमत के दो आठवें हिस्से और आठवें का छठा हिस्सा लौटा देगा। यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है।

यदि किसी ने एक गुलाम एक निश्चित रोटी के बदले बेचा और विक्रेता और खरीदार ने अभी तक कब्ज़ा नहीं लिया था कि गुलाम ने रोटी खा ली, तो विक्रेता ने अपना पूरा मूल्य प्राप्त कर लिया क्योंकि गुलाम द्वारा विक्रेता के अधिकार में रहते हुए की गई गलती का ज़िम्मेदार विक्रेता ही है।☆

एक व्यक्ति ने दो बकरियाँ खरीदीं और खरीदार के कब्ज़ा करने से पहले एक बकरी ने दूसरी को सींग मारा और वह मर गई। ऐसी स्थिति में खरीदार को अधिकार है कि वह चाहे तो बची हुई बकरी को उसके मूल्य के हिस्से के बदले ले ले या चाहे तो उसे छोड़ दे। इसी तरह यदि किसी ने एक गधा और कुछ जौ ख़रीदे और कब्ज़ा करने से पहले गधा जौ खा गया, तो वह गधे को उसके मूल्य के हिस्से के बदले ले सकता है, क्योंकि सींग मारने वाले जानवरों का कृत्य शून्य माना जाता है, जैसे कि दूसरी बकरी किसी प्राकृतिक आपदा से मरी हो। यदि किसी व्यक्ति ने दो गुलाम ख़रीदे और खरीदार के कब्ज़ा करने से पहले एक ने दूसरे की हत्या कर दी, तो खरीदार को अधिकार है कि वह चाहे तो जीवित गुलाम को पूरे मूल्य पर ले ले या चाहे तो छोड़ दे। इसी तरह यदि एक गुलाम और भोजन ख़रीदा और कब्ज़ा करने से पहले गुलाम ने वह भोजन खा लिया, तो मूल्य से कुछ भी कम नहीं होगा क्योंकि मनुष्य का कृत्य मान्य होता है। अतः खरीदार को उस चीज़ का कब्जेदार माना जाएगा जो

गुलाम के कृत्य से नष्ट हुई। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और ऐसी स्थिति में यदि एक गुलाम अपनी मौत मर गया, तो खरीदार चाहे तो शेष को उसके मूल्य के हिस्से के बदले ले ले। और यदि उसने मवेशी ख़रीदे और कब्ज़ा करने से पहले उनमें से एक मर गया, तो खरीदार चाहे तो शेष को उसके मूल्य के हिस्से के बदले ले ले या छोड़ दे। 'जामे' में उल्लेख है कि किसी व्यक्ति ने एक दासी खरीदी और कब्ज़ा करने से पहले उसे बच्चा हुआ, फिर दासी या बच्चे में से एक ने दूसरे की हत्या कर दी, तो खरीदार चाहे तो जीवित को पूरे मूल्य पर ले ले या छोड़ दे। यदि उसने उसे ले लिया और फिर उसमें कोई दोष पाया, तो वह उसे पूरे मूल्य पर वापस कर सकता है। यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। यदि किसी ने एक गुलाम एक निश्चित रोटी के बदले बेचा और विक्रेता तथा खरीदार ने अभी तक कब्ज़ा नहीं लिया था कि गुलाम ने रोटी खा ली, तो विक्रेता ने अपना पूरा मूल्य प्राप्त कर लिया क्योंकि गुलाम द्वारा विक्रेता के अधिकार में रहते हुए की गई गलती का उत्तरदायी विक्रेता है। और यदि निश्चित मात्रा में जौ के बदले एक गधा बेचा गया और विक्रेता तथा खरीदार ने अभी तक कब्ज़ा नहीं लिया था कि गधा जौ खा गया, तो बिक्री रद्द हो जाएगी और विक्रेता अपना पूरा मूल्य (वापस करेगा)...

---

1. पहले मसले से संबंधित दलील। 12.

اس سے کچھ زیادہ ملے تو اُس کو صدقہ کر دے لیکن جان کے عوض جو زیادتی اُس کو ملے وہ اُس کے لیے حلال ہوگی۔ اگر دو شخصوں نے کسی ایک شخص سے غلام مول لیا پھر ایک مشتری نے اُس کا ہاتھ کاٹا پھر دوسرے نے اُس کا پاؤں کاٹا پھر بائع نے اُس کی ایک آنکھ پھوڑ دی پھر غلام ان صدموں سے مر گیا پس اگر دونوں مشتریوں نے بیع توڑ دی تو پہلے مشتری کے ذمہ ثمن کے دو آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں کا چھٹا حصہ واجب ہوں گے اور دوسرے مشتری کے ذمہ ایک آٹھویں اور ایک آٹھویں کا چھٹا حصہ لازم ہوگا اور بائع پہلے مشتری سے غلام کی قیمت کے دو آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں کا چھٹا حصہ لے گا اور دوسرے مشتری سے قیمت کا ایک آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں کا چھٹا حصہ لے گا اور اگر دونوں مشتریوں نے بیع کو پورا کیا تو ہر ایک کے ذمہ ثمن کے تین آٹھویں حصہ اور ایک آٹھویں کی تہائی واجب ہو گی اور دوسرا کاٹنے والا پہلے کاٹنے والے سے غلام کی قیمت کے دو آٹھویں حصہ اور آٹھویں کا چھٹا حصہ پھیر لے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک غلام ایک معین روٹی کے عوض بیچا اور باہم بائع اور مشتری نے ہنوز قبضہ نہیں کیا تھا کہ غلام روٹی کھا گیا تو بائع نے اپنا پورا ثمن پا لیا اس واسطے کہ جو خطا غلام سے بائع کے قبضہ میں ہو اُس کا بائع ضامن ہے☆

ایک شخص نے دو بکریاں خریدیں اور مشتری کے قبضہ کرنے سے پہلے ایک بکری نے دوسری کے سینگ مارا اور وہ مر گئی پس مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو باقی بکری کو اُس کے حصہ ثمن کے عوض لے لے اور اگر چاہے چھوڑ دے اور اسی طرح اگر کسی نے ایک گدھا اور

کچھ جو مول لیے اور قبضہ کرنے سے پہلے گدھا جو کھا گیا تو بھی گدھے کو چاہے اُس کے حصہ ثمن کے عوض لے لے کیونکہ سینگ مارنے والے جانوروں کا فعل باطل ہوتا ہے تو گویا دوسری بکری آسمانی آفت سے ہلاک ہوئی۔ اگر کسی شخص نے دو غلام خریدے اور مشتری کے قبضہ کرنے سے پہلے ایک نے دوسرے کو قتل کر ڈالا تو مشتری کو یہ اختیار ہے کہ اگر چاہے تو باقی کو پورے ثمن میں لے اور اگر چاہے تو ترک کر دے اور اسی طرح اگر ایک غلام اور کھانا خریدا پھر قبضہ کرنے سے پہلے غلام وہ کھانا کھا گیا تو بھی ثمن سے کچھ ساقط نہ ہو گا اس واسطے کہ آدمی کا فعل معتبر ہوتا ہے۔ پس مشتری پہلے کے فعل سے تلف ہونے والی چیز کا قابض شمار ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور ایسی صورت میں اگر ایک غلام اپنی موت سے مر گیا تو باقی کو اگر چاہے تو اُس کے ثمن کے حصہ کے عوض لے لے اور اگر وہ چوپائے مول لے اور قبضہ کرنے سے پہلے ان دونوں میں سے ایک مر گیا تو باقی کو اگر مشتری چاہے تو اس کے حصہ ثمن کے عوض لے لے اور اگر چاہے تو ترک کر دے اور جامع میں مذکور ہے کہ کسی شخص نے ایک باندی خریدی اور قبضہ کرنے سے پہلے اُس کے بچہ پیدا ہوا پھر اُس باندی اور لڑکے میں سے کسی ایک نے دوسرے کو قتل کر ڈالا تو باقی کو پورے ثمن کے عوض اگر مشتری چاہے تو لے لے اور اگر چاہے ترک کر دے اور اگر اُس نے لے لیا پھر اُس میں کوئی عیب پایا تو پورے ثمن پر اُس کو واپس کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک غلام ایک معین روٹی کے عوض بیچا اور باہم بائع اور مشتری نے ہنوز قبضہ نہیں کیا تھا کہ غلام روٹی کھا گیا تو بائع نے اپنا پورا ثمن پا لیا اس واسطے کہ جو خطا غلام سے بائع کے قبضہ میں ہو اُس کا بائع ضامن ہے اور اگر کسی قدر معین جو کے عوض ایک گدھا بیچا اور بائع اور مشتری نے ہنوز قبضہ نہ کیا تھا کہ گدھا جو کھا گیا تو بیع فسخ ہو جائے گی اور بائع اپنا پورا ثمن۔

۱۔ دلیل متعلق مسئلہ اول ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (238) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...will not be counted as a recipient; this is written in Fatawa Qadi Khan and mentioned in al-Walwalajiyyah that if a person bought a slave girl from someone and before paying the price (thaman), the buyer (mushtari) had intercourse with her, then the seller (ba'i) withheld the slave girl for the price and the slave girl died in his possession, then by consensus, 'uqr (compensation) will not be obligatory on the buyer. This is the preferred (mukhtar) view, as written in Tatarkhaniyyah.

Section Six Regarding what expenses (ma'unah) the two contracting parties must bear in delivering the sold item (mabi') and the price (thaman)?

The principle is that an absolute contract requires that the thing contracted for be delivered at the place where it was present at the time of the contract, and it does not require delivery at the place where the contract was made. This is the manifest view of our school, to the extent that if the buyer bought wheat while present in the city but the wheat was in the outskirts (sawad) of the city, it would be obligatory on the seller to deliver it in the outskirts of the city. This is written in al-Muhit.

If wheat is bought inside the ears, it is obligatory for the seller to thresh, tread, and clean it before giving it to the buyer. This is the preferred view as written in al-Khulasah, and the chaff will belong to the seller, as written in Nahr al-Faiq. If wheat is bought by measure, then measuring it is the seller's responsibility, and filling the buyer's vessel is also the seller's responsibility. This is the preferred view as in al-Khulasah. If water is bought in a skin from a water-carrier (saqqa), then filling it is the carrier's responsibility, and custom is authoritative in such matters, as written in Fatawa Qadi Khan. Items sold by lot (bil-qata[3]), such as dates, grapes, garlic, or carrots, their uprooting and cutting is the buyer's responsibility, and the buyer becomes the possessor just by the removal of obstruction. However, if there was a condition for measuring or weighing, then its cutting or uprooting is the seller's responsibility, unless the seller informs that the item is of such weight, in which case the buyer either believes him (making weighing unnecessary) or disbelieves him (and weighs it himself). The correct and preferred view is that weighing is entirely the seller's responsibility, as written in al-Wajiz al-Kardari. It is mentioned in al-Muntaqa that if wheat is bought from a boat, bringing it out of the boat is the buyer's responsibility. If bought from a house, opening the door is the seller's responsibility and bringing it out of the house is the buyer's responsibility. Similarly, if some wheat or clothes packed in bags were sold but the bags were not sold, then opening the

bags is the seller's responsibility and taking them out of the bags is the buyer's responsibility, as written in al-Muhit. If the seller sold something by measure, weight, yardage, or count, then the wages of the measurer, weigher, surveyor, and counter shall be upon the seller, as written in al-Kafi. The wage of the person weighing the price (thaman) is upon the buyer, and this is the preferred view as written in Jawahir al-Akhlati. The wage of the person testing the price (currency) is on the seller if the buyer claims it is genuine. The correct view is that in any case, this wage is on the buyer, and the fatwa is on this, as written in al-Wajiz al-Kardari. This is the manifest report (zahir al-riwayah) as written in Fatawa Qadi Khan. The testing wage remains the buyer's responsibility until the seller has taken possession; after possession, it becomes the seller's responsibility, as written in Siraj al-Wahaj.

---

1. Because the action of animals is not authoritative.
2. i.e., the sack etc. in which it is brought tied.
3. 'Bil-qata' (by lot), for example, buying a field of radish or carrot for fifty rupees without specifying any quantity.
4. In every case, whether the seller finds them genuine or not.

...पाने वाला शुमार न होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है और वल्वालजिया में मज़कूर है कि एक शख़्स ने किसी से एक बांदी ख़रीदी और समन (मूल्य) अदा करने से पहले मुश्तरी (क्रेता) ने उससे वती (सम्भोग) की फिर बाये (विक्रेता) ने समन के वास्ते बांदी को रोक लिया और बांदी उसके पास मर गई तो बिल-इत्तेफ़ाक़ मुश्तरी पर उक्र (हर्जाना) वाजिब न होगा यही मुख़्तार है यह तातारख़ानिया में लिखा है।

छठी फ़स्ल इस बयान में कि दोनों अक़्द (अनुबंध) करने वालों को मबीअ (बिक्री वस्तु) और समन के सुपुर्द करने में क्या मौनत (ख़र्च/भार) बर्दाश्त करना लाज़िम है?

असल यह है कि मुतलक़ अक़्द इस बात को चाहता है कि वक़्त-ए-अक़्द के जिस पर अक़्द हुआ है वह शै (वस्तु) जहाँ मौजूद थी वहीं सुपुर्द की जाए और यह नहीं चाहता कि जिस जगह अक़्द हुआ है वहाँ सुपुर्द की जाए और हम लोगों का ज़ाहिर मज़हब यही है यहाँ तक कि अगर मुश्तरी ने गेहूं ख़रीदे और मुश्तरी शहर में मौजूद था और गेहूं सवाद-ए-शहर (शहर के उपनगरों) में थे तो बाये पर उनका सवाद-ए-शहर में सुपुर्द करना वाजिब होगा यह मुहीत में लिखा है।

अगर गेहूं बालियों के अंदर ख़रीदे तो बाये पर उनको कूटना, रौंदना, क्रोड़ना साफ़ करा के मुश्तरी को देना वाजिब है यही मुख़्तार है यह ख़ुलासा में लिखा है और भूसा बाये का होगा यह नहरुल-फ़ाइक में लिखा है और अगर गेहूं नाप के हिसाब से ख़रीदे तो उनका नापना बाये के ज़िम्मे है और मुश्तरी के बर्तन में भरना भी बाये के ज़िम्मे है यही मुख़्तार है यह ख़ुलासा में है और अगर किसी सक़्क़ा (भिश्ती) से मश्क में पानी ख़रीदा तो पानी का भरना सक़्क़ा के ज़िम्मे है और ऐसे बाब में रिवाज मोतबर है यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है और जो मिक़दारी चीज़ें कि उनको बिल-क़ता[3] (एकमुश्त) फ़रोख़्त किया जैसे छोहारे या अंगूर या लहसुन या गाजर तो उनका उखाड़ना और काटना मुश्तरी के ज़िम्मे है और मुश्तरी सिर्फ़ रोक उठा देने से क़ाबिज़ हो जाएगा और अगर नाप या तोल देने की शर्त की तो उसका काटना या उखाड़ना बाये के ज़िम्मे है मगर इस सूरत में कि बाये ख़बर दे कि यह चीज़ वज़न में इस क़दर है पस इस सूरत में या मुश्तरी उसकी तस्दीक़ करेगा तो वज़न करने की हाजत न होगी या तक़ज़ीब करेगा तो ख़ुद तोल लेगा और सही और मुख़्तार यह है कि वज़न बिल्कुल बाये पर है यह वजीज़ कर्दुरी में लिखा है। मुन्तक़ी में मज़कूर है कि अगर एक कश्ती में से गेहूं ख़रीदे तो कश्ती से बाहर लाना मुश्तरी के ज़िम्मे है और अगर किसी घर में से ख़रीदे तो दरवाज़ा

खोलना बाये के ज़िम्मे और घर से बाहर लाना मुश्तरी के ज़िम्मे है। इसी तरह अगर कुछ गेहूं या कपड़े जो थैले में भरे हुए थे बेचे और थैले को न बेचा तो थैले को खोलना बाये के ज़िम्मे और थैले से बाहर निकालना मुश्तरी के ज़िम्मे है यह मुहीत में लिखा है और अगर बाये ने नाप या तोल या गज़ों की नाप या गिनती की चीज़ फ़रोख़्त की तो नापने वाले और तोलने वाले और गज़ों से नापने वाले और शुमार करने वाले की उजरत (मज़दूरी) बाये के ज़िम्मे होगी यह काफ़ी में लिखा है और समन तोलने वाले की उजरत मुश्तरी पर है और यही क़ौल मुख़्तार है यह जवाहिरे अख़लाती में लिखा है और समन परखने वाले की उजरत बाये के ज़िम्मे है अगर मुश्तरी समन खरे होने का दावा करे और सही यह है कि हर सूरत में यह उजरत मुश्तरी के ज़िम्मे होगी और इसी पर फ़तवा है यह वजीज़ कर्दुरी में लिखा है और यही ज़ाहिर रिवायत है यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है और परखने वाले की उजरत मुश्तरी के ज़िम्मे होना उस वक़्त तक है कि बाये ने क़ब्ज़ा न किया हो यही सही है और बाद क़ब्ज़ा करने के बाये के ज़िम्मे होगी यह सिराजुल-वहाज में लिखा है।

---

1. क्योंकि जानवरों का फ़ेल मोतबर नहीं है १२।
2. यानी गौन वग़ैरह जिसमें बांध लाए १२।
3. बिल-क़ता मसलन मूली या गाजर का खेत पचास रुपये को ख़रीद लिया और कुछ मिक़दार बयान न की १२।
4. हर सूरत में ख़्वाह बाये खरे पाए या नहीं १२।

پانے والا شمار نہ ہوگا، یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور ولوالجیہ میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے کسی سے ایک باندی خریدی اور ثمن ادا کرنے سے پہلے مشتری نے اُس سے وطی کی پھر بائع نے ثمن کے واسطے باندی کو روک لیا اور باندی اُس کے پاس مر گئی تو بالاتفاق مشتری پر عقر واجب نہ ہوگا یہی مختار ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

چھٹی فصل اِس بیان میں کہ دونوں عقد کرنے والوں کو مبیع اور ثمن کے سپرد کرنے میں کیا مؤنت برداشت کرنا لازم ہے؟

اصل یہ ہے کہ مطلق عقد اس بات کو چاہتا ہے کہ وقت عقد کے جس پر عقد ہوا ہے وہ شے جہاں موجود تھی وہیں سپرد کی جائے اور یہ نہیں چاہتا کہ جس جگہ عقد ہوا ہے وہاں سپرد کی جائے اور ہم لوگوں کا ظاہر مذہب یہی ہے یہاں تک کہ اگر مشتری نے گیہوں خریدے اور مشتری شہر میں موجود تھا اور گیہوں سواد شہر میں تھے تو بائع پر ان کا سواد شہر میں سپرد کرنا واجب ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر گیہوں بالیوں کے اندر خریدے تو بائع پر ان کو کوٹنا، روندنا کروڑنا صاف کرا کے مشتری کو دینا واجب ہے یہی مختار ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور بھوسہ بائع کا ہوگا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر گیہوں ناپ کے حساب سے خریدے تو اُن کا ناپنا بائع کے ذمہ ہے اور مشتری کے برتن میں بھرنا بھی بائع کے ذمہ ہے یہی مختار ہے یہ خلاصہ میں ہے اور اگر کسی سقہ سے مشک میں پانی خریدا تو پانی کا بھرنا سقہ کے ذمہ ہے اور ایسے باب میں رواج معتبر ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور جو مقدار ہی چیزیں کہ ان کو بالقطع[3] فروخت کیا جیسے

چھوہارے یا انگور یا لہسن یا گاجر تو اُن کا اکھاڑنا اور کاٹنا مشتری کے ذمہ ہے اور مشتری صرف روک اُٹھا دینے سے قابض ہو جائے گا اور اگر ناپ یا تول دینے کی شرط کی تو اُس کا کاٹنا یا اکھاڑنا بائع کے ذمہ ہے مگر اس صورت میں کہ بائع خبر دے کہ یہ چیز وزن میں اس قدر ہے پس اس صورت میں یا مشتری اُس کی تصدیق کرے گا تو وزن کرنے کی حاجت نہ ہو گی یا تکذیب کرے گا تو خود تول لے گا اور صحیح اور مختار یہ ہے کہ وزن بالکل بائع پر ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ مُنتقی میں مذکور ہے کہ اگر ایک کشتی میں سے گیہوں خریدے تو کشتی سے باہر لانا مشتری کے ذمہ ہے اور اگر کسی گھر میں سے خریدے تو دروازہ کھولنا بائع کے ذمہ اور گھر سے باہر لانا مشتری کے ذمہ ہے۔ اسی طرح اگر کچھ گیہوں یا کپڑے جو تھیلے میں بھرے ہوئے تھے بیچے اور تھیلے کو نہ بیچا تو تھیلے کو کھولنا بائع کے ذمہ اور تھیلے سے باہر نکالنا مشتری کے ذمہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بائع نے ناپ یا تول یا گزوں کی ناپ یا گنتی کی چیز فروخت کی تو ناپنے والے اور تولنے والے اور گزوں سے ناپنے والے اور شمار کرنے والے کی اُجرت بائع کے ذمہ ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے اور ثمن تولنے والے کی اُجرت مشتری پر ہے اور یہی قول مختار ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور ثمن پرکھنے والے کی اُجرت بائع کے ذمہ ہے اگر مشتری ثمن کھرے ہونے کا دعویٰ کرے اور صحیح یہ ہے کہ ہر صورت میں یہ اُجرت مشتری کے ذمہ ہوگی اور اسی پر فتویٰ ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اور یہی ظاہر روایت ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور پرکھنے والے کی اُجرت مشتری کے ذمہ ہونا اُس وقت تک ہے کہ بائع نے قبضہ نہ کیا ہو یہی صحیح ہے اور بعد قبضہ کرنے کے بائع کے ذمہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

۱۔ کیونکہ جانوروں کا فعل معتبر نہیں ہے ۱۲۔ ۲۔ یعنی گون وغیرہ جس میں باندھ لائے ۱۲۔ ۳۔ بالقطع مثلاً مولیٰ یا گاجر کا کھیت پچاس روپے کو خرید لیا اور کچھ مقدار بیان نہ کی ۱۲۔ ۴۔ ہر صورت میں خواہ بائع کھرے پائے یا نہیں ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ③ 239 Book of Sales (Kitab al-Buyu')

If someone buys an item on the condition that it be delivered to their house, it is permissible; however, Imam Muhammad (RA) disagrees with this. If some wood is purchased in a village and simultaneously it is said, "Deliver it to my house," the sale will not be invalid (fasid), as stated in 'al-Khulasa'. If a bundle of wood is purchased, according to custom, it is mandatory for the seller to deliver it to the buyer's house. In 'Sulh al-Nawazil', it is narrated from Muhammad ibn Salama that for items sold while loaded on the backs of animals, such as wood or logs, if the seller refuses to deliver them to the buyer's house, he shall be compelled to do so. Similarly, if wheat loaded on an animal's back is purchased, the same ruling applies. However, if a heap of wheat is purchased on the condition that the seller delivers it to the buyer's house, the sale will become invalid (fasid), as written in 'Fatawa-e-Sughra'. If sheep's wool is purchased while stuffed inside a mattress and the seller refuses to unstitch the mattress, there are two possibilities: first, if unstitching it causes some damage, and second, if there is no damage. In the first case, he will not be compelled, as bearing loss due to a sale contract is not mandatory. In the second case, he will be compelled, but only to the extent that the buyer can see the wool. Then, if the buyer agrees to take it, the seller will be compelled to unstitch it completely. This is mentioned in 'Waqi'at-e-Husamia'. It is written in 'al-Nasab' that if a person purchases a house (dar) and requests a written deed from the seller, and the seller refuses, he cannot be compelled to provide it. However, if the buyer gets the deed written at his own expense and asks the seller to provide witnesses, and the seller refuses, the seller shall be ordered to arrange for two witnesses. This is the preferred view because the buyer is in need of testimony. But this order is given to the seller when the buyer brings two witnesses to him for the sale, and the seller shall not be inconvenienced by being asked to go out to the witnesses. This is mentioned in 'al-Mudmarat'. If the seller refuses, the buyer shall present the matter before the Qazi (judge). If the seller confesses to the sale before the Qazi, the Qazi shall write a deed for the buyer and have it witnessed. This is recorded in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. Similarly, the seller shall not be compelled to hand over the original old deed to the buyer, as stated in 'Wajiz al-Kardari'. However, the seller shall be ordered to produce the old deed so the buyer can take a copy as a record, and the original deed will remain with the seller as his record. This is mentioned in 'Fatawa-e-Sughra'. If the seller refuses to produce the original deed from which the buyer wishes to make a copy, Faqih Abu Ja'far (RA) has

stated that in such matters he shall be compelled. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

Chapter Fifteen: Regarding the description of things that are included in a sale without explicit mention and those that are not There are three sections in this chapter.

Section One: Description of things included in the sale of a house (dar), etc. Note: Let it be clear that 'dar' means a house, which is called 'sarai' in Persian, and in Arabic idiom, it can encompass 'manzil' and 'bayt'. It should be clear that this is based on two principles. First, a term that customarily includes the sold item, such as 'building' including the house, is included without explicit mention. Second, whatever is attached to the sold item such that it is not usually intended to be detached by the owner is also included.

यदि किसी ने इस शर्त पर कोई चीज़ खरीदी कि वह उसे मेरे घर पर पहुँचा देगा, तो यह जायज़ है, लेकिन इमाम मुहम्मद (रह.) इससे असहमत हैं। और यदि किसी गाँव में कुछ लकड़ियाँ खरीदीं और खरीद के साथ ही कहा कि इसे मेरे घर पहुँचा दे, तो बिक्री (बय) फासिद (रद्द) नहीं होगी, यह 'खुलासा' में लिखा है। और यदि लकड़ी का एक गट्ठा खरीदा, तो विक्रेता (बय) के लिए रिवाज के अनुसार अनिवार्य है कि वह उसे क्रेता (मुश्तरी) के घर पहुँचा दे। 'सुल्ह अल-नवाज़िल' में मुहम्मद इब्न सलमा से रिवायत है कि जो चीज़ें चौपायों (पशुओं) की पीठ पर लदी हुई बेची जाती हैं, जैसे लकड़ी या कुंदा वगैरह, ऐसी चीज़ों को यदि विक्रेता क्रेता के घर पहुँचाने से इनकार करे, तो उसे पहुँचाने के लिए मजबूर किया जाएगा। इसी तरह यदि चौपाये की पीठ पर लदे हुए गेहूँ खरीदे हों, तो भी यही हुक्म है। और यदि गेहूँ की ढेरी इस शर्त पर खरीदी कि उसे क्रेता के मकान में पहुँचा दे, तो बिक्री फासिद हो जाएगी, यह 'फ़तावा-ए-सुग़रा' में लिखा है। यदि बकरियों की ऊन (पशम) एक बिछौने के अंदर भरी हुई खरीदी और विक्रेता ने बिछौना उधेड़ने से इनकार किया, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि उसे उधेड़ने में कुछ नुकसान हो और दूसरी यह कि कुछ नुकसान न हो। पहली स्थिति में उस पर ज़बरदस्ती नहीं की जाएगी, क्योंकि बिक्री अनुबंध के कारण नुकसान सहना अनिवार्य नहीं है। और दूसरी स्थिति में उस पर दबाव डाला जाएगा, लेकिन केवल उतना ही जिससे क्रेता देख सके। फिर यदि क्रेता उसे लेने पर सहमत हो जाए, तो विक्रेता पूरा उधेड़ने के लिए मजबूर किया जाएगा। यह 'वाकिआत-ए-हुसामिया' में वर्णित है। 'नसाब' में लिखा है कि किसी व्यक्ति ने एक घर (दार) खरीदा और विक्रेता से इस खरीद का लिखित दस्तावेज़ (नविश्ता) माँगा और विक्रेता ने इनकार किया, तो विक्रेता को इस बात के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा। और यदि क्रेता ने अपने खर्च से दस्तावेज़ लिखवाया और विक्रेता से गवाही करा देने को कहा, और विक्रेता ने इनकार किया, तो विक्रेता को आदेश दिया जाएगा कि वह दो गवाहों की गवाही करा दे। यही विचार मान्य है क्योंकि क्रेता गवाही का मोहताज है। लेकिन यह आदेश विक्रेता को तब दिया जाएगा जब क्रेता विक्रेता के पास दो गवाह लाए जिन्हें वह बिक्री पर गवाह बना दे, और विक्रेता को गवाहों के पास जाने की तकलीफ़ नहीं दी जाएगी। यह 'मुज़्मरात' में लिखा है। फिर यदि विक्रेता ने इनकार किया, तो क्रेता इस मामले को काज़ी (न्यायाधीश) के सामने पेश करेगा। यदि काज़ी के सामने विक्रेता ने इस बिक्री को स्वीकार किया, तो काज़ी क्रेता के लिए एक दस्तावेज़ लिखकर उस पर गवाही करा देगा। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। इसी तरह विक्रेता पुराने दस्तावेज़ को क्रेता के हवाले करने के लिए मजबूर नहीं

किया जाएगा। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। लेकिन विक्रेता को आदेश दिया जाएगा कि वह पुराना दस्तावेज़ पेश करे ताकि क्रेता उसकी एक नकल ले सके, ताकि वह क्रेता के पास प्रमाण (सनद) रहे और पहला दस्तावेज़ विक्रेता के पास भी प्रमाण रहे। यह 'फ़तावा-ए-सुग़रा' में लिखा है। फिर यदि विक्रेता ने पहला दस्तावेज़, जिसकी क्रेता नकल करना चाहता था, पेश करने से इनकार किया, तो फकीह अबू जाफ़र (रह.) ने ऐसी बातों में कहा है कि उसे मजबूर किया जाएगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

अध्याय पंद्रहवाँ: उन चीज़ों के वर्णन में जो स्पष्ट उल्लेख के बिना बिक्री में शामिल हो जाती हैं और जो शामिल नहीं होती हैं इस अध्याय में तीन खंड हैं।

प्रथम खंड: घर (दार) आदि की बिक्री में जो चीज़ें शामिल होती हैं, उनका वर्णन नोट: यह स्पष्ट हो कि 'दार' का अर्थ घर है, जिसे फारसी में 'सराय' कहते हैं और अरबी मुहावरे में इसमें 'मंज़िल' और 'बैत' शामिल हो सकते हैं। स्पष्ट हो कि इसका आधार दो नियमों पर है। पहला यह कि जो नाम बिक्री की वस्तु को प्रथागत (उर्फ़) रूप से शामिल करता हो, जैसे 'भवन' (इमारत) जो घर को शामिल करता है, वह बिना स्पष्ट उल्लेख के शामिल हो जाता है। दूसरा, जो बिक्री की वस्तु से इस तरह जुड़ा हो कि उसे सामान्यतः इस तरह नहीं बनाया गया हो कि व्यक्ति उसे उखाड़ दे, वह भी शामिल हो जाता है।

اگر کسی نے اس شرط پر کوئی چیز مول لی کہ اس کو میرے گھر میں ادا کرے تو جائز ہے مگر امام محمدؒ اس میں خلاف کرتے ہیں اور اگر کچھ لکڑیاں کسی گاؤں میں خریدیں اور خرید کے ساتھ ہی ملا کر کہا کہ اس کو میرے گھر پہنچا دے تو بیع فاسد نہ ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر ایک گٹھا لکڑی کا خریدا تو بائع پر رواج کے موافق لازم ہے کہ اُس کو مشتری کے گھر پہنچا دے اور صلح النوازل میں محمد ابن سلمہ سے روایت ہے کہ جو چیزیں چوپایوں کی پیٹھ پر لدی ہوئی فروخت ہوتی ہیں جیسے لکڑی یا کوندہ وغیرہ ایسی چیزوں کو اگر بائع مشتری کے گھر پہنچا دینے سے انکار کرے تو وہ پہنچا دینے پر مجبور کیا جائے گا اسی طرح اگر چوپائے کی پشت پر لدے ہوئے گیہوں خریدے ہوں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر گیہوں کی ڈھیری اس شرط پر خریدی کہ اُس کو مشتری کے مکان میں پہنچا دے تو بیع فاسد ہو جائے گی یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر بکریوں کی پشم ایک بچھونے کے اندر بھری ہوئی خریدی اور بائع نے بچھونا ادھیڑنے سے انکار کیا تو اُس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ اُس کے ادھیڑنے میں کچھ ضرر ہو اور دوسرے یہ کہ کچھ ضرر نہ ہو پس پہلی صورت میں اُس پر جبر نہ کیا جائے گا اس واسطے کہ عقد بیع کی وجہ سے ضرر برداشت کرنا لازم نہیں ہے اور دوسری صورت میں اس پر جبر کیا جائے گا لیکن اُسی قدر کہ جس سے مشتری دیکھ سکتا ہو پس اگر مشتری اُس کے لینے پر راضی ہو جائے تو بائع تمام ادھیڑنے پر مجبور کیا جائے گا یہ واقعات حسامیہ میں مذکور ہے اور نصاب میں لکھا ہے کہ کسی شخص نے ایک دار خریدا اور بائع سے اس خریدنے پر نوشتہ طلب کیا اور بائع نے اس سے انکار کیا تو بائع اس بات پر مجبور نہ کیا جائے گا اور اگر مشتری نے اپنے مال سے نوشتہ لکھوایا اور بائع سے گواہی کرا دینے کو کہا اور بائع نے اس سے انکار کیا تو بائع کو

حکم کیا جائے گا کہ دو گواہوں کی گواہیاں کرا دے یہی مختار ہے کیونکہ مشتری گواہی کا محتاج ہے لیکن یہ حکم بائع کو اُس وقت کیا جائے گا کہ جب مشتری دو گواہ بائع کے پاس لائے جن کو بیع پر گواہ کر دے اور بائع کو گواہوں کی طرف نکلنے کی تکلیف نہ دی جائے گی یہ مضمرات میں لکھا ہے۔ پس اگر بائع نے انکار کیا تو مشتری اس امر کو قاضی کے سامنے پیش کرے گا پس اگر قاضی کے سامنے بائع نے اس بیع کا اقرار کیا تو قاضی مشتری کیلئے ایک نوشتہ لکھ کر اُس پر گواہی کرا دے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اسی طرح بائع قدیمی نوشتہ کو مشتری کے حوالے کر دینے پر بھی مجبور نہ کیا جائے گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے لیکن بائع کو حکم کیا جائے گا کہ قدیمی نوشتہ حاضر کرے تا کہ مشتری اُس سے ایک نقل لے لے کہ وہ مشتری کے پاس سند رہے اور پہلا نوشتہ بائع کے پاس بھی سند رہے گا یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ پس اگر بائع نے پہلا نوشتہ کہ جس سے مشتری نقل کرنا چاہتا تھا پیش کرنے سے انکار کیا تو فقیہ ابو جعفرؒ نے ایسی باتوں میں فرمایا کہ وہ مجبور کیا جائیگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

باب پانزدہم: ان چیزوں کے بیان میں کہ جو بدون صریح ذکر کرنے کے بیع میں داخل ہو جاتی ہیں اور جو نہیں داخل ہوتی ہیں اس باب میں تین فصلیں ہیں

فصل اول: دار وغیرہ کی بیع میں جو چیزیں داخل ہوتی ہیں اُن کا بیان ف * واضح ہو کہ دار بمعنی گھر کے ہے جس کو فارسی میں سرائے کہتے ہیں اور وہ عربی محاورہ میں منزل اور بیت کو شامل ہو سکتا ہے واضح ہو بنا اس کی دو قاعدہ پر ہے۔ اول یہ کہ جو اسم مبیع کو عرفا شامل ہو جیسے عمارت کہ گھر کو شامل ہے وہ بغیر ذکر صریح داخل ہو جاتا ہے۔ دوسرا اس طرح مبیع سے متصل ہو کہ جو عادۃً اس طرح نہیں بنائی جاتی ہے کہ آدمی اس کو اکھاڑ ڈالے وہ بھی داخل ہو جاتی ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 [240] Book of Sales (Kitab al-Buyu')

A 'Manzil' (apartment/story) is defined as a place for lodging containing several 'Baits' (rooms). A 'Bait' refers to a building consisting of four walls, a roof, and a door. This is according to Arabic usage. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that if a person purchases a Manzil that has another story above it, the upper story will not be part of his ownership unless at the time of purchase, he says, "I have purchased it with every right (haqq) established for it," or says, "with its appurtenances (marafiq), i.e., beneficial things," or says, "with everything minor or major (qalil wa kathir) contained within or belonging to it," in which case it is included. In the sale of a 'Daar' (house/compound), the 'Baala-khana' (upper room/ story) is included even if rights or similar terms are not mentioned, just as the lower portion is included without explicit mention. This is recorded in 'Al-Muhit'. If a single 'Bait' (room) is purchased, its upper room is not included, even if purchased with all rights, unless the upper room is explicitly mentioned. This is stated in 'Muhit al-Sarakhsi'. If there is no upper room on it, the buyer has the right to build one; this is in 'Siraj al-Wahaj'. The Mashaikh (scholars) have stated that these differing rulings are according to the custom of the people of Kufa, but according to our custom, the upper story is included in all scenarios, whether sold under the name 'Bait', 'Manzil', or 'Daar', because in our idiom, every dwelling is called a 'khana' (house), whether small or large, except for royal residences, which are called 'Mahal Sarai'. This is written in 'Al-Kafi'. It is hoped that according to Urdu idiom, terms like house (makan), upper room (kotha), and veranda (dalan) would not be subject to the separate rulings of Arabic usage; and Allah knows best. A 'Janah' (1) (balcony/overhang) is included in the sale of a 'Daar', as stated in 'Niyabij'. A 'Zillah' (awning/canopy) over a path—whether as a roof with one end on the house wall and the other on another wall, or built on pillars outside the house—is not included in the sale of the house unless purchased with 'all rights'. This is the view of Imam Abu Hanifa (RA). According to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (RA), if the access to that awning is towards the house, it is included in the sale even if rights are not mentioned. According to Imam Abu Hanifa (RA), if its access is towards the house, it is included provided rights or appurtenances are mentioned. If its access is not towards the house, it is not included even if rights are mentioned. This is in 'Al-Muhit'.

☆ **If an upper room is already built, its sale without the lower portion is permissible, but if it is not yet built, it is not permissible.** ☆

If a person sells a 'Daar' (house), its structure is included in the sale even if not specified name by name; this is in 'Al-Hidayah'. If a 'Bait' (room) inside a 'Daar' is purchased, its private passage and drainage pipe (mori) are not included without mention. If purchased with rights and appurtenances, they are included; this is the more correct view, as stated in 'Fatawa Sughra'. If someone purchases a 'Manzil' or residence from within a 'Daar', there will be no private path from the house to that 'Manzil' for the buyer unless purchased with 'all rights and appurtenances' or the term 'minor and major' is used. The same applies to the drainage pipe for water; this is in 'Fath al-Qadir'. If someone buys a 'Daar', its private path is not included in the sale without mention. If the 'Daar' is sold and its rights and appurtenances are mentioned along with 'minor and major', then the private path is included. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. It should be clear that there are three types of paths: one towards a main road (public path), the second towards a dead-end street (alley), and the third a private path that is someone's property. A private path is not included in a sale unless explicitly mentioned or included under rights and appurtenances. The other two paths are included without explicit mention. The same rule applies to the right of a drainage pipe situated on private property. Similarly, the right to deposit snow (2) on private property is not included in a sale without mention unless stated explicitly or included in rights and appurtenances.

(1) Janah: i.e., a veranda/balcony. (2) Taking snow and piling it there.

और 'मंजिल' ठहरने की जगह को कहते हैं जिसमें कई 'बैत' (कमरे) हों, और बैत ऐसी इमारत को बोलते हैं जिसकी चारदीवारी, छत और दरवाजा हो। यह अरब का मुहावरा है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यदि किसी व्यक्ति ने ऐसी मंजिल खरीदी जिसके ऊपर भी एक मंजिल है, तो ऊपर वाली मंजिल उसकी मिल्कियत नहीं होगी, सिवाय उस स्थिति के जब खरीदते समय उसने यह कहा हो कि "मैंने इसे उन तमाम अधिकारों (हुकूक) के साथ खरीदा जो इसमें निहित हैं" या कहा कि "अपने मराफ़िक यानी लाभ देने वाली चीज़ों के साथ खरीदा" या कहा कि "हर थोड़े और बहुत (क़लील-ओ-कसीर) के साथ जो इसमें है या इससे संबंधित है, खरीदा", तो वह शामिल हो जाएगी। 'दार' (घर/मकान) की बिक्री में 'बाला-खाना' (ऊपरी मंजिल) शामिल हो जाता है, भले ही अधिकारों या उनके जैसे शब्दों का ज़िक्र न किया गया हो, ठीक वैसे ही जैसे बिना ज़िक्र किए नीचे का मकान शामिल हो जाता है। यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि एक 'बैत' (कमरा) खरीदा, तो उसका बाला-खाना शामिल नहीं होगा, चाहे वह तमाम अधिकारों के साथ ही क्यों न खरीदा गया हो, जब तक कि स्पष्ट रूप से बाला-खाने का ज़िक्र न हो। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि उस पर बाला-खाना न हो, तो उसे बनाने का अधिकार है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। मशाइख़ (विद्वानों) ने फरमाया है कि यह अलग-अलग नियम कूफ़ा के लोगों के रिवाज के अनुसार हैं, और हमारे रिवाज के अनुसार सभी स्थितियों में बाला-खाना शामिल हो जाएगा, चाहे 'बैत' के नाम से बेचे या 'मंजिल' या 'दार' का नाम ले, क्योंकि हमारे मुहावरे में हर रहने की जगह को 'खाना' (घर) कहते हैं, चाहे वह छोटा हो या बड़ा, सिवाय शाही महल के जिसे 'महल सराय' कहा जाता है। यह 'काफ़ी' में लिखा है। आशा है कि उर्दू मुहावरे के अनुसार मकान, कोठा, दालान आदि अरब के मुहावरे की तरह अलग-अलग नियमों में शामिल नहीं होंगे, वल्लाहु अलीम (अल्लाह ही बेहतर जानता है)। और 'जनाह' (१) दार की बिक्री में शामिल हो जाता है, यह 'नियाबीज' में लिखा है। 'ज़िल्ला' (छायादार रास्ता/सायबान) जो रास्ते पर होता है, चाहे वह छत की तरह हो जिसका एक सिरा मकान की दीवार पर हो और दूसरा दूसरी दीवार पर, या जो मकान से बाहर खंभों पर बना हो, घर की बिक्री में शामिल नहीं होता, जब तक कि उसे 'हर अधिकार के साथ' न खरीदा जाए। यह इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) का मत है। इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार, यदि उस सायबान का रास्ता उस मकान की ओर हो, तो वह बिक्री में शामिल हो जाएगा, भले ही अधिकारों का ज़िक्र न किया गया हो। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के अनुसार, यदि रास्ता मकान की ओर हो, तो वह बिक्री में शामिल होगा बशर्ते

अधिकारों या मराफ़िक का ज़िक्र हो। यदि रास्ता मकान की ओर नहीं है, तो वह शामिल नहीं होगा, चाहे अधिकारों का ज़िक्र ही क्यों न हो। यह 'मुहीत' में लिखा है।

☆ यदि बाला-खाना बना हुआ हो, तो उसे नीचे के मकान के बिना बेचना जायज़ है, और यदि बना हुआ न हो तो जायज़ नहीं है ☆

यदि किसी ने 'दार' (पूरा घर) बेचा, तो उसकी इमारत बिक्री में शामिल हो जाएगी, भले ही नाम लेकर न कहा गया हो। यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि कोई 'बैत' (कमरा) किसी घर के अंदर खरीदा गया, तो उसका निजी रास्ता और नाली (पानी बहने की मोरी) बिना ज़िक्र के शामिल नहीं होगी। यदि उसे अधिकारों और मराफ़िक के साथ खरीदा गया, तो शामिल हो जाएगी; यही अधिक सही मत है, यह 'फतावा सुग़रा' में लिखा है। यदि किसी ने किसी घर (दार) में से एक 'मंजिल' या 'मस्कन' खरीदा, तो खरीदार के लिए घर से मंजिल तक का कोई निजी रास्ता नहीं होगा, जब तक कि वह उसे 'तमाम अधिकारों और मराफ़िक' के साथ न खरीदे या 'क़लील-ओ-कसीर' शब्द का उपयोग न करे। यही नियम पानी की नाली के लिए भी है। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि किसी ने 'दार' खरीदा, तो उसका निजी रास्ता बिना ज़िक्र के बिक्री में शामिल नहीं होगा। यदि घर बेचा और उसके अधिकारों और मराफ़िक का ज़िक्र 'क़लील-ओ-कसीर' के साथ किया, तो निजी रास्ता शामिल हो जाएगा। यह 'फतावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। स्पष्ट रहे कि रास्ते तीन प्रकार के होते हैं: एक जो मुख्य सड़क (आम रास्ता) की ओर हो, दूसरा वह जो बंद गली (कूचा-ए-ग़ैर नाफ़िज़) की ओर हो, और तीसरा वह निजी रास्ता जो किसी व्यक्ति की मिल्कियत हो। निजी रास्ता तब तक बिक्री में शामिल नहीं होगा जब तक स्पष्ट रूप से या अधिकारों के तौर पर उसका ज़िक्र न हो। अन्य दो रास्ते बिना ज़िक्र के भी शामिल हो जाते हैं। यही नियम उस नाली के अधिकार का भी है जो निजी मिल्कियत में हो। इसी तरह निजी मिल्कियत में बर्फ(२) डालने का अधिकार भी बिना ज़िक्र के बिक्री में शामिल नहीं होता, जब तक कि उसे स्पष्ट रूप से न कहा जाए या अधिकारों में शामिल न किया जाए।

(१) 'जनाह' यानी बरामदा। (२) बर्फ लाकर वहां जमा करना।

اور منزل اُترنے کی جگہ کو کہتے ہیں جس میں چند بیت ہوں اور بیت ایسی عمارت کو بولتے ہیں جس کی چار دیواری اور چھت اور دروازہ ہو اور یہ محاورہ عرب کا ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک شخص نے ایسی منزل خریدی کہ جس کے اوپر بھی ایک منزل ہے تو اوپر والی اُس کی ملک نہ ہو گی مگر اُس صورت میں کہ خریدتے وقت یہ کہا کہ میں نے ہر حق کے ساتھ جو اُس کو ثابت ہے خریدی یا کہا کہ اپنے مرافق یعنی نفع دینے والی چیزوں کے ساتھ خریدی یا کہا کہ ہر قلیل و کثیر کے ساتھ کہ جو اُس میں ہے یا اُس سے ہے خریدی تو داخل ہو جائے گی اور دار کی بیع میں بالا خانہ داخل ہو جاتا ہے اگرچہ ہر حق کا یا جو الفاظ مثل اس کے ہیں ذکر نہ کیا ہو جیسا کہ بدون ذکر ہر حق اس کی مثل کے نیچے کا مکان داخل ہو جاتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر ایک بیت خریدا تو اُس کا بالا خانہ داخل نہ ہو گا اگرچہ تمام حقوق کے ساتھ خریدا ہوتا وقتیکہ صریح طور پر بالا خانہ کا ذکر نہ آئے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر اُس پر بالا خانہ نہ ہو تو اُس کو بنا لینے کا اختیار ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ مشائخ نے فرمایا ہے کہ یہ حکم جدا جدا اس تفصیل کے ساتھ اہل کوفہ کے رواج کے موافق ہے اور ہمارے رواج کے موافق سب صورتوں میں بالا خانہ داخل ہو جائے گا خواہ بیت کے نام سے فروخت کرے یا منزل یا دار کا نام لے اس لیے کہ ہمارے محاورہ میں ہر مسکن کو خانہ کہتے ہیں خواہ چھوٹا ہو یا بڑا ہو سوائے بادشاہی گھر کے کہ وہ البتہ محل سرائے کہلاتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے ف اُمید ہے کہ اُردو محاورہ کے موافق مکان اور کوٹھا اور دالان وغیرہ محاورہ عرب کے موافق علیحدہ علیحدہ حکم پر شامل نہ ہو واللہ علیم اور جناح (۱) دار بیع میں داخل ہو جاتا ہے یہ نیابیج میں لکھا ہے اور ظلہ جو راستہ پر ہوتا ہے پس وہ یا بطور چھت کے کہ جس کا ایک کنارہ اس مکان کی دیوار پر ہو اور دوسرا کنارہ دوسرے

مکان کی دیوار پر وہ مکان سے باہر ستونوں پر بنایا جاتا ہے گھر کی بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے مگر جب کہ ہر حق کے ساتھ خریدا جائے اور یہ قول امام ابو حنیفہؒ کا ہے اور امام ابو یوسف اور امام محمدؒ کے نزدیک اگر اُس سائبان کی راہ اس دار کی طرف ہو تو بیع میں داخل ہو جائے گا اگرچہ تمام حقوق کا ذکر نہ کیا ہو اور امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک اگر اُس کی راہ مکان کی جانب ہو تو بیع میں داخل ہو جائے گا بشرطیکہ حقوق یا مرافق کا ذکر کیا ہے اور اگر اُس کی راہ مکان کی جانب نہیں ہے تو داخل نہ ہو گا اگرچہ حقوق و مرافق کا ذکر ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

☆ اگر بالا خانہ بنا ہوا ہو تو اُس کی بیع بدون نیچے کے مکان کے جائز ہے اور اگر بنا ہوا نہیں تو جائز نہیں ☆

اگر کسی شخص نے کوئی دار فروخت کیا تو اُس کی عمارت بیع میں داخل ہو جائے گی اگرچہ نام بہ نام نہ بیان کی جائے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر کوئی بیت کسی دار کے اندر خریدا تو اُس کا خاص راستہ اور پانی بہنے کی موری بدون ذکر کے داخل نہ ہو گی اور اگر اُس کو مع حقوق و مرافق خریدا تو داخل ہو جائے گی یہی اصح ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے اور اگر کسی نے ایک منزل یا مسکن کسی دار میں سے خریدا تو اُس کا کوئی خاص راستہ اس دار میں سے منزل یا مسکن تک مشتری کے واسطے نہ ہو گا مگر اُس صورت میں کہ اُس کو ہر حق و مرافق کے ساتھ خریدے یا ہر قلیل و کثیر کا لفظ کہے تو البتہ اُس کو راستہ ملے گا اور یہی حال پانی بہنے کی موری کا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک دار خریدا تو اُس کا خاص راستہ بدون ذکر کے بیع میں داخل نہ ہو گا اور اگر دار بیچا اور اُس کے حقوق و مرافق کا ذکر کیا مع قلیل و کثیر کے جو اس میں داخل ہے اور اس سے خارج ہے فروخت کیا تو خاص راستہ داخل ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور واضح ہو کہ راستہ تین طرح کے ہوتے ہیں ایک سب سے بڑے راستہ کی طرف کا راستہ اور دوسرا وہ کہ ایک کوچہ غیر نافذہ تک ہو اور تیسرا وہ خاص

راستہ جو کسی انسان کی ملک ہو پس خاص راستہ کو اگر صریح طور پر یا حقوق و مرافق کے طور پر ذکر نہ کیا ہو تو بیع میں داخل نہ ہو گا اور باقی دونوں راستہ بدون ذکر کے بیع میں داخل ہو جاتے ہیں اور اسی طرح پانی بہنے کی موری کا حق جو خاص ملک میں ہو یہی حکم ہے اور کسی ملکیت خاص میں برف (۲) ڈالنے کا حق بھی بیع میں بدون ذکر کے داخل نہیں ہوتا مگر جب کہ صراحتہً ذکر کرے یا حقوق و مرافق میں شامل۔

(۱) جناح دار یعنی برآمدہ ۱۲۔ (۲) برف لے لے کر وہاں جمع کرے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 331 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...it is written in 'Al-Muhit'. The right of irrigation ('sharb') and the right of way shall constitute a portion of the price. To the extent that if someone sells a house ('dar') along with a right of way, and subsequently someone other than the buyer establishes a legal claim to that house excluding the right of way, the price shall be apportioned between the house and the right of way. This is recorded in 'Al-Kafi'. When a specific path is not included in the sale and there is no access to it from the public street, the buyer ('mushtari') has the option to rescind the sale, provided the buyer was unaware of this condition at the time of purchase. This is recorded in 'Wajiz al-Kardari'. If a door is simply kept in a room, it shall not be included in the sale of the room without specific mention; this is written in 'Al-Muhit'. Similarly, wood and fodder kept in a room are not included in the sale without an explicit condition; this is the correct view as stated in 'Jawahir al-Ikhlati'. If an upper floor ('balakhana') is already constructed, its sale separate from the ground floor is permissible; if it is not constructed, it is not permissible. In the former case, the specific path within the house shall not be included in the sale without the mention of rights and appurtenances ('huquq wa marafiq'); this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. The roof of the ground floor remains the property of its owner, but the buyer of the upper floor has the right of habitation above it. Likewise, if the upper floor collapses, the buyer has the right to rebuild it as it was before; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. The sale of a ground floor unit is valid whether the structure is standing or has collapsed; this is written in 'Sharh al-Tahawi'.

If someone purchases the upper floor of a building and excludes the path from the sale, it is valid; this is recorded in 'Al-Kafi'. If a house is sold without mentioning rights and appurtenances or "every minor and major thing," then everything within its four boundaries—such as rooms, floors, the upper storey, the ground floor, and all fixtures like the kitchen, oven, toilet, etc.—shall be included in the sale; this is written in 'Al-Mudmarat'. In the sale of a house, the exit, stable, and well are included whether or not rights and appurtenances are explicitly mentioned. However, if a single floor or room from within a house is sold, these items shall not be included without specific mention. This rule applies when the stable, etc., are situated within the sold property. If they are located within another adjacent house, they are not included without mention; this is recorded in 'Al-Muhit'. If a room ('bayt') is sold, the term 'bayt' refers to a structure with a roof and a door; thus, its walls, roof, and door shall be included; this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. The legal status of a village

('qurya') is similar to that of a house. Therefore, if there is a door, sound timber, or unbaked bricks kept in a village or house, none of these items shall be included in the sale even if rights and appurtenances are mentioned. Similarly, even if the sale of the house mentions "every minor and major thing" within it or belonging to it, the aforementioned items shall still not be included; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a house is sold that previously had a path which the owner closed to create another path, then sells the house along with its rights, the buyer shall be entitled to the second path and not the first; this is written in 'Al-Muhit as-Sarakhsi'. If someone sells a specific room out of a larger house with its boundaries and rights, and the buyer wishes to enter the house but the owner prevents him, saying he should open a path towards the street, then if the seller had originally specified a path through the house for that room, he cannot prevent it now. If it was not specified earlier, some jurists ('fuqaha') maintain that he still cannot prevent it, and this is the correct view; this is written in 'Al-Zahira'. A woman owned two rooms, and the toilet for one room was located in the other, with its access and head situated in the first room. She then sold the room containing the toilet which had no door, and subsequently sold the second room containing the head of the toilet, writing a deed for each. Abu Bakr al-Balkhi stated that if in the first deed she...

---

1. Whether the building remains or not. 12.
2. But it will be included in the mention of "minor and major." 12.

कर ले यह 'मुहीत' में लिखा है। शर्ब यानी सिंचाई का अधिकार और रास्ते के लिए क़ीमत (थमन) में से एक हिस्सा होगा, यहाँ तक कि यदि किसी ने एक घर (दार) रास्ते के साथ बेचा, फिर रास्ते के अलावा उस घर का कोई व्यक्ति अधिकारी (मुस्तहिक) हुआ, तो क़ीमत घर और रास्ते पर विभाजित होगी, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और जब विशेष रास्ता बिक्री में शामिल न हो और उस तक पहुँचने का कोई रास्ता गली (सिक्का) से न हो, तो खरीदार (मुश्तरी) को बिक्री वापस करने का अधिकार है, बशर्ते कि खरीदार बिक्री के समय इस स्थिति से अवगत न हो, यह 'वजीज़ा करदरी' में लिखा है। और यदि कमरे (बैत) में कोई दरवाज़ा रखा हुआ है, तो वह कमरे की बिक्री में बिना उल्लेख के शामिल नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और लकड़ी और भूसा जो कमरे में रखा हो, बिना शर्त के बिक्री में शामिल नहीं होता, यही सही है, यह 'जवाहर इख़्लाती' में लिखा है। यदि ऊपरी मंज़िल (बालाख़ाना) बनी हुई हो, तो उसकी बिक्री नीचे के मकान के बिना जायज़ है, और यदि नहीं बनी है, तो जायज़ नहीं है। फिर पहली स्थिति में, घर के भीतर जो उसका विशेष रास्ता है, वह अधिकारों और सुविधाओं (हुक़ूक़ व मराफ़िक़) के उल्लेख के बिना बिक्री में शामिल नहीं होगा, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। और नीचे के मकान की छत उसके मालिक की होगी, लेकिन खरीदार को उसके ऊपर रहने का अधिकार होगा। और इसी तरह यदि यह ऊपरी मंज़िल गिर जाए, तो खरीदार को अधिकार है कि वह उस पर पहले जैसी मंज़िल बनाए, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि नीचे का मकान बेचा जाए, चाहे उसकी इमारत बनी हो या गिर गई हो, दोनों स्थितियों में उसकी बिक्री जायज़ है, यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

यदि किसी मंज़िल का ऊपरी भाग (बालाख़ाना) खरीदा और उससे रास्ते का अपवाद (इस्तिस्ना) किया, तो यह सही है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और यदि एक घर (दार) बेचा और अधिकारों और सुविधाओं का या 'हर क़लील व कसीर' (हर छोटी-बड़ी चीज़) का उल्लेख नहीं किया, तो जो कुछ उसमें है—कमरे, मंज़िलें, ऊपरी मंज़िल, नीचे का मकान और वे सभी चीज़ें जो उसकी चारों सीमाओं के भीतर मौजूद हैं, जैसे रसोईघर, तंदूर और शौचालय आदि—सब बिक्री में शामिल हो जाएंगे, यह 'मुज़मरात' में लिखा है। और घर की बिक्री में निकास (मख़रज), अस्तबल और कुआँ शामिल हो जाते हैं, चाहे अधिकारों और सुविधाओं का उल्लेख किया गया हो या नहीं। और यदि घर में से कोई एक मंज़िल या कमरा बेचा गया, तो ये चीज़ें बिना उल्लेख के शामिल नहीं होंगी। और यह नियम तब तक है जब अस्तबल आदि बेचे गए घर के भीतर हों। यदि वे किसी दूसरे सटे हुए घर के भीतर हों, तो

बिना उल्लेख के शामिल नहीं होंगे, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि कोई कमरा (बैत) बेचा, तो 'बैत' ऐसी इमारत को कहते हैं जिसकी छत हो और उसमें दरवाज़ा लगा हो, अतः उसकी दीवारें, छत और दरवाज़ा शामिल हो जाएगा, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। और गाँव (क़र्या) का नियम घर के समान है। अतः यदि गाँव या घर में कोई दरवाज़ा, साबुत लकड़ियाँ या कच्ची ईंटें रखी हों, तो इनमें से कोई भी चीज़ बिक्री में शामिल नहीं होगी, भले ही अधिकारों और सुविधाओं का उल्लेख किया जाए। और इसी तरह यदि घर की बिक्री में 'हर छोटी-बड़ी चीज़' (हर क़लील व कसीर) जो उसमें है या उससे संबंधित है, का उल्लेख किया गया, तो भी उल्लिखित चीज़ों में से कोई भी बिक्री में शामिल नहीं होगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि एक घर बेचा जिसका पहले कोई रास्ता था जिसे मालिक ने बंद करके दूसरा रास्ता निकाला था, फिर उस घर को अधिकारों के साथ बेचा, तो खरीदार के लिए दूसरा रास्ता मान्य होगा, पहला नहीं, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि किसी ने पूरी मंज़िल में से एक निश्चित कमरा उसकी सीमाओं और अधिकारों के साथ बेचा और खरीदार मंज़िल के भीतर जाना चाहे लेकिन मंज़िल का मालिक उसे प्रवेश से मना करे और कहे कि अपना रास्ता गली की ओर खोल ले, तो यदि विक्रेता (बाय'ई) ने उस कमरे का रास्ता मंज़िल के भीतर से होना बताया था, तो अब उसे मना करने का अधिकार नहीं है। और यदि पहले नहीं बताया था, तो भी कुछ न्यायविदों (फ़ुक़हा) के अनुसार उसे मना करने का अधिकार नहीं है, और यही सही है, यह 'ज़हीरा' में लिखा है। एक महिला के पास दो कमरे थे, और एक कमरे का शौचालय दूसरे कमरे में था, और उसका रास्ता और मुख (सरा) पहले कमरे में था। फिर उस महिला ने वह कमरा बेचा जिसके भीतर शौचालय था और दरवाज़ा नहीं था, फिर उसके बाद दूसरा कमरा बेचा जिसमें शौचालय का मुख था, और उस महिला ने प्रत्येक के लिए एक दस्तावेज़ (नविश्ता) लिख दिया, तो अबू बक्र बल्ख़ी ने कहा है कि यदि पहले दस्तावेज़ में उसने...

---

1. चाहे इमारत बची हो या न हो १२। २. लेकिन 'क़लील व कसीर' (छोटी-बड़ी चीज़) के उल्लेख में शामिल होगी १२।

کر لے یہ محیط میں لکھا ہے۔ شرب یعنی سینچنے کا حق اور گزرگاہ کے واسطے ثمن میں سے ایک حصہ ہو گا یہاں تک کہ اگر کسی نے ایک دار مع گزرگاہ کے بیچا پھر گزرگاہ کے سوا اُس دار کا کوئی شخص مستحق ہوا تو ثمن دار و گزرگاہ پر تقسیم ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے اور جب خاص راستہ بیع میں داخل نہ ہو اور اُس کی کوئی راہ بد سے راستہ تک نہیں ہے تو مشتری کو بیع واپس کرنے کا اختیار ہے بشرطیکہ مشتری بیع کے وقت اس حال سے واقف نہ ہو یہ وجیزہ کردری میں لکھا ہے اور اگر بیت میں کوئی دروازہ رکھا ہوا ہے تو وہ بیت کی بیع میں بدون ذکر کے داخل نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور لکڑی اور بھوسہ کہ جو بیت میں رکھا ہو بدون شرط کے بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اگر بالا خانہ بنا ہوا ہو تو اُس کی بیع بدون نیچے کے مکان کے جائز ہے اور اگر بنا ہوا نہیں ہے تو جائز نہیں ہے پھر پہلی صورت میں اُس کا خاص راستہ جو دار میں ہے بدون حقوق و مرافق ذکر کرنے کے بیع میں داخل نہ ہو گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور نیچے کے مکان کی چھت اُس کے مالک کی ہو گی مگر مشتری کو اُس کے اوپر رہنے کا حق حاصل ہو گا اور اسی طرح اگر یہ بالا خانہ گر پڑے تو مشتری کو پہنچتا ہے کہ اُس پر بالا خانہ مثل پہلے بالا خانہ کے بنائے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر نیچے کا مکان بیچا خواہ اُس کی عمارت بنی ہوئی ہو یا گر گئی ہو اُس کی بیع دونوں صورتوں میں جائز ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر کسی منزل کا بالا خانہ خریدا اور اُس سے راستہ کا استثنیٰ کیا تو صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر ایک دار بیچا اور حقوق و مرافق کا یا ہر قلیل و کثیر کا ذکر نہ کیا تو جو کچھ اُس میں ہے بیت اور منزلیں اور بالا خانہ اور نیچے کے مکان اور کل وہ چیزیں جو اُس کے حدود اربعہ

کے اندر موجود ہیں از قسم باورچی خانہ اور تنور اور پاخانہ وغیرہ سب بیع میں داخل ہو جائیں گے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور دار کی بیع میں مخرج اور اصطبل اور کنواں داخل ہو جاتا ہے خواہ حقوق و مرافق کا ذکر کیا ہو یا نہ کیا ہو اور اگر دار میں سے کوئی منزل یا بیت فروخت کیا تو یہ چیزیں بدون ذکر کے داخل نہ ہوں گی اور یہ حکم اُس وقت تک ہے کہ جب اصطبل وغیرہ دار مبیعہ کے اندر داخل ہوں اور اگر کسی دوسرے گھر کے اندر جو اس سے متصل ہے ہو یا تو بدون ذکر کے داخل نہ ہوں گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کوئی بیت بیچا تو بیت ایسی عمارت کو کہتے ہیں کہ جس کی چھت ہو اور اس میں دروازہ لگا ہو پس اُس کی دیواریں اور چھت اور دروازہ داخل ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور قریہ کا حکم دار کے مانند ہے پس اگر قریہ یا دار میں کوئی دروازہ یا صحیح لکڑیاں یا کچی اینٹیں رکھی ہوئی ہوں تو اس میں سے کوئی چیز بیع میں داخل نہ ہو گی اگر چہ حقوق و مرافق کا ذکر کیا جائے اور اسی طرح اگر دار کی بیع میں ہر قلیل و کثیر کہ جو اس میں ہے یا اُس سے ہے ذکر کیا تو بھی ان چیزوں میں سے جو مذکور ہوئیں کوئی چیز بیع میں داخل نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک دار بیچا کہ جس کا پہلے کوئی راستہ تھا کہ اس کو اُس کے مالک نے بند کر کے اُس کا دوسرا راستہ نکالا تھا پھر اُس دار کو مع حقوق کے بیع ڈالا تو مشتری کے واسطے دوسرا راستہ ہو گا اور پہلا راستہ نہ ہو گا یہ محیط سر حسی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے منجملہ منزل کے ایک بیت معین کو اُس کے حدود اور حقوق کے ساتھ بیچا اور مشتری نے چاہا کہ منزل میں جائے اور منزل کا مالک اُس کو داخل ہونے سے منع کرتا ہے اور کہتا ہے کہ اپنا راستہ کوچہ کی طرف کھول لے پس اگر بائع نے اُس بیت کا کوئی راستہ منزل میں ہو کر بیان کر دیا تھا تو اب اُس کو منع کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر پہلے نہیں بیان کیا تھا تو بھی بعض فقہاء کے نزدیک اُس کو منع کرنے کا اختیار نہیں ہے اور یہی صحیح ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے۔ ایک عورت کے دو حجرے

تھے اور ایک حجرے کا پاخانہ دوسرے حجرے میں تھا اور اُس کا راستہ اور سرا پہلے حجرہ میں ہے پھر اُس عورت نے اُس حجرے کو کہ جس کے اندر پاخانہ ہے اور دروازہ نہیں ہے فروخت کیا پھر اس کے بعد دوسرا حجرہ کہ جس میں پاخانہ کا سرا ہے فروخت کیا اور اُس عورت نے ہر ایک کے واسطے ایک نوشتہ لکھ دیا تو ابوبکر بلخی نے فرمایا ہے کہ اگر پہلے نوشتہ میں اُس نے

۱۔ خواہ عمارت باقی ہو یا نہ ہو ۱۲۔ ۲۔ مگر قلیل و کثیر کے ذکر میں داخل ہو گی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (Page 242) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

It is written that if a buyer purchases a house including the upper and lower portions and no exception (*Istithna*) was made regarding a toilet whose door opens into another room, then the toilet belongs to that buyer. However, if the initial deed explicitly excluded the toilet whose door is in the room, then the buyer of the first room has the right to remove the toilet from his room or block its access. The buyer of the second room then has the option to either accept the room at its proportionate price or cancel the deal, provided the woman selling it had made the toilet a condition of the sale. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

A question was posed to Abu Bakr regarding a woman who owned two rooms where the toilet of one was located in the other, with its entrance through the second room. She sold the room containing the toilet entrance first, followed by the second room, providing a deed for each. He ruled that if the first deed stated the buyer purchased the house with its upper and lower portions without excluding the toilet in the second room, the toilet remains in its current state for the second room.

A person sold a house that contained another person's water drainage pipe (mori), and that person agreed to the sale of the house. The jurists (*Fuqaha*) have stated that if the area of the drainage pipe belonged to him, he shall receive a portion of the sale price.

If a sold house contains a path or a drainage pipe belonging to another house of the seller (adjacent to it), and the sale was made "with all rights," then the path and drainage pipe belong to the buyer, who has the right to block them. The seller may also be ordered to remove beams from the walls of the sold house. Similarly, any basement beneath the house belongs to the buyer unless the seller made an explicit exception. If the path or drainage pipe belongs to a third party as a legal right (easement), it is considered a 'defect' (*Aib*) in the sale because the buyer cannot prevent its use; thus, the buyer has the option to rescind the contract. This is mentioned in *Tatar Khania*. If a house with a garden is purchased, the garden is included in the sale regardless of size, provided it is within the house's premises. This was stated by Abu Sulayman. If a person agrees to the sale of a house containing his drainage pipe, and the land under the pipe was his, he gets a share of the price; if it was merely a right of flow, he gets nothing, and his right is extinguished upon consenting to the sale. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan* and *Al-Uyun*.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 (242) किताब अल-बुयू (बिक्री की किताब)

लिखा है कि उसके खरीदार (मुश्तरी) ने उसे नीचे और ऊपर के मकान के साथ खरीदा और उसमें से उस शौचालय का जिसका दरवाज़ा दूसरे कमरे (हुजरा) में है, अपवाद (इस्तिसना) नहीं किया, तो वह शौचालय उसी खरीदार का होगा। और यदि पहले लिखित दस्तावेज़ में उस शौचालय का जिसका दरवाज़ा कमरे में है, अपवाद कर लिया गया है, तो पहले कमरे के खरीदार को अधिकार है कि वह शौचालय को अपने कमरे से दूर कर दे या उसका रास्ता बंद कर दे। और दूसरे कमरे के खरीदार को अधिकार है कि यदि वह चाहे तो अपने कमरे को उसके मूल्य (समने) के हिस्से के बदले ले ले, अन्यथा छोड़ दे, बशर्ते कि उस महिला ने बिक्री में शौचालय की शर्त रखी हो। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

अबू बक्र से यह मसला पूछा गया कि एक महिला के पास दो कमरे हैं और एक का शौचालय दूसरे में है और उसका दरवाज़ा दूसरे में से है, फिर उसने वह कमरा जिसमें शौचालय का दरवाज़ा है बेच दिया, फिर उसके बाद दूसरा कमरा बेचा और प्रत्येक के लिए बिक्री-नामा लिख दिया। तो उन्होंने फ़रमाया कि यदि पहले दस्तावेज़ में यह लिखा है कि खरीदार ने उसे नीचे और ऊपर के मकान के साथ खरीदा और उस शौचालय का जो दूसरे कमरे में है अपवाद नहीं किया, तो वह शौचालय दूसरे कमरे के लिए अपनी स्थिति पर बना रहेगा।

एक व्यक्ति ने ऐसा घर बेचा जिसमें दूसरे के पानी की नाली (मोरी) थी और वह व्यक्ति घर बेचने पर सहमत हो गया। तो फ़क़ीहों ने कहा है कि यदि नाली की ज़मीन उसकी थी, तो उसे मूल्य में से हिस्सा मिलेगा।

यदि बेचे गए घर में विक्रेता (बाइ) के दूसरे घर (जो उसके बगल में है) का कोई रास्ता या पानी की नाली है और बिक्री 'अधिकारों के साथ' हुई है, तो सारा रास्ता और नाली खरीदार की होगी और उसे रोकने का अधिकार होगा। और बेचे गए घर की दीवारों से शहतीर हटाने का भी विक्रेता को आदेश दिया जाएगा। इसी तरह घर के नीचे का तहखाना भी खरीदार का होगा, सिवाय उस स्थिति के जब विक्रेता अपवाद (रिज़र्वेशन) कर ले। यदि रास्ता या नाली किसी अजनबी का अनिवार्य अधिकार है, तो इसे 'दोष' (ऐब) माना जाएगा क्योंकि खरीदार उसे मना नहीं कर सकता, अतः खरीदार को सौदा वापस करने का अधिकार होगा। यह 'तातारी खानिया' में लिखा है। यदि किसी घर के साथ बाग

खरीदा गया है, तो वह बिक्री में शामिल होगा चाहे छोटा हो या बड़ा, बशर्ते वह घर की सीमा के भीतर हो।

لکھا کہ اس کے مشتری نے اس کو مع نیچے اور اوپر کے مکان کے خریدا اور اس میں سے پائخانہ کا کہ جس کا دروازہ دوسرے حجرہ میں ہے استثناء نہ کیا تو پائخانہ اسی مشتری کا ہوگا اور اگر پہلے نوشتہ میں اس سے پائخانہ کا کہ جس کا دروازہ حجرہ میں ہے استثناء کر لیا ہے تو پہلے حجرہ کے خریدار کو اختیار ہے کہ پائخانہ اپنے حجرہ سے دور کرے یا اس کی راہ بند کر دے اور دوسرے حجرہ کے خریدار کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو اپنے حجرہ کو اُس کے حصہ ثمن سے لے لے ورنہ ترک کر دے بشرطیکہ اُس عورت نے بیچ میں پائخانہ کی شرط کی ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ابوبکر سے یہ مسئلہ پوچھا گیا کہ ایک عورت کے پاس دو حجرے ہیں اور ایک کا پائخانہ دوسرے میں ہے اور اُس کا دروازہ دوسرے میں سے ہے پھر اُس نے وہ حجرہ کہ جس میں پائخانہ کا دروازہ ہے فروخت کیا پھر اُس کے بعد دوسرا حجرہ فروخت کیا اور ہر ایک کے واسطے بیع نامہ لکھ دیا تو اُنہوں نے فرمایا کہ اگر پہلے نوشتہ میں یہ لکھا ہے کہ مشتری نے اُس کو مع نیچے اور اوپر کے مکان کے خریدا اور اُس سے اُس پائخانہ کا جو دوسرے حجرہ میں ہے استثناء نہ کیا تو پائخانہ جو دوسرے حجرہ میں ہے حجرہ ثانیہ کے واسطے اپنی حالت پر باقی رہے گا اور اگر پہلے نوشتہ میں اُس پائخانہ کا کہ جو پہلے حجرہ میں ہے استثناء مذکور نہیں ہے تو دوسرے حجرہ کے خریدار کو اختیار ہے کہ پائخانہ اپنے حجرہ سے دور کر دے اور اگر دور نہ کیا تو اُس کو راہ بند کرنے کا اختیار ہے اور دوسرا مشتری مختار ہے کہ اگر چاہے تو اپنے حجرہ کو اُس کے حصہ ثمن کے عوض لے لے ورنہ ترک کر دے اگر اُس عورت نے اُس کے واسطے بیچ میں پائخانہ کی شرط کی ہو یہ تاتار خانیہ میں حاوی سے منقول ہے۔ ف یہ قول امام ابو بکر کا حاوی میں ہے اور فتاویٰ قاضی خان سے بھی نقل کیا گیا مگر وضع میں

اختلاف ظاہر ہے اور نقل حاوی میں ایک نوع کا تامل ہے واللہ اعلم۔ ایک دار میں چند بیت ہیں کہ جس میں سے بعض معین کر کے مع اپنے مرافق کے فروخت کر دیے پھر بائع نے دار کا بڑا دروازہ اُٹھانا چاہا اور مشتری مانع ہو تو بائع کو اُس کے اُٹھانے کا اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر بعض بیت اُس کے حقوق سے مع اپنے مرافق کے فروخت کر دیے تھے تو بھی یہی حکم ہو گا۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے ایسا دار بیچا کہ جس میں دوسرے کے پانی کی موری تھی اور وہ شخص گھر بیچنے پر راضی ہو گیا تو فقہاء نے کہا ہے کہ رقبہ موری کا اگر اس کا تھا تو اُس کو ثمن میں سے حصہ ملے گا

اگر بکے ہوئے دار میں بائع کے دوسرے دار یعنی گھر کا جو اُس کے پہلو میں ہے کوئی راستہ یا پانی کی موری ہے اور بیع حق کے ساتھ ہوئی ہے تو سب راستہ اور موری مشتری کی ہوگی اور اُس کو روکنے کا اختیار ہوگا اور بکے ہوئے دار کی دیواروں سے دھنیان اُٹھا لینے کا بھی بائع کو حکم کیا جائے گا اسی طرح تہ خانہ جو اُس دار کے نیچے ہو مشتری کا ہو گا مگر اُس صورت میں کہ بائع استثناء کر لے اور نہ استثناء کرنے میں مشتری کا قول معتبر ہو گا اور اگر راستہ یا دھنیان یا سرداب کسی اجنبی کا بطور واجبی حق کے ہو جیسے ملک یا اجارہ تو یہ عیب میں شمار ہو گا کیونکہ مشتری اُس کو منع نہیں کر سکتا ہے پس مشتری کو واپس کرنے کا اختیار ہوگا اور اگر رعایت کے طور پر ہو تو مشتری کو اختیار نہیں ہے کیونکہ یہ لازمی حق نہیں ہے اب اس صورت میں اگر بائع استثناء کا دعویٰ کرے تو اُس کا قول معتبر رکھا جائے گا یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر ایک دار کہ جس میں باغ تھا خریدا تو باغ خواہ چھوٹا ہو یا بڑا بیع میں داخل ہو جائے گا اور اگر اُس دار سے باہر ہو تو داخل نہ ہوگا اگرچہ اُس کا دروازہ دار میں ہو ایسا ہی فرمایا ہے ابو سلیمان نے۔ ایک شخص نے ایسا دار بیچا کہ جس میں دوسرے کے پانی کی موری تھی اور وہ

شخص گھر بیچنے پر راضی ہو گیا تو فقہاء نے کہا ہے کہ رقبہ موری کا اگر اس کا تھا تو اُس کو ثمن میں سے حصہ ملے گا اور اگر صرف پانی بہنے کا حق تھا تو اُس کو ثمن میں سے کچھ نہ ملے گا اور جب وہ گھر کے بکنے پر راضی ہوا تو اس کا حق باطل ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور عیون میں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (333) Book of Sales

It is mentioned that if a person sells a house (Dar) that contains no constructed building but has a water well, and within that well, there are some baked bricks fixed into the rim and others connected to the well structure, all of them shall be included in the sale. It is stated in 'Nawazil' that if a house is sold containing a well upon which a waterwheel (Charkh) is fixed along with a bucket and rope, then if the sale was made including "appurtenances" (Marafiq), the rope and bucket shall be included because they are counted among appurtenances. However, if appurtenances were not mentioned, these two items will not be included, but the waterwheel will be included in any case because it is attached to the structure. The general rule is that whatever within a property is of the nature of a building or is attached to the building is included in the sale of the house by way of subordination without being explicitly mentioned. Conversely, anything not attached to the building is not included unless mentioned. However, if there are items that are customarily known among people such that a seller does not act miserly in giving them to a buyer, they are included even without mention. Based on this, we have said that a door knocker or ring is included without mention because it is attached to the building; this is recorded in 'Al-Muhit'. The lock of a shop, house, or room is not included in the sale even if the door is locked at the time of sale and regardless of whether rights and appurtenances were mentioned; however, the key to the lock is included by way of 'Istihsan' (legal preference); this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

(Another view states) the key to the lock is not included; this is written in 'Al-Muhit'. Stairs, if they are fixed (permanent), are included in the sale of the house and room, but if they are not fixed, there is a difference of opinion; the correct view is that they are not included; this is written in 'Al-Zahiriyyah'. Benches or wooden platforms carry the same ruling as stairs; this is written in 'Al-Muhit'. The 'Ajar' (parapet or protective wall) is included in the sale of a house, whether it is made of pipes or unbaked bricks, because it is a composite part. Linguistically, 'Ajar' means roof, but here it refers to the low wall built atop the roof. In the sale of a single room, like an upper room, this is also not included; this is written in 'Al-Zahiriyyah'. An oven (Tanoor), if it is embedded in the ground, is included in the sale of the house; if it is not embedded, it is not included; this is written in 'Tatarkhaniyah'. It is mentioned in 'Uyun' that if someone buys a house containing a camel-powered mill and purchases it with all rights and appurtenances, this mill shall not be included in the sale, nor shall its equipment go to the buyer. This is contrary to the case where someone sells land

with all rights and it contains a watermill (or windmill); that mill shall belong to the buyer. Similarly, the waterwheel fixed on that land belongs to the buyer. The leather bucket belongs to the seller, and the same applies to its wooden parts; this is written in 'Al-Zakheerah'. If someone buys a "mill-house" (the building housing a mill) with all the rights established for it or every minor and major thing within it, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated in 'Shurut' that both the upper and lower grindstones shall belong to the buyer; this is written in 'Al-Zahiriyyah'. If someone sells half of a threshold (entrance area) to their partner or a stranger, half of the outer door shall also be included in the sale; this is written in 'Al-Quniyah'. If a wooden pillar or post in a house is such that it is fundamentally part of the building, it will be included in the sale without mention. If it is not part of the building but can be moved and placed elsewhere, it belongs to the seller; this is similar to the ruling on stairs; this is written in 'Al-Muhit'. Likewise, chains and lamps (chandeliers) fixed into the ceiling carry the same ruling; this is quoted in 'Tatarkhaniyah' from 'Fatawa Atabiyyah'. If someone buys a house and a dispute arises regarding the door—the seller claiming it and the buyer claiming it—if the door is fixed and attached to the building, the buyer's word shall be reliable regardless of who possesses the house. If the door is not fixed but detached, then if the house is in the seller's possession, his word is reliable; if it is in the buyer's possession, his word shall be accepted; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

---

1. A latch or bolt by which the door leaves are fastened.
2. It is mentioned in 'Fath al-Qadir' that the lower millstone embedded in the earth is included by 'Qiyas' (analogy), and the upper stone is included by 'Istihsan'.
3. For instance, if they are fixed to the ceiling with nails, they are included; if they are hung separately, they are not.

फतावी-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (333) किताब-उल-बुयूअ

यह उल्लेख है कि यदि किसी ने ऐसा घर (दार) बेचा जिसमें कोई इमारत नहीं थी, परंतु उसमें पानी का एक कुआँ था और कुएँ की मुंडेर में कुछ पक्की ईंटें जड़ी थीं और अन्य कुएँ से जुड़ी हुई थीं, तो वे सब विक्रय (बय) में शामिल हो जाएँगी। 'नवाज़िल' में वर्णित है कि यदि ऐसा घर बेचा गया जिसमें कुआँ था और उस कुएँ पर चरखी (जल-चक्र) लगी थी और बाल्टी व रस्सी थी, तो यदि 'सुविधाओं' (मराफ़िक) के साथ बेचा गया है, तो रस्सी और बाल्टी बिक्री में शामिल हो जाएँगे क्योंकि ये सुविधाओं में गिने जाते हैं। और यदि सुविधाओं का उल्लेख नहीं किया गया, तो ये दोनों चीज़ें शामिल नहीं होंगी, लेकिन चरखी हर स्थिति में शामिल होगी क्योंकि वह उससे जुड़ी हुई है। नियम यह है कि घर के अंदर जो चीज़ इमारत की श्रेणी में हो या इमारत से जुड़ी हो, वह घर की बिक्री में बिना उल्लेख किए भी अनुषंगी रूप में शामिल हो जाती है। और जो चीज़ इमारत से जुड़ी न हो, वह बिना उल्लेख के शामिल नहीं होती। परंतु यदि ऐसी वस्तुएं हैं जिनके बारे में लोगों में यह प्रसिद्ध है कि विक्रेता उन्हें देने में क्रेता से कंजूसी नहीं करता, तो वे बिना उल्लेख के भी बिक्री में शामिल हो जाती हैं। इसी आधार पर हमने कहा कि दरवाजे का कुंडा (हल्क़ा) बिना उल्लेख के भी बिक्री में शामिल हो जाता है क्योंकि वह इमारत से जुड़ा है; यह 'मुहीत' में लिखा है। दुकान, घर या कमरे का ताला बिक्री में शामिल नहीं होता, चाहे बिक्री के समय दरवाजे पर ताला लगा हो और चाहे अधिकारों व सुविधाओं का उल्लेख किया गया हो या नहीं; लेकिन ताले की चाबी 'इस्तेहसान' (विधिक प्राथमिकता) के आधार पर बिक्री में शामिल हो जाती है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

ताले की चाबी बिक्री में शामिल नहीं होती है (एक अन्य राय के अनुसार)। यह 'मुहीत' में लिखा है। सीढ़ियाँ यदि जड़ी हुई (स्थिर) हों, तो घर की बिक्री में शामिल हो जाती हैं, और यदि जड़ी हुई न हों तो इसमें मतभेद है; सही यह है कि वे शामिल नहीं होतीं; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। तख्तों (बेंचों) का भी वही नियम है जो सीढ़ियों का है; यह 'मुहीत' में लिखा है। 'अजार' (मुंडेर/परकोट) घर की बिक्री में शामिल होता है, चाहे वह नलकों का हो या कच्ची ईंटों का, क्योंकि वह संरचना का हिस्सा है। शब्दकोश में 'अजार' का अर्थ छत है, लेकिन यहाँ इससे तात्पर्य वह छोटी दीवार है जो छत के ऊपर बनी होती है। कमरे की बिक्री में, ऊपरी मंज़िल की तरह, यह भी शामिल नहीं होता; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। तंदूर यदि ज़मीन में गड़ा हुआ है, तो घर की बिक्री में शामिल हो जाता है, और यदि गड़ा नहीं है तो शामिल नहीं होता; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। 'उयून' में उल्लेख है कि यदि किसी ने घर खरीदा जिसमें ऊँट द्वारा संचालित चक्की है और समस्त अधिकारों व सुविधाओं के साथ खरीदा

है, तब भी यह चक्की बिक्री में शामिल नहीं होगी और न ही इसकी सामग्री क्रेता को मिलेगी। इसके विपरीत यदि किसी ने ज़मीन समस्त अधिकारों के साथ बेची और उसमें पवनचक्की (या पनचक्की) है, तो वह क्रेता को मिलेगी। इसी प्रकार उस ज़मीन में लगी चरखी भी क्रेता की है। चमड़े का डोल विक्रेता का होता है और उसकी लकड़ियों का भी यही नियम है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि किसी ने चक्की का घर (इमारत) समस्त अधिकारों के साथ या उसमें मौजूद हर छोटी-बड़ी वस्तु के साथ खरीदा, तो इमाम मोहम्मद (रह.) ने 'शुरूत' में लिखा है कि उसके ऊपर और नीचे के दोनों पाट क्रेता के होंगे; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने अपनी आधी दहलीज़ (चौखट) अपने साझीदार या किसी अन्य को बेची, तो बाहरी आधा दरवाजा भी बिक्री में शामिल हो जाएगा; यह 'क़ुनिया' में लिखा है। यदि लकड़ी का कोई खंभा घर में इस तरह हो कि वास्तव में वह इमारत का हिस्सा है, तो वह बिना उल्लेख के बिक्री में शामिल हो जाएगा, और यदि वह इमारत का हिस्सा नहीं है बल्कि उसे उठाकर इधर-उधर रखा जा सकता हो, तो वह विक्रेता का होगा; यह सीढ़ियों के समान है; यह 'मुहीत' में लिखा है। इसी प्रकार छत में जड़ी जंजीरें और झूमर (कंदील) भी शामिल होंगे; यह 'तातारख़ानिया' में 'फ़तावा अताबिया' से उद्धृत है। यदि किसी ने घर खरीदा और दरवाजे को लेकर विवाद हुआ, विक्रेता ने कहा मेरा है और क्रेता ने कहा मेरा है, तो यदि वह दरवाजा जड़ा हुआ और इमारत में लगा हुआ है, तो क्रेता का बयान विश्वसनीय माना जाएगा, चाहे घर विक्रेता के पास हो या क्रेता के। और यदि दरवाजा जड़ा हुआ नहीं बल्कि उखड़ा हुआ है, तो यदि घर विक्रेता के कब्जे में है तो उसका बयान मान्य होगा, और यदि क्रेता के कब्जे में है तो उसका बयान माना जाएगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

---

1. वह खटका जिससे किवाड़ बंद हो जाते हैं।
2. 'फ़तह-उल-क़दीर' में है कि चक्की का निचला पत्थर जो ज़मीन में गड़ा होता है, तर्क(क़ियास) के अनुसार, और ऊपर का पत्थर इस्तेहसान के अनुसार बिक्री में शामिल हो जाएगा।
3. यदि छत में कीलों से जड़े हों तो बिक्री में शामिल होंगे, यदि अलग से लगे हों तो नहीं।

مذکور ہے کہ اگر ایسا دار بیچا کہ جس میں کوئی عمارت نہ تھی اور اس میں ایک پانی کا کنواں اور کنوئیں میں کچھ پختہ اینٹیں جگت میں اور دیگر کنوئیں سے متصل ہیں تو سب بیع میں داخل ہو جائیں گی اور نوازل میں مذکور ہے کہ اگر ایسا گھر بیچا کہ جس میں کنواں تھا اور اس کنوئیں پر چرخ لگا ہوا تھا اور ڈول اور رسی تھی پس اگر مع مرافق بیچا ہے تو رسی اور ڈول بیع میں داخل ہو جائے گا کیونکہ یہ دونوں مرافق میں شمار ہیں اور اگر مرافق کا ذکر نہ کیا تو دونوں چیزیں داخل نہ ہوں گی لیکن چرخ ہر صورت میں داخل ہو جائے گا کیونکہ وہ اس سے متصل ہے اور قاعدہ یہ ہے کہ دار کے اندر جو چیز از قسم عمارت ہو یا عمارت سے متصل ہو تو وہ بطریق تبعیت دار کے بیع میں بلا ذکر داخل ہو جاتی ہے اور جو چیز عمارت سے متصل نہ ہو بدون ذکر کے داخل نہیں ہوتی لیکن اگر ایسی چیزیں ہیں کہ لوگوں میں یہ بات معروف ہے کہ اُن کے دے دینے میں بائع مشتری سے بخل نہیں کیا کرتا ہے تو بلا ذکر بھی بیع میں داخل ہو جاتی ہیں اور اسی سے ہم نے کہا کہ حلقہ بلا ذکر بیع میں داخل ہو جاتا ہے کیونکہ وہ عمارت سے متصل ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اور قفل دکان و دار و بیت کا بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے اگرچہ بیع کے وقت دروازہ میں قفل لگا ہو خواہ حقوق و مرافق کا ذکر کیا ہو یا نہ کیا ہو اور قفل کی کنجی بطور استحسان کے بیع میں داخل ہو جاتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

قفل کی کنجی بیع میں داخل نہیں ہوتی ہے۔ یہ محیط میں لکھا ہے سیڑھیاں اگر جڑی ہوئی ہوں تو دار اور بیت کی بیع میں داخل ہو جاتی ہیں اور اگر جڑی ہوئی نہ ہوں تو اس میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ وہ داخل نہیں ہوتی ہیں یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور تخت وہی حکم رکھتے ہیں جو سیڑھیوں کا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اجار بیع دار میں داخل ہوتا ہے خواہ وہ نلکوں کا ہو یا کچی

اینٹوں کا کیونکہ وہ مرکب ہے اور اجار اصل لغت میں چھت کو کہتے ہیں مگر یہاں اس سے مراد وہ سترہ ہے جو چھت کے اوپر بنا ہوا ہو اور بیت کی بیع میں مانند بالا خانہ کے یہ بھی داخل نہیں ہوتا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ تنور اگر گڑا ہوا ہے تو مکان کی بیع میں داخل ہو جاتا ہے اور اگر گڑا نہیں ہے تو داخل نہیں ہوتا ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ عیون میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے ایک دار خرید لیا اور اس میں اونٹ چکی ہے اور تمام حقوق و مرافق کے ساتھ خرید کیا تو یہ چکی بیع ۲ میں داخل نہ ہوگی اور نہ اس کی متاع مشتری کو ملے گی برخلاف اس صورت کے کہ کسی نے ایک زمین مع تمام حقوق کے فروخت کی اور اس میں پن چکی ہے تو وہ پن چکی مشتری کو ملے گی اور اسی طرح جو چرخ اُس زمین میں لگا ہو وہ بھی اُس مشتری کا ہے اور چرس بائع کا ہوتا ہے اور اُس کی لکڑیوں کا بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے چکی کا گھر مع جمیع حقوق کے جو اُس کو ثابت ہیں یا ہر قلیل و کثیر کے جو اس میں ہوں مول لیا تو امام محمدؒ نے شروط میں لکھا ہے کہ اُس کے اوپر اور نیچے کے دونوں پاٹ مشتری کے ہوں گے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر کسی نے آدھی دہلیز اپنے شریک یا غیر کے ہاتھ بیچی تو باہر کا نصف دروازہ بھی بیع میں شامل ہو جائے گا یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی پایہ لکڑی کا سا کھو کا دار میں اس طرح ہو کہ دراصل وہ عمارت میں ہے تو دار کی بیع میں بلا ذکر شامل ہو جائے گا اور اگر دراصل عمارت میں نہیں ہے بلکہ اُس کو اُٹھا کر جا بجا رکھ سکتے ہوں تو وہ بائع کا ہوگا اور یہ سیڑھیوں کے مانند ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اسی طرح زنجیریں اور قندیلیں جو چھت میں جڑی ہوں اُن کا بھی ۳ یہی حکم ہے یہ تاتارخانیہ میں فتاویٰ عتابیہ سے منقول ہے۔ اگر کسی نے ایک دار مول لیا اور دروازہ میں جھگڑا ہوا بائع نے کہا میرا ہے اور مشتری نے کہا کہ میرا ہے تو اگر وہ دروازہ جڑا ہوا اور عمارت میں لگا ہوا ہے تو مشتری کا قول معتبر ہوگا خواہ مکان بائع کے پاس ہو یا مشتری کے پاس ہو اور اگر دروازہ جڑا ہوا نہیں بلکہ اُکھڑا ہوا ہے تو مکان اگر بائع کے

قبضہ میں ہے تو اُس کا قول معتبر ہوگا اور اگر مشتری کے قبضہ میں ہے تو اُس کا قول مان لیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

---

۱ کھٹکا کہ جس کے لگانے سے کواڑ بند ہو جاتے ہیں ۱۲۔ ۲ فتح القدیر میں ہے کہ چکی کا نیچے کا پتھر جو زمین میں گڑا ہوتا ہے قیاساً اور اوپر کا پتھر استحساناً بیع میں داخل ہو جائے گا۔ ۱۲۔ ۳ چنانچہ اگر چھت میں کیلوں سے جڑی ہوں تو بیع میں داخل ہو جائیں گی اگر علیحدہ سے لگی ہوں تو نہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ (333) Kitab al-Buyu (Book of Sales)

It is mentioned in *Al-Muntaqa* that if someone buys a wall, the land beneath it will be included in the sale. ☆ In *Al-Muntaqa*, it is stated that if a person says, "I have sold you this room (bayt) and whatever is enclosed within its door," the goods and luggage locked behind that door will not become the property of the buyer. However, things that are part of the 'rights' (legal appurtenances) of the house will be included. Therefore, this statement by the seller will be interpreted only in terms of rights. Hisham said: I asked Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), "If someone says, 'I have sold you this house and everything in it,' what is the ruling?" He replied, "Even in this case, only those things that are part of the rights of the house will be included. But if he says, 'I am concluding the sale of this house and its contents (mata'a),' then it is permissible, and in this case, the goods will also be included." This is written in *Al-Muhit*.

In *Al-Nawazil*, it is written that someone asked Imam Abu Bakr (may Allah have mercy on him) about a person who owns two houses, and under one house there is a basement (cellar) whose entrance is in the other house. The person first sold the house that contains the entrance to the basement and then sold the second house. He replied that the basement will belong to the buyer in whose house the entrance is located. Conversely, if the house under which the basement is located was sold first, and then the second house was sold, the basement would not belong to the one whose house contains the entrance.

Sheikh Abu Nasr (may Allah have mercy on him) was asked about someone who bought a house that has a basement; its entrance is towards the buyer's side, but its lower part (asfal) extends towards the neighbor's side. Or a toilet is similarly situated. A dispute arose between the buyer and the neighbor regarding who it should belong to. He replied that the basement belongs to the person towards whom the entrance faces. However, if the neighbor presents witnesses, the Qazi (Judge) shall award it to him. In this case, if the buyer had purchased the house with its full rights, he has the option to reclaim from the seller a portion of the price corresponding to the value of the basement. This is written in *At-Tatarkhaniyya*.

A person owned two houses in a dead-end alley (*koocha-e-ghair naafiza*). He placed a resident in each house. One of the residents built a canopy (awning), placing one wooden beam on the wall of the house he lived in and the other end on the wall of the house where the other person lived. He kept the entrance to the canopy only on

his side. The landlord knew about this situation. Later, the person who built the canopy requested the landlord to buy that house, and the landlord sold it to him along with all rights and appurtenances. Then, the resident of the second house requested to buy the house he was living in, and the owner sold it to him as well. Subsequently, a dispute arose between the two buyers, and the second buyer wanted to remove the canopy's beam from his wall. He has the right to do so. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

It is mentioned in *Al-Muntaqa* that if someone buys a wall, the land beneath it is included in the sale. This issue is mentioned in *Al-Tuhfa* without any difference of opinion. However, in *Al-Muhit*, it is reported as the opinion of Imam Muhammad and Hasan ibn Ziyad, and it states that according to Imam Abu Yusuf, that land is not included in the sale. But regarding its foundation, some have said that according to the apparent view of Imam Abu Yusuf's school, it is included. This is written in *Fath al-Qadir*.

Suppose a person bought a house or a shop, and its wall collapsed, revealing some lead, sal wood, or another type of wood inside. If the wood is structural wood, such as that often placed under a building to establish a foundation, called '*shakh*' in Persian, then it...

1- Goods and assets etc. 2- Items placed for the purpose of strengthening the building, such as wooden planks etc.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द ③ (333) किताबुल बुयू

मुन्तका में उल्लेख है कि यदि किसी ने एक दीवार खरीदी, तो उसके नीचे की ज़मीन बिक्री में शामिल हो जाएगी ☆ मुन्तका में है कि यदि किसी व्यक्ति ने कहा कि मैंने यह कमरा और जो उसके दरवाज़े के अंदर बंद है तेरे हाथ बेचा, तो जो सामान आदि उस दरवाज़े में बंद है वह खरीदार (मुशतरी) का स्वामित्व नहीं होगा। हाँ, जो चीज़ें उस मकान के अधिकारों (हुकूक) में से होंगी, वे शामिल होंगी। अतः बेचने वाले (बाइ) का यह कथन केवल 'अधिकारों' के अर्थ में लिया जाएगा। हिशाम ने कहा कि मैंने इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से पूछा कि यदि किसी ने कहा कि मैंने तेरे हाथ यह मकान और जो कुछ इसमें है बेचा, तो उसका क्या हुक्म है? उन्होंने फ़रमाया कि इस स्थिति में भी वही चीज़ें शामिल होंगी जो उस मकान के अधिकारों में हैं। और यदि कहा कि इस मकान और उसके सामान (मआ'त) पर बिक्री का अनुबंध करता हूँ, तो यह जायज़ है और इस स्थिति में वह सामान भी शामिल हो जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। 'नवाज़िल' में है कि इमाम अबू बकर (रह.) से किसी ने सवाल किया कि किसी व्यक्ति के पास दो मकान हैं और एक मकान के नीचे एक तहखाना है जिसका दरवाज़ा दूसरे मकान में है। तो उस व्यक्ति ने पहले वह मकान बेचा जिसमें तहखाने का दरवाज़ा है, फिर उसके बाद दूसरा मकान बेचा। उन्होंने फ़रमाया कि तहखाना उस खरीदार का स्वामित्व होगा जिसके मकान में उसका दरवाज़ा है। और अगर वह मकान जिसके नीचे तहखाना है पहले बेचा, फिर दूसरा मकान बेचा, तो तहखाना उसका न होगा जिसके मकान में उसका दरवाज़ा है।

शेख़ अबू नसर (रह.) से किसी ने सवाल किया कि किसी ने एक मकान खरीदा जिसमें एक तहखाना है और उसका दरवाज़ा इस खरीदार के घर की तरफ़ है और निचला हिस्सा (अस्फल) उसके पड़ोसी के घर की तरफ़ है, या इसी तरह का एक शौचालय है। तो इस खरीदार और पड़ोसी में आपस में झगड़ा हुआ कि यह किसे मिलना चाहिए? उन्होंने फ़रमाया कि तहखाना उसका है जिसकी तरफ़ उसका दरवाज़ा है, लेकिन अगर पड़ोसी ने गवाह पेश कर दिए तो काज़ी (न्यायाधीश) उसे दिला देगा। और इस सूरत में अगर खरीदार ने वह मकान अधिकारों सहित खरीदा था, तो उसे अधिकार है कि बेचने वाले से उतनी कीमत वापस ले ले जो उस तहखाने के हिस्से में आती है। यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है।

एक व्यक्ति के दो मकान एक बंद गली (कूचा-ए-ग़ैर नाफ़िज़ा) में थे। उसने प्रत्येक में एक-एक व्यक्ति को बसाया। उनमें से एक निवासी ने एक सायबान बनाया, जिसकी एक लकड़ी उस मकान की दीवार पर रखी जिसमें वह स्वयं रहता था और दूसरी तरफ़ दूसरे मकान की दीवार पर रखी जिसमें

दूसरा व्यक्ति रहता था, और सायबान का दरवाज़ा केवल अपनी ही तरफ़ रखा। मकान मालिक को यह बात मालूम थी। फिर उस सायबान बनाने वाले ने मकान मालिक से उस मकान को खरीदने का अनुरोध किया और मकान मालिक ने वह मकान अधिकारों और सुविधाओं (हुकूक-ओ-मराफ़िक़) सहित उसके हाथ बेच दिया। फिर दूसरे मकान में रहने वाले ने भी उस मकान को, जिसमें वह रहता था, अधिकारों और सुविधाओं सहित खरीदने का अनुरोध किया और मालिक ने उसके हाथ भी बेच दिया। फिर दोनों खरीदारों में झगड़ा हुआ और दूसरे खरीदार ने चाहा कि उस सायबान की लकड़ी को अपनी दीवार से हटा दे, तो उसे यह अधिकार प्राप्त है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

मुन्तका में उल्लेख है कि यदि किसी ने एक दीवार खरीदी तो उसके नीचे की ज़मीन बिक्री में शामिल हो जाएगी। यह मसला 'तुहफ़ा' में बिना मतभेद के इसी तरह उल्लेखित है, मगर 'मुहीत' में इसे इमाम मोहम्मद और हसन इब्न ज़ियाद का कथन बताया गया है। और लिखा है कि इमाम अबू यूसुफ़ के निकट वह ज़मीन बिक्री में शामिल नहीं होती है, लेकिन उसकी नींव के बारे में कुछ ने कहा है कि इमाम अबू यूसुफ़ के ज़ाहिर-ए-मज़हब के अनुसार वह शामिल हो जाती है। यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने एक मकान या एक दुकान खरीदी और उसकी दीवार गिर गई और उसमें से कुछ सीसा या साल या और किस्म की लकड़ी निकली, तो लकड़ी अगर निर्माण की लकड़ी है, जैसे कि अक्सर मकान के नीचे रखी जाती है ताकि उस पर नींव रखी जाए, जिसे फ़ारसी में 'शख' बोलते हैं, तो वह...

१- सामान आदि। २- जो इमारत को मज़बूत करने के लिए रख देते हैं, जैसे लकड़ी के तख्ते आदि।

منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے ایک دیوار مول لی تو اُسکے نیچے کی زمین بیع میں شامل ہو جائے گی ☆ منتقٰی میں ہے کہ اگر کسی شخص نے یہ کہا کہ میں نے یہ بیت اور جو اُس کے دروازہ کے اندر بند ہے تیرے ہاتھ بیچا تو جو سامان لوغیرہ اُس دروازہ میں بند ہے وہ مشتری کی ملکیت نہ ہو جائے گا البتہ جو چیزیں اُس مکان کے حقوق میں سے ہوں گی وہ پلیں گی پس بائع کا یہ قول صرف حقوق کے معنی میں لیا جائے گا اور ہشام نے کہا کہ میں نے امام ابو یوسفؒ سے پوچھا کہ اگر کسی نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ مکان اور جو کچھ اس میں ہے بیچا تو اُس کا کیا حکم ہے اُنہوں نے فرمایا کہ اس صورت میں بھی جو چیزیں اُس مکان کے حقوق میں ہیں وہی شامل ہوں گی اور اگر کہا کہ اس مکان اور اُس کی متاع پر بیع قرار دیتا ہوں تو یہ جائز ہے اور اس صورت میں وہ متاع بھی شامل ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور نواز ل میں ہے کہ امام ابوبکرؒ سے کسی نے سوال کیا کہ کسی شخص کے پاس دو مکان ہیں اور ایک مکان کے نیچے تہہ خانہ ہے کہ اُس کا دروازہ دوسرے مکان میں ہے پس اُس شخص نے پہلے وہ مکان کہ جس میں تہہ خانہ کا دروازہ ہے فروخت کیا پھر اُس کے بعد دوسرا مکان بیچا اُنہوں نے فرمایا کہ تہہ خانہ اُس مشتری کی ملکیت ہو گا کہ جس کے مکان میں اُس کا دروازہ ہے اور اگر وہ مکان کہ جس کے نیچے تہہ خانہ ہے پہلے بیچا پھر دوسرا مکان بیچا تو تہہ خانہ اُس کا نہ ہو گا کہ جس کے مکان میں اُس کا دروازہ ہے شیخ ابو نصرؒ سے کسی شخص نے سوال کیا کہ کسی نے ایک مکان خریدا کہ جس میں ایک تہہ خانہ ہے اور اُس کا دروازہ اس خریدار کے گھر کی طرف ہے اور اَسفل اُس کا پڑوسی کے گھر کی طرف ہے یا ایک پاخانہ اسی طرح کا ہے پس اس مشتری اور پڑوسی میں باہم جھگڑا ہوا تو بیع کس کو لینی چاہیے اُنہوں نے فرمایا کہ تہہ خانہ اُس کا ہے کہ جس کی طرف

اُس کا دروازہ ہے لیکن اگر پڑوسی نے گواہ قائم کیے تو قاضی اُس کو دلا دے گا اور اس صورت میں اگر مشتری نے اُس مکان کو مع حقوق کے خریدا تھا تو اُس کو اختیار ہے کہ بائع سے اُس قدر ثمن کہ جو اُس تہہ خانہ کے حصہ میں آئے پھیر لے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص کے دو مکان ایک کوچہ غیر نافذہ میں تھے کہ ہر ایک میں اُس نے ایک ایک شخص کو ساکن کیا پس اُن دونوں رہنے والوں میں سے ایک نے ایک سائبان بنایا جس کی ایک لکڑی اُس مکان کی دیوار پر رکھی کہ جس میں خود رہتا ہے اور دوسری طرف دوسرے مکان کی دیوار پر رکھی کہ جس میں دوسرا شخص رہتا ہے اور سائبان کا دروازہ صرف اپنی ہی طرف رکھا اور مالک مکان کو یہ حال معلوم ہے پھر اُس سائبان بنانے والے نے مالک مکان سے اُس مکان کے خریدنے کی درخواست کی اور مالک مکان نے وہ مکان مع حقوق و مرافق کے اُس کے ہاتھ بیچ ڈالا پھر دوسرے مکان میں رہنے والے نے اُس مکان کی کہ جس میں رہتا تھا مع حقوق و مرافق کے بیع کرنے کی درخواست کی اور مالک نے اُس کے ہاتھ بھی فروخت کر دیا پھر دونوں مشتریوں میں جھگڑا ہوا اور دوسرے مشتری نے چاہا کہ اُس سائبان کی لکڑی کو اپنی دیوار سے دور کر دے تو اُس کو یہ اختیار حاصل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے ایک دیوار مول لی تو اُس کے نیچے کی زمین بیع میں شامل ہو جائے گی اور یہ مسئلہ تحفہ میں بدون اختلاف ذکر کرنے کے اسی طرح مذکور ہے مگر محیط میں اس کو امام محمد اور حسن ابن زیاد کا قول بیان کیا ہے اور لکھا ہے کہ امام ابویوسف کے نزدیک وہ زمین بیع میں داخل نہیں ہوتی ہے لیکن اُس کی نیو کو بعض نے کہا کہ بموجب ظاہر مذہب امام ابو یوسف کے داخل ہو جاتی ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے ایک مکان یا ایک دُکان مول لی اور اُس کی دیوار گر گئی اور اُس میں سے کچھ سیسہ یا سال یا اور قسم کی لکڑی نکلی تو لکڑی اگر عمارت کی لکڑی ہے جیسے کہ اکثر دار کے نیچے رکھی جاتی ہے تاکہ اُس پر بنیاد قائم کی جائے جس کو فارسی میں شخ بولتے ہیں تو وہ

۱- اسباب وغیرہ ۱۲- ۲- جو بغرض استحکام عمارت رکھ دیتے ہیں جیسے لکڑی کے تختے وغیرہ ۱۲-

---

Fatawa 'Alamgiri ..... Vol 4 | 235 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...it is the property of the buyer, and if it was kept as a trust (wadiah), then it belongs to the seller; this is recorded in Al-Muhit. It is stated in the Fatawa that if someone sells a shop, the shop's planks/boards shall be included in the sale, whether the shop was sold with its appurtenances (marafiq) or without them; this is the preferred view as recorded in Al-Khulasah. If there is a canopy (saiban) in front of the shop as is common in markets, it shall be included in the sale if the appurtenances were mentioned, otherwise not; this is stated in Al-Wajiz al-Kardari. If a blacksmith sells his shop, his furnace/forge shall be included in the sale even if the appurtenances were not mentioned. However, a goldsmith's furnace is not included in the sale even if the appurtenances were mentioned. This is because a blacksmith's furnace is built into and attached to the shop, whereas a goldsmith's furnace is separate. The blacksmith's bellows used for blowing air shall not be included in the sale; this is recorded in Fatawa Qadi Khan. The large metal vat/cauldron (deg) in which wheat for parched grain (sattu) makers is cooked, or dyes for dyers are boiled, or a fuller's (kundigar) clothes are placed, remains the property of the seller; this is stated in Al-Muhit. The fuller's wooden block (on which he beats clothes) is not included in the sale even if appurtenances were mentioned. As for the vessel of a parched-grain maker used for roasting, if it is made of iron or brass, it belongs to the seller even if it is fixed to the shop's building; this is stated in Al-Muhit al-Sarakhsi. If it is made of clay, it shall be included in the sale; this is recorded in Al-Dhakhirah. Chests/trunks kept in the building, and the vessels, jars (khum), and large pots of washermen and oilmen that are buried in the ground or fixed to the building, are not included in the sale. These items are not considered part of the household effects or rights. In such cases of a shop's sale, mentioning or not mentioning rights and appurtenances is the same; this is recorded in Al-Muhit.

Our jurists (Mashaikh) have stated that any tree planted with the intention of being cut down for firewood etc., is not included in the sale because it is treated like a crop.
☆

In the sale of a bathhouse (hammam), cups and bowls (finjanat) are not included even if appurtenances were mentioned; this is stated in Al-Zahiriyyah. The pulley-wheel (charkh) and bucket in the bathhouse are not included in the sale; this is recorded in Al-Muhit al-Sarakhsi. Imam Sayyid Abu al-Qasim stated that according to our custom ('urf), they will go to the buyer; this is in 'Aqd al-Ibtidai. See also, they are included in the sale of a bathhouse without explicit mention; this is recorded in Al-

Muhit. It is mentioned in Al-Hawi that Imam Abu Bakr was asked whether lamps are included in the sale of a bathhouse. He replied "No", as mentioned in Al-Tatarkhaniyah.

☆ **SECOND SECTION** ☆ **Regarding the description of those things which are included in the sale of land and vineyards.**

If someone sells land or a vineyard (tak) without mentioning rights, appurtenances, or "little or much", then everything that has been placed therein permanently, such as plants, trees, buildings, etc., will be included under the sale; this is recorded in Al-Dhakhirah. Imam Muhammad (RA) stated that trees...

---

1. The word "kane" refers to bell-metal or brass; it makes no difference. 2. This word is an arabized form, meaning a tray (tasht). 3. The apparent meaning is that the lamps are of a precious material, not clay; or it may be said the Sheikh answered according to analogy (qiyas). Allah knows best. 4. Originally the word is 'karam'. Qahistani wrote that 'karam' refers to a walled vineyard, but the term is also used generally, as in the Hadith: "The 'Karam' (generosity/vineyard) is the heart of a believer."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 | 235 | किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

...क्रेता (मुश्तरी) का स्वामित्व है और यदि इसे अमानत (वदीअत) के रूप में रखा गया था, तो यह विक्रेता (बाइ') का स्वामित्व है, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'फ़तावा' में है कि यदि किसी ने एक दुकान बेची, तो दुकान के तख्ते बिक्री (बय) में शामिल हो जाएंगे, चाहे दुकान सुविधाओं (मराफ़िक़) के साथ बेची गई हो या बिना सुविधाओं के; यही पसंदीदा राय है, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और यदि दुकान के सामने कोई छज्जा (सायबान) है जैसा कि बाज़ारों में होता है, तो यदि सुविधाओं का उल्लेख किया गया हो तो वह बिक्री में शामिल होगा, अन्यथा नहीं, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यदि लोहार ने अपनी दुकान बेची, तो उसकी भट्टी बिक्री में शामिल हो जाएगी, भले ही सुविधाओं का उल्लेख न किया गया हो; लेकिन सुनार की भट्टी बिक्री में शामिल नहीं होती, भले ही सुविधाओं का उल्लेख किया गया हो। इसका कारण यह है कि लोहार की भट्टी उसकी दुकान में जुड़ी और स्थाई होती है, जबकि सुनार की भट्टी अलग होती है। और लोहार की धौंकनी जिससे वह फूँकता है, बिक्री में शामिल नहीं होगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और वह धातु का बड़ा बर्तन (देग) जिसमें सत्तू वालों के गेहूँ पकाए जाते हैं, या रंगरेज़ों का रंग उबाला जाता है, या धोबी (कुंदीगर) के कपड़े उसमें रखे जाते हैं, विक्रेता की संपत्ति होती है, यह 'मुहीत' में लिखा है। धोबी की लकड़ी (जिस पर वह कपड़े कूटता है) बिक्री में शामिल नहीं है, भले ही सुविधाओं का उल्लेख किया गया हो। और सत्तू बनाने वाले का वह बर्तन जिसमें वह भूनता है, यदि लोहे या पीतल का हो, तो विक्रेता का होगा, भले ही वह दुकान की इमारत में लगा हो, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि मिट्टी का हो, तो वह बिक्री में शामिल हो जाएगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और जो संदूक इमारत में रखा गया है, और धोबी और तेली के बर्तन और मटके जो ज़मीन में गड़े हों और इमारत से जुड़े हों, बिक्री में शामिल नहीं होते हैं; ये चीज़ें घर की संपत्ति और अधिकारों में से नहीं हैं। दुकान की बिक्री में ऐसे मामलों में अधिकारों और सुविधाओं का उल्लेख करना या न करना एक समान है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

हमारे उस्तादों (मशाइख़) ने फ़रमाया है कि जो पेड़ ईंधन आदि के लिए काटने के इरादे से लगाया जाता है, वह बिक्री में शामिल नहीं होता क्योंकि वह खेती की तरह है। ☆

हमाम (स्नानागार) की बिक्री में प्याले और कटोरे (फ़न्जात) शामिल नहीं होते, भले ही सुविधाओं का उल्लेख किया गया हो, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और चर्ख (चरखी) और डोल जो हमाम में हों, बिक्री में शामिल नहीं होते, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और इमाम सैय्यद अबुल क़ासिम ने फ़रमाया कि हमारे रिवाज (उर्फ़) के अनुसार क्रेता को मिलेगा, यह 'अक़्द-अल-इब्तिदाउई' में है।

और देखें, हमाम की बिक्री में बिना उल्लेख किए भी वे शामिल हो जाती हैं, यह 'मुहीत' में लिखा है। और 'हावी' में वर्णित है कि इमाम अबूबक्र से पूछा गया कि क्या हमाम की बिक्री में उसके दीपक शामिल हो जाते हैं? उन्होंने कहा नहीं, जैसा कि 'तातारी-ख़ानिया' में है।

☆ दूसरी फ़स्ल ☆ उन चीज़ों के वर्णन में जो ज़मीन और दाख (अंगूर के बाग) की बिक्री में शामिल हो जाती हैं

यदि किसी ने ज़मीन या दाख का बाग बेचा और अधिकारों, सुविधाओं और कम या ज़्यादा का उल्लेख नहीं किया, तो बिक्री के तहत वे सभी चीज़ें जो हमेशा के लिए उसमें रखी गई हैं, जैसे पौधे, पेड़ और इमारतें आदि शामिल हो जाएंगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि पेड़...

---

1. कथन "काने" चाहे कांसा हो या पीतल, कोई अंतर नहीं है। 12. 2. यह शब्द अरबीकृत है जिसका अर्थ है तश्तरी (थाल)। 12. 3. स्पष्ट अर्थ यह है कि दीपक किसी कीमती वस्तु के हों, मिट्टी के नहीं; या यह न कहा जाए कि शेख ने तर्क(क़यास) के अनुसार उत्तर दिया है। ईश्वर ही बेहतर जानता है। 12. 4. मूल रूप से 'करम' है और क़हिस्तानी ने लिखा है कि 'करम' अंगूर का वह बाग है जिसके चारों ओर चहारदीवारी हो, लेकिन 'करम' का प्रयोग सामान्य रूप से भी होता है, जैसा कि हदीस में है: "करम मोमिन का दिल है"। 12.

...مشتری کی ملکیت ہے اور اگر بطورِ ودیعت رکھی تھی تو بائع کی ملکیت ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور فتاویٰ میں ہے کہ اگر کسی نے ایک دکان بیچی تو دکان کے تختے بیع میں داخل ہو جائیں گے خواہ دکان معِ مرافق بیچی ہو یا معِ مرافق نہ بیچی ہو یہی مختار ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر دکان کے سامنے کوئی سائبان ہے جیسا کہ بازاروں میں ہوتا ہے پس اگر مرافق کا ذکر کیا ہو تو بیع میں داخل ہو گا ورنہ نہ ہوگا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ اگر لوہار نے اپنی دکان بیچی تو اُس کی بھٹی بیع میں داخل ہو جائے گی اگر چہ مرافق کا ذکر نہ کیا ہو اور سنار کی بھٹی بیع میں داخل نہیں ہوتی اگر چہ مرافق کا ذکر کیا ہو اس واسطے کہ لوہار کی بھٹی اُس کی دکان میں مرکب و متصل ہوتی ہے اور سنار کی بھٹی جدا ہوتی ہے اور لوہار کی دھونکنی جس سے وہ پھونکتا ہے بیع میں داخل نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور وہ کانے کی دیگ جس میں ستو والوں کے گیہوں پکے جاتے ہیں یا رنگریزوں کا رنگ اُبالا جاتا ہے یا گندی گر کے کپڑے اُس میں رکھے جاتے ہوں بائع کی ملکیت ہوتی ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ گندی گر کی لکڑی جس پر وہ کپڑا کوٹتا ہے بیع میں داخل نہیں ہے اگر چہ مرافق کا ذکر کیا ہو اور ستو بنانے والے کا وہ برتن جس میں وہ بھونتا ہے اگر لوہے یا کانے کا ہو تو بائع کا ہو گا اگر چہ دکان کی عمارت میں لگا ہوا ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر مٹی کا ہو تو بیع میں داخل ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور جو صندوق عمارت میں رکھا گیا ہے اور دھوبی اور تلی کے ظروف اور خم اور مٹکے جو زمین میں گڑے اور عمارت میں لگے ہوں بیع میں داخل نہیں ہوتے ہیں اور یہ چیزیں گھر کی متاع اور حقوق میں سے نہیں ہیں اور دُکان کی بیع میں ایسے مسئلوں میں حقوق و مرافق کا ذکر کرنا یا نہ کرنا یکساں ہے۔ یہ محیط میں لکھا ہے

ہمارے مشائخ نے فرمایا ہے کہ جو درخت ایندھن وغیرہ کے واسطے کاٹ لینے کی غرض سے لگایا جاتا ہے وہ بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے کیونکہ وہ بمنزلہ کھیتی کے ہے ☆

حمام کے فروخت کرنے میں پیالے اور فنجات داخل نہیں ہوتے اگر چہ مرافق کا ذکر ہی کیوں نہ کیا ہو یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور چرخ اور ڈول جو حمام میں ہو بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور امام سید ابوالقاسمؒ نے فرمایا کہ ہمارے عرف کے موافق مشتری کو ملے گا یہ عقدالابتداؤی میں ہے اور دیکھیں حمام کی بیع میں بدوں ذکر کرنے کے داخل ہو جاتی ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور حاوی میں مذکور ہے کہ امام ابوبکرؒ سے سوال کیا گیا کہ حمام کی بیع میں کیا اُس کے چراغ داخل ہو جاتے ہیں فرمایا کہ نہیں کذا فی التاتارخانیہ۔

☆ دوسری فصل ☆ اُن چیزوں کے بیان میں جو زمین اور تاک کی بیع میں داخل ہو جاتی ہیں

اگر کوئی زمین یا تاک انگور فروخت کیا اور حقوق و مرافق اور قلیل کثیر کا ذکر نہ کیا تو بیع کے تحت میں وہ کل چیزیں جو ہمیشہ کے واسطے اُس میں رکھی گئی ہیں جیسے پودے یا درخت و عمارات وغیرہ داخل ہو جائیں گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے فرمایا کہ درخت

۱۔ قولہ کانے خواہ کانسہ ہو یا پیتل داتا ہو کچھ فرق نہیں ہے ۱۲۔ ۲۔ یہ لفظ معرب ہے معنی طشت ۱۲۔ ۳۔ ظاہر امر اد یہ ہے کہ چراغ کسی قیمتی چیز کے ہوں نہ مٹی کے یا نہ کہا جائے کہ شیخ نے موافق قیاس کے جواب دیا ہے واللہ اعلم ۱۲۔ ۴۔ اصل میں کرم ہے اور قہستانی نے لکھا ہے کہ کرم انگور کا باغ جس کے گرد چاردیواری ہو لیکن اطلاق کرم مطلقاً بھی ہے کما فی الحدیث الکرم قلب المومن ۱۲۔

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume (4) 246 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Trees are included in the sale of land without specific mention, but the Imam did not detail whether they are fruit-bearing or non-fruit-bearing, large or small. The correct view is that all are included without being mentioned; this is written in 'Fatawa al-Sughra'. Whether they are for fuel or any other purpose, this is the correct view as mentioned in 'al-Khulasa'. Dry trees are not included because they are in a state of being cut; hence they are like firewood kept on the land. This is written in 'Fath al-Qadir'. It is mentioned in 'Fatawa al-Sughra' that our elders (Mashaikh) said: A tree planted specifically to be cut for fuel, etc., is not included in the sale because it is akin to a crop. Crops and fruit are not included in a sale [by default] unless the buyer stipulates it; this is mentioned in 'al-Dhakhira'. If land is sold "with its appurtenances (marafiq)", then crops and fruit will not be included in the sale according to the apparent narration; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If it is said, "I have sold it with everything small and great that is in it or is part of its rights and appurtenances," even then these two things (crops and fruit) will not be included. However, if 'rights and appurtenances' were not explicitly defined [at the time of sale], they would be included; this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. It is mentioned in 'Muttaqi' that if it is said, "I have sold it with everything small and great that exists in it," then whatever crops, vegetables, flowers, etc., are in it will all be included; this is written in 'al-Dhakhira'.

In the sale of land, things kept on it, such as fallen fruit, harvested crops, firewood, or unbaked bricks, are not included. However, if they are explicitly stipulated, they will be included; this is written in 'Siraj al-Wahhaj'. If land is sold that contains graves, the sale of the rest of the land excluding the graves is valid. The place where harvested crops are piled is not counted among the land's 'appurtenances' (marafiq), therefore mentioning appurtenances will not include it in the sale; this is written in 'Bahr al-Ra'iq'. When land or a vineyard is sold and it is said, "I have sold it with all rights or all appurtenances," then by mentioning rights and appurtenances, those things that were not included without their mention will become included; such as irrigation water, water channels, and the private path to the garden; this is written in 'al-Niya'. If a date palm is purchased along with its path and land, and the location of the path is not specified and no particular path to that tree is well-known, Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said the sale is valid, and the path to that tree can be established from whichever side one wishes because there is no significant variation in it. If there is a variation, the sale will not be valid; this is written in 'Fatawa Qazi

Khan'. Mulberry and its leaves, saffron, and rose petals are considered like fruit, and their trees are like date palms. It is written in 'al-Tabyin' that if someone sold land containing cotton, it would not be included in the sale without mention because it is like fruit. Regarding the cotton plant itself, the jurists said it is also not included, and this is the correct view. Bikan trees are not included in the sale of land without mention; this was mentioned by Hakim Ahmad Samarqandi, as in 'al-Zahiriyya'. Tamarisk (Jhao) and willow (Beed) trees are included in the sale, and the same ruling applies to wild trees and trees with trunks. Imam Fazli considered the bark/skin of the willow tree like fruit, whether it is fit for cutting or not, and the fatwa is based on this; this is written in 'al-Khulasa'. If mulberry trees are purchased, their leaves are not included in the sale without a condition; this is written in 'Fatawa al-Sughra'. If there was sugarcane in a land and the land was sold without mentioning the sugarcane, the part of the cane above the ground will not be included in the sale, but the part hidden under the ground will be included according to the correct opinion because it remains for years, so it is like trees; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

'Kat', i.e., lucerne (aspast) and fresh fodder (rutba) that is above the ground, is not included in the sale without mention, just as crops and fruit are not included, and...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (4) 246 किताबुल बुयूअ

ज़मीन की बिक्री में [पेड़] बिना ज़िक्र के शामिल हो जाते हैं, लेकिन इमाम ने फलदार और बिना फल वाले और छोटे-बड़े का विवरण नहीं दिया है और सही यह है कि सभी बिना ज़िक्र के शामिल हो जाते हैं, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। चाहे वे ईंधन के लिए हों या किसी और उद्देश्य से, और यही सही है, यह 'खुलासा' में उल्लेखित है। और सूखे पेड़ शामिल नहीं होते हैं क्योंकि वे कटाई की स्थिति में होते हैं, इसलिए वे उस ईंधन के समान हैं जो ज़मीन में रखा हो, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। और 'फ़तावा सुग़रा' में उल्लेखित है कि हमारे विद्वानों ने फ़रमाया है कि जो पेड़ ईंधन आदि के लिए काटने के उद्देश्य से लगाया जाता है, वह बिक्री में शामिल नहीं होता क्योंकि वह फ़सल के समान है। इतनी (यानी इतनी बात) और खेती तथा फल बिना शर्त बिक्री में शामिल नहीं होते, सिवाय उस स्थिति के जब खरीदार शर्त लगा ले, यह 'ज़ख़ीरा' में उल्लेखित है। यदि कोई ज़मीन 'मराफ़िक़' (सुविधाओं/सम्बन्धित अधिकारों) के साथ बेची गई, तो खेती और फल स्पष्ट रिवायत के अनुसार बिक्री में शामिल नहीं होंगे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि यह कहा जाए कि "मैंने हर कम और ज़्यादा के साथ, जो इसमें है या इसके हक़ और मराफ़िक़ में से है, बेच दिया", तब भी ये दोनों चीज़ें शामिल नहीं होंगी। लेकिन अगर 'हक़ और मराफ़िक़' का ज़िक्र न किया गया हो, तो शामिल हो जाएँगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में लिखा है। और 'मुत्तक़ी' में उल्लेखित है कि अगर कहा जाए कि "मैंने हर कम और ज़्यादा के साथ जो इसमें मौजूद है, बेच दिया", तो जो कुछ उसमें खेती, सब्ज़ियाँ और फूल आदि हैं, सब शामिल हो जाएँगे, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

ज़मीन की बिक्री में वे चीज़ें जो उसमें रखी हुई हैं, जैसे टूटे हुए फल, कटी हुई फ़सल, ईंधन या कच्ची ईंटें शामिल नहीं होंगी, लेकिन यदि उनकी स्पष्ट शर्त लगा ली जाए तो शामिल हो जाएँगी, यह 'सिराजुल वह्हाज' में लिखा है। यदि कोई ज़मीन बेची गई जिसमें कब्रें हैं, तो कब्रों के अलावा बाकी ज़मीन की बिक्री वैध है। जिस स्थान पर फ़सल काटकर रखी जाती है, वह ज़मीन के'मराफ़िक़' में नहीं गिना जाता, इसलिए मराफ़िक़ के ज़िक्र से वह बिक्री में शामिल नहीं होगी, यह 'बहरुर रायक़' में लिखा है। जब कोई ज़मीन या अंगूर का बाग़ बेचा जाए और यह कहा जाए कि "मैंने सब हक़ों या तमाम मराफ़िक़ के साथ बेचा", तो हक़ और मराफ़िक़ के ज़िक्र से वे चीज़ें जो बिना ज़िक्र के शामिल नहीं थीं, शामिल हो जाएँगी; जैसे सिंचाई का पानी, पानी की नाली और बाग़ का विशेष रास्ता, यह 'निया' में लिखा है। यदि खजूर का पेड़ उसके रास्ते और ज़मीन के साथ खरीदा गया और रास्ते का स्थान स्पष्ट नहीं हुआ और उस पेड़ का कोई विशेष रास्ता प्रसिद्ध नहीं है, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.)

ने फ़रमाया कि बिक्री वैध होगी और उस पेड़ का रास्ता जिस तरफ़ से चाहे तय कर लिया जाए क्योंकि इसमें कोई बड़ा अंतर नहीं होता, और यदि अंतर हो तो बिक्री वैध न होगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। शहतूत, उसके पत्ते, केसर और गुलाब की पंखुड़ियाँ फलों के समान हैं और उनके पेड़ खजूर के पेड़ के समान हैं। 'तबीईन' में लिखा है कि किसी ने ऐसी ज़मीन बेची जिसमें कपास थी, तो वह बिना ज़िक्र के बिक्री में शामिल नहीं होगी क्योंकि वह फल के समान है। कपास के मूल पौधे के बारे में फ़ुक़हा ने फ़रमाया कि वह भी शामिल नहीं होता, और यही सही है। 'बिकन' के पेड़ बिना ज़िक्र के ज़मीन की बिक्री में शामिल नहीं होते, यह हाकिम अहमद समरकंदी ने उल्लेख किया है, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। झाऊ और बेंत के पेड़ बिक्री में शामिल हो जाते हैं और जंगली पेड़ों और तने वाले पेड़ों का भी यही हुक्म है। इमाम फ़ज़ली ने बेंत के पेड़ की छाल को फलों के समान माना है, चाहे वह कटने के योग्य हो या न हो, और इसी पर फ़तवा है, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि शहतूत के पेड़ खरीदे जाएँ तो उनके पत्ते बिना शर्त बिक्री में शामिल नहीं होते, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। यदि किसी ज़मीन में गन्ना था और ज़मीन बेच दी गई लेकिन गन्ने का ज़िक्र नहीं आया, तो जो गन्ना ज़मीन के ऊपर है वह बिक्री में शामिल नहीं होगा, लेकिन जो ज़मीन के अंदर छिपा है वह सही कथन के अनुसार शामिल हो जाएगा, क्योंकि वह सालों तक रहता है इसलिए वह पेड़ों के समान होगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

'कट' यानी 'अस्पस्त' और 'रुतबा' (चारा) जो ज़मीन के ऊपर हो, बिना ज़िक्र के बिक्री में शामिल नहीं होता, जैसे खेती और फल शामिल नहीं होते, और...

زمین کی بیع میں بلا ذکر داخل ہو جاتا ہے لیکن امام نے پھل دار اور بے پھل اور چھوٹے بڑے کی تفصیل نہیں فرمائی اور صحیح یہ ہے کہ سب بدوں ذکر کے داخل ہو جاتے ہیں یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ خواہ وہ ایندھن کے واسطے ہوں یا اور کسی غرض سے اور یہی صحیح ہے یہ خلاصہ میں مذکور ہے اور خشک درخت شامل نہیں ہوتے ہیں کیونکہ وہ قطع کی حالت میں ہیں پس وہ بمنزلہ ایسے ایندھن کے ہیں کہ جوز میں میں رکھا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور فتاویٰ صغریٰ میں مذکور ہے کہ ہمارے مشائخ نے فرمایا ہے کہ جو درخت ایندھن وغیرہ کے واسطے کاٹ لینے کی غرض سے لگایا جاتا ہے وہ بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے کیونکہ وہ بمنزلہ کھیتی کے ہے اتنی اور کھیتی اور پھل استثنا بیع میں داخل نہیں ہوتے ہیں مگر اس صورت میں کہ مشتری شرط کرلے یہ ذخیرہ میں مذکور ہے کہ اگر کوئی زمین مع مرافق فروخت کی تو کھیتی اور پھل ظاہر روایت کے موافق بیع میں داخل نہ ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر یہ کہا کہ میں نے ہر قلیل و کثیر کے ساتھ جو اس میں یا اُس سے اُس کے حقوق و مرافق میں سے ہے فروخت کیا تو بھی یہ دونوں چیزیں داخل نہ ہوں گی اور اگر حقوق و مرافق کا بیان نہ کیا ہو تو داخل ہو جائیں گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور متقی میں مذکور ہے کہ اگر کہا کہ میں نے ہر قلیل و کثیر کے ساتھ جو اس میں موجود ہے فروخت کیا تو جو کچھ اس میں کھیتی اور ترکاری اور پھول وغیرہ ہیں سب داخل ہو جائیں گے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

زمین کی بیع میں وہ چیزیں جو اس میں رکھی ہوئی ہیں جیسے ٹوٹے ہوئے پھل اور کٹی ہوئی کھیتی اور ایندھن یا کچی اینٹیں داخل نہیں ہوں گی لیکن اگر ان کی صریح شرط کر لی جائے تو داخل ہو جائیں گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر کوئی زمین فروخت کی کہ جس میں قبریں ہیں

تو قبروں کے سوا باقی زمین کی بیع جائز ہے اور جس جگہ کھیتی کاٹ کر ڈالی جاتی ہے وہ زمین کے مرافق میں شمار نہیں ہے اس لیے مرافق کے ذکر کرنے سے بیع میں شامل نہ ہوگی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور جب کوئی زمین یا تاک انگور فروخت کیا اور کہا کہ میں نے سب حقوق کے ساتھ یا تمام مرافق کے ساتھ بیچا تو حقوق و مرافق کے ذکر سے وہ چیزیں جو بدوں ان کے ذکر کے داخل نہ تھیں داخل ہو جائیں گی اور وہ سیراب کرنے کا پانی اور پانی کی نالی اور باغ کا خاص راستہ ہے یہ نیا بیع میں لکھا ہے۔ اگر خرما کا درخت اُس کے راستہ زمین کے ساتھ خرید کیا اور راستہ کا موقع بیان نہ ہوا اور اُس درخت کا کوئی خاص راستہ کسی طرف کو معروف نہیں ہے تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ بیع جائز ہو گی اور اُس درخت کا راستہ جس طرف سے چاہے مقرر کرلے کیونکہ اس میں تفاوت نہیں ہوتا ہے اور اگر تفاوت ہو تو بیع جائز نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ شہتوت اور اُس کی پتی اور زعفران اور گلاب کی پتیاں بمنزلہ پھلوں کے ہوتی ہیں اور درخت اُن کے بمنزلہ خرما کے درخت کے ہیں یہ تبیین میں لکھا ہے کہ کسی نے ایک زمین بیچی کہ جس میں کپاس تھی تو وہ بلا ذکر بیع میں داخل نہ ہو گی کیونکہ وہ بمنزلہ پھل کے ہے اور اصل قطن کی نسبت فقہا نے فرمایا ہے کہ وہ بھی داخل نہیں ہوتی اور یہی صحیح ہے اور بیکن کے درخت بدوں ذکر کے زمین کی بیع میں داخل نہیں ہوتے یہ حاکم احمد سمرقندی نے ذکر کیا ہے کذا فی الظہیر یہ اور جھاؤ اور بید کے درخت بیع میں داخل ہو جاتے ہیں اور ایسے ہی جنگلی درخت اور ان درختوں کا جو ساق دار ہیں یہی حکم ہے اور امام فضلی نے بید کے درخت کی پیڑی کو پھلوں کے مانند گردانا ہے خواہ وہ کاٹنے کے لائق ہوئے ہوں یا نہ ہوئے ہوں اور اسی پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر شہتوت کے درخت خریدے تو اُن کے پتے بلا شرط بیع میں داخل نہیں ہوتے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر کسی زمین میں گنا تھا اور وہ زمین فروخت کر دی مگر گنے کا کچھ ذکر نہ آیا تو جو گنا زمین کے اوپر ہے وہ اس طرح بیع میں داخل

نہ ہوگا اور جو زمین کے اندر پوشیدہ ہے وہ صحیح قول کے موافق داخل ہو جائے گا کیونکہ وہ برسوں باقی رہتا ہے تو بمنزلہ درختوں کے ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کٹ یعنی اسپست اور رطبہ جو زمین کے اوپر ہو بلا ذکر بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے جیسے کھیتی اور پھل شامل نہیں ہوتے ہیں اور

Fatawa Alamgiri ..... Vol (4) Book of Sales (247)

Regarding the foundations of things that are hidden within the earth, some jurists (Fuqaha) have stated that they shall not be included (in the sale of land) because the period for their completion/harvest is known to people, thus their ruling will be like that of crops. Other jurists stated that they shall be included because the period of their completion is not uniform everywhere; rather, it varies greatly depending on the land, so they are considered in the same category as trees. The established rule is that whatever has a known duration for cutting and maturity falls under the ruling of fruits; hence, it will not be included in the sale without specific mention. Whatever does not have a known duration for cutting is like trees; hence, it will be included in the sale of land without specific mention. The ruling for saffron is that it and its roots are not included without specific mention, as stated in *Al-Muhit*. Items that are not intended to be kept permanently are not included in the sale even if they are attached to the land, such as reeds, firewood, and grass; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. A tree that has a trunk and whose roots do not perish but regrow into a tree is included in the sale of land without mention. That which does not have these characteristics is not included without mention because it is in the position of fruit; this is in *Al-Muhit*. If a person sowed seeds in his land and sold the land before they sprouted, they are not included in the sale because before sprouting they cannot be considered subordinate to the land. If they have sprouted to an extent that they currently have no value, Faqih Abu al-Layth mentioned that they will still not be included; however, the correct view is that they will be included; this is written in *Al-Zahiriyya* and this is the correct view. It is stated in the margins of *Fatawa Fasli* that if a person sold land in which crops were sown but had not yet emerged: if the seeds perished in the ground, the crop belongs to the buyer (Mushtari); otherwise, it belongs to the seller (Ba'i). If the buyer watered it so that the crops grew, and at the time of sale the seeds had not perished, the crop belongs to the seller and the buyer will be considered as doing a favor for the seller; this is in *Al-Nihayah*. If someone sells land, the date palms and other trees therein are included in the sale without mention. If fruits are present on the trees at the time of sale and it is stipulated that they belong to the buyer, he shall take his share of the fruits. If the price of the land is 500 dirhams, the price of the trees is the same, and the price of the fruits is also the same, then by consensus (Ijma), the price (Thaman) shall be divided into three parts. Thus, if before possession the fruits are destroyed by a heavenly calamity or the seller eats them, one-third of the price shall be dropped for the buyer, and he shall

have the option: if he wishes, he may take the land and trees for two-thirds of the price, or he may cancel the deal; this is the view of all Imams, as stated in *Siraj al-Wahaj*.

Furthermore, in the division of the price, the value of the fruits considered will be their value at the time the seller ate them; this is stated in *Al-Mabsut*. If at the time of purchase no fruits were present, but before possession the trees became fruitful, the fruits belong to the buyer. According to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, the increase in fruits will be accounted for against both the land and trees, whereas according to Imam Abu Yusuf, it is only against the trees. The detail is as follows: if the price of each—the land, the trees, and the fruits—is assumed to be 500 dirhams, and the seller ate the fruits before possession, then according to Imam Abu Hanifa and Muhammad, one-third of the price is dropped for the buyer. Specifically, according to Imam Azam (Abu Hanifa), the buyer is obligated to take the land and trees for the remaining two-thirds of the price, whereas according to Imam Muhammad, he has the option to either take it or leave it. According to Imam Abu Yusuf, one-fourth of the price will be dropped for the buyer, and for the remaining three-fourths, he may choose to buy the land and trees or cancel; this is in *Siraj al-Wahaj*. In the same case, if the tree yields fruit twice, the buyer takes the land and trees for half the price, while according to Imam Abu Yusuf, he takes them for two-thirds of the price. If it yields fruit three times, the buyer takes the land and trees for two-fifths (2/5) of the price, and three-fifths of the price is dropped in lieu of the fruits; while according to Imam Abu Yusuf, he takes the land and trees for five-eighths (5/8) of the price. If it yields fruit four times, then to both...

उन चीज़ों की जड़ें यानी जो ज़मीन के अंदर छिपी हैं, उनके बारे में कुछ फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने फरमाया कि वे (बिक्री में) शामिल नहीं होंगी क्योंकि उनके परिपक्व होने की अवधि लोगों को ज्ञात है, अतः उनका नियम फसल के समान होगा। और कुछ फ़ुक़हा ने फरमाया कि वे शामिल हो जाएंगी क्योंकि उनके परिपक्व होने की अवधि हर जगह एक समान नहीं होती, बल्कि ज़मीन के अनुसार इसमें बड़ा अंतर होता है, इसलिए उन्हें पेड़ों की श्रेणी में गिना जाएगा। नियम यह तय पाया गया कि जिस चीज़ के काटने की अवधि और सीमा ज्ञात हो, वह चीज़ फलों के हुक्म (नियम) में है, अतः बिक्री के समय बिना उल्लेख किए वह शामिल नहीं होगी। और जिसके काटने की अवधि ज्ञात न हो, वह पेड़ों के समान है, अतः ज़मीन की बिक्री में बिना उल्लेख किए शामिल हो जाएगी। ज़ाफ़रान (केसर) का नियम यह है कि वह और उसकी जड़ बिना उल्लेख किए शामिल नहीं होती, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। जो चीज़ें स्थायी रूप से रखने के लिए नहीं हैं, वे यदि ज़मीन से जुड़ी हों तब भी बिक्री में शामिल नहीं होतीं, जैसे नरकुल (रीड), जलाने की लकड़ी और घास; यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। वह पेड़ जिसका तना हो और जिसकी जड़ समाप्त नहीं होती बल्कि फिर से पेड़ बन जाता है, वह ज़मीन की बिक्री में बिना उल्लेख के शामिल हो जाता है। जो ऐसा न हो वह बिना उल्लेख के शामिल नहीं होता क्योंकि वह फल के समान है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने अपनी ज़मीन में बीज बोए और अंकुरण से पहले ज़मीन बेच दी, तो वे बिक्री में शामिल नहीं होंगे क्योंकि अंकुरण से पहले वे ज़मीन का अभिन्न हिस्सा नहीं बन सकते। यदि वे इतना उग गए हैं कि अभी उनकी कोई कीमत नहीं है, तब भी फक़ीह अबुल लैस ने उल्लेख किया है कि वे शामिल नहीं होंगे, परंतु सही बात यह है कि वे शामिल हो जाएंगे; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है और यही सही है। 'फतावा फ़सली' के हाशिए में है कि यदि किसी ने ज़मीन बेची जिसमें फसल बोई थी लेकिन अभी जमी नहीं थी, तो यदि बीज ज़मीन में गल गया तो फसल खरीदार (मुश्तरी) की होगी, अन्यथा विक्रेता (बाएअ) की। यदि खरीदार ने उसे पानी दिया जिससे फसल उगी और बिक्री के समय बीज गला नहीं था, तो वह फसल विक्रेता की होगी और खरीदार विक्रेता पर एहसान करने वाला माना जाएगा; यह 'निहाया' में है। यदि किसी ने ज़मीन बेची तो उसमें मौजूद खजूर आदि के पेड़ बिना उल्लेख के बिक्री में शामिल हो जाएंगे। यदि पेड़ों पर बिक्री के समय फल मौजूद हों और उन्हें खरीदार के लिए शर्त किया जाए, तो वह अपना हिस्सा ले लेगा। यदि ज़मीन की कीमत 500 दरहम, पेड़ों की 500 और फलों की भी 500 हो, तो सर्वसम्मति से मूल्य (समन) के तीन हिस्से किए जाएंगे। यदि कब्जे से पहले फल किसी दैवीय

आपदा से नष्ट हो जाएं या विक्रेता उन्हें खा जाए, तो खरीदार के लिए एक-तिहाई मूल्य कम कर दिया जाएगा और उसे अधिकार होगा कि वह चाहे तो ज़मीन और पेड़ों को दो-तिहाई मूल्य पर ले ले या सौदा छोड़ दे; यह सभी इमामों का मत है और 'सिराजुल वहाज' में लिखा है।

फिर मूल्य के विभाजन में फलों की वह कीमत मान्य होगी जो विक्रेता द्वारा उन्हें खाने के समय थी; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि खरीद के समय फल मौजूद न हों और कब्जे से पहले पेड़ों पर फल आ जाएं तो वे खरीदार के होंगे। इमाम अबू हनीफा और इमाम मोहम्मद के अनुसार, फलों की यह वृद्धि ज़मीन और पेड़ दोनों पर गिनी जाएगी, और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार केवल पेड़ों पर। विस्तार यह है कि यदि ज़मीन, पेड़ और फल प्रत्येक की कीमत 500 दरहम मान ली जाए और विक्रेता कब्जे से पहले फल खा जाए, तो इमाम अबू हनीफा और मोहम्मद के अनुसार खरीदार से एक-तिहाई मूल्य माफ होगा। इमाम आज़म के अनुसार बाकी दो-तिहाई मूल्य में ज़मीन और पेड़ लेना खरीदार पर अनिवार्य है, जबकि इमाम मोहम्मद के अनुसार उसे लेने या छोड़ने का विकल्प है। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार खरीदार का एक-चौथाई मूल्य कम होगा और बाकी तीन-चौथाई में वह चाहे तो ज़मीन और पेड़ ले ले अन्यथा छोड़ दे; यह 'सिराजुल वहाज' में है। यदि इसी स्थिति में पेड़ पर दो बार फल आएं तो खरीदार ज़मीन और पेड़ आधे मूल्य पर लेगा, जबकि इमाम अबू यूसुफ के अनुसार दो-तिहाई मूल्य पर। यदि तीन बार फल आएं तो खरीदार दो-पांचवें (2/5) मूल्य पर लेगा और तीन-पांचवां हिस्सा फलों के बदले माफ हो जाएगा, जबकि इमाम अबू यूसुफ के अनुसार वह पांच-आठवें (5/8) हिस्से पर लेगा। यदि चार बार फल आएं तो दोनों को...

ان چیزوں کے اصول یعنی جو زمین کے اندر پوشیدہ ہیں اس کی نسبت بعض فقہاء نے فرمایا کہ داخل نہ ہوں گے کیونکہ ان کے تمام ہو جانے کی مدت لوگوں کو معلوم ہے تو ان کا حکم مثل کھیتی کے ہوگا اور بعض فقہاء نے فرمایا کہ داخل ہو جائیں گے کیونکہ ان کے تمام ہونے کی مدت ہر جگہ یکساں نہیں ہوتی ہے بلکہ زمین کے لحاظ سے بڑا فرق پڑتا ہے تو بمنزلہ درختوں کے شمار ہوں گے اور قاعدہ یہ قرار پایا کہ جس چیز کے کٹنے کی مدت اور نہایت معلوم ہو وہ چیز پھلوں کے حکم میں ہے پس بیع میں بلا ذکر داخل نہ ہو گی اور جس کے کٹنے کی مدت معلوم نہ ہو وہ درختوں کے مانند ہے پس زمین کی بیع میں بلا ذکر داخل ہو جائے گی اور زعفران کا یہ حکم ہے کہ وہ اور اس کی اصل بلا ذکر داخل نہیں ہوتی ہے محیط میں لکھا ہے اور جو چیزیں باقی رکھنے کے واسطے نہیں ہیں وہ اگر زمین سے متصل ہوں بیع میں داخل نہیں ہوتی ہیں جیسے فی اور جلانے کی لکڑی اور گھاس یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور جو درخت ساق دار کہ اس کی جڑ نہیں جاتی یہاں تک کہ پھر درخت ہو جاتا ہے وہ زمین کی بیع میں بلا ذکر داخل ہو جاتا ہے اور جو ایسا نہ ہو وہ بلا ذکر داخل نہیں ہوتا کیونکہ وہ بمنزلہ پھل کے ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے اپنی زمین میں تخم ریزی کی اور اگنے سے پہلے زمین کو فروخت کر دیا تو بیع میں داخل نہ ہو گا کیونکہ اُگنے سے پہلے زمین کا تابع نہیں ہو سکتا ہے اور اگر اس قدر اُگ گیا ہے کہ ہنوز اس کی کچھ قیمت نہیں ہے تو بھی فقیہ ابواللیث نے ذکر کیا ہے کہ داخل نہ ہو گا اور ٹھیک یہ ہے کہ داخل ہو جائے گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور فتاویٰ فصلی کے حاشیہ میں ہے کہ اگر کسی شخص نے زمین بیچی کہ جس میں کھیتی بوئی تھی مگر ابھی جمی نہیں تھی پس اُس کا بیج اگر زمین میں گل گیا تو کھیتی مشتری کی

ہوگی ورنہ بائع کی ہے اور اگر مشتری نے اس کو پانی دیا کہ اس سے کھیتی اُگی اور بیع کے وقت بیج گلا نہ تھا تو وہ کھیتی بائع کی ہو گی اور مشتری اس کام میں بائع پر احسان کرنے والا شمار ہو گا یہ نہایہ میں ہے۔ اگر کسی نے زمین بیچی تو جو اُس میں خرما وغیرہ کے درخت ہیں بدون ذکر کے بیع میں داخل ہو جائیں گے اور اگر درختوں پر بیع کے وقت پھل موجود ہوں اور اُن پھلوں کا ملنا مشتری کے واسطے شرط کیا جائے تو وہ اپنا حصہ پھلوں میں سے لے لے گا پس اگر زمین کی قیمت پانچ سو درہم ہو اور درخت کی قیمت بھی اسی قدر ہو اور پھلوں کی قیمت بھی یہی ہو تو بالا جماع ثمن کے تین حصہ کیے جائیں گے پس اگر قبضہ سے پہلے پھل کسی آسمانی آفت سے تلف ہوں یا بائع اُن کو کھا جائے تو مشتری سے ایک تہائی ثمن ساقط کیا جائے گا اور اُس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو زمین اور درخت کو دو تہائی ثمن میں لے لے اور اگر چاہے تو ترک کر دے یہی قول سب اماموں کا ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

پھر ثمن کی تقسیم میں پھلوں کی وہ قیمت معتبر ہو گی جو بائع کے کھا جانے کے وقت تھی یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر خرید کے وقت پھل موجود نہ ہوں پھر بعد اس کے قبضہ سے پہلے درخت پھل دار ہو گئے تو پھل مشتری کے ہوں گے اور امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک پھلوں کی زیادتی زمین اور درخت دونوں پر شمار ہو گی اور امام ابویوسفؒ کے نزدیک فقط درخت پر اور تفصیل اس کی اس طرح ہے کہ اگر زمین اور درخت اور پھل میں سے ہر ایک کی قیمت پانچ سو درہم فرض کی جائے اور بائع قبضہ سے پہلے پھلوں کو کھا گیا تو امام ابو حنیفہؒ اور محمدؒ کے نزدیک ایک تہائی ثمن مشتری سے ساقط کیا جائے گا اور خاص امام اعظمؒ کے نزدیک باقی دو تہائی ثمن میں درخت اور زمین بلا اختیار لینا مشتری پر واجب ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک اُس کو اختیار ہے خواہ لے یا ترک کر دے اور امام ابویوسفؒ کے نزدیک مشتری سے چوتھائی ثمن ساقط ہو گا اور باقی تین چوتھائی ثمن میں اگر چاہے تو زمین اور درخت خرید لے ورنہ ترک کر

دے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اسی صورت میں اگر درخت میں دو بار پھل آئے تو مشتری زمین اور درخت کو نصف ثمن میں لے گا اور امام ابویوسفؒ کے نزدیک دو ثلث ثمن میں لے گا اور اگر تین بار پھل آئے تو زمین اور درخت دو پانچویں حصہ ثمن میں لے گا اور تین پانچویں حصہ پھلوں کے مقابلہ میں ساقط ہو جائے گا اور امام ابویوسفؒ کے نزدیک زمین اور درخت پانچ آٹھویں حصہ میں لے گا اور اگر چار بار پھل آئے تو دونوں کو

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ (438) Kitab al-Buyu (Book of Sales) ...he will take it at one-third of the price, and according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), at three-fifths of the price. If it bears fruit five times, both will take it at two-sevenths of the price, and according to Imam Abu Yusuf, at seven-twelfths; thus it is written in 'al-Mabsut'. If someone purchases land and trees for which there is no irrigation water, and the buyer was unaware of this fact, he shall have the option to rescind the purchase. ⋆ If the fruits are destroyed by a natural calamity, nothing shall be deducted from the price, and by consensus of all [scholars], the buyer shall not have the option to rescind. If the price of both the land and the trees was stated as five hundred dirhams each, then according to all Imams, in this case, the excess of the fruits shall be counted specifically towards the tree. Therefore, if the seller consumes them, one-fourth of the price shall be deducted for the buyer. According to Imam Azam (Abu Hanifa), the buyer shall not have the option to rescind, whereas according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), he does have that option. This is written in 'al-Jawharat al-Nayyirah'. If one purchases a sapling and leaves it with the seller's permission until it grows into a large tree, the seller has the right to order its uprooting, and the entire tree including its roots shall belong to the buyer. However, if he leaves it without the seller's permission until it bears fruit, the buyer should give those fruits in charity (Sadaqah). This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone purchases land and trees for which there is no irrigation water and the buyer was unaware, he shall have the option to rescind; similarly mentioned in 'al-Muntaqa' as in 'al-Muhit'. If a person buys land along with its irrigation water, and the 'gol' (watercourse/canal) from which the seller used to irrigate that land has water in excess of what is required for irrigation, its ruling is mentioned in 'Nawadir' as follows: the Qazi (judge) shall decree for the buyer as much water as is sufficient for that land, and this is what it means to buy water with land. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. A piece of land was purchased having 'Anfadaq' on one side, and between the land and 'Anfadaq' there is a water-dam (Band-e-Aab), with trees growing on that dam; if 'Anfadaq' is designated as one of the four boundaries of the land, then the water-dam along with the trees shall be included in the sale, and this matter is evident. This is written in 'Zahiriyya'. If someone sells a date palm or any other type of tree that has fruit on it, the fruit shall belong to the seller, unless the buyer makes a condition saying, "I have purchased this tree along with the fruit," in which case the fruit shall indeed belong to the buyer, whether they are permanent fruits or not. This is written in 'Siraj al-Wahaj'. In the case where the buyer does not make a condition, it is written in 'Taimayn' that according to the correct view, it makes

no difference whether the fruits have a value or not; in both cases, they belong to the seller. If someone buys a tree on the condition that "I will dig it out by the roots," there is discussion among the jurists (Fuqaha) regarding the validity of this sale, and the correct view is that it is permissible, and the buyer has the right to dig it out. If a tree is bought with the condition of cutting it down, some jurists have said that if the place from where it is to be cut is specified or known among the people, then the sale is valid, otherwise it is invalid. Other jurists said the sale is valid in any case, and this is correct; the buyer has the right to cut the tree from above the ground, and its roots spread in the earth shall not belong to the buyer without a specific condition. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. It should be clear that the purchase of a tree is not without three scenarios: one is that it is purchased solely for uprooting from the roots without the land, and in this case, the buyer shall be ordered to dig it out, and the buyer has the right to take it along with the fibers of its roots.

1. In the original, "two-thirds" is mentioned which is incorrect; the correct version is "one-third" as found in some manuscripts. Understand this.
2. Gol: A piece of Bukhari pottery, or a canal.
3. Regarding the word 'Andaq', the footnote in the original book states that this word was not found in all the dictionaries available at that time. The translator says he also could not find it. And Allah knows best.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ③ (438) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक) ... वह उसे एक-तिहाई मूल्य में लेगा और इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैह के अनुसार तीन-पाँचवें मूल्य में लेगा, और यदि पाँच बार फल आए तो दोनों को मूल्य के दो-सातवें भाग में लेगा और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार बारह-सातवें हिस्से में लेगा, जैसा कि 'मबसूत' में लिखा है। यदि कोई भूमि और पेड़ खरीदे जिनके लिए सिंचाई का पानी नहीं है और खरीदार (मुश्तरी) को इस बात का ज्ञान नहीं था, तो उसे (सौदे को) अस्वीकार करने का अधिकार होगा। ⋆ यदि फल किसी आसमानी आपदा (प्राकृतिक आपदा) से नष्ट हो जाएं तो मूल्य में से कुछ भी कम नहीं होगा और सभी के अनुसार सर्वसम्मति से खरीदार को सौदा रद्द करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि भूमि और पेड़ में से प्रत्येक का मूल्य पाँच सौ दिरहम बताया गया हो, तो सभी इमामों के अनुसार इस स्थिति में फलों की अधिकता विशेष रूप से पेड़ पर गिनी जाएगी। अतः यदि विक्रेता (बाये) उन्हें खा जाए, तो खरीदार के लिए मूल्य का एक-चौथाई कम हो जाएगा और इमाम आज़म रहमतुल्लाह अलैह के अनुसार खरीदार को सौदा रद्द करने का अधिकार नहीं होगा, जबकि साहिबैन के अनुसार उसे यह अधिकार है। यह 'जौहरा नय्यिरा' में लिखा है। यदि किसी ने एक पौधा खरीदा और विक्रेता की अनुमति से उसे छोड़ दिया यहाँ तक कि वह बढ़कर एक बड़ा पेड़ बन गया, तो विक्रेता को अधिकार है कि वह उसे जड़ से उखाड़ने का आदेश दे, और पेड़ अपनी जड़ सहित पूरा खरीदार का होगा। और यदि विक्रेता की अनुमति के बिना उसे छोड़ दिया यहाँ तक कि उस पर फल आ गए, तो खरीदार को उन फलों को खैरात (दान) कर देना चाहिए। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि कोई भूमि और पेड़ खरीदे जिनके लिए सिंचाई का पानी नहीं है और खरीदार इस बात को नहीं जानता था, तो उसे सौदा रद्द करने का अधिकार होगा। इसी तरह 'मुंतक़ा' में उल्लेख है जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने सिंचाई के पानी सहित कोई भूमि खरीदी, और विक्रेता जिस 'गोल' (नाली या नहर) से उस भूमि को पानी देता था, उसमें सिंचाई के लिए आवश्यक पानी से अधिक पानी है, तो 'नवादिर' में इसका नियम इस प्रकार वर्णित है कि पानी में से जितना उस भूमि के लिए पर्याप्त हो, काज़ी खरीदार के लिए उतना ही आदेश देगा, और भूमि के साथ पानी खरीदना यही है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। एक भूमि खरीदी जिसके एक ओर 'अनफदक़' (एक स्थान या सीमा) है और भूमि तथा 'अनफदक़' के बीच एक जल-बांध (बंद-ए-आब) है, और उस जल-बांध पर पेड़ लगे हुए हैं, और भूमि की चारों सीमाओं में से एक सीमा 'अनफदक़' निर्धारित की गई है, तो पेड़ों सहित जल-बांध बिक्री में शामिल माना जाएगा, और यह बात स्पष्ट है। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने खजूर या किसी अन्य प्रकार का पेड़ बेचा जिसमें फल लगे थे, तो फल विक्रेता के होंगे, सिवाय उस स्थिति के जब खरीदार शर्त लगाए और

कहे कि "मैंने यह पेड़ फलों सहित खरीदा है," तो फल खरीदार के होंगे, चाहे वे फल टिकने वाले हों या नहीं। यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। और खरीदार द्वारा शर्त न लगाने की स्थिति में 'तैमईन' में लिखा है कि सही कथन के अनुसार फलों का मूल्य होने या न होने से कोई फर्क नहीं पड़ता, दोनों स्थितियों में वे विक्रेता के होंगे। यदि किसी ने इस शर्त पर पेड़ खरीदा कि "मैं इसे जड़ से खोद लूँगा," तो इस बिक्री की वैधता के बारे में फ़ुक़हा (इस्लामी न्यायविदों) के बीच चर्चा है, और सही यह है कि यह जायज़ है और खरीदार को अधिकार है कि वह उसे जड़ से खोद ले। और यदि पेड़ को काटने की शर्त पर खरीदा गया, तो कुछ फ़ुक़हा ने कहा है कि यदि यह स्पष्ट हो कि पेड़ कहाँ से काटा जाएगा या काटने का स्थान लोगों में प्रसिद्ध हो, तो बिक्री जायज़ है, अन्यथा नाजायज़ है। और कुछ फ़ुक़हा ने कहा कि बिक्री हर स्थिति में जायज़ है और यही सही है, और खरीदार को भूमि के ऊपर से उस पेड़ को काटने का अधिकार है, और उसकी जड़ जो भूमि में फैली हुई है, खरीदार को बिना शर्त नहीं मिलेगी। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यह स्पष्ट हो कि पेड़ खरीदना तीन स्थितियों से खाली नहीं है: एक यह कि वह केवल भूमि के बिना, जड़ से उखाड़ने के लिए खरीदे, और इस स्थिति में खरीदार को आदेश दिया जाएगा कि वह उसे जड़ से उखाड़े और खरीदार को उसकी जड़ के रेशों सहित लेने का अधिकार होगा।

1. मूल पाठ में दो-तिहाई लिखा है और यह गलत है, सही वह है जो कुछ प्रतियों में एक-तिहाई लिखा है, इसे समझें।
2. गोल: बुखारी का एक टुकड़ा, या नहर।
3. 'अन्दक़' शब्द के बारे में मूल पुस्तक के हाशिये पर लिखा है कि यह शब्द उस समय उपलब्ध सभी शब्दकोशों में नहीं पाया गया। अनुवादक कहता है कि मुझे भी नहीं मिला। वल्लाहु आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ③ (۴۳۸) کتاب البیوع ایک تہائی ثمن میں لے گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک تین پانچویں ثمن میں لے گا اور اگر پانچ بار پھل آئے تو دونوں کو دو ساتویں حصہ ثمن میں لے گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک سات بارہویں حصہ میں لے گا اسی طرح مبسوط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی زمین اور درخت خریدے کہ جن کے واسطے سیرابی کا پانی نہیں ہے اور مشتری اس بات کو نہ جانتا تھا تو اُس کو نہ لینے کا اختیار ہوگا * اگر پھل کسی آفتِ آسمانی سے تلف ہو گئے تو ثمن سے کچھ ساقط نہ ہو گا اور سب کے نزدیک بالاتفاق مشتری کو نہ لینے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر درخت اور زمین میں سے ہر ایک کا ثمن پانچ سو درہم بیان کر دیے ہوں تو سب اماموں کے نزدیک اس صورت میں پھلوں کی زیادتی خاص کر درخت پر شمار ہو گی پس اگر بائع ان کو کھا جائے تو مشتری سے چوتھائی ثمن ساقط ہو گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری کو نہ لینے کا اختیار نہ ہو گا اور صاحبین کے نزدیک اُس کو نہ لینے کا اختیار ہے یہ جوہرہ نیرہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک پودا خرید اور بائع کی اجازت سے اس کو چھوڑ رکھا کہ وہ بڑھ کر بڑا درخت ہو گیا تو بائع کو اختیار ہے کہ اُس کو جڑ سے نکال لینے کا حکم کرے اور درخت مع جڑ کل مشتری کا ہوگا اور اگر بلا اجازت بائع کے اُس کو چھوڑ دیا یہاں تک کہ اس میں پھل آئے تو مشتری پھلوں کو صدقہ کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی زمین اور درخت خریدے کہ جن کے واسطے سیرابی کا پانی نہیں ہے اور مشتری اس بات کو نہ جانتا تھا تو اُس کو نہ لینے کا اختیار ہوگا اسی طرح منتقٰی میں مذکور ہے کذا فی المحیط ایک شخص نے کوئی زمین مع اُس کے سینچنے کے پانی کے خریدی اور بائع جس گولؔ سے اس زمین کو پانی دیتا تھا اس میں اس کے سینچنے سے زائد پانی ہے تو نوادر میں اس کا حکم اس طرح مذکور ہے کہ پانی میں سے جس قدر اس زمین کو کفایت کرتا ہو اس قدر مشتری کے واسطے قاضی حکم کرے گا اور پانی مع

زمین کے خریدنا یہی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ایک زمین خریدی کہ جس کے ایک طرف انفدق ؒاور زمین وافندق کے درمیان بند آب ہے اور اس بند آب پر درخت لگے ہوئے ہیں اور زمین کے حدود اربعہ میں سے ایک حد افندق قرار دی گئی ہے تو بند آب مع اشجار کے بیع میں داخل ہو جائے گی اور یہ بات ظاہر ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے خرما کسی اور قسم کا ایک درخت بیچا کہ جس میں پھل تھے تو پھل اس کے بائع کے ہوں گے مگر اس صورت میں کہ مشتری شرط کر کے یوں کہے کہ میں نے یہ درخت مع پھل خریدا تو البتہ پھل مشتری کے ہوں گے خواہ وہ پھل قائم رہنے والے ہوں یا نہ ہوں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور مشتری کی شرط نہ کرنے کی صورت میں تیمین میں لکھا ہے کہ صحیح قول کے موافق پھلوں کی قیمت ہونے یا نہ ہونے میں کچھ فرق نہیں ہے اور دونوں صورت میں بائع کے ہوں گے انتہیٰ۔ اگر کسی نے ایک درخت اس شرط پر خریدا کہ درخت کو جڑ سے کھود لوں گا تو اس بیع کے جائز ہونے میں فقہا کا کلام ہے اور صحیح یہ ہے کہ جائز ہے اور مشتری کو اختیار ہے کہ اُس کو جڑ سے کھود لے اور اگر کوئی درخت کاٹ لینے کی شرط سے خریدا تو بعض فقہا نے کہا ہے کہ اگر یہ بیان ہوا کہ کس جگہ پر سے درخت کو کاٹے گا یا کاٹنے کی جگہ لوگوں میں معروف ہے تو بیع جائز ہے ورنہ ناجائز ہے اور بعض فقہا نے کہا کہ بیع ہر صورت میں جائز ہے اور یہی صحیح ہے اور مشتری کو زمین کے اوپر سے اُس درخت کے کاٹنے کا اختیار ہے اور اُس کی جڑ جو زمین میں پھیلی ہوئی ہے مشتری کو بلا شرط نہ ملے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ واضح ہو کہ درخت کا خریدنا تین طرح سے خالی نہیں ہے ایک یہ کہ صرف بدون زمین کے جڑ سے کھود لینے کے واسطے خریدے اور اس صورت میں مشتری کو حکم دیا جائے گا کہ اُس کو جڑ سے کھودے اور مشتری کو اختیار ہے کہ مع اُس کی جڑ کے ریشوں کے اُس ۱ـہ اصل میں دو تہائی مذکور ہے اور یہ غلط ہے صحیح وہ ہے جو بعض نسخہ میں ایک تہائی مذکور ہے فافہم ۱۲۔ ۲ـہ گول بخاری کا

ریزہ بھرتی قتاۃ ۱۲۔ ۳ــہ قول اننذق حاشیہ اصل کتاب میں لکھا ہے کہ یہ لفظ تمام لغت کی کتابوں میں جو اس وقت موجود تھیں پایا نہ گیا مترجم کہتا ہے کہ مجھے بھی نہ ملا واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 249 | Kitab-ul-Buyu' (The Book of Sales)

...he may dig it up and its roots will be included in the sale. The buyer (Mushtari) has the right to dig the ground up to the extent that the root fibers spread, but he can only dig according to custom and habit. However, the buyer will not have the right to dig from the roots in the event that the seller (Ba'i) stipulates cutting it from above the ground or if digging causes some harm to the seller. For example, if the tree is near a wall, the buyer will be ordered to cut the tree from above the ground. If the buyer cuts the tree or could have dug it up but dug from the roots, and then a tree grows from its roots or fibers, it will belong to the seller. And if the tree was cut from a height, whatever grows further will belong to the buyer. The second situation is if the tree is purchased along with the portion of land in which it is growing, then the buyer will not be ordered to dig it up from its roots, and if he does dig it up from the roots, he has the choice to plant another tree in its place. Third, if the buyer purchased it without any conditions, then according to Imam Abu Yusuf (R.A.), its land will not be included in the sale, and according to Imam Muhammad (R.A.), it will be included, and the tree along with its place of standing will belong to the buyer. Sadr al-Shaheed said that the fatwa is based on the opinion that the land is included; this is written in al-Muheet and in al-Bahr al-Ra'iq.

And in this case, there is a consensus among the jurists (Fuqaha) that if it was bought for the purpose of cutting it down, then the land beneath it will not be included in the sale; this is written in Nahr al-Fa'iq. And if it was bought for the purpose of keeping it, then by consensus, the land beneath it will be included; this is written in Bahr al-Ra'iq. In the cases where the land beneath the tree is included, only as much land as the thickness of the tree at the time of the buyer's possession will be included. So much so that if the tree becomes thicker after the sale, the owner of the land has the choice to trim it. And the land will not be included in the sale up to where the branches and root fibers of the tree spread, and this is the fatwa, and it is written in al-Muheet. If someone bought a tree along with its root fibers, and additional trees grew from those fibers, if the grown trees are such that they would dry up if the original tree were cut, then they are included in the sale, otherwise not, because when they dry up upon cutting the original tree, they have grown from the original tree and will thus be counted in the subject of sale; this is written in al-Zakheerah. If someone bought a grapevine, then the ropes tied to the pillars and the nails driven into the ground will be included in the sale, and similarly, those wooden pillars that are slightly buried in the ground and upon which the grapevines hang will be

included in the sale without mention; this is written in al-Qunyah. If a person owns purely the land and another owns the trees on it, and then the owner of the land sells the land for a thousand Dirhams with the permission of the other, i.e., the price was set at a thousand Dirhams and the value of each is five hundred Dirhams, then the price will be divided equally between the two. And if the trees are destroyed by a natural calamity before possession, then the buyer has the choice to either cancel the sale or buy the land for the full price. This is because the buyer became the owner of the trees with their descriptions (wasf) as a sale; i.e., when the description is gone, the buyer will have the choice to take it or not, but in exchange for the loss of a desired description, he will have a choice (khiyar), not that the price will be reduced. And the entire price will go to the owner of the land because the sale of the tree was voided and nothing except the land was delivered to the buyer, and the price was in exchange for what was delivered to the buyer, not in exchange for what was lost. And if half of the trees are destroyed, the owner of the trees will receive one-fourth of the price and the owner of the land will receive three-fourths. And if the tree bears fruit such that its value is five hundred Dirhams, then one-third of the price will go to the owner of the tree and one-third to the owner of the land, and according to Imam Abu Yusuf (R.A.), half will go to the owner of the land. And if the land and trees were sold and the price for each was stated separately, and the trees in the land belong to one person or two persons, then if the trees are destroyed, half of the price will be waived because in one way...

वह खुदाई करे और उसकी जड़ बिक्री (सौदे) में शामिल हो जाएगी और खरीदार (मुश्तरी) को यह अधिकार है कि जड़ के रेशों के फैलने की सीमा तक जमीन खोद डाले, लेकिन प्रथा और आदत के अनुसार ही खोद सकता है। मगर जड़ से खोदने का अधिकार खरीदार को उस स्थिति में नहीं होगा जब विक्रेता (बाइ') जमीन के ऊपर से काट लेने की शर्त कर ले या खोदने में विक्रेता को कुछ नुकसान पहुँचता हो, उदाहरण के लिए यदि पेड़ दीवार के पास हो तो खरीदार को आदेश दिया जाएगा कि वह जमीन के ऊपर से पेड़ काट ले। फिर यदि खरीदार ने वह पेड़ काट लिया या खोद सकता था तो जड़ से खोद लिया, फिर उसकी जड़ या रेशों से पुनः पेड़ उगा तो वह विक्रेता का होगा। और यदि ऊँचाई से पेड़ काटा गया है, तो जो कुछ आगे (ऊपर) है वह खरीदार का होगा। दूसरी स्थिति यह है कि पेड़ उस जमीन के साथ खरीदा जाए जिसमें वह जमा हुआ है, तो खरीदार को उसकी जड़ से खोदने का आदेश नहीं दिया जाएगा, और यदि उसने जड़ से उसे खोद लिया तो उसे अधिकार है कि उस पेड़ के स्थान पर दूसरा पेड़ लगा दे। तीसरी बात यह कि यदि खरीदार ने बिना किसी शर्त के खरीदा तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार उसकी जमीन बिक्री में शामिल नहीं होगी, और इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार शामिल हो जाएगी और पेड़ अपने स्थान सहित खरीदार का होगा। सदर अल-शहीद ने कहा कि फतवा इसी पर है कि जमीन शामिल हो जाएगी, यह मुहीत में लिखा है, यह बहरुल रैक़ में लिखा है।

और इस स्थिति में न्यायविदों (फ़ुक़हा) की सहमति है कि यदि काटने के लिए खरीदा गया है तो उसके नीचे की जमीन बिक्री में शामिल नहीं होगी, यह नहर अल-फ़ैक़ में लिखा है। और यदि बरकरार रखने के लिए खरीदा गया है तो सर्वसम्मति से उसके नीचे की जमीन शामिल हो जाएगी, यह बहरुल रैक़ में लिखा है। और जिन स्थितियों में पेड़ के नीचे की जमीन शामिल होती है, तो खरीदार के उपयोग के समय जितनी पेड़ की मोटाई है, केवल उतनी ही जमीन शामिल होगी, यहाँ तक कि यदि बिक्री के बाद पेड़ और मोटा हो जाए तो जमीन के मालिक को अधिकार है कि उसे छाँट दे। और जहाँ तक पेड़ की शाखाएँ और जड़ के रेशे फैले हुए हैं, वहाँ तक की जमीन बिक्री में शामिल नहीं होगी, और इसी पर फतवा है और यह मुहीत में लिखा है। यदि किसी ने एक पेड़ उसकी जड़ के रेशों सहित खरीदा और उन रेशों से और पेड़ उग आए, तो उगे हुए पेड़ यदि ऐसे हों कि मुख्य पेड़ काटने से सूख जाएँगे, तो वे बिक्री में शामिल हैं, अन्यथा नहीं, क्योंकि जब मुख्य पेड़ काटने से वे सूख जाते हैं, तो वे मुख्य पेड़ से उगे हैं, अतः बिक्री का हिस्सा माने जाएँगे, यह ज़ख़ीरा में लिखा है।

यदि किसी ने अंगूर की बेल खरीदी, तो जो रस्सियाँ खंभों से बंधी हैं और कीलें जमीन में गड़ी हुई हैं, वे बिक्री में शामिल हो जाएँगी, और इसी तरह वे लकड़ी के खंभे जो जमीन में थोड़े गड़े हुए हैं और उन पर अंगूर की बेलें लटकी हुई हैं, वे बिना उल्लेख के भी बिक्री में शामिल हो जाएँगे, यह क़ुनिया में लिखा है। एक व्यक्ति की अपनी जमीन है और दूसरे के उसमें पेड़ हैं, फिर जमीन के मालिक ने दूसरे की अनुमति से जमीन एक हजार दिरहम में बेच दी, अर्थात एक हजार दिरहम कीमत तय हुई और प्रत्येक की कीमत पाँच सौ दिरहम है, तो कीमत दोनों के बीच आधी-आधी बँट जाएगी। और यदि कब्जे से पहले पेड़ किसी प्राकृतिक आपदा से नष्ट हो गए, तो खरीदार को अधिकार है कि वह सौदा रद्द कर दे या पूरी कीमत पर जमीन खरीद ले, क्योंकि खरीदार पेड़ के गुणों (वस्फ़) सहित मालिक हुआ था, अर्थात जब वह गुण (वस्फ़) चला गया तो खरीदार को लेने या न लेने का अधिकार होगा, लेकिन मनपसंद गुण के चले जाने के बदले उसे विकल्प (ख़ियार) प्राप्त होगा, न कि यह कि कीमत कुछ कम हो जाए, और पूरी कीमत जमीन के मालिक को मिलेगी क्योंकि पेड़ की बिक्री खत्म हो गई और खरीदार को जमीन के अलावा कुछ नहीं सौंपा गया, और कीमत उसी के बदले थी जो खरीदार को सौंपी गई, न कि उसके बदले जो नष्ट हो गया। और यदि आधे पेड़ नष्ट हो गए, तो पेड़ों के मालिक को एक चौथाई कीमत मिलेगी और तीन चौथाई जमीन के मालिक को। और यदि पेड़ में इतना फल आए कि जिसकी कीमत पाँच सौ दिरहम हो, तो वह एक तिहाई कीमत पेड़ के मालिक को मिलेगी और एक तिहाई जमीन के मालिक को, और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार आधा जमीन के मालिक को मिलेगा। और यदि जमीन और पेड़ बेचे गए और प्रत्येक के लिए अलग-अलग कीमत बताई गई, और जमीन में पेड़ एक ही व्यक्ति के हैं या दो व्यक्तियों के, फिर पेड़ नष्ट हो गए, तो आधी कीमत समाप्त हो जाएगी क्योंकि एक तरह से...

کو کھود لے اور اس کی جڑ بیع میں داخل ہو جائے گی اور مشتری کو یہ اختیار ہے کہ جڑ کے ریشوں کے پھیلنے کی انتہا تک زمین کو کھود ڈالے لیکن عرف اور عادت کے موافق البتہ کھود سکتا ہے مگر جڑ سے کھودنے کا اختیار مشتری کو اس صورت میں نہ ہو گا کہ بائع زمین کے اوپر سے کاٹ لینے کی شرط کر لے یا کھودنے میں بائع کو کچھ ضرر پہنچتا ہو مثلاً درخت دیوار سے قریب ہے تو مشتری کو حکم کیا جائے گا کہ وہ زمین کے اوپر سے درخت کو کاٹ لے پس اگر مشتری نے وہ درخت کاٹ لیا یا کھود سکتا تھا تو جڑ سے کھود لیا پھر اس کے جڑ سے یا ریشوں سے اور درخت اگا تو وہ بائع کا ہو گا اور اگر اونچائی سے درخت کاٹ لیا ہے تو جو کچھ اور آگے وہ مشتری کا ہو گا اور دوسری صورت یہ ہے کہ درخت مع اس قدر زمین کے جس میں وہ جم رہا ہے خرید تو مشتری کو اس کی جڑ سے کھود لینے کا حکم نہ کیا جائے گا اور اگر اس نے جڑ سے اس کو کھود لیا تو اس کو اختیار ہے کہ بجائے اس درخت کے دوسرا درخت لگا دے اور تیسری یہ کہ اگر مشتری نے بلا کسی شرط کے خریدا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس کی زمین بیع میں داخل نہ ہو گی اور امام محمدؒ کے نزدیک داخل ہو جائے گی اور درخت مع جائے قرار مشتری کا ہو گا صدر الشہید نے کہا کہ فتویٰ اسی پر ہے کہ زمین داخل ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

اور اس صورت میں فقہاء کا اجماع ہے کہ اگر قطع کر لینے کے واسطے خریدا تو اس کے نیچے کی زمین بیع میں داخل نہ ہو گی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر برقرار رکھنے کے واسطے خریدا تو بالا تفاق اس کے نیچے کی زمین داخل ہو جائے گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور جن صورتوں میں کہ درخت کے نیچے کی زمین داخل ہوتی ہے تو مشتری کے تصرف کے وقت جس

قدر درخت کی موٹائی ہے صرف اسی قدر زمین داخل ہو گی یہاں تک کہ اگر بیع کے بعد درخت زیادہ موٹا ہو جائے تو زمین کے مالک کو اختیار ہے کہ اس کو چھانٹ دے اور جہاں تک درخت کی شاخیں اور جڑ کے ریشے پھیلے ہوئے ہیں وہاں تک کی زمین بیع میں داخل نہ ہو گی اور اسی پر فتویٰ ہے اور یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک درخت مع اس کی جڑ کے ریشوں کے خریدا اور اس درخت کے ریشوں سے اور درخت اگ آئے تو اُگے ہوئے درخت اگر اس طرح ہوں کہ اصل درخت کاٹ ڈالنے سے خشک ہو جائیں گے تو بیع میں شامل ہیں ورنہ شامل نہیں کیونکہ جب اصل درخت کاٹ ڈالنے سے یہ خشک ہو جاتے ہیں تو اصل درخت میں سے اُگے ہیں پس مبیع میں شمار ہوں گے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک انگور کا تاک خریدا تو جو رسیاں ستونوں سے بندھی ہوئی ہیں اور میخیں زمین میں گڑی ہوئی ہیں وہ بیع میں داخل ہو جائیں گی اور ایسے ہی وہ ستون لکڑی کے جو زمین میں تھوڑے گڑے ہوئے ہیں اور ان پر انگور کے درخت لٹکتے ہیں بلا ذکر بیع میں داخل ہو جائیں گے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص کی خالص زمین ہے اور دوسرے کے اس میں درخت ہیں پھر زمین کے مالک نے دوسرے کی اجازت سے زمین ہزار درہم کو فروخت کی یعنی ہزار درہم ثمن قرار پایا اور ہر ایک کی قیمت پانچ سو درہم ہے تو ثمن دونوں کے درمیان آدھا آدھا تقسیم ہو جائے گا اور اگر قبضہ سے پہلے درخت کسی آسمانی آفت سے تلف ہو گئے تو مشتری کو اختیار ہے کہ خواہ بیع ترک کر دے یا زمین پورے ثمن میں خریدے اس واسطے کہ مشتری کا درختوں کا وصفا بیعاً مالک ہوا تھا ف یعنی جب وصف جاتا رہا تو مشتری کو لینے یا نہ لینے کا اختیار ہو گا مگر فوات وصف مرغوب کے مقابلے میں اس کو خیار حاصل ہو گا نہ یہ کہ ثمن سے کچھ کم ہو جائے اور تمام ثمن زمین کے مالک کو ملے گا کیونکہ درخت کی بیع ٹوٹ گئی اور مشتری کو سوائے زمین کے کوئی چیز سپرد نہیں کی گئی اور ثمن اسی کے مقابلے میں ٹھہرا تھا جو مشتری کو سپرد کی گئی نہ اس کے مقابلے میں جو فوت ہو گئی اور اگر

آدھے درخت تلف ہو گئے تو درختوں کے مالک کو چوتھائی ثمن ملے گا اور تین چوتھائی زمین کے مالک کو اور اگر درخت میں اس قدر پھل آئے کہ جن کی قیمت پانچ سو درہم ہو تو وہ تہائی ثمن درخت کے مالک کو ملے گا اور ایک تہائی زمین کے مالک کو اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک آدھا زمین کے مالک کو ملے گا اور اگر زمین اور درخت فروخت کیے اور ہر ایک کے واسطے ثمن علیحدہ بیان کیا اور زمین میں درخت ایک ہی شخص کے ہیں یا دو شخصوں کے پھر درخت ضائع ہو گئے تو آدھا ثمن ساقط ہو جائے گا اس واسطے کہ ایک طرح سے

Fatawa Alamgiri ... Volume 4 (250) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

Trees are principal property (asl) and, in a sense, an attribute (wasf). When no specific price (thaman) is mentioned against them, they remain as attributes. However, when a price is mentioned, they become principal property, and their destruction will correspond to their portion of the price. If the trees are not destroyed, but before possession, they bear fruit worth five hundred dirhams, then according to all the Imams, the price of the land will be five hundred dirhams and the price of the trees and fruits combined will be five hundred dirhams. This is written in *Al-Kafi*.

If someone buys several trees to be cut from above the ground, and the cutting causes damage to the land or the roots of the trees, the buyer (mushtari) does not have the right to cut them because it harms the owner of the land. Therefore, the owner has the right to prevent the harm, and the sale (bay') will be annulled. This is the preferred (mukhtar) view because, in reality, the seller (ba'i) became unable to deliver the property. This is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. In *Fatawa Abu al-Layth*, it is written: If someone bought several trees to be cut from above the ground but did not cut them until a period passed and summer arrived, and then the buyer intended to cut them; if cutting them does not cause any apparent harm to the land or tree roots, the buyer has the right to cut them because he is exercising rights over his own property. But if any harm is apparent, he will not have the right to cut them to prevent harm to the owner of the land and roots. When the buyer does not have the right to cut them in this case, the scholars (masha'ikh) differed on what he should do. Some said the owner of the land should pay the price of the trees to the buyer, and the trees will belong to the landowner. Then there is a disagreement on whether he should pay according to the value of cut trees or standing trees. Most scholars said he should pay according to the value of standing trees, and this is correct. Some scholars said the sale of the trees would be annulled, and the landowner would return the price paid by the buyer. Faqih Abu Ja'far used to issue fatwas based on this, and Sadr al-Shahid chose this in his *Waqi'at*. This is written in *Al-Mudmarat*.

If a person requested another to sell him the trees on his land for fuel, and both agreed that several experienced people should estimate how many bundles of wood are in those trees. They all agreed and said there were twenty-five bundles. The buyer then bought the trees for a certain price. When cut, the wood turned out to be more than twenty-five bundles. If the seller intends to prevent the buyer from taking the extra wood, he does not have the right to do so. This is written in *Al-Zahira*. In *Fatawa Abu al-Layth*, it is mentioned that if someone sold a vineyard and along with it

sold the watercourse [1], stating in the sale that the garden is sold with the watercourse and every right established for it; and the watercourse is located in a non-through alley (koocha-e-ghair-nafidh) shared between the seller and two other persons, and there are some trees on the bank of this canal. If the area (raqba) of the canal is the property of the seller, the trees will belong to the buyer. But if the seller only had the right to the water flow, then these trees will belong to the seller, provided that the seller planted them or it is unknown who planted them. If it is known that someone other than the seller planted them, then the trees belong to that person. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If a village is sold without its boundaries being defined, the sale will apply only to the houses and buildings of the village and not to the fields. This is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone sold one of his villages along with the land, and adjacent to that village the seller has another village...

---

[1] Apparently, it means it was sold along with the land ownership (raqba), as in such a place, both the right (haqq) and the land (raqba) are included. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ... जिल्द 4 (250) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

वृक्ष मूल संपत्ति होते हैं और एक प्रकार से विशेष गुण (सिफ़त) भी। जब उनके सामने कोई कीमत (थमन) वर्णित न हो, तो वे विशेष गुण रहेंगे, और जब कीमत वर्णित होगी, तो वे मूल संपत्ति बन जाएंगे। तब उनका नष्ट होना उनकी कीमत के हिस्से के बराबर होगा। और यदि पेड़ नष्ट न हुए हों, बल्कि कब्जे से पहले उनमें फल लग जाएँ जिनकी कीमत पांच सौ दिरहम हो, तो सभी इमामों के अनुसार, जमीन की कीमत पांच सौ दिरहम और पेड़ों तथा फलों की कीमत पांच सौ दिरहम होगी; यह 'काफी' में लिखा है।

यदि किसी ने जमीन के ऊपर से काटने के लिए कुछ पेड़ खरीदे और काटने में जमीन या पेड़ों की जड़ों को नुकसान पहुँचता हो, तो खरीदार (मुश्तरी) को काटने का अधिकार नहीं है, क्योंकि इसमें जमीन के मालिक का नुकसान है। अतः मालिक को अधिकार है कि वह अपने नुकसान को रोके और बिक्री (बैअ) रद्द हो जाएगी। यही पसंदीदा मत (मुख़्तार) है क्योंकि वास्तव में विक्रेता उन्हें सौंपने में असमर्थ रहा, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। 'फ़तावा अबुल लैथ' में लिखा है: यदि किसी ने जमीन के ऊपर से काटने के लिए कुछ पेड़ खरीदे, फिर उसने उन्हें नहीं काटा यहाँ तक कि समय बीत गया और गर्मियां आ गईं, और खरीदार ने उन्हें काटने का इरादा किया, तो यदि काटने में जमीन या पेड़ों की जड़ों को प्रत्यक्ष रूप से कोई नुकसान न हो, तो खरीदार को काटने का अधिकार है क्योंकि वह अपनी मिल्कियत में कार्य कर रहा है। लेकिन अगर कोई स्पष्ट नुकसान हो, तो जमीन और जड़ों के मालिक से नुकसान दूर करने के लिए उसे काटने का अधिकार नहीं होगा। और जब खरीदार को इस स्थिति में काटने का अधिकार न हो, तो विद्वानों (मशायख़) में मतभेद है कि वह क्या करेगा। कुछ ने कहा कि जमीन का मालिक पेड़ों की कीमत खरीदार को दे दे और पेड़ उसके हो जाएंगे। फिर इसमें भी मतभेद है कि कटे हुए पेड़ों के हिसाब से कीमत दे या खड़े पेड़ों के हिसाब से। अधिकांश विद्वानों ने कहा कि खड़े पेड़ों के हिसाब से भुगतान करे और यही सही है। कुछ विद्वानों ने कहा कि पेड़ों की बिक्री रद्द हो जाएगी और जमीन का मालिक खरीदार को वह कीमत लौटा देगा जो उसने भुगतान की है। फ़कीह अबू जाफ़र इसी पर फ़तवा देते थे और सदर अल-शहीद ने अपनी रचना 'वाकिआत' में इसी को अपनाया है, यह 'मुज़मरात' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे से चाहा कि उसकी जमीन में जो पेड़ हैं वे ईंधन के लिए मुझे बेच दे, फिर दोनों इस बात पर सहमत हुए कि कुछ अनुभवी लोग अनुमान लगाकर बताएं कि इन पेड़ों में कितनी

लकड़ी के गट्ठर हैं। उन सभी ने सहमत होकर बताया कि पच्चीस गट्ठर लकड़ी है। फिर खरीदार ने एक निश्चित मूल्य पर वे पेड़ खरीद लिए। जब उन्हें काटा गया, तो लकड़ी पच्चीस गट्ठर से अधिक निकली और विक्रेता (बाइअ) ने खरीदार को अधिक लकड़ी लेने से रोकना चाहा, तो विक्रेता को इसका अधिकार नहीं है। यह 'ज़हीरा' में लिखा है। 'फ़तावा अबुल लैथ' में है कि किसी व्यक्ति ने अंगूर का एक बाग बेचा और उसके साथ ही उसमें पानी के प्रवाह का रास्ता भी बेचा [1] और बिक्री के समय कहा कि यह बाग पानी के रास्ते और हर उस अधिकार के साथ बेचा गया जो इसमें निहित है। पानी के प्रवाह का रास्ता एक बंद गली (कूचा-ए-ग़ैर-नाफ़िज़) में स्थित है जो विक्रेता और दो अन्य व्यक्तियों के बीच साझा है, और उस नहर के किनारे कुछ पेड़ हैं। अब यदि नहर की भूमि विक्रेता की संपत्ति है, तो पेड़ खरीदार के हो जाएंगे। और अगर विक्रेता का केवल पानी के प्रवाह का अधिकार था, तो ये पेड़ विक्रेता के होंगे, बशर्ते कि उन पेड़ों को लगाने वाला विक्रेता हो या यह ज्ञात न हो कि किसने लगाया है। और यदि विक्रेता के अलावा किसी और के द्वारा लगाए जाने की जानकारी हो, तो पेड़ उसी के होंगे। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि कोई गाँव बेचा गया जिसके सीमाएँ स्पष्ट नहीं की गईं, तो यह बिक्री केवल गाँव के घरों और इमारतों पर लागू होगी और खेतों पर लागू नहीं होगी, यह 'मुहीत सरखसी' में है। यदि किसी ने अपना एक गाँव ज़मीन समेत बेचा और उसी गाँव के बगल में विक्रेता का दूसरा गाँव है...

---

[1] स्पष्ट रूप से तात्पर्य यह है कि भूमि के स्वामित्व (रकबा) के साथ बेचा गया, क्योंकि ऐसे स्थान पर अधिकार (हक़) और भूमि (रकबा) दोनों का समावेश होता है। 12.

درخت اصل ہوتے ہیں اور ایک طرح سے وصف ہیں جب اُن کے مقابل ثمن مذکور نہ ہو گا تو وصف رہیں گے اور جب ثمن مذکور ہو گا تو اصل ہو جائیں گے تو اُن کا ضائع ہونا اپنے حصہ ثمن کے مقابل ہو گا اور اگر درخت تلف نہ ہوئے بلکہ قبضہ سے پہلے اُن میں اس قدر پھل آئے جو پانچ سو درہم کی قیمت رکھتے ہیں تو سب اماموں کے نزدیک زمین کا ثمن پانچ سو درہم اور درخت اور پھلوں کا ثمن پانچ سو درہم ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر زمین کے اوپر سے کاٹنے کے واسطے چند درخت خریدے اور قطع کرنے میں زمین اور درختوں کی جڑوں کو ضرر پہنچتا ہے تو مشتری کو کاٹنے کا اختیار نہیں ہے کیونکہ اُس میں زمین کے مالک کا ضرر ہے پس مالک کو اختیار ہے کہ اپنے سے ضرر کو دفع کرے اور بیع ٹوٹ جائے گی یہی مختار ہے اس واسطے کہ حقیقت میں گویا بائع سپرد کرنے سے عاجز رہا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے فتاویٰ ابو الیث میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے چند درخت زمین کے اوپر سے کاٹ لینے کے واسطے خریدے پھر اُس نے نہ کاٹے یہاں تک کہ ایک مدت گزر گئی اور گرمیوں کے دن آ گئے اور مشتری نے کاٹنے کا ارادہ کیا تو اگر کاٹنے میں زمین یا درخت کی جڑوں کو ظاہر میں کوئی ضرر نہ ہو تو مشتری کو کاٹنے کا اختیار ہے کیونکہ وہ اپنی ملکیت میں تصرف کرتا ہے اور اگر کوئی ضرر ظاہر ہو تو زمین اور درخت کی جڑوں کے مالک سے ضرر دور کرنے کے واسطے اُس کو کاٹنے کا اختیار نہ ہو گا اور جب کہ مشتری کو کاٹنے کا اختیار اس صورت میں نہ ہو تو مشائخ نے اختلاف کیا ہے اس امر میں کہ وہ کیا کرے گا بعضوں نے کہا کہ زمین کا مالک درختوں کی قیمت مشتری کو دے دے اور درخت اُس کے ہو جائیں گے اور پھر اس میں بھی باہم اختلاف ہے کہ آیا کٹے ہوئے درختوں کے حساب سے قیمت دے یا کھڑے ہوئے

درختوں کے حساب سے پس اُن مشائخ میں سے اکثروں نے کہا کہ کھڑے ہوئے درختوں کے حساب سے ادا کرے اور یہی صحیح ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ درختوں کی بیع ٹوٹ جائے گی اور زمین کا مالک مشتری کو اُس کا ثمن جو اس نے ادا کیا ہے واپس کرے گا اور فقیہ ابو جعفر اسی پر فتویٰ دیتے تھے اور صدر الشہید نے اپنے واقعات میں اسی کو اختیار کیا ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے دوسرے سے چاہا کہ اس کی زمین میں جو درخت ہیں وہ ایندھن کے واسطے میرے ہاتھ فروخت کر دے پھر دونوں اس بات پر راضی ہوئے کہ چند آدمی جن کی نظر اچھی ہے اندازہ کر کے بتائیں کہ ان درختوں میں کتنے گٹھے لکڑی ہے ان سب ہی نے اتفاق کر کے بتلایا کہ پچیس گٹھے لکڑی ہے پھر مشتری نے کسی قدر مول کو وہ درخت خرید لیے پس جب ان کو کاٹا تو لکڑی پچیس گٹھے سے زیادہ نکلی اور بائع نے ارادہ کیا کہ مشتری کو زیادہ لکڑی لینے سے منع کرے تو بائع کو اس کا اختیار نہیں ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے اور فتاویٰ ابو اللیث میں ہے کہ کسی شخص نے ایک باغ انگور کا بیچا اور اُس کے ساتھ ہی اُس میں پانی جاری ہونے کا راستہ بھی فروخت کیا [1] اور بیع میں کہا کہ یہ باغ مع پانی کے راستے اور ہر حق کے ساتھ جو اُس کو ثابت ہے فروخت کیا اور پانی جاری ہونے کا راستہ ایک کوچہ غیر نافذ میں جو بائع اور دو شخصوں کے درمیان میں مشترک ہے واقع ہے اور اس نہر کے کنارے چند درخت ہیں پس اگر رقبہ نہر کا بائع کی ملکیت ہے تو درخت مشتری کے ہو جائیں گے اور اگر بائع کا صرف پانی جاری ہونے کا حق تھا تو یہ درخت بائع کے ہوں گے بشرطیکہ ان درختوں کا لگانے والا بائع ہو یا معلوم نہ ہو کہ کون شخص ہے اور اگر سوائے بائع کے کوئی اور شخص لگانے والا معلوم ہوا تو درخت اُس کے ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کوئی گاؤں فروخت کیا کہ جس کے حدود بیان نہ کئے تو یہ بیع صرف گاؤں کے گھروں اور عمارتوں پر واقع ہو گی اور کھیتوں پر واقع نہ ہو گی یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر کسی کا ایک گاؤں مع زمین فروخت کیا اور اُسی گاؤں کے پہلو میں بائع کا ایک دوسرا گاؤں ہے۔

---

[1] ظاہراً مراد یہ کہ مع رقبہ فروخت کیا گیا ایسے مقام پر حق اور رقبہ دونوں کو تحمل ہوتا ہے۔ ۱۲۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 5) (251) (Book of Sales)

So, the seller said, "I have sold this village to you," and the seller regarded any of the four boundaries as belonging to his [other] village; then the land of that village which was not sold, to the extent that it is adjacent to the other village that was sold, will be included in the sale of that village. However, if he regarded any of the four boundaries as the land of his own village, then the land of that village will not be included in the other village that was sold. This is written in *Al-Muheet*.

Third Section Regarding things that are included in the sale of movable items without being specifically mentioned

If someone sells a male or female slave, then enough clothing to cover their *awrah* (private parts) is obligatory upon the seller. This is written in *Fatawa Qadi Khan*.

The clothes of a male or female slave are included in the sale unconditionally because such is the custom. However, if they were brought to the slave market (nakhas) wearing fine clothes for the purpose of presentation, they will not be included unconditionally because there is no custom of giving away such clothes, as the custom is to provide inferior and low-cost clothing. Thereafter, the seller has the choice: if he wishes, he may give the same clothes that are on the slave's body, or if he wishes, he may provide other clothes, because by custom, only that amount of clothing is included in the sale which such a slave typically receives, and there is no specialty to any specific garment. For this reason, no portion of the price (*thaman*) corresponds to that clothing, to the extent that if someone proves a right over a certain garment and takes it, the buyer (*mushtari*) cannot reclaim anything from the seller (*ba'i*). Similarly, if a defect appears in that clothing, the buyer cannot return it. This is written in *Al-Tabyeen*. If these clothes are destroyed while in the buyer's possession or if they suffer some damage, and then the buyer returns the female slave to the seller due to some defect, he will recover his full price from him. This is written in *Al-Bahr al-Raiq*.

If a defect is found in the female slave, the buyer has the option to return the slave without those clothes. This is mentioned in *Al-Tabyeen*, and it is written in *Al-Bahr al-Raiq* that this rule—returning the slave without clothes—applies if the clothes have been destroyed. If they still exist, it is necessary to return her with the clothes, even if the clothes were obtained for free. Hisham narrated from Imam Abu Yusuf that a person sold a female slave who was wearing a silver bracelet and two earrings, and no condition was made between the two regarding the jewelry, and the seller refused

to give them. The Imam said that nothing of the jewelry would be included in the sale. If the seller gave the jewelry to the slave, it would belong to the slave. If he remained silent about demanding them while seeing them, it is equivalent to giving them away. This is written in *Al-Zahiriyya*. If a slave who possesses wealth is sold and no mention of the wealth is made during the sale, then his wealth belongs to the owner who sold him. This is written in *Fatawa Qadi Khan* and it is the correct view. This is written in *Jawahir al-Akhlati*. If the slave is sold along with his wealth and it is said, "I sell him with his wealth for such an amount," and the wealth is not specified, then the sale is *fasid* (voidable/invalid). Similarly, if the wealth is specified but it is a debt owed by people, or part of it is a debt, then the sale is also *fasid*. If the wealth is cash, the sale is valid, provided the wealth is not of the same genus as the price. If it is of the genus of the price, then if the slave's...

(फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5) (251) (किताब अल-बुयू - बिक्री की किताब)

अतः विक्रेता (बाइ') ने कहा कि मैंने यह गाँव तुम्हारे हाथ बेचा है और चारों सीमाओं में से किसी एक सीमा को विक्रेता ने अपने गाँव के रूप में माना, तो उस गाँव की भूमि जिसे नहीं बेचा गया है, जितनी उस दूसरे गाँव से जुड़ी हुई है जिसे बेचा गया है, वह उस गाँव की बिक्री में शामिल हो जाएगी। और यदि चारों सीमाओं में से किसी एक सीमा को अपने गाँव की भूमि माना गया, तो उस गाँव की भूमि दूसरे गाँव में जिसे बेचा गया है, शामिल नहीं होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है।

तीसरा अध्याय उन चीज़ों के वर्णन में जो चल संपत्ति की बिक्री में बिना उल्लेख किए शामिल हो जाती हैं

यदि किसी ने कोई दास (गुलाम) या दासी (लौंडी) बेची, तो इतना कपड़ा कि उसके'सत्र' (गुप्त अंगों) को ढँक सके, विक्रेता पर अनिवार्य है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

गुलाम और लौंडी के कपड़े बिक्री में बिना शर्त शामिल हो जाते हैं क्योंकि ऐसा ही रिवाज है। लेकिन यदि उत्कृष्ट कपड़े पहनाकर बाज़ार (नख़ास) में पेश करने के लिए लाया था, तो वे बिना शर्त शामिल नहीं होंगे क्योंकि ऐसे कपड़े दे देने का रिवाज नहीं है, क्योंकि रिवाज कम मूल्य के कपड़े देने का है। फिर विक्रेता स्वतंत्र है, यदि चाहे तो वही कपड़े दे दे जो गुलाम के बदन पर हैं, और यदि चाहे तो उसके अलावा दूसरे कपड़े दे दे क्योंकि रिवाज के कारण बिक्री में उतना ही लिबास शामिल होगा जो ऐसे दास को मिलता हो, और किसी विशेष लिबास की कोई विशेषता नहीं है। इसी कारण कीमत (थमन) का कोई हिस्सा उस लिबास के बदले नहीं होता, यहाँ तक कि यदि किसी कपड़े पर कोई व्यक्ति अपना अधिकार सिद्ध करके उसे ले ले, तो खरीदार (मुश्तरी) विक्रेता से कुछ वापस नहीं माँग सकता। इसी प्रकार यदि उस लिबास में कोई दोष प्रकट हो, तो खरीदार उसे वापस नहीं कर सकता। यह 'तबीन' में लिखा है। और यदि ये कपड़े खरीदार के पास नष्ट हो गए या उनमें कोई कमी आई, फिर खरीदार ने दासी को किसी दोष के कारण विक्रेता को वापस कर दिया, तो वह अपनी पूरी कीमत उससे वापस ले लेगा। यह 'बहर अल-राइक़' में लिखा है।

यदि दासी में कोई दोष पाया गया, तो खरीदार को उन कपड़ों के बिना दासी वापस करने का अधिकार है। यह 'तबीन' में वर्णित है और 'बहर अल-राइक़' में लिखा है कि यह आदेश यानी दासी को कपड़ों के बिना वापस करना उस स्थिति में है जब कपड़े नष्ट हो गए हों। और यदि वे शेष हों, तो कपड़ों के साथ वापस करना आवश्यक है, भले ही वे कपड़े मुफ़्त प्राप्त हुए हों। हिशाम ने इमाम अबू

युसुफ़ से वर्णन किया है कि एक व्यक्ति ने एक दासी बेची और वह चाँदी का एक कंगन और दो बालियाँ पहने हुए थी, और आभूषण के संबंध में दोनों के बीच कोई शर्त तय नहीं हुई थी, और विक्रेता उसे देने से इनकार करता है। तो इमाम ने फ़रमाया कि आभूषणों में से कुछ भी बिक्री में शामिल नहीं होगा। और यदि विक्रेता ने आभूषण दासी को दे दिए, तो वे दासी के होंगे। और यदि उसने (विक्रेता ने) उन्हें माँगने से मौन धारण किया जबकि वह उन्हें देख रहा था, तो यह उसे दे देने के समान है। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि कोई ऐसा गुलाम जिसके पास धन है उसे बेचा गया और बेचने में धन का कोई उल्लेख नहीं आया, तो उसका धन उसके उस मालिक का है जिसने उसे बेचा है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है और यही सही है। यह 'जवाहर अल-अखलाती' में लिखा है। और यदि गुलाम को उसके धन सहित बेचा गया और कहा गया कि मैं इसे इसके धन के साथ इतने में बेचता हूँ और धन का विवरण नहीं दिया गया, तो बिक्री 'फ़ासिद' (अमान्य/दोषपूर्ण) है। और इसी तरह यदि धन का विवरण दिया गया लेकिन वह लोगों पर ऋण है या उसमें से कुछ ऋण है, तो भी बिक्री फ़ासिद है। और यदि धन नकद हो, तो बिक्री वैध है, बशर्ते कि धन कीमत (करेंसी) की श्रेणी का न हो। और यदि वह कीमत की श्रेणी का हो तो यदि गुलाम का...

پس بائع نے کہا کہ میں نے یہ گاؤں تیرے ہاتھ فروخت کیا ہے اور چاروں حدود میں سے کوئی حد بائع نے اپنے گاؤں کو گردانا تو اس گاؤں کی زمین جس کو نہیں فروخت کیا ہے جس قدر دوسرے گاؤں سے جس کو فروخت کیا ہے متصل ہے وہ اس گاؤں کی بیع میں داخل ہو جائے گی اور اگر چاروں حدوں میں سے کوئی حد اپنے گاؤں کی زمین گردانی تو اس گاؤں کی زمین دوسرے گاؤں میں جس کو فروخت کیا ہے داخل نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

تیسری فصل ان چیزوں کے بیان میں جو اشیاءِ منقولہ کی بیع میں بلا ذکر داخل ہو جاتی ہیں

کسی نے کوئی غلام یا لونڈی فروخت کی تو اتنا کپڑا کہ اُس کے ستر کو چھپادے بائع پر واجب ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

غلام اور لونڈی کے کپڑے بیع میں بلا شرط داخل ہو جاتے ہیں اس لیے کہ رواج اسی طرح ہے لیکن اگر عمدہ کپڑے پہنا کر نخاس میں پیش کرنے کے واسطے لایا تھا تو بلا شرط داخل نہ ہوں گے کیونکہ ایسے کپڑے دے دینے کا رواج نہیں ہے اس لیے کہ رواج ناقص اور کم قیمت کپڑے کے دینے کا ہے پھر بائع مختار ہے اگر چاہے تو وہی کپڑے دے دے کہ جو غلام کے بدن پر ہیں اور اگر چاہے تو سوائے اس کے دوسرے کپڑے دے کیونکہ رواج کی وجہ سے بیع میں اس قدر لباس داخل ہو گا جو ایسے مملوک کو ملتا ہو اور کسی خاص لباس کی خصوصیت نہیں ہے اور اسی وجہ سے ثمن کا کوئی حصہ اس لباس کے مقابل نہیں ہوتا یہاں تک کہ اگر کسی کپڑے پر کوئی شخص اپنا حق ثابت کر کے لے لے تو مشتری بائع سے کچھ واپس نہیں کر سکتا ہے اسی طرح اگر اس لباس میں کوئی عیب ظاہر ہو تو مشتری اس کو واپس نہیں کر سکتا یہ تبیین میں لکھا

ہے اور اگر یہ کپڑے مشتری کے پاس تلف ہو گئے یا ان میں کوئی نقصان آیا پھر مشتری نے لونڈی کسی عیب کی وجہ سے بائع کو واپس کردی تو اپنا پورا ثمن اس سے لے لے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

اگر لونڈی میں کوئی عیب پایا تو مشتری کو بدون ان کپڑوں کے لونڈی واپس کرنے کا اختیار ہے یہ تبیین میں مذکور ہے اور بحر الرائق میں لکھا ہے کہ یہ حکم یعنی لونڈی کا بدون کپڑوں کے واپس کرنا اُس صورت میں ہے کہ کپڑے تلف ہو گئے ہوں اور اگر باقی ہوں تو مع لباس واپس کرنا ضرور ہے اگرچہ یہ لباس مجاناً حاصل ہوا تھا انتہیٰ۔ ہشام نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے ایک لونڈی بیچی اور وہ چاندی کا ایک کڑا اور دو بالیاں پہنے ہوئے ہے اور زیور کی نسبت دونوں میں کچھ شرط واقع نہیں ہوئی ہے اور بائع اس کے دینے سے انکار کرتا ہے تو امام نے فرمایا کہ زیور میں سے کچھ بیع میں داخل نہ ہو گا اور اگر بائع نے زیور لونڈی کو دے دیا تو وہ لونڈی کا ہوگا اور اگر اس نے مانگنے سے سکوت کیا حالانکہ اس کو دیکھ رہا ہے تو یہ بمنزلہ دے دینے کے ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے ۔ اگر کوئی ایسا غلام کہ جس کے پاس مال ہے فروخت کیا اور فروخت کرنے میں مال کا کچھ ذکر نہ آیا تو اُس کا مال اُس کے مالک کا ہے جس نے اُس کو بیچا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور یہی صحیح ہے یہ جواہر الاخلاطی میں لکھا ہے اور اگر غلام کو مع اس کے مال کے فروخت کیا اور کہا کہ میں اس کو مع اس کے مال کے اتنے کو بیچتا ہوں اور مال کو بیان نہ کیا تو بیع فاسد ہے اور اسی طرح اگر مال کو بیان کیا مگر وہ لوگوں پر قرض ہے یا کچھ اس میں سے قرض ہے تو بھی بیع فاسد ہے اور اگر مال نقد ہو تو بیع جائز ہے بشرطیکہ مال از قسم ثمن نہ ہو اور اگر از قسم ثمن ہو تو اگر غلام کا

حواشی: سمــ ۱ قولہ داخل نہ ہوگی کیونکہ اس گاؤں کی زمین سرحد ہے بخلاف پہلی صورت کے کہ اس میں گاؤں سرحد ہے اور گاؤں کا اطلاق لفظ آبادی پر ہے ۱۲۔ سمــ ۲ قال فی الاصل کسوۃ مثلہ الی مثل ہذہ جاریۃ فلما کان ذلک موہبا ترکت الی ما ذکرت ۱۲- سمــ ۳ قولہ لے لے گا یعنی کپڑے کے عوض کمی نہ ہوگی ۱۲-

---

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 253 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If the assets consist of Dirhams and the price is also in Dirhams, then the sale is valid if the price exceeds the value of the assets. However, if the price is equal to or less than the value, it is not valid. If the slave's assets are not of the same kind as the price—for instance, if the price of the slave is in Dirhams and his assets consist of Dinars, or vice versa—the sale is valid provided that possession of both is taken during the session. Similarly, if the slave's assets were taken into possession and the portion of the price was paid, it remains valid. If they separate before possession is taken, the sale of the slave's assets becomes void; this is recorded in Fatawa Qazi Khan.

In the sale of a horse, the bit (izhar ^1) is included without explicit mention, and similarly, in the sale of a camel, its halter is included without mention. In the sale of a donkey, the rope used for leading it is not included unless specified, because a horse and a camel cannot be controlled without their lead ropes, whereas a donkey is different; this is recorded in Fatawa Qazi Khan. However, the rope tied around a donkey's neck is included without mention due to common custom; if the custom ('urf) dictates otherwise, it shall not be included, as stated in Muhit-e-Sarkhasi. If a donkey is sold with a pack-saddle (palan ^2) on it, the pack-saddle and the pad underneath are included in the sale. Even if it was not on the donkey, the rule remains that the pack-saddle is included; this is the preferred opinion as stated in Khulasa and Zahiriyya, and adopted by Sadr al-Shahid, as per Muhit. The seller is obligated to provide some pack-saddle, though no specific one is required, just as a slave's clothing is not specifically designated; this is mentioned in Nahr al-Faiq. Imam Abu Bakr Muhammad ibn al-Fazl stated that the pack-saddle is not included without a condition and the buyer has no right to it. Imam Abu Bakr did not specify details regarding donkeys with or without pack-saddles, and this is the apparent view, because when a donkey is sold with a pack-saddle, it is said "Ba jamah mi frosham" (I sell it with its attire), as recorded in Fatawa Qazi Khan.

It is mentioned in Bahr al-Raiq that a donkey's pack-saddle is included in its sale. If a horse is sold with a saddle (zeen) on it, there is no report on this specific issue in any book. The jurists have said that it is proper that the saddle not be included without explicit clarification, unless the price is so high that such a horse would not normally be purchased at that price without the saddle; this is recorded in 'Atabiyya. The bridle of a horse and the rope tied to an oil horn, as well as the horse-cloth (jhool), are not included in the sale without a condition because there is no custom of giving them. However, wherever there is a custom of giving them, they shall be included, as stated

in Tabyeen. If the young of a she-camel, mare, female donkey, cow, or goat are brought with them to the place of sale, their presence with their mother indicates they are to be sold together; hence, they are included in the sale. However, if custom dictates otherwise, they are not included, as mentioned in Muhit-e-Sarkhasi. Our Hanafi associates have stated that if someone buys a fish and finds a pearl in its stomach: if the pearl was inside a shell (oyster), it belongs to the buyer. If it was not in a shell, and the seller had caught the fish by hunting it, the buyer must return the pearl to the seller. The pearl in the seller's possession will be treated as 'Luqta' (lost property), to be given in charity after announcement (^3) and identification for one year; this is recorded in Fatawa Qazi Khan.

☆ If one fish is found inside the stomach of another fish, and a pearl is found inside that second fish, the pearl belongs to the seller.

Anything found inside a fish that is not part of its regular diet belongs to the seller, and anything that is part of its diet belongs to the buyer; this is recorded in Zakhira. If a...

1. Izhar: The rope with which it is tied. 2. Palan: Pack-saddle. 3. Making identification public/announcing.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 253 | किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

यदि संपत्ति दिरहम हो और मूल्य भी दिरहम हो, तो यदि मूल्य उससे अधिक है तो बिक्री वैध है, और यदि वह उसके बराबर या उससे कम हो तो वैध नहीं है। और यदि गुलाम की संपत्ति मूल्य की श्रेणी से न हो, जैसे कि गुलाम का मूल्य दिरहम हो और उसकी संपत्ति दीनार हो या इसके विपरीत हो, तो यह वैध है बशर्ते कि उस सभा में दोनों पर कब्जा हो जाए। इसी तरह, यदि गुलाम की संपत्ति पर कब्जा कर लिया गया और उसके मूल्य का हिस्सा भुगतान कर दिया गया, तो भी वैध है। और यदि कब्जे से पहले दोनों अलग हो गए, तो गुलाम की संपत्ति की बिक्री शून्य हो जाएगी। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

घोड़े की बिक्री में लगाम (1^ عذار) बिना उल्लेख के शामिल हो जाती है, और इसी तरह ऊंट की बिक्री में उसकी नकेल बिना उल्लेख के शामिल हो जाती है। गधे की बिक्री में उसे पकड़ने वाली रस्सी तब तक शामिल नहीं होती जब तक कि उसका उल्लेख न किया जाए, क्योंकि घोड़ा और ऊंट अपनी पकड़ने वाली रस्सी के बिना नियंत्रण में नहीं आते, जबकि गधा ऐसा नहीं है। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। जो रस्सी गधे की गर्दन में बंधी होती है, वह रिवाज के कारण बिना उल्लेख के शामिल हो जाती है, और यदि रीति-रिवाज इसके विपरीत हों तो शामिल नहीं होगी, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। यदि एक गधा जिस पर काठी (2^ پالان) पड़ी हुई थी बेचा गया, तो काठी और उसके नीचे का नमदा बिक्री में शामिल हो जाएगा, और यदि उस पर काठी नहीं थी तब भी यही नियम है कि काठी शामिल होगी, और यही पसंदीदा मत है, यह खुलासः में लिखा है और ज़हीरिया में भी ऐसा ही है, और सदर अल-शहीद ने इसे ही अपनाया है, यह मुहीत में लिखा है। विक्रेता के जिम्मे कोई काठी होनी चाहिए, किसी विशेष काठी की विशिष्टता नहीं है, जैसे गुलाम के कपड़ों में कोई भी कपड़ा हो, कुछ निश्चित नहीं है, यह नह्र अल-फ़ाएक़ में लिखा है। इमाम अबू बकर मोहम्मद इब्न अल-फ़ज़ल ने कहा कि काठी बिना शर्त के बिक्री में शामिल नहीं होती और विक्रेता पर इसका अधिकार नहीं है। इमाम अबू बकर ने गधे पर काठी होने या न होने के बारे में विस्तार से कुछ नहीं कहा और यही मत स्पष्ट है, क्योंकि जब गधा काठी सहित बेचा जाता है, तो कहा जाता है 'बा जामा मी फ़रोशम' (मैं कपड़ों/साजो-सामान सहित बेचता हूँ), यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

बह्र अल-रायिक में लिखा है कि गधे की काठी गधे की बिक्री में शामिल हो जाती है। और यदि कोई घोड़ा बेचा गया जिस पर जीन (काठी) पड़ी थी, तो इस समस्या का कोई विवरण किसी पुस्तक में नहीं आया है। विद्वानों ने कहा है कि उचित यह है कि बिना स्पष्टीकरण के जीन बिक्री में शामिल न हो,

सिवाय इसके कि कीमत बहुत अधिक हो कि ऐसा घोड़ा इतने पाउंड और इतने दामों में न खरीदा जाता हो, यह अताबिया में लिखा है। घोड़े की लगाम और तेल के सींग में बंधी रस्सी और झूल (घोड़े का ढंकना) बिना शर्त बिक्री में शामिल नहीं होती क्योंकि इसके देने का रिवाज नहीं है, लेकिन जहाँ कहीं इसके देने का रिवाज होगा, वहाँ शामिल हो जाएगी, यह तबयीन में लिखा है। यदि ऊंटनी, घोड़ी, मादा गधा, गाय और बकरी का बच्चा उनके साथ बिक्री के स्थान पर लाया जाए, तो बच्चों का अपनी माँ के साथ होना उनके बिकने का संकेत देता है, अतः वे बिक्री में शामिल माने जाएंगे, लेकिन यदि रिवाज इसके विपरीत हो तो शामिल नहीं होंगे, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। हमारे हनफी साथियों ने कहा है कि यदि किसी ने मछली खरीदी और उसके पेट में मोती पाया, तो यदि मोती सीप (shell) में था तो वह खरीदार का होगा। यदि वह सीप में नहीं था, और यदि विक्रेता ने मछली का शिकार करके उसे पकड़ा था, तो खरीदार वह मोती विक्रेता को लौटा देगा, और वह मोती विक्रेता के पास 'लुक़्ता' (खोई हुई वस्तु) के समान होगा, जिसका एक वर्ष तक विज्ञापन और पहचान (^3) कराने के बाद दान कर दिया जाए, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

☆ यदि एक मछली के पेट में दूसरी मछली निकली और उस दूसरी मछली के पेट में मोती पाया गया, तो वह मोती विक्रेता का होगा।

हर वह चीज़ जो मछली का भोजन नहीं है, वह विक्रेता की होगी, और जो चीज़ मछली का भोजन है, वह खरीदार की होगी, यह जखीरा में लिखा है। यदि एक...

1. अज़ार (عذار): वह रस्सी जिससे उसे बांधते हैं। 2. पालान (پالان): गधे की काठी। 3. पहचान कराना/घोषणा करना।

مال درہم ہوں اور ثمن بھی درہم ہیں پس اگر ثمن اس سے زائد ہو تو بیع جائز ہے اور اگر اس کے برابر یا اس سے کم ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر غلام کا مال از قسم ثمن نہ ہو جیسے کہ غلام کا ثمن درہم ہوں اور اس کا مال دینار ہوں یا اس کا الٹا ہو تو جائز ہے بشرطیکہ اُس مجلس میں دونوں پر قبضہ ہو جائے اور اسی طرح اگر غلام کا مال قبضہ میں لے لیا اور اُس کا حصہ ثمن ادا کر دیا تو بھی جائز ہے اور اگر قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو غلام کے مال کی بیع باطل ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

گھوڑے کی بیع میں عذار ۱۸ بلا ذکر داخل ہو جاتی ہے اور ایسے ہی اونٹ کی بیع میں اُس کی مہار بلا ذکر داخل ہو جاتی ہے اور گدھے کی بیع میں جو اُس کے پکڑنے کی رسی ہے داخل نہیں ہوتی جب تک ذکر نہ کیا جائے اس لیے کہ گھوڑا اور اونٹ بدون اپنی گرفت کی رسی کے قابو میں نہیں آتے ہیں اور گدھا ایسا نہیں ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور جو رسی کہ گدھے کی گردن میں بندھی ہوئی ہوتی ہے بوجہ رواج کے بلا ذکر داخل ہو جاتی ہے اور اگر عرف اس کے برخلاف ہو تو داخل نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر ایک گدھا کہ جس پر پالان پڑا ہوا تھا بیچا تو پالان اور اُس کے نیچے کی کھلی بیع میں داخل ہو جائے گی اور اگر اُس پر پالان پڑا ہوا نہ تھا تو بھی یہی حکم ہے کہ پالان داخل ہو جائے گا اور یہی مختار ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور ایسے ہی ظہیریہ میں لکھا ہے اور اسی کو صدر الشہید نے اختیار کیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور بائع کے ذمہ کوئی پالان چاہیے کسی خاص پالان کی خصوصیت نہیں ہے جیسے غلام کے لباس میں کوئی لباس ہو کچھ معین نہیں ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور امام ابو بکر محمد ابن الفضلؒ نے فرمایا کہ پالان بدون شرط کیے ہوئے بیع میں داخل نہیں ہوتا ہے اور بائع

پر اس کا استحقاق نہیں ہے اور امام ابو بکرؒ نے گدھے پالان پڑے ہوئے کی اور نہ پڑے ہوئے کی کچھ تفصیل نہیں فرمائی اور یہی قول ظاہر ہے اس واسطے کہ گدھا جب مع پالان بیچا جاتا ہے تو کہا جاتا ہے کہ باجامہ می فروشم یعنی مع پالان بیچتا ہوں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اور بحر الرائق میں لکھا ہے کہ گدھے کا پالان گدھے کی بیع میں داخل ہو جاتا ہے اتنی اور اگر کوئی گھوڑا بیچا کہ جس پر زین پڑی ہوئی تھی تو اس مسئلہ کی کوئی روایت کسی کتاب میں نہیں آئی ہے اور مشائخ نے کہا کہ سزا وار یہ ہے کہ بدون تصریح کیے ہوئے زین بیع میں داخل نہ ہو مگر آنکہ دام بہت ہوں کہ ایسا گھوڑا اتنی پونڈ اتنے داموں کو نہ خریدا جاتا ہو یہ عتابیہ میں لکھا ہے اور گھوڑے وغیرہ کی لگام اور تیل کے سینگ میں جو رسی بندھی ہوئی ہے اور جھول بلا شرط بیع میں داخل نہیں ہوتی ہے کیونکہ اُس کے دینے کا رواج نہیں ہے مگر جہاں کہیں اس کے دینے کا رواج ہوگا تو داخل ہو جائے گی یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر اونٹنی اور ویسی گھوڑی اور مادہ خراز اور گائے اور بکری ان جانوروں کا بچہ ان کے ساتھ بیع کی جگہ لایا جائے تو اُن بچوں کی اپنی ماں کے ساتھ ہونے کی حالت اُن کے ساتھ بکنے پر دلالت کرتی ہے پس بیع میں داخل ہو جائیں گے لیکن اگر رواج اس کے برخلاف ہو تو داخل نہ ہوں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ ہمارے اصحاب حنفیہ نے فرمایا ہے کہ اگر کسی نے ایک مچھلی خریدی اور اُس کے پیٹ میں موتی پایا پس اگر وہ موتی سیپ میں تھا تو مشتری کا ہوگا اور اگر سیپ میں نہ تھا تو اگر بائع نے مچھلی کا شکار کر کے پکڑی تھی تو مشتری بائع کو واپس دے گا اور وہ موتی بائع کے پاس بھی بمنزلہ لقطہ کے ہوگا کہ ایک سال تک اُس کی اعلان ۳۸ و تعریف کے بعد پھر صدقہ کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

☆ اگر ایک مچھلی کے پیٹ میں دوسری مچھلی نکلی اور اس دوسری مچھلی کے پیٹ میں موتی پایا تو موتی بائع کا ہوگا

ہر شئے کہ جو مچھلی کی غذا نہیں ہوتی ہے بائع کی ہوگی اور جو چیز کہ مچھلی کی غذا ہے وہ مشتری کی ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک

ے۱ عذار جس رسی میں اس کو باندھتے ہیں ۱۲۔ے۲ پالان ۱۲۔ے۳ شناخت کرانا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (253) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If a fish is purchased and another fish is found inside its belly, this second fish belongs to the buyer (Mushtari); this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If ambergris is found in the belly of a fish, it belongs to the buyer; this is recorded in *al-Zakhira*. If a hen is purchased and a pearl is found in its belly, it belongs to the seller (Ba'i); this is recorded in *al-Muhit*. It is mentioned in *al-Tajrid* that regarding what is found in the gizzards of birds: if it is something that birds typically eat, it belongs to the buyer, and if it is not something birds eat, it belongs to the seller; this is recorded in *Tatarkhaniya*. If a fish is found inside another fish, and a pearl is found inside that second fish, the pearl belongs to the seller. However, if an oyster is found in the belly of a fish containing meat, and there is a pearl within that meat as pearls naturally occur in oysters, it belongs to the buyer. If several oysters were purchased for the purpose of eating the meat therein, and then pearls were found in the meat of some oysters, they belong to the buyer; this is recorded in *al-Zakhira*. It should be known that for things included in a sale subordinately (tab'an), no portion of the price (thaman) is allocated to them. For this reason, it is written in *al-Faqih* that if a house is purchased and its structure is subsequently destroyed, the price will not be reduced. If a third party's right is proven regarding the structure, the buyer will recover from the seller according to the portion of the price. Some jurists have treated both cases as equal, unlike the wool of goats, where no portion of the price is assigned without explicit mention; this is recorded in *Nahr al-Faiq*.

Chapter Seven: Regarding the Option of Condition (Khiyar al-Shart) This chapter contains seven sections.

Section One: Regarding cases where the Option of Condition is valid and cases where it is not valid.

Let it be clear that a contract of sale involving an option (khiyar) is not binding (lazim). If the option is for the buyer, they have the choice to accept or reject the sale; if it is for the seller, they have the choice to deliver or withhold. A sale with an option of condition is valid according to our school, whether the condition is set for one of the contracting parties or both, and similarly, setting an option for a third party (stranger) is permissible according to us; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. According to our school, the option of condition is established for the purpose of rescinding (faskh) the sale, not for its confirmation. Thus, once the period expires and the time for rescission passes, the sale becomes final; this is recorded in *Siraj al-*

Wahhaj. There are several types of options of condition: one that is unanimously void (fasid), such as saying "I buy on the condition that I have an option," meaning the choice to take it or not, or "I have an option for several days," or "I have an option forever"—all these are void. One that is unanimously permissible is when the buyer says, "I have an option for three days or less." There is a case where jurists differ, such as saying "I have an option for one or two months"; this case is void according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) but permissible according to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad); this is recorded in *al-Inaya*. Therefore, according to the Imam, an option of condition exceeding three days is not valid, while according to the Sahibayn, if the period is specified/known, it is valid.

1. If specified, it shall be considered a part.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (253) किताब अल-बुयू (विक्रय की पुस्तक)

यदि किसी ने मछली खरीदी और उसके पेट में दूसरी मछली मिली, तो यह मछली ग्राहक (मुश्तरी) की होगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और यदि मछली के पेट में एम्बर (सुगंधित पदार्थ) हो, तो वह ग्राहक का होगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि एक मुर्गी खरीदी गई और उसके पेट से मोती निकला, तो वह विक्रेता (बाइ') का होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'तज्रीद' में उल्लेख है कि पक्षियों के पेट (पोटों) में जो चीज़ पाई जाए, यदि वह ऐसी चीज़ है जिसे पक्षी खाते हैं, तो वह ग्राहक की होगी, और यदि वह ऐसी चीज़ नहीं है जिसे पक्षी खाते हैं, तो वह विक्रेता की होगी, यह 'तातार खानिया' में लिखा है। यदि एक मछली के पेट में दूसरी मछली निकली और उस दूसरी मछली के पेट में मोती पाया गया, तो मोती विक्रेता का होगा। और यदि उसके पेट में सीप मिली जिसमें मांस था और उस मांस में मोती था जैसा कि सीप में मोती हुआ करता है, तो वह ग्राहक का होगा। और यदि कुछ सीपियाँ इसलिए खरीदीं कि उनमें जो मांस है उसे खाए, फिर कुछ सीपियों के मांस में मोती पाया गया, तो वह ग्राहक का होगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और यह जानना चाहिए कि जो चीज़ गौण रूप से (तबन) विक्रय में शामिल होती है, उसके बदले में मूल्य (थमन) का कोई हिस्सा नहीं होता। इसीलिए 'फ़क़ीह' में लिखा है कि यदि एक घर खरीदा और फिर उसकी इमारत नष्ट हो गई, तो मूल्य में कोई कमी नहीं होगी। और यदि इमारत में किसी का अधिकार सिद्ध हो जाए, तो ग्राहक घर को अपने मूल्य के हिस्से से लेगा। कुछ न्यायविदों (फ़ुक़्हा) ने दोनों के नियम को समान माना है, इसके विपरीत बकरियों के ऊन के मामले में, बिना उल्लेख के मूल्य का कोई हिस्सा नहीं होता, यह 'नहरुल फ़ाएक़' में लिखा है।

अध्याय सात: विकल्प की शर्त (खियार-ए-शर्त) के वर्णन में इसमें सात खंड (फ़स्ल) हैं।

प्रथम खंड: उन स्थितियों के वर्णन में जिनमें विकल्प की शर्त सही है और जिनमें सही नहीं है।

यह स्पष्ट हो कि जिस विक्रय अनुबंध (अक्द-ए-बै') में विकल्प (खियार) हो, वह बाध्यकारी (लाज़िम) नहीं होता। यदि विकल्प ग्राहक को हो, तो उसे लेने या न लेने का अधिकार है, और यदि विक्रेता को हो, तो उसे देने या न देने का अधिकार है। हमारे अनुसार विकल्प की शर्त के साथ विक्रय सही है, चाहे दोनों अनुबंध करने वालों में से किसी एक के लिए शर्त रखी गई हो या दोनों के लिए, और इसी तरह किसी अजनबी के लिए विकल्प की शर्त रखना भी हमारे अनुसार जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। हमारे अनुसार विकल्प की शर्त विक्रय को रद्द (फ़स्ख़) करने के लिए रखी गई है,

न कि अनुमति के लिए। अतः जब समय सीमा बीत जाने के कारण विक्रय रद्द करने का समय न रहे, तो विक्रय पूर्ण हो जाएगा, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। विकल्प की शर्त कई प्रकार की होती है: एक वह जो सर्वसम्मति से अमान्य (फ़ासिद) है, जैसे कहा कि "मैं इस शर्त पर खरीदता हूँ कि मुझे विकल्प है", यानी लेने या न लेने का अधिकार है, या इस शर्त पर कि "मुझे कुछ दिनों का विकल्प है", या इस शर्त पर कि "मुझे हमेशा के लिए विकल्प है", ये सब अमान्य हैं। और एक वह जो सर्वसम्मति से जायज़ है, उसकी स्थिति यह है कि ग्राहक कहे कि "मुझे तीन दिन या उससे कम का विकल्प है।" और एक वह जिसमें मतभेद है, जैसे कहा कि "मुझे एक महीना या दो महीने का विकल्प है", तो यह स्थिति इमाम-ए-आज़म के निकट अमान्य है और साहिबैन के निकट जायज़ है, यह 'इनाया' में लिखा है। अतः इमाम के निकट तीन दिन से अधिक के लिए विकल्प की शर्त जायज़ नहीं है, और साहिबैन के निकट यदि कोई समय ज्ञात हो, तो जायज़ है।

1. यदि स्पष्ट कर दिया जाए, तो वह हिस्सा होगा।

مچھلی خریدی اور اُس کے پیٹ میں دوسری مچھلی پائی تو یہ مچھلی مشتری کی ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر مچھلی کے پیٹ میں عنبر ہو تو مشتری کا ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک مرغی خریدی اور اس کے پیٹ میں موتی نکلا تو بائع کا ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور تجرید میں مذکور ہے کہ جو شے چڑیوں کے پوٹوں میں پائی جائے اگر اس قسم کی چیز ہے کہ اس کو چڑیاں کھاتی ہیں تو وہ مشتری کی ہو گی اور جو اس قسم سے نہ ہو کہ جس کو چڑیاں کھاتی ہیں تو بائع کی ہو گی یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر ایک مچھلی کے پیٹ میں دوسری مچھلی نکلی اور اس دوسری مچھلی کے پیٹ میں موتی پایا تو موتی بائع کا ہو گا اور اگر اُس کے پیٹ میں سیپ پائی کہ جس میں گوشت تھا اور اس گوشت میں موتی تھا جس طرح کہ موتی سیپ میں ہوا کرتا ہے تو مشتری کا ہو گا اور اگر چند سیپیاں اس واسطے خریدیں کہ جو کچھ اس میں گوشت ہے اس کو کھائے پھر بعض سیپیوں کے گوشت میں موتی پایا تو وہ مشتری کا ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور جاننا چاہئے کہ جو چیز تبعاً بیع میں داخل ہوتی ہے اس کے مقابلہ میں ثمن کا کوئی حصہ نہیں ہوتا اور اسی واسطے فقیہ میں لکھا ہے کہ اگر ایک دار خریدا پھر اس کی عمارت جاتی رہی تو ثمن میں سے کچھ کم نہ ہو گا اور اگر عمارت میں کسی کا حق ثابت ہوا تو مشتری دار کو اپنے حصہ ثمن سے لے گا اور بعض فقہاء نے دونوں کا حکم برابر کیا ہے بخلاف بکریوں کی پشم کے کہ اس کے مقابلہ میں بلا ذکر کرنے کے ثمن کا کچھ حصہ نہیں ہوتا ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

باب ہفتم: خیار شرط کے بیان میں اس میں سات فصلیں ہیں

فصل اول: جن صورتوں میں خیار شرط صحیح ہے اور جن صورتوں میں صحیح نہیں ہے اُن کے بیان میں

واضح ہو کہ جس عقد بیع میں خیار ہو وہ لازم نہیں ہوتا ہے اگر خیار مشتری کو ہو تو اُس کو لینے یا نہ لینے کا اختیار ہے اور اگر بائع کا ہو تو اُس کو دینے یا نہ دینے کا اختیار ہے۔ بیع بشرط خیار ہمارے نزدیک صحیح ہے دونوں عقد کرنے والوں میں سے ایک ہی کے واسطے خیار کی شرط کی گئی ہو یا دونوں کے واسطے اور ایسے ہی کسی اجنبی کے واسطے خیار کی شرط کرنا ہمارے نزدیک جائز ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور ہمارے نزدیک خیار شرط بیع فسخ کرنے کے واسطے رکھا گیا ہے اور بیع کی اجازت کے واسطے نہیں رکھا گیا ہے پس جب کہ میعاد گزر جانے کی وجہ سے بیع فسخ کرنے کا وقت نہ رہے تو بیع تمام ہو جائے گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور خیار شرط چند طرح پر ہے ایک وہ کہ بالاتفاق فاسد ہے جیسے کہا کہ میں خریدتا ہوں اس شرط پر کہ مجھے خیار ہے یعنی لینے یا نہ لینے کا اختیار ہے یا اس شرط پر کہ مجھے چند روز خیار ہے یا اس شرط پر کہ مجھے ہمیشہ خیار ہے یہ سب فاسد ہیں اور ایک جو بالاتفاق جائز ہے اُس کی یہ صورت ہے کہ مشتری کہے کہ مجھے تین دن یا اُس سے کم خیار ہے اور ایک وہ کہ جس میں اختلاف ہے جیسے یوں کہا کہ مجھے ایک مہینہ یا دو مہینہ خیار ہے تو یہ صورت امام اعظم کے نزدیک فاسد ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز ہے یہ عنایہ میں لکھا ہے۔ پس امام کے نزدیک تین دن سے زائد کے واسطے خیار شرط جائز نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک اگر کوئی مدت معلوم ہو تو جائز [ہے۔]

۱۔ اگر بیان کرنے تو حصہ ہوگا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | Page 254 | Book of Sales

...This is stated in *Mukhtar al-Fatawa*, and the correct opinion of the Imam is what is written in *Jawahir al-Akhlati*. If a contractual option (*khyar-e-shart*) was stipulated for more than three days or indefinitely, to the extent that the contract became irregular (*fasid*) because of it, then if permission (ratification) is given within three days, the contract becomes valid according to us; this is recorded in *Al-Kafi*. If the option was stipulated for more than three days, or if no time was mentioned at all, or an unknown time was specified, and then permission was granted within three days, or the option was annulled by the death of the buyer or the slave (subject of sale), or the buyer manumitted the slave or did something that makes the contract binding, then in these cases, the irregular contract transforms into a valid one. This is stated in *Muhit Sarakhsi*. Scholars (*Mashaikh*) following Imam Abu Hanifa (RA) disagreed on the initial ruling of such a contract. Some said it is irregular, then becomes valid if the corrupting factor is removed before the fourth day; this is the school of the Iraqis, as stated in *Al-Nihayah*. In *Nahr al-Faiq*, it is mentioned that some said this is the apparent transmission (*zahir al-riwayah*). The more correct (*asah*) and stronger view is that the contract is suspended (*moquf*); thus, if even a portion of the fourth day passes, the contract immediately becomes voidable (*fasid*). This is the school of the Khurasanis, recorded in *Al-Nihayah*. *Bahr al-Ra'iq* cites from *Zahiriyyah* and the benefits of *Zakheerah* that this is the position adopted by Imam Sarakhsi, Fakhr al-Islam, and other scholars of Transoxiana (*Mawara al-Nahr*). Furthermore, if no specific time was set for the option and the person holding the option annulled it after three days, the contract will not become valid according to Imam Abu Hanifa, whereas according to the two companions (*Sahibain* - Abu Yusuf and Muhammad), the irregular contract would become valid; this is stated in *Siraj al-Wahaj* and other Fatawa.

If someone purchased something in Ramadan on the condition that they have an option for three days after Ramadan, then according to the opinion of Imam Azam (RA), the contract is irregular (*fasid*). ☆

It is stated in the Fatawa that if a contractual option was set for two days after the month of Ramadan and the purchase took place on the last day of Ramadan, then the purchase is valid, and the buyer will have a three-day option: one day in Ramadan and two days thereafter. However, if it was stated that they have no option during Ramadan, the sale becomes voidable (*fasid*); this is recorded in *Al-Muhit*. It is

mentioned in *Tatar Khaniyah* that if someone purchased something in Ramadan with a condition for a three-day option after Ramadan, the contract is irregular according to Imam Azam (RA). Similarly, if the option belongs to the seller under the same conditions, it is also irregular. If the buyer stipulates with the seller, "You have no option in Ramadan but have a three-day option after Ramadan," or if the seller says the same to the buyer, the sale is irregular according to all Imams; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If someone sells a cloth to another for ten dirhams, and the seller then tells the buyer, "The cloth is still mine or I have ten dirhams from you," Imam Muhammad (RA) stated that such speech is counted as an option according to us; this is in *Al-Muhit*. A contractual option is established in valid sales as well as irregular sales, to the point that if a slave was sold for a thousand dirhams and a measure (*ratl*) of wine on the condition that there is an option, and the buyer took possession of the slave with the seller's permission and manumitted him, it is not valid, neither through effectiveness nor through suspension; this is recorded in *Fatawa Sughra*. If a sale was made on the condition that "If the price is not paid within three days, there is no sale between us," then the sale is valid, and the condition is also valid. This was mentioned by Imam Muhammad (RA) in *Al-Asl*. There are several scenarios for this issue: one where no time is mentioned at all, such as saying, "I sell on the condition that if you do not pay the price, there is no sale between us," or where an unknown time is mentioned such as...

---

1. The seller granted him the choice to make it valid. 12
2. It will not be the case that the sale remains suspended until it becomes valid in the future by dropping the condition of the wine. 12

यह 'मुख्तारुल फ़तावा' में लिखा है और इमाम का सही कथन यही है, यह 'जवाहिरे अख्लाती' में लिखा है। और यदि तीन दिन से अधिक के लिए खियार (विकल्प) की शर्त रखी या हमेशा के लिए खियार की शर्त रखी, यहाँ तक कि इस कारण से अक्द-ए-फ़ासिद (दोषपूर्ण अनुबंध) हो गया, तो यदि तीन दिन के भीतर अनुमति दे दी गई, तो हमारे निकट अनुबंध सही हो जाएगा, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और यदि तीन दिन से अधिक के लिए खियार की शर्त रखी या बिल्कुल समय का उल्लेख नहीं किया या अज्ञात समय का उल्लेख किया, फिर तीन दिन के भीतर अनुमति दे दी, या खरीदार या गुलाम के मरने से खियार समाप्त हो गया, या खरीदार ने गुलाम को आज़ाद कर दिया या उसमें ऐसी कोई चीज़ पैदा कर दी जिससे अनुबंध अनिवार्य (लाज़िम) हो जाता है, तो इन स्थितियों में अक्द-ए-फ़ासिद बदलकर जायज़ (वैध) हो जाएगा। यह 'मुहीते सरख़सी' में लिखा है। और इमाम अबू हनीफ़ा के शिष्यों (मशाइख) ने इसमें मतभेद किया है कि प्रारंभ में इस अनुबंध का क्या नियम है। कुछ ने कहा कि यह अक्द-ए-फ़ासिद है, फिर चौथे दिन से पहले बिगाड़ने वाली चीज़ दूर करने से बदलकर सही हो जाता है, और यह इराकी विद्वानों का मत है, यह 'निहाया' में लिखा है। 'नहरुल फ़ाएक' में कहा गया है कि कुछ ने फ़रमाया है कि यही स्पष्ट रिवायत है। अधिक सही (असह्) और प्रबल मत यह है कि यह अनुबंध निलंबित (मौकूफ़) है, यदि चौथे दिन का थोड़ा सा हिस्सा भी बीत जाएगा, तो उसी समय अनुबंध फासिद हो जाएगा। यह खुरासानी विद्वानों का मत है, यह 'निहाया' में लिखा है। 'बहरुर राएक' में 'ज़हीरिया' और 'ज़खीरा' के लाभों से उद्धृत किया गया है कि इसी मत को इमाम सरख़सी और फ़ख़्रुल इस्लाम आदि मावरा-उन-नहर के मशाइख ने अपनाया है। और यदि खियार में कोई समय निश्चित नहीं किया गया और जिस व्यक्ति को खियार प्राप्त था उसने तीन दिन के बाद अपना खियार रद्द कर दिया, तो इमाम अबू हनीफ़ा के निकट अनुबंध जायज़ नहीं होगा, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट फासिद अनुबंध बदलकर जायज़ हो जाएगा, यह 'सिराजुल वहाज' और फ़तावा में लिखा है।

यदि किसी ने रमज़ान में कोई ऐसी चीज़ इस शर्त पर खरीदी कि उसे रमज़ान के बाद तीन दिन का खियार (विकल्प) है, तो इमाम आज़म (रह.) के कथन के अनुसार अनुबंध फासिद है

☆

फ़तावा में है कि यदि खरीदार के लिए माहे रमज़ान के बाद दो दिन का खियार-ए-शर्त रखा गया और खरीदारी रमज़ान के महीने के अंतिम दिन हुई, तो खरीदारी जायज़ है और खरीदार के लिए तीन दिन का खियार होगा - एक दिन रमज़ान के महीने का और दो दिन उसके बाद के। और यदि यह कह दिया गया कि उसे रमज़ान में खियार नहीं है, तो बिक्री फासिद हो जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'तातार ख़ानिया' में उल्लेख है कि यदि किसी ने रमज़ान में कोई चीज़ इस शर्त पर खरीदी कि उसे रमज़ान के बाद तीन दिन का खियार है, तो इमाम आज़म (रह.) के मत में अनुबंध फासिद है। इसी प्रकार यदि इस स्थिति में खियार विक्रेता (बाइ') का हो, तो वह भी फासिद है। और यदि खरीदार ने विक्रेता से यह शर्त की कि तुम्हें रमज़ान में खियार नहीं है और रमज़ान के बाद तीन दिन का खियार है, या विक्रेता ने खरीदार से ऐसा ही कहा, तो सभी इमामों के निकट बिक्री फासिद है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि किसी ने दूसरे के हाथ एक कपड़ा दस दिरहम में बेचा, फिर विक्रेता ने खरीदार से कहा कि मेरा तुम पर कपड़ा है या दस दिरहम हैं, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि हमारी नज़र में यह बात खियार में गिनी जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। खियार-ए-शर्त वैध बिक्री में साबित होता है और फासिद बिक्री में भी साबित होता है, यहाँ तक कि यदि एक गुलाम एक हज़ार दिरहम और एक रतल शराब के बदले इस शर्त पर बेचा गया कि उसे खियार है, फिर खरीदार ने विक्रेता की अनुमति से गुलाम पर कब्ज़ा कर लिया और उसे आज़ाद कर दिया, तो यह जायज़ नहीं है; न तो प्रभावी होने की दृष्टि से और न ही निलंबन की दृष्टि से, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। यदि इस शर्त पर बेचा कि यदि तीन दिन तक कीमत (थमन) अदा नहीं की तो मेरे और तुम्हारे बीच बिक्री नहीं है, तो बिक्री जायज़ है और शर्त भी जायज़ है। ऐसा ही इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'अस्ल' में उल्लेख किया है। इस मसले की कई स्थितियाँ हैं, एक यह कि बिल्कुल समय का उल्लेख न किया जाए, जैसे यह कहा कि मैं इस शर्त पर बेचता हूँ कि यदि तुम कीमत अदा नहीं करोगे तो हमारे बीच बिक्री नहीं है, या अज्ञात समय का उल्लेख किया जाए जैसे...

---

1. विक्रेता ने उसे जायज़ करने का विकल्प दे दिया। 12
2. यह भी नहीं होगा कि बिक्री तब तक निलंबित रहे जब तक कि शराब की शर्त को हटाकर भविष्य में जायज़ न हो जाए। 12

ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے اور صحیح قول امام کا ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور اگر تین دن سے زیادہ کے واسطے خیار کی شرط کی یا ہمیشہ کے واسطے خیار کی شرط کی یہاں تک کہ اس سبب سے عقد فاسد ہو گیا پس اگر تین دن میں اجازت دے دی تو ہمارے نزدیک عقد صحیح ہو جائے گا یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر تین دن سے زائد کے واسطے خیار کی شرط کی یا بالکل وقت ذکر نہ کیا یا وقت نا معلوم ذکر کیا پھر تین دن کے اندر اجازت دے دی یا مشتری یا غلام کے مرنے سے خیار ساقط ہو گیا یا مشتری نے غلام کو آزاد کر دیا یا اس میں کوئی ایسی چیز پیدا کر دی کہ جس سے عقد لازم ہو جاتا ہے تو ان صورتوں میں عقد فاسد بدل کر جائز ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور بنا بر قول امام ابو حنیفہؒ کے مشائخ نے اختلاف کیا کہ ابتداء اس عقد کا حکم ہے پس بعضوں نے کہا کہ یہ عقد فاسد ہے پھر چوتھے دن سے پہلے مفسد چیز دور کرنے سے بدل کر صحیح ہو جاتا ہے اور یہ مذہب اہل عراق کا ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور نہر الفائق میں کہا کہ بعض نے فرمایا ہے کہ یہی ظاہر روایت ہے اصح اور قوی یہ ہے کہ یہ عقد موقوف ہے پس اگر چوتھے دن میں سے کچھ بھی گزرے گا تو اسی وقت عقد فاسد ہو جائے گا اور یہ مذہب اہل خراسان کا ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور بحر الرائق میں ظہیر یہ اور ذخیرہ کے فوائد سے نقل کیا ہے کہ اسی مذہب کو امام سرخسی اور فخر الاسلام وغیرہ مشائخ ماوراء النہر نے اختیار کیا ہے اصح اور اگر خیار میں کوئی وقت معین نہ کیا اور جس شخص کو خیار تھا اُس نے بعد تین دن کے اپنا خیار باطل کر دیا تو امام ابوحنیفہ کے نزدیک عقد جائز نہ ہو جائے گا اور صاحبین کے نزدیک عقد فاسد بن کر جائز ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور فتاویٰ میں ہے۔

اگر کسی نے رمضان میں کوئی ایسی چیز اس شرط پر خریدی کہ اُس کو بعد رمضان کے تین دن کا خیار ہے تو امام اعظم رحمہ اللہ کے قول میں عقد فاسد ہے ☆

فتاویٰ میں ہے کہ اگر مشتری کے واسطے ماہِ رمضان کے بعد دو دن کا خیار شرط کیا گیا اور خرید آخرِ روزِ ماہِ رمضان میں واقع ہوئی تو خرید جائز ہے اور مشتری کے واسطے تین دن کا خیار ہو گا ایک دن رمضان کے مہینے کا اور دو دن اُس کے بعد کے اور اگر یہ کہہ دیا کہ اُس کو رمضان میں خیار نہیں ہے تو بیع فاسد ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور تاتار خانیہ میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے رمضان میں کوئی ایسی چیز اس شرط پر خریدی کہ اُس کو بعدِ رمضان کے تین دن کا خیار ہے تو امام اعظمؒ کے قول میں عقد فاسد ہے اور ایسے ہی اگر اس صورت میں اسی طرح پر خیار بائع کا ہو تو وہ بھی فاسد ہے اور اگر مشتری نے بائع سے یہ شرط کی کہ تجھ کو رمضان میں خیار نہیں ہے اور بعدِ رمضان کے تین دن کا خیار ہے یا بائع نے مشتری سے ایسا ہی کہا تو سب اماموں کے نزدیک بیع فاسد ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کسی نے دوسرے کے ہاتھ ایک کپڑا دس درہم کو بیچا پھر بائع نے مشتری سے کہا کہ میرا تجھ پر کپڑا ہے یا دس درہم ہیں تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ یہ کلام ہمارے نزدیک خیار میں شمار ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور خیارِ شرط جائز بیع جائز میں ثابت ہوتا ہے اسی طرح بیع فاسد میں ثابت ہوتا ہے یہاں تک کہ اگر ایک غلام بعوض ہزار درہم اور ایک رطل شراب کے اس شرط پر فروخت کیا کہ اُس کو خیار ہے پھر مشتری نے بائع کی اجازت سے غلام پر قبضہ کر لیا اور اُس کو آزاد کر دیا تو جائز نہیں ہے نہ نافذ ہونے کی راہ سے جائز ہے نہ موقوف ہونے کی راہ سے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر اس شرط پر فروخت کیا کہ اگر تین روز تک ثمن نہ ادا کرے گا تو میرے تیرے درمیان بیع نہیں ہے تو بیع جائز ہے اور ایسے ہی شرط بھی جائز ہے ایسا ہی امام محمدؒ نے اصل میں ذکر کیا ہے اور اس مسئلہ کی چند صورتیں ہیں ایک یہ کہ بالکل وقت

نہ بیان کیا جیسے اس طرح کہا کہ میں اس شرط پر بیچتا ہوں کہ اگر تو ثمن نہ ادا کرے گا تو میرے تیرے درمیان بیع نہیں ہے یا وقت نا معلوم بیان کیا جیسے اس

۱۔ بائع نے اس کو جائز کا اختیار دے دیا ۱۲۔ ۲۔ یہ بھی نہ ہو گا کہ بیع موقوف رہے حتی کہ شراب کو ساقط کرنے سے آئندہ جائز ہو جائے ۱۲۔

(Fatawa Alamgiri..... Volume 4) (255) (Kitab al-Buyu - The Book of Sales)

...stipulated a condition that "if you do not pay the price (thaman) within a few days, there is no sale (bay') between us," then in both cases the contract (aqd) is corrupt (fasid). If a known period is specified, and if that time is three days or less, the contract is valid according to the three Imams. However, if more than three days are specified, Imam Azam (RA) stated that the sale is voidable (fasid), while Imam Muhammad (RA) said the sale is valid; this is recorded in 'Al-Muhit'. Subsequently, if the purchaser (mushtari) pays the price within three days, all Imams agree that the sale becomes valid; this is mentioned in 'Al-Hidayah'. If the purchaser manumits (frees) the slave within three days before paying the price, the manumission will be effective because this sale is in the position of the purchaser having stipulated an option (khiyar). If three days pass and he has not paid the price, then correctly, the sale will be voidable (fasid) and not annulled, until if he manumits him after three days, his manumission will be effective provided the slave is in the purchaser's possession, and the purchaser will be liable to pay his value. If the slave is in the seller's (ba'i) possession, the purchaser's manumission will not be effective. This issue is mentioned in the chapter on vitiating conditions in 'Fatawa Qadi Khan'. If someone sells a slave and takes the price in cash on the condition that if the seller returns the price, the sale between them will be annulled, this condition is valid and is in the sense of a condition of option for the seller; this is recorded in 'Al-Dhakhirah'.

Furthermore, if the purchaser takes possession of the sale item, it will be held by him under liability (dhaman) for its value. If the purchaser frees him, the manumission will not be effective, but if the seller frees him, the manumission will be effective; this is written in 'Fath al-Qadir'. Stipulating an option (khiyar) is valid after the sale just as it is valid at the time of the sale. Thus, if after the completion of the sale, the purchaser says to the seller, or the seller says to the purchaser, "I have given you an option for three days," or words to that effect, then an option will be established according to the condition. If any option is voidable (fasid), Imam Azam stated that the contract itself will also become voidable (fasid), whereas the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad) said it will not be voidable. If a person sells something to another and the purchaser takes possession and some days pass, then the seller says to the purchaser, "You have an option from my side," then as long as he is present in the session (majlis), he will have the option, because this statement is in the position of saying, "You have the authority to rescind (iqala) the contract." If he says, "You

have the choice for three days," then according to his statement, the purchaser will have the option for three days; this is written in 'Al-Muhit'.

This is the correct view as found in 'Fatawa Qadi Khan' and 'Fatawa Ghiyathiyyah', stating that if someone said, "In any sale contract you enter into, I have given you an option," and then he purchases without stipulating an option at the time of purchase, then according to Imam Azam, he will not have an option in that sale based on the first statement. If the purchaser stipulates a condition of option in the manner of "I have an option in the sale or the price," then this statement is equivalent to saying "I have an option"; this is recorded in 'Tatar-Khaniyyah'. If a condition of option is made until night, or until the time of Zuhr prayer, or for three days, then he will have the option for the entire night, the entire time of Zuhr, and the full three days. According to Imam Azam, until the specified end time passes, the option cannot end. According to the 'Sahibayn', the end point specified is not included in the option period; this is written in 'Fusul al-Imadiyyah'. This issue is similarly mentioned in 'Kitab al-Asl'. Hassan ibn Ziyad narrated from Imam Azam to the contrary, saying that if someone sold on the condition that "I have an option until night," then according to Imam Azam, he will have the option from that time until sunset, and once the sun sets, the option will be voided; this is recorded in 'Al-Dhakhirah'.

F ⋆ For example, if something was sold with a quarter of the day remaining and it was said, "I have the option until night, whether I give it or not," then according to Imam Azam, following the first narration, the night is also included in the option; meaning from that time through the entire night, he has the option, whereas according to the 'Sahibayn'...

1. This is the saying of Imam Abu Yusuf (RA). (ع) If the slave is destroyed while in the purchaser's possession, it is not 'husn' (goodness) but rather the price becomes obligatory upon him.

इस प्रकार शर्त रखी कि यदि तू कुछ दिनों तक कीमत (थमन) अदा नहीं करेगा तो मेरे और तेरे बीच विक्रय (बैय) नहीं है, तो इन दोनों स्थितियों में अनुबंध (अक़्द) दोषपूर्ण (फ़ासिद) है। और यदि कोई निश्चित समय बताया, तो यदि वह समय तीन दिन या तीन दिन से कम है, तो तीनों इमामों के अनुसार अनुबंध जायज़ है। और यदि तीन दिन से अधिक बताया गया, तो इमाम आज़म (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फ़रमाया कि विक्रय दोषपूर्ण (फ़ासिद) है, और इमाम मोहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने कहा कि विक्रय जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। फिर यदि खरीदार (मुश्तरी) ने तीन दिनों के भीतर ही कीमत अदा कर दी, तो सभी इमाम कहते हैं कि विक्रय जायज़ हो गया, यह 'हिदाया' में लिखा है। और यदि खरीदार ने तीन दिनों में कीमत देने से पहले उसे (गुलाम को) आज़ाद कर दिया, तो आज़ादी लागू हो जाएगी, क्योंकि यह विक्रय खरीदार के लिए विकल्प (खियार) की शर्त रखने के समान है। और यदि तीन दिन बीत गए और उसने कीमत अदा नहीं की, तो सही यह है कि विक्रय दोषपूर्ण (फ़ासिद) होगा और रद्द नहीं होगा, यहाँ तक कि यदि उसने तीन दिन के बाद आज़ाद किया तो उसका आज़ाद करना प्रभावी हो जाएगा, बशर्ते कि गुलाम खरीदार के कब्ज़े में हो और खरीदार को उसकी कीमत अदा करनी अनिवार्य होगी। और यदि विक्रेता (बाये') के कब्ज़े में हो, तो खरीदार का आज़ाद करना प्रभावी नहीं होगा। यह मसला 'फ़तावा काज़ी खान' के दोषपूर्ण शर्तों के अध्याय में वर्णित है। और यदि कोई गुलाम बेचा और नकद कीमत ले ली इस शर्त पर कि यदि विक्रेता कीमत वापस कर दे तो दोनों के बीच विक्रय नहीं रहेगा, तो यह शर्त जायज़ है और यह विक्रेता के लिए विकल्प की शर्त के अर्थ में है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यहाँ तक कि यदि खरीदार ने वस्तु पर कब्ज़ा कर लिया, तो वह उसके पास ज़मानत (गारंटी) की कीमत के रूप में होगी। यदि खरीदार उसे आज़ाद करता है, तो उसकी आज़ादी प्रभावी नहीं होगी, और यदि विक्रेता आज़ाद करता है, तो उसकी आज़ादी प्रभावी हो जाएगी, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और विकल्प (खियार) की शर्त रखना जिस प्रकार विक्रय के समय जायज़ है, उसी प्रकार विक्रय के बाद भी जायज़ है। यहाँ तक कि यदि विक्रय पूर्ण होने के बाद खरीदार ने विक्रेता से कहा या विक्रेता ने खरीदार से कहा कि मैंने तुझे तीन दिन तक का विकल्प दिया, या इसी अर्थ में शब्द कहे, तो शर्त के अनुसार विकल्प प्राप्त हो जाएगा। और यदि कोई विकल्प दोषपूर्ण हो, तो इमाम आज़म ने फ़रमाया कि उसके साथ अनुबंध भी दोषपूर्ण हो जाएगा, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) ने कहा कि वह दोषपूर्ण नहीं होगा। और यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे के हाथ

कोई चीज़ बेची और खरीदार ने उस पर कब्ज़ा कर लिया और उसे कुछ दिन बीत गए, फिर विक्रेता ने खरीदार से कहा कि तुझे मेरी तरफ़ से विकल्प है, तो उसे जब तक वह सभा (मजलिस) में उपस्थित है, विकल्प प्राप्त होगा, क्योंकि यह कहना 'इक़ाला' (अनुबंध रद्द करने) का अधिकार देने के समान है। और यदि कहा कि तुझे तीन दिन तक का अधिकार है, तो उसके कहने के अनुसार खरीदार को तीन दिन तक विकल्प प्राप्त होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यही सही है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है और 'फ़तावा ग़ियासिया' में लिखा है कि यदि किसी ने कहा कि जिस विक्रय का तू अनुबंध करेगा उसमें मैंने तुझे विकल्प दिया, फिर खरीदारी के समय बिना शर्त के खरीदा, तो इमाम आज़म के अनुसार पहले कथन से उसे उस विक्रय में विकल्प प्राप्त नहीं होगा। और यदि खरीदार ने विकल्प की शर्त इस प्रकार रखी कि मुझे वस्तु या कीमत में विकल्प प्राप्त है, तो यह कहना इसी प्रकार है जैसे उसने कहा कि मुझे विकल्प प्राप्त है, यह 'तातारखनिया' में लिखा है। और यदि रात तक या ज़ोहर के समय तक या तीन दिन तक के विकल्प की शर्त रखी, तो उसे पूरी रात और ज़ोहर के पूरे समय और पूरे तीन दिनों तक विकल्प प्राप्त होगा। और इमाम आज़म के अनुसार जो सीमा निर्धारित की गई है, जब तक वह व्यतीत न हो जाए, विकल्प की भी समाप्ति नहीं हो सकती। और साहिबैन के अनुसार जिस चीज़ तक सीमा निर्धारित की गई है, वह चीज़ विकल्प में शामिल नहीं होगी, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। और यह मसला 'किताब असल' में इसी प्रकार वर्णित है। और हसन इब्न ज़ियाद ने इमाम आज़म से इसके विपरीत उद्धृत किया है, अर्थात् कहा कि यदि किसी ने इस शर्त पर बेचा कि मुझे रात तक विकल्प प्राप्त है, तो इमाम आज़म के अनुसार उसे उस समय से सूर्यास्त तक विकल्प होगा और जब सूर्यास्त हो गया तो विकल्प समाप्त हो जाएगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

उदाहरण (F): मान लीजिए दिन का एक पहर शेष रहते कोई चीज़ बेची और कहा कि मुझे रात तक विकल्प प्राप्त है, चाहे मैं (माल) दूँ या न दूँ, तो इमाम आज़म के अनुसार पहली रिवायत के अनुसार रात भी विकल्प में शामिल है, यानी उस समय से पूरी रात उसे विकल्प प्राप्त है और साहिबैन के अनुसार...

1. यही इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का कथन है। (ع) यदि खरीदार के पास गुलाम नष्ट हो जाए तो 'हुस्न' नहीं बल्कि उस पर कीमत वाजिब होगी।

طرح شرط کی کہ اگر تو چند روز ثمن نہ ادا کرے گا تو میرے درمیان بیع نہیں ہے اور ان دونوں صورتوں میں عقد فاسد ہے اور اگر کوئی وقت معلوم بیان کیا تو اگر وقت تین دن یا تین دن سے کم ہے تو تینوں اماموں کے نزدیک عقد جائز ہے اور اگر تین دن سے زیادہ بیان کیا تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ بیع فاسد ہے اور امام محمدؒ نے کہا کہ بیع جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ پس اگر مشتری نے تین دن کے درمیان ہی ثمن ادا کر دیا تو سب امام کہتے ہیں کہ بیع جائز ہو گئی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے تین دن میں ثمن دینے سے پہلے اس کو آزاد کر دیا تو حق نافذ ہو جائے گا اس واسطے کہ یہ بیع بمنزلہ مشتری کے شرط خیار کر لینے کے ہے اور اگر تین دن گزر گئے اور اُس نے ثمن نہ ادا کیا تو صحیح یہ ہے کہ بیع فاسد ہو گی فتح نہ ہو گی یہاں تک کہ اگر اُس نے تین دن کے بعد آزاد کیا تو اُس کا آزاد کرنا نافذ ہو جائے گا بشرطیکہ غلام مشتری کے قبضہ میں ہو اور مشتری کو اس کی قیمت ادا کرنی لازم ہو گی اور اگر بائع کے قبضہ میں ہو تو مشتری کا آزاد کرنا نافذ نہ ہو گا یہ مسئلہ فتاویٰ قاضی خان کی فصل شروط مفسدہ میں مذکور ہے اور اگر کوئی غلام بیچا اور ثمن نقد لے لیا اس شرط پر کہ اگر بائع ثمن واپس کرے تو دونوں کے درمیان بیع نہ ہو گی تو یہ شرط جائز ہے اور یہ بائع کے واسطے شرط خیار کے معنی میں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

یہاں تک کہ اگر مشتری نے بیع پر قبضہ کیا تو وہ اُس کے پاس قیمت ضمان میں ہو گی اگر مشتری اُس کو آزاد کرے تو اُس کا اعتق نافذ نہ ہو گا اور اگر بائع آزاد کرے تو اُس کا اعتق نافذ ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور خیار کی شرط کرنا جس طرح بیع کے وقت جائز ہے اُسی طرح بعد بیع کے بھی جائز ہے یہاں تک کہ اگر بیع تمام ہونے کے بعد مشتری نے بائع سے کہا یا بائع

نے مشتری سے کہا کہ میں نے تجھے تین دن تک کا خیار دیا یا اسی معنی میں اور لفظ کہے تو موافق شرط کے خیار حاصل ہو جائے گا اور اگر کوئی خیار فاسد ہو تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ اُس کے ساتھ عقد بھی فاسد ہو جائے گا اور صاحبین نے کہا کہ فاسد نہ ہو گا اور اگر کسی شخص نے دوسرے کے ہاتھ کوئی چیز بیچی اور مشتری نے بیع پر قبضہ کر لیا اور اُس کو چند روز گزر گئے پھر بائع نے مشتری سے کہا کہ تجھ کو میری طرف سے خیار ہے تو اس کو جب تک مجلس میں حاضر ہے خیار حاصل ہو گا اس واسطے کہ یہ قول بمنزلہ اس کہنے کے ہے کہ تجھ کو اقالہ کر لینے کا اختیار ہے اور اگر کہا کہ تجھ کو تین دن تک کا اختیار ہے تو اُس کے کہنے کے موافق مشتری کو تین دن تک خیار حاصل ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور فتاویٰ غیاثیہ میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ جس بیع کا تو عقد کرے گا اس میں میں نے تجھے خیار دیا پھر خرید کے وقت بلا شرط خیار خریدا تو امام اعظمؒ کے نزدیک پہلے قول سے اُس کو اس بیع میں خیار حاصل نہ ہو گا اور اگر مشتری نے شرط خیار اس طور سے کی کہ مجھ کو بیع یا ثمن میں خیار حاصل ہے تو یہ کہنا بمنزلہ اس کہنے کے ہے کہ مجھ کو خیار حاصل ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر رات تک یا ظہر کے وقت تک یا تین دن تک کے خیار کی شرط کی تو اُس کو پوری رات اور تمام وقت ظہر اور پورے تین روز تک خیار حاصل ہو گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک جو انتہا مقرر کی ہے جب تک وہ نہ گزرے خیار کی بھی انتہا نہیں ہو سکتی ہے اور صاحبین کے نزدیک جس چیز تک انتہا مقرر کی وہ چیز خیار میں داخل نہ ہو گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور یہ مسئلہ کتاب اصل میں اسی طرح مذکور ہے اور حسن ابن زیاد نے امام اعظمؒ سے اس کے برخلاف نقل کیا ہے یعنی کہا کہ اگر کسی نے اس شرط پر بیچا کہ مجھ کو رات تک خیار حاصل ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو

اس وقت سے غروب آفتاب تک خیار ہو گا اور جب آفتاب غروب ہو گیا تو خیار باطل ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ف * مثلاً پہر دن رہے ایک چیز فروخت کی اور کہا کہ مجھے رات تک خیار حاصل ہے خواہ دوں یا نہ دوں تو امام اعظمؒ کے نزدیک پہلی روایت کے موافق رات بھی خیار میں داخل ہے یعنی اس وقت سے تمام رات اُس کو خیار حاصل ہے اور صاحبین کے نزدیک

۱ یہی امام ابویوسفؒ کا قول ہے ۱۲۔ ع اگر مشتری کے پاس غلام تلف ہو تو حسن نہیں بلکہ اس پر قیمت واجب ہو گی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ Page 256 Book of Sales (Kitab al-Buyu')

The night is not included; the option (Khiyar) is only available until sunset. According to the narration of Hasan bin Ziyad found in 'Al-Zakheera', this also appears to be the position of Imam-e-Azam (Abu Hanifa RA). However, the narration in 'Al-Asl' is stronger, and Allah knows best. If a three-day 'Khiyar-e-Shart' (conditional option) was stipulated and then one or two days were reduced, the reduction stands, and it will be as if he had only stipulated for one day; this is recorded in 'Siraj al-Wahaj'. If a slave is sold with a three-day optional condition and it is stipulated that during this period the buyer has the right to put the slave to work or take service from him, it is permissible, and doing so does not void the option. However, if a vineyard is sold with a three-day optional condition on the stipulation that the buyer consumes its fruit during this period, the sale is not valid; this is recorded in 'Fatawa Qadhi Khan'. If a father or his executor (Wasi) sells something from a minor's property and stipulates an option for himself, the sale is valid. If the boy reaches maturity during the option period, according to Imam Abu Yusuf, the sale is finalized and the option is void. Imam Muhammad (RA) stated in 'Zahir al-Riwayah' that the option belongs to the boy; thus, if he approves the sale during the option period, it is valid, and if he rejects it, it is void; this is recorded in 'Fatawa Sughra'.

Second Section

On the Exercise of the Option and its Rulings

If the option is stipulated for the seller (ba'i), the item sold (mabi') by consensus does not leave his ownership, and the price (thaman) by consensus leaves the buyer's (mushtari) ownership. However, according to Imam-e-Azam (RA), it does not enter the seller's ownership, while according to the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it does enter; this is recorded in 'Al-Muheet'. If the option is stipulated for both the seller and the buyer, the legal effect of the contract—namely ownership of the sale and price—is not established at all; this is recorded in 'Fatawa Qadhi Khan'. If the option is stipulated for the buyer, the price by consensus does not leave his ownership, and the sold item by consensus leaves the seller's ownership. However, according to Imam-e-Azam, it does not enter the buyer's ownership, while according to the Sahibayn, it does; this is recorded in 'Fatawa Sughra'. Upon this rule, where Imam-e-Azam and the Sahibayn differ, several legal cases are based. Among them: if a man buys his own wife with a three-day option condition, then according to Imam-e-Azam, the marriage is not annulled (fasid), but according to the Sahibayn, it

becomes annulled. If during the option period, before accepting or rejecting the sale, he has intercourse with her: if she was a virgin (bakira), the option is void for everyone. If she was a non-virgin (thayyiba), then according to Imam-e-Azam, the option is not void and he retains the right to reject, whereas according to the Sahibayn, he is considered to have accepted the sale; this is recorded in 'Siraj al-Wahaj'.

All Imams (mercy of Allah be upon them) agree that in the aforementioned case, if the slave-girl is not his wife and the person has intercourse with her, he will be considered as one who has accepted the sale.

According to Imam-e-Azam, the right to reject in the case of a non-virgin (thayyiba) exists only if no harm was caused by the intercourse. If harm was caused, even if she is a thayyiba, returning her is not permissible; this is recorded in 'Nahr al-Faiq'. And all Imams agree that if the slave-girl is not his wife...

---

1. A scenario where a merchant slave married a virgin slave-girl belonging to Zaid with his master's permission, and before the marriage was consummated, he bought the slave-girl on the basis of his optional condition. 12.

रात शामिल नहीं है, उसे केवल सूर्यास्त तक का विकल्प (ख़ियार) प्राप्त है। हसन बिन ज़ियाद की रिवायत के अनुसार, जो 'ज़ख़ीरा' में है, इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा रह.) का भी यही मत प्रतीत होता है। मूल पाठ (अल-अस्ल) की रिवायत अधिक सशक्त है, और अल्लाह बेहतर जानता है। यदि तीन दिनों के लिए 'ख़ियार-ए-शर्त' (शर्त के साथ विकल्प) रखा गया और फिर उनमें से एक या दो दिन कम कर दिए गए, तो जितना कम किया गया वह समाप्त हो जाएगा, और यह ऐसा माना जाएगा जैसे उसने एक ही दिन की शर्त रखी थी; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि कोई गुलाम तीन दिन के ख़ियार-ए-शर्त पर बेचा गया और यह शर्त रखी गई कि उस अवधि में उसे गुलाम को मजदूरी पर रखने और उससे सेवा लेने का अधिकार होगा, तो यह जायज़ है और ऐसा करने से उसका ख़ियार बातिल (रद्द) नहीं होगा। लेकिन अगर अंगूर का बाग तीन दिन के ख़ियार-ए-शर्त पर इस शर्त के साथ बेचा गया कि इस अवधि में वह उसके फल खाएगा, तो विक्रय जायज़ नहीं है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि पिता या उसके वसी (संरक्षक) ने नाबालिग लड़के की संपत्ति में से कोई चीज़ बेची और अपने लिए ख़ियार की शर्त रख ली, तो विक्रय जायज़ है। यदि ख़ियार की अवधि के दौरान लड़का बालिग हो गया, तो इमाम अबू यूसुफ के अनुसार विक्रय पूर्ण हो गया और ख़ियार बातिल हो गया। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'ज़ाहिर अल-रिवाया' में फ़रमाया है कि ख़ियार लड़के को प्राप्त होगा; अतः यदि ख़ियार की अवधि में उसने विक्रय को स्वीकार रखा तो जायज़ होगा और यदि अस्वीकार कर दिया तो बातिल हो जाएगा; यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है।

दूसरी फ़स्ल (अनुभाग)

ख़ियार के कार्य और उसके आदेशों के वर्णन में

यदि ख़ियार बेचने वाले (बाइय) के लिए शर्त किया गया हो, तो बेची गई वस्तु (मबीअ) सर्वसम्मति से उसके स्वामित्व से बाहर नहीं निकलती है और मूल्य (थमन) सर्वसम्मति से खरीदार (मुश्तरी) के स्वामित्व से निकल जाता है। लेकिन इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार, वह मूल्य बेचने वाले के स्वामित्व में प्रवेश नहीं करता है, जबकि 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार वह प्रवेश कर जाता है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि बेचने वाले और खरीदार दोनों के लिए ख़ियार की शर्त हो, तो अनुबंध का हुक्म (विक्रय और मूल्य पर स्वामित्व) पूर्णतः सिद्ध नहीं होता है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि ख़ियार खरीदार के लिए शर्त किया गया हो, तो मूल्य

सर्वसम्मति से उसके स्वामित्व से बाहर नहीं निकलता है, और बेची गई वस्तु सर्वसम्मति से बेचने वाले के स्वामित्व से निकल जाती है। लेकिन इमाम-ए-आज़म के अनुसार वह खरीदार के स्वामित्व में प्रवेश नहीं करती है, जबकि साहिबैन के अनुसार वह प्रवेश कर जाती है; यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। इस नियम पर, जिसमें इमाम-ए-आज़म और साहिबैन का मतभेद है, कई मसले आधारित हैं। उदाहरण के लिए, यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी को इस शर्त पर खरीदा कि उसे तीन दिन तक ख़ियार प्राप्त है, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार निकाह फासिद (अमान्य) नहीं होगा, जबकि साहिबैन के अनुसार फासिद हो जाएगा। यदि ख़ियार की अवधि के दौरान उसने संभोग कर लिया, तो यदि वह स्त्री कुंवारी (बाकिरा) थी, तो सभी के अनुसार ख़ियार समाप्त हो जाएगा। यदि वह 'थैय्यबा' (गैर-कुंवारी) थी, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार ख़ियार बातिल नहीं होगा और उसे लौटाने का अधिकार रहेगा, जबकि साहिबैन के अनुसार वह व्यक्ति विक्रय को स्वीकार करने वाला माना जाएगा; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

सभी इमामों (रहमतुल्लाहि अलैहि) का इस बात पर इत्तेफ़ाक़ (सहमति) है कि उपरोक्त मसले में यदि वह दासी उसकी पत्नी न हो और वह व्यक्ति उससे संभोग करे, तो वह विक्रय को स्वीकार करने वाला माना जाएगा। ۞

इमाम-ए-आज़म के अनुसार, थैय्यबा के मामले में लौटाने का अधिकार तब है जब संभोग से कोई नुकसान न हुआ हो। यदि नुकसान हुआ हो, चाहे वह थैय्यबा ही क्यों न हो, उसे वापस करना जायज़ नहीं है; यह 'नहरुल फ़ायिक' में लिखा है। और सभी इमामों की इस बात पर सहमति है कि यदि वह दासी उसकी पत्नी न हो...

१ـــ ऐसी स्थिति में जहां एक व्यापारी गुलाम ने अपने स्वामी की अनुमति से ज़ैद की कुंवारी दासी से निकाह किया और अभी विदाई (रुक्सती) नहीं हुई थी कि उसने उस दासी को अपने ख़ियार-ए-शर्त पर खरीद लिया। १२।

رات داخل نہیں صرف اُس کو آفتاب غروب ہونے تک خیار ہے اور حسن بن زیاد کی روایت کے موافق جو ذخیرہ میں ہے امام اعظم کا بھی یہی مذہب معلوم ہوتا ہے والا قوی روایة ما فی الاصل واللہ اعلم اگر تین دن کے واسطے خیار شرط کی پھر اُس میں سے ایک یا دو دن گھٹا دیے تو جس قدر ساقط کیا ساقط ہو جائے گا اور ایسا ہو جائے گا کہ گویا اُس نے ایک ہی دن کی شرط کی تھی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ کوئی غلام تین دن کی خیار شرط پر بیچا اور شرط کی کہ اُس عرصہ میں اُس کو اختیار ہوگا کہ غلام کو مزدوری پر رکھے اور اُس سے خدمت لے تو جائز ہے اور ایسا کرنے سے اُس کا خیار باطل نہ ہوگا اور اگر انگور کا باغ تین دن کے خیار شرط پر بیچا اس شرط پر کہ اس عرصہ میں اس کے پھل کھائے تو بیع جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر باپ یا اُس کے وصی نے نابالغ لڑکے کے مال میں سے کوئی چیز فروخت کی اور اپنے واسطے خیار کی شرط کر لی تو بیع جائز ہے پس اگر مدت خیار میں لڑکا بالغ ہو گیا تو امام ابو یوسف کے قول میں بیع تمام ہو گئی اور خیار باطل ہو گیا اور امام محمدؒ نے ظاہر الروایت میں فرمایا ہے کہ خیار لڑکے کو حاصل ہوگا پس اگر مدت خیار میں اُس نے بیع کو جائز رکھا تو جائز ہو جائے گی اور اگر رد کیا تو باطل ہو جائے گی یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔

دوسری فصل ۞

عمل خیار اور اُس کے حکم کے بیان میں

اگر خیار بائع کے واسطے شرط کیا گیا ہو تو مبیع بالاتفاق اُس کے ملک سے نہیں نکلتی ہے اور ثمن بالاتفاق مشتری کے ملک سے نکل جاتا ہے لیکن اُس کے ملک سے نکل کر امام اعظمؒ کے

قول پر بائع ملک میں داخل نہیں ہوتا ہے اور صاحبین کے قول کے موافق داخل ہو جاتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر بائع اور مشتری دونوں کے واسطے خیار کی شرط ہو تو حکم عقد کا یعنی بیع اور ثمن میں مشتری اور بائع کی ملکیت ہونا بالکل ثابت نہیں ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر خیار مشتری کے واسطے شرط کیا گیا ہو تو ثمن بالاتفاق اُس کی ملک سے نہیں نکلتا ہے اور مبیع بائع کی ملک سے بالاتفاق نکل جاتی ہے لیکن اُس کی ملک سے نکل کر امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری کی ملک میں داخل نہیں ہوتی ہے اور صاحبین کے قول کے موافق داخل ہو جاتی ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے اور اس قاعدہ پر جو مذکور ہوا کہ جس میں امام اعظمؒ اور صاحبین کا اختلاف ہے چند مسئلوں کی بنا ہے از انجملہ یہ ہے کہ جس شخص نے اپنی زوجہ کو اس شرط پر خریدا کہ اس کو تین دن تک خیار حاصل ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک نکاح فاسد نہ ہوگا اور صاحبین کے نزدیک فاسد ہو جائے گا اور اگر مدت خیار میں بیع کو اختیار وقبول کرنے سے پہلے اُس سے وطی کر لی تو اگر وہ عورت باکرہ تھی تو سب کے نزدیک خیار ساقط ہو جائے گا اور اگر ثیبہ تھی تو امام اعظمؒ کے نزدیک خیار باطل نہ ہوگا اور اس کو رد کا اختیار باقی رہے گا اور صاحبین کے نزدیک وہ شخص بیع کو قبول کرنے والا شمار ہو گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

سب اماموں رحمتہ اللہ علیہ کا اس بات پر اتفاق ہے کہ مسئلہ مذکورہ میں اگر وہ باندی اُس کی زوجہ نہ ہو اور وہ شخص اُس سے وطی کرے تو بیع کا اختیار کرنے والا شمار ہو گا ۞

امام اعظمؒ کے نزدیک رد کرنے کا اختیار ثیبہ میں اس وقت ہے کہ اس میں وطی سے کچھ نقصان نہ آیا ہو اور اگر نقصان آیا ہو اگرچہ ثیبہ ہو واپس کرنا جائز نہیں ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور سب اماموں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اگر وہ باندی اُس کی زوجہ نہ ہو

۱؎ صورتیکہ غلام تاجر نے اپنے مولیٰ کی اجازت سے زید کی باکرہ باندی سے نکاح کیا اور ہنوز زفاف نہ ہوا تھا کہ اس نے یہ باندی اپنے خیار شرط پر خریدی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 257 Kitab al-Buyu (Book of Sales)

If that person has intercourse with the slave-woman, he shall be considered as having exercised the option to accept the sale, whether she is a non-virgin (*thayyiba*) or a virgin (*bikr*). This is recorded in *Siraj al-Wahhaj*. This applies regardless of whether the intercourse caused her any physical harm or not, as stated in *Nihaya*. Among these legal rulings is that when a purchased slave-woman gives birth to the buyer's child within the option period (*muddat al-khiyar*)—for example, if he had married a slave-woman while she was pregnant, then purchased her with a three-day option before she gave birth, and she subsequently delivered his child within that period—then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), she does not become *Umm al-Walad* (mother of the child, granting her eventual freedom). However, according to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani), she does. This is mentioned in *Hidaya*. According to Imam al-A'zam, the rule that she does not become *Umm al-Walad* by giving birth within the option period applies if she is still in the possession of the seller. If she has come into the buyer's possession and gives birth during the option period, the option is invalidated, the buyer's ownership is established, and by consensus, she becomes his *Umm al-Walad* because giving birth renders her "defective" [in the sense that she cannot be returned]. This is stated in *Kifaya*.

If a slave-woman who had already borne a child by the buyer was purchased with a condition of option, according to Imam al-A'zam, she does not become *Umm al-Walad* solely by the act of purchase, and the buyer's option remains valid until he formally accepts the sale, at which point she becomes *Umm al-Walad*. According to the *Sahibayn*, she becomes *Umm al-Walad* immediately upon purchase, the option becomes void, and the buyer is obligated to pay the price. This is written in *Siraj al-Wahhaj*. Furthermore, if the purchased slave is a close relative (*dhū raḥim maḥram*) of the buyer, they are not set free [according to Imam al-A'zam], whereas according to the *Sahibayn*, they are immediately freed. This is recorded in *Muhit al-Sarkhasi*. Another ruling is that if someone says, "If I become the owner of a slave, he is free," and then purchases a slave with an option condition, according to Imam al-A'zam, the slave is not freed, but according to the *Sahibayn*, he is. However, if he says, "If I buy a slave, he is free," and then buys one with an option condition, the slave is freed by consensus. Additionally, if a slave-woman is purchased with an option condition and possession is taken, and she menstruates within the option period, after which the buyer accepts the sale, then according to Imam al-A'zam, this menstruation does not suffice for *istibra* (the waiting period to verify pregnancy). According to the *Sahibayn*,

it is sufficient. This is in *Siraj al-Wahhaj*. A similar disagreement exists in cases where only part of the menstruation occurs during the option period, as mentioned in *Fath al-Qadir*.

If the buyer rescinds the sale and returns the slave-woman to the seller, according to Imam al-A'zam, *istibra* is not mandatory for the seller, whether the rescission and return occur before or after taking possession. According to the *Sahibayn*, if the rescission and return occur before possession, *istibra* is not mandatory for the seller based on *istihsan* (juridical preference), though *qiyas* (analogy) suggests it should be. If they occur after possession, then by both *istihsan* and *qiyas*, *istibra* is mandatory for the seller; this is in *Muhit*. In such cases, there is consensus that if the sale was final and then rescinded through *iqala* (mutual cancellation) or similar means, then if rescission occurs before possession, *istibra* is not mandatory for the seller, but if it occurs after, it is. If the seller holds the option and rescinds the sale, *istibra* is not mandatory. If he permits the sale, then after the sale becomes valid and possession is taken, *istibra* with one new menstrual cycle is mandatory for the buyer by consensus. This is in *Siraj al-Wahhaj*. Another rule is that if the buyer takes possession of the sold item and then leaves it as a trust (*wadi'a*) with the seller, and the item is destroyed while with the seller within or after the option period, then according to Imam al-A'zam, the sale is rescinded. According to the *Sahibayn*, the sale is not rescinded, and the buyer must pay the price. This is in *Mudmarat*.

If the option belongs to the seller and he delivers the item to the buyer, and the buyer then leaves it as a trust with the seller within the option period...

Footnotes: 1. Thus, returning [her] would be prohibited. 12. 2. When a close prohibited relative (*mahram*) comes into someone's ownership, they legally and immediately become free. 12. 3. *Istibra* refers to the process of ascertaining purity [verifying non-pregnancy]. *Kafi al-Nikah*. 12.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द २ २५७ किताब अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

और यदि वह व्यक्ति उस दासी से सम्भोग करता है, तो उसे बिक्री को स्वीकार करने वाला माना जाएगा, चाहे वह स्त्री पहले से विवाहित (सय्येबा) हो या कुंवारी (बाकिरा) हो। यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और चाहे उस सम्भोग से उसे कुछ नुकसान पहुँचा हो या न पहुँचा हो, यह निहाया में लिखा है। और इनमें से एक मसला यह है कि जब खरीदी हुई दासी इख़्तियार की अवधि (मुद्दत-ए-खियार) के भीतर खरीदार के बच्चे को जन्म देती है (अर्थात किसी दासी से निकाह किया था और वह गर्भवती थी, फिर प्रसव से पहले उसे उदाहरण के लिए तीन दिनों के इख़्तियार पर खरीदा और उसने उसी अवधि में खरीदार के बच्चे को जन्म दिया), तो इमाम-ए-आज़म के निकट वह 'उम्म-ए-वलद' (बच्चे की माँ) नहीं बनेगी और साहिबैन के निकट बन जाएगी। यह हिदाया में लिखा है। इमाम-ए-आज़म के निकट इख़्तियार की अवधि में बच्चे को जन्म देने से 'उम्म-ए-वलद' न होना उस स्थिति में है जब वह दासी अभी विक्रेता के कब्जे में हो। यदि खरीदार के कब्जे में आने के बाद इख़्तियार की अवधि में बच्चे को जन्म देती है, तो इख़्तियार समाप्त हो जाएगा, खरीदार का स्वामित्व सिद्ध हो जाएगा और दासी सर्वसम्मति से उसकी 'उम्म-ए-वलद' बन जाएगी, क्योंकि बच्चे को जन्म देने के कारण वह 'दोषपूर्ण' हो गई है [वापसी के अयोग्य], यह किफ़ाया में लिखा है।

यदि इख़्तियार की शर्त के साथ कोई ऐसी दासी खरीदी गई जो खरीदार के बच्चे को पहले ही जन्म दे चुकी थी, तो इमाम-ए-आज़म के निकट केवल खरीदने मात्र से वह उसकी 'उम्म-ए-वलद' नहीं बनेगी और उसका इख़्तियार अपनी स्थिति पर बना रहेगा; जब वह बिक्री स्वीकार कर लेगा, तब वह 'उम्म-ए-वलद' बन जाएगी। साहिबैन के निकट केवल खरीदने से ही वह 'उम्म-ए-वलद' बन जाएगी, इख़्तियार निरस्त हो जाएगा और कीमत अदा करना अनिवार्य होगा। यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। एक अन्य मसला यह है कि जिसे खरीदा गया है, यदि वह खरीदार का निकट संबंधी (महरम) हो, तो वह आज़ाद नहीं होगा [इमाम-ए-आज़म के अनुसार], जबकि साहिबैन के निकट वह तत्काल आज़ाद हो जाएगा। यह मुहीत-ए-सरख़्सी में लिखा है। इसी प्रकार, यदि किसी ने कहा, "यदि मैं किसी दास का स्वामी बनूँ तो वह आज़ाद है," और फिर उसने इख़्तियार की शर्त के साथ एक दास खरीदा, तो इमाम-ए-आज़म के निकट वह आज़ाद नहीं होगा, किन्तु साहिबैन के निकट हो जाएगा। लेकिन यदि उसने कहा, "यदि मैं किसी दास को खरीदूँ तो वह आज़ाद है," और फिर इख़्तियार के साथ खरीदा, तो वह सर्वसम्मति से आज़ाद हो जाएगा। एक अन्य मसला यह है कि यदि कोई दासी इख़्तियार की शर्त के साथ खरीदी गई, उस पर कब्जा कर लिया गया और इख़्तियार की अवधि में

उसे मासिक धर्म (हैज़) आया, फिर खरीदार ने बिक्री स्वीकार कर ली, तो इमाम-ए-आज़म के निकट यह मासिक धर्म 'इस्तिबरा' (शुद्धि की जाँच) के लिए पर्याप्त नहीं होगा, जबकि साहिबैन के निकट पर्याप्त होगा। यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। ऐसा ही मतभेद उस स्थिति में भी है जब मासिक धर्म का कुछ भाग इख़्तियार की अवधि में पाया जाए, यह फतह अल-कादिर में लिखा है।

यदि खरीदार ने बिक्री निरस्त करके विक्रेता को दासी वापस कर दी, तो इमाम-ए-आज़म के निकट विक्रेता पर 'इस्तिबरा' अनिवार्य नहीं है, चाहे निरस्त करना और वापस करना कब्जे से पहले हो या बाद में। साहिबैन के निकट यदि कब्जे से पहले हुआ तो 'इस्तिहसानन' (विवेक के आधार पर) विक्रेता पर 'इस्तिबरा' अनिवार्य नहीं है, यद्यपि 'क़ियास' (तर्क) के अनुसार होना चाहिए। यदि कब्जे के बाद हुआ, तो 'इस्तिहसानन' और 'क़ियास' दोनों के अनुसार अनिवार्य है। यह मुहीत में लिखा है। इस पर सर्वसम्मति है कि यदि दासी की बिक्री अंतिम हो चुकी हो और फिर इकाला (परस्पर सहमति से रद्द करना) आदि से निरस्त हो, तो कब्जे से पहले निरस्त होने पर विक्रेता पर 'इस्तिबरा' अनिवार्य नहीं होगा, किन्तु कब्जे के बाद होगा। यदि इख़्तियार विक्रेता के पास हो और वह बिक्री निरस्त कर दे, तो 'इस्तिबरा' अनिवार्य नहीं होगा। यदि उसने बिक्री की अनुमति दे दी, तो बिक्री वैध होने और कब्जे के बाद खरीदार पर सर्वसम्मति से एक नए मासिक धर्म के साथ दासी का 'इस्तिबरा' अनिवार्य है। यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। एक अन्य मसला यह है कि जब खरीदार ने वस्तु पर कब्जा कर लिया और फिर उसे विक्रेता के पास अमानत (वदीअत) के रूप में रखा, और वह वस्तु इख़्तियार की अवधि में या उसके बाद नष्ट हो गई, तो इमाम-ए-आज़म के निकट बिक्री निरस्त हो जाएगी, किन्तु साहिबैन के निकट नहीं होगी और खरीदार को कीमत देना अनिवार्य होगा। यह मुज़मरात में लिखा है।

यदि इख़्तियार विक्रेता के लिए हो और उसने वस्तु खरीदार को सौंप दी, फिर खरीदार ने इख़्तियार की अवधि के भीतर उसे विक्रेता के पास अमानत के रूप में रखा...

पाद-टिप्पणियाँ: १. तो वापसी निषिद्ध होगी। १२ २. महरम रिश्तेदार जब किसी के स्वामित्व में आता है, तो वह कानूनी और तत्काल रूप से आज़ाद हो जाता है। १२ ३. 'इस्तिबरा' का अर्थ पवित्रता या शुद्धि सुनिश्चित करना है। काफी अन-निकाह। १२

اور وہ شخص اس سے وطی کرے تو بیع کا اختیار کرنے والا شمار ہو گا خواہ وہ عورت ثیبہ ہو یا باکرہ ہو یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور خواہ اس کو وطی سے کچھ نقصان پہنچا ہو یا نہ پہنچا ہو یہ نہایہ میں لکھا ہے اور از آنجملہ یہ ہے کہ جب خریدی ہوئی باندی مدت خیار کے اندر نکاح کے ساتھ مشتری سے بچہ جنے (یعنی کسی باندی سے نکاح کیا تھا اور اس کے پیٹ رہا پھر وضع حمل سے پہلے اُس کو مثلاً تین روز کے خیار پر خریدا اور وہ اس مدت میں مشتری سے بچہ جنی) تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کی ام ولد نہ ہو جائے گی اور صاحبین کے نزدیک ہو جائے گی۔ یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک مدت خیار کے اندر جننے سے ام ولد نہ ہونا اُس صورت میں ہے کہ وہ باندی بائع کے قبضہ میں ہو اور اگر مشتری کے قبضہ میں آکر مدت خیار میں جنی تو خیار ساقط ہو جائے گا اور مشتری کی ملکیت ثابت ہو جائے گی اور باندی بالاتفاق اس کی ام ولد ہو جائے گی کیونکہ وہ بچہ جننے کے سبب سے عیب دار لے ہو گئی یہ کفایہ میں لکھا ہے۔ اگر خیار کی شرط سے کوئی ایسی باندی خریدی کہ جو مشتری سے بچہ جنی تھی تو امام اعظمؒ کے نزدیک فقط خریدنے سے اُس کی ام ولد نہ ہو جائے گی اور اس کا خیار اپنے حال پر باقی رہے گا کہ جب اس نے قبول کر لیا اور اس کی ام ولد ہو جائے گی اور صاحبین کے نزدیک فقط خریدنے سے اُس کی ام ولد ہو جائے گی اور اُس کا خیار باطل ہو جائے گا اور اُس پر ثمن ادا کرنا لازم آئے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور از آنجملہ جس کو خریدا ہے اگر وہ مشتری کا قرابت دار ہو تو آزاد نہ ہو گا اور صاحبین کے نزدیک آزاد ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے از آنجملہ یہ ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ اگر میں کسی غلام کا مالک ہو جاؤں تو وہ آزاد ہے پھر اُس نے ایک غلام شرط خیار کے ساتھ خریدا تو امام اعظمؒ کے نزدیک آزاد نہ ہو گا اور صاحبین کے نزدیک

آزاد ہو جائے گا لیکن اگر کسی نے کہا کہ اگر میں کسی غلام کو خریدوں تو وہ آزاد ہے پھر اُس نے ایک غلام بشرط خیار خریدا تو وہ بالاتفاق آزاد ہو جائے گا اور از آنجملہ یہ ہے کہ اگر کوئی باندی شرط خیار کے ساتھ خریدی اور اُس پر قبضہ کر لیا اور مدت خیار کے اندر باندی کو حیض آیا پھر مشتری نے بیع قبول کر لی تو امام اعظمؒ کے نزدیک یہ حیض استبراء کے واسطے کفایت نہ کرے گا اور صاحبین کے نزدیک یہی کافی ہو گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور ایسا ہی اختلاف اُس صورت میں ہے کہ بعض حیض مدت خیار میں پایا جائے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے بیع کو فسخ کر کے بائع کو باندی واپس کر دی تو امام اعظمؒ کے نزدیک بائع پر استبراء واجب نہیں ہے خواہ فسخ کرنا اور رد کرنا قبضہ سے پہلے ہو یا قبضہ کے بعد ہو اور صاحبین کے نزدیک اگر فسخ اور رد قبضہ سے پہلے ہوا تو استحساناً بائع پر استبراء واجب نہیں ہے اور قیاس چاہتا ہے کہ واجب ہو اور اگر فسخ ورد قبضہ کے بعد ہوا تو استحساناً و قیاساً بائع پر استبراء واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اس صورت میں اجماع ہے کہ اگر باندی کی بیع قطعی ہو پھر اقالہ وغیرہ کے ساتھ فسخ ہو پس اگر فسخ قبضہ سے پہلے واقع ہو تو بائع پر استبراء واجب نہ ہو گا اور اگر بعد قبضہ کے ہو تو واجب ہو گا اور اگر خیار بائع کو حاصل ہو پھر وہ بیع کو فسخ کر دے تو استبراء واجب نہ ہو گا اور اگر اُس نے بیع کی اجازت دے دی تو مشتری پر بعد جواز بیع اور قبضہ کے ازسرنو ایک حیض کے ساتھ باندی کا استبراء بالاجماع واجب ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور از آنجملہ یہ ہے کہ جب مشتری نے مبیع پر قبضہ کر لیا اور پھر اُس کو بائع کے پاس ودیعت رکھا اور وہ مبیع بائع کے پاس مدت خیار کے اندر یا اُس کے بعد تلف ہو گئی تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع فسخ ہو جائے گی اور صاحبین کے نزدیک فسخ نہ ہو گی اور مشتری کو ثمن دینا لازم ہو گا یہ مضمرات میں لکھا ہے۔ اگر خیار بائع کے واسطے ہو پس اُس نے مبیع مشتری کو سپرد کر دی پھر مشتری نے مدت خیار کے اندر اُس کو بائع کے پاس ودیعت

۱ تو واپسی ممنوع ہو گی۔ ۱۲۔ ۲ قرابتی محرم جب کسی کی ملک میں آئے تو شرعاً اور فوراً آزاد ہو جاتا ہے ۱۲۔ ۳ استبراء ہم پاکی معلوم کرنا کے لفظ سے ہے کافی النکاح ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (258) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

(If the item sold) was kept and then destroyed in the possession of the seller (ba'i) before or after the sale took effect, the sale becomes null and void according to all the Imams; this is recorded in *Fath al-Qadir*. If the sale was conclusive (qat'i) and the buyer (mushtari) took possession of the sold item (mabi') with or without the seller's permission, and the status of the price (thaman) was that it had been paid in cash or a deadline was fixed, and the buyer also had the option of inspection (khiyar al-ru'yat) or the option of defect (khiyar al-ayb), and then the buyer kept it with the seller as a trust (wadi'at) and it was destroyed in the seller's possession, then according to all Imams, the buyer's property was destroyed and he is obligated to pay the price; this is written in *al-Nihayah*. Among such cases is that if a slave who has been granted permission to trade bought some goods and stipulated an option for himself, and then the seller absolved him of the price, his option remains as it was. If he wishes, he may accept the item without compensation, and if he wishes, he may rescind the sale, and the item will be returned to the seller without any price. According to the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the sale contract will take effect and the option will become void; this is written in *al-Mudmarat*.

If the sale is conclusive and, by the seller's absolution, the slave who was permitted to trade is absolved from paying the price, then according to all Imams, he does not have the right to return the goods, neither due to the option of inspection nor the option of defect. If the buyer is assumed to be a free person instead of a slave and the rest of the problem's circumstances are as mentioned, then according to all Imams, he has the right to return it due to the option of condition (khiyar al-shart), even if he is absolved from the price; this is evident. Similarly, due to the option of inspection, he can return it both before and after taking possession, even if he is absolved from the price. If some defect was found in it and he intended to return it after being absolved from the price, then if this intention is before taking possession, he can return it, but if it is after taking possession, he cannot return it; this is written in *al-Nihayah*. Among such cases is that if a Dhimmi (non-Muslim citizen) bought wine or pork from another Dhimmi, and then before taking possession, both or one of them embraced Islam, the sale becomes void, whether it was a conclusive sale or one with an option condition for both or one of them. If after taking possession, both or one embraced Islam, then if the sale was conclusive, it becomes valid and not void. If the sale had an option condition for the seller and then the seller became Muslim,

the sale becomes void. If the buyer became Muslim, the sale does not become void and the seller's option remains as it was. Thus, if the seller wishes to rescind the sale, the wine will be returned to him, and if he wishes to permit the sale, the wine legally belongs to the buyer, and a Muslim is legally capable of owning wine. If there was an option condition for the buyer and then he embraced Islam, then according to the Greatest Imam (Abu Hanifa), the sale becomes void,[1] while according to the two companions, it becomes complete and not void. If the seller embraced Islam, there is consensus that the sale does not become void and the buyer's option remains as it was. Thus, if the buyer chose the sale, the wine belongs to him, and if he rescinded it, it belongs to the seller, and a Muslim is legally capable of owning wine; this is mentioned in *al-Nihayah*.

Among such cases is that a Halal[2] person bought a deer with an option condition and took possession of it, then he entered the state of Ihram while the deer was in his possession; according to the Greatest Imam, the sale will break, the deer will be returned to the seller, and the buyer will not be required to take it. If the option was for the seller, there is consensus that the sale breaks. If the option is for the buyer and the seller enters Ihram, the buyer has the right to return it; this is written in *Fath al-Qadir*. Among such cases is that a Muslim bought grape juice from another Muslim with an option condition, and then during the option period it became wine; according to the Greatest Imam, the sale becomes invalid (fasid), and according to the two companions, it becomes complete; this is written in *al-Nihayah*. Among such cases is that if the option is for the buyer and he wishes to rescind the sale, then according to the Greatest Imam, he must return the increase[3] to the seller.

1. The statement "void" (batil) is because he cannot return it for free. 12
2. The statement "Halal" means one who has not entered the state of Ihram for Hajj or Umrah. 12
3. If during the option period, an attached or detached increase occurred; the intention here is the detached increase (munfasila). 12

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (258) किताबुल बुयू (बिक्री की पुस्तक)

(अगर मबीअ यानी बिकी हुई चीज़ को विक्रेता के पास) रखा फिर बिक्री के प्रभावी होने से पहले या बाद में वह विक्रेता (बाइ') के पास नष्ट हो गई, तो सभी इमामों के अनुसार बिक्री रद्द (बातिल) हो जाएगी, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। और यदि बिक्री अंतिम (क़तई) हो और खरीदार (मुश्तरी) ने विक्रेता की अनुमति से या बिना अनुमति के मबीअ पर कब्ज़ा कर लिया और मूल्य (थमन) की स्थिति यह थी कि वह नकद अदा कर दिया गया था या भुगतान की अवधि तय थी, और खरीदार को मबीअ में 'खियार-ए-रुयत' (देखने का विकल्प) या 'खियार-ए-ऐब' (दोष होने पर वापसी का विकल्प) भी प्राप्त था, फिर खरीदार ने उसे विक्रेता के पास अमानत (वदीअत) के रूप में रखा और वह विक्रेता के पास नष्ट हो गई, तो सभी इमामों के अनुसार खरीदार का माल नष्ट हुआ और उसे मूल्य चुकाना अनिवार्य है, यह 'निहाया' में लिखा है। और इन्हीं मामलों में से यह है कि यदि किसी गुलाम ने, जिसे व्यापार की अनुमति दी गई है, कोई सामान खरीदा और अपने लिए विकल्प (खियार) की शर्त लगा ली, फिर विक्रेता ने उसे मूल्य से मुक्त (बरी-उज़-ज़िम्मा) कर दिया, तो उसका विकल्प अपनी स्थिति पर बना रहेगा। यदि वह चाहे तो बिना मूल्य के मबीअ को स्वीकार कर ले और यदि चाहे तो बिक्री रद्द कर दे, और मबीअ बिना मूल्य के विक्रेता को वापस हो जाएगी। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार बिक्री का अनुबंध प्रभावी हो जाएगा और विकल्प समाप्त हो जाएगा, यह 'मुज़मरात' में लिखा है।

यदि बिक्री अंतिम हो और विक्रेता के मुक्त कर देने से वह गुलाम, जिसे व्यापार की अनुमति दी गई है, मूल्य चुकाने से मुक्त हो जाए, तो सभी इमामों के अनुसार उसे सामान वापस करने का अधिकार नहीं है, न ही देखने के विकल्प के कारण और न ही दोष के विकल्प के कारण। और यदि खरीदार को गुलाम के बजाय स्वतंत्र व्यक्ति माना जाए और बाकी मामले की स्थिति वही हो जो बताई गई है, तो सभी इमामों के अनुसार उसे शर्त के विकल्प (खियार-ए-शर्त) के कारण वापस करने का अधिकार है, भले ही वह मूल्य से मुक्त हो, और यह स्पष्ट है। इसी तरह, देखने के विकल्प के कारण भी कब्ज़े से पहले और बाद दोनों स्थितियों में वह वापस कर सकता है, भले ही वह मूल्य से मुक्त हो। यदि उसमें कोई दोष पाया गया और मूल्य से मुक्त होने के बाद वापस करने का इरादा किया, तो यदि यह इरादा कब्ज़े से पहले है तो वापस कर सकता है, और यदि कब्ज़ा करने के बाद है तो वापस नहीं कर सकता, यह 'निहाया' में लिखा है। और इन्हीं मामलों में से यह है कि यदि किसी ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) ने दूसरे ज़िम्मी से शराब या सूअर खरीदा, फिर कब्ज़े से पहले दोनों या कोई एक इस्लाम ले

आया, तो बिक्री रद्द हो जाएगी, चाहे वह बिक्री अंतिम हो या उसमें दोनों या किसी एक के लिए विकल्प की शर्त हो। और यदि कब्ज़ा करने के बाद दोनों या कोई एक इस्लाम लाया, तो यदि बिक्री अंतिम थी तो वह वैध हो जाएगी और रद्द नहीं होगी। और यदि बिक्री में विक्रेता के लिए विकल्प की शर्त थी और फिर विक्रेता मुसलमान हो गया, तो बिक्री रद्द हो जाएगी। और यदि खरीदार मुसलमान हुआ तो बिक्री रद्द नहीं होगी और विक्रेता का विकल्प अपनी स्थिति पर बना रहेगा। अतः यदि विक्रेता बिक्री रद्द करना चाहे तो शराब उसे वापस मिल जाएगी, और यदि वह अनुमति देना चाहे तो कानूनी तौर पर शराब खरीदार की हो जाएगी, और मुसलमान कानूनी रूप से शराब का मालिक होने का पात्र है। और यदि खरीदार के लिए विकल्प की शर्त थी और फिर वह इस्लाम लाया, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार बिक्री रद्द हो जाएगी[1] और साहिबैन के अनुसार पूरी हो जाएगी और रद्द नहीं होगी। और यदि विक्रेता इस्लाम लाया, तो सर्वसम्मति से बिक्री रद्द नहीं होगी और खरीदार का विकल्प अपनी स्थिति पर बना रहेगा। अतः यदि खरीदार ने बिक्री को अपनाया तो शराब उसकी हो जाएगी और यदि रद्द कर दी तो वह विक्रेता की हो जाएगी, और मुसलमान कानूनी रूप से शराब का मालिक होने का पात्र है, यह 'निहाया' में वर्णित है।

इन्हीं मामलों में से यह है कि एक हलाल[2] व्यक्ति ने विकल्प की शर्त पर एक हिरण खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसने एहराम बाँध लिया जबकि हिरण उसके पास था, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार बिक्री टूट जाएगी और हिरण विक्रेता को वापस कर दिया जाएगा और खरीदार पर उसे लेना अनिवार्य नहीं होगा। और यदि विकल्प विक्रेता के लिए था, तो सर्वसम्मति से बिक्री टूट जाएगी। और यदि विकल्प खरीदार के लिए हो और विक्रेता एहराम बाँध ले, तो खरीदार को उसे वापस करने का अधिकार है, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। और इन्हीं में से यह है कि एक मुसलमान ने दूसरे मुसलमान से शर्त के विकल्प के साथ अंगूर का रस खरीदा, फिर विकल्प की अवधि के दौरान वह शराब बन गया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार बिक्री दोषपूर्ण (फ़ासिद) हो जाएगी और साहिबैन के अनुसार वह पूरी हो जाएगी, यह 'निहाया' में लिखा है। और इन्हीं में से यह है कि यदि विकल्प खरीदार के लिए हो और वह बिक्री रद्द करना चाहे, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार बढ़ी हुई चीज़[3] विक्रेता को वापस कर दे।

1. बातिल (रद्द) होने का कारण यह है कि वह उसे मुफ्त में वापस नहीं कर सकता। 12
2. 'हलाल' से तात्पर्य वह व्यक्ति है जिसने हज या उमराह का एहराम न बाँधा हो। 12
3. विकल्प की अवधि में यदि कोई जुड़ी हुई या अलग वृद्धि पैदा हुई हो, तो यहाँ अलग वृद्धि (मुन्फ़सिला) की बात हो रही है। 12

رکھا پھر بیع کے نافذ ہونے سے پہلے یا بعد بائع کے پاس تلف ہوگئی تو سب ائمہ کے نزدیک بیع باطل ہو جائے گی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر بیع قطعی ہو اور مشتری نے بائع کی اجازت سے یا بلا اجازت مبیع پر قبضہ کر لیا اور ثمن کا حال یہ تھا کہ وہ نقد ادا کر دیا گیا تھا یا میعاد مقرر تھی اور مشتری کو مبیع میں خیار رویت یا خیار عیب بھی حاصل تھا پھر مشتری نے اُس کو بائع کے پاس ودیعت رکھا اور وہ بائع کے پاس تلف ہوگئی تو سب اماموں کے نزدیک مشتری کا مال تلف ہوا اور اُس کو ثمن ادا کرنا واجب ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ اگر کسی غلام نے جس کو تجارت کی اجازت دی گئی ہے کوئی اسباب خریدا اور اپنی ذات کے واسطے خیار کی شرط کر لی پھر بائع نے اُس کو ثمن سے بری الذمہ کر دیا تو اُس کا خیار اپنے حال پر باقی رہے گا اگر چاہے تو بلا عوض مبیع کو قبول کر لے اور اگر چاہے تو بیع فسخ کر دے اور مبیع بائع کو بلا ثمن واپس ہو جائے گی اور صاحبین کے نزدیک عقد بیع نافذ ہو جائے گا اور خیار باطل ہو جائے گا یہ مضمرات میں لکھا ہے۔

اگر بیع قطعی ہو اور بائع کے بری کر دینے سے وہ غلام جس کو تجارت کی اجازت دی گئی ہے ثمن ادا کرنے سے بری ہو جائے تو سب اماموں کے نزدیک اُس کو اسباب واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے نہ خیار رویت کی وجہ سے نہ خیار عیب کی وجہ سے اور اگر مشتری بجائے غلام کے آزاد فرض کیا جائے اور باقی مسئلہ کی صورت وہی ہو جو مذکور ہوئی تو سب اماموں کے نزدیک اُس کو خیار شرط کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار ہے اگرچہ وہ ثمن سے بری ہو اور یہ ظاہر ہے اور اسی طرح خیار رویت کی وجہ سے بھی قبضہ سے پہلے اور بعد دونوں صورتوں میں واپس کر سکتا ہے اگرچہ ثمن سے بری ہوں اگر اس میں کچھ عیب پایا اور ثمن سے بری ہونے

کے بعد واپس کرنے کا ارادہ کیا پس اگر یہ ارادہ قبضہ سے پہلے ہے تو واپس کر سکتا ہے اور اگر قبضہ کرنے کے بعد ہے تو واپس نہیں کر سکتا یہ نہایہ میں لکھا ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ اگر کسی ذمی سے کسی ذمی نے شراب یا سور خریدا پھر قبضہ سے پہلے دونوں یا ایک اسلام لایا تو بیع باطل ہو جائے گی خواہ وہ بیع قطعی ہو یا اُس میں دونوں کے واسطے یا ایک کے واسطے خیار کی شرط ہو اور اگر بعد قبضہ کے دونوں یا ایک اسلام لایا تو اگر بیع قطعی تھی تو جائز ہو جائے گی اور باطل نہ ہوگی اور اگر بیع میں بائع کے واسطے خیار کی شرط تھی پھر بائع مسلمان ہوا تو بیع باطل ہو جائے گی اور اگر مشتری مسلمان ہوا تو بیع باطل نہ ہوگی اور خیار بائع کا اپنے حال پر باقی رہے گا پس اگر بائع نے بیع فسخ کرنی چاہی تو شراب اُس کو واپس ہو جائے گی اور اگر بیع کی اجازت دینی چاہی تو حکما شراب مشتری کی ہو جائے گی اور مسلمان حکما شراب کے مالک ہونے کا اہل ہے اور اگر مشتری کے واسطے خیار کی شرط تھی پھر وہ اسلام لایا تو امام اعظم کے نزدیک بیع باطل ہو جائے گی[1] اور صاحبین کے نزدیک تمام ہو جائے گی اور باطل نہ ہوگی اور اگر بائع اسلام لایا تو بالاتفاق بیع باطل نہ ہوگی اور مشتری کا خیار اپنے حال پر رہے گا پس اگر مشتری نے بیع اختیار کی تو شراب اُس کی ہو جائے گی اور اگر فسخ کر دی تو بائع کی ہو جائے گی اور مسلمان حکما شراب کے مالک ہونے کا اہل ہے یہ نہایہ میں مذکور ہے۔

از انجملہ یہ ہے کہ ایک حلال[2] شخص نے ایک ہرن بشرط خیار خریدا اور اُس پر قبضہ کر لیا پھر اُس نے احرام باندھا اس حال میں کہ ہرن اُس کے ہاتھ میں تھا تو امام اعظم کے نزدیک بیع ٹوٹ جائے گی اور ہرن بائع کو واپس دیا جائے گا اور مشتری پر لینا لازم نہ ہوگا اور اگر خیار بائع کے واسطے تھا تو بالاتفاق بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر خیار مشتری کے واسطے ہو اور بائع احرام باندھے تو مشتری کو اس کے واپس کرنے کا اختیار ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ ایک مسلمان نے دوسرے مسلمان سے خیار شرط کے ساتھ انگور کا شیرہ خریدا پھر اُس

مدت خیار میں وہ شراب ہو گیا تو امام اعظم کے نزدیک بیع فاسد ہو جائے گی اور صاحبین کے نزدیک تمام ہو جائے گی یہ نہایہ میں لکھا ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ اگر خیار مشتری کے واسطے ہو اور وہ بیع فسخ کرنا چاہے تو امام اعظم کے نزدیک زائدت[3] بائع کو واپس دے۔

۱۔ قولہ باطل کیونکہ مفت رد نہیں کر سکتا ہے ۱۲۔ ۲۔ قولہ حلال یعنی جو حج یا عمرہ کا احرام باندھے نہ ہو ۱۲۔ ۳۔ مدت خیار میں اگر زیادت متصلہ یا منفصلہ پیدا ہوگئی اور مقصود بیان مفصلہ سے ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 Book of Sales (Kitab al-Buyu) 259

[Continued from previous page] ...will belong to the buyer according to the Sahibain (Imams Abu Yusuf and Muhammad); this is recorded in Fath al-Qadir. A person sold a male slave in exchange for a female slave on the condition that the seller of the male slave has an option (khiyar) for three days. If the seller then manumitted the male slave within three days, according to the opinions of all the Imams, the manumission would be effective and the sale would become void. If he manumitted the female slave, it is valid, and this manumission will be counted as waiving his option, and the sale will be concluded. If he manumitted both in a single statement, both will be free, and he would have to pay the price of the female slave. The buyer's manumission of either the female or the male slave is not valid. In such a matter, if the option were assumed for the buyer, all the rulings would be reversed. If the female slave was the daughter of the seller of the male slave and the option belongs to the seller, then according to the Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), that female slave will not be manumitted. If she is his wife, the marriage (nikah) will not be invalidated, but if the seller of the male slave manumits him, the manumission will be effective and counted as a waiver of his option; this is recorded in Fatawa Qazi Khan.

A person purchased a slave on the condition that the buyer has an option for up to three days. Until those three days have passed, the seller does not have the right to demand the price (thaman); this is quoted in Tatar Khaniya from al-Hawi. It is stated with the condition that: "I heard from the words of Imam Abu Yusuf that he used to say, 'If a person buys a slave with a conditional option, I will not compel the seller to hand over the slave to the buyer, but I will compel the buyer to pay the price to the seller. If the buyer has paid the price, I will compel the seller to hand over the slave to the buyer. If the seller has handed over the slave to the buyer, I will command the buyer to pay the price to the seller, and the buyer's option will remain.'" If the option is for the seller and the buyer intended to take possession of the slave after paying the price, and the seller prevented him, the seller has that right, but he will be compelled to return the price. Our scholars (Ashab) have stated that because of the conditional option (khiyar al-shart), the deal (saffqa) is not finalized. Therefore, whether the option belongs to the seller or the buyer, and whether the sale involves one item or several, it cannot be that the buyer accepts the sale for some and not for others, whether the sold item (mabee') is in possession or not, because in this case, the deal would be split before completion, which is not permissible. However, after

completion, it is contrary because at that time, splitting the deal (tafriq al-saffqa) is permissible; this is recorded in al-Muhit.

If the option is for the sale and the item sold has been possessed, and then some of it is destroyed or someone destroys it, then according to the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, the seller has the choice to permit the sale for the remainder. Imam Muhammad stated that if the sold item is such that its parts differ significantly (tafawut) and some parts are destroyed, the sale will break, and the seller does not have the right to permit the remainder. If the items are measured by weight or volume, or are counted items that do not differ, and some are destroyed, the seller has the choice to make the sale binding for the remainder. If someone destroys the sold item while in the buyer's possession, then the opinion of Imam Abu Hanifa and the first opinion of Imam Abu Yusuf is that the seller has the choice to make the sale binding and take the price. Imam Abu Yusuf's second and later opinion was that the seller does not have the right to make it binding on the buyer without the buyer's consent. If one of two slaves dies while in the seller's possession, the seller does not have the right, without the buyer's consent, to hold the buyer responsible for the remaining slave. This is recorded in al-Hawi.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 3 किताब अल-बुयू (विक्रय की पुस्तक) 259

...होगी, और 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार वह खरीदार की होगी, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। किसी ने एक पुरुष दास (ग़ुलाम) को एक दासी (बांदी) के बदले इस शर्त पर बेचा कि दास बेचने वाले को तीन दिनों तक का 'खियार' (विकल्प) प्राप्त है। फिर यदि विक्रेता (बाइ'इ) ने तीन दिनों के भीतर दास को स्वतंत्र (आज़ाद) कर दिया, तो सभी इमामों के कथन के अनुसार उसका स्वतंत्र करना प्रभावी (नाफ़िज़) हो जाएगा और विक्रय (बै'इ) शून्य हो जाएगी। और यदि उसने दासी को स्वतंत्र कर दिया तो यह जायज़ है, और यह स्वतंत्र करना उसके विकल्प को समाप्त करना माना जाएगा और विक्रय पूर्ण हो जाएगी। और यदि उसने एक ही वचन में दोनों को स्वतंत्र कर दिया तो दोनों स्वतंत्र हो जाएंगे और उसे दासी का मूल्य चुकाना होगा। और खरीदार (मुश्तरी) का दासी या दास में से किसी को भी स्वतंत्र करना सही नहीं है। और ऐसे मामले में, यदि खरीदार के लिए विकल्प माना जाए, तो सभी नियम इसके विपरीत हो जाएंगे। और यदि वह दासी दास बेचने वाले की पुत्री थी और विकल्प दास बेचने वाले के लिए है, तो 'इमाम-ए-आज़म' (इमाम अबू हनीफ़ा) के अनुसार वह दासी स्वतंत्र नहीं होगी, और यदि वह उसकी पत्नी है तो विवाह (निकाह) दूषित (फ़ासिद) नहीं होगा। लेकिन यदि दास के विक्रेता ने उसे स्वतंत्र कर दिया, तो उसका स्वतंत्र करना प्रभावी हो जाएगा और इसे उसके विकल्प के त्याग में गिना जाएगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने एक दास इस शर्त पर खरीदा कि खरीदार को तीन दिनों तक का विकल्प है, तो जब तक तीन दिन न बीत जाएं, विक्रेता को मूल्य (थमन) मांगने का अधिकार नहीं है; यह 'ताता़र ख़ानिया' में 'हावी' से उद्धृत है। यह भी कहा गया है कि मैंने इमाम अबू यूसुफ के शब्दों में सुना कि वे कहते थे: यदि कोई व्यक्ति विकल्प की शर्त पर एक दास खरीदे, तो मैं विक्रेता पर दास खरीदार को सौंपने के लिए ज़ोर (जबर) नहीं डालूंगा, और खरीदार पर विक्रेता को मूल्य चुकाने के लिए ज़ोर डालूंगा। और यदि खरीदार ने मूल्य दे दिया, तो मैं विक्रेता पर दास खरीदार को सौंपने के लिए ज़ोर डालूंगा। और यदि विक्रेता ने दास खरीदार को सौंप दिया, तो मैं खरीदार को विक्रेता को मूल्य चुकाने का आदेश दूंगा, और खरीदार का विकल्प बना रहेगा। और यदि विकल्प विक्रेता के लिए हो और खरीदार ने मूल्य चुकाकर दास पर कब्ज़ा करने का इरादा किया और विक्रेता ने उसे रोका, तो विक्रेता को यह अधिकार प्राप्त है, लेकिन विक्रेता पर मूल्य वापस करने के लिए दबाव डाला जाएगा। हमारे विद्वानों (असहाब) ने कहा है कि शर्त के विकल्प (खियार-ए-शर्त) के कारण सौदा (सफ़्क़ा) पूर्ण

नहीं होता है। अतः चाहे विकल्प विक्रेता का हो या खरीदार का, और विक्रय एक वस्तु की हो या कई वस्तुओं की, यह संभव नहीं है कि वह कुछ में विक्रय स्वीकार करे और कुछ में न करे, चाहे बेची गई वस्तु (मबी'इ) कब्ज़े में हो या न हो, क्योंकि ऐसी स्थिति में पूर्ण होने से पहले सौदा विभाजित हो जाता है और यह जायज़ नहीं है। हाँ, पूर्ण होने के बाद इसके विपरीत है क्योंकि उस समय सौदे का विभाजन (तफ़रीक़-ए-सफ़्क़) जायज़ है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि विकल्प विक्रय के लिए हो और वस्तु पर कब्ज़ा कर लिया गया हो, फिर उसका कुछ हिस्सा नष्ट हो जाए या कोई व्यक्ति उसे नष्ट कर दे, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ के कथन के अनुसार विक्रेता को विकल्प है कि वह शेष में विक्रय की अनुमति दे दे। और इमाम मुहम्मद ने कहा है कि यदि वस्तु ऐसी है जिसके भागों में आपसी अंतर (तफ़ावुत) है और कुछ भाग नष्ट हो जाएं तो विक्रय टूट जाएगी और विक्रेता को शेष में अनुमति देने का अधिकार नहीं है। और यदि माप (नाप) या तौल की वस्तुएं हों या गिनती की ऐसी वस्तुएं जिनमें अंतर नहीं होता, फिर कुछ नष्ट हो जाएं तो विक्रेता को अधिकार है कि वह शेष में विक्रय को अनिवार्य कर दे। और यदि किसी नष्ट करने वाले ने खरीदार के कब्ज़े में वस्तु को नष्ट कर दिया, तो इमाम अबू हनीफ़ा का कथन और इमाम अबू यूसुफ का पहला कथन यह है कि विक्रेता को अधिकार है कि वह विक्रय को अनिवार्य करे और मूल्य ले ले। और इमाम अबू यूसुफ का बाद का दूसरा कथन यह हुआ कि विक्रेता को खरीदार की सहमति के बिना उसे अनिवार्य करने का अधिकार नहीं है। और यदि दो दासों में से एक विक्रेता के कब्ज़े में नष्ट हो जाए, तो खरीदार की सहमति के बिना विक्रेता को यह अधिकार नहीं है कि वह शेष दास को खरीदार के ज़िम्मे डाल दे। यह 'हावी' में लिखा है।

جائیں گی اور صاحبین کے نزدیک مشتری کی ہوں گی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام بعوض ایک باندی کے اس شرط پر فروخت کیا کہ غلام بیچنے والے کو تین دن تک خیار حاصل ہے پھر بائع نے تین دن کے اندر غلام آزاد کر دیا تو سب اماموں کے قول کے موافق اس کا عتق نافذ ہو جائے گا اور بیع باطل ہو جائے گی اور اگر اُس نے باندی کو آزاد کر دیا تو جائز ہے اور یہ آزاد کرنا اپنے خیار کو ساقط کرنا ہو گا اور بیع تمام ہو جائے گی اور اگر اُس نے ایک ہی کلام میں دونوں کو آزاد کر دیا تو دونوں آزاد ہو جائیں گے اور اُس کو باندی کی قیمت دینی پڑے گی اور مشتری کا آزاد کرنا باندی اور غلام دونوں میں سے کسی کو صحیح نہیں ہے اور ایسے مسئلہ میں اگر خیار مشتری کے واسطے فرض کیا جائے تو سب احکام برعکس ہو جائیں گے اور اگر وہ باندی غلام بیچنے والے کی بیٹی تھی اور خیار غلام بیچنے والے کے واسطے ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک وہ باندی آزاد نہ ہو جائے گی اور اگر وہ اس کی زوجہ ہے تو نکاح فاسد نہ ہو گا لیکن اگر غلام کے بائع نے اس کو آزاد کر دیا تو اُس کا آزاد کرنا نافذ ہو جائے گا اور اس کے خیار کے ساقط کرنے میں شمار ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے ایک غلام اس شرط پر خریدا کہ خریدار کو تین دن تک کا خیار ہے تو جب تک تین روز نہ گزر جائیں بائع کو ثمن طلب کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ تاتار خانیہ میں حاوی سے منقول ہے بشرطیکہ کہتے ہیں کہ میں نے امام ابو یوسف کی زبانی سنا کہ فرماتے تھے کہ اگر کوئی شخص ایک غلام بشرطِ خیار خریدے تو میں بائع پر غلام مشتری کو دے دینے کے واسطے جبر نہ کروں گا اور مشتری پر ثمن بائع کو دینے کے واسطے جبر کروں گا اور اگر مشتری نے ثمن دے دیا تو بائع پر غلام مشتری کو دے دینے کے واسطے جبر کروں گا اور اگر بائع نے غلام

مشتری کو دے دیا تو مشتری کو ثمن بائع کو دے دینے کے واسطے حکم دوں گا اور مشتری کو اس کا خیار باقی رہے گا اور اگر خیار بائع کے واسطے ہو اور مشتری نے ثمن ادا کر کے غلام پر قبضہ کرنے کا ارادہ کیا اور بائع نے اُس کو روکا تو بائع کو یہ اختیار حاصل ہے لیکن بائع پر ثمن واپس کر دینے کے واسطے جبر کیا جائے گا ہمارے اصحاب نے فرمایا ہے کہ خیار شرط کی وجہ سے صفقہ تمام نہیں ہوتا ہے پس اگر خیار بائع کا ہو یا مشتری کا اور بیع ایک چیز ہو یا چند چیزیں ہوں تو یہ نہیں ہو سکتا کہ بعض میں بیع قبول کرے اور بعض میں نہ قبول کرے خواہ مبیع قبضہ میں ہو یا نہ ہو کیونکہ اس صورت میں تمام ہونے سے پہلے صفقہ متفرق ہوتا ہے اور یہ جائز نہیں ہے ہاں تمام ہونے کے بعد اس کے برخلاف ہے کیونکہ اس وقت صفقہ کی تفریق جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر خیار بیع کے واسطے ہو اور مبیع پر قبضہ کر لیا گیا ہو پھر بعض اُس کا تلف ہو جائے یا کوئی شخص اُس کو تلف کر دے تو امام ابو حنیفہ و ابو یوسفؒ کے قول کے موافق بائع کو اختیار ہے کہ باقی میں بیع کی اجازت دے دے اور امام محمدؒ نے فرمایا ہے کہ اگر مبیع ایسی چیز ہے کہ جس میں ابعاض میں باہم تفاوت ہے پس بعض تلف ہوئے تو بیع ٹوٹ جائے گی اور بائع کو باقی میں اجازت دینے کا اختیار نہیں ہے اور اگر ناپ یا تول کی چیزیں یا گنتی کی ایسی چیزیں ہوں کہ جن میں تفاوت نہیں ہوتا ہے پھر بعض تلف ہو جائیں تو بائع کو اختیار ہے کہ باقی میں بیع کو لازم کر دے اور اگر کسی تلف کرنے والے نے مبیع کو مشتری کے قبضہ میں تلف کر دیا تو قول امام ابو حنیفہ اور پہلا قول امام ابو یوسف کا ہے یہ بائع کو اختیار ہے کہ بیع کو لازم کرے اور ثمن لے لے اور امام ابو یوسف کا اُس کے بعد دوسرا قول یہ ہوا کہ بائع کو اُس کا مشتری پر لازم کرنے کا بدون مشتری کی رضا کے اختیار نہیں ہے اور اگر دو غلام میں سے ایک اپنے بائع کے قبضہ میں

ہلاک ہو جائے تو بلا رضا مندی مشتری کے بائع کو یہ اختیار نہیں ہے کہ باقی غلام مشتری کے ذمہ ڈالے۔ یہ حاوی میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3, Book of Sales (Page 260) Third Section In explanation of the circumstances under which a sale becomes effective or not, and for what reasons it is rescinded (cancelled) or not rescinded.

If an option (khiyar) is stipulated for an individual, whether they are the seller (ba'i), the buyer (mushtari), or a third party, the jurists (fuqaha) agree that they have the choice within the option period to either approve the sale or rescind (faskh) it. If they approve the sale in the absence of the other party (i.e., without their knowledge), it is valid; this is recorded in *Fath al-Qadir*.

If the condition of option is for the seller, there are three scenarios for the sale to become valid and effective. First, if they approve the sale through speech within the option period, as stated in *al-Siraj al-Wahhaj*; for example, saying "I have approved the sale," "I am satisfied with the sale," or "I have waived my option," and similar expressions, as recorded in *Fath al-Qadir*. However, if they say, "I desired to take it," "I liked it," "it pleased me," or "it suited me," the option will not be waived but will remain; this is written in *al-Bahr al-Ra'iq*. The second scenario is if the seller dies within the option period; their death causes the option to become void and the sale to become effective, as stated in *Sharh al-Tahawi*. The third scenario is if the option period expires and neither rescission nor approval is manifested from the party holding the option; in this case, the sale becomes effective, as written in *al-Siraj al-Wahhaj*. Similarly, the sale becomes valid and effective if the party becomes unconscious or insane and three days pass. If they regain consciousness within the option period, it is reported from Imam Ahmad al-Tahawi that they will no longer hold the option, while Shams al-A'imma al-Halwani mentioned that they remain with their option. The Sheikh stated that this ruling is explicit in *Kitab al-Ma'dhun* and it is the correct view, as written in *al-Dhakhiroh*.

The investigation (tahqiq) shows that unconsciousness and insanity do not waive the option; only the passing of time without explicitly choosing to either sell or rescind waives it, as recorded in *al-Bahr al-Ra'iq*. Likewise, if one remains asleep until the period passes, the option is waived, as written in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If one becomes unconscious due to alcohol intoxication, their option is not void; this is the correct view as stated in *Jawahir al-Ikhlati*. It is narrated from Imam Ahmad al-Tahawi that if one becomes unconscious from intoxication by cannabis (bhang), their option becomes void, to the extent that even if the intoxication wears off within the option period, they are not permitted to conduct transactions by virtue of the option. However, the correct opinion is that their option is not void, as written in *al-Muhit*. If

someone becomes an apostate (murtad) and then returns to Islam within the option period, by consensus (ijma'), they retain their option. If they die during this period or are executed for apostasy, then by unanimous agreement (ittifaq), their option is voided. If, after becoming an apostate, they perform any transaction through the exercise of the option, according to Imam Azam (Abu Hanifa), their transaction remains suspended (mawquf), while according to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it becomes effective; this is written in *al-Dhakhiroh*. There are two ways to rescind a sale: either by word (qawl) or by action (fi'l). Rescission by word is when one says, "I have rescinded it." Then, it is observed: if the buyer is informed of this, the rescission is valid, and there is no need for a judge's (qazi) order or the buyer's consent. If the buyer is not informed, the rescission is not valid and, according to Imam Azam and Imam Muhammad, remains suspended; Imam Abu Yusuf differs in this, as stated in *al-Muhit*. Imam Abu Yusuf's disagreement is only in the case of rescission by word; if rescission is done by action, it is unanimously considered rescinded, whether the buyer is absent or present...

1. *Mawquf* (Suspended): Meaning it is pending to see if they will return to Islam or be executed.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ३ किताब अल-बयूँ (पृष्ठ २६०) तीसरी फ़स्ल इस बयान में कि किन वजहों के साथ इस बय (बिक्री) का निफ़ाज़ (लागू होना) होता है और किन के साथ नहीं होता और किन वजहों से फ़स्ख (रद्द) हो जाती है और किन वजहों से फ़स्ख नहीं होती है?

जिस शख़्स के वास्ते ख़यार (विकल्प/अधिकार) की शर्त की गई हो, चाहे वह बाये (विक्रेता) हो या मुश्तरी (क्रेता) या कोई अजनबी, तो फ़ुक़्हा का इत्तिफ़ाक़ (सहमति) है कि उसे मुद्दत-ए-ख़यार (विकल्प की अवधि) के अंदर अधिकार है, चाहे बय की इजाज़त दे दे और चाहे फ़स्ख कर दे। पस अगर दूसरे की ग़ैर-मौजूदगी यानी बे-ख़बरी में उसने बय की इजाज़त दी तो जायज़ है, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है।

शर्त-ए-ख़यार अगर बाये के वास्ते हो तो बय के जायज़ और नाफ़िज़ (प्रभावी) होने की तीन सूरतें हैं। एक यह कि मुद्दत-ए-ख़यार में उसने कलाम (बातचीत) से बय की इजाज़त दी, जैसा कि सिराज-उल-वहाज में है; मसलन यह कहे कि 'मैंने बय की इजाज़त दी' या 'मैं बय से राज़ी हुआ' या 'मैंने अपना ख़यार साक़ित (समाप्त) कर दिया' और इस तरह के अल्फ़ाज़ कहे, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। और अगर उसने कहा कि 'मैंने इसके लेने की ख़्वाहिश की' या 'पसंद किया' या 'मुझे अच्छा लगा' या 'मुझे मुवाफ़िक़ हुआ', तो ऐसे कहने से उसका ख़यार साक़ित न होगा बल्कि बाक़ी रहेगा, यह बहर-उर-रायिक़ में लिखा है। दूसरी सूरत यह है कि मुद्दत-ए-ख़यार के अंदर बाये मर जाए, तो उसकी मौत की वजह से ख़यार बातिल हो जाएगा और बय नाफ़िज़ हो जाएगी, यह शरह-ए-तहावी में लिखा है। और तीसरी सूरत यह है कि मुद्दत-ए-ख़यार गुज़र जाए और जिसे ख़यार हासिल है उसकी तरफ़ से फ़स्ख या इजाज़त कुछ न पाई जाए, तो बय नाफ़िज़ हो जाएगी, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है। और इसी तरह जवाज़ और निफ़ाज़ हो जाता है जब उस पर बेहोशी तारी हो या मजनून (पागल) हो जाए और तीन दिन गुज़र जाएँ। और अगर उसे मुद्दत-ए-ख़यार के अंदर अफ़ाक़ा (होश) हासिल हो तो इमाम अहमद तहावी से मन्क़ूल (वर्णित) है कि वह साहिब-ए-ख़यार न रहेगा, और शम्स-उल-आइम्मा हलवानी ने ज़िक्र किया है कि वह अपने ख़यार पर बाक़ी रहेगा। शेख़ ने फ़रमाया कि किताब अल-माज़ून में यह हुक्म सरीह (स्पष्ट) आया है और यही सही है, यह ज़खीरा में लिखा है।

तहक़ीक़ (शोध/तथ्य) यह है कि बेहोशी और जुनून ख़यार को साक़ित नहीं करते हैं, सिर्फ़ मुद्दत का गुज़रना बिना बय या फ़स्ख अख्तियार करने के ख़यार को साक़ित करता है, यह बहर-उर-रायिक़ में लिखा है। और इसी तरह अगर सोता रहे यहाँ तक कि मुद्दत गुज़र जाए, तो भी ख़यार साक़ित हो जाएगा, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और अगर शराब के नशे से बेहोश हुआ तो उसका ख़यार

बातिल न होगा और यही सही है, यह जवाहिरे अख़लाती में लिखा है। और इमाम अहमद तहावी से मन्क़ूल है कि अगर भंग के नशे से बेहोश हो तो उसका ख़यार बातिल हो जाएगा, यहाँ तक कि अगर मुद्दत-ए-ख़यार में उसका नशा ज़ायल (खत्म) हो तो ख़यार की वजह से उसे तसर्रुफ़ (उपयोग/लेन-देन) करना जायज़ नहीं है। और सही क़ौल यह है कि ख़यार उसका बातिल न होगा, यह मुहीत में लिखा है। और अगर मुर्तद (धर्म त्यागी) हो गया और फिर मुद्दत-ए-ख़यार के अंदर इस्लाम लाया तो बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) अपने ख़यार पर रहेगा। और अगर इस मुद्दत में मर गया या मुर्तद होने पर क़त्ल किया गया तो बिल-इत्तिफ़ाक़ (सहमति से) उसका ख़यार बातिल हो जाएगा। और अगर मुर्तद होने के बाद ख़यार की राह से उसने कोई तसर्रुफ़ किया तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक उसका तसर्रुफ़ मौक़ूफ़ रहेगा और साहिबैन के नज़दीक नाफ़िज़ हो जाएगा, यह ज़खीरा में लिखा है। बय के फ़स्ख की दो सूरतें हैं: या तो क़ौल (शब्द) के साथ या फ़ेल (कार्य) के साथ। पस क़ौल के साथ फ़स्ख करने की यह सूरत है कि यूँ कहे कि 'मैंने फ़स्ख कर दिया', फिर उसके बाद देखा जाएगा कि अगर मुश्तरी इससे आगाह (अवगत) हो तो फ़स्ख सही होगा और क़ाज़ी के हुक्म करने की या मुश्तरी के राज़ी होने की कोई एहतियाज (आवश्यकता) न होगी। और अगर मुश्तरी आगाह न हो तो फ़स्ख सही न होगा और इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक मौक़ूफ़ रहेगा, और इसमें इमाम अबू यूसुफ़ का इख़्तिलाफ़ (असहमति) है, जैसा कि अल-मुहीत में है। और इमाम अबू यूसुफ़ का इख़्तिलाफ़ करना सिर्फ़ क़ौल से फ़स्ख करने की सूरत में है, और अगर फ़ेल से फ़स्ख करे तो बिल-इत्तिफ़ाक़ फ़स्ख हो जाएगी, चाहे मुश्तरी ग़ायब हो या हाज़िर...

1. क़ौलुहू मौक़ूफ़: यानी अभी तक रुका हुआ है कि भविष्य में वह मुसलमान हो जाएगा या मारा जाएगा।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۳ کتاب البیوع (۲۶۰) **تیسری فصل** اس بیان میں کہ کن وجہوں کے ساتھ اس بیع کا نفاذ ہوتا ہے اور کن کے ساتھ نہیں ہوتا اور کن وجہوں سے فسخ ہو جاتی ہے اور کن وجہوں سے فسخ نہیں ہوتی ہے؟

جس شخص کے واسطے خیار کی شرط کی گئی ہو خواہ وہ بائع ہو یا مشتری یا کوئی اجنبی تو فقہا کا اتفاق ہے کہ اُس کو مدتِ خیار کے اندر اختیار ہے چاہے بیع کی اجازت دے دے اور چاہے فسخ کر دے پس اگر دوسرے کے بے حضور یعنی نا دانستنگی میں اُس نے بیع کی اجازت دی تو جائز ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

شرط خیار اگر بائع کے واسطے ہو تو بیع کے جائز اور نافذ ہونے کی تین صورتیں ہیں ایک یہ کہ مدتِ خیار میں اُس نے کلام سے بیع کی اجازت دی کذا فی السراج الوہاج مثلاً یہ کہے کہ میں نے بیع کی اجازت دی یا میں بیع سے راضی ہوا یا میں نے اپنا خیار ساقط کر دیا اور الفاظِ مانند اس کے کہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے اس کے لینے کی خواہش کی یا محبوب رکھا یا مجھے خوش آیا مجھے موافق ہوا تو ایسے کہنے سے اُس کا خیار ساقط نہ ہو گا بلکہ باقی رہے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور دوسری صورت یہ ہے کہ مدتِ خیار کے اندر بائع مر جائے تو اُس کی موت کی وجہ سے خیار باطل ہو جائے گا اور بیع نافذ ہو جائے گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور تیسری صورت یہ ہے کہ مدتِ خیار گزر جائے اور جس کو خیار حاصل ہے اُس کی طرف سے فسخ اور اجازت کچھ نہ پائی جائے تو بیع نافذ ہو جائے گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اسی طرح جواز و نفاذ ہو جاتا ہے جب کہ اُس پر بے ہوشی طاری ہو یا مجنون ہو جائے اور تین دن گزر جائیں اور اگر اُس کو مدتِ خیار کے اندر افاقہ حاصل ہو تو امام احمد طحاوی سے منقول ہے کہ وہ صاحبِ خیار نہ رہے گا اور شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا ہے

کہ وہ اپنے خیار پر باقی رہے گا شیخ نے فرمایا کہ کتاب المازون میں یہ حکم صریح آیا ہے اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

تحقیق یہ ہے کہ بے ہوشی اور جنون خیار کو ساقط نہیں کرتے ہیں صرف مدت کا گزرنا بدونِ بیع یا فسخ اختیار کرنے کے خیار کو ساقط کرتا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر سوتا رہے یہاں تک کہ مدت گزر جائے تو بھی خیار ساقط ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر شراب کے نشہ سے بے ہوش ہوا تو اُس کا خیار باطل نہ ہو گا اور یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور امام احمد طحاوی سے منقول ہے کہ اگر بھنگ کے نشے سے بے ہوش ہو تو اُس کا خیار باطل ہو جائے گا یہاں تک کہ اگر مدتِ خیار میں اُس کا نشہ زائل ہو تو خیار کی وجہ سے اُس کو تصرف کرنا جائز نہیں ہے اور صحیح قول یہ ہے کہ خیار اُس کا باطل نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر مرتد ہو گیا اور پھر مدتِ خیار کے اندر اسلام لایا تو بالاجماع اپنے خیار پر رہے گا اور اگر اس مدت میں مر گیا یا مرتد ہونے پر قتل کیا گیا تو بالاتفاق اُس کا خیار باطل ہو جائے گا اور اگر بعد مرتد ہونے کے خیار کی راہ سے اُس نے کوئی تصرف کیا تو امام اعظم کے نزدیک اُس کا تصرف موقوف رہے گا اور صاحبین کے نزدیک نافذ ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ بیع کے فسخ کی دو صورتیں ہیں یا تو قول کے ساتھ یا فعل کے ساتھ پس قول کے ساتھ فسخ کرنے کی یہ صورت ہے کہ یوں کہے کہ میں نے فسخ کر دیا پھر بعد اس کے دیکھا جائے گا کہ اگر مشتری اس سے آگاہ ہو تو فسخ صحیح ہو گا اور قاضی کے حکم کرنے کی یا مشتری کے راضی ہونے کی کچھ احتیاج نہ ہو گی اور اگر مشتری آگاہ نہ ہو تو فسخ صحیح نہ ہو گا اور امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک موقوف رہے گا اور اس میں امام ابویوسف کا خلاف ہے کذا فی المحیط اور امام ابویوسف کا خلاف کرنا صرف قول سے فسخ کرنے کی صورت میں

ہے اور اگر فعل سے فسخ کرے تو بالاتفاق فسخ ہو جائے گی خواہ مشتری غائب ہو یا حاضر اور حاضر ہونے۔۔۔

۱۔ قولہ موقوف یعنی ابھی تک توقف ہے کہ آئندہ وہ مسلمان ہو جائے گا یا قتل ہو گا۔

Fatawa Alamgiri..... Volume 4 | 261 | Kitab al-Buyu (Book of Sales)

...means his becoming aware, and being "absent" means his not being aware. Therefore, if he cancels the sale in the absence of the buyer, and then the buyer receives the news within the period of option (Khiyar), the cancellation becomes complete because the buyer has become aware. However, if the news reaches him after the period has expired, the sale remains complete because he became aware of the cancellation after the time had passed. Similarly, if the seller, after canceling and before the buyer became aware, granted permission for the sale again, it is permissible and his previous cancellation becomes void. This is written in 'Bahr al-Ra'iq'.

The manner of cancellation through an action is that the seller exercises proprietary control over the subject of the sale within the period of option; for example, freeing a slave, or making them a 'Mudabbar' or 'Mukatab', or selling them to someone else. Similarly, if he gives it as a gift (Hiba) and hands it over, it will be effective. If he gives it as a gift but does not hand it over, the cancellation will not occur. If he pawns (Rahn) it and hands it over, the sale will be cancelled; this is recorded in 'Al-Muhit'. If he leases it out, it is mentioned in some places that this will also constitute cancellation, even if it hasn't been handed over to the lessee [1]. This is the view adopted by the majority of jurists (Mashayikh), as stated in 'Al-Dhakhira'. If the subject of the sale is handed over to the buyer within the period of option, Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl stated that if the delivery is on a voluntary basis, his option will not be void and the buyer will not become the owner. But if the delivery is by way of transferring ownership, then his option will become void. This is written in 'Fusul al-Imadiyya'. The summary is that if the seller performs an action which, had he performed it regarding the price (Thaman), would have constituted permission for the sale, then performing such an action regarding the sold object will, by implication, cancel the sale. This is written in 'Al-Bada'i'. A person sold a slave for a price that the buyer took upon himself, on the condition that the seller has an option for three days. Then, within the period of option, the seller gifted the price to the buyer, or absolved him of the price, or bought something from the buyer in exchange for that price; then the purchase, the absolution, and the gifting are all valid, and his option becomes void. This is because the price for which one is liable is considered equivalent to property (Asbab) [2]. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

Likewise, if the seller settles for something from the buyer in exchange for the price owed by him, the option will also become void, as stated in 'Al-Bada'i'. If he buys

something in exchange for that price from someone other than the buyer, then the seller's option will be void and the purchase will not be valid. If the price was a debt, and then the buyer paid it and the seller took possession and exercised some control over it, his option will not be void. Similarly, if the sold object was handed over to the buyer, the option will not be void. If the option was for the buyer and the seller absolved him of the price, Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said that this absolution is not valid. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that if the sale becomes complete between both parties by the expiry of the option period or by waiving the option within the period, then the seller's absolution will become effective. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. The core summary of such issues is that if the price is an item that is specified by designation, then when the seller takes possession and deals with it by way of sale or gift, this act will be considered as completing the sale. If the price is something that is not specified by designation, such as Dirhams etc., then if he deals with the buyer or someone else after taking possession, it will not be counted as completing the sale. But if he enters into a transaction with the buyer before taking possession—for example, if he buys cloth from the buyer in exchange for the price (say the price was a thousand Dirhams and he buys a hundred Dinars in exchange for them as 'Bay-e-Sarf')—then this act will be counted as completing the sale. This is written in 'Al-Muhit'.

If two slaves were sold on the condition that he (the seller) has an option in both of them, and the buyer took possession of both, then one of them dies or a rightful claimant to one appears, then the sale of the remaining one is not valid, even if the seller and buyer agree to the sale. This is because a sale with a condition of option does not take effect regarding the right of ownership. Therefore, when one of the two is destroyed, the sale in the remaining one [3]... the result is that it will remain suspended.

---

[1] Footnote: i.e., in a lease (Ijarah), giving possession is not a condition, unlike in a gift or mortgage. [2] Footnote: It is determined as property, so gifting etc. is valid. [3] Footnote: The result is that it will remain suspended.

(यहाँ "देखने") से अभिप्राय उसका अवगत होना है और "अनुपस्थित होने" से अभिप्राय उसका अवगत न होना है। अतः यदि उसने खरीदार (मुश्तरी) की अनुपस्थिति की स्थिति में बिक्री रद्द कर दी, फिर उसे विकल्प की अवधि (मुद्दत-ए-खियार) के भीतर सूचना मिल गई, तो रद्दीकरण (फ़स्ख़) पूर्ण हो गया क्योंकि खरीदार अवगत हो गया। और यदि अवधि बीतने के बाद सूचना मिली, तो बिक्री पूर्ण हो जाएगी क्योंकि वह रद्दीकरण से अवधि बीतने के बाद अवगत हुआ। और इसी प्रकार, यदि विक्रेता (बाइ) ने रद्दीकरण के बाद और खरीदार के अवगत होने से पहले फिर से बिक्री की अनुमति दे दी, तो यह जायज़ है और उसका रद्दीकरण करना व्यर्थ (बातिल) हो जाएगा। यह 'बह्र अल-राइक' में लिखा है।

कार्य (फ़ेल) के माध्यम से रद्दीकरण करने की स्थिति यह है कि विक्रेता विकल्प की अवधि के भीतर बिक्री की वस्तु में मालिक के रूप में व्यवहार करे, जैसे उसे स्वतंत्र कर देना, या 'मुदब्बर' या 'मुकातब' बना देना, या किसी दूसरे के हाथ उसे बेच देना। और इसी प्रकार यदि उपहार (हिबा) देकर सौंप दिया, तो रद्दीकरण हो जाएगा। और यदि उपहार दिया परंतु सौंपा नहीं, तो रद्दीकरण नहीं होगा। यदि गिरवी (रहन) रखकर सौंप दिया, तो बिक्री रद्द हो जाएगी, ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। और यदि किराए पर दे दिया, तो कुछ स्थानों पर उल्लेख है कि यह भी रद्दीकरण होगा, भले ही उसे किराएदार (मुस्ताजिर) को सौंपा न गया हो [1]। और इसी राय को अधिकांश उलेमाओं (मशायिख) ने अपनाया है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और यदि विकल्प की अवधि के भीतर बेची गई वस्तु (मबी) खरीदार को सौंप दी गई, तो इमाम अबू बकर मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने कहा है कि यदि सुपुर्दगी स्वैच्छिक आधार पर है, तो उसका विकल्प बातिल नहीं होगा और खरीदार मालिक नहीं बनेगा। और यदि मालिक बनाने के उद्देश्य से सुपुर्दगी है, तो उसका विकल्प बातिल हो जाएगा। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। सारांश यह है कि यदि विक्रेता कोई ऐसा कार्य करे जिसे यदि वह कीमत (थमन) में करता तो बिक्री की अनुमति हो जाती, तो वस्तु में वैसा कार्य करने से संकेत (दलालत) के आधार पर बिक्री रद्द हो जाएगी। यह 'बदाए' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक गुलाम उस कीमत के बदले बेचा जो खरीदार ने अपने ऊपर ली थी, इस शर्त पर कि विक्रेता के पास तीन दिनों तक विकल्प का अधिकार है। फिर विकल्प की अवधि के भीतर विक्रेता ने वह कीमत खरीदार को उपहार में दे दी, या उसे कीमत चुकाने से मुक्त (बरी) कर दिया, या उस कीमत के बदले खरीदार से कोई चीज़ खरीदी, तो यह खरीदना, मुक्त करना और उपहार देना सब सही है और उसका विकल्प बातिल हो जाएगा। इसका

कारण यह है कि जो कीमत ज़िम्मेवारी में ली जाती है, वह माल (अस्बाब) के समान [2] होती है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

इसी तरह, यदि विक्रेता ने खरीदार से उस कीमत के बदले, जो उसके ज़िम्मे है, कोई चीज़ तय कर ली, तो भी विकल्प बातिल हो जाएगा, यह 'बदाए' में लिखा है। यदि खरीदार के अलावा किसी दूसरे व्यक्ति से उस कीमत के बदले कोई चीज़ खरीदी, तो विक्रेता का विकल्प बातिल होगा और खरीदारी सही नहीं होगी। और यदि कीमत ऋण थी, फिर खरीदार ने उसे चुका दिया और विक्रेता ने उस पर कब्ज़ा करके उसमें कोई व्यवहार (तसर्रुफ़) किया, तो उसका विकल्प बातिल नहीं होगा। और इसी प्रकार, यदि बेची गई वस्तु खरीदार को सौंप दी गई, तो भी विकल्प बातिल नहीं होगा। और यदि विकल्प खरीदार के लिए था और विक्रेता ने उसे कीमत से मुक्त कर दिया, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा कि उसका मुक्त करना सही नहीं है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा है कि यदि विकल्प की अवधि बीतने या अवधि के भीतर विकल्प समाप्त करने से दोनों के बीच बिक्री पूर्ण हो जाए, तो विक्रेता का मुक्त करना प्रभावी हो जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। ऐसे मसलों में सारांश यह है कि यदि कीमत ऐसी चीज़ है जो निर्धारित करने से निर्धारित होती है, तो जब विक्रेता कीमत पर कब्ज़ा करके बिक्री या उपहार के रूप में उसमें व्यवहार करेगा, तो इस कार्य को बिक्री का पूर्ण करना माना जाएगा। और यदि कीमत ऐसी चीज़ है जो निर्धारित करने से निर्धारित नहीं होती, जैसे दिरहम आदि, तो उसमें यदि कब्ज़े के बाद खरीदार या किसी दूसरे के साथ व्यवहार करे, तो उसे बिक्री पूर्ण करने में नहीं गिना जाएगा। और यदि कब्ज़े से पहले खरीदार के साथ कोई व्यवहार किया, जैसे कीमत के बदले खरीदार से कोई कपड़ा खरीद लिया (उदाहरण के लिए कीमत एक हज़ार दिरहम थी, उसके बदले सौ दीनार 'बय-ए-सरफ़' के तौर पर खरीदे), तो इस कार्य को बिक्री पूर्ण करने में गिना जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि दो गुलाम इस शर्त पर बेचे गए कि उनमें से किसी एक में (विक्रेता को) विकल्प का अधिकार है, और खरीदार ने दोनों पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उनमें से एक मर गया या उसका कोई वैध हकदार पैदा हो गया, तो शेष की बिक्री जायज़ नहीं है, भले ही विक्रेता और खरीदार बिक्री जारी रखने पर सहमत हो जाएँ। इसका कारण यह है कि जो बिक्री विकल्प की शर्त के साथ होती है, वह स्वामित्व (मिल्कियत) के अधिकार के संदर्भ में प्रभावी (मुनाक़िद) नहीं होती। अतः जब दोनों में से एक नष्ट हो गया, तो शेष में बिक्री [3] का परिणाम यह है कि वह स्थगित रहेगी।

---

[1] टिप्पणी: यानी इजारा (किराया) में कब्ज़ा देना शर्त नहीं है, जैसे हिबा और रहन में शर्त है। [2] माल/संपत्ति के समान निर्धारित होती है, इसलिए हिबा आदि सही है। [3] परिणाम यह है कि वह स्थगित रहेगी।

سے مراد اُس کا آگاہ ہونا ہے اور غائب ہونے سے مراد اُس کا آگاہ نہ ہونا ہے پس اگر اُس نے مشتری کے غائب ہونے کی حالت میں بیع فسخ کر دی پھر اُس کو مدت خیار کے اندر خبر پہنچی تو فسخ تمام ہو گیا کیونکہ مشتری آگاہ ہو گیا اور اگر بعد مدت گزرنے کے خبر پہنچی تو بیع تمام ہو جائے گی کیونکہ فسخ سے بعد مدت گزرنے کے آگاہ ہوا اور اسی طرح اگر بائع نے بعد فسخ کرنے کے مشتری کے آگاہ ہونے سے پہلے پھر بیع کی اجازت دے دی تو جائز ہے اور اُس کا فسخ کرنا باطل ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

فعل کے ساتھ فسخ کرنے کی یہ صورت ہے کہ بائع مدت خیار کے اندر بیع میں مالکانہ تصرف کرے مثلاً آزاد یا مدبر مکاتب کر دے یا کسی دوسرے کے ہاتھ اُس کو فروخت کر دے اور اسی طرح اگر ہبہ کر کے سپرد کر دے تو ہو جائے گی اور اگر ہبہ کر کے سپرد نہ کیا تو فسخ نہ ہو گی اگر رہن کر کے سپرد کر دیا تو بیع فسخ ہو جائے گی محیط میں لکھا ہے اور اگر اجرت پر دے دیا تو بعض جگہ مذکور ہے کہ یہ بھی فسخ ہوگا اگر چہ اُس کو مستاجر کے سپرد نہ کیا ہو ۱ اور اسی کو عامہ مشائخ نے لیا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر مدت خیار کے اندر مبیع مشتری کو سپرد کر دی تو امام ابو بکر محمد بن الفضل نے فرمایا ہے کہ اگر اختیاری راہ سے سپردگی ہے تو اس کا خیار باطل نہ ہوگا اور مشتری مالک نہ ہوگا اور اگر مالک کر دینے کی راہ سے سپردگی ہے تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور حاصل یہ ہے کہ اگر بائع کوئی ایسا فعل کرے کہ اگر وہ فعل ثمن میں کرتا تو بیع کی اجازت ہو جاتی تو مبیع میں ایسا فعل کرنے سے از روئے دلالت کے بیع فسخ ہو جائے گی یہ بدائع میں لکھا ہے ایک شخص نے کوئی غلام بعوض ثمن کے جو مشتری نے اپنے ذمہ رکھا اس شرط پر فروخت کیا کہ بائع کو تین دن تک خیار

ہے پھر مدت خیار کے اندر بائع نے مشتری کو ثمن ہبہ کیا یا اُس کو ثمن سے بری کر دیا یا اُس ثمن کے عوض مشتری سے کوئی چیز خریدی تو اس کو خریدنا اور بری کرنا اور ہبہ کرنا سب صحیح ہے اور اُس کا خیار باطل ہو جائے گا کہ اس واسطے کہ جو ثمن ذمہ رکھا جائے وہ بمنزلہ اسباب ۲ کے ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اسی طرح اگر بائع نے مشتری سے بعوض اس ثمن کے جو اُس کے ذمہ ہے کوئی چیز چکائی تو بھی خیار باطل ہو جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر مشتری کے سوائے کسی دوسرے شخص سے کوئی چیز اس ثمن کے عوض خریدی تو بائع کا خیار باطل ہو گا اور خرید صحیح نہ ہوگی اور اگر ثمن قرض تھا پھر مشتری نے اُس کو ادا کر دیا اور بائع نے اُس پر قبضہ کر کے کچھ تصرف کیا تو اُس کا خیار باطل نہ ہوگا اور اسی طرح اگر بیع مشتری کو سپرد کر دی تو بھی خیار باطل نہ ہو گا اور اگر خیار مشتری کے واسطے تھا اور بائع نے اُس کو ثمن سے بری کیا تو امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ اسکا بری کرنا صحیح نہیں ہے اور امام محمدؒ نے کہا ہے کہ اگر مدت خیار کے گزرنے یا مدت کے اندر خیار ساقط کرنے سے دونوں کے درمیان بیع تمام ہو جائے تو بائع کا بری کرنا نافذ ہو جائیگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور ایسے مسئلوں میں حاصل کلام یہ ہے کہ اگر ثمن ایسی چیز ہو جو معین کرنے سے متعین ہوتی ہے تو جب بائع ثمن پر قبضہ کر کے بیع یا ہبہ کے طور پر تصرف کرے گا تو یہ فعل بیع کا اتمام کرنا شمار ہوگا اور اگر ثمن ایسی چیز ہے کہ جو معین کرنے سے متعین نہیں ہوتی ہے جیسے درہم وغیرہ تو اُس میں اگر بعد قبضہ کے مشتری یا کسی دوسرے کے ساتھ تصرف کرے تو بیع کے تمام کرنے میں شمار نہ ہو گا اور اگر قبضہ سے پہلے مشتری کے ساتھ کوئی تصرف کیا جیسے کہ ثمن کے عوض مشتری سے کوئی کپڑا خرید لیا مثلاً ثمن ہزار درہم تھے اُسکے بدلے سودینا بطور بیع صرف کے خریدے تو یہ فعل بیع کے تمام کرنے میں شمار ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر دو غلام اس شرط پر فروخت کیے کہ اُس کو دونوں میں خیار حاصل ہے اور مشتری نے دونوں پر قبضہ کر لیا پھر ایک دونوں میں سے مر گیا یا اُس کا کوئی مستحق پیدا ہوا تو باقی کی بیع جائز نہیں ہے اگرچہ بائع اور مشتری بیع کی اجازت پر راضی ہو جائیں اس واسطے کہ جو بیع شرط خیار کے ساتھ ہو وہ حکم یعنی ملکیت کے حق میں منعقد نہیں ہوتی ہے پس جب دونوں میں سے ایک ہلاک ہو گیا تو باقی میں بیع کی ۳ حاصل آنکہ متوقف رہے گا۔

ا قولہ نہ کیا یعنی اجارہ میں قبضہ دینا شرط نہیں جیسے ہبہ ورہن میں شرط ہے ۱۲۔ ۲ بمنزلہ اسباب کے متعین ہوتا ہے تو ہبہ وغیرہ صحیح ہے ۱۲۔ ۳ حاصل آنکہ متوقف رہے گا۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (3) 262 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Giving permission would be equivalent to entering into a new contract for a portion, and this is not permissible. If the seller (ba'i), while both slaves were alive, said, "I have rescinded the sale of this specific slave," or said, "I have rescinded the sale of one of them," then such rescission of the sale shall be void (batil), and the option (khayar) shall remain for both. Similarly, if a slave was sold on the condition that there is an option for three days, and then the seller said, "I have rescinded the sale of half of him," this too shall be void. If someone sold eggs or unripened dates with a three-day conditional option (khayar al-shart), and within the option period, chicks hatched from the eggs or the dates ripened, the sale becomes void. In this matter, if the option is assumed to belong to the buyer (mushtari), his option remains; this is recorded in Fatawa Qadi Khan.

In this same scenario, if no one holds an option, the sale remains valid, and the buyer has the choice to either accept or leave the sale; this is written in Waqi'at al-Husamiyyah. A person sold land with a three-day conditional option, and the seller took possession of the price (thaman) while the buyer took possession of the land. If the seller rescinded the sale within three days, the land remains with the buyer as a 'valuable guarantee' (1), and he has the right to withhold the land to secure the full price he paid to the seller. If, thereafter, the seller permitted the buyer to cultivate the land for one year and the buyer farmed it, the land becomes a 'trust' (2) in the buyer's possession. The seller would then have the right to take it back from the buyer whenever he wishes before paying the price, and the buyer would no longer have the right to withhold the land to secure his full price due from the seller. This is recorded in Fatawa Qadi Khan. If the buyer cultivated the land, he has the right to keep it according to the customary rent of such land and prevent the seller from taking possession until the harvest. If the buyer intended to prevent the seller from taking possession after cultivation until he recovered his price, he does not have this right. If the buyer refused to pay the customary rent until the crop matured, and found it detrimental to uproot the plants and intended to seek a guarantee for the crop from the landowner, he has this right, provided the landowner permitted cultivation until maturity. However, if the landowner leaves the crop in his land until maturity and harvest without rent, no guarantee shall be mandatory upon him; this is written in al-Muhit.

If a person sold a slave subject to an option, and the seller then said to the slave, "You are free if you enter the house," or "If you enter the house, then you are free,"

this statement is not considered a rescission of the sale. Similarly, if he said to the slave, "You or this other slave are free," this also does not constitute a rescission. This issue is mentioned in al-Muntaqa. Regarding this latter case, Hisham and Bishr narrated from Imam Abu Yusuf that when the option period expires, the sale becomes binding (wajib) and the other slave becomes free; this is written in al-Dhakirah. If there was a condition of option in the sale of a flour mill, and the seller used it for grinding, the sale is annulled (faskh). If the buyer used the mill during his option period specifically to test its capacity, his option is not forfeited (saqit). But if he ground more than necessary, his option becomes void. Faqih Abu Ja'far stated that grinding for more than a day and night is considered excessive, and less than that is not, thus the option is not voided; this is written in Mukhtar al-Fatawa. If the sold item is destroyed before possession, the sale becomes void, whether the option belonged to the seller, the buyer, or both. If it is destroyed after possession and the option belonged to the seller, the sale becomes void because the condition of the sale became such that there is no room for the initiation (3) of a contract, and thus no room for granting permission for the contract; hence, the sale must necessarily be rescinded, provided the item is not 'mithli' (fungible).

(1) In case of its loss, the value (qimat) must be paid, not the sale price (thaman). (2) It exits the state of being a guarantee. (3) 'Qawl-e-Insha' means it is impossible to contract upon it anew. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (3) 262 किताबुल बुयूअ (बिक्री की किताब)

अनुमति देना मानो एक हिस्से के साथ नए सिरे से अनुबंध करना होगा और यह जायज़ नहीं है। और यदि विक्रेता (बाइ'अ) ने दोनों गुलामों के जीवित रहते हुए यह कहा कि मैंने इस विशेष गुलाम की बिक्री तोड़ दी या कहा कि मैंने इनमें से एक की बिक्री तोड़ दी, तो इस प्रकार बिक्री का तोड़ना बातिल (शून्य) होगा और उसे दोनों में विकल्प (खियार) शेष रहेगा। इसी प्रकार यदि एक गुलाम इस शर्त पर बेचा गया कि उसे तीन दिन तक विकल्प है, फिर कहा कि मैंने इसकी आधी बिक्री तोड़ दी, तो यह भी बातिल होगा। यदि किसी ने अंडे या अधपकी खजूरें तीन दिन के खियार-ए-शर्त (शर्तिया विकल्प) पर बेचीं, फिर विकल्प की अवधि के भीतर अंडों से बच्चे निकल आए या खजूरें पक गईं, तो बिक्री बातिल हो जाएगी। और इस मसले में यदि क्रेता (मुश्तरी) का विकल्प माना जाए तो उसका विकल्प शेष रहेगा, यह फ़तावा काज़ी ख़ां में लिखा है।

इसी स्थिति में यदि किसी का विकल्प न हो तो बिक्री बरकरार रहेगी और क्रेता को अधिकार होगा कि चाहे तो बिक्री स्वीकार करे और चाहे तो छोड़ दे, यह वाक़ियात-ए-हुसामिया में लिखा है। एक व्यक्ति ने कोई भूमि तीन दिन के खियार-ए-शर्त पर बेची और विक्रेता ने कीमत (थमन) पर और क्रेता ने भूमि पर कब्ज़ा कर लिया, फिर विक्रेता ने तीन दिन के भीतर बिक्री तोड़ दी, तो भूमि क्रेता के पास 'क़ीमती ज़मानत' (1) के रूप में रहेगी और उसे अधिकार होगा कि अपनी पूरी कीमत प्राप्त करने के लिए, जो उसने विक्रेता को दी है, भूमि को रोक रखे। अतः यदि विक्रेता ने इसके बाद क्रेता को उस भूमि में एक वर्ष तक खेती करने की अनुमति दी और क्रेता ने उसमें खेती की, तो भूमि क्रेता के पास 'अमानत' (2) हो जाएगी और विक्रेता को कीमत अदा करने से पहले यह अधिकार होगा कि जब चाहे क्रेता से (भूमि) वापस ले ले, और क्रेता को अपनी पूरी कीमत प्राप्त करने के लिए, जो विक्रेता के ज़िम्मे है, भूमि को रोकने का अधिकार नहीं होगा। यह फ़तावा काज़ी ख़ां में लिखा है। और यदि क्रेता ने भूमि में खेती की तो उसे अधिकार होगा कि ऐसी भूमि के किराए के हिसाब से उसे अपने पास रखे और फसल कटने के समय तक विक्रेता को उस भूमि के कब्ज़े में लाने से मना करे। और यदि क्रेता ने फसल उगाने के बाद यह इरादा किया कि विक्रेता को भूमि पर कब्ज़ा करने से रोके जब तक कि वह अपनी कीमत वापस न ले ले, तो क्रेता को यह अधिकार नहीं है। और यदि क्रेता ने फसल के तैयार होने तक ऐसी भूमि का जो किराया होता है, उसे देने से इनकार किया और फसल के पौधों को उखाड़ फेंकने को बुरा माना और भूमि के मालिक से फसल की ज़मानत लेने का इरादा किया, तो उसे यह अधिकार प्राप्त है, बशर्ते कि भूमि के मालिक ने उसे फसल तैयार होने तक खेती की

अनुमति दी हो। लेकिन यदि भूमि का मालिक फसल के तैयार होकर कटने तक अपनी भूमि में खेती को बिना किराए के छोड़ दे, तो उस पर ज़मानत अनिवार्य नहीं होगी, यह मुहीत में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने विकल्प की शर्त पर एक गुलाम बेचा, फिर विक्रेता ने उस गुलाम से कहा कि "तू आज़ाद है यदि तू घर में प्रवेश करे" या कहा "यदि तू घर में प्रवेश करे तो तू आज़ाद है", तो यह कहना बिक्री तोड़ने में नहीं गिना जाएगा। इसी तरह यदि गुलाम से कहा कि "तू या यह दूसरा गुलाम आज़ाद है", यानी यह भी बिक्री का तोड़ना नहीं होगा। यह मसला 'मुन्तक़ी' में वर्णित है। इस अंतिम स्थिति के बारे में हिशाम और बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ़ से यह रिवायत की है कि जब विकल्प की अवधि बीत जाएगी, तो बिक्री अनिवार्य (वाजिब) हो जाएगी और वह दूसरा गुलाम आज़ाद हो जाएगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और यदि चक्की की बिक्री में विकल्प की शर्त थी, फिर विक्रेता उसे पीसने के काम में लाया तो बिक्री मंसूख़ (रद्द) हो गई। और यदि क्रेता ने अपने विकल्प के दौरान चक्की से इसलिए पीसा ताकि यह पता चले कि इस चक्की से कितना पीसा जा सकता है, तो उसका विकल्प समाप्त (साक़ित) नहीं होगा, और यदि उसने उससे अधिक पीसा तो उसका विकल्प बातिल हो जाएगा। फ़क़ीह अबू जाफ़र ने फ़रमाया कि एक दिन-रात से अधिक पीसना 'ज़्यादती' में गिना जाता है और इससे कम (नहीं), जिससे विकल्प बातिल नहीं होता, यह 'मुख्तारुल फ़तावा' में लिखा है। यदि बिकी हुई चीज़ कब्ज़े से पहले नष्ट हो जाए तो बिक्री बातिल हो जाएगी, चाहे विकल्प केवल विक्रेता को हो या केवल क्रेता को या दोनों को। और यदि कब्ज़े के बाद नष्ट हो, तो यदि विकल्प विक्रेता का था तो बिक्री बातिल हो जाएगी क्योंकि बिक्री की ऐसी स्थिति हो गई कि उस पर नए सिरे से अनुबंध (3) की गुंजाइश नहीं रही, तो अनुबंध की अनुमति की गुंजाइश भी नहीं होगी, अतः बिक्री अनिवार्य रूप से रद्द हो जाएगी, फिर यदि वह चीज़ 'मिसली' (ऐसी चीज़ जिसका विकल्प उपलब्ध हो) नहीं है।

(1) इसके नष्ट होने पर कीमत देनी होगी, न कि बिक्री मूल्य। (2) ज़मानत की जिम्मेदारी से निकल जाएगी। (3) क़ौल-ए-इन्शा अर्थात नए सिरे से उस पर अनुबंध करना असंभव है। 12।

اجازت گویا از سر نو ایک حصہ کے ساتھ عقد کرنا ہوگی اور یہ جائز نہیں ہے اور اگر بائع نے دونوں غلاموں کی زندگی میں یہ کہا کہ میں نے اس خاص غلام کی بیع توڑ دی یا کہا کہ میں نے ان میں سے ایک کی بیع توڑ دی تو اس کا اس طرح بیع کا توڑنا باطل ہوگا اور اس کو دونوں میں خیار باقی رہے گا اور اسی طرح اگر ایک غلام اس شرط پر بیچا کہ اُس کو تین دن تک خیار ہے پھر کہا کہ میں نے اس کے نصف میں بیع توڑ دی تو یہ بھی باطل ہوگا اگر کسی نے انڈے یا گدر کھجوریں تین دن کے خیار شرط پر بیچیں پھر مدت خیار کے اندر انڈوں میں سے بچے نکلے یا پکی کھجوریں پختہ ہوگئیں تو بیع باطل ہو جائے گی اور اس مسئلہ میں اگر مشتری کا خیار فرض کیا جائے تو اس کا خیار باقی رہے گا یہ فتاویٰ قاضی خاں میں لکھا ہے۔

اسی صورت میں اگر خیار کسی کا نہ ہو تو بیع باقی رہے گی اور مشتری کو اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو بیع قبول کرنے اور اگر چاہے تو چھوڑ دے یہ واقعات حسامیہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے کوئی زمین تین دن کے خیار شرط پر فروخت کی اور بائع نے ثمن پر اور مشتری نے زمین پر قبضہ کرلیا پھر بائع نے تین دن کے اندر بیع توڑ دی تو زمین مشتری کے پاس قیمتی ضمانت (۱) میں رہے گی اور اُس کو اختیار ہوگا کہ اپنے پورے ثمن حاصل کرنے کے واسطے جو اس نے بائع کو دیا ہے زمین کو روک رکھے پس اگر بائع نے اُس کے بعد مشتری کو اس زمین میں ایک سال تک زراعت کرنے کی اجازت دی اور مشتری نے اُس میں کھیتی کی تو زمین مشتری کے پاس امانت (۲) ہو جائے گی اور بائع کو ثمن ادا کرنے سے پہلے اختیار ہوگا کہ جب چاہے مشتری سے نکال لے اور مشتری کو اپنے ثمن پورا لینے کے واسطے کہ جو اُس کا بائع کے ذمہ چاہیے ہے زمین کے روکنے کا اختیار نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خاں میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے زمین

میں زراعت کی تو مشتری کو اختیار ہوگا کہ ایسی زمین کی اُجرت کے حساب سے اُس کو اپنے پاس رکھے اور کھیتی کٹنے کے وقت تک بائع کو اس زمین کے قبضہ میں لانے سے منع کرے اور اگر مشتری نے بعد کھیتی کرنے کے ارادہ کیا کہ بائع کو زمین پر قبضہ کرنے سے منع کرے یہاں تک کہ اپنا ثمن اُس سے واپس لے تو مشتری کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر مشتری نے کھیتی کے تیار ہونے تک ایسی زمین کی جو اُجرت ہوا کرتی ہے اس کے دینے سے انکار کیا اور کھیتی کے درخت اکھاڑ ڈالنے کو بھی بُرا جانا اور اس زمین کے مالک سے کھیتی کی ضمان لینے کا ارادہ کیا تو اُس کو یہ اختیار حاصل ہے بشرطیکہ زمین کے مالک نے اُس کو کھیتی کی اجازت کھیتی تیار ہونے تک دی ہو لیکن اگر زمین کا مالک کھیتی کے تیار ہو کر کٹنے تک اپنی زمین میں کھیتی کو بلا اُجرت چھوڑ دے تو اُس پر ضمان لازم نہ آئے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے ایک غلام بشرط خیار بیچا پھر بائع نے اُس غلام سے کہا کہ تو آزاد ہے اگر گھر میں داخل ہو یا یہ کہا کہ اگر تو گھر میں داخل ہو پس تو آزاد ہے تو یہ کہنا بیع کے توڑنے میں شمار نہ ہوگا اور اسی طرح اگر غلام سے کہا کہ تو یا یہ دوسرا غلام آزاد ہے یعنی یہ بھی بیع کا توڑنا نہ ہوگا اور یہ مسئلہ منتقی میں مذکور ہے اور اس اخیر صورت کی نسبت ہشام اور بشر نے امام ابو یوسف سے یہ روایت ہے کہ جب مدت خیار کی بیع ٹوٹنے سے گزر جائے گی تو بیع واجب ہوجائے گی اور وہ دوسرا غلام آزاد ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر چکی کی بیع میں خیار کی شرط تھی پھر بائع اُس کو پیسنے کے کام میں لایا تو بیع فسخ ہوئی اور اگر مشتری نے اپنے خیار میں چکی سے اس واسطے پیسا کہ یہ معلوم ہو کہ اس چکی سے کس قدر پیسا جا سکتا ہے تو اُس کا خیار ساقط نہ ہوگا اور اگر اُس سے زیادہ پیسا تو اُس کا خیار باطل ہو جائے گا۔ فقیہ ابو جعفر نے فرمایا کہ ایک رات دن سے زیادہ پیسنا زیادتی میں شمار ہے اور اس سے کم میں شمار ہے کہ اس سے خیار باطل نہیں ہوتا ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ اگر مبیع قبضہ سے

پہلے ہلاک ہو جائے تو بیع باطل ہو جائے گی خواہ خیار صرف بائع کو ہو یا صرف مشتری کو یا دونوں کو حاصل ہو اور اگر بعد قبضہ کے ہلاک ہو پس اگر خیار بائع کو تھا تو بیع باطل ہو جائے گی اس لیے کہ بیع کی ایسی حالت ہوگئی کہ اس پر انشاء (۳) عقد کرنے کی گنجائش نہیں ہے تو عقد کی اجازت دینے کی گنجائش بھی نہ ہوگی پس بیع بالضرور فسخ ہو جائے گی پھر اگر وہ شی مثلی نہیں ہے۔

(۱) اس کے ضائع ہونے پر قیمت دینا پڑے گی نہ ثمن۔ (۲) ضمانت سے نکل جائے گی۔ (۳) قولِ انشاء یعنی از سر نو اس پر عقد کرنا غیر ممکن ہے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4), Page 263, Kitab al-Buyu (Book of Sales)

...then it will be mandatory for the buyer to pay the price. If the item is of a fungible nature (mithli), its equivalent will be due. In this matter, if the option (khiyar) belongs to the buyer, the sale will not be void; however, the option will be annulled, the sale will become binding, and the price (thaman) will become due from the buyer. This is stated in 'Bada'i'.

It is mentioned in 'Muntaqa' that a person sold a female slave to another on the condition that he (the seller) retains the right of option (khiyar), and he handed over the slave to the buyer. Within the option period, the buyer freed her or married her off to someone. Later, the seller granted permission for the sale. In this case, the buyer’s act of freeing her is not valid, nor is the marriage valid. This is because when the seller granted permission for the sale, the slave's intimacy became lawful for the buyer, thus the marriage with the other person was dissolved. If it happens that the slave was a virgin and her husband had sexual intercourse (wati) with her, and then the seller revoked the sale of the slave, and due to the intercourse, the slave's value decreased by a hundred dirhams (and the dower for this act is also a hundred dirhams), the seller has the choice: if he wishes, he can demand a hundred dirhams from her husband, and the husband cannot recover this from anyone. Alternatively, if he wishes, he can demand the hundred dirhams for the loss from the buyer, and the buyer will then recover those hundred dirhams, which he paid as compensation (zaman), from the husband who had intercourse. If it occurred that the seller had not yet delivered the slave to the buyer and she was still in the seller's possession when the buyer married her off to someone and the husband had intercourse with her, and then the seller granted permission for the sale, and no loss occurred to her due to the intercourse as she was already married, then the marriage is irregular (fasid). If the buyer annuls (faskh) the marriage, it will be annulled; even if he does not annul it, it will be considered annulled because when the seller gave permission for the sale, intimacy with her was not yet lawful for the buyer. If the buyer annuls her marriage, the person (husband) must pay the customary dower (mahr al-mithl). Because the intercourse took place while she was with the seller, the buyer does not have the right to return the slave since no damage resulted from the intercourse. However, if the intercourse occurred through adultery (zina), it will be considered a defect (ayb), enabling the buyer to return her. This is recorded in 'Muheet'.

If a slave was sold for a thousand dirhams on the condition that the seller has an option for three days, and the buyer paid a hundred dinars instead of dirhams, and then the seller cancelled the sale, the currency exchange (bai' al-sarf) also becomes void, and it is mandatory for the seller to return the dinars. ☆

A person sold a house on the condition that he has an option for three days. The buyer then made a settlement (sulh) with the seller by giving some specific dirhams or specific goods on the condition that the seller relinquishes his option and completes the sale; such a settlement is valid, and the extra amount will be added to the price. Similarly, if the option belonged to the buyer and the seller made a settlement by saying, "I will reduce the price by this much" or "I will add these specific goods to the sale" if you relinquish your option, then this sale is also valid. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If a slave was sold for a thousand dirhams on the condition that the seller has an option for three days, and the buyer paid a hundred dinars instead of the dirhams, and then the seller cancelled the sale, then the currency exchange also becomes void, and it is mandatory for the seller to return his dinars. This is stated in 'Muheet'. Hisham reports: I asked Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) about a person who sold a house with a three-day option condition, and the buyer hid in his house so that the three days would pass and the sale would become binding. In such a case, should a public crier (munadi) be sent? The Imam replied, "Yes, I would send a crier to him. If he appears, then well and good; otherwise, I will annul his option, provided he appears within the three days." Then I asked, "If the opponent (khasm) does not appear within three days and comes on the third day at a time when you cannot send a crier, and he requests that the option be annulled?" The Imam replied, "I would do so." Then I asked, "If the opponent states that I sent a crier..."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (4) 263 किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

...है तो खरीदार (मुश्तरी) को कीमत देनी अनिवार्य होगी और यदि वस्तु 'मिसली' (माप-तौल वाली) है तो उसका वैसा ही बदला अनिवार्य होगा। और यदि इस मामले में खरीदार का विकल्प (खियार) है, तो बिक्री अमान्य (बातिल) नहीं होगी, बल्कि विकल्प समाप्त हो जाएगा और बिक्री अनिवार्य हो जाएगी, और खरीदार पर कीमत (थमन) अनिवार्य होगी, यह 'बदा'ए' में लिखा है।

'मुंतका' में उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने दूसरे के हाथ एक दासी (बांदी) बेची इस शर्त पर कि उसे (विक्रेता को) विकल्प का अधिकार प्राप्त है और वह दासी खरीदार को दे दी। फिर विकल्प की अवधि के भीतर खरीदार ने उसे स्वतंत्र कर दिया या किसी से उसका निकाह कर दिया, फिर विक्रेता ने बिक्री की अनुमति दे दी। तो खरीदार का उसे स्वतंत्र करना वैध नहीं होगा और उसका निकाह करना भी वैध नहीं है, क्योंकि जब विक्रेता ने बिक्री की अनुमति दी तो उस दासी का अधिकार खरीदार के लिए हलाल हो गया, अतः दूसरे व्यक्ति से उसका निकाह टूट गया। और यदि यह स्थिति हो कि दासी कुंवारी थी और उसके पति ने उससे शारीरिक संबंध (वती) बना लिया, फिर विक्रेता ने दासी की बिक्री रद्द कर दी और संबंध के कारण उस दासी में सौ दिरहम का नुकसान आ गया है और इस संबंध का महर सौ दिरहम है, तो विक्रेता को विकल्प होगा कि चाहे तो उसके पति से सौ दिरहम ले ले और पति वह राशि किसी से वापस नहीं ले सकेगा। और यदि चाहे तो खरीदार से संबंध का नुकसान यानी सौ दिरहम ले ले, और फिर खरीदार उस सौ दिरहम को, जो उसने हर्जाने (ज़मान) के रूप में दिए हैं, दासी के पति से वापस लेगा। और यदि यह स्थिति हुई कि विक्रेता ने दासी खरीदार को नहीं दी थी और दासी विक्रेता के कब्जे में थी कि खरीदार ने किसी के साथ उसका निकाह कर दिया और उसके पति ने उससे संबंध बना लिया, फिर विक्रेता ने बिक्री की अनुमति दी और दासी के विवाहित होने के कारण संबंध से उसमें कोई नुकसान नहीं आया, तो निकाह अमान्य (फ़ासिद) है। यदि खरीदार उस निकाह को रद्द (फ़स्ख) करे तो वह रद्द हो जाएगा, और यदि रद्द न करे तो भी रद्द माना जाएगा क्योंकि जब विक्रेता ने बिक्री की अनुमति दी, तो खरीदार के लिए उसका अधिकार हलाल नहीं हुआ था। और यदि खरीदार उसके निकाह को रद्द कर दे, तो उस व्यक्ति (पति) को 'महर-ए-मिसल' (प्रचलित महर) देना होगा। और उस संबंध के कारण जो विक्रेता के पास रहते हुए हुआ, खरीदार को दासी वापस करने का अधिकार नहीं है क्योंकि उस संबंध से उसमें नुकसान नहीं आया। और यदि संबंध व्यभिचार (ज़िना) से हुआ हो, तो उसे दोष (ऐब) माना जाएगा, जिसके कारण वह उसे वापस कर सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि कोई गुलाम एक हजार दिरहम की शर्त पर बेचा गया कि विक्रेता को तीन दिन तक विकल्प (खियार) प्राप्त है, फिर खरीदार ने दिरहम के बदले सौ दीनार दिए, फिर विक्रेता ने बिक्री तोड़ दी, तो मुद्रा विनिमय (बैअ-ए-सर्फ़) भी अमान्य हो गई और विक्रेता के लिए अनिवार्य है कि उसके दीनार वापस करे। ☆

किसी व्यक्ति ने एक घर इस शर्त पर बेचा कि उसे तीन दिन तक विकल्प प्राप्त है। फिर खरीदार ने कुछ निश्चित दिरहम या कुछ निश्चित सामान देने पर विक्रेता से इस शर्त पर सुलह की कि वह अपना विकल्प समाप्त कर बिक्री पूरी कर दे, तो यह सुलह वैध है और यह अतिरिक्त राशि कीमत में जोड़ दी जाएगी। और यदि विकल्प खरीदार का था और विक्रेता ने विकल्प समाप्त करने पर इस तरह सुलह की कि मैं कीमत में इतनी कमी कर दूँगा या यह विशेष सामान बिक्री में बढ़ा दूँगा, तो यह भी बिक्री वैध है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि कोई गुलाम एक हजार दिरहम पर इस शर्त पर बेचा गया कि विक्रेता को तीन दिन तक विकल्प प्राप्त है, फिर खरीदार ने दिरहम के बदले सौ दीनार दिए, फिर विक्रेता ने बिक्री रद्द कर दी, तो मुद्रा विनिमय भी अमान्य हो गई और विक्रेता पर अनिवार्य है कि उसके दीनार वापस करे। यह 'मुहीत' में लिखा है। और हिशाम कहते हैं कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा कि यदि किसी व्यक्ति ने एक घर विकल्प की शर्त पर बेचा और खरीदार अपने घर में छिप गया इस उद्देश्य से कि तीन दिन बीत जाएँ और बिक्री अनिवार्य हो जाए, तो क्या ऐसी स्थिति में कोई उद्घोषक (मुनदी) भेजा जाएगा? इमाम ने फरमाया कि हाँ, मैं उसकी ओर उद्घोषक भेजूँगा। फिर यदि वह प्रकट हो गया तो बेहतर, अन्यथा मैं उसका विकल्प समाप्त कर दूँगा, बशर्ते वह तीन दिन के भीतर उपस्थित हो जाए। फिर मैंने कहा कि यदि विपक्षी (ख़सम) तीन दिन तक न आए और तीसरे दिन ऐसे समय आए जब आप उद्घोषक नहीं भेज सकते और उसने यह अनुरोध किया कि विकल्प समाप्त कर दो, तो इमाम ने फरमाया कि मैं वैसा ही करूँगा। फिर मैंने कहा कि यदि विपक्षी दावा करे कि मैंने उद्घोषणा की थी...

ہے تو مشتری کو قیمت دینی لازم آئے گی اور اگر مثلی ہے تو اُس کا مثل واجب ہوگا اور اگر اس مسئلہ میں خیار مشتری کا ہو تو بیع باطل نہ ہو گی لیکن خیار باطل ہو جائے گا اور بیع لازم ہوگی اور مشتری پر ثمن واجب ہوگا یہ بدائع میں لکھا ہے۔ منتقٰی میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کے ہاتھ ایک باندی فروخت کی اس شرط پر کہ اس کو خیار حاصل ہے اور وہ باندی مشتری کو دے دی پھر مدت خیار کے اندر مشتری نے اُس کو آزاد کر دیا یا کسی سے اُس کا نکاح کر دیا پھر بائع نے بیع کی اجازت دی تو مشتری کا آزاد کرنا جائز نہ ہوگا اور اُس کا نکاح کر دینا بھی جائز نہیں ہے کیونکہ جب بائع نے بیع کی اجازت دی تو اس باندی کی فرج مشتری کے واسطے حلال کر دی پس دوسرے شخص سے اُس کا نکاح ٹوٹ گیا اور اگر یہ صورت واقع ہو کہ باندی باکرہ تھی اور اس کے شوہر نے اُس سے وطی کر لی پھر بائع نے باندی کی بیع توڑ دی اور وطی کرنے کے سبب اُس باندی میں سو درہم کا نقصان آگیا ہے اور اس وطی کا مہر سو درہم ہیں تو بائع کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس کے شوہر کا دامن گیر ہو کر سو درہم لے لے اور شوہر اس کو کسی سے واپس نہ لے سکے گا اور اگر چاہے تو مشتری کا دامن گیر ہو کر وطی کا نقصان لے یعنی سو درہم لے اور پھر مشتری اس سو درہم کو جو اُس نے ضمان میں دیے ہیں اس باندی کے شوہر وطی کرنے والے سے واپس لے گا اور اگر یہ صورت واقع ہوئی کہ بائع نے باندی مشتری کو نہیں دی اور باندی بائع کے قبضہ میں تھی کہ مشتری نے کسی کے ساتھ اُس کا نکاح کر دیا اور اس کے شوہر نے اس سے وطی کی پھر بائع نے بیع کی اجازت دی اور باندی کے شوہر ہونے کی وجہ سے وطی سے اُس میں کچھ نقصان نہیں آیا تو نکاح فاسد ہے اگر مشتری اُس نکاح کو فسخ کرے تو فسخ ہو جائے گا اور اگر فسخ نہ کرے تو فسخ ہو گا اس واسطے کہ بائع نے جب بیع کی اجازت دی تو فرج اُس کی مشتری کے واسطے حلال نہیں ہوئی اور اگر مشتری اُس

کے نکاح کو فسخ کر دے تو اس وطی کرنے والے کو مہر مثل دینا پڑے گا اور بسبب اُس وطی کے جو بائع کے پاس واقع ہوئی مشتری کو باندی پھرنے کا اختیار نہیں ہے اس جہت سے وطی سے اُس میں نقصان نہیں آیا اور اگر وطی زنا سے واقع ہو تو عیب میں شمار ہو گی کہ جس کے سبب سے اُس کو واپس کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کوئی غلام ہزار درہم کو اس شرط پر بیچا کہ بائع کو تین دن تک خیار حاصل ہے پھر مشتری نے بعوض درہموں کے سودینار دیے پھر بائع نے بیع توڑ دی تو بیع صرف بھی باطل ہو گئی اور بائع پر لازم ہے کہ اُس کے دینار واپس کرے ☆

کسی شخص نے ایک گھر فروخت کیا اس شرط پر کہ اُس کو تین دن تک خیار حاصل ہے پھر مشتری نے چند درہم معین یا کوئی اسباب معین دینے پر بائع سے اس شرط پر صلح کی کہ اپنا خیار توڑ کر بیع پوری کر دے تو یہ صلح جائز ہے اور یہ زیادتی ثمن میں زیادتی لگائی جائے گی اور اگر خیار مشتری کا تھا اور بائع نے خیار توڑ دینے پر اس طرح صلح کی کہ میں ثمن سے اس قدر کم کردوں گا یا یہ اسباب خاص بیع میں بڑھا دوں گا تو یہ بھی بیع جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کوئی غلام ہزار درہم کو اس شرط پر بیچا کہ بائع کو تین دن تک خیار حاصل ہے پھر مشتری نے بعوض درہموں کے سودینار دیے پھر بائع نے بیع توڑ دی تو بیع صرف بھی باطل ہو گئی اور بائع پر لازم ہے کہ اُس کے دینار واپس کرے یہ محیط میں لکھا ہے اور ہشام کہتے ہیں کہ میں نے امام محمدؒ سے سوال کیا کہ کسی شخص نے ایک مکان میں دن کے خیار شرط پر بیچا اور مشتری اپنے گھر میں چھپ رہا اس غرض سے کہ تین دن گزر جائیں اور بیع واجب ہو جائے تو ایسی صورت میں کیا منادی بھیجا جائے گا امام نے فرمایا کہ ہاں میں اُس کی طرف منادی بھیجوں گا پس اگر وہ ظاہر ہو گیا تو بہتر ورنہ اُس کا خیار باطل کر دوں گا مگر یہ کہ وہ تین دن

کے اندر حاضر ہو جائے پھر میں نے کہا کہ اگر خصم تین دن نہ آیا اور تیسرے دن ایسے وقت آیا کہ تم منادی نہیں بھیج سکتے ہو اور تم سے یہ درخواست کی کہ خیار باطل کر دو تو امام نے فرمایا کہ میں ایسا کروں گا پھر میں نے کہا کہ اگر خصم بیان کرے کہ میں نے منادی کی

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ② 264 Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...and I took witnesses, and then he hid from me, so testify to this statement of mine. The Imam said: I will say, "O people, bear witness that this person states that with whom he has a dispute, he made a public proclamation for three days that he visited him every day and made an announcement, yet the other person would hide from him. Therefore, if it is as he says, then I have invalidated the option (khiyar)." If thereafter the buyer (mushtari) appears and denies it, I will demand witnesses from the claimant regarding the option and the proclamation. This is recorded in *Al-Dhakhira*.

If a person purchased an item with a three-day conditional option (*khiyar al-shart*) and within three days went to the seller's (*bayi'*) door to return the item, but the seller hid from him, and the buyer requested the judge to appoint a representative (*khasm*) on behalf of the seller so the sale could be rescinded, the jurists have differed on this matter. Some stated that the judge shall appoint a representative out of consideration for the buyer. Muhammad ibn Salama stated that the judge should not accept this request, for when the buyer purchased the item and did not take a guarantor (*kafeel*) from the seller despite the possibility of his disappearance, he waived his own protection; hence, no special consideration shall be granted to him. If the judge did not appoint a representative and the buyer requested the judge for a public crier, there are two narrations from Imam Muhammad (RA). One narration states that the judge accepts the request and sends a crier to the seller's door to announce: "The judge says that such-and-such an opponent wishes to return the item to you. If you appear, it is well; otherwise, I will annul the sale." The sale will not be annulled without the proclamation. The second narration states that the judge will not accept the request for a proclamation either. Imam Muhammad (RA) was then asked what the buyer should do; he replied that when the buyer fears the seller's disappearance, he should take a reliable agent (*wakil*) from the seller to secure his position so that if the seller hides, he can return the item to the agent. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*.

If a perishable item is sold in an absolute sale (*bay' qat'i*) and the buyer disappears before paying the price and taking possession, the seller has the right to sell it to another party. ☆

If a perishable item was purchased on the condition of a three-day option, analogy (*qiyas*) suggests that the buyer should not be coerced. However, by juristic preference (*istihsan*), the buyer will be told to either rescind the sale or complete it, and no price will be obligatory until he authorizes the sale or the item spoils in his possession. This is to avert harm to both parties, as stated in *Fath al-Qadir*. If a perishable item is sold in an absolute sale and the buyer disappears before payment and possession, the seller may sell it to someone else, and it is lawful for the second buyer to purchase it even if aware of the previous sale. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If the seller or buyer had an option and conditioned it upon himself, saying, "If I do not do this today, my option is void," the option remains valid. The same applies to an option for defects (*khiyar al-'ayb*). But if he said, "I have voided my option for tomorrow," or "I have voided my option when tomorrow comes," then when tomorrow arrives, the option is void according to *Al-Muntaqa*. This is different from the first case because this time will inevitably come, unlike the first condition. This is in *Al-Zahiriyya*.

If a slave girl was sold in exchange for a male slave with an option for the seller, gifting the male slave or offering him in the market constitutes approval of the sale. Offering the slave girl for sale is rescission (*faskh*) of the sale according to the most correct opinion, as stated in *Al-Bahr al-Ra'iq*.

1. Have some people witness that the person sought the defendant and made a proclamation as seen by the witnesses. 12. 2. Tomorrow's day will surely come. 12.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द ② २६४ किताब-उल-बुयू (विक्रय का अध्याय)

...और गवाह बनाया, फिर वह मुझसे छुप गया, तो तुम मेरी इस बात पर गवाही देना। तो इमाम ने फरमाया कि मैं कहूँगा कि लोगो गवाह रहो कि यह व्यक्ति बयान करता है कि मुझे जिससे विवाद है, मैंने उसके लिए तीन दिन तक मुनादी (घोषणा) की कि मैं हर रोज़ उसके पास जाता था और मुनादी करता था, तो वह मुझसे छुप जाता था। अतः जैसा यह कहता है अगर वैसा ही है, तो मैंने उसका विकल्प (ख़यार) बातिल (रद्द) कर दिया। फिर अगर इसके बाद मुश्तरी (क्रेता) सामने आया और उसने इनकार किया, तो मैं मुद्दई (दावेदार) से ख़यार और मुनादी करने पर गवाह माँगूँगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने एक वस्तु तीन दिन के ख़यार-ए-शर्त (शर्तिया विकल्प) पर खरीदी और तीन दिन के भीतर बा'ई (विक्रेता) के द्वार पर गया ताकि बिक्री वापस कर दे, तो बा'ई उससे छुप गया। मुश्तरी ने क़ाज़ी से प्रार्थना की कि बा'ई की ओर से कोई प्रतिनिधि (ख़स्म) नियुक्त करे ताकि उसे बिक्री लौटाई जा सके। फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने इस विषय में मतभेद किया है; कुछ ने कहा कि क़ाज़ी मुश्तरी की सुविधा के लिए प्रतिनिधि नियुक्त करेगा। मुहम्मद इब्न सलमा ने फरमाया कि क़ाज़ी उसकी प्रार्थना स्वीकार न करे, क्योंकि जब मुश्तरी ने वस्तु खरीदी और छुप जाने की संभावना के बावजूद बा'ई से कोई जामिन (गारंटर) नहीं लिया, तो उसने अपनी सुरक्षा स्वयं छोड़ दी, अतः उस पर रियायत नहीं की जाएगी। यदि क़ाज़ी ने कोई प्रतिनिधि नियुक्त नहीं किया और मुश्तरी ने मुनादी करने वाले की प्रार्थना की, तो इस संबंध में इमाम मुहम्मद (रह.) से दो रिवायतें हैं। एक रिवायत में है कि क़ाज़ी इस प्रार्थना को स्वीकार कर बा'ई के द्वार पर एक उद्घोषक भेजे जो पुकार कर कहे कि क़ाज़ी कहता है कि अमुक व्यक्ति तुम्हें सौदा वापस करना चाहता है, यदि तुम उपस्थित हो तो बेहतर, अन्यथा मैं बिक्री रद्द कर दूँगा। अतः बिना मुनादी के वह बिक्री रद्द नहीं करेगा। दूसरी रिवायत में आया है कि क़ाज़ी मुनादी की प्रार्थना भी स्वीकार नहीं करेगा। फिर इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा गया कि मुश्तरी को क्या करना चाहिए? उन्होंने कहा कि मुश्तरी को चाहिए कि जब उसे बा'ई के गायब होने का भय हो, तो बा'ई से कोई विश्वसनीय वकील लेकर अपनी स्थिति मज़बूत कर ले ताकि यदि बा'ई छुप जाए, तो वकील को सामान लौटा दे। यह 'फतावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि ऐसी वस्तु को जो शीघ्र खराब हो जाती है, निश्चित बिक्री (बैअ-ए-क़तई) के साथ बेचा गया और मुश्तरी मूल्य चुकाने और कब्ज़ा लेने से पहले गायब हो गया, तो बा'ई को अधिकार होगा कि वह उसे किसी दूसरे के हाथ बेच दे। ☆

यदि ऐसी कोई वस्तु खरीदी जो शीघ्र खराब हो जाती है, इस शर्त पर कि तीन दिन का ख़यार (विकल्प) है, तो क़यास (तर्क) यह चाहता है कि मुश्तरी पर कोई ज़बरदस्ती न की जाए। इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) के अनुसार मुश्तरी से कहा जाएगा कि या तो बिक्री रद्द कर दे या ले ले, और तुझ पर तब तक कोई मूल्य अनिवार्य न होगा जब तक तू अनुमति न दे या वस्तु तेरे पास खराब न हो जाए। यह दोनों पक्षों की हानि रोकने के लिए है, जैसा 'फ़त्ह-उल-क़दीर' में लिखा है। यदि ऐसी वस्तु जो शीघ्र खराब होती है, बैअ-ए-क़तई के साथ बेची गई और मुश्तरी भुगतान व कब्ज़ा लेने से पहले गायब हो गया, तो बा'ई को अधिकार है कि किसी दूसरे को बेच दे, और दूसरे मुश्तरी के लिए इसे खरीदना हलाल (वैध) है, चाहे वह पहली बिक्री से अवगत हो। यह 'फतावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि बा'ई या मुश्तरी के पास विकल्प था और उसने स्वयं पर शर्त लगाई कि "अगर मैं आज ऐसा न करूँ तो मेरा ख़यार बातिल है", तो उसका ख़यार बातिल नहीं होगा। यही नियम 'ख़यार-ए-ऐब' (दोष के विकल्प) में भी है। और यदि कहा कि "मैंने कल के लिए अपना ख़यार बातिल कर दिया" या "जब कल का दिन आएगा तब मेरा ख़यार बातिल होगा", तो 'मुंतक़ा' के अनुसार कल का दिन आने पर विकल्प रद्द हो जाएगा। यह पहली स्थिति के समान नहीं है क्योंकि यह समय अनिवार्य रूप से आएगा, जबकि पहली स्थिति वैसी नहीं थी। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

यदि एक दासी को एक दास के बदले इस शर्त पर बेचा गया कि बा'ई को दासी में ख़यार (विकल्प) प्राप्त है, तो दास का दान (हिबा) करना या बाज़ार में पेश करना बिक्री की अनुमति माना जाएगा। और दासी को बिक्री के लिए पेश करना अधिक सही मत के अनुसार बिक्री को रद्द करना (फ़स्ख़) माना जाएगा। यह 'बह्र-उर-राइक' में लिखा है।

1. कुछ लोगों को गवाह बना लो कि इस व्यक्ति ने प्रतिवादी की तलाश की और मुनादी कराई जैसा कि गवाहों ने देखा। १२। २. कल का दिन अवश्य आएगा। १२।

اور اشہاد کیا پھر وہ مجھ سے چھپ گیا تو تم میری اس بات پر گواہی دینا۔ تو امام نے فرمایا کہ میں کہوں گا کہ لوگو گواہ رہو کہ یہ شخص بیان کرتا ہے کہ مجھے جس سے جھگڑا ہے میں نے اس کی تین دن تک منادی کی کہ میں ہر روز اس کے پاس جاتا تھا اور منادی کرتا تھا پس وہ مجھ سے چھپ جاتا تھا پس جیسا یہ کہتا ہے اگر ایسا ہی ہے تو میں نے خیار باطل کر دیا پھر اگر اس کے بعد مشتری ظاہر ہوا اور اس نے انکار کیا تو میں مدعی سے خیار اور منادی کرنے پر گواہ طلب کروں گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے ایک چیز تین دن کے خیار شرط پر خریدی اور تین دن کے اندر بائع کے دروازہ پر گیا تاکہ بیع پھیر دے پس بائع اس سے چھپ گیا اور مشتری نے قاضی سے درخواست کی کہ بائع کی طرف سے خصم قائم کرے تاکہ اس کو بیع پھیر دی جائے تو فقہا نے اس باب میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ قاضی خصم قائم کرے گا مشتری کی رعایت سے اور محمد ابن سلمہ نے فرمایا کہ قاضی اس کی درخواست قبول نہ کرے کیونکہ مشتری نے جب خرید اور پوشیدہ ہو جانے کے احتمال کے باوجود کوئی کفیل بائع سے نہ لیا تو اس نے اپنی رعایت خود ترک کر دی پس اس کی رعایت نہ کی جائے گی پس اگر قاضی نے کوئی خصم قرار نہ دیا اور مشتری نے قاضی سے منادی کرنے والے کی درخواست کی تو امام محمدؒ سے اس باب میں دو روایتیں ہیں ایک روایت میں ہے کہ قاضی اس درخواست کو قبول کر کے بائع کے دروازہ پر ایک منادی بھیجے کہ وہ جا کر پکارے کہ قاضی کہتا ہے کہ فلاں خصم تیرا تجھ پر بیع واپس کرنا چاہتا ہے پس اگر تو حاضر ہو تو بہتر ورنہ میں بیع توڑ دوں گا پس بدون منادی کے بیع نہ توڑے گا اور دوسری روایت میں یہ آیا ہے کہ قاضی منادی کی درخواست بھی قبول نہ کرے گا پس امام محمدؒ

سے پوچھا گیا کہ مشتری کو کیا کرنا چاہیے تو انہوں نے کہا کہ مشتری کو چاہیے کہ جب اس کو بائع کے غائب ہو جانے کا خوف ہو تو بائع سے کوئی ثقہ وکیل لے کر اپنی مضبوطی کر لے تاکہ اگر بائع چھپ جائے تو وکیل کو واپس کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایسی چیز کو جو جلد بگڑ جاتی ہے بیع قطعی کے ساتھ فروخت کیا اور مشتری ثمن ادا کرنے اور قبضہ کرنے سے پہلے غائب ہو گیا تو بائع کو اختیار ہو گا کہ دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دے ☆

اگر ایسی کوئی چیز خریدی کہ جو جلد بگڑ جاتی ہے اس شرط پر کہ تین دن تک کا خیار ہے تو قیاس یہ چاہتا ہے کہ مشتری پر کچھ جبر نہ کیا جائے اور استحسان کی رو سے مشتری سے کہا جائے گا کہ یا بیع کو فسخ کرے یا بیع کو لے لے اور تجھ پر کوئی ثمن واجب نہ ہو گا تا وقتیکہ تو بیع کی اجازت دے یا بیع تیرے پاس بگڑ جائے اور یہ اس واسطے کہ دونوں طرف کا ضرر دفع ہو یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر ایسی چیز کو کہ جلد بگڑ جاتی ہے بیع قطعی کے ساتھ فروخت کیا اور مشتری ثمن ادا کرنے اور قبضہ کرنے سے پہلے غائب ہو گیا تو بائع کو اختیار ہو گا کہ دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دے اور دوسرے مشتری کو اس کا خریدنا حلال ہے اگرچہ وہ اس کے پہلے فروخت ہونے سے آگاہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر بائع یا مشتری کسی کو خیار حاصل تھا اس نے اپنے اوپر یہ شرط لگائی کہ اگر میں آج ایسا نہ کروں تو میرا خیار باطل ہے تو اس کا خیار باطل نہ ہو گا اور اگر ایسی شرط خیار عیب میں لگائی تو بھی یہی حکم ہے اور

اگر یہ کہا کہ میں نے اپنا خیار کل آئندہ میں باطل کر دیا یا کہا کہ میں نے اپنا خیار باطل کر دیا جس وقت کل کا روز آئے گا پس کل کا دن آیا تو منتقیٰ میں مذکور ہے کہ اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور یہ قول پہلے قول کے مثل نہیں ہے کیونکہ یہ وقت لامحالہ آئے گا بخلاف پہلی صورت کے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر ایک باندی بعوض ایک غلام کے فروخت کی اس شرط پر کہ بائع کو باندی میں خیار حاصل ہے تو غلام کا ہبہ کرنا یا نخاس میں پیش کرنا بیع کی اجازت میں شمار ہو گا اور باندی کا بیع کے واسطے پیش کرنا اصح قول کے موافق بیع کی فسخ ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

۱؎ کچھ لوگ گواہ کر دو کہ اس شخص نے مدعا علیہ کو تلاش کیا اور منادی کرائی کہ جس کو گواہوں نے دیکھا ہے۔ ۱۲۔ ۲؎ کل کا روز ضرور ہو گا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (465) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

A person purchased a slave-girl on the condition of an option (*khayar*). Later, he returned a different slave-girl to the seller, claiming, "This is the one I bought from you." In this case, the buyer's statement shall be considered credible, and it is permissible for the seller to take her into his ownership and have intimacy with her; this is recorded in *Waqi'at-e-Hasamiyah*. Bishr has narrated from Imam Abu Yusuf that a Muslim sold grape juice to another Muslim on the condition that the seller retains the option, and the buyer took possession of it. If it turned into wine while in the buyer's possession, the sale (*bay'*) is dissolved. Mentioning this issue in *al-Muntaqa*, it is stated that the buyer shall be liable (*zamin*) for the grape juice to the seller; a similar ruling is narrated from Imam Muhammad. Hakim Abu al-Fazl states that in another place, it is mentioned that the seller remains with his option, and if he remains silent until three days pass, the sale becomes binding upon the buyer. Then, based on the narration of Bishr that the sale is dissolved, it is stated that if they did not dispute until the wine turned into vinegar, and then the seller chose to make the sale binding according to his option, he has the right to do so. According to the famous narration, the buyer's consent shall not be considered; this is written in *al-Zakharah*.

It is mentioned in *al-Muntaqa* that if a slave is sold on the condition that the seller has the option, and then the seller grants the slave permission to trade, this act shall not be counted as rescinding the sale, except in the case where the slave incurs debts. If after incurring debts, the seller wishes to finalize the sale, it shall not be permissible; this is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone sells his slave on a three-day conditional option and hands him over to the buyer, and then forcibly takes him back (*ghasb*) from the buyer, this act shall not be considered as a rescission of the sale or an annulment of the option; this is written in the thirty-second chapter of *Fusul al-Imadi*. If a slave is sold on the condition that the seller has the option and the buyer takes possession, and the slave kills someone while with the buyer and the slave also dies, and the buyer pays the value to the seller, then the heirs of the deceased shall take the blood money from the seller, and the seller has the right to take its equivalent from the buyer; this situation is akin to *ghasb* (usurpation). If someone sells a slave with a condition of option and the slave is in his possession, then within three days he says, "I have rescinded the sale," and afterwards says, "I have finalized the sale," and the buyer says, "I accept," then this sale is valid based on *istihsan* (juristic preference). If in such a situation the seller causes some defect in the item

and the buyer says, "I will take it as it is," the buyer does not have this right, but if the seller delivers it, it is permissible; this is written in *al-Muhit*.

If the sold object (*mabi'*) is destroyed by a third party (stranger) and the option belonged to the seller, the sale is not rescinded, and the seller's option remains, whether the object is in the possession of the buyer or the seller. Thus, if the seller wishes, he may rescind the sale and demand compensation (*daman*) from the one who destroyed it. Similarly, if the buyer destroys the object, the seller has the choice to either rescind the sale and take compensation from the buyer or permit the sale and take the price (*thaman*). If a defect occurs in the object while with the seller, and if this defect is due to a natural calamity or the act of the object itself, the sale is not voided, and the seller retains his option; he may either rescind or permit the sale. If he permits it, the buyer has the option to either take the object for the full price or reject it because the object changed before delivery. If the defect occurred due to the seller's act in this situation, the sale becomes void. If the defect occurred due to a third party's act, the sale is not voided, and the seller remains with his option; he may rescind and hold the one who caused the defect liable for damages, or permit the sale and receive the price from the buyer, while the buyer collects damages from the third party. Similarly, if the defect was caused by the buyer's act, the sale is not voided, and the seller retains the option to either rescind and take the value from the buyer or permit it and receive the price from him, provided it was in the buyer's possession.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (465) किताब अल-बुयू (बिक्री का अध्याय)

एक व्यक्ति ने शर्त-ए-खियार (विकल्प की शर्त) पर एक लौंडी खरीदी, फिर उसके अलावा दूसरी लौंडी विक्रेता को वापस दे दी और कहा कि यह वही है जो मैंने तुझसे खरीदी थी, तो खरीदार (मुश्तरी) का कथन विश्वसनीय माना जाएगा और विक्रेता (बाइ') के लिए जायज़ है कि वह उसे अपनी मिल्कियत में ले ले और उससे सहवास करे; यह 'वाक़यात-ए-हसामिया' में लिखा है। बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि एक मुसलमान ने दूसरे मुसलमान के हाथ अंगूर का रस इस शर्त पर बेचा कि विक्रेता को खियार प्राप्त है, और खरीदार ने उस पर कब्ज़ा कर लिया और वह खरीदार के पास शराब बन गया, तो बिक्री (बय) टूट गई। इस मसले को 'मुंतक़ा' में उल्लेख करके कहा गया है कि खरीदार अंगूर के रस के लिए विक्रेता का ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा, और इसी तरह इमाम मुहम्मद से वर्णित है। हाकिम अबू अल-फ़ज़ल कहते हैं कि दूसरी जगह फ़रमाया है कि विक्रेता अपने खियार पर कायम रहेगा और यदि वह तीन दिन बीतने तक मौन रहे तो खरीदार पर बिक्री अनिवार्य हो जाएगी। फिर उस आधार पर जो बिश्र ने रिवायत की है कि बिक्री टूट जाएगी, फ़रमाया कि यदि उन दोनों ने आपस में झगड़ा नहीं किया यहाँ तक कि वह शराब सिरका बन गई, फिर विक्रेता ने अपने खियार के अनुसार बिक्री को अनिवार्य करना चुना, तो विक्रेता को यह अधिकार प्राप्त है और प्रसिद्ध रिवायत के अनुसार खरीदार की सहमति का विचार नहीं किया जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

'मुंतक़ा' में वर्णित है कि एक गुलाम इस शर्त पर बेचा कि विक्रेता को खियार प्राप्त है, फिर उस गुलाम को व्यापार करने की अनुमति दे दी, तो यह कार्य बिक्री तोड़ने में नहीं गिना जाएगा, सिवाय उस स्थिति में जब गुलाम पर कुछ ऋण हो जाए, और ऋण होने के बाद यदि बिक्री पूरी करनी चाहे तो जायज़ नहीं होगा; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि किसी ने अपना गुलाम तीन दिन के खियार-ए-शर्त पर बेचकर खरीदार के सुपुर्द कर दिया, फिर उसे खरीदार के पास से छीन लिया (ग़सब कर लिया), तो यह कार्य बिक्री को रद्द करने और खियार को बातिल करने में नहीं गिना जाएगा; यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' की बत्तीसवीं फ़स्ल में लिखा है। यदि कोई गुलाम इस शर्त पर बेचा कि विक्रेता को खियार प्राप्त है और खरीदार ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, और गुलाम ने खरीदार के पास किसी की हत्या कर दी और गुलाम भी मर गया और खरीदार ने उसकी कीमत विक्रेता को दे दी, तो खून के वारिस विक्रेता से कीमत ले लेंगे और विक्रेता को अधिकार है कि खरीदार से उसके समान ले ले, और यह स्थिति ग़सब (जबरन कब्ज़ा) के समान है। किसी ने एक गुलाम खियार की शर्त पर बेचा और गुलाम उसके कब्ज़े में है, फिर तीन दिन के भीतर कहा कि मैंने बिक्री को रद्द (फ़स्ख़)

कर दिया, फिर उसके बाद कहा कि मैंने बिक्री को पूरा किया और खरीदार ने कहा कि मैंने स्वीकार किया, तो यह बिक्री इस्तिहसानन (न्यायसंगत आधार पर) जायज़ है, और यदि ऐसी स्थिति में विक्रेता ने वस्तु में कुछ क्षति पहुँचा दी और खरीदार ने कहा कि मैं इसे इसी तरह ले लूँगा, तो उसे यह अधिकार नहीं है, लेकिन यदि विक्रेता उसे सौंप दे तो जायज़ है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि बेची गई वस्तु (मबी') को किसी अजनबी ने नष्ट कर दिया और खियार विक्रेता का था, तो बिक्री रद्द नहीं होगी और विक्रेता का खियार बना रहेगा, चाहे वस्तु खरीदार के कब्ज़े में हो या विक्रेता के कब्ज़े में। अतः यदि विक्रेता चाहे तो बिक्री रद्द कर दे और नष्ट करने वाले से हर्जाना (ज़मान) ले ले। और इसी तरह यदि वस्तु को खरीदार ने नष्ट किया, तो विक्रेता को अधिकार है कि चाहे बिक्री रद्द कर दे और खरीदार से हर्जाना ले, और यदि चाहे तो बिक्री की अनुमति देकर कीमत (थमन) ले ले। और यदि वस्तु में विक्रेता के पास कोई दोष (ऐब) आ गया, तो यदि यह दोष प्राकृतिक आपदा (आसमानी आफ़त) से या स्वयं बिक्री के कृत्य से हो, तो बिक्री बातिल नहीं होगी और विक्रेता का खियार बना रहेगा; वह चाहे तो बिक्री रद्द करे और चाहे तो अनुमति दे। फिर यदि उसने बिक्री की अनुमति दी, तो खरीदार को अधिकार है कि चाहे तो वस्तु पूरी कीमत पर ले ले अन्यथा छोड़ दे, क्योंकि कब्ज़ा होने से पहले वस्तु बदल गई। और यदि इस स्थिति में विक्रेता के कृत्य से दोष आया हो, तो बिक्री बातिल हो जाएगी। और यदि किसी अजनबी के कृत्य से दोष आया, तो बिक्री बातिल नहीं होगी और विक्रेता अपने खियार पर रहेगा; वह चाहे तो बिक्री रद्द करके दोष उत्पन्न करने वाले से हर्जाना ले ले, और यदि चाहे तो बिक्री की अनुमति देकर खरीदार से कीमत प्राप्त करे, और खरीदार दोष उत्पन्न करने वाले से हर्जाना ले। और इसी तरह यदि दोष खरीदार के कृत्य से उत्पन्न हुआ, तो भी बिक्री बातिल नहीं होगी और विक्रेता को खियार रहेगा कि चाहे तो रद्द करके खरीदार से मूल्य ले ले, और चाहे तो अनुमति देकर उससे कीमत (थमन) प्राप्त करे, बशर्ते कि वह उसके कब्ज़े में हो।

شخص نے ایک باندی بشرطِ خیار مول لی پھر اس کے سوا دوسری باندی بائع کو واپس دے کر کہا کہ یہ وہی ہے جو میں نے تجھ سے خریدی تھی تو قول مشتری کا معتبر ہوگا اور بائع کو جائز ہے کہ اس کو اپنی ملکیت میں لے لے اور اس سے وطی کرے یہ واقعات حسامیہ میں لکھا ہے۔ بشر نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ ایک مسلمان نے دوسرے مسلمان کے ہاتھ شیرہ انگور اس شرط پر فروخت کیا کہ بائع کو خیار حاصل ہے اور مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا اور وہ مشتری کے پاس شراب ہو گیا تو بیع ٹوٹ گئی اس مسئلہ کو منتقٰی میں ذکر کر کے کہا کہ مشتری شیرہ انگور کا بائع کے واسطے ضامن ہوگا اور اسی طرح امام محمد سے مروی ہے۔ حاکم ابو الفضل کہتے ہیں کہ دوسرے مقام پر فرمایا ہے کہ بائع اپنے خیار پر باقی رہے گا اور اگر وہ تین روز گزرنے تک خاموش رہے تو مشتری کو بیع لازم ہوگی پھر اس بنا پر کہ جو بشر نے روایت کی ہے کہ بیع ٹوٹ جائے گی فرمایا کہ اگر ان دونوں نے باہم جھگڑا نہ کیا یہاں تک کہ وہ شراب سرکہ ہوگئی پھر بائع نے اپنے خیار کے موافق بیع کو لازم کرنا اختیار کیا تو بائع کو یہ اختیار حاصل ہے اور مشہور روایت کے موافق مشتری کا راضی ہونا اعتبار نہ کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

منتقٰی میں مذکور ہے کہ ایک غلام اس شرط پر بیچا کہ بائع کو خیار حاصل ہے پھر اُس غلام کو تجارت کرنے کی اجازت دی تو یہ فعل بیع توڑنے میں شمار نہ ہوگا مگر اُس صورت میں بیع ٹوٹ جائے گی کہ اگر غلام پر کچھ قرض ہو جائے اور بعد قرض ہو جانے کے اگر بیع تمام کرنی چاہے تو جائز نہ ہو گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے اپنا غلام تین دن کے خیار شرط پر فروخت کر کے مشتری کے سپرد کر دیا پھر اُس کو مشتری کے پاس سے غصب کر لیا تو یہ کام

بیع کے فتح اور خیار کے باطل کرنے میں شمار نہ ہو گا یہ فصول عمادیہ کی بتیسویں فصل میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام اس شرط پر کہ بائع کو خیار حاصل ہے فروخت کیا اور مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا اور غلام نے مشتری کے پاس کسی کو قتل کر ڈالا اور غلام بھی مر گیا اور مشتری نے اس کی قیمت بائع کو دے دی تو خون کے وارث بائع سے قیمت لے لیں گے اور بائع کو اختیار ہے کہ مشتری سے اس کے مثل لے لے اور یہ صورت بمنزلہ غصب کے ہے۔ کسی نے ایک غلام خیار کی شرط پر بیچا اور غلام اُس کے قبضہ میں ہے پھر تین دن کے اندر کہا کہ میں نے بیع کو فسخ کر دیا پھر اس کے بعد کہا کہ میں نے بیع کو تمام کیا اور مشتری نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو یہ بیع استحساناً جائز ہے اور اگر ایسی صورت میں بائع نے بیع میں کچھ نقصان پیدا کر دیا اور مشتری نے کہا کہ میں اس کو اسی طرح لے لوں گا تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے لیکن اگر بائع اُس کو سپرد کر دے تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مبیع کو کسی اجنبی نے ہلاک کر دیا اور خیار بائع کا تھا تو بیع فسخ نہ ہوگی اور بائع کا خیار باقی رہے گا خواہ مبیع مشتری کے قبضہ میں ہو یا بائع کے قبضہ میں ہو پس اگر بائع چاہے تو بیع کو فسخ کر دے اور ہلاک کرنے والے کا دامن گیر ہو کر ضمان لے لے اور اسی طرح اگر مبیع کو مشتری نے ہلاک کیا تو بائع کو اختیار ہے چاہے بیع کو فسخ کر دے اور مشتری سے ضمان لے لے اور اگر چاہے تو بیع کی اجازت دے کر ثمن لے لے اور اگر مبیع میں بائع کے پاس کچھ عیب آ گیا تو یہ عیب اگر آسمانی آفت سے یا خود بیع کے فعل سے ہو تو بیع باطل نہ ہوگی اور بائع کو خیار باقی رہے گا اگر چاہے تو بیع کو فسخ کرے اور اگر چاہے تو اجازت دے پس اگر اُس نے بیع کی اجازت دی تو مشتری کو اختیار حاصل ہے کہ اگر چاہے تو بیع پورے ثمن میں لے لے ورنہ ترک کر دے کیونکہ بیع قبضہ سے پہلے متغیر ہوگئی اور اگر اس صورت میں بائع کے فعل سے عیب آ گیا ہو تو بیع باطل ہو جائے گی اور اگر کسی اجنبی کے فعل سے عیب آ گیا تو بیع باطل نہ

ہوگی اور بائع اپنے خیار پر باقی رہے گا اگر چاہے تو بیع کو فسخ کر کے عیب پیدا کرنے والے کا دامن گیر ہو کر جرمانہ لے لے اور اگر چاہے تو بیع کی اجازت دے کر مشتری سے ثمن حاصل کرے اور مشتری عیب پیدا کرنے والے سے جرمانہ لے اور اسی طرح عیب اگر مشتری کے فعل سے پیدا ہوا تو بھی بیع باطل نہ ہوگی اور بائع کو خیار رہے گا کہ اگر چاہے تو فسخ کر کے مشتری سے قیمت لے لے اور اگر چاہے تو اجازت دے کر اُس سے ثمن حاصل کرے اور اسی طرح جائز دے کر مشتری سے ثمن لے بشرطیکہ اس کے قبضہ میں ہوا۔

---

(266) Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) Kitab al-Buyu (The Book of Sales) Similarly, if the sold item (Mabi') becomes defective in the possession of the buyer (Mushtari) due to the action of a stranger, the action of the buyer, or a natural disaster, the seller (Ba'i) still retains his option (Khiyar). He may choose to permit the sale or annul it (Faskh). If he permits it, he shall take the full price from the buyer, and the buyer will claim compensation from the stranger (if the defect was caused by the stranger's action). If the seller annuls the sale and the defect was caused by the buyer's action or a natural disaster, the seller shall take the defective item and the compensation from the buyer. If it was caused by a stranger's action, the seller has the choice to take compensation from the buyer or the stranger, but the compensation paid by the buyer shall be reclaimed from the stranger; this is mentioned in *Al-Bada'i*. **If a person sells a maidservant with a condition of option for himself, and sexual intercourse (Wat'i) is committed with her while she is with him under a misconception (Shubha), the sale shall be annulled.** ☆ Abu Sulayman narrated from Imam Abu Yusuf in *Al-Amali* that if the sold item commits an offense while in the seller's possession and the option belongs to the seller, then if the seller annuls the sale, he must either surrender the item or pay its ransom (Fidya). If he maintains the sale or remains silent until the period expires and the buyer accepts it, consenting to the defect/offense, then the buyer shall either surrender the item or pay its ransom; this is recorded in *Al-Muhit*. If a man buys his son on the condition that the seller has the option, and the buyer dies before the seller grants permission, and then the seller permits the sale, the son becomes free but will not inherit from his father; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If a *Mukatab* (slave with a contract of manumission) or a *Ma'dhun* (authorized slave) sells something with a condition of option for himself, and during the option period the Mukatab becomes unable to fulfill his contract or the Ma'dhun is restricted (Mahjur), the sale becomes binding and the option is void by consensus; this is in *Al-Yanabi*. If a goat is sold with a three-day option and the seller shears its wool during that period, it is considered an annulment of the sale; this is in *Fusul Imadiyya*. If a maidservant is sold with an option for the seller and intercourse occurs with her due to misconception while with him, the sale is broken; this is in *Al-Muhit*. If someone sells a maidservant with a three-day option and she acquires property or bears children while with the seller or the buyer, these additions follow the original item; meaning if the sale is finalized, they belong to the buyer, and if annulled, they belong to the seller; this is in *Fatawa Qazi Khan*. It should be clear that if the option belongs to the buyer, the finalization of the sale occurs in the three aforementioned ways, plus one more: if the buyer acts as an owner. The rule here is

that any act performed by the buyer on the item during the option period, which was necessary for testing and was permissible even on non-owned property, does not constitute acceptance of the sale, and his option remains. However, if the act was not necessary for testing, or it was necessary but such an act is never permissible on non-owned property, then performing it is evidence of accepting the sale; this is in *Al-Zakhira*. In the purchase of a slave, if the buyer had the option and he sells, frees, makes him *Mudabbar* or *Mukatab*, mortgages, or gifts the slave (whether delivered or not), or rents him out, all these acts count as acceptance of the sale by the buyer, as such disposals are exclusive to ownership; this is in *Al-Nihayah*. The same ruling applies if the slave is partially freed; this is in *Nahr al-Faiq*. Committing intercourse, kissing with desire, intimacy with desire, or looking at private parts with desire are all considered acceptance by the buyer. However, touching without desire is excluded; as are acts legally prohibited for a restricted person (Mahjur).

(266) फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (4) किताब-अल-बुयू (विक्रय का अध्याय) इसी तरह, यदि बेची गई वस्तु (मबीअ) ग्राहक (मुश्तरी) के कब्ज़े में किसी अजनबी के कार्य, ग्राहक के अपने कार्य, या किसी प्राकृतिक आपदा के कारण दोषपूर्ण (ऐबदार) हो जाए, तब भी विक्रेता (बाइअ) को अपना विकल्प (ख़ियार) प्राप्त रहेगा। यदि वह चाहे तो विक्रय की अनुमति दे दे, अन्यथा उसे निरस्त (फ़स्ख़) कर दे। यदि उसने अनुमति दे दी, तो वह ग्राहक से पूरी कीमत वसूल करेगा और ग्राहक उस अजनबी से हर्जाना लेगा (यदि दोष उसके कार्य से हुआ हो)। और यदि विक्रेता ने विक्रय निरस्त कर दिया, तो यदि दोष ग्राहक के कार्य या प्राकृतिक आपदा से हुआ हो, तो विक्रेता वह दोषपूर्ण वस्तु और उसका हर्जाना ग्राहक से लेगा। और यदि वह किसी अजनबी के कार्य से हुआ हो, तो विक्रेता को अधिकार होगा कि वह चाहे तो ग्राहक से हर्जाना ले या अजनबी से, लेकिन ग्राहक जो हर्जाना देगा, वह उसे अजनबी से वापस लेगा; यह 'बदाइ' में लिखा है। **यदि किसी ने अपने लिए विकल्प (ख़ियार) की शर्त रखकर एक दासी बेची और उसी के पास भ्रम (शुबा) की स्थिति में दासी के साथ सहवास (वती) किया गया, तो विक्रय स्वतः समाप्त हो जाएगा।** ☆ अबू सुलेमान ने इमाम अबू यूसुफ़ से 'अमाली' में वर्णन किया है कि यदि बेची गई वस्तु विक्रेता के कब्ज़े में कोई अपराध करे और विकल्प विक्रेता का हो, तो यदि विक्रेता सौदा रद्द कर दे, तो वह या तो वस्तु दे देगा या उसका जुर्माना (फ़िद्या) देगा। यदि उसने सौदा कायम रखा या चुप रहा यहाँ तक कि समय सीमा बीत गई और ग्राहक ने उसे स्वीकार कर लिया और उसके दोष/अपराध पर सहमत हो गया, तो ग्राहक या तो वस्तु देगा या उसका जुर्माना भरेगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने अपने पुत्र को इस शर्त पर खरीदा कि विक्रेता को विकल्प प्राप्त है, फिर ग्राहक की मृत्यु हो गई और विक्रेता ने सौदे की अनुमति दे दी, तो पुत्र स्वतंत्र (आज़ाद) हो जाएगा और अपने पिता का उत्तराधिकारी नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी 'मुकातब' (वह दास जिसने स्वतंत्रता के लिए अनुबंध किया हो) या 'माज़ून' (व्यापार की अनुमति प्राप्त दास) ने कोई चीज़ बेची और अपने लिए विकल्प की शर्त रखी, और विकल्प की अवधि में मुकातब अपनी किश्तें चुकाने में असमर्थ हो गया या माज़ून पर पाबंदी (महजूर) लगा दी गई, तो विक्रय अनिवार्य हो जाएगा और सर्वसम्मति से विकल्प समाप्त हो जाएगा; यह 'यनाबी' में लिखा है। किसी बकरी को तीन दिन के विकल्प की शर्त पर बेचा गया, फिर विक्रेता ने विकल्प की अवधि में उसके बाल (ऊन) काट लिए, तो यह विक्रय को रद्द करने में गिना जाएगा; यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि किसी ने अपने लिए विकल्प की शर्त पर एक दासी बेची और दासी के पास भ्रम में सहवास हुआ, तो सौदा टूट जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने तीन दिन के विकल्प पर एक दासी बेची, फिर उस दासी ने विक्रेता या ग्राहक के पास कुछ धन प्राप्त किया

या उसके बच्चे हुए, तो ये वृद्धियाँ मूल वस्तु के साथ जोड़ दी जाएंगी; अर्थात यदि सौदा पूरा हो जाए तो ये सब ग्राहक के होंगे, और यदि रद्द हो जाए तो विक्रेता के होंगे; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। स्पष्ट रहे कि यदि विकल्प ग्राहक का हो, तो विक्रय का प्रभावी होना उन तीन स्थितियों के साथ-साथ एक और स्थिति से भी होता है: वह यह कि ग्राहक वस्तु में मालिक के समान व्यवहार करे। नियम यह है कि ग्राहक ने विकल्प की अवधि में जो भी कार्य किया, यदि वह कार्य ऐसा था जिसकी उसे परीक्षण (इम्तिहान) के लिए आवश्यकता थी और वह कार्य किसी की मिल्कियत न होने पर भी जायज़ था, तो एक बार ऐसा करना सौदा स्वीकार करने का प्रमाण नहीं माना जाएगा और उसका विकल्प समाप्त नहीं होगा। लेकिन यदि परीक्षण के लिए उसकी आवश्यकता नहीं थी, या आवश्यकता तो थी पर वह कार्य गैर-स्वामित्व वाली चीज़ में किसी भी स्थिति में जायज़ नहीं है, तो ऐसा कार्य करना सौदा स्वीकार करने का प्रमाण है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। किसी दास की खरीद में यदि विकल्प ग्राहक का था और उसने उसे बेच दिया, आज़ाद कर दिया, मुदब्बर या मुकातब बना दिया, गिरवी (रहन) रख दिया, दान (हिबा) कर दिया (चाहे सुपुर्द किया हो या नहीं), या उसे किराए पर दे दिया, तो ये सभी कार्य ग्राहक की ओर से सौदे की स्वीकृति माने जाएंगे, क्योंकि ऐसे अधिकार केवल स्वामित्व में ही होते हैं; यह 'निहाया' में लिखा है। यही नियम तब भी है जब दास का कुछ हिस्सा आज़ाद कर दिया गया हो; यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। सहवास करना, कामुकता के साथ चूमना, आलिंगन करना, या कामुकता के साथ निजी अंगों को देखना, ये सब ग्राहक की ओर से सौदे की स्वीकृति माने जाते हैं। लेकिन कामुकता के बिना छूना इसमें शामिल नहीं है; वह व्यवहार जिससे कानूनन रोका गया हो।

---

(۲۶۶) فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۴) کتاب البیوع طرح اگر مبیع مشتری کے قبضہ میں کسی اجنبی یا مشتری کے فعل یا آسمانی آفت سے عیب دار ہوگئی تو بھی بائع اپنے خیار پر رہے گا اگر چاہے تو بیع کی اجازت دے ورنہ چاہے تو فسخ کر دے پس اگر اُس نے اجازت دی تو مشتری سے پورا ثمن لے لے گا اور مشتری اجنبی سے جرمانہ لے گا اگر عیب اُس کے فعل سے ہوا ہو اور اگر بائع نے بیع فسخ کردی تو عیب اگر فعل مشتری یا آفت آسمانی سے ہوا تو بائع اُس عیب دار مبیع اور جرمانہ کو مشتری سے لے گا اور اگر کسی اجنبی کے فعل سے ہوا تو بائع کو اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو جرمانہ مشتری سے لے ورنہ اجنبی سے لے لیکن مشتری جو جرمانہ دے گا وہ اجنبی سے واپس لے گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔ **اگر کسی نے اپنے واسطے خیار کی شرط کر کے ایک باندی فروخت کی اور باندی اُسی کے پاس شبہ میں وطی کی گئی تو بیع ٹوٹ جائے گی** ☆ ابو سلیمان نے امام ابو یوسفؒ سے امالی میں روایت کی ہے کہ اگر مبیع بائع کے قبضہ میں کوئی جرم کرے اور خیار بائع کا ہو تو اگر بائع بیع کو توڑ دے پس بائع یا بیع کو دے گا یا اُس کا فدیہ دے گا اگر اُس نے بیع باقی رکھی یا خاموش رہا یہاں تک کہ مدت گزر گئی اور مشتری نے اُس کو قبول کیا اور اُس کے عیب جرم پر راضی ہو گیا تو مشتری جرم میں یا بیع کو دے گا یا اُس کا فدیہ دے گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے اپنا بیٹا اس شرط پر خریدا کہ بائع کو خیار حاصل ہے پھر مشتری مر گیا اور بائع نے بیع کی اجازت دے دی تو بیٹا آزاد ہو جائے گا اور اپنے باپ کا وارث نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر مکاتب یا ماذون نے کوئی چیز فروخت کی اور اپنی ذات کے واسطے خیار کی شرط کی اور مدت خیار میں مکاتب اپنی کتابت سے عاجز ہو گیا یا ماذون اپنی اجازت سے محجور لے گیا گیا تو بیع لازم ہو جائے گی اور بالاتفاق خیار باطل ہو جائے گا یہ ینابیع میں لکھا ہے۔ کوئی بکری تین دن کے خیار شرط پر فروخت کی پھر بائع نے مدت خیار

میں اُس کے پشم کاٹ لیے تو بیع توڑنے میں شمار ہو گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے اپنے واسطے خیار کی شرط کر کے ایک باندی فروخت کی اور باندی اُسی کے پاس شبہ میں وطی کی گئی تو بیع ٹوٹ جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے تین دن کے خیار شرط پر ایک باندی فروخت کی پھر اُس باندی نے بائع یا مشتری کے پاس کچھ مال حاصل کیا یا اُس کے کچھ اولاد ہوئی تو یہ زوائد اصل کے ساتھ ملا دیے جائیں گے یعنی اگر بیع تمام ہو تو یہ کل مشتری کے ہوں گے اور اگر فسخ ہو جائے تو بائع کے ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور واضح ہو کہ اگر خیار مشتری کا ہو تو اس بیع کا نافذ ہونا اُن تین صورتوں کے ساتھ جو مذکور ہوئیں اور اُن کے سوا ایک اور صورت کے ساتھ ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ مشتری بیع میں مالکانہ تصرف کرے اور قاعدہ اس باب میں یہ ہے کہ ہر فعل کی مشتری نے اپنے شرط خیار کے ساتھ مبیع میں کیا اگر وہ فعل ایسا ہے کہ مشتری امتحان کے واسطے اُس کے کرنے کا محتاج تھا اور کسی حال میں اُس فعل کا کرنا ایسی چیز میں جو ملک نہیں ہے حلال بھی تھا تو ایسے فعل کا ایک بار کرنا بیع کے اختیار کرنے کی دلیل نہیں ہے اور اُس کا خیار باطل نہ ہو گا اور اگر امتحان کے واسطے اس فعل کا محتاج نہ تھا یا محتاج تھا مگر غیر ملک میں وہ فعل کسی حال میں جائز نہیں ہے تو ایسا فعل کرنا بیع کے اختیار کرنے کی دلیل ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی غلام کی خرید میں اگر خیار مشتری کا تھا اور اُس نے اُس کو فروخت کیا یا آزاد یا مدبر یا مکاتب یا رہن کیا یا اُس کو ہبہ کیا خواہ سپرد کیا ہو یا نہ کیا ہو یا اس کو اُجرت پر دیا تو یہ سب باتیں مشتری کی طرف سے اجازت بیع میں شمار ہوں گی کیونکہ ایسے تصرفات خاص کر ملک میں ہوتے ہیں یہ نہایہ میں لکھا ہے۔ یہی حکم ہے اگر غلام میں نے کچھ آزاد کر دیا ہو یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ وطی کرنا یا شہوت سے بوسہ لینا یا شہوت سے مباشرت کرنا یا شہوت کے ساتھ اُس کی فرج کی طرف

دیکھنا سب مشتری کی طرف سے اجازت میں شمار ہے۔ لیکن بدون شہوت کے چھونا اور مجور جو تصرف سے شرعاً منع کیا گیا ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ (267) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

Looking at her (the female slave's) private parts will not be considered as an act of approval (to conclude the sale). It is written in *Bada'i* that if one looks at other parts of the body with lust (shahwah), the right of option (*khiyar*) will not be lost because there is a need for this in inspection. This is contrary to the case of the seller (*ba'i*); if he allowed the other parts to be touched without lust, or looked at her private parts, or looked at other parts of her body with lust, then it is mandatory that his right of option be forfeited because he has no need for this and it is not permissible without ownership. This is stated in *Muhit al-Sarakhsi*. The authoritative definition of lust is the erection of the male organ or an increase in its erection. Some have said it is the desire of the heart and erection is not a condition; this is written in *Siraj al-Wahaj*. If a person bought a female slave on the condition that the buyer (*mushtari*) has a three-day right of option, then the buyer kissed her or touched her or saw her private parts, then intended to return her and said that this act was without lust, his word will be considered valid with an oath. Similarly, it is narrated from Imam Muhammad (RA) in *Muntaqa*. Furthermore, it is stated that it is obvious that if a man kisses his wife, touches her, or looks at her private parts and says it was not out of lust, his word is accepted; thus, it should also be accepted in this case. And if intimacy occurred without intercourse (*wati*), then it was said it was without lust, his word will not be accepted. Sadr al-Shahid used to say regarding kissing that the fatwa of marital prohibition (*hurmat al-musaharah*) will be given unless it is proven that it was without lust. Regarding touching and looking at private parts, he used to say that such a fatwa will not be given until it is apparent that it was with lust. Therefore, based on the analogy of Sadr al-Shahid's statement, it is mandatory that in this issue, if the buyer kissed that slave-girl and said it was not out of lust, his word shall not be accepted and his right of option will be forfeited; this is written in *Al-Muhit*.

If the buyer kissed her and said it was without lust, then if it was on the mouth, his word will not be accepted, but if it was on the rest of the body, his word will be accepted and the right of option will remain; this is written in *Siraj al-Wahaj*. Sadr al-Shahid has written in *Kitab al-Buyu'* that if the female slave looked at the buyer's organ, or kissed the buyer, or touched him with lust, and the buyer confessed that he did these acts out of lust, then if the buyer allowed himself to be subjected to these acts, by consensus his right of option will be forfeited; this is written in *Fatawa al-Sughra*. And if the buyer did not allow it and considered it detestable, yet the slave-girl did so, even then, according to Imam Azam (RA), the ruling is the same. It is

narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that such an occurrence will not be considered permission for the sale. Imam Muhammad (RA) has said that no matter what act proceeds from the slave-girl, it does not constitute permission for the sale. There is a consensus (*ijma*) that if while the buyer was asleep, the slave-girl had intercourse with him by inserting his organ into her private part, the buyer's right of option will be forfeited; this is written in *Bada'i*. If he called the purchased slave-girl to his bed 1ـــه, his right of option will not be nullified, and similarly if he married her off, but if her husband has intercourse with her, the right of option will become null; this is written in *Sirajiyyah*.

If the right of option belongs to the buyer and the goods are in his possession, and a defect arises in them that cannot be cured, the sale will become binding and the right of option will be nullified, whether this defect was caused by the seller's action or not. This is the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA); this is written in *Zahiriyyah*. If the defect can be cured, like a disease, the buyer will have the option to rescind or complete the sale. He can rescind it only if the defect disappears within the period of option; if it remains and the period passes, he will not have the option to rescind and the sale will become binding; this is written in *Bada'i*. If a male slave fell ill and the right of option was the buyer's, then he met the seller and said, "I have broken the sale and returned the slave to you," but the seller did not accept...

1ـــه He only called with the tongue, no action was taken. 12.

उसकी (दासी की) गुप्त अंगों की ओर देखना अनुमति में नहीं गिना जाएगा। 'बदाए' में लिखा है कि यदि शेष अंगों की ओर कामुकता (शहवत) से देखा गया, तो 'खियार' (अनुबंध रद्द करने का अधिकार) समाप्त नहीं होगा क्योंकि परीक्षण में इसकी आवश्यकता होती है। इसके विपरीत विक्रेता (बाइ) के लिए यदि उसने बिना कामुकता के शेष अंगों को छुआया या उसकी गुप्त अंगों की ओर देखा, या कामुकता के साथ उसके शेष अंगों की ओर देखा, तो उसका खियार समाप्त हो जाना आवश्यक है, क्योंकि उसे इसकी कोई आवश्यकता नहीं है और यह स्वामित्व के बिना वैध नहीं है। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। कामुकता की विश्वसनीय परिभाषा यह है कि लिंग में उत्तेजना हो या उत्तेजना बढ़ जाए। कुछ ने कहा है कि हृदय में इच्छा हो और उत्तेजना शर्त नहीं है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने एक दासी इस शर्त पर खरीदी कि खरीदार (मुश्तरी) को तीन दिनों तक खियार प्राप्त है, फिर मुश्तरी ने उसका चुंबन लिया या उसे छुआ या उसके गुप्त अंगों को देखा, फिर उसे वापस करने का इरादा किया और कहा कि यह कार्य कामुकता के साथ नहीं था, तो शपथ के साथ उसका कथन विश्वसनीय माना जाएगा। इसी प्रकार इमाम मोहम्मद (रह.) से 'मुन्तकी' में वर्णित है। फिर कहा गया कि यह बात स्पष्ट है कि यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी का चुंबन ले या उसे छुए या उसके गुप्त अंगों को देखे और कहे कि यह कामुकता से नहीं था, तो उसका कथन विश्वसनीय होता है; अतः इस मामले में भी वही विश्वसनीय होगा। और यदि सहवास (मुबाशरत) बिना मैथुन (वती) के हुआ, फिर कहा गया कि यह बिना कामुकता के था, तो उसका कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा। सद्र अल-शहीद चुंबन के विषय में कहते थे कि वैवाहिक निकटता (हुरमत-ए-मुसाहराह) का फतवा दिया जाएगा जब तक कि उसका बिना कामुकता के होना सिद्ध न हो जाए। छूने और गुप्त अंगों को देखने के विषय में कहते थे कि ऐसा फतवा तब तक नहीं दिया जाएगा जब तक कि उसका कामुकता से होना स्पष्ट न हो। अतः सद्र अल-शहीद के कथन के आधार पर यह अनिवार्य है कि इस मामले में यदि मुश्तरी ने उस दासी का चुंबन लिया और कहा कि वह कामुकता से नहीं था, तो उसका कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा और उसका खियार समाप्त हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि मुश्तरी ने उसका चुंबन लिया और कहा कि वह बिना कामुकता के था, तो यदि वह मुख पर लिया गया है, तो उसका कथन स्वीकार नहीं किया जाएगा, और यदि शरीर के बाकी हिस्सों पर लिया गया है, तो उसका कथन स्वीकार किया जाएगा और खियार बना रहेगा; यह 'सिराज अल-वहाज' में

लिखा है। सद्र अल-शहीद ने 'किताबुल बियू' में लिखा है कि यदि दासी ने मुश्तरी के लिंग को देखा या मुश्तरी का चुंबन लिया या उसे कामुकता से छुआ और मुश्तरी ने स्वीकार किया कि उसने ये कार्य कामुकता से किए हैं, तो यदि मुश्तरी ने स्वयं को इन कार्यों के लिए समर्पित कर दिया था, तो सर्वसम्मति से उसका खियार समाप्त हो जाएगा; यह 'फ़तावा सगीरा' में लिखा है। और यदि मुश्तरी ने नियंत्रण नहीं दिया और वह इसे नापसंद करता था, फिर भी दासी ने ऐसा कर दिया, तब भी इमाम आज़म (रह.) के अनुसार यही आदेश है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि ऐसी घटना बिक्री की अनुमति नहीं होगी। इमाम मोहम्मद (रह.) ने कहा है कि दासी की ओर से किसी भी प्रकार का कृत्य बिक्री की अनुमति नहीं माना जाता है। इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि यदि मुश्तरी के सोते समय दासी ने उसके साथ सहवास किया कि उसके लिंग को अपने गुप्त अंग में प्रवेश करा लिया, तो मुश्तरी का खियार समाप्त हो जाएगा; यह 'बदाए' में लिखा है। यदि खरीदी हुई दासी को अपने बिस्तर पर बुलाया १ــ तो उसका खियार शून्य नहीं होगा, और इसी तरह यदि उसका निकाह कर दिया गया हो, लेकिन यदि उसका पति उससे मैथुन कर ले, तो खियार शून्य हो जाएगा; यह 'सिराजिया' में लिखा है।

यदि खियार मुश्तरी का हो और संपत्ति उसके अधिकार में हो, और उसमें कोई ऐसा दोष उत्पन्न हो जाए जिसे दूर नहीं किया जा सकता, तो बिक्री अनिवार्य हो जाएगी और खियार समाप्त हो जाएगा, चाहे वह दोष विक्रेता के कार्य से हो या नहीं। यह इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) का मत है; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और यदि वह दोष दूर किया जा सकता है, जैसे बीमारी, तो मुश्तरी को बिक्री रद्द करने या पूर्ण करने का विकल्प रहेगा। और वह केवल तभी रद्द कर सकता है जब खियार की अवधि के भीतर दोष दूर हो जाए; और यदि वह बना रहता है और अवधि बीत जाती है, तो रद्द करने का विकल्प नहीं रहेगा और बिक्री अनिवार्य हो जाएगी; यह 'बदाए' में लिखा है। यदि गुलाम बीमार हो गया और खियार मुश्तरी का था, फिर उसने विक्रेता से मिलकर कहा कि मैंने बिक्री तोड़ दी है और गुलाम तुम्हें वापस कर दिया है, लेकिन विक्रेता ने उसे स्वीकार नहीं किया...

१ــ केवल जुबान से बुलाया, कोई हरकत नहीं की। १२।

اُس کی فرج کی طرف دیکھنا اجازت میں شمار نہ ہوگا۔ بدائع میں لکھا ہے اور اگر باقی اعضاء کی طرف شہوت سے دیکھا تو خیار ساقط نہ ہوگا کیونکہ امتحان میں اس کی ضرورت ہے بخلاف بائع کے کہ اگر اُس نے بلا شہوت کے باقی اعضاء کو چھوایا اُس کی فرج کی طرف دیکھایا شہوت کے ساتھ اُس کے باقی اعضاء کی طرف دیکھا تو اُس کا خیار ساقط ہو جانا واجب ہے کیونکہ اُس کو اِس کی کچھ ضرورت نہیں ہے اور یہ بدوں ملک کے حلال نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور شہوت کی تعریف معتبر یہ ہے کہ اس کے آلہ تناسل کی انتشار ہو یا اس کا انتشار بڑھ جائے اور بعضوں نے کہا ہے کہ قلب سے خواہش ہو اور انتشار شرط نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے کسی شخص نے ایک باندی اس شرط پر خریدی کہ مشتری کو تین دن تک خیار حاصل ہے پھر مشتری نے اس کا بوسہ لیا یا اس کو چھوایا اس کی فرج دیکھی پھر اُس کے واپس کرنے کا ارادہ کیا اور کہا کہ یہ کام شہوت کے ساتھ نہ تھا تو قسم کے ساتھ اس کا قول معتبر رکھا جائے گا اسی طرح امام محمدؒ سے منتقلی میں روایت ہے۔ پھر کہا کہ یہ بات ظاہر ہے کہ اگر کوئی شخص اپنی عورت کا بوسہ لے یا اس کو چھوئے یا اس کی فرج دیکھے اور کہے کہ شہوت سے نہ تھا تو اُس کا قول معتبر ہوتا ہے پس ایسا ہی اس صورت میں بھی معتبر ہوگا اور اگر مباشرت بلا وطی واقع ہوئی پھر کہا کہ یہ بلا شہوت تھی تو اس کا قول قبول نہ ہوگا اور صدر الشہید بوسہ کے باب میں کہتے تھے کہ حرمت مصاہرہ کا فتویٰ دیا جائے گا تا وقتیکہ اس کا بلا شہوت ہونا ثابت نہ ہو اور چھونے اور فرج کے دیکھنے کے باب میں کہتے تھے کہ ایسا فتویٰ نہ دیا جائے گا تا وقتیکہ اس کا شہوت سے ہونا ظاہر نہ ہو پس صدر الشہید کے قول کے قیاس پر واجب ہے کہ اس

مسئلہ میں مشتری نے اگر اس باندی کا بوسہ لیا اور کہا کہ شہوت سے نہ تھا تو اس کا قول قبول نہ کیا جائے گا اور اس کا خیار ساقط ہو جائے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مشتری نے اُس کا بوسہ لیا اور کہا کہ بدوں شہوت کے تھا پس اگر منہ میں لیا ہے تو اُس کا قول قبول نہ ہوگا اور اگر باقی بدن میں لیا ہے تو اس کا قول قبول ہوگا اور خیار باقی رہے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے صدر الشہید نے کتاب البیوع میں لکھا ہے کہ اگر باندی نے مشتری کے عضو تناسل کو دیکھا یا مشتری کو بوسہ لیا یا اس کو شہوت سے چھوا اور مشتری نے اقرار کیا کہ یہ کام اس نے شہوت سے کیے ہیں پس اگر مشتری نے اپنے اوپر ان کاموں کے کرنے کا قابو دے دیا تھا تو بالاتفاق اس کا خیار ساقط ہو جائے گا یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے قابو نہ دیا اور وہ اس کو مکروہ جانتا تھا اور باندی ایسا کر گزری تو بھی امام اعظمؒ کے نزدیک یہی حکم ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ ایسا واقعہ بیع کی اجازت نہ ہوگا اور امام محمدؒ نے فرمایا ہے کہ باندی کی طرف سے کسی طرح سے فعل ہو بیع کی اجازت نہیں ہوتا ہے اور اس بات پر اجماع ہے کہ اگر مشتری کے سونے کی حالت میں باندی نے اس سے جماع کر لیا کہ اپنی فرج میں اس کا عضو تناسل داخل کر لیا تو مشتری کا خیار ساقط ہو جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔
اگر خریدی ہوئی باندی کو اپنے بستر ۱ـہ پر بلایا تو اس کا خیار باطل نہ ہوگا اور اسی طرح اگر اس کا نکاح کر دیا ہو لیکن اگر اس کا شوہر اس سے وطی کر لے تو خیار باطل ہو جائے گا یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔

اگر خیار مشتری کا ہو اور اسباب اس کے قبضہ میں ہو اور اس میں کوئی ایسا عیب پیدا ہو جائے جو دور نہیں ہو سکتا تو بیع لازم ہو جائے گی اور خیار باطل ہو جائے گا خواہ یہ عیب بائع کے فعل سے ہو یا نہ ہو یہ قول امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر وہ عیب دور ہو سکتا ہے جیسے مرض تو مشتری کو بیع فسخ کرنے اور تمام کرنے کا اختیار رہے

گا اور فسخ اسی صورت میں کر سکتا ہے کہ مدت خیار کے اندر عیب جاتا رہے اور اگر باقی رہے اور مدت گزر جائے تو فسخ کا اختیار نہ ہوگا اور بیع لازم ہو جائے گی یہ بدائع میں لکھا ہے اگر غلام بیمار ہوا اور خیار مشتری کا تھا پھر اس نے بائع سے ملاقات کر کے کہا کہ میں نے بیع توڑ دی اور غلام تجھ کو واپس دیا اور بائع نے قبول نہ

۱ـہ فقط زبان سے بلایا کوئی حرکت نہیں کی۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (Page 268) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...did, nor did he take possession of the slave; so if the duration expired and the slave remained ill, it is mandatory for the buyer (Mushtari) to accept him. However, if he became healthy during the option period (Khiyar) and the buyer could not return him before the duration expired, the buyer retains the right to return him because of the conversation he already had with the seller regarding the return; this is written in *Fat'h al-Qadir*. If, while in the buyer's possession during the option period, an increase occurred in the sold item (Mabi) and that increase originated from the original item and is attached to it—such as getting fat, recovering from illness, or a cataract clearing from the eye—then because of such an increase, the sale cannot be returned nor can the sale be rescinded. This is according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf; this is written in *Siraj al-Wahaj*.

An increase that originates from the original item but is separate from it, such as earnings, rent, etc., does not, by consensus, prevent the return of the item. ☆

If the increase is attached to the original but does not originate from it—such as dyeing or sewing a cloth, buttering pillars, or constructing a building or planting trees on land—then such an increase, by consensus, prevents returning the item. Similarly, if the increase originates from the original but is separate from it—such as an offspring, milk, wool, or the dower (Mahr) and indemnity (Arsh) resulting from intercourse with a maidservant—these also prevent the return; this is written in *Yanabi*. An increase that does not originate from the original and is separate from it, such as earnings and rent, does not prevent return by consensus; this is written in *Nahr al-Faiq*. Thus, if the buyer chooses to uphold the sale, the increase along with the original belongs to him by consensus. If he chooses to rescind the sale, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), he must return the increase along with the original; whereas the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad) stated that he should return only the original, and the increase shall belong to the buyer; this is written in *Siraj al-Wahaj*. If the sold item is an animal and the option belongs to the buyer, and he rode it for the purpose of discovering its gait and strength, or if the item is cloth and he wore it to determine its size, or if it was a maidservant from whom he took service to know her condition, the buyer remains entitled to his option. However, if he rode more than necessary to discover gait and strength, it will be considered as

consenting to the sale and his option will expire. If he rode for his own personal need, that too constitutes consent; this is written in *Siraj al-Wahaj*.

The option remains after taking service only if minor service was taken; if service exceeding a test was taken, it is counted as accepting the sale; this is written in *Al-Muhit*. If he wrapped himself in a cloth to relieve the discomfort of cold, his option is voided; this is written in *Zahiriyyah*. If he rode an animal for the purpose of watering it, loading fodder for it, or returning it to the seller, analogy (*Qiyas*) suggests this should count as permission for the sale, but by legal preference (*Istihsan*), it will not be permission and the option remains; this is written in *Badai'*. Some jurists said the option remains only when watering or bringing fodder is impossible without riding; if possible without riding, the option is voided. Similarly, riding to load fodder—meaning if the fodder is on one side, its weight will be on one side, so if he himself rode on the other side to provide balance, the option is not voided; but if there are loads on both sides and he still rode, the option is voided; this issue is written in *Siyar al-Kabir*. The same is in *Muhit al-Sarakhsi*. If he took service from a maidservant a second time: if this service is of the first kind (testing), it constitutes choosing the sale; if of the second kind, it does not. Forced service counts as choosing the sale from the very first time. Imam Muhammad described the types of service in *Kitab al-Ijarat* thus: commanding the maid to carry goods to the attic or bring them down, to work skillfully before him, to massage his feet (provided it is without lust), or commanding her to cook food or bread (provided the work is minor). If he commanded cooking more than usual, it will count as consent; this is written in *Al-Muhit*.

If he rode a horse to determine its speed, then rode it again; then if by the second time another type of gait was known...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ३ (पृष्ठ २६८) किताबुल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

यदि किसी ने गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा नहीं किया, और अवधि बीत गई जबकि गुलाम बीमार ही रहा, तो खरीदार (मुश्तरी) को उसे लेना आवश्यक है। और यदि विकल्प (खियार) की अवधि में वह स्वस्थ हो गया और खरीदार उसे वापस नहीं कर पाया था कि अवधि समाप्त हो गई, तो खरीदार को उस बातचीत के कारण, जो उसने विक्रेता से वापसी के संबंध में की थी, वापसी का अधिकार प्राप्त है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि खरीदार के कब्ज़े में विकल्प की अवधि के दौरान बेची गई वस्तु (मबीअ) में कुछ वृद्धि हुई और वह वृद्धि मूल वस्तु से ही उत्पन्न हुई है और उसी के साथ जुड़ी हुई है, जैसे मोटा होना या बीमारी से स्वस्थ हो जाना या आँखों का जाला साफ़ हो जाना, तो ऐसी वृद्धि के कारण बिक्री वापस नहीं की जा सकती और न ही बिक्री रद्द की जा सकती है। यह इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

जो वृद्धि मूल वस्तु से उत्पन्न हो लेकिन उससे अलग हो, जैसे कमाई या किराया आदि, तो यह सर्वसम्मति से वापसी में बाधक नहीं है। ☆

यदि वृद्धि ऐसी है जो मूल से जुड़ी हुई है लेकिन उससे उत्पन्न नहीं हुई है, जैसे कपड़े का रंग और सिलाई, खंभों के साथ मक्खन, या ज़मीन पर इमारत बनाना या पेड़ लगाना, तो ऐसी वृद्धि सर्वसम्मति से वापस करने में बाधक है। इसी तरह यदि वृद्धि मूल से उत्पन्न हुई हो लेकिन उससे अलग हो, जैसे बच्चा, दूध, ऊन, या दासी के साथ सहवास का महर और जुर्माना आदि, तो ये भी वापस करने में बाधक हैं; यह 'यनाबीअ' में लिखा है। और जो वृद्धि मूल से उत्पन्न न हो और उससे अलग हो, जैसे कमाई और किराया आदि, तो वह सर्वसम्मति से वापसी में बाधक नहीं है; यह 'नहर अल-फ़ायक़' में लिखा है। अतः यदि खरीदार ने बिक्री को स्वीकार किया, तो सर्वसम्मति से मूल वस्तु के साथ वृद्धि भी उसी की है। और यदि उसने बिक्री रद्द करने का विकल्प चुना, तो इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार उसे मूल वस्तु के साथ वृद्धि भी वापस करनी होगी, जबकि साहिबैन (अबू यूसुफ़ और मोहम्मद) ने कहा कि वह केवल मूल वस्तु वापस करे और वृद्धि खरीदार की होगी; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि बेची गई वस्तु जानवर है और विकल्प खरीदार का है, और वह उस पर इस उद्देश्य से सवार हुआ कि उसकी चाल और शक्ति का पता लगाए, या कपड़ा है और उसे इस उद्देश्य से पहना कि उसका माप जाने, या दासी थी जिससे उसकी स्थिति जानने के लिए सेवा ली, तो खरीदार का विकल्प बना रहेगा। लेकिन यदि चाल और शक्ति जानने से अधिक सवारी की, तो इसे बिक्री पर

सहमति माना जाएगा और उसका विकल्प समाप्त हो जाएगा। और यदि अपनी ज़रूरत के लिए सवारी की, तो यह भी सहमति है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

सेवा लेने से विकल्प तब बना रहता है जब थोड़ी सेवा ली गई हो; यदि परीक्षण से अधिक सेवा ली गई, तो इसे बिक्री स्वीकार करना माना जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि कपड़ा ठंड से बचने के लिए लपेटा, तो उसका विकल्प समाप्त हो गया; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि जानवर पर इस उद्देश्य से सवार हुआ कि उसे पानी पिलाए या चारा लादे या विक्रेता को वापस कर दे, तो तर्क (क़ियास) यह कहता है कि इसे बिक्री की अनुमति माना जाए, लेकिन इस्तेहसान (कानूनी प्राथमिकता) के अनुसार अनुमति नहीं होगी और विकल्प बना रहेगा; यह 'बदाए' में लिखा है। कुछ फकीहों ने कहा कि विकल्प तब बना रहता है जब बिना सवारी किए पानी पिलाना या चारा लाना संभव न हो; यदि बिना सवारी के संभव हो, तो विकल्प समाप्त हो जाएगा। इसी तरह चारा लादने के लिए सवारी करना, यानी यदि चारा एक ओर हो तो उसका भार एक तरफ होगा, अतः यदि संतुलन के लिए दूसरी तरफ खुद सवार हुआ तो विकल्प समाप्त नहीं होगा, लेकिन यदि दोनों ओर भार है और फिर भी सवार हुआ तो विकल्प समाप्त हो जाएगा; यह मामला 'सैर-ए-कबीर' में लिखा है। इसी तरह 'मुहीत अस-सरख्सी' में है। यदि दासी से दोबारा सेवा ली, तो यदि यह सेवा पहली तरह की (परीक्षण वाली) है तो यह बिक्री स्वीकार करना है, और यदि दूसरी तरह की है तो नहीं। सेवा लेने में ज़बरदस्ती करना पहली ही बार में बिक्री स्वीकार करना माना जाएगा। इमाम मोहम्मद ने 'किताब अल-इजारात' में सेवा के प्रकार इस तरह बताए हैं: दासी को आदेश देना कि सामान ऊपर ले जाए या नीचे लाए, मेरे सामने चतुराई से काम करे, मेरे पैर दबाए (बशर्ते कि वासना न हो), या खाना या रोटी पकाने का आदेश देना (बशर्ते काम थोड़ा हो)। यदि सामान्य से अधिक खाना और रोटी पकाने का आदेश दिया, तो इसे सहमति माना जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि घोड़े पर उसकी चाल जानने के लिए सवार हुआ, फिर दोबारा सवार हुआ, तो यदि दूसरी बार किसी और प्रकार की चाल जानने के लिए...

کیا اور نہ غلام پر قبضہ کیا پس اگر مدت گزر گئی اور غلام مریض ہی رہا تو مشتری کو لینا لازم ہے اور اگر مدت خیار میں اچھا ہو گیا اور مشتری واپس نہ کرنے پایا تھا کہ مدت گزر گئی تو مشتری کو اُس گفتگو کی وجہ سے جو بائع سے رد کے باب میں کر چکا ہے واپس کرنے کا اختیار ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر مشتری کے قبضہ میں مدتِ خیار کے اندر مبیع میں کچھ زیادتی ہوئی اور وہ زیادتی اصل شے سے پیدا ہوئی ہے اور اُسی کے ساتھ متصل ہے جیسے کہ موٹا ہونا یا مرض سے اچھا ہو جانا یا آنکھ سے جالا جاتا رہتا تو ایسی زیادتی کی وجہ سے بیع واپس نہیں ہو سکتی اور فسخِ بیع نہیں ہو سکتی یہ امام ابوحنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

جو زیادتی کہ اصل سے پیدا ہو اور اُس سے جدا ہو جیسے کسب و کرایہ وغیرہ تو یہ بالاتفاق رد کی مانع نہیں ☆

اگر ایسی زیادتی ہے کہ جو اصل سے متصل ہے مگر اس سے پیدا نہیں ہے جیسے کپڑے کا رنگ اور سلائی اور ستونوں کے ساتھ مسکہ اور زمین کے ساتھ عمارت یا درخت لگانا تو ایسی زیادتی بالاتفاق واپس کرنے کی مانع ہے اور اسی طرح اگر زیادتی اصل سے پیدا ہو مگر اُس سے جدا ہو جیسے بچہ اور دودھ اور اون یا شہد سے وطی کا مہر وارش وغیرہ تو یہ بھی واپس کرنے کی مانع ہیں یہ ینابیع میں لکھا ہے اور جو زیادتی کہ اصل سے پیدا نہ ہو اور اُس سے جدا ہو جیسے کسب و کرایہ وغیرہ تو یہ بالاتفاق رد کی مانع نہیں ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ پس اگر مشتری نے بیع کو اختیار کیا تو بالاتفاق زیادتی مع اصل اُسی کی ہے اور اگر فسخِ بیع کو اختیار کیا تو امام

اعظمؒ کے نزدیک زیادتی مع اصل واپس کر لے اور صاحبینؒ نے کہا کہ فقط اصل کو واپس کرے اور زیادتی مشتری کی ہو گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر بیع چوپایہ ہے اور خیار مشتری کا ہے اور وہ اُس پر اِس غرض سے سوار ہوا کہ اُس کی چال اور قوت دریافت کرے یا مبیع کپڑا ہے اور اُس کو اِس غرض سے پہنا کہ اُس کی مقدار معلوم کرے یا وہ باندی تھی کہ اُس کا حال معلوم کرنے کے واسطے اُس سے خدمت لی تو مشتری اپنے خیار پر باقی رہے گا اور اگر چال اور قوت دریافت کرنے سے زیادہ سوار ہوا تو یہ بیع پر راضی ہونے میں شمار ہو گا اور اُس کا خیار جاتا رہے گا اور اگر اپنی حاجت کے واسطے سوار ہوا تو یہ بھی رضامندی ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

خدمت لینے سے خیار باقی رہتا اُس وقت ہے کہ تھوڑی خدمت لی ہو اور اگر امتحان سے زائد خدمت لی تو بیع کے اختیار کرنے میں شمار ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کپڑا سردی کی تکلیف دور کرنے کے واسطے لپیٹا تو اُس کا خیار باطل ہو گیا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر جانور پر اِس غرض سے سوار ہوا کہ اُس کو پانی پلا دے یا اُس کے لیے چارہ لادے یا اُس کو بائع کو واپس کر دے تو قیاس یہ چاہتا ہے کہ یہ اجازتِ بیع میں شمار ہو لیکن استحساناً اجازت نہ ہو گی اور خیار باقی رہے گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔ بعض فقہا نے کہا کہ خیار باقی رہنا اُسی وقت ہے کہ واپس کرنا یا پانی پلانا یا چارہ لانا بدون اُس پر سوار ہوئے ممکن نہ ہو اور اگر بلا سواری ممکن ہو تو خیار باطل ہو جائے گا اور اُسی طرح چارہ لادنے کے واسطے سوار ہونا یعنی اگر چارہ ایک گھڑی میں ہو تو اُس کا بوجھ ایک طرف ہو گا پس اگر دوسری طرف بوجھ دینے کے واسطے خود سوار ہوا تو خیار باطل نہ ہو گا اور اگر دونوں طرف دو گھڑیاں ہیں اور خود سوار ہوا تو خیار باطل ہو جائے گا یہ مسئلہ سیرِ کبیر میں لکھا ہے۔ کذا فی محیط السرخسی اور اگر باندی سے دوبارہ خدمت لی پس اگر یہ خدمت پہلی قسم کی خدمت میں سے ہے تو بیع کا اختیار کرنا ہے اور

اگر دوسری قسم میں سے ہے تو اختیار کرنا نہیں ہے اور خدمت لینے میں زبردستی کرنا اول ہی مرتبہ میں بیع کے اختیار کرنے میں شمار ہو گا اور امام محمدؒ نے خدمت لینے کی صورت کتاب الاجارات میں اِس طرح بیان کی ہے کہ باندی کو حکم کرے کہ یہ اسباب کو ٹھے پر لے جایا اور اوپر سے نیچے اُتار لایا میرے سامنے یہ کام چالاکی سے کرنا میرے پاؤں داب بشرطیکہ شہوت سے نہ ہو یا کھانا یا روٹی پکانے کا حکم دیا بشرطیکہ تھوڑا کام ہو اور اگر عادت سے زیادہ کھانے اور روٹی پکانے کا حکم دیا تو یہ راضی ہونے میں شمار ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر گھوڑے پر اُس کی رفتار معلوم کرنے کو سوار ہوا پھر اُس پر دوبارہ سوار ہوا پس اگر دوبارہ اُس کی دوسری طرح سے چال معلوم...

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ | 269 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...rode [the animal], just as he rode it the first time to discover its speed; if he rode it a second time to discover its gait, his option (*khiyar*) remains. If he wore a garment once for the purpose of checking its length and width, and then wore it again, the option is void; this is written in *Al-Bada'i'*. If he purchased land along with crops, then watered the crops, or picked some, or had them harvested, or offered them for sale, his option becomes void. However, if he offered it only for estimation, it is not void; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If there were date palms on the land and he cut them down or allowed them time to bear fruit, the option is void; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Sowing crops in the land or preparing it for cultivation is considered acceptance of the sale if done by the buyer, and considered rescission (*faskh*) of the sale if done by the seller. If there was a borrowed canal and he irrigated from it as he used to before, his option is void. Similarly, if he lent it or rented it out, his option is void, whether the borrower irrigated or not; this is quoted in *Tatarkhaniyya* from *Fatawa 'Attabiyya*. Destroying a canal or filling in a well annuls the option; if a well collapsed and he rebuilt it, the option does not return; this is written in *Al-Zakhira*.

If he watered his livestock or drank himself from the canal of the purchased land, his option is not lost because this is permissible (*mubah*). But if he provided water from that canal to another plot of land, this is considered acceptance on the part of the buyer, unless someone else provided water without his knowledge. If the buyer's goats grazed on the grass, his option is lost, but if other people's goats grazed, the ruling is the opposite; this is written in *Al-Muhit*. If someone purchased a well or a canal with a condition of option, then a goat fell into the well and died, or filth or something that makes water impure fell into it, he shall not have the right to return it until all the water is removed. If he removed all the water within the option period until the water became pure, Imam Muhammad (RA) did not mention this case in the book. The scholars have differed on this: some said he can return it because the defect disappeared during the option period such that no trace of it remains, so the buyer retains the option. This issue is analogous to a slave who gets a fever while with the buyer during the option period, and it subsides within that period; the buyer's option remains. Faqih Abu Ja'far (RA) narrated from his teacher Abu Bakr al-Balkhi (RA) that he would not have the right to return it even after removing all the water, because a certain type of defect remains; for although it is pure by custom (*urfan*), it is not considered pure by some scholars. This is written in *Al-Zakhira*.

If he drew water from the well to drink, perform ablution (*wudu*), or water livestock for the purpose of knowing the quantity of water, the option is not annulled because he is in need of that. However, if he drew water to irrigate crops and did so, the option is void because he did not need to do that to know the water quantity; this is in *Al-Muhit*. If he trimmed the hooves of a beast or bled one of its veins, the option is not void; this is written in *Fath al-Qadir*. But if he used a lancet on a neck vein or below the ear, or used the tools of veterinarians (*baytars*), this is considered acceptance; this is written in *Siraj al-Wahaj*. It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that if he loaded fodder on it, the option is lost; whereas it is narrated from Imam Muhammad (RA) that if he loaded its own fodder on it, the option is not lost. If he has other livestock whose fodder he used to load on this animal, then this is considered acceptance.

---

1. In the case of a canal, assuming this scenario is difficult because it does not perish, and perhaps the purity suitable for it was intended. 2. Meaning the amount by which the ruling of purity is given according to the standard legal verdict. 3. *Baytar*: Those who treat livestock (veterinarians).

...सवारी के लिए चढ़ा, जैसे कि पहली बार इसलिए सवार हुआ कि उसकी अच्छी रफ़्तार की जाँच कर सके फिर दोबारा उसकी चाल (चौकड़ी) जाँचने के लिए सवार हुआ, तो उसका 'खीयार' (विकल्प/निरस्तीकरण का अधिकार) शेष रहेगा। और यदि कपड़े को एक बार लंबाई-चौड़ाई नापने की नीयत से पहना था, फिर दोबारा पहना तो खीयार खत्म हो जाएगा, यह 'बदाए' में लिखा है। यदि ज़मीन फसल के साथ खरीदी, फिर फसल को पानी दिया या उसमें से कुछ फल तोड़े या कटवाए, या उसे बेचने के लिए पेश किया, तो उसका खीयार बातिल (अमान्य) हो जाएगा। और यदि केवल अंदाज़ा लगाने के लिए पेश किया, तो बातिल नहीं होगा, यह 'बहर अल-राइक' में लिखा है। और यदि ज़मीन के अंदर खजूर के पेड़ थे, जिन्हें काट डाला या उन्हें फल आने का समय दिया, तो खीयार बातिल हो जाएगा, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। ज़मीन में फसल बोना या उसे खेती के लिए तैयार करना यदि खरीदार (मुश्तरी) की ओर से हो, तो यह बिक्री पर रजामंदी माना जाएगा, और यदि बेचने वाले (बाइ') की ओर से हो, तो यह बिक्री रद्द करने (फ़स्ख) में गिना जाएगा। और यदि कोई नहर उधार (आरिया) ली थी और उससे सिंचाई की जैसे पहले करता था, तो उसका खीयार खत्म हो जाएगा। इसी तरह यदि उसे उधार दिया या किराए पर दे दिया, तो खीयार चला जाएगा, चाहे माँगने वाले ने सिंचाई की हो या न की हो, यह 'तातारख़ानिया' में 'फ़तावा अताबिया' के हवाले से है। नहर उजाड़ना या कुआँ पाटना खीयार को खत्म कर देता है, और यदि कुआँ गिर गया और फिर उसे बनवाया, तो दोबारा खीयार वापस नहीं आएगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यदि खरीदी हुई ज़मीन की नहर से अपने मवेशियों को पानी पिलाया या खुद पिया, तो खीयार खत्म नहीं होगा क्योंकि यह 'मुबाह' (अनुमत) है। लेकिन यदि उस नहर से दूसरी ज़मीन को पानी दिया, तो यह खरीदार की ओर से रजामंदी मानी जाएगी, सिवाय उस स्थिति के जब किसी और ने उसकी अनभिज्ञता में पानी दे दिया हो। यदि खरीदार की बकरियाँ घास चर गईं, तो खीयार चला जाएगा, लेकिन यदि दूसरे लोगों की बकरियाँ चर गईं, तो हुक्म इसके विपरीत है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने कोई कुआँ या नहर खीयार की शर्त पर खरीदी, फिर कुएँ में बकरी गिरकर मर गई या कोई गंदगी गिर गई जिससे पानी नापाक हो गया, तो उसे पूरा पानी निकालने से पहले वापस करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि खीयार की अवधि के भीतर पूरा पानी निकाल दिया यहाँ तक कि पानी पाक (शुद्ध) हो गया, तो इस स्थिति का ज़िक्र इमाम मुहम्मद (रह.) ने किताब में नहीं किया है। इस बारे में उलेमाओं में मतभेद है; कुछ ने कहा कि वह वापस कर सकता है क्योंकि दोष (ऐब) खीयार

की अवधि में इस तरह दूर हो गया कि उसका कोई प्रभाव नहीं बचा, इसलिए खरीदार को खीयार मिलेगा। यह मसला इस पर आधारित है कि यदि खीयार की अवधि में गुलाम को बुखार आए और उसी अवधि में ठीक हो जाए, तो खरीदार का खीयार बाकी रहता है। फ़क़ीह अबू जाफ़र (रह.) ने अपने उस्ताद अबू बक्र बल्ख़ी (रह.) से नकल किया है कि पूरा पानी निकालने के बाद भी उसे वापस करने का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि उसमें एक तरह का दोष बाकी रह गया, क्योंकि व्यावहारिक रूप से (उर्फ़न) भले ही वह पाक हो, लेकिन कुछ विद्वानों के अनुसार वह पूरी तरह शुद्ध नहीं माना जाता। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यदि अपने पीने, वज़ू करने या मवेशियों को पिलाने के लिए कुएँ से इस नीयत से पानी भरा कि पानी की मात्रा का पता चल सके, तो खीयार खत्म नहीं होगा क्योंकि वह इसका ज़रूरतमंद है। लेकिन यदि फसल सींचने के लिए पानी निकाला और फसल को पानी दिया, तो खीयार बातिल हो गया क्योंकि पानी की मात्रा जानने के लिए इसकी ज़रूरत नहीं थी, यह 'मुहीत' में है। यदि मवेशी के खुर काटे या उसकी कोई नस (रग) खुलवाई, तो खीयार बातिल नहीं होगा, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और यदि उसकी गर्दन की नस में नश्तर लगाया या कान के नीचे नश्तर मारा या पशु चिकित्सकों (बैतारों) के औज़ार (कान्तर) का उपयोग किया, तो यह रजामंदी मानी जाएगी, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि यदि उस पर चारा लादा, तो खीयार खत्म हो जाएगा, जबकि इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि यदि उस पर उसी का अपना चारा लादा, तो खीयार खत्म नहीं होगा। और यदि उसके पास और भी मवेशी हैं जिनका चारा वह उसी जानवर पर लादता था, तो यह रजामंदी मानी जाएगी।

---

१ नहर के मामले में स्थिति की कल्पना करना कठिन है क्योंकि वह नष्ट नहीं होती, और शायद यहाँ नहर की पवित्रता (तहारत) का आशय हो। २ इसका अर्थ है वह मात्रा जिससे मुफ़्ती के फ़तवे के अनुसार शुद्धता का हुक्म दिया जाता है। ३ बैतार: पशुओं का इलाज करने वाले।

کرنے کو سوار ہوا جیسے کہ پہلی مرتبہ اس واسطے سوار ہوا کہ اس کا خوش رفتار ہونا دریافت کرے پھر دوبارہ اس کی چوکڑی دریافت کرنے کے واسطے سوار ہوا تو اس کا خیار باقی رہے گا اور کپڑے کو اگر ایک بار لمبائی چوڑائی دریافت کرنے کی غرض سے پہنا تھا پھر دوبارہ پہنا تو خیار جاتا رہے گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر زمین مع کھیتی کے مول لی پھر کھیتی کو پانی دیا یا اس میں سے کچھ چنایا اس کو کٹوایا اس کو فروخت کرنے کے واسطے پیش کیا تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور اگر اندازہ کرنے کے واسطے پیش کیا تو باطل نہ ہو گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر زمین کے اندر خرمے کے درخت تھے پھر وہ کاٹ ڈالے یا اُن میں پھل آنے کا زمانہ دیا تو خیار باطل ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ زمین میں کھیتی بونا یا اُس کو کھیتی کے واسطے آراستہ کرنا اگر مشتری کی طرف سے ہو تو بیع پر راضی ہونے میں شمار ہے اور اگر بائع کی طرف سے ہو تو فسخِ بیع میں شمار ہے اور اگر نہر عاریہ تھی اور اُس سے سینچا جیسے کہ پہلے پانی دیتا تھا تو اُس کا خیار جاتا رہے گا اور اسی طرح اگر اُس کو مستعار دیا یا اُجرت پر دے دیا تو اُس کا خیار جاتا رہے گا خواہ اُس سے مانگنے والے نے سینچا ہو یا نہ سینچا ہو یہ تاتارخانیہ میں فتاویٰ عتابیہ سے منقول ہے اور نہر اُجاڑنا اور کنواں پاٹنا اُس کے خیار کو ساقط کرتا ہے اور اگر کنواں گر گیا پھر اُس کو بنا دیا تو دوبارہ اُس کا خیار لوٹ نہ آئے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر خریدی ہوئی زمین کی نہر میں سے اپنے چوپایوں کو پانی پلایا یا خود پیا تو اُس کا خیار نہ جائے گا کیونکہ یہ مباح ہے اور اگر اس زمین کی نہر سے دوسری زمین کو پانی دیا تو یہ مشتری کی طرف سے راضی ہونے میں شمار ہے بخلاف اس صورت کے کہ کسی دوسرے نے اُس کی

نادانستگی میں پانی دے دیا ہو اور اگر مشتری کی بکریاں گھاس چر گئیں تو اُس کا خیار جاتا رہے گا اور اگر دوسرے لوگوں کی بکریاں چر گئیں تو حکم اس کے برخلاف ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے کوئی کنواں یا نہر خیار کی شرط پر خریدی پھر کنوئیں میں بکری گر کر مر گئی یا پلیدی یا کوئی ایسی چیز جس سے پانی پلید ہو جاتا ہے اس میں جا پڑی تو اُس کو تمام پانی نکالنے[1] سے پہلے واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور اگر مدتِ خیار کے اندر تمام پانی نکال ڈالا یہاں تک کہ پانی پاک ہو گیا تو اس صورت کو امام محمدؒ نے کتاب میں ذکر نہیں کیا ہے اور مشائخ نے اس باب میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ وہ رد کر سکتا ہے اس لیے کہ عیب مدتِ خیار کے اندر اس طرح جاتا رہا کہ اُس کا کچھ اثر باقی نہیں ہے تو مشتری کو خیار ہو گا یہ مسئلہ اس پر قیاس ہے کہ اگر مدتِ خیار کے اندر غلام کو مشتری کے پاس بخار آنے لگے پھر اسی مدت میں جاتا رہے تو مشتری کو خیار باقی رہتا ہے اور فقیہ ابو جعفرؒ نے اپنے اُستاد ابو بکر بلخیؒ سے نقل کیا ہے کہ تمام پانی نکالنے کے بعد بھی اُس کو رد کا اختیار نہ ہو گا اس لیے کہ اُس میں ایک طرح کا عیب باقی رہا کیونکہ عرفاً اگرچہ وہ پاک ہے مگر بعض علماء کے نزدیک پاک نہیں ہوتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر اپنے پینے یا وضو کرنے یا چوپایوں کو پلانے کے واسطے کنوئیں سے اس غرض سے پانی بھرا کہ پانی کی مقدار معلوم ہو تو خیار ساقط نہ ہو گا کیونکہ وہ اس کا محتاج ہے اور اگر کھیتی سینچنے کے واسطے پانی نکال کر کھیتی کو پانی دیا تو خیار باطل ہو گیا کیونکہ پانی کی مقدار معلوم کرنے کے واسطے اس کی احتیاج نہیں ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر چوپایہ کے کھر کاٹے یا بعض رگ اُس کی لی تو خیار باطل نہ ہو گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر اُس کی رگ گردن میں نشتر لگایا یا فصوری کے نیچے نشتر مارا یا بیطاروں[3] کے کانتر مارا تو یہ رضا مندی میں شمار ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر اُس پر چارہ لادا

تو خیار جاتا رہے گا اور امام محمدؒ سے مروی ہے کہ اگر اُس پر اُسی کا چارہ لادا تو خیار نہ جائے گا اور اگر اُس کے اور بھی چوپائے ہیں کہ اُن سب کا چارہ اس چوپایہ پر لادتا تھا تو یہ رضا میں شمار ہے

---

۱ نہر کی صورت میں مسئلہ فرض کرنا مشکل ہے کیونکہ وہ ادنیٰ نہیں جاتی اور شاید اس کے لائق طہارت مراد ہوا۔ ۲ مراد یہ کہ جس قدر سے پاکی کا حکم موافق مفتی بہ کے دیا جاتا ہے ۱۲۔ ۳ بیطار چوپایوں کے علاج کرنے والے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 270 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

It is written in al-Muhit: If a cow or a goat is purchased on the condition of the option (Khiyar - right to cancel), and then it is milked, the option is lost. This is written in Fatawa Sirajiyyah and is the preferred (mukhtar) opinion. It is also written in Jawahir al-Akhlati and al-Quduri. If the buyer (mushtari) did not live in the house himself but rented it to another or allowed someone to live there for free, or carried out some repairs, built a structure, whitewashed it, plastered it, or demolished part of it, all of this would be considered as finalizing the sale. This is written in al-Zahirah.

If a wall of the house falls down without the act of renting it out, the option will still be lost. This is written in al-Muhit al-Sarakhsi. If a person buys a house in which he already resides on the condition of an option, and continues to reside in it as before, the option will not be nullified. This is written in Fatawa Qazi Khan. However, if someone was living in the house on rent and the seller sold the house with his consent, and the buyer stipulated the condition of an option for himself, and then the buyer stopped collecting rent, this would be considered as acceptance (rida). This is written in al-Hawi. If someone purchased something with the condition of an option and then sold it under the same condition, some jurists have said that his option is nullified, and this is the correct view. This is written in Jawahir al-Akhlati. If books were purchased with the condition of an option and he transcribed them for himself or for someone else, the option is not nullified, even if the pages were turned over. Reading from the books nullifies the option; this is written in al-Bahr al-Ra'iq. The jurists have said that if it is claimed that transcribing nullifies the option while reading does not, there is a reason for this, and adopting this ruling is permissible. This is written in Fatawa Qazi Khan and this ruling has been adopted; it is also written in Jawahir al-Akhlati.

If a slave purchased with the condition of an option is cupped (hijama), or given medicine, or has kohl applied, this is considered as acceptance (rida). This is written in al-Muhit. It is narrated from the Imam that if the slave is ordered to shave his head, it will not be considered acceptance, but if the intention behind it is medicinal, then it is considered acceptance. The same ruling applies to the application of lime plaster; the option will not be lost unless the intention is medicinal. Similarly, ordering to wash the head or beard follows the same rule. It is mentioned in al-Muntaqa that if the slave underwent cupping by order of the buyer, it is considered acceptance. It is written in al-Zahirah that if a slave was purchased with the condition of an option and the buyer saw him getting cupped for a fee and remained silent, it is

considered acceptance. If he saw him getting cupped without a fee, it would not be considered acceptance because this is similar to taking service (istikhdam). This is because it is evident that if he had said, "get cupped for me," and then he got cupped, it would not be considered acceptance. This is written in al-Bahr al-Ra'iq. It is mentioned in the original text (al-Asl) that if a female slave is purchased and ordered to breastfeed the buyer's son, this is not considered acceptance. This is written in Fusul al-Imadiyyah.

If a female slave is purchased with the condition of an option and after the purchase, she is ordered to comb her hair, apply oil, or change clothes, this is not considered acceptance. This is written in al-Zahirah. If something is purchased with the condition of an option and possession is taken or the price is paid, these acts do not nullify the option. This is written in Fusul al-Imadiyyah. Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf that a man bought a slave with a three-day option condition and took possession. Then, some property was gifted to the slave or he earned it himself, and the slave destroyed that property with the buyer's knowledge but without his permission, or with his knowledge; the buyer's option would not be nullified. If the buyer's son, who was the servant (chokra) of another person, was gifted the slave and the slave took possession of him, the buyer's son would become free and the buyer's option regarding that slave would not be nullified. However, if the slave was gifted to the buyer's Umm al-Walad (concubine who has borne him a child) and the slave took possession of her, the buyer's option regarding the slave would be nullified. The Imam said that a son is not like an Umm al-Walad.

---

1. Istidam means taking service so that his condition becomes apparent.

यह मुहीत में लिखा है। एक गाय या बकरी इस शर्त पर खरीदी कि उसे ख़ियार (वापस करने का अधिकार) है, फिर उसका दूध दुहा तो ख़ियार जाता रहा। यह फ़तावा सिराजिया में लिखा है और यही पसंदीदा (मुख्तार) मत है। यह ज़वाहरुल अख़्लाती में लिखा है और कुदूरी में लिखा है। अगर मुश्तरी (खरीदार) खुद मकान में नहीं रहा या दूसरे को किराये पर या बिना किराये के उसमें बसाया, उसकी कुछ मरम्मत की, उसमें कोई इमारत बनाई या उस पर सफेदी की या चूना लगवाया या उसमें से कुछ गिरवा दिया, तो यह सब बिक्री को पूरा करने में गिना जाएगा। यह ज़हीरा में लिखा है।

अगर किसी के बिना किराए के उसकी कोई दीवार गिर गई तो ख़ियार जाता रहेगा। यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। अगर कोई घर जिसमें वह खुद रहता है, ख़ियार की शर्त पर खरीदा और बराबर उसमें रहता रहा तो ख़ियार बातिल (रद्द) न होगा। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। और अगर उस घर में कोई व्यक्ति किराये पर रहता था और बाए (विक्रेता) ने उसकी सहमति से वह घर बेचा और मुश्तरी ने अपने लिए ख़ियार की शर्त रखी, फिर मुश्तरी ने किराया लेना छोड़ दिया, तो यह रज़ा (सहमति) में गिना जाएगा। यह हावी में लिखा है। अगर किसी ने ख़ियार की शर्त से कोई चीज़ खरीदी और उसे ख़ियार की शर्त से ही बेच डाला, तो कुछ फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने कहा है कि उसका ख़ियार बातिल हो जाएगा और यही सही है। यह ज़वाहरुल अख़्लाती में लिखा है। और अगर किताबें खरीदीं और ख़ियार की शर्त की और उन किताबों से अपने लिए या किसी दूसरे के लिए नकल की, तो ख़ियार बातिल न होगा, चाहे पन्ने पलटे हों। और किताबों से पढ़ने में ख़ियार बातिल होता है, यह बहरुर रायक में लिखा है। फ़ुक़हा ने फरमाया है कि अगर यूँ कहा जाए कि नकल लेने से ख़ियार जाता रहता है और किताब पढ़ने से नहीं जाता है, तो इसकी भी वजह है और इस हुक्म को अपनाना जायज़ है। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है और यही हुक्म लिया गया है, यह ज़वाहरुल अख़्लाती में लिखा है।

अगर ख़ियार की शर्त पर खरीदे हुए गुलाम के पछने (कपिंग) लगवाए या उसे दवा पिलाई या उसे सुरमा लगवाया, तो यह रज़ा (सहमति) में शुमार है। यह मुहीत में लिखा है। और इमाम से यह रिवायत है कि अगर गुलाम को हुक्म दिया कि तू अपने सिर के बाल तराश दे, तो यह रज़ा में शुमार न होगा, लेकिन अगर इससे दवा मक़सूद है तो रज़ा में शुमार है। इसी तरह चूने का लेप करने का यही हुक्म है कि ख़ियार साक़ित (समाप्त) न होगा, मगर उस सूरत में कि उसके साथ दवा करना मक़सूद हो। ऐसे ही सिर या दाढ़ी धोने का हुक्म करना है। और मुंतक़ी में ज़िक्र है कि अगर गुलाम ने मुश्तरी के

हुक्म से पछने लगवाए तो यह रज़ा में शुमार है। यह ज़हीरा में लिखा है कि अगर एक गुलाम ख़ियार की शर्त के साथ खरीदा और उसे देखा कि सिर में उजरत (पैसे) देकर पछने लगवाता है और देखकर चुप रहा तो यह रज़ा में शुमार होगा। और अगर बिना उजरत पछने लगाते देखा तो रज़ा में शुमार न होगा क्योंकि यह इस्तिख़दाम (सेवा लेना) जैसा है, क्योंकि यह बात ज़ाहिर है कि अगर वह कहता कि मेरे पछने लगा दे और फिर वह पछने लगा देता तो रज़ा में शुमार न होता। यह बहरुर रायक में लिखा है। असल में ज़िक्र है कि एक बाँदी खरीदी और उसे हुक्म दिया कि मेरे लड़के को दूध पिला दे तो यह रज़ा में शुमार नहीं है। यह फ़ुसूल इमादिया में लिखा है।

अगर कोई बाँदी ख़ियार की शर्त पर खरीदी और खरीद के बाद उसे कंघी करने और तेल लगाने या कपड़े बदलने का हुक्म दिया तो यह रज़ा में शुमार न होगा। यह ज़हीरा में लिखा है। अगर कोई चीज़ ख़ियार की शर्त पर खरीदी और उस पर कब्ज़ा कर लिया या उसकी कीमत अदा कर दी, तो इस काम से उसका ख़ियार बातिल न होगा। यह फ़ुसूल इमादिया में लिखा है। इब्ने समाअ ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने एक गुलाम तीन दिन के ख़ियार की शर्त पर खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर गुलाम को कुछ माल हिबा (उपहार) किया गया या उसने खुद कमाया, फिर गुलाम ने मुश्तरी की जानकारी में उसकी बिना इजाज़त या मुश्तरी की जानकारी में उस माल को नष्ट कर दिया, तो मुश्तरी का ख़ियार बातिल न होगा। और अगर मुश्तरी का बेटा जो किसी दूसरे व्यक्ति का नौकर (छोकरा) था, उस गुलाम को हिबा किया गया और गुलाम ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो मुश्तरी का बेटा आज़ाद हो जाएगा और मुश्तरी का ख़ियार भी उस गुलाम के हक में बातिल न होगा। और अगर गुलाम मुश्तरी की उम्मे-वल्द (वह दासी जिससे स्वामी की संतान हो) को हिबा में मिला और उस पर गुलाम ने कब्ज़ा कर लिया, तो मुश्तरी का ख़ियार गुलाम में बातिल हो गया। और इमाम ने फरमाया कि बेटा उम्मे-वल्द के बराबर नहीं है।

---

1. इस्तिदाम का अर्थ है सेवा लेना ताकि उसका हाल ज़ाहिर हो।

یہ محیط میں لکھا ہے۔ ایک گائے یا بکری اس شرط پر خریدی کہ اس کو خیار ہے پھر اس کا دودھ دوہا تو خیار جاتا رہا ہے یہ فتاویٰ سراجیہ میں لکھا ہے اور یہی مختار ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور قدوری میں لکھا ہے اگر مشتری خود مکان میں نہیں رہا یا دوسرے کو کرایہ پر یا بلا کرایہ اس میں بسایا اس کی کچھ مرمت کی اس میں کوئی عمارت بنائی یا اس پر سفیدی کی یا کھگھل لگائی یا اس میں سے کچھ گروا دیا تو یہ سب بیع کے تمام کرنے میں شمار ہوگا یہ ظہیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی کے بدون کرائے اس کی کوئی دیوار گر گئی تو خیار جاتا رہے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کوئی گھر کہ جس میں وہ خود رہتا ہے بشرط خیار خریدا اور برابر اس میں رہتا رہا تو خیار باطل نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اس گھر میں کوئی شخص اُجرت پر رہتا تھا اور بائع نے اس کی رضامندی سے وہ گھر فروخت کیا اور مشتری نے اپنے واسطے خیار کی شرط کی پھر مشتری نے کرایہ لینا چھوڑ دیا تو یہ رضا میں شمار ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے اگر کسی نے خیار شرط سے کوئی چیز خریدی اور اس کو خیار شرط سے بیچ ڈالا تو بعض فقہا نے کہا ہے کہ اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور اگر کتابیں خریدیں اور خیار کی شرط کی اور ان کتابوں سے اپنے واسطے یا کسی دوسرے کے واسطے نقل کی تو خیار باطل نہ ہو گا اگر چہ اوراق اُلٹ دیئے ہوں اور کتابوں سے پڑھنے میں خیار باطل ہوتا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ فقہا نے فرمایا ہے کہ اگر یوں کہا جائے کہ نقل لینے سے خیار جاتا رہتا ہے اور کتاب میں پڑھنے سے نہیں جاتا ہے تو اس کی بھی وجہ ہے اور

اس حکم کو اختیار کرنا روا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور یہی حکم لیا گیا ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے۔

اگر بشرط خیار خریدے ہوئے غلام کے پچھنے لگائے یا اس کو دوا پلائی یا اس کا سرمہ ڈلوایا تو یہ رضا میں شمار ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور امام سے یہ روایت ہے کہ اگر غلام کو حکم دیا کہ تو اپنے سر کے بال تراش دے تو یہ رضا میں شمار نہ ہوگا لیکن اگر اس سے دوا مقصود ہے تو رضا میں شمار ہے اسی طرح چونے کے لیپ کرنے کا یہی حکم ہے کہ خیار ساقط نہ ہوگا مگر اس صورت میں کہ اس کے ساتھ دوا کرنا مقصود ہو ایسے ہی سر یا داڑھی دھونے کا حکم کرنا ہے اور منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر غلام نے مشتری کے حکم سے پچھنے لگائے تو یہ رضا میں شمار ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے کہ اگر ایک غلام خیار شرط کے ساتھ خریدا اور اس کو دیکھا کہ سر میں باجرت پچھنے لگاتا ہے اور دیکھ کر چپ رہا تو یہ رضا میں شمار ہو گا اور اگر بلا اُجرت پچھنے لگاتے دیکھا تو رضا میں شمار نہ ہوگا کیونکہ یہ مثل استخدامل۱ کے ہے کیونکہ یہ بات ظاہر ہے کہ اگر وہ کہتا کہ میرے پچھنے لگا دیے پھر وہ پچھنے لگا دیتا تو رضا میں شمار نہ ہوتا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اصل میں مذکور ہے کہ ایک باندی خریدی اور اس کو حکم دیا کہ میرے لڑکے کو دودھ پلا دے تو یہ رضا میں شمار نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی باندی خیار کے شرط پر خریدی اور بعد خرید کے اس کو کنگھی کرنے اور تیل لگانے یا کپڑے بدلنے کا حکم دیا تو یہ رضا میں شمار نہ ہو گا یہ ظہیرہ میں لکھا ہے اگر کوئی چیز بشرط خیار خریدی اور اس کو قبضہ میں لے لیا یا اس کا ثمن ادا کر دیا تو اس فعل سے اس کا خیار باطل نہ ہو گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ ابن سماعہ نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے ایک غلام تین دن کے خیار شرط پر مول لیا اور اس پر قبضہ کر لیا پھر غلام کو کچھ مال ہبہ کیا گیا یا اُسی نے خود کما یا پھر غلام نے مشتری کی دانستگی میں اس کی بلا اجازت یا

اس کی دانستگی میں اس مال کو ضائع کر دیا تو مشتری کا خیار باطل نہ ہوگا اور اگر مشتری کا بیٹا جو کسی دوسرے شخص کا چھوکرا تھا اس غلام کو ہبہ کیا گیا اور غلام نے اس پر قبضہ کر لیا تو مشتری کا بیٹا آزاد ہو جائے گا اور مشتری کا خیار بھی اس غلام کے حق میں باطل نہ ہوگا اور اگر غلام کو مشتری کی ام ولد ہبہ میں ملی اور اس پر غلام نے قبضہ کر لیا تو مشتری کا خیار غلام میں باطل ہو گیا اور امام نے فرمایا کہ بیٹا ام ولد کے مشابہ نہیں ہے

۱۔ استدام خدمت لینا تا کہ اس کا حال ظاہر ہوا ۲۔

Based on the premise that an 'Umm al-Walad' (a slave woman who has borne her master's child) remains in the ownership [of the master] even after a gift (Hiba) due to the ruling of 'Khiyar' (option/right to rescind), and the son does not remain. If the buyer (Mushtari) destroys the thing that was gifted to the slave, his 'Khiyar' regarding the slave will become void. Ibn Sama'ah has narrated this issue from Imam Muhammad (RA) in the same manner; this is recorded in 'Zahiriyyah'.

If a slave is purchased with a three-day 'Khiyar al-Shart' (stipulated option) and the seller (Ba'i) cuts off the slave's hand while in the buyer's possession, then according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa RA), the buyer's 'Khiyar' becomes void. However, according to the Imam (Abu Yusuf RA), it does not become void. There are two narrations from Imam Abu Yusuf (RA) regarding this issue. If the seller cuts off the hand before delivering the slave to the buyer, then according to all, the buyer's 'Khiyar' does not become void. If a stranger cuts off the hand while in the buyer's possession, then according to all, the 'Khiyar' becomes void; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If a buyer purchases a house with a condition of 'Khiyar' for himself, and subsequently another house adjacent to it is sold which the buyer acquires through the right of pre-emption (Shuf'a), his 'Khiyar' [for the first house] will cease; this is recorded in 'Muheet'. To invalidate the 'Khiyar', it is not necessary to actually acquire it through pre-emption; merely making a claim for it will invalidate it, whether he eventually takes it or not; this is mentioned in 'Nahr al-Faiq'. If someone purchases something with a 'Khiyar' condition and pledges (Rahn) it to the seller in exchange for the price (Thaman) within the 'Khiyar' period, it is permissible; this is written in 'Fusoool Imadiyyah'. If someone buys a hen that lays eggs within the 'Khiyar' period, the 'Khiyar' is forfeited (Saqit), but it will not be forfeited if the eggs are rotten. Similarly, if an animal is purchased and gives birth, the 'Khiyar' is forfeited, unless the offspring is born dead; this is written in 'Bahr al-Raeq'.

A person sold a male slave in exchange for a female slave on the condition that each party retains the right of 'Khiyar' (option) over the item they sold, and both took possession. Subsequently, the one who sold the male slave gave permission for the sale [waived the option]. If the male slave then died while with the buyer, the sale is completed and finalized. ☆

It is written in 'Minhaj' that if a female slave gives birth to a dead offspring while in the buyer's possession, if the birth causes no decrease in her value (deficiency), the

buyer's 'Khiyar' remains; this is in 'Muheet'. Be it clear that if both the seller and the buyer have 'Khiyar', the sale is not finalized by the permission of only one until both give permission; this is recorded in 'Mabsut'. It is mentioned in 'Muntaqa' that a person sold a male slave for a female slave with the condition that each has 'Khiyar' over the item sold, both took possession, the seller of the male slave gave permission, and the slave died with the buyer—the sale is completed. It is also recorded in 'Muntaqa' that if a person bought a male slave for a female slave, each stipulating 'Khiyar' for themselves, and then both freed their respective slaves at the same time, the manumission by each party of the property they owned would be valid. Be it clear that when both have 'Khiyar', then according to Imam al-A'zam, Imam Abu Yusuf, and Imam Muhammad (RA), the manumission by the seller of the male slave will be effective regarding the male slave, and the manumission by the seller of the female slave will be effective regarding her. If a person buys a slave from another for a thousand dirhams and both have 'Khiyar'. Then, the seller says in the presence of the buyer, "I have given permission for the sale," and subsequently, the buyer says in the presence of the seller, "I have rescinded (Faskh) the sale," then the sale shall be rescinded. However, if the slave dies within or after three days before being returned to the seller, the buyer is liable for the price because the seller had finalized the sale and only the buyer's 'Khiyar' remained. If any defect (Ayb) arises in the slave before or after this conversation, the same ruling applies: the buyer is liable for the price and loses the right to return the slave due to the new defect. If the situation arises where first the buyer rescinds, then the seller gives permission, and then the slave dies...

इस वजह से कि 'उम्म अल-वलद' (वह दासी जिससे स्वामी की संतान हो) हिबा (उपहार) के बाद भी ख्यार (विकल्प) के हुक्म से उसकी मिल्कियत में बाकी रहती है और बेटा बाकी नहीं रहता है। और अगर मुश्तरी (खरीददार) ने वह चीज़ जो गुलाम को हिबा की गई थी नष्ट कर दी, तो गुलाम के मामले में उसका ख्यार निरस्त (बातिल) हो जाएगा। इब्ने समाआ ने यह मसला इमाम मुहम्मद (रह.) से भी इसी तरह रिवायत किया है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

अगर कोई गुलाम तीन दिन के ख्यार-ए-शर्त (शर्तिया विकल्प) पर खरीदा गया और बाए' (विक्रेता) ने मुश्तरी के कब्जे में उसका हाथ काट दिया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक मुश्तरी का ख्यार बातिल हो जाएगा, और इमाम (अबू यूसुफ रह.) के नज़दीक बातिल नहीं होगा। इमाम अबू यूसुफ (रह.) से इस मसले में दो रिवायतें आई हैं। और अगर बाए' ने मुश्तरी को सुपुर्द करने से पहले उसका हाथ काट डाला, तो सबके नज़दीक मुश्तरी का ख्यार बातिल नहीं होगा। और अगर मुश्तरी के कब्जे में किसी अजनबी ने उसका हाथ काट डाला, तो सबके नज़दीक ख्यार बातिल हो जाएगा, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है। अगर एक घर मुश्तरी ने अपने लिए ख्यार की शर्त रखकर खरीदा, फिर उसके पहलू में दूसरा घर बिकता था जिसे मुश्तरी ने शुफ़'आ (पड़ोसी का अग्रक्रय अधिकार) के हक से ले लिया, तो उसका ख्यार समाप्त हो जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और ख्यार बातिल होने के लिए शुफ़'आ के माध्यम से लेना ज़रूरी नहीं है, केवल मांग करने से ही बातिल हो जाएगा, चाहे उसने उसे साथ में लिया हो या न लिया हो, यह 'नहर अल-फ़ाएक' में उल्लेखित है। अगर किसी ने ख्यार की शर्त पर कोई चीज़ खरीदी और ख्यार की अवधि में कीमत (थमन) के बदले उसे बाए' के पास गिरवी (रहन) रख दिया, तो यह जायज़ है, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। अगर कोई मुर्गी खरीदी जिसने ख्यार की अवधि के दौरान अंडे दिए, तो ख्यार साकित (निरस्त) हो जाएगा, लेकिन उस स्थिति में साकित नहीं होगा जब अंडे खराब हों। और अगर कोई जानवर खरीदा जिसने बच्चा दिया, तो ख्यार साकित हो जाएगा, लेकिन उस स्थिति में साकित नहीं होगा जब बच्चा मृत पैदा हो, यह 'बहर अल-राएक' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने एक गुलाम को एक दासी के बदले इस शर्त पर बेचा कि प्रत्येक को अपनी बेची हुई चीज़ में ख्यार (विकल्प) प्राप्त है और दोनों ने कब्जा कर लिया, फिर गुलाम बेचने वाले ने बिक्री की अनुमति दे दी, इसके बाद गुलाम मुश्तरी के पास मर गया तो बिक्री पूर्ण (मुकम्मल) हो गई। ☆

'मिन्हाज' में लिखा है कि अगर दासी मुश्तरी के कब्जे में कोई मृत बच्चा जने, तो यदि जनने से उसमें कोई कमी (नुकसान) नहीं आई, तो मुश्तरी का ख्यार बाकी रहेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और स्पष्ट हो कि अगर बाए' और मुश्तरी दोनों को ख्यार प्राप्त हो, तो एक की अनुमति से बिक्री पूरी नहीं होती जब तक कि दोनों की अनुमति न हो, यह 'मबसूद' में लिखा है। और 'मुंतका' में वर्णित है कि एक व्यक्ति ने एक गुलाम को दासी के बदले इस शर्त पर बेचा कि प्रत्येक को अपनी बेची हुई वस्तु में ख्यार प्राप्त है और दोनों ने कब्जा कर लिया, फिर गुलाम बेचने वाले ने अनुमति दे दी और गुलाम मुश्तरी के पास मर गया, तो बिक्री पूरी हो गई। 'मुंतका' में यह भी वर्णित है कि एक व्यक्ति ने एक गुलाम दासी के बदले खरीदा और दोनों ने अपने लिए ख्यार की शर्त रखी, फिर दोनों ने एक साथ आज़ाद कर दिया, तो प्रत्येक का आज़ाद करना उस चीज़ में जिसका वह मालिक था, जायज़ होगा। स्पष्ट रहे कि जब दोनों का ख्यार है, तो इमाम-ए-आज़म, इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद (रह.) सबके नज़दीक गुलाम बेचने वाले का आज़ाद करना गुलाम के हक में और दासी बेचने वाले का आज़ाद करना दासी के हक में प्रभावी होगा। एक व्यक्ति ने दूसरे से एक गुलाम एक हजार दिरहम में खरीदा और दोनों को ख्यार प्राप्त है। फिर बाए' ने मुश्तरी की मौजूदगी में कहा कि मैंने बिक्री की अनुमति दे दी, और उसके बाद मुश्तरी ने बाए' की मौजूदगी में कहा कि मैंने बिक्री रद्द (फ़स्ख़) कर दी, तो बिक्री रद्द हो जाएगी। फिर अगर वह मुश्तरी के पास वापस करने से पहले तीन दिन के भीतर या बाद में मर गया, तो मुश्तरी पर कीमत देना अनिवार्य होगा क्योंकि बाए' ने बिक्री पूरी कर दी थी और केवल मुश्तरी का ख्यार बाकी रह गया था। और अगर उस गुलाम में इस बातचीत से पहले या बाद में कोई दोष (ऐब) पैदा हो गया, तो उसका भी यही हुक्म है और मुश्तरी पर कीमत अनिवार्य होगी, और दोष पैदा होने के बाद मुश्तरी को वापस करने का अधिकार नहीं है। और अगर यह स्थिति हुई कि पहले मुश्तरी ने रद्द किया फिर बाए' ने अनुमति दी और फिर गुलाम मर गया तो...

اس جہت سے کہ ام ولد بعد ہبہ کے بھی بحکم خیار اس کی ملک میں باقی رہتی ہے اور بیٹا باقی نہیں رہتا ہے اور اگر مشتری نے وہ چیز جو غلام کو ہبہ کی گئی تھی تلف کر دی تو اس کا خیار غلام میں باطل ہو جائے گا اور ابن سماعہ نے یہ مسئلہ امام محمدؒ سے بھی اسی طرح روایت کیا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی غلام تین دن کے خیار شرط پر خریدا اور بائع نے مشتری کے قبضہ میں اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا تو امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری کا خیار باطل ہو جائے گا اور امامؒ کے نزدیک باطل نہ ہو گا اور امام ابو یوسفؒ سے اس مسئلہ میں دو روایتیں آئی ہیں اور اگر بائع نے مشتری کو سپرد کرنے سے پہلے اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا تو سب کے نزدیک مشتری کا خیار باطل نہ ہو گا اور اگر مشتری کے قبضہ میں کسی اجنبی نے اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا تو سب کے نزدیک خیار باطل ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر ایک گھر مشتری نے اپنے واسطے خیار کی شرط کر کے خریدا پھر اس کے پہلو میں دوسرا گھر بکتا تھا اس کو مشتری نے شفعہ کے حق سے لیا تو اس کا خیار جاتا رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور خیار باطل ہونے کے واسطے شفعہ کی راہ سے لے لینا کچھ ضروری امر نہیں ہے صرف طلب کرنے سے باطل ہو جائے گا خواہ اس کے ساتھ لے بھی لیا ہو یا نہ لے لیا ہو یہ نہر الفائق میں مذکور ہے اگر کسی نے خیار کی شرط پر کوئی چیز خریدی اور مدت خیار میں ثمن کے عوض اس کو بائع کے پاس رہن کر دیا تو جائز ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر کوئی مرغی خریدی کہ جس نے مدت خیار کے اندر انڈے دیے تو خیار ساقط ہو جائے گا مگر اس صورت میں ساقط نہ ہو گا کہ انڈے گندے ہوں اور اگر کوئی جانور

خریدا جس نے بچہ دیا تو خیار ساقط ہو جائے گا مگر اس صورت میں ساقط نہ ہو گا کہ بچہ مردہ ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے ایک غلام بعوض باندی کے اس شرط پر فروخت کیا کہ ہر ایک کو اپنی فروخت کی ہوئی چیز میں خیار حاصل ہے اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر غلام بیچنے والے نے بیع کی اجازت دے دی پس غلام مشتری کے پاس مر گیا تو بیع تمام ہو گئی ☆

منہج میں یوں لکھا ہے کہ اگر باندی مشتری کے قبضہ میں کوئی مردہ بچہ جنی پس اگر جننے سے اس میں کچھ نقصان نہ آیا تو مشتری کو خیار باقی رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور واضح ہو کہ اگر بائع اور مشتری دونوں کو خیار حاصل ہو تو ایک کی اجازت سے بیع تمام نہیں ہوتی ہے تا وقتیکہ دونوں کی اجازت نہ ہو یہ مبسوط میں لکھا ہے اور منتقٰی میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے ایک غلام بعوض باندی کے اس شرط پر فروخت کیا کہ ہر ایک کو اپنی فروخت کی ہوئی چیز میں خیار حاصل ہے اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر غلام بیچنے والے نے بیع کی اجازت دے دی پس غلام مشتری کے پاس مر گیا تو بیع تمام ہو گئی اور نیز منتقٰی میں ماثور ہے کہ ایک شخص نے ایک غلام بعوض باندی کے خریدا اور ہر ایک نے اپنے واسطے خیار کی شرط کر لی پھر دونوں نے ایک ساتھ آزاد کر دیا تو ہر ایک کا آزاد کرنا اس چیز میں جس کا وہ مالک تھا جائز ہو جائے گا ف واضح ہو کہ جب دونوں کا خیار ہے تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ سب کے نزدیک غلام فروخت کرنے والے کا آزاد کرنا غلام کے حق میں اور باندی بیچنے والے کا عتق باندی کے حق میں نافذ ہو گا۔ ایک شخص نے دوسرے سے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور دونوں کو خیار حاصل ہے پھر بائع نے مشتری کے حضور میں کہا کہ میں نے بیع کی اجازت دے دی اور اس کے بعد مشتری نے بائع کے حضور میں کہا کہ میں نے بیع فسخ کر دی تو بیع فسخ ہو جائے گی پس اگر مشتری کے پاس واپس کرنے سے پہلے تین دن کے اندر یا بعد ہلاک ہو گیا تو

مشتری پر ثمن لازم آئے گا اس جہت سے کہ بائع نے بیع تمام کر دی تھی اور صرف مشتری کا خیار رہ گیا تھا اور اگر اس غلام میں کوئی عیب اس گفتگو سے پہلے یا اس کے بعد پیدا ہو گیا تو اس کا بھی یہی حکم ہے اور مشتری پر ثمن لازم آئے گا اور بعد اس عیب پیدا ہونے کے مشتری کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر یہ صورت واقع ہوئی کہ پہلے مشتری نے فسخ کر دیا پھر بائع نے بیع کی اجازت دی پھر غلام مر گیا تو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (284) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

The buyer is liable for the price. Similarly, if after this discussion, a defect arises in the slave that causes a loss, the sale is rescinded (*faskh*). The buyer must return the item and also compensate for the loss caused by the defect. If a defect occurs before the buyer rescinds the sale, and then the seller grants permission for the sale, the sale becomes binding on the buyer, and he must pay the price; this is recorded in *Al-Muhit*.

Whether the option (*khiyar*) belonged to the seller or the buyer, if both broke the sale and the slave died in the buyer's possession before the seller could reclaim it, then the buyer is liable for the price if the option was his, or for the value if the option was the seller's; this is recorded in *Al-Mabsut*. If two people bought something on the condition that both have the option, and one of them agreed to the sale either explicitly or by implication, the other cannot reject it. Rather, according to Imam Azam (Imam Abu Hanifa), the option for both becomes void. However, the *Sahiban* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that one can reject the sale for their own portion. A similar difference of opinion exists regarding the 'Option of Viewing' (*khiyar al-ru'yat*) and the 'Option of Defect' (*khiyar al-ayb*); this is recorded in *Nahr al-Faiq*. If a person bought a slave from two people in a single contract on the condition that both sellers have the option, and then one of them agreed to the sale while the other did not, according to Imam Azam, the sale becomes binding on both; this is recorded in *Fatawa Qadi Khan*.

Fourth Chapter Regarding disputes between the transacting parties concerning the 'Option of Condition' (*Shart-i Khiyar*)

If the two parties to a sale dispute the existence of an option condition, the statement of the one who denies the option shall be accepted. If they dispute the length of the option period, the statement of the person claiming the shorter duration is reliable. If they dispute whether the period has expired, the statement of the one who denies its expiry is reliable; this is recorded in *Al-Mabsut*.

If both dispute the option condition and both produce witnesses, the witnesses of the claimant of the option shall be accepted; this is recorded in *Al-Qunyah*. If the option belonged to only one party and they dispute within the period regarding permission or rescission, the statement of the one who held the option shall be accepted whether he claims rescission or permission, and witnesses shall be required from the other party. If they dispute after the period has expired, the statement of

the person claiming permission shall be accepted, and witnesses shall be required from the one claiming rescission. However, if the option belonged to both and they dispute within the period about the sale being broken or permitted, the statement of the one claiming rescission shall be accepted, and witnesses from the other. If they dispute after the period, the statement of the one claiming permission is accepted, and witnesses from the one claiming the sale was broken; this is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. This all applies if the witnesses' testimonies are undated. If the witnesses of both parties provide specific dates, then regarding both rescission and permission, the witnesses of the person whose date is earlier shall be deemed reliable; this is recorded in *Sharh al-Tahawi*.

Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated in *Jami' al-Kabir* that if a person sold a slave to another for a thousand dirhams on the condition that the seller has an option for three days, and the buyer took possession and the period passed, then if one of them says that the slave died within three days...

---

1. "Claimant of permission" means the one who asserts that permission for the sale was granted.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (284) किताब अल-बुयू (विक्रय की पुस्तक)

क्रेता (मुश्तरी) पर कीमत वाजिब होगी और इसी तरह यदि इस बातचीत के बाद उस गुलाम में कोई ऐसा दोष (ऐब) पैदा हो गया जिससे नुकसान हुआ, तो विक्रय (बय) रद्द (फस्ख) है। वह वस्तु वापस करे और उस दोष के कारण जो नुकसान हुआ है, उसे भी दे। और यदि ऐसी स्थिति उत्पन्न हो कि क्रेता के विक्रय रद्द करने से पहले गुलाम में कोई दोष आ गया और फिर विक्रेता (बाय) ने विक्रय की अनुमति दे दी, तो विक्रय क्रेता पर अनिवार्य (लाजिम) है और उसे मूल्य चुकाना पड़ेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि विकल्प (खियार) विक्रेता का था या क्रेता का, और दोनों ने विक्रय तोड़ दिया, फिर विक्रेता के कब्ज़ा करने से पहले गुलाम क्रेता के पास मर गया, तो क्रेता पर या तो मूल्य (थमन) वाजिब होगा यदि विकल्प क्रेता का था, या कीमत अनिवार्य होगी यदि विकल्प विक्रेता का था; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों ने कोई चीज़ इस शर्त पर खरीदी कि दोनों को विकल्प है, और उनमें से एक व्यक्ति स्पष्ट रूप से या इशारे से विक्रय पर सहमत हो गया, तो दूसरा उसे अस्वीकार नहीं कर सकता। बल्कि इमाम आज़म (रह.) के अनुसार उसका विकल्प शून्य (बातिल) हो जाएगा, जबकि साहिबैन ने कहा है कि वह अपने हिस्से का विक्रय रद्द कर सकता है। इसी प्रकार का मतभेद देखने के विकल्प (खियार-ए-रुयत) और दोष के विकल्प (खियार-ए-ऐब) में भी है; यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने एक गुलाम दो व्यक्तियों से एक ही अनुबंध (अक़्द) में इस शर्त पर खरीदा कि दोनों विक्रेताओं को विकल्प प्राप्त है, फिर उनमें से एक सहमत हो गया और दूसरा नहीं, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार दोनों पर विक्रय अनिवार्य होगा; यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

चौथा अध्याय विक्रय करने वालों के बीच विकल्प की शर्त (शर्त-ए-खियार) पर विवाद के वर्णन में

यदि दोनों पक्ष विकल्प की शर्त पर विवाद करें, तो उसकी बात मानी जाएगी जो विकल्प होने से इनकार करता है। यदि विकल्प की अवधि की मात्रा पर विवाद हो, तो उसकी बात विश्वसनीय मानी जाएगी जो कम समय कहता है। और यदि अवधि बीतने पर विवाद हो, तो उसकी बात विश्वसनीय होगी जो इसके बीतने से इनकार करता है; यह 'मब्सूत' में लिखा है।

यदि दोनों ने विकल्प की शर्त पर विवाद किया और दोनों ने गवाह पेश किए, तो विकल्प का दावा करने वाले के गवाह स्वीकार किए जाएंगे; यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि विकल्प एक पक्ष का था

और दोनों ने अवधि के भीतर अनुमति या रद्दीकरण पर विवाद किया, तो बात उसकी मानी जाएगी जिसके पास विकल्प था, चाहे वह रद्दीकरण का दावा करे या अनुमति का, और गवाह दूसरे पक्ष के लिए जाएंगे। यदि अवधि बीतने के बाद विवाद हो, तो जो अनुमति का दावा कर रहा है उसकी बात मानी जाएगी और रद्दीकरण का दावा करने वाले के गवाह लिए जाएंगे। लेकिन यदि विकल्प दोनों का हो और अवधि के भीतर विक्रय टूटने या अनुमति पर विवाद हो, तो रद्दीकरण का दावा करने वाले की बात मानी जाएगी और गवाह दूसरे के होंगे। यदि अवधि बीतने के बाद विवाद हो, तो अनुमति का दावा करने वाले की बात मानी जाएगी और विक्रय टूटने का दावा करने वाले के गवाह लिए जाएंगे; यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यह सब तब है जब गवाहों के बयानों में तारीख न हो। यदि दोनों पक्षों के गवाह तारीख के साथ गवाही दें, तो रद्दीकरण और अनुमति दोनों के मामले में उसके गवाह विश्वसनीय होंगे जिसकी तारीख पहले की हो; यह 'शराह तहावी' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे कबीर' में फरमाया है कि यदि किसी व्यक्ति ने एक गुलाम दूसरे को एक हज़ार दिरहम में इस शर्त पर बेचा कि विक्रेता को तीन दिन का विकल्प प्राप्त है, क्रेता ने उस पर कब्ज़ा कर लिया और अवधि बीत गई, फिर उनमें से किसी एक ने कहा कि गुलाम तीन दिन के भीतर मर...

---

1. "मुद्दई इजाज़त" का अर्थ है वह जो कहता है कि विक्रय की अनुमति दी गई थी।

مشتری پر قیمت واجب ہوگی اور اسی طرح اگر بعد اس گفتگو کے اُس غلام میں کوئی ایسا عیب پیدا ہو گیا کہ جس سے نقصان آیا تو بیع فسخ ہے اور مبیع کو واپس کرے اور اُس کے ساتھ عیب کی وجہ سے جو نقصان آیا ہے وہ بھی دے اور اگر یہ صورت واقع ہو کہ مشتری کے فسخ کرنے سے پہلے غلام میں کوئی عیب آگیا پھر بائع نے بیع کی اجازت دے دی تو بیع مشتری پر لازم ہے اور اُس کو ثمن دینا پڑے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر خیار بائع کا تھا یا مشتری کا تھا اور دونوں نے بیع توڑ دی پھر بائع کے قبضہ کرنے سے پہلے غلام مشتری کے پاس ہلاک ہو گیا تو مشتری پر یا ثمن واجب ہو گا اگر خیار مشتری کا ہو یا قیمت لازم آئے گی اگر خیار بائع کا ہو یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے کوئی چیز اس شرط پر خریدی کہ دونوں کو خیار ہے اور ایک شخص دونوں میں سے صریحاً یا دلالتہً بیع پر راضی ہو گیا تو دوسرا اس کو رد نہیں کر سکتا ہے بلکہ امام اعظمؒ کے نزدیک اُس کا خیار باطل ہو جائے گا اور صاحبین نے کہا کہ اپنے حصہ کی بیع رد کر سکتا ہے اور اسی طرح کا اختلاف خیار رویت اور خیار عیب میں بھی ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک غلام دو شخصوں سے ایک ہی عقد میں اس شرط پر خریدا کہ دونوں بائعوں کو خیار حاصل ہے پھر اُس میں کا ایک بیع پر راضی ہو گیا اور دوسرا راضی نہ ہوا تو امام اعظمؒ کے نزدیک دونوں پر بیع لازم ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

چوتھی فصل دونوں باہم بیع کرنے والوں کے شرطِ خیار کر لینے میں اختلاف کرنے کے بیان میں

اگر دونوں بیع کرنے والے شرطِ خیار میں اختلاف کریں تو اُس کا قول لیا جائے گا جو خیار کی نفی کرتا ہے اور اگر دونوں مدتِ خیار کی مقدار میں اختلاف کریں تو اُس شخص کا قول معتبر ہو گا جو کم وقت کہتا ہے اور اگر مدت کے گزرنے میں اختلاف کریں تو اس شخص کا قول معتبر ہو گا جو اُس کے گزرنے کا منکر ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر دونوں نے شرطِ خیار میں اختلاف کیا اور دونوں نے گواہ قائم کیے تو خیار کے مدعی کے گواہ قبول ہوں گے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر خیار ایک کا تھا اور دونوں نے اجازت یا فسخ میں مدت کے اندر اختلاف کیا تو قول اُس کا لیا جائے گا جس کو خیار تھا خواہ وہ فسخ کا دعوٰی کرے یا اجازت کا اور گواہ دوسرے کے لیے جائیں گے اور اگر بعد مدت گزر جانے کے دونوں نے اختلاف کیا تو جو شخص مدعی اجازت ہے اُسی کا قول لیا جائے گا اور فسخ کے دعوٰی کرنے والے کے گواہ لیے جائیں گے لیکن اگر خیار دونوں کا ہو اور مدت کے اندر بیع ٹوٹنے یا اجازت ہونے میں اختلاف کریں تو قول فسخ کے دعوٰی کرنے والے کا ہو گا اور گواہ دوسرے کے اور اگر بعد مدت گزرنے کے اختلاف کریں تو اجازت کے دعوٰی کرنے والے کا قول لیا جائے گا اور بیع ٹوٹنے کے دعوٰی کرنے والے کے گواہ لیے جائیں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ دونوں کے گواہ کے بیان میں تاریخ نہ ہو اور اگر دونوں کے گواہ تاریخ کے ساتھ گواہی ادا کریں تو فسخ و اجازت دونوں کے باب میں اُس شخص کے گواہ معتبر ہوں گے جس کے گواہوں کی تاریخ پہلے ہو یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ نے جامع کبیر میں فرمایا ہے کہ کسی شخص نے ایک غلام دوسرے کے ہاتھ ہزار درہم کو اس شرط پر بیچا کہ بائع کو تین دن تک خیار حاصل ہے اور مشتری نے اُس پر قبضہ کر لیا اور مدت گزر گئی پھر کسی ایک نے دونوں میں سے یہ کہا کہ غلام تین دن کے اندر مر...

۱۔ قولہ مدعی اجازت یعنی کہتا ہے کہ بیع کی اجازت دی گئی تھی ۱۲۔

...had occurred and the sale was rescinded and the price became due, and the other party stated that no, he is alive and has run away, then the statement of the person claiming that he is alive and has run away shall be deemed credible. If both parties produce witnesses, the witnesses of the person claiming he is alive and ran away shall be accepted; this is recorded in 'al-Muhit'. If both agree on his death, but one says he died within three days and the other says he died after three days, then the statement of the person claiming death within three days is credible, and the witnesses of the other party shall be accepted. If both agree that the slave died after three days while in the possession of the purchaser, but they differ regarding rescission (faskh) and authorization (ijazah), and one produces witnesses that the seller rescinded the sale within three days, while the other produces witnesses that authorization was given within three days, the witnesses of the one claiming rescission shall be accepted. Some jurists have stated that this is based on analogy (qiyas), but by way of judicial preference (istihsan), the witnesses of the one claiming authorization shall be accepted. If both agree on death within three days and the rest of the matter remains as stated, then the witnesses of the one claiming authorization of the sale shall be accepted. If one claims death after three days and authorization by the seller within three days, and the other claims death within three days and rescission of the sale by the seller before death, then the statement of the one claiming rescission shall be taken and the witnesses of the other shall be accepted. If one claims death after three days and rescission by the seller within three days, and the other claims death within three days and authorization by the seller before death, then the statement of the one claiming rescission and the witnesses of the other shall be accepted. This same rule applies if both parties have an option (khiyar) and disagree in a similar manner; this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'.

Furthermore, Imam Muhammad (RA) stated in 'al-Jami' that if someone purchased a slave on the condition that the seller has an option for three days, and the purchaser took possession of him, and his price was one thousand dirhams, then within three days his price increased to two thousand dirhams, and after three days had passed, the seller produced witnesses that after his price reached two thousand dirhams within the three days, the purchaser killed him by mistake (manslaughter), while the purchaser denied this and produced witnesses that the seller killed him after the three days had passed, then the witnesses of the seller shall be accepted. If the situation is that one party produces witnesses that the slave died in the purchaser's

possession within three days and the other brings witnesses that he died after three days, then the witnesses of the person claiming death after three days shall be accepted. If it is ruled that liability (daman) for the killing is due to the seller, then the seller shall have the option to take the indemnity from the purchaser's supporting tribe (aqilah). However, if the seller intends to take the price the slave had on the day of possession from the purchaser himself, he is not entitled to do so. Similarly, if the seller brings witnesses that a specific person killed the slave within three days by mistake, and the purchaser produces witnesses that that person or another (1) killed him after three days, then also the seller's witnesses shall be accepted, and it will be decided in favor of the seller that he should receive the price of the slave on the day of the killing from the killer's supporting tribe. If the seller wishes to take liability for the price from the purchaser, he will not have this option. If the purchaser produces witnesses that the seller himself killed him within three days, and the seller brings witnesses that the purchaser killed him after three days, then the seller's witnesses shall be accepted. If the seller brings witnesses that a stranger killed him after three days, and the purchaser produces witnesses that this stranger or another (1) killed him within three days, then the seller's witnesses shall be taken. If in this situation the purchaser wants to prove the killing against the person whom the seller has witnessed as killing after three days and intends to take liability from him, the purchaser shall not have this choice; this is written in 'al-Muhit'.

Footnote: 1. The phrase "by the other" refers to a claim made against another specified person.

...गया था और बिक्री रद्द हो गई और कीमत वाजिब हो गई, और दूसरे ने कहा कि नहीं, वह जीवित है और भाग गया है, तो उस व्यक्ति का कथन विश्वसनीय माना जाएगा जो उसके जीवित होने और भाग जाने का दावा करता है। और यदि दोनों पक्ष गवाह पेश करें, तो गवाह भी उसी व्यक्ति के विश्वसनीय माने जाएंगे जो उसके जीवित भाग जाने का दावेदार है; यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि दोनों उसकी मृत्यु पर सहमत हों, लेकिन एक कहे कि वह तीन दिन के भीतर मरा और दूसरा कहे कि वह तीन दिन के बाद मरा, तो उस व्यक्ति का कथन विश्वसनीय है जो तीन दिन के भीतर मृत्यु का दावा करता है, और गवाह दूसरे पक्ष के स्वीकार किए जाएंगे। और यदि दोनों इस बात पर सहमत हों कि गुलाम ग्राहक (मुश्तरी) के कब्ज़े में तीन दिन बाद मरा, लेकिन वे बिक्री निरस्तीकरण (फस्ख) और अनुमति (इजाज़त) के बारे में विवाद करें, और एक पक्ष गवाह पेश करे कि विक्रेता (बाए) ने तीन दिन के भीतर बिक्री रद्द कर दी थी, और दूसरा गवाह पेश करे कि उसने तीन दिन के भीतर अनुमति दे दी थी, तो बिक्री रद्द होने का दावा करने वाले के गवाह लिए जाएंगे। कुछ न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने कहा है कि यह तर्क(क़यास) है और 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के अनुसार अनुमति का दावा करने वाले के गवाह लिए जाएंगे। और यदि दोनों तीन दिन के भीतर मृत्यु पर सहमत हों और शेष मामला अपनी स्थिति पर रहे, तो बिक्री की अनुमति का दावा करने वाले के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि एक व्यक्ति तीन दिन के बाद मृत्यु का और तीन दिन के भीतर विक्रेता की अनुमति का दावा करे, और दूसरा तीन दिन के भीतर मृत्यु का और मृत्यु से पहले विक्रेता द्वारा बिक्री रद्द करने का दावा करे, तो बिक्री रद्द करने का दावा करने वाले का कथन लिया जाएगा और गवाह दूसरे के लिए स्वीकार्य होंगे। और यदि एक तीन दिन के बाद मृत्यु का और तीन दिन के भीतर विक्रेता द्वारा बिक्री रद्द करने का दावा करे, और दूसरा तीन दिन के भीतर मृत्यु का और मृत्यु से पहले विक्रेता की अनुमति का दावा करे, तो बिक्री रद्द करने का दावा करने वाले का कथन और दूसरे पक्ष के गवाह लिए जाएंगे। यही नियम तब भी रहेगा यदि दोनों को विकल्प (ख़यार) प्राप्त हो और वे इसी तरह विवाद करें; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

इसके अतिरिक्त, इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे' में फ़रमाया है कि यदि किसी ने एक गुलाम इस शर्त पर खरीदा कि विक्रेता को तीन दिन तक का विकल्प (ख़यार) प्राप्त है, और ग्राहक ने उस पर कब्ज़ा कर लिया और उसकी कीमत एक हज़ार दिरहम थी, फिर तीन दिन के भीतर उसकी कीमत बढ़कर दो हज़ार दिरहम हो गई, फिर तीन दिन बीत गए और विक्रेता ने गवाह पेश किए कि तीन दिन के

भीतर उसकी कीमत दो हज़ार दिरहम हो जाने के बाद ग्राहक ने उसे गलती से (ख़ता से) मार डाला है, और ग्राहक ने इनकार किया और गवाह पेश किए कि विक्रेता ने उसे तीन दिन बीतने के बाद गलती से मार दिया है, तो विक्रेता के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि ऐसी स्थिति हो कि एक ने गवाह पेश किए कि गुलाम ग्राहक के पास तीन दिन के भीतर मर गया है और दूसरा गवाह लाया कि वह तीन दिन बाद मरा है, तो जो व्यक्ति तीन दिन बाद मृत्यु का दावा करता है, उसी के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि हम यह आदेश दें कि हत्या की क्षतिपूर्ति (ज़मान) विक्रेता के लिए अनिवार्य है, तो विक्रेता को अधिकार होगा कि ग्राहक के सहायक कबीले (आक़िला) से क्षतिपूर्ति ले ले। लेकिन यदि विक्रेता यह इरादा करे कि जो कीमत गुलाम की कब्ज़े के दिन थी, उसकी क्षतिपूर्ति सीधे ग्राहक से ले, तो उसे यह अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि विक्रेता गवाह लाया कि अमुक व्यक्ति ने उस गुलाम को तीन दिन के भीतर गलती से मार दिया है और ग्राहक ने गवाह पेश किए कि उस व्यक्ति ने या दूसरे(1) ने तीन दिन के बाद उसे गलती से मार दिया है, तो भी विक्रेता के गवाह स्वीकार किए जाएंगे और विक्रेता के पक्ष में यह फैसला किया जाएगा कि हत्या के दिन जो उसकी कीमत थी, वह हत्या करने वाले के सहायक कबीले से प्राप्त कर ले। और यदि विक्रेता ग्राहक से कीमत की क्षतिपूर्ति लेना चाहे तो उसे यह अधिकार नहीं होगा। और यदि ग्राहक गवाह पेश करे कि स्वयं विक्रेता ने उसे तीन दिन के भीतर मार दिया है और विक्रेता गवाह पेश करे कि ग्राहक ने उसे तीन दिन बाद मारा है, तो विक्रेता के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि विक्रेता गवाह लाया कि इस अजनबी व्यक्ति ने तीन दिन के बाद उसे मार दिया है और ग्राहक ने गवाह पेश किए कि इस अजनबी या दूसरे(1) ने उसे तीन दिन के भीतर मार दिया है, तो विक्रेता के गवाह लिए जाएंगे। और यदि इस स्थिति में ग्राहक उस व्यक्ति पर हत्या साबित करना चाहे जिस पर विक्रेता ने इस प्रकार गवाह पेश किए हैं कि उसने तीन दिन बाद हत्या की है और उससे क्षतिपूर्ति लेने का इरादा करे, तो ग्राहक को यह अधिकार नहीं होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

पाद टिप्पणी: 1. कथन "दूसरे ने" अर्थात दूसरे निश्चित व्यक्ति पर दावा किया।

گیا تھا اور بیع ٹوٹ گئی اور قیمت واجب ہوئی اور دوسرے نے کہا کہ نہیں وہ زندہ ہے اور بھاگ گیا ہے تو قول اس شخص کا معتبر ہوگا کہ جو اُس کے زندہ وبھاگ جانے کا دعویٰ کرتا ہے اور اگر دونوں گواہ قائم کریں تو گواہ بھی اُسی شخص کے معتبر ہوں گے جو اُس کے زندہ بھاگ جانے کا مدعی ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر دونوں اُس کے مرنے پر متفق ہوں لیکن ایک کہے کہ وہ تین دن کے اندر مرا اور دوسرا کہے کہ تین دن کے بعد مرا تو قول اُس شخص کا معتبر ہے جو تین دن کے اندر موت کا دعویٰ کرتا ہے اور گواہ دوسرے کے لیے جائیں گے اور اگر دونوں اس بات پر متفق ہوں کہ غلام تین دن کے بعد مشتری کے قبضہ میں مرا لیکن فسخ اور اجازت میں اختلاف کریں اور ایک اس بات پر گواہ قائم کرے کہ بائع نے تین دن کے اندر بیع توڑ دی تھی اور دوسرا گواہ قائم کرے کہ تین دن کے اندر اجازت دے دی تھی تو بیع ٹوٹنے کے دعویٰ کرنے والے کے گواہ لیے جائیں گے بعض فقہا نے کہا کہ یہ قیاس ہے اور بدیل استحسان اجازت کے دعویٰ کرنے والے کے گواہ لیے جائیں گے اور اگر دونوں تین دن کے اندر مرنے پر اتفاق کریں اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو بیع کی اجازت کے دعویٰ کرنے والے کے گواہ قبول ہوں گے اور اگر ایک تین دن کے بعد موت کا اور تین دن کے اندر بائع کی اجازت کا دعویٰ کرے اور دوسرا تین دن کے اندر موت کا اور موت سے پہلے بائع کے بیع توڑنے کا دعویٰ کرے تو بیع ٹوٹنے کے دعویٰ کرنے والے کا قول لیا جائے گا اور گواہ دوسرے کے لیے جائیں گے اور اگر ایک تین دن کے بعد موت کا اور تین دن کے اندر بائع کے بیع توڑنے کا دعویٰ کرے اور دوسرا تین دن کے اندر موت کا اور موت سے پہلے بائع کی اجازت کا دعویٰ کرے تو بیع ٹوٹنے کے دعویٰ کرنے والے کا قول

اور دوسرے کے گواہ لیے جائیں گے اور یہی حکم رہے گا اگر دونوں کا خیار ہو اور اسی طرح دونوں اختلاف کریں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

نیز امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا ہے کہ اگر کسی نے ایک غلام اس شرط پر خریدا کہ بائع کو تین دن تک خیار حاصل ہے اور مشتری نے اُس پر قبضہ کر لیا اور اُس کی قیمت ایک ہزار درہم تھی پھر تین دن کے اندر اس کی قیمت بڑھ کر دو ہزار درہم ہو گئی پھر تین دن گزر گئے اور بائع نے اس بات پر گواہ قائم کیے کہ تین دن کے اندر اس کی قیمت دو ہزار درہم ہو جانے کے بعد مشتری نے اُس کو خطا سے قتل کر ڈالا ہے اور مشتری نے انکار کر کے اس بات پر گواہ قائم کیے کہ بائع نے اُس کو تین دن گزرنے کے بعد خطا سے قتل کر دیا ہے تو بائع کے گواہ قبول ہوں گے اور اگر یہ صورت ہو کہ ایک نے اس بات پر گواہ قائم کیے کہ غلام مشتری کے پاس تین دن کے اندر مر گیا ہے اور دوسرا گواہ لایا کہ بعد تین دن کے مرا ہے تو جو شخص تین دن کے بعد موت کا دعویٰ کرتا ہے اُسی کے گواہ قبول ہوں گے اور اگر ہم یہ حکم دیں کہ قتل کی ضمان بائع کے واسطے واجب ہے تو بائع کو اختیار ہوگا کہ مشتری کی مددگار برادری سے ضمان لے لے لیکن اگر بائع یہ قصد کرے کہ جو قیمت غلام کی قبضہ کے دن تھی اس کی ضمان مشتری سے لے تو اُس کو یہ نہیں پہنچتا ہے اور اسی طرح اگر بائع گواہ لایا کہ فلاں شخص نے اس غلام کو تین دن کے اندر خطا سے قتل کیا ہے اور مشتری نے گواہ قائم کئے کہ اس شخص نے یا دوسرے نے تین دن کے بعد اُس کو خطا سے قتل کیا ہے تو بھی بائع کے گواہ قبول ہوں گے اور بائع کے واسطے یہ فیصلہ کیا جائے گا کہ قتل کے دن جو اس کی قیمت تھی وہ قتل کرنے والے کی مددگار برادری سے لے لے اور اگر بائع مشتری سے قیمت کی ضمان لینا چاہے تو یہ اختیار اس کو نہ ہوگا اور اگر مشتری گواہ قائم کرے کہ خود بائع نے اُس کو تین دن کے اندر قتل کیا ہے اور بائع گواہ لا دے کہ مشتری نے اسکو تین دن کے بعد قتل کیا ہے تو بائع کے گواہ قبول ہونگے اور اگر بائع گواہ لایا

کہ اس شخص اجنبی نے تین دن کے بعد اسکو قتل کیا ہے اور مشتری نے گواہ قائم کیے کہ اس اجنبی یا دوسرے (۱) نے اُسکو تین دن کے اندر قتل کیا ہے تو بائع کے گواہ لیے جائینگے اور اگر اس صورت میں مشتری اس شخص پر قتل ثابت کرنا چاہے کہ جس پر بائع نے یوں گواہ قائم کیے ہیں کہ اُس نے تین روز کے بعد قتل کیا ہے اور اس سے ضمان لینے کا ارادہ کرے تو یہ اختیار مشتری کو نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

۱۔ قولہ دوسرے نے یعنی دوسرے شخص معین پر دعویٰ کیا۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 (274) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If both parties agree that the person usurped the item within three days, and the seller (Ba'i) claims that death occurred within those three days while the buyer (Mushtari) claims death occurred after three days, the buyer's witnesses shall be accepted. If the claim is reversed, the seller's witnesses shall be accepted. The buyer then has the option to seek a guarantee or compensation for the price from the usurper; this is recorded in *Muhit Sarkhasi*. Similarly, if the usurpation is committed by two individuals, the buyer has the option to seek compensation from the person against whom he has proven the act. If witnesses are not established regarding the nature of the killing or death as we have described, the statement of the person claiming the killing or death within three days shall be taken. This is recorded in *Muhit*.

Fifth Section: Concerning the stipulation of an option (Khiyar) in some of the sold items (Mabi'), and the stipulation of an option for someone other than the contracting parties.

If two pieces of clothing, or two slaves, or two four-legged animals are purchased on the condition that the buyer has an option for one of them for three days, or on the condition that the seller has an option for one for three days, there are four scenarios for this issue. The first scenario is that the item subject to the option is not specified, nor is the price (Thaman) for each stated separately. The second scenario is that the item subject to the option is specified, but the price for each is not stated. The third scenario is that the share of the price is stated, but the item subject to the option is not specified. In these three scenarios, the sale of both items is invalid (Fasid). The fourth scenario, in which the sale of both is valid, is where the item subject to the option is specified and the share of the price for each is stated separately. In this case, the sale of one is definitively valid and the sale of the other is subject to the option. Thus, if the person for whom the option is granted gives permission, or dies, or the duration of the option passes without rescinding the sale, then the sale of both becomes complete, and the buyer is obligated to pay the price for both. The other party does not have the right to rescind the sale of one or both until the price is paid. This is recorded in *Al-Yanabi'*.

If a measurable (Kili) or weighable (Wazni) item, or a single slave, is purchased on the condition that the buyer has an option regarding half of it, the purchase is valid, whether the details of the price were stated or not. There is no difference whether

the option belongs to the seller or the buyer. Thus, if the option belongs to the buyer, he has the right to return the half in which he holds the option, even if this necessitates a splitting of the deal (Tafriq al-Safqah) against the seller's right, because the seller originally consented to the possibility of a split. This is recorded in *Kafi*. If a person purchased two slaves from another at a rate of one thousand dirhams and stipulated an option for the seller in one specific slave such that the contract became valid, then the buyer said, "I am taking [1] the slave in which there is no option" and offered to pay its price, he shall not have that right. If the seller insisted that the buyer pay the full price and the buyer refused, he shall not be coerced. However, if the seller intended to deliver the slave without the option to the buyer and collect its price, while staying the transaction regarding the second slave, and the buyer said, "I will not take anything nor pay any price until you permit the sale of the other slave so that I may take both, or rescind the deal so that I may take the slave whose sale is complete in exchange for its portion of the price," then the buyer shall have this option. This is recorded in *Muhit*.

---

^1 The statement "I am taking" means "I am taking into my possession."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ३ (२७४) किताब अल-बुयू' (बिक्री की पुस्तक)

यदि दोनों पक्ष इस बात पर सहमत हों कि उस व्यक्ति ने उसे तीन दिनों के भीतर हड़प लिया है, और विक्रेता (बाइ') तीन दिनों के भीतर मरने का दावा करे और खरीदार (मुश्तरी) तीन दिनों के बाद मृत्यु का दावा करे, तो खरीदार के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि इसके विपरीत दावा हो, तो विक्रेता के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और खरीदार को अधिकार होगा कि वह हड़पने वाले से कीमत की ज़मानत (मुआवज़ा) ले। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। इसी प्रकार यदि हड़पना दो व्यक्तियों की ओर से हुआ हो, तो खरीदार को अधिकार होगा कि जिस व्यक्ति पर उसने हड़पना प्रमाणित किया है, उससे ज़मानत ले। और यदि हत्या या मृत्यु के विषय में, जैसा कि हमने वर्णन किया है, गवाह न हों, तो उस व्यक्ति का कथन मान्य होगा जो तीन दिनों के भीतर हत्या या मृत्यु का दावा करता है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

पाँचवीं फ़स्ल: कुछ बेची गई वस्तुओं (मबी') में विकल्प (ख़ियार) की शर्त लगाने और अनुबंध करने वाले के अतिरिक्त किसी अन्य के लिए विकल्प की शर्त लगाने के विवरण में।

यदि दो कपड़े या दो दास या दो चौपाए इस शर्त पर खरीदे जाएँ कि खरीदार को दोनों में से एक में तीन दिनों तक विकल्प (ख़ियार) प्राप्त है, या इस शर्त पर कि विक्रेता को तीन दिनों तक एक में विकल्प प्राप्त है, तो इस मसले की चार स्थितियाँ हैं: पहली स्थिति यह है कि जिस वस्तु में विकल्प है उसे निर्धारित न किया जाए और प्रत्येक की कीमत (थमन) भी अलग से न बताई जाए। दूसरी स्थिति यह है कि जिस वस्तु में विकल्प है उसे निर्धारित किया जाए लेकिन प्रत्येक की कीमत न बताई जाए। तीसरी स्थिति यह है कि कीमत का हिस्सा बताया जाए लेकिन जिस वस्तु में विकल्प है वह निर्धारित न हो। इन तीनों स्थितियों में दोनों वस्तुओं की बिक्री दोषपूर्ण (फ़ासिद) है। चौथी स्थिति, जिसमें दोनों में बिक्री वैध होती है, यह है कि जिस वस्तु में विकल्प है उसे निर्धारित किया जाए और कीमत में से प्रत्येक का हिस्सा अलग-अलग बताया जाए। ऐसी स्थिति में एक की बिक्री निश्चित रूप से वैध है और दूसरे की बिक्री विकल्प के साथ। अतः जिस व्यक्ति के लिए विकल्प प्राप्त है, यदि वह अनुमति दे दे या उसकी मृत्यु हो जाए या विकल्प की अवधि बिक्री तोड़े बिना बीत जाए, तो दोनों की बिक्री पूर्ण हो जाएगी और खरीदार को दोनों की कीमत देना अनिवार्य होगा। दूसरे व्यक्ति को एक या दोनों की बिक्री रद्द करने का अधिकार नहीं है जब तक कि कीमत अदा न कर दी जाए। यह 'अल-यनाबी' में लिखा है।

यदि कोई मापने योग्य (कीली) या तौलने योग्य (वज़नी) वस्तु या एक दास इस शर्त पर खरीदा गया कि खरीदार को उसके आधे हिस्से में विकल्प प्राप्त है, तो खरीद सही है, चाहे कीमत का विवरण दिया गया हो या नहीं। और विक्रेता का विकल्प होने या खरीदार का विकल्प होने में कोई अंतर नहीं है। अतः यदि विकल्प खरीदार का हो, तो उसे अधिकार है कि जिस आधे हिस्से में उसे विकल्प प्राप्त है, उसे वापस कर दे, यद्यपि इसमें विक्रेता के अधिकार में सौदे का विभाजन (तफ़रीक़-ए-सफ़क़ा) अनिवार्य हो जाता है, क्योंकि वह मूल रूप से विभाजन पर सहमत हो गया था। यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे से दो दास एक हज़ार दिरहम के हिसाब से खरीदे और विक्रेता के लिए एक में निर्धारित करके विकल्प की शर्त रखी यहाँ तक कि अनुबंध वैध हो गया, फिर खरीदार ने कहा कि "मैं उस दास को जिसमें विकल्प नहीं है लेता हूँ [1]" और उसकी कीमत अदा करता हूँ, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा। और यदि विक्रेता ने चाहा कि खरीदार पूरी कीमत अदा करे और खरीदार ने मना कर दिया, तो उस पर दबाव नहीं डाला जाएगा। और यदि विक्रेता ने यह चाहा कि जिस दास में विकल्प नहीं है उसे खरीदार के सुपुर्द कर दे और उसकी कीमत खरीदार से ले ले और दूसरे दास के मामले में रुक जाए, और खरीदार ने कहा कि "मैं कुछ नहीं लेता और न तुम्हें कोई कीमत देता हूँ जब तक कि तुम दूसरे दास की बिक्री की अनुमति न दो कि मैं दोनों ले लूँ या सौदा रद्द (फ़स्ख़) न कर दो कि मैं इस दास को जिसकी बिक्री पूरी हो चुकी है, उसके हिस्से की कीमत के बदले ले लूँ", तो यह बात खरीदार के अधिकार में होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है।

---

^1 कथन "लेता हूँ" अर्थात "अपने अधिकार/कब्जे में ले लेता हूँ"।

اگر دونوں اس بات پر متفق ہوں کہ اس شخص نے اسکو تین دن کے اندر غصب کرلیا ہے اور بائع تین دن کے اندر مرنے کا دعویٰ کرے اور مشتری تین دن کے بعد موت کا دعویٰ کرے تو مشتری کے گواہ لیے جائینگے اور اگر اسکا الٹا دعویٰ ہو تو بائع کے گواہ لیے جائینگے اور مشتری کو اختیار ہوگا کہ غصب کرنے والے سے قیمت کی ضمان لے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر غصب دو شخصوں کی طرف سے واقع ہو تو مشتری کو اختیار ہوگا کہ جس شخص پر اس نے غصب ثابت کیا ہے اس سے ضمان لے اور اگر قتل یا موت پر جس صفت کے ساتھ ہم نے بیان کیا ہے گواہ قائم نہ ہوں تو اُس شخص کا قول لیا جائیگا کہ جو تین دن کے اندر قتل یا موت کا دعویٰ کرتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

پانچویں فصل: بعض مبیع کے اندر خیار کی شرط کرنے کے اور عقد کرنے والے کے سوا دوسرے کے واسطے خیار کی شرط کرنے کے بیان میں

اگر دو کپڑے یا دو غلام یا دو چو پائے اس شرط پر خریدے کہ مشتری کو دونوں میں سے ایک میں تین دن تک خیار حاصل ہے یا اس شرط پر کہ بائع کو تین دن تک ایک میں خیار حاصل ہے تو اس مسئلہ کی چار صورتیں ہیں ایک صورت یہ ہے کہ جس چیز میں خیار ہے اس کو معین نہ کرے اور ثمن بھی ہر ایک کا علیحدہ بیان نہ ہو اور دوسری صورت یہ ہے کہ جس چیز میں خیار ہے اُس کو معین کرے لیکن ثمن ہر ایک کا بیان نہ ہو اور تیسری صورت یہ ہے کہ ثمن کے حصہ کا بیان ہو لیکن جس چیز میں خیار ہے وہ معین نہ ہو اور ان تین صورتوں میں دونوں مبیع کی بیع فاسد ہے اور چوتھی صورت کہ جس میں دونوں میں بیع جائز ہوتی ہے یہ ہے کہ جس چیز میں

خیار ہے اُس کو معین کرے اور ثمن میں سے ہر ایک کا حصہ علیحدہ بیان ہو پس اس صورت میں ایک کی بیع قطعی طور سے جائز ہے اور دوسرے کی بیع خیار کے ساتھ پس جس شخص کے واسطے کہ خیار حاصل ہے اگر وہ اجازت دے یا مر جائے یا خیار کی مدت بدون بیع توڑنے کے گزر جائے تو دونوں کی بیع تمام ہو جائے گی اور مشتری کو دونوں کا ثمن دینا لازم ہوگا اور دوسرے شخص کو ایک یا دونوں کی بیع توڑنے کا اختیار نہیں ہے یہاں تک کہ ثمن ادا کرے یہ الینابیع میں لکھا ہے۔

اگر کوئی کیلی یا وزنی چیز یا ایک غلام اس شرط پر خریدا کہ مشتری کو اُس کے آدھے میں خیار حاصل ہے تو خرید صحیح ہے خواہ ثمن کی تفصیل بیان کی ہو یا نہ کی ہو اور بائع کے خیار ہونے یا مشتری کے خیار ہونے میں کچھ فرق نہیں ہے پس اگر خیار مشتری کا ہو تو اُس کو اختیار ہے کہ جس آدھے میں اُس کو خیار حاصل ہے اُس کو واپس کرے اگر چہ اس میں بائع کے حق میں صفقہ کی تفریق لازم آتی ہے کیونکہ وہ اصل تفریق پر راضی ہو گیا ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے دوسرے سے دو غلام ہزار درہم کے حساب سے خریدے اور بائع کے واسطے ایک میں معین کر کے خیار کی شرط کی حتیٰ کہ عقد جائز ہو گیا پھر مشتری نے کہا کہ میں اُس غلام کو جس میں خیار نہیں ہے لیتا ہوں ۱۸ اور اُس کا ثمن ادا کرتا ہوں تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا اور اگر بائع نے چاہا کہ مشتری پورا ثمن ادا کرے اور مشتری نے انکار کیا تو اس پر جبر نہ کیا جائے گا اور اگر بائع نے یہ ارادہ کیا کہ جس غلام میں خیار نہیں ہے وہ مشتری کے سپرد کرے اور اُس کا ثمن مشتری سے لے اور دوسرے غلام کے حق میں توقف کیا اور مشتری نے کہا کہ میں کچھ نہیں لیتا ہوں اور نہ تجھ کو کچھ ثمن دیتا ہوں تا وقتیکہ تو دوسرے غلام کی بیع کی اجازت دے کہ میں دونوں لے لوں یا فسخ کر دے کہ میں اس غلام کو جس کی بیع تمام ہے اس کے حصہ ثمن کے عوض لے لوں تو اس بات کا مشتری کو اختیار ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

18 قول لیتا ہوں یعنی اپنے قبضہ میں لے لیتا ہوں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (275) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

If the seller wishes to hand over both slaves to the buyer and collect the price for both, the buyer shall not be compelled to accept. Conversely, if the buyer intends to take both slaves and pay the price for both, he does not have this right without the consent of the seller. In this scenario, if the option (khayar) belongs to the buyer and he intends to take the slave whose sale is complete and pay its price, the seller shall not be compelled [to allow it]. Furthermore, if the seller says to the buyer, "I am giving you both slaves and taking the price for both, while you remain on your option," the buyer shall not be compelled to accept. Similarly, if the seller says to the buyer, "I give you both slaves and take the price for both, and you will remain on your option," the buyer is not to be compelled; this is recorded in 'Zakhira'. If a person buys a slave and stipulates a three-day option for someone else, the sale becomes valid if either the buyer or the third party permits it, and it is rescinded if either rescinds it. Such a sale with a condition is considered correct by preference (istihsanan) according to our three Imams, as noted in 'Jame Saghir'.

If one of them permits and the other rescinds the sale, the one who acted first takes precedence, as stated in 'Muheet'. If both rescind and permit simultaneously—meaning one rescinds and the other permits at the exact same moment—then rescission takes priority; this is stated in 'Hawi', and 'Nahr al-Faiq' notes this as the more correct view. Conclusion: If someone instructs another to sell their slave with a stipulated option for the owner, but the agent sells it without an option (as a final sale) or stipulates the option for himself, the sale remains suspended (mawquf). If the agent obeys and stipulates the option for the principal (the one who gave the order), the option is established for both the principal and the agent. In this case, if either of them permits or breaks the sale, it is valid. However, if the agent (mamur) permits the sale, his own option is voided while the principal remains on his option, and the remaining option remains valid even if no time was fixed for it. Similarly, if given a general order to sell or ordered to stipulate an option for himself, and he sells while stipulating an option for the principal or a stranger, the option is established for both. This is because it has been previously established that if the one making the contract stipulates an option for another, the option is established for himself as well; this is recorded in 'Kafi'.

If someone is instructed to buy a specific slave or any slave for the principal, and is informed of the price and type such that the agency (wakalat) is valid, and is told to stipulate an option for himself, and he buys it stipulating an option for himself, the

principal, or a stranger, the sale is effective against the principal. However, if instructed to stipulate an option for the principal but he buys without an option or stipulates it for himself, the sale is not effective against the principal but becomes binding on the agent. Similarly, if instructed to stipulate an option for himself but he fails to do so during the purchase, the sale is not effective against the principal. If instructed to stipulate an option for the principal and he does so accordingly, the sale becomes effective against the principal; if the agent then personally permits the sale, his option is lost but the principal's option remains. If the principal permits the sale, the slave belongs to him. If the principal returns the sale, the slave becomes the liability of the agent (wakil). Consequently, if the slave dies in the agent's possession thereafter, the loss is the agent's. If the agent had not previously permitted the sale and the principal told him he had no need for it and to return the slave, and the slave then died in the agent's possession, the loss is the principal's. But if, after the principal told him to return the slave, the agent said he was satisfied with the contract and then the slave died in his possession, then the order...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (275) किताब-उल-बुयू' (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

यदि विक्रेता ने चाहा कि दोनों गुलाम क्रेता को देकर दोनों का मूल्य ले ले, तो क्रेता पर इसके लिए दबाव नहीं डाला जाएगा। और यदि क्रेता ने इरादा किया कि दोनों गुलाम लेकर दोनों का मूल्य अदा कर दूँ, तो विक्रेता की सहमति के बिना उसे यह अधिकार नहीं है। और यदि इस स्थिति में विकल्प (ख़ियार) क्रेता का हो और वह इरादा करे कि जिस गुलाम की बिक्री पूर्ण हो चुकी है उसे लेकर उसका मूल्य अदा कर दे, तो विक्रेता पर दबाव नहीं डाला जाएगा। और यदि विक्रेता ने क्रेता से कहा कि मैं तुझे दोनों गुलाम देकर दोनों का मूल्य लेता हूँ और तू अपने विकल्प पर कायम रहेगा, तो क्रेता पर दबाव नहीं डाला जाएगा। और यदि विक्रेता ने क्रेता से कहा कि मैं तुझे दोनों गुलाम देकर दोनों का मूल्य लेता हूँ और तू अपने विकल्प पर कायम रहेगा, तो क्रेता पर दबाव नहीं डाला जाएगा, जैसा कि 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा और किसी अन्य व्यक्ति के लिए तीन दिन के विकल्प (ख़ियार) की शर्त रखी, तो क्रेता और उस अन्य व्यक्ति में से जो भी बिक्री की अनुमति देगा, बिक्री वैध हो जाएगी, और जो निरस्त (फ़स्ख़) करेगा, वह निरस्त हो जाएगी। हमारे तीनों इमामों के अनुसार ऐसी शर्त के साथ बिक्री इस्तेहसानन (लोकहित में) सही है, यह 'जामे सगीर' में लिखा है।

यदि दोनों में से एक ने अनुमति दी और दूसरे ने बिक्री निरस्त की, तो यदि पहले व्यक्ति का पता चले, तो उसे प्राथमिकता दी जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि दोनों ने एक साथ निरस्त किया और अनुमति दी, यानी एक ने निरस्त किया और दूसरे ने उसी समय अनुमति दी, तो बिक्री का निरस्त होना बेहतर है, यह 'हावी' में लिखा है और 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है कि यही अधिक सही है। अंतत; यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे को आदेश दिया कि वह उसका गुलाम उसकी विकल्प की शर्त के साथ किसी को बेच दे, और उसने विकल्प के बिना निश्चित बिक्री के साथ या अपने लिए विकल्प की शर्त रखकर बेचा, तो बिक्री निलंबित (मौक़ूफ़) रहेगी। और यदि उसने आज्ञा का पालन करते हुए आदेश देने वाले के लिए विकल्प की शर्त रखी, तो आदेश देने वाले और जिसे आदेश दिया गया है, दोनों के लिए विकल्प सिद्ध हो जाएगा। और दोनों में से जो भी बिक्री की अनुमति दे या उसे तोड़े, वह सही है। लेकिन यदि नियुक्त व्यक्ति (मामूर), जिसे आदेश दिया गया है, बिक्री की अनुमति देता है, तो उसका विकल्प समाप्त हो जाएगा और आदेश देने वाला अपने विकल्प पर बना रहेगा, और शेष विकल्प अनुमति वाला रहेगा जब तक कि उस विकल्प का कोई समय निर्धारित न हो। इसी प्रकार, यदि उसे सामान्य बिक्री का आदेश दिया गया या आदेश दिया गया कि वह स्वयं के लिए विकल्प की

शर्त रखे, फिर उसने बेचा और आदेश देने वाले या किसी अजनबी के लिए विकल्प की शर्त रखी, तो विकल्प दोनों के लिए सिद्ध हो जाएगा, क्योंकि यह पहले ही सिद्ध हो चुका है कि अनुबंध करने वाला यदि दूसरे के लिए विकल्प की शर्त रखता है, तो स्वयं उसके लिए भी विकल्प सिद्ध हो जाता है, यह 'काफ़ी' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति को आदेश दिया गया कि वह मेरे लिए अमुक गुलाम या कोई गुलाम खरीदे और उसे मूल्य और जाति (नस्ल) से अवगत करा दिया गया, यहाँ तक कि प्रतिनिधित्व (वकालत) सही हो गई, और उससे कहा गया कि तू अपने लिए विकल्प की शर्त रखना। फिर उसने खरीदा और अपने लिए या आदेश देने वाले या किसी अजनबी के लिए विकल्प की शर्त रखी, तो बिक्री आदेश देने वाले पर प्रभावी होगी। और यदि उसने आदेश दिया था कि मेरे लिए विकल्प की शर्त रखे और उसने बिना विकल्प के खरीदा या अपने लिए विकल्प की शर्त रखी, तो बिक्री आदेश देने वाले पर प्रभावी नहीं होगी, बल्कि नियुक्त व्यक्ति पर अनिवार्य हो जाएगी। इसी प्रकार, यदि उसे आदेश दिया गया था कि अपने लिए विकल्प की शर्त रखे और उसने खरीदने में अपने विकल्प की शर्त नहीं रखी, तो बिक्री आदेश देने वाले पर प्रभावी नहीं होगी। और यदि उसे आदेश दिया गया था कि तू मेरे लिए विकल्प की शर्त रखे और उसने खरीद में आदेश के अनुसार उसी के लिए विकल्प की शर्त रखी, यहाँ तक कि बिक्री आदेश देने वाले पर प्रभावी हो गई, फिर उस नियुक्त व्यक्ति ने स्वयं बिक्री की अनुमति दे दी, तो नियुक्त व्यक्ति का विकल्प समाप्त हो जाएगा और आदेश देने वाले का विकल्प बना रहेगा। अतः यदि उसने बिक्री की अनुमति दी तो गुलाम उसका होगा, और यदि उसने बिक्री वापस की तो गुलाम वकील यानी नियुक्त व्यक्ति की ज़िम्मेदारी पर पड़ेगा, यहाँ तक कि यदि उसके बाद गुलाम वकील के पास मर जाए तो उसका धन नष्ट होगा। और यदि वकील ने पहले से बिक्री की अनुमति नहीं दी थी, यहाँ तक कि आदेश देने वाले ने उससे कहा कि मुझे इसकी कोई आवश्यकता नहीं है तो गुलाम वापस कर दे, फिर उसके कहने के बाद गुलाम वकील के पास मर गया, तो आदेश देने वाले का धन नष्ट हुआ। और यदि आदेश देने वाले के यह कहने के बाद कि तू गुलाम वापस कर दे, वकील ने कहा कि मैं इस अनुबंध से संतुष्ट हुआ, फिर गुलाम वकील के पास मर गया, तो आदेश...

اگر بائع نے چاہا کہ دونوں غلام مشتری کو دے کر دونوں کا ثمن لے تو مشتری پر اس کا جبر نہ کیا جائے گا اور اگر مشتری نے ارادہ کیا کہ دونوں غلام لے کر دونوں کا ثمن ادا کر دوں تو بدون رضامندی بائع کے اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر اس صورت میں خیار مشتری کا ہو اور وہ قصد کرے کہ جس غلام کی بیع تمام ہے اس کو لے کر اس کا ثمن ادا کر دے اور بائع پر جبر نہ کیا جائے گا اور اگر بائع نے مشتری سے کہا کہ میں تجھ کو دونوں غلام دے کر دونوں کا ثمن لیتا ہوں اور تو اپنے خیار پر باقی رہے گا تو مشتری پر اس کا جبر نہ کیا جائے گا اور اگر بائع نے مشتری سے کہا کہ میں تجھ کو دونوں غلام دے کر دونوں کا ثمن لیتا ہوں اور تو اپنے خیار پر باقی رہے گا تو مشتری پر اس کا جبر نہ کیا جائے گا ذخیرہ میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک غلام خریدا اور کسی غیر کے واسطے تین دن کے خیار کی شرط کر لی تو مشتری اور غیر میں سے جو شخص بیع کی اجازت دے گا بیع جائز ہو جائے گی اور جو شخص فسخ کرے گا فسخ ہو جائے گی پس بیع ایسی شرط کے ساتھ ہمارے تینوں اماموں کے نزدیک استحساناً صحیح ہے یہ جامع صغیر میں لکھا ہے۔

اگر دونوں میں سے ایک نے اجازت دی اور دوسرے نے بیع فسخ کی پس اگر پہلا شخص معلوم ہو تو مقدم رکھا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر دونوں نے ایک ساتھ فسخ اور اجازت دی یعنی ایک نے فسخ کیا اور دوسرے نے معا اجازت دی تو بیع کا فسخ اولیٰ ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور نہر الفائق میں لکھا ہے کہ یہی اصح ہے انتہیٰ کسی شخص نے دوسرے کو حکم دیا کہ تو میرا غلام میری شرط خیار کے ساتھ کسی کے ہاتھ فروخت کرے پس اس نے بدون خیار کے بیع قطعی کے ساتھ یا اپنے واسطے خیار کی شرط کر کے فروخت کیا تو بیع موقوف رہے گی اور اگر اس

نے حکم کی فرماں برداری کر کے حکم دینے والے کے واسطے خیار کی شرط کی تو حکم کرنے والے کو اور جس کو حکم دیا ہے دونوں کے واسطے خیار ثابت ہو جائے گا اور جو شخص دونوں میں سے بیع کی اجازت دے یا توڑ دے تو صحیح ہے لیکن اگر مامور یعنی حکم کیا گیا شخص بیع کی اجازت دے گا تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور حکم کرنے والا اپنے خیار پر رہے گا اور باقی خیار اجازت رہے گا یہاں تک کہ اس خیار کا کوئی وقت مقرر نہ ہوگا اور اسی طرح اگر اس کو مطلق بیع کے واسطے حکم دیا یا حکم دیا کہ اپنی ذات کے واسطے خیار کی شرط کرے پھر اس نے فروخت کیا اور حکم دینے والے یا کسی اجنبی کے واسطے خیار کی شرط کی تو خیار دونوں کو ثابت ہو جائے گا کیونکہ پہلے یہ بات ثابت ہو چکی ہے کہ عقد کرنے والا اگر دوسرے کے واسطے خیار کی شرط کرے تو خود اس کے واسطے بھی خیار ثابت ہو جاتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص کو حکم دیا کہ میرے واسطے خاص وہ غلام یا کوئی غلام خریدے اور اس کو ثمن اور جنس سے آگاہ کر دیا حتی کہ وکالت صحیح ہو گئی اور اس سے کہا کہ تو اپنے واسطے خیار کی شرط کرنا پس اس نے خرید اور اپنے واسطے یا حکم دینے والے یا اجنبی کے واسطے خیار کی شرط کی تو بیع حکم دینے والے پر نافذ ہوگی اور اگر اس نے حکم دیا تھا کہ میرے واسطے خیار کی شرط کرے اور اس نے بلا خیار خریدا یا خیار کی شرط اپنے واسطے کی تو بیع حکم دینے والے پر نافذ نہ ہو گی لیکن مامور پر لازم ہو جائے گی اور اسی طرح اگر اس کو حکم دیا تھا کہ اپنے واسطے خیار کی شرط کرنا اور اس نے خریدنے میں اپنے خیار کی شرط نہ کی تو بیع حکم دینے والے پر نافذ نہ ہوگی اور اگر اس کو حکم دیا تھا کہ تو میرے واسطے خیار کی شرط کرنا اور اس نے خرید میں حکم کے موافق اسی کے واسطے خیار کی شرط کی حتی کہ بیع حکم دینے والے پر نافذ ہو گئی پھر اس مامور نے خود بیع کی اجازت دے دی تو مامور کا خیار جاتا

رہے گا اور حکم دینے والے کا خیار باقی رہے گا پس اگر اس نے بیع کی اجازت دی تو غلام اس کا ہوگا اور اگر اس نے بیع واپس کی تو غلام وکیل یعنی مامور کے ذمہ پڑے گا یہاں تک کہ اگر بعد اس کے غلام وکیل کے پاس مر جائے تو اس کا مال تلف ہوگا اور اگر وکیل نے پہلے سے بیع کی اجازت نہ دی تھی یہاں تک کہ حکم دینے والے نے اس سے کہا کہ مجھ کو اس کی کوئی ضرورت نہیں ہے تو غلام واپس کر دے پھر اس کے کہنے کے بعد غلام وکیل کے پاس مر گیا تو حکم دینے والے کا مال تلف ہوا اور اگر حکم دینے والے کے اس کہنے کے بعد کہ تو غلام واپس کر دے وکیل نے کہا کہ میں اس عقد سے راضی ہوا پھر غلام وکیل کے پاس مر گیا تو حکم...

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (267) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

The property of the giver is gone, and if after the rejection by the one who gave the order, the agent (wakil) sold it to someone else, this sale will remain contingent upon the permission of the person who gave the order. If he grants permission for the second sale, then both the first and the second sales will become effective, and the ownership will be established for the principal (muwakkil). If there is any profit in the second price (thaman), that profit will be lawful (halal) for him. And if he rescinded the second sale, the situation would return to how it was before the second sale. If after the second sale took place, the person who gave the order rescinded the first sale, the liability would fall upon the authorized slave (mamur), but the sale that occurred before it would not be effective against him. Thus, if the agent entered into a sale anew after that, it would become effective, and if there is any profit in the second price, that too will be lawful for him. This is recorded in 'al-Muhit'.

If a person bought something for another person by his order and, according to the order of the person who gave the command, stipulated a condition of option (khiyar) for him, such that according to the rule, the right of option was established for both the one who gave the command and the agent. Subsequently, a dispute arose between the seller (ba'i) and the agent; the seller claimed that the person who gave the command had already consented to the sale while he was not present, and the agent denied this, then the statement of the agent, backed by an oath, shall be considered credible. Shams al-A'imma al-Halwani mentioned that regarding the matter of taking an oath from the agent in this issue, two narrations have come down, and the most authentic narration is that an oath shall be taken from the agent. It is written in 'al-Zakhiroh' that the statement of the agent is to be relied upon only if the seller has not produced witnesses for his claim. If he produces witnesses that the person who gave the command had consented to the sale, then the sale becomes binding upon the person who gave the command, even if he is not present. And if the seller could not produce witnesses but the agent confirmed his claim that the person who gave the command had consented, and then the person who gave the command appeared within the period of option and denied consenting, saying "I have rescinded the sale in the presence of the seller," the ruling for this case is that the purchase becomes the responsibility of the agent and will not be binding on the person who gave the command. Even if the person who gave the command has not paid the price to the agent, the agent cannot recover it from him. The responsibility falls on the agent only if the person who gave the order said this within the period of

option. If he says it after the period has expired, the sale will be his responsibility, and his statement will not be considered truthful because he has stated something that he cannot retroactively change (istinaf). This is written in 'al-Muhit'.

If a Mukatab (a slave who has contracted for his freedom) sold something and stipulated a condition of option for himself, and then within three days he became unable to fulfill his contract of manumission, then according to everyone, the sale becomes complete. ☆

If a father, an executor (wasi), a managing partner (mudarib), a partner, or an agent made a sale on behalf of a minor and stipulated a condition of option for himself or for the buyer, it is permissible. If the minor attains puberty within the period of option, the option becomes void and the sale becomes complete; this is the opinion of Imam Abu Yusuf, as written in 'Muhit al-Sarakhsi'. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that according to the 'Zahir al-Riwayah', the option will belong to that boy. Thus, if he grants permission for the sale within the period of option, it will be valid, and if he rejects it, it will become void; this is written in 'Fatawa Sughra'. If the period of option has passed, the sale becomes effective; this is written in 'al-Kafi'. If a Mukatab sold something and stipulated a condition of option for himself, and then within three days he became unable to fulfill his contract, then according to everyone, the sale becomes complete. The same applies to a slave who was given permission to trade and then his master restricted (mahjur) him within three days; the option becomes void. This is written in 'al-Muhit'. If for a minor, a father or an executor bought something...

---

1. The word 'istinaf' means that such a thing anew is not permissible, so the sale will be completed and his statement will no longer be beneficial. 12.
2. In the original text, it says 'naqdh al-mabi' (rescission of the sold item), the sale will break. According to the translator, this appears to be a clerical error in the manuscript; therefore, the translation follows what was mentioned above. Allah knows best. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (267) किताब-उल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

देने वाले का माल चला गया और यदि आदेश देने वाले के अस्वीकार करने के बाद वकील (एजेंट) ने किसी व्यक्ति को वह वस्तु बेच दी, तो यह बिक्री आदेश देने वाले की अनुमति पर निर्भर रहेगी। यदि उसने दूसरी बिक्री की अनुमति दे दी, तो पहली और दूसरी दोनों बिक्री प्रभावी हो जाएँगी और स्वामित्व मुवक्किल (आदेश देने वाले) के लिए सिद्ध हो जाएगा। यदि दूसरे मूल्य (थमन) में कुछ लाभ हो, तो वह लाभ उसके लिए हलाल (वैध) होगा। और यदि उसने दूसरी बिक्री को रद्द कर दिया, तो वही स्थिति हो जाएगी जो दूसरी बिक्री से पहले थी। और यदि दूसरी बिक्री होने के बाद आदेश देने वाले ने पहली बिक्री रद्द कर दी, तो उत्तरदायित्व अधिकृत गुलाम (मामूर) पर होगा, लेकिन जो बिक्री उससे पहले हुई थी वह उस पर प्रभावी नहीं होगी। अतः यदि वकील ने इसके बाद नए सिरे से बिक्री कर ली, तो वह प्रभावी हो जाएगी और यदि दूसरे मूल्य में कुछ लाभ होगा, तो वह भी उसके लिए हलाल हो जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति के लिए उसके आदेश से कोई चीज़ खरीदी और आदेश देने वाले के निर्देशानुसार उसके लिए खियार (विकल्प) की शर्त रखी, यहाँ तक कि नियम के अनुसार आदेश देने वाले और वकील दोनों के लिए खियार सिद्ध हो गया। बाद में विक्रेता (बाये) और वकील में झगड़ा हुआ; विक्रेता ने कहा कि आदेश देने वाला बिक्री पर सहमत हो चुका है जबकि वह उस समय उपस्थित नहीं था, और वकील ने इस बात से इनकार किया, तो वकील का बयान विश्वसनीय माना जाएगा। शम्स-उल-आइम्मा हलवानी ने उल्लेख किया है कि इस मुद्दे में वकील से शपथ लेने के विषय में दो वृत्तांत (रिवायतें) आए हैं, और सबसे सटीक वृत्तांत यह है कि वकील से शपथ ली जाएगी। 'ज़खीरा' में लिखा है कि वकील के बयान पर भरोसा तभी किया जाएगा जब विक्रेता ने अपने दावे पर गवाह पेश न किए हों। और यदि उसने गवाह पेश कर दिए कि आदेश देने वाला बिक्री पर सहमत हो चुका है, तो बिक्री आदेश देने वाले पर बाध्यकारी होगी, भले ही वह उपस्थित न हो। और यदि विक्रेता गवाह पेश न कर सका लेकिन वकील ने उसके दावे की पुष्टि कर दी कि आदेश देने वाला सहमत हो चुका है, फिर आदेश देने वाले ने खियार की अवधि के भीतर उपस्थित होकर सहमति से इनकार किया और कहा कि मैंने विक्रेता की उपस्थिति में बिक्री रद्द कर दी है, तो इस मामले का आदेश यह है कि खरीद वकील की ज़िम्मेदारी होगी और आदेश देने वाले पर कोई बाध्यता नहीं होगी। यहाँ तक कि यदि आदेश देने वाले ने वकील को मूल्य नहीं दिया है, तो वकील उससे वसूल नहीं कर सकेगा। वकील पर ज़िम्मेदारी तभी आएगी जब आदेश देने वाले ने यह बात खियार की अवधि के भीतर कही

हो। यदि वह अवधि समाप्त होने के बाद कहता है, तो बिक्री उसी की ज़िम्मेदारी होगी और उसका बयान सच्चा नहीं माना जाएगा क्योंकि उसने ऐसी बात कही है जिसका वह पुनरावृत्ति (इस्तीनाफ) नहीं कर सकता। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी मुकातब (वह गुलाम जिसने अपनी स्वतंत्रता की कीमत चुकाने का अनुबंध किया हो) ने कोई चीज़ बेचकर अपने लिए खियार की शर्त रखी, फिर वह तीन दिन के भीतर अपनी किश्तें चुकाने में असमर्थ हो गया, तो सबके अनुसार बिक्री पूर्ण हो जाएगी। ☆

यदि पिता, वसी (वसीयतकर्ता), मुदारिब (व्यापारिक साझेदार), साझेदार या वकील ने किसी नाबालिग की ओर से बिक्री की और अपने लिए या खरीदार के लिए खियार की शर्त रखी, तो यह जायज़ है। यदि नाबालिग खियार की अवधि के भीतर बालिग (वयस्क) हो गया, तो खियार समाप्त हो जाएगा और बिक्री पूर्ण हो जाएगी; यह इमाम अबू यूसुफ का कथन है, जो 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया है कि ज़ाहिर-अर-रिवायत के अनुसार खियार उस लड़के का हो जाएगा। अतः यदि उसने खियार की अवधि के भीतर बिक्री की अनुमति दी तो वह जायज़ होगी, और यदि अस्वीकार किया तो बिक्री अमान्य (बातिल) हो जाएगी; यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। और यदि खियार की अवधि बीत चुकी हो, तो बिक्री प्रभावी हो जाएगी; यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि मुकातब ने कोई चीज़ बेचकर अपने लिए खियार की शर्त रखी, फिर वह तीन दिन के भीतर किश्तें चुकाने में असमर्थ हो गया, तो सबके अनुसार बिक्री पूर्ण हो जाएगी। यही स्थिति उस गुलाम की भी है जिसे व्यापार की अनुमति दी गई थी, फिर उसके मालिक ने तीन दिन के भीतर उसे प्रतिबंधित (महजूर) कर दिया, तो खियार समाप्त हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी नाबालिग के लिए पिता या वसी ने कोई चीज़...

---

1. 'इस्तीनाफ' का अर्थ है कि नए सिरे से ऐसी चीज़ जायज़ नहीं है, अतः बिक्री पूर्ण हो जाएगी और अब उसका कथन प्रभावी नहीं होगा। १२।
2. मूल पाठ में है कि 'नक़्ज़-उल-मबी' (बिक्री रद्द होना), बिक्री टूट जाएगी। अनुवादक के अनुसार यह प्रतिलिपि की त्रुटि प्रतीत होती है, इसलिए इसका वही अनुवाद लिखा गया जो ऊपर वर्णित है। वल्लाहु आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)। १२।

دینے والے کا مال گیا اور اگر حکم دینے والے کے رد کرنے کے بعد وکیل نے کسی شخص کے ہاتھ فروخت کر دیا تو یہ بیع حکم دینے والے کی اجازت پر موقوف رہے گی پس اگر اُس نے دوسری بیع کی اجازت دے دی تو پہلی اور دوسری دونوں بیع نافذ ہو جائیں گی اور ملک موکل کے واسطے ثابت ہو جائے گی اور اگر دوسرے ثمن میں کچھ نفع ہو تو یہ نفع اُس کو حلال ہوگا اور اگر اُس نے دوسری بیع توڑ دی تو وہی حال ہو جائے گا جو بیعِ ثانی سے پہلے تھا اور اگر دوسری بیع واقع ہونے کے بعد حکم دینے والے نے پہلی بیع توڑ دی تو غلام مامور کے ذمہ پڑے گا لیکن جو بیع اس سے پہلے واقع ہوئی تھی وہ اس پر نافذ نہ ہوگی پس اگر وکیل نے اس کے بعد از سرنو بیع کر لی تو نافذ ہو جائے گی اور اگر دوسرے ثمن میں کچھ نفع ہوگا تو وہ بھی اُس کے واسطے حلال ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے دوسرے شخص کے واسطے کوئی چیز اُس کے حکم سے خریدی اور حکم دینے والے کے حکم کے موافق اُس کے واسطے خیار کی شرط کی یہاں تک کہ موافق قاعدہ کے حکم دینے والے اور وکیل دونوں کو خیار ثابت ہو گیا بعد ازاں بائع اور وکیل میں جھگڑا ہوا بائع نے کہا کہ حکم دینے والا بیع پر راضی ہو چکا ہے اور وہ اُس وقت موجود نہ تھا اور وکیل نے اس بات سے انکار کیا تو دونوں قسم کے قول وکیل کا معتبر ہوگا اور شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا ہے کہ اس مسئلہ میں وکیل سے قسم لینے کے باب میں دو روایتیں آئی ہیں اور اصح روایت یہ ہے کہ وکیل سے قسم لی جائے گی ذخیرہ میں لکھا ہے اور وکیل کے قول کا اعتبار کرنا اُسی وقت ہے کہ بائع نے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم نہ کئے ہوں اور اگر اُس نے اس بات پر گواہ قائم کر دیے کہ حکم دینے والا بیع پر راضی ہو چکا ہے تو بیع حکم دینے والے کو لازم ہو گی اگرچہ وہ موجود نہ

ہو اور اگر بائع سے اس بات پر گواہ قائم نہ ہوئے لیکن وکیل نے اُس کے دعویٰ کی تصدیق کی کہ حکم دینے والا راضی ہو چکا ہے پھر حکم دینے والے نے مدت خیار کے اندر حاضر ہو کر راضی ہونے سے انکار کیا اور کہا کہ میں نے بائع کے حضور میں بیع توڑ دی ہے تو اس مسئلہ کا یوں حکم مذکور ہے کہ خرید وکیل کے ذمہ پڑے گی اور حکم دینے والے پر لازم نہ آئے گی حتی کہ اگر حکم دینے والے نے ثمن وکیل کو نہیں دیا ہے تو وکیل اُس سے نہ لے سکے گا اور خرید وکیل کے ذمہ پڑنا اُس وقت ہے کہ حکم دینے والے نے یہ بات مدت خیار کے اندر کہی ہو اور اگر مدت خیار کے بعد کہے تو بیع اُسی کے ذمہ ہوگی اور وہ اپنے قول میں سچا نہ سمجھا جائے گا کیونکہ اُس نے ایسی بات کہی ہے کہ جس کا استیناف لے نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مکاتب نے کوئی چیز فروخت کر کے اپنے واسطے خیار کی شرط کی پھر وہ تین دن کے اندر اپنی کتابت سے عاجز ہوا تو سب کے نزدیک بیع تمام ہو جائے گی ☆

اگر باپ نے یا وصی یا مضارب یا شریک یا وکیل نے کسی نابالغ کی طرف سے بیع کی اور اپنے واسطے یا مشتری کے واسطے خیار کی شرط کی تو جائز ہے اور اگر نابالغ مدت خیار کے اندر بالغ ہو گیا تو خیار باطل ہو جائے گا اور بیع تمام ہو جائے گی یہ قول امام ابو یوسف کا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا ہے ظاہر الروایت میں خیار اُس لڑکے کا ہو جائے گا پس اگر اُس نے مدت خیار کے اندر بیع کی اجازت دی تو جائز ہوگی اور اگر رد کر دیا تو باطل ہو جائے گی یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے اور اگر مدت خیار کی گزر چکی تو بیع نافذ ہو جائے گی یہ کافی میں لکھا ہے اگر مکاتب نے کوئی چیز فروخت کر کے اپنے واسطے خیار کی شرط کی پھر وہ تین دن کے اندر اپنی کتابت سے عاجز ہوا تو سب کے نزدیک بیع تمام ہو جائے گی اور یہی حال اُس غلام کا ہے کہ جس کو تجارت کے واسطے اجازت دی گئی پھر اس کے مالک نے

تین دن کے اندر اسے محجور کر دیا تو خیار باطل ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نابالغ کے واسطے باپ یا وصی نے کوئی چیز

ا قولہ استیناف یعنی از سر نو ایسی چیز جائز نہیں ہے تو بیع پوری ہو جائے گی اور اب اس کا قول مفید نہ ہوگا ۱۲۔ ۲ اصل میں ہے کہ نقض المبیع بیع ٹوٹ جائے گی مترجم کے نزدیک یہ نسخہ کی غلطی معلوم ہوئی لہٰذا اس کا ترجمہ وہ لکھا جو مذکور ہوا واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 (277) Book of Sales

A purchase was made in exchange for a debt undertaken, and a condition of option (khayar) was set. Subsequently, the boy reached puberty, and the father or legal guardian (wasi) permitted the sale. In this case, the sale becomes valid for both, but the boy retains the right of option: he may confirm it or rescind it. If he confirms it, the sale becomes absolute in his regard. If he rescinds it, his right is forfeited, and the purchase becomes valid due to the permission of the father or guardian. If the boy granted no permission until the guardian died (either before or after his own consent), the orphan's option remains. If the guardian did not die, but the slave died in the guardian's possession within or after the option period, or if the orphan died within the option period (before or after the guardian's consent), the sale falls upon the buyer (mushtari). This is recorded in *Al-Zakhirah*.

Sixth Section On the Option of Determination (Khayar al-Ta'yeen)

It should be noted that the Option of Determination (Khayar al-Ta'yeen) is valid for non-fungible (*qimi*) (1) items and not for fungible (*mithli*) items. By legal preference (*istihsan*), it is valid for fewer than four items, as stated in *Nahr al-Faiq*, and invalid for four or more items, as stated in *Al-Kafi*. Its form is, for instance, selling one out of two or three slaves, or one out of two or three garments, on the condition that the buyer selects one; this is recorded in *Bahr al-Raiq*. This option is valid for the seller (*ba'i*) just as it is for the buyer (*mushtari*), as noted in *Al-Zahiriyyah*, and this is the correct view. When such a sale occurs and the buyer takes possession of both items, one becomes the property of the buyer in exchange for the price (under liability/guarantee), while the other remains the property of the seller as a trust (*amanat*) with the buyer, as stated in *Al-Hawi*. Some scholars added a condition that an Option of Condition (*khayar al-shart*) must accompany this contract, as mentioned in *Jami' al-Saghir*, and Shams al-A'immah stated this is correct. Others said this condition is not required, as mentioned in *Jami' al-Kabir*, and Fakhr al-Islam also considers this correct. If both agree on an option of condition along with an option of determination, the rules of the option of condition apply, namely that either item can be returned within three days, even after selecting the specific item for the sale. If one is returned, it is due to the option of determination, while the sale of the other continues under the option of condition. If three days pass without selection or return, the option of condition becomes void, the sale of one item becomes absolute, and the buyer is obligated to specify one; this is written in *Fath al-Qadir*.

If no option of condition is mentioned, then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), a period of three days must be fixed for the option of determination. According to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), any known period suffices, as stated in *Al-Hidayah*. If no time is fixed and the option is left absolute, Al-Karkhi held that such a sale is invalid. If an option of determination is coupled with an option of condition and the one holding the option dies, the option of condition becomes void, meaning the heir cannot return both items, but the option of determination passes to the heir (2). Once the heir selects one, the other becomes a trust.

---

(1) Non-fungible (*qimi*) items are those whose compensation is paid in value and whose like cannot be provided. Fungible (*mithli*) items are those whose compensation is provided by an equivalent item of the same kind. (2) Note: The heir receives this right not as a standard inheritance, but because the deceased's property was intermingled with the seller's property, thus the heir is authorized to separate them.

उस ऋण के बदले जो उसने अपने ज़िम्मे लिया था, खरीदारी की और खियार (विकल्प) की शर्त रखी। फिर लड़का बालिग हो गया और पिता या संरक्षक (वसी) ने बिक्री की अनुमति दे दी, तो बिक्री उन दोनों के लिए जायज़ होगी और लड़के को खियार प्राप्त रहेगा कि यदि वह चाहे तो अनुमति दे अन्यथा उसे रद्द (फ़स्ख़) कर दे। यदि उसने अनुमति दे दी तो उसके हक़ में बिक्री पूरी हो जाएगी, और यदि उसने रद्द कर दिया तो उसका अधिकार समाप्त हो जाएगा। पिता या संरक्षक द्वारा अनुमति देने के कारण खरीदारी सही हो जाएगी। और यदि लड़के ने कोई अनुमति नहीं दी, यहाँ तक कि संरक्षक के सहमत होने से पहले या बाद में मृत्यु हो गई, तो उस अनाथ का खियार शेष रहेगा। और यदि ऐसा हुआ कि संरक्षक की मृत्यु नहीं हुई बल्कि खियार की अवधि के भीतर या उसके बीतने के बाद संरक्षक के कब्ज़े में गुलाम मर गया, या संरक्षक के सहमत होने से पहले या बाद में खियार की अवधि के भीतर उस अनाथ की मृत्यु हो गई, तो बिक्री क्रेता (मुश्तरी) के ज़िम्मे होगी, यह ज़ख़ीरा में लिखा है।

छठी फ़स्ल खियार-ए-तअय्युन (निर्धारण के विकल्प) के वर्णन में

यह स्पष्ट हो कि खियार-ए-तअय्युन 'क़ीमती' (1) चीज़ों में है, न कि 'मिसली' चीज़ों में। बेहतर यही है कि यह चार चीज़ों से कम में मान्य है, यह 'नहरुल फ़ायिक' में लिखा है, और चार चीज़ों में मान्य नहीं है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। इसकी सूरत यह है कि दो या तीन गुलामों में से एक को, या दो या तीन कपड़ों में से एक को इस शर्त पर बेचे कि खरीदार एक पसंद करके ले ले, यह 'बहरुर राइक' में लिखा है। और खियार-ए-तअय्युन जैसा खरीदार (मुश्तरी) के लिए जायज़ है, वैसा ही विक्रेता (बाइ) के लिए भी जायज़ है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है और यही सही है। जब इस प्रकार की बिक्री हो और खरीदार दोनों पर कब्ज़ा कर ले, तो उनमें से एक खरीदार की संपत्ति बन जाएगी और उसकी कीमत के बदले उसके पास ज़मानत (गारंटी) के रूप में होगी, और दूसरी विक्रेता की संपत्ति रहेगी जो खरीदार के पास अमानत के रूप में होगी, यह 'हावी' में लिखा है। कुछ विद्वानों ने खियार-ए-तअय्युन के साथ खियार-ए-शर्त की भी शर्त लगाई है, जैसा 'जामे-ए-सगीर' में उल्लेखित है और शम्सुल आइम्मा ने फरमाया कि यही सही है। कुछ ने कहा कि यह शर्त नहीं है, जैसा 'जामे-ए-कबीर' में उल्लेखित है, और फ़ख़रुल इस्लाम कहते हैं कि यही सही है। यदि दोनों खियार-ए-तअय्युन और खियार-ए-शर्त पर सहमत हो जाएँ तो खियार-ए-शर्त का हुक्म भी लागू होगा, जो यह है कि तीन दिनों के भीतर दोनों कपड़ों में से किसी को भी वापस करना जायज़ है, भले ही यह कपड़े के निर्धारण के

बाद हो। यदि किसी को वापस किया गया तो वह खियार-ए-तअय्युन के कारण होगा और दूसरे की बिक्री खियार-ए-शर्त के साथ बनी रहेगी। यदि तीन दिन बिना वापस किए या निर्धारित किए बीत गए, तो खियार-ए-शर्त बातिल (अमान्य) हो जाएगा, एक की बिक्री निश्चित हो जाएगी और खरीदार पर एक को चुनना अनिवार्य होगा, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है।

यदि खियार-ए-शर्त का उल्लेख नहीं किया गया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार खियार-ए-तअय्युन के लिए तीन दिन की अवधि निर्धारित करना आवश्यक है, जबकि साहबैन के अनुसार कोई भी ज्ञात अवधि होनी चाहिए, यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि कोई समय निर्धारित नहीं किया गया और विकल्प को अनिश्चित (मुतलक़) छोड़ दिया गया, तो करख़ी फ़रमाते थे कि ऐसी बिक्री जायज़ नहीं है। यदि खियार-ए-तअय्युन के साथ खियार-ए-शर्त भी हो और खियार रखने वाले की मृत्यु हो जाए, तो खियार-ए-शर्त बातिल हो जाएगा और वारिस को दोनों चीज़ों को वापस करने का अधिकार नहीं होगा, लेकिन खियार-ए-तअय्युन वारिस (2) को प्राप्त होगा। जब वह एक को चुन लेगा, तो दूसरी अमानत होगी।

---

(1) 'क़ीमती' वे चीज़ें हैं जिनके हर्जाने में कीमत चुकानी पड़ती है और उनकी जैसी दूसरी चीज़ नहीं दी जा सकती, और 'मिसली' वे चीज़ें हैं जिनके हर्जाने में वैसी ही दूसरी चीज़ देनी पड़ती है। (2) वारिस को यह अधिकार विरासत के रूप में नहीं मिला, बल्कि इसलिए मिला क्योंकि मृतक की संपत्ति विक्रेता की संपत्ति के साथ मिली हुई थी, अतः उसे अलग करने के लिए वह अधिकृत है।

بعوض قرضہ کے جو اپنے ذمہ لیا ہے خرید کی اور خیار کی شرط کر لی پھر لڑکا بالغ ہوا اور باپ یا وصی نے بیع کی اجازت دیدی تو بیع ان دونوں کے لئے جائز ہو گی اور لڑکے کو خیار حاصل رہے گا کہ اگر چاہے تو اجازت دے ورنہ فسخ کر دے پس اگر اس نے اجازت دی تو اس کے حق میں بیع تمام ہو جائیگی اور اگر فسخ کی تو اس کا حق جاتا رہے گا اور باپ یا وصی کے حق میں اجازت دینے کے سبب سے خرید صحیح ہو جائیگی اور اگر لڑکے نے کچھ اجازت نہ دی یہاں تک کہ وصی راضی ہونے سے پہلے یا بعد راضی ہونے کے مر گیا تو اس یتیم کو اپنا خیار باقی رہے گا اور اگر یہ صورت واقع ہوئی کہ وصی نہیں مرا بلکہ مدت خیار کے اندر یا اس کے گزرنے کے بعد غلام وصی کے قبضہ میں مر گیا یا وصی کے راضی ہونے سے پہلے یا بعد راضی ہونے کے مدت خیار کے اندر اس یتیم نے انتقال کیا تو بیع مشتری کے ذمہ پڑے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

چھٹی فصل خیارِ تعیین کے بیان میں

واضح ہو کہ خیارِ تعیین قیمتی (1) چیزوں میں نہ مثلی چیزوں میں استحساناً چار چیزوں سے کم میں صحیح ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور چار چیزوں میں صحیح نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ دو یا تین غلاموں میں سے ایک کو یا دو یا تین کپڑوں میں سے ایک کو اس شرط پر فروخت کرے کہ مشتری ایک پسند کر کے لے لے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور خیارِ تعیین جیسا مشتری کی طرف جائز ہے ویسا ہی بائع کو بھی جائز ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور یہی صحیح ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور جب اس طرح کی بیع واقع ہو اور ان دونوں

پر مشتری قبضہ کرے تو دونوں میں سے ایک مشتری کی ملک ہو کر ثمن کے عوض اس کے پاس ضمانت میں ہو گی اور دوسری بائع کی ملک رہے گی کہ مشتری کے پاس امانت میں ہو گی یہ حاوی میں لکھا ہے۔ پھر بعضوں نے اس خیارِ تعیین کے عقد کے ساتھ یہ شرط لگائی ہے کہ اس میں خیارِ شرط بھی ہو اور یہ جامع صغیر میں مذکور ہے اور شمس الائمہ نے فرمایا کہ یہی صحیح ہے اور بعضوں نے کہا کہ یہ شرط نہیں ہے اور جامع کبیر میں مذکور ہے اور فخر الاسلام کہتے ہیں کہ یہی صحیح ہے کذا فی التبیین۔ اگر دونوں خیارِ شرط مع خیارِ تعیین پر راضی ہو جائیں تو خیارِ شرط کا بھی حکم ثابت ہو جائے گا اور وہ یہ ہے کہ ہر ایک کو دونوں کپڑوں میں سے تین دن کے اندر رد کرنا جائز ہے اگرچہ یہ امر اس کپڑے کے معین کرنے کے بعد ہو کہ جس میں بیع واقع ہوئی ہے اور اگر دونوں میں سے ایک کو رد کیا تو یہ رد بوجہ خیارِ تعیین کے ہو گا اور دوسرے کی بیع خیارِ شرط کے ساتھ ثابت رہے گی اور اگر کسی کے واپس کرنے اور معین کرنے سے پہلے تین دن گزر گئے تو خیارِ شرط باطل ہو جائے گا اور ایک کی بیع قطعی ہو جائے گی اور مشتری پر واجب ہو گا کہ ایک کو معین کر لے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

اگر خیارِ شرط کا ذکر نہ کیا تو خیارِ تعیین کے واسطے امامِ اعظم کے نزدیک تین دن کی مدت مقرر کرنا ضروری ہے اور صاحبین کے نزدیک کوئی مدت معلوم ہونا چاہیے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر کوئی وقت مقرر نہ کیا اور خیار کو مطلق چھوڑ دیا تو کرخی فرماتے تھے کہ ایسی بیع جائز نہیں ہے اور جامع صغیر میں اسی کی طرف اشارہ ہے اور ماذون میں ہے کہ شمس الائمہ حلوانی اور شمس الائمہ سرخسی اور فخر الاسلام علی بزدوی نے اسی قول کی طرف میل کیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر خیارِ تعیین کے ساتھ خیارِ شرط کی بھی شرط لگائی ہو، جس کو خیار حاصل تھا وہ مر گیا تو خیارِ شرط باطل ہو جائے گا یہاں تک کہ وارث کو دونوں چیزوں کے رد کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور خیارِ تعیین وارث (2) کو ثابت ہو جائے گا اور جب اس نے دونوں میں

سے ایک کو اختیار کر لیا تو دوسری امانت ہو گی اور اگر خیار مشتری کا تھا اور قبضہ سے پہلے دونوں میں سے ایک تلف ہو گئی تو تلف ہونے والی امانت کے واسطے اور باقی رہنے والی بیع کے واسطے متعین ہو جائے گی اور مشتری کو باقی میں اختیار۔

---

(1) قیمتی وہ چیزیں ہیں کہ جن کے تاوان میں قیمت لازم آتی ہے اور ان کے مثل نہیں دی جا سکتی اور مثلی وہ چیزیں ہیں کہ جن کے تاوان میں ان کا مثل دینا پڑتا ہے ۱۲۔ (2) قولہ وارث لیکن یہ میراث نہیں ملی بلکہ مورث کی ملکیت بائع سے مختلط تھی تو جدا کرنے کے لیے مختار ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (6) 278 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...it is: if he wishes, he may take it or return it. If all [items] are destroyed, the sale shall become void; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. If two remain, he has the option to take whichever of the two he wishes, and if he does not wish, he may leave both. If all are destroyed, the sale shall become void; this is written in *Sharh al-Tahawi*.

If one of two items is destroyed after possession, the destroyed one will be specified for the sale, and the other remains as a trust (*amanat*) for him to return. If both were destroyed one after the other, the one that was destroyed first became specified for the sale before its destruction, and the buyer is liable to pay its price. If both were destroyed simultaneously, the buyer is liable to pay half the price of each; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. Similarly, if both perish consecutively but it is not known which one was destroyed first, the buyer must pay half the price of each; this is written in *al-Nihayah*. If the seller claims that the one with the higher price was destroyed and the buyer claims that the one with the lower price was destroyed, the buyer's word shall be accepted; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. If only one of them provides witnesses, his witnesses shall be accepted and the oath shall be waived. If both provide witnesses, the seller's witnesses shall be accepted. If one of the two items becomes defective while with the seller before possession, it shall not be specified for the sale, and the buyer retains an option: if he wishes, he may take the defective item at its full price, or he may take the other, or he may leave both. If both items become defective, the same ruling applies; this is written in *Sharh al-Tahawi*.

If the buyer took possession of both and one became defective in his possession, it shall be specified for the sale, and the other shall remain as a trust. If both become defective, then if they became defective consecutively, the first one shall be binding upon the buyer, and he shall return the second to the seller without being liable for the loss due to the defect; this is written in *al-Nihayah*. If the seller and buyer dispute over which one became defective first, the situation is the same as mentioned earlier; this is written in *al-Bahr al-Ra'iq*. If both become defective simultaneously, neither shall be specified for the sale, and he shall have the option to take whichever he wishes in exchange for its price, but he shall not have the right to return both, and the option of condition (*khiyar al-shart*) shall become void. If, thereafter, the defect in one of them increases or a second defect appears in one, that specific item shall be specified for the sale; this is written in *al-Nihayah*. If the buyer exercises ownership-like disposition (*tasarruf*) over one of them, his disposition is valid, and he becomes the one exercising the option for that item; its price becomes obligatory upon him,

and the other item is specified as a trust. If the seller exercises disposition over one, his disposition remains suspended: if that same item is specified for the sale, his disposition becomes void, but if it remains as a trust, his disposition becomes effective; this is written in *Sharh al-Tahawi*. If the buyer exercises disposition over both and both remain alive, the buyer's option remains; thus, he returns whichever he does not choose, but he shall not have the option to return both; this is written in *al-Muhit*.

If the buyer sells both and then selects one, the sale of the selected one is valid. If the buyer dyes one of two pieces of cloth, that one becomes specified for the sale and he returns the other. If the seller manumits both slaves, the manumission of the one returned to him is valid, but if he manumits the slave chosen by the buyer, it is not valid. If the buyer takes both of two slave-girls as concubines and they become *Umm al-Walad*, the first one shall be specified for the sale, and...

1. By 'both', specified items (*ashya-e-mu'ayyana*) are meant, i.e., those things that were sold. 12.
2. The phrase 'remains as trust' means that ultimately, if it is determined to be a trust, it remains the property of the seller. 12.

...है, अगर वह चाहे तो ले ले या वापस कर दे, और अगर सब नष्ट हो गईं तो बिक्री शून्य हो जाएगी; यह मुहीत सरखसी में लिखा है। और अगर दो बाकी रहें तो उसे अधिकार है कि दोनों में से जिसे चाहे ले ले, और अगर न चाहे तो दोनों को छोड़ दे। और अगर सब नष्ट हो जाएँ तो बिक्री शून्य हो जाएगी; यह शरह तहावी में लिखा है।

अगर दो में से एक चीज़ कब्ज़े के बाद नष्ट हो जाए, तो नष्ट होने वाली चीज़ बिक्री के लिए निर्धारित मानी जाएगी और बाकी अमानत (धरोहर) है कि वह उसे वापस कर दे। और अगर दोनों एक के बाद एक नष्ट हुईं, तो पहले नष्ट होने वाली अपने नष्ट होने से पहले बिक्री के लिए निर्धारित हो गई और उसका मूल्य देना खरीदार पर अनिवार्य है। और अगर दोनों एक साथ नष्ट हो गईं, तो खरीदार को प्रत्येक का आधा मूल्य देना अनिवार्य है; यह मुहीत सरखसी में लिखा है। और इसी तरह अगर दोनों आगे-पीछे भी नष्ट हों लेकिन पहले नष्ट होने वाली का पता न हो, तब भी प्रत्येक का आधा मूल्य देना अनिवार्य है; यह निहाया में लिखा है। अगर विक्रेता ने कहा कि दोनों में से अधिक मूल्य वाली नष्ट हुई है और खरीदार ने कहा कि नहीं बल्कि कम मूल्य वाली नष्ट हुई है, तो खरीदार की बात मानी जाएगी; यह मुहीत सरखसी में लिखा है। और अगर केवल एक ने दोनों में से गवाह पेश किए तो उसके गवाह स्वीकार होंगे और शपथ समाप्त हो जाएगी। और अगर दोनों ने गवाह पेश किए तो विक्रेता के गवाह स्वीकार किए जाएँगे। और अगर दोनों चीजों में से एक चीज़ कब्ज़े से पहले विक्रेता के पास दोषपूर्ण हो गई, तो दोषपूर्ण चीज़ बिक्री के लिए निर्धारित नहीं होगी और खरीदार को विकल्प रहेगा; अगर चाहे तो दोषपूर्ण चीज़ को उसके पूरे मूल्य पर ले ले, और अगर चाहे तो दूसरी को ले ले, और अगर चाहे तो दोनों को छोड़ दे। और अगर दोनों चीजें दोषपूर्ण हो जाएँ तो भी यही नियम है; यह शरह तहावी में लिखा है।

अगर खरीदार ने दोनों पर कब्ज़ा कर लिया और उसके कब्ज़े में एक दोषपूर्ण हो गई, तो यह बिक्री के लिए निर्धारित होगी और दूसरी अमानत रहेगी। और अगर दोनों दोषपूर्ण हो जाएँ, तो यदि आगे-पीछे दोषपूर्ण हुईं तो पहली खरीदार पर अनिवार्य होगी और दूसरी विक्रेता को वापस करेगा और दोष के कारण हुई कमी की भरपाई नहीं देगा; यह निहाया में लिखा है। और अगर विक्रेता और खरीदार पहले दोषपूर्ण होने वाली चीज़ पर झगड़ें, तो उसकी सूरत वही है जो पहले ज़िक्र हुई; यह बहर अल-रैक में लिखा है। और अगर दोनों एक साथ दोषपूर्ण हो जाएँ तो कोई भी बिक्री के लिए निर्धारित नहीं होगी और उसे अधिकार होगा कि जिसे चाहे उसके मूल्य के बदले ले ले, और उसे दोनों को वापस

करने का अधिकार नहीं होगा और विकल्प की शर्त (खियार-ए-शर्त) शून्य हो जाएगी। और अगर इसके बाद दोनों में से एक का दोष बढ़ जाए या एक में दूसरा दोष पैदा हो जाए, तो वही चीज़ बिक्री के लिए निर्धारित हो जाएगी; यह निहाया में लिखा है। और अगर खरीदार ने किसी एक में मालिकाना उपयोग किया, तो उसका उपयोग जायज़ है और वह उसी को चुनने वाला मान लिया जाएगा, और उसका मूल्य उस पर अनिवार्य होगा और दूसरी अमानत के लिए निर्धारित हो जाएगी। और अगर विक्रेता ने किसी एक का उपयोग किया, तो उसका उपयोग रुका रहेगा; अगर वही चीज़ बिक्री के लिए निर्धारित हुई तो उसका उपयोग शून्य हो जाएगा, और अगर अमानत रही तो उसका उपयोग प्रभावी हो जाएगा; यह शरह तहावी में लिखा है। और अगर खरीदार ने दोनों का उपयोग किया और वे दोनों जीवित बाकी हैं, तो खरीदार का अपना विकल्प बना रहेगा; फिर जिसे न चुने उसे वापस करेगा लेकिन उसे दोनों वापस करने का अधिकार नहीं होगा; यह मुहीत में लिखा है।

अगर खरीदार ने दोनों को बेच दिया फिर दोनों में से एक को चुना, तो जिसे चुना उसकी बिक्री सही है। और अगर खरीदार ने दोनों कपड़ों में से एक को रंगा, तो वही बिक्री के लिए निर्धारित हो गया और दूसरे को वापस कर दे। और अगर विक्रेता ने दोनों गुलामों को आज़ाद कर दिया, तो जो उसे वापस मिलेगा उसका आज़ाद करना सही है, और अगर उस गुलाम को जिसे खरीदार ने चुना है आज़ाद कर दिया तो यह सही नहीं है। और अगर दो दासियों में से दोनों को खरीदार ने अपने अधीन लाकर उम्म-ए-वलद बनाया, तो पहली बिक्री के लिए निर्धारित हो जाएगी और...

1. 'दोनों' से तात्पर्य निर्दिष्ट वस्तुओं (अशिया-ए-मुअय्यना) से है, अर्थात वे चीजें जो बेची गई हैं। 12.
2. कथन 'अमानत रहे' का अर्थ है कि अंततः यदि यह अमानत के रूप में निर्धारित हो जाए, तो वह विक्रेता का स्वामित्व है। 12.

ہے اگر چاہے لے یا واپس کرے اور اگر سب تلف ہو گئیں تو بیع باطل ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر دو باقی رہیں تو اُس کو اختیار ہے کہ دونوں میں سے جس کو چاہے لے لے اور اگر نہ چاہے تو دونوں کو ترک کردے اور اگر سب تلف ہو جائیں تو بیع باطل ہو جائے گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر دو میں سے ایک چیز قبضہ کے بعد تلف ہو جائے تو تلف ہونے والی بیع کے واسطے متعین ہوگی اور باقی امانت ہے کہ اُس کو رد کرے اور اگر دونوں آگے پیچھے تلف ہوئیں تو پہلے تلف ہونے والی اپنے تلف ہونے سے پہلے بیع کے واسطے متعین ہوگئی اور اُس کا ثمن دینا مشتری کو لازم ہے اور اگر دونوں ساتھ تلف ہو گئیں تو مشتری کو ہر ایک کا آدھا ثمن دینا لازم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر دونوں آگے پیچھے بھی ہلاک ہوں لیکن پہلے تلف ہونے والی معلوم نہ ہو تو بھی ہر ایک کا آدھا ثمن دینا واجب ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے کہا کہ دونوں میں سے بھاری ثمن والی ہلاک ہوئی ہے اور مشتری نے کہا کہ نہیں بلکہ داموں والی تلف ہوئی ہے تو قول مشتری کو لیا جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر فقط ایک نے دونوں میں سے گواہ قائم کیے تو اُس کے گواہ قبول ہوں گے اور قسم ساقط ہو جائے گی اور اگر دونوں نے گواہ قائم کیے تو بائع کے گواہ قبول کیے جائیں گے اور اگر دونوں چیزوں میں سے ایک چیز قبضہ سے پہلے بائع کے پاس عیب دار ہو گئی تو عیب دار بیع کے واسطے متعین نہ ہوگی اور مشتری کو خیار رہے گا اگر چاہے تو عیب دار کو اُس کے پورے ثمن میں لے لے اور اگر چاہے تو دوسری کو لے لے اور اگر چاہے تو دونوں کو چھوڑ دے اور اگر دونوں چیزیں عیب دار ہو جائیں تو بھی یہی حکم ہے۔ یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر مشتری نے دونوں پر قبضہ کر لیا اور اس کے قبضہ میں ایک عیب دار ہو گئی تو یہ بیع کے واسطے متعین ہوگی اور دوسری امانت رہے گی اور اگر دونوں عیب دار ہو جائیں پس اگر آگے پیچھے عیب دار ہوں تو پہلی مشتری پر لازم ہوگی اور دوسری بائع کو واپس کرے گا اور نقصان عیب کی ضمان نہ دے گا یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اگر بائع اور مشتری پہلی عیب دار ہونے والی میں جھگڑا کریں تو اُس کی صورت وہی ہے جو پہلے ذکر ہوئی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر دونوں ایک ساتھ عیب دار ہو جائیں تو کوئی بیع کے واسطے متعین نہ ہوگی اور اُس کو اختیار ہو گا کہ جس کو چاہے اُس کے ثمن کے عوض لے لے اور اُس کو دونوں کے رد کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور خیار شرط باطل ہو جائے گا اور اگر اس کے بعد دونوں میں سے ایک کا عیب بڑھ جائے یا ایک میں دوسرا عیب پیدا ہو جائے تو یہی چیز بیع کے واسطے متعین ہو جائے گی یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے کسی ایک میں مالکانہ تصرف کیا تو اس کا تصرف جائز ہے اور وہ اسی کا اختیار کرنے والا ہو جائے گا اور اس کا ثمن اس پر واجب ہو گا اور دوسری امانت کے واسطے متعین ہو جائے گی اور اگر بائع نے کسی ایک میں تصرف کیا تو اُس کا تصرف موقوف رہے گا اگر وہی چیز بیع کے واسطے متعین ہوئی تو اُس کا تصرف باطل ہو جائے گا اور اگر امانت رہی ہے تو اُس کا تصرف اُس میں نافذ ہو جائے گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے دونوں میں تصرف کیا اور وہ دونوں زندہ باقی ہیں تو مشتری کو اپنا خیار باقی رہے گا پس جس کو نہ اختیار کرے اس کو واپس کرے گا لیکن اُس کو دونوں واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مشتری نے دونوں کو فروخت کر دیا پھر دونوں میں سے ایک کو اختیار کیا تو جس کو اختیار کیا ہے اُس کی بیع صحیح ہے اور اگر مشتری نے دونوں کپڑوں میں سے ایک کو رنگا تو وہی بیع کے واسطے متعین ہو گیا اور دوسرے کو واپس کر دے اور اگر بائع نے دونوں غلاموں کو آزاد کر

دیا تو جو اس کو واپس ملے گا اُس کا آزاد کرنا صحیح ہے اور اگر اس غلام کو جس کو مشتری نے اختیار کیا ہے آزاد کر دیا تو یہ صحیح نہیں ہے اور اگر دو باندیوں میں سے دونوں کو مشتری نے اپنے تحت میں لا کر ام ولد بنایا تو پہلی بیع کے واسطے متعین ہو جائے گی اور

۱ دونوں سے مراد اشیاء معینہ ہیں یعنی وہ چیزیں جو بیچی گئی ہیں۔ ۱۲۔ ۲ قول امانت رہے یعنی انجام کار میں اگر یہ امانت کے لیے متعین ہو جائے تو بائع کی ملکیت ہے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 [Page 279] Book of Sales (Kitab al-Buyu')

He shall pay the 'aqr' (indemnity for sexual intercourse) of the second [slave woman] to the seller. The lineage (nasab) of the child of the second one shall not be established from the buyer due to the absence of ownership. The buyer shall be ordered to specify which of the two he first made an 'umm al-walad' (mother of his child). If the buyer dies before making such a declaration, the option of specification (khiyar al-ta'yin) shall pass to his heirs. If the heirs do not know which was the first of the two, the buyer [his estate] shall be liable (zamin) to the seller for half the price and half the aqr of each. Both slave women shall earn and pay half of their value to the seller. It is also narrated that the children of both shall also strive (sa'i) to pay half of their value to the seller. This is recorded in Al-Zahiriyya.

If both the seller and the buyer had sexual relations with her and children were born to both, and each (seller and buyer) claimed both children, then the buyer's claim regarding the one he declares to have had relations with first shall be verified. He shall give the aqr of the second slave woman to the seller, and the lineage of the second slave woman's child shall be established from the seller. The seller shall give the aqr of the buyer's slave woman to the buyer. If both the seller and the buyer die before a declaration is made, and the buyer's heirs do not know which was the first of the two slave women, the lineage of the children shall not be established from anyone, and the slave women along with their children shall all be set free. The buyer [his estate] shall pay half the price and half the aqr of each as an indemnity (daman) to the seller, and the seller shall give half the aqr of each to the buyer. There shall be a mutual settlement (mufawada) between them, and both shall remain partners in the right of their manumission. This is recorded in Bahr al-Raiq. In the case of two garments, if the option of specification belongs to the seller and the rest of the situation is as mentioned, he shall have the choice to assign whichever garment he wishes to the buyer, and the buyer shall not have the choice to reject it, because from his side the sale is final (qati'), while the seller has the right to rescind (faskh) the sale since he has the option within the subject matter (mabi'). The seller does not have the right to make both garments binding because the sale is for only one of them. If one of them is destroyed before or after possession, it is considered destroyed while in trust (amanat), and the seller retains the option in the remaining one; he may make its sale binding or rescind it. Forcing the acceptance of the destroyed one is not within his power. If both are destroyed before possession, the sale becomes void (batil). If both are destroyed after possession, then if they were destroyed

sequentially, the liability for the price of the one destroyed later is upon the buyer because the first one was destroyed while in trust. If both were destroyed simultaneously, the buyer is liable to pay half the price of each. This is recorded in Sharh al-Tahawi.

If both or one becomes defective (aybdar) before or after possession, the seller's option remains as it was, and he has the choice to assign whichever he wishes to the buyer. Thus, if he gives a defect-free one to the buyer, the buyer has no choice to reject it. Similarly, if he gives a defective one after possession, he cannot reject it. If he gives a defective one before possession, the buyer also has an option; if he wishes, he may take it, otherwise, he may reject it. This is recorded in Al-Yanabi'. If the seller gives him a defective one and he is not satisfied, then the seller no longer has the option to make the defect-free one binding upon him. This is recorded in Al-Zahiriyya. If the seller wishes, he may rescind the sale and take both back; this is recorded in Sharh al-Tahawi. In this situation, if both became defective while with the buyer, the buyer is liable for half the price of each. This is recorded in Al-Yanabi'. If the buyer made use (tasarruf) of both or one, it is not valid. If the seller made use of one, it is valid, and that specific item shall belong to the seller, and he has the choice to make the sale of the other binding or to rescind it. If the seller made use of both, his use is valid in both, but the sale shall be rescinded. This is recorded in Sharh al-Tahawi.

It should be clear that the same reasons that cause the option of condition (khiyar al-shart) to lapse also cause the option of specification (khiyar al-ta'yin) to lapse. This is recorded in Al-Zahiriyya. Ibn Sama'ah narrated in his 'Nawadir' from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that a person bought two garments from another on the condition that whichever garment he liked...

वह दूसरी दासी का 'अक़्र' (मुआवजा) विक्रेता को देगा और दूसरी के बच्चे का वंश (नसब) स्वामित्व न होने के कारण क्रेता से सिद्ध नहीं होगा। क्रेता को आदेश दिया जाएगा कि वह स्पष्ट करे कि उन दोनों में से किसे उसने पहले 'उम्म-ए-वलद' (बच्चे की माँ) बनाया है। यदि क्रेता बयान देने से पहले मर जाए, तो चुनाव का विकल्प (खियार-ए-तअय्युन) वारिसों को मिलेगा। यदि वारिसों को उन दोनों में से पहली का ज्ञान न हो, तो क्रेता प्रत्येक की आधी कीमत और आधे अक़्र के लिए विक्रेता का उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। दोनों दासियाँ अपनी आधी कीमत कमाकर विक्रेता को देंगी। यह भी रिवायत है कि दोनों के बच्चे भी अपनी आधी कीमत अदा करने के लिए श्रम (सई) करेंगे। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

यदि विक्रेता और क्रेता दोनों ने दासी के साथ संबंध बनाए और दोनों से बच्चे पैदा हुए, और विक्रेता और क्रेता दोनों ने बच्चों का दावा किया, तो क्रेता जिससे पहले संबंध बनाना बताएगा, उसमें उसकी पुष्टि की जाएगी। वह दूसरी दासी का अक़्र विक्रेता को देगा और दूसरी दासी के बच्चे का नसब विक्रेता से सिद्ध होगा, और विक्रेता क्रेता वाली दासी का अक़्र क्रेता को देगा। यदि विक्रेता और क्रेता दोनों बयान देने से पहले मर गए और क्रेता के वारिसों को दोनों में से पहली का पता न चला, तो किसी से भी बच्चों का नसब सिद्ध नहीं होगा और दासियाँ बच्चों सहित स्वतंत्र हो जाएंगी। क्रेता प्रत्येक के लिए आधी कीमत और आधा अक़्र विक्रेता को हर्जाने (ज़मान) के रूप में देगा, और विक्रेता प्रत्येक का आधा अक़्र क्रेता को देगा। उन दोनों के बीच बराबरी का समझौता (मुफ़ाविज़ा) हो जाएगा और उन्हें स्वतंत्र करने के अधिकार में दोनों साझेदार रहेंगे। यह 'बहर-उर-राईक़' में लिखा है। दो कपड़ों के मामले में, यदि चुनाव का अधिकार विक्रेता का हो और शेष मामला वैसा ही हो जैसा ऊपर बताया गया है, तो विक्रेता को अधिकार होगा कि वह जिसे चाहे क्रेता के ज़िम्मे डाले और क्रेता को उसे अस्वीकार करने का अधिकार नहीं होगा, क्योंकि उसकी ओर से बिक्री (बैअ) अंतिम है और विक्रेता को बिक्री रद्द (फ़स्ख़) करने का अधिकार है, क्योंकि उसे दोनों वस्तुओं में चुनाव का अधिकार प्राप्त है। विक्रेता को दोनों वस्तुओं को अनिवार्य करने का अधिकार नहीं है क्योंकि बिक्री केवल एक की है। यदि कब्ज़े से पहले या बाद में दोनों में से एक नष्ट हो जाए, तो वह अमानत के रूप में नष्ट हुआ माना जाएगा, और शेष वस्तु में विक्रेता को चुनाव का अधिकार होगा; चाहे तो उसकी बिक्री अनिवार्य कर दे अन्यथा रद्द कर दे। नष्ट होने वाली वस्तु को अनिवार्य करना उसके अधिकार में नहीं है। यदि कब्ज़े से पहले दोनों नष्ट हो जाएं तो बिक्री बातिल (अमान्य) हो जाएगी। यदि कब्ज़े के बाद दोनों नष्ट हुए, और

यदि एक के बाद एक नष्ट हुए, तो बाद में नष्ट होने वाली वस्तु की कीमत क्रेता पर अनिवार्य है क्योंकि पहली अमानत में नष्ट हुई। यदि दोनों एक साथ नष्ट हुए, तो क्रेता को प्रत्येक की आधी कीमत देना अनिवार्य है। यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

यदि कब्ज़े से पहले या बाद में दोनों या एक दोषपूर्ण (ऐबदार) हो जाए, तो विक्रेता का विकल्प अपनी स्थिति में बना रहेगा और उसे अधिकार है कि वह जिसे चाहे क्रेता के ज़िम्मे डाले। यदि उसने दोषरहित वस्तु क्रेता को दी, तो क्रेता को उसे छोड़ने का अधिकार नहीं है। इसी प्रकार, यदि कब्ज़े के बाद दोषपूर्ण वस्तु दी, तब भी वह उसे छोड़ नहीं सकता। यदि कब्ज़े से पहले दोषपूर्ण वस्तु दी, तो क्रेता को भी अधिकार है; चाहे तो ले ले वरना छोड़ दे। यह 'यनाबी' में लिखा है। यदि विक्रेता ने दोषपूर्ण वस्तु दी और क्रेता सहमत नहीं हुआ, तो विक्रेता को यह अधिकार नहीं है कि वह दोषरहित वस्तु क्रेता पर अनिवार्य करे। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि विक्रेता चाहे तो बिक्री रद्द करके दोनों वापस ले ले, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। इस स्थिति में यदि क्रेता के पास दोनों दोषपूर्ण हो गए हों, तो क्रेता पर प्रत्येक की आधी कीमत अनिवार्य होगी। यह 'यनाबी' में लिखा है। यदि क्रेता ने दोनों या एक में कोई निपटान (तसर्रुफ़) किया तो यह मान्य नहीं है। यदि विक्रेता ने एक में निपटान किया तो यह मान्य है, और वह हिस्सा विक्रेता के लिए विशेष हो जाएगा, और उसे दूसरे की बिक्री अनिवार्य करने या रद्द करने का अधिकार होगा। यदि विक्रेता ने दोनों में निपटान किया तो उसका निपटान दोनों में मान्य है, लेकिन बिक्री रद्द हो जाएगी। यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

स्पष्ट हो कि जिस कारण से 'खियार-ए-शर्त' समाप्त हो जाता है, उसी कारण से 'खियार-ए-तअय्युन' भी समाप्त हो जाता है। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। इब्न समाआ ने अपने 'नवादिर' में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने दूसरे से इस शर्त पर दो कपड़े खरीदे कि जो कपड़ा पसंद...

دوسری کا عقر بائع کو دے گا اور دوسری کے بچہ کا نسب بسبب ملک نہ ہونے کے مشتری سے ثابت نہ ہوگا اور مشتری کو حکم کیا جائے گا کہ بیان کرے کہ دونوں میں سے کس کو اُس نے پہلے اُم ولد بنایا ہے پس اگر مشتری بیان کرنے سے پہلے مر گیا تو خیار تعین وارثوں کو ملے گا اور اگر وارثوں کو پہلی دونوں میں سے نہ معلوم ہوئی تو مشتری ہر ایک کے آدھے ثمن اور آدھے عقر کا بائع کے واسطے ضامن ہوگا اور دونوں باندیاں اپنی آدھی قیمت بائع کو کما کردے گی اور یہ بھی روایت کیا گیا ہے کہ دونوں کے بچہ بھی اپنی آدھی قیمت بائع کو ادا کرنے کے واسطے سعی کریں گے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر بائع اور مشتری دونوں کے ساتھ وطی کی اور دونوں کے بچہ پیدا ہوا اور ہر ایک بائع و مشتری نے دونوں بچوں کا دعویٰ کیا تو مشتری جس سے پہلے وطی کرنا بیان کرے اُس میں اُس کی تصدیق کی جائے گی اور وہ دوسری باندی کا عقر بائع کو دے گا اور دوسری باندی کے بچہ کا نسب بائع سے ثابت ہوگا اور بائع مشتری والی باندی کا عقر مشتری کو دے گا اور اگر بائع اور مشتری دونوں بیان ہونے سے پہلے مر گئے اور مشتری کے وارثوں کو دونوں باندیوں میں سے پہلی معلوم نہ ہوئی تو دونوں کی اولاد کا نسب کسی سے ثابت نہ ہوگا اور باندیاں مع اولاد سب آزاد ہو جائیں گی اور مشتری دونوں میں سے ہر ایک کو آدھا ثمن اور آدھا عقر بائع کو ضمان دے گا اور بائع آدھا عقر ہر ایک کا مشتری کو دے گا اور دونوں میں باہم مفاوضہ ہو جائے گا اور ان سب کے آزاد کرنے کے حق میں دونوں شریک رہیں گے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ دو کپڑوں کی صورت میں اگر خیار بائع کا ہوا اور باقی مسئلہ کی صورت وہی ہے جو مذکور ہوئی تو اُس کو اختیار ہوگا کہ جس کپڑے کو چاہے مشتری کے ذمہ ڈالے اور مشتری کو ترک کرنے کا اختیار نہ

ہوگا کیونکہ اُس کی طرف سے بیع قطعی ہے اور بائع کو فسخِ بیع کا اختیار ہے کیونکہ اُس کو دونوں میں سے مبیع کے اندر اختیار ہے اور بائع کو دونوں کے لازم کر دینے کا اختیار نہیں ہے کیونکہ بیع دونوں میں سے ایک ہی ہے اور قبضہ سے پہلے یا بعد دونوں میں سے ایک تلف ہو گیا تو وہ امانت میں تلف ہوا اور باقی میں بائع کو خیار ہے اگر چاہے تو اسکی بیع لازم کرے ورنہ فسخ کر دے اور تلف ہونے والے کا لازم کر دینا اسکے اختیار میں نہیں ہے اور اگر قبضہ سے پہلے دونوں تلف ہو جائیں تو دونوں کی بیع باطل ہو جائیگی اور اگر قبضہ کے بعد دونوں تلف ہوئے پس اگر آگے پیچھے تلف ہوئے تو پیچھے ہونے والی کی قیمت کی ضمان مشتری پر واجب ہے کیونکہ پہلا امانت میں تلف ہوا ہے اور اگر دونوں ساتھ تلف ہوئے تو مشتری کو ہر ایک کی آدھی قیمت دینا لازم ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر قبضہ سے پہلے یا بعد دونوں یا ایک عیب دار ہو گیا تو بائع کا خیار اپنے حال پر باقی رہے گا اور اُس کو اختیار ہے کہ جس کو چاہے مشتری کے ذمہ ڈالے پس اگر اُس نے بے عیب مشتری کو دیا تو مشتری کو اُس کے ترک کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر بعد قبضہ ہونے کے عیب دار دیا تو بھی ترک نہیں کر سکتا ہے اور اگر قبضہ سے پہلے عیب دار دیا تو مشتری کو بھی اختیار ہے اگر چاہے تو لے لے ورنہ اُس کو ترک کر دے یہ ینابیع میں لکھا ہے اور اگر بائع نے عیب دار اُس کو دیا اور وہ راضی نہ ہوا تو پھر اس کے بعد بائع کو اختیار نہیں ہے کہ بے عیب اُس کے ذمہ واجب کرے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر بائع چاہے تو بیع فسخ کر کے دونوں کو واپس لے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اس صورت میں اگر مشتری کے پاس دونوں عیب دار ہو گئے ہوں تو مشتری پر ہر ایک کی آدھی قیمت واجب ہوگی یہ ینابیع میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے دونوں یا ایک میں تصرف کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر بائع نے ایک میں تصرف کیا تو جائز ہے اور وہ سر بائع کے واسطے خاص ہو جائے گا اور اس کے تئیں دوسرے کی بیع لازم

کرنے اور فسخ کا اختیار ہے اور اگر بائع نے دونوں میں تصرف کیا تو اُس کا تصرف دونوں میں جائز ہے لیکن بیع فسخ ہو جائے گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

واضح ہو کہ جس صورت سے خیار شرط ساقط ہو جاتا ہے اُسی سبب سے خیارِ تعین بھی ساقط ہو جاتا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے ابن سماعہ نے اپنے نوادر میں امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے دوسرے سے دو کپڑے اس شرط پر خریدے کہ جو کپڑا پسند

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 280 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...he will take what comes; meaning if he likes it, he takes this cloth for ten dirhams, and if he likes the other, he takes it for twenty dirhams, and if he likes both, he takes both. Then he kept one and exercised his option on it, returning the other. The seller (Ba'i) then claimed, "You have taken the one whose price (Thaman) is twenty dirhams," while the buyer (Mushtari) said, "I have chosen the one whose price is ten dirhams." In this case, regarding the price, the statement of the buyer shall be accepted. If the buyer cut (Qat'a) the cloth into a shirt but did not sew it, and then they disputed over the price, the seller has the option: if he wishes, he may accept the price stated by the buyer, or if he wishes, he may take back the cut cloth. However, if in addition to cutting, something else was added like dyeing, the seller has no way to take the cloth back; he shall only receive the price the buyer admits to. Mu'alla narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that a person took two pieces of cloth from someone on the condition that he would take one of them for a known price. Subsequently, one was lost and the buyer cut the second one. The buyer then claimed, "I had chosen the one I cut, and the other was lost afterwards while it was a trust (Amanah) with me." The seller countered, "That is not so; rather, you chose the one that was lost and then you had the second one cut. Therefore, you owe the value for the cloth you cut and the price for the one lost." In such a case, the buyer shall be liable (Zamin) for half the value and half the price of the cut one, and half the price of the one that was lost. This is recorded in 'Al-Muhit'.

If the seller specified one of the two and manumitted (freed) it, and then the buyer manumitted the same specified one or specified it for sale or it died, the manumission by the seller shall be void (Batil). ☆

It should be clear that the option of selection (Khiyar-at-Ta'yeen) is also permissible in an invalid sale (Bay' Fasid). The only difference is that in an invalid sale, the value of the item specified for sale must be paid, while the rest of the rules remain as we described in a valid sale. Thus, if two slaves were purchased through an invalid sale and both died at the same time, the buyer shall be liable for half the value of each. If the buyer manumitted both, one shall be free, and the determination of which one is at the buyer's discretion. If he specified one and manumitted or sold it, it is permissible, and payment of its value becomes obligatory. Manumitting an unspecified (mubham) slave is not valid from either the seller or the buyer. If the seller specified one and manumitted it, and then the buyer manumitted the same or specified it for sale or it died, the seller's manumission is void. If it is returned to the

seller, his manumission becomes valid. If the seller manumitted both and both were returned to the seller, one shall be free, and its selection is at the seller's discretion. This is recorded in 'Az-Zahiriyya'.

Seventh Section (Fasl) ☆ Regarding disputes over determination when returning an item bought with a condition of option (Khiyar-ash-Shart), and regarding offenses related to the subject of sale with an option condition.

A person bought something from another with a three-day condition of option and took possession of it, then brought it back to return it to the seller under the terms of the option.

1. Cut, i.e., without sewing, dyeing, etc.
2. The statement refers to half the price because one cloth remains as a trust (Amanah) and the seller's word will not be accepted.
3. An invalid sale, meaning a purchase made in a way that the sale becomes invalid due to some condition, as intentionally invalidating a contract is forbidden.

आएगा वह ले लेगा, यानी अगर पसंद आया तो यह कपड़ा दस दरहम को और अगर पसंद आया तो वह कपड़ा बीस दरहम को लेगा, और अगर दोनों पसंद आ गए तो दोनों को ले लेगा। फिर उसने एक को रखा और उसे ही चुन लिया और दूसरा वापस कर दिया। तब विक्रेता (बाइ) ने कहा कि तूने वह लिया है जिसका मूल्य (थमन) बीस दरहम है, और क्रेता (मुश्तरी) ने कहा कि मैंने उसे चुना है जिसका मूल्य दस दरहम है, तो मूल्य के मामले में क्रेता का कथन स्वीकार्य होगा। और अगर क्रेता ने कपड़े की कमीज काट (क़तअ) ली और उसे सिलाया नहीं, फिर उन्होंने मूल्य के विषय में आपस में झगड़ा किया, तो विक्रेता को अधिकार है कि यदि चाहे तो वही मूल्य ले ले जो क्रेता कहता है, और यदि चाहे तो कटा हुआ कपड़ा ले ले। और अगर कपड़ा काटने के साथ कुछ और भी बढ़ा दिया जैसे रंग, तो विक्रेता को कपड़ा लेने का कोई अधिकार नहीं है और उसे उतना ही मूल्य मिलेगा जितना क्रेता स्वीकार करता है। मुअल्ला ने इमाम अबू यूसुफ़ रह. से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने किसी से दो कपड़े इस शर्त पर लिए कि उनमें से एक इतनी ज्ञात राशि के बदले ले लूंगा, फिर उनमें से एक नष्ट हो गया और दूसरे को क्रेता ने काट लिया। फिर क्रेता ने कहा कि मैंने जिसे काट लिया है उसे चुन लिया था, उसके बाद दूसरा नष्ट हुआ और वह मेरे पास अमानत के तौर पर नष्ट हुआ। और विक्रेता ने कहा कि ऐसा नहीं है, बल्कि जो नष्ट हुआ उसे तूने चुना था फिर तूने दूसरा कटवाया, इसलिए तुझ पर उस कपड़े की जिसे कटवाया है उसकी कीमत चाहिए और जो नष्ट हुआ है उसका मूल्य चाहिए। तो ऐसी स्थिति में क्रेता काटे हुए कपड़े की आधी कीमत और आधे मूल्य का, और जो नष्ट हुआ उसके आधे मूल्य का जिम्मेदार (ज़ामिन) होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर विक्रेता ने उन दोनों में से किसी एक को विशेष (मुअय्यन) करके आज़ाद कर दिया, फिर उसी को क्रेता ने आज़ाद किया या बिक्री के लिए निश्चित किया या वह मर गया, तो विक्रेता का आज़ाद करना बातिल (अमान्य) होगा। ☆

स्पष्ट रहे कि चयन का विकल्प (खियार-ए-तईन) अवैध बिक्री (बय-ए-फ़ासिद) में भी मान्य है, बस इतना अंतर होगा कि अवैध बिक्री में जो वस्तु बिक्री के लिए निश्चित हो उसकी कीमत देनी चाहिए और बाकी स्थिति वैसी ही है जैसा हमने वैध बिक्री में वर्णन किया है। अतः यदि दो गुलाम अवैध बिक्री के तौर पर खरीदे गए और वे दोनों एक साथ मर गए, तो क्रेता प्रत्येक की आधी कीमत का जिम्मेदार होगा। और अगर क्रेता ने दोनों को आज़ाद कर दिया, तो एक आज़ाद होगा और उसका चयन करना क्रेता के अधिकार में है। और अगर किसी एक को निश्चित करके आज़ाद कर दिया या बेच दिया, तो

यह वैध है और उस पर उसकी कीमत देना अनिवार्य होगा। और अस्पष्ट (मुबहम) का आज़ाद करना विक्रेता और क्रेता किसी की ओर से मान्य नहीं है। और अगर विक्रेता ने उन दोनों में से किसी एक को निश्चित करके आज़ाद कर दिया, फिर उसी को क्रेता ने आज़ाद किया या बिक्री के लिए निश्चित किया या वह मर गया, तो विक्रेता का आज़ाद करना अमान्य होगा। और अगर वही विक्रेता को वापस कर दिया गया तो उसका आज़ाद करना सही है। और अगर विक्रेता ने दोनों को आज़ाद कर दिया था और दोनों विक्रेता को वापस दे दिए गए, तो एक आज़ाद होगा और उसका चयन करना विक्रेता के अधिकार में है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

सातवीं फ़स्ल (अध्याय) ☆ जो वस्तु विकल्प की शर्त (खियार-ए-शर्त) पर खरीदी गई थी, उसे वापस करने के समय उसके निर्धारण में मतभेद के वर्णन में, और विकल्प की शर्त वाली वस्तु के अपराध और उससे संबंधित विवरण में।

एक व्यक्ति ने दूसरे से कोई चीज़ तीन दिन के विकल्प की शर्त पर खरीद कर कब्ज़ा कर लिया, फिर विकल्प के अधिकार के तहत उसे विक्रेता को लौटाने के लिए लाया।

1. काट ली यानी बिना सिलाई और रंगाई आदि के।
2. आधा मूल्य क्योंकि एक कपड़ा अमानत रहेगा और विक्रेता का कथन स्वीकार्य नहीं होगा।
3. अवैध बिक्री यानी इस तरह खरीदे कि किसी शर्त के कारण बिक्री अवैध हो जाए क्योंकि जानबूझकर अवैध करना हराम है।

آئے گا وہ لے لے گا یعنی اگر پسند آیا تو یہ کپڑا دس درہم کو اور اگر پسند آیا تو وہ کپڑا بیس درہم کو لے گا اور اگر پسند آگئے تو دونوں کو لے لے گا پھر اس نے ایک کو رکھا اور اُسی کو اختیار کر لیا اور دوسرا واپس کر دیا پس بائع نے کہا کہ تو نے وہ لیا ہے جس کا ثمن بیس درہم ہے اور مشتری نے کہا کہ میں نے اس کو اختیار کیا ہے جس کا ثمن دس درہم ہے تو ثمن کے باب میں مشتری کا قول مقبول ہوگا اور اگر مشتری نے کپڑے کی قمیض قطع ۱ لے کر لی اور اُس کو نہ سلایا پھر انہوں نے ثمن کے باب میں باہم جھگڑا کیا تو بائع کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو جو ثمن مشتری کہتا ہے وہ لے لے اور اگر چاہے تو قطع کیا ہوا کپڑا لے لے اور اگر کپڑا قطع کرنے کے ساتھ کچھ اور بھی زیادہ کیا جیسے رنگ تو بائع کو کپڑا لینے کی کوئی راہ نہیں ہے اور اس کو اسی قدر ثمن ملے گا جس قدر مشتری اقرار کرتا ہے معلی نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے کسی سے دو کپڑے اس شرط پر لیے کہ ان میں سے ایک اس قدر معلوم ثمن کے عوض لے لوں گا پھر ان میں سے ایک ضائع ہو گیا اور دوسرے کو مشتری نے قطع کر لیا پھر مشتری نے کہا کہ میں نے جس کو قطع کر لیا ہے اُس کو اختیار کر لیا تھا بعد اس کے دوسرا ضائع ہو گیا اور وہ میرے پاس امانت میں ضائع ہوا اور بائع نے کہا کہ ایسا نہیں ہے بلکہ جو ضائع ہوا اُس کو تو نے اختیار کیا پھر تو نے دوسرا قطع کرایا ہے پس تجھ پر اس کپڑے کی جو قطع کرایا ہے قیمت چاہیے اور جو ضائع ہوا ہے اس کا ثمن چاہیے ۲ ہے تو مشتری قطع کرائے ہوئے کی آدھی قیمت اور آدھے ثمن کا اور جو ضائع ہوا ہے اُس کے آدھے ثمن کا ضامن ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر بائع نے ان دونوں میں سے کسی کو معین کر کے آزاد کر دیا پھر اسی معین کو مشتری نے آزاد کیا یا بیع کے واسطے معین کیا یا وہ مر گیا تو بائع کا آزاد کرنا باطل ہوگا ☆

واضح ہو کہ خیار تعیین بیع فاسد ۳ میں بھی جائز ہے صرف اتنا فرق ہو گا کہ بیع فاسد میں جو بیع کے واسطے متعین ہو اُس کی قیمت دینی چاہیے اور باقی حال ویسا ہی ہے جیسا ہم نے بیع جائز میں بیان کیا ہے پس اگر دو غلام بیع فاسد کے طور پر خریدے اور وہ دونوں ایک ساتھ مر گئے تو مشتری ہر ایک کی آدھی قیمت کا ضامن ہو گا اور اگر مشتری نے دونوں کو آزاد کر دیا تو ایک آزاد ہو گا اور اُس کا معین کرنا مشتری کے اختیار میں ہے اور اگر کسی ایک کو معین کر کے آزاد کر دیا یا بیع کر دیا تو جائز ہے اور اُس پر اُس کی قیمت دینی واجب ہو گی اور مبہم کا آزاد کرنا بائع اور مشتری کسی کی طرف سے جائز نہیں ہے اور اگر بائع نے ان دونوں میں سے کسی کو معین کر کے آزاد کر دیا پھر اسی معین کو مشتری نے آزاد کیا یا بیع کے واسطے معین کیا یا وہ مر گیا تو بائع کا آزاد کرنا باطل ہو گا اور اگر وہی بائع کو واپس دیا گیا تو اُس کا آزاد کرنا صحیح ہے اور اگر بائع نے دونوں کو آزاد کر دیا تھا اور دونوں بائع کو واپس دیے گئے تو ایک آزاد ہو گا اور اس کا معین کرنا بائع کے اختیار میں ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

ساتویں فصل ☆ جو چیز بشرطِ خیار خریدی گئی تھی اُس کی تعیین میں واپس کرنے کے وقت اختلاف کرنے کے بیان میں اور مبیع بشرطِ خیار کے جرم اور اُس کے متعلق کے بیان میں

ایک شخص نے دوسرے سے کوئی چیز تین دن کے خیار شرط پر خرید کر کے قبضہ کر لیا پھر بحکم خیار بائع کو پھیر دینے کے واسطے لایا

۱۔ قطع کرائی یعنی بدوں سلائی و رنگائی وغیرہ کے ۱۲۔ ۲۔ قول آدھے ثمن کیونکہ ایک کپڑا امانت رہے گا اور بائع کا قول قبول نہ ہوگا ۱۲۔ ۳۔ قول بیع فاسد یعنی ایسے طور پر خریدے کہ کسی شرط سے بیع فاسد ہے کیونکہ عمدہ فاسد کرنا حرام ہے ۱۲۔

Then, if the seller claims, "This is not the object I sold to you," and the buyer says, "This is indeed the same one," the buyer's statement shall be considered reliable upon taking an oath; this is recorded in 'Zahiriyah'.

In this scenario, if possession of the sold item had not yet occurred, and the buyer intended to authorize the sale of a specific item present with the seller, and the seller said, "I did not sell this to you," while the buyer insisted, "No, you sold this very item," Imam Muhammad (R.A.) has not mentioned this case in any book. However, the jurists (Fuqaha) have stated that in this instance, the seller's word should be taken as reliable. This applies when the option (Khiyar) lies with the buyer. But if the option belongs to the seller and possession has been taken, and within the option period, the buyer brings the item to return it to the seller, and the seller says, "This is not what I sold you or what you took possession of," while the buyer maintains, "This is the same one you sold and handed over to me," then the buyer's statement with an oath shall be considered reliable. Conversely, if possession had not occurred and the seller intended to finalize the sale of a specific item, but the buyer says, "I did not buy this," it is mentioned that in this case, the buyer's statement with an oath shall be considered reliable; this is written in 'Zakhirah'.

Imam Muhammad (R.A.) stated that if a person sold a slave on the condition of a three-day option, and within that period, the slave accidentally killed someone. If the owner (buyer), despite knowing this, authorized the sale, this authorization does not make him the one choosing to pay the ransom (Fidya) (1). The authorization is valid, and the buyer retains his option because the slave became defective while under the seller's liability (Dhaman). If the buyer chooses to keep him, he has the choice to either surrender the slave (to the victim's heirs) or pay the ransom. If the buyer chooses to annul the sale, the seller likewise has the choice to surrender the slave or pay the ransom. This rule applies if the mistake occurred while the slave was in the seller's possession. If it occurred while in the buyer's possession and other factors remain the same, the seller's option persists. If he then authorizes it, the sale becomes valid, and the buyer's ownership is established from the time of the contract; subsequently, the buyer will have the choice to surrender the slave or pay the ransom.

If the option belongs to the buyer and the mistake occurred while the slave was in the seller's possession, the buyer gains the 'option of defect' (Khiyar al-Ayb), and the

'stipulated option' (Khiyar al-Shart) remains. Thus, if the buyer chooses to keep the slave, he is authorized to either surrender the slave or pay the ransom. If he annuls the sale, the seller has the choice to surrender the slave or pay the ransom. If the slave committed the mistake while in the buyer's possession within the option period, the buyer loses the right to return him to the seller. However, if he pays the ransom within the option period, he can return the slave based on the stipulated option, as the defect that had arisen has been removed. If he does not pay the ransom and decides to surrender the slave, the stipulated option is waived, and at the moment he proceeds to surrender the slave for the mistake, ownership of the slave is fixed to the buyer, making the price (Thaman) obligatory upon him.

If someone bought a house with a stipulated option for either the seller or the buyer, or through an absolute sale, and subsequently a murdered person was found in that house: According to Imam Azam (R.A.), in all circumstances, the blood money (Diyat) is obligatory upon the supporting community (Aqila) of the current possessor of the house. According to Imam Abu Yusuf (R.A.) and Imam Muhammad (R.A.), if the sale is complete, it is obligatory upon the buyer's supporting community. If there is an option in the sale, then due to annulment or authorization, it is obligatory upon the community of whoever becomes the owner of the house. Furthermore, according to the two companions (Sahibayn - Abu Yusuf and Muhammad), if the sale is absolute and the house is in the buyer's possession such that the blood money becomes obligatory upon the buyer's community, the book does not further mention whether the buyer would have an option of defect or not; the proper view is that he should not have an option, because someone in the house...

Footnote: 1. The phrase "the one choosing": because when the slave kills by mistake, the ruling is that the owner has the choice to either surrender the slave to the victim's heirs or pay the ransom, and whichever choice he makes becomes binding. Here, authorizing the sale might have caused doubt that he had chosen to pay the ransom; thus, it was clarified that this is not the case.

फिर यदि विक्रेता (बाइ) ने कहा कि यह वह वस्तु नहीं है जो मैंने तुम्हें बेची थी, और क्रेता (मुश्तरी) ने कहा कि यह वही है, तो क्रेता का कथन शपथ (क़सम) के साथ विश्वसनीय माना जाएगा; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

यदि इस स्थिति में बिकी हुई वस्तु (मबीअ) पर कब्ज़ा नहीं हुआ था और क्रेता ने एक निश्चित चीज़ में, जो विक्रेता के पास मौजूद है, बिक्री की अनुमति देने का इरादा किया और विक्रेता ने कहा कि मैंने यह तुम्हें नहीं बेची है, और क्रेता ने कहा कि नहीं, तुमने यही बेची है, तो इमाम मोहम्मद (रह.) ने इस स्थिति का किसी किताब में ज़िक्र नहीं किया है। फ़क़ीहों (धर्मशास्त्रियों) ने कहा है कि इस स्थिति में विक्रेता का कथन विश्वसनीय होना चाहिए। यह जो ऊपर बताया गया, उस स्थिति में है जब क्रेता को विकल्प (खियार) प्राप्त हो। लेकिन यदि विकल्प विक्रेता का हो और वस्तु पर कब्ज़ा हो चुका हो, और क्रेता विकल्प की अवधि के भीतर वस्तु को विक्रेता को वापस करने के लिए लाए, और विक्रेता कहे कि यह वह नहीं है जो मैंने तुम्हें बेची थी और जो तुमने मुझसे अपने कब्ज़े में ली थी, और क्रेता कहे कि यह वही है जो तुमने मुझे बेची थी और मेरे कब्ज़े में दी थी, तो शपथ के साथ क्रेता का कथन विश्वसनीय माना जाएगा। और यदि वस्तु पर कब्ज़ा न हुआ हो और विक्रेता किसी निश्चित वस्तु में बिक्री को अनिवार्य करने का इरादा करे और क्रेता कहे कि मैंने इसे नहीं खरीदा है, तो उल्लेख किया गया है कि इस स्थिति में शपथ के साथ क्रेता का कथन विश्वसनीय माना जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

इमाम मोहम्मद (रह.) ने फ़रमाया है कि किसी व्यक्ति ने एक गुलाम तीन दिन के विकल्प की शर्त पर बेचा और विकल्प की अवधि के भीतर उस गुलाम ने गलती से किसी की हत्या कर दी। फिर उसके मालिक ने इस बात को जानने के बावजूद बिक्री की अनुमति दे दी, तो इस अनुमति से वह फिद्या (मुआवजा) देने का विकल्प चुनने वाला (1) नहीं माना जाएगा, और अनुमति देना सही है। क्रेता को विकल्प का अधिकार प्राप्त होगा क्योंकि गुलाम विक्रेता की गारंटी (ज़मानत) में दोषपूर्ण हो गया। यदि क्रेता ने उसे स्वीकार करने का विकल्प चुना, तो उसे अधिकार होगा कि चाहे तो उस गुलाम को (मृतक के वारिसों को) सौंप दे या उसका फिद्या (मुआवजा) दे। और यदि क्रेता ने सौदा तोड़ने का विकल्प चुना, तो विक्रेता को भी गुलाम देने या फिद्या देने का विकल्प होगा। यह नियम तब है जब यह गलती गुलाम से विक्रेता के कब्ज़े में हुई हो। और यदि यह क्रेता के कब्ज़े में हुई हो और बाकी मामला अपनी स्थिति पर रहे, तो विक्रेता का विकल्प बना रहेगा। फिर यदि उसने अनुमति दी, तो

बिक्री जायज़ होगी और अनुबंध (अक़्द) के समय से ही क्रेता का स्वामित्व सिद्ध हो जाएगा; फिर क्रेता को गुलाम या फिद्या देने का अधिकार होगा।

यदि विकल्प क्रेता का हो और गुलाम से विक्रेता के कब्ज़े में यह गलती हुई हो, तो क्रेता को 'खियार-ए-ऐब' (दोष के कारण विकल्प) प्राप्त हो जाएगा और 'खियार-ए-शर्त' (शर्त वाला विकल्प) भी बना रहेगा। फिर यदि क्रेता ने उसे लेने का विकल्प चुना, तो वह गुलाम सौंपने या फिद्या देने में स्वतंत्र होगा। और यदि उसने सौदा तोड़ दिया, तो विक्रेता को गुलाम सौंपने या फिद्या देने का अधिकार है। और यदि क्रेता के कब्ज़े में विकल्प की अवधि के भीतर उस गुलाम ने गलती की, तो उसे विक्रेता को वापस करने का अधिकार नहीं होगा। लेकिन यदि विकल्प की अवधि के भीतर उसका फिद्या दे दे, तो विकल्प की शर्त के कारण वह उसे वापस कर सकता है, क्योंकि जो दोष आया था वह समाप्त हो गया। और यदि उसने फिद्या नहीं दिया और गुलाम को सौंपने का इरादा किया, तो विकल्प की शर्त समाप्त हो जाएगी और जिस समय उसने गलती के बदले गुलाम देने का कदम उठाया, उसी समय क्रेता का स्वामित्व गुलाम पर तय हो गया, इसलिए उस पर कीमत (थमन) अनिवार्य होगी।

यदि किसी ने विक्रेता या क्रेता के लिए विकल्प की शर्त रखकर या बिना शर्त (निश्चित) बिक्री के साथ एक घर खरीदा, फिर उस घर में कोई व्यक्ति मरा हुआ पाया गया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार हर स्थिति में उस मकान के वर्तमान कब्ज़ाधारक की मददगार बिरादरी (आक़िला) पर दियत (रक्त मूल्य) अनिवार्य होगा। इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार, यदि बिक्री पूरी हो चुकी हो तो क्रेता की मददगार बिरादरी पर अनिवार्य होगा। और यदि बिक्री में विकल्प हो, तो रद्दीकरण (फ़स्ख़) या अनुमति के कारण जिसके अधिकार में वह घर आएगा, उसकी मददगार बिरादरी पर अनिवार्य होगा। फिर 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) के मत के अनुसार, यदि बिक्री निश्चित हो और घर क्रेता के कब्ज़े में हो, यहाँ तक कि दियत क्रेता की मददगार बिरादरी पर अनिवार्य हो जाए, तो किताब में फिर इसका उल्लेख नहीं है कि क्रेता को दोष का विकल्प प्राप्त होगा या नहीं; और उचित यह है कि विकल्प प्राप्त न हो, क्योंकि घर में कोई व्यक्ति...

फ़ुटनोट: 1. कथन 'विकल्प चुनने वाला', क्योंकि जब गुलाम ने गलती से हत्या की, तो नियम यह है कि चाहे तो गुलाम को मृतक के वारिसों को दे दे या उसका फिद्या दे दे, और इन दोनों बातों में से जो भी वह चुनेगा, वह उस पर अनिवार्य होगा। यहाँ बिक्री की अनुमति देने से यह संदेह हो सकता था कि उसने फिद्या देना स्वीकार कर लिया है, इसलिए इसे स्पष्ट किया गया कि ऐसा नहीं है।

پس بائع نے کہا کہ یہ وہ نہیں ہے جو میں نے تیرے ہاتھ فروخت کی تھی اور مشتری نے کہا کہ یہ وہی ہے تو مشتری کا قول قسم لے کر معتبر ہوگا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر اس صورت میں مبیع پر قبضہ نہ ہوا تھا اور مشتری نے ایک معین چیز میں جو بائع کے پاس موجود ہے بیع کی اجازت دینے کا قصد کیا اور بائع نے کہا کہ میں نے یہ تیرے ہاتھ نہیں بیچی ہے اور مشتری نے کہا کہ نہیں تو نے یہی فروخت کی ہے تو امام محمدؒ نے اس صورت کو کسی کتاب میں ذکر نہیں کیا اور فقہا نے کہا ہے کہ اس صورت میں قول بائع کا معتبر ہونا چاہئے یہ جو مذکور ہوا اس صورت میں ہے کہ مشتری کا خیار ہو لیکن اگر خیار بائع کا ہوا اور مبیع پر قبضہ ہو چکا ہو اور مشتری مدت خیار کے اندر مبیع کو بائع کے واپس کرنے کے لادے اور بائع یہ کہے کہ یہ وہ نہیں ہے جو میں نے تیرے ہاتھ فروخت کی اور تو نے مجھ سے اپنے قبضہ میں لی اور مشتری کہے کہ یہ وہی ہے جو تو نے میرے ہاتھ فروخت کی اور میرے قبضہ میں دی ہے تو قسم کے ساتھ مشتری کا قول معتبر ہوگا اور اگر مبیع پر قبضہ نہ ہوا ہو اور بائع کسی معین مبیع میں بیع کے لازم کرنے کا قصد کرے اور مشتری کہے کہ میں نے اس کو نہیں خریدا ہے تو ذکر کیا گیا ہے کہ اس صورت میں قسم کے ساتھ قول مشتری کا معتبر ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے فرمایا ہے کہ کسی شخص نے ایک غلام تین دن کے خیار کی شرط پر فروخت کیا اور مدت خیار کے اندر اس غلام نے کسی کو خطا سے قتل کر ڈالا پھر اس کے مالک نے آگاہ ہو کر باوجود آگاہی کے بیع کی اجازت دے دی تو اس اجازت سے وہ فدیہ دینے کا اختیار کرنے والا (۱) نہ ہو جائے گا اور اجازت دینا صحیح ہے اور مشتری کو خیار حاصل ہوگا اس واسطے کہ غلام بائع کی ضمان میں عیب دار ہو گیا پس اگر مشتری نے اس کا لینا اختیار کیا تو اس کو اختیار ہوگا کہ چاہے

اس غلام کو دے دے یا اس کا فدیہ دے اور اگر مشتری نے بیع توڑنا اختیار کیا تو بائع کو بھی غلام کے دینے یا فدیہ دینے میں اختیار ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ یہ خطا غلام سے بائع کے قبضہ میں صادر ہوئی ہے اور اگر مشتری کے قبضہ میں صادر ہوئی ہو اور باقی مسئلہ اپنے حال پر رہے تو بائع کو اس کا خیار باقی رہے گا پس اگر اس نے اجازت دی تو بیع جائز ہوگی اور عقد کے وقت سے مشتری کی ملک ثابت ہو جائے گی پھر مشتری کو غلام یا فدیہ دینے کا اختیار ہوگا اور اگر خیار مشتری کا ہو اور غلام سے بائع کے قبضہ میں یہ خطا صادر ہوئی تو مشتری کو خیار عیب حاصل ہو جائے گا اور خیار شرط بھی باقی رہے گا پس اگر مشتری نے لینا اختیار کیا تو وہ غلام کے دینے یا فدیہ دینے میں مختار ہوگا اور اگر اس نے بیع توڑ دی تو بائع کو غلام کے دینے یا فدیہ دینے کا اختیار ہے اور اگر مشتری کے قبضہ میں مدت خیار کے اندر اس غلام نے خطا کی تو اس کو بائع کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہوگا لیکن اگر مدت خیار کے اندر اس کا فدیہ دے دے تو خیار کی شرط کی وجہ سے اس کو واپس کر سکتا ہے کیونکہ جو عیب آگیا تھا وہ جاتا رہا اور اگر اس نے فدیہ نہ دیا اور غلام کو دینا اختیار کیا تو خیار شرط ساقط ہو جائے گا اور جس وقت اس نے خطا کے بدلے غلام کے دینے کا اقدام کیا اسی وقت ملکیت مشتری کی غلام میں مقرر ہو گئی پس اس پر ثمن واجب ہوگا کسی نے ایک گھر بائع یا مشتری کے واسطے خیار کی شرط کر کے یا قطعی بیع کے ساتھ خریدا پھر اس گھر میں کوئی شخص مقتول پایا گیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک ہر حال میں اس مکان کے فی الحال قابض کی مددگار برادری پر دیت واجب ہوگی اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک اگر بیع تمام ہو تو مشتری کی مددگار برادری پر واجب ہوگی اور اگر بیع میں خیار ہو تو فسخ یا اجازت کے سبب سے جس شخص کا وہ گھر ہو جائے گا اس کی مددگار برادری پر واجب ہوگی پھر صاحبین کے قول کے موافق اگر بیع قطعی ہو اور گھر مشتری کے قبضہ میں ہو یہاں تک کہ دیت مشتری کی مددگار برادری پر واجب ہو جائے تو کتاب میں پھر

اس کا ذکر نہیں ہے کہ مشتری کو خیار عیب حاصل ہوگا یا نہ ہوگا اور واجب یہ ہے کہ خیار نہ حاصل ہو اس واسطے کہ گھر میں کوئی شخص

حاشیہ: ۱۔ قولہ اختیار کرنے والا کیونکہ جب غلام نے خطا سے قتل کیا تو حکم یہ ہے کہ چاہے غلام مقتول کے وارثوں کو دے دے یا اس کا فدیہ دے دے اور ان دونوں باتوں میں سے جو بات اختیار کرے وہ اس پر لازم ہوگی تو یہاں بیع کی اجازت سے شبہ ہوتا تھا کہ اس نے فدیہ اختیار کیا پس دفع کر دیا کہ ایسا نہیں ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (282) Book of Sales (Kitab al-Buyu)

...being found murdered is not actually a defect that has permeated the house, because in the guarantee for the crime of murder, there will be no claim against this house; this is written in 'Al-Muhit'.

Chapter Seven: Concerning Khiyar al-Ru'yah (Option of Inspection) It consists of three sections.

Section One: Concerning the establishment of Khiyar al-Ru'yah and its rulings

Buying something that hasn't been seen is permissible; this is written in 'Al-Hawi'. The case is like this: one person says to another, "The cloth that is in my hem and has such and such qualities, I have sold to you," or says, "The pearl in my fist, I have sold it," whether its qualities were described or not. Similarly, if one says, "I sold you this slave girl whose face was veiled." If one says, "I sold you whatever is in my hem or fist," is such a sale valid or not? This is not mentioned in 'Al-Mabsut', but the general shaykhs have stated that the generality of the answer—that is, the permissibility of buying something sight unseen in general—indicates that this sale is also permissible according to us; this is written in 'Al-Muhit'. A person who buys something unseen has an option at the time of seeing it: either to take it at the full price or, if they wish, return it, whether they found it to be as described to them or contrary to the description; this is written in 'Fath al-قadir'.

Khiyar al-Ru'yah is established by operation of law (hukman); there is no need for a condition. This is written in 'Al-Jawharah al-Nayyirah'. Khiyar al-Ru'yah does not prevent the establishment of ownership in both exchanges, but it prevents the sale from becoming binding (lazim). This is written in 'Muhit Sarakhsi'. It is not waived by an explicit waiver before seeing, but it is waived after seeing in this manner. This is written in 'Bada'i'. According to the general shaykhs, one has the power to effect a sale even if they haven't seen the item, and this is the correct view; this is written in 'Fatawa al-Sughra'. If permission for the sale was given before seeing, it would not become binding, and the person's option of inspection remains in its current state. Thus, when they see it, they have the choice: if they wish, they take it, otherwise they return it. This is written in 'Al-Mudmarat'. Just as the option of inspection is established for the buyer regarding the subject matter of the sale (mabi'), it is also established for the seller if the price is a specific commodity ('ayn). This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. The condition for the establishment of Khiyar al-Ru'yah is that the sold item must be of a kind that becomes specified by specification. If it is the kind of

thing that does not become specified, then this option is not established in it. This is written in 'Bada'i'.

Measured and weighed items, if specified, are like specific objects ('ayan). Similarly, silver and gold leaves and vessels. The option of inspection is not established in things of which one becomes the owner as a debt, such as being the owner of the 'musallam fih' in a 'salam' sale. Similarly, there is no option of inspection in dirhams and dinars, whether they are cash or debt. Measured and weighed items, if not specified, are like dirhams and dinars. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. This option is established in all contracts that can be rescinded by return, such as a lease (ijarah) or property...

1. His words "hukman" mean that the sale itself necessitates that this ruling be established, whether a condition is made or not. 12
2. His words "not" etc., like rupees or ashrafis (gold coins); thus, one should take them as agreed upon. 12

...पाया जाना वास्तव में कोई ऐसा दोष नहीं है जो घर में प्रवेश कर गया हो, क्योंकि हत्या के अपराध की ज़मानत में उस घर पर कोई अधिकार नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अध्याय सातवाँ: खियार-ए-रुय्यत (देखने के विकल्प) के वर्णन में इसमें तीन खंड हैं।

खंड पहला: खियार-ए-रुय्यत की पुष्टि और उसके आदेशों के वर्णन में

जिस चीज़ को न देखा हो उसे खरीदना जायज़ है, यह 'हावी' में लिखा है। समस्या की स्थिति यह है कि एक व्यक्ति दूसरे से कहे: "मेरे पल्लू (दामन) में जो कपड़ा है और उसकी यह विशेषता है, वह मैंने तुम्हें बेच दिया," या कहा: "जो मोती मेरी मुट्ठी में है उसे बेच दिया," चाहे उसकी विशेषता बताई हो या नहीं। और जैसे कहा: "मैंने यह दासी, जिसके चेहरे पर नक़ाब पड़ा था, तुम्हें बेच दी।" और यदि इस प्रकार कहा कि: "मेरे पल्लू या मुट्ठी में जो कुछ है वह मैंने तुम्हें बेच दिया," तो क्या इस प्रकार की बिक्री जायज़ है या नहीं? इसका उल्लेख 'मबसूत' में नहीं है, लेकिन आम मशायख़ ने कहा है कि उत्तर का सामान्य होना, यानी बिना देखी चीज़ का खरीदना पूर्णतः जायज़ होना, इस बात का संकेत है कि यह बिक्री भी हमारे पास जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। जिस व्यक्ति ने कोई बिना देखी वस्तु खरीदी, उसे देखने के समय अधिकार (विकल्प) है: चाहे उसे पूरी कीमत (थमन) पर ले ले, और चाहे तो वापस कर दे, चाहे वह उसी विशेषता पर पाई गई हो जो उसे बताई गई थी या उसके विपरीत, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है।

खियार-ए-रुय्यत स्वाभाविक रूप से (हुकमन) सिद्ध हो जाता है, किसी शर्त की आवश्यकता नहीं है, यह 'जौहरह नायराह' में लिखा है। खियार-ए-रुय्यत दोनों पक्षों में स्वामित्व (मिल्कियत) की पुष्टि को नहीं रोकता है, लेकिन बिक्री को अनिवार्य (लाज़िम) होने से रोकता है, यह 'मुहीत सुख़्ख़ी' में लिखा है। देखने से पहले स्पष्ट रूप से त्याग देने से यह समाप्त नहीं होता, लेकिन देखने के बाद इस प्रकार त्यागने से समाप्त हो जाता है, यह 'बदाइ' में लिखा है। आम मशायख़ के अनुसार, वस्तु को बेचने का अधिकार है यदि उसे नहीं देखा गया हो, और यही सही है, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। यदि देखने से पहले बिक्री की अनुमति दे दी गई, तो वह प्रभावी नहीं होगी और उसका खियार-ए-रुय्यत अपनी स्थिति पर बना रहेगा; अतः जब वह उसे देखेगा, तो उसे अधिकार होगा, चाहे ले ले या वापस कर दे, यह 'मुज़मरात' में लिखा है। जैसे खरीदार के लिए बेची गई वस्तु (मबी'अ) में खियार-ए-रुय्यत सिद्ध होता है, वैसे ही यदि कीमत कोई वस्तु (ऐन) हो, तो विक्रेता के लिए भी सिद्ध होगा, यह 'फ़तावा

क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। खियार-ए-रुय्यत के सिद्ध होने की शर्त यह है कि बेची गई वस्तु उस प्रकार की हो जो निर्दिष्ट करने से निर्दिष्ट (मुअय्यन) हो जाती है, और यदि वह उस प्रकार की वस्तु है जो निर्दिष्ट नहीं होती, तो उसमें यह अधिकार सिद्ध नहीं होगा, यह 'बदाइ' में लिखा है।

नाप और तौल वाली वस्तुएं यदि निर्दिष्ट हों तो वे ठोस वस्तुओं (अयान) के समान हैं। इसी प्रकार चाँदी और सोने के पत्र और बर्तन। और उन वस्तुओं में खियार-ए-रुय्यत सिद्ध नहीं होता जिनका व्यक्ति ऋण के रूप में मालिक हो, जैसे 'सलाम' की बिक्री में 'मुसल्लम फ़ीह' का मालिक होता है। इसी तरह दिरहम और दीनार में भी खियार-ए-रुय्यत सिद्ध नहीं होता, चाहे वे नकद वस्तु हों या ऋण। और नाप-तौल की वस्तुएं यदि निर्दिष्ट न हों तो वे दिरहम और दीनार के समान हैं, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यह अधिकार उन सभी अनुबंधों (अक़्दों) में सिद्ध होता है जो वापसी द्वारा रद्द किए जा सकते हैं, जैसे पट्टा (इजारा) या माल...

1. उसके शब्द 'हुकमन' का अर्थ है कि बिक्री स्वयं इस बात की मांग करती है कि यह आदेश सिद्ध हो जाए, चाहे शर्त रखी जाए या नहीं। १२
2. उसके शब्द 'नहीं' आदि जैसे रुपया, अशरफ़ी, अतः इनमें जो तय हुआ हो वैसे ही ले ले। १२

مقتول پایا جانا حقیقتاً اعتباراً کوئی ایسا عیب نہیں ہے کہ جو گھر میں سرایت کر گیا ہو اس واسطے کہ جرم قتل کی ضمان میں اس گھر پر کوئی استحقاق نہیں ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب ساتواں: خیار رویت کے بیان میں اس میں تین فصلیں ہیں

فصل اول: خیار رویت کے ثبوت اور اُس کے احکام کے بیان میں

جس چیز کو نہ دیکھا ہو اُس کی خرید جائز ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور مسئلہ کی صورت یہ ہے کہ ایک شخص دوسرے سے کہے کہ میرے دامن میں جو کپڑا ہے اور اُس میں ایسی ایسی صفت ہے وہ میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا یا کہا کہ جو موتی میری مٹھی میں ہے اُس کو فروخت کیا خواہ اُس کی صفت بیان کی یا نہ کی اور جیسے کہا کہ میں نے یہ باندی کہ جس کے چہرے پر نقاب پڑی ہوئی تھی تیرے ہاتھ فروخت کی اور اگر یوں کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ جو کچھ میرے دامن یا مٹھی میں ہے فروخت کیا تو اس طرح کی بیع آیا جائز ہے یا نہیں اس کا ذکر مبسوط میں نہیں ہے اور عامہ مشائخ نے کہا کہ اطلاق جواب یعنی مطلقاً بدون دیکھی چیز کی خرید جائز ہونا اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ بیع بھی ہمارے نزدیک جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ جس شخص نے کوئی نہ دیکھی ہوئی چیز خریدی تو اُس کو دیکھنے کے وقت اختیار ہے خواہ اُس کو پورے ثمن میں لے لے اور اگر چاہے تو واپس کر دے خواہ اُس نے اُسی صفت پر پایا ہو کہ جو اُس سے بیان کی گئی تھی یا اس صفت کے برخلاف پایا ہو یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

خیار رویت حکماً ثابت ہو جاتا ہے کچھ شرط کی ضرورت نہیں ہے یہ جوہرہ نیرہ میں لکھا ہے اور خیار رویت دونوں بدل میں ملکیت ثابت ہونے سے منع نہیں کرتا ہے لیکن بیع لازم ہو جانے سے

منع کرتا ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور دیکھنے سے پہلے صراحتہً ساقط کرنے سے ساقط نہیں ہوتا ہے اور دیکھنے کے بعد اس طرح ساقط کرنے سے ساقط ہوتا ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور عامہ مشائخ کے نزدیک بیع کر دینے کا اختیار ہے اگر کچھ نہ دیکھ لیا ہو اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے اور اگر دیکھنے سے پہلے بیع کی اجازت دے دی تو جائز نہ ہو جائے گی اور اُس کا خیار رویت اپنے حال پر باقی رہے گا پس جب اس کو دیکھے تو اُس کو اختیار ہے اگر چاہے تو لے لے ورنہ واپس کر دے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور جس طرح مشتری کے واسطے خیار رویت مبیع میں ثابت ہوتا ہے اسی طرح اگر ثمن عین ہو تو بائع کے واسطے بھی ثابت ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور خیار رویت کے ثابت ہونے کی شرط یہ ہے کہ مبیع اس قسم کی ہو جو معین کرنے سے متعین ہوتی ہے اور اگر اس قسم کی چیز ہے کہ جو متعین نہیں ۲ ہوتی تو اُس میں یہ خیار ثابت نہ ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

ناپ اور تول کی چیزیں اگر معین ہوں تو وہ بمنزلہ اعیان کے ہیں اور اسی طرح چاندی اور سونے کے پتر اور برتن اور خیار رویت اُن چیزوں میں کہ جن کا بطور قرض کے مالک ہو جیسے بیع سلم میں مسلم فیہ کا مالک ہوتا ہے تو یہ خیار ثابت نہیں ہوتا ہے اور درہم اور دینار میں بھی خیار ثابت نہیں ہوتا ہے خواہ وہ نقد عین ہوں یا قرض ہوں اور ناپ اور تول کی چیزیں اگر معین نہ ہوں تو وہ مثل درہم اور دینار کے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور یہ خیار تمام اُن عقدوں میں ثابت ہوتا ہے جو واپس کرنے سے فسخ ہو سکتے ہیں جیسے اجارہ یا مال

۱۔ قولہ حکماً یعنی بیع خود مقتضی ہے کہ یہ حکم ثابت ہو جائے خواہ شرط کرے یا نہ کرے ۱۲۔

۲۔ قولہ نہیں الخ جیسے روپیہ اشرفی پس ان میں جیسے ٹھہرے ہوں ویسے لے لے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 283 Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...settled a claim via compromise, division, or purchase, etc. This is recorded in the *Sharh al-Tahawi*. In every contract that cannot be rescinded by returning [the item], such as the consideration (awadh) for dower (mahr) or khul', or the consideration for a settlement in a case of intentional homicide (amdan qatl), and similar cases where the returned item remains guaranteed (dhaman) by its own essence and is not guaranteed for its substitute—in such cases, the option (khiyar) is not established. This is written in the *Zakharah*. Al-Istrudushti mentioned in *Fawa'id Ba'd al-A'immah* that he sought a fatwa from the jurists (Imams) of Bukhara regarding whether the option of inspection (khiyar al-ru'yah) and the option of defect (khiyar al-'ayb) are established in a voidable sale (bay' fasid). They replied that they are established; this is written in the *Fusul al-Imadiyyah*.

The masters (mashayikh) have differed among themselves as to whether the option of inspection is absolute or whether its duration is fixed. Some said that the time is fixed to the duration within which it is possible to rescind the sale after inspection. If time is available to rescind after inspection and one does not rescind, the option of inspection is forfeited (saqit), even if no explicit or implied permission for the sale has been given during that time. This is recorded in the *Bahr al-Ra'iq*. However, the preferred view (mukhtar) is that it has no fixed time; rather, it persists as long as nothing occurs that would void the option of inspection. This is written in the *Fath al-Qadir*, and *Bahr al-Ra'iq* states that this is correct. Until the buyer's (mushtari) option of inspection is forfeited, the seller (ba'i) does not have the right to demand payment (thaman) from the buyer; this is written in *Fath al-Qadir*. Inheritance does not apply to the option of inspection, to the extent that if the buyer dies before inspecting, his heirs will not have the right to return [the item]. This is written in *Sharh al-Tahawi*. If someone sells something they have not seen, such as having inherited something and selling it without seeing it, then according to the second opinion of Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), the sale is valid, and they will have no option (khiyar). This is written in the *Zakharah*.

If a specific item was sold for a combination of cash and debt (a loan), which the buyer had not seen, and then upon seeing the item, the buyer returns it, the sale of the cash portion will be annulled, but the sale of the debt portion will not be annulled because there was no option of inspection regarding the debt portion. This is written in the *Muhit al-Sarakhsi*. If someone purchased something they had already seen, then if it has changed (mutaghayyar), they have the option; if it has not changed,

they have no option. However, if at the time of purchase, they were unaware that they had seen it before, the option will be established for them; this is written in the *Tabyin*. If they differ regarding whether it has changed, such that the buyer says it has changed and the seller says it has not, the seller's statement under oath shall be accepted, and the buyer must provide witnesses. The acceptance of the seller's statement is only in cases where the intervening period is short enough that it is known such a thing does not normally change in that time. If a long period has passed—for example, seeing a slave girl in her youth and then buying her twenty years later—and the seller claims she has not changed, the buyer's statement shall be accepted. This is written in the *Kafi*, and the fatwa is based on this; this is written in the *Fatawa Qadi Khan*.

If they differ such that the seller tells the buyer, "You saw it when you bought it," and the buyer says, "I did not see it," then the buyer's statement under oath shall be accepted; this is written in the *Bada'i*. If the purchased item had defined boundaries and the buyer acknowledged taking possession of those boundaries, but later said, "I had not seen all its boundaries," his statement will not be accepted. This is written in the *Muhit*. Our Hanafi companions have stated that if there is a dispute and the seller claims, "This is not what I sold to you," while the buyer says, "This is exactly what you sold to me," then the buyer's statement shall be accepted. Similarly, in every case where only by the buyer's statement...

Footnotes: 1. "The seller's option" means the seller does not get this option. 2. "The buyer's statement," because it is contrary to normal habit for something not to change after such a duration and age.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 283 किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

...के दावे से सुलह की, बंटवारा किया या खरीदारी की, यह शरह तहावी में लिखा है। और हर उस अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) में जो वापस करने से रद्द (मनसूख) नहीं होता, जैसे कि मेहर या ख़ुला का मुआवज़ा या जानबूझकर की गई हत्या (अमदन कत्ल) के बदले सुलह का मुआवज़ा और ऐसी चीज़ें जिनमें वापस की गई वस्तु अपनी ज़ात से ज़मानत (गारंटी) में रहती है और अपने बदले के मुआवज़े में ज़मानत में नहीं होती, वहाँ ख्यार (विकल्प) साबित नहीं होता है, यह ज़खीरा में लिखा है। अस्तरदश्ती ने फ़वाइद बाज़ुल अइम्मा में ज़िक्र किया है कि मैंने बुखारा के विद्वानों (अइम्मा) से इस बारे में फ़तवा लिया कि क्या ख्यार-ए-रुय्यत (देखने का विकल्प) और ख्यार-ए-ऐब (दोष का विकल्प) दोषपूर्ण बिक्री (बय फासिद) में साबित होते हैं या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया कि साबित होते हैं, यह फ़ुसूल इमादिया में लिखा है।

विद्वानों (मशाइख) ने आपस में मतभेद किया कि क्या ख्यार-ए-रुय्यत मुतलक (बिना किसी समय सीमा के) है या इसका समय निश्चित होता है? कुछ ने कहा कि देखने के बाद जितने समय में बिक्री रद्द करना संभव हो, उतने समय तक ही समय निश्चित होता है। और अगर देखने के बाद रद्द करने का समय मिले और वह रद्द न करे, तो ख्यार-ए-रुय्यत खत्म (साकित) हो जाएगा, भले ही उस समय तक स्पष्ट या परोक्ष रूप से बिक्री की अनुमति न मिली हो, यह बहरुल राइक में लिखा है। और पसंदीदा राय (मुख्तार) यह है कि इसका कोई निश्चित समय नहीं है, बल्कि जब तक कोई ऐसी बात न हो जाए जो ख्यार-ए-रुय्यत को रद्द करती हो, तब तक यह बना रहता है, यह फ़तह अल-कदीर में लिखा है। और बहरुल राइक में है कि यही सही है। और जब तक खरीदार (मुश्तरी) की ओर से ख्यार-ए-रुय्यत खत्म न हो जाए, विक्रेता (बाइ) को खरीदार से कीमत (थमन) माँगने का अधिकार नहीं है, यह फ़तह अल-कदीर में लिखा है। ख्यार-ए-रुय्यत में विरासत जारी नहीं होती, यहाँ तक कि अगर खरीदार देखने से पहले मर जाए, तो उसके वारिसों को वस्तु वापस करने का अधिकार नहीं होगा, यह शरह तहावी में लिखा है। अगर किसी ने ऐसी चीज़ बेची जिसे उसने नहीं देखा था, जैसे किसी चीज़ का वारिस हुआ और उसे देखे बिना ही बेच दिया, तो इमाम आज़म (रहमतुल्लाहि अलैहि) के दूसरे मत के अनुसार बिक्री जायज़ है और उसे ख्यार (विकल्प) नहीं होगा, यह ज़खीरा में लिखा है।

अगर किसी निश्चित चीज़ को नकद और उधार के बदले बेचा गया, जिसे उसने नहीं देखा था, और फिर उस चीज़ को देखकर वापस कर दिया, तो नकद हिस्से की बिक्री टूट जाएगी और उधार (कर्ज़)

के हिस्से की बिक्री नहीं टूटेगी क्योंकि उधार वाले हिस्से में ख्यार-ए-रुय्यत नहीं था, यह मुहीत सरखसी में लिखा है। अगर किसी ने ऐसी चीज़ खरीदी जिसे वह देख चुका है, तो यदि वह बदल (मुतग़य्यर) गई है, तो उसे ख्यार होगा, और अगर नहीं बदली है, तो ख्यार नहीं होगा। लेकिन खरीदते समय अगर उसे यह पता न हो कि मैंने इसे पहले देखा है, तो उसे ख्यार हासिल होगा, यह तब्बीन में लिखा है। और अगर बदलाव के बारे में दोनों में मतभेद हो, जैसे खरीदार कहे कि बदल गई है और विक्रेता कहे कि नहीं बदली है, तो शपथ के साथ विक्रेता की बात मानी जाएगी और खरीदार को गवाह पेश करने होंगे। और विक्रेता की बात का ऐतबार (भरोसा) उसी स्थिति में है जब समय इतना कम हो कि जिससे लगे कि इतने समय में चीज़ नहीं बदलती। और अगर लंबा समय बीत गया हो, जैसे एक दासी को युवावस्था में देखा था और फिर बीस साल बाद खरीदा, और विक्रेता ने दावा किया कि वह नहीं बदली है, तो खरीदार की बात मानी जाएगी, यह काफी में लिखा है और इसी पर फ़तवा है, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

अगर इस तरह मतभेद हो कि विक्रेता कहे कि तुमने खरीदते समय इसे देखा है और खरीदार कहे कि मैंने नहीं देखा है, तो शपथ के साथ खरीदार की बात मानी जाएगी, यह बदाए में लिखा है। अगर खरीदी हुई चीज़ की सीमाएँ(हुदूद) तय थीं और खरीदार ने उन पर कब्ज़ा करने का इकरार किया, फिर कहा कि मैंने इसकी सारी सीमाएँ नहीं देखी थीं, तो उसकी बात स्वीकार नहीं होगी, यह मुहीत में लिखा है। हमारे हनफी विद्वानों ने फरमाया है कि अगर दोनों में मतभेद हो और विक्रेता दावा करे कि यह वह चीज़ नहीं है जो मैंने तुम्हें बेची थी, और खरीदार कहे कि यह वही है, तो खरीदार की बात मानी जाएगी। और इसी तरह हर उस जगह जहाँ केवल खरीदार के कहने से...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. 'बाइए' का विकल्प, यानी विक्रेता को यह विकल्प नहीं मिलता है। 2. खरीदार की बात, क्योंकि लंबी अवधि और उम्र के बाद बदलाव न होना सामान्य स्थिति के विरुद्ध है।

کے دعویٰ سے صلح کیا بنوارہ یا خرید وغیرہ یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور ہر عقد میں کہ جو واپس کرنے سے فسخ نہیں ہوتا ہے جیسے کہ مہر یا خلع کا عوض یا عمد اخون کرنے سے صلح کرنے کا عوض اور مانند اس کے کہ جن میں واپس کی ہوئی چیز اپنی ذات سے ضمانت میں رہتی ہے اور اپنے بدلے کے عوض ضمانت میں نہیں ہوتی ہے یہ خیار ثابت نہیں ہوتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ استر دشتی نے فوائد بعض الائمہ میں ذکر کیا ہے کہ میں نے ائمہ بخارا سے اس بات کا فتویٰ لیا کہ خیار رویت اور خیار عیب بیع فاسد میں ثابت ہوتے ہیں یا نہیں انہوں نے جواب دیا کہ ثابت ہوتے ہیں یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ مشائخ نے باہم اختلاف کیا کہ خیار رویت مطلق ہے یا اس کا وقت معین ہوتا ہے تو بعضوں نے کہا کہ دیکھنے کے بعد جتنے وقت میں فسخ بیع کرنا ممکن ہو اسی وقت تک وقت معین ہوتا ہے اور اگر دیکھنے کے بعد فسخ کرنے کا وقت ملے اور وہ فسخ نہ کرے تو خیار رویت ساقط ہو جائے گا اگرچہ اس وقت تک اس سے اجازت بیع کی صراحتہ یا دلالتہ نہ پائی گئی ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور مختار یہ ہے کہ اس کا کوئی وقت مقرر نہیں ہے بلکہ جب تک کوئی ایسا امر نہ پایا جائے جو خیار رویت کو باطل کرتا ہے اس وقت تک باقی رہتا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور بحر الرائق میں ہے کہ یہی صحیح ہے اور تاوقتیکہ مشتری کی جانب سے خیار رویت ساقط نہ ہو جائے بائع کو مشتری سے ثمن کے مطالبہ کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور خیار رویت میں میراث جاری نہیں ہوتی ہے یہاں تک کہ اگر مشتری دیکھنے سے پہلے مر جائے تو اس کے وارثوں کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہوگا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر کوئی ایسی چیز فروخت کی کہ جس کو اس نے نہیں دیکھا تھا جیسے کسی چیز کا وارث ہوا اور اس کو نہ دیکھا یہاں تک کہ اس کو فروخت کر دیا

تو امام اعظمؒ کے دوسرے قول کے موافق بیع جائز ہے اور اس کو خیار نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی معین چیز کو بعوض نقد معین کے کہ جس کو اس نے نہیں دیکھا اور بعوض قرض کے فروخت کیا اور پھر اس معین کو دیکھ کر واپس کیا تو اس معین کے حصہ کی بیع ٹوٹ جائے گی اور قرض کے حصہ کی بیع نہ ٹوٹے گی کیونکہ اس کو قرض کے حصہ میں خیار رویت نہ تھا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایسی چیز خریدی کہ جس کو دیکھ چکا ہے پس اگر وہ متغیر ہو گئی ہے تو اس کو خیار ہو گا اور اگر نہ متغیر ہوئی تو خیار نہ ہوگا لیکن خریدتے وقت اگر اس کو یہ بات نہ معلوم ہوئی کہ میں نے اس کو پہلے دیکھا ہے تو اس کو خیار ثابت ہوگا یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر متغیر ہونے میں دونوں نے اختلاف کیا اس طرح کہ مشتری نے کہا کہ متغیر ہو گئی ہے اور بائع نے کہا کہ متغیر نہیں ہوئی ہے تو قسم کے ساتھ بائع کا قول لیا جائے گا اور مشتری کو گواہ قائم کرنے چاہئیں اور بائع کے قول کا اعتبار کرنا اسی صورت میں ہے کہ مدت اس قدر قریب ہو کہ جس سے معلوم ہوتا ہے کہ اتنی مدت میں ایسی چیز متغیر نہیں ہوتی ہے اور اگر زیادہ مدت گزر گئی جیسے کہ ایک باندی کہ اس کو شباب کی حالت میں دیکھا تھا پھر اس کو بیس برس کے بعد خریدا اور بائع نے دعویٰ کیا کہ وہ متغیر نہیں ہوئی تو قول مشتری کا لیا جائے گا یہ کافی میں لکھا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر اس طرح اختلاف کیا کہ بائع نے مشتری سے کہا کہ تو نے خریدتے وقت اس کو دیکھا ہے اور مشتری نے کہا کہ میں نے نہیں دیکھا ہے تو قسم کے ساتھ مشتری کا قول لیا جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر خریدی ہوئی چیز محدود تھی اور مشتری نے اس محدود پر قبضہ کر لینے کا اقرار کیا پھر کہا کہ میں نے اس کی تمام حدیں نہیں دیکھی تھیں تو اس کا قول قبول نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔ ہمارے اصحاب حنفیہ نے فرمایا ہے کہ اگر دونوں میں اختلاف ہو اور بائع دعویٰ کرے کہ یہ وہ نہیں ہے جو میں نے تیرے ہاتھ میں فروخت کیا اور مشتری کہتا ہے کہ یہ وہی ہے جو تو نے

میرے ہاتھ فروخت کیا تو مشتری کا قول لیا جائے گا اور اسی طرح ہر جگہ کہ جس میں صرف مشتری کے کہنے سے

۱ قول خیار بائع یعنی بائع کو یہ خیار نہیں ملتا ہے۔ ۱۲۔ ۲ قول قول مشتری کیونکہ مدت و سائز کے بعد متغیر نہ ہونا خلاف عادت ہے۔ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 2, Page 284, Kitab al-Buyu (Book of Sales)

When a contract is rescinded, the statement of the buyer (Mushtari) shall be considered reliable. In instances where a contract cannot be rescinded without the consent of the seller (Baye) or a judge's ruling, the statement of the seller shall be considered reliable. This is documented in the commentary of 'Quduri' by 'Aqta'. If someone purchases the tripe/offal (ojh) of a slaughtered goat before it is skinned, the transaction is valid. This is in contrast to purchasing the seeds of a melon before it is sliced, which is not permissible even if the seller agrees to cut it. Since the purchase of the tripe is valid before skinning, it becomes mandatory for the seller to remove and deliver it, and the buyer retains the 'Option of Inspection' (Khiyar al-Ru'yat). This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

☆ **The buyer said: "I bought this cloth for ten dirhams and this other one also for ten dirhams," and did not see them at the time of purchase; he shall not have the Option of Inspection.** ☆

If the tripe is purchased before the animal is slaughtered, it is not permissible (Fatawa Sughra). If someone inspects a bundle of Harati cloth and accepts it, but the owner subsequently removes one piece and informs the buyer without showing that specific piece, and the buyer then purchases the remainder, he retains the Option of Inspection. Similarly, if two cloths are presented for sale, and then one is wrapped in a handkerchief and brought to the buyer who purchases it without seeing it again (not knowing which of the two it is), he has the option upon inspection. This is in 'Al-Hadi'. If the seller brings both cloths wrapped and claims they are the same ones shown previously, and the buyer accepts them for a set price without inspection at that moment, he shall not have the Option of Inspection. However, if they were bought at different prices, he shall have the option. If it remains unknown which cloth was bought for which price, the sale is void (fasid).

It is mentioned in 'Muntaqa' that if a bundle is shown and every piece is inspected, but then one piece is removed and wrapped separately for sale, the buyer retains the option upon seeing it, unless the seller describes it so precisely that the buyer identifies it specifically. In 'Al-Dhakhirah', it is stated that if someone buys something they had seen before but did not recognize at the time of purchase (like wrapped cloth or a veiled slave-girl), they retain the option upon re-inspection. According to 'Al-Muhit', this also applies to buying water, as quality varies. If water was

conditioned to be from the Tigris (Dajla) but turned out otherwise, the option to rescind remains.

Footnote: [1] The difference between a melon and a goat is that a melon does not necessarily need to be sliced [to be utilized], whereas a slaughtered goat must be skinned.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2, 284, किताब अल-बुयूँ (क्रय-विक्रय का अध्याय)

जब अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) टूट जाता है, तो खरीददार (मुश्तरी) का कथन मान्य होगा, और जहाँ विक्रेता (बये) की सहमति या न्यायाधीश के आदेश के बिना अनुबंध नहीं टूटता, वहाँ विक्रेता का कथन मान्य होगा। यह 'अक्ता' की 'शरह क़ुदूरी' में लिखा है। यदि किसी ने ज़बह की हुई बकरी की खाल उतारने से पहले उसकी ओझ (पेट का हिस्सा) खरीदी, तो यह वैध है। इसके विपरीत, खरबूजे को तराशने से पहले उसके बीज खरीदना वैध नहीं है, भले ही विक्रेता उसे काटने पर सहमत हो जाए। जब ओझ की खरीद वैध हो गई, तो विक्रेता के लिए उसे निकाल कर देना अनिवार्य होगा और खरीददार को 'ख़यार-ए-रुयत' (निरीक्षण का अधिकार) प्राप्त होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

☆ **खरीददार ने कहा: "मैंने यह कपड़ा दस दिरहम में लिया और यह दूसरा भी दस दिरहम में लिया," और खरीदते समय उन्हें नहीं देखा था, तो उसे निरीक्षण का अधिकार (ख़यार-ए-रुयत) प्राप्त नहीं होगा।** ☆

यदि ज़बह करने से पहले ओझ खरीदी गई तो यह जायज़ नहीं है (फ़तावा सुग़रा)। यदि किसी ने कपड़ों की एक गठरी देखी और उसे स्वीकार कर लिया, फिर मालिक ने उसमें से एक कपड़ा निकाल लिया और सूचित किया कि एक कपड़ा निकाल लिया गया है, लेकिन वह कपड़ा नहीं दिखाया, और खरीदार ने शेष गठरी ले ली, तो उसे देखने का अधिकार होगा। इसी प्रकार, यदि दो कपड़े दिखाए गए और फिर एक को रूमाल में लपेट कर लाया गया और खरीदार ने बिना देखे खरीद लिया, तो उसे देखने का अधिकार होगा। यदि विक्रेता ने दोनों कपड़े रूमाल में लपेट कर लाए और कहा कि ये वही हैं जो कल दिखाए थे, और खरीदार ने उन्हें निश्चित मूल्य पर ले लिया, तो उसे 'ख़यार-ए-रुयत' नहीं मिलेगा। लेकिन यदि अलग-अलग कीमतों पर खरीदा, तो यह अधिकार मिलेगा। और यदि यह पता न हो कि कौन सा कपड़ा कितने में लिया, तो यह सौदा 'फासिद' (अमान्य) है।

'मुन्तक़ा' में उल्लेख है कि यदि गठरी के कपड़े देखे जा चुके हों और फिर एक अलग करके बेचा जाए, तो खरीदार को देखने का अधिकार रहता है जब तक कि वह उसे स्पष्ट रूप से पहचान न ले। 'ज़खीरा' में है कि यदि कोई ऐसी चीज़ खरीदी जिसे पहले देखा था लेकिन खरीदते समय नहीं पहचान पाया (जैसे लपेटा हुआ कपड़ा या नकाब में दासी), तो उसे फिर से देखने और निर्णय लेने का अधिकार होगा। 'मुहीत' के अनुसार, पानी खरीदने में भी यही नियम है क्योंकि पानी की गुणवत्ता भिन्न

हो सकती है। यदि किसी विशेष स्थान (जैसे दजला नदी) का पानी माँगा गया और वह वहाँ का नहीं निकला, तब भी खरीदार को सौदा रद्द करने का अधिकार होगा।

फुटनोट: [1] खरबूजे और बकरी में अंतर यह है कि खरबूजे को बिना वजह काटना आवश्यक नहीं होता, जबकि ज़बह की गई बकरी की खाल उतारना एक आवश्यक प्रक्रिया है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ ، ۲۸۴ ، کتاب البیوع (خرید و فروخت کا بیان)

جب معاہدہ ٹوٹ جائے تو خریدار کی بات مانی جائے گی، اور جہاں بائع کی رضامندی یا جج کے حکم کے بغیر معاہدہ نہیں ٹوٹتا، وہاں بائع کی بات معتبر ہوگی۔ یہ 'اقطع' کی شرح 'قدوری' میں درج ہے۔ اگر کسی نے ذبح شدہ بکری کی کھال اتارنے سے پہلے اس کی اوجھڑی (پیٹ کا حصہ) خریدی تو یہ جائز ہے، برخلاف خربوزے کے بیجوں کے کہ انہیں تراشنے سے پہلے خریدنا جائز نہیں، چاہے بیچنے والا راضی ہی کیوں نہ ہو۔ جب اوجھڑی کی خرید جائز ٹھہری تو بائع پر اسے نکال کر دینا لازم ہے اور خریدار کو اسے دیکھ کر فیصلہ کرنے کا حق (خیارِ رویت) حاصل ہوگا۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں مذکور ہے۔

☆ خریدار نے کہا: "میں نے یہ کپڑا دس درہم میں لیا اور یہ دوسرا بھی دس درہم میں لیا،" اور خریدتے وقت انہیں نہیں دیکھا تھا، تو اسے دیکھنے کے بعد واپسی کا حق حاصل نہیں ہوگا۔ ☆

اگر ذبح سے پہلے اوجھڑی خریدی تو یہ جائز نہیں (فتاویٰ صغریٰ)۔ اگر کسی نے کپڑوں کی ایک گٹھڑی دیکھی اور اسے قبول کر لیا، پھر مالک نے ایک کپڑا نکال لیا اور بتایا کہ ایک کپڑا کم ہے مگر وہ دکھایا نہیں، اور خریدار نے باقی گٹھڑی لے لی، تو اسے دیکھنے کا حق حاصل ہوگا۔ اسی طرح اگر دو کپڑے دکھائے گئے اور پھر ایک کو رومال میں لپیٹ کر لایا گیا اور خریدار نے بغیر دیکھے خرید لیا تو اسے دیکھنے کا حق حاصل ہوگا۔ اگر بائع نے دونوں کپڑے لپیٹ کر لائے اور کہا کہ یہ وہی ہیں جو کل دکھائے تھے، اور خریدار نے انہیں قیمت لگا کر لے لیا، تو اسے خیارِ رویت حاصل نہیں ہوگا۔ لیکن اگر الگ الگ قیمت پر خریدے تو یہ حق حاصل ہوگا۔ اور اگر یہ معلوم نہ ہو کہ کون سا کپڑا کتنے میں لیا تو یہ سودا فاسد (غلط) ہے۔

'منتقیٰ' کے مطابق، اگر گٹھڑی کے کپڑے دیکھ لیے گئے ہوں اور پھر ایک الگ کر کے بیچا جائے، تو خریدار کو دیکھنے کا حق حاصل رہتا ہے جب تک کہ وہ اسے مکمل طور پر پہچان نہ لے۔ 'ذخیرہ' میں ہے کہ اگر کوئی ایسی چیز خریدی جو پہلے دیکھی تھی مگر خریدتے وقت نہ پہچان سکا (مثلاً لپٹا ہوا کپڑا یا نقاب میں باندی)، تو اسے دوبارہ دیکھنے اور فیصلہ کرنے کا حق ہوگا۔ 'محیط' کے مطابق، پانی خریدنے میں بھی یہی حکم ہے، کیونکہ پانی کی کوالٹی مختلف ہو سکتی ہے۔ اگر کسی خاص جگہ (مثلاً دریائے دجلہ) کا پانی مانگا گیا اور وہ وہاں کا نہ نکلا، تب بھی خریدار کو سودا منسوخ کرنے کا حق حاصل ہوگا۔

حاشیہ: [۱] خربوزہ اور بکری میں فرق یہ ہے کہ خربوزے کو بلاوجہ کاٹنا ضروری نہیں ہوتا، جبکہ ذبح شدہ بکری کی کھال اتارنا لازمی عمل ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ③ (285) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

The Option of Sight (Khiyar al-Ru'yah) prevents the completion of a transaction (safqa), to the extent that if someone buys a bundle of 'Ratli' (2) (a type of cloth from Iraq) from another without having seen it and takes possession, and then a defect arises in one of the cloths, they do not have the right to return any of it based on the Option of Sight; this is written in *Al-Dhakhirah*. (3) If permission for sale is given for some items but not others, such as buying two pieces of cloth or two slaves or the like, and after taking possession and seeing them, one is preferred and the person says, "I have accepted this," then the sale will not become absolute and binding for all, and the option will remain as it is; this is written in *Al-Muhit*. If two things are bought and after seeing them, possession is taken of one, this is counted as being pleased (consenting); this is narrated by Ibn Rustam from Imam al-A'zam (Abu Hanifa). Seeing one is not equivalent to seeing both, except in the case where the one seen was taken into possession and consumed; in that case, the sale becomes binding for it. There is a disagreement of Imam Abu Yusuf on this; this is written in *Al-Zahira*. If two people buy an item that neither has seen and they both take possession of it, then they both see it, and one likes it while the other intends to return it, they do not have the right to return it (4) unless both agree on returning it; this is the opinion of Imam al-A'zam. Similarly, if there are two sellers and one buyer, and the option is held by both sellers, and one cancels the sale while the other permits it, the sale will not be valid until both agree on permission. If two people buy a slave girl whom one of them had seen previously, and they both take possession, and then the one who hadn't seen her sees her and both agree on returning her, they can return her. However, if the one who had seen her says, before the other returns her, "I am pleased and I have executed the sale," then the person who had not seen her will have the option to return the entire sale, and the partner's consent will be regarded as equivalent to having seen it; this is written in *Al-Muhit*.

If someone sees one of two cloths and buys both, then sees the second one, they have the option to return both or take both; this is written in *Al-Kafi*. If someone buys a bundle of Ratli cloths that they haven't seen, then wears one cloth from it, their option for the entire bundle becomes void; this is written in *Al-Muhit al-Surkhi*. Returning an item due to the Option of Sight is an annulment of the sale, whether before or after taking possession; it does not require a judge's decree or the seller's consent. Simply by saying "I have returned it," the sale will be annulled. However, according to Imam al-A'zam and Imam Muhammad, returning it without the seller's

knowledge is not correct; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If possession is taken and then the item is seen, the option remains until the person grants permission or something is found from their side that indicates consent (5); this is written in *Al-Zahira*. Regarding the Option of Sight after seeing the item, consent becomes valid according to everyone, whether the seller is present or not. There are two forms of consent: one is explicit, such as saying after seeing, "I am pleased with this" or "I have permitted the sale"; and the second form is to do something from which consent is found, such as taking possession of it after seeing it following the purchase; this is written in *Al-Dhakhirah*.

Footnotes: 1. "Completion of the transaction etc." means that in the Option of Sight, the transaction is not completed. 2. Ratli: 'Z-T' is a group in Sawad, Iraq; the cloth of their manufacture is called Ratli cloth. 3. The statement "no option etc." is because return became impossible due to the emergence of a defect, so the mentioned option became void and the transaction was completed. 4. Meaning that seeing it was of no benefit. 5. "Not found etc." such as taking service from a slave after knowing the defect.

देखने का अधिकार (खियार-ए-रुयत) सौदे की पूर्णता (तमामियत-ए-सफका) में बाधक है, यहाँ तक कि यदि किसी ने दूसरे से रटली (रटली एक इराकी कपड़े का प्रकार है) कपड़ों की एक गठरी खरीदी और उसे देखा नहीं और उस पर कब्ज़ा कर लिया, और उसके किसी कपड़े में कोई दोष उत्पन्न हो गया, तो उसे देखने के अधिकार के कारण उसमें से कुछ भी वापस करने का विकल्प नहीं है, यह ज़खीरा में लिखा है। यदि कुछ बेची गई वस्तुओं के अलावा अन्य में बिक्री की अनुमति दे दी गई, जैसे कि दो कपड़े या दो गुलाम या उसके समान खरीदे और कब्ज़ा करने के बाद उन्हें देखकर एक को पसंद किया और कहा कि "मैंने इसे पसंद कर लिया", तो बिक्री पूरी तरह अनिवार्य नहीं हो जाएगी और विकल्प (खियार) अपनी स्थिति पर बना रहेगा, यह मुहीत में लिखा है। यदि दो चीजें खरीदीं और उन्हें देखकर फिर एक पर कब्ज़ा कर लिया, तो यह संतुष्टि मानी जाएगी, यह इब्न रुस्तम ने इमाम-ए-आजम (अबू हनीफा रह.) से रिवायत की है, और एक को देखना दोनों को देखने के समान नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जिसमें जिसे देखा था उस पर कब्ज़ा करके उसे नष्ट कर दिया, तो उस समय उसे बिक्री अनिवार्य होगी, और इसमें इमाम अबू यूसुफ रह. का मतभेद है, यह ज़हीरा में लिखा है। दो व्यक्तियों ने ऐसी चीज़ खरीदी जिसे दोनों ने नहीं देखा था और दोनों ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर दोनों ने उसे देखा, फिर एक ने उसे पसंद किया और दूसरे ने उसे वापस करने का इरादा किया, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब दोनों की राय वापस करने पर सहमत हो जाए, और यह इमाम-ए-आजम रह. का कथन है। इसी तरह यदि विक्रेता (बाइ) दो हों और खरीदार (मुश्तरी) एक हो और विकल्प दोनों विक्रेताओं को प्राप्त हो और उनमें से एक बिक्री रद्द कर दे और दूसरा अनुमति दे, तो बिक्री तब तक वैध नहीं होगी जब तक कि दोनों की राय अनुमति पर सहमत न हो जाए। और यदि दो व्यक्तियों ने एक दासी खरीदी जिसमें से एक उसे पहले देख चुका था, फिर दोनों ने उस पर कब्ज़ा कर लिया और जिसने नहीं देखा था उसने उसे देखा और दोनों की राय उसे वापस करने पर सहमत हुई तो दोनों उसे वापस कर सकते हैं। और यदि ऐसी स्थिति हुई कि जिसने उसे देखा था उसने दूसरे के वापस करने से पहले कहा कि "मैं राजी हूँ और मैंने बिक्री को प्रभावी कर दिया", तो जिस व्यक्ति ने नहीं देखा था उसे पूरी बिक्री वापस करने का अधिकार होगा और साझेदार की सहमति उसके देखने के समान होगी, यह मुहीत में लिखा है।

यदि किसी ने दो कपड़ों में से एक को देखा और दोनों को खरीद लिया, फिर दूसरे को देखा, तो उसे दोनों को वापस करने या लेने का विकल्प है, यह काफी में लिखा है। यदि किसी ने रटली कपड़ों की

एक ऐसी गठरी खरीदी जिसे उसने नहीं देखा था, फिर उसमें से एक कपड़ा पहना तो पूरी गठरी में उसका विकल्प (खियार) समाप्त हो गया, यह मुहीत सुर्खी में लिखा है। और देखने के अधिकार के कारण वापस करना, कब्ज़े से पहले और कब्ज़े के बाद बिक्री को निरस्त करना है, इसमें न्यायाधीश के फैसले और विक्रेता की सहमति की आवश्यकता नहीं है, और केवल इतना कहने से कि "मैंने वापस कर दिया", बिक्री निरस्त हो जाएगी। लेकिन विक्रेता की जानकारी के बिना, इमाम-ए-आजम रह. और इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार वापस करना सही नहीं है, यह बह्र-उर-राइक में लिखा है। और यदि कब्ज़ा कर लिया और फिर उसे देखा, तो उसे विकल्प प्राप्त रहेगा जब तक कि वह अनुमति न दे या उसकी ओर से कोई ऐसी बात न पाई जाए जो सहमति दर्शाती हो, यह ज़हीरा में लिखा है। और देखने के अधिकार में देखने के बाद, विक्रेता के उपस्थित होने या न होने, दोनों स्थितियों में सभी के अनुसार सहमति मान्य हो जाती है। और सहमति की दो स्थितियां हैं: एक स्पष्ट सहमति, जैसे देखने के बाद कह दिया कि "मैं इससे राजी हूँ" या "मैंने बिक्री की अनुमति दी", और दूसरी स्थिति यह है कि कोई ऐसा कार्य करे जिससे सहमति प्रकट हो, जैसे खरीदने के बाद उसे देखकर उस पर कब्ज़ा करना, यह ज़खीरा में लिखा है।

पादलेख: 1. सौदे की पूर्णता आदि, अर्थात् देखने के अधिकार में सौदा पूर्ण नहीं होता है। 2. रटली: 'ज़-त' (स्वद) इराक में एक समूह है, उन्हीं के द्वारा बनाया गया कपड़ा रटली कहलाता है। 3. कथन 'अधिकार नहीं है' आदि, क्योंकि दोष उत्पन्न होने के कारण वापसी असंभव हो गई, इसलिए उक्त विकल्प शून्य हो गया और सौदा पूर्ण हो गया। 4. कि देखने से कोई लाभ नहीं हुआ। 5. 'न पाई जाए' आदि, जैसे दोष जानकर गुलाम से सेवा ली।

خیار رویت تمامیتِ صفقہ کا مانع ہے یہاں تک کہ اگر کسی نے دوسرے سے ایک گٹھری رطلی(۲) کپڑے کی خریدی اور اس کو نہ دیکھا اور اس پر قبضہ کر لیا اور اس کے کسی کپڑے میں کچھ عیب پیدا ہو گیا تو اس کو خیار رویت کی وجہ سے اس میں سے کچھ واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔(۳) اگر بعض مبیع کے سوا بعض میں بیع کی اجازت دے دی جیسے کہ دو کپڑے یا دو غلام یا اس کے مانند خریدے اور قبضہ کرنے کے بعد ان کو دیکھ کر ایک کو پسند کر کے کہا کہ میں نے اس کو پسند کر لیا تو بیع تمام لازم نہ ہو جائے گی اور خیار اپنے حال پر باقی رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر دو چیزیں خریدیں اور ان کو دیکھ کر پھر ایک پر قبضہ کر لیا تو یہ راضی ہونے میں شمار ہے یہ ابن رستم نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے اور ایک کا دیکھنا دونوں کے دیکھنے کے مثل نہیں ہے مگر اس صورت میں کہ جس کو دیکھا تھا اس پر قبضہ کر کے اس کو تلف کر دیا تو اس وقت میں اس کو بیع لازم ہوگی اور اس میں امام ابو یوسفؒ کا خلاف ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے۔ دو شخصوں نے ایک ایسی چیز خریدی کہ جس کو دونوں نے نہیں دیکھا ہے اور دونوں نے اس پر قبضہ کر لیا پھر دونوں نے اس کو دیکھا پھر ایک نے اس کو پسند کیا اور دوسرے نے اس کے واپس کرنے کا ارادہ کیا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار(۴) نہیں ہے مگر اس صورت میں کہ دونوں کی رائے واپس کرنے پر متفق ہو جائے اور یہ قول امام اعظمؒ کا ہے اسی طرح اگر بائع دو ہوں اور مشتری ایک ہو اور خیار دونوں بائعوں کو حاصل ہو اور ایک ان میں سے بیع توڑ دے اور دوسرا اجازت دے تو بیع جائز نہ ہوگی تاوقتیکہ دونوں کی رائے اجازت پر متفق نہ ہو اور اگر دو شخصوں نے ایک باندی خریدی کہ ان میں سے ایک اس کو پہلے دیکھ چکا تھا پھر دونوں نے اس پر قبضہ کر لیا اور جس نے نہیں دیکھا

تھا اس نے اس کو دیکھا اور دونوں کی رائے اس کے واپس کرنے پر متفق ہوئی تو دونوں اس کو واپس کر سکتے ہیں اور اگر یہ صورت ہوئی کہ جس نے اس کو دیکھا تھا اس نے دوسرے کے واپس کرنے سے پہلے کہا کہ میں راضی ہوا اور میں نے بیع نافذ کردی تو جس شخص نے کہ نہیں دیکھا تھا اس کو تمام بیع کے واپس کر دینے کا اختیار ہو گا اور شریک کا راضی ہونا بمنزلہ اس کی رویت کے ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے دو کپڑوں میں سے ایک کو دیکھا اور دونوں کو خرید لیا پھر دوسرے کو دیکھا تو اس کو دونوں کے واپس کرنے یا لے لینے کا اختیار ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک ایسی گٹھری رطلی کپڑوں کی خریدی کہ جس کو اس نے نہیں دیکھا ہے پھر اس میں سے ایک کپڑا پہنا تو کل گٹھری میں اس کا خیار باطل ہو گیا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور خیار رویت کی وجہ سے رد کرنا قبضہ سے پہلے اور قبضہ کے بعد بیع کا فسخ کرنا ہے اس میں قاضی کے قضا اور بائع کی رضا کی حاجت نہیں ہے اور صرف اتنا کہنے سے کہ میں نے واپس کیا بیع فسخ ہو جائے گی مگر بائع کی بدون آگاہی کے امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک واپس کرنا صحیح نہیں ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر قبضہ کر لیا اور پھر اس کو دیکھا تو اس کو خیار حاصل رہے گا تا وقتیکہ وہ اجازت نہ دے یا اس کی طرف سے کوئی ایسی بات نہ پائی جائے(۵) جو رضامندی پر دلالت کرتی ہو یہ ظہیرہ میں لکھا ہے اور خیار رویت میں بعد دیکھنے کے بائع کے حاضر ہونے یا نہ ہونے دونوں صورتوں میں سب کے نزدیک رضامندی صحیح ہو جاتی ہے اور رضامندی کی دو صورتیں ہیں ایک رضامندی صریح طور سے جیسے بعد دیکھنے کے کہہ دیا کہ میں اس سے راضی ہوا یا میں نے بیع کی اجازت دی اور دوسری صورت یہ ہے کہ کوئی ایسی بات کرے کہ جس سے رضامندی پائی جائے جیسے خریدنے کے بعد اس کو دیکھ کر اس پر قبضہ کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

(۱) تمامیت صفقہ الخ یعنی خیار رویت میں صفقہ تمام نہیں ہوتا ہے ۱۲۔ (۲) رطلی۔ ز ط ایک گروہ سواد عراق میں ہے انھی کی ساخت سے رطلی کپڑا کہلاتا ہے ۱۲۔ (۳) قولہ اختیار نہیں الخ اس واسطے کہ عیب پیدا ہونے سے واپسی ممتنع ہو گئی تو خیار مذکور باطل ہو کر صفقہ تمام ہو گیا ۱۲۔ (۴) کہ رویت سے کچھ فائدہ نہ ہوا ۱۲۔ (۵) نہ پائی الخ جیسا کہ عیب جان کر غلام سے خدمت لی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) | 286 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Actions that render the 'Option of Condition' (Khiyar al-Shart) void, such as being defective or exercising disposal, also void the 'Option of Inspection' (Khiyar al-Ru'yah). If an act of disposal is such that a right of a third party becomes mandatory —for instance, an absolute sale (meaning no option was reserved for oneself), mortgaging, or leasing—then the Option of Inspection becomes void both before and after seeing the item; this is stated in *Al-Kafi*. If the buyer sold the item before seeing it but after taking possession, and then it was returned by a judge's order due to a defect or any reason considered a total annulment (faskh), and the mortgage or lease was terminated, the Option of Inspection shall not return; this is the correct view as per *Fatawa Qadi Khan*. If disposal occurred without involving a third party's right—such as selling while reserving an option for oneself, or gifting without delivery, or offering for sale—the Option of Inspection is not voided. However, if such acts are performed after seeing the item, the option becomes void; this is in *Kifayah*. If one offers to sell after seeing part of the item, according to Imam Muhammad, the option is voided, whereas Imam Abu Yusuf states it is not; the latter is the preferred view as per *Bada'i*.

If a purchased slave is made a *Mukatib* (contracted for manumission), but fails to fulfill the contract, and then the buyer sees him, he will not have the right to return him via the Option of Inspection; this is in *Hawi*. If part of the item is lost, or it suffers some damage, or there is an increase—whether attached or detached—the option becomes void; this is in *Siraj al-Wahhaj*. Similarly, if the item was a slave girl and the buyer had intercourse with her, touched her with desire, or looked at her private parts with desire; or if the item was a horse and the buyer rode it for personal needs, the option is lost; this is in *Bada'i*. If a purchased item is sold before being seen with a condition of option for someone else, this sale is like an absolute sale without conditions, and the Option of Inspection is forfeited before seeing; this is in *Ayni's Sharh al-Kanz*. Likewise, if it is sold through an irregular sale (*Ba'i Fasid*) and delivered to the sub-buyer, the option is void; this is in *Zahiriyyah*. Similarly, if gifted and delivered before seeing, the option is forfeited; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. Paying the price upon seeing also terminates the option.

If any part of the item is destroyed while with the buyer, the option is void; this is in *Hawi*. If the buyer performs an act causing damage, even if he did not know it was the same item, the option is voided. For example, shearing the wool of a purchased goat without realizing it was the same one, or wearing a garment and damaging it

without knowing it was the one purchased from the seller; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If a person buys a slave girl without seeing her, and the seller then leaves her with the buyer as a trust (*Wadi'at*) without the buyer recognizing her, and she dies in his care, the buyer is considered to have taken possession and must pay the price because she died under his liability (*Daman*); this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If the buyer, after taking possession, leaves her with the seller as a trust and she dies before the buyer expresses satisfaction with the sale, the loss is the buyer's and the price is mandatory; this is in *Mabsut*. If socks are purchased and the seller puts them on the buyer while he is asleep, and upon waking the buyer walks a few steps in them causing damage, the Option of Inspection is voided. If no damage occurs, the option is not voided; this is in *Al-Muhit*.

1. Note: "Increase" (ziyadati) etc.: Attached increase refers to things like enhanced beauty or weight; detached increase refers to things like a slave girl giving birth.

दोषपूर्ण (ऐबदार) होने या ऐसा कोई कार्य करने से जिससे 'ख़ियार-ए-शर्त' (शर्त का विकल्प) रद्द हो जाता है, उसी से 'ख़ियार-ए-रूयत' (देखने का विकल्प) भी समाप्त हो जाता है। यदि ऐसा कार्य किया जाए जिससे किसी अन्य व्यक्ति का अधिकार उस वस्तु पर अनिवार्य हो जाए, जैसे कि बिना शर्त की बिक्री (यानी अपने लिए विकल्प रखे बिना बेच देना), गिरवी रखना या किराए (इजारा) पर देना, तो देखने से पहले और बाद में, दोनों स्थितियों में 'ख़ियार-ए-रूयत' रद्द हो जाता है; यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है। यदि क्रेता (खरीदने वाला) ने देखने से पहले और कब्ज़ा करने के बाद उसे बेच दिया, फिर किसी दोष के कारण न्यायाधीश (काज़ी) के आदेश से या किसी ऐसे कारण से जो पूरी तरह से निरस्तीकरण (फ़स्ख़) माना जाता है, उसे वापस लौटा दिया गया, और गिरवी या किराया रद्द हो गया, तो 'ख़ियार-ए-रूयत' दोबारा बहाल नहीं होगा, और यही सही है; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि ऐसा कार्य किया जिससे किसी अन्य का अधिकार संबंधित न हुआ, जैसे बिक्री में अपने लिए विकल्प (ख़ियार) की शर्त रखी, या उपहार (हिबा) देने का वादा किया पर सौंपा नहीं, या बिक्री के लिए पेश किया, तो 'ख़ियार-ए-रूयत' रद्द नहीं होगा। यदि सामान को देखने के बाद ऐसे कार्य करेगा तो उसका विकल्प रद्द हो जाएगा। यह 'किफ़ाया' में है। यदि सामान का कुछ हिस्सा देखने के बाद उसे बेचने के लिए पेश किया, तो इमाम मुहम्मद के अनुसार उसका विकल्प रद्द हो जाएगा, जबकि इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार रद्द नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है और इमाम अबू यूसुफ़ का मत ही सही है, जैसा 'बदाइ' में लिखा है।

यदि किसी खरीदे हुए गुलाम को 'मुकातिब' (मुक्ति अनुबंध वाला) बना दिया, फिर वह अनुबंध पूरा करने में असमर्थ रहा और फिर क्रेता ने उसे देखा, तो उसे 'ख़ियार-ए-रूयत' के कारण वापस करने का अधिकार नहीं होगा; यह 'हावी' में लिखा है। यदि सामान का कुछ हिस्सा हाथ से निकल जाए या उसमें कोई कमी (नुकसान) आ जाए या उसमें कुछ वृद्धि हो जाए—चाहे वह वृद्धि जुड़ी हुई हो या अलग—तो उसका विकल्प रद्द हो जाएगा; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। इसी तरह यदि वस्तु एक दासी (बांदी) थी और उससे संभोग किया, या वासना से छुआ, या वासना के साथ उसके अंगों को देखा, या वस्तु घोड़ा थी जिस पर अपनी निजी ज़रूरतों के लिए सवारी की, तो भी विकल्प समाप्त हो जाएगा; यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि खरीदी हुई चीज़ को देखने से पहले किसी और को शर्त के साथ बेच दिया, तो यह बिना शर्त वाली सामान्य बिक्री की तरह है और इससे 'ख़ियार-ए-रूयत' देखने से पहले ही समाप्त हो जाता है; यह 'ऐनी' की 'शर्ह कंज़' में लिखा है। इसी तरह यदि उसे 'बय-ए-

फ़ासिद' (अवैध/दोषपूर्ण बिक्री) के तौर पर बेचा और क्रेता को सौंप दिया, तो भी विकल्प रद्द होगा; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और यदि देखने से पहले उसे उपहार (हिबा) देकर सौंप दिया, तो भी विकल्प गिर जाएगा; यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। इसी तरह यदि देखने के साथ ही कीमत अदा कर दी, तो भी विकल्प समाप्त हो जाता है।

यदि क्रेता के पास रहते हुए वस्तु नष्ट हो जाए, तो विकल्प रद्द हो जाएगा। यदि क्रेता ने उसमें ऐसा कोई कार्य किया जिससे कुछ नुकसान हुआ, भले ही वह न जानता हो कि यह वही वस्तु है, तब भी उसका विकल्प रद्द हो जाएगा। उदाहरण के लिए, खरीदी हुई बकरी के बाल (ऊन) काट दिए और यह न जाना कि यह वही खरीदी हुई बकरी है, या कोई कपड़ा पहनकर उसे नुकसान पहुँचाया और यह न जाना कि यह वही कपड़ा है जो विक्रेता ने बेचा है; यह 'सिराज अल-वहाज' में है। यदि ऐसी दासी खरीदी जिसे देखा नहीं था, फिर विक्रेता ने उसे अमानत (वदियत) के तौर पर क्रेता के पास रख दिया, जबकि क्रेता उसे पहचानता नहीं था, और वह क्रेता के पास मर गई, तो क्रेता उसका कब्ज़ा रखने वाला माना जाएगा और उसे कीमत अदा करनी होगी क्योंकि वह उसकी ज़िम्मेदारी (ज़मान) में मरी है; यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में है। और यदि क्रेता ने कब्ज़ा करने के बाद दासी को विक्रेता के पास अमानत रखा और वह क्रेता के राजी होने से पहले मर गई, तो यह क्रेता का नुकसान माना जाएगा और कीमत अनिवार्य होगी; यह 'मबसूत' में है। यदि कोई मोज़ा खरीदा और विक्रेता ने क्रेता को सोते समय वह पहना दिया, फिर वह जागकर उन्हें पहनकर कुछ कदम चला और इस वजह से उनमें नुकसान आया, तो 'ख़ियार-ए-रूयत' रद्द हो गया। यदि कोई नुकसान नहीं आया, तो विकल्प रद्द नहीं होगा।

1. टिप्पणी: वृद्धि (ज़ियादती) आदि: जुड़ी हुई वृद्धि जैसे सुंदरता का बढ़ना या मोटा होना, और अलग वृद्धि जैसे दासी द्वारा बच्चे को जन्म देना।

عیب دار ہونے یا تصرف کرنے سے کہ جن سے خیار شرط باطل ہو جاتا ہے انہی سے خیار رؤیت بھی جاتا رہتا ہے پھر اگر ایسا تصرف ہو کہ جس کے سبب سے کسی غیر کا کچھ حق واجب ہو جاتا ہے جیسے کہ مطلقاً بیع کی مثلاً (یعنی اس میں اپنی ذات کے واسطے خیار کی شرط نہ لگائی) یا رہن کیا یا اجارہ پر دیا تو خیار رؤیت دیکھنے سے پہلے اور بعد دیکھنے دونوں صورتوں میں باطل ہو جاتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر مشتری نے دیکھنے سے پہلے اور قبضہ کرنے کے بعد فروخت کر دیا پھر بسبب عیب کے قاضی کے حکم سے یا ایسے سبب سے کہ جو ہر طرح سے فسخ میں شمار ہے اس کو واپس دیا گیا اور رہن ٹوٹ گیا اور اجارہ ٹوٹ گیا تو خیار رؤیت عود نہ کرے گا اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کوئی ایسا تصرف کیا کہ جس سے غیر کا حق متعلق نہ ہوا جیسے بیع اپنی ذات کے واسطے خیار کی شرط کر کے فروخت کی یا ہبہ کر کے سپرد نہ کی یا بیع کے واسطے پیش کی تو خیار رؤیت باطل نہ ہوگا اور اگر مبیع میں اس قسم کے تصرفات دیکھنے کے بعد کرے گا تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا۔ یہ کفایہ میں ہے اور اگر بعض مبیع کو دیکھنے کے بعد بیع کے واسطے پیش کیا تو امام محمدؒ کے نزدیک اس کا خیار باطل ہو جائے گا اور امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ باطل نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور صحیح قول امام ابو یوسفؒ کا ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

اگر کسی خریدے ہوئے غلام کو مکاتب کر دیا پھر وہ کتابت سے عاجز ہوا اور پھر اس کو مشتری نے دیکھا تو اس کو خیار رؤیت کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر بعض مبیع اُس کے ہاتھ سے نکل گئی یا اُس کے پاس اس میں کچھ نقصان آ گیا یا اس میں کچھ زیادتی ہو گئی خواہ وہ زیادتی ملی ۱ ـہ ہوئی تھی یا جدا تھی تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا

یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر مبیع باندی تھی اور اُس سے وطی کر لی یا اُس کو شہوت سے چھوا یا شہوت سے اُس کی فرج کی طرف دیکھا یا بیع کوئی گھوڑا تھا کہ اپنی ذاتی ضروریات کے واسطے اُس پر سوار ہوا یا مثل اس کے واقع ہو تو بھی اس کا خیار جاتا رہے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر خریدی ہوئی چیز دیکھنے سے پہلے کسی کے ہاتھ اس کے واسطے خیار کی شرط کر کے فروخت کر دی تو یہ بیع مثل بیع مطلق بدون شرط کے ہے اس سے خیار رؤیت دیکھنے سے پہلے ساقط ہو جاتا ہے یہ عینی کی شرح کنز میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر اس کو بیع فاسد کے طور پر فروخت کیا اور مشتری کو سپرد کر دیا تو بھی خیار باطل ہو گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر دیکھنے سے پہلے اس کو ہبہ کر کے سپرد کر دیا تو خیار ساقط ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اسی طرح اگر دیکھنے کے ساتھ ثمن ادا کر دیا تو بھی خیار جاتا رہتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر مشتری کے پاس مبیع میں سے کچھ تلف ہو جائے تو اس کا خیار باطل ہو جائے گا یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے اُس میں کوئی ایسی تصرف کیا کہ جس سے اس میں کچھ نقصان آتا ہے حالانکہ وہ نہیں جانتا تھا کہ یہ وہی مبیع ہے تو بھی اُس کا خیار باطل ہو جائے گا مثلاً ایک خریدی ہوئی بکری کے پشم کاٹ لیے اور یہ نہ جانا کہ یہی بکری خریدی گئی ہے یا کوئی کپڑا پہن کر اس میں نقصان پیدا کر دیا حالانکہ یہ نہ جانا کہ یہی کپڑا بائع نے فروخت کیا ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر کوئی ایسی باندی خریدی جس کو نہیں دیکھا تھا پھر اس باندی کو بائع نے مشتری کے پاس ودیعت رکھا حالانکہ مشتری اُس باندی کو نہیں پہچانتا تھا کہ یہی خریدی ہوئی باندی ہے پھر وہ مشتری کے پاس مر گئی تو مشتری اُس پر قابض شمار ہو گا اور اُس پر ثمن واجب ہو گا کیونکہ باندی اُس کی ضمان میں ہلاک ہوئی ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے قبضہ کرنے کے بعد وہ باندی بائع کے پاس ودیعت رکھی اور وہ بائع کے پاس مشتری

کے بیع پر راضی ہونے سے پہلے مر گئی تو یہ مشتری کا مال گیا اور اس پر ثمن واجب ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی موزہ خریدا اور بائع نے مشتری کو سونے کی حالت میں پہنا دیا پھر وہ خواب سے اٹھا اور اس کو پہنے چند قدم چلا اور اس جہت سے اس میں کچھ نقصان آیا تو مشتری کا خیار رؤیت باطل ہو گیا اور اگر کچھ نقصان نہ آیا تو خیار رؤیت باطل نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

۱ ؎ قولہ زیادتی الخ زیادتی ملی ہوئی جیسے جمال بڑھ گیا یا موٹا ہو گیا اور جدا زیادتی جیسے باندی کے بچہ پیدا ہوا۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (287) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

If someone purchased a house without seeing it, then another house adjacent to it was sold and the buyer acquired it through pre-emption (*shuf'ah*), then according to the manifest tradition (*zahir al-riwayah*), his option of inspection (*khiyar al-ruyat*) will not be annulled; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. This is the preferred view; it is written in *Al-Nahr al-Fa'iq*. It is mentioned in *Al-Kubra* that if a pearl inside an oyster is purchased, Imam Abu Yusuf said the sale is valid, and the buyer will have the option of inspection upon seeing it. Imam Muhammad (RA) said the sale is void (*batil*), and the legal verdict (*fatwa*) is based on this; this is written in *Al-Mudmarat*. If someone said, "I have sold to you whatever is inside this bag" or "whatever is inside this room," it is valid, and there will be an option at the time of seeing it. But if he said, "I have sold to you whatever is inside this house" or "in this village," it is not valid because the level of uncertainty (*jahalat*) is excessive; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a hen swallowed a pearl and then was sold along with the pearl, the sale is not valid even if the buyer had not seen the pearl before it was swallowed. If the pearl was sold after the hen died, the sale is valid even if the buyer had not seen the pearl before it was swallowed, but the buyer will have the option of inspection regarding the pearl; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If goods were purchased and then moved to another location, the buyer will have the right to return them due to an option of defect (*khiyar al-'ayb*) or option of inspection (*khiyar al-ruyat*), provided they are returned to the place where the contract (*'aqd*) was made; otherwise, the return will not be valid; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. This applies whether the price increased or decreased due to being moved; this detail was added in *Al-Quniyah*. If some milk was purchased on the condition that the seller delivers it to the buyer's house, the sale is valid if conducted in the Persian language. Then, if the buyer had not seen the milk, and saw it only after the seller delivered it to the buyer's house, Faqih Abu al-Layth said the buyer does not have the option of returning it due to inspection. This is because if he returned it, the seller would need to carry it back, which is akin to a defect arising while in the buyer's possession; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. Any expenses incurred in returning the purchased item due to an option of defect, option of condition (*khiyar al-shart*), or option of inspection shall be borne by the buyer. It is written in *Jami' al-Fusulayn* that if a buyer settles someone in the house, his option of inspection is not forfeited; however, if he settles them on rent, the option becomes void; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If someone bought land and permitted a farmer to cultivate it, his option becomes void

because the farmer's action, being under the buyer's command, is like the buyer's own action; this is written in *Ayni's commentary on Al-Kanz*.

If someone bought land that already had a farmer, and that farmer cultivated it with the buyer's consent—such as by the buyer leaving it in its previous state—and then the buyer saw the land, he does not have the right to return it; this is written in *Al-Kifayah*. If the purchased land was lent to someone for cultivation before it was seen, the option is not forfeited until the cultivation begins; this is written in *Fusul al-'Imadiyyah*. It is mentioned in *Al-Walwaljiyyah* that if a person intends to sell his land in such a way that the buyer's option of inspection is eliminated, the legal ruse (*hila*) in this regard is to declare a piece of cloth as belonging to another person, then sell that cloth along with the land. Then, the person for whom the cloth was declared proves his right to it and takes it; thus, the buyer's option becomes void; this is written in *Al-Nahr al-Fa'iq*. A person bought a house from another without seeing it, then saw it and did not say whether he liked it or not, but said to some people, "Bear witness to my purchase of this house."

---

1. His words "becomes [void]" refer to the statement that he can return it after inspection after taking it by pre-emption.
2. His words "ruse etc." mean that if such a ruse is intended to prevent the buyer's mischief, then it is fine; otherwise, it is considered as nullifying a right, even though in the outward appearance of the Sharia, he will no longer have the option.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द २ (२८७) किताब अल-ब्यू (बिक्री की किताब)

अगर किसी ने ऐसा घर खरीदा जिसे उसने नहीं देखा था, फिर उसके पहलू में दूसरा घर बिका और खरीदार (मुश्तरी) ने उसे शुफ़ा (pre-emption) के अधिकार से ले लिया, तो ज़ाहिर अल-रवायत के अनुसार उसका ख़ियार-ए-रुयत (देखने का विकल्प) बातिल (अमान्य) नहीं होगा; यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यही मुख़्तार (पसंदीदा राय) है; यह नह्र अल-फ़ायक़ में लिखा है। और कुबरा में ज़िक्र है कि अगर सीप के अंदर कोई मोती खरीदा, तो इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि बिक्री (बय) जायज़ है और जब खरीदार उसे देखेगा तो उसे ख़ियार-ए-रुयत हासिल होगा। इमाम मुहम्मद रह. ने कहा कि बिक्री बातिल है और इसी पर फतवा है; यह मुज़्मरात में लिखा है। अगर किसी ने कहा, 'जो कुछ इस थैले के अंदर है या जो कुछ इस कोठरी में है, मैंने तुम्हारे हाथ बेच दिया', तो यह जायज़ है और उसे देखते समय विकल्प (ख़ियार) होगा। और अगर कहा, 'जो कुछ इस घर के अंदर है या इस गाँव में है, मैंने तुम्हारे हाथ बेच दिया', तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि इसमें अज्ञानता (जहालत) बहुत बढ़ गई है; यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। कोई मुर्गी एक मोती निगल गई, फिर उसे मोती समेत बेच दिया गया, तो बिक्री जायज़ नहीं है, भले ही खरीदार ने निगलने से पहले मोती न देखा हो। अगर मुर्गी मर जाने के बाद मोती बेचा गया, तो बिक्री जायज़ है, भले ही खरीदार ने निगलने से पहले मोती न देखा हो, लेकिन खरीदार को मोती में ख़ियार-ए-रुयत हासिल होगा; यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

अगर कोई सामान खरीदकर उसे किसी जगह ले जाया गया, तो उसे ख़ियार-ए-ऐब (दोष का विकल्प) या ख़ियार-ए-रुयत के कारण वापस करने का अधिकार होगा, बशर्ते कि उसे उसी स्थान पर वापस लाया जाए जहाँ अनुबंध (अक़्द) हुआ था, अन्यथा वापस करना सही नहीं होगा; बहर अल-रायिक़ में लिखा है। चाहे उसे ले जाने से उसकी कीमत बढ़ गई हो या घट गई हो; यह कुनिया में जोड़ा गया है। अगर कुछ दूध इस शर्त पर खरीदा गया कि बेचने वाला खरीदार के घर पहुँचा दे, तो यदि बिक्री फारसी भाषा में हुई तो जायज़ है। फिर अगर खरीदार ने वह दूध नहीं देखा था और जब बेचने वाले ने खरीदार के घर पहुँचा दिया तब उसने दूध देखा, तो फक़ीह अबू लैथ ने फ़रमाया है कि उसे ख़ियार-ए-रुयत के कारण वापस करने का अधिकार नहीं है, क्योंकि अगर उसने वापस कर दिया तो बेचने वाले को उसे वापस लाने की ज़रूरत होगी, और यह एक ऐसे दोष के समान है जो खरीदार के पास पैदा हो गया हो; यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और ख़ियार-ए-ऐब, ख़ियार-ए-शर्त या ख़ियार-ए-रुयत के कारण सामान वापस करने में जो खर्च होगा, वह खरीदार के ज़िम्मे होगा। जामे अल-

फ़ुसूलैन में लिखा है कि अगर खरीदार ने घर के अंदर किसी व्यक्ति को बसाया, तो उसका ख़ियार-ए-रुयत समाप्त नहीं होगा, लेकिन अगर किराए पर बसाया तो विकल्प बातिल हो जाएगा; यह बहर अल-रायिक़ में लिखा है। अगर कोई ज़मीन खरीदी और किसी किसान को उसमें खेती करने की अनुमति दी, तो उसका विकल्प बातिल हो जाएगा क्योंकि किसान का कार्य खरीदार के आदेश से खरीदार के स्वयं के कार्य के समान है; यह ऐनी की शरह कंज़ में लिखा है।

अगर किसी ने कोई ज़मीन खरीदी और उस ज़मीन का कोई किसान था, और उस किसान ने उस खरीदार की सहमति से उसमें खेती की, इस तरह कि खरीदार ने उसे अपनी पुरानी स्थिति पर छोड़ दिया, फिर उसने ज़मीन को देखा, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं है; यह किफ़ाया में लिखा है। अगर खरीदी हुई ज़मीन देखने से पहले किसी व्यक्ति को उधार (मुस्तआर) दी ताकि वह उसमें खेती करे, तो खेती करने से पहले विकल्प समाप्त नहीं होगा; यह फ़ुसूल इमादिया में लिखा है। वाल्वाल्जिया में ज़िक्र है कि अगर कोई व्यक्ति अपनी ज़मीन को इस तरह बेचने का इरादा करे कि खरीदार के लिए ख़ियार-ए-रुयत बाकी न रहे, तो इस मामले में हीला (युक्ति) यह है कि किसी अन्य व्यक्ति के लिए एक कपड़े का इकरार (स्वीकृति) कर दे कि यह उसका है, फिर यह कपड़ा ज़मीन के साथ बेच दे। फिर वह व्यक्ति जिसके लिए कपड़े का इकरार किया गया है, उस कपड़े का अधिकार साबित करके उसे ले ले; तो खरीदार का विकल्प बातिल हो जाएगा; यह नह्र अल-फ़ायक़ में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे से एक ऐसा घर खरीदा जिसे देखा नहीं था, फिर उसे देखा और यह नहीं कहा कि पसंद आया या नहीं, और कुछ लोगों से कहा, 'गवाह रहिए कि मैंने यह घर खरीद लिया है'।

---

1. उनके कथन 'हो जाती' का अर्थ है कि कहा गया है कि वह शुफ़ा लेकर देखने के बाद वापस कर सकता है।
2. उनके कथन 'हीला' आदि का अर्थ है कि यदि ऐसे हीले से खरीदार की दुष्टता को दूर करना उद्देश्य हो तो ठीक है, अन्यथा इसे सत्य को बातिल करना समझा गया है, यद्यपि शरीयत के ज़ाहिर में उसे विकल्प नहीं रहेगा।

اگر کوئی ایسا گھر خریدا کہ جس کو نہیں دیکھا تھا پھر اُس کے پہلو میں دوسرا گھر فروخت ہوا اور مشتری نے اُس کو شفعہ کی راہ سے لیا تو ظاہر الروایت کے موافق اُس کا خیار رویت باطل نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ یہی مختار ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور کبریٰ میں مذکور ہے کہ اگر سپ کے اندر کوئی موتی خریدا تو امام ابو یوسف نے کہا کہ بیع جائز ہے اور جب اُس کو دیکھے تو مشتری کو خیار رویت حاصل ہوگا اور امام محمدؒ نے کہا کہ بیع باطل ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ جو کچھ اس تھیلے کے اندر یا جو کچھ اس کوٹھڑی میں ہے میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو جائز ہے اور اُس کو دیکھنے کے وقت خیار ہوگا اور اگر کہا کہ جو کچھ اس دار کے اندر یا اس گاؤں میں ہے میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو جائز نہیں ہے کیونکہ اس کے اندر جہالت بہت بڑھی ہوئی ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کوئی مرغی ایک موتی نگل گئی پھر اُس کو مع موتی کے فروخت کیا تو بیع جائز نہیں ہے اگرچہ مشتری نے نگلنے سے پہلے موتی نہ دیکھا ہو اگر مرغی مر جانے کے بعد موتی فروخت کیا تو بیع جائز ہے اگرچہ مشتری نے نگلنے سے پہلے موتی نہ دیکھا ہو لیکن مشتری کو موتی میں خیار رویت حاصل ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کوئی اسباب خرید کر اُس کو کسی جگہ اُٹھا لیا گیا تو اُس کو خیار عیب یا خیار رویت کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار ہوگا بشرطیکہ اُس کو اسی جگہ واپس لائے جہاں کے عقد ہوا تھا ورنہ رد کرنا صحیح نہ ہوگا۔ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ خواہ اُٹھا لے جانے سے اس کی قیمت بڑھ گئی ہو یا گھٹ گئی ہو یہ قنیہ میں زیادہ کیا ہے۔ اگر کچھ دودھ اس شرط پر خریدا کہ بائع مشتری کے مکان پر پہنچا دے پس اگر بیع فارسی زبان میں واقع ہوئی تو جائز ہے پس اگر مشتری نے وہ دودھ نہیں

دیکھا تھا اور جب بائع نے مشتری کے مکان پر پہنچا دیا تب اُس نے دودھ کو دیکھا تو فقیہ ابواللیث نے فرمایا ہے کہ اُس کو خیار رویت کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے کیونکہ اگر اُس نے واپس کر دیا تو بائع کو اُس کے اُٹھالانے کی ضرورت ہوگی اور یہ بمنزلہ ایسے عیب کے ہے کہ جو مشتری کے پاس پیدا ہو گیا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور خیار عیب یا خیار شرط یا خیار رویت کی وجہ سے مبیع کے واپس کرنے میں جو خرچ پڑے وہ مشتری کے ذمہ ہوگا اور جامع الفصولین میں لکھا ہے کہ اگر مشتری نے گھر کے اندر کسی شخص کو بسایا تو اُس کا خیار رویت ساقط نہ ہوگا لیکن اگر کرایہ پر بسایا تو خیار باطل ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر کوئی زمین خریدی اور کسی کاشتکار کو اجازت دی کہ اس میں کھیتی کرے تو اُس کا خیار باطل ہو جائے گا کیونکہ کاشتکار کا فعل مشتری کے حکم سے مثل فعل مشتری کے ہے یہ عینی کی شرح کنز میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کوئی زمین خریدی اور اُس زمین کا کوئی کاشتکار تھا اور اس کاشتکار نے اس مشتری کی رضامندی سے اس میں کھیتی کی اس طرح پر کہ مشتری نے اُس کو اپنی پہلی حالت پر چھوڑ دیا پھر اُس زمین کو دیکھا تو اُس کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ کفایہ میں لکھا ہے۔ اگر خریدی ہوئی زمین دیکھنے سے پہلے کسی شخص کو مستعار دی تاکہ وہ اس میں زراعت کرے تو کھیتی کرنے سے پہلے خیار ساقط نہ ہوگا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے والوا لجیّہ میں مذکور ہے کہ اگر کسی شخص نے اپنی زمین کو ایسی طرح سے بیچنے کا ارادہ کیا کہ مشتری کو خیار رویت باقی نہ رہے تو حیلہ اُس باب میں یہ ہے کہ ایک کپڑے کا کسی شخص غیر کے واسطے اقرار کر دے کہ یہ اس کا ہے پھر یہ کپڑا مع زمین فروخت کر دے پھر وہ شخص کہ جس کے واسطے کپڑے کا اقرار کیا ہے اُس کپڑے کا استحقاق ثابت کر کے لے لے پس مشتری کا خیار باطل ہو جائے گا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے سے ایک ایسا گھر خریدا کہ

جس کو دیکھا نہیں تھا پھر اس کو دیکھا اور یہ نہ کہا کہ پسند آمد یا نہ آمد یعنی پسند آیا یا نہ آیا اور کچھ لوگوں سے یہ کہا گواہ باشید بر خریدن من این خانہ را یعنی میرے اس گھر کے خریدنے پر گواہ رہو۔

ا قولہ ہو جاتی کہ کہا گیا کہ وہ شفعہ لے کر بعد رویت کے واپس کر سکتا ہے ۱۲۔ ۲ قولہ حیلہ الخ ایسے حیلے سے اگر مشتری کی شرارت دور کرنی مقصود ہو تو خیر ورنہ حق باطل کرنا سمجھا ہے اگرچہ ظاہر شریعت میں اس کو خیار نہ رہے گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 288 | Kitab al-Buyu (Book of Sales)

If one then intended to return this house due to the option of inspection (Khiyar al-Ru'yah), they do not have the right to return it; this is written in *Al-Zakhiroh*.

A person purchased a house located in another city. The seller said to the buyer, "I have handed it over to you." Subsequently, the buyer refused to pay the price (Saman) due to not having seen it and not having actual possession. In this case, the buyer has the option to return it based on the option of inspection. If the buyer does not return it, the seller will be ordered to either go with the buyer to that city or send an agent (Wakil) with the buyer so that the agent can take possession of the price and hand over the house. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. If a slave was purchased and found to be blind, and the buyer said, "I intend to manumit (free) him as expiation (Kaffarah) for my oath; if he suffices, I will take him, otherwise I will return him," the buyer has the option to return him. Bishr narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if a person bought two small ponies/donkeys without seeing them, and then rescinded (Iqala) the sale of one before or after possession, the option of inspection remains for the other; this is written in *Al-Zakhiroh*. It is mentioned in *Al-Muntaqa* that if someone buys something sight unseen and tells the seller to sell it or sell it on their behalf, the sale is rescinded immediately, whether the seller has actually sold it or not. However, if these words were spoken after seeing the item, this scenario is not included in this ruling. Following this, regarding the case of a goat, it is mentioned that if someone buys a goat but has not taken possession, and tells the seller to sell it or sell it on their behalf, both phrases are considered equal. If the buyer had not seen the goat, the sale terminates upon saying this, and the goat is returned due to the option of inspection. But if the buyer had seen it, the sale does not terminate until the seller says, "I have accepted and will sell this goat." This is written in *Al-Muhit*.

If someone bought a goat sight unseen and ordered the seller to milk it and give the milk in charity or throw it on the ground, and the seller did so, the buyer's option regarding the goat becomes void because of taking possession of the milk. This is cited in *Al-Bahr al-Ra'iq* from *Jami' al-Fasulain*. If someone bought two slaves and before taking possession, one of them was killed by mistake by someone, and the buyer took the value of the deceased slave and his maintenance from the killer, their option for the second slave does not become void; this is written in *Al-Zahirah*. It is mentioned in *Al-Asl* (the original text) that if a slave is injured while with the buyer in a way that requires some financial compensation, or if a female slave was purchased

and someone other than the buyer had intercourse (Wati) with her due to a doubt (Shubha), the option to return her based on inspection is lost. If someone other than the buyer committed adultery (Zina) with her, or the buyer himself had intercourse with her, or the buyer himself injured the slave, in these three cases, the right to return is lost. However, the buyer can return the item if the seller consents. If the female slave gave birth to a child, then if the child survives, there is no right to return her in any circumstance. If the child dies, and if the childbirth caused a manifest defect in the female slave, the buyer cannot return her without the seller's consent. If no manifest defect occurred from childbirth, the ruling remains the same according to the narration in *Kitab al-Mudarabah*; this is written in *Al-Muhit*.

If a slave begins to have a fever and then the fever subsides, the buyer can return him at the time of inspection. ہے

If the purchased item was a mare or a goat and it gave birth, the buyer has no right to return it. Similarly, if the buyer or someone else killed the offspring, the same ruling applies. However, if the offspring dies (naturally), the buyer shall have the right to return it; this is written in *Al-Hawi*. And if...

1. Note: "Consents" (Raazi) is mentioned because perhaps the seller would not wish to be disadvantaged. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ३ | २८८ | किताब-अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

फिर यह इरादा किया कि मैं देखने के अधिकार (ख़ियार-ए-रुयत) के कारण इस घर को वापस कर दूँ, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने एक ऐसा घर खरीदा जो दूसरे शहर में स्थित है और विक्रेता (बाए) ने खरीदार (मुश्तरी) से कहा कि मैंने इसे तुम्हारे सुपुर्द कर दिया। फिर खरीदार ने बिना देखे और वास्तव में कब्जा किए बिना कीमत (समन) अदा करने से इनकार कर दिया, तो उसे अधिकार है कि देखने के विकल्प (ख़ियार-ए-रुयत) के कारण उसे वापस कर दे। और यदि उसने वापस नहीं किया तो विक्रेता को आदेश दिया जाएगा कि वह खरीदार के साथ उस शहर जाए या अपना कोई प्रतिनिधि (वकील) उसके साथ भेजे ताकि प्रतिनिधि कीमत पर कब्जा कर ले और घर उसे सौंप दे, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि कोई गुलाम खरीदा और उसे अंधा पाया और कहा कि मैं इसे अपनी कसम के कफ़ारे में आज़ाद करने का इरादा रखता हूँ, तो यदि वह पर्याप्त रूप से पूरा हो जाए तो ले लूँगा, अन्यथा वापस कर दूँगा, तो उसे वापस करने का अधिकार है। बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ रह. से रिवायत की है कि किसी व्यक्ति ने दो 'गढ़ियां' (छोटे घोड़े या गधे) खरीदे और उन्हें देखा नहीं, फिर कब्जे से पहले या कब्जे के बाद उन दोनों में से एक की बिक्री को रद्द (इकाला) कर दिया, तो उसे बाकी में देखने का विकल्प प्राप्त है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और 'मुन्तक़ी' में उल्लेख है कि किसी ने बिना देखी हुई चीज़ खरीदी, फिर विक्रेता से कहा कि इसे बेच दो या कहा कि मेरे लिए इसे बेच दो, तो उसी समय वह सौदा रद्द हो जाएगा, चाहे विक्रेता ने उसे बेचा हो या नहीं। और यदि यह शब्द देखने के बाद कहे, तो यह स्थिति इस मसले में वर्णित नहीं है। हाँ, इस मसले के बाद बकरी के मसले में इस तरह उल्लेख है कि किसी ने एक बकरी खरीदी और उस पर कब्जा नहीं किया, यहाँ तक कि विक्रेता से कहा कि इसे बेच दो या मेरे लिए इसे बेच दो, तो ये दोनों शब्द समान हैं। अतः यदि उसने बकरी को नहीं देखा होगा, तो इस कहने के साथ ही बिक्री टूट जाएगी और देखने के विकल्प के कारण बकरी वापस हो जाएगी। और यदि खरीदार ने उसे देख लिया था, तो बिक्री तब तक नहीं टूटेगी जब तक विक्रेता यह न कहे कि मैंने इसे स्वीकार किया और मैं इस बकरी को बेच दूँगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने बिना देखे एक बकरी खरीदी और विक्रेता को आदेश दिया कि इसका दूध दुह कर दान (सदक़ा) कर दे या ज़मीन पर फेंक दे, और उसने वैसा ही किया, तो दूध पर कब्जा करने के कारण उसका बकरी वापस करने का अधिकार (ख़ियार) समाप्त हो जाएगा, यह 'बहर-उर-राइक' में 'जामे-

उल-फ़ुसूलैन' से उद्धृत है। यदि किसी ने दो गुलाम खरीदे और कब्जे से पहले उनमें से एक को किसी ने अनजाने में मार दिया और खरीदार ने उस मृत गुलाम की कीमत और उसका ख़र्च उसके हत्यारे से ले लिया, तो उसका दूसरे गुलाम के संबंध में अधिकार समाप्त नहीं होगा, यह 'ज़हीरा' में लिखा है। और मूल पुस्तक (अस्ल) में उल्लेख है कि यदि खरीदार के पास गुलाम ऐसे घाव से घायल हुआ जिसके बदले में कुछ धन देना अनिवार्य होता है, या कोई दासी खरीदी थी जिसके साथ खरीदार के अलावा किसी अन्य व्यक्ति ने संदेहवश संबंध (वती) बना लिया, तो उसे देखने के विकल्प के आधार पर उसे वापस करने का अधिकार नहीं है। और यदि खरीदार के अलावा किसी व्यक्ति ने उस दासी के साथ व्यभिचार (ज़िना) किया या स्वयं खरीदार ने उससे संबंध बनाया या खरीदार ने स्वयं गुलाम को घायल किया, तो इन तीनों स्थितियों में उसे वापस करने का अधिकार नहीं है। लेकिन वह उस स्थिति में वापस कर सकता है जब विक्रेता सहमत (राज़ी) हो जाए। और यदि दासी को कोई बच्चा पैदा हुआ, तो यदि वह बच्चा जीवित रहा तो उसे किसी भी हाल में वापस करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि बच्चा मर गया, तो बच्चा पैदा होने से यदि दासी में कोई प्रत्यक्ष हानि उत्पन्न हुई, तो खरीदार को विक्रेता की सहमति के बिना वापस करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि बच्चा पैदा होने से कोई प्रत्यक्ष हानि नहीं हुई, तो भी 'किताब-अल-मुज़ारबत' की रिवायत के अनुसार यही नियम है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि गुलाम को बुखार आने लगा, फिर उसका बुखार उतर गया, तो देखने के समय उसे वापस किया जा सकता है। ۵

यदि खरीदी गई चीज़ कोई घोड़ी या बकरी थी और उसने बच्चा जना, तो खरीदार को वापस करने का अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि उसके बच्चे को खरीदार या किसी और ने मार दिया, तो भी यही नियम है। और यदि बच्चा (प्राकृतिक रूप से) मर जाए, तो उसे वापस करने का अधिकार होगा, यह 'हावी' में लिखा है। और यदि...

१ उनका कहना है 'सहमत' (राज़ी) इसलिए कि शायद उसे नुकसान पहुंचाना गवारा न हो। १२।

پھر یہ قصد کیا کہ میں خیار رویت کی وجہ سے اس گھر کو واپس کروں تو اُس کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے ایک ایسا گھر خریدا کہ جو دوسرے شہر میں واقع ہے اور بائع نے مشتری سے کہا کہ میں نے اُس کو تیرے سپرد کر دیا پھر مشتری نے نہ دیکھنے اور نہ حقیقتاً قبضہ کرنے کی وجہ سے ثمن ادا کرنے سے انکار کیا تو اُس کو اختیار ہے کہ خیار رویت کی وجہ سے واپس کر دے اور اگر اُس نے واپس نہ کیا تو بائع کو حکم کیا جائے گا کہ مشتری کے ساتھ اُس شہر کو جائے یا اپنا کوئی وکیل اُس کے ساتھ کرے تاکہ وکیل ثمن پر قبضہ کر لے اور گھر اُس کے سپرد کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام خریدا اور اس کو اندھا پایا اور کہا کہ میں قصد کرتا ہوں کہ اس کو اپنی قسم کے کفارہ میں آزاد کروں پس اگر کافی طور پر ادا ہو جائے تو لے لوں گا ورنہ واپس کر دوں گا تو اُس کو واپس کرنے کا اختیار ہے۔ بشر نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ کسی شخص نے دو گڑھیوں خریدے اور ان کو نہیں دیکھا پھر قبضہ سے پہلے یا بعد قبضہ کے ان دونوں میں سے ایک کی بیع کا اقالہ کر دیا تو اس کو باقی میں خیار رویت حاصل ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور منتقی میں مذکور ہے کہ کسی نے ایک بے دیکھی ہوئی چیز خریدی پھر بائع سے کہا کہ اُس کو فروخت کر دے یا کہا کہ اپنے واسطے اس کو فروخت کر دے تو اسی وقت وہ واپس ہو جائے گی خواہ بائع نے اُس کو فروخت کر لیا ہو یا نہ کیا ہو اور اگر یہ لفظ بعد دیکھنے کے کہا تو یہ صورت اس مسئلہ میں مذکور نہیں ہے ہاں اس مسئلہ کے بعد بکری کے مسئلہ میں اس طرح مذکور ہے کہ کسی نے ایک بکری خریدی اور اس پر قبضہ نہیں کیا یہاں تک کہ بائع سے کہا اس کو فروخت کر دے یا اس کو اپنے واسطے فروخت کر دے تو یہ دونوں لفظ

یکساں ہیں پس اگر اس نے بکری کو نہ دیکھا ہو گا تو اس کہنے کے ساتھ ہی بیع ٹوٹ جائے گی اور خیار رویت کی وجہ سے بکری واپس ہو جائے گی اور اگر مشتری نے اُس کو دیکھ لیا تھا تو بیع نہ ٹوٹے گی تا وقتیکہ بائع یہ نہ کہے کہ میں نے اس کو قبول کیا اور میں اس بکری کو بیچ لوں گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک بکری بدون دیکھے ہوئے خریدی اور بائع کو حکم دیا کہ اس کا دودھ دوہ کر صدقہ کر دے یا زمین پر پھینک دے اور اُس نے ایسا ہی کیا تو دودھ پر قبضہ کرنے کی وجہ سے اس کا خیار بکری میں باطل ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں جامع الفصولین سے نقل کیا ہے۔ اگر کسی نے دو غلام خریدے اور قبضہ سے پہلے اُن دونوں میں سے ایک کو کسی شخص نے خطا سے قتل کر دیا اور مشتری نے اس مقتول کی قیمت اور اُس کا نفقہ اُس کے قاتل سے لے لیا تو اُس کا خیار دوسرے میں باطل نہ ہوگا یہ ظہیرہ میں لکھا ہے اور اصل میں مذکور ہے کہ اگر مشتری کے پاس غلام ایسے زخم کے ساتھ مجروح کیا گیا کہ جس کے عوض کچھ مال لازم آتا ہے یا کوئی باندی خریدی تھی کہ اُس کے ساتھ مشتری کے سوائے دوسرے شخص نے شبہ میں وطی کر لی تو اس کو خیار رویت کی راہ سے واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر مشتری کے سوا کسی شخص نے اس باندی سے زنا کے طور پر وطی کی یا خود مشتری نے اس سے وطی کر لی یا غلام کو خود مشتری نے مجروح کیا تو ان تینوں صورتوں میں اس کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے مگر اس صورت میں واپس کر سکتا ہے کہ بائع راضی ہو جائے اور اگر باندی کے کوئی بچہ پیدا ہوا پس اگر وہ بچہ زندہ رہا تو ہر حال میں اُس کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور اگر بچہ مر گیا تو بچہ پیدا ہونے سے اگر باندی میں کوئی ظاہر نقصان پیدا ہو گیا تو مشتری کو بدون رضامندی بائع کے واپس کرنے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر بچہ پیدا ہونے سے کوئی ظاہر نقصان نہیں آیا تو بھی کتاب المضاربت کی روایت کے موافق یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر غلام کو بخار آنے لگا پھر اُس کا بخار جاتا رہا تو دیکھنے کے وقت اس کو واپس کر سکتا ہے ۔

اگر خریدی ہوئی چیز کوئی گھوڑی یا بکری تھی اور وہ بچہ جنی تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اس کے بچہ کو مشتری یا کسی دوسرے نے قتل کر دیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر بچہ مر جائے تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر

۱ قولہ راضی اس واسطے کہ شاید اس کو نقصان دینا گوارا نہ ہو۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 289 Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

If the seller injures or kills a slave while in the possession of the buyer, the original text states that the sale becomes binding on the buyer. In the case of killing, the price must be paid, and in the case of injury, a penalty for the wound must be paid; this is recorded in *Al-Muhit*. It is narrated from Isa ibn Aban that if a buyer marries off a slave girl purchased before taking possession, and then sees her before her husband has consummated the marriage, the buyer retains the option to return her. The dower (mahr) is sufficient compensation for the defect caused by the marriage, even if the penalty for the defect exceeds the dower. Some jurists have said that the excess should be paid as an indemnity, and this is correct; this is recorded in *Az-Zahiriyya*. If a slave starts having a fever and then the fever subsides, the buyer can return him at the time of inspection. If the buyer presented this case before a judge (Qadi) while the slave had a fever, and the seller refused to take the slave back[1], the judge will invalidate the option to return and validate the sale. Thus, if the slave recovers after the judge's ruling, the buyer no longer has the option to return him. However, if while the slave was healthy, witnesses were called to his return in the presence of the seller, but he caught a fever again before the seller took possession and then the fever subsided, the responsibility for the slave falls on the seller; this is recorded in *Al-Hawi*. If a pile of wheat was seen and bought by estimation, and possession was not taken until it dried and decreased in quantity, there will be no 'Option of Inspection' (Khiyar al-Ru'yah), as recorded in *Mukhtar al-Fatawa*. It should be clear that the person who has an option has the power to annul (the sale), but three persons—namely a representative (wakil), an executor (wasi), and a slave who has been given permission to trade—if any of them buys something for less than its value, they do not have the power to annul due to a defect (Khiyar al-Ayb). However, they can annul due to 'Option of Inspection' or 'Option of Condition' (Khiyar al-Shart), as recorded in *Al-Bahr al-Ra'iq*.

Second Section ⋆ Regarding things for which seeing a part is equivalent to seeing the whole in terms of invalidating the option

The rule is that if an unseen item is subordinate to a seen item, there will be no option regarding the unseen item. If the seen item is the primary one, it will be considered whether seeing the seen item did not inform about the condition of the unseen item; if not, the 'Option of Inspection' remains. If it did inform about its condition, the 'Option of Inspection' becomes void; this is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone buys a slave girl or a slave and likes them after seeing their face,

they will not have an option thereafter; this is recorded in *Al-Muhit*. Similarly, seeing most of the face is like seeing the entire face. In humans, if all parts of the body except the face are seen, the option remains; this is recorded in *Siraj al-Wahhaj*. If a horse, mule, donkey, etc., is bought and nothing but its face is seen, it is narrated from Imam Abu Yusuf that he said the buyer's option remains until he sees its front and back; this is recorded in *Al-Bada'i*. Jurists have said that if experts on four-legged animals say that it is necessary to see all four legs of the animals, then seeing them will also be a condition for the termination of the option; this is recorded in *Aqta's* commentary on *Al-Quduri*. Seeing only the hoof, forehead, and rump of the house [animal] is not sufficient, and this is correct; this is recorded in *Fatawa Ghiyathiyya*. For a goat bought to be kept, it is necessary to see its udder and the whole body, as stated in *Az-Zahiriyya*. And if for meat...

---

1. He refused because the slave was afflicted with fever, meaning the fever started while with the buyer. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 289 किताब अल-ब्यू (बिक्री की पुस्तक)

यदि विक्रेता ने ग्राहक के पास रहते हुए गुलाम को घायल कर दिया या मार दिया, तो मूल पाठ में उल्लेख है कि बिक्री ग्राहक के ज़िम्मे अनिवार्य हो जाएगी और मारने की स्थिति में कीमत देना अनिवार्य होगा और घायल करने की स्थिति में घाव का जुर्माना देना होगा, यह 'मुहित' में लिखा है। ईसा इब्न अबान से रिवायत है कि यदि ग्राहक ने कब्ज़ा करने से पहले खरीदी गई दासी का निकाह कर दिया, फिर उसे उसके पति के संभोग से पहले देखा, तो ग्राहक के पास उसे वापस करने का अधिकार शेष है, और निकाह करने से जो दोष (ऐब) उसमें आया है, उसकी क्षतिपूर्ति के लिए मेहर पर्याप्त है, भले ही दोष का जुर्माना मेहर से अधिक हो। कुछ फकीहों ने कहा है कि जो अधिकता रह गई हो उसका हर्जाना दे और यही सही है, यह 'ज़हीरह' में लिखा है। और यदि गुलाम को बुखार आने लगा फिर उसका बुखार उतर गया, तो देखते समय वह उसे वापस कर सकता है। और यदि बुखार की स्थिति में ग्राहक ने यह मामला काज़ी के सामने पेश किया और विक्रेता ने उस गुलाम को स्वीकार करने से इनकार कर दिया[1], तो काज़ी वापस करने के अधिकार को निरस्त कर बिक्री को वैध कर देगा। अतः यदि काज़ी के आदेश के बाद गुलाम ठीक हो गया, तो ग्राहक के पास उसे वापस करने का अधिकार नहीं है। और यदि गुलाम के ठीक होने की स्थिति में विक्रेता की उपस्थिति में उसे वापस करने पर गवाह बना लिए, फिर विक्रेता के कब्ज़ा करने से पहले उसे बुखार आने लगा और फिर बुखार उतर गया, तो गुलाम विक्रेता के ज़िम्मे पड़ेगा, यह 'हावी' में लिखा है। यदि देखी हुई गेहूं की ढेरी अनुमान से खरीदी और उस पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि वह सूखकर कम हो गई, तो उसे खियार-ए-रुयत (देखने का अधिकार) नहीं होगा, और यह 'मुख्तारुल फतावा' में लिखा है। यह स्पष्ट हो कि जिस व्यक्ति के लिए खियार हो वह (बिक्री) रद्द करने का अधिकार रखता है, लेकिन तीन व्यक्ति यानी वकील, वसीय (उत्तराधिकारी) और वह गुलाम जिसे व्यापार की अनुमति दी गई हो, यदि उनमें से कोई व्यक्ति किसी चीज़ को उसकी कीमत से कम पर खरीदे, तो वह दोष (खियार-ए-ऐब) के कारण रद्द करने का अधिकार नहीं रखता है। हाँ, खियार-ए-रुयत या खियार-ए-शर्त के कारण रद्द कर सकता है, यह 'बहरुर राइक' में लिखा है।

दूसरी फ़स्ल ⋆ उन चीज़ों के बयान में जिनका थोड़ा सा देखना खियार के निरस्त होने के संबंध में पूरा देखने के समान है

नियम यह है कि यदि अनदेखी चीज़ देखी हुई चीज़ के अधीन हो, तो अनदेखी चीज़ के संबंध में उसे खियार नहीं होगा। और यदि देखी हुई चीज़ मुख्य हो, तो इस बात पर ध्यान दिया जाएगा कि क्या

देखी हुई चीज़ को देखने से अनदेखी चीज़ की स्थिति का पता नहीं चला, तो उसका खियार-ए-रुयत बना रहेगा, और यदि उसकी स्थिति का पता चल गया हो, तो उसका खियार-ए-रुयत निरस्त हो जाएगा, यह 'मुहित-ए-सरखसी' में लिखा है। यदि कोई दासी या गुलाम खरीदा और उसका चेहरा देखकर पसंद किया, तो उसके बाद उसे खियार नहीं होगा, यह 'मुहित' में लिखा है। और इसी प्रकार यदि चेहरे का अधिक भाग देख लिया, तो वह पूरे चेहरे को देखने के समान है। और यदि मनुष्यों में चेहरे के अलावा शरीर के सभी अंग देख लिए, तो उसका खियार शेष रहेगा, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। यदि घोड़ा, खच्चर या गधा आदि खरीदा और उसके चेहरे के अलावा कुछ नहीं देखा, तो इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया कि ग्राहक का खियार तब तक बना रहेगा जब तक कि वह उसका अगला और पिछला हिस्सा न देख ले, यह 'बदाइ' में लिखा है। और फकीहों ने कहा है कि यदि चौपायों के जानकारों का यह कहना हो कि चौपायों के चारों पैरों को देखने की आवश्यकता होती है, तो उनका देखना भी खियार समाप्त होने के लिए शर्त होगा, यह 'अकतअ' की 'शरह-ए-कुदूरी' में लिखा है। और घर की खुर (سم) और माथा और पुट्ठा (دوم) देख लेना काफी नहीं है और यही सही है, यह 'फ़तावा ग्यासिया' में लिखा है। और जो बकरी अपने पास रखने के लिए खरीदी हो, उसके थन और पूरे शरीर का देखना आवश्यक है, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। और यदि मांस के..

---

1. इनकार करने का अर्थ यह है कि वह बुखार में पीड़ित हो गया है और अर्थ यह कि ग्राहक के पास बुखार आने लगा 12।

مشتری کے پاس غلام کو بائع نے زخمی کیا یا قتل کر دیا تو اصل میں مذکور ہے کہ بیع مشتری کے ذمہ واجب ہو جائے گی اور بائع پر قتل کر دینے کی صورت میں قیمت واجب ہوگی اور زخمی کر دینے کی صورت میں زخم کا جرمانہ دینا پڑے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ عیسیٰ ابن ابان سے روایت ہے کہ اگر مشتری نے قبضہ سے پہلے خریدی ہوئی باندی کا نکاح کر دیا پھر اس کو اس کے شوہر کے وطی کرنے سے پہلے دیکھا تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار باقی ہے اور نکاح کر دینے سے جو اس میں عیب آگیا اس کا بدلہ دینے کے واسطے مہر کافی ہے اگرچہ عیب کا جرمانہ مہر سے زائد ہو اور بعض فقہاء نے کہا کہ زیادتی جو باقی رہ گئی ہو اس کا تاوان دے اور یہی صحیح ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اگر غلام کو بخار آنے لگا پھر اس کا بخار جاتا رہا تو دیکھنے کے وقت اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر بخار آنے کی حالت میں مشتری نے قاضی کے سامنے یہ مقدمہ پیش کیا اور بائع نے اس غلام کو قبول کرنے سے انکار کیا ۱ تو قاضی واپس کرنے کا اختیار باطل کر کے بیع جائز کر دے گا پس اگر قاضی کے حکم دینے کے بعد غلام اچھا ہو گیا تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر غلام کے اچھا ہونے کی حالت میں بائع کے حضور میں اس کے واپس کر دینے پر گواہ کر لیے پھر بائع کے قبضہ کرنے سے پہلے اس کو بخار آنے لگا پھر اس کا بخار جاتا رہا تو غلام بائع کے ذمہ پڑے گا یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر دیکھی گیہوں کی ڈھیری تخمینہ سے خریدی اور اس پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ وہ خشک ہو کر کم ہو گئی تو اس کو خیار رویت نہ ہوگا اور یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ واضح ہو کہ جس شخص کے واسطے خیار ہو وہ فسخ کر دینے کا اختیار رکھتا ہے لیکن تین اشخاص یعنی وکیل اور وصی اور وہ غلام کہ جس کو تجارت کے واسطے اجازت دی گئی ہو اگر ان میں سے کوئی شخص

کسی چیز کو اس کی قیمت سے کم پر خریدے تو خیار عیب کی وجہ سے فسخ کر دینے کا مختار نہیں ہے ہاں خیار رویت یا خیار شرط کی وجہ سے فسخ کر سکتا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

دوسری فصل * ان چیزوں کے بیان میں جن کا تھوڑا سا دیکھنا خیار کے باطل ہونے کے حق میں کل کے دیکھنے کے مانند ہے

قاعدہ یہ ہے کہ اگر نہ دیکھی ہوئی چیز دیکھی ہوئی چیز کے تابع ہو تو نہ دیکھی ہوئی چیز میں اس کو خیار نہ ہوگا اور اگر دیکھی ہوئی چیز اصلی ہو تو اس بات پر لحاظ کیا جائے گا کہ دیکھی ہوئی چیز کے دیکھنے سے اگر نہ دیکھی ہوئی چیز کے حال سے آگاہ نہ کیا تو اس کا خیار رویت باقی رہے گا اور اگر اس کے حال سے آگاہ کر دیا ہو تو اس کا خیار رویت باطل ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی یا غلام خریدا اور اس کا چہرہ دیکھ کر پسند کیا تو اس کے بعد اس کو خیار نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی طرح چہرہ کا زیادہ حصہ دیکھ لیا تو تمام چہرہ کے دیکھنے کے مانند ہے اور اگر بنی آدم میں سوائے چہرے کے تمام اعضاء دیکھ لیے تو اس کا خیار باقی رہے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر گھوڑا یا خچر یا گدھا وغیرہ خریدا اور اس کے چہرہ کے سوا کچھ نہیں دیکھا تو امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ مشتری کو خیار باقی رہے گا تا وقتیکہ اس کا آگا و پچھا دیکھ لے یہ بدائع میں لکھا ہے اور فقہاء نے فرمایا ہے کہ اگر چوپایوں کے پہچاننے والوں کا یہ قول ہو کہ چوپایوں کے چاروں پاؤں کے دیکھنے کی ضرورت ہوتی ہے تو اُن کا دیکھنا بھی خیار ساقط ہونے کے واسطے شرط ہو گا یہ اقطع کی شرح قدوری میں لکھا ہے اور گھر یا سم اور پیشانی اور دوم کا دیکھ لینا کافی نہیں ہے اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ غیاثیہ میں لکھا ہے اور جو بکری اپنے پاس رکھنے کے واسطے خریدی ہو اس کے تھن اور تمام بدن کا دیکھنا ضروری ہے کذا فی الظہیریہ اور اگر گوشت کے

۱۔ قول انکار کیا اس واسطے کہ وہ بخار میں مبتلا ہو گیا ہے اور معنی یہ کہ مشتری کے پاس بخار آنے لگا ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ③ (290) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

If a goat is purchased, it is necessary to see its udder; as long as it has only been seen from a distance, the Option of Sight (Khiyar al-Ru'yah) shall remain. This is mentioned in *Al-Bada'i*. If a lactating cow or she-camel is purchased and the buyer sees its entire body but not its udders, the option remains; this is recorded in *Siraj al-Wahaj*. Regarding food items, tasting is necessary, and for aromatic goods, smelling is essential. For drums (Daff) used in Jihad, hearing their sound is necessary. In *Yatimeen*, it is stated that if someone buys something meant for tasting and tastes it at night without seeing it, the Option of Sight is forfeited; this is mentioned in *Al-Quniyah*.

If a movable property other than animals is purchased, then if a specific part is the primary objective—such as the face area in a *Maghlafar* (armored hood)[1]—the option is not void until that specific part is seen. If no specific part is the primary objective and the buyer is satisfied after seeing a small portion, the option is void, provided the unseen portion is identical in quality to the seen portion; this is as stated in *Fatawa Qazi Khan*. If the quality is not identical but inferior, the buyer retains the option; this is in *Al-Zakhiroh*. If a piece of cloth is purchased while folded and seen from the outside but not unfolded; if the cloth is plain without any embroidery or woodwork, the option is forfeited. However, if it has embroidery, the option remains until it is unfolded and the embroidery is inspected. If it lacks embroidery but features woodwork (Karchobi) and the buyer has seen the work, the option is lost. If the woodwork has not been seen, the option remains; this is in *Al-Bada'i*. Some jurists have noted that this ruling conforms to the customs (*'Urf*) of their time; however, according to our current customs, the option is not forfeited until the inner side of the cloth is inspected, as differences between the inner and outer sides of fabrics are now standard. This is the view of Imam Zufar, and the same ruling is found in *Al-Mabsut*, citing Imam Zufar; this is mentioned in *Fath al-Qadir*.

Regarding bedding, the option is not forfeited by seeing only the exterior until the patterns and color placements are inspected. For garments where the two sides differ, inspecting both is necessary; this is in *Al-Zahiriyyah*. In the chapter on carpets, jurists state that the entire carpet must be inspected; this is in *Nahr al-Faiq*. If a pillow is filled and seen from the outside; if it is filled with standard stuffing materials, the option is void. But if it is filled with unusual materials, the option remains; this is cited in *Al-Bahr al-Ra'iq* from *Ma'raj al-Dirayah*. If a lined robe (*Jubba*) is purchased and the lining is seen, the buyer retains the option when inspecting the outer fabric (*Ibrad*),

regardless of whether the lining was the primary objective (as in a fur-lined garment) or not, because the outer fabric is always an objective. However, if the outer fabric is not an objective (e.g., it is insignificant), the ruling is contrary. If the buyer has seen the outer fabric, the option is lost upon seeing the lining, unless the lining is the primary objective (like fur); this is cited in *Tatarkhaniyah* from *Burhaniyah*. *Fatawa Nasafi* states that if several *Mukaa'ib*[2] are purchased and placed facing each other, and the buyer sees them from the back, the Option of Sight is not void. But if seen from the front and the leather is not inspected, the option is lost; this is in *Fatawa Sughra*. Some jurists state that in our time, due to differences in leather and its being the primary objective, inspecting the leather is also necessary; this is in *Fath al-Qadir*. The inspection of minerals extracted from mines and goldsmiths' refuse is also valid. If a saddle is purchased along with its accessories and possessed, but the felt lining is not seen while the leather is, the buyer has the right to return the entire purchase. Similarly, if a millstone along with...

[1] *Maghlafar*: Apparently refers to armored hoods worn on the head during battle. [2] *Mukaa'ib*: Apparently refers to socks/boots with extra leatherwork on the heels; see lexicon (*Farhang*).

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द ३ (२९०) किताब-उल-बुयू (बिक्री का अध्याय)

अगर बकरी खरीदी है, तो उसके थन देखना ज़रूरी है; जब तक उन्हें दूर से देखा गया हो, तब तक उसका 'खियार' (विकल्प) बरकरार रहेगा, यह 'बदाई' में लिखा है। और अगर दूध देने वाली गाय या ऊंटनी खरीदी और उसके पूरे शरीर को देखा लेकिन थन नहीं देखे, तो उसका खियार बाकी रहेगा, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। खाने की चीज़ों में चखना और सूंघने की चीज़ों में सूंघना ज़रूरी है। और युद्ध में जो डफ (नगाड़े) बजाए जाते हैं, उनकी आवाज़ सुनना ज़रूरी है। 'यतमीन' में लिखा है कि अगर किसी ने चखने वाली चीज़ खरीदी और रात में बिना देखे उसे चख लिया, तो उसका खियार खत्म हो जाएगा, यह 'कुनिया' में लिखा है।

अगर जानवरों के अलावा कोई चल संपत्ति (माल-ए-मनकूला) खरीदी गई, तो यदि उसमें कोई विशेष चीज़ उद्देश्य (मकसूद) हो, जैसे 'मगलफर' (बख्तरबंद टोपी) १ में चेहरा मकसूद होता है, तो जब तक उस चीज़ को न देख ले, उसका खियार खत्म नहीं होगा। और अगर कोई विशेष चीज़ मकसूद नहीं है और खरीदार थोड़ा सा देखकर संतुष्ट हो गया, तो उसका खियार खत्म हो जाएगा, बशर्ते कि जो हिस्सा नहीं देखा गया है, वह गुणवत्ता में देखे गए हिस्से के बराबर हो। जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और यदि गुणवत्ता बराबर न मिले बल्कि कम हो, तो उसे खियार (रद्द करने का अधिकार) होगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अगर एक कपड़ा खरीदा और उसे मुड़ा हुआ ऊपर से देख लिया और खोलकर नहीं देखा; यदि कपड़ा सादा है जिस पर कोई कढ़ाई या नक्काशी नहीं है, तो खियार बाकी नहीं रहेगा। लेकिन अगर उस पर कढ़ाई है, तो जब तक उसे खोलकर उसकी कढ़ाई न देख ले, वह अपने खियार पर रहेगा। और यदि कढ़ाई न हो बल्कि लकड़ी का काम (कारचोबी) हो और उसने काम देख लिया है, तो फिर उसे खियार नहीं होगा। और अगर लकड़ी का काम नहीं देखा है, तो उसे खियार हासिल है, यह 'बदाई' में लिखा है। फिर कुछ न्यायविदों (फुकहा) ने कहा है कि यह नियम उनके समय के रीति-रिवाजों (उर्फ़) के अनुसार है, और हमारे रीति-रिवाजों के अनुसार जब तक खरीदार कपड़े को अंदर से नहीं देख लेता, उसका खियार खत्म नहीं होगा, क्योंकि कपड़ों में अंदर और बाहर के अंतर को महत्वपूर्ण माना गया है। यह इमाम ज़फ़र का कथन है और 'मबसूत' में भी यही नियम लिखा है जो इमाम ज़फ़र ने कहा है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है।

बिस्तरों में जब तक उनके सामने के हिस्से और रंग की जगह को न देख ले, तब तक केवल बाहरी भाग देखने से खियार खत्म नहीं होगा। और जिस कपड़े के दोनों किनारे अलग हों, उन दोनों का देखना मान्य है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। कालीन के मामले में न्यायविदों ने कहा है कि उसे पूरा

देखना चाहिए, यह 'नहर अल-फ़ाएक' में लिखा है। यदि तकिए के अंदर कुछ भरा हुआ है और उसे ऊपर से देख लिया, तो यदि उसमें वह चीज़ भरी है जिससे आमतौर पर तकिए भरे जाते हैं, तो उसका खियार खत्म हो जाएगा। और अगर उसमें ऐसी चीज़ भरी है जिससे तकिए नहीं भरे जाते, तो उसका खियार बाकी रहेगा, यह 'बहर अल-राएक' में 'मेराज अल-दराया' के हवाले से लिखा है। और अगर अस्तर लगा हुआ लबादा (जुब्बा) खरीदा और उसका अस्तर देख लिया, तो उसके बाहरी भाग (इबराद) देखने के समय खरीदार को खियार होगा, चाहे वह अस्तर मुख्य उद्देश्य हो (जैसे खाल के कपड़े पर) या न हो, क्योंकि बाहरी भाग हर हाल में मकसूद होता है। लेकिन अगर बाहरी भाग मकसूद न हो (जैसे तुच्छ अस्तर), तो नियम इसके विपरीत है। यदि खरीदार ने बाहरी भाग देख लिया, तो उसे अस्तर देखने के समय खियार नहीं होगा, लेकिन यदि अस्तर मकसूद हो (जैसे खाल), तो 'तातारीख़ानिया' में 'बुरहानिया' के हवाले से लिखा है कि खियार होगा। 'फ़तावा नसफी' में है कि यदि कुछ 'मुकाएब' २ खरीदे और उनके मुंह एक-दूसरे की तरफ कर दिए और खरीदार ने उन्हें पीछे की ओर से देखा, तो उसका देखने का विकल्प (खियार-ए-रुय्यत) खत्म नहीं होगा। और अगर उन्हें सामने से देख लिया और चमड़ा नहीं देखा, तो खियार खत्म हो जाएगा, यह 'फ़तावा सुगरा' में लिखा है। कुछ फुकहा ने कहा है कि हमारे समय में चमड़े में अंतर और उसके मकसूद होने के कारण चमड़े का देखना भी ज़रूरी है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और खान की मिट्टी तथा सुनारों की मिट्टी में जो कुछ निकलता है, उसका देखना मान्य है। यदि किसी ने ज़ीन (काठी) उसके सामान के साथ खरीदी और उस पर कब्ज़ा कर लिया, और उसका नंदा (ऊनी अस्तर) नहीं देखा फिर उसका चमड़ा देखा, तो उसे पूरा वापस करने का अधिकार है। और इसी तरह यदि चक्की...

१ मगलफर से स्पष्टतः तात्पर्य उन कवच वाली टोपियों से है जो युद्ध में सिर पर रखी जाती हैं। २ मुकाएब से स्पष्टतः ऐसे मोज़े मुराद हैं जिनकी एड़ियों पर चमड़े का अतिरिक्त काम हो, शब्दकोश (फरहंग) में देखें।

واسطے بکری خریدی تو اُس کا تھن دیکھنا ضروری ہے جب تک کہ اُس کو دور سے دیکھا ہو تو اُس کا خیار باقی رہے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر دودھ دیتی ہوئی گائے یا اونٹنی خریدی پھر اُس کا تمام بدن دیکھا لیکن اُس کے تھن نہیں دیکھے تو اُس کا خیار باقی رہے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور کھانے کی چیزوں میں چکھنا اور سونگھنے کی چیزوں میں سونگھنا ضرور ہے اور جہاد میں جو دف بجائے جاتے ہیں انکی آواز سننا ضروری ہے۔ یتیمین میں لکھا ہے اگر کوئی چکھنے کی چیز خریدی اور رات کو اسکو بلا دیکھے چکھا تو اُس کا خیار ساقط ہو جائے گا یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی شے مال منقولہ میں سے حیوانات کے سوا خریدی پس اگر اُس کی کوئی خاص چیز مقصود ہوتی ہے جیسے مغلفر ۱ـہ میں وجہ مقصود ہوتا ہے اور اُس کے مانند تو جب تک اُس چیز کو نہ دیکھے تب تک اُس کا خیار باطل نہ ہو گا اور اگر کوئی خاص مقصود نہیں ہوتی ہے اور اُس میں سے تھوڑا سے دیکھ کر راضی ہو گیا تو اُس کا خیار باطل ہو جائے گا بشرطیکہ جس قدر نہیں دیکھی ہے وہ صفت میں دیکھی ہوئی کے برابر ہو کذافی فتاویٰ قاضی خان اور اگر صفت میں برابر نہ پائے بلکہ گھٹا ہوا پائے تو اُس کو خیار حاصل ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر ایک کپڑا خریدا اور اُس کو لپٹا ہوا اوپر سے دیکھ لیا اور اُس کو کھول کر نہ دیکھا پس اگر وہ کپڑا سادہ ہے کہ اُس پر نقش یا کارچوبی وغیرہ نہیں ہے تو اُس کا خیار باقی نہ رہے گا اور اگر اُس پر نقش ہیں تو جب تک اُس کو کھول کر اُس کے نقش نہ دیکھے تب تک وہ اپنے خیار پر رہے گا اور اگر اُس پر نقش نہ ہوں بلکہ کارچوبی وغیرہ ہو اور اُس نے کام دیکھ لیا ہے تو پھر اُس کو خیار نہ ہو گا اور اگر اُس کی کار چوب نہیں دیکھی ہے تو اُس کو خیار حاصل ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ پھر

بعض فقہا نے کہا ہے کہ یہ حکم اُن کے عرف کے موافق ہے اور ہم لوگوں کے عرف کے موافق جب تک کپڑا اندر سے نہ دیکھ لے گا اُس کا خیار ساقط نہ ہوگا کیونکہ کپڑوں میں اندر اور باہر سے اختلاف کر دینا قرار پا گیا ہے اور یہ قول امام زفر کا ہے اور مبسوط میں وہی حکم لکھا ہے کہ جو امام زفر نے کہا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

بچھونوں میں جب تک اُن کا رخ اور رنگ کی جگہ نہ دیکھ لے تب تک اُس کا ظاہر دیکھنے سے خیار ساقط نہ ہوگا اور جس کپڑے کے دوزخ مختلف ہوں اُن دونوں کا دیکھنا معتبر ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور فرش کے باب میں فقہا نے کہا ہے کہ اُس کو تمام دیکھنا چاہیے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر تکیے کے اندر کچھ بھرا ہوا ہے اور اُس کو اوپر سے دیکھ لیا پس اگر وہ ایسی چیز سے بھرا ہے کہ جس سے تکیے بھرے جایا کرتے ہیں تو اُس کا خیار باطل ہو جائے گا اور اگر ایسی چیز سے بھرا ہے کہ جس سے تکیے نہیں بھرے جاتے ہیں تو اُس کو خیار باقی رہے گا یہ بحر الرائق میں معراج الدرایہ سے منقول ہے اور اگر استر لگا ہوا جبہ خریدا اور اُس کا استر دیکھ لیا تو اُس کے ابراد دیکھنے کے وقت مشتری کو خیار ہوگا خواہ وہ استر مقصود ہو مثلاً پوستین پر ہو یا نہ مقصود ہو اس واسطے کہ ابراد ہر حال میں مقصود ہوتا ہے لیکن اگر ایسی صورت ہو کے ان کا ابراد مقصود نہ ہو مثلاً حقیر ہو تو حکم اس کے برخلاف ہے اور اگر مشتری نے اُس کا ابراد دیکھ لیا تو اُس کو استر دیکھنے کے وقت خیار نہ ہو گا لیکن اُس صورت میں کہ استر مقصود ہو مثلاً پوستین ہو یہ تاتارخانیہ میں بُر ہانیہ سے منقول ہے اور فتاویٰ نسفی میں ہے کہ اگر چند مکاعب ۲ـہ خریدے اور ان کے منہ بعض کے بعض کی طرف کر دیے اور مشتری نے اُن کو پشت کی طرف سے دیکھا تو اُس کا خیار رویت باطل نہ ہوگا اور اگر ان کو رخ کی طرف سے دیکھ لیا اور چمڑا نہ دیکھا تو خیار رویت باطل ہو جائے گا یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ بعض فقہا نے کہا کہ ہمارے زمانے میں چمڑے کے اندر فرق کر دینے اور اُس کے مقصود ہونے کی

وجہ سے چمڑے کا دیکھنا بھی ضروری ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور کان کی مٹی اور سوناروں کی مٹی میں جو کچھ نکلتا ہے اُس کا دیکھنا معتبر ہے۔ اگر کوئی زین مع اُس کے سامان کے خریدی اور اُس پر قبضہ کر لیا اور اُس کا نمدانہ دیکھا پھر اُس کا خداد دیکھا تو اُس کو کل واپس کر دینے کا اختیار ہے اور اسی طرح اگر چکی مع...

۱؎ قولہ مغلفر ظاہر اً مراد اس سے آستی خود ہیں جو لڑائی میں سر پر رکھے جاتے ہیں ۱۲۔ ۲؎ مکاعب ظاہر اً ایسے موزے مراد ہیں جن کی ایڑیوں پر چمڑے کا کام زائد ہے اور فرہنگ میں دیکھو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (291) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If one purchases tools and some items distinct from them were not inspected, and then they are inspected, the buyer shall have the *Khiyar* (Option of Inspection). This is recorded in *al-Zahiriyyah*. If a person buys items in pairs, such as two socks, two door shutters, or two shoes, and inspects one of the pair, he shall retain the *Khiyar* upon seeing the other [1]. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. It is mentioned in the *Fatawa* that if a musk pod is purchased and the musk is extracted from it, the buyer no longer has the right to return it based on the Option of Sight (*Khiyar al-Ru'yah*) or Option of Defect (*Khiyar al-Ayb*), as extracting it causes a defect. However, if extracting the musk does not cause a defect, he may return it; this is recorded in *al-Zakhirah*. If one buys a basket of sugar without seeing it and then extracts and sifts the sugar, the *Khiyar* is forfeited; this is written in *al-Bahr al-Ra'iq*.

If oil filled in a glass bottle is purchased and the bottle is inspected but the oil is not poured onto the palm or finger, this shall not be considered as having inspected the oil according to Imam al-Azam [Abu Hanifa] (RA). This is written in *al-Khulasah*. If a purchased item is seen through glass or in a mirror, or if it was by a pool and seen within the water, this is not considered an inspection, and the *Khiyar* remains. This is written in *Siraj al-Wahhaj*. If a fish in water, which can only be caught by fishing, is purchased and seen in the water, some jurists stated that the *Khiyar* is not forfeited, and this is the correct view; this is written in *Fath al-Qadir*. If seeds are seen behind a thin veil, it shall be counted as inspection; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. It is narrated from Imam Muhammad (RA) in *al-Muntaqa* that if one sees a single grape of a vine, the *Khiyar* remains until some of every type of grape is inspected. Regarding date trees, if one sees some and is satisfied, the *Khiyar al-Ru'yah* becomes void. Seeing one variety of melon is considered equivalent to seeing all. If sour and sweet pomegranates are purchased and one is inspected, the buyer shall have the *Khiyar* upon seeing the other kind. It is also mentioned in *al-Muntaqa* that if date hearts (pith) are purchased and one is satisfied after seeing some, the sale does not become binding until all are seen and satisfied. This same rule applies to all fruits that are visible and sold by measure, weight, or count but are still on the tree; this is written in *al-Zakhirah*.

This is the preferred view (*mukhtar*), as written in *al-Mudmarat*. If the object of sale is real estate (*aqar*), it is mentioned in common narrations that if the house (*dar*) is seen from the outside and the buyer is satisfied, the *Khiyar* is lost. The jurists stated that this ruling applies when there is no building inside the courtyard. If there is a

building inside, it is necessary to inspect the interior parts intended for use, and the legal verdict (*fatwa*) is based on this. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. In *al-Muhit*, it is stated that even if there are two rooms for winter, two for summer, and two made of wood inside the house, inspecting all is a condition, just as inspecting the courtyard is a condition. Inspecting the kitchen, the refuse area [2], and the upper chamber (*balakhana*) is not a condition, except in cities where the upper chamber is a primary objective, such as the city of Samarkand. Some have made the inspection of all these a condition as well, and this is more apparent and appropriate (*azhar wa ashbah*). If there is a chamber for grain storage, according to this narration, seeing the outer wall of the chamber suffices; this is written in *al-Khulasah*. If a grapevine is purchased, it is mentioned in the book that if the tops of the trees are seen from outside and the buyer is satisfied upon seeing the top of each tree, the *Khiyar al-Ru'yah* will not remain; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

In the chapter on orchards (*bustan*), jurists have said it must be inspected from both inside and outside. This is written in *al-Bahr al-Ra'iq*. If several items are purchased and some were inspected at the time of purchase and some were not, if the items are sold by measure or weight, then if it is a single container...

---

1. The *Khiyar* will apply because both are united as a pair, but in terms of utility, each must be sound. 2. For carrying waste or in the well-known sense.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (291) किताब अल-बुयू'

यदि औज़ार खरीदे और उनमें से कोई ऐसी चीज़ जो उनसे अलग है नहीं देखी, और फिर उसे देखा तो उसे 'खियार' (विकल्प) प्राप्त होगा, यह ज़हीरिया में लिखा है। और यदि दो मोज़े या दो किवाड़ या दो जूतियाँ यानी जोड़ा-जोड़ा खरीदे और जोड़े में से एक को देख लिया, तो दूसरे को देखने के समय उसे खियार रहेगा [1]। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। और फ़तावा में उल्लेख है कि यदि कस्तूरी (मुश्क) की नाभि खरीदी और उसमें से कस्तूरी निकाली तो खियार-ए-रुयत (दर्शन का विकल्प) या खियार-ए-ऐब (दोष का विकल्प) के कारण उसे वापस करने का अधिकार नहीं रहा, क्योंकि निकालने से उसमें दोष पैदा हो गया। और यदि कस्तूरी निकालने से दोष पैदा न हो तो वापस कर सकता है, यह ज़खीरा में लिखा है। यदि बिना देखी हुई चीनी की टोकरी खरीदी, फिर उसमें से चीनी निकालकर छान डाली तो उसका खियार समाप्त हो जाएगा, यह बहर-उर-रैक में लिखा है।

यदि कुछ तेल जो एक शीशी में भरा हुआ है खरीदा और शीशी को देख लिया लेकिन तेल अपनी हथेली या उंगली पर नहीं निकाला, तो इमाम आज़म (रह.) के निकट यह तेल देखने में नहीं गिना जाएगा, यह खुलासा में लिखा है। और यदि खरीदी हुई चीज़ को शीशे के पीछे से या आईने के अंदर देखा या वह किसी हौज के किनारे थी कि उसे पानी के अंदर देखा, तो यह देखने में नहीं गिना जाता और उसे खियार शेष रहेगा, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है। और यदि पानी के अंदर कोई ऐसी मछली जिसे बिना शिकार के पकड़ना संभव है खरीदी और उसे पानी के अंदर देख लिया, तो कुछ फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने कहा कि उसका खियार समाप्त नहीं होगा और यही सही है, यह फ़तह अल-क़दीर में लिखा है। और यदि बीज को बारीक पर्दे के पीछे से देखा तो देखने में गिना जाएगा, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। मुन्तक़ा में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि यदि अंगूर की बेल का एक अंगूर देखा तो उसे खियार शेष रहेगा जब तक कि हर प्रकार के अंगूरों में से कुछ-कुछ न देख ले। और खजूर के पेड़ों में यदि कुछ को देखकर राजी हो गया तो खियार-ए-रुयत निरस्त हो जाएगा। तरबूज की किस्मों में से एक किस्म का देखना सबके देखने के समान माना गया है। और यदि खट्टे और मीठे अनार खरीदे और एक को देख लिया तो दूसरी किस्म के देखने के समय उसे खियार प्राप्त होगा। मुन्तक़ा में यह भी उल्लेख है कि यदि खजूर के गूदे खरीदे और कुछ को देखकर राजी हो गया तो बिक्री तब तक अनिवार्य नहीं होगी जब तक कि सबको न देख ले और उससे संतुष्ट न हो जाए। यही हाल उन सभी फलों का है जो प्रकट हों और नाप-तौल या गिनती में आते हों लेकिन पेड़ पर हों, यह ज़खीरा में लिखा है।

यही 'मुख्तार' (पसंदीदा मत) है, यह मुज़मरात में लिखा है। और यदि खरीदी गई चीज़ अचल संपत्ति (अक़ार) हो, तो सामान्य रिवायतों में उल्लेख है कि यदि घर (दार) को बाहर से देखा और राजी हो गया तो उसका खियार खत्म हो जाएगा। फ़ुक़हा ने फरमाया है कि यह नियम तब है जब घर के अंदर कोई इमारत न हो; और यदि उसके अंदर कोई इमारत हो, तो अंदर से देखना जो कुछ उद्देश्य है उसका देखना आवश्यक है, और इसी पर फ़तवा है। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। मुहीत में फरमाया गया है कि यदि घर के अंदर सर्दियों के दो कमरे, गर्मियों के दो कमरे और लकड़ी के दो कमरे हों, तो सबका देखना शर्त है, जैसे कि घर के आँगन का देखना शर्त है। और रसोईघर और कूड़ाघर [2] तथा ऊपरी मंजिल (बालाखाना) का देखना शर्त नहीं है, लेकिन ऐसे शहर में शर्त होगा जहाँ ऊपरी मंजिल मुख्य उद्देश्य होती है, जैसे समरकंद शहर में। और कुछ ने इन सबके देखने की भी शर्त लगाई है और यही अधिक स्पष्ट और समान (अज़हर व अशबह) है। यदि अनाज के लिए कोई कोठरी (बैत) हो, तो इस रिवायत के अनुसार उत्तर दिया जाएगा कि कोठरी से बाहर की दीवार का देखना पर्याप्त है, यह खुलासा में लिखा है। और यदि अंगूर की बेल खरीदी तो किताब में उल्लेख है कि यदि पेड़ों की चोटियों को बाहर से देख लिया और हर पेड़ की चोटी देखकर राजी हो गया तो खियार-ए-रुयत शेष नहीं रहेगा, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

बगीचे (बुस्तान) के अध्याय में फ़ुक़हा ने कहा है कि उसे अंदर और बाहर से देखना चाहिए। यह बहर-उर-रैक में लिखा है। यदि खरीदी हुई कई चीज़ें हों और खरीदते समय कुछ को देखा और कुछ को नहीं देखा, तो यदि वह चीज़ नाप या तौल की चीज़ों में से है, और यदि वह एक ही बर्तन...

---

1. खियार आ जाएगा क्योंकि जोड़ा होने में दोनों एक हैं, लेकिन काम के मामले में हर एक का सही होना ज़रूरी है। 2. कूड़ा फेंकने की जगह या प्रसिद्ध अर्थ में।

آلات خریدی اور اس میں کوئی چیز جو اس سے الگ ہے نہیں دیکھی اور پھر اس کو دیکھا تو اُس کو خیار حاصل ہوگا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر دو موزے یادو کواڑ یادو جوتیاں یعنی جوڑا جوڑا خریدے اور ایک کو جوڑے میں سے دیکھ لیا تو دوسرے کے دیکھنے کے وقت اس کو خیار رہے گا ۱ــہ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور فتاویٰ میں مذکور ہے کہ اگر مشک کا نافہ خریدا اور اس میں سے مشک نکالا تو خیار رویت یا خیار عیب کی وجہ سے اس کو واپس کرنے کا اختیار نہ رہا کیونکہ نکالنے سے اس میں عیب پیدا ہو گیا اور اگر مشک نکالنے سے عیب نہ پیدا ہو تو واپس کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر بے دیکھی ہوئی شکر کی زنبیل خریدی پھر اس میں سے شکر نکال کر چھان ڈالی تو اس کا خیار ساقط ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

اگر کچھ تیل جو ایک شیشے میں بھرا ہوا ہے خریدا اور شیشے کو دیکھ لیا اور تیل اپنی ہتھیلی یا انگلی پر نہیں نکالا تو امام اعظمؒ کے نزدیک یہ تیل دیکھنے میں شمار نہ ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر خریدی ہوئی چیز کو شیشے کے پیچھے سے یا آئینہ کے اندر دیکھا یا وہ کسی حوض کے کنارے تھی کہ اس کو پانی کے اندر دیکھا تو یہ دیکھنے میں شمار نہیں ہے اور اس کو خیار باقی رہے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر پانی کے اندر کوئی ایسی مچھلی کہ جس کا بدون شکار کے پکڑنا ممکن ہے خریدی اور اس کو پانی کے اندر دیکھ لیا تو بعض فقہاء نے فرمایا کہ اُس کا خیار ساقط نہ ہوگا اور یہی صحیح ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر بیج کو باریک پردہ کے پیچھے سے دیکھا تو دیکھنے میں شمار ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور منتقٰی میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر تاک کا ایک انگور دیکھا تو اُس کو خیار باقی رہے گا یہاں تک کہ ہر قسم کے انگوروں میں سے کچھ کچھ دیکھے اور خرما کے درختوں میں اگر بعض کو دیکھ

کر راضی ہو گیا تو خیار رویت باطل ہو جائے گا اور خربوزے کی قسموں میں سے ایک قسم کا دیکھنا سب کے دیکھنے کے مانند گردانا گیا ہے اور اگر کھٹے اور میٹھے انار خریدے اور ایک کو دیکھ لیا تو دوسری قسم کے دیکھنے کے وقت اس کو خیار حاصل ہو گا اور بھی منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر خرمے کے گودھے خریدے اور بعض کو دیکھ کر راضی ہو گیا تو بیع لازم نہ ہو جائے گی یہاں تک کہ سب کو دیکھ لے اور اس سے راضی ہو جائے اور یہی حال تمام اُن پھلوں کا ہے کہ جو ظاہر ہوں اور ناپ تول یا شمار میں آتے ہوں مگر درخت پر ہوں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

یہی مختار ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور اگر مبیع عقار ہو تو عامہ روایات میں یہ مذکور ہے کہ اگر دار کو باہر سے دیکھا اور راضی ہو گیا تو اُس کا خیار جاتا رہے گا۔ فقہاء نے فرمایا ہے کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ دار کے اندر کوئی عمارت نہ ہو اور اگر اُس کے اندر کوئی عمارت ہو تو اندر سے دیکھنا جو کچھ مقصود ہے اس کا دیکھنا ضروری ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور محیط میں فرمایا حتیٰ کہ اگر دار کے اندر دو بیت جاڑوں کے اور دو بیت گرمیوں کے اور دو بیت کاٹھ کے ہوں تو سب کا دیکھنا شرط ہے جیسا کہ دار کے صحن کا دیکھنا شرط ہے اور باورچی خانہ اور مزبلہ چنانچہ گھوراکا دیکھنا ۲ـہ اور بالا خانہ کا دیکھنا شرط نہیں ہے لیکن ایسے شہر میں شرط ہو گا کہ جہاں بالا خانہ مقصود ہوتا ہے جیسے شہر سمرقند میں اور بعضوں نے ان سب کے دیکھنے کی بھی شرط لگائی ہے اور یہی اظہر واشبہ ہے اور یہی اگر غلہ کے واسطے کوئی بیت ہو تو اس روایت کے موافق جواب دیا جائے گا کہ بیت سے باہر دیوار کا دیکھنا کفایت کرتا ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر کوئی تاک انگور کا خریدا تو کتاب میں مذکور ہے کہ اگر درختوں کی چوٹیاں باہر سے دیکھ لیں اور ہر درخت کی چوٹی دیکھ کر راضی ہو گیا تو خیار رویت باقی نہ رہے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

بستان کے باب میں فقہاء نے کہا ہے کہ اس کو اندر اور باہر سے دیکھنا چاہیے۔ یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر خریدی ہوئی چند چیزیں ہوں اور خریدتے وقت بعض کو دیکھا اور بعض کو نہیں دیکھا پس اگر وہ چیز ناپ یا تول کی چیزوں میں سے ہے پس اگر ایک ہی برتن ...

۱۔ خیار آجائے گا کیونکہ جوڑا ہونے میں دونوں متحد ہیں لیکن کام کے حق میں ہر ایک ٹھیک ہونا چاہیے۔ ۲۔ کرایہ چلانے یا بمعنے معروف ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 292 | Book of Sales

...is in it, then he will not have an option (Khiyar), but if he finds the remainder not in accordance with what he has seen, then an option will be established for him, but it will be an option for defect (Khiyar al-Ayb), not an option of inspection (Khiyar al-Ruy'ah). And if a measurable or weighable thing is in two containers, then if they are all of the same genus and quality, the scholars (Mashaikh) have disagreed regarding it. The scholars of Iraq said that he will not have an option, and this is correct. But if they are of two different genera or of the same genus but two different qualities, then he will have an option, and there is no disagreement in this; this is written in al-Bada'i. And if the sale involves countable items that differ among themselves, such as buying pieces of cloth in a bag or buying melons in a basket, then it is necessary to see each one. If he sees some, he will retain the option for the remainder. However, if he intends to return them, he must return all of them; this is written in al-Zakhira. And if the countable items are nearly equal among themselves, like walnuts or eggs etc., then seeing some of them is sufficient, provided that the remainder is found to be equal to or better than what was seen; this is written in al-Muhit.

But if he wants to return them, he shall return all of them, and this is correct; this is written in Jawahir al-Ikhlati. Thus, if in the mentioned cases the buyer claims that he did not find the remainder according to the quality of what he saw, but rather found it inferior, and the seller says it is not so but rather you found it according to its quality, then the statement of the seller shall be taken upon oath, and the buyer must bring witnesses; this is written in al-Zakhira. If something hidden underground is bought, like onions, garlic, carrots, etc., then seeing some is not sufficient, and the option remains until he sees all of them. This is according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa). According to the Sahibayn (Abu Yusuf and Muhammad), if he digs up as much of it as allows the condition of the rest to be known and is satisfied with it, his option will lapse; this is written in Siraj al-Wahhaj. The general body of scholars (Mashaikh) said that this issue is not mentioned in Zahir al-Riwayah and is only mentioned in al-Amali by Imam Abu Yusuf. He said that if the thing hidden underground is of a type that is measured or weighed after being dug up, like onions, garlic, and carrots, and the buyer digs up some of it with the seller's permission or the seller himself digs it up, then if the dug-up part is suitable for measuring or weighing and the buyer sees it and is satisfied, the sale of all becomes binding. Seeing some will be considered like seeing all, provided the rest is like it. If the dug-up part was so little that it could not be weighed, the option will not be

voided. All of this applies when the seller himself has dug it up or the buyer has dug it up with the seller's permission. If the buyer digs up some of it without the seller's permission, then if the dug-up part has some value, the sale of all becomes binding whether the buyer is satisfied with it or not; this is written in Fatawa Qadhi Khan.

Whether on the other hand, the thing turns out to be less in the ground or nothing comes out of it, this is mentioned in al-Muhit. And if the dug-up part is so little that it has no value, the buyer's option will not be voided. In these issues, the fatwa is based on the opinion of Imam Abu Yusuf; this is written in Fatawa Qadhi Khan. If these hidden ground items are sold by count, like radishes etc., then seeing some does not void the option for the rest, provided the seller himself dug it up or the buyer dug it up with the seller's permission. If the buyer dug it up without the seller's permission and the dug-up part has some value, his option will lapse; this is written in al-Muhit, and this is the chosen (mukhtar) opinion; this is written in Fath al-Qadir. And all this ruling that has been mentioned is in the case where the presence of the thing hidden in the ground is certain. If it was sold before sprouting or after sprouting but it is not known whether it has sprouted inside the ground or not, then the sale will not be valid. And if such a thing which is in the ground is bought and dug up with the permission of the seller, then the sale of all will be binding. And if such a thing which is ground... [sentence continues on next page]

Footnote: 1 His statement "better than etc.": seeing (some) is sufficient in one genus, provided all are like the rest or worse. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 | 292 | किताबुल बुयू

...में हो तो उसे खियार (विकल्प) न होगा, लेकिन अगर बाकी को देखे हुए के मुताबिक न पाए तो उसे खियार साबित होगा, लेकिन खियार-ए-ऐब साबित होगा, खियार-ए-रूयत साबित न होगा। और अगर नाप या तौल की चीज़ दो बर्तनों में हो, तो वे सब अगर एक ही जिन्स (प्रकार) और एक ही गुण की हों तो उसमें मशायख (विद्वानों) ने मतभेद किया है। और मशायख-ए-इराक़ ने फरमाया है कि उसे खियार न होगा और यही सही है। और अगर दो जिन्सों की हों या एक ही जिन्स में दो गुणों की हों, तो उसे खियार प्राप्त होगा और इसमें कोई मतभेद नहीं है; यह 'बदाये' में लिखा है। और अगर बिक्री ऐसी गिनती की चीज़ें हों जिनमें आपस में फर्क होता है, जैसे किसी थैले के कपड़े खरीदे या टोकरी (नौकरे) में खरबूजे खरीदे, तो हर एक का देखना ज़रूरी है। और अगर कुछ को देखा तो बाकी में उसे खियार रहेगा, लेकिन अगर वापस करने का इरादा करे तो सब वापस करने होंगे; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और अगर गिनती की चीज़ें आपस में लगभग बराबर हों, जैसे अखरोट या अंडे वग़ैरह, तो उनमें से कुछ का देखना पर्याप्त है, बशर्ते कि बाकी को देखे हुए के बराबर या उससे बेहतर पाए; यह 'मुहीत' में लिखा है।

लेकिन अगर वापस करना चाहे तो सब वापस करेगा और यही सही है; यह 'जवाहिरुल अख़लाती' में लिखा है। अतः अगर इन सूरतों में जो ज़िक्र हुईं, खरीदार यह दावा करे कि मैंने बाकी को देखे हुए के गुण पर नहीं पाया बल्कि उससे कम पाया, और बेचने वाले ने कहा कि ऐसा नहीं है बल्कि तूने उसी के गुण पर पाया है, तो कसम लेकर बेचने वाले की बात मानी जाएगी और खरीदार को गवाह लाने चाहिए; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर कोई चीज़ जो ज़मीन के अंदर छिपी होती है, जैसे प्याज़ और लहसुन और गाजर वग़ैरह खरीदी, तो कुछ का देखना काफी नहीं है, और जब तक सब को न देख ले उसे खियार बाकी रहेगा। और यह इमाम-ए-आज़म के नज़दीक है। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक अगर उसमें से इतना उखाड़ा जिससे बाकी का हाल मालूम हो सकता है और उस पर राजी हो गया, तो उसका खियार खत्म हो जाएगा; यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। और आम मशायख ने फरमाया है कि यह मसला 'ज़ाहिरुर-रिवायत' में ज़िक्र नहीं है और केवल इसका ज़िक्र 'अमाली' में इमाम अबू यूसुफ से है कि उन्होंने फरमाया कि अगर ज़मीन के अंदर छिपी चीज़ इस किस्म की है कि उखाड़ने के बाद नाप या तौल में आती है, जैसे प्याज़ और लहसुन और गाजर, और खरीदार ने बेचने वाले की इजाज़त से उसमें से कुछ उखाड़ी या खुद बेचने वाले ने उखाड़ी, फिर अगर उखाड़ी हुई चीज़ नाप या तौल के लायक है और खरीदार उसे देखकर

राजी हो गया, तो सबकी बिक्री अनिवार्य (लाज़िम) हो जाएगी। और कुछ का देखना सबके देखने के समान माना जाएगा बशर्ते कि बाकी उसी की तरह हो। और अगर उखाड़ी गई चीज़ इतनी कम थी कि जो वज़न में नहीं आ सकती थी, तो खियार बातिल (रद्द) नहीं होगा। और यह सब उस सूरत में है कि बेचने वाले ने खुद उखाड़ी हो या खरीदार ने बेचने वाले की इजाज़त से उखाड़ी हो। और अगर खरीदार ने बेचने वाले की इजाज़त के बिना उसमें से कुछ उखाड़ा, तो अगर उखाड़ी हुई चीज़ इतनी हो कि उसकी कुछ कीमत है, तो सब की बिक्री लाज़िम हो जाएगी, चाहे खरीदार उससे राजी हो या न हो; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

चाहे दूसरी तरफ ज़मीन में वह चीज़ कम निकले या उसमें से कुछ भी न निकले, यह 'मुहीत' में ज़िक्र है। और अगर उखाड़ी हुई चीज़ इतनी कम हो कि उसकी कुछ कीमत नहीं है, तो खरीदार का खियार बातिल नहीं होगा। और इन मसलों में इमाम अबू यूसुफ के कौल (कथन) पर फतवा है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और अगर ये ज़मीन की छिपी चीज़ें गिनती से बेची जाती हों, जैसे मूली वग़ैरह, तो कुछ के देख लेने से बाकी का खियार बातिल नहीं होता है, बशर्ते कि बेचने वाले ने खुद उखाड़ी हो या खरीदार ने बेचने वाले की इजाज़त से उखाड़ी हो। और अगर खरीदार ने बेचने वाले की बिना इजाज़त उखाड़ी और उखाड़ी हुई की कुछ कीमत भी है, तो उसका खियार खत्म (साक़ित) हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है और यही मुख़्तार (चुना हुआ) है; यह 'फतहुल क़दीर' में लिखा है। और यह सब हुक्म जो ज़िक्र हुआ उस सूरत में है कि जो चीज़ ज़मीन में छिपी है उसका ज़मीन के अंदर होना यकीनी हो। और अगर उगने से पहले या उगने के बाद बेची मगर यह नहीं मालूम होता है कि ज़मीन के अंदर उगी है या नहीं उगी है, तो बिक्री जायज़ न होगी। और अगर ऐसी चीज़ को जो ज़मीन के अंदर हो, खरीदकर बेचने वाले की इजाज़त से उखाड़ी तो सब बिक्री लाज़िम होगी। और अगर ऐसी चीज़ को जो ज़मीन...

पादलेख (Footnote): १ उनका कहना 'बढ़कर आदि': देखना एक जिन्स में काफी है बशर्ते कि सब बाकी के समान हों या उससे बदतर हों १२।

میں ہو تو اُس کو خیار نہ ہوگا لیکن اگر باقی کو دیکھے ہوئے کے موافق نہ پائے تو اُس کو خیارِ ثابت ہوگا لیکن خیارِ عیب ثابت ہوگا خیارِ رویت ثابت نہ ہوگا اور اگر ناپ یا تول کی چیز دو برتنوں میں ہو پس وہ سب اگر ایک ہی جنس اور ایک ہی صفت کی ہو تو اُس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور مشائخِ عراق نے فرمایا ہے کہ اُس کو خیار نہ ہوگا اور یہی صحیح ہے اور اگر دو جنسوں کی ہو یا ایک ہی جنس میں دو صفت کی ہو تو اُس کو خیار حاصل ہوگا اور اُس میں کچھ اختلاف نہیں ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر بیع ایسی گنتی کی چیزیں ہوں کہ جن میں آپس میں فرق ہوتا ہے جیسے کسی تھیلے کے کپڑے خریدے یا نوکرے میں خربزے خریدے تو ہر ایک کا دیکھنا ضروری ہے اور اگر بعض کو دیکھا تو باقی میں اُس کو خیار رہے گا لیکن اگر واپس کرنے کا قصد کرے تو کل واپس کرنے ہیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر گنتی کی چیزیں آپس میں قریب برابر کی ہوں جیسے اخروٹ یا انڈے وغیرہ تو ان میں بعض کا دیکھنا کفایت کرتا ہے بشرطیکہ باقی کو دیکھے ہوئے کے برابر یا اُس سے بڑھ کر پائے یہ محیط میں لکھا ہے۔

لیکن اگر واپس کرنا چاہے تو سب واپس کرے گا اور یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے۔ پس اگر ان صورتوں میں جو مذکور ہوئیں مشتری یہ دعویٰ کرے کہ میں نے باقی کو دیکھے ہوئے کی صفت پر نہیں پایا بلکہ اس سے کمتر پایا اور بائع نے کہا کہ ایسا نہیں ہے بلکہ تو نے اُسی کی صفت پر پایا ہے تو قسم لے کر بائع کا قول لیا جائے گا اور مشتری کو گواہ لانا چاہئیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی چیز جو زمین کے اندر پوشیدہ ہوتی ہے جیسے پیاز اور لہسن اور گاجر وغیرہ خریدی تو بعض کا دیکھنا کافی نہیں ہے اور تا وقتیکہ سب کو نہ دیکھ لے اُس کو خیار باقی رہے گا اور یہ امام اعظم کے نزدیک ہے اور صاحبین کے نزدیک اگر اُس میں سے اس قدر

اکھاڑی کہ جس سے باقی کا حال معلوم ہو سکتا ہے اور اس پر راضی ہو گیا تو اُس کا خیار ساقط ہو جائے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور عامہ مشائخ نے فرمایا ہے کہ یہ مسئلہ ظاہر الروایت میں مذکور نہیں ہے اور فقط اس کا ذکر امالی میں امام ابو یوسف سے ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ اگر زمین کے اندر پوشیدہ چیز اس قسم کی ہے کہ بعد اکھاڑنے کے ناپ یا تول میں آتی ہے جیسے پیاز اور لہسن اور گاجر اور مشتری نے بائع کی اجازت سے اُس میں سے کچھ اکھاڑی یا خود بائع نے اُکھاڑی پس اگر اکھاڑی ہوئی چیز ناپ یا تول کے لائق ہے اور مشتری اُس کو دیکھ کر راضی ہو گیا تو سب کی بیع لازم ہو جائے گی اور بعض کا دیکھنا کل کے دیکھنے کے مانند شمار ہوگا بشرطیکہ باقی اُسی کے مانند ہو اور اگر اکھاڑی چیز تھوڑی سی تھی کہ جو وزن میں نہیں آسکتی تھی تو خیارِ باطل نہ ہوگا اور یہ سب اُس صورت میں ہے کہ بائع نے خود اکھاڑی ہو یا مشتری نے بائع کی اجازت سے اکھاڑی ہو اور اگر مشتری نے بلا اجازت بائع کے اُس میں سے کچھ اکھاڑا پس اگر اکھاڑی ہوئی چیز اس قدر ہو کہ اُس کی کچھ قیمت ہے تو سب بیع لازم ہو جائے گی خواہ مشتری اُس سے راضی ہو یا نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

خواہ دوسری جانب زمین میں وہ چیز کم نکلے یا اُس میں سے کچھ بھی نہ نکلے یہ محیط میں مذکور ہے اور اگر اکھاڑی ہوئی چیز اس قدر تھوڑی ہو کہ اس کی کچھ قیمت نہیں ہے تو مشتری کا خیار باطل نہ ہوگا اور ان مسئلوں میں امام ابو یوسف کے قول پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر یہ زمین کی پوشیدہ چیزیں گنتی سے فروخت ہوتی ہوں جیسے مولی وغیرہ تو بعض کے دیکھ لینے سے باقی کا خیارِ باطل نہیں ہوتا ہے بشرطیکہ بائع نے خود اکھاڑی ہو یا مشتری نے بائع کی اجازت سے اکھاڑی ہو اور اگر مشتری نے بائع کی بلا اجازت اکھاڑی اور اکھاڑی ہوئی کی کچھ قیمت بھی ہے تو اُس کا خیار ساقط ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور یہی مختار ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور یہ سب حکم جو مذکور ہوا اُس صورت میں ہے کہ جو

چیز زمین میں پوشیدہ ہے اُس کا زمین کے اندر ہونا یقینی ہو اور اگر اُگنے سے پہلے یا اُگنے کے بعد فروخت کی مگر یہ نہیں معلوم ہوتا ہے کہ زمین کے اندر اُگی ہے یا نہیں اُگی ہے تو بیع جائز نہ ہو گی اور اگر ایسی چیز کو جو زمین کے اندر ہو خرید کر بائع کی اجازت سے اکھاڑی تو سب بیع لازم ہو گی اور اگر ایسی چیز کو جو زمین

۱ قولہ بڑھ کر الخ کا دیکھنا ایک جنس میں کافی ہے بشرطیکہ سب باقی کے مثل ہو یا بدتر ہوا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ② [293] Kitab-ul-Buyoo (The Book of Sales)

...present inside, such as onions, etc., were sold, and the seller, after pulling some out from a certain spot, said, "I am selling these to you on the condition that they will be as abundant everywhere as they appear here," or if they are already present, then the sale is invalid. This is recorded in Fatawa Qazi Khan.

Imam Abu Yusuf (RA) said that if carrots were sold and the seller expressed fear, saying, "I fear that if I pull them out and you are not satisfied, I will suffer a loss," and the buyer said, "I fear that if I pull them out and they are not good, I will not be able to return them," then it is permissible for a third party to volunteer to pull them out. If neither intended this, the judge (Qazi) shall annul their sale contract. This is mentioned in the commentary of Quduri by Al-Aqta'. If someone buys two patches of carrots, pulls out one and finds the carrots good, then pulls out the second and finds them defective, he cannot return any of them because pulling them out has caused a defect (reduced their freshness/marketability). However, he shall take back from the seller an amount equivalent to the loss caused by the defect. If one buys a sack full of carrots where large carrots were placed at the opening but small ones were found inside, if the small carrots do not sell at the price of large ones, it will be considered a defect, and the buyer will claim the loss from the seller. This is in Fatawa Qazi Khan. Hisham mentioned in his *Nawadir* that he asked Imam Muhammad (RA) about a man who bought carrots from ten *jareebs* of land, took possession, and sent his slave to pull them out. After the slave pulled them all out, the buyer arrived; does he still have the 'Option of Sight' (*Khiyar-al-Ruyat*)? The Imam replied, "Yes." I then said that pulling them out reduced their value by a third; he replied that the option remains regardless of the loss. This is in *Al-Muheet*.

Ninth Chapter ۞ Regarding the Rulings of Purchases by the Blind, Agents, and Messengers

The buying and selling of a blind person is valid, and all three Imams agree on this, as stated in *Fath al-Qadir*. He has the 'Option of Choice' (*Khiyar*) in what he buys but not in what he sells, as stated in *Siraj al-Wahhaj*. For things that are identified by touch, the blind person's handling and touching are equivalent to the seeing person's looking. For things identified by smell, his smelling is the standard, and for things identified by taste, his tasting is valid; this is recorded in *Al-Zakheera*. The most famous narration among all reports is that describing the qualities (*Wasf*) is not a condition; this is in *Muheet al-Sarakhsi*. If it is cloth, then along with touching, its

length, width, quality, and grade must be described twice. In the case of wheat, touching and describing the quality are necessary, as stated in *Al-Jawharah al-Nayyirah*. If fruit still on trees is purchased, according to the more prominent narrations, describing the quality is necessary, but nothing else; this is in *Muheet al-Sarakhsi*. In the case of real estate (*Aqar*), the blind person's option is not waived until its description is provided, and this is the correct school of thought, as stated in the commentary of Quduri by Al-Aqta'.

This, namely the description of qualities, is valid for all those things that cannot be identified through touch, smell, or taste, such as quadrupeds (livestock).

---

1. Note on "The option remains": In our region, it is customary that when a field of radishes, carrots, or turnips is ready, the buyer purchases based on a sample, waives the option, and the seller is absolved from any future defects; there is no harm in this. And Allah knows best.
2. Note on "Grade": For example, the first type of *Deebaj* (silk cloth) which weighs two seers of silk per yard. And Allah knows best.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ② [२९३] किताब-उल-बुयू (बिक्री की किताब)

...अंदर मौजूद है जैसे प्याज़ वगैरह बेच दिया और विक्रेता ने किसी जगह से कुछ उखाड़कर कहा कि मैं तुम्हारे हाथ इस शर्त पर बेचता हूँ कि हर जगह इसी तरह अधिकता के साथ निकलेंगी या मौजूद हैं, तो बिक्री जायज़ नहीं है। यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है।

इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि अगर गाजरें बेचीं और विक्रेता ने कहा कि मुझे यह डर है कि अगर मैं उन्हें उखाड़ूँ और तुम राजी न हो तो मेरा नुकसान होगा, और खरीदार ने कहा कि मुझे यह डर है कि अगर मैं उखाड़ूँ और वे अच्छी न निकलें तो मैं उन्हें वापस नहीं कर सकूँगा, तो जो व्यक्ति उन्हें उखाड़ने में स्वेच्छा से मदद (ततौअ) करे, वह जायज़ है। और अगर दोनों में से किसी ने इसका इरादा न किया हो, तो काज़ी उनके बिक्री के अनुबंध को रद्द कर देगा। यह अकता की शरह क़ुदूरी में लिखा है। और अगर गाजर की दो क्यारियाँ खरीदीं और एक को उखाड़ा और उसकी गाजरें अच्छी पाईं, और दूसरी को उखाड़ा और उसकी गाजरें दोषपूर्ण पाईं, तो वह उनमें से कुछ भी वापस नहीं कर सकता क्योंकि उखाड़ने से उनमें दोष आ गया, लेकिन दोष के कारण होने वाले नुकसान के बराबर विक्रेता से वापस लेगा। और अगर एक थैले के अंदर भरी हुई गाजरें खरीदीं और उस थैले के मुँह पर बड़ी-बड़ी गाजरें रखी थीं और उसके अंदर छोटी-छोटी निकलीं, तो यदि छोटी गाजरें बड़ी गाजरों की कीमत पर नहीं बिकती हैं, तो इसे दोष (ऐब) माना जाएगा और खरीदार नुकसान के बराबर विक्रेता से वापस लेगा। यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। हशाम ने अपने नवादिर में उल्लेख किया है कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा कि एक व्यक्ति ने दस जरीब ज़मीन की गाजरें खरीदीं और ज़मीन पर कब्ज़ा कर लिया और अपने गुलाम को भेजकर आदेश दिया कि गाजरें उखाड़े। उसने सारी गाजरें उखाड़ डालीं, फिर खरीदार आया, तो क्या उस समय उसे देखने का अधिकार (खियार-ए-रुयत) प्राप्त होगा? इमाम ने फ़रमाया कि हाँ। फिर मैंने कहा कि उखाड़ने से उसकी एक-तिहाई कीमत घट गई है, उन्होंने फ़रमाया कि अधिकार है चाहे नुकसान हुआ हो। यह मुहीत में लिखा है।

नौवीं फ़स्ल (नवां अध्याय) ⃝ अंधे, वकील और दूत के खरीद के नियमों के वर्णन में

अंधे की खरीद-फरोख्त जायज़ है और इस पर तीनों इमामों की सहमति है, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। उसे अपनी खरीदी हुई चीज़ में विकल्प (खियार) का अधिकार है लेकिन बेची हुई चीज़ में नहीं, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है। जो चीज़ें छूने वाली हैं, उनमें अंधे का उन्हें पलटना और

छूना आँखों वाले आदमी के देखने के समान है। सूंघने वाली चीज़ों में उसका सूंघना और चखने वाली चीज़ों में चखना मान्य होगा, यह ज़ख़ीरा में लिखा है। सभी रिवायतों में सबसे प्रसिद्ध यह है कि गुणों (वस्फ़) का वर्णन करना शर्त नहीं है, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। यदि कपड़ा हो, तो उसे छूने के साथ-साथ उसकी लंबाई, चौड़ाई और उसके गुण तथा उसकी उत्तमता (मर्तबा) का वर्णन करना भी ज़रूरी है। गेहूँ में छूना और गुण बताना आवश्यक है, यह जौहरा नियरा में लिखा है। यदि पेड़ों पर लगे फल खरीदे, तो प्रसिद्ध रिवायतों के अनुसार गुण बताना ज़रूरी है, बाकी कुछ ज़रूरी नहीं है, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। अचल संपत्ति (अक़ार) में जब तक उसके गुण न बताए जाएँ, तब तक अंधे का खियार समाप्त नहीं होता, और यही सही मत है। यह अकता की शरह क़ुदूरी में लिखा है।

गुणों का वर्णन उन सभी चीज़ों में मान्य है जिन्हें छूने, सूंघने या चखने से नहीं पहचाना जा सकता, जैसे चौपाया जानवर।

---

1. 'खियार है' आदि: हमारे यहाँ रिवाज है कि मूली, गाजर, शलजम आदि का खेत तैयार हो जाने के बाद नमूने के आधार पर खरीदार खरीदकर खियार समाप्त कर देता है और विक्रेता भविष्य के दोषों से मुक्त हो जाता है, इसमें कोई हर्ज नहीं है। (अल्लाह बेहतर जानता है)
2. 'मर्तबा' जैसे दीबाज (रेशमी कपड़ा) की पहली किस्म, जिसमें प्रति गज़ दो सेर रेशम का वजन होता है। (अल्लाह बेहतर जानता है)

کے اندر موجود ہے جیسے پیاز وغیرہ فروخت کر دیا اور بائع نے کسی مقام سے کچھ اکھاڑ کر کہا کہ میں تیرے ہاتھ اس شرط پر بیچتا ہوں کہ ہر جگہ اسی طرح کثرت کے ساتھ نکلیں گی یا موجود ہے تو بیع جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر گاجریں فروخت کیں اور بائع نے کہا کہ مجھ کو یہ خوف ہے کہ اگر میں اُس کو اکھاڑوں اور تو راضی نہ ہو تو میرا نقصان ہو اور مشتری نے کہا کہ مجھے یہ خوف ہے کہ اگر میں اُکھاڑوں اور اچھی نہ نکلے تو میں اُس کو واپس نہ کر سکوں گا تو جو شخص اُس کے اکھاڑنے میں تطوع کرے جائز ہے اور اگر دونوں میں سے کسی نے اس کا قصد نہ کیا تو قاضی اُن کے عقد بیع کو فسخ کر دے گا یہ اقطع کی شرح قدوری میں لکھا ہے اور اگر دو کیاریاں گاجر کی خریدیں اور ایک کو اکھاڑا اور اُس کی گاجریں اچھی پائیں اور دوسری کو اکھاڑا اور اس کی گاجریں عیب دار پائیں تو اُن میں سے کچھ بھی واپس نہیں کر سکتا ہے کیونکہ اکھاڑنے سے اُن میں عیب آگیا لیکن بقدر نقصان عیب کے بائع سے واپس لے گا اور اگر ایک تھیلے کے اندر بھری ہوئی گاجریں خریدیں اور اُس تھیلے کے منہ پر بڑی بڑی گاجریں جمائی تھیں اور اُس کے اندر چھوٹی چھوٹی پائیں پس اگر چھوٹی گاجریں بڑی گاجروں کے داموں میں نہیں بکتی ہیں تو یہ عیب میں شمار ہو گا اور مشتری بائع سے بقدر نقصان کے واپس لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ہشام نے اپنے نوادر میں ذکر کیا ہے کہ میں نے امام محمدؒ سے دریافت کیا کہ ایک شخص نے دس جریب زمین کی گاجریں خریدیں اور زمین پر قبضہ کر لیا اور اپنے غلام کو بھیج کر حکم دیا کہ گاجریں اکھاڑے پس اُس نے تمام گاجریں اکھاڑ ڈالیں پھر مشتری آیا تو کیا اس وقت اس کو خیار رویت حاصل ہوگا امام نے فرمایا کہ ہاں پس میں نے کہا کہ

اکھاڑنے سے اُس کی تہائی قیمت گھٹ گئی ہے اُنہوں نے فرمایا کہ خیار ہے لے اگر چہ نقصان آیا ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔

نویں فصل ﴿ اندھے اور وکیل اور قاصد کے خرید کے احکام کے بیان میں

اندھے کی خرید فروخت جائز ہے اور اس پر تینوں اماموں کا اتفاق ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اُس کو اپنی خریدی ہوئی چیز میں خیار ہے اور فروخت کی ہوئی چیز میں خیار نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور جو چیزیں چھونے کی ہیں اُن میں سے اندھے کا اُلٹ پلٹ کرنا اور اُس کا چھونا آنکھوں والے آدمی کے دیکھنے کے مانند ہے اور سونگھنے کی چیزوں میں اُس کا سونگھنا اعتبار کیا جائے گا اور چکھنے کی چیزوں میں چکھنا معتبر ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور سب روایتوں میں زیادہ مشہور روایت یہ ہے کہ وصف کا بیان کرنا شرط نہیں ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اور اگر کپڑا ہو تو اُس میں چھونے کے ساتھ اُس کے طول اور عرض کی صفت اور اس کی عمدگی ۲ مرتبہ کی بھی بیان کرنی ضروری ہے اور گیہوں میں چھونا اور صفت بیان کرنا ضروری ہے یہ جوہرہ نیرہ میں لکھا ہے۔ اگر پھلوں کو درختوں پر لگا ہوا خریدا تو اشہر روایات کے موافق میں وصف کا بیان کرنا ضروری ہے باقی کچھ ضروری نہیں ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اور عقار میں جب تک اُس کا وصف بیان نہ کیا جائے تب تک اندھے کا خیار ساقط نہیں ہوتا اور یہی مذہب صحیح ہے یہ اقطع کی شرح قدوری میں لکھا ہے۔

یہی یعنی وصف کا بیان کرنا اُن سب چیزوں میں معتبر ہے کہ جو چھونے یا سونگھنے یا چکھنے سے نہیں پہچانی جاتی ہیں جیسے چوپائے۔

۱۔ قولہ خیار ہے الخ ہمارے دیار میں رسم ہے کہ مولی و گاجر و شلجم وغیرہ کا کھیت تیار ہو جانے کے بعد نمونہ پر مشتری خرید کر خیار ساقط کرتا ہے اور بائع آئندہ اس کے ہر عیب سے

برات کر لیتا ہے اور اس میں مضائقہ نہیں ہے واللہ تعالیٰ اعلم ۱۲۔ ۲۔ قولہ مرتبہ مثلاً دیباج قسم اوّل جس میں فی گز دو سیر ریشم کی تول ہے واللہ اعلم ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 | 294 | Book of Sales (Kitab al-Buyu')

Regarding slaves, trees, etc., it is written in *Siraj al-Wahhaj*. If these conditions occurred before the sales contract was finalized, then the person will no longer have the option (khiyar); this is mentioned in *Fatawa Tatar Khaniyah*. If a description was given to a blind person and he agreed to the sale, but then regained his sight, his option will not return; this is in *Bada'i*. If a sighted person bought something and then became blind before seeing it, his option of seeing with his eyes will transform into seeing through description, similar to the blind; this is written in *Fath al-Qadeer*. If a blind person said he was satisfied before the description was given, his option would not be voided; this is written in *Jawhara al-Nayyirah*. Imam Muhammad (R.A.) narrated from Imam Azam (R.A.) in *Jami' Sagheer* that he said: If someone purchased some foodgrain without seeing it and appointed an agent (*wakil*) to take possession of it, and the agent took possession after seeing it, then the buyer (*mushtari*) does not have the right to return it. However, if he sent a messenger (*qasid*) to take possession and the messenger took possession after seeing it, then the buyer can return it. Imam Abu Yusuf (R.A.) and Imam Muhammad (R.A.) stated that the agent and the messenger are equal, and the buyer has the choice to either return the item or keep it; this is written in *Zakhira*.

According to Imam Azam Abu Hanifa (R.A.), the right to invalidate [the sale] belongs to the person only if he sees the item at the time of taking possession.

☆

The rule in this matter is that according to Imam Azam, a person appointed as an agent for taking possession does not have the authority to void the right of inspection (*Khiyar-e-Ru'yat*). According to the *Sahibain* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the agent also does not have this authority. According to Imam Azam, the right to invalidate belongs [to the owner] when he sees the item at the time of taking possession. If he took possession of the item while it was concealed and then, after seeing it, intended to void the option, he would not have that choice; this is written in *al-Kafi*. The method for appointing an agent is for the buyer to say to someone else: "Be my agent for taking possession of the sold item," or say: "I have appointed you as an agent to take possession of it." The method for sending a messenger is to say to another person: "Become a messenger on my behalf to take possession of the sold item," or "I have ordered you to take possession of it," or "I have sent you to take possession of it," or said: "Tell such-and-such person to give it to you." This is narrated from *Fawa'id* in *Bahr al-Ra'iq*. All Imams agree that an agent

appointed for purchasing acts as the eye of the principal (*muwakkil*); this is written in *al-Muhit*.

The principal does not retain the right to return the item upon seeing it himself; this is written in *Ayni Sharh Hidayah*. There is also a consensus (*ijma'*) among the Imams that a messenger sent for purchasing does not have the authority to void the right of inspection, and his seeing the item is not equivalent to the sender seeing it. If the sender has not seen the item, the right of inspection remains valid for him; this is written in *Bada'i*. If a person was appointed as an agent or messenger before the purchase and he saw the item, but then the principal or the sender purchased it himself, the right of inspection will still be valid for them; this is written in *al-Muhit*, and the fatwa is based on this, as written in *Muzmirat*. If a purchasing agent bought something that the principal had already seen, but the agent was unaware of this, the right of inspection remains valid for the agent; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. In this scenario, the agent's right of inspection is valid only if he was appointed to buy an unspecified item. If he was appointed to buy a specific item that the principal had already seen, and the agent himself had not seen it, then the agent has the option in its purchase.

Footnotes: 1. The statement "are equal" means the option is not voided even by the agent seeing it. 2. "Concealed" means, for example, taking possession of a wrapped bale of cloth or goods in a sack/bag, etc. 3. If he was appointed as an agent and then happened to buy the exact item the principal had already seen, the agent's option remains.

और गुलाम और पेड़ आदि के बारे में यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। और यदि ये बातें बिक्री का अनुबंध होने से पहले घटित हो गई हों, तो अब उसे विकल्प (खियार) नहीं होगा, यह 'फ़तावा तातारखानी' में वर्णित है। और यदि अंधे व्यक्ति के सामने गुणों का वर्णन किया गया और वह बिक्री पर सहमत हो गया, फिर वह दृष्टि प्राप्त कर ले, तो उसका विकल्प वापस नहीं लौटेगा, यह 'बदाइ' में है। और यदि किसी आँखों वाले व्यक्ति ने कोई चीज़ खरीदी, फिर वह देखने से पहले अंधा हो गया, तो उसकी आँखों से देखने का विकल्प अंधों की तरह गुणों के वर्णन के साथ हो जाएगा, यह 'फतह अल-कदीर' में लिखा है। और यदि किसी अंधे ने गुणों का वर्णन करने से पहले कह दिया कि मैं सहमत हो गया हूँ, तो उसका विकल्प समाप्त नहीं होगा, यह 'जौहरा नायरा' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे सगीर' में इमाम आज़म (रह.) से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: यदि किसी ने कुछ अनाज खरीदा और उसे नहीं देखा, और उस पर कब्जा करने के लिए किसी को एजेंट (वकील) नियुक्त किया, और एजेंट ने देखने के बाद उस पर कब्जा कर लिया, तो ग्राहक (मुश्तरी) को उसे वापस करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि उसने उस पर कब्जा करने के लिए कोई दूत (कासिद) भेजा और दूत ने देखने के बाद उस पर कब्जा कर लिया, तो ग्राहक उसे वापस कर सकता है। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा है कि एजेंट और दूत दोनों समान हैं, और ग्राहक को विकल्प है कि चाहे तो वापस कर दे और चाहे तो ले ले, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

इमाम आज़म अबू हनीफ़ा (रह.) के अनुसार भी [विकल्प] रद्द करने का अधिकार उसे तब होता है जब वह कब्जा करने के समय उसे देख रहा हो।☆

इस मामले में नियम यह है कि इमाम आज़म के अनुसार जो व्यक्ति कब्जा करने के लिए एजेंट बनाया जाता है, वह देखने के विकल्प (खियार-ए-रुयत) को रद्द करने का अधिकार नहीं रखता है। और साहबैन (इमाम अबू यूसुफ और मुहम्मद) के अनुसार [एजेंट] अधिकार नहीं रखता है। और इमाम आज़म के अनुसार भी रद्द करने का मालिक उस समय है जब वह कब्जा करने के समय उसे देखे। और यदि वस्तु छिपी हुई अवस्था में उस पर कब्जा कर लिया, फिर देखने के बाद विकल्प रद्द करने का इरादा किया, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा, यह 'काफी' में लिखा है। और एजेंट बनाने की विधि यह है कि ग्राहक किसी अन्य से कहे: "बिक्री की वस्तु पर कब्जा करने के लिए तुम मेरे एजेंट हो", या कहे: "मैंने तुम्हें उस पर कब्जा करने के लिए एजेंट बनाया है"। और दूत भेजने की विधि यह है कि किसी अन्य व्यक्ति से कहे: "बिक्री की वस्तु पर कब्जा करने के लिए तुम मेरी ओर से

दूत बन जाओ", या "मैंने तुम्हें उस पर कब्जा करने का आदेश दिया", या "मैंने तुम्हें उस पर कब्जा करने के लिए भेजा", या कहा: "तुम फलां व्यक्ति से कहो कि वह तुम्हें दे दे"। यह 'बहर अल-रैक' में 'फवाइद' से उद्धृत है। और इस बात पर सभी इमामों की सहमति है कि खरीदने के लिए जो एजेंट बनाया जाता है, उसका देखना मुवक्किल के देखने के समान है, यह 'मुहित' में लिखा है।

मुवक्किल को यह अधिकार नहीं रहता कि अपने देखने के समय उसे वापस करे, यह 'ऐनी शरह हिदाया' में लिखा है। और इस बात पर भी इमामों की आम सहमति (इज्मा) है कि जो व्यक्ति खरीदने के लिए दूत होता है, वह देखने के विकल्प को रद्द करने का अधिकार नहीं रखता है, और उसका देखना भेजने वाले के देखने के समान नहीं है। और यदि भेजने वाले ने वस्तु को न देखा हो, तो उसे देखने का विकल्प प्राप्त होगा, यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति को खरीदने से पहले एजेंट या दूत बनाया गया और उसने वस्तु को देख लिया, फिर मुवक्किल या भेजने वाले ने स्वयं उसे खरीदा, तो उसे देखने का विकल्प प्राप्त होगा, यह 'मुहित' में लिखा है और इसी पर फतवा है, यह 'मुज़मिरात' में लिखा है। यदि खरीदने के एजेंट ने ऐसी कोई चीज़ खरीदी जिसे मुवक्किल देख चुका है, और एजेंट यह बात नहीं जानता है, तो एजेंट के लिए देखने का विकल्प प्राप्त होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और इस स्थिति में एजेंट के लिए विकल्प प्राप्त होना तभी है जब वह व्यक्ति किसी अनिश्चित चीज़ को खरीदने के लिए एजेंट बनाया गया हो। और यदि किसी निश्चित चीज़ को खरीदने के लिए एजेंट बनाया गया हो जिसे मुवक्किल देख चुका है, और एजेंट ने उसे नहीं देखा था, तो एजेंट को उसे खरीदने में विकल्प है।

पाद-टिप्पणी: १. कथन "बराबर हैं" का अर्थ है कि एजेंट के देखने से भी विकल्प समाप्त नहीं होगा। २. कथन "छिपी हुई" का अर्थ है, उदाहरण के लिए, लपेटा हुआ थान (कपड़े का टुकड़ा) कब्जे में ले लिया या बोरी में भरा हुआ सामान आदि। ३. यदि उसे एजेंट बनाया गया हो और फिर उसने संयोग से वही चीज़ खरीदी जिसे मुवक्किल देख चुका है, तो एजेंट का विकल्प बना रहता है।

اور غلام اور درخت وغیرہ یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر یہ باتیں عقد بیع ہونے سے پہلے واقع ہوگئی ہوں تو اب اُس کو خیار نہ ہوگا یہ فتاویٰ تاتارخانی میں مذکور ہے اور اگر اندھے کے سامنے وصف بیان کیا گیا اور وہ بیع پر راضی ہو گیا پھر وہ بینا ہو گیا تو اُس کا خیار عود نہ کرے گا یہ بدائع میں ہے اور اگر کسی آنکھوں والے نے کوئی چیز خریدی پھر وہ دیکھنے سے پہلے اندھا ہو گیا تو اُس کی آنکھوں سے دیکھنے کا خیار اندھوں کے مانند وصف بیان کرنے کے ساتھ ہو جائے گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر کسی اندھے نے وصف بیان کرنے کے پہلے کہہ دیا کہ میں راضی ہو گیا تو اس کا خیار ساقط نہ ہوگا یہ جوہرہ نیرہ میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے جامع صغیر میں امام اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ اگر کچھ طعام خریدا اور اس کو نہیں دیکھا اور اس پر قبضہ کرنے کے واسطے کوئی وکیل کیا اور وکیل نے دیکھنے کے بعد اُس پر قبضہ کر لیا تو مشتری کو اس کے واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر اُس پر قبضہ کرنے کے واسطے کوئی قاصد بھیجا اور قاصد نے دیکھنے کے بعد اُس پر قبضہ کر لیا تو مشتری اُس کو واپس کر سکتا ہے اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ وکیل اور قاصد دونوں برابر ہیں اور مشتری کو اختیار ہے کہ چاہے واپس کر دے اور چاہے لے لے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

امام اعظمؒ ابو حنیفہؒ کے نزدیک بھی باطل کرنے کا مالک اس وقت ہے کہ جب قبضہ کرنے کے وقت اُس کو دیکھتا ہو☆

قاعدہ اس مسئلہ میں یہ ہے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک جو شخص قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا جاتا ہے وہ خیارِ رویت باطل کرنے کا مالک نہیں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک مالک نہیں ہے اور

امام اعظمؒ کے نزدیک بھی باطل کرنے کا مالک اس وقت ہے کہ جب قبضہ کرنے کے وقت اُس کو دیکھتا ہو اور اگر شے پوشیدگی کی حالت میں اُس پر قبضہ کر لیا پھر دیکھنے کے بعد قصدِ خیار باطل کرنے کا ارادہ کیا تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا یہ کافی میں لکھا ہے اور وکیل کرنے کی صورت یہ ہے کہ مشتری کسی غیر سے کہے کہ مبیع پر قبضہ کرنے کے واسطے تو میرا وکیل ہو یا یوں کہے کہ میں نے اُس پر قبضہ کرنے کے واسطے تجھ کو وکیل کیا اور قاصد بھیجنے کی صورت یہ ہے کہ غیر شخص سے یوں کہے کہ مبیع پر قبضہ کرنے کے واسطے تو میری طرف سے قاصد بن جا یا اُس پر قبضہ کرنے کے واسطے میں نے تجھ کو حکم دیا یا اُس پر قبضہ کرنے کے واسطے میں نے تجھ کو بھیجا یا کہا کہ تو فلاں شخص سے کہہ کہ وہ تجھ کو دے دے یہ بحر الرائق میں فوائد سے منقول ہے اور اس بات پر سب اماموں کا اتفاق ہے کہ خرید کے واسطے جو وکیل کیا جاتا ہے اُس کا دیکھنا موکل کے دیکھنے کے مانند ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

موکل کو یہ اختیار نہیں رہتا ہے کہ اپنے دیکھنے کے وقت اُس کو واپس کرے یہ عینی شرح ہدایہ میں لکھا ہے اور اس بات پر بھی اماموں کا اجماع ہے کہ جو شخص خریدنے کے واسطے قاصد ہوتا ہے وہ خیارِ رویت باطل کرنے کا مالک نہیں ہے اور اس کا دیکھنا بھیجنے والے کے دیکھنے کے مانند نہیں ہے اور اگر بھیجنے والے نے مبیع کو نہ دیکھا ہو تو اس کو خیارِ رویت ثابت ہوگا یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص کو خریدنے سے پہلے وکیل یا قاصد کیا اور اُس نے مبیع کو دیکھ لیا پھر موکل یا بھیجنے والے نے اُس کو اپنے آپ خرید تو اُس کو خیارِ رویت ثابت ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے۔ اگر خرید کے وکیل نے کسی ایسی شے کو خریدا کہ جسے موکل نے دیکھا ہے اور وکیل اس بات کو نہیں جانتا ہے تو وکیل کے واسطے خیارِ رویت ثابت ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اس صورت میں خیار رویت وکیل کے واسطے ثابت ہونا اُسی وقت ہے کہ جب وہ شخص کسی غیر معین چیز کے خریدنے کے

واسطے وکیل کیا گیا ہو اور اگر کسی معین چیز کے خریدنے کے واسطے جس کو موکل دیکھ چکا ہے وکیل کیا گیا اور وکیل نے اُس کو نہیں دیکھا تھا تو وکیل کو اُس کے خریدنے میں خیار

حاشیہ: ۱ــہ قولہ برابر ہیں یعنی وکیل کے دیکھنے سے بھی خیار ساقط نہیں ہو گا ۱۲۔ ۲ــہ قولہ پوشیدگی یعنی مثلاً لپٹا ہوا تھان قبضہ میں لے لیا یا مشک وسوتی وغیرہ ۱۲۔ ۳ــہ وکیل کیا گیا ہو پھر اس نے اتفاق سے وہی چیز خریدی جس کو موکل دیکھ چکا ہے تو وکیل کو خیار باقی ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 (295) Kitab al-Buyu' (Book of Sales) ...sight will not be established; this is written in Fusul al-Imadiya. Appointing an agent (wakil) specifically for the purpose of seeing the subject of sale (mabi') is not valid, and his seeing it will not be like the principal (muwakkil) seeing it. For example, if someone buys an unseen item and then appoints a person as an agent to see it, saying, "If you like it, take it," this is not permissible. This is quoted from Jami' al-Fusulayn in al-Bahr al-Ra'iq. If a person appoints an agent to see and examine an item he bought without seeing it, saying, "If you are satisfied, complete the sale; if not, cancel it," then such appointment of an agent is valid, and his seeing it will be like the principal's seeing it because the principal has left the sale to the agent's opinion and judgment. Thus, this agency is valid, just as it is valid to entrust the cancellation or approval of a purchase with a condition of option (khiyar) to someone. This is written in Muhit al-Sarakhsi.

Chapter Nine: Regarding the Option of Defect (Khiyar al-Aib) And it contains seven sections.

Section One: Regarding the proof of the option of defect, its ruling, conditions, identifying a defect, and its details.

The option of defect is established without making it a condition; this is written in Siraj al-Wahhaj. If someone buys something that had a defect at the time of purchase or before it, which he did not know about, and then a slight or major defect appears, he has the option: if he wishes, he may take it for the full price, otherwise he may return it. This is written in Sharh al-Tahawi. The option to return exists only if the defect cannot be removed without hardship; if he is capable of removing it, there shall be no option. For example, if a purchased slave-girl is found to have entered the state of ihram, the buyer can make her lawful (halal) [by waiting/completing it]; this is written in Fath al-Qadir. The buyer does not have the choice to keep the defective item and take compensation for the loss from the seller; this is written in Aqta's Sharh al-Quduri. Then it should be seen: if he becomes aware of the defect before taking possession, the buyer can reject it upon this knowledge, and the sale will be annulled merely by his saying "I have returned it," without needing the seller's consent or a judge's (qadi) order. If the discovery is made after taking possession, the sale will not be annulled without the seller's consent or a judge's order. Then, if he annuls the sale with the seller's consent, it will be considered an annulment in the rights of both parties, but for others, it will be considered a new sale. If the annulment occurs by a judge's order, it will be considered an annulment in the rights

of both parties and also for others besides them; this is written in Siraj al-Wahhaj. Any contract that is annulled by returning [the item] and in which the sale is in exchange for a counter-value (daman) - in such a contract, the item is returned due to both minor and major defects. And any contract that is not annulled by returning and in which the item itself is the subject of liability (daman), not for a counter-value, such as dower (mahr), the compensation for khul', and qisas (retribution) - in such contracts, the item will not be returned for a minor defect, only for a major defect. It is as if the buyer sold it back to the seller. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द २ (२९५) किताब अल-बुयूअ (बिक्री का अध्याय) ...दृष्टि (देखना) प्राप्त नहीं होगी, यह फुसूल-ए-इमादिया में लिखा है। बिकने वाली वस्तु (मबीअ) को देखने के उद्देश्य से किसी को वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त करना सही नहीं है और उसका देखना मुवक्किल (स्वामी) के देखने के समान नहीं होगा। यहाँ तक कि यदि किसी ने न देखी हुई चीज़ खरीदी और फिर किसी व्यक्ति को उसे देखने के लिए वकील बनाया और कहा कि 'यदि तुझे पसंद न आए तो ले लेना', तो यह जायज़ नहीं है। यह बह्र-उर-राईक़ में जामिउल फुसूलैन से उद्धृत है। यदि किसी व्यक्ति ने ऐसी चीज़ में, जिसे उसने स्वयं बिना देखे खरीदा है, देखकर विचार करने के लिए इस प्रकार वकील बनाया कि 'यदि राजी हो तो सौदा पक्का कर देना और यदि राजी न हो तो सौदा रद्द कर देना', तो इस प्रकार वकील बनाना सही है और उसका देखना मुवक्किल के देखने के समान होगा क्योंकि मुवक्किल ने यह सौदा उसकी राय और नज़र पर छोड़ दिया है। अतः यह वकालत सही होगी, जैसे खियार (विकल्प) की शर्त के साथ खरीदारी में रद्द करना या अनुमति देना किसी के सुपुर्द करना सही है। यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है।

नौवां अध्याय: खियार-ए-ऐब (दोष के विकल्प) के वर्णन में और इसमें सात भाग (फसलें) हैं।

पहला भाग: खियार-ए-ऐब की पुष्टि, उसके नियम और शर्तें, दोष की पहचान और उसके विवरण के वर्णन में।

खियार-ए-ऐब बिना शर्त के ही सिद्ध हो जाता है, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। यदि किसी ने कोई ऐसी चीज़ खरीदी जिसमें खरीदारी के समय या उससे पहले कोई ऐसा दोष था जिसे वह नहीं जानता था, और फिर वह दोष थोड़ा या बहुत प्रकट हुआ, तो उसे अधिकार है कि चाहे तो उसे पूरी कीमत पर ले ले, अन्यथा उसे वापस कर दे। यह शरह-ए-तहावी में लिखा है। वापस करने का अधिकार तब है जब वह बिना किसी कठिनाई के उस दोष को दूर न कर सके और यदि वह दूर करने में समर्थ हो, तो खियार नहीं होगा। जैसे कि खरीदी हुई दासी का एहराम बांधना प्रकट हुआ, तो ग्राहक उसे हलाल कर सकता है; यह फतह अल-क़दीर में लिखा है। ग्राहक को यह अधिकार नहीं है कि वह उस दोषपूर्ण वस्तु को रखकर विक्रेता से नुकसान (मुआवजा) माँगे; यह अक्ताअ की शरह-ए-कुदूरी में लिखा है। फिर यह देखना चाहिए कि यदि कब्ज़े से पहले दोष का पता चल जाए, तो ग्राहक उसे रद्द कर सकता है और केवल उसके यह कहने से कि 'मैंने वापस कर दिया' सौदा रद्द हो जाएगा, तथा विक्रेता की सहमति या काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश की कोई आवश्यकता नहीं होगी। और यदि कब्ज़े के बाद जानकारी हुई, तो बिना विक्रेता की सहमति या काज़ी के आदेश के सौदा रद्द नहीं

होगा। फिर यदि उसने विक्रेता की सहमति से सौदा रद्द किया, तो यह उन दोनों के लिए रद्दीकरण (फ़स्ख़) माना जाएगा और दूसरों के लिए यह नई बिक्री समझी जाएगी। और यदि काज़ी के आदेश से सौदा रद्द हुआ, तो उन दोनों के लिए और उनके अलावा दूसरों के लिए भी वह रद्दीकरण माना जाएगा; यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। जो अनुबंध वापस करने से रद्द हो जाते हैं और उनमें बिक्री अपने प्रतिफल (बदले) के एवज़ में गारंटी (ज़मानत) में होती है, तो ऐसे अनुबंध में थोड़े और बहुत, दोनों प्रकार के दोषों के कारण वह वस्तु वापस हो जाती है। और जो अनुबंध वापस करने से रद्द नहीं होते और उनमें वह वस्तु स्वयं अपनी ज़ात से उत्तरदायी (ज़मानत में) होती है न कि किसी बदले के रूप में, जैसे कि महर, खुला का बदला और किसास (प्रतिशोध), तो ऐसे अनुबंधों में थोड़े दोष के कारण वस्तु वापस नहीं की जाएगी, केवल बहुत बड़े दोष के कारण ही की जाएगी, मानो ग्राहक ने इसे विक्रेता के हाथ बेच दिया हो। १२।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۲ (۲۹۵) کتاب البیوع رویت حاصل نہ ہو گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ مبیع دیکھنے کے قصد سے کسی کو وکیل کرنا صحیح نہیں ہے اور اُس کا دیکھنا موکل کے دیکھنے کے مانند نہ ہوگا یہاں تک کہ اگر کسی نے نہ دیکھی ہوئی چیز خریدی پھر ایک شخص کو اُس کے دیکھنے کے واسطے وکیل کیا اور کہا کہ اگر تجھ کو پسند نہ آئے تو لے لینا تو یہ جائز نہیں ہے یہ بحرالرائق میں جامع الفصولین سے منقول ہے۔ اگر کسی شخص کو ایسی چیز میں جو خود بے دیکھے خریدی ہے دیکھ کر غور کرنے کے واسطے اس طرح پر وکیل کیا کہ اگر راضی ہو تو بیع تمام کر دے اور اگر راضی نہ ہو تو بیع فسخ کر دے تو اس طرح وکیل کرنا صحیح ہے اور اُس کا دیکھنا موکل کے دیکھنے کے مانند ہو گا کیونکہ موکل نے یہ بیع اس کی رائے اور نظر پر چھوڑ دی ہے تو یہ وکالت صحیح ہوگی جیسے کہ خیار کی شرط کے ساتھ خرید کرنے میں فسخ یا اجازت کسی کے سپرد کیا صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

باب نہواں: خیار عیب کے بیان میں اور اس میں سات فصلیں ہیں

فصل اول: خیار عیب کے ثبوت اور اُس کے حکم و شرائط اور عیب کے پہچاننے اور اُس کی تفصیل کے بیان میں

خیار عیب بدون شرط کرنے کے ثابت ہوتا ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ کسی نے اگر کوئی چیز خریدی کہ جس میں کوئی عیب خریدنے کے وقت یا اُس سے پہلے اُس کو معلوم نہ تھا اور پھر عیب تھوڑا یا بہت ظاہر ہوا تو اُس کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو اُس کو پورے ثمن میں لے لے ورنہ واپس کر دے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور واپس کرنے کا اختیار اُس وقت ہے کہ بلا مشقت اُس عیب کو زائل نہ کر سکتا ہو اور اگر زائل کرنے پر قادر ہو تو خیار نہ ہو گا جیسے

خریدی ہوئی باندی کا احرام باندھنا ظاہر ہوا تو مشتری اُس کو حلال کر سکتا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور مشتری کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اُس عیب دار کو رکھ کر بائع سے نقصان لے یہ اقطع کی شرح قدوری میں لکھا ہے پھر دیکھنا چاہیے کہ اگر قبضہ سے پہلے عیب پر مطلع ہو جائے تو اس آگاہی پر مشتری اُس کو رد کر سکتا ہے اور صرف اُس کے اس کہنے سے کہ میں نے واپس کیا بیع فسخ ہو جائے گی اور بائع کی رضامندی یا قاضی کے حکم کی کچھ حاجت نہ ہوگی اور اگر قبضہ کے بعد اطلاع ہوئی تو بدون بائع کی رضامندی یا قاضی کے حکم کے بیع فسخ نہ ہو گی پھر اگر اُس نے بائع کی رضامندی سے بیع فسخ کی تو یہ ان دونوں کے حق میں فسخ ہو گی اور دوسروں کے حق میں نئی بیع شمار ہو گی اور اگر قاضی کے حکم سے فسخ ہوئی تو ان دونوں کے حق میں اور ان کے سوا غیروں کے حق میں بھی فسخ شمار ہو گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

جو عقد واپس کرنے سے فسخ ہو جاتا ہے اور اُس میں بیع اپنے مقابل کے عوض ضمان میں ہوتی ہے تو ایسے عقد میں تھوڑے اور بہت دونوں طرح کے عیب سے وہ شے واپس ہو جاتی ہے اور جو عقد کہ واپس کرنے سے فسخ نہیں ہوتا ہے اور اُس میں وہ شے اپنی ذات سے ضمان میں ہوتی ہے نہ بعوض جیسے مہر اور بدل خلع و قصاص تو ایسے عقد میں تھوڑے عیب سے واپس نہ کی جائے گی فقط بہت عیب کی وجہ سے گویا مشتری نے بائع کے ہاتھ بیچی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (296) Book of Sales

...can be returned; this is stated in *Sharh Tahawi*. The non-return of dower (mahr) due to a minor defect applies only if the mahr is not something measured or weighed. If it is something measured or weighed, it can be returned even for a minor defect; this is mentioned in *Fusul Imadiyya*. A major defect in mahr is one that degrades it from a superior grade to an average grade or from an average grade to an inferior grade; this is noted in *Bahr-ul-Raiq*. The dividing line between the two types is that a defect is considered "minor" if experts differ in their estimates—for example, if one values it at one thousand dirhams without the defect and slightly less with it, while another values it at exactly one thousand even with the defect. If experts do not differ but agree—for instance, if they all agree it is worth one thousand dirhams without the defect and all agree it is worth less than a thousand with the defect—then it is considered a manifest "major defect." This is the adopted position for fatwa, as stated in *Mukhtar al-Fatawa*.

The ruling on the 'Option of Defect' (*Khiyar al-Ayb*) is that the buyer's ownership of the sold item is established immediately, but it is not binding (irrevocable); this is written in *Badai*. *Sharh Tahawi* mentions that inheritance applies to the option of defect. (End). There is no fixed time limit for it, as stated in *Siraj al-Wahaj*. Several conditions exist for the option of defect to be established: among them, the defect must exist at the time of sale or before delivery; if it arises afterward, the option is not established. Furthermore, there must be proof of the defect after the buyer has taken possession. According to most scholars, to establish the right of return for all defects, it is not sufficient for the defect to have existed only with the seller. Regarding defects like running away, theft, or bed-wetting, the buyer must be of sound mind, and the condition must be consistent in these three cases. If the condition differed between the seller and the buyer, the right of return is not established. Additionally, at the time of possession and contract, the buyer must be unaware of the defect; if the buyer knew of it at the time of possession or contract, the option ceases. It is also a condition that the seller did not stipulate a disclaimer of liability for all defects of the item; if such a condition was made, the buyer has no option; this is recorded in *Badai*.

Recourse shall be had to experts (those knowledgeable about defects) regarding whether something is defective or not

Al-Quduri stated in his book that in the custom of traders, anything that causes a decrease in the price is a defect (*ayb*). Sheikh-ul-Islam Khawahir Zada stated that anything that creates a deficiency in the appearance or observation of property—such as an animal's limb becoming paralyzed or vessels being broken—or anything that causes a decrease in the utility of that property, is a defect. If a condition causes no deficiency in these two aspects, the local custom of the people shall be the criterion; if they consider it a defect, it is one; otherwise, it is not. This is mentioned in *Al-Muhit*. Regarding whether a defect exists or not, experts shall be consulted, and these are the merchants. If the sold item is a manufactured good, the reference is the people of that trade; this is stated in *Fath al-Qadir*. Blindness, being one-eyed, squinting, and having extra or missing fingers are defects, according to *Al-Muhit*. An 'Aqal' or 'Afkal' is a person who appears as if they are looking at the tip of their nose. 'Baras' (protrusion of the chest) is counted among defects in *Badai*. Similarly, being deaf or mute and all congenital defects are counted as defects. Foul breath or malodorous armpits are defects in a female slave but not in a male slave; however, if excessive, it is a defect even in a male slave because it indicates an internal stomach ailment, and illness itself is considered a defect, as stated in *Al-Kafi*.

से वापस हो सकती है, यह शरह तहावी में लिखा है और थोड़े दोष (ऐब) की वजह से महर का वापस न होना केवल उसी स्थिति में है जब महर नाप या तौल की वस्तु न हो। और यदि नाप या तौल की वस्तु हो, तो थोड़े दोष से भी वापस हो सकती है, यह फ़सूल इमादिया में लिखा है। और महर में बहुत दोष यह होगा कि उसे उच्च स्तर से मध्यम स्तर पर ले आए या मध्यम स्तर से निम्न स्तर पर गिरा दे, यह बहरुल रैक़ में लिखा है। और दोनों प्रकारों में विभाजक रेखा यह है कि जो दोष कई मूल्यांककों के अनुमान में अलग-अलग आए, उदाहरण के लिए: एक ने इसे दोषरहित एक हजार दिरहम का आंका और दोष के साथ इससे कम आंका, और दूसरे ने इसे इस दोष के साथ पूरे एक हजार का आंका, तो यह दोष 'थोड़ा' गिना जाएगा। और यदि कई मूल्यांककों का अनुमान अलग-अलग न हो बल्कि एक समान हो, जैसे कि कई मूल्यांककों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की कि यह दोषरहित एक हजार दिरहम का है और इस दोष के साथ सभी ने इस बात पर सहमति व्यक्त की कि हजार से कम का है, तो यह स्पष्ट रूप से 'बहुत दोष' कहलाएगा। फ़तवे के लिए यही विकल्प चुना गया है, यह मुख्तार अल-फ़तावा में लिखा है।

'ख़यार-ए-ऐब' (दोष की स्थिति में विकल्प) का नियम यह है कि खरीदार का स्वामित्व बिक्री की वस्तु पर तत्काल सिद्ध हो जाता है, लेकिन स्वामित्व अनिवार्य (लाज़िम) नहीं होता है, यह बदाए में लिखा है। और शरह तहावी में लिखा है कि ख़यार-ए-ऐब में विरासत जारी होती है। इत्तेही (समाप्त)। और इसका कोई समय निर्धारित नहीं होता है, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। और ख़यार-ए-ऐब सिद्ध होने की कुछ शर्तें हैं, जिनमें से एक यह है कि बिक्री के समय या उसके बाद सुपुर्दगी से पहले दोष सिद्ध होना चाहिए, और यदि इसके बाद उत्पन्न हुआ तो ख़यार सिद्ध नहीं होगा। और यह भी कि खरीदार के पास कब्ज़ा करने के बाद उस दोष का प्रमाण चाहिए। और सभी दोषों में वापस करने का अधिकार सिद्ध होने के लिए आम मशाईख (विद्वानों) के अनुसार केवल विक्रेता के पास दोष का सिद्ध होना पर्याप्त नहीं है। और भागने, चोरी करने या बिस्तर पर पेशाब करने के दोष में बुद्धि (अक़्ल) का होना आवश्यक है, और इन तीनों दोषों में स्थिति एक समान होनी चाहिए। यदि स्थिति विक्रेता के पास और खरीदार के पास भिन्न हो गई, तो वापस करने का अधिकार सिद्ध नहीं होगा। और यह भी कि कब्ज़ा और अनुबंध (अक़्द) के समय खरीदार को उस दोष की जानकारी नहीं होनी चाहिए, और यदि कब्ज़ा या अनुबंध के समय खरीदार उसे जानता था, तो उसका ख़यार समाप्त हो जाएगा। और यह

शर्त भी है कि विक्रेता ने वस्तु के सभी दोषों से अपनी जिम्मेदारी मुक्त करने की शर्त न रखी हो, और यदि शर्त रखी हो, तो खरीदार का ख़यार नहीं होगा, यह बदाए में लिखा है।

किसी चीज़ में दोष होने या न होने के लिए विशेषज्ञों (दोष जानने वालों) से संपर्क किया जाएगा

कुदूरी ने अपनी पुस्तक में कहा है कि व्यापारियों की प्रथा में जिस चीज़ से मूल्य में कमी आती हो, वह दोष (ऐब) है। और शेख-उल-इस्लाम ख़्वाहरज़ादा ने कहा है कि जो चीज़ संपत्ति को देखने और निरीक्षण करने में कमी पैदा करती हो, जैसे जानवर के हाथ-पैर सुन्न होना और बर्तनों का टूटा होना, या उससे उस संपत्ति के लाभ में कुछ कमी आती हो, तो यह दोष है। और जिससे इन दोनों बातों में कोई कमी नहीं आती, उसमें लोगों के रिवाज (प्रथा) पर विचार किया जाएगा; यदि वे इसे दोष मानते हैं तो दोष होगा, अन्यथा नहीं होगा। यह अल-मुहीत में लिखा है। और दोष होने या न होने के लिए विशेषज्ञों से संपर्क किया जाएगा, और वे व्यापारी लोग होते हैं। और यदि बिक्री की वस्तु निर्मित वस्तुओं में से है, तो उस पेशे के लोग संदर्भ होंगे, यह फ़तह अल-क़दीर में लिखा है। अंधा होना, काना होना, भेंगा होना और उंगली का अतिरिक्त या कम होना दोष है, यह अल-मुहीत में लिखा है। 'अक़ल' और 'अफ़कल' वह व्यक्ति होता है जो ऐसा लगे मानो वह अपनी नाक के किनारे को देख रहा है। और 'बरस' यानी सीने का बाहर निकला होना दोषों में गिना जाता है, यह बदाए में लिखा है। इसी प्रकार बहरा होना, गूंगा होना और बाकी दोष जो जन्मजात होते हैं, सभी दोषों में गिने जाते हैं। दासी (बांदी) के मुँह या बगल से दुर्गंध आना दोष है, लेकिन गुलाम में यह दोष नहीं है; हालाँकि यदि बहुत अधिक हो तो दोष है, क्योंकि यह पेट की बीमारी का संकेत देता है और बीमारी स्वयं एक दोष मानी जाती है, यह अल-काफ़ी में लिखा है।

سے واپس ہو سکتی ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور تھوڑے عیب کی وجہ سے مہر کا واپس نہ ہونا صرف اسی صورت میں ہے کہ مہر ناپ یا تول کی چیز نہ ہو اور اگر ناپ یا تول کی چیز ہو تو تھوڑے عیب سے بھی واپس ہو سکتی ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور بہت عیب مہر میں یہ ہوگا کہ اس کو اعلیٰ درجہ سے اوسط درجہ پر لائے یا اوسط درجہ سے ادنیٰ درجہ پر گرا دے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور دونوں قسموں میں حد فاصل یہ ہے کہ جو عیب چند اندازہ کرنے والوں کے اندازہ میں جدا داخل ہو جائے مثلاً ایک نے اس کو بے عیب ہزار درہم کا تجویز کیا اور عیب کے ساتھ اس سے کم تجویز کیا اور دوسرے نے اس کو اس عیب کے ساتھ پورے ہزار کا تجویز کیا تو یہ عیب تھوڑا شمار ہوگا اور اگر چند اندازہ کرنے والوں کی اندازہ جدا نہ ہو بلکہ یکساں ہو جیسے کہ چند اندازہ کرنے والوں نے اس بات پر اتفاق کیا کہ یہ بے عیب ہزار درہم کا ہے اور اس عیب کے ساتھ سبھوں نے اس بات پر اتفاق کیا کہ ہزار سے کم کا ہے تو یہ کھلا ہوا بہت عیب کہلائے گا یہی فتویٰ کے واسطے اختیار کیا گیا ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔

خیار عیب کا یہ حکم ہے کہ مشتری کی ملک بیع میں فی الحال ثابت ہو جاتی ہے مگر ملک لازم نہیں ہوتی ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور شرح طحاوی میں لکھا ہے کہ خیار عیب میں وراثت جاری ہوتی ہے۔ انتہیٰ اور اس کا کوئی وقت مقرر نہیں ہوتا ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور خیار عیب ثابت ہونے کی چند شرطیں ہیں از انجملہ بیع کے وقت یا اس کے بعد سپرد کرنے سے پہلے عیب ثابت ہونا چاہیے اور اگر بعد اس کے پیدا ہو گیا تو خیار ثابت نہ ہوگا اور از انجملہ مشتری کے پاس بھی قبضہ کر لینے کے بعد اس عیب کا ثبوت چاہیے اور تمام عیبوں میں واپس کرنے کا حق ثابت ہونے کے واسطے عامہ مشائخ کے نزدیک صرف بائع کے پاس عیب کا ثابت ہونا کافی

نہیں اور از انجملہ بھاگنے یا چوری کرنے یا بچھونے پر پیشاب کر دینے کے عیب میں عقل ہونا چاہیے اور از انجملہ ان تینوں عیبوں میں یکساں حالت ہونی چاہیے اور اگر حالت بائع کے پاس اور مشتری کے پاس مختلف ہو گئی تو واپس کرنے کا حق ثابت نہ ہوگا اور از انجملہ قبضہ اور عقد کے وقت مشتری کا اس عیب سے ناواقف ہونا چاہیے اور اگر قبضہ یا عقد کے وقت مشتری اس کو جانتا تھا تو اُس کو خیار نہ رہے گا اور از انجملہ یہ شرط ہے کہ بائع نے مبیع کے سب عیبوں سے اپنا ذمہ پاک کر لینا شرط نہ کیا ہو اور اگر شرط کر لیا ہو تو مشتری کا خیار نہ ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

کسی چیز میں عیب ہونے یا نہ ہونے میں عیب جاننے والوں کی طرف رجوع کیا جائے گا ۞

قدوری نے اپنی کتاب میں فرمایا ہے کہ تاجروں کی عادت میں جس چیز سے ثمن میں نقصان آتا ہو وہ عیب ہے اور شیخ الاسلام خواہر زادہ نے فرمایا ہے کہ جو چیز مال کے دیکھنے اور مشاہدہ کرنے میں نقصان پیدا کرتی ہو جیسے حیوان کے ہاتھ پاؤں شل ہونا اور برتنوں کا شکستہ ہونا یا اس سے اُس مال کے نفع میں کچھ نقصان آتا ہو تو یہ عیب ہے اور جس سے ان دونوں باتوں میں کچھ نقصان نہیں آتا ہے اس میں لوگوں کے رواج کا اعتبار کیا جائے گا اگر وہ اس کو عیب گنتے ہیں تو عیب ہوگا ورنہ نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اور عیب ہونے یا نہ ہونے میں عیب جاننے والوں کی طرف رجوع کیا جائے گا اور وہ تاجر لوگ ہوتے ہیں اور اگر مبیع ساختہ چیزوں میں سے ہے تو مرجع اُس پیشہ کے لوگ ہیں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اندھا ہونا اور کا نا ہونا اور احول ہونا اور انگلی کا زائد یا ناقص ہونا عیب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اقل ہونا اور افکل وہ شخص ہوتا ہے جو ایسا معلوم ہو کہ گویا اپنی ناک کے کنارے کو دیکھتا ہے اور برص یعنی سینے کا نکلا ہوا ہونا عیب میں شمار ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اسی طرح بہرا ہونا اور گونگا ہونا اور باقی عیب جو پیدائش میں ہوتے ہیں سب عیوب میں شمار ہیں اور گندہ دہن اور بغل کا بدبو کرنا

باندی میں عیب ہے اور غلام میں عیب نہیں ہے لیکن اگر بہت ہو تو عیب ہے اس واسطے کہ یہ پیٹ کی بیماری پر دلالت کرتا ہے اور بیماری فی نفسہ عیب میں شمار ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

Similarly, it is recorded in *Bada'i*, *Mabsut*, and *Tabyin*, and according to *Bahr* (1), it is considered a defect (*aib*) in both male and female slaves. 'Bajr' refers to the swelling of the navel (*Al-Bahr*). 'Qarn' is also a defect; it is a bone that develops in the vagina preventing intercourse. 'Affal' is also a defect, being a fleshy growth in the vagina that hinders intercourse; this is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. Some define 'Affal' as the vagina being bag-like such that the person performing intercourse derives no pleasure; this is recorded in *Zahiriya*. If someone buys a female slave who has previously given birth while with the seller or another person, and the buyer was unaware of this, according to one of two narrations, he has the right to return her, and the fatwa is based on this. In livestock, merely having given birth is not a defect unless it causes physical loss; this is stated in *Muzmarat*. Pregnancy in a female slave is a defect according to *Siraj al-Wahaaj*. If a buyer purchases a pregnant slave and she gives birth in his possession, he cannot dispute with the seller. However, if she dies during the postpartum period (*nifas*), the buyer may claim damages for the defect of pregnancy from the seller, provided he was unaware of the pregnancy at the time of purchase. This is recorded in *Bahr al-Ra'iq*.

It is mentioned in *Nisab* that pregnancy in livestock or riding animals is not a defect unless it results in manifest harm. 'Rutq' (imperforate vagina) is a defect. A woman is called 'Laqa' if she has no opening other than the urinary tract. 'Fatq' is also a defect, referring to a 'Rutq' located within the bladder area which can often cause fatal strain to a man during intercourse; these conditions are discussed in *Zahiriya*. For a female slave intended to be a concubine (*umm al-walad*), being a singer/performer is a defect according to *Muheet*. It is mentioned in *Baqali* that if her father or grandfather was born out of wedlock, it is a defect. According to Imam Muhammad (RA) in the *Nawadir of Ibn Rashid*, such lineage is only a defect for slaves bought specifically to be *umm al-walad*; otherwise, it is not a defect unless considered so by slave traders (*Nakhās*). Committing adultery (*zina*) is a defect in a female slave whether it is infrequent or frequent. In a male slave, occasional adultery is a major sin (*kabira*) requiring repentance but not a legal defect unless it is a habit that interferes with his service, in which case it is a defect (*Yanabi*).

Similarly, if it becomes known that a legal penalty (*hadd*) is due upon a slave, it is a defect (*Bada'i*). Being a child of adultery is a defect in a slave girl, though not in her name (*Muheet*). Regarding the right to return due to defects, usually, the defect must manifest again with the buyer, except in cases of adultery for female slaves.

According to Imam Muhammad (RA), if a mature slave girl committed adultery while with the seller, the buyer can return her even if she did not commit it with him. According to Imam Abu Yusuf (RA), if a slave girl runs away and is subsequently found, the defect of "running away" is permanently established, and it is not a condition for her to run away again from the new buyer to justify legal recourse.

---

1. The difference between *Affal* and *Qarn* is that *Qarn* prevents entry entirely, while *Affal* prevents complete entry.

इसी प्रकार 'बदाइ', 'मबसूत' और 'तबीइन' में वर्णित है, और 'बहर' (1) के अनुसार गुलाम और बांदी (दासी) दोनों में दोष (ऐब) है। 'बज़्र' नाभि के फूलने को कहते हैं (अल-बहर)। 'क़र्न' भी एक दोष है, जो योनि में विकसित होने वाली एक हड्डी है जो संभोग में बाधा डालती है। 'अफ़ल' भी एक दोष है, जो योनि में मांस का बढ़ जाना है जो संभोग को रोकता है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। कुछ ने 'अफ़ल' का अर्थ यह बताया है कि स्त्री की योनि थैली के समान हो जिससे पुरुष को कोई आनंद प्राप्त न हो; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने ऐसी दासी खरीदी जिसने विक्रेता या किसी और के पास बच्चा जना था और खरीदार इससे अनजान था, तो दो मान्यताओं में से एक के अनुसार उसे दासी वापस करने का अधिकार है, और इसी पर फ़तवा है। चौपायों (पशुओं) में केवल बच्चा जना होना दोष नहीं है, सिवाय इसके कि यदि इससे कोई शारीरिक हानि हुई हो; यह 'मुज़मरात' में लिखा है। दासी का गर्भवती होना एक दोष है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि खरीदार ने गर्भवती दासी खरीदी और उसने खरीदार के पास बच्चा जना, तो वह विक्रेता से विवाद नहीं कर सकता। यदि वह दासी प्रसव काल (निफ़ास) के दौरान मर गई, तो खरीदार गर्भ के दोष के कारण हुई हानि का हर्जाना विक्रेता से ले सकता है, बशर्ते उसे खरीदते समय गर्भ की जानकारी न हो। यह 'बहर-उर-रैक' में लिखा है।

'नसाब' में उल्लेख है कि चौपायों और सवारी के जानवरों का गर्भवती होना दोष नहीं है, जब तक कि वह स्पष्ट हानि न पहुँचाए। 'रत्क़' (योनि का बंद होना) एक दोष है। 'लक़ा' वह स्त्री कहलाती है जिसकी योनि में मूत्र द्वार के अतिरिक्त कोई द्वार न हो। 'फ़ल्क़' भी दोष है, जिसका अर्थ है वह 'रत्क़' जो मूत्राशय के भीतर हो और अक्सर संभोग के दौरान पुरुष के लिए घातक हो सकता है। दासी का 'उम-ए-वल्द' (बच्चे की माँ) बनाने के उद्देश्य से खरीदे जाने पर उसका पूर्व में व्यभिचार (ज़िना) या अवैध संतान होना दोष माना जाता है। इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार, यदि दासी के पूर्वज (पिता या दादा) अवैध रूप से जन्मे हों, तो यह केवल उन्हीं दासियों के लिए दोष होगा जिन्हें 'उम-ए-वल्द' बनाने के लिए खरीदा गया हो। दासी द्वारा व्यभिचार करना दोष है, चाहे थोड़ा हो या अधिक। गुलाम के लिए, कभी-कभी किया गया व्यभिचार दोष नहीं बल्कि एक 'कबीरा गुनाह' (घोर पाप) है जिसके लिए तौबा अनिवार्य है, लेकिन यदि वह इसकी आदत रखता हो जिससे काम में बाधा आए, तो वह दोष है।

इसी तरह यदि किसी पर 'हद' (शरिया सजा) लागू होना सिद्ध हो जाए, तो वह दोष है। यदि दासी स्वयं अवैध संतान (वल्द-ए-ज़िना) हो, तो वह दोष है। इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार, यदि किसी ने

वयस्क दासी खरीदी जिसने विक्रेता के पास व्यभिचार किया था, तो खरीदार उसे वापस कर सकता है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) से वर्णित है कि यदि कोई दासी खरीदार के पास से भाग जाए और फिर पकड़ी जाए, तो भागने का यह दोष उस पर हमेशा के लिए लागू हो जाएगा और खरीदार के पास दोबारा भागना अनिवार्य शर्त नहीं है।

---

1. अफ़ल और क़र्न में अंतर यह है कि क़र्न के कारण प्रवेश बिल्कुल संभव नहीं होता, जबकि अफ़ल में पूर्ण प्रवेश नहीं हो पाता।

ایسے ہی بدائع و مبسوط و تبیین میں ہے اور بحر(1) غلام اور باندی دونوں میں عیب ہے اور بجڑ بیڑ و کے پھولے ہونے کو کہتے ہیں (البحر) قرن بھی عیب ہے اور وہ ایک ہڈی ہے کہ فرج میں پیدا ہو جاتی ہے اور وطی سے مانع ہوتی ہے اور عفل بھی عیب ہے اور وہ ایک قسم کا گوشت ہے کہ فرج میں پیدا ہو جاتا ہے اور وطی سے مانع ہوتا ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور بعضوں نے عفل کے یہ معنی بیان کیے ہیں کہ اُس عورت کی فرج تھیلی کے مانند ہو کہ جس سے وطی کرنے والے کو کچھ لذت حاصل نہ ہو یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر کسی نے ایسی باندی خریدی کہ جس کے بائع یا اور کسی کے پاس بچہ پیدا ہوا تھا اور مشتری اُس سے آگاہ نہ ہوا پھر اُس کو معلوم ہوا تو دور وایتوں میں ایک روایت کے موافق اُس کو واپس کرنے کا اختیار ہے اور اسی پر فتویٰ ہے۔ چوپایوں میں فقط بچہ پیدا ہونا عیب نہیں ہے لیکن اگر موجب نقصان ہو تو عیب ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے باندی کا پیٹ سے ہونا عیب ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر مشتری نے کوئی ایسی باندی خریدی کہ جس کو حمل تھا اور مشتری کے پاس وہ بچہ جنی تھی تو اُس کو بائع سے جھگڑا کرنے کا اختیار نہیں ہے پس اگر وہ باندی نفاس کے اندر مر گئی تو پیٹ ہونے کے عیب کا نقصان بائع سے واپس لے گا بشرطیکہ مشتری کو خریدتے وقت اُس کا پیٹ سے ہونا معلوم نہ ہو۔ ایہ بحرالرائق میں لکھا ہے۔

نصاب میں مذکور ہے کہ چوپایوں اور سواری کے جانوروں کا حمل سے ہونا عیب نہیں ہے لیکن اگر اُس میں کسی کھلے ہوئے نقصان کا موجب ہو تو عیب ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور رتق عیب ہے اور لقا وہ عورت کہلاتی ہے جس کے کوئی سوراخ سوائے سوراخ پیشاب کے نہ ہو فتق عیب ہے اور فتق سے مراد وہ رتق ہے جو مثانہ کے اندر ہو اور اکثر اوقات

اپنا زور کر کے مرد کو ہلاک کر دیتی ہے اور یہ دونوں بدن کے اندر بیماری پیدا ہونے کے نہیں پیدا ہوتی ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور غناء اس باندی کے اندر جو ام ولد بنائی جائے عیب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور بقالی میں مذکور ہے کہ اگر اُس باندی کا باپ یا دادا حرام طور سے پیدا ہوا ہو تو عیب ہے اور نوادر ابن رشید میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ جب باندی کا باپ یا دادا حرام طور سے ہو تو یہ عیب میرے نزدیک اُن باندیوں میں ہوگا کہ جو ام ولد بنانے کے واسطے خریدی جائیں اور اُن کے سوا دوسری باندیوں میں عیب نہ ہو گا لیکن اگر نخاس والے اُس کو عیب جانتے ہوں تو عیب ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور زنا کرنا باندی کے اندر عیب ہے خواہ قلیل ہو یا کثیر ہو اور غلام کے اندر اگر قلیل ہو تو عیب نہیں ہے صرف وہ ایک کبیرہ گناہ ہے کہ جس کا اس نے ارتکاب کیا اور اُس پر توبہ اور استغفار کرنا واجب ہو گا اور اگر وہ ہمیشہ زنا کرتا ہے کہ جس سے اُس کے مالک کی خدمت میں نقصان آتا ہے تو وہ عیب ہے یہ ینابیع میں لکھا ہے۔

ایسے ہی اگر اُس پر حد واجب ہو نا ظاہر ہو تو بھی عیب ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر باندی زنا کی اولاد ہو تو عیب ہے اور نام میں عیب نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور تمام عیبوں میں واپس کرنے کا حق ثابت ہونے کے واسطے دوبارہ مشتری کے پاس واقع ہونا ضرور ہے سوائے جب زنا کے جو باندی میں پایا جائے کیونکہ امام محمدؒ سے امالی میں روایت ہے کہ اگر کسی نے ایک باندی بالغ خریدی کہ اُس نے بائع کے پاس زنا کیا تھا تو مشتری اُس کو واپس کر سکتا ہے اگر چہ اُس نے مشتری کے پاس زنا نہ کیا ہو اور نوادر بشر میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ایک باندی خریدی پھر وہ اُس کے پاس سے بھاگ گئی پھر اُس نے اس کو پایا اور گواہوں کے ساتھ اس کا کوئی حق دار پیدا ہوا تو بھاگنے کا عیب اُس باندی کو ہمیشہ کے واسطے لازم ہو جائے گا اور اس روایت سے مبرہن ثابت ہوتا ہے کہ بھاگنے کے عیب کا کبھی مشتری کے

پاس دوبارہ واقع ہونا شرط نہیں ہے اور اس بنا پر مستحق نقصان عیب اُس سے نہیں لے سکتا ہے اگر

ا عفل اور قرن میں فرق یہ کہ قرن کی وجہ سے بالکل دخول نہیں ہوتا اور عفل سے پورا دخول نہیں ہوتا ۱۲۔ (۱) بجڑ باو و جیم در او محملہ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 298 Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...so that it does not return to him again, and similarly, the person who bought it from him can also return it without compensation, but the apparent ruling is as written in 'Tabyeen'. If someone bought a slave with whom public announcements (I'lam) were made; if he made him announce for free, then this is a defect (Aib) because it indicates his cowardice. However, if he made him announce for a wage, it is not a defect in the slave. This is contrary to a female slave, in whom this work would be a defect in every way, as written in 'Qunyah'. It is mentioned in 'Bazaziyah' that being effeminate (Mukhannath) is of two types: one is repenting and doing bad deeds, which is a defect; the second is grooming oneself, having a soft voice, and a swaying gait. If these traits are minor, the slave shall not be returned, but if they are excessive, he shall be returned, as written in 'Bahr al-Raiq'. Being impotent ('Anin) is a defect, and similarly, being castrated (Khasi) is also a defect. If a slave was bought on the condition that he is castrated but turned out to be a full male, he shall not be returned. But if he was bought on the condition of being a male and was found to be castrated, he can be returned, as written in 'Fatawa Qazi Khan'. Large testicles are a defect, as written in 'Zahiriyah'. Being branded is a defect provided it causes a decrease in the price (Thaman). If it does not decrease the price, it is not a defect. The same rule applies to moles, as a mole is sometimes an adornment that does not decrease value when on the cheek, but sometimes it is unsightly when on the tip of the nose and thus decreases value, as written in 'Mabsut'. The lack of circumcision in a male or female slave is not a defect, provided they were brought from 'Dar al-Harb' (abode of war) etc., or were born in 'Dar al-Islam' but are minors. If they have reached puberty, it will be a defect, as written in 'Muheet Sarkhasi'. A female slave being uncircumcised is considered a defect according to Arab custom ('Urf), but in our country, female circumcision is not practiced, so the lack of it will not be a defect at all, as written in 'Bada'i'. Similarly, it is written in 'Fatawa Qazi Khan' that if the male slave divorced his wife before being returned, the right to return him is forfeited. If a female slave was divorced by her husband, then if it is a revocable divorce (Raj'i), the buyer (Mushtari) has the right to return her, because a woman under revocable divorce is still legally considered a wife, evidenced by the husband's right to take her back (Ruju') without the owner's permission. If it is an irrevocable divorce (Ba'in), the right to return is forfeited. Al-Karkhi stated that if the purchased female slave is forbidden (Haram) to the buyer due to fosterage or marriage relations (e.g., she is his foster sister, foster mother, mother-in-law, or stepdaughter), it is not a defect, as

written in 'Siraj al-Wahaj'. **If there is a crime attributed to the slave, it is a defect** ☆ Being in debt is a defect for a male or female slave, but if the seller (Ba'i) pays it off or the creditors forgive it, the defect no longer remains, as written in 'Khulasah'. It is mentioned in 'Qunyah' that debt is a defect, but if it is so small that it is not counted as a loss, it shall not be a defect, as written in 'Bahr al-Raiq'. Similarly, if a slave is found to be pawned or rented out to someone, the same rule applies, as written in 'Yanabi'. It is mentioned in the book of Al-Karkhi that if there is a crime attributed to the slave, it is a defect. This case of defect occurs if the crime happened after the contract but before possession. If it happened before the contract, the seller, by making the sale, is considered to have chosen to pay the penalty. Thus, if the seller paid it before the slave was returned, the buyer's right to return him no longer remains, as written in 'Siraj al-Wahaj'. If drinking alcohol causes a decrease in value, it is a defect in a female slave but not in a male slave, except in the case where the male slave is a youth (Amrad). Drinking is only a defect if it has exceeded limits and is not commonly found among people. If not so, it will not be a defect in a female slave, as written in 'Khulasah'. Chronic cough...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 298 किताब अल-बुयूअ (बिक्री की किताब)

...ताकि दोबारा उसके पास वापस न आए और इसी तरह जिस व्यक्ति ने उससे खरीदा वह भी बिना किसी शर्त के उसे वापस कर सकता है, लेकिन स्पष्ट मत यही है जैसा कि 'तबीन' में लिखा है। यदि किसी ने ऐसा गुलाम खरीदा जिसके साथ घोषणा (ऐलाम) की जाती थी, तो यदि वह मुफ्त में घोषणा करवाता था तो यह दोष (ऐब) है क्योंकि यह उसकी बुज़दिली को दर्शाता है, और यदि वह मजदूरी पर घोषणा करवाता था तो गुलाम में कोई दोष नहीं है, इसके विपरीत दासी के मामले में यह काम हर तरह से दोष माना जाएगा, यह 'कुनिया' में लिखा है। 'बज़िया' में उल्लेख है कि मुखन्नस (नपुंसक/उभयलिंगी) होना दो प्रकार का होता है: एक तो तौबा करना और बुरा काम करना और वह दोष है, दूसरा श्रृंगार करना और आवाज़ में कोमलता और चाल में लचक होना; यदि ये बातें कम हों तो उसे वापस नहीं किया जाएगा और यदि बहुत अधिक हों तो वापस कर दिया जाएगा, यह 'बहरुल रैक' में लिखा है। नपुंसक (अन्नीन) होना दोष है और इसी तरह खस्सी (बधिया) होना भी दोष है। यदि कोई गुलाम इस शर्त पर खरीदा गया कि वह खस्सी है और वह पुरुष निकला तो वह वापस नहीं होगा, और यदि इस शर्त पर खरीदा गया कि वह पुरुष है और बाद में वह खस्सी निकला तो उसे वापस किया जा सकता है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अंडकोषों का बड़ा होना दोष है यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। दागी होना भी दोष है बशर्ते कि इससे कीमत (समन) में कमी आती हो, और यदि कीमत में कमी न आती हो तो दोष नहीं है। तिल का भी यही नियम है क्योंकि तिल कभी सौंदर्य बढ़ाता है जिससे मूल्य में कमी नहीं आती जब वह गाल पर हो, और कभी वह भद्दा बना देता है जब वह नाक की नोक पर हो जिससे मूल्य में कमी आती है, यह 'मबसूत' में लिखा है। दासी या गुलाम का खतना न होना दोष नहीं है बशर्ते कि वे दोनों 'दारुल हर्ब' (शत्रु देश) आदि से लाए गए हों या 'दारुल इस्लाम' में पैदा हुए हों लेकिन नाबालिग हों, और यदि वे बालिग हो गए हों तो यह दोष होगा यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। खतना न होने से दासी का दोषपूर्ण होना अरब की परंपरा (उर्फ़) के अनुसार है, और हमारे देश में दासी का खतना नहीं किया जाता है, तो खतना न होना इसमें बिल्कुल भी दोष नहीं होगा यह 'बदा' में लिखा है। इसी तरह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है कि यदि वापस करने से पहले गुलाम ने अपनी पत्नी को तलाक दे दिया तो वापस करने का अधिकार समाप्त हो जाएगा। यदि दासी को उसके पति ने तलाक दे दिया, तो यदि तलाक 'रजई' (वापसी योग्य) हो तो खरीदार (मुश्तरी) को वापस करने का अधिकार है क्योंकि 'रजई' तलाक वाली महिला अपनी पत्नी के ही हुक्म में है क्योंकि उसके पति को मालिक की अनुमति के बिना उससे मेल (रुजू) करने का अधिकार है। और यदि

तलाक 'बाइन' (अटल) हो तो वापस करने का अधिकार समाप्त हो जाएगा। 'करख़ी' ने कहा है कि यदि खरीदी हुई दासी दूध के रिश्ते या दामाद के रिश्ते से खरीदार पर हराम हो तो यह दोष नहीं है, उदाहरण के लिए वह उसकी रज़ाई (स्तनपान) बहन हो या उसकी रज़ाई माँ हो या उसकी पत्नी की माँ हो या उसकी पत्नी की बेटी हो, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। **यदि गुलाम के ज़िम्मे कोई अपराध हो तो वह दोष है** ☆ गुलाम या दासी पर ऋण (कर्ज) होना दोष है लेकिन यदि विक्रेता (बायक) उसे चुका दे या ऋणदाता उसे माफ कर दे तो वह दोष नहीं रहेगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। 'कुनिया' में उल्लेख है कि ऋण दोष होता है लेकिन यदि वह इतना कम हो जिसे नुकसान में नहीं गिना जाता तो वह दोष नहीं होगा, यह 'बहरुल रैक' में लिखा है। इसी तरह यदि गुलाम किसी के पास गिरवी रखा हुआ या किराए पर दिया हुआ पाया गया तो भी यही नियम है, यह 'यनाबी' में लिखा है। 'करख़ी' की किताब में उल्लेख है कि यदि गुलाम के ज़िम्मे कोई अपराध हो तो वह दोष है और इस दोष की स्थिति यह हो सकती है कि यह अपराध सौदे के बाद लेकिन कब्जे से पहले हुआ हो। और यदि सौदे से पहले हुआ हो तो विक्रेता बिक्री कर देने के कारण जुर्माना देने का विकल्प चुनने वाला माना जाएगा। अतः यदि विक्रेता ने उसे वापस किए जाने से पहले भुगतान कर दिया तो खरीदार का वापस करने का अधिकार शेष नहीं रहेगा, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। शराब पीने के कारण यदि मूल्य में कमी आती हो तो दासी में दोष है और गुलाम में दोष नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब गुलाम कम उम्र (अमद) हो, और दोष तभी होगा जब शराब पीना हद से बढ़ गया हो और लोगों में ऐसा न पाया जाता हो। यदि ऐसा नहीं है तो दासी में दोष नहीं होगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। पुरानी खाँसी...

چو دوبارہ اس کے پاس عود نہ ہوا اور اسی طرح جس شخص نے اس سے خریدا وہ بھی بدون معاودت کے اس کو واپس کر سکتا ہے مگر قول ظاہر ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔ اگر کوئی ایسا غلام خریدا کہ جس کے ساتھ اعلام کیا جاتا تھا پس اگر وہ مفت اعلام کراتا تھا تو یہ عیب ہے کیونکہ یہ اس کے بزدلہ ہونے پر دلالت کرتا ہے اور اگر اجرت پر اعلام کراتا تھا تو غلام میں عیب نہیں ہے بخلاف باندی کے کہ اس میں یہ کام ہر طور سے عیب ہو گا یہ قنیہ میں لکھا ہے اور بزازیہ میں مذکور ہے کہ مخنث ہونا دو طرح کا ہوتا ہے ایک توبہ ہے اور ردی کام کرنا اور وہ عیب ہے دوسرے سنگھار کرنا اور آواز کی نرمی اور چلنے میں لچکنا پس اگر یہ باتیں کم ہوں تو واپس نہ کیا جائے گا اور اگر بہت ہوں تو واپس کر دیا جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور عنین ہونا عیب ہے اور ایسے ہی خصی ہونا بھی عیب ہے اور اگر کوئی غلام اس شرط پر خریدا کہ وہ خصی ہے اور وہ مرد نکلا تو وہ واپس نہ ہو گا اور اگر اس شرط پر خریدا کہ وہ مرد ہو پھر دیکھا تو وہ خصی نکلا تو اس کو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور خصوں کا بڑا ہونا عیب ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور مسون کا ہونا عیب ہے بشرطیکہ اس سے ثمن میں نقصان آتا ہو اور اگر ثمن میں نقصان نہ آتا ہو تو عیب نہیں ہے اور تل کا بھی یہی حکم ہے کیونکہ تل سے کبھی زینت ہوتی ہے کہ اس سے مالیت میں نقصان نہیں آتا ہے جب کہ رخسار پر ہو اور کبھی بد نما کر دیتا ہے جب کہ ناک کی نوک پر ہو اور اس سے مالیت میں نقصان آتا ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ باندی یا غلام کا ختنہ نہ ہونا عیب نہیں ہے بشرطیکہ وہ دونوں دار الحرب وغیرہ سے اٹھا لائے گئے ہوں یا دار الاسلام میں پیدا ہوئے ہوں مگر نا بالغ ہوں اور اگر بالغ ہو گئے تو عیب ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ختنہ نہ ہونے سے باندی کا عیب دار ہونا عرب کے عرف

کے موافق ہے اور ہمارے ملک میں باندی کا ختنہ نہیں کیا جاتا ہے تو ختنہ نہ ہونا اس میں بالکل عیب نہ ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اسی طرح فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر واپس کرنے سے پہلے غلام نے اپنی عورت کو طلاق دے دی تو واپس کرنے کا حق ساقط ہو جائے گا اور اگر باندی کو اس کے شوہر نے طلاق دے دی پس اگر طلاق رجعی ہو تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار ہے کیونکہ وہ رجعی طلاق دی ہوئی عورت اس کی بیوی کے حکم میں ہے اس دلیل سے کہ اس کے شوہر کو بدون اجازت اس کے مالک کے اس سے رجعت کرنے کا اختیار ہے اور اگر طلاق بائن ہو تو واپس کرنے کا حق ساقط ہو جائے گا کرخی نے فرمایا ہے کہ اگر خریدی ہوئی باندی دودھ پلائی یا دامادی کے رشتہ سے مشتری پر حرام ہو تو عیب نہیں ہے مثلاً اس کی رضاعی بہن ہو یا اس کی رضاعی ماں ہو یا اس کی بی بی کی ماں ہو یا اس کی بی بی کی بیٹی ہو یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ **اگر غلام کے ذمہ کوئی جرم ہو تو عیب ہے** ☆ غلام یا باندی پر قرض ہونا عیب ہے لیکن اگر بائع اس کو ادا کر دے یا قرض خواہ اس کو معاف کر دیں تو عیب نہ رہے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور قنیہ میں مذکور ہے کہ قرض عیب ہوتا ہے لیکن اگر ایسا تھوڑا ہو کہ جو نقصان میں شمار نہیں کیا جاتا ہے تو عیب نہ ہو گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر غلام کو کسی کے پاس رہن یا اجرت پر دیا ہوا پایا تو بھی یہی حکم ہے یہ ینابیع میں لکھا ہے اور کرخی کی کتاب میں مذکور ہے کہ اگر غلام کے ذمہ کوئی جرم ہو تو عیب ہے اور اس عیب ہونے کی صورت یہ ہو سکتی ہے کہ یہ جرم عقد کے بعد قبضہ سے پہلے پیدا ہو اور اگر عقد سے پہلے پیدا ہوا ہو تو بائع بیع کر دینے کی وجہ سے جرمانہ دینے کا اختیار کرنے والا شمار ہو گا۔ پس اگر بائع نے اس کے واپس کیے جانے سے پہلے ادا کر دیا تو مشتری کو واپس کرنے کا حق باقی نہ رہے گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے شراب پینے کے سبب سے اگر مالیت میں نقصان آتا ہو تو باندی میں عیب ہے اور غلام میں عیب نہیں ہے مگر اس صورت میں کہ غلام امر د ہو

اور عیب ہونا اسی صورت میں ہے کہ شراب پینا حد سے بڑھ گیا ہو لوگوں میں ایسا نہ پایا جائے

اور اگر ایسا نہ ہو تو باندی میں عیب نہ ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے پرانی کھانسی

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 299 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If it arises from a disease, it is considered a defect ('ayb), but coughing according to normal habit is not a defect. Vitiligo (baras) is a defect, and leprosy (judham) is also a defect; in leprosy, pus forms under the skin, emitting a foul odor detectable from a distance, and often causing limbs to decay and fall off. This is considered the worst of all defects, as stated in *Al-Zahiriyya*.

Having black or green teeth is a defect, and regarding yellow teeth, various narrations exist; this is recorded in *Al-Muhit*. The loss of a tooth is a defect, whether it is a molar or an incisor; this is the correct view, as written in *Jawahir al-Akhlati*. The cessation of menstruation in an adult female slave is a defect; an adult female slave is defined as one who is seventeen years old. Similarly, if a female slave suffers from chronic irregular bleeding (*istihaza*), it is a defect; this is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. This fact is determined by the slave's statement; thus, if her admission is coupled with the adult's refusal to swear an oath, the slave shall be returned, whether this occurs before or after taking possession. This is the correct view as stated in *Al-Hidaya*. The jurists have stated that according to *Zahir al-Riwayah*, the statement of the female slave in this matter will not be considered authoritative; this is in *Al-Kafi*. If a slave is purchased and found to be a gambler, it is a defect if the gambling is of a type considered shameful, such as playing dice or chess. However, if such gambling is not conventionally considered a defect, such as playing with walnuts or melons (referred to in Persian as *Kuz Bakhtan*, *Vista Zun*, or *Kharbuza Zun*), it shall not be counted as a defect; this is written in *Fusul al-Imadiyya*.

If a slave is found to follow a path other than Islam, it is a defect, as per *Al-Hawi*. If a slave is bought on the condition that he is a non-believer (*kafir*) but is found to be a Muslim, he cannot be returned. Conversely, if he was bought as a Muslim but found to be a non-believer, he can be returned; this is in *Al-Tahdhib*. Similarly, if a Christian buys a slave on the condition that he is a Christian and then finds him to be a Muslim, the option of rescinding (*khyar*) the sale is not established; this is in *Siraj al-Wahaj*. A slave who works with the left hand and lacks the strength to work with the right hand is defective. However, if he is slightly left-handed but ambidextrous (*akhbat*), meaning he can work with both hands, it is not a defect; this is in *Al-Mabsut*. Weakness in vision such that one cannot see well in extreme darkness or bright light is a defect. *Asam*, meaning dryness and tension in the muscles, is a defect. The growth of excess flesh like a cyst or tumor that moves when touched and ranges in size from a chickpea to a melon is a defect. *Musallah* is a defect, referring to wounds;

Shams al-Aimma al-Sarakhsi interpreted this as wounds located on the neck, as stated in *Al-Zahiriyya*.

Khanf is a defect, and *Hanaf* refers to the turning of both big toes toward each other. Ibn al-A'rabi explained it as walking on the tops (backs) of the feet; this is in *Al-Zahiriyya*. *Sadaf*, meaning the twisting of the neck from its base, is a defect, and an excessively wide mouth is a defect; this is in *Al-Mabsut*. A scar or brand is a defect, unless it is for identification purposes as seen in some livestock. Proximity of the front of the feet and distance between the heels is a defect. Crookedness of the wrist is a defect, according to *Al-Muhit*. Excessive tearing of the eye, if due to disease, is a defect; this is in *Siraj al-Wahaj*. *Shutur*, meaning inverted eyelashes, is a defect, as in *Al-Zahiriyya*. *Reeh al-Sayl* is a defect, as per *Al-Khulasa*. Itching of the eyes or elsewhere is a defect, as per *Al-Muhit*. A type of whiteness on the pupil known as *nakhuna* (cataract or pterygium) is a defect. The growth of hair inside the eye is a defect, as in *Al-Zahiriyya*. A hair color between yellow and red is a defect if found in Turkish or Indian female slaves, but not a defect if found in Roman or Slavic female slaves, because...

Footnotes: 1. His statement regarding the option (khyar), etc., although it will be taken from his hand. 2. Cold face. 3. Let it be clear that in linguistics, *Hanaf* refers to the crookedness of the feet such that the ends of the feet are tilted toward each other. 4. *Reeh al-Sayl* is an eye disease in which internal veins swell due to gaseous matter.

यदि वह किसी बीमारी के कारण है तो यह एक दोष (ऐब) है, लेकिन सामान्य आदत के अनुसार खांसी होना दोष नहीं है। विटिलिगो (बर्स) और कुष्ठ रोग (जुज़ाम) दोष हैं; कुष्ठ रोग में त्वचा के नीचे मवाद बन जाता है, जिससे दूर से बदबू आती है और अक्सर इससे शरीर के अंग गलकर गिर जाते हैं, और यह सभी दोषों में सबसे बुरा दोष है, जैसा कि 'ज़हीरिया' में लिखा है।

काले और हरे दांत होना दोष है, और पीले दांतों के मामले में विभिन्न विवरण आए हैं, यह 'मुहीत' में लिखा है। दांत का गिरना (लुप्त होना) दोष है, चाहे वह दाढ़ हो या सामने का दांत; यही सही है, जैसा कि 'जवाहर अल-अख़लाती' में लिखा है। वयस्क दासी का मासिक धर्म बंद हो जाना दोष है, और वयस्क दासी वह है जिसकी आयु सत्रह वर्ष है। इसी तरह यदि किसी दासी को निरंतर 'इस्तेहाज़ा' (असामान्य रक्तस्राव) की समस्या हो, तो वह दोष है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यह बात दासी के कहने से ज्ञात होगी, अतः यदि उसके स्वीकार करने के साथ वयस्क का शपथ खाने से इनकार करना भी मिल जाए, तो उसे वापस कर दिया जाएगा, चाहे वह कब्जे से पहले हो या बाद में; यही सही मत है, यह 'हिदाया' में लिखा है। फकीहों (धर्मशास्त्रियों) ने कहा है कि 'ज़ाहिर अल-रिवायत' के अनुसार इस मामले में दासी का कथन मान्य नहीं होगा, यह 'काफी' में लिखा है। यदि कोई गुलाम खरीदा गया और वह जुआरी पाया गया, तो यदि उसका जुआ खेलना दोष माना जाता है जैसे कि पासा या शतरंज आदि खेलना, तो वह दोष होगा। लेकिन यदि लोक-व्यवहार (उर्फ़) में इस प्रकार के जुए को दोष नहीं माना जाता, जैसे अखरोट या खरबूजे से जुआ खेलना (जिसे फ़ारसी में कूज़ बाख़्तन, वस्ता ज़ून या ख़रबूज़ा ज़ून कहते हैं), तो इसे दोष नहीं गिना जाएगा, यह 'फ़ुसूल अल-इमादिया' में लिखा है।

यदि किसी दास को इस्लाम के अलावा किसी अन्य मार्ग पर पाया गया, तो यह दोष है, यह 'हावी' में लिखा है। यदि किसी ने गुलाम को इस शर्त पर खरीदा कि वह काफ़िर (ग़ैर-मुस्लिम) है और वह मुसलमान निकला, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। लेकिन यदि इसके विपरीत हो (मुसलमान समझकर खरीदा और काफ़िर निकला), तो वापस कर सकता है, यह 'तहज़ीब' में लिखा है। इसी प्रकार यदि किसी ईसाई ने गुलाम को इस शर्त पर खरीदा कि वह ईसाई है, और फिर वह मुसलमान निकला, तो उसे वापस करने का विकल्प (ख़ियार) सिद्ध नहीं होगा, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। जो गुलाम बाएं हाथ से काम करता हो और दाएं हाथ से काम करने की शक्ति न रखता हो, वह दोषपूर्ण है। लेकिन यदि वह थोड़ा-सा बाएं हाथ का उपयोग करने वाला हो (सब्यसाची), तो वह दोष

नहीं है, जिसे 'अख़बत' कहते हैं, अर्थात जो दोनों हाथों से काम कर सकता है; यह 'मबसूत' में लिखा है। दृष्टि में ऐसी कमजोरी होना कि वह अधिक अंधेरे या अधिक रोशनी में न देख सके दोष है। 'असम' यानी मांसपेशियों में सूखापन और जकड़न होना दोष है। शरीर में अतिरिक्त मांस का गांठ (गिल्टी) जैसा निकल आना, जो हिलाने से हिलता हो और चने से लेकर खरबूजे के आकार तक का हो, दोष है। 'मुसल्लह' भी दोष है, जिसका अर्थ ज़ख़्म (घाव) है; शम्स अल-आइम्मा सरख़सी ने इसकी व्याख्या उन ज़ख़्मों से की है जो गर्दन पर होते हैं, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

'खनफ' दोष है, और 'हनफ' का अर्थ है दोनों अंगूठों का एक-दूसरे की ओर झुका होना। इब्न अल-अ'राबी ने इसका अर्थ यह बताया कि जो पैरों के ऊपरी हिस्से (पीठ) के बल चले; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। 'सदफ़' यानी गर्दन का जड़ से टेढ़ा होना दोष है, और मुँह का बहुत अधिक फैला होना दोष है, यह 'मबसूत' में लिखा है। दाग होना दोष है, लेकिन यदि वह पहचान के लिए लगाया गया हो (जैसे जानवरों में होता है), तो दोष नहीं होगा। पैरों के पंजों का पास होना और एड़ियों का दूर होना दोष है। कलाई का टेढ़ा होना दोष है, यह 'मुहीत' में लिखा है। आँखों से अत्यधिक आंसू बहना यदि बीमारी के कारण हो, तो दोष है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। 'शुतर' यानी पलकों का उलटा होना दोष है, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। 'रीह अल-सैल' दोष है, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। आँखों की या अन्य अंगों की खुजली सब दोष हैं, यह 'मुहीत' में लिखा है। आँख की पुतली पर एक प्रकार की सफेदी जिसे 'नाख़ुना' (कैटरेक्ट या पैटरीजियम) कहते हैं, का होना दोष है। आँख के भीतर बाल का उगना दोष है, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। बालों का वह रंग जो पीले और लाल के बीच का हो, यदि वह तुर्की या भारतीय दासियों में पाया जाए तो दोष है, और यदि वह रूमी (रोमन) या सक़ालिया दासियों में पाया जाए तो दोष नहीं है, क्योंकि वे लोग...

पाद-टिप्पणियाँ: १. 'कौलुहु ख़ियार' आदि, यद्यपि उसके हाथ से छीन लिया जाएगा। २. सर्द चेहरा। ३. स्पष्ट हो कि शब्दकोश में 'हनफ' पैरों के टेढ़ेपन को कहते हैं, इस तरह कि पैरों के सिरे एक-दूसरे की ओर झुके हों। ४. 'रीह अल-सैल' आँखों की एक बीमारी है जिससे अंदर की नसें गैसीय पदार्थ (रैय्याही) के कारण सूज जाती हैं।

اگر از قسم بیماری ہو تو عیب ہے اور عادت کے موافق کھانسی ہونا عیب نہیں ہے اور برص عیب ہے اور جذام بھی عیب ہے اور وہ جلد کے نیچے پیپ پڑ جاتی ہے کہ دور سے اس کی بدبو آتی ہے اور اکثر اس سے اعضا بدن کے کٹ کے گر جاتے ہیں اور وہ سب عیبوں سے بدتر عیب ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

کالے اور ہرے دانت ہونا عیب ہے اور زرد دانتوں کے باب میں مختلف روایتیں آئی ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور دانت کا ساقط ہونا عیب ہے خواہ داڑھ ہو یا دانت ہو یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے بالغ باندی کا حیض بند ہو جانا عیب ہے اور بالغ باندی وہ ہے جس کی عمر سترہ برس کی ہے اور اسی طرح اگر باندی کے ہمیشہ بطور استحاضہ کے خون جاری رہتا ہو تو عیب ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور یہ بات باندی کے کہنے سے معلوم ہو گی پس جب اس کے اقرار کے ساتھ بالغ کا قسم کھانے سے باز رہتا بھی مل جائے تو واپس کر دی جائے گی خواہ قبضہ سے پہلے ہو یا بعد ہو اور یہی صحیح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور فقہا نے فرمایا ہے کہ ظاہر الروایت کے موافق باندی کا قول اس باب میں معتبر نہ ہوگا یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر ایک غلام خریدا اور اس کو جواری پایا پس اگر اس کا جوا عیب میں شمار ہے جیسے نر دیا شطرنج وغیرہ کے ساتھ جوا کھیلنا تو عیب ہوگا اور اگر عرف میں اس قسم کا جوا عیب نہیں گنا جاتا ہے جیسے اخروٹ یا خربوزوں کے ساتھ جوا کھیلنا جس کو فارسی میں کوز باختن وستہ زون و خربوزہ زون کہتے ہیں تو عیب میں شمار نہ ہوگا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

اگر مملوک کو سوائے اسلام کے غیر راہ پر پایا تو عیب ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر کوئی غلام اس شرط پر خریدا کہ وہ کافر ہے اور اس کو مسلمان پایا تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر اس کا الٹا ہو تو واپس کر سکتا ہے یہ تہذیب میں لکھا ہے اسی طرح اگر نصرانی نے کوئی غلام اس شرط پر خریدا کہ وہ نصرانی ہے پھر اس کو مسلمان پایا تو اس کو واپس کرنے کا خیار ثابت نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور جو غلام بائیں ہاتھ سے کام کرتا ہو اور داہنے ہاتھ سے کام کرنے کی قدرت نہ رکھتا ہو تو عیب ہے لیکن اگر تھوڑا بائیں ہاتھ والا ہو تو عیب نہیں ہے جس کو اخبط کہتے ہیں یعنی دونوں ہاتھ سے کام کر سکتا ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور بصارت میں ایسا ضعف ہونا کہ زیادہ تاریکی یا زیادہ روشنی میں نہ دیکھ سکے عیب ہے اور عسم یعنی پٹھوں میں خشکی اور تشنج ہونا عیب ہے اور بدن میں ایسا زائد گوشت مثل غدود کے پیدا ہو جانا کہ جو ہلانے سے ہلتا ہے اور چنے سے کبھی خربوزہ کے برابر تک ہوتا ہے عیب ہے اور مسلحہ عیب ہے اور وہ زخم کو کہتے ہیں اور شمس الائمہ سرخسی نے اس کی تفسیر ان کے زخموں کے ساتھ کی ہے جو گردن پر ہوتے ہیں یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

خنث عیب ہے اور حنف دونوں انگوٹھوں میں ہر ایک کے دوسرے کی طرف متوجہ ہونے کو کہتے ہیں اور ابن الاعرابی نے یہ معنی بیان کیے کہ جو قدموں کی پیٹھ کے بل چلے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور صدف یعنی گردن کا جڑ سے پیچیدہ ہونا عیب ہے اور منہ کا زیادہ پھیلا ہونا عیب ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور داغ ہونا عیب ہے لیکن اگر نشانی کے واسطے ہو جیسے بعض چوپایوں میں ہوتا ہے تو عیب نہ ہوگا اور قدموں کے سروں کا نزدیک ہونا اور ایڑیوں کا دور ہو جانا عیب ہے اور پہونچے کا ٹیڑھا ہونا عیب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور آنکھ سے زیادہ آنسو جاری ہونا اگر بیماری سے ہو تو عیب ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور شتر یعنی پلکوں کا الٹا ہونا عیب ہے کذا فی الظہیریہ اور ریح السیل عیب ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور خارش آنکھ کی

اور غیر آنکھ کی سب عیب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور آنکھ کی پتلی پر ایک قسم کی سفیدی جس کو ناخنہ کہتے ہیں پیدا ہونا عیب ہے اور آنکھ کے اندر بال کا پیدا ہونا عیب ہے کذا فی الظہیریہ یہ زردی اور سرخی کا درمیانی رنگ بال کا اگر ترکی یا ہندی باندیوں میں پایا جائے تو عیب ہے اور اگر رومی یا صقالیہ باندیوں میں پایا جائے تو عیب نہیں ہے کیونکہ اہل

حواشی: ۱۔ قولہ خیار الخ اگر چہ اس کے ہاتھ سے کوا دیا جائے گا ۱۲۔ ۲۔ سرد چہرہ ۱۲۔ ۳۔ واضح ہو کہ لغت میں حنف پاؤں کے کج ہونے کو کہتے ہیں اس طرح کہ پاؤں کے سرے ایک دوسرے کی طرف جھکے ہوں ۱۲۔ ۴۔ ریح السیل آنکھوں کی بیماری ہے جس سے اندر کی رگیں مادہ ریاحی سے پھول جاتی ہیں ۱۲۔

All the people of Rome have hair like this; this is written in Fatawa Qazi Khan. Running away, urinating on the bed, and stealing by such a young slave who does not have understanding, such that he does not know how to eat or dress himself alone, is not considered a defect (aib). ☆

If some hairs of the head or body are white and some are black, it is a defect; this is written in Mukhtar-ul-Fatawa. The moderate color of hair is black, and if other colors cause a decrease in price and merchants consider it a defect, then it will be a defect; this is written in Zahiriya. It is written in Hawi that if a slave girl's head hair appears red, if some are red and some are black, she can be returned because it is a defect; but if only redness exists in her hair [without black], she cannot be returned. However, if black hair was a condition of the sale, she can be returned; this is written in Tatarkhaniya. Running away, urinating on the bed, and stealing in a small slave who lacks understanding and does not know how to eat or dress alone is not a defect. If the young slave is sensible, such that he can eat and dress alone, it will be counted as a defect. However, the right to return will be established only if the state [of age/understanding] remains consistent at both times; as quoted in Al-Muzmirat from Al-Zad. Therefore, if these traits were found in a small slave while young with both the seller and the buyer, or found while grown up with both, it is a defect due to which he can be returned. If the state is not consistent, for example, it was found while young with the seller but while grown up with the buyer, he cannot be returned; this is written in Ghiyathiya.

Regarding stealing, running away, and urinating on the bed, other than in cases of insanity, Shams-ul-Aimma al-Halwani has written in his commentary that the apparent answer is that it is not a condition for these occurrences to happen again with the buyer. Some scholars (masha'ikh) have said it is a condition, and this is correct. Some have mentioned in their commentaries that there is no disagreement among scholars regarding the condition of these things happening again, and it is mentioned similarly in general narrations; this is written in Al-Muhit. If the buyer found a prior defect but it disappeared before returning the slave, his option (khiyar) becomes void; this is written in Siraj-ul-Wahaj. The definition of running away is to disappear by rebelling against one's master; Imam Zahir-ud-Din Marghinani has adopted this, and it is the preferred (mukhtar) view upon which fatwa shall be given; this is written in Mukhtar-ul-Fatawa. Running away for a distance less than that of a journey is also a defect, and there is no disagreement among scholars on this; this is

written in Nihaya. Once he has left the city, it is a defect by consensus, whether he fled from his master, or from someone to whom he was leased, lent, or with whom he was placed as a trust. If he did not go out of the city, scholars differ. It seems most probable that if the city is large, such as Cairo, it will be counted as a defect; if it is small, such that the houses and people of that city are not hidden, it will not be a defect; this is written in Tabyin.

Fleeing from a village to a city is counted as running away, and similarly, the reverse is also counted as running away. If a slave runs away from a usurper (ghasib) and returns to his master, it is not a defect. If he fled from the usurper and neither returned to his master nor went back to the usurper, then if he knew his master's house and was capable of returning but did not, it will be counted as a defect. If he did not know the house or was not capable of returning, it would not be a defect; this is written in Fath-ul-Qadir. If he fled in the Land of War (Dar-ul-Harb) before the spoils of war (ghanimat) were distributed, but was then brought back into the spoils, he is not counted among those who ran away. If he was sold within the spoils and the spoils were distributed and he became the share of a specific person, and then fled in the Land of War, he is counted among those who ran away, whether he...

रूम के सभी लोगों के बाल ऐसे ही होते हैं, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। भाग जाना, बिछावन पर पेशाब कर देना और चोरी, ऐसे छोटे गुलाम में जिसे इतनी समझ नहीं है कि वह अकेले खाना और पहनना जानता हो, दोष (ऐब) नहीं है। ☆

अगर सिर या शरीर के कुछ बाल सफेद और कुछ काले हों तो यह दोष है, यह 'मुख़्तारुल फ़तावा' में लिखा है। बालों का सामान्य रंग काला है और इसके अलावा अन्य रंगों के कारण यदि कीमत में कमी आती हो और व्यापारी उसे दोष समझते हों, तो वह दोष माना जाएगा; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। 'हावी' में लिखा है कि यदि दासी के सिर के बाल लाल दिखाई दें, तो यदि उसके सिर के कुछ बाल लाल हैं और कुछ काले, तो उसे वापस किया जा सकता है क्योंकि यह दोष है; लेकिन यदि उसके पूरे बाल ही लाल हैं, तो उसे वापस नहीं किया जा सकता। हालांकि, यदि बालों का काला होना बिक्री की शर्त थी, तो उसे वापस किया जा सकता है; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। भाग जाना, बिछावन पर पेशाब करना और चोरी, ऐसे छोटे गुलाम में जिसे समझ नहीं है और जो अकेले खाना-पहनना नहीं जानता, दोष नहीं है। परंतु यदि छोटा गुलाम समझदार हो, जैसे कि वह अकेले खा-पहन सकता हो, तो इसे दोष माना जाएगा। लेकिन वापस करने का अधिकार तभी मिलेगा जब स्थिति (बचपन या समझदारी) समान हो; जैसा कि 'मुज़मिरात' में 'ज़ाद' के हवाले से नक़ल किया गया है। अतः यदि ये बातें छोटे गुलाम में विक्रेता और खरीदार दोनों के पास उसके बचपन में पाई गई हों, या दोनों के पास उसके बड़े होने पर पाई गई हों, तो यह दोष है जिसके कारण उसे वापस किया जा सकता है। यदि स्थिति समान न हो, जैसे विक्रेता के पास वह छोटा था और खरीदार के पास बड़ा हो गया, तो उसे वापस नहीं किया जा सकता; यह 'ग्याथिया' में लिखा है।

उन्माद (जुनून) के अलावा, चोरी करने, भागने और बिछावन पर पेशाब करने के विषय में शम्सुल अइम्मा हलवानी ने अपनी व्याख्या (शरह) में लिखा है कि स्पष्ट उत्तर यह है कि इन बातों का खरीदार के पास दोबारा घटित होना शर्त नहीं है। कुछ विद्वानों ने कहा है कि यह शर्त है और यही सही है। कुछ ने अपनी व्याख्याओं में उल्लेख किया है कि विद्वानों के बीच इन चीज़ों के दोबारा होने की शर्त पर कोई मतभेद नहीं है और सामान्य रिवायतों में भी यही वर्णित है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि खरीदार ने कोई पिछला दोष पाया और वापस करने से पहले वह दोष समाप्त हो गया, तो उसका विकल्प (ख़यार) समाप्त हो गया; यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। भागने की परिभाषा यह है कि अपने मालिक से विद्रोह करके गायब हो जाए; इमाम ज़हीर उद्दीन मरग़ीनानी ने इसी को अपनाया है

और यही पसंदीदा मत है और इसी पर फतवा दिया जाएगा; यह 'मुख़्तारुल फ़तावा' में लिखा है। यात्रा की निर्धारित दूरी से कम दूरी तक भागना भी दोष है और इसमें विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है; यह 'निहाया' में लिखा है। जब वह शहर से बाहर निकल जाए, तो सर्वसम्मति से यह दोष है, चाहे वह अपने मालिक के पास से भागा हो, या जिसे वह किराए पर दिया गया था, या जिसे उधार दिया गया था, या जिसके पास अमानत के तौर पर रखा गया था। यदि वह शहर से बाहर नहीं गया, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है। अधिक उपयुक्त यह प्रतीत होता है कि यदि शहर बड़ा हो, जैसे काहिरा, तो इसे दोष माना जाएगा; और यदि छोटा हो जहाँ घर और लोग छिपे न हों, तो यह दोष नहीं होगा; यह 'तबीयन' में लिखा है।

गाँव से शहर की ओर भाग आना 'भागने' में गिना जाता है और इसी प्रकार इसका विपरीत (शहर से गाँव भागना) भी भागने में गिना जाता है। यदि कोई गुलाम उसे छीनने वाले व्यक्ति (ग़ासिब) के पास से भागकर अपने मालिक के पास लौट आए, तो यह दोष नहीं है। यदि वह छीनने वाले के पास से भागा और न तो मालिक के पास लौटा और न ही वापस छीनने वाले के पास गया, तो यदि वह अपने मालिक का घर जानता था और लौटने में सक्षम था और फिर भी नहीं आया, तो उसे दोष माना जाएगा। यदि वह घर नहीं जानता था या लौटने में सक्षम नहीं था, तो यह दोष नहीं होगा; यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। यदि वह युद्ध क्षेत्र (दारुल हर्ब) में युद्ध के माल (ग़नीमत) के बँटवारे से पहले भागा और फिर उसे पकड़कर ग़नीमत में लाया गया, तो उसे भागने वालों में नहीं गिना जाएगा। यदि उसे ग़नीमत के भीतर बेचा गया और ग़नीमत का बँटवारा हो गया और वह किसी व्यक्ति के हिस्से में आया, फिर युद्ध क्षेत्र में भागा, तो वह भागने वालों में गिना जाएगा, चाहे वह अपने...

روم سب کے بال ایسے ہی ہوتے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ بھاگ جانا اور بچھونے پر پیشاب کر دینا اور چوری ایسے چھوٹے غلام میں کہ جس کو سمجھ نہیں ہے کہ اکیلا کھانا پہننا نہیں جانتا ہے عیب نہیں ہے ☆ اگر سر یا بدن کے بعض بال سفید اور بعض سیاہ ہوں تو عیب ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے بالوں کا معتدل رنگ سیاہ ہے اور اس کے سوا باقی رنگوں سے اگر ثمن میں نقصان آتا ہو اور سوداگر اس کو عیب سمجھتے ہوں تو عیب ہو گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ حاوی میں لکھا ہے کہ اگر باندی کے سر کے بال سرخ ظاہر ہوئے تو اگر اس کے بعض بال سر کے سرخ ہیں اور بعض سیاہ تو اس کو واپس کر سکتا ہے کیونکہ یہ عیب ہے اور اگر صرف اس کے بالوں میں سرخی ہے تو اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن اگر بالوں کا کالا ہونا بیع میں شرط تھا تو واپس کر سکتا ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے۔ بھاگ جانا اور بچھونے پر پیشاب کر دینا اور چوری ایسے چھوٹے غلام میں کہ جس کو سمجھ نہیں ہے کہ اکیلا کھانا پہننا نہیں جانتا ہے عیب نہیں ہے اور اگر چھوٹا سمجھ دار ہو جیسے کہ اکیلا کھا پہن سکتا ہو تو عیب میں شمار ہو گا لیکن واپس کرنے کا حق حالت یکساں ہونے کے وقت ثابت ہو گا کذا نقل فی المضمرات عن الزاد پس اگر یہ باتیں چھوٹے غلام میں بائع اور مشتری دونوں کے پاس اس کے چھوٹے پن میں پائی گئی ہیں یا دونوں کے پاس اس کے بڑے پن میں پائی گئیں تو یہ عیب ہے کہ جس کے سبب سے واپس کر سکتا ہے اور اگر حالت یکساں نہ ہو جیسے کہ بائع کے پاس چھوٹے پن میں اور مشتری کے پاس بڑے پن میں پائی جائے تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔

جنون کے ماسوائے میں چوری کرنے اور بھاگ جانے اور بچھونے پر پیشاب کرنے کی نسبت شمس الائمہ حلوانی نے اپنی شرح میں لکھا ہے کہ ظاہر جواب یہ ہے کہ ان باتوں کا مشتری کے

پاس دوبارہ واقع ہونا شرط نہیں ہے اور بعض مشائخ نے فرمایا ہے کہ شرط ہے اور یہی صحیح ہے اور بعضوں نے اپنی شروح میں ذکر کیا ہے کہ مشائخ میں ان چیزوں کے دوبارہ واقع ہونے کی شرط ہونے میں کچھ اختلاف نہیں ہے اور اسی طرح عام روایتوں میں مذکور ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے کوئی پہلا عیب پایا پھر واپس کرنے سے پہلے وہ زائل ہو گیا تو اس کا خیار باطل ہو گیا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور بھاگنے کی تعریف یہ ہے کہ اپنے مالک سے سرکشی کر کے غائب ہو جائے اور اسی کو امام ظہیر الدین مرغینانی نے اختیار کیا ہے اور یہی مختار ہے اور اسی پر فتویٰ دیا جائے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے اور سفر کی مقدار سے کم تک بھاگنا عیب ہے اور اس میں مشائخ کے درمیان کچھ اختلاف نہیں ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور جب شہر سے نکل گیا تو بالاتفاق عیب ہے خواہ اپنے مالک کے پاس سے بھاگا ہو یا جس کو اجارہ پر دیا ہو یا عاریت دیا تھا یا جس کے پاس ودیعت رکھا تھا اس کے پاس سے بھاگا ہو اور اگر شہر سے باہر نہیں گیا تو اس میں مشائخ کا اختلاف ہے اور اشبہ یہ معلوم ہوتا ہے کہ یہ کہا جائے کہ اگر شہر بڑا ہو جیسے شہر قاہرہ تو عیب میں شمار ہو گا اور اگر چھوٹا ہو کہ اس پر اس شہر کے گھر اور لوگ مخفی نہیں تو عیب نہ ہو گا یہ تبیین میں لکھا ہے۔

گاؤں سے شہر کو بھاگ آنا بھاگنے میں شمار ہے اور ایسے ہی اس کا الٹا بھی بھاگنے میں شمار ہے اور اگر غصب کرنے والے شخص کے پاس سے بھاگ کر اپنے مالک کے پاس چلا آیا تو عیب نہیں ہے اور اگر غصب کرنے والے کے پاس سے بھاگا اور لوٹ کر نہ اپنے مالک کے پاس آیا اور نہ غصب کرنے والے کی طرف گیا پس اگر وہ اپنے مالک کا مکان جانتا تھا اور اس کے پاس لوٹ آنے پر قادر تھا اور پھر نہ آیا تو عیب میں شمار ہو گا اور اگر مکان نہیں جانتا تھا یا لوٹ آنے پر قادر نہ تھا عیب نہ ہو گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر دارالحرب میں غنیمت میں سے تقسیم ہونے سے پہلے بھاگا پھر لوٹا کر غنیمت میں لایا گیا تو بھاگنے والوں میں شمار نہیں ہے اور اگر

غنیمت کے اندر فروخت کیا گیا اور غنیمت تقسیم ہوئی اور وہ ایک شخص کے حصہ میں آیا پھر دارالحرب میں بھاگا تو وہ بھاگنے والے میں شمار ہے خواہ وہ اپنے

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) | 301 | Book of Sales (Kitab al-Buyu')

Whether one intends to return to the people or not, this is written in *Zahiriyyah*. Theft, even if it is less than ten dirhams, is considered a defect (aieb). Some have said that theft of less than one dirham, like one or two paisas, is not a defect. Theft, whether from one's own master or a stranger, is the same; there is no difference in it being a defect. However, there is a difference regarding food items. Similarly, if someone steals something from their master to eat, it is not a defect, but if stolen from a stranger, it is a defect. If a food item is stolen for the purpose of selling it, then whether it was stolen from the master or a stranger, it is a defect; this is written in *Fath al-Qadir*.

In *Jami al-Fusulain*, it is stated that if an onion, a melon, or a small coin is stolen from grain, as servants often do, it will not be considered a defect. But if a melon is stolen from a stranger's grain, it is a defect, and this is the preferred (mukhtar) opinion; this is written in *Bahr al-Raiq*. If food is stolen for stockpiling, it will be a defect, and the master and stranger are equal in this regard; this is written in *Fusul Imadiyyah*. If someone breaks into a house (housebreaking) but flees without taking anything, this is a defect; this is written in *Zahiriyyah*. In *Fawaid Zahiriyyah*, there is a curious legal issue: if someone purchases a minor slave and then finds that he wets the bed, the buyer has the right to return him. If the buyer did not return him until another defect developed in the slave while in his possession, then he has the right to reclaim the value of the defect's loss from the seller (ba'i). Once he has reclaimed the compensation for the defect and the slave grows up, and with maturity, the defect (bed-wetting) disappears, does the seller have the right to take back what he gave as compensation or not? There is no recorded tradition (riwayah) on this issue in the books. Then the Sheikh says that my late father used to say that it is appropriate to return it, and he drew evidence from two issues: first, if someone buys a female slave and after the purchase discovers she has a husband, the buyer has the option to return her. If another defect occurs while with the buyer, the buyer will reclaim the value of the defect from the seller. Once he has taken compensation and the slave's husband then gives her an irrevocable divorce (Talaq-e-Ba'in), the seller has the right to reclaim what he gave for the loss because the defect has ceased to exist. Our case is similar to this situation, so it should have the same ruling. Second, if a slave is bought and found to be ill, the buyer has the option to return him. If another defect occurs, he reclaims the value of the loss from the seller. Once reclaimed, if the slave recovers from his illness, does the seller have the right to take back what he gave for

the loss or not? The jurists (fuqaha) have stated that if the recovery was due to medicine, the seller cannot take it back; otherwise, he can. In our case, reaching maturity is not like medicine, so the seller will have the right to take back what he gave; this is written in *Nihayah*.

Inability to control urination is a defect, as written in *Bahr al-Raiq*. Insanity (junoon) from childhood is considered a permanent defect; meaning if he was insane with the seller during childhood and then became insane with the buyer during childhood or adulthood, he can be returned. Some jurists said that if such a slave is bought who was insane with the seller, the buyer has the option to return him even if he did not manifest insanity with the buyer. However, the majority opinion of the jurists is that unless the insanity recurs with the buyer, the buyer cannot return him, and this is correct; this is written in *Al-Kafi*. The insanity that constitutes a defect warranting return is that which lasts more than a day and a night; anything less is not a defect; this is in *Tabyin* and *Ayni Sharah Kanz*. It is quoted from *Muhadhir* in *Zahiriyyah* that pickpocketing, opening the shroud of the dead, and highway robbery are defects in a slave just like theft; this is written in *Bahr al-Raiq*. If a male slave is bought and found to have a shaved or plucked beard, then if...

लोगों के पास लौट जाना चाहता हो या न चाहता हो, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और चोरी, चाहे वह दस दिरहम से कम हो, एक दोष (ऐब) है। कुछ लोगों ने कहा है कि एक दिरहम से कम, जैसे एक पैसा या दो पैसे की चोरी दोष नहीं है। चोरी चाहे अपने मालिक की की हो या किसी अजनबी की, दोष होने के मामले में दोनों बराबर हैं, इसमें कोई अंतर नहीं है। लेकिन खाने-पीने की चीज़ों के मामले में अंतर है। इसी तरह, यदि खाने के लिए अपने मालिक की चीज़ चुराई तो वह दोष नहीं है, और यदि किसी अजनबी की चुराई तो वह दोष है। और यदि खाने की चीज़ बेचने के लिए चुराई, तो चाहे मालिक की चुराई हो या अजनबी की, वह दोष है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है।

'जामे अल-फुसुलैन' में है कि यदि अनाज में से एक प्याज़, खरबूज़ा या पैसा चुरा लिया जैसा कि सेवक अक्सर चुरा लेते हैं, तो वह दोष नहीं होगा। और यदि किसी अजनबी के अनाज से कोई खरबूज़ा चुरा लिया तो वह दोष है, और यही पसंदीदा (मुख्तार) राय है; यह 'बहर अल-रैक' में लिखा है। और यदि खाने की कोई चीज़ जमा करने (स्टॉक करने) के लिए चुराई तो वह दोष होगा, और मालिक तथा अजनबी इस मामले में बराबर हैं; यह 'फ़ुसूल अमादिया' में लिखा है। और यदि घर में सेंध लगाई और बिना कुछ लिए भाग गया तो यह दोष है; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। 'फ़वाइद ज़हीरिया' में एक अजीब मसला (नियम) है कि यदि किसी ने एक नाबालिग गुलाम खरीदा और फिर देखा कि वह बिस्तर पर पेशाब कर देता है, तो उसे वापस करने का अधिकार है। यदि उसने वापस नहीं किया यहाँ तक कि उस गुलाम में उसके पास कोई दूसरा दोष पैदा हो गया, तो उसे अधिकार है कि दोष के कारण हुए नुकसान की कीमत विक्रेता (बाइ) से वापस ले ले। जब उसने नुकसान का हर्जाना ले लिया, फिर गुलाम बड़ा हो गया और वयस्क होने पर वह दोष (बिस्तर गीला करना) दूर हो गया, तो विक्रेता को वह हर्जाना वापस लेने का अधिकार है या नहीं? इस मसले की कोई स्पष्ट रिवायत (परंपरा) किताबों में नहीं है। फिर शेख फ़रमाते हैं कि मेरे मरहूम पिता फ़रमाते थे कि उचित यही है कि हर्जाना वापस कर दे, और उन्होंने इसके लिए दो मसलों से दलील दी थी: एक यह कि यदि किसी ने कोई दासी खरीदी और बाद में पता चला कि उसका पति मौजूद है, तो खरीदार को उसे वापस करने का अधिकार है। यदि खरीदार के पास उसमें कोई दूसरा दोष आ गया तो खरीदार विक्रेता से दोष की कमी की कीमत वापस लेगा, और जब उसने हर्जाना ले लिया, फिर उस दासी के पति ने उसे तलाक़-ए-बाइन (अंतिम तलाक) दे दिया, तो विक्रेता को अधिकार है कि जो उसने हर्जाने के रूप में दिया था उसे वापस ले ले क्योंकि अब दोष समाप्त हो गया है। हमारे इस मसले में भी यही स्थिति है,

अतः इसका भी यही हुक्म होना चाहिए। दूसरा यह कि यदि एक गुलाम खरीदा और उसे बीमार पाया तो खरीदार को वापस करने का अधिकार है, और यदि उसके पास दूसरा दोष आ गया तो वह हर्जाना विक्रेता से ले ले। जब उसने ले लिया और फिर गुलाम अपनी बीमारी से ठीक हो गया, तो विक्रेता को हर्जाना वापस लेने का अधिकार है या नहीं? फकीहों (कानूनविदों) ने फ़रमाया है कि यदि ठीक होना दवा से हुआ हो तो विक्रेता वापस नहीं ले सकता, अन्यथा ले सकता है। हमारे इस मसले में वयस्क होना दवा की तरह नहीं है, अतः विक्रेता को अपना दिया हुआ हर्जाना वापस लेने का अधिकार होगा; यह 'निहाया' में लिखा है।

पेशाब न रोक पाना एक दोष है, यह 'बहर अल-रैक' में लिखा है। बचपन का पागलपन (जुनून) हमेशा के लिए एक दोष है, और इसका अर्थ यह है कि यदि बचपन में विक्रेता के पास वह पागल हुआ था और फिर खरीदार के पास बचपन या जवानी में पागल हुआ तो उसे वापस किया जा सकता है। कुछ फकीहों ने कहा है कि यदि कोई ऐसा गुलाम खरीदा जो विक्रेता के पास पागल रहा था, तो उसे वापस करने का अधिकार है चाहे खरीदार के पास वह पागल न हुआ हो। लेकिन अधिकांश फकीहों का मत यह है कि जब तक खरीदार के पास पागलपन दोबारा न लौटे, खरीदार उसे वापस नहीं कर सकता, और यही सही है; यह 'काफ़ी' में लिखा है। पागलपन जो दोष माना जाता है और जिसके कारण वापसी हो सकती है, वह यह है कि वह एक दिन और एक रात से अधिक रहे, इससे कम दोष नहीं है; यह 'तबीन' और 'ऐनी शराह कंज़' में है। 'ज़हीरिया' में 'मुहाज़िर' से उद्धृत है कि गांठ काटना (जेब कतरी), मुर्दे का कफ़न खोलना और डकैती करना, गुलाम के मामले में चोरी की तरह ही दोष हैं; यह 'बहर अल-रैक' में लिखा है। यदि एक पुरुष गुलाम खरीदा और फिर उसे दाढ़ी मुंडाया हुआ या दाढ़ी नोंचा हुआ पाया, तो यदि...

لوگوں کے پاس لوٹ جانا چاہتا ہو یا نہ چاہتا ہو یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور چوری اگر چہ دس درہم سے کم ہو عیب ہے اور بعضوں نے کہا کہ ایک درہم سے کم جیسے ایک پیسہ یا دو پیسے کی چوری عیب نہیں ہے اور چوری خواہ اپنے مالک کی کی ہو یا کسی غیر کی ہو یکساں ہے اُس کے عیب ہونے میں کچھ فرق نہیں ہے لیکن کھانے کی چیزوں میں فرق ہے۔ اسی طرح اگر کھانے کے واسطے اپنے مالک کی چیز چرائی تو عیب نہیں ہے اور اگر غیر کی چرائی تو عیب ہے اور اگر کھانے کی چیز فروخت کرنے کے واسطے چرائی تو خواہ مالک کی چرائی ہو یا غیر کی چرائی ہو عیب ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

جامع المفصولین میں ہے کہ اگر غلہ میں سے ایک پیاز یا خربوزہ یا پیسہ چرا لیا جیسے خدمت گار چرا لیا کرتے ہیں تو عیب نہ ہوگا اور اگر اجنبی کے غلہ سے کوئی خربوزہ چرا لیا تو عیب ہے اور یہی مختار ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر کھانے کی کوئی چیز ذخیرہ کرنے کے واسطے چرائی تو عیب ہوگا اور مولیٰ اور اجنبی اس باب میں برابر ہیں یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور اگر گھر میں نقب لگایا اور کچھ لے نہیں بھاگا تو یہ عیب ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے فوائد ظہیریہ میں ہے کہ اس جگہ ایک عجیب مسئلہ ہے اور وہ یہ ہے کہ اگر کسی نے ایک نابالغ غلام خریدا پھر اُس کو دیکھا کہ وہ بچھونے پر پیشاب کر دیتا ہے تو اُس کو واپس کردینے کا اختیار ہے پس اگر اُس نے واپس نہ کیا تھا حتیٰ کہ اُس کے پاس اُس غلام میں دوسرا عیب پیدا ہو گیا تو اُس کو اختیار ہے کہ نقصان کی عیب کی قدر بائع سے واپس لے لے جب اُس نے نقصان عیب واپس لے لیا پھر غلام بڑا ہو گیا اور بالغ ہونے کے ساتھ عیب جاتا رہا تو بائع کو جو کچھ نقصان کے عوض اُس نے دیا ہے اُس کے واپس لینے کا اختیار ہے یا نہیں ہے پس اس مسئلہ کی کوئی روایت کتابوں میں

موجود نہیں ہے پھر شیخ فرماتے ہیں کہ میرے والد مرحوم فرماتے تھے کہ سزاوار یہ ہے کہ واپس کرلے اور اس پر انہوں نے دو مسئلوں سے دلیل پکڑی تھی ایک یہ کہ اگر کسی نے کوئی باندی خریدی پھر بعد خرید کے دریافت ہوا کہ اُس کا شوہر موجود ہے تو مشتری کو اُس کے واپس کرنے کا اختیار ہے اور اگر مشتری کے پاس اُس میں کوئی دوسرا عیب آگیا تو مشتری بائع سے نقصان عیب کی قدر واپس لے گا اور جب اُس نے نقصان کا عوض لے لیا پھر اُس باندی کے شوہر نے اُس کو طلاق بائن دے دی تو بائع کو اختیار ہے کہ جو کچھ اُس نے نقصان کے عوض دیا ہے واپس لے کیونکہ عیب جاتا رہا ہے اور ایسے ہی صورت ہمارے اس مسئلہ میں واقع ہے پس اس کا بھی یہی حکم ہونا چاہیے اور دوسرا یہ ہے کہ اگر ایک غلام خریدا اور اُس کو مریض پایا تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار ہے اور اگر اُس کے پاس دوسرا عیب آگیا تو اپنے نقصان کے قدر بائع سے واپس لے لے اور جب اُس نے واپس لے لیا پھر غلام اپنے مرض سے اچھا ہو گیا تو بائع کو جو اُس نے نقصان کے عوض دیا ہے واپس کر لینے کا اختیار ہے یا نہیں ہے پس فقہا نے فرمایا ہے کہ اگر اچھا ہونا دوا سے ہو تو بائع سے واپس نہیں لے سکتا ورنہ واپس لے سکتا ہے اور ہمارے اس مسئلہ میں بلوغ ہونا بھی دوا کی راہ سے نہیں ہے تو بائع کو جو اُس نے دیا ہے اُس کے لیے لینے کا اختیار ہو گا یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

پیشاب کو نہ روک سکنا عیب ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور چھوٹے پن کا جنون ہمیشہ کے واسطے عیب ہے اور معنی یہ ہے کہ اگر چھوٹے پن میں بائع کے پاس مجنون ہوا پھر مشتری کے پاس چھوٹے پن میں یا بڑے پن میں مجنون ہوا تو واپس کر سکتا ہے اور بعض فقہا نے کہا کہ اگر کوئی ایسا غلام خریدا کہ جو بائع کے پاس مجنون ہوا تھا تو اُس کے واپس کردینے کا اختیار ہے اگرچہ مشتری کے پاس اُس کو جنون نہ ہو اور اکثر فقہا کا مذہب یہ ہے کہ تا وقتیکہ مشتری کے پاس جنون عود نہ کرے تو مشتری اُس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور یہی صحیح ہے یہ کافی میں

لکھا ہے اور جو جنون کہ عیب ہے کہ جس کے سبب سے واپس ہو سکتا ہے وہ یہ ہے کہ ایک رات دن سے زیادہ ہو اور اس سے کم عیب نہیں ہے یہ تبیین اور عینی شرح کنز میں ہے ظہیریہ میں محاضر سے نقل کیا ہے کہ گرہ کاٹنا اور مردہ کا کفن کھولنا اور راہزنی کرنا مثل چوری کرنے کے غلام میں عیب ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر ایک غلام مرد خریدا پھر اُس کو داڑھی مونڈا ہوا یا داڑھی نوچا ہوا پایا پس اگر

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) - 302 - Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If it becomes known within such a period after purchase that it clearly indicates the defect existed with the seller (ba'i), the buyer (mushtari) may return it. This is recorded in Fatawa Qazi Khan.

If a female slave is purchased and it is discovered that she does not know how to bake bread well, this is not considered a defect, provided that it was not stipulated as a condition of the sale. ⋆

If a Turkish female slave was purchased who did not know the Turkish language or could not speak well, and the buyer was aware of this but did not know that traders consider this a defect, and then he took possession of her and subsequently realized it was a defect: then if this defect is of a nature not hidden from people, such as being one-eyed or similar, he shall not have the right to return her. However, if it is not such an obvious defect, he shall have the option to return her. Similarly, if an Indian slave was purchased who did not know the Hindi language, and if traders count this as a defect, he has the option of rejection; if they do not consider it a defect, he cannot return her. This is mentioned in Al-Muhit. If a female slave is bought and found not to know how to bake bread well, it is not a defect unless stipulated. The same rule applies to a male slave. If they both knew how to cook well but forgot while with the seller, the buyer has the option to return them; this is in Al-Khulasa. Al-Kubra states that if a female slave is purchased and then found to suffer from persistent eye pain: if this ailment is new, she cannot be returned; if it is chronic from the seller's time, she may be returned. This is in Tatarkhaniya.

If a female slave is bought and found to have persistent toothache: if the pain started recently, she cannot be returned; if it is an old condition, she may be returned. This is in Tatarkhaniya. Al-Muhit states that if a purchased slave claims she has a toothache, she should not be returned merely on her word; this is in As-Sirajiyya. If one eye is of a distinct color (brownish/hazel) and the other is not, or one is black and the other white, this is a defect; this is in Bahr al-Ra'iq. If a male slave is purchased and it later appears he has a fever, this is a defect, and the buyer can return him; this is in Mukhtar al-Fatawa. If a non-virgin (thayyiba) slave is purchased on the condition that the seller has not had intercourse with her, and it later appears that the seller did have intercourse before the sale, the buyer cannot return her; this is in Al-Muhit. Mentioned in Al-Muntaqa is that if a slave is purchased on the condition that she is a virgin ('azra'), possession is taken, and she dies with the buyer, and it is then

discovered she was not a virgin, nothing can be reclaimed from the seller, regardless of whether any loss occurred to the slave or not; this is narrated by Hasan from Imam Azam (RA). Ibn Malik narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that the buyer shall take from the seller an amount equivalent to the loss; this is in Adh-Dhakhira.

If a female slave is purchased on the condition that she is a minor, and it is later revealed she is an adult, she shall not be returned; this is in Al-Khulasa. If a female slave is purchased (without being seen beforehand) and is found to be unattractive or dark-skinned, she cannot be returned, provided that her limbs are complete and healthy; this is in Az-Zahiriyya. If a slave is purchased and found to have a burnt face such that her beauty or ugliness cannot be discerned, the option to return her exists. If something occurs that prevents returning her, the price is estimated as that of a slave with a burnt face.

---

1. Regarding the word 'azra' (virgin), I say 'azra' is the virgin whose hymen is intact. 'Bakira' is a more general term, as a 'bakira' might have lost her virginity once through illicit intercourse and would still be considered a 'bakira' in some legal rulings even if she is no longer an 'azra'... - 12
2. She was not present; she was bought by description only, and the same applies to subsequent cases. - 12

यह बात खरीदने के बाद इतने समय के भीतर पता चली जिससे यह स्पष्ट होता है कि यह दोष विक्रेता (ब़ाइअ) के पास था, तो खरीदार (मुश्तरी) इसे वापस कर सकता है; यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

एक दासी खरीदी गई और बाद में देखा गया कि वह रोटी बनाना नहीं जानती, तो यह दोष नहीं है, बशर्ते कि उसने (खरीदार ने) इसकी शर्त न रखी हो।

यदि कोई तुर्की दासी खरीदी गई जो तुर्की भाषा नहीं जानती थी या ठीक से बोल नहीं सकती थी, और खरीदार इस बात से अवगत था लेकिन वह यह नहीं जानता था कि व्यापारियों के अनुसार यह एक दोष है, फिर उसने दासी पर कब्ज़ा कर लिया और बाद में उसे पता चला कि यह दोष है। तो यदि यह दोष ऐसा है जो लोगों से छिपा नहीं है, जैसे काना होना आदि, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि यह कोई स्पष्ट दोष नहीं है, तो उसे वापस करने का अधिकार होगा। और यदि कोई हिंदी दासी खरीदी गई जो हिंदी नहीं जानती थी, तो यदि व्यापारी इसे दोष मानते हों तो उसे वापस करने का अधिकार होगा, और यदि वे इसे दोष नहीं मानते हों तो वह वापस नहीं कर सकता; यह 'मुहीत' में लिखा है। एक दासी खरीदी गई और बाद में देखा गया कि वह रोटी बनाना नहीं जानती, तो यह दोष नहीं है, बशर्ते कि उसने शर्त न रखी हो; और यही नियम गुलाम (दास) के लिए भी है। और यदि वे दोनों खाना बनाना जानते थे लेकिन विक्रेता के पास रहने के दौरान भूल गए हों, तो खरीदार को वापस करने का अधिकार है; यह 'खुलासा' में लिखा है। और 'कुबरा' में लिखा है कि यदि एक दासी खरीदी गई और बाद में देखा गया कि उसकी आँखों में बार-बार दर्द होता है, तो यदि यह बीमारी उसे नई लगी है तो वापस नहीं कर सकता, और यदि यह पुरानी है और विक्रेता के पास से ही है तो वापस कर सकता है; यह 'ताऩ्तारख़ानिया' में लिखा है।

एक दासी खरीदी गई और बाद में देखा गया कि उसकी दाढ़ में बार-बार दर्द होता है, तो यदि यह दर्द हाल ही में हुआ है तो वापस नहीं कर सकता, और यदि पुराना है तो वापस कर सकता है; यह 'ताऩ्तारख़ानिया' में लिखा है। 'मुहीत' में है कि यदि खरीदी हुई दासी कहे कि मुझे दाढ़ के दर्द की बीमारी है, तो मात्र उसके कहने पर वापस नहीं ली जाएगी; यह 'सिराजिया' में लिखा है। यदि उसकी एक आँख कूँजी (भूरी/विशिष्ट रंगत की) हो और दूसरी न हो, या एक काली हो और दूसरी सफेद, तो यह दोष है; यह 'बहरुल राइक़' में लिखा है। एक गुलाम खरीदा गया, फिर पता चला कि उसे बुखार

है, तो यह दोष है और खरीदार उसे वापस कर सकता है; यह 'मुख्तारुल फतावा' में लिखा है। यदि एक 'स़य्यि़बा' (वह स्त्री जो कुंवारी न हो) दासी इस शर्त पर खरीदी गई कि विक्रेता ने उसके साथ संभोग नहीं किया है, फिर पता चला कि विक्रेता ने बेचने से पहले उसके साथ संभोग किया था, तो खरीदार उसे वापस नहीं कर सकता; यह 'मुहीत' में लिखा है। 'मुनक़्क़ा' में उल्लेख है कि एक दासी इस शर्त पर खरीदी गई कि वह 'अज़रा' (कुमारी) है, उस पर कब्ज़ा कर लिया गया और वह खरीदार के पास मर गई, फिर पता चला कि वह 'स़य्यि़बा' थी, तो विक्रेता से कुछ भी वापस नहीं मिल सकता, चाहे दासी में कोई नुकसान हुआ हो या न हुआ हो; यह हसन ने इमाम आज़म (रह.) से रिवायत की है। इब्न मालिक ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से यह रिवायत की है कि खरीदार नुकसान के बराबर रकम विक्रेता से लेगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यदि कोई दासी इस शर्त पर खरीदी गई कि वह नाबालिग है, फिर पता चला कि वह बालिग है, तो वह उसे वापस नहीं करेगा; 'खुलासा' में लिखा है। यदि एक दासी खरीदी गई (जो सामने नहीं थी) और फिर देखा गया कि वह बदसूरत या काली है, तो उसे वापस नहीं कर सकता, बशर्ते कि उसके अंग पूर्ण हों; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। एक दासी खरीदी गई और देखा गया कि उसका चेहरा जला हुआ है जिससे उसकी सुंदरता या कुरूपता का पता नहीं चलता, तो उसे वापस करने का अधिकार होगा। और यदि कोई ऐसा कारण हो जाए जिससे वापसी संभव न हो, तो जली हुई दासी के चेहरे के अनुसार कीमत का आकलन किया जाएगा।

---

1. "अज़रा" के बारे में मेरा कहना है कि अज़रा वह कुंवारी है जिसकी कौमार्य झिल्ली (hymen) अक्षुण्ण हो। बाकिरा (कुमारी) एक व्यापक शब्द है। क्योंकि अगर एक बाकिरा ने एक बार ज़िना किया हो और उसकी कौमार्य झिल्ली नष्ट हो गई हो, तो कुछ कानूनी प्रावधानों में उसे बाकिरा ही माना जाता है, भले ही वह अज़रा न रही हो... - १२
2. वह सामने नहीं थी, केवल दासी के नाम पर खरीदी गई थी, और बाद के मामलों में भी ऐसा ही है। - १२

یہ بات خریدنے سے اتنی مدت کے اندر معلوم ہوئی کہ جس سے یہ بات ظاہر ہوتی ہے کہ یہ عیب بائع کے پاس تھا تو مشتری اس کو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک باندی خریدی پھر اس کو دیکھا کہ اچھی طرح روٹی پکانا نہیں جانتی ہے تو یہ عیب نہیں ہے بشرطیکہ اس نے شرط نہ کر لی ہو *

اگر کوئی ترکی باندی خریدی کہ جو ترکی نہیں جانتی تھی یا اچھی طرح نہیں بول سکتی تھی اور مشتری اس بات سے واقف تھا مگر وہ یہ نہیں جانتا تھا کہ تاجروں کے نزدیک یہ عیب ہوتا ہے پس اس نے باندی پر قبضہ کر لیا پھر اس کو معلوم ہوا کہ یہ عیب ہے پس یہ عیب اگر ایسا عیب ہے کہ جو لوگوں پر پوشیدہ نہیں ہے جیسے کانا ہونا اور مثل اس کے تو اس کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور اگر ایسا کھلا عیب نہیں ہے تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہو گا اور کوئی ہندی باندی خریدی کہ جو ہندی نہیں جانتی تھی پس اگر تاجر لوگ اس کو عیب گنتے ہوں تو اس کو رد کا اختیار ہو گا اور اگر عیب نہ گنتے ہوں تو وہ واپس نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ ایک باندی خریدی پھر اس کو دیکھا کہ اچھی طرح روٹی پکانا نہیں جانتی ہے تو یہ عیب نہیں ہے بشرطیکہ اس نے شرط نہ کر لی ہو اور یہی حکم غلام کا ہے اور اگر وہ دونوں اچھی طرح کھانا پکانا جانتے تھے پھر اس کو بائع کے پاس بھول گئے ہوں تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور کبریٰ میں لکھا ہے کہ اگر ایک باندی خریدی پھر اس کو دیکھا کہ پے در پے اس کی آنکھ میں درد پیدا ہوتا ہے پس اگر یہ بیماری اس کو نئی پیدا ہوئی تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر قدیم سے بائع کے پاس ہے تو واپس کر سکتا ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

ایک باندی خریدی پھر اس کو دیکھا کہ پے در پے اس کی داڑھ میں درد پیدا ہوتا ہے پس یہ درد اگر اس کو حال میں پیدا ہوا ہے تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر قدیم سے ہے تو واپس کر سکتا ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے محیط میں ہے کہ اگر خریدی ہوئی باندی نے کہا کہ مجھ کو داڑھ کے درد کی بیماری ہے تو اس کے کہنے پر واپس نہ کی جائے گی یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ اگر اس کی ایک آنکھ کرنجی ہو اور دوسری کرنجی نہ ہو یا ایک سیاہ ہو اور دوسری سفید ہو تو یہ عیب ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ ایک غلام خریدا پھر ظاہر ہوا کہ اس کو بخار ہے تو یہ عیب ہے اور مشتری اس کو واپس کر سکتا ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ اگر ایک ثیبہ باندی اس شرط پر خریدی کہ بائع نے اس سے وطی نہیں کی ہے پھر ظاہر ہوا کہ بائع نے بیع کرنے سے پہلے اس سے وطی کی ہے تو مشتری اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ منقیٰ میں مذکور ہے کہ ایک باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ عذراء ہے اور اس پر قبضہ کر لیا اور وہ مشتری کے پاس مرگئی پھر معلوم ہوا کہ وہ ثیبہ تھی تو بائع سے کچھ واپس نہیں کر سکتا ہے خواہ اس سے باندی میں کچھ نقصان آیا ہو یا نہ آیا ہو یہ حسن نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے۔ ابن مالک نے امام ابو یوسفؒ سے یہ روایت کی ہے کہ مشتری بقدر نقصان بائع سے لے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ نابالغ ہے پھر کھلا کہ وہ بالغ ہے تو اس کو واپس نہ کرے گا خلاصہ میں لکھا ہے اگر ایک باندی خریدی ۲ پھر اس کو دیکھا کہ وہ بد شکل یا سیاہ ہے تو اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے بشرطیکہ اس کی خلقت اعضاء پورے ہوں یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ ایک باندی خریدی پھر اس کو دیکھا کہ اس کا چہرہ جلا ہوا ہے جس سے اس کا حسن و قبح کچھ نہیں معلوم ہوتا ہے تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہوگا اور اگر کوئی ایسا سبب ہو جائے کہ جس سے واپس نہ ہو سکے تو چہرہ جلی ہوئی باندی کی جیسی یہ ہے قیمت اندازہ کی

١- قوله عذراء قلت العذراء هي الباكرة فبقى لها العذرة اى لم تزل عذرتها والباكرة تعمها وغيرها لان الباكرة العذرة اذا زنت مرة فقط حتى زالت عذرتها فهي في حق بعض الحكم باكرة وان لم يبق عذراء وكذا قيل واقول لعل هنا فكانه لم يرد الا الباكرة بدليل التقابل بالثيبة وافهم۔ ١٢ ٢- سامنے نہ تھی فقط باندی کے نام سے خریدی اور ایسا ہی مابعد میں ہے۔ ١٢

...and the value of a female slave whose face is not burnt will be estimated against the price of a sound but ill-favored female slave. The buyer (Mushtari) shall reclaim the difference in price from the seller (Ba'i). This is cited from 'Ziyadat' in 'Al-Muhit'. If a female slave is purchased on the condition of being beautiful but is found to be ill-favored, she can be returned; this is mentioned in 'Khulasa'. If a male slave is purchased with swelling in both knees and the seller claims it is due to a recent injury, and the buyer purchases him on this premise, but it later transpires that the swelling is chronic (qadimi), he cannot be returned. The Sheikh stated that the inability to return applies if the seller stated no cause; if a cause was specified and proven false, the buyer has the right to return. Similarly, if a slave has a fever and the seller claims it is a tertian fever, but it proves to be of another kind, the buyer may return him. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

In the original case, if the seller said, "Buy him, and if the swelling is chronic, I shall be liable," and it is indeed chronic, the buyer cannot return him. Likewise, if purchased on the condition that the swelling is new, but it is found to be old, it cannot be returned. This is noted in 'Fatawa Fazli' and 'Az-Zakhirah'. If a slave is purchased where one ear canal does not reach the brain, it is a defect (ayb). A large ear piercing is not a defect in an Indian female slave, but it is in a Turkish female slave, provided people consider it so; this is in 'Khulasa'. Excessive eating is a defect in a female slave but not in a male slave, as per 'Mukhtar al-Fatawa'. 'Muslih al-Fatawa' states that if a female slave is purchased with a wound unknown to the buyer, he has the right of return. Regarding wounds, the correct ruling is that if the defect was overt and not hidden from the public, the buyer cannot return the slave; otherwise, he can. This is stated in 'Zakhirah'.

Section Two (Doosri Fasl)

Regarding the Identification of Defects in Livestock, etc.

If a cow is purchased and found not to give milk, she can be returned if she was bought for milking purposes. If bought for meat, she cannot be returned. If a cow sucks her own udders and drinks all the milk, it is a defect; this is mentioned in 'Khulasa'.

In livestock, eating too little is a defect, though it is not so in humans, as per 'Siraj al-Wahhaj'. According to 'Fawa'id Shams al-A'immah', if an animal eats more than its

usual habit, it is not a defect. If a purchased donkey does not bray, it is a defect. If an ox sleeps while working, it is a defect; this is in 'Fusul Imadiyyah'. A mule found to be slow in gait cannot be returned unless it was bought on the condition of being fast. If an animal habitually eats refuse or filth (na'oosh) in large quantities, it is a defect, but occasional eating is not; this is in 'Zahiriyyah'. A rooster that crows at improper times can be returned. If someone buys a goat for sacrifice and finds its ear is cut, he can return it. This ruling applies to all animals unfit for sacrifice. If he bought it for sacrifice...

...जाएगी और एक बिना चेहरे जली हुई बांदी की कीमत का अंदाज़ा एक स्वस्थ लेकिन बदशक्ल बांदी के हिसाब से किया जाएगा। फिर दोनों कीमतों में जो अंतर होगा, ग्राहक (मश्तरी) विक्रेता (बाइ') से उतनी राशि वापस लेगा। यह 'मुहीत' में 'ज़ियादात' से उद्धृत है। यदि कोई दासी इस शर्त पर खरीदी गई कि वह सुंदर है, लेकिन बाद में वह बदशक्ल पाई गई, तो उसे वापस किया जा सकता है; यह 'ख़ुलासा' में वर्णित है। यदि कोई दास खरीदा गया जिसके दोनों घुटनों में सूजन (वरम) है और विक्रेता ने दावा किया कि यह सूजन हाल ही में चोट लगने के कारण हुई है, और ग्राहक ने इस आधार पर उसे खरीद लिया, लेकिन बाद में पता चला कि सूजन पुरानी (क़दीमी) है, तो उसे वापस नहीं किया जा सकेगा। शेख ने कहा है कि वापस न करने का नियम तब लागू होता है जब विक्रेता ने कोई कारण न बताया हो; यदि उसने कारण बताया और वह कारण गलत निकला, तो ग्राहक उसे वापस कर सकता है। इसी तरह, यदि दास को बुखार है और विक्रेता ने उसे तिजारी (तीसरे दिन आने वाला) बुखार बताया, लेकिन वह किसी और प्रकार का बुखार निकला, तो ग्राहक उसे वापस कर सकता है। यह 'फतावी काज़ी ख़ान' में लिखा है।

मूल मसले में, यदि विक्रेता ने कहा हो, "इसे खरीद लो, यदि सूजन पुरानी निकली तो मैं ज़िम्मेदार हूँ," और वह पुरानी ही निकली, तो ग्राहक उसे वापस नहीं कर सकता। इसी प्रकार, यदि इस शर्त पर खरीदा गया कि सूजन नई है और वह पुरानी निकली, तो भी वापस नहीं किया जा सकता। यह 'फतावी फ़ज़ली' और 'ज़ख़ीरा' में दर्ज है। यदि कोई दास खरीदा गया जिसका एक कान का छेद दिमाग तक नहीं पहुँचता, तो यह एक दोष (ऐब) है। भारतीय दासी के मामले में बड़ा कान का छेद दोष नहीं है, लेकिन तुर्की दासी के मामले में यह दोष है, बशर्ते लोग इसे दोष मानते हों; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। दासी का बहुत अधिक खाना एक दोष है, लेकिन दास के लिए यह दोष नहीं है। 'मुख़्तारुल फतावी' और 'मुस्लिहुल फतावी' के अनुसार, यदि दासी के शरीर पर घाव हो और ग्राहक को इसका पता न हो, तो उसे वापस करने का अधिकार है। घाव के मामले में सही उत्तर यह है कि यदि दोष इतना प्रत्यक्ष था कि छिपा नहीं था, तो ग्राहक उसे वापस नहीं कर सकेगा, अन्यथा वह वापस कर सकता है। यह 'ज़ख़ीरा' में वर्णित है।

दूसरा अध्याय (दूसरी फ़स्ल)

चौपायों आदि के दोष पहचानने के वर्णन में

यदि एक गाय खरीदी गई और पाया गया कि वह दूध नहीं देती है, तो यदि वह दूध के उद्देश्य से खरीदी गई थी, तो उसे वापस किया जा सकता है। यदि मांस के उद्देश्य से खरीदी गई थी, तो वापस नहीं किया जा सकेगा। यदि गाय अपने ही थनों से दूध पी लेती है, तो यह एक दोष है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

चौपायों का कम खाना एक दोष है, जबकि मनुष्यों के लिए यह दोष नहीं है; यह 'सिराजुल वहाज' में दर्ज है। 'फ़वाइद शम्सुल अइम्मा' के अनुसार, यदि जानवर अपनी सामान्य आदत से अधिक खाता है, तो यह दोष नहीं है। यदि खरीदा गया गधा रेंगता (आवाज़ नहीं करता) नहीं है, तो यह दोष है। यदि बैल काम के दौरान सो जाता है, तो यह दोष है; यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि कोई खच्चर चाल में सुस्त है, तो उसे वापस नहीं किया जा सकता, जब तक कि उसे तेज़ रफ़्तार होने की शर्त पर न खरीदा गया हो। यदि जानवर कचरा या गंदगी (नऊश) अधिक खाता है, तो यह दोष है, लेकिन कभी-कभी खाना दोष नहीं है; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। असमय बाँग देने वाला मुर्गा वापस किया जा सकता है। यदि किसी ने कुर्बानी के लिए बकरी खरीदी और उसका कान कटा हुआ पाया, तो वह उसे वापस कर सकता है। यही नियम उन सभी जानवरों पर लागू होता है जो कुर्बानी के योग्य नहीं होते।

جائے گی اور ایک بدون چہرہ جلی ہوئی باندی صحیح و سالم کی بد شکل کے حساب سے قیمت اندازہ کی جائے گی پس جس قدر دونوں میں فرق ہو گا اُسی قدر مشتری بائع سے واپس لے گا یہ محیط میں زیادات سے منقول ہے اگر ایک باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ خوبصورت ہے پھر اُس کو بد شکل پایا تو واپس کر سکتا ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک غلام خریدا کہ جس کے دونوں گھٹنوں میں ورم ہے اور بائع نے کہا کہ یہ ورم حال میں چوٹ لگ جانے کی وجہ سے پیدا ہو گیا ہے پھر اس بناء پر مشتری نے اُس کو خرید لیا پھر معلوم ہوا کہ یہ قد یمی ورم ہے تو واپس نہ ہوگا شیخ نے فرمایا ہے کہ واپس نہ ہونا اس صورت میں ہے کہ بائع نے سبب نہ بیان کیا ہو اور اگر سبب بیان کر دیا پھر معلوم ہوا کہ ورم اس سبب سے نہیں بلکہ دوسرے سبب سے ہے تو مشتری واپس کر سکتا ہے چنانچہ اگر ایک غلام خریدا اور اُس کو بخار ہے پھر بائع نے کہا کہ اس کو تیسرے دن کا بخار ہے پھر وہ اس کے سوائے دوسری طرح کا بخار معلوم ہوا تو مشتری اُس کو واپس کر سکتا ہے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

اصل مسئلہ میں اگر بائع نے یوں کہا ہو کہ تو خرید لے اگر ورم قدیمی ہو گا تو اُس کا جواب دہ میں ہوں پھر ظاہر ہوا کہ وہ قدیمی ہے تو مشتری واپس نہیں کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر اس شرط پر خریدا کہ یہ ورم نیا ہے پھر معلوم ہوا کہ وہ پرانا ہے تو مشتری واپس نہیں کر سکتا ہے یہ مسئلہ فتاوی فضلی میں لکھا ہے کذا فی الذخیرہ ایک ایسا غلام خریدا کہ جس کے دونوں کانوں میں سے ایک کا سوراخ دماغ تک نہیں ہے تو یہ عیب ہے اور کان کا سوراخ ہندی باندی میں اگر چہ بڑا ہو عیب نہیں ہے اور ترکی باندی میں عیب ہے بشرطیکہ اُس کو لوگ عیب گنتے ہوں یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ بہت کھانا باندی میں عیب ہے غلام میں عیب نہیں ہے یہ مختار الفتاوی میں

لکھا ہے اور مصلح الفتاوی میں لکھا ہے کہ ایک باندی خریدی کہ جس کے ایک زخم ہے اور مشتری کو یہ نہ معلوم ہوا کہ یہ عیب ہے تو اُس کو واپس کرنے کا اختیار ہے اور اس زخم کے مسئلے کا صحیح جواب یہ ہے کہ اگر یہ عیب ایسا کھلا ہوا تھا کہ لوگوں پر پوشیدہ نہیں ہے تو مشتری واپس نہیں کر سکے گا اور اگر یہ ایسا کھلا ہوا عیب نہ تھا تو واپس کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

دوسری فصل

چوپایوں وغیرہ کے عیب پہچاننے کے بیان میں

ایک گائے خریدی اور اس کو دیکھا کہ دودھ نہیں دیتی ہے پس اگر ایسی گائے دودھ کے واسطے خریدی جاتی ہو تو وہ واپس کر سکتا ہے اور اگر گوشت کی غرض سے خریدی جاتی ہو تو اُس کو واپس نہیں کر سکے گا اور اگر گائے اپنے تھنوں کو منہ میں لے کر تمام دودھ چوس لیتی ہو تو یہ عیب ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

چوپایوں میں کم کھانا عیب ہے اور بنی آدم میں عیب نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور فوائد شمس الائمہ میں ہے کہ اگر چوپایہ عادت سے بڑھ کر کھانے والا ہو تو بھی عیب نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک گدھا خریدا کہ جو رینگتا نہیں ہے تو یہ عیب ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک بیل خریدا جو کام کرتے وقت سوتا ہے تو یہ عیب ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی خچر خریدا پھر اُس کو چال میں سست پایا تو اُس کو واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن اگر اس شرط پر خریدا ہو کہ وہ تیز رفتار ہے تو واپس کر سکتا ہے اور اگر وہ ہمیشہ کثرت سے نعوش کھاتا ہو تو عیب ہے اور اگر کبھی کبھی نعوش کھاتا ہو تو عیب نہیں ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک مرغ خریدا کہ جو بے وقت بانگ دیتا تھا تو اُس کو واپس کر سکتا ہے یہ مختار الفتاوی

میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے ایک بکری خریدی اور اُس کو کان کٹا ہوا پایا پس اگر اُس نے قربانی کے واسطے خریدی تھی تو اُس کو واپس کر سکتا ہے اور یہی حکم کل جانوروں کا ہے کہ جو قربانی نہ ہو سکتے ہوں اور اگر اُس کو قربانی کے

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume ③ 304 Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If it was purchased for some purpose, there is no right to return it [due to that purpose not being met]. However, if people consider clipped ears to be a defect ('ayb), then he may return it. If the seller (ba’i) and the buyer (mushtari) disagree, such that the buyer claims, "I bought it for sacrifice (qurbani)," and the seller denies this, then if the purchase occurred during the season of sacrifice, the buyer's statement shall be considered valid, provided that the buyer is among those for whom sacrifice is obligatory. This is recorded in Fatawa Qazi Khan.

A cow or goat used to eat filth; if it ate filth habitually, it is a defect, but if it ate it once or twice a week, it is not a defect; this is recorded in Fusul al-Imadiyya. It is mentioned in al-Multaqa that a person bought a quadruped and observed that it eats flies; if it eats them most of the time, it is a defect, but if it eats them only occasionally, it is not a defect; this is recorded in al-Zahiriyya. If a donkey was purchased and other donkeys mounted it and mated with it, is this such a defect that allows for return? It is recounted that this situation occurred in Bukhara, and when a fatwa (legal ruling) was sought, the muftis of that time were not in agreement. Qazi Imam Abdul Malik Husayn Nasafi gave the response that if those donkeys committed this act while the donkey was restrained/forced, it is not a defect. However, if it was not forced but rather surrendered itself to those donkeys for that purpose, then it is a defect. Subsequently, all the muftis agreed upon this answer; this is recorded in al-Dhakhira. 'Dakhas' is also a defect, which refers to certain types of inflammation in a horse; this is recorded in al-Zahiriyya. A crooked tail is a defect, and the emergence of something in the leg of a quadruped that has volume but lacks sensation is a defect; this is recorded in al-Muhit.

If water flows from a horse's mouth to such an extent that it becomes very wet, it is a defect, provided this results in a decrease in its price (value); this is recorded in al-Muhit al-Sarakhsi. If an animal manages to slip its head out of its harness by some trick, even if it was tied securely, this is a defect; this is recorded in al-Zahiriyya. Proximity of the feet and distance between the thighs is a defect; this is recorded in al-Muhit. In a horse, stubbornness (haruni) and lack of startle response (tali') are defects, and not standing still while being bridled is a defect; this is recorded in al-Khulasa. Everything that develops in the hock (arqub) of a horse or similar animal, such as excess growth or swelling of a tendon, is counted as a defect. Superfluous parts are also defects. Tendons being scattered or disconnected at the edges and becoming entangled is a defect. 'Ajaya' refers to a specific tendon in a camel's chest;

this is recorded in al-Zahiriyya. If the legs or shins rub against each other while walking, it is a defect; this is recorded in al-Muhit al-Sarakhsi. A 'mahqu' animal is defective; Kitab al-Asl defines this as being derived from the word 'haq'ah,' which refers to a whorl of hair on the left side of the chest that is white and considered an ill omen. In al-Muntaqa, the meaning is explained as follows: a 'mahqu' is an animal from whose pelvic area or flank a sound is heard while it walks. 'Intishar' is also a defect, referring to the swelling of a tendon during exertion. Some have explained it as the blackness of the eye expanding so much that it almost covers the entire white of the eye; this is recorded in al-Muhit.

If a horse was purchased and found to be old, some have said it is better not to return it, except in cases where youthfulness was a stipulated condition, similar to the ruling on a female slave who is found to be older than expected after purchase. It is recorded in Bahr al-Ra’iq and Fatawa Ahu that if a person buys a cow that repeatedly returns from the buyer's house to the seller's house, this is not a defect. Similarly, if a slave does this two or three times, it is not a defect; this is recorded in Tatarkhaniyya. If someone purchases a 'musrat' camel (a camel whose udder was tied by the seller so that milk would accumulate, making it appear as though the udder is full like a water tank; 'musrat' refers to a tank), then the buyer has the right to return it... [Incomplete]

तो किसी मक़सद से खरीदा था तो वापस करने का अधिकार नहीं होगा, लेकिन अगर कान कटे होने को लोग दोष (ऐब) समझते हों तो वापस कर सकता है। और अगर विक्रेता (बाइ') और खरीदार (मुश्तरी) में इस तरह विवाद हो कि खरीदार कहे कि मैंने कुर्बानी के लिए खरीदा था और विक्रेता इससे इनकार करे, तो अगर यह खरीदारी कुर्बानी के समय में हुई हो तो खरीदार की बात मानी जाएगी, बशर्ते कि खरीदार कुर्बानी करने वाले लोगों में से हो जिन पर कुर्बानी वाजिब है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

एक गाय या बकरी गंदगी खाती थी, तो अगर वह हमेशा खाती थी तो यह दोष है और अगर हफ़्ते में एक या दो बार खाती थी तो दोष नहीं है; यह फ़ुसूल-ए-इमादिया में लिखा है। मुल्तका में ज़िक्र है कि एक व्यक्ति ने एक चौपाया खरीदा और उसे देखा कि वह मक्खियाँ खाता है, तो अगर वह अक्सर खाता हो तो दोष है और अगर कभी-कभी खाता हो तो दोष नहीं है; यह ज़हीरिया में लिखा है। अगर एक गधा खरीदा और कई गधे उस पर चढ़े और संभोग किया, तो क्या यह ऐसा दोष है जिससे उसे वापस किया जा सकता है? बताया गया है कि यह मामला बुखारा में हुआ था और जब फ़तवा माँगा गया तो उस समय के मुफ़्तियों का जवाब एक जैसा नहीं था। क़ाज़ी इमाम अब्दुल मलिक हुसैन नफ़ी ने यह जवाब दिया कि अगर उस गधे के मजबूर होने की स्थिति में उन गधों ने उसके साथ ऐसा किया तो दोष नहीं है, लेकिन अगर वह मजबूर नहीं था बल्कि उसने खुद को इस काम के लिए उन गधों के हवाले कर दिया तो यह दोष है। फिर इस जवाब पर सभी मुफ़्ती सहमत हो गए; यह ज़ख़ीरा में लिखा है। 'दख़स' भी एक दोष है और वह घोड़े के कुछ किस्म के सूजन को कहते हैं; यह ज़हीरिया में लिखा है। दुम (पूंछ) का टेढ़ा होना दोष है और चौपाया की टाँग में ऐसी किसी चीज़ का निकल आना जिसका आकार हो लेकिन उसमें संवेदनशीलता न हो, दोष है; यह मुहीत में लिखा है।

अगर घोड़े के मुँह से इतना पानी बहे कि जिससे वह बहुत गीला हो जाए तो यह दोष है, बशर्ते इससे उसकी कीमत में कमी आती हो; यह मुहीत-ए-सरख़्सी में लिखा है। अगर जानवर अपने सिर को बंधन से, चाहे वह मज़बूती से बाँधा गया हो, किसी तरह निकाल लेता हो, तो यह दोष है; यह ज़हीरिया में लिखा है। पैरों का नज़दीक होना और जांघों में दूरी होना दोष है; यह मुहीत में लिखा है। घोड़े में 'हरूनी' (अड़ियलपन) और 'ताले' (भड़कना) न होना दोष है, और लगाम देते समय खड़ा न रहना दोष है; यह ख़ुलासा में लिखा है। घोड़े आदि के जोड़ों (अरक़ूब) में पैदा होने वाली हर चीज़, जैसे अतिरिक्त मांस या नस का फूलना, दोष में गिना जाता है। अतिरिक्त अंग भी दोष हैं। नसों के किनारे

बिखरे हुए और टूटे हुए होना और आपस में उलझ जाना भी दोष है। ऊँट के घर (छाती) में एक नस होती है जिसे 'अजाया' कहते हैं, यह ज़हीरिया में लिखा है। चलने में दोनों पैरों या पिंडलियों का आपस में रगड़ खाना दोष है; यह मुहीत-ए-सरख़्सी में लिखा है। 'महक़ूअ' दोषपूर्ण होता है, और किताब अल-असल में इसका अर्थ यह बताया गया है कि यह शब्द 'हक़आ' से निकला है और वह एक चक्र (भँवर) होता है जो उसके सीने के बाईं ओर होता है और सफ़ेद होता है जिसे अशुभ माना जाता है। मुंतक़ी में इसका अर्थ यह बताया गया है कि महक़ूअ वह है जिसके चलते समय उसके मूत्र मार्ग और पेट के बीच से कोई आवाज़ सुनाई दे। 'इंतिशार' भी एक दोष है और वह थकान के समय नस के फूल जाने को कहते हैं। कुछ ने इसका अर्थ यह बताया है कि आँख की पुतली का कालापन इतना बढ़ जाए कि वह आँख के पूरे सफ़ेद हिस्से को घेर ले; यह मुहीत में लिखा है।

एक घोड़ा खरीदा और उसे बूढ़ा पाया, तो कुछ ने कहा कि उचित यह है कि वापस न किया जाए, लेकिन उस स्थिति में जब कम उम्र होने की शर्त रखी गई हो, जैसा कि दासी के मामले में नियम है जब वह खरीदने के बाद अधिक उम्र की पाई जाए। बहर-उर-रैक और फ़तावा आहू में लिखा है कि एक व्यक्ति ने एक गाय खरीदी जो खरीदार के घर से विक्रेता के घर चली जाती है, तो यह दोष नहीं है। और गुलाम का दो-तीन बार ऐसा करना भी दोष नहीं है; यह तातारख़ानिया में लिखा है। किसी ने 'मुसरात' ऊँटनी खरीदी, यानी विक्रेता ने उसके थन बाँध दिए थे ताकि उसमें दूध जमा हो जाए और ऐसा लगे जैसे हौज में पानी भरा हो (धोखा देने के लिए); 'मुसरात' हौज को कहते हैं, तो उसे वापस करने का अधिकार... [अधूरा]

سو کسی غرض سے خریدا تھا تو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہو گا لیکن اگر کان کٹے ہونے کو لوگ عیب سمجھتے ہوں تو واپس کر سکتا ہے اور اگر بائع اور مشتری نے اختلاف کیا اس طرح کہ مشتری نے کہا کہ میں نے قربانی کے واسطے خریدی تھی اور بائع نے اس سے انکار کیا پس اگر یہ خریدنا قربانی کے زمانہ میں واقع ہوا ہو تو مشتری کا قول معتبر ہوگا بشرطیکہ مشتری قربانی کے لوگوں میں سے ہو کہ جن پر قربانی واجب ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک گائے یا بکری پلیدی کھاتی تھی پس اگر ہمیشہ کھاتی تھی تو عیب ہے اور اگر ہفتہ میں ایک یا دو بار کھاتی تھی تو عیب نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ ملتقی میں مذکور ہے کہ ایک شخص نے ایک چوپایہ خریدا اور اُس کو دیکھا کہ مکھیاں کھاتا ہے پس اگر اکثر اوقات کھاتا ہو تو عیب ہے اور اگر کبھی کبھی کھاتا ہو تو عیب نہیں ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک گدھا خریدا اور چند گدھے اُس پر چڑھے اور جفتی کھائی تو کیا یہ ایسا عیب ہے کہ جس سے واپس ہو سکتا ہے حکایت کیا گیا ہے کہ یہ صورت بخارا میں واقع ہوئی تھی اور جب فتویٰ طلب کیا گیا تو اُس زمانہ کے مفتیوں کا جواب متفق نہ ہوا اور قاضی امام عبدالملک حسین نسفی نے یہ جواب دیا تھا کہ اگر اُس گدھے کے مجبور ہونے کی حالت میں اُن گدھوں نے اُس کے ساتھ یہ فعل کیا تو عیب نہیں ہے اور اگر وہ مجبور نہ تھا بلکہ اُس نے اپنے آپ کو اس کام کے واسطے اُن گدھوں کو دے دیا تو یہ عیب ہے پھر اس جواب پر سب مفتی متفق ہو گئے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور دخس عیب ہے اور وہ گھوڑے کے چند برسم کے ورم کو بولتے ہیں یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور دم کا ٹیڑھا ہونا عیب ہے اور چوپایہ کی ٹانگ میں ایک ایسی چیز کا نکل آنا جس کا حجم ہوتا ہے اور اُس میں حسّی نہیں ہوتی ہے عیب ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر گھوڑے کے منہ سے اس قدر پانی بہے کہ جس سے تو بڑا تر ہو جائے تو یہ عیب ہے بشرطیکہ اُس سے ثمن میں نقصان آتا ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر جانور اپنے سر کو بندھن سے اگرچہ مضبوط کر کے باندھ دیا جاتا ہو کسی حیلہ سے نکال لیتا ہو تو یہ عیب ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور قدموں کا نزدیک ہونا اور رانوں میں دوری ہونا عیب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور گھوڑے میں حرونی اور تالع نہ ہونا عیب ہے اور لگام دینے کے وقت نہ کھڑا ہونا عیب ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور ہر چیز جو گھوڑے وغیرہ کے عرقوب میں پیدا ہو مثل زیادتی یا پٹھا پھول جانے کے تو وہ عیب میں شمار ہے اور زوائد عیب ہے اور وہ پٹھوں کے کنارے بجایے کے پاس متفرق اور منقطع ہوتے ہیں اور اُس سے لپٹ جاتے ہیں اور عجایہ اونٹ کے گھر میں ایک پٹھا ہوتا ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور چلنے میں دونوں پاؤں یا پنڈلیوں کا باہم رگڑ کھانا عیب ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور مہقوع عیب دار ہوتا ہے اور کتاب الاصل میں اس کے معنی یوں بیان کیے ہیں کہ یہ لفظ ہقعہ سے مشتق ہے اور وہ ایک چکر ہوتا ہے جو اُس کے بائیں جانب سینے میں ہوتا ہے اور یہ سفید ہوتا ہے کہ اُس کو شوم جانتے ہیں اور منتقی میں اس کے معنی یہ بیان کیے ہیں کہ مہقوع وہ ہے کہ اُس کے چلتے وقت اُس کی پیشاب گاہ اور کوکھ کے بیچ میں سے کوئی آواز سنی جائے انتشار بھی عیب ہے اور وہ تعب کے وقت پٹھا پھول جانے کو کہتے ہیں اور بعضوں نے یہ معنی بیان کیے کہ وہ آنکھ کی سیاہی کا اس قدر بڑھ جانا ہے کہ قریب اس کے ہو جائے کہ آنکھ کی تمام سفیدی کو گھیر لے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک گھوڑا خریدا اور اُس کو بوڑھا پایا تو بعضوں نے فرمایا کہ سزا وار یہ ہے کہ واپس نہ کیا جائے لیکن اس صورت میں کہ کم سن ہونے کی شرط کر لی ہو جیسے کہ باندی کے مسئلہ کا حکم ہے جب کہ خریدنے کے بعد زیادہ سن کی پائی گئی۔ بحر الرائق میں لکھا ہے اور فتاویٰ آہو میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے ایک گائے خریدی کہ جو مشتری کے مکان سے بائع کے مکان کو

چلی جاتی ہے تو یہ عیب نہیں ہے اور غلام کا دو تین مرتبہ ایسا کرنا بھی عیب نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے کسی نے اونٹنی مصراۃ خریدی یعنی اُس کے تھن بائع نے باندھ دیے تھے یہاں تک کہ اُس میں دودھ جمع ہو کر ایسے ہو گئے کہ جیسے حوض کے اندر پانی بھر جاتا ہے اور مصراۃ حوض کو کہتے ہیں تو اُس کو واپس کرنے کا اختیار

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 3 | 305 | The Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...is not [a defect], and *Tasriya* (deceiving about milk yield) is not considered a defect according to us. Similarly, if one darkens the tip of a slave's finger and seats him in the slave market so that the buyer thinks he is a scribe, or dresses him in the clothes of bakers so that the buyer assumes he is a cook, the buyer still cannot return him; this is stated in *al-Zahiriyya*. If someone buys two socks (boots) and finds them so tight that his feet do not fit in them, Sheikh-ul-Islam, known as Khwaharzada, mentioned that if the feet do not enter because of a medical condition or defect in the feet, he cannot return them. However, if there is no defect in the feet, he can return them. Sheikh-ul-Islam Abu Bakr Muhammad ibn al-Fadl mentioned that if the buyer’s purchase was for his own wearing, he may return them, but if they were bought generally (for trade), he cannot. Qazi Sheikh Ali al-Sa'adi gave a fatwa for their return regardless of whether he bought them to wear or for any other purpose. If the situation is that one of the pair is tighter than the other, then if it was tighter than the usual custom for socks of other people, he should return it; otherwise, he cannot return it. This is stated in *al-Zahiriyya*.

If the feet did not fit well in the socks without any defect in the feet, and the seller said, "It will expand on your feet," and the buyer wore them for a day and they did not expand, and a fatwa was sought regarding this, some Imams answered that he cannot return them. This is stated in *Fusool-e-Imadiya*. If someone buys a type of sock that does not fit with the lining but fits without it, he has the option to return it, provided he bought it for his own wearing; this is stated in *al-Quniya*. In *Fatawa Fazli*, it is mentioned that if a cloak (*jubbah*) is bought and a dead mouse is found inside it, this is a defect. The meaning of this issue is that it will be a defect only if removing the mouse causes damage to the cloak. If there is no need to tear the cloak to remove it and no damage occurs, then it is not a defect. This is stated in *al-Khulasa*. It is stated in *al-Zakhira* that if someone buys an impure cloth and was unaware of its impurity, then becomes aware of it, and washing the cloth causes no damage, the buyer shall not have the option to return it. This is the preferred view for fatwa; it is stated in *al-Muzamiraat*. If there is oil in that cloth, it is a defect because oil is very difficult to remove entirely, so it will be counted as a defect; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone buys a shop and after taking possession sees written on its door that this shop is endowed (*waqf*) for the expenses of such-and-such mosque, the buyer cannot return it because legal rulings are not based solely on such signs; this is stated in *al-*

Quniya. If someone sells their living quarters in another person's shop and informs the buyer of the rent amount, and later it is found that the rent is higher, the jurists (*fuqaha*) have stated that the buyer cannot return the residence for this reason; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. In a house being sold, it is a defect if the hole for its bolt/lock is in someone else's wall. Similarly, if there is a large breach or hole (*naqab*) in its own wall, it will be considered a defect; this is stated in *al-Wajeez*. If someone buys land and then discovers that people consider it ill-omened (*shoom*), then there should be an option to return it; this is stated in *al-Quniya*. If someone buys wheat that was pointed out (specifically identified), and then finds it to be of poor quality, he cannot return it on the grounds of a defect. Likewise, if a specific silver bowl is bought and found to be of poor quality but was not dirty or broken, the same ruling applies. Thus, it is understood that poor quality in items sold by measure or weight is not counted as a defect; this is stated in *al-Muheet*.

If wheat is found to be infested with weevils or foul-smelling, he can return them; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. If someone [buys] silver on the condition...

...नहीं है और 'तसरिया' हमारे निकट दोष नहीं है। इसी तरह यदि किसी ने अपने गुलाम की उंगली के ऊपर के पोर का सिरा काला करके बाजार में इस उद्देश्य से बिठाया कि क्रेता उसे लेखक समझे, या उसे रोटी पकाने वालों के कपड़े पहनाए ताकि क्रेता उसे रसोइया समझे, तो भी क्रेता उसे वापस नहीं कर सकता। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने दो मोज़े खरीदे और उन्हें इतना तंग पाया कि उनमें उसका पैर नहीं समाता, तो शेखुल इस्लाम मारूफ़ ब-ख़्वाहरज़ादा ने उल्लेख किया है कि यदि पैर का प्रवेश न होना इस कारण है कि उसके पैर में कोई रोग है, तो वह वापस नहीं कर सकता, और यदि पैर में कोई रोग नहीं है, तो वापस कर सकता है। शेखुल इस्लाम अबू बक्र मुहम्मद इब्न अल-फ़ज़ल ने उल्लेख किया है कि यदि क्रेता ने उन्हें अपने पहनने के लिए खरीदा था तो वापस कर सकता है, और यदि सामान्य रूप से खरीदे थे तो वापस नहीं कर सकता। काज़ी शेख अली अल-सअदी ने उन्हें वापस करने का फ़तवा दिया है, चाहे उसने पहनने के लिए खरीदा हो या किसी अन्य उद्देश्य से। और यदि स्थिति यह हो कि दोनों में से एक दूसरे से तंग पाया गया, तो यदि वह अन्य लोगों के मोज़ों की तुलना में सामान्य से अधिक तंग था, तो वापस कर दे, अन्यथा वापस नहीं कर सकता। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

यदि मोज़ों में उसका पैर ठीक से नहीं जा रहा था जबकि उसके पैर में कोई रोग नहीं था, फिर विक्रेता ने कहा कि तुम्हारे पैर में बढ़ जाएगा (फैल जाएगा) और क्रेता ने उसे लेकर एक दिन पहना और वह नहीं बढ़ा, और ऐसी घटना सामने आने पर फ़तवा माँगा गया, तो कुछ इमामों ने उत्तर दिया कि वह वापस नहीं कर सकता। यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। यदि किसी ने ऐसे मोज़े खरीदे जो मोज़े के लिफ़ाफ़े(कवर) के साथ पैर में नहीं आते पर उसके बिना आ जाते हैं, तो उसे वापस करने का अधिकार है बशर्ते कि उसने अपने पहनने के लिए खरीदे हों। यह 'कुनिया' में लिखा है। 'फ़तावा फ़ज़ली' में है कि एक जुब्बा (चौगा) खरीदा और उसमें एक मरा हुआ चूहा पाया तो यह दोष है, और इस मसले का अर्थ यह है कि दोष तब तक माना जाएगा जब तक उस चूहे को निकालने से जुब्बे में कोई क्षति हो। यदि जुब्बे को फाड़कर निकालने की आवश्यकता न हो और जुब्बे में कोई क्षति न आए तो यह दोष नहीं है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। 'ज़ख़ीरा' में लिखा है कि एक अपवित्र (नजिस) कपड़ा खरीदा और उसकी अपवित्रता से अवगत न था, फिर अवगत हुआ और उस कपड़े को धोने से उसमें कोई क्षति नहीं आती, तो क्रेता को वापस करने का अधिकार नहीं होगा। यही फ़तवे के लिए चुना गया मत है। यह 'मुज़मिरात' में लिखा है। और यदि उस कपड़े में तेल लगा हो तो यह दोष है

क्योंकि तेल पूरी तरह से नहीं छूटता, अतः इसे दोष माना जाएगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

किसी ने एक दुकान खरीदी और उस पर कब्ज़ा करने के बाद उसके दरवाज़े पर यह लिखा देखा कि यह दुकान अमुक मस्जिद के खर्च के लिए वक़्फ़ की गई है, तो क्रेता उसे वापस नहीं कर सकता क्योंकि ऐसे चिन्हों पर कानूनी निर्णयों का आधार नहीं होता। यह 'कुनिया' में लिखा है। किसी ने दूसरे की दुकान में अपने रहने का स्थान बेचा और क्रेता को बता दिया कि दुकान का किराया इतना है, फिर पता चला कि किराया उससे अधिक है, तो फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने कहा है कि इस कारण क्रेता निवास स्थान को वापस नहीं कर सकता। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। जिस घर को बेचता है, उसके ताले का छेद दूसरे की दीवार में होना दोष है, और इसी प्रकार यदि उसकी अपनी दीवार में कोई बड़ी दरार या छेद (नक़ब) हो तो उसे दोष माना जाएगा। यह 'वजीज़' में लिखा है। किसी ने कुछ भूमि खरीदी और बाद में पता चला कि लोग उसे अपशकुन (शूम) मानते हैं, तो उचित है कि उसे वापस करने का अधिकार हो। यह 'कुनिया' में लिखा है। किसी ने ऐसे गेहूँ खरीदे जिनकी ओर संकेत करके बताया गया था, फिर उन्हें रद्दी पाया, तो दोष के आधार पर उन्हें वापस नहीं कर सकता। इसी प्रकार यदि एक निश्चित चांदी का प्याला खरीदा और उसे रद्दी पाया लेकिन वह मैला या टूटा हुआ नहीं था, तो भी यही आदेश है। अतः सिद्ध हुआ कि नाप-तौल की चीजों में रद्दी होना दोष नहीं माना जाता। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि गेहूँ घुने हुए या बदबूदार पाए जाएँ तो उन्हें वापस कर सकता है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। किसी ने चांदी इस शर्त पर...

نہیں ہے اور تصریہ ہمارے نزدیک عیب نہیں ہے اسی طرح اگر اپنے غلام کی انگلی کے اوپر کے پور کا سرا کالا کر کے نخاس میں اس غرض سے بٹھایا کہ مشتری اس کو کاتب سمجھے یا اس کو روٹی پکانے والوں کے کپڑے پہنائے تاکہ مشتری اس کو باورچی گمان کرے تو بھی مشتری اس کو واپس نہیں کرسکتا ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دو موزے خریدے اور ان کو اس قدر تنگ پایا کہ ان میں اس کا پاؤں نہیں سماتا ہے تو شیخ الاسلام معروف بخواہر زادہ نے ذکر کیا ہے کہ پاؤں کا داخل نہ ہونا اگر اس سبب سے ہے کہ اس کے پاؤں میں کوئی علت ہے تو واپس نہیں کرسکتا ہے اور اگر پاؤں میں کوئی علت نہیں ہے تو واپس کرسکتا ہے اور شیخ الاسلام ابوبکر محمد ابن الفضل نے یہ ذکر کیا ہے کہ اگر مشتری کی خرید اپنے پہننے کی غرض سے تھی تو واپس کر سکتا ہے اور اگر مطلقاً خریدے تھے تو واپس نہیں کرسکتا ہے اور قاضی شیخ علی السعدی نے اس کے واپس کر دینے کا فتویٰ دیا ہے خواہ اس نے پہننے کی غرض سے خریدا ہو یا اور کسی غرض سے خریدا ہو اور اگر یہ صورت ہو کہ دونوں میں سے ایک کو دوسرے سے تنگ پایا تو اگر وہ مثل اور لوگوں کے موزوں کے عادت سے زیادہ تنگ تھا تو واپس کر دے ورنہ واپس نہیں کرسکتا ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔

اگر موزوں میں اس کا پاؤں خوب نہیں جاتا تھا بدوں اس کے کہ اس کے پاؤں میں کوئی علت ہو پھر بائع نے کہا کہ تیرے پاؤں میں بڑھ جائے گا اور مشتری نے اس کو لے کر ایک دن پہنا اور وہ نہ بڑھا اور ایسا واقعہ پیش آ کر فتویٰ طلب کیا گیا تھا تو بعض ائمہ نے جواب دیا ہے کہ واپس نہیں کرسکتا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک قسم کا ایسا موزہ خریدا کہ جو لفافہ کے ساتھ پاؤں میں نہیں آتا ہے اور بدون لفافہ کے آجاتا ہے تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے

بشرطیکہ اپنے پہننے کے واسطے خریدا ہو یہ قنیہ میں لکھا ہے اور فتاویٰ فضلی میں ہے کہ ایک جبہ خریدا اور اس میں ایک مرا ہوا چوہا پایا تو یہ عیب ہے اور اس مسئلہ کی مراد یہ ہے کہ عیب اس وقت تک ہو گا کہ جب اس چوہے کا نکلنا جبہ میں نقصان پیدا کرے اور اگر جبہ کو پھاڑ کر نکالنے کی ضرورت نہ ہو اور جبہ میں نقصان نہ آئے تو عیب نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور ذخیرہ میں لکھا ہے کہ ایک نجس کپڑا خریدا اور اس کے نجس ہونے سے آگاہ نہ ہوا پھر اس سے واقف ہوا اور اس کپڑے میں دھونا ڈالنے سے کوئی نقصان نہیں آتا ہے تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہوگا یہی فتویٰ کے واسطے مختار ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور اگر اس کپڑے میں تیل ہو تو یہ عیب ہے کیونکہ تیل بالکل کم تر چھوٹتا ہے تو عیب میں شمار ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک دکان خریدی اور قبضہ کرنے کے بعد اس کے دروازہ پر یہ لکھا دیکھا کہ یہ دکان فلاں مسجد کے صرف میں وقف کی گئی تو مشتری اس کو واپس نہیں کرسکتا ہے کیونکہ ایسی علامتوں پر احکام کا مدار نہیں ہوتا ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے غیر کی دکان میں اپنے رہنے کی جگہ فروخت کی اور مشتری کو آگاہ کر دیا کہ دکان کا کرایہ اس قدر ہے پھر معلوم ہوا کہ دکان کا کرایہ اس سے زیادہ ہے تو فقہا نے فرمایا ہے کہ اس سبب سے مشتری سکنہ کو واپس نہیں کرسکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ جس مکان کو فروخت کرتا ہے اس کے مغلاق کا سوراخ دوسرے کی دیوار میں ہونا عیب ہے اور اسی طرح اگر اسی کی دیوار میں بڑا نقب ہو تو عیب میں شمار ہوگا یہ وجیز میں لکھا ہے۔ کسی نے کچھ زمین خریدی پھر معلوم ہوا کہ لوگ اس کو شوم جانتے ہیں تو چاہیے کہ اس کے واپس کرنے کا اختیار ہو یہ قنیہ میں لکھا ہے کسی نے ایسے گیہوں خریدے کہ جو اشارہ کر کے بتا دیے گئے تھے پھر ان کو ردی پایا تو عیب کی جہت سے ان کو واپس نہیں کرسکتا ہے۔ اسی طرح اگر ایک چاندی کا پیالہ جو معین ہے خریدا پھر اس

کو ردی پایا مگر اس میں میل نہ تھا اور نہ ٹوٹا ہوا تھا تو بھی یہی حکم ہے پس معلوم ہوا کہ ناپ تول کی چیزوں میں ردی ہونا عیب میں شمار نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر گیہوں گھنے ہوئے یا بدبودار پائے تو ان کو واپس کرسکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ کسی نے چاندی اس شرط پر

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (306) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

If someone bought fat (tallow) on the condition that it is fatty/greasy, but after taking possession and melting it, it turned out not to be fatty, then the buyer (Mushtari) can return it. This is because the failure of a condition is equivalent to a defect. This is stated in Fatawa Qadi Khan. If tin was bought in dross (rizum) and dirt or impurities were found in it, whether a little or a lot, it can be returned; this is mentioned in al-Wajiz al-Kardari. If a bundle of greens was bought and grass was found inside it, if this is considered a defect, it can be returned. Similarly, if a basket of fruit was bought and grass was found at the bottom, it can be returned. Likewise, if a heap of wheat was bought and black (spoiled) wheat from a storage pit was found underneath, the same ruling applies; this is mentioned in al-Zahiriyya. If someone bought land and found a public path through it, he can return it based on this evidence. If a grapevine (tak-e-angur) was bought and many ant nests were found in it, it can be returned; this is stated in Fatawa Qadi Khan. Similarly, if a path for others or a water channel for others was found in the vineyard, the same ruling applies; this is stated in al-Khulasa.

If someone bought a grapevine and then discovered that its watering depends on a *navaq* (water pipe/channel) placed on a canal or elsewhere, he has the right to return it; this is stated in al-Muhit. Similarly, if it is impossible to water that vineyard without blocking the canal, he can also return it; this is mentioned in al-Zahiriyya. Likewise, if a wall is found to be shared, it is a defect; and if a wall is found to be sagging/sinking, and if this is counted as a defect, then it is a defect; this is mentioned in al-Khulasa. If someone bought a house and its drainage path is through another person's land, then it is discovered that this drainage is without any legal right and the buyer was unaware of this lack of right at the time of purchase, he can return it. If he wishes, he may keep it and claim compensation for the loss; this is mentioned in al-Qunya. If land and date trees were bought for which there is no irrigation water and the buyer was unaware of this, he has the option (Khiyar); this is mentioned in al-Wajiz al-Kardari. It is also mentioned in al-Muntaqa that if a Mushaf (Quran) was bought and its letters were found to be clipped, or it was bought on the condition that it has dots (diacritics) but some dots were found missing, then this is such a defect for which it can be returned. It is also mentioned in al-Muntaqa that if a Quran was bought on the condition that it is complete, but then it was found that one or two verses are missing, it can be rejected due to this defect. I have found written elsewhere that if someone bought a Quran for his son and the teacher said it contains many errors,

then if the writing errors are proven, he shall return it and take back his price (thaman); this is mentioned in al-Muhit.

If someone bought a grapevine and dampness appeared in it while with the buyer, if it is due to the same cause that existed with the seller, he can return it. *

If someone bought land that became seeped/damp (seel) with the buyer, and it used to become damp with the seller as well, then he has the option to return it. However, if the buyer removed some soil from the surface of the land, which revealed that the seepage occurred due to the removal of the soil, or if more water came into it from another place, then he cannot return it. This is mentioned in al-Muhit al-Sarakhsi. No consideration will be given to whether there is more seepage with the buyer than there was with the seller, or an equal amount; rather, it will be seen whether the seepage is due to the same cause that existed with the seller, in which case it can be returned. If someone bought a grapevine and dampness appeared in it while with the buyer, if it is due to the same cause that existed with the seller, he can return it; this is in Fatawa Sughra. If someone bought cotton... (text ends)

Footnotes: 1. Ramas: Foundations of date palms. 2. In ancient times, dots were sometimes placed every three verses and sometimes every ten verses, like a Ruku mark.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 (306) किताब अल-ब्यू (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

यदि किसी ने वसा (चर्बी) खरीदा इस शर्त पर कि वह वसायुक्त है, और उस पर कब्जा करके उसे पिघलाया तो वह वसायुक्त नहीं निकला, तो खरीदार (मुश्तरी) उसे वापस कर सकता है क्योंकि शर्त का पूरा न होना एक दोष (ऐब) के समान है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यदि रांगे (tin) के ढेर में कलई खरीदी और उसमें मिट्टी का मेल पाया गया, चाहे वह थोड़ा हो या बहुत, तो वह उसे वापस कर सकता है; यह वजीज़ करदरी में लिखा है। यदि साग की एक गड्डी खरीदी और उसके अंदर घास पाई गई, तो यदि इसे दोष माना जाता है, तो उसे वापस कर सकता है। इसी तरह यदि फलों की टोकरी या टोकरा खरीदा और उसके नीचे घास पाई गई, तो उसे वापस कर सकता है। इसी तरह यदि गेहूं की एक ढेरी खरीदी और उसके नीचे कोठे के काले गेहूं पाए गए, तो भी यही नियम है; यह ज़हीरिया में लिखा है। किसी व्यक्ति ने ज़मीन खरीदी और उसमें लोगों का रास्ता पाया, तो वह प्रमाण के साथ उसे वापस कर सकता है। यदि अंगूर की बेल (ताक) खरीदी और उसमें बड़ी संख्या में चींटियों के घर पाए गए, तो उसे वापस कर सकता है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। इसी तरह यदि बेल में किसी और का रास्ता या उसके पानी बहने का मार्ग पाया गया, तो भी यही नियम है; यह खुलासा में लिखा है।

यदि किसी ने अंगूर की बेल खरीदी और फिर पता चला कि उसकी सिंचाई एक नावक (पाइप या नाली) पर निर्भर है जिसे नहर या किसी अन्य स्थान पर लगाया गया है, तो उसे वापस करने का अधिकार है; यह मुहीत में लिखा है। इसी तरह यदि उस बेल की सिंचाई नहर को बंद किए बिना संभव न हो, तो भी वापस कर सकता है; यह ज़हीरिया में लिखा है। इसी तरह यदि एक दीवार को साझा पाया गया, तो यह दोष है, और यदि दीवार को धंसा हुआ पाया गया और इसे दोष माना जाता है, तो यह दोष है; यह खुलासा में लिखा है। किसी ने घर खरीदा और उसके पानी बहने का रास्ता दूसरे की ज़मीन में है, फिर पता चला कि यह पानी बहने का अधिकार बिना किसी वैधानिक अधिकार के है और खरीदार खरीदते समय इस बात से अनभिज्ञ था, तो वह उसे वापस कर सकता है। यदि चाहे तो उसे रख ले और अपने नुकसान की भरपाई माँगे; यह क़ुनिया में लिखा है। यदि ज़मीन और खजूर के पेड़ खरीदे जिनके लिए सिंचाई का पानी नहीं है और खरीदार को यह पता नहीं था, तो उसे विकल्प (खियार) प्राप्त है; यह वजीज़ करदरी में लिखा है। मुन्तक़ी में लिखा है कि मुसहफ़ शरीफ़ (क़ुरआन) खरीदा और उसके अक्षर कटे हुए पाए गए या इस शर्त पर खरीदा कि उसमें नुक्ते (बिंदु) लगे हुए हैं, फिर कुछ नुक्ते गायब पाए गए, तो यह ऐसा दोष है जिससे वापसी हो सकती है। मुन्तक़ी

में यह भी उल्लेख है कि यदि क़ुरआन शरीफ़ इस शर्त पर खरीदा कि वह पूर्ण है, फिर देखा कि उसमें से दो आयतें या एक आयत गायब है, तो इस दोष के कारण उसे वापस कर सकता है। मैंने दूसरी जगह पढ़ा है कि किसी व्यक्ति ने अपने बेटे के लिए क़ुरआन शरीफ़ खरीदा और शिक्षक ने कहा कि इसमें बहुत गलतियाँ हैं; यदि लिखने की गलती सिद्ध हो जाए, तो वह उसे वापस देकर अपना मूल्य (थमन) वापस ले लेगा; यह मुहीत में लिखा है।

यदि किसी ने अंगूर की बेल खरीदी और खरीदार के पास उसमें नमी (तरी) प्रकट हुई, यदि वह उसी कारण से है जिससे विक्रेता के पास थी, तो वह वापस कर सकता है। *

यदि किसी ने ऐसी ज़मीन खरीदी जिसमें खरीदार के पास सीलन (सेल) आ गई और वह विक्रेता के पास भी नम हो जाती थी, तो उसे वापस करने का अधिकार है। लेकिन यदि खरीदार ने ज़मीन के ऊपर से कुछ मिट्टी हटा दी जिससे यह स्पष्ट हुआ कि मिट्टी हटाने से ज़मीन में सीलन आई है, या किसी दूसरी जगह से उसमें अधिक पानी आ गया है, तो वह वापस नहीं कर सकता। यह मुहीत सरखसी में लिखा है। और इस बात पर ध्यान नहीं दिया जाएगा कि खरीदार के पास विक्रेता की तुलना में अधिक सीलन आई है या उतनी ही, बल्कि यह देखा जाएगा कि यदि उसी कारण से सीलन आई है जिससे विक्रेता के पास आई थी, तो वह वापस कर सकता है। यदि किसी ने अंगूर की बेल खरीदी और खरीदार के पास उसमें नमी प्रकट हुई, यदि वह उसी कारण से है जिससे विक्रेता के पास थी, तो वापस कर सकता है; यह फ़तावा सुग़रा में है। यदि किसी ने रुई (कपास) खरीदी... (आगे का पाठ कटा हुआ है)।

पाद टिप्पणी: 1. रमस: खजूरों की जड़ें। 2. प्राचीन काल में नुक्ते कभी तीन आयतों पर और कभी दस आयतों पर लगाए जाते थे जैसे रुकू होता है।

خرید کہ وہ زُہم دار ہے اور اس پر قبضہ کر کے اس کو پگھلایا تو وہ زُہم دار نہ نکلی پس مشتری اس کو واپس کر سکتا ہے اس واسطے کہ شرط کا جاتا رہنا بمنزلہ عیب ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر رُزوم میں قلعی خریدی اور اس میں مٹی کا میل ایا تو خواہ تھوڑی ہو یا بہت واپس کر سکتا ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اور اگر ایک ساگ کی گڈی خریدی اور اس کے اندر گھاس پائی پس اگر یہ عیب میں شمار ہے تو واپس کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر پھلوں کی ٹوکری یا ٹوکرا خریدا اور اس کے نیچے گھاس پائی تو واپس کر سکتا ہے اسی طرح اگر ایک ڈھیری گیہوں کی خریدی اور اس کے نیچے کھتے کے سیاہ گیہوں پائے تو بھی یہی حکم ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک زمین خریدی اور اس میں لوگوں کی گزرگاہ پائی تو حجت کے ساتھ اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر انگور کا تاک خریدا اور اس میں کثرت سے چیونٹیوں کے گھر پائے تو اس کو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اسی طرح اگر تاک میں غیر کی گزرگاہ یا اس کے پانی بہنے کی راہ پائی تو بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اور اگر کوئی تاک انگور کا خریدا پھر معلوم ہوا کہ اس کا پانی دینا ایک ناوق پر ہے کہ جو نہر پر یا کسی اور جگہ پر بٹھایا جائے تو اس کو واپس کرنے کا حق حاصل ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اسی طرح اگر اس تاک کو پانی دینا بدون نہر کے بند کرنے کے ممکن نہ ہو تو بھی واپس کر سکتا ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ اسی طرح اگر ایک دیوار کو مشترک پایا تو عیب ہے اور اگر دیوار کو دھنس پایا پس اگر اس کو عیب میں گنتے ہوں تو عیب ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک گھر خریدا اور اس کے پانی بہنے کا راستہ دوسرے کی زمین میں ہے پھر معلوم ہوا کہ یہ

پانی کا بہنا بدون کسی حق کے ہے اور مشتری خریدتے وقت اس وجہ سے واقف نہ ہوا تھا کہ اس پانی بہنے کا حق نہیں ہے تو اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر چاہے تو رکھ لے اور اپنا نقصان واپس کرے یہ قنیہ میں لکھا ہے اور اگر زمین اور خرما کے درخت خریدے کہ جن کے لیے سینچنے کا پانی نہیں ہے اور مشتری کو یہ بات معلوم نہ تھی تو اس کو خیار حاصل ہے یہ وجیز کردری میں لکھا اور منتقی میں لکھا ہے کہ مصحف شریف خریدا اور اس کے حروف کٹے کٹے پائے یا اس شرط پر خریدا کہ اس میں نقطے لگے ہوئے ہیں پھر کچھ نقطے ساقط پائے تو یہ ایسا عیب ہے کہ جس سے واپس ہو سکتا ہے اور بھی منتقی میں مذکور ہے کہ اگر قرآن شریف اس شرط پر خریدا کہ وہ پورا ہے پھر دیکھا تو اس میں سے دو آیتیں یا ایک آیت ساقط ہے تو اس عیب کی وجہ سے رد کر سکتا ہے اور میں نے دوسرے مقام پر لکھا پایا ہے کہ کسی شخص نے اپنے بیٹے کے واسطے قرآن شریف خریدا اور معلم نے کہا کہ اس میں بہت خطا ہے پس اگر اس میں لکھنے کی غلطی ثابت ہو تو اس کو واپس دے کر اپنا ثمن واپس لے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کوئی تاک انگور کا خریدا اور مشتری کے پاس اس میں تری ظاہر ہوئی پس اگر اسی سبب سے ہو کہ جس سے بائع کے پاس تھی تو واپس کر سکتا ہے *

اگر کسی نے ایک زمین خریدی کہ جو مشتری کے پاس سیل گئی اور بائع کے پاس بھی نمناک ہو جاتی تھی تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے لیکن اگر مشتری نے زمین کے اوپر سے کچھ مٹی اٹھا ڈالی کہ جس سے ظاہر ہوا کہ مٹی اٹھا دینے سے زمین سیل گئی ہے یا کسی دوسری جگہ سے اس میں زیادہ پانی آگیا ہو تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اس بات کی طرف لحاظ نہ کیا جائے گا کہ مشتری کے پاس بائع کے پاس سے زیادہ سیل گئی یا اسی قدر سیلی ہے بلکہ اس بات کو دیکھا جائے گا کہ اگر اسی سبب سے کہ جس سے بائع کے پاس سیلی تھی مشتری کے پاس بھی سیلی ہو تو واپس کر سکتا ہے ۔ اگر کوئی تاک انگور کا خریدا اور

مشتری کے پاس اس میں تری ظاہر ہوئی پس اگر اسی سبب سے ہو کہ جس سے بائع کے پاس تھی تو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے کسی نے ایک روئی (نامعلوم)

حاشیہ: ۱۔ رمص کھجوروں کی نیو دی ہوئی ۱۲۔ ۲۔ نقطے زمانہ قدیم میں کبھی تین آیات پر اور کبھی دس آیات پر لگاتے تھے جیسے رکوع ہوتا ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 307 | Book of Sales

If a thing was purchased on the condition that it was cooked with sweet water, and it later turns out to be contrary to this, the buyer has the right to return it. Even if the word 'condition' was not explicitly mentioned, the same ruling applies; this is recorded in 'Al-Qunyah'. Similarly, if henna or something similar was purchased on the condition that the entire batch matches the sample, and it is later found that the commodity is not of the same kind as first seen in the sample, it can be returned; this is stated in 'Al-Khulasah'.

If five hundred *qafiz* (a unit of measure) of wheat are purchased and dirt is found mixed within it, then if the amount of dirt is such as is normally found in such wheat and people do not consider it a defect, it cannot be returned, nor can compensation for a defect be claimed. However, if the amount of dirt is beyond what is normal and people consider it a defect, and the buyer intends to return all the wheat, he has that right. He cannot separate the dirt and return it in exchange for a portion of the price while keeping the wheat. This ruling applies if the dirt and wheat are separated. If they are separated and such an excess of dirt is found that people deem it a defect, then if the buyer mixes the dirt back with the wheat to complete the measure and returns it, he may return the whole. But if, due to cleaning, the volume has decreased and mixing it back does not complete the original measure, he cannot return it; instead, he should take compensation for the defect, calculated based on the loss in value of the wheat. However, if the seller agrees to take back the wheat in its current state, the buyer has that option. By analogy, everything similar to wheat, such as sesame seeds, etc., if purchased and found mixed with dirt, follows the same detailed rules mentioned above; this is recorded in 'Al-Muhit'.

If oil is purchased and dregs (sediment) are found within it, the ruling is similar, to the extent that one cannot return just the dregs. This is stated in 'Al-Khulasah'. If musk is purchased and lead is found mixed in it, the lead should be separated and returned to the seller in exchange for its portion of the price, whether the lead is a small or large amount; this is recorded in 'Al-Zahiriyyah'. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated a general principle for such issues: things where a small amount is normally overlooked, even a larger amount will not be separated; and things where even a small amount is not overlooked, even a larger amount will be separated. In musk, even a small amount of lead is not overlooked, so even if there is more, it will be separated. In wheat, a small amount of dirt is overlooked, but if there is much dirt, it will not be separated; Allama Musharikh has adopted this narration,

which is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If dried fat is purchased and a large amount of salt is found in it, the ruling is the same as finding dirt mixed in wheat; this is in 'Al-Muhit'. In 'Fatawa Abu al-Layth', it is stated that if a crude piece of copper is purchased and melted, and stones are found within it as they occur in copper, the buyer has the choice to take compensation proportional to its price, and the seller, if he wishes, can take it back as is and refund the price; this is recorded in 'Al-Zakhirah'.

Third Section ☆

Regarding things that cannot be returned due to a defect, those that can be returned, and cases where compensation for loss can or cannot be claimed.

The general rule is that when a buyer, after becoming aware of a defect in the purchased item, exercises ownership over it (uses it as an owner), his right to return it becomes void. For example, if he buys a four-legged animal, finds a wound on it, and treats the wound or rides it for his needs, then returning...

---

1. Can be returned without condition. 2. Dirt will be taken into account. 3. Should not cause loss.

इस शर्त पर खरीदी कि वह मीठे पानी की पकी हुई है, फिर उसके बरख़िलाफ़ मालूम हुई तो वापस कर सकता है। और अगर लफ्ज़ 'शर्त' ज़िक्र न किया हो तो भी यही हुक्म है; यह 'क़ुनैया' में लिखा है। इसी तरह अगर हिना (मेंहदी) या उसके जैसा कुछ इस शर्त पर खरीदा कि सब नमूने (बानगी) की जिंस से है, फिर मालूम हुआ कि जैसा पहली बार देखा था उस जिंस से नहीं है, तो वापस कर सकता है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

अगर पांच सौ क़फ़ीज़ गेहूं खरीदे और उनमें मिट्टी मिली हुई पाई, तो अगर यह मिट्टी उसी मात्रा में है जैसी ऐसे गेहूं में हुआ करती है और लोग इसे ऐब (दोष) नहीं मानते हैं, तो वापस नहीं कर सकता और ऐब का नुक़सान भी नहीं ले सकता। और अगर इतनी मिट्टी उस मात्रा के गेहूं में नहीं होती है और लोग उसे ऐब मानते हैं, तो अगर उसने सारा गेहूं वापस करने का इरादा किया तो उसे यह अधिकार प्राप्त होगा। वह यह नहीं कर सकता कि मिट्टी को अलग करके उसके हिस्से की क़ीमत वापस ले ले और गेहूं रख ले। और यह हुक्म उस सूरत में है जब उसने मिट्टी और गेहूं को जुदा किया हो। और अगर जुदा कर लिया और इतनी ज़्यादा मिट्टी निकली जिसे लोग ऐब मानते हैं, तो अगर मिट्टी और गेहूं को मिलाकर पैमाना पूरा करके वापस करता है, तो सब वापस कर दे। और अगर साफ़ करने की वजह से उसमें कमी आ गई और मिलाने से पैमाना पूरा नहीं होता, तो वापस नहीं कर सकता, लेकिन ऐब का नुक़सान वापस ले और वह गेहूं के नुक़सान के हिसाब से होगा। लेकिन अगर बेचने वाला (बाइअ) उन गेहूं को उसी हाल में लेने पर राजी हो जाए, तो उसे यह अधिकार प्राप्त है। इसी पर क़यास (तुलना) करते हुए हर चीज़ जो गेहूं के समान है जैसे तिल वग़ैरह, अगर उन्हें खरीदे और उनमें मिट्टी मिली हुई पाए, तो सबका हुक्म इसी तफ़सील (विस्तार) के साथ है जो हमने ज़िक्र की; यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर तेल खरीदा और उसके अंदर तलछट पाई, तो उसका हुक्म भी इसी तरह है, यहाँ तक कि केवल तलछट को वापस नहीं कर सकता। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और अगर मुश्क (कस्तूरी) खरीदा और उसमें रासासा (सीसा/लेड) मिला हुआ पाया, तो रासासा को जुदा करके उसकी क़ीमत के हिस्से के बदले बेचने वाले को वापस कर दे, चाहे रासासा थोड़ा निकले या ज़्यादा; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने इस प्रकार के मसलों के लिए एक सामान्य नियम (क़ायदा-ए-कुल्लिया) इस तरह बयान किया है कि जिस चीज़ में थोड़ी मात्रा में चश्मपोशी (अनदेखी) की जाती है, उसकी ज़्यादा मात्रा भी जुदा नहीं की जाएगी, और जिस चीज़ की थोड़ी मात्रा में चश्मपोशी नहीं की

जाती, उसकी ज़्यादा मात्रा भी जुदा कर दी जाएगी। मुश्क के अंदर रासासा अगर थोड़ा भी हो तो चश्मपोशी नहीं की जाती, इसलिए अगर ज़्यादा होगा तो भी जुदा कर दिया जाएगा। गेहूं के अंदर थोड़ी मिट्टी में चश्मपोशी की जाती है, अगर बहुत मिट्टी होगी तो जुदा नहीं की जाएगी; अल्लामा मुशारिख ने इस रिवायत को लिया है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और अगर खुश्क की हुई चर्बी खरीदी और उसके अंदर बहुत सा नमक पाया, तो उसका हुक्म वही है जो गेहूं के अंदर मिट्टी मिली होने का हुक्म है; यह 'मुहीत' में लिखा है और 'फ़तावा अबुल लैथ' में है कि अगर तांबे का टुकड़ा (फ़तरा) खरीदा और उसे गलाया और उसमें से पत्थर निकला जैसे तांबे से निकलता है, तो खरीदार (मुश्तरी) को उसकी क़ीमत के हिस्से के हिसाब से ले लेने का अधिकार है, और बेचने वाला अगर चाहे कि वैसा ही उसे लेकर क़ीमत वापस कर दे, तो कर सकता है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

तीसरी फ़सल ☆

उन चीज़ों के बयान में जिनका ऐब की वजह से वापस करना मुमकिन नहीं और जिनका वापस करना मुमकिन है, और जिन चीज़ों में नुक़सान ले सकता है और जिनमें नहीं ले सकता

नियम यह है कि जब खरीदार ने खरीदी हुई चीज़ के ऐब पर वाक़िफ़ होने के बाद उसमें मालिकाना तसर्रुफ़ (अधिकारपूर्ण उपयोग) किया, तो उसका वापस करने का हक़ बातिल (रद्द) हो गया। अगर एक चौपाया खरीदा और उसमें कोई ज़ख्म पाया और उसकी दवा की या उस पर अपनी ज़रूरत के लिए सवारी की, तो वापस...

---

1. बिना शर्त के वापस कर सकता है १२। २. मिट्टी का एतबार होगा १२। ३. नुक़सान न दे १२।

اس شرط پر خریدی کہ وہ میٹھے پانی کی پکی ہوئی ہے پھر اس کے برخلاف معلوم ہوئی تو واپس کر سکتا ہے اور اگر لفظ شرط ذکر نہ کیا ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے اسی طرح اگر حنا یا مثل اس کے اس شرط پر خریدی کہ سب بانگی کی جنس سے ہے پھر معلوم ہوا کہ جیسے پہلی بار دیکھا تھا اُس جنس سے نہیں ہے تو واپس کر سکتا ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر پانچ سو قفیز گیہوں خریدے اور اُن میں مٹی ملی ہوئی پائی پس اگر یہ مٹی اُسی قدر ہے کہ جیسی ایسے گیہوں میں ہوا کرتی ہے اور اُس کو لوگ عیب نہیں جانتے ہیں تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصانِ عیب بھی نہیں لے سکتا ہے اور اگر اتنی مٹی اس قدر گیہوں میں نہیں ہوتی ہے اور اُس کو لوگ عیب جانتے ہیں پس اگر اُس نے تمام گیہوں واپس کرنے کا ارادہ کیا تو اُس کو یہ اختیار حاصل ہوگا اور یہ نہیں کر سکتا کہ مٹی کو علیحدہ کر کے اُس کے حصہِ ثمن کو لے کر واپس کرے اور گیہوں کو رکھ لے اور یہ حکم اُس صورت میں ہے کہ اس نے مٹی اور گیہوں سے جدا کیا ہو اور اگر جدا کر لیا اور اس قدر زیادہ مٹی نکلی کہ جس کو لوگ عیب جانتے ہیں پس اگر مٹی اور گیہوں کو ملا کر پیمانہ پورا کر کے واپس کرتا ہے تو سب کو واپس کر دے اور اگر صاف کرنے کی وجہ سے اس میں کمی آگئی اور ملانے سے پیمانہ پورا نہیں ہوتا ہے تو واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن نقصانِ عیب واپس لے اور وہ بحساب گیہوں کے نقصان کے ہوگا ۲ لیکن اگر بائع اُن گیہوں کو اس کے ساتھ لینے پر راضی ہو جائے تو اُس کو یہ اختیار حاصل ہے علیٰ ہذا القیاس ہر چیز جو گیہوں کے مانند ہے جیسے تل وغیرہ اگر ان کو خریدے اور اُس میں مٹی ملی ہوئی پائے تو سب کا حکم اسی تفصیل کے ساتھ ہے جو ہم نے ذکر کی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر تیل خریدا اور اُس کے اندر تلچھٹ پائی تو اُس کا حکم بھی اسی طرح ہے یہاں تک کہ فقط تلچھٹ کو واپس نہیں کر سکتا۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر مشک خریدا اور اس میں رصاص ملا ہوا پایا تو رصاص کو جدا کر کے اُس کے حصہِ ثمن کے عوض بائع کو واپس کر دے خواہ رصاص تھوڑا نکلے یا بہت ہو یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ امام ابو یوسفؒ نے اس قسم کے مسائل کے واسطے ایک قاعدہ کلیہ اس طرح بیان کیا ہے کہ جس چیز سے تھوڑے سی چشم پوشی کی جاتی ہے اُس کی زیادہ بھی جدا نہ کی جائے گی اور جس چیز کے تھوڑے میں چشم پوشی نہیں کی جاتی ہے اُس میں کی زیادہ بھی جدا کر دی جائے گی اور مشک کے اندر رصاص اگر تھوڑا بھی ہو تو چشم پوشی نہیں کی جاتی ہے پس اگر زیادہ ہو گا تو بھی جدا کر دیا جائے گا اور گیہوں کے اندر تھوڑی مٹی میں چشم پوشی کی جاتی ہے اگر بہت مٹی ہو گی تو جدا نہ کی جائے گی اور علامہ مشارخ نے اس روایت کو لیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر خشک کی ہوئی چربی خریدی اور اُس کے اندر بہت سا نمک پایا تو اس کا حکم وہی ہے جو گیہوں کے اندر مٹی ملی ہوئی پانے کا حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور فتاویٰ ابو اللیث میں ہے۔ کہ اگر تانبے کا فترہ خریدا اور اُس کو گلایا اور اس میں سے پتھر نکلا جیسے تانبے سے نکلتا ہے۔ تو مشتری کو اُس کے حصہ کے ثمن کے حساب سے لے لینے کا اختیار ہے اور بائع اگر یہ چاہے کہ ویسا ہی اُس کو لے کر ثمن واپس کرے تو کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

تیسری فصل ☆

ایسی چیزوں کے بیان میں کہ عیب کی وجہ سے اُن کا واپس کرنا ممکن نہیں اور جن کا واپس کرنا ممکن ہے اور جن چیزوں میں نقصان لے سکتا ہے اور جن چیزوں میں نہیں لے سکتا

قاعدہ یہ ہے کہ جب مشتری نے خریدی ہوئی چیز کے عیب پر واقف ہونے کے بعد اس میں مالکانہ تصرف کیا تو اُس کا واپس کرنے کا حق باطل ہو گیا اگر ایک چوپایہ خریدا اور اس کے کوئی زخم پایا اور اُس کی دوا کی یا اُس پر اپنی حاجت کے واسطے سوار ہوا تو واپس

۱۔ بلاشترط کے واپس کر سکتا ہے ۱۲۔ ۲۔ مٹی کا اعتبار ہو گا ۱۲۔ ۳۔ نقصان نہ دے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) (308) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...he cannot (return it), but if he treated one of its defects and it was cured, he may still return it due to another defect that was not cured; this is recorded in *Al-Muhit*. Taking service once is not considered as being content with the defect, but if service was taken from a slave forcibly, it constitutes consent. If service is taken a second time, it is considered as acceptance of the defect, and the fatwa shall be based on this; this is mentioned in *Al-Mudmarat*.

In *Kitab al-Ijarat* (The Book of Leases), the following scenario for taking service is described: If one orders a slave to carry goods to the roof or bring them down, or orders a female slave to massage one's feet (without lustful intent), or tells her to cook food or bread in small quantities—but if he orders her to cook more than what is customary, it is considered as being content [with the defect] ^1; this is written in *Az-Zakhirah*. If one rides a horse to check its speed or wears a garment to check its size, this is counted as consent; this is written in *Al-Muhit*. However, if one rides the animal to return it, to give it water, or to buy fodder for it, it is not considered consent, provided the fodder could not be obtained without riding, such as if the distance was great, the person was unable to walk, or the fodder was only in one direction. If fodder was available in both directions, there was no need to ride, and if he did ride, it constitutes consent; this is written in *As-Sirajiyyah*. If one loads fodder for another animal onto that animal, whether he rides it or not, it is considered consent; this is written in *Az-Zakhirah*. If the purchased item is a house, and after becoming aware of a defect, the person allows a neighbor (*jaar*) to stay in it, performs some repairs, or demolishes part of it, the option of returning due to defect (*Khiyar-e-Aib*) is forfeited; this is mentioned in *Al-Badai'*.

If a person buys a milch (milk-giving) slave and finds a defect in her, then orders her to nurse a child, this is not considered consent. But if he milks her and feeds it to a child or sells it, that is consent; this is recorded in *Al-Muhit Surkhi*. Even if he milks her but neither sells it nor feeds it to anyone, the answer remains the same; it is mentioned in *Sulh al-Fatawa* that milking without feeding or selling still counts as consent; this is in *Al-Muhit*. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if someone buys a milch slave and she nurses his or the buyer’s child, and then the buyer finds a defect, he may return her. However, if he milks her and the milk is consumed or used for drinking, and then he finds a defect, he cannot return her; this is in *Az-Zahiriyyah*. If someone buys a cow and drinks its milk, then becomes aware of its defect, he cannot return it but may claim compensation for the

loss caused by the defect; this is written in *Fasul-e-Imadiyyah*. If someone buys a goat or a cow along with its offspring and becomes aware of a defect, and then his son drinks milk directly from its udder, he may return it, and this will not be considered consent even if he himself helped the boy drink from the udder. But if the buyer milks some of it and drinks it himself or gives it to his son, or does so after becoming aware of the defect, this constitutes acceptance of the defect; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If one shears the wool of a goat and then finds a defect, if shearing did not cause any loss, he may return it. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that in my view, shearing wool is not a loss. Elsewhere in *Al-Khunji*, it is mentioned that if he shears the wool after knowing the defect, it is consent. If he performs bloodletting (*rag*) ^2, it is not consent; this is in *Al-Muhit*. Ash-Shaykh (may Allah have mercy on him) was asked about someone who bought a grapevine and it bore fruit; he harvested the fruit and placed it on the ground, then found a defect in the vine that he was previously unaware of. If harvesting the fruit caused no damage to the vine, he may return it; this is written in *Fasul-e-Imadiyyah*. If someone buys a female slave on the condition that she can play the harp (*chang*), the sale is valid; then if she turns out not to be a harpist, the buyer cannot return her...

---

^1 This is not a test (*imtihan*). 12. ^2 By *rag* (vein), it is meant that medical treatment was done by bloodletting or cauterization. 12.

(वह दोष के कारण) वापस नहीं कर सकता, और यदि उसने उसके किसी दोष का उपचार किया जिससे वह ठीक हो गया, तो दूसरे दोष के कारण जो ठीक नहीं हुआ है, वह वापस कर सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक बार सेवा लेना दोष पर सहमति (रज़ा) नहीं माना जाता, लेकिन यदि गुलाम से ज़बरदस्ती सेवा ली गई तो वह रज़ा है, और यदि दोबारा सेवा ली गई तो वह दोष पर सहमति मानी जाएगी और इसी पर फतवा होगा, यह 'मुज़मरात' में लिखा है।

'किताब अल-इजारात' में सेवा लेने की यह स्थिति बताई गई है कि यदि गुलाम को सामान छत पर ले जाने या वहां से उतारने का आदेश दिया जाए, या दासी को बिना काम-वासना के पैर दबाने का आदेश दिया जाए, या खाना या रोटी पकाने को कहा जाए लेकिन वह कम मात्रा में हो, और यदि आदत से ज़्यादा पकाने का आदेश दिया गया तो यह सहमति माना जाएगा ^1, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि घोड़े पर उसकी चाल देखने के लिए सवारी की या कपड़े को उसके माप देखने के लिए पहना तो यह सहमति (रज़ा) में गिना जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि उसे वापस करने, पानी पिलाने या उसके लिए घास खरीदने के उद्देश्य से सवारी की, तो यह सहमति नहीं माना जाएगा, बशर्ते कि बिना सवारी के चारा उपलब्ध न हो, जैसे कि दूरी अधिक हो या वह व्यक्ति पैदल चलने में असमर्थ हो, या घास केवल एक ही ओर हो। यदि घास दोनों ओर हो तो सवारी की आवश्यकता नहीं है और यदि सवारी कर ली तो वह सहमति मानी जाएगी, यह 'सिराजिया' में लिखा है। यदि उस पशु पर दूसरे पशु के लिए घास लाद दी, चाहे उस पर सवारी की हो या नहीं, तो वह सहमति मानी जाएगी, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि खरीदी गई चीज़ कोई घर हो, फिर दोष का पता चलने के बाद उसमें पड़ोसी (जार) पाया गया या उसकी कुछ मरम्मत की या उसमें से कुछ गिराया, तो दोष के कारण वापसी का अधिकार (खियार-ए-ऐब) समाप्त हो जाएगा, यह 'बदाइ' में लिखा है।

यदि एक दूध देने वाली दासी खरीदी और उसमें कोई दोष पाया और उसे आदेश दिया कि वह एक बच्चे को दूध पिला दे, तो यह सहमति नहीं माना जाएगा। और यदि उसका दूध दुहा और किसी बच्चे को पिलाया या बेच दिया, तो यह सहमति है, यह 'मुहीत सुख़्र्ी' में लिखा है। और यदि दूध दुहा लेकिन न बेचा और न पिलाया, तो भी यही उत्तर है। 'सुल्ह अल-फ़तावा' में लिखा है कि बिना पिलाने या बेचने के भी दूध दुहना सहमति माना जाता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि यदि किसी ने दूध देने वाली दासी खरीदी और उसने अपने या खरीदार (मुश्तरी) के बच्चे को दूध पिलाया, फिर खरीदार को उसमें दोष मिला, तो वह उसे वापस कर सकता है। और यदि दूध दुह

लिया और उसे नष्ट कर दिया या पीने के काम में लाया, फिर दोष पाया, तो वापस नहीं कर सकता, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि गाय खरीदी और उसका दूध पी लिया, फिर उसके दोष का पता चला, तो उसे वापस नहीं कर सकता, बल्कि दोष के कारण होने वाले नुकसान की भरपाई ले ले, यह 'फ़सूल-ए-इमादिया' में लिखा है। यदि किसी ने बकरी या गाय उसके बच्चे के साथ खरीदी और दोष का पता चला, फिर उसके किसी लड़के ने सीधे थन से दूध पिया, तो वह उसे वापस कर सकता है और यह सहमति नहीं माना जाएगा, भले ही उसने स्वयं लड़के को थन से दूध पिलाया हो। लेकिन यदि खरीदार ने थोड़ा दूध दुहा और स्वयं पी लिया या अपने लड़के को पिलाया, या दोष का पता चलने के बाद ऐसा किया, तो यह दोष पर सहमति माना जाएगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि बकरी के बाल काट लिए और फिर दोष पाया, तो यदि बाल काटने से कोई नुकसान नहीं हुआ है तो वापस कर सकता है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मेरे नज़दीक बाल काटना कोई नुकसान नहीं है। दूसरी जगह 'खंजी' में उल्लेख है कि यदि दोष जानने के बाद बाल काटे, तो यह सहमति है। और यदि उसकी नस (रग) ^2 ली तो यह सहमति नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। शेख (रह.) से पूछा गया कि किसी ने अंगूर की बेल खरीदी और उसमें फल आए, उसने फल तोड़कर ज़मीन पर रख दिए, फिर बेल में ऐसा दोष पाया जिसे वह पहले नहीं जानता था। यदि फल तोड़ने से बेल को कोई नुकसान नहीं पहुँचा है, तो वह उसे वापस कर सकता है, यह 'फ़सूल-ए-इमादिया' में लिखा है। किसी ने एक दासी इस शर्त पर खरीदी कि वह चंग (एक वाद्ययंत्र) बजाना जानती है, तो यह सौदा जायज़ है। अब यदि वह चंग बजाने वाली नहीं निकली, तो खरीदार उसे वापस नहीं...

---

^1 यह परीक्षण (इम्तिहान) नहीं है। 12. ^2 नस (रग) लेने से तात्पर्य है कि रक्त बहाकर दागने का उपचार किया गया। 12.

نہیں کر سکتا ہے اور اگر اس کے کسی عیب کی دوا کی جو اس کی دوا سے اچھا ہو گیا تو دوسرے عیب کی وجہ سے جو اچھا نہیں ہوا ہے واپس کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ ایک مرتبہ خدمت لینا عیب پر راضی ہونے میں شمار نہیں ہے لیکن اگر غلام سے زبردستی خدمت لی تو رضا ہے اور اگر دوبارہ خدمت لی تو عیب پر راضی ہونے میں شمار ہے اور اسی پر فتویٰ ہوگا یہ مضمرات میں لکھا ہے۔

کتاب الاجارات میں خدمت لینے کی یہ صورت بیان کی ہے کہ غلام کو کسی اسباب کو چھت پر لے جانے یا وہاں سے اتارنے کا حکم دے یا باندی کو بدوں شہوت کے اپنے پاؤں دبانے کا حکم دے یا کھانا یا روٹی پکانے کو کہے لیکن تھوڑی ہو اور اگر عادت سے زیادہ پکانے کے واسطے حکم دیا تو یہ راضی ہونے میں شمار ہے ۱۸ یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر گھوڑے پر اُس کی رفتار دیکھنے کے واسطے سوار ہوا یا کپڑے کو اُس کی مقدار دیکھنے کے واسطے پہنا تو یہ رضا میں شمار ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اُس کو واپس کرنے یا پانی پلانے یا اُس کے لیے گھاس خریدنے کے واسطے سوار ہوا تو راضی ہونے میں شمار نہیں ہے بشرطیکہ اُس کو بدون سواری کے چارہ نہ ہو جیسے کہ مثلاً دور کا فاصلہ ہو یا وہ شخص چلنے سے عاجز ہو گیا ہو یا گھاس ایک ہی طرف ہو اور اگر دونوں جانب ہو تو سوار ہونے کی ضرورت نہیں ہے اور اگر سوار ہو گیا تو رضا میں شمار ہو گیا یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ اگر اُس چوپایہ پر دوسرے چوپایہ کی گھاس لادی خواہ اُس پر سوار ہو یا نہ ہوا تو رضا میں شمار ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر خریدی ہوئی چیز کوئی گھر ہو پھر عیب پر واقف ہونے کے بعد اُس میں جار پایا اُس کی کچھ مرمت کی یا اُس میں سے کچھ گرایا تو خیار عیب ساقط ہو جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

اگر ایک دودھ والی باندی خریدی اور اس میں کچھ عیب پایا اور اس کو حکم دیا کہ ایک بچہ کو دودھ پلا دے تو یہ راضی ہونے میں شمار نہیں ہے اور اگر اُس کا دودھ دوہا اور کسی بچہ کو پلایا یا فروخت کر دیا تو رضا ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور اگر اُس کا دودھ دوہا اور نہ فروخت کیا اور نہ کھلایا تو بھی یہی جواب ہے صلح الفتاویٰ میں لکھا ہے کہ دودھ دوہنا بدون کھلانے اور بیع کرنے کے رضا میں شمار ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ کسی شخص نے دودھ والی باندی خریدی اور باندی نے اپنے یا مشتری کے بچہ کو دودھ پلایا پھر مشتری نے اُس میں عیب پایا تو واپس کر سکتا ہے اور اگر اُس کا دودھ دوہا اور تلف کر دیا یا پینے کے کام میں لایا پھر اُس میں عیب پایا تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ ایک گائے خریدی اور اُس کا دودھ پیا پھر اُس کے عیب پر واقف ہوا تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان عیب لے لے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک بکری یا گائے مع اُس کے بچہ کے خریدی اور اُس کے عیب سے آگاہ ہوا پھر اُس کے کسی لڑکے نے اُس کا تھن سے دودھ پیا تو اُس کو واپس کر سکتا ہے اور یہ رضا میں شمار نہ ہو گا اگر چہ اُس نے لڑکے کو خود اُس کا دودھ تھن سے پلایا ہو اور اگر مشتری نے اُس کا کچھ دودھ دوہا اور خود پی لیا یا اپنے لڑکے کو پلایا یا بعد اس کے کہ عیب پر واقف ہو چکا تھا تو یہ عیب پر راضی ہونے میں شمار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر اس بکری کے بال کاٹ لیے اور پھر اُس میں عیب پایا پس اگر بال کاٹنے میں کچھ نقصان نہیں آیا تو واپس کر سکتا ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ بال کاٹنا میرے نزدیک کچھ نقصان نہیں ہے اور دوسرے مقام پر خنجی میں مذکور ہے کہ اگر عیب جاننے کے بعد بکری کے بال کاٹ لیے تو یہ رضا مندی ہے اور اگر اُس کی کچھ رگ ۲۸ لی تو یہ رضا نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ شیخ رحمہ اللہ سے دریافت کیا گیا کہ کسی نے ایک انگور کا تاک خریدا اور اُس کے پاس اُس میں پھل

آئے اور اس نے پھلوں کو اتار کر زمین پر رکھا پھر تاک میں ایک عیب پایا کہ جس کو وہ نہیں جانتا تھا پس اگر ان پھلوں کے توڑنے سے اُس میں کچھ نقصان نہیں آیا تو واپس کر سکتا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ چنگ بجانے والی ہے تو بیع جائز ہے پس اگر وہ چنگ بجانے والی نہ نکلی تو مشتری اُس کو واپس نہیں

---

1۸ امتحان نہیں ہے۔ ۱۲۔ ۸2 رگ سے یہ مراد کہ خون بہا کر داغ دینے کا علاج کیا۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 409 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...can do so, as written in Fatawa Qazi Khan. Someone bought a slave and found some defect in him, and after that he beat him. If the effect of the beating remains in him, then he cannot return him, nor can he take compensation for the defect. And if he slapped him or gave two or three lashes and no effect of it appeared, then he can return him, as written in Fusool-e-Imadiya.

Someone bought a slave who had whiteness in his eye and asked the seller about this whiteness. He said it is because of beating and will go away in ten days. After ten days passed and it disappeared, he cannot return him, as written in al-Quniya. A person asked Ali bin Ahmad that someone bought a slave, then after three days claimed that he has a cough, and after this claim, the slave stayed with him for a month or more, and he took work from him. Then after that, he claimed cough again; so can he return the slave due to this defect or not? He said that if he took work from him after knowing about the defect, then it is counted as consent. This is narrated from Yatima in Tatar-khaniya. If one bought a slave girl and had intercourse with her, then became aware of her defect, he cannot return her but can take compensation for the defect, whether she was a virgin or a non-virgin. However, if the seller agrees to accept her as she is, then it is possible. Similarly, if he kissed her with desire or touched her with desire, this is counted as consent to the defect and he cannot return her nor take compensation for the defect. And if someone other than the buyer committed adultery with her at the buyer's place, he cannot return her, whether she was a virgin or not, and will take compensation for the defect. But if the seller agrees to take her back, it is possible. And if someone had intercourse by mistake to the extent that 'Uqr (compensation for mistaken intercourse) became mandatory on the one having intercourse, then the buyer cannot return her even if the seller agrees to take her back, as written in al-Muhit.

If one bought a slave girl and married her off, then he cannot return her, whether her husband had intercourse with her or not, and whether the seller agrees to take her back or not, as written in al-Muzmarat. And it is written in Muhit al-Sarakhsi that he can take compensation for the defect now. If she had a husband during the time she was with the seller, and he had intercourse with the slave girl at the buyer's place, then if she was a non-virgin and some loss occurred due to intercourse, he cannot return her without the seller's consent. And if no loss occurred, he can return her. This rule we mentioned about a non-virgin is when her husband had had intercourse once at the seller's and then had intercourse at the buyer's. But if he did not have

intercourse at the seller's and only had intercourse at the buyer's, then its rule is not mentioned in Kitab al-Asl, and the scholars have disagreed on it, and the correct view is that he can return her. Thus it is narrated in al-Muzmarat from al-Nisab. And if the slave girl was a virgin, then he cannot return her and will take compensation. And if the seller says that I take her back as she is, then he has this choice, as written in Muhit al-Sarakhsi.

☆ **If one bought a pack-horse (Barzun) and castrated it, then became aware of its defect, he can return it, provided that no loss was caused to it by castrating.** ☆

Someone bought a piece of wood to make a pestle and made it a condition in the sale. Then he cut it at night and acknowledged that there is no defect in it. Then he made a new contract without the condition. Then he saw it during the day and found it defective, so can he return it? This is written in Fatawa Qazi Khan. If one bought a pack-horse and castrated it, then became aware of its defect, he can return it provided that no loss was caused to it by castrating. Similarly, it is written in Fatawa Ahl Samarqand, and Imam Zahir-ud-Din al-Marghinani used to give fatwa contrary to this.

1- Will not take compensation. 2- Penalty for intercourse. 3- [Point] 12 of Sale.

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द 3 | 409 | किताबुल बुयूअ (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

कर सकता है, यह फतावा काज़ी ख़ान में लिखा है। किसी ने एक गुलाम खरीदा और उसमें कुछ दोष पाया और उसके बाद उसे मारा, तो यदि मारने का प्रभाव उसमें मौजूद है तो वह वापस नहीं कर सकता है और न ही दोष के लिए हर्जाना ले सकता है। और अगर तमाचा या दो-तीन कोड़े मारे और उसका कुछ प्रभाव प्रकट न हुआ तो वह वापस कर सकता है, यह फुसूल-ए-इमादिया में लिखा है।

किसी ने एक गुलाम ऐसा खरीदा जिसकी आँख में सफेदी थी और विक्रेता से उस सफेदी का हाल पूछा, उसने कहा कि मारने के कारण है, दस दिन में चली जाएगी। फिर दस दिन बीत गए और वह दूर हो गई तो वह वापस नहीं कर सकता है, यह क़ुनिया में लिखा है। अली इब्न अहमद से किसी व्यक्ति ने सवाल किया कि एक व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा, फिर तीन दिन बाद दावा किया कि उसे खाँसी है, और इस दावे के बाद गुलाम उसके पास एक महीना या अधिक दिनों तक रहा और उसने उससे काम लिया। फिर उसके बाद खाँसी का दावा किया, तो क्या वह उस दोष के कारण गुलाम को वापस कर सकता है या नहीं? उन्होंने फरमाया कि यदि दोष जानने के बाद उससे काम लिया तो यह सहमति माना जाएगा। यह तातार-ख़ानिया में यतीमा से उद्धृत है। यदि खरीदी हुई दासी के साथ संभोग किया, फिर उसके दोष के बारे में पता चला तो वह उसे वापस नहीं कर सकता है और दोष का हर्जाना ले लेगा, चाहे वह दासी कुँवारी (बाकिरा) हो या न हो (सय्यिबा)। लेकिन अगर विक्रेता उसे इसी तरह स्वीकार करने पर सहमत हो जाए तो हो सकता है। इसी तरह यदि वासना से उसका चुंबन लिया या उसे वासना से छुआ तो यह दोष पर सहमत होने में गिना जाएगा और वह उसे वापस नहीं कर सकता और न ही दोष का हर्जाना ले सकता है। और यदि क्रेता के अतिरिक्त किसी अन्य व्यक्ति ने क्रेता के यहाँ उसके साथ व्यभिचार किया तो वह उसे वापस नहीं कर सकता है, चाहे वह कुँवारी हो या न हो, और दोष का हर्जाना ले लेगा। लेकिन अगर विक्रेता उसे वापस लेने पर सहमत हो जाए तो हो सकता है। और यदि किसी ने संदेह से संभोग कर लिया यहाँ तक कि संभोग करने वाले पर 'उक़्र' (संदेहपूर्ण संभोग का महर) अनिवार्य हो गया, तो क्रेता वापस नहीं कर सकता है भले ही विक्रेता वापस लेने पर सहमत हो, यह मुहीत में लिखा है।

यदि दासी को खरीदकर उसका निकाह कर दिया तो उसे वापस नहीं कर सकता है, चाहे उसके पति ने उसके साथ संभोग किया हो या न किया हो, और चाहे विक्रेता उसे वापस लेने पर सहमत हो या न हो, यह मुज़मरात में लिखा है। और मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है कि दोष का हर्जाना अब ले सकता है। यदि विक्रेता के पास रहने के समय उस दासी का पति था और उसने क्रेता के पास दासी से

संभोग किया, तो यदि वह दासी सय्यिबा (गैर-कुँवारी) थी और संभोग से उसमें कुछ क्षति आई तो विक्रेता की सहमति के बिना वापस नहीं कर सकता। और यदि उसमें क्षति न आई तो वापस कर सकता है। और यह नियम जो हमने सय्यिबा का ज़िक्र किया, उस समय है जब उस दासी के पति ने विक्रेता के पास एक बार संभोग किया हो फिर क्रेता के पास संभोग किया हो। लेकिन यदि उसने विक्रेता के पास संभोग न किया हो और केवल क्रेता के पास संभोग किया हो, तो 'किताबुल असल' में इसका नियम वर्णित नहीं है, और विद्वानों ने इसमें मतभेद किया है और सही यह है कि वापस कर सकता है। ऐसा ही मुज़मरात में 'निसाब' से उद्धृत है। और यदि दासी कुँवारी हो तो वापस नहीं कर सकता है और हर्जाना ले लेगा। और यदि विक्रेता ने कहा कि मैं इसे ऐसा ही वापस ले लेता हूँ तो उसे यह अधिकार है, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है।

☆ यदि एक काम करने वाला घोड़ा (बरज़ोन) खरीदा और उसे बधिया (खसी) कर डाला, फिर उसके दोष से अवगत हुआ तो वापस कर सकता है, बशर्ते कि बधिया करने से उसमें कोई क्षति न आई हो। ☆

किसी ने एक लकड़ी मूसल बनाने के लिए खरीदी और सौदे में उसकी शर्त लगा दी, फिर उसे रात में काटा और यह स्वीकार कर लिया कि इसमें दोष नहीं है। फिर बिना शर्त के नए सिरे से उसका अनुबंध किया। क्या फिर उसे दिन में देखा और दोषपूर्ण पाया तो उसे वापस कर सकता है? यह फतावा काज़ी ख़ान में लिखा है। यदि एक घोड़ा खरीदा और उसे बधिया कर डाला, फिर उसके दोष से अवगत हुआ तो वापस कर सकता है बशर्ते कि बधिया करने से उसमें कोई क्षति न आई हो। इसी प्रकार फतावा अहल-ए-समरकंद में लिखा है और इमाम ज़हीर-उद-दीन मरग़ीनानी इसके विरुद्ध फतवा दिया करते थे।

१- हर्जाना नहीं लेगा। २- संभोग का जुर्माना। ३- विक्रय की १२।

کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی نے ایک غلام خریدا اور اس میں کچھ عیب پایا اور اس کے بعد اس کو مارا پس اگر مارنے کا اثر اس میں موجود ہے تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نہ نقصان عیب لے سکتا ہے اور اگر طمانچہ یا دو تین کوڑے مارے اور اس کا کچھ اثر ظاہر نہ ہو تو واپس کر سکتا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام ایسا خریدا کہ جس کی آنکھ میں سفیدی ہے اور بائع سے اس سفیدی کا حال پوچھا اس نے کہا کہ مارنے کے سبب سے ہے کہ دس روز میں جاتی رہے گی پھر دس دن گزر گئے اور وہ زائل ہوئی تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے علی ابن احمد سے کسی شخص نے سوال کیا کہ ایک شخص نے ایک غلام خریدا پھر تین دن کے بعد یہ دعویٰ کیا کہ اس کو کھانسی ہے اور بعد اس دعویٰ کے غلام اس کے پاس ایک مہینہ یا زیادہ دن تک رہا اور اس نے اس سے کام لیا پھر اس کے بعد کھانسی کا دعویٰ کیا پس وہ اس عیب کی وجہ سے غلام کو واپس کر سکتا ہے یا نہیں انہوں نے فرمایا کہ اگر عیب جاننے کے بعد اس سے کام لیا تو رضا میں شمار ہے یہ تاتار خانیہ میں یتیمہ سے منقول ہے اگر خریدی ہوئی باندی کے ساتھ وطی کی پھر اس کے عیب پر آگاہ ہوا تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان عیب لے لے خواہ وہ باندی باکرہ ہو یا ثیبہ ہو لیکن اگر بائع اس کو اسی طرح قبول کرنے پر راضی ہو تو ہو سکتا ہے اور اسی طرح اگر اس کا شہوت سے بوسہ لیا یا اس کو شہوت سے چھوا تو یہ عیب پر راضی ہونے میں شمار ہے اور اس کو واپس نہیں کر سکتا اور نہ نقصان عیب لے سکتا ہے اور اگر مشتری کے سوائے مشتری کے پاس کسی غیر شخص نے اس سے زنا کیا تو اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے خواہ وہ باکرہ ہو یا ثیبہ ہو اور نقصان عیب لے لے گا لیکن اگر بائع اس کو واپس کرنے پر راضی ہو جائے تو ہو

سکتا ہے اور اگر کسی نے شبہ سے وطی کر لی یہاں تک کہ وطی کرنے والے پر عقر واجب ہو گیا تو مشتری واپس نہیں کر سکتا ہے اگرچہ بائع واپس لینے پر راضی بھی ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر باندی کو خرید کر اس کا نکاح کر دیا تو اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے خواہ اس کے شوہر نے اس سے وطی کر لی ہو یا نہ کی ہو اور خواہ بائع اس کے واپس لینے پر راضی ہو یا راضی نہ ہو یہ مضمرات میں لکھا ہے اور محیط سرخسی میں لکھا ہے کہ نقصان عیب لے سکتا ہے ابھی اگر بائع کے پاس ہونے کے زمانہ میں اس باندی کا شوہر تھا اور اس نے مشتری کے پاس باندی سے وطی کی پس اگر وہ باندی ثیبہ تھی اور وطی سے اس میں کچھ نقصان آیا تو بدون رضامندی بائع کے واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر اس میں نقصان نہ آیا تو واپس کر سکتا ہے اور یہ حکم جو ہم نے ثیبہ کا ذکر کیا اُس وقت ہے کہ اس باندی کے شوہر نے بائع کے پاس ایک بار وطی کی ہو پھر مشتری کے پاس وطی کی ہو لیکن اگر اس نے بائع کے پاس وطی نہ کی اور صرف مشتری کے پاس وطی کی تو کتاب الاصل میں اس کا حکم مذکور نہیں ہے اور مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ واپس کر سکتا ہے۔ کذا نقل فی المضمرات عن النصاب اور اگر باندی باکرہ ہو تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان لے لے گا اور اگر بائع نے کہا کہ میں اس کو ایسا ہی واپس کر لیتا ہوں تو اس کو یہ اختیار ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

☆ اگر ایک برذون خریدا اور اس کو خصی کر ڈالا پھر اس کے عیب سے واقف ہوا تو واپس کر سکتا ہے بشرطیکہ خصی کرنے سے اس میں نقصان نہ آیا ہو ☆

کسی نے ایک لکڑی کندی بنانے کو خریدی اور بیع میں اس کی شرط کر لی پس اس کو رات میں کاٹا اور یہ اقرار کر لیا کہ اس میں عیب نہیں ہے پھر بدون شرط کرنے کے از سر نو اس کا عقد

کیا۔ کیا پھر اس کو دن میں دیکھا اور عیب دار پایا تو اُس کو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک برذون خریدا اور اس کو خصی کر ڈالا پھر اُس کے عیب سے واقف ہوا تو واپس کر سکتا ہے بشرطیکہ خصی کرنے سے اس میں نقصان نہ آیا ہو اسی طرح فتاویٰ اہل سمر قند میں لکھا ہے اور امام ظہیر الدین مرغینانی اس کے بر خلاف فتویٰ دیا کرتے تھے

۱- نقصان نہ لے گا۔ ۲- جرمانہ وطی۔ ۳- بیع کی ۱۲۔

This is stated in *Al-Zahiriyya*. If a person purchased a piece of cloth and found it so small that the measurement for cutting was incomplete, and he wanted to return it, but the seller said, "Show it to a tailor; if he can cut it, then fine, otherwise return it to me." If he then showed it to the tailor and it turned out to be too small to be cut, the buyer (*mushtari*) has the right to return it; this is recorded in *Siraj al-Wahhaj*. The same rule applies to socks and caps; this is recorded in *Yanabi'*. Similarly, if someone paid using defective (*zuyuf*) dirhams and told the recipient to try and spend them—if they are accepted, then fine, otherwise return them—and they were accepted on this condition but did not circulate, they can be returned by way of *istihsan* (juristic preference); this is quoted from the book *Al-Salat* in *Nawazil* within *Al-Zahiriyya*. If a buyer found a defect in an item and the seller said, "Offer it for sale; if someone buys it, then fine, otherwise return it to me," and the buyer offered it for sale but it was not purchased, he cannot then return it; this is written in *Fatawa Sughra*.

If a slave was purchased and the buyer sought *iqala* (cancellation of the sale) but the seller refused, the Sheikh stated that offering the slave for sale in this context does not count as "offering for sale" [which would waive return rights], and the buyer can still return him; this is recorded in *Al-Zahiriyya*. If someone bought cloth and had it cut but not yet sewn and then discovered a defect, he cannot return it. However, if the seller says, "I will take it back as it is," then he has that option. If the buyer has already sold the item, his right of return is forfeited and he cannot claim compensation for the defect, regardless of whether he was aware of the defect or not. If the buyer had it sewn and then found a prior defect, he can claim compensation for the defect. If the seller then offers to take it back as it is (sewn), he does not have this right. This is recorded in *Al-Jami' al-Saghir*. The same rule applies to *sattu* (parched grain flour) once it has been mixed with ghee or honey, as mentioned in *Al-Mudmarat*. If, after discovering a defect, one offers the item for sale, rents it out, or pledges it as collateral, this constitutes consent to the defect, and one can neither return it nor claim compensation; this is recorded in *Al-Dhakirah*. It is written in *Quduri* that if someone buys something and rents it out, then discovers a defect, he has the right to terminate the rental agreement (*ijara*) and return the item due to the defect. This is unlike the case where it has been pledged as collateral; in that case, it cannot be returned; this is recorded in *Al-Zahiriyya*.

After becoming aware of a defect, if the buyer gifts the item to someone but has not yet delivered it, he cannot return it to the seller. If, before discovering a defect, he

offered it for sale or gifted it without delivery, this is not considered consent to the defect; this is written in *Al-Dhakirah*. If a person bought a slave, took possession, then gifted and delivered him to someone, but then revoked the gift without a judge's order, and then discovered a defect that existed at the time of purchase, according to Imam Azam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), he cannot return the slave. However, according to Imam Muhammad (RA), he has the right to return; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. It should be noted that "increase" (*ziyadah*) in a sale is of two types: *muttasilah* (connected) and *munfasilah* (separate). Connected increase is further divided into two: first, that which did not arise from the item itself, such as dyeing; with such an increase, the item cannot be returned due to a defect by consensus, whether the seller offers to take it back as is or not. Second is that which arises from the item itself, such as becoming fat, becoming more beautiful, or an eye healing; with such an increase, according to the 'manifest reports' (*zahir al-riwayah*), return due to a defect is possible; this is recorded in *Al-Zahiriyya* and is the correct view. This is also written in *Fatawa Qazi Khan*.

Thus, if the buyer refused to return the item and intended to take compensation for the defect instead, but the seller said, "I will not give you compensation, but return the item to me and I will refund the full price," then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), the buyer does not have the option to...

---

1. If a defect is found (12). 2. But he can take compensation (12).

यह ज़हीरिया में इसी प्रकार है। यदि किसी ने कपड़ा खरीदा और उसे इतना छोटा पाया कि उसे काटने का हिसाब पूरा नहीं बैठता था और वह उसे वापस करना चाहता था, और विक्रेता ने कहा कि इसे दर्जी को दिखाओ, यदि वह काट दे तो ठीक है वरना मुझे वापस कर देना। फिर उसने दर्जी को दिखाया तो वह इतना छोटा निकला कि उसे काटा नहीं जा सकता था, तो खरीदार (मुश्तरी) को इसे वापस करने का अधिकार है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। मोज़े और टोपी का भी यही नियम है, यह 'यनाबी' में लिखा है। इसी प्रकार यदि किसी ने दोषपूर्ण (ज़ियुफ़) दिरहम दिए और उनसे कहा कि इन्हें खर्च करने की कोशिश करो, यदि चल जाएं तो ठीक है वरना मुझे वापस कर देना, और उसने इसी शर्त पर ले लिए और वे उसके पास नहीं चले, तो वह उन्हें 'इस्तेहसानन' (न्याय की दृष्टि से) वापस कर सकता है, यह ज़हीरिया में 'नवाज़िल' की किताब 'अल-सलात' से उद्धृत है। यदि खरीदार ने वस्तु में कोई दोष पाया और विक्रेता ने उससे कहा कि इसे बेचने के लिए पेश करो, यदि कोई खरीद ले तो ठीक है वरना मुझे वापस कर देना, और खरीदार ने इसे बेचने के लिए पेश किया लेकिन वह बिका नहीं, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है।

यदि किसी ने गुलाम खरीदा और विक्रेता से 'इकाला' (सौदा रद्द करना) करना चाहा और विक्रेता ने इनकार कर दिया, तो शेख ने फ़रमाया कि यह बेचने के लिए पेश करना नहीं माना जाएगा और खरीदार इसे वापस कर सकता है, यह ज़हीरिया में लिखा है। किसी ने कपड़ा खरीद कर उसे कटवा लिया लेकिन अभी तक सिलवाया नहीं था कि उसमें कोई दोष पाया, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। लेकिन यदि विक्रेता ने कहा कि मैं इसे ऐसे ही वापस लिए लेता हूँ, तो उसे अधिकार है। और यदि खरीदार ने उसे बेच दिया, तो उसका वापस करने का अधिकार समाप्त हो गया और वह दोष के बदले कुछ भी वापस नहीं ले सकता, चाहे वह उस दोष से अवगत हो या न हो। और यदि खरीदार ने उसे सिलवा लिया और फिर उसमें कोई पुराना दोष पाया, तो वह दोष की क्षतिपूर्ति (नुकसान) ले सकता है। यदि विक्रेता कहे कि मैं इसे ऐसे ही (सिला हुआ) वापस लिए लेता हूँ, तो उसे यह अधिकार नहीं है। यह 'जामेउल सगीर' में लिखा है। सतुओं (एक प्रकार का भोजन) का भी यही नियम है जब उन्हें घी या शहद के साथ मिला दिया गया हो, जैसा कि 'मुज़मरात' में है। और यदि दोष का पता चलने के बाद उसे बेचने के लिए पेश किया या किराए पर दिया या गिरवी रख दिया, तो इसका मतलब है कि वह दोष पर सहमत है और दोष के कारण उसे वापस नहीं कर सकता और न ही दोष की क्षतिपूर्ति ले सकता है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और 'कुदूरी' में लिखा है कि किसी चीज़ को

खरीदकर उसे किराए पर दे दिया, फिर उसके दोष का पता चला, तो उसे अधिकार है कि वह किराए के अनुबंध (इजारा) को तोड़ दे और उस चीज़ को दोष के कारण वापस कर दे। इसके विपरीत यदि उसने उसे गिरवी (रहन) रख दिया है, तो ऐसा नहीं होगा, यह ज़हीरिया में लिखा है।

दोष के बारे में जानने के बाद यदि वस्तु किसी को दान (हिबा) कर दी लेकिन अभी सुपुर्द नहीं की, तो वह उसे विक्रेता को वापस नहीं कर सकता। और यदि दोष का पता चलने से पहले बेचने के लिए पेश किया या सुपुर्द किए बिना दान कर दिया, तो इसे दोष पर सहमत होना नहीं माना जाएगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी ने गुलाम खरीदकर उस पर कब्ज़ा किया, फिर उसे किसी को दान करके सुपुर्द कर दिया, फिर काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश के बिना अपना दान वापस ले लिया, और फिर किसी ऐसे दोष का पता चला जो खरीदते समय मौजूद था, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार वह उसे वापस नहीं कर सकता। लेकिन इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार उसे वापस करने का अधिकार है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यह स्पष्ट रहे कि सौदे के भीतर 'ज़्यादती' (वृद्धि) दो प्रकार की होती है: एक 'मुत्तसिला' (जुड़ी हुई) और दूसरी 'मुनफ़सिला' (अलग)। फिर 'मुत्तसिला' की दो किस्में हैं: एक वह जो सौदे से पैदा न हुई हो जैसे रंग आदि, और ऐसी वृद्धि के साथ सर्वसम्मति से दोष के कारण वस्तु वापस नहीं की जा सकती, चाहे विक्रेता उसे वैसे ही वापस लेने को कहे या न कहे। दूसरी वह जो सौदे से पैदा होती है जैसे मोटा हो जाना, सुंदरता बढ़ जाना या आँख का ठीक हो जाना, और ऐसी वृद्धि के साथ 'ज़ाहिर रिवायत' के अनुसार दोष के कारण वापस करना संभव है, यह ज़हीरिया में लिखा है और यही सही है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

अतः यदि खरीदार ने वापस करने से इनकार किया और दोष की क्षतिपूर्ति लेने का इरादा किया, और विक्रेता ने कहा कि मैं तुम्हें क्षतिपूर्ति नहीं दूँगा लेकिन तुम मुझे वस्तु वापस कर दो और मैं तुम्हें पूरी कीमत लौटा दूँगा, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार उसे (खरीदार को) यह अधिकार नहीं है कि...

१- यदि दोष पाए (१२)। २- लेकिन क्षतिपूर्ति ले सकता है (१२)।

کذا فی الظہیریہ۔ اگر ایک کپڑا خریدا اور اس کو اس قدر چھوٹا پایا کہ اس کے قطع کرنے کا حساب پورا نہ تھا اور اس کو واپس کرنا چاہا اور بائع نے کہا کہ اس کو درزی کو دکھلائے اگر وہ قطع کر دے تو خیر ورنہ مجھے واپس کر دینا پھر اس نے درزی کو دکھلایا تو وہ چھوٹا نکلا کہ قطع نہیں ہو سکتا تھا تو مشتری کو اس کے واپس کرنے کا اختیار ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور موزے اور ٹوپی کا بھی یہی حکم ہے یہ ینابیع میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر زیوف درہم ادا کیے اور اس سے کہا کہ ان کو خرچ کرا اگر چل جائیں تو خیر ورنہ مجھے واپس کر دینا اور اس نے اس شرط پر لے لیے اور وہ اس کے پاس چلے تو استحساناً اس کو واپس کر سکتا ہے یہ ظہیریہ میں نوازل کی کتاب الصلۃ سے منقول ہے مشتری نے اگر بیع کو عیب دار پایا اور بائع نے اس سے کہا کہ تو اس کو فروخت کرا اگر کوئی خریدے تو خیر ورنہ مجھے واپس کر دینا اور مشتری نے اس کو بیع کے واسطے پیش کیا اور وہ خریدی نہ گئی تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔

اگر ایک غلام خریدا اور بائع سے اقالہ کرنا چاہا اور بائع نے اقالہ کرنے سے انکار کیا تو شیخ نے فرمایا کہ یہ بیع کے واسطے پیش کرنا نہیں ہے اور مشتری اس کو واپس کر سکتا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے کسی نے ایک کپڑا خرید کر قطع کرایا اور ہنوز نہیں سلایا تھا کہ اس میں کوئی عیب پایا تو واپس نہیں کر سکتا ہے پس اگر بائع نے کہا کہ میں اُس کو ایسا ہی واپس کیے لیتا ہوں تو اس کو اختیار ہے اور اگر مشتری نے فروخت کر دیا تو اس کا حق واپس کرنے کا باطل ہو گیا اور نقصان عیب کے عوض کچھ واپس نہیں کر سکتا ہے خواہ اس عیب سے واقف ہوا ہو یا نہ ہوا ہو اور اگر مشتری نے اس کو سلایا پھر اس میں پہلا عیب پایا تو نقصان عیب لے سکتا ہے پس اگر

بائع نے کہا کہ میں اس کو ایسا ہی لے لیتا ہوں تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے یہ جامع الصغیر میں لکھا ہے اور ستودوں کا بھی یہی حکم ہے جب کہ اُن کو گھی یا شہد کے ساتھ لٹھ کر دیا ہو کذا فی المضمرات اور اگر عیب پر آگاہ ہونے کے بعد اس کو بیع کے واسطے پیش کیا یا اُجرت پر دیا یا رہن کر دیا تو یہ عیب پر راضی ہونا ہے اور عیب کی وجہ سے واپس نہیں کر سکتا اور نہ نقصان عیب لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور قدوری میں لکھا ہے کہ کسی چیز کو خرید کر اُس کو اُجرت پر دے دیا پھر اُس کے عیب پر مطلع ہوا تو اُس کو یہ اختیار ہے کہ اجارہ کو توڑ کر اس چیز کو عیب کی وجہ سے واپس کر دے بخلاف اس صورت کے کہ اگر اُس کو دوسرے کے پاس رہن کر دیا ہے تو ایسا نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

عیب پر واقف ہونے کے بعد اگر بیع کسی کو ہبہ کر دی اور اس کے سپرد نہیں کی تو اس کو بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر عیب پر آگاہ ہونے سے پہلے بیع کے واسطے پیش کیا یا بدون سپرد کرنے کے ہبہ کر دیا تو یہ عیب پر راضی ہونے میں شمار نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی شخص نے ایک غلام خرید کر اُس پر قبضہ کر کے کسی شخص کو ہبہ کر کے اس کے سپرد کر دیا پھر بدون حکم قاضی کے اپنے ہبہ سے رجوع کر لیا پھر کسی عیب پر جو غلام میں خریدنے کے وقت موجود تھا مطلع ہوا تو امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اُس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ واضح ہو کہ بیع کے اندر زیادتی دو قسم کی ہوتی ہے ایک متصلہ یعنی اُس سے ملی ہوئی اور دوسری منفصلہ یعنی اُس سے علیحدہ پھر متصلہ کی دو قسمیں ہیں ایک وہ جو بیع سے نہ پیدا ہوئی ہو جیسے رنگ وغیرہ جو رنگ کے مانند ہوں اور ایسی زیادتی سے بالاتفاق عیب کی وجہ سے واپس نہیں ہو سکتی ہے خواہ بائع اسی طرح واپس کر لینے کو کہے یا نہ کہے اور دوسری وہ جو بیع سے پیدا ہوتی ہے جیسے موٹا ہو جانا یا جمال بڑھ جانا یا آنکھ کا صاف ہو جانا

اور ایسی زیادتی سے ظاہر روایت کے موافق عیب کی وجہ سے واپس کرنا ممکن ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے یہی صحیح ہے۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے

پس اگر مشتری نے واپس کرنے سے انکار کیا اور نقصان عیب لینے کا قصد کیا اور بائع نے کہا کہ میں تجھ کو نقصان عیب نہ دوں گا لیکن تو مجھے بیع واپس کر دے اور میں تجھ کو پورا ثمن واپس کر دوں گا تو امام ابوحنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور

ـــ ۱ اگر عیب پائے ۱۲۔ ـــ ۲ لیکن نقصان لے سکتا ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri Volume 4 | 311 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

According to Imam Muhammad (RA), he has the option; this is recorded in *al-Zahiriyyah*. A separated increase (*ziyadah munfasilah*) is of two kinds: one that is produced from the sold item (*mubee'*), such as a slave-girl's child or the fruit of a tree, and what is in the same sense, such as a fine or indemnity (*uqr*). Such an increase prevents returning the item due to a defect or rescinding (*faskh*) the sale according to us, based on all the causes of rescission. The second kind is that which is not produced from the sold item, such as earnings or rent, etc. This does not prevent returning or rescinding due to a defect. The method of rescission is that the contract of sale for the original item is rescinded without the increase, and the increase shall be given to the buyer (*mushtari*) for free without compensation. This is written in *al-Muhit*. This ruling applies if the increase exists with the buyer. If it has been destroyed by an act of God (*asmani aafat*), the buyer can return the original item due to the defect, and the existence of the increase will be considered as if it never was. If it was destroyed by the buyer's action, the seller (*ba'i*) has the option: if he wishes, he may accept it and return the full price; or if he wishes, he may refuse and return it due to it being defective. If it was destroyed by the action of a third party (*ajnabi*), the buyer cannot return it but may claim damages for the defect. This is recorded in *al-Bada'i*.

All these aforementioned rulings apply when the increase occurs after taking possession of the purchased item. If the increase occurred before taking possession and it is a connected increase (*ziyadah muttasilah*) produced from the item, it prevents the return. If it is a connected increase not produced from the item, the buyer becomes the possessor by virtue of it, and it will be as if the increase occurred after possession; hence return would be impossible, and he would claim damages. If the increase is a separated one produced from the item, such as a child, or the wool, milk, fruit, fine, or indemnity of a sheep or goat, such an increase does not prevent the return of the item. Thus, if he wishes, he may return both; and if he wishes, he may keep both for the full price. This is written in *Siraj al-Wahaj*. If the buyer found no defect in the item but found one in the increase, he has no right to return it. However, if before taking possession, the birth of this increase caused some loss to the item, he has the right to return it due to that loss. This is in *Sharh al-Tahawi*. If he took possession of both the increase and the original item and then found a defect in the item, he should return it based on its proportional share of the price, because after possession, a portion of the price is allocated to the increase. If he found a

defect in the increase, he can also return it based on its proportional share of the price. This is in *al-Qunyah*.

If the separated increase was not produced from the item, such as earnings or a gift given to it, such an increase does not prevent return. When it is returned, according to Imam Azam (RA), the increase belongs to the buyer but it is not lawful (*halal*) for him; according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the increase belongs to the seller and is not lawful for him either. If the buyer accepts the defect and keeps the item, by consensus, the item along with the increase belongs to him, but it is not lawful in his right. This is in *Siraj al-Wahaj*. If he took possession of the item with the increase and found a defect in the item, according to Imam Azam, he returns only the item for the full price; according to the *Sahibayn*, he returns it with the increase. If he found a defect in the increase, he cannot return the increase. If the increase was destroyed and the item remained defective, by consensus, he can return it for the full price. This is in *al-Qunyah*. If he bought some wheat and its dust blew away while with the buyer, resulting in a loss in measure, he cannot return it. Similarly, if they contained moisture which dried up while with the buyer, or if he bought wet wood which dried up, the same ruling applies. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

---

1. The second separated increase 12.
2. It shall be determined as if the buyer has taken possession 12.

इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार उसे अधिकार है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। अलग हुई वृद्धि (ज़ियादती मुनफ़सिला) भी दो प्रकार की होती है: एक वह जो बिक्री की वस्तु (मबी) से उत्पन्न हो, जैसे लौंडी का बच्चा या पेड़ के फल, और जो इसी अर्थ में हों जैसे जुर्माना (जुर्माना) या 'अक़्र' (मुआवजा)। ऐसी वृद्धि, दोष (ऐब) के कारण वापस करने या सौदे को निरस्त (फ़स्ख़) करने से रोकती है, क्योंकि हमारे अनुसार निरस्तीकरण के सभी कारणों के आधार पर यह वर्जित है। दूसरी वह जो बिक्री की वस्तु से उत्पन्न न हुई हो, जैसे कमाई या किराया आदि। यह दोष के कारण वापस करने या निरस्त करने में बाधक नहीं है। निरस्त करने का तरीका यह है कि बिक्री के अनुबंध को मूल वस्तु के लिए बिना वृद्धि के निरस्त कर दिया जाए, और वह वृद्धि खरीदार (मुश्तरी) को मुफ्त में बिना किसी बदले के दे दी जाएगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। यह नियम उस स्थिति में है जब वृद्धि खरीदार के पास मौजूद हो। यदि वह नष्ट हो गई हो, और यदि यह नष्ट होना दैवीय आपदा (आसमानी आफत) से हो, तो खरीदार मूल वस्तु को दोष के कारण वापस कर सकता है, और वृद्धि का होना न होने के समान माना जाएगा। यदि वह खरीदार के कृत्य से नष्ट हुई हो, तो विक्रेता (बाइ') को अधिकार है कि यदि चाहे तो उसे स्वीकार कर ले और पूरा मूल्य वापस कर दे, या यदि चाहे तो स्वीकार न करे और दोषपूर्ण होने के कारण वापस कर दे। और यदि किसी तीसरे व्यक्ति (अजनबी) के कृत्य से नष्ट हुई हो, तो खरीदार उसे वापस नहीं कर सकता और दोष के लिए हर्जाना ले सकता है। यह 'बदाए' में लिखा है।

यह सारा उल्लेखित नियम उस समय के लिए है जब वस्तु पर कब्ज़ा करने के बाद वृद्धि हुई हो। यदि कब्ज़ा करने से पहले वृद्धि हुई और वह जुड़ी हुई वृद्धि (ज़ियादती मुत्तसिला) है जो वस्तु से ही उत्पन्न होती है, तो ऐसी वृद्धि वापसी को रोकती है। और यदि ऐसी जुड़ी हुई वृद्धि है जो वस्तु से उत्पन्न नहीं हुई, तो खरीदार उसके कारण कब्ज़े वाला हो जाएगा और ऐसा माना जाएगा मानो वृद्धि कब्ज़े के बाद हुई हो, अतः वापसी संभव न होगी और वह हर्जाना ले लेगा। और यदि वृद्धि ऐसी अलग हुई (मुनफ़सिला) है जो वस्तु से उत्पन्न हुई है, जैसे बच्चा, भेड़ या बकरी के बाल, दूध, फल, जुर्माना या 'अक़्र' आदि, तो ऐसी वृद्धि वापसी को नहीं रोकती है। अतः यदि चाहे तो दोनों को वापस कर दे, और यदि चाहे तो दोनों को पूरे मूल्य में रख ले। यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। और यदि खरीदार ने वस्तु में कोई दोष नहीं पाया लेकिन वृद्धि में दोष पाया, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं होगा। लेकिन जब कब्ज़े से पहले इस वृद्धि के उत्पन्न होने से वस्तु में कुछ कमी आई हो, तो वस्तु में कमी

आने के कारण उसे वापस करने का अधिकार है। यह 'शरह अल-तहावी' में लिखा है। यदि वृद्धि और मूल वस्तु दोनों पर कब्ज़ा कर लिया और फिर वस्तु में दोष पाया, तो उसे उसके मूल्य के हिस्से के हिसाब से वापस कर दे क्योंकि कब्ज़े के बाद मूल्य का एक हिस्सा वृद्धि के लिए हो गया। और यदि वृद्धि में दोष पाया तो उसे भी उसके मूल्य के हिस्से के हिसाब से वापस कर सकता है। यह 'कुनिया' में लिखा है।

यदि वृद्धि अलग हुई (मुनफ़सिला) हो और वस्तु से उत्पन्न न हुई हो, जैसे वस्तु की कमाई या उसे कुछ उपहार (हिबा) दिया गया हो, तो ऐसी वृद्धि वापसी को नहीं रोकती है। और जब वापस करेगा तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार वृद्धि खरीदार की होगी लेकिन उसके लिए हलाल (वैध) नहीं होगी, और 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार वृद्धि विक्रेता की होगी और उसके लिए भी हलाल नहीं होगी। और यदि खरीदार दोष पर राजी होकर वस्तु को अपना लेता है, तो सर्वसम्मति से वस्तु वृद्धि सहित उसी की होगी, लेकिन उसके हक़ में हलाल नहीं है। यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। यदि वस्तु पर वृद्धि सहित कब्ज़ा कर लिया और वस्तु में दोष पाया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार केवल वस्तु को पूरे मूल्य के बदले वापस कर दे, और साहिबैन के अनुसार वृद्धि सहित वापस करे। और यदि वृद्धि में दोष पाया तो वृद्धि को वापस नहीं कर सकता। और यदि वृद्धि नष्ट हो गई और वस्तु दोषपूर्ण रह गई, तो सर्वसम्मति से वह उसे पूरे मूल्य के बदले वापस कर सकता है। यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि कुछ गेहूँ खरीदे और खरीदार के पास उसकी धूल उड़ गई और उसके वजन (पैमाने) में कमी आ गई, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। इसी तरह यदि उनमें नमी थी और वह खरीदार के पास सूख गई, या कोई गीली लकड़ी खरीदी और वह खरीदार के पास सूख गई, तो भी यही नियम है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

---

1. दूसरी अलग हुई वृद्धि 12।
2. यह तय माना जाएगा कि मानो खरीदार ने कब्ज़ा कर लिया है 12।

امام محمدؒ کے نزدیک اُس کو اختیار ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور زیادتی منفصلہ بھی دو طرح کی ہوتی ہے ایک وہ جو بیع سے پیدا ہو جیسے باندی کا بچہ اور درخت کے پھل اور جو اُس کے معنی میں ہے جیسے جرمانہ اور عقر تو ایسی زیادتی عیب کی وجہ سے واپس کرنے اور فسخ کرنے کو بوجہ تمام اسباب فسخ کے ہمارے نزدیک منع کرتی ہے اور دوسری وہ جو بیع سے نہ پیدا ہوئی ہو جیسے کمائی اور کرایہ وغیرہ اور یہ عیب کی وجہ سے واپس کرنے اور فسخ کرنے کی باسباب فسخ مانع نہیں ہے اور طریقہ فسخ کا یہ ہے کہ عقد بیع کو اصل بیع میں بدون زیادتی کے فسخ کر دے اور زیادتی مفت بلا عوض مشتری کو دے دی جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور یہ حکم اُس صورت میں ہے کہ زیادتی مشتری کے پاس موجود ہو اور اگر تلف ہوگئی ہو پس اس کا تلف ہونا اگر آسمانی آفت سے ہو تو مشتری اصل بیع کو عیب کی وجہ سے واپس کرسکتا ہے اور زیادتی کا ہونا بمنزلہ نہ ہونے کے شمار ہوگا اور جو مشتری کے فعل سے تلف ہوئی تو بائع کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو قبول کرلے اور پورا ثمن واپس کردے اور اگر چاہے تو نہ قبول کرے اور عیب دار ہوجانے کی وجہ سے واپس کردے اور اگر کسی اجنبی کے فعل سے تلف ہوئی تو مشتری اُس کو واپس نہیں کرسکتا اور نقصان عیب لے سکتا ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

یہ تمام حکم جو مذکور ہوا اُس وقت ہے کہ مبیع پر قبضہ کرلینے کے بعد زیادتی پیدا ہوئی ہو اور اگر قبضہ کرلینے سے پہلے پیدا ہوئی اور وہ زیادتی ایسی متصلہ ہے کہ جو بیع سے پیدا ہوتی ہے تو ایسی زیادتی واپس کرنے سے مانع ہوتی ہے اور اگر ایسی زیادتی متصلہ ہے کہ جو بیع سے پیدا نہیں ہوئی تو مشتری اُس کی وجہ سے قابض ہو جائے گا اور ایسا ہوگا کہ گویا زیادتی بعد قبضہ کے پیدا ہوئی تو واپس کرنا ممکن نہ ہوگا اور نقصان لے لے گا اور اگر زیادتی ایسی منفصلہ ہو کہ

جو بیع سے پیدا ہوئی ہے جیسے کہ بچہ اور بھیڑی یا بکری کے بال یا دودھ یا پھل یا جرمانہ یا عقر وغیرہ تو ایسی زیادتی واپس کردینے کو منع نہیں کرتی ہے پس اگر چاہے تو دونوں کو واپس کردے اور اگر چاہے تو دونوں کو پورے ثمن میں لے لے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے بیع میں کوئی عیب نہ پایا لیکن زیادتی میں عیب پایا تو اُس کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہوگا لیکن جب کہ قبضہ سے پہلے اس زیادتی کے پیدا ہونے سے مبیع میں کچھ نقصان آیا ہو تو مبیع میں نقصان آنے کے سبب سے اُس کو واپس کرنے کا اختیار ہے یہ شرح الطحاوی میں لکھا ہے اگر زیادتی اور اصل دونوں پر قبضہ کرلیا پھر مبیع میں عیب پایا تو اُس کو اُس کے حصہ ثمن کے حساب سے واپس کردے کیونکہ زیادتی کے واسطے بعد قبضہ کے ثمن میں سے حصہ ہو گیا اور اگر زیادتی میں عیب پایا تو اُس کو بھی اُس کے حصہ ثمن کے حساب سے واپس کرسکتا ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

اگر زیادتی منفصلہ ہو اور مبیع سے پیدا نہ ہوئی ہو جیسے بیع کی کمائی یا اُس کو کچھ ہبہ کیا گیا تو ایسی زیادتی واپس کرنے کی مانع نہیں ہے اور جب واپس کرے گا تو امام اعظمؒ کے نزدیک زیادتی مشتری کی ہوگی لیکن اُس کو حلال نہ ہوگی اور صاحبین کے نزدیک زیادتی بائع کی ہوگی اور اُس کو بھی حلال نہ ہوگی اور اگر مشتری نے عیب پر راضی ہوکر بیع کو اختیار کرلیا تو بالاتفاق مبیع مع زیادتی کے اُسی کی ہوگی لیکن اس کے حق میں حلال نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر بیع پر مع زیادتی کے قبضہ کرلیا اور بیع میں عیب پایا تو امام اعظمؒ کے نزدیک فقط بیع کو بعوض پورے ثمن کے واپس کردے اور صاحبین کے نزدیک مع زیادتی کے اُس کو واپس کرے اور اگر زیادتی میں عیب پایا تو زیادتی کو واپس نہیں کرسکتا اور اگر زیادتی تلف ہوگئی اور بیع عیب دار باقی رہی تو بالاتفاق اُس کو پورے ثمن کے عوض واپس کرسکتا ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر کچھ گیہوں خریدے اور اُس میں سے مشتری کے پاس اُس کا غبار اُڑ گیا اور اُس کے

پیمانہ میں کمی آگئی تو اُس کو واپس نہیں کرسکتا ہے اور اسی طرح اگر اُن میں رطوبت تھی اور وہ مشتری کے پاس خشک ہوگئی یا کوئی تر لکڑی خریدی اور وہ مشتری کے پاس خشک ہوگئی تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

۱۔ دوسری زیادتی منفصلہ ۱۲۔ ۲۔ یہ قرار دیا جائے گا کہ گویا مشتری نے قبضہ کر لیا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 6 | 312 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

It is mentioned in Muntaqi that if someone bought a slave who was a scribe or a baker and took possession of him, and while with the buyer (Mushtari), the slave forgot those skills, and then the buyer became aware of his defect (aib), he has the right to return him. This is written in Dhakhira. It is also mentioned in Muntaqi that if someone bought dry dates from another person in the city of Ray and took them to Kufa, and upon reaching there, became aware of a defect in them and intended to return them, Imam Muhammad (RA) said that he cannot return them there until he brings them back to Ray. In this matter, if a slave girl (bandi) is assumed instead of dry dates, Imam Muhammad (RA) signaled that a slave girl is not like dry dates, because he said that in his view, the price of a slave girl in Ray and Kufa is nearly the same, and the cost of transporting her is not as high as that for transporting dry dates. This is written in Zahiriyya. Imam Muhammad (RA) mentioned in Ziyadat that if someone bought a slave girl from another whose eye had a white spot and he knew about it, then he does not have the right to return her. If the buyer had not taken possession of her yet, and the white spot cleared up but then reappeared, the slave girl would become the responsibility of the buyer, and he would not have the right to return her.

It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that he would have the right, and the correct view is what is in Zahir al-Riwayah, for do you not see that if someone bought a slave girl whose two front teeth were broken or black, and the buyer knew this and did not take possession of her until the teeth grew back or the blackness disappeared, and then the two teeth fell out or the blackness returned, the slave girl would be binding upon the buyer because the seller (Ba'i) did not fail to deliver what he had undertaken to provide. If the buyer took possession of a slave girl who had a white spot in one eye or whose two teeth were broken and the buyer was aware of this, then the white spot disappeared or the teeth grew back, and then the white spot returned or the teeth fell out, and he then found another defect in her that existed with the seller, he can return her due to that defect. However, if the white spot in that eye did not reappear but a white spot appeared in the other eye, he could never return the slave girl due to any defect. If the white spot did not appear in the second eye, but it reappeared in the same eye from which it had gone, due to an act of the buyer—such as if the buyer hit her in the eye and a white spot appeared—and then another defect that existed with the seller was found, he cannot return her. If the seller says, "I will take her back as she is and return the full price to you," then the

buyer has the choice to return her. This is contrary to the case where a white spot appeared in the slave girl's eye due to a stranger hitting her while she was with the buyer; in this case, the buyer cannot return her due to his defect, even if the seller agrees to take her back. All these rulings we mentioned are for when the buyer purchased her knowingly. If he bought her and did not know that she had a white spot in one eye and took possession of her, and then found out, he can return her. So, if he did not return her until the white spot went away, he cannot return her afterward, even though his entitlement was for a 'Salima' (defect-free) (1) one when he was unaware of the defect. Even if the white spot reappears, he still cannot return her. But if he finds another defect in her, he can return her. This is written in Muhit.

If someone bought a slave girl with a white spot in one eye and was unaware of it, and did not take possession of her until the white spot disappeared from her eye, and then the white spot reappeared, and the buyer then became aware of this defect, he can return her. However, if he took possession of her and she had a white spot in one eye and the buyer was unaware of it until the white spot disappeared, and then the white spot reappeared, he cannot return her.

---

(1) One without defect. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 6 | 312 | किताब अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

मुन्तकी में उल्लेख है कि यदि किसी ने लिखने वाला या रोटी पकाने वाला गुलाम खरीदा और उस पर कब्जा कर लिया, और वह गुलाम खरीदार (मुश्तरी) के पास वह काम भूल गया, फिर खरीदार को उसके दोष (ऐब) का पता चला, तो वह उसे वापस कर सकता है। यह ज़ख़ीरा में लिखा है। मुन्तकी में यह भी उल्लेख है कि यदि किसी ने किसी दूसरे व्यक्ति से शहर-ए-रय में सूखे छुहारे खरीदे और उन्हें कूफ़ा ले गया, फिर वहाँ जाकर उनके किसी दोष का पता चला और उसने उन्हें वापस करने का इरादा किया, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि वह उन्हें वहाँ से वापस नहीं कर सकता जब तक कि उन्हें वापस रय न ले आए। और यदि इस मामले में छुहारे की जगह बांदी (दासी) मान ली जाए, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने संकेत दिया है कि बांदी छुहारे के समान नहीं है, क्योंकि उन्होंने फरमाया कि मेरे निकट बांदी की दर रय और कूफ़ा में लगभग समान है और उसे ले जाने में उतना खर्च भी नहीं आता जितना छुहारे ले जाने में आता है। यह ज़हीरिया में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने ज़ियादात में उल्लेख किया है कि यदि किसी ने दूसरे से एक ऐसी बांदी खरीदी जिसकी एक आँख में सफेदी थी और वह इस बात को जानता था, तो उसे उसे वापस करने का अधिकार नहीं है। और यदि खरीदार ने उस पर कब्जा नहीं किया था, यहाँ तक कि वह सफेदी साफ़ हो गई और फिर से सफेदी आ गई, तो बांदी खरीदार के ज़िम्मे अनिवार्य होगी और उसे वापस करने का अधिकार नहीं होगा।

इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि उसे अधिकार होगा, और वही सही है जो ज़ाहिर अल-रिवायत में है, क्योंकि क्या तुम नहीं देखते कि यदि किसी ने ऐसी बांदी खरीदी जिसके सामने के दोनों दाँत टूटे हुए थे या काले थे, और खरीदार इस बात को जानता था और उसने उस पर कब्जा नहीं किया था, यहाँ तक कि टूटे हुए दाँत निकल आए या उनकी कालिमा चली गई, फिर वे दोनों दाँत गिर गए या कालिमा वापस आ गई, तो बांदी खरीदार के ज़िम्मे अनिवार्य होगी क्योंकि विक्रेता (बाइ') जिस चीज़ को देने का उसने अपने ऊपर वचन दिया था, उसे सौंपने से असमर्थ नहीं रहा। और यदि खरीदार ने बांदी पर कब्जा कर लिया जिसकी एक आँख में सफेदी थी या उसके दोनों दाँत टूटे हुए थे और खरीदार इससे वाकिफ था, फिर सफेदी चली गई या दाँत निकल आए, फिर सफेदी वापस आ गई और दाँत गिर गए, फिर उसमें इसके सिवा कोई और दोष निकला जो विक्रेता के पास था, तो वह उस दोष के कारण वापस कर सकता है। और यदि उस आँख की सफेदी जो चली गई थी, दोबारा पैदा नहीं हुई लेकिन दूसरी आँख में सफेदी आ गई, तो वह किसी दोष के कारण बांदी को कभी

वापस नहीं कर सकेगा। और यदि दूसरी आँख में सफेदी नहीं आई लेकिन जिस आँख की सफेदी चली गई थी, उसी में खरीदार के किसी कृत्य के कारण दोबारा सफेदी आई, जैसे कि खरीदार ने उसकी आँख में मारा और उसमें सफेदी आ गई, फिर बांदी में कोई दूसरा दोष पाया गया जो विक्रेता के पास था, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। और यदि विक्रेता ने कहा कि मैं इसे ऐसे ही ले लेता हूँ और पूरी कीमत तुझे वापस कर देता हूँ, तो खरीदार को अधिकार है कि उसे वापस दे दे। इसके विपरीत उस स्थिति में जब खरीदार के पास किसी अजनबी के मारने के कारण बांदी की आँख में सफेदी आ गई हो, तो इस स्थिति में खरीदार उसके दोष के कारण वापस नहीं कर सकता, चाहे विक्रेता उसे वापस लेने पर राजी हो जाए। यह पूरा आदेश जो हमने उल्लेख किया, उस समय के लिए है जब खरीदार ने जानबूझकर उसे खरीदा हो। और यदि उसने उसे खरीदा और यह नहीं जाना कि उसकी एक आँख में सफेदी है और उस पर कब्जा कर लिया, फिर उसे पता चला, तो वह वापस कर सकता है। अतः यदि उसने वापस नहीं की यहाँ तक कि सफेदी चली गई, तो फिर वह उसे वापस नहीं कर सकता, यद्यपि उसका अधिकार 'सलीमा' (दोषरहित) (1) का था जब वह दोष से वाकिफ नहीं था। और यदि दोबारा सफेदी आ जाए, तो भी वापस नहीं कर सकता। और यदि उसमें कोई दूसरा दोष पाए, तो वापस कर सकता है। यह मुहीत में लिखा है।

यदि किसी ने ऐसी बांदी खरीदी जिसकी एक आँख में सफेदी है और वह इससे वाकिफ नहीं हुआ और न ही उस पर कब्जा किया यहाँ तक कि उसकी आँख से सफेदी चली गई, फिर उसकी आँख में सफेदी वापस आ गई, फिर खरीदार इस दोष से अवगत हुआ, तो वह उसे वापस कर सकता है। और यदि उस पर कब्जा कर लिया और उसकी एक आँख में सफेदी थी और खरीदार इससे वाकिफ नहीं था यहाँ तक कि सफेदी चली गई, फिर सफेदी वापस आ गई, तो वह वापस नहीं कर सकता।

---

(1) दोषरहित वाली।

منتقی میں مذکور ہے کہ اگر کوئی غلام لکھنے والا یا روٹی پکانے والا خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا اور وہ مشتری کے پاس یہ کام بھول گیا پھر مشتری اس کے عیب پر مطلع ہوا تو واپس کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور منتقی میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے دوسرے شخص سے خشک چھوہارے شہر رے میں خریدے اور ان کو کوفہ کو اٹھا لے گیا پھر وہاں جا کر ان کے کسی عیب پر مطلع ہوا اور ان کے واپس کرنے کا ارادہ کیا تو امام محمدؒ نے فرمایا ہے کہ وہاں ان کو واپس نہیں کر سکتا ہے جب تک کہ رے میں نہ پھر لائے اور اگر اس مسئلہ میں بجائے چھوہارہ کے باندی فرض کی جائے تو امام محمدؒ نے اشارہ کیا ہے کہ باندی چھوارہ کے مانند نہیں ہے کیونکہ انہوں نے فرمایا کہ میرے نزدیک باندی کا نرخ رے اور کوفہ میں قریب قریب ہے اور اس کے لے جانے میں ایسا خرچ بھی نہیں پڑتا جو چھواروں کے لے جانے میں خرچ پڑتا ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے امام محمدؒ نے زیادات میں ذکر کیا کہ کسی نے دوسرے سے ایک باندی خریدی کہ جس کی ایک آنکھ میں سفیدی تھی اور وہ اس کو جانتا تھا تو اس کو اس کے واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر مشتری نے اس پر قبضہ نہیں کیا تھا یہاں تک کہ وہ سفیدی صاف ہو گئی اور پھر سفیدی آ گئی تو باندی مشتری کے ذمہ لازم ہوگی اور اس کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا۔

امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اس کو اختیار ہو گا اور صحیح وہی ہے جو ظاہر الروایت میں ہے کیونکہ تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر کسی نے ایک باندی خریدی کہ جس کے اگلے دونوں دانت ٹوٹے ہوئے تھے یا سیاہ تھے اور مشتری اس بات کو جانتا تھا اور اس نے اس پر قبضہ نہیں کیا یہاں تک کہ ٹوٹے ہوئے دانت جم آئے یا سیاہی ان کی جاتی رہی پھر وہ دونوں دانت گر گئے یا سیاہی پھر آگئی تو باندی مشتری کے ذمہ لازم ہو گی کیونکہ بائع نے جس چیز کا دینا اپنے اوپر

جبیا لازم کیا تھا اس کے سپرد کرنے سے وہ عاجز نہ رہا اور اگر مشتری نے باندی پر قبضہ کر لیا کہ جس کی ایک آنکھ میں سفیدی تھی یا اس کے دونوں دانت ٹوٹے ہوئے تھے اور مشتری اس سے واقف تھا پھر سفیدی جاتی رہی یا دانت جم آئے پھر سفیدی آگئی اور دانت گر گئے پھر اس میں اس کے سوا کوئی اور عیب جو بائع کے پاس تھا تو اس عیب کی وجہ سے واپس کر سکتا ہے اور اگر سفیدی اس آنکھ کی کہ جس کی سفیدی جاتی رہی تھی دوبارہ نہ پیدا ہوئی لیکن دوسری آنکھ میں سفیدی آگئی تو پھر کسی عیب کی وجہ سے باندی کو کبھی واپس نہ کر سکے گا اور اگر دوسری آنکھ میں سفیدی نہ آئی لیکن جس آنکھ کی سفیدی جاتی رہی تھی اسی میں مشتری کے فعل سے دوبارہ سفیدی آئی اس طرح پر کہ مشتری نے اس کی آنکھ میں مارا کہ اس میں سفیدی آگئی پھر باندی میں کوئی دوسرا عیب جو بائع کے پاس تھا پایا تو اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر بائع نے کہا کہ میں اس کو ایسا ہی لے لیتا ہوں اور پورا ثمن تجھ کو واپس کر دیتا ہوں تو مشتری کو اختیار ہے کہ اس کو واپس دے بخلاف اس صورت کہ مشتری کے پاس کسی اجنبی کے مارنے کی وجہ سے باندی کی آنکھ میں سفیدی آگئی تو اس صورت میں مشتری اس کے عیب کی وجہ سے واپس نہیں کر سکتا ہے اگر چہ بائع اس کے واپس کر لینے پر راضی ہو جائے یہ کل حکم جو ہم نے ذکر کیا اس وقت ہے کہ مشتری نے جان بوجھ کر اس کو خریدا ہو اور اگر اس کو خریدا اور یہ نہ جانا کہ اس کے ایک آنکھ میں سفیدی ہے اور اس پر قبضہ کر لیا پھر اس کو معلوم ہوا تو واپس کر سکتا ہے پس اگر اس نے واپس نہ کی یہاں تک کہ سفیدی جاتی رہی تو پھر اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اگر چہ اس کا استحقاق سلیمہ (۱) کا تھا جب کہ عیب سے واقف نہ تھا اور اگر دوبارہ سفیدی آ جائے تو بھی واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر اس میں کوئی دوسرا عیب پائے تو واپس کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کوئی باندی خریدی کہ جس کی ایک آنکھ میں سفیدی ہے اور اس سے واقف نہ ہوا اور نہ اس پر قبضہ کیا یہاں تک کہ اس کی آنکھ سے سفیدی جاتی رہی پھر اس کی آنکھ میں سفیدی آگئی پھر مشتری اس عیب سے آگاہ ہوا تو اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر اس پر قبضہ کر لیا اور اس کی ایک آنکھ میں سفیدی تھی اور مشتری اس سے واقف نہ تھا یہاں تک کہ سفیدی جاتی رہی پھر سفیدی آگئی تو واپس نہیں کر سکتا ہے۔

۱؎ بے عیب والی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 313 | Book of Sales

... can [do so]. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan* and *Fatawa Fazli*: If a person purchased a slave-girl who had a white spot (opacity) in one eye, and the whiteness disappeared but later recurred, and the buyer had taken possession of her while being unaware of this defect; upon becoming aware of it, he may return her. This is recorded in *Al-Muheet*. Similarly, if someone purchased a slave-girl whose two front teeth were broken or black, and the buyer was unaware of this. He took possession, then became aware of it. Later, the blackness vanished or the teeth grew back; in such a case, he cannot return her. Furthermore, if the teeth subsequently fall out again or the blackness reappears, he still cannot return her. However, if he finds another defect in her, he may return her. This is recorded in *Al-Muheet*. Plucking the feathers of a slaughtered bird prevents returning it due to a defect; this is mentioned in *Al-Qunyah*. In *Fatawa Abu al-Layth*, it is stated that if a sick slave is purchased and his illness worsens while with the buyer, he cannot return him to the seller, but he may claim compensation for the defect (the difference in value); this is written in *Al-Zahiriyyah*. Someone purchased a slave who used to suffer from fever while with the seller. The fever occurred on the second or third day with the buyer, who was initially unaware of this. Subsequently, the slave began to have continuous fever while with the buyer. It is mentioned in *Al-Muntaqa* that the buyer may return him. However, if due to this illness, the slave becomes bedridden while with the buyer, this is considered a separate defect besides the fever; for this, he may take compensation but cannot return him. Similarly, if he has a wound that bursts and oozes, or had smallpox that erupted, he may return him. But if he had a wound and due to that wound, he lost a hand or the wound became a *Muzihah*[1] while with the buyer, he cannot return him. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If the slave had a recurring fever while with the seller which then ceased, but recurred while with the buyer; if it is the same type of recurring fever, he may return him as the cause is identical. But if it is a different type (e.g., a quartan fever instead of a tertian one), he cannot return him because the cause is different. Likewise, if any slave is purchased and a disease manifests while with the buyer, the ruling follows this detail, and similar cases can be derived from this; this is mentioned in *Mukhtar al-Fatawa*.

A slave was purchased and possession was taken. He developed a fever with the buyer, and he used to have fever with the seller as well. Sheikh Ibn al-Fazl stated that the ruling on this issue from our Hanafi masters is preserved as follows: if the fever occurred at the same time/interval as it used to with the seller, he may return him. If

it occurred at a different time, he cannot; this is written in *Nahr al-Faiq*. If there is an effect of a wound in the sold item which becomes manifest and the buyer was unaware, and it turns into an open wound, and surgeons testify that it recurred due to the old cause, he cannot return it but may take compensation; this is mentioned in *Al-Qunyah*. A slave-girl was purchased, possession was taken, and a dispute arose with the seller regarding a defect. The dispute was then dropped for a few days but later resumed. The seller argued, "Why did you keep her for so long after knowing about the defect?" The buyer replied, "I was waiting to see if the defect might disappear." Imam Muhammad Abu Bakr Ibn al-Fazl ruled that dropping the dispute for this reason is not considered consent to the defect, and he retains the right to return her. Similarly, if he intended to return her but could not find the seller's whereabouts, and thus fed her and kept her for a few days without performing any action indicating consent; upon finding the seller, he may return her. Faqih Abu al-Layth said, "I found the scholars (Mashayikh) of my time upon this legal opinion"; this is in *Fusul Imadiyyah*.

---

[1] **Muzihah:** It is stated in *Taysir al-Wusul* that a *Muzihah* is a wound on the head or face that exposes the bone or oozes. That is, if there is a wide-open wound on the head or face, it is a *Muzihah*. Al-Ayni stated in the commentary of *Al-Hidayah* that *Al-Ammah* is a wound that reaches the *Umm al-Ras* (the meninges/brain membrane), i.e., it reaches the membrane covering the brain, and *Umm al-Ras* refers to the skull bone. 12.

यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है और फ़तावा फ़ज़ली में है कि एक व्यक्ति ने एक दासी खरीदी और उसकी एक आँख में सफेदी (मोतियाबिंद जैसी) थी। सफेदी चली गई और फिर वापस आ गई, और खरीदार (मुश्तरी) ने उस पर कब्ज़ा कर लिया जबकि वह इससे अनजान था। फिर जब उसे पता चला, तो वह उसे वापस कर सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इसी तरह यदि किसी ने एक दासी खरीदी और उसके सामने के दो दाँत टूटे हुए या काले थे और खरीदार इसे नहीं जानता था। उसने उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे पता चला। बाद में सफेदी खत्म हो गई या दाँत वापस आ गए, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। और इसी तरह अगर दाँत फिर से गिर जाएँ या कालापन फिर आ जाए, तब भी वह वापस नहीं कर सकता। लेकिन अगर उसमें कोई दूसरा दोष (ऐब) पाए, तो वापस कर सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। वध किए हुए पक्षी के पंख उखाड़ना दोष के कारण वापस करने में बाधक है, यह 'क़ुनैया' में लिखा है। 'फ़तावा अबू लैथ' में है कि यदि एक बीमार गुलाम खरीदा गया और खरीदार के पास उसकी बीमारी बढ़ गई, तो वह विक्रेता (बाइ') को वापस नहीं कर सकता, लेकिन दोष के लिए हर्जाना ले सकता है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। किसी ने एक ऐसा गुलाम खरीदा जिसे विक्रेता के पास बुखार आता था। खरीदार के पास उसे दूसरे या तीसरे दिन बुखार आया और खरीदार इससे अनजान था। फिर खरीदार के पास उसे लगातार बुखार रहने लगा। 'मुंतक़ा' में उल्लेख है कि खरीदार उसे वापस कर सकता है। और यदि खरीदार के पास उस बीमारी के कारण गुलाम बिस्तर पकड़ ले, तो यह बुखार के अलावा दूसरा दोष है; इसके कारण वह हर्जाना ले सकता है लेकिन वापस नहीं कर सकता। इसी प्रकार यदि उसे कोई ऐसा घाव हो जो फूटकर बहने लगे या चेचक थी जो फूट गई, तो वह वापस कर सकता है। और यदि उसे कोई घाव था और उस घाव के कारण खरीदार के पास उसका एक हाथ बेकार हो गया या घाव 'मौज़िहा'[1] हो गया, तो वह वापस नहीं कर सकता। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि विक्रेता के पास गुलाम को बारी का बुखार आता था और वह ठीक हो गया, फिर खरीदार के पास वह वापस आ गया; तो यदि उसे दूसरी बार भी बारी का बुखार आया तो वह वापस कर सकता है क्योंकि कारण एक ही है। लेकिन यदि उसे चौथी बार का बुखार (चौथिया) आया तो वापस नहीं कर सकता क्योंकि कारण अलग है। इसी प्रकार यदि कोई गुलाम खरीदा गया और खरीदार के पास उसमें कोई बीमारी प्रकट हुई, तो उसका आदेश इसी विवरण के अनुसार है और इसी से इस प्रकार के अन्य मामले हल किए जा सकते हैं, यह 'मुख़्तार अल-फ़तावा' में लिखा है।

एक गुलाम खरीदा गया और उस पर कब्ज़ा कर लिया गया। खरीदार के पास उसे बुखार आया और विक्रेता के पास भी उसे बुखार आता था। शेख इब्न अल-फ़ज़ल ने कहा कि हमारे हनफ़ी विद्वानों से इस मसले का आदेश इस प्रकार सुरक्षित है कि यदि उसे उसी समय बुखार आया जिस समय विक्रेता के पास आया करता था, तो वह उसे वापस कर सकता है। और यदि अलग समय पर आया, तो वापस नहीं कर सकता, यह 'नहर अल-फ़ाइक' में लिखा है। और यदि बेची गई वस्तु (मबी') में घाव का असर हो और वह प्रकट हो जाए और खरीदार उससे अनजान हो और वह घाव बन जाए, और चिकित्सक (जर्राह) सूचित करें कि यह पुराने कारण से ही दोबारा उभरा है, तो वह वापस नहीं कर सकेगा लेकिन हर्जाना ले सकेगा, यह 'क़ुनैया' में लिखा है। एक दासी खरीदी गई, उस पर कब्ज़ा कर लिया गया और उसके दोष के बारे में विक्रेता से विवाद हुआ। फिर कुछ दिनों के लिए विवाद छोड़ दिया गया, फिर दोबारा शुरू किया गया। विक्रेता ने कहा कि दोष जानने के बाद तुमने उसे इतने समय तक क्यों रखा? खरीदार ने कहा कि मैं देख रहा था कि शायद दोष खत्म हो जाए, इसलिए रोक रखा था। इमाम मुहम्मद अबू बक्र इब्न अल-फ़ज़ल ने कहा कि इस कारण से विवाद छोड़ देना दोष पर सहमति नहीं माना जाएगा और उसे वापस करने का अधिकार है। इसी तरह यदि वापस करने का इरादा किया लेकिन विक्रेता का पता नहीं मिला और उसे खाना खिलाया और कुछ दिनों तक रोक रखा, और ऐसा कोई व्यवहार नहीं किया जो सहमति दर्शाता हो, फिर जब विक्रेता मिला तो उसे वापस कर सकता है। फ़क़ीह अबू लैथ ने कहा कि मैंने अपने समय के विद्वानों (मशाइख़) को इसी मत पर पाया है, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में है।

---

[1] **मौज़िहा:** 'तयसीर अल-वुलूल' में कहा गया है कि 'मौज़िहा' वह घाव है जिससे खून या पानी रिसे, जो सिर और चेहरे पर हो। यानी सिर या चेहरे पर यदि कोई खुला घाव हो तो वह 'मौज़िहा' है। और ऐनी ने 'शरह अल-हिदाया' में कहा है कि 'आम्मा' वह घाव है जो 'उम्मुल रास' तक पहुँच जाए, यानी उस नस तक जो सिर के मध्य तक जाती है, और 'उम्मुल रास' खोपड़ी की हड्डी है। 12.

سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور فتاویٰ فضلی میں ہے کہ ایک شخص نے ایک باندی خریدی اور اس کی ایک آنکھ میں سفیدی تھی اور سفیدی جاتی رہی پھر دوبارہ آگئی اور مشتری نے اس پر قبضہ کرلیا اور وہ اس سے واقف نہ تھا پھر آگاہ ہوا تو اُس کو واپس کرسکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اسی طرح اگر کسی نے ایک باندی خریدی اور اس کے اگلے دونوں دانت ٹوٹے ہوئے یا سیاہ تھے اور مشتری اس کو نہیں جانتا تھا اور اُس نے اس پر قبضہ کر لیا پھر اس سے واقف ہوا پھر سیاہی زائل ہو گئی یا دانت جم آئے تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر پھر دانت گر گئے یا پھر سیاہی آگئی ہو تو بھی واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر کوئی دوسرا عیب اس میں پائے تو واپس کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے ذبح کیے ہوئے پرند کے ریش اکھاڑنا عیب کی وجہ سے واپس کرنے سے مانع ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے اور فتاویٰ ابو الیث میں ہے کہ اگر ایک مریض غلام خریدا پھر اُس کا مرض مشتری کے پاس بڑھ گیا تو بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن نقصان عیب لے لے گا یہ ظہریہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام کو کہ جس کو بائع کے پاس بخار آیا کرتا تھا خریدا اور اُس کو دوسرے یا تیسرے دن بخار آتا تھا اور مشتری اس سے آگاہ نہ تھا پھر مشتری کے پاس اس کو برابر بخار رہنے لگا تو منتقیٰ میں ذکر کیا ہے کہ مشتری اس کو واپس کرسکتا ہے اور اگر مشتری کے پاس اس مرض کی وجہ سے غلام چارپائی سے لگ گیا تو یہ بخار کے سوائے دوسرا عیب ہے اس کی وجہ سے نقصان لے سکتا ہے اور واپس نہیں کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر اُس کے کوئی زخم ہو کہ وہ پھوٹ کر بہے یا چیچک تھی کہ وہ پھوٹ گئی تو واپس کر سکتا ہے اور اگر اُس کے کوئی زخم تھا اور اس زخم کی وجہ سے مشتری کے پاس اُس کا ایک ہاتھ جاتا رہا یا اُس کا زخم موضحہ ۱ ہو گیا تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ فتاویٰ

قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر بائع کے پاس غلام کو باری کا بخار آتا تھا اور وہ جاتا رہا پھر مشتری کے پاس عود کر آیا پس اگر اس کو دوسری بار بھی باری کا بخار آیا تو واپس کر سکتا ہے کیونکہ سبب متحد ہے اور اگر دوبارہ چوتھا بخار آیا تو واپس نہیں کر سکتا ہے کیونکہ سبب مختلف ہے اور اسی طرح اگر کوئی غلام خریدا اور مشتری کے پاس اُس کو کوئی مرض ظاہر ہوا تو اُس کا حکم اسی تفصیل سے ہے اور اسی سے اس قسم کے مسائل نکل سکتے ہیں یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔

ایک غلام خریدا اور اُس پر قبضہ کر لیا اور مشتری کے پاس اُس کو بخار آیا اور بائع کے پاس بھی اُس کو بخار آیا کرتا تھا تو شیخ ابن الفضل نے فرمایا ہے کہ اس مسئلہ کا حکم ہمارے اصحابِ حنیفہ سے اس طرح محفوظ ہے کہ اگر اُسی وقت میں اُس کو بخار آیا کہ جس وقت میں بائع کے پاس آیا کرتا تھا تو اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر غیر وقت میں آیا تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر مبیع میں زخم کا اثر ہو اور وہ ظاہر ہو جائے اور مشتری اس سے آگاہ نہ ہو اور وہ زخم ہو جائے اور جراح آگاہ کریں کہ اُس نے پرانے سبب سے عود کیا ہے تو واپس نہ کر سکے گا اور نقصان لے لے گا یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ ایک باندی خریدی اس پر قبضہ کر لیا اور اُس کے عیب میں بائع سے جھگڑا کیا پھر چند روز جھگڑا چھوڑ دیا پھر بائع سے جھگڑا شروع کیا اور بائع نے کہا کہ تو نے عیب کو جاننے کے بعد اتنی مدت کیوں اُس کو روک رکھا اور مشتری نے کہا کہ میں یہ دیکھتا تھا کہ شاید اُس کا عیب جاتا رہے اس واسطے روک رکھا تھا تو امام محمد ابو بکر ابن الفضل نے فرمایا کہ اس سبب سے جھگڑا چھوڑ دینا عیب پر راضی ہونے میں شمار نہیں ہے اور اُس کو واپس کر دینے کا اختیار ہے اور اسی طرح اگر واپس کرنے کا قصد کیا اور اُس کو بائع کا پتہ نہ ملا اور اُس نے اُس کو کھلایا اور چند روز روک رکھا اور اُس میں کوئی ایسا تصرف نہ کیا کہ جو رضا مندی پر دلالت کرتا ہو پھر اس نے بائع کو پایا تو

اُس کو واپس کرسکتا ہے۔ فقیہ ابواللیث نے فرمایا ہے کہ میں نے اپنے زمانے کے مشائخ کو اسی مذہب پر پایا یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

---

۱ موضحہ قال فی تیسر الوصول الموضحتہ المشحتہ التی تندی والسروبہ جرح الراس والوجہ انتھیٰ یعنی سر یا چہرہ پر اگر کشادہ وہاں زخم ہو تو موضحہ ہی وقال العینی فی شرح الہدایہ الآمتہ ہی التی تبلغ ام الراس یعنی اس نس کو کہتے ہیں جو ام الراس تک پہنچ گیا ہو اور ام الراس کھوپڑی کی ہڈی ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (314) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

It is mentioned in *al-Muntaqa* that if a person purchases a slave and then the buyer instructs someone else to sell that slave, and subsequently the buyer discovers a defect in the slave. The Sheikh stated that if the agent (wakil) sold the slave in the presence of the principal (muwakkil) and the principal said nothing to the agent, it is considered as his consent. Even if the sale is not completed, the buyer no longer has the right to return the slave to the original seller due to that defect. Similarly, if the agent informed the buyer that he is going to sell the slave and the buyer did not forbid him, this is also counted as consent. Likewise, if the buyer/principal was informed by someone that his agent had settled a price and intends to sell, and the principal did not forbid him, it is considered consent; this is written in *al-Muhit*. If someone buys squirrel or fox skins and soaks them for tanning, and a defect becomes apparent, he may receive compensation according to the loss, similar to buying silk and soaking it; if a defect appears, the ruling is to take compensation for the defect; this is written in *al-Qunya*. If a person purchases land that was free of land tax (kharaj), finds a defect, and later land tax is imposed on it, he does not have the right to return it. If someone buys a slave and takes possession, then returns him to the seller due to a contractual option, inspection option, or defect option (khiyar), but the slave loses an eye while with the buyer, the buyer is liable for half the price. If the slave loses both eyes, the buyer is liable for the full loss and the seller has no option. If a house is purchased and a part of it is sold, then a defect is found, Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf stated that the buyer can neither return it nor claim compensation; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If one buys a vineyard and eats its fruits, then discovers a defect, he cannot return it to the seller even if the seller agrees to take it back; as mentioned in *al-Muhit*. I (the author/translator) say: he may take compensation for the defect. If one buys yellow warm garments and places them in the sun, then finds a defect, he can return them; this is written in *al-Qunya*. If an adze (basola) is bought and put into fire, then a defect is noticed, it can be returned. If gold is bought and put into fire, then a defect is noticed, it can be returned; this is written in *al-Zakhiroh* and *al-Khulasah*. If someone buys iron to make tools for carpenters and tests it in a blacksmith's furnace, finding it defective and unsuitable for making those tools, he cannot return it but shall receive compensation for the defect; this is written in *al-Qunya*. If a saw is bought and sharpened, then a defect is noticed, it cannot be returned without the seller's consent; this is written in *al-Muntaqa*. If a knife is bought and sharpened, then a

defect is found: if it was sharpened with a file (sohan), it cannot be returned because of the reduction in its substance, but if sharpened with a stone, it can be returned; this is in *Fasul-e-Imadiya*.

If a new stone cooking pot is purchased and the seller says, "Cook in it, and if a defect is found, I will take it back and refund your money," but the buyer cooks in it and a defect appears, he cannot return it without the seller's consent but can take compensation for the defect. If a defect is noticed but the buyer, unaware that it is an old defect, treats the item as an owner would, and later realizes the defect is old, he cannot return it; this is written in *al-Qunya*. If a slave is purchased and it is discovered that his blood was lawful (mubah) to shed due to retribution (qisas), apostasy, or highway robbery (where he killed someone), and consequently the slave is executed while in the buyer's possession, according to Imam Azam, the buyer can reclaim the full price from the seller. The Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that he cannot reclaim the price but can take compensation for the defect.

---

1. Stated verbally that I have made the sale.
2. The translator says he should take compensation for the defect.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (314) किताब अल-बुयू'

मुन्तक़ा में है कि किसी ने दूसरे व्यक्ति से एक गुलाम खरीदा, फिर ग्राहक (मुश्तरी) ने उसे बेचने का किसी को आदेश दिया। इसके बाद ग्राहक को उसमें कोई दोष (ऐब) पता चला, तो शेख ने फ़रमाया कि यदि वकील (प्रतिनिधि) ने मालिक (मुवक्किल) के सामने उसे बेचा और मालिक ने वकील से कुछ न कहा, तो यह उसकी सहमति (रज़ामंदी) मानी जाएगी। यहाँ तक कि यदि बिक्री (बै') पूरी न भी हो, तो भी उस ग्राहक को उस गुलाम को उसके विक्रेता (बाइ') को उस दोष के कारण वापस करने का अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि वकील ने उसे सूचित किया कि मैं अभी उसे बेचने जा रहा हूँ और ग्राहक ने उसे मना नहीं किया, तो यह भी सहमति में गिना जाएगा। इसी प्रकार यदि उस ग्राहक (मालिक) को किसी ने खबर दी कि तुम्हारे वकील ने उसका भाव तय किया है और वह उसे बेचना चाहता है, और मालिक ने उसे मना नहीं किया, तो यह भी रज़ामंदी में शामिल है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गिलहरी या लोमड़ियों की खालें खरीदीं और उन्हें कमाने (दबाग़त) के लिए गीला किया, फिर उनमें कोई दोष ज़ाहिर हुआ, तो नुकसान के बराबर वापसी ले, जैसे रेशम खरीद कर उसे गीला करे और नुकसान ज़ाहिर होने की स्थिति में दोष के नुकसान का मुआवज़ा लेने का आदेश है; यह 'कुनिया' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने कोई ज़मीन खरीदी जिस पर लगान (खराज) नहीं था, फिर उसमें कोई दोष पाया और बाद में उस पर लगान लगा दिया गया, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं है। यदि किसी गुलाम को खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर शर्त, देखने या दोष के विकल्प (खियार) के कारण विक्रेता को वापस कर दिया, फिर उसकी एक आँख ग्राहक के पास रहते हुए चली गई, तो ग्राहक उसकी आधी कीमत (थमन) का ज़िम्मेदार है; और यदि उसकी दोनों आँखें चली गईं, तो वह पूरे नुकसान का ज़िम्मेदार होगा और विक्रेता को विकल्प का अधिकार नहीं होगा। यदि कोई घर खरीदा और उसका कुछ हिस्सा बेच दिया, फिर उसमें दोष पाया, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया कि न वापस कर सकता है और न ही कुछ मुआवज़ा ले सकता है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि अंगूर का बाग खरीद कर उसके फल खाए, फिर उसके दोष का पता चला, तो वह विक्रेता को वापस नहीं कर सकता, चाहे विक्रेता उसे लेने पर सहमत भी हो जाए; जैसा कि 'मुहीत' में है। मैंने कहा (लेखक/अनुवादक): वह दोष का नुकसान (मुआवज़ा) ले सकता है। यदि पीले गरम कपड़े खरीदे और उन्हें धूप में रख दिया, फिर उनमें दोष पाया, तो वापस कर सकता है; यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि एक बसोला (कुल्हाड़ी) खरीदा और उसे आग में डाला, फिर उसके दोष से अवगत

हुआ, तो वापस कर सकता है; और यदि सोना खरीदा और उसे आग में डाला, फिर उसके दोष का पता चला, तो वापस कर सकता है; यह 'ज़ख़ीरा' और 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी ने कुछ लोहा बढ़इयों के औज़ार बनाने के लिए खरीदा और उसे लोहार की भट्टी में परीक्षण के लिए डाला और उसमें कुछ दोष पाया और वह औज़ार बनाने के योग्य नहीं निकला, तो वापस नहीं कर सकता, बल्कि दोष का नुकसान ले लेगा; यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि आरी खरीदी और उसे तेज़ किया, फिर उसके दोष का पता चला, तो विक्रेता की रज़ामंदी के बिना वापस नहीं कर सकता; यह 'मुन्तक़ा' में लिखा है। यदि एक छूरी खरीदी और उसे तेज़ किया, फिर उसमें दोष पाया, तो यदि उसे रेती (सोहान) से तेज़ किया है तो वापस नहीं कर सकता क्योंकि उसमें कमी आ गई, और यदि पत्थर से तेज़ किया है तो वापस कर सकता है; यह 'फ़ुसूल इमादिया' में है।

यदि पत्थर की नई हांडी खरीदी और विक्रेता ने कहा कि इसमें पकाओ, फिर यदि इसमें दोष मालूम होगा तो मैं पकाने के बाद लौटा लूँगा और तुम्हारी कीमत वापस कर दूँगा, लेकिन ग्राहक ने उसमें पकाया और दोष ज़ाहिर हुआ, तो विक्रेता की रज़ामंदी के बिना वापस नहीं कर सकता, और दोष का नुकसान ले लेगा। यदि दोष से अवगत हुआ लेकिन यह नहीं जाना कि यह दोष पुराना है और उसमें मालिक की तरह उपयोग (तसर्रुफ़) किया, फिर दोष का पुराना होना मालूम हुआ, तो वापस नहीं कर सकता; यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि कोई गुलाम खरीदा और फिर उसे इस तरह पाया कि उसका खून किसी प्रतिशोध (क़िसास), इस्लाम त्यागने या डकैती (जिसमें उसने किसी की हत्या की थी) के कारण वैध (मुबाह) था, और इसी कारण वह ग्राहक के पास मार दिया गया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार ग्राहक विक्रेता से अपनी पूरी कीमत वापस ले ले। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने कहा कि वह वापस नहीं ले सकता, लेकिन दोष का नुकसान ले सकता है।

---

1. ज़ुबान से कहा कि मैंने बिक्री (बै') कर दी 12।
2. अनुवादक कहता है कि दोष का नुकसान ले ले 12।

منتقٰی میں ہے کہ کسی نے دوسرے شخص سے ایک غلام خریدا پھر مشتری نے اُس کے فروخت کر دینے کا کسی کو حکم دیا پھر اس کے بعد مشتری کو اس میں کوئی عیب معلوم ہوا تو شیخ نے فرمایا کہ اگر وکیل نے مؤکل کے سامنے اُس کو فروخت کیا اور مؤکل نے وکیل سے کچھ نہ کہا تو یہ اُس کی رضامندی میں گنا جائے گا یہاں تک کہ اگر بیع پوری نہ ہو تو اس مشتری کو وہ غلام اپنے بائع کو اس عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر وکیل نے اس کو آگاہ کیا کہ میں ابھی اُس کے فروخت کرنے کو جاتا ہوں اور مشتری نے اُس کو منع نہیں کیا تو یہ بھی رضا میں شمار ہے اور اسی طرح اگر اُس مشتری موکل کو کسی نے خبر دی کہ تیرے وکیل نے اُس کا بھاؤ ٹھہرایا ہے اور وہ اُس کو بیچنا چاہتا ہے پس مؤکل نے اُس کو منع نہ کیا تو یہ بھی رضامندی میں شمار ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر سنجاب یا لومڑیوں کی کھالیں خریدیں اور اُن کو دباغت کے واسطے تر کیا پھر اُن میں کوئی عیب ظاہر ہوا تو بقدر نقصان واپس لے جیسے کہ ابریشم خرید کر اُس کو تر کرے اور نقصان ظاہر ہونے کی صورت میں نقصان عیب لینے کا حکم ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے کسی شخص نے کوئی زمین خریدی کہ اُس پر خراج نہ تھا اور اس میں کوئی عیب پایا پھر اُس پر خراج باندھا گیا تو اُس کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر کسی غلام کو خریدا اور اُس پر قبضہ کر لیا پھر خیار شرط یا خیار رویت یا خیار عیب کی وجہ سے بائع کو واپس کر دیا پھر اُس کی ایک آنکھ مشتری کے پاس جاتی رہی تو مشتری اُس کے آدھے ثمن کا ضامن ہے اور اگر اُس کی دونوں آنکھیں جاتی رہیں تو نقصان کا ضامن ہو گا اور بائع کو خیار نہ ہوگا اور اگر کوئی دار خریدا اور کچھ اس میں سے فروخت کر دیا پھر اُس میں عیب پایا

تو امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ نہ واپس کر سکتا ہے اور نہ کچھ لے سکتا ہے یہ فتاوٰی قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر باغ انگور خرید کر اُس کے پھل کھائے پھر اُس کے عیب سے مطلع ہوا تو بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے اگرچہ بائع اُس کے لینے پر راضی ہو جائے کذا فی المحیط قلت دیاخذ نقصان العیب اور اگر گرم پیلے خریدے اور اُن کو آفتاب میں رکھ دیا پھر اُس میں عیب پایا تو واپس کر سکتا ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک بسولہ خریدا اور اُس کو آگ میں ڈالا پھر اُس کے عیب پر واقف ہوا تو واپس کر سکتا ہے اور اگر سونا خریدا اور اُس کو آگ میں ڈالا پھر اس کے عیب سے آگاہ ہوا تو واپس کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے وکذا فی الخلاصۃ اگر کسی نے کچھ لوہا بڑھائیوں کے ہتھیار بنانے کے واسطے خریدا اور اُس کو لوہار کے بھٹے میں تجربے کے واسطے ڈالا اور اُس میں کچھ عیب پایا اور وہ ان ہتھیار بنانے کے لائق نہ نکلا تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان عیب لے لے گا یہ قنیہ میں لکھا ہے اور اگر آرہ خریدا اور اُس کو تیز کیا پھر اُس کے عیب پر واقف ہوا تو بدون رضا مندی بائع کے واپس نہیں کر سکتا ہے یہ منتقٰی میں لکھا ہے۔ اگر ایک چھری خریدی اور اُس کو تیز کیا پھر اُس میں عیب پایا پس اگر اُس کو سوہان سے تیز کیا ہے تو واپس نہیں کر سکتا ہے کیونکہ اُس میں کمی آگئی اور اگر پتھر سے تیز کیا ہے تو واپس کر سکتا ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

اگر پتھر کی نئی ہانڈی خریدی اور بائع نے کہا کہ اُس میں پکا پھر اگر اس میں عیب معلوم ہو گا تو میں پکا نے کے بعد پھیر لوں گا اور تیرا ثمن پھیر دوں گا مگر مشتری نے اس میں پکایا اور اُس میں عیب ظاہر ہوا تو بدون رضا مندی بائع کے واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان عیب لے لے گا اور اگر عیب پر واقف ہوا لیکن یہ نہ جانا کہ یہ عیب پرانا ہے اور اُس میں مالکانہ تصرف کیا پھر عیب کا قدیم ہونا معلوم ہوا تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے اگر کوئی غلام خریدا اور

اس کو پھر اس طرح پایا کہ اُس کا خون بعض قصاص کے یا اسلام سے پھر جانے کے یا اس طرح کی رہزنی سے کہ اُس نے کسی کو قتل کیا تھا مباح پایا اور اسی وجہ سے وہ مشتری کے پاس قتل کر دیا گیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری بائع سے اپنا تمام ثمن واپس لے اور صاحبین نے کہا کہ واپس نہیں لے سکتا ہے لیکن اُس کا نقصان عیب لے سکتا ہے پس

۱۔ زبان سے کہا کہ میں نے بیع کر دی ۱۲۔ ۲۔ مترجم کہتا ہے کہ نقصان عیب لے لے ۱۲۔

Its price shall be estimated both with and without that defect, and whatever difference exists between these two prices, the buyer shall retrieve from the seller. If a slave was purchased who had committed theft and the buyer was unaware of it, and the slave's hand was subsequently severed while in the buyer's possession, then according to Imam-e-Azam (RA), the buyer may return him and recover the entire purchase price. However, the Sahibayn stated that he cannot return the slave but may claim compensation for the loss due to the defect. Thus, the price of that slave shall be estimated in both a faulty and faultless state, and the difference between the two prices shall be recovered from the seller. If the slave committed theft while with the seller and then committed theft again while with the buyer, and was punished according to Sharia for both instances, then according to the Sahibayn, the buyer may claim compensation for the defect as described; whereas according to the Imam, he cannot return the slave without the seller's consent because a new defect has arisen. He shall recover a quarter of the price because a human hand is considered equivalent to half of the person, and since that hand was lost due to two crimes, a quarter shall be assigned to each instance. If the seller killed the slave, the buyer shall recover three-quarters of the price from the seller. If a slave was sold several times, passing from one hand to another, and the slave's hand was severed or he was killed while with the final buyer, then according to Imam-e-Azam, similar to the issue of 'Istihqaq' (right of entitlement), all sellers shall proportionately seek recourse from one another. According to the Sahibayn, this matter is treated as a defect; thus, the final buyer may seek recourse from his immediate seller. This ruling applies when the buyer is unaware of the defect; if he knew, then according to the Sahibayn, he can claim nothing. According to Imam-e-Azam, following the most authentic narration, he may seek recourse because, in the Imam's view, this matter is akin to 'Istihqaq', and being aware of 'Istihqaq' does not prevent one from seeking recourse. This is recorded in 'Al-Kafi'.

The same is recorded in 'Jami al-Saghir'. Therefore, if a buyer manumitted a slave in exchange for property and then the slave was killed or his hand was severed, then according to the Sahibayn, he may claim compensation for the defect, but according to Imam-e-Azam, he cannot. If he manumitted him without consideration, then according to us, he may seek recourse. This is written in 'Jami al-Saghir'. If someone bought a slave and took possession of him, then sold him back to the seller, and the original seller found an old defect in him, then Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu

Yusuf (RA) stated that he may return him to the first buyer. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. It is mentioned in 'Al-Muntaqa' that if someone bought a dinar from another in exchange for dirhams and both took possession, and then the buyer of the dinar sold it to someone else, and the second buyer found a defect in it and returned it to the first buyer without a judge's (Qazi) decree, then the first buyer has the right to return it to his seller due to that same defect. Similarly, if a creditor took dirhams from his debtor and took possession, then gave them to his own creditor, and that creditor found them to be counterfeit (Zuyuf) and returned them without a judge's decree, then he has the right to return them to the first party, i.e., his debtor. This is recorded in 'Zahiriyyah'.

If a buyer, while exercising the 'Khiyar al-Ayb' (option of defect), says to the seller, "If I do not return it to you today, I am satisfied with the defect," then this statement is void, and his right to return it due to the defect remains.☆

It is mentioned in 'Al-Muntaqa' that someone bought a slave and found him to be blind, and the buyer said to the seller, "My intention is to manumit him as expiation (Kaffarah) for my oath; if his manumission is valid for the expiation, I will keep him; otherwise, I will return him." In this case, he has the right to return him. This is written in 'Al-Muhit'. If someone bought a bundle of 'Harawi' clothes and the buyer found a defect in the clothes but had already destroyed only the bundle (packaging), then it is recorded in 'Al-Muntaqa' that he can return the clothes for the full price. The Sheikh (RA) said that regarding a female or male slave, if defects are found after their clothes have been destroyed, the ruling should be the same—that there is an option to return them for the full price. This...

उसकी कीमत उस खता-वारी (दोष) के साथ और बिना खता-वारी के अंदाज़ा की जाए और जो कुछ फर्क इन दोनों कीमतों में हो वह विक्रेता (बाइ') से वापस ले। और अगर कोई गुलाम खरीदा कि जिसने चोरी की थी और क्रेता (मुश्तरी) को इसकी खबर न हुई और क्रेता के पास उसका हाथ काट डाला गया, तो इमाम-ए-आजम रह. के नज़दीक उसको वापस कर के अपना पूरा मूल्य (थमन) वापस ले ले। साहिबैन ने कहा कि वापस नहीं कर सकता है लेकिन दोष के कारण होने वाली क्षति (नुक्सान-ए-ऐब) ले सकता है। अतः उस गुलाम की दोषपूर्ण और निर्दोष दोनों प्रकार से कीमत का अनुमान लगाया जाएगा और दोनों कीमतों में जो अंतर होगा, वह विक्रेता से वापस लेगा। और अगर गुलाम ने विक्रेता के पास चोरी की थी फिर क्रेता के पास चोरी की और दोनों कारणों से उसे शरई सज़ा मिली, तो साहिबैन के नज़दीक वह दोष की क्षति ले सकता है जैसा कि वर्णन हुआ और इमाम के नज़दीक विक्रेता की सहमति के बिना वापस नहीं कर सकता है क्योंकि उसमें नया दोष उत्पन्न हो गया है और मूल्य का एक चौथाई वापस लेगा क्योंकि मनुष्य का हाथ उसके आधे के बराबर है और वह हाथ दो अपराधों के कारण नष्ट हुआ तो एक चौथाई एक पर अनिवार्य होगा। और अगर विक्रेता ने उसे मार डाला तो क्रेता विक्रेता से तीन चौथाई मूल्य वापस लेगा। और अगर गुलाम कई बार बेचा गया और एक से दूसरे के हाथ पहुँचा, फिर इस स्थिति में इस अंतिम क्रेता के पास उसका हाथ काटा गया या वह मारा गया, तो इमाम-ए-आजम रह. के नज़दीक 'इस्तेहकाक' के मसले की तरह सभी विक्रेता एक-दूसरे से वापस लेंगे। और साहिबैन के नज़दीक यह मामला दोष के समान है, अतः अंतिम क्रेता अपने विक्रेता से संपर्क(रुजू) कर सकता है। और यह आदेश उस स्थिति में है जब क्रेता को इसका पता न हो, और अगर वह जानता था तो साहिबैन के नज़दीक कुछ नहीं ले सकता। और इमाम-ए-आजम रह. के नज़दीक सबसे सही रिवायत के अनुसार वह वापसी की माँग कर सकता है क्योंकि इमाम के नज़दीक यह मामला 'इस्तेहकाक' के समान है और इस्तेहकाक से अवगत होना इमाम के नज़दीक वापसी से रोकने वाला नहीं है। यह 'काफी' में लिखा है।

यही 'जामि-अस-सगीर' में लिखा है। अतः अगर क्रेता ने गुलाम को माल के बदले आज़ाद कर दिया फिर वह मार दिया गया या उसका हाथ काट दिया गया तो साहिबैन के नज़दीक वह दोष की क्षति ले सकता है और इमाम-ए-आजम के नज़दीक नहीं ले सकता। और अगर बिना माल के आज़ाद कर दिया तो हमारे नज़दीक वापसी की माँग कर सकता है। यह जामि-अस-सगीर में लिखा है। किसी ने एक गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे विक्रेता के हाथ बेच दिया और विक्रेता ने

उसमें कोई पुराना दोष पाया तो इमाम अबू हनीफा रह. और इमाम अबू यूसुफ रह. ने फरमाया कि वह उसे पहले क्रेता को वापस कर सकता है। यह 'फ़तावा काज़ी खां' में लिखा है। 'मुनतका' में उल्लेख है कि किसी ने दूसरे से एक दीनार दिरहमों के बदले खरीदा और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर दीनार खरीदने वाले ने उस दीनार को किसी दूसरे के हाथ बेच दिया, फिर दूसरे क्रेता ने उसमें कोई दोष पाया और बिना काज़ी के आदेश के पहले क्रेता को वापस कर दिया, तो पहले क्रेता को यह अधिकार है कि उसी दोष के कारण अपने विक्रेता को वापस कर दे। इसी प्रकार यदि किसी ऋणदाता (कर्ज़ख्वाह) ने अपने ऋणी (कर्ज़दार) से दिरहम लेकर अपने कब्ज़े में कर लिए और उन्हें अपने किसी अन्य ऋणदाता को दे दिया, फिर उस ऋणदाता ने उन्हें खोटा (ज़्यूफ़) पाया और काज़ी के आदेश के बिना वापस कर दिया, तो उसे अधिकार होगा कि पहले वाले को यानी अपने ऋणी को वापस कर दे। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

क्रेता ने यदि 'खियार-ए-ऐब' (दोष का विकल्प) में विक्रेता से कहा कि "अगर मैं तुझे आज वापस न कर दूँ तो मैं दोष पर संतुष्ट हो गया", तो यह कहना व्यर्थ (बातिल) है और उसे दोष के कारण वापस करने का अधिकार बना रहेगा।☆

'मुनतका' में उल्लेख है कि किसी ने एक गुलाम खरीदा और उसे अंधा पाया और क्रेता ने विक्रेता से कहा कि "मेरा इरादा यह है कि मैं इसे अपनी कसम के कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) में आज़ाद करूँ अतः यदि कफ़्फ़ारे में इसे आज़ाद करना जायज़ होगा तो ले लूँगा अन्यथा वापस कर दूँगा", तो उसे अधिकार है कि उसे वापस कर दे। यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने एक 'हरवी' कपड़ों की गठरी खरीदी और क्रेता ने कपड़ों में दोष पाया और उसने केवल गठरी को नष्ट कर दिया है, तो 'मुनतका' में लिखा है कि वह पूरे मूल्य के बदले कपड़ों को वापस कर सकता है। शेख रह. ने फरमाया कि दासी और गुलाम में अगर उनके कपड़े नष्ट करने के बाद दोष पाएँ तो उनका भी नियम वैसा ही होना चाहिए कि पूरे मूल्य के बदले उसे वापस करने का अधिकार है। यह...

اُس کی قیمت اس خطا واری کے ساتھ اور بدون خطا واری کے اندازہ کی جائے اور جو کچھ فرق ان دونوں قیمتوں میں ہو وہ بائع سے واپس لے اور اگر کوئی غلام خریدا کہ جس نے چوری کی تھی اور مشتری کو اس کی خبر نہ ہوئی اور مشتری کے پاس اُس کا ہاتھ کاٹ ڈالا گیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اُس کو واپس کر کے اپنا تمام ثمن پھیر لے اور صاحبین نے کہا کہ واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن نقصانِ عیب لے سکتا ہے پس اُس غلام کی خطا وار اور بے خطا دونوں طرح سے قیمت اندازہ کی جائے گی اور دونوں قیمتوں میں جو فرق ہے وہ بائع سے واپس لے گا اور اگر غلام نے بائع کے پاس چوری کی تھی پھر مشتری کے پاس چوری کی اور دونوں وجہوں سے اُس کو شرعی سزا ملی تو صاحبین کے نزدیک نقصانِ عیب لے سکتا ہے جیسا بیان ہوا اور امام کے نزدیک بلا رضا مندی بائع کے واپس نہیں کر سکتا ہے کیونکہ اُس میں نیا عیب پیدا ہو گیا اور چوتھائی ثمن واپس لے گا کیونکہ آدمی کا ہاتھ اُس کے آدھے کے برابر ہے اور وہ ہاتھ دو جرموں سے تلف ہوا تو چوتھائی ایک کو لازم ہوگی اور اگر بائع نے اُس کو قتل کر دیا تو مشتری بائع سے تین چوتھائی ثمن واپس لے گا اور اگر غلام چند بار فروخت کیا گیا اور ایک سے دوسرے کے ہاتھ پڑا پھر اس صورت میں اس اخیر مشتری کے پاس اُس کا ہاتھ کاٹا گیا یا قتل کیا گیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک مسئلہ استحقاق کے مانند سب بائع باہم ایک دوسرے سے واپس لیں گے اور صاحبین کے نزدیک یہ امر بمنزلہ عیب کے ہے پس اخیر کا مشتری اپنے بائع سے رجوع کر سکتا ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ مشتری اس سے خبردار نہ ہو اور اگر جانتا تھا تو صاحبین کے نزدیک کچھ نہیں لے سکتا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اصح روایت کے موافق رجوع کر سکتا

ہے کیونکہ امام کے نزدیک یہ امر بمنزلہ استحقاق کے ہے اور استحقاق سے آگاہ ہونا امام کے نزدیک رجوع سے مانع نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

یہی جامع الصغیر میں لکھا ہے پس اگر مشتری نے غلام کو مال کے عوض آزاد کر دیا پھر وہ قتل کیا گیا یا اُس کا ہاتھ کاٹا گیا تو صاحبین کے نزدیک نقصانِ عیب لے سکتا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں لے سکتا ہے اور اگر بدون مال کے آزاد کر دیا تو ہمارے نزدیک رجوع کر سکتا ہے یہ جامع الصغیر میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام خریدا اور اُس پر قبضہ کر لیا پھر اُس کو بائع کے ہاتھ فروخت کر دیا اور بائع نے اُس میں کوئی پرانا عیب پایا تو امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اس کو پہلے مشتری کو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ منتقٰی میں مذکور ہے کہ کسی نے دوسرے سے ایک دینار عوض درہموں کے خرید لیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر دینار خریدنے والے نے اس دینار کو کسی دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا پھر دوسرے مشتری نے اُس میں کوئی عیب پایا اور بلا حکم قاضی کے پہلے مشتری کو واپس کر دیا تو پہلے مشتری کو یہ اختیار ہے کہ اسی عیب کی وجہ سے اپنے بائع سے واپس کر دے اور اسی طرح پر اگر کسی قرض خواہ نے درہموں کو اپنے قرض دار سے لے کر اپنے قبضہ میں کر لیا اور اُن کو اپنے قرض خواہ کو دے دیا پھر اُس قرض خواہ نے ان کو زبوف پایا اور بدونِ حکم قاضی کے اُس کو واپس کر دے تو اُس کو اختیار ہوگا کہ پہلے کو یعنی اپنے قرض دار کو واپس کر دے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

مشتری نے اگر خیارِ عیب میں بائع سے کہا کہ اگر میں تجھے آج واپس نہ کر دوں تو میں عیب پر راضی ہو گیا پس یہ کہنا باطل ہے اور اُس کو عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار باقی رہے گا☆

منتقٰی میں مذکور ہے کہ کسی نے ایک غلام خریدا اور اُس کو اندھا پایا اور مشتری نے بائع سے کہا کہ میرا ارادہ یہ ہے کہ میں اس کو اپنے قسم کے کفارہ میں آزاد کروں پس اگر کفارہ میں اس کا آزاد کرنا جائز ہو گا تو لے لوں گا ورنہ واپس کر دوں گا تو اُس کو اختیار ہے کہ اُس کو واپس کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک ہروی کپڑوں کی گٹھڑی خریدی اور مشتری نے کپڑوں میں عیب پایا اور اُس نے فقط گٹھڑی کو تلف کر دیا ہے تو منتقٰی میں لکھا ہے کہ تمام ثمن کے عوض کپڑوں کو واپس کر سکتا ہے۔ شیخؒ نے فرمایا کہ باندی اور غلام میں اگر ان کے کپڑے تلف کرنے کے بعد عیب پائے تو اُن کا بھی حکم ایسا ہی ہونا چاہیے کہ بعوض پورے ثمن کے اُس کو واپس کرنے کا اختیار ہے یہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 316 | Book of Sales

It is stated in 'Fusul al-Imadiyya' and narrated from Imam Muhammad in 'al-Muntaqa' that if a buyer, during the option of defect, says to the seller, "If I do not return it to you today, I accept the defect," such a statement is void, and his right to return it due to the defect remains. This is recorded in 'al-Dhakhira'. If a person buys a house from another, and a third party claims a right of water-flow in it and provides witnesses, this is considered a defect. Thus, if the buyer agrees, he may take it for the full price; otherwise, he may return it. If the buyer has constructed any building in it, he has the right to demolish it, but he cannot claim the cost of that building. This is noted in 'al-Zahiriyya'.

If a slave authorized for trade buys something and finds it defective, even if the seller waived the price or gifted it and the slave accepted, the option to return it due to the defect is lost. In a similar case, if a free person is assumed instead of a slave, and they find a defect after taking possession, they cannot return it; however, if the defect is found before possession, it can be returned. This is in 'al-Dhakhira'. If a buyer, after or before knowing of a defect, claims the item belongs to someone other than the seller, and that person denies it, the buyer can return it to the seller. If a buyer sells an item despite knowing of a defect, and the second buyer returns it, the first buyer cannot return it to the original seller even if the first return was a rescission. This is in 'Wajiz al-Kardari'. If an item sold is returned for a reason constituting total rescission, and the buyer then discovers a pre-existing defect from the seller's side, he can return it. This is in 'al-Dhakhira'.

A person bought a slave in exchange for an unspecified 'Kur' (measure) whose qualities were described, and both took possession. If the seller finds a defect in the 'Kur' and another defect develops while in his possession, he cannot return anything. If the 'Kur' was specific at purchase, he can claim the value of the loss from the slave. If the seller of the 'Kur' (the slave buyer) agrees to take the 'Kur' back and return the slave, he is entitled to do so. If someone borrows a 'Kur' of wheat, takes possession, and then buys it from the lender for a hundred Dirhams, and later finds a defect in the 'Kur', according to Imam Abu Yusuf, he can return it, but according to Imam Abu Hanifa's view, he cannot. Similarly, if the debt was in Dirhams and the lender bought Dinars in exchange and took possession, and then the borrower found the Dirhams to be counterfeit, he can exchange them. This is according to Imam Abu Yusuf, as recorded in 'al-Muhit'.

It should be clear that where a buyer has the right to return, if he declares the sale void in the seller's presence before taking possession, the sale is cancelled regardless of the seller's acceptance. If said after possession and the seller accepts, the sale is cancelled; if not accepted, it remains. If said in the seller's absence, the sale is not cancelled even if prior to possession. This is in 'al-Dhakhira'. If a grapevine is bought with its fruit and a defect is found, it must be returned immediately upon discovery; harvesting or leaving the fruit makes the return prohibited. This is in 'al-Sirajiyya'. If two slaves or cloths are bought in one transaction and one is possessed, and a defect is found in the unpossessed one, the buyer has the option that if...

1- Unspecified 'Kur', e.g., a 'Kur' of medium-quality white wheat. 2- In the presence of the seller, so that the seller is informed. 3- Ghalla: Fruit. 4- One bid/transaction.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 | 316 | किताब अल-बुयूअ

फसूल ए इमादीया में है और मुन्तकी में इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि मुश्तरी ने अगर खियार-ए-एब में बायेअ से कहा कि अगर मैं तुझे आज वापस न कर दूँ तो मैं एब पर राजी हो गया तो ये कहना बातिल है और उसको एब की वजह से वापस करने का इख्तियार बाकी रहेगा, ये ज़खीरा में लिखा है। किसी शख्स ने दूसरे से एक घर खरीदा और उस घर में किसी अजनबी ने अपने पानी बहने का दावा किया और उस दावे पर गवाह कायम किए तो ये एब के दर्जे में है, पस अगर मुश्तरी को मंजूर हो तो पूरे दाम के बदले उसको ले ले और अगर चाहे तो वापस कर दे, पस अगर मुश्तरी ने उसमें कोई इमारत बनाई हो तो उसको उस इमारत के तोड़ देने का इख्तियार है और उस इमारत की कीमत लेने का इख्तियार नहीं है, ये ज़हीरिया में लिखा है।

अगर उस गुलाम ने जिसे तिजारत के लिए इजाजत दी गई है, कोई चीज़ खरीदी और उसे एबदार पाया और हालाँकि बायेअ ने उसे दाम माफ कर दिए या उसे हिबा कर दिया और गुलाम ने उसे कुबूल कर लिया था तो एब की वजह से उसे वापस करने का इख्तियार नहीं है। और इसी मसले में अगर गुलाम के बजाए आज़ाद फर्ज किया जाए और कब्ज़ा कर लेने के बाद वह बिक्री की चीज़ में एब पाए तो वापस नहीं कर सकता और अगर कब्ज़े से पहले एब पाए तो वापस कर सकता है, ये ज़खीरा में लिखा है। किसी मुश्तरी ने एब की जानकारी होने के बाद या उससे पहले यूँ इकरार किया कि यह बिक्री की चीज़ बायेअ के अलावा फलां शख्स की है और उस शख्स ने उसे झूठा बताया तो मुश्तरी को इख्तियार है कि बायेअ को वापस करे। और अगर मुश्तरी ने एब से खबरदार होने के बावजूद किसी शख्स के हाथ बेच दिया और उस दूसरे मुश्तरी ने फिर उसे यह बिक्री वापस कर दी, तो यह वापस करना अगरचे फस्ख (रद्द) के तौर पर होता है, फिर भी मुश्तरी-ए-अव्वल को अपने बायेअ को वापस करने का इख्तियार न होगा, ये वजीज़ करदरी में लिखा है। अगर मुश्तरी ने बिक्री की चीज़ को बेच दिया फिर उसके पास वह वापस कर दी गई और ऐसे सबब से वापस की गई जो हर तरह से फस्ख है, फिर मुश्तरी उसके ऐसे एब पर मुत्तले हुआ जो बायेअ के पास था तो उसको वापस कर सकता है, ये ज़खीरा में लिखा है।

एक शख्स ने एक गुलाम एक गैर-मुअय्यन 'कुर' के बदले खरीदा जिसका वस्फ बयान कर दिया और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर गुलाम बेचने वाले ने 'कुर' में कुछ एब पाया और उसके पास उसमें दूसरा एब पैदा हो गया तो उसे कुछ वापस लेने का इख्तियार नहीं। और अगर खरीदारी के वक्त

'कुर' मुअय्यन हो तो जिस कदर नुकसान 'कुर' में है, उसी कदर गुलाम में से लेने का इख्तियार है। लेकिन अगर बायेअ-ए-'कुर' यानी गुलाम का खरीदार इस बात पर राजी हो कि मैं इस 'कुर' को वापस लेता हूँ और गुलाम को वापस देता हूँ तो उसको यह हक हासिल है। किसी ने दूसरे शख्स से एक 'कुर' गेहूं कर्ज लिया और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उससे सौ दिरहम खरीदे यानी कर्ज लेने वाले ने कर्ज देने वाले से वह कर्ज के गेहूं खरीद लिए, फिर उसने 'कुर' में कुछ एब पाया तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक उसको एब की वजह से वापस कर सकता है और इमाम अबू हनीफा के कौल के कयास पर वापस नहीं कर सकता। और इसी तरह अगर कर्ज दिरहम हों और कर्ज देने वाले ने उसके बदले दीनार खरीदे और दीनारों पर कब्ज़ा कर लिया, फिर कर्ज लेने वाले ने दिरहमों को ज़यूफ (खोटा) पाया तो उसे बदल लेने का इख्तियार है, यह कौल इमाम अबू यूसुफ के मुवाफिक है, यह मुहीत में लिखा है।

वाजेह हो कि जिस जगह मुश्तरी को वापस करने का हक साबित है, वहां अगर बायेअ के रूबरू कब्ज़े से पहले यूँ कहे कि मैंने बिक्री बातिल कर दी तो बिक्री टूट जाएगी, चाहे बायेअ कुबूल करे या न करे। और अगर कब्ज़े के बाद कहेगा और बायेअ ने कुबूल कर लिया तो भी बिक्री टूट जाएगी, और अगर कुबूल न किया तो बिक्री न टूटेगी। और अगर बायेअ की गैर-मौजूदगी में कहा तो बिक्री न टूटेगी, अगरचे कब्ज़े से पहले कहा हो, यह ज़खीरा में लिखा है। अगर अंगूर की बेल फल के साथ खरीदी, फिर उसमें एब पाया, पस अगर वापस करने का इरादा करे तो जिस वक्त उसने एबदार पाया है उसी वक्त वापस कर दे, क्योंकि अगर उसने फल जमा कर लिया या छोड़ दिया तो वापस करना मुम्तेन (असंभव) हो जाएगा, यह सिराजिया में लिखा है। अगर किसी ने दो गुलाम या दो कपड़े या इसी तरह की चीज़ एक ही सौदे में खरीदे और एक पर कब्ज़ा कर लिया और दूसरे में, जिस पर कब्ज़ा नहीं किया है, एब पाया तो उसको यह इख्तियार है कि अगर...

1- कुर गैर-मुअय्यन जैसे सफेद औसत गेहूं का कुर। 2- बायेअ के रूबरू, यानी सामने होने से मकसद ये है कि बायेअ आगाह हो जाए। 3- गल्ला: फल। 4- एक बोली/सौदा।

فصول عمادیہ میں ہے اور منتقی میں امام محمد سے روایت ہے کہ مشتری نے اگر خیار عیب میں بائع سے کہا کہ اگر میں تجھے آج واپس نہ کر دوں تو میں عیب پر راضی ہو گیا پس یہ کہنا باطل ہے اور اس کو عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار باقی رہے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے دوسرے سے ایک دار خریدا اور اس دار میں کسی اجنبی نے اپنے پانی بہنے کا دعویٰ کیا اور اس دعوٰی پر گواہ قائم کیے تو یہ بمنزلہ عیب کے ہے پس اگر مشتری کو منظور ہو تو پورے ثمن کے عوض اس کو لے لے اور اگر چاہے تو واپس کر دے پس اگر مشتری نے اس میں کوئی عمارت بنائی ہو تو اس کو اس عمارت کے توڑ دینے کا اختیار ہے اور اس عمارت کی قیمت لینے کا اختیار نہیں ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر اس غلام نے کہ جس کو تجارت کے واسطے اجازت دی گئی ہے کوئی چیز خریدی اور اس کو عیب دار پایا اور حالانکہ بائع نے اس کو ثمن معاف کر دیا یا اس کو ہبہ کر دیا اور غلام نے اس کو قبول کر لیا تھا تو عیب کی وجہ سے اس کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اسی مسئلہ میں اگر بجائے غلام کے آزاد فرض کیا جائے اور قبضہ کر لینے کے بعد وہ بیع میں عیب پائے تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر قبضہ سے پہلے عیب پائے تو واپس کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ کسی مشتری نے عیب پر آگاہ ہونے کے بعد یا اس سے پہلے یوں اقرار کیا کہ یہ بیع سوائے بائع کے فلاں شخص کی ہے اور اس شخص نے اس کو جھوٹا بتلایا تو اس مشتری کو اختیار ہے کہ بائع کو واپس کرے اور اگر مشتری نے عیب سے خبردار ہونے کے باوجود کسی شخص کے ہاتھ فروخت کر دیا اور اس دوسرے مشتری نے پھر اس کو یہ بیع واپس کر دی تو یہ واپس کرنا اگرچہ بطور فسخ کے ہوتا ہم مشتری اول کو اپنے بائع کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا یہ وجیز کردی

میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے بیع کو فروخت کر دیا پھر اس کے پاس وہ واپس کر دی گئی اور ایسے سبب سے واپس کی گئی کہ جو ہر طرح فسخ ہے پھر مشتری اس کے ایسے عیب پر مطلع ہوا کہ جو بائع کے پاس تھا تو اس کو واپس کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے ایک غلام بعوض ایک کر غیر معین کے خریدا کہ جس کا وصف بیان کر دیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر غلام بیچنے والے نے کر میں کچھ عیب پایا اور اس کے پاس اس میں دوسرا عیب پیدا ہو گیا تو اس کو کچھ واپس کر لینے کا اختیار نہیں اور اگر خرید کے وقت کر معین ہو تو جس قدر نقصان کر میں ہے اسی قدر غلام میں سے لینے کا اختیار ہے لیکن اگر بائع کر کا یعنی غلام کا خریدنے والا اس بات پر راضی ہو کہ میں اس کر کو واپس لیتا ہوں اور غلام کو واپس دیتا ہوں تو اس کو یہ استحقاق ہے کسی نے دوسرے شخص سے ایک کر گیہوں قرض لیے اور اس پر قبضہ کر لیا پھر اس سے سو درہم خرید کیے یعنی قرض لینے والے نے قرض دینے والے سے وہ قرض کے گیہوں خرید لیے پھر اس نے کر میں کچھ عیب پایا تو امام ابو یوسف کے نزدیک اس کو عیب کی وجہ سے واپس کر سکتا ہے اور امام ابو حنیفہ کے قول کے قیاس پر واپس نہیں کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر قرض درہم ہوں اور قرض دینے والے نے اس کے عوض دینار خریدے اور دیناروں پر قبضہ کر لیا پھر قرض لینے والے نے درہموں کو زبوف پایا تو اس کو بدل لینے کا اختیار ہے یہ قول امام ابو یوسف کے موافق ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

واضح ہو کہ جس جگہ مشتری کو واپس کرنے کا حق ثابت ہے وہاں اگر بائع کے روبرو قبضہ سے پہلے یوں کہے کہ میں نے بیع باطل کر دی تو بیع ٹوٹ جائے گی خواہ بائع قبول کرے یا نہ کرے اور اگر قبضہ کے بعد کہے گا اور بائع نے قبول کر لیا تو بھی بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر قبول نہ کیا تو بیع نہ ٹوٹے گی اور اگر بدون حاضری بائع کے کہا تو بیع نہ ٹوٹے گی اگرچہ قبضہ سے پہلے کہا ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر انگور کا تاک مع غلہ کے خریدا پھر اس میں عیب پایا پس

اگر واپس کرنے کا ارادہ کرے تو جس وقت اس نے عیب دار پایا ہے اسی وقت واپس کر دے کیونکہ اگر اس نے غلہ کو جمع کیا یا چھوڑ دیا تو واپس کرنا ممتنع ہو جائے گا یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دو غلام یا دو کپڑے یا مثل اس کے ایک صفقة میں خریدے اور ایک پر قبضہ کر لیا اور دوسرے میں جس پر قبضہ نہیں کیا ہے عیب پایا تو اس کو یہ اختیار ہے کہ اگر...

۱- کر غیر معین مثلاً کر گیہوں سفید متوسط گٹھیا ۱۲- ۲- قول بائع کے رو برو یعنی روبرو سے یہ غرض ہے کہ بائع آگاہ ہو جائے ۱۲- ۳- غلہ پھل ۱۲- ۴- ایک بولی ۱۲-

The buyer may choose to take both items for the full price or return both. In such a situation, he does not have the option to keep the sound item and return the defective one in exchange for its proportionate share of the price. If a defect is found after possession has been taken, there is a difference of opinion. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that he said: the buyer may return only the defective one. However, the correct view is that he must either keep both or return both. If the buyer says, "I will accept the defective item but I will claim compensation for the loss in value," he does not have that right. But if he had already taken possession of both and then discovered a defect in one, he has the right to return only the defective one; this is mentioned in *Fath al-Qadir*.

The buyer does not have the right to return both items without the seller's consent [after partial possession]; this is stated in *Al-Muhit*. Furthermore, this ruling applies when it is possible to benefit from one of the items while keeping it. If there are two items where it is customary not to benefit from one without the other—such as a pair of socks, a pair of shoes, or double doors—and one of them is found to be defective, there is a consensus (*ijma*) that the buyer must either keep both or return both. This is mentioned in *Fath al-Qadir*. If a pair of oxen is purchased and after taking possession, one is found to be defective, and the buyer intends to return only the defective one, the apparent ruling is that he has such an option. However, our scholars (*Mashaikh*) have stated that if the two are accustomed to working together such that one cannot function without the other, the buyer does not have the right to return only the defective one, and they shall be considered as a single unit. This is stated in *Al-Muhit*. If two slave girls are purchased and possession is not taken of either, until a defect is found in one and possession is taken of it, then both become binding upon him. If possession was taken of the non-defective one first, he may return both. If, after taking possession of both, he sells the non-defective one, or frees them before or after possession, then the defective one becomes binding upon him; this is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*.

If a bale of Haravi cloth is purchased and the buyer removes one piece, cuts and sews it, or sells it, and then discovers a defect in another piece from the bale, the buyer has the option to keep the remaining pieces and return only the defective one. The seller does not have the right to refuse the return by saying, "I want all the pieces back." However, if the buyer agrees, it can be done. If the buyer had not cut and sewn the cloth and the seller agrees to take back the bale along with the cut piece, the

buyer has that right; this is stated in *Al-Muhit*. If someone buys a date-palm orchard and it bears fruit, but the fruit is subsequently destroyed by a natural disaster, he may still return the orchard due to an inherent defect. However, if the seller had already consumed the fruit, it cannot be returned; this is stated in *Al-Kafi*. If someone buys a date tree along with its plot (2) of land and its fruit, and the buyer has not yet taken possession when the seller harvests the fruit: if the harvesting caused damage to the tree or the fruit—for instance, if they were not yet ready for harvest—then the buyer has the option (*khiyar*) to cancel the deal. If no damage occurred, the buyer has no such option. If the buyer took possession of both and then found a defect in one, he may return only that one. If the buyer took possession of both before harvesting and then found a defect, he may return only that one. If the buyer took possession of both before harvesting, then harvested the fruit himself without causing damage to the fruit or the tree, and then found a defect in one, he does not have the right to return only one, but may return both due to the defect. If the buyer's act of harvesting caused damage to one and then a defect was found, he cannot return either, but may claim compensation for the defect. However, if the seller is willing to take them back despite the new defect caused by the buyer, they shall be returned. Similarly, if one...

1. Even if it occurred after possession without the seller's consent. 2. The extent to which it stands in the ground.

फ़तावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द (4) किताबुल बुयूँ (बिक्री की पुस्तक) 317

चाहे तो दोनों को पूरे मूल्य (थमन) में ले ले, अन्यथा दोनों को वापस कर दे। ऐसी स्थिति में यह अधिकार नहीं है कि वह सही व दुरुस्त वस्तु को रख ले और दोषपूर्ण (ऐबदार) को उसके मूल्य के हिस्से के बदले वापस कर दे। और यदि कब्ज़ा करने के बाद उसमें दोष पाया गया, तो इसमें मतभेद है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया कि केवल उसी को वापस कर दे, और सही मत यह है कि या तो दोनों को ले ले या दोनों को वापस करे। और यदि खरीदार (मुश्तरी) ने कहा कि मैं दोषपूर्ण वस्तु ले लेता हूँ और इसकी कमी का हर्जाना ले लूँगा, तो उसे यह अधिकार नहीं है। और यदि उसने दोनों पर कब्ज़ा कर लिया हो और फिर एक में दोष पाया, तो उसे केवल दोषपूर्ण वस्तु वापस करने का अधिकार है। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है।

विक्रेता (बाइ) की सहमति के बिना दोनों को वापस कर देने का अधिकार नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। फिर यह आदेश उस स्थिति में है जब दोनों में से एक को पास रखकर उससे लाभ प्राप्त किया जा सके। और यदि ऐसी दो चीजें हों जिनमें से एक से लाभ उठाने की आदत न हो, जैसे कि एक जोड़ी मोज़े या जूते या दरवाज़े के किवाड़ खरीदे और उनमें से एक को दोषपूर्ण पाया, तो इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि वह या तो दोनों को रख ले या दोनों को वापस कर दे। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि एक जोड़ी बैल खरीदे और कब्ज़ा करने के बाद एक में दोष पाया और केवल उसे वापस करने का इरादा किया, तो ज़ाहिरी हुक्म यह है कि उसे ऐसा अधिकार है। हमारे आचार्यों (मशाइख) ने फ़रमाया है कि यदि दोनों की साथ काम करने की आदत हो गई हो और स्थिति ऐसी हो गई हो कि एक दूसरे के बिना काम न करता हो, तो खरीदार को केवल दोषपूर्ण को वापस करने का अधिकार नहीं है और वे दोनों एक ही वस्तु के समान माने जाएँगे। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो दासियाँ खरीदीं और दोनों पर कब्ज़ा नहीं किया, यहाँ तक कि उनमें से एक में दोष पाया और उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो दोनों खरीदार के ज़िम्मे अनिवार्य हो जाएँगी। और यदि दोषरहित पर कब्ज़ा किया, तो दोनों को वापस कर सकता है। और यदि दोषरहित वस्तु को दोनों पर कब्ज़ा करने के बाद बेच दिया और कब्ज़ा करने से पहले या बाद में दोनों को आज़ाद कर दिया, तो दोषपूर्ण वस्तु को स्वीकार करना अनिवार्य हो जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

यदि एक 'हरवी' कपड़ों की गठरी खरीदी और उसमें से एक कपड़ा निकालकर उसे कटवा कर सिलवा लिया या उसे बेच दिया, फिर गठरी के किसी कपड़े में दोष पाया, तो खरीदार को यह अधिकार है कि वह गठरी के बाकी कपड़े रख ले और केवल दोषपूर्ण कपड़े को वापस कर दे।

विक्रेता को यह अधिकार नहीं है कि वह कहे कि मैं इसे वापस नहीं लूँगा, मुझे सभी कपड़े वापस चाहिए। लेकिन यदि खरीदार चाहे तो ऐसा हो सकता है। और यदि खरीदार ने कपड़े को काटकर सिलवाया नहीं था और विक्रेता इस बात पर राज़ी हो गया कि गठरी कटे हुए कपड़े के साथ वापस ले ले, तो उसे यह अधिकार है। यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने खजूर का बाग़ खरीदा और उसमें फल आए, फिर फल प्राकृतिक आपदा (आसमानी आफ़त) से नष्ट हो गए, तो किसी दोष के कारण वह उसे वापस कर सकता है। लेकिन यदि विक्रेता ने उन्हें खा लिया, तो वापस नहीं कर सकता। यह 'काफ़ी' में लिखा है। किसी ने खजूर का पेड़ उसकी जगह (2) ज़मीन और फलों सहित खरीदा और खरीदार ने अभी कब्ज़ा नहीं किया था कि विक्रेता ने फल झाड़ लिए। यदि फल तोड़ने से पेड़ या फलों को नुकसान पहुँचा—उदाहरण के तौर पर वे तोड़ने लायक नहीं थे—तो खरीदार को सौदा रद्द करने का विकल्प (खियार) प्राप्त होगा। और यदि कोई नुकसान नहीं हुआ, तो खरीदार को विकल्प नहीं है। फिर यदि खरीदार ने दोनों पर कब्ज़ा कर लिया और फिर एक में दोष पाया, तो केवल उसे वापस कर सकता है। और यदि फल तोड़ने से पहले खरीदार ने दोनों पर कब्ज़ा कर लिया और फिर दोष पाया, तो केवल उसे वापस कर सकता है। और यदि फल तोड़ने से पहले खरीदार ने दोनों पर कब्ज़ा कर लिया, फिर फल तोड़े और इससे फलों या पेड़ को कोई नुकसान नहीं पहुँचा, फिर एक में दोष पाया, तो उसे केवल एक को वापस करने का अधिकार नहीं है, बल्कि वह दोष के कारण दोनों को वापस कर सकता है। और यदि फल तोड़ने से किसी एक में नुकसान आया और फिर दोष पाया, तो वह किसी को वापस नहीं कर सकता, और दोष का हर्जाना ले सकता है। लेकिन यदि विक्रेता खरीदार द्वारा पैदा किए गए उस दोष के साथ वापस लेने को तैयार हो, तो वापस हो जाएँगे। इसी तरह यदि एक...

1. भले ही कब्ज़े के बाद विक्रेता की सहमति के बिना हुआ हो। 2. जितनी जगह वह ज़मीन में स्थित है।

چاہے تو دونوں کو پورے ثمن میں لے لے ورنہ دونوں کو واپس کر دے اور ایسی صورت میں یہ اختیار نہیں ہے کہ صحیح و سالم کو لے لے اور عیب دار کو اُس کے حصہ ثمن کے عوض واپس کر دے اور اگر قبضہ کیے ہوئے میں عیب پایا تو اُس میں اختلاف ہے امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اُنہوں نے فرمایا کہ فقط اُس کو واپس کر دے اور صحیح یہ ہے کہ دونوں کو لے یا دونوں کو واپس کرے اور اگر مشتری نے کہا کہ میں عیب دار کو لے لیتا ہوں اور اس کا نقصان لے لوں گا تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اگر اُس نے دونوں پر قبضہ کر لیا ہو پھر ایک میں عیب پایا تو اُس کو فقط عیب دار واپس کر دینے کا اختیار ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

بدون رضا مندی بائع کے دونوں کو واپس کر دینے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ پھر یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب دونوں میں سے ایک کو باقی رکھ کر اس سے نفع حاصل کیا جا سکتا ہے اور اگر ایسی دو چیزیں ہوں کہ جس میں ایک سے نفع اٹھانے کی عادت نہیں ہے جیسے کہ ایک جوڑی موزے یا جوتیاں یا کیواڑ خریدے اور ان دونوں میں ایک کو عیب دار پائے تو اس پر اجماع ہے کہ دونوں کو لے لے یا دونوں کو واپس کر دے گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر ایک جوڑی بیل خریدے پھر قبضہ کرنے کے بعد ایک کو عیب دار پایا اور فقط عیب دار واپس کر دینے کا قصد کیا تو ظاہر حکم یہ ہے کہ اُس کو ایسا اختیار ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا ہے کہ اگر دونوں میں ساتھ کام کرنے کی عادت ہو گئی اور ہر ایک ایسا ہو گیا ہے کہ بدون اُس دوسرے کے کام نہیں کرتا ہے تو مشتری کو صرف عیب دار واپس کر دینے کا اختیار نہیں ہے اور وہ دونوں بمنزلہ ایک چیز کے شمار ہوں گے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر دو باندیاں خریدیں اور دونوں پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ اُن میں سے ایک میں عیب پایا اور اُس پر قبضہ کر لیا تو دونوں اُس

کے ذمہ لازم ہو جائیں گی اور اگر بے عیب پر قبضہ کیا تو دونوں کو واپس کر سکتا ہے اور اگر بے عیب کو دونوں پر قبضہ کرنے کے بعد فروخت کر دیا اور قبضہ سے پہلے یا بعد دونوں کو آزاد کر دیا تو اُس کو عیب دار لازم ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک ہروی کپڑوں کی گٹھڑی خریدی اور اُس میں سے ایک کپڑا نکال کر اُس کو قطع کرا کے سلایا یا اُس کو فروخت کر دیا پھر گٹھڑی کے کسی کپڑے میں عیب پایا تو مشتری کو یہ اختیار ہے کہ گٹھڑی کے باقی کپڑے رکھے لے اور فقط عیب دار کو واپس کر دے اور بائع کو یہ اختیار نہیں ہے کہ کہے کہ میں اس کو واپس نہیں کرتا ہوں مجھے تمام کپڑے پھیر لینا پسند ہیں لیکن اگر مشتری چاہے تو ہو سکتا ہے اور اگر مشتری نے کپڑے کو قطع کرا کر سلایا نہ تھا اور بائع اس بات پر راضی ہوا کہ گٹھڑی مع قطع کیے ہوئے کپڑے کے واپس کرے تو اُس کو یہ اختیار ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک خرما کا باغ خریدا اور اُس کے پاس اُس میں پھل آئے پھر پھل آسمانی آفت سے تلف ہو گئے تو کسی عیب کی وجہ سے اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر بائع نے اُس کو کھا لیا تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے کسی نے ایک خرما کا درخت مع اُس کے موضع (۲) زمین اور پھلوں کے خریدا اور مشتری نے اس پر ہنوز قبضہ نہیں کیا تھا کہ بائع نے اُس کے پھل جھاڑ لیے پس اگر اُس کے پھل توڑنے سے درخت یا پھل کو کچھ نقصان پہنچا مثلاً توڑنے کے قابل نہیں ہوتے تھے تو مشتری کو خیار حاصل ہوگا اور اگر کچھ نقصان نہیں ہوا تو مشتری کو خیار نہیں ہے پس اگر مشتری نے دونوں پر قبضہ کر لیا پھر ایک میں عیب پایا تو فقط اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر پھل توڑنے سے پہلے مشتری نے دونوں پر قبضہ کر لیا پھر ایک میں عیب پایا تو فقط اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر پھل توڑنے سے پہلے مشتری نے دونوں پر قبضہ کر لیا پھر مشتری نے پھل توڑے اور اس کے توڑنے سے پھلوں میں کچھ نقصان نہ آیا اور درخت کا بھی کچھ نقصان نہ ہوا پھر ایک میں عیب پایا تو اُس کو فقط ایک کے

واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور ایک کے عیب کی وجہ سے دونوں کو واپس کر سکتا ہے اور اگر مشتری کے پھل توڑنے سے کسی ایک میں نقصان آیا پھر اُس نے عیب پایا تو دونوں میں سے کسی کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان عیب لے سکتا ہے لیکن اگر بائع اس عیب کے ساتھ جو مشتری سے پیدا ہوا ہے واپس کرے تو واپس ہوں گے اسی طرح اگر ایک

۱۔ اگر چہ بعد قبضہ کے بدون رضا مندی بائع کے ہوا۔ ۲۔ جس قدر وہ زمین میں قائم ہے۔

Fatawa Alamgiri..... Volume 4 (318) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

If a goat was purchased that had hair on its back, and the seller sheared the hair before the buyer had taken possession, or if the buyer himself sheared the hair after taking possession, the ruling for this is similar to the ruling regarding fruits. This is recorded in Al-Muheet.

If someone purchased a pregnant goat and it gave birth while still with the seller, and no harm came to it due to the birth, the buyer has no right of rescission (khayar). If the buyer took possession of both (the goat and the offspring) and found a defect in one, he may return it in exchange for its proportionate share of the price. However, if the goat gave birth after the buyer took possession, he cannot return it. This is recorded in Muheet al-Sarakhsi. If someone bought a goat that had milk in its udders, and then either the seller or the buyer milked it, this milk is treated like an offspring, because at the time of attachment, it had no separate value, similar to a fetus. This is recorded in Al-Muheet. If someone purchased radishes or turnips (1) concealed underground and the buyer pulled them all up, finding a defect only after they were uprooted, he cannot return them but may claim compensation for the defect (reduction in price). This is recorded in Tatarkhaniya. If someone purchased an orchard and found some trees to be defective, Imam Abu Bakr (may Allah have mercy on him) stated that he must either take all of them or return all of them; he cannot return only the defective ones. If the trees are dispersed (2), Imam Abu Bakr stated that if the defect is found before possession, this same ruling applies, and if found after possession where the orchard was bought with the land, the same ruling applies. However, if only trees were purchased, he may return only the defective ones. This is recorded in Fatawa Qazi Khan.

If someone purchased a slave for a known partial price, and then a stranger came and added a piece of cloth to the transaction for the buyer, and the buyer took possession of it, that stranger shall be considered a 'Mutawwa' (3) (a volunteer/ donor). A portion of the price will be allocated for that cloth, and the owner of the cloth is implicitly considered to have agreed that the portion of the price for his cloth goes to the seller. Consequently, if the buyer finds a defect in the slave, he shall return the slave for its portion of the price, and the price portion for the cloth goes to the seller. If the buyer then finds a defect in the cloth as well, he shall return it to its original owner and recover its portion (4) of the price from the seller. If no defect is found in the slave but only in the cloth, he shall return it to the owner but cannot reclaim its portion of the price. If a defect is found in the slave thereafter, he may

return both for the full price to the seller. This is recorded in Al-Muheet. If both leaves of a door were purchased and, with the seller's permission, possession was taken of one while the other was destroyed while still with the seller, the loss is the seller's, and the buyer has the option to return the other leaf; taking possession of one is not like taking possession of both. However, if the buyer took possession of one and caused it to become defective, and the second was destroyed with the seller, the loss is the buyer's. If a ring was purchased containing a gemstone, and removing the gemstone was not harmful to either part, and after possession a defect was found in either the stone or the ring, the defective part may be returned. The same ruling applies to a sword whose hilt is plated with silver (5) and similarly to a belt. This is in Nahr al-Faiq.

The ruling mentioned regarding items sold by measure or weight applies to situations where all are in the same container. ★

If a single item is purchased and a defect is found in a portion of it before or after taking possession, the buyer does not have the right to return only the defective portion. If the item is of a single type sold by measure or weight and a defect is found in some of it, he cannot return only the defective part, whether before or after taking possession. Imam Zahid Ahmad Tawawisi quoted that based on the analogy (qiyas) of Imam Muhammad's (may Allah have mercy on him) view, it is mandatory to return the defective portion of measured or weighed goods if they are not in a single heap, provided that separating them does not aggravate the defect of the defective part. Similarly, if some small grains are found and the buyer intends to sift them and return the small grains that fall through the sieve.

---

(1) The same ruling applies to this. (2) 'Mutabaina' (dispersed) refers to the custom of planting trees scattered here and there in a field. (3) Mutawwa means one who gives for free (a donor). (4) Reclaim the price from the seller. (5) Provided that separating the silver is not harmful.

फ़तावा आलमगीरी..... खंड 4 (318) किताब अल-बुयू (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

यदि किसी ने एक बकरी खरीदी जिसकी पीठ पर बाल थे और विक्रेता (بائع) ने उसके बाल काट लिए जबकि खरीदार (مشترى) ने अभी तक उस पर कब्ज़ा नहीं किया था, या स्वयं खरीदार ने कब्ज़ा करने के बाद उसके बाल काट लिए, तो इसका नियम फलों के नियम के समान है। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने एक गर्भवती बकरी खरीदी और उसने विक्रेता के पास बच्चे को जन्म दिया और जन्म देने से उसे कोई नुकसान नहीं हुआ, तो खरीदार को विकल्प (خيار - अनुबंध रद्द करने का अधिकार) नहीं है। और यदि खरीदार ने दोनों (बकरी और बच्चे) पर कब्ज़ा कर लिया और उनमें से एक में दोष पाया, तो वह उसे उसकी कीमत के हिस्से के बदले वापस कर सकता है। लेकिन यदि खरीदार के कब्ज़ा करने के बाद बकरी ने बच्चे को जन्म दिया, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। यह 'मुहीत सुर्खसी' में लिखा है। यदि किसी ने एक बकरी खरीदी जिसके थनों में दूध था, फिर विक्रेता या खरीदार ने उसका दूध निकाल लिया, तो यह दूध बच्चे के समान माना जाएगा, क्योंकि जुड़े होने के समय बच्चे की तरह इसका कोई अलग मूल्य नहीं था। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने ज़मीन के नीचे दबी हुई मूली या शलजम (1) खरीदी और खरीदार ने उन सबको उखाड़ लिया, फिर उखाड़ने के बाद उनमें दोष पाया, तो वह उन्हें वापस नहीं कर सकता, लेकिन दोष के कारण होने वाले नुकसान की भरपाई (मूल्य में कमी) ले लेगा। यह 'तातारखानी' में लिखा है। यदि किसी ने पेड़ों का बाग खरीदा और उसके कुछ पेड़ दोषपूर्ण पाए, तो इमाम अबू बक्र (रह.) ने फरमाया है कि वह या तो सबको ले ले या सबको वापस कर दे, केवल दोषपूर्ण पेड़ों को वापस नहीं कर सकता। और यदि पेड़ अलग-अलग (2) हों, तो इमाम अबू बक्र (रह.) ने फरमाया कि यदि कब्ज़ा करने से पहले दोष पता चले तो यही नियम है, और यदि कब्ज़ा करने के बाद पता चले और बाग ज़मीन के साथ खरीदा गया हो तब भी यही नियम है। लेकिन यदि केवल पेड़ खरीदे गए हों, तो वह केवल दोषपूर्ण पेड़ों को वापस कर सकता है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

यदि किसी ने एक गुलाम एक निश्चित कीमत पर खरीदा, फिर एक अजनबी व्यक्ति आया और उसने बिक्री की वस्तु के साथ खरीदार के लिए एक कपड़ा और बढ़ा दिया, और खरीदार ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो वह अजनबी 'मुतव्व' (3) (उपहार देने वाला) माना जाएगा। उस कपड़े के लिए कीमत में से एक हिस्सा निर्धारित किया जाएगा और कपड़े का मालिक परोक्ष रूप से इस बात पर सहमत माना जाएगा कि उसके कपड़े का हिस्सा विक्रेता को मिले। अब यदि खरीदार ने गुलाम में कोई दोष

पाया, तो वह उसे उसकी कीमत के हिस्से के बदले वापस कर देगा और कपड़े का हिस्सा विक्रेता को मिलेगा। फिर यदि खरीदार ने कपड़े में भी दोष पाया, तो वह उसे उसके(मूल) मालिक को वापस कर दे और विक्रेता से उसका हिस्सा (4) वापस ले ले। और यदि गुलाम में कोई दोष नहीं मिला, केवल कपड़े में दोष मिला, तो उसे मालिक को वापस कर दे और उसका हिस्सा वापस नहीं लेगा। फिर यदि इसके बाद गुलाम में कोई दोष पाया जाए, तो वह पूरी कीमत के बदले उसे विक्रेता को वापस कर दे। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक दरवाज़े के दोनों पल्ले खरीदे गए और विक्रेता की अनुमति से एक पर कब्ज़ा कर लिया गया और दूसरा विक्रेता के पास नष्ट हो गया, तो वह विक्रेता का नुकसान माना जाएगा और खरीदार को अधिकार है कि वह चाहे तो दूसरा वापस कर दे; एक पर कब्ज़ा करना दोनों पर कब्ज़ा करने के समान नहीं है। और यदि खरीदार ने एक पर कब्ज़ा करके उसे दोषपूर्ण बना दिया और दूसरा विक्रेता के पास नष्ट हो गया, तो वह खरीदार का नुकसान माना जाएगा। यदि एक अंगूठी खरीदी गई जिसमें नगीना लगा था और नगीना निकालना दोनों (अंगूठी और नगीने) के लिए हानिकारक नहीं था, फिर कब्ज़ा करने के बाद नगीने या अंगूठी किसी एक में दोष पाया गया, तो वह उस दोषपूर्ण वस्तु को वापस कर सकता है। यही नियम उस तलवार का है जिसकी मूठ पर चांदी चढ़ी (5) हो और यही नियम पेटी (बेल्ट) का भी है। यह 'नहरुल फ़ैक' में है।

माप या तौल वाली चीजों में जो नियम बताया गया है, वह उस स्थिति पर लागू होता है जब सब एक ही बर्तन में हों। ★

यदि खरीदी हुई चीज़ एक ही हो और कब्ज़ा करने से पहले या बाद में उसके किसी टुकड़े में दोष पाया जाए, तो खरीदार को केवल दोषपूर्ण हिस्सा वापस करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि वह चीज़ माप या तौल वाली चीजों में से एक ही प्रकार की हो और उसके कुछ हिस्से में दोष मिले, तो वह केवल दोषपूर्ण हिस्से को वापस नहीं कर सकता, चाहे वह कब्ज़ा करने से पहले हो या बाद में। इमाम ज़ाहिद अहमद तावावीसी ने उद्धृत किया है कि इमाम मुहम्मद (रह.) के विचार के अनुसार, माप या तौल वाली वस्तु का दोषपूर्ण हिस्सा वापस करना अनिवार्य है, यदि वह एक ही ढेर (मजमा) न हो, बशर्ते कि अलग करने से दोष और न बढ़ जाए। इसी तरह यदि कुछ दाने छोटे मिलें और खरीदार का इरादा हो कि छलनी से छानकर छोटे दानों को वापस कर दे।

---

(1) इसका भी यही नियम है। (2) 'मुतबाइना' से तात्पर्य यह है कि खेत में यहाँ-वहाँ छिटपुट पेड़ लगाने का रिवाज था। (3) मुतव्व यानी मुफ्त (उपहार) देने वाला। (4) विक्रेता से कीमत ले। (5) चांदी अलग करना हानिकारक न हो।

بکری خریدی کہ جس کی پیٹھ پر بال تھے اور بائع نے اس کے بال کاٹ لیے اور مشتری نے ہنوز اس پر قبضہ نہیں کیا تھا یا خود مشتری نے قبضہ کرنے کے بعد اس کے بال کاٹ لیے تو اس کا حکم مثل پھلوں کے حکم کے ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک گابھن بکری خریدی اور وہ بائع کے پاس بچہ جنی اور جننے سے اس میں کچھ نقصان نہ آیا تو مشتری کو خیار نہیں ہے اور اگر مشتری نے دونوں پر قبضہ کر لیا اور ایک میں عیب پایا تو اس کو اس کے حصہ ثمن کے عوض واپس کر دے اور اگر مشتری کے قبضہ کرنے کے بعد بکری بچہ جنی تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک بکری خریدی اور اس کے تھنوں میں دودھ تھا پھر بائع یا مشتری نے اس کا دودھ دوہ لیا تو یہ دودھ بمنزلہ بچہ کے شمار ہوگا کیونکہ متصل ہونے کے وقت مثل بچہ کے اس کی کچھ قیمت نہ تھی یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے مولی یا شلجم (۱) زمین کے اندر پوشیدہ خریدے اور مشتری نے سب کو اکھاڑ لیا پھر سب اُکھاڑنے کے بعد اُس میں عیب پایا تو واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن نقصان عیب لے لے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے کسی نے درختوں کا باغ خریدا اور اُس کے بعض درخت عیب دار پائے تو امام ابوبکرؒ نے فرمایا ہے کہ سب کو لے یا سب کو واپس کر دے اور صرف عیب دار کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر درخت متبائنہ (۲) ہوں تو امام ابوبکرؒ نے فرمایا کہ اگر قبضہ سے پہلے ہو تو یہی حکم ہے اور اگر قبضہ کے بعد ہو اور باغ مع زمین خریدا ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر فقط درخت خریدے ہوں تو فقط عیب دار کو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام بعض ثمن معلوم کے خرید ا پھر ایک اجنبی آیا اور اُس نے مبیع کے ساتھ ایک کپڑا مشتری کے واسطے زیادہ کر دیا اور مشتری نے اُس پر قبضہ کر لیا تو یہ اجنبی مطوع (۳) ہے قرار دیا جائے گا اور اُس کپڑے کے واسطے ثمن میں سے حصہ مقرر ہو گا اور کپڑے کا مالک ضمناً اس بات پر راضی ہو گیا کہ اس کے کپڑے کا حصہ بائع کو ملے پس اگر مشتری نے غلام میں کوئی عیب پایا تو اس کے حصہ ثمن کے عوض واپس کر دے گا اور کپڑے کا حصہ بائع کو ملے گا پھر اگر مشتری نے کپڑے میں بھی عیب پایا تو اس کے مالک کو واپس کر دے اور بائع سے اس کا حصہ (۴) لے لے گا اور اگر غلام میں کوئی عیب نہ پایا صرف کپڑے میں عیب پایا تو اس کے مالک کو واپس کر دے اور اس کا حصہ نہ لے گا پھر اگر بعد اس کے غلام میں کوئی عیب پایا تو پورے ثمن میں بائع کو واپس کر دے یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک دروازے کے دونوں کواڑ خریدے اور بائع کی اجازت سے ایک پر قبضہ کر لیا اور دوسرا بائع کے پاس تلف ہو گیا تو بائع کا مال تلف ہوا اور مشتری کو اختیار ہے کہ چاہے دوسرا واپس کر دے اور ایک پر قبضہ کرنا دونوں کے قبضہ کرنے کے مانند نہیں ہے اور اگر مشتری نے ایک پر قبضہ کر کے اس کو عیب دار کر دیا اور دوسرا بائع کے پاس تلف ہوا تو مشتری کا مال تلف ہوا ایک انگوٹھی خریدی کہ جس میں نگینہ تھا اور نگینہ کا اُکھاڑنا دونوں میں سے کسی کو معرر نہ تھا پھر نگینہ یا انگوٹھی دونوں میں سے کسی ایک میں قبضہ کے بعد عیب پایا تو اس عیب دار کو واپس کر سکتا ہے اور یہی حکم اس تلوار کا ہے جس کے قبضہ پر چاندی چڑھی (۵) ہو اور ایسے پیٹی کا بھی یہی حکم ہے یہ نہر الفائق میں ہے۔

ناپ یا تول کی چیزوں میں جو حکم مذکور ہوا وہ حکم ایسی صورت پر محمول ہے کہ جب سب ایک ہی برتن میں ہوں ★

اگر خریدی ہوئی ایک چیز ہو اور قبضہ کرنے سے پہلے یا قبضہ کرنے کے بعد اس کے کسی ٹکڑے میں عیب پایا تو اس کو فقط عیب دار کے واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور اگر وہ چیز ناپ یا تول کی چیزوں میں سے ایک ہی قسم کی ہو اور اس کے بعض میں عیب پائے تو فقط عیب دار کو واپس نہیں کر سکتا ہے خواہ قبضہ سے پہلے ہو یا قبضہ کے بعد ہو اور امام زاہد احمد طواویسی نے نقل کیا ہے کہ امام محمدؒ کے قول کے قیاس پر واجب ہے کہ عیب کی وجہ سے ناپ یا تول کی چیز کا بعض ٹکڑا واپس کر دیا جائے اگر مجمع نہ ہو بشرطیکہ جدا کرنے سے عیب دار کا عیب بڑھ نہ جائے اور اسی طرح اگر بعض چھوٹی پائے اور اگر قصد کرے کہ چھلنی سے چھان کر چھوٹے دانے جو نیچے گر پڑے ہیں ان کو واپس کر دے۔

---

(۱) اس کا بھی وہی حکم ہے۔ ۱۲- (۲) متبائنہ سے یہ مراد ہے کہ کھیت میں متفرق ادھر ادھر بعض درخت لگانے کا دستور تھا۔ ۱۲- (۳) مطوع یعنی مفت دینے والا۔ ۱۲- (۴) بائع سے قیمت لے۔ ۱۲- (۵) چاندی الگ کرنا معرّت نہ ہو۔ ۱۲-

---

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (319) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...and keeps the rest, then he does not have this option. Similarly, if someone buys walnuts or eggs and finds some of them to be small and intends to return only those small ones, he does not have this right. It is narrated from the jurist (Faqih) Abu Ja'far Hindwani that the ruling mentioned regarding items sold by measure or weight applies when everything is in one container. If they are in separate containers and a defect is found in one of the containers, he can return only the items from that container. He compared this to two separate cloths or two distinct types of grain, such as barley and wheat, and used to issue fatwas accordingly. He was certain that this narration came from the Companions of Abu Hanifa (As'hab Haneefa). Sheikh al-Islam Khawahir Zada also adopted this view. However, some among the masters (Mashaykh) have said that there is no difference between everything being in one container or several containers; the buyer will not have the right to return only a portion. The general application by the Imam in 'Kitab al-Asl' (i.e., not specifying details) also points to this, and Shams al-Aimma al-Sarakhsi used to issue fatwas on this basis, as written in 'al-Muhit'.

If someone purchased several envelopes of silk and found a slight defect in each envelope, then intended to separate and return all the defective portions, Faqih Abu Ja'far stated that he does not have this option. However, if he finds an entire envelope to be defective, he can return it and keep the defect-free ones; this is written in 'al-Muhit'. Similarly, if someone buys several bundles of yarn and finds some defect in each bundle, he will not have the right to separate and return only the defective parts. But if some bundles are found to be defective, he can return those and keep the defect-free ones; this is written in 'al-Dhakhira'. If a third-party claim (Istihqaq) arises regarding a small portion of an item sold by measure or weight, the right to return the remainder will be lost; this ruling applies if the claim appears after possession. If it appears before possession, he can return the remainder; this is written in 'al-Hidayah'. If the purchased item is cloth and the buyer (Mushtari) has taken possession of it, and then a third-party claim arises regarding a small portion of the cloth, the buyer has the option to return the rest; this is written in 'al-Nihayah'. If a new defect arises while with the buyer due to a natural calamity or any other disaster, and then the buyer discovers another defect that existed while with the seller (Ba'i), he has the right to claim compensation for the defect (Nuqsan-e-Aib) but cannot return the item. However, if the seller is willing to accept the item with the new defect that occurred with the buyer, he has that option. But if taking it back is

prohibited due to a legal (Shari'i) right, he will not have that option; this is written in 'Fath al-Qadir'.

It should be clear that the method for calculating compensation for a defect (Nuqsan-e-Aib) is to first estimate the value of the sold item without the defect, and then estimate its value with the defect he seeks compensation for. If the difference between the two prices is half, the buyer will receive half the price (Thaman) back from the seller. If the buyer sells the item after becoming aware of the defect, the general rule is: in cases where the item remains in the buyer's ownership and its return to the seller is possible (with or without mutual consent), if he removes it from his ownership through sale or similar means, he cannot claim compensation for the defect. But in cases where, despite the sale, it does not remain in his ownership, then upon removing it from his ownership through sale or similar means, he can claim compensation for the defect; this is written in 'al-Muhit'. If someone buys a slave and takes possession, and is unaware of any defect until the buyer or someone else kills the slave, and then discovers a defect, he cannot claim anything from the seller; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If a stranger kills the slave, whether intentionally or by mistake, he still cannot claim compensation; this is written in 'al-Muhit'.

If the buyer himself kills the slave, the same ruling applies in 'Zahir al-Riwayah'. It is narrated from Imam Abu Yusuf that he can claim compensation for the defect; this is written in 'Sharh Takmila'. And if a person buys a slave and manumits him without consideration, or the slave dies in his possession, and he then discovers a defect...

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 3 (319) किताब अल-ब्यू (क्रय-विक्रय का अध्याय)

और बाकी को रख ले तो उसे यह अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि उसने अखरोट या अंडे खरीदे और उनमें से कुछ छोटे पाए और यह इरादा किया कि केवल उन छोटे वालों को वापस कर दे, तो उसे यह अधिकार नहीं है। फ़कीह अबू जाफ़र हिंदवानी से रिवायत है कि मापन या तौल की वस्तुओं में जो हुक्म ऊपर वर्णित हुआ, वह उस स्थिति में लागू होता है जब सब एक ही बर्तन में हों। यदि वे अलग-अलग बर्तनों में हों और उनमें से एक बर्तन में वस्तु दोषपूर्ण (ऐबदार) पाई जाए, तो वह केवल उसी बर्तन की वस्तु वापस कर सकता है। उन्होंने इसे दो कपड़ों या दो किस्मों जैसे जौ और गेहूँ के समान माना है और इसी पर फ़तवा देते थे। उन्हें विश्वास था कि असहाब-ए-हनीफ़ा से यही रिवायत आई है। शेखुल इस्लाम ख़्वाहिर ज़ादा ने भी इसी को अपनाया है। परंतु मशायख में से कुछ ने कहा है कि सब का एक बर्तन में होना या कई बर्तनों में होना समान है और उसे कुछ हिस्सा वापस करने का अधिकार नहीं होगा। इमाम का 'किताब अल-असल' में इसकी व्याख्या न करना भी इसी ओर संकेत करता है, और शम्स अल-अइम्मा सरख़सी भी इसी पर फ़तवा देते थे, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने रेशम के कई लिफ़ाफ़े खरीदे और प्रत्येक लिफ़ाफ़े में से थोड़ा-थोड़ा हिस्सा दोषपूर्ण पाया, फिर यह चाहा कि सब दोषपूर्ण हिस्से अलग करके वापस कर दे, तो फ़कीह अबू जाफ़र ने फ़रमाया है कि उसे यह अधिकार नहीं है। किंतु यदि वह एक पूरे लिफ़ाफ़े को दोषपूर्ण पाए, तो उसे वापस कर सकता है और दोषरहित को अपने पास रख सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इसी प्रकार यदि सूत की कई पिंडियाँ खरीदीं और प्रत्येक में कुछ दोष पाया, तो उसे केवल दोषपूर्ण हिस्से अलग करके वापस करने का अधिकार नहीं होगा। हाँ, यदि कुछ पिंडियाँ दोषपूर्ण पाई गईं, तो वह उन्हें वापस कर सकता है और दोषरहित अपने पास रख सकता है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि मापी या तौली जाने वाली वस्तु में से थोड़ी सी चीज़ पर किसी अन्य का अधिकार (इस्तिहक़ाक़) सिद्ध हो जाए, तो शेष को वापस करने का अधिकार नहीं रहेगा; यह नियम तब है जब अधिकार क़ब्ज़ा लेने के बाद प्रकट हुआ हो। यदि क़ब्ज़े से पहले हो, तो शेष को वापस कर सकता है, यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि खरीदी गई वस्तु कपड़ा हो और खरीदार (मुश्तरी) ने उस पर क़ब्ज़ा कर लिया हो, फिर कपड़े के कुछ हिस्से पर किसी अन्य का अधिकार सिद्ध हो जाए, तो खरीदार को शेष वापस करने का अधिकार है, यह 'निहाया' में लिखा है। यदि खरीदार के पास प्राकृतिक आपदा या किसी अन्य कारण से वस्तु में कोई नया दोष पैदा हो जाए, फिर उसे उस पुराने दोष का पता चले जो विक्रेता (बाइ) के पास रहते हुए था, तो उसे दोष के कारण हुए नुकसान (नुक़सान-ए-ऐब) की भरपाई का

अधिकार है, परंतु वह वस्तु वापस नहीं कर सकता। लेकिन यदि विक्रेता वस्तु को उस नए दोष के साथ स्वीकार करने को तैयार हो जो खरीदार के पास पैदा हुआ, तो उसे अधिकार है। किंतु यदि उसे वापस लेना किसी शरई अधिकार के कारण वर्जित हो, तो अधिकार नहीं होगा, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है।

यह स्पष्ट हो कि दोष का हर्जाना (नुक़सान-ए-ऐब) लेने का तरीका यह है कि एक बार वस्तु को दोषरहित मानकर उसका मूल्य आंका जाए, फिर उस दोष के साथ उसका मूल्य आंका जाए। यदि दोनों मूल्यों में आधे का अंतर हो, तो खरीदार विक्रेता से आधी कीमत (थमन) वापस लेगा। यदि खरीदार ने दोष का पता चलने के बाद वस्तु बेच दी, तो सिद्धांत यह है कि जिन स्थितियों में वस्तु खरीदार के स्वामित्व में बनी रहे और विक्रेता को उसकी वापसी आपसी सहमति या बिना सहमति के संभव हो, तो ऐसी स्थिति में जब वह उसे अपनी मिल्कियत से बिक्री या उसके समान किसी तरीके से निकाल देगा, तो वह दोष का हर्जाना नहीं ले सकता। और जिन स्थितियों में बिक्री के बावजूद वह मिल्कियत में न रहे, तो अपनी मिल्कियत से निकालने पर वह हर्जाना ले सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने एक गुलाम खरीदकर उस पर क़ब्ज़ा कर लिया और किसी दोष से अनभिज्ञ रहा यहाँ तक कि खरीदार आदि ने उसे मार डाला, फिर उसे दोष का पता चला, तो वह विक्रेता से कुछ भी दावा नहीं कर सकता, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि किसी अजनबी ने उसे मार डाला, चाहे जानबूझकर या गलती से, तब भी वह हर्जाना नहीं ले सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि खरीदार ने स्वयं उसे मार डाला, तो ज़ाहिर अल-रिवायत में यही हुक्म है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि वह दोष का हर्जाना ले सकता है, यह 'शराह तक़्मिला' में लिखा है। जिस व्यक्ति ने कोई गुलाम खरीदा और उसे बिना किसी प्रतिफल के आज़ाद कर दिया या वह उसके पास मर गया, फिर उसके दोष का पता चला तो...

اور باقی کو لے لے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور اسی طرح اگر اخروٹ یا انڈے خریدے اور اس میں سے بعض چھوٹے پائے اور قصد کیا کہ فقط انہیں چھوٹوں کو واپس کرے تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے اور فقیہ ابو جعفر ہندوانی سے روایت ہے کہ انہوں نے ناپ یا تول کی چیزوں میں جو حکم مذکور ہوا وہ حکم ایسی صورت پر محمول ہے کہ جب سب ایک ہی برتن میں ہو اگر جدا جدا برتنوں میں ہو اور اُس میں سے ایک برتن میں عیب دار پائی تو فقط اس برتن کی چیز واپس کر سکتا ہے اور انہوں نے اُس کو دو کپڑوں یا دو قسموں مثل جو گیہوں کے مانند شمار کیا ہے اور اسی پر فتوی دیتے تھے اور اُن کو یقین تھا کہ اصحاب حنیفہ سے یہ روایت آئی ہے اور اسی کو شیخ الاسلام خواہر زادہ نے لیا ہے اور مشایخ میں سے بعض نے کہا ہے کہ سب کے ایک برتن میں ہونے یا چند برتنوں میں ہونے میں کچھ فرق نہیں ہے اور اُس کو بعض کے واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور اطلاق امام کا کتاب الاصل میں یعنی اس کی تفصیل نہ کرنا بھی اسی پر دلالت کرتا ہے اور شمس الائمہ سرخسی اسی پر فتوی دیتے تھے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے چند لفافہ ابریشم کے خریدے اور ہر لفافہ میں سے تھوڑا تھوڑا عیب دار پایا پھر یہ قصد کیا کہ سب عیب دار جدا کر کے واپس کردے تو فقیہ ابو جعفر نے فرمایا ہے کہ اُس کو یہ اختیار نہیں ہے لیکن ایک لفافہ پورے کو عیب دار پا کر واپس کر سکتا ہے اور بے عیب کو اپنے پاس رکھ سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر سوت کی چند پنڈیاں خریدیں پھر ہر پنڈیہ میں سے کچھ کچھ عیب دار پایا تو اُس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ فقط عیب دار کو جدا کر کے واپس کر دے اور اگر بعض پنڈیہ عیب دار پائے تو اُس کو واپس کر سکتا ہے اور بے عیب کو اپنے پاس رکھ سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر ناپ یا تول کی چیز میں سے تھوڑی چیز کا مستحق پیدا

ہو تو باقی کے رد کرنے کا اختیار نہ رہے گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ استحقاق قبضہ کے بعد ظاہر ہوا اور اگر قبضہ سے پہلے ہو تو باقی کو واپس کر سکتا ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔ اگر خریدی ہوئی چیز کوئی کپڑا ہو اور اُس پر مشتری نے قبضہ کر لیا ہو پھر تھوڑے کپڑے کا کوئی مستحق پیدا ہو تو مشتری کو باقی کے واپس کر دینے کا اختیار ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اگر مشتری کے پاس آسمانی یا کسی اور آفت سے اس میں کوئی عیب پیدا ہو گیا پھر مشتری کو ایک دوسرے عیب پر جو بائع کے پاس تھا اطلاع ہوئی تو اُس کو نقصان عیب لینے کا حق پہنچتا ہے اور بیع کو واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن اگر بیع کو مع اس عیب کے جو مشتری کے پاس پیدا ہوا ہے بائع لینا پسند کرے تو اُس کو اختیار ہے لیکن اگر اُس کا لینا کسی شرعی حق سے ممنوع ہو تو اختیار نہ ہو گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

واضح ہو کہ نقصان عیب لینے کا طریقہ یہ ہے کہ ایک بار بیع کو بلا عیب اندازہ کیا جائے پھر دوبارہ جس عیب کا نقصان چاہتا ہے اس کے ساتھ اندازہ کی جائے پس اگر دونوں قیمتوں میں آدھے کا فرق ہو تو مشتری بائع سے آدھا ثمن واپس لے گا اور اگر مشتری نے بیع کو عیب پر واقف ہونے کے بعد فروخت کر دیا تو اُس میں کلیہ قاعدہ یہ ہے کہ جن صورتوں میں بیع مشتری کی ملک میں قائم ہو اور بائع کو اُس کا واپس کرنا برضا مندی یا بلا رضا مندی ممکن ہو تو ایسی صورت میں جب اُس کو اپنی ملک سے بطور بیع یا اُس کے مثل کے نکال دے گا تو نقصان عیب نہیں لے سکتا ہے اور جن صورتوں میں با وجود بیع کے ملک میں قائم نہ ہو پس جب اُس کو اپنی ملک سے بطور فروخت کر دینے یا اس کے مثل کے نکال دے گا تو نقصان عیب لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے ایک غلام خرید کر اس پر قبضہ کر لیا اور اُس کے کسی عیب پر واقف نہ ہوا یہاں تک کہ اُس کو مشتری وغیرہ نے قتل کر ڈالا پھر کسی عیب پر واقف ہوا تو بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اس کو کسی اجنبی نے قتل

کر ڈالا تو خواہ عمدہ قتل کیا ہو یا خطا سے قتل کیا ہو نقصان نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر اُس کو خود قتل کر دیا تو بھی ظاہر الروایت میں یہی حکم ہے اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ وہ نقصان عیب لے سکتا ہے یہ شرح تکملہ میں لکھا ہے اور جس شخص نے کوئی غلام خرید اور اس کو بلا مال آزاد کر دیا یا اس کے پاس مر گیا پھر اُس کے عیب پر مطلع ہوا تو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (320) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...can claim compensation for the defect (nuqsan-e-ayb). Returning the item or making a female slave an 'Umm al-Walad' (a slave who has borne her master's child) is akin to manumission. If one sets a slave free for a certain amount or makes them a 'Mukatib' (a slave who contracts for their freedom for a fixed sum) and subsequently discovers a defect, no claim can be made; this is stated in 'Al-Kafi' and similarly in 'Muhit-e-Sarkhasi'. If a cloak (jubbah) was purchased and worn, becoming worn out through use, and then an underlying defect was discovered, the buyer may claim compensation for the defect from the seller. However, if the seller prefers to take it back as it is, he has that right; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone bought a fish and found it defective but the seller was absent, and if the buyer had waited for his return the fish would have rotted, so he roasted and sold it, then he has no right to claim compensation for the defect, and there is no other way to mitigate this loss; this is stated in 'Al-Qunya'.

If someone purchased a leaning wall without being aware of its condition until it collapsed, they may claim for their loss; this is recorded in 'Nahr al-Faiq'. It is mentioned in 'Quduri' that if grain or cloth was purchased and the cloth was torn or the grain was consumed, and then a defect was discovered, there is no disagreement that one cannot claim compensation for the defect. If the cloth was worn until it tore from use or the grain was eaten, and then a defect was discovered, Imam Azam (may Allah have mercy on him) stated that compensation for the defect cannot be claimed, and this is the correct view. If a slave was purchased and a portion of that sale was sold while some remains, the remainder cannot be returned, nor can compensation for the defect of the sold portion be claimed, and there is no disagreement on this. Regarding compensation for the defect in a portion of water, it is narrated from our associates in 'Zahir al-Riwayah' that it cannot be taken, and this is correct, as stated in 'Dhakheera' and 'Muhit'. If some flour was bought and a small amount was cooked and found to be bitter, Imam Abu Ja'far (may Allah have mercy on him) stated that the buyer has the option to return the remainder in exchange for its share of the price, and can claim compensation for the portion cooked; this is specifically the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), and Faqih Abu al-Layth said we adopt this; this is recorded in 'Nia Sale'.

If some food was purchased and a defect was found after some of it had been consumed, compensation for the defect of the portion eaten can be taken, and the rest can be returned for its proportionate share of the price; this is the view of Imam

Muhammad (may Allah have mercy on him). Faqih Abu Ja'far issued a fatwa on this, and Faqih Abu al-Layth adopted it. If half of it was sold, according to Imam Muhammad, the remainder can be returned, and the fatwa is based on this, but compensation for the sold portion cannot be claimed; this is recorded in 'Mudmarat'. This ruling applies when the food is in a single container. If it is in two containers, such as two bags or two baskets (zanbeel), and one consumes or sells the contents of one, then discovers a defect that existed while with the seller, he can return the remainder for its share of the price according to all jurists; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If melted ghee was bought and consumed, and subsequently the seller admitted that a mouse had fallen and died in it, then according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) and Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), the buyer has the right to claim compensation for the defect, and the fatwa follows this; this is stated in 'Mudmarat'. If someone bought bread and found it to be less than the fixed rate/weight, they can take the remainder; and this ruling applies to everything with a fixed rate, as stated in 'Sirajiyah'.

If eggs, melons, wood, cucumbers, walnuts, pumpkins, or fruits were purchased and broken open without knowledge of any defect, only to find them useless—such as a bitter pumpkin or a rotten egg—the full price (thaman) shall be returned because it does not constitute 'Mal' (property of value); thus, the sale is void. This is in contrast to a case where they were broken after knowing of the defect, in which case they cannot be returned. Regarding walnuts, the quality of the shells is not considered. If these items are such that despite being spoiled, some utility remains—for example, if the needy can consume them or they can be used as fodder—then compensation for the defect will be taken; this is stated in 'Fath al-Qadir'. However, if the seller agrees to take it back completely, then he...

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (320) किताब अल-बुयू (बिक्री की किताब)

दोष के लिए हर्जाना (नुक़सान-ए-ऐब) ले सकता है, और वस्तु में फेरबदल करना या 'उम्म अल-वलद' बनाना (वह दासी जिसने अपने मालिक के बच्चे को जन्म दिया हो) उसे आज़ाद करने के समान है। और यदि उसे कुछ धन लेकर आज़ाद कर दिया या उससे कुछ धन लिखवाकर 'मुकातिब' (वह दास जिसने अपनी आज़ादी के लिए समझौता किया हो) बना दिया, फिर उसके किसी दोष का पता चला, तो कुछ नहीं ले सकता; यह 'काफी' में लिखा है और यही 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। यदि एक जुब्बा (बागा) खरीदा और उसे पहना और पहनने के कारण वह दोषपूर्ण हो गया, फिर उसके अंदर एक पुराना दोष पाया गया, तो विक्रेता से दोष का हर्जाना ले सकता है। लेकिन यदि विक्रेता उसे वैसा ही दोषपूर्ण वापस लेना पसंद करे, तो उसे यह अधिकार है; यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है। किसी ने एक मछली खरीदी और उसे दोषपूर्ण पाया और विक्रेता कहीं गायब हो गया, और यदि खरीददार उसके आने तक प्रतीक्षा करता तो मछली सड़ जाती, इसलिए उसने मछली को भूनकर बेच दिया, तो उसे दोष का हर्जाना लेने का अधिकार नहीं है और इस हानि को टालने का कोई रास्ता भी नहीं है; यह 'कुनिया' में लिखा है।

किसी ने एक झुकी हुई दीवार खरीदी और उससे अनभिज्ञ रहा यहाँ तक कि वह गिर गई, तो वह अपनी हानि का हर्जाना ले सकता है; यह 'नहर अल-फायक' में लिखा है। 'कुदूरी' में है कि यदि अनाज या कपड़ा खरीदा और कपड़े को फाड़ दिया या अनाज को नष्ट कर दिया, फिर किसी दोष का पता चला, तो इसमें कोई मतभेद नहीं है कि वह दोष का हर्जाना नहीं ले सकता। और यदि कपड़े को पहना यहाँ तक कि पहनने से वह फट गया या अनाज खा लिया, फिर उसके दोष का पता चला, तो इमाम आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) ने फरमाया कि दोष का हर्जाना नहीं ले सकता, और यही सही है। यदि एक गुलाम खरीदा और उसमें से कुछ हिस्सा बेच दिया और कुछ बाकी है, तो बाकी को वापस नहीं कर सकता और बिके हुए हिस्से का हर्जाना भी नहीं ले सकता, और इसमें कोई मतभेद नहीं है। और पानी के हिस्से के दोष का हर्जाना लेने के बारे में 'जाहिर अल-रिवायत' में हमारे साथियों से यह रिवायत है कि नहीं ले सकता, और यही सही है; यह 'जखीरा' और 'मुहीत' में लिखा है। यदि कुछ आटा खरीदा और उसमें से थोड़ा पकाया तो उसे कड़वा पाया, तो इमाम अबू जाफर (रहमतुल्लाह अलैह) ने फरमाया है कि खरीददार को बाकी आटे को उसकी कीमत के हिस्से के बदले वापस कर देने का अधिकार है, और जितना पकाया है उसका हर्जाना ले सकता है; यह विशेष

रूप से इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) का कथन है, और फकीह अबुल लैथ ने फरमाया है कि हम इसी को अपनाते हैं; यह 'निया बय' में लिखा है।

यदि कुछ भोजन खरीदा और उसमें दोष पाया जबकि उसमें से कुछ खा भी लिया, तो जितना खा लिया है उसका हर्जाना ले सकता है और बाकी को उसकी कीमत के हिस्से के बदले वापस कर सकता है; यह कथन इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) का है और इसी पर फकीह अबू जाफर ने फतवा दिया है और इसी को फकीह अबुल लैथ ने अपनाया है। और यदि उसमें से आधा बेच दिया, तो इमाम मुहम्मद के अनुसार बाकी वापस कर सकता है और इसी पर फतवा है, और जितना बेचा है उसका हर्जाना नहीं ले सकता; यह 'मुदमरात' में लिखा है। और यह आदेश तब है जब भोजन एक ही बर्तन में हो। और यदि दो बर्तनों में हो, उदाहरण के लिए दो थैलों या दो टोकरियों (जनबीलों) आदि में, फिर एक में जितना था वह खा ले या बेच दे, फिर किसी ऐसे दोष का पता चले जो विक्रेता के पास से मौजूद था, तो उस बाकी को उसकी कीमत के हिस्से के बदले सबके अनुसार वापस कर सकता है; यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है। यदि पिघला हुआ घी खरीदा और उसे खा लिया, फिर विक्रेता ने स्वीकार किया कि उसमें चूहा गिरकर मर गया था, तो इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैह) और इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) के अनुसार उसे दोष का हर्जाना लेने का अधिकार है और इसी पर फतवा है; यह 'मुदमरात' में लिखा है। किसी ने रोटियां खरीदीं और निर्धारित भाव/वजन से कम पाईं, तो वह बाकी को ले सकता है; और यही आदेश हर उस चीज़ का है जिसका भाव बंधा हुआ हो, यह 'सिराजिया' में लिखा है।

यदि अंडे या खरबूजे या लकड़ी या खीरे या अखरोट या कद्दू या फल खरीदे और बिना दोष जाने उन्हें तोड़ दिया और उन्हें बेकार पाया, तो यदि ऐसा हो कि उनसे कोई लाभ नहीं उठाया जा सकता जैसे कड़वा कद्दू या गंदा अंडा, तो पूरी कीमत (थमन) वापस लेगा क्योंकि वह 'माल' (संपत्ति) नहीं है; अतः उसकी बिक्री शून्य (बातिल) होगी। इसके विपरीत उस स्थिति में जब दोष जानकर तोड़ा गया हो, तो उन्हें वापस नहीं कर सकता। और अखरोटों में उनके छिलकों का अच्छा होना प्रामाणिक नहीं है। और यदि ये चीज़ें ऐसी हों कि खराब होने के बावजूद उनसे कुछ लाभ उठाया जा सकता हो, जैसे कि उन्हें जरूरतमंद लोग खा सकें या वे चारे के काम आ सकें तो दोष का हर्जाना लिया जाएगा; यह 'फतह अल-कदीर' में लिखा है। लेकिन यदि विक्रेता उसे अच्छी तरह वापस लेने पर राजी हो जाए, तो वह...

نقصان عیب لے سکتا ہے اور رد بر کرنا یا ام ولد بنانا مثل آزاد کرنے کے ہے اور اگر اُس کو کچھ مال لے کر آزاد کیا یا اُس سے کچھ مال لکھوا کر مکاتب کر دیا پھر اُس کے کسی عیب پر مطلع ہوا تو کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور یہی محیطِ سرخسی میں ہے۔ اگر ایک جبہ خریدا اور اُس کو پہنا اور وہ پہنے کے سبب سے ناقص ہو گیا پھر اُس کے اندر ایک پرانا عیب پایا تو بائع سے نقصانِ عیب لے سکتا ہے لیکن اگر بائع اُس کو ویساہی ناقص پھیر لینا پسند کرے تو اُس کو یہ اختیار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک مچھلی خریدی اور اس کو عیب دار پایا اور بائع کہیں غائب ہو گیا اور مشتری اگر اُس کے حاضر ہونے تک انتظار کرتا ہے تو مچھلی سڑی جاتی ہے پس اُس نے مچھلی کو بھون کر فروخت کر دیا تو اُس کو نقصانِ عیب لینے کا اختیار نہیں ہے اور اس ضرر کے دفع کرنے کی بھی کوئی راہ نہیں ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک جھکی ہوئی دیوار خریدی اور اُس سے واقف نہ ہوا یہاں تک کہ وہ گر پڑی تو اپنا نقصان لے سکتا ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ قدوری میں ہے کہ اگر اناج یا کپڑا خریدا اور کپڑے کو پھاڑ ڈالا یا اناج کو تلف کر دیا پھر کسی عیب پر واقف ہوا تو اس میں کچھ اختلاف نہیں ہے کہ وہ نقصانِ عیب نہیں لے سکتا ہے اور اگر کپڑے کو پہنا یہاں تک کہ پہننے سے وہ پھٹ گیا یا اناج کھا لیا پھر اُس کے عیب پر واقف ہوا تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ نقصان عیب نہیں لے سکتا ہے اور یہی صحیح ہے۔ اگر ایک غلام خریدا اور اس میں سے کچھ فروخت کیا اور کچھ باقی ہے تو باقی کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور بکے ہوئے حصہ کا نقصان عیب بھی نہیں لے سکتا ہے اور اس میں کچھ اختلاف نہیں ہے اور پانی کے حصہ کا نقصان عیب لینے کے باب میں ظاہر الروایت میں

ہمارے اصحاب سے یوں روایت ہے کہ نہیں لے سکتا ہے اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ اور محیط میں لکھا ہے اگر کچھ آٹا خریدا اور اس میں سے تھوڑا پکایا تو اُس کو کڑوا پایا پس امام ابو جعفرؒ نے فرمایا ہے کہ مشتری کو باقی کو اُس کے حصہِ ثمن کے عوض واپس کر دینے کا اختیار ہے اور جس قدر پکایا ہے اُس کا نقصان لے سکتا ہے اور یہ خاص امام محمدؒ کا قول ہے اور فقیہ ابواللیث نے فرمایا ہے کہ ہم اسی کو لیتے ہیں یہ نیا بیع میں لکھا ہے۔

اگر کچھ طعام خریدا اور اُس میں عیب پایا حالانکہ اُس میں سے کچھ کھا بھی لیا تو جس قدر رکھالیا ہے اس کا نقصانِ عیب لے سکتا ہے اور باقی کو اُس کے حصہِ ثمن کے عوض واپس کر سکتا ہے یہ قول امام محمدؒ کا ہے اور اسی پر فقیہ ابو جعفرؒ نے فتویٰ دیا ہے اور اسی کو فقیہ ابواللیث نے اختیار کیا ہے اور اگر اُس میں سے آدھا فروخت کر دیا تو امام محمدؒ کے نزدیک باقی واپس کر سکتا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور جس قدر بیچا ہے اُس کا نقصان نہیں لے سکتا ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور یہ حکم اُس وقت ہے کہ طعام ایک ہی برتن میں ہو اور اگر دو برتنوں میں ہو مثلاً دو تھیلوں یا دو زنبیلوں وغیرہ میں ہو پھر ایک میں جس قدر تھا وہ کھا لے یا فروخت کر دے پھر کسی عیب پر جو بائع کے پاس سے موجود ہے واقف ہو تو اُس باقی کو اُس کے حصہِ ثمن کے عوض سب کے نزدیک واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر پگھلا ہوا گھی خریدا اور اُس کو کھا لیا پھر بائع نے اقرار کیا کہ اُس میں چوہا گر کر مر گیا تھا تو اُس کو امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک نقصانِ عیب لینے کا اختیار ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے۔ کسی نے روٹیاں خریدیں اور بندھے ہوئے بھاؤ سے کم پائیں تو باقی کو لے سکتا ہے اور یہی حکم ہر چیز کا ہے جس کا نرخ بندھا ہوا ہو یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔

اگر انڈے یا خربوزے یا لکڑی یا کھیرے یا اخروٹ یا کدو یا فواکہ خریدے اور بلا عیب جانے اُن کو توڑ ڈالا اور اُن کو ناکارہ پایا پس اگر ایسا ہو کہ اُس سے نفع نہیں اٹھا سکتا ہے جیسے تلخ کدو

یا گندا انڈہ تو پورا ثمن واپس لے گا کیونکہ وہ مال نہیں ہے پس اُس کی بیع باطل ہو گی بخلاف اس صورت کے اگر عیب جان کر توڑ دیا ہو تو ان کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اخروٹوں میں اُس کے چھلکوں کا اچھا ہونا معتبر نہیں ہے اور اگر یہ چیزیں ایسی ہوں کہ اُس سے باوجود فاسد ہونے کے کچھ نقصان اٹھایا جا سکتا ہے جیسے کہ اُس کو محتاج لوگ کھا سکتے ہوں یا چارہ کے کام آئے تو نقصان عیب کو واپس لے گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے لیکن اگر بائع اُس کو اچھی طرح پھیر لینے پر راضی ہو جائے تو اُس

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (321) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...has the option, and this ruling applies if they have not eaten anything from it. If they have eaten some of it after tasting, they cannot return anything. If some are found defective and they are few, the sale is valid based on 'Istihsan' (juridical preference). 'Few' refers to the amount that is habitually defective in walnuts, such as one or two in a hundred. If many are bad, the sale is not valid and the buyer shall receive the full price back; this is recorded in 'al-Hidayah'.

If one purchased ostrich eggs, broke them, and found them to be rotten, some scholars have mentioned that the buyer shall receive compensation for the defect and can return the full price because the shells are utilized for benefit, so being rotten is a defect. In such a case, it is mandatory that there be no disagreement. If ostrich eggs were broken and a dead chick was found inside, later scholars have disagreed; some said the sale is not valid because two things were purchased and one of them is dead, while others said the sale is valid because the dead remains in its origin (shell); this is written in 'al-Muhit'. According to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, the sale is valid for the portion that is sound. It is written in 'al-Nihayah' that this is the most correct view; this is recorded in 'Nahr al-Faiq'. Someone bought a camel, and when they brought it into their enclosure, it fell. Then someone, with the buyer's permission, slaughtered it, and subsequently, an old defect became apparent. The buyer has the option to claim compensation for the defect from the seller. This is the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, and the scholars have adopted it. This ruling applies if the defect was discovered after slaughtering. If the buyer discovered the defect and then slaughtered it himself, or someone else did so with or without his permission, he cannot claim any compensation; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

If someone bought an animal and slaughtered it himself, and old corruption was found in its intestines, according to the 'Sahibayn' (Abu Yusuf and Muhammad), he can take compensation for the defect, and the Fatwa is based on this opinion. If he ate an intestine and then discovered the defect, he shall take compensation for what he ate and return the rest; this is written in 'al-Sirajiyyah'. If someone bought a camel and a defect became apparent, then it fell and its neck broke, and the buyer slaughtered it, he cannot claim anything from the seller; this is written in 'al-Zakhirah'. If someone bought a camel and took possession of it, then found a defect and was taking it back to the seller to return it, but it died on the way, it is considered the buyer's property that was lost. Then, if the buyer returns it knowing the defect,

he shall take compensation for the defect from the seller; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone bought a slave girl and took possession of her, and she ran away, and then the buyer discovered a defect in her, as long as she is alive, he cannot claim anything from the seller. If the slave girl died, he shall receive compensation; this is written in 'Muhit Sarakhsi'. Someone purchased a male slave in exchange for a slave girl, and both parties took possession. Then the buyer had intercourse with the slave girl. Later, the owner of the male slave saw him and was not satisfied with him or found a defect and returned him. The one who bought the male slave has the option: if he wishes, he can collect the value of the slave girl from her buyer as it was on the day she was possessed, and if he wishes, he can take the slave girl back. If she was a virgin, he cannot claim compensation for loss, and if she was a non-virgin, he cannot claim 'uqr' (compensation for intercourse); this is written in 'al-Zakhirah'.

A person sold a slave girl in exchange for a male slave, and both took possession. The buyer of the slave girl found an extra finger on her and returned her by order of the Qazi, taking the male slave back. Then the owner of the slave girl learned that the buyer had intercourse with her before returning her, and no loss or defect occurred in her due to the intercourse. This information came when the slave girl died while with her (original) owner or after he sold her; he will not receive any compensation; this is written in 'al-Muhit'.

---

1. i.e., the shell. 2. With a kasra (short 'i' sound) on the first letter and a fatha (short 'a' sound) on the third.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 3 (321) किताब अल-बयूँ (बिक्री की पुस्तक)

...का अधिकार है और यह आदेश उस स्थिति में है जब उसने उसमें से कुछ खा न लिया हो, और यदि चखने के बाद उसमें से कुछ खा लिया तो वह कुछ वापस नहीं कर सकता। और यदि कुछ भाग खराब निकले और वे थोड़े हों, तो 'इस्तेहसान' (न्यायपूर्ण प्राथमिकता) के आधार पर बिक्री वैध है। थोड़े से तात्पर्य उस मात्रा से है जितनी कि अखरोटों में सामान्यतः खराब हुआ करते हैं, जैसे सौ में एक या दो। और यदि खराबी बहुत अधिक हो, तो बिक्री वैध नहीं है और वह पूरा मूल्य वापस लेगा, यह 'हिदाया' में लिखा है।

यदि शुतुरमुर्ग के अंडे खरीदे और उन्हें तोड़ा और देखा कि वे सड़े हुए निकले, तो कुछ विद्वानों ने उल्लेख किया है कि वह दोष का हर्जाना लेगा और पूरा मूल्य वापस ले सकता है क्योंकि उनके छिलके से लाभ प्राप्त किया जाता है, अतः उनमें सड़ा होना दोष माना जाएगा। ऐसी स्थिति में यह आवश्यक है कि इस पर किसी का मतभेद न हो। और यदि शुतुरमुर्ग के अंडे तोड़े और उनमें मृत बच्चा पाया, तो बाद के विद्वानों (मुताअखिरीन) में परस्पर मतभेद है; कुछ ने कहा है कि बिक्री वैध नहीं है क्योंकि उसने दो चीजें खरीदीं और उनमें से एक मृत है, और कुछ ने कहा है कि बिक्री वैध है क्योंकि मृत जीव अपने मूल स्थान (कोश) में है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद के अनुसार, उसमें से जितना हिस्सा ठीक है, उसकी बिक्री वैध है। 'निहाया' में लिखा है कि यही सबसे सही मत है, यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। एक ऊँट खरीदा और जब उसे अपने अहाते में लाया तो वह गिर गया, फिर किसी व्यक्ति ने खरीदार की अनुमति से उसे ज़ुबह कर दिया, फिर उसमें कोई पुराना दोष प्रकट हुआ, तो खरीदार को विक्रेता से दोष का हर्जाना लेने का अधिकार है। यह इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद का कथन है और विद्वानों ने इसी को अपनाया है। यह आदेश उस स्थिति में है जब ज़ुबह करने के बाद दोष का पता चला हो, और यदि दोष जानने के बाद स्वयं उसने या किसी दूसरे ने उसकी अनुमति से या बिना अनुमति के उसे ज़ुबह कर दिया, तो वह कोई हर्जाना नहीं ले सकता, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

किसी ने एक जानवर खरीदा और उसे स्वयं ज़ुबह कर दिया और उसकी आँतों में पुराना दोष (सड़ांध) निकला, तो 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ व मुहम्मद) के अनुसार वह दोष का हर्जाना ले सकता है और इसी कथन पर फ़तवा है। और यदि कोई आँत खा ली फिर दोष का पता चला, तो जो खाई उसका हर्जाना लेगा और शेष को वापस कर देगा, यह 'सिराजिया' में लिखा है। यदि कोई ऊँट खरीदा और उसमें कोई दोष प्रकट हुआ, फिर वह गिर पड़ा और उसकी गर्दन टूट गई और खरीदार

ने उसे ज़ुबह कर दिया, तो वह विक्रेता से कुछ नहीं ले सकता, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। किसी ने एक ऊँट खरीदकर उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसमें दोष पाया और उसे विक्रेता की ओर ले जाने लगा ताकि उसे वापस कर दे, फिर वह रास्ते में मर गया, तो वह खरीदार की संपत्ति के रूप में नष्ट हुआ माना जाएगा। फिर यदि खरीदार दोष जानते हुए उसे देता है, तो वह विक्रेता से दोष का हर्जाना वापस लेगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। किसी ने एक दासी खरीदी और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर वह भाग गई, फिर खरीदार को उसके किसी दोष का पता चला, तो जब तक वह जीवित है, वह विक्रेता से कुछ नहीं ले सकता। और यदि दासी मर गई, तो वह दोष का हर्जाना वापस लेगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। किसी ने एक गुलाम या दासी के बदले सौदा किया और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर खरीदार ने दासी के साथ सहवास किया, फिर गुलाम के मालिक ने गुलाम को देखा और उससे संतुष्ट नहीं हुआ या उसमें कोई दोष पाया और उसे वापस कर दिया, तो उसे यानी गुलाम खरीदने वाले को अधिकार है कि यदि चाहे तो दासी खरीदने वाले से दासी की वह कीमत प्राप्त कर ले जो उसके खरीदार के कब्ज़ा करने के दिन थी, और यदि चाहे तो दासी को वापस ले ले। फिर यदि वह कुंवारी थी तो वह हर्जाना नहीं ले सकता और यदि वह विवाहिता (गैर-कुंवारी) थी तो वह 'उक़्र' (सहवास का मुआवज़ा) नहीं ले सकता, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने किसी को एक गुलाम के बदले एक दासी बेची और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर दासी खरीदने वाले ने दासी में एक अतिरिक्त उंगली पाई और न्यायाधीश (काज़ी) के आदेश से उसे वापस कर दिया और गुलाम ले लिया। फिर दासी का मालिक इस बात से अवगत हुआ कि दासी खरीदने वाले ने वापस करने से पहले उसके साथ सहवास किया था, और सहवास से दासी में कोई कमी या नुकसान नहीं आया था। यह जानकारी उस समय मिली जब दासी उसके(मूल) मालिक के पास मर गई या उसने उसे बेच दिया, तो उसे कोई हर्जाना नहीं मिलेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

---

1. अर्थात छिलका। 2. पहले अक्षर पर कसरा (इ) और तीसरे पर फ़तह (अ) के साथ।

کو اختیار ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ اس میں کچھ کھانہ لیا ہو اور اگر چکھنے کے بعد اُس میں سے کچھ کھالیا تو کچھ واپس نہیں کرسکتا ہے اور اگر بعضے فاسد پائے اور وہ تھوڑے سے تھے تو بیع استحساناً جائز ہے اور تھوڑے سے مراد اُس قدر ہیں کہ جس قدر اخروٹوں میں عادتاً فاسد ہوا کرتے ہیں جیسے ایک سو میں اسے کیا دو اور اگر خراب بہت ہوں تو بیع جائز نہیں ہے اور پورا ثمن واپس لے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔

اگر بغامہ کے انڈے خریدے اور اُن کو توڑا اور دیکھا تو گندے نکلے تو بعض مشائخ نے ذکر کیا ہے کہ نقصانِ عیب لے گا اور پورا ثمن واپس لے سکتا ہے کیونکہ اُس کے چھلکے سے نفع لیا جاتا ہے تو اُس میں گندا ہونا عیب ہوگا اور ایسی صورت میں واجب ہے کہ کسی کا اختلاف نہ ہو اور اگر نعامہ کے انڈے توڑے اور اُس میں مردار بچہ پایا تو متاخرین نے باہم اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا ہے کہ بیع جائز نہیں ہے کیونکہ اُس نے دو چیزیں خریدیں اور ایک اُن میں سے مردہ ہے اور بعضوں نے کہا ہے کہ بیع جائز ہے کیونکہ میت اپنے معدن میں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور امام ابو یوسف اور امام محمد کے نزدیک جس قدر اُس میں سے درست ہے اُس کی بیع جائز ہے اور نہایہ میں لکھا ہے کہ یہی اصح ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ ایک اونٹ خریدا اور جب اُس کو اپنے احاطہ کے اندر لایا تو وہ گر گیا پس کسی شخص نے مشتری کی اجازت سے اُس کو ذبح کر دیا پھر اُس میں کوئی قدیمی عیب ظاہر ہوا تو مشتری کو بائع سے نقصان عیب لینے کا اختیار ہے اور یہ قول امام ابو یوسف اور امام محمد کا ہے اور اسی کو مشائخ نے اختیار کیا ہے اور یہ حکم اُس صورت میں ہے کہ ذبح کرنے کے بعد عیب پر واقف ہوا ہو اور اگر عیب پر واقف

ہو کر خود اُس نے یا کسی دوسرے نے اُس کی اجازت سے یا بلا اجازت اُس کو ذبح کر ڈالا تو کچھ نقصان نہیں لے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک حیوان خریدا اور اُس کو خود ذبح کر ڈالا اور اُس کی انتڑیوں میں قدیمی فساد نکلا تو صاحبین کے نزدیک نقصان عیب لے سکتا ہے اور اسی قول پر فتویٰ ہے اور اگر کوئی آنت کھا لی پھر عیب پر واقف ہو تو جو کھائی اُس کا نقصان لے گا اور باقی کو واپس کر دے گا یہ سراجیہ میں لکھا ہے اگر کوئی اونٹ خریدا اور اُس میں کوئی عیب ظاہر ہوا پھر وہ گر پڑا اور اُس کی گردن ٹوٹ گئی اور مشتری نے اُس کو ذبح کر دیا تو بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک اونٹ خرید کر اُس پر قبضہ کر لیا پھر اُس میں عیب پایا اور اُس کو بائع کی طرف لے جاتا تاکہ اُس کو واپس کر دے پھر وہ راہ میں ہلاک ہو گیا تو وہ مشتری کا مال ہلاک ہوا پھر اگر مشتری عیب جان کر دے تو نقصان عیب بائع سے واپس لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک باندی خرید کر اُس پر قبضہ کر لیا پھر وہ بھاگ گئی پھر مشتری اُس کے کسی عیب پر واقف ہوا پس جب تک وہ زندہ ہے بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر باندی مرگئی تو نقصان واپس لے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام یا باندی کے عوض خرید اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مشتری نے باندی سے وطی کی پھر غلام کے مالک نے غلام کو دیکھا اور اُس سے راضی نہ ہوا یا اُس میں کوئی عیب پایا اور اُس کو واپس کر دیا تو اس کو یعنی اس غلام خریدنے والے کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو باندی خریدنے والے سے باندی کی وہ قیمت وصول کر لے جو اُس کے مشتری کے قبضہ کرنے کے دن تھی اور اگر چاہے تو باندی کو واپس لے پھر اگر باکرہ تھی تو نقصان نہیں لے سکتا اور اگر ثیبہ تھی تو عقر نہیں لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے کسی کے ہاتھ ایک غلام باندی کے عوض فروخت کر دیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر باندی خریدنے والے نے باندی میں ایک انگلی زائد پائی اور قاضی کے حکم سے اُس کو واپس کر دیا اور غلام کو لے لیا پھر باندی کا مالک اس بات سے آگاہ ہوا کہ باندی خریدنے والے نے واپس کرنے سے پہلے اُس سے وطی کی ہے اور وطی سے باندی میں کچھ نقصان نہیں آیا تھا اور یہ اطلاع اس وقت ہوئی کہ جب باندی اُس کے مالک کے پاس مرگئی یا اُس کے اُس کو فروخت کر دیا تو اُس کو کچھ نقصان نہیں ملے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ خمیرئے

۱۔ یعنی چھلکا ۱۲۔ ۲۔ بکسر اول وفتح سوم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 322 | Kitab-ul-Buyoo (The Book of Sales)

Al-Wabari, Yusuf ibn Muhammad, and Umra ibn al-Hafiz were asked about a case where someone sold an ox in exchange for a cow. The cow was pregnant and subsequently gave birth while in the possession of the buyer. The buyer of the ox found a defect in it and returned it to the original owner. The question was whether he should receive the price of the ox or the price of the cow. All the scholars stated that he should receive the price of the cow; this is narrated from Taymiyyah in Tatarkhaniyya. If someone bought land and turned it into a mosque and then discovered a defect in it, according to everyone, he cannot return it. There is a difference of opinion regarding taking compensation for the defect (nuqsan-e-ayb). The preferred opinion for issuing a fatwa is that he may take compensation for the defect. Similarly, if someone bought land and made it a religious endowment (waqf) and then became aware of a defect, Hilal mentioned that he shall receive compensation for the defect; this is recorded in Fatawa Qadi Khan.

If someone bought a cloth and used it as a shroud (kafan) for a deceased person: if the buyer is an heir of the deceased and purchased the cloth from the estate (tarkah), he may claim compensation for any defect. However, if he is a stranger who provided the shroud as an act of charity, he cannot claim compensation; this is in al-Muhit. If someone bought a tree, cut it down, and found it fit for nothing other than firewood, he may claim compensation for the defect. But if the seller agrees to take back the cut tree, the buyer should return it and cannot claim compensation. Jurists have stated that this ruling applies when the tree was not originally bought for firewood; if it was bought for firewood, he cannot claim compensation; this is in al-Dhakhirah. Imam Muhammad (RA) mentioned in al-Jami' that if a Muslim bought grape juice, took possession of it, and it turned into wine while with him, and he then discovered a defect, he cannot return it but can claim compensation for the defect. If the seller says, "I will take back that same wine," he does not have the right to do so because returning it is prohibited by Sharia. If the buyer disputed with the seller over the defect until the wine turned into vinegar, he can take compensation for the defect but cannot return it due to the defect; however, if the seller voluntarily accepts it, it can be returned; this is in al-Muhit.

If a Christian bought wine from another Christian and both took possession, and then both embraced Islam, and the buyer thereafter found a defect in the wine, he cannot return it, even if the seller accepts it, but he may take compensation for the defect. If he did not take compensation until the wine turned into vinegar, he cannot

return it to the seller due to the defect; however, if the seller agrees, the seller has the discretion; this is in al-Dhakhirah. Shaikh Abu al-Qasim was asked about someone who bought vinegar and, upon pouring it into his own jar (khum), found it to be foul-smelling and useless. The Shaikh said it would remain as a trust (amanat) with the buyer; if it is lost or perishes, there is no liability (daman) upon him. It was then asked: what if the buyer threw it away because it had spoiled? He replied that if it had reached a state where it had no value, and two witnesses testify to this, then the buyer is not liable for anything; this is in Tatarkhaniyya. If a buyer sold the purchased item (mabi') to another person, and the second buyer found a defect in it, but because a new defect had appeared while in his possession, returning it became impossible, and he took compensation for the defect from his seller[1], then according to Imam-e-Azam (RA), his seller (i.e., the first buyer) does not have the right to claim compensation from his original seller. The Sahiban (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) disagree on this; this is in al-Sughra.

If a person bought a slave, took possession, and sold him to another person, and the slave died while with the second buyer, and a defect was then discovered that existed with the first seller, then the second buyer claims compensation for the defect from the second seller...

[1]- The first buyer. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 | 322 | किताबुल बुयूअ (बिक्री की किताब)

अल-वबरी, यूसुफ इब्न मुहम्मद और उमरा इब्न अल-हाफिज़ से यह मसला (सवाल) पूछा गया कि यदि किसी ने एक बैल को एक गाय के बदले बेचा और गाय गर्भवती थी और खरीदार (मुश्तरी) के पास उसने बच्चा जिया, और बैल खरीदने वाले ने बैल में कोई दोष (ऐब) पाया और उसे उसके मालिक को वापस कर दिया, तो क्या वह उससे बैल की कीमत लेगा या गाय की कीमत लेगा? तो उन सभी विद्वानों ने कहा कि वह गाय की कीमत लेगा; यह तातारखानिआ में तैमिया से उद्धृत है। यदि किसी ने जमीन खरीदी और उसे मस्जिद बना दिया, फिर उसमें कोई दोष पाया, तो सभी के अनुसार वह उसे वापस नहीं करेगा, और दोष के बदले हर्जाना (नुक्सान-ए-ऐब) लेने में मतभेद है। फतवे के लिए पसंदीदा राय यह है कि वह दोष का हर्जाना लेगा। इसी तरह, यदि किसी ने जमीन खरीदी और उसे वक्फ कर दिया, फिर उसके दोष के बारे में पता चला, तो हिलाल ने उल्लेख किया है कि वह दोष का हर्जाना वापस लेगा; यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

यदि किसी ने कपड़ा खरीदा और उससे किसी मृतक को कफ़न दिया, तो यदि खरीदार मृतक का वारिस है और उसने संपत्ति (तरका) से कपड़ा खरीदा है, तो वह दोष का हर्जाना ले सकता है। और यदि वह कोई अजनबी है जिसने पुण्य कार्य समझकर कफ़न दिया है, तो वह दोष का हर्जाना नहीं ले सकता; यह मुहीत में है। यदि किसी ने एक पेड़ खरीदा और उसे काट दिया और उसे ईंधन के रूप में जलाने के अलावा किसी और काम का नहीं पाया, तो वह दोष का हर्जाना ले सकता है। लेकिन यदि विक्रेता (बाइ) कटे हुए पेड़ को वापस लेने के लिए सहमत हो जाए, तो वह उसे वापस कर दे और हर्जाना नहीं ले सकता। फकीहों ने कहा है कि यह नियम तब है जब पेड़ ईंधन के लिए न खरीदा गया हो; और यदि ईंधन के लिए खरीदा गया है, तो वह दोष का हर्जाना नहीं ले सकता; यह ज़खीरा में लिखा है। इमाम मुहम्मद रहमतुल्ला अलैह ने 'जामि' में उल्लेख किया है कि यदि किसी मुसलमान ने अंगूर का रस खरीदा और उस पर कब्जा कर लिया और वह उसके पास शराब बन गया, फिर उसे उसके किसी दोष का पता चला, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता, लेकिन दोष का हर्जाना ले सकता है। यदि विक्रेता कहे कि मैं उसी शराब को वापस लेता हूँ, तो उसे यह अधिकार नहीं है क्योंकि शरिया में उसे वापस करना मना है। यदि खरीदार ने दोष के बारे में विक्रेता से विवाद किया यहाँ तक कि वह शराब सिरका बन गई, तो वह दोष का हर्जाना ले सकता है और दोष के कारण वापस नहीं कर सकता, लेकिन यदि विक्रेता स्वीकार करे तो वापस हो सकता है; यह मुहीत में लिखा है।

यदि एक ईसाई ने दूसरे ईसाई से शराब खरीदी और दोनों ने कब्जा कर लिया, फिर दोनों ने इस्लाम स्वीकार कर लिया, फिर खरीदार ने शराब में कोई दोष पाया, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता, भले ही विक्रेता उसे स्वीकार कर ले, लेकिन वह दोष का हर्जाना ले सकता है। यदि उसने दोष का हर्जाना नहीं लिया यहाँ तक कि वह शराब सिरका बन गई, तो दोष के कारण वह उसे विक्रेता को वापस नहीं कर सकता, लेकिन यदि विक्रेता सहमत हो जाए तो उसे अधिकार है; यह ज़खीरा में लिखा है। शेख अबुल कासिम से पूछा गया कि किसी ने सिरका खरीदा और जब खरीदार ने उसे अपने मटके(खुम) में डाला तो पता चला कि सिरका बदबूदार और बेकार है, तो शेख ने कहा कि वह खरीदार के पास अमानत के रूप में रहेगा; यदि वह नष्ट हो जाए या खराब हो जाए, तो उस पर कोई जुर्माना (ज़मान) नहीं होगा। फिर पूछा गया कि यदि खरीदार ने उसके खराब होने के कारण उसे बहा दिया, तो उन्होंने कहा कि यदि उसकी स्थिति ऐसी हो गई थी कि उसका कोई मूल्य नहीं बचा था, तो जब दो गवाह इस पर गवाही देंगे, तो खरीदार पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा; यह तातारखानिआ में लिखा है। यदि किसी खरीदार से दूसरे व्यक्ति ने वस्तु (मबीअ) खरीद ली और दूसरे खरीदार ने उसमें कोई दोष पाया और उसके पास एक और नया दोष पैदा हो जाने के कारण उसे वापस करना संभव न रहा, और उसने अपने विक्रेता[1] से दोष का हर्जाना ले लिया, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्ला अलैह के अनुसार उसके विक्रेता (यानी पहले खरीदार) को यह अधिकार नहीं है कि वह अपने विक्रेता से दोष का हर्जाना ले, और साहिबैन का इसमें मतभेद है; यह सुग़रा में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा और उस पर कब्जा कर लिया और उसे दूसरे व्यक्ति को बेच दिया, और वह दूसरे खरीदार के पास मर गया, फिर उसे ऐसे किसी दोष का पता चला जो पहले विक्रेता के पास मौजूद था, तो दूसरा खरीदार दोष का हर्जाना दूसरे विक्रेता से...

[1]- पहला खरीदार 12।

الوبری اور یوسف ابن محمد اور عمرا بن الحافظ سے یہ مسئلہ پوچھا گیا کہ کسی نے ایک بیل ایک گائے کے عوض فروخت کیا اور گائے گابھن تھی اور مشتری کے پاس بچہ جنی اور بیل خریدنے والے نے بیل میں کچھ عیب پایا اور اُس کے مالک کو واپس کر دیا تو کیا اُس سے بیل کی قیمت لے گا یا گائے کی قیمت لے گا پس ان سب علماء نے فرمایا کہ گائے کی قیمت لے گا یہ تاتارخانیہ میں تیمہ سے منقول ہے اگر کسی نے ایک زمین خریدی اور اُس کو مسجد بنا دیا پھر اُس میں کوئی عیب پایا تو سب کے نزدیک واپس نہ کرے گا اور نقصان عیب لینے میں اختلاف ہے اور فتویٰ کے واسطے مختار یہ ہے کہ نقصان عیب لے گا چنانچہ اگر کوئی زمین خریدی اور اُس کو وقف کر دیا پھر اُس کے عیب پر آگاہ ہوا تو ہلال نے ذکر کیا ہے کہ نقصان عیب واپس لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک کپڑا خریدا اور اُس سے کسی میت کو کفن دیا پس اگر مشتری میت کا وارث ہے اور اُس نے ترکہ میں سے کپڑا خریدا ہے تو نقصان عیب لے سکتا ہے اور اگر کوئی اجنبی ہے کہ اُس نے نیک کام سمجھ کر کفن دیا ہے تو نقصان عیب نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر کسی نے ایک درخت خریدا اور اُس کو کاٹا اور اُس کو سوائے ایندھن جلانے کے اور کسی کام کا نہ پایا تو نقصان عیب لے سکتا ہے لیکن اگر بائع کٹے ہوئے درخت کو واپس کر لینے پر راضی ہو جائے تو واپس کرے اور نقصان نہیں لے سکتا ہے فقہا نے فرمایا کہ یہ حکم اُس وقت ہے کہ جب اُس درخت کو ایندھن کے واسطے نہ خریدا ہو اور اگر ایندھن کے واسطے خریدا ہے تو نقصان عیب نہیں لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع میں ذکر کیا ہے کہ کسی مسلمان نے شیرہ انگور خریدا اور اُس پر قبضہ کر لیا اور وہ اُس کے پاس شراب ہو گیا پھر اُس کے کسی

عیب پر مطلع ہوا تو اُس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان عیب لے سکتا ہے پس اگر بائع کہے کہ میں اُسی شراب کو واپس کیے لیتا ہوں تو اُس کو یہ اختیار نہیں ہے کیونکہ اُس کا واپس دینا شرع سے ممنوع ہے پس اگر مشتری نے بائع سے عیب میں جھگڑنا کیا یہاں تک کہ یہ شراب سرکہ ہو گئی تو نقصان عیب لے سکتا ہے اور عیب کی وجہ سے واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن اگر بائع قبول کرے تو واپس ہو سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نصرانی نے دوسرے نصرانی سے شراب خریدی اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر دونوں اسلام لائے پھر مشتری نے شراب میں کوئی عیب پایا تو اُس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اگر چہ بائع اُس کو قبول کرے لیکن نقصان عیب لے سکتا ہے پس اگر اُس نے نقصان عیب نہ لیا یہاں تک کہ وہ شراب سرکہ ہو گئی تو عیب کی وجہ سے بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن اگر بائع راضی ہو جائے تو بائع کو اختیار ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ شیخ ابوالقاسم سے پوچھا گیا کہ کسی نے سرکہ خریدا اور جب مشتری کے خم میں اُس کو ڈالا تو معلوم ہوا کہ سرکہ بدبودار ناکارہ ہے تو شیخ نے فرمایا کہ وہ مشتری کے پاس امانت رہے گا پس اگر تلف ہو جائے یا فاسد ہو جائے تو اُس پر ضمان نہ ہو گی پھر پوچھا گیا کہ اگر مشتری نے اُس کو بگڑ جانے کی وجہ سے بہا دیا تو انہوں نے فرمایا کہ اگر یہ حالت اُس کی پہنچ گئی تھی کہ اُس کی کچھ قیمت نہ تھی تو جب دو گواہ اس بات پر گواہی دیں گے تو مشتری کے ذمہ کچھ لازم نہ آئے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی مشتری سے دوسرے شخص نے مبیع کو خرید لیا اور دوسرے مشتری نے اُس میں کوئی عیب پایا اور اُس کے پاس ایک دوسرے عیب پیدا ہو جانے کی وجہ سے واپس کرنے کا امکان نہ رہا اور اُس نے اپنے بائع[1] سے نقصان عیب لے لیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کے بائع کو یعنی پہلے مشتری کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اپنے بائع سے نقصان عیب لے اور صاحبین کا اس میں خلاف ہے یہ صغریٰ میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے ایک غلام خریدا اور اُس پر قبضہ کر لیا اور اُس کو دوسرے شخص کے ہاتھ فروخت کر دیا اور وہ اس سے دوسرے مشتری کے پاس مر گیا پھر اس کے کسی ایسے عیب پر مطلع ہوا کہ جو پہلے بائع کے پاس تھا تو دوسرا مشتری نقصان عیب دوسرے بائع سے

۱۔ مشتری اول ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 323 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...can take it, and the second seller (i.e., the first buyer) cannot claim compensation for a defect from the first seller because taking compensation for a defect does not void the second sale. Despite the second sale remaining in effect, the second seller cannot take anything from the first seller; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. Imam Muhammad (R.A.) stated in *Jami' al-Saghir* that if a person bought a slave for a thousand dirhams and both parties took possession, and then the buyer acknowledged that the seller had freed the slave or made him a *mudabbir* (promised freedom after death) before the sale, or if it was a slave-girl and the buyer claimed the seller had made her an *Umm al-Walad* (mother of his child), and the seller denied this and took an oath, then the buyer's acknowledgement is not binding upon the seller. However, it will be a proof against the buyer himself. Thus, by the buyer's acknowledgement, the slave becomes free, but the *wala'* (right of clientage) remains suspended. The same ruling applies to the acknowledgement of *mudabbir* and *Umm al-Walad* status. If the buyer finds a defect in the purchased item that is known to have existed with the seller, he has the right to claim compensation for the defect. Similarly, if the buyer acknowledges that this slave is originally free (born free) and the rest of the circumstances remain the same, he can still claim compensation for the defect; this is mentioned in *Al-Muhit*.

If a person bought a slave from another, took possession, and then claimed, "After buying this slave, I sold him to so-and-so, and he has set him free..." ☆

If the buyer claimed that the seller sold the slave even though he belonged to person X, and person X confirmed this acknowledgement and took the slave, then if the buyer finds a defect, he cannot claim compensation. If person X called the buyer a liar, then the buyer has the option to return the slave (to the seller); this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. If the buyer became aware of a defect first and then acknowledged that the slave belonged to person X, who then called him a liar, he can still return it; this is written in *Al-Kafi*. If the buyer found an old defect in the slave and a new defect developed while in his possession, making it impossible to return, and this happened before the acknowledgement that the slave belonged to person X, and the buyer took compensation for the defect, then if the buyer later acknowledged that the slave belonged to person X and he confirmed it, the seller cannot reclaim the compensation the buyer took from him; this is mentioned in *Al-Muhit*. If a person bought a slave, took possession, then claimed he sold him to person X who freed him, but person X called him a liar, the slave becomes free from the buyer's side

based on his own acknowledgement, and the buyer cannot claim anything from the seller if he finds a defect. If the buyer acknowledged selling to person X but did not mention freedom, and person X denied it and took an oath, then if the buyer finds a defect, he can return the slave to the seller; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

A person bought a slave for a thousand dirhams and both took possession. Then the buyer acknowledged that this slave belongs to person X, who had freed him before his purchase, but the seller denied this. This leads to three possibilities: either person X confirms both the ownership and the manumission claimed by the buyer; or he confirms ownership without confirming manumission; or he calls him a liar in both. In the first case, the slave will be considered freed by person X, and the buyer cannot claim anything from the seller for any old defect. In the second case, the slave will be given to person X and will remain a slave, not free; here too, the buyer cannot claim anything from the seller for defects. In the third case, the slave will become free on behalf of the buyer, and the *wala'*...

1. Mushtari (Buyer) 12. 2. i.e., So-and-so 12.

ले सकता है और दूसरा विक्रेता (بائع) यानी पहला खरीदार (مشترى) पहले विक्रेता से दोष के कारण होने वाले नुकसान का दावा नहीं कर सकता, क्योंकि दोष का हर्जाना लेने से दूसरी बिक्री रद्द नहीं होगी। दूसरी बिक्री के बहाल रहते हुए, दूसरा विक्रेता पहले विक्रेता से कुछ नहीं ले सकता। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। इमाम मुहम्मद रह. ने 'जामे सगीर' में लिखा है कि एक व्यक्ति ने दूसरे से एक हज़ार दिरहम में एक गुलाम खरीदा और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया। फिर खरीदार ने स्वीकार (اقرار) किया कि विक्रेता ने बिक्री से पहले उसे आज़ाद कर दिया था या मुदब्बर (मरने के बाद आज़ादी का वादा) बना दिया था, या वह कोई दासी थी जिसे खरीदार ने कहा कि विक्रेता ने उसे 'उम्म-उल-वल्द' (बच्चे की माँ) बना लिया था। विक्रेता ने इससे इनकार किया और कसम खा ली। ऐसी स्थिति में खरीदार का दावा विक्रेता पर लागू नहीं होगा, लेकिन यह स्वयं उसके विरुद्ध प्रमाण होगा। अतः खरीदार के स्वीकार करने से गुलाम आज़ाद हो जाएगा, लेकिन उसकी 'वला' (स्वामित्व का अधिकार) निलंबित रहेगी। मुदब्बर और उम्म-उल-वल्द के दावों में भी यही नियम है। यदि खरीदार बिक्री की वस्तु में कोई ऐसा दोष पाए जो विक्रेता के पास रहने के समय का हो, तो उसे दोष के कारण हर्जाना लेने का अधिकार है। इसी तरह, यदि खरीदार स्वीकार करे कि यह गुलाम जन्मजात स्वतंत्र (असली आज़ाद) है और बाकी मसले की स्थिति वही रहे, तो भी वह दोष का हर्जाना ले सकता है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने किसी से गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर कहा कि "मैंने इसे खरीदने के बाद फलां व्यक्ति को बेच दिया और उसने इसे आज़ाद कर दिया है..." ☆

यदि खरीदार ने दावा किया कि विक्रेता ने यह गुलाम बेचा जबकि यह फलां व्यक्ति की संपत्ति है, और उस व्यक्ति ने इस दावे की पुष्टि कर दी और गुलाम ले लिया, फिर खरीदार को उसमें कोई दोष मिला, तो वह विक्रेता से हर्जाना नहीं ले सकता। यदि उस व्यक्ति ने खरीदार को झूठा बताया, तो खरीदार को (विक्रेता को) वापस करने का अधिकार है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि खरीदार को पहले दोष का पता चला, फिर उसने दावा किया कि यह गुलाम किसी और का है और उस व्यक्ति ने उसे झुठला दिया, तो वह गुलाम वापस कर सकता है। यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि खरीदार को गुलाम में कोई पुराना दोष मिला और उसके पास रहते हुए एक और नया दोष पैदा हो गया, जिससे उसे वापस करना संभव न रहा, और यह स्थिति उस दावे से पहले की थी कि गुलाम फलां व्यक्ति का है, और खरीदार ने विक्रेता से दोष का हर्जाना ले लिया, फिर खरीदार ने दावा किया

कि गुलाम किसी और का है और उसने इसकी पुष्टि कर दी, तो विक्रेता वह हर्जाना वापस नहीं ले सकता जो खरीदार ने उससे लिया था। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने गुलाम खरीदा, कब्ज़ा किया, फिर कहा कि फलां को बेच दिया जिसने उसे आज़ाद कर दिया, लेकिन उस व्यक्ति ने उसे झुठला दिया, तो गुलाम खरीदार के दावे के आधार पर उसकी ओर से आज़ाद माना जाएगा और खरीदार दोष मिलने पर विक्रेता से कुछ दावा नहीं कर सकेगा। यदि खरीदार ने केवल बेचने का दावा किया और आज़ाद करने का ज़िक्र नहीं किया, और दूसरे व्यक्ति ने इनकार कर दिया और कसम खा ली, और फिर खरीदार को दोष मिला, तो वह विक्रेता को गुलाम वापस कर सकता है। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और दोनों ने लेनदेन पूरा कर लिया। फिर खरीदार ने स्वीकार किया कि यह गुलाम फलां व्यक्ति का है जिसने मेरे खरीदने से पहले उसे आज़ाद कर दिया था, और विक्रेता ने इससे इनकार किया। इसमें तीन स्थितियाँ हो सकती हैं: या तो वह व्यक्ति खरीदार के दावे की पुष्टि करेगा कि वह मालिक था और उसने आज़ाद किया था; या वह केवल मालिक होने की पुष्टि करेगा लेकिन आज़ाद करने से इनकार करेगा; या वह दोनों बातों में खरीदार को झूठा बताएगा। पहली स्थिति में, गुलाम उस व्यक्ति का आज़ाद किया हुआ माना जाएगा और खरीदार पुराना दोष पाए जाने पर भी विक्रेता से कुछ नहीं माँग सकेगा। दूसरी स्थिति में, गुलाम उस व्यक्ति को सौंप दिया जाएगा और वह गुलाम ही रहेगा, आज़ाद नहीं होगा; इसमें भी खरीदार दोष मिलने पर विक्रेता से कुछ नहीं ले सकेगा। तीसरी स्थिति में, गुलाम खरीदार की ओर से आज़ाद हो जाएगा और 'वला'...

1. खरीदार (مشترى) ٢ .١٢. यानी फलां ١٢.

لے سکتا ہے اور دوسرا بائع یعنی پہلا مشتری پہلے بائع سے نقصان عیب نہیں لے سکتا ہے کیونکہ نقصان عیب لینے سے دوسری بیع فسخ نہ ہوگی اور دوسری بیع باقی رہنے کے باوجود دوسرا بائع پہلے بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے جامع صغیر میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے دوسرے سے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مشتری نے اقرار کیا کہ بائع نے بیع کرنے سے پہلے اُس کو آزاد یا مدبر کر دیا تھا یا وہ کوئی باندی تھی کہ مشتری نے کہا کہ اس نے ام ولد بنایا تھا اور بائع نے اس سے انکار کیا اور قسم کھالی تو مشتری کا اقرار بائع پر معتبر نہ ہوگا لیکن خود اُس کے اُوپر حجت ہوگا تو آزاد کرنے کے اقرار سے غلام آزاد ہو جائے گا اور اُس کی ولاء موقوف رہے گی اور مدبر کے اقرار میں مدبر موقوف ہوگا اور ام ولد کے اقرار میں بھی یہی حکم ہے اور اگر مشتری بیع کے اندر کوئی ایسا عیب پائے جس کا بائع کے پاس ہونا معلوم ہو تو اُس کو نقصان عیب واپس لینے کا اختیار ہے اور اسی طرح اگر مشتری یہ اقرار کرے کہ یہ غلام اصلی آزاد ہے اور باقی مسئلہ کی یہی صورت ہو تو بھی نقصان عیب لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص نے ایک شخص سے ایک غلام خریدا اور اُس پر قبضہ کر لیا پھر کہا کہ میں نے اس غلام کو خریدنے کے بعد فلاں شخص کے ہاتھ بیچ ڈالا اور اُس نے آزاد کر دیا ہے... ☆

اگر مشتری نے یہ دعویٰ کیا کہ بائع نے اس غلام کو فروخت کر دیا حالانکہ یہ فلاں شخص کا مملوک ہے اور فلاں شخص نے اس کے اقرار کی تصدیق کی اور غلام کو لے لیا پھر مشتری نے اُس میں کوئی عیب پایا تو اُس کا نقصان نہیں لے سکتا ہے اور اگر فلاں شخص نے مشتری کو

جھوٹا بتلایا تو اُس کو واپس کرنے کا اختیار ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر پہلے عیب پر واقف ہو لیا پھر فلاں شخص کے مملوک ہونے کا اقرار کیا اور اُس نے اُس کو جھوٹا بتلایا تو واپس کر سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے غلام میں کوئی قدیمی عیب پایا اور اُس کے پاس ایک دوسرا عیب پیدا ہو گیا یہاں تک کہ واپس کرنا ممکن نہ رہا اور یہ امر اس اقرار کرنے سے پہلے تھا کہ یہ غلام فلاں شخص کا ہے مشتری نے نقصان عیب لے لیا پھر مشتری نے اقرار کیا کہ یہ غلام فلاں شخص کا ہے اور فلاں شخص نے اس کی تصدیق کی تو بائع اُس نقصان عیب کو جو مشتری نے اُس سے لے لیا ہے واپس نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر ایک شخص نے ایک شخص سے ایک غلام خریدا اور اُس پر قبضہ کر لیا پھر کہا کہ میں نے اس غلام کو خریدنے کے بعد فلاں شخص کے ہاتھ بیچ ڈالا اور اُس نے آزاد کر دیا ہے مگر اُس شخص نے اُس کو جھوٹا بتلایا تو غلام مشتری کی طرف سے اُس کے اقرار پر آزاد ہو جائے گا اور اگر مشتری نے پھر اُس میں کوئی عیب پایا تو بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر مشتری نے یہ اقرار کیا کہ میں نے اُس کو فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کر دیا اور یہ نہ کہا کہ اُس نے آزاد کر دیا ہے اور اس شخص نے اس سے انکار کیا اور قسم کھالی پھر مشتری نے اُس میں کوئی عیب پایا تو بائع کو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مشتری نے اقرار کیا کہ یہ غلام فلاں شخص کا ہے کہ جس نے میرے خریدنے سے پہلے اُس کو آزاد کر دیا تھا اور بائع نے اس سے انکار کیا پس تین صورتوں سے خالی نہیں ہے یا وہ شخص مشتری کے اقرار کی مالک ہونے اور آزاد کرنے دونوں میں تصدیق کرے گا یا مالک ہونے میں بدون آزاد کرنے کے تصدیق کرے گا یا دونوں میں اس کو جھوٹا بتلائے گا پس پہلی صورت میں یہ غلام اُس فلاں شخص کا آزاد کیا ہوا غلام ہوگا اور اگر مشتری اس غلام میں کوئی قدیمی عیب پائے تو بائع سے

کچھ نہیں لے سکتا ہے اور دوسری صورت میں غلام اُس فلاں شخص کو دے دیا جائے گا اور اگر اُس کا غلام رہے گا آزاد نہ ہوگا پھر اگر مشتری اس میں عیب پائے تو بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور تیسری صورت میں غلام مشتری کی طرف سے آزاد ہو جائے گا اور ولاء

۱ مشتری ۱۲۔ ۲ یعنی فلان ۱۲۔

Header Section: Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 344 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Top paragraph: ...shall remain suspended. If the buyer finds an ancient defect in the slave, he can claim compensation for the defect from the seller, as stated in *Al-Muhit*. In this case, if that person acknowledges for the second time that it is their child, the seller is entitled to take back from the buyer the compensation taken due to the defect. If the buyer confesses that the slave belonged to such-and-one and that person manumitted him after his purchase, he cannot claim compensation for the defect, whether that person confirms or denies it; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

Chapter/Section Heading: Nineteenth Section Regarding the claim of a defect, litigation, and presenting witnesses therein.

Main Body Text: It should be known that there are two types of defects: one is 'apparent' (manifest), which the judge can recognize by seeing with his own eyes, such as a wound, blindness, an extra finger, a withered limb, and the like. The second type is 'hidden' (latent), which the judge cannot recognize by mere observation. There are several categories of apparent defects: one is an ancient apparent defect such as an extra finger; second is one that is new but has no possibility of having occurred between the time of sale and the time of dispute, such as smallpox scars; third is a new one that has the possibility of occurring between the time of sale and the time of dispute, such as a wound; and fourth is a new defect that has no possibility of preceding the period of sale. Hidden defects are also of two types: one that is recognized by existing signs, such as suspicion (of pregnancy) or actual pregnancy, or a disease in a location not known to men; the second is one that cannot be recognized by existing signs, such as thievery, running away, insanity, etc. Therefore, if the claim is regarding an apparent defect that the judge can recognize by observation, he shall examine it. If he finds the defect, he shall hear the litigation; otherwise, he shall not. If the judge finds the defect and it is an ancient one, or such a new one that could not have occurred between the sale and the dispute, the buyer shall be given the option to return it. This is because we have observed the defect as currently existing and it has become certain that it existed with the seller, as such a defect does not occur suddenly or within such a short duration. However, the buyer cannot return it if the seller claims that the buyer's right of return has been forfeited due to his consent, etc. In this matter, the buyer's statement under oath shall be accepted, as stated in *Al-Muhit*.

Then, if the seller wishes to administer an oath to the buyer, an oath shall be taken from the buyer according to all narrations. If the seller does not demand his oath, there is a difference of opinion regarding administering an oath to the buyer; the view of the master imams is that in *Zahir al-Riwayah*, he shall not be made to take an oath. Further, in the case of administering an oath to the buyer, according to most judges, he shall be told: "Swear by God that my right of return due to the defect, upon which I am claiming, has not been forfeited either explicitly or implicitly." And this is correct, as written in *Al-Muhit* and *Al-Dhakhirah*. If there is a defect that could possibly have occurred within this period and also possibly preceded it, or if it is difficult to determine, the judge shall ask the seller: "Was this defect present in the sold item while it was with you?" If he says "yes," the buyer shall have the right to return it, but the seller has the right to claim that the buyer's right of return has been forfeited. If he makes such a claim, then the seller's claim will be proven if the buyer refuses to take the oath or if the seller presents witnesses. And if the seller [claimed] that the defect [was not] present with him...

Footnotes: 1. Rather, it became ancient. 2. Did not consent to the defect.

हेडर सेक्शन: फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ३ ३४४ किताब अल-ब्यू (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

शीर्ष पैराग्राफ: ...मुवक्कूफ़ रहेगी और अगर मुश्तरी (क्रेता) गुलाम में कोई पुरानी खराबी (ऐब) पाए तो बाई (विक्रेता) से ऐब का हर्जाना ले सकता है, जैसा कि 'मुहीत' में है। और इस स्थिति में यदि वह व्यक्ति दूसरी बार उसके बच्चा होने का इकरार करे, तो विक्रेता क्रेता से वह हर्जाना वापस लेने का हकदार है जो उसने ऐब के कारण लिया था। और यदि क्रेता यह स्वीकार कर ले कि यह गुलाम अमुक व्यक्ति का था और मेरे खरीदने के बाद उसने उसे आज़ाद कर दिया, तो वह ऐब का हर्जाना नहीं ले सकता, चाहे वह व्यक्ति इसकी पुष्टि करे या इसे झुठलाए; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

अध्याय/अनुभाग शीर्षक: उन्नीसवीं फ़स्ल ऐब का दावा और उसमें मुक़दमेबाज़ी और गवाह पेश करने के बयान में

मुख्य विषय: यह जान लेना चाहिए कि ऐब (दोष) की दो किस्में हैं: एक 'ज़ाहिर' (प्रत्यक्ष) जिसे काज़ी अपनी आँखों से देखकर पहचान सकता है, जैसे घाव, अंधापन, अतिरिक्त उँगली या अंग का बेकार होना आदि। दूसरी किस्म 'बातिन' (अप्रत्यक्ष) है जिसे काज़ी देखकर नहीं पहचान सकता। प्रत्यक्ष दोष की कई श्रेणियाँ हैं: एक वह पुराना दोष जो स्पष्ट हो जैसे अतिरिक्त उँगली; दूसरा वह जो नया हो लेकिन बिक्री से लेकर विवाद तक उसके पैदा होने की कोई संभावना न हो, जैसे चेचक के दाग; तीसरा वह जो नया हो और बिक्री से लेकर विवाद तक पैदा होने की संभावना रखता हो, जैसे घाव; और चौथा वह नया दोष जिसमें बिक्री की अवधि से पहले होने की संभावना न हो। अप्रत्यक्ष दोष की भी दो किस्में हैं: एक वह जो अपने मौजूद संकेतों से पहचाना जाए, जैसे (गर्भावस्था का) संदेह या गर्भ होना, या ऐसी बीमारी जो पुरुषों को ज्ञात न हो; दूसरी वह जो अपने निशानों से न पहचानी जा सके, जैसे चोरी करना, भाग जाना या पागलपन आदि। अतः यदि दावा किसी प्रत्यक्ष दोष के बारे में हो जिसे काज़ी देखकर पहचान सकता है, तो वह उसे देखेगा। यदि वह दोष पाया जाता है, तो वह मुक़दमे की सुनवाई करेगा, अन्यथा नहीं। यदि काज़ी ने दोष पाया और वह दोष पुराना है या ऐसा नया है जिसके बिक्री से विवाद तक पैदा होने की संभावना नहीं है, तो क्रेता को यह अधिकार दिया जाएगा कि वह उसे वापस कर दे, क्योंकि हमने उस दोष को वर्तमान में देखा और यह निश्चित हो गया कि वह विक्रेता के पास था, क्योंकि ऐसा दोष तत्काल नहीं होता या इतने कम समय में पैदा नहीं हो सकता। लेकिन क्रेता उस समय वापस नहीं कर सकता जब विक्रेता यह दावा करे कि क्रेता की सहमति आदि के कारण वापस करने का अधिकार समाप्त हो गया है; इस मामले में क्रेता की बात शपथ (कसम) के साथ मानी जाएगी, जैसा 'मुहीत' में है।

फिर जब विक्रेता ने क्रेता को शपथ दिलानी चाही, तो सभी रिवायतों के अनुसार क्रेता से शपथ ली जाएगी। और यदि विक्रेता ने शपथ की मांग नहीं की, तो क्रेता को शपथ दिलाने में मतभेद है; और इमामों का यह कहना है कि 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' में उसे शपथ नहीं दिलाई जाएगी। फिर क्रेता को शपथ दिलाने की स्थिति में अधिकांश काज़ियों के अनुसार यह है कि उससे कहा जाएगा कि तू शपथ खा कि "ईश्वर की कसम, मेरा ऐब के कारण वापस करने का अधिकार जिस आधार पर मैं दावा कर रहा हूँ, स्पष्ट रूप से या संकेतों से समाप्त नहीं हुआ है।" और यही सही है, यह 'मुहीत' और 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि ऐसा दोष हो जिसके इस अवधि में पैदा होने की संभावना हो और उससे पहले होने की भी संभावना हो, या जिसे पहचानने में कठिनाई हो, तो काज़ी विक्रेता से यह पूछेगा कि क्या यह दोष वस्तु में तुम्हारे पास मौजूद था? यदि उसने कहा कि हाँ, तो क्रेता को वापस करने का अधिकार होगा, लेकिन विक्रेता को क्रेता के वापसी अधिकार के समाप्त हो जाने का दावा करने का अधिकार है। यदि उसने यह दावा किया, तो विक्रेता का यह दावा इस प्रकार सिद्ध होगा कि क्रेता शपथ लेने से इनकार कर दे या विक्रेता गवाह पेश कर दे। और यदि विक्रेता ने उस दोष के अपने पास मौजूद होने...

पाद-टिप्पणी: १ बल्कि पुराना हो गया। २ दोष पर सहमत नहीं हुआ।

Header Section: فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۳ ۳۴۴ کتاب البیوع

Top paragraph (continuation from previous page): موقوف رہے گی اور اگر مشتری غلام میں کوئی قدیمی عیب پائے تو بائع سے نقصان عیب لے سکتا ہے کذا فی المحیط اور اس صورت میں اگر فلاں شخص دوسری بار اس کے بچے ہونے کا اقرار کرے تو بائع مشتری سے اُس نقصان کو جو اُس نے عیب کی وجہ سے لیا ہے واپس کرنے کا اور اگر مشتری یہ اقرار کر لے کہ یہ غلام فلاں شخص کا تھا اور میرے خریدنے کے بعد اُس نے اس کو آزاد کر دیا تو نقصان عیب نہیں لے سکتا ہے خواہ فلاں شخص اس کی تصدیق کرے یا تکذیب کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

Chapter/Section Heading: جونہویں فصل عیب کا دعویٰ اور اُس میں خصومت اور گواہ قائم کرنے کے بیان میں

Main Body Text: جاننا چاہیے کہ عیب کی دو قسمیں ہیں ایک ظاہر کہ جس کو قاضی آنکھوں سے دیکھ کر اور بالمشاہدہ پہچان سکتا ہے جیسے زخم اور اندھا ہونا اور زائد انگلی اور شل اس کے اور دوسری قسم باطن یعنی پوشیدہ کہ جس کو قاضی بالمشاہدہ دیکھ کر نہیں پہچان سکتا ہے اور ظاہر کی چند قسمیں ہیں ایک قدیمی عیب ظاہر جیسے کہ زائد انگلی اور دوسری جو نیا پیدا ہوا ہو لیکن بیع کے وقت سے جھگڑا کرنے کے وقت تک اُس کے پیدا ہونے کا احتمال نہ ہو لے جیسے چیچک کے داغ اور تیسری ایسا نیا پیدا کہ جو بیع کے وقت سے جھگڑا کرنے کے وقت تک پیدا ہو جانے کا احتمال رکھتا ہے جیسے زخم اور چوتھی وہ نیا پیدا کہ جو مدت بیع سے مقدم ہونے کا احتمال نہیں رکھتا ہے اور باطنی عیب کی دو قسمیں ہیں ایک وہ کہ اپنے نشانوں سے جو

موجود ہیں پہچانا جاتا ہو جیسے شبہ ہونا اور حمل ہونا یا ایسی جگہ بیماری ہونا کہ جس پر مرد واقف نہیں ہوتے ہیں دوسری وہ کہ جو اپنے آثار موجودہ سے نہ پہچانا جائے جیسے چوری کرنا اور بھاگ جانا اور جنون وغیرہ۔ پس اگر دعویٰ کسی عیب ظاہر میں ہو کہ جس کو قاضی بالمشاہدہ پہچان سکتا ہے تو اُس کو دیکھے پس اگر اُس عیب کو پائے تو خصومت کی سماعت کرے ورنہ سماعت نہ کرے پس اگر قاضی نے عیب پایا اور وہ عیب قدیمی ہے یا ایسا نو پیدا ہے کہ جو بیع کے وقت سے جھگڑا کرنے کے وقت تک پیدا ہونے کا احتمال نہیں رکھتا ہے تو مشتری کو اختیار دیا جائے گا کہ اُس کو واپس کر دے کیونکہ ہم نے بالمشاہدہ اس عیب کو فی الحال موجود دیکھا اور اس بات کا یقین ہو گیا کہ بائع کے پاس تھا کیونکہ ایسا عیب حادث نہیں ہوتا یا اتنی مدت میں پیدا نہیں ہو سکتا ہے لیکن مشتری اس وقت واپس نہیں کر سکتا ہے کہ بائع یہ دعویٰ کرے کہ مشتری کے راضی ہونے وغیرہ کی وجہ سے اُس کے واپس کرنے کا حق ساقط ہو گیا ہے اور اس باب میں قسم لے کر مشتری کا قول لیا جائے گا محیط میں ہے۔

پھر جب بائع نے مشتری کو قسم دلانی چاہی تو سب روایتوں کے موافق مشتری سے قسم لی جائے گی اور اگر بائع نے اُس کی قسم طلب نہ کی تو مشتری کو قسم دلانے میں اختلاف ہے اور ائمہ مشائخ کا یہ قول ہے کہ ظاہر الروایہ میں اُس کو قسم نہ دلائی جائے گی پھر مشتری کے قسم دلانے کی صورت میں اکثر قاضیوں کے نزدیک یہ ہے کہ اُس سے کہا جائے گا کہ تو قسم کھا کہ واللہ میرا عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا حق جس جہت سے میں مدعی ہوں صریحاً دلالتاً ساقط نہیں ہوا ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط و ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر ایسا عیب ہو کہ جو اس مدت میں پیدا ہو جانے کا احتمال رکھتا ہے اور اُس سے مقدم ہونے کا بھی احتمال رکھتا ہے یا اُس کے معلوم کرنے میں مشکل پیش آئے تو قاضی بائع سے یہ استفسار کرے گا کہ کیا یہ عیب مبیع کے اندر تیرے پاس موجود تھا پس اگر اُس نے کہا کہ ہاں تو مشتری کو واپس کرنے کا حق حاصل ہوگا

لیکن بائع کو مشتری کے واپس کرنے کا حق ساقط ہو جانے کا دعویٰ کرنے کا اختیار ہے پس اگر اُس نے یہ دعویٰ کیا تو یہ دعویٰ بائع کا یوں ثابت ہو جائے گا کہ مشتری قسم کھانے سے باز رہا یا بائع نے گواہ قائم کیے اور اگر بائع نے اس عیب کے اپنے پاس موجود

Footnotes: ۱ بلکہ قدیمی ہوا۔ ۲ عیب پر راضی نہیں ہوا۔

Fatwa-e-Alamgiri ..... Volume 3 Kitab al-Buyu (The Book of Sales) 325

If [the seller] denies, his statement will be accepted upon taking an oath, provided the buyer does not have witnesses to prove the existence of the defect; this is mentioned in *Al-Muhit*. There is a difference of opinion regarding administering an oath to the seller. Our masters (scholars) have stated that the correct way is to administer the oath as follows: "By Allah, the buyer does not have the right to return [the item] to me due to this defect which he claims." This is written in *Al-Muhit Surkhi* and the fatwa is based on this; it is also mentioned in *Tatarkhaniya*. If the defect is such that it could not possibly have occurred before the period of sale, the judge (Qadi) shall not order its return to the seller. When the defect is internal, if it can be identified by signs within the body in a place accessible to men, the judge should inspect it himself if he has the expertise to recognize the ailment. If he lacks the expertise, he should inquire from someone who does and rely on the statement of two upright persons (*adil*). This is more cautious, though one is sufficient. If one upright person provides information, the defect is established for the purpose of initiating a dispute; then the judge shall take an oath from the seller and will not order a return solely based on the word of that one person. Some scholars mentioned this in the commentary of *Al-Jami*, and it is also written in the commentary of *Adab al-Qadi*, a work by Imam Khassaf.

Consideration must be given to whether the defect is of a nature that could have arisen within that period. If it was identified by the word of one or two, or if both faced difficulty in identifying it and disagreed, the item shall not be returned to the seller; instead, an oath shall be taken. If the defect is not of a type that could have arisen within that period, then if it became known by the word of one person, the judge will not order a return but will take an oath from the seller. If it became known by the word of two, it is mentioned in *Kitab al-Aqdhiya* and *Quduri* that the judge shall return it based on the words of those two. Some scholars wrote similarly in the commentary of *Al-Jami*, as cited in *Ad-Dhakhira*. If the defect is such that only women can be aware of it, such as pregnancy or similar conditions, the judge shall show it to women. One upright woman is sufficient, and two are more cautious. Thus, when one upright woman says that the slave-girl is pregnant, or two women testify similarly, the defect is proven regarding the right to initiate a dispute. Thereafter, if one or both of them say that this pregnancy occurred within the duration of the sale, the judge will not return it to the seller but will take an oath from him. If the seller refuses to take the oath, the judge will then order the return. If one or both women

say that this defect existed while with the seller, then if it occurred after possession, it will not be returned, but the seller will be made to take an oath. If it occurred before possession, the rule remains the same: it shall not be returned based on the word of one. If two women testify [to its prior existence], some scholars mentioned that based on the analogy (*qiyas*) of Imam Azam's (r.a.) view, it should not be returned, while based on the analogy of the *Sahibayn's* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) view, it shall be returned. Khassaf mentioned in *Adab al-Qadi* that according to *Zahir al-Riwayah* from our companions, it shall not be returned, and this is also in *Quduri*.

The well-known view of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad is that it shall not be returned and the seller shall be made to take an oath. If he refrains from taking the oath, the testimony of the two women will be strengthened by his refusal, and the right to return will be established. Sadr al-Shahid mentioned in the sales section of *Al-Jami al-Saghir* that if one woman says the slave-girl is pregnant and two or three women say she is not, the dispute against the seller is established by the word of that one woman; the statement of the two or three that she is not pregnant cannot contradict the word of that one. And if the seller...

---

1. The case will become admissible.

होने से इनकार किया तो उसका कथन शपथ (क़सम) लेकर स्वीकार किया जाएगा, बशर्ते कि क्रेता (खरीदने वाले) के पास उस दोष (ऐब) के होने के गवाह न हों, यह 'मुहीत' में लिखा है। विक्रेता (बचने वाले) को शपथ दिलाने की स्थिति में मतभेद है और हमारे मशायख (विद्वानों) ने फ़रमाया है कि सही यह है कि इस प्रकार शपथ दिलाई जाए कि "तू शपथ खा कि अल्लाह की क़सम, क्रेता का इस दोष के कारण, जिसका वह दावा करता है, मुझे वापस करने का अधिकार नहीं है।" यह 'मुहीत सुर्खी' में लिखा है और इसी पर फ़तवा है, यह 'ततारखनिया' में लिखा है। और यदि ऐसा दोष हो जिसके बिक्री की अवधि से पहले होने की संभावना न हो, तो काज़ी (न्यायाधीश) उसे विक्रेता को वापस नहीं कराएगा। और जब दोष आंतरिक (छुपा हुआ) हो, तो यदि वह शरीर के भीतर के लक्षणों से पहचाना जाता हो और ऐसी जगह हो जहाँ पुरुष अवगत हो सकते हों, तो यदि काज़ी को रोग पहचानने की समझ है तो वह स्वयं अवलोकन करे, और यदि उसे समझ नहीं है तो जो व्यक्ति पहचानता है उससे पूछे और दो न्यायप्रिय व्यक्तियों (आदिलों) के कथन पर भरोसा करे। इसमें अधिक सावधानी है, हालांकि एक भी पर्याप्त है। यदि एक न्यायप्रिय व्यक्ति ने इस बात से अवगत कराया, तो उसके कथन से विवाद स्थापित होने के लिए दोष सिद्ध हो जाएगा; फिर काज़ी विक्रेता से शपथ लेगा और केवल उस एक के कहने पर वापस नहीं करेगा। ऐसा ही कुछ मशायख ने 'शरह जामे' में उल्लेख किया है और 'शरह आदाब अल-काज़ी' में भी लिखा है जो इमाम खसाफ की रचना है।

इस बात पर विचार करना चाहिए कि यदि यह दोष उस प्रकार का है जिसके इतनी अवधि में पैदा होने की संभावना है, और यह एक या दो के कहने से पहचाना गया या दोनों को इसे पहचानने में कठिनाई हुई और उनमें मतभेद हुआ, तो विक्रेता को वापस नहीं दिया जाएगा बल्कि शपथ ली जाएगी। और यदि यह दोष उस प्रकार का नहीं है जिसके इतनी अवधि में पैदा होने की संभावना हो, तो यदि यह एक के कहने से ज्ञात हुआ तो वापस नहीं कराएगा और विक्रेता से शपथ लेगा। और यदि दो के कहने से ज्ञात हुआ, तो 'किताब अल-अकज़िया' और 'क़ुदूरी' में लिखा है कि काज़ी उन दोनों के कहने पर वापस कर देगा। ऐसा ही कुछ मशायख ने 'शरह अल-जामे' में लिखा है, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है। और यदि दोष ऐसा हो जिस पर महिलाओं के सिवा कोई और अवगत नहीं हो सकता, जैसे गर्भावस्था या उसके समान, तो काज़ी उसे महिलाओं को दिखाएगा। एक न्यायप्रिय महिला पर्याप्त है और दो में अधिक सावधानी है। अतः जब एक न्यायप्रिय महिला ने कहा कि यह दासी गर्भवती है या दो महिलाओं ने ऐसा ही बयान दिया, तो विवाद स्थापित होने के अधिकार में दोष सिद्ध

हो जाएगा। फिर उसके बाद यदि एक या दोनों ने यह कहा कि यह गर्भ बिक्री की अवधि में पैदा हुआ है, तो काज़ी विक्रेता को वापस नहीं करेगा लेकिन विक्रेता से शपथ लेगा। यदि उसने शपथ लेने से इनकार किया, तब उसे वापस कर देगा। और यदि एक या दोनों महिलाओं ने कहा कि यह दोष विक्रेता के पास (पहले से) था, तो यदि यह क़ब्ज़े के बाद हुआ हो तो वापस नहीं करेगा लेकिन विक्रेता को शपथ दिलाएगा। और यदि क़ब्ज़े से पहले हुआ हो तब भी यही नियम है कि एक के कहने से वापस न करे। और यदि दो महिलाओं ने कहा, तो कुछ मशायख ने उल्लेख किया है कि इमाम आज़म (र.अ.) के कथन के अनुमान (क़यास) पर वापस न करे और साहिबैन के कथन के अनुमान पर वापस कर देगा। खसाफ ने 'आदाब अल-काज़ी' में उल्लेख किया है कि हमारे साथियों से 'ज़ाहिर अर-रिवायत' में आया है कि वापस नहीं करेगा और यह 'क़ुदूरी' में लिखा है।

इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद का प्रसिद्ध कथन यह है कि उसे वापस नहीं करेगा और विक्रेता को शपथ दिलाएगा। और जो शपथ खाने से पीछे हटा तो उन दोनों महिलाओं की गवाही उसके इनकार से पुष्ट हो जाएगी, तो वापस करने का अधिकार सिद्ध हो जाएगा। सदर अल-शहीद ने 'जामे अल-सगीर' के बुयू (बिक्री अध्याय) में उल्लेख किया है कि यदि एक महिला कहे कि यह दासी गर्भवती है और दो या तीन महिलाएँ कहें कि उसे गर्भ नहीं है, तो विक्रेता के विरुद्ध विवाद उस एक महिला के कहने से स्थापित हो जाएगा, और दो या तीन का यह कहना कि गर्भ नहीं है, उस एक के कथन का विरोधी नहीं हो सकता। और यदि विक्रेता...

---

1. मामला सुनवाई योग्य हो जाएगा।

ہونے سے انکار کیا تو اس کا قول قسم لے کر اختیار کیا جائے گا بشرطیکہ مشتری کے پاس اس عیب کے پاس ہونے کے گواہ نہ ہوں یہ محیط میں لکھا ہے۔ بائع کو قسم دلانے کی صورت میں اختلاف ہے اور ہمارے مشایخ نے فرمایا ہے کہ صحیح یوں ہے کہ اس طرح قسم دلائی جائے کہ تو قسم کھا کہ واللہ مشتری کا مجھے واپس کرنے کا حق بسبب اس عیب کے جس کا وہ دعویٰ کرتا ہے نہیں ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور اس پر فتویٰ ہے یہ تاترخانیہ میں لکھا ہے اور اگر ایسا عیب ہو کہ جو مدت بیع سے مقدم ہونے کا احتمال نہیں رکھتا ہے تو قاضی اس کو بائع کو واپس نہیں کرادے گا اور جب عیب باطنی ہو پس اگر وہ بدن کے اندر کے آثار موجود ہونے سے پہچانا جاتا ہو اور ایسی جگہ ہو کہ جس پر مرد واقف ہو سکتے ہیں پس اگر قاضی کو مرض پہچاننے کی شناخت ہے تو خود ملاحظہ کرے اور اگر اس کو شناخت نہیں ہے تو جو شخص پہچانتا ہے اس سے دریافت کرے اور دو عادلوں کے قول پر اعتماد کرے اور اس میں زیادہ احتیاط ہے اور ایک ہونا کافی ہے پس اگر ایک عادل نے اس بات سے آگاہ کیا تو اس کے قول سے جھگڑا قائم ہونے کے واسطے عیب ثابت ہو جائے گا پس قاضی بائع سے قسم لے گا اور صرف اس ایک کے کہنے سے واپس نہ کر دے گا ایسا ہی بعض مشایخ نے شرح جامع میں ذکر کیا ہے اور شرح آداب القاضی میں جو امام خصاف کی تصنیف ہے لکھا ہے۔

اس بات پر لحاظ کرنا چاہیے کہ اگر یہ عیب اس قسم سے ہے کہ جو اتنی مدت میں پیدا ہونے کا احتمال رکھتا ہے اور یہ ایک یادو کے کہنے سے پہچانا گیا یا دونوں کو اس کے پہچاننے میں مشکل پیش آئی اور باہم ان میں اختلاف ہوا تو بائع کو واپس نہ دیا جائے گا بلکہ قسم لے گا اور اگر یہ عیب اس قسم کا نہیں ہے کہ جو اتنی مدت میں پیدا ہونے کا احتمال رکھتا ہو پس اگر یہ ایک کے

کہنے سے معلوم ہوا تو واپس نہ کرائے گا اور بائع سے قسم لے گا اور اگر دو کے کہنے سے معلوم ہوا تو کتاب الاقضیہ اور قدوری میں لکھا ہے کہ قاضی ان دونوں کے کہنے پر واپس کر دے گا اور ایسا ہی بعض مشایخ نے شرح الجامع میں لکھا ہے کذانی الذخیرہ اور اگر یہ عیب ایسا ہو کہ سوائے عورتوں کے اُس پر کوئی مطلع نہیں ہوتا ہے جیسے کہ حمل یا جو اُس کے مشابہ ہوں پس قاضی اُس کو عورتوں کو دکھلائے گا اور ایک عورت عادلہ کافی ہے اور دو میں زیادہ احتیاط ہے پس جب کہ ایک عورت عادلہ نے یہ کہا کہ اس باندی کو حمل ہے یا دو عورتوں نے ایسا ہی بیان کیا تو جھگڑا قائم ہونے کے حق میں عیب ثابت ہوگا پھر بعد اس کے اگر ایک نے یا دونوں نے یہ کہا کہ یہ حمل بیع کی مدت میں پیدا ہوا ہے تو قاضی بائع کو واپس نہ کرے گا لیکن بائع سے قسم لے گا پس اگر اُس نے قسم کھانے سے انکار کیا تب اُس کو واپس کر دے گا اور اگر ایک یا دونوں عورتوں نے کہا کہ یہ عیب بائع کے پاس ہے پس اگر یہ قبضہ کے بعد واقع ہو تو واپس نہ کرے گا لیکن بائع کو قسم دلائے گا اور اگر قبضہ سے پہلے واقع ہو تو بھی یہی حکم ہے کہ ایک قول سے واپس نہ کرے اور اگر دو عورتوں نے کہا تو بعض مشایخ نے ذکر کیا ہے کہ امام اعظمؒ کے قول کے قیاس پر واپس نہ کرے اور صاحبین کے قول کے قیاس پر واپس کردے گا اور خصاف نے آداب القاضی میں ذکر کیا ہے کہ ہمارے اصحاب سے ظاہر الروایت میں آیا ہے کہ واپس نہ کرے گا اور قدوری میں لکھا ہے۔

مشہور قول امام ابو یوسف اور امام محمد کا یہ ہے کہ اس کو واپس نہ کرے گا اور بائع کو قسم دلائے گا اور جو قسم کھانے سے باز رہا تو ان دونوں عورتوں کی گواہی اس کے انکار سے مضبوط ہو جائے گی تو واپس کرنے کا حق ثابت ہو جائے گا اور صدر الشہید نے جامع الصغیر کے بیوع میں ذکر کیا ہے کہ اگر ایک عورت کہے کہ یہ باندی حاملہ ہے اور دو یا تین عورتیں کہیں کہ اس کو حمل نہیں ہے تو بائع کے ذمہ جھگڑا اس عورت کے کہنے سے قائم ہو جائے گا

اور دو یا تین کا قول کہ اس کو حمل نہیں ہے اس ایک کے قول کا معارض نہیں ہوسکتا ہے اور اگر بائع

---

1 مقدمہ قابل سماعت ہو جائے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 326 | Book of Sales (Kitab al-Buyu)

[The text states] Tell the judge that the woman who claims the slave girl is pregnant is "jahil" (unskilled) [Footnote 1: meaning she does not know the work of a midwife]. Therefore, the judge should appoint an experienced woman for this inquiry; this is written in *al-Muhit*. If someone bought an adult slave girl and then claimed she is a hermaphrodite (intersex), i.e., she has characteristics of both male and female, Imam Muhammad (RA) said a final oath shall be taken from the seller that the woman is not like that, because both male and female parts cannot be observed together [by ordinary people]; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If someone alleged a defect of *istihadah* (irregular non-menstrual bleeding) in a slave girl, the rule regarding consulting women for the admissibility of the claim and returning her based on their testimony, whether before or after taking possession, is the same as has been detailed in the claim regarding pregnancy. However, there is this difference: if men testify regarding *istihadah*, their testimony will also be accepted because men can also observe the discharge of blood; thus, it can be proven by a man's testimony as well; this is written in *al-Muhit*.

If someone bought a slave girl and took possession of her, and then the buyer claimed that she does not menstruate, Imam Abu Bakr Muhammad ibn al-Fadl stated that the buyer's claim shall not be admissible, except in the case where he claims the cessation of menstruation is due to pregnancy or illness. Thus, if he claims it is due to pregnancy, his claim shall be heard, and the judge will have the slave girl examined by women. If those women state she is pregnant, an oath will be taken from the seller that she was not pregnant while in his possession. If they state she is not pregnant, no oath shall be required from the seller; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If the claim of cessation is due to illness, then the words of physicians shall be consulted; this is written in *al-Dhakhira*. If the buyer claimed the cessation of menstruation is due to pregnancy, two reports have come from Imam Muhammad (RA): one is that if four months and ten days have passed since the time of purchase, his claim shall be heard; if less than that, it shall not be heard. The second report states the period is two months and five days, and this is what people act upon and is chosen for the fatwa, as mentioned in *Mukhtar al-Fatawa*. When the judge hears the claim, he shall ask the seller: "Is this slave girl as the buyer describes?" If he says yes, he will return her to the seller. If he says she has become so now and was not like this with me, then a legal dispute shall be established against the seller because both buyer and seller agree that the defect currently exists. So, if the buyer requests an

oath from the seller, the judge shall administer it. If the seller takes the oath, he is cleared, and if he refuses, she shall be returned to him. If the buyer produced witnesses, they will not be accepted in the claim of cessation of menstruation but will be accepted in the claim of *istihadah*. If the seller claims that currently her cessation of menstruation is a lie, there is disagreement as to whether an oath will be taken from him; according to the Imam (Abu Hanifa), no oath will be administered, and according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it will be administered; this is written in *al-Nahr al-Faiq*.

It is written in *Kitab al-Aqdiya* (Book of Judgments): Someone bought a slave girl and the buyer alleged a defect of a head wound originating from the seller's time. The judge made the seller take an oath, and he refused, so the buyer returned her. Afterward, the seller claimed that the slave girl became pregnant while with the buyer and is still pregnant. The judge will ask the buyer in this regard. If the buyer says "I have no knowledge of this," the judge will show her to women. If the women say she is pregnant, her return to the buyer will not be proven just by their words, but a legal dispute will be established against the buyer. So, he will be made to take an oath by Allah, i.e., he should swear that she did not become pregnant while with him. If he takes the oath, there will be no dispute against him, and the return [to the seller] will remain as it is.

---

1. The word "jahil" means she does not know the work of a midwife.

काज़ी से यह कहे कि जो औरत दासी (बांदी) के गर्भवती होने का वर्णन करती है, वह 'जाहिल' है [पाद टिप्पणी: यानी वह दाई का काम नहीं जानती]। तो काज़ी को चाहिए कि इस जांच के लिए एक अनुभवी महिला नियुक्त करे; यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने एक वयस्क दासी खरीदी, फिर दावा किया कि वह 'खुन्सा' (उभयलिंगी) है, यानी उसमें पुरुष और महिला दोनों के लक्षण हैं, तो इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) ने फरमाया कि विक्रेता (बाइ') से इस बात पर अंतिम शपथ ली जाएगी कि यह औरत ऐसी नहीं है, क्योंकि उसे पुरुष और स्त्री दोनों नहीं देख सकते; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और अगर किसी ने दासी पर 'इस्तेहाज़ा' (अनियमित रक्तस्राव) का दोष लगाया, तो दावे की सुनवाई के लिए महिलाओं से संपर्क करने और उनके प्रमाण पर कब्जे से पहले या बाद में वापस करने के संबंध में वही नियम है जो गर्भावस्था के दावे में विस्तार से बताया जा चुका है। लेकिन इतना अंतर है कि यदि 'इस्तेहाज़ा' पर पुरुष गवाही दें, तो उनकी गवाही भी स्वीकार की जाएगी क्योंकि रक्त के उत्सर्जन को पुरुष भी देख सकते हैं; इसलिए पुरुष की गवाही से भी यह सिद्ध हो सकता है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने दासी खरीदी और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर खरीदार (मुश्तरी) ने कहा कि उसे मासिक धर्म (हैज़) नहीं आता है, तो इमाम अबू बक्र मुहम्मद इब्न अल-फ़ज़ल ने फरमाया कि खरीदार का दावा सुनवाई के योग्य नहीं होगा, सिवाय उस स्थिति के जब वह गर्भावस्था या बीमारी के कारण मासिक धर्म रुकने का दावा करे। अतः यदि उसने गर्भावस्था के कारण दावा किया, तो उसका दावा सुना जाएगा और काज़ी उस दासी को महिलाओं को दिखाएगा। यदि उन महिलाओं ने कहा कि यह गर्भवती है, तो विक्रेता से इस बात पर शपथ ली जाएगी कि उसके पास वह गर्भवती नहीं थी। और अगर उन्होंने कहा कि वह गर्भवती नहीं है, तो विक्रेता पर कोई शपथ नहीं होगी; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और अगर बीमारी के कारण मासिक धर्म रुकने का दावा करता है, तो चिकित्सकों (तबीबों) के कथन की ओर रुख किया जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और अगर खरीदार ने दावा किया कि दासी को गर्भावस्था के कारण मासिक धर्म नहीं आता, तो इसमें इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) से दो रिवायतें (वर्णन) आई हैं: एक यह कि अगर दासी खरीदने के समय से चार महीने दस दिन हो गए हों, तो उसका दावा सुना जाएगा, और अगर इससे कम हों तो सुनवाई नहीं होगी। दूसरी रिवायत में केवल दो महीने पांच दिन हैं, और इसी पर लोगों का अमल है, और यही फ़तवे के लिए चुना गया है, जैसा कि 'मुख्तार अल-फ़तावा' में है। और जब काज़ी ने उसके दावे की

सुनवाई की, तो विक्रेता से पूछेगा कि क्या यह दासी वैसी ही है जैसा खरीदार कहता है? यदि उसने हाँ कहा, तो वह उसे विक्रेता को वापस कर देगा। और अगर उसने कहा कि यह अभी ऐसी हो गई है और मेरे पास ऐसी नहीं थी, तो विक्रेता के विरुद्ध विवाद स्थापित हो जाएगा, क्योंकि विक्रेता और खरीदार दोनों इस बात की पुष्टि करते हैं कि वर्तमान में यह दोष मौजूद है। अतः यदि खरीदार ने विक्रेता से शपथ लेने की मांग की, तो काज़ी उसे शपथ दिलाएगा। यदि उसने शपथ ले ली तो वह दोषमुक्त हो गया, और अगर मना किया तो वह (दासी) उसे वापस दे दी जाएगी। और अगर खरीदार ने गवाह पेश किए, तो मासिक धर्म रुकने के दावे में वे स्वीकार नहीं किए जाएंगे, लेकिन 'इस्तेहाज़ा' के दावे में स्वीकार किए जाएंगे। और अगर विक्रेता ने कहा कि वर्तमान में उसका मासिक धर्म रुकना झूठ है, तो इसमें मतभेद है कि उससे शपथ ली जाएगी या नहीं; इमाम (अबू हनीफ़ा) के अनुसार उसे शपथ नहीं दिलाई जाएगी, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार दिलाई जाएगी; यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है।

'किताबुल अक़ज़िया' में लिखा है: किसी ने एक दासी खरीदी और खरीदार ने यह दोष लगाया कि उसके सिर पर एक घाव विक्रेता के पास रहने के समय का है। काज़ी ने विक्रेता को शपथ दिलाई और उसने शपथ लेने से इनकार कर दिया, तो खरीदार ने उसे वापस कर दिया। फिर उसके बाद विक्रेता ने दावा किया कि दासी खरीदार के पास गर्भवती हो गई है और अभी भी गर्भवती है। तो काज़ी इस विषय में खरीदार से पूछेगा। यदि खरीदार ने कहा कि मुझे इसका कोई ज्ञान नहीं है, तो काज़ी उसे महिलाओं को दिखाएगा। यदि महिलाओं ने कहा कि यह गर्भवती है, तो केवल उन महिलाओं के कहने से खरीदार को वापस करना सिद्ध नहीं होगा, लेकिन खरीदार के विरुद्ध विवाद स्थापित हो जाएगा। अतः उसे अल्लाह की शपथ दिलाई जाएगी, यानी वह यह शपथ खाए कि उसके पास गर्भ पैदा नहीं हुआ है। यदि उसने शपथ ले ली, तो उसके विरुद्ध कोई विवाद नहीं होगा और वापसी अपनी स्थिति पर बनी रहेगी।

---

1. उनका कहना है 'जाहिल' है, यानी दाई का काम नहीं जानती।

قاضی سے یہ کہے کہ جو عورت باندی کے حاملہ ہونے کو بیان کرتی ہے وہ جاہل ہے ۔ ۱ تو قاضی کو چاہیے کہ اس دریافت کے واسطے ایک دانستہ عورت کو مقرر کرے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک باندی بالغہ خریدی پھر دعویٰ کیا کہ یہ خنثیٰ ہے یعنی اس کے مرد و عورت دونوں کا نشان ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ بائع سے اس بات پر قطعی قسم لی جائے گی کہ یہ عورت ایسی نہیں ہے کیونکہ اس کو مرد و عورت دونوں نہیں دیکھ سکتے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کسی نے باندی پر استحاضہ کا عیب لگایا تو اس میں دعویٰ کے قابل سماعت ہونے کے واسطے عورتوں کی طرف رجوع کرنے میں اور اُن کی گواہی پر قبضہ سے پہلے یا بعد واپس کر دینے میں وہی حکم ہے جو حمل کے دعویٰ میں مفصل گزر چکا ہے لیکن اتنا فرق ہے کہ اگر استحاضہ پر مرد گواہی دیں تو ان کی گواہی بھی قبول کی جائے گی کیونکہ خون کے ادرار کو مرد بھی دیکھ سکتا ہے تو مرد کی گواہی سے بھی ثابت ہو سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کوئی باندی خریدی اور اُس پر قبضہ کر لیا پھر مشتری نے کہا کہ اس کو حیض نہیں آتا ہے تو امام ابوبکر محمد ابن الفضل نے فرمایا کہ مشتری کا دعویٰ قابل سماعت نہ ہو گا لیکن اُس صورت میں کہ بسبب حمل یا بیماری کے حیض کے منقطع ہونے کا دعویٰ کرے پس اگر اُس نے بسبب حمل کے دعویٰ کیا تو اُس کا دعویٰ سنا جائے گا اور اس باندی کو قاضی عورتوں کو دکھلائے گا اور اگر اُن عورتوں نے یہ کہا کہ یہ حاملہ ہے تو بائع سے اس پر قسم لی جائے گی کہ اس کو حمل اُس کے پاس نہ تھا اور اگر انہوں نے کہا کہ یہ حاملہ نہیں ہے تو بائع پر قسم نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر بسبب بیماری کے حیض منقطع ہونے کا دعویٰ کرتا ہے تو

طبیبوں کے قول کی طرف رجوع کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے دعویٰ کیا کہ اس باندی کو حیض بسبب حمل کے نہیں آتا تو اس میں امام محمدؒ سے دو روایتیں آئی ہیں ایک یہ اگر باندی خریدنے کے وقت سے چار مہینہ دس دن ہوئے ہوں تو اُس کا دعویٰ سنا جائے گا اور اگر اس سے کم ہوں تو سماعت نہ ہو گی اور دوسری روایت میں صرف دو مہینہ پانچ دن ہیں اور اسی پر لوگوں کا عمل ہے اور یہی فتوٰی کے واسطے مختار ہے کذا فی مختار الفتاویٰ اور جب قاضی نے اس کے دعویٰ کی سماعت کی تو بائع سے سوال کرے گا کہ کیا یہ باندی ایسی ہی ہے جیسی مشتری کہتا ہے پس اگر اس نے کہا کہ ہاں تو بائع کو واپس کر دے گا اور اگر اس نے کہا کہ یہ فی الحال ایسی ہو گئی ہے اور میرے پاس ایسی نہ تھی تو بائع کے ذمہ جھگڑا قائم ہو جائے گا کیونکہ بائع و مشتری فی الحال یہ عیب موجود ہونے میں ایک دوسرے کی تصدیق کرتے ہیں پس اگر مشتری نے بائع سے قسم لینا طلب کیا تو اُس کو قاضی قسم دلائے گا پس اگر اُس نے قسم کھالی تو بری ہو گیا اور اگر انکار کیا تو اُس کو واپس دی جائے گی اور اگر مشتری نے گواہ قائم کئے تو انقطاع حیض کے دعویٰ میں قبول نہ ہوں گے اور استحاضہ کے دعویٰ میں مقبول ہوں گے اور اگر بائع نے یہ کہا کہ فی الحال اس کو حیض منقطع ہونا جھوٹ ہے تو اس میں اختلاف ہے کہ اُس سے قسم لی جائے گی یا نہیں پس امام کے نزدیک اُس کو قسم نہ دلائی جائے گی اور صاحبین کے نزدیک دلائی جائے گی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

کتاب الاقضیہ میں لکھا ہے۔ کہ کسی نے ایک باندی خریدی اور مشتری نے یہ عیب لگایا کہ اس کے ایک زخم سر بائع کے پاس سے ہے اور قاضی نے بائع کو قسم دلائی اور اُس نے قسم کھانے سے انکار کیا اور مشتری نے اُس کو واپس کر دی پھر اس کے بعد بائع نے یہ دعویٰ کیا کہ باندی مشتری کے پاس حاملہ ہو گئی ہے اور اس دم بھی حمل سے ہے تو قاضی اس باب میں مشتری سے سوال کرے گا پس اگر مشتری نے کہا کہ مجھ کو اس کا کچھ علم نہیں ہے تو قاضی اُس کو

عورتوں کو دکھلا دے گا پس اگر عورتوں نے کہا کہ یہ حاملہ ہے تو صرف ان عورتوں کے کہنے سے مشتری کو واپس کر دینا ثابت نہ ہو گا لیکن مشتری کے ذمہ جھگڑا قائم ہو جائے گا پس اس کو اللہ تعالیٰ کی قسم دلائی جائے گی یعنی یہ قسم کھائے کہ اس کے پاس حمل پیدا نہیں ہوا ہے پس اگر اُس نے قسم کھالی تو اُس کے ذمہ کوئی جھگڑا نہ ہوگا اور واپسی اپنے حال پر رہے گی۔

ـــ ۱ قولہ جاہل ہے یعنی دائی کا کام نہیں جانتی ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (3) 327 Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...shall remain. If he refuses to take an oath, the seller's (bai') claim shall be established. Subsequently, the seller shall return the slave-girl along with compensation for the injury defect to the buyer (mushtari). If the seller says, "I will keep the slave-girl with the defect of pregnancy and will not pay for the injury defect," he has the right to do so. In this matter, if the situation arises where the Qazi (judge) asks the buyer if she is pregnant, and the buyer states, "This pregnancy originated while with the seller, and I was unaware of it," the Qazi shall hear his claim and administer an oath to the seller. If the seller takes the oath, it will not be established that the pregnancy occurred with the seller. If the buyer has admitted that the pregnancy occurred with him, the seller shall have the option to return the slave-girl to him and also provide compensation for the injury. If the seller refuses to take the oath, it is established that this defect belonged to the seller, and it is also confirmed that the buyer's act of returning her to the seller was correct; this is also mentioned in the *Kitab al-Aqdiyah*.

If it so happens that when the Qazi orders the return of the slave-girl to the seller due to an injury defect, and before the buyer returns her, the seller claims against the buyer that the slave-girl is pregnant and the pregnancy occurred while with the buyer, and the buyer says, "No, it occurred with the seller," then the Qazi should not rush to execute the return. Upon the buyer's claim that the pregnancy occurred with the seller, the Qazi shall take an oath from the seller, and in this case, the oath does not fall upon the buyer, as stated in *Al-Muhit*. When a defect is internal and not apparent through physical signs, such as running away, insanity, theft, or bed-wetting, it is necessary to establish its current existence. To identify its current existence, Imam Muhammad (RA) mentioned in the *Jami'* the method that the Qazi should ask the seller whether this defect is currently present in them. Jurists have stated that such a question is posed to the seller only when the buyer's claim is valid. A buyer's claim is valid when he claims these defects existed with the seller and they are also found with the buyer. However, regarding insanity, a claim of it existing with the seller and being found with the buyer is sufficient. But regarding the defects of running away, theft, and bed-wetting, something more is required: the buyer must claim that these defects were present with the seller and were also found with the buyer under similar conditions. "Similar conditions" means they were found before reaching puberty with both the seller and the buyer, or after reaching puberty with both. If they were found before puberty with the seller but after puberty with the

buyer, this finding will not suffice for the validity of the claim or for questioning the seller. In the case of insanity, whether it occurred before puberty with the seller or buyer, or after puberty with both, or before puberty with the seller and after puberty with the buyer, it is sufficient for the claim's validity and for questioning the seller; this is written in *Az-Zakheerah*.

If a claim is made regarding running away or similar defects—where returning depends on the defect being found with both parties—such as bed-wetting, insanity, or theft, and the seller denies its current existence, the Qazi shall not administer an oath to the seller until the buyer produces witnesses that the slave ran away from the buyer. However, if the seller admits to its current existence, then questions about its existence with him will be asked. If he admits it existed with him, the Qazi, upon the buyer's request, shall order the return. If he denies its existence with him, then witnesses from the buyer on this matter...

---

1. Because he admitted it originated with the seller, she must have been pregnant during her time with him.
2. There may be no mark on the body by which this defect is revealed.
3. Meaning the Qazi.

पर रहेगी और अगर उसने कसम खाने से इनकार किया तो विक्रेता (बाइ') का दावा साबित हो जाएगा, फिर विक्रेता दासी को घाव के दोष के नुकसान के साथ खरीदार (मुश्तरी) को वापस कर देगा। यदि विक्रेता ने कहा कि मैं दासी को गर्भ के दोष के साथ अपने पास रहने देता हूँ और घाव के दोष का हर्जाना नहीं दूँगा, तो उसे यह अधिकार है। और यदि इस समस्या में यह स्थिति उत्पन्न हो कि काज़ी ने जब खरीदार से पूछा कि क्या वह गर्भवती है, और उसने कहा कि यह गर्भ विक्रेता के यहाँ का है और मैं उससे अवगत नहीं था, तो काज़ी उसके दावे की सुनवाई करेगा और विक्रेता को कसम दिलाएगा। यदि उसने कसम खा ली, तो यह साबित नहीं होगा कि गर्भ विक्रेता के यहाँ का है। और यदि खरीदार ने अपने पास होने का स्वीकार कर लिया है, तो विक्रेता को यह अधिकार होगा कि वह दासी को उसे वापस कर दे और साथ ही घाव का हर्जाना भी दे। और यदि विक्रेता ने कसम खाने से इनकार किया तो यह साबित हो गया कि यह दोष विक्रेता के पास का है और यह भी साबित हो गया कि खरीदार का विक्रेता को वापस करना सही था, और यही किताब अल-अक़्ज़िया में वर्णित है।

यदि ऐसा हुआ कि जब काज़ी ने घाव के दोष के कारण दासी को विक्रेता को वापस करने का आदेश दिया, और खरीदार द्वारा विक्रेता को दासी वापस करने से पहले विक्रेता ने खरीदार पर यह दावा किया कि यह दासी गर्भवती है और गर्भ खरीदार के पास उत्पन्न हुआ है, और खरीदार ने कहा कि नहीं बल्कि विक्रेता के पास का है, तो काज़ी वापस करने में जल्दबाजी नहीं करेगा। खरीदार के इस दावे पर कि गर्भ विक्रेता के पास का है, वह विक्रेता से कसम लेगा, और इस स्थिति में खरीदार पर कसम नहीं आती है, जैसा कि अल-मुहीत में है। और जब दोष आंतरिक हो कि शरीर पर संकेतों के माध्यम से पता न चले, जैसे भागना, पागलपन, चोरी या बिस्तर पर पेशाब करना, तो ऐसे दोषों के वर्तमान में साबित होने की आवश्यकता होती है। इसे वर्तमान में मौजूद होने के रूप में पहचानने के लिए इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामि' में यह तरीका उल्लेख किया है कि काज़ी विक्रेता से यह प्रश्न करे कि क्या यह दोष वर्तमान में इसमें मौजूद है। फकीहों ने कहा है कि विक्रेता से ऐसा प्रश्न तब किया जाएगा जब खरीदार का दावा सही हो। खरीदार का दावा तब सही होगा जब वह विक्रेता के पास इन दोषों के होने का दावा करे और वे खरीदार के पास भी पाए जाएं। लेकिन पागलपन के मामले में केवल विक्रेता के पास होने और खरीदार के पास पाए जाने का दावा पर्याप्त है। परंतु भागने, चोरी और बिस्तर पर पेशाब करने के दोषों में कुछ और भी आवश्यक है, और वह यह है कि खरीदार यह दावा करे कि ये दोष विक्रेता के पास थे और खरीदार के पास भी पाए गए और स्थिति एक समान है।

'स्थिति एक समान' से तात्पर्य यह है कि विक्रेता और खरीदार दोनों के पास बालिग होने से पहले पाए गए हों, या दोनों के पास बालिग होने के बाद पाए गए हों। यदि विक्रेता के पास बालिग होने से पहले पाए गए और खरीदार के पास बालिग होने के बाद, तो यह दावे के सही होने और विक्रेता से प्रश्न करने के लिए पर्याप्त नहीं होगा। और पागलपन के दोष में चाहे वह विक्रेता या खरीदार के पास बालिग होने से पहले हो, या दोनों के पास बालिग होने के बाद हो, या विक्रेता के पास बालिग होने से पहले और खरीदार के पास बालिग होने के बाद हो, तो भी यह दावे के सही होने और विक्रेता से प्रश्न करने के लिए पर्याप्त है, ऐसा 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यदि भागने या उसके समान दोषों के लिए, जिनमें वापसी इस बात पर निर्भर है कि वह दोष दोनों के पास पाया जाए, जैसे बिस्तर पर पेशाब करना, पागलपन और चोरी का दावा किया गया, तो ऐसे दोषों में जब विक्रेता वर्तमान में मौजूद होने से इनकार करे, तो काज़ी विक्रेता को कसम नहीं दिलाएगा जब तक कि खरीदार गवाह पेश न कर दे कि यह गुलाम खरीदार के पास से भागा है। लेकिन यदि विक्रेता ने वर्तमान में मौजूद होने को स्वीकार कर लिया, तो उसके पास मौजूद होने के बारे में पूछा जाएगा। यदि उसने अपने पास मौजूद होने को स्वीकार कर लिया, तो काज़ी खरीदार के अनुरोध पर उसे वापस कर देगा। और यदि उसने अपने पास मौजूद होने से इनकार किया, तो खरीदार से इस बात पर गवाह...

---

1. क्योंकि उसने विक्रेता के पास से होने का स्वीकार किया, तो उसके पास रहने के दौरान वह निश्चित रूप से गर्भवती थी।
2. शरीर पर ऐसा कोई चिह्न नहीं हो सकता जिससे यह दोष स्पष्ट हो सके।
3. अर्थात काज़ी।

پر رہے گی اور اگر اُس نے قسم کھانے سے انکار کیا تو بائع کا دعویٰ ثابت ہو جائے گا پس بائع باندی کو مع عیب زخم کے نقصان کے مشتری کو واپس کر دے گا پس اگر بائع نے کہا کہ میں باندی کو مع عیب حمل اپنے پاس رہنے دیتا ہوں اور عیب زخم کا نقصان نہ دوں گا تو اُس کو یہ اختیار ہے اور اگر اس مسئلہ میں یہ صورت واقع ہو کہ قاضی نے جس وقت مشتری سے پوچھا کہ اس کو حمل ہے اُس نے کہا کہ یہ حمل بائع کے پاس کا ہے اور میں اُس سے آگاہ نہ تھا تو قاضی اُس کے دعویٰ کی سماعت کرے گا اور بائع کو قسم دلا دے گا پس اگر اُس نے قسم کھالی تو بائع کے پاس کا حمل ہونا ثابت نہ ہوگا اور اگر مشتری نے اپنے پاس ہونے کا اقرار کر لیا ہے تو بائع کو یہ اختیار ہوگا کہ باندی اُس کو واپس کر دے اور اُس کے ساتھ زخم کا نقصان بھی دے اور اگر بائع نے قسم کھانے سے انکار کیا تو ثابت ہو گیا کہ یہ عیب بائع کے پاس کا ہے اور یہ بھی ثابت ہو گیا کہ مشتری کا بائع کو واپس کر دینا صحیح تھا اور یہی کتاب الاقضیہ میں مذکور ہے۔

اگر ایسا ہوا کہ جس وقت قاضی نے باندی کو بسبب عیب زخم کے بائع کو واپس کر دینے کا حکم دیا اور مشتری کے بائع کو باندی واپس کرنے سے پہلے بائع نے یہ دعویٰ مشتری پر کیا کہ یہ باندی حاملہ ہے اور حمل مشتری کے پاس پیدا ہوا ہے اور مشتری نے کہا کہ نہیں بلکہ بائع کے پاس کا ہے تو قاضی واپس کر دینے میں جلدی نہ کرے گا اور مشتری کے اُس دعویٰ پر کہ یہ حمل بائع کے پاس کا ہے بائع سے قسم لے گا اور اس صورت میں مشتری کے اوپر قسم عائد نہیں ہوتی ہے کذا فی المحیط اور جب عیب باطنی ہو کہ بدن کے ساتھ آثار ۲ کے قیام سے معلوم نہ ہو جیسے بھاگنا یا جنون یا چوری یا بستر پر پیشاب کر دینا تو ایسے عیب میں اُس کے فی الحال ثابت ہونے کی ضرورت ہے اور اُس کے فی الحال موجود ہونے کو پہچاننے کے واسطے امام محمدؒ نے جامع

میں یہ طریقہ ذکر کیا ہے کہ قاضی بائع سے یہ سوال کرے کہ کیا یہ عیب اس میں فی الحال موجود ہے۔ فقہا نے کہا ہے کہ بائع سے اس وقت ایسا سوال کرے گا کہ جب مشتری کا دعویٰ صحیح ہو اور مشتری کا دعویٰ اس وقت صحیح ہو گا کہ جب بائع کے پاس ان عیبوں کے ہونے کا دعویٰ کرے اور مشتری کے پاس بھی پائے جائیں لیکن جنون میں صرف بائع کے پاس ہونے کا اور مشتری کے پاس پائے جانے کا دعویٰ کافی ہے مگر بھاگنے اور چوری اور بستر کے اوپر پیشاب کرنے کے عیبوں میں کچھ اور زیادہ چاہیے اور وہ یہ ہے کہ مشتری یوں دعویٰ کرے کہ یہ عیب بائع کے پاس تھے اور مشتری کے پاس بھی پائے گئے اور حالت یکساں ہے اور حالت یکساں ہونے سے یہ مراد ہے کہ بائع اور مشتری دونوں کے پاس بالغ ہونے سے پہلے پائے جائیں یا دونوں کے پاس بالغ ہو جانے کے بعد پائے جائیں پس اگر بائع کے پاس بالغ ہونے سے پہلے پائے گئے اور مشتری کے پاس بالغ ہونے کے بعد پائے گئے تو اس طرح پایا جانا دعویٰ کے صحیح ہونے اور بائع سے سوال کیے جانے کے واسطے کافی نہ ہوگا اور عیب جنون میں خواہ بائع یا مشتری کے پاس بالغ ہونے سے پہلے ہو یا دونوں کے پاس بالغ ہونے کے بعد ہو یا بائع کے بالغ ہونے سے پہلے اور مشتری کے پاس بالغ ہو جانے کے بعد ہو تو بھی دعویٰ کے صحیح ہونے اور بائع سے سوال کیے جانے کے واسطے کافی ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر بھاگنے یا اُس کے مانند ایسے عیبوں کا جن میں واپس کرنا اس بات پر موقوف ہے کہ وہ عیب دونوں کے پاس پایا جائے جس طرح بستر پر پیشاب کرنا اور جنون اور چوری کا دعویٰ کیا تو ایسے عیب میں جب بائع فی الحال موجود ہونے کا انکار کرے تو قاضی بائع کو قسم نہ دلائے گا یہاں تک کہ مشتری اس بات پر گواہ قائم کرے کہ یہ غلام مشتری کے پاس سے بھاگا ہے لیکن اگر بائع نے اُس کے فی الحال موجود ہونے کا اقرار کر لیا تو اُس کے پاس موجود ہونے کا سوال کیا جائے گا پس اگر اُس نے اپنے پاس موجود ہونے کا اقرار کر لیا تو قاضی مشتری کے التماس سے

اُس کو واپس کر دے گا اور اگر اُس نے اپنے پاس موجود ہونے سے انکار کیا تو مشتری سے اس بات پر گواہ۔

---

۱ کیونکہ اس نے بائع کے پاس سے ہونا اقرار کیا تو اس کے پاس موجود ہونے کے زمانہ میں وہ ضرور حاملہ تھی ۱۲۔ ۲ بدن میں کوئی ایسا نشان نہیں ہو سکتا جس سے یہ عیب ظاہر ہو ۱۲۔ ۳ یعنی قاضی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (328) Kitab al-Buyu (Book of Sales)

...will demand that this slave had run away while with the seller. If he [the buyer] provides witnesses, the judge will return the slave to the seller; otherwise, he will take an oath from the seller: "Swear by Allah that I sold and delivered him, and he had never run away while in my possession until the time of delivery." If the buyer brings witnesses to the current existence of this defect, an oath will be taken from the seller as follows: "By Allah, he never ran away while with me." If the buyer does not bring witnesses and the seller does not confess, then according to Imam Azam [Abu Hanifa], no oath shall be taken from the seller; however, the *Sahibayn* [Imams Abu Yusuf and Muhammad] disagree on this. This is recorded in *Nahr al-Faiq*.

☆ A Person Bought a Slave, Found a Defect, and the Seller Denied Its Existence While with Him ☆

Without a claim from the seller, the buyer shall not be made to swear an oath stating, "I have consented to the defect" [Footnote 1]; this is according to Imam Azam and Imam Muhammad. If the seller then accepts the claim, then according to most judges, the method of taking an oath from the buyer is for the judge to say to him: "Swear by Allah that my right to return [the slave] has not been forfeited," as the seller claims, neither explicitly nor implicitly. This is mentioned in *Al-Muheet* and is the correct view, as stated in *Bahr al-Ra'iq*. If someone bought a slave, found a defect, and the seller denied it existed with him, and the buyer produced two witnesses [Footnote 2], one of whom testified that the seller sold it with the defect present, and the other testified that the seller had confessed to the defect, such testimony shall not be accepted. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If a slave was purchased in two separate transactions (*saffaqah*), such that half was bought for fifty dinars and then the other half was bought from the seller for one hundred dinars, and subsequently a defect was discovered and the claim was made that it existed prior to both purchases, while the seller claimed it arose after both while with the buyer, the word of the seller shall be taken. If the buyer says, "I demand an oath from the seller regarding the second half, but I am hesitant about the first half," because he is certain of the defect's existence at the time of the second sale but in doubt regarding the first, the buyer has this right. Thus, if the seller takes the oath, the sale remains binding on the buyer; otherwise, it is reversed. After demanding an oath for the second half, the buyer has the option to demand an oath for the first half as well. This is mentioned in *Al-Kafi*.

If, before disputing the second half, the buyer disputed the first half and the seller refused to take the oath, and the first half was returned to him, and then based on that same refusal of the oath, the buyer wished to return the second half, he does not have that right unless he initiates a fresh dispute regarding the second half. This is written in *Al-Muheet*. If the buyer disputes both parts together, he has that right. A confession of a defect by the seller in the first half shall be counted as a confession in the second half as well, but the reverse (confession in the second not counting for the first) is not true. A refusal of an oath by the seller in one part shall not be deemed a refusal in the other. This is written in *Al-Kafi*. If the buyer disputes both parts together against the seller, then only one oath is required from the seller [if he is a single person - Footnote 3] because the buyer has joined both claims; therefore, one oath suffices, similar to joining several debts in a single lawsuit. If the seller refuses the oath, the entire slave becomes his responsibility. If he takes an oath for one part and refuses for the other, then only the part for which he refused remains his responsibility. If there are two sellers who sold a slave to someone in one or two transactions, and one of them died and the other became his heir, and then the buyer found in that slave...

1- The buyer has already consented to the defect. 2- The buyer brought witnesses. 3- If the seller is one person.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 (328) किताब अल-ब्यु (विक्रय की पुस्तक)

...मांग करेगा कि यह गुलाम विक्रेता के पास से भागा था। अतः यदि उसने गवाह पेश कर दिए तो काजी गुलाम विक्रेता को वापस कर देगा, अन्यथा विक्रेता से शपथ लेगा कि 'तू शपथ खा कि अल्लाह की कसम, मैंने इसे बेचा और सौंपा जबकि यह मेरे पास सुपुर्दगी के समय तक कभी नहीं भागा था'। और यदि क्रेता इस दोष के वर्तमान में मौजूद होने पर गवाह लाया तो विक्रेता से शपथ ली जाएगी कि वह इस तरह शपथ ले: 'अल्लाह की कसम, वह मेरे पास कभी नहीं भागा है'। और यदि क्रेता गवाह नहीं लाया और न ही विक्रेता ने स्वीकार किया, तो इमाम-ए-आजम के अनुसार विक्रेता से शपथ नहीं ली जाएगी, और साहिबैन इसमें असहमति रखते हैं। यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है।

☆ किसी ने एक गुलाम खरीदा और उसमें दोष पाया और विक्रेता ने अपने पास उस दोष के होने से इनकार किया ☆

विक्रेता के दावा किए बिना क्रेता से इस बात पर शपथ नहीं ली जाएगी कि 'मैं दोष पर राजी हो चुका हूँ' (जैसा कि हाशिया 1 में है), और यह इमाम-ए-आजम और इमाम मुहम्मद के अनुसार है। फिर यदि विक्रेता ने दावा स्वीकार किया, तो अधिकांश न्यायाधीशों के अनुसार क्रेता से शपथ लेने की विधि यह है कि न्यायाधीश उससे कहे कि 'तू शपथ खा कि अल्लाह की कसम, मेरा वापस करने का अधिकार समाप्त नहीं हुआ है' जैसा कि विक्रेता दावा करता है, न स्पष्ट रूप से और न ही संकेतों से। ऐसा ही 'मुहीत' में है और यही सही है, यह 'बहरुल राइक' में लिखा है। किसी ने एक गुलाम खरीदा और उसमें दोष पाया और विक्रेता ने अपने पास उस दोष के होने से इनकार किया और क्रेता ने दो गवाह पेश किए (हाशिया 2), जिनमें से एक ने गवाही दी कि विक्रेता ने इस दोष की उपस्थिति के साथ उसे बेचा है और दूसरे ने गवाही दी कि विक्रेता ने इस दोष को स्वीकार किया था, तो ऐसी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। यह 'फ़तावा काजी खान' में लिखा है।

यदि एक गुलाम को दो अलग-अलग सौदों (सफ़का) में खरीदा गया, इस प्रकार कि उसका आधा हिस्सा पचास दीनार में खरीदा गया और फिर विक्रेता से दूसरा आधा हिस्सा सौ दीनार में खरीदा गया, फिर उसमें कोई दोष पाया गया और यह दावा किया गया कि यह दोनों खरीदों से पहले का है, जबकि विक्रेता ने कहा कि दोनों के बाद तेरे पास पैदा हुआ है, तो विक्रेता की बात मानी जाएगी। और यदि क्रेता ने कहा कि 'मैं विक्रेता से दूसरे आधे हिस्से में शपथ दिलाता हूँ और पहले आधे में मुझे संदेह है', क्योंकि दूसरी बिक्री के समय दोष मौजूद होने का मुझे विश्वास है और पहली बिक्री के

समय दोष होने का संदेह है, तो क्रेता को यह अधिकार है। अतः यदि विक्रेता ने शपथ ले ली तो बिक्री क्रेता पर अनिवार्य होगी, अन्यथा (शपथ न लेने पर) वापस हो जाएगी। दूसरे आधे में शपथ दिलाने के बाद क्रेता को अधिकार है कि वह पहले आधे में भी शपथ ले। यह 'काफी' में लिखा है।

यदि दूसरे आधे के विवाद से पहले क्रेता ने पहले आधे के लिए विवाद किया और विक्रेता ने शपथ लेने से इनकार कर दिया और उसे पहला आधा वापस कर दिया गया, फिर उसी शपथ के इनकार पर क्रेता ने दूसरा आधा भी वापस करना चाहा, तो उसे यह अधिकार नहीं है जब तक कि वह दूसरे आधे के लिए नए सिरे से विवाद न करे। यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि क्रेता ने दोनों हिस्सों के लिए विवाद किया तो उसे यह अधिकार है। पहले आधे में विक्रेता द्वारा दोष स्वीकार करना दूसरे आधे में भी दोष स्वीकार करने के समान माना जाएगा, लेकिन इसका उल्टा (दूसरे में स्वीकार करना, पहले में स्वीकार करना नहीं माना जाएगा) लागू नहीं होगा। एक हिस्से में विक्रेता का शपथ से इनकार करना दूसरे हिस्से में इनकार नहीं माना जाएगा। यह 'काफी' में लिखा है। यदि क्रेता ने विक्रेता से दोनों हिस्सों के लिए एक साथ विवाद किया, तो विक्रेता (यदि वह एक ही हो - हाशिया 3) पर केवल एक ही शपथ होगी क्योंकि क्रेता ने दोनों दावों को मिला दिया है, अतः एक ही शपथ पर्याप्त होगी, जैसा कि कई ऋणों को एक ही दावे में शामिल करने की स्थिति में होता है। यदि विक्रेता ने शपथ से इनकार किया तो पूरा गुलाम उसकी जिम्मेदारी होगा। और यदि एक हिस्से में शपथ ले ली और दूसरे हिस्से में शपथ से इनकार किया, तो जिसमें इनकार किया है वही हिस्सा उसकी जिम्मेदारी होगा। और यदि विक्रेता दो हों और उन दोनों ने एक गुलाम किसी व्यक्ति को एक या दो सौदों में बेचा और उनमें से एक मर गया और दूसरा उसका उत्तराधिकारी बना, फिर क्रेता ने उस गुलाम में...

1- क्रेता दोष पर सहमत हो चुका है। 2- क्रेता गवाह लाया। 3- यदि विक्रेता एक हो।

طلب کرے گا کہ یہ غلام بائع کے پاس سے بھاگا تھا پس اگر اس نے گواہ قائم کیے تو قاضی غلام بائع کو واپس کر دے گا ورنہ بائع سے قسم لے گا کہ تو قسم کھا کہ واللہ میں نے اس کو فروخت کیا اور سپرد کیا حالانکہ یہ میرے پاس تا وقت تسلیم کبھی نہیں بھاگا تھا اور اگر مشتری اس عیب کے فی الحال موجود ہونے پر گواہ لایا تو بائع سے قسم لی جائے گی کہ یوں قسم کھالے کہ واللہ میرے پاس ہرگز نہیں بھاگا ہے اور اگر مشتری گواہ نہ لایا اور نہ بائع نے اقرار کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بائع سے قسم نہ لی جائے گی اور صاحبینؒ اس میں خلاف کرتے ہیں یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

☆ کسی نے ایک غلام خریدا اور اُس میں عیب پایا اور بائع نے اپنے پاس اس عیب کے ہونے سے انکار کیا ☆

بدون بائع کے دعویٰ کرنے کے مشتری سے اس بات پر قسم نہ لی جائے گی کہ میں عیب پر راضی ہو چکا ہوں اور یہ امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک ہے پھر اگر بائع نے دعویٰ تسلیم کیا تو اکثر قاضیوں کے نزدیک مشتری سے قسم لینے کی یہ صورت ہے کہ قاضی اس سے کہے کہ تو قسم کھا کہ واللہ میرا واپس کرنے کا حق ساقط نہیں ہوا ہے جیسا کہ بائع دعویٰ کرتا ہے نہ صریحاً اور نہ دلالتاً کذا فی المحیط اور یہی صحیح ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام خریدا اور اس میں عیب پایا اور بائع نے اپنے پاس اس عیب کے ہونے سے انکار کیا اور مشتری نے دو گواہ قائم کیے کہ جن میں سے ایک نے یہ گواہی دی کہ بائع نے اس عیب کے موجود ہونے کے ساتھ اس کو فروخت کیا ہے اور دوسرے نے یہ گواہی دی کہ بائع نے اس عیب کا

اقرار کیا تھا تو ایسی گواہی قبول نہ کی جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر ایک غلام کو دو صفقہ میں مول لیا اس طرح کہ آدھا اس کا پچاس دینار کو خریدا پھر بائع سے دوسرا آدھا سو دینار کو خریدا پھر اس میں کوئی عیب معلوم کیا اور یہ دعویٰ کیا کہ دونوں خریدوں سے پہلے کا ہے اور بائع نے کہا کہ دونوں کے بعد تیرے پاس پیدا ہوا ہے تو قول بائع کا لیا جائے گا اور اگر مشتری نے یہ کہا کہ میں نے بائع کو دوسرے آدھے میں قسم دلاتا ہوں اور پہلے آدھے میں مجھ کو تامل ہے کیونکہ دوسری بیع کے وقت عیب موجود ہونے کا مجھ کو یقین اور پہلی بیع کے وقت عیب ہونے کا شک ہے تو مشتری کو یہ اختیار پہنچتا ہے پس اگر بائع نے قسم کھا لی تو بیع مشتری کو لازم ہو گی ورنہ واپس ہو جائے گی اور دوسرے آدھے میں قسم دلانے کے بعد مشتری کو اختیار ہے کہ پہلے آدھے میں بھی قسم لے یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر دوسرے آدھے میں جھگڑا کرنے سے پہلے مشتری نے پہلے آدھے میں جھگڑا کیا اور بائع نے قسم کھانے سے انکار کیا اور اس کو پہلا آدھا واپس کر دیا گیا پھر اسی انکارِ قسم پر مشتری نے دوسرے آدھے کو واپس کرنا چاہا تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے تا وقتیکہ دوسرے آدھے میں از سر نو جھگڑا نہ کرے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے دونوں ٹکڑوں میں جھگڑا کیا تو اس کو یہ اختیار ہے اور پہلے آدھے میں بائع کی طرف سے عیب کا اقرار کرنا دوسرے آدھے میں بھی عیب کے اقرار کرنے میں شمار ہو گا اور اس کا الٹا یعنی دوسرے میں اقرار کرنا پہلے میں اقرار کرنا شمار نہ ہو گا اور ایک میں بائع کا قسم سے انکار کرنا دوسرے آدھے میں انکار نہ قرار دیا جائے گا یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے بائع سے دونوں ٹکڑوں میں اکٹھا جھگڑا کیا تو ایک بائع پر صرف ایک ہی قسم ہو گی کیونکہ مشتری نے دونوں دعوے جمع کر دیے ہیں پس ایک ہی قسم پر اکتفا کیا جائے گا جیسا کہ چند قرضوں کو ایک ہی دعوٰی میں جمع کر دینے کی صورت میں ہوتا ہے پس اگر بائع نے قسم سے انکار کیا تو پورا غلام اس کے ذمہ پڑے گا اور جو

ایک ٹکڑے میں قسم کھالی اور دوسرے ٹکڑے میں قسم کھانے سے انکار کیا تو جس میں انکار کیا ہے وہی ٹکڑا اس کے ذمہ پڑے گا دوسرا اس کے ذمہ پڑے گا اور اگر بائع دو ہوں اور ان دونوں نے ایک غلام کسی شخص کے ہاتھ ایک صفقہ یا دو صفقہ کر کے فروخت کیا اور ان دونوں میں سے ایک مر گیا اور دوسرا اس کا وارث ہوا پھر مشتری نے اس غلام میں...

۱- مشتری عیب پر راضی ہو چکا ہے۔ ۱۲ - ۲- مشتری گواہ لائے ۱۲ - ۳- اگر بائع واحد ہو۔ ۱۲

If a defect is alleged, the buyer has the option, if he wishes, to dispute with the seller regarding one part, or if he wishes, to dispute with the same living seller regarding both parts. If he disputes regarding one part, he shall certainly take back that part which the seller himself sold, and shall have him take an oath with certainty. Regarding the part sold by the seller's predecessor (maurith), the seller shall take an oath regarding his lack of knowledge thereof. That is, the seller shall swear: "By Allah, I do not know that my predecessor sold or delivered this part while it had this defect." This is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi* with additional explanation in *Al-Muhit*. If the seller takes an oath regarding one of the two parts, he shall not be excused from taking an oath regarding the second part. If he refuses to take an oath in the claim for one part, this refusal shall not be binding in respect of the other part; meaning, both parts shall not be charged to his responsibility. If the buyer presents the dispute by combining both parts, it falls under two scenarios: either the sale occurred in one transaction (safqa) or in two. If it occurred in two transactions, the seller shall be administered an oath for both parts, and the oath for both parts shall be combined as follows: "By Allah, I sold half of the slave to the buyer and delivered it, and it did not have this defect, and my partner sold the other half to him and delivered it, and I did not know of this defect in it." This ruling is unanimous among all Imams. If it was a single transaction, the ruling is the same according to Imam Muhammad, while according to Imam Abu Yusuf, one oath shall suffice, wherein he swears with certainty regarding his own share, and this oath shall stand in place of the oath for his predecessor's share. This is recorded in *Al-Muhit*.

A person purchased a female slave and took possession of her, then sold her to another. The second person then sold her to a third. Subsequently, the slave claimed that she is a free woman (*hurrah*). Consequently, the third buyer returned her to his seller based on this claim, and that seller accepted her. When the second seller attempted to return her to the first seller, the first refused. The jurists (*fuqaha*) have stated that if the slave claimed she had been 'manumitted' (freed), then the first seller has the right to refuse acceptance. However, if she claimed she was 'originally free' (*asli hurrah*), then if she had shown obedience at the time of sale and delivery, this claim would now be treated as a claim of manumission. But if she had not shown obedience at that time and then claimed to be originally free, the first seller does not have the right to refuse acceptance. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. The correct

view is that if nothing occurred from the slave's side that establishes an admission of her slave status (*riqiyat*), then her statement shall be considered credible in the claim of freedom, and the buyer shall have the right to recover his price (*thaman*) from the seller. This is written in *Jawahir al-Akhlati*. It is mentioned in *Al-Muntaqa* that a person purchased a slave girl who was not present at the time of the contract ('aqd). The buyer then took possession, and she did not admit to being a slave. The buyer then sold her to another, and she was not present at the time of the second sale either. The second buyer took possession of her. Then the slave claimed, "I am a free woman." The judge (Qazi) shall accept her word, and each buyer shall recover his money from his respective seller. Furthermore, if the first buyer claimed that the slave had admitted to being his bondwoman, but the second buyer denied this, and the first buyer lacks witnesses to her admission of slave status, then the second buyer shall recover the price from his seller, but the first buyer cannot recover the price from his seller because he himself claimed that the slave had admitted to being a bondwoman. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

It is recorded in *Zahiriyyah* that a person purchased two slaves in one or two transactions, such that he pays the price of one, being one thousand dirhams, immediately, and the price of the other, also one thousand dirhams, after a term of one year. Then he returned one of them due to a defect, then the seller...

Note: I sold and delivered, and certainly, it did not have this defect. 12

यदि किसी ने दोष (ऐब) लगाया, तो खरीदार को अधिकार होगा कि यदि वह चाहे तो विक्रेता से एक टुकड़े के संबंध में विवाद करे, और यदि चाहे तो उसी जीवित विक्रेता से दोनों टुकड़ों के लिए विवाद करे। यदि उसने एक टुकड़े में विवाद किया, तो वह टुकड़ा जो विक्रेता ने स्वयं बेचा था, उसमें वह निश्चित रूप से (दोष का दावा) ले और विक्रेता विश्वास के साथ शपथ खाएगा। और जो टुकड़ा उसके पूर्वज (मौरिस) ने बेचा था, विक्रेता उसके संबंध में यह शपथ लेगा कि उसे इसके बारे में जानकारी नहीं थी। अर्थात विक्रेता इस प्रकार शपथ लेगा कि "अल्लाह की कसम, मैं नहीं जानता कि मेरे पूर्वज ने जब यह टुकड़ा बेचा या सौंपा था, तो उसमें यह दोष था।" जैसा कि मुहीत अल-सरख्सी में सविस्तार वर्णित है। यदि विक्रेता ने दोनों टुकड़ों में से एक पर शपथ ले ली, तो दूसरे टुकड़े के लिए शपथ लेने की आवश्यकता नहीं होगी। और यदि एक टुकड़े के दावे में उसने शपथ लेने से इनकार किया, तो यह इनकार दूसरे टुकड़े के हक में अनिवार्य नहीं होगा; यानी दोनों टुकड़े उसकी जिम्मेदारी में नहीं आएंगे। यदि खरीदार ने दोनों टुकड़ों को मिलाकर विवाद प्रस्तुत किया, तो यह दो स्थितियों से खाली नहीं है: या तो बिक्री एक सौदे (सफ़का) में हुई या दो अलग-अलग सौदों में। यदि दो सौदों में हुई है, तो वह दोनों टुकड़ों पर शपथ दिलाएगा और दोनों की शपथ इस प्रकार जोड़ेगा: "अल्लाह की कसम, मैंने खरीदार को आधा गुलाम बेचा और उसे सौंपा और उसमें यह दोष नहीं था, और मेरे साथी ने उसे दूसरा आधा बेचा और सौंपा और मुझे उसमें इस दोष की जानकारी नहीं थी।" यह नियम सभी इमामों के बीच सर्वसम्मत है। और यदि सौदा एक ही हो, तो इमाम मुहम्मद के अनुसार भी यही नियम है, जबकि इमाम अबू यूसुफ के अनुसार एक ही शपथ पर्याप्त होगी, कि वह अपने हिस्से पर निश्चित रूप से शपथ ले, और यही शपथ उसके पूर्वज के हिस्से की शपथ की जगह ले लेगी। यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने एक दासी (बांदी) खरीदी और उस पर कब्जा कर लिया, फिर उसे दूसरे व्यक्ति के हाथ बेच दिया। फिर दूसरे ने तीसरे को बेच दिया। उसके बाद दासी ने दावा किया कि वह स्वतंत्र (हुरा) है। अतः तीसरे खरीदार ने उसे अपने विक्रेता को लौटा दिया, और उस विक्रेता ने उसे स्वीकार कर लिया। फिर दूसरे विक्रेता ने उसे पहले विक्रेता को लौटाना चाहा, लेकिन उसने स्वीकार नहीं किया। विद्वानों (फ़ुकहा) ने कहा है कि यदि दासी ने 'आज़ाद किए जाने' का दावा किया है, तो पहले विक्रेता को उसे स्वीकार न करने का अधिकार है। परंतु यदि दासी ने यह दावा किया कि वह 'मूल रूप से स्वतंत्र' है, तो यदि बिक्री और सुपुर्दगी के समय उसने आज्ञाकारिता दिखाई थी, तो अब यह दावा

आज़ादी के दावे की तरह माना जाएगा। और यदि उसने तब आज्ञाकारिता नहीं दिखाई थी और अब दावा करती है कि वह मूल रूप से स्वतंत्र है, तो पहले विक्रेता को उसे स्वीकार न करने का अधिकार नहीं है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और सही बात यह है कि यदि दासी की ओर से ऐसी कोई बात नहीं हुई जिससे उसकी दासता (रिक़ियत) का स्वीकार सिद्ध होता हो, तो स्वतंत्रता के दावे में उसी की बात विश्वसनीय होगी और खरीदार को अधिकार होगा कि वह विक्रेता से अपना भुगतान (थमन) वापस ले ले। यह 'जवाहर अख़्लाती' में लिखा है। 'मुन्तका' में वर्णित है कि किसी ने एक दासी खरीदी और वह दासी अनुबंध (अक्द) के समय मौजूद नहीं थी। फिर खरीदार ने उस पर कब्जा कर लिया और उसने उसकी दासता को स्वीकार नहीं किया। फिर खरीदार ने उसे दूसरे को बेच दिया और वह दासी दूसरी बिक्री के समय भी उपस्थित नहीं थी, और दूसरे खरीदार ने उस पर कब्जा कर लिया। फिर दासी ने दावा किया कि "मैं स्वतंत्र हूँ," तो काज़ी उसकी बात स्वीकार करेगा और प्रत्येक खरीदार अपने विक्रेता से अपनी राशि वापस लेगा। फिर यदि पहले खरीदार ने कहा कि दासी ने अपना दास होना स्वीकार किया था और दूसरे खरीदार ने इससे इनकार किया, और पहले खरीदार के पास उसकी दासता स्वीकार करने के गवाह नहीं हैं, तो दूसरा खरीदार अपने विक्रेता से राशि वापस लेगा, लेकिन पहला खरीदार अपने विक्रेता से राशि वापस नहीं ले सकेगा, क्योंकि उसने स्वयं यह दावा किया था कि दासी ने अपना दास होना स्वीकार किया है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

'ज़हीरिया' में लिखा है कि किसी ने दो गुलाम एक सौदे में या दो सौदों में इस तरह खरीदे कि एक की कीमत एक हजार दिरहम तत्काल चुकाए और दूसरे की एक हजार दिरहम एक साल की अवधि के बाद। फिर दोनों में से एक को दोष के कारण वापस कर दिया, तो विक्रेता...

नोट: मैंने बेचकर सौंपा और जबकि निश्चित रूप से इसमें यह दोष नहीं था। १२

کوئی عیب لگایا پس مشتری کو اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو بائع سے ایک ٹکڑے میں جھگڑا کرے اور اگر چاہے تو اسی بائع سے جو زندہ ہے دونوں ٹکڑوں میں جھگڑا کرے پس اگر اُس نے ایک ٹکڑے میں جھگڑا کیا تو جو ٹکڑا اُس نے خود فروخت کیا ہے اُس ٹکڑے میں البتہ لے اور یقین کے ساتھ قسم دلا دے گا اور جو ٹکڑا اُس کے مورث نے یہ ٹکڑا فروخت کیا اور اس پر اس کے جانے کی قسم لے گا یعنی بائع یوں قسم کھائے گا کہ واللہ میں نہیں جانتا یہ کہ میرے مورث نے یہ ٹکڑا فروخت کیا یا سپرد کیا اور حالانکہ اُس میں یہ عیب تھا کذا فی محیط السرخسی مع زیادۃ التفسیر میں المحیط پس اگر بائع نے دونوں ٹکڑوں میں سے ایک میں قسم کھالی تو دوسرے ٹکڑے میں قسم کھانے سے پرواہ نہ کیا جائے گا اور اگر ایک ٹکڑے کے دعویٰ میں اُس نے قسم سے انکار کیا تو یہ انکار دوسرے ٹکڑے کے حق میں لازم نہ ہوگا۔ یعنی دونوں ٹکڑے اس کے ذمہ نہ پڑیں گے اور اگر مشتری نے دونوں ٹکڑوں کو جمع کر کے جھگڑا پیش کیا تو دو حال سے خالی نہیں کہ یا تو بیع ایک صفقہ میں ہوئی یا صفقہ میں واقع ہوئی پس اگر دو صفقوں میں واقعی ہوئی ہو تو دونوں ٹکڑوں پر قسم دلا دے گا اور دونوں ٹکڑوں کی قسم جمع کر دے گا اس طرح کہ واللہ میں نے مشتری کے ہاتھ آدھا غلام فروخت کیا اور اُس کو سپرد کر دیا اور اس میں یہ عیب نہ تھا اور میرے ساتھی نے اس کے ہاتھ دوسرا آدھا فروخت کیا اور اُس کو سپرد کیا اور میں اس میں یہ عیب نہ جانتا تھا اور یہ حکم سب اماموں کے نزدیک بالاتفاق ہے اور اگر صفقہ ایک ہی ہو تو بھی امام محمدؒ کے نزدیک یہی حکم ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ایک قسم پر اکتفا کیا جائے گا کہ وہ اپنے حصہ پر البتہ یقین کے ساتھ قسم کھائے اور یہی قسم اُس کے مورث کے حصہ کی قسم کی نائب ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک باندی خریدی اور اُس پر قبضہ کر لیا اور دوسرے کے ہاتھ اُس کو فروخت کر دیا پھر دوسرے نے تیسرے کے ہاتھ فروخت کیا پھر باندی نے یہ دعویٰ کیا کہ وہ حرہ ہے پس تیرے مشتری نے اُس کو اس کہنے پر اپنے بائع کو واپس کر دیا اور اُس کے بائع نے اُس کو قبول کر لیا پھر دوسرے بائع نے اُس کو پہلے بائع کو واپس کرنا چاہا اور اُس نے قبول نہ کیا تو فقہا نے فرمایا ہے کہ اگر باندی نے آزاد کیے جانے کا دعویٰ کیا تو پہلے بائع کو نہ قبول کرنے کا اختیار ہے اور اگر باندی نے یہ دعویٰ کیا کہ وہ اصلی حرہ ہے پس فروخت کرنے اور سپرد کرنے کے وقت اگر اُس نے فرماں برداری کی تھی تو اب یہ دعویٰ بمنزلہ دعویٰ آزادی کے ہو گا اور اگر اُس نے فرماں برداری نہ کی تھی اور پھر دعویٰ کیا کہ وہ اصلی آزاد ہے تو پہلے بائع کو نہ قبول کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور صحیح یہ ہے کہ اگر اس باندی کی طرف سے کوئی ایسی بات نہیں ہو گزری کہ جس سے رقیت کا اقرار ثابت ہوتا ہے تو آزادی کے دعویٰ میں اُسی کا قول معتبر ہو گا اور مشتری کو اختیار ہوگا کہ بائع سے اپنا ثمن واپس کر لے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے مُنْتَقٰی میں مذکور ہے کہ کسی نے ایک باندی خریدی اور باندی وہاں ع کے وقت موجود نہ تھی پھر اُس پر مشتری نے قبضہ کر لیا اور اُس نے رقیت کا اقرار نہ کیا پھر مشتری نے اُس کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور وہ باندی دوسری بیع کے وقت بھی حاضر نہ تھی اور دوسری مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا پھر باندی نے دعویٰ کیا کہ میں حرہ ہوں تو قاضی اس کا قول قبول کرے گا اور ہر مشتری اپنے بائع سے اپنا ثمن واپس لے پھر اگر پہلے مشتری نے کہا کہ باندی نے اپنے رفیق ہونے کا اقرار کر لیا تھا اور دوسرے مشتری نے اس سے انکار کیا اور پہلے مشتری کے پاس اس کے رقیت کے اقرار کرنے کے گواہ نہیں ہیں تو دوسرا مشتری اپنے بائع سے ثمن واپس لے گا اور پہلا مشتری اپنے بائع سے ثمن واپس نہیں کر سکتا ہے

کیونکہ اُس نے یہ دعویٰ کیا تھا کہ باندی نے اپنے رفیق ہونے کا اقرار کیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ظہیریہ میں لکھا ہے کہ کسی نے دو غلام ایک صفقہ میں یا دو صفقہ میں خریدے اس طرح کہ ایک دام ایک ہزار درہم فی الحال ادا کرے اور دوسرے کے دام ایک ہزار درہم ایک سال کی میعاد پر ادا کرے پھر دونوں میں سے ایک کو بسبب عیب کے واپس کر دیا پھر بائع

اِ میں نے بیچ کر سپرد کیا اور حالانکہ البتہ یقیناً اس میں یہ عیب نہ تھا۔ ۱۲

If the buyer and seller dispute, where the seller claims the returned item was the one for which a payment deadline was set, and the buyer claims otherwise—stating it was the one without a payment deadline—the seller's statement shall be considered reliable, regardless of whether the slave in the buyer's possession has died or not, and no mutual oath shall be administered. If they dispute over the prices of both, where the seller states the price of the returned item was a certain amount and the buyer claims the opposite, the buyer's statement shall be considered reliable; this is recorded in 'Nahr al-Faiq'. Zaid sold a slave to Amr and gifted (Hiba) him another, and Amr took possession of both. Then one of them died. Later, Amr intended to return the living slave due to a defect, claiming it was the purchased one, while Zaid claimed it was the gifted one. Zaid's statement that it was a gift shall be considered reliable, and he shall have the right to revoke his gift. If the buyer claims the gifted one died, he may reclaim his payment from the seller. However, the seller's right to revoke the gift of the living slave is conditional upon swearing an oath that he did not purchase the deceased one from the buyer, and the seller shall take the value of the deceased slave from the buyer (i.e., in the case of revoking the gift). If two slaves were bought and one died, and the buyer intends to return the living one due to a defect, claiming its price was in dirhams while the seller claims it was in dinars, the buyer's statement is reliable. If there was only one slave and the buyer intended to return it due to a defect, but the seller claimed it was not the item sold but another, the seller's statement is reliable; this is recorded in 'Al-Kafi'.

It is narrated from Imam Muhammad (RA) in 'Imla' that if someone buys two slaves from another person for one thousand dirhams in a single transaction and, after taking possession, finds a defect in one, and they then disagree on their respective values on the day of the sale—the buyer claiming the defective one's value was two thousand dirhams and the other's was one thousand, and the seller claiming the opposite—no attention shall be paid to either's initial statement. Instead, the value of both slaves shall be assessed on the day they disputed. If on that day, each is valued at one thousand dirhams, the defective one shall be returned for half the total price, but after this, each must swear an oath regarding the other's claim; this is recorded in 'Al-Zakhira'. In such a case, if both present witnesses for their claims, both sets of witnesses shall be heard regarding the excess. Based on the buyer's witnesses, the value of the returned slave shall be fixed at two thousand dirhams, and based on the seller's witnesses, the value of the other shall be fixed at two thousand dirhams.

Thus, the buyer shall return the defective one for half the price. If one slave dies and the other remains, and a defect is found in the remaining one, and they dispute over its value and the value of the deceased one without witnesses, the seller's statement regarding the value of the deceased one shall be reliable. The value of the living one will be estimated based on its worth on the day of the dispute. If both present witnesses regarding the value of the deceased one, the seller's witnesses shall be accepted. If no witnesses are presented for the deceased one's value but are for the living one's value, the buyer's witnesses shall be reliable; this is recorded in 'Al-Muhit'.

If a person buys a slave and takes possession of him, then brings him back claiming he found him with his beard shaved, and the seller denies this, whose statement shall be accepted?

In 'Nawazil', it is stated that if a person buys vinegar filled in a large pot and transfers it to his own leather bag, then finds a dead mouse in it: if the seller claims the mouse was already in the buyer's bag and the buyer claims it was in the seller's pot, the seller's statement shall be considered reliable; this is recorded in 'Al-Zahiriyya'. It is recorded in 'Fatawa Ahl al-Samarqand' that if someone purchases specific oil in a specific vessel and...

और ग्राहक ने झगड़ा किया, तब विक्रेता ने कहा कि तुमने वह वापस किया है जिसके भुगतान की समय-सीमा तय थी, और ग्राहक ने कहा कि नहीं, बल्कि वह वापस किया जिसकी कीमत की समय-सीमा नहीं थी, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय माना जाएगा, चाहे वह गुलाम जो ग्राहक के पास है मर गया हो या न मरा हो, और आपस में शपथ नहीं दिलाई जाएगी। और यदि दोनों ने दोनों की कीमतों के बारे में झगड़ा किया, तब विक्रेता ने कहा कि वापस किए गए की इतनी कीमत थी और ग्राहक ने इसके विपरीत कहा, तो ग्राहक का कथन विश्वसनीय माना जाएगा, यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। ज़ैद ने अम्र को एक गुलाम बेचा और दूसरा उसे दान (हिबा) कर दिया, और अम्र ने दोनों पर कब्ज़ा कर लिया। फिर उनमें से एक मर गया। फिर अम्र ने इरादा किया कि जीवित गुलाम को दोष (ऐब) के कारण वापस कर दे और कहा कि बेची गई वस्तु यही थी, और ज़ैद ने कहा कि यह दान की हुई वस्तु है, तो ज़ैद का कथन विश्वसनीय होगा कि वह दान किया हुआ है, और उसे अधिकार होगा कि वह अपने दान से पीछे हट जाए। और यदि ग्राहक ने दावा किया कि दान किया हुआ मर गया है, तो ग्राहक विक्रेता से अपनी कीमत वापस ले सकता है, लेकिन विक्रेता को जीवित गुलाम के दान से पीछे हटने का अधिकार तब होगा जब वह यह शपथ ले ले कि मैंने ग्राहक से मरे हुए को नहीं खरीदा था, और विक्रेता ग्राहक से मरे हुए गुलाम की कीमत लेगा (अर्थात दान से पीछे हटने की स्थिति में)। और यदि दो गुलाम खरीदे और उनमें से एक मर गया और जीवित को दोष के कारण वापस करने का इरादा किया और कहा कि उसकी कीमत दिरहम है और विक्रेता ने कहा कि दीनार है, तो ग्राहक का कथन विश्वसनीय होगा। और यदि गुलाम एक ही हो और दोष के कारण उसे वापस करने का इरादा किया हो और विक्रेता ने कहा कि यह बेची गई वस्तु नहीं बल्कि दूसरी है, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय है, यह 'काफी' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद (रह.) से 'इमला' में वर्णित है कि किसी ने दूसरे व्यक्ति से दो गुलाम एक हज़ार दिरहम में एक ही सौदे में खरीदे और दोनों पर कब्ज़ा करने के बाद एक में दोष पाया, फिर दोनों की कीमत में, जो बिक्री के दिन थी, विवाद हुआ। ग्राहक ने कहा कि दोषपूर्ण की कीमत दो हज़ार दिरहम और दूसरे की एक हज़ार दिरहम थी, और विक्रेता ने इसके विपरीत दावा किया, तो दोनों में से किसी के कथन पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। और जिस दिन दोनों ने झगड़ा किया है, उस दिन दोनों गुलामों की कीमत देखी जाएगी। यदि झगड़े के दिन दोनों में से प्रत्येक की कीमत एक हज़ार दिरहम हो, तो दोषपूर्ण को आधी कीमत पर वापस करा दिया जाएगा, लेकिन इसके बाद दोनों एक-दूसरे के दावे पर

शपथ लेंगे, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और ऐसी स्थिति में यदि दोनों ने अपने-अपने दावे पर गवाह पेश किए, तो बढ़ोतरी के मामले में दोनों के गवाह लिए जाएंगे। ग्राहक के गवाहों के अनुसार वापस किए गए गुलाम की कीमत दो हज़ार दिरहम तय की जाएगी और विक्रेता के गवाहों के अनुसार दूसरे की कीमत दो हज़ार दिरहम तय की जाएगी। फिर ग्राहक दोषपूर्ण को आधी कीमत में वापस कर देगा। और यदि दोनों में से एक मर गया और दूसरा जीवित रहा और जीवित में कोई दोष पाया गया और उसकी कीमत और मरे हुए की कीमत में दोनों ने विवाद किया और दोनों के पास गवाह नहीं हैं, तो मरे हुए की कीमत में विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा, और जीवित की कीमत का अनुमान इस तरह लगाया जाएगा कि झगड़े के दिन ऐसी स्थिति की क्या कीमत है। और यदि मरे हुए की कीमत पर दोनों ने गवाह पेश किए, तो भी विक्रेता के गवाह लिए जाएंगे, और यदि मरे हुए की कीमत पर गवाह पेश नहीं किए बल्कि जीवित की कीमत पर किए, तो ग्राहक के गवाह विश्वसनीय होंगे, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि एक गुलाम खरीद कर उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे वापस लाया और कहा कि मैंने इसे दाढ़ी मुंडा हुआ पाया है और विक्रेता ने इनकार किया, तो किसका कथन स्वीकार किया जाएगा?

'नवाज़िल' में है कि किसी व्यक्ति ने सिरका (विनेगर) खरीदा जो एक मटके के अंदर भरा हुआ था और उसे अपनी मशक में भरकर ले गया, फिर उसमें एक मरा हुआ चूहा पाया। विक्रेता ने कहा कि यह चूहा तुम्हारी मशक के अंदर था और ग्राहक ने कहा कि नहीं बल्कि तुम्हारे मटके में था, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। 'फ़तावा अहल-ए-समरकंद' में लिखा है कि किसी ने कुछ निश्चित तेल खरीदा जो एक निश्चित बर्तन में था और उस पर...

اور مشتری نے جھگڑا کیا پس بائع نے کہا کہ تو نے وہ واپس کیا ہے جس کے دام دینے کی میعاد قرار پائی تھی اور مشتری نے کہا کہ نہیں بلکہ وہ واپس کیا کہ جس کے ثمن کی میعاد نہ تھی تو قول بائع کا معتبر ہوگا خواہ وہ غلام جو مشتری کے پاس ہے ہلاک ہو گیا ہو یا نہ ہو گیا ہو اور باہم قسم نہ دلائی جائے گی اور اگر دونوں نے دونوں کے داموں میں جھگڑا کیا پس بائع نے کہا کہ واپس کیے ہوئے کے اس قدر دام تھے اور مشتری نے اُس کا اُلٹا کہا تو قول مشتری کا معتبر ہوگا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے زید نے عمرو کے ہاتھ ایک غلام بیچا اور دوسرا اُس کو ہبہ کیا اور عمرو نے دونوں پر قبضہ کر لیا پھر دونوں میں سے ایک مر گیا پھر عمرو نے ارادہ کیا کہ زندہ غلام کو بسبب عیب کے واپس کرے اور کہا کہ مبیع یہی تھا اور زید نے کہا کہ یہ ہبہ کیا ہوا ہے تو قول زید کا معتبر ہوگا کہ وہ ہبہ کیا ہوا ہے اور اس کو اختیار ہوگا کہ اپنے ہبہ سے رجوع کرے اور اگر مشتری نے دعوٰی کیا کہ ہبہ کیا ہوا مر گیا تو مشتری بائع سے اپنا ثمن واپس کر سکتا ہے لیکن بائع کو زندہ غلام میں ہبہ سے رجوع کرنے کا اختیار بعد اس قسم کھانے سے ہوگا کہ میں نے بائع سے مرے ہوئے کو نہیں خریدا تھا اور بائع مشتری سے مرے ہوئے غلام کی قیمت لے گا (یعنی ہبہ سے رجوع کرنے کی صورت میں) اور اگر دو غلام خریدے اور ایک اُن دونوں میں کا مر گیا اور زندہ کو عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا قصد کیا اور کہا کہ اُس کا ثمن درہم ہیں اور بائع نے کہا کہ دینار ہیں تو قول مشتری کا معتبر ہوگا اور اگر غلام ایک ہوا اور عیب کی وجہ سے اُس کے واپس کرنے کا قصد کیا ہو اور بائع نے کہا کہ مبیع یہ نہیں دوسرا ہے تو قول بائع کا معتبر ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ سے اِملاء میں روایت ہے کہ کسی نے دوسرے شخص سے دو غلام ایک ہزار درہم کو ایک صفقة میں خریدے اور دونوں پر قبضہ کرنے کے بعد ایک میں عیب پایا پھر دونوں کی قیمت میں جو بیع واقع ہونے کے دن تھی اختلاف کیا پس مشتری نے کہا کہ عیب دار کی قیمت دو ہزار درہم اور دوسرے کی قیمت ایک ہزار درہم تھی اور بائع نے اُس کا اُلٹا دعوٰی کیا تو دونوں میں سے کسی کے قول کی طرف التفات نہ کیا جائے گا اور جس دن دونوں نے جھگڑا کیا ہے اُس دن دونوں غلاموں کی قیمت دیکھی جائے گی پس اگر جھگڑے کے دن دونوں میں سے ہر ایک کی قیمت ایک ہزار درہم ہو تو عیب دار آدھے ثمن پر واپس کرا دیا جائے گا مگر بعد اس کے ہر ایک دونوں میں سے دوسرے کے دعوٰی پر قسم کھائیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور ایسی صورت میں اگر دونوں نے اپنے اپنے دعوٰی پر گواہ قائم کئے تو زیادتی کے باب میں دونوں کے گواہ لیے جائیں گے پس مشتری کے گواہوں کی گواہی کے موافق واپس کیے ہوئے غلام کی قیمت دو ہزار درہم قرار دی جائے گی اور بائع کے گواہوں کی گواہی کے موافق دوسرے کی قیمت دو ہزار درہم قرار دی جائے گی پس مشتری عیب دار کو آدھے ثمن میں واپس کر دے گا اور اگر دونوں میں سے ایک مر گیا اور دوسرا غلام باقی رہا اور باقی میں کوئی عیب پایا اور اُس کی قیمت اور مرے ہوئے کی قیمت میں دونوں نے اختلاف کیا اور دونوں کے پاس گواہ نہیں ہیں تو مرے ہوئے کی قیمت میں بائع کا قول معتبر ہوگا اور زندہ کی قیمت یوں اندازہ کی جائے گی کہ جھگڑے کے دن ایسے کلام کی کیا قیمت ہے اور اگر مرے ہوئے کی قیمت پر دونوں نے گواہ قائم کیے تو بھی بائع کے گواہ لیے جائیں گے اور اگر مرے ہوئے کی قیمت پر گواہ نہ قائم کیے بلکہ زندہ کی قیمت پر گواہ قائم کیے تو مشتری کے گواہ معتبر ہوں گے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک غلام خرید کر اُس پر قبضہ کر لیا پھر اُس کو لے آیا اور کہا کہ میں نے اس کو داڑھی مونڈا ہوا پایا ہے اور بائع نے انکار کیا تو کس کا قول قبول کیا جائے گا؟

نوازل میں ہے کہ کسی شخص نے جو سرکہ جو ایک مٹکے کے اندر بھرا ہوا ہے خریدا اور اُس کو اپنی مشک کے اندر بھر کر لے گیا پھر اُس میں ایک مردار چوہا پایا پس بائع نے کہا کہ یہ چوہا تیری مشک کے اندر تھا اور مشتری نے کہا کہ نہیں بلکہ تیرے مٹکے میں تھا تو قول بائع کا معتبر ہو گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ فتاویٰ اہل سمرقند میں لکھا ہے کہ کسی نے کچھ تیل معین جو کسی معین برتن کے اندر ہے خرید کیا اور اُس پر

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (331) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

A few days passed, and from the time possession was taken of that vessel, its mouth remained closed. Then, when its mouth was opened, a dead mouse was found in it, and the seller (Bā'i') denied that such a thing occurred while in his possession. In this case, the word of the seller shall be credible because he is denying the defect. The interpretation of this issue is stated such that this ruling applies when the vessel's mouth was closed at the time of possession, and it is unknown whether it was opened or not until the time the mouse was found. If it is known that the vessel's mouth remained continuously closed and was never opened until the mouse was found, then the word of the buyer (Mushtarī) shall be credible, and he shall have the option to return it; this is written in *Al-Muḥīṭ*. If someone buys a slave, takes possession, then brings him back saying he found him clean-shaven, and the seller denies it, the word of the seller shall be taken. If the buyer proves that the slave is currently clean-shaven, and if enough time hasn't passed since the sale for a beard to have grown while with the buyer, then the buyer has the option to return him. If enough time has passed, he cannot return him unless he produces witnesses that the slave was clean-shaven while with the seller, or the seller takes an oath and refuses to swear it; this is in *Al-Dhakhīrah*.

In *Al-Muntaqā*, it is mentioned that if someone sells a slave to another, and the latter takes possession and then claims a defect, saying "I bought him today," while such a defect could not have developed in one day, and the seller says "I sold him a month ago" and the defect could have developed within a month, the word of the seller shall be credible. If someone buys a female slave, finds a defect, and disputes with the seller before a person not authorized by the ruler as a judge, and that person decrees against the seller, returning the slave and ordering a full refund, the buyer is permitted to take his money. If someone buys an animal and wishes to return it due to a defect, and the seller claims the buyer rode it for his own needs after discovering the defect, while the buyer claims he only rode it to return it to the seller, the buyer's word is credible. The interpretation of some scholars on this issue is that the ruling applies if it was impossible for the buyer to return it without riding it; this is in *Al-Muḥīṭ*. If the seller claims the buyer rode it unnecessarily to give it water, the buyer's word should still be taken; this is written in *Fatḥ al-Qadīr*. If a buyer claims a defect in the sold item, and the seller knows the defect existed on the day of sale, it is permissible for him not to take it back until a Qāḍī (judge) orders its return. My father (may Allah have mercy on him) used to say this ruling applies if the seller had bought

it from someone else, because if he takes it back without a judge's order, he wouldn't have the right to return it to his own seller. If he didn't buy it from someone else, it is obligatory for him to take it back and he has no room to refuse (imtinā'); this is in *Al-Ẓahīriyyah*. If someone buys something and discovers a defect before taking possession and says "I have cancelled the sale," then if said in the presence of the seller, the sale is cancelled even if the seller doesn't accept. If said in the seller's absence, the sale is not cancelled. If a defect is found after possession and he says "I have cancelled the sale," the correct view is that the sale is not cancelled without a judge's order or the seller's consent; this is written in *Fatāwā Qāḍī Khān*.

Someone sold a female slave to another and admitted, "I sold her with a wound at such-and-such a place." The buyer brought her back with a wound at that place and intended to return her, but the seller said, "This is not that wound; the wound I admitted to has healed, and this is a new wound that occurred with you." In this case, the buyer's word shall be credible...

1. Meaning, refusal is contrary to religious integrity (diyānah).

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द 2 (331) किताब अल-बुयू' (बिक्री की पुस्तक)

कुछ दिन बीत गए और जब से उस बर्तन पर कब्ज़ा किया था उस समय से उस बर्तन का मुँह बंद किया हुआ रहा फिर जब उसका मुँह खोला तो उसमें एक मरा हुआ चूहा पाया और विक्रेता (बाइ') ने अपने पास ऐसा होने से इनकार किया तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा क्योंकि वह दोष (ऐब) से इनकार करता है और इस मसले की व्याख्या इस प्रकार की गई है कि यह आदेश उस समय है जब बर्तन का मुँह कब्ज़े के समय बंद था और चूहा पाए जाने के समय तक बिक्री में उसका खुलना या न खुलना ज्ञात न हो और यदि यह ज्ञात हो कि बर्तन का मुँह निरंतर बंद रहा है और चूहा पाए जाने के समय तक कभी नहीं खुला तो खरीदार (मुश्तरी) का कथन विश्वसनीय होगा और उसे वापस करने का अधिकार होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक गुलाम खरीद कर उस पर कब्ज़ा कर लिया फिर उसे लाया और कहा कि मैंने उसे दाढ़ी मुँडा हुआ पाया है और विक्रेता ने इनकार किया तो विक्रेता का कथन माना जाएगा। फिर यदि खरीदार ने यह सिद्ध कर दिया कि गुलाम आज के दिन दाढ़ी मुँडा हुआ मौजूद है, और यदि बिक्री पर इतना समय नहीं बीता है जिसमें खरीदार के पास दाढ़ी निकलने की शंका की जा सके तो खरीदार को उसे वापस करने का अधिकार होगा और यदि खरीद पर इतना समय बीत चुका है तो जब तक इस बात पर गवाह न खड़े करे कि वह विक्रेता के पास दाढ़ी मुँडा हुआ था या विक्रेता से शपथ ले और वह शपथ से इनकार कर जाए तब तक वापस नहीं कर सकता, यह 'ज़खीरा' में है।

'मुनतका' में है कि किसी व्यक्ति ने दूसरे के हाथ एक गुलाम बेचा और उसने उस पर कब्ज़ा कर लिया फिर उसमें कोई दोष लगाया और यह भी कहा कि मैंने उसे आज ही खरीदा है जबकि ऐसा दोष एक दिन में पैदा नहीं हो सकता और विक्रेता ने कहा कि मैंने एक महीना हुआ कि बेचा है और स्थिति यह है कि ऐसा दोष एक महीने में पैदा हो सकता है तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा। किसी ने एक दासी खरीदी और उसमें कुछ दोष पाया फिर उसने विक्रेता से झगड़ा किया और शासक (सुल्तान) द्वारा नियुक्त न किए गए किसी व्यक्ति के पास लाया जिसने विक्रेता पर डिक्री कर दी और दासी वापस करा दी और खरीदार के लिए पूरी कीमत का आदेश दे दिया तो खरीदार को अपनी कीमत लेने की गुंजाइश है। किसी ने एक पशु खरीदा और उसे दोष के कारण वापस करना चाहा और विक्रेता ने कहा कि तू दोष जानने के बाद अपनी आवश्यकता के लिए उस पर सवार हुआ है और खरीदार ने कहा कि नहीं बल्कि मैं इसलिए सवार हुआ हूँ कि तुझे वापस कर दूँ तो खरीदार का कथन विश्वसनीय है और इस मसले की व्याख्या कुछ उलेमा के कथन पर यह है कि आदेश इस

स्थिति में है कि खरीदार को बिना सवार हुए वापस करना संभव न था, यह 'मुहीत' में है और यदि विक्रेता ने कहा कि तू पानी पिलाने के लिए बिना आवश्यकता उस पर सवार हुआ है तो भी खरीदार का कथन लिया जाना चाहिए, यह 'फतह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि खरीदार ने बिकी हुई वस्तु में किसी दोष का दावा किया जबकि विक्रेता जानता है कि दोष उसमें बेचने के दिन मौजूद था तो उसके लिए जायज़ है कि वस्तु को वापस न ले जब तक काज़ी (न्यायाधीश) उसके वापस करने का आदेश न दे और मेरे पिता (रहमतुल्लाह अलैहि) फरमाते थे कि यह आदेश इस स्थिति में है जब विक्रेता ने दूसरे से खरीदी हो क्योंकि यदि बिना काज़ी के आदेश के वापस कर लेगा तो उसे अपने विक्रेता को वापस करने का अधिकार नहीं होगा और यदि उसने दूसरे से नहीं खरीदी है तो उसे ले लेना अनिवार्य है और उसे इनकार (इम्तिना') करने की गुंजाइश नहीं है, यह 'ज़हीरिया' में है। किसी ने कोई चीज़ खरीदी और उसमें कब्ज़े से पहले कुछ दोष पाया और कहा कि मैंने बिक्री रद्द कर दी, तो यदि विक्रेता की उपस्थिति में कहा तो बिक्री रद्द हो जाएगी चाहे विक्रेता स्वीकार न करे और यदि विक्रेता की अनुपस्थिति में ऐसा कहा तो बिक्री रद्द नहीं होगी और यदि कब्ज़े के बाद दोष पाया और कहा कि मैंने बिक्री रद्द कर दी तो सही यह है कि बिना काज़ी के आदेश या विक्रेता की सहमति के बिक्री रद्द नहीं होगी, यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

किसी ने दूसरे के हाथ एक दासी बेची और यह स्वीकार किया कि मैंने उसे इस हाल में बेचा कि उसके अमुक स्थान पर एक घाव था और खरीदार दासी को लाया और उसके उस स्थान पर घाव मौजूद था और उसने उसे वापस करने का इरादा किया और विक्रेता ने कहा कि यह घाव वह घाव नहीं है और जिस घाव का मैंने स्वीकार किया था उससे वह अच्छी हो चुकी है और यह नया घाव तेरे पास पैदा हुआ है तो खरीदार का कथन विश्वसनीय होगा...

1. यानी इनकार करना धर्मनिष्ठा के विरुद्ध है।

چند روز گزر گئے اور جب سے اُس برتن پر قبضہ کیا تھا اس وقت سے اُس برتن کا منہ بند کیا ہوا رہا پھر جب اُس کا منہ کھولا تو اُس میں ایک مردار چوہا پایا اور بائع نے اپنے پاس ایسا واقع ہونے سے انکار کیا تو قول بائع کا معتبر ہوگا کیونکہ وہ عیب سے انکار کرتا ہے اور اس مسئلہ کی تاویل یوں بیان کی گئی ہے کہ یہ حکم اُس وقت ہے کہ برتن کا منہ قبضہ کے وقت بند تھا اور چوہا ہے کہ پائے جانے کے وقت تک بیچ میں اُس کا کھلنا یا نہ کھلنا معلوم نہ ہو اور اگر یہ معلوم ہو کہ برابر برتن کا منہ بند رہا ہے اور چوہا پائے جانے کے وقت تک کبھی نہیں کھلا تو مشتری کا قول معتبر ہوگا اور اُس کو واپس کرنے کا اختیار ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر ایک غلام خرید کر اُس پر قبضہ کر لیا پھر اُس کو لے آیا اور کہا کہ میں نے اس کو داڑھی مونڈا ہوا پایا ہے اور بائع نے انکار کیا تو قول بائع کا لیا جائے گا پس اگر مشتری نے یہ ثابت کر دیا کہ غلام آج کے روز داڑھی مونڈا موجود ہے پس اگر بیع پر اتنا زمانہ نہیں گزرا کہ جس میں مشتری کے پاس داڑھی نکلنے کا وہم کیا جائے تو مشتری کو اُس کے واپس کرنے کا اختیار ہوگا اور اگر خرید پر اتنا زمانہ گزر چکا تو تا وقتیکہ اس بات پر گواہ نہ قائم کرے کہ وہ بائع کے پاس داڑھی مونڈا ہوا تھا یا بائع سے قسم لے اور وہ قسم سے انکار کر جائے تب تک واپس نہیں کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

منتقٰی میں ہے کہ کسی شخص نے دوسرے کے ہاتھ ایک غلام فروخت کیا اور اُس نے اُس پر قبضہ کر لیا پھر اُس میں کوئی عیب لگایا اور یہ بھی کہا کہ میں اُس کو آج ہی خریدا ہے حالانکہ ایسا عیب ایک روز میں نہیں پیدا ہو سکتا ہے اور بائع نے کہا کہ میں نے ایک مہینہ ہوا کہ فروخت کیا ہے اور حال یہ ہے کہ ایسا عیب ایک مہینہ میں پیدا ہو سکتا ہے تو قول بائع کا معتبر ہوگا۔ کسی نے

ایک باندی خریدی اور اُس میں کچھ عیب پایا پس اُس نے بائع سے جھگڑا کیا اور صاحب شرط کے پاس لایا حالانکہ سلطان نے اُس کو فیصلہ کا متولی نہ کیا تھا پس اُس نے ڈگری بائع پر کر کے باندی اُس کو واپس کر دی اور مشتری کے واسطے پورے ثمن کا حکم دے دیا تو مشتری کو اپنا ثمن لینے کی گنجائش ہے۔ کسی نے ایک چوپایہ خریدا اور اُس کو بسبب عیب کے واپس کرنا چاہا اور بائع نے کہا کہ تو عیب پر واقف ہونے کے بعد اپنی ضرورت کے واسطے اس پر سوار ہوا ہے اور مشتری نے کہا کہ نہیں بلکہ میں اس واسطے سوار ہوا ہوں کہ تجھ کو واپس کر دوں تو قول مشتری کا معتبر ہے اور اس مسئلہ کی تاویل بعض مشائخ کے قول پر یہ ہے کہ حکم اس صورت میں ہے کہ مشتری کو بدون سوار ہوئے واپس کرنا ممکن نہ تھا یہ محیط میں ہے اور اگر بائع نے کہا کہ تو پانی پلانے کے واسطے بلا ضرورت اس پر سوار ہوا ہے تو بھی مشتری کا قول لینا چاہیے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے مبیع کے اندر کسی عیب کا دعویٰ کیا حالانکہ بائع جانتا ہے کہ عیب اس میں فروخت کرنے کے دن موجود تھا تو اس کو جائز ہے کہ مبیع کو نہ واپس لے تا وقتیکہ قاضی اس کے واپس کرنے کا حکم نہ دے اور میرے والد رحمتہ اللہ فرماتے تھے کہ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب بائع نے دوسرے سے خریدی ہو کیونکہ اگر بدون حکم قاضی کے واپس کرلے گا تو اس کو اپنے بائع کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر اس نے دوسرے سے نہیں خریدی ہے تو اس پر لے لینا واجب ہے اور اس کو امتناع ۱ـہ کی مجال نہیں ہے یہ ظہیریہ میں ہے۔ کسی نے کوئی چیز خریدی اور اس میں قبضہ سے پہلے کچھ عیب معلوم کیا اور کہا کہ میں نے بیع باطل کر دی پس اگر بائع کے حضور میں کہا کہ بیع باطل ہو جائے گی اگر چہ بائع قبول نہ کرے اور اگر بائع کی غیبت میں ایسا کہا تو بیع باطل نہ ہوگی اور اگر قبضہ کے بعد عیب معلوم کیا اور کہا کہ میں نے بیع باطل کر دی تو صحیح یہ ہے کہ بدون قاضی کے حکم یا بائع کی رضامندی کے بیع باطل نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے کے ہاتھ ایک باندی فروخت کی اور یہ اقرار کیا کہ میں نے اس کو اس حال میں فروخت کیا کہ اس کے فلاں جگہ ایک زخم تھا اور مشتری باندی کو لایا اور اس کے اس جگہ زخم موجود تھا اور اس کے واپس کرنے کا ارادہ کیا اور بائع نے کہا کہ یہ زخم وہ زخم نہیں ہے اور جس زخم کا میں نے اقرار کیا تھا اس سے یہ اچھی ہو چکی ہے اور یہ نیا زخم تیرے پاس پیدا ہوا ہے تو مشتری کا قول معتبر ہوگا یہ

۱؎ یعنی انکار کرنا دیانت کے خلاف ہے ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri..... Volume 4 (332) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

It is written in *Al-Muheet*: If the seller admits that he sold the slave-girl in a state where one of her eyes had whiteness, then the buyer brings the slave-girl back and the whiteness is in her left eye and wishes to return her, and the seller claims the whiteness was in her right eye which has since healed and this whiteness in the left eye developed while in your possession, then the word of the buyer shall be accepted. Similarly, if there is a wound on the slave-girl's head and the seller admits that she had a head wound at the time of sale, the ruling remains the same. However, if in the case of a head wound, the seller says the wound was *Muzihah*[1] (exposing the bone) but it became *Muhallah* (fractured) in your possession, then the seller's statement shall be considered reliable in this matter. Likewise, regarding whiteness in the eye, if the seller says there was a single dot in her eye and it has now increased in your possession, while the entire eye or most of it has turned white, then the seller's statement is reliable. If a white dot appeared and the seller says the whiteness was like a mustard seed or less, Sheikh (may Allah have mercy on him) stated that if the seller's claim is close to the truth, the buyer's word shall be taken, but if there is a significant difference, the seller's word is reliable. If the seller admitted that he sold the slave-girl while she had a fever, and then the buyer brings her back while she is feverish and wants to return her, and the seller claims the fever has worsened, the seller's claim will not be verified and the buyer has the right to return her. If the seller admitted to selling the slave-girl with a defect, and then the buyer brings her back with a defect present and wishes to return her, and the seller admits he sold her with a defect specifically in the head, and the buyer returns her citing the head defect, the buyer's statement that this was the original defect is reliable, even if the seller calls him a liar. The gist is that if the seller attributes the defect to a specific limb and specifies it, the buyer's word is reliable; if he does not attribute it to a specific place but leaves it general, the seller's word is reliable. This is recorded in *Az-Zakheerah*.

If someone buys a slave-girl and takes possession, then brings her back claiming she has a husband, and the seller denies this or admits she had a husband who has since died, while the buyer continues to claim she is married, the buyer's right to return her is not established. However, he has the right to make the seller take an oath. If the buyer presents witnesses that a certain person is her husband and that person was absent at the time, his witnesses shall not be considered. But if he presents witnesses that the seller admitted to her marriage, they shall be accepted. If the

seller admits a certain person was her husband but gave her an irrevocable divorce (*Talaq-e-Ba'in*) before the sale, and the buyer claims the husband is still present, the seller's word is reliable. If the husband appears and claims marriage while denying divorce, his word shall be reliable and the buyer has the option to return her. If the seller says "I sold her to you while her husband was present, but he divorced her or died before I handed her over to you, and I delivered her to you unmarried," the buyer's word is reliable and he has the option to return her. This is in *Siraj-ul-Wahaj*.

If a person is found with the buyer claiming to be her husband, and the seller claims her husband was someone else who divorced her irrevocably before the sale or died, the seller's word is reliable. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If someone buys a servant and takes possession, then claims a defect or brings the servant back to return, and the seller claims "This is not my servant," while the buyer insists "This is the same servant I bought from you," the seller's word under oath shall be reliable. This is recorded in *Az-Zakheerah*. A slave was with a person and he...

---

1. *Muzihah*: A wound that exposes the bone. *Muhallah*: A wound that causes the bone to break. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द 4 (332) किताब-उल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

मुहित में लिखा है: यदि विक्रेता (बाइ') ने यह स्वीकार किया कि मैंने दासी को इस स्थिति में बेचा कि उसकी दोनों आँखों में से एक आँख में सफेदी थी, फिर क्रेता (मुश्तरी) दासी को लाया और उसकी बाईं आँख में सफेदी थी और उसने उसे वापस करना चाहा, और विक्रेता ने कहा कि सफेदी उसकी दाईं आँख में थी जो अब ठीक हो गई है और यह बाईं आँख की सफेदी तुम्हारे पास पैदा हुई है, तो क्रेता का कथन स्वीकार्य होगा। इसी प्रकार, यदि दासी के सिर में घाव हो और विक्रेता यह स्वीकार करे कि मैंने इस दासी को इस स्थिति में बेचा कि उसके सिर में घाव था, तो शेष मसला (नियम) वही रहेगा और यही आदेश लागू होगा। और यदि सिर के घाव के मामले में विक्रेता यह कहे कि उसका घाव 'मुज़िहा' (हड्डी दिखाने वाला) था और वह तुम्हारे पास 'मुहल्ला' (हड्डी टूटने वाला) हो गया है, तो इस मामले में विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा। इसी तरह आँख की सफेदी के मामले में, यदि विक्रेता कहे कि उसकी आँख में एक बिंदु था और अब तुम्हारे पास बढ़ गया है, जबकि दासी की पूरी आँख या अधिकांश हिस्सा सफेद हो रहा है, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय है। और यदि उसकी आँख में एक सफेद बिंदु हुआ और विक्रेता कहे कि उसकी सफेदी राई के बराबर या उससे कम थी, तो शेख रहमतुल्ला अलैहि ने फरमाया कि यदि विक्रेता का कथन इसके निकट हो तो क्रेता का कथन लिया जाएगा, और यदि अंतर अधिक हो तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा। और यदि विक्रेता ने स्वीकार किया कि मैंने दासी को इस स्थिति में बेचा कि उसे बुखार आता था, फिर क्रेता उसे बुखार की स्थिति में ले आया और वापस करना चाहा, और विक्रेता ने कहा कि बुखार बढ़ गया है, तो विक्रेता की पुष्टि नहीं की जाएगी और क्रेता उसे वापस कर सकता है। और यदि विक्रेता ने यह स्वीकार किया कि मैंने दासी को बेचा और उसमें दोष था, फिर क्रेता उसे लाया और उसमें कोई दोष मौजूद है और वापस करना चाहा, और विक्रेता ने यह स्वीकार किया कि मैंने इसे इस स्थिति में बेचा था कि इसके सिर में दोष था, फिर क्रेता उसे वापस करने के उद्देश्य से लाया और सिर के दोष के कारण वापस करना चाहा, तो क्रेता का यह दावा विश्वसनीय होगा कि इसमें यही दोष था, भले ही विक्रेता उसे झूठा बताए। संक्षेप यह है कि यदि विक्रेता दोष को किसी विशिष्ट अंग से जोड़कर बयान कर दे, तो क्रेता का कथन विश्वसनीय होगा, और यदि किसी स्थान की ओर संकेत न करे बल्कि सामान्य छोड़ दे, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि किसी ने दासी खरीदी और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर क्रेता उसे वापस करने लाया और कहा कि मैंने उसे शादीशुदा (शौहर वाली) पाया है, और विक्रेता ने इससे इनकार किया या यह

स्वीकार किया कि उसका पति था लेकिन मर गया, और क्रेता उसके शादीशुदा होने का दावा करता रहे, तो क्रेता को वापस करने का अधिकार सिद्ध नहीं होगा, और उसे यह अधिकार होगा कि वह विक्रेता को शपथ (क़सम) दिलाए। और यदि क्रेता ने इस बात पर गवाह पेश किए कि फलां व्यक्ति उसका पति है और वह व्यक्ति उस समय अनुपस्थित था, तो उसके गवाहों पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। लेकिन यदि उसने इस बात पर गवाह पेश किए कि विक्रेता ने उसके निकाह को स्वीकार किया है, तो वे स्वीकार किए जाएंगे। और यदि विक्रेता ने यह स्वीकार किया कि फलां व्यक्ति उसका पति था लेकिन बिक्री से पहले उसने उसे 'तलाक-ए-बाइन' (अंतिम तलाक) दे दी थी, और क्रेता उसके पति के जीवित होने का दावा करता रहे, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा। फिर यदि उसका पति उपस्थित हुआ और उसने निकाह का दावा किया और तलाक से इनकार किया, तो उसका कथन विश्वसनीय होगा और क्रेता को वापस करने का अधिकार होगा। और यदि विक्रेता ने कहा कि मैंने उसे तुम्हारे हाथ बेचा और उसका पति मौजूद था लेकिन तुम्हें सौंपने से पहले उसने उसे तलाक दे दी थी या उसका पति मर गया था और मैंने तुम्हें बिना पति के सौंपा है, तो क्रेता का कथन विश्वसनीय होगा और उसे वापस करने का अधिकार है। यह 'सिराज-उल-वहाज' में है।

यदि क्रेता के पास कोई उसका पति पाया गया और विक्रेता ने कहा कि उसके पास उसका पति इसके अलावा दूसरा व्यक्ति था जिसने बिक्री से पहले उसे 'तलाक-ए-बाइन' दे दी थी या वह मर गया था, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि किसी ने सेवक (खादिम) खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया और उसने उसमें कोई दोष लगाया या फिर सेवक को वापस करने लाया और विक्रेता ने कहा कि यह मेरा सेवक नहीं है, और क्रेता ने कहा कि यह वही सेवक है जो मैंने तुमसे खरीदा है, तो शपथ के साथ विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक गुलाम एक व्यक्ति के पास था और वह...

---

1. मुज़िहा: ऐसा घाव जिससे हड्डी दिखने लगे। मुहल्ला: ऐसा घाव जिससे हड्डी टूट जाए। 12.

محیط میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے یہ اقرار کیا کہ میں نے باندی کو ایسے حال میں فروخت کیا کہ اس کی دونوں آنکھوں میں سے ایک آنکھ میں سپیدی تھی پھر مشتری باندی کو لایا اور اس کی بائیں آنکھ میں سپیدی تھی اور اس کو واپس کرنا چاہا اور بائع نے کہا کہ سپیدی اس کے دائیں آنکھ میں تھی اور وہ جاتی رہی اور یہ بائیں آنکھ کی سپیدی تیرے پاس پیدا ہوئی ہے تو مشتری کا قول مقبول ہو گا اور اس طرح اگر باندی کے سر میں زخم ہو اور بائع یہ اقرار کرے کہ میں نے اس باندی کو ایسے حال میں فروخت کیا کہ اس کے سر میں زخم تھا باقی مسئلہ وہی رہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر سر کے زخم کی صورت میں بائع یہ کہے کہ اس کا زخم موضحہ۱ تھا اور وہ تیرے پاس محلہ ہو گیا تو اس باب میں قول بائع کا معتبر ہو گا اور اس طرح آنکھ کی سپیدی کی صورت میں اگر بائع کہے کہ اس کی آنکھ میں ایک نقطہ تھا اور اب تیرے پاس بڑھ گیا حالانکہ باندی کی تمام آنکھ یا اکثر سفید ہو رہی ہے تو قول بائع کا معتبر ہے اور اگر اس کی آنکھ میں ایک نقطہ سپید ہوا اور بائع کہے کہ اس کی سپیدی مثل رائی کے یا اس سے کم تھی تو شیخ رحمتہ اللہ نے فرمایا کہ اگر بائع کا قول قریب قریب اس کے ہو تو مشتری کا قول لیا جائے گا اور اگر فرق ہو تو بائع کا قول معتبر ہو گا اور اگر بائع نے اقرار کیا کہ میں نے باندی کو ایسے حال میں بیچا کہ اس کو بخار آتا تھا پھر مشتری اس کو بخار کی حالت میں لے آیا اور واپس کرنا چاہا اور بائع نے کہا کہ بخار بڑھ گیا ہے تو بائع کی تصدیق نہ کی جائے گی اور مشتری واپس کر سکتا ہے اور اگر بائع نے یہ اقرار کیا کہ میں نے باندی کو فروخت کیا اور اس میں عیب تھا پھر مشتری اس کو لایا اور اس میں کچھ عیب موجود ہے اور واپس کرنا چاہا اور بائع نے یہ اقرار کیا کہ میں نے اس کو ایسے حال میں بیچا تھا کہ اس کے سر میں عیب تھا پھر مشتری اس کو واپس کرنے کی غرض

سے لایا اور سر کے عیب کی وجہ سے واپس کرنا چاہا تو مشتری کا یہ معتبر ہو گا کہ اس میں یہی عیب تھا اگرچہ بائع اس کو جھوٹا بتلادے اور حاصل یہ ہے کہ اگر بائع عیب کی نسبت کسی عضو کی طرف کرے تو اس کو بیان کر دے تو مشتری کا قول معتبر ہو گا اور اگر کسی جگہ کی طرف نسبت نہ کرے بلکہ مطلق چھوڑ دے تو بائع کا قول معتبر ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی باندی خریدی اور اس پر قبضہ کر لیا پھر مشتری اس کو واپس کرنے لایا اور کہا کہ میں نے اس کو شوہر دار پایا ہے اور بائع نے اس سے انکار کیا یا یہ اقرار کیا کہ اس کا شوہر تھا لیکن مر گیا اور مشتری اس کے شوہر دار ہونے کا دعویٰ کیے جاتا ہے تو مشتری کو واپس کرنے کا حق ثابت نہ ہو گا اور یہ اختیار ہو گا کہ بائع کو قسم دلائے اور اگر مشتری نے اس بات پر گواہ قائم کیے کہ فلاں شخص اس کا شوہر ہے اور وہ شخص اس وقت غائب تھا موجود نہ تھا تو اس کے گواہوں کی طرف التفات نہ کیا جائے گا لیکن اگر اس نے اس بات پر گواہ قائم کیے کہ بائع نے اس کے نکاح کا اقرار کیا ہے تو قبول کیے جائیں گے اور اگر بائع نے یہ اقرار کیا کہ فلاں شخص اس کا شوہر تھا لیکن بیع سے پہلے اس نے طلاق بائن دے دی تھی اور مشتری اس کے شوہر موجود ہونے کا دعویٰ کیے جاتا ہے تو قول بائع کا معتبر ہو گا پس اگر شوہر اس کا حاضر ہوا اور اس نے نکاح کا دعویٰ کیا اور طلاق سے انکار کیا تو اس کا قول معتبر ہو گا اور مشتری کو واپس کرنے کا اختیار ہو گا اور اگر بائع نے کہا کہ میں نے اس کو تیرے ہاتھ فروخت کیا اور اس کا شوہر موجود تھا لیکن تجھ کو سپرد کرنے سے پہلے اس کو اس نے طلاق دے دی تھی یا اس کا شوہر مر گیا اور میں نے تجھ کو بے شوہر سپرد کی ہے تو مشتری کا قول معتبر ہو گا اور اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے یہ سراج وہاج میں ہے۔

اگر مشتری کے پاس کوئی اس کا شوہر پایا گیا اور بائع نے کہا کہ اس کا شوہر میرے پاس اس کے سوا دوسرا شخص تھا کہ اس نے بیع سے پہلے اس کو طلاق بائن دے دی تھی یا مر گیا تھا تو بائع

کا قول معتبر ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کوئی خادم خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا اور اس نے اس میں کوئی عیب لگایا یا پھر خادم کو واپس کرنے لایا اور بائع نے کہا کہ یہ میرا خادم نہیں ہے اور مشتری نے کہا کہ وہی خادم ہے جو میں نے تجھ سے خریدا ہے تو قسم کے ساتھ بائع کا قول معتبر ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک غلام ایک شخص کے پاس تھا اور وہ

۱۔ موضحہ جس سے ہڈی کھل جائے۔ محلہ جس سے ہڈی ٹوٹ جائے۔ ۱۲۔

Each of the specified individuals claimed, "I sold this slave to the current possessor for such a price, and he has not paid," and both established witnesses. In this case, the slave shall be handed over to the possessor in exchange for both prices, and each claimant shall be awarded the amount of price they claimed. Similarly, if each says, "This is my slave, born in my domain, and I sold him," the ruling remains the same because the claim concerns the price, and all are equal in this regard. If the buyer finds a defect, he may return it to one of them, but not to both. If he recovers compensation for the defect from one, he has the option to recover it from the other as well, except if the other person had agreed to accept it despite the defect. If the slave dies while with the buyer and then a pre-existing defect is discovered, the loss due to the defect is shared by both sellers. Likewise, if the slave's hand was severed and the buyer received compensation for it, and then discovered a defect, the loss falls on both, and he cannot return the slave. If both provided dates of sale and one date is earlier, the slave shall be returned to the second seller due to the defect, as if the possessor bought it from the first, sold it to the second, and then repurchased it from the second; this is recorded in 'Al-Kafi'.

If someone tells another, "This slave of mine is a runaway; buy him from me," and after discussing the price, the buyer purchases him and then finds him to be a runaway, he has no right to return him; this is evident. However, if the first buyer sells him to a second buyer, and the second buyer discovers he is a runaway and wishes to return him, but the first buyer denies he is a runaway, and the second buyer produces witnesses to the first seller’s admission, he shall have no claim. If the first seller had told the first buyer, "I sold this slave to you on the condition that he is a runaway" or "on the condition that I am free from liability regarding his being a runaway," and the situation remains as described, then the second buyer can return him to the first buyer. But if the first seller said he is free from liability without specifying the "runaway" condition, the second buyer cannot return him to the first unless he provides witnesses proving he was sold as a runaway. This is recorded in 'Az-Zahiriyyah'.

Someone bought a slave and took possession, then another person bargained for that slave, and the buyer said there is no defect in him. ✵

It is mentioned in 'Al-Muntaqa' that if someone acknowledges a debt against his slave and then sells him to another without mentioning the debt, and that buyer then sells

him to a third person without mentioning the debt, the second buyer has the right to return the slave to his seller because of the admission made by the first seller. Since debt is an obligatory encumbrance, the creditor has the right to have the sold item returned for the debt. An admission of debt is like an admission of being a runaway, whether before or after the sale, between the second buyer and his seller (who had not acknowledged the runaway status); it does not grant the right to rescind the sale. An admission of being married is similar to an admission of being in debt. In this regard, the second buyer can return the item to his seller based on the admission made by the original seller; this is in 'Al-Muhit'. Someone bought a slave, took possession, another person inquired about the price, and the buyer said there is no defect, then a sale was agreed upon. Later, the buyer found a defect that could have been pre-existing and brought witnesses that this defect existed while with the seller, then...

विशिष्ट व्यक्तियों में से प्रत्येक ने दावा किया कि मैंने इसे वर्तमान स्वामी को इतनी कीमत पर बेचा है और उसने कीमत नहीं चुकाई है, और दोनों ने गवाह पेश किए, तो गुलाम को दोनों कीमतों के बदले में वर्तमान स्वामी को सौंप दिया जाएगा। फिर प्रत्येक व्यक्ति जिस कीमत का दावा करता है, उतनी उसे दिला दी जाएगी। इसी तरह, यदि उनमें से प्रत्येक कहता है कि यह मेरा गुलाम है, मेरे घर में पैदा हुआ है और मैंने इसे बेचा है, तो भी यही नियम लागू होगा क्योंकि दावा कीमत के संबंध में है और सभी इसमें समान हैं। यदि बाद में उसे कोई दोष (ऐब) मिला, तो वह दोनों में से किसी एक को वापस कर सकता है, लेकिन दोनों को वापस नहीं कर पाएगा। यदि उसने किसी एक से दोष के कारण हुए नुकसान की भरपाई ली है, तो उसे दूसरे से भी नुकसान का मुआवजा लेने का अधिकार होगा, सिवाय उस स्थिति के जब दूसरा व्यक्ति दोषपूर्ण स्थिति में लेने पर सहमत हो गया हो। यदि गुलाम खरीदार के पास मर गया और फिर उसे पुराने दोष का पता चला, तो दोनों विक्रेताओं पर नुकसान की भरपाई का बोझ आएगा। इसी तरह, यदि उसका हाथ काट दिया गया और खरीदार ने उसका मुआवजा ले लिया और फिर कोई दोष पाया, तो नुकसान की भरपाई दोनों से होगी, लेकिन वह उसे वापस नहीं कर सकता। यदि दोनों ने बिक्री की तारीख बताई और एक की तारीख पहले की है, तो दोष के आधार पर उसे दूसरे को वापस किया जाएगा, मानो स्वामी ने उसे पहले खरीदा और फिर दूसरे को बेचा और फिर दूसरे से खरीदा; यह 'काफ़ी' में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे से कहा कि यह मेरा गुलाम भागा हुआ (भगोड़ा) है, तुम इसे मुझसे खरीद लो। उसने कीमत पूछी और खरीदने के बाद उसे भगोड़ा पाया, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं है, और यह स्पष्ट है। लेकिन यदि खरीदार ने उसे किसी दूसरे को बेच दिया और दूसरे खरीदार ने उसे भगोड़ा पाकर वापस करना चाहा, और पहले खरीदार ने उसके भगोड़ा होने से इनकार किया, और दूसरा खरीदार पहले विक्रेता के स्वीकारोक्ति के गवाह ले आया, तो उसे कोई अधिकार प्राप्त नहीं होगा। यदि पहले विक्रेता ने पहले खरीदार से कहा था कि मैंने यह गुलाम इस शर्त पर बेचा है कि यह भगोड़ा है या मैं इसकी इस कमी की जिम्मेदारी से मुक्त हूँ, और बाकी स्थिति वही रही जो ऊपर बताई गई है, तो दूसरा खरीदार इसे पहले खरीदार को वापस कर सकता है। लेकिन यदि पहले विक्रेता ने केवल यह कहा था कि वह जिम्मेदारी से मुक्त है और यह नहीं कहा था कि वह भगोड़ा होने की जिम्मेदारी से मुक्त है, तो दूसरा खरीदार पहले खरीदार को वापस नहीं कर सकता जब तक कि

वह गवाहों से यह साबित न कर दे कि उसे वह भगोड़ा होने की स्थिति में ही बेचा गया था। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

किसी ने एक गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर किसी दूसरे व्यक्ति ने उस गुलाम के बारे में पूछताछ की और खरीदार ने कहा कि इसमें कोई दोष नहीं है ✨

'मुंतकी' में उल्लेख है कि यदि किसी ने अपने गुलाम पर कर्ज होने की बात स्वीकार की, फिर उसे दूसरे को बेच दिया और कर्ज का उल्लेख नहीं किया, फिर उस खरीदार ने उसे किसी और को बेच दिया और कर्ज का जिक्र नहीं किया, तो दूसरे खरीदार को अधिकार है कि वह गुलाम को अपने विक्रेता को वापस कर दे क्योंकि पहले विक्रेता ने इसे स्वीकार किया था। चूंकि कर्ज एक अनिवार्य बोझ है और लेनदार को अधिकार है कि वह कर्ज की वसूली के लिए बेची गई वस्तु को वापस मंगा ले। कर्ज की स्वीकारोक्ति वैसी ही है जैसे बिक्री से पहले या बाद में भगोड़ा होने की स्वीकारोक्ति। यह दूसरे खरीदार और उसके विक्रेता के बीच (जिसने भगोड़ा होने को स्वीकार नहीं किया था) बिक्री रद्द करने के हक में नहीं है। शादीशुदा होने की स्वीकारोक्ति भी कर्जदार होने की स्वीकारोक्ति के समान है। इस मामले में दूसरा खरीदार अपने विक्रेता को उस स्वीकारोक्ति के आधार पर वस्तु वापस कर सकता है जो पहले विक्रेता ने की थी; यह 'मुहीत' में है। किसी ने एक गुलाम खरीदा, कब्ज़ा किया, फिर किसी दूसरे ने सौदे की बात की और खरीदार ने कहा कि कोई दोष नहीं है, फिर सौदा तय हो गया। बाद में खरीदार को ऐसा दोष मिला जो पहले से हो सकता था और उसने गवाह पेश किए कि यह दोष विक्रेता के पास रहने के दौरान का है, तो...

مخصوص میں سے ہر ایک نے اس پر دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو قابض کے ہاتھ اتنے کو فروخت کیا ہے اور اس نے ثمن ادا نہیں کیا ہے اور دونوں نے گواہ قائم کیے تو غلام قابض کو بعوض دونوں ثمنوں کے سپرد کر دیا جائے گا پھر ہر ایک جس قدر ثمن کا دعویٰ کرتا ہے اس قدر اس کو دلا دیا جائے گا اس طرح اگر دونوں میں سے ہر ایک نے کہا کہ یہ میرا غلام ہے میری ملک میں پیدا ہوا ہے اور میں نے اس کے ہاتھ فروخت کیا ہے تو بھی یہی حکم ہے اس واسطے کہ دعویٰ ثمن میں ہے اور سب اس میں برابر ہیں پس اگر اس نے اس میں کوئی عیب پایا تو دونوں میں سے ایک واپس کرے گا اور دونوں کو واپس نہ کرے گا اور اگر نقصان عیب کسی ایک سے لے لیا تو اس کو اختیار ہوگا کہ دوسرے سے نقصان عیب لے لیکن نہ اس صورت میں کہ دوسرا شخص عیب دار لینے پر راضی ہو جائے اور اگر غلام مشتری کے پاس مر گیا پھر وہ اس کے قدیمی عیب سے واقف ہوا تو دونوں سے نقصان عیب لگا اور اس طرح اگر اس کا ہاتھ کاٹا گیا اور اس کے عوض کا مال اس نے لے لیا اور پھر اس میں کوئی عیب پایا تو دونوں سے نقصان عیب لگا اور دونوں کو واپس نہیں دے سکتا ہے اور کوئی دونوں میں کا اس کو لے سکتا ہے اور اگر دونوں نے تاریخ بیان کی اور ایک کی تاریخ پہلی ہے تو عیب کی وجہ سے دوسرے کو واپس دیا جائے گا گویا قابض نے اس کو پہلے سے خریدا ہے اور دوسرے کے ہاتھ اس کو فروخت کیا پھر دوسرے سے خریدا ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے سے کہا کہ یہ میرا غلام بھگوڑا ہے تو مجھ سے اس کو خرید لے اس نے کہا کہ کتنے کو بیچتا ہے اس نے کچھ دام اس کو بتلائے پھر مشتری نے اس کو خرید لیا اور پھر اس کو بھگوڑا پایا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے اور یہ ظاہر ہے پس اگر مشتری نے اس کو

دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور دوسرے مشتری نے اس کو بھگوڑا پا کر واپس کرنا چاہا اور مشتری اول نے اس کے بھگوڑا ہونے سے انکار کیا اور مشتری ثانی بائع اول کے اقرار کے گواہ لایا تو اس سے اس کو کچھ استحقاق حاصل نہ ہوگا اور اگر بائع اول نے مشتری اول سے یہ کہا تھا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ اس شرط پر فروخت کیا کہ یہ بھگوڑا ہے یا اس شرط پر کہ میں اس کے بھگوڑے ہونے سے بری ہوں اور باقی صورت مسئلہ کی یہی رہی جو مذکور ہوئی تو دوسرا مشتری اس کو پہلے مشتری کو واپس کر سکتا ہے اور اگر بائع اول نے کہا کہ میں نے اس کو فروخت کیا اس شرط پر کہ میں بھگوڑے ہونے سے بری ہوں اور یہ نہ کہا تھا کہ میں اس کے بھگوڑے ہونے سے بری ہوں تو دوسرا مشتری پہلے مشتری کو واپس نہیں کر سکتا ہے تا وقتیکہ اس بات پر گواہ نہ قائم کرے کہ اسے نے اس کو فروخت کیا اور حالانکہ وہ بھگوڑا تھا یہ ظہریہ میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا پھر اس سے اس غلام کو دوسرے شخص نے چکایا اور مشتری نے کہا کہ اس میں کوئی عیب نہیں ❇

منتقلی میں مذکور ہے کہ کسی نے اپنے غلام پر قرضہ کا اقرار کیا پھر اس کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور قرض کا کچھ ذکر نہ کیا پھر مشتری نے اس کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور قرض کا کچھ ذکر نہ کیا تو دوسرے مشتری کو اختیار ہے کہ غلام اپنے بائع کو بسبب اسی قرار کے جو بائع اول نے کہا تھا واپس کر دے کیونکہ قرض لازمی چیز ہے اور قرض خواہ کو اختیار ہے کہ قرض میں مبیع کو واپس کرا دے اور قرض کا اقرار مثل بھگوڑے ہونے کے اقرار کے بیع سے پہلے یا اس کے بعد دوسرے مشتری اور اس کے بائع کے درمیان کہ جس نے بھگوڑے ہونے کا اقرار نہ کیا تھا بیع کے فسخ کرنے کے حق میں نہیں ہے اور شوہر دار ہونے کا اقرار قرض دار ہونے کے اقرار کے مانند ہے اس باب میں کہ دوسرا مشتری اپنے بائع کو اس

اقرار کی وجہ سے جو بائع نے کیا ہے واپس کر سکتا ہے یہ محیط میں ہے۔ کسی نے ایک غلام خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا پھر اس سے اس غلام کو دوسرے شخص نے چکایا اور مشتری نے کہا کہ اس میں کوئی عیب نہیں ہے پھر ان دونوں کے درمیان بیع ٹھہری پھر مشتری نے غلام میں کوئی ایسا عیب پایا کہ جو پیدا ہو سکتا ہے اور اس بات پر گواہ لایا کہ یہ عیب بائع کے پاس کا ہے تو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 334 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

He has the right to return it. If the person who settled the deal with the buyer was told by the buyer that "there is no defect in it," this statement will not invalidate the buyer's right to return the item; this is documented in *Fatawa Qazi Khan*.

If the buyer told the settler, "Buy it, and it does not have such-and-such defect," but the sale did not take place between them, and later the buyer alleged that very defect and intended to return it to the seller based on it, he shall not have that right. If, instead of a slave, cloth is considered and the rest of the case remains the same, then in both scenarios the buyer's claim will not be heard, and he can return the cloth to the seller. If the defect is of a nature that could have developed later or could not have developed within that duration, the Qazi (judge) will return the slave to the seller; this is stated in *Al-Muhit*. If someone admitted that his slave girl is a runaway, then appointed an agent (wakil) to sell her without mentioning she is a runaway, and the agent sold her and possession was exchanged, then the buyer learned of the principal's (owner's) admission and sought to return her, but the seller denied it, stating "she never ran away until the time of delivery," the buyer would not have the right to return her to the agent. However, if the principal told the agent, "My slave is a runaway, so sell him and stipulate clearance from the runaway condition (sell as-is)," but the agent sold him without such a stipulation, and before taking possession the buyer learned of the principal's statement, he will have the right to return it based on that statement; this is written in *Al-Zahiriyyah*.

It is narrated from *Al-Fusul* that a person brought a slave girl who had an extra finger so that he could return her to someone. That person refused to buy the slave girl from him. The buyer produced witnesses to his purchase. Then the seller said, "You bought her, but I had stipulated clearance (barat) from every defect," and he produced witnesses for this; his witnesses will not be accepted; this is written in *Al-Imadiyyah*. Someone bought a slave and wanted to return him due to a defect, and the seller produced witnesses that the buyer admitted, "I have sold this slave," then his witnesses will be accepted, and the buyer cannot return him due to the defect. If the seller brought witnesses that "the buyer has sold him to such-and-such person" and that person was present and denied it, and the first buyer also denied it, then the denial of both will be treated like an *iqala* (cancellation of sale), and the slave will not be returned; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If someone addressed his slave girl as "O tufted-hair one!" or "O runaway!" or "O adulteress!" or "O collection (of defects)!" for example, or said "this tufted-hair one did this," these words will not be

considered an admission that such defects exist. Even if she is sold and the buyer finds such defects, he cannot return her because of the seller's previous remarks; this is written in *Mukhtar al-Fatawa*.

If someone sold a slave and both the seller and the buyer admitted that he is a runaway, and this admission occurred during the sale process. Then the buyer sold him to a second person and concealed the runaway status. Then the second buyer sold him to a third person on the condition that he is not a runaway. If the third buyer became aware of his runaway status and of the admission made between the first seller and the first buyer at the time of sale, he shall not have the right to return him. The first buyer's admission of the runaway status will not be effective against those sellers who did not purchase from him. If the first buyer produced witnesses to the runaway status and the Qazi returned him to the first seller, and the first seller subsequently sold him to the same buyer or someone else, and the buyer sold him further, and the second buyer sold him to a third buyer, then the third...

उसे वापस करने का अधिकार है। जिस व्यक्ति ने क्रेता (खरीदने वाले) से सौदा तय किया था, उससे क्रेता का यह कहना कि "इसमें कोई दोष नहीं है", क्रेता के वापस करने के अधिकार को समाप्त नहीं करेगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि क्रेता ने सौदा तय करने वाले से कहा था कि "तुम इसे खरीद लो और इसमें अमुक दोष नहीं है", फिर उनके बीच बिक्री संपन्न नहीं हुई, और बाद में क्रेता ने उसी दोष का आरोप लगाया और उस दोष के कारण विक्रेता (बेचने वाले) को सामान वापस करना चाहा, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा। और यदि गुलाम के स्थान पर कपड़े का मामला हो और शेष स्थिति यही रहे, तो दोनों स्थितियों में क्रेता का दावा नहीं सुना जाएगा और वह विक्रेता को कपड़ा वापस कर सकेगा। यदि दोष ऐसा है जो बाद में पैदा हो सकता है या इतने समय में पैदा नहीं हो सकता, तो काज़ी (न्यायाधीश) उसे बेचने वाले को वापस करवा देगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने स्वीकार किया कि उसकी दासी भगोड़ी है, फिर उसे बेचने के लिए एक वकील (एजेंट) नियुक्त किया और यह नहीं बताया कि वह भगोड़ी है, और वकील ने उसे बेच दिया और दोनों ने कब्ज़ा ले लिया, फिर क्रेता को मालिक की उस स्वीकारोक्ति का पता चला और उसने विक्रेता को वापस करना चाहा, लेकिन विक्रेता ने इसे झुठलाया और कहा कि "वह सुपुर्दगी के समय तक कभी नहीं भागी", तो क्रेता को वकील को वापस करने का अधिकार नहीं होगा। लेकिन यदि मालिक ने वकील से कहा कि "मेरा गुलाम भगोड़ा है, इसे बेच दो और उसके भगोड़ा होने की जिम्मेदारी से मुक्त होकर (as-is) बेचना", फिर वकील ने उसे बेचा लेकिन भगोड़ा होने की शर्त से बरी नहीं किया, और कब्ज़े से पहले क्रेता को मालिक के उस कथन का पता चला, तो उसे उस कथन के आधार पर वापस करने का अधिकार होगा; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

'फ़ुसूल' से उद्धृत है कि कोई व्यक्ति एक ऐसी दासी लाया जिसकी एक अतिरिक्त उंगली थी ताकि वह उसे किसी को वापस कर सके। उस व्यक्ति ने दासी को उसके हाथ बेचने से इनकार कर दिया। क्रेता ने उसे खरीदने के गवाह पेश किए। फिर विक्रेता ने कहा कि "तुमने खरीदी थी लेकिन मैंने हर दोष से बरी (मुक्त) होने की शर्त रखी थी" और इस पर उसने गवाह पेश किए, तो उसके गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे; यह 'इमादिया' में लिखा है। किसी ने एक गुलाम खरीदा और दोष के कारण उसे वापस करना चाहा, और विक्रेता गवाह लाया कि "क्रेता ने स्वीकार किया है कि मैंने यह गुलाम बेच दिया है", तो उसके गवाह स्वीकार किए जाएंगे और क्रेता उसे दोष के कारण वापस नहीं

कर सकेगा। यदि विक्रेता गवाह लाया कि "क्रेता ने इसे अमुक व्यक्ति के हाथ बेच दिया है" और वह व्यक्ति उपस्थित था और उसने इनकार किया, और पहला क्रेता भी इनकार कर रहा है, तो उन दोनों का इनकार 'इक़ाला' (सौदा रद्द करना) के समान होगा और गुलाम वापस नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी ने अपनी दासी से कहा कि "ओ चोटी वाली!" या "ओ भगोड़ी!" या "ओ व्यभिचारिणी!" या उदाहरण के लिए "ओ दोषों का समूह!", या यह कहा कि "इस चोटी वाली ने ऐसा किया है", तो इन शब्दों को इस बात की स्वीकारोक्ति नहीं माना जाएगा कि उसमें ऐसे दोष मौजूद हैं। यहाँ तक कि यदि उसे बेच दिया गया और क्रेता ने उसे वैसा ही पाया, तो विक्रेता के इन वचनों के कारण वह उसे वापस नहीं कर सकता; यह 'मुख़्तार अल-फ़तावा' में लिखा है।

यदि किसी ने एक गुलाम बेचा और विक्रेता तथा क्रेता दोनों ने उसके भगोड़ा होने को स्वीकार किया, और यह स्वीकारोक्ति बिक्री के दौरान हुई। फिर क्रेता ने उसे दूसरे के हाथ बेच दिया और उसका भगोड़ा होना छिपाया। फिर दूसरे क्रेता ने उसे तीसरे के हाथ इस शर्त पर बेचा कि वह भगोड़ा नहीं है। फिर तीसरा क्रेता उसके भगोड़ा होने और उस स्वीकारोक्ति से अवगत हुआ जो पहले विक्रेता और पहले क्रेता के बीच बिक्री के समय हुई थी, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं होगा। पहले क्रेता की स्वीकारोक्ति कि वह भगोड़ा है, उन विक्रेताओं के पक्ष में प्रभावी नहीं होगी जिन्होंने उससे नहीं खरीदा है। यदि पहले क्रेता ने उसके भगोड़ा होने पर गवाह पेश किए और काज़ी ने उसे पहले विक्रेता को वापस कर दिया, फिर पहले विक्रेता ने उसी क्रेता या किसी अन्य व्यक्ति के हाथ उसे बेचा, और क्रेता ने उसे किसी और के हाथ बेचा, और दूसरे क्रेता ने उसे तीसरे क्रेता के हाथ बेच दिया, फिर तीसरे..

اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے اور جس شخص نے کہ مشتری سے چکایا تھا اس سے مشتری کا یہ کہنا کہ اس میں کوئی عیب نہیں ہے اس کے واپس کرنے کے حق کو باطل نہ کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر مشتری نے چکانے والے سے یہ کہا تھا کہ تو اس کو خرید لے اور اس میں فلانا عیب نہیں ہے پھر ان دونوں میں بیع نہ ٹھہری پھر مشتری نے وہی عیب لگایا اور قصد کیا کہ اسی عیب کے سبب سے بائع کو واپس کرے تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا اور اگر بجائے غلام کے کپڑا فرض کیا جائے اور باقی مسئلہ کی یہی صورت رہے تو دونوں صورتوں میں مشتری کا دعویٰ نہ سنا جائے گا اور کپڑا بائع کو واپس کر سکے گا اور اگر عیب اس قسم کا ہو کہ جو پیدا ہو سکتا ہے یا اتنی مدت میں نہیں پیدا ہو سکتا ہے تو قاضی اس کے بیچنے والے کو غلام واپس کر دے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے یہ اقرار کیا کہ اس کی باندی بھگوڑی ہے پھر ایک شخص کو اس کے بیچنے کے واسطے وکیل مقرر کیا اور یہ نہ بیان کیا کہ وہ بھگوڑی ہے اور وکیل نے اس کو فروخت کر دیا اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا پھر مشتری موکل کے اس اقرار سے واقف ہوا اور اپنے بائع کو واپس کرنی چاہی اور بائع نے اس کو جھٹلایا اور کہا کہ وہ تاوقتِ تسلیم کبھی نہیں بھاگی ہے تو مشتری کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ وکیل کو واپس کر دے اور اگر موکل نے وکیل سے کہا کہ میرا غلام بھگوڑا ہے تو اس کو فروخت کر اور اس کے بھگوڑے ہونے سے برت کر لینا پس اس کو وکیل نے فروخت کیا اور اس کے بھگوڑے ہونے سے بریت نہیں کی پھر قبضہ سے پہلے مشتری کو موکل کا مقولہ معلوم ہوا تو اس کو اس مقولہ پر واپس کرنے کا اختیار ہوگا یہ ظہریہ میں لکھا ہے۔

فصول سے منقول ہے کہ کوئی شخص ایک ایسی باندی لایا کہ جس کی ایک انگلی زائد تھی تاکہ ایک شخص کو واپس کرے اور اس شخص نے باندی اس کے ہاتھ فروخت کرنے سے انکار کیا اور مشتری نے اس کے خریدنے پر گواہ قائم کئے پھر بائع نے کہا کہ تو نے خریدی تھی مگر میں نے ہر عیب سے بریت کر لی تھی اور اس پر اس نے گواہ قائم کیے تو اس کے گواہ مقبول نہ ہوں گے یہ عمادیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام خرید اور عیب کی وجہ سے اس کو واپس کرنا چاہا اور بائع اس بات پر گواہ لایا کہ مشتری نے اقرار کیا ہے کہ میں نے یہ غلام فروخت کر دیا ہے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور مشتری اس کو عیب کی وجہ سے واپس نہ کر سکے گا اور اگر بائع اس بات پر گواہ لایا کہ مشتری نے اس کو فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کیا ہے اور فلاں شخص حاضر تھا اور اس سے انکار کرتا تھا اور مشتری اول بھی اس سے انکار کرتا ہے تو ان دونوں کا انکار بمنزلہ اقالہ کے ہوگا اور غلام واپس نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے اپنی باندی سے کہا کہ اے چوٹی یا اے بھگوڑی یا اے زنا کرنے والی یا اے مجموعہ مثلاً یا یوں کہا کہ اس چوٹی نے ایسا کیا تو یہ کہنا اس بات پر اقرار نہ شمار ہوگا کہ ایسے عیب اس میں موجود ہیں یہاں تک کہ اگر اس کو فروخت کر دیا اور مشتری نے ایسا ہی پایا تو بائع کے اس کہنے کی وجہ سے اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک غلام فروخت کیا اور بائع اور مشتری دونوں نے اس کے بھگوڑے ہونے کا اقرار کیا اور یہ اقرار دونوں سے بیع کے اندر واقع ہوا پھر مشتری نے دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا اور اس کا بھگوڑا ہونا چھپایا پھر دوسرے مشتری نے اس کو تیسرے کے ہاتھ اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ بھگوڑا نہیں ہے پھر تیسرا مشتری اس کے بھگوڑے ہونے سے اور اس کے بھگوڑے ہونے کے اقرار سے جو پہلے بائع اور پہلے مشتری کے درمیان مبیع کے وقت واقع ہوا تھا واقف ہوا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہوگا اور پہلے مشتری کا اس کے بھگوڑے ہونے

کا اقرار ان بائعوں کے حق میں جنھوں نے اس سے نہیں خریدا ہے نافذ نہ ہوگا اور اگر مشتری اول نے اس کے بھگوڑے ہونے پر گواہ قائم کیے اور قاضی نے بائع اول کو واپس کر دیا پھر بائع اول نے اسی مشتری یا دوسرے شخص کے ہاتھ اس کو فروخت کر دیا اور مشتری نے اس کو اور کسی شخص کے ہاتھ فروخت کیا اور دوسرے مشتری نے اس کو تیسرے مشتری کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر تیسرے

If the buyer discovers that the slave is a runaway, and the same situation had previously occurred between the initial buyer and seller where the Qazi (judge) had ordered the return to the seller based on established witnesses to the slave's runaway status, then the current buyer has the option to return the slave to his seller. This is recorded in 'Al-Muhit'.

If someone purchases a female slave from another and then claims she is a runaway, bringing witnesses to support this, and consequently the Qazi orders her return. Then another person proves that "this is my female slave, born in my ownership," and the Qazi grants him ownership of her. If he then sells her back to the original party (from whom she was taken), and the buyer disputes based on her being a runaway, citing the judge's previous ruling as evidence, he has the right to return her. This is recorded in 'Az-Zahiriyya'. If the Imam (leader) or his trustee sells 'Ghanimat-e-Mahruza'[1] (spoils of war) and the buyer finds a defect in it, he cannot return it to either of them, as stated in 'Al-Kafi'. However, the Imam shall appoint someone as an opponent/representative for the dispute, but that person's admission of the defect shall not be accepted. If he denies it, no oath shall be imposed upon him; he is appointed solely so the buyer can establish witnesses against him. At the moment that person[2] admits the defect, he shall be considered dismissed. When the goods or price are returned due to a defect, if it happens before distribution (of spoils), it shall be added back to the spoils. If it happens after distribution, it shall be sold for its price, whether the price has decreased or increased. If it is from the public treasury (Bait-ul-Mal), this is recorded in 'Bahr-ur-Raiq'.

If a person buys a slave and, while in good health, sells him to his son, then dies, and the son becomes his heir with no other heirs. If this heir (the son) then finds an old defect in the slave, he has the right to return him. However, he must petition the Qazi so the Qazi may appoint a legal representative (Khasam) on behalf of the deceased. The son will then return the slave to this representative, who will in turn return him to the deceased's original seller. If there is another heir alongside the son, the son shall return him to that heir, who will then return him to the deceased's seller. Imam Muhammad (R.A.) did not elaborate on the ruling if the deceased had already received the full price from the son versus if he had not. His silence on this implies that the ruling is the same in both cases. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If an heir sells to his predecessor (Mouris), then the buyer dies and the seller becomes his heir and finds a defect, if there is another heir present, he shall return it to them. If

there is no other heir, he cannot return it nor claim compensation for the defect. Similarly, if someone buys something for himself from his minor son, takes possession, and establishes witnesses, and then finds a defect, he shall present the case to the Qazi so the Qazi may appoint a representative on behalf of the son. The father would then return it to the representative, and the father, on behalf of his son, would return it to the original seller. The same ruling applies if a father sells something to his son. This is recorded in 'Wajeez Kar Dari'.

If a 'Mukatab' slave (one paying for his freedom in installments) buys his father or son, he cannot return them due to a defect, nor can he claim compensation for the defect. If, after knowing of the defect, the Mukatab becomes unable to pay his contracted sum (Kitabat), the owner shall take back the purchased item, and the Mukatab shall be its guardian. If the master sells the Mukatab or he dies, the master himself shall return it. If the Mukatab, before becoming insolvent, had absolved the seller of any responsibility for the slave's defects, the master cannot return it. However, if the master absolved the seller before the Mukatab became insolvent, it is valid. This is recorded in 'Muhit-e-Sarkhasi'. Similarly, if he buys his mother, the ruling is the same. But if a Mukatab buys his brother, uncle, or sister, then according to Imam Abu Yusuf (R.A.) and Imam Muhammad (R.A.), these people will also become Mukatab under him; thus their ruling is the same as that for the father or son. According to Imam Abu Hanifa (R.A.), they do not become Mukatab; hence their return due to defect---

---

[1] Spoils of war brought from enemy territory into the Islamic state (Dar-ul-Islam). [2] The person appointed by the Imam.

क्रेता (खरीददार) को उसका भगोड़ा होना और वह मामला जो पहले क्रेता और उसके विक्रेता के बीच हुआ था कि काज़ी (न्यायाधीश) ने गुलाम के भगोड़ा होने के गवाह स्थापित होने के कारण विक्रेता को वापस करा दिया था, यदि यह ज्ञात हो जाए तो उसे अधिकार है कि वह अपने विक्रेता को वापस कर दे, यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने दूसरे से एक दासी खरीदी, फिर दावा किया कि वह भगोड़ी है और उस पर गवाह लाया और इस कारण काज़ी ने उसे वापस करा दिया। फिर किसी व्यक्ति ने इस बात पर प्रमाण दिया कि यह मेरी दासी है, मेरी मिल्कियत में पैदा हुई है और काज़ी ने उसे वह दासी दिला दी। फिर उसने उसे उसी मूल खरीदार (जिसके पास से ली गई थी) के हाथ बेच दिया और क्रेता ने उसके भगोड़ा होने पर विवाद किया और न्यायाधीश के उसके भगोड़ा होने के पुराने फैसले को प्रमाण के रूप में पेश किया, तो उसे वापस करने का अधिकार है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। इमाम या उसके अमीन (ट्रस्टी) ने 'ग़नीमत-ए-महरूज़ा'[1] बेच दी और क्रेता ने उसमें कोई दोष पाया, तो वह उन दोनों को वापस नहीं कर सकता, जैसा कि 'अल-काफी' में है। लेकिन इमाम किसी व्यक्ति को उसके साथ विवाद करने के लिए नियुक्त करेगा और उस व्यक्ति द्वारा दोष का स्वीकार करना मान्य नहीं होगा। जो इनकार करे तो उस पर शपथ लागू नहीं होगी, और वह केवल इसलिए नियुक्त है कि क्रेता उसके सामने गवाह पेश करे। जिस समय उस व्यक्ति[2] ने दोष स्वीकार किया, उसे उसी समय बर्खास्त माना जाएगा। फिर जब दोष के कारण वह माल/कीमत वापस कर दी जाए, तो यदि वह वितरण (ग़नीमत के बंटवारे) से पहले है तो उसे ग़नीमत में मिला दिया जाएगा, और यदि वितरण के बाद है, तो वह कीमत के बदले बेचा जाएगा चाहे कीमत कम हो या अधिक। यदि वह बैतुल-माल (राजकोष) से है, तो यह 'बहर-उर-रैक' में लिखा है।

किसी ने एक गुलाम खरीदा और स्वस्थ अवस्था में उसे अपने बेटे को बेच दिया, फिर वह मर गया और बेटा उसका वारिस बना और उसका कोई दूसरा वारिस नहीं था। फिर उस वारिस (बेटे) ने उस गुलाम में कोई पुराना दोष पाया, तो उसे वापस करने का अधिकार है, लेकिन वह काज़ी से विनती करेगा ताकि काज़ी मृतक की ओर से कोई प्रतिनिधि (ख़सम) नियुक्त करे। फिर बेटा उस प्रतिनिधि को वापस कर देगा, और फिर वह प्रतिनिधि मृतक के मूल विक्रेता को वापस कर देगा। यदि मृतक का कोई दूसरा वारिस भी हो, तो बेटा उस वारिस को वापस करेगा, फिर वह वारिस मृतक के विक्रेता को वापस करेगा। इमाम मुहम्मद (रह.) ने इस बारे में विस्तार से नहीं बताया कि उस स्थिति में क्या

आदेश है जब मृतक ने बेटे से पूरी कीमत ले ली हो, और उस स्थिति में क्या आदेश है जब पूरी कीमत न ली हो। इमाम मुहम्मद (रह.) का इसे सामान्य छोड़ देना इस बात का प्रमाण है कि दोनों स्थितियों में आदेश समान है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि वारिस ने अपने पूर्वज (मौरिस) को बेचा, फिर क्रेता मर गया और विक्रेता उसका वारिस बना और उसमें कोई दोष पाया, तो यदि कोई दूसरा वारिस मौजूद हो तो वह उसे वापस कर देगा, और यदि उसके अलावा कोई वारिस न हो तो वह वापस नहीं कर सकता और न ही दोष के हर्जाने का दावा कर सकता है। इसी प्रकार यदि किसी ने अपने नाबालिग पुत्र से कोई वस्तु खरीदी, उस पर कब्जा कर लिया और गवाह बना लिए, फिर उसमें कोई दोष पाया, तो वह उसे काज़ी के सामने पेश करेगा ताकि काज़ी उसके बेटे की ओर से कोई प्रतिनिधि नियुक्त करे, फिर पिता उसे वापस कर दे, फिर पिता अपने बेटे की ओर से उसके मूल विक्रेता को वापस कर दे। यही आदेश तब भी है जब पिता ने अपने बेटे के हाथ कुछ बेचा हो, यह 'वजीज़ कर दरी' में लिखा है।

यदि किसी मुक़ातब (वह गुलाम जो अपनी स्वतंत्रता के लिए किस्तों में भुगतान कर रहा हो) ने अपने पिता या पुत्र को खरीदा, तो वह दोष के कारण वापस नहीं कर सकता और न ही दोष का हर्जाना ले सकता है। यदि मुक़ातब दोष जानने के बाद अपनी किश्तें (किताबत) चुकाने में असमर्थ हो जाए, तो उसका मालिक उसकी खरीदी हुई वस्तु को वापस कर देगा और मुक़ातब उसका प्रबंधक होगा। यदि मालिक ने मुक़ातब को बेच दिया या वह मर गया, तो मालिक स्वयं उसे वापस करेगा। यदि मुक़ातब ने असमर्थ होने से पहले विक्रेता को गुलाम के हर दोष की जिम्मेदारी से मुक्त कर दिया था, तो मालिक उसे वापस नहीं कर सकता। और यदि मालिक ने मुक़ातब के असमर्थ होने से पहले विक्रेता को दोषों से मुक्त किया, तो यह वैध है, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। इसी प्रकार यदि उसने अपनी माता को खरीदा तो उसका भी यही आदेश है। लेकिन यदि किसी मुक़ातब ने अपने भाई, चाचा या बहन को खरीदा, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार ये लोग भी उसी मुक़ातब की श्रेणी में आ जाएंगे, इसलिए इनका आदेश और पिता या पुत्र की खरीद का आदेश बराबर है। और इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के अनुसार ये लोग मुक़ातब नहीं बनेंगे, अतः दोष के कारण उनकी वापसी---

---

[1] वह युद्ध का माल जो शत्रु देश से दारुल इस्लाम (इस्लामी देश) में लाया गया हो। [2] जिसे इमाम ने नियुक्त किया हो।

مشتری کو اس کا بھگوڑا ہونا اور وہ ماجرا جو پہلے مشتری اور اس کے بائع کے درمیان واقع ہوا تھا کہ قاضی نے غلام کو بھگوڑے ہونے کے گواہ قائم کیے ہونے کی وجہ سے بائع کو واپس کرا دیا تھا معلوم ہوا تو اس کو اختیار ہے کہ اپنے بائع کو واپس کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے سے ایک باندی خریدی پھر دعویٰ کیا کہ وہ بھگوڑی ہے اور اس پر گواہ لایا اور اس وجہ سے قاضی نے اس کو واپس کر دیا پھر کسی شخص نے اس بات پر دلیل قائم کی کہ یہ میری باندی ہے میری ملک میں پیدا ہوئی ہے اور قاضی نے اس کو باندی دلا دی پھر اس نے اسی مستحق علیہ کے ہاتھ اس کے فروخت کر دیا اور مشتری نے اس کے بھگوڑے ہونے میں جھگڑا کیا اور حاکم کا اس کے بھگوڑے ہونے کا فیصلہ دلیل میں پیش کیا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ امام یا اس کے امین نے غنیمت محرزہ[1]ے فروخت کی اور مشتری نے اس میں عیب پایا تو ان دونوں پر واپس نہیں کر سکتا ہے کذا فی الکافی۔ لیکن امام کسی شخص کو اس کے ساتھ جھگڑا کرنے کے واسطے مقرر کرے گا اور اس شخص کا عیب کا اقرار مقبول نہ ہو گا اور جو انکار کرے تو اس پر قسم عائد نہ ہو گی اور صرف وہ اس واسطے مقرر ہے کہ اس کے مقابلے میں مشتری گواہ قائم کرے اور جس وقت اس شخص[2]ے نے عیب کا اقرار کیا اس وقت معزول تصور کیا جائے گا پھر جب عیب کی وجہ سے وہ مال قیمت واپس کر دیا جائے پس اگر تقسیم ہونے سے پہلے ہو تو غنیمت میں ملا دیا جائے گا اور اگر بعد تقسیم ہونے کے ہو تو وہ ثمن کے عوض فروخت ہو گا اگرچہ ثمن کم ہو یا زیادہ ہو گیا اگر بیت المال میں سے ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام خریدا اور اپنی صحت میں اس کو اپنے بیٹے کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر مر گیا اور بیٹا اس کا وارث ہوا اور اس کے کوئی وارث نہ تھا پھر اس وارث نے اس غلام میں کوئی قدیمی عیب پایا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے مگر وہ قاضی سے استدعا کرے گا تاکہ قاضی میت کی طرف سے کوئی خصم مقرر کرے پس بیٹا اس خصم کو واپس کر دے گا پھر وہ اس کے باپ کے بائع کو واپس کر دے گا اور اگر میت کا کوئی دوسرا وارث بھی ہو تو بیٹا اس وارث کو واپس کرے گا پھر یہ وارث میت کے بائع کو واپس کرے گا اور امام محمدؒ نے اس کی کچھ تفصیل نہیں فرمائی کہ اس وقت کیا حکم ہے کہ جب میت نے بیٹے سے پورا ثمن لے لیا ہو اور اس وقت کیا حکم ہے کہ جب پورا ثمن نہ حاصل کیا ہو اور امام محمدؒ کا مطلق چھوڑ دینا اس بات کی دلیل ہے کہ دونوں صورتوں میں حکم یکساں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر وارث نے اپنے مورث کے ہاتھ فروخت کیا پھر مشتری مر گیا اور بائع اس کا وارث ہوا اور اس میں کوئی عیب پایا پس اگر کوئی دوسرا وارث موجود ہو تو اس کو واپس کر دے گا اور اگر سوا اس کے دوسرا وارث نہ ہو تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان نہیں لے سکتا ہے اور اسی طرح اگر کسی نے اپنے واسطے اپنے پسر نابالغ سے کوئی چیز خریدی اور اس کے قبضہ کر لیا اور گواہ کر لیے پھر اس میں کوئی عیب پایا تو قاضی کے سامنے پیش کرے گا تا کہ قاضی اس کے بیٹے کی طرف سے کوئی خصم مقرر کرے تو باپ اس کو واپس کر دے پھر باپ اپنے بیٹے کے واسطے اس کے بائع کو واپس کر دے اور یہی حکم ہے اگر باپ نے اپنے بیٹے کے ہاتھ کچھ فروخت کیا ہو یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے۔

اگر کسی مکاتب نے اپنے باپ یا بیٹے کو خریدا تو عیب کی وجہ سے واپس نہیں کر سکتا ہے اور نہ اس کا نقصان عیب لے سکتا ہے پس اگر مکاتب بعد عیب جانتے کے اپنی کتابت ادا کرنے سے عاجز ہو جائے تو اس کا مالک اس کی مبیع کو واپس کر دے گا اور مکاتب اس کا متولی ہو گا اور

اگر مولیٰ نے مکاتب کو فروخت کر دیا یا مر گیا تو مولیٰ خود اس کو واپس کرے گا پس اگر مکاتب نے اپنے عاجز ہونے سے پہلے بائع کو ذمہ غلام کے ہر عیب سے بری کر دیا تو مالک اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر مالک نے بائع کو مکاتب کے عاجز ہونے سے پہلے بری کیا تو جائز ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے۔ اسی طرح اگر اس نے اپنی ماں کو خریدا تو اس کا بھی یہی حکم ہے لیکن اگر کسی مکاتب نے اپنے بھائی یا چچا یا بہن کو خریدا تو امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے قول کے موافق یہ لوگ بھی اسی مکاتب ہو جائیں گے پس ان کا حکم اور باپ یا بیٹے کے خرید کا حکم برابر ہے اور امام ابو حنیفہؒ کے قول کے موافق یہ لوگ اس کے ساتھ مکاتب نہ ہوں گے پس بسبب عیب کے ان کے واپس---

---

۱؎ جو کافروں کے ملک سے دارالاسلام میں نکل آئی ہے۔ ۲؎ جس کو امام نے مقرر کیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) (436) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...has the authority to act, just as he has the authority to sell them. Therefore, if the master absolves the seller of all defects before the Mukatab (a slave with a contract for manumission) becomes incapacitated, it will not be valid according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa). If a Mukatab purchased his own Umm-ul-Walad (a female slave who has borne his child) and found a defect in her, then if she has her child with her, just as he does not have the authority to sell an Umm-ul-Walad, he similarly will not have the authority to return her. However, he may claim compensation for the defect, and the Mukatab himself will be the one responsible for receiving that compensation. If the Mukatab absolves the seller of every defect before becoming incapacitated, it is valid. However, if the master of the Mukatab does so, it is not valid. If there is no child with the Umm-ul-Walad, then according to the Sahihayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the ruling remains the same, while according to Imam-e-Azam, he has the right to return her. This is recorded in Al-Muhit.

If someone purchased a slave from their Mukatab, that person cannot return the slave due to a defect, nor can they dispute with the Mukatab's seller; this is recorded in Al-Muhit al-Sarakhsi. If a Mukatab or a free man purchased a slave and then made him a Mukatab, and subsequently found a defect in him, he cannot return the slave due to the defect, nor can he claim compensation for the defect. If the Mukatab or the free man absolves the seller of defects, it is valid; to the extent that after the Mukatab becomes incapacitated, his master, or in the case of a free man, his heir, will not have the authority to return the slave due to defects. If the master absolves the seller before the Mukatab becomes incapacitated, it is not valid. The same applies to the heir of a free man: their absolution is also invalid, even if the free man is in his terminal illness (Marad al-Mawt). However, if the master absolves the seller after the Mukatab becomes incapacitated, whether or not another Mukatab has become incapacitated by then, the absolution is valid. Similarly, if the heir of a free man absolves the seller after the death of the ancestor, it is also valid. If someone purchased a slave and sold him to another, and the first buyer died, then a defect appeared in the slave that existed with the first seller, and the heir of the first buyer then absolved the seller of the defect, it is valid; to the degree that if the slave is returned to him, he cannot return the slave to the original seller, even if returning him was previously impossible. If a master of a Mukatab personally purchased a slave from someone and then sold him to his Mukatab, after which the Mukatab became incapacitated, and then the master found a defect in the slave and wished to

return him to his original seller, this specific case is not mentioned in the book. However, our scholars have stated that he should not have the right to return him. This is recorded in Al-Muhit.

If a debt-burdened slave, who has been granted permission to trade, sells his slave to his master at a market value equivalent, and the master takes possession, but later finds a defect in the slave: if the price was paid in cash or was a debt such as dirhams or dinars, or an unquantified weighable or measurable item, or some goods that were lost while with the slave and became a debt upon him, in these cases, the master cannot return him. However, if the price was not cash, or if it was goods that are still present with the slave, he can return him. He can also return him in all cases before taking possession; this is recorded in Al-Kafi. If a debt-burdened slave permitted to trade purchased a slave and sold him to his master, who took possession, and then the creditors forgave the slave's debt, and the master subsequently found a defect in the slave, he shall neither return him nor take compensation. However, if he had not taken possession, he can return him. If a seller sold something to another and did not take possession of the price, then gifted the price (Hiba) to the buyer, the buyer cannot return the item due to a defect. If he had taken possession of the price and then gifted it back, the buyer can return the item due to a defect; this is recorded in Al-Muhit al-Sarakhsi. If someone sold a slave and gifted the price to the buyer or absolved them of the price, then found a defect in the slave, he can return the slave before taking possession but cannot return him after taking possession; this is recorded in Al-Kafi.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (4) (436) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

...करने का अधिकार रखता है जैसा कि उनके बेचने का अधिकार रखता है। पस, यदि मालिक ने विक्रेता को (मुकाताबा दास के) असमर्थ होने से पहले हर दोष से मुक्त कर दिया, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के अनुसार यह सही नहीं होगा। और यदि किसी मुकाताबा दास ने अपनी 'उम्म-ए-वलद' (दासी जिससे संतान हो) खरीदी और उसमें कोई दोष पाया, तो यदि उसके साथ उसकी संतान हो, तो जिस तरह उसे उम्म-ए-वलद को बेचने का अधिकार नहीं है, उसी तरह उसे वापस करने का भी अधिकार नहीं होगा, लेकिन वह दोष के कारण मूल्य में हुई कमी (मुआवजा) प्राप्त कर लेगा, और दोष का हर्जाना लेने का मुकाताबा स्वयं अधिकारी होगा। पस, यदि मुकाताबा ने स्वयं असमर्थ होने से पहले विक्रेता को हर दोष से मुक्त कर दिया तो यह सही है, लेकिन यदि मुकाताबा के स्वामी ने ऐसा किया तो यह सही नहीं है। और यदि उस उम्म-ए-वलद के साथ संतान न हो, तब भी साहिबैन रहमतुल्लाह अलैहिम के अनुसार यही नियम है, जबकि इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के अनुसार उसे वापस करने का अधिकार है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने अपने मुकाताबा दास से कोई दास खरीदा, तो वह व्यक्ति दोष के कारण दास को वापस नहीं कर सकता और न ही उसके विक्रेता से विवाद कर सकता है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। किसी मुकाताबा या किसी स्वतंत्र व्यक्ति (हुर) ने कोई दास खरीदा और उसे मुकाताबा बना दिया, फिर उसमें दोष पाया, तो वह दोष के कारण उसे वापस नहीं कर सकता और न ही दोष का मुआवजा ले सकता है। और यदि मुकाताबा या स्वतंत्र व्यक्ति ने विक्रेता को दोष से मुक्त कर दिया तो यह सही है; यहाँ तक कि मुकाताबा के असमर्थ होने के बाद उसके मालिक को और स्वतंत्र व्यक्ति के उत्तराधिकारी को दोष के कारण वापस करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि मुकाताबा के असमर्थ होने से पहले उसके मालिक ने विक्रेता को दोषमुक्त किया तो यह सही नहीं है, और यही नियम स्वतंत्र व्यक्ति के उत्तराधिकारी के लिए भी है कि उसका दोषमुक्त करना सही नहीं है, भले ही वह स्वतंत्र व्यक्ति अपनी मृत्युशैया (मरज़-उल-मूत) पर हो। और यदि मुकाताबा के असमर्थ होने के बाद मालिक विक्रेता को दोषमुक्त करे, चाहे उस समय तक दूसरा मुकाताबा असमर्थ हुआ हो या न हुआ हो, तो दोषमुक्त करना सही है। इसी तरह यदि स्वतंत्र व्यक्ति के उत्तराधिकारी ने उसकी मृत्यु के बाद विक्रेता को दोषमुक्त किया तो वह भी सही है। यदि किसी ने दास खरीदा और उसे दूसरे को बेच दिया, फिर पहला खरीदार मर गया, और फिर दास में कोई ऐसा दोष प्रकट हुआ जो पहले विक्रेता के पास था, और फिर पहले खरीदार के उत्तराधिकारी ने विक्रेता को दोषमुक्त कर दिया, तो

यह सही है; यहाँ तक कि यदि दास उसे वापस दिया जाए, तो वह उसे पहले विक्रेता को वापस नहीं कर सकता, भले ही वर्तमान में वापस करना असंभव हो गया हो। और यदि मालिक-ए-मुकाताबा ने कोई दास पहले किसी व्यक्ति से स्वयं खरीदा, फिर उसे अपने मुकाताबा दास को बेच दिया, फिर मुकाताबा असमर्थ हो गया, फिर मालिक ने दास में कोई दोष पाया और उसे अपने विक्रेता को वापस करना चाहा, तो यह स्थिति पुस्तक में वर्णित नहीं है, और हमारे उलेमा ने कहा है कि उसे वापस करने का अधिकार नहीं होना चाहिए; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ऋणी दास ने, जिसे व्यापार की अनुमति दी गई है, अपना दास अपने मालिक को उसके समान मूल्य (मिसल-ए-क़ीमत) के बदले बेचा, फिर मालिक ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर दास में कोई दोष पाया, तो यदि मूल्य नकद दिया गया था या वह ऋण (दैन) के रूप में था जैसे दरहम या दीनार, या कोई नाप-तौल वाली अनिश्चित चीज़ थी, या कोई सामान था जो दास के पास नष्ट होकर उसके जिम्मे ऋण बन गया था, तो इन स्थितियों में मालिक उसे वापस नहीं कर सकता। लेकिन यदि मूल्य नकद न हो, या हो लेकिन ऐसा सामान हो जो दास के पास मौजूद है, तो वह वापस कर सकता है; और कब्ज़ा करने से पहले सभी स्थितियों में वापस कर सकता है; यह 'काफ़ी' में लिखा है। किसी ऋणी दास ने जिसे व्यापार की अनुमति है, एक दास खरीदा और उसे अपने मालिक को बेच दिया और मालिक ने कब्ज़ा कर लिया, फिर उस ऋणी दास को लेनदारों ने ऋण माफ कर दिया, फिर मालिक ने दास में दोष पाया, तो वह उसे वापस नहीं करेगा और न ही मुआवजा लेगा; लेकिन यदि कब्ज़ा न किया हो तो वापस कर सकता है। विक्रेता ने किसी दूसरे को कोई चीज़ बेची और मूल्य पर कब्ज़ा नहीं किया, फिर उसने मूल्य उपहार (हिबा) में दे दिया, तो खरीदार दोष के कारण चीज़ वापस नहीं कर सकता। और यदि मूल्य पर कब्ज़ा कर लिया फिर उपहार दिया, तो दोष के कारण वापस कर सकता है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। किसी ने एक दास बेचा और उसका मूल्य खरीदार को उपहार में दे दिया या उसे मूल्य से मुक्त कर दिया, फिर उसमें दोष पाया, तो कब्ज़ा करने से पहले वापस कर सकता है और कब्ज़ा करने के बाद वापस नहीं कर सकता; यह 'काफ़ी' में लिखा है।

کردینے کا اختیار رکھتا ہے جیسا کہ ان کے فروخت کرنے کا مختار ہے پس اگر مالک نے بائع کے عاجز ہونے سے پہلے ہر عیب سے بری الذمہ کر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک صحیح نہ ہو گا اور اگر مکاتب نے اپنی ام ولد خریدی اور اس میں عیب پایا پس اگر اس کے ساتھ اس کا ولد ہو تو جیسا ام ولد کی بیع کرنے کا اختیار نہیں رکھتا ہے اس طرح اس کے واپس کرنے کا بھی مختار نہ ہو گا لیکن نقصان عیب لے لے گا اور نقصان عیب لینے کا خود ہی مکاتب متولی ہو گا پس اگر مکاتب نے اپنے عاجز ہونے سے پہلے بائع کو ہر عیب سے بری الذمہ کر دیا تو صحیح ہے اور اگر مکاتب کے مولیٰ نے ایسا کیا تو صحیح نہیں ہے اور اگر اس ام ولد کے ساتھ ولد نہ ہو تو بھی صاحبینؒ کے نزدیک یہی حکم ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے اپنے مکاتب سے کوئی غلام خریدا تو وہ شخص عیب کی وجہ سے غلام کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نہ اس کے بائع سے جھگڑا کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کسی مکاتب نے یا کسی حر نے کوئی غلام خریدا اور اس کو مکاتب کر دیا پھر اس میں عیب پایا تو بسبب عیب کے واپس نہیں کر سکتا ہے اور نقصان عیب بھی نہیں لے سکتا ہے اور اگر مکاتب نے یا حر نے بائع کو عیب سے بری الذمہ کر دیا تو صحیح ہے یہاں تک کہ مکاتب کے عاجز ہونے کے بعد اس کے مالک کو اور حر کے وارث کو عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور اگر مکاتب کے عاجز ہونے سے پہلے اس کے مالک نے بائع کو بری الذمہ کیا تو صحیح نہیں ہے اور یہی حال حر کے وارث کا بھی ہے کہ اس کا بری الذمہ کرنا بھی صحیح نہیں ہے۔ اگرچہ حر کے مرض الموت میں ہو اور اگر پہلے مکاتب کے عاجز ہونے کے بعد مالک

اس کا بائع کو بری الذمہ کرے خواہ اس وقت تک دوسرا مکاتب عاجز ہوا ہو یا نہ ہوا ہو تو بری کرنا صحیح ہے اور اس طرح اگر حر کے وارث نے مورث کے مرنے کے بعد بائع کو بری کیا تو بھی صحیح ہے۔ اگر کسی نے ایک غلام خریدا اور اس کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور پہلا مشتری مر گیا پھر غلام میں کوئی ایسا عیب ظاہر ہوا جو پہلے بائع کے پاس تھا پھر مشتری اوّل کے وارث نے بائع کو عیب سے بری کر دیا تو صحیح ہے یہاں تک کہ اگر غلام اس کو واپس دیا جائے تو وہ پہلے بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے اگرچہ فی الحال واپس کرنا ممتنع ہو گیا تھا اور اگر مالک مکاتب نے کسی غلام کو کسی شخص سے خود پہلے خریدا پھر اپنے مکاتب کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر مکاتب عاجز ہوا پھر مالک نے غلام میں کوئی عیب پایا اور اپنے بائع کو واپس کر دینا چاہا تو یہ صورت کتاب میں مذکور نہیں ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ اس کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہونا چاہیے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی قرض دار غلام نے کہ جس کو تجارت کی اجازت دی گئی ہے اپنے غلام اپنے مالک کے ہاتھ بعوض اس کے مثل قیمت کے فروخت کیا پھر مالک نے اس پر قبضہ کر لیا پھر غلام میں کوئی عیب پایا پس اگر ثمن نقد دے دیا یا دین تھا اس طرح کہ درہم یا دینار تھے یا کیلی یا وزنی غیر معین چیز تھی یا کوئی اسباب تھا لیکن وہ غلام کے پاس تلف ہو کر اس کے ذمہ دین ہو گیا تو ان صورتوں میں مالک اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر ثمن نقد نہ ہو یا ہو لیکن ایسا اسباب ہو کہ جو غلام کے پاس موجود ہے تو واپس کر سکتا ہے اور قبضہ سے پہلے سب صورتوں میں واپس کر سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ کسی قرض دار غلام نے جس کو تجارت کی اجازت دی گئی ہے ایک غلام خریدا اور اس کو اپنے مالک کے ہاتھ فروخت کیا اور اس نے قبضہ کر لیا پھر اس غلام قرض دار کو قرض خواہوں نے قرض معاف کر دیا پھر مالک نے غلام میں کوئی عیب پایا تو اس کو واپس نہ کرے گا اور نہ نقصان لے گا اور اگر قبضہ نہ کیا ہو تو واپس کر سکتا ہے۔

بائع نے دوسرے کے ہاتھ کوئی چیز فروخت کی اور اس نے ثمن پر قبضہ نہ کیا پھر اس کو ثمن ہبہ کر دیا تو مشتری عیب کی وجہ سے واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر ثمن پر قبضہ کر لیا پھر ہبہ کیا تو عیب کی وجہ سے واپس کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام کو فروخت کیا اور ثمن اس کا مشتری کو ہبہ کیا یا اس کو ثمن سے بری الذمہ کر دیا پھر اس میں کوئی عیب پایا تو قبضہ سے پہلے واپس کر سکتا ہے اور بعد قبضہ کے واپس نہیں کر سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri — Volume 4, Page 337, Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

Fifth Chapter: On Exonerating Oneself from Defects and Providing a Guarantee Against Them

Selling an item, such as an animal, with a disclaimer of liability for defects is permissible. In this exoneration, all defects are included which the seller is unaware of, as well as those he is aware of, and whether the buyer is informed of them or not. This is the opinion of our Imams, regardless of whether the specific nature of the defects was stated or not, and whether they were pointed out or not. By making this disclaimer, the seller becomes exempt from every defect present in the sold item at the time of sale or those that arise until the time of delivery. This is the view of Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf. Imam Muhammad stated that the seller is not exonerated from defects arising after the sale; this is recorded in Sharh al-Tahawi. If the seller stipulates that he is free from every defect present with the item, then according to all scholars, he will not be exempt from defects arising after the sale. Similarly, if he specifies a particular type of defect, it is valid, as noted in al-Muhit. If the sale is conducted with the condition that the seller is exempt from all current and future defects, the sale becomes void (fasid) due to this condition, as mentioned in Sharh al-Tahawi.

If both parties disagree on whether a defect arose newly after the contract or was present at the time of sale, no ruling has been transmitted from the Great Imam (Abu Hanifa) or Imam Abu Yusuf. However, it is narrated from Imam Muhammad that the seller's word shall be considered authoritative, provided he takes an oath based on his knowledge that it is a new defect. This ruling applies when the exoneration was declared in absolute terms. If the exoneration was limited only to defects present at the time of sale and a dispute then arises, the buyer's word shall be accepted, as stated in Bahr al-Ra'iq. If two witnesses testify to the exoneration from all defects in the case of a slave girl, and then one of the witnesses purchases her under this disclaimer and finds a defect, he may return her. Similarly, if both testify to exoneration from the habit of absconding, and then one of them buys her and finds her to be a runaway, he may return her. However, if both testified that the seller specifically said, "I am exempt from her being a runaway," and then one witness buys her and she runs away, he has no right to return her, as per al-Mabsut. If the seller disclaims all defects, then all faults and illnesses are included. If he sought exoneration from all diseases, it covers all ailments, but will not include scars, an extra finger, or the mark of a healed wound, as recorded in Fatawa Qazi Khan. If

exoneration is claimed from every 'ghailah' (harmful trait), the term 'ghailah' includes theft, absconding, and immorality, according to Siraj al-Wahaj.

If exoneration is sought from every black tooth, it will also include red and green teeth, as per Fath al-Qadir. If someone sells a slave and disclaims every 'qarhah' (ulcer/wound) present, this will include wounds that are bleeding and marks of wounds that have healed. However, marks of brands/scars will not be included because a brand is different from an ulcer. If a seller says, "I am exempt from every 'amadah' wound on the head," and then a 'mudihah' wound is discovered, he is not exempt from the 'mudihah', as noted in al-Muhit. If a person says to another, "You are exempt from my right which is due from your side," then defects are included in this.

---

1. Meaning he will be free from such things. 2. 'Amadah' refers to a wound that reaches the skull bone, and 'mudihah' is one that exposes the whiteness of the bone; its plural is 'mudih'. A 'mudihah' wound on the head or face carries a penalty of five camels; for other 'mudihah' wounds, the penalty is according to the assessment of just experts.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 4, पृष्ठ 337, किताब-उल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

पाँचवाँ अध्याय: दोषों से दोषमुक्ति प्राप्त करने और उनकी ज़मानत (गारंटी) देने के वर्णन में

जानवरों आदि को दोषों से दोषमुक्ति के साथ बेचना जायज़ है और इस दोषमुक्ति में वे सभी दोष शामिल हो जाते हैं जिनका विक्रेता को ज्ञान नहीं है, और जिनका ज्ञान है, और जिनसे क्रेता अवगत है या नहीं है। हमारे इमामों का यही मत है, चाहे दोषों के प्रकार का वर्णन किया गया हो या नहीं, चाहे उसकी ओर इशारा किया गया हो या नहीं। इस दोषमुक्ति से विक्रेता उन सभी दोषों से मुक्त हो जाता है जो बिक्री के समय वस्तु में मौजूद थे या जो उसके बाद सुपुर्दगी के समय तक उत्पन्न हुए। यह इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ का कथन है। इमाम मुहम्मद ने कहा कि बिक्री के बाद उत्पन्न होने वाले दोषों से वह मुक्त नहीं होता, यह शरह तहावी में लिखा है। यदि विक्रेता ने यह शर्त रखी कि वह उन सभी दोषों से मुक्त है जो उसके साथ मौजूद हैं, तो सभी के अनुसार वह बिक्री के बाद उत्पन्न होने वाले दोषों से मुक्त नहीं होगा। इसी प्रकार यदि वह किसी विशेष प्रकार के दोष को निर्दिष्ट करता है तो वह सही है, यह अल-मुहीत में लिखा है। और यदि उसने इस शर्त के साथ बिक्री की कि विक्रेता उन सभी दोषों से मुक्त है जो वर्तमान में मौजूद हैं और जो बाद में उत्पन्न होंगे, तो ऐसी शर्त के साथ बिक्री दोषपूर्ण (फासिद) होगी, यह शरह तहावी में लिखा है।

यदि दोनों के बीच इस बात पर विवाद हो जाए कि यह दोष अनुबंध के बाद नया उत्पन्न हुआ है या बिक्री के समय का है, तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ से इस बारे में कोई आदेश वर्णित नहीं है। इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा, लेकिन इस तरह कि वह अपनी जानकारी पर कसम खाए कि यह नया उत्पन्न हुआ है। यह आदेश उस स्थिति में है जब दोषमुक्ति पूर्ण रूप से घोषित की गई थी। और यदि दोषमुक्ति केवल बिक्री के समय के दोषों से थी और फिर उनमें विवाद हुआ, तो क्रेता का कथन मान्य होगा, यह बहर-उर-रैक में लिखा है। यदि दो गवाहों ने किसी दासी के मामले में सभी दोषों से दोषमुक्ति की गवाही दी, फिर उनमें से एक गवाह ने उसे इसी दोषमुक्ति पर खरीदा और उसमें कोई दोष पाया, तो वह उसे वापस कर सकता है। इसी तरह यदि दोनों ने भागने की आदत (भगोड़ी) से मुक्ति की गवाही दी, फिर एक ने उसे खरीदा और उसे भगोड़ी पाया, तो वह वापस कर सकता है। लेकिन यदि दोनों ने इस बात की गवाही दी कि विक्रेता ने कहा कि मैं इसके भागने से मुक्त होता हूँ, फिर एक गवाह ने उसे खरीदा और उसे भगोड़ी पाया, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं है, यह मबसूत में लिखा है। यदि विक्रेता ने सभी दोषों से दोषमुक्ति

प्राप्त कर ली, तो इसमें सभी दोष और बीमारियाँ शामिल हो जाएँगी। यदि उसने सभी बीमारियों से मुक्ति चाही, तो सभी रोगों से मुक्ति होगी, लेकिन इसमें दाग, अतिरिक्त उँगली और ठीक हो चुके घाव के निशान शामिल नहीं होंगे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यदि प्रत्येक 'ग़ायला' (विपदा/बुराई) से मुक्ति प्राप्त कर ली, तो 'ग़ायला' शब्द में चोरी, भागना और व्यभिचार शामिल होगा, यह सिराज-उल-वहाज में लिखा है।

यदि प्रत्येक काले दाँत से मुक्ति प्राप्त कर ली, तो इसमें लाल और हरे दाँत भी शामिल हो जाएँगे, यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। यदि किसी ने एक गुलाम बेचा और उसके हर 'क़रहा' (घाव) से जो उसमें मौजूद है मुक्ति प्राप्त कर ली, तो इसमें वे घाव शामिल होंगे जिनसे खून बहता रहता है और ऐसे घावों के निशान भी जो ठीक हो चुके हैं। लेकिन दाग के निशान शामिल नहीं होंगे क्योंकि दाग अलग चीज़ है और घाव अलग चीज़ है। और यदि उसने कहा कि मैं सिर के हर 'आमदा' घाव से मुक्त हूँ, फिर अचानक उसके सिर में 'मोज़िहा' घाव निकल आए, तो वह 'मोज़िहा' से मुक्त नहीं होगा, यह मुहीत सुख़्र्ी में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि तू मेरे उस अधिकार से मुक्त है जो तेरी ओर है, तो इसमें दोष भी शामिल होंगे।

---

1. अर्थात ऐसी चीज़ों से मुक्त होगा। 2. 'आमदा' वह घाव है जो खोपड़ी की हड्डी तक पहुँच गया हो, और 'मोज़िहा' वह है जिससे हड्डी की सफेदी दिखाई देने लगे, इसका बहुवचन 'मोज़ेह' है। जिस 'मोज़िहा' में पाँच ऊँटों का जुर्माना है, वह सिर और चेहरे के घाव हैं, और इनके अलावा अन्य 'मोज़िहा' में न्यायप्रिय बच्चों के कहे अनुसार जुर्माना होगा।

فصل پنجم: عیبوں سے براءت کرنے اور ان سے ضمانت کرنے کے بیان میں

عیبوں سے بری کر دینے کے ساتھ فروخت کر دینا حیوان وغیرہ میں جائز ہے اور اس براءت میں وہ سب عیب داخل ہو جاتے ہیں جن کا بائع کو علم نہیں ہے اور جن کا علم ہے اور جن سے مشتری واقف ہے یا واقف نہیں ہے اور ہمارے اماموں کا یہی قول ہے خواہ عیبوں کی جنس بیان کی ہو یا نہ بیان کی ہو خواہ اس کی طرف اشارہ کیا ہو یا نہ کیا ہو اور اس براءت کرنے سے ہر عیب سے جو بیع کرنے کے وقت مبیع میں موجود ہے یا جو اس کے بعد سپرد کرنے کے وقت تک پیدا ہو بائع بری ہو جاتا ہے اور یہ قول امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف کا ہے اور امام محمد نے کہا کہ جو بعد بیع کے پیدا ہوا اس سے بری نہیں ہوتا ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے یہ شرط کی کہ ہر عیب سے جو اس کے ساتھ موجود ہے بری ہے تو سب کے نزدیک بعد بیع کے پیدا ہونے والے عیب سے بری نہ ہوگا اور اس طرح اگر کسی خاص قسم کے عیب کی تخصیص کرے تو صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اس شرط کے ساتھ بیع کی کہ بائع ہر عیب سے جو اس کے ساتھ موجود ہے اور بعد کو پیدا ہو بری ہے تو بیع اس شرط کے ساتھ فاسد ہوگی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر دونوں نے اس بات میں اختلاف کیا کہ یہ عیب عقد کے بعد نیا پیدا ہوا ہے یا بیع کے وقت کا ہے تو اس کا حکم امام اعظم اور امام ابو یوسف سے مروی نہیں ہے اور امام محمد سے روایت ہے کہ بائع کا قول معتبر ہوگا مگر اس طرح قسم لے کر کہ وہ اپنے علم پر قسم کھائے کہ یہ نیا پیدا ہوا ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب براءت مطلق بیان کی تھی اور اگر براءت صرف بیع

کے وقت کے عیبوں سے تھی اور پھر انہوں نے اس طرح اختلاف کیا تو مشتری کا قول لیا جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر دو گواہوں نے کسی باندی کے مقدمہ میں ہر عیب سے بریت کرنے پر گواہی دی پھر ایک گواہ نے اس کو بدیں براءت کے خرید کیا اور اس میں کوئی عیب پایا تو واپس کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر دونوں نے بھگوڑی ہونے سے بریت کرنے پر گواہی دی پھر ایک نے اس کو خرید لیا اور اس کو بھگوڑی پایا تو واپس کر سکتا ہے اور اگر دونوں نے اس بات پر گواہی دی کہ بائع نے کہا کہ میں اس کے بھگوڑی ہونے سے بری ہوتا ہوں پھر ایک گواہ نے اس کو خرید لیا اور بھگوڑی پایا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے ہر عیب سے براءت کر لی تو اس میں عیب اور بیماریاں سب داخل ہو جائیں گی اور اگر کل بیماریوں سے براءت چاہی تو سب مرضوں سے براءت ہو گی اور اس میں داغ اور زائد انگلی اور اس زخم کا اثر جو اچھا ہو گیا ہے داخل نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر ہر غائلہ سے براءت کر لی تو غائلہ کا لفظ چوری اور بھاگنے اور فسق و فجور کو شامل ہے ہو گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

اگر ہر سیاہ دانت سے براءت کر لی تو اس میں سرخ اور سبز دانت بھی داخل ہو جائیں گے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک غلام فروخت کیا اور اس کے ہر قرحہ سے جو اس میں موجود ہے بریت کر لی تو اس میں وہ قرحہ جن سے خون جاری رہتا ہے داخل ہو جائیں گے اور ایسے زخموں کے نشان جو اچھے ہو گئے ہیں داخل ہوں گے اور داغ کے نشان داخل نہ ہوں گے کیونکہ داغ اور چیز ہے اور قرحہ اور چیز ہے اور اگر کہا کہ میں اس کے سر کے ہر آمدہ زخم سے بری ہوں پھر نا گاہ اس کے سر میں موضحہ زخم نکلے تو موضحہ سے بری نہ ہوگا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ تو میرے حق سے جو تیری جانب ہے بری ہے تو اس میں عیوب داخل ہو

۱۔ یعنی ایسی چیزوں سے بری ہوگا ۱۲۔ ۲۔ آمدہ وہ زخم جو کھوپڑی کی ہڈی تک پہنچا ہو اور موضحہ جس سے ہڈی کی سپیدی ظاہر ہو اس کی جمع موضح ہے۔ ہے اور جس موضحہ میں پانچ اونٹ جرمانہ ہے سر اور چہرہ کے ہیں اور ان دونوں کے سوائے دیگر موضحہ میں عادل بچوں کے کہنے کے موافق جرمانہ ہوگا۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (Page: 328) Book of Sales (Kitab al-Buyu)

...will be done, and this is the chosen (view), and retention shall not be included (i.e., the indemnity should be withheld); this is documented in 'Waqi'at-e-Husamiya'. If someone purchased a cloth and the seller (Ba'i) showed a tear (Shagaf) to the buyer (Mushtari), and the buyer said, "I have discharged you from liability regarding this," and later the buyer came to collect the cloth and seeing the tear said, "This is not what I exempted you from; that was a span wide and this is a cubit wide," then in this matter, the buyer's statement shall be considered reliable. Similarly, if there is a dispute [1] regarding white spots in the eye of a maidservant or a slave, the buyer's word shall be taken. Likewise, if the buyer discharged the seller from every defect present in the object, and then the buyer claimed, "This defect appeared after the discharge," his word shall still be taken. Similarly, if the buyer said, "I have discharged you from the defect of vitiligo [2] (Baras)," and then said, "This is not that; this appeared after the discharge," his word shall also be taken; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

If the seller said, "I have absolved myself from every defect present in its eye," and then it turned out to be one-eyed, the seller shall not be discharged. Similarly, if he said, "I am discharged from every defect present in its hand," and then the hand was found to be amputated, he shall not be discharged [3]. However, if one or two fingers are missing, he shall be discharged; this is written in 'Muheet al-Sarakhsi'. If two fingers are missing, they constitute two defects and he shall not be discharged if the exemption was for a single defect of the hand. If all fingers along with half the palm are missing, it is considered a single defect; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If the seller said, "I am discharged from every defect present in this slave except for his running away," and then the buyer found him to be a runaway, the seller shall be discharged. But if the seller said, "I am discharged from every defect present in this slave, 'but from running away' (implying the defect of running away is excluded)," then the buyer shall have the option to return him; this is written in 'al-Muheet'. If someone sold a cloth on the condition that "I am discharged from every kind of tear present in it," and there were many tears that had been sewn, patched, or darned, he shall be discharged from all of them. Similarly, if the tears are from fire burns or from rot [4], he shall also be discharged from all of them; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

If someone purchased a slave on the condition that he has one defect, then found two defects, and due to death or a similar cause, it became impossible to return the

slave, Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said the choice belongs to the seller, while Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) says the buyer shall have the option to claim compensation for whichever of the two defects he wishes. Thus, the slave's value shall be estimated with both defects, and then estimated with only the defect for which he does not wish to take compensation, and he shall take the difference in prices. Similarly, if he found three defects and it became impossible to return due to the emergence of another defect, he may claim for whichever two of the three defects he wishes; this is according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). If someone purchased two slaves on the condition that one of them is defective, and then found one defective, he cannot return it. If he found two defects in one, he can return it. If he found a defect in each, he has the option to return. In this case, it will be considered: if found before taking possession, he should return both together; if already in possession, he may return whichever one he wishes; this is the view of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). Therefore, according to them, the buyer has the option (Khiyar). If he took possession of one slave and found no defect, then took possession of the second knowing its defect, and then found a defect in the first one he had already possessed, he has the option to...

Footnotes: 1. Regarding increase or decrease in size/extent. 2. White spots (vitiligo). 3. Ruling: He shall not be discharged because the hand itself is non-existent. 4. Rotting or decay due to stench.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 4 (पृष्ठ: 328) किताब-अल-बुयू (बिक्री की किताब)

किए जाएंगे और यही मुख़्तार (पसंदीदा राय) है और रोक शामिल नहीं होगी (अर्थात क्षतिपूर्ति रोक देनी चाहिए), यह 'वाक़ियात-ए-हसामिया' में लिखा है। किसी ने एक कपड़ा खरीदा और विक्रेता (बाइ) ने उसमें एक फाड़ (शिगाफ़) खरीदार (मुश्तरी) को दिखाया और खरीदार ने कहा कि मैंने तुम्हें इससे दोषमुक्त (बरी) किया। फिर उसके बाद खरीदार विक्रेता से वह कपड़ा लेने आया और उसके फाड़ को देखकर कहा कि यह उतना नहीं है जिससे मैंने तुम्हें दोषमुक्त किया था, वह एक बालिश्त (हथेली की माप) था और यह एक हाथ है; तो इस मामले में खरीदार का कथन विश्वसनीय होगा। इसी तरह यदि दासी या गुलाम की आँखों की सफेदी में इस तरह का मतभेद [1] हो, तो खरीदार का कथन लिया जाएगा। इसी तरह, यदि खरीदार ने विक्रेता को उन सभी दोषों से मुक्त कर दिया जो उसमें मौजूद थे, और फिर खरीदार ने कहा कि यह दोष मुक्ति के बाद पैदा हुआ है, तो भी उसी का (खरीदार का) कथन लिया जाएगा। इसी तरह यदि खरीदार ने कहा कि मैंने तुम्हें 'बरस' [2] (सफ़ेद दाग) के दोष से मुक्त किया, फिर कहा कि यह वह नहीं है, यह तो मुक्ति के बाद पैदा हुआ है, तो भी उसी का कथन मान्य होगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि विक्रेता ने कहा कि मैंने आँखों में मौजूद हर दोष से खुद को दोषमुक्त कर लिया है, फिर अचानक वह काना निकला, तो विक्रेता मुक्त नहीं होगा। इसी तरह यदि कहा कि मैं हाथ में मौजूद हर दोष से मुक्त हूँ, और हाथ कटा हुआ पाया गया, तो वह मुक्त नहीं [3] होगा; और यदि एक या दो उंगलियां कटी हों, तो वह मुक्त होगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि दो उंगलियां कटी हों तो वे दो दोष हैं और विक्रेता उनसे मुक्त नहीं होगा यदि मुक्ति केवल हाथ के एक दोष की शर्त पर थी। यदि आधी हथेली के साथ सभी उंगलियां कटी हों, तो यह एक ही दोष माना जाएगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि विक्रेता ने कहा कि मैं गुलाम के साथ मौजूद हर दोष से मुक्त हूँ सिवाय उसके भागने के, फिर खरीदार ने उसे भगोड़ा पाया, तो विक्रेता दोषमुक्त होगा। और यदि विक्रेता ने कहा कि मैं गुलाम के हर दोष से मुक्त हूँ "मगर भागने से" (अर्थात भागने के दोष को छोड़कर), तो खरीदार को वापस करने का अधिकार होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने एक कपड़ा इस शर्त पर बेचा कि मैं इसमें मौजूद हर प्रकार के फाड़ से मुक्त हूँ, और कपड़े में बहुत से फाड़ थे जिन्हें सिला गया था या रफ़ू किया गया था, तो वह उन सब से मुक्त होगा। इसी तरह यदि फाड़ आग से जलने के कारण हों या सड़ने [4] के कारण, तो भी वह उन सब से मुक्त होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

किसी ने एक गुलाम इस शर्त पर खरीदा कि उसमें एक दोष है, फिर उसमें दो दोष पाए गए, और मृत्यु या इसी तरह के किसी कारण से गुलाम को वापस करना संभव न रहा, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा कि अधिकार विक्रेता के पास है, और इमाम मुहम्मद (रह.) कहते हैं कि खरीदार को यह अधिकार होगा कि वह दोनों दोषों में से जिस दोष का मुआवज़ा चाहे वापस ले ले। अतः गुलाम का मूल्य दोनों दोषों के साथ आंका जाएगा और फिर उसी गुलाम का मूल्य उस एक दोष के साथ आंका जाएगा जिसका मुआवज़ा वह नहीं लेना चाहता, फिर जो अंतर होगा वह ले लेगा। इसी तरह यदि उसने तीन दोष पाए और एक नए दोष के कारण वापस करना संभव न रहा, तो तीन में से जिन दो का मुआवज़ा चाहे ले ले; यह इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार है। यदि किसी ने दो गुलाम इस शर्त पर खरीदे कि उनमें से एक दोषपूर्ण है, फिर वास्तव में एक दोषपूर्ण पाया गया तो उसे वापस नहीं कर सकता। यदि एक में दो दोष पाए तो वापस कर सकता है। यदि प्रत्येक में दोष पाया तो वापस करने का विकल्प है। इसमें यह देखा जाएगा कि यदि कब्ज़े से पहले दोष पाया तो दोनों को एक साथ वापस करे, और यदि कब्ज़ा कर चुका है तो जिसे चाहे वापस करे; यह इमाम मुहम्मद (रह.) का कथन है। खरीदार के पास यह विकल्प (ख़ियार) है। यदि एक गुलाम पर कब्ज़ा किया और कोई दोष नहीं मिला, फिर दूसरे पर कब्ज़ा किया और दोष मिला, और फिर पता चला कि पहले वाले में भी दोष था, तो उसे अधिकार है कि...

पाद-टिप्पणियां: 1. कमी या अधिकता के संदर्भ में। 2. सफेद दाग (सफेद कोढ़)। 3. कथन: वह मुक्त नहीं होगा क्योंकि हाथ ही मौजूद नहीं है। 4. सड़न या बदबू से गल जाना।

جائیں گے اور یہی مختار ہے اور روک داخل نہ ہو گا (یعنی ضمان روک دینا چاہئے) یہ واقعات حسامیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک کپڑا خریدا اور بائع نے اس میں ایک شگاف مشتری کو دکھلایا اور مشتری نے کہا کہ میں نے تجھ کو اس سے بری کیا پھر اس کے بعد مشتری بائع سے وہ کپڑا لینے آیا اور اس کے شگاف کو دیکھ کر کہا کہ یہ اتنا نہیں ہے کہ جتنے سے میں نے تجھ کو بری کیا تھا وہ ایک بالشت تھا اور یہ ایک ہاتھ ہے تو اس باب میں قول مشتری کا معتبر ہوگا اور اس طرح اگر باندی یا غلام کے آنکھ کی سپیدی میں اس طرح اختلاف [1] ہو تو مشتری کا قول لیا جائے گا اور اسی طرح اگر مشتری نے بائع کو ہر عیب سے جو اس میں موجود تھے بری کیا یا اس کے عیبوں سے بری کیا پھر مشتری نے کہا کہ یہ عیب بری کرنے کے بعد پیدا ہوا ہے تو بھی اس کا قول لیا جائے گا اور اسی طرح اگر مشتری نے کہا کہ میں نے تجھ کو اس برص [2] کے عیب سے بری کیا پھر کہا کہ یہ وہ نہیں ہے یہ تو بعد بری کرنے کے پیدا ہوا ہے تو بھی اسی کا قول لیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر بائع نے کہا کہ میں نے ہر عیب سے جو اس کی آنکھ میں موجود ہے براءت کرلی پھر ناگاہ وہ کانا نکلا تو بائع بری نہ ہو گا اور اس طرح اگر کہا کہ میں اس کے ہر عیب سے جو اس کے ہاتھ میں موجود ہے بری ہوں پھر ناگاہ وہ ہاتھ کٹا ہوا پایا گیا تو بری نہ [3] ہوگا اور اگر ایک انگلی یا دو انگلیاں کٹی ہوئی ہوں تو بری ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر دو انگلیاں کٹا ہوا ہو تو وہ دو عیب ہیں اور اس سے بری نہ ہوگا جبکہ براءت ہاتھ کے ایک عیب کے ساتھ ہو اور اگر تمام انگلیاں مع آدھی ہتھیلی کے کٹی ہوئی ہوں تو یہ ایک عیب ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میں بری ہوں ہر عیب سے جو اس غلام کے ساتھ موجود ہے مگر بھاگنا اس کا پھر

مشتری نے اس کو بھگوڑا پایا تو بائع اس سے بری ہو گا اور اگر بائع نے کہا کہ میں ہر عیب سے جو اس غلام کے ساتھ موجود ہے بری ہوں مگر بھاگنے سے تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک کپڑا اس شرط پر فروخت کیا کہ میں اس کے ہر شے جو اس میں موجود ہے شگاف کی قسم سے بری ہوں اور اس کپڑے میں بہت شگاف تھے کہ ان کو سی دیا تھا یا پیوند کر دیا تھا یا رفو کر دیا تھا تو وہ ان سب سے بری ہوگا اور اسی طرح اگر اس میں شگاف آگ کے جلنے کے ہوں یا عفونت [4] سے تو بھی وہ ان سب سے بری ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام اس شرط پر خریدا کہ اس میں ایک عیب ہے پھر اس میں دو عیب پائے اور بسبب موت یا اس کے مانند کے اس غلام کا واپس کرنا ممکن نہ رہا تو امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ اختیار بائع کو ہے اور امام محمدؒ کہتے ہیں کہ مشتری کو یہ اختیار ہوگا کہ دونوں عیبوں میں سے جس عیب کا نقصان چاہے واپس کرلے پس اس غلام کو دونوں عیبوں کے ساتھ اندازہ کیا جائے گا اور پھر اسی غلام کو اس عیب کے ساتھ کہ جس کا نقصان لینا نہیں چاہتا ہے اندازہ کیا جائے گا پھر جو فرق ان دونوں قیمتوں میں ہو وہ لے لے گا اور اس طرح اگر اس نے تین عیب پائے اور اس کے پاس ایک اور عیب پیدا ہو جانے کے سبب سے واپس کرنا ممکن نہ رہا تو تین عیبوں میں سے جن دو عیبوں کا نقصان چاہے واپس کرلے اور یہ امام محمدؒ کے نزدیک ہے پس ایک بار اس غلام کو اس عیب کے ساتھ کہ جس کا نقصان لینا نہیں چاہتا ہے اندازہ کیا جائے اور ایک بار اس غلام کو مع تینوں عیبوں کے اندازہ کیا جائے اور جو کچھ فرق ان دونوں قیمتوں میں ہو وہ واپس لے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دو غلام اس شرط پر خریدے کہ ایک ان میں کا عیب دار ہے پھر ایک عیب دار پایا تو اس کو واپس نہیں کرسکتا ہے اگر ایک میں دو عیب پائے تو اس کو واپس کرسکتا ہے اور اس طرح اگر ہر ایک میں عیب پایا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے

اور اس صورت میں ایک بات پر غور کیا جائے گا کہ اگر قبضہ سے پہلے ایسا پایا تو دونوں کو ایک ساتھ واپس کر دے اور اگر قبضہ کر چکا ہے تو مشتری جس ایک کو چاہے واپس کر دے اور یہ قول امام محمدؒ کا ہے پس ان کے نزدیک خیار مشتری کو حاصل ہے پس اگر اس نے ایک غلام پر قبضہ کیا اور اس میں کوئی عیب معلوم نہ ہوا پھر دوسرے غلام پر عیب جان کر قبضہ کیا پھر جس غلام پر پہلے قبضہ کیا تھا عیب دار پایا تو اس کو اختیار ہے کہ جس

حواشی: 1. کی وبیشی 12- 2. سفید داغ 12- 3. قولہ بری نہ ہو گا کیونکہ ہاتھ ہی موجود نہیں ہے 12- 4. قوار عفونت یعنی گل جانا 12-

---

(He) may return one if he wishes. If he intended to return the slave whom he took possession of while knowing his defect, and the seller said, "You cannot return him because you took possession knowing his defect, thus you have consented to his defect," then the seller's statement shall be disregarded. If he knew the defects of both and then took possession of both, or took possession of one, such possession is counted as the acceptance of both; this is written in 'Az-Zakhira'.

If someone sold an item on the condition that "I am absolved of every defect," saying so is not an admission of a defect within that slave. This is contrary to the case where if he stipulated absolution from one or two specific defects; such absolution is counted as an admission of the existence of those defects. The explanation is that if someone sold two slaves on the condition that the seller is absolved of every defect of this specific slave and handed both over to the purchaser, then a rightful claimant for one appeared and the purchaser found a defect in the other, then the purchaser must retain the second defective slave in exchange for its portion of the price. Thus, the price (Thaman) shall be divided between the two slaves by considering both as sound. Once the share of the slave taken by the claimant is known, the purchaser shall recover that amount from the seller. If two slaves were sold for a single price on the condition that the seller is absolved of one defect of a specific slave, then a rightful claimant emerged for one of them, and the purchaser found a defect in that slave (for which absolution of one defect was given), the price shall be divided between them in such a way that the price of the slave given to the claimant is based on it being sound, and the price of the other is based on it having one defect. When the portion of the slave taken by the claimant is determined, the purchaser shall recover that much from the seller; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a slave was sold to another on the condition that "he has no defect," but the seller absolved himself of one specific defect, and the purchaser bought and took possession on that condition, then found two defects in him and for some reason returning him became impossible, he may recover the loss for whichever defect he chooses based on the price of a sound slave. This is contrary to the case if the seller had not initially said "he has no defect," because in such a case, the slave would be valued with the other defect, and compensation for the loss of that defect would be recovered accordingly. If two slaves were bought on the condition that the seller is absolved of every defect of one slave and possession was taken of both, then several defects were found in one, he shall not have the right to return it. If thereafter a

rightful claimant emerges for the second, the purchaser shall recover his portion of the price. Thus, both shall be considered defect-free and the price divided between them. If both were bought on the condition that the seller is absolved of three wounds on the head of one, then the purchaser found three wounds on the head of one and someone else became the rightful owner of the second, then the price shall be divided considering the claimed slave as sound and the other as having three wounds, and the purchaser shall recover the claimant's portion from the seller; this is written in 'Al-Muheet'.

If someone bought a slave and another person became a guarantor to return the portion of the price equivalent to the defect to the purchaser, Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA) said that this is permissible. ☆

In 'Nawadir Ibn Samma'ah', it is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that someone bought a slave from another and a third person became a guarantor for his defects to the purchaser, then the purchaser found some defect and returned him; according to the analogy (Qiyas) of Imam Abu Hanifa, there is no liability on the guarantor because the responsibility lies with the original contract (Seller), but Imam Abu Yusuf said he is the guarantor of defects, and this is like 'Dhaman-e-Dark' (Indemnity for title) in cases of entitlement...

1. That is, the responsibility of the sale lies with the seller; he shall be the one responsible, not the guarantor. Be it clear that 'Dhaman-e-Dark' means a person stands as a guarantor for the purchaser for any incident/legal claim that arises in the sale after the transaction.

(वह) चाहे तो एक को वापस कर दे। फिर यदि उसने उस ग़ुलाम को वापस करने का इरादा किया जिस पर दोष (ऐब) जानकर उसने कब्ज़ा किया था, और विक्रेता ने कहा कि "तुम इसे वापस नहीं कर सकते क्योंकि तुमने दोष जानते हुए इस पर कब्ज़ा किया है, अतः तुम इसके दोष पर सहमत हो चुके हो," तो विक्रेता की बात पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। और यदि उसने दोनों के दोष जानकर फिर दोनों पर कब्ज़ा किया या एक पर कब्ज़ा किया, तो ऐसा कब्ज़ा दोनों को स्वीकार करने में गिना जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यदि किसी ने कोई चीज़ इस शर्त पर बेची कि "मैं हर दोष से मुक्त (बरी) हूँ," तो ऐसा कहना उस ग़ुलाम में दोष होने का स्वीकार करना नहीं है। इसके विपरीत यदि उसने एक या दो विशिष्ट दोषों से मुक्ति की शर्त लगाई, तो यह मुक्ति उन दोषों के मौजूद होने का इक़रार (स्वीकृति) मानी जाएगी। इसका विवरण यह है कि यदि किसी ने दो ग़ुलाम इस शर्त पर बेचे कि विक्रेता इस विशेष ग़ुलाम के हर दोष से मुक्त है और दोनों को क्रेता (ग्राहक) के हवाले कर दिया, फिर एक का कोई (तीसरा) हक़दार निकल आया और क्रेता ने दूसरे में दोष पाया, तो क्रेता को दूसरा दोषपूर्ण ग़ुलाम अपनी कीमत के हिस्से के बदले में लेना अनिवार्य होगा। अतः दोनों ग़ुलामों को सही-सलामत मानकर कुल कीमत (थमन) उन दोनों पर विभाजित की जाएगी। जो ग़ुलाम हक़दार ने ले लिया है, जब उसका हिस्सा मालूम हो जाए, तो उतनी राशि क्रेता विक्रेता से वापस ले लेगा। और यदि दो ग़ुलाम एक ही कीमत पर इस शर्त पर बेचे गए कि विक्रेता इस विशेष ग़ुलाम के एक दोष से मुक्त है, फिर उनमें से एक का कोई हक़दार निकल आया, और क्रेता ने उस ग़ुलाम में (जिसके एक दोष से मुक्ति हो चुकी थी) कोई और दोष पाया, तो कीमत दोनों पर इस प्रकार विभाजित की जाएगी कि जो ग़ुलाम हक़दार को गया उसकी कीमत सही-सलामत अवस्था की और दूसरे की कीमत एक दोष के साथ मानकर विभाजित की जाएगी। जब हक़दार वाले ग़ुलाम का हिस्सा ज्ञात हो जाए, तो उतनी राशि क्रेता विक्रेता से वापस ले ले; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि एक ग़ुलाम दूसरे के हाथ इस शर्त पर बेचा गया कि "इसमें कोई दोष नहीं है," लेकिन एक विशिष्ट दोष से उसने मुक्ति (बरायत) ले ली, और ग्राहक ने उसी शर्त पर खरीदकर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसमें दो दोष पाए गए और किसी कारण से उसे वापस करना संभव न रहा, तो उस ग़ुलाम की सही-सलामत कीमत के हिसाब से जिस दोष का नुकसान चाहे वापस ले ले। इसके विपरीत यदि विक्रेता ने शुरू में यह न कहा होता कि "इसमें कोई दोष नहीं है," क्योंकि ऐसी स्थिति में उस ग़ुलाम

की कीमत दूसरे दोष के साथ लगाकर उसके हिसाब से दोष के नुकसान का मुआवज़ा वापस ले सकता है। यदि दो ग़ुलाम इस शर्त पर खरीदे कि विक्रेता एक ग़ुलाम के हर दोष से मुक्त है और दोनों पर कब्ज़ा कर लिया, फिर एक में कई दोष पाए, तो उसे वापस करने का अधिकार नहीं होगा। फिर यदि इसके बाद दूसरे का कोई हक़दार निकल आए, तो क्रेता कीमत का वह हिस्सा वापस ले लेगा। अतः दोनों को निर्दोष मानकर कीमत उन पर विभाजित की जाएगी। और यदि दोनों को इस शर्त पर खरीदा कि विक्रेता एक के सिर के तीन ज़ख़्मों से मुक्त है, फिर क्रेता ने एक के सिर में तीन ज़ख़्म पाए और दूसरे का कोई हक़दार निकल आया, तो हक़दार वाला ग़ुलाम निर्दोष और दूसरे को तीन ज़ख़्मों के साथ मानकर कीमत विभाजित की जाएगी और हक़दार का हिस्सा ग्राहक विक्रेता से वापस ले ले; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने एक ग़ुलाम खरीदा और कोई व्यक्ति ग्राहक को दोष के हिस्से के बराबर कीमत वापस करने का ज़मानतदार (गारंटर) बना, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ ने फरमाया है कि यह जायज़ (वैध) है। ☆

'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि किसी ने दूसरे से एक ग़ुलाम खरीदा और तीसरा व्यक्ति उसके दोषों के लिए ग्राहक का ज़मानतदार बन गया, फिर ग्राहक ने उसमें कुछ दोष पाकर उसे वापस कर दिया, तो इमाम हनीफ़ा के क़यास (तर्क) में ज़मानतदार पर ज़िम्मेदारी नहीं होगी क्योंकि यह ज़िम्मेदारी विक्रेता (ओहदेदार) पर है। परन्तु इमाम अबू यूसुफ़ ने फरमाया कि वह दोषों का ज़मानतदार है और यह 'ज़मान-ए-दरक' (शीर्षक की गारंटी) के समान है...

1. अर्थात् बिक्री की ज़िम्मेदारी विक्रेता पर है, वही उसका उत्तरदायी होगा, ज़मानतदार नहीं। और स्पष्ट रहे कि 'ज़मान-ए-दरक' का अर्थ यह है कि कोई व्यक्ति ग्राहक के लिए ज़मानत दे कि बिक्री के बाद जो भी समस्या (कानूनी दावा आदि) उत्पन्न होगी, मैं उसका ज़िम्मेदार हूँ।

ایک کو چاہے واپس کر دے پس اگر اس نے اس غلام کے واپس کرنے کا قصد کیا کہ جس پر عیب جان کے قبضہ کیا تھا اور بائع نے کہا کہ تو اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے کیونکہ تو نے اس کا عیب جان کر اس پر قبضہ کیا پس تو اس کے عیب پر راضی ہو چکا ہے تو بائع کے کلام پر التفات نہ کیا جائے گا اور اگر اس نے دونوں کا عیب جان کر پھر دونوں پر قبضہ کیا یا ایک پر قبضہ کیا تو ایسا قبضہ دونوں کے اختیار کرنے میں شمار ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک چیز اس شرط پر فروخت کی کہ میں ہر ایک عیب سے بری ہوں تو ایسا کہنا اس غلام کے اندر عیب ہونے کا اقرار کرنا نہیں ہے بخلاف اس صورت کے کہ اگر اس نے ایک یا دو عیبوں سے بریت کی شرط لگائی تو یہ بریت اس عیب کے موجود ہونے کے اقرار میں شمار ہے اور بیان اس کا یہ ہے کہ اگر کسی نے دو غلام اس شرط پر فروخت کیے کہ بائع اس خاص غلام کے ہر عیب سے بری ہے اور دونوں مشتری کو سپرد کر دیے پھر ایک کا کوئی شخص حقدار پیدا ہوا اور مشتری نے دوسرے میں عیب پایا تو مشتری کو دوسرا معیب دار اپنے حصہ ثمن کے عوض لازم ہو گا پس دونوں غلاموں کو صحیح و سالم مان کر ثمن ان دونوں پر تقسیم کیا جائے گا پس جو غلام کہ حقدار نے لے لیا ہے جب اس کا حصہ معلوم ہو جائے تو اس قدر مشتری بائع سے واپس کرے گا اور اگر دو غلام ایک ہی ثمن میں اس شرط پر فروخت کیے کہ بائع اس خاص غلام کے ایک عیب سے بری ہے پھر دونوں میں سے ایک غلام کا کوئی شخص حقدار نکلا پھر مشتری نے اس غلام میں کہ جس کے ایک عیب سے براءت ہو چکی ہے ایک عیب پایا تو ثمن دونوں پر تقسیم کیا جائے گا اس طرح کہ جو غلام حق دار کو کیا اس کی قیمت صحیح و سالم کی اور دوسرے کی قیمت مع ایک عیب کے دونوں قیمتوں پر ثمن تقسیم کیا جائے پس جب اس غلام کا

حصہ معلوم ہو جائے جو حق دار نے لیا ہے تو اس قدر مشتری بائع سے واپس کر لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک غلام دوسرے کے ہاتھ اس شرط پر فروخت کیا کہ اس میں کوئی عیب نہیں ہے لیکن ایک عیب سے اس نے بریت کر لی اور مشتری نے اسی شرط پر خرید کر قبضہ کر لیا پھر اس میں دو عیب پائے اور کسی سبب سے اس کا واپس کرنا ممکن نہ رہا تو اس غلام کے صحیح وسالم قیمت کے حساب سے جس عیب کا نقصان چاہے واپس کر لے بخلاف اس صورت کے کہ اگر بائع نے ابتداء کلام میں یہ نہ کہا تھا کہ اس میں کوئی عیب نہیں ہے کیونکہ ایسی صورت میں اس غلام کو دوسرے عیب کے ساتھ قیمت لگا کر اس کے حساب سے جس عیب کا نقصان چاہے واپس کر لے اور اگر دو غلام اس شرط پر خریدے کہ بائع ایک غلام کے ہر عیب سے بری ہے اور دونوں پر قبضہ کر لیا پھر ایک میں چند عیب پائے تو اس کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا پس اگر اس کے بعد دوسرے کا کوئی شخص حقدار نکلے تو اس کا حصہ ثمن مشتری واپس کر لے گا پس دونوں کو بے عیب مان کر ثمن ان پر تقسیم کیا جائے گا اور اگر دونوں کو اس شرط پر خریدا کہ بائع ایک کے سر کے تین زخموں سے بری ہے پھر مشتری نے ایک کے سر میں تین زخم پائے اور دوسرے کا کوئی مستحق ہوا پس مستحق غلام بے عیب اور دوسرے پر تین زخموں کے ساتھ ثمن دونوں پر تقسیم کیا جائے اور مستحق کا حصہ مشتری بائع سے واپس کر لے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام خریدا اور مشتری کو بقدر حصہ عیب کے ثمن واپس دینے کا کوئی شخص ضامن ہوا تو امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا ہے کہ یہ جائز ہے ✯

نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ کسی نے دوسرے سے ایک غلام خریدا اور تیسرا شخص اس کے عیبوں کا مشتری کے لیے ضامن ہو گیا پھر مشتری نے اس میں کچھ عیب پا کر واپس کر دیا تو امام حنیفہؒ کے قیاس میں ضامن پر ضمانت نہ ہو گی اور یہ عہدہ ۱؎ پر ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ وہ عیبوں کا ضامن ہے اور یہ مثل ضمانت درک کے ہے استحقاق میں اور اسی طرح اگر مشتری

۱؎ یعنی بیع کا عہدہ بائع پر ہے وہی اس کا عہدہ دار ہو گا نہ ضامن اور واضح ہو کہ ضمان درک کے یہ معنی ہیں کہ کوئی شخص مشتری کے واسطے ضامن ہو کہ جو حادثہ بعد بیع کے بیع میں پیدا ہو گا اس میں ضامن ہوں ۱۲۔

...for whose sake someone stood as a guarantor against the possibility of [the slave] being stolen or being a free person. Then, if the buyer finds him to be a free person or stolen, he shall take the guarantee [payment] from the guarantor. Similarly, if someone guarantees against blindness or insanity, and the buyer finds him so, he shall take his price back from the guarantor. If the slave dies while in the buyer's possession before being returned, and the Qadi (judge) orders the seller to pay for the loss caused by the defect, the buyer has the option to take it from the guarantor. It is written in 'Zakhira' that if someone bought a slave and another person became a guarantor to return a portion of the price proportionate to the defect to the buyer, Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf said that this is permissible. Thus, if he finds a defect in him, he should return him to the seller; he will have the option to take back the price proportionate to the defect from the guarantor, just as he could take it back from the seller. This is recorded in 'Fatawa Qadi Khan'.

Section Nine: Regarding settlements (Sulh) concerning defects

Imam Muhammad has written in 'Kitab al-Asl' that if someone purchased a slave for one thousand dirhams, took possession of him, and paid the price, then found a defect in him, and the seller denied having sold him with that defect, then the seller wished to make a settlement such that the seller returns a few counted dirhams to the buyer immediately or within a certain period, this settlement is permissible. If the settlement for the defect was made for one dinar, and if this dinar was paid before parting ways, then the settlement is valid; if they parted before payment, the settlement becomes void. If the buyer sold the slave and took the cash price, then became aware of a defect in him and his seller made a settlement for a few dirhams for that defect, it is not permissible. Then, if the slave died while with the second buyer and he took the loss for the defect from his seller, and then the second seller made a settlement of some sort with his seller, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), the settlement is void, and according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is correct. If the price consists of un-specified measurable or weighable items, and the measurement or weight is specified and both take possession, then the buyer finds a defect in the slave and settles with the seller, if the settlement occurs for a certain amount of the same genus as the price, then this is considered fulfillment (istifa'), not substitution (istibdal); thus the settlement will be valid whether the payment is immediate or deferred, regardless of whether the price is present with the buyer or has been destroyed. If the settlement is for something

other than the genus of the price, then it is an exchange (mu'awadah); where the parting occurs between a physical object and a debt (iftiraq az 'ayn bi-dayn), it is permissible, and where the parting occurs between two debts (iftiraq az dayn bi-dayn), it is not permissible. If the price consists of specified measurable or weighable items and both take possession, and then a settlement is reached for some price of its genus, whether it is deferred or cash, it is permissible provided that what was taken in exchange for the slave has been destroyed. If it has not been destroyed but remains exactly as it was, then a settlement for a portion of the deferred price of that genus is not permissible; it is permissible in the case of immediate payment provided that he pays before parting or it is specified; this is written in 'al-Muhit'. The disappearance of the defect renders the settlement void; therefore, whatever was taken from the seller in exchange for it, or what the seller reduced from the price, he [must return] to him...

---

1. Meaning, "this slave is not stolen or a free person, I am the guarantor for this."
2. It should be clear that in settling regarding a defect, either the seller will deny the defect or admit it, and the price will either be unspecified, i.e., a debt such as dirhams and dinars and unspecified measurable and weighable goods, or the price will be specified such as specified measurable and weighable goods, etc. The settlement occurs either while the price is present or after it has been destroyed, and likewise on the part of the price, and the settlement substitute (badal al-sulh) may be cash, credit, or deferred. Whether possession of the settlement substitute took place before or after parting, and whether the settlement was reached upon returning part of the price, i.e., reducing it, or on another thing, whether cash, genus, or deferred. The scenarios and issues arising from the mutual mixture of these reasons are mentioned in this section, and the translator has provided a warning up to this point. It is believed that it will now be very easy to understand the issues, and the clues and terms that the translator has placed will also enlighten the intelligent reader. And Allah is the Granter of Success.

...के लिए किसी व्यक्ति ने उसके चोरी के होने या स्वतंत्र होने की गारंटी दी, फिर खरीदार ने उसे स्वतंत्र पाया या चोरी का पाया, तो वह ज़मानत देने वाले (गारंटर) से हर्जाना लेगा। इसी तरह, यदि किसी व्यक्ति ने उसके अंधे या पागल होने की गारंटी दी, फिर खरीदार ने उसे वैसा ही पाया, तो वह ज़मानत देने वाले से अपनी कीमत ले लेगा। और यदि गुलाम खरीदार के पास लौटने से पहले मर गया और काज़ी (न्यायाधीश) ने विक्रेता को दोष का नुकसान चुकाने का आदेश दिया, तो खरीदार को अधिकार होगा कि वह ज़मानत देने वाले से ले ले। 'जखिरा' में लिखा है कि यदि किसी ने एक गुलाम खरीदा और कोई व्यक्ति खरीदार को दोष के अनुपात में कीमत वापस करने का ज़मानतदार बना, तो इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया है कि यह वैध है। यदि वह इसमें कोई दोष पाता है, तो उसे विक्रेता को वापस कर दे, उसे अधिकार होगा कि दोष के अनुपात में कीमत ज़मानत देने वाले से वापस ले ले, जैसा कि वह विक्रेता से ले सकता है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

नौवीं धारा: दोषों के निपटान (सुलह) के संबंध में

इमाम मोहम्मद ने 'किताब-उल-असल' में लिखा है कि यदि किसी ने एक हजार दिरहम में एक गुलाम खरीदा, उस पर कब्ज़ा कर लिया और उसकी कीमत चुका दी, फिर उसमें कोई दोष पाया और विक्रेता ने उसे उस दोष के साथ बेचने से इनकार किया, फिर विक्रेता ने इस बात पर समझौता करना चाहा कि विक्रेता खरीदार को कुछ गिने हुए दिरहम तुरंत या किसी अवधि के भीतर वापस कर दे, तो यह समझौता वैध है। और यदि दोष के बदले एक दीनार पर समझौता किया गया, और यदि इस दीनार का भुगतान अलग होने से पहले कर दिया गया, तो समझौता वैध है; यदि भुगतान से पहले अलग हो गए, तो समझौता अमान्य (बातिल) हो गया। और यदि खरीदार ने उस गुलाम को बेच दिया और नकद कीमत ले ली, फिर उसे उसके किसी दोष का पता चला और उसके विक्रेता ने उस दोष के बदले कुछ दिरहमों पर समझौता किया, तो यह वैध नहीं है। फिर यदि गुलाम दूसरे खरीदार के पास मर गया और उसने अपने विक्रेता से दोष का हर्जाना ले लिया, फिर दूसरे विक्रेता ने अपने विक्रेता से किसी प्रकार का समझौता किया, तो इमाम आज़म के अनुसार यह समझौता अमान्य है और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) के अनुसार यह सही है। और यदि कीमत मापने या तौलने वाली चीजों में से अनिश्चित हो और माप या तौल बता दी जाए और दोनों कब्ज़ा कर लें, फिर खरीदार गुलाम में कोई दोष पाए और विक्रेता से समझौता कर ले, तो यदि समझौता कीमत की ही श्रेणी (जिन्स) की कुछ राशि पर हो, तो यह वसूली (इस्तीफ़ा) है, प्रतिस्थापन (इस्तबदाल) नहीं

है; अतः समझौता वैध होगा, चाहे भुगतान तुरंत तय हो या अवधि पर, चाहे कीमत खरीदार के पास मौजूद हो या नष्ट हो गई हो। और यदि कीमत की श्रेणी के विपरीत किसी चीज़ पर समझौता हो, तो यह विनिमय (मुआवज़ा) है; जहाँ मुद्रा का वस्तु से विनिमय (इफ़्तिराक अज़ ऐन बदैन) पाया जाए वहाँ वैध है, और जहाँ ऋण का ऋण से विनिमय (इफ़्तिराक अज़ दैन बदैन) हो वहाँ वैध नहीं है। और यदि कीमत मापने या तौलने वाली चीजों में से निश्चित हो और दोनों कब्ज़ा कर लें, और फिर उसकी श्रेणी की कुछ कीमत पर समझौता हो, तो चाहे वह मियादी (किस्तवार) हो या नकद, वैध है बशर्ते कि जो कुछ गुलाम के बदले लिया गया है वह नष्ट हो चुका हो। और यदि वह नष्ट न हुआ हो बल्कि वैसा ही बचा हो, तो उस श्रेणी की कुछ मियादी कीमत पर समझौता वैध नहीं है, और तुरंत भुगतान की स्थिति में वैध है बशर्ते कि अलग होने से पहले भुगतान कर दे या वह निश्चित हो; यह 'मुहीत' में लिखा है। दोष का दूर हो जाना समझौते को अमान्य कर देता है; अतः जो कुछ विक्रेता से उसके बदले लिया गया है या विक्रेता ने कीमत में से जो कम किया है, वह उसे...

---

1. अर्थात यह गुलाम चोरी का या स्वतंत्र नहीं है, मैं इसका ज़मानतदार हूँ।
2. स्पष्ट हो कि दोष से समझौता करने में या तो विक्रेता दोष से इनकार करेगा या स्वीकार करेगा, और कीमत या तो अनिश्चित यानी ऋण होगी जैसे दिरहम व दीनार और माप व तौल वाली अनिश्चित वस्तुएं या कीमत निश्चित होगी जैसे माप व तौल वाली निश्चित वस्तुएं आदि। समझौता या तो कीमत के मौजूद होने की स्थिति में होता है या उसके नष्ट होने के बाद, और इसी तरह कीमत की ओर से, और समझौते का बदल (मुआवज़ा) नकद या उधार या मियादी हो सकता है। समझौते के बदल पर कब्ज़ा अलग होने से पहले हुआ या बाद में, और समझौता कीमत के कुछ हिस्से को वापस करने पर ठहरा यानी कम कर देने पर, या दूसरी चीज़ पर चाहे नकद हो या श्रेणी या मियादी। इन कारणों के आपसी मेल की स्थितियाँ और मसले इस अध्याय में वर्णित हैं, और अनुवादक ने यहाँ तक चेतावनी दे दी है। विश्वास है कि अब मसलों को समझने में बहुत आसानी होगी और जो संकेत व शब्द अनुवादक ने रखे हैं, उनसे भी समझदार व्यक्ति को जानकारी होगी। वल्लाह-उल-मुवफ़्फ़िक़।

کے واسطے کسی شخص نے چرایا ہوا ہونے اور آزاد ہونے کی ضمانت لے لی پھر مشتری نے اس کو آزاد پایا یا چرایا ہوا پایا تو ضامن سے ضمانت لے گا۔ اور اسی طرح اگر کسی شخص نے اندھے یا مجنون ہونے کی ضمانت کی پھر مشتری نے اس کو ایسا ہی پایا تو ضامن سے اپنا ثمن لے لے گا اور اگر غلام مشتری کے پاس واپس کرنے سے پہلے مر گیا اور بائع پر نقصانِ عیب ادا کرنے کا قاضی نے حکم دیا تو مشتری کو اختیار ہوگا کہ ضامن سے لے لے یذخیرہ میں لکھا ہے کسی نے ایک غلام خریدا اور مشتری کو بقد رحصہ عیب کے ثمن واپس دینے کا کوئی شخص ضامن ہوا تو امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف نے فرمایا ہے کہ یہ جائز ہے پس اگر اس میں کوئی عیب پائے تو بائع کو واپس کرے کہ اس کو اختیار ہوگا کہ بقد رحصہ عیب کے ثمن ضامن سے واپس کرے جیسا کہ بائع سے واپس کرسکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

فصلِ نہم: عیبوں سے صلح کرنے کے بیان میں

امام محمد نے کتاب الاصل میں لکھا ہے کہ اگر کوئی غلام ایک ہزار درہم کو خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا اور اس کا ثمن ادا کردیا پھر اس میں کوئی عیب پایا اور بائع نے اس عیب داری کے ساتھ فروخت کرنے سے انکار کیا پھر بائع نے اس بات پر صلح کرنی چاہی کہ بائع مشتری کو چند درہم شمردہ فی الحال یا کسی میعاد تک واپس دے دے تو یہ صلح جائز ہے اور اگر عیب سے ایک دینار پر صلح کی پس اگر اس دینار کو جدا ہونے سے پہلے ادا کر دیا تو صلح جائز ہے اور ادا کرنے سے پہلے جدا ہو گئے تو صلح باطل ہو گئی اور اگر مشتری نے اس غلام کو فروخت کردیا اور ثمن نقد لے لیا پھر اس کے کسی عیب پر مطلع ہوا اور اس کے بائع نے اس عیب سے چند

درہموں پر صلح کی تو جائز نہیں ہے پس اگر غلام دوسرے مشتری کے پاس مر گیا اور اس نے اپنے بائع سے نقصانِ عیب لے لیا پھر دوسرے بائع نے اپنے بائع سے کسی طرح صلح کی تو امام اعظم کے نزدیک صلح باطل ہے اور صاحبین کے نزدیک صحیح ہے اور اگر ثمن ناپ یا تول کی چیزوں میں سے غیر معین ہو اور ناپ یا تول بیان کردی جائے اور دونوں قبضہ کر لیں پھر مشتری غلام میں کوئی عیب پائے اور بائع سے صلح کرلے پس اگر صلح ثمن کی جنس سے کسی قدر ثمن پر واقع ہو تو یہ استیفاء ہے استبدال نہیں ہے پس صلح جائز ہوگی خواہ فی الحال ادا کرنا ٹھہرے یا میعاد پر ادا کرنا ٹھہرے جائز ہے خواہ ثمن اپنے مشتری کے پاس موجود ہو یا تلف ہو گیا ہو اور اگر ثمن کی جنس سے خلاف کسی چیز پر صلح ہو تو یہ معاوضہ ہے پس جہاں افتراق از عین بدین پایا جائے جائز ہے اور جس موقع پر افتراق از دین بدین ہو وہاں جائز نہیں ہے اور اگر ثمن ناپ یا تول کی چیزوں میں سے معین ہو اور دونوں قبضہ کر لیں اور پھر کسی قدر ثمن پر اس کی جنس سے صلح واقع ہو تو خواہ میعادی ہو یا نقد ہو جائز ہے بشرطیکہ جو کچھ غلام کے عوض لیا ہے وہ تلف ہو چکا ہو اور اگر وہ تلف نہ ہوا ہو بلکہ بعینہ باقی ہو تو اس جنس کے بعض ثمن میعادی پر صلح جائز نہیں ہے اور فی الحال ادا کرنے کی صورت میں جائز ہے بشرطیکہ جدا ہونے سے پہلے ادا کردے یا وہ معین ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔ عیب کا جاتا رہنا صلح کو باطل کر دیتا ہے پس جو کچھ بائع سے اس کے بدلے لیا ہے یا بائع نے ثمن سے کم کر دیا ہے وہ اس کو

---

۱ یعنی یہ غلام مسروقہ یا آزاد نہیں ہے اس کا میں ضامن ہوں ۱۲۔ ۲ واضح ہو کہ عیب سے صلح کرنے میں یا تو بائع عیب سے منکر ہوگا یا مقر ہوگا اور ثمن یا غیر معین یعنی دین ہوگا جیسے درہم و دینار اور کیل وموزون غیر معین یا ثمن معین ہوگا جیسے کیل و موزون معین وغیرہ اور صلح یا ثمن کے موجود ہونے کی صورت میں واقع ہوتی یا بعد تلف ہونے کے واقع ہوئی اور علی ہذا القیاس ثمن کی جانب سے اور بدلِ صلح نقد یا ادھار یا میعادی اور افتراق بدلِ صلح پر قبضہ

سے پہلے ہوا یا بعد اور صلح یا ثمن کے بعض حصہ کے واپس کرنے پر ٹھہری یعنی کم کر دینے پر یا دوسری چیز خواہ نقد یا جنس یا میعادی ٹھہری اور انہیں وجوہ کے باہم اختلاط کی صورتیں و مسائل اس فصل میں مذکور ہیں اور مترجم نے یہاں تک تنبیہ کر دی ہے یقین ہے کہ اب مسائل کے سمجھنے میں بہت آسانی ہو اور قیو و الفاظ جو مترجم نے مری رکھے ہیں اس سے بھی سمجھ دار کو آگاہی ہوگی واللہ الموفق ۱۲۔

Fatawa Alamgiriya ..... Volume ② 321 Book of Sales (Kitab al-Buyu)

He shall return it when it disappears from his ownership, and if it disappears after leaving his ownership, he shall not return it. If, after purchasing, he settles for all defects for one Dirham, it is permissible even if no defect was found in it. If he said, "I have bought all defects from you," it is not permissible; this is written in Fath al-Qadir. If the buyer caused a defect in the eye of a slave girl and the seller settled by giving something for her eye, it is permissible even if the defect was not mentioned, and mentioning the site of the defect is considered equivalent to mentioning the defect; this is written in al-Muhit. If the buyer found a defect in a slave and both settled on the condition that each would reduce his tenth share, and someone else (a stranger) for someone other than what was reduced and the stranger agreed to it, it is permissible. The buyer's reduction is permissible, but the seller's reduction is not. If the buyer had a cloth washed and then found it torn, and the buyer said, "I do not know if it happened at the washerman's place or at the seller's," then they settled such that the washerman gives one Dirham and the seller and buyer accept the cloth, it is permissible. Similarly, if they agreed that the washerman gives one Dirham and the buyer and seller accept it, it is also permissible. Some jurists have said this is wrong, and the meaning is that the washerman first gives one Dirham to the buyer, then the buyer gives it to the seller; this is written in Fath al-Qadir. It is mentioned in Fatawa Fazli that if someone bought a slave girl and found a defect in her, and both settled that the seller pays a certain amount of Dirhams and the buyer takes the slave girl, the settlement is permissible. If both settled such that the buyer pays a certain amount of Dirhams and the seller takes back the slave girl, it is not permissible. But if the buyer, after paying her full price, sells her back to the seller for a lesser price, it is permissible; this is written in al-Zakheerah, and similar is in Fatawa Qazi Khan.

Someone bought a cloth and had it cut for a shirt but had not yet sewn it when he found a defect in it, and the seller admitted that this defect occurred with him. Then the seller settled by saying, "I will take this cloth, and the buyer should take less than the price from me." This is permissible, and the amount remaining with the seller from the price will be counted against the loss caused by the buyer cutting the cloth; this is written in al-Muhit. It is written in Kitab al-Asl that someone bought a slave girl for fifty Dinars, took possession of her, and then caused some defect in her. Then both settled on the condition that the seller takes back the slave girl and returns forty-nine Dinars to the buyer. This settlement is permissible. Regarding the one

Dinar that the seller took, it will be considered: if the seller admitted that the defect was with him, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, that Dinar will not be lawful for him, and it is obligatory to return it to the buyer. According to the analogy of Imam Abu Yusuf, it is not obligatory to return it. If the seller denied that the defect was with him, then if the defect is such that its like cannot occur [1], the ruling is the same. If it is a defect whose like can occur, then by consensus, this Dinar is lawful for the seller. If the seller neither admitted nor denied but remained silent, silence and denial have the same ruling; this is written in al-Zakheerah.

Someone bought a slave and found a defect in him before taking possession, and the seller settled for this defect with a slave girl; then the slave girl will be counted as an addition to the sold item [2].

If the seller took a cloth from the buyer on the condition that he agrees to take back the slave girl and returns the full price to the buyer, then this case and keeping one Dinar are the same. And if instead of cloth there are some Dirhams, then if possession of these Dirhams is taken in the same sitting...

Footnotes: 1. Meaning, take it after paying what remains of the price after the reduction. 2. Like an extra finger.

वह इसे वापस कर देगा जब वह उसके स्वामित्व से निकल जाए, और यदि वह उसके स्वामित्व से निकलने के बाद समाप्त हो जाए, तो वह इसे वापस नहीं करेगा। यदि खरीदने के बाद उसने एक दिरहम पर सभी दोषों के लिए समझौता कर लिया, तो यह जायज़ है चाहे उसमें कोई दोष न मिला हो। यदि उसने कहा, "मैंने तुझसे सभी दोष खरीद लिए हैं," तो यह जायज़ नहीं है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि खरीदार ने दासी की आँख में कोई दोष पैदा कर दिया और विक्रेता ने उसकी आँख के बदले कुछ देकर समझौता कर लिया, तो यह जायज़ है चाहे दोष का ज़िक्र न किया गया हो, और दोष के स्थान का ज़िक्र करना दोष के ज़िक्र के समान माना गया है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि खरीदार ने गुलाम में कोई दोष पाया और दोनों ने इस शर्त पर समझौता किया कि हर कोई अपना दसवाँ हिस्सा कम करे, और किसी अजनबी ने कम किए हुए के अलावा किसी और के लिए हिस्सा कम किया और अजनबी उस पर राज़ी हो गया, तो जायज़ है। खरीदार का कम करना जायज़ है, विक्रेता का जायज़ नहीं है। यदि खरीदार ने कपड़ा धुलवाया फिर उसे फटा हुआ पाया और खरीदार ने कहा, "मुझे नहीं मालूम कि यह धोबी के यहाँ फटा या विक्रेता के यहाँ," फिर उन्होंने इस तरह समझौता कर लिया कि धोबी एक दिरहम दे और विक्रेता और खरीदार उस कपड़े को स्वीकार कर लें, तो जायज़ है। इसी तरह यदि वे इस बात पर सहमत हुए कि धोबी एक दिरहम दे और खरीदार और विक्रेता उसे स्वीकार करें, तो भी जायज़ है। कुछ फुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने कहा है कि यह गलत है, और इसका अर्थ यह है कि धोबी पहले एक दिरहम खरीदार को दे, फिर खरीदार उसे विक्रेता को दे; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। 'फ़तावा फ़ज़ली' में उल्लेख है कि यदि किसी ने एक दासी खरीदी और उसमें कोई दोष पाया, और दोनों ने इस पर समझौता किया कि विक्रेता इतने दिरहम अदा करे और दासी खरीदार ले ले, तो समझौता जायज़ है। यदि दोनों ने इस तरह समझौता किया कि खरीदार इतने दिरहम अदा कर दे और दासी विक्रेता ले ले, तो यह जायज़ नहीं है। लेकिन यदि खरीदार दासी की पूरी कीमत अदा करने के बाद उसे कम कीमत पर विक्रेता के हाथ बेच दे, तो जायज़ है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है, और ऐसा ही 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है।

किसी ने एक कपड़ा खरीदा और उसकी कमीज़ कटवाई और अभी उसे सिलाया नहीं था कि उसमें कोई दोष पाया और विक्रेता ने स्वीकार किया कि यह दोष मेरे पास का है। फिर विक्रेता ने इस तरह समझौता किया कि मैं इस कपड़े को लिए लेता हूँ और खरीदार मुझसे कीमत में से कम ले ले। तो यह जायज़ है, और विक्रेता के पास जो कीमत रह गई उसे खरीदार द्वारा कपड़ा काटने से हुए नुकसान

के बदले गिना जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। 'किताब अल-अस्ल' में लिखा है कि किसी व्यक्ति ने एक दासी पचास दीनार में खरीदी, उस पर कब्ज़ा कर लिया और फिर उसमें कुछ दोष पैदा कर दिया। फिर दोनों ने इस शर्त पर समझौता किया कि विक्रेता दासी वापस ले ले और खरीदार को उनचास दीनार लौटा दे। तो समझौता करना जायज़ है। और जो एक दीनार विक्रेता ने ले लिया, उसके बारे में यह देखा जाएगा कि यदि विक्रेता यह स्वीकार करता था कि यह दोष उसके यहाँ का है, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के नज़दीक वह दीनार उसके लिए हलाल (वैध) नहीं होगा और उसे खरीदार को वापस करना वाजिब (अनिवार्य) है। और इमाम अबू यूसुफ़ के क़यास (अनुमान) पर वापस करना वाजिब नहीं है। और यदि विक्रेता इस बात से मुकर गया कि यह दोष उसके यहाँ का है, तो यदि दोष ऐसा है जिसका जैसा दूसरा पैदा नहीं हो सकता [1], तो भी यही हुक्म है। और यदि ऐसा दोष हो जिसका जैसा दूसरा पैदा हो सकता है, तो सर्वसम्मति से यह दीनार विक्रेता के लिए हलाल है। और यदि विक्रेता ने न तो इकरार किया और न ही इनकार किया बल्कि चुप रहा, तो चुप रहने और इनकार करने दोनों का हुक्म एक ही है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

किसी ने एक गुलाम खरीदा और उसमें कब्ज़े से पहले कोई दोष पाया और विक्रेता ने इस दोष के बदले एक दासी पर समझौता किया, तो दासी बेची गई चीज़ (मबी'अ) की बढ़ोतरी में गिनी जाएगी ☆ [2]

यदि विक्रेता ने खरीदार से एक कपड़ा लिया इस शर्त पर कि वह दासी को वापस लेना स्वीकार करे और खरीदार को पूरी कीमत लौटा दे, तो यह स्थिति और एक दीनार बाकी रखना दोनों बराबर हैं। और यदि कपड़े के बजाय कुछ दिरहम हों, फिर यदि उसी मजलिस (बैठक) में उन दिरहमों पर कब्ज़ा हो गया...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. यानी घटाने के बाद जो कीमत बाकी रही वह देकर ले ले। 2. जैसे अतिरिक्त उंगली।

واپس کر دے گا جبکہ اس کی ملک میں زائل ہو جائے اور اگر اس کی ملک سے نکل جانے کے بعد زائل ہو تو واپس نہ کرے گا اور اگر خریدنے کے بعد کل عیب سے ایک درہم پر صلح کی تو جائز ہے اگر چہ اس میں کوئی عیب نہ پایا ہو اور اگر کہا کہ میں نے تجھ سے تمام عیب خرید لیے تو جائز نہیں ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے باندی کی آنکھ میں عیب لگایا اور بائع نے اس کی آنکھ پر کچھ دے کر صلح کر لی تو جائز ہے اگرچہ عیب کا ذکر نہ کیا اور محل عیب کا ذکر کرنا بمنزلہ عیب کے ذکر کے شمار کیا گیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے غلام میں کوئی عیب پایا اور دونوں نے اس شرط پر صلح کی کہ ہر ایک اپنا دسواں حصہ گھٹائے اور کوئی اجنبی بعض گھٹائے ہوئے کے ماسوائے کے لیے اور اجنبی اس پر راضی ہو گیا تو جائز ہے اور مشتری کا گھٹانا جائز ہے بائع کا جائز نہیں ہے اور اگر مشتری نے کپڑا دھلوایا پھر وہ پھٹا ہوا پایا اور مشتری نے کہا کہ مجھے نہیں معلوم کہ وہ دھوبی کے پاس کا ہے یا بائع کے پاس کا پھر باہم اس طرح صلح کر لی کہ ایک درہم دھوبی دے اور ایک درہم بائع اور مشتری اس کپڑے کو قبول کرلے تو جائز ہے اور اسی طرح اگر باہم اس بات پر صلح قرار پائی کہ ایک درہم دھوبی دے اور ایک درہم مشتری اور بائع اس کو قبول کرے تو بھی جائز ہے بعض فقہا نے فرمایا ہے کہ یہ غلط ہے اور مراد یہ ہے کہ دھوبی پہلے ایک درہم مشتری کو دے پھر مشتری اس کو بائع کو دے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور فتاویٰ فضلی میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے ایک باندی خریدی اور اس میں کوئی عیب پایا اور دونوں نے اس پر صلح کی کہ بائع اس قدر درہم ادا کرے اور باندی کو مشتری لے لے تو صلح جائز ہے اور اگر دونوں نے اس طرح صلح کی کہ مشتری اس قدر درہم ادا کر دے اور باندی کو بائع لے لے تو جائز نہیں ہے لیکن اگر مشتری اس باندی کو اس کا پورا ثمن

ادا کرنے کے بعد اس سے کم ثمن پر بائع کے ہاتھ فروخت کر دے تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور ایسا ہی فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

کسی نے ایک کپڑا خرید کر اس کی قمیص قطع کرائی اور ہنوز نہیں سلایا تھا کہ اس میں کوئی عیب پایا اور بائع نے اقرار کیا کہ یہ عیب میرے پاس کا ہے پھر بائع نے اس طور پر صلح کی کہ میں اس کپڑے کو لیے لیتا ہوں اور ثمن میں سے مشتری مجھ سے کم لے تو یہ جائز ہے اور ثمن سے جس قدر بائع کے پاس رہ گیا وہ بمقابلہ اس نقصان کے شمار کیا جائے گا جو مشتری نے کپڑے کے قطع کرانے میں کر دیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کتاب الاصل میں لکھا ہے کہ کسی شخص نے ایک باندی پچاس دینار کو خریدی اس پر قبضہ کر لیا اور پھر اس میں کچھ عیب لگایا اور دونوں نے اس شرط پر صلح کی کہ باندی کو بائع لے لے اور مشتری کو انچاس دینار واپس کرے تو صلح کرنا جائز ہے اور ایک دینار جو بائع نے لے لیا اس میں لحاظ کیا جائے گا کہ اگر بائع یہ اقرار کرتا تھا کہ یہ عیب اس کے پاس کا ہے تو امام ابو حنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک وہ دینار اس کو حلال نہ ہو گا اور مشتری کو واپس کر دینا واجب ہے اور امام ابو یوسفؒ کے قیاس پر واپس کرنا واجب نہیں ہے اور اگر بائع اس بات سے منکر تھا کہ یہ عیب اس کے پاس کا ہے پس اگر وہ عیب ایسا ہے کہ اس کا مثل نہیں 1 پیدا ہو سکتا ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ایسا عیب ہو کہ اس کا مثل پیدا ہو سکتا ہے تو بالاتفاق یہ دینار بائع کو حلال ہے اور اگر بائع نے اقرار کیا اور نہ انکار کیا بلکہ چپ رہا تو چپ رہنا اور انکار کرنا دونوں کا حکم ایک ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام خریدا اور اس میں قبضہ سے پہلے کوئی عیب پایا اور بائع نے اس عیب سے ایک باندی پر صلح کی تو باندی مبیع کے ساتھ زیادتی میں شمار ہو گی ☆ 2

اگر بائع نے مشتری سے ایک کپڑا لیا اس شرط سے کہ وہ باندی پھیر لینا قبول کرے اور مشتری کو پورا ثمن واپس کر دے تو یہ صورت اور ایک دینار باقی رکھنا دونوں برابر ہیں اور اگر بجائے کپڑے کے کچھ درہم ہوں پس اگر اسی مجلس میں ان درہموں پر قبضہ ہو گیا 1 یعنی بعد گھٹانے کے جو ثمن باقی رہا وہ دے کر لے لے - 12- 2 جیسے زائد انگلی - 12-

---

Fatawa Alamgiriya ..... Volume (3) ..... 324 ..... Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...then also the same ruling applies. And if those dirhams were to be paid after a fixed term, it would not be permissible for some reason, because this is 'Bay' al-Sarf' (currency exchange). If instead of dirhams there was some foodstuff whose description was given and a period was set for its payment, and the situation was such that the seller denied the defect was from his side, and both parties took possession before separating, and the defect is such that a likeness can be produced, then this settlement (sulh) is permissible. If both parties separated before the price was paid, the foodstuff deal becomes void because this is a compensation of debt with debt. The dinars of the price will be distributed based on the value of a sound slave girl and her defective value. Whatever amount of the price corresponds to the slave girl, the buyer shall return it to him, and whatever corresponds to the loss, he shall keep. This is written in 'al-Mabsut'. If someone bought a male slave and found a defect in him before taking possession, and the seller reached a settlement for this defect with a slave girl, then the slave girl will be counted as an addition to the sold item. Thus, the price for which the male slave was bought will be divided between the value of the male slave and the slave girl, such that if a defect is found in one, he shall return the equivalent of its portion of the price. If this settlement occurred after the buyer took possession of the male slave, the slave girl would be considered in exchange for the defect, such that if a defect is found in the slave girl, he shall return the slave girl for the portion of the price that corresponds to the male slave's defect (1). This is written in 'Fatawa Qadi Khan'. In 'Nawadir Ibn Sama'ah', it is narrated from Imam Muhammad (RA) that someone bought a male slave from another person and found a defect in him before taking possession, and settled the defect by taking another male slave from the seller, and the buyer took possession of both. Then if a rightful claimant appeared for one of the two slaves, the portion of the price for the slave taken by the claimant shall be returned to the buyer, as if he had bought both slaves at once. If the buyer took possession of the slave and then found a defect and settled by taking another slave from the seller and paid the price, and then a claimant appeared for the bought slave, the settlement for the second slave becomes void. This is mentioned in 'al-Muhit' and similarly in 'Fatawa Qadi Khan'. If a settlement was made for a defect on the condition that the buyer would ride the seller's horse for a month for his needs, it is permissible. The jurists have stated that this means the condition was to ride the horse within the city; if the condition was to ride it outside the city, or if inside or outside was not mentioned and it was an

absolute settlement, it is not permissible. This is written in 'al-Dhakhirah'. If the sold item was taken from the buyer by a rightful claimant and he wanted to return the price to his seller, and the seller made a settlement for a small amount of wealth, then this seller has the right to get back the full price from his original seller. This is written in the chapters on 'Istihqaq' (claims of right) in 'Fatawa Sughra'. If a buyer claimed a defect in a slave girl and the seller denied it, then both reached a settlement for some amount of wealth on the condition that the buyer absolves the seller of this defect, and later it was found that the defect was not there or was there but she recovered from it, then the seller has the choice to take back from the buyer the wealth he gave in exchange for the settlement. This is written in 'Fatawa Sughra'. If a buyer claimed a defect of whiteness in the eye of a slave girl and reached a settlement with the seller for this defect on the condition that the buyer pays one dirham less, it is permissible. Subsequently, if the whiteness disappears, he shall return the dirham to the seller. Similarly, if he claimed a defect of pregnancy in the slave girl and settled with the seller for one dirham less, and then it became apparent that she was not pregnant, it is obligatory for the buyer to return the dirham. Likewise, if he bought a slave girl and found her to be in someone else's marriage and wanted to return her to the seller, and the seller gave some dirhams and reached a settlement, then the husband of the slave girl gave her 'Talaq al-Ba'in' (irrevocable divorce), it is obligatory for the buyer to give back those dirhams. This is written in 'al-Muhit'. If someone bought a cloth and had a shirt cut and sewn from it, and then after that, whether he sold it or not, until he became aware of some defect or a defect...

(1) His statement regarding 'compensation' etc., and the way to determine it is that the price should be divided between the sound value of the slave and the defective value. The amount of the difference is the portion for the defect, so this becomes the price of the slave girl. 12.

तब भी यही हुक्म है और अगर वे दिरहम मियादी (एक निश्चित अवधि में) अदा करने के थे तो किसी कारण से जायज़ न होगा क्योंकि यह 'बय-ए-सरफ़' (मुद्रा विनिमय) है और अगर दिरहम के बदले कुछ अनाज था जिसका वर्णन करके उसके भुगतान की अवधि तय की गई थी, और स्थिति यह थी कि विक्रेता इस बात से इनकार करता था कि यह दोष उसके पास का है, और दोनों ने अलग होने से पहले कब्ज़ा कर लिया और दोष ऐसा है जिसका विकल्प पैदा हो सकता है, तो यह सुलह जायज़ है। और अगर मूल्य अदा करने से पहले दोनों अलग हो गए तो अनाज (का सौदा) बातिल (अमान्य) हो गया क्योंकि यह ऋण का ऋण से मुआवज़ा है। और मूल्य के दीनार उस सही दासी की कीमत पर और उसकी दोषपूर्ण कीमत पर विभाजित किए जाएंगे, और जितना मूल्य दासी के बदले में आएगा उतना ग्राहक को वापस कर देगा और जो कुछ नुकसान के बदले में आए उसे रख लेगा, यह 'मबसूत' में लिखा है। किसी ने एक गुलाम खरीदा और कब्ज़ा करने से पहले उसमें कोई दोष पाया और विक्रेता ने उस दोष के बदले एक दासी पर सुलह की, तो दासी बेची गई वस्तु के साथ अधिकता में गिनी जाएगी। तो वह मूल्य जिससे गुलाम खरीदा गया है, वह गुलाम और दासी दोनों की कीमत पर विभाजित होगा यहाँ तक कि अगर एक में कोई दोष पाए तो उसके मूल्य के हिस्से के बदले वापस कर देगा। और अगर यह सुलह ग्राहक द्वारा गुलाम पर कब्ज़ा करने के बाद हुई, तो दासी दोष के बदले मानी जाएगी यहाँ तक कि अगर दासी में कोई दोष पाया गया तो मूल्य में से जो हिस्सा गुलाम के दोष के बदले १ है, उतने पर दासी वापस कर देगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाअ' में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि किसी ने दूसरे से एक गुलाम खरीदा और कब्ज़ा करने से पहले उसमें कोई दोष पाया और विक्रेता से दूसरा गुलाम लेकर दोष से सुलह कर ली और दोनों पर ग्राहक ने कब्ज़ा कर लिया, फिर दोनों गुलामों में से एक का कोई हकदार निकला, तो जो गुलाम हकदार ने लिया उसका मूल्य का हिस्सा ग्राहक वापस करेगा, मानो उसने दोनों गुलामों को एक बार खरीदा है। और अगर ग्राहक ने गुलाम पर कब्ज़ा कर लिया फिर उसमें कोई दोष पाया और विक्रेता से दूसरा गुलाम लेकर सुलह की और मूल्य अदा कर दिया, फिर खरीदे हुए गुलाम का कोई हकदार पैदा हुआ तो दूसरे गुलाम की सुलह बातिल हो जाएगी, यह 'मुहीत' में और ऐसा ही 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर एक महीने तक अपनी ज़रूरत के लिए विक्रेता के घोड़े पर सवार होने की शर्त पर दोष से सुलह की तो जायज़ है। और फ़ुकहा (विधिवेत्ताओं) ने फ़रमाया है कि इसका तात्पर्य यह है कि शहर के अंदर उसके घोड़े पर सवार होने की शर्त की हो, और अगर शहर से बाहर

सवार होने की शर्त की या शहर के अंदर या बाहर का उल्लेख न किया बल्कि सामान्य सुलह की तो जायज़ नहीं है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। ग्राहक के पास से बेची गई वस्तु किसी हकदार ने ले ली और उसने अपने विक्रेता से मूल्य वापस करना चाहा और उसके विक्रेता ने कुछ कम माल पर सुलह की, तो उस विक्रेता को अधिकार होगा कि वह अपने विक्रेता से पूरा मूल्य वापस ले ले, यह 'फ़तावा सुग़रा' के इस्तिहक़ाक़ (हकदारी) के मसलों में लिखा है। किसी ग्राहक ने दासी के अंदर दोष होने का दावा किया और विक्रेता ने उससे इनकार किया, फिर कुछ माल लेकर दोनों ने इस शर्त पर सुलह की कि ग्राहक विक्रेता को इस दोष से बरी (मुक्त) करे, फिर यह मालूम हुआ कि उस दासी में यह दोष न था या था लेकिन वह उस दोष से ठीक हो गई, तो विक्रेता को अधिकार है कि ग्राहक से वह माल जो उसने सुलह के बदले दिया है, वापस ले ले, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। अगर किसी ग्राहक ने दासी की आँख में सफेदी होने का दोष लगाया और विक्रेता के साथ इस दोष पर इस शर्त पर सुलह की कि ग्राहक उसे एक दिरहम कम दे, तो जायज़ है। फिर इसके बाद अगर सफेदी चली गई तो वह दिरहम विक्रेता को वापस कर देगा। और इसी तरह अगर दासी के गर्भवती होने का दोष लगाया और विक्रेता से इस शर्त पर सुलह की कि एक दिरहम कम दे, फिर ज़ाहिर हुआ कि वह गर्भवती न थी, तो ग्राहक पर वह दिरहम वापस करना वाजिब है। और इसी तरह अगर एक दासी खरीदी और उसे किसी के निकाह (विवाह) में पाया और विक्रेता को वापस देना चाहा, और विक्रेता ने कुछ दिरहम देकर उससे सुलह कर ली, फिर दासी के पति ने उसे तलाक-ए-बाइन (अटल तलाक) दे दी, तो ग्राहक को वे दिरहम देना वाजिब है, यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने एक कपड़ा खरीदा और उसकी कमीज़ कटवाई और उसे सिलवाया, फिर इसके बाद चाहे उसे बेचा या नहीं बेचा, यहाँ तक कि उसके किसी दोष का पता चला या दोष...

1. उनके शब्द 'एवज़' (मुआवज़ा) आदि और इसे जानने का तरीका यह है कि गुलाम की सही कीमत और दोषपूर्ण कीमत के आधार पर मूल्य विभाजित किया जाए। जितना अंतर हो वही दोष का हिस्सा है, तो यही दासी की कीमत होती है। १२।

تو بھی یہی حکم ہے اور اگر وہ درہم میعادی ادا کرنے کے تھے تو کسی وجہ سے جائز نہ ہوگا کیونکہ یہ بیع صرف ہے اور اگر بجائے درہم کے کچھ طعام تھا کہ جس کا وصف بیان کر کے اس کے ادا کرنے کی مدت قرار پائی تھی اور حال یہ کہ بائع اس بات سے انکار کرتا تھا کہ یہ عیب اس کے پاس کا ہے اور دونوں نے جدا ہونے سے پہلے قبضہ کر لیا اور عیب ایسا ہے کہ جس کا مثل پیدا ہو سکتا ہے تو یہ صلح جائز ہے اور اگر ثمن ادا کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو طعام باطل ہو گیا کیونکہ یہ معاوضہ دین کا دین سے ہے اور ثمن کے دینار اس باندی صحیح کی قیمت پر اور اس کی عیب دار قیمت پر تقسیم کیے جائیں گے اور جس قدر ثمن باندی کے مقابل آئے گا اس قدر مشتری کو واپس کر دے گا اور جو کچھ نقصان کے مقابل آئے وہ رکھ لے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام خریدا اور اس میں قبضہ سے پہلے کوئی عیب پایا اور بائع نے اس عیب سے ایک باندی پر صلح کی تو باندی مبیع کے ساتھ زیادتی میں شمار ہو گی تو وہ ثمن کہ جس سے غلام خریدا ہے وہ غلام اور باندی دونوں کی قیمت پر تقسیم ہوگا یہاں تک کہ اگر ایک میں کوئی عیب پائے تو اس کے حصہ ثمن کے عوض واپس کر دے گا اور اگر یہ صلح مشتری کے غلام پر قبضہ کرنے کے بعد واقع ہوئی تو باندی عیب کے بدلے شمار ہو گی یہاں تک کہ اگر باندی میں کوئی عیب پایا تو ثمن میں سے جو حصہ غلام کے عیب کے عوض ۱ ہے اس قدر پر باندی واپس کر دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ نوادر ابن سماعہ میں امام محمد رحمہ اللہ سے روایت ہے کہ کسی نے دوسرے سے ایک غلام خریدا اور قبضہ کرنے سے پہلے اس میں کوئی عیب پایا اور بائع سے دوسرا غلام لے کر عیب سے صلح کر لی اور دونوں پر مشتری نے قبضہ کر لیا پھر دونوں غلاموں میں سے ایک کا کوئی حقدار نکلا تو جو غلام کہ حقدار نے لیا اس

کا حصہ ثمن مشتری واپس کرے گا گویا اس نے دونوں غلاموں کو ایک بار خریدا ہے اور اگر مشتری نے غلام پر قبضہ کر لیا پھر اس میں کوئی عیب پایا اور بائع سے دوسرا غلام لے کر صلح کی اور ثمن ادا کر دیا پھر خریدے ہوئے غلام کا کوئی حقدار پیدا ہوا تو دوسرے غلام کی صلح باطل ہو جائے گی یہ محیط میں اور ایسا ہی فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر ایک مہینہ تک اپنی حاجت کے واسطے بائع کے گھوڑے پر سوار ہونے کی شرط پر عیب سے صلح کی تو جائز ہے اور فقہا نے فرمایا ہے کہ مراد یہ ہے کہ شہر کے اندر اس کے گھوڑے پر سوار ہونے کی شرط کی ہو اور اگر شہر سے باہر سوار ہونے کی شرط کی یا شہر کے اندر یا باہر کا ذکر نہ کیا مطلق صلح کی تو جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ مشتری کے پاس سے مبیع کسی اس کے حقدار نے لے لی اور اس نے اپنے بائع سے ثمن واپس کرنا چاہا اور اس کے بائع نے کچھ قلیل مال پر صلح کی تو اس بائع کو اختیار ہو گا کہ اپنے بائع سے پورا ثمن واپس کر لے یہ فتاویٰ صغریٰ کے مسائل استحقاق میں لکھا ہے۔ کسی مشتری نے باندی کے اندر عیب ہونے کا دعویٰ کیا اور بائع نے اس انکار کیا پھر کسی قدر مال لے کر دونوں نے اس شرط پر صلح کی کہ مشتری بائع کو اس عیب سے بری کرے پھر یہ معلوم ہوا کہ اس باندی میں یہ عیب نہ تھا یا تھا لیکن وہ اس عیب سے اچھی ہوگئی تو بائع کو اختیار ہے کہ مشتری سے وہ مال جو اس نے صلح کے بدلے دیا ہے واپس کر لے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر کسی مشتری نے باندی کی آنکھ میں سپیدی ہونے کا عیب لگایا اور بائع کے ساتھ اس عیب سے اس شرط پر صلح کی کہ مشتری اس کو ایک درہم کم دے تو جائز ہے پھر اس کے بعد اگر سپیدی جاتی رہی تو درہم بائع کو واپس کر دے گا اور اسی طرح اگر باندی کے حمل ہونے کا عیب لگایا اور بائع سے اس شرط پر صلح کی کہ ایک درہم کم دے پھر ظاہر ہوا کہ اس کو حمل نہ تھا تو مشتری پر درہم واپس کرنا واجب ہے اور اسی طرح اگر ایک باندی خریدی اور اس کو کسی کے نکاح میں پایا اور بائع کو واپس دینا چاہا اور بائع نے کچھ

درہم دے کر اس سے صلح کرلی پھر باندی کے شوہر نے اس کو طلاق بائن دے دی تو مشتری کو وہ درہم دینا واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک کپڑا خریدا اور اس کی قمیص قطع کرائی اور اس کو سلایا پھر اس کے بعد خواہ فروخت کیا یا نہ فروخت کیا یہاں تک کہ اس کے کسی عیب پر مطلع ہوا یا عیب

۱ قولہ عوض الخ اور اس کے معلوم کرنے کی یہ صورت ہے کہ غلام کی قیمت سالم اور قیمت عیب دار پر ثمن تقسیم کیا جائے جس قدر فرق ہو وہی حصہ عیب ہے تو یہی باندی کی قیمت ہوتی ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4, Page 334, Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If a defect appeared and it was sold, and then a settlement (Sulh) was made for a few dirhams in exchange for that defect, the settlement is valid. Similarly, if it was dyed red and then sold or not sold, until a settlement was reached regarding the defect, it is also valid. However, if it was cut but not sewn, and then sold, after which a settlement was reached regarding the defect, the settlement is not valid. According to Imam Azam (RA), dyeing it black is similar only to cutting it, while according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is equivalent to both cutting and sewing. This is recorded in 'Al-Zakhira'.

If someone bought a donkey and found an old defect in it and wished to return it, and a settlement was reached between the two parties for one dinar, and subsequently another defect was found, the buyer has the option to return the donkey along with the dinar. This is recorded in 'Al-Quniya'. It is mentioned in 'Al-Muntaqa' that if someone bought one yard of wheat from another person for ten dirhams and took possession of it but had not yet paid the price, and found a defect in the yard equivalent to a loss of one-tenth of its value, and wished to return it, and the seller (Ba'i) settled the matter by offering one yard of specific barley in exchange for that defect, this is valid. However, if the yard of barley is unspecified but its attributes are described and a time limit is set, the settlement is void (batil). This is because it takes the form of 'Bai' Salam' (a forward sale) where the capital (Ras al-Mal) has not been paid. Thus, if the buyer paid one-tenth of the price and specified it as the portion for the yard of barley, it is valid and will be included under 'Salam'. Similarly, if the full price was paid, it is also valid. But if one-tenth of the price was paid without specifying it was for the barley, what was paid will be considered part of the total price; thus, one-tenth of a yard of barley will be established, and the remaining nine-tenths will be void. This is recorded in 'Al-Muhit'.

Section Seven: Regarding the sale and purchase by an Executor (Wasi), a Proxy (Wakeel), and a Sick person

If an executor (Wasi) sells the property of the deceased, the liability (guarantee of title/Dhaman-e-Dark) lies with him, and it shall be returned in case of a defect. If someone bought a slave for a thousand dirhams and took possession before paying the price, and the buyer (Mushtari) died owing a thousand dirhams apart from the price of the slave, leaving no assets other than that slave, and the executor found a defect in the slave and returned him to the seller without a court order (Qazi's

decree), then the creditor cannot annul this transaction. The executor shall take half the price from the seller and give it to the creditor. Similarly, if 'Iqala' (cancellation of sale by mutual consent) was done without a defect, the same rule applies. This is recorded in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. If the seller did not accept the slave back from the executor and the matter was brought before the Qazi, and the Qazi became aware of the other creditor's debt, he shall not return the slave but shall sell him and distribute the proceeds between them. The seller shall not be liable for the defect's loss, neither before nor after the sale by the Qazi. However, if the Qazi was unaware and the executor disputed with the seller regarding the defect, the Qazi shall return the slave to the seller due to the defect, and the seller's claim for the price against the deceased shall be nullified. Subsequently, if another creditor produces witnesses for his debt, the seller to whom the slave was returned shall be given a choice: either to maintain the return and pay half the slave's value to the other creditor (making the proceeds split equally), or to rescind the return and give the slave back to the executor so he can be sold to satisfy both debts. This is recorded in 'Al-Zakhira'.

(दोष) प्रकट होने के बाद उसे बेच दिया, फिर उस दोष के बदले कुछ दिरहम लेकर समझौता (सुलह) कर लिया, तो समझौता जायज़ है। इसी प्रकार यदि उसे लाल रंगा, फिर बेचा या नहीं बेचा, यहाँ तक कि दोष के कारण समझौता कर लिया, तो भी जायज़ है। और यदि उसे कटवाया और सिलवाया नहीं, यहाँ तक कि उसे बेच दिया, फिर दोष के बदले समझौता किया, तो समझौता सही नहीं है। काला रंगना इमाम आज़म (रह.) के निकट केवल काटने के समान है, और साहिबैन (रह.) के निकट काटने और सिलने के समान है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

किसी ने एक गधा खरीदा और उसमें कोई पुराना दोष पाया और उसे वापस करना चाहा, फिर दोनों के बीच एक दीनार पर समझौता हो गया। फिर उसमें दूसरा दोष पाया, तो उसे अधिकार है कि गधा दीनार सहित वापस कर दे। यह 'क़ुनिया' में लिखा है। 'मुनतका' में उल्लेख है कि किसी दूसरे व्यक्ति से एक गज़ गेहूँ दस दिरहम में खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया और कीमत (थमन) अदा नहीं की, यहाँ तक कि गज़ में इतना दोष पाया कि दसवें हिस्से का नुकसान होता था और उसे वापस करना चाहा, और विक्रेता (बाइ') ने उस दोष के बदले एक गज़ निश्चित 'जौ' देने पर समझौता किया, तो यह जायज़ है। यदि 'जौ' का गज़ अनिश्चित हो और उसके गुण बताकर उसकी समय सीमा तय की जाए, तो समझौता बातिल (अमान्य) है क्योंकि यह सूरत 'बै-सलम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) की सूरत बन जाती है जिसमें मूल धन अदा नहीं किया गया हो। अतः यदि उसने कीमत का दसवाँ हिस्सा दे दिया और कहा कि यह एक गज़ जौ का हिस्सा है, तो जायज़ है और वे 'सलम' में गिने जाएंगे। इसी तरह यदि पूरी कीमत दे दी तो भी जायज़ है। और यदि कीमत का दसवाँ हिस्सा दिया और यह नहीं कहा कि यह जौ का हिस्सा है, तो जो कुछ अदा किया गया है वह कुल कीमत में शामिल माना जाएगा, तो दसवाँ हिस्सा जौ (शईर) का साबित होगा और बाकी नौ-दसवें हिस्से बातिल हो जाएंगे। यह 'मुहीत' में लिखा है।

सातवीं फ़स्ल (अध्याय): वसी (वसीयत का निष्पादक), वकील और बीमार व्यक्ति की खरीद-ओ-फरोख्त के वर्णन में

यदि वसी ने मृतक की संपत्ति बेची, तो उसकी जिम्मेदारी (ज़मान-ए-दर्क/माल के दोष रहित होने की गारंटी) उसी पर है और दोष के कारण उसे वापस किया जाएगा। यदि किसी ने एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और कीमत अदा करने से पहले उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर क्रेता

(मुश्तरी) कीमत के अलावा एक हज़ार दिरहम का कर्जदार होकर मर गया और उस गुलाम के अलावा उसके पास कोई संपत्ति नहीं थी, फिर वसी ने उस गुलाम में कुछ दोष पाया और काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश के बिना विक्रेता को वापस कर दिया, तो लेनदार (कर्ज़ख्वाह) इस कार्रवाई को निरस्त नहीं कर सकता। वसी विक्रेता से आधी कीमत लेकर लेनदार को देगा। इसी तरह यदि बिना दोष के उसने 'इकाला' (सौदे को रद्द करना) कर लिया, तब भी यही आदेश है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और यदि विक्रेता ने वसी से गुलाम वापस नहीं लिया और मामला काज़ी के सामने पहुँचा, तो यदि काज़ी को दूसरे लेनदार के कर्ज़ का पता चला, तो वह उसे वापस नहीं करेगा बल्कि उसे बेचकर प्राप्त धन दोनों में बाँट देगा। विक्रेता दोष के नुकसान का ज़िम्मेदार नहीं होगा, न काज़ी की बिक्री से पहले और न ही उसके बाद। और यदि काज़ी को जानकारी नहीं थी और वसी ने विक्रेता से दोष के मामले में विवाद किया, तो काज़ी दोष के कारण गुलाम विक्रेता को वापस कर देगा और विक्रेता की जो कीमत मृतक पर बकाया थी, वह समाप्त हो जाएगी। इसके बाद यदि दूसरे लेनदार ने अपने कर्ज़ का प्रमाण (गवाह) पेश किया, तो विक्रेता जिसे गुलाम वापस दिया गया है, उसे विकल्प दिया जाएगा कि चाहे तो वापसी को बरकरार रखे और दूसरे लेनदार को गुलाम की आधी कीमत दे दे (जिससे कीमत दोनों के बीच आधी-आधी हो जाएगी), या चाहे तो वापसी को रद्द कर दे और गुलाम वसी को वापस कर दे ताकि उसे दोनों के कर्ज़ की अदायगी के लिए बेचा जा सके। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

ظاہر ہونے کے بعد اس کو فروخت کر دیا پھر اس عیب کے عوض چند درہم لے کر صلح کر لی تو صلح جائز ہے۔ اسی طرح اگر اس کو سرخ رنگا پھر فروخت کیا یا نہ فروخت کیا یہاں تک کہ عیب سے صلح کر لی تو بھی جائز ہے اور اگر اس کو قطع کرایا اور نہ سلایا یہاں تک کہ اس کو فروخت کر دیا پھر عیب سے صلح کر لی تو صلح صحیح نہیں ہے اور سیاہ رنگنا امام اعظمؒ کے نزدیک فقط قطع کرنے کے مانند ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک قطع کرنے اور سلانے کے مانند ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک گدھا خریدا اور اس میں کوئی قدیمی عیب پایا اور اس کو واپس کرنا چاہا پھر دونوں میں ایک دینار پر صلح کرا دی گئی پھر اس میں دوسرا عیب پایا تو اس کو اختیار ہے کہ گدھا مع دینار کے واپس کر دے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ منتقٰی میں مذکور ہے کہ کسی دوسرے شخص سے ایک گز گیہوں دس درہم کو خریدے اور کر پر قبضہ کر لیا اور ثمن ادا نہ کیا یہاں تک کہ گز میں اتنا عیب پایا کہ دسویں حصہ کا نقصان پڑتا تھا اور اس کو واپس کرنا چاہا اور بائع نے اس عیب کے عوض ایک گز جو معین دینے پر اس سے صلح کی تو یہ جائز ہے اور یہ جو نقصان عیب کے عوض ہوں گے اور اگر گز جو کا غیر معین ہو اور اس کا وصف بیان کر کے اس کی میعاد مقرر کی جائے تو صلح باطل ہے کیونکہ یہ صورت بمحولہ اسی بیع سلم کی صورت کے ہے کہ جس میں راس المال ادا نہ کیا گیا ہو پس اگر اس نے دسواں حصہ ثمن کا دے دیا اور کہا کہ یہ ایک گز جو کا حصہ ہے تو جائز ہے اور جو سلم میں ہو جائیں گے اور اسی طرح اگر اس کو پورا ثمن دے دیا تو بھی جائز ہے اور اگر اس کو دسواں حصہ ثمن کا دیا اور یہ نہ کہا کہ یہ حصہ جو کا ہے تو

جو کچھ ادا کیا ہے وہ منجملہ ثمن کے ہوگا تو دسواں حصہ گز شعیر کا ثابت ہوگا اور نو دسویں حصہ باطل ہو جائیں گے یہ محیط میں لکھا ہے۔

فصل ہفتم : وصی اور وکیل اور مریض کی بیع و شریٰ کے بیان میں

اگر وصی نے میت کا مال فروخت کیا تو اس کا عہدہ (ضمان درک) اس کے ذمہ ہے اور عیب کی وجہ سے اس کو واپس کیا جائے گا۔ اگر کسی نے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور ثمن ادا کرنے سے پہلے اس پر قبضہ کر لیا پھر مشتری سوائے ثمن کے ایک ہزار درہم کا قرض دار ہو کر مر گیا اور سوائے اس غلام کے اس کا کچھ مال نہ تھا پھر وصی نے اس غلام میں کچھ عیب پایا اور بدوں قاضی کے حکم کے بائع کو واپس کر دیا تو قرض خواہ اس تصرف کو نہیں توڑ سکتا ہے اور وصی بائع سے آدھا ثمن لے کر قرض خواہ کو دے گا اور اسی طرح اگر بغیر عیب کے اس نے اقالہ کر لیا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر بائع نے وصی سے اس غلام کو واپس نہ لیا یہاں تک کہ قاضی کے سامنے جھگڑا پیش کیا پس اگر قاضی دوسرے قرض خواہ کے قرض سے واقف ہوا تو اس کو واپس نہ کر دے گا بلکہ فروخت کر کے ثمن دونوں کو تقسیم کر دے گا اور بائع نقصان عیب کا ضامن نہ ہوگا نہ قاضی کی بیع کر دینے سے پہلے اور نہ اس کے بعد اور اگر قاضی واقف نہ ہوا اور وصی نے بائع سے عیب کے باب میں جھگڑا کیا تو قاضی عیب کی وجہ سے غلام بائع کو واپس کر دے گا اور جو ثمن بائع کا میت کے اوپر تھا وہ باطل ہو جائے گا پس اگر دوسرے قرض خواہ نے اپنے قرض ہونے پر گواہ پیش کیے تو بائع کہ جس کو غلام واپس دیا گیا ہے مختار کیا جائے گا کہ اگر چاہے تو واپسی کو باقی رکھے اور دوسرے قرض خواہ کو غلام کا آدھا ثمن دے دے پس ثمن دونوں کے درمیان آدھا آدھا ہو گیا اور چاہے تو واپسی کو توڑ دے اور وہ غلام وصی کو واپس کر دے تاکہ دونوں کے قرضہ میں فروخت کیا جائے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

۱۔ لے قال البحر جم و ذلک لا نہ لما جعل ما نقد و من جملتہ الثمن ای عشرہ صار ما وہی من کر الشعیر عشرہ لان کل درہم من العشر عشر الثمن و فیہا عشر الدرہم و ہو حصتہ الشعیر فیکون فی درہم واحد عشر من الشعیر فثبت قدر ما ہوی علی وجتہ السلم و بطل الباقی لانہ صار محولہ سلم لم یدفع رائس مالہ فلیجا مل ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 ... 343 ... Book of Sales (Kitab al-Buyu')

Thus, if the slave died after being returned by the order of the judge (Qadi), or if another defect occurred while with the seller (Ba'i), or if the seller manumitted the slave or made them a 'Mudabbar' (a slave promised freedom upon master's death), or in the case of a female slave, made her an 'Umm al-Walad' (a female slave who bore her master's child), then it becomes mandatory for the seller to return half of the price (Thaman). If the value of the slave on the day of return was significantly higher than the price such that people would normally disregard such a difference, it shall be excused. However, if the difference was so great that people would not disregard it, it shall not be excused; this is written in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. If a person bought a slave for a thousand dirhams while in good health and took possession but did not pay the price until he fell ill, and he had a debt of one thousand dirhams, then found a defect in the slave and returned it without a court order or sought a rescission (Iqala) from the seller and the seller agreed; if the buyer (Mushtari) recovered from his illness, then everything he did is valid. But if he did not recover and died, and the value of the slave is equal to or less than its price, and he has no other assets besides this slave, then the ruling will be like that of an executor (Wasi) who returns a slave without a court order or rescinds the sale. And the slave's value was equal to or less than the price. If the seller did not accept the slave until the buyer, while ill, brought the dispute before a judge, the judge would order the return of the slave, whether he was aware of other creditors' debts or not. Thus, if the buyer died after returning the slave to the seller during his illness, the ruling is like that of an executor (Wasi) who returns a slave due to a defect by a court order, and the judge was unaware of other creditors' debts. However, the difference is that in this case, if the value of the slave is more than its price, the seller will not have a choice; rather, the return will be nullified, the slave will be sold, and the proceeds will be divided equally between them. If the seller said, "I will take the slave and pay half the price so that 'Muhabaat'^1 is eliminated," he shall not have this option; this is written in 'Al-Muhit'.

If an agent (Wakeel) for sales sells something and then a dispute arises regarding a defect, and he accepts the item back without a court order, the item will be the responsibility of the agent and not the principal (Muwakkil). The item becomes the property of the agent, and he will not have the right to dispute this with the principal. If he did dispute it and brought witnesses that the defect existed while with the principal, his witnesses will not be accepted. This ruling applies if the defect is such

that it could have occurred later. If it is a primordial (original) defect that could not have occurred later, then the general narrations on sales, pledges, agency, and authorized slaves state that it shall be the responsibility of the agent, and this is correct, as adopted by Jurist Abu Bakr al-Balkhi. If the return was by a court order, then if it was supported by witnesses, it would be binding on the principal, whether the defect was primordial or accidental. If the return order was due to the agent's refusal to swear an oath, then according to our scholars, the same ruling applies. If it was returned by a court order due to the agent's admission, then if the defect was such that it could not have occurred later, the return is the responsibility of the principal. If it was a defect that could have occurred later, it remains the responsibility of the agent, and the agent has the right to dispute it with the principal. Thus, if the agent produces witnesses that the defect existed while with the principal, the judge will return the item to the principal; this is written in 'Fatawa Qadi Khan'.

If the agent has no witnesses, he has the option to ask the principal to swear an oath. If the principal refuses to swear, the judge will order it returned to him. If the principal swears the oath, the item remains the responsibility of the agent. All of the above applies if the agent is free and sane. If the agent is a 'Mukatab' (a slave buying their freedom) or a slave authorized for trade, the dispute over returning due to a defect will remain between the two of them, and they...

---

^1 That is, the 'Muhabaat' (inequality in exchange) that inevitably occurs in a return where an item of higher value is returned for a lower price. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 ... 343 ... किताबुल बुयूअ (विक्रय का अध्याय)

अतः यदि काजी (न्यायाधीश) द्वारा वापस किए जाने के बाद गुलाम मर गया हो या उसमें कोई अन्य दोष विक्रेता (बाइ') के पास पैदा हो गया हो, या उसने उसे आज़ाद या 'मुदब्बर' कर दिया हो, या दासी की स्थिति में उसे 'उम्म-उल-वलद' बना लिया हो, तो विक्रेता को आधी कीमत (थमन) अदा करना निश्चित और अनिवार्य होगा। फिर यदि गुलाम की कीमत वापसी के दिन उसकी मूल कीमत से इतनी अधिक थी कि लोग ऐसी कमी को बर्दाश्त कर लेते हैं, तो उसे क्षमा कर दिया जाएगा। और यदि इतनी अधिक थी कि लोग उसे बर्दाश्त नहीं करते, तो क्षमा नहीं की जाएगी, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने अपने स्वास्थ्य की अवस्था में एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और गुलाम पर कब्ज़ा कर लिया परंतु कीमत अदा नहीं की, यहाँ तक कि वह बीमार हो गया और उस पर एक हज़ार दिरहम का ऋण था। फिर उसने गुलाम में कोई दोष पाया और काजी के आदेश के बिना वापस कर दिया या विक्रेता से 'इकाला' (अनुबंध रद्द करना) चाहा और विक्रेता ने इकाला कर लिया; तो यदि क्रेता (मुश्तरी) अपनी बीमारी से ठीक हो गया, तो उसने जो कुछ किया वह सब सही होगा। और यदि वह बीमारी से ठीक नहीं हुआ और मर गया, और गुलाम की कीमत उसकी मूल कीमत के बराबर या उससे कम है और इस गुलाम के अलावा उसके पास कोई अन्य संपत्ति नहीं है, तो इसका आदेश भी वसीयतकर्ता के प्रतिनिधि (वसी) की स्थिति जैसा होगा कि जब उसने काजी के आदेश के बिना गुलाम वापस कर दिया था या बिक्री का इकाला कर दिया था। और गुलाम की कीमत उसकी मूल कीमत के बराबर या उससे कम थी। यदि विक्रेता ने गुलाम को स्वीकार नहीं किया यहाँ तक कि क्रेता ने अपनी बीमारी की स्थिति में काजी के पास विवाद प्रस्तुत किया, तो काजी गुलाम को वापस कर देगा, चाहे वह दूसरे लेनदार के ऋण से अवगत हो या न हो। अतः यदि क्रेता अपनी बीमारी में वह गुलाम विक्रेता को वापस करने के बाद मर गया, तो इसका आदेश 'वसी' (प्रतिनिधि) के उस आदेश के समान है जब उसने दोष के कारण काजी के आदेश से गुलाम वापस किया था और काजी दूसरे लेनदार के ऋण से अवगत नहीं था। लेकिन इतना अंतर है कि इस स्थिति में यदि गुलाम की कीमत उसकी मूल कीमत से अधिक होगी, तो विक्रेता स्वतंत्र नहीं रहेगा बल्कि वापसी रद्द कर दी जाएगी और गुलाम बेच दिया जाएगा, और उसकी कीमत दोनों में आधी-आधी बांट दी जाएगी। और यदि विक्रेता ने कहा कि मैं गुलाम लिए लेता हूँ और आधी कीमत देता हूँ ताकि 'मुहाबात'^1 दूर हो जाए, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

बिक्री के वकील (एजेंट) ने यदि कोई वस्तु बेची, फिर उसके दोष के संबंध में विवाद हुआ और उसने काजी के आदेश के बिना उस वस्तु को वापस ले लिया, तो वह वस्तु वकील के ज़िम्मे होगी और मुख्य स्वामी (मुवक्किल) के ज़िम्मे नहीं होगी, और वस्तु वकील की हो जाएगी और उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह मुवक्किल से विवाद करे। और यदि उसमें विवाद किया और इस बात पर गवाह लाया कि यह दोष मुवक्किल के पास का है, तो उसके गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। और यह आदेश उस स्थिति में है जब वह दोष ऐसा हो जो बाद में भी पैदा हो सकता हो। और यदि वह पुराना दोष हो जो बाद में पैदा नहीं हो सकता, तो बिक्री, गिरवी, वकालत और अधिकृत गुलामों के बारे में सामान्य विवरणों में यह उल्लेख है कि वह वकील के ज़िम्मे होगा, और यही सही है और इसी को फ़कीह अबू बक्र बलखी ने अपनाया है। यदि वापस करना काजी के आदेश से था, तो यदि गवाहों के साथ था तो मुवक्किल पर अनिवार्य होगा चाहे दोष पुराना हो या नया। और यदि वापसी का आदेश वकील के शपथ (कसम) न लेने के कारण हो, तो भी हमारे विद्वानों के निकट यही आदेश है। और यदि वकील के स्वीकारोक्ति के कारण काजी के आदेश से वापस की गई, तो यदि वह दोष ऐसा था जो बाद में पैदा नहीं हो सकता, तो यह वापसी मुवक्किल के ज़िम्मे होगी। और यदि ऐसा दोष था जो बाद में पैदा हो सकता है, तो वकील के ज़िम्मे होगी और वकील को अधिकार होगा कि वह मुवक्किल से विवाद करे। अतः यदि वकील ने इस बात पर गवाह पेश कर दिए कि यह दोष मुवक्किल के पास का है, तो काजी वह वस्तु मुवक्किल को वापस कर देगा, यह 'फ़तावा काजी खान' में लिखा है।

यदि वकील के पास गवाह न हों, तो उसे अधिकार है कि वह मुवक्किल से शपथ ले। यदि मुवक्किल शपथ लेने से मना कर दे, तो काजी उसे वापस कर देगा। और यदि उसने शपथ ले ली, तो वह वस्तु वकील के ज़िम्मे होगी। और यह सब जो उल्लेख किया गया, उस स्थिति में है जब वकील आज़ाद और समझदार (आकिल) हो। और यदि वह 'मुकातब' (वह गुलाम जो अपनी आज़ादी के लिए भुगतान कर रहा हो) या ऐसा गुलाम हो जिसे व्यापार की अनुमति दी गई हो, तो दोष के कारण वापस करने का विवाद उन्हीं दोनों के बीच रहेगा और वह...

---

^1 अर्थात् वापसी में जो 'मुहाबात' अनिवार्य होती है कि अधिक मूल्य की वस्तु कम कीमत के बदले में वापस होती है।

پس اگر قاضی کے واپس کر دینے کے بعد غلام مر گیا ہو یا اس میں کوئی عیب دوسرا بائع کے پاس پیدا ہو گیا ہو یا اس نے اس کو آزاد یا مدبر کر دیا ہو یا باندی کی صورت میں اس کو اُم ولد بنا لیا ہو تو بائع کو آدھا ثمن ادا کرنا متعین ہو کر ضرور ہو گا پس اگر غلام کی قیمت واپسی کے دن اس کے ثمن سے اس قدر زیادہ تھی کہ لوگ ایسا ٹونا اٹھاتے ہیں تو وہ عفو کر دی جائے گی اور اگر اس قدر زیادہ تھی کہ لوگ اس کو نہیں اٹھاتے ہیں تو عفو نہ کی جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے ایک غلام اپنی صحت میں ہزار درہم کو خریدا اور غلام پر قبضہ کر لیا اور ثمن ادا نہ کیا یہاں تک کہ بیمار ہوا اور اس پر ایک ہزار درہم قرض تھے پھر اس نے غلام میں کوئی عیب پایا اور بدون قاضی کے حکم کے واپس کیا یا بائع سے اقالہ کرنا چاہا اور اس نے اقالہ کر لیا پس اگر مشتری اپنے مرض سے اچھا ہو گیا تو جو کچھ اس نے کیا ہے سب صحیح ہو گا اور اگر مرض سے اچھا نہ ہوا اور مر گیا اور غلام کی قیمت اس کے ثمن کے برابر یا اس سے کم ہے اور سوائے اس غلام کے اس کا کچھ مال نہیں ہے تو اس کا حکم بھی مثل وصی کی صورت کے ہو گا کہ جب اس نے غلام قاضی کے بدون حکم کے واپس کر دیا تھا یا اس نے بیع کا اقالہ کر دیا تھا اور غلام کی قیمت اس کے ثمن کے برابر یا اس سے کم تھی اگر بائع نے غلام کو قبول نہ کیا یہاں تک کہ مشتری نے اپنے مرض کی حالت میں قاضی کے پاس جھگڑا پیش کیا تو قاضی غلام کو واپس کر دے گا خواہ دوسرے قرض خواہ کے قرض سے واقف ہو یا نہ ہو پس اگر مشتری اپنی بیماری میں وہ غلام بائع کو واپس کرنے کے بعد مر گیا تو اس کا حکم مثل وصی کی اس صورت کے حکم کے ہے کہ جب اس نے عیب کی وجہ سے قاضی کے حکم سے غلام واپس کیا تھا اور قاضی دوسرے قرض خواہ کے قرض سے واقف نہ تھا لیکن اتنا فرق ہے کہ اس

صورت میں اگر غلام کی قیمت اس کے ثمن سے زیادہ ہو گی تو بائع مختار نہ رہے گا بلکہ واپسی توڑ دی جائے گی اور غلام فروخت کر دیا جائے گا اور اس کا ثمن دونوں کو آدھا آدھا تقسیم کر دیا جائے گا اور اگر بائع نے کہا کہ میں غلام لیے لیتا ہوں اور آدھی قیمت دیتا ہوں تاکہ محاباۃ۱۸ رفع ہو تو یہ اختیار اس کو نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

بیع کرنے کے وکیل نے اگر کوئی چیز فروخت کی پھر اس سے عیب کے باب میں جھگڑا کیا گیا اور اس نے مبیع کو بدون حکم قاضی کے قبول کیا تو مبیع وکیل کے ذمہ پڑے گی اور موکل کے ذمہ نہ ہو گی اور مبیع وکیل کی ہو جائے گی اور اس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ موکل سے جھگڑا کرے اور اگر اس میں جھگڑا کیا اور اس بات پر گواہ لایا کہ یہ عیب موکل کے پاس کا ہے تو اس کے گواہ قبول نہ کیے جائیں گے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ وہ عیب ایسا ہو کہ جس کے مثل پیدا ہو سکتا ہے اور اگر وہ عیب قدیمی ہو کہ جس کے مثل پیدا نہیں ہو سکتا ہے تو عامہ روایات بیوع و رہن و وکالت و ماذون میں یہ مذکور ہے کہ وہ وکیل کے ذمہ پڑے گی اور یہی صحیح ہے اور اسی کو فقیہ ابوبکر بلخی نے لیا ہے۔ اگر واپس کرنا قاضی کے حکم سے تھا پس اگر گواہ کے ساتھ تھا تو موکل کو لازم ہو گی خواہ عیب قدیمی ہو یا حادث ہو اور اگر واپسی کا حکم وکیل کے قسم سے باز رہنے کی وجہ سے ہو تو بھی ہمارے علماء کے نزدیک یہی حکم ہے اور اگر وکیل کے اقرار کی وجہ سے قاضی کے حکم سے واپس کی گئی پس اگر وہ عیب ایسا تھا کہ اس کے مثل پیدا نہیں ہو سکتا ہے تو یہ واپسی موکل کے ذمہ ہو گی اور اگر ایسا عیب تھا کہ جس کے مثل پیدا ہو سکتا ہے تو وکیل کے ذمہ پڑے گی اور وکیل کو یہ اختیار ہو گا کہ موکل سے جھگڑا کرے پس اگر وکیل نے اس بات پر گواہ قائم کر دیے کہ یہ عیب موکل کے پاس کا ہے تو وہ شے قاضی موکل کو واپس کر دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر وکیل کے پاس گواہ نہ ہوں تو اس کو اختیار ہے کہ موکل سے قسم لے پس اگر وہ قسم سے باز رہا تو قاضی اس کو واپس کر دے گا اور اگر اس نے قسم کھالی تو وہ شے وکیل کے ذمہ پڑے گی اور یہ سب جو مذکور ہوا اس صورت میں ہے کہ وکیل آزاد اور عاقل ہو اور اگر مکاتب یا ایسا غلام ہو کہ جس کو تجارت کی اجازت دی گئی ہو تو عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا جھگڑا انہی دونوں کے ساتھ رہے گا اور وہ

---

۱۸ یعنی واپسی میں جو محاباۃ لازم آتی ہے کہ زیادہ قیمت کی چیز بمقابلہ کم ثمن کے واپس ہوتی ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 325 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

Both cannot refer back to their master (mawla), but the slave who has been granted permission to trade shall be sold in exchange for that price (thaman), and the debt shall become binding upon the mukatab (a slave with a manumission contract); this is recorded in 'Al-Muheet'. The right to return a commodity due to a defect (ayb) belongs to the agent (wakil), and it shall be returned to him as long as he is alive and possesses the mental capacity required for the office of agency. If he lacks the capacity for this office—for instance, if he is a restricted (mahjur) slave or a minor—the return shall be made to the principal (muwakkil). Furthermore, if the agent possessed the capacity for this office but died without leaving an heir or an executor (wasi), the return shall be made to the principal; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone instructs another's slave, saying, "Purchase yourself from your master for me for one thousand dirhams," and the slave agrees, goes to his master, and says, "Sell me to myself for such-and-such person for one thousand dirhams," and the master does so, then the slave belongs to the person who gave the instruction. If he then finds a defect in the slave and intends to dispute it with the seller (ba'i), if the slave knew of this defect on the day he purchased himself, he cannot return it based on that defect. However, if the slave was unaware, the person who gave the instruction has the right to return it. In this matter, the slave himself shall be the party to the dispute, and the slave has the right to return it without seeking the opinion of the person who gave the instruction; this is recorded in 'Al-Zakhira'.

If an agent for purchase buys a slave girl for the principal and has not yet handed her over to the principal when he discovers a defect in her, he has the right to return her, regardless of whether the principal is present or absent. Once he has handed her over to the principal, he no longer has the right to return her unless the principal authorizes it. In the first instance, if the seller claims that the principal consented to the defect while the principal was absent, and the seller demands an oath from either the agent or the principal, in our view, the seller does not have this right; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If no oath was taken from the agent and he returned the slave girl to the seller, and subsequently the principal appeared and claimed he had consented and wished to take the slave girl back from the seller, he shall have the right to do so; this is recorded in 'Al-Zakhira'. If the seller produces witnesses to support his claim, his witnesses shall be accepted. If the agent admits that the principal consented to the defect, his admission is valid to the extent that he loses

the right to dispute; as mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'. If the agent admits that the principal absolved the seller of liability for the defect, this admission shall be binding upon the agent himself, and the purchased item (mabi') shall become his responsibility. However, if the principal agrees to accept it or if witnesses establish that the principal absolved the seller of liability, it shall become binding upon the principal; this is recorded in 'Muheet Surkhi'.

In this issue, if there is an agent specifically for disputing defects instead of an agent for purchase, and the seller claims that the buyer consented to the defect, the agent shall not have the right to return it until the principal himself appears and takes an oath ^{1}; this is recorded in 'Al-Muheet'. If the agent for purchase buys something and hands it over to the principal, and the principal finds a defect in it, he should return it to the agent, who will then return it to the seller; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If an agent for purchase buys something, finds a defect before taking possession, and absolves the seller of liability for the defect, it is permissible and the item remains binding upon the principal. However, if he does so after taking possession, the item becomes the responsibility of the agent, not the principal; as mentioned in 'Al-Khulasa'. Whoever purchases from an agent shall return the item to the agent himself due to a defect, even if the price has already reached the principal; this is recorded in 'Wajiz Kurdari'. If an agent for purchase buys a slave he was commissioned to buy and discovers a defect before taking possession, the agent has the choice to accept or reject it, whether the defect is minor or major. If he returns it, it shall be returned; and if he consents to the defect, then if the defect is minor...

---

^{1} "That I did not consent." (Note 12)

दोनों अपने आका (मौली) की ओर रुख नहीं कर सकते, लेकिन वह गुलाम जिसे व्यापार की अनुमति दी गई है, उसे उस कीमत (थमन) के बदले बेचा जाएगा और मुकातिब (वह गुलाम जिसने अपनी आजादी का अनुबंध किया हो) पर कर्ज अनिवार्य हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। दोष (ऐब) के कारण वापस करने का अधिकार वकील (एजेंट) को है और उसे ही वापस भी किया जाएगा, जब तक कि वह जीवित हो और इतना बुद्धिमान हो कि वकालत के पद की योग्यता रखता हो। और यदि वह उस पद की योग्यता न रखता हो, जैसे कि वह मजबूर गुलाम हो या बच्चा हो, तो मुवक्किल (प्रिंसिपल) को वापस किया जाएगा। फिर यदि वकील पद की योग्यता रखता हो और वह मर जाए और कोई वारिस या वसीयतदार न छोड़े, तो मुवक्किल को वापस किया जाएगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे व्यक्ति के गुलाम को यह आदेश दिया कि तू अपने आप को अपने मालिक से मेरे लिए हज़ार दिरहम में खरीद ले, उसने कहा ठीक है, फिर वह अपने मालिक के पास आया और कहा कि मुझे मेरे हाथ फलां व्यक्ति के लिए हज़ार दिरहम में बेच दो और मालिक ने वैसा ही किया, तो वह गुलाम आदेश देने वाले का होगा। फिर यदि उसने गुलाम में कोई दोष पाया और विक्रेता (बाइअ) से झगड़ा करना चाहा, तो यदि गुलाम को खुद को खरीदने के दिन यह दोष पता था, तो वह इसकी वजह से वापस नहीं कर सकता। और यदि गुलाम को पता न था, तो आदेश देने वाले को वापस करने का अधिकार है और वही गुलाम इस विवाद में पक्षकार होगा और गुलाम को आदेश देने वाले की राय पूछे बिना वापस करने का अधिकार है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

खरीद के वकील ने यदि मुवक्किल के लिए कोई दासी खरीदी और उसे मुवक्किल को नहीं सौंपा, यहाँ तक कि उसमें कोई दोष पाया, तो उसे वापस करने का अधिकार है, चाहे मुवक्किल उपस्थित हो या अनुपस्थित। और मुवक्किल को सौंप देने के बाद उसे वापस करने का अधिकार नहीं है, लेकिन यदि मुवक्किल आदेश दे दे तो ऐसा हो सकता है। फिर यदि पहली स्थिति में विक्रेता ने यह दावा किया कि मुवक्किल इस दोष पर सहमत हो गया है और मुवक्किल वहाँ मौजूद न था और विक्रेता ने वकील या मुवक्किल की कसम माँगी, तो हमारे अनुसार उसे यह अधिकार नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और जब वकील से कसम नहीं ली गई और वकील ने दासी विक्रेता को वापस कर दी, फिर मुवक्किल उपस्थित हुआ और अपनी सहमति का दावा किया और दासी को विक्रेता से वापस लेना चाहा, तो उसे यह अधिकार होगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि विक्रेता ने अपने दावे पर गवाह पेश किए, तो उसके गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि वकील ने स्वीकार

किया कि मुवक्किल दोष पर सहमत हो गया है, तो उसका स्वीकार करना सही है, यहाँ तक कि उसे विवाद करने का अधिकार नहीं रहेगा; जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि वकील ने यह स्वीकार किया कि मुवक्किल ने विक्रेता को दोष की जिम्मेदारी से मुक्त कर दिया है, तो उसके इस स्वीकार की पुष्टि स्वयं उसी पर लागू होगी और बेची गई वस्तु (मबीअ) उसकी जिम्मेदारी होगी। लेकिन यदि मुवक्किल लेने पर सहमत हो जाए या गवाहों से यह साबित हो जाए कि मुवक्किल ने विक्रेता को दोष से मुक्त किया था, तो यह मुवक्किल पर अनिवार्य होगा; यह 'मुहीत सुर्ख़ी' में लिखा है।

यदि इस मामले में खरीद के वकील की जगह दोष के विवाद का वकील हो और विक्रेता दावा करे कि खरीदार दोष पर सहमत हो गया है, तो वकील को उसे वापस करने का अधिकार नहीं होगा जब तक कि मुवक्किल स्वयं आकर कसम ^{1} न खा ले; यह 'मुहीत' में लिखा है। खरीद के वकील ने यदि कोई चीज़ खरीदी और उसे मुवक्किल को सौंप दिया, और मुवक्किल ने उसमें कोई दोष पाया, तो वह वकील को वापस कर दे, फिर वकील विक्रेता को वापस करेगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। खरीद के वकील ने यदि कोई चीज़ खरीदी और उसमें कब्ज़े से पहले कोई दोष पाया और विक्रेता को दोष से मुक्त कर दिया, तो यह जायज़ है और वस्तु मुवक्किल के लिए अनिवार्य होगी। और यदि कब्ज़े के बाद ऐसा किया, तो वस्तु वकील की जिम्मेदारी होगी, मुवक्किल की नहीं; जैसा कि 'अल-खुलासा' में है। जिस व्यक्ति ने वकील से खरीदा हो, वह दोष के कारण वकील को ही वापस करेगा, भले ही कीमत मुवक्किल तक पहुँच गई हो; यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। खरीद के वकील ने यदि कोई ऐसा गुलाम खरीदा जिसे खरीदने के लिए उसे वकील बनाया गया था, फिर कब्ज़े से पहले उसके दोष से अवगत हुआ, तो वकील को उसे लेने या न लेने का अधिकार है, चाहे दोष कम हो या अधिक। फिर यदि उसने वापस कर दिया, तो वह वापस हो जाएगा, और यदि वह दोष पर सहमत हो गया, फिर यदि दोष थोड़ा हो तो...

---

^{1} कि मैं सहमत नहीं हुआ।

دونوں اپنے مولیٰ پر رجوع نہیں کر سکتے ہیں لیکن وہ غلام کہ جس کو تجارت کی اجازت دی گئی ہے اس ثمن کے عوض فروخت ہوگا اور مکاتب کے ذمہ قرض لازم ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار وکیل کو ہے اور اسی کو واپس بھی دیا جائے گا تادقتیکہ وہ زندہ اور اتنا عاقل ہو کہ عہدۂ وکالت لازم ہونے کی صلاحیت رکھتا ہو اور اگر اس عہدہ کی صلاحیت نہ رکھتا ہو اس طرح کہ محجور غلام ہو یا لڑکا ہو تو موکل کو واپس کیا جائے گا پس اگر وکیل اس عہدہ کی صلاحیت رکھتا ہو اور وہ مر گیا اور کوئی وارث یا وصی نہ چھوڑا تو موکل کو واپس کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے شخص کے غلام کو یہ حکم دیا کہ تو اپنے آپ کو اپنے مالک سے میرے واسطے ہزار درہم کو خرید اس نے کہا کہ اچھا پس وہ اپنے مالک کے پاس آیا اور کہا کہ مجھ کو میرے ہاتھ فلاں شخص کے واسطے ہزار درہم کو فروخت کر دے اور اس نے ایسا ہی کیا تو وہ غلام حکم کرنے والے کا ہو گا پس اگر اس نے غلام میں کوئی عیب پایا اور بائع سے جھگڑا کرنا چاہا پس اگر غلام کو اپنے آپ کو خریدنے کے دن یہ عیب معلوم تھا تو اس کی وجہ سے واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر غلام کو معلوم نہ تھا تو حکم کرنے والے کو واپس کرنے کا اختیار ہے اور وہی غلام اس میں والی خصومت ہوگا اور خود غلام کو بدوں حکم کرنے والے کی رائے دریافت کرنے کے واپس کرنے کا اختیار ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

خرید کے وکیل نے اگر کوئی باندی مؤکل کے واسطے خریدی اور اس کو موکل کے سپرد نہ کیا یہاں تک کہ اس میں کوئی عیب پایا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہے خواہ موکل حاضر ہو یا غائب ہو اور موکل کو سپرد کر دینے کے بعد اس کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے لیکن اگر

موکل حکم کر دے تو ہو سکتا ہے پس اگر پہلی صورت میں بائع نے یہ دعویٰ کیا کہ مؤکل اس عیب پر راضی ہو گیا ہے اور مؤکل وہاں موجود نہ تھا اور بائع نے وکیل یا موکل کی قسم طلب کی تو ہمارے نزدیک اس کو یہ اختیار نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور جبکہ وکیل سے قسم نہ لی گئی اور وکیل نے باندی بائع کو واپس کر دی پھر موکل حاضر ہوا اور اپنے رضامند ہونے کا دعویٰ کیا اور باندی کو بائع کے پاس سے واپس کرنا چاہا تو اس کو یہ اختیار ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم کئے تو اس کے گواہ قبول کیے جائیں گے اور اگر وکیل نے اقرار کیا کہ موکل عیب پر راضی ہو گیا ہے تو اس کا اقرار صحیح ہے یہاں تک کہ اس کو جھگڑا کرنے کا حق نہ رہے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ اگر وکیل نے یہ اقرار کیا کہ موکل نے بائع کو عیب سے بری کر دیا تو اس کے اقرار کی اس کی ذات پر تصدیق کی جائے گی اور مبیع اس کے ذمہ پڑے گی لیکن اگر موکل لینے پر راضی ہو جائے یا اس بات پر گواہ قائم ہوں کہ موکل نے بائع کو عیب سے بری کیا تو موکل کو لازم ہو گی یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔

اگر اس مسئلہ میں خرید کے وکیل کی جگہ عیب میں خصومت کرنے کا وکیل ہو اور بائع دعویٰ کرے کہ مشتری عیب پر راضی ہو گیا ہے تو وکیل کو اس کے واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا یہاں تک کہ موکل خود حاضر ہو کر قسم $1^$ کھائے یہ محیط میں لکھا ہے۔ خرید کے وکیل نے اگر کوئی چیز خریدی اور اس کو موکل کے سپرد کر دیا اور موکل نے اس میں کچھ عیب پایا تو وکیل کو واپس کر دے پھر وکیل بائع کو واپس کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ خرید کے وکیل نے اگر کوئی چیز خریدی اور اس میں قبضہ سے پہلے کچھ عیب پایا اور بائع کو عیب سے بری کر دیا تو جائز ہے اور مبیع موکل کو لازم ہوگی اور اگر قبضہ کے بعد ایسا کیا تو مبیع وکیل کو لازم ہوگی نہ مؤکل کو کذا فی الخلاصۃ۔ جس شخص نے وکیل سے خریدا ہو وہ عیب کی وجہ سے وکیل ہی کو واپس کرے گا اگر چہ شمن مؤکل کے پاس پہنچ گیا ہو یہ وجیز کردری میں لکھا

ہے۔ خرید کے وکیل نے اگر کوئی ایسا غلام خریدا جس کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا گیا تھا پھر قبضہ سے پہلے اس کے عیب پر واقف ہوا تو وکیل کو لینے یا نہ لینے کا اختیار ہے خواہ عیب تھوڑا ہو یا بہت ہو پس اگر اس نے واپس کر دیا تو واپس ہو جائے گا اور اگر عیب پر راضی ہو گیا پس عیب اگر تھوڑا ہو تو

$^$1 کہ میں راضی نہیں ہوا ۱۲۔

The sale shall be binding upon the principal (muwakkil), but if the price is exorbitant, it shall be the responsibility of the agent (wakil). This is based on juristic preference (istihsan). However, if the principal agrees, the sale shall be executed on his behalf; this is recorded in *Fatawa Sughra*.

It is mentioned in *al-Muntaqa* that according to the opinion of Imam Abu Hanifa (RA), if the defective item sold (*mabi'*) is equivalent to the price for which it was purchased and the agent agrees to it, then the item shall be the responsibility of the principal. It is stated in *al-Ziyadat* that if the agent agreed to the defect before taking possession, the item becomes binding upon the principal. If he agreed after taking possession, it shall be the responsibility of the agent and not binding upon the principal. In this regard, the distinction between minor and major defects is not mentioned. The correct view is what is mentioned in *al-Muntaqa*, whether it occurs before or after taking possession; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If the principal, after seeing the defect, informs the agent that he does not accept it, but the agent subsequently agrees to it, the principal has the right to assign the item to the agent's responsibility; this is recorded in *Fatawa Sughra*. It is mentioned in *al-Muntaqa* that if a person appoints another as an agent to sell his slave, and the agent admits that the slave is a runaway, and it is unknown whether this admission occurred before or after he became an agent, and he then sells the slave and possession is transferred, if the buyer then learns of the agent’s statement, he has the option to return the slave to the agent. The agent, however, cannot return it to his principal. If the buyer had heard the agent's admission that the slave was a runaway before the sale and still purchased him, he would not have the right to return him to the agent; this is recorded in *al-Muhit*. If a person who purchased from an agent finds a defect in the slave, he shall recover the price from the agent if he has already paid him. If he has paid the principal, he shall recover it from the principal; this is mentioned in *Wajiz Kardari*.

If someone purchases a slave and sells him to another, and the second buyer discovers a defect and returns him to the first buyer, if the return was made before taking possession by the order of a judge (Qazi) or with the seller's (*ba'i*) consent, the first buyer has the right to return him to his original seller. If the second buyer had already taken possession and then returned him, then if the return was by a judicial decree based on witnesses, or due to the first buyer's refusal to take an oath, or by admission of the defect, the first buyer shall have the right of return, provided it is

proven that the defect existed with the original seller. A judicial decree based on an admission of defect means that the first buyer initially denied the admission, which was subsequently proven by witnesses. If the return was made solely with the consent of the first buyer, the first buyer cannot return him to his original seller. The correct view is that defects that can develop over time, such as illness, and those that cannot, such as an extra finger, are subject to the same ruling; this is mentioned in *al-Kafi*. It is mentioned in *al-Muntaqa* that if someone buys a house from another and enters into a *Salam* sale (pre-paid sale) for it with a third party, and they separate before taking possession, and then a defect is found in the house, he has the right to return the house to his seller. Even if they did not separate and both cancelled the *Salam* sale, he still has the right to return it to the seller. This ruling is necessary according to the view of Imam Muhammad (RA), as the sale of real estate (*aqar*) before taking possession is invalid according to him; this is written in *al-Dhakirah*. Imam Muhammad (RA) stated that if a person buys a slave from another for a thousand dirhams and takes possession, then sells him to a second person for a hundred dinars and possession is transferred, and then the second buyer meets his seller and increases the price by fifty dinars, and this increase is valid and paid, if the second buyer then finds a defect and returns him to his seller by judicial decree, he shall recover his price plus the increase. The first buyer will then have the right to return the slave to his original seller; this is recorded in *al-Muhit*.

In such a case, if both the seller and the buyer enter into a new sale for a price higher or lower than the original price and then return the item due to a defect, the second seller shall not have the right to return it to his original seller due to that defect, whether the defect is one that could have developed later or...

विक्रय मुवक्किल (नियोक्ता) पर प्रभावी होगा, और यदि (मूल्य) बहुत अधिक हो तो वकील (एजेंट) की ज़िम्मेदारी होगी, और यह 'इस्तिहसान' (न्यायिक वरीयता) है, लेकिन यदि मुवक्किल सहमत हो जाए, तो विक्रय का निष्पादन उसी पर होगा, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है।

'मुन्तक़ा' में उल्लेख है कि इमाम अबू हनीफ़ा रह. के कथन के अनुसार, यदि दोषयुक्त विक्रित वस्तु (मबी') की कीमत उस मूल्य के बराबर हो जिसके बदले वह खरीदी गई थी और वकील उस पर सहमत हो जाए, तो विक्रित वस्तु मुवक्किल की ज़िम्मेदारी होगी। 'ज़ियादात' में है कि यदि कब्ज़े से पहले वकील दोष पर सहमत हो गया, तो विक्रित वस्तु मुवक्किल के लिए अनिवार्य होगी, और यदि कब्ज़े के बाद सहमत हुआ, तो वकील की ज़िम्मेदारी होगी, मुवक्किल के लिए अनिवार्य नहीं होगी। इसमें थोड़े दोष और अधिक दोष का विवरण नहीं दिया गया है। और सही बात वही है जो 'मुन्तक़ा' में उल्लिखित है, चाहे कब्ज़े से पहले हो या बाद में, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि मुवक्किल ने दोष देखने के बाद वकील से कहा कि मैं इस दोष पर सहमत नहीं हूँ, फिर वकील उस पर सहमत हो गया, तो मुवक्किल को अधिकार है कि वह विक्रित वस्तु उसके(वकील के) ज़िम्मे डाल दे, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। 'मुन्तक़ा' में उल्लेख है कि यदि किसी ने दूसरे व्यक्ति को अपना गुलाम बेचने के लिए वकील नियुक्त किया और वकील ने यह स्वीकार किया कि यह गुलाम भागा हुआ है, और यह ज्ञात न हुआ कि वकील की यह स्वीकारोक्ति वकील बनने से पहले की है या उसके बाद की, फिर उसने गुलाम किसी और को बेच दिया और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर वह व्यक्ति वकील की बातचीत से अवगत हुआ, तो उसे अधिकार है कि वह वकील को वापस कर दे, और वकील इसे अपने मुवक्किल को वापस नहीं कर सकता। और यदि ग्राहक (मुश्तरी) ने वकील की यह स्वीकारोक्ति कि गुलाम भागा हुआ है, खरीदने से पहले सुनी थी, फिर भी उसे खरीदा, तो उसे वकील को वापस करने का अधिकार नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि वकील से खरीदने वाले व्यक्ति ने गुलाम में कोई दोष पाया, तो वह अपनी कीमत वकील से लेगा यदि उसने उसे भुगतान कर दिया हो, और यदि मुवक्किल को भुगतान किया है, तो मुवक्किल से लेगा, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है।

किसी ने एक गुलाम खरीदा और उसे दूसरे को बेच दिया, फिर दूसरे ग्राहक ने उसमें दोष पाया और उसे पहले ग्राहक को वापस कर दिया। यदि उसने कब्ज़े से पहले काज़ी के आदेश या विक्रेता (बाइ') की सहमति से वापस किया है, तो पहले ग्राहक को अधिकार है कि वह अपने विक्रेता को वापस कर दे। और यदि दूसरे ग्राहक ने गुलाम पर कब्ज़ा कर लिया था और फिर ग्राहक को वापस किया, तो

यदि यह वापसी काज़ी के आदेश और गवाहों द्वारा हुई हो, या पहले ग्राहक द्वारा शपथ लेने से इनकार करने पर या दोष स्वीकार करने पर हुई हो, तो पहले ग्राहक को वापस करने का अधिकार होगा, बशर्ते यह सिद्ध हो जाए कि यह दोष पहले विक्रेता के समय का है। काज़ी के आदेश से दोष स्वीकार करने का अर्थ यह है कि पहले ग्राहक ने स्वीकार करने से इनकार किया, फिर वह गवाहों द्वारा सिद्ध हुआ। और यदि उसने पहले ग्राहक की सहमति से वापस किया, तो पहला ग्राहक अपने विक्रेता को वापस नहीं कर सकता। सही मत यह है कि जो दोष ऐसे हैं जो बाद में उत्पन्न हो सकते हैं जैसे बीमारी आदि, और जो दोष उत्पन्न नहीं हो सकते जैसे अतिरिक्त उँगली, दोनों का नियम समान है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। 'मुन्तक़ा' में उल्लेख है कि किसी ने दूसरे से एक घर खरीदा और उसे किसी व्यक्ति के साथ 'बै-ए-सलाम' (अग्रिम भुगतान विक्रय) के रूप में तय किया, फिर कब्ज़े से पहले दोनों अलग हो गए, फिर उस घर में कोई दोष पाया तो उसे अधिकार है कि घर अपने विक्रेता को वापस कर दे। और यदि दोनों अलग नहीं हुए और उन दोनों ने बै-ए-सलाम तोड़ दिया, तब भी उसे अधिकार है कि विक्रेता को वापस कर दे। और यह नियम इमाम मोहम्मद रह. के कथन के अनुसार आवश्यक है क्योंकि कब्ज़े से पहले अचल संपत्ति (अक़ार) का विक्रय उनके निकट अवैध है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इमाम मोहम्मद रह. ने फरमाया कि किसी व्यक्ति ने दूसरे से एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और उस पर कब्ज़ा किया, फिर उसे सौ दीनार में दूसरे व्यक्ति को बेच दिया और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया। फिर दूसरे ग्राहक ने अपने विक्रेता से मिलकर कीमत में पचास दीनार बढ़ा दिए और यह वृद्धि वैध हुई, और ग्राहक ने वह वृद्धि विक्रेता को दे दी। फिर दूसरे ग्राहक ने गुलाम में कोई दोष पाया और काज़ी के आदेश से उसी विक्रेता को वापस कर दिया, तो वह अपनी कीमत और वृद्धि वापस लेगा और पहले ग्राहक को यह अधिकार होगा कि वह अपने विक्रेता को वापस कर दे, यह 'मुहीत' में लिखा है।

ऐसी स्थिति में यदि विक्रेता और ग्राहक दोनों ने नए सिरे से पहले मूल्य से कम या अधिक पर विक्रय किया, फिर उसे दोष के कारण वापस किया, तो दूसरे विक्रेता को यह अधिकार नहीं होगा कि वह उस दोष के कारण अपने विक्रेता को वापस करे, चाहे वह दोष ऐसा हो जो बाद में उत्पन्न हो सकता हो या...

بیع موکل پر نافذ ہوگی اور اگر بہت ہو تو وکیل کے ذمہ ہوگی اور یہ استحسان ہے لیکن اگر موکل راضی ہو جائے تو بیع کا نفاذ اسی پر ہوگا یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔

منتقیٰ میں مذکور ہے کہ امام ابو حنیفہؒ کے قول کے موافق اگر مبیع مع عیب کے اس قدر ثمن کے جس کے عوض خریدی گئی ہے برابر ہو اور وکیل اس پر راضی ہو جائے تو مبیع موکل کے ذمہ پڑے گی اور زیادات میں ہے کہ اگر قبضہ سے پہلے وکیل عیب پر راضی ہو گیا تو مبیع موکل کو لازم ہو گی اور اگر قبضہ کے بعد راضی ہوا تو وکیل کے ذمہ پڑے گی موکل کو لازم نہ ہوگی اور اس میں تفصیل تھوڑے عیب اور بہت کی مذکور نہیں ہے اور صحیح وہ ہے کہ جو منتقیٰ میں مذکور ہے خواہ قبضہ سے پہلے ہو یا بعد ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر موکل نے عیب دیکھنے کے بعد وکیل سے کہا کہ میں اس عیب پر راضی نہیں ہوتا ہوں پھر وکیل اس پر راضی ہو گیا تو موکل کو اختیار ہے کہ مبیع اس کے ذمہ ڈال دے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ منتقیٰ میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے دوسرے شخص کو اپنا غلام بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے یہ اقرار کیا کہ یہ غلام بھگوڑا ہے اور یہ معلوم نہ ہوا کہ وکیل کا یہ اقرار وکیل ہونے سے پہلے ہے یا اس کے بعد ہے پھر اس نے غلام کسی کے ہاتھ فروخت کر دیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر وہ شخص وکیل کی گفتگو پر مطلع ہوا تو اس کو اختیار ہے کہ وکیل کو واپس کر دے اور وکیل اپنے موکل کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر مشتری نے وکیل کا یہ اقرار کہ یہ غلام بھگوڑا ہے بیع کرنے سے پہلے سنا تھا پھر وہ غلام اس سے خرید کیا تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ وکیل کو واپس کرے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر وکیل سے خرید کرنے والے شخص نے غلام میں کوئی

عیب پالیا تو اپنا ثمن وکیل سے لے گا اگر اس کو ادا کر چکا ہو اور اگر موکل کو ادا کیا ہے تو موکل سے لے گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام خریدا اور اس کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا پھر دوسرے مشتری نے اس میں عیب پایا اور اس کو پہلے مشتری کو واپس کر دیا پس اگر اس نے قبضہ سے پہلے قاضی کے حکم یا بائع کی رضامندی سے واپس کیا ہے تو پہلے مشتری کو اختیار ہے کہ اپنے بائع کو واپس کر دے اور اگر دوسرے مشتری نے غلام پر قبضہ کر لیا تھا پھر مشتری کو واپس کیا پس اگر یہ واپسی بقضائے قاضی بگواہان ہو یا پہلے مشتری کے قسم سے انکار کرنے پر یا عیب کے اقرار کرنے پر واقع ہوئی ہو تو پہلے مشتری کو واپس کر دینے کا اختیار ہوگا بشرطیکہ یہ ثابت ہو جائے کہ یہ عیب پہلے بائع کے پاس کا ہے اور بقضائے قاضی باقرار عیب کے معنی یہ ہیں کہ مشتری اول نے اقرار سے انکار کیا پھر وہ اقرار بگواہ ثابت کیا گیا اور اگر اس کو پہلے مشتری کی رضامندی سے واپس کیا تو پہلا مشتری اپنے بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور صحیح قول یہ ہے کہ جو عیب ایسے ہیں کہ پیدا ہو سکتے ہیں جیسے مرض وغیرہ اور جو عیب کہ نہیں پیدا ہو سکتے ہیں جیسے زائد انگلی دونوں کا حکم یکساں ہے یہ کافی میں لکھا ہے منتقیٰ میں مذکور ہے کہ کسی نے دوسرے سے ایک دار خریدا اور اس کو کسی شخص سے بیع سلم ٹھہرائی پھر قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے پھر اس دار میں کوئی عیب پایا تو اس کو اختیار ہے کہ دار اپنے بائع کو واپس کر دے اور اگر دونوں جدا نہ ہوئے اور ان دونوں نے بیع سلم توڑ دی تو بھی اس کو یہ اختیار ہے کہ بائع کو واپس کر دے اور یہ حکم ضروری ہے کہ امام محمدؒ کے قول کے موافق ہو کیونکہ قبضہ سے پہلے عقار کی بیع ان کے نزدیک نا جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے فرمایا کہ کسی شخص نے دوسرے سے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور اس پر قبضہ کیا پھر اسے سو دینار کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر دوسرے مشتری

نے اپنے بائع سے ملاقات کر کے پچاس دینار ثمن میں زیادہ کر دیے اور زیادتی صحیح ہوئی اور مشتری نے وہ زیادتی بائع کو دے دی پھر دوسرے مشتری نے غلام میں کوئی عیب پایا اور قاضی کے حکم سے اسی بائع کو واپس کر دیا تو اپنا ثمن اور زیادتی واپس کرے اور پہلے مشتری کو یہ اختیار ہوگا کہ اپنے بائع کو واپس کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایسی صورت میں اگر بائع اور مشتری دونوں نے دوبارہ از سر نو پہلے ثمن سے کم یا زیادہ پر بیع کی پھر اس کو عیب کی وجہ سے واپس کیا تو دوسرے بائع کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اس عیب کی وجہ سے اپنے بائع کو واپس کرے خواہ یہ عیب ایسا ہو کہ اس کے مثل پیدا ہو سکتا ہے یا

Fatawa Alamgiriya ..... Volume (2) | 237 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

It cannot be so; this is stated in *Al-Khulasa*. In such a case, if the second buyer increased the price (*thaman*) by a specific commodity, then found a defect in the slave and returned him to the first buyer before the judge's (*qadi*) order, the first buyer can then return him to the original seller (*ba'i*). However, if the second buyer found no defect in the slave, but that specific commodity was destroyed before the second seller could take possession, and the value of that commodity was fifty dinars, then one-third of the sale contract for the slave will be voided, and this one-third will revert to the ownership of the second seller. Subsequently, if the second buyer finds a defect in the slave and returns the remaining two-thirds to the second seller by the judge's order, the second seller has the right to return the slave to the first seller due to that same defect. If the commodity was not destroyed but the buyer rescinded (*iqala*) the sale of one-third of the slave and later found a defect in the remainder, the second buyer cannot return it to his seller; this is mentioned in *Al-Muhit*. If someone bought a slave, took possession, and sold him to another, and the second buyer denied the sale and took an oath, and the first buyer decided to abandon the dispute and kept the slave, then later found a defect that existed with the first seller, he has the right to return it to his seller. But if the second buyer denied the sale, and the first buyer decided to end the dispute, took an oath, and did not make the second buyer take an oath, and later found a defect from the time of the first seller, he does not have the right to return it to the first seller; this is written in *Fatawa Qadi Khan*.

When the buyer knows he is truthful in claiming the sale, he cannot permissibly return it considering his matter before Allah. However, if he resolved that "even if I bring witnesses someday, I will not dispute with the second buyer," then there is scope for him to return it before Allah; this is written in *Al-Dhakhira*. In the same scenario, if the second buyer confirmed the sale took place but then claimed it was a simulated sale (*talji'ah*), or involved an option condition (*khiyar al-shart*) or an option of inspection (*khiyar al-ru'yah*), or it was a voidable sale (*fasid*) that broke down, the first buyer can still return it to the seller due to a defect. If after acknowledging the sale, both confirmed there was an option condition and the one with the option canceled it, the first buyer cannot return it to his seller. If both admitted the sale before a judge and then recanted, saying they made no such admission, the judge will consider their denial as an annulment of the sale, to the extent that if the second buyer intends to keep or free the slave, it will not be valid, and the second seller will

not be able to return it to the first due to the defect; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*.

If someone bought a slave, took possession, found a defect, and wanted to return him, but the seller produced witnesses that the buyer admitted to selling the slave to a certain person, the witnesses will be accepted, and the buyer will have no right of return, whether that person is present or absent. If the seller brought witnesses that the buyer sold it to someone who was present, but both denied the transaction, the first buyer cannot return it; this is written in *Al-Dhakhira*. If someone agreed to buy a slave for twelve dinars, the seller refused delivery saying "I have gifted him," and the buyer then took possession and gifted the twelve dinars to the seller who accepted them, and then the buyer (the recipient of the gift) found a defect in the slave, he cannot return him. As mentioned in *Al-Quniyah*.

ऐसा नहीं हो सकता, यह 'खुलासा' में लिखा है। और ऐसी स्थिति में यदि दूसरे खरीदार (मुश्तरी) ने मूल्य (समन) में कोई निश्चित वस्तु बढ़ा दी, फिर उसने गुलाम में कोई दोष (ऐब) पाया और काजी के आदेश से पहले खरीदार को वापस कर दिया, तो पहला खरीदार इसे पहले विक्रेता (बाइ) को वापस कर सकता है। और यदि दूसरे खरीदार ने गुलाम में कोई दोष नहीं पाया, लेकिन वह वस्तु दूसरे विक्रेता के कब्ज़े से पहले नष्ट हो गई और उसकी कीमत पचास दीनार थी, तो गुलाम का एक-तिहाई बिक्री अनुबंध टूट जाएगा और यह एक-तिहाई दूसरे विक्रेता के स्वामित्व में आ जाएगा। इसके बाद यदि दूसरे खरीदार ने गुलाम में कोई दोष पाया और शेष दो-तिहाई काजी के आदेश से दूसरे विक्रेता को वापस कर दिया, तो दूसरे विक्रेता को अधिकार है कि वह गुलाम को उसी दोष के कारण पहले विक्रेता को वापस कर दे। और यदि वह वस्तु नष्ट नहीं हुई थी लेकिन खरीदार ने गुलाम के एक-तिहाई हिस्से की बिक्री रद्द (इकाला) कर ली, फिर शेष में दोष पाया, तो दूसरा खरीदार अपने विक्रेता को वापस नहीं कर सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने गुलाम खरीदा, उस पर कब्ज़ा किया और उसे दूसरे को बेच दिया, और दूसरे खरीदार ने बिक्री से इनकार किया और कसम खा ली, और पहले खरीदार ने विवाद छोड़ने का इरादा किया और गुलाम को अपने पास रख लिया, फिर गुलाम में ऐसा दोष पाया जो पहले विक्रेता के पास भी था, तो उसे अधिकार है कि वह अपने विक्रेता को वापस कर दे। लेकिन यदि दूसरे खरीदार ने बिक्री से इनकार किया और पहले खरीदार ने विवाद छोड़ने का इरादा किया, कसम खाई और दूसरे खरीदार से कसम नहीं खिलवाई, फिर गुलाम में पहले विक्रेता के समय का दोष पाया, तो उसे पहले विक्रेता को वापस करने का अधिकार नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

जब खरीदार को पता हो कि वह बिक्री का दावा करने में सच्चा है, तो वह अपना मामला अल्लाह पर छोड़ते हुए इसे वापस नहीं ले सकता। लेकिन यदि उसने यह संकल्प किया कि यदि मैं कभी गवाह भी ले आऊं तब भी दूसरे खरीदार से झगड़ा नहीं करूंगा, तो अल्लाह के नज़दीक उसे वापस करने की गुंजाइश है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इसी स्थिति में यदि दूसरे खरीदार ने बिक्री होने की पुष्टि की, फिर कहा कि वह केवल दिखावटी (तल्जिया) थी, या उसमें विकल्प की शर्त (खियार-ए-शर्त) या देखने का विकल्प (खियार-ए-रूयत) था, या वह बिक्री अमान्य (फ़ासिद) थी जो टूट गई, तो भी पहला खरीदार दोष के कारण विक्रेता को वापस कर सकता है। और यदि बिक्री स्वीकार करने के बाद दोनों ने पुष्टि की कि इसमें विकल्प की शर्त थी और फिर विकल्प वाले ने उसे रद्द कर दिया, तो पहला

खरीदार अपने विक्रेता को वापस नहीं कर सकता। यदि दोनों ने काजी के सामने बिक्री स्वीकार की और फिर अपनी बात से मुकर गए कि हमने कोई इकरार नहीं किया, तो काजी उनके इनकार को बिक्री रद्द करने के रूप में मानेगा, यहाँ तक कि यदि दूसरा खरीदार गुलाम को रखने या आज़ाद करने का इरादा करे तो वह मान्य नहीं होगा, और दूसरा विक्रेता पहले को दोष के कारण वापस नहीं कर सकेगा, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है।

किसी ने गुलाम खरीदा, कब्ज़ा किया, दोष पाया और वापस करना चाहा, पर विक्रेता ने गवाह पेश किए कि खरीदार ने स्वीकार किया था कि उसने यह गुलाम फलां व्यक्ति को बेच दिया है, तो उसके गवाह स्वीकार किए जाएंगे और खरीदार को वापस करने का अधिकार नहीं होगा, चाहे वह व्यक्ति मौजूद हो या नहीं। और यदि विक्रेता ने गवाह पेश किए कि खरीदार ने इसे बेच दिया है और वह व्यक्ति मौजूद था लेकिन दोनों ने खरीद-फरोख्त से इनकार किया, तो पहला खरीदार वापस नहीं कर सकता, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। किसी ने गुलाम बारह दीनार में तय किया, विक्रेता ने देने से इनकार किया और कहा कि मैंने इसे उपहार (हिबा) में दे दिया, फिर खरीदार ने कब्ज़ा करके बारह दीनार विक्रेता को उपहार में दे दिए और उसने ले लिए, फिर खरीदार (जिसे उपहार मिला) ने गुलाम में दोष पाया, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। 'क़ुनिया' में ऐसा ही है।

نہیں ہو سکتا ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور ایسی صورت میں اگر دوسرے مشتری نے شمن میں ایک معین اسباب بڑھا دیا پھر اس نے غلام میں کوئی عیب پایا اور قاضی کے حکم سے پہلے مشتری کو واپس کر دیا تو پہلا مشتری پہلے بائع کو واپس کر سکتا ہے اور اگر دوسرے مشتری نے غلام میں کوئی عیب نہ پایا لیکن وہ اسباب دوسرے بائع کے قبضہ کرنے سے پہلے تلف ہو گیا اور قیمت اسباب کی پچاس دینار تھی تو ایک تہائی غلام کا عقد بیع ٹوٹ جائے گا اور یہ تہائی دوسرے بائع کی ملک میں آ جائے گی پس اگر دوسرے مشتری نے اس کے بعد غلام میں کوئی عیب پایا اور باقی دو تہائی قاضی کے حکم سے دوسرے بائع کو واپس کر دیا تو دوسرے بائع کو یہ اختیار ہے کہ وہ غلام اسی عیب کی وجہ سے پہلے بائع کو واپس کر دے اور اگر وہ اسباب تلف نہ ہوا ہو لیکن مشتری نے تہائی غلام میں بیع کا اقالہ کر لیا پھر باقی میں عیب پایا تو دوسرا مشتری اپنے بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام خرید کر اس پر قبضہ کر لیا اور دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور دوسرے مشتری نے بیع سے انکار کیا اور قسم کھالی اور پہلے مشتری نے ترک خصومت پر عزم کر لیا اور غلام کو اپنے پاس رکھا پھر غلام میں کوئی ایسا عیب پایا جو پہلے بائع کے پاس ہے۔ تو اس کو اختیار ہے کہ اپنے بائع کو واپس کر دے اور اگر دوسرے مشتری نے بیع سے انکار کیا اور پہلے مشتری نے ترک خصومت پر عزم کیا اور قسم کھالی اور دوسرے مشتری سے قسم نہ کھلائی پھر غلام میں کوئی ایسا عیب پایا جو پہلے بائع کے پاس کا ہے تو اس کو اختیار نہیں ہے کہ بائع اوّل کو واپس کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مشتری کو جب یہ بات معلوم ہے کہ وہ بیع کے دعویٰ کرنے میں صادق ہے تو اس کو اپنا یہ معاملہ اللہ کے نزدیک سمجھ کر واپس کرنے کی گنجائش نہیں ہے لیکن اگر اس نے اس بات کا عزم کیا کہ میں اگر کبھی گواہ بھی لاؤں گا تو بھی دوسرے مشتری سے جھگڑا نہ کروں گا تو اللہ کے نزدیک بھی اس کو واپس کرنے کی گنجائش ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اسی صورت میں اگر دوسرے مشتری نے بیع واقع ہونے کی تصدیق کی پھر کہا کہ وہ بطور تلجیہ کے تھی یا اس میں خیار شرط یا خیار رویت تھا یا وہ بیع فاسد تھی کہ ٹوٹ گئی تو بھی پہلا مشتری عیب کی وجہ سے بائع کو واپس کر سکتا ہے اور اگر بیع کے اقرار کے بعد دونوں نے اس بات کی تصدیق کی کہ اس بیع کے ساتھ خیار کی شرط تھی پھر اس کو خیار والے نے توڑ دیا تو پہلا مشتری اپنے بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر دونوں نے قاضی کے سامنے بیع کا اقرار کیا پھر دونوں اپنے اس اقرار سے یوں پھر گئے کہ ہم نے کچھ اقرار نہیں کیا ہے تو قاضی ان دونوں کا انکار بیع کے فسخ میں شمار کرے گا یہاں تک کہ اگر دوسرا مشتری غلام کو اپنے پاس رکھنے یا آزاد کرنے کا ارادہ کرے تو صحیح نہ ہوگا اور دوسرا بائع پہلے کو عیب کی وجہ سے واپس نہ کر سکے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام خرید کر اس پر قبضہ کر لیا اور اس میں کوئی عیب پایا اور اس کو واپس کرنا چاہا اور بائع نے اس بات پر گواہ پیش کیے کہ مشتری نے یہ اقرار کیا ہے کہ میں نے یہ غلام فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کر دیا ہے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور مشتری کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا خواہ وہ فلاں شخص حاضر ہو یا غائب ہو اور اگر بائع نے اس بات پر گواہ قائم کیے کہ مشتری نے یہ غلام اس شخص کے ہاتھ بیچ ڈالا ہے اور وہ شخص موجود تھا لیکن دونوں خرید فروخت سے انکار کرتے تھے تو پہلا مشتری واپس نہیں کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام بارہ دینار کو چکایا اور بائع نے دینے سے انکار کیا اور کہا کہ میں نے وہ تحفہ کو

ہبہ کر دیا اور مشتری نے اس پر قبضہ کر کے بارہ دینار بائع کو ہبہ کر دیے اور اس نے اپنے قبضہ میں لے لیے پھر مشتری یعنی جس کو ہبہ کیا گیا ہے اس نے غلام میں کوئی عیب پایا تو اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے کذا فی القنیہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 4 (348) Kitab al-Buyu (Book of Sales)

Chapter Nine: Regarding the description of things for which sale (Bay'a) is permissible and for which sale is not permissible. It contains ten sections.

Section One: Regarding the sale of debt for debt, and the sale of prices (Thaman), and the invalidation of the contract due to separation before taking possession.

The sale of debt for debt is permissible when both exchange values have been possessed either actually (Haqiqatan) or constructively (Hukman), or when one is possessed actually and the other constructively, and then both parties separate from the meeting, whether it is a currency exchange (Bay'a Sarf) or not. An example of actual possession of both exchange values is: someone buys one dinar from another for ten dirhams until a currency exchange occurs, and the dirhams were not present before them; then both parties pay each other in that same meeting and separate—this sale is permissible. Similarly, if money or food is bought in exchange for dirhams, and this was not a currency exchange, and these things were not present before them; then both parties pay each other in that same meeting and separate—it is permissible. And the example of separation after constructive possession of both exchange values is: a person owed ten dirhams to another, and the other owed him one dinar; then one bought his debt in exchange for the other debt until this became a case of currency exchange, or not a case of currency exchange, such as someone owing money or food to another, and the other person owing him several dirhams; then each bought his debt in exchange for the other's debt and they separated—the sale is permissible. And the example of separation after actual possession of one exchange value and constructive possession of the other is: someone owed ten dirhams to another; then the debtor bought those dirhams in exchange for one dinar and paid the dinar and they separated from the meeting—the sale is permissible. Similarly, if someone owed wheat to another, then the debtor of the wheat bought that wheat from the creditor for several dirhams and paid those dirhams in the same meeting—it is permissible. It is mentioned in "Sulh al-Fatawa" that in this wheat issue, the sale will not be permissible even if the dirhams are paid in the same meeting. The scholars (Mashaikh) have stated that what is mentioned in "Sulh al-Fatawa" is based on the situation where the wheat was owed to that person by way of a 'Salam' sale (forward sale); if this wheat were by way of a loan or the price of some sale, then the sale would be permissible as we have mentioned. This is written in "Al-Muhit".

If they separate after possession of only one exchange value, either actually or constructively: then, if they separated after actual possession of that one exchange value, it is permissible in sales other than currency exchange (Sarf), and not permissible in currency exchange. An example is: someone bought one dinar for ten dirhams until a currency exchange occurred, then he took possession of the dinar but did not deliver the ten dirhams, or took possession of the ten dirhams and did not deliver the dinar until they separated—the sale will become void (Batil). And if money or food was bought in exchange for dirhams such that currency exchange did not occur, and they separated after actual possession of one exchange value—the sale is permissible. And if they separated after constructive possession of only one exchange value—the sale is not permissible, whether it is currency exchange or not. The explanation of this is: someone had a debt of one dinar against another, and the debtor of that dinar bought it for ten dirhams until a currency exchange occurred, and before paying the ten dirhams they separated—this currency exchange sale is void...

फ़तावा-ए-आलमगीरिया ..... जिल्द 4 (348) किताब अल-बुयू

अध्याय नौ: उन चीज़ों के वर्णन में जिनकी बिक्री (बैय) जायज़ है और जिनकी बिक्री जायज़ नहीं है इसमें दस अनुभाग हैं।

अनुभाग एक: ऋण के बदले ऋण की बिक्री, और मूल्यों (समनों) की बिक्री, और कब्ज़ा (आधिपत्य) से पहले अलग हो जाने के कारण अनुबंध के अमान्य होने के वर्णन में

ऋण के बदले ऋण की बिक्री जायज़ है जब दोनों विनिमय मूल्यों पर वास्तव में (हकीक़तन) या कानूनी रूप से (हुकमन) कब्ज़ा होने के बाद, या एक पर वास्तविक और दूसरे पर कानूनी कब्ज़ा होने के बाद, दोनों व्यक्ति सभा से अलग हों, चाहे वह मुद्रा विनिमय (बैय सरफ़) हो या न हो। दोनों विनिमय मूल्यों पर वास्तविक कब्ज़ा होने का उदाहरण यह है: किसी ने दूसरे से दस दिरहम के बदले एक दीनार खरीदा यहाँ तक कि मुद्रा विनिमय हुआ और दोनों के सामने दिरहम मौजूद नहीं थे; फिर दोनों ने उसी सभा में एक-दूसरे को भुगतान किया और अलग हुए—तो यह बिक्री जायज़ है। इसी प्रकार यदि दिरहम के बदले पैसे या भोजन खरीदा गया और यह मुद्रा विनिमय नहीं था और ये चीज़ें उनके सामने मौजूद नहीं थीं; फिर उसी सभा में दोनों ने एक-दूसरे को भुगतान किया और अलग हुए —तो जायज़ है। और दोनों विनिमय मूल्यों पर कानूनी रूप से कब्ज़ा करने के बाद अलग होने का उदाहरण यह है: किसी व्यक्ति पर दूसरे के दस दिरहम ऋण थे और दूसरे का उस पर एक दीनार ऋण था; फिर एक ने अपना ऋण दूसरे ऋण के बदले खरीदा यहाँ तक कि यह मुद्रा विनिमय की स्थिति हुई या मुद्रा विनिमय की स्थिति न हुई, इस तरह कि किसी का दूसरे पर पैसे या भोजन ऋण था और दूसरे व्यक्ति का उस व्यक्ति पर कुछ दिरहम ऋण थे; फिर प्रत्येक ने अपना ऋण दूसरे के ऋण के बदले खरीद लिया और अलग हो गए—तो बिक्री जायज़ है। और एक मूल्य पर वास्तविक और दूसरे पर कानूनी कब्ज़ा करने के बाद अलग होने का उदाहरण यह है: किसी व्यक्ति पर दूसरे के दस दिरहम ऋण थे; फिर उस ऋणदाता ने उन ऋण के दिरहमों को एक दीनार के बदले खरीद लिया और दीनार अदा कर दिया और सभा से अलग हो गए—तो बिक्री जायज़ है। इसी प्रकार यदि किसी व्यक्ति पर दूसरे का कुछ गेहूं ऋण था, फिर उस गेहूं के ऋणी ने वह गेहूं लेनदार से कुछ दिरहम के बदले खरीद लिया और वे दिरहम उसी सभा में अदा कर दिए—तो जायज़ है। "सुल्ह अल-फ़तावा" में उल्लेख है कि गेहूं के इस मामले में बिक्री जायज़ नहीं होगी चाहे दिरहम उसी सभा में अदा कर दिए जाएं। और विद्वानों (मशायख़) ने फ़रमाया कि जो "सुल्ह अल-फ़तावा" में वर्णित है, वह उस स्थिति पर आधारित है कि वह गेहूं उस व्यक्ति पर 'बैय सलम' (अग्रिम बिक्री) के तरीके से था; और यदि यह गेहूं

ऋण के रूप में हो या किसी बिक्री का मूल्य (थमन) हो तो जैसा हमने उल्लेख किया है बिक्री जायज़ होगी। यह "अल-मुहीत" में लिखा है।

यदि केवल एक विनिमय मूल्य पर वास्तविक या कानूनी कब्ज़ा होने के बाद दोनों अलग हो जाएं तो यदि उस एक मूल्य पर वास्तविक कब्ज़ा होने के बाद दोनों अलग हुए, तो मुद्रा विनिमय के अलावा अन्य बिक्री में जायज़ है और मुद्रा विनिमय में जायज़ नहीं है। इसका उदाहरण यह है: किसी ने दस दिरहम में एक दीनार खरीदा यहाँ तक कि मुद्रा विनिमय हुआ, फिर दीनार पर कब्ज़ा कर लिया और दस दिरहम नहीं सौंपे, या दस दिरहम पर कब्ज़ा कर लिया और दीनार नहीं सौंपा यहाँ तक कि दोनों अलग हो गए—तो बिक्री अमान्य (बातिल) हो जाएगी। और यदि दिरहम के बदले पैसे या भोजन खरीदा गया यहाँ तक कि मुद्रा विनिमय नहीं हुआ और एक मूल्य पर वास्तविक कब्ज़ा करने के बाद दोनों अलग हो गए—तो बिक्री जायज़ है। और यदि केवल एक विनिमय मूल्य पर कानूनी कब्ज़ा करने के बाद दोनों अलग हो गए—तो बिक्री जायज़ नहीं है, चाहे वह मुद्रा विनिमय हो या न हो। इसका विवरण यह है: किसी व्यक्ति का दूसरे पर एक दीनार ऋण था और उस दीनार के ऋणी ने उसे दस दिरहम में खरीद लिया यहाँ तक कि मुद्रा विनिमय हुआ और दस दिरहम अदा करने से पहले दोनों अलग हो गए—तो यह मुद्रा विनिमय बिक्री अमान्य...

باب نہم: ان چیزوں کے بیان میں جن کی بیع جائز ہے اور جن کی بیع جائز نہیں ہے اس میں دس فصلیں ہیں

فصل اول: دین کی بیع بعوض دین کے اور ثمنوں کی بیع اور قبضہ سے پہلے بسبب جدا ہو جانے کے عقد کے باطل ہو جانے کے بیان میں

دین کی بیع بعوض دین کے جائز ہے جبکہ دونوں بدل پر حقیقتاً یا حکماً قبضہ ہونے کے بعد یا ایک پر حقیقتاً اور دوسرے پر حکماً قبضہ ہونے کے بعد دونوں شخص مجلس سے جدا ہوں خواہ وہ بیع صرف ہو یا نہ ہو اور دونوں بدل پر حقیقتاً قبضہ ہونے کی یہ صورت ہے کہ کسی نے دوسرے سے ایک دینار دس درہم کو خریدا یہاں تک کہ بیع صرف واقع ہوئی اور دونوں کے حضور میں درہم موجود نہ تھے پھر دونوں اسی مجلس میں ایک دوسرے کو ادا کر کے جدا ہوئے تو یہ بیع جائز ہے اور اس طرح اگر پیسے یا طعام بعوض درہموں کے خریدا اور یہ بیع صرف نہ ہوئی اور یہ چیزیں ان دونوں کے حضور میں موجود نہ تھیں پھر اسی مجلس میں دونوں ایک دوسرے کو ادا کر کے جدا ہوئے تو جائز ہے اور دونوں بدل پر حکماً قبضہ کرنے کے بعد جدا ہونے کی یہ صورت ہے کہ کسی شخص پر دوسرے کے دس درہم قرض تھے اور اس کا اس پر ایک دینار قرض تھا پھر ایک نے اپنا قرض بعوض دوسرے قرض کے خریدا یہاں تک کہ یہ صورت بیع صرف کی ہوئی یا بیع صرف کی صورت نہ واقع ہو اس طرح پر کہ کسی کے دوسرے پر پیسے یا طعام قرض تھا اور دوسرے کے اس شخص پر چند درہم قرض تھے پھر ہر ایک نے اپنے قرض کو بعوض دوسرے کے قرض کے خرید لیا اور جدا ہو گئے تو بیع جائز ہے اور ایک بدل پر حقیقتاً

اور دوسرے پر حکماً قبضہ کرنے کے بعد جدا ہونے کی یہ صورت ہے کہ کسی شخص پر دوسرے کے دس درہم قرض تھے پس اس قرض دار نے ان قرض کے درہموں کو ایک دینار کے عوض مول لیا اور دینار ادا کر دیا اور مجلس سے جدا ہو گئے تو بیع جائز ہے اور اسی طرح اگر کسی شخص کے دوسرے پر کچھ گیہوں قرض تھے پھر ان گیہوں کے قرض دار نے ان گیہوں کو چند درہم کے عوض قرض خواہ سے مول لیا اور وہ درہم اسی مجلس میں ادا کر دیے تو جائز ہے اور صلح الفتاویٰ میں مذکور ہے کہ اس گیہوں کے مسئلہ میں بیع جائز نہ ہوگی اگر چہ درہم اسی مجلس میں ادا کر دے اور مشائخ نے فرمایا کہ جو صلح الفتاویٰ میں مذکور ہے یہ اس صورت پر محمول ہے کہ وہ گیہوں اس شخص پر بطریق بیع سلم کے تھے اور اگر یہ گیہوں بطریق قرض کے ہوں یا کسی بیع کا ثمن ہوں تو جس طرح ہم نے ذکر کیا ہے بیع جائز ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر فقط ایک بدل پر حقیقتاً یا حکماً قبضہ ہونے کے بعد دونوں جدا ہو جائیں پس اگر اس ایک بدل پر حقیقتاً قبضہ ہونے کے بعد دونوں جدا ہوئے تو سوائے بیع صرف کے اور بیع میں جائز ہے اور بیع صرف میں جائز نہیں ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ کسی نے ایک دینار دس درہم کو خریدا یہاں تک کہ بیع صرف واقع ہوئی پھر دینار پر قبضہ کر لیا اور دس درہم سپرد نہ کیے یا دس درہم پر قبضہ کر لیا اور دینار سپرد نہ کیا یہاں تک کہ دونوں جدا ہو گئے تو بیع باطل ہو جائے گی اور اگر پیسے یا طعام بعوض درہموں کے خریدا یہاں تک کہ بیع صرف نہ واقع ہوئی اور ایک بدل پر حقیقتاً قبضہ کرنے کے بعد دونوں جدا ہو گئے تو بیع جائز ہے اور اگر فقط ایک بدل پر حکماً قبضہ کرنے کے بعد دونوں جدا ہو گئے تو بیع جائز نہیں ہے خواہ وہ بیع صرف ہو یا نہ ہو اور اس کا بیان یہ ہے کہ کسی شخص کا دوسرے پر ایک دینار قرض تھا اور اس دینار کے قرض دار نے اس

کو دس درہم کو مول لیا یہاں تک کہ بیع صرف واقع ہوئی اور دس درہم ادا کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو یہ بیع صرف باطل...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 349 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...and this is the case if his copper coins (*fulus*) or food were a debt, and the debtor of those coins or food purchased some dirhams, but before the dirhams were delivered, the two parties separated; in such a case, the sale becomes void (*batil*). It is necessary to remember such specific rulings, though people are often negligent of them, as stated in *al-Dhakhiroh*.

Suppose someone purchased one thousand dirhams from another in exchange for one hundred dinars. The buyer of the dirhams paid the dinars, but the seller of the dirhams failed to deliver them. The seller of the dirhams already owed one thousand dirhams to the buyer before this currency exchange (*bay' sarf*) took place. Then, the seller of the dirhams said to the buyer, "Offset the one thousand dirhams of my debt that are due from you against the dirhams that have become due from you in this currency exchange contract," and the buyer agreed. This currency exchange is valid based on juristic preference (*istihsan*). However, there is a disagreement regarding offsetting (*muqassa*) a debt that becomes due because of a purchase after the currency exchange has already occurred. For example, if someone bought several dirhams from another for one dinar and paid the dinar but did not take possession of the dirhams, until the purchaser of those dirhams bought a cloth from the seller of the dirhams for an equivalent amount of dirhams. Then the seller of the dirhams said to the buyer, "Apply the dirhams that have become due from you for this cloth against the dirhams that were due to you from me because of the currency exchange," and both agreed. In the narration of Abu Sulayman, it is mentioned that this sale is valid, and there is an indication of this in *al-Ziyadat*. However, the narration of Abu Hafs states that it is not valid, and this is the correct view as written in *al-Muhit*.

If one specific copper coin (*fals*) is sold for two specific copper coins, the sale is valid because they are specific; even so, if one is destroyed before possession is taken, the sale becomes void. If either party wishes to pay its equivalent (*mithl*), they shall not have the right to do so, as written in *Sharh al-Tahawi*. If one non-specific coin is sold for two non-specific coins, it is not valid even if both take possession in the same meeting (*majlis*). If one specific coin is sold for two non-specific coins or vice-versa, it is not valid unless possession of the debt is taken in that same meeting, as written in *Muhit al-Sarakhsi*.

The eminent Imam Shams al-A'immah al-Halwani used to say that the ruling mentioned for these copper coins is the same for the dirhams of Bukhara, i.e., *Attarfah*. A similar ruling applies to *Rasas* (lead) and *Satuq* (adulterated coins). The elders (*masha'ikh*) stated that the same ruling should apply to *'Adali* coins, as written in *al-Dhakhiroh*. Thus, if one *'Adali* coin etc. is sold for two *'Adali* coins etc., it is valid if the transaction is hand-to-hand; this is the chosen opinion for legal edicts (*fatwa*), as written in *al-Ghayathiyyah*. If several copper coins are sold for dirhams on the condition that both parties have the option (*khiyar*) to rescind, and they separate after taking possession, the sale is void. If the option belongs to only one of them, the ruling is the same according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), while according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the sale is valid, as written in *al-Bada'i'*. Quduri also mentioned in his commentary (*Sharh*) that Imam Muhammad said: if some copper coins were bought for other coins on the condition that both have the option to rescind, and they separate after taking possession, the sale is irregular (*fasid*). If the condition of option is for only one party, the sale is valid. Quduri stated that it is necessary that this statement be attributed to both Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf. Quduri's intention is that when the option is for one party, the sale should be valid according to both; this is written in *al-Dhakhiroh*. If one specific copper coin is bought for two specific copper coins in a place where such coins are not in circulation, then if the coins were specific, it is valid; if they were not specific, it is not valid.

...है और यह इस तरह है कि यदि उसके पैसे या भोजन (अनाज) ऋण था और उस पैसे या भोजन के ऋणी ने कुछ दिरहामों को खरीदा और दिरहाम अदा करने से पहले दोनों (पक्ष) अलग हो गए, तो बिक्री (बैअ) बातिल (अमान्य) हो जाएगी। और इस तरह के विवरण को याद रखना अनिवार्य है, जबकि लोग इससे बेखबर हैं, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है।

किसी ने दूसरे से सौ दीनार के बदले एक हज़ार दिरहाम खरीदे। दिरहाम के खरीदार ने दीनार अदा कर दिए, लेकिन दिरहाम बेचने वाले ने दिरहाम अदा नहीं किए। दिरहाम बेचने वाले पर दिरहाम के खरीदार का इस मुद्रा विनिमय (बैअ सर्फ़) के होने से पहले से ही एक हज़ार दिरहाम का कर्ज था। फिर दिरहाम बेचने वाले ने खरीदार से कहा, "मेरे कर्ज के एक हज़ार दिरहाम जो तुझ पर अनिवार्य (देय) हैं, उन्हें इस मुद्रा विनिमय के सौदे में जो दिरहाम तुझ पर देय हुए हैं, उनके बदले में समायोजित (मुक़ासा) कर ले।" और खरीदार इस पर सहमत हो गया। तो यह मुद्रा विनिमय (बैअ सर्फ़) इस्तिहसानन (न्यायसंगत वरीयता के आधार पर) जायज़ है। लेकिन मुद्रा विनिमय होने के बाद खरीद के कारण जो कर्ज अनिवार्य हो, उसमें समायोजन (मुक़ासा) करने के बारे में मतभेद है। उदाहरण के तौर पर, किसी ने दूसरे से एक दीनार के बदले कुछ दिरहाम खरीदे और दीनार उसे अदा कर दिए लेकिन दिरहामों पर कब्ज़ा नहीं किया, यहाँ तक कि उस दिरहाम खरीदने वाले ने दिरहाम बेचने वाले से उतने ही दिरहामों के बदले एक कपड़ा खरीद लिया। फिर दिरहामों के विक्रेता (बाइ'इ) ने दिरहामों के खरीदार (मुश्तरी) से कहा, "मेरे दिरहाम जो तुझ पर इस कपड़े के बदले देय हुए हैं, उन्हें उन दिरहामों के साथ समायोजित कर ले जो तेरे दिरहाम मुझ पर मुद्रा विनिमय के कारण देय हुए हैं।" और दोनों इस पर सहमत हो गए। तो अबू सुलेमान की रिवायत में उल्लेख है कि यह बिक्री जायज़ है और 'ज़ियादात' में भी इसी ओर संकेत है, लेकिन अबू हफ़्स की रिवायत में उल्लेख है कि यह जायज़ नहीं है और यही सही है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में लिखा है।

अगर एक विशिष्ट पैसा दो विशिष्ट पैसों के बदले बेचा गया, तो विशिष्ट होने के कारण बिक्री जायज़ है; यहाँ तक कि अगर कब्ज़ा करने से पहले एक नष्ट हो जाए तो बिक्री बातिल हो जाएगी। और अगर दोनों में से कोई व्यक्ति उसके समान (मिसल) अदा करना चाहे, तो उसे इसका अधिकार नहीं होगा, जैसा कि 'शरह तह़ावी' में लिखा है। अगर एक अनिश्चित पैसा दो अनिश्चित पैसों के बदले बेचा गया तो यह जायज़ नहीं है, भले ही दोनों उसी बैठक (मजलिस) में कब्ज़ा कर लें। और अगर एक निश्चित पैसा दो अनिश्चित पैसों के बदले बेचा गया या इसका उल्टा किया गया, तो यह तब तक जायज़ नहीं है जब

तक कि जो कर्ज है उस पर उसी मजलिस में कब्ज़ा न हो जाए, जैसा कि 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

इमाम अजल्ल शम्स अल-अइम्मा हलवानी फ़रमाते थे कि जो हुक्म इन पैसों का उल्लेख हुआ, वही हुक्म बुखारा के दिरहामों का है यानी 'अत्तारफ़ा' का। और ऐसा ही हुक्म 'रसास' (सीसा) और 'सतूक़' (मिलावटी सिक्के) का है। मशाइख़ (विद्वानों) ने कहा है कि 'अदाली' का भी ऐसा ही हुक्म होना चाहिए, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यहाँ तक कि अगर एक 'अदाली' आदि को दो 'अदाली' आदि के बदले बेचा गया, तो अगर लेन-देन हाथो-हाथ हुआ तो जायज़ है। यही फ़तवे के लिए पसंदीदा (मुख़्तार) मत है, यह 'ग़ियाथिया' में लिखा है। अगर कुछ पैसों को दिरहामों के बदले इस शर्त पर बेचा गया कि दोनों में से प्रत्येक को विकल्प (ख़ियार) प्राप्त है और दोनों कब्ज़ा करके अलग हो गए, तो बिक्री बातिल हो गई। और अगर विकल्प (ख़ियार) दोनों में से केवल एक के पास हो, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा रह.) के निकट यही हुक्म है, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और मुहम्मद) के निकट बिक्री जायज़ है, यह 'बदाई' में लिखा है। और क़ुदूरी ने भी अपनी शरह (व्याख्या) में उल्लेख किया है कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर कुछ पैसे, पैसों के बदले इस शर्त पर खरीदे कि दोनों को विकल्प (ख़ियार) प्राप्त है और दोनों कब्ज़ा करके अलग हो गए तो बिक्री फ़ासिद (दूषित) है। और अगर विकल्प की शर्त एक के लिए हो तो बिक्री जायज़ है। क़ुदूरी ने कहा कि अनिवार्य है कि यह कथन इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ दोनों का हो। और क़ुदूरी का अभिप्राय यह है कि जब विकल्प एक का हो तो दोनों के निकट बिक्री जायज़ होनी चाहिए, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर एक निश्चित पैसा दो निश्चित पैसों के बदले ऐसे स्थान पर खरीदा गया जहाँ उन पैसों का प्रचलन नहीं है, तो अगर ये पैसे निश्चित (मुअय्यन) थे तो जायज़ है और अगर निश्चित नहीं थे तो जायज़ नहीं है।

ہے اور یہ اس طرح اگر اس کے پیسے یا طعام قرض تھا اور اس پیسے یا طعام کے قرض دار نے چند درہموں کو خریدا اور درہم ادا کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بیع باطل ہو جائے گی اور ایسی ہی فصل کا یاد رکھنا واجب ہے حالانکہ لوگ اس سے غافل ہیں کذا فی الذخیرہ۔

کسی نے دوسرے سے ہزار درہم بعوض سو دینار کے مول لیے اور درہموں کے خریدار نے دینار ادا کر لیے اور درہم بیچنے والے نے درہموں کو نہ ادا کیا اور اس درہم بیچنے والے کے درہم والے پر اس بیع صرف واقع ہونے کے پہلے سے ہزار درہم قرض تھے پھر اس درہم بیچنے والے نے اس کے خریدار سے کہا کہ میرے قرضہ کے ہزار درہم جو تجھ پر واجب ہیں اس عقد صرف میں جو درہم تجھ پر واجب ہوئے ہیں ان میں بطور مقاصہ لگا لے اور مشتری اس پر راضی ہو گیا تو یہ بیع صرف استحساناً جائز ہے اور بیع صرف واقع ہونے کے بعد بسبب خرید کے جو قرضہ واجب ہو اس کے مقاصہ کر لینے میں اختلاف ہے مثلاً کسی نے دوسرے سے چند درہم بعوض ایک دینار کے خریدے اور دینار اس کو ادا کر دیا اور درہموں پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ اس درہم خریدنے والے نے درہم فروخت کرنے والے سے بعوض اتنے درہموں کے ایک کپڑا خرید لیا پھر درہموں کے بائع نے درہموں کے مشتری سے یہ کہا کہ جو میرے درہم تجھ پر اس کپڑے کے عوض واجب ہوئے ان کو تو ان درہموں میں لگا لے جو تیرے درہم مجھ پر بیع صرف کی وجہ سے واجب ہوئے ہیں اور دونوں اس پر راضی ہو گئے تو ابو سلیمان کی روایت میں مذکور ہے کہ یہ بیع جائز ہے اور زیادات میں بھی اس طرف اشارہ ہے اور ابو حفص کی روایت میں مذکور ہے کہ یہ جائز نہیں ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک معین پیسہ دو معین پیسوں کے عوض بیچا تو معین ہونے کے سبب سے بیع جائز ہے یہاں تک کہ اگر قبضہ سے پہلے ایک تلف ہو جائے تو بیع باطل ہو جائے گی اور اگر دونوں میں سے کوئی شخص اس کے مثل ادا کرنا چاہے تو اس کو یہ اختیار نہ ہو گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اگر ایک غیر معین پیسہ بعوض دو غیر معین پیسوں کے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اگرچہ دونوں اسی مجلس میں قبضہ کر لیں اور اگر ایک معین پیسہ بعوض دو غیر معین پیسوں کے عوض بیچا یا اس کا الٹا کیا تو جائز نہیں تاوقتیکہ جو قرض ہے اس پر اسی مجلس میں قبضہ نہ ہو جائے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

امام اجل شمس الائمہ حلوانی فرماتے تھے کہ جو حکم ان پیسوں کا مذکور ہوا وہی حکم بخارا کے درہموں کا ہے یعنی عطارفہ کا اور ایسا ہی حکم رصاص اور ستوق کا ہے اور مشائخ نے کہا ہے کہ عدالی کا بھی ایسا ہی حکم ہونا چاہیے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ یہاں تک کہ اگر ایک عدالی وغیرہ بعوض دو عدالی وغیرہ کے فروخت کیا پس اگر ہاتھوں ہاتھ لین دین ہوا تو جائز ہے یہی فتوی کے واسطے مختار ہے یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔ اگر چند پیسوں کو بعوض درہموں کے اس شرط پر فروخت کیا کہ ہر ایک کو دونوں میں سے خیار حاصل ہے اور دونوں قبضہ کر کے جدا ہو گئے تو بیع باطل ہو گئی اور اگر خیار دونوں میں سے ایک کا ہو تو بھی امام اعظمؒ کے نزدیک یہی حکم ہے اور صاحبین کے نزدیک بیع جائز ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور قدوری نے بھی اپنی شرح میں ذکر کیا ہے کہ امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کچھ پیسے بعوض پیسوں کے اس شرط پر خریدے کہ دونوں کو خیار حاصل ہے اور دونوں قبضہ کر کے جدا ہو گئے تو بیع فاسد ہے اور اگر ایک کے واسطے خیار کی شرط ہو تو بیع جائز ہے قدوری نے کہا کہ واجب ہے کہ یہ قول امام محمدؒ اور امام ابو یوسفؒ دونوں کا ہو اور مراد قدوری کی یہ ہے کہ جب خیار ایک کا ہو تو دونوں کے نزدیک بیع جائز ہونی چاہیے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک پیسہ معین دو معین پیسوں کے ایسے

مقام پر خریدا کہ جہاں ان پیسوں کا رواج نہیں ہے پس اگر یہ پیسے معین تھے تو جائز ہے اور اگر معین نہ تھے تو جائز نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiriya ..... Volume 4 ..... 350 ..... Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If a person buys from a lender that "Kur" (a large unit of grain measure) which is owed as a debt for one hundred dirhams, it is permissible. In this case, another Kur similar to the original becomes obligatory upon the lender toward the borrower; hence the purchase is valid. This is contrary to a situation where someone other than the debtor of that Kur purchases it, which would not be permissible. Once the purchase becomes valid in this scenario, if the hundred dirhams are paid in cash within the same session (Majlis), the transaction is completed. However, if the parties separate before possession is taken, the sale becomes void (Batil).

This situation is different from a case where the borrower also owes a Kur of wheat to the lender, and each buys their debt in exchange for the other's debt and they separate; such a sale is permissible. Scholars have stated that this ruling is mentioned in the text as the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA). According to Imam Abu Yusuf (RA), a debt of a Kur of wheat does not become the property of the borrower until they consume or dispose of it after taking possession. Therefore, currently, nothing is obligatory upon the borrower, so the purchase would not be valid. However, once they have disposed of it and then purchase it, the sale is valid by consensus.

Furthermore, if the buyer (the borrower) pays the hundred dirhams in the same session and then finds a defect in the Kur they possessed, they cannot return it but may recover the loss in value due to the defect from the price. If the Kur under possession has been destroyed, the ruling remains as mentioned. There is a disagreement regarding the first scenario, while there is consensus (Ijma) on the second. This rule applies to all measurable or weighable items except for Dirhams, Dinars, and Fulus (copper coins) when they are debts.

If the borrower purchases the Kur they owe in exchange for another similar Kur, the sale is valid provided both Kurs are present (spot transaction). If it is a deferred debt, it is invalid, unless possession is taken in the same session, in which case it becomes valid. If the borrower finds a defect in the debt, unlike the first case, they cannot return it nor claim compensation for the defect. If the borrower buys the exact Kur they had borrowed after taking possession of it, it is not valid according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Muhammad (RA), but it is valid according to Imam Abu Yusuf (RA). If the lender buys it back from the borrower, it is valid according to Imam Abu

Hanifa (RA) but invalid according to Imam Abu Yusuf (RA). This is recorded in 'Al-Muhit'.

If someone lends a thousand dirhams to another on the condition that they are all pure/high quality, and the borrower takes possession, then the borrower buys those dirhams from the lender for ten dinars, it is valid. Since the purchase is valid by consensus here, if the dinars are not paid in the same session and the parties separate, the sale becomes void. If possession of the dinars is taken in the same session, the sale is complete. If the borrower finds the borrowed dirhams to be of low quality (Zabuf), they cannot return them nor claim compensation for the defect; this is recorded in 'Tatarkhaniya'.

If someone possesses ten pure dirhams and wants to sell them for twelve broken dirhams, the sale is invalid. If a legal way (Hila) is sought to make it permissible, the method is to borrow twelve broken dirhams from the person, give them possession of the ten dirhams, and then have the person waive the twelve dirhams; this is recorded in 'Husamiya'.

If a person claims something measurable, weighable, or countable from another, and the defendant buys that item from the claimant for a hundred dinars, and then both truthfully admit that the claimant had no valid claim against the defendant, the sale is void regardless of whether they separated or not. If the claim involved dirhams, dinars, or copper coins, and the defendant bought them for dirhams and paid, and then both admitted there was no actual debt, the sale of the dirhams and dinars is void.

Footnotes: 1. "Disposing/Destroying" means to make it non-existent in any way, whether by utilizing it or otherwise. 2. i.e., if it hasn't been destroyed. 3. While it has already been destroyed. 4. Describing the quality and taking responsibility for it. 5. Because it has entered their ownership.

फतावा आलमगीरिया ..... जिल्द 4 ..... 350 ..... किताब अल-बुयू (बिक्री की किताब)

यदि ऋणदाता से वह 'कुर' (अनाज का एक बड़ा माप) जो उस पर ऋण है, सौ दिरहम में खरीद लिया जाए तो यह वैध है और ऋणदाता पर ऋणी का उसी कुर के समान दूसरा कुर अनिवार्य होगा, अतः इसकी खरीद सही है। इसके विपरीत यदि कुर के ऋणी के अलावा किसी अन्य व्यक्ति ने वह कुर खरीदा तो यह वैध नहीं है। और जब इस स्थिति में खरीद वैध हो गई, तो यदि उन सौ दिरहमों को उसी बैठक (मजलिस) में नकद भुगतान कर दिया गया तो खरीद पूरी हो गई, और यदि कब्जा करने से पहले दोनों अलग हो गए तो खरीद अमान्य (बातिल) हो गई। यह स्थिति उस स्थिति के विपरीत है जिसमें यदि ऋणी का ऋणदाता पर भी गेहूं का कोई कुर बकाया हो, फिर प्रत्येक ने अपने ऋण को दूसरे के ऋण के बदले खरीद लिया और दोनों अलग हो गए, क्योंकि ऐसी स्थिति में बिक्री वैध है। मशाइख ने फरमाया है कि यह नियम किताब में वर्णित है, यह इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) का कथन है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार, गेहूं के ऋण का कुर ऋणी का स्वामित्व तब तक नहीं होगा जब तक कि कब्जे के बाद वह उसे नष्ट (उपभोग) न कर दे। अतः वर्तमान में ऋणी पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है, इसलिए खरीद सही नहीं होगी। लेकिन जब उसने उसे नष्ट कर दिया और फिर उससे खरीदा, तो सर्वसम्मति से खरीद सही है। फिर यदि खरीदार यानी ऋणी ने उसी बैठक में सौ दिरहम अदा कर दिए और कब्जे वाले कुर में कोई दोष पाया, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता, बल्कि कीमत (थमन) में से दोष के कारण हुई कमी वापस लेगा। यदि वह ऋण का कुर जिस पर कब्जा हो चुका है नष्ट हो गया हो, तो उसका नियम वही होगा जो हमने उल्लेख किया है। परंतु पहली स्थिति में मतभेद होगा और दूसरी स्थिति में आम सहमति (इज्मा) होगी। इसी तरह हर मापने या तौलने वाली चीजों में, सिवाय दिरहम, दीनार और फुलूस (तांबे के सिक्के) के, यदि वे ऋण हों तो यही नियम है।

यदि ऋणी ने उस कुर को, जो उस पर ऋण है, उसी के समान दूसरे कुर के बदले खरीदा, तो खरीद वैध है बशर्ते कि ये दोनों कुर नकद हों। यदि यह उधार (दैन) होगा तो वैध नहीं है, लेकिन यदि उसी बैठक में कब्जा हो जाए तो वैध होगा। यदि ऋणी ने ऋण में कोई दोष पाया, तो पहली स्थिति के विपरीत वह उसे वापस नहीं कर सकता और न ही दोष का नुकसान ले सकता है। यदि ऋणी ने ऋण लिए हुए कुर को ज्यों का त्यों (अैनिही) खरीदा जबकि उस पर उसका कब्जा हो चुका है, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार खरीदना सही नहीं है, जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार सही है। और यदि ऋणदाता ने ऋणी से वही चीज खरीद ली, तो इमाम अबू

हनीफा (रह.) के अनुसार सही है, और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार सही नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने दूसरे को एक हजार दिरहम इस शर्त पर उधार दिए कि ये सब शुद्ध (खरे) हैं और उसने उन पर कब्जा कर लिया, फिर ऋणी ने ऋणदाता से वे दिरहम दस दीनार के बदले खरीदे तो यह सही है। चूंकि यहाँ सर्वसम्मति से खरीद सही हो गई, यदि उसने उसी बैठक में दीनार अदा नहीं किए और दोनों अलग हो गए तो बिक्री अमान्य हो गई। यदि उसी बैठक में दीनार पर कब्जा कर लिया गया तो बिक्री पूरी हो गई। यदि ऋणी ने ऋण के वे दिरहम खोटे (ज़बूफ़) पाए, तो वह उन्हें वापस नहीं कर सकता और न ही दोष का नुकसान ले सकता है, यह 'तातारखानिया' में लिखा है। किसी व्यक्ति के पास दस शुद्ध दिरहम थे और उसने उन्हें बारह टूटे हुए दिरहमों के बदले बेचना चाहा, तो बिक्री वैध नहीं होगी। यदि इसके वैध होने का कोई उपाय (हीला) खोजा जाए, तो उपाय यह है कि वह उससे बारह टूटे हुए दिरहम उधार ले और दस दिरहम पर कब्जा कराकर फिर वे दिरहम उससे माफ करवा ले, यह 'हुसामिया' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे पर किसी ऐसी चीज का दावा किया जिसे मापा, तौला या गिना जाता है, और प्रतिवादी ने वादी से वह चीज सौ दीनार में खरीदी, फिर दोनों ने सच स्वीकार किया कि वादी का प्रतिवादी पर कुछ बकाया नहीं था, तो बिक्री अमान्य है, चाहे वे अलग हुए हों या नहीं। और यदि दावे में दिरहम, दीनार या पैसे बताए गए और प्रतिवादी ने उन्हें दिरहमों के बदले खरीदा और दिरहम अदा कर दिए, फिर दोनों ने सच स्वीकार किया कि वादी का प्रतिवादी पर कुछ नहीं था, तो दिरहम और दीनार की बिक्री अमान्य होगी।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. नष्ट करने से तात्पर्य है कि किसी भी तरह से, चाहे लाभ प्राप्त करके या किसी अन्य तरीके से उसे समाप्त कर दे। 2. अर्थात यदि वह नष्ट न हुआ हो। 3. जबकि वह नष्ट हो चुका है। 4. 'कौलेन' अर्थात गुण बताकर अपने ऊपर जिम्मेदारी ली हो। 5. क्योंकि वह उसका स्वामित्व बन चुका है।

قرض دینے والے سے وہ کُر جو اس پر قرض ہے سو درہم کو خرید لیا تو جائز ہے اور اس قرض دینے والے پر قرض لینے والے کا اسی کُر کے مانند دوسرا کُر واجب ہوگا پس اس کی خرید صحیح ہے بخلاف اس صورت کے کہ اگر کُر کے قرض دار کے سوائے دوسرے شخص نے وہ کُر خریدا تو جائز نہیں ہے اور جب اس صورت میں خرید جائز ہوگئی پس اگر ان سو درہموں کو اسی مجلس میں نقد ادا کر دیا تو خرید پوری ہوگئی اور اگر قبضہ کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو خرید باطل ہوگئی اور یہ صورت بخلاف اس صورت کے ہے کہ اگر قرض لینے والے کا قرض دینے والے پر بھی کوئی کُر گیہوں کا آتا ہو پھر ہر ایک نے دونوں میں سے اپنے قرضہ کو بعوض دوسرے قرضہ کے خرید لیا اور دونوں جدا ہو گئے کیونکہ ایسی صورت میں بیع جائز ہے اور مشائخ نے فرمایا ہے کہ یہ حکم کتاب میں مذکور ہوا امام ابو حنیفہؒ اور امام محمدؒ کا قول ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک قرضہ کا کُر گیہوں کا قرض لینے والے کی ملک نہ ہوگا جب تک کہ بعد قبضہ کے وہ اس کو نابود نہ کرے پس فی الحال قرض لینے والے کے ذمہ کوئی چیز واجب نہیں پس خرید صحیح نہ ہوگی اور جب اس نے اس کو نابود کر دیا پھر اب اس سے خریدا تو بالاتفاق خرید صحیح ہے پھر اگر مشتری یعنی قرض لینے والے نے سو درہم اسی مجلس میں ادا کر دیے پھر اس قبضہ کے کُر میں کچھ عیب پایا تو اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے بلکہ ثمن میں سے نقصان عیب واپس لے گا اور اگر وہ کُر قرض کہ جس پر قبضہ ہو چکا ہے تلف ہو گیا ہو تو اس کا حکم وہی ہوگا جو ہم نے ذکر کیا ہے لیکن پہلی صورت میں اختلاف ہوگا اور دوسری صورت میں اجماع ہوگا اور اس طرح ہر ناپ یا تول کی چیزوں میں سوائے درہم اور دینار اور فلوس کے اگر قرضہ ہوں تو یہی حکم ہے اور اگر قرض لینے والے نے اس کُر کو جو اس پر

قرض ہے اسی کے مانند دوسرے کُر کے عوض خریدا تو خرید جائز ہے بشرطیکہ یہ کرین نقد ہو اور اگر دین ہو گا تو جائز نہیں ہے لیکن اگر اسی مجلس میں قبضہ ہو جائے تو جائز ہوگا پس اگر قرض لینے والے نے قرض میں کچھ عیب پایا تو پہلی صورت کے برخلاف اس کو واپس نہیں کر سکتا اور نہ اس کا نقصان عیب لے سکتا ہے اور اگر قرض لینے والے نے قرض لیے ہوئے کُر کو بعینہ خریدا حالانکہ اس پر اس کا قبضہ ہو چکا ہے تو امام ابو حنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک خریدنا صحیح نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک صحیح ہے اور اگر قرض دینے والے نے قرض لینے والے سے اسی کو خرید لیا تو امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک صحیح ہے۔ اور امام ابو یوسفؒ کے قول پر صحیح نہیں ہے۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی شخص نے دوسرے کو ہزار درہم اس شرط پر قرض دیے کہ یہ سب کھرے ہیں اور اس نے ان پر قبضہ کر لیا پھر اس قرض لینے والے نے قرض دینے والے سے وہ درہم بعوض دس دینار کے خریدے تو صحیح ہے پھر جبکہ یہاں بالاتفاق خرید صحیح ہوگئی پس اگر اس نے دینار اسی مجلس میں ادا نہ کیے اور دونوں جدا ہو گئے تو بیع باطل ہوگئی اور اگر دیناروں پر اسی مجلس میں قبضہ کر لیا تو بیع پوری ہوگئی پس اگر قرض لینے والے نے وہ قرض کے درہم زبوف پائے تو ان کو واپس نہیں کر سکتا اور نقصان عیب بھی نہیں لے سکتا ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

کسی شخص کے پاس دس درہم ثابت تھے اور اس نے کسی شخص کے ہاتھ بارہ ٹوٹے ہوئے درہموں کے عوض فروخت کرنا چاہا تو بیع جائز نہ ہوگی اور اگر اس کے جائز ہونے کا حیلہ تلاش کرے تو حیلہ یہ ہے کہ اس سے بارہ درہم ٹوٹے ہوئے قرض لے اور دس درہم پر قبضہ کراکے پھر وہ درہم اس سے معاف کرالے یہ حسامیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے دوسرے پر کسی ایسی چیز کا دعویٰ کیا کہ جو ناپ یا تول یا شمار کی جاتی ہے اور مدعا علیہ نے مدعی سے وہ چیز سودینار کو خریدی پھر باہم دونوں نے سچا اقرار کیا کہ مدعی کا مدعا علیہ پر کچھ

نہیں آتا تھا تو بیع باطل ہے خواہ وہ دونوں جدا ہوئے ہوں یا نہ ہوئے ہوں اور اگر درہم یا دینار یا پیسے اپنے دعویٰ میں بیان کیے اور ان کو مدعا علیہ نے بعوض درہموں کے خریدا اور درہم ادا کر دیے پھر دونوں نے سچا اقرار کیا کہ مدعی کا مدعا علیہ پر کچھ نہیں چاہیے تھا پس درہم اور دینار کی (بیع باطل ہوگی)۔

حواشی: ۱۔ نابود کرنے سے یہ مراد ہے کہ کسی طور سے خواہ انتفاع حاصل کرنے میں یا کسی اور طور سے اس کو معدوم کرے۔ ۱۲- ۲۔ یعنی اگر تلف نہ ہوا ہو۔ ۱۲- ۳۔ جبکہ تلف ہو چکا ہے۔ ۱۲- ۴۔ قولدین یعنی وصف بیان کر کے اپنے ذمہ ٹھہرایا ہو۔ ۱۲- ۵۔ کیونکہ اس کی ملک ہو چکا ہے۔ ۱۲-

---

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (351) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

In this case, if the two parties do not separate and the item purchased in the same session is taken, the sale is completed. However, if they separate from the session, the sale becomes void. In the case of small coins (paisa), the contract of sale will not be void even if they separate from the session before taking possession of the purchased item; this is written in 'Zakhira'.

If a large dirham is sold in exchange for a small dirham, or a good quality dirham for a poor quality one, it is permissible because there is a valid purpose for both parties. However, if both dirhams are equal in quantity and quality, some have said that selling one for the other is impermissible. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has alluded to this in his book, and Imam Abu Ahmad Hakim (may Allah have mercy on him) [1] used to issue fatwas based on this; this is recorded in 'Al-Muhit'. Minted dirhams are of three types: First, those that contain two-thirds brass (pittal) and one-third silver, or three-quarters brass and one-quarter silver, or five-sixths brass and one-sixth silver, or where brass is the dominant material. The second type consists of those that are two-thirds silver and one-third brass, or three-quarters silver and one-quarter brass, or where silver is the dominant material. The third type is where brass and silver are equal, half and half.

Therefore, dirhams of the first type will be considered as two different substances—brass and silver—and neither will be subordinate to the other. Each will be accounted for separately. If pure silver or an item of pure silver is purchased with these dirhams, then if the weight of the pure silver is less than the silver contained in those dirhams, or if the weight of the separate silver is equal to the silver in the dirhams, or if its weight is unknown, the sale will not be valid according to our scholars. If the weight of the pure silver is more than the silver in the dirhams, the sale is valid; the silver will be exchanged for silver, and the excess pure silver will be considered against the brass. In such a sale, the conditions of 'Sarf' (currency exchange) will be applicable, to the extent that if any condition of Sarf is not met, the Sarf sale becomes invalid (fasid), and it will also be void regarding the brass. If gold is purchased with such dirhams, it is permissible in every way, but if any condition of Sarf is missed, the Sarf sale will be void, and the sale of the brass part will also be void. If some of these dirhams are sold for others of the same kind, it is permissible in every way with equality or in cash (hand-to-hand), and taking possession of both is a condition of this sale; this is written in 'Sharh Tahawi'.

If such dirhams, which have a majority of alloy and a minority of silver, are purchased in exchange for dirhams of the same genus, and one of them is on credit [2], the sale is not permissible, even if these dirhams are in circulation. Similarly, if they are of two different types and one is on credit, the sale will not be valid. Likewise, if the dirhams paid are in circulation and those on credit are not in circulation, it is still not permissible; this is recorded in 'Atabiya'.

In the case of the second type of dirhams, where silver predominates in the alloy—such as two-thirds silver and one-third brass—if they are sold for pure silver, it is not permissible except in equal weight, as mentioned in 'Al-Dhakhira'. Similarly, if some dirhams of this type are sold for others of the same type, it is not permissible except in equal amounts. This is written in 'Badai'.

Regarding the third type of dirhams, containing half silver and half brass, if they are sold in exchange for pure silver, then if the silver in the dirhams exceeds the brass, their sale for pure silver is only valid if they are of equal weight. If silver is not predominant [3] but the brass and silver are exactly equal, then the ruling for them is according to the ruling for the first type; this is written in 'Al-Muhit'. Purchasing with these dirhams or giving them as a loan is not permissible except by weight. However, if they were pointed to during the transaction, it would serve as a description of their quantity and quality, just as for high quality...

Footnotes: [1] Hakim: Some have said that a 'Hakim' in Fiqh is one who remembers minor legal details, and some said one who encompasses correct (Sahih) narrations... as there is disagreement over the definition of 'Hakim' in Hadith... [2] Whether on the part of the buyer or the seller. [3] These fall under the rulings of silver.

यदि दोनों अलग नहीं हुए और उसी बैठक में खरीदा गया सामान ले लिया, तो बिक्री वैध हो जाएगी। और यदि वे बैठक से अलग हो गए, तो बिक्री शून्य हो जाएगी। सिक्कों (पैसों) के मामले में, बिक्री का अनुबंध शून्य नहीं होगा, भले ही वे खरीदी गई चीज़ पर कब्ज़ा करने से पहले बैठक से अलग हो गए हों, जैसा कि 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि एक बड़ा दिरहम छोटे दिरहम के बदले, या एक अच्छा दिरहम रद्दी दिरहम के बदले बेचा जाता है, तो यह वैध है क्योंकि इसमें दोनों का कोई न कोई सही उद्देश्य होता है। लेकिन यदि दोनों दिरहम मात्रा और गुणवत्ता में समान हों, तो कुछ ने कहा है कि एक की दूसरे के साथ बिक्री अवैध है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने किताब में इसी ओर इशारा किया है और इमाम अबू अहमद हाकिम (रह.) [१] इसी पर फ़तवा देते थे, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। सिक्के वाले दिरहम तीन प्रकार के होते हैं: पहला यह कि इसमें दो-तिहाई पीतल और एक-तिहाई चाँदी हो, या तीन-चौथाई पीतल और एक-चौथाई चाँदी हो, या पाँच-छठे पीतल और छठा हिस्सा चाँदी हो, या पीतल ही इसमें अधिकांश हो। दूसरी श्रेणी यह है कि इसमें दो-तिहाई चाँदी और एक-तिहाई पीतल हो, या तीन-चौथाई चाँदी और एक-चौथाई पीतल हो, या चाँदी ही इसमें अधिकांश हो। तीसरी श्रेणी वह है जहाँ पीतल और चाँदी बराबर हो, आधा यह और आधा वह।

अतः, पहली श्रेणी के दिरहमों को दो अलग-अलग चीज़ों, पीतल और चाँदी के रूप में माना जाएगा, और उनमें से कोई भी एक दूसरे के अधीन नहीं होगी। प्रत्येक का अलग-अलग आकलन किया जाएगा। यदि इन दिरहमों से शुद्ध चाँदी या शुद्ध चाँदी की वस्तु खरीदी गई, तो यदि शुद्ध चाँदी का वजन उन दिरहमों में मौजूद चाँदी के वजन से कम हो, या अलग से ली गई चाँदी का वजन दिरहमों की चाँदी के बराबर हो, या उसका वजन ज्ञात न हो, तो हमारे विद्वानों के अनुसार बिक्री वैध नहीं होगी। यदि शुद्ध चाँदी का वजन दिरहमों में मौजूद चाँदी से अधिक हो, तो बिक्री वैध होगी; चाँदी का मुकाबला चाँदी से हो जाएगा और शुद्ध चाँदी में जो अतिरिक्त है, वह पीतल के बदले माना जाएगा। ऐसी बिक्री में 'सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) की शर्तें लागू होंगी, यहाँ तक कि यदि उन शर्तों में से किसी एक का पालन नहीं किया गया, तो 'सर्फ़ की बिक्री दोषपूर्ण (फ़ासिद) हो जाएगी और पीतल के संबंध में भी शून्य हो जाएगी। यदि इस प्रकार के दिरहमों से सोना खरीदा गया, तो यह हर तरह से वैध है, लेकिन यदि 'सर्फ़ की शर्तों में से कोई शर्त पूरी नहीं हुई, तो 'सर्फ़ बिक्री शून्य होगी और पीतल की बिक्री भी शून्य हो जाएगी। यदि इस प्रकार के दिरहमों में से कुछ को दूसरों के साथ बेचा गया, तो यह

समानता के साथ या नकद (हस्त-विनिमय) के साथ हर तरह से वैध है, और दोनों का कब्ज़ा लेना इस बिक्री की शर्त है, जैसा कि 'शरह तहावी' में लिखा है।

यदि ऐसे दिरहम जिनमें मिलावट अधिक है और चाँदी कम है, उसी श्रेणी के दिरहमों के बदले खरीदे गए और उनमें से एक उधार [२] रखा गया, तो बिक्री वैध नहीं है, भले ही ये दिरहम प्रचलित (करेंसी) हों। इसी प्रकार यदि वे दो अलग-अलग श्रेणियों के हों और एक पक्ष उधार रखा जाए, तो बिक्री वैध नहीं होगी। इसी तरह, यदि भुगतान किए गए दिरहम प्रचलित हों और जो उधार हैं वे गैर-प्रचलित हों, तो भी यह वैध नहीं है, जैसा कि 'अताबिया' में लिखा है।

दूसरी स्थिति के दिरहमों में, जहाँ मिलावट में चाँदी की प्रधानता है, जैसे दो-तिहाई चाँदी और एक-तिहाई पीतल, यदि उन्हें शुद्ध चाँदी के बदले बेचा जाता है, तो यह केवल तभी वैध है जब वे समान मात्रा में हों, जैसा कि 'ज़खीरा' में उल्लेख है। इसी प्रकार, यदि इस श्रेणी के कुछ दिरहमों को इसी श्रेणी के अन्य दिरहमों के साथ बेचा जाता है, तो भी यह केवल तभी वैध है जब वे समान मात्रा में हों। यह 'बदा'ई' में लिखा है।

तीसरी स्थिति के दिरहमों में, जिनमें आधी चाँदी और आधा पीतल है, और वे शुद्ध चाँदी के बदले बेचे गए, तो यदि दिरहमों में मौजूद चाँदी पीतल से अधिक है, तो शुद्ध चाँदी के साथ उनकी बिक्री केवल समान मात्रा में ही वैध है। और यदि चाँदी प्रधान [३] न हो बल्कि पीतल और चाँदी बिल्कुल बराबर हों, तो उसका नियम पहली श्रेणी के नियमों के समान है, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। इन दिरहमों के बदले कुछ खरीदना या इन्हें ऋण के रूप में देना वैध नहीं है, सिवाय वजन के आधार पर। लेकिन यदि क्रय-विक्रय में उनकी ओर संकेत कर दिया गया हो, तो यह उनकी मात्रा और गुणवत्ता का वर्णन माना जाएगा, जैसा कि उत्कृष्ट के लिए...

पादलेख: [१] हाकिम: कुछ ने कहा है कि हाकिम फ़िक़्ह वह है जिसे छोटे-छोटे मसले याद हों, और कुछ ने कहा है कि वह सही (सहीह) हदीसों पर पूरी जानकारी रखता हो... जैसा कि हाकिम हदीस की परिभाषा में मतभेद है... [२] चाहे खरीदार की ओर से हो या विक्रेता की ओर से। [३] ये चाँदी के नियम के अंतर्गत हैं।

صورت میں اگر دونوں جدا نہ ہوئے اور اسی مجلس میں جو خریدا ہے اس کے مانند لے لیا تو بیع ہو جائے گی اور اگر مجلس سے جدا ہو گئے تو بیع باطل ہو جائے گی اور پیسوں کی صورت میں عقد بیع باطل نہ ہوگا اگرچہ جس چیز کو خریدا ہے اس پر قبضہ کرنے سے پہلے مجلس سے جدا ہو گئے ہوں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر ایک بڑا درہم بعوض چھوٹے درہم کے یا ایک جید درہم بعوض ردی درہم کے فروخت کیا تو جائز ہے کیونکہ اس میں ان دونوں کی کوئی ٹھیک غرض ہے لیکن اگر دونوں درہم مقدار اور صفت میں برابر ہوں تو بعضوں نے کہا ہے کہ ایک کی دوسرے کے ساتھ بیع نا جائز ہے اور اسی کی طرف امام محمدؒ نے کتاب میں اشارہ فرمایا ہے اور امام ابو احمد حاکمؒ ۱ـہ اسی پر فتویٰ دیتے تھے یہ محیط میں لکھا ہے۔ سکہ کے درہم تین طرح کے ہوتے ہیں ایک یہ کہ دو تہائی پیتل اور ایک تہائی چاندی ہو یا تین چوتھائی پیتل اور چوتھائی چاندی ہو یا پانچ چھٹا پیتل اور چھٹا چاندی ہو یا پیتل ہی اس میں اکثر ہو اور دوسری قسم اس کی یہ ہے کہ دو تہائی چاندی اور ایک تہائی پیتل ہو یا تین چوتھائی چاندی اور چوتھائی پیتل ہو یا چاندی ہی اس میں اکثر ہو اور تیسری قسم یہ ہے کہ پیتل اور چاندی برابر ہو آدھا یہ اور آدھا وہ، پس پہلی قسم کے درہم دو مختلف چیزیں پیتل اور چاندی کے حکم میں گنے جائیں گے اور دونوں میں سے کوئی چیز کسی کی تابع نہ ہو گی اور ہر ایک کا حکم علیحدہ اعتبار کیا جائے گا اور اگر اس قسم کے درہموں سے خالص چاندی یا جو چیز خالص چاندی کے حکم میں ہے خریدی پس اگر خالص چاندی کا وزن اس چاندی سے جو درہموں میں ہے کم ہو یا علیحدہ چاندی کا وزن اس چاندی سے جو درہموں میں ہے برابر ہو یا اس کا وزن معلوم نہ ہو تو ہمارے علماء کے نزدیک بیع جائز نہ ہوگی۔ اگر خالص چاندی کا وزن اس چاندی

سے جو درہموں میں ہے زیادہ ہو تو بیع جائز ہوگی اور چاندی کے مقابل چاندی ہو جائے گی اور خالص چاندی میں جو زیادتی ہے وہ پیتل کے مقابلہ میں ہو جائے گی اور ایسی بیع میں صرف کی شرطیں معتبر ہوں گی یہاں تک کہ اگر کوئی شرط اس کی شرطوں میں سے رعایت نہ کی گئی تو بیع صرف فاسد اور پیتل کے حق میں بھی باطل ہو جائے گی اور اگر ایسے قسم کے درہموں سے سونا خریدا تو ہر طرح جائز ہے مگر بیع صرف کی شرطوں میں سے اگر کوئی شرط فوت ہوئی تو بیع صرف باطل ہوگی اور پیتل کی بیع بھی باطل ہو جائے گی اور اگر اس قسم کے درہموں میں بعض کو بعض کے ساتھ فروخت کیا تو برابری کے ساتھ یا دستی کے ساتھ ہر طرح جائز ہے اور دونوں پر قبضہ کر لینا اس بیع کی شرط ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر ایسے درہم کہ جس میں اکثر میل ہے اور کم چاندی ہے بعوض اسی جنس کے درہموں کے خریدے اور دونوں میں سے ایک ادھار ۲ـہ رکھے گئے تو بیع جائز نہیں ہے اگر چہ یہ درہم رائج ہوں اور اسی طرح اگر دو مختلف جنسوں کے ہوں اور ایک بدل ادھار رکھا جائے تو بیع جائز نہ ہوگی اور اس طرح جن کو ادا کیا ہے اگر وہ درہم رائج ہوں اور جو ادھار ہیں وہ غیر رائج ہوں تو بھی جائز نہیں ہے یہ عتابیہ میں لکھا ہے۔ دوسری صورت کے درہموں میں کہ جن کے میل میں چاندی غالب ہے اس طرح کہ دو ثلث چاندی اور ایک ثلث پیتل ہے اور وہ خالص چاندی کے بدلے فروخت ہوئے تو برابر برابر کے سوائے جائز نہیں ہے کذا فی الذخیرہ۔ اس طرح بعض درہم اس قسم کے اگر اسی قسم کے بعض کے ساتھ فروخت ہوں تو سوائے برابر برابر کے جائز نہیں ہے۔ یہ بدائع میں لکھا ہے اور تیسری صورت کے درہموں میں کہ جس میں آدھی چاندی اور آدھا پیتل ہے اور وہ خالص چاندی کے عوض فروخت ہوئے پس اگر وہ چاندی جو درہموں میں ہے پیتل سے زائد ہے تو اس کی بیع خالص چاندی کے ساتھ فقط برابر برابر جائز ہے اور اگر چاندی غالب ۳ـہ نہ ہو بلکہ پیتل اور چاندی ٹھیک برابر ہوں تو اس کا حکم پہلی قسم کے حکم کے موافق ہے یہ

محیط میں لکھا ہے اور ان درہموں کے عوض بیع کرنا یا ان کا قرض دینا جائز نہیں ہے مگر وزن ہی کے حساب سے لیکن اگر خرید و فروخت میں ان کی طرف اشارہ کر دیا گیا تو یہ ان کی مقدار اور وصف کا بیان ہو جائے گا جیسا جید کی

۱؎ حاکم بعض نے فرمایا کہ حاکم فقہ وہ ہے کہ سوالا کہ جزئیات یاد رکھتا ہو اور بعض نے فرمایا کہ صحیح پر حاوی ہو یا کلمہ تعریف عطف ہے جیسا کہ حاکم حدیث کی تعریف میں اختلاف ہے فصلہ فی المتحد حب ۱۲۔ ۲؎ خواہ از جانب مشتری از جانب بائع ۱۲۔ ۳؎ یہ چاندی کے حکم میں ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 352 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...it happens by pointing towards them. If such dirhams are lost before delivery, the sale transaction is not dissolved. In currency exchange (*Bai' al-Sarf*), the ruling for ten dirhams is the same as for dirhams where the alloy is predominant, to the extent that if these dirhams are sold for their own kind, it is permissible provided the specified condition (1) is met. However, if sold in exchange for pure silver, it will not be permissible unless the pure silver exceeds the silver content within the dirhams; this is stated in *Nahr al-Faiq*. It is mentioned in *Al-Jami'* that if dirhams consist of two-thirds brass and one-third silver, and a person buys some goods by weight in exchange for them, it is permissible in all cases, and these dirhams will not be considered specifically designated. If a person buys items in exchange for a few of these dirhams by count without specifying them, while these dirhams circulate among people by weight, then there is no goodness (2) in such a sale. But if they are specified and bought by count, there is no fear (concern) in it, even if the general public practice is to trade them by weight. Thereafter, if dirhams other than those specified are paid, their weight must be checked; but if the same specified dirhams are paid, then paying them without weighing is valid, just as it is with pure dirhams. If these dirhams were specified, their number counted, and it was said, "I bought these goods from you for this many dirhams which weigh this much," and it was the custom of the people to sell them by equivalent weight, then it shall be based on weight (3). If the custom was to sell by count, then buying something in exchange for them by count without specification is permissible, regardless of whether they are light or heavy; this is recorded in *Al-Dhakhiirah*.

In what situation would the aforementioned sale be considered void (*Batil*) according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa)?

If the dirhams are of such a type that they contain two-thirds silver and one-third brass, they are equivalent to *Zuyoof* and *Hab-heera* (debased or clipped coins). If something is bought in exchange for them, and these dirhams were not specified by pointing, then the purchase is not valid except by way of weight, as is valid in the case of completely counterfeit silver. If the dirhams were specified by pointing, then buying in exchange for them without weighing is permissible. If the dirhams contain half silver and half brass, their ruling is void, similar to those dirhams containing two-thirds silver and one-third brass; this is written in *Al-Muhit*. If someone buys goods with such dirhams and subsequently their circulation ceases and people stop transacting with them, the sale becomes void according to Imam al-A'zam. Then it

will be considered: if the sold goods exist in their original form, the seller shall take them back; if they have been consumed or lost, the buyer becomes liable for the price as it was on the day of possession. The *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that the sale remains valid; however, according to Imam Abu Yusuf, the price prevalent on the day of possession is obligatory upon the buyer, while according to Imam Muhammad, the price on the final day people still transacted with those dirhams is obligatory. If something was bought in exchange for copper coins (*paisa*) and their circulation then ceased, the same difference of opinion applies; this is stated in *Yanabi'*. In *al-Uyun*, the condition mentioned is that the loss of circulation must be nationwide; if it is only in some cities and not others, the sale will not be void according to Imam al-A'zam. The scholars have stated that what is mentioned in *al-Uyun* is the opinion of Imam Muhammad, whereas according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, this is not the case; it is necessary that the sale be rescinded due to the loss of circulation in the specific city where the transaction occurred; this is written in *Fath al-Qadir*.

If someone bought a piece of cloth from another for a few specified dirhams of the type containing one-third silver and two-thirds... (text ends)

(Footnotes) (1) The mentioned condition shall be taken into account. (2) Perhaps "disliked" (*Makruh*) is intended, as this is the dominant usage, and Allah knows best. The subsequent phrase "no fear" or "no danger" means that it is permissible (*Ja'iz*). (3) This applies when the custom is to sell by weight.

इशारा करने से ऐसा होता है। यदि सुपुर्दगी से पहले ऐसे दिरहम नष्ट हो जाएँ तो विक्रय निरस्त नहीं होगा और मुद्रा विनिमय (बै-अत-सर्फ़) में दस दिरहमों का हुक्म उन दिरहमों के समान है जिनमें मिलावट अधिक हो, यहाँ तक कि यदि इन दिरहमों को उनकी अपनी जाति के बदले बेचा जाए तो उल्लेखित शर्त (१) के साथ वैध है। और यदि शुद्ध चाँदी के बदले बेचा जाए तो तब तक वैध नहीं होगा जब तक कि शुद्ध चाँदी दिरहमों की चाँदी से अधिक न हो, यह 'नहर अल-फ़ाइक' में लिखा है। 'जामे' में लिखा है कि यदि दिरहमों में दो-तिहाई पीतल और एक-तिहाई चाँदी हो और उसके बदले किसी व्यक्ति ने कुछ सामान वज़न (तोल) के हिसाब से खरीदा तो हर हाल में वैध है और ये दिरहम निर्दिष्ट नहीं माने जाएंगे। और यदि इन दिरहमों में से कुछ के बदले बिना निर्दिष्ट किए गिनती के हिसाब से खरीदा, जबकि ये दिरहम आपस में वज़न के हिसाब से चलते हों, तो ऐसे सौदे में कोई भलाई (२) नहीं है। और यदि उन्हें निर्दिष्ट करके गिनती से खरीदा तो इसमें कोई संशय नहीं है, चाहे लोगों में उनके ज़रिए लेनदेन वज़न से प्रचलित हो। फिर उसके बाद यदि उनके अलावा दूसरे दिरहम दिए गए तो उन दिरहमों के वज़न की आवश्यकता होगी, और यदि वही दिरहम दिए गए तो बिना वज़न किए देना सही है जैसे शुद्ध दिरहमों में होता है। और यदि इन दिरहमों को निर्दिष्ट किया और उनकी संख्या तय की और कहा कि मैंने तुझसे यह सामान इतने दिरहमों के बदले खरीदा जिनका इतना वज़न है, और लोगों में उनके समान वज़न से बेचने की आदत प्रचलित थी तो यह वज़न पर आधारित रहेगा (३)। और यदि लोगों में गिनती से बेचने की आदत प्रचलित थी, तो यदि बिना निर्दिष्ट किए गिनती के माध्यम से उनके बदले कोई चीज़ खरीदी तो वैध है, चाहे उनमें हल्के और भारी (सिक्के) हों, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

इमाम आज़म (रह.) के अनुसार उपरोक्त मामले में सौदा किस स्थिति में शून्य (बातिल) माना जाएगा?

यदि दिरहम इस प्रकार के हों कि उनमें दो-तिहाई चाँदी और एक-तिहाई पीतल हो, तो ये दिरहम 'ज़ुयूफ़' और 'हब-हीरा' (घिसे हुए या अशुद्ध सिक्के) के समान हैं। यदि इनके बदले कोई चीज़ खरीदी गई और ये दिरहम इशारे से निर्दिष्ट नहीं थे, तो खरीद वैध नहीं है, सिवाय वज़न के तरीके के, जैसा कि पूरी तरह खोट वाली चाँदी की स्थिति में वैध होता है। और यदि दिरहमों को इशारे से निर्दिष्ट कर दिया तो बिना वज़न किए उनके बदले खरीद करना वैध है। और यदि दिरहम ऐसे हों जिनमें आधी चाँदी और आधा पीतल हो, तो उनका हुक्म उन दिरहमों के समान है जिनमें दो-तिहाई चाँदी और

एक-तिहाई पीतल हो, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने ऐसे दिरहमों के साथ कोई सामान खरीदा और फिर उन दिरहमों का प्रचलन समाप्त हो गया और लोगों ने उनसे लेन-देन बंद कर दिया, तो इमाम आज़म के अनुसार सौदा शून्य (बातिल) हो जाएगा। फिर देखा जाएगा कि यदि बिका हुआ सामान वैसा का वैसा मौजूद है, तो विक्रेता उसे वापस ले लेगा, और यदि वह नष्ट हो गया हो, तो खरीदार उस कीमत का उत्तरदायी होगा जो कब्ज़े के दिन थी। और 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने कहा कि सौदा वैध रहेगा, लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार खरीदार पर वह कीमत अनिवार्य होगी जो कब्ज़े के दिन थी, और इमाम मुहम्मद के अनुसार उस अंतिम दिन की कीमत अनिवार्य होगी जब तक लोगों ने उन दिरहमों का प्रचलन रखा था। और यदि पैसों (तांबे के सिक्कों) के बदले कोई चीज़ खरीदी और फिर उनका प्रचलन समाप्त हो गया, तो इसमें भी इसी प्रकार का मतभेद है, यह 'यनाबी' में लिखा है। और 'उयून' में शर्त उल्लेखित है कि अप्रचलन पूरे देश में हो, और यदि कुछ शहरों में हो और कुछ में न हो, तो इमाम आज़म के अनुसार सौदा शून्य नहीं होगा। और उलेमाओं ने कहा कि 'उयून' में जो उल्लेख है वह इमाम मुहम्मद का कथन है, जबकि इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार ऐसा नहीं है; उनके अनुसार अनिवार्य यह है कि जिस शहर में सौदा हुआ है, वहाँ अप्रचलन के कारण सौदा निरस्त हो जाए, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे से एक कपड़ा कुछ निर्दिष्ट दिरहमों के बदले खरीदा जो इस प्रकार के थे कि उनमें एक-तिहाई चाँदी और दो-तिहाई...

(पादलेख) (१) उल्लेखित शर्त का विचार किया जाएगा। (२) शायद इसका अर्थ 'मक़रूह' (नापसंद) है और यही सामान्य प्रयोग है, अल्लाह ही बेहतर जानता है। और आगे जो कहा गया "कोई संशय नहीं है", उसका अर्थ है कि वह वैध (जायज़) है। (३) यह तब है जब वज़न से बेचने की प्रथा हो।

طرف اشارہ کرنے سے ایسا ہوتا ہے۔ اگر سپرد کرنے سے پہلے ایسے درہم تلف ہوجائیں تو بیع نہ ٹوٹے گی اور بیع صرف میں دس درہموں کا حکم ان درہموں کے مانند ہے کہ جن میں میل اکثر ہے یہاں تک کہ اگر ان درہموں کو ان کی جنس سے فروخت کیا جائے تو اعتبار (۱) کے ساتھ جائز ہے اور اگر خالص چاندی کے عوض فروخت کیا جائے تو جائز نہ ہوگا تاوقتیکہ خالص چاندی درہموں کی چاندی سے زائد نہ ہو یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ جامع میں ہے کہ اگر درہموں میں دو تہائی پیتل اور ایک تہائی چاندی ہو اور اس کے عوض کسی شخص نے کچھ اسباب وزن سے خریدا تو ہر حال میں جائز ہے اور یہ درہم متعین نہ ہوں گے اور اگر ان درہموں میں سے چند درہموں کے عوض بدوں معین کیے ہوئے گنتی سے خریدا حالانکہ یہ درہم ان کے درمیان میں وزن کے حساب سے ہیں تو ایسی بیع میں کچھ خیر نہیں (۲) ہے اور اگر ان کو معین کر کے گنتی سے خریدا تو اس میں کچھ خوف نہیں ہے اگر چہ لوگوں میں ان کے ساتھ باہم بیع کرنا وزن سے جاری ہو پھر اس کے بعد اگر ان کے سوائے دوسرے درہم ادا کیے تو ان درہموں کے وزن کی حاجت ہوگی اور اگر انہی درہموں کو ادا کیا تو بدوں وزن کے ادا کرنا صحیح ہے جیسا کہ خالص درہموں میں ہوتا ہے اور اگر ان درہموں کو معین کیا اور ان کا شمار رکھ دیا اور کہا کہ میں نے تجھ سے یہ اسباب بعوض اتنے درہموں کے خریدا کہ ان کا اتنا وزن ہے۔ لوگوں میں ان کے ہم وزن سے فروخت کرنے کی عادت جاری تھی تو یہ وزن پر رہے گا (۳) اور اگر لوگوں میں ان کی گنتی سے فروخت کی عادت جاری تھی پس اگر ان کو بدوں معین کیے گنتی کی راہ سے ان کے عوض کوئی چیز خریدی تو جائز ہے اگر چہ ان میں ہلکے اور بھاری ہوں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

امام اعظمؒ کے نزدیک مسئلہ مذکورہ میں بیع کس صورت میں باطل قرار پائے گی؟

اگر درہم اس قسم کے ہوں کہ اس میں دو تہائی چاندی اور ایک تہائی پیتل ہو تو یہ درہم بمنزلہ زیوف اور ہب ہیرہ کے ہیں اور اگر ان کے عوض کوئی چیز خریدی پس اگر یہ درہم اشارہ سے معین نہ تھے تو خرید جائز نہیں ہے مگر وزن کی راہ سے جائز ہے جیسا کہ کل کھوٹی چاندی ہونے کی صورت میں جائز ہوتی ہے اور اگر درہموں کو اشارہ سے معین کر دیا تو بدوں وزن کرنے کے ان کے عوض خرید کرنا جائز ہے اور اگر درہم ایسے ہوں کہ ان میں آدھی چاندی اور آدھا پیتل ہو تو ان کا حکم باطل ان درہموں کے مانند ہے کہ جن میں دو تہائی چاندی اور ایک تہائی پیتل ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایسے درہموں کے ساتھ کوئی اسباب خریدا پھر ان درہموں کا رواج جاتا رہا اور لوگوں نے ان درہموں کے ساتھ معاملہ کرنا چھوڑ دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع باطل ہو جائے گی پھر غور کیا جائے گا کہ اگر بیع بعینہ موجود ہے تو بائع اس کو لے لے گا اور اگر تلف ہو گئی ہو تو مشتری اس کی اس قیمت کا ضامن ہو گا جو قبضہ کے دن تھی اور صاحبین نے کہا کہ بیع جائز رہے گی لیکن امام ابو یوسفؒ کے نزدیک مشتری پر وہ قیمت واجب ہو گی جو قبضہ کے دن تھی اور امام محمدؒ کے نزدیک اس آخری دن میں جو قیمت تھی کہ جب تک لوگوں نے ان درہموں کے ساتھ معاملہ رکھا تھا واجب ہو گی اور اگر پیسوں کے عوض کوئی چیز خریدی پھر ان پیسوں کا رواج جاتا رہا تو اس میں بھی اسی قسم کا اختلاف ہے یہ ینابیع میں لکھا ہے اور عیون میں شرط مذکور ہے کہ نارواجی تمام ملک میں ہو اور اگر بعض شہر میں ہو اور بعض میں نہ ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع باطل نہ ہو گی اور مشائخ نے کہا کہ یہ جو عیون میں مذکور ہے امام محمدؒ کا قول ہے اور امام ابوحنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ایسا نہیں ہے اور واجب ہے کہ بسبب نارواجی اسی شہر کے کہ جس میں بیع واقع ہوئی ہے بیع منفسخ ہو جائے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے دوسرے سے ایک کپڑا بعوض چند معین درہموں کے جو اس قسم کے تھے کہ ان میں ایک تہائی چاندی اور دو تہائی...

(حاشیے) (۱) شرط مذکورہ کا اعتبار ہوگا۔ (۲) شاید مراد مکروہ ہے اور یہی غالب استعمال ہے واللہ اعلم وقولہ فیما بعد کچھ خوف نہیں ہے یا کچھ ڈر نہیں ہے مراد یہ ہے کہ خیر جائز ہے۔ (۳) یہ اس وقت ہے کہ وزن سے فروخت کی عادت ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 353 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

Brass was purchased, and these dirhams were circulated among those people by weight or count, and he did not pay these dirhams until they were lost; in this case, the sale will not be annulled, and the buyer (mushtari) shall pay the seller (bai') their equivalent. This ruling applies when their count or weight is known so that the buyer can pay their equivalent by count or weight, as Imam Muhammad (RA) has written in the book. If the count or weight is unknown, the sale will be annulled. If the dirhams were of a type containing two-thirds silver and one-third brass, they will be treated like category No. 1 and debased (*zuyoof*) dirhams; their loss will not annul the sale, and the buyer will pay according to their weight, provided the weight is known. If the weight is unknown, the sale will be annulled. If they consist of half silver and half brass, the same ruling applies. If the dirhams contain two-thirds brass and were sold as goods by weight, it is mandatory that they become specified upon designation; therefore, if they are lost before delivery, the sale becomes void (*batil*). Our scholars (*mashaikh*) have stated similarly, as mentioned in *al-Muhit*. If such dirhams become obsolete (*kasad*) and are no longer in circulation among people, their ruling is the same as that of obsolete copper coins (*fulus-e-kasada*), debased dirhams, and lead (*rasas*), to the extent that they become specified upon being pointed out.

The contract (*aqd*) will be linked to that specific designated item, such that if it is lost before payment, the contract becomes void. However, scholars have said this ruling applies when both the seller and the buyer are aware of this state, and each knows that the other knows it. If both do not know, or one knows and the other does not, or both know but neither knows that the other is aware, the contract will not be linked to those specific coins or their genus, but rather to the prevailing dirhams used for transactions in that city. This applies when these dirhams are completely out of circulation; if they are partially in use—some accept them and some do not—their ruling is that of *zuyoof* dirhams. Purchasing with them is permissible, and the sale contract will not be linked specifically to their physical existence but rather to the genus of such *zuyoof* dirhams, provided the seller specifically knows their condition. If the seller does not know their condition, the contract will not be linked to the genus of the indicated coins but to the superior (*jayyid*) dirhams of that city, as written in *Bada'i*.

It is narrated from *al-Muntaqa* in *Khulasa* and *Bazzaziya* that if the value of coins increases or decreases, then according to the opinion of Imam-e-Azam (RA) and the first opinion of Imam Abu Yusuf (RA), nothing other than those coins is obligatory

upon the buyer. According to the second opinion of Imam Abu Yusuf (RA), the price on the day of sale must be paid, and for a debt, the price on the day of possession must be paid; this is the fatwa, as written in *Nahr al-Faiq*. If the types of dirhams differ—some containing one-third silver and two-thirds brass, some two-thirds silver and one-third brass, and some half silver and half brass—there is no concern in selling one type for another with an excess as long as it is hand-to-hand (spot transaction); however, it is not good (permissible) on credit. If one genus of these is sold for the same genus with an excess, then for the type where silver is dominant, it is only permissible in equal amounts. For the type where brass is dominant or where silver and brass are equal, it is permissible both in equal amounts and with an excess. However, considering the silver content, the condition is that the exchange must be hand-to-hand. Basing on this issue, the scholars have said that if *Adali* coins, which are prevalent in our time, are sold one for two, then hand-to-hand...

---

1. Today, *Zuyoof* refers to prevailing lead (*rasas*) dirhams, and perhaps *zuyoof* refers to *mustawqa* which are like *musta'igh*; otherwise, the public treasury (*Bayt al-Mal*) does not accept *zuyoof*, yet they circulate equally among market traders, while *stawqa* certainly do not.
2. *Zuyoof* contains impurities where brass exceeds the silver content.
3. It is *makruh-e-tahrimi* (prohibitively disliked).
4. The translator says that the fatwa is not on this, as will be seen ahead.

पीतल था खरीदा गया और ये दिरहम उन लोगों में वजन या गिनती के हिसाब से चलते थे और उसने ये दिरहम अदा नहीं किए यहाँ तक कि वे नष्ट हो गए, तो बिक्री (बय) नहीं टूटेगी और खरीदार (मुश्तरी) विक्रेता (बय) को उसके समान अदा करेगा। यह हुक्म उस समय होगा जब उनकी गिनती या वजन मालूम हो ताकि खरीदार उनके समान गिनती या वजन के हिसाब से अदा कर सके, जैसा कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने किताब में लिखा है। और अगर गिनती या वजन मालूम न हो तो बिक्री टूट जाएगी। और अगर दिरहम इस किस्म के थे जिनमें दो तिहाई चाँदी और एक तिहाई पीतल था, तो वे नम्बर 1 और ज़युफ़ दिरहमों के समान होंगे कि उनके नष्ट होने से बिक्री नहीं टूटेगी और खरीदार उनके वजन के हिसाब से अदा कर देगा, बशर्ते कि उनका वजन मालूम हो। और अगर मालूम न होगा तो बिक्री टूट जाएगी। और अगर आधी चाँदी और आधा पीतल हो तो उनमें भी यही हुक्म है। और अगर दिरहमों में दो तिहाई पीतल हो और वे सामान के तौर पर वजन के हिसाब से बेचे गए हों, तो वाजिब है कि निश्चित करने से वे निश्चित हो जाएँ, अतः सौंपने से पहले नष्ट हो जाने के कारण बिक्री बातिल (अमान्य) हो जाएगी। ऐसा ही हमारे मशायख (विद्वानों) ने फ़रमाया है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और अगर इस किस्म के दिरहम कासिद (चलन से बाहर) होकर ऐसे हो गए कि लोगों में उनका रिवाज न रहा, तो उनका हुक्म 'फ़ुलूस-ए-कासिद' (बेचलन तांबे के सिक्के), ज़युफ़ और रसास (सीसा) के समान है, यहाँ तक कि उनकी ओर इशारा करने से वे निश्चित हो जाएँगे।

इसी निश्चित वस्तु के साथ अनुबंध (अक़्द) संबंधित होगा यहाँ तक कि अगर अदा करने से पहले वे नष्ट हो जाएँ तो अनुबंध बातिल हो जाएगा। लेकिन मशायख ने कहा कि यह हुक्म उस समय है जब विक्रेता और खरीदार दोनों इस स्थिति से वाकिफ हों और दोनों में से हर एक यह भी जानता हो कि दूसरा इस बात को जानता है। अतः यदि दोनों न जानते हों, या एक जानता हो और दूसरा न जानता हो, या दोनों जानते हों लेकिन हर एक यह न जानता हो कि दूसरा इससे वाकिफ है, तो अनुबंध उन निश्चित सिक्कों और उनकी श्रेणी से संबंधित नहीं होगा, बल्कि उन दिरहमों से संबंधित होगा जो प्रचलित हैं जिनसे उस शहर में लोग लेनदेन करते हैं। और यह हुक्म उस सूरत में है जब ये दिरहम बिल्कुल प्रचलित न हों, और अगर कुछ प्रचलित हों कि कोई उन्हें लेता हो और कोई न लेता हो, तो उनका हुक्म ज़युफ़ दिरहमों का हुक्म है और उनके साथ खरीदारी करना जायज़ है और बिक्री का अनुबंध विशेष रूप से उनकी जात (अस्तित्व) से संबंधित नहीं होगा, बल्कि ऐसे ज़युफ़ दिरहमों की श्रेणी से संबंधित होगा, बशर्ते कि विशेष रूप से विक्रेता उनकी स्थिति से वाकिफ हो। और अगर

विक्रेता उनकी स्थिति को नहीं जानता है, तो अनुबंध उस संकेतित श्रेणी से संबंधित नहीं होगा बल्कि उस शहर के श्रेष्ठ (जईद) दिरहमों से संबंधित होगा, यह 'बद़ाय' में लिखा है।

'ख़ुलासा' और 'बज़ाज़िया' में 'मुंतक़ी' से उद्धृत है कि अगर पैसे महँगे या सस्ते हो गए, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के पहले मत के अनुसार खरीदार पर उनके अलावा दूसरे वाजिब नहीं होंगे, और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के दूसरे मत में बिक्री के दिन जो बिक्री की कीमत थी वह देनी पड़ेगी, और ऋण में क़ब्ज़े (कब्जे) के दिन की कीमत देनी पड़ेगी और इसी पर फतवा है, यह 'नहरुल फ़ायिक़' में लिखा है। अगर दिरहम की किस्में अलग-अलग हों, कुछ ऐसे हों जिनमें एक तिहाई चाँदी और दो तिहाई पीतल हो, और कुछ में दो तिहाई चाँदी और एक तिहाई पीतल हो, और कुछ में आधी चाँदी और आधा पीतल हो, तो एक किस्म के दिरहम के बदले दूसरी किस्म के दिरहम की अधिकता के साथ नकद (हाथों हाथ) बेचना कोई डर की बात नहीं है, और उधार में भलाई नहीं है। और अगर उनकी एक ही श्रेणी को उसी दिरहम की श्रेणी के बदले अधिकता के साथ बेचा, तो जिस किस्म में चाँदी प्रबल (अधिक) है, उसमें केवल बराबर-बराबर के साथ ही जायज़ है, और जिस किस्म में पीतल प्रबल है या चाँदी और पीतल दोनों बराबर हैं, तो उसमें बराबर और अधिकता दोनों तरह से जायज़ है, लेकिन चाँदी का ध्यान रखते हुए यह शर्त है कि लेनदेन नकद हो। ऐसे मसले पर क़यास (तुलना) करते हुए मशायख ने कहा कि अगर 'अदाली' जो हमारे समय में प्रचलित हैं, उनमें से अगर एक को दो के बदले बेचा तो नकद...

---

1. ज़युफ़ आज प्रचलित सीसे (रसास) के दिरहम हैं और शायद ज़युफ़ से 'मुस्तौक़ा' मुराद हो जो 'मुस्ताइग़' के समान होते हैं, वरना ज़युफ़ को बैतुल माल (राजकोष) नहीं लेता है और वे बाज़ारी व्यापारियों में बराबर चलते हैं, जबकि 'स्तौक़ा' बिल्कुल नहीं चलते।
2. ज़युफ़ जिसमें मिलावट हो और पीतल चाँदी की तुलना में अधिक हो।
3. यह मकरूह-ए-तहरीमी (सख्त नापसंद) है।
4. अनुवादक कहता है कि इस पर फतवा नहीं है, जैसा कि आगे आएगा।

پیتل تھا خرید کیا اور یہ درہم ان لوگوں میں وزن یا گنتی کے حساب سے چلتے تھے اور اس نے یہ درہم ادا نہ کیے یہاں تک کہ وہ ضائع ہو گئے تو بیع نہ ٹوٹے گی اور مشتری بائع کو اس کے مثل ادا کرے اور یہ حکم اس وقت ہو گا کہ ان کی گنتی یا وزن معلوم ہو تا کہ مشتری ان کے مثل گنتی یا وزن کے حساب سے ادا کر سکے جیسا امام محمدؒ نے کتاب میں لکھا ہے اور اگر گنتی یا وزن معلوم نہ ہو تو بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر درہم اس قسم کے تھے کہ جس میں دو تہائی چاندی اور ایک تہائی پیتل تھا تو وہ بمنزلہ نمبر ۱ اور زیوف درہموں کے ہوں گے کہ ان کے تلف ہونے سے بیع نہ ٹوٹے گی اور مشتری ان کے وزن کے حساب سے ادا کر دے گا بشرطیکہ ان کا وزن معلوم ہو اور اگر معلوم نہ ہو گا تو بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر آدھی چاندی اور آدھا پیتل ہو تو ان میں بھی یہی حکم ہے اور اگر درہموں میں دو تہائی پیتل ہو اور وہ اسباب کے طور پر وزن کے حساب سے فروخت ہوئے ہوں تو واجب ہے کہ معین کرنے سے متعین ہو جائیں پس سپرد کرنے سے پہلے بسبب تلف ہو جانے کے بیع باطل ہو جائے گی ایسا ہی ہمارے مشائخ نے فرمایا ہے کذا فی المحیط اور اگر اس قسم کے درہم کاسد (بے چلن ۱۲) ہو کر ایسے ہو گئے کہ لوگوں میں ان کا رواج نہ رہا تو ان کا حکم بمنزلہ فلوس کاسدہ اور زیوف اور رصاص کے ہے یہاں تک کہ ان کی طرف اشارہ کرنے سے متعین ہو جائیں گے۔

اسی معین کی ذات کے ساتھ عقد متعلق ہو گا یہاں تک کہ اگر ادا کرنے سے پہلے تلف ہو جائیں تو عقد باطل ہو جائے گا لیکن مشائخ نے کہا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ بائع اور مشتری دونوں اس حال سے واقف ہوں اور دونوں میں سے ہر ایک یہ بھی جانتا ہو کہ دوسرا اس بات کو جانتا ہے پس اگر دونوں نہ جانتے ہوں یا ایک جانتا ہو اور دوسرا نہ جانتا ہو یا دونوں جانتے ہوں لیکن ہر ایک یہ

نہ جانتا ہو کہ دوسرا اس سے واقف ہے تو عقد ان معین کے ساتھ اور اس کی جنس کے ساتھ متعلق نہ ہو گا بلکہ جو درہم رائج ہیں کہ جن سے لوگ اس شہر میں معاملہ کرتے ہیں ان سے متعلق ہو گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب یہ درہم بالکل رائج نہ ہوں اور اگر کچھ رائج ہوں کہ کوئی ان کو لیتا ہو اور کوئی نہ لیتا ہو تو ان کا حکم زیوف درہموں کا حکم ہے اور ان کے ساتھ خرید کرنا جائز ہے اور عقد بیع خاص ان کی ذات سے متعلق نہ ہو گا بلکہ ایسے زیوف درہموں کی جنس کے ساتھ متعلق ہو گا بشرطیکہ خاص کر بائع ان کے حال سے واقف ہو اور اگر بائع ان کے حال کو نہیں جانتا ہے تو عقد ان مشارالیہ کی جنس سے متعلق نہ ہو گا بلکہ اس شہر کے جید درہموں کے ساتھ متعلق ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

خلاصہ اور بزازیہ میں منتقی سے منقول ہے کہ اگر پیسے گراں یا ارزاں ہو گئے تو قولِ امامِ اعظمؒ اور اوّل قول امام ابو یوسفؒ میں مشتری پر ان کے سوا دوسرے واجب نہ ہوں گے اور امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول میں بیع کے دن جو قیمت بیع کی تھی وہ دینی پڑے گی اور قرض میں قبضہ کے دن کی قیمت دینی پڑے گی اور اسی پر فتویٰ ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اگر درہم کی اقسام مختلف ہوں بعض ان میں کے ایسے ہوں کہ ان میں ایک تہائی چاندی اور دو تہائی پیتل ہو اور بعضوں میں دو تہائی چاندی اور ایک تہائی پیتل ہو اور بعضوں میں آدھی چاندی اور آدھا پیتل ہو تو ایک قسم کے درہم کے عوض دوسری قسم درہم کی زیادتی کے ساتھ ہاتھوں ہاتھ فروخت کرنے میں کچھ خوف نہیں ہے اور ادھار میں خیر نہیں ہے اور اگر ان کی ایک جنس کو اسی درہم کی جنس کے عوض زیادتی کے ساتھ فروخت کیا تو جس قسم میں کہ چاندی غالب ہے تو اس میں صرف برابر ہی برابر کے ساتھ جائز ہے اور جس قسم میں کہ پیتل غالب ہے یا چاندی اور پیتل دونوں برابر ہیں تو اس برابری کے ساتھ اور زیادتی کے ساتھ دونوں طرح جائز ہے لیکن صورت چاندی کا لحاظ کر کے یہ شرط ہے کہ ہاتھوں ہاتھ لین دین ہو اور ایسے مسئلہ پر قیاس کر کے مشائخ نے

کہا کہ اگر عدالی جو ہمارے زمانہ میں رائج ہیں ان میں سے اگر ایک بعوض دو کے فروخت کیا تو ہاتھوں ہاتھ...

۱۔ زیوف آج رصاص رائج کے درہم اور شاید زیوف سے مستوقہ مراد ہوں جو مستائغ کے مانند ہوتے ہیں ورنہ زیوف کو بیت المال یعنی خزانہ نہیں لیتا ہے اور اس کے سوائے بازاری تاجروں میں برابر چلتے ہیں اور ستوقہ البتہ نہیں چلتے ۱۲۔ ۲۔ زیوف جس میں میل ہو اور پیتل بہ نسبت چاندی کے زائد ہو ۱۲۔ ۳۔ مکروہ تحریمی ہے ۱۲۔ ۴۔ مترجم کہتا ہے کہ اس پر فتویٰ نہیں ہے چنانچہ آگے آتا ہے ۱۲۔

It will be permissible through hand-to-hand transaction (2), and this is mentioned in 'Al-Jami al-Kabir', as is also in 'Al-Muhit'. It is stated that our masters (scholars) have not given a fatwa for the permissibility of such sales among 'Adali' and 'Attari' (perfumers), because this commodity has increased greatly in our country. Therefore, if selling it with an excess is allowed, the door to Riba (usury/interest) will open; this is recorded in 'Al-Hidayah' and 'At-Tabyin'.

Chapter Ten: In explanation of the sale of fruits, bunches of grapes, leaves, legumes, and the sale of crops, fresh fodder (ratbah), and grass.

The sale of fruits before they appear is unanimously invalid. If they are sold after becoming fit for use, it is valid (1). If they are sold before becoming fit for use—for example, they were such that they were not fit for human or animal consumption—the correct view is that the sale is valid, and it is obligatory for the buyer to harvest them immediately. This ruling applies when they are sold unconditionally or on the condition of being harvested. If they are sold on the condition that the fruits be left on the trees, then the sale is 'fasid' (vitiated/voidable); this applies if their growth is not yet complete. If their growth is complete and they are sold unconditionally or on the condition of being harvested, it is valid. If they are sold on the condition of being left on the tree, then according to Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), it is not valid based on analogy (qiyas), but according to Imam Muhammad (RA), it is valid based on juristic preference (istihsan); it is stated in 'Al-Asrar' that the fatwa follows the opinion of Imam Muhammad (RA). This is also mentioned in 'Al-Kafi'.

It is written in 'Al-Tuhfah' that the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) and Imam Abu Yusuf (RA) is correct, as is also in 'An-Nahr al-Fa'iq'. If someone sold all the fruits, and some had appeared while others had not, then according to the 'Zahir al-Madhhab' (apparent view of the school), this sale is not valid. Shams al-A'immah al-Halwani (RA) and Imam al-Fadli (RA), both sheikhs, used to give a fatwa for permissibility (istihsan) in fruits, eggplants, melons, etc., based on common practice among people; they considered the existing fruit as the principal of the contract and the non-existing as subordinate. However, the most correct view is that this sale is not permissible, as stated in 'Al-Mabsut'. If fruits were bought generally and left on the tree with the seller's permission, then their growth is lawful for the buyer. If they were left without the seller's permission and grew by themselves, then the buyer should give in charity (sadaqah) whatever growth occurred. If they were left without permission after their

growth was complete, then nothing needs to be given in charity. If the seller sold them generally and the buyer left them on the tree and leased (ijarah) the tree for a known period, the lease is void, but the excess growth will be lawful; this is written in 'Al-Kafi'. If fruits were bought generally without a condition to harvest them, and more fruit appeared on that tree, then if the seller had not yet given possession (takhliya) to the buyer, the sale becomes 'fasid'. If this happened after giving possession, the sale will not be 'fasid', and the two will become partners. In stating the quantity of the additional fruit, the buyer's statement will be considered credible after taking an oath. The same applies to eggplants and melons. If the buyer wants the newly appeared fruits to belong to him, the legal device (hila) is to buy the roots/stems of the eggplants, melons, and fresh fodder so that whatever is produced is produced within his ownership; this is written in 'An-Nahr al-Fa'iq'.

If bunches of grapes were bought and some are raw while others are ripe: if some of every type are raw and some are ripe, the sale is permissible. If some types are entirely raw and others are ripe, it is not permissible. The correct view is that the sale is permissible in both cases. (1) That is, by consensus.

हाथ-दर-हाथ लेन-देन करने से जायज़ होगा (2) और यह 'जामे कबीर' में वर्णित है, 'मुहीत' में भी ऐसा ही है। और कहा गया है कि हमारे मशायख (विद्वानों) ने 'अदली' और 'अत्तारी' (इत्र विक्रेताओं) में इस प्रकार की बिक्री के जायज़ होने पर फतवा नहीं दिया है, क्योंकि हमारे देश में यह माल बहुत अधिक बढ़ गया है। अतः यदि इसमें अधिकता के साथ बेचना जायज़ रखा जाए, तो सूद (ब्याज) का दरवाज़ा खुल जाएगा, यह 'हिदाया' और 'तबीन' में लिखा है।

अध्याय दस: फलों और अंगूर के गुच्छों, पत्तों, फलियों की बिक्री और खेती, रतबाह (ताजा चारा) और घास की बिक्री के वर्णन में

फलों की बिक्री उनके प्रकट होने (दिखाई देने) से पहले सर्वसम्मति से सही नहीं है। और यदि उन्हें लाभ उठाने के योग्य हो जाने के बाद बेचा गया, तो वह सही (1) है। और यदि लाभ उठाने के योग्य होने से पहले उन्हें बेचा गया, उदाहरण के लिए वे ऐसे थे कि मनुष्यों या पशुओं के खाने के योग्य नहीं थे, तो सही बात यह है कि बिक्री सही है और खरीदार पर उन्हें तुरंत तोड़ लेना अनिवार्य है। यह नियम तब है जब उन्हें बिना किसी शर्त के या तोड़ने की शर्त पर बेचा गया हो। यदि इस शर्त पर बेचा गया कि फल पेड़ों पर ही छोड़ दिए जाएं तो बिक्री 'फासिद' (दोषपूर्ण) है; और यह तब है जब उनका बढ़ना पूरा न हुआ हो। और यदि बढ़ना पूरा हो गया हो और उन्हें बिना शर्त या तोड़ने की शर्त पर बेचा गया हो, तो सही है। और यदि उन्हें पेड़ पर छोड़ देने की शर्त पर बेचा गया, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार कयास (तर्क) के आधार पर सही नहीं है, और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार इस्तहसान (पसंद) के आधार पर सही है; 'असरार' में लिखा है कि फतवा इमाम मुहम्मद (रह.) के कथन पर है। 'काफी' में भी ऐसा ही है।

'तोहफा' में लिखा है कि इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) का कथन सही है, 'नहर अल-फाएक' में भी ऐसा ही है। यदि किसी ने सारे फल बेचे और कुछ प्रकट हो गए थे और कुछ प्रकट नहीं हुए थे, तो जाहिर मजहब के अनुसार यह बिक्री सही नहीं है। शम्स अल-आइम्मा हलवानी (रह.) और इमाम फज़ली (रह.) दोनों शेख, फलों, बैंगन और खरबूजों आदि में इस्तहसान के तौर पर 'जवाज़' (वैधता) का फतवा देते थे जो लोगों में प्रचलित था; जो फल मौजूद होते उन्हें अनुबंध में मूल मानते और जो मौजूद नहीं होते उन्हें अधीनस्थ मानते। लेकिन सबसे सही बात यह है कि यह बिक्री जायज़ नहीं है, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि फलों को सामान्य रूप से खरीदा गया और विक्रेता की

अनुमति से उन्हें पेड़ पर छोड़ दिया गया, तो उनकी वृद्धि खरीदार के लिए हलाल है। और यदि विक्रेता की अनुमति के बिना उन्हें छोड़ा गया और वे स्वयं बढ़ गए, तो जितनी वृद्धि हुई उसे सदका (दान) कर दे। और यदि उनकी वृद्धि पूरी होने के बाद बिना अनुमति के छोड़ा गया, तो कुछ भी सदका न करे। यदि विक्रेता ने उन्हें सामान्य रूप से बेचा और खरीदार ने उन्हें पेड़ पर छोड़ रखा और पेड़ को किसी निश्चित अवधि तक पट्टे (इजारा) पर दिया, तो पट्टा अमान्य है और वृद्धि हलाल होगी, यह 'काफी' में लिखा है। यदि फलों को सामान्य रूप से बिना तोड़ने की शर्त के खरीदा गया और उस पेड़ पर फिर से फल आए, तो यदि विक्रेता ने अभी तक खरीदार और फलों के बीच कब्जा नहीं दिलाया था, तो बिक्री फासिद हो जाएगी। और यदि कब्जा दिलाने के बाद ऐसा हुआ, तो बिक्री फासिद नहीं होगी और दोनों की साझेदारी हो जाएगी। अतिरिक्त फलों की मात्रा बताने में खरीदार से कसम लेकर उसकी बात को विश्वसनीय माना जाएगा। बैंगन और खरबूजों का भी यही हाल है। और यदि खरीदार यह चाहे कि जो नए फल आए हैं वे मेरे हों, तो उसका उपाय यह है कि वह बैंगन, खरबूजे और रतबाह की जड़ें खरीद ले ताकि जो कुछ भी पैदा हो वह उसके स्वामित्व में पैदा हो, यह 'नहर अल-फाएक' में लिखा है।

यदि अंगूर के गुच्छे खरीदे और उनमें से कुछ कच्चे और कुछ पक गए हैं, तो यदि हर प्रकार के कुछ कच्चे और कुछ पके हैं, तो बिक्री जायज़ है। और यदि कुछ प्रकार के कच्चे और कुछ प्रकार के पके हैं, तो जायज़ नहीं है। सही बात यह है कि बिक्री दोनों स्थितियों में जायज़ है। (1) यानी सर्वसम्मति से।

ہاتھ لین دین کرنے سے جائز ہوگا ۲ـہ اور یہ جامع کبیر سے مذکور ہے کذا فی المحیط اور فرمایا کہ ہمارے مشائخ نے عدالی اور عطار فی میں اس طرح کی بیع کے جواز پر فتویٰ نہیں دیا ہے کیونکہ یہی مال ہمارے ملک میں بہت بڑھ کر ہے پس اگر اسی میں زیادتی کے ساتھ فروخت کرنا جائز رکھا جائے تو سود کا دروازہ کھل جائے گا یہ ہدایہ اور تبیین میں لکھا ہے۔

فصل دہم : پھلوں اور انگور کے خوشوں ، پتوں، فالیوں کی بیع اور کھیتی، رطبہ اور گھاس کی بیع کے بیان میں

پھلوں کی بیع ظاہر ہونے سے پہلے بالاتفاق صحیح نہیں ہے اور اگر ان کو نفع اٹھانے کے لائق ہو جانے کے بعد فروخت کیا تو صحیح ۱ـہ ہے اور اگر نفع اٹھانے کے لائق ہو جانے سے پہلے ان کو فروخت کیا مثلاً ایسے تھے کہ بنی آدم یا چوپایوں کے کھانے کے لائق نہ تھے تو صحیح یہ ہے کہ بیع صحیح ہے اور مشتری پر اس کا فی الحال توڑ لینا واجب ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ ان کو بلا شرط یا توڑ لینے کی شرط پر فروخت کیا ہو پس اگر اس شرط پر فروخت کیا کہ پھل درختوں پر چھوڑ رکھے جائیں تو بیع فاسد ہے اور یہ اس وقت ہے کہ ان کا بڑھنا پورا نہ ہوا ہو اور اگر بڑھنا پورا ہو گیا ہو اور ان کو بلا شرط یا توڑ لینے کی شرط پر فروخت کیا تو صحیح ہے اور اگر ان کو درخت پر چھوڑ دینے کی شرط پر فروخت کیا تو امام ابوحنیفہؒ اور امام ابویوسفؒ کے نزدیک قیاساً صحیح نہیں ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک استحساناً صحیح ہے اور اسرار میں لکھا ہے کہ فتویٰ امام محمدؒ کے قول پر ہے۔ کذا فی الکافی۔

تحفہ میں لکھا ہے کہ امام ابوحنیفہؒ اور امام ابویوسفؒ کا قول صحیح ہے کذا فی النہر الفائق۔ اگر کسی نے تمام پھل فروخت کیے اور بعض ظاہر ہو گئے تھے اور بعض ظاہر نہ ہوئے تھے تو ظاہر مذہب کے موافق یہ بیع صحیح نہیں ہے۔ شمس الائمہ حلوانیؒ اور امام فضلیؒ دونوں شیخ پھلوں اور بیگن اور خربوزوں وغیرہ میں استحساناً جامل الناس جوار کا فتویٰ دیتے تھے اور جو پھل موجود ہوتے ان کو عقد میں اصل گردانتے اور جو معدوم ہوتے ان کو تابع گردانتے اور اصح یہ ہے کہ یہ بیع جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر پھلوں کو مطلقاً خریدا اور بائع کی اجازت سے ان کو درخت پر چھوڑ دیا تو ان کی زیادتی مشتری کو حلال ہے اور اگر بائع کی بلا اجازت ان کو چھوڑ رکھا اور وہ اپنی ذات میں بڑھ گئے تو جس قدر زیادتی ان کی ذات میں ہوئی وہ صدقہ کر دے اور اگر ان کی بڑھاؤ پوری ہونے کے بعد بلا اجازت ان کو چھوڑ رکھا تو کچھ صدقہ نہ کرے اور اگر بائع نے ان کو مطلقاً فروخت کیا اور مشتری نے ان کو درخت پر چھوڑ رکھا اور درخت کو کسی مدت معلومہ تک اجارہ پر دیا تو اجارہ باطل ہے اور اس کو زیادتی حلال ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر پھلوں کو مطلقاً بدوں توڑ لینے کی شرط کے خریدا اور اس درخت میں پھر پھل آئے پس اگر بائع نے ہنوز مشتری اور پھلوں کے درمیان تخلیہ نہ کیا اور قبضہ نہ دیا تھا تو بیع فاسد ہو جائے گی اور اگر قبضہ دینے کے بعد ایسا ہوا تو بیع فاسد نہ ہوگی اور دونوں کی شرکت ہو جائے گی اور زائد پھلوں کی مقدار بیان کرنے میں مشتری سے قسم لے کر اس کا قول معتبر رکھا جائے گا اور یہی حال بیگن اور خربوزوں کا ہے اور اگر مشتری یہ چاہے کہ جو پھل نئے آئے ہیں وہ میرے ہوں تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ بیگن اور خربوزہ اور رطبہ کے اصول خرید لے تاکہ جو کچھ پیدا ہو وہ اس کی ملک میں پیدا ہو یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

اگر انگور کے خوشے خریدے اور ان میں کے بعض کچے اور بعض پک گئے ہیں پس اگر ہر قسم کے بعض کچے اور بعض پک گئے ہیں تو بیع جائز ہے اور اگر بعض قسم کے کچے اور بعض

قسم کے پک گئے ہیں تو جائز نہیں ہے اور صحیح یہ ہے کہ بیع دونوں صورتوں میں جائز ہے اور یہ ۱ــہ یعنی بالاتفاق ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (355) Book of Sales

The validity [of a sale of fruit] is when the entire crop is sold together. If only a small portion is sold and some are unripe while others are ripe, or if all are unripe, it is not permissible. Similarly, if a grapevine is jointly owned by two people and one sells his share, and some or all of the fruit in it is unripe, the sale is not valid. This ruling applies when the sale is made to a stranger other than the partner. If it is sold to the partner himself, Rukn-ul-Islam Ali Saghdi has given a fatwa that the sale is still not valid, as stated in 'Al-Muheet' and other works. The legal device (*hila*) for its validity is to sell the whole lot and then cancel the sale for a half or a third part. If grape clusters are sold after they have ripened and matured, whether they are jointly owned (*musha'*) or not (*ghayr musha'*), it is permissible; this is written in 'Al-Sirajiyya'. If grapes were purchased along with grain and possession was taken, then if the cultivator agrees, the sale is valid and he will receive a portion of the price (*thaman*). If he does not agree, the sale will not be valid; this is stated in 'Mukhtar-ul-Fatawa'. If some fruits are purchased, some of which have shown signs of ripeness and the rest are near ripeness, and a condition is made to leave them on the tree, it is permissible according to Imam Muhammad (RA). If the remaining fruit takes a long time to ripen, the sale of the ripe ones is valid while the rest is invalid; this is written in 'Al-Khulasa'.

If someone purchased grapes from a vineyard on the condition that they are one hundred maunds, but only ninety maunds turned out to be there, the buyer (*mushtari*) has the right to demand a refund for the price of the missing ten maunds from the seller (*ba'i*); this is stated in 'Al-Zahiriyya'. If someone purchased mulberry leaves and did not specify the point of cutting, but it is known through custom (*'urf*), then it is valid. If the branches were left, the buyer has the right to cut them the following year. If grapes were left for a period and then an intention was made to cut them, the buyer has this right provided it does not harm the tree; this is written in 'Bahr-ur-Ra'iq'. If red mulberry leaves were purchased after appearing on the tree and were not cut until their season passed, Faqih Abu Ja'far (RA) stated that if the leaves were purchased with the branches and the cutting point was specified, the buyer does not have the option to return the purchase due to the passing of time, and he will be compelled to pluck the leaves. However, if cutting the branches is harmful to the tree, the seller will be given the option to either cancel the sale or agree to the cutting. If only the leaves were purchased without branches on the condition that they be plucked immediately, it is valid. If purchased on the condition of plucking them gradually or leaving them on the tree, the sale is not valid. If no

condition was made and they were purchased, then if they were plucked on the same day, the sale is valid; if not plucked on the same day, the sale becomes defective (*fasid*); this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

The legal device (*hila*) in this chapter is for the buyer to purchase the tree by its roots, then pluck the leaves, and later sell the tree back to the seller or gift it to him; this is stated in 'Mukhtar-ul-Fatawa'. Selling the stump of a willow tree is permissible, even though they grow continuously. The sale of leeks (*kurrat*) is permissible even though they grow from the bottom, because this is an established customary practice (*ta'amul*) among people. Items that do not have such established practice and grow continuously are not permissible for sale; this is written in 'Al-Zahiriyya'. Imam Ghaznawi (RA) stated that the correct view is that selling the stump of a willow tree is not permissible; this is stated in 'Fath-al-Qadir'. If a person owned a melon field and sold it before the buds appeared with the words "I sold this cucumber field," the sale is valid regarding the melon plants. It will not be valid for the buds already present, but any subsequent growth will belong to the buyer. If the intention was to leave it in the ground and maintain legal authority over it, the legal device is to buy the grass and melon plants for a portion of the price and rent the land for a known number of days for the remainder of the price.

---

1. Whether the joint property is divided or not.
2. However, the landowner has the right to have the buyer uproot the trees immediately; that is why it was said later, "If this was the intention."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 2 (355) किताबुल बुयूअ (बिक्री का अध्याय)

बिक्री की वैधता तब है जब पूरी फसल एक साथ बेच दी गई हो। यदि थोड़ी सी बेची गई और उनमें से कुछ कच्चे हैं और कुछ पके हैं, या सब कच्चे हैं, तो यह जायज़ नहीं है। इसी तरह, यदि अंगूर का बाग दो व्यक्तियों के बीच साझा (साझा संपत्ति) हो और एक ने अपना हिस्सा बेच दिया, जिसमें कुछ कच्चे या सभी कच्चे फल हों, तो बिक्री जायज़ नहीं है। यह नियम तब लागू होता है जब किसी अजनबी (ग़ैर-साझेदार) को बेचा गया हो। यदि अपने ही साझेदार को बेचा जाए, तो रुकन-उल-इस्लाम अली सुग़दी ने फ़तवा दिया है कि यह भी जायज़ नहीं है, जैसा कि 'मुहीत' आदि में उल्लेखित है। इसके लिए एक कानूनी युक्ति (हिला) यह है कि पूरी फसल बेच दी जाए और फिर आधे या एक तिहाई हिस्से की बिक्री रद्द (फ़स्ख़) कर दी जाए। यदि अंगूर के गुच्छों के पकने और तैयार हो जाने के बाद, चाहे वे अविभाजित (मुशा'अ) हों या नहीं (ग़ैर-मुशा'अ), उन्हें बेचा जाए तो यह जायज़ है, जैसा कि 'सिराजिया' में लिखा है। यदि अंगूर अनाज के साथ खरीदे गए और उन पर कब्ज़ा कर लिया गया, तो यदि किसान सहमत हो तो बिक्री जायज़ है और उसे कीमत (थमन) में से हिस्सा मिलेगा; और यदि वह सहमत नहीं हुआ, तो बिक्री जायज़ नहीं होगी, यह 'मुख्तारुल फ़तावा' में लिखा है। यदि कुछ ऐसे फल खरीदे जाएं जिनमें कुछ की परिपक्वता (सलाहियत) प्रकट हो गई हो और बाकी परिपक्वता के करीब हों, और उन्हें पेड़ पर छोड़ने की शर्त रखी गई हो, तो इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार यह जायज़ है। यदि बाकी फलों के पकने में बहुत समय हो, तो केवल पके हुए फलों की बिक्री जायज़ है और बाकी की नाजायज़, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

यदि किसी ने अंगूर के बाग से इस शर्त पर अंगूर खरीदे कि वे सौ मन होंगे, लेकिन बाद में केवल नब्बे मन निकले, तो खरीदार (मुश्तरी) को अधिकार है कि वह विक्रेता (बाइ') से दस मन की कीमत वापस मांगे, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने शहतूत के पत्ते खरीदे और उन्हें काटने का स्थान स्पष्ट नहीं किया, लेकिन वह प्रथा (उर्फ़) के अनुसार ज्ञात है, तो यह सही है। यदि शाखाएं छोड़ दी गई हों, तो खरीदार को उन्हें अगले साल काटने का अधिकार है। यदि अंगूर एक निश्चित समय तक छोड़ दिए गए और फिर उन्हें काटने का इरादा किया गया, तो खरीदार को यह अधिकार है, बशर्ते कि इससे पेड़ को नुकसान न हो, यह 'बहरुर राइक़' में उल्लेखित है। यदि लाल शहतूत के पत्ते पेड़ पर आने के बाद खरीदे गए और उन्हें तब तक नहीं काटा गया जब तक कि उनका समय निकल गया, तो फ़क़ीह अबू जाफ़र रह. ने कहा कि यदि पत्ते शाखाओं सहित खरीदे गए थे और काटने की जगह स्पष्ट थी, तो खरीदार को समय बीत जाने के कारण बिक्री रद्द करने का अधिकार नहीं है, और

उसे पत्ते तोड़ने के लिए मजबूर किया जाएगा। लेकिन यदि शाखाओं को काटना पेड़ के लिए हानिकारक हो, तो विक्रेता को विकल्प दिया जाएगा कि वह चाहे तो बिक्री रद्द कर दे या काटने पर सहमत हो जाए। यदि केवल पत्ते बिना शाखाओं के खरीदे गए और इस शर्त पर खरीदे गए कि उन्हें तुरंत तोड़ लिया जाएगा, तो यह जायज़ है। यदि इस शर्त पर खरीदे गए कि उन्हें धीरे-धीरे तोड़ा जाएगा या पेड़ पर छोड़ा जाएगा, तो बिक्री जायज़ नहीं है। यदि कोई शर्त नहीं रखी गई और उन्हें खरीद लिया गया, तो यदि उसी दिन पेड़ से तोड़ लिए जाएं तो बिक्री जायज़ है, और यदि उसी दिन नहीं तोड़े गए तो बिक्री दूषित (फ़ासिद) हो जाएगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

इस संदर्भ में कानूनी युक्ति (हिला) यह है कि पूरे पेड़ को जड़ से खरीद लिया जाए, फिर पत्ते तोड़े जाएं और बाद में पेड़ विक्रेता को वापस बेच दिया जाए या उपहार (हिबा) कर दिया जाए, यह 'मुख्तारुल फ़तावा' में लिखा है। बेंत के पेड़ की पीड़ी (तने का निचला हिस्सा) बेचना जायज़ है, हालांकि वे लगातार बढ़ते रहते हैं। करात (लीक/गंदना) की बिक्री जायज़ है, हालांकि वह नीचे से बढ़ता है, क्योंकि इसमें लोगों का निरंतर व्यवहार (तआमुल) पाया जाता है। वे चीज़ें जिनमें लोगों का व्यवहार नहीं है और जो लगातार बढ़ती रहती हैं, उनकी बिक्री जायज़ नहीं है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। इमाम ग़ज़नवी रह. ने कहा है कि सही बात यह है कि बेंत के पेड़ की पीड़ी बेचना जायज़ नहीं है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि खरबूजों का खेत किसी व्यक्ति का था और उसमें फूल/कलियां (चित्तियां) निकलने से पहले उसने इन शब्दों के साथ बेचा "मैंने यह ककड़ी का खेत बेचा", तो यह बिक्री खरबूजे के पौधों पर जायज़ है। जो फूल पहले से निकले हुए हैं उन पर जायज़ नहीं होगी, लेकिन जो नई कलियां निकलेंगी वे खरीदार के स्वामित्व में होंगी। यदि खरीदार का इरादा उसे ज़मीन में छोड़ने का हो और कानूनी रूप से उस पर अधिकार बनाए रखना चाहता हो, तो इसकी युक्ति (हिला) यह है कि वह घास और खरबूजे के पौधों को कीमत के एक हिस्से के बदले खरीदे और कीमत के बाकी हिस्से के बदले ज़मीन को कुछ निश्चित दिनों के लिए किराए पर ले।

---

1. चाहे साझा संपत्ति विभाजित हो या न हो।
2. लेकिन ज़मीन के मालिक को अधिकार है कि वह खरीदार से अभी पेड़ उखड़वा दे, इसीलिए आगे कहा गया है "यदि यह इरादा किया"।

جواز اس وقت ہے کہ کل فروخت کر دیا ہو اور اگر تھوڑا سا فروخت کیا اور اس میں کے بعض کچے ہیں اور بعض پکے ہیں یا سب کچے ہیں تو جائز نہیں ہے اور اسی طرح اگر وہ تاک دو شخصوں میں مشترک ہوا اور ایک نے اپنا حصہ فروخت کیا اور اس میں کے بعض کچے یا سب کچے ہیں تو بیع جائز نہیں ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ کسی اجنبی کے ہاتھ سوائے اپنے شریک کے فروخت کیا ہو اور اگر اپنے شریک کے ہاتھ فروخت کیا تو رکن الاسلام علی سغدی نے یہ فتویٰ دیا ہے کہ بیع جائز نہیں ہے محیط وغیرہ میں لکھا ہے۔ اس کے جواز کے واسطے حیلہ یہ ہے کہ کل فروخت کر دے پھر آدھی یا تہائی وغیرہ حصہ کی بیع فسخ کر دے اور اگر انگور کے خوشے پکنے اور کڑہ ہو جانے کے بعد خواہ مشاع ہو یا غیر مشاع ۱ فروخت کیے تو جائز ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ اگر انگور مع غلہ کے خرید کیا اور اس پر قبضہ کر لیا پس اگر کاشتکار راضی ہو تو بیع جائز ہے اور اس کو ثمن میں سے حصہ ملے گا اور اگر وہ راضی نہ ہوا تو بیع جائز نہ ہوگی یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ اگر کچھ پھل خریدے کہ جن میں بعض کی صلاحیت ظاہر ہو گئی ہے اور باقی قریب صلاحیت کے ہیں اور ان کا درخت پر چھوڑ رکھنا شرط کیا تو امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے اور اگر باقی کا پکنا بہت دیر کے ہو تو پکے ہوؤں کی بیع جائز ہے اور باقی کی بیع ناجائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے تاک عنب انگور کے اس شرط پر خریدے کہ وہ سو من ہیں پھر اس میں سے صرف نوے من نکلے تو مشتری کو اختیار ہے کہ بائع سے دس من کے حصہ ثمن کا مطالبہ کرے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ کسی نے شہتوت کے پتے خریدے اور کاٹنے کی جگہ بیان نہ کی لیکن وہ عرفاً معلوم ہے تو صحیح ہے اور اگر شاخیں چھوڑ دیں تو اس کو دوسرے سال کاٹنے کا اختیار

ہے اور اگر انگور ایک مدت تک چھوڑ دیا پھر ان کے کاٹنے کا ارادہ کیا تو اس کو یہ اختیار ہے بشرطیکہ اس سے درخت کو نقصان نہ پہنچتا ہو۔ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر سرخ شہتوت کے پتے درخت پر ظاہر ہو جانے کے بعد خریدے اور ان کو قطع نہ کیا یہاں تک کہ وقت اس کا جاتا رہا تو فقیہ ابو جعفرؒ نے فرمایا کہ اگر پتے مع شاخوں کے خریدے اور کاٹنے کی جگہ بیان کر دی تو مشتری کو یہ اختیار نہیں ہے کہ وقت نکل جانے کی وجہ سے بیع کو واپس کرے اور اس پر پتے توڑنے کے واسطے جبر کیا جائے گا لیکن اگر شاخوں کا کاٹنا درخت کو مضر ہوتا ہو تو بائع کو اختیار دیا جائے گا کہ اگر چاہے تو بیع کو فسخ کر دے اور اگر چاہے تو کاٹنے پر راضی ہو جائے اور اگر صرف پتے بدون شاخوں کے خریدے پس اگر اس شرط پر خریدے کہ ان کو اسی وقت توڑ لے گا تو جائز ہے اور اگر اس شرط پر خریدے کہ ان کے تھوڑا تھوڑا کر کے توڑے گا یا اس شرط پر کہ ان کو درخت پر چھوڑے گا تو بیع جائز نہیں ہے اور اگر کسی طرح کی شرط نہ کی اور ان کو خرید لیا پس اگر اسی روز درخت پر سے توڑ لیا تو بیع جائز ہے اور اگر اسی روز نہ توڑے تو بیع فاسد ہو گئی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اس باب میں حیلہ یہ ہے کہ درخت کو جڑ سے خرید لے پھر پتوں کو توڑے پھر درخت بائع کے ہاتھ فروخت کرے یا ہبہ کر دے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ بید کے درخت کی پیڑی بیچنی جائز ہے اگرچہ وہ دم بہ دم بڑھتے ہیں اور کرات (گندنا ۱۲) کی بیع جائز ہے اگرچہ وہ نیچے سے بڑھتا ہے کیونکہ لوگوں کا تعامل پایا جاتا ہے اور جو چیزیں ایسی ہیں کہ ان میں لوگوں کا تعامل نہیں ہے اور وہ دم بہ دم بڑھتی ہیں تو ان میں جائز نہیں ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے امام غزنویؒ نے فرمایا ہے کہ صحیح یہ ہے کہ بید کے درخت کی پیڑی بیچنی نہیں جائز ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر خربوزوں کی فالیہ ایک شخص کی تھی اور اس میں چیتیاں نکلنے سے پہلے اس لفظ کے ساتھ فروخت کیا "ایں خیارزار را فروختم" تو یہ بیع خربوزوں کے درختوں پر جائز ہے

اور جو چیتیاں نکلتی ہیں ان پر جائز نہیں ہو گی ہاں پھر جو کچھ بتیاں نکلیں گی اس کی ملک میں ہوں گی اور اگر یہ ارادہ کیا کہ اس کو زمین میں چھوڑ دے اور شرعی طور پر اس کو ولایت حاصل رہے تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ گھاس اور خربوزے کے درخت بعض ثمن کے عوض خریدے اور بعض ثمن کے عوض زمین کو کرایہ پر واسطے چند روز معلومہ کے لے ۲ اور جامع صغیر میں

۱- مشترک غیر منقسم ہو یا نہ ہو۔ ۱۲ ۲- مگر مالک زمین کو اختیار ہے کہ مشتری سے ابھی درخت اکھڑوا دے اسی واسطے آگے فرمایا کہ اگر یہ ارادہ کیا ۱۲۔

It is written that this is not permissible, as mentioned in 'Al-Khulasah'. One who seeks a legal recourse (Sahib al-Hilah) should first sell the trees, fruits, or grass and then lease (Ijarah) the land afterward. This is because if the lease is prioritized over the sale, it will not be permissible; this is stated in 'Mukhtar al-Fatawa'. If one sells melon plants and lends (Musta'ar) the land, it is permissible. However, lending (Ariyat) is not binding[1], and the person has the right to revoke their loan; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a melon field (Faliz) is shared between two partners and one sells their share to another person, it is not permissible. This is because harvesting it causes harm to the other partner, and no one should be forced to endure harm, even if they initially agreed. Therefore, it is necessary for the buyer to purchase the entire field from both partners and then annul (Faskh) the sale regarding the other partner's share; this is stated in 'Al-Muhit'. If someone said to another, "I sold this field to you for ten dirhams," and this was said before the leaves had sprouted, Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl (RA) stated that the sale is valid and will apply to the melon plants, and any leaves that sprout afterward will belong to the buyer (Mushtari). However, if the sale occurred on the condition that it be left in the field, it is not permissible. If the field is shared and one sells their portion, it is invalid. If one sells their portion and hands it over to the buyer, the seller's portion goes to the buyer as long as the sale is not annulled. If the partner who did not sell gives permission and agrees to the other partner's sale, they still retain the right to change their mind[2]; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone sells a crop that is fruit, it is permissible if sold on the condition that the buyer harvests it or lets their cattle graze on it. But if sold on the condition that it remains in the field until ripe, it is not permissible. The same detail applies to the sale of 'Ratba' (fresh fodder), and this is the preferred (Mukhtar) view adopted by Faqih Abu Layth; this is written in 'Jawahir al-Akhlati'.

It is mentioned in 'Fatawa Abu Layth' that a piece of land was shared between two people, and both had crops on it. One partner sold half the crop (their share) to someone other than their partner without the land. If the crop is ripe, the sale is valid; if unripe, it is invalid. However, if the partner agrees, it is valid whether sold unconditionally or on the condition of harvesting. But if sold on the condition of leaving it in the field, it is not valid even if the partner agrees. If one of them sells half the crop along with half the land, the sale is valid, and the buyer stands in the place

of the seller. In the first scenario, where the sale of half the crop was deemed invalid, if the sale contract was not annulled until the crop ripened, then that same sale contract becomes valid. If, in the first scenario, the crop and land are shared between two people and one sells their share of the crop without the land to the other partner, the sale is not valid if the crop is not ripe, as per 'Al-Muhit'. This is the preferred view of Faqih Abu Layth, as mentioned in 'Muhit al-Sarakhsi'. This rule applies to cotton and all types of crops when shared between two people and one sells their share without the land to the other. If one sells half the crop with half the land to their partner or to a stranger without their partner's consent, the sale is valid. It is stated in 'Al-Ajnas' that if a person sells their share of a joint crop to their own partner, it is valid according to 'Zahir al-Riwayah'; this is recorded in 'Al-Muhit'.

Sheikh Nasir (RA) stated that if a sharecropper cultivating on a one-third basis sells their share of the crop to the landowner or someone else, it is not permissible. ★

It is mentioned in 'Fatawa Sughra' that if a tree is shared between two people and one sells their share to a stranger, then...

---

1. Because the contract of lending (Ariyat) is not binding.
2. That is, they may withdraw their consent.

लिखा है कि यह जायज नहीं है, जैसा कि 'खुलासा' में वर्णित है। युक्ति (हीला) करने वाले को चाहिए कि वह पहले पेड़, फलों या घास की बिक्री का सौदा करे और बाद में जमीन को किराए (इजारा) पर ले, क्योंकि यदि उसने किराए के सौदे को पहले किया तो यह जायज नहीं होगा; यह 'मुख्तार-उल-फतावा' में लिखा है। और यदि उसने खरबूजे के पौधों को बेच दिया और जमीन को उधार (मुस्तआर) दे दिया, तो यह जायज है। लेकिन उधार देना अनिवार्य नहीं होगा और उस व्यक्ति को अपना उधार वापस लेने का अधिकार है; यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है।

एक खरबूजे का खेत (फालीज) दो साझेदारों का है और एक ने अपना हिस्सा किसी अन्य व्यक्ति को बेच दिया, तो यह जायज नहीं है क्योंकि इसे तोड़ने में विक्रेता के अलावा दूसरे साझेदार को नुकसान पहुँचता है, और किसी व्यक्ति को नुकसान सहने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता, भले ही वह सहमत हो गया हो। इसलिए आवश्यक यह है कि खरीदार दोनों साझेदारों से पूरा खेत खरीदे और फिर दूसरे साझेदार के हिस्से में बिक्री को रद्द (फस्ख) कर दे; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि 'मैंने यह खेत तुम्हारे हाथ दस दिरहम में बेचा' और यह बात पत्तियों के निकलने से पहले कही गई थी, तो इमाम अबू बकर मुहम्मद बिन अल-फजल (रह.) ने फरमाया कि बिक्री जायज है और यह खरबूजे के पौधों पर लागू होगी, और उसके बाद जो पत्तियां निकलेंगी वे खरीदार (मुश्तरी) की होंगी। और यदि सौदा इस शर्त पर हुआ कि इसे खेत में ही छोड़ा जाएगा, तो यह जायज नहीं है। यदि वह खेत संयुक्त है और एक ने अपना हिस्सा बेच दिया, तो यह जायज नहीं है। यदि उसने अपना हिस्सा बेचकर खरीदार के सुपुर्द कर दिया, तो विक्रेता का हिस्सा खरीदार को मिलेगा जब तक कि सौदा रद्द न हो जाए। और यदि उस साझेदार ने जिसने नहीं बेचा था, दूसरे साझेदार की बिक्री की अनुमति दे दी और सहमत हो गया, तो उसे बाद में असहमति जताने का अधिकार है; यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी ने ऐसी खेती बेची जो फल है, और इस शर्त पर बेची कि खरीदार उसे काट ले या उसमें अपने मवेशी छोड़ दे ताकि वे उसे चर लें, तो बिक्री जायज है। लेकिन अगर इस शर्त पर बेची कि पकने तक उसे खेत में ही रहने दिया जाए, तो यह जायज नहीं है। यही विवरण 'रतबा' (हरी घास/चारे) की बिक्री पर भी लागू होता है, और यही पसंदीदा (मुख्तार) मत है जिसे फकीह अबू लैथ ने अपनाया है; यह 'जवाहर अखलाती' में लिखा है।

'फतावा अबू लैथ' में उल्लेख है कि एक जमीन दो व्यक्तियों के बीच साझा थी जिसमें दोनों की खेती थी। एक साझेदार ने अपनी आधी खेती (अपना हिस्सा) जमीन के बिना किसी अन्य व्यक्ति को बेच

दी। यदि फसल पक गई हो तो बिक्री जायज है, और यदि कच्ची हो तो जायज नहीं है। लेकिन यदि उसका साथी सहमत हो तो जायज है, चाहे उसने बिना शर्त बेची हो या काटने की शर्त पर। और यदि खेत में ही छोड़ने की शर्त हो तो जायज नहीं है, भले ही साझेदार सहमत हो जाए। और यदि दोनों में से किसी ने आधी जमीन के साथ आधी खेती बेच दी, तो बिक्री जायज है और खरीदार विक्रेता का स्थान ले लेगा। फिर पहली स्थिति में, जहाँ आधी खेती की बिक्री नाजायज थी, यदि उसने सौदा रद्द नहीं किया और फसल पक गई, तो वही सौदा जायज हो जाएगा। और यदि पहली स्थिति में खेती और जमीन दोनों में दो लोग साझेदार हों और एक व्यक्ति अपना खेती का हिस्सा जमीन के बिना दूसरे साझेदार को बेच दे, तो यदि फसल न पकी हो तो बिक्री जायज नहीं होगी, जैसा कि 'मुहीत' में है। फकीह अबू लैथ का यही पसंदीदा मत है जैसा कि 'मुहीत अल-सरख्सी' में है। कपास और सभी प्रकार की फसलों के लिए यही नियम है जब वे दो व्यक्तियों में साझा हों और एक अपना हिस्सा जमीन के बिना दूसरे साथी को बेच दे। और यदि उसने अपनी आधी खेती आधी जमीन के साथ अपने साथी को बेची या किसी अजनबी को अपने साथी की सहमति के बिना बेची, तो बिक्री जायज है। 'अजनास' में लिखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपनी साझा खेती अपने ही साझेदार को बेच दी, तो 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' के अनुसार यह जायज है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

शेख नसीर (रह.) ने फरमाया कि तिहाई (एक-तिहाई हिस्से) पर खेती करने वाले ने अपनी खेती का हिस्सा जमींदार या किसी अन्य को बेचा, तो यह जायज नहीं है। ★

'फतावा सुघरा' में उल्लेख है कि यदि एक पेड़ दो व्यक्तियों में साझा हो और एक अपना हिस्सा किसी अजनबी को बेचे, तो...

---

1. क्योंकि उधार देने (आरियत) का अनुबंध अनिवार्य नहीं होता है।
2. यानी अपनी सहमति से पीछे हट जाए।

لکھا ہے کہ جائز نہیں کذا فی الخلاصۃ۔ صاحب حیلہ کو چاہیے کہ درخت یا پھلوں یا گھاس کی بیع مقدم کرے اور پیچھے زمین اجارہ پر لے کیونکہ اگر اس نے اجارہ کو مقدم کیا تو جائز نہ ہوگا یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے اور اگر خربزے کے درخت فروخت کیے اور زمین کو مستعار دیا تو بھی جائز ہے لیکن عاریت ۱۔ہ دینا لازمی نہ ہو گا اور اس شخص کو اپنی عاریت دینے سے رجوع کر لینے کا اختیار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک فالیز دو شریکوں کی ہے اور ایک نے اپنا حصہ کسی شخص کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز نہیں ہے کیونکہ اس کے توڑنے میں بائع کے سوا دوسرے شریک کو ضرر پہنچتا ہے اور کسی شخص پر ضرر اٹھا لینے کے واسطے جبر نہیں کیا جاتا ہے اگرچہ وہ راضی ہو گیا ہو پس لازم یہ ہے کہ تمام فالیز دونوں شریکوں سے خریدے پھر بیع کو دوسرے شریک کے حصہ میں فسخ کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ فالیز تیرے ہاتھ دس درہم کو فروخت کیا اور یہ کہنا پتیاں نکلنے سے پہلے تھا تو امام ابوبکر محمد بن الفضلؒ نے فرمایا کہ بیع جائز ہے اور خربزے کے درختوں پر واقع ہوگی اور اس کے بعد جو پتیاں نکلیں گی مشتری کی ہوں گی اور اگر چھوڑ رکھنے کی شرط پر بیع واقع ہوئی تو جائز نہیں ہے پس اگر وہ فالیز مشترک ہو اور ایک نے اپنا حصہ اس میں سے فروخت کر دیا تو جائز نہیں ہے پس اگر اس نے اپنا حصہ فروخت کر کے مشتری کے سپرد کر دیا تو بائع کا حصہ مشتری کو ملے گا تا وقتیکہ بیع نہ ٹوٹے اور اگر شریک نے کہ جس نے فروخت نہیں کیا ہے دوسرے شریک کی بیع کی اجازت دے دی اور راضی ہو گیا تو پھر اس کو اختیار ہے کہ راضی ۲۔ہ نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک کھیتی جو پھل ہے فروخت کی پس اگر اس کو اس شرط پر فروخت کیا کہ مشتری

اس کو کاٹ لے یا اس میں اپنے چوپایہ چھوڑ دے کہ وہ اس کو چر لیں تو بیع جائز ہے اور اگر اس شرط پر فروخت کیا کہ پکنے کے وقت تک اس کو کھیت میں چھوڑ دے تو جائز نہیں ہے اور ایسے ہی رطبہ کی بیع بھی اسی تفصیل پر ہے اور یہی مختار ہے اور اسی کو فقیہ ابواللیث نے لیا ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے۔

فتاویٰ ابواللیث میں مذکور ہے کہ ایک زمین دو شخصوں میں مشترک تھی کہ اس میں دونوں کی کھیتی تھی اور ایک شریک نے آدھی کھیتی یعنی اپنا حصہ اپنے شریک کے سوا دوسرے کے ہاتھ بدوں زمین کے فروخت کر دیا اگر کھیتی پک گئی ہو تو بیع جائز ہے اور اگر کچی نہ ہو تو جائز نہیں ہے لیکن اگر اس کا ساتھی راضی ہو تو جائز ہے خواہ اس نے مطلقاً فروخت کی ہو یا کاٹ لینے کی شرط کر لی ہو اور اگر چھوڑ رکھنے کی شرط کی ہو تو جائز نہیں ہے اگرچہ اس کا شریک راضی ہو جائے اور اگر دونوں میں سے ایک نے آدھی کھیتی مع آدھی زمین کے فروخت کر دی تو بیع جائز ہے اور مشتری بائع کے قائم مقام ہو جائے گا پھر پہلی صورت میں جب کہ آدھی کھیتی کی بیع نا جائز ٹھہری پس اگر اس نے عقد بیع کو فسخ نہ کیا یہاں تک کہ کھیتی پک گئی تو وہی عقد بیع جائز ہو جائے گا اور اگر پہلی صورت میں کھیتی مع زمین کے دو شخصوں میں مشترک ہو اور ایک شخص اپنا کھیتی کا حصہ بدوں زمین کے دوسرے شریک کے ہاتھ فروخت کر دے پس اگر کھیتی نہ پکی ہو تو بیع جائز نہ ہوگی کذا فی المحیط یہی مختار ہے فقیہ ابواللیث کا کذا فی محیط السرخسی اور اس تفصیل پر حکم ہے کپاس اور تمام قسم کی کھیتیوں کا جب کہ وہ دو شخصوں میں مشترک ہوں اور ایک اپنا حصہ بدوں زمین کے دوسرے ساتھی کے ہاتھ فروخت کر دے اور اگر آدھی کھیتی مع آدھی زمین کے اپنے ساتھی کے ہاتھ فروخت کر دی یا کسی اجنبی کے ہاتھ بدوں اپنے ساتھی کی رضا مندی کے بیچی تو بیع جائز ہے اور اجناس میں ہے

کہ اگر آدمی مشترک کھیتی اپنے شریک کے ہاتھ فروخت کر دی تو ظاہر الروایہ میں جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

شیخ نصیر رحمہ اللہ نے فرمایا کہ تہائی پر کاشت کرنے والے نے اپنا کھیتی کا حصہ زمین دار یا دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز نہیں ★

فتاویٰ صغریٰ میں مذکور ہے کہ اگر ایک درخت دو شخصوں میں مشترک ہو اور ایک اپنا حصہ کسی اجنبی کے ہاتھ فروخت کرے تو

۱؎ کیونکہ عقد عاریت لازمی نہیں ہوتا ہے ۱۲۔ ۲؎ یعنی رضامندی سے پھر جائے۔

Fatawa Alamgiri Volume 3 Page 357 Book of Sales

It is not permissible; and if it is shared among three persons and one sells his share to one of the two partners, it is not permissible. However, if he sells it to both of them, it is permissible; this is written in *Zahiriyya*. If the crop was shared between the landowner and the sharecropper (tenant farmer), and the landowner sold his share to the sharecropper, it is not permissible. But if the sharecropper sold his share to the landowner, it is permissible because it does not require division for delivery. If the crop is ripe, it is permissible for each to sell his share to the other. In the book of *Al-Muzara'ah* in *Jami' al-Asghar*, it is written that Sheikh Nasir said that if a sharecropper farming on a one-third share basis sold his share of the crop to the landowner or someone else, it is not permissible.

In the original text, it is written that if a landowner sold land in which there was a shared crop belonging to him and a sharecropper, there are two scenarios: First, that the crop is still green; in this case, the sale will depend on the permission of the sharecropper, whether he sold the land with the crop or without the crop. Thus, if he sold the land along with the entire crop and the sharecropper allowed the sale of both the land and the crop, the sale will be finalized and the price will be divided between the value of the land and the value of the crop. Therefore, whatever portion falls to the share of the land belongs to the landowner, and whatever falls to the share of the crop will be divided equally between the landowner and the sharecropper. In this scenario, if the sharecropper does not give permission for the sale, the buyer will have the option: if he wishes, he may wait until the crop ripens, or else he may annul the sale now.

If the landowner sold only the land, then if the sharecropper allowed the sale, the land will belong to the buyer and the crop will remain shared between the landowner and the sharecropper. And if the sharecropper did not allow the sale, the buyer will have a choice (*Khiyar*). If the landowner sold the land and his own share of the crop, and the sharecropper allowed the sale, the buyer will take the land and the landowner's share of the crop for the full price. And if the sharecropper did not give permission, the buyer will have a choice. In the case of maturity, if the sharecropper wants to annul the sale, then if the crop was ripe at the time of sale, the correct view is that he will not have this choice. In this same situation, if only the land was sold, or sold with his own share of the crop, then the sale is valid without delay. But if the land was sold with the entire crop, the sale of the land and the landowner's share of the crop will be finalized, and the sale of the sharecropper's share will remain

suspended (*mauquf*). Then if he gives permission, the sale of his share will also be finalized and the compensation for his share of the crop will be paid from the price, while the remaining price will belong to the landowner. If he does not give permission, the buyer will have a choice, provided that at the time of purchase he was not aware of this kind of sharecropping arrangement. This is written in *Al-Dhakhirah*.

In a land where there was a crop, and the landowner sold the land without the crop or the crop without the land, the sale is valid. And similarly, if a person sold land without a crop, it is valid; but if he sold half the crop without the land, it is not permissible. However, if such a sale occurs between the landowner and the sharecropper, it is permissible for the sharecropper to sell his share to the landowner. But if the landowner sold his share to the sharecropper, it is not permissible. This ruling applies when the sale is from the landowner, and if it is from the sharecropper, it should be permissible; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. In this situation, if the crop is ripe, it is permissible for each to sell his share—the landowner selling his share to the other. In the chapter on *Muzara'ah* of *Jami' al-Asghar*, it is written that if a sharecropper on a one-third basis sold his share of the crop to the landowner or someone else, it is not permissible. This is written in *Al-Muhit*. Sheikh-ul-Islam mentioned that if the landowner sold his share of the crop without the land to a stranger, or if the sharecropper sold his share to a stranger and the crop was not ripe at that time, such that its sale would cause harm to the partner...

[Footnote:] 1. This is for the case where the crop is divided half-and-half.

जायज़ नहीं है और अगर तीन व्यक्तियों के बीच साझा हो और एक ने अपना हिस्सा दोनों साथियों में से किसी एक के हाथ बेच दिया तो जायज़ नहीं है। और अगर दोनों के हाथ बेच दिया तो जायज़ है, यह ज़हीरिया में लिखा है। अगर फसल ज़मींदार और काश्तकार (किसान) के बीच साझा थी और ज़मींदार ने अपना हिस्सा काश्तकार के हाथ बेच दिया तो जायज़ नहीं है और अगर काश्तकार ने अपना हिस्सा ज़मींदार के हाथ बेचा तो जायज़ है क्योंकि वह सुपुर्द करने में विभाजन का मोहताज नहीं है। और अगर ऐसी फसल पकी हुई हो तो हर एक को अपना हिस्सा दूसरे के हाथ बेचना जायज़ है। जामे अल-असग़र की किताब अल-मुज़ारअत में लिखा है कि शेख नसीर ने फ़रमाया कि तिहाई पर खेती करने वाले ने अपना खेती का हिस्सा ज़मींदार या दूसरे के हाथ बेचा तो जायज़ नहीं है।

और असल में लिखा है कि अगर ज़मींदार ने ऐसी ज़मीन बेची जिसमें उसकी और काश्तकार की साझा खेती थी, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि वह खेती अभी कच्ची हो, इस स्थिति में बिक्री काश्तकार की अनुमति पर निर्भर होगी, चाहे उसने ज़मीन खेती सहित बेची हो या बिना खेती के बेची हो। अतः यदि उसने ज़मीन समस्त खेती के साथ बेच दी और काश्तकार ने ज़मीन और खेती दोनों की बिक्री की अनुमति दे दी, तो बिक्री लागू हो जाएगी और ज़मीन की कीमत तथा खेती की कीमत के बीच (कुल राशि का) विभाजन होगा। फिर जितना हिस्सा ज़मीन के मद में आएगा वह ज़मींदार का है, और जो फसल के मद में पड़ेगा वह ज़मींदार और काश्तकार के बीच आधा-आधा विभाजित हो जाएगा। और इस स्थिति में यदि काश्तकार ने बिक्री की अनुमति नहीं दी, तो खरीदार को अधिकार होगा कि यदि वह चाहे तो फसल पकने तक प्रतीक्षा करे अन्यथा चाहे तो अभी बिक्री निरस्त कर दे।

यदि ज़मींदार ने केवल ज़मीन बेची, और यदि काश्तकार ने बिक्री की अनुमति दे दी, तो ज़मीन खरीदार की होगी और फसल ज़मींदार और काश्तकार के बीच साझा रहेगी। और यदि काश्तकार ने बिक्री की अनुमति नहीं दी, तो खरीदार को विकल्प (खियार) प्राप्त होगा। और यदि ज़मींदार ने ज़मीन और फसल का अपना हिस्सा बेचा और काश्तकार ने बिक्री की अनुमति दे दी, तो खरीदार ज़मीन को और ज़मींदार के फसल के हिस्से को पूरी कीमत पर ले लेगा। और यदि काश्तकार ने अनुमति नहीं दी, तो खरीदार को विकल्प प्राप्त होगा। और पकने की स्थिति में यदि काश्तकार ने बिक्री रद्द करनी चाही, तो यदि बिक्री के समय फसल पकी हुई थी, तो सही बात यह है कि उसे यह अधिकार नहीं होगा। और इसी स्थिति में यदि केवल ज़मीन या अपने फसल के हिस्से के साथ बेची गई हो, तो बिक्री

बिना रुके जायज़ है। और यदि ज़मीन समस्त फसल के साथ बेच दी गई, तो ज़मीन की और ज़मींदार के फसल के हिस्से की बिक्री लागू हो जाएगी, और काश्तकार के हिस्से की बिक्री रुकी (मौक़ूफ़) रहेगी। फिर यदि उसने अनुमति दे दी, तो उसके हिस्से की बिक्री भी लागू हो जाएगी और उसकी खेती के हिस्से का मूल्य कुल राशि में से मिलेगा और शेष राशि ज़मींदार की होगी। और यदि उसने अनुमति नहीं दी, तो खरीदार को विकल्प प्राप्त होगा, बशर्ते कि खरीद के समय उसे इस प्रकार की काश्तकारी की जानकारी न रही हो। यह ज़ख़ीरा में लिखा है।

एक ज़मीन में फसल थी और ज़मींदार ने ज़मीन बिना फसल के या फसल बिना ज़मीन के बेच दी, तो बिक्री जायज़ है। और इसी प्रकार यदि किसी व्यक्ति ने ज़मीन बिना फसल के बेची तो जायज़ है और यदि आधी फसल बिना ज़मीन के बेची तो जायज़ नहीं है। लेकिन यदि ऐसी बिक्री ज़मींदार और काश्तकार के बीच हुई हो, तो काश्तकार को अपना हिस्सा ज़मींदार के हाथ बेचना जायज़ है, और यदि ज़मींदार ने अपना हिस्सा काश्तकार के हाथ बेचा तो जायज़ नहीं है। और यह आदेश उस स्थिति में है जब बिक्री ज़मींदार की हो, और यदि काश्तकार की हो तो जायज़ होना चाहिए, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। इस स्थिति में यदि फसल पकी हुई हो, तो हर एक को अपना हिस्सा ज़मींदार को अपना हिस्सा दूसरे के हाथ बेचना जायज़ है। जामे अल-असग़र के अध्याय मुज़ारअत में लिखा है कि यदि तिहाई वाले काश्तकार ने अपना खेती का हिस्सा ज़मींदार या दूसरे के हाथ बेचा तो जायज़ नहीं है। यह मुहीत में लिखा है। और शेख-उल-इस्लाम ने उल्लेख किया है कि ज़मींदार ने यदि अपना खेती का हिस्सा बिना ज़मीन के किसी अजनबी के हाथ बेचा या काश्तकार ने अपना हिस्सा किसी अजनबी के हाथ बेचा और फसल उस समय तक पकी नहीं थी, यहाँ तक कि इसकी बिक्री के कारण साझीदार को नुकसान हो सकता था।

[पादलेख:] १. इस स्थिति में कि फसल आधे-आधे के आधार पर हो।

فتاوی عالمگیریہ جلد ۳ ۳۵۷ کتاب البیوع جائز نہیں ہے اور اگر تین شخصوں میں مشترک ہو اور ایک نے اپنا حصہ دونوں ساتھیوں میں سے ایک کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر دونوں کے ہاتھ فروخت کر دیا تو جائز ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر کھیتی زمین دار اور کاشتکار کے درمیان مشترک تھی اور زمین دار نے اپنا حصہ کاشتکار کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر کاشتکار نے اپنا حصہ زمین دار کے ہاتھ بیچا تو جائز ہے کیونکہ وہ سپرد کرنے میں تقسیم کا محتاج نہیں ہے اور اگر ایسی کھیتی پکی ہوئی ہو تو ہر ایک کو اپنا حصہ دوسرے کے ہاتھ فروخت کرنا جائز ہے جامع الاصغر کی کتاب المزارعت میں لکھا ہے کہ شیخ نصیر نے فرمایا کہ تہائی پر کاشت کرنے والے نے اپنا کھیتی کا حصہ زمین دار یا دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اور اصل میں لکھا ہے کہ اگر زمین دار نے ایسی زمین بیچی کہ جس میں اس کی اور کاشتکار کی مشترک کھیتی تھی تو اس کی دو صورتوں میں ایک یہ کہ وہ کھیتی ہنوز سبزی ہو اس صورت میں کاشتکار کی اجازت پر بیع موقوف ہو گی خواہ اس نے زمین مع کھیتی فروخت کی ہو یا بدون کھیتی کے فروخت کی ہو پس اگر اس نے زمین مع تمام کھیتی کے فروخت کر دی اور کاشتکار نے زمین اور کھیتی دونوں کی بیع کی اجازت دے دی تو بیع نافذ ہو جائے گی اور ثمن زمین کی قیمت اور کھیتی کی قیمت پر تقسیم ہو گا پس جس قدر زمین کے حصہ میں آئے وہ زمین دار کا ہے اور جو کھیتی کے حصہ میں پڑے وہ زمین دار اور کاشتکار میں آدھا آدھا تقسیم ہو جائے گا اور اس صورت میں اگر کاشتکار نے بیع کی اجازت نہ دی تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو کھیتی پکنے تک توقف کرے ورنہ چاہے تو ابھی بیع توڑ دے۔ اگر زمین دار نے فقط زمین فروخت کی پس اگر کاشتکار نے بیع کی اجازت دی تو زمین مشتری کی ہو گی اور کھیتی زمین دار اور کاشتکار کے درمیان مشترک رہے گی اور اگر کاشتکار نے بیع کی اجازت نہ دی تو

مشتری کو خیار حاصل ہو گا اور اگر زمین دار نے زمین اور اپنا حصہ کھیتی کا فروخت کیا اور کاشتکار نے بیع کی اجازت دی تو مشتری زمین کو اور زمین دار کے کھیتی کے حصہ کو پورے ثمن میں لے لے گا اور اگر کاشتکار نے اجازت نہ دی تو مشتری کو خیار حاصل ہو گا اور پختہ ہونے کی صورت میں اگر کاشتکار نے بیع فسخ کرنی چاہی پس اگر بیع کے وقت کھیتی پکی ہوئی تھی تو صحیح یہ ہے کہ اس کو یہ اختیار نہ ہو گا اور اسی صورت میں اگر فقط زمین یا مع اپنی کھیتی کے حصہ کے فروخت کیا ہو تو بیع بلا توقف جائز ہے اور اگر زمین مع تمام کھیتی کے فروخت کر دی تو زمین کی اور زمین دار کی کھیتی کے حصہ کی بیع نافذ ہو جائے گی اور کاشتکار کے حصہ کی بیع موقوف رہے گی پس اگر اس نے اجازت دے دی تو اس کے حصہ کی بیع بھی نافذ ہو جائے گی اور اس کی کھیتی کے حصہ کا عوض ثمن میں سے ملے گا اور باقی ثمن زمین دار کا ہو گا اور اگر اس نے اجازت نہ دی تو مشتری کو خیار حاصل ہو گا بشرطیکہ خرید نے کے وقت اس کو اس طرح کی کاشتکاری کا علم نہ ہوا ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ ایک زمین میں کھیتی تھی اور زمین دار نے زمین بدون کھیتی کے یا کھیتی بدون زمین کے فروخت کر دی تو بیع جائز ہے اور اسی طرح اگر آدمی زمین بدون کھیتی کے فروخت کی تو جائز ہے اور اگر آدھی کھیتی بدون زمین کے فروخت کی تو جائز نہیں ہے لیکن اگر ایسی بیع زمین دار اور کاشتکار کے درمیان واقع ہو تو کاشتکار کو اپنا حصہ زمین دار کے ہاتھ فروخت کرنا جائز ہے اور اگر زمین دار نے اپنا حصہ کاشتکار کے ہاتھ بیچا تو جائز نہیں ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ بیع زمین دار کا ہو اور اگر کاشتکار کا ہو تو جائز ہونا چاہیے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔ اس صورت میں اگر کھیتی پکی ہوئی ہو تو ہر ایک کو اپنا حصہ زمین دار کو اپنا حصہ دوسرے کے ہاتھ فروخت کرنا جائز ہے۔ جامع الاصغر کے باب مزارعت میں لکھا ہے کہ اگر تہائی کے کاشتکار نے اپنا کھیتی کا حصہ زمین دار یا دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے

اور شیخ الاسلام نے ذکر کیا ہے کہ زمین دار نے اگر اپنا کھیتی کا حصہ بدون زمین کے کسی اجنبی کے ہاتھ فروخت کیا یا کاشتکار نے اپنا حصہ کسی اجنبی کے ہاتھ فروخت کیا اور کھیتی اس وقت تک پکی نہ تھی یہاں تک کہ اس کی بیع بسبب اس کے کہ شریک کو ضرر L پیاس صورت میں کہ کھیتی آدھے کی بٹائی پر ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 (358) Kitab al-Buyu (Book of Sales)

If a sale was initially declared invalid, but subsequently, a partner sold their share to the same buyer, the original sale becomes valid; this is recorded in *Al-Zakhiroh*. Furthermore, it should be noted that selling crops without the land is only valid in circumstances where the crop owner has the right to maintain those crops on the land, such as when crops are grown on one's own property. However, if there is no right to maintain them—for instance, if someone usurped another's land and forcibly grew crops on it—the sale of such crops by the grower is valid. By analogy, the same rule applies to selling a building without the land: if the person had the right to construct the building, the sale is invalid [unless they own the land], but if it was built forcibly through usurpation, the sale is valid; this is stated in *Al-Muhit*.

It is mentioned in *Tatimmah* that Al-Baqai noted that if someone purchased land with existing crops and included a partner in both the crops and the land, it is valid. However, if the partnership was only in the crops, it is invalid; this is written in *Al-Tatarkhaniyya*. If fresh dates attached to a tree are purchased in exchange for dried dates without measurement, the transaction is invalid; this is recorded in *Al-Tahdhib*. If a landowner gives land to another for sharecropping (half-share) on the condition that the latter plants trees, and mulberry trees are planted, then after some time, the landowner sells the land along with their portion of the plants, the sale is correct. However, if the buyer sells it to a third party before taking possession, the sale is considered fasid (defective/voidable). This ruling follows the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). According to Imam Azam [Abu Hanifa] and Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them), such a sale is valid because they permit the sale of immovable property (aqar) before possession is taken, and the fatwa is based on this; this is mentioned in *Al-Mudmarat*.

If leeks are sold by the bunch after they have sprouted and grown tall, the sale is valid. However, if sold in indefinite quantities (e.g., "this many bunches"), it is not valid. The same applies to wheat stalks; if sold to be harvested immediately after growing, the sale is valid. Similarly, selling trees with the intent for them to be cut or uprooted is valid; this is stated in *Al-Zakhiroh*. Selling grass or leasing it out is generally not permissible, even if it grows on one's own land, except that the landowner has the right to prevent others from entering their land. If prevented, another person may claim a shared right to naturally occurring resources, saying, "I have a right in your land [to the grass], so either let me reach it or cut it and throw it to me." This shared right only applies to grass that grows naturally. If the landowner

irrigated and prepared the land specifically to grow grass, then its sale is valid as it is considered their property, as noted in *Al-Zakhiroh*, *Al-Muhit*, and *Al-Nawazil*. This view was adopted by Sadr al-Shahid. *Bahr al-Ra'iq* mentions that if one digs a trench around their land to cultivate specific types of grass (zakal), it becomes their property; most scholars hold this view. If someone harvests it without permission, the owner has the right to reclaim it. According to *Jawahir al-Akhlati*, a legal way (hila) to lease grass is to lease the land for livestock to stand or for another benefit at an agreed-upon price; this fulfills the purposes of both parties.

The ruling for grass includes all types of fodder grazed by livestock, whether dry or fresh. This differs from trees, as grass is defined as plants without a woody stem (saq), whereas trees have a stem.

---

1. ...If one sells the eggs of game birds found on their land before they have been caught/collected, the sale is not permissible; this is stated in *Al-Adiyyah*.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 2 (358) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

यदि किसी चीज़ की बिक्री अवैध घोषित की गई थी, लेकिन बाद में उस साझेदार ने अपना हिस्सा भी उसी खरीदार (मुश्तरी) को बेच दिया, तो पहली बिक्री वैध हो जाएगी; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। फिर यह जानना चाहिए कि ज़मीन के बिना खेती बेचना केवल उसी स्थिति में वैध है जहाँ खेती करने वाले को खेती बनाए रखने का अधिकार प्राप्त हो, जैसे कि अपनी मिल्कियत (स्वामित्व) में खेती की गई हो। लेकिन यदि उसे बनाए रखने का अधिकार प्राप्त न हो, जैसे कि किसी ने दूसरे की ज़मीन ज़बरदस्ती छीनकर (ग़सब) उसमें खेती कर ली हो, तो ऐसी खेती की बिक्री वैध होगी। इसी समानता पर यह मसला भी है कि यदि किसी ने ज़मीन के बिना इमारत बेची; तो यदि वह इमारत बनाने का हकदार था तो बिक्री वैध नहीं है, लेकिन यदि उसने ज़बरदस्ती (ग़सब) इमारत बनाई थी तो बिक्री वैध है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

'ततिम्मा' में है कि बक़ाई ने उल्लेख किया है कि यदि किसी ने ज़मीन खरीदी और उसमें खेती थी, और उसने खेती और ज़मीन दोनों में किसी को साझेदार बना लिया तो यह वैध है। और यदि केवल खेती में साझेदार बनाया तो वैध नहीं है; यह 'तातारीखानिया' में लिखा है। यदि पेड़ पर लगे ताज़ा खजूरों को तोड़े हुए सूखे खजूरों के बदले बिना नाप-तौल के खरीदा जाए तो यह वैध नहीं है; यह 'तहज़ीब' में लिखा है। किसी ने अपनी ज़मीन दूसरे को आधे की बँटाई पर इस शर्त के साथ दी कि वह उसमें पेड़ लगा दे, और उसने उसमें शहतूत के पेड़ लगाए, फिर समय बीतने के बाद ज़मीन के मालिक ने अपनी ज़मीन और पौधों का अपना हिस्सा बेच दिया, तो यह सही है। फिर यदि कब्ज़े से पहले खरीदार ने इसे किसी और को बेच दिया, तो बिक्री दोषपूर्ण (फासिद) होगी। यह नियम इमाम मोहम्मद (र.) के विचार के अनुसार है, जबकि इमाम आज़म (र.) और इमाम अबू यूसुफ़ (र.) के अनुसार यह बिक्री सही होगी क्योंकि उनके अनुसार अचल संपत्ति (अक़ार) की बिक्री कब्ज़े से पहले भी वैध है, और इसी पर फतवा है; यह 'मुज़मरात' में लिखा है।

यदि गंदना (एक प्रकार की सब्जी) जमने और ऊँचा होने के बाद एक गट्ठा काटकर बेचा जाए तो वैध है, लेकिन यदि 'इतने और इतने' गट्ठे (अनिश्चित मात्रा) बेचे जाएँ तो वैध नहीं है। इसी तरह गेहूँ के पौधों का भी हाल है; यदि उन्हें बढ़ने के बाद फिलहाल काटने के लिए बेचा जाए तो वैध है। इसी प्रकार पेड़ों के मामले में यदि उन्हें काटने या उखाड़ने के इरादे से बेचा गया, तो बिक्री वैध है; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। घास बेचना और उसे किराए (इजारा) पर देना वैध नहीं है, चाहे वह घास उसकी अपनी ज़मीन में ही क्यों न हो, सिवाय इसके कि ज़मीन के मालिक को यह अधिकार है कि वह किसी को

अपनी ज़मीन में आने न दे। और जब उसने रोका, तो दूसरे को यह हक है कि वह कहे कि 'तेरी ज़मीन में मेरा भी अधिकार है, इसलिए या तो मुझे घास तक पहुँचने दे या इस घास को काटकर मेरी तरफ फेंक दे।' और घास में दूसरे का यह अधिकार तभी है जब घास खुद उगी हो। लेकिन यदि ज़मीन के मालिक ने ज़मीन को घास उगाने के लिए सींचा और तैयार किया हो, और फिर घास उगी हो, तो 'ज़खीरा', 'मुहीत' और 'नवाज़िल' में उल्लेख है कि ऐसी घास की बिक्री वैध है क्योंकि यह उसकी मिल्कियत है। इसी मत को सद्र-उश-शहीद (र.) ने अपनाया है। 'बह्र अल-राइक़' में वर्णित है कि यदि अपनी ज़मीन के चारों ओर खाई बनाई और उसे घास (ज़कल) उगाने के लिए तैयार किया, तो वह उसकी मिल्कियत होगी; अधिकांश विद्वान इसी पर सहमत हैं। और यदि किसी ने बिना अनुमति के उसे काट लिया, तो उसे वापस लेने का अधिकार है। 'जवाहर अल-अख्लाती' में उल्लेख है कि घास किराए पर लेने का तरीका यह है कि ज़मीन को पशुओं को खड़ा करने या किसी अन्य लाभ के लिए एक तय किराए पर लिया जाए; इससे दोनों का उद्देश्य पूरा हो जाएगा।

घास के नियम में सभी प्रकार के चारे आते हैं जिन्हें पशु चरते हैं, चाहे वे सूखे हों या गीले। इसके विपरीत पेड़ों पर यह नियम लागू नहीं होता क्योंकि घास वह है जिसमें तना (साक़) नहीं होता और पेड़ वह है जिसमें तना होता है।

---

1. ...यदि अपनी ज़मीन पर शिकार होने वाले पक्षियों के अंडे बेचे, जबकि वे अभी हाथ नहीं आए हैं, तो यह वैध नहीं है; यह 'आदिया' में है।

نہ پہنچے ناجائز قرار پائی تھی پھر اس شریک نے اس کے بعد اپنا حصہ بھی اسی مشتری کے ہاتھ فروخت کر دیا تو وہ پہلی بیع جائز ہو جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے پھر جاننا چاہیے کہ آدمی کھیتی بدون زمین کے بیچنا صرف اسی موقع پر جائز ہے کہ جہاں کھیتی والے کو کھیتی برقرار رکھنے کا استحقاق حاصل ہو جیسے کہ اپنی ملکیت میں کھیتی ہوئی ہے لیکن اگر اس کو برقرار رکھنے کا حق حاصل نہ ہو جیسے کہ کسی نے دوسرے کی زمین بطور غصب چھین کر زبردستی اس میں کھیتی کر لی تو آدمی کھیتی کی بیع جائز ہوگی اور اسی قیاس پر یہ مسئلہ بھی ہے کہ اگر آدمی عمارت بدون زمین کے فروخت کی پس اگر وہ عمارت بنانے میں حقدار تھا تو جائز نہیں ہے اور اگر اس نے بطور غصب زبردستی بنائی تھی تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

تتمہ میں ہے کہ بقائی نے ذکر کیا ہے کہ اگر کسی نے زمین خریدی اور اس میں کھیتی ہوئی اور کھیتی اور زمین میں شریک کر لیا تو جائز ہے اور اگر فقط کھیتی میں شریک کیا تو جائز نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر درخت پر لگی ہوئے تازہ چھوارے ٹوٹے ہوئے خشک چھواروں کے عوض بدون پیمانہ کے خریدے تو جائز نہیں ہے یہ تہذیب میں لکھا ہے۔ کسی نے اپنی زمین دوسرے کو آدھے کی بٹائی پر اس شرط سے دی کہ وہ اس میں درخت لگا دے اور اس نے شہتوت کے درخت اس میں لگائے پھر مدت گزرنے کے بعد زمین دار نے اپنی زمین اور اپنا پودوں کا حصہ فروخت کر دیا تو صحیح ہے پس اگر قبضہ سے پہلے مشتری نے دوسرے کے ہاتھ اس کو فروخت کر دیا تو بیع فاسد ہوگی اور یہ حکم ضروری ہے کہ امام محمدؒ کے قول پر ہو اور امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بیع صحیح ہو گی کیونکہ عقار کی بیع ان دونوں کے نزدیک قبضہ سے پہلے جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے۔

اگر گند نے کو جم کر اونچا ہو جانے کے بعد ایک مٹھا کاٹ کر فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر اتنے اور اتنے مٹھے فروخت کیے تو جائز نہیں ہے اسی طرح گیہوں کے درخت کا بھی حال ہے اگر ان کو فی الحال بڑھ جانے کے بعد کاٹ کر فروخت کرے تو جائز ہے اور اسی طرح درختوں میں اگر ان کو فروخت کیا اور وہ فی الحال کاٹنے یا اکھاڑ لینے کے واسطے قائم تھے تو بیع جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ گھاس کا بیع کرنا اور اس کا اجارہ پر دینا جائز نہیں ہے اگر چہ وہ گھاس اس کی زمین میں ہو سوائے اس کے کہ مالک زمین کو یہ اختیار ہے کہ اپنی زمین میں آنے نہ دے اور جب اس نے روکا تو غیر کو یہ حق پہنچتا ہے کہ یوں کہے کہ تیری زمین میں میرا بھی حق ہے پس یا تو مجھے گھاس تک پہنچنے دے یا اس گھاس کو کاٹ کر میری طرف پھینک دے اور یہ حکم یعنی گھاس میں غیر کا حق متعلق ہونا اس وقت ہے کہ وہ گھاس خود اُگی ہو اور اگر اس زمین کے مالک نے اس زمین کو گھاس اگانے کے واسطے سینچا اور آراستہ کیا ہو اور اس میں گھاس اُگی ہو تو ذخیرہ اور محیط اور نواز ل میں مذکور ہے کہ ایسی گھاس کی بیع جائز ہے کیونکہ یہ اس کی ملک ہے۔ اسی کو صدر الشہیدؒ نے اختیار کیا ہے اور اسی میں مذکور ہے کہ اگر اپنی زمین کے آس پاس خندق بنائی اور اس کو نکل لگانے کے واسطے مہیا کیا اور اس میں زکل اگے تو وہ اس کی ملکیت ہو جائیں گے اور اسی پر اکثر مشائخ ہیں کذانی بحر الرائق اور اگر اس کو کسی شخص نے اس کی بلا اجازت کاٹ لیا تو اس کو واپس کر لینے کا اختیار ہے اور یہی مختار ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور گھاس کے اجارہ لینے کے واسطے حیلہ یہ ہے کہ زمین کو چوپایہ کھڑا کرنے یا کسی دوسرے نفع کے واسطے جس قدر اجرت یا ثمن پر اس کا مالک راضی ہو اجارہ لے پس اس سے دونوں کی غرض حاصل ہو جائے گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

گھاس کے حکم میں سب قسم کے چارے کہ جن کو چوپایہ چرتے ہیں خواہ وہ خشک ہوں یا تر داخل ہیں بخلاف درختوں کے کہ وہ داخل نہیں ہیں کیونکہ گھاس وہ ہے جس کی ساق نہ ہو اور درخت وہ ہے جس میں ساق ہو پس درخت گھاس میں داخل نہ ہو گا یہاں تک کہ

۱۔ قال ذلک ان نقول نے اتر جسما اگر اپنی زمین کے صید کے پرندے کے انڈے فروخت کئے حالانکہ وہ ابھی ہاتھ نہیں آئے ہیں تو جائز نہیں ہے یہ عادی میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (3) 359 Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If a tree grows on his land, he can sell it, and the ruling for vegetation is like that of grass; this is written in al-Taimin. If someone sells eggs of a wild bird on their land that have not yet come into possession, selling them is not permissible, as stated in al-Hawi.

Section (3): Regarding the sale of pledged items, leased items, usurped items, escaped slaves (male or female), and land with a fixed lease (Ijarah al-Akara).

There is a difference of opinion regarding the sale of a pledged item (marhun). According to the majority of scholars (Mashaikh), its sale is suspended (mauquf), and this is the correct view as stated in Jawahir al-Akhlati. This remains so until the pledgor (rahin) pays off the debt, or the pledgee (murtahin) waives the debt, or returns the pledge, or grants permission for the sale and is satisfied with it. In such cases, the initial sale becomes complete, and there is no need to renew the contract of sale, as stated in al-Ghiyathiyya. If the pledgee does not permit the sale and the buyer requests the judge (Qadi) to hand over the sold item, the Qadi shall annul (faskh) the sale contract between them; this is written in al-Muhit. Furthermore, items taken on lease (ijarah) follow the same ruling as pledged items according to the majority of scholars; their sale remains suspended, and this is the correct view. If the buyer did not know at the time of purchase that the item was pledged or leased to someone else, they have the right of option (khiyar), as stated in al-Dhakhira. Sadr al-Shahid (RA) stated that according to Zahir al-Riwayah, the correct view is that the buyer has the right of option even if they were aware; this is written in al-Atabiyya.

If the lessee (tenant) intends to annul the sale between the seller and the buyer, Sadr al-Shahid (RA) mentioned that according to Zahir al-Riwayah, they have this authority, while in al-Tahawi's report, they do not. Shaykh al-Islam Khwaharzada stated that both reports exist, but the fatwa is based on the view that they do not have this authority; this is written in Fصول al-Imadiya. If the lease was lengthy and the item was sold, and the days for annulment arrived, the sale becomes effective (nafidh) according to most scholars; this is written in Fatawa Qazi Khan. There is a dispute whether the pledgee can have the sale annulled; some say yes, and others say no, and the latter is correct according to al-Ghiyathiyya. Subsequently, if the lessee did not permit the sale until the lease between them was terminated, the first sale becomes effective. The same applies to the pledgee: if the sale was not annulled^1 until the pledgor paid the debt, the first sale becomes effective. The pledgor and the

lessee have no right to annulment thereafter. If the lessee permits the sale, it becomes effective, and the item shall not be taken from them until their property ^(1) reaches them; this is written in Fصول al-Imadiya. If a leased item is feared to be lost while being held by the lessee to recover their own property ^(2), then unlike a pledge, the debt will not be discharged; this is written in Fatawa Qazi Khan. If the owner of a house sold it without the tenant's consent, and then the tenant wanted to enter a new lease contract with an increased rent, the suspended sale becomes effective because...

---

^1. Meaning the buyer did not seek annulment from the Qadi, or the Qadi had not yet issued a ruling. It is also possible it means the pledgee did not annul the sale based on the opinion of some scholars. And Allah knows best. ^2. Because the first sale takes precedence over the lease. ^(1). Meaning the advance payment they have already made. ^(2). Meaning the rent already paid.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (3) 359 किताबुल बुयूअ (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

यदि वृक्ष उसकी भूमि में उगता है, तो वह उसे बेच सकता है और घास का हुक्म चारे के समान है, यह तयीमीन में लिखा है। यदि अपनी भूमि के शिकार पक्षी के अंडे, जो अभी तक हाथ में नहीं आए हैं, बेचे जाएँ तो उनका बेचना जायज़ नहीं है, जैसा कि अल-हावी में है।

अध्याय (3): गिरवी रखी हुई, पट्टे (किराये) पर दी हुई, छीनी हुई और भागे हुए गुलाम या दासी और पट्टे की भूमि की बिक्री के वर्णन में।

मरहून यानी गिरवी रखी हुई चीज़ की बिक्री में मतभेद है। आम विद्वानों (मशाइख) के अनुसार इसकी बिक्री स्थगित (मौकूफ़) है और यही सही है। यह 'जवाहिर अखलाती' में लिखा है, यहाँ तक कि यदि गिरवी रखने वाले (राहन) ने ऋण चुका दिया या गिरवी रखने वाले (मुरतहन) ने उसे ऋण माफ़ कर दिया या गिरवी की चीज़ उसे लौटा दी या बिक्री की अनुमति दे दी और वह इस पर सहमत हो गया, तो पहली बिक्री पूर्ण हो जाएगी और फिर से बिक्री का अनुबंध करने की आवश्यकता नहीं होगी, जैसा कि 'गियाथिया' में है। यदि मुरतहन ने बिक्री की अनुमति नहीं दी और खरीदार ने न्यायाधीश (काज़ी) से अनुरोध किया कि बिक्री की गई चीज़ मेरे सुपुर्द की जाए, तो काज़ी दोनों के बीच बिक्री के अनुबंध को रद्द (फ़स्ख) कर देगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और जो चीज़ पट्टे (इजारा) पर ली गई थी, उसकी बिक्री भी आम विद्वानों के अनुसार गिरवी चीज़ की बिक्री के समान स्थगित रहती है और यही सही है। और यदि खरीदारी के समय खरीदार को यह पता न हो कि खरीदी गई चीज़ किसी के पास गिरवी या पट्टे पर है, तो उसे विकल्प (खियार) प्राप्त होगा, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। सदरुश्शहीद (रह.) ने फरमाया कि 'ज़ाहिरुल रिवाया' के अनुसार सही यह है कि उसे जानकारी होने के बावजूद भी विकल्प प्राप्त होगा, यह 'अताबिया' में लिखा है।

यदि किरायेदार ने विक्रेता और खरीदार के बीच बिक्री को रद्द करने का इरादा किया, तो सदरुश्शहीद (रह.) ने उल्लेख किया है कि 'ज़ाहिरुल रिवायत' के अनुसार उसे यह अधिकार है, और तहावी की रिवायत में है कि उसे यह अधिकार नहीं है। शेखुल इस्लाम ख्वाहरज़ादा ने फरमाया कि इसमें दोनों रिवायतें आई हैं और फतवा इसी पर है कि उसे यह अधिकार नहीं है, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। और यदि पट्टा लंबा हो गया और उसने बेच दिया, फिर रद्द करने के दिन आ गए, तो अधिकांश विद्वानों के अनुसार उसकी बिक्री प्रभावी (नाफ़िज़) हो जाएगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। इस बात में मतभेद है कि मुरतहन (गिरवी रखने वाला) बिक्री रद्द करा सकता है या

नहीं; कुछ ने कहा कि वह रद्द करा सकता है और कुछ ने कहा कि नहीं, और यही सही है, यह 'गियाथिया' में लिखा है। फिर यदि किरायेदार ने बिक्री की अनुमति नहीं दी, यहाँ तक कि दोनों के बीच पट्टा टूट गया, तो पहली बिक्री प्रभावी हो जाएगी। यही हाल मुरतहन का है कि यदि बिक्री नहीं टूटी^1, यहाँ तक कि राहन (गिरवी देने वाला) ने ऋण चुका दिया, तो पहली बिक्री प्रभावी हो जाएगी। गिरवी रखने वाले और किरायेदार को रद्द करने का कोई अधिकार नहीं है। यदि किरायेदार ने बिक्री की अनुमति दे दी, तो बिक्री प्रभावी हो जाएगी और खरीदी गई चीज़ उसके हाथ से तब तक नहीं निकाली जाएगी जब तक कि उसका माल ^(1) उसके पास न पहुँच जाए, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि पट्टे पर दी गई चीज़ किरायेदार के पास अपना माल ^(2) प्राप्त करने के लिए रोकने की स्थिति में नष्ट होने का डर हो, तो गिरवी के विपरीत इससे ऋण समाप्त नहीं होगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। घर के मालिक ने किरायेदार की सहमति के बिना उस घर को बेच दिया, फिर किरायेदार ने किराया बढ़ाकर नए सिरे से पट्टे का अनुबंध करना चाहा, तो स्थगित बिक्री प्रभावी हो जाएगी क्योंकि दोबारा...

---

^1. अर्थात् खरीदार ने काज़ी से बिक्री रद्द नहीं करवाई या अभी तक काज़ी ने आदेश नहीं दिया था। यह भी संभव है कि इसका अर्थ यह हो कि मुरतहन ने कुछ विद्वानों के कथन के अनुसार बिक्री रद्द नहीं की। अल्लाह बेहतर जानता है। ^2. क्योंकि पहली बिक्री पट्टे से बेहतर है। ^(1). अर्थात् जो उसने अग्रिम (एडवांस) दिया है। ^(2). अर्थात् दिया गया किराया।

اگر درخت اس کی زمین میں اُگے تو اس کو فروخت کر سکتا ہے اور کلاۃ کا حکم گھاس کے مانند ہے یہ تیمین میں لکھا ہے اگر اپنی زمین کے شکار کے پرند کے انڈے کہ ہنوز وہ ہاتھ میں نہیں آئے فروخت کیے تو ان کا بیچنا جائز نہیں ہے کذا فی الحاوی۔

فصل (۳): مرہون اور اجارہ دی ہوئی اور غصب کیے ہوئے اور بھاگے ہوئے غلام یا باندی اور ارض قطعیہ اجارۂ اکارہ کی بیع کے بیان میں

مرہون یعنی رہن کی ہوئی چیز کی بیع میں اختلاف ہے عامہ مشائخ کے نزدیک اس کی بیع موقوف ہے اور یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے حتیٰ کہ اگر رہن کرنے والے نے قرض ادا کر دیا یا رہن رکھنے والے نے اس کو قرضہ معاف کر دیا یا رہن اس کو پھیر دیا یا بیع کی اجازت دی اور اس پر راضی ہو گیا تو پہلی بیع تمام ہو جائے گی اور از سر نو عقد بیع کرنے کی ضرورت نہ ہو گی کذا فی الغیاثیہ۔ اگر مرتہن نے بیع کی اجازت نہ دی اور مشتری نے قاضی سے یہ درخواست کی کہ مبیع میرے سپرد کی جائے تو قاضی دونوں میں عقد بیع فسخ کر دے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور جو چیز اجارہ پر لی گئی تھی اس کی بیع مرہون کی بیع کے مانند عامہ مشائخ کے نزدیک موقوف رہتی ہے اور یہی صحیح ہے اور اگر خرید کے وقت مشتری کو یہ نہ معلوم ہوا کہ خریدی ہوئی چیز کسی کے پاس رہن یا اجارہ پر ہے تو اس کو خیار حاصل ہوگا کذا فی الذخیرہ۔ صدر الشہیدؒ نے فرمایا کہ ظاہر الروایہ کے موافق صحیح ہے کہ اس کو باوجود علم ہونے کے بھی خیار حاصل ہو گا یہ عتابیہ میں لکھا ہے۔ اگر اجرت پر لینے والے نے بائع اور مشتری کے درمیان بیع فسخ کرنے کا ارادہ کیا تو صدر الشہیدؒ نے ذکر کیا ہے کہ ظاہر الروایت

کے موافق اس کو یہ اختیار ہے اور طحاوی کی روایت میں یہ ہے کہ اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور شیخ الاسلام خواہر زادہ نے فرمایا کہ اس میں دونوں روایتیں آئی ہیں اور فتویٰ اسی پر ہے کہ اس کو یہ اختیار نہیں یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور اگر اجارہ دراز ہوا اور اس نے فروخت کر دیا پھر فسخ کے ایام آگئے تو اکثر مشائخ کے نزدیک اس کی بیع نافذ ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اس بات میں اختلاف ہے کہ مرتہن بیع فسخ کرا سکتا ہے یا نہیں پس بعضوں نے کہا کہ فسخ کرا سکتا ہے اور بعض نے کہا کہ نہیں اور یہی صحیح ہے یہ غیاثیہ میں لکھا ہے پھر اگر اجرت پر لینے والے نے بیع کی اجازت نہ دی یہاں تک کہ دونوں میں اجارہ ٹوٹ گیا تو پہلی بیع نافذ ہو جائے گی اور یہی حال مرتہن کا ہے کہ اگر بیع نہ ٹوٹی ۱۸ یہاں تک کہ راہن نے قرض ادا کر دیا تو پہلی بیع نافذ ہو جائے گی اور رہن کرنے والے اور اجرت دینے والے کو فسخ کرنے کا حق بالکل نہیں ہے پس اگر اجرت پر لینے والے نے بیع کی اجازت دے دی تو بیع نافذ ہو جائے گی اور مبیع اس کے ہاتھ سے نہ نکالی جائے گی یہاں تک کہ اس کا مال ۸(۱) اس کے پاس پہنچ جائے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ اگر اجرت پر دی ہوئی چیز اجرت پر لینے والے کے پاس اپنا مال ۸(۲) حاصل کرنے کے واسطے روکنے کی صورت میں تلف ہو جانے کا خوف رکھتی ہو بخلاف رہن کے اس سے قرضہ ساقط نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ گھر کے مالک نے اس اجرت پر دیے ہوئے گھر کو بدوں اجرت پر لینے والے کی رضامندی کے فروخت کر دیا پھر اجرت پر لینے والے نے اجرت میں کچھ بڑھا کر از سر نو اجارہ کا عقد کرنا چاہا تو بیع موقوف نافذ ہو جائے گی کیونکہ دوبارہ

۱۸۔ یعنی مشتری نے قاضی سے بیع فسخ نہ کرائی یا ہنوز قاضی نے حکم نہ دیا تھا محتمل ہے کہ مراد یہ ہو کہ مرتہن نے بیع فسخ نہ کی بنا بر قول بعض مشائخ واللہ اعلم ۱۲۔ ۸2۔ اس لیے کہ بیع اولی بہاجارہ سے ۱۲۔ ۸(۱) یعنی کیا ہے جو پیشگی دے چکا ہے ۱۲۔ ۸(۲) یعنی دیا ہوا کرایہ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 360 | Book of Sales (Kitab al-Buyu')

Contracting a lease (ijarah) encompasses the cancellation of the previous lease. Therefore, when it is cancelled, the sale (bay') becomes effective; this is recorded in "al-Qunyah". If a lessor sells the leased property to a third party without the permission of the lessee, and subsequently sells it to the lessee himself, this second sale is valid and the first sale is voided. If he sells it to one person and then to another, and the lessee grants permission for both sales, then the first sale becomes effective and the second becomes void; this is recorded in "Fatawa-e-Sughra". If someone sells a slave who has been leased and hands him over to the buyer, and the buyer takes possession, the lessee does not have the right to seek indemnity (dhaman) from him. This is in contrast to a pledgee (murtahin), who does have the right to seek indemnity for the value of the pledged item (marhun). This is recorded in "Muhit al-Sarakhsi". If the lessee learns that the leased item has been sold and says to the buyer, "This item is under my lease, but it would be a favor if you allow me to keep it for a duration so I can recover the rent I paid to the seller," then this is considered as granting permission, and the sale becomes effective; this is recorded in "al-Qunyah". Regarding a pledgor (rahin), if someone buys and then sells or manumits (frees) a slave from him, and subsequently the pledgee permits the sale, the buyer’s sale or manumission becomes effective without disagreement; this is recorded in "Fusool al-Imadiyah". If the pledgor sells the pledged item without the pledgee's permission and then sells it to the pledgee himself, the sale to the pledgee becomes valid and the first sale is voided; this is recorded in "al-Muhit".

If a pledgor sells the pledged item to someone without the pledgee's permission and then sells it to another person without permission, and the pledgee then permits one of the two sales, then the sale that the pledgee permitted becomes effective, and the price (thaman) shall go to the pledgee so he can fulfill his right in full; this is recorded in "Fatawa-e-Sughra". In such a case, if instead of a second sale, a pledge or lease occurs and the pledgee permits that pledge or lease, then the sale that occurred first becomes effective. The subsequent pledge or lease becomes void; this is recorded in "al-Zakheerah". If someone sells a pledged slave and the buyer manumits him before taking him from the pledgee into his own possession, he shall be free, and the buyer shall pay indemnity for his value to the pledgee, and the seller shall have no claim to any price for him; this is recorded in "Muhit al-Sarakhsi". If the pledgor sells the pledged item and takes the price, then sells it to another person before redeeming the pledge, and subsequently redeems the pledge, the effectiveness of the first sale

is preferred[2]; this is recorded in "al-Qunyah". If a usurped (ghasb) item is sold to someone other than the usurper, the sale remains suspended (mawquf), and this is the correct position. Thus, if the usurper acknowledges it, the sale is completed and becomes binding. If he denies it and the seller has witnesses, the same ruling applies, as stated in "al-Ghiyathiyyah". If the seller has no witnesses and has not handed it over to the buyer until it is destroyed, the sale is voided; this is recorded in "al-Zakheerah".

If a person sells something belonging to another and then buys it from that person[3] and hands it over to the buyer, it is not valid; the sale is not merely irregular (fasid) but void (batil). It would only be valid if the basis of ownership was established before the sale. For example, if a usurper sells a usurped item and subsequently pays indemnity to the owner of that item, the sale becomes valid. However, if the usurper buys it from the owner, or the owner gifts it to him, or he inherits it, the sale made prior to this would not be effective; this is in "Fusool al-Imadiyah"...

---

1. He said, and that is because when he agreed to waive his right through the lease of the lease, his right lapsed. Then, the sale (mabi') and the lease conflicted, and the lower [priority], which is the sale, took precedence.
2. Meaning that very one became effective.
3. Having bought it from the other, i.e., the owner, he handed it over to his buyer.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 360 | किताबुल बुयूअ (विक्रय का अध्याय)

इजा़रह (पट्टा) करना पिछले इजा़रह के फ़स्ख़ (निरसन) को शामिल है, अतः जब वह फ़स्ख़ हुआ तो बयअ (बिक्री) नाफ़िज़ (प्रभावी) हो जाएगी, यह "क़ुनियाह" में लिखा है। अगर इजा़रत (किराये) पर देने वाले ने इजा़रत पर दी हुई चीज़ किसी के हाथ इजा़रत पर लेने वाले की बिना अनुमति के बेच दी, फिर उसे इजा़रत पर लेने वाले के हाथ बेच दिया, तो यह दूसरी बिक्री सही है और पहली बिक्री टूट जाएगी। और अगर उसने किसी एक व्यक्ति के हाथ बेची फिर किसी दूसरे के हाथ बेची, फिर इजा़रत पर लेने वाले ने दोनों बिक्रियों की अनुमति दे दी, तो पहली बिक्री प्रभावी हो जाएगी और दूसरी बातिल (शून्य) हो जाएगी, यह "फतावा-ए-सुग़रा" में लिखा है। अगर किसी ने अपना इजा़रत पर दिया हुआ गुलाम बेचकर खरीदार के सुपुर्द कर दिया और उसने कब्ज़ा कर लिया, तो इजा़रत पर लेने वाले को यह अधिकार नहीं है कि उससे हर्जाना (ज़मान) ले। इसके विपरीत मुरतहिन (बंधकदार) के मामले में उसे यह अधिकार है कि उस गिरवी रखी चीज़ (मरहून) की कीमत का हर्जाना ले। यह "मुहीत-ए-सरख़सी" में लिखा है। इजा़रत पर लेने वाले ने सुना कि इजा़रत की चीज़ बिक गई और खरीदार से कहा कि यह चीज़ मेरे इजा़रह में है, लेकिन तुम्हारा एहसान होगा कि तुम इतनी अवधि तक छोड़ दो कि मैं अपना किराया जो मैंने विक्रेता को दिया है वसूल कर लूँ, तो यह अनुमति देने में गिना जाएगा और बिक्री प्रभावी हो जाएगी, यह "क़ुनियाह" में लिखा है। गिरवी रखने वाले (राहिन) से अगर किसी ने गुलाम खरीद कर बेच दिया या आज़ाद कर दिया, फिर बंधकदार ने बिक्री की अनुमति दी, तो खरीदार का बेचना या आज़ाद करना निर्विरोध प्रभावी हो जाएगा, यह "फ़ुसूल-ए-इमादियाह" में लिखा है। अगर गिरवी रखने वाले ने बंधकदार की अनुमति के बिना गिरवी चीज़ बेची और फिर उसे बंधकदार के हाथ बेच दिया, तो बंधकदार के हाथ बिक्री जायज़ हो जाएगी और पहली बिक्री टूट जाएगी, यह "मुहीत" में लिखा है।

अगर गिरवी रखने वाले ने गिरवी चीज़ बंधकदार की अनुमति के बिना किसी को बेच दी, फिर बिना अनुमति के किसी दूसरे को बेची, फिर बंधकदार ने दोनों में से एक बिक्री की अनुमति दे दी, तो वही बिक्री प्रभावी होगी जिसके साथ बंधकदार की अनुमति जुड़ी और बिक्री की राशि (समन) बंधकदार के पास आएगी ताकि वह उसमें से अपना पूरा हक ले ले, यह "फतावा-ए-सुग़रा" में लिखा है। ऐसी स्थिति में यदि दूसरी बिक्री के स्थान पर गिरवी या इजा़रह हो और बंधकदार उस गिरवी या इजा़रह की अनुमति दे दे, तो जो बिक्री पहले हुई थी वह प्रभावी हो जाएगी। गिरवी और इजा़रह बातिल हो जाएंगे, यह "ज़ख़ीरा" में लिखा है। किसी ने गिरवी रखा हुआ गुलाम बेचा और खरीदार ने उसे

बंधकदार से लेकर अपने कब्ज़े में लाने से पहले आज़ाद कर दिया, तो वह आज़ाद हो जाएगा और खरीदार उसकी कीमत का हर्जाना बंधकदार को देगा और विक्रेता का उस पर कोई मूल्य नहीं होगा, यह "मुहीत-ए-सरख़सी" में लिखा है। गिरवी रखने वाले ने गिरवी चीज़ बेची और कीमत ले ली, फिर गिरवी छुड़ाने से पहले उसे किसी दूसरे के हाथ बेच दिया, फिर गिरवी छुड़ाई तो पहली बिक्री का प्रभावी होना बेहतर है[2], यह "क़ुनियाह" में लिखा है। अगर हड़पी हुई (ग़सब की हुई) चीज़ हड़पने वाले के अलावा किसी और के हाथ बेची गई, तो बिक्री रुकी रहेगी (मौकूफ़) और यही सही है; अतः यदि हड़पने वाले ने स्वीकार कर लिया तो बिक्री पूर्ण और अनिवार्य हो जाएगी। और यदि उसने इनकार किया और विक्रेता के पास गवाह हैं, तो भी यही आदेश है, जैसा कि "ग़ियाथिया" में है। अगर विक्रेता के पास गवाह न हों और उसने खरीदार को सुपुर्द नहीं किया यहाँ तक कि वह नष्ट हो गई, तो बिक्री टूट जाएगी, यह "ज़ख़ीरा" में लिखा है।

जिस व्यक्ति ने किसी दूसरे के स्वामित्व की कोई चीज़ बेची, फिर उसे दूसरे से [3] खरीद कर खरीदार के सुपुर्द कर दिया, तो यह जायज़ नहीं है और बिक्री फ़ासिद (दोषपूर्ण) नहीं बल्कि बातिल (शून्य) होगी। यह केवल उसी स्थिति में जायज़ होगी जब बिक्री करने से पहले उसके स्वामित्व का आधार स्थापित हो जाए, यहाँ तक कि अगर हड़पने वाले ने हड़पी हुई चीज़ बेची और फिर उस वस्तु के मालिक को हर्जाना दे दिया, तो बिक्री जायज़ हो जाएगी। और यदि हड़पने वाले ने इसे मालिक से खरीद लिया या मालिक ने उसे उपहार में दे दिया या उसे विरासत में मिली, तो इससे पहले की गई उसकी बिक्री प्रभावी नहीं होगी, यह "फुसूल-ए-इमादियाह" में...

---

1. उन्होंने कहा कि यह इसलिए है क्योंकि जब वह इजा़रह के माध्यम से अपने अधिकार को छोड़ने पर सहमत हो गया, तो उसका अधिकार समाप्त हो गया, फिर बिक्री की वस्तु और इजा़रह के बीच टकराव हुआ तो कम श्रेणी (बिक्री की वस्तु) को प्राथमिकता दी गई।
2. यानी वही प्रभावी हुई।
3. दूसरे यानी मालिक से खरीद कर अपने ग्राहक (मश्तरी) को सुपुर्द कर दी।

اجارہ کرنا پہلے اجارہ کے فسخ کو شامل ہے پس جب وہ فسخ ہوا تو بیع نافذ ہو جائے گی یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر اجرت پر دینے والے نے اجرت پر دی ہوئی چیز کسی کے ہاتھ اجرت پر لینے والے کی بلا اجازت فروخت کر دی پھر اس کو اجرت پر لینے والے کے ہاتھ فروخت کیا تو یہ دوسری بیع صحیح ہے اور پہلی بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر اس نے کسی کے ہاتھ فروخت کی پھر کسی دوسرے کے ہاتھ فروخت کی پھر اجرت پر لینے والے نے دونوں بیع کی اجازت دے دی تو پہلی بیع نافذ ہو جائے گی اور دوسری باطل ہو جائے گی یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے اپنا اجرت پر دیا ہوا غلام فروخت کر کے مشتری کے سپرد کر دیا اور اس نے قبضہ کر لیا تو اجرت پر لینے والے کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس سے ضمان لے۔ بخلاف مرتہن کے کہ اس کو یہ اختیار ہے کہ اس مرہون کی قیمت کی ضمان لے۔ یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اجرت پر لینے والے نے یہ سنا کہ اجرت کی چیز فروخت ہو گئی اور مشتری سے یہ کہا کہ یہ چیز میرے اجارہ میں ہے لیکن تیرا احسان ہو گا کہ تو اتنی مدت تک چھوڑ دے کہ میں اپنی اجرت جو میں نے بائع کو دی ہے لے لوں تو یہ اجازت دینے میں شمار ہے اور بیع نافذ ہو جائے گی یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ رہن کرنے والے سے اگر کسی نے غلام خرید کر فروخت کر دیا یا آزاد کر دیا پھر مرتہن نے بیع کی اجازت دی تو مشتری کا بیع یا آزاد کرنا بلا اختلاف نافذ ہو جائے گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ اگر رہن کرنے والے نے بلا اجازت مرتہن کے مرہون کو فروخت کیا پھر اس کو مرتہن کے ہاتھ فروخت کیا تو مرتہن کے ہاتھ بیع جائز ہو جائے گی اور پہلی بیع ٹوٹ جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر راہن نے رہن کی ہوئی چیز بلا اجازت مرتہن کسی کے ہاتھ فروخت کر دی پھر مرتہن کی بلا اجازت دوسرے کے ہاتھ فروخت کی پھر دونوں بیع میں سے ایک کی مرتہن نے اجازت دی تو وہ بیع نافذ ہو گی جس کے ساتھ اجازت مرتہن لاحق ہوئی اور ثمن مرتہن کے پاس آئے گا کہ وہ اس میں سے اپنا حق پورا لے لے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ ایسی صورت میں اگر بجائے دوسری بیع کے رہن یا اجارہ واقع ہو اور مرتہن اس رہن یا اجارہ کی اجازت دے دے تو بیع جو پہلے واقع ہوئی ہے نافذ ہو جائے گی۔ رہن اور اجارہ باطل ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک رہن کیا ہوا غلام فروخت کیا اور مشتری نے اس کو مرتہن سے لے کر اپنے قبضہ میں لانے سے پہلے آزاد کر دیا تو وہ آزاد ہو جائے گا اور مشتری اس کی قیمت مرتہن کو ضمان دے گا اور بائع کا اس پر کچھ ثمن نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ رہن کرنے والے نے مرہون کو فروخت کیا اور ثمن پر قبضہ کر لیا پھر حق رہن سے پہلے اس کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر فک رہن کیا تو پہلی بیع کا نافذ ہونا اولیٰ ہے [2] یہ قنیہ میں لکھا ہے، اگر غصب کی ہوئی چیز غاصب کے سوائے دوسرے کے ہاتھ فروخت کی تو بیع موقوف رہے گی اور یہی صحیح ہے پس اگر غاصب نے اقرار کر لیا تو بیع تمام ہو جائے گی اور لازم ہو جائے گی اور اگر انکار کیا اور بائع کے پاس گواہ ہیں تو بھی یہی حکم ہے کذا فی الغیاثیہ۔ اگر بائع کے پاس گواہ نہ ہوں اور اس نے مشتری کو سپرد نہ کی یہاں تک کہ وہ ہلاک ہو گئی تو بیع ٹوٹ جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

جس شخص نے دوسرے کی ملک کی کوئی چیز فروخت کی پھر اس کو دوسرے سے [3] خرید کر مشتری کے سپرد کر دیا تو جائز نہیں ہے اور بیع فاسد نہیں بلکہ باطل ہو گی اور صرف اسی صورت میں جائز ہو گی کہ جب بیع کرنے سے پہلے اس کی ملکیت کا سبب قائم ہو حتیٰ کہ اگر غاصب نے غصب کی ہوئی چیز فروخت کی پھر اس شے کے مالک کو ضمان دے دی تو بیع جائز

ہو جائے گی اور اگر غاصب نے مالک سے اس کو خرید لیا یا مالک نے اس کو ہبہ کیا یا اس کو اس سے میراث میں پہنچی تو اس سے پہلے اس کی بیع نافذ نہ ہو گی یہ فصول عمادیہ میں

۱۔ قال وذلک لانہ لما رضی باسقاط حقہ باجارۃ الاجارۃ سقط حقہ ثم تعارض المبیع والاجارۃ فتقدم الادنیٰ وہو المبیع ۱۲۔ ۲۔ یعنی وہی نافذ ہوئی ۱۲۔ ۳۔ دوسرے یعنی مالک سے خرید کر اپنے مشتری کو سپرد کر دی ۱۲۔

Fatawa Alamgiriya, Volume 4 | Page 361 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

It is written: Bishr narrated from Imam Abu Yusuf that if a person usurped food belonging to another person and gave it away in charity (Sadaqah), while it was still in the possession of the poor, and the usurper subsequently purchased it from its original owner, the purchase is valid, and he may retract his charity. However, it shall not be valid as an expiation (Kaffarah) for an oath. If the poor individuals consumed or destroyed the food after the purchase, they would be held liable (guarantors) for it. If the usurper did not purchase it but instead paid compensation (daman) for its value, then his charity would be valid, the expiation for the oath would be fulfilled, and he would not retract the charity. If the food was destroyed in the hands of the poor at the time the usurper was purchasing it from the owner, the purchase is void (batil). However, if the usurper states, "I purchase the food of yours that I owe," both the purchase and the charity are valid.

If someone purchases a slave from a usurper and manumits them, and subsequently the original owner authorizes the sale, by analogy (qiyas), the manumission shall not be effective. ☆

Imam Muhammad mentioned in 'Al-Jami' that if someone usurps another's slave and then instructs someone else to purchase said slave from the owner on his behalf, and the purchase is completed, the sale is valid. The one who gave the order becomes the possessor merely by the occurrence of the sale. Similarly, if a third party instructs the usurper to buy the slave for them, and the usurper complies, it is valid, and the one who gave the instruction becomes the possessor merely by the occurrence of the sale; this is recorded in 'Al-Muhit'. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad that if someone usurps another's slave, sells it to a third party and delivers it, and subsequently the usurper reaches a settlement (sulh) with the owner for a consideration. If the settlement is made for a price in currency (dirhams and dinars), the sale by the usurper becomes valid. However, if the settlement involves giving goods (asbab[1]), it is deemed a new sale, and the initial sale becomes void; this is stated in 'Al-Zahiriya'. If the usurper manumits the slave and then pays compensation for its value, the manumission is not valid; this is written in 'Mukhtar al-Fatawa'. If a person buys a slave from a usurper and manumits them, and thereafter the owner authorizes the sale, by analogy (qiyas), the manumission would not be effective, which is the view of Imam Muhammad. However, according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, through juristic preference (istihsan), the manumission would be effective. If someone buys a slave from a usurper and resells it, and then

the owner authorizes the first sale, the second sale by the first buyer is not effective; there is no dispute on this point. If a usurper sells the usurped property, and the buyer subsequently resells it through multiple hands, and the owner authorizes any one of these sales, that specific contract becomes effective. If someone usurps a slave and sells him, and the buyer resells him to another, and the owner then takes compensation from the usurper, the first sale becomes effective and the subsequent sale by the buyer becomes void; this is as per 'Fusul al-Imadiyya'.

If a slave's hand is amputated while in the possession of the buyer, and the buyer receives compensation for it, and the owner subsequently authorizes the sale by the usurper, the compensation for the amputation belongs to the buyer. Any amount exceeding half the purchase price must be given in charity. If the slave dies or is killed before the owner gives permission, the permission is invalid. If the buyer manumits the slave and then his hand is amputated, and thereafter the owner authorizes the sale by the usurper, the compensation for the amputation belongs to the slave; this is recorded in 'Tatarkhaniya'. Hisham narrated from Imam Abu Yusuf that if someone usurps a slave and sells him, and the owner subsequently authorizes the sale, it was said: if the owner was capable of reclaiming the slave, his permission is valid, otherwise not. And if the slave was usurped in the city and the slave was in Kufa...

---

1. The translation of "arooz" as "asbab" (goods/chattel) is the translator's terminology.

फ़तावा आलमगिरी, खंड 4 | पृष्ठ 361 | किताब अल-बुयू' (बिक्री की किताब)

लिखा है: बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि अगर किसी व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति का भोजन गसब (अवैध कब्ज़ा) किया और उसे सदका (दान) कर दिया, और वह अभी भी गरीबों के पास मौजूद था कि गसब करने वाले ने उसे उसके मालिक से खरीद लिया, तो उसकी खरीद जायज़ है और वह अपने सदके को वापस (रुजू) ले सकता है, लेकिन यह उसकी कसम के कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) के रूप में जायज़ नहीं होगा। और अगर गरीबों ने भोजन खरीदने के बाद उसे नष्ट कर दिया, तो वे उसके जामिन (ज़िम्मेदार) होंगे। और अगर गसब करने वाले ने उसे खरीदा नहीं बल्कि उसकी कीमत का हर्जाना दे दिया, तो उसका सदका जायज़ होगा और कसम का कफ़्फ़ारा अदा हो जाएगा और वह सदके से रुजू नहीं करेगा। और अगर मालिक से खरीदने के समय वह भोजन गरीबों के हाथ में नष्ट हो गया, तो खरीद बातिल (अमान्य) है। लेकिन अगर गसब करने वाला यह कहे कि 'मैं वह भोजन खरीदता हूँ जो तुम्हारा मुझ पर (कर्ज़ के रूप में) बकाया है', तो खरीद और सदका दोनों जायज़ हैं।

यदि गसब करने वाले से खरीद कर किसी ने गुलाम को आज़ाद कर दिया, फिर उसके मालिक ने बिक्री की अनुमति दी, तो कयास (तर्क) के अनुसार उसकी मुक्ति प्रभावी नहीं होगी

☆

इमाम मुहम्मद ने 'जामे' में उल्लेख किया है कि यदि किसी ने दूसरे का गुलाम गसब किया, फिर गसब करने वाले ने किसी को आदेश दिया कि 'तू इस गुलाम को उसके मालिक से मेरे लिए खरीद ले', और उसने खरीद लिया, तो खरीद सही है और आदेश देने वाला मात्र खरीद होने से ही काबिज़ (कब्ज़ा धारक) हो जाएगा। इसी प्रकार यदि किसी अजनबी ने गसब करने वाले को आदेश दिया कि 'तू मेरे लिए इसे खरीद' और गसब करने वाले ने वैसा ही किया, तो यह सही है और आदेश देने वाला मात्र खरीद होने से काबिज़ हो जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। इब्ने समाअह ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि यदि किसी ने दूसरे का गुलाम गसब किया और गसब करने वाले ने उसे किसी व्यक्ति को बेचकर सौंप दिया, फिर गसब करने वाले ने उसके मालिक से किसी चीज़ पर सुलह (समझौता) की। यदि सुलह कीमत के रूप में नकद (दरहम व दीनार) पर हुई, तो गसब करने वाले की बिक्री जायज़ होगी। और यदि कोई असबाब (सामान) देकर सुलह की, तो यह एक नई बिक्री मानी जाएगी, अतः पहली बिक्री बातिल हो जाएगी, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि गसब करने वाले ने उसे आज़ाद किया, फिर उसकी कीमत का हर्जाना दिया, तो उसका आज़ाद करना जायज़ नहीं होगा, यह 'मुख़्तार अल-फ़तावा' में लिखा है। यदि गसब करने वाले से खरीद कर किसी ने गुलाम

आज़ाद कर दिया, फिर उसके मालिक ने बिक्री की अनुमति दी, तो कयास के अनुसार उसकी मुक्ति प्रभावी नहीं होगी और यही इमाम मुहम्मद का मत है। लेकिन इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार इस्तेहसान (न्यायिक विवेक) के आधार पर उसकी मुक्ति प्रभावी हो जाएगी। और यदि किसी ने गसब करने वाले से खरीद कर उसे आगे बेच दिया, फिर उसके मालिक ने पहली बिक्री की अनुमति दी, तो दूसरे खरीदार की बिक्री प्रभावी नहीं होगी और इसमें कोई मतभेद नहीं है। यदि गसब करने वाले ने गसब की हुई चीज़ किसी को बेची, फिर उस खरीदार ने उसे दूसरे को बेचा, और इस तरह वह कई बार बिका, फिर मालिक ने इनमें से किसी एक बिक्री की अनुमति दे दी, तो वही बिक्री अनुबंध प्रभावी हो जाएगा। यदि किसी ने गुलाम गसब किया और उसे दूसरे को बेचा, फिर खरीदार ने उसे किसी और को बेचा, फिर मालिक ने गसब करने वाले से हर्जाना ले लिया, तो पहली बिक्री प्रभावी हो जाएगी और खरीदार की अगली बिक्री बातिल हो जाएगी, जैसा कि 'फ़ुसूल अल-इमादिया' में वर्णित है।

यदि खरीदार के पास रहते हुए गुलाम का हाथ काट दिया गया और खरीदार ने उसके बदले मुआवज़ा ले लिया, फिर मालिक ने गसब करने वाले की बिक्री को मंज़ूरी दे दी, तो हाथ कटने का मुआवज़ा खरीदार का होगा और जितना आधी कीमत से अधिक होगा, वह उसे सदका कर देगा। और यदि गुलाम मर गया या मार दिया गया और फिर मालिक ने अनुमति दी, तो वह अनुमति मान्य नहीं है। और यदि खरीदार ने गुलाम को आज़ाद कर दिया और फिर उसका हाथ काटा गया, उसके बाद मालिक ने बिक्री को मंज़ूरी दी, तो हाथ कटने का मुआवज़ा गुलाम को मिलेगा, यह 'ततारख़ानिया' में लिखा है। हिशाम ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि यदि किसी ने गुलाम गसब करके उसे बेच दिया, फिर मालिक आया और उसने बिक्री की अनुमति दी, तो फरमाया: यदि मालिक गुलाम को वापस लेने में सक्षम था, तो उसकी अनुमति जायज़ होगी अन्यथा नहीं। और यदि उस गुलाम को शहर में गसब किया गया था और गुलाम कूफ़ा...

---

1. 'अरूज़' का अनुवाद 'असबाब' (सामान) के रूप में अनुवादक की शब्दावली है।

لکھا ہے ۔ بشر نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ اگر ایک شخص نے دوسرے شخص کا طعام غصب کیا اور اس کو صدقہ کر دیا اور وہ ہنوز مسکینوں کے ہاتھوں میں موجود تھا کہ غاصب نے اس کے مالک سے اس کو خرید لیا تو اس کی خرید جائز ہے اور اپنے صدقہ سے رجوع کر لے اور اس کی قسم کے کفارہ کے عوض جائز نہ ہو گا اور اگر مسکینوں نے طعام کو بعد خریدنے کے تلف کر دیا تو وہ اس کے ضامن ہوں گے اور اگر غاصب نے خرید نہ کیا اور اس کی قیمت کی ضمان دے دی تو اس کا صدقہ جائز ہو گا اور قسم کا کفارہ ادا ہو جائے گا اور صدقہ سے رجوع نہ کرے گا اور اگر غاصب کے مالک سے خریدنے کے وقت وہ طعام مسکینوں کے ہاتھ میں تلف ہو گیا تو خرید باطل ہے لیکن اگر غاصب یوں کہے کہ میں اس طعام کو خریدتا ہوں جو تیرا مجھ پر ہے تو خرید جائز ہے اور صدقہ بھی جائز ہے۔

اگر غصب کرنے والے سے خرید کر کسی نے آزاد کر دیا پھر اس کے مالک نے بیع کی اجازت دی تو قیاساً اس کا عتق نافذ نہ ہو گا ☆

امام محمدؒ نے جامع میں ذکر فرمایا ہے کہ کسی نے دوسرے کا ایک غلام غصب کیا پھر غاصب نے کسی کو حکم دیا کہ تو اس غلام کو اس کے مالک سے میرے واسطے خرید لے اور اس نے خرید لیا تو خرید صحیح ہے اور حکم دینے والا فقط خرید واقع ہونے سے قابض ہو جائے گا اور اسی طرح اگر کسی اجنبی نے غاصب کو حکم دیا کہ تو میرے واسطے اس کو خرید اور غاصب نے ایسا ہی کیا تو صحیح ہے اور حکم دینے والا فقط خرید واقع ہونے سے قابض ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ ابن سماعہؒ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ کسی نے دوسرے کا ایک

غلام غصب کیا اور اس کو غاصب نے کسی شخص کے ہاتھ فروخت کر کے اس کے سپرد کر دیا پھر غاصب نے اس کے مالک سے کسی چیز پر صلح کی پس اگر صلح قیمت سے درہم و دینار پر واقع ہوئی تو غاصب کی بیع جائز ہو گی اور اگر کوئی اسباب ۱ دے کر صلح کی تو یہ از سر نو بیع ہے پس پہلی بیع باطل ہو جائے گی یہ ظہریہ میں لکھا ہے۔ اگر غاصب نے اس کو آزاد کیا پھر اس کی قیمت کی ضمان دی تو اس کا آزاد کرنا جائز نہ ہو گا یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ اگر غصب کرنے والے سے خرید کر کسی نے آزاد کر دیا پھر اس کے مالک نے بیع کی اجازت دی تو قیاساً اس کا عتق نافذ نہ ہو گا اور یہی امام محمدؒ کا قول ہے اور امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک استحساناً اس کا عتق نافذ ہو جائے گا اور اگر کسی نے غاصب سے خرید کر اس کو فروخت کر دیا تو پھر اس کے مالک نے پہلی بیع کی اجازت دی تو مشتری کی دوسری بیع نافذ نہ ہو گی اور اس میں کچھ اختلاف نہیں ہے غصب کرنے والے نے اگر مغصوب کو کسی کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر اس کو مشتری نے دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا یہاں تک کہ چند بارہ ہاتھوں ہاتھ فروخت ہوا پھر مالک نے کسی ایک بیع کی اجازت دی تو وہی عقد بیع نافذ ہو جائے گا کسی نے ایک غلام غصب کیا اور اس کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر مشتری نے اس کو کسی کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر مالک نے غاصب سے ضمان لے لی تو پہلی بیع نافذ ہو جائے گی اور مشتری کی بیع باطل ہو جائے گی کذا فی فصول العمادیہ۔

اگر مشتری کے پاس اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا گیا اور مشتری نے اس کے عوض کا مال لے لیا پھر غلام کے مالک نے غاصب کی بیع کی اجازت دے دی تو ہاتھ کاٹنے کے عوض کا مال مشتری کا ہو گا اور جس قدر آدھے ثمن سے زائد ہو گا وہ صدقہ کر دے گا اور اگر غلام مر گیا یا قتل کیا گیا پھر مالک نے اجازت دی تو اس کی اجازت صحیح نہیں ہے اور اگر مشتری نے غلام کو آزاد کر دیا پھر اس کا ہاتھ کاٹا گیا پھر اس کے مالک نے غاصب کی بیع کی اجازت دی تو ہاتھ کٹنے کے

عوض کا مال غلام کو ملے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ ہشام نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ کسی نے ایک شخص کا غلام غصب کر کے اس کو فروخت کر دیا پھر اس کا مالک آیا اور اس نے بیع کی اجازت دی پس فرمایا کہ اگر اس کا مالک غلام کے لے لینے پر قادر تھا تو اس کی اجازت جائز ہو گی ورنہ نہیں اور اگر اس غلام کو شہر میں غصب کیا تھا اور غلام کوفہ...

---

۱ عروض کا ترجمہ اسباب کے ساتھ اصطلاح مترجم ۱۲۔

Fatawa Alamgiriya ..... Volume ② 362 Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

... is present, and both the usurper (*ghasib*) and the owner of the slave are present there, and the owner gives permission for the sale, then Imam Muhammad (RA) said that ^1 permission for this ^2 is valid. Imam Abu Yusuf (RA) stated that if the owner knows the slave is alive, his permission is valid; however, if he does not know whether the slave is alive or dead, then granting permission is void (*batil*). This is the second opinion of Imam Abu Yusuf (RA), as recorded in *Al-Zahiriyyah*. If the owner disputed with the usurper and the judge (*qadi*) ordered the slave to be handed over to him, and then he (the owner) permitted the sale, it is valid according to *Zahir al-Riwayah*.

If the owner does not know the whereabouts ^3 of the slave, such as if the slave has run away, and then gives permission for the sale, it is considered valid in *Zahir al-Riwayah*. Anything produced or acquired before the permission—for instance, if the slave ^4 earned some property, or a female slave bore a child, or compensation (*uqr*) was received for intercourse based on a misconception, or compensation was received for the amputation of the slave's hand—all of this shall belong to the buyer (*mushtari*); this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. It is mentioned in *Al-Jami* that if someone usurps another person's female slave, and then another person usurps a male slave from the same ^5 owner, and both usurpers trade the male and female slaves with each other and take possession, and later the owner hears of this and permits the sale, the sale shall be void. However, if the male and female slaves belong to two different owners, and both receive the news and give their permission, the sale becomes valid. In this case, the female slave will belong to the one who usurped the male slave, and the male slave will belong to the one who usurped the female slave. The usurper of the male slave will be liable for the price of that slave and must pay it to the owner, and the usurper of the female slave will be liable for her price and must pay it to her owner; this is written in *Al-Muhit*.

If one person usurps some dirhams from an individual and another person usurps some dinars from the same person, and they both trade with each other, take possession, and separate, and later the owner permits it, the sale is valid, and each shall be a guarantor (*zamin*) for the equivalent of what they usurped. If the owner does not permit it, the sale becomes void; copper coins (*fulus*) are treated the same as dirhams and dinars in this regard. If one usurper usurps someone's dirhams and another usurps their female slave, and they trade with each other, and later the owner permits it, the sale is valid. Thus, if the usurper of the female slave took the dirhams, and then the owner permitted the sale and those dirhams were

subsequently lost while in his possession, they are considered lost as a trust (*amanat*). However, the buyer of the female slave will himself be the guarantor ^6 for an equivalent amount of dirhams. Therefore, if the owner gave permission before the usurper of the female slave took possession of the dirhams, and then he took possession and they were lost, the owner has the choice to seek indemnity (*dhaman*) from either the usurper or the buyer. If he takes indemnity from the buyer, the buyer cannot seek recourse against the seller (*ba'i*). If he takes indemnity from the seller, the seller shall recover the equivalent from the buyer, and it will belong to the seller. Once he has sought recourse against the buyer, whatever was taken from him shall be handed over to him; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*.

Opinions of Jurists Regarding the Sale of a Runaway Slave☆

The sale of a runaway slave is invalid. However, if the slave returns from flight and is handed over to the buyer, it is narrated from Imam Muhammad (RA) that the sale becomes valid. This view has been adopted by Al-Karkhi and a group of jurists, and Qadi Isbijani mentioned the same in his commentary (*sharh*). It is stated in his commentary that if a runaway slave returns and the seller hands him over to the buyer, the sale becomes valid. If either party refuses—whether the seller to hand over or the buyer to take possession—they shall be compelled to comply, and there is no need to execute a new sale contract, but...

---

^1 Granting permission for it is absolutely correct. ^2 The sale will become valid. ^3 Whether he is alive or what his condition is. ^4 i.e., assuming a female slave instead of a male slave. ^5 Whose female slave has been usurped by a person. ^6 Due to his act of usurpation (*ghasab*).

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द ② ३६२ किताब अल-बयूँ (बिक्री की किताब)

... में मौजूद है और ग़ासिब (हड़पने वाला) और गुलाम का मालिक दोनों वहीं मौजूद हैं और उसके मालिक ने बिक्री की अनुमति दी, तो इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाही अलैहि ने फ़रमाया कि ^१ उसकी अनुमति ^२ मान्य है। और इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाही अलैहि ने कहा कि यदि उसका मालिक उसे जीवित जानता है तो उसकी अनुमति देना मान्य है, और यदि वह उसका जीवित या मृत होना नहीं जानता है तो उसकी अनुमति देना शून्य (बातिल) है; और यह इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाही अलैहि का दूसरा कथन है, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। यदि मालिक ने ग़ासिब से झगड़ा किया और काज़ी (न्यायाधीश) ने गुलाम उसे देने का आदेश दिया, फिर उसने बिक्री की अनुमति दी, तो 'ज़ाहिर अल-रिवयाह' के अनुसार यह सही है।

यदि वह उस गुलाम के ठिकाने को न जानता ^३ हो, इस प्रकार कि वह भाग गया हो, फिर उसने बिक्री की अनुमति दी, तो 'ज़ाहिर अल-रिवयाह' में उसकी अनुमति सही है। और अनुमति से पहले जो कुछ उत्पन्न हो, जैसे कि गुलाम ^४ ने कुछ धन अर्जित किया हो या दासी (बांदी) को कोई संतान हुई हो, या संदेहास्पद सहवास के बदले 'उक्र' (मुआवज़ा) मिला हो, या गुलाम का हाथ कटने के बदले धन मिला हो, तो यह सब क्रेता (मुश्तरी) का होगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। 'जामे' में उल्लेख है कि यदि किसी ने दूसरे की दासी हड़प ली और फिर एक अन्य व्यक्ति ने उसके^५ एक गुलाम को हड़प लिया, और दोनों ने गुलाम और दासी को आपस में बेच दिया और कब्ज़ा कर लिया, फिर मालिक को इसकी सूचना मिली और उसने बिक्री की अनुमति दे दी, तो बिक्री बातिल होगी। और यदि गुलाम और दासी के मालिक दो अलग व्यक्ति हों और उन दोनों को इसकी सूचना मिले और दोनों अनुमति दे दें, तो बिक्री वैध हो जाएगी; और दासी गुलाम हड़पने वाले की हो जाएगी और गुलाम दासी हड़पने वाले का हो जाएगा। गुलाम हड़पने वाले पर गुलाम की कीमत वाजिब होगी जो वह मालिक को अदा करेगा, और दासी हड़पने वाले पर दासी की कीमत उसके मालिक को अदा करनी वाजिब होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि एक ही व्यक्ति से एक ने कुछ दिरहम हड़पे और दूसरे ने उसके कुछ दीनार हड़पे और दोनों ने आपस में विनिमय (बिक्री) करके कब्ज़ा कर लिया और अलग हो गए, फिर मालिक ने अनुमति दी, तो बिक्री वैध होगी और प्रत्येक ने जो हड़पा है, उसके समान का उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। और यदि मालिक ने अनुमति न दी तो बिक्री बातिल हो जाएगी; और 'फ़ुलूस' (सिक्के) दिरहम और दीनार के समान ही समझे जाते हैं। और यदि एक ग़ासिब ने उसके दिरहम हड़पे और दूसरे ने उसकी दासी

हड़प ली और दोनों ने आपस में बिक्री कर ली, फिर मालिक ने अनुमति दी, तो बिक्री वैध है। अतः यदि दासी हड़पने वाले ने दिरहम ले लिए, फिर मालिक ने अनुमति दी और वे दिरहम उसके पास नष्ट (तलफ़) हो गए, तो वे अमानत के रूप में नष्ट हुए माने जाएंगे, लेकिन दासी खरीदने वाला उन दिरहमों के समान का स्वयं उत्तरदायी ^६ होगा। अतः यदि दासी हड़पने वाले के दिरहमों पर कब्ज़ा करने से पहले मालिक ने अनुमति दी, फिर उसने दिरहमों पर कब्ज़ा किया और वे उसके पास नष्ट हो गए, तो मालिक को अधिकार है कि वह ग़ासिब या क्रेता में से जिससे चाहे हर्जाना (ज़मान) ले ले। यदि उसने क्रेता से हर्जाना लिया तो वह विक्रेता (बायक) पर दावा नहीं करेगा, और यदि विक्रेता से हर्जाना लिया तो वह उसके समान क्रेता से वापस लेगा और वह उसी के होंगे। और जब उसने क्रेता से दावा कर लिया, तो जो कुछ उससे लिया गया है, वह उसे सुपुर्द कर दिया जाएगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

भागे हुए गुलाम की बिक्री से संबंधित न्यायविदों (फ़ुक़हा) की राय☆

भागे हुए (गुलाम) की बिक्री अवैध है। अतः यदि वह भागने के बाद लौट आया और उसे क्रेता को सुपुर्द कर दिया गया, तो इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाही अलैहि से वर्णित है कि वह बिक्री वैध होगी। और इसी मत को करख़ी और न्यायविदों के एक समूह ने अपनाया है, और ऐसा ही काज़ी अस्बीजानी ने अपनी व्याख्या (शरह) में उल्लेख किया है। उनकी शरह में इस प्रकार वर्णित है कि यदि भागा हुआ गुलाम उपस्थित हो जाए और विक्रेता उसे क्रेता को सुपुर्द कर दे, तो बिक्री वैध हो जाएगी। और दोनों में से जो भी व्यक्ति इनकार करे, चाहे विक्रेता सुपुर्द करने से या क्रेता कब्ज़ा करने से, तो उस पर विवश (जबर) किया जाएगा और नए सिरे से बिक्री करने की आवश्यकता नहीं होगी, लेकिन...

---

^१ उसकी अनुमति देना पूर्णतः सही है। ^२ बिक्री वैध हो जाएगी। ^३ कि वह जीवित है या उसकी क्या स्थिति है। ^४ यानी गुलाम के स्थान पर दासी को माना जाए। ^५ जिसकी दासी एक व्यक्ति ने हड़प ली है। ^६ अपनी हड़पने की क्रिया (ग़सब) के कारण।

... میں موجود ہے اور غاصب اور غلام کا مالک دونوں وہیں موجود ہیں اور اس کے مالک نے بیع کی اجازت دی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ ۱۸ اس کی اجازت ۲۸ جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ اگر اس کا مالک اس کو زندہ جانتا ہے تو اس کا اجازت دینا جائز اور اگر اس کا زندہ یا مردہ ہونا نہیں جانتا ہے تو اس کا اجازت دینا باطل ہے اور یہ دوسرا قول امام ابو یوسفؒ کا ہے کذا فی الظہیریہ۔ اگر مالک نے غاصب سے جھگڑا کیا اور قاضی نے غلام اس کو دینے کا حکم دیا پھر اس نے بیع کی اجازت دی تو ظاہر الروایت میں صحیح ہے۔

اگر اس غلام کا قیام نہ جانتا ۳۸ ہو اس طرح پر کہ وہ بھاگ گیا پھر اس نے بیع کی اجازت دی تو ظاہر الروایت میں اس کی اجازت صحیح ہے اور اجازت سے پہلے جو چیز پیدا ہو مثلاً غلام ۴۸ نے کچھ مال حاصل کیا یا باندی کے کوئی بچہ پیدا ہوا یا اس سے شبہ سے وطی کرنے کے عوض عقر ملا یا غلام کے ہاتھ کٹنے کے عوض مال ملا تو یہ سب مشتری کا ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ جامع میں مذکور ہے کہ کسی نے دوسرے کی باندی غصب کر لی اور پھر ایک شخص نے اس ۵۸ کا ایک غلام غصب کر لیا اور دونوں نے غلام اور باندی کو باہم بیع کر لیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مالک کو یہ خبر پہنچی اور اس نے بیع کی اجازت دے دی تو بیع باطل ہو گی اور اگر غلام اور باندی کے مالک دو اشخاص ہوں اور ان دونوں کو اس کی خبر پہنچی اور دونوں نے اجازت دے دی تو بیع جائز ہو جائے گی اور باندی غلام غصب کرنے والے کی ہو جائے گی اور غلام باندی غصب کرنے والے کا ہو جائے گا اور غلام غصب کرنے والے پر قیمتِ غلام کی واجب ہوگی اور اس کو مالک کو ادا کرے اور باندی غصب کرنے والے پر باندی کی قیمت اس کے مالک کو ادا کرنی واجب ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک ہی شخص کے ایک نے کچھ درہم غصب کیے اور دوسرے نے اس کے کچھ دینار غصب کیے اور دونوں نے باہم بیع کر کے قبضہ کر لیا اور جدا ہو گئے پھر مالک نے اجازت دی تو بیع جائز ہو گی اور ہر ایک نے جو غصب کیا ہے اس کے مثل کا ضامن ہو گا اور اگر مالک نے اجازت نہ دی تو بیع باطل ہو جائے گی اور فلوس درہم و دینار کے علم میں ہیں اور اگر ایک غاصب نے اس کے درہم غصب کئے اور دوسرے نے اس کی باندی غصب کر لی اور دونوں نے باہم بیع کر لی پھر مالک نے اجازت دی تو بیع جائز ہے پس اگر باندی غصب کرنے والے نے درہم لے لیے پھر مالک نے اجازت دی اور وہ اس کے پاس تلف ہو گئے تو امانت میں تلف ہو گئے لیکن باندی خریدنے والا ان کے مثل درہموں کا خود ضامن ۶۸ ہو گا پس اگر باندی غصب کرنے والے کے درہموں پر قبضہ کرنے سے پہلے مالک نے اجازت دی پھر اس نے درہموں پر قبضہ کیا اور اس کے پاس تلف ہو گئے تو مالک کو اختیار ہے کہ غاصب یا مشتری جس سے چاہے ضمان لے لیں اگر اس نے مشتری سے ضمان لی تو وہ بائع پر رجوع نہ کرے گا اور اگر بائع سے ضمان لی تو وہ اس کے مثل مشتری سے واپس لے گا اور وہ اسی کے ہوں گے اور جب اس نے مشتری سے رجوع کر لیا تو جو کچھ اس سے لیا ہے وہ اس کو سپرد کیا جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

بھاگے ہوئے غلام کی بیع سے متعلق فقہاء کی آراء☆

بھاگے ہوئے کی بیع ناجائز ہے پس اگر وہ بھاگنے سے لوٹ آیا اور اس کو مشتری کے سپرد کر دیا تو امام محمدؒ سے روایت ہے کہ وہ بیع جائز ہو گی اور اسی کو کرخی اور ایک جماعت مشائخ نے اختیار کیا ہے اور ایسا ہی قاضی اسبیجانی نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے اور ان کی شرح میں یوں مذکور ہے کہ اگر بھاگا ہوا غلام حاضر ہو جائے اور بائع مشتری کے سپرد کر دے تو بیع

جائز ہو جائے گی اور دونوں میں سے جو شخص انکار کرے خواہ بائع سپرد کرنے سے یا مشتری قبضہ کرنے سے تو اس پر جبر کیا جائے گا اور از سر نو بیع کرنے کی ضرورت نہ ہو گی لیکن

---

۱۸ اس کا اجازت دینا مطلقاً صحیح ہے ۱۲۔ ۲۸ بیع جائز ہو جائے گی ۱۲۔ ۳۸ وہ زندہ ہے یا کیا حال ہے ۱۲۔ ۴۸ یعنی بجائے غلام باندی کے فرض کی جائے۔ ۱۲۔ ۵۸ جس کی باندی ایک شخص نے غصب کر لی ہے ۱۲۔ ۶۸ بوجہ اپنے غصب کے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (363) Kitab al-Buyu

If the buyer brings this dispute before the judge (Qadi) and requests the seller to provide possession, and the seller's inability to deliver it is proven, and the judge rescinds the sale contract between them, and subsequently the slave appears, then at that time there will be a need for a new sale. A second report from Imam Muhammad states that such a sale is not valid and there will be a need for a new sale, and a group of scholars (Mashayikh) have adopted this view. Abu Abdullah al-Balkhi used to issue fatwas based on this, and Sheikh al-Islam has mentioned something similar in the chapter on Voidable Sales (Buyu al-Fasidah) in the commentary on the Book of Sales (Sharh Kitab al-Buyu), as stated in Al-Muhit. The jurists have stated that the preferred view (mukhtar) is this, and the interpretation of the first report is that at the time of the slave's return, the two parties agree again mutually; this is written in Al-Ghiyathiyyah. If a person comes to the owner of a runaway slave and says, "Your runaway slave is with me and I have caught him, so sell him to me," and the owner sells him, it is valid. This is written in Al-Zakhirah. Since his purchase became valid, if the buyer had taken witnesses at the time of taking possession saying, "I am taking possession of him for the purpose of returning him to his owner," then he will not be considered a possessor (qabidh). Therefore, if that slave dies before the buyer returns him and takes new possession, the sale will be annulled and the buyer will take back his price. And if he did not take witnesses, he will be considered a possessor [1]; this is written in Fath al-Qadir. If someone comes and says that the slave is with such-and-such person and has been caught, and says, "Sell him to me," and the owner, confirming this, sells it to him, the sale is not valid, but it will be a voidable sale (bay' fasid) such that if he obtains possession of him, he will become the owner; this is written in Bahr al-Ra'iq. If a slave is purchased and runs away before possession, the buyer has the option to rescind this contract, and until the runaway slave is present, the seller shall not have the right to demand the price from the buyer; this is written in Al-Zakhirah. If the runaway slave is sold to his minor son, it is not valid, and if that slave is gifted (hiba) to that son or an orphan being raised by him, it is valid, and it is valid to free a runaway slave as an expiation (kaffara), provided his being alive and his location are known; this is written in Al-Nihayah.

If a stolen (ghasab) slave runs away from the usurper (ghasib), then the owner sells that slave to the usurper while he is still a runaway, the sale is valid; this is written in Al-Zakhirah. The sale of Kharaji land is valid, and what is meant by it is the land of

Sawad, and the sale of Muti'ah land is also valid. Qati'ah land is that land which [2] the Imam has separated for a people and made specific for them; this is written in Al-Hawi. It should be clarified that 'Ardh Ijarah' refers to land that was lying waste and someone developed it by the command of its owner and cultivated it. And 'Ardh Akarah' is the land which is in the possession of farmers. Now we say that if the owner sells such land, it is valid, but if the person who has its development or cultivation sells it, it is not valid. If he sold the land and it was under someone else's cultivation, Shams al-Aimmah al-Halwani stated that the farmer has a right for that period regardless of whose sale it is between the two. Therefore, if the farmer gives permission, he will not receive any wages for his work, and it is written in Majmu' al-Nawazil that if the farmer permits the sale, both parts in total will go to the buyer, i.e., when there is grain in the land, it will belong to the buyer. And if he does not permit the sale, it will not be valid. And the same applies to grapevines, whether the fruit has appeared or not. Some jurists have stated that the ruling on the issue of land is based on this detail: if the seeds belong to the farmer, then the sale of his right will not be valid, and if they belong to the landowner and sowing has taken place, it is also invalid. And if the seeds have not been sown in the land, the sale is valid, and similarly for grapevines, if the fruit has not appeared, the sale is valid, and the Imam...

1. Because he was a usurper (ghasib).
2. The Imam of Muslims, the Caliph.

यदि क्रेता (मश्टरी) इस झगड़े को काज़ी के सामने पेश करे और विक्रेता (बाइ) से क़ब्ज़ा दिलाने का अनुरोध करे और यह सिद्ध हो जाए कि विक्रेता इसे सुपुर्द करने में असमर्थ है, और काज़ी उन दोनों के बीच बिक्री के अनुबंध (अक़्द-ए-बै) को रद्द कर दे, और फिर वह ग़ुलाम प्रकट हो जाए, तो उस समय नई बिक्री करने की आवश्यकता होगी। और इमाम मुहम्मद से एक दूसरी रिवायत यह आई है कि ऐसी बिक्री मान्य नहीं है और नई बिक्री की आवश्यकता होगी, और मशायिखों के एक समूह ने इसी को अपनाया है। और अबू अब्दुल्लाह बल्ख़ी इसी पर फ़तवा देते थे और शेखुल इस्लाम ने 'शरह किताबुल बुयू' के'बाबे बुयू-ए-फ़ासिदा' में ऐसा ही उल्लेख किया है, जैसा कि 'मुहीत' में है। फ़क़ीहों ने कहा है कि मुख़्तार (पसंदीदा) यही है और पहली रिवायत की व्याख्या यह है कि ग़ुलाम के लौटने के समय वे दोनों फिर से परस्पर सहमत हो जाएँ यह 'ग़ियाथिया' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति भागे हुए ग़ुलाम के मालिक के पास आया और कहा कि तुम्हारा भागा हुआ ग़ुलाम मेरे पास मौजूद है और मैंने उसे पकड़ लिया है, तो उसे मेरे हाथ बेच दो, और उसने उसे बेच दिया, तो यह वैध है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। चूंकि उसकी बिक्री वैध हो गई, इसलिए यदि क्रेता ने उस पर क़ब्ज़ा करते समय गवाह बना लिए थे कि मैं इस पर इसलिए क़ब्ज़ा कर रहा हूँ ताकि इसे इसके मालिक को वापस कर दूँ, तो अब उसे क़ाबिज़ (अधिकारी) नहीं माना जाएगा। अतः यदि क्रेता के वापस करने और नया क़ब्ज़ा करने से पहले वह ग़ुलाम मर गया, तो बिक्री रद्द हो जाएगी और क्रेता अपनी क़ीमत (थमन) वापस ले लेगा। और यदि उसने गवाह नहीं बनाए थे, तो उसे क़ाबिज़ १ माना जाएगा, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यदि उसने आकर यह कहा कि वह ग़ुलाम अमुक व्यक्ति के पास मौजूद है और उसने उसे पकड़ लिया है, तो उसे मेरे हाथ बेच दो, और मालिक ने उसकी पुष्टि करके उसके हाथ बेच दिया, तो बिक्री वैध नहीं है, लेकिन यह 'बै-ए-फ़ासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) होगी कि यदि वह उस पर क़ब्ज़ा प्राप्त कर लेगा तो वह मालिक हो जाएगा, यह 'बहर अल-राइक़' में लिखा है। यदि कोई ग़ुलाम खरीदा गया और वह क़ब्ज़े से पहले भाग गया, तो क्रेता को इस अनुबंध को रद्द करने का अधिकार है, और जब तक भागा हुआ ग़ुलाम उपस्थित न हो, विक्रेता को यह अधिकार नहीं होगा कि वह क्रेता से क़ीमत की मांग करे, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि भागा हुआ ग़ुलाम अपने नाबालिग बेटे के हाथ बेचा गया तो यह वैध नहीं है, और यदि उस बेटे को या किसी यतीम को जो उसके पास पल रहा है, वह ग़ुलाम दान (हिबा) कर दिया जाए तो वैध है, और भागे हुए ग़ुलाम को कफ़्फ़ारा में आज़ाद करना वैध है, बशर्ते कि उसका जीवित होना और उसका स्थान ज्ञात हो, यह 'निहाया' में लिखा है।

यदि हड़पा गया (ग़सब किया हुआ) ग़ुलाम ग़ासिब के पास से भाग गया, फिर मालिक ने वह ग़ुलाम उसी स्थिति में जबकि वह भागा हुआ था, ग़ासिब के हाथ बेच दिया, तो बिक्री वैध है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। ख़राजी भूमि की बिक्री वैध है और इससे तात्पर्य सवाद की भूमि से है, और मुतीअह भूमि की बिक्री भी वैध है। क़तीअह वह भूमि है जिसे २ इमाम ने किसी समुदाय के लिए अलग करके उन्हीं के लिए विशेष कर दिया हो, यह 'हावी' में लिखा है। स्पष्ट रहे कि 'अर्ज़ इजारह' उस भूमि को कहते हैं जो बंजर पड़ी थी और उसे किसी व्यक्ति ने उसके मालिक के आदेश से लेकर आबाद किया और उसमें खेती की। और 'अर्ज़ अकारह' वह भूमि है जो किसानों के पास है। अब हम कहते हैं कि यदि ऐसी भूमि को उसके मालिक ने बेच दिया तो वैध है, और यदि उस व्यक्ति ने बेचा जिसके पास उसका आबाद करना या खेती है, तो वैध नहीं है। यदि उसने भूमि को बेच दिया और वह किसी दूसरे की खेती में थी, तो शम्सुल आइम्मा हलवानी ने कहा कि किसान उतने समय में अधिकार रखता है चाहे बिक्री दोनों में से किसी की हो। अतः यदि किसान ने अनुमति दे दी तो उसके काम की कोई मज़दूरी नहीं मिलेगी और 'मजमूअ अल-नवाज़िल' में लिखा है कि यदि किसान ने बिक्री की अनुमति दे दी तो कुल दोनों हिस्से क्रेता को मिलेंगे, यानी जब भूमि में अनाज हो तो वह क्रेता का होगा। और यदि उसने बिक्री की अनुमति नहीं दी तो वैध नहीं होगी। और यही हाल अंगूर की बेल का है चाहे फल प्रकट हो गए हों या नहीं। कुछ फ़क़ीहों ने कहा है कि भूमि के मसले का आदेश इस विस्तार से है कि यदि बीज किसान के हों तो उसके हक़ की बिक्री वैध नहीं होगी और यदि ज़मींदार के हों और बुवाई हो चुकी हो तो भी अवैध है। और यदि भूमि में बीज न पड़ा हो तो बिक्री वैध है, और ऐसे ही अंगूर की बेल में भी यदि फल प्रकट न हुए हों तो बिक्री वैध है और इमाम...

1. क्योंकि वह ग़ासिब (अवैध कब्जाधारी) था।
2. इमामुल मुस्लिमीन, ख़लीफ़ा।

اگر مشتری اس جھگڑے کو قاضی کے روبرو پیش کرے اور بائع سے قبضہ لانے کی درخواست کرے اور سپرد کرنے سے اس کا عجز ثابت ہو اور قاضی دونوں کے درمیان عقد بیع کو فسخ کر دے پھر غلام حاضر ہو تو اس وقت میں نئی بیع کرنے کی ضرورت ہوگی اور دوسری روایت محمدؒ سے یہ آئی ہے کہ ایسی بیع جائز نہیں ہے اور نئی بیع کرنے کی ضرورت ہوگی اور ایک جماعت مشائخ نے اسی کو اختیار کیا ہے اور ابوعبداللہ بلخی اسی پر فتویٰ دیتے تھے اور شیخ الاسلام نے شرح کتاب البیوع کے باب بیوع فاسدہ میں ایسا ہی ذکر کیا ہے کذا فی المحیط فقہاء نے فرمایا کہ مختار یہی ہے اور پہلی روایت کی تاویل یہ ہے کہ غلام کے لوٹ آنے کے وقت وہ دونوں پھر باہم راضی ہو جائیں یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک شخص بھاگے ہوئے غلام کے مالک کے پاس آیا اور کہا کہ تیرا بھاگا ہوا غلام میرے پاس موجود ہے اور میں نے اس کو پکڑ لیا ہے تو اس کو میرے ہاتھ بیچ ڈال اور اس نے بیچ ڈالا تو جائز ہے۔ یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ جب کہ اس کی بیع جائز ہوئی پس اگر مشتری نے اس پر قبضہ کرنے کے وقت اس بات پر گواہ کر لیے تھے کہ میں اس پر اس واسطے قبضہ کرتا ہوں تاکہ اس کے مالک کو واپس کروں تو اب قابض شمار نہ ہوگا پس اگر مشتری کے واپس کرنے اور جدید قبضہ کرنے سے پہلے وہ غلام مر گیا تو بیع ٹوٹ جائے گی اور مشتری اپنا ثمن واپس کر لے گا اور اگر اس نے گواہ نہیں کیے تھے تو قابض شمار ۱ہ ہوگا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر اس نے آن کر یہ کہا کہ وہ غلام فلاں شخص کے پاس موجود ہے اور اس نے اس کو پکڑ لیا ہے تو میرے ہاتھ اس کو بیچ ڈال اور اس نے اس کی تصدیق کر کے اس کے ہاتھ فروخت کر دیا تو بیع جائز نہیں ہے لیکن یہ بیع فاسد ہوگی کہ اگر اس پر قبضہ پالے گا تو مالک ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام خریدا اور وہ قبضہ سے پہلے

بھاگ گیا تو اس عقد کے فسخ کرنے کا مشتری کو اختیار ہے اور تاوقتیکہ غلام بھاگا ہوا حاضر نہ ہو بائع کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ مشتری سے ثمن کا مطالبہ کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر بھاگا ہوا غلام اپنے نابالغ بیٹے کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر اس بیٹے کو یا کسی یتیم کو جو اس کے پاس پرورش پاتا ہے وہ غلام ہبہ کر دیا تو جائز ہے اور بھاگے ہوئے غلام کو کفارہ میں آزاد کرنا جائز ہے بشرطیکہ اس کا زندہ ہونا اور اس کی جگہ معلوم ہو یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

اگر غصب کیا ہوا غلام غاصب کے پاس سے بھاگ گیا پھر مالک نے وہ غلام اسی حالت میں کہ وہ بھاگا ہوا تھا غاصب کے ہاتھ فروخت کر دیا تو بیع جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ زمین خراجی کی بیع جائز ہے اور مراد اس سے اراض سواہ ہے اور زمین مطیعہ کی بیع بھی جائز ہے اور قطیعہ وہ زمین ہے کہ اس کو ۲ہ امام نے کسی قوم کے واسطے جدا کر کے انہی کے واسطے خاص کر دی ہو یہ حاوی میں لکھا ہے۔ واضح ہو کہ ارض اجارہ اس زمین کو کہتے ہیں کہ جو خراب پڑی تھی اور اس کو کسی شخص نے اس کے مالک کے حکم سے لے کر آباد کیا اور اس میں زراعت کی اور ارض اکارہ وہ زمین ہے کہ جو کاشتکاروں کے پاس ہو اب ہم کہتے ہیں کہ اگر ایسی زمین کو اس کے مالک نے فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر اس شخص نے فروخت کیا جس کے پاس اس کا آباد کرنا یا کاشت ہے تو جائز نہیں ہے۔ اگر زمین کو اس نے فروخت کیا اور وہ کسی دوسرے کی کاشت میں تھی تو شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ کاشتکار اتنی مدت میں استحقاق رکھتا ہے خواہ بیع دونوں میں سے کسی کا ہو پس اگر کاشتکار نے اجازت دے دی تو اس کے عمل کی کچھ اجرت نہ ملے گی اور مجموع النوازل میں لکھا ہے کہ اگر کاشتکار نے بیع کی اجازت دی تو کل دونوں حصے مشتری کو ملیں گے یعنی جب کہ زمین میں غلہ ہو تو مشتری کا ہوگا اور اگر اس نے بیع کی اجازت نہ دی تو جائز نہ ہوگی اور یہی حال تاک انگور کا ہے خواہ پھل ظاہر ہو گئے ہوں یا نہ ہوئے ہوں بعض فقہاء نے کہا کہ زمین کے مسئلہ کا حکم اس تفصیل

سے ہے کہ اگر بیع کاشتکار کے ہوں تو اس کے حق کی بیع جائز نہ ہوگی اور اگر زمین دار کے ہوں اور تخم ریزی ہو گئی ہے تو بھی نا جائز ہے اور اگر زمین میں بیع نہ پڑا ہو تو بیع جائز ہے اور ایسے ہی تاک انگور میں بھی اگر پھل ظاہر نہ ہوئے ہوں تو بیع جائز ہے اور امام

۱ــہ کیونکہ غاصب تھا۔ ۱۲۔ ۲ــہ امام المسلمین خلیفہ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 363 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

Zahir-ud-Din used to issue fatwas (legal rulings) on this, as mentioned in *Al-Muhit*. If a cultivator has not yet farmed but has operated the water pipe and dug channels, then according to the *Zahir-ur-Riwayah* (manifest reports), the sale of the land will be valid, and this is the most correct (Asahh) opinion. If a grapevine was sold, the sale will not be effective regarding the agent's rights, regardless of whether he has done any digging or improvement in the vine or not; this is written in *Fusool-e-Imadiya*.

If someone bought a village and did not exclude the mosque and the graveyard from the sale, then the sale will be fasid (defective/voidable). This corruption of the sale applies when the mosque is populated (in use). However, if its surroundings have become ruined and people have become indifferent to it, then the sale will not be fasid. If someone bought agricultural land and it contains a plot of waqf (endowment) land, its sale is also unlawful (najayiz), similar to a mosque. This was mentioned by Shams-ul-A'immah al-Halwani and Shams-ul-A'immah al-Sarakhsi. Rukn-ul-Islam Ali al-Bustami stated that its sale is permissible, and it is mentioned in *Tafreed* that both have returned (recanted) to Rukn-ul-Islam's view, and this is the chosen (Mukhtar) opinion. If private (mulki) land was sold along with ancestral/ national (watni) land and the portion of the private land was not excluded from the price, then according to the more correct view between the two, the sale of the private land is permissible. If private land was purchased and there is a common public path through it, the sale will not be fasid, though the existence of the path is considered a defect (ayb). It is written in *Muntaqa* that if the path is not limited and its extent is unknown, the sale will be fasid. If a settlement (qarya) was sold containing a mosque, and the mosque was excluded in the sale of the settlement, the scholars (mashaykh) differ on whether the boundaries of the mosque must be mentioned. The chosen opinion is that mentioning boundaries is not a condition, and the fatwa is based on this. A similar disagreement exists regarding ponds and public paths. Mentioning the boundaries of a graveyard is necessary, but if the graveyard is on a high mound, it is not necessary; this is written in *Mukhtar al-Fatawa*. If there was gum in a mountain, there is no fear (prohibition) in bringing it from there and selling it. Similarly, if herbs (anjbar) are brought from the mountain and sold, there is no fear. Likewise, if there were pistachio trees on that mountain and pistachios were brought and sold, the same ruling applies. The same ruling also applies to salt. All of this applies if the place from which the items are brought is not anyone's private property

(milkiyat). If it is someone's property, the sale of any of the items mentioned will not be permissible, as stated in *Tatarkhaniya*.

Chapter Four:

Regarding the Sale of Animals

The sale of fish that is in a river or a well is unlawful (najayiz). Thus, if a person has made an enclosure (khatira) and fish enter it, one of two situations applies: either he made the enclosure for that purpose (to catch fish) or he did not. In the first case, whatever enters the enclosure becomes his property (milk), and no one else can take it. Furthermore, if the fish inside can be caught without the need for hunting (fishing gear), then its sale is permissible. If it cannot be caught without hunting, then its sale is not permissible. In the second case, whatever enters the enclosure will not become his property, so its sale will also not be permissible. However, when fish enter it and he closes the enclosure, he becomes the owner. Thus, if it can be caught without trickery (heela), its sale is permissible; if it cannot be caught without hunting, it is not. If the enclosure was not made for this purpose, but he caught a fish and put it in the enclosure, he becomes its owner. Then, if it can be caught without hunting, its sale is permissible; otherwise, it is not, as written in *Fath al-Qadir*. Furthermore, in cases where selling fish while it is in water is permissible, when the buyer (mushtari) takes possession and sees it, he shall have the 'Khiyar' (option of inspection/rescission). If someone caught a fish and put it in a puddle of water, the legal rulings apply based on the details we mentioned regarding the enclosure (khatira); this is written in *Al-Muhit*. If a fish is in a large canal, its sale is not permissible under any circumstances, even if the seller (ba'i) becomes capable of handing it over after the sale. The same ruling applies if he caught a fish and it then slipped from his hand back into the canal...

ज़हीर-उद-दीन इसी पर फ़तवा देते थे, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और यदि काश्तकार (किसान) ने अभी खेती नहीं की है, लेकिन पानी का नल चला लिया है और नहरें खोद ली हैं, तो 'ज़ाहिर-उर-रवायत' के अनुसार उसकी बिक्री वैध हो जाएगी और यही सबसे सही (असह) मत है। और यदि अंगूर की बेल बेची, तो उसकी बिक्री काम करने वाले (आमले) के हक़ में तब तक लागू नहीं होगी जब तक कि उसने उसमें खुदाई या सुधार किया हो या न किया हो, यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है।

यदि किसी ने एक गाँव खरीदा और उसमें से मस्जिद और मक़बरे को अलग (अपवाद) नहीं किया, तो बिक्री दोषपूर्ण (फ़ासिद) होगी। बिक्री का यह दोष तब होता है जब मस्जिद आबाद हो। और यदि उसके आस-पास का इलाक़ा बर्बाद हो गया हो और लोग उससे लापरवाह हो गए हों, तो बिक्री फ़ासिद नहीं होगी। और यदि किसी ने खेती की ज़मीन खरीदी और उसमें एक टुकड़ा वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) का है, तो मस्जिद की तरह उसकी बिक्री भी नाजायज़ है। इसे शम्स-उल-आइम्मा हलवानी और शम्स-उल-आइम्मा सरख़सी ने ज़िक्र किया है। रुकन-उल-इस्लाम अली बुस्तामी ने कहा है कि उसकी बिक्री जायज़ है और 'तफ़रीद' में उल्लेख है कि उन दोनों ने रुकन-उल-इस्लाम के कथन की ओर रुजू (वापसी) कर ली है और यही चुनिंदा मत (मुख़्तार) है। और यदि निजी (मल्की) ज़मीन को पैतृक (वत्नी) ज़मीन के साथ बेचा और ज़मीन की कीमत में से निजी ज़मीन का हिस्सा अलग नहीं किया, तो दोनों में से सही कथन के अनुसार निजी ज़मीन की बिक्री जायज़ है। और यदि निजी ज़मीन खरीदी और उसमें लोगों का आम रास्ता है, तो बिक्री फ़ासिद नहीं होगी और रास्ता होना एक दोष है। 'मुंतक़ा' में लिखा है कि यदि रास्ता सीमित न हो और उसकी मात्रा ज्ञात न हो, तो बिक्री फ़ासिद होगी। और यदि कोई बस्ती (क़रिया) बेची गई और उसके अंदर मस्जिद है, और बस्ती की बिक्री में मस्जिद को अलग किया गया, तो मस्जिद की सीमाओं का ज़िक्र करने या न करने में विद्वानों (मशायख) के बीच मतभेद है। और चुनिंदा मत यह है कि सीमाओं का ज़िक्र करना शर्त नहीं है और इसी पर फ़तवा है। ऐसा ही मतभेद तालाबों और आम रास्तों के बारे में भी है। मक़बरे की सीमाओं का ज़िक्र करना ज़रूरी है, लेकिन यदि मक़बरा एक ऊँचे टीले पर हो, तो ज़रूरी नहीं है, यह 'मुख़्तार अल-फ़तावा' में लिखा है। एक पहाड़ में गोंद था, तो उसे वहाँ से लाकर बेचने में कोई डर (निषेध) नहीं है। इसी तरह यदि पहाड़ की जड़ी-बूटियों (अंजबार) को लाकर बेचा जाए, तो भी कोई डर नहीं है। और इसी तरह यदि उस पहाड़ में पिस्ते के पेड़ थे और उनसे पिस्ता लाकर बेचा गया, तो भी यही नियम है। और यही

नियम नमक का भी है। और यह सब उस स्थिति में है जब वह स्थान जहाँ से चीज़ लाई गई है, किसी की मिल्कियत (निजी संपत्ति) न हो। और यदि वह किसी की मिल्कियत होगी, तो उन चीज़ों की बिक्री, जिनका हमने ज़िक्र किया है, जायज़ नहीं होगी, जैसा कि 'तातारा खानिया' में है।

अध्याय चार:

पशुओं की बिक्री के विवरण में

जो मछली नदी या कुएँ में है, उसकी बिक्री नाजायज़ है। अतः यदि किसी व्यक्ति ने एक घेरा (ख़तीरा) बनाया हो और उसमें मछली आ जाए, तो वह दो स्थितियों से खाली नहीं है: या तो उसने वह घेरा इसी उद्देश्य (मछली पकड़ने) के लिए बनाया था या नहीं। पहली स्थिति में, जो चीज़ घेरे के अंदर आएगी, वह उसकी मिल्कियत (संपत्ति) है और कोई उसे नहीं ले सकता। फिर यदि उसके अंदर की मछली बिना शिकार किए (बिना किसी विशेष जाल के) पकड़ी जा सके, तो उसकी बिक्री जायज़ है। और यदि वह बिना शिकार के न पकड़ी जा सके, तो उसकी बिक्री जायज़ नहीं है। दूसरी स्थिति में, जो चीज़ घेरे के अंदर आएगी, वह उसकी मिल्कियत नहीं होगी और उसकी बिक्री भी जायज़ नहीं होगी। लेकिन जब मछली उसके अंदर आ जाए और वह घेरे को बंद कर दे, तो वह उसका मालिक हो जाएगा। अतः यदि वह बिना किसी छल (हीला) या कठिनाई के पकड़ी जा सके, तो उसकी बिक्री जायज़ है और यदि बिना शिकार के न पकड़ी जा सके, तो जायज़ नहीं है। यदि वह घेरा इसी उद्देश्य के लिए नहीं बनाया गया था, लेकिन उसने मछली पकड़कर घेरे में डाल दी, तो वह उसका मालिक हो जाएगा। फिर यदि वह बिना शिकार के हाथ आ जाए, तो उसकी बिक्री जायज़ है, अन्यथा जायज़ नहीं है, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। फिर जिन स्थितियों में पानी के अंदर मछली बेचना जायज़ है, उन स्थितियों में जब खरीदार (मुश्तरी) उस पर कब्ज़ा करेगा और उसे देखेगा, तो उसे 'ख़ियार' (रद्द करने का विकल्प) प्राप्त होगा। यदि किसी ने एक मछली पकड़कर पानी के गड्ढे में डाल दी, तो कानूनी नियम के अनुसार वही स्थितियाँ लागू होंगी जिनका विवरण हमने घेरे (ख़तीरा) के संबंध में दिया है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि मछली किसी बड़ी नहर में हो, तो उसकी बिक्री किसी भी स्थिति में जायज़ नहीं है, भले ही बिक्री के बाद विक्रेता (बाइ') उसे सौंपने में सक्षम हो जाए। और यही नियम उस स्थिति में भी है जब उसने मछली पकड़ी और फिर वह उसके हाथ से छूटकर नहर में...

ظہیر الدین اسی پر فتویٰ دیتے تھے کذافی المحیط اور اگر کاشتکار نے ہنوز زراعت نہ کی لیکن نل چلا لیا اور نہریں کھود لی ہیں تو ظاہر الروایت میں اس کی بیع نافذ ہو جائے گی اور یہی اصح ہے اور اگر تاک انگور کو بیچا تو اس کی بیع عامل کے حق میں نافذ نہ ہوگی خواہ اس نے تاک میں کھود بستی کی ہو یا نہ کی ہو یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک گاؤں خرید اور اس سے مسجد اور مقبرہ کا استثناء نہ کیا تو بیع فاسد ہوگی اور یہ فساد بیع اس صورت میں ہے کہ مسجد آباد ہو اور اگر اس کا گردو پیش خراب ہو گیا اور لوگ اس سے بے پرواہ ہو گئے ہیں تو بیع فاسد نہ ہوگی اور اگر کوئی زمین زراعت خریدی اور اس میں ایک قطعہ وقف کا ہے تو مثل مسجد کے اس کی بیع بھی ناجائز ہے اس کو شمس الائمہ حلوانی اور شمس الائمہ سرخسی نے ذکر کیا ہے اور رکن الاسلام علی بسطامی نے فرمایا ہے کہ اس کی بیع جائز ہے اور تفرید میں مذکور ہے کہ ان دونوں نے رکن الاسلام کے قول کی طرف رجوع کر لیا ہے اور یہی مختار ہے اور اگر ملکی زمین وطنی زمین کے ساتھ فروخت کی اور ثمن زمین میں سے ملکی زمین کا حصہ استثناء نہ کیا تو دونوں میں سے اصح قول کے موافق ملکی زمین کی بیع جائز ہے اور اگر ملکی زمین خریدی اور اس میں لوگوں کا عام راستہ ہے تو بیع فاسد نہ ہوگی اور راستہ ہونا عیب ہے اور منتقٰی میں لکھا ہے کہ راستہ اگر محدود نہ ہو اور اس کی مقدار معلوم نہ ہو تو بیع فاسد ہو گی اور اگر کوئی قریہ فروخت کیا اور اس کے اندر مسجد ہے اور قریہ کی بیع میں مسجد کا استثناء کیا تو مسجد کے حدود ذکر کرنے میں یا نہ کرنے میں مشائخ کا اختلاف ہے اور مختار یہ ہے کہ حدود کا ذکر کرنا شرط نہیں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور ایسا ہی اختلاف حوضوں اور عام لوگوں کے راستے میں ہے اور مقبرہ کے حدود کا ذکر کرنا ضروری ہے لیکن

اگر مقبرہ بلند ٹیلہ ہو تو ضروری نہیں ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ ایک پہاڑ میں گوند تھا تو اس کو وہاں سے لا کر فروخت کرنے میں کچھ خوف نہیں ہے اسی طرح اگر پہاڑ کے انجبار میں سے لا کر فروخت کیا جائے تو بھی کچھ خوف نہیں ہے اور اسی طرح اگر اس پہاڑ میں پستہ کے درخت تھے اور اس میں سے پستہ لا کر فروخت گیا تو بھی یہی حکم ہے اور یہی حکم نمک کا ہے اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ جس جگہ سے لایا جائے وہ کسی کی ملک نہ ہو اور اگر کسی کی ملک ہو گی تو کسی چیز کی بیع جو ہم نے ذکر کی ہیں جائز نہ ہوگی کذافی التاتار خانیہ۔

فصل چہارم:

حیوانات کی بیع کے بیان میں

جو مچھلی دریا کنوئیں میں ہے اس کی بیع نا جائز ہے پس اگر اس شخص نے کوئی خطیرہ بنایا ہو اور اس میں مچھلی آ جائے تو دو حال سے خالی نہیں کہ اس نے خطیرہ اسی واسطے بنایا تھا یا اس واسطے نہیں بنایا تھا پس پہلی صورت میں جو چیز خطیرہ کے اندر آجائے وہ اس کی ملک ہے اور کوئی اس کو نہیں لے سکتا ہے پھر اگر اس کے اندر کی مچھلی بدون شکار کرنے کے پکڑی جاسکے تو اس کی بیع جائز ہے اور اگر بدون شکار کے نہ پکڑی جا سکتی ہو تو اس کی بیع جائز نہیں ہے اور دوسری صورت میں جو چیز خطیرہ کے اندر آجائے گی وہ اس کی ملک نہ ہوگی تو اس کی بیع بھی جائز نہ ہو گی لیکن جب مچھلی اس کے اندر آجائے اور وہ خطیرہ کو بند کر لے تو اس کا مالک ہو جائے گا پس اگر وہ بلا حیلہ پکڑی جاسکے تو اس کی بیع جائز ہے اور اگر بدون شکار کے پکڑی نہ جاسکے تو جائز نہیں ہے۔ اگر اس خطیرہ کو اس واسطے نہیں بنایا تھا لیکن اس نے مچھلی پکڑ کر خطیرہ میں ڈال دی تو اس کا مالک ہو جائے گا پس اگر وہ بلا شکار ہاتھ آئے تو اس کی بیع جائز ہے ورنہ جائز نہیں ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ پھر جن صورتوں میں

پانی کے اندر مچھلی کا بیع کرنا جائز ہے ان صورتوں میں جب مشتری اس پر قبضہ کرے گا اور اس کو دیکھے گا تو اس کو خیار حاصل ہوگا کہ اگر کسی نے ایک مچھلی پکڑ کر پانی کے گڈھے میں ڈال دی پس براہِ حکم جو صورتیں تفصیل کے ساتھ ہم نے خطیرہ میں بیان کی ہیں وہی یہاں نکلتی ہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مچھلی کسی بڑی نہر میں پڑی ہو تو اس کی بیع کسی حال میں جائز نہیں ہے اگرچہ بیع کے بعد بائع اس کے سپرد کر دینے پر قادر ہو جائے اور یہی حکم اس صورت میں ہے کہ اگر اس نے مچھلی پکڑی پھر وہ اس کے ہاتھ سے چھوٹ کر نہر

Fatawa 'Alamgiriyah ..... Volume 4 | 365 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...is permissible, but the only difference is that in this case, if one becomes capable of handing it over before the cancellation of the sale, the sale remains valid, and the buyer will have the 'Option of Inspection' (Khiyar al-Ru'yah), whether he had seen the fish before or not. This ruling is according to Imam Abu al-Hasan al-Karkhi, while the scholars of Balkh stated that its sale is not permissible, even if he becomes capable of delivery. This is written in *Yanabi'*.

If there are fish and reeds inside an enclosure and one sells both together, then if the fish cannot be caught without hunting, the entire sale is invalid (*fasid*), whether he had previously hunted the fish or not. If catching the fish is possible without hunting, and he had not hunted them before, the sale of the fish is invalid. Regarding the sale of reeds, jurists have stated that according to the view of Imam al-A'zam (Abu Hanifah), it will be invalid. According to the 'Sahibayn' (Abu Yusuf and Muhammad), it will not be invalid, but the correct view is that even according to the Sahibayn, the sale of reeds will be invalid. If he had hunted the fish beforehand, the sale of the whole is valid by consensus; this is written in *al-Dhakhirah*. If the count of pigeons is known and delivery is possible, their sale is permissible. If they are in their towers (coops) where the exit is blocked, there is no issue in the validity of the sale. If they are in flight but it is certain by habit that they will return, the same ruling applies; this is written in *Fath al-Qadir*. If someone intends to sell a pigeon tower together with the pigeons inside and sells it at night, it is permissible. It is mentioned in *al-Muntaqa* that if a bird or fish is sold while in the water and it returns to its place, or a bird that flies in the sky and returns to its place is sold, the sale is valid, and it should be delivered when it returns. Similarly, if a pet deer is accustomed to its stable and returns to its place, its sale is also permissible. However, if after being tamed it turns wild and cannot be caught without hunting, its sale would be impermissible; this is written in *al-Dhakhirah*. If a horse is so skittish that it cannot be caught without a ruse, its sale is impermissible; this is in *al-Sirajiyyah*.

The Sale of Honeybees According to Imam Muhammad (RA)

Selling honeybees when they are gathered together is not permissible; this is the view of Imam al-A'zam and Imam Abu Yusuf. However, if there is honey in the beehives and one buys the hive along with the bees inside it, it is permissible. Imam Muhammad stated that if honeybees are gathered together, their sale is permissible; as in *al-Hawi*. The sale of honeybees is permissible according to Imam Muhammad,

and the fatwa is based on this; this is written in *al-Ghiyathiyyah*. In *Fatawa Abu al-Layth*, it is stated that buying leeches is permissible, and Sadr al-Shahid adopted this view; as in *al-Muhit*, and this is the preferred view (*mukhtar*). If a person is hired to apply leeches for a wage, it is permissible by consensus; this is written in *al-Khulasah*. Selling silkworm eggs is permissible according to Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf, and the fatwa is based on this; this is written in *al-Waqi'at*. Selling snakes, scorpions, lizards, and similar terrestrial creatures is not permissible. Regarding aquatic life other than fish, the sale of frogs, crabs, etc., is not permissible, though benefiting from their bones and skin is allowed; this is written in *al-Muhit*. In *al-Nawazil*, it says that if snakes are used for medicine, their sale is permissible; otherwise, it is not. The correct view is that the sale of all things that provide some benefit is permissible; this is written in *al-Tatarkhaniyyah*.

The sale of a trained dog is permissible according to us. Similarly, the sale of cats and wild predatory animals and birds of prey is permissible according to us, whether they are trained or not; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. The sale of an untrained dog is also permissible, provided that...

1. 'Burj' includes all types of coops.
2. The mention of 'at night' is because animals are typically helpless at night.

फतावा-ए-आलमगीरी... जिल्द 4 | 365 | किताब अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

...में जायज़ है मगर इतना फर्क है कि इस सूरत में फस्ख-ए-बय (बिक्री रद्द करने) से पहले अगर सुपुर्द कर देने पर कादिर (सक्षम) हो जाए तो बय जायज़ रहेगी और मुश्तरी (खरीदार) को खयार-ए-रुअयत (देखने का अधिकार) रहेगा ख्वा (चाहे) इससे पहले उसने मछली को देखा हो या न देखा हो और यह हुक्म इमाम अबुल हसन करखी के नज़दीक है और मशाईख-ए-बल्ख़ ने फरमाया कि उसकी बय जायज़ नहीं है अगरचे वह सुपुर्द कर देने पर कादिर हो जाए यह 'यनाबी' में लिखा है।

अगर हज़ीरा (बाड़े) के अंदर मछली और कसब (नरकुल/बाँस) हो और उसने दोनों को एक बार फरोख्त (बेच) दिया, तो अगर मछली बिना शिकार किए न पकड़ी जा सकती हो तो पूरे सौदे की बय फासिद (अमान्य) है, चाहे इससे पहले उसने मछली शिकार की हो या न की हो। और अगर बिना शिकार के मछली पकड़ना मुमकिन हो, तो अगर उसने इससे पहले मछली शिकार न की हो तो मछली की बय फासिद है। कसब की बय के बारे में फुकहा (धर्मशास्त्रियों) ने फरमाया कि इमाम आज़म के कौल (कथन) के मुताबिक फासिद होगी। साहिबैन के कौल के मुताबिक फासिद न होगी, और सही यह है कि साहिबैन के कौल के मुताबिक भी कसब की बय फासिद होगी। और अगर उसने पहले मछली का शिकार कर लिया था, तो बिल-इत्तेफाक (सर्वसम्मति से) पूरी बय जायज़ है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। कबूतरों की अगर गिनती मालूम हो और उन्हें सुपुर्द करना मुमकिन हो तो उनकी बय जायज़ है। अगर वे अपने बुर्जों (कोटरों/दरबों) में हों जहाँ से निकलने का रास्ता बंद है, तो उनकी बय जायज़ होने में कोई शक नहीं। और अगर वे उड़ने की हालत में हों और आदत से यह तय हो कि वे लौट आएँगे, तो भी यही हुक्म है, यह 'फतह-उल-कदीर' में लिखा है। अगर किसी ने कबूतरों वाले बुर्ज को कबूतरों समेत बेचना चाहा और रात में बेच दिया तो जायज़ है। 'मुंतकी' में ज़िक्र है कि अगर पानी के अंदर की चिड़िया या मछली बेची और वह लौटकर मालिक के पास आ जाती है, या कोई आसमानी परिंदा जो लौटकर पास आता है, तो बय जायज़ है और जब वह लौटे तब सुपुर्द कर दे। इसी तरह पालतू हिरन जो अपनी जगह से मानूस (अभ्यस्त) है और लौट आता है, तो उसकी बय भी जायज़ है। लेकिन अगर वह वहशत (जंगलीपन) दिखाने लगे और बिना शिकार हाथ न आए, तो उसकी बय ना-जायज़ होगी, यह 'ज़खीरा' में है। अगर कोई घोड़ा ऐसा बिदकने वाला हो कि बिना चाल के उसे पकड़ना मुमकिन न हो, तो उसकी बय ना-जायज़ है, यह 'सिराजिया' में है।

इमाम मुहम्मद के नज़दीक शहद की मक्खियों की बय

शहद की मक्खियों को इकट्ठा होने की हालत में बेचना जायज़ नहीं है, यह इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक है। लेकिन अगर छत्तों में शहद हो और छत्ते को उन मक्खियों समेत खरीदे जो उसके अंदर हैं, तो जायज़ है। इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि अगर शहद की मक्खियाँ इकट्ठी जमा हों तो उनकी बय जायज़ है, जैसा कि 'हावी' में है। इमाम मुहम्मद के नज़दीक शहद की मक्खियों की बय जायज़ है और इसी पर फतवा है, यह 'गियासिया' में लिखा है। 'फतावा अबुल लैस' में है कि जोंक खरीदना जायज़ है और सदर-उश-शहीद ने भी यही लिया है, जैसा कि 'मुहीत' में है और यही मुख्तार (पसंदीदा) है। अगर किसी शख्स को जोंक लगवाने के लिए मजदूरी पर रखा जाए, तो सर्वसम्मति से जायज़ है, यह 'खुलासा' में है। रेशम के कीड़ों के अंडे बेचना इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक जायज़ है और इसी पर फतवा है, यह 'वाक़आत' में लिखा है। सांप, बिच्छू गिरगिट और इनके जैसे ज़मीनी जानवरों को बेचना जायज़ नहीं है। दरियाई चीज़ों में मछली के अलावा मेंढक, केकड़ा वगैरह बेचना जायज़ नहीं है, हालाँकि उनकी हड्डी और खाल से नफा उठाना जायज़ है, यह 'मुहीत' में है। 'नवाज़िल' में है कि अगर सांप दवा के काम आएँ तो उनकी बय जायज़ है, वरना नहीं। और सही यह है कि हर उस चीज़ की बय जायज़ है जिससे कोई नफा (फायदा) हासिल हो सके, यह 'तातार-खानिआ' में है।

सिखाए हुए कुत्ते की बय हमारे नज़दीक जायज़ है, और वैसे ही बिल्ली और शिकारी जंगली जानवरों और परिंदों की बय भी जायज़ है, चाहे वे सिखाए हुए हों या न हों, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। और जो कुत्ता सिखाया हुआ न हो उसकी बय जायज़ है बशर्ते कि वह...

१- 'बुर्ज' में हर तरह के दरबे शामिल हैं। २- रात वाले कौल की वजह यह है कि रात में जानवर बेबस होता है, जैसा कि आम तौर पर जानवरों के साथ होता है।

میں جائز ہی مگر اتنا فرق ہے کہ اس صورت میں فسخ بیع سے پہلے اگر سپرد کر دینے پر قادر ہو جائے تو بیع جائز رہے گی اور مشتری کو خیار رؤیت رہے گا خواہ اس سے پہلے اس نے مچھلی کو دیکھا ہو یا نہ دیکھا ہو اور یہ حکم امام ابو الحسن کرخی کے نزدیک ہے اور مشائخ بلخ نے فرمایا کہ اس کی بیع جائز نہیں ہے اگر چہ وہ سپرد کر دینے پر قادر ہو جائے یہ ینابیع میں لکھا ہے۔

اگر حظیرہ کے اندر مچھلی اور قصب ہوا اور اس نے دونوں کو ایک بار فروخت کر دیا پس اگر مچھلی بدوں شکار کرنے کے نہ پکڑی جا سکتی ہو تو کل کی بیع فاسد ہے خواہ اس سے پہلے اس نے مچھلی شکار کی ہو یا نہ کی ہو اور اگر بدوں شکار کے مچھلی کا پکڑنا ممکن ہو پس اگر اس نے اس سے پہلے مچھلی شکار نہ کی ہو تو مچھلی کی بیع فاسد ہے اور قصب کی بیع میں فقہاء نے فرمایا کہ امام اعظم کے قول کے موافق فاسد ہو گی۔ صاحبین کے قول کے موافق فاسد نہ ہوگی اور صحیح یہ ہے کہ صاحبین کے قول کے موافق بھی قصب کی بیع فاسد ہوگی اور اگر اس سے پہلے اس نے مچھلی کا شکار کیا تھا تو بالاتفاق کل کی بیع جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

کبوتروں کی اگر گنتی معلوم ہو اور ان کا سپرد کرنا ممکن ہو تو ان کی بیع جائز ہے پس اگر وہ اپنے برجوں میں ہوں کہ جن کا نکلنے کا راستہ بند ہے تو اس کی بیع جائز ہونے میں کوئی اشکال نہیں ہے اور اگر وہ اڑنے کی حالت میں ہوں اور عادت سے یہ بات یقینی ہو کہ وہ آئیں گے تو بھی یہی حکم ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر ایک برج کہ جس میں کبوتر رہتا تھا اس کو مع کبوتر کے کسی نے بیچنا چاہا پس اگر رات میں فروخت کر دیا تو جائز ہے منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر پانی کے اندر کوئی چڑیا یا کوئی مچھلی فروخت کی اور وہ لوٹ کر اس کے پاس آجاتی ہے یا

کوئی ایسا پرندہ کہ جو آسمان میں اڑتا ہے اور اس کے پاس چلا آتا ہے فروخت کیا تو بیع جائز ہے اور جب وہ لوٹ کر اس کے پاس آئے تو اس وقت سپرد کر دے گا اور اس طرح اگر کوئی ہرن پالتو کہ وہ تھان سے مانوس ہے اور لوٹ کر اس کے پاس چلا آتا ہے تو ان کی بیع بھی جائز ہے اور اگر مانوس ہونے کے بعد وہ وحشت کرنے لگے اور بلا شکار کے ہاتھ نہ آئے اور اس کو فروخت کرے تو بیع نا جائز ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کوئی ہونہار گھوڑا ایسا بدکتا ہو کہ بدوں حیلہ کے اس کا اس کو پکڑنا ممکن نہ ہو تو اس کی بیع نا جائز ہے یہ سراجیہ میں ہے۔

امام محمدؒ کے نزدیک شہد کی مکھیوں کی بیع

شہد کی مکھیوں کو جبکہ اکٹھی موجود ہوں بیع کرنا جائز نہیں ہے اور یہ امام اعظم اور امام ابو یوسف کے نزدیک ہے لیکن اگر اس کے چھتوں میں شہد ہو اور چھتے کو مع ان مکھیوں کے جو اس کے اندر ہیں خرید کرے تو جائز ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا ہے کہ اگر شہد کی مکھیاں اکٹھی جمع ہوں تو ان کا بیع کرنا جائز ہے۔ کذا فی الحاوی۔ شہد کی مکھیوں کی بیع امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔ فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ جونک کا خرید کرنا جائز ہے اور اسی کو صدر الشہید نے لیا ہے کذا فی المحیط اور یہی مختار ہے۔ اگر کسی شخص کو اس واسطے اجرت پر لیا ہے کہ وہ اس کے جونک لگادے تو بالاتفاق جائز ہے۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور کرم پیلے کے انڈے بیچنا امام محمدؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ واقعات میں لکھا ہے اور سانپ اور بچھو اور گرگٹ اور جو ان کے مانند زمین کے جانور ہیں ان کا بیچنا جائز نہیں ہے اور جو چیزیں دریا میں ہوتی ہیں ان میں سوائے مچھلی کے مینڈک اور ککڑا وغیرہ کا بیچنا جائز نہیں ہے اور بھی ان کی ہڈی اور کھال سے نفع اٹھانا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ نوازل میں لکھا ہے کہ سانپ اگر دوا کے کام میں

آئیں تو ان کی بیع جائز ہے اور اگر کسی کام نہ آئیں تو بیع جائز نہیں ہے اور صحیح یہ ہے کہ کل چیزوں کی بیع جن سے کچھ نفع حاصل ہو جائز ہے۔ یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

سیکھے ہوئے کتے کی بیع ہمارے نزدیک جائز ہے اور ایسی ہے بلی اور وحشی درندہ جانوروں اور پرندوں شکاری کی بیع ہمارے نزدیک جائز ہے خواہ وہ سیکھے ہوئے ہوں یا نہ ہوں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور جو کتا کہ سیکھا ہوا نہ ہو اس کی بیع جائز ہے بشرطیکہ وہ

۱۔ برج شامل ہے ہر طرح کے ڈربے کو ۱۲۔ ۲۔ قول رات کا الخ کیونکہ رات کو اس میں بے بسی کا ایسا ہے جیسا کہ جانوروں میں عادتاً جاری ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol 4 | 366 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...it must be capable of being trained, otherwise it is not permissible. This is the correct view, as stated in *Jawahir al-Akhlati*. Imam Muhammad (RA) stated: Our ruling regarding the sale of a lion is the same; if it accepts training and can be used for hunting, its sale is permissible. This is because panthers and falcons are trained in any case, thus their sale is permissible in all circumstances; this is recorded in *al-Dhakhirah*. In *Fatawa Atabiyyah*, it is mentioned that the sale of a small wolf that does not accept training is permissible. Imam Abu Yusuf (RA) stated that small and large wolves are equal in this regard; this is written in *Tatarkhaniyah*. Selling an elephant is permissible. Regarding the sale of monkeys, two narrations have come from Imam al-Azam (Abu Hanifa RA): one narration states it is permissible, and this is the preferred view (*mukhtar*); this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. The sale of all animals except pigs is permissible, and this is the preferred view as stated in *Jawahir al-Akhlati*. It is permissible to sell the structures of houses in Mecca, but it is not permissible to sell the land of those houses; this is recorded in *al-Hawi*. The sale of houses and marketplace shops in Baghdad that belong to the state (*Sultani*) is not permissible, and no right of pre-emption (*shuf'a*) applies to them, as mentioned in *at-Tahdhib*.

Section Five: Regarding the sale of game by a person in Ihram and the sale of prohibited items

A *Muhrim* (person in the state of *Ihram*), if he sells game (*shikar*), it is not permissible. Similarly, selling game caught within the *Haram* (sacred boundary of Mecca) is not permissible; this is written in *al-Muhit*. Selling game within the *Haram* is not allowed whether the seller is a *Muhrim* or a *Halal* (one not in *Ihram*); this is recorded in *al-Sirajiyah*. If two individuals not in *Ihram* trade game that is currently in the *Hill* (outside the *Haram*) while they are inside the *Haram*, it is not permissible according to Imam al-Azam unless it is taken out of the *Haram* and delivered. According to Imam Muhammad, it is not permissible at all; this is stated in *Muhit al-Sarakhsi*. If a person enters *Ihram* while holding someone else's legal game, and the owner sells it, the sale is valid and the *Muhrim* will be compelled to deliver it. However, if the *Muhrim* destroys it, he must pay compensation (*jaza*). If a *Muhrim* appoints a non-*Muhrim* as an agent (*wakil*) to sell game and the latter sells it, the sale is valid according to Imam al-Azam, while the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated the sale is void (*batil*), as in *al-Hawi*. If a person not in *Ihram* appoints a *Muhrim* as an agent to buy or sell game, it is not permissible. If a person appoints someone to sell game,

then the principal enters *Ihram* and the agent subsequently sells the game, the sale is valid according to Imam al-Azam but void according to the *Sahibayn*; this is recorded in *al-Muhit*.

If a non-*Muhrim* buys game from another non-*Muhrim* but has not taken possession before one of them enters *Ihram*, the sale is invalidated; this is written in *al-Hawi*. Meat slaughtered (*dhabihah*) by a Magian, an apostate, or anyone other than the People of the Book (*Ahl al-Kitab*) cannot be sold. Similarly, meat from an animal where the name of Allah (*Bismillah*) was intentionally omitted during slaughter cannot be sold, as stated in *al-Dhakhirah*. It is recorded in *Tajrid*. Likewise, meat slaughtered by a child who lacks understanding or by a mentally ill person cannot be sold; this is written in *Tatarkhaniyah*. Any game slaughtered by a *Muhrim* or game slaughtered by a non-*Muhrim* within the *Haram* boundaries cannot be sold. The sale of meat slaughtered by the People of the Book is permissible; this is recorded in *al-Muhit*. If a disbeliever [sells] carrion (*murdar*) among themselves...

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ४ | ३६६ | किताब अल-ब्यूअ (बिक्री की पुस्तक)

सिखाने के लायक हो वरना जायज़ नहीं है। यही सही है, यह 'जवाहर अल-अख्लाती' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि शेर की बिक्री में भी हमारा यही कथन है कि अगर वह प्रशिक्षण स्वीकार करे और उससे शिकार किया जा सके तो उसकी बिक्री जायज़ है क्योंकि चीते और बाज़ हर हाल में सिखाए जाते हैं, इसलिए उनकी बिक्री भी हर हाल में जायज़ है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। 'फतावा अताबिया' में है कि छोटे भेड़िए की बिक्री, जो प्रशिक्षण स्वीकार न करे, जायज़ है और इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि छोटा भेड़िया और बड़ा दोनों बराबर हैं, यह 'तातारखानिया' में लिखा है। हाथी का बेचना जायज़ है और बंदर के बेचने में इमाम-ए-आज़म (रह.) से दो रिवायतें (वृत्तांत) आई हैं, एक रिवायत में है कि जायज़ है और यही मुख्तार (पसंदीदा मत) है, यह 'मुहित-ए-सरख़सी' में लिखा है। और सूअर के अलावा तमाम जानवरों की बिक्री जायज़ है और यही मुख्तार है, यह 'जवाहर अल-अख्लाती' में लिखा है। मक्का मुअज्ज़मा के घरों की इमारत बेचनी जायज़ है और उन घरों की ज़मीन बेचनी जायज़ नहीं है, यह 'हावी' में लिखा है। और बग़दाद के घर और बाज़ार की दुकानें जो सुल्तानी (राजकीय) हैं, उनका बेचना जायज़ नहीं है और इसमें किसी का शुफ़ा (अग्रक्रय अधिकार) भी नहीं है, जैसा कि 'अत-तहज़ीब' में है।

अध्याय पाँच: इहराम बाँधने वाले द्वारा शिकार की बिक्री करने और वर्जित वस्तुओं की बिक्री के वर्णन में

मुहरिम, यानी इहराम बाँधने वाला, अगर शिकार बेचे तो जायज़ नहीं है, इसी तरह 'हरम' के शिकार को बेचना जायज़ नहीं है, यह 'मुहित' में लिखा है। हरम के अंदर शिकार बेचना जायज़ नहीं है, चाहे मुहरिम बेचे या हलाल (जिसने इहराम न बाँधा हो), यह 'सिराजिया' में लिखा है। हरम के अंदर दो हलाल व्यक्तियों ने किसी ऐसे शिकार की खरीद-बिक्री की जो 'हिल' (हरम के बाहर) में है, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक यह जायज़ नहीं है जब तक कि उसे हरम से बाहर ले जाकर सुपुर्द न कर दिया जाए; और इमाम मुहम्मद के नज़दीक यह बिल्कुल जायज़ नहीं है, यह 'मुहित-ए-सरख़सी' में लिखा है। अगर किसी व्यक्ति ने इहराम बाँधा और उसके कब्ज़े में दूसरे का शिकार है, और उस शिकार को उसके मालिक ने बेच दिया और वह हलाल (वैध) था, तो बिक्री जायज़ है और उसे सुपुर्द करने के लिए मजबूर किया जाएगा। और अगर उसने उसे नष्ट कर दिया तो उस पर 'जज़ा' (हर्जाना) अनिवार्य होगा। और अगर किसी मुहरिम ने शिकार बेचने के लिए किसी हलाल व्यक्ति को वकील (प्रतिनिधि) बनाया और उसने उसे बेच दिया, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक बिक्री जायज़ है, जबकि साहिबैन

(इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने कहा कि बिक्री बातिल (अमान्य) है, जैसा कि 'अल-हावी' में है। अगर किसी हलाल व्यक्ति ने किसी मुहरिम को शिकार बेचने या खरीदने के लिए वकील बनाया, तो यह जायज़ नहीं है। अगर किसी व्यक्ति ने किसी को शिकार बेचने के लिए वकील बनाया, फिर मुवक्किल (नियुक्त करने वाले) ने इहराम बाँध लिया और वकील ने शिकार बेच दिया, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक बिक्री जायज़ है और साहिबैन के नज़दीक बातिल है, यह 'मुहित' में लिखा है।

अगर किसी हलाल व्यक्ति ने दूसरे हलाल व्यक्ति से शिकार खरीदा और उस पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि दोनों में से एक ने इहराम बाँध लिया, तो बिक्री टूट जाएगी, यह 'हावी' में लिखा है। वह ज़बीहा (ज़बह किया हुआ जानवर) जो मजूसी (अग्निपूजक), मुर्तद (धर्मत्यागी) या अहल-ए-किताब (किताब वाले) के अलावा किसी और का हो, उसकी बिक्री जायज़ नहीं है। इसी तरह वह ज़बीहा जिस पर जानबूझकर 'बिस्मिल्लाह' कहना छोड़ दिया गया हो, उसकी बिक्री भी नाज़ायज़ है, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है। 'तजरीद' में लिखा है। इसी तरह ऐसे बच्चे का, जो समझ नहीं रखता, और पागल का ज़बह किया हुआ जानवर बेचना जायज़ नहीं है, यह 'तातारखानिया' में लिखा है। और जिस शिकार को मुहरिम ने ज़बह किया हो या हलाल व्यक्ति ने हरम के अंदर ज़बह किया हो, उसकी बिक्री भी जायज़ नहीं है। और अहल-ए-किताब का ज़बीहा बेचना जायज़ है, यह 'मुहित' में लिखा है। काफ़िर अगर किसी मुर्दार (मृत पशु) को आपस में...

سکھلانے کے قابل ہو ورنہ جائز نہیں ہے۔ یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے فرمایا کہ شیر کی بیع میں بھی ہمارا یہی قول ہے کہ اگر وہ تعلیم قبول کرے اور اس سے شکار کیا جا سکے تو اس کی بیع جائز ہے کیونکہ چیتے اور باز بہر حال میں سیکھے جاتے ہیں تو ان کی بیع بھی ہر حال میں جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ چھوٹے بھیڑیے کی بیع کہ جو تعلیم نہ قبول کرے جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ چھوٹا بھیڑیا اور بڑا دونوں برابر ہیں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ ہاتھی کا بیچنا جائز ہے اور بندر کے بیچنے میں امام اعظمؒ سے دور وایتیں آئی ایک روایت میں ہے کہ جائز ہے اور یہی مختار ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور سوائے سور کے تمام حیوانات کی بیع جائز ہے اور یہی مختار ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے۔ مکہ معظمہ کے گھروں کی عمارت بیچنی جائز ہے اور ان گھروں کی زمین بیچنی جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور بغداد کے گھر اور بازار کی دکانیں جو سلطانی ہیں ان کا بیچنا جائز نہیں ہے اور اس میں کسی کا شفعہ بھی نہیں ہے کذا فی التہذیب۔

فصل پنجم: احرام باندھنے والے کا شکار کو بیع کرنے اور محرمات کی بیع کے بیان میں

محرم یعنی احرام باندھنے والا اگر شکار کو فروخت کرے تو جائز نہیں ہے اسی طرح حرم کا شکار بیچنا جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ حرم کے اندر شکار کا بیچنا جائز نہیں ہے خواہ محرم فروخت کرے یا حلال کہ جس نے احرام نہیں باندھا ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ حرم کے اندر دو حلالوں نے کسی شکار کی جو حل میں ہے خرید وفروخت کی تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے لیکن حرم سے حل کی طرف نکل کر اس کو سپر د کرے گا اور امام محمدؒ کے

نزدیک جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص نے احرام باندھا اور اس کے قبضہ میں دوسرے کا شکار ہے اور اس شکار کو اس کے مالک نے فروخت کیا اور وہ حلال تھا تو بیع جائز ہے اور سپرد کر دینے کے واسطے مجبور کیا جائے گا اور اگر اس نے تلف کر دیا تو اس پر جزا لازم آئے گی اور اگر کسی محرم نے ایک شکار کے بیچنے کے واسطے کسی حلال کو وکیل بنایا اور اس نے فروخت کر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع جائز ہے اور صاحبینؒ نے کہا کہ بیع باطل ہے۔ کذا فی الحاوی۔ اگر حلال نے کسی محرم کو ایک شکار کے بیچنے یا خریدنے کے واسطے وکیل کیا تو جائز نہیں ہے اگر کسی شخص نے ایک شخص کو کسی شکار بیچنے کے واسطے وکیل کیا پھر موکل نے احرام باندھا اور وکیل نے شکار فروخت کر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک باطل ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی حلال نے دوسرے حلال سے ایک شکار خریدا اور اس پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ دونوں میں سے ایک نے احرام باندھا تو بیع ٹوٹ جائے گی یہ حاوی میں لکھا ہے۔ جو ذبیحہ کہ مجوسی یا مرتد یا سوائے اہل کتاب کے دوسرے کا ہو اس کی بیع جائز نہیں ہے اور اسی طرح وہ ذبیحہ کہ جس پر بسم اللہ کہنا عمداً چھوڑ دیا گیا ہو اس کی بیع بھی ناجائز ہے کذا فی الذخیرہ۔ تجرید میں لکھا ہے۔ اسی طرح ایسے بچہ کا کہ جو نہیں سمجھتا ہے اور مجنوں کا ذبح کیا ہوا اس کا بیچنا جائز نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور جس شکار کو محرم نے ذبح کیا ہو یا حلال نے حرم میں ذبح کیا ہو اس کا بیچنا بھی جائز نہیں ہے اور اہل کتاب کا ذبیحہ بیچنا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کافر اگر کسی مردار کو آپس میں

۱۔ نذر المسئلہ کا نہا ذکرت اصطر ۱۲۱۔ ۲۔ قولہ جائز نہیں یعنی محرم کا وکیل ہونا اور اس کا کوئی ایسا تصرف جائز نہ ہوگا نہ یہ کہ توکیل باطل ہے خانہ عتقف فیہ فان الحرم محل لذلک بالذات

فافهم ۱۲۔ ۳۔ اہل کتاب کا ذبیحہ آہ مترجم کہتا ہے کہ اس زمانہ میں اس مسئلہ میں مشہور اختلاف ہے اور عوام الناس نے اپنی نظر کے موافق نصرانیان زمانہ کے ذبائع میں اسی روایت پر مدار رکھا ہے اور حق یہ ہے کہ جو اہل کتاب یعنی جو اپنی کتاب الٰہی ٹھیک ٹھیک جانتے ہوں ان کا ذبیحہ شرعاً حلال ہے اسی واسطے اللہ تعالیٰ نے نصرانی یا یہودی کا ذبیحہ جائز نہ فرمایا بلکہ اہل کتاب یعنی جو اپنی کتاب آسمانی پر چلتے ہوں اور تفصیل و تحقیق مسئلہ کی مترجم کی جامع تفسیر اردو موسومہ مواہب الرحمن میں ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | (367) | Book of Sales

...selling is not permissible. If they sell their slaughtered animal to one another, even if their method of slaughter involves strangling the goat or beating it until it dies, the transaction between them is permissible; this is recorded in 'al-Waqi'at'. If two *Dhimmi*s (non-Muslim citizens) trade wine or swine between themselves and then both convert to Islam or one of them converts before possession is taken, the sale becomes void—meaning the right to rescind is established. However, if both took possession of the wine before converting, the sale remains valid whether the price was paid or not, as stated in 'al-Hawi'. If a *Dhimmi* purchases a Muslim slave, the sale is valid, but they will be compelled to sell the slave, regardless of whether the *Dhimmi* is a minor or an adult; this is cited in 'al-Tatarkhaniyya' from Qadikhan. If a non-Muslim buys a Muslim slave from another non-Muslim via an irregular sale (*bay' fasid*), the buyer will be compelled to return the slave, and the seller will be compelled to sell him [to a Muslim]. If the *Dhimmi*[1] sets the slave free or makes him a *Mudabbar* (promised freedom upon the master's death), it is permissible, and the *Mudabbar* shall perform *Sa'i*[2] (work to pay for freedom). The same ruling applies if the slave was a female whom the *Dhimmi* made *Umm al-Walad* (mother of his child), though the *Dhimmi* should be punished[3] [for the illicit relation]. If he makes her a *Mukataba* (contracted for freedom), the contract remains valid and is not voided; this is the ruling.

If a *Dhimmi* purchases a copy of the Holy Quran, or similarly if a *Dhimmi* becomes the owner of a portion of a Muslim slave, the ruling for the part is the same as the ruling for the whole. If one of the contracting parties is a Muslim and the other is a *Dhimmi*, only that which is permissible between two Muslims shall be permissible between them. If a Muslim appoints a *Dhimmi* as an agent to sell or buy wine, it is permissible according to Imam Azam (Abu Hanifa), but the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad) stated it is not permissible. If several resident Christians own a slave who converts to Islam, they shall all be compelled to sell him; if they have an executor (*wasi*), he shall sell him, otherwise, the judge (*Qadi*) will appoint an executor to sell on their behalf. If a Muslim gifts or gives a Muslim slave in charity to a non-believer and hands him over, it is permissible, but the non-believer will be compelled to sell him, as recorded in 'al-Hawi'. It is mentioned in the chapter on 'Defects' that there is no harm in selling the bones of dead animals like elephants, etc., provided no grease remains on them. However, selling the bones of humans or swine is not permissible. If grease remains on the bones of an elephant, etc., they are considered impure and their sale is

impermissible[4]. It is written in 'Fatawa Ahl Samarkand' that if someone slaughters their dog and sells its meat, it is permissible; similarly, if someone slaughters their donkey and sells its meat, it is permissible. There is a disagreement among the scholars (*Mashaikh*) on this, based on whether the meat becomes pure after slaughter; Sadr al-Shahid chose the view that it is pure. If someone slaughters a pig and sells its meat, it is not permissible, as stated in 'al-Dhakhira'.

Selling the meat of slaughtered predatory animals and slaughtered donkeys is permissible according to the correct narration, but selling the meat of naturally dead (*murdar*) predatory animals is not permissible, as stated in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. The hides of predatory animals, donkeys, and mules are permissible for sale if they are slaughtered or tanned; if not, their sale is not permissible. This ruling is based on the fact that slaughtering or tanning purifies all hides except those of humans and swine. Once purified, benefiting from them becomes permissible, hence they can be sold. There is no harm in benefiting from the hair, bones, wool, and horns of dead animals, and their sale is permissible. Regarding tendons (*patthe*), there are two narrations; in one narration, benefiting from them and selling them is permissible, as recorded in 'al-Muhit'. Selling pig hair...

Footnotes: (1) i.e., at the hands of a Muslim. (2) He shall work hard to pay the wealth and become free. (3) On account of making her *Umm al-Walad*, and Allah knows best. (4) His statement that it is permissible is because the impurity was removed by slaughter, though it remains forbidden for humans to eat; however, if given to hunting dogs etc., it is useful. This narration is based on the view that a dog is not inherently impure (*najis al-ayn*) like a donkey, but its saliva and blood are impure; the later scholars gave fatwa according to this.

बेचना जायज़ नहीं है और अगर वे अपने ज़बीहा (ज़बह किए हुए जानवर) को आपस में बेचें, जबकि उनका ज़बीहा ऐसा हो कि बकरी का गला घोंट दिया जाए या उसे इतना मारा जाए कि वह मर जाए, तो उनका आपस में व्यापार करना जायज़ है, यह 'वाक़ियात' में लिखा है। अगर दो ज़िम्मियों (गैर-मुस्लिम नागरिक) ने शराब या सूअर की आपस में खरीद-फरोख्त कर ली, फिर कब्ज़े से पहले दोनों मुसलमान हो गए या एक इस्लाम लाया, तो बिक्री टूट जाएगी, यानी उसे रद्द करने का अधिकार स्थापित हो जाएगा। और अगर दोनों ने शराब पर कब्ज़ा कर लिया, फिर दोनों या एक मुसलमान हुआ, तो बिक्री जायज़ होगी, चाहे कीमत पर कब्ज़ा हुआ हो या नहीं, यह 'हावी' में लिखा है। अगर किसी ज़िम्मी ने एक मुसलमान गुलाम खरीदा, तो बिक्री जायज़ है और उस पर मजबूर किया जाएगा कि वह उसे बेच दे, चाहे वह ज़िम्मी नाबालिग हो या बालिग, यह 'तातारख़ानिया' में क़ाज़ीख़ान से उद्धृत है। और अगर किसी काफ़िर ने दूसरे काफ़िर से एक मुसलमान गुलाम को 'बय-ए-फ़ासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) के तौर पर खरीदा, तो खरीदार को वापस करने के लिए मजबूर किया जाएगा और बेचने वाले को उसे बेचने के लिए मजबूर किया जाएगा। और अगर ज़िम्मी[1] ने उस गुलाम को आज़ाद या 'मुदब्बर' (मौत के बाद आज़ादी का वादा) कर दिया, तो जायज़ है और वह मुदब्बर 'सई'[2] (मेहनत करके भुगतान) करेगा। यही हुक्म है अगर वह लौंडी थी कि उसे ज़िम्मी ने 'उम्म-ए-वलद' (बच्चे की माँ) बनाया हो और ज़िम्मी को सज़ा[3] दी जाएगी, और अगर लौंडी को उसने 'मुक़ातब' (स्वतंत्रता के लिए अनुबंध) कर दिया, तो अनुबंध जायज़ रहेगा और टूटेगा नहीं, यही हुक्म है।

अगर ज़िम्मी ने कुरान शरीफ़ खरीदा हो, और इसी तरह अगर ज़िम्मी किसी मुसलमान गुलाम के एक हिस्से का मालिक हुआ, तो टुकड़े का हुक्म पूरे के हुक्म के समान है। और अगर दोनों अनुबंध करने वालों में से एक मुसलमान और दूसरा ज़िम्मी हो, तो उनके बीच केवल वही बात जायज़ होगी जो दो मुसलमानों के बीच जायज़ होती है। और अगर मुसलमान ने किसी ज़िम्मी को शराब बेचने या खरीदने के लिए वकील नियुक्त किया, तो इमाम आज़म के अनुसार यह जायज़ है और साहबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि यह जायज़ नहीं है। और अगर कुछ निवासी ईसाई थे और उनका एक गुलाम इस्लाम लाया, तो उन सब पर दबाव डाला जाएगा कि वे उसे बेच दें; यदि उनका कोई वसी (अभिभावक) होगा तो वह बेचेगा, और यदि नहीं होगा तो काज़ी उनका एक वसी नियुक्त करेगा जो उनकी ओर से बेचेगा। और यदि किसी मुसलमान ने कोई मुसलमान गुलाम किसी काफ़िर को हिबा (उपहार) किया या सदक़ा में दिया और उसे सौंप दिया, तो यह जायज़ है और

काफ़िर को उसे बेचने पर मजबूर किया जाएगा, यह 'हावी' में लिखा है। 'अयूब' (दोषों) के अध्याय में उल्लेख है कि हाथी आदि मृत जानवरों की हड्डियाँ बेचने में कोई डर नहीं है, लेकिन मनुष्य और सूअर की हड्डी बेचना जायज़ नहीं है; और यह हुक्म तब है जब हाथी आदि की हड्डी पर चिकनाई न बची हो, और अगर बची होगी तो वह अपवित्र है और उसकी बिक्री नाजायज़[4] है। 'फ़तावा अहल-ए-समरकंद' में लिखा है कि अगर किसी ने अपना कुत्ता ज़बह करके उसका मांस बेचा, तो जायज़ है; और इसी तरह अगर अपना गधा ज़बह करके उसका मांस बेचा, तो जायज़ है। इस मामले में मशाइख़ (विद्वानों) का मतभेद है, और यह मतभेद इस आधार पर है कि उन्होंने ज़बह होने के बाद उस मांस के पवित्र होने पर मतभेद किया है, और सदर अल-शहीद ने यह अपनाया है कि वह पवित्र है। और अगर किसी ने सूअर को ज़बह करके उसका मांस बेचा, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

ज़बह किए हुए शिकारी जानवरों का मांस और ज़बह किए हुए गधों का मांस बेचना सही रिवायत के अनुसार जायज़ है, और मृत शिकारी जानवरों का मांस बेचना जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। शिकारी जानवरों, गधों और खच्चरों की खालें, यदि वे ज़बह की गई हों या कमाई गई (टैनिंग) हों, तो उनकी बिक्री जायज़ है, और जो ऐसी न हों, उनकी बिक्री जायज़ नहीं है। यह हुक्म इस आधार पर है कि ज़बह करने या कमाई करने से मनुष्य और सूअर की खाल के अलावा सभी खालें पवित्र हो जाती हैं, और चूँकि वे पवित्र हो गए, इसलिए उनसे लाभ उठाना जायज़ हो गया, अतः उनकी बिक्री हो सकती है। और मृत जानवर के बाल, उसकी हड्डी, ऊन और सींग से लाभ उठाने में कोई डर नहीं है और इन सबकी बिक्री जायज़ है। स्नायु (नसों) के बारे में दो रिवायतें हैं, एक रिवायत में इससे लाभ उठाना और इसे बेचना जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। सूअर के बाल बेचना (१) यानी मुसलमान के हाथ। (२) मेहनत करके माल अदा करके आज़ाद हो जाए। (३) उम्म-ए-वलद बनाने के कारण, अल्लाह बेहतर जानता है। (४) उनका कहना जायज़ है क्योंकि ज़बह करने से अपवित्रता नहीं रही, लेकिन मनुष्यों के लिए इसे खाना हराम रहा, हाँ अगर शिकारी कुत्तों आदि को दे दिया जाए तो उपयोगी होगा, फिर यह रिवायत इस पर आधारित है कि कुत्ता खुद अपवित्र (नजिस अल-ऐन) नहीं है जैसे कि गधा, और उसकी लार और खून अपवित्र है, बाद के विद्वानों ने इसी पर फतवा दिया है।

فروخت کریں تو جائز نہیں ہے اور اگر اپنے ذبیحہ کو باہم فروخت کریں حالانکہ ان کا ذبیحہ یہ ہو کہ بکری کا گلا گھونٹ دیں یا اس کو اس قدر ماریں کہ مر جائے تو ان کا آپس میں بیع کرنا جائز ہے یہ واقعات میں لکھا ہے اگر دو ذمیوں نے شراب یا سور کی باہم خرید و فروخت کر لی پھر قبضہ سے پہلے دونوں مسلمان ہو گئے یا ایک اسلام لایا تو بیع ٹوٹ جائے گی یعنی فسخ کرنے کا حق ثابت ہو جائے گا اور اگر دونوں نے شراب پر قبضہ کر لیا پھر دونوں یا ایک مسلمان ہوا تو بیع جائز ہو گی خواہ ثمن پر قبضہ ہو گیا ہو یا نہ ہوا یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر کسی ذمی نے ایک مسلمان غلام خریدا تو بیع جائز ہے اور اس پر جبر کیا جائے گا کہ اس کو فروخت کر دے خواہ یہ ذمی نابالغ ہو یا بالغ ہو یہ تاتارخانیہ میں قاضیخان سے منقول ہے اور اگر کسی کافر نے دوسرے کافر سے ایک مسلمان غلام بطور بیع فاسد کے خریدا تو مشتری پر جبر کیا جائے گا کہ واپس کر دے اور بائع پر جبر کیا جائے گا کہ اس کو فروخت کر دے اور اگر ذمی ۱ نے اس غلام کو آزاد یا مدبر کر دیا تو جائز ہے اور وہ مدبر سعی ۲ کرے گا اور یہی حکم ہے اگر وہ باندی تھی کہ اس کو ذمی نے ام ولد بنایا ہو اور ذمی کو زد و کوب کی تکلیف پہنچائی جائے ۳ گی اور اگر باندی کو اس نے مکاتب کر دیا تو کتابت جائز رہے گی اور نہ ٹوٹے گی اور یہی حکم ہے۔

اگر ذمی نے قرآن شریف خریدا ہو اور اسی طرح اگر ذمی کسی مسلمان غلام کے ایک حصہ کا مالک ہوا تو ٹکڑے کا حکم پورے کے حکم کے مانند ہے اور اگر دونوں عقد کرنے والوں میں سے ایک مسلمان اور دوسرا ذمی ہو تو ان دونوں کے درمیان صرف وہی امر جائز ہوگا جو دو مسلمانوں میں جائز ہوتا ہے اور اگر مسلمان نے کسی ذمی کو شراب کے بیچنے یا خریدنے کے واسطے وکیل کیا تو امام اعظم کے نزدیک جائز ہے اور صاحبین نے فرمایا کہ جائز نہیں ہے اور اگر چند

مقیم نصرانی تھے کہ ان کا ایک غلام اسلام لایا تو سب پر جبر کیا جائے گا کہ اس کو فروخت کر دیں پس اگر ان کا کوئی وصی ہوگا تو وہ فروخت کرے گا اور اگر نہ ہو گا تو قاضی ان کا کوئی وصی مقرر کر دے گا کہ وہ ان کی طرف سے فروخت کرے گا اور اگر کسی مسلمان نے کوئی مسلمان غلام کسی کافر کو ہبہ کیا یا صدقہ میں دیا اور اس کے سپرد کر دیا تو جائز ہے اور کافر پر جبر کیا جائے گا کہ اس کو فروخت کر دے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ عیوب میں مذکور ہے کہ ہاتھی وغیرہ مرداروں کی ہڈیاں بیچنے میں کچھ خوف نہیں ہے لیکن آدمی اور سور کی ہڈی بیچنا جائز نہیں ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ ہاتھی وغیرہ کی ہڈی پر چکنائی نہ باقی ہو اور اگر باقی ہو گی تو وہ نجس ہے اور اس کی بیع نا جائز ۴ ہے اور فتاویٰ اہل سمر قند میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے اپنا کتا ذبح کر کے اس کا گوشت فروخت کیا تو جائز ہے اور اسی طرح اگر اپنا گدھا ذبح کر کے اس کا گوشت فروخت کیا تو جائز ہے اور اس صورت میں مشائخ کا اختلاف ہے اور یہ اختلاف اس بنا پر ہے کہ انہوں نے ذبح ہونے کے بعد اس گوشت کے پاک ہونے میں اختلاف کیا ہے اور صدر الشہید نے یہ اختیار کیا ہے کہ وہ پاک ہے اور اگر کسی نے سور کو ذبح کر کے اس کا گوشت فروخت کیا تو جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ذبح کیے ہوئے درندوں کا گوشت اور ذبح کیے ہوئے گدھوں کا گوشت فروخت کرنا صحیح روایت کے موافق جائز ہے اور مردار درندوں کا گوشت بیچنا جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ درندوں اور گدھوں اور خچروں کے چمڑے اگر ذبح کیے ہوئے یا دباغت کیے ہوئے ہوں تو ان کی بیع جائز ہے اور جو ایسے نہ ہوں تو ان کی بیع جائز نہیں ہے اور یہ حکم اس بنا پر ہے کہ حلال کرنے یا دباغت کرنے سے سب چمڑے پاک ہو جاتے ہیں سوائے آدمی اور سور کی کھال کے اور جبکہ حلال کرنے سے وہ پاک ہو گئے تو ان سے نفع اٹھانا جائز ٹھہرا پس ان کی بیع ہو سکتی ہے اور مردار کے بال اور اس کی ہڈی اور پشم اور سینگ سے نفع اٹھانے میں کچھ خوف

نہیں ہے اور ان سب کی بیع جائز ہے اور پٹھے کے باب میں دو روایتیں ہیں ایک روایت میں اس سے نفع اٹھانا اور اس کا بیچنا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ سور کے بال بیچنا (۱) یعنی مسلمان کے ہاتھ ۱۲- (۲) مشقت کر کے مال ادا کر کے آزاد ہو جائے ۱۲- (۳) بوجہ ام ولد بنانے کے واللہ اعلم ۱۲- (۴) قولہ جائز ہے اس واسطے کہ ذبح کرنے سے نجاست نہ رہی لیکن آدمی کو کھانا حرام رہا ہاں اگر شکاری کتے وغیرہ کو دے دے تو کارآمد ہو گا پھر یہ روایت اس پر ہے کہ کتا نجس العین نہیں جیسے گدھا اور لعاب و خون اس کا نجس ہے متاخرین نے اسی پر فتویٰ دیا ہے ۱۲-

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 [Page 468] Book of Sales (Kitab al-Buyu)

It is not permissible to sell human hair or to derive benefit from it, and this is the correct view as stated in 'Jami al-Saghir'. However, if someone (1) obtains the sacred hair of the Prophet ﷺ from another person and offers a substantial gift (Hadiyah) in return, not as a transaction of buying and selling, then there is no harm in it, as written in 'Sirajiyyah'. It is not permissible to sell a woman's milk, even if it is in a cup, regardless of whether the woman is free or a slave; no compensation (dhaman) is due from someone who destroys it, as stated in 'Kafi'. It is narrated from Imam Abu Yusuf that selling a slave girl's milk is permissible, and this is the preferred (mukhtar) opinion, as recorded in 'Mukhtar al-Fatawa'. The sale of 'Malaqih' and 'Madamin' is invalid. 'Malaqih' refers to what is in the female's womb. The translator (Mutarjim) notes that 'Madamin' refers to the semen still in the father's loins. From this (2) ruling, it also follows that selling the semen of a male animal for breeding purposes or selling a fetus is not permissible, as mentioned in 'Badai'. It is not permissible to sell a free person, wine, swine, or carcasses, as stated in 'Tahdhib'. The sale of animal dung and droppings and benefiting from them is permissible. However, deriving benefit from dung (3) is not permissible unless it is mixed with soil and the soil predominates over it. Similarly, the sale of dung is not permissible unless it is mixed with a predominant amount of soil, as recorded in 'Muheet'. Selling dung from inns (rabatat) is not permissible unless someone collects and sells it, according to 'Sirajiyyah'. Selling or gifting pigeon droppings is permissible if they are in large quantities (4), as noted in 'Qiniah'. If something halal is mixed with something haram —for instance, if wine or a dead mouse falls into kneaded dough—there is no harm in selling it provided the flaw is disclosed. This permissibility exists as long as the haram substance does not predominate over or equal the halal substance, as written in 'Muheet Sarkhasi'.

The sale of lutes (barbat), drums (tabl), flutes (mazmar), tambourines (daff), backgammon (nard), and similar items is permissible according to the view of Imam Abu Hanifa (RA). ☆

There is no harm in deriving benefit from them other than for consumption. It is written in 'Khaniyah' that if a drop of urine or blood falls into sugar or olive oil, its sale is not permissible, as recorded in 'Tatar Khaniyah'. Furthermore, (5) any item in which the haram component predominates cannot be sold or gifted. Similarly, if melted fat from a carcass falls into olive oil, the sale is permissible if the oil predominates, but not if the fat predominates. It should be clarified that the ruling

regarding deriving benefit (6) when the halal predominates over the haram means that benefit may be derived for purposes other than the body (7); deriving benefit for the body is not permissible, as stated in 'Muheet'. According to Imam Abu Hanifa (RA), the sale of lutes, drums, flutes, tambourines, backgammon, and similar (9) items is permissible. However, the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that selling these items before they are broken is not permissible. This issue is mentioned without detail in 'Ijarat Asl', but in 'Siyar Kabir', the Sahibayn's view is detailed as follows: selling these items to someone who does not use them for forbidden purposes himself, nor to someone who...

---

(1) That is, if someone possesses the sacred hair of the Prophet ﷺ and another person takes it, it is not permissible to give anything as a price in a sale, but it is acceptable to offer a substantial gift (hadiyah). (2) The translator states that extracting it is forbidden as its sale is haram according to the text and is considered a major sin. (3) Excrement is impure, but the term 'batarin' includes dung and droppings; the intended meaning is as stated. (4) This condition is because a small, insignificant amount has no value and thus does not qualify as wealth (mal). (5) This ruling applies specifically to sale, not to consumption. (6) Here, blood refers specifically to flowing blood. (7) This applies when the mixture of haram and halal is such that the haram predominates over the halal. (8) Referring to the permissibility of deriving benefit. (9) Instruments of entertainment and necessary tools.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (3) [पृष्ठ 468] किताब अल-बुयू

मानव बालों का विक्रय करना और उनसे लाभ उठाना जायज नहीं है, और यही सही है। यह 'जामे अल-सगीर' में लिखा है। और यदि किसी (1) ने नबी ﷺ के पवित्र बालों को किसी व्यक्ति से लिया और उसे इसके बदले में बड़ा उपहार (हदियह) पेश किया, न कि खरीद-बिक्री के रूप में दिया, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है, यह 'सिराजिया' में लिखा है। स्त्री का दूध, चाहे वह किसी प्याले में ही क्यों न हो, बेचना जायज नहीं है, चाहे वह स्त्री स्वतंत्र हो या दासी, और इसे नष्ट करने वाले पर कोई हर्जाना (जमान) नहीं होगा, यह 'काफी' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि दासी का दूध बेचना जायज है और यही मुख्तार (पसंदीदा मत) है। यह 'मुख्तार अल-फतावा' में लिखा है। 'मलाक़ीह' और 'मज़ामीन' की बिक्री मान्य नहीं होती। 'मलाक़ीह' उसे कहते हैं जो मादा के गर्भ में हो। अनुवादक (मुतरजिम) के अनुसार, 'मज़ामीन' वह वीर्य है जो पिता की पीठ में हो। इस (2) नियम से यह भी पता चलता है कि पशु को गर्भाधान कराने के लिए नर का वीर्य बेचना और गर्भ का बेचना जायज नहीं है, यह 'बदाये' में लिखा है। और स्वतंत्र व्यक्ति, शराब, सूअर और मृत पशु (मुर्दार) को बेचना जायज नहीं है। यह 'तहज़ीब' में लिखा है। गोबर और मींगनी (पशु विष्ठा) बेचना और उनसे लाभ उठाना जायज है, लेकिन गोबर (3) से लाभ उठाना तब तक जायज नहीं है जब तक कि वह मिट्टी में न मिल जाए और मिट्टी उस पर हावी न हो जाए। इसी तरह गोबर का बेचना भी तब तक जायज नहीं है जब तक कि मिट्टी अधिक मात्रा में न हो, यह 'मुहीत' में लिखा है। सराय (रबात) का गोबर बेचना जायज नहीं है, लेकिन जब कोई व्यक्ति उसे इकट्ठा करके बेचे तो जायज है, यह 'सिराजिया' में लिखा है। कबूतर की बीट यदि अधिक (4) हो तो उसे बेचना और दान (हिबा) करना जायज है, यह 'क़ीना' में लिखा है। यदि हलाल वस्तु हराम के साथ मिल जाए, जैसे शराब या चूहा गुंथे हुए आटे में गिर जाए, तो उसे बेचने में कोई हर्ज नहीं है बशर्ते यह बता दिया जाए कि इसमें यह खराबी है। और यह वैधता तब तक है जब तक हराम वस्तु हलाल पर हावी न हो जाए या उसके बराबर न हो जाए, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

इमाम अबू हनीफा (रह.) के अनुसार सरोद (लूट), ढोल, बाँसुरी, डफ और शतरंज जैसी वस्तुओं को बेचना जायज है ☆

खाने के अलावा अन्य प्रकार से लाभ उठाने में कोई हर्ज नहीं है। 'ख़ानिया' में लिखा है कि यदि मूत्र या रक्त की एक बूंद चीनी या जैतून के तेल में गिर जाए, तो उसे बेचना जायज नहीं है, यह 'ताऱार ख़ानिया' में लिखा है। और (5) जो चीज़ ऐसी हो जिस पर हराम वस्तु हावी हो, उसे बेचना या दान

करना जायज नहीं है। इसी तरह यदि जैतून के तेल में मृत पशु की पिघली हुई चर्बी गिर जाए, तो यदि तेल अधिक है तो उसकी बिक्री जायज है, और यदि चर्बी अधिक है तो जायज नहीं है। स्पष्ट रहे कि हलाल के हराम पर हावी होने की स्थिति में लाभ (6) उठाने का जो नियम बताया गया है, उससे तात्पर्य यह है कि शरीर (7) के अलावा अन्य कार्यों में लाभ उठाया जाए, शरीर पर उसका उपयोग करना जायज नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम अबू हनीफा (रह.) के मत के अनुसार सरोद, ढोल, बाँसुरी, डफ, शतरंज और इसी तरह की (9) चीजों को बेचना जायज है, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) ने कहा है कि इन्हें तोड़ने से पहले बेचना जायज नहीं है। यह मसला 'इजारात असल' में बिना विस्तार के वर्णित है, और 'सैर-ए-कबीर' में साहिबैन के मत का विस्तार इस प्रकार दिया गया है कि यदि इन चीजों को ऐसे व्यक्ति के हाथ बेचा जाए जो स्वयं इनका उपयोग नहीं करता है और न ही ऐसे व्यक्ति...

---

(1) यानी यदि किसी के पास नबी ﷺ के पवित्र बाल हों और कोई उनसे वह बाल ले, तो बिक्री के रूप में कुछ देना जायज नहीं है, लेकिन उपहार के रूप में बड़ा नजराना देना जायज है। (2) अनुवादक के अनुसार, इसे निकालना मना है क्योंकि इसकी बिक्री हराम है और इसे बड़े पापों में गिना जाता है। (3) विष्ठा अपवित्र है, लेकिन इसमें गोबर और मींगनी भी शामिल है और इसका अर्थ वही है जो बताया गया है। (4) यह शर्त इसलिए है क्योंकि थोड़ी मात्रा की कोई कीमत नहीं होती, अतः वह माल नहीं कहलाएगा। (5) यह नियम केवल बिक्री के लिए है, खाने के लिए नहीं। (6) यहाँ रक्त से तात्पर्य बहने वाला रक्त होना चाहिए। (7) हराम और हलाल का मिश्रण ऐसा हो कि हलाल पर हराम हावी हो जाए। (8) यानी लाभ उठाने की वैधता का। (9) मनोरंजन के उपकरण और अनिवार्य वस्तुएँ।

جائز نہیں ہے اور کونچیاں بنا کر اس سے نفع اٹھانا موزہ دوز کو جائز ہے اور انسان کے بالوں کا بیچنا اور اس سے نفع اٹھانا جائز نہیں ہے اور یہی صحیح ہے یہ جامع الصغیر میں لکھا ہے اور اگر کسی ۱؎ نے نبی ﷺ کے موئے مبارک کسی شخص کے پاس سے لیے اور اس کو بہت بڑا ہدیہ پیش کیا نہ بطور خرید و فروخت کے دیا تو اس میں کچھ خوف نہیں ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ عورت کا دودھ اگرچہ کسی پیالہ میں ہو بیچنا جائز نہیں ہے خواہ وہ عورت آزاد ہو یا باندی ہو اور اس کے تلف کر دینے والے پر ضمان نہ ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے۔ امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ باندی کا دودھ بیچنا جائز ہے اور یہی مختار ہے۔ یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ ملاقیح اور مضامین کی بیع منعقد نہیں ہوتی ہے اور ملاقیح اس کو کہتے ہیں جو مادہ کے رحم میں ہو قال المترجم مضامین وہ نطفے ہیں جو باپ کی پیٹھ میں ہوں۔ اس ۲؎ حکم سے یہ بھی حکم نکلتا ہے کہ گابھن کرائی میں نر کی منی بیچنا اور حمل کا بیچنا جائز نہیں ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر آزاد آدمی اور شراب اور سور اور مردار کا فروخت کرنا جائز نہیں ہے۔ یہ تہذیب میں لکھا ہے۔ گوبر اور مینگنی کا بیچنا اور ان دونوں سے نفع اٹھانا جائز ہے اور گوہ ۳؎ سے کچھ نفع اٹھانا جائز نہیں ہے تا وقتیکہ وہ مٹی سے نہ مل جائے اور مٹی اس پر غالب نہ ہو جائے اور اسی طرح گوہ کا بیچنا بھی جائز نہیں ہے تا وقتیکہ وہ غالب مٹی سے نہ ملا ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور رباطات کا گوبر بیچنا جائز نہیں ہے مگر جب اس کو کوئی شخص جمع کر کے فروخت کرے تو جائز ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔ کبوتر کی بیٹ اگر بہت ۴؎ ہو تو اس کا بیچنا اور ہبہ کرنا جائز ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ حلال اگر حرام کے ساتھ مل جائے جیسے شراب اور چوہا گندھے ہوئے آٹے میں جائے تو اس کے فروخت کرنے میں کچھ خوف نہیں ہے بشرطیکہ بیان کر دیا جائے کہ یہ

اس طرح غلط ہے اور یہ جواز اس وقت تک ہے کہ حرام چیز حلال پر غالب یا اس کے برابر نہ ہو جائے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

بربط اور طبل اور مزمار اور دف اور نرداور ان کے مانند چیزوں کو بیچنا امام ابو حنیفہؒ کے قول میں جائز ہے ☆

سوائے کھانے کے اس سے اور طرح نفع اٹھانے میں کچھ خوف نہیں ہے اور خانیہ میں لکھا ہے کہ اگر ایک قطرہ پیشاب یا خون شکر یا زیتون کے تیل میں پڑ جائے تو اس کا فروخت کرنا جائز نہیں ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اور ۵؎ جو چیز ایسی ہو کہ اس پر حرام چیز غالب ہو تو اس کا بیچنا یا ہبہ کرنا جائز نہیں ہے اور اسی طرح اگر زیتون کے تیل میں مردار کی پگھلی ہوئی چربی پڑ جائے پس اگر تیل غالب ہو تو اس کی بیع جائز ہے اور اگر چربی غالب ہو تو جائز نہیں ہے اور واضح ہو کہ حلال کے حرام پر غالب ہونے کی صورت میں نفع ۶؎ اٹھانے کا حکم جو مذکور ہوا اور اس سے یہ مراد ہے کہ سوائے بدن ۷؎ کے اور کاموں میں نفع اٹھایا جائے اور بدن میں نفع اٹھانا جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور بربط اور طبل اور مزمار اور دف اور نرداور ان کے مانند ۹؎ چیزوں کو بیچنا امام ابو حنیفہؒ کے قول میں جائز ہے اور صاحبینؒ نے کہا کہ توڑ دینے سے پہلے ان چیزوں کا بیچنا جائز نہیں ہے اور یہ مسئلہ اجارات اصل میں بلا تفصیل مذکور ہے اور سیر کبیر میں صاحبین کے قول کی اس طرح تفصیل بیان کی ہے کہ ان چیزوں کو اگر ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کیا کہ جو ان کو خود استعمال میں نہیں لاتا ہے اور نہ ایسے شخص

۱؎ یعنی اگر کسی کے پاس موئے مبارک آں سرور ﷺ ہوا اور اس سے کوئی شخص اس موئے مبارک کو لے تو بطور بیع کے اس کی عوض کچھ دینا جائز نہیں ہے اور اگر ہبہ کے طور پر

بھاری ہدیہ پیش کرے تو مضائقہ نہیں ہے ۱۲۔ ۲ــہ قال المترجم اسے استخرا بہ منہ فان حرمتہ بیع حسب الفعل منصوصہ وقدر عدہ الضخم من الکبائر ۱۲۔ ۳ــہ عذرہ پلید چیز نجس ولیکن بٹارین گوہر مینگنی کو بھی شامل ہے والمراد ماذکر ۱۲۔ ۴ــہ یہ قید اس واسطے ہے کہ ضعیف بے قیمت ہوتی ہے پس مال نہ ہوگی ۱۲۔ ۵ــہ یہ حکم محض بیع کے واسطے ہے کھانے کے واسطے نہیں ہے ۱۲۔ ۶ــہ خون سے بہتا ہوا خون مراد ہونا چاہیے۔ ۱۲۔ ۷ــہ اختلاط وحرام وحلال اس طرح ہو کہ حلال پر حرام غالب ہو جائے ۱۲۔ ۸ــہ یعنی نفع اٹھانے کے جواز کا ۱۲۔ ۹ــہ آلات لہو ولواجب ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | (469) | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...sells to someone who will use them, then selling them before they are broken is permissible. However, if sold to a person who already uses them, or sells to a person who will use them before they are broken, then the sale is not permissible. Sheikh-ul-Islam said that the absolute ruling mentioned in the original book can be interpreted based on the details mentioned in 'Siyar al-Kabir'; this is written in 'Az-Zakhira'.

If someone destroys these things, if the destruction was by the order of the Qazi (judge), then no one shall be liable (damman). If it was not by the Qazi's order, then according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, the ruling remains the same; as stated in 'Fatawa Qazi Khan'. The fatwa follows the opinion of the Sahibain (the two Imams, Abu Yusuf and Muhammad), as written in 'At-Tahdhib'. If someone sells their slave on the condition that "I will graze my camels in the buyer's (mushtari) land" or "in exchange for me drinking water from his well," it is permissible. Similarly, if a slave is sold in exchange for one of the female slaves (bandis) of either the seller (ba'i) or the buyer, and that female slave is not specified, the sale is concluded; this is written in 'Muheet al-Sarakhsi'. Imam Abu Hanifa stated that with the exception of 'khamr' (wine/intoxicants), all other forbidden drinks' sales are permissible, and those who destroy them must pay compensation (damman). Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad stated that the sale of these things is not permissible and the destroyer is not liable for compensation; this is written in 'Al-Muheet'. It is stated in 'Fatawa Atabiyya' that there is no harm in selling grape juice to someone who will make wine from it, nor in selling land to someone who will build a church (kanisa) on it; this is written in 'Tatarkhaniyya'. The sale of a 'Mukatib' (a slave with a contract for freedom), a 'Mudabbar' (a slave promised freedom after the master's death), an 'Umm al-Walad' (a female slave who bore her master's child), and any slave of whom a portion has been freed, is not permissible; this is written in 'Al-Hawi'.

If someone sells an Umm al-Walad and hands her over, the buyer does not become the owner. The same ruling applies to a slave of whom a portion has been freed, and according to us, the same applies to a Mudabbar; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If a Mukatib agrees to be sold, there are two narrations on this, and the more evident (azhar) view is that it is permissible; this is written in 'Al-Hidaya'. It is stated in 'Al-Majma' that if a Mukatib grants permission for his own sale, it will not be fasid (voidable), and this is the chosen (mukhtar) narration, and the majority of scholars hold this view; this is written in 'Mukhtar al-Fatawa'. If a free person, an Umm al-Walad, a Mudabbar, or a Mukatib dies while in the buyer's possession, the buyer shall

not be liable (damman). However, the Sahibain stated that the buyer shall be liable for the price of the Mudabbar and Umm al-Walad, and this is also narrated from Imam Abu Hanifa. Unlike the Mukatib, where if the buyer takes possession and the slave dies, by consensus, the buyer is not liable; this is written in 'Al-Kafi'. If someone buys a valuable property in the name of a Mukatib or Umm al-Walad and takes possession, this possession will be considered 'milk-e-fasid' (irregular ownership). Selling an Umm al-Walad to herself is permissible, as is selling a Mudabbar to himself; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone buys something in exchange for a carcass (murdar) or blood, they do not become the owner because these are not 'mal' (property) as they cannot be accumulated as wealth. By this analogy, if someone buys something for the hide of a carcass, and it was a hide that people keep for tanning, then the sale is concluded. If someone buys a slave in exchange for a carcass or blood and takes possession, and the slave dies, it is written in 'Siyar al-Kabir' that according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), the buyer is not liable for the price, whereas according to the Sahibain, he is; as in 'Muheet al-Sarakhsi'. Shams-ul-Aimma al-Sarakhsi mentioned that the buyer, for its price...

Footnotes: 1. Indication that what is considered [as a specific loss] is not compensated. 2. 'Khamr' refers specifically to that which is freshly made from grapes. 3. 'Kanisa' refers to a place of worship for Christians, a church. 4. By 'Mukatib' it is meant while he holds that status; if he becomes unable and returns to being a regular slave, he can be sold. 5. To the Umm al-Walad herself. 6. The translator notes: For instance, if a Mukatib has a son from his female slave, the son will have the same status as the father (a Mukatib).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 | (469) | किताब-उल-बुयूँ (खरीद-बिक्री की पुस्तक)

...के हाथ बेचता है कि जो उन्हें इस्तेमाल में लाए, तो तोड़ने से पहले उनकी बिक्री जायज़ है। और अगर ऐसे व्यक्ति के हाथ बेचा जो उन्हें इस्तेमाल में लाता है या ऐसे व्यक्ति के हाथ बेचता है जो उन्हें इस्तेमाल में लाए तो तोड़ने से पहले उनकी बिक्री जायज़ नहीं है। शेखुल इस्लाम ने फरमाया कि जो हुक्म असल किताब में सामान्य रूप से (मुतलक) वर्णित है, वह उस विस्तार पर आधारित माना जा सकता है जो 'सियार-ए-कबीर' में वर्णित है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने इन चीजों को नष्ट कर दिया, तो यदि नष्ट करना काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश से था, तो कोई व्यक्ति उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा। और यदि काज़ी के आदेश से नहीं था, तो भी इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद के अनुसार यही हुक्म है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। फतवा साहिबैन (दोनों इमामों) के कथन पर है, यह 'तहज़ीब' में लिखा है। यदि किसी ने अपना गुलाम इस शर्त पर बेचा कि "मैं अपने ऊँट खरीदार (मुश्तरी) की जमीन में चराऊँगा" या इसके बदले कि "मैं उसके कुएँ से पानी पियूँगा," तो यह जायज़ है। इसी तरह यदि गुलाम विक्रेता (बाये) या खरीदार की दासियों में से किसी दासी के बदले बेचा गया और उस दासी को स्पष्ट नहीं किया गया, तो बिक्री संपन्न होगी, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। इमाम अबू हनीफा ने फरमाया कि शराब (खम्र) के अलावा जितनी पीने की चीजें हराम हैं, उन सबकी बिक्री जायज़ है और उन्हें नष्ट करने वालों को हर्जाना (ज़मान) देना पड़ेगा। जबकि इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद ने फरमाया कि इन चीजों की बिक्री जायज़ नहीं है और उन्हें नष्ट करने वाले पर हर्जाना वाजिब नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'फ़तावा अताबिया' में है कि अंगूर के रस को ऐसे व्यक्ति के हाथ बेचने में कोई डर नहीं है जो उससे शराब बनाएगा, और ज़मीन ऐसे व्यक्ति के हाथ बेचने में जो उस पर गिरजा (चर्च) बनाएगा, कोई डर नहीं है, यह 'ततारखनिया' में लिखा है। मुकातब (वह गुलाम जिसने अपनी आजादी खरीदी हो), मुद्दब्बर (वह गुलाम जिसे मालिक की मृत्यु के बाद आजादी का वादा हो), उम्म-ए-वलद (वह दासी जिससे मालिक की संतान हो) और जिस गुलाम का कुछ हिस्सा आज़ाद कर दिया गया हो, उन सबकी बिक्री जायज़ नहीं है, यह 'हावी' में लिखा है।

यदि किसी ने उम्म-ए-वलद को बेचकर सौंप दिया, तो खरीदार उसका मालिक नहीं होगा। यही हुक्म उस गुलाम का है जिसका कुछ हिस्सा आज़ाद हो गया हो और हमारे पास मुद्दब्बर का भी यही हुक्म है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि मुकातब बिकने पर राजी हो गया तो इस बारे में दो रिवायतें हैं, और अधिक स्पष्ट (अज़हर) यह है कि यह जायज़ है, यह 'हिदाया' में लिखा है। 'मजमा' में

लिखा है कि यदि मुकातब ने अपनी बिक्री की अनुमति दे दी तो वह फासिद (त्रुटिपूर्ण) नहीं होगी, और यही रिवायत 'मुख्तार' है और अधिकांश विद्वान इसी पर हैं, यह 'मुख्तार-उल-फ़तावा' में लिखा है। यदि आज़ाद व्यक्ति, उम्म-ए-वलद, मुद्दब्बर या मुकातब खरीदार के पास मर गए, तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) नहीं होगा। और साहिबैन ने फरमाया कि मुद्दब्बर और उम्म-ए-वलद की कीमत का वह ज़िम्मेदार होगा, और यह इमाम अबू हनीफा से भी वर्णित है। मुकातब के विपरीत, कि यदि खरीदार ने उस पर कब्जा कर लिया और वह उसके पास मर गया, तो सर्वसम्मति (बिला-इत्तेफाक) से वह ज़िम्मेदार नहीं होगा, यह 'काफी' में लिखा है। यदि किसी ने मुकातब या उम्म-ए-वलद के नाम पर कोई कीमती माल खरीदा और माल पर कब्जा कर लिया, तो यह कब्जा 'मिल्क-ए-फासिद' (त्रुटिपूर्ण स्वामित्व) के रूप में होगा। और उम्म-ए-वलद को उसी के हाथ बेचना जायज़ है, और इसी तरह मुद्दब्बर को उसी के हाथ बेचना जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी ने मृत पशु (मुरदार) या रक्त के बदले कोई चीज़ खरीदी, तो वह उसका मालिक नहीं होगा क्योंकि यह 'माल' नहीं है, क्योंकि इससे धन संचय (तमव्वुल) नहीं होता। इसी तर्क पर यदि किसी ने मुरदार की खाल के बदले कुछ खरीदा, और यह ऐसी खाल थी जिसे लोग कमाने (टैनिंग) के लिए रखते हैं, तो बिक्री संपन्न हो जाएगी। यदि किसी ने मुरदार या रक्त के बदले गुलाम खरीदा और उस पर कब्जा कर लिया और वह मर गया, तो 'सियार-ए-कबीर' में लिखा है कि इमाम-ए-आज़म के अनुसार खरीदार उसकी कीमत का ज़िम्मेदार नहीं होगा, जबकि साहिबैन के अनुसार वह ज़िम्मेदार होगा, जैसा कि 'मुहीत सरखसी' में है। शम्स-उल-आइम्मा सरखसी ने उल्लेख किया कि खरीदार उसकी कीमत का...

फुटनोट (हवाशी): 1. यह संकेत है कि जो हानि मानी जाती है उसके लिए कोई हर्जाना नहीं है। 2. शराब (खम्र) से तात्पर्य अंगूर से बनी ताज़ा शराब है... 3. 'कलिसिया' (Kanisa) का अर्थ ईसाइयों का इबादतगाह या गिरजाघर है। 4. मुकातब से तात्पर्य वह स्थिति है जब तक वह मुकातब है; यदि वह असमर्थ होकर पुनः पूर्ण गुलाम बन जाए, तो उसे बेचा जा सकता है। 5. स्वयं उम्म-ए-वलद के हाथ। 6. अनुवादक का कहना है कि उदाहरण के तौर पर यदि मुकातब का पुत्र उसकी दासी से पैदा हो, तो वह भी पिता की तरह मुकातब माना जाएगा...

کے ہاتھ بیچتا ہے کہ جو ان کو استعمال میں لائے تو توڑ دینے سے پہلے ان کی بیع جائز ہے اور اگر ایسے شخص کے ہاتھ بیچا کہ جو ان کو استعمال میں لاتا ہے یا ایسے شخص کے ہاتھ بیچتا ہے جو ان کو استعمال میں لائے تو توڑ دینے سے پہلے ان کی بیع جائز نہیں ہے۔ شیخ الاسلام نے فرمایا کہ جو حکم اصل کتاب میں مطلقاً مذکور ہے وہ اس تفصیل پر جو سیر کبیر میں مذکور ہے محمول ہو سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر ان چیزوں کو کسی شخص نے تلف کر دیا پس اگر تلف کر دینا قاضی کے حکم سے تھا تو کوئی شخص ضامن نہ ہو گا اور اگر قاضی کے حکم سے نہ تھا تو بھی امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک یہی حکم ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ فتویٰ صاحبینؒ کے قول پر ہے یہ تہذیب میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے اپنا غلام بعنوان اس کے فروخت کیا کہ میں اپنے اونٹ مشتری کی زمین میں چراؤں گا یا اس کے عوض کہ میں اس کے کنوئیں سے پانی پیوں گا تو جائز ہے اور اسی طرح اگر غلام بائع یا مشتری کی باندیوں میں سے کسی باندی کے عوض فروخت کیا اور اس باندی کو معین نہ کیا تو بیع منعقد ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ سوائے خمر یعنی شراب کے جتنی پینے کی چیزیں حرام ہیں سب کی بیع جائز ہے اور ان کے تلف کرنے والوں کو ضمان دینی پڑے گی اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ ان چیزوں کی بیع جائز نہیں ہے اور ان کے تلف کرنے والے پر ضمان واجب نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ شیرہ انگور کو ایسے شخص کے ہاتھ بیچنے میں کہ جو اس سے شراب بناوے گا کچھ خوف نہیں ہے اور زمین ایسے شخص کے ہاتھ بیچنے میں کہ جو اس کا کلیسا بنا

دے گا کچھ ڈر نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ مکاتب اور مدبر اور ام ولد اور جس غلام کا کچھ حصہ آزاد کر دیا گیا ہو ان سب کی بیع جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ام ولد کو فروخت کر کے سپرد کر دیا تو مشتری اس کا مالک نہ ہو گا اور یہی حکم اس غلام کا ہے جس کا کچھ حصہ آزاد ہو گیا ہو اور ایسے ہی مدبر کا بھی ہمارے نزدیک یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر مکاتب فروخت ہونے پر راضی ہو گیا تو اس باب میں دو روایتیں ہیں اور اظہر یہ ہے کہ جائز ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔ مجمع میں لکھا ہے کہ مکاتب نے اگر اپنی بیع کی اجازت دے دی تو فاسد نہ ہو گی اور یہی روایت مختار ہے اور عامہ مشائخ اسی پر ہیں یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے اور اگر آزاد یا ام ولد یا مدبر یا مکاتب مشتری کے پاس ہلاک ہو گئے تو وہ ضامن نہ ہو گا اور صاحبینؒ (1) نے فرمایا کہ مدبر اور ام ولد کی قیمت کا ضامن ہو گا اور یہ امام ابو حنیفہؒ سے بھی مروی ہے۔ بخلاف مکاتب کے کہ اگر مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا اور وہ اس کے پاس مر گیا تو بالاتفاق اس کا ضامن نہ ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک قیمتی مال بعنوان مکاتب یا ام ولد کے خرید اور مال پر قبضہ کر لیا تو یہ قبضہ بطور ملک فاسد کے ہو گا اور ام ولد کو اسی کے ہاتھ فروخت کر دینا جائز ہے اور ایسے ہی مدبر کو اسی کے ہاتھ بیچنا جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے مردار یا خون کے عوض کوئی چیز خریدی تو اس کا مالک نہ ہو گا کیونکہ یہ مال نہیں ہے اس لئے کہ اس سے تمول نہیں ہوتا ہے اور اس قیاس پر اگر کسی نے مردار کی کھال کے عوض کوئی چیز خریدی اور یہ ایسی کھال تھی کہ اس کو لوگ دباغت کے واسطے رکھ چھوڑتے ہیں تو بیع منعقد ہو جائے گی اگر کسی نے مردار یا خون کے عوض غلام خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا اور وہ مر گیا تو سیر کبیر میں لکھا ہے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری اس کی قیمت کا ضامن نہ ہو گا اور صاحبینؒ کے نزدیک ضامن ہو گا کذا فی محیط السرخسی۔ شمس الائمہ سرخسیؒ نے ذکر کیا کہ مشتری اس کی قیمت کا...

حواشی: 1۔ اشارہ الی انہ لایضمن ما یحتسب ومن نوع خصوصیتہ۔ 2۔ قال الخمر جم و یعنی ان یکون المراد بالخمر مستجد من العنب اذ الخمر عندہ مطلق علیہ علی کل ولذلک اور لفظ الخ فی الترجمہ۔ 3۔ کلیسا عبادت خانہ نصرانیاں گرجاہ۔ 4۔ مکاتب سے یہ مراد ہے کہ مادام مکاتب ہے اور اگر عاجز ہو کر رقیق ہو جائے تو فروخت ہو سکتا ہے۔ 5۔ خود ام ولد کے ہاتھ۔ 6۔ مترجم کہتا ہے کہ یعنی مثلاً مکاتب کا بیٹا مکاتب کی باندی سے پیدا ہوا تو وہ بھی بمنزلہ اصل کے یعنی باپ کے مکاتب رہے گا اور یہ مربوط ہے مابعد سے واگر الوالدک سے مالک لوگ مراد ہوں تو عبادت سابق سے معلوم کیا جائے مگر حاوی کہاں ہے وہاں اس عبارت شاہد نہیں ہے ہاں ایسے ہی لوگ مکاتب وغیرہ مراد ہو سکتے ہیں۔ (1) خلفا الشانی و ائمہ الحدیث فی المدبر

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 ---------- Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...he shall be a guarantor, and this is correct. This is written in Fatawa Qazi Khan. The children of female slaves born to such people are counted as ancestors (roots). Similarly, those purchased in a state of *kitabat* (manumission contract), as well as a son and parents, fall under the same ruling, except for those relatives who do not enter into the *kitabat*. For a *mukatab* (a slave with a manumission contract) to sell them is permissible according to Imam al-Azam (Abu Hanifa) but impermissible according to the *Sahibain* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). This is written in *al-Hawi*.

Section Nine: Regarding Riba (Usury/Interest) and its Rulings Let it be clear that in Sharia, Riba refers to an excess in wealth received in exchange for wealth, for which there is no equivalent in the exchange. Riba is prohibited in all items measured by volume or weight when sold for their own kind. The legal cause (*'illat*) for this is quantity and homogeneity (belonging to the same genus). By quantity, we mean measure by volume in measurable items and measure by weight in weighable items. Therefore, when measurable items like wheat, barley, dates, and salt, or weighable items like gold and silver, etc., which are sold by the *oqiyah* (a unit of weight), are sold for their own kind in equal measure, the sale is valid. If there is any excess, the sale is invalid. In this regard, low-quality and high-quality items of the same genus are considered equal; thus, in items where Riba applies, if high quality is sold for low quality without equality in measure, it is not valid. It is permissible to sell one handful of an item for two handfuls [if they are not of the ribawi types mentioned], and selling one apple for two apples is permissible. Anything less than half a *sa'* is considered within the category of a handful. If a measurable or weighable item that is not food is sold with excess for its own kind, such as plaster (gypsum) or iron, it is not permissible according to us. In items where both quantity and homogeneity are present, selling with excess and selling on credit are both impermissible. If only one of these factors is present, selling with excess is lawful, but selling on credit is prohibited. If neither factor is present, both excess and credit are lawful. This is written in *al-Kafi*.

The measurable (kayli) items specified by the Holy Prophet ﷺ will always remain measurable ☆ Items for which the Messenger of Allah ﷺ explicitly commanded the prohibition of selling with excess by measure (*kayl*) will always remain *kayli* (measurable by volume), even if people stop measuring them by volume, such as wheat, barley, dates, and salt. Items for which the Messenger of Allah ﷺ

prohibited excess by weight will always remain *wazni* (weighable), even if people cease weighing them, such as gold and silver. This is written in *Siraj al-Wahhaj*. For items regarding which there is no explicit command from the Prophet ﷺ, but it is known that they were sold by measure during his time, they will always remain *kayli*, even if people adopt the habit of weighing them. Similarly, what was known to be weighable at that time will always remain *wazni*. For items where there is no explicit command and their state during the time of the Prophet ﷺ is unknown, the common custom (*'urf*) of the people shall be authoritative. If people sell it by measure, it is *kayli*; if they sell it by weight, it is *wazni*; and if it is sold by both, it shall be both. All this mentioned is the opinion of Imam al-Azam and Imam Muhammad, as stated in *al-Muhit*. Thus, based on this, if one sells wheat for its own kind equally by measure, or gold for its own kind equally by measure, it would not be permissible according to Imam al-Azam and Imam Muhammad, even if it is sold that way in common custom.

1- Let it be clear that "naata" refers to the bond of kinship (womb relation) as understood in India.

जामिन होगा और यही सही है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है और दासियों की संतान जो ऐसे लोगों से हो, वे पूर्वजों (जड़ों) के समान मानी जाती हैं। और इसी तरह किताबत (दास मुक्ति अनुबंध) की स्थिति में खरीदा हुआ, और बेटा और माता-पिता का भी यही हुक्म है, सिवाय उनके जो रिश्तेदारों के रूप में किताबत में दाखिल नहीं होते हैं। और मुकातब (वह दास जिसने मुक्ति का अनुबंध किया हो) के लिए उनका विक्रय कर देना इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक जायज़ है और साहिबैन के नज़दीक जायज़ नहीं है। यह 'हावी' में लिखा है।

नवीं फ़स्ल: रिबा (ब्याज) और उसके अहकाम (नियमों) के बयान में स्पष्ट हो कि शरीयत में रिबा उस माल को कहते हैं जो माल के बदले माल लेने में वह अधिकता हो जिसके मुक़ाबले में कुछ न हो। और यह रिबा हर माप (नाप) या तौल की चीज़ों में जो अपनी ही जाति (जिन्स) के साथ बेची जाएं हराम है। इसकी इल्लत (कारण) मिक़दार (मात्रा) और जिन्सियत (समान जाति) है। मिक़दार से हमारा अभिप्राय माप वाली चीज़ों में पैमाना (आयतन) है और वज़नी चीज़ों में वज़न (भार) है। अतः जब माप की चीज़ें जैसे गेहूं, जौ, छुआरे और नमक, तथा तौल की चीज़ें जैसे सोना और चांदी आदि जो ओकिया (एक प्राचीन तौल) के हिसाब से बेची जाती हैं, अपनी ही जाति के साथ बराबर-बराबर बेची जाएं तो बिक्री सही है। और यदि कोई अधिकता होगी तो बिक्री सही नहीं है। इस जाति की घटिया और बढ़िया दोनों वस्तुएं बराबर होती हैं, यहाँ तक कि जिन चीज़ों में रिबा जारी होता है, यदि उनमें से बढ़िया को घटिया के बदले बिना बराबरी के बेचा जाए तो सही नहीं है। एक हथेली (लप) भर चीज़ के बदले दो हथेली भर बेचना जायज़ है, और एक सेब को दो सेबों के बदले बेचना जायज़ है। जो आधे सा' (एक पैमाना) से कम हो, वह एक हथेली भर के गिनती में है। और यदि माप या तौल की चीज़ जो भोजन के अलावा है, अपनी ही जाति के साथ अधिकता से बेची जाए, जैसे चूना और लोहा, तो हमारे नज़दीक जायज़ नहीं है। जिस चीज़ में मिक़दार और जिन्सियत दोनों पाई जाएं उसमें अधिकता के साथ बेचना और उधार बेचना दोनों जायज़ नहीं हैं। यदि दोनों में से एक (कारण) पाया जाए और दूसरा न पाया जाए, तो अधिकता हलाल है और उधार बेचना हराम है। और यदि दोनों ही न पाए जाएं तो अधिकता और उधार दोनों हलाल हैं। यह 'काफ़ी' में लिखा है।

नबी करीम ﷺ की बयान की हुई केली (माप वाली) चीज़ें हमेशा केली ही रहेंगी ☆ जिन चीज़ों के बारे में रसूलुल्लाह ﷺ ने माप (कैल) के हिसाब से अधिकता के साथ बेचने की हुरमत (निषेध) पर स्पष्ट हुक्म दिया है, वे हमेशा केली (माप वाली) रहेंगी, यानी माप की चीज़ों में गिनी जाएंगी, भले ही

लोग उन्हें मापना छोड़ दें, जैसे गेहूं, जौ, छुआरे और नमक। और जिन चीज़ों में रसूलुल्लाह ﷺ ने वज़न की दृष्टि से अधिकता को हराम किया है, वे हमेशा वज़नी रहेंगी, भले ही लोग उनका वज़न करना छोड़ दें, जैसे सोना और चांदी। यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। जिन चीज़ों के बारे में हुज़ूर ﷺ का स्पष्ट हुक्म नहीं है, लेकिन यह पता चला कि हुज़ूर ﷺ के समय में वे पैमाने से बिकती थीं, तो वे हमेशा केली रहेंगी, भले ही लोग उन्हें तौल कर बेचने की आदत डाल लें। और जिसका उस समय वज़नी होना ज्ञात हो, वह चीज़ हमेशा वज़नी रहेगी। जिस चीज़ के बारे में कोई स्पष्ट हुक्म नहीं है और न ही हुज़ूर ﷺ के ज़माने का हाल मालूम है, तो उसमें लोगों का उर्फ़(प्रचलित रीति-रिवाज़) विश्वसनीय होगा। अतः यदि लोगों में वह पैमाने के हिसाब से बिकती है तो वह केली है, और यदि वज़न के हिसाब से बिकती है तो वज़नी है, और यदि दोनों हिसाब से बिकती है तो वह केली और वज़नी दोनों होगी। यह सब जो उल्लेख हुआ, इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मुहम्मद रह. का कथन है, जैसा कि 'मुहीत' में है। अतः इस आधार पर जो उल्लेख हुआ, यदि कोई गेहूं को अपनी ही जाति के साथ पैमाने के हिसाब से बराबर बेचे, या सोने को अपनी ही जाति के साथ पैमाने के हिसाब से बराबर बेचे, तो इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मुहम्मद रह. के नज़दीक जायज़ नहीं होगा, भले ही लोगों के उर्फ़ में वह इसी तरह बिकती हो।

1- स्पष्ट हो कि 'नाते' से तात्पर्य रक्त संबंध (गर्भ का रिश्ता) है जो भारत में प्रसिद्ध है।

فتاویٰ عالمگیریة ..... جلد ۴ ---------- کتاب البیوع ضامن ہو گا اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور باندیوں کی اولاد جو ایسے لوگوں سے ہو بمنزلہ اصول کے شمار کی جاتی ہے اور اسی طرح حالت کتابت میں خریدا ہوا اور بیٹا اور ماں باپ کا بھی یہی حکم ہے مگر سوائے ان کے ناتے والے کتابت میں داخل نہیں ہوتے ہیں اور مکاتب کو ان کا بیع کر دینا امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز نہیں ہے۔ یہ حاوی میں لکھا ہے۔

فصل نہم: ربوا اور اس کے احکام کے بیان میں واضح ہو کہ ربوا شرع میں اس مال کو کہتے ہیں کہ جو مال کے عوض مال لینے میں زیادتی ہو کہ اس کے مقابل میں نہ ہو اور یہ ربوا ہر ناپ یا تول کی چیزوں میں جو اپنے جنس کے ساتھ بیچی جائیں حرام ہے اور اس کی علت مقدار اور جنسیت ہے اور مقدار سے ہماری مراد ناپ کی چیزوں میں پیمانہ ہے اور وزنی چیزوں میں وزن ہے پس جب ناپ کی چیزیں جیسے گیہوں اور جو اور چھوارے اور نمک اور تول کی چیزیں جیسے سونا اور چاندی وغیرہ جو اوقیہ کے حساب سے بیچی جاتی ہیں اپنی جنس کے ساتھ برابر برابر فروخت کی جائیں تو بیع صحیح ہے اور اگر کوئی بڑھتی ہو گی تو بیع صحیح نہیں ہے اور اس جنس کی ردی اور جید دونوں برابر ہوتی ہیں یہاں تک کہ جن چیزوں میں ربوا جاری ہوتا ہے اگر ان میں کی جید بعوض ردی کے بدون برابری کے بیچی جائے تو صحیح نہیں ہے اور ایک لپ بھر کے چیز بدلے دو لپ بھر کے فروخت کرنا جائز ہے اور ایک سیب دو سیبوں کے عوض بیچنا جائز ہے اور جو آدھے صاع سے کم ہو وہ ایک لپ بھر کے شمار میں ہے اور اگر ناپ یا تول کی چیز جو سوائے کھانے کے ہے اپنی جنس کے ساتھ زیادتی سے فروخت کی جیسے گچ اور لوہا تو ہمارے نزدیک جائز نہیں ہے اور جس چیز میں مقدار اور جنسیت دونوں پائی جائیں اس میں زیادتی سے بیچنا اور ادھار بیچنا دونوں جائز نہیں ہے اور اگر دونوں میں سے ایک پائی جائے اور

دوسری نہ پائی جائے تو زیادتی حلال ہے اور ادھار بیچنا حرام ہے اور اگر دونوں نہ پائی جائیں تو زیادتی اور ادھار دونوں حلال ہیں یہ کافی میں لکھا ہے۔

نبی کریم ﷺ کی بیان کردہ کیلی چیزیں ہمیشہ کیلی ہی رہیں گی ☆ جن چیزوں میں کہ رسول اللہ ﷺ نے کیل کے حساب سے بڑھتی بیچنے کی حرمت پر صریح حکم فرما دیا ہے وہ ہمیشہ کیلی رہے گی یعنی ناپ کی چیزوں میں رہے گی اگر چہ لوگ اس کا ناپنا چھوڑ دیں جیسے گیہوں اور جو اور چھوارے اور نمک اور جن چیزوں میں رسول اللہ ﷺ نے زیادتی وزن کی رو سے حرام فرمائی ہے وہ ہمیشہ وزنی رہے گی اگر چہ لوگ ان کا وزن کرنا ترک کر دیں جیسے سونا اور چاندی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور جن چیزوں میں آنحضرت ﷺ کا صریح حکم نہیں ہے لیکن یہ معلوم ہوا کہ آنحضرت ﷺ کے وقت میں پیمانہ سے بکتی تھی تو وہ ہمیشہ کیلی رہے گی اگر چہ لوگ اس کو وزن کر کے بیچنے کی عادت کریں اور جس کا کہ اس وقت میں وزنی ہونا معلوم ہو وہ چیز ہمیشہ وزنی رہے گی اور جس چیز میں کہ کچھ صریح حکم نہیں ہے اور نہ آنحضرت ﷺ کے زمانہ کا اس کا حال معلوم ہے تو اس میں لوگوں کا عرف معتبر ہو گا پس اگر لوگوں میں وہ پیمانہ کے حساب سے بکتی ہے تو وہ کیلی ہے اور اگر وزن کے حساب سے بکتی ہے تو وزنی ہے اور اگر پیمانہ اور وزن دونوں کے حساب سے بکتی ہے تو وہ کیلی اور وزنی دونوں ہو گی اور یہ سب جو مذکور ہوا امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کا قول ہے کہ کذا فی المحیط۔ پس اس بناء پر جو مذکور ہوا اگر گیہوں کو اپنی جنس کے ساتھ پیمانہ کے حساب سے برابر فروخت کرے یا سونے کو اپنی جنس کے ساتھ پیمانہ کے حساب سے برابر فروخت کرے تو امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز نہ ہو گا اگر چہ لوگوں کے عرف میں اسی طرح بکتی ہو یہ

1- واضح ہو کہ ناتے سے مراد رحم کا ناتا ہے جو ہندوستان میں معروف ہے۔ ۱۲

Fatawa Alamgiriyyah ..... Volume 2 / Page 371 / Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

It is written in *al-Kafi*: Thus, if an item measurable by volume (*kili*) is sold by weight, or an item sold by weight (*wazni*) is sold by volume, it is not permissible even if they are equal in quantity at the time of sale, until their equality is known according to their original standard of measurement. This is written in *Nahr al-Faiq*. The Sheikh stated that there is a consensus (*ijma*) that for an item whose status as a volumetric item (*kili*) is established by explicit ruling, if it is sold by weight in exchange for dirhams, it is permissible. Similarly, if an item whose status as a weight-based item (*wazni*) is explicitly established is sold by volume in exchange for dirhams, it is permissible. This is written in *al-Dhakhirah*. Items such as oil, etc., which are sold by *maunds* (*man*) or *ounces* (*uqiyah*), are considered weight-based. This is written in *Mukhtar al-Fatawa*. Therefore, for something sold by *ratl* or *uqiyah*, if it is sold for the same genus by volume, and its quantity is known by volume but its weight is unknown, the sale is not permissible. However, if both are sold by volume with an excess, but their weights remain equal, the sale is valid; this is written in *Fath al-Qadir*. It is also written in *al-Mabsut* that foul-smelling wheat and superior-quality wheat are of the same genus. Similarly, dates from rain-fed land and dates from irrigated land are of the same genus. Persian dates (*chuwara*) and *waql* are of the same genus despite the difference in their qualities. Also, *alka* and *rakhwa* dates are of the same genus. This is written in *al-Zahiriyyah*. Jurists have taken the quality of being 'superior' (*jayyid*) into account regarding the property of orphans in cases where usury (*riba*) applies. Thus, it is not permissible for a guardian (*wasi*) to sell their superior-quality goods in exchange for inferior-quality goods. The same rule applies to the property of endowments (*waqf*). This is written in *Nahr al-Faiq*.

Selling one egg for two eggs, one date for two dates, or one walnut for two walnuts is valid. Selling one specific coin for two specific coins is correct according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Abu Yusuf, but not permissible according to Imam Muhammad; this is written in *al-Kafi*. Selling fresh grapes for dried ones by equal volume is correct according to Imam Azam, though the *Sahibayn* (his two disciples) differ. Similarly, for any fruit that can be dried, such as figs, raisins, walnuts, pears, pomegranates, and plums, exchanging fresh for fresh or dried for dried is permissible; this is written in *Nahr al-Faiq*. Selling date-pudding (*halwa*) in exchange for dates with an excess is not an issue. However, if this sale occurs in a place where dates are sold by weight, then such a sale on credit is not permissible. But if it occurs in a place where dates are sold by volume, then credit is also permissible; this is

written in *Fatawa Qazi Khan*. Abul Hasan al-Karkhi mentioned that all fruits of the date palm are of one genus, and for other fruits, the fruits of each kind of tree are one genus. For example, all grapes are one genus despite their different varieties. Similarly, guavas are one genus despite their different varieties, and the same applies to apples. Therefore, it is not permissible to sell one variety of grape for another with an excess. The same rule applies to apples and guavas; however, selling guavas for apples with an excess is permissible.

---

1. Meaning, if it is volumetric, then by volume, and if it is weight-based, then by weight.
2. Which was mentioned in the original preceding text.
3. The translator states that the *maund* (*man*) used here refers to the Indian maund, though the original term may not have had that exact meaning.
4. *Najs* originally refers to land that produces crops without irrigation, and *Najsi* is attributed to it.
5. A type of superior dried date.
6. According to *Muntakhab*, *Kumthari* refers to the fruit known as pear.

'काफी' में लिखा है। अतः यदि मापने योग्य (कीली) वस्तु को वजन के हिसाब से या तौलने योग्य (वजनी) वस्तु को माप के हिसाब से बेचा जाए तो यह जायज़ नहीं है, भले ही जिस प्रकार वे बेचे गए हों वे बराबर हों, जब तक कि उनकी बराबरी का उनकी मूल प्रकृति के अनुसार पता न हो। यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। शेख ने फरमाया कि इस बात पर इजमा (सहमति) है कि जिस चीज़ का कीली होना स्पष्ट आदेश से सिद्ध हो गया है, यदि उसे तौलकर दिरहमों के बदले बेचा जाए तो जायज़ है। इसी प्रकार जिसका वजनी होना स्पष्ट सिद्ध है, यदि वह पैमाने के हिसाब से दिरहमों के बदले बेची जाए तो जायज़ है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। जो चीज़ें जैसे तेल आदि मन या ओकिया के हिसाब से बेची जाती हैं, वे वजनी हैं। यह 'मुख्तारुल फतावा' में लिखा है। अतः जो चीज़ रतली है या ओकिया के हिसाब से बिकती है, यदि उसे उसकी अपनी जिंस (श्रेणी) के साथ माप (कील) के हिसाब से बराबर-बराबर बेचा जाए, और उस माप में उसकी मात्रा तो पता हो लेकिन उसका वजन ज्ञात न हो, तो उसे बेचना जायज़ नहीं है। और यदि उन दोनों को माप के हिसाब से अधिकता के साथ बेचा जाए और वजन में वे दोनों बराबर रहें, तो बिक्री सही है। यह 'फ़तह अल-कदीर' में लिखा है और 'मबसूत' में लिखा है कि दुर्गंधयुक्त गेहूं और अच्छी गुणवत्ता वाला गेहूं एक ही जिंस हैं। और इसी प्रकार वर्षा आधारित भूमि के खजूर और सिंचाई वाली भूमि के खजूर दोनों एक ही जिंस हैं। फारसी खजूर (छुआरा) और 'वक़्ल' दोनों एक ही जिंस हैं, भले ही उनके गुणों में अंतर हो। और 'अल्का' और 'रखवा' खजूर भी एक ही जिंस हैं। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और फकीहों (धर्मशास्त्रियों) ने यतीम (अनाथ) के माल में से उन मालों में, जिनमें 'रिबा' (ब्याज) लागू होता है, अच्छी गुणवत्ता के गुण को मान्यता दी है। अतः वसी (वसीयतदार) के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह उसका अच्छा माल खराब माल के बदले बेचे। और वक्फ के माल में भी ऐसा ही होना चाहिए। यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है।

एक अंडे को दो अंडों के बदले, एक खजूर को दो खजूरों के बदले और एक अखरोट को दो अखरोटों के बदले बेचना सही है। और एक निश्चित पैसे को दो निश्चित पैसों के बदले बेचना इमाम आज़म और अबू यूसुफ के अनुसार सही है, लेकिन इमाम मोहम्मद के अनुसार जायज़ नहीं है। यह 'काफी' में लिखा है। ताज़ा अंगूरों को सूखे अंगूरों के साथ बराबर माप के हिसाब से बेचना इमाम आज़म के अनुसार सही है, जबकि साहिबैन (दोनों शिष्यों) का इसमें मतभेद है। और इसी प्रकार हर वह फल जो सूख जाता है, जैसे अंजीर, किशमिश, अखरोट, नाशपाती, अनार और आलू बुखारा, उनमें ताज़े का ताज़े के बदले और सूखे का सूखे के बदले अदला-बदली करना जायज़ है। यह 'नहरुल फ़ाइक' में

लिखा है। और खजूर के हलवे को खजूरों के बदले अधिकता के साथ बेचने में कोई डर नहीं है। लेकिन यदि यह बिक्री ऐसी जगह हो जहाँ खजूर वजन से बिकता है, तो इस तरह उधार बेचना जायज़ नहीं है। और यदि ऐसी जगह हो जहाँ खजूर माप (पैमाने) से बिकता है, तो उधार भी जायज़ है। यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है। अबुल हसन करखी ने उल्लेख किया है कि खजूर के पेड़ के सभी फल एक ही जिंस हैं, और बाकी फलों में प्रत्येक प्रकार के पेड़ के फल एक ही जिंस होते हैं। जैसे कि सभी अंगूर एक ही जिंस हैं, भले ही उनकी किस्में अलग हों। और इसी प्रकार अमरूद एक ही जिंस हैं, भले ही उनकी किस्में अलग हों। और यही हाल सेब का है। यहाँ तक कि एक किस्म के अंगूर को दूसरी किस्म के साथ अधिकता के साथ बेचना जायज़ नहीं है। और यही हाल सेब और अमरूद का है। और अमरूद को सेब के साथ अधिकता के साथ बेचना जायज़ है।

---

1. यानी यदि कीली (मापने योग्य) है तो माप के हिसाब से और वजनी है तो वजन के हिसाब से।
2. जो पिछली मूल पुस्तक में उल्लेखित है।
3. अनुवादक कहता है कि यहाँ 'मन' से मुराद हिंदुस्तान का मन है, हालांकि असल में 'मन' इस अर्थ में नहीं है।
4. 'नजस' मूल रूप से वह भूमि है जो बिना पानी दिए उपज देती है, और 'नजसी' उससे संबंधित है।
5. यह एक प्रकार के उत्कृष्ट सूखे खजूर हैं।
6. मुंतखब में लिखा है कि 'कमथरी' से मुराद अमरूद जैसा फल है जिसे नाशपाती के नाम से जाना जाता है।

کافی میں لکھا ہے۔ پس اگر کیلی چیز کو وزن کے حساب سے یا وزنی چیز کو کیل کے حساب سے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اگرچہ جس طور پر فروخت کی گئی ہیں باہم برابر ہوں تا وقتیکہ ان کا برابر ہونا اپنے اصل طور پر نہ معلوم ہو یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ شیخؒ نے فرمایا کہ اس بات پر اجماع ہے کہ جس چیز کا کیلی ہونا صریح حکم سے ثابت ہو گیا ہے اگر اس کو وزن کر کے درہموں کے عوض فروخت کرے تو جائز ہے اسی طرح جس کا وزنی ہونا صریح ثابت ہوا ہے اگر پیمانہ کے حساب سے درہموں کے عوض فروخت کی جائے تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ جو چیزیں کہ مثل تیل وغیرہ کے منوں یا اوقیوں کے حساب سے فروخت ہوتی ہیں وہ وزنی ہیں۔ یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ پس جو چیز کہ رطلی ہے یا اوقیہ کے حساب سے بکتی ہے اگر اس کو اپنی جنس کے ساتھ کیل کے حساب سے برابر برابر اس کی مقدار کیل کے حساب سے معلوم ہو اور جس قدر اس کیل میں سماتا ہے اس کا وزن معلوم نہ ہو فروخت کریں تو جائز نہیں ہے اور اگر ان دونوں کو کیل کے حساب سے زیادتی سے فروخت کریں اور وزن میں وہ دونوں برابر رہیں تو بیع صحیح ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور مبسوط میں لکھا ہے کہ بدبودار گیہوں اور جید گیہوں ایک جنس ہیں اور ایسے خرمائیں سیراب کردہ زمین کا اور نجسیؒ ہے سینچی زمین کا دونوں ایک جنس ہیں اور فارسی چھوارہؒ اور وقل دونوں ایک جنس ہیں باوجود اس کے کہ وصف میں اختلاف ہے اور ایسے علکہ اور رخوہ چھوارہ ایک جنس ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور فقہاء نے یتیم کے مالوں میں سے جن مالوں میں ربا جاری ہوتا ہے اس میں جید ہونے کا وصف اعتبار کیا ہے پس وصی کو یہ جائز نہیں ہے کہ اس کا جید مال ردی کے عوض فروخت کرے اور وقف کے مال میں بھی ایسا ہی ہونا چاہیے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

ایک انڈے کا دو انڈوں کے عوض اور ایک چھوارے کا دو چھوارے کے عوض اور ایک اخروٹ کا دو اخروٹوں کے عوض بیچنا صحیح ہے اور ایک پیسے معین کو دو معین پیسوں کے عوض فروخت کرنا امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک صحیح ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ تر انگور کا خشک کے ساتھ برابر پیمانہ کے حساب سے بیچنا امام اعظمؒ کے نزدیک صحیح ہے اور صاحبین کا اس میں خلاف ہے اور اسی طرح ہر پھل کہ جو خشک ہو جاتے ہیں جیسے انجیر اور کشمش اور اخروٹ و کمثریٰ اور انار اور آلو بخارا ان میں تبادلے تر کے اور خشک بدلے خشک کے بیچنا جائز ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور چھوارے کا حلوا چھوارے کے عوض زیادتی کے ساتھ بیچنے میں کچھ خوف نہیں ہے لیکن اگر یہ بیع اسی جگہ واقع ہو جہاں چھوارہ وزن سے بکتا ہے تو اس طرح ادھار بیچنا جائز نہیں ہے اور اگر ایسی جگہ واقع ہو کہ جہاں چھوارہ پیمانہ سے بکتا ہے تو ادھار بھی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ابوالحسن کرخیؒ نے ذکر کیا ہے کہ درخت خرما کے سب پھل ایک جنس میں اور باقی پھلوں میں ہر قسم کے درخت کے پھل ایک جنس ہوتے ہیں جیسے کہ انگور سب ایک جنس ہیں اگرچہ اس کی اقسام مختلف ہیں اور اسی طرح امرود ایک جنس ہیں اگرچہ اس کی بھی اقسام مختلف ہیں اور یہی حال سیب کا ہے یہاں تک کہ ایک قسم کا انگور دوسری قسم کے ساتھ زیادتی سے بیچنا جائز نہیں ہے اور یہی حال سیب اور امرود کا ہے اور امرود کو سیب کے ساتھ زیادتی سے بیچنا جائز ہے

۱۔ یعنی اگر کیلی ہے تو کیل کے حساب سے اور وزنی ہے تو وزن کے حساب سے۔ ۱۲۔ ۲۔ جو اصل سابق میں مذکور ہوئی ہے ۱۲۔ ۳۔ مترجم کہتا ہے کہ جتنا اس سے ہندوستان کا من ہے اگرچہ اصل میں من کا لفظ اس معنی میں نہیں ہے مگر مراد واحد ہے یا لفظ من کا ترجمہ بجم اعتبار اختلاف معروف و من سیر شامی و تبریزی وغیرہ کے ذکر کیا جائے بہر حال سیر کا ذکر کرنا

لحاظ عموم کے اولیٰ ہے پس سجیہ ہے کہ سیر کہہ سکتے ہیں۔ ۱۲۔ ٤۔ نجس اصل میں وہ زمین ہے جو بدون پانی دیے اگاتی ہے اور نجسی منسوب بآن دستی بر عکس آن ۱۲۔ ۵۔ ایک قسم ہے عمدہ چھوارے کی۔ ۱۲۔ ٦۔ کمثری منتخب میں ہے کہ میوہ امرود پڑا ہوا المعروف اور یہاں میوہ کشمش وغیرہ ۱۲۔

Similarly, selling apples for grapes with excess is permissible; this is mentioned in *Az-Zakheera*. **Selling wheat for flour or sattu (barley meal) with equality or excess is not correct** ☆

Selling fresh grapes for grape juice (*dushab*) should be permissible in every way; this is stated in *Al-Qunyah*. Selling damp wheat for damp wheat is permissible. Likewise, selling damp wheat for dry wheat, fresh moist for fresh moist, and fresh moist for dry is also permissible. Selling fresh broad beans for fresh ones is permissible, as is selling dried grapes for soaked ones, and soaked ones for unsoaked ones. All of this is permissible according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, but it is not permissible according to Imam Muhammad unless it is known that both will be equal once they are dry; this is mentioned in *Al-Muheet as-Sarakhsi*. Regarding selling roasted wheat for unroasted wheat, the scholars differ; the more correct view is that it is not permissible even if they are equal in measure. Selling roasted wheat for roasted wheat is permissible provided they are equal by measure; this is mentioned in *Al-Muheet*. Selling wheat for flour or sattu with equality or excess is not correct. Selling flour for flour equally by measure (*kayl*) is correct according to us; this is in *Al-Kafi*. Selling bran for flour is permissible according to Imam Abu Yusuf by considering that the pure bran is more than the bran within the flour. According to Imam Muhammad, this consideration is not necessary; rather, if both are equal by measure, it is permissible; this is in *Fatawa Sughra*. If flour is sold for flour by weight, it is not permissible, just as selling wheat for wheat by weight is not permissible. Selling sattu for sattu and bran for sattu carries the same ruling (1). If sifted flour is sold for unsifted flour, it is permissible provided both are equal; this is in *Az-Zakheera*. Selling flour for chickpeas is permissible; this is in *Al-Qunyah*. Selling wheat for bread, bread for wheat, bread for flour, and flour for bread is permissible according to some both with equality and with excess, and the fatwa is based on this because wheat and flour are measured items (*kayli*).

Bread is a weighed item (*wazni*); therefore, the sale of one for the other with excess or equality is permissible provided both are paid in cash (spot transaction). If either is on credit: if the bread is cash, the sale is permissible according to all our Imams. If wheat or flour is cash and the bread is on credit, it is permissible according to Imam Abu Yusuf, and this is also narrated from Imam-e-Azam, and the fatwa is on this; this is in *Az-Zahiriyyah*. Imam Abu Hanifa said there is no harm in selling one debt of bread for two debts hand-to-hand, even if there is a difference in size between them.

This clearly shows that selling bread in every way is permissible according to the Imams; this is in *Al-Qunyah*. It is written in *Al-Mujtaba* that if one round loaf of bread is sold for two loaves on credit, it is permissible. However, if both breads are paid in cash and one is on credit, it is not permissible. If pieces of bread are sold, it is permissible both in cash and on credit; this is in *Nahr al-Faiq*. According to Imam-e-Azam, taking a loan of bread is not permissible, neither by weight nor by count. Imam Muhammad said that taking it as a loan is permissible both by weight and count because of common public practice. Imam Abu Yusuf said it is permissible by weight, and the fatwa is on this; this is in *At-Tabyin*. In *Sharh Majma'*, it is written that the fatwa is according to the view of Imam Muhammad. In *Bahr ar-Raiq*, it is written that selling flour for sattu, whether equally or with excess, is not permissible according to Imam-e-Azam, but according to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), if it is a spot transaction, it is permissible both with equality and excess. This is in *Al-Muheet*. It is mentioned in *Al-Asl* that selling wheat for wheat by estimation is impermissible. Jurists said this ruling applies when wheat...

---

(1) As was stated regarding selling flour for flour.

और इसी तरह सेब को अंगूर के साथ अधिकता से बेचना जायज़ है, यह ज़खीरा में लिखा है। **गेहूं को आटे या सत्तू के बदले बराबर या अधिकता के साथ बेचना सही नहीं है** ☆

ताज़ा अंगूर को दोशाब (अंगूर का शरबत) के साथ बेचना हर तरह से जायज़ होना चाहिए, यह कुनिया में लिखा है। नम (गीले) गेहूं को नम गेहूं के साथ बेचना जायज़ है और इसी तरह नम का सूखे के साथ बेचना और ताज़ा तर (गीला) का ताज़ा तर के बदले बेचना और ताज़ा तर का सूखे के बदले बेचना भी जायज़ है। ताज़ा तर बाक़िला (फली) का तर के बदले बेचना जायज़ है और सूखे अंगूर का भीगे हुए के साथ बेचना और भीगे हुए का बिना भीगे हुए के साथ बेचना भी जायज़ है। यह सब इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक जायज़ है, और इमाम मुहम्मद के नज़दीक जायज़ नहीं है जब तक यह मालूम न हो जाए कि दोनों सूखने के बाद बराबर हो जाएंगे, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। भुने हुए गेहूं को बिना भुने हुए गेहूं के बदले बेचने में मशायख़ (विद्वानों) का मतभेद है और सही बात यह है कि जायज़ नहीं है, चाहे दोनों पैमाने (नाप) में बराबर हों। भुने हुए गेहूं को भुने हुए गेहूं के बदले बेचना जायज़ है बशर्ते कि वे पैमाने से बराबर हों, यह मुहीत में लिखा है। गेहूं को आटे या सत्तू के बदले बराबर या अधिकता के साथ बेचना सही नहीं है और आटे को आटे के बदले नाप के हिसाब से बराबर बेचना हमारे नज़दीक सही है, यह काफ़ी में लिखा है। चोकर को आटे के बदले बेचना इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक इस तरह विचारणीय है कि शुद्ध चोकर उस चोकर से ज़्यादा हो जो आटे के अंदर है। इमाम मुहम्मद के नज़दीक इस तरह विचारणीय नहीं है बल्कि जब पैमाने के हिसाब से दोनों बराबर हों तो जायज़ है, यह फतावा सुगरा में लिखा है। अगर आटे को आटे के बदले वज़न करके बेचा जाए तो जायज़ नहीं है जैसे गेहूं को गेहूं के बदले वज़न करके बेचना जायज़ नहीं है। सत्तू को सत्तू के बदले बेचना और चोकर को सत्तू के बदले बेचना भी यही हुक्म रखता है। और अगर छना हुआ आटा बिना छने हुए आटे के बदले बेचा जाए तो जायज़ है बशर्ते कि दोनों बराबर हों, यह ज़खीरा में लिखा है। आटे को चने के बदले बेचना जायज़ है, यह कुनिया में लिखा है। गेहूं को रोटी के बदले और रोटी को गेहूं के बदले बेचना, और रोटी को आटे के बदले और आटे को रोटी के बदले बेचना कुछ विद्वानों के नज़दीक बराबरी और अधिकता दोनों के साथ जायज़ है और इसी पर फतवा है क्योंकि गेहूं और आटा नापने की चीज़ें (कयाली) हैं।

रोटी वज़न की चीज़ है, इसलिए एक की बिक्री दूसरे के साथ अधिकता और बराबरी से जायज़ होगी बशर्ते कि दोनों नकद दिए जाएं। अगर दोनों में से कोई उधार हो, तो अगर रोटी नकद हो तो हमारे सभी इमामों के नज़दीक बिक्री जायज़ है। और अगर गेहूं या आटा नकद दिया जाए और रोटी उधार हो तो इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक जायज़ है और यही इमाम-ए-आज़म से भी रिवायत आई है और इसी पर फतवा है, यह ज़हीरिया में लिखा है। इमाम अबू हनीफा ने फ़रमाया कि रोटी का एक क़र्ज़ दो क़र्ज़ों के बदले हाथों-हाथ बेचने में कोई डर नहीं है चाहे दोनों में छोटे-बड़े होने का फ़र्क हो। इससे साफ़ ज़ाहिर है कि इमामों के नज़दीक रोटी को हर तरह बेचना जायज़ है, यह कुनिया में लिखा है। मुजतबा में लिखा है कि अगर एक गोल रोटी नकद दो गोल रोटियों के बदले उधार बेची जाए तो जायज़ है, और अगर दोनों रोटियां नकद दी जाएं और एक रोटी उधार हो तो जायज़ नहीं है। अगर रोटियों के टुकड़े बेचे जाएं तो नकद और उधार हर तरह जायज़ है, यह नहर-उल-फ़ायक़ में लिखा है। इमाम-ए-आज़म के नज़दीक रोटी का क़र्ज़ लेना जायज़ नहीं है, न वज़न से और न गिनती से। इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि वज़न और गिनती दोनों तरह से क़र्ज़ लेना जायज़ है क्योंकि यह लोगों का आम चलन (तअमुल-उन-नास) है। इमाम अबू यूसुफ ने फ़रमाया कि वज़न से जायज़ है और इसी पर फतवा है, यह तब्यीन में लिखा है। शरह मजमा में लिखा है कि फतवा इमाम मुहम्मद के क़ौल पर है। बह्र-उर-रायकु में लिखा है कि आटे को सत्तू के बदले बेचना चाहे बराबरी से हो या अधिकता से, इमाम-ए-आज़म के नज़दीक जायज़ नहीं है और साहिबैन के नज़दीक अगर हाथों-हाथ नकद हो तो बराबरी और अधिकता दोनों तरह से जायज़ है। यह मुहीत में लिखा है और मूल ग्रंथ (अल-अस्ल) में ज़िक्र है कि गेहूं को गेहूं के बदले अंदाज़े से बेचना नाजायज़ है। फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने कहा है कि यह हुक्म उस वक्त है जब गेहूं...

---

1. जो आटे को आटे के बदले बेचने में वर्णित हुआ।

اور ایسے ہی سیب کو انگور کے ساتھ زیادتی سے بیچنا جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ **گیہوں کو آٹے یا ستو کے عوض برابر یا زیادتی سے بیچنا صحیح نہیں** ☆

تازہ انگور کو دوشاب کے ساتھ بیچنا ہر طرح جائز ہونا چاہیے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ نمناک گیہوں کو نمناک گیہوں کے ساتھ بیچنا جائز ہے اور ایسے ہی نمناک کا خشک کے ساتھ بیچنا اور تازہ تر کا تازہ تر کے عوض بیچنا اور تازہ تر کا خشک کے عوض بیچنا بھی جائز ہے اور تازہ تر باقلاء کا تر کے عوض بیچنا جائز ہے اور خشک انگور کا بھگوئے ہوئے کے ساتھ بیچنا اور بھگوئے ہوئے کا بغیر بھگوئے ہوئے کے ساتھ بیچنا بھی جائز ہے یہ سب امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے مگر جب یہ معلوم ہو جائے کہ دونوں خشک ہو کر برابر ہو جائیں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ بھنے ہوئے گیہوں بغیر بھنے ہوئے گیہوں کے عوض بیچنے میں مشائخ کا اختلاف ہے اور اصح یہ ہے کہ جائز نہیں ہے اگر چہ دونوں پیمانہ سے برابر ہوں اور بھنے ہوئے گیہوں بھنے ہوئے کے عوض بیچنا جائز ہے بشرطیکہ وہ پیمانہ کی راہ سے برابر ہوں یہ محیط میں لکھا ہے۔ گیہوں کو آٹے یا ستو کے عوض برابر یا زیادتی سے بیچنا صحیح نہیں ہے اور آٹے کو آٹے کے عوض کیل کی راہ سے برابر بیچنا ہمارے نزدیک صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور جوکر کو آٹے کے عوض بیچنا امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اعتبار کے طور پر جائز ہے اس طرح لحاظ کیا جائے کہ خالص چوکر اس چوکر سے جو آٹے کے اندر ہے زائد ہو اور امام محمدؒ کے نزدیک اس طرح اعتبار کے طور پر جائز نہیں ہے بلکہ جب پیمانہ کی راہ سے دونوں برابر ہوں تو جائز ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر آٹے کو آٹے کے عوض وزن کر کے بیچنا تو جائز نہیں ہے جیسے گیہوں کو گیہوں کے عوض وزن کر

کے بیچنا جائز نہیں ہے اور ستو کو ستو کے عوض بیچنا اور چوکر کو ستو کے عوض بیچنا بھی یہی حکم رکھتا ہے ۱۔ہ اور اگر چھانا ہوا آٹا بے چھانے ہوئے آٹے کے عوض بیچا تو جائز ہے بشرطیکہ دونوں برابر ہوں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے آٹے کو چنے کے عوض بیچنا جائز ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ گیہوں کو روٹی کے عوض اور روٹی کو گیہوں کے عوض بیچنا اور روٹی کو آٹے کے عوض اور آٹے کو روٹی کے عوض بیچنا بعضوں کے نزدیک برابری کے ساتھ اور زیادتی کے ساتھ دونوں طرح جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اس واسطے کہ گیہوں اور آٹا کیلی ہے۔

روٹی وزنی ہے پس ایک کی بیع دوسرے کے ساتھ زیادتی اور برابری سے جائز ہوگی بشرطیکہ دونوں نقد ادا کیے جائیں اور اگر دونوں میں سے کوئی ادھار ہو پس اگر روٹی نقد ہو تو ہمارے سب اماموں کے نزدیک بیچ جائز ہے اور اگر گیہوں یا آٹا نقد ادا کیا جائے اور روٹی ادھار ہو تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور یہی امام اعظمؒ سے بھی روایت آئی ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا کہ روٹی کا ایک قرض بعوض دو قرضوں کے ہاتھوں ہاتھ بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اگر چہ دونوں میں بڑے چھوٹے ہونے کا فرق ہو اور اس سے صاف ظاہر ہے کہ اماموں کے نزدیک روٹی کا ہر طرح بیچنا جائز ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ مجتبیٰ میں لکھا ہے کہ اگر ایک گردہ روٹی نقد بعوض دو گردوں روٹی ادھار کے بیچا تو جائز ہے اور اگر دونوں روٹیاں نقد ادا کی جائیں اور ایک روٹی ادھار ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر روٹیوں کے ٹکڑے فروخت کیے تو نقد اور ادھار ہر طرح جائز ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک روٹی کا قرض لینا جائز نہیں ہے نہ وزن سے اور نہ عدد سے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ وزن و عدد دونوں طرح سے اس کا قرض لینا جائز ہے کیونکہ تعامل الناس ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ وزن سے جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے۔ تبیین میں لکھا ہے۔ شرح مجمع میں لکھا ہے کہ فتویٰ امام محمدؒ کے قول پر ہے کہ بحر الرائق میں لکھا ہے آٹے کو ستو کے عوض

بیچنا خواہ برابری کے ساتھ ہو یا زیادتی کے ساتھ امام اعظمؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک اگر ہاتھوں ہاتھ ادا کیے جائیں تو برابری اور زیادتی دونوں طرح سے بیچنا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اصل میں مذکور ہے کہ گیہوں کو گیہوں کے عوض انکل پر بیچنا نا جائز ہے اور فقہا نے کہا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب گیہوں...

۱؎ جو آٹے کو آٹے کے عوض بیچنے میں بیان ہوا ۱۲۔

Kitab al-Buyu' (The Book of Sales) - 444 - Fatawa-e-Alamgiri Volume 5

...provided they are in sufficient quantity to be measured. If they are in small quantity, it is permissible to sell them along with others. The same rule applies to all commodities sold by measure or weight. If wheat is sold for wheat by estimation, and then both are measured and found to be equal, the sale is valid. The general principle is that where the Shari'ah standard requires equality between the two exchanged items for the sale contract to be valid, then at the time the sale contract is concluded, knowledge of equality according to this standard is a necessary condition. This is mentioned in Al-Zakheerah.

If someone purchased food for an equivalent amount of food, and the buyer handed over the food to the seller, but the buyer left what he himself had purchased and did not take possession of it, and they parted ways, then in our view there is no harm in this. In exchanging food for food of the same genus or a different genus, mutual possession in the same session is not a condition in our view. This is stated in Al-Mabsut. If wheat is sold for barley with an excess, hand-to-hand, it is permissible, even if the barley contains as much wheat as is normally found in barley. Similarly, selling wheat for wheat is not permissible except when they are equal; then it is permissible even if both contain barley grains. This is written in Fatawa Qazi Khan. If someone buys wheat that is still in its ears in exchange for cleaned wheat, it is not permissible in our view. However, if it is known that the cleaned wheat is more than what is in the ears, it is permissible. This is mentioned in Al-Zaheeriyyah. If wheat 'chari' (unripe wheat field without grain) is sold for wheat by measure or estimation, it is permissible provided he does not stipulate a condition of leaving it to ripen. This is stated in Bahr al-Ra'iq. It is mentioned in the original text that: if olive oil is sold for olives, sesame oil for sesame seeds, or a sheep with wool on its back for wool, or a sheep with milk in its udders for milk, or grape juice for grapes, or fresh dates for date syrup, or milk for fat, or cotton for cottonseed, or date pits for dried dates, or a house with gold leafing for gold, or a sword decorated with silver for silver, or cleaned wheat for wheat in ears; then if the pure or separated portion is more than what is hidden in the mixture, the sale is valid. If the item given separately is less than or equal to what is mixed, or if the deficiency/equality is unknown, then by consensus (ijma'), the sale is not valid. And this rule—that the pure portion must be more—applies when the residue of the other exchange has some value. If it has no value, the sale would not be valid, such as selling ghee for butter. But when it becomes known that the pure ghee is equal to the ghee that will come out of the

butter, then the sale will be valid. This condition—that the residue must have value—is explicitly reported from Imam Abu Hanifah (RA), as written in Muhit al-Sarakhsi. Selling cotton for its yarn is permissible according to Imam Muhammad (RA), and this is the more apparent view. Selling ginned cotton for unginned cotton is permissible provided it is known that the pure cotton is more than what will come out of the unginned cotton. If unginned cotton is sold for cottonseed, it is necessary that the pure cotton be more than what will come out of the cottonseed. This is written in Nahr al-Ra'iq. Selling raw cotton for cotton yarn is permissible in any case by consensus, as stated in Al-Hidayah.

If oil changes due to the addition of fragrance, they shall be considered as two different genera. ☆ There is no harm in selling cotton yarn for cotton cloth hand-to-hand. Similarly, yarn of every genus for...

---

1. The term 'General Principle' (Qaidah Kulliyah) means: wherever the Shari'ah stipulates that for a sale to be valid, both items must be equal in measure or weight, then knowledge of equality at the time of sale is a condition, such that if this knowledge is absent, the sale is void (batil), even if they happen to be equal. 12
2. The term 'Chari' refers to a field of wheat whose ears do not yet contain grain. 12
3. Meaning the other substance present in the second item, such as chaff in wheat, or oil-cake in sesame, etc. 12

किताब अल-बियूअ (विक्रय की पुस्तक) - ४४४ - फतावा-ए-आलमगिरी जिल्द ५

इतने हों कि पैमाने में मापे जा सकें और अगर थोड़े हों तो बाज़ के साथ बेचना जायज़ है और ऐसा ही हुक्म हर केली (मापे जाने वाली) और वज़नी चीज़ का है और अगर गेहूं के बदले गेहूं अंदाज़े पर बेचे गए फिर दोनों मापे गए और दोनों बराबर निकले तो बिअ (बिक्री) जायज़ हो जाएगी और कायदा-ए-कुल्लिया (सामान्य नियम) यह है कि जिस जगह दोनों बदलों का मियार-ए-शरई (शरिया मानक) में बराबर होना अक्द-ए-बिअ (बिक्री अनुबंध) जायज़ होने के लिए शर्त के तौर पर माना गया हो, वहां अक्द-ए-बिअ होने के वक्त इस मियार की दृष्टि से बराबर होने का ज्ञान होना शर्त है, यह ज़खीरा में लिखा है।

अगर किसी ने कुछ अनाज उसी प्रकार के अनाज के बदले खरीदा और खरीदार ने यह अनाज विक्रेता के हवाले कर दिया और खरीदार ने जो खुद खरीदा था उसे छोड़ दिया और उस पर कब्ज़ा न किया और दोनों अलग हो गए, तो हमारे नज़दीक इसमें कोई डर नहीं है। और अनाज को अनाज के बदले उसी की नस्ल या उसके विपरीत नस्ल के साथ बेचने में दोनों का उसी महफ़िल में आपस में कब्ज़ा कर लेना हमारे नज़दीक शर्त नहीं है, यह मब्सूत में लिखा है। अगर गेहूं को जौ के बदले अधिकता के साथ हाथों-हाथ लेकर बेचा तो जायज़ है, चाहे जौ के अंदर गेहूं के दाने उतने ही क्यों न हों जितने आमतौर पर जौ में हुआ करते हैं। इसी तरह अगर गेहूं को गेहूं के बदले बेचा तो जायज़ नहीं है, मगर जब दोनों बराबर हों तो जायज़ है, चाहे हर एक में जौ के दाने मौजूद हों। यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। अगर किसी ने कुछ गेहूं जो बालियों के अंदर हैं, साफ किए हुए गेहूं के बदले खरीदे, तो हमारे नज़दीक जायज़ नहीं है। लेकिन अगर यह मालूम हो कि साफ किए हुए गेहूं उससे अधिक हैं, तो जायज़ है, यह ज़हीरिया में लिखा है। अगर गेहूं की 'चरी' (बिना दाने की बालियों वाला खेत) को गेहूं के बदले पैमाने या अंदाज़े से बेचा, तो जायज़ है, बशर्ते कि उसने छोड़ रखने की शर्त न की हो। यह बहर-उर-राइक में लिखा है। असल में ज़िक्र है कि अगर जैतून का तेल जैतून के बदले, तिलों का तेल तिलों के बदले, या ऐसी बकरी जिसकी पीठ पर ऊन थी ऊन के बदले, या ऐसी बकरी जिसके थनों में दूध था दूध के बदले, या अंगूर के रस को अंगूर के बदले, या ताज़ा खजूर को शीरे के बदले या दूध को तेल के बदले, या कपास को कपास के बीज के बदले, या खजूर की गुठलियों को छुआरे के बदले, या ऐसा घर जिसमें सोने के पत्तर थे सोने के बदले, या ऐसी तलवार जिसमें चांदी लगी थी चांदी के बदले, या साफ किए हुए गेहूं ऐसे गेहूं के बदले जो बालियों में हैं, बेचे गए; अतः यदि शुद्ध या अलग किया हुआ हिस्सा छुपे हुए मिले-जुले हिस्से से अधिक हो, तो बिअ जायज़ है। और जो

चीज़ अलग दी जाती है, यदि वह मिले हुए हिस्से से कम या उसके बराबर हो, या कमी-बेशी मालूम न हो, तो इज्मा (सर्वसम्मति) के अनुसार बिअ जायज़ नहीं है। और यह हुक्म यानी शुद्ध का अधिक होना उस समय है जब दूसरे बदले का कचरा (अपशिष्ट) कुछ मूल्य रखता हो। और अगर उसकी कोई कीमत न हो, तो बिअ जायज़ न होगी, जैसे कि अगर घी को मक्खन के बदले बेचा तो जायज़ नहीं है। लेकिन जब यह बात मालूम हो जाए कि शुद्ध घी उस घी के बराबर है जो मक्खन से निकलेगा, तो बिअ जायज़ होगी। और यह शर्त, यानी कचरे का कीमती होना, इमाम अबू हनीफा रह. से स्पष्ट रूप से वर्णित है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। अगर कपास को उसके सूत के बदले बेचा, तो इमाम मोहम्मद रह. के नज़दीक जायज़ है और यह अधिक स्पष्ट है। और अगर ओटी हुई रुई को बिना ओटी हुई रुई के बदले बेचा, तो जायज़ है, बशर्ते यह मालूम हो जाए कि शुद्ध रुई उस रुई से अधिक है जो बिना ओटी हुई रुई से निकलेगी। और अगर बिना ओटी हुई रुई कपास के बदले बेची, तो ज़रूरी है कि शुद्ध रुई उस रुई से अधिक हो जो कपास से निकलेगी, यह नहर-उर-राइक में लिखा है। और कपास को रुई के बदले इज्मा के अनुसार हर तरह से बेचना जायज़ है, यह हिदाया में लिखा है।

अगर खुशबूदार चीज़ मिलाने से तेलों में अंतर आ गया, तो उन्हें दो अलग किस्में (जिंस) माना जाएगा। ☆ रुई के सूत को रुई के कपड़े के बदले हाथों-हाथ बेचने में कोई हर्ज नहीं है। इसी तरह हर किस्म का सूत उसी किस्म के..

---

1. शब्द 'कायदा-ए-कुल्लिया' का अर्थ है: जहां बिअ जायज़ होने के बाद शरीयत ने यह शर्त लगाई हो कि ये दोनों चीजें पैमाने या वज़न में बराबर होनी चाहिए, वहां बिक्री के समय बराबरी का ज्ञान होना शर्त है, यहां तक कि अगर यह ज्ञान न हो तो बिक्री अवैध (बातिल) है, चाहे संयोग से दोनों बराबर ही निकलें। १२
2. शब्द 'चरी': वह गेहूं का खेत जिसकी बालियों में अभी दाने न पड़े हों। १२
3. यानी दूसरे में जो अतिरिक्त चीज़ है, जैसे गेहूं में भूसा और तिल में खल आदि। १२

اتنے ہوں کہ پیمانہ میں ناپے جا سکیں اور اگر تھوڑے ہوں تو بعض کے ساتھ بیچنا جائز ہے اور ایسا ہی حکم ہر کیلی اور وزنی چیز کا ہے اور اگر گیہوں بعوض گیہوں کے انکل پر بیچے گئے پھر دونوں پیمانہ کئے گئے اور دونوں برابر نکلے تو بیع جائز ہو جائے گی اور قاعدہ کلیہ یہ ہے کہ جس جگہ دونوں بدلوں کا معیار شرعی میں برابر ہونا عقد بیع جائز ہونے کے واسطے شرطاً اعتبار کیا گیا ہو وہاں وقت عقد بیع واقع ہونے کے اس معیار کی راہ سے برابر ہونے کا عالم شرط ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کچھ طعام بعوض طعام مثل کے خریدا اور مشتری نے یہ طعام بائع کے حوالہ کر دیا اور مشتری نے جو خود خریدا تھا اس کو چھوڑ دیا اور اس پر قبضہ نہ کیا اور دونوں جدا ہو گئے تو ہمارے نزدیک اس میں کچھ ڈر نہیں ہے اور کھانے کو کھانے کے عوض اسی کی جنس یا اس کے خلاف جنس کے ساتھ بیچنے میں دونوں کا اسی مجلس میں باہم قبضہ کر لینا ہمارے نزدیک شرط نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر گیہوں کو جو کے عوض زیادتی کے ساتھ ہاتھوں ہاتھ لے کر فروخت کیا تو جائز ہے اگرچہ جو کے اندر گیہوں کے دانہ اس قدر ہوں کہ جتنے جو میں ہوا کرتے ہیں ایسے ہی اگر گیہوں کو گیہوں کے عوض فروخت کیا تو جائز نہیں ہے مگر جب دونوں برابر ہوں تو جائز ہے اگرچہ ہر ایک میں جو کے دانہ موجود ہوں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کچھ گیہوں جو بالوں کے اندر ہیں بعوض صاف کئے ہوئے گیہوں کے خریدے تو ہمارے نزدیک جائز نہیں ہے لیکن اگر یہ معلوم ہو کہ صاف کئے ہوئے گیہوں اس سے زائد ہیں تو جائز ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اگر گیہوں کی چری گیہوں کے عوض پیمانہ یا انکل سے فروخت کیا تو جائز ہے بشرطیکہ اس نے چھوڑ رکھنے کی شرط نہ کی ہو یہ بحر الرائق میں

لکھا ہے اصل میں مذکور ہے کہ اگر زیتون کا تیل بعوض زیتون کے تاکوں کا تیل بعوض تلوں کے یا ایسی بکری جس کی پیٹھ پر پشم تھی بعوض پشم کے یا ایسی بکری کو کہ جس کے تھنوں میں دودھ تھا بعوض دودھ کے یا شیرہ انگور کو بعوض انگور کے یا تر خرما کو بعوض دوشاب کے یا دودھ کو بعوض روغن کے یا روئی کو بعوض روئی کے بیج کے یا خرما کی گٹھلیوں کو بعوض چھوہارے کے یا ایسا گھر کہ جس میں سونے کے پتر تھے بعوض سونے کے یا ایسی تلوار کہ جس میں چاندی لگی تھی بعوض چاندی کے یا صاف کئے ہوئے گیہوں بعوض ایسے گیہوں کے جو بالوں میں ہیں فروخت کیا پس اگر خالص یا جدا کیا ہوا پوشیدہ ملے ہوئے سے زائد ہو تو بیع جائز ہے اور جو چیز علیحدہ دی جاتی ہے اگر وہ ملی ہوئی سے کم یا اس کے برابر ہو یا کمی اور برابری معلوم نہ ہو تو بالا جماع بیع جائز نہیں ہے اور یہ حکم یعنی خالص کا زائد ہونا اس وقت ہے کہ جب دوسرے بدل کا فضلہ کچھ قیمت رکھتا ہو اور اگر اس کی کچھ قیمت نہ ہو تو بیع جائز نہ ہو گی جیسا کہ اگر گھی کو مسکہ کے عوض فروخت کیا تو جائز نہیں ہے لیکن جب کہ یہ بات معلوم ہو جائے کہ خالص گھی اس گھی کے برابر ہے جو مسکہ میں نکلے گا تو بیع جائز ہو گی اور یہ قید یعنی فضلہ کا قیمت دار ہونا امام ابوحنیفہؒ سے صراحتاً روایت کیا گیا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کپاس کو بعوض اس کے سوت کے فروخت کیا تو امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے اور یہ اظہر ہے اور اگر اوٹی ہوئی روئی کو بے اوٹی ہوئی روئی کے بیچا تو جائز ہے بشرطیکہ یہ بات معلوم ہو جائے کہ خالص روئی اس سے زائد ہے جو بے اوٹی ہوئی میں نکلے گی اور اگر بے اوٹی ہوئی بعوض کپاس کے فروخت کی تو ضروری ہے کہ خالص اس سے زیادہ ہو جو کپاس میں نکلے گی یہ نہر الرائق میں لکھا ہے اور کپاس کو روئی کے عوض بالاجماع ہر طرح بیچنا جائز ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔

اگر خوشبو کی چیز ملانے سے تیلوں میں فرق ہو گیا تو ان کو دو جنس شمار کریں گے ☆ روئی کے سوت کو روئی کے کپڑے کے عوض ہاتھوں ہاتھ فروخت کرنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اس طرح ہر جنس کا سوت اسی جنس

۱۔ قولہ قاعدہ کلیہ یعنی جہاں بیع جائز ہونے کے بعد شرع نے یہ شرط لگائی ہو کہ یہ دونوں چیزیں پیمانہ یا وزن میں برابر ہونی چاہیے ہیں، تو وہاں برابری معلوم ہونا بیع کے وقت شرط ہے حتی کہ اگر یہ علم نہ ہو تو بیع باطل ہے اگر چہ اتفاق سے دونوں برابر نکلیں ۱۲۔ ۲۔ قولہ چری وہ سنی گیہوں کا کھیت جس میں دانہ دار بالیاں نہ ہوں ۱۲۔ ۳۔ یعنی دوسرے میں جو اور ایک چیز ہے جیسے گیہوں میں بھوسہ اور تل میں کھلی وغیرہ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 (444) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...it is permissible to sell in exchange for cloth, provided that such cloth is sold by weight; this is mentioned in *Quniyah*. It is permissible to sell one *qafiz* of perfumed sesame seeds for two *qafiz* of unperfumed sesame seeds, and the excess shall be considered against the perfume. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that the perfume's value is only considered when it increases the weight, such that if the sesame seeds were left pure, their weight would decrease; this is written in *Hawi*. Oil of violet and oil of *khairi* (wallflower) are two distinct species (genera), and the principles of genera for various oils are written in *Badai al-Qadir*. Sesame oil and olive oil are two different genera, and likewise, if the addition of a perfumed substance creates a difference in the oils, they shall be counted as two genera even if their origin is the same. Therefore, the jurists stated that it is permissible to sell one *qafiz* of perfumed sesame oil for two *qafiz* of unperfumed sesame oil, considering the perfume as a counter-value for the excess. Selling one *ratl* of olive oil mixed with perfume for one *ratl* of unmixed olive oil is not permissible because the perfume is extra; thus, it is as if one sold olive oil for olive oil plus an excess; this is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. It is mentioned in *Muntaqa* that if one *kook* (measure) of sesame seeds processed in violet is sold for five *kook* of unprocessed sesame seeds hand-to-hand, it is permissible; however, if the processed measure equals the unprocessed measure, it is not permissible. Similarly, it is not permissible to sell *sattu* (flour mix) containing oil and sugar for an equal amount of unmixed *sattu*; this is recorded in *Muheet*.

If a goat is purchased in exchange for goat meat, one must see: if it is a slaughtered and skinned goat (from which fat and entrails have been removed) purchased for meat, it is permissible if they are equal, otherwise not. If a slaughtered goat that has not been skinned is purchased for meat, then if this meat is less than what is in the slaughtered one, or equal to it, or if the equality is unknown, the sale is not permissible. If it exceeds the meat of the slaughtered one, it is permissible. If a live goat is purchased for meat, analogy (*qiyas*) suggests it should not be permissible, but when it becomes known that this meat exceeds the meat of that live goat, it is permissible; this is the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). By way of juristic preference (*istihsan*), it is permissible in all cases, and this is the opinion of Imam Azam (Abu Hanifa) and Abu Yusuf (may Allah have mercy on them); this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. The condition is that the payment must be spot (cash) and credit is not permissible; this is written in *Nahr al-Faiq*. If a slaughtered goat is purchased for a live goat, it is permissible by consensus (*ijma*). If two live

goats are purchased for one slaughtered and skinned goat, it is permissible; this is written in *Siraj al-Wahaj*. If two slaughtered and skinned goats are purchased for one slaughtered but unskinned goat, it is permissible because in this case, it is meat against meat, and the excess in the *maslukht* (skinned/cleaned meat) corresponds to the *saqat* (non-meat parts like hide and offal) of the unskinned one. However, if two slaughtered but unskinned goats are purchased for one slaughtered and skinned goat, it is not permissible, because the excess of meat along with *saqat* would constitute usury (*riba*). If two skinned goats are purchased for one skinned goat, it is not permissible because here it is meat against meat. Therefore, the excess is usury, but if they are known to be equal in weight, it is permissible; this is written in *Sharh Tahawi*.

The classification of meat is based on its origin (genus). Thus, cow and buffalo are one genus; therefore, it is not permissible to sell the meat of one for the meat of the other with any excess. Among camels, the Bactrian (*bakhti*) and the Arabian are one genus. Similarly, sheep and goats are one genus; this is written in *Zakhira*. It is stated in *Fatawa Ittabiyya* that selling raw meat for cooked meat in equal measure is permissible according to our companions (Imams), and any excess is prohibited, but...

1. A known measure. 2. *Maslukht* means cleaned/flayed, and *saqat* refers to parts other than meat, such as hide and entrails. 3. i.e., of which the meat is.

...कपड़े के बदले बेचना जायज़ है, बशर्ते कि ऐसे कपड़े वज़न से बिकते हों, यह 'कुनिया' में लिखा है। एक क़फ़ीज़ सुगंधित तिलों को दो क़फ़ीज़ बिना सुगंध वाले तिलों के बदले बेचना जायज़ है, और सुगंध की अधिकता को मुक़ाबले में रखा जाएगा। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि सुगंध का श्रेय केवल उसी समय होगा जब उससे वज़न में कुछ अधिकता हो, कि यदि वे तिल शुद्ध रह जाएँ तो उनका वज़न घट जाए, यह 'हावी' में लिखा है। बनफ़्शा (वॉयलेट) और खैरी (वॉलफ्लॉवर) का तेल दो अलग-अलग प्रजातियाँ (जिन्स) हैं, और विभिन्न तेलों के प्रजातिगत सिद्धांतों के बारे में 'बदाइ-अल-क़दीर' में लिखा है। तिल और जैतून का तेल दो अलग जिन्स हैं, और इसी तरह यदि सुगंधित वस्तु मिलाने से तेलों में अंतर आ जाए तो उन्हें दो अलग जिन्स माना जाएगा, भले ही उनका मूल एक ही हो। अतः फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने फ़रमाया कि सुगंधित तिलों के तेल के एक क़फ़ीज़ को बिना सुगंध वाले तिलों के तेल के दो क़फ़ीज़ के बदले बेचना जायज़ है, और सुगंध को अधिकता का कारण माना गया है। जैतून के तेल का एक रतल जिसमें सुगंध मिलाई गई हो, उसे बिना सुगंध मिले एक रतल के बदले बेचना जायज़ नहीं है क्योंकि सुगंध अतिरिक्त है, तो मानो उसने जैतून का तेल, जैतून के तेल और अतिरिक्त चीज़ के बदले बेचा; यह 'सिराज-अल-वहाज' में लिखा है। 'मुंतक़ा' में उल्लेख है कि यदि एक कूक (माप) बनफ़्शा में पकाए हुए तिलों को पाँच कूक बिना पकाए तिलों के बदले नक़द बेचा जाए तो जायज़ है, और यदि पकाए हुए माप में बिना पकाए के बराबर हों तो जायज़ नहीं है। इसी प्रकार जिस सत्तू में घी और चीनी मिलाई गई हो, उसे बिना मिलाए सत्तू के बराबर बेचना जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि एक बकरी, बकरी के मांस के बदले खरीदी गई, तो देखना चाहिए कि यदि मांस के बदले ज़ब्ह की हुई, खाल उतारी हुई बकरी (जिसकी चर्बी और अंतड़ियाँ निकाल दी गई हों) खरीदी गई, तो यदि दोनों बराबर हों तो जायज़ है, अन्यथा जायज़ नहीं। और यदि मांस के बदले ऐसी ज़ब्ह की हुई बकरी खरीदी जिसकी खाल नहीं उतारी गई है, तो यदि यह मांस उससे कम हो जितना ज़ब्ह की हुई में है, या उसके बराबर हो, या समानता का पता न हो, तो बिक्री जायज़ नहीं होगी; और यदि ज़ब्ह की हुई के मांस से अधिक हो तो जायज़ है। यदि मांस के बदले ज़िंदा बकरी खरीदी जाए तो तर्क(क़यास) कहता है कि जायज़ न हो, लेकिन जब यह मालूम हो जाए कि यह मांस इस ज़िंदा बकरी के मांस से अधिक है तो जायज़ है, और यही इमाम मुहम्मद (रह.) का कथन है। 'इस्तेहसान' (न्यायिक विवेक) के तौर पर यह हर हाल में जायज़ है और यही इमाम आज़म (रह.) और अबू यूसुफ़ (रह.) का कथन है;

यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। शर्त यह है कि नक़द भुगतान तय हो और उधार जायज़ नहीं है, यह 'नहर-अल-फ़ाइक़' में लिखा है। यदि एक ज़ब्ह की हुई बकरी एक ज़िंदा बकरी के बदले खरीदी गई, तो यह सर्वसम्मति (इज्मा) से जायज़ है। यदि दो ज़िंदा बकरियाँ एक ज़ब्ह की हुई, खाल उतारी बकरी के बदले खरीदी जाएँ तो जायज़ है, यह 'सिराज-अल-वहाज' में लिखा है। यदि दो ज़ब्ह की हुई, खाल उतारी बकरियाँ एक ज़ब्ह की हुई बिना खाल उतारी बकरी के बदले खरीदी जाएँ तो जायज़ है क्योंकि ऐसी स्थिति में मांस के बदले मांस रहा और 'मस्लूख़' (साफ मांस) की जो अधिकता है, वह बिना खाल उतारी बकरी के'सक़त' (अतिरिक्त अंगों जैसे खाल, ओझड़ी आदि) के मुक़ाबले में रही। लेकिन यदि दो ज़ब्ह की हुई बिना खाल उतारी बकरियाँ एक ज़ब्ह की हुई खाल उतारी बकरी के बदले खरीदी जाएँ तो जायज़ नहीं है, क्योंकि मांस के साथ सक़त की अधिकता सूद (ब्याज/रिबा) होगी। यदि दो खाल उतारी बकरियाँ एक खाल उतारी बकरी के बदले खरीदी जाएँ तो जायज़ नहीं है क्योंकि यहाँ केवल मांस का मुक़ाबला है। अतः अधिकता सूद है, लेकिन यदि दोनों वज़न में बराबर हों तो जायज़ है, यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

मांस का वर्गीकरण अपने मूल (जिन्स) पर होता है। अतः गाय और भैंस एक ही जिन्स हैं, इसलिए इनमें से एक का मांस दूसरे के मांस के बदले अधिक मात्रा में बेचना जायज़ नहीं है। ऊँटों में 'बख़्ती' (दो कूबड़ वाले) और 'अराबी' (एक कूबड़ वाले) एक ही जिन्स हैं। इसी प्रकार भेड़ और बकरी एक ही जिन्स हैं, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। 'फ़तावा इत्ताबिया' में है कि कच्चा मांस पके हुए मांस के बदले बराबर मात्रा में बेचना हमारे साथियों (इमामों) के निकट जायज़ है और अधिकता हराम है, लेकिन...

1. प्रसिद्ध माप। २. मस्लूख़ का अर्थ है साफ किया हुआ, और सक़त से तात्पर्य मांस के अलावा खाल और ओझड़ी आदि है। ३. अर्थात जिसका मांस हो।

کے کپڑے کے عوض بیچنا جائز ہے بشرطیکہ ایسے کپڑے وزن سے بکتے ہوں یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ ایک قفیز تل خوشبو میں بسائے ہوئے کو دو قفیز تل بے بسائے ہوئے کے عوض بیچنا جائز ہے اور زیادتی خوشبو کے مقابلہ میں رکھی جائے گی اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ خوشبو کا اعتبار صرف اسی وقت ہو گا کہ جب اس سے وزن میں کچھ زیادتی ہو کہ اگر وہ تل خالص رہ جائیں تو ان کا وزن گھٹ جائے یہ حاوی میں لکھا ہے اور بنفشہ اور خیری کا تیل دو جنس ہیں اور مختلف تیلوں کے اصول اجناس میں بدائع القدیر میں لکھا ہے۔ اور تل اور زیتون کا تیل دو جنس ہیں اور اس طرح اگر خوشبو کی چیز ملانے سے تیلوں میں فرق ہو گیا تو ان کو دو جنس شمار کریں گے اگرچہ ان کی اصل ایک ہی ہو پس فقہا نے فرمایا کہ بسائے ہوئے تلوں کے تیل کے ایک قفیز کو بے بسائے تلوں کے تیل کی دو قفیزوں کے عوض بیچنا جائز ہے اور خوشبو کو مقابلہ زیادتی کے گردانا ہے اور زیتون کا ایک رطل تیل کہ جس میں خوشبو ملائی ہے بعوض بے خوشبو ملائے ہوئے ایک رطل کے بیچنا نہیں جائز ہے کیونکہ خوشبو زائد ہے پس گویا اس نے زیتون کا تیل بعوض زیتون کے تیل اور زیادتی کے فروخت کیا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر ایک کوک ۱ تل بنفشہ میں پرورده بعوض پانچ کوک تل بے پرورده کے ہاتھوں ہاتھ فروخت کیے تو جائز ہے اور اگر پرورده پیمانہ میں بے پرورده کے برابر ہو تو جائز نہیں ہے اور اس طرح جن ستووں میں روغن اور شکر ملائی ہوئی ہو ان کو بعوض بے ملائے ہوئے کے برابر بیچنا جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک بکری بعوض بکری کے گوشت کے خریدی پس دیکھنا چاہیے کہ اگر گوشت کے عوض ذبح کی ہوئی کھال کھینچی ہوئی بکری کہ جس کی چربی اور انتڑیاں نکال ڈالی گئی ہیں خریدی پس

اگر دونوں برابر ہوں تو جائز ہے ورنہ جائز نہیں ہے اور اگر بعوض گوشت کے ایسی بکری ذبح کی ہوئی کہ جس کی کھال نہیں کھینچی گئی ہے خریدی پس اگر یہ گوشت اس سے کم ہو کہ جتنا ذبح کی ہوئی میں ہے یا اس کے برابر ہو یا کسی اور برابری معلوم نہ ہو تو بیع جائز نہ ہو گی اور اگر ذبح کی ہوئی کے گوشت سے زائد ہو تو جائز ہے۔ اگر گوشت کے عوض زندہ بکری خریدی تو قیاس چاہتا ہے کہ جائز نہ ہو لیکن جب یہ بات معلوم ہو جائے کہ یہ گوشت اس بکری کے گوشت سے زائد ہے تو جائز ہے اور یہی قول امام محمدؒ کا ہے۔ استحساناً ہر حال میں جائز ہے اور یہ قول امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ شرط یہ ہے کہ نقد معین کیا جائے اور ادھار جائز نہیں ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اگر ایک ذبح کی ہوئی بکری بعوض ایک زندہ بکری کے خریدی تو بالاجماع جائز ہے اور اگر دو زندہ بکریاں بعوض ایک ذبح کی ہوئی کھال کھینچی ہوئی بکری کے خریدیں تو جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر دو ذبح کی ہوئی کھال کھینچی ہوئی بکریاں بعوض ایک ذبح کی ہوئی بے کھال کھینچی ہوئی بکری کے خریدیں تو جائز ہے کیونکہ ایسی صورت میں گوشت بمقابلہ گوشت کے رہا اور جس قدر مسلوختیں ۲ میں زیادتی ہے وہ غیر مسلوختہ کے سقط کے مقابلہ میں رہا اور اگر دو ذبح کی ہوئی بے کھال کھینچی ہوئی بکریاں بعوض ایک ذبح کی ہوئی کھال کھینچی ہوئی بکری خریدیں تو جائز نہیں ہے اس لیے کہ گوشت مع سقط کی زیادتی سود ہو گی اور اگر دو کھال کھینچی ہوئی بکری کے خریدیں ایک کھال کھینچی ہوئی بکری کے عوض خریدیں تو جائز نہیں ہے اس واسطے کہ یہاں گوشت ہی گوشت کا مقابلہ ہے۔ پس زیادتی سود ہے لیکن اگر دونوں وزن میں برابر معلوم ہوں تو جائز ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

گوشت کا اعتبار ۳ اپنی اصل پر ہوتا ہے پس گائے اور بھینس ایک جنس ہیں کہ ان میں سے ایک کا گوشت دوسرے کے گوشت کے عوض زیادتی سے بیچنا جائز نہیں ہے اور اونٹ میں بختی اور

اعرابی ایک جنس ہیں اور ایسے ہی بھیڑ اور بکری ایک جنس ہیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور یہ فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ کچا گوشت پکے کے عوض برابر بیچنا ہمارے اصحاب کے نزدیک جائز ہے اور زیادتی حرام ہے لیکن...

۱ پیمانہ معروف ۱۲۔ ۲ مسلوختیں صاف کی ہوئی اور سقط سے مراد سوائے گوشت کے کھال و اوجھ وغیرہ ہے ۱۲۔ ۳ یعنی جس کا گوشت ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiriya... Volume 4 (Page 275) - Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If some spices are added to cooked meat, then any excess (in quantity during exchange) will not be prohibited (haram); this is mentioned in *Tatarkhaniya*. Camel, cow, and goat meat, along with their milk, are considered different species (*jins*). Therefore, it is permissible to exchange one for another with an excess in quantity provided it is a hand-to-hand (spot) transaction. However, credit (delayed payment) is not permissible[1]. Similarly, grease (tallow), meat, and abdominal fat are different species; thus, it is permissible to exchange them hand-to-hand with an excess[2], but it is not recommended on credit. This is stated in *Fatawa Qazi Khan*. Fat from the ribs, etc., follows the ruling of meat, whereas abdominal fat and grease are considered two different species from meat. Indeed, credit is not permissible for any of these. Selling the head (trotters), feet, and skin hand-to-hand in any manner is permissible, but credit is not allowed; this is recorded in *Fath al-Qadir*. Exchanging vinegar made from wine for vinegar made from sugar with an excess is permissible, as mentioned in *Al-Hawi*. It is also stated that exchanging sugarcane vinegar for grape vinegar with an excess is permissible; this is in *Nahr al-Faiq*. If grape juice (*shira*) is sold for grape vinegar with an excess, it is not permissible because grape juice eventually turns into vinegar; this is stated in *Zahiriya*.

In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is narrated from Imam Abu Yusuf that exchanging buttermilk (whey) for fresh milk is permissible provided the buttermilk is two parts and the fresh milk is one part. If the buttermilk is one part and the fresh milk is two parts, it is not recommended because fresh milk contains more cream (*maska*). It is also said that if fresh milk is two parts and after extracting its cream, its weight decreases by one *ratal*, then it is permissible; otherwise, it is not recommended. This is in *Al-Muhit*. There is no harm in exchanging the meat of one bird for another hand-to-hand, but credit is not recommended; this is in *Fatawa Qazi Khan*. It is narrated from Imam Abu Hanifa that he permitted selling a bird for bird meat even if both are of the same species and there is an excess. This is in *Al-Hawi*. Selling one chicken for two, whether they are slaughtered, roasted, or not, is permissible; this is in *Mukhtar al-Fatawa*. Regarding fish, exchanging one for two is permissible because fish is not (traditionally) sold by weight[3]. However, if fish of a certain species is sold by weight, then taking more than an equal amount is not recommended; this is in *Zahiriya*. In a city where meat is not sold by weight, there is no harm in selling one *taba*[4] for two *tabas*. In this matter, the local customs of the city's inhabitants will be considered; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

The species (*jins*) of cloth becomes different due to its origin and qualities, even if the name remains the same.

If one pitcher of water is sold for two pitchers of water, it is permissible according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Abu Yusuf because water is not considered a measurable (*kayli*) or weighable (*wazni*) commodity by them; hence, selling with an excess would be permissible. If ice is sold by weight, then exchanging it for ice is permissible provided the quantity is equal; this is in *Zahiriya*. Iron, tin, and bronze are all different species; this is in *Nahr al-Faiq*. If a cloth is woven with gold threads and sold for pure gold, it is necessary for validity that the pure gold (being traded) exceeds the gold within the cloth; this is in *Al-Muhit*. The species of cloth differ based on their origin and characteristics, even if the name is the same, such as *Harwi* and *Marwi*[5]. What is called *Rajomari* made in Baghdad is different from that made in Khorasan; this is in *Al-Hawi*. Similarly, cloth made from linen (*katan*) and cotton are two different species. *Niji* and similarly *Zindagi* and *Wazdari* are two different species; this is in *Al-Khulasa*. *Arazi Namda*[6] and *Talaqani* are two different species; this is in *Nahr al-Faiq*.

Footnotes: 1. It is impermissible (Najayiz). 12. 2. A poor quality of dates. 12. 3. From this, it appears that in India, where fish is sold by weight, this ruling (of inequality being permissible) should not apply. 4. Refers to a tray (*tabaq*) or similar vessel. If expressed as *jhaba* according to custom, there is room for permissibility. 12. 5. It is said in the original: "Like Harwi with Marwi, it is assumed that Harwi is that which is sold for Marwi." And Allah knows best. 12. 6. *Namda* translates to *labdast* (felt/woolen cloth), and it is mentioned in the Hadith. 12.

फ़तावा आलमगीरिया... जिल्द 4 (पृष्ठ 275) - किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

यदि पकाए गए मांस में कुछ मसाला मिला हो, तो उसमें (मात्रा की) अधिकता हराम नहीं होगी, यह तातारखानिया में लिखा है। ऊंट, गाय और बकरी का मांस और उनका दूध अलग-अलग 'जिंस' (श्रेणियां/प्रजातियाँ) हैं, इसलिए इनमें से एक को दूसरे के बदले अधिकता के साथ नकद बेचना जायज़ है, लेकिन उधार में कोई भलाई (जायज़) १ नहीं है। इसी तरह चिकनाई (चर्बी), मांस और पेट की चर्बी अलग-अलग श्रेणियां हैं, अतः एक को दूसरे के साथ अधिकता २ के बदले नकद बेचना जायज़ है, पर उधार में यह बेहतर नहीं है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। पसली आदि की चर्बी मांस के अधीन है, जबकि पेट की चर्बी और सामान्य चर्बी मांस से अलग दो अलग श्रेणियां हैं। हाँ, इन सभी में उधार जायज़ नहीं है। सिर (सिरी), पैर (पाये) और खाल को नकद में हर तरह से बेचना जायज़ है, पर उधार जायज़ नहीं है, यह फ़तह अल-क़ादिर में लिखा है। गन्ने के सिरके(शराब का सिरका) को चीनी के सिरके के बदले अधिकता के साथ बेचना जायज़ है। 'अल-हावी' में ऐसा ही कहा गया है। यह भी कहा गया है कि गन्ने के सिरके को अंगूर के सिरके के बदले अधिकता के साथ बेचना जायज़ है, यह 'नहर अल-फ़ाइक' में लिखा है। यदि अंगूर के रस (शीरा) को अंगूर के सिरके के बदले अधिकता के साथ बेचा जाए, तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि अंगूर का रस बाद में सिरका बन जाता है, यह ज़हीरिया में लिखा है।

नवादिर इब्न समाआ में इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि मट्ठा (छाछ) को ताज़ा दूध के बदले बेचना इस शर्त पर जायज़ है कि मट्ठा दो भाग हो और ताज़ा दूध एक भाग। यदि मट्ठा एक भाग और ताज़ा दूध दो भाग हो, तो यह बेहतर नहीं है क्योंकि ताज़ा दूध में मक्खन (मस्का) अधिक होता है। यह भी कहा गया है कि यदि ताज़ा दूध दो भाग हो और मक्खन निकालने के बाद उसका वज़न एक 'रतल' से कम हो जाए, तो जायज़ है, अन्यथा बेहतर नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। पक्षियों के मांस को एक-दूसरे के बदले नकद बेचने में कोई हर्ज नहीं है, पर उधार में भलाई नहीं है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत है कि उन्होंने एक पक्षी को दूसरे पक्षी के मांस के बदले बेचना जायज़ ठहराया है, चाहे वे एक ही किस्म के हों और मात्रा में अंतर हो। यह 'हावी' में लिखा है। एक मुर्गी को दो मुर्गियों के बदले बेचने में, चाहे वे ज़िबह की गई हों या भुनी हुई हों या न हों, कोई हर्ज नहीं है, यह 'मुख़्तार अल-फ़तावा' में लिखा है। मछली के मामले में, एक को दो के बदले बेचना जायज़ है क्योंकि मछली वज़न करके नहीं बेची जाती ३। लेकिन यदि किसी स्थान पर मछली वज़न से बेची जाती हो, तो बराबर-बराबर मात्रा के बिना लेना बेहतर नहीं है, यह ज़हीरिया में लिखा है। जिस

शहर में मांस वज़न से नहीं बिकता, वहां एक 'ताबा' ४ को दो ताबों के बदले बेचने में कोई हर्ज नहीं है। इस मामले में शहर के रीति-रिवाजों को देखा जाएगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

कपड़े की श्रेणी उसके मूल और गुणों के कारण बदल जाती है, भले ही उनका नाम एक ही रहे।

यदि एक कूज़ा (मटका) पानी को दो कूज़ा पानी के बदले बेचा जाए, तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के निकट यह जायज़ है क्योंकि पानी उनके अनुसार मापने योग्य (कैली) या वज़न योग्य (वज़नी) चीज़ नहीं है, अतः अधिकता के साथ बेचना जायज़ होगा। यदि बर्फ वज़न से बिकती हो, तो उसे बर्फ के बदले बेचना जायज़ है, बशर्ते मात्रा बराबर हो, यह ज़हीरिया में लिखा है। लोहा, रांगा और कांसा सभी अलग-अलग श्रेणियां हैं, ऐसा 'नहर अल-फ़ाइक' में लिखा है। यदि कोई कपड़ा सोने के तारों से बना हो और उसे शुद्ध सोने के बदले बेचा जाए, तो इसके जायज़ होने के लिए यह आवश्यक है कि शुद्ध सोना (सिक्कों/डली के रूप में) कपड़े में मौजूद सोने से अधिक हो, यह 'मुहीत' में लिखा है। कपड़े की श्रेणियां (जिंस) अपने मूल और गुणों के कारण अलग हो जाती हैं, भले ही नाम एक हो, जैसे 'हरवी' और 'मरवी' ५। जो 'रजौमरी' बगदाद में बनता है वह अलग है और जो खुरासान में बनता है वह अलग है, यह 'हावी' में लिखा है। इसी तरह सन (लिनन) और कपास से बने कपड़े दो अलग श्रेणियां हैं। 'निजी' और इसी तरह 'ज़िंदगी' और 'वज़दारी' दो अलग श्रेणियां हैं, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। 'अराज़ी नमदा' ६ और 'तालक़ानी' दो अलग श्रेणियां हैं, यह 'नहर अल-फ़ाइक' में लिखा है।

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): १. नाजायज़ है। १२. २. खजूर की खराब किस्म। १२. ३. यहाँ से स्पष्ट होता है कि भारत में, जहाँ मछली वज़न के हिसाब से बिकती है, यह हुक्म लागू नहीं होना चाहिए। ४. 'ताबा' से तात्पर्य थाल या परात आदि है। यदि रिवाज के अनुसार इसे 'झाबा' कहा जाए, तो गुंजाइश है। १२. ५. मूल पाठ में कहा गया है: 'हरवी' और 'मरवी' के समान, यह माना जाता है कि 'हरवी' वह है जो 'मरवी' के बदले बेची जाती है। अल्लाह बेहतर जानता है। १२. ६. 'नमदा' का अनुवाद 'लबदस्त' (ऊनी कपड़ा) है; हदीस में इसके बारे में उल्लेख आया है। १२.

اگر پکے ہوئے گوشت میں کچھ مصالحہ پڑا ہو تو زیادتی حرام نہ ہو گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اونٹ اور گائے اور بکری کے گوشت اور ان کے دودھ مختلف جنسیں ہیں کہ اس میں بعض کو بعض کے زیادتی کے ساتھ ہاتھوں ہاتھ بیچنا جائز ہے اور ادھار میں خیر ۱ نہیں ہے اور ایسے ہی چکنی اور گوشت اور پیٹ کی چربی مختلف جنسیں ہیں کہ بعض کو بعض کے ساتھ زیادتی ۲ سے ہاتھوں ہاتھ بیچنا جائز ہے اور اس کے ادھار میں بہتری نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ پہلو وغیرہ کی چربی گوشت کے تابع ہے اور وہ پیٹ کی چربی اور چکنی کے ساتھ دو جنسیں ہیں اور ہاں سب میں ادھار جائز نہیں ہے اور سری اور پائے اور چمڑے کو ہاتھوں ہاتھ ہر طرح بیچنا جائز ہے لیکن ادھار جائز نہیں ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ شراب کا سرکہ بعوض شکر کے سرکہ کے زیادتی سے بیچنا جائز ہے۔ کذا فی الحاوی اور بھی فرمایا ہے خل کا سرکہ انگور کے سرکہ کے عوض زیادتی سے بیچنا جائز ہے۔ یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اگر سرکہ شیرہ انگور کے عوض زیادتی سے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے کیونکہ شیرہ انگور ثانی الحال میں سرکہ ہو جاتا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ چھاچھ کو تازہ دودھ کے عوض بیچنا بشرطیکہ چھاچھ دو حصہ ہو اور تازہ دودھ ایک حصہ ہو تو جائز ہے اور اگر چھاچھ ایک حصہ ہو اور تازہ دودھ دو حصہ ہو تو اس میں بہتری نہیں ہے اس جہت سے کہ تازہ دودھ میں مسکہ زیادہ ہوتا ہے اور بھی کہا گیا ہے کہ اگر تازہ دودھ دو حصہ ہو پس اگر ایسا ہو کہ اس کا مسکہ نکالنے سے وہ ایک رطل سے گھٹ جائے گا تو جائز ہے اور اگر کم نہ ہو گا تو اس میں بہتری نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور پرندوں کا گوشت ایک کو دوسرے کے عوض ہاتھوں ہاتھ

بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اس کے ادھار میں بہتری نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور امام ابو حنیفہ سے روایت کیا گیا ہے کہ انہوں نے پرند کو بعوض پرند کے گوشت کے اگرچہ دونوں ایک قسم کے ہوں زیادتی کے ساتھ بیچنا جائز رکھا ہے۔ یہ حاوی میں لکھا ہے اور ایک مرغی کو دو مرغیوں کے عوض بیچنے میں کہ جو ذبح کی گئی ہوں خواہ وہ بھونی ہوئی ہوں یا نہ ہوں کچھ ڈر نہیں ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے اور مچھلی میں ایک کو دو کے عوض بیچنا جائز ہے کیونکہ مچھلی وزن نہیں کی جاتی ۳ ہے اور اگر کسی جنس کی مچھلی وزن کی جاتی ہو تو اس میں سوائے برابر برابر لینے کے بہتری نہیں ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ جس شہر میں گوشت وزن سے نہ بکتا ہو وہاں ایک تابہ ۴ دو تابوں کے عوض بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اس باب میں اہل شہر کا حال دیکھا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

کپڑے کی جنس اپنے اصول اور صفات کی وجہ سے مختلف ہو جاتی ہے اگر چہ ان کا نام ایک ہی رہے

اگر ایک کوزہ پانی کو دو کوزہ پانی کے عوض بیچا تو امام اعظم اور ابو یوسف کے نزدیک جائز ہے کیونکہ پانی ان دونوں کے نزدیک کیلی یا وزنی نہیں ہے تو زیادتی کے ساتھ بیچنا جائز ہوگا اور برف اگر وزن سے بکتا ہو تو اس کو برف کے عوض بیچنا جائز ہے مگر برابری شرط ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور لوہا اور رانگا اور کانسہ سب مختلف جنسیں نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اگر کوئی کپڑا سونے کے تاروں سے بنا ہو خالص سونے کے عوض فروخت کیا تو اس میں جواز کے واسطے یہ اعتبار کرنا ضروری ہے کہ خالص سونا زائد ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔ کپڑے کی جنسیں اپنے اصول اور صفات کی وجہ سے مختلف ہو جاتی ہے اگر چہ ان کا نام ایک ہی رہے جیسے ہروی و مروی ۵ اور رجومری بغداد میں بنایا جاتا ہے وہ اور ہے اور جو خراسان میں بنایا جاتا ہے وہ دوسرا ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور ایسے ہی کتان سے بنا ہوا روئی سے بنا ہوا اور

دو ہیں نجی اور ایسے ہی زندگی اور وزداری دو جنس مختلف ہیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اراضی نمدہ ۶ اور طالقانی دو جنس ہیں یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

حاشیہ (Footnotes): ۱۔ ناجائز ہے۔ ۱۲۔ ۲۔ خراب قسم خرما ۱۲۔ ۳۔ یہاں سے ظاہر ہوا کہ ہندوستان میں بحساب وزن کے بکنے کے یہ حکم نہ ہونا چاہیے۔ ۴۔ قولہ تایہ طبق وغیرہ اور اگر موافق عرف کے جھابہ کے ساتھ تعبیر کی جائے تو گنجائش ہے ۱۲۔ ۵۔ قال فی الاصل کالمروی مع المروی تحمل ان ہر ادکا الھروی الذی یباع بالمروی واللہ اعلم ۱۲۔ ۶۔ نمدہ ترجمہ لبدست و جاء فی الحدیث علیہ کساء البداے نفس والمراد لبنا ماذ کر ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 276 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

There is no harm in selling cotton yarn for linen, or wool for hair, one part for two parts. However, if any of these are sold on credit, it will not be permissible because they are items sold by weight; this is recorded in *al-Zahiriyyah*. Similarly, selling silk warp for cotton thread is permissible only on a cash basis; this is stated in *al-Muheet*. It is mentioned in *al-Muntaqa* that selling fine, soft cotton yarn for its coarser counterpart is permissible only if they are exactly equal in measure; this is written in *al-Dhakhirah*. Dates from which the seeds have been removed can be sold for unpitted dates only if they are exactly equal in measure; this is stated in *al-Zahiriyyah*. If felt is sold for wool, then if the felt is such that it would revert to wool fibers after being shredded, equality in weight will be the criterion, otherwise, it will not; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. Selling soap for soap in equal measure is permissible; this is stated in *al-Qunya*. There is no usury between a slave and his master. This ruling applies as long as the slave is not so heavily in debt that the debt equals his own value; if such debt exists, it will not be permissible. It is stated in *al-Muheet's Kitab al-Sarf* that there is no usury between a slave and his master even if the slave is in debt, as mentioned in *al-Tabyin*. The *Mudabbar* (slave promised freedom upon master's death) and *Umm al-Walad* (slave woman who has borne her master's child) are also treated as slaves in this regard, unlike the *Mukatib* (slave with a contract for manumission), to whom this rule does not apply; this is written in *al-Bahr al-Raiq*. There is no usury between partners in a *Mufawada*^1 partnership, and similarly, if two partners in an *Inan* partnership buy and sell among themselves from the partnership assets, there is no usury. However, if they do so with assets other than the partnership property, it is not permissible, as stated in *al-Tabyin*.

There is no *Riba* (usury/interest) between a Muslim and a *Harbi* (non-Muslim from a hostile territory) in *Dar al-Harb* (territory of war); this is the opinion of Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad. Imam Abu Yusuf, however, stated that *Riba* is established between them even in *Dar al-Harb*. Similarly, if a Muslim enters *Dar al-Harb* under a grant of security and engages in trade there with a Muslim who embraced Islam in *Dar al-Harb* and did not migrate to *Dar al-Islam* (territory of Islam), then taking interest from him is permissible according to Imam Azam. Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf held that it is not permissible. But if that Muslim had migrated to *Dar al-Islam* and then returned to *Dar al-Harb*, taking interest from him would not be permissible, as in *al-Jawharat al-Nayira*^2. Likewise, if two persons embraced Islam in *Dar al-Harb* and did not migrate to *Dar al-Islam*, taking interest

between them is permissible^3; this is recorded in *Nahr al-Faiq*. If two such Muslims enter into a *Fasid* (voidable/defective) sale in *Dar al-Harb*, it is permissible according to Imam Azam and Imam Muhammad, whereas Imam Abu Yusuf said it is not permissible; this is written in *al-Tabyin*.

Eighth Chapter: Regarding the sale of water and ice

It is not permissible to sell water that is still in a well or a canal, as stated in *al-Hawi*. The legal strategy (*hila*) for this is to rent out the bucket and rope^4; this is found in *Muheet al-Sarakhsi*. Once someone draws this water and fills his waterskin^5 or any other vessel^6, it is considered 'captured' (*ihraz*), and he becomes its rightful owner. Thus, like captured game, he may dispose of it or sell it; this is written in *al-Dhakhirah*. Similarly, by collecting rainwater in one's vessel, one becomes its owner; this is stated in *Muheet al-Sarakhsi*. Regarding the sale of water that someone has collected in their pool or tank, Sheikh al-Islam, known as Khawahirzada, mentioned in *Sharh Kitab al-Shurb* that if the pool is plastered, or made of copper or brass, its sale is permissible in any case. Therefore...

---

1. Partners in a *Mufawada* partnership. 12.
2. i.e., by consensus. 12.
3. According to Imam Azam. 12.
4. He should not sell the water directly to the buyer; instead, he should rent the bucket and rope to him and set the rent high enough to cover the price of the water. 12.
5. The original text uses 'jarrah' meaning a clay jar, etc., and was changed here for generalization. 12.
6. Most jurists set the condition that the vessel should be such that it does not absorb much water. 12.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 5 | 276 | किताब अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

सूती धागे को सन (linen) के बदले या ऊन को बालों के बदले एक हिस्से को दो हिस्सों के साथ बेचने में कोई हर्ज नहीं है, और अगर इनमें से कोई उधार होगा तो जायज़ नहीं होगा क्योंकि ये वजन से बिकते हैं, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। इसी तरह रेशम के ताने को सूती धागे के बदले केवल नकद बेचना जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'मुंतक़ी' में उल्लेख है कि मुलायम बारीक सूती धागे को उसी के खुरदरे धागे के साथ केवल बराबर-बराबर बेचना जायज़ है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। जिस छुआरे में से गुठली निकाल ली गई हो, उसे बिना गुठली निकाले हुए छुआरे के साथ केवल बराबर-बराबर बेचना जायज़ है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। अगर नमदे (felt) को ऊन के बदले बेचा गया, और अगर नमदा ऐसा है कि उधड़ने के बाद वह ऊन बन जाएगा, तो उसमें वजन की बराबरी का एतबार होगा, और अगर ऐसा नहीं है तो एतबार नहीं होगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। साबुन को साबुन के बदले बराबर-बराबर बेचना जायज़ है, यह 'कुन्या' में लिखा है। गुलाम और मालिक के बीच सूद (ब्याज) नहीं होता है, और यह हुक्म उस समय है जब गुलाम पर इतना कर्ज न हो कि जितना उसकी खुद की कीमत है, और अगर इतना कर्ज होगा तो जायज़ नहीं होगा। 'मुहीत' की 'किताब अस-सर्फ़ में लिखा है कि गुलाम और उसके मालिक में सूद नहीं होता चाहे उस गुलाम पर कर्ज ही क्यों न हो, जैसा कि 'तबीन' में है। मुदब्बर और उम्म अल-वलद भी गुलाम की तरह हैं, जबकि मुकातिब का यह हुक्म नहीं है, यह 'बहर अल-राइक' में लिखा है। मुफावज़ा^1 के साझेदारों में सूद नहीं होता, और इसी तरह अगर 'इनान' साझेदारी के दो साझेदार साझेदारी के माल में आपस में खरीद-बिक्री करें तो भी सूद नहीं है, और अगर साझेदारी के माल के अलावा ऐसा करें तो जायज़ नहीं है, जैसा कि 'तबीन' में है।

मुसलमान और हर्बी (शत्रु देश का निवासी) के बीच दार-उल-हर्ब (युद्ध क्षेत्र) में रिबा (ब्याज) नहीं है, और यह इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद का कहना है, और इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि उन दोनों के बीच दार-उल-हर्ब में भी रिबा साबित होता है। इसी तरह अगर कोई मुसलमान दार-उल-हर्ब में सुरक्षा लेकर गया और वहाँ उसने किसी ऐसे मुसलमान के साथ, जो दार-उल-हर्ब में ईमान लाया और दार-उल-इस्लाम की ओर हिजरत (प्रवास) नहीं की, खरीद-बिक्री की तो उसके साथ सूद लेना इमाम आज़म के नज़दीक जायज़ है, जबकि इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि जायज़ नहीं है। लेकिन अगर वह मुसलमान दार-उल-इस्लाम में हिजरत कर आया और फिर दार-उल-हर्ब को लौट गया तो उससे सूद लेना जायज़ न होगा, जैसा कि 'जौहरा नय्यिरा'^2 में है। इसी

तरह अगर दार-उल-हर्ब में दो व्यक्तियों ने इस्लाम स्वीकार किया और दार-उल-इस्लाम की ओर हिजरत नहीं की, तो उनके बीच सूद लेना जायज़^3 है, यह 'नहर अल-फ़ाइक' में लिखा है। अगर ऐसे दो मुसलमानों ने दार-उल-हर्ब में आपस में फासिद (त्रुटिपूर्ण) बिक्री की तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक जायज़ है, और इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि जायज़ नहीं है, यह 'तबीन' में लिखा है।

आठवीं फ़स्ल (अध्याय): पानी और बर्फ की बिक्री के बयान में

जो पानी कुएं और नहर में है, उसे बेचना जायज़ नहीं है, जैसा कि 'हावी' में है। इसका हिला (कानूनी युक्ति) यह है कि डोल और रस्सी को किराए पर दे दे^4, यह 'मुहीत सरख़्सी' में है। जब इस पानी को निकालकर अपनी मश्क^5 या किसी अन्य बर्तन^6 में भर लिया तो यह 'इहराज़' (कब्जा) है, अतः वह उसका हकदार हो गया, तो पकड़े हुए शिकार की तरह उसमें तसर्रुफ़ (उपयोग) और उसे बेच सकता है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इसी तरह बारिश के पानी को अपने बर्तन में जमा करने से व्यक्ति उसका मालिक हो जाता है, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। और ऐसे पानी की बिक्री जिसे किसी व्यक्ति ने अपने हौज़ (टैंक) में जमा कर लिया हो, तो शैखुल इस्लाम जिन्हें ख़वाहिरज़ादा के नाम से जाना जाता है, उन्होंने 'शरह किताब अल-शुर्ब' में उल्लेख किया है कि अगर हौज़ गच (प्लास्टर) किया हुआ हो या तांबे या पीतल का हो, तो बिक्री हर हाल में जायज़ है, अतः...

---

1. मुफावज़ा (Mufawada) के साझेदार। 12.
2. अर्थात सर्वसम्मति से। 12.
3. इमाम आज़म के अनुसार। 12.
4. खरीदार को पानी न बेचे बल्कि डोल और रस्सी उसे किराए पर दे और किराया इतना बढ़ा दे कि पानी की भी कीमत वसूल हो जाए। 12.
5. मूल पाठ में 'जर्रह' अर्थात घड़ा आदि है, यहाँ सामान्यीकरण के लिए शब्द बदला गया है। 12.
6. अधिकांश फकीहों (धर्मशास्त्रियों) ने शर्त लगाई है कि वह बर्तन ऐसा हो जो अधिक पानी न सोखे। 12.

روئی کا سوت کتان کے عوض یا صوف کو بالوں کے عوض ایک حصہ کو دو حصوں کے ساتھ بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اگر کوئی ان میں کا ادھار ہوگا تو جائز نہ ہوگا کیونکہ یہ وزن سے بکتے ہیں یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اس طرح ریشم کا تانا گورئی کے تاگے کے عوض فقط نقد بیچنا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ منتقی میں مذکور ہے کہ روئی کا سوت نرم باریک اس کے کھرے کے سوت کے ساتھ فقط برابر برابر بیچنا جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ جس چھوہارے میں سے گٹھلی نکال ڈالی گئی ہو اس کو بے گٹھلی نکالے ہوئے کے ساتھ فقط برابر برابر بیچنا جائز ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر نمدے کو صوف کے عوض فروخت کیا پس اگر نمدا ایسا ہے کہ ریختہ ہو جانے کے بعد صوف ہو جائے گا تو اس میں وزن کی برابری کا اعتبار ہوگا اور اگر ایسا نہیں ہے تو اعتبار نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ صابون کو صابون کے عوض برابر برابر بیچنا جائز ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ غلام اور آقا کے درمیان سود نہیں ہوتا ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ غلام پر اتنا قرضہ نہ ہو کہ جتنے کا وہ خود ہے اور اگر ایسا قرضہ ہو گا تو جائز نہ ہو گا اور محیط کی کتاب الصرف میں لکھا ہے کہ غلام اور اس کے آقا میں سود نہیں ہوتا ہے اگر چہ اس غلام پر قرض ہو کذا فی التبیین اور مدبر اور ام ولد بھی غلام کے مانند ہیں بخلاف مکاتب کے کہ اس کا یہ حکم نہیں ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اور متفاوضین 1 میں سود نہیں ہوتا ہے اور ایسے ہی دو شریک عنان اگر مال شرکت میں باہم خرید و فروخت کریں تو بھی سود نہیں ہے اور اگر سوائے مال شرکت کے ایسا کریں تو جائز نہیں ہے کذا فی التبیین۔ مسلمان اور حربی کے درمیان دارالحرب میں ربوا نہیں ہے اور یہ امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کا قول ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ ان دونوں میں دارالحرب میں بھی ربوا ثابت ہوتا ہے اور اس

طرح اگر کوئی مسلمان دارالحرب میں امان لے کر گیا اور وہاں اس نے کسی ایسے مسلمان کے ساتھ کہ جو دارالحرب میں ایمان لایا ہے اور دارالاسلام کی طرف ہجرت نہیں کی ہے خرید و فروخت کی تو اس کے ساتھ سود لینا امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام محمدؒ اور امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ جائز نہیں ہے لیکن اگر وہ مسلمان دارالاسلام میں ہجرت کر آیا اور پھر دارالحرب کو لوٹ گیا تو اس سے سود لینا جائز نہ ہوگا کذا فی الجوہرۃ النیرۃ 2۔ ایسے ہی اگر دارالحرب میں دو شخص ایمان لائے اور دارالاسلام کی طرف ہجرت نہ کی تو ان کو باہم سود لینا جائز 3 ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اگر ایسے دو مسلمانوں نے دارالحرب میں باہم بطور فاسد بیع کی تو امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ جائز نہیں ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

فصل ہشتم: پانی اور برف کی بیع کے بیان میں

جو پانی کنویں اور نہر میں ہے اس کا فروخت کرنا جائز نہیں ہے کذا فی الحاوی۔ اس کا حیلہ یہ ہے کہ ڈول اور رسی کو اجرت پر دے دے 4 یہ محیط سرخسی میں ہے۔ جب اس پانی کو نکال کر اپنی مشک 5 یا اور کسی برتن 6 میں بھر لیا تو یہ احراز ہے پس اس کا حقدار ہو گیا تو مثل پکڑے ہوئے شکار کے اس میں تصرف اور اس کو فروخت کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اسی طرح مینہ کے پانی کو اپنے برتن میں محرز کرنے سے مالک ہو جاتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ایسے پانی کا فروخت کرنا جس کو کسی شخص نے اپنے حوض میں جمع کر لیا ہے تو شیخ الاسلام معروف بخواہرزادہ نے شرح کتاب الشرب میں ذکر کیا کہ اگر حوض گچ کیا ہوا یا تانبے یا پیتل کا ہو تو بیع ہر حال میں جائز ہے پس

1 شریکین بالمفاوضہ ۱۲۔ 2 یعنی بالاتفاق ۱۲۔ 3 عند الامام اعظم ۱۲۔ 4 خریدار کے ہاتھ اس کا پانی فروخت نہ کرے بلکہ ڈول رسی اس کو اجرت پر دے اور اجرت اس قدر بڑھائے کہ پانی کی بھی قیمت آجائے ۱۲۔ 5 قال فی الاصل جرۃ یعنی گھڑا وغیرہ وانما عدل تعمیما ۱۲۔ 6 اکثر فقہا نے شرط لگائی کہ وہ برتن ایسا ہو کہ زیادہ اس میں پانی جذب نہ ہو جاتا ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 9 | 377 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

Sheikh al-Islam stated that the owner of a reservoir is considered the custodian of the water by virtue of collecting it in his reservoir, but the condition is that the flow of water must cease so that the subject of sale (*mabi'*) does not become mixed with what is not for sale. If the reservoir is not made of copper, brass, or finished with plaster, the scholars have disagreed on this in the same manner they disagreed regarding the sale of ice inside an ice-house (*mjmada* - 1) during summer. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that the preferred view in this matter is that if the seller first delivers it as a sample and then the sale is concluded, it is permissible. However, if he sells it first and then delivers it, it is not permissible. This is as mentioned in *Al-Muhit*.

The correct position is that selling it before delivery is permissible provided it is delivered within three days. If it is delivered after three days, the sale shall not be valid; this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. If someone sells a block of ice, the most correct view is that the sale is permissible whether he delivers it first then sells it, or sells it first then delivers it; Faqih Abu Ja'far adopted this view. Delivering first and then selling is more precautionary; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. Faqih Abu Nasr Muhammad ibn Salam al-Kabshi (RA) considered selling and the sale itself permissible before delivery, as long as the period between sale and delivery is not excessively long—for instance, delivering one or two days after the sale. If delivered after three days, he deemed it impermissible. This is the opinion of most scholars of Transoxiana (*Ma Wara al-Nahr*). When the sale becomes valid, the buyer shall have the "option of inspection" (*Khiyar al-Ru'yah*) at the time of delivery. Thus, if he sees it after delivery has occurred: if delivery took place after a full three days had passed, he shall not have the option of inspection. However, if it occurred before three days, he has the option for up to three days from the contract of sale; this is written in *Al-Muhit*.

Selling only irrigation water is not permissible, but if water is sold along with land, it is permissible. If a piece of land is sold along with the water rights of another piece of land, Imam Muhammad (RA) has not mentioned this case, but Faqih Abu Nasr ibn Salam said it is permissible, and Faqih Abu Ja'far says Imam Muhammad hinted towards this; this is recorded in *Al-Zakhira*. If someone buys a certain number of water-skins of pure water (*Ab-e-Furat* - 2) for one coin: if the water-skin was specified, it is permissible according to Imam Abu Yusuf (RA) because it is the common practice of the people; the same applies to leather bags, jars, etc. This permissibility is based

on *Istihsan* (juristic preference) and analogy. If the quantity of the water-skin is not known, the sale is not permissible; this is also the saying of Imam Abu Hanifa (RA), recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If someone says to another, "Take one dirham from me and water my livestock for such-and-such months," it is not permissible. But if he says, "Water them with this many water-skins every month," it is permissible provided he shows the water-skin. If someone says to another, "I will irrigate your barren land (*qurah* - 3) with water," and then opens a canal to irrigate it, that person receives nothing (for the service unless agreed). And if he says, "Water your livestock from my canal or from my such-and-such reservoir," it is permissible; as in *Al-Zakhira*.

Section Eight: Regarding the Uncertainty of the Subject of Sale or the Price

Whoever leaves the price (*thaman*) absolute in a sale, such as mentioning the quantity but not the quality or currency, then the sale shall occur in the currency most prevalent in that city. If different currencies are in circulation in the city, the sale will be void (*fasid*), unless one of them is specified or one is significantly more prevalent...

1- *Mjmada*: A place where ice and water are collected. In *Kitab al-Ghasb*, scholars have three opinions on this name. 2- *Furat*: Refers to pure and sweet water, and it is the name of a famous river below Kufa; that is what is intended here. 3- *Qurah* (with *fatha*): Land that possesses neither water nor trees.

शेख़ अल-इस्लाम ने कहा कि हौज (जलाशय) का मालिक अपने हौज में पानी जमा कर लेने के कारण पानी का रक्षक माना जाता है, लेकिन शर्त यह है कि पानी का प्रवाह बंद हो जाए ताकि बेची गई वस्तु (मबीअ) अनबिकी वस्तु के साथ मिश्रित न हो। यदि हौज तांबे, पीतल या प्लास्टर का न हो, तो विद्वानों के बीच वैसा ही मतभेद है जैसा गर्मियों में बर्फ के घर (मज्मदा - 1) के अंदर बर्फ बेचने के मामले में है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि इस मसले में पसंदीदा राय यह है कि यदि विक्रेता ने नमूने के तौर पर पहले सुपुर्द कर दिया और फिर बिक्री तय हुई तो यह जायज़ है, और यदि पहले बेचा और फिर सुपुर्द किया तो जायज़ नहीं है। जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

सही बात यह है कि सुपुर्दगी से पहले बेचना जायज़ है बशर्ते कि तीन दिनों के भीतर सुपुर्द कर दिया जाए। यदि तीन दिनों के बाद सुपुर्द किया गया, तो बिक्री मान्य नहीं होगी; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि किसी ने बर्फ का एक टुकड़ा बेचा, तो सही बात यह है कि बिक्री जायज़ है, चाहे पहले सुपुर्द करके बेचा हो या बेचकर सुपुर्द किया हो; फ़कीह अबू जाफ़र ने इसी राय को चुना है। पहले सुपुर्द करना और फिर बेचना अधिक सावधानीपूर्ण है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। फ़कीह अबू नसर मुहम्मद बिन सलाम अल-कब्शी (रह.) सुपुर्दगी से पहले और बिक्री को जायज़ मानते थे जब तक कि बिक्री और सुपुर्दगी के बीच की अवधि बहुत अधिक न हो, जैसे बिक्री के एक या दो दिन बाद सुपुर्दगी कर दी जाए। यदि तीन दिनों के बाद सुपुर्द किया जाए तो वे इसे जायज़ नहीं मानते थे। मा वरा अल-नहर (ट्रांसऑक्सियाना) के अधिकांश विद्वानों का यही मत है। जब बिक्री वैध हो जाती है, तो सुपुर्दगी के समय खरीदार को 'ख़्यार-ए-रुयत' (निरीक्षण का विकल्प) प्राप्त होगा। यदि उसने सुपुर्दगी के बाद देखा: यदि सुपुर्दगी पूरे तीन दिन बीतने पर हुई है, तो उसे निरीक्षण का विकल्प नहीं मिलेगा, और यदि तीन दिनों से पहले हुई है, तो अनुबंध से लेकर तीन दिनों तक उसे यह अधिकार प्राप्त है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

केवल सिंचाई का पानी बेचना जायज़ नहीं है, लेकिन यदि पानी ज़मीन के साथ बेचा जाए तो जायज़ है। यदि एक ज़मीन को दूसरी ज़मीन के पानी के अधिकार के साथ बेचा जाए, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने इस स्थिति का उल्लेख नहीं किया है, लेकिन फ़कीह अबू नसर बिन सलाम ने इसे जायज़ कहा है और फ़कीह अबू जाफ़र कहते हैं कि इमाम मुहम्मद ने इसी ओर इशारा किया है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि किसी ने एक सिक्के में फुरात के पानी (2) की कुछ मशकें(चमड़े की थैली) खरीदीं, तो यदि मशक निश्चित थी, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार यह जायज़ है क्योंकि

यह लोगों के बीच आम चलन है; पखाल और घड़ों आदि का भी यही हाल है। यह अनुमति 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) और तर्क के आधार पर है। यदि मशक की मात्रा ज्ञात न हो, तो बिक्री जायज़ नहीं है, और यही इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) का कथन है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "मुझसे एक दिरहम लेकर मेरे पशुओं को इतने महीने पानी पिलाओ," तो यह जायज़ नहीं है। लेकिन यदि कहा कि "हर महीने इतनी मशकें पिला दो," तो जायज़ है, बशर्ते कि उसे मशक दिखा दे। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "मैं तुम्हारी बंजर भूमि (क़राह - 3) को पानी से सींचूँगा," और फिर नहर खोलकर उसे सींचा, तो उस व्यक्ति को (बिना पूर्व समझौते के) कुछ नहीं मिलेगा। और यदि कहा कि "अपने पशुओं को मेरी नहर या मेरे अमुक हौज से पानी पिला लो," तो यह जायज़ है; जैसा कि 'ज़ख़ीरा' में है।

अध्याय आठ: बेची गई वस्तु या कीमत (थमन) के अज्ञात होने के बारे में

जिस व्यक्ति ने बिक्री में कीमत को अस्पष्ट छोड़ दिया, जैसे कि मात्रा तो बताई लेकिन गुण या मुद्रा का उल्लेख नहीं किया, तो उस शहर में सबसे अधिक प्रचलित मुद्रा के आधार पर बिक्री मानी जाएगी। यदि शहर में विभिन्न मुद्राएँ प्रचलित हों, तो बिक्री 'फ़ासिद' (अमान्य) हो जाएगी, सिवाय इसके कि उनमें से किसी एक को स्पष्ट कर दिया जाए या कोई एक बहुत अधिक प्रचलित हो...

1- मज़्मदा: जहाँ बर्फ और पानी जमा किया जाता है। किताब अल-ग़सब में विद्वानों के इस नाम पर तीन मत हैं। 2- फ़ुरात: इसका अर्थ है शुद्ध और मीठा पानी, और यह कूफ़ा के नीचे एक प्रसिद्ध नदी का नाम है; यहाँ यही अर्थ अभिप्रेत है। 3- क़राह: ज़बर (फथ) के साथ, ऐसी भूमि जिसमें न पानी हो और न पेड़ हों।

شیخ الاسلام نے کہا صاحب حوض کو پانی اپنے حوض میں کر لینے کی وجہ سے پانی کا نگہدار گردانتا ہے لیکن شرط یہ ہے کہ پانی کا جاری رہنا بند ہو جائے تاکہ مبیع غیر مبیع کے ساتھ مختلط نہ ہو جائے اور اگر حوض تانبے یا پیتل کا یا گچ کیا ہوا نہ ہو تو اس میں مشائخ نے ایسا ہی اختلاف کیا ہے جیسا کہ گرمیوں میں برف کے محمدہ (1) کے اندر برف کے بیچنے میں اختلاف ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ مختار اس مسئلہ میں یہ ہے کہ اگر بائع نے اس کو چکانے کے طور پر پہلے سپرد کر دیا پھر اس کے بعد بیع قرار پائی تو جائز ہے اور اگر پہلے فروخت کر کے پھر سپرد کیا تو جائز نہیں ہے۔ کذا فی المحیط۔

صحیح یہ ہے کہ سپرد کرنے سے پہلے اس کا بیچنا جائز ہے بشرطیکہ تین دن تک سپرد کر دے اور اگر بعد تین دن کے سپرد کیا تو بیع جائز نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک برف کا بچہ بیچا تو اصح یہ ہے کہ بیع جائز ہے خواہ پہلے سپرد کر کے پھر فروخت کیا یا بیع کر کے پھر سپرد کیا ہو اور اسی کو فقیہ ابو جعفر نے اختیار کیا ہے۔ پہلے سپرد کر کے پھر فروخت کرنے میں زیادہ احتیاط ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ فقیہ ابو نصر محمد بن سلام الکبشیؒ سپرد کرنے سے پہلے اور بیچے بیع کو جائز رکھتے تھے جبکہ بیع کرنے اور سپرد کرنے میں زیادہ مدت نہ ہو جائے اس طرح کہ بیع کے ایک یا دو دن بعد سپرد کر دے اور اگر تین دن بعد سپرد کیا تو جائز نہیں کہتے تھے اور یہی مذہب اکثر مشائخ ماوراء النہر کا ہے پھر جب بیع جائز ہوئی تو مشتری کو سپرد کرنے میں دیکھنے کے وقت خیار رویت ثابت ہوگا پس اگر اس نے سپردگی واقع ہونے کے بعد دیکھا پس اگر سپردگی پورے تین دن گزرنے پر واقع ہوئی تو اس کو خیار رویت حاصل نہ ہوگا اور اگر تین دن سے پہلے واقع ہوئی تو عقد بیع سے تین دن تک اس کو

خیار رویت حاصل ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر صرف سینچنے کا پانی فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر پانی مع زمین فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر ایک زمین کو مع دوسری زمین کے پانی کے فروخت کیا تو امام محمدؒ نے اس صورت کو ذکر نہیں فرمایا ہے اور فقیہ ابو نصر بن سلام نے کہا کہ یہ جائز ہے اور فقیہ ابو جعفر کہتے ہیں کہ اسی کی طرف امام محمدؒ نے اشارہ کیا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک سکے سے کسی قدر مشکین آب فرات (2) کی خریدیں پس اگر مشک معین تھی تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے کیونکہ لوگوں کا تعامل ہے اور پکھال و گھڑے وغیرہ کا بھی یہی حال ہے اور یہ جواز استحساناً اور قیاس کی دلیل سے ہے اور اگر اس مشک کی مقدار نہ ہو تو بیع جائز نہیں ہے اور یہی قول امام ابو حنیفہ کا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ مجھ سے ایک درہم لے کر تو میرے چوپایوں کو اتنے مہینہ پانی پلائے تو جائز نہیں ہے اور اگر کہا کہ ہر مہینہ اتنی مشکیں پلا دے تو جائز ہے بشرطیکہ اس کو مشک دکھلا دے اور اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں تجھے تیری زمین قراح (3) بھر پانی سے سیراب کروں گا پھر اس کے لیے نہر کھول کر اس کو سیراب کیا تو اس شخص کو کچھ نہ ملے گا اور اگر کہا کہ اپنے چوپایوں کو میری نہر یا میرے فلاں حوض سے پانی پلا لے تو یہ جائز ہے کذا فی الذخیرہ۔

فصل ہشتم: مبیع یا ثمن کے نامعلوم ہونے کے بیان میں

جس شخص نے بیع میں ثمن کو مطلق چھوڑ دیا اس طرح کہ مقدار ذکر کی اور صفت ذکر نہ کی تو اس شہر میں جو نقدی زیادہ چلتی ہوگی اسی پر بیع واقع ہوگی اور اگر شہر میں نقد مختلف رائج ہوں تو بیع فاسد ہو جائے گی لیکن اگر ان میں سے ایک بیان کر دے تو یا کوئی زیادہ رائج...

1- مجمده جائے اجتماع برف و یانی فی کتاب الغصب اسم اختلفوا فیہا علی ثلثہ صور 12۔ 2- فرات بمعنے آب خالص و شیرین و نام دریائے معروف زیر کوفہ اور یہی یہاں مراد ہے 12۔ 3- قراح بالفتح زمینے کہ آب و درخت نداشتہ باشد 12۔

Fatawa Alamgiri, Volume 3, Kitab al-Buyu' (Book of Sales), Page 378

...then that [currency] shall be taken. This rule applies when the values of these currencies differ. If the values are equal, the sale is valid. The specified amount can be taken from any type of currency. For instance, if one type of dirham is 'Abadi' and another is 'Thuna'i' (two-fold) or 'Thulathi' (three-fold), then two 'Thuna'i' or three 'Thulathi' are equivalent in value to one 'Ahadi'. In their customary usage ('urf), one 'Thuna'i' or one 'Thulathi' is not called a dirham; rather, one 'Ahadi', or two 'Thuna'i', or three 'Thulathi' are called a dirham, as stated in 'Al-Kafi'. If someone buys something from another without mentioning the price (thaman), the sale is 'fasid' (voidable/irregular). If the seller says, "I have sold this slave to you without a price," and the buyer says, "I accept," the sale is 'batil' (void), as written in 'Al-Zahiriyyah'. If someone says to a debtor who owes him ten dirhams, "Did you sell this cloth to me for some portion of the ten dirhams and this other cloth for the remaining portion of the ten dirhams?" and the debtor replies, "Yes, I have sold them to you," then this sale is valid. However, if he says, "Did you sell this cloth for some portion of the ten dirhams and this other cloth for some portion of the ten dirhams?" and he says "Yes," the sale is 'fasid' because a portion of the ten dirhams remains unknown (majhul), meaning it's not certain that they sum to exactly ten, unlike the first case where they do. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

The uncertainty (jahalah) of the sold item (mabi') or the price (thaman) prevents the validity of a sale when it is impossible to hand over the item despite its identification. If handover is not impossible, the sale contract is not 'fasid', such as when the number of measures (measures of volume) in a heap is unknown. For example, if a specific heap is sold without knowing how many measures it contains, or if the count of specific clothes is unknown, the sale is not 'fasid', as written in 'Al-Muhit'. If someone says, "I sold this entire heap to you at the rate of one dirham per qafiz," Imam Abu Hanifah (RA) stated that the sale of one qafiz for one dirham is valid, but the sale of the rest is not. However, it can become valid if the buyer determines the total number of qafiz before they separate. In that case, he has the option (khiyar) to either buy the whole heap at the rate of one dirham per qafiz or reject the whole thing. The sale of one qafiz for one dirham would be binding on him. Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) stated that the sale of the entire heap at the rate of one qafiz per dirham is valid, whether the buyer knows the total qafiz or not. If he said, "I sold this heap at the rate of two dirhams for every two qafiz or three

dirhams for every three qafiz," a similar difference of opinion exists, as noted in 'Sharh al-Tahawi'.

If no dispute arises between the buyer and seller until the seller measures and hands over all or part of the goods, then whatever has been handed over is binding on the buyer according to Imam Azam (RA), and the sale of the rest is 'batil'. A similar difference of opinion exists for items sold by weight that do not suffer damage upon being divided, like honey or olive oil, as stated in 'Al-Mabsut'. In items measured by yard (gaz), if the seller says, "I sold all this land to you at the rate of one dirham per yard," Imam Abu Hanifah (RA) stated that the sale of the whole is not valid—neither the sale of one yard nor the rest. But if the buyer learns the total yards in the same meeting (majlis), he has an option. If they separate before he knows, the 'fasid' nature of the sale is confirmed. Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) stated that the sale of the whole at one dirham per yard is valid, and the buyer has no option. Similarly, if he says, "I sold all this cloth at the rate of one dirham for every two yards or three dirhams for every three yards," a similar difference of opinion exists. This refers to the creditor then saying, "I accept."

फ़तावा आलमगीरिया खंड ३, किताबुल बुयूअ (बिक्री की किताब), पृष्ठ ३७८

... तो वही लिया जाएगा और यह हुक्म उस सूरत में है जब इन मुद्राओं का मूल्य अलग-अलग हो और यदि मूल्य बराबर हो तो बिक्री जायज हो जाएगी। जो मात्रा बताई गई है वह हर प्रकार की मुद्रा से ली जा सकती है। इसकी सूरत यह है कि एक प्रकार के दिरहम 'आबादी' हों और दूसरी प्रकार के 'सनाई' या 'सलासी' हों, तो दो सनाई या तीन सलासी का मूल्य एक अहादी के बराबर है। उनके प्रचलन (उर्फ़) में एक सनाई या सलासी को दिरहम नहीं कहते, बल्कि अहादी में से एक को, या दो सनाई को, या तीन सलासी को एक दिरहम कहते हैं, जैसा कि 'काफी' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कोई चीज़ खरीदी और कीमत (समन) का उल्लेख नहीं किया, तो बिक्री 'फ़ासिद' (दोषपूर्ण) होगी। और यदि विक्रेता ने कहा कि मैंने यह गुलाम तुम्हें बिना किसी मूल्य के बेच दिया और खरीदार ने कहा कि मैंने इसे स्वीकार किया, तो बिक्री 'बातिल' (शून्य) होगी, जैसा कि 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने अपने कर्जदार से, जिस पर उसके दस दिरहम बकाया थे, कहा कि "क्या तुमने यह कपड़ा मुझे दस दिरहम में से कुछ कीमत पर बेचा और यह दूसरा कपड़ा दस दिरहम के बाकी बचे हुए दाम पर बेचा?" और उसने कहा "हाँ, मैंने तुम्हें बेच दिया", तो यह बिक्री जायज है। लेकिन यदि उसने कहा कि "क्या तुमने यह कपड़ा मुझे दस दिरहम में से कुछ दाम पर बेचा और यह दूसरा कपड़ा दस दिरहम में से कुछ दाम पर बेचा?" और उसने कहा "हाँ", तो बिक्री 'फ़ासिद' होगी क्योंकि इस स्थिति में दस दिरहम में से कुछ हिस्सा अज्ञात रह गया, यानी पूरे दस दिरहम होना आवश्यक नहीं है, जबकि पहली सूरत में पूरे दस दिरहम हो जाते हैं। यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है।

वस्तु (मबीअ) या मूल्य (समन) का अज्ञात होना बिक्री की वैधता में बाधक है, जब उसका ज्ञात होना और उसे सौंपना कठिन हो। लेकिन यदि सौंपना कठिन न हो, तो अनुबंध 'फ़ासिद' नहीं होगा। उदाहरण के लिए, किसी ढेर के माप (पैमानों) की संख्या ज्ञात न हो, जैसे एक निश्चित ढेर बेचा गया और यह पता नहीं था कि इसमें कितने माप हैं; या कुछ निश्चित कपड़ों की गिनती अज्ञात हो, तो बिक्री 'फ़ासिद' नहीं होगी, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने कहा कि "मैंने यह पूरा ढेर तुम्हें इस हिसाब से बेचा कि इसका एक क़फ़ीज़ एक दिरहम का होगा", तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फरमाया कि इसमें से एक क़फ़ीज़ की बिक्री एक दिरहम के बदले जायज है और बाकी की बिक्री जायज नहीं है। लेकिन यह तब जायज हो सकती है जब खरीदार को अलग होने से पहले सभी क़फ़ीज़ की संख्या ज्ञात हो जाए। तब उसे विकल्प (खियार) प्राप्त होगा कि चाहे तो हर क़फ़ीज़ को एक दिरहम के बदले पूरा ढेर खरीद ले या सब छोड़ दे। और उसे एक क़फ़ीज़ की बिक्री एक दिरहम

के बदले अनिवार्य होगी। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि पूरे ढेर की बिक्री हर क़फ़ीज़ एक दिरहम के हिसाब से जायज है, चाहे खरीदार को कुल क़फ़ीज़ ज्ञात हों या न हों। और यदि उसने कहा कि "मैंने तुम्हें यह पूरा ढेर इस हिसाब से बेचा कि हर दो क़फ़ीज़ दो दिरहम के होंगे या हर तीन क़फ़ीज़ तीन दिरहम के होंगे", तो इसमें भी यही मतभेद है, जैसा कि 'शरह तहावी' में लिखा है।

यदि खरीदार और विक्रेता के बीच विवाद नहीं हुआ यहाँ तक कि विक्रेता ने सब या कुछ मापकर खरीदार को सौंप दिया, तो जितना सौंप दिया गया वह इमाम आज़म (रह.) के निकट खरीदार पर अनिवार्य होगा और शेष की बिक्री 'बातिल' होगी। ऐसा ही मतभेद हर उस वज़नी (तौल वाली) चीज़ में है जिसके टुकड़े करने में कोई हानि न हो, जैसे शहद या जैतून का तेल आदि, जैसा कि 'मबसूत' में लिखा है। और गज़ से मापी जाने वाली चीज़ों में, यदि विक्रेता ने कहा कि "मैंने यह पूरी ज़मीन हर एक गज़ एक दिरहम के हिसाब से तुम्हें बेच दी", तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फरमाया कि कुल की बिक्री जायज नहीं है, न एक गज़ की और न शेष की। लेकिन यदि खरीदार को उसी सभा (मजलिस) में कुल गज़ ज्ञात हो जाएँ तो उसे विकल्प प्राप्त होगा। यदि जानने से पहले दोनों अलग हो गए, तो बिक्री का 'फ़ासिद' होना पक्का हो जाएगा। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि एक गज़ एक दिरहम के हिसाब से पूरे की बिक्री जायज है और खरीदार को कोई विकल्प नहीं है। इसी तरह यदि उसने कहा कि "मैंने यह पूरा कपड़ा हर दो गज़ के दिरहम के हिसाब से या तीन गज़ के तीन दिरहम के हिसाब से तुम्हें बेच दिया", तो इसमें भी वैसा ही मतभेद है। और इसका अर्थ यह है कि इसके बाद फिर लेनदार ने कहा कि मैंने स्वीकार किया।

فتاویٰ عالمگیریہ جلد ۳، کتاب البیوع، صفحہ ۳۷۸

ہو تو وہی لیا جائے گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب ان نقدوں کی مالیت مختلف ہو اور اگر مالیت میں برابر ہوں تو بیع جائز ہو جائے گی اور جو مقدار بیان کی ہے وہ ہر قسم کے نقد میں سے لی جاسکتی ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ ایک قسم کے درہم آبادی ہوں اور دوسری قسم کے ثنائی ہوں یا ثلاثی ہوں تو ثنائی کے دو یا ثلاثی کے تین کی مالیت مثل احادی کی ایک کی مالیت کے ہے اور ثنائی یا ثلاثی میں سے ایک کو ان کے عرف میں درہم نہیں کہتے ہیں بلکہ درہم یا احادی میں سے ایک کو یا ثنائی میں سے دو کو یا ثلاثی میں سے تین کو کہتے ہیں یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے سے کوئی چیز خریدی اور ثمن کا ذکر نہ کیا بیع فاسد ہو گی اور اگر بائع نے کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ بلا ثمن بیع کر دیا اور مشتری نے کہا کہ میں نے اسے قبول کیا تو بیع باطل ہوگی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ کسی نے اپنے قرض دار سے کہ جس پر اس کے دس درہم قرض تھے یہ کہا کہ کیا تو نے یہ کپڑا میرے ہاتھ دس درہم میں سے کچھ داموں کو بیچا اور یہ دوسرا کپڑا دس درہم میں کے باقی داموں کو بیچا اور اس نے کہا کہ ہاں میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو یہ بیع جائز ہے اور اگر اس نے یوں کہا کہ کیا یہ کپڑا تو نے میرے ہاتھ دس درہم میں سے کچھ داموں کو بیچا اور یہ دوسرا کپڑا دس درہم میں سے کچھ داموں کو بیچا اور اس نے کہا کہ ہاں میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو بیع فاسد ہوگی کیونکہ اس صورت میں دس درہم میں سے کچھ حصہ مجہول باقی رہا یعنی دس پورے ہونا ضروری نہیں بخلاف اس کے پہلی صورت میں دس پورے ہو جاتے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مبیع یا ثمن کا نامعلوم ہونا بیع کے جائز ہونے کا مانع ہے جبکہ اس کا معلوم ہونے کے ساتھ سپرد کرنا متعذر ہو اور اگر سپرد کرنا متعذر نہ ہو تو عقد بیع فاسد نہ ہوگا جیسے کہ کسی ڈھیری کے

پیمانوں کی تعداد معلوم نہ ہو مثلاً ایک معین ڈھیری فروخت کی اور یہ معلوم نہ ہو کہ یہ کتنے پیمانہ تھی اور جیسے کچھ معین کپڑوں کی گنتی نہ معلوم ہو اس طرح کہ کچھ معین کپڑے فروخت کیے اور ان کی گنتی نہ معلوم ہوئی تو بیع فاسد نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ تمام ڈھیر بیچا اس حساب سے کہ ایک قفیز اس کی ایک درہم کو تو امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ اس میں سے ایک قفیز کی بیع ایک درہم کے عوض جائز ہے اور باقی کی بیع جائز نہیں ہے لیکن اس وقت جائز ہوسکتی ہے کہ مشتری کو جدا ہونے سے پہلے سب قفیز میں معلوم ہو جائیں پس اس کو خیار حاصل ہوگا کہ اگر چاہے تو ہر قفیز کو ایک درہم کے عوض سب خرید لے ورنہ سب کو ترک کر دے اور اس کو بیع ایک درہم کے عوض لازم ہوگی اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ پوری ڈھیری کی بیع ہر قفیز ایک درہم کے حساب سے جائز ہے خواہ مشتری کو تمام قفیز میں معلوم ہوں یا نہ معلوم ہوں اور اگر اس نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ سب ڈھیری ہر دو قفیز اس کے دو درہم کے حساب سے یا ہر تین قفیز اس کے تین درہم کے حساب سے فروخت کر دی تو اس میں بھی ایسا ہی اختلاف ہی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

پس اگر مشتری اور بائع میں جھگڑا نہ ہوا یہاں تک کہ بائع نے سب کو یا بعض کو ناپ کر مشتری کے سپرد کر دیا تو جس قدر سپرد کیا ہے وہ سب امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری کو لازم ہوگا اور باقی کی بیع باطل ہوگی اور ایسا ہی اختلاف ہر وزنی چیز میں ہے کہ جس کے ٹکڑے کرنے میں کچھ ضرر نہ ہو جیسے شہد یا زیتون کا تیل وغیرہ مبسوط میں لکھا ہے اور گز سے ناپنے کی چیزوں میں اگر بائع نے کہا کہ میں نے یہ سب زمین اس میں سے ہر گز ایک درہم کے حساب سے تیرے ہاتھ فروخت کر دی تو امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ کل کی بیع جائز نہیں ہے یعنی نہ ایک گز کی بیع جائز ہے اور نہ باقی کی جائز ہے لیکن اگر مشتری کو تمام گز اسی مجلس میں معلوم ہو جائیں تو اس کو خیار حاصل ہوگا اور اگر جانے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بیع کا فاسد ہونا

بڑھ جائے گا اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کی ایک گز ایک درہم کے حساب سے سب کی بیع جائز ہے اور مشتری کو کچھ خیار نہیں ہے اور اس طرح اگر اس نے کہا کہ میں نے یہ سب کپڑا اس کے ہر دو گز درہموں کے حساب سے یا تین گز اس کے تین درہموں کے حساب سے تیرے ہاتھ فروخت کر دیا تو اس میں بھی ایسا ہی اختلاف ہے اور یعنی اس کے بعد پھر قرض خواہ نے کہا کہ میں نے قبول کیا۔

The same ruling applies to weighted items whose division would cause harm to the seller. However, for items sold by count, consideration will be given: if the items are approximately uniform, their ruling is the same as mentioned for measured (kayli) and weighed (wazni) goods. If there is a disparity among such counted items—for example, if the seller says, "I have sold this flock of sheep to you, each sheep at the rate of ten dirhams"—the disagreement among scholars is the same as that mentioned regarding goods measured by yards. If the seller says, "I have sold this flock at the rate of twenty dirhams for every two sheep," then by consensus of all scholars, the sale of the entire flock is invalid. Even if the buyer discovers the total count in the same session and accepts the sale, it remains invalid; this is recorded in Sharh Tahawi.

If someone said, "I have sold this wheat and this barley, each qafiz for one dirham," and did not state the total number of qafiz, then according to Imam Azam (may Allah have mercy on him), the entire sale is void (fasid). ☆

If a specific heap is sold except for one qafiz, the sale of the heap excluding that one qafiz is valid. This is contrary to a case where one says, "I sold this flock of sheep except for one unspecified sheep," in which case the sale is void, as recorded in Siraj al-Wahhaj. If a pearl is sold on the condition that its weight is one mithqal, and the buyer subsequently finds it to be more, the excess belongs to the buyer; this is mentioned in Fatawa Qazi Khan.

Regarding the wheat and barley example: Imam Azam deems the sale void until the total quantity of qafiz is known. Once known, the buyer has the option (khiyar) to purchase each qafiz of wheat at one dirham. According to the Sahabayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the entire sale is valid. If the seller specifies that "one qafiz from both is for one dirham," then the sale of one qafiz consisting of half wheat and half barley is valid, while the remainder of the sale is not.

If sold on the condition that each is ten qafiz at one dirham per qafiz, the buyer is liable for each at half the total price. If a defect is found in one after taking possession, it may be returned for half the price. If sold by calculation that one qafiz from both is one dirham and a defect is found in one, that specific defective item can be returned for its proportionate share of the price (thaman). If the price of wheat is double that of barley, barley is returned for one-third of the price and wheat for two-thirds.

If a heap of wheat and a flock of sheep are sold on the condition that there are ten qafiz and ten sheep, at the rate of ten dirhams for one sheep and one qafiz combined: if the buyer finds ten of each, the sale is valid. If there are eleven sheep, the entire sale is void. If ten sheep and eleven qafiz are found, the sale is correct. If nine of each are found, the sale is valid (1). If there are nine sheep and ten qafiz, the sale of one qafiz is void because its specific price allocation cannot be determined.

Footnotes: 1. Regarding the term "delivered": modern scholars state that here, departing from analogy (qiyas), the fatwa should be that the sale is rejected. 2. It was not specified whether it was one qafiz of wheat or one of barley. 3. The current manuscript says "sale is valid" when nine of each are found, though there is an issue regarding the sheep; perhaps the correct version is ten sheep and only nine qafiz of wheat.

यही हुक्म उन वज़नी चीज़ों का भी है जिनके टुकड़े करने में बेचने वाले (बाइ') को नुक़सान पहुँचता हो, लेकिन जो चीज़ें गिनती की हैं उनमें इस बात का लिहाज़ रखा जाएगा कि अगर वो चीज़ें आपस में लगभग बराबर हों तो उनका हुक्म वही है जो मापे जाने वाली (कैली) और तौली जाने वाली (वज़नी) चीज़ों में ज़िक्र हुआ। और अगर ऐसी गिनती की चीज़ों में आपस में अंतर हो, मिसाल के तौर पर बेचने वाले ने कहा कि "मैंने बकरियों का यह रेवड़ हर बकरी दस दिरहम के हिसाब से तुम्हारे हाथ बेचा", तो इसमें वही मतभेद है जैसा कि गज़ से नापी जाने वाली चीज़ों के बारे में ज़िक्र हुआ। और अगर बेचने वाले ने कहा कि "मैंने इस रेवड़ की हर दो बकरियाँ बीस दिरहम के हिसाब से बेचीं", तो तमाम उलेमा के नज़दीक पूरे रेवड़ की बिक्री (बै') जायज़ नहीं है। और अगर ग्राहक (मुश्तरी) को उसी मजलिस में कुल गिनती मालूम हो जाए और उसने सौदा मंज़ूर कर लिया, तब भी यह जायज़ नहीं है, ऐसा शराह ताहावी में लिखा है।

अगर किसी ने कहा कि "मैंने यह गेहूँ और यह जौ हर क़फ़ीज़ एक दिरहम के हिसाब से बेचे" और कुल क़फ़ीज़ों की गिनती नहीं बताई, तो इमाम आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक सब की बिक्री फ़ासिद (अमान्य) है। ☆

अगर किसी निश्चित ढेर में से एक क़फ़ीज़ के सिवा पूरा ढेर बेचा जाए तो एक क़फ़ीज़ को छोड़कर बाक़ी की बिक्री जायज़ होगी। इसके विपरीत अगर कहा कि "मैंने बकरियों के इस रेवड़ में से एक अनिश्चित बकरी के सिवा सब बेच दिया", तो बिक्री फ़ासिद है, जैसा कि सिराजुल वहाज में लिखा है। अगर एक मोती इस शर्त पर बेचा गया कि इसका वज़न एक मिस्काल है, फिर ग्राहक ने उसे उससे ज़्यादा पाया, तो वह ग्राहक के हवाले कर दिया जाएगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

अगर किसी ने कहा कि "मैंने यह गेहूँ और यह जौ हर क़फ़ीज़ एक दिरहम के हिसाब से बेचे" और कुल क़फ़ीज़ की संख्या नहीं बताई, तो इमाम आज़म के नज़दीक सब की बिक्री फ़ासिद है, जब तक कि कुल संख्या ज्ञात न हो जाए। जब संख्या ज्ञात हो जाए, तो ग्राहक को अधिकार (ख़ियार) होगा कि चाहे तो हर क़फ़ीज़ गेहूँ एक दिरहम के हिसाब से ख़रीद ले। साहिबैन (रह.) के नज़दीक पूरी बिक्री जायज़ है। और अगर बेचने वाले ने कहा कि "दोनों में से एक क़फ़ीज़ एक दिरहम का है", तो एक क़फ़ीज़ की बिक्री जायज़ होगी जिसमें आधा गेहूँ और आधा जौ होगा, और बाक़ी की बिक्री जायज़ नहीं होगी।

यदि बेचने वाले ने इस शर्त पर बेचा कि प्रत्येक वस्तु दस क़फ़ीज़ है और हर क़फ़ीज़ एक दिरहम का है, तो ग्राहक के लिए दोनों को आधी क़ीमत (थमन) में लेना अनिवार्य होगा। यदि क़ब्ज़ा करने के बाद किसी एक में दोष पाया जाए, तो वह उसे आधी क़ीमत पर वापस कर सकता है। यदि उसने हिसाब से बेचा कि दोनों में से एक क़फ़ीज़ एक दिरहम का है और फिर एक में दोष पाया गया, तो वह विशेष दोषपूर्ण वस्तु को उसकी क़ीमत के हिस्से के बदले वापस कर सकता है। अगर गेहूँ की क़ीमत जौ की क़ीमत से दोगुनी हो, तो वह जौ को एक-तिहाई क़ीमत और गेहूँ को दो-तिहाई क़ीमत के बदले वापस करेगा।

अगर किसी ने गेहूँ का एक ढेर और बकरियों का एक रेवड़ इस शर्त पर बेचा कि ढेर में दस क़फ़ीज़ है और रेवड़ में दस बकरियाँ हैं, इस हिसाब से कि एक बकरी और एक क़फ़ीज़ दस दिरहम के हैं, तो यदि ग्राहक ने दोनों को दस-दस पाया तो बिक्री जायज़ है। यदि रेवड़ में ग्यारह बकरियाँ मिलीं तो पूरी बिक्री फ़ासिद है। यदि दस बकरियाँ और ग्यारह क़फ़ीज़ मिले तो बिक्री सही है। यदि दोनों को नौ-नौ पाया तो बिक्री जायज़ (१) होगी। यदि उसने रेवड़ को नौ और ढेर को दस पाया, तो ढेर के एक क़फ़ीज़ की बिक्री फ़ासिद होगी क्योंकि उसकी क़ीमत ज्ञात नहीं है।

फ़ुटनोट्स: १. हाल के विद्वानों का कहना है कि यहाँ कयास छोड़कर यह फ़तवा देना चाहिए कि बिक्री रद्द कर दी जाए। २. यह स्पष्ट नहीं किया कि गेहूँ का एक क़फ़ीज़ या जौ का एक क़फ़ीज़। ३. मौजूदा प्रतियों में 'बिक्री जायज़' लिखा है कि प्रत्येक नौ मिला, हालांकि बकरियों के मामले में समस्या है; संभवतः सही यह है कि बकरियाँ दस थीं और केवल गेहूँ नौ मिला।

یہی حکم ان وزنی چیزوں کا بھی ہے کہ جن کے ٹکڑے کرنے میں بائع کو مضرت پہنچتی ہو لیکن جو چیزیں گنتی کی ہیں ان میں لحاظ کیا جائے گا اگر وہ چیزیں باہم قریب قریب برابر کے ہوں تو ان کا حکم وہی ہے جو کیلی اور وزنی میں مذکور ہوا اور اگر ایسی گنتی کی چیزوں میں باہم تفاوت ہو مثلاً بائع نے کہا کہ میں نے یہ گلہ بکریوں کا ہر بکری اس کی دس درہم کے حساب سے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو اس میں ایسا ہی اختلاف ہے جیسا کہ گزوں کے ناپنے کی چیزوں میں مذکور ہوا اور اگر بائع نے یہ کہا کہ اس گلہ کو ہر دو بکریاں اس کی بیس درہم کے حساب سے میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو سب کے قول میں بالاتفاق پورے گلہ میں بیع جائز نہیں ہے اور اگر مشتری کو اسی مجلس میں سب کی گنتی معلوم ہوگئی اور اس نے بیع کو اختیار کرلیا تو بھی جائز نہیں ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ میں نے یہ گیہوں اور یہ جو ہر قفیز ایک درہم کے حساب سے فروخت کیے اور سب قفیزوں کی گنتی نہ بتلائی تو امام اعظمؒ کے نزدیک سب کی بیع فاسد ہے ☆

اگر معین ڈھیری میں سے سوائے ایک قفیز کے سب ڈھیری کو بیچا تو سب کی بیع سوائے ایک قفیز کے جائز ہوگی بخلاف اس صورت کے کہ کہا کہ میں نے اس بکری کے گلہ کو اس میں سے ایک بکری غیر معین کے سوا فروخت کیا تو بیع فاسد ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر ایک موتی اس شرط پر بیچا کہ یہ ایک مثقال وزن میں ہے پھر مشتری نے اس کو اس سے زیادہ پایا تو وہ مشتری کے سپرد کر دیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ میں نے یہ گیہوں اور یہ جو ہر قفیز ایک درہم کے حساب سے فروخت کیے اور سب قفیزوں کی گنتی

نہ بتلائی تو امام اعظمؒ کے نزدیک سب کی بیع فاسد ہے یہاں تک کہ کل قفیزیں معلوم ہوں اور جب معلوم ہو گئیں تو اس کو خیار ہوگا کہ اگر چاہے تو ہر قفیز گیہوں کی ایک درہم کے حساب سے خرید لے اور صاحبینؒ کے نزدیک کل کی بیع جائز ہے اور اگر بائع نے کہا کہ دونوں میں سے ایک قفیز ایک درہم کو ہے تو ایک قفیز کی بیع جائز ہوگی کہ جس میں آدھے گیہوں اور آدھے جو ہوں گے اور باقی کی بیع جائز نہ ہوگی اور جب مشتری کو سب قفیز معلوم ہو گئیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو خیار حاصل ہوگا اور اگر بائع نے اس کو اس شرط پر فروخت کیا کہ ہر ایک دس قفیز ہے اور ہر قفیز ایک درہم کو ہے تو ہر ایک آدھے ثمن میں مشتری کو لازم ہوگی یہاں تک کہ اگر بعد قبضہ کرنے کے ایک میں عیب پائے تو فقط اس کو آدھے ثمن میں واپس کر سکتا ہے۔ اگر اس میں حساب سے بیچا کہ دونوں میں سے ایک قفیز ایک درہم کو ہے پھر ایک میں عیب پایا تو خاص اس عیب دار کو اس کے حصہ ثمن کے عوض واپس کر سکتا ہے پس اگر گیہوں کی قیمت جو کی قیمت سے دوچند ہو تو جو کو ایک تہائی ثمن میں اور گیہوں کو دو تہائی ثمن میں واپس کرے گا اور اگر بائع نے کہا کہ قفیز دونوں میں سے ایک درہم کو ہے پس گویا کہ اس نے یہ کہا کہ ہر قفیز ان دونوں میں سے ایک درہم کو ہے اور اگر کسی نے ایک ڈھیری گیہوں کی اور ایک گلہ بکریوں کا اس شرط پر بیچا کہ ڈھیری دس قفیز ہے اور گلہ میں دس بکریاں ہیں اس حساب سے کہ ایک بکری اور ایک قفیز دس درہم کو ہے پس اگر مشتری نے ہر ایک کو دس پایا تو بیع جائز ہے اور جو گلہ میں گیارہ بکریاں پائیں تو سب کی بیع فاسد ہے اور اگر گلہ میں دس بکریاں پائیں اور ڈھیری میں گیارہ قفیز پائیں تو بیع صحیح ہے اور اگر اس نے ہر ایک کو نو پایا تو بیع جائز ۱ہ ہوگی اور ہر دس کو ایک بکری اور ایک قفیز پر تقسیم کیا جائے اور جو بکری کہ زائد ہے اس کے ساتھ ان گیہوں میں سے ایک قفیز ملائی جائے پس جب سب گیہوں کا حصہ معلوم ہو جائے تو اس میں سے دسواں نکال ڈالا جائے اور بقیہ ثمن کے عوض سب کو لینے یا ترک

کرنے کا وہ مختار ہوگا اور اگر اس نے گلہ کو نو اور ڈھیری کو دس پایا تو ڈھیری کی ایک قفیز کی بیع فاسد ہوگی کیونکہ اس کا ثمن معلوم نہیں ہے کس واسطے کہ اس کا ثمن نہیں پہنچایا جا سکتا مگر اس

حواشی: ۱ــہ قولہ سپرد کر دیا آج متاخرین نے کہا کہ یہاں قیاس چھوڑ کر فتوٰی ہونا چاہیے کہ بیع رد کی جائے۔ ۱۲- ۲ــہ یہ نہ کہا کہ گیہوں کی ایک قفیز یا جو کی ایک قفیز ۱۲- ۳ــہ قولہ بیع جائز قول نسخہ موجودہ میں یہی موجود ہے کہ ہر ایک کو نو پایا حالانکہ بکریوں میں اشکال ہے اور شاید صحیح یہ ہے کہ بکریاں دس اور فقط گیہوں کو نو پایا ۱۲-

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (3) 380 Book of Sales (Kitab al-Buyu)

...that afterwards, the price (thaman) should be divided between this [object] and the goat that is less. According to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), when a transaction (safqa) becomes invalid (fasid) regarding a portion of the sold item (mabi), the entire transaction becomes invalid. However, according to the Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it does not become invalid in its entirety. Therefore, in the case of nine goats and nine poor persons, the sale would be valid according to them, and the buyer (mushtari) would have the option of cancellation (khyar). This is recorded in 'Muhit al-Sarakhsi'.

In 'Quduri', it is stated that if a seller (ba'i) said, "I sold this meat to you at such-and-such rate per ratl (a unit of weight)," then according to Imam-e-Azam, the entire sale is invalid. The Sahibain said that the entire sale is valid, and the buyer shall have no option (khyar). This is mentioned in 'Muhit'. If someone purchased grapes at a rate of so much per basket, and that basket was well-known among those people; then if the grapes are of the same kind (jins), it is necessary that the sale of one basket be valid according to Imam-e-Azam, just as in selling a heap at one dirham per qafiz (a unit of measure), the sale of one qafiz is valid. But if the kinds of grapes are different, then according to Imam-e-Azam, the sale is not valid at all, just as the sale of a specific goat within a flock of goats is not valid. According to the Sahibain, if the grapes are of the same kind, then the sale of all grapes according to the rate mentioned by him would be valid, and similarly, if the kinds are different, the same ruling applies. Sadr al-Shahid has mentioned this in his Fatawa. Faqih Abu al-Layth said that for the ease of Muslims, the fatwa is based on the opinion of the Sahibain. This is recorded in 'Khulasa'. It is mentioned in 'Muntaha' that if someone said to another, "I sold this heap of bricks to you at the rate of ten dirhams per thousand bricks," then the sale is invalid. But if he said, "I sold one thousand bricks from this to you for ten dirhams," then if he counted out a thousand bricks, the sale would be complete; and until they are counted, each of the two has the right to refuse the sale. This is written in 'Muhit' and 'Bazzazia'.

If someone purchased grapes on the condition that they are one thousand maunds, but later it was found that they were nine hundred maunds, then the price for the missing hundred maunds is permissible for the seller, and according to the reasoning (qiyas) of Imam-e-Azam, the remainder of the contract would become invalid. This is recorded in 'Bahr al-Ra'iq'. If the sale is of measurable (kayli) goods and the total number of measures was specified, the contract will be related to that specified

number of measures. For example, if someone said, "I sold this heap to you on the condition that it is one hundred qafiz, and every qafiz therein is for one dirham," or said, "one hundred qafiz are for one hundred dirhams," and whether he stated the price of each qafiz separately or not; if the buyer finds it according to the seller's statement, then it is fine and it will belong to the buyer, and he shall have no option (khyar). If the buyer finds the heap to be more than one hundred qafiz, the excess shall not be included in the sale, and the buyer will receive the quantity mentioned by the seller in exchange for one hundred dirhams, and in this case, he will not have the option (khyar). If the buyer finds it to be less than one hundred qafiz, the buyer shall have the option (khyar) to either take it in exchange for the proportionate part of the price or reject it. He shall pay the price for the portion received, whether the price per qafiz was mentioned separately or a total price was given for all. The objective will be determined by the first measurement, and subsequent measurements will not be considered. This same rule applies to all measurable (kayli) and weighable (wazni) things whose partitioning does not cause harm. This is recorded in 'Sharh al-Tahawi'.

If someone bought a piece of cloth for ten dirhams on the condition that it is ten yards long, or bought some land for one hundred dirhams on the condition that it is one hundred yards; then if the buyer finds it to be less, he will have the option to either take it for the full price or reject it. If the buyer finds it to be more, it will belong to the buyer, and the seller shall have no option (khyar). In the case of finding it less, the buyer gains the option (khyar) due to the loss of a desired attribute and the breach of consent, but nothing will be deducted from the price. This is recorded in 'Al-Kafi'. And if someone said, "I [sold] this cloth or this..."

Footnotes: 1. Baked bricks. 2. Separately. 3. One hundred maunds. 4. Meaning according to Imam-e-Azam, and Allah knows best, and what is apparent by consensus. 5. Because price is not in exchange for attributes, unless it creates a specific value, such as "at one dirham per yard".

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (3) 380 किताब अल-बियू

...कि बाद में कीमत (थमन) उस पर और उस बकरी पर, जो कम है, विभाजित की जाए। और इमाम-ए-आज़म के निकट जब मबीअ (बिकी हुई वस्तु) के किसी हिस्से में सौदा (सफ़का) फ़ासिद (अमान्य) हो जाए, तो पूरे सौदे में फ़ासिद हो जाता है। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट पूरे में फ़ासिद नहीं होता है। इसीलिए नौ बकरियों और नौ फ़क़ीरों के बीच उनके निकट बिक्री जायज़ होगी और खरीदार (मुश्तरी) को ख्यार (विकल्प) प्राप्त होगा। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है।

'क़ुदूरी' में लिखा है कि अगर विक्रेता (बाए) ने कहा कि मैंने यह मांस इतने प्रति रतल (वजन की एक इकाई) के हिसाब से तुम्हारे हाथ बेचा, तो इमाम-ए-आज़म के निकट पूरी बिक्री फ़ासिद है, और साहिबैन ने फ़रमाया कि पूरी बिक्री जायज़ है और मुश्तरी को ख्यार नहीं होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने अंगूर इस हिसाब से खरीदे कि हर टोकरी इतने की, और वह टोकरी उन लोगों में जानी-पहचानी थी; तो यदि अंगूर एक ही किस्म (जिंस) के हों, तो अनिवार्य है कि एक टोकरी की बिक्री इमाम-ए-आज़म के निकट जायज़ हो, जैसा कि ढेर में हर क़फ़ीज़ (माप की एक इकाई) एक दिरहम के हिसाब से बेचने में एक क़फ़ीज़ की बिक्री जायज़ होती है। और यदि अंगूर की किस्में अलग-अलग हों, तो इमाम-ए-आज़म के निकट बिक्री बिल्कुल जायज़ न होगी, जैसा कि बकरियों के झुंड में किसी एक बकरी की बिक्री जायज़ नहीं होती। और साहिबैन के निकट यदि अंगूर की एक ही किस्म हो, तो सभी अंगूरों की बिक्री उस हिसाब से जायज़ होगी जिसका उसने उल्लेख किया है, और इसी तरह यदि किस्में अलग-अलग हों तब भी यही हुक्म है। सदरुश्शहीद ने अपने फ़तावा में ऐसा ही उल्लेख किया है। और फ़क़ीह अबुल लैस ने फ़रमाया कि मुसलमानों की आसानी के लिए फ़तवा साहिबैन के कथन पर है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। 'मुंतहा' में वर्णित है कि यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने ईंटों का यह ढेर एक हज़ार ईंट प्रति दस दिरहम के हिसाब से तुम्हारे हाथ बेचा, तो बिक्री फ़ासिद है। और यदि उसने कहा कि मैंने इसमें से एक हज़ार ईंटें दस दिरहम में तुम्हारे हाथ बेचीं, फिर यदि उसने एक हज़ार ईंटें गिन दीं, तो बिक्री पूरी हो जाएगी; और जब तक गिनती नहीं की गई है, तब तक दोनों में से हर एक को बिक्री से इंकार करने का अधिकार है। यह 'मुहीत' और 'बज़ज़िया' में लिखा है।

यदि किसी ने अंगूर इस शर्त पर खरीदे कि वे एक हज़ार मन हैं, फिर पता चला कि वे नौ सौ मन हैं, तो विक्रेता के लिए सौ मन के हिस्से की कीमत हलाल है, और इमाम-ए-आज़म के कयास के अनुसार

बाकी का अनुबंध (अक़द) फ़ासिद हो जाएगा। यह 'बहरुर राइक' में लिखा है। यदि बिक्री माप (कैली) वाली हो और सभी मापों की कुल संख्या बता दी गई हो, तो अनुबंध उन्हीं मापों की संख्या से संबंधित होगा। उदाहरण के लिए, किसी ने कहा, "मैंने यह ढेर तुम्हें इस शर्त पर बेचा कि यह सौ क़फ़ीज़ है और इसमें से हर क़फ़ीज़ एक दिरहम का है," या यूँ कहा कि "सौ क़फ़ीज़ सौ दिरहम के हैं," और चाहे उसने हर क़फ़ीज़ की कीमत अलग से बताई हो या नहीं; तो यदि मुश्तरी ने विक्रेता के कथन के अनुसार पाया, तो यह बेहतर है और वह मुश्तरी का हो जाएगा और उसे ख्यार नहीं होगा। और यदि मुश्तरी ने ढेर को सौ क़फ़ीज़ से अधिक पाया, तो अतिरिक्त मात्रा बिक्री में शामिल नहीं होगी और मुश्तरी को सौ दिरहम के बदले वही मात्रा मिलेगी जिसका विक्रेता ने उल्लेख किया था, और इस स्थिति में भी उसे ख्यार प्राप्त नहीं होगा। और यदि मुश्तरी ने उसे सौ क़फ़ीज़ से कम पाया, तो मुश्तरी को ख्यार होगा कि चाहे तो उसे कीमत के हिस्से के बदले ले ले या छोड़ दे। और कमी का हिस्सा, चाहे हर क़फ़ीज़ की कीमत अलग बताई गई हो या कुल की एक ही कीमत, वह हर हाल में देगा। और उद्देश्य पहले माप से निर्धारित हो जाएगा और उसके बाद वालों का विचार नहीं किया जाएगा। यही नियम सभी मापने योग्य (कैली) और वजन योग्य (वज़नी) चीजों में है जिनके टुकड़े करने में नुकसान न हो। यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

यदि किसी ने एक कपड़ा दस दिरहम में इस शर्त पर खरीदा कि वह दस गज़ है, या कोई ज़मीन सौ दिरहम में इस शर्त पर खरीदी कि वह सौ गज़ है; फिर मुश्तरी ने उसे कम पाया, तो उसे अधिकार होगा कि चाहे तो उसे पूरी कीमत में ले ले या छोड़ दे। और यदि मुश्तरी ने उसे ज़्यादा पाया, तो वह मुश्तरी का होगा और विक्रेता को ख्यार नहीं होगा। और कम पाए जाने की स्थिति में, पसंद के गुण के अभाव के कारण और सहमति के उल्लंघन की वजह से मुश्तरी को ख्यार प्राप्त होता है, लेकिन कीमत में से कुछ भी कम नहीं किया जाएगा। यह 'काफ़ी' में लिखा है। और अगर किसी ने कहा कि मैंने यह कपड़ा या यह...

पादलेख: 1. पक्की ईंट। 2. अलग। 3. एक सौ मन। 4. अर्थात इमाम-ए-आज़म के निकट, और अल्लाह बेहतर जानता है, और सर्वसम्मति से यही ज़ाहिर है। 5. क्योंकि कीमत गुणों के बदले नहीं होती, जब तक कि वह स्वयं कोई मूल्य पैदा न करे, जैसे कि प्रति गज़ एक दिरहम के हिसाब से।

کے کہ بعد ثمن اس پر اور اس بکری پر کہ جو کم ہے تقسیم کیا جائے اور امام اعظم کے نزدیک جب بعض مبیع میں صفقہ فاسد ہو جائے تو کل میں فاسد ہو جاتا ہے اور صاحبین کے نزدیک کل میں فاسد نہیں ہوتا ہے اس لیے نو بکریوں اور نو فقیروں میں ان کے نزدیک بیع جائز ہوگی اور مشتری کو خیار حاصل ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

قدوری میں لکھا ہے کہ اگر بائع نے کہا کہ یہ گوشت ہر رطل اتنے کے حساب سے میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو امام اعظم کے نزدیک سب کی بیع فاسد ہے اور صاحبین نے فرمایا کہ سب کی بیع جائز ہے اور مشتری کو خیار نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے انگور خریدے اس حساب سے کہ ہر ٹوکرا اتنے کو اور وہ ٹوکرا ان لوگوں میں معروف تھا پس اگر انگور ایک ہی جنس کے ہوں تو واجب ہے کہ ایک ٹوکرے کی بیع امام اعظم کے نزدیک جائز ہو جیسا کہ ڈھیری میں ہر قفیز ایک درہم کے حساب سے بیچنے میں ایک قفیز کی بیع جائز ہوتی ہے اور اگر انگور کی جنسیں مختلف ہوں تو امام اعظم کے نزدیک بالکل بیع جائز نہ ہوگی جیسا کہ بکری کے گلے میں کسی بکری کی بیع جائز نہیں ہوتی اور صاحبین کے نزدیک اگر انگور کی ایک ہی جنس ہو تو سب انگوروں کی بیع جس حساب سے اس نے ذکر کیا ہے جائز ہوگی اور ایسے ہی اگر جنسیں مختلف ہوں تو بھی یہی حکم ہے۔ اس طرح صدر الشہید نے اپنے فتاویٰ میں ذکر کیا ہے اور فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ مسلمانوں پر آسانی کرنے کے واسطے فتویٰ صاحبین کے قول پر ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور منتہی میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ اینٹوں ۱ کا انبار ہزار اینٹ کو دس درہم کے حساب سے فروخت کیا تو بیع فاسد ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میں نے اس میں سے ایک ہزار اینٹ دس درہم کو تیرے ہاتھ فروخت کی پس اگر اس نے

ہزار اینٹ گن دیں تو اس کی بیع تمام ہو جائے گی اور جب تک شمار نہیں کی ہیں تب تک ہر ایک کو دونوں میں سے بیع سے انکار کرنے کا اختیار ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور بزازیہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے تاک کے انگور اس شرط پر خریدے کہ وہ ایک ہزار من ہیں پھر معلوم ہوا کہ نو سو من ۳ ہیں تو بائع کو سو من کا حصہ ثمن حلال ہے اور امام اعظم کے قیاس کے موافق باقی کا عقد فاسد ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر بیع کیلی ہو اور سب پیمانوں کا شمار بتا دیا تو جس قدر پیمانوں کا ذکر کیا ہے انہی کے ساتھ عقد متعلق ہو گا مثلاً کسی نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ ڈھیری اس شرط پر فروخت کی کہ یہ سو قفیز ہے کہ ہر قفیز اس میں کی ایک درہم کو ہے یا یوں کہا کہ سو قفیز سو درہم کو ہے اور ہر قفیز کا ثمن بھی علیحدہ ۲ بیان کیا یا نہ بیان کیا ہو پس اگر مشتری نے بائع کے کہنے کے موافق پایا تو بہتر ہے اور وہ مشتری کا ہو جائے گا اور اس کو خیار نہ ہو گا اور اگر مشتری نے ڈھیری کو سو قفیز سے زیادہ پایا تو زیادتی بیع میں داخل نہ ہوگی اور مشتری کو سو درہم کے عوض اس قدر ملے گا جس قدر بائع نے بیان کیا ہے اور اس صورت میں بھی اس کو خیار حاصل نہ ہوگا اور اگر اس کو مشتری نے سو قفیز سے کم پایا تو مشتری کو خیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس کو بعوض حصہ ثمن کے لے لے ورنہ ترک کر دے اور حصہ نقصان خواہ ہر قفیز کا ثمن علیحدہ بیان کیا ہو یا کل کا ایک ہی ثمن بیان کیا ہو ہر طرح دے دے گا ۴ اور مقصود پہلے کیل سے متعین ہو جائے گا اور جو اس کے بعد ہیں ان کا اعتبار نہیں اور یہی حکم سب کیلی چیزوں میں اور سب وزنی چیزوں میں ہے کہ جن کے ٹکڑے کرنے میں مضرت نہ ہو یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک کپڑا دس درہم کے عوض اس شرط پر خریدا کہ وہ دس گز ہے یا کوئی زمین سو درہم کے عوض اس شرط پر خریدی کہ وہ سو گز ہے پھر مشتری نے اس کو کم پایا تو اس کو

اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس کو پورے ثمن میں لے لے ورنہ ترک کر دے اور اگر مشتری نے اس کو زیادہ پایا تو وہ مشتری کا ہو گا اور بائع کو خیار نہ ہو گا اور کم پانے کی صورت میں وصف مرغوب فوت ہو جانے سے بسبب اختلال رضا مندی کے مشتری کو خیار حاصل ہوتا ہے ۵ مگر ثمن میں سے کچھ کم نہ کیا جائے گا یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر کسی نے کہا کہ میں نے یہ کپڑا یا یہ

حاشیہ: ۱۔ پختہ اینٹ ۱۲۔ ۲۔ علیحدہ ۱۲۔ ۳۔ ایک سو من ۱۲۔ ۴۔ یعنی عند الامام اعظم واللہ اعلم والظاہر بالاتفاق ۱۲۔ ۵۔ اس واسطے کہ ثمن بمقابلہ اوصاف نہیں ہوتا ہے تا وقتیکہ حکم عین نہ پیدا کرے مثلاً فی گز ایک درہم کو ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 381 | Book of Sales

If land is sold to you on the condition that it is ten yards, at a rate of one dirham per yard, and the buyer finds it to be exactly ten yards, it shall be incumbent upon him for ten dirhams and he shall have no option (to rescind). If the buyer finds it to be fifteen yards, he has the option to buy the entire lot at the rate of one dirham per yard or to decline the sale. If he finds it to be nine yards or less, he may, if he wishes, buy it in proportion to its price; this is stated in *Al-Natayej*. If someone bought a piece of cloth on the condition that it is ten yards, at one dirham per yard, and then finds it to be ten and a half yards, he has the option to buy it for ten dirhams. If he finds it to be nine and a half yards, he has the option to take it for nine dirhams; this is according to Imam Abu Hanifa (RA). Imam Abu Yusuf (RA) stated that if he finds it to be ten and a half yards, he can take it for eleven dirhams, and if he finds it to be nine and a half yards, he has the option to take it for ten dirhams. Imam Muhammad (RA) stated that if he finds it to be ten and a half yards, he can take it for ten and a half dirhams, and if he finds it to be nine and a half yards, he can take it for nine and a half dirhams. Among these opinions, the opinion of Imam Abu Hanifa (RA) is considered correct. The scholars have stated that this ruling applies to items measured in yards where there is a difference in their edges (irregularly shaped items). If it is something where there is no difference in the edges, such as *Karbas* (cotton cloth) etc., then when such an item is bought on the condition that it is ten yards for a fixed price, and it is found to be more, the excess shall not be given to the buyer; this is written in *Al-Muheet al-Sarakhsi*.

The same ruling applies to all items measured in yards, such as wood, etc., and the same ruling applies to every item sold by weight whose division would cause damage, such as a cast vessel of brass or copper. For example, if one says: "I sold this vessel to you for a hundred dirhams on the condition that it is ten *maunds*," and then the buyer finds it to be less or more, the ruling remains the same whether the seller stated the price per *maund* or not; this is written in *Al-Muzmarat*. If someone said to another: "I sell this cloth to you from this end to that end, and it is thirteen (13) yards," and suddenly it turns out to be fifteen yards, and the seller says, "I made a mistake," his word will not be considered. By the judge's decree, the cloth will belong to the buyer for the price stated, but from the perspective of honesty, the excess should not be handed over to the buyer; this is written in *Al-Zahiriya*. If someone bought a cast silver item on the condition that its weight is one hundred *mithqals* for ten dinars, and both parties took possession and then separated, and then the buyer

found its weight to be two hundred *mithqals*, the buyer gets the whole lot for ten dinars, and no increase shall be made in the price. If the buyer finds it to be eighty (80) or ninety (90) *mithqals*, the buyer shall have the option (to rescind). If a separate price was mentioned for every ten *mithqals*, saying: "I sold this to you on the condition that these hundred *mithqals* are for ten dinars, at the rate of one dinar for every ten *mithqals*," and both took possession, and then the buyer found its weight to be one hundred and fifty *mithqals*: if the buyer discovers this before separating, he has the option to either add five dinars to the price and take the whole for fifteen dinars or decline it. If he discovers this after separating, the sale of one-third of this cast item becomes void, and the buyer has the option regarding the remainder: he can agree to take two-thirds of it for ten (10) dinars or return the whole and recover his dinars. If the buyer found it to be fifty *mithqals* and discovered this either before or after separating, he has the option to either return the item and recover all his dinars or agree and take back five dinars from the price. Similarly, if a cast gold item was bought for dirhams, the ruling is the same with these details; this is written in *Sharh al-Tahawi*.

If a cast item was sold for the same genus at an equal weight, and the buyer found it to be more, then if before separating...

---

1. He has the option. 2. Meaning, in the eyes of Allah, it is not permissible for him to take it.

ज़मीन तेरे हाथ इस शर्त पर कि यह दस गज़ है, हर गज़ को एक दिरहम के हिसाब से फरोख्त किया, फिर मुश्तरी (खरीदार) ने उसको दस गज़ पाया तो वह दस दिरहम के एवज़ उसके ज़िम्मे पड़ेगी और उसको खियार (विकल्प) न होगा। और अगर मुश्तरी ने उसको पंद्रह गज़ पाया तो उसको यह इख्तियार है कि अगर चाहे तो सब को हर गज़ एक दिरहम के हिसाब से खरीद ले वरना तर्क कर दे। और अगर उसने नौ गज़ या उससे कम पाया तो उसको उसके हिस्सा-ए-थमन के एवज़ अगर चाहे तो खरीद ले, यह 'नतायज' में लिखा है। अगर किसी ने एक कपड़ा इस शर्त पर कि वह दस गज़ है, हर गज़ एक दिरहम के हिसाब से खरीदा, फिर उसको साढ़े दस गज़ पाया तो उसको यह इख्तियार है कि अगर चाहे तो दस दिरहम को खरीद ले और अगर साढ़े नौ गज़ पाया तो उसको नौ दिरहम के एवज़ ले लेने का इख्तियार है और यह इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक है। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने कहा कि अगर उसने साढ़े दस गज़ पाया तो ग्यारह दिरहम को ले सकता है और अगर साढ़े नौ गज़ पाया तो उसको दस दिरहम के एवज़ लेने का इख्तियार है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा कि अगर साढ़े दस गज़ पाया तो साढ़े दस दिरहम को ले सकता है और अगर साढ़े नौ गज़ पाया तो साढ़े नौ दिरहम को ले सकता है। और इन कौलों में से इमाम-ए-आज़म का कौल सहीह है और मशाइख ने कहा कि यह हुक्म गज़ों से नापने की उन चीज़ों में है जिनके किनारों में तफावुत (अंतर) होता है। और अगर ऐसी चीज़ हो कि उसके किनारों में तफावुत न हो जैसे कि करबास (सूती कपड़ा) वगैरह, पस जब ऐसी चीज़ को इस शर्त पर कि वह दस गज़ है ब-एवज़ किसी कदर दामों के खरीदे और उसको ज़ाइद पाए तो ज़ियादती मुश्तरी को न दी जाएगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है।

यही हुक्म गज़ों से नापने की सब चीज़ों में है जैसे लकड़ी वगैरह और यही हुक्म हर वज़नी चीज़ का है जिसके टुकड़े करने में ज़रर (नुकसान) होता है जैसे पीतल या तांबे वगैरह का ढला हुआ बर्तन। मसलन यूँ कहे कि मैंने यह बर्तन तेरे हाथ सौ दिरहम के एवज़ इस शर्त पर फरोख्त किया कि यह दस मन है, फिर मुश्तरी ने उसको नाकिस (कम) या ज़ाइद (ज़्यादा) पाया तो उसका वही हुक्म है ख्वा बाये (विक्रेता) ने हर मन का थमन बयान किया हो या न किया हो, यह 'मुज़मरात' में लिखा है। किसी ने दूसरे से कहा कि मैं तेरे हाथ यह कपड़ा इस किनारे से उस किनारे तक बेचता हूँ और वह तेरह (13) गज़ है और नागह वह पंद्रह गज़ निकला और बाये ने कहा कि मैंने गलती की, तो उसके कहने पर इल्तिफ़ात न किया जाएगा और यह कपड़ा उसी थमन के एवज़ जो उसने बयान किया है, काज़ी के हुक्म में मुश्तरी को मिलेगा और दयानत की राह से ज़ियादती मुश्तरी के सुपुर्द न होनी चाहिए, यह

'ज़हीरिया' में लिखा है। अगर किसी ने चाँदी की ढली हुई कोई चीज़ इस शर्त पर कि उसका वज़न सौ मिस्क़ाल है दस दीनार को खरीदी और दोनों कब्ज़ा कर के जुदा हो गए, फिर मुश्तरी ने उसका वज़न दो सौ मिस्क़ाल पाया तो यह सब दस दीनार के एवज़ मुश्तरी को मिलेगा और थमन में कुछ ज़ियादती न की जाएगी। और अगर उसको मुश्तरी ने अस्सी (80) या नब्बे (90) मिस्क़ाल पाया तो मुश्तरी को खियार हासिल होगा। और अगर हर दस मिस्क़ाल के वास्ते कोई थमन अलैहदा बयान कर दिया और कहा कि मैंने इसको तेरे हाथ इस शर्त पर बेचा कि यह सौ मिस्क़ाल दस दीनार को है, हर दस मिस्क़ाल एक दीनार के हिसाब से है, और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया फिर मुश्तरी ने उसका वज़न एक सौ पचास मिस्क़ाल पाया, पस अगर जुदा होने से पहले यह बात मुश्तरी को मालूम हुई तो उसको इख्तियार होगा कि अगर चाहे तो थमन में पाँच दीनार ज़्यादा कर के सब को पंद्रह दीनार के एवज़ ले ले वरना तर्क कर दे। और अगर जुदा होने के बाद उसको यह बात मालूम हुई तो इस ढली हुई चीज़ की एक-तिहाई की बय बातिल हो जाएगी और बाकी में मुश्तरी को इख्तियार होगा कि अगर चाहे तो दस (10) दीनार के एवज़ उसका दो-तिहाई हिस्सा लेने पर राजी हो जाए वरना सब को वापस कर के अपने दीनार फेर ले। और अगर मुश्तरी ने उसको पचास मिस्क़ाल पाया और जुदा होने से पहले या बाद यह मालूम हो गया तो उसको यह इख्तियार होगा कि अगर चाहे तो वह चीज़ वापस कर के अपने सब दीनार फेर ले या राजी हो जाए और थमन में से पाँच दीनार वापस कर ले। और इसी तरह अगर सोने की ढली हुई कोई चीज़ ब-एवज़ दिरहमों के खरीदी तो उसका हुक्म भी इसी तफ़सील के साथ है, यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

अगर ढली हुई चीज़ को उसी की जिंस के एवज़ बराबर वज़न पर फरोख्त किया और मुश्तरी ने उसको ज़ाइद पाया पस अगर जुदा होने से पहले उस...

---

1. उसको इख्तियार है। 2. यानी अल्लाह के नज़दीक उसको वह लेना जायज़ नहीं है।

زمین تیرے ہاتھ اس شرط پر کہ یہ دس گز ہے ہرگز کو ایک درہم کے حساب سے فروخت کیا پھر مشتری نے اس کو دس گز پایا تو وہ دس درہم کے عوض اس کے ذمہ پڑے گی اور اس کو خیار نہ ہو گا اور اگر مشتری نے اس کو پندرہ گز پایا تو اس کو یہ اختیار ہے کہ اگر چاہے تو سب کو ہرگز ایک درہم کے حساب سے خرید لے ورنہ ترک کر دے اور اگر اس نے نو گز یا اس سے کم پایا تو اس کو اس کے حصہ ثمن کے عوض اگر چاہے تو خرید لے یہ نتائج میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک کپڑا اس شرط پر کہ وہ دس گز ہے ہرگز ایک درہم کے حساب سے خریدا پھر اس کو ساڑھے دس گز پایا تو اس کو یہ اختیار ہے کہ اگر چاہے تو دس درہم کو خرید لے اور اگر ساڑھے نو گز پایا تو اس کو نو درہم کے عوض لے لینے کا اختیار ہے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ اگر اس نے ساڑھے دس گز پایا تو گیارہ درہم کو لے سکتا ہے اور اگر ساڑھے نو گز پایا تو اس کو دس درہم کے عوض لینے کا اختیار ہے اور امام محمدؒ نے کہا کہ اگر ساڑھے دس گز پایا تو ساڑھے دس درہم کو لے سکتا ہے اور اگر ساڑھے نو گز پایا تو ساڑھے نو درہم کو لے سکتا ہے اور ان قولوں میں سے امام اعظمؒ کا قول صحیح ہے اور مشائخ نے کہا کہ یہ حکم گزوں سے ناپنے کی ان چیزوں میں ہے کہ جن کے کناروں میں تفاوت ہوتا ہے اور اگر ایسی چیز ہو کہ اس کے کناروں میں تفاوت نہ ہو جیسے کہ کرباس وغیرہ پس جب ایسی چیز کو اس شرط پر کہ وہ دس گز ہے بعوض کسی قدر داموں کے خریدے اور اس کو زائد پائے تو زیادتی مشتری کو نہ دی جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

یہی حکم گزوں سے ناپنے کی سب چیزوں میں ہے جیسے لکڑی وغیرہ اور یہی حکم ہر وزنی چیز کا ہے کہ جس کے ٹکڑے کرنے میں ضرر ہوتا ہے جیسے پیتل یا تانبے وغیرہ کا ڈھلا ہوا برتن

مثلاً یوں کہے کہ میں نے یہ برتن تیرے ہاتھ سو درہم کے عوض اس شرط پر فروخت کیا کہ یہ دس من ہے پھر مشتری نے اس کو ناقص یا زائد پایا تو اس کا وہی حکم ہے خواہ بائع نے ہر من کا ثمن بیان کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ مضمرات میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں تیرے ہاتھ یہ کپڑا اس کنارے سے اس کنارے تک بیچتا ہوں اور وہ تیرہ (۱۳) گز ہے اور ناگاہ وہ پندرہ گز نکلا اور بائع نے کہا کہ میں نے غلطی کی تو اس کے کہنے پر التفات نہ کیا جائے گا اور یہ کپڑا اسی ثمن کے عوض جو اس نے بیان کیا ہے قاضی کے حکم میں مشتری کو ملے گا اور دیانت کی راہ سے زیادتی مشتری کے سپرد نہ ہونی چاہئے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے چاندی کی ڈھلی ہوئی کوئی چیز اس شرط پر کہ اس کا وزن سو مثقال ہے دس دینار کو خریدی اور دونوں قبضہ کر کے جدا ہو گئے پھر مشتری نے اس کا وزن دو سو مثقال پایا تو یہ سب دس دینار کے عوض مشتری کو ملے گا اور ثمن میں کچھ زیادتی نہ کی جائے گی اور اگر اس کو مشتری نے اسی (۸۰) یا نوے (۹۰) مثقال پایا تو مشتری کو خیار حاصل ہو گا اور اگر ہر دس مثقال کے واسطے کوئی ثمن علیحدہ بیان کر دیا اور کہا کہ میں نے اس کو تیرے ہاتھ اس شرط پر بیچا کہ یہ سو مثقال دس دینار کو ہے ہر دس مثقال ایک دینار کے حساب سے ہے اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مشتری نے اس کا وزن ایک سو پنجاہ مثقال پایا پس اگر جدا ہونے سے پہلے یہ بات مشتری کو معلوم ہوئی تو اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو ثمن میں پانچ دینار زیادہ کر کے سب کو پندرہ دینار کے عوض لے لے ورنہ ترک کر دے اور اگر جدا ہونے کے بعد اس کو یہ بات معلوم ہوئی تو اس ڈھلی ہوئی چیز کی ایک تہائی کی بیع باطل ہو جائے گی اور باقی میں مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو دس (۱۰) دینار کے عوض اس کا دو تہائی حصہ لینے پر راضی ہو جائے ورنہ سب کو واپس کر کے اپنے دینار پھیر لے اور اگر مشتری نے اس کو پچاس مثقال پایا اور جدا ہونے سے پہلے یا بعد یہ معلوم ہو گیا تو اس کو یہ اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو وہ چیز واپس کر کے

اپنے سب دینار پھیر لے یا راضی ہو جائے اور ثمن میں سے پانچ دینار واپس کر لے اور اسی طرح اگر سونے کی ڈھلی ہوئی کوئی چیز بعوض درہموں کے خریدی تو اس کا حکم بھی اسی تفصیل کے ساتھ ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر ڈھلی ہوئی چیز کو اسی کی جنس کے عوض برابر وزن پر فروخت کیا اور مشتری نے اس کو زائد پایا پس اگر جدا ہونے سے پہلے اس

۱۔ اس کو اختیار ہے۔ ۱۲۔ ۲۔ یعنی عند اللہ اس کو وہ لینا روا نہیں ہے۔ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 4 (382) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...became aware [of the discrepancy], he will have the option: if he wishes, he may increase the price (thaman), otherwise, he may cancel the transaction. If he became aware after parting ways, the sale becomes void (batil) because possession was not found over the portion of the price corresponding to the excess amount. If the buyer (mushtari) found it less, he will have the choice: if he wishes, he may agree to it and take back the excess of his price, otherwise, he may return everything, regardless of whether at the time of sale the weight of one dirham was stated as equivalent to one dirham or not; this is mentioned in 'Bahr al-Ra'iq'. Regarding countable items, the rule is that if the countable items are nearly identical to each other, such as walnuts and eggs, their ruling is the same as for items measured by volume (kayli) or weight (wazni). Therefore, if a single price for all or a separate price for each was mentioned, the contract of sale (aqd-e-bay') will pertain to its quantity. If the countable items are heterogeneous (mutafawat), such as sheep and cows etc., then if he did not state a separate price for each - for example, if he said 'I sold you this flock of sheep for a thousand dirhams on the condition that they are one hundred' - or if he stated a separate price for each - for example, in the same case, he said 'each sheep is for ten (10) dirhams' - then if the buyer finds exactly one hundred sheep as stated, it is fine. But if he finds more, the sale of all becomes voidable (fasid), whether a separate price for each was stated or not. And if he finds fewer, then if a separate price for each was not stated, the sale is also fasid. However, if a separate price for each was stated, the sale is valid, but the buyer will have the option: if he wishes, he may purchase the remaining (present) items at the portion of the stated price corresponding to them, otherwise, he may leave them. This same rule applies to all countable items that are heterogeneous. If he said, 'I sold this flock of sheep at the rate of twenty (20) dirhams for every two sheep, stating the total number of sheep to be one hundred (100)', then the sale is fasid even if the buyer found them according to the statement; this is written in 'Sharh Tahawi'.

If an item measured by volume (kayli) was bought on the condition that it is more than ten qafiz, and then it was found to be more than ten (10) qafiz, it is valid. If it was found to be ten or less than ten, it is not valid. And if it was bought on the condition that it is less than ten (10) qafiz, and then it was found to be less than ten, it is valid; but if it was found to be ten (10) or more, it is not valid. It is narrated from Imam Abu Yusuf (R.A.) that it is valid. If a house (dar) was bought on the condition that it is ten (10) yards, then the sale is valid in all cases; this is written in 'Fatawa

Sughra'. If wheat was sold on the condition that it is one kurra (1) or more, then finding it less or more is valid. But if exactly one kurra was found, the sale becomes fasid. If wheat was sold on the condition that it is a kurra or less, then it is valid in every way and will be binding upon the buyer because whether he found the full amount or less, the quantity was stated. If he found more, the excess will not be included in the sale, and he will get one (2) kurra for one hundred dirhams. Similarly, if this wheat was sold on the condition that it is a kurra or more, the ruling is the same, but the difference is that when he finds less, he will deduct the portion of the loss and have the option to take it or not; this is written in 'Muhit Sarakhsi'. If wheat was bought on the condition that it is one kurra, then upon measuring it, it was found to be one qafiz less, the contract for the remainder becomes void (faskh) according to Imam al-Azam (R.A.), and this is the correct view. Based on this, if one hundred (100) walnuts were bought at the rate of one paisa each, and then some walnuts were found empty, the contract of sale will not be valid; as mentioned in 'al-Hawi'. The invalidity (fasad) of the sale extends to the remainder, according to Imam al-Azam (R.A.). Similarly, if one hundred eggs were bought at the rate of one dang each and some eggs were found rotten, the contract for the rotten eggs becomes fasid, and according to Imam al-Azam (R.A.) (3), this invalidity extends to the rest. If someone bought certain grapes from a specific vineyard on the condition that they are so many maunds, and then found them to be that exact amount or less or more, the ruling for all such cases can be derived by analogy (qiyas) with previous issues; this is written in 'al-Muhit'.

---

1. Meaning buying on the condition of deficiency or selling on the condition of excess.
2. It was said once that it is one kurra or less.
3. However, the measurement will not be relied upon because they were found rotten.
4. Because it is void and dissolved when it is of no benefit at all, as has been clarified.
5. In his view, the principle is that when a contract becomes invalid in part, it becomes invalid as a whole; hence, according to them, it should be permissible for the remainder.

...से अवगत हुआ तो उसे विकल्प होगा कि यदि चाहे तो मूल्य (थमन) बढ़ा दे अन्यथा सौदा छोड़ दे और यदि अलग होने के बाद उसे इसका पता चला तो बिक्री (बय) बातिल हो जाएगी क्योंकि अधिक मात्रा के बदले मूल्य के हिस्से पर कब्ज़ा नहीं पाया गया। और यदि खरीदार (मुश्तरी) ने उसे कम पाया तो उसे विकल्प होगा कि यदि चाहे तो उस पर सहमत होकर अपने मूल्य की अधिकता वापस ले ले अन्यथा सब कुछ वापस कर दे, चाहे बिक्री के समय एक दिरहम के वजन को एक दिरहम के हिसाब से बताया गया हो या न बताया गया हो, यह 'बहर-उर-रायक़' में लिखा है। गिनी जाने वाली चीजों में नियम यह है कि यदि गिनी जाने वाली चीजें परस्पर लगभग बराबर हों जैसे अखरोट और अंडे, तो उनका नियम वही है जो नापी जाने वाली (कैली) और तौली जाने वाली (वजनी) चीजों का है। अतः यदि सबका एक मूल्य या प्रत्येक का अलग-अलग मूल्य बताया गया हो, तो बिक्री का अनुबंध (अक़द-ए-बय) उसकी मात्रा से संबंधित होगा। और यदि गिनी जाने वाली चीजें परस्पर भिन्न (मुतफावत) हों जैसे बकरी और गाय आदि, तो यदि उसने प्रत्येक का अलग मूल्य नहीं बताया, उदाहरण के लिए उसने कहा कि 'मैंने तुझे बकरियों का यह रेवड़ एक हजार दिरहम में इस शर्त पर बेचा कि वे सौ हैं' या उसने प्रत्येक का मूल्य अलग से बता दिया, उदाहरण के लिए इसी स्थिति में उसने कहा कि 'हर बकरी दस (10) दिरहम की है', तो यदि खरीदार ने बताए अनुसार सौ बकरियां पाईं तो ठीक है, और यदि अधिक पाईं तो सबकी बिक्री फासिद (त्रुटिपूर्ण) हो जाएगी, चाहे प्रत्येक का मूल्य अलग से बताया गया हो या न बताया गया हो। और यदि उसने कम पाईं, तो यदि प्रत्येक का मूल्य अलग से नहीं बताया गया है, तो भी बिक्री फासिद है। और यदि प्रत्येक का मूल्य अलग से बता दिया गया है, तो बिक्री जायज़ है लेकिन खरीदार को विकल्प होगा कि यदि चाहे तो बाकी (मौजूदा) को बताए गए मूल्य के हिस्से के अनुसार खरीद ले अन्यथा छोड़ दे। और यही नियम उन सभी गिनी जाने वाली चीजों में लागू है जो परस्पर भिन्न हों। और यदि उसने कहा कि 'मैंने बकरियों का यह रेवड़ इस हिसाब से बेचा कि प्रत्येक दो बकरियां बीस (20) दिरहम की हैं और बकरियों की कुल संख्या एक सौ (100) बताई', तो बिक्री फासिद है, चाहे खरीदार ने उन्हें बताए अनुसार ही पाया हो, यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

यदि नापी जाने वाली चीज को इस शर्त पर खरीदा कि वह दस क़फ़ीज़ से अधिक है, फिर उसे दस (10) क़फ़ीज़ से अधिक पाया तो जायज़ है, और यदि दस या दस से कम पाया तो जायज़ नहीं है। और यदि इस शर्त पर खरीदा कि वह दस (10) क़फ़ीज़ से कम है, फिर उसे दस से कम पाया तो

जायज़ है, और यदि दस (10) या अधिक पाया तो जायज़ नहीं है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि जायज़ है। और यदि किसी घर (दार) को इस शर्त पर खरीदा कि वह दस (10) गज़ है, तो सभी स्थितियों में बिक्री जायज़ है। यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। यदि गेहूं को इस शर्त पर बेचा कि वह एक कुर्रा (1) हैं या उससे अधिक हैं, फिर उसे कम या अधिक पाया तो जायज़ है, और यदि पूरा कुर्रा पाया तो बिक्री फासिद हो जाएगी। और यदि गेहूं को इस शर्त पर बेचा कि वह कुर्रा या उससे कम हैं, तो हर तरह से जायज़ है और खरीदार के लिए वे अनिवार्य होंगे क्योंकि चाहे उसने पूरा पाया या उससे कम पाया, मात्रा बताई गई थी। और यदि अधिक पाया तो अधिकता बिक्री में शामिल नहीं होगी और उसे एक (2) कुर्रा सौ दिरहम के बदले मिलेगा। और इसी प्रकार यदि इन गेहूं को इस शर्त पर बेचा कि वह कुर्रा या उससे अधिक हैं, तो भी यही नियम है, लेकिन अंतर यह है कि जब उसने कम पाए तो कमी का हिस्सा निकाल दिया जाएगा और उसे लेने या न लेने का विकल्प होगा, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। यदि गेहूं को इस शर्त पर खरीदा कि वह एक कुर्रा हैं, फिर उन्हें नापा तो एक क़फ़ीज़ कम पाया, तो बाकी का अनुबंध इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार निरस्त (फ़स्ख़) हो जाएगा और यही सही है। और इसी आधार पर यदि सौ (100) अखरोट प्रत्येक अखरोट एक पैसे के हिसाब से खरीदे, फिर कुछ अखरोट खाली निकले तो बिक्री का अनुबंध जायज़ न होगा, जैसा कि 'हावी' में है। बिक्री की खराबी (फ़साद) बाकी पर भी लागू होगी, और यह इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार है। और इसी तरह यदि सौ अंडे प्रत्येक अंडा एक दांग के हिसाब से खरीदे और कुछ अंडे गंदे (सड़े हुए) निकले, तो गंदे अंडों का अनुबंध फासिद हो जाएगा और इमाम-ए-आज़म (रह.) (3) के अनुसार यह खराबी बाकी पर भी लागू होगी। और यदि किसी ने किसी विशेष अंगूर के बाग के कुछ अंगूर इस शर्त पर खरीदे कि वे इतने मन हैं, फिर उन्हें उतना ही या उससे कम या अधिक पाया, तो पहले के मसलों पर कयास (अनुमान) करके उसकी सभी स्थितियों का हुक्म निकलता है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

---

1. यानी कमी की शर्त पर खरीदना या अधिकता पर बेचना।
2. एक बार कहा कि एक कुर्रा या कम हैं।
3. लेकिन नाप पर यकीन नहीं किया जाएगा क्योंकि वे गंदे पाए गए हैं।
4. क्योंकि यह बिल्कुल बेकार होने के कारण बातिल है जैसा कि स्पष्ट किया गया है।
5. और उनके विचार में मूल सिद्धांत यह है कि जब अनुबंध का एक हिस्सा फासिद होता है, तो वह पूरे पर लागू होता है, इसलिए उनके अनुसार शेष में भी इसे जायज़ होना चाहिए।

سے آگاہ ہوا تو اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو ثمن کو بڑھا دے ورنہ ترک کر دے اور اگر جدا ہونے کے بعد اس سے آگاہ ہوا تو بیع باطل ہو جائے گی کیونکہ مقدار زائد کے مقابل حصہ ثمن پر قبضہ نہ پایا گیا اور اگر مشتری نے اس کو کم پایا تو اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس پر راضی ہو کر اپنے ثمن کی زیادتی واپس کر لے ورنہ سب کو واپس کر دے خواہ بیع کے وقت ایک درہم کے وزن کو ایک درہم کے حساب سے پہنچا بیان کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ گنتی کی چیزوں میں حکم یہ ہے کہ اگر گنتی کی چیزیں باہم قریب برابر کے ہوں جیسے اخروٹ اور انڈے تو اس کا حکم کیلی اور وزنی چیزوں کا حکم ہے پس اگر سب کا ایک ثمن یا ہر ایک کا علیحدہ ثمن بیان کیا ہو تو عقد بیع اس کی مقدار سے متعلق ہو گا اور اگر عددی چیزیں باہم متفاوت ہوں جیسے بکری اور گائے وغیرہ پس اگر اس نے ہر ایک کا علیحدہ ثمن بیان نہ کیا مثلاً یوں کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ گلہ بکری کا ہزار درہم کو اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ سو ہیں یا اس نے ہر ایک کا ثمن علیحدہ بیان کر دیا مثلاً اسی صورت میں یوں کہا کہ ہر بکری دس (۱۰) درہم کو ہے پس اگر مشتری نے موافق کہنے کے سو بکریاں پائیں تو خیر اور اگر زیادہ پائیں تو سب کی بیع فاسد ہو جائے گی خواہ ہر ایک کا ثمن علیحدہ بیان کیا ہو یا نہ کیا ہو اور اگر اس نے کم پائیں پس اگر ہر ایک کا ثمن علیحدہ بیان نہیں کیا ہے تو بھی بیع فاسد ہے اور اگر ہر ایک کا ثمن علیحدہ بیان کر دیا ہے تو بیع جائز ہے لیکن مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو باقی کو (موجودہ کو) بعض اس ثمن کے جو بیان کیا ہے خرید لے ورنہ ترک کر دے اور یہی حکم سب عددی چیزوں میں جو باہم متفاوت ہوں جاری ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں نے یہ گلہ بکریوں کا اس کی ہر دو بکریاں بیس (۲۰) درہم کے حساب سے فروخت کیں اور سب بکریوں کی تعداد ایک

سو (۱۰۰) بتلائی تو بیع فاسد ہے اگرچہ اس کو مشتری نے موافق بیان کے پایا ہو یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر کیلی چیز کو اس شرط پر خریدا کہ وہ دس قفیز سے زیادہ ہے پھر اس کو دس (۱۰) قفیز سے زیادہ پایا تو جائز ہے اور اگر دس یا دس سے کم پایا تو جائز نہیں ہے اور اگر اس شرط پر خریدا کہ وہ دس (۱۰) قفیز سے کم ہے پھر اس کو دس سے کم پایا تو جائز ہے اور اگر دس (۱۰) یا زیادہ پایا تو جائز نہیں ہے۔ امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ جائز ہے اور اگر کسی دار کو اس شرط پر خریدا کہ وہ دس (۱۰) گز ہے تو سب صورتوں میں بیع جائز ہے۔ یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر گیہوں کو اس شرط پر بیچا کہ وہ ایک کُرہ ۱ـہ ہیں یا اس سے زیادہ ہیں پھر اس کو کم یا زیادہ پایا تو جائز ہے اور اگر پورا کُرا پایا تو بیع فاسد ہو جائے گی اور اگر گیہوں کو اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ کُرہ یا اس سے کم ہیں تو ہر طرح جائز ہے اور مشتری کے ذمہ لازم ہوں گے کیونکہ اگر اس نے پورا پایا یا اس سے کم پایا تو بھی مقدار بیان کی ہوئی تھی اور اگر زیادہ پایا تو زیادتی بیع میں داخل نہ ہو گی اور اس کو ایک ۲ـہ کُرہ بعوض سو درہم کے ملے گا اور اسی طرح اگر ان گیہوں کو اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ کُرہ یا اس سے زائد ہیں تو بھی یہی حکم ہے لیکن فرق یہ ہے کہ جب اس نے کم پائے تو حصہ نقصان کو نکال ڈالے گا اور اس کو لینے یا نہ لینے کا اختیار ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر گیہوں کو اس شرط پر خریدا کہ وہ ایک کُرہ ہیں پھر ان کو ناپا تو ایک قفیز کم پایا تو باقی کا عقد امام اعظمؒ کے نزدیک فسخ ہو جائے گا اور یہی صحیح ہے اور اسی بناء پر اگر سو (۱۰۰) اخروٹ ہر اخروٹ ایک پیسے کے حساب سے خریدے پھر بعض اخروٹ خالی پائے تو عقد بیع جائز نہ ہو گا کذا فی الحاوی۔ فساد بیع باقی کی طرف متعدی ہو گا اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور اسی طرح اگر سو انڈے ہر انڈہ ایک دانگ کے حساب سے خریدے اور بعض انڈے گندے پائے تو گندے انڈوں کا عقد فاسد ہو

جائے گا اور امام اعظمؒ ۳؎ کے نزدیک یہ فساد باقی کی طرف متعدی ہو گا اور اگر کسی نے کچھ انگور معین کسی خاص انگور کے باغ کے اس شرط پر خریدے کہ یہ اتنے من ہیں پھر ان کو اسی قدر یا اس سے کم یا زیادہ پایا تو پہلے مسئلوں پر قیاس کر کے اس کی سب صورتوں کا حکم نکلتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

۱۔ یعنی کمی کی شرط پر خریدنا یا زیادتی پر فروخت کیا ۱۲۔ ۲۔ ایک دفعہ کہا کہ ایک کُرہ یا کم ہیں۔ ۳۔ مگر کیلی پر یقین نہ کیا جائے گا کیونکہ گندے پائے گئے ہیں۔ ۴۔ لانہ باطل منحل عند مالم ینفع بھا مطلقاً قد صرح لذلک ۱۲۔ ۵۔ وظنی لہ علی اصل ان لصفقہ متی فسدت فی لکل عندہ خلا فلہما فعلی ہذا ینبغی ان یجوز عندھما فی الباقی ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 4 (483) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If a person sells a bundle of clothes on the condition that it contains ten (10) pieces, and then finds that the number of clothes is either less or more, the sale becomes *fasid* (voidable/invalid), as mentioned in *Al-Kafi*. However, if the price for each individual garment was specified and the number is less, the sale of the remaining items is valid, and the buyer has the option (to either take them or leave them). If the number is more, the sale becomes voidable. Some scholars have stated that according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), the sale becomes voidable even in the case of a deficiency. But the correct view is that it is permissible in this case, as stated in *At-Tabyin*. If a person had wheat or any other measured or weighed commodity which he believed to be four thousand *maunds*, and he sold it to four individuals, one thousand *maunds* to each for a known price, and later a deficiency was found; some said that all four buyers have the option to take what is present at its proportional price or reject it. The correct answer, as given by others, is detailed: if the seller sold to all of them at once, then the aforementioned ruling applies. But if he sold to them sequentially, the deficiency falls upon the last buyer and not the earlier ones; the last buyer will have the option to take whatever amount he receives or reject the sale. This is recorded in *Fatawa Qadi Khan*.

Imam Muhammad stated in *Al-Jami'* that if someone purchased a skin[1] (container) of olive oil from another for a hundred dirhams on the condition that the container and its contents belong to him, provided the total weight is one hundred *ratls*, and upon weighing, the buyer finds it to be ninety (90) *ratls*—consisting of twenty (20) *ratls* for the container and seventy (70) *ratls* of oil—then the deficiency is specifically attributed to the oil. The price shall be divided between the value of the container and the value of eighty (80) *ratls* of oil. The buyer must pay the remaining amount after the loss attributed to the oil portion is deducted, but he retains the option to either purchase it at the calculated price or reject it. Most masters have said that according to Imam al-A'zam, the entire contract should be considered voidable. If the buyer finds the container to be sixty *ratls* and the oil forty *ratls*, and if such a large container is not customary in trade, the buyer has the option to take everything at the full price or reject it. If the buyer finds the container to be one hundred (100) *ratls* and the oil fifty (50) *ratls*, the sale is voidable. If the container weighs twenty *ratls* and the oil one hundred (100) *ratls*, the buyer is obligated for the container and eighty (80) *ratls* of oil at the full price and shall return the surplus to the seller. Similarly, if

the container and the oil were separate and then the buyer bought them combined, the ruling would follow the same detail as mentioned; this is written in *Al-Muhit*.

If someone purchased olive oil on the condition that it be weighed in his container[2] and that for every weight recorded, fifty *ratls* be deducted as the weight of the container, the sale is voidable. However, if he purchased it on the condition that whatever the actual weight of the container is shall be deducted, it is permissible, as written in *Al-Jami' as-Saghir*. If olive oil is purchased from one vessel and ghee from another, and both are purchased without the containers on the condition that they total one hundred (100) *ratls*, and then the ghee is found to be forty *ratls* and the oil sixty *ratls*, the buyer shall return ten *ratls* of oil to the seller and reduce the price of the ghee by the value of ten *ratls*. Similarly, if a sack of wheat and another of barley are purchased without the sacks on the condition that they total one hundred (100) *maunds*, the ruling is the same.

Footnotes: 1. Instead of "mishk" (skin), if "cup/vessel" were used, it would be clearer and easier to understand, but the translator avoided changing it to avoid contention, though "mishk" is local usage and custom there. 2. The scenario is that a jar was provided for weighing oil, and in every measurement, fifty *ratls* were to be deducted as the presumed weight of the jar. If one weighing showed a hundred *ratls*, it was treated as fifty *ratls* of oil and fifty *ratls* of container weight. Since this is based on estimation (conjecture), the sale is voidable.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... खंड 4 (483) किताब-उल-बुयू' (बिक्री की पुस्तक)

यदि किसी ने कपड़ों की एक पोटली इस शर्त पर बेची कि इसमें दस (10) कपड़े हैं, और फिर एक कपड़ा कम या ज्यादा पाया गया, तो बिक्री 'फासिद' (अमान्य/दोषपूर्ण) हो गई, जैसा कि 'अल-काफी' में उल्लेख है। और यदि प्रत्येक कपड़े की कीमत अलग से बताई गई थी और फिर संख्या कम निकली, तो शेष की बिक्री सही है और खरीदार को विकल्प दिया जाएगा (चाहे वह ले या छोड़ दे)। और यदि संख्या बढ़ गई, तो बिक्री फासिद हो जाएगी। कुछ विद्वानों ने कहा है कि इमाम-ए-आज़म के अनुसार घटने की स्थिति में भी बिक्री फासिद हो जाएगी, लेकिन सही मत यह है कि इस स्थिति में यह जायज़ होगी, जैसा कि 'तबीन' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति के पास गेहूं या मापने/तोलने वाली कोई अन्य वस्तु थी जिसे वह चार हजार मन समझता था, और उसने उसे चार व्यक्तियों के हाथ, प्रत्येक को एक-एक हजार मन एक निश्चित कीमत पर बेच दिया, फिर उसमें कमी पाई गई, तो कुछ ने कहा कि चारों खरीदारों को विकल्प होगा कि यदि वे चाहें तो वर्तमान वस्तु को उसके आनुपातिक मूल्य पर ले लें अन्यथा छोड़ दें। सही उत्तर वह है जो कुछ ने दिया है कि इसमें विस्तार है: यदि विक्रेता ने उन सभी को एक साथ बेचा था, तो वही नियम लागू होगा जिसका उल्लेख किया गया है, और यदि उसने आगे-पीछे बेचा था, तो कमी अंतिम खरीदार पर पड़ेगी, पहले वालों पर नहीं। अंतिम खरीदार को विकल्प होगा कि वह जितना पाता है उतना ले ले या छोड़ दे। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद ने 'जामे' में कहा है कि यदि किसी ने दूसरे व्यक्ति से जैतून का तेल एक मशक[1] (पात्र) सहित सौ दिरहम में इस शर्त पर खरीदा कि मशक और जो तेल उसमें है वह सब उसका होगा, बशर्ते कि कुल वजन सौ रतल हो, फिर खरीदार ने उसे तोला और वह कुल नब्बे (90) रतल निकला, जिसमें बीस (20) रतल की मशक और सत्तर (70) रतल तेल था, तो कमी विशेष रूप से तेल में गिनी जाएगी। फिर मूल्य को मशक की कीमत और अस्सी (80) रतल तेल की कीमत पर विभाजित किया जाएगा। तेल के हिस्से में जो कीमत आएगी, उसमें से कमी को घटाकर शेष खरीदार पर वाजिब होगा, लेकिन खरीदार को विकल्प होगा कि वह बताए गए मूल्य पर उसे ले ले या छोड़ दे। अधिकांश विद्वानों ने कहा कि इमाम-ए-आज़म के अनुसार पूरा सौदा फासिद होना चाहिए। और यदि खरीदार ने मशक को साठ रतल और तेल को चालीस रतल पाया, और यदि लोगों के बीच सामान्य व्यापार में मशक इतनी बड़ी नहीं होती है, तो खरीदार को विकल्प होगा कि चाहे तो सब पूरे मूल्य पर ले ले या छोड़ दे। और यदि खरीदार ने मशक को सौ (100) रतल और तेल को पचास (50) रतल पाया, तो

बिक्री फासिद होगी। और यदि मशक का वजन बीस रतल और तेल का वजन सौ (100) रतल पाया गया, तो मशक और अस्सी (80) रतल तेल पूरे मूल्य के बदले खरीदार पर अनिवार्य होगा और शेष वह विक्रेता को वापस कर देगा। इसी प्रकार यदि मशक और तेल अलग-अलग थे और खरीदार ने उन्हें एक साथ मिलाकर खरीदा, तो उसका नियम भी इसी विवरण के अनुसार होगा जैसा उल्लेख किया गया है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने जैतून का तेल इस शर्त पर खरीदा कि वह उसे मेरे बर्तन[2] में तोलेगा और बर्तन के प्रत्येक वजन के बदले पचास रतल कम लगाता जाएगा, तो बिक्री फासिद है। और यदि इस शर्त पर खरीदा कि बर्तन का जो भी वास्तविक वजन है उतना कम लगाएगा, तो यह जायज़ है, जैसा कि 'जामे सग़ीर' में लिखा है। यदि किसी बर्तन से जैतून का तेल और दूसरे बर्तन से घी खरीदा और दोनों को बिना बर्तन के इस शर्त पर खरीदा कि ये कुल सौ (100) रतल हैं, फिर घी को चालीस रतल और तेल को साठ रतल पाया, तो तेल में से दस रतल विक्रेता को वापस कर देगा और घी के मूल्य में से दस रतल की कीमत कम कर देगा। इसी प्रकार यदि एक बोरी गेहूं और दूसरी बोरी जौ बिना बोरियों के इस शर्त पर खरीदे कि ये सब सौ (100) मन हैं, तो इसका नियम भी वही है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. मशक के स्थान पर 'पात्र' (cup/container) कहना अधिक स्पष्ट है, लेकिन अनुवादक ने विवाद के भय से मूल शब्द ही रखा है, हालांकि मशक वहां के मुहावरे में प्रचलित है। 2. स्थिति यह है कि एक मर्तबान दिया गया कि उसमें तेल तोला जाए और प्रत्येक माप में मर्तबान का वजन पचास रतल मानकर घटाया जाए। यदि एक बार में सौ रतल हुआ, तो मान लिया गया कि पचास रतल तेल है और पचास रतल बर्तन का वजन। चूंकि यह केवल एक अनुमान (अंदाज़ा) है, इसलिए यह बिक्री फासिद है।

اگر کسی نے ایک کپڑوں کی گٹھڑی اس شرط پر کہ یہ دس (۱۰) کپڑے ہیں فروخت کی پھر ایک کپڑا گھٹا یا بڑھا پایا تو بیع فاسد ہو گئی کذانی الکافی اور اگر ہر کپڑے کا ثمن بیان کر دیا گیا تھا اور پھر گھٹا تو باقی کی بیع صحیح ہے اور مشتری کو اختیار دیا جائے گا (چاہے لے یا چھوڑ دے ۱۲) اور اگر بڑھا تو بیع فاسد ہو جائے گی اور بعضوں نے کہا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک گھٹنے کی صورت میں بھی بیع فاسد ہو جائے گی اور صحیح یہ ہے کہ اس صورت میں جائز ہوگی یہ تبیین میں لکھا ہے۔ کسی شخص کے پاس گیہوں یا کوئی ناپ کی دوسری چیز تھی یا تول کی چیز تھی کہ اس شخص کے نزدیک وہ چار ہزار من تھی اور اس نے اس کو چار شخصوں کے ہاتھ ہر ایک کے ہاتھ اس میں سے ایک ہزار من بعوض ثمن معلوم کے فروخت کی پھر اس میں کمی پائی تو بعضوں نے کہا کہ چاروں مشتریوں کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہیں تو موجودہ کو بعوض حصہ ثمن کے لے لیں ورنہ ترک کر دیں تو ٹھیک جواب وہ ہے جو بعضوں نے دیا ہے کہ اس میں تفصیل ہے کہ اگر بائع نے ان سب کے ہاتھ ایک بارگی بیچا تھا تو البتہ یہی حکم ہے جو مذکور ہوا اور اگر اس نے آگے پیچھے بیچا تھا تو گھٹی پچھلے مشتری پر پڑے گی پہلوں پر نہ پڑے گی اور اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو جس قدر پاتا ہے اس کو لے لے ورنہ ترک کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ اگر کسی نے دوسرے شخص سے ایک مشک ۱ـہ زیتون کا تیل سو درہم کے عوض اس شرط پر خریدا کہ مشک اور جو کچھ اس میں تیل ہے سب اس کا ہوگا بشرطیکہ اس سب کا وزن سو رطل ہو پھر مشتری نے اس کو وزن کیا تو سب نوے (۹۰) رطل نکلا کہ جس میں بیس (۲۰) رطل کی مشک اور ستر (۷۰) رطل تیل تھا تو نقصان خاص کر تیل میں شمار ہو گا پس ثمن کو مشک کی قیمت اور اسی (۸۰) رطل تیل کی قیمت

پر تقسیم کریں گے پس جو کچھ تیل کے پلے میں پڑے گا اس میں سے نقصان طرح دے کر باقی مشتری پر واجب ہو گا لیکن مشتری کو باقی میں اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو اس کو اس ثمن پر جو ہم نے بتلایا ہے خرید لے ورنہ ترک کر دے اور اکثر مشایخ نے فرمایا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک سب کا عقد فاسد ہو جانا چاہئے اور اگر مشتری نے مشک کو ساٹھ رطل اور تیل کو چالیس رطل پایا پس اگر لوگوں کی آپس کی خرید و فروخت میں مشک اس مقدار کو نہیں پہنچا کرتی ہو تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو سب کو پورے ثمن میں لے لے ورنہ ترک کر دے اور اگر مشتری نے مشک کو سو (۱۰۰) رطل اور تیل کو پچاس (۵۰) رطل پایا تو بیع فاسد ہوگی اور اگر مشک کا وزن بیس رطل اور تیل کا وزن سو (۱۰۰) رطل پایا تو مشک اور اسی (۸۰) رطل تیل بعوض پورے ثمن کے مشتری کے ذمہ لازم ہو گا اور باقی بائع کو واپس کر دے گا اور اسی طرح اگر مشک علیحدہ تھی اور تیل علیحدہ تھا پھر مشتری نے ان دونوں کو ایک ساتھ ملا کر خریدا تو اس کا حکم بھی اسی تفصیل کے ساتھ ہوگا جو مذکور ہوئی ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے زیتون کا تیل اس شرط پر خریدا کہ اس کو میرے برتن ۲ـہ میں وزن کرے گا اور برتن کے ہر وزن کے بدلے پچاس رطل کم لگاتا جائے گا تو بیع فاسد ہے اور اگر اس شرط پر خریدا کہ جو کچھ اس برتن کا وزن ہے اس قدر کم لگائے گا تو جائز ہے یہ جامع صغیر میں لکھا ہے۔ اگر کسی برتن میں سے زیتون کا تیل اور دوسرے برتن میں سے گھی خریدا اور دونوں کو بدوں برتن کے اس شرط پر خریدا کہ یہ سب سو (۱۰۰) رطل ہیں پھر گھی کو چالیس رطل اور تیل کو ساٹھ رطل پایا تو تیل میں سے دس رطل بائع کو واپس کر دے گا اور گھی کے ثمن میں سے دس رطل کا ثمن کم کرے گا اور اسی طرح اگر ایک گون کے گیہوں اور دوسری گون کے جو بغیر گون کے اس شرط پر خریدے کہ یہ سب سو (۱۰۰) من ہیں تو اس کا حکم بھی یہی حکم ہے اور

اسی طرح اگر سو (۱۰۰) کوتین کیلی چیزوں کی طرف نسبت کیا تو عقد بیع میں ہر قسم کی چیز سو کی

۱؎ بجائے مشک کے اگر کپ کہا جائے تو اظہر اور قریب الفہم ہے مگر بخوف جدال کے اثر مترجم نے ترک کیا مگر تنبیہ کر دی مشک وہاں کا محاورہ وعرف ہے۔ ۱۲۔ ۲؎ صورت یہ ہے کہ ایک مرتبان دیا کہ اس میں تیل تولا جائے اور ہر تول میں پچاس رطل اس مرتبان کا وزن سمجھ کر کم کرتا جائے پس اگر ایک تول میں سو رطل چڑھا تو گویا پچاس رطل تیل اور پچاس رطل برتن کا وزن ہوا اور یہ تخمینہ ہے اس واسطے بیع فاسد ہے۔ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (384) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

One-third will be mandatory; this is written in *Al-Muheet*. It is permissible to conduct a sale based on the estimation of a specific vessel whose capacity is unknown, or a specific stone whose weight is unknown. Hasan narrated from Imam Azam (Abu Hanifa) that it is not permissible, but the first view is more correct as stated in *Al-Kafi*. This ruling applies if the vessel is not compressible (mankabas)[1], or flexible, or irregular. If it is compressible, such as a basket or a woven bag, it is not permissible. However, for a water-skin (mashk), it is permissible due to public custom (*istihsan*). Similarly, if pieces of the stone are breaking off and falling, the sale is not permissible. Likewise, if something is sold based on the estimated weight of something that decreases upon drying, such as a melon or wood, it is not permissible; this is written in *At-Taeen*. For such a sale contract to remain valid, it is a condition that the vessel or stone remains in its original state. Therefore, if the item is destroyed before delivery, the sale becomes invalid (*fasid*); this is written in *Bahr-ur-Raiq*. It is mentioned in *Al-Muntaqa* that if a person had a dirham and said to another, "I buy this cloth from you in exchange for this," pointing towards the dirham, and the seller later discovers that the dirham belonged to someone else (is claimed by a third party), the sale will be invalid; this is written in *Al-Muheet*.

If someone buys something for its 'raqm' (marked price) and the buyer was unaware of that price, the contract is invalid. ☆

A person intended to buy a slave girl and brought a purse (*bamyani*), saying, "I have bought this slave girl in exchange for this purse or part of what is in it." If the seller finds that the contents of the purse differ from the local currency, the seller has the option to return it and take the currency prevalent in that city. If the contents were the local currency, he has no such option. This case is contrary to a situation where a buyer says, "I bought this slave girl for what is in this jar (*khum*)," and the seller then sees the dirhams in that jar; in that case, the seller has the 'option' (*khiyar*). This is called '*Khiyar-e-Kait*' (the option of the container), not '*Khiyar-e-Ruyat*' (the option of inspection), because the option of inspection is not established for currency. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. If someone buys an item for its 'raqm'[3] (a marked indicator of price) and the buyer was unaware of the amount indicated by that mark,

the contract is invalid. However, if they become aware of it during the same session (*majlis*), the contract becomes valid. Imam Shams al-Aimma Halwani used to say that even if they become aware in the same session, the contract does not automatically become valid, but if the seller remains willing and the buyer also agrees, then due to mutual consent, an initial contract is established between them; this is as per *Ad-Dhakhira*. If they separate before becoming aware, the contract is void (*batil*). Similarly, if someone sells by saying, "I sell for the same amount that so-and-so sold for," and the seller knows the amount but the buyer does not, then if the buyer becomes aware in the same session, the sale is valid; otherwise, it is void. This is written in *Al-Khulasa*. If someone bought a cloth for its marked price and the seller sold it to someone else before disclosing the price, the sale to the second person is valid. If the seller first informed the buyer of the price and before the buyer could accept or respond, the seller sold it to someone else, the sale to the second person is not permissible. If the cloth is destroyed before the buyer becomes aware of the price, he must pay its value.

---

1. The first scenario is: ten portions in exchange for one rupee, using a specific cup. The second scenario is: a rupee's worth equal to the weight of a specific stone. 12.
2. *Mankabas* refers to something whose depth does not decrease when compressed without an increase in its transverse or longitudinal diameter... understand this. 12.
3. *Raqm* (with a sukun on the 'qaf') refers to a mark used to denote the price, like the marks put on cloth often called the 'eye' (*ankh*). 12.

एक तिहाई वाजिब होगी, यह मुहीत में लिखा है। एक निश्चित बर्तन जिसकी मात्रा ज्ञात न हो या एक निश्चित पत्थर जिसकी मात्रा ज्ञात न हो, दोनों के अनुमान पर बिक्री करना जायज़ है और हसन ने इमाम आज़म से रिवायत की है कि यह जायज़ नहीं है, और पहला मत अधिक सही है जैसा कि 'काफ़ी' में उल्लेखित है। यह हुक्म उस स्थिति में है जब वह बर्तन मंकबस१ (दबने वाला) या संकुचित या नियंत्रित न हो, और यदि वह मंकबस हो जैसे डलिया और टोकरी आदि तो जायज़ नहीं है। लेकिन केवल पानी की मश्क में लोगों के आपसी व्यवहार (प्रचलन) के कारण सुविधानुसार (इस्तिहसानन) जायज़ है। और इसी प्रकार यदि पत्थर के टुकड़े-टुकड़े होकर झड़ रहे हों, तो भी यह जायज़ नहीं है। इसी तरह यदि ऐसी चीज़ के वज़न के अनुमान से बेचा गया जो सूखकर कम हो जाती है जैसे खरबूजा, लकड़ी आदि, तो भी यह जायज़ नहीं है, यह 'तय्यीन' में लिखा है। बिक्री के ऐसे अनुबंध (अक़्द-ए-बैय) के वैध रहने के लिए यह शर्त है कि वह बर्तन या पत्थर अपनी मूल स्थिति में रहे, अतः यदि वस्तु सुपुर्द करने से पहले नष्ट हो गई तो बिक्री अमान्य (फ़ासिद) हो जाएगी, यह 'बहर-उर-रैक' में लिखा है। 'मुन्तक़ा' में उल्लेखित है कि किसी व्यक्ति के पास एक दिरहम मौजूद था और उसने दूसरे से कहा कि उदाहरण के तौर पर मैं यह कपड़ा तुझसे इसके बदले खरीदता हूँ और उस दिरहम की ओर इशारा किया, फिर विक्रेता (बाइ') ने उस दिरहम को हकदार (किसी और का) पाया तो बिक्री अमान्य होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने कोई चीज़ उसकी 'रक़म' (चिह्नित मूल्य) के साथ खरीदी और खरीदार (मुश्तरी) को उस रक़म की जानकारी न थी, तो अनुबंध अमान्य होगा ☆

किसी ने एक दासी (बांदी) खरीदना चाही और एक बटुआ (बमियानी) लाया और कहा कि मैंने यह दासी इस बटुए के बदले या इस बटुए में जो कुछ है उसके बदले खरीदी। फिर विक्रेता ने बटुए में जो कुछ था उसे उस शहर की मुद्रा के विपरीत पाया, तो विक्रेता को अधिकार है कि उसे वापस करके वह मुद्रा ले ले जो उस शहर में प्रचलित है। और यदि उसे उसमें उसी शहर की मुद्रा मिली, तो उसे (वापस करने का) अधिकार न होगा। और यह स्थिति उस स्थिति के विपरीत है जब खरीदार ने कहा

कि मैंने यह दासी उस चीज़ के बदले खरीदी जो इस मटके(ख़ुम) में है, फिर विक्रेता ने वे दिरहम देखे जो उस मटके में थे, तो उसे 'ख़ियार' (विकल्प) प्राप्त होगा, और यह 'ख़ियार-ए-कैत' कहलाता है न कि 'ख़ियार-ए-रुइयत', क्योंकि मुद्रा में रुइयत (देखने का विकल्प) सिद्ध नहीं होता। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि किसी ने कोई चीज़ उसकी रक़म३ (मूल्य का चिह्न) के साथ खरीदी (ऐसी निशानी बनाई गई जिससे मूल्य की मात्रा पता चले) और खरीदार को उस रक़म की जानकारी न थी, तो अनुबंध अमान्य (फ़ासिद) होगा। फिर यदि उसी बैठक (मजलिस) में बाद में पता चल जाए, तो अनुबंध वैध हो जाएगा। इमाम शम्स अल-अइम्मा हलवानी फ़रमाते थे कि यदि उसी बैठक में रक़म का पता चल जाए तब भी अनुबंध वैध नहीं होगा, लेकिन यदि विक्रेता अपनी सहमति पर कायम रहा और खरीदार भी सहमत हुआ, तो दोनों पक्षों की सहमति के कारण एक नया प्रारंभिक अनुबंध स्थापित हो जाएगा, जैसा कि 'ज़ख़ीरा' में है। यदि जानकारी होने से पहले दोनों अलग हो गए, तो अनुबंध रद्द (बातिल) होगा। इसी तरह यदि इस तरह बेचा गया कि "मैंने उसी मूल्य पर बेचा जितने पर फ़लां ने बेचा है" और विक्रेता इसे जानता है पर खरीदार नहीं, तो यदि खरीदार को उसी बैठक में पता चल गया तो अनुबंध सही है अन्यथा रद्द होगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी ने एक कपड़ा उसकी रक़म के साथ खरीदा, फिर विक्रेता ने मूल्य बताने से पहले उसे दूसरे के हाथ बेच दिया, तो दूसरे के साथ बिक्री जायज़ है। और यदि विक्रेता ने पहले खरीदार को मूल्य की जानकारी दी और उसने अभी तक अनुमति या उत्तर नहीं दिया था कि विक्रेता ने उसे दूसरे के हाथ बेच दिया, तो दूसरे के हाथ बेचना जायज़ नहीं है। और यदि खरीदार को मूल्य की जानकारी होने से पहले वह कपड़ा नष्ट हो गया, तो उसे उसकी कीमत चुकानी होगी।

---

1. पहली स्थिति यह है कि एक रुपये के बदले इस निश्चित प्याले को भरकर दस प्याले, और दूसरी स्थिति यह है कि एक रुपये का इस निश्चित पत्थर के वज़न के बराबर। १२।
2. मंकबस अर्थात जिसे दबाने से उसकी गहराई कम न होती हो बिना उसके व्यास (चौड़ाई या लंबाई) के बढ़े, और 'इबक़ाज़' व्यास और फैलाव के संदर्भ में है। इसे समझें। १२।
3. 'रक़म' का अर्थ है ऐसा चिह्न जिससे मूल्य की मात्रा ज्ञात हो जाए, जैसे कपड़ों पर निशान लगा देते हैं जिसे 'आंख' कहते हैं। १२।

ایک تہائی واجب ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔ ایک معین برتن کہ جس کی مقدار نہ معلوم ہو یا ایک معین پتھر کہ جس کی مقدار نہ معلوم ہو دونوں کے اندازہ پر بیع کرنا جائز ہے اور حسن نے امام اعظم سے روایت کی کہ جائز نہیں ہے اور اول اصح ہے کذا فی الکافی۔ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ وہ برتن منکبس۱ یا منقبض یا منضبط نہ ہوتا ہو اور اگر منکبس ہوتا ہو جیسے زنبیل اور ٹوکری وغیرہ تو جائز نہیں ہے لیکن صرف پانی کی مشک میں استحساناً بسبب لوگوں کے تعامل کے جائز ہے اور اسی طرح اگر پتھر کے ریزہ ریزہ ٹوٹ کر جھڑتے ہوں تو بھی جائز نہیں ہے۔ اسی طرح اگر ایسی چیز کے وزن کے انداز سے بیچا کہ جو خشک ہو کر کم ہو جاتی ہے جیسے خربوزہ لکڑی وغیرہ تو بھی جائز نہیں ہے یہ تعیین میں لکھا ہے۔ ایسی عقدِ بیع کے صحت پر باقی رہنے کے واسطے یہ شرط ہے کہ وہ برتن یا پتھر اپنے حال کا باقی رہے پس اگر مبیع کے سپرد کرنے سے پہلے وہ تلف ہو گیا تو بیع فاسد ہو جائے گی یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اور منتقٰی میں مذکور ہے کہ کسی شخص کے پاس ایک درہم موجود تھا اور اس نے دوسرے سے کہا کہ میں مثلاً یہ کپڑا تجھ سے اس کے عوض خریدتا ہوں اور یہ اشارہ اس درہم کی طرف کیا پھر بائع نے اس درہم کو مستحق پایا تو بیع فاسد ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کوئی چیز اس کی رقم کے ساتھ خریدی اور اس رقم سے مشتری کو آگاہی نہ تھی تو عقد فاسد ہوگا ☆

کسی نے ایک باندی خریدنا چاہی اور ایک بمیانی لایا اور کہا کہ میں نے یہ باندی بعوض اس بمیانی کے یا بعض اس چیز کے جو اس بمیانی میں ہے خریدی پھر بائع نے جو بمیانی میں تھا اس کو اس شہر کے نقد کے برخلاف پایا تو بائع کو اختیار ہے کہ اس کو واپس کر کے جو نقد اس شہر میں جاری ہے لے لے اور اگر اس نے اس میں اسی شہر کا نقد پایا تو اس کو اختیار نہ ہو گا اور یہ صورت برخلاف اس صورت کے ہے کہ اگر مشتری نے کہا کہ میں نے یہ باندی بعوض اس چیز کے جو اس خم میں ہے خریدی پھر بائع نے وہ درہم جو اس خم میں تھے دیکھے تو اس کو خیار حاصل ہو گا اور یہ خیارِ کیت کہلاتا ہے نہ خیارِ رویت کیونکہ رویت نقود میں ثابت نہیں ہوتا ہے۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کوئی چیز اس کی رقم۳ کے ساتھ خریدی (ایسی علامت بنائی گئی کہ جس سے ثمن کی مقدار معلوم ہو) اور اس رقم سے مشتری کو آگاہی نہ تھی تو عقد فاسد ہو گا پھر اگر اس کے بعد اسی مجلس میں معلوم ہو جائے تو عقد جائز ہو جائے گا اور امام شمس الائمہ حلوانی فرماتے تھے کہ اگر اسی مجلس میں اس رقم سے آگاہ ہو تو بھی عقد جائز نہ ہو جائے گا لیکن اگر بائع اپنی رضامندی پر قائم رہا اور مشتری بھی اس کے ساتھ راضی ہوا تو رضامندی طرفین کے سبب سے دونوں میں عقد ابتدائی منعقد ہو جائے گا کذا فی الذخیرہ۔ اگر آگاہی سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو عقد باطل ہوگا اور اسی طرح اگر یوں فروخت کیا کہ میں نے اسی قدر کو بیچا جتنے کو فلاں نے بیچا ہے اور بائع اس کو جانتا ہے اور مشتری نہیں جانتا ہے پس اگر مشتری اسی مجلس میں آگاہ ہو گیا تو عقد صحیح ہے ورنہ باطل ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک کپڑا اس کی رقم کے ساتھ خریدا پھر بائع نے ثمن بیان کرنے سے پہلے اس کو

دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا تو دوسرے سے بیع کرنا جائز ہے اور اگر بائع نے پہلے مشتری کو ثمن سے آگاہ کیا اور ہنوز اس نے بائع کو اجازت جواب نہ دیا تھا یہاں تک کہ بائع نے اس کو دوسرے کے ہاتھ بیچ ڈالا تو دوسرے کے ہاتھ بیچنا جائز نہیں ہے اور اگر مشتری کے ثمن سے آگاہ ہونے سے پہلے اس کپڑے کو تلف کر دیا تو اس کو قیمت دینی پڑے گی۔

۱۔ صورت اولیٰ یوں ہے کہ ایک روپیہ کے عوض یہ معین پیالہ بھر کے دس پیالے اور دوسرے کی صورت ایک روپیہ کا اس معین پتھر کے وزن بھر ہے۔ ۱۲۔ ۲۔ منکبس یعنی کپڑا دبانے سے اس کا عمق کم نہ ہو جاتا ہو بدوں زیادت قطر عرضی یا طولی اور ابقاض کی باعتبار قطر بن عرضی و طولی و انبساط زیادت باعتبار قطر بن عرضی و طولی فافہم ۱۲۔ ۳۔ رقم بسکون قاف ایسی علامت کہ جس سے مقدار ثمن معلوم ہو جیسے کپڑے وغیرہ پر نشان ڈال دیتے ہیں جس کو آنکھ کہتے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 [385] Kitab al-Buyu

As stated in Al-Zahiriyya: It is mentioned in the "Asl" (foundational text) that if someone says, "I have purchased this item from you for an amount equal to what people usually sell it for," then this sale is "fasid" (invalid/irregular). If he says, "I take it for the same price at which so-and-so purchased it," then if both parties are aware of the amount of that price at the time of the sale contract, the sale will be valid. If both are unaware, the contract will be "fasid." If they later become aware, and if this awareness occurs within the same session (majlis), the sale contract will become valid, and the buyer will have the right of option (khiyar) because the price that becomes obligatory upon the buyer has just become clear. Such an option is called "Khiyar Takashshuf al-Hal" (Option of Revealing the State). This is written in "Al-Zakhira." It is written in "Sharh Shafi" that if someone sells something for the same price at which so-and-so sold it, and if the item is such that its price does not fluctuate, like bread or meat, then it is valid. However, if a bundle of brocade clothing is purchased based on an estimation of its value or by command, it will not be valid due to "jahala" (ignorance/uncertainty). This is written in "Al-Khulasa." If something is sold at a profit of ten-on-eleven, and the buyer does not know how much the seller purchased it for, the sale is "fasid" until the buyer becomes aware. Then he may either choose the sale or reject it. This was narrated by Ibn Rustam from Imam Muhammad. If the buyer becomes aware and agrees, the sale becomes valid. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad that this sale is "fasid," meaning the sale is contingent (mawqoof) upon permission. If the buyer takes possession of it before becoming aware and frees it (if a slave) or sells it, or if the buyer dies, then the freeing and selling are valid, and the price will be obligatory upon the buyer. If the object of sale is freed from the buyer's side due to kinship rules and the buyer was not aware of its price until taking possession, then the price will be obligatory upon him. This is written in "Al-Muhit."

Selling ten (10) yards of a house or a bathhouse is "fasid" according to Imam Azam (Abu Hanifa). The "Sahibayn" (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) said it is valid if the house is one hundred (100) yards. According to Imam Azam, saying "ten yards out of one hundred yards" or not saying it is equal according to the most correct view. This is written in "Nahr al-Faiq." According to the view of the Sahibayn, if the seller did not specify the total yards, there is a disagreement among the scholars (mashaikh), and the correct view is that it is valid. This is written in "Bahr al-Ra'iq." Sheikh al-Islam stated that if one part out of ten parts of a specific house is sold,

there is consensus (ijma) on its validity. If he said, "I sold one yard in this specific house," and if he specified from which side but did not yet specify the exact spot of that yard, then the sale is concluded but not effective (nafidh) until the seller is compelled to deliver it. If the location of that yard was not specified from any side, then it is absolutely invalid according to Imam Azam's view, and it is valid according to the Sahibayn's view; the house will be measured. If it turns out to be ten (10) yards, the buyer will become a partner in a tenth of the house. Shams al-Aimmah al-Halwani mentioned that there is a disagreement among scholars regarding the Sahibayn's view, and the correct opinion is that this sale is valid according to them. If a portion of a house was sold and its location was not specified, Shams al-Aimmah al-Halwani mentioned that it is not valid. If he said, "I sold one yard of this cloth to you," and did not specify the location, or said, "I sold one yard of this wood to you," and did not specify the location, some scholars mentioned that there is the same disagreement as mentioned in the case of the house, and some scholars said that it is invalid by consensus. This is written in "Al-Muhit." In a piece of wood or cloth...

---

1. At this point, this text is also mentioned: 'wa-r-raqim sakun al-qaf', a sign by which the amount of sale is known, i.e., "raqam" (digit/price). The translator has already written it.
2. Whatever its price so-and-so person estimates or decides.
3. Eleven for ten with profit, i.e., one profit for every ten.
4. The buyer's permission.
5. Regarding the statement "when the house is a hundred yards," the translator says this does not mean that for the Sahibayn, the house being a hundred yards is a condition for the validity of the sale. Rather, the explanation of the issue is that if ten yards out of a hundred-yard house were sold, meaning the amount whose share is taken should be known.
6. It is not valid.

फतवा आलमगीरी ..... खंड 4 [385] किताब-उल-बुयूअ

जैसा कि अल-ज़हीरिया में उल्लेख है। यह असल (मूल) में वर्णित है कि यदि किसी ने कहा कि मैंने यह चीज़ तुझसे उतने के बराबर ली जितने में लोग बेचा करते हैं, तो यह बिक्री फ़ासिद (अमान्य) है। और यदि उसने कहा कि मैं उतने ही दामों पर लेता हूँ जितने में फलां ने खरीदा, तो यदि दोनों को अनुबंध के समय उन दामों की मात्रा का ज्ञान हो गया, तो बिक्री वैध होगी। और यदि दोनों को ज्ञान नहीं हुआ, तो अनुबंध फ़ासिद होगा। और यदि इसके बाद फिर दोनों को ज्ञान हुआ, तो यदि यह ज्ञान उसी सभा (मजलिस) में हुआ तो बिक्री अनुबंध वैध हो जाएगा और खरीदार (मुश्तरी) को अधिकार (खियार) प्राप्त होगा क्योंकि जो कीमत खरीदार पर अनिवार्य होती है वह उसी समय स्पष्ट हुई, और ऐसे अधिकार को 'खियार-ए-तकिशफ़-उल-हाल' कहते हैं। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और 'शरह-ए-शाफ़ी' में लिखा है कि यदि किसी ने कोई चीज़ उतने ही दामों पर बेची जितने में फलां ने बेची है, तो यदि वह चीज़ ऐसी है जिसके भाव में अंतर नहीं पड़ता, जैसे रोटी और मांस, तो यह वैध है। और यदि ज़रीबाफती कपड़ों की गठरी उसके मूल्य के अंदाज़े या हुक्म के आधार पर खरीदी, तो अज्ञानता (जहालत) के कारण यह वैध नहीं होगी। यह 'खुलासा' में लिखा है। और यदि किसी चीज़ को दस-ग्यारह के लाभ पर बेचा और खरीदार को यह ज्ञात नहीं हुआ कि विक्रेता (बाइ) ने उसे कितने में खरीदा है, तो बिक्री फ़ासिद है जब तक कि खरीदार को इसकी जानकारी न हो जाए। फिर वह या तो बिक्री स्वीकार करेगा या उसे छोड़ देगा। यह इब्न-रुस्तम ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है। यदि खरीदार जानकर सहमत हो गया, तो बिक्री वैध हो जाएगी। और इब्न-ए-समाआ ने इमाम मुहम्मद से यह रिवायत की है कि यह बिक्री फ़ासिद है, और इसका अर्थ यह है कि बिक्री अनुमति पर निर्भर (मौकूफ) है। और यदि खरीदार ने ज्ञान होने से पहले उस पर कब्जा करके उसे आज़ाद कर दिया या बेच दिया या खरीदार मर गया, तो आज़ाद करना और बेचना वैध है और खरीदार पर कीमत अनिवार्य होगी। और यदि वह बिक्री की गई वस्तु नातेदारी के हुक्म से खरीदार की ओर से आज़ाद हो गई और खरीदार को कब्जा करने तक उसकी कीमत का ज्ञान नहीं हुआ था, तो उस पर कीमत अनिवार्य होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी घर (दार) या स्नानागार (हमाम) के दस (10) गज़ का बेचना इमाम आज़म के अनुसार फ़ासिद है। और साहबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने कहा है कि यह वैध है यदि घर सौ (100) गज़ का हो। इमाम साहब के अनुसार, यह कहना कि "सौ गज़ों में से दस गज़" या न कहना, सबसे सही राय के अनुसार दोनों बराबर हैं। यह 'नहर-उल-फ़ाइक' में लिखा है। साहबैन के मतानुसार, यदि

विक्रेता ने कुल गज़ नहीं बताए हों, तो उलेमा (मशाइख) में मतभेद है, और सही यह है कि यह वैध है। यह 'बहर-उल-रायैक' में लिखा है। और शेख-उल-इस्लाम ने फरमाया कि यदि किसी विशिष्ट घर के दस हिस्सों में से एक हिस्सा बेचा गया, तो इसके वैध होने पर सर्वसम्मति (इजमा) है। और यदि कहा कि एक गज़ इस विशिष्ट घर में से बेचा, फिर यदि यह स्पष्ट कर दिया कि इस दिशा से, लेकिन अभी तक यह नहीं बताया कि वह किस स्थान का गज़ है, तो बिक्री संपन्न हो जाएगी लेकिन प्रभावी (नाफ़िज़) नहीं होगी जब तक कि विक्रेता को सुपुर्द करने के लिए विवश न किया जाए। और यदि उस गज़ का स्थान किसी दिशा से निश्चित नहीं किया, तो इमाम आज़म के मतानुसार यह बिल्कुल वैध नहीं है, और साहबैन के मतानुसार वैध है, और वह घर मापा जाएगा। यदि दस गज़ निकला, तो खरीदार घर के दसवें हिस्से का साझीदार हो जाएगा। शम्स-उल-अइम्मा हलवानी ने उल्लेख किया है कि साहबैन के मत पर उलेमा में मतभेद है, और सही यह है कि उनके अनुसार यह बिक्री वैध है। और यदि एक घर का एक हिस्सा बेचा और उसका स्थान निश्चित नहीं किया, तो शम्स-उल-अइम्मा हलवानी ने उल्लेख किया है कि यह वैध नहीं है। और यदि कहा कि "मैंने इस कपड़े में से एक गज़ तेरे हाथ बेचा" और उसका स्थान निश्चित नहीं किया, या यह कहा कि "मैंने इस लकड़ी में से एक गज़ तेरे हाथ बेचा" और उसका स्थान निश्चित नहीं किया, तो कुछ उलेमा ने उल्लेख किया है कि इसमें वैसा ही मतभेद है जैसा कि घर के मसले में वर्णित हुआ, और कुछ उलेमा ने कहा है कि यह सर्वसम्मति से वैध नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी लकड़ी या कपड़े में...

---

1. इस स्थान पर यह इबारत भी वर्णित है: 'वुर-रक़ीम सुकुन-उल-क़ाफ़', वह चिह्न जिससे बिक्री की राशि जानी जाए, यानी 'रक़म' (मूल्य)। अनुवादक ने पहले ही लिख दिया है।
2. जो कुछ उसकी कीमत फलां व्यक्ति अंदाज़ा करे या फैसला कर दे।
3. दस के ग्यारह लाभ के साथ, यानी हर दस पर एक का लाभ।
4. खरीदार की अनुमति।
5. उनका कहना "जब घर सौ गज़ हो", अनुवादक कहता है कि इसका यह अर्थ नहीं है कि साहबैन के निकट बिक्री की वैधता के लिए घर का सौ गज़ होना शर्त है, बल्कि मसला यह है कि यदि सौ गज़ के घर में से दस गज़ बेचा गया, यानी मात्रा ज्ञात होनी चाहिए कि किसका हिस्सा निकलता है।
6. वैध नहीं है।

کذا فی الظہیریہ۔ یہ اصل میں مذکور ہے اگر کسی نے کہا کہ میں نے یہ چیز تجھ سے اتنے کے برابر کہ جتنے کو لوگ بیچا کرتے ہیں لے لی تو یہ بیع فاسد ہے اور اگر اس نے کہا کہ مثل اتنے داموں کے لیتا ہوں جتنے کو فلاں نے خریدا پس اگر دونوں کو عقد بیع کے وقت ان داموں کی مقدار سے آگاہی ہو گئی تو بیع جائز ہوگی اور اگر دونوں آگاہ نہ ہوئے تو عقد فاسد ہو گا اور اگر اس کے بعد پھر دونوں کو آگاہی ہوئی پس اگر یہ آگاہی اسی مجلس میں ہوئی تو عقد بیع جائز ہو جائے گا اور مشتری کو خیار حاصل ہوگا کیونکہ جو ثمن مشتری پر لازم آتا ہے وہ فی الحال ہی ظاہر ہوا اور ایسے خیار کو خیار تکشف الحال کہتے ہیں۔ یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور شرح شافی میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے کوئی چیز مثل ان داموں کے جتنے کو فلاں نے فروخت کی ہے فروخت کی پس اگر وہ چیز ایسی ہے کہ جس کے بھاؤ میں فرق نہیں پڑتا ہے جیسے روٹی اور گوشت تو جائز ہے اور اگر زربفتی کپڑوں کی گٹھڑی بعض اس کی اندازہ قیمت یا حکم کے خریدی تو بسبب جہالت کے جائز نہ ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر کسی چیز کو دس گیارہ کے نفع پر بیچا اور مشتری کو یہ نہ معلوم ہوا کہ بائع نے کتنے کو خریدی ہے تو بیع فاسد ہے یہاں تک کہ مشتری اس سے آگاہ ہو پھر یا بیع کو اختیار کرے گا یا ترک کر دے گا یہ ابن رستم نے امام محمد سے روایت کی ہے پس اگر مشتری آگاہ ہو کر راضی ہو گیا تو بیع جائز ہو جائے گی اور ابن سماعہ نے امام محمد سے یہ روایت کی ہے کہ یہ بیع فاسد ہے اور اس کے معنی یہ ہیں کہ بیع اجازت پر موقوف ہے اور اگر مشتری نے آگاہ ہونے سے پہلے اس پر قبضہ کر کے اس کو آزاد یا فروخت کر دیا یا مشتری مر گیا تو آزاد کرنا اور فروخت کرنا جائز ہے اور مشتری پر قیمت واجب ہوگی

اور اگر وہ مبیع قرابت کے حکم سے مشتری کی طرف سے آزاد ہو گئی اور مشتری کو قبضہ کر لینے تک اس کے ثمن سے آگاہی نہ ہوئی تھی تو اس پر قیمت واجب ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی دار یا حمام کے دس (۱۰) گز کا بیچنا امام اعظم کے نزدیک فاسد ہے اور صاحبین نے کہا کہ جائز ہے جبکہ دار سو (۱۰۰) گز ہو اور امام صاحب کے نزدیک اس طرح کہنا کہ دس (۱۰) گز کو سو گزوں میں سے یا نہ کہنا اصح قول کے موافق دونوں برابر ہیں یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ صاحبین کے قول کے موافق اگر بائع نے تمام گز نہ بیان کیے ہوں تو مشائخ کا اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ جائز ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور شیخ الاسلام نے فرمایا کہ اگر کسی خاص کے دار کے دس (۱۰) حصوں میں کا ایک حصہ فروخت کیا تو اس کے جائز ہونے پر اجماع ہے اور اگر کہا کہ ایک گز اس خاص دار میں کا فروخت کیا پس اگر یہ بیان کر دیا کہ اس طرف سے لیکن ہنوز یہ نہ بتلایا کہ وہ کس جگہ کا گز ہے تو بیع منعقد ہو گی لیکن نافذ نہ ہو گی حتیٰ کہ بائع پر سپرد کرنے کے واسطے جبر نہ کیا جائے گا اور اگر اس گز کا موضع کسی طرف سے معین نہ کیا تو امام اعظم کے قول پر بالکل جائز نہیں ہے اور صاحبین کے قول پر جائز ہے اور وہ دار ٹا پا جائے گا اگر دس (۱۰) گز نکلے تو مشتری دار کے دسویں حصہ کا شریک ہو جائے گا اور شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا کہ صاحبین کے قول پر مشائخ کا اختلاف ہے اور اصح یہ ہے کہ یہ بیع ان کے نزدیک جائز ہے اور اگر ایک دار میں کا ایک حصہ فروخت کیا اور اس کا موضع معین نہ کیا تو شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا ہے کہ یہ جائز نہیں ہے اور اگر کہا کہ میں نے اس کپڑے میں سے ایک گز تیرے ہاتھ فروخت کیا اور اس کا موضع معین نہ کیا یا یہ کہا کہ میں نے اس لکڑی میں سے ایک گز تیرے ہاتھ بیچا اور اس کا موضع معین نہ کیا تو بعض مشائخ نے ذکر کیا ہے کہ اس میں ویسا ہی اختلاف ہے جیسا کہ دار کے مسئلہ میں مذکور ہوا اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ بالاجماع جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی لکڑی یا کپڑے میں

ے۱ اس مقام پر یہ عبارت بھی مذکور ہے والرقیم سکون القاف علامہ یعلم بھا مقدار ما وقع بالبیع یعنی رقم بسکون وہ علامت جس سے معلوم ہو کہ بیع کتنے پر واقع ہوتی ہے اور مترجم نے پہلے لکھدی ہے ۱۲-ے۲ جو کچھ اس کی قیمت فلاں شخص اندازہ کرے یا فیصلہ کردے ۱۲-ے۳ دس کے گیارہ مع نفع یعنی ہر دہائی پر ایک نفع ۱۲-ے۴ مشتری کی اجازت ۱۲-ے۵ قولہ جب کہ دار سو گز ہو مترجم کہتا ہے کہ یہ مراد نہیں ہے کہ صاحبین کے نزدیک جواز بیع کے واسطے یہ شرط ہے کہ دار سو گز ہو بلکہ بیان مسئلہ یوں ہے کہ اگر سو گز کے دار میں سے دس گز فروخت کیا یعنی مقدار معلوم ہونا چاہیے ہے کہ جس کا حصہ نکلتا ہو ۱۲-ے۶ جائز نہیں ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (3) 386 Book of Sales (Kitab al-Buyu)

If someone purchases a yard (gaz) from a specified direction, it is not permissible. Even if the seller cuts it and hands it over to the buyer (mushtari), the sale (bay') is still not permissible. However, if the buyer accepts it, it becomes permissible. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that this is permissible, while it is reported from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that it is corrupt (fasid). But if the seller cuts it and hands it over, the buyer shall not have the option to refuse it; this is written in *Quniya*. If someone says, "I have sold my share in this house to you for such an amount," it is permissible provided the buyer knows the extent of the share in that house, even if the seller does not know it. However, verification of the buyer's statement is a condition. If the buyer does not know the extent of the share, it is not permissible according to Imam Azam and Imam Muhammad, whether the seller knows it or not; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone sells one part out of five shares (sahm), or two shares from them, or their portion from them, or their portion out of five portions, or one part or one portion within it, it is permissible according to Imam Azam by legal preference (istihsan), though not by strict analogy (qiyas); this is written in *Bahr-ur-Raiq*. If someone buys a field or land from another person and the seller mentions its boundaries (hudud) but does not specify the length and width in yards, it is permissible. When the buyer knows the boundaries but does not know the neighbor, it is permissible. If boundaries were not mentioned and the buyer did not recognize them, while both parties recognize the entire subject matter of sale (mabi'), the sale is permissible provided they do not intermingle; this is written in *Khulasa*.

In a pit (khatta) in the ground, some wheat was stored. A person sold it although the buyer did not know the quantity of the wheat nor the extent of the pit. The scholars (masha'ikh) said that the buyer shall have an option (khiyar). If the buyer knows the extent of the pit but not the quantity of wheat, the sale shall be permissible and the buyer shall have no option, except in the case where a shop or something similar is found under the pit; this is written in *Zahiriya*. If someone says, "I have sold these hundred goats to you in exchange for those hundred goats, each goat for one goat," the sale is corrupt (fasid). If someone says to another, "I have sold this live cow to you at the rate of one dirham per ratl (a unit of weight)," and the buyer takes possession of it and it perishes, the buyer shall be liable for its value. It is narrated from Imam Muhammad that if someone says, "I have sold this goat to you at the rate of one

dirham per three ratls according to the size of its body (jussa)," the sale is void (batil). Similarly, if its total weight is stated as fifty ratls and the buyer purchases it at one dirham per three ratls, it is also void. Likewise, if someone says, "I have sold these pomegranates to you for dirhams equal to their weight," it is void; this is written in *Muheet*.

If someone says to another, "I have sold a slave to you for such an amount," without naming him and the buyer has not seen him, the sale is void. Similarly, if someone says, "I have sold my slave to you," the sale is corrupt provided the seller has another slave as well. If the seller and buyer both agree that "this is the slave being sold," then the sale shall be permissible. Regarding the meaning of "the sale shall be permissible," the scholars differ: some say it means the first sale becomes valid at the time of agreement, while others say no, rather a new manual sale (hand-to-hand) is concluded, and not that the first one becomes valid; this is written in *Zakhira*. In *Sharh Kitab al-Itaq*, it is mentioned that if someone says, "I have sold my slave to you for such an amount," and he only has one slave, then if he says "my slave who is in such-and-such place..."

Footnotes: 1. It is not mandatory (12). 2. To the extent that the buyer states the quantity (12). 3. The words 'sahm', 'nasib', and 'one part' in common usage refer to a sixth part (12). 4. From within the grain pit (12). 5. Who those people are (12). 6. This statement was while the cow was alive (12). 7. The sale is corrupt; therefore, he shall be liable for the value of the possessed item (12). 8. The entire goat by the weight of its body (12). 9. Meaning the location (12).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (3) 386 किताब अल-बुयू

यदि किसी ने ज्ञात दिशा से एक गज़ खरीदा तो वह जायज़ नहीं है, और यदि विक्रेता (बाइ') उसे काटकर क्रेता (मुश्तरी) के सुपुर्द कर दे तो भी वह बिक्री (बै') जायज़ नहीं है। लेकिन यदि क्रेता उसे स्वीकार कर ले तो जायज़ है। इमाम अबू यूसुफ़ रह. से रिवायत है कि यह जायज़ है, और इमाम मोहम्मद रह. से वर्णित है कि यह फ़ासिद (दूषित) है। लेकिन यदि काटकर उसने क्रेता के सुपुर्द कर दिया, तो क्रेता को उसे लेने से मना करने का अधिकार नहीं होगा; यह 'क़ुनिया' में लिखा है। यदि किसी ने कहा कि मैंने इस घर में से अपना हिस्सा तुम्हारे हाथ इतने में बेच दिया, तो यह जायज़ है बशर्ते क्रेता उस घर में हिस्से की मात्रा जानता हो, चाहे विक्रेता उसे न जानता हो। लेकिन क्रेता के कथन की पुष्टि करना शर्त है। और यदि क्रेता उसके हिस्से को न जानता हो, तो इमाम आज़म रह. और इमाम मोहम्मद रह. के अनुसार यह जायज़ नहीं है, चाहे विक्रेता को इसका ज्ञान हो या न हो; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि किसी ने पांच अंशों (सहमों) में से एक हिस्सा, या उनमें से दो अंश, या उनमें से अपना हिस्सा, या पांच हिस्सों में से अपना हिस्सा, या उनमें से एक अंश या एक हिस्सा बेचा, तो इमाम आज़म रह. के अनुसार 'इस्तिहसानन' (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) जायज़ है, 'क़ियासन' (तर्क के आधार पर) जायज़ नहीं है; यह 'बहर-उर-राईक़' में लिखा है। किसी ने दूसरे व्यक्ति से एक मैदान या ज़मीन खरीदी और विक्रेता ने उसकी सीमाएँ(हुदूद) बता दीं, लेकिन लंबाई और चौड़ाई की माप गज़ों में नहीं बताई, तो यह जायज़ है। जब क्रेता सीमाओं को जान ले और पड़ोसी को न जानता हो, तो जायज़ है। और यदि सीमाओं का उल्लेख न किया गया हो और क्रेता ने सीमाओं को न पहचाना हो, जबकि दोनों पूरी बिक्री की वस्तु (मबी') को पहचानते हों, तो बिक्री जायज़ है बशर्ते दोनों आपस में घालमेल न करें; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

किसी ज़मीन के गड्ढे (खत्ते) के अंदर कुछ गेहूँ भरे हुए थे, उन्हें किसी व्यक्ति ने बेच दिया, हालांकि क्रेता उन गेहूँ की मात्रा नहीं जानता था और न ही उस गड्ढे की गहराई (इंतिहा) जानता था, तो उलेमा (मशाइख़) ने कहा कि क्रेता को विकल्प (ख़ियार) प्राप्त होगा। और यदि क्रेता को गड्ढे की गहराई मालूम है लेकिन गेहूँ की मात्रा नहीं मालूम, तो बिक्री जायज़ होगी और क्रेता को विकल्प नहीं होगा, सिवाय इस स्थिति के कि उस गड्ढे के नीचे कोई दुकान या उसके समान कोई चीज़ निकल आए, तो ऐसा नहीं है; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। किसी ने कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ ये सौ बकरियाँ इन सौ बकरियों के बदले में बेचीं, जहाँ हर बकरी एक बकरी के बदले में हो, तो यह बिक्री फ़ासिद है। किसी

ने दूसरे से कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ यह गाय जो जीवित थी, प्रति रतल (एक माप) एक दिरहम के हिसाब से बेची, और क्रेता ने उस पर कब्ज़ा कर लिया और वह नष्ट हो गई, तो क्रेता उसकी कीमत का उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। इमाम मोहम्मद रह. से रिवायत है कि किसी ने कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ यह बकरी प्रति तीन रतल एक दिरहम के हिसाब से इसके शरीर (जस्सा) के आकार के अनुसार बेची, तो बिक्री बातिल (अमान्य) है। इसी तरह यदि उसका पूरा वज़न पचास रतल बता दिया गया और क्रेता ने उसे प्रति तीन रतल एक दिरहम के हिसाब से खरीदा, तो भी बातिल है। और इसी तरह यदि किसी ने कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ ये अनार इनके वज़न के बराबर दिरहमों के बदले बेचे, तो यह बातिल है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ एक ग़ुलाम इतने में बेचा और उसका नाम नहीं लिया और क्रेता ने उसे देखा भी नहीं, तो बिक्री बातिल है। इसी तरह यदि कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ अपना ग़ुलाम बेचा, तो बिक्री फ़ासिद है बशर्ते विक्रेता का दूसरा ग़ुलाम भी हो। यदि विक्रेता और क्रेता दोनों इस बात पर सहमत हो जाएं कि बिका हुआ ग़ुलाम यही है, तो बिक्री जायज़ होगी। "बिक्री जायज़ होगी" के अर्थ में उलेमा के बीच मतभेद है; कुछ ने कहा कि इसका अर्थ यह है कि पहली बिक्री सहमति के समय जायज़ हो जाएगी, और कुछ ने कहा कि नहीं, बल्कि दूसरी बिक्री हाथ-ओ-हाथ (दस्त-ब-दस्त) संपन्न होगी, न कि पहली बिक्री जायज़ होगी; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। 'शराह किताब अल-इताक़' में है कि यदि दूसरे से कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ अपना ग़ुलाम इतने में बेचा और उसका एक ही ग़ुलाम है, तो यदि उसने कहा कि मेरा ग़ुलाम जो फलां घर में मौजूद है...

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): १. अनिवार्य नहीं है १२। २. जितनी मात्रा क्रेता बयान करता है १२। ३. 'सहम', 'नसीब' और 'एक हिस्सा' का अर्थ लोक-भाषा में छठा हिस्सा होता है १२। ४. अनाज वाले गड्ढे में से १२। ५. कि वे कौन लोग हैं १२। ६. यह तब कहना था जब गाय जीवित थी १२। ७. बिक्री फ़ासिद है, इसलिए कब्ज़ा की गई वस्तु की कीमत का उत्तरदायी होगा १२। ८. पूरी बकरी उसके शरीर के वज़न के अनुसार १२। ९. अर्थात स्थान १२।

سے ایک گز کسی جانب معلوم سے خریدا تو جائز نہیں ہے اور اگر بائع نے اس کو کاٹ کر مشتری کے سپرد کر دیا تو بیع بھی جائز نہیں ہے لیکن اگر مشتری اس کو قبول کر لے تو جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ یہ جائز ہے اور امام محمدؒ سے مروی ہے کہ یہ فاسد ہے لیکن اگر کاٹ کر اس نے مشتری کے سپرد کر دیا تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اسکے لینے سے انکار کرے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ میں نے اس گھر میں سے اپنا حصہ تیرے ہاتھ اتنے کو فروخت کر دیا تو جائز ہے بشرطیکہ مشتری اس کے حصہ کی مقدار کو اس گھر میں سے جانتا ہو اگرچہ بائع اس کو نہ جانتا ہو لیکن مشتری کے قول کی تصدیق کرنا شرط ہے اور اگر مشتری اس کے حصہ کو نہ جانتا ہو تو امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے خواہ بائع کو اس کا علم ہو یا نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک جز و پانچ سہموں میں سے یادوسہم ان میں سے یا اپنا نصیب ان میں سے یا اپنا نصیب پانچ نصیبوں میں سے یا ایک جزو یا ایک نصیب اس میں سے فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک استحساناً جائز ہے قیاساً جائز نہیں ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے شخص سے ایک میدان یا زمین خریدی اور بائع نے اس کے حدود ذکر کر دیئے اور طول اور عرض کو گزوں کی پیمائش سے ذکر نہ کیا تو جائز ہے۔ مشتری نے جب حدود کو جان لیا اور ہمسایہ کو نہ جانتا ہو تو جائز ہے اور اگر حدود کو ذکر نہ کیا اور مشتری نے حدود کو نہ پہچانا تو درحالیکہ دونوں پوری مبیع کو پہچانتے ہوں بیع جائز ہے بشرطیکہ دونوں باہم اختلاط نہ کریں یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ کسی زمین کے گڑھے کے اندر کچھ گیہوں بھرے ہوئے تھے ان کو کسی شخص نے فروخت کیا حالانکہ مشتری ان گیہوں کی مقدار نہیں جانتا ہے اور نہ اس کھتے کی انتہا جانتا ہے تو مشائخ نے کہا کہ

مشتری کو خیار حاصل ہوگا اور اگر مشتری کو کھتے کی انتہا معلوم ہے لیکن گیہوں کی مقدار نہیں معلوم ہوئی تو بیع جائز ہوگی اور مشتری کو خیار نہ ہوگا مگر اس صورت میں کہ اس کھتے کے نیچے دکان یا اس کے مانند کوئی چیز نکلے تو ایسا نہیں ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ کسی نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ سو بکریاں بعوض ان سو بکریوں کے ہر ایک بکری ایک بکری کے عوض فروخت کی ۔ تو بیع فاسد ہے کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ گائے جو زندہ تھی ہر رطل ایک درہم کے حساب سے فروخت کی اور مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا اور وہ ضائع ہو گئی تو مشتری اس کی قیمت کا ضامن ہوگا اور امام محمدؒ سے روایت ہے کہ کسی نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ بکری ہر تین رطل ایک درہم کے حساب سے بقدراس کے جثہ کے فروخت کی تو بیع باطل ہے اور اسی طرح اگر اس کا تمام وزن پچاس رطل بیان کر دیا اور مشتری نے اس سے ہر تین رطل ایک درہم کے حساب سے خریدا تو بھی باطل ہے اور اسی طرح اگر کسی نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ انار اس کے وزن بھر درہموں کے عوض بیچا تو باطل ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ غلام اتنے کو بیچا اور اس کا نام نہ لیا اور اس کو مشتری نے نہیں دیکھا ہے تو بیع باطل ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ اپنا غلام بیچا تو بیع فاسد ہے بشرطیکہ بائع کا دوسرا غلام بھی ہو پس اگر بائع اور مشتری دونوں اس بات پر متفق ہو گئے کہ مبیع یہ غلام ہے تو بیع جائز ہوگی اور قولہ بیع جائز ہوگی اس کے معنی میں مشائخ کا اس طرح اختلاف ہے کہ بعضوں نے کہا کہ اس کے معنی یہ ہیں کہ پہلی بیع اتفاق کے وقت جائز ہو جائے گی اور بعضوں نے کہا کہ نہیں بلکہ دوسری بیع دست بدست منعقد ہو جائے گی نہ یہ کہ پہلی مطلب ہو کر جائز ہو جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ شرح کتاب العتاق میں ہے کہ اگر دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ اپنا غلام اتنے کو فروخت کیا اور اس کا ایک ہی غلام ہے پس اگر اس نے کہا کہ اپنا غلام جو فلاں مکان میں موجود

۱۔ لازم نہیں ہے ۱۲۔ ۲۔ جس قدر مشتری مقدار بیان کرتا ہے ۱۲۔ ۳۔ قولہ سہموں وسہم ونصیب و ایک حصہ عرف میں چھٹے حصہ کو کہتے ہیں ۱۲۔ ۴۔ دانہ مند میں سے ۱۲۔ ۵۔ کہ کون لوگ ہیں ۱۲۔ ۶۔ یہ کہنا اس حال میں تھا کہ گائے زندہ تھی ۱۲۔ ۷۔ بیع فاسد ہے پس مبیع مقبوضہ کی قیمت کا ضامن ہو گا ۱۲۔ ۸۔ تمام بکری بوزن اس کے جثہ کے ۱۲۔ ۹۔ یعنی مقام ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 4 - Kitab al-Buyu' (The Book of Sales) (387)

...if sold, the sale shall be valid. If the location of the house was not specified, Shams al-A'immah al-Halwani mentioned that according to the majority of scholars (Mashayikh), the sale is not valid. The Sheikh said this is the correct view, as stated in *Al-Muhit*. If someone says to another, "I have sold to you everything contained in this estate (Dar)—slaves, livestock, and garments," and the buyer does not know what is inside the estate, then the sale is 'Fasid' (voidable/corrupt). However, if the word 'Bait' (room/house) was used instead of 'Dar' (estate) and other conditions remained the same, the sale is valid. Similarly, if a 'chest' or a 'bag' was mentioned, it is valid, as stated in *Al-Zahiriyyah*.

Ninth Section On the sale of things attached to other things and sales involving exceptions (Istithna)

The sale of milk still in the udders or a fetus in the womb is not permissible. Selling the wool still on a sheep's back is also not permissible according to the well-known narration, as stated in *Muhit al-Sarakhsi*. Even if the seller delivers the wool or milk after the contract is made, it remains invalid and the contract does not become valid, as written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. The sale of animal breeding services (mating) is completely invalid, as noted in *Sharh al-Tahawi*. Wheat still in its ears may be sold by measure or weight, even if the grains have not yet hardened, as recorded in *Al-Qunyah*. *Bay' al-Muzabanah* (selling fresh dates on the tree for dried dates by estimation) is prohibited. *Bay' al-Muhaqalah* (selling unharvested grain for harvested grain by estimation) is also prohibited, as stated in *Nahr al-Faiq*. Buying the chaff of such wheat is not permissible, but buying it after threshing but before the grains are removed is valid, as per *Al-Khulasah*. *Bay' al-Mulamasah* (sale by touch) is prohibited, where the buyer and seller agree that the sale is finalized upon the buyer touching the item. Similarly, *Bay' al-Munabadhah* (sale by throwing) is prohibited, such as throwing a pebble where the item it lands on is considered sold. It does not matter if the item is specified or unspecified, though agreement on price is necessary beforehand. *Bay' al-Mughabidhah* is also prohibited, where garments are thrown toward each other. This is stated in *Nahr al-Faiq*.

Selling a wheat plant without the wheat is permissible, as per *Al-Zahiriyyah*. If a shell is sold without mentioning the pearl, the sale is valid and the pearl belongs to the buyer, as noted in *Al-Khulasah*. If someone wishes to buy seeds inside a melon and the seller agrees to carve the melon to provide them, the sale is 'Batil' (void) and

absolutely impermissible. This is the correct view according to *Jawahir al-Akhlati*. The same rule applies to the pits inside dates, oil inside sesame seeds, and oil inside olives. Even if the seller delivers these to the buyer, the sale remains invalid, as stated in *Al-Hawi*. If someone gives yarn to a weaver to weave a turban (Imamah) and asks him to add his own silk threads, and after it is made, the person buys the silk woven into the turban, this is permissible, as recorded in *Al-Qunyah* and *Al-Uyun*.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 4 - किताबुल बुयूँ (बिक्री का अध्याय) (387)

...बेचा गया तो बिक्री (बय) जायज़ होगी। और अगर मकान का पता नहीं दिया, तो शम्स-उल-आइमा हलवानी ने उल्लेख किया है कि अधिकांश विद्वानों (मशाइख़) के अनुसार यह बिक्री जायज़ नहीं है। शेख़ ने फ़रमाया कि यही सही है, जैसा कि अल-मुहीत में है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "मैंने तुम्हारे हाथ वह सब बेच दिया जो इस घर (दार) में है—गुलाम, चौपाए और कपड़े सब," और खरीदार को पता नहीं है कि घर के अंदर क्या-क्या चीज़ें हैं, तो बिक्री 'फासिद' (दोषपूर्ण) होगी। और 'दार' (घर) शब्द के बजाय 'बैत' (कमरा/छोटा घर) शब्द का प्रयोग किया गया और बाकी बातें वैसी ही रहीं, तो बिक्री जायज़ होगी। इसी तरह यदि 'सन्दूक' या 'थैले' का उल्लेख किया गया, तो भी यह जायज़ है, जैसा कि अज़-ज़हीरिया में है।

नौवीं फ़स्ल (नवां खंड) उन चीज़ों की बिक्री के बयान में जो दूसरी चीज़ से जुड़ी हों और ऐसी बिक्री के बारे में जिसमें अपवाद (इस्तिसना) हो

जो दूध थनों के अंदर है या जो बच्चा पेट में है, उसे बेचना जायज़ नहीं है। और वह ऊन (पशम) जो बकरी की पीठ पर है, प्रसिद्ध रिवायत के अनुसार उसका बेचना जायज़ नहीं है, जैसा कि मुहीत अल-सरख़्सी में है। यदि अनुबंध (अक़द) होने के बाद विक्रेता ने ऊन या दूध सौंप भी दिया, तब भी यह जायज़ नहीं होगा और वह अनुबंध सही नहीं हो जाएगा, यह अल-बहर-उर-रैक़ में लिखा है। जानवरों के प्रजनन (जफ़्ती/मैथुन) की बिक्री बिल्कुल सही नहीं होती। यह शरह तहवी में लिखा है। गेहूं जो बालियों के अंदर हैं, उन्हें माप (नाप) और तौल दोनों तरह से बेचना जायज़ है, भले ही दाने अभी सख्त न हुए हों, यह अल-कुन्या में लिखा है। 'बय-ए-मुज़ाबना' जायज़ नहीं है, जिसका अर्थ है पेड़ पर लगे खजूरों को उनके बराबर मात्रा के सूखे खजूरों के बदले बेचना। 'बय-ए-मुहाक़ला' भी जायज़ नहीं है, जिसका अर्थ है बालियों में लगे गेहूं को उसी मात्रा के अनाज के बदले बेचना, यह नहर-उल-फ़ैक़ में लिखा है। यदि गेहूं का भूसा खरीदा जाए तो जायज़ नहीं है, लेकिन अगर गाहने (रौंदने) के बाद और दाना निकालने से पहले खरीदा जाए, तो जायज़ है, यह खुलासतुल फ़तावा में है। 'बय-ए-मुलामसा' भी जायज़ नहीं है, जिसका अर्थ है कि विक्रेता और खरीदार किसी चीज़ को छुएं और इस बात पर सहमत हो जाएं कि जैसे ही खरीदार उसे छुएगा, बिक्री पूरी मानी जाएगी। 'बय-ए-मुनाबज़ा' (कंकड़ फेंककर बिक्री) भी जायज़ नहीं है, जहाँ कंकड़ फेंका जाए और जिस कपड़े पर वह गिरे, वही बिका हुआ माना जाए। इसमें कोई फर्क नहीं पड़ता कि वह निश्चित है या अनिश्चित, लेकिन यह

ज़रूरी है कि दोनों पहले से कीमत पर सहमत हों। इसी प्रकार 'बय-ए-मुग़ाबिज़ा' भी जायज़ नहीं है, जहाँ कपड़े एक-दूसरे की तरफ फेंके जाएं। यह नहर-उल-फ़ैक़ में लिखा है।

गेहूं के पेड़ को गेहूं के बिना बेचना जायज़ है, यह ज़हीरिया में लिखा है। यदि सीप बेची गई और मोती का नाम नहीं लिया गया, तो बिक्री जायज़ है और मोती खरीदार का होगा। यह खुलासतुल फ़तावा में लिखा है। यदि किसी ने खरबूजे के अंदर के बीज खरीदने चाहे और विक्रेता ने उन्हें बेच दिया, और खरबूजे वाला इस बात पर सहमत हो गया कि वह खरबूजा काट देगा, तो यह बिक्री 'बातिल' (शून्य) है, बिल्कुल जायज़ नहीं है। यही सही है, जैसा कि जवाहरुल अख़्लाती में है। इसी तरह खजूर की गुठली, तिल के अंदर का तेल और जैतून के तेल का भी यही नियम है। यदि विक्रेता ने इसे खरीदार के हवाले कर भी दिया, तब भी यह जायज़ नहीं होगा, जैसा कि अल-हावी में लिखा है। यदि किसी बुनकर को अपना सूत दिया गया कि "मेरे लिए इमामा (पगड़ी) बना दो और इसमें अपना रेशमी धागा डाल दो", और उसने बना दिया, फिर खरीदार ने वह रेशम खरीदा जो इमामा में लगा है, तो यह जायज़ है, जैसा कि अल-कुन्या और अल-उयून में लिखा है।

ہے فروخت کیا تو بیع جائز ہوگی اور اگر مکان کا پتہ نہ دیا تو شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا ہے کہ عامہ مشائخ کے نزدیک بیع جائز نہیں ہے شیخ نے فرمایا کہ یہی صحیح ہے کذا فی المحیط۔ کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ سب جو کچھ اس دار میں ہے غلام اور چوپائے اور کپڑے سب فروخت کر دیے اور مشتری نہیں جانتا کہ دار کے اندر کیا کیا چیز ہے تو بیع فاسد ہو گی اور بجائے دار کے (کہ جس کا ترجمہ جابجا گھر کیا گیا ہے) بیت کا لفظ ذکر کیا اور باقی اپنے حال پر رہے تو بیع جائز ہوگی اور اسی طرح اگر یہ صندوق یا یہ تھیلا ذکر کیا تو بھی جائز ہے کذا فی الظھیریہ۔

نویں فصل ان چیزوں کی بیع کے بیان میں جو دوسری چیز سے متصل ہوں اور ایسی بیع کے بیان میں جس میں استثناء ہو

جو دودھ تھنوں کے اندر ہے یا جو بچہ پیٹ میں ہے اس کا بیچنا جائز نہیں ہے اور اس پشم کا جو بکری کی پیٹھ پر ہے روایت مشہورہ میں جائز نہیں ہے کذا فی محیط السرخسی۔ اگر عقد واقع ہونے کے بعد بائع نے پشم یا دودھ کو سپرد کر دیا تو بھی جائز نہیں اور وہ عقد صحیح نہ ہو جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ جانوروں کی جفتی (١) میں بیع بالکل صحیح نہیں ہوتی ہے۔ یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ گیہوں جو بالیوں کے اندر موجود ہیں ان کا بیچنا ناپ اور تول دونوں طرح سے جائز ہے اگر چہ ہنوز دانہ سخت نہ ہوئے ہوں یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ بیع مزابنہ جائز نہیں ہے اور وہ یہ ہے کہ جو چھوہارے درخت پر لگے ہوئے ہیں ان کو ٹوٹے ہوئے چھوہاروں کے عوض انہی کے کیل کے مثل پر اندازہ کوٹ سے فروخت کرے اور بیع محاقلہ بھی جائز نہیں ہے اور وہ

یہ ہے کہ بالیوں کے گیہوں کو انہی کے مثل پیمانہ پر اندازہ کوٹ کر کے گیہوں کے عوض فروخت کرے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اگر ایسے گیہوں کا بھوسہ خریدا تو جائز نہیں ہے اور اگر روندنے کے بعد دانہ نکالنے سے پہلے خریدا تو جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ بیع ملامسہ بھی جائز نہیں ہے اور وہ یہ ہے کہ بائع اور مشتری کسی چیز کو چکھا دیں اور دونوں کا اس بات پر اتفاق ہو جائے کہ جب مشتری اس چیز کو چھو لے تو بائع کی طرف سے بیع ہو گئی اور کنکری پھینکنے کی بیع جائز نہیں ہے اور وہ یہ ہے کہ کنکری پھینکنے اور وہاں چند کپڑے رکھے ہوں پس جس کپڑے پر کنکری جا پڑے وہی مبیع ہے اور اس میں کچھ فرق نہیں ہے کہ وہ معین ہو یا غیر معین ہو یعنی یہ فرق معتبر نہیں ہے لیکن یہ ضرور چاہیے کہ وہ دونوں پہلے سے ثمن پر راضی ہوں لیں اور اسی طرح بیع منابذہ (۳) بھی جائز نہیں ہے وہ یہ ہے کہ ہر ایک کپڑا دوسرے کی طرف پھینکے اور دونوں میں سے کسی نے دوسرے کے کپڑا پھینکنے کو نہ دیکھا اس بنا پر کہ یہ پھینکنا بیع ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

گیہوں کا درخت بدون گیہوں کے فروخت کرنا جائز ہے یہ ظہریہ میں لکھا ہے۔ اگر سیپ فروخت کی اور موتی کا نام نہ لیا تو جائز ہے اور موتی مشتری کا ہوگا۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر خربوزے کے اندر کے بیج کسی نے خریدنا چاہے اور بائع نے فروخت کر دیے اور خربوزہ والا اس بات پر راضی ہو گیا کہ خربوزہ تراش دے تو بیع باطل ہے (۲) بالکل جائز نہیں ہے اور یہی صحیح ہے کذا فی جواہر الاخلاطی اور اسی طرح اگر چھوارے (٤) کے اندر کی گٹھلی اور تلی کے اندر کا تیل اور زیتون کے اندر کا تیل کا بھی یہی حکم ہے اور اگر بائع نے اس کو مشتری کے سپرد کر دیا تو بھی جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے (٥)۔ اگر کسی جولاہے کو اپنا سوت دیا کہ تو میرے واسطے عمامہ اپنے ریشمی تار (٦) ڈال کر بن دے اور اس نے بن دیا پھر اس سے وہ ابریشم جو اس نے عمامہ میں بنا ہے خرید کیا تو جائز ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے اور عیون میں لکھا

۱۔ یعنی گابھن کرانی بطور بیع کے نا جائز ہے وقد مرت المسئلہ ۱۲۔ ۲۔ نص باطل ہے ۱۲۔ ۳۔ قولہ اس بنا پر یعنی پھینکنا اس معنی میں سمجھیں ۱۲۔ ٤۔ محتمل ست کہ مراد ہم ہر کہ باشد یعنی پھل کے اندر کے بیج ۱۲۔ ٥۔ بیع منقلب ہو کر جائز نہ ہو جائے گی ۱۲۔ ٦۔ قولہ تاریاتنا ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiriyya ..... Volume 2 (Page 388) Book of Sales (Kitab al-Buyoo)

...is that if a large jar (matka) kept inside a house cannot be removed without breaking the door, selling it is permissible. The seller (Ba'i) shall be compelled to bring it outside the house and deliver it. If the buyer (Mushtari) becomes aware that the seller lacks the ability to deliver it from inside the house, then if it is impossible without breaking [the door], he shall break it and remove it. Some have said the sale is void (batil); this is recorded in *Mukhtar al-Fatawa*. If the seeds (haboob)[1] of a specific batch of cotton are sold, it is not permissible. However, it is mentioned in *al-Muntaqa* that Faqih Abu al-Layth opted for its permissibility; this is mentioned in *al-Khulasah*. If hide and offal (ojh) are sold before slaughter, it is not permissible. Even if the seller slaughters afterwards and delivers the separated hide and offal, the contract does not become valid. This is recorded in *al-Zakheerah*. If someone sells a beam (shahteer) fixed in a roof, or a specific yard (gaz) from a piece of cloth, or a specific piece of wood, or the silver ornamentation of a sword that cannot be removed without damage, or half a crop that has not yet ripened, or a share in a joint property sold to someone other than the partner—all these are invalid sales (bai fasid). However, if the seller agrees to dismantle the beam, cut the yard of cloth or wood, separate the silver from the sword, or harvest the crop when it all belongs to him, the buyer has the option to annul the sale before the seller performs such an act. If the seller performs any of these acts before the buyer annuls, the contract becomes binding upon the buyer, and he shall have no option (khiyar) to revoke. This is recorded in *al-Hawi*.

Issue regarding allowing a beam (lintel) etc. to be placed in one's wall ☆

Selling or gifting (hiba) the space for placing a beam in a wall is unanimously impermissible. This is recorded in *Mukhtar al-Fatawa*. There are two scenarios for selling a gemstone set in a ring: if removing it causes damage, the sale is not permissible. If the ring is in the buyer's possession, it remains a trust (amanat); if it is destroyed in his possession, no compensation is due. If removing it causes no damage, the sale is permissible. In this case, if the ring is destroyed while with him, the price of the gemstone becomes due. This is recorded in *al-Khulasah*. In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is reported: I asked Imam Muhammad (RA) about someone who sold a gemstone inside a ring or a beam inside a roof, neither of which could be removed without damage—would the buyer become the owner or is the sale suspended (mawqoof)? Before separation, Imam Muhammad ruled that the sale remains suspended; the buyer does not become the owner as long as the seller retains the

option to deliver or not. Once the situation reaches a point where the seller cannot refuse delivery, the buyer becomes the owner. If the buyer did not dispute and the seller sold and delivered the entire ring or house to another person, Imam Muhammad stated that this second sale annuls the first. This is recorded in *al-Muheet*. *Al-Muntaqa* mentions a general rule for such issues: for things where we can compel the seller to deliver to the buyer, if the buyer takes possession based on that sale and the item is destroyed, the liability falls on the buyer. For things where we cannot compel the seller to deliver, even if he delivers them, the buyer's possession is not considered complete, and no compensation (daman) is mandatory in case of loss. This is recorded in *al-Zakheerah*. If someone sells wool stuffed inside bedding and the seller refuses to rip it open: if ripping causes damage, it is not permissible; if no damage is caused, it is permissible. If they disagree on ripping, it is mandatory for the seller to rip a small portion to show the buyer.

[1] These are cottonseeds. [2] Meaning to dismantle/tear down.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द २ (३८८) किताब अल-बुयूअ (क्रय-विक्रय का अध्याय)

...है कि अगर मटका जो घर के अंदर रखा हुआ है, जिसे बिना दरवाजा तोड़े निकालना संभव नहीं है, बेचा गया तो यह जायज़ (वैध) है और विक्रेता (बाइ) को विवश किया जाएगा कि वह उसे घर से बाहर लाकर सुपुर्द करे। और यदि खरीदार (मुश्तरी) ने जाना कि विक्रेता उसे घर के अंदर से सुपुर्द करने की क्षमता नहीं रखता है, तो यदि बिना तोड़े संभव न हो, तो वह उसे तोड़कर निकालेगा। कुछ लोगों ने कहा है कि यह सौदा बातिल (अमान्य) है, जैसा कि 'मुख्तार अल-फ़तावा' में लिखा है। यदि विशेष कपास के बीज (हबूब)[1] बेचे जाएँ तो यह जायज़ नहीं है। 'मुंतक़ी' में लिखा है कि फ़कीह अबुल लैथ ने इसे जायज़ माना है, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि खाल और ओझ (पशु के आंतरिक अंग) वध से पहले बेचे जाएँ तो जायज़ नहीं है; और यदि वध के बाद विक्रेता उन्हें अलग करके दे दे, तो भी अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) मान्य नहीं होगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी ने छत में लगा हुआ शहतीर (बीम), या कपड़े का एक गज़ हिस्सा, या लकड़ी का एक विशेष भाग, या तलवार की चाँदी जिसे बिना नुकसान पहुँचाए अलग नहीं किया जा सकता, या कच्ची फसल, या दो लोगों की साझी फसल में से एक ने अपना हिस्सा दूसरे के हाथ बेचा हो, तो ये सब 'बय फासिद' (दोषपूर्ण सौदे) हैं। यदि विक्रेता शहतीर उखाड़ने, कपड़ा या लकड़ी काटने, या तलवार से चाँदी अलग करने, या अपनी पूरी फसल काटने पर सहमत हो जाए, तो खरीदार के पास विक्रेता के ऐसा करने से पहले सौदा रद्द करने का विकल्प है। लेकिन यदि विक्रेता ने खरीदार के रद्द करने से पहले इनमें से कोई कार्य कर दिया, तो अनुबंध खरीदार पर बाध्यकारी हो जाएगा और उसे रद्द करने का अधिकार (खियार) नहीं रहेगा। यह 'हावी' में लिखा है।

अपनी दीवार में शहतीर (लिंटर) आदि रखने की अनुमति का मसला ☆

दीवार में शहतीर रखने की जगह को बेचना या दान (हिबा) करना सर्वसम्मति से नाजायज़ है। यह 'मुख्तार अल-फ़तावा' में लिखा है। अंगूठी के भीतर का नगीना बेचने की दो स्थितियाँ हैं: यदि उसे निकालने में क्षति हो, तो सौदा जायज़ नहीं होगा और यदि अंगूठी खरीदार के पास है, तो वह अमानत (न्यास) मानी जाएगी; यदि उसके पास नष्ट हो जाए, तो कोई मुआवज़ा नहीं देना होगा। और यदि निकालने में कोई क्षति न हो, तो सौदा जायज़ है; इस स्थिति में यदि अंगूठी खरीदार के पास नष्ट हो जाए, तो उसे नगीने की कीमत चुकानी होगी। यह 'खुलासा' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाआ' में है कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा कि यदि किसी ने अंगूठी का नगीना या छत का शहतीर बेचा, जिसे बिना नुकसान पहुँचाए अलग नहीं किया जा सकता था, तो क्या खरीदार उसका मालिक होगा

या सौदा रुका रहेगा (मवक़ूफ़)? इमाम मुहम्मद ने इसे अलग करने से पहले यह आदेश दिया कि सौदा स्थगित रहेगा, खरीदार तब तक मालिक नहीं होगा जब तक विक्रेता को सुपुर्द करने या न करने का विकल्प (खियार) प्राप्त है। जब विक्रेता सुपुर्दगी से इनकार न कर सके, तब खरीदार मालिक बन जाएगा। यदि खरीदार ने विवाद नहीं किया और विक्रेता ने पूरी अंगूठी या घर किसी दूसरे को बेचकर सुपुर्द कर दिया, तो इमाम मुहम्मद ने कहा कि यह दूसरा सौदा पहले सौदे को निरस्त कर देगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। 'मुंतक़ी' में इस प्रकार के मसलों के लिए एक सामान्य नियम बताया गया है: जिन चीज़ों की सुपुर्दगी के लिए हम विक्रेता को विवश कर सकते हैं, यदि खरीदार ने उस आधार पर कब्ज़ा कर लिया और वे नष्ट हो गईं, तो खरीदार उत्तरदायी होगा। लेकिन जिन चीज़ों की सुपुर्दगी के लिए विक्रेता को विवश नहीं किया जा सकता और उसने सुपुर्द कर दीं, तो खरीदार का कब्ज़ा पूर्ण नहीं माना जाएगा और नष्ट होने पर उस पर मुआवज़ा (ज़मान) अनिवार्य नहीं होगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी ने बिछाने वाले गद्दे में भरी हुई ऊन बेची और विक्रेता उसे उधेड़ने से इनकार करे: यदि उधेड़ने में नुकसान हो, तो सौदा जायज़ नहीं है; यदि नुकसान न हो, तो जायज़ है। यदि उधेड़ने पर विवाद हो, तो विक्रेता पर अनिवार्य होगा कि वह थोड़ा सा उधेड़कर खरीदार को दिखा दे।

[1] कपास के बीज (बिनौले)। [2] अर्थात उखाड़ दे।

ہے کہ اگر مٹکا جو بیت کے اندر رکھا ہوا ہے کہ جس کا نکالنا بدوں دروازہ توڑنے کے ممکن نہیں ہے فروخت کیا تو جائز ہے اور بائع پر جبر کیا جائے گا کہ بیت سے باہر لا کر سپرد کرے اور اگر مشتری نے جانا کہ بیت کے اندر بائع اس کو مشتری کے سپرد کرنے کی قدرت نہیں رکھتا ہے پس اگر بدوں توڑنے کے قدرت نہیں رکھتا ہے تو اس کو توڑ دے گا اور نکالے گا اور بعضوں نے کہا کہ بیع باطل ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ اگر اس خاص کپاس کے حبوب ۱ فروخت کئے تو جائز نہیں ہے اور منتقی میں لکھا ہے کہ فقیہ ابواللیث نے یہ اختیار کیا ہے کہ جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کھال اور اوجھ ذبح کرنے سے پہلے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے پس اگر اس کے بعد بائع نے ذبح کیا اور کھال اور اوجھ جدا کر کے دے دیا تو عقد جائز نہ ہو جائے گا۔ یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے شہتیر جو چھت میں پڑا ہوا ہے یا ایک گز ایک کپڑے کی کسی جانب معلوم میں سے یا ایک گز کسی لکڑی کی خاص جگہ میں سے یا تلوار کی چاندی کہ جو بلا ضرر نہیں چھوٹ سکتی ہے یا آدھی کھیتی کہ جو ابھی پکی نہ تھی یا دو شخصوں میں مشترک تھی کہ ایک نے اپنا حصہ اپنے شریک کے سوا دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا تو یہ سب بیع فاسد ہیں پس اگر بائع اس بات پر راضی ہو گیا کہ شہتیر اکھاڑ دے یا کپڑے اور لکڑی میں سے ایک گز قطع کر دے یا تلوار میں سے چاندی جدا کر دے یا کھیتی کو جب کہ سب اس کی تھی کاٹ دے تو مشتری کو اس سے پہلے کہ کوئی بائع ایسا فعل کرے بیع فسخ کر دینے کا اختیار ہے پس اگر مشتری کے فسخ کرنے سے پہلے بائع نے کوئی فعل ان میں سے کیا تو عقد مشتری کے ذمہ لازم ہو جائے گا اور اس کو خیار نہ ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے۔

اپنی دیوار میں شہتیر (لینٹر) وغیرہ رکھنے دینے کا مسئلہ ☆

دیوار میں سے شہتیر رکھنے کی جگہ کو بیچنا اور ہبہ کرنا بالاتفاق ناجائز ہے۔ یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے اور انگوٹھی کے اندر نگینہ فروخت کرنے کی دو صورتیں ہیں کہ اگر اس کے نکالنے میں ضرر ہو تو بیع جائز نہ ہو گی اور انگوٹھی اگر مشتری کے قبضہ میں ہو تو امانت رہے گی اور اگر اس کے قبضہ میں تلف ہو جائے تو کچھ نہ دینا پڑے گا اور اگر اس کے نکالنے میں کچھ ضرر نہ ہو تو جائز ہے اور اس صورت میں اگر انگوٹھی اس کے پاس تلف ہو جائے تو اس پر نگینہ کا ثمن واجب ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ نوادر ابن سماعہ میں ہے کہ میں نے امام محمدؒ سے پوچھا کہ کسی نے انگوٹھی کے اندر ایک نگینہ یا چھت کے اندر ایک شہتیر کہ ہر ایک ان میں سے بدوں ضرر کے نہیں نکل سکتا تھا فروخت کیا تو آیا مشتری اس کا مالک ہو گا یا بیع موقوف ہے تو امام محمدؒ نے جدا کر دینے سے پہلے یہ حکم فرمایا کہ بیع موقوف رہے گی مشتری مالک نہ ہو گا تاوقتیکہ بائع کو اس میں خیار حاصل رہے کہ اگر چاہے تو سپرد کرے اور چاہے نہ سپرد کرے یعنی بیع کے اکھاڑنے سے پہلے کی حالت کی جانب اشارہ فرمایا اور جب اس کا ایسا حال ہو جائے کہ بائع اس کے سپرد کرنے سے انکار نہ کر سکتا ہو تو مشتری مالک ہو جائے گا اور اگر مشتری نے اس میں کچھ جھگڑا نہ کیا یہاں تک کہ بائع نے پوری انگوٹھی یا بیت دوسرے شخص کے ہاتھ فروخت کر کے اس کے سپرد کر دیا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ یہ دوسری بیع پہلی بیع کو توڑ دے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ منتقی میں اس جنس کے مسئلوں کے واسطے ایک قاعدہ کلیہ ذکر کیا ہے کہ جن چیزوں میں ہم بائع پر یہ جبر کر سکتے ہیں کہ مشتری کے سپرد کرے اور مشتری نے بنابر اس بیع کے اس پر قبضہ کر لیا اور وہ ضائع ہو گئی تو مشتری کے ذمہ لازم ہو گی اور جن چیزوں میں ہم مشتری کے سپرد کرنے کے واسطے بائع پر جبر نہیں کر سکتے اور بائع نے اس کے سپرد کر دی تو مشتری قابض نہ ہو گا اور ضائع ہو جانے کی صورت میں اس پر ضمان واجب نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی نے کچھ صوف جو بچھونے میں بھرا ہوا ہے

فروخت کیا اور بائع نے اس کے ادھیڑنے سے انکار کیا پس اگر اس کے ادھیڑنے میں ضرر ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر ضرر نہ ہو تو جائز ہے پس اگر ادھیڑنے کے باب میں دونوں اختلاف کریں تو بائع پر واجب ہو گا کہ تھوڑا سا ادھیڑ کر مشتری کو دکھلا دے۔

۱ حبوب اسے بنولے ۱۲۔ ۲ یعنی اکھاڑ ڈالے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 389 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Therefore, if he (the buyer) sees it and is satisfied, the seller shall be compelled to dismantle the rest. Similarly, the same ruling applies to the sale of carrots inside the ground; this is recorded in 'Khulasa'. For the sale of a building^1 inside a shop and trees on land to be valid, it is a condition that their removal does not cause harm to the seller's property; this is recorded in 'Quniyah'.

Ibn Samma'ah relates: I said to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), "Suppose I usurped a beam and placed it in the roof of a house, or I usurped some baked bricks and built a house with them, or I usurped a doorframe and installed it in a doorway, and then I sold that house or doorway; do you consider such a sale valid? And when the buyer becomes aware of this usurpation, will he have the option to return it?" Imam Muhammad replied, "The sale is valid, and the buyer shall not have the option [of return]"; this is recorded in 'Muheet'. If a farmer had a building on someone's land (Kimmiyat 12), then if he built a structure or planted a tree, it is valid provided no condition was made to leave it in the land. However, if it concerns the tilling of a field or the digging of a canal or the like, it is not valid; this is recorded in 'Zahiriyyah'. If the subject of sale is a house or land held in common by two persons without division, and one of them sells a specific house or a specific plot of land before division, the sale is not valid, neither for his share nor for his partner's share. In contrast, if he sells his entire share in the house or land, the sale is valid; this is recorded in 'Sharh al-Tahawi'. Selling or gifting a watercourse is not valid, while selling or gifting a right of way^2 is valid; this is recorded in 'Tabyeen'. If someone^3 sells a slave woman who is pregnant, and a will had been made in favor of a certain person that the child be given to him, and the person for whom the will was made gave permission for the sale, then if the slave woman gives birth after the buyer has taken possession, that person shall receive nothing from the price (thaman). If she gives birth before possession, he shall have a share in the price. However, if the child dies before possession, there shall be no share. If she gives birth before possession and the person for whom the child was willed did not permit the sale or set the child free, then the buyer shall take the slave woman in exchange for her portion of the price, and any permission given by that person after the birth is not valid under any circumstances; this is recorded in 'Tatarkhaniyah'. If an exception (stipulation) is made from the subject of sale for something that is valid to be sold separately, then the exception is valid. For instance, if a heap is sold but one 'sa' (a measure) is excepted from it, or if one says, "I have sold this jar of vinegar or oil except for ten

(10) seers." Similarly, if there are countable items that are nearly identical and an exception is made from them, the sale shall be valid. However, if an exception is made for something that is not valid to be sold separately, the exception is invalid. For example, selling a slave woman without her fetus, a goat without one of its limbs, a flock of goats without one goat, or a silver-plated^4 sword without the silver; in these cases, the sale is not valid; this is recorded in 'Muheet Surkhi'.

In selling a building or a house, if an exception is made for its timber or for raw and baked bricks and soil, it is valid, provided the buyer has purchased it for the purpose of dismantling; this is recorded in 'Quniyah'. In selling fruit on a tree, if an exception of a few known 'ratls' (a measure) is made, it is not valid^5. But if the fruits are picked and all are sold with an exception of one 'sa', it is valid. The scholars (Mashayikh) said that this narration is from Imam Hasan bin Ziyad, which is also the view of al-Tahawi, and according to the 'Zahir al-Riwayah', it should be valid. If a date palm grove is sold and one specific tree is excepted, it is valid; this is recorded in 'Siraj al-Wahaj'. If a...

---

1. Any type of construction intended for habitation/habitation, not necessarily just a house.
2. Meaning a specific private path that is owned.
3. For example, the heir.
4. His statement applies when the silver can be removed without causing damage.
5. Referring to the ruling of invalidity.

अतः यदि वह (क्रेता) देखकर संतुष्ट हो गया, तो बाकी को उखाड़ने के लिए विक्रेता को विवश किया जाएगा। और इसी तरह ज़मीन के अंदर गाजर की बिक्री का भी यही हुक्म है, यह 'खुलासा' में लिखा है। दुकान के अंदर की इमारत^1 और ज़मीन के पेड़ों की बिक्री के वैध होने के लिए यह शर्त है कि उनके अलग करने में विक्रेता की संपत्ति को क्षति न पहुँचती हो, यह 'कुनिया' में लिखा है।

इब्न समाआ कहते हैं कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से कहा कि यदि मान लीजिए मैंने एक शहतीर (beam) हड़प (ग़सब) कर लिया और उसे एक घर की छत में डाल दिया, या मैंने कुछ पक्की ईंटें हड़प लीं और उससे एक घर बनाया, या मैंने एक चौखट हड़प ली और उसे एक दरवाज़े में लगा दिया, फिर मैंने वह घर या दरवाज़ा बेच दिया, तो क्या आप ऐसी बिक्री को वैध समझते हैं? और जब क्रेता को इस हड़प की जानकारी हो जाए, तो क्या उसे उसे वापस करने का अधिकार होगा? तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि बिक्री वैध है और क्रेता को (वापसी का) अधिकार नहीं होगा, यह 'मुहित' में लिखा है। किसी किसान की किसी व्यक्ति की ज़मीन (कम्मियत 12) में इमारत थी, अतः यदि उसने इमारत बनाई या पेड़ लगाया था तो वैध है बशर्ते कि ज़मीन में छोड़े रखने की शर्त न की गई हो। और यदि खेत की निराई या नहर खोदने या इसी तरह की चीज़ हो तो वैध नहीं है, यह 'ज़हीरैया' में लिखा है। यदि विक्रय की गई वस्तु कोई घर या ज़मीन हो जो दो व्यक्तियों के बीच बिना विभाजन के साझी हो, फिर उनमें से एक ने विभाजन से पहले एक निश्चित घर या ज़मीन का एक निश्चित टुकड़ा बेच दिया, तो बिक्री वैध नहीं है, न उसके अपने हिस्से की और न उसके साझीदार के हिस्से की। इसके विपरीत यदि उसने घर या ज़मीन में से अपना पूरा हिस्सा बेच दिया, तो बिक्री वैध है, यह 'शराह तहावी' में लिखा है। पानी बहने के रास्ते को बेचना और दान (हिबा) करना वैध नहीं है, और रास्ते (गुज़रगाह)^2 को बेचना और दान करना वैध है, यह 'तबयीन' में लिखा है। यदि किसी^3 ने ऐसी दासी बेची जिसके पेट में बच्चा था और जिसके पक्ष में यह वसीयत की गई थी कि यह बच्चा अमुक व्यक्ति को दिया जाए, फिर जिस व्यक्ति के लिए वसीयत की गई थी उसने बिक्री की अनुमति दे दी, फिर क्रेता के कब्ज़ा करने के बाद दासी ने बच्चा जना, तो उस व्यक्ति को मूल्य (थमन) में से कुछ नहीं मिलेगा। और यदि कब्ज़ा करने से पहले जना, तो मूल्य में से उसका हिस्सा होगा, लेकिन यदि कब्ज़ा करने से पहले वह बच्चा मर गया, तो कोई हिस्सा नहीं होगा। और यदि कब्ज़ा करने से पहले जना और जिस व्यक्ति के लिए बच्चे की वसीयत की गई थी उसने बिक्री की अनुमति नहीं दी या बच्चे को आज़ाद कर दिया, तो अब क्रेता दासी को उसके मूल्य के हिस्से के बदले ले लेगा, और बच्चा

जनने के बाद उस व्यक्ति का अनुमति देना किसी भी स्थिति में सही नहीं है, यह 'तातारखानिया' में लिखा है। यदि विक्रय वस्तु में से किसी ऐसी चीज़ को अलग (अपवाद/stipulation) किया जिसका अलग से बेचना वैध है, तो अपवाद वैध होगा। जैसे यदि एक ढेर बेचा गया लेकिन उसमें से एक 'सा' (एक माप) को अलग कर लिया गया, या यों कहा कि मैंने सिरके या तेल का यह मटका बेचा लेकिन दस (10) सेर (अलग रखा)। इसी तरह यदि ऐसी गिनने योग्य चीज़ें हों जो एक-दूसरे के समान हों और उनमें से कुछ को अलग किया जाए, तो बिक्री वैध होगी। और यदि विक्रय वस्तु में से किसी ऐसी चीज़ को अलग किया गया जिसका अलग से बेचना वैध नहीं है, तो अपवाद सही नहीं होगा। जैसे कोई दासी उसके गर्भ के बिना, या कोई बकरी उसके किसी अंग के बिना, या बकरियों का झुंड एक बकरी के बिना, या चाँदी^4 मढ़ी हुई तलवार बिना चाँदी के बेची, तो बिक्री वैध नहीं होगी, यह 'मुहित सरखी' में लिखा है।

यदि कोई इमारत या घर बेचने में उसमें की लकड़ी को अलग किया गया या कच्ची और पक्की ईंटों और मिट्टी को अलग किया गया तो वैध है, बशर्ते कि क्रेता ने उसे तोड़ने के लिए खरीदा हो, यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि पेड़ पर लगे हुए फलों को बेचने में उनमें से कुछ निश्चित 'रतल' (एक माप) को अलग किया गया तो वैध नहीं है^5। और यदि फल टूटे हुए हों और सबको बेचने में उनमें से एक 'सा' को अलग किया गया तो वैध है। और विद्वानों (मशायख) ने कहा कि यह रिवायत इमाम हसन बिन ज़ियाद की है, और यही इमाम तहावी का कथन है और ज़ाहिर-उर-रिवायत के अनुसार वैध होना चाहिए। और यदि खजूर का एक बाग़ बेचा और उसमें से एक ज्ञात पेड़ को अलग कर लिया तो वैध है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि एक...

---

1. किसी प्रकार का निर्माण जिससे आबादी/बसावट उद्देश्य हो, ज़रूरी नहीं कि वह केवल घर ही हो।
2. अर्थात् निजी रास्ता जो स्वामित्व में हो।
3. जैसे वारिस ने।
4. कहा गया है कि जब चाँदी बिना नुकसान के अलग की जा सके।
5. अर्थात् अवैध होने की स्थिति में।

پس اگر وہ دیکھ کر راضی ہو گیا تو باقی ادھیڑنے کے واسطے بائع پر جبر کیا جائے گا اور اسی طرح زمین کے اندر گاجر کی بیع کا بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ دکان کے اندر کی عمارت ۱۸ اور زمین کے درختوں کی بیع کے جائز ہونے کے واسطے یہ شرط ہے کہ اس کے جدا کرنے میں بائع کی ملک کو ضرر نہ پہنچتا ہو یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

ابن سماعہ کہتے ہیں کہ میں نے امام محمدؒ سے کہا کہ اگر بالفرض میں نے ایک شہتیر غصب کر لیا اور اس کو ایک بیت کی چھت میں ڈالا یا میں نے کچھ پختہ اینٹیں غصب کر لیں اور اس سے ایک دار بنایا یا میں نے ایک چوکھٹ غصب کر لی اور اس کو ایک دروازہ میں لگایا پھر میں نے وہ بیت یا دروازہ یا دار فروخت کر دیا تو کیا ایسی بیع کو آپ جائز سمجھتے ہیں اور جب مشتری اس غصب سے آگاہ ہو تو کیا اس کو واپس کرنے کا اختیار ہو گا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ بیع جائز ہے اور مشتری کو اختیار نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی کاشتکار کی کسی شخص کی زمین (کمیت ۱۲) میں عمارت تھی پس اگر وہ عمارت کوئی بنایا درخت تھا تو جائز ہے بشرطیکہ زمین میں چھوڑ رکھنے کی شرط نہ کی ہو اور اگر کھیت کی گوڑائی یا نہر کا اگا رنا یا اس کے مثل ہو تو جائز نہیں ہے۔ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر مبیع کوئی دار یا زمین ہو کہ جو دو شخصوں میں بلا تقسیم مشترک ہو پھر ایک ان میں سے ایک بیت معین یا ایک قطعہ زمین معین تقسیم ہونے سے پہلے فروخت کر دیا تو بیع جائز نہیں ہے نہ اس کے حصہ کی اور نہ اس کے شریک کے حصہ کی بخلاف اس صورت کے کہ اگر اس نے دار یا زمین میں سے اپنا پورا حصہ فروخت کر دیا تو بیع جائز ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ پانی بہنے کے راستہ کو بیچنا اور ہبہ کرنا جائز نہیں ہے اور گزرگاہ ۲۸ کو بیچنا اور ہبہ کرنا جائز ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔ اگر کسی ۳۸ نے

ایک ایسی باندی کہ جس کے پیٹ میں بچہ تھا کہ جس کے حق میں یہ وصیت کی گئی تھی کہ یہ بچہ فلاں شخص کو دیا جائے فروخت کر دی پھر جس شخص کو دے دینے کے واسطے وصیت کی گئی تھی اس نے بیع کی اجازت دے دی پھر مشتری کے قبضہ کرنے کے بعد باندی بچہ جنی تو اس شخص کو ثمن میں سے کچھ نہ ملے گا اور اگر قبضہ سے پہلے جنی تو ثمن میں سے اس کا حصہ ہو گا لیکن اگر قبضہ سے پہلے وہ بچہ مر گیا تو کچھ حصہ نہ ہو گا اور اگر قبضہ سے پہلے جنی اور اس شخص نے کہ جس کے واسطے بچہ کی وصیت کی گئی تھی بیع کی اجازت نہ دی یا بچہ کو آزاد کر دیا تو اب مشتری باندی کو اس کے حصہ ثمن کے عوض لے لے گا اور بچہ جننے کے بعد اس شخص کا اجازت دینا کسی حال میں صحیح نہیں ہے۔ یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر مبیع میں سے ایسی چیز کو استثنا کیا کہ جس کا جدا بیچنا جائز ہے تو استثناء جائز ہو گا چنانچہ اگر ایک ڈھیری فروخت کی مگر ایک صاع اس میں سے یعنی ایک صاع کا استثناء کیا یا یوں کہا کہ میں نے یہ مٹکا سر کہ یا تیل کا فروخت کیا مگر دس (۱۰) سیر۔ اسی طرح اگر کوئی عددی چیزیں ہوں کہ جو باہم قریب قریب ہیں اور ان میں سے استثناء کیا تو بیع جائز ہو گی اور اگر مبیع میں سے ایسی چیز کا استثناء کیا کہ جس کا الگ بیچنا جائز نہیں ہے تو استثناء صحیح نہ ہو گا جیسے کوئی باندی بدون اس کے حمل کے یا کوئی بکری بدون اس کے کسی عضو کے یا ایک گلہ بکریوں کا بدون ایک بکری کے یا چاندی ۸4 چڑھی ہوئی تلوار بدون اس کے چاندی کے فروخت کی تو بیع جائز نہ ہو گی یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔

اگر کوئی عمارت یا دار فروخت کرنے میں اس میں کی لکڑی کو استثنا کیا یا کچی اور پکی اینٹیں اور مٹی کو استثنا کیا تو جائز ہے بشرطیکہ مشتری نے اس کو توڑ ڈالنے کے واسطے خریدا ہو یہ قنیہ میں لکھا ہے اگر درخت پر لگے ہوئے پھل فروخت کرنے میں اس میں سے چند رطل معلومہ کا استثناء کیا تو جائز نہیں ہے ۸5 اور اگر پھل ٹوٹے ہوئے ہوں اور سب کو فروخت کرنے میں اس

میں سے ایک صاع کا استثناء کیا تو جائز ہے اور مشائخ نے کہا کہ یہ روایت امام حسن بن زیاد کی ہے اور یہی قول طحاوی کا ہے اور ظاہر الروایت کے موافق جائز ہونا چاہئے اور اگر ایک خرما کا باغ فروخت کیا اور اس میں سے ایک درخت معلوم استثناء کیا تو جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر ایک

---

1. کسی قسم کی تعمیر ہو کہ جس سے آبادانی مقصود ہوتی ہے اور یہ مراد نہیں ہے کہ گھر ہونا۔
2. یعنی خاص راستہ جو مملوک ۱۲۔
3. مثلاً وارث نے ۱۲۔
4. قولہ جبکہ چاندی ملا ضرر چھوٹ سکتی ہو ۱۲۔
5. یعنی عدم جواز کی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri, Volume 3, Kitab al-Buyu (Book of Sales), Page 390

If a quantity (e.g., a "dhari") was sold for a hundred dirhams except for a tenth part of it, the buyer shall receive nine-tenths of it for the full price. If the seller said, "I sell it on the condition that its tenth part remains mine," then the buyer shall receive nine-tenths of it for nine-tenths of the price. From Imam Muhammad (RA), it is narrated to the contrary: that in both cases, it would be for the full price. From Imam Abu Yusuf (RA), it is narrated that if someone said, "I sell these hundred sheep to you for a hundred dirhams on the condition that this specific sheep remains mine," the sale is invalid (fasid). But if he said, "I sell them excluding this sheep," then the buyer will get ninety-nine (99) sheep for a hundred dirhams; this is as stated in 'Fath al-Qadir'. If he said, "These hundred sheep are yours for a hundred dirhams excluding half of it," then half the sheep shall be for a hundred dirhams. If he said, "Half of it will remain for me," the buyer will get half for fifty dirhams; this is written in 'Al-Muhit'. If some sheep or a bundle of clothes were sold for a hundred dirhams and an unspecified one among them was excepted, the sale is invalid. If a specified one was excepted, it is valid, as in 'Al-Khulasa'. The same ruling applies to all countable items that vary among themselves; this is written in 'Fath al-Qadir'. The sale of a slave girl whose fetus has been freed is not permissible. There are eleven similar cases: one where both the contract and exception are valid, which is bequeathing a slave girl while excepting the fetus, or bequeathing the fetus while excepting the slave girl; such an exception is valid. Four cases are those where both the contract and exception are invalid: selling the slave girl, making her a mukatab (contracted for freedom), hiring her out, or settling a debt with her while excepting the fetus; all these contracts are invalid. Six (6) cases are those where the contract is valid but the exception is void (batil): gifting the slave girl, giving her as charity, giving her as dowry, giving her in settlement for intentional homicide, giving her in a khula divorce, or manumitting her; in all these cases, if the fetus was excepted, the exception is void and the contracts remain effective; this is written in the 'Muhit Sarkhi'. In 'Amali', it is narrated from Imam Muhammad (RA) that if someone said to another, "I have sold this slave to you for a thousand dirhams, but half of him for five hundred dirhams," then the sale of the entire slave for fifteen hundred (1500) dirhams is valid. Similarly, if he said, "but half of him for a hundred dirhams," the buyer gets the entire slave for eleven hundred dirhams. Also in 'Amali', it is related from Imam Muhammad (RA) that if he said, "I sold this slave to you for a thousand dirhams on the condition that half of him

remains mine for three hundred dirhams, or one-third of the price, or a hundred dinars," then in all these cases, the sale is invalid; this is written in 'Al-Muhit'.

If someone said to another, "I have sold this house to you for a thousand dirhams except for a hundred yards," then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), the sale is invalid.

If someone sold the right to a specific path on the condition that the seller retains the right of passage, the sale is valid. Similarly, if the owner of a property sold the ground floor on the condition that he retains the right to keep the upper floor (balakhana) upon it, it is valid; this is written in 'Zahiriyyah'. Ibn Sama'ah (RA) narrated in his 'Nawadir' from Imam Muhammad (RA) that if someone said to another, "I have sold this house to you but excepted a path in it from here to the house gate," and specified its length and width and stipulated it for himself or another, the sale is valid, and the mentioned price will be for the rest of the house except the path. However, if in the sale of the house it was stipulated that a path would belong to the seller and its length and width were specified, it is not permissible. This is written in 'Al-Muhit'. If he said, "I sell this house of mine to you for a thousand dirhams on the condition that..."

फ़तावा-ए-आलमगीरिया, जिल्द 3, किताब-अल-बुयू, पृष्ठ 390

(यदि कोई वस्तु) सौ दिरहम के बदले में बेची गई, सिवाय इसके दसवें हिस्से के, तो खरीदार (मुश्तरी) को पूरी कीमत (समन) में उसका नौ-दसवां हिस्सा मिलेगा। और अगर बेचने वाले (बाइ) ने कहा कि मैं इस शर्त पर बेचता हूँ कि इसका दसवां हिस्सा मेरा रहेगा, तो खरीदार को उसका नौ-दसवां हिस्सा पूरी कीमत के नौ-दसवें हिस्से के बदले मिलेगा। इमाम मुहम्मद (रह.) से इसके विपरीत रिवायत है कि दोनों स्थितियों में पूरी कीमत के बदले मिलेगा। इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि अगर किसी ने कहा, 'मैं तुम्हारे हाथ ये सौ बकरियाँ सौ दिरहम में इस शर्त पर बेचता हूँ कि यह बकरी मेरी रहेगी या मेरे लिए यह बकरी रहे', तो बिक्री (बय) फासिद (अमान्य) है। और अगर कहा कि 'इस बकरी के बिना बेचता हूँ', तो खरीदार को निन्यानवे (99) बकरियाँ सौ दिरहम में मिलेंगी, जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और अगर कहा कि 'ये सौ बकरियाँ तुम्हारे लिए सौ दिरहम में हैं इसके आधे को छोड़कर', तो आधी बकरियाँ सौ दिरहम में होंगी। और अगर कहा कि 'मेरे लिए इसकी आधी रहेंगी', तो खरीदार को इसकी आधी पचास दिरहम में मिलेंगी, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। अगर कुछ बकरियाँ या कपड़ों का गट्ठर सौ दिरहम में बेचा और उनमें से किसी एक अनिश्चित चीज़ को अलग (इस्तिसना) कर लिया, तो बिक्री फासिद है। और अगर निश्चित चीज़ को अलग किया, तो जायज़ है, जैसा कि 'अल-खुलासा' में है। यही नियम हर ऐसी गिनती वाली चीज़ों का है जो आपस में भिन्न हों, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। ऐसी दासी (बांदी) की बिक्री जिसका गर्भ (पेट का बच्चा) स्वतंत्र कर दिया गया हो, जायज़ नहीं है। इस मसले के समान ग्यारह और मसले हैं: एक वह जिसमें अनुबंध (अक़द) और अपवाद (इस्तिसना) दोनों जायज़ हों, वह यह है कि किसी दासी को देने की वसीयत की और उसके पेट के बच्चे को अलग रखा, या पेट के बच्चे की वसीयत की और दासी को अलग रखा, तो यह सही है। चार मसले वे हैं जिनमें अनुबंध और अपवाद दोनों फासिद हैं, जैसे दासी को बेचना, या मुकातब करना, या किराये पर देना, या कर्ज के बदले सुलह करना और पेट के बच्चे को अलग रखना; ये सब अनुबंध फासिद हैं। छह (6) स्थितियाँ वे हैं जिनमें अनुबंध जायज़ है लेकिन अपवाद बातिल (शून्य) है, जैसे दासी को हिबा (उपहार) या सदक़ा करना, महर में देना, जानबूझकर किए गए कत्ल के बदले सुलह में देना, ख़ुला के बदले देना, या दासी को स्वतंत्र कर देना; इन सब स्थितियों में यदि गर्भ को अलग रखा गया, तो अपवाद बातिल होगा और अनुबंध प्रभावी हो जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'अमाली' में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि अगर किसी ने दूसरे से कहा, 'मैंने तुम्हारे हाथ यह गुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचा मगर उसका आधा हिस्सा पाँच सौ

दिरहम में', तो पूरे गुलाम की बिक्री पंद्रह सौ (1500) दिरहम में जायज़ है। इसी तरह अगर कहा, 'मगर उसका आधा हिस्सा सौ दिरहम में बेचा', तो खरीदार को पूरा गुलाम ग्यारह सौ दिरहम में मिलेगा। 'अमाली' में ही इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि अगर कहा, 'मैंने यह गुलाम तुम्हें एक हज़ार दिरहम में इस शर्त पर बेचा कि मेरे लिए इसका आधा तीन सौ दिरहम या एक तिहाई कीमत या सौ दीनार के बदले रहे', तो इन सब स्थितियों में बिक्री फासिद है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे से कहा कि 'मैंने यह घर (दार) तुम्हारे हाथ एक हज़ार दिरहम में सिवाय सौ गज़ के बेचा', तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार बिक्री फासिद है।

किसी ने विशेष मार्ग (रास्ते) का अधिकार इस शर्त पर बेचा कि बेचने वाले को उसमें आने-जाने का अधिकार रहेगा, तो बिक्री जायज़ है। इसी तरह यदि घर के मालिक ने नीचे का मकान इस शर्त पर बेचा कि उसे ऊपर का कमरा (बालाखाना) बरकरार रखने का अधिकार रहेगा, तो जायज़ है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। इब्न समाआ (रह.) ने अपने 'नवादिर' में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि अगर किसी ने दूसरे से कहा, 'मैंने यह घर तुम्हारे हाथ बेचा मगर उसमें एक रास्ता यहाँ से घर के दरवाज़े तक अलग रखा' और उसकी लंबाई-चौड़ाई बता दी और उसे अपने लिए या किसी और के लिए शर्त बना लिया, तो बिक्री जायज़ है। और जो कीमत बताई गई है, वह रास्ते के अलावा बाकी घर की होगी। और अगर घर की बिक्री में यह शर्त लगाई कि उसमें एक रास्ता बेचने वाले का होगा और उसकी लंबाई-चौड़ाई बता दी, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर कहा कि 'मैं अपना यह घर तुम्हारे हाथ हज़ार दिरहम में इस शर्त पर...'

دھڑی سو درہم کے عوض سوائے اس کے دسویں حصہ کے فروخت کی تو مشتری کو پورے ثمن میں اس کا نو دسواں حصہ ملے گا اور اگر بائع نے کہا کہ اس شرط پر فروخت کرتا ہوں کہ اس کا دسواں حصہ میرا رہے گا تو مشتری کو اس کا نو دسواں حصہ بعوض ثمن کے نو دسویں حصہ کے ملے گا اور امام محمدؒ سے اس کے برخلاف روایت کیا گیا ہے کہ دونوں صورتوں میں بعوض پورے ثمن کے ملے گا اور امام ابویوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ میں تیرے ہاتھ یہ سو بکریاں بعوض سو درہموں کے اس شرط پر بیچتا ہوں یہ یہ بکری میری رہے یا میرے واسطے یہ بکری رہے تو بیع فاسد ہے اور اگر کہا کہ بدوں اس بکری کے بیچتا ہوں تو ننانوے (۹۹) بکریاں بعوض سو درہم کے مشتری کو ملیں گی کذا فی فتح القدیر اور اگر کہا کہ یہ سو بکریاں تیرے لیے بعوض سو درہم کے بدوں اس کے آدھے کے ہیں تو آدھی بکریاں بعوض سو درہم کے ہوں گی اور اگر کہا کہ میرے واسطے اس کی آدھی رہیں گی تو مشتری کو اس کی آدھی پچاس درہم کو ملیں گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کچھ بکریاں یا کپڑے کی گٹھڑی بعوض سو درہم کے فروخت کی اور اس میں سے ایک غیر معین کو استثناء کیا تو بیع فاسد ہے اور اگر معین کا استثناء کیا تو جائز ہے کذا فی الخلاصہ۔ یہی حکم ہر ایسی عددی چیزوں کا ہے جو باہم متفاوت ہوں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ ایسی باندی کی بیع کہ جس کے پیٹ کا بچہ آزاد کر دیا گیا ہو جائز نہیں ہے اور اس مسئلہ کی نظیر گیارہ مسئلہ اور ہیں یک وہ ہے کہ عقد اور استثناء دونوں جائز ہوں اور وہ یہ ہے کہ باندی کے دے دینے کی کسی کو وصیت کی اور اس کے پیٹ کے بچہ کا استثناء کیا یا پیٹ کے بچہ کو دے دینے کی وصیت کی اور باندی کا استثناء کیا تو استثناء صحیح ہے اور چار مسئلے اس میں سے وہ ہیں کہ جن میں عقد اور استثناء دونوں فاسد ہوتے ہیں اور وہ یہ ہے کہ اگر باندی

کو فروخت کیا یا اس کو مکاتب کیا یا اجرت پر دیا یا قرضہ سے اس کے دینے پر صلح کی اور اس کے پیٹ کے بچہ کا استثناء کیا تو یہ سب عقود فاسد ہیں۔ اور چھ (۶) صورتیں اس میں سے وہ ہیں کہ جس میں عقد جائز ہے اور استثناء باطل ہے اور وہ یہ ہے کہ اگر باندی کو ہبہ یا صدقہ کر کے سپرد کر دیا یا اس کو مہر میں دے دیا یا عمد اخون کرنے کی صلح میں اس کو دیا یا عورت نے اپنے خاوند سے خلع کرانے میں دے دیا یا اس باندی کو آزاد کر دیا یا ان سب صورتوں میں اس کے پیٹ کے بچہ کا استثناء کیا تو ان سب عقود میں استثناء باطل ہے اور عقود نافذ ہو جائیں گے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور امالی میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا یہ غلام ہزار درہم کو مگر نصف اس کا پانچ سو درہم کو تو پورے غلام کی بیع ایک ہزار پانچ سو (۱۵۰۰) درہم کو جائز ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ مگر نصف اس کا سو درہم کو بیچا تو پورا غلام مشتری کو ایک ہزار ایک سو درہم کو ملے گا اور بھی امالی میں امام محمدؒ سے مروی ہے کہ اگر کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ ایک ہزار درہم کو اس شرط پر بیچا کہ میرے واسطے اس کا آدھا بعوض تین سو درہم یا تہائی ثمن یا سو دینار کے رہے گا تو ان سب صورتوں میں بیع فاسد ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ دار تیرے ہاتھ ایک ہزار درہم کو سوائے سو گز کے فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع فاسد ہے

کسی نے خاص راستہ کا حق اس شرط پر فروخت کیا کہ بائع کو اس میں آمد و رفت کا حق رہے گا تو بیع جائز ہے اور اسی طرح اگر دار کے مالک نے نیچے کا مکان اس شرط پر فروخت کیا کہ اس کو بالا خانہ اس پر برقرار رکھنے کا حق رہے تو جائز ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ ابن سماعہؒ نے اپنے نوادر میں امام محمدؒ سے روایت کی کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ دار تیرے ہاتھ فروخت کیا مگر اس میں کا ایک راستہ اس جگہ سے اور دار کے دروازہ تک استثناء کیا

اور اس کا طول وعرض بیان کر دیا اور اس کو اپنے یا غیر کے واسطے شرط کر لیا تو بیع جائز ہے اور جو ثمن کا ذکر کیا ہے وہ سب سوائے راستہ کے باقی دار کا ہوگا اور اگر دار کی فروخت میں یہ شرط کی کہ اس میں ایک راستہ بائع کا ہو گا اور اس کا طول و عرض بیان کر دیا تو یہ جائز نہیں ہے۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کہا کہ میں اپنا یہ دار تیرے ہاتھ ہزار درہم کو اس شرط پر

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 [391] Book of Sales

...selling with the condition that this specific room remains mine, then it is not valid. However, if he said, "I sell (the house) except for this room," then the sale is permissible. If he said, "I sold this house to you except for its building structure," the sale is valid, and the building structure will not be included in the sale. If someone sold a piece of land and excluded a specific tree along with its place of standing, the sale is valid, and the buyer has the right to prevent the branches of that tree from hanging over his property; this is mentioned in 'Bahr al-Ra'iq'. Hasan ibn Ziyad has written in 'Kitab al-Ikhtilaf' from Abu Yusuf and Zufar that if someone said to another, "I have sold this house to you for one thousand Dirhams except for one hundred (100) yards," then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), the sale is fasid (irregular/invalid), but according to Imam Abu Yusuf, the sale is valid, and the buyer will have the option (Khiyar) if he is aware of the total yardage of the house; he then has the choice: if he agrees, the seller becomes a partner in the house for one hundred yards, and if not, he may cancel the sale. This is mentioned in 'al-Muhit'. If someone said, "I sold this food grain to you for a thousand Dirhams except for ten (10) qafiz from it," then according to Imam al-A'zam, the sale would be fasid, while according to Imam Abu Yusuf, the sale is valid, and when the ten qafiz are removed, the buyer has the option. If something was sold for one hundred Dinars with the exclusion of one Dinar from those hundred, the sale will be settled for ninety-nine (99) Dinars, as stated in 'Bahr al-Ra'iq'.

Tenth Chapter ☆ Regarding the sale of two items where the sale of one is not permissible, and regarding purchasing back a sold item for less than its selling price.

A person who sells a free person and a slave together, or a slaughtered (halal) goat and a carcass (carrion) together: according to Imam al-A'zam, the sale of both is void (batil), whether the price (thaman) of each was stated separately or not. However, according to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), if the price of each was stated separately, the sale of the slave and the slaughtered goat is valid; this is mentioned in 'al-Kafi'. If two skinned, slaughtered goats were purchased, and then one goat turned out to have been slaughtered by a Magian (fire-worshipper) or by a Muslim who intentionally did not pronounce the name of Allah over it, then such a slaughtered animal and a carcass are equal in our view (i.e., both are forbidden), as stated in 'al-Mabsut'. If someone combined a simple slave with a Mudabbar, Mukatab, or Umm al-Walad (types of slaves with restricted sale), or combined his own

slave with another's slave and sold them, then the sale of the simple slave would be valid in exchange for its portion of the price. Whoever combined an endowment (waqf) property and a private property and did not detail the price, according to the most correct opinion, the sale of the private property is valid; this is in 'al-Kafi'. If someone bought two jars of vinegar and then discovered that one jar contained wine, if the price for each was not stated separately, then the contract for both is fasid (irregular). If it was stated, even then, according to Imam al-A'zam, it is fasid, but according to the Sahibayn, the sale of the vinegar will be valid; this is in 'al-Dhakhira'. If someone bought two slaves and took possession of one but not the other, until he sold both to someone for one thousand Dirhams such that each was priced at five hundred Dirhams, then the sale of the one in possession (maqbuz) is valid, and the sale of the one not in possession (ghayr-maqbuz) will not be valid; this is in 'al-Muhit'. If someone bought a slave and, before taking possession, combined it with his own slave and sold them, then...

Footnotes Summary: 1. The translator clarifies linguistic nuances regarding exceptions (istithna) in Arabic and how they affect legal rulings. 2. Mentions that ownership applies to the whole price and options exist if the state was unknown at the time of the contract. 3. Refers to the jar containing wine. 4. Indicates consensus (ittifaq) among scholars.

...बेचता हूँ कि यह मुअय्यन कमरा मेरा रहेगा, तो यह सही नहीं है। और अगर कहा कि इस कमरे के अलावा (बाक़ी घर) बेचता हूँ, तो बैअ (बिक्री) जायज़ है। और अगर कहा कि मैंने यह घर तुम्हारे हाथ इसकी इमारत के अलावा फ़रोख़्त किया, तो बैअ जायज़ है और इमारत बैअ में दाख़िल न होगी। और अगर कोई ज़मीन फ़रोख़्त की और उसमें से एक मुअय्यन दरख़्त को उसके ठहरने की जगह समेत मुस्तस्ना (excluded) किया, तो बैअ जायज़ है और मुश्तरी (ख़रीददार) को यह अख़्तियार होगा कि उस दरख़्त की शाख़ों को अपनी मल्कियत में लटकने न दे, यह 'बहर-उर-राइक़' में लिखा है। हसन बिन ज़ियाद ने 'किताबुल इख़्तलाफ़' में अबू यूसुफ़ व ज़फ़र से लिखा है कि अगर किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने यह घर तुम्हारे हाथ एक हज़ार दिरहम को सौ (100) गज़ के अलावा फ़रोख़्त किया, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक बैअ फ़ासिद (invalid) है और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक बैअ जायज़ है और मुश्तरी को ख़ियार (option to cancel) होगा जब वह घर के तमाम गज़ों की पैमाइश से वाक़िफ़ हो, फिर उसे अख़्तियार है कि अगर राज़ी हो तो बाएअ (विक्रेता) उसके साथ घर में सौ गज़ का शरीक होगा और अगर राज़ी न हो तो बैअ को तर्क कर दे (छोड़ दे), यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर किसी ने कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ हज़ार दिरहम को यह अनाज (ता'आम) इसमें से दस (10) क़फ़ीज़ के अलावा फ़रोख़्त किया, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक बैअ फ़ासिद होगी और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक बैअ जायज़ है और जब उसमें से दस (10) क़फ़ीज़ निकाली जाएँ तो मुश्तरी को ख़ियार होगा। और अगर किसी चीज़ को सौ दीनार के बदले इन सौ दीनारों में से एक दीनार के इस्तिस्ना (छोड़कर) के साथ फ़रोख़्त किया, तो बैअ निन्यानवे (99) दीनार पर क़रार पाएगी, जैसा कि 'बहर-उर-राइक़' में है।

दसवीं फ़स्ल ☆ ऐसी दो चीज़ों के फ़रोख़्त करने के बयान में कि जिनमें एक की बैअ जायज़ ही न हो और फ़रोख़्त की हुई चीज़ को जितने को बेचा है उससे कम पर खरीदने के बयान में

जो शख़्स आज़ाद और ग़ुलाम दोनों को जमा करके फ़रोख़्त करे या ज़बीह (हलाल) की हुई और मुर्दार बकरी दोनों को जमा करके फ़रोख़्त करे, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक दोनों की बैअ बातिल है, चाहे हर एक की क़ीमत (समन) अलग बयान की हो या न की हो। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ व इमाम मुहम्मद) के नज़दीक अगर हर एक की क़ीमत अलग बयान की हो, तो ग़ुलाम और ज़बीह की हुई बकरी की बैअ जायज़ है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। अगर खाल खींची हुई ज़बह की हुई दो बकरियाँ खरीदीं, फिर एक बकरी किसी मजूसी के हाथ की ज़बह की हुई निकली या ऐसे

मुसलमान के हाथ की कि जिसने उस पर जानबूझकर अल्लाह का नाम नहीं लिया है, तो ऐसा ज़बीहा और मुर्दार दोनों हमारे नज़दीक बराबर हैं (यानी दोनों हराम हैं), जैसा कि 'मबसूत' में है। अगर किसी ने सिर्फ़ ग़ुलाम को और मुदब्बर या मुकातब या उम्मे वलद (विभिन्न प्रकार के दास) को जमा किया, या अपने और दूसरे के ग़ुलाम को जमा करके फ़रोख़्त किया, तो सिर्फ़ ग़ुलाम की बैअ उसकी क़ीमत के हिस्से के एवज़ जायज़ होगी। और जिसने वक़्फ़ और मल्कियत को जमा किया और क़ीमत की तफ़सील न की, तो सबसे सही क़ौल के मुताबिक़ मल्कियत की बैअ सही है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। अगर किसी ने सिरके के दो मटके ख़रीदे, फिर मालूम हुआ कि एक मटके में शराब है, तो अगर हर एक की क़ीमत अलग बयान नहीं की गई थी, तो दोनों का अक़्द (अनुबंध) फ़ासिद होगा और अगर बयान कर दी गई थी तो भी इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक फ़ासिद है और साहिबैन के नज़दीक सिरके की बैअ जायज़ होगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर दो ग़ुलाम ख़रीदे और एक पर क़ब्ज़ा कर लिया और दूसरे पर क़ब्ज़ा नहीं किया, यहाँ तक कि दोनों को किसी के हाथ एक हज़ार दिरहम को इस तरह बेच डाला कि हर एक की क़ीमत पाँच सौ दिरहम है, तो मक़्बूज़ (जिस पर क़ब्ज़ा है) की बैअ जायज़ है और ग़ैर-मक़्बूज़ की बैअ जायज़ न होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने एक ग़ुलाम खरीदा और उस पर क़ब्ज़ा करने से पहले उसे अपने ग़ुलाम के साथ मिलाकर फ़रोख़्त कर दिया तो...

(फ़ुटनोट्स अनुवादित संक्षेप में: अनुवादक के स्पष्टीकरण और अन्य फ़िक़्ही ग्रंथों के हवाले दिए गए हैं।)

بیچتا ہوں کہ یہ معین بیت میرا رہے گا تو صحیح نہیں ہے اور اگر کہا کہ سوائے اس بیت کے بیچتا ہوں تو بیع جائز ہے اور اگر کہا کہ میں نے یہ دار تیرے ہاتھ سوائے اس کی عمارت کے فروخت کیا تو بیع جائز ہے اور بنا بیچ میں داخل نہ ہو گی اور اگر کوئی زمین فروخت کی اور اس میں سے ایک درخت معین کو مع اس کے جائے قرار کے استثناء کیا تو بیع جائز ہے اور مشتری کو یہ اختیار ہوگا کہ اس درخت کی شاخوں کو اپنی ملک میں لٹکنے نہ دے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ حسن بن زیاد نے کتاب الاختلاف میں ابو یوسف وزفر میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ دار تیرے ہاتھ ایک ہزار درہم کو سوائے سو (۱۰۰) گز کے فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع فاسد ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بیع جائز ہے اور مشتری کو خیار ہوگا جبکہ وہ دار کے تمام گزوں کی پیمائش سے واقف ہو پس اس کو اختیار ہے کہ اگر راضی ہو تو بائع اس کے ساتھ دار میں سو گز کا شریک ہوگا اور اگر نہ راضی ہو تو بیع کو ترک کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ ہزار درہم کو یہ طعام سوائے دس (۱۰) قفیز کے اس میں سے فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع فاسد ہوگی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بیع جائز ہے اور جب اس میں سے دس (۱۰) قفیز نکالی جائیں تو مشتری کو خیار ہوگا اور اگر کسی چیز کو بعوض سو دینار کے باستثناء ایک دینار کے ان سو دیناروں میں سے فروخت کیا تو بیع ننانوے (۹۹) دینار پر قرار پائے گی کذا فی البحر الرائق۔

دسویں فصل ☆ ایسی دو چیزوں کے فروخت کرنے کے بیان میں کہ جن میں ایک کی بیع جائز ہی نہ ہو اور فروخت کی ہوئی چیز کو جتنے کو بیچا ہے اس سے کم پر خریدنے کے بیان میں

جو شخص آزاد و غلام دونوں کو جمع کر کے فروخت کرے یا ذبیح کی ہوئی اور مردار بکری دونوں کو جمع کر کے فروخت کرے تو امام اعظمؒ کے نزدیک دونوں کی بیع باطل ہے خواہ ہر ایک کا ثمن علیحدہ بیان کیا ہو یا نہ بیان کیا ہو اور صاحبین کے نزدیک اگر ہر ایک کا ثمن علیحدہ بیان کیا ہو تو غلام اور ذبیح کی ہوئی بکری کی بیع جائز ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کھال کھینچی ہوئی مذبوحہ دو بکریاں خریدیں پھر ایک بکری کسی مجوسی کے ہاتھ کی ذبیح کی ہوئی نکلی یا ایسے مسلمان کے ہاتھ کی ذبیح کی ہوئی کہ جس نے اس پر عمداً اللہ کا نام نہیں لیا ہے تو ایسا ذبیحہ اور مردار دونوں ہمارے نزدیک برابر ہیں کذا فی المبسوط اگر کسی نے محض غلام کو اور مدبر یا مکاتب یا ام ولد کو جمع کیا یا اپنے اور دوسرے کے غلام کو جمع کر کے فروخت کیا تو محض غلام کی بیع اس کے حصہ ثمن کے عوض جائز ہوگی اور جس نے وقف اور ملک کو جمع کیا اور ثمن کی تفصیل نہ کی تو اصح قول کے بموجب ملک کی بیع صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دو مٹکے سرکہ کے خریدے پھر معلوم ہوا کہ ایک مٹکے میں شراب کا ہے پس اگر ہر ایک کا ثمن علیحدہ نہ بیان کیا گیا تو دونوں کا عقد فاسد ۳ ہوگا اور اگر بیان کر دیا گیا تو بھی امام اعظمؒ کے نزدیک فاسد ہے اور صاحبین کے نزدیک سرکہ کی بیع جائز ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر دو غلام خریدے اور ایک پر قبضہ کر لیا اور دوسرے پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ دونوں کو کسی کے ہاتھ ایک ہزار درہم کو اس طرح بیچ ڈالا کہ ہر ایک کی قیمت پانچ سو درہم ہے تو مقبوض کی بیع جائز ہے اور غیر مقبوض کی بیع جائز نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام خریدا اور اس پر قبضہ کرنے سے پہلے اپنے غلام کے ساتھ ملا کر فروخت کر دیا تو

۱؎ قال المترجم وفی الاصل اذ اباع المایۃ الا دیناراً الخ یعنی سو سوائے ایک دینار کے لہذا تحصل ان مقصد باراده ان ذکر المترجم فی الفتھے ہذا الوجہ معروف اے المستثنیٰ منھ بعینہ اذ المعتنے بہذا

فصل اختلف فیہ وقد ذکرہ فی باب الاستثناء فی مواضع من الکتاب علیٰ ہذا فجعل الحکم فیہ یخرج اسلوب العربیۃ ولا مجال للترجمۃ فی ذلک ویحتمل ان یراد بہ المذکورہ المحرجم فالمراد الثمن ولما کان ہذا فی صورۃ واحدۃ ووضع واحد لم یذکرہ فی العنوان فلیتا مل ۱۲۔ ۲ــہ وقال المترجم قد قالوا ان الملک یکون بکل الثمن ویخیر اذا لم یعلم بوقت العقد ۱۲۔ ۳ــہ ایک میں شراب ہے ۱۲۔ ۴ــہ بالاتفاق ۱۲۔

Fatawa Alamgiri, Volume 6, [Page 392], Book of Sales (Kitab al-Buyu')

According to our three Imams, only the sale of his (original) slave is valid. This is stated in *Al-Khulasa*. If a person buys a slave from a seller for one thousand dirhams and takes possession of him but does not pay the price, and then sells this slave along with one of his own slaves back to the same seller for one thousand dirhams with the detail that each slave is for five hundred dirhams, then the sale of his own slave is valid, but the sale of the one he previously purchased is not valid. This is recorded in *Al-Zakhira*.

It is mentioned in *Al-Muntaqa* that if someone buys a house along with a known and delimited pathway for Muslims, and after the buyer takes possession, a third party's right to the pathway is established; if the pathway was integrated with the house, the buyer has the option to return the house or keep it in exchange for its portion of the price. If the pathway is separate from the house, the buyer does not have the option, and the house's portion of the price remains due from him. If the pathway is not defined such that its extent is known, the sale becomes *fasid* (invalid/voidable). If, instead of a pathway, he includes a private mosque in the purchase, the ruling is the same as that for a known pathway. If it is a public mosque, then the entire sale becomes *fasid*, as the sale of a congregational mosque is neither permissible nor lawful. This applies even if the mosque is in ruins or is an open field with no structure, provided it is fundamentally a congregational mosque. If land is shared between two people and one sells the entire land to his partner, Imam Zahir al-Din al-Marghinani used to say that the sale is *fasid*. Similarly, if a defendant settles a claim with a plaintiff regarding a house shared by both, he would say that the settlement (*sulh*) is *fasid*. If someone buys a slave for five hundred rupees cash and sets another five hundred from a debt owed to him by a certain person as the price, or sets a timeframe for the five hundred such as "when the stipend (*ataa*) is received," Al-Quduri mentioned in his commentary that the entire sale is *fasid*; this is recorded in *Al-Muhit*. If someone buys defined land for ten (10) dirhams and one thousand *mann* of wheat whose description was specified, but the place of delivery for the wheat was not mentioned, the sale of the wheat portion becomes *fasid* according to Imam Azam (RA). Whether this invalidity spreads to the remainder of the deal according to Imam Azam's view: the Sheikh stated that according to Imam Azam's view, the invalidity should not spread to the rest. This is in *Al-Zakhira*. If someone sells something themselves or through their agent, and the buyer has not yet paid the price and the item sold (*mabi'*) has not depreciated, it is not permissible for the seller to buy it back

from the buyer, his heir, or someone to whom it was gifted or bequeathed. Nor is it permissible for someone whose testimony is not accepted in favor of the seller to buy it for himself or for another at a price lower than what it was sold for before the buyer pays the original price. In this case, and in matters of pre-emption (*shufa*), dirhams and dinars are considered the same species (*jins*), as in *Al-Kafi*. If any portion of the price remains unpaid by the buyer, the same ruling applies; this is in *Al-Muhit*.

In *Fatawa Atabiyya*, it is written that if it was first sold for dinars and then bought back for a lower amount in dirhams, it is not permissible. If it was first sold for dinars and then bought back for a lower amount in silver plates, it is permissible. If bought back for a lower amount in copper coins (*paisa*), it is impermissible according to Imam Muhammad (RA) but permissible according to Imam Azam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA); this is in *Tatar-Khaniya*. If another species was bought in exchange for the price or...

---

1. A private mosque is one not meant for the general congregation.
2. The original Arabic text of this phrase was found in some copies of *Al-Muntaqa*.
3. Meaning for the entire house.
4. Because a promise to receive a stipend is an unknown (*majhul*) timeframe, and the first case is similar.
5. Note from the translator: '*Mann*' refers to the *Mann-e-Shar'i*, which is approximately one *seer*, as detailed in the preface.
6. This ruling remains until the full price is paid.
7. Meaning it was not a minted coin.

फतावा आलमगीरिया जिल्द (6) [392] किताब-उल-बुयूअ (बिक्री की किताब)

हमारे तीनों इमामों के निकट केवल उस (पुराने) गुलाम की बिक्री जायज़ होगी, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने किसी विक्रेता से एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, लेकिन कीमत अदा नहीं की, यहाँ तक कि उस गुलाम को अपने एक (निजी) गुलाम के साथ मिलाकर उसी विक्रेता के हाथ एक हज़ार दिरहम में इस विवरण के साथ बेच दिया कि प्रत्येक पाँच सौ दिरहम का है, तो उसके(निजी) गुलाम की बिक्री जायज़ होगी, और जो उसने पहले खरीदा था उसकी बिक्री जायज़ नहीं होगी। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

'मुनतक़ा' में है कि यदि किसी व्यक्ति ने एक घर और मुसलमानों का एक रास्ता, जो सीमित और ज्ञात था, मिलाकर खरीदा, फिर खरीदार के कब्ज़े के बाद रास्ते का अधिकार (किसी और का) सिद्ध हो गया; तो यदि वह रास्ता घर के साथ मिला हुआ था, तो खरीदार को विकल्प होगा कि यदि चाहे तो घर वापस कर दे अन्यथा उसे कीमत के उसके हिस्से के बदले में रख ले। और यदि रास्ता घर से अलग हो, तो खरीदार को विकल्प नहीं होगा और घर की कीमत का हिस्सा खरीदार के ज़िम्मे होगा। और यदि रास्ता इस प्रकार सीमित न हो कि उसका परिमाण ज्ञात हो सके तो बिक्री 'फासिद' (अमान्य) हो जाएगी। और यदि रास्ते के बजाय एक निजी मस्जिद को मिलाकर खरीदे, तो उसका आदेश वही है जो ज्ञात रास्ते का है। और यदि वह सार्वजनिक मस्जिद हो, तो पूरी बिक्री फासिद हो जाएगी, क्योंकि जामा मस्जिद की बिक्री जायज़ और हलाल नहीं है। इसी तरह यदि वह गिरी हुई पड़ी हो या ऐसा मैदान हो जिसमें कोई इमारत नहीं है, लेकिन वास्तव में वह जामा मस्जिद है, तब भी यही आदेश है। और यदि ज़मीन दो व्यक्तियों के बीच साझी हो और उनमें से एक ने पूरी ज़मीन अपने साझीदार के हाथ बेच दी, तो इमाम ज़हीर-उद-दीन मर्गीनानी फरमाते थे कि बिक्री फासिद है। इसी तरह यदि प्रतिवादी ने वादी के दावे पर ऐसे घर पर समझौता (सुलह) किया जो दोनों के बीच साझी था, तो इस स्थिति में भी यही फरमाते थे कि सुलह फासिद है। और यदि किसी ने एक गुलाम खरीदा और पाँच सौ रुपये नकद दिए, और पाँच सौ वह जो अमुक व्यक्ति पर उसके ऋण थे कीमत में तय किए, या पाँच सौ की ऐसी अवधि तय की कि "जब वज़ीफ़ा (अता) मिलेगा तब दूँगा", तो 'क़ुदूरी' ने अपनी शरह (व्याख्या) में उल्लेख किया है कि सब की बिक्री फासिद है; यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने दूसरे से एक परिसीमित ज़मीन दस (10) दिरहम और एक हज़ार 'मन' गेहूँ के बदले में खरीदी जिसका गुण (सिफत) वर्णित था, लेकिन गेहूँ देने की जगह न बताने के कारण गेहूँ वाले हिस्से की बिक्री इमाम आज़म (रह.) के निकट फासिद हो गई; अब क्या यह खराबी शेष हिस्से तक इमाम आज़म (रह.) के

कथन के अनुसार फैलेगी (मुतअद्दी होगी) या नहीं? तो इमाम आज़म (रह.) के कथन के अनुसार शेख ने फरमाया कि शेष हिस्से की तरफ खराबी का प्रसार नहीं होना चाहिए; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे के हाथ स्वयं कोई चीज़ बेची या उसकी ओर से उसके वकील ने बेची, और खरीदार ने अभी तक कीमत अदा नहीं की है और खरीदी हुई वस्तु (मबीअ) में कोई नुकसान भी नहीं आया है, तो ऐसी स्थिति में उस खरीदार या उसके उत्तराधिकारी से, या उस व्यक्ति से जिसे वह दान (हिबा) कर दी गई हो या जिसके लिए वसीयत कर दी गई हो, विक्रेता के लिए उसे (पुनः) खरीदना जायज़ नहीं है। और न ही उसकी ओर से ऐसे व्यक्ति के लिए जायज़ है जिसकी गवाही उसके हक़ में स्वीकार्य न हो, कि वह वस्तु जितनी कीमत पर बेची गई है उससे कम कीमत पर अपने लिए या किसी और के लिए खरीदार द्वारा कीमत अदा करने से पहले खरीदे। और इस स्थिति में और 'शुफ़आ' (हक़-ए-शुफ़आ) में दिरहम और दीनार एक ही श्रेणी (जिंस) माने जाते हैं, जैसा कि 'काफी' में है। यदि खरीदार पर कीमत का कुछ हिस्सा शेष रह जाए, तो भी यही आदेश है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

'फ़तावा अताबिया' में लिखा है कि यदि पहले उसे दीनारों के बदले बेचा फिर दिरहमों के बदले कम कीमत पर खरीदा तो जायज़ नहीं है। और यदि पहले उसे दीनारों के बदले बेचा फिर चाँदी के पत्तरों के बदले कम कीमत पर खरीदा तो जायज़ है। और यदि पैसों के बदले कम कीमत पर खरीदा तो इमाम मुहम्मद (रह.) के कथन पर नाजायज़ है और इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कथन पर जायज़ है। यह 'तातारखानिया' में लिखा है। यदि कीमत के बदले दूसरी श्रेणी (जिंस) खरीदी या...

---

1. शब्द: निजी मस्जिद जो आम जमात के लिए न हो।
2. मूल अरबी में यह इबारत और 'मुनतक़ा' के कुछ नुस्खों में पाई गई।
3. अर्थात् पूरे घर पर।
4. क्योंकि वज़ीफ़ा मिलने का वादा अज्ञात (मजहूल) है, और पहला भी ऐसा ही है।
5. अनुवादक का शब्द: 'मन' से तात्पर्य 'मन-ए-शरई' है जो लगभग एक सेर के बराबर होता है, और हम खुतबे में विस्तार से बता चुके हैं।
6. जब तक पूरी कीमत अदा न हो जाए तब तक यही आदेश है।
7. अर्थात् वह सिक्का नहीं था।

ہمارے تینوں اماموں کے نزدیک فقط اس کے غلام کی بیع جائز ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی ایک شخص نے کسی بائع سے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا اور قیمت نہ ادا کی یہاں تک کہ اس غلام کو اپنے ایک غلام کے ساتھ ملا کر اسی بائع کے ہاتھ ہزار درہم کو اس تفصیل سے کہ ہر ایک پانچ سو درہم کا ہے فروخت کر دیا تو اس کے غلام کی بیع جائز ہو گی اور جو خریدا ہے اس کی بیع جائز نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

منتقٰی میں ہے کہ کسی شخص نے ایک دار اور ایک مسلمانوں کا راستہ جو محدود و معلوم تھا جمع کر کے خریدا پھر مشتری کے قبضہ کرنے کے بعد راستہ کا استحقاق ثابت کیا گیا پس اگر وہ راستہ دار کے ساتھ خلط تھا تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو دار کو واپس کر دے ورنہ اس کے حصہ ثمن کے عوض لے لے اور اگر راستہ اس سے جدا ہو تو مشتری کو اختیار نہ ہو گا اور دار اپنے حصہ ثمن کے عوض مشتری کے ذمہ پڑے گا اور اگر راستہ اس طرح محدود نہ ہو کہ اس کی مقدار دریافت نہ ہو جائے تو بیع فاسد ہو جائے گی اور اگر بجائے راستہ کے مسجد خاص کو ملا کر خریدے تو اس کا حکم راستہ معلوم کا حکم ہے اور اگر مسجد جماعت ہو تو سب کی بیع فاسد ہو جائے گی اس لئے کہ جامع مسجد کی بیع جائز و حلال نہیں ہے اسی طرح اگر وہ گری ہوئی پڑی ہو یا میدان ہو کہ جس میں کچھ عمارت تو نہیں موجود ہے مگر دراصل وہ جامع مسجد ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر زمین دو شخصوں میں مشترک ہو کہ دونوں میں سے ایک نے پوری زمین اپنے شریک کے ہاتھ فروخت کر دی تو امام ظہیر الدین مرغینانی فرماتے تھے کہ بیع فاسد ہے اور اسی طرح اگر مدعا علیہ نے مدعی کے دعوٰی سے ایک ایسے دار پر صلح کی جو دونوں میں مشترک تھا تو اس صورت میں بھی یہی فرماتے تھے کہ صلح فاسد ہے اور اگر

کسی نے ایک غلام خرید کر پانچ سو روپے نقد دیئے تو پانچ سو وہ جو اس کے فلاں شخص پر قرض تھے ثمن میں ٹھہرائے یا پانچ سو کی یوں میعاد ٹھہرائی کہ جب عطا ہوں تو دونوں گا تو قدوری نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے کہ سب کی بیع فاسد ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے ایک مخدود زمین دس (10) درہم اور ہزار من گیہوں کے عوض کہ جس کا وصف بیان کر دیا تھا خریدی لیکن گیہوں ادا کرنے کی جگہ بیان نہ کرنے کی وجہ سے گیہوں کے حصہ کی بیع امام اعظمؒ کے نزدیک فاسد ہو گئی پس آیا یہ فساد باقی کی طرف امام اعظمؒ کے قول کے موافق متعدی ہو گا یا نہیں تو امام اعظمؒ کے قول کے موافق شیخ نے فرمایا کہ باقی کی طرف فساد متعدی نہ ہونا چاہئے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے کے ہاتھ خود کوئی چیز فروخت کی یا اس کی طرف سے اس کے وکیل نے بیچی اور مشتری نے ہنوز ثمن نہیں ادا کیا ہے اور مبیع کی ذات میں کچھ نقصان بھی نہیں آیا ہے تو ایسی حالت میں اس مشتری یا اس کے وارث سے نہ اس شخص سے جس کو ہبہ کی گئی یا اس کے لئے وصیت کر دی گئی ہو بائع کو یہ جائز نہیں ہے اور نہ اس کی طرف سے اس کے لئے ایسے شخص کو جائز ہے کہ جس کی گواہی اس کے حق میں مقبول نہ ہو کہ جتنے کو بیچی ہے اس کی جنس سے اس سے کم ثمن پر اپنے واسطے یا غیر کے واسطے مشتری کے ثمن ادا کرنے سے پہلے خرید کرے اور اس مقام پر اور شفعہ میں درہم و دینار ایک جنس شمار کئے جاتے ہیں کذانی الکافی۔ اگر مشتری پر ثمن ادا کرنے میں کچھ باقی رہ جائے تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

فتاویٰ عتابیہ میں لکھا ہے کہ اگر پہلے اس کو دیناروں کے عوض بیچا پھر درہموں کے عوض کم پر خریدا تو جائز نہیں ہے اور اگر پہلے اس کو دیناروں کے عوض بیچا پھر چاندی کے پتروں کے عوض کمی سے خریدا تو جائز ہے اور اگر پیسوں کے عوض کمی پر خریدا تو امام محمدؒ کے قول

پر ناجائز ہے اور امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے قول پر جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

اگر دوسری جنس ثمن کے عوض خریدی یا

---

1. قولہ مسجد خاص جو عام جماعت کے لیے نہ ہو۔
2. اصل عربی فرمودہ کہ این عبارت اور بعض نسخ منتقٰی یافتہ شد۔
3. یعنی پورے دار پر۔
4. اس لیے کہ وعدہ عطاء وعدہ مجہول ہے وکذا الاول۔
5. قولہ من قال المترجم من سے مراد من شرعی جو قریب سیر کے ہوتا ہے اور ہم خطبہ میں تفصیل کر چکے۔
6. تاء وقتیکہ پورا ثمن ادا نہ ہو جائے تب تک یہی حکم ہے۔
7. یعنی سکہ نہ تھا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 393 | Book of Sales (Kitab al-Buyu)

If an item is purchased after it has become defective, it is permissible. This is stated in 'Tahzib'. In such a case, if it is purchased for a higher price either before or after the payment of the original price (thaman al-awwal), it is permissible. However, if the market rate has decreased and the value of the sold item fell due to that market rate, and then the seller (ba'i) repurchased it for less than the price he originally sold it for, it is not permissible, and the market rate will not be taken into consideration. This is mentioned in 'Khulasa'. If the seller took possession of half the price and then bought the remaining half for less than half the price, it is not permissible. And if the seller transferred the debt (hawala^1) onto the buyer (mushtari) and then purchased it from someone, the same ruling applies; this is written in 'Qunya'. If the buyer sold it to someone else, and then the original seller bought it from the second buyer for less than what the second buyer had purchased it for, it is permissible. But if the item (mabi') was returned to the first buyer due to a cause that renders the sale rescinded (faskh) in the right of all people, then the original seller's purchase at a lower price will not be permissible. If it was returned due to a cause that renders the sale rescinded only in the right of those two parties but constitutes a new sale in the right of a third party, then the original seller can purchase it for less than his original selling price. This is stated in 'Muhit'. It is written in 'Fatawa Attabiya' that if the seller took possession of the price and then bought it back for less than that price, it is permissible. If the seller found those dirhams to be adulterated (zuyoof) and returned them, the validity of the sale will not be nullified. Similarly, if the seller reached a settlement (sulh) with the buyer for a piece of clothing in exchange for the price and took possession of it, then purchased that item from someone, but later found a defect in the clothing and returned it, the second purchase will not be invalid (fasid). However, if the seller found the dirhams to be of very low quality (sutoq^2), the purchase would become invalid (fasid). If the father or son of the seller purchases the item that the seller had sold for a lower price for themselves, it is permissible both during the seller's lifetime and after his death. If a working partner (mudarib) sold the item and then the capital provider (rabb al-mal) purchased it at a lower price, it is not permissible even if a profit was made. If someone bought a slave for one hundred dirhams and took possession, then sold a maidservant to the seller for three hundred dirhams, and then purchased that maidservant in exchange for the slave and one hundred dirhams, the sale of half the maidservant is permissible; this is written in 'Tatar Khania'. If someone sold a slave for one thousand dirhams on

credit and stipulated a condition of option (khiyar) for a stranger, and that stranger granted permission for the sale, then if that stranger purchased it for five hundred dirhams before the price was paid^3, it is permissible. But if the person who is the seller himself purchases it, it is not permissible; this is written in 'Sirajia'.

If a buyer gifted the purchased item to someone, and thereafter the recipient gifted it back to the original buyer, and then the original seller purchased it from that buyer at a lower price, it is permissible. Similarly, if the buyer sold it to another person and then bought it back from him, and thereafter sold it to his original seller for less than the price he originally bought it for, it is permissible. If the buyer gifted the sold item to someone (e.g., Zaid) and handed it over, then revoked his gift and sold it back to his original seller for a lower price, it is not permissible. If someone appointed an agent (wakil) to sell his slave for one thousand dirhams and the agent sold it, then before the price was paid, the agent intended to buy that slave for himself or for someone else by the seller's order at a lower price than what he sold it for, it is not permissible. And if a 'mudabbar' (slave promised freedom), 'mukatib' (slave with a contract for freedom), or an ordinary slave sold something, it is not permissible for their master to purchase it with anyone else; this is written in 'Muhit'. If he sold it himself, then to another person.

---

^1 Meaning, for example, the seller transferred his creditor Zaid onto the buyer, i.e., instructed him to take that much from the buyer, and the buyer accepted; the same ruling applies. The conditions of Hawala are discussed in 'Kitab al-Hawala', if Allah wills.

^2 Sutoq, because brass is predominant in Sutoq and they are not counted as the genus of dirhams; therefore, the second purchase will be declared void (batil) due to the lack of agreement in the sold items, unlike Zuyoof, where the opposite is true and traders do not reject them in their dealings.

^3 Meaning, purchased from the buyer.

यदि किसी चीज़ के दोषपूर्ण हो जाने के बाद उसे खरीदा जाए, तो यह वैध है। यह 'तहज़ीब' में लिखा है। ऐसी स्थिति में, यदि मूल कीमत (थमन-ए-अव्वल) का भुगतान करने से पहले या बाद में अधिक कीमत पर खरीदा जाए, तो यह वैध है। और यदि बाज़ार भाव (निर्ख) कम हो गया और बिक्री में उस भाव के कारण कमी आई, फिर विक्रेता (बाइ) ने उसे उसी कीमत से कम पर खरीदा जिस पर उसने बेचा था, तो यह वैध नहीं है और बाज़ार भाव का विचार नहीं किया जाएगा। यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि विक्रेता ने आधी कीमत पर कब्ज़ा कर लिया और फिर शेष आधे हिस्से को आधी कीमत से कम पर खरीदा, तो यह वैध नहीं है। और यदि विक्रेता ने खरीदार (मुश्तरी) पर ऋण का हस्तांतरण (हवाला^१) कर दिया, फिर उसे किसी के साथ खरीदा, तो भी यही नियम है, यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि खरीदार ने उसे किसी और को बेच दिया, फिर पहले विक्रेता ने दूसरे खरीदार से उसे उस कीमत से कम पर खरीद लिया जिस पर उसने बेचा था, तो यह वैध है। और यदि वह वस्तु (मबीअ) पहले खरीदार के पास किसी ऐसे कारण से वापस आ गई जिससे वह बिक्री सभी लोगों के हक में निरस्त (फ़स्ख़) मानी जाए, तो पहले विक्रेता के लिए कमी के साथ खरीदना वैध नहीं होगा। और यदि वह ऐसे कारण से वापस आई जिससे बिक्री केवल उन दोनों के हक में निरस्त हो और तीसरे के हक में नई बिक्री का नियम रखे, तो पहला विक्रेता उसे अपने बेचे हुए दामों से कम पर खरीद सकता है। यह 'मुहीत' में लिखा है। 'फ़तावा अताबिया' में लिखा है कि यदि विक्रेता ने कीमत पर कब्ज़ा कर लिया और फिर उसे उस कीमत से कम पर खरीदा, तो यह वैध है। और यदि विक्रेता ने उन दिरहमों को घटिया (ज़ुयूफ़) पाया और वापस कर दिया, तो वैधता समाप्त नहीं होगी। इसी तरह, यदि विक्रेता ने खरीदार से कीमत के बदले एक कपड़े पर समझौता (सुल्ह) कर लिया और उस पर कब्ज़ा भी कर लिया, फिर उस वस्तु को किसी से खरीदा, फिर कपड़े में कोई दोष पाया और उसे वापस कर दिया, तो खरीद दोषपूर्ण (फ़ासिद) नहीं होगी। और यदि विक्रेता ने दिरहमों को अत्यंत घटिया (सतूक^२) पाया हो, तो खरीद फ़ासिद हो जाएगी। और यदि उस वस्तु को जिसे विक्रेता ने बेचा है, विक्रेता के पिता या पुत्र ने अपने लिए कम कीमत पर खरीद लिया, तो यह विक्रेता के जीवनकाल और मृत्यु के बाद दोनों स्थितियों में वैध है। और यदि किसी काम करने वाले साझेदार (मुज़ारिब) ने बेचा और फिर पूंजीपति (रब-उल-माल) ने कम कीमत पर खरीद लिया, तो यह वैध नहीं है, भले ही उसमें लाभ हुआ हो। यदि किसी ने एक गुलाम सौ दिरहम में खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर विक्रेता को एक दासी तीन सौ दिरहम में बेची, फिर उस दासी को उस गुलाम और सौ दिरहम के बदले खरीदा,

तो आधी दासी की बिक्री वैध है, यह 'ततारखानिया' में लिखा है। यदि किसी ने एक गुलाम एक हजार दिरहम उधार पर बेचा और किसी अजनबी के लिए विकल्प (खियार) की शर्त रखी, फिर उस अजनबी ने बिक्री की अनुमति दे दी, फिर उस अजनबी ने उसे कीमत चुकाने से पहले^३ पाँच सौ दिरहम में खरीद लिया, तो वैध है। और यदि वही व्यक्ति खरीदे जो विक्रेता है, तो वैध नहीं है, यह 'सिराजिया' में लिखा है।

यदि खरीदार ने खरीदी हुई वस्तु किसी को उपहार (हिबा) में दे दी, फिर जिसे उपहार दिया उसने उपहार देने वाले (क्रेता) को वापस उपहार दे दी, फिर उस खरीदार से उसके मूल विक्रेता ने कम कीमत पर खरीदी, तो यह वैध है। इसी प्रकार यदि खरीदार ने किसी दूसरे व्यक्ति को बेच दिया और फिर उससे वापस खरीद लिया, फिर अपने मूल विक्रेता को उस कीमत से कम पर बेचा जिस पर उसने उसे बेचा था, तो वैध है। और यदि खरीदार ने ज़ैद को वस्तु उपहार में देकर उसके सुपुर्द कर दी, फिर अपने उपहार को वापस ले लिया, फिर अपने विक्रेता को कम कीमत पर बेचा, तो यह वैध नहीं है। यदि किसी ने अपना गुलाम एक हजार दिरहम में बेचने के लिए किसी को वकील नियुक्त किया और वकील ने उसे बेच दिया, फिर कीमत अदा होने से पहले वकील ने यह इरादा किया कि उस गुलाम को अपने लिए या किसी और के लिए विक्रेता के आदेश से उस कीमत से कम पर खरीदे जिस पर उसने उसे बेचा है, तो यह वैध नहीं है। और यदि किसी मुदब्बर (स्वतंत्रता का वचन प्राप्त गुलाम), मुकातिब (स्वतंत्रता के लिए समझौता करने वाला गुलाम) या साधारण गुलाम ने बेचा हो, तो उसके स्वामी के लिए किसी के साथ उसे खरीदना वैध नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि उसने स्वयं बेचा, फिर दूसरे व्यक्ति को।

---

^१ यानी उदाहरण के लिए, विक्रेता ने अपने लेनदार ज़ैद को खरीदार पर हस्तांतरित कर दिया, यानी उसे निर्देश दिया कि वह उससे इतनी राशि ले ले और खरीदार ने इसे स्वीकार कर लिया, तो भी यही नियम है। हवाला की शर्तें 'किताब अल-हवाला' में आती हैं, इंशाअल्लाह।
^२ सतूक, क्योंकि सतूक में पीतल की मात्रा अधिक होती है और वे दिरहम की श्रेणी में नहीं आते, इसलिए वस्तु की समानता न होने के कारण दूसरी खरीद अवैध (बातिल) मानी जाएगी, जुयूफ़ के विपरीत, क्योंकि जुयूफ़ में स्थिति इसके उलट होती है और व्यापारी अपने लेन-देन में उन्हें अस्वीकार नहीं करते।
^३ यानी खरीदार से खरीदा।

عیب دار ہو جانے کے بعد خریدی تو جائز ہے۔ یہ تہذیب میں لکھا ہے۔ ایسی صورت میں اگر ثمن اول ادا کرنے سے پہلے یا بعد کو زیادتی کے ساتھ خریدی تو جائز ہے اور اگر نرخ گھٹ گیا اور بیع میں اس نرخ کی وجہ سے گھٹی آئی پھر بائع نے اس کو جتنے کو بیچا تھا اس سے کم پر خرید کیا تو جائز نہیں ہے اور نرخ کا اعتبار نہ ہو گا۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے آدھے ثمن پر قبضہ کر لیا پھر آدھے کو آدھے ثمن سے کم پر خریدا تو جائز نہیں ہے اور اگر بائع نے مشتری پر حوالہ۱۸ کر دیا پھر اس کو کسی کے ساتھ خریدا تو بھی یہی حکم ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے اس کو کسی کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر بائع اول نے دوسرے مشتری سے جتنے کو بیچا تھا اس سے کم پر خرید لیا تو جائز ہے اور اگر وہ چیز (مبیع ۱۲) پہلے مشتری کے پاس کسی ایسے سبب سے واپس ہو گئی کہ جس سے وہ بیع سب لوگوں کے حق میں فسخ شمار ہو تو پہلے بائع کی خرید کمی کے ساتھ جائز نہ ہو گی اور اگر کسی ایسے سبب سے واپس ہوئی کہ جس سے بیع صرف ان دونوں کے حق میں فسخ کا اور تیسرے کے حق میں نئی بیع کا حکم رکھے تو پہلا بائع اس کو اپنے فروخت کئے ہوئے داموں سے کمی کے ساتھ خرید سکتا ہے۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔ فتاویٰ عتابیہ میں لکھا ہے کہ اگر بائع نے ثمن پر قبضہ کر لیا پھر اس کو اس ثمن سے کم پر خریدا تو جائز ہے اور اگر ان درہموں کو زیوف پایا (بائع نے ۱۲) اور واپس کر دیا تو جواز باطل نہ ہو جائے گا اور اسی طرح اگر بائع نے مشتری سے ایک کپڑے پر ثمن سے صلح کر لی اور بائع نے اس پر قبضہ بھی کر لیا پھر اس چیز کو کسی سے خریدا پھر کپڑے میں کوئی عیب پایا اور اس کو واپس کر دیا تو خرید فاسد نہ ہو گی اور اگر بائع نے درہموں کو ستوق۲۸ پایا ہو تو خرید فاسد ہو جائے گی اور اگر اس چیز کو جس کو بائع نے فروخت کیا ہے بائع کے باپ یا بیٹے

نے کمی کے ساتھ اپنے لئے خرید لیا تو یہ بائع کی زندگی اور موت کے بعد دونوں حالتوں میں جائز ہے اور اگر مضارب نے فروخت کیا پھر رب المال نے کمی سے خرید لیا تو جائز نہیں ہے اگرچہ اس میں نفع بھی ہوا اگر کسی نے ایک غلام سو درہم کو خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا پھر بائع کے ہاتھ ایک باندی تین سو درہم کو فروخت کی پھر اس باندی کو غلام اور سو درہم کے عوض خریدا تو آدھی باندی کی بیع جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک غلام کو ایک ہزار درہم ادھار پر فروخت کیا اور کسی اجنبی کے واسطے خیار کی شرط کی پھر اس اجنبی نے بیع کی اجازت دے دی پھر اس اجنبی نے اس کو پانچ سو درہم کو ثمن ادا کرنے سے پہلے۳۸ خرید لیا تو جائز ہے اور اگر جو شخص بائع ہے وہی خریدے تو جائز نہیں ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔

اگر مشتری نے خریدی ہوئی چیز کسی شخص کو ہبہ کر دی پھر اس کے بعد جس کو ہبہ کی ہے اس نے ہبہ کرنے والے یعنی مشتری کو ہبہ کر دی پھر اس مشتری سے اس کے بائع نے کمی پر خریدی تو جائز ہے اور اسی طرح اگر مشتری نے کسی دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور پھر اس سے خرید لیا پھر اپنے بائع کے ہاتھ جتنے کو اس نے بیچا تھا اس سے کم پر فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر مشتری نے زید کو مثلاً مبیع ہبہ کر کے اس کے سپرد کر دی پھر اپنے ہبہ سے رجوع کر لیا پھر اپنے بائع کے ہاتھ کمی سے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اگر کسی نے اپنا غلام ایک ہزار درہم کو بیچنے کے واسطے کسی کو وکیل کیا اور وکیل نے اس کو فروخت کر دیا پھر ثمن ادا ہونے سے پہلے وکیل نے یہ قصد کیا کہ اس غلام کو اپنے واسطے یا دوسرے کے واسطے اس کے حکم سے جتنے کو بیچا ہے اس سے کمی پر خریدے تو جائز نہیں ہے اور اگر مدبر یا مکاتب یا غلام نے فروخت کیا ہو تو اس کے مولیٰ کو کسی کے ساتھ خرید کرنا جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر اس نے خود فروخت کیا پھر دوسرے شخص کو۔

۱۸ یعنی مثلاً بائع نے اپنے قرض خواہ زید کو مشتری پر حوالہ کر دیا یعنی اترا دیا کہ اس سے تو اس قدر لے لے اور مشتری نے قبول کیا تو بھی یہی حکم ہے اور حوالہ کے شرائط کتاب الحوالہ میں آتے ہیں انشاء اللہ تعالیٰ ۱۲۔

۲۸ ستوق کیونکہ ستوق میں پیتل غالب ہوتا ہے اور وہ جنس درہم میں شمار نہیں ہیں اس واسطے مبیع متفق نہ ہونے سے خرید ثانی باطل قرار دی جائے گی بخلاف زیوف کے کہ زیوف میں اس کے برعکس ہے اور تجار لوگ اپنے معاملات میں ان کو رد نہیں کرتے ہیں بخلاف بیت المال کے وقد فصلنا کل ذلک فی المقدمہ ۱۲۔

۳۸ یعنی مشتری سے خریدا ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (2) ..... 394 ..... Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If a person is appointed as an agent (wakil) to buy something at a lower price, this is permissible according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), as stated in 'al-Khulasa'. Regarding combining a sold item with another item and buying it back at a lower price before the original price (thaman) is paid, the sale of the second item is valid. For example, if a slave girl was bought for five hundred dirhams, and then she was mixed with another item and sold back to the original seller for five hundred dirhams before the price was paid; the sale of the slave girl who was not originally bought will be valid, but the sale of the one who was bought will be void (fasid). This is mentioned in 'Bahr al-Ra'iq'. It is stated in 'al-Quduri' that if an item is sold for a price to be paid immediately, it is not permissible to then buy it back for the same price on a deferred payment basis (with a set term). If an item is sold for one thousand dirhams with a one-year payment term, and then it is bought back for one thousand dirhams with a two-year term, this is not permissible. However, if the price is increased by one dirham or more in the second transaction, it is permissible, and the increase in the second price will be considered in lieu of the loss incurred due to the extension of the payment term, as stated in 'al-Muhit'.

वकील बनाया गया ताकि वह कमी के साथ खरीदे तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक यह जायज़ है, यह 'खुलासा' में लिखा है। जो चीज़ बेची गई है, उसके साथ मिलाकर दूसरी चीज़ क़ीमत (थमन) अदा होने से पहले कमी के साथ खरीदने में उस दूसरी चीज़ की बिक्री सही होती है। उदाहरण के लिए, एक दासी पांच सौ दिरहम में खरीदी गई और उसे किसी और चीज़ के साथ मिलाकर विक्रेता (बाइ) को क़ीमत चुकाने से पहले पांच सौ दिरहम में बेच दिया, तो जिस दासी को पहले नहीं खरीदा गया था उसकी बिक्री जायज़ होगी और जो खरीदी गई थी उसकी बिक्री फ़ासिद (अमान्य) होगी, यह 'बह्रुर रायक़' में लिखा है। 'क़ुदूरी' में लिखा है कि किसी चीज़ को उस नक़द क़ीमत के बदले बेचकर, जिसे तुरंत चुकाना हो, फिर उसे उसी क़ीमत के बदले भविष्य की अवधि तय करके खरीदना जायज़ नहीं है। और यदि एक हज़ार दिरहम की वस्तु एक साल की मोहलत पर बेची गई और फिर उसे एक हज़ार में दो साल की मोहलत पर खरीदा गया, तो यह जायज़ नहीं है। लेकिन यदि दूसरी क़ीमत में एक दिरहम या अधिक बढ़ा दिया जाए तो यह जायज़ है, और दूसरी क़ीमत में यह वृद्धि उस नुकसान के बदले मानी जाएगी जो अवधि बढ़ाने के कारण होता है, जैसा कि 'मुहीत' में वर्णित है।

وکیل کیا تا کہ وہ کمی کے ساتھ خریدے تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ جو چیز فروخت کی ہے اس کے ساتھ ملا کر دوسری چیز ثمن ادا ہونے سے پہلے کمی کے ساتھ خریدنے میں اس دوسری چیز کی بیع صحیح ہوتی ہے مثلاً ایک باندی پانچ سو درہم کو خریدی اور اس کو اور اس کے ساتھ ملا کر دوسری کو بائع کے ہاتھ ثمن ادا کرنے سے پہلے پانچ سو درہم کو بیچا تو جس باندی کو نہیں خریدا تھا اس کی بیع جائز ہوگی اور خریدی ہوئی کی بیع فاسد ہو گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ قدوری میں لکھا ہے کہ کسی چیز کو بعوض ایسے ثمن کے جو فی الحال ادا کیا جائے فروخت کر کے پھر اس کو اسی ثمن کے عوض میعاد مقرر کر کے خرید کرنا جائز نہیں ہے اور اگر ایک ہزار درہم کو ایک سال کے وعدہ پر فروخت کیا اور پھر اس کو ایک ہزار کو دو برس کے وعدہ پر خرید تو جائز نہیں ہے اور اگر ثمن میں ایک درہم یا زیادہ بڑھا دے تو جائز ہے اور ثمن ثانی کی زیادتی بمقابلہ اس نقصان کے قرار دی جائے گی جو میعاد بڑھانے کی وجہ سے ثابت ہوتی ہے کذا فی المحیط۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (395) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If an item is purchased on the condition that a certain person will act as a guarantor (Kafil bil-Dark)[1], it is akin to a conditional purchase where the buyer provides collateral or a personal guarantor for the price. Such a sale is valid if the guarantor is present at the assembly and accepts the guarantee (Kafalah), as stated in Fatawa Sughra. If a sale is made on the condition that the seller will refer (Hawala) the buyer to another person to collect the price from them, the sale is invalid (fasid) by analogy (Qiyas) and preference (Istihsan). However, if the condition is that the buyer will refer the seller to someone other than himself[2] (e.g., his own debtor) to collect the price, it is invalid by Qiyas but valid by Istihsan, as mentioned in Al-Zahiriyyah. Some scholars have stated regarding referral (Hawala) that if the sale is conditioned on the buyer's debtor paying the full price, it is invalid; but if conditioned for half the price, it is valid. Al-Hakim mentioned in his abridgment that it is valid in every way, which is the correct view according to Al-Muhit al-Sarakhsi.

If a condition is not inherent to the contract but is permitted by Sharia, such as the condition of option (Khiyar) or a time period (Miyaad); or if it is not explicitly mentioned in Sharia but is a recognized custom (Urf) among people—for example, buying a sandal[3] and its strap on the condition that the seller will sew it—then it is valid by Istihsan, as stated in Al-Muhit. If leather is bought on the condition that the seller makes it into socks or a cap (Qalansuwa), provided the seller uses his own lining, the sale is valid because it aligns with common practice (Ta'amul), as noted in Tatarkhaniyya. Similarly, if a torn sock is bought on the condition that the seller sews it, or cloth with a hole is bought from a cushion-seller on the condition that he sews it and applies a patch, it is valid according to Al-Muhit al-Sarakhsi. If unstitched cotton cloth (Karbas) is bought on the condition that it be cut and sewn, it is invalid because no such custom exists, as recorded in Al-Zahiriyyah.

If a condition is neither permitted in Sharia in any form nor customary among people, then if such a condition benefits either party or relates to the essence of the contract, and the person is capable of possessing a right over others[4], the contract is invalid (fasid), as stated in Al-Zakheerah. If a slave is sold on the condition that he be handed over to the buyer before the price is paid, the sale is invalid according to Al-Zahiriyyah. If someone says to another: "I sell my slave to you for a thousand dirhams on the condition that you gift (Hiba) your slave to me" or "on the condition that you transfer ownership of your slave to me," the sale is invalid because he conditioned the sale upon a gift. However, if he said: "I sold this slave to you for a

thousand dirhams on the condition that you give me your slave as an addition[5]," then it is valid and will be considered an increase within the price, as stated in Fatawa Qazi Khan.

If a slave is sold on the condition that if the buyer resells him, the original seller has a prior right to the proceeds, the sale is invalid, according to Siraj al-Wahhaj. If one says: "I sold this donkey to you on the condition that as long as you do not cross this canal with it and return it to me, I will accept it, otherwise I will not," the sale is not valid. Similarly, setting a specific time limit (like tomorrow) carries the same ruling. If an item is bought with the intent of reselling it back to the seller, the sale is invalid. If fruit is bought on the condition that the seller plucks it, or if the seller loans a thousand dirhams to the buyer, the sale is invalid, as stated in Al-Khulasa.

Footnotes: 1. Kafil bil-Dark: A guarantor against defects or legal claims arising after the sale. 2. Meaning the buyer's debtor. 3. Refers to traditional Arab footwear with straps. 4. Refers to human beings. 5. This implies an adjustment or increase in the total value/price.

यदि इस शर्त पर कोई वस्तु खरीदी गई कि अमुक व्यक्ति 'कफ़ील बिल-दरक' (गारंटर)१ रहेगा, तो यह इस प्रकार की शर्तिया खरीद के समान है कि खरीदार मूल्य (समन) के बदले में कोई वस्तु गिरवी रख दे या अपनी ओर से कोई गारंटर दे दे; अतः यह बिक्री (बय) वैध होगी, बशर्ते कि गारंटर उस सभा में उपस्थित हो और वह गारंटी (कफ़ालत) स्वीकार कर ले, जैसा कि फतावा सुग़रा में वर्णित है। यदि इस शर्त पर बेचा गया कि विक्रेता खरीदार को किसी अन्य व्यक्ति की ओर संदर्भित कर देगा ताकि खरीदार मूल्य उसे दे दे, तो यह 'क़ियास' (तर्क) और 'इस्तेहसान' (न्यायप्रियता) के अनुसार अमान्य (फ़ासिद) है। और यदि शर्त यह है कि खरीदार मूल्य का भुगतान करने के लिए विक्रेता को अपने अलावा किसी अन्य२ (जैसे अपने ऋणी) की ओर संदर्भित करेगा, तो क़ियास के अनुसार यह अमान्य है, लेकिन इस्तेहसान के अनुसार यह वैध है, जैसा कि ज़हीरिया में लिखा है। कुछ उलेमाओं ने संदर्भीकरण (हवाला) के मामले में कहा है कि यदि इस शर्त पर बेचा गया कि खरीदार पूरा मूल्य अपने ऋणी द्वारा चुका देगा, तो बिक्री अमान्य होगी, परंतु यदि आधे मूल्य के लिए यह शर्त रखी गई, तो यह वैध है। हाकिम ने अपनी संक्षिप्त पुस्तक में उल्लेख किया है कि यह हर तरह से वैध है और यही सही है, जैसा कि अल-मुहीत अस-सरखसी में लिखा है।

यदि वह शर्त ऐसी है जो अनुबंध के अनुकूल नहीं है, लेकिन शरीअत में उसकी अनुमति दी गई है, जैसे कि विकल्प (शर्त-ए-ख़ियार) या समय सीमा (मियाद) की शर्त; या यदि शरीअत में इसका कोई स्पष्ट प्रावधान नहीं है लेकिन लोगों में यह आम चलन (उर्फ़) है, उदाहरण के लिए एक जूता३ और उसकी डोरी इस शर्त पर खरीदी गई कि विक्रेता उसे सी देगा, तो इस्तेहसान के अनुसार यह वैध है, जैसा कि अल-मुहीत में लिखा है। यदि चमड़ा इस शर्त पर खरीदा गया कि विक्रेता उसकी मोज़े या टोपी (क़लन्सुवा) बना देगा, बशर्ते कि वह अपना अस्तर भी लगा दे, तो इस शर्त के साथ बिक्री वैध है क्योंकि यह लोगों के आम व्यवहार में शामिल है, जैसा कि तातारखानिया में लिखा है। इसी प्रकार, यदि फटे हुए मोज़े इस शर्त पर खरीदे गए कि विक्रेता उन्हें सी देगा, या किसी गद्दी बेचने वाले से छेद वाला कपड़ा इस शर्त पर खरीदा गया कि वह उसे सी देगा और उस पर पैबंद (पैच) लगा देगा, तो यह वैध है, जैसा कि अल-मुहीत अस-सरखसी में लिखा है। यदि कच्चा सूती कपड़ा (करबास) इस शर्त पर खरीदा गया कि उसे काटकर सी दिया जाए, तो यह वैध नहीं है क्योंकि ऐसा कोई आम चलन नहीं है, जैसा कि ज़हीरिया में लिखा है।

यदि शर्त ऐसी है जिसकी शरीअत में किसी भी रूप में अनुमति नहीं है और न ही वह लोगों में प्रचलित है, तो ऐसी शर्त में यदि दोनों अनुबंध करने वालों में से किसी का लाभ हो या जिस पर अनुबंध आधारित है उसका लाभ हो, और वह दूसरों४ पर किसी अधिकार का हकदार बनने की क्षमता रखता हो, तो अनुबंध अमान्य (फ़ासिद) होगा, जैसा कि अल-ज़ख़ीरा में लिखा है। यदि कोई दास इस शर्त पर बेचा गया कि मूल्य भुगतान से पहले उसे खरीदार को सौंप दिया जाएगा, तो बिक्री अमान्य होगी, जैसा कि ज़हीरिया में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा: "मैंने अपना दास तुम्हें एक हजार दिरहम में इस शर्त पर बेचा कि तुम अपना यह दास मुझे उपहार (हिबा) में दोगे" या "इस शर्त पर कि तुम अपना यह दास मेरे स्वामित्व में कर दोगे", तो बिक्री अमान्य होगी क्योंकि उसने बिक्री के साथ उपहार की शर्त लगा दी है। लेकिन यदि उसने कहा: "मैंने यह दास तुम्हें एक हजार दिरहम में इस शर्त पर बेचा कि तुम अपना दास मुझे अतिरिक्त५ वस्तु के रूप में प्रदान करोगे", तो यह वैध है और इसे मूल्य के अंदर वृद्धि के रूप में माना जाएगा, जैसा कि फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि कोई दास इस शर्त पर बेचा गया कि जब खरीदार उसे पुनः बेचेगा, तो विक्रेता को उसके मूल्य पर अधिक अधिकार होगा, तो बिक्री अमान्य होगी, जैसा कि सिराज अल-वहाज में लिखा है। यदि किसी ने कहा: "मैंने तुम्हें यह गधा इस शर्त पर बेचा कि जब तक तुम इसे लेकर इस नहर को पार नहीं करोगे और मुझे वापस कर दोगे, तो मैं इसे स्वीकार कर लूंगा, अन्यथा नहीं", तो यह बिक्री सही नहीं है। इसी प्रकार यदि एक निश्चित समय (जैसे कल तक) की शर्त रखी जाए, तो भी यही हुक्म है। यदि कोई वस्तु इस उद्देश्य से खरीदी गई कि उसे पुनः विक्रेता को ही बेचा जाएगा, तो बिक्री अमान्य है। यदि कुछ फल खरीदे गए ताकि विक्रेता उन्हें तोड़े, या विक्रेता खरीदार को एक हजार दिरहम ऋण दे, तो बिक्री अमान्य है, जैसा कि अल-ख़ुलासा में लिखा है।

पादटिप्पणी: १. कफ़ील बिल-दरक का अर्थ है कि यदि बिक्री के बाद कोई समस्या उत्पन्न होती है (जैसे अधिकारिता का दावा), तो वह व्यक्ति मूल्य की भरपाई का गारंटर होगा। २. अर्थात खरीदार का ऋणी। ३. अरबों में डोरी वाले जूते प्रचलित थे। ४. यहाँ 'ग़ैर' से तात्पर्य मानव मात्र से है। ५. इसका अर्थ मूल्य में वृद्धि करना है।

شرط پر خریدی کہ فلاں شخص کفیل بالدرک۱ رہے تو یہ بمنزلہ ایسے شرطیہ خریدنے کے ہے کہ مشتری ثمن کے عوض رہن دے یا اپنی ذات پر کفیل دے پس یہ بیع صحیح ہو گی اگر کفیل اس مجلس میں حاضر ہو اور کفالت کر لے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر اس شرط پر فروخت کیا کہ بائع کسی شخص کو مشتری پر حوالہ کر دے گا کہ ثمن اس سے لے لے تو بیع قیاساً و استحساناً فاسد ہے اور اگر یہ شرط ہوئی کہ مشتری بائع کو اپنے سوا دوسرے۲ پر ثمن لینے کا حوالہ کر دے گا تو قیاساً فاسد ہے اور استحساناً جائز ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور بعض مشائخ نے حوالہ کی صورت میں یہ کہا ہے کہ اگر اس شرط پر فروخت کیا کہ مشتری پورا ثمن اپنے قرضدار پر اترا دے تو بیع فاسد ہو گی اور اگر آدھا ثمن اپنے قرضدار پر اترا دینے کی شرط کی تو جائز ہے اور حاکم نے اپنے مختصر میں ذکر کیا ہے کہ یہ ہر طرح جائز ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر وہ شرط ایسی شرط ہو کہ عقد کے مناسب نہیں ہے لیکن شرع میں اس کا جواز وارد ہوا جیسے شرط خیار اور میعاد یا شرع میں اس کا ورود نہیں ہوا لیکن لوگوں میں متعارف ہے مثلاً کوئی نعل۳ اور اس کا تسمہ اس شرط پر خریدا کہ بائع اس کو سی دے تو بیع استحساناً جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر چمڑا اس شرط پر خریدا کہ بائع اس کا موزہ یا قلنسوہ بنا دے بشرطیکہ اس کا استرا اپنے پاس سے لگا دے تو اس شرط کے ساتھ بیع جائز ہے کیونکہ لوگوں کا تعامل پایا جاتا ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اسی طرح اگر ایک موزہ کہ جس میں شگاف تھا اس شرط پر خریدا کہ بائع اس کو سی دے یا کوئی کپڑا کہ جس میں چھید تھا کسی گدی فروش سے اس شرط پر خریدا کہ بائع اس کو سی دے اور اس پر پیوند لگا دے تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کرباس اس شرط پر خریدا کہ اس کو قطع کر کے سی دے تو

جائز نہیں ہے کیونکہ ایسا عرف نہیں ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر وہ شرط ایسی شرط ہو کہ جس کا شرع میں جائز ہونا کسی صورت میں وارد نہ ہوا اور نہ وہ لوگوں میں متعارف ہے پس ایسی شرط میں اگر دونوں عقد کرنے والوں میں سے کسی کا نفع یا جس پر عقد قرار پایا ہے اس کا نفع ہو اور وہ غیر۴ پر کسی حق کے استحقاق کی اہلیت رکھتا ہو تو عقد فاسد ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام اس شرط پر بیچا کہ ثمن ادا کرنے سے پہلے وہ مشتری کے سپرد کر دے تو بیع فاسد ہو گی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے اپنا غلام تیرے ہاتھ ایک ہزار درہم کو اس شرط پر بیچا کہ تو اپنا یہ غلام مجھے عطا کرے یا کہا کہ اس شرط پر کہ تو اپنا یہ غلام میری ملک کر دے تو بیع فاسد ہو گی کیونکہ اس نے بیع کرنے میں ہبہ کی شرط کی اور اگر کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ ہزار درہم کو اس شرط پر فروخت کیا کہ تو اپنا غلام مجھے بطور زیادت۵ کے عطا کر تو یہ جائز ہے اور یہ ثمن کے اندر زیادتی میں شمار ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی غلام کو اس شرط پر بیچا کہ مشتری جب اس کو فروخت کرے تو بائع اس کے ثمن کا زیادہ حقدار ہے تو بیع فاسد ہو گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ گدھا اس شرط پر فروخت کیا کہ جب تک تو اس کو لے کر اس نہر سے تجاوز نہ کرے گا اور مجھ کو پھیر دے گا تو میں اس کو قبول کر لوں گا ورنہ نہیں پھیروں گا تو یہ بیع صحیح نہیں ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ بتاوقتیکہ تو اس کو لے کر کل تک تجاوز نہ کرے گا تو بھی یہی حکم ہے یہ بقیہ میں لکھا ہے اور اگر کوئی چیز اس واسطے خریدی کہ بائع کے ہاتھ فروخت کرے تو بیع فاسد ہے اور اگر کچھ پھل اس واسطے خریدے تاکہ بائع اس کو توڑ دے یا بائع ایک ہزار درہم مشتری کو قرض دے تو بیع فاسد ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی چیز اس شرط پر فروخت کی کہ

مشتری اس کو کچھ ہبہ کرے یا صدقہ دے یا کوئی چیز اس کے ہاتھ بیچ ڈالے یا اس کو کچھ قرض دے تو بیع

۱۔ کفیل بالدرک یعنی بعد بیع حادث شود ببران کفالت کند یعنی اگر مبیع میں مثلاً استحقاق وغیرہ پیدا ہو تو یہ شخص ثمن کا ضامن رہے۔ ۱۲۔ ۲۔ یعنی قرض دار مشتری ۱۲۔ ۳۔ فعل عرب وغیرہ میں تسمہ دار جوتیاں ہوتی ہیں، چنانچہ اکثر لوگ اس کو جانتے ہیں ۱۲۔ ۴۔ قولہ غیر پر کسی حق یعنی بنی آدم ہو گا انسان بنی آدم کا قال اہل السنۃ ان اخصر ولکن لم تقسم منہ الوجہ المعموم بہذا فافہم ۱۲۔ ۵۔ پس معنی یہ ہوئے کہ ثمن میں اس قدر اور بڑھا دے ۱۲۔ ۶۔ قال المترجم فعلی ہذا ذا کان العبد الذی ہدید زیادہ بساوی باستراہ حتی ان لا یجوز اللھم الا ان یقال انہ متی دخل فی الثمن صار الکل مسمناً ولثمن مما تر ا ضیا علیہ والا یجری فی الحیوان الربوا فاقال ۱۲۔

Fatawa Alamgiriya ..... Volume 4 (396) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...is irregular (fasid). If a condition is made for a third party (stranger) to provide a loan, the sale shall be valid; this is recorded in Fatawa Qazi Khan. Furthermore, when a condition regarding the benefit of the purchased item is made, the contract becomes irregular only if that item is capable of having a right established upon it by another, such as a slave. Regarding items other than slaves and animals upon which no third party's right is established, if bought with a condition of benefit (i.e., with a condition involving its benefit), the contract shall not be irregular. Even if an animal, other than a slave, is purchased on the condition that the buyer will neither sell it nor gift it, the sale remains valid, although a benefit related to the subject matter is stipulated; this is mentioned in al-Muhit. If a male or female slave is sold on the condition that "you shall not sell them, nor gift them, nor remove them from your ownership," the sale is irregular; this is recorded in al-Badai'. If a slave is sold on the condition that the buyer provides them with food, the sale is valid. However, if the condition is that the buyer feeds them *Khabis*[1] (a sweet dish) or meat, the sale becomes irregular; this is written in Fatawa Qazi Khan. If a slave is sold on the condition that the buyer manumits (frees) them, the sale is irregular according to Zahir al-Riwayah. If the buyer frees the slave before taking possession, this act is not legally effective. But if the buyer takes possession and then frees the slave, the original contract becomes valid. This is an application of *Istihsan* (juridistic preference) by Imam Abu Hanifa, to the extent that the price becomes obligatory upon the buyer. According to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the contract would not be valid, and the buyer would have to pay the value; this is mentioned in al-Muhit.

Imam Muhammad (RA) stated: Every condition which, if stipulated upon the seller, would render the contract irregular (fasid), shall render the contract void (batil) if stipulated upon a third party (stranger). ☆

There is a consensus (ijma') that if the slave dies in the buyer's possession before being freed, the buyer must pay the value. Similarly, if the buyer sells the slave to someone else or gifts them, the value remains obligatory; this is recorded in Tatarkhaniya. If a female slave is purchased on the condition that the buyer will have her perform certain services (like dressing etc.), or that he will not beat her or harm her, the sale is irregular; this is written in Fatawa Qazi Khan. If a female slave is sold on the condition that the buyer makes her a *Mudabbarah* or an *Umm Walad*, the sale is irregular; this is mentioned in al-Badai'. If a condition for benefit is made between

one of the contracting parties and a third party, for instance, if the buyer purchases on the condition that a certain third party gives a loan of a specific amount of dirhams to the seller, and the buyer accepts this, Sadr al-Shahid (RA) mentioned in Sharh al-Jami' that the contract is not irregular. However, Quduri mentioned that it becomes irregular. The scenario Quduri describes is if the buyer says to the seller, "I have bought this from you on the condition that you provide a loan to me or to a certain person"; in this case, Quduri (RA) stated the contract is irregular, as recorded in al-Dhakhirah. In al-Muntaqa, it is stated that Imam Muhammad (RA) said: Every condition that would make a contract irregular if stipulated upon the seller, makes it void if stipulated upon a third party. The rule is that any condition which is impermissible to impose on the seller, if stipulated upon a non-seller within the contract, renders the contract void. For example, if a person buys a horse on the condition that the seller gifts twenty (20) dirhams to the buyer, it is void; similarly, if the condition is that a certain third party gifts me twenty (20) dirhams, it is also void. Conversely, every condition that would not make a contract irregular if stipulated upon the seller, will not make it irregular (it will be valid) if stipulated upon a third party, and the right of option (*khiyar*) will be granted; this is written in al-Khulasah. If an item is purchased on the condition that a specific third party dyes it for me, the sale is valid, and the buyer has the option to either take it at the full price or leave it. Ibn Sama'ah (RA) narrated from Imam Abu Hanifa (RA) that if an item is bought from another person on the condition that the seller...

[1] *Khabis* is a type of halwa (sweet dish). [2] I say: This refers to the general terms of the condition with the intended meaning... for this reason, the author of al-Dhakhirah mentioned it, so understand.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द ४ (३९६) किताब-अल-बियू (बिक्री की पुस्तक)

...फ़ासिद (दोषपूर्ण) है और अगर फलां व्यक्ति (अजनबी) के ऋण देने की शर्त रखी गई तो बिक्री जायज़ होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। फिर जब खरीदी गई चीज़ के लाभ की शर्त रखी गई, तो अनुबंध का फ़ासिद होना केवल उसी स्थिति में है जब वह चीज़ यह योग्यता रखती हो कि दूसरे का उस पर अधिकार हो सके और ऐसी चीज़ दास है, और दास के अलावा वे जानवर जिन पर किसी गैर का अधिकार सिद्ध नहीं होता, और उसके लाभ की शर्त पर खरीदी गई, यानी ऐसी शर्त के साथ जिसमें उसका लाभ हो, तो अनुबंध फ़ासिद नहीं होगा। यहाँ तक कि अगर दास के अलावा किसी जानवर को इस शर्त पर खरीदा कि उसे बेचेगा नहीं या दान (हिबा) नहीं करेगा, तो बिक्री जायज़ होगी, हालाँकि इसमें अनुबंधित वस्तु का लाभ शर्त के तौर पर शामिल है, यह मुहीत में लिखा है। अगर कोई दास या दासी इस शर्त पर बेची गई कि तू इसे बेचना मत और न ही इसे हिबा करना और न ही इसे अपनी मिल्कियत से निकालना, तो बिक्री फ़ासिद है, यह बदाइ' में लिखा है। अगर कोई दास इस शर्त पर बेचा गया कि क्रेता उसे भोजन खिलाए तो बिक्री जायज़ है, और अगर यह शर्त रखी गई कि क्रेता उसे ख़बीस[1] या मांस खिलाए तो बिक्री फ़ासिद होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। अगर कोई दास इस शर्त पर बेचा गया कि क्रेता उसे आज़ाद कर दे, तो ज़ाहिर-अल-रिवाया में बिक्री फ़ासिद होगी, यहाँ तक कि अगर क्रेता ने उसे कब्ज़ा करने से पहले आज़ाद कर दिया, तो उसका अधिकार लागू नहीं होगा, और अगर उस पर कब्ज़ा किया फिर उसे आज़ाद कर दिया, तो पहला अनुबंध जायज़ हो जाएगा। यह इमाम अबू हनीफ़ा का इस्तहसान (पसंदीदा राय) है, यहाँ तक कि क्रेता पर कीमत (थमन) वाजिब होगी। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट अनुबंध जायज़ नहीं होगा और उसे मूल्य देना पड़ेगा, यह मुहीत में लिखा है।

इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि हर ऐसी शर्त जिससे विक्रेता पर शर्त लगाने से अनुबंध फ़ासिद हो जाता था, जब अजनबी (तीसरे पक्ष) पर शर्त लगाई जाएगी, तो अनुबंध बातिल (शून्य) होगा। ☆

इस बात पर आम सहमति (इज्मा) है कि यदि वह दास आज़ाद करने से पहले क्रेता के पास मर जाए, तो उसे मूल्य देना पड़ेगा। इसी तरह यदि क्रेता ने उसे किसी और के हाथ बेच दिया या दान कर दिया, तो भी उस पर मूल्य वाजिब होगा, यह तातारखानिया में लिखा है। अगर कोई दासी इस शर्त पर खरीदी गई कि क्रेता उससे सेवा लेगा (कपड़े पहनाएगा आदि) या यह कि उसे मारेगा नहीं या उसे कष्ट नहीं पहुँचाएगा, तो बिक्री फ़ासिद होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। अगर कोई दासी

इस शर्त पर बेची गई कि क्रेता उसे 'मुदब्बर' बनाए या 'उम्म-वलद' बनाए, तो बिक्री फ़ासिद है, यह बदाइ' में लिखा है। और यदि लाभ की शर्त दोनों अनुबंध करने वालों में से एक और दूसरे अजनबी के बीच लागू हुई, जैसे कि क्रेता ने इस शर्त पर खरीदा कि विक्रेता को फलां अजनबी इतने दरहम ऋण दे और क्रेता ने इसे स्वीकार कर लिया, तो सदर-अल-शहीद रह. ने शरह अल-जामी में उल्लेख किया है कि अनुबंध फ़ासिद नहीं होगा। क़ुदूरी ने उल्लेख किया है कि अनुबंध फ़ासिद हो जाएगा। क़ुदूरी ने जो उल्लेख किया है उसका स्वरूप यह है कि यदि क्रेता ने विक्रेता से कहा कि मैंने तुझसे यह चीज़ इस शर्त पर खरीदी कि तू मुझे या फलां व्यक्ति को ऋण दे, तो इस स्थिति में क़ुदूरी रह. ने उल्लेख किया है कि अनुबंध फ़ासिद है, यह ज़खीरा में लिखा है। मुनक़्क़ा में है कि इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि हर ऐसी शर्त जिससे विक्रेता पर शर्त लगाने से अनुबंध फ़ासिद हो जाता था, जब अजनबी पर शर्त लगाई जाएगी तो अनुबंध बातिल होगा। यानी नियम यह है कि जो शर्त विक्रेता पर लगानी जायज़ नहीं है, अगर वह गैर-विक्रेता पर अनुबंध में शर्त के तौर पर रखी जाए, तो अनुबंध बातिल होगा। उदाहरण के लिए, यदि किसी व्यक्ति ने एक घोड़ा इस शर्त पर खरीदा कि विक्रेता क्रेता को बीस (२०) दरहम दान (हिबा) करे, तो यह बातिल है; और इसी तरह अगर यह शर्त रखी कि फलां व्यक्ति मुझे बीस (२०) दरहम हिबा करे, तो भी बातिल है। और हर ऐसी शर्त जिससे विक्रेता पर शर्त लगाने से अनुबंध फ़ासिद नहीं होता था, जब अजनबी पर शर्त लगाई जाएगी तो अनुबंध फ़ासिद नहीं होगा (जायज़ होगा), और उसे 'खियार' (अनुबंध रद्द करने का विकल्प) प्राप्त होगा, यह ख़ुलासा में लिखा है। अगर कोई चीज़ इस शर्त पर खरीदी गई कि फलां अजनबी व्यक्ति उसे मेरे लिए रंगेगा, तो बिक्री जायज़ है और उसे खियार होगा कि चाहे तो पूरी कीमत पर ले ले अन्यथा छोड़ दे। इब्न समाआ रह. ने इमाम अबू हनीफ़ा रह. से रिवायत की है कि अगर दूसरे व्यक्ति से कोई चीज़ इस शर्त पर खरीदी कि विक्रेता क्रेता के..

१ ख़बीस एक प्रकार का हलवा होता है। २ मैंने कहा: यह शर्त के उन वाक्यों के बारे में है जिनका अर्थ वांछित है... इसलिए ज़खीरा के लेखक ने इसे वर्णित किया है, अतः समझें।

فاسد ہے اور اگر فلاں شخص اجنبی کے قرض دینے کی شرط کی تو بیع جائز ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ پھر جب اس خریدی ہوئی چیز کے نفع کی شرط کی تو عقد کا فاسد ہو جانا صرف اسی صورت میں ہے کہ وہ چیز یہ لیاقت رکھتی ہو کہ دوسرے پر اس کا استحقاق حاصل ہو اور ایسی چیز رقیق ہے اور سوائے رقیق کے اور حیوانات کے جن کا غیر پر حق ثابت نہیں ہوتا ہے اور اس کے نفع کی شرط پر خریدی یعنی ایسی شرط کے ساتھ کہ جس میں اس کا نفع ہے تو عقد فاسد نہ ہوگا یہاں تک کہ اگر کوئی چیز سوائے رقیق کے حیوان میں سے اس شرط پر خریدی کہ اس کو فروخت نہ کرے گا یا ہبہ نہ کرے گا تو بیع جائز ہوگی اگرچہ اس میں معقود علیہ کا نفع مشروط ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام یا باندی اس شرط پر فروخت کی کہ تو اس کو نہ بیچنا اور نہ اس کو ہبہ کرنا اور نہ اس کو اپنی ملکیت سے نکالنا تو بیع فاسد ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام اس شرط پر فروخت کیا کہ مشتری اس کو کھانا کھلائے تو بیع جائز ہے اور اگر یہ شرط کی کہ مشتری اس کو خبیص[1] یا گوشت کھلائے تو بیع فاسد ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام اس شرط پر فروخت کیا کہ مشتری اس کو آزاد کر دے تو ظاہر الروایہ میں بیع فاسد ہو گی یہاں تک کہ اگر مشتری نے اس کو قبضہ کرنے سے پہلے آزاد کر دیا تو اس کا حق نافذ نہ ہوگا اور اگر اس پر قبضہ کیا پھر اس کو آزاد کر دیا تو پہلا عقد جائز ہو جائے گا اور یہ امام ابو حنیفہ کا استحسان ہے حتیٰ کہ مشتری پر ثمن واجب ہو گا اور صاحبین کے نزدیک عقد جائز نہ ہو گا اور اس کو قیمت دینی پڑے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ نے فرمایا کہ ہر ایسی شرط جس کو بائع پر شرط کرنے سے عقد فاسد ہو جاتا تھا جب اجنبی پر شرط کی جائے گی تو عقد باطل ہوگا ☆

اس بات پر اجماع ہے کہ اگر وہ غلام مشتری کے پاس آزاد کرنے سے پہلے مر جائے تو اس کو قیمت دینی پڑے گی اور اسی طرح اگر مشتری نے کسی کے ہاتھ فروخت کیا یا اس کو ہبہ کر دیا تو بھی اس پر قیمت واجب ہو گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ مشتری اس کو دبائے (ریشی ۱۲) کپڑے پہنائے گا یا یہ کہ اس کو نہیں مارے گا یا یہ کہ اس کو ایذا نہ پہنچائے گا تو بیع فاسد ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی اس شرط پر فروخت کی کہ مشتری اس کو مدبر بنائے یا ام ولد بنائے تو بیع فاسد ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر منفعت کی شرط دونوں عقد کرنے والوں میں سے ایک اور دوسرے اجنبی کے درمیان جاری ہوئی بایں طور کہ مشتری نے اس شرط پر خریدا کہ بائع کو اتنے درہم فلاں اجنبی قرض دے اور مشتری نے اس کو قبول کر لیا تو صدر الشہیدؒ نے شرح الجامع میں ذکر کیا ہے کہ عقد فاسد نہ ہوگا اور قدوری نے ذکر کیا ہے کہ عقد فاسد ہو جائے گا اور جو قدوری نے ذکر کیا ہے اس کی صورت یہ ہے کہ اگر مشتری نے بائع سے کہا کہ میں نے تجھ سے یہ چیز اس شرط پر خریدی کہ تو مجھ کو یا فلاں شخص کو قرض دے اور اس صورت میں قدوریؒ نے ذکر کیا ہے کہ عقد فاسد ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ منقیٰ میں ہے کہ امام محمدؒ نے فرمایا کہ ہر ایسی شرط جس کو بائع پر شرط کرنے سے عقد فاسد ہو جاتا تھا جب اجنبی پر شرط کی جائے گی تو عقد باطل ہوگا یعنی قاعدہ یہ کہ جو شرط بائع پر لگانی نہیں جائز ہے اگر غیر بائع پر عقد میں مشروط ہو تو عقد باطل ہوگا از انجملہ مثلاً اگر کسی شخص نے ایک گھوڑا اس شرط پر خریدا کہ بائع مشتری کو بیس (۲۰) درہم ہبہ کرے تو یہ باطل ہے اور اسی طرح اگر یہ شرط کی کہ فلاں شخص مجھ کو بیس (۲۰) درہم ہبہ کرے تو بھی باطل ہے اور ہر ایسی شرط کہ جس کو بائع پر شرط کرنے سے عقد فاسد نہ ہوتا تھا جب اجنبی پر شرط کی جائے گی تو عقد فاسد نہ ہوگا (جائز ہو گا ۱۲) اور اس کو خیار حاصل ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی چیز اس شرط پر خریدی کہ فلاں شخص اجنبی مجھ سے اس قدر

رنگتا ہے تو بیع جائز ہے اور اس کو خیار ہو گا کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں لے لے ورنہ ترک کر دے اور ابن سماعہؒ نے امام ابو حنیفہؒ سے روایت کی ہے کہ اگر دوسرے شخص سے کوئی چیز اس شرط پر خریدی کہ بائع مشتری کے

۱ خبیص ایک قسم کا حلوا ہوتا ہے ۱۲۔ ۲ قلت فہذہ جمل الشرط بالمفہوم المراد فتمل ان یکون الحکم بالفساد بعد الوجود لذلک ذکرہ صاحب الذخیرہ فافہم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 397 | Book of Sales

If someone sells something or gives a portion of the price[1] to a stranger, the sale will be *fasid* (invalid/voidable); this is written in *Bahr al-Ra'iq*. If a piece of cloth (customary conditions (13)) was sold on the condition that the buyer (*Mushtari*) shall not sell it nor give it as a gift (*Hiba*), or a horse was sold on the condition that the buyer shall not give it as a gift or sell it, or some food was sold on the condition that he shall not eat it nor sell it, then what is mentioned in the 'Book of Sharecropping' (*Kitab al-Muzara'at*) indicates the validity of this sale. Similar narrations from Hasan on the authority of Imam Abu Hanifa are in '*al-Mujarrad*', and this is correct; it is written in '*Bada'i*'. And this is the apparent view of the school (*Zahir al-Madhhab*), as mentioned in '*al-Hidayah*'. Hasan narrated from Imam Abu Hanifa that if someone bought an animal from another person on the condition that the buyer shall not let it graze[2], the sale is valid. Similarly, if it was stipulated as a condition that the buyer must slaughter it, it is valid. However, if it was stipulated that the buyer must sell it to a specific person or that he must not sell it to him, then the sale is *fasid*. If the only condition was that the buyer should sell or gift it, without mentioning a specific person, then the sale would be valid. In '*al-Muntaqa*', it is written that similarly, Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad. If someone bought a slave on the condition that the buyer shall not sell him without the permission of a specific person, or bought a house (*Dar*) on the condition that the buyer shall not demolish it nor build upon it without the permission of a specific person, then the sale will be *fasid*; this is written in '*al-Muhit*'.

If someone sold something on the condition that the buyer buys it for his own self, the sale will not be valid. If he said, 'I have sold this thing to you for a hundred dirhams from ill-gotten gains and bribery,' the sale will be valid; this is written in '*Fatawa Qazi Khan*'. If something was bought on the condition that 'I will pay its price from its resale', the sale will be *fasid*; this is written in '*Bahr al-Ra'iq*'. If a house was sold on the condition that the buyer makes it a mosque for Muslims, the sale is *fasid*. Similarly, if some food was sold on the condition that he gives it as charity (*Sadaqah*) to the poor, it is also *fasid*. Likewise, if it was stipulated that he makes this house a public drinking place (*Saqayah*[3]) or a graveyard for Muslims, the sale is also *fasid*; this is written in '*Fatawa Qazi Khan*'. In '*Fatawa 'Attabiyyah*', it is stated that if a condition was made regarding grape juice that it be made into wine, the sale is valid[4]; this is written in '*Tatar Khaniyah*'. If he said, 'I sell this slave to you for three hundred dirhams on the condition that he serves me for one year,' or 'I sell him for three

hundred dirhams and the condition is that he will serve me for one year,' or 'I take three hundred dirhams and he will serve you for one year,' then this sale is *fasid* because it includes a condition of lease/hiring (*Ijarah*). Similarly, if he said, 'I sell my slave to you for one year for your service,' then also the sale is *fasid*; this is written in '*Fatawa Qazi Khan*'. If a cloth was sold on the condition that the buyer burns it, or a house was sold on the condition that he demolishes it, the sale is valid but the condition is void (*Batil*); this is written in '*Bada'i*'. If there is a condition which has neither benefit nor harm, for instance, selling some food on the condition that the buyer eats it, or a cloth on the condition that he wears it, then the sale is valid; this is written in '*al-Muhit*'. If a female slave was bought on the condition that he has intercourse with her or that he does not, then according to Imam Muhammad, it is valid in both cases, and this is correct; this is written in '*Muhit Sarakhsi*'. In '*al-Muntaqa*', it says if the seller (*Ba'i*) said, 'I sell my slave to you for those thousand dirhams which a certain person owes you, for the purpose of paying it[5] on his behalf,' the sale will be valid, and the seller will be considered a voluntary payer (*Mutatavvi'*) on behalf of that person. In '*Nawadir Ibn Sama'ah*', it is narrated from Imam Muhammad that if someone sold his slave to another in exchange for the debt that a certain person owes the buyer, and it is one thousand...

1- Regarding the phrase 'give such an amount': For example, if he gives four dirhams out of a price of twelve dirhams. From this emerges that the appearance of money etc. according to custom (*Niklana*), which is well-known, stands as a stipulated condition, and the sale becomes *fasid* due to it. 12. 2- Regarding 'grazing': Meaning, to feed it at home while tied up. 12. 3- *Saqayah*: A public water fountain or drinking place. 12. 4- Regarding the phrase 'valid': But according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is disliked (*Makruh*). 12. 5- Regarding 'payment': Meaning, the debt of your debtor will be paid to you from the price. 12.

बेचे या अजनबी को समन (कीमत) में से इस कदर दे दे[1] तो बैअ (बिक्री) फासिद (अमान्य) होगी, यह बहुर्रायक़ में लिखा है। अगर कोई कपड़ा (दस्तूरी शर्वात (13)) इस शर्त पर बेचा कि उसे मुश्तरी (खरीदार) न बेचे और न उसे हिबा (उपहार) करे या कोई घोड़ा इस शर्त पर बेचा कि मुश्तरी उसे हिबा या फरोख्त (बिक्री) न करे या कुछ ताम (भोजन) इस शर्त पर बेचा कि उसे न खाए न बेचे तो किताबुल मज़ारत में जो मज़कूर है वह इस बैअ के जायज़ होने पर दलालत करता है और ऐसा ही मुजर्रद में हसन ने इमाम अबू हनीफा से रिवायत की है और यही सही है यह बदायअ में लिखा है। और यही ज़ाहिर मज़हब है कज़ा फिल हिदाया, हसन ने इमाम अबू हनीफा से रिवायत की है कि अगर किसी ने दूसरे शख्स से एक चौपाया इस शर्त पर खरीदा कि मुश्तरी उसे चारा न चराए[2] तो बैअ जायज़ है और इसी तरह अगर कहा कि यह शर्त है कि मुश्तरी उसे ज़िबह कर डाले तो जायज़ है और अगर यह शर्त की कि मुश्तरी उसे फलां शख्स के हाथ फरोख्त करे या यह कि उसके हाथ फरोख्त न करे तो बैअ फासिद है और अगर सिर्फ यह शर्त लगाई कि मुश्तरी उसे फरोख्त या हिबा कर दे और फलां शख्स का ज़िक्र न किया तो बैअ जायज़ होगी और मुन्तकी में लिखा है कि इसी तरह इब्ने समाआ ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है और अगर किसी ने एक गुलाम इस शर्त पर खरीदा कि मुश्तरी उसे बिदूं (बिना) इजाज़त फलां शख्स के फरोख्त न करे या कोई दार (मकान) इस शर्त पर खरीदा कि मुश्तरी उसे न गिरा दे और न उसे बनाए बिदूं इजाज़त फलां शख्स के तो बैअ फासिद होगी यह मुहीत में लिखा है।

किसी ने कोई चीज़ इस शर्त पर फरोख्त की कि मुश्तरी उसे अपनी ज़ात के वास्ते खरीदे तो बैअ जायज़ न होगी और अगर कहा कि यह चीज़ मैंने तेरे हाथ बेअवज़ सौ दिरहम के हराम कमाई और रिश्वत की राह से फरोख्त की तो बैअ जायज़ होगी यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। अगर कोई चीज़ इस शर्त पर खरीदी कि मैं इसका समन उसके फरोख्त से अदा करूंगा तो बैअ फासिद होगी यह बहुर्रायक़ में लिखा है। अगर कोई दार इस शर्त पर फरोख्त किया कि मुश्तरी उसे मुसलमानों के लिए मस्जिद बना दे तो बैअ फासिद है और इसी तरह अगर कुछ ताम इस शर्त पर बेचा कि उसे फ़कीरों पर सदका कर दे तो भी फासिद है और इसी तरह अगर यह शर्त की कि इस दार को सकाया[3] (सबील) या मुसलमानों का मकबरा बनाए तो भी बैअ फासिद है यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। फतावा अताबिया में है अगर शीरा अंगूर (अंगूर का रस) में यह शर्त की कि उसे शराब बना दे तो बैअ जायज़ है[4] यह तातार खानिया में लिखा है। अगर कहा कि मैं यह गुलाम तेरे हाथ तीन सौ

दिरहम को इस शर्त पर बेचता हूं कि यह एक साल मेरी खिदमत करे या तीन सौ दिरहम को बेचता हूं और शर्त यह है कि यह एक साल मेरी खिदमत करेगा या तीन सौ दिरहम में लेता हूं और एक साल तेरी खिदमत करेगा तो यह बैअ फासिद है क्योंकि इस बैअ में इजारा (किराया/मज़दूरी) की शर्त है और इसी तरह अगर कहा कि मैं अपना यह गुलाम तेरे हाथ एक बरस तेरी खिदमत के वास्ते बेचता हूं तो भी बैअ फासिद है यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। अगर कोई कपड़ा इस शर्त पर बेचा कि मुश्तरी उसे जला दे या कोई दार इस शर्त पर बेचा कि उसे ढहा दे तो बैअ जायज़ है और शर्त बातिल है यह बदायअ में लिखा है। अगर ऐसी शर्त हो कि जिसमें न नफा हो और न ज़रर (नुकसान) है मसलन कुछ खाना इस शर्त पर बेचा कि मुश्तरी उसे खा ले या कोई कपड़ा इस शर्त पर कि उसे पहन ले तो बैअ जायज़ है यह मुहीत में लिखा है। अगर कोई बांदी इस शर्त पर खरीदी कि उससे वती (सम्भोग) करे या यह कि वती न करे तो इमाम मुहम्मद के नज़दीक दोनों सूरतों में जायज़ है और यही सही है यह मुहीत सरखसी में लिखा है। मुन्तकी में है कि अगर बाये (विक्रेता) ने कहा कि मैं अपना यह गुलाम तेरे हाथ ऐसे हज़ार दिरहम को जो तेरे फलां शख्स पर कर्ज हैं वह तुझको उसकी तरफ से अदा[5] करने की ग़रज़ से बेचता हूं तो बैअ जायज़ होगी और बाये उस फलां शख्स की तरफ से अदा करने में मुततव्वेअ (स्वैच्छिक योगदानकर्ता) करार दिया जाएगा और नवादिर इब्ने समाआ में इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि अगर किसी ने अपना गुलाम किसी के हाथ बेअवज़ उस कर्ज के जो उस मुश्तरी का फलां पर है और वह एक हज़ार...

१- कौलह - 'उस कदर दे' मसलन समन बारह दिरहम में से चार दिरहम दे दे और इससे निकलना (निकलाना) जुहूर रुपया वगैरह दस्तूरी जो मारूफ है वह बमन्ज़ला मशरूत होती है और उससे बैअ फासिद होती है। १२। २- कौलह - 'चारा' यानी बांध कर घर में खिलाए। १२। ३- सकाया - सबील खाना। १२। ४- कौलह - 'जायज़' लेकिन साहिबैन के नज़दीक मकरूह है। १२। ५- कौलह - 'अदा' यानी समन से तेरे कर्जदार का कर्ज तुझे अदा हो जाए। १२।

بیچے یا اجنبی کو ثمن میں سے اس قدر دے دے۱ تو بیع فاسد ہو گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر کوئی کپڑا (دستوری شروط (۱۳)) اس شرط پر بیچا کہ اس کو مشتری فروخت نہ کرے اور نہ اس کو ہبہ کرے یا کوئی گھوڑا اس شرط پر بیچا کہ مشتری اس کو ہبہ یا فروخت نہ کرے یا کچھ طعام اس شرط پر بیچا کہ اس کو نہ کھائے نہ فروخت کرے تو کتاب المزارعت میں جو مذکور ہے وہ اس بیع کے جائز ہونے پر دلالت کرتا ہے اور ایسا ہی مجرد میں حسن نے امام ابو حنیفہ سے روایت کی ہے اور یہی صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اور یہی ظاہر مذہب ہے کذا فی الہدایہ حسن نے امام ابو حنیفہ سے روایت کی ہے کہ اگر کسی نے دوسرے شخص سے ایک چوپا یہ اس شرط پر خریدا کہ مشتری اس کو چارہ نہ چرائے۲ تو بیع جائز ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ یہ شرط ہے کہ مشتری اس کو ذبح کر ڈالے تو جائز ہے اور اگر یہ شرط کی کہ مشتری اس کو فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کرے یا یہ کہ اس کے ہاتھ فروخت نہ کرے تو بیع فاسد ہے اور اگر صرف یہ شرط لگائی کہ مشتری اس کو فروخت یا ہبہ کر دے اور فلاں شخص کا ذکر نہ کیا تو بیع جائز ہو گی اور منتقی میں لکھا ہے کہ اسی طرح ابن سماعہ نے امام محمد سے روایت کی ہے اور اگر کسی نے ایک غلام اس شرط پر خریدا کہ مشتری اس کو بدوں اجازت فلاں شخص کے فروخت نہ کرے یا کوئی دار اس شرط پر خریدا کہ مشتری اس کو نہ گرادے اور نہ اس کو بنائے بدوں اجازت فلاں شخص کے تو بیع فاسد ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے کوئی چیز اس شرط پر فروخت کی کہ مشتری اس کو اپنی ذات کے واسطی خریدے تو بیع جائز نہ ہو گی اور اگر کہا کہ یہ چیز میں نے تیرے ہاتھ بعوض سودرہم کے حرام کمائی اور رشوت کی راہ سے فروخت کی تو بیع جائز ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی

چیز اس شرط پر خریدی کہ میں اس کا ثمن اس کے فروخت سے ادا کروں گا تو بیع فاسد ہو گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر کوئی دار اس شرط پر فروخت کیا کہ مشتری اس کو مسلمانوں کے لئے مسجد بنا دے تو بیع فاسد ہے اور اسی طرح اگر کچھ طعام اس شرط پر بیچا کہ اس کو فقیروں پر صدقہ کر دے تو بھی فاسد ہے اور اسی طرح اگر یہ شرط کی کہ اس دار کو سقایہ۳ یا مسلمانوں کا مقبرہ بنائے تو بھی بیع فاسد ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ فتاویٰ عتابیہ میں ہے اگر شیرہ انگور میں یہ شرط کی کہ اس کو شراب بنا دے تو بیع جائز ہے۴ یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے۔ اگر کہا کہ میں یہ غلام تیرے ہاتھ تین سو درہم کو اس شرط پر بیچتا ہوں کہ یہ ایک سال میری خدمت کرے یا تین سو درہم کو بیچتا ہوں اور شرط یہ ہے کہ یہ ایک سال میری خدمت کرے گا یا تین سو درہم میں لیتا ہوں اور ایک سال تیری خدمت کرے گا تو یہ بیع فاسد ہے کیونکہ اس بیع میں اجارہ کی شرط ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ میں اپنا یہ غلام تیرے ہاتھ ایک برس تیری خدمت کے واسطے بیچتا ہوں تو بھی بیع فاسد ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی کپڑا اس شرط پر بیچا کہ مشتری اس کو جلا دے یا کوئی دار اس شرط پر بیچا کہ اس کو ڈھائے تو بیع جائز ہے اور شرط باطل ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر ایسی شرط ہو کہ جس میں نہ نفع ہو اور نہ ضرر ہے مثلاً کچھ کھانا اس شرط پر بیچا کہ مشتری اس کو کھالے یا کوئی کپڑا اس شرط پر کہ اس کو پہن لے تو بیع جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ اس سے وطی کرے یا یہ کہ وطی نہ کرے تو امام محمد کے نزدیک دونوں صورتوں میں جائز ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ منتقٰی میں ہے کہ اگر بائع نے کہا کہ میں اپنا یہ غلام تیرے ہاتھ ایسے ہزار درہم کو جو تیرے فلاں شخص پر قرض ہیں وہ تجھ کو اس کی طرف سے ادا۵ کرنے کی غرض سے بیچتا ہوں تو بیع جائز ہو گی اور بائع اس فلاں شخص کی طرف سے ادا کرنے میں متطوع قرار دیا جائے گا اور نوادر ابن سماعہ میں امام محمد سے روایت کی ہے کہ اگر

کسی نے اپنا غلام کسی کے ہاتھ بعوض اس قرض کے جو اس مشتری کا فلاں پر ہے اور وہ ایک ہزار

۱- قولہ اس قدر دے مثلاً ثمن بارہ درہم میں سے چار درہم دے دے اور اس سے نکلانہ ظہور روپیہ وغیرہ دستوری جو معروف ہے وہ بمنزلہ مشروط ہوتی ہے اور اس سے بیع فاسد ہوتی ہے۔ ۱۲۔ ۲- قولہ چارہ یعنی باندھ کر گھر میں کھلائے ۱۲۔ ۳- سقایہ سبیل خانہ ۱۲۔ ۴- قولہ جائز لیکن صاحبین کے نزدیک مکروہ ہے۔ ۱۲۔ ۵- قولہ ادا یعنی ثمن سے تیرے قرض دار کا قرضہ تجھے ادا ہو جائے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiriyah ..... Volume 3 (398) Book of Sales

...sold for Dirhams and such a person also agreed, then the sale is valid, and that property will belong to the seller, being due from the debtor who owed the debt. This is written in Al-Muhit. If a slave is sold to someone on the condition that the buyer pays its price to the seller's creditor, the sale is invalid (fasid). Similarly, if a slave is sold to someone on the condition that the buyer becomes a guarantor for one thousand for his creditor on his behalf, the sale is invalid. This is written in Al-Dhakhira.

If someone said to another, "Sell your slave to such a person on the condition that I will give you one hundred (1) Dirhams for this work," and that person then sold the slave to that such person for one thousand Dirhams and did not mention that condition in the sale, then the sale is valid, and it will not be necessary to give those hundred Dirhams to that person. If he has already given them, he has the option to retract (take them back 12). Similarly, if he said, "Sell your slave to such a person on the condition that I will gift you one hundred Dirhams," the same ruling applies. This is written in Fatawa Qadi Khan. It is in Al-Muntaqa that if someone said to another, "I buy this slave of yours in exchange for those hundred Dirhams which such a person owes," then this sale is invalid. And if he said, "I sell my cloth to you in exchange for those hundred (100) Dirhams which such a person owes you, on the condition that that person becomes free from what you are owed by him," then this is valid. This is written in Al-Muhit. If someone sold something and said, "I sold it to you for such an amount on the condition that I will reduce its price by this much," then this sale is valid. But if he said, "On the condition that I will gift you this much from its price," then it is not valid. And if he said, "I sold it to you for such an amount on the condition that I have reduced this much from your liability," or said, "On the condition that I have gifted you this much in this amount," then the sale is valid because gifting before it becomes obligatory has the ruling of reduction (2), whereas in the first case, the condition of gifting was after it became obligatory. This is written in Fatawa Qadi Khan. If someone bought a slave for himself with a condition of option (Khiyar) for one month, on the condition that if the buyer presents it for sale or takes service from it, he will still retain his option, then this sale (3) is invalid. If someone owed another person one Dinar and he bought a cloth from him on the condition that he does not offset (muqassa) that Dinar, then according to Zahir al-Riwayah, the sale is invalid. To the extent that if instead of cloth it was a slave and the buyer manumitted him before taking possession, the manumission would not be

effective. If manumitted after possession, then according to Imam Azam (RA), by way of Istihsan (juristic preference), that contract would become valid to the extent that the buyer would have to pay its price. According to the Sahibayn, it would not be valid to the extent that he would have to pay its value. This is written in Al-Muhit. If someone bought bunches of grapes on the condition that the seller builds the walls of the orchard, the sale is invalid. But if the seller said, "You buy, and I will have its walls built," then the sale is valid, and the seller will not be compelled to build the walls. However, if he does not build them, the buyer has the option: if he wants, he can take it, otherwise return it. This is written in Al-Zahiriyya.

If in the sale of something it was decided that the buyer would pay the price in installments, if this was settled as a condition in the sale, the sale would not be valid. But if this condition was not in the sale but mentioned after the sale, then it is for the seller to take it all at once. This is written in Mukhtar al-Fatawa. If something was bought on the condition that it be delivered to the buyer's house, then it will be considered: if that thing is in the city and his house is also in the city, then by way of Istihsan, according to Imam Azam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), the sale with this condition is valid. If his house is outside the city or that thing is outside the city and his house is in the city, then by consensus (ijma') it is not valid. Similarly, if both are outside the city, the same ruling applies. And if until his house...

---

1. His saying "one hundred Dirhams": this condition is corruptive (mufsid), so when it was not mentioned at the time of sale, the sale remained valid 12. 2. That is, it has the ruling of reduction 12. 3. His saying "invalid": meaning service, that is, the condition of presenting for sale specifically is corruptive 12.

फ़तावा आलमगीरिया ..... खंड ४ (४९८) किताब अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

...दरहम में बेचा और अमुक व्यक्ति भी सहमत हो गया, तो बिक्री मान्य होगी और वह संपत्ति उस ऋणी पर, जिस पर ऋण था, विक्रेता की हो जाएगी। यह अल-मुहीत में लिखा है। यदि कोई दास किसी व्यक्ति को इस शर्त पर बेचा गया कि खरीदार उसकी कीमत विक्रेता के लेनदार को चुकाएगा, तो बिक्री अमान्य (फ़ासिद) होगी। इसी तरह, यदि कोई दास किसी व्यक्ति को इस शर्त पर बेचा गया कि खरीदार उसकी ओर से उसके लेनदार के लिए एक हजार का ज़मानतदार बने, तो बिक्री अमान्य है। यह अल-ज़खीरा में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "अपना यह दास अमुक व्यक्ति को इस शर्त पर बेच दो कि मैं तुम्हें इस काम के सौ (१) दरहम दूँगा," फिर उस व्यक्ति ने उस अमुक व्यक्ति को एक हजार दरहम में बेच दिया और बिक्री में उस शर्त का उल्लेख नहीं किया, तो बिक्री मान्य होगी और उस व्यक्ति को वे सौ दरहम देना आवश्यक नहीं होगा। और यदि उसने वे दे दिए हों, तो उसे अधिकार होगा कि वह उनसे वापस ले (रुजू करे १४)। और इसी तरह यदि कहा कि "अपना दास अमुक व्यक्ति को इस शर्त पर बेच दो कि मैं तुम्हें सौ दरहम उपहार (हिबा) दूँगा," तो भी यही नियम है। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। मुंतक़ा में है कि यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "मैं तुम्हारा यह दास उन सौ दरहमों के बदले खरीदता हूँ जो अमुक व्यक्ति पर हैं," तो यह बिक्री अमान्य है। और यदि उसने कहा कि "मैं अपना कपड़ा तुम्हारे हाथ उन सौ (१००) दरहमों के बदले बेचता हूँ जो तुम्हारे अमुक व्यक्ति पर बकाया हैं, इस शर्त पर कि वह व्यक्ति उससे बरी हो जाए जो तुम्हारा उस पर बकाया है," तो यह मान्य है। यह अल-मुहीत में लिखा है। किसी ने कोई चीज़ बेची और कहा कि "मैंने तुम्हारे हाथ इतने में इस शर्त पर बेची कि मैं इसकी कीमत में से इतना कम कर दूँगा," तो यह बिक्री मान्य है। और यदि कहा कि "इस शर्त पर कि मैं इसकी कीमत में से इतना तुम्हें उपहार दे दूँगा," तो मान्य नहीं है। और यदि कहा कि "मैंने तुम्हारे हाथ इतने में इस शर्त पर बेची कि मैंने तुम्हारे ज़िम्मे से इतना कम कर दिया" या कहा कि "इस शर्त पर कि इस राशि में मैंने तुम्हें इतना उपहार दिया," तो बिक्री मान्य होगी क्योंकि अनिवार्य होने से पहले उपहार देना कम करने के नियम में आता है (४), जबकि पहली स्थिति में उपहार की शर्त अनिवार्य होने के बाद थी। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। यदि किसी ने अपने लिए एक महीने की विकल्प (ख़ियार) की शर्त के साथ एक दास इस शर्त पर खरीदा कि यदि खरीदार उसे बिक्री के लिए पेश करे या उससे सेवा ले, तब भी उसका विकल्प बना रहेगा, तो यह बिक्री (४) अमान्य होगी। और यदि किसी का दूसरे व्यक्ति पर एक दीनार बकाया था और उसने

उससे एक कपड़ा इस शर्त पर खरीदा कि वह उस दीनार का मिलान (मुक़ासा) न करे, तो ज़ाहिर अल-रिवाया के अनुसार बिक्री अमान्य होगी। यहाँ तक कि यदि कपड़े के बजाय कोई दास हो और खरीदार ने उसे कब्ज़े से पहले आज़ाद कर दिया, तो उसकी आज़ादी प्रभावी नहीं होगी। और यदि कब्ज़े के बाद आज़ाद किया, तो इमाम आज़म (रह.) के निकट इस्तिहसानन (न्यायिक वरीयता) वह अनुबंध मान्य हो जाएगा यहाँ तक कि खरीदार को उसकी कीमत चुकानी होगी। और साहिबैन के निकट मान्य नहीं होगा यहाँ तक कि उसे मूल्य (क़ीमत) देनी होगी। यह अल-मुहीत में लिखा है। यदि किसी ने अंगूर के गुच्छे इस शर्त पर खरीदे कि विक्रेता बगीचे की दीवारें बनवा दे, तो बिक्री अमान्य होगी। और यदि विक्रेता ने कहा कि "तुम खरीदो और मैं इसकी दीवारें बनवा दूँगा," तो बिक्री मान्य होगी और दीवारें बनवाने के लिए विक्रेता पर दबाव नहीं डाला जाएगा। लेकिन यदि उसने नहीं बनवाईं, तो खरीदार को अधिकार होगा कि चाहे तो ले ले, अन्यथा वापस कर दे। यह ज़हीरिया में लिखा है।

यदि किसी चीज़ की बिक्री में यह तय हुआ कि खरीदार कीमत अलग-अलग (किस्तों में) चुकाएगा, तो यदि बिक्री में यह शर्त तय हुई तो बिक्री मान्य नहीं होगी। और यदि बिक्री में यह शर्त नहीं थी लेकिन बिक्री के बाद ऐसा उल्लेख किया गया, तो विक्रेता को अधिकार है कि वह एक साथ ले ले। यह मुख़्तार अल-फ़तावा में लिखा है। यदि कोई चीज़ इस शर्त पर खरीदी गई कि उसे खरीदार के घर पर पहुँचाया जाए, तो देखा जाएगा कि यदि वह चीज़ शहर में है और उसका घर भी शहर में है, तो इस्तिहसानन इस शर्त के साथ इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के निकट बिक्री मान्य होगी। और यदि उसका घर शहर से बाहर हो या वह चीज़ शहर से बाहर हो और उसका घर शहर में हो, तो इज्मा (आम सहमति) के अनुसार मान्य नहीं होगी। और इसी तरह यदि दोनों शहर से बाहर हों, तो भी यही नियम है। और यदि उसके घर तक...

---

1. उनका कहना "सौ दरहम": यह शर्त अमान्य करने वाली (मुफ़्सिद) है, अतः जब बिक्री के समय इसका उल्लेख नहीं किया गया, तो बिक्री मान्य रही ١٢। २. यानी कम कर देने के नियम में है ١٢। ३. उनका कहना "अमान्य": यानी सेवा, अर्थात विशेष रूप से बिक्री के लिए पेश करने की शर्त अमान्य करने वाली है ١٢।

درہم میں فروخت کیا اور فلاں شخص بھی راضی ہوا تو بیع جائز ہوگی اور وہ مال اس قرضدار پر جس پر قرضہ تھا بائع کا ہو جائے گا۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام کسی شخص کے ہاتھ اس شرط پر فروخت کیا کہ مشتری اس کا ثمن بائع کے قرض خواہ کو ادا کرے تو بیع فاسد ہوگی اور اسی طرح اگر غلام کسی شخص کے ہاتھ اس شرط پر فروخت کیا کہ مشتری اس کی طرف سے اس کے قرض خواہ کے واسطے ایک ہزار کا ضامن ہو تو بیع فاسد ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ تو اپنا یہ غلام فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کر دے اس شرط پر کہ میں تجھ کو سو (۱) درہم اس کام کے دوں گا پس اس شخص نے اس فلاں شخص کے ہاتھ ہزار درہم کو بیع کیا اور بیع میں وہ شرط ذکر نہ کی تو بیع جائز ہوگی اور اس شخص کو سو درہم دینا لازم نہ ہوں گے اور اگر اس نے دے دیئے ہوں تو اس کو اختیار ہو گا کہ اس سے رجوع کرے (واپس کرے ۱۲) اور اسی طرح اگر کہا کہ تو اپنا غلام فلاں شخص کے ہاتھ اس شرط پر فروخت کر دے کہ میں تجھ کو سو درہم ہبہ کروں گا تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ منتقٰی میں ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں تیرا یہ غلام ان سو درہموں کے عوض خریدتا ہوں جو فلاں شخص پر ہیں تو یہ بیع فاسد ہے اور اگر کہا کہ میں اپنا کپڑا تیرے ہاتھ بعوض ان سو (۱۰۰) درہموں کے جو تیرے فلاں شخص پر آتے ہیں اس شرط پر بیچتا ہوں کہ وہ شخص اس سے جو تیرا اس پر آتا ہے بری ہو جائے تو یہ جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے کوئی چیز فروخت کی اور کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ اتنے اس کو شرط پر فروخت کی کہ میں اس کے ثمن سے اس قدر کم کروں گا تو یہ بیع جائز ہے اور اگر کہا کہ اس شرط پر کہ میں اس

کے ثمن سے اس قدر تجھ کو ہبہ کر دوں گا تو جائز نہیں ہے اور اگر کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ اتنے کو اس شرط پر فروخت کی کہ میں نے تیرے ذمہ سے اتنا کم کر دیا یا کہا کہ اس شرط پر کہ اس قدر میں نے تجھ کو ہبہ کیا تو بیع جائز ہوگی کیونکہ ہبہ قبل واجب ہونے کے کم کرنے کے حکم رکھتا ہے اور پہلی صورت میں ہبہ کی شرط بعد واجب ہونے کے تھی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام اپنی ذات کے واسطے ایک مہینہ کی شرط خیار کر کے اس شرط پر خریدا کہ اگر مشتری اس کو بیع کے واسطے پیش کرے یا اس سے خدمت لے تو بھی وہ اپنے خیار پر باقی رہے گا تو یہ بیع (۳) فاسد ہو گی اور اگر کسی کا دوسرے شخص پر ایک دینار تھا اور اس نے اس سے ایک کپڑا اس شرط پر خریدا کہ اس دینار کا مقاصہ نہ کرے تو ظاہر الروایہ کے موافق بیع فاسد ہو گی یہاں تک کہ اگر بجائے کپڑے کے کوئی غلام ہو اور اس کو مشتری نے قبضہ سے پہلے آزاد کر دیا تو اس کا عتق نافذ نہ ہو گا اور اگر قبضہ کے بعد آزاد کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک استحساناً وہ عقد جائز ہو جائے گا یہاں تک کہ مشتری کو اس کا ثمن دینا پڑے گا اور صاحبین کے نزدیک جائز نہ ہو گا یہاں تک کہ اس کو قیمت دینی پڑے گی۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے انگور کے خوشے اس شرط پر خریدے کہ بائع باغ کی دیواریں بنوا دے تو بیع فاسد ہو گی اور اگر بائع نے کہا کہ تو خرید اور میں اس کی دیواریں بنوا دوں گا تو بیع جائز ہوگی اور دیواریں بنوانے کے واسطے بائع پر جبر نہ کیا جائے گا لیکن اگر اس نے نہ بنوائیں تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو لے لے ورنہ واپس کر دے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی چیز کی فروخت میں یہ قرار پایا کہ ثمن کو مشتری متفرق ادا کرے گا پس اگر بیع میں یہ شرط قرار پائی تو بیع جائز نہ ہو گی اور اگر بیع میں یہ شرط نہ تھی لیکن بعد بیع کے ایسا ذکر کیا تو بائع کو یہ پہنچتا ہے کہ وہ یکبارگی لے لے۔ یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی چیز اس شرط پر خریدی کہ اس کو مشتری کے مکان میں ادا کرے پس لحاظ کیا جائے گا کہ اگر وہ چیز

شہر میں ہو اور اس کا مکان بھی شہر میں ہو تو استحساناً اس شرط کے ساتھ امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بیع جائز ہو گی اور اگر اس کا مکان شہر سے باہر ہو یا وہ چیز شہر سے باہر ہو اور اس کا مکان شہر میں ہو تو بالا جماع جائز نہ ہو گی اور اسی طرح اگر دونوں شہر سے باہر ہوں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس کے مکان تک

---

۱ قولہ سو درہم یہ شرط مفسد ہے پس جب بیع کے وقت مذکور نہ ہوئی تو بیع جائز رہی ۱۲۔ ۲ یعنی گھٹا دینے کے حکم میں ہے ۱۲۔ ۳ قولہ فاسد یعنی خدمت یعنی بانخاص میں پیش کرنے کی شرط مفسد ہے ۱۲۔

If a condition is made to have the goods delivered, it is not permissible by consensus. This is written in *Sharh Tahawi*. If someone buys firewood in a village correctly and, combining it with the words of sale, says, "Deliver it to my house," the sale will be valid because this is considered as advice or a request, not a binding condition. Therefore, it is up to the seller whether to deliver it or not. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. If someone buys a house on the condition that a specific person will hand over the sold item (mabi'), whether it is known if that person has a share in it or not, the sale will be *fasid* (irregular/voidable). Hasan (RA) stated that if it is known that the person has a share and the item is handed over, the sale becomes valid; otherwise, the buyer has the option regarding the seller's portion to either accept it or annul the sale. This is written in *Al-Muhit*. If a buyer says, "I have increased the price for you by one hundred Dirhams on the condition that you sell this to me for one thousand Dirhams," and the seller agrees, the sale is valid, and the price will be established at one thousand one hundred Dirhams. Similarly, if he says, "I will gift you an extra hundred Dirhams in the price," the same ruling applies. This is written in *Al-Zakheera*. If someone sells a slave on the condition that the buyer pays the price in another city, the sale is *fasid* if the payment was meant to be immediate. However, if sold for one thousand Dirhams on a one-month credit with the condition that payment will be made in another city, the sale is valid for one thousand Dirhams on a one-month promise. Specifying another city was merely to determine the place of payment. Specifying a place for things that do not involve transportation costs or labor is not valid. But if the item involves transportation and labor, specifying the place of payment is correct, and the sale is valid. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone sells on the condition of "this much for cash and that much for credit," or "this much for one month's credit and that much for two months' credit," it is not permissible. This is written in *Al-Khulasa*. If someone says to another, "I sell this leather bag (mashak) and the olive oil inside it to you on the condition that the bag is fifty ratls and the olive oil is fifty ratls, at a price of one Dirham per ratl," and then the buyer finds the bag is sixty ratls and the oil is forty ratls, the price will be distributed between the oil and the bag. The price for the extra ten ratls of the bag will be added, and the price for the missing ten ratls of oil will be subtracted. Then the buyer is given the option to take it or leave it. This is written in *Al-Muhit*. If a local horse is bought on the condition that it is fast-paced, the sale is valid. If a goat or a camel is bought on the condition that it is pregnant, it is not permissible according to *Zahir al-*

Riwayah, just as selling it on the condition that a child is with it is not permissible. This is written in *Al-Zakheera*. If someone borrows one thousand Dirhams from another in Bukhara on the condition of repaying its equivalent in Samarkand, or borrows in Bukhara on a one-month promise to pay in Samarkand, it is permissible. This is written in *Al-Muhit*. If a goat is sold on the condition that it is pregnant, the sale will be *fasid*. This is written in *Al-Zahiriyya*.

If a female slave is bought on the condition that she is "with child" (pregnant)[1], Faqih Abu Bakr Balkhi mentioned that scholars have differed on the validity of such a sale. Some said it is not permissible, similar to the condition of pregnancy in animals, while others said the sale is valid. Faqih Abu Bakr (RA) stated that the latter view is most correct according to him. This is written in *Al-Zakheera*. Faqih Abu Ja'far Hinduwani said that if this condition is from the seller's side...

[1] *Footnote: "With child" means pregnant. And if it is mentioned as a disclaimer for a defect (bara'at), it is permissible.*

यदि सामान ढुलवाने की शर्त रखी गई है, तो सर्वसम्मति से यह जायज़ (मान्य) नहीं है। यह शरह तहवी में लिखा है। यदि किसी ने किसी गाँव में ठीक प्रकार से ईंधन खरीदा और बिक्री के शब्दों के साथ यह कहा कि "मेरे घर तक इसे ढुलवा दो", तो बिक्री जायज़ होगी क्योंकि यह एक परामर्श (सलाह) के रूप में है न कि शर्त के रूप में। अतः विक्रेता की इच्छा है कि वह इसे ढुलवाए या न ढुलवाए। यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यदि किसी ने इस शर्त पर घर खरीदा कि अमुक व्यक्ति इस बेची गई चीज़ (मबीअ) को उसके सुपुर्द करेगा, चाहे उसे यह पता हो कि उस अमुक व्यक्ति का इसमें कुछ हिस्सा है या नहीं, तो बिक्री फासिद (त्रुटिपूर्ण) होगी। और हसन (रह.) ने कहा कि यदि उसे यह पता हो कि उस अमुक व्यक्ति का इसमें कुछ हिस्सा है और उसने चीज़ सुपुर्द कर दी, तो बिक्री जायज़ होगी, अन्यथा खरीदार को विक्रेता के हिस्से में अधिकार होगा कि चाहे तो अनुमति दे दे या बिक्री रद्द कर दे। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि खरीदार ने कहा कि मैंने तुम्हारे लिए कीमत में सौ दिरहम बढ़ा दिए हैं इस शर्त पर कि तुम इसे मेरे हाथ एक हज़ार दिरहम में बेच दो और उसने वैसा ही किया, तो बिक्री जायज़ होगी और कीमत एक हज़ार एक सौ दिरहम तय मानी जाएगी। इसी प्रकार यदि उसने कहा कि मैं कीमत में सौ दिरहम तुम्हें उपहार (हिबा) दूँगा, तो भी यही नियम है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। किसी ने एक गुलाम इस शर्त पर बेचा कि खरीदार उसकी कीमत दूसरे शहर में अदा करेगा, तो बिक्री फासिद होगी यदि वह कीमत तत्काल अदा करना तय हुआ हो। और यदि एक महीने की मियाद पर एक हज़ार दिरहम के बदले इस शर्त पर बेचा कि खरीदार कीमत दूसरे शहर में अदा करेगा, तो एक महीने के वादे पर एक हज़ार दिरहम के बदले बिक्री जायज़ होगी और दूसरे शहर का ज़िक्र केवल भुगतान का स्थान निश्चित करने के लिए था। जब स्थान निश्चित करना ऐसी चीज़ों में हो जिनमें ढुलाई और खर्चा नहीं है, तो वह सही नहीं होता। और यदि चीज़ ऐसी हो जिसमें ढुलाई और मेहनत लगती है, तो भुगतान का स्थान निश्चित करना सही है और बिक्री भी जायज़ होगी। यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि किसी ने इस शर्त पर बेचा कि नकद इतने में और उधार इतने में, या एक महीने के उधार पर इतने में और दो महीने के उधार पर इतने में, तो यह जायज़ नहीं है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मैं यह मशक (चमड़े का थैला) और इसके अंदर जो जैतून का तेल है तुम्हारे हाथ इस शर्त पर बेचता हूँ कि मशक पचास रतल है और जैतून का तेल पचास रतल है, और हर एक रतल की कीमत एक दिरहम है। फिर खरीदार ने मशक साठ रतल पाई और तेल चालीस

रतल पाया, तो कीमत तेल और मशक की वास्तविक मात्रा पर विभाजित की जाएगी। फिर उन दस रतल की कीमत बढ़ा दी जाएगी जो मशक में अधिक मिले हैं और उन दस रतल की कीमत घटा दी जाएगी जो तेल में कम मिले हैं। फिर उसे अधिकार दिया जाएगा कि चाहे तो ले ले या छोड़ दे। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई देशी घोड़ा इस शर्त पर खरीदा गया कि वह तेज़ रफ़्तार है, तो बिक्री जायज़ है। और यदि कोई बकरी इस शर्त पर खरीदी कि उसके पेट में बच्चा है, या कोई ऊंटनी इस शर्त पर खरीदी कि उसके पेट में बच्चा है, तो 'ज़ाहिर अल-रिवायत' के अनुसार यह जायज़ नहीं है, जैसा कि इस शर्त पर बेचना कि उसके साथ बच्चा है जायज़ नहीं है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से बुखारा में एक हज़ार दिरहम इस शर्त पर उधार लिए कि वह उसके जैसा समरकंद में अदा करेगा, या एक महीने के वादे पर बुखारा में इस शर्त पर उधार लिए कि समरकंद में अदा करेगा, तो यह जायज़ है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई बकरी इस शर्त पर बेची कि वह गाभिन है, तो बिक्री फासिद होगी। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

यदि कोई दासी इस शर्त पर खरीदी कि वह "पेट से"[1] है, तो फकीह अबू बक्र बल्खी ने उल्लेख किया है कि मशायख (विद्वानों) ने ऐसी बिक्री के जायज़ होने में मतभेद किया है। कुछ ने कहा कि यह जानवरों के गर्भ की शर्त रखने की तरह जायज़ नहीं है, और कुछ ने कहा कि बिक्री जायज़ है। फकीह अबू बक्र (रह.) ने फरमाया कि यही कथन मेरे निकट सबसे सही (असह) है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। फकीह अबू जाफ़र हिंदुवानी ने कहा कि यह शर्त यदि विक्रेता की ओर से...

[1] फुटनोट: "पेट से" अर्थात गर्भवती है। और यदि दोष से बरी होने *(बरअत)* के तौर पर हो तो जायज़ है।

اٹھوا دینے کی شرط کی تو بالاجماع جائز نہیں ہے۔ یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایندھن کسی گاؤں میں صحیح طور پر خریدا اور الفاظ بیع کے ساتھ ملا کر کہا کہ میرے گھر تک تو اس کو اٹھوا دے تو بیع جائز ہوگی کیونکہ یہ مشورہ کے طور پر ہے اور شرط نہیں ہے پس بائع کا جی چاہے تو اٹھادے ورنہ نہ اٹھائے۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک دار اس شرط پر خریدا کہ فلاں شخص اس مبیع کو اس کے سپرد کرے خواہ اس کو یہ معلوم کہ اس فلاں شخص کی اس میں کچھ چیز ہے یا نہ معلوم ہوا تو بیع فاسد ہوگی اور حسنؒ نے کہا کہ اس کو یہ معلوم ہوا کہ فلاں شخص کی اس میں کچھ چیز ہے پس اگر اس نے مبیع کو سپرد کر دیا تو بیع جائز ہوگی ورنہ مشتری کو بائع کے حصہ میں اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو اجازت دے دے ورنہ بیع باطل کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے کہا کہ میں نے تیرے واسطے ثمن میں سو درہم زیادہ کر دیے بشرطیکہ تو اس کو میرے ہاتھ ایک ہزار درہم کو بیچ اور اس نے ایسا ہی کیا تو بیع جائز ہوگی اور ایک ہزار ایک سو درہم پر قرار پائے گی اور اسی طرح اگر یہ کہا کہ میں تجھ کو ثمن میں سو درہم زیادہ ہبہ کروں گا تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی نے ایک غلام اس شرط پر بیچا کہ مشتری اس کو ثمن دوسرے شہر میں ادا کرے گا تو بیع فاسد ہوگی بشرطیکہ وہ ثمن فی الحال دینا قرار پایا ہو اور اگر ایک مہینہ کی میعاد پر ایک ہزار درہم کو اس شرط پر فروخت کیا کہ مشتری ثمن دوسرے شہر میں ادا کرے گا تو ایک مہینہ کے وعدہ پر ایک ہزار درہم کے عوض بیع جائز ہوگی اور دوسرے شہر کا ذکر فقط ادا کرنے کی جگہ معین کرنے کے واسطے تھا اور جبکہ معین کرنا ایسی چیزوں میں جن میں باربرداری اور خرچہ نہیں ہے صحیح نہیں ہوتی ہے اور اگر کوئی چیز ایسی ہو کہ جس میں باربرداری اور مشقت ہوتی ہے تو

اس کے ادا کرنے کی جگہ معین کرنا صحیح ہے اور بیع بھی جائز ہوگی۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے اس شرط پر فروخت کیا کہ نقد اتنے کو اور ادھارا تنے کو یا ایک مہینہ کے ادھار پر اتنے کو اور دو مہینے کے ادھار پر اتنے کو تو جائز نہیں ہے۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں یہ مشک اور اس کے اندر جو زیتون کا تیل ہے تیرے ہاتھ اس شرط پر فروخت کرتا ہوں کہ مشک پچاس رطل ہے اور زیتون کا تیل پچاس رطل ہے کہ ایک رطل ان دونوں میں کا بعوض ایک درہم کے ہے پھر مشتری نے مشک ساٹھ رطل پائی اور تیل چالیس رطل پایا تو ثمن تیل اور مشک کی قیمت پر تقسیم کیا جائے گا پھر ثمن پر ان دس رطلوں کا حصہ جو اس نے مشک میں زائد پائے ہیں بڑھا دیا جائے گا اور ان دس رطلوں کا حصہ کہ جو اس نے تیل میں سے کم پائے ہیں گھٹایا جائے گا پھر اس کو اختیار دیا جائے گا کہ اگر تیرا جی چاہے تو لے ورنہ چھوڑ دے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی دیسی گھوڑا اس شرط پر خریدا کہ وہ خوش رفتار ہے تو بیع جائز ہے اور اگر کوئی بکری اس شرط پر خریدی کہ اس کے پیٹ میں بچہ ہے یا کوئی اونٹنی اس شرط پر خریدی کہ اس کے پیٹ میں بچہ ہے تو ظاہر الروایت میں جائز نہیں ہے جیسا کہ اس شرط پر فروخت کیا کہ اس کے ساتھ بچہ ہے تو جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر دوسرے سے ایک ہزار درہم بخارا میں اس شرط پر قرض لئے کہ اس کے مثل سمر قند میں ادا کرے گا یا ایک ہزار درہم ایک مہینہ کے وعدہ پر بخارا میں اس شرط پر قرض لئے کہ ان کے مثل سمر قند میں ادا کرے گا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی بکری اس شرط پر فروخت کی کہ وہ گابھن ہے تو بیع فاسد ہو گی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ پیٹ ۱ سے ہے تو فقیہ ابوبکر بلخی نے ذکر کیا ہے کہ مشائخ نے اس بیع کے جائز ہونے میں اختلاف کیا بعضوں نے کہا کہ یہ بھی مانند چوپایوں میں

حمل کی شرط کرنے کے جائز نہیں ہے اور بعضوں نے کہا کہ بیع جائز ہے اور فقیہ ابوبکرؒ نے فرمایا کہ یہی قول میرے نزدیک اصح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ فقیہ ابوجعفر ہندوانی نے کہا کہ یہ شرط اگر بائع کی طرف

ا قولہ پیٹ سے یعنی حاملہ ہے اور اگر بطور براءت عیب ہو تو جائز ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 4 (200) Book of Sales

...If the condition originates from the buyer, it is not permissible; this is mentioned in *Sharh al-Tahawi*. If a female slave is purchased for the purpose of nursing on the condition that she is pregnant, the sale is not valid; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If a female slave is sold with a disclaimer regarding pregnancy (whether she is pregnant or not), the sale is valid; this is in *Al-Mabsut*. If a cow is purchased on the condition that it is a milk-giver (*halub* or *labun*), Tahawi stated it is invalid. However, Sheikh Imam al-Ustadh used to issue fatwas based on its validity, and Karkhi also deemed it permissible. This view was adopted by the jurists and Fatwas were issued upon it by Sadr al-Shahid; this is stated in *Al-Khulasah*.

If a female slave is bought to nurse on the condition that she is a milk-provider, Abu Bakr Muhammad bin al-Fazl mentioned that the sale is void (*fasid*), but it was narrated from Faqih Abu Ja'far that it is valid because it is akin to a skill. It is like buying a slave on the condition that he is a scribe or a baker; in such cases, the sale is valid, and so it should be here as well. This is the correct view according to *Al-Ghiyathiyyah*.

If a melon is bought on the condition that it is sweet, or olives/sesame on the condition that they yield a specific amount of oil, or raw paddy on the condition that it yields a certain percentage of white rice, or a live goat/bull on the condition that it yields a specific weight of meat—all such sales are void (*fasid*) because the stipulated quality cannot be verified before the process. This is in *Al-Qunyah*. Similarly, selling a goat on the condition that it will give birth in a month renders the contract void.

If someone buys a house and stipulates the inclusion of its surrounding courtyard (Fina-e-Dar), the sale shall not be valid. ☆

If a female slave is purchased on the condition that she sings specific melodies, and she turns out unable to sing, the sale remains valid and the buyer has no option of rescission (*khiyar*). The scholars stated that this rule applies when the quality is mentioned to absolve the seller of a defect (as singing was sometimes considered a defect in legal contexts). According to Imam Azam (Abu Hanifa), a sale with such conditions is void (*fasid*). On this basis, the sale of fighting rams or fighting roosters is permissible if the trait is mentioned as a disclaimer of a defect.

If walnuts are bought on the condition that they are rotten/useless, the sale is invalid unless they are bought in bulk for use as fuel, as per *Fatawa Qazi Khan*. If a pigeon is

bought on the condition that it makes specific sounds, the sale is void because a bird cannot be forced to produce specific sounds and the condition cannot be verified immediately. This is noted in *Al-Zahiriyyah*. Similar rules apply to trained dogs or pigeons with specific behavioral traits unless the condition is mentioned as a description of a defect.

Footnotes: 1. *Halub* means she has recently given birth; *Labun* means nearly a year has passed and she is about to become pregnant again. 2. Abu al-Layth. 3. Husam al-Din. 4. Meaning: "In every hundred maunds, this many maunds." 5. The amount of oil cannot be known for certain without extraction; the same logic applies to other similar cases. 6. i.e., before the contract.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 4 (200) किताबुल बुयूअ (व्यापार की किताब)

अगर शर्त मुश्तारी (खरीदार) की तरफ से हो तो बैअ (बिक्री) जायज़ नहीं होगी, यह शरह तहावी में लिखा है। अगर किसी ने लौंडी (दासी) को दूध पिलाने के लिए इस शर्त पर खरीदा कि वह गर्भवती हो, तो बैअ जायज़ नहीं होगी, यह फ़तावा काज़ी खान में है। अगर किसी ने लौंडी बेची और उसके गर्भवती होने की ज़िम्मेदारी से बरी हो गया, चाहे वह गर्भवती हो या न हो, तो बैअ जायज़ है। अगर कोई गाय इस शर्त पर खरीदी गई कि वह 'हलूद' या 'लबून' (दुधारू) है, तो तहावी ने कहा कि जायज़ नहीं है। शेख इमाम उस्ताद इसी पर फतवा देते थे, जबकि करखी ने कहा कि जायज़ है, और इसी को फकीह ने अपनाया है और सदरुश-शहीद ने इसी पर फतवा दिया है। अगर लौंडी इस शर्त पर खरीदी गई कि वह दूध वाली है, तो अबू बक्र मोहम्मद बिन अल-फज़ल ने इसे फ़ासिद (अमान्य) कहा, लेकिन फकीह अबू जाफ़र ने कहा कि जायज़ है क्योंकि यह एक कौशल के समान है, जैसे कोई गुलाम इस शर्त पर खरीदा जाए कि वह लिखना जानता है या रोटियाँ पकाना जानता है।

अगर कोई खरबूजा इस शर्त पर खरीदा जाए कि वह मीठा है, या तिल/जैतून इस शर्त पर कि इसमें इतना तेल निकलेगा, या धान इस शर्त पर कि इसमें इतने प्रतिशत चावल निकलेंगे, या जीवित पशु इस शर्त पर कि इसमें इतना मांस निकलेगा, तो यह सब बैअ फ़ासिद हैं क्योंकि परिणाम पहले से पता नहीं चल सकता। यह 'कुनिया' में लिखा है। अगर बकरी इस शर्त पर बेची जाए कि वह एक महीने बाद बच्चा देगी, तो अनुबंध फ़ासिद होगा।

यदि किसी ने घर खरीदा और उसके साथ उसके आंगन/आसपास के क्षेत्र (फ़ना-ए-दार) की शर्त लगा दी, तो बिक्री जायज़ नहीं होगी। ☆

अगर कोई लौंडी इस शर्त पर खरीदी गई कि वह गाना गाती है और वह नहीं गा पाती, तो बिक्री जायज़ है और खरीदार को वापसी का अधिकार (खियार) नहीं होगा। मशाईख ने फरमाया कि गाना एक ऐब (दोष) है, और यदि इसे दोष बताने के लिए कहा गया हो तो यह जायज़ है। इमाम आज़म के अनुसार ऐसी शर्तों के साथ बैअ फ़ासिद है। लड़ने वाले मेंढक या मुर्गों की बिक्री भी इसी आधार पर जायज़ है यदि उनका व्यवहार दोष के रूप में वर्णित हो। अगर अखरोट इस शर्त पर खरीदे गए कि वे खराब हैं, तो जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वे ईंधन के लिए खरीदे गए हों। बोलने वाले कबूतर या शिकारी कुत्तों की विशिष्ट व्यवहार संबंधी शर्तों के साथ बिक्री के नियम भी यहाँ विस्तार से दिए गए हैं।

سے ہو تو بیع جائز ہوگی اور اگر مشتری کی طرف سے ہو تو جائز نہ ہوگی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی دودھ پلانے کے واسطے اس شرط پر خریدی کہ وہ پیٹ سے ہو تو بیع جائز نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی فروخت کی اور اس کے حاملہ ہونے سے براءت کر لی خواہ اس کو حمل تھا یا نہ تھا تو بیع جائز ہے۔ یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی گائے اس شرط پر خریدی کہ وہ حلوب یا لبون ہے تو طحاوی نے کہا کہ جائز نہیں ہے۔ شیخ امام استاد اسی پر فتویٰ دیتے تھے اور کرخی نے کہا کہ جائز ہے اور اسی کو فقیہ نے لیا ہے اور اسی پر صدر الشہید نے فتویٰ دیا ہے اور اسی پر فتویٰ دیا جائے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی دودھ پلانے کے واسطے اس شرط پر خریدی کہ وہ دودھ والی ہے تو ابو بکر محمد بن الفضل نے ذکر کیا کہ بیع فاسد ہے اور فقیہ ابو جعفر سے ذکر کیا گیا کہ جائز ہے کیونکہ یہ بمنزلہ ہنر کے ہے پس یہ ایسا ہے کہ گویا ایک غلام اس شرط پر خریدا کہ وہ لکھنے والا یا روٹی پکانے والا ہے اور اس صورت میں بیع جائز ہے پس ویسے ہی اس صورت میں بھی جائز ہوگی اور یہی صحیح ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی خربوزہ اس شرط پر خریدا کہ وہ شیریں ہے یا زیتون یا تل اس شرط پر خریدا کہ اس میں اتنے من تیل نکلے گا یا دھان خام خریدے بدرس شرط کہ ان دھانوں میں فیصدی اتنے من سفید چاول نکلیں گے یا کوئی بکری یا بیل زندہ اس شرط پر خریدا کہ اس میں اتنے من گوشت نکلے گا تو ان سب کی بیع فاسد ہے کیونکہ مشروط کا پہچاننا قبل عمل کے ممکن نہیں ہے۔ یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی بکری اس شرط پر فروخت کی کہ وہ اس قدر دودھ دے گی تو سب روایتوں کے موافق بیع فاسد ہو گی اور اسی طرح اگر اس کو اس شرط پر خریدا کہ وہ ایک مہینہ بعد بچہ دے گی تو عقد فاسد ہو گا یہ ذخیرہ میں

لکھا ہے۔ کسی نے کہا کہ میں یہ گائے اس شرط پر خریدتا ہوں کہ وہ دودھ دیتی ہے اور بائع نے کہا کہ میں بھی اسی طرح بیچتا ہوں پھر دونوں نے عقد کرتے وقت بلا ذکر اس شرط کے عقد کر لیا پھر اس گائے کو ایسا نہ پایا تو اس کو واپس کرنے کا اختیار نہ ہو گا یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی دار خریدا اور اس دار کے ساتھ فناء دار کی شرط کر لی تو بیع جائز نہ ہوگی ☆

اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ ایسا ایسا راگ گاتی ہے پھر وہ ناگاہ ایسی نکلی کہ گانا بھی نہیں جانتی تو بیع جائز ہے اور مشتری کو خیار نہ ہوگا اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب اس صفت کو عیب سے براءت چاہنے کے طور پر ذکر کیا ہو یعنی گانا عیب ہے اور بائع نے جب یہ ذکر کیا تو یہ ذکر کرنا اس کا بطور اظہار عیب کے تھا اور فتاویٰ میں مذکور ہے کہ امام اعظم کے قول پر اور دونوں میں سے امام محمد کے ایک قول پر اس شرط کے ساتھ بیع فاسد ہے اور پہلا حکم اختیار کیا گیا ہے یعنی جواز اور اسی بنا پر لڑنے والے مینڈھے اور لڑنے والے مرغ کی بیع بھی جائز ہو گی جبکہ یہ صفت اس میں بطور عیب کے براءت چاہنے کے ذکر کی ہو یہ غیاثیہ میں لکھا ہے اگر اخروٹ اس شرط پر خریدا کہ وہ ناکارہ ہے تو بیع جائز نہ ہو گی مگر اس صورت میں کہ اخروٹ بہت ہوں کہ جتنے ایندھن کے واسطے خریدے جا سکتے ہوں تو جائز ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی کبوتر اس شرط پر خریدا کہ وہ ایسی آوازیں بولتا ہے تو بیع فاسد ہو گی کیونکہ ایسی آوازیں بولنے کے واسطے کبوتر پر جبر نہیں کیا جا سکتا ہے اور مشروط کا فی الحال پہچاننا ممکن نہیں یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اصل میں مذکور ہے کہ اگر کوئی کتا اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ کہتا ہے یا کوئی کبوتر اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ گردان ہے تو بیع جائز نہ ہو گی لیکن اگر یہ شرط بطور عیب بیان کرنے کے ذکر کی تو بیع جائز ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی دار خریدا اور اس دار کے ساتھ فناء

دار کی شرط کر لی تو بیع جائز نہ ہو گی اگر کوئی زمین فروخت کی اور اس کے ساتھ یہ شرط کی کہ اگر مشتری اس میں کوئی نئی بات پیدا کرے گا اور پھر اس زمین کا کوئی حقدار (نکل آئے گا)۔

حواشی: ۱۔ قولہ حلوب یعنی فی الحال اس نے بچہ دیا ہے یا لبون یعنی قریب سال کے گزر چکا ہے کہ وہ گابھن ہونے والی ہے۔ ۲۔ ابو اللیث۔ ۳۔ حسام الدین۔ ۴۔ قولہ یعنی ہر سو من میں اتنے من۔ ۵۔ قولہ نہیں یہ امر کہ ان میں اتنا تیل ہے بدون تیل نکالنے کے صحیح نہیں معلوم ہو سکتا ہے علی ہذا باقی میں بھی یہی بات ہے۔ ۶۔ یعنی عقد سے پہلے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (401) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

... comes out, the seller shall be the guarantor for things produced by the buyer, then this sale is not permissible. This is because the seller shall not be a guarantor for things like donkeys etc.; he shall only be a guarantor for the building, plants, and crops. This is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a slave girl is purchased on the condition that she bakes a certain amount of bread every day or writes to a certain extent, it is not permissible; this is recorded in *Al-Khulasa*. If a person sells green crops[1] on the condition that the buyer may let his animals graze in them, it is permissible by *istihsan* (judicial preference), and the fatwa is based on this, although according to the reasoning of *qiyas* (analogy) it is *fasid* (invalid/voidable), and some scholars have adopted this view; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If land is purchased on the condition that its *kharaj* (land tax) is the responsibility of the seller, the sale shall be *fasid*. If it was stipulated that some of the tax be the seller's responsibility, then if any part of the original *kharaj* was to be borne by the seller, the sale would still be *fasid*; however, if it was stipulated that any amount exceeding the original *kharaj* be the seller's responsibility, the sale would be valid. If land is purchased on the condition that its *kharaj* is three dirhams, and later it is found to be four, or it was said to be four and later found to be three, then the sale shall be *fasid*. This ruling applies if the buyer was aware of it[2]; if he did not know, the sale would be valid, and the buyer would have the option (*khiyar*) to either accept the land with its full *kharaj* or to cancel the transaction. If *kharaj*-bearing land is bought as tax-free, or tax-free land is bought with *kharaj*, such that the seller had other *kharaj*-bearing land and shifted its tax onto this land and sold it, and the buyer became aware of this, the sale shall be *fasid*; this is recorded in *Al-Khulasa*. If a slave is purchased on the condition that the seller is perpetually responsible for his theft, or that his insanity is the seller's responsibility until the sighting of the new moon, and he becomes insane before the new moon and is returned to the seller but the seller does not take possession and the slave dies while with the buyer, the jurists have stated that the sale with such a condition is *fasid*. Therefore, when he returned him to the seller such that the seller could have taken him with his own hand, the buyer became free from liability, and the seller is entitled to nothing; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

Imam Rukn al-Islam Ali al-Sa'di[3] was asked about land where the *kharaj* is ten dirhams, and its owner sold it at a *kharaj* of fifteen dirhams by adding five dirhams of tax from his other land; he replied that the sale is *fasid*, and the same ruling applies if the amount was decreased. Then Rukn al-Islam was asked: if the original *kharaj* of

that land is unknown and the seller and buyer disagree on its amount, the buyer claiming less and the seller claiming more, should the *kharaj* of similar land in that village be considered? And if the buyer asks the seller to swear an oath that he does not know the original *kharaj* is that much, can he demand such an oath?[4] The Imam replied that in matters of *kharaj*, the adversary (representing the public interest) shall be the deputy of the ruler. Then Rukn al-Islam was asked: what do you say about a situation where a village is subject to *kharaj* but it is not known how it was originally assessed, only that the people distribute the *kharaj* according to water usage (irrigation), as has been their custom since ancient times, yet a person sells some land without *kharaj* or with a reduced *kharaj*; is this permissible? He replied that this local custom (*urf*) is contrary to the Sharia ruling; this is recorded in *Al-Zakhirah*. If land is purchased on the condition that the seller will bear its *kharaj* and the buyer takes possession, and then a pre-emptor (*shafi*), believing the sale with this condition to be valid, takes the land under the right of pre-emption (*shufa*), but later discovers the sale was *fasid*, Imam Abu Ali Nasafi stated that this sale is *fasid* and the pre-emptor's right of *shufa* is not established until the seller's right to take back the land is voided. Therefore, if the pre-emptor took the land with the consent of both parties, it becomes a new initial sale; if in taking it by *shufa* both parties stipulated that the seller would remain responsible for the *kharaj*, the pre-emptor may return it, otherwise not; this is recorded in *Al-Zahiriyyah*. If it was purchased on the condition that neighbors bear its burden...

---

1. Sāgā farming: Meaning the ears of corn have not yet appeared in it. ↩
2. Meaning he knows. ↩
3. Meaning Ali Sa'di. ↩
4. Meaning he can demand the oath. ↩

... निकलेगा तो विक्रेता (بائع) क्रेता (مشترى) द्वारा उत्पादित वस्तुओं का ज़मानती (ضامن) होगा, तो यह विक्रय (بيع) वैध (جائز) नहीं है। क्योंकि विक्रेता गधे आदि जैसी चीज़ों का ज़मानती नहीं होगा, वह केवल इमारत, पौधों और खेती का ज़मानती होगा। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि कोई दासी इस शर्त पर खरीदी कि वह हर रोज़ इतनी रोटी पकाती है या इतना लिखती है, तो यह वैध नहीं है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने कच्ची (सागा) खेती[1] इस शर्त पर बेची कि क्रेता उसमें अपने पशु छोड़ दे, तो 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के आधार पर यह वैध है और इसी पर फ़तवा है, और क़यास (तर्क) की दलील से यह अमान्य (फासिद) है, और कुछ विद्वानों ने इसी को अपनाया है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि कोई ज़मीन इस शर्त पर खरीदी कि उसका खराज (भू-राजस्व) विक्रेता के ज़िम्मे है, तो विक्रय अमान्य (फासिद) होगा। और यदि कुछ लगान विक्रेता के ज़िम्मे रखने की शर्त की, तो यदि मूल खराज में से कुछ हिस्सा विक्रेता के ज़िम्मे रखना चाहा, तब भी विक्रय अमान्य होगा; और यदि मूल खराज से अधिक राशि विक्रेता के ज़िम्मे रखने की शर्त की, तो विक्रय वैध होगा। यदि कोई ज़मीन इस शर्त पर खरीदी कि उसका खराज तीन दिरहम है, फिर ज्ञात हुआ कि चार दिरहम है, या कहा कि चार दिरहम है, फिर ज्ञात हुआ कि तीन दिरहम है, तो विक्रय अमान्य (फासिद) होगा; और यह नियम उस स्थिति में है जब वह जानता हो[2], और यदि वह नहीं जानता था तो विक्रय वैध होगा और क्रेता को विकल्प (ख़ियार) होगा कि चाहे तो उस ज़मीन को उसके पूरे खराज के साथ स्वीकार करे अन्यथा त्याग दे। यदि खराज वाली ज़मीन बिना खराज के खरीदी या बिना खराज वाली ज़मीन खराज के साथ खरीदी, इस तरह कि विक्रेता की कोई खराज वाली ज़मीन थी जिसका खराज इस ज़मीन पर डालकर उसे बेच दिया और क्रेता को इसका पता चल गया, तो विक्रय अमान्य होगा; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि कोई गुलाम इस शर्त पर खरीदा कि विक्रेता उसकी चोरी का हमेशा ज़िम्मेदार है और उसका पागल (मजनून) होना चाँद देखने (नया महीना) तक विक्रेता के ज़िम्मे है, फिर चाँद देखने से पहले वह पागल हो गया और क्रेता ने उसे विक्रेता को वापस कर दिया परंतु विक्रेता ने उस पर कब्ज़ा नहीं किया, फिर वह क्रेता के पास ही मर गया, तो फ़क़ीहों (धर्मशास्त्रियों) ने कहा है कि ऐसी शर्त के साथ विक्रय अमान्य होगा; अतः जब उसने विक्रेता को इस तरह वापस किया कि विक्रेता उसे अपने हाथ से पकड़ सकता था, तो क्रेता उसकी ज़िम्मेदारी से मुक्त हो गया और विक्रेता को उस पर कुछ नहीं मिलना चाहिए; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

इमाम रुकनुल इस्लाम अली अल-सअदी[3] से पूछा गया कि एक ज़मीन का खराज दस दिरहम है और उसके मालिक ने उसे पंद्रह दिरहम खराज पर बेचा कि उस पर पाँच दिरहम अपनी दूसरी ज़मीन का खराज बढ़ा दिया, तो उन्होंने कहा कि यह विक्रय अमान्य (फासिद) है, और यदि कम कर दिया हो तब भी यही नियम है। फिर रुकनुल इस्लाम से पूछा गया कि यदि उस ज़मीन का मूल खराज ज्ञात न हो और विक्रेता तथा क्रेता उसकी मात्रा में विवाद करें, क्रेता कम का दावा करे और विक्रेता अधिक का, तो क्या उस गाँव की वैसी ही ज़मीन के खराज को देखा जाएगा? और क्या क्रेता विक्रेता को यह शपथ दिला सकता है कि वह नहीं जानता कि मूल खराज इतना है? तो क्या वह शपथ दिला सकता है?[4] अतः इमाम साहब ने उत्तर दिया कि खराज के मामले में विरोधी पक्ष बादशाह का प्रतिनिधि होगा। फिर रुकनुल इस्लाम से पूछा गया कि आप इस बारे में क्या कहते हैं कि यदि गाँव खराज वाला हो परंतु यह न पता हो कि उस पर खराज किस आधार पर निर्धारित किया गया है, केवल यह हो कि लोग खराज को पानी (सिंचाई) के हिसाब से बाँटते हैं और प्राचीन काल से ही ऐसा चला आ रहा है, परंतु एक व्यक्ति ने कुछ ज़मीन बिना खराज के या थोड़े खराज के साथ बेची, तो क्या यह वैध है? तो उन्होंने कहा कि यह रीति-रिवाज़ (उर्फ़) शरई हुक्म के विरुद्ध है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि कोई ज़मीन इस शर्त पर खरीदी कि विक्रेता उसका खराज अपने ज़िम्मे उठाएगा और क्रेता ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर शफ़ीअ (पूर्व-क्रयाधिकारी) ने यह समझकर कि इस शर्त के साथ विक्रय वैध है, उस ज़मीन को शुफ़ा (पूर्व-क्रयाधिकार) के अंतर्गत ले लिया, फिर उसे पता चला कि विक्रय अमान्य (फासिद) है, तो इमाम अबू अली नसफ़ी ने कहा कि यह विक्रय अमान्य है और अमान्य विक्रय में शफ़ीअ का शुफ़ा का अधिकार तब तक स्थापित नहीं होता जब तक विक्रेता का वापस लेने का अधिकार समाप्त न हो जाए। अतः यदि शफ़ीअ ने उस ज़मीन को दोनों की सहमति से लिया, तो यह एक नया प्रारंभिक विक्रय माना जाएगा; फिर यदि शुफ़ा के साथ लेने में दोनों ने यह शर्त की थी कि विक्रेता उसका खराज अपने ज़िम्मे रखे, तो शफ़ीअ उसे वापस कर सकता है, अन्यथा नहीं; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि इस शर्त पर खरीदी कि पड़ोसी लोग उसका भार...

---

1. सागा खेती: अर्थात जिसमें अभी बालियाँ नहीं आई हैं। ↩

2. अर्थात वह जानता है। ↩

3. अर्थात अली सअदी। ↩

4. अर्थात वह शपथ दिला सकता है। ↩

نکلے گا تو بائع مشتری کی پیدا کی ہوئی چیزوں کا ضامن ہوگا تو یہ بیع جائز نہیں ہے۔ کیونکہ بائع مثل گدھے وغیرہ چیزوں کا ضامن نہ ہوگا صرف وہ عمارت اور پودوں اور کھیتی کا ضامن ہوگا۔ یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ ہر روز اتنی روٹی پکاتی ہے یا اس قدر لکھتی ہے تو جائز نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر ایک شخص نے ساگا کھیتی[1] اس شرط پر فروخت کی کہ مشتری اس میں اپنے چوپایہ چھوڑ دے تو استحساناً جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اسی قیاس کی دلیل سے فاسد ہے اور اسی کو بعض مشائخ نے لیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی زمین اس شرط پر خریدی کہ اس کا خراج بائع کے ذمہ ہے تو بیع فاسد ہو گی اور اگر کچھ محصول بائع کے ذمہ رکھنا شرط کیا پس اگر اصل خراج میں سے کوئی چیز بائع کے ذمہ رکھنا چاہی تو بھی بیع فاسد ہوگی اور اگر اصل خراج سے زیادتی بائع کے ذمہ رکھنا شرط کی تو بیع جائز ہوگی اور اگر کوئی زمین اس شرط پر خریدی کہ اس کا خراج تین درہم ہے پھر معلوم ہوا کہ چار درہم ہے یا کہا کہ چار درہم ہے پھر معلوم ہوا کہ تین درہم ہے تو بیع فاسد ہو گی اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب معلوم ہوا[2] اور اگر نہ جانتا تھا تو بیع جائز ہو گی اور مشتری کو خیار ہوگا اگر چاہے تو اس زمین کو اس کے پورے خراج کے ساتھ قبول کرے ورنہ ترک کر دے اور اگر خراجی زمین بغیر خراج کے خریدی یا بغیر خراجی زمین مع خراج کے خریدی اس طرح کہ بائع کی کوئی خراجی زمین تھی کہ اس کا خراج اس زمین پر لگا کر اس کو فروخت کر دیا اور مشتری نے اس کو معلوم کیا ہے تو بیع فاسد ہوگی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام اس شرط پر خریدا کہ بائع اس کی چوری کا ہمیشہ ذمہ دار ہے اور اس کا مجنون ہونا چاند دیکھنے تک بائع کے ذمہ ہے پھر چاند دیکھنے سے پہلے وہ مجنون ہو گیا اور

اس نے بائع کو واپس کر دیا اور اس نے اس پر قبضہ نہ کیا پھر مشتری کے پاس ہلاک ہو گیا تو فقہا نے فرمایا کہ بیع اس شرط کے ساتھ فاسد ہو گی پس جب اس نے بائع کو واپس کیا اس طرح کہ بائع اس کو اپنے ہاتھ سے گرفت کر سکتا تھا تو مشتری اس کی ضمانت سے بری ہو گیا اور بائع کا اس پر کچھ نہیں چاہئے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

امام رکن الاسلام علی السعدی[3] سے پوچھا گیا کہ ایک زمین کا خراج دس درہم ہے اور اس کے مالک نے اس کو پندرہ درہم خراج پر فروخت کیا کہ اس پر پانچ درہم اپنی دوسری زمین کا خراج بڑھا دیا تو انہوں نے فرمایا کہ بیع فاسد ہے اور ایسے ہی اگر کم کر دیا ہو تو بھی یہی حکم ہے پھر رکن الاسلام سے پوچھا گیا کہ اگر اصل خراج اس زمین کا معلوم نہ ہو اور بائع اور مشتری اس کی مقدار میں اختلاف کریں مشتری کم کا دعویٰ کرے اور بائع زیادہ کا تو کیا اس گاؤں کی ایسی زمین کے خراج کو دیکھا جائے گا اور اگر مشتری بائع کو یہ قسم دلائے کہ وہ نہیں جانتا کہ اصل خراج اس زمین کا اتنا ہے تو کیا وہ قسم دلا سکتا ہے[4] پس امام صاحب نے جواب میں فرمایا کہ خراج کے باب میں مخاصم بادشاہ کا نائب ہو گا پھر رکن الاسلام سے پوچھا گیا کہ آپ اس باب میں کیا فرماتے ہیں کہ اگر گاؤں خراجی ہو مگر یہ نہ معلوم ہو کہ اس پر خراج کیوں کر باندھا گیا صرف یہ ہو کہ وہ لوگ خراج کو پانی کے حساب سے تقسیم کرتے ہیں اور ایسے ہی قدیم سے ان میں چلا آتا ہے مگر ایک شخص نے کچھ زمین بغیر خراج کے یا تھوڑے خراج کے ساتھ فروخت کی تو کیا یہ جائز ہے پس انہوں نے فرمایا کہ یہ عرف حکم شرعی کے مخالف ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی زمین اس شرط پر خریدی کہ بائع اس کا خراج اپنے ذمہ اٹھائے گا اور مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا پھر شفیع نے یہ گمان کر کے کہ اس شرط کے ساتھ بیع جائز ہے اس زمین کو شفعہ میں لے لیا پھر اس کو معلوم ہوا کہ بیع فاسد ہے تو امام ابو علی نسفی نے فرمایا کہ یہ بیع فاسد ہے اور بیع فاسد میں شفیع کا حق شفعہ ثابت نہیں ہوتا جب تک بائع کا واپس کرنے کا حق باطل نہ ہو

جائے پس اگر شفیع نے اس زمین کو دونوں کی رضامندی سے لیا تو یہ ابتدائی بیع ہو جائے گی پس اگر شفعہ کے ساتھ لینے میں دونوں نے یہ شرط کی تھی کہ بائع اس کا خراج اپنے ذمہ رکھے تو شفیع واپس کر سکتا ہے ورنہ نہیں یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر اس شرط پر خریدی کہ پڑوسی لوگ اس کا بار

---

1. قولہ ساگا کھیتی یعنی ہنوز اس میں بلیاں نہیں آئی ہیں ۱۲۔ ↩

2. یعنی جانتا ہے ۱۲۔ ↩

3. یعنی علی سعدی ۱۲۔ ↩

4. یعنی وہ قسم دلا سکتا ہے ۱۲۔ ↩

...if they bear it, the sale is invalid (*fasid*). Similarly, if it is sold on the condition that no *jibayat*[1] (tribute/tax) will be taken from the buyer, the same ruling applies. However, if it is bought on the condition that the initial *jibayat* will not be the responsibility of the buyer and both parties agree to this, the sale is valid; this is recorded in the *Khulasa*. If land is sold and its *kharaj* (land tax) is not mentioned nor made a condition of the sale, the sale is valid. It will then be considered whether the *kharaj* is so excessive that people regard it as a defect (*'ayb*). If so, the buyer shall have the option of defect (*khiyar al-'ayb*). Otherwise, he shall have no such option; this is written in the *Fatawa Qazi Khan*.

If a piece of land is sold and it is stated that its *kharaj* is a certain amount, and then it is discovered to be more: if the excess is such that people consider it a defect, the buyer has the right to return it. If a house (*dar*) is purchased on the condition that it is not liable for *nawa'ib* (occasional levies), and then *nawa'ib* are demanded from the buyer, he shall have the option to return it. He should return it to the seller if alive, or to his heirs if deceased. Likewise, if a house is bought on the condition that its legal tax is half a *dang*, and it turns out to be more, the buyer has the option to return it. If a shop is bought on the condition that it generates twenty dirhams in rent, and it is then found to be fifteen dirhams: if the seller's intent was that it used to rent for twenty dirhams in the past, the sale contract is not invalid. However, if the intent was that it would continue to rent for that amount in the future[2], the contract is invalid. If the matter was left general without any clarification or specific intent regarding the term, the contract is invalid; this is written in the *Muhit*. If land is sold on the condition that it contains a certain number of trees, and the buyer finds fewer, the sale is valid, but the buyer has an option (*khiyar*): he may either complete the purchase at the full price or reject it. If a house is sold on the condition that it contains a certain number of rooms (*bayt*)[3], and the buyer finds fewer, the sale is valid and the buyer similarly has an option. If land is sold on the condition that it contains trees with ripening fruit and everything is sold together with the fruit, but there was one tree among them that did not have fruit, the sale is invalid. This is similar to selling a slaughtered goat which is then found to have a leg severed from the thigh; the sale is invalid. This is written in the *Fatawa Qazi Khan*. If land is sold on the condition that it includes date palms and other trees, and then no trees are found, the sale is valid and the buyer has an option. If the land is sold with trees and date palms, or on the condition that there are date palms or other trees, both cases

are treated equally[4]. Similarly, if a house is sold with its ground floor and upper story (*bala khana*), and it is found that there is no upper story, the buyer has an option. If someone says, "I have sold you this house with its beams, doors, and woodwork," and it is discovered that there are no beams, doors, or woodwork, the buyer has an option. If there are two doors and two beams, he has no option. If there is only one door or one beam, he has an option. But if he says, "I have sold you this house including whatever beams, doors, woodwork, and trees are in it"[5], and the buyer finds none of these, he has no option. If a sword is bought on the condition that it is ornamented[6] with silver worth a hundred dirhams, or a shoe on the condition that it has laces, or a ring on the condition that its stone is a ruby, or a gemstone on the condition that it is set in a gold band, and it is then found that the laces etc. are missing, or if they matched the condition but were destroyed before possession was taken, the buyer in these cases has the choice to either take the remainder at the full price or reject the sale. However, in the case of a gemstone, when it was conditioned that it has a gold band and no band is found, the sale...

---

1. *Jibayat*: A levy imposed by a ruler on his subjects like a tax; scholars have declared it prohibited (*haram*). 2. Because it cannot be known for certain what the future rental income will be. 3. The ruling for both cases is identical. 4. Date palms and others. 5. The sale will be complete. 6. Ornamented with silver, meaning adorned with jewelry. The difference between *muhalla* (ornamented) and *mulamma* (plated) is that ornamentation consists of silver or gold plates that can be separated, whereas plating is merely like a wash of water.

...उठाएं तो बिक्री दोषपूर्ण (फ़ासिद) है, और इसी तरह यदि इस शर्त पर बेचा गया कि खरीदार से उसका 'जिबायत' (एक प्रकार का कर) नहीं लिया जाएगा, तो भी यही नियम है। और यदि इस शर्त पर खरीदा गया कि पहला जिबायत खरीदार की ज़िम्मेदारी नहीं होगी और दोनों इस बात पर सहमत हो गए, तो बिक्री वैध होगी; यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि कोई ज़मीन बेची गई और उसके'खराज' (भूमि कर) का उल्लेख नहीं किया गया और उसे बिक्री में शर्त नहीं बनाया गया, तो बिक्री वैध है। फिर देखा जाएगा कि उसका खराज इतना अधिक तो नहीं है कि लोगों में उसे एक दोष (ऐब) माना जाए; ऐसी स्थिति में खरीदार को दोष के कारण विकल्प (खियार-ए-ऐब) प्राप्त होगा। और यदि ऐसा नहीं है, तो उसे विकल्प प्राप्त नहीं होगा; यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है।

यदि कोई ज़मीन बेची गई और कहा गया कि उसका खराज इतना है, फिर पता चला कि उससे अधिक है; तो यदि वह अधिकता इतनी है जिसे लोग दोष मानते हैं, तो खरीदार उसे वापस कर सकता है। और यदि कोई घर (दार) इस शर्त पर खरीदा गया कि उस पर 'नवाइब' (सामयिक कर) नहीं लगे हैं, फिर खरीदार से नवाइब मांगे गए, तो उसे वापस करने का अधिकार होगा। यदि विक्रेता जीवित है तो उसे, और यदि मर गया है तो उसके उत्तराधिकारियों को वापस कर दे। इसी प्रकार यदि घर इस शर्त पर खरीदा गया कि उसका निर्धारित कानून (नियम) आधा दांग है, फिर वह अधिक निकला, तो खरीदार को वापस करने का अधिकार होगा। और यदि कोई दुकान इस शर्त पर खरीदी गई कि उसमें बीस दिरहम किराया आता है, फिर पता चला कि पंद्रह दिरहम आता है; तो यदि उससे विक्रेता का अभिप्राय यह था कि पिछले समय में इसमें बीस दिरहम किराया आता था, तो बिक्री का अनुबंध दोषपूर्ण नहीं होगा। लेकिन यदि अभिप्राय यह था कि भविष्य में भी इतना ही आता रहेगा, तो अनुबंध दोषपूर्ण (फ़ासिद) होगा। और यदि इसे स्पष्ट नहीं किया गया और उस शब्द की कोई व्याख्या या कोई विशेष इरादा नहीं किया गया, तो अनुबंध दोषपूर्ण होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई ज़मीन इस शर्त पर बेची गई कि इसमें इतने पेड़ हैं और खरीदार ने उन्हें कम पाया, तो बिक्री वैध है और खरीदार को विकल्प प्राप्त होगा कि चाहे तो पूरी कीमत (थमन) पर खरीद ले या उसे छोड़ दे। और यदि कोई घर इस शर्त पर बेचा गया कि इसमें इतने कमरे (बैत) हैं और खरीदार ने उन्हें कम पाया, तो बिक्री वैध है और खरीदार को उसी प्रकार विकल्प प्राप्त होगा। और यदि कोई ज़मीन इस शर्त पर बेची गई कि उसमें इतने पेड़ हैं जिन पर फल आ गए हैं और सबको फलों सहित बेचा गया, और उनमें एक पेड़ ऐसा था जिस पर फल नहीं आए थे, तो बिक्री दोषपूर्ण होगी; जैसे कि यदि एक

ज़िबह की हुई बकरी बेची गई और बाद में उसका एक पैर जांघ से कटा हुआ निकला, तो बिक्री दोषपूर्ण होगी; यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। यदि कोई ज़मीन इस शर्त पर बेची गई कि उसमें खजूर के पेड़ और उसके अलावा अन्य पेड़ हैं, फिर उसमें कोई पेड़ नहीं निकला, तो बिक्री वैध है और खरीदार को विकल्प होगा। और यदि उस ज़मीन को पेड़ों और खजूर के पेड़ों के साथ बेचा या इस शर्त पर बेचा कि उसमें खजूर के पेड़ या अन्य पेड़ हैं, दोनों स्थितियाँ बराबर हैं। और इसी प्रकार यदि एक घर नीचे के मकान और ऊपरी मंज़िल (बाला खाना) के साथ बेचा गया, फिर देखा गया कि उसमें ऊपरी मंज़िल नहीं है, तो खरीदार को विकल्प प्राप्त होगा। और यदि किसी ने कहा कि मैंने यह घर इसके शहतीरों, दरवाजों और लकड़ियों के साथ तुम्हारे हाथ बेचा, फिर पता चला कि उसमें न शहतीर हैं, न दरवाजे और न लकड़ी, तो खरीदार को विकल्प प्राप्त होगा। और यदि उसके अंदर दो दरवाजे और दो शहतीर हों, तो उसे विकल्प नहीं होगा। और यदि केवल एक दरवाजा या एक शहतीर हो, तो विकल्प होगा। और यदि यह कहा कि मैंने यह घर तुम्हारे हाथ बेचा, जो कुछ भी इसमें शहतीरों, दरवाजों, लकड़ियों और पेड़ों में से है, फिर खरीदार ने उन चीज़ों में से कुछ नहीं पाया, तो उसे विकल्प नहीं होगा। और यदि कोई तलवार इस शर्त पर खरीदी गई कि वह सौ दिरहम चाँदी के मूल्य के आभूषणों (मुहल्ला) से सुसज्जित है, या कोई जूता इस शर्त पर कि उसमें तस्मा (फीता) लगा है, या कोई अंगूठी इस शर्त पर कि उसका नगीना याकूत (माणिक) है, या कोई नगीना इस शर्त पर कि उसमें सोने का छल्ला पड़ा है, फिर देखा तो तस्मा आदि नहीं निकले या ये चीज़ें शर्त के अनुसार थीं लेकिन कब्जे से पहले नष्ट हो गईं, तो खरीदार को इन स्थितियों में अधिकार होगा कि चाहे तो शेष को पूरी कीमत पर ले ले या छोड़ दे। लेकिन नगीने के मामले में जब यह शर्त की गई कि इसमें सोने का छल्ला है और छल्ला नहीं पाया गया, तो बिक्री...

---

1. जिबायत: वह कर जो सुल्तान अपनी प्रजा पर लगाता है और विद्वानों ने इसे हराम कहा है। २. क्योंकि भविष्य में यह ज्ञात नहीं हो सकता कि कितने किराये पर उठेगी। ३. दोनों स्थितियों का आदेश समान है। ४. धयान आदि। ५. बिक्री पूर्ण होगी। ६. चाँदी चढ़ा हुआ यानी ज़ेवर से अलंकृत। 'मुहल्ला' और 'मुहल्ला व तामा' में अंतर यह है कि आभूषण चाँदी या सोने के पत्तरों से बना होता है जो अलग किया जा सकता है, जबकि कलई (मुलममा) मात्र पानी के समान होती है।

اٹھائیں تو بیع فاسد ہے اور اسی طرح اگر اس شرط پر فروخت کی کہ مشتری سے اس کی جبایت۱ نہ لی جائے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس شرط پر خریدی کہ جبایت اول مشتری کے ذمہ نہ ہوگی اور اگر دونوں اس بات پر متفق ہو گئے تو بیع جائز ہوگی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی زمین فروخت کی اور اس کا خراج ذکر نہ کیا اور اس کو بیع میں شرط نہ گردانا تو بیع جائز ہے پھر لحاظ کیا جائے گا کہ اس کا خراج اس قدر زیادہ ہے کہ جو لوگوں میں عیب گنا جاتا ہے تو مشتری کو بسبب عیب کے خیار حاصل ہو گا اور اگر ایسا نہ ہو تو اس کو خیار نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کوئی زمین بیچی اور کہا کہ اس کا خراج اس قدر ہے پھر اس سے زیادہ معلوم ہوا پس اگر وہ زیادتی اس قدر ہو کہ جس کو لوگ عیب گنتے ہیں تو مشتری واپس کر سکتا ہے اور اگر کوئی دار اس شرط پر خریدا کہ اس پر نوائب نہیں بندھے ہیں پھر مشتری سے نوائب طلب کئے گئے تو اس کو واپس کرنے کا اختیار ہوگا اگر بائع زندہ ہو تو اس کو اور اگر مر گیا ہو تو اس کے وارثوں کو واپس کر دے اور اسی طرح اگر دار کو اس شرط پر خریدا کہ اس کا قانون آدھا دانگ ہے پھر وہ زیادہ نکلا تو مشتری کو واپس کرنے کا اختیار ہوگا اور اگر کوئی دکان اس شرط پر خریدی کہ اس میں بیس درہم کرایہ آتا ہے پھر معلوم ہوا کہ پندرہ درہم آتا ہے پس اگر اس سے اس کی مراد یہ تھی کہ پہلے زمانہ میں اس میں بیس درہم کرایہ آتا تھا تو عقد بیع فاسد نہ ہوگا اور اگر یہ مراد تھی کہ آئندہ بھی اس میں اسی قدر آتا رہے گا۲ تو عقد فاسد ہوگا اور اگر مطلق چھوڑ دیا اور اس لفظ کی تفسیر اور اس سے کچھ ارادہ نہ کیا تو عقد فاسد ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔ کوئی زمین اس شرط پر بیچی کہ اس میں اس قدر درخت ہیں اور مشتری نے ان کو کم پایا تو بیع جائز ہے اور مشتری

کو خیار ہوگا کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں خرید لے ورنہ ترک کر دے اور اگر کوئی دار اس شرط پر بیچا کہ اس میں اس قدر بیت۳ ہیں اور مشتری نے ان کو کم پایا تو بیع جائز ہے اور مشتری کو اسی طرح خیار حاصل ہوگا اور اگر کوئی زمین اس شرط پر فروخت کی کہ اس میں اس قدر درخت ہیں کہ ان پر پھل آگئے ہیں اور سب کو مع پھلوں کے فروخت کیا اور اس میں ایک درخت ایسا تھا کہ جس پر پھل نہیں آئے تھے تو بیع فاسد ہوگی جیسا کہ اگر ایک بکری ذبح کی ہوئی فروخت کی پھر ناگاہ اس کا ایک پاؤں ران سے کٹا ہوا نکلا تو بیع فاسد ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی زمین اس شرط پر فروخت کی کہ اس میں خرما کا درخت اور اس کے علاوہ اور درخت ہیں پھر اس میں کوئی درخت نہ نکلا تو بیع جائز ہے اور مشتری کو خیار ہوگا اور اگر اس زمین کو معہ درختوں اور خرما کے درخت کے بیچا یا اس شرط پر بیچا کہ اس میں خرما کے درخت یا اور درخت ہیں دونوں برابر ہیں٤ اور اسی طرح اگر ایک دار مع نیچے کے مکان اور بالا خانہ کے بیچا پھر دیکھا گیا کہ اس میں بالا خانہ نہیں ہے تو مشتری کو خیار حاصل ہوگا اور اگر کسی نے کہا کہ میں نے یہ دار مع اس کے شہتیروں اور دروازوں اور لکڑیوں کے تیرے ہاتھ فروخت کیا پھر معلوم ہوا کہ اس میں نہ شہتیر ہے اور نہ دروازے اور نہ لکڑی تو مشتری کو خیار حاصل ہوگا اور اگر اس کے اندر دو دروازے اور دو شہتیر ہوں تو اس کو خیار نہ ہوگا اور اگر ایک دروازہ یا ایک شہتیر ہو تو خیار ہوگا اور اگر یوں کہا کہ میں نے اس دار کو تیرے ہاتھ جو کچھ اس میں شہتیروں اور دروازوں اور لکڑیوں اور درختوں سے ہے٥ فروخت کیا پھر مشتری نے ان چیزوں میں سے کچھ نہ پایا تو اس کو خیار نہ ہوگا اور اگر کوئی تلوار اس شرط پر خریدی کہ وہ بقد رسو درہم چاندی کے محلی٦ ہے یا کوئی جوتا اس شرط پر کہ اس میں تسمہ لگا ہے یا کوئی انگوٹھی اس شرط پر کہ اس کا نگینہ یا قوت ہے یا کوئی نگینہ اس شرط پر کہ اس میں سونے کا حلقہ پڑا ہے پھر دیکھا تو تسمہ وغیرہ نہ نکلے یا یہ چیزیں شرط کے موافق

تھیں لیکن قبضہ سے پہلے تلف ہو گئیں تو مشتری کو ان صورتوں میں اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو باقی کو پورے ثمن میں لے ورنہ ترک کر دے لیکن نگینہ کی صورت میں جب یہ شرط کی کہ اس میں سونے کا حلقہ ہے اور حلقہ نہ پایا گیا تو بیع...

---

۱ قولہ جبایت جو سلطان اپنی رعیت سے پر مانند ٹیکس کے باندھے وقالوا ہی حرام ۱۲۔ ۲ کیونکہ آئندہ نہیں معلوم ہو سکتا ہے کہ کتنے کرایہ پر اٹھے گی ۱۲۔ ۳ دونوں صورتوں کا حکم یکساں ہے ۱۲۔ ٤ دھنیان وغیرہ ۱۲۔ ٥ بیع پوری ہو گی ۱۲۔ ٦ چاندی چڑھی ہوئی تو رحلیہ یعنی زیور سے آراستہ اور محلہ وطمع میں فرق یہ کہ حلیہ چاندی یا سونے کے پتروں سے ہوتا ہے جو علیحدہ ہو سکتا ہے بخلاف ملمع کے جو محض پانی ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) 403 Book of Sales

...it will be invalid (fasid). The principle in this chapter is that for every item whose sale naturally includes another thing for free without explicit mention, if such an item is sold with a condition for that other thing, and then the item is found without it, the buyer (mushtari) has the option (khayar) to either take the item at the full price (thaman) or reject it. However, if the sale of an item does not naturally include another thing for free without mention, and such an item is sold with a condition for that other thing, and then the other thing is not found, the buyer shall take the item in exchange for its portion of the price. This is written in Al-Muhit. If the portion of the price for that item is unknown, the sale becomes invalid (fasid), as mentioned in the previous issue; understand this. If a cloth is sold on the condition that it is dyed with safflower (kusum) but turns out to be white, the sale is valid and the buyer has an option, similar to if a house is sold on the condition that it has structures and some structures are found; the sale is valid and the buyer has the option. Conversely, if a cloth is purchased on the condition that it is white but turns out to be dyed with safflower, the sale becomes invalid. Similarly, if a house is sold on the condition that it has no structures and then structures are found, the sale becomes invalid. This is recorded in Fatawa Qadhi Khan.

Sold a house stating it has cement masonry, but later it was found to be mud and lime masonry.

If a house is sold on the condition that its construction is of baked bricks but it turns out to be of unbaked bricks, it is mentioned in Tajreed that the sale will be invalid; this is written in Khulasa. If a cloth is sold on the condition that it is dyed with safflower (usfur/kusum) and it turns out to be dyed with saffron, the sale will be invalid. If a cloth is purchased on the condition that its warp (tana) count is 1000 but it turns out to be 1100, the cloth shall be handed over to the buyer. If it was purchased on the condition of being 'Chakha' but turned out to be 'Panja', the buyer will have the option to take it at full price or leave it. This is written in Fatawa Qadhi Khan. If one says, "I sold you this cloth of Quzi or Khazz" and there was a blend in it, then if the warp was according to the condition but the woof (bana) was different, the sale will be void (batil). If the woof was according to the condition, the sale is valid; in the case of Quzi, the buyer will have an option, but in the case of Khazz, there will be no option. Bishr states that he asked Imam Abu Yusuf about someone taking a cloth on the condition that it is linen (katan) and finding one-third of it to be cotton; he replied that the person can return it, but if it has been cut, they cannot return

anything. If it is mostly cotton, the sale is invalid. This is written in Al-Muhit. If thread is bought on the condition that it contains one seer of 'Masaka Lathiya' and both parties took possession while the buyer was observing it, and later it was found to be half a seer, the sale will be valid and the buyer will have no option. Similarly, if soap is bought on the condition of containing a certain amount of oil, and it turns out to be less while the buyer observed the purchase, the sale is valid without an option. Likewise, if a shirt is bought on the condition of being ten yards and the buyer saw it, but it turns out to be nine yards, the sale is valid without an option. If some silk is sold to another person, weighed by the seller and taken by the buyer, and after some time the buyer claims a shortage; if it's found the shortage is due to air or common weighing variance, the seller is not liable. If it's not due to air or common variance, and the buyer had not previously acknowledged the specific weight, they have the option not to pay for the missing portion. If the price was paid, they can get a refund. But if the buyer had acknowledged receiving the specific weight, they have no option for a refund. If wheat grains are purchased and found to be half chaff, they shall be taken at half price. Conversely, if a pit (khatta) of wheat is bought on the condition of being ten yards and found to be less, the buyer has the option to take it at full price or reject it.

---

1. The term 'Quzi' and 'Khazz' is explained in Book of Clothing, Volume 4. 12.
2. Cannot claim for loss/damages. 12.

फतावा आलमगीरी ..... खंड (2) 403 किताब अल-बुयू (विक्रय पुस्तक)

...अमान्य (फासिद) होगी और इस अध्याय में नियम यह है कि हर वह वस्तु जिसकी बिक्री में कोई अन्य वस्तु बिना उल्लेख किए निःशुल्क शामिल हो जाती है, जब ऐसी वस्तु बेची जाए और उसके साथ उस अन्य वस्तु की शर्त रखी जाए, फिर वह वस्तु उस अन्य वस्तु के बिना पाई जाए, तो खरीदार (मुशतरी) को विकल्प (खियार) होगा कि यदि वह चाहे तो उस वस्तु को पूरी कीमत (थमन) पर ले ले अन्यथा छोड़ दे। और जिस वस्तु की बिक्री में अन्य वस्तु बिना उल्लेख के निःशुल्क शामिल नहीं होती है, ऐसी वस्तु जब बेची जाए और उसके साथ अन्य वस्तु की शर्त रखी जाए, फिर वह अन्य वस्तु न पाई जाए, तो खरीदार उस वस्तु को उसकी कीमत के हिस्से के बदले लेगा, यह 'मुहित' में लिखा है। और जब उस वस्तु की कीमत का हिस्सा ज्ञात न हो, तो बिक्री अमान्य हो जाएगी जैसा कि ऊपर के मसले में उल्लेख किया गया है, इसे समझें। यदि कोई कपड़ा इस शर्त पर बेचा गया कि वह 'कुसुम' से रंगा हुआ है, फिर वह सफेद निकला, तो बिक्री वैध है और खरीदार को विकल्प होगा, जैसे कि यदि कोई घर इस शर्त पर बेचा गया कि उसमें निर्माण है और उसमें कुछ निर्माण निकला, तो बिक्री वैध है और खरीदार को विकल्प है; इसके विपरीत यदि कपड़ा इस शर्त पर खरीदा गया कि वह सफेद है और फिर वह 'कुसुम' के रंग का निकला, तो बिक्री अमान्य हो जाएगी। इसी प्रकार यदि कोई घर इस शर्त पर बेचा गया कि उसमें कोई निर्माण नहीं है और फिर उसमें निर्माण पाया गया, तो बिक्री अमान्य हो जाएगी, यह फतावा काज़ी खान में लिखा है।

मकान सीमेंट की चिनाई का कहकर बेचा लेकिन बाद में पता चला कि मिट्टी और चूने की चिनाई है

यदि कोई घर इस शर्त पर बेचा गया कि उसका निर्माण पक्की ईंटों का है और वह कच्ची ईंटों का निकला, तो 'तजरीद' में उल्लेख है कि बिक्री अमान्य हो जाएगी, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि एक कपड़ा इस शर्त पर बेचा गया कि वह 'उसफुर' (कुसुम) से रंगा हुआ है और वह केसर (जाफरान) का रंगा हुआ निकला, तो बिक्री अमान्य होगी। और यदि एक कपड़ा इस शर्त पर खरीदा गया कि उसका ताना एक हजार है और वह ग्यारह सौ निकला, तो कपड़ा खरीदार के सुपुर्द किया जाएगा। और यदि इस शर्त पर खरीदा गया कि वह 'चखा' है और 'पंज' निकला, तो खरीदार को विकल्प होगा कि यदि चाहे तो उसे पूरी कीमत पर ले ले अन्यथा छोड़ दे, यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। यदि कहा कि मैंने तेरे हाथ यह कपड़ा 'कुर्ज़ी' या 'खज़्ज़' का बेचा और उस कपड़े में मिलावट थी, तो यदि ताना शर्त के अनुकूल था और बाना अलग था, तो बिक्री रद्द (बातिल) होगी। और यदि बाना शर्त के अनुकूल था,

तो बिक्री वैध होगी और 'क़ुर्ज़ी' की स्थिति में खरीदार को विकल्प होगा और 'खज़्ज़' की स्थिति में विकल्प नहीं होगा। बिश्र कहते हैं कि मैंने इमाम अबू यूसुफ से पूछा कि एक ने दूसरे से एक कपड़ा इस शर्त पर लिया कि वह 'कतान' (लिनन) है, फिर उसमें एक तिहाई सूती निकला, तो उन्होंने कहा कि वह इसे वापस कर सकता है, और यदि काट लिया तो कुछ वापस नहीं ले सकता, और यदि उसमें अधिकांश सूत हो तो बिक्री अमान्य होगी। यह 'मुहित' में लिखा है। यदि सूत इस शर्त पर खरीदे कि उसमें एक सेर 'मसका लठिया' है और दोनों ने कब्जा कर लिया और खरीदार उसे देख रहा था, फिर पता चला कि वह आधा सेर निकला, तो बिक्री वैध होगी और खरीदार को विकल्प नहीं होगा, जैसे कि यदि साबुन इस शर्त पर खरीदा गया कि उसमें इतना तेल दिया गया है, फिर पता चला कि उससे कम दिया गया है, जबकि खरीदार साबुन खरीदते समय देख रहा था, तो बिना किसी विकल्प के बिक्री वैध होगी। इसी प्रकार यदि एक कमीज़ इस शर्त पर खरीदी गई कि वह दस गज की बनी है और खरीदार उसे देख रहा था, फिर वह नौ गज की निकली, तो बिक्री बिना विकल्प के वैध होगी। और यदि दूसरे व्यक्ति के हाथ कुछ रेशम बेचा गया और विक्रेता ने खरीदार को तौल कर दे दिया और खरीदार उसे ले गया, फिर कुछ समय बाद आया और कहा कि मैंने इसे कम पाया, तो यदि यह पता चले कि यह कमी हवा के कारण हुई है या ऐसा नुकसान है जो दो बार तौलने से आ जाता है, तो विक्रेता पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा। और यदि नुकसान हवा से न हो और इतना न हो जो दोबारा तौलने से होता है, तो यदि खरीदार ने यह स्वीकार नहीं किया था कि यह इतने मन है, तो उसे विकल्प होगा कि नुकसान वाले हिस्से की कीमत न दे। यदि कीमत अदा कर चुका हो तो वापस ले। और यदि खरीदार ने स्वीकार किया था कि इतने मन मेरे कब्जे में आ गया है, तो उसे कमी की कीमत न देने या वापस लेने का विकल्प नहीं होगा। यदि गेहूं के दाने खरीदे और उसमें आधा भूसा पाया, तो उसे आधी कीमत पर लेगा। इसके विपरीत यदि उसने गेहूं का एक 'खत्ता' (गर्त) इस शर्त पर खरीदा कि वह दस गज है, फिर उसे कम पाया, तो उसे विकल्प होगा कि चाहे तो पूरी कीमत पर ले ले अन्यथा छोड़ दे।

---

1. 'क़ुर्ज़ी' और 'खज़्ज़' की व्याख्या 'किताब अल-लिबास' खंड 4 में उल्लेखित है। 12।
2. नुकसान वापस नहीं ले सकता। 12।

فاسد ہو گی اور قاعدہ اس باب میں یہ ہے کہ ہر شے جس کی بیع میں اس کا غیر مجاناً بلا ذکر داخل ہو جاتا ہے جب ایسی شے فروخت کی جائے اور اس کے ساتھ اس غیر کی شرط کی جائے پھر یہ شے بدوں اس غیر کے پائی جائے تو مشتری کو خیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس شے کو پورے ثمن میں لے ورنہ ترک کر دے اور جس شے کی بیع میں اس کا غیر مجاناً بلا ذکر داخل نہیں ہوتا ہے تو ایسی شے جب فروخت کی جائے اور اس کے ساتھ اس کا غیر بیع میں شرط کیا جائے پھر یہ غیر نہ پایا جائے تو مشتری اس شے کو اس کے حصہ ثمن کے عوض لے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور جب اس شے کا حصہ ثمن معلوم نہ ہو تو بیع فاسد ہو جائے گی جیسا کہ اوپر کے مسئلہ میں مذکور ہوا فافہم۔ اگر کوئی کپڑا اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ کیسم سے رنگا ہوا ہے پھر وہ سپید نکلا تو بیع جائز اور مشتری مختار ہو گا جیسا کہ اگر کوئی دار اس شرط پر بیچا کہ اس میں عمارت ہے اور اس میں کچھ عمارت نکلی تو بیع جائز اور مشتری مختار ہے بخلاف اس صورت کے کہ اگر کپڑا اس شرط پر خریدا کہ وہ سفید ہے پھر وہ کیسم کے رنگ کا نکلا تو بیع فاسد ہو جائے گی چنانچہ اگر ایک دار اس شرط پر بیچا کہ اس میں عمارت نہیں ہے پھر اس میں عمارت پائی گئی تو بیع فاسد ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مکان سیمنٹ کی چنائی کا کہہ کر بیچا لیکن بعد میں پتہ چلا کہ مٹی اور چونے کی چنائی ہے

اگر کوئی دار اس شرط پر بیچا کہ اس کی عمارت پختہ اینٹوں کی ہے اور وہ کچی اینٹوں کی نکلی تو تجرید میں مذکور ہے کہ بیع فاسد ہو جائے گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر ایک کپڑا اس شرط پر بیچا کہ وہ عصفر (کسم ۱۲) کا رنگا ہوا ہے اور وہ زعفران کا رنگا ہوا نکلا تو بیع فاسد ہو گی

اور اگر ایک کپڑا اس شرط پر خریدا کہ اس کا تانا ایک ہزار ہے پھر وہ گیارہ سو نکلا تو کپڑا مشتری کے سپرد کیا جائے گا اور اگر اس شرط پر خریدا کہ وہ چکھا ہے اور پنجا نکلا تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس کو پورے ثمن میں لے ورنہ ترک کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ کپڑا قرزی یا خزر کا فروخت کیا اور اس کپڑے میں ملاوٹ تھا پس اگر تانا شرط کے موافق تھا اور بانا غیر تھا تو بیع باطل ہو گی اور اگر بانا شرط کے موافق تھا تو بیع جائز اور قرزی کی صورت میں مشتری کو خیار ہو گا اور خزر کی صورت میں اختیار نہ ہو گا بشر فرماتے ہیں کہ میں نے امام ابو یوسف سے پوچھا کہ ایک نے دوسرے سے ایک کپڑا اس شرط پر لیا کہ وہ کتان ہے پھر اس میں ایک تہائی سوتی نکلا تو فرمایا کہ اس کو واپس کر سکتا ہے اور اگر قطع کر لیا تو کچھ واپس نہیں لے سکتا اور اگر اس میں اکثر سوت ہو تو بیع فاسد ہو گی۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر سوت اس شرط پر خریدے کہ اس میں ایک سیر مسکہ لٹھیا ہے اور دونوں نے قبضہ کر لیا اور مشتری اس کو دیکھتا تھا پھر ظاہر ہوا کہ اس نے آدھ سیر سے لٹھ کیا ہے تو بیع جائز ہو گی اور مشتری کو خیار نہ ہو گا جیسا کہ اگر صابوں اس شرط پر خریدا کہ اس میں اتنے گلے تیل دیا ہے پھر ظاہر ہوا کہ اس سے کم دیا ہے ادھر مشتری صابون خریدنے کے وقت دیکھتا تھا تو بلا خیار بیع جائز ہو گی اور اسی طرح اگر ایک قمیص اس شرط پر خریدی کہ وہ دس گز کی بنی ہے اور مشتری اس کو دیکھتا تھا پھر وہ نو گز کی بنی ہوئی نکلی تو بیع بلا خیار جائز ہو گی اور اگر دوسرے شخص کے ہاتھ کچھ ابریشم فروخت کیا اور بائع نے مشتری کو تول دیا اور مشتری اس کو لے گیا پھر ایک مدت کے بعد آیا اور کہا کہ میں نے اس کو کم پایا پس اگر یہ بات معلوم ہو جائے کہ یہ کمی ہوا کے سبب سے آگئی ہو یا ایسا نقصان ہو کہ دو دفعہ تولنے سے آ جاتا ہے تو بائع پر کچھ لازم نہ ہو گا اور اگر نقصان ہوا سے نہ ہو اور اس قدر نہ ہو کہ دوبارہ تولنے سے واقع ہوتا ہے پس اگر مشتری نے یہ اقرار نہیں کیا تھا کہ یہ اتنے

من ہے یعنی جس قدر تول دیا اس کا اقرار نہیں کر چکا تھا تو اس کو اختیار ہو گا کہ حصہ نقصان کا ثمن نہ دے اور اگر ثمن ادا کر چکا ہو تو واپس لے اور اگر مشتری نے یہ اقرار کیا تھا کہ اتنے من میرے قبضہ میں آگیا ہے پھر کہا کہ میں نے کم پایا تو اس کو کمی کا ثمن نہ دینے یا واپس لینے کا اختیار نہ ہو گا اگر دانہ ہائے گندم کو خریدا پھر اس میں آدھا بھوسا پایا تو اس کو آدھے ثمن میں لے گا بخلاف اس صورت کے کہ اگر اس نے ایک کھتا گیہوں کا اس شرط پر خریدا کہ وہ دس گز ہے پھر اس نے کم پایا تو اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں لے ورنہ ترک کر دے۔

۱۔ قولہ قریا خزر اس کی تفسیر کتاب اللباس جلد چہارم میں مذکور ہے۔ ۱۲۔ ۲۔ نقصان نہیں لے سکتا ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume ③ 404 Kitab al-Buyu (Book of Sales)

...gives. Similarly, if a book was bought on the condition that it is the work "Kitab al-Nikah" by Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), and it later becomes known that it is "Kitab al-Talaq" or "Kitab al-Tibb," or it was "Kitab al-Nikah" but not authored by Imam Muhammad, the scholars (Mashaykh) said the sale is valid because this specific black writing on white is the book itself, and this is a matter of a single genus (jins); however, there is only a difference in variety (anwa'), which does not prevent the validity of the sale. And if a sheep (shah) was bought on the condition that it is a female sheep and it turns out to be a goat, the sale is valid, and the buyer (mushtari) has the option (to keep it or not). If a camel was bought on the condition that it is for operating a mill, and it is found not to be so, it can be returned; this is written in Fatawa Qazi Khan.

If a human was sold on the condition of being a female slave (bandi) and it turned out to be a male slave (ghulam), the sale is not effective between the two; this is based on 'istihsan' (juridical preference) adopted by our scholars. The rule in such issues is that when the name is mentioned along with pointing (isharah) in the contract of sale, and the object pointed at (mushar ilayh) is found to be different: if it is different in terms of genus, the sale is void (batil). For example, if a person sold a gemstone on the condition that it is a ruby (yaqut) and it turns out to be glass, the sale is void. But if the object is of the same genus but differs in quality (sifat), the sale is valid, and the buyer has an option upon seeing it. For instance, if a gemstone was bought on the condition that it is a red ruby and it turns out to be a yellow ruby, the sale is valid, and the buyer has the option; this is written in "Al-Muhit." If a cap (top) was bought on the condition that it is filled with cotton, and when the buyer ripped it open, he found wool (sof), some scholars said the sale is defective (fasid) and the buyer should return it along with the damage caused by ripping it open, while others said the sale is valid and he should take back the value of the deficiency (from the seller); this is more correct, as written in "Al-Zahiriyyah." If a cloak (jubba) was bought on the condition that its outer fabric is such, the lining is such, and the stuffing is such, and the outer fabric matches the condition but the lining and stuffing differ, the sale is valid, and the buyer has the option. If the outer fabric differs from the condition, the sale is void. If a robe (qaba) was sold on the condition that its lining is 'Kohi' and it turns out to be 'Marvi,' the same ruling applies, and the buyer has the option. Similarly, if it was said the stuffing is silk (khaz) and it turns out to be cotton, the same ruling applies; this is written in "Al-Muhit." If someone bought some land

and refused to pay the price (thaman), claiming he bought it on the condition that it is two jaribs (a unit of measure) and it turned out to be less, and the seller said he sold it as is without conditions, the seller's statement under oath shall be considered valid. If a donkey was sold on the condition that it is a beast of burden (lut), the buyer can return it. Similarly, if it was said, "I sell it on the condition that if a claimant appears, he should not demand the price back from me," the sale is defective (fasid). This is written in Fatawa Qazi Khan.

A person bought a platter from another on the condition that it weighs ten seers (a weight unit) and took possession, but it turned out to be five seers; he has the option (khiyar) to either take it for the full price or leave it.☆

If a non-virgin slave woman (thayyibah) was bought on the condition that the seller did not have intercourse (wati) with her until delivery to the buyer, and it later appeared that the seller had intercourse with her, the sale becomes binding (lazim), and the buyer cannot return her. This is written in "Al-Zahiriyyah." If a slave woman was bought on the condition that she is a virgin (bakirah) and she turns out not to be, then if the buyer says, "I did not find her a virgin," and the seller says, "I sold and delivered her to you as a virgin, and her virginity (bakarat) was lost afterwards," the seller's statement under oath shall be considered valid, and the seller shall swear, "I sold and delivered her while she was a virgin..."

---

1. The word 'Shah' includes both sheep and goats, but the person had set a specific preferred condition.
2. A human form was visible, and it was not distinguished whether it was male or female, e.g., wearing a burqa, in darkness, or far away.
3. A 'Thayyibah' is a woman with whom intercourse has taken place. However, it is said that if a free virgin woman has a secret act of fornication once, she is still under the ruling of a virgin. I say, in reality, she is a thayyibah; therefore, a thayyibah is one with whom intercourse has occurred.

...दे। इसी तरह अगर किसी ने कोई किताब इस शर्त पर खरीदी कि वह किताब-उल-निकाह इमाम मुहम्मद (रह.) की रचना है, फिर पता चला कि वह किताब-उत-तलाक़ या किताब-उत-तिब है, या वह किताब-उल-निकाह ही थी लेकिन इमाम मुहम्मद (रह.) की रचना नहीं थी, तो मशायख (विद्वानों) ने फरमाया कि बिक्री वैध (जायज़) होगी क्योंकि सफेद पर काली लिखावट ही यह किताब है और यह एक ही श्रेणी (जिन्स) की बात है, हाँ इसमें केवल प्रकार (अनवा) का अंतर होता है और वह बिक्री की वैधता में बाधक नहीं है। और अगर किसी ने कोई भेड़ (शाह) इस शर्त पर खरीदी कि वह मादा भेड़ है, फिर वह बकरी निकली, तो बिक्री वैध है और खरीदार (मुश्तरी) को अधिकार (इख्तियार) होगा। और अगर किसी ने ऊंट इस शर्त पर खरीदा कि वह चक्की चलाने वाला है, फिर उसे वैसा नहीं पाया तो उसे वापस कर सकता है; यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

अगर किसी मनुष्य को इस शर्त पर बेचा गया कि वह लौंडी (दासी) है, फिर पता चला कि वह गुलाम (दास) है, तो उन दोनों के बीच बिक्री प्रभावी नहीं होगी; यह 'इस्तेहसान' (न्यायिक विवेक) है जिसे हमारे विद्वानों ने अपनाया है। और इस प्रकार के मसलों में नियम यह है कि जब बिक्री के अनुबंध (अक़्द) में इशारे के साथ नाम रख दिया जाए और फिर संकेतित वस्तु (मुशार इलैह) उसके अलावा दूसरी पाई जाए, तो यदि वह श्रेणी (जिन्स) के हिसाब से अलग है तो बिक्री शून्य (बातिल) होगी। उदाहरण के लिए, यदि किसी व्यक्ति ने एक नग इस शर्त पर बेचा कि वह याकूत (माणिक) है, फिर वह कांच का निकला, तो बिक्री शून्य होगी। और अगर संकेतित वस्तु उसी श्रेणी की हो लेकिन गुणवत्ता (सिफत) में अंतर हो, तो बिक्री वैध है और खरीदार को देखने के समय अधिकार होगा। उदाहरण के लिए, यदि एक नग इस शर्त पर खरीदा गया कि वह लाल याकूत है और देखा गया तो वह पीला याकूत निकला, तो बिक्री वैध है और खरीदार को अधिकार है; यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर कोई टोपी इस शर्त पर खरीदी गई कि उसमें रुई भरी है, फिर खरीदार ने उसे उधेड़ा तो उसमें ऊन (सूफ़) पाया, तो कुछ विद्वानों ने कहा कि बिक्री अमान्य (फासिद) है और खरीदार उसे और उसे उधेड़ने के नुकसान के साथ वापस कर दे, जबकि कुछ ने कहा कि बिक्री वैध है और नुकसान के बराबर (विक्रेता से) वापस ले ले; यह अधिक सही है और 'ज़हीरिया' में लिखा है। अगर कोई लबादा (जुब्बा) इस शर्त पर खरीदा गया कि उसका बाहरी कपड़ा ऐसा है, अस्तर ऐसा है और भरावन ऐसी है, फिर बाहरी कपड़ा शर्त के अनुसार पाया गया लेकिन अस्तर और भरावन उसके विपरीत थे, तो बिक्री वैध होगी और खरीदार को अधिकार होगा। और अगर बाहरी कपड़ा शर्त के विपरीत पाया गया

तो बिक्री शून्य होगी। और अगर कोई चोग़ा (क़बा) इस शर्त पर बेचा गया कि उसका अस्तर 'कोही' है फिर वह 'मरवी' निकला, तो भी यही हुक्म है और खरीदार को अधिकार है। इसी तरह अगर कहा गया कि इसकी भरावन 'खज़' (रेशम) की है फिर वह रुई की निकली, तो भी यही हुक्म है; यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर किसी ने कुछ ज़मीन खरीदी और उसकी कीमत (थमन) देने से इनकार किया और कहा कि मैंने इसे इस शर्त पर खरीदा था कि वह दो जरीब (एक माप) है, फिर वह कम निकली और विक्रेता (बाइ) ने कहा कि मैंने इसे जैसा है वैसा ही बेचा था और कोई शर्त नहीं की थी, तो विक्रेता की बात शपथ के साथ मान्य होगी। और अगर कोई गधा बेचा और कहा कि इस शर्त पर बेचता हूँ कि वह सामान ढोने वाला (लूत) है, तो खरीदार उसे वापस कर सकता है। और इसी तरह अगर कहा कि मैं इस शर्त पर बेचता हूँ कि यदि इसका कोई अन्य हकदार पैदा हो जाए तो वह मुझसे कीमत वापस न माँगे, तो बिक्री अमान्य (फासिद) होगी। यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

एक व्यक्ति ने दूसरे से एक तश्तरी इस शर्त पर खरीदी कि वह दस सेर (एक वजन) की है और उस पर कब्जा कर लिया, फिर वह पाँच सेर की निकली, तो उसे विकल्प (खियार) होगा कि यदि चाहे तो पूरी कीमत पर ले ले अन्यथा छोड़ दे।☆

अगर कोई ऐसी दासी (लौंडी) खरीदी गई जो पहले से विवाहित या गैर-कुंवारी (थैयबा) थी, इस शर्त पर कि विक्रेता ने खरीदार को सौंपने तक उसके साथ संभोग (वति) नहीं किया है, फिर पता चला कि विक्रेता ने उसके साथ संभोग किया था, तो बिक्री अनिवार्य (लाज़िम) होगी और खरीदार उसे वापस नहीं कर सकता। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। अगर कोई दासी इस शर्त पर खरीदी गई कि वह कुंवारी (बाकरा) है, फिर वह कुंवारी नहीं निकली, तो यदि खरीदार ने कहा कि मैंने उसे कुंवारी नहीं पाया और विक्रेता ने कहा कि मैंने उसे बेचकर तुम्हारे हाथ कुंवारी ही सौंपा था, फिर उसकी कुंवारियत (बकारत) खत्म हुई है, तो विक्रेता की बात शपथ के साथ मान्य होगी और विक्रेता इस प्रकार शपथ खाएगा कि "मैंने उसे बेचा और सौंपा जब वह कुंवारी थी..."

---

1. 'शाह' शब्द भेड़ और बकरी दोनों के लिए उपयोग होता है, लेकिन उसने अपनी पसंदीदा शर्त लगा ली थी।
2. मनुष्य का रूप दिखाई दिया था और यह स्पष्ट नहीं था कि वह पुरुष है या स्त्री, उदाहरण के लिए बुर्का पहना हुआ था या अंधेरा था या वह दूर था।
3. 'थैयबा' वह स्त्री है जिसके साथ संभोग किया गया हो। लेकिन अगर किसी स्वतंत्र कुंवारी स्त्री के साथ एक बार गुप्त रूप से व्यभिचार हुआ हो, तो कहा गया है कि वह कुंवारी के ही हुक्म में

है। मेरा कहना है कि वास्तव में वह थैयबा ही है, अतः थैयबा वही है जिसके साथ संभोग किया गया हो।

دے اسی طرح اگر کوئی کتاب اس شرط پر خریدی کہ وہ کتاب النکاح امام محمدؒ کی تصنیف ہے پھر معلوم ہوا کہ وہ کتاب الطلاق یا کتاب الطب ہے یا وہ کتاب النکاح تھی مگر امام محمدؒ کی تصنیف نہ تھی تو مشائخ نے فرمایا کہ بیع جائز ہو گی اس واسطے کہ سفید پر سیاہ تحریر یہی کتاب ہے اور یہ امر جنسِ واحد ہے ہاں اختلاف اس میں فقط انواع کا ہوتا ہے اور وہ مانعِ جوازِ بیع نہیں ہے اور اگر کوئی شاہ اِس شرط پر خریدی کہ وہ بھیڑی ہے پھر وہ بکری نکلی تو بیع جائز اور مشتری مختار ہو گا اور اگر کوئی اونٹ اس شرط پر خریدا کہ وہ چکی چلانے کا ہے پھر اس کو ایسا نہ پایا تو واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی انسان کو اس شرط پر فروخت کیا کہ یہ باندی ہے پھر کھلا کہ وہ غلام ہے تو ان دونوں میں بیع واقع نہ ہو گی اور یہ استحسان ہے کہ اس کو ہمارے علما نے اختیار کیا ہے اور اس طرح کے مسئلوں میں قاعدہ یہ ہے کہ جب عقدِ بیع میں اشارہ کے ساتھ نام رکھ دیا جائے اور پھر مشار الیہ اس کے سوا دوسرا پایا جائے پس اگر وہ باعتبارِ جنس کے دوسرا ہو تو بیع باطل ہو گی چنانچہ اگر کسی شخص نے ایک نگینہ اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ یاقوت ہے پھر وہ شیشے کا نکلا تو بیع باطل ہو گی اور اگر مشار الیہ اسی جنس کا ہو لیکن صفت میں فرق ہو تو بیع جائز اور مشتری دیکھنے کے وقت مختار ہو گا چنانچہ اگر ایک نگینہ اس شرط پر خریدا کہ وہ یاقوت سرخ ہے اور دیکھا تو وہ یاقوت زرد نکلا تو بیع جائز ہے اور مشتری مختار ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی ٹوپ اس شرط پر خریدا کہ اس میں روئی بھری ہے پھر مشتری نے اس کو اودھیڑا تو صوف پایا پس بعض مشائخ نے کہا کہ بیع فاسد ہے اور مشتری اس کو اور اس کے ساتھ ادھیڑنے کے نقصان کو واپس کر دے اور بعضوں نے کہا کہ بیع جائز ہے اور بقدرِ نقصان (بائع سے ۱۲) واپس

کرلے اور یہ اصح ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی جبہ اس شرط پر خریدا کہ اس کا ابرا ایسا ہے اور استر ایسا اور بھراؤ ایسا ہے پھر ابرا شرط کے موافق پایا اور استر اور بھراؤ اس کے برخلاف تو بیع جائز اور مشتری مختار ہو گا اور اگر ابرا شرط کے برخلاف پایا تو بیع باطل ہو گی اور اگر کوئی قبا اس شرط پر بیچی کہ اس کا استر کو ہی ہے پھر وہ مروی نکلا تو بھی یہی حکم ہے اور مشتری مختار ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ اس کا بھراؤ خز کا ہے پھر وہ روئی کا نکلا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کچھ زمین خریدی اور اس کا ثمن ادا کرنے سے انکار کیا اور کہا کہ میں نے اس کو اس شرط پر خریدا تھا کہ وہ دو جریب ہے پھر وہ کم نکلی اور بائع نے کہا کہ میں نے اس کو جیسی ہے ویسی بیچی تھی اور کچھ شرط نہیں کی تو بائع کا قول قسم کے ساتھ معتبر رکھا جائے گا اور اگر کوئی گدھا بیچا اور کہا کہ اس شرط پر بیچتا ہوں کہ لوٹ کا ہے تو مشتری واپس کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ میں اس شرط پر بیچتا ہوں کہ اگر اس کا کوئی حقدار پیدا ہو تو مجھ سے تو ثمن واپس نہ کرے تو بیع فاسد ہو گی۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے دوسرے سے ایک طشت اس شرط پر خریدا کہ وہ دس سیر کا ہے اور قبضہ کر لیا پھر وہ پانچ سیر کا نکلا تو اس کو خیار ہو گا کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں لے ورنہ ترک کر دے☆

اگر کوئی باندی ثیبہ اس شرط پر خریدی کہ بائع نے اس سے تا سپردگی مشتری وطی نہیں کی ہے پھر ظاہر ہوا کہ بائع نے اس سے وطی کی تھی تو بیع لازم ہو گی اور مشتری واپس نہیں کر سکتا۔ یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ باکرہ ہے پھر وہ باکرہ نہ نکلی پس اگر مشتری نے یہ کہا کہ میں نے اس کو باکرہ نہیں پایا اور بائع نے کہا کہ میں نے فروخت کر

کے تیرے ہاتھ اس کو باکرہ سپرد کیا ہے پھر اس کی بکارت جاتی رہی تو بائع کا قول قسم سے معتبر ہو گا اور بائع یوں قسم کھائے گا کہ میں نے اس کو بیچا اور سپرد کیا در حالیکہ وہ باکرہ

ا قولہ شاہ بھیڑ و بکری دونوں کو شامل ہے مگر اس نے اپنی مرغوب شرط کر لی تھی ۱۲۔ ع آدمی کی صورت نظر آئی تھی اور یہ تمیز نہ تھا کہ مرد ہے یا عورت مثلاً برقعہ پڑا ہوا تھا یا اندھیرا تھا یا دور تھا ۱۲۔ ک ثیبہ جس عورت سے وطی کی گئی ہو وہ ثیبہ ہو جاتی ہے مگر کنواری آزاد عورت سے اگر ایک دفعہ خفیہ زنا واقع ہو تو کہا گیا ہے کہ وہ کنواری کے حکم میں ہے اقول در حقیقت وہ ثیبہ ہے پس ثیبہ وہی ہے جس سے وطی کی گئی ہو ۱۲۔

...and it is not mentioned that the Qazi (judge) will show it to the midwives, whereas in 'Kitab al-Istihsan' it is mentioned that he will show it to the midwife; this is written in 'Khulasa'. In 'Nawadir ibn Sama'ah' it is stated that a person bought a fish from another on the condition that it weighs ten ratls (a unit of weight), and it was weighed and handed over to the buyer. Later, the buyer found a stone in its belly weighing, for example, three ratls, while the fish remains in its original state. The buyer has the option: if he wishes, he may take it for the full price, or otherwise, reject the deal. If he roasted the fish before discovering this, then the price of ten ratls and the price of seven ratls of fish weight should both be estimated, and the buyer should take back the difference in price. If earth or similar substances that a fish naturally consumes are found in its belly, the sale becomes binding on the buyer without any option of return (Khiyar). Imam Muhammad (RA) stated that if a person bought a vessel from another on the condition that it weighs ten seers and took possession of it, but it turned out to be five seers, he has the option to either take it at the full price or reject it. If a defect occurred while in the buyer's possession and the seller refused to take it back due to that defect, then it shall be assessed: if the price of the vessel weighing ten seers was twenty dirhams and at five seers it was ten dirhams, and the defect caused a loss of one dirham, then the buyer should take back half the price from the seller due to the weight deficiency, and also one-tenth of the price due to the defect, which equals one dirham; this is written in 'Muheet'. If a camel is bought on the condition that it does not make noise, but then it is seen to make noise, the buyer has the option to return it. this answer applies when its noise-making is beyond habitual levels such that people consider it a defect; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If a slave girl is bought on the condition that she has not given birth, but it is later discovered that she has, she can be returned; this is written in 'Zahiriyyah'. If someone says to another, "Sell your slave to such-and-such person for a thousand dirhams on the condition that I am responsible for the price and the slave belongs to that buyer," then according to Zahir al-Riwayah, such a sale is not valid. However, if he said, "Sell your slave to such-and-such person for a thousand dirhams on the condition that I guarantee five hundred dirhams of the price for you," then the sale is valid; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a cloth is bought on the condition that it is 'Nishapuri' (name of a city) but it turns out to be from 'Bukhara', or a turban (amama) is taken on the condition that it is 'Shahristani' but it turns out to be 'Samarkandi', then the sale will be voidable (fasid);

this is written in 'Khulasa'. If a slave girl is bought on the condition of being born in 'Kufa' but turns out to be from 'Basra', she shall be returned. If a cloth is bought on the condition of being 'Herati' but turns out to be 'Balkhi', then according to our three Imams, the sale is voidable (fasid). In 'Bishr', it is narrated from Imam Abu Yusuf that if a boat is bought on the condition that it is made of 'Sakhok' (a type of wood) and wood other than Sakhok is found in it, then if that wood was necessary for its soundness, the buyer must take it at the full price and will have no option of return. But if the entire boat was made of wood other than Sakhok, the sale between them will not take effect. Bishr (RA) narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that someone asked another, "How much is this Herati cloth?" and the cloth was indeed of Herati make; the seller stated the price and they concluded the sale. Imam Azam (Abu Hanifa RA) said that such a statement is equivalent to making being Herati a condition, and this is my view as well. Imam Azam's meaning is that if it turns out to be 'Marwi' (from Marw), the sale will be null and void (batil); this is written in 'Muheet'. If a time condition is set for a specific sale (of a particular item), the contract becomes voidable (fasid). However, if the time condition was for the payment of the price and the price was a debt, then if that time is known, the sale is valid, but if it is unknown (majhul), it is voidable. Among the unknown periods are 'Nowruz' and...

---

1. This means the entire price will be divided proportionately according to the value of ten ratls and seven ratls; then whatever the difference is between the two, that portion of the price will be returned. (12)
2. In this case. (12)

थी और यह ज़िक्र नहीं है कि काज़ी (न्यायाधीश) इसे दाइयों को दिखाएगा, जबकि 'किताब अल-इस्तिहसान' में ज़िक्र है कि दाई को दिखाएगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। 'नवादिरे इब्ने समाअ' में है कि एक व्यक्ति ने दूसरे से एक मछली इस शर्त पर खरीदी कि वह दस रतल (वजन की एक इकाई) है और उसे तोलकर खरीदार को दे दिया गया। फिर खरीदार ने उसके पेट में एक पत्थर पाया जिसका वजन मान लीजिए तीन रतल था, और मछली अपने मूल रूप में बाकी है, तो खरीदार को अधिकार होगा कि यदि वह चाहे तो उसे पूरी कीमत पर ले ले अन्यथा छोड़ दे। और यदि इसे जानने से पहले उसने मछली भून ली, तो मछली के दस रतल वजन की कीमत और उसके सात रतल वजन की कीमत, दोनों का अनुमान लगाकर जो भी अंतर हो, उतना हिस्सा खरीदार वापस ले ले। और यदि उसके पेट में मिट्टी या उसके समान ऐसी चीजें पाई जाएं जिन्हें मछली खाती है, तो बिना किसी विकल्प (खियार) के बिक्री खरीदार पर अनिवार्य होगी। इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे से एक बर्तन (तश्त) इस शर्त पर खरीदा कि वह दस सेर का है और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर वह पांच सेर का निकला, तो खरीदार को अधिकार (खियार) होगा कि यदि चाहे तो पूरी कीमत पर ले ले या छोड़ दे। और यदि खरीदार के पास उसमें कोई खराबी (ऐब) आ गई और विक्रेता ने दोष के कारण उसे वापस लेने से इनकार कर दिया, तो देखा जाएगा कि यदि उस बर्तन के दस सेर होने पर उसकी कीमत (मान लीजिए) बीस दरहम थी और पांच सेर होने पर दस दरहम थी, और दोष के कारण उसमें एक दरहम का नुकसान आ गया, तो खरीदार विक्रेता से वजन की कमी के कारण आधी कीमत वापस ले और दोष के कारण कीमत का दसवां हिस्सा भी वापस ले जो कि एक दरहम होता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई ऊंट इस शर्त पर खरीदा गया कि वह आवाज़ नहीं करता, फिर उसे देखा कि वह आवाज़ करता है, तो खरीदार को अधिकार है कि उसे वापस कर दे, और यह उत्तर उस स्थिति में स्पष्ट होता है जब उसका आवाज़ करना सामान्य से अधिक हो जिसे लोग दोष मानते हों, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि कोई दासी इस शर्त पर खरीदी गई कि उसने बच्चा नहीं जना है, फिर पता चला कि वह बच्चा जन चुकी है, तो उसे वापस किया जा सकता है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। किसी ने दूसरे से कहा कि अपना गुलाम फलां व्यक्ति के हाथ एक हजार दरहम में इस शर्त पर बेच दो कि उसकी कीमत की जिम्मेदारी मेरी है और गुलाम फलां खरीदार का होगा, तो ज़ाहिर अल-रिवायत के अनुसार ऐसी बिक्री जायज़ नहीं है। और यदि कहा कि अपना गुलाम फलां व्यक्ति के हाथ एक हजार दरहम में बेच दो इस शर्त पर कि मैं तुम्हारे

लिए कीमत में से पांच सौ दरहम का ज़ामिन (गारंटर) हूँ, तो बिक्री जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि कोई कपड़ा इस शर्त पर खरीदा गया कि यह 'निशापुरी' (शहर का नाम) है, फिर वह 'बुखारा' का निकला, या पगड़ी (अमामा) इस शर्त पर ली कि वह 'शहरिस्तानी' है, फिर वह 'समरकंदी' निकली, तो बिक्री अमान्य (फ़ासिद) होगी। यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि कोई दासी इस शर्त पर खरीदी गई कि उसका जन्म 'कूफ़ा' का है, फिर पता चला कि वह 'बसरा' की है, तो उसे वापस कर देगा। यदि एक कपड़ा इस शर्त पर खरीदा कि वह 'हेराती' है, फिर वह 'बल्खी' निकला, तो हमारे तीनों इमामों के अनुसार बिक्री अमान्य (फ़ासिद) होगी। और 'बिशर' में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि यदि कोई नाव इस शर्त पर खरीदी गई कि वह 'सखो' (लकड़ी का नाम) की है, फिर उसमें सखो के अलावा अन्य लकड़ी पाई गई, तो यदि वह लकड़ी उसकी मजबूती के लिए ज़रूरी थी, तो खरीदार को पूरी कीमत पर उसे लेना पड़ेगा और कोई विकल्प नहीं होगा। और यदि पूरी नाव सखो के सिवा दूसरी लकड़ी की थी, तो उन दोनों के बीच बिक्री संपन्न नहीं होगी। और बिशर रह. ने इमाम अबू यूसुफ रह. से रिवायत की है कि किसी ने दूसरे से पूछा कि यह 'हेराती' कपड़ा कितने का है, और कपड़ा हेराती बनावट का ही बना था, उसने कहा इतने का है, फिर दोनों के बीच बिक्री हो गई, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) रह. ने फ़रमाया है कि यह कहना हेराती होने की शर्त लगाने जैसा ही है, और यही मेरा मत है। और इमाम-ए-आज़म की मुराद इससे यह है कि यदि प्रकट होगा कि यह 'मर्वी' है तो बिक्री बातिल (शून्य) हो जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी निश्चित वस्तु की बिक्री में समय की शर्त लगाई गई तो अनुबंध अमान्य (फ़ासिद) हो जाएगा। और यदि कीमत के भुगतान में समय की शर्त थी और कीमत ऋण के रूप में थी, तो यदि वह समय ज्ञात है तो बिक्री जायज़ होगी, और यदि अज्ञात (मजहूल) हो तो फ़ासिद होगी। और अज्ञात अवधियों में 'नौरोज़' और...

---

1. इसका अर्थ यह है कि पूरी कीमत को उसके दस रतल और सात रतल के मूल्य के अनुपात में विभाजित किया जाएगा, फिर दोनों में जो भी अंतर हो, उतनी राशि कीमत से वापस ले ली जाएगी। (12)
2. इस स्थिति में। (12)

تھی اور یہ مذکور نہیں کہ قاضی اس کو دائیوں کو دکھائے گا اور کتاب الاستحسان میں مذکور ہے کہ دایہ کو دکھلائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ نوادر ابن سماعہ میں ہے کہ ایک شخص نے دوسرے سے ایک مچھلی اس شرط پر خریدی کہ وہ دس رطل ہے اور اس کو تول کر مشتری کو دے دیا پھر مشتری نے اس کے پیٹ میں ایک پتھر پایا کہ اس کا وزن مثلاً تین رطل تھا اور مچھلی اپنے حال پر باقی ہے تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس کو پورے ثمن میں لے ورنہ ترک کر دے اور اگر اس کے معلوم کرنے سے پہلے اس نے مچھلی کو بھون لیا تو مچھلی کے دس رطل وزن کی قیمت اور اس کے سات رطل کے وزن کی قیمت دونوں کو اندازہ کر کے جو کچھ فرق ہوا اس قدر حصہ مشتری واپس لے اور اگر اس کے پیٹ میں مٹی یا اس کے مانند ایسی چیزیں پائی جائیں کہ جس کو مچھلی کھاتی ہے تو بیع بلا خیار مشتری کو لازم ہو گی امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر ایک شخص نے دوسرے سے ایک طشت اس شرط پر خریدا کہ وہ دس سیر کا ہے اور قبضہ کر لیا پھر وہ پانچ سیر کا نکلا تو اس کو خیار ہو گا کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں لے ورنہ ترک کر دے اور اگر مشتری کے پاس اس میں کچھ عیب آگیا اور بائع نے بسبب عیب کے لینے سے انکار کیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر اس طشت کے دس سیر ہونے پر اس کی قیمت میں درہم تھی اور پانچ سیر ہونے پر دس درہم تھی اور عیب سے اس میں ایک درہم کا نقصان آگیا تو مشتری بائع سے آدھا ثمن بسبب نقصان وزن کے واپس لے اور بھی دسواں حصہ ثمن کا بسبب عیب کے واپس لے کہ جو ایک درہم ہوتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی اونٹ اس شرط پر خریدا کہ وہ آواز نہیں کرتا پھر اس کو دیکھا کہ آواز کرتا ہے تو اس کو اختیار ہے کہ واپس کر دے اور یہ جواب اس صورت میں ظاہر ہوتا ہے کہ جب اس کا آواز کرنا عادت سے زیادہ ہو کہ جس کو

لوگ عیب شمار کرتے ہوں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ وہ جنی نہیں ہے پھر معلوم ہوا کہ وہ بچہ جنی ہے تو اس کو واپس کر سکتا ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے کہا کہ اپنا غلام فلاں شخص کے ہاتھ ہزار درہم کو اس شرط پر فروخت کر دے کہ اس کا ثمن میرے ذمہ اور غلام فلاں مشتری کا ہو گا تو ظاہر الروایت کے موافق ایسی بیع جائز نہیں ہے اور اگر کہا کہ اپنا غلام فلاں شخص کے ہاتھ ایک ہزار درہم کو بیچ ڈال اس شرط پر کہ میں تیرے لئے ثمن میں سے پانچ سو درہم کا ضامن ہوں تو بیع جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کوئی کپڑا اس شرط پر خریدا کہ یہ نیشاپوری (نام شہر) ہے پھر وہ بخارا کا نکلا یا عمامہ اس شرط پر لیا کہ وہ شہرستانی (نام شہر) ہے پھر وہ سمر قندی (نام شہر) نکلا تو بیع فاسد ہو گی۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی اس شرط پر خریدی کہ کوفہ کی پیدائش ہے پھر معلوم ہو کہ بصرہ کی پیدائش ہے تو واپس کر دے گا اگر ایک کپڑا اس شرط پر خریدا کہ وہ ہراتی ہے پھر وہ بلخی نکلا تو ہمارے تینوں اماموں کے نزدیک بیع فاسد ہو گی اور بشر میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر کوئی کشتی اس شرط پر خریدی کہ وہ سکھو کی ہے پھر اس میں سوائے سکھو کے اور لکڑی پائی گئی پس اگر لکڑی کا ہونا اس کی درستی کے واسطے ضروری تھا تو مشتری کو پورے ثمن میں لے لینا پڑے گی اور خیار نہ ہو گا اور اگر پوری کشتی سکھو کے سوا دوسری لکڑی کی تھی تو ان دونوں کے درمیان بیع واقع نہ ہو گی اور بشرؒ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ کسی نے دوسرے سے کہا کہ یہ ہراتی کپڑا کتنے کا ہے اور کپڑا ہراتی ساخت کا بنا تھا اس نے کہا کہ اتنے کا ہے پھر دونوں میں بیع ہو گئی تو امام اعظمؒ نے فرمایا ہے کہ یہ کہنا ہراتی ہونے کی شرط کرنے کے مانند ہے اور یہی میرا قول ہے اور مراد امام اعظمؒ کی اس سے یہ ہے کہ اگر ظاہر ہو گا کہ یہ مروی ہے تو بیع باطل ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر بیع معین

میں مدت کی شرط لگائی تو عقد فاسد ہو جائے گا اور اگر ثمن میں مدت کی شرط اور ثمن دین تھا پس اگر وہ مدت معلوم ہو تو بیع جائز ہو گی اور اگر مجہول ہو تو فاسد ہو گی اور منجملہ مجہول مدتوں کے نوروز اور---

---

1. قولہ حصہ یعنی تمام ثمن اس کے دس رطل اور سات رطل کی قیمت پر تقسیم کیا جائے گا پس جس قدر دونوں میں تفاوت ہو اس قدر حصہ ثمن واپس لے گا۔ ۱۲۔
2. اس صورت میں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 / 406 / Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Sales based on the promise of Mehragan [a Persian festival] are also mentioned. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) discussed the issue of Nowruz and Mehragan in 'Al-Jami' al-Saghir', stating that such a sale is absolutely void (fasid). The correct ruling is that if the seller and buyer did not specify whether it is the Magian Nowruz or the Sultanic Nowruz, the sale is void. However, if one was specified and both recognize its timing, the sale is not void; this is recorded in 'Al-Muhit'.

In a sale, it is not permissible to set the term until the arrival of pilgrims, the harvesting or threshing of crops, cotton carding, or fruit picking; this is written in 'Al-Kafi'. If a condition was made until the end of the Christian fasts, and the situation is that they have already started fasting, then it is permissible. It is not permissible before they start fasting. If the void period is waived before it passes, then by way of Istihsan (juridical preference), the contract becomes valid. According to Imam Zafar (may Allah have mercy on him), it would not be valid. Our view is correct because our scholars stated that the contract remains suspended. From this, it is known that if the factor causing the voidance is removed, it becomes valid. Al-Karkhi explicitly narrated this from Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), and this is the correct view. Regarding other void sales, Al-Karkhi narrated from our companions that they become valid by removing the cause of corruption. However, the correct view is that they do not become valid; this is stated in 'Khulasah al-Sarkhasi'. If at the time of sale, no term was set for payment of the price (thaman), but later a payment time was set within these mentioned periods, the sale is valid; this is in 'Nahr al-Faiq'. If the term was set for the month the wind blows, the sale is null (batil). If one says in the month of Rajab, "I set the term until Rajab," it refers to the coming Rajab. If one says, "until Rajab passes," it refers to the current Rajab. Sales promised until 'Milad' are void. Imam Muhammad mentioned this in the Book. If 'Milad' refers to the birth of livestock, the answer is as mentioned in the Book. If it refers to the birth of Jesus (peace be upon him), this ruling applies when both parties do not know its timing; this is in 'Al-Muhit'.

If goods worth a thousand dirhams are bought on a ten-month credit with the condition that whatever currency is prevalent at that time will be the price paid, the sale is void. If someone sells a slave for a thousand dirhams on the condition that a small portion of the price is paid every week until five hundred dirhams are paid at the end of the month, the sale is void; this is in 'Fatawa Qadi Khan'. If musk is bought by weight and found mixed with lead, the buyer has the option to return the lead and

reduce the price proportionately by weight, or to cancel the sale altogether. If ghee is bought by weight and found mixed with molasses (rub), Imam Muhammad stated that if it was in an amount common in ghee and not considered a defect, the buyer must take it at full price. If it is enough to be considered a defect, he may take it at full price or leave it. If it is something not typically found in ghee, he may take it in exchange for its portion of the price or leave it. If someone buys a bag of Herati or non-Herati clothes or a basket of dates and does not take possession until the seller intentionally removes clothes from the bag or dates from the basket, then sells the bag and basket and leaves or doesn't sell the clothes but benefits from them, the clothes and dates remain the responsibility of the buyer, and he cannot refuse to take them because of the bag or basket; this is in 'Al-Muhit'.

A pearl was bought with the condition of weight, and both parties took possession. Then it was found to be underweight after it had been consumed or destroyed. According to the analogy (qiyas) of Imam al-A'zam, nothing can be reclaimed. However, the Imam, considering it reprehensible, abandoned his analogy because a deficiency in a pearl significantly reduces the price. He ruled that the buyer has the option to reclaim the loss. In 'Bab al-Ijarah' and at the end of 'Kitab al-Sarf', it is written that if...

(Footnote) 1. It is clear to me that Imam Muhammad's use of 'permission' relates to the occurrence of something during the time of the birth of Jesus (peace be upon him)... (Text incomplete).

मिहरगान के वादे पर बिक्री करना भी है और इमाम मुहम्मद (रह.) ने नौरोज़ और मिहरगान का मसला जामे' सगीर में ज़िक्र किया है कि बिक्री मुतलक़न (पूर्ण रूप से) फासिद (त्रुटिपूर्ण/अमान्य) होती है। और सही हुक्म यह है कि अगर विक्रेता (बाइ') और क्रेता (मुश्तरी) ने मजूसी नौरोज़ या सुल्तानी नौरोज़ का स्पष्टीकरण नहीं किया, तो बिक्री फासिद होगी। और अगर किसी एक का बयान कर दिया और दोनों उसका समय पहचानते हैं, तो बिक्री फासिद नहीं होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है।

बिक्री में हाजियों के आने तक या फसल काटने या उसे रौंदने और रुई धुनने और फल झाड़ने तक की अवधि निर्धारित करना जायज़ नहीं है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। अगर ईसाइयों के रोज़े पूरे होने तक की शर्त लगाई और हाल यह है कि ईसाइयों ने रोज़ा रखना शुरू कर दिया है, तो जायज़ है, और उनका रोज़ा रखना शुरू करने से पहले जायज़ नहीं है। फिर अगर उस फासिद अवधि को उसके बीतने से पहले खत्म कर दिया, तो इस्तिहसानान (न्यायोचित आधार पर) अनुबंध जायज़ हो जाएगा। और इमाम ज़फ़र (रह.) के नज़दीक जायज़ नहीं होगा, और हमारा कथन सही है क्योंकि हमारे मशाइख़ ने फ़रमाया है कि अनुबंध निलंबित रहता है। अतः इससे ज्ञात हुआ कि अगर फासिद करने वाली चीज़ निकाल दी जाए, तो जायज़ हो जाएगा, और इसकी करख़ी ने इमाम आज़म (रह.) से स्पष्ट रिवायत की है और यही सही है। और शेष फासिद बिक्रियों के बारे में करख़ी ने हमारे साथियों से रिवायत किया है कि बिगाड़ के दूर करने से वे जायज़ हो जाती हैं, और सही यह है कि जायज़ नहीं होती हैं, यह 'खुलासा सुरख़सी' में लिखा है। और अगर बिक्री करते समय मूल्य (थमन) चुकाने की कोई अवधि निर्धारित नहीं की, फिर उसके बाद मूल्य चुकाने का कोई समय इन्हीं समयों में से निर्धारित किया, तो बिक्री जायज़ है, यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। अगर हवा चलने के महीने की अवधि निर्धारित की तो बिक्री बातिल (शून्य) है। और अगर रजब के महीने में कहा कि मैंने रजब तक की अवधि निर्धारित की तो यह आगामी रजब तक होगी, और अगर कहा कि रजब गुज़रने तक की अवधि निर्धारित की तो वह इसी रजब तक होगी। और मीलाद के वादे तक की बिक्री फासिद है, इमाम मुहम्मद (रह.) ने किताब में ऐसा ही ज़िक्र किया है। फिर अगर मीलाद से तात्पर्य जानवरों का जन्म है, तो उसका उत्तर वैसा ही है जैसा किताब में वर्णित हुआ। अगर मीलाद से तात्पर्य ईसा अलैहिस्सलाम का जन्म है, तो यह हुक्म जो वर्णित हुआ, उस स्थिति पर लागू होगा जब दोनों उसका समय न पहचानते हों, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर एक सामान एक हज़ार दिरम को दस महीने के वादे पर इस शर्त पर खरीदा कि उस समय जो नकदी प्रचलित होगी, वही मूल्य में दूँगा, तो बिक्री फासिद होगी। और अगर किसी ने एक गुलाम एक हज़ार दिरम को इस शर्त पर बेचा कि थोड़ा मूल्य हर सप्ताह अदा करे यहाँ तक कि महीना गुज़रने पर पाँच सौ दिरम अदा करे, तो बिक्री फासिद है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर कस्तूरी (मुश्क) को वज़न से खरीदा और उसमें राँगा (टीन) मिला हुआ पाया, तो उसे अधिकार होगा कि अगर चाहे तो राँगा वापस करके उसके वज़न के बराबर मूल्य कम कर ले, और अगर चाहे तो बिक्री को रद्द कर दे। और अगर घी वज़न से खरीदा और उसमें शीरा (रब) मिला हुआ पाया, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर वह उसी मात्रा में था जो घी में हुआ करता है और दोष नहीं माना जाता, तो उसे पूरे मूल्य में लेना पड़ेगा। और अगर इतना हो कि दोष माना जाए, तो अगर चाहे तो पूरे मूल्य में ले अन्यथा छोड़ दे। और अगर ऐसी चीज़ हो जो घी में नहीं होती, तो अगर चाहे तो उसके मूल्य के हिस्से के बदले ले अन्यथा छोड़ दे। और अगर किसी ने हराती या गैर-हराती कपड़ों की एक थैली या खजूरों की एक टोकरी (ज़म्बील) खरीदी और उस पर कब्ज़ा नहीं किया, यहाँ तक कि विक्रेता ने जानबूझकर कपड़े थैली से या खजूर टोकरी से निकाले, फिर थैली और टोकरी बेच दी और कपड़े छोड़ दिए या नहीं बेचे लेकिन उनसे लाभ उठाया, तो कपड़े और खजूर क्रेता के ज़िम्मे अनिवार्य होंगे और वह थैली या टोकरी के कारण उन्हें लेने से इंकार नहीं कर सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक मोती का दाना खरीदा और उसमें वज़न की शर्त करके दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे कम पाया और वह उसे नष्ट (तल्फ) कर चुका है, तो इमाम आज़म (रह.) के कयास (तर्क) में वह कुछ वापस नहीं ले सकता, लेकिन इमाम ने इसे बुरा जानकर अपना कयास इसमें छोड़ दिया क्योंकि मोती की कमी से मूल्य में बहुत कमी आ जाती है, और यह हुक्म दिया कि उसे अधिकार है कि नुकसान वापस ले ले। और 'बाबुल इजारा' और 'किताबुस सर्फ़' के अंत में लिखा है कि अगर...

(पाद-टिप्पणी) १. मेरे पास स्पष्ट है कि इमाम मुहम्मद का 'इज़न' (अनुमति) कहना ईसा अलैहिस्सलाम के मीलाद के समय में किसी चीज़ के पाए जाने पर आधारित है... (शेष इबारत अधूरी है)

مہرگان کے وعدہ پر بیع کرنا بھی ہے اور امام محمدؒ نے نوروز اور مہرگان کا مسئلہ جامع صغیر میں ذکر کیا ہے کہ بیع مطلقاً فاسد ہوتی ہے اور صحیح حکم یہ ہے کہ اگر بائع اور مشتری نے نوروز مجوس کا یا نوروز سلطان کا بیان نہ کیا تو بیع فاسد ہو گی اور اگر کوئی ایک بیان کر دیا اور دونوں اس کا وقت پہچانتے ہیں تو بیع فاسد نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

بیع میں حاجیوں کے آنے تک یا کھیتی کاٹنے یا اس کے روندنے اور روئی دھننے اور پھل جھاڑنے تک کی مدت مقرر کرنا جائز نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر نصاریٰ کے روزے تمام ہونے تک کی شرط لگائی اور حال یہ ہے کہ نصاریٰ نے روزہ رکھنا شروع کر دیا ہے تو جائز ہے اور ان کا روزہ رکھنا شروع کرنے سے پہلے جائز نہیں ہے پس اگر مدت فاسدہ کو اس کے گزرنے سے پہلے ساقط کر دیا تو استحساناً عقد جائز ہو جائے گا اور امام زفرؒ کے نزدیک جائز نہ ہو گا اور ہمارا قول صحیح ہے اس واسطے کہ ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ عقد موقوف رہتا ہے پس اس سے معلوم ہوا کہ اگر فاسد کرنے والی چیز نکال ڈالی جائے تو جائز ہو جائے گا اور اس کو کرخی نے امام اعظمؒ سے صریح روایت کی ہے اور یہی صحیح ہے اور باقی بیوع فاسدہ کو کرخی نے ہمارے اصحاب سے روایت کیا ہے کہ مفسد کے دور کرنے سے جائز ہو جاتی ہے اور صحیح یہ ہے کہ جائز نہیں ہوتی ہے یہ خلاصہ سرخسی میں لکھا ہے اور اگر بیع کرتے وقت ثمن ادا کرنے کی کوئی مدت نہیں مقرر کی پھر بعد اس کے ثمن ادا کرنے کا کوئی وقت ان وقتوں میں سے مقرر کیا تو بیع جائز ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اگر ہوا چلنے کے مہینے کی مدت مقرر کی تو بیع باطل ہے اور اگر رجب کے مہینے میں کہا کہ میں نے رجب تک کی مدت مقرر کی تو یہ آئندہ رجب تک ہوگی اور اگر کہا کہ رجب گزرنے تک کی مدت مقرر کی تو وہ اسی رجب تک ہو گی

اور میلاد کے وعدہ تک کی بیع فاسد ہے امام محمدؒ نے کتاب میں ایسا ہی ذکر کیا ہے پس اگر مراد میلاد بہائم ہے تو اس کا جواب ایسا ہے جیسا کتاب میں مذکور ہوا اگر مراد میلاد عیسیٰ علیہ السلام ہے تو یہ حکم جو مذکور ہوا اس صورت پر محمول کیا جائے گا کہ جب دونوں اس کا وقت نہ پہچانتے ہوں یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک اسباب ہزار درہم کو دس مہینے کے وعدہ سے اس شرط پر خریدا کہ جس قسم کا نقد اس وقت رائج ہو گا وہی ثمن میں دوں گا تو بیع فاسد ہو گی اور اگر کسی نے ایک غلام ایک ہزار درہم کو اس شرط پر بیچا کہ تھوڑا ثمن ہر ہفتہ میں ادا کرے یہاں تک کہ مہینہ کے گزرنے پر پانچ سو درہم ادا کرے تو بیع فاسد ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر مشک کو تول سے خریدا اور اس میں رانگ ملا ہوا پایا تو اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو رانگ واپس کر کے بقدراس کے وزن کے ثمن میں سے کم کر لے اور اگر چاہے تو بیع کو ترک کر دے اور اگر گھی وزن سے خریدا اور اس میں رب ملایا پایا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر اس قدر تھا جو گھی میں ہوا کرتا ہے اور عیب نہیں گنا جاتا ہے تو اس کو پورے ثمن میں لے لینا پڑے گا اور اگر اتنا ہو کہ عیب گنا جاتا ہے پس اگر چاہے تو پورے ثمن میں لے ورنہ چھوڑ دے اور اگر ایسی چیز ہو کہ گھی میں نہیں ہوتی پس اگر چاہے تو اس کے حصہ ثمن کے عوض لے ورنہ ترک کر دے اور اگر کسی نے ایک تھیلی ہراتی یا غیر ہراتی کپڑوں کی یا ایک زنبیل خرما کی خریدی اور اس پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ بائع نے قصد کر کے کپڑے تھیلی میں سے یا چھوارے زنبیل میں سے نکالے پھر تھیلی اور زنبیل فروخت کر دی اور کپڑے چھوڑ دیے یا فروخت نہ کیے لیکن اس سے نفع اٹھایا تو کپڑے اور چھوارے مشتری کے ذمہ لازم ہوں گے اور وہ بسبب تھیلی یا زنبیل کے ان کے لینے سے انکار نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک دانہ موتی خریدا اور اس میں وزن کی شرط کر کے دونوں نے قبضہ کر لیا پھر اس کو کم پایا اور وہ اس کو تلف کر چکا ہے تو امام اعظمؒ کے قیاس میں کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے لیکن امام نے اس کو قبیح جان کر قیاس اپنا اس میں ترک کر دیا کیونکہ موتی کی کمی سے ثمن میں سے بہت کچھ گھٹ جاتا ہے اور یہ حکم دیا کہ اس کو اختیار ہے کہ نقصان واپس کر لے اور باب الاجارہ اور آخر کتاب الصرف میں لکھا ہے کہ اگر

(Footnote) ۱۔ واضح عندی اطلاق محمد اذن یوجد میلاد عیسیٰ علیہ السلام فی شئے من الازمنۃ الآیۃ فصلا عن معرفۃ ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiriyyah ..... Vol. 3, Page 404, Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

A pearl was sold on the condition that its weight is one mithqal. If it later turns out to be two mithqals, the excess shall be handed over to the buyer without any [additional] price (thaman), because in things where cutting into pieces causes damage, weight stands in place of a quality (description). This is recorded in *Al-Zakheerah*. If an orchard was purchased containing date palms etc., with the condition that it is ten jareebs, and possession was taken without measuring, and its fruits were consumed for several years, then it was found to be nine jareebs; according to the analogy (qiyas) of Imam al-A'zam (RA), the buyer can neither return it nor reclaim any part of the price. This is recorded in *Al-Muheet*. It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if someone bought land on the condition that it is ten jareebs and it contains grapevines, and after consuming the fruits for several years, it was discovered to be only five jareebs, Imam Muhammad (RA) stated: an estimation should be made of the value of this land as five jareebs versus its value as ten jareebs, and the difference should be reclaimed from the seller. This is recorded in *Al-Zakheerah*.

A person has two qafeezs of wheat in one basket (zanbeel). He sells one qafeez for one dirham to someone, but before possession is taken, the seller sells the other qafeez for one dirham to another person. Then, one qafeez is destroyed. In this case, each buyer has the option: if they wish, each can take half of the remaining qafeez for half the price, or they can cancel the transaction. If one buyer waives his right and the other wishes to take the entire remaining qafeez for one dirham, he does not have this right [unilaterally], but it can happen if the seller agrees. If the situation was such that the second buyer took possession of one qafeez and the first buyer took possession of nothing, and then the second buyer returned that qafeez to the seller due to a defect without a judge's (qadi) order, then the first buyer has no right to that returned qafeez; his option is limited to taking or leaving what remains. Furthermore, if the seller mixes both qafeezes, the first buyer's sale is annulled. If the seller mixed the returned qafeez [with the other] and it was returned due to a defect by a judge's order, while the remaining qafeez was defect-free, and the first buyer then intended to take only the remaining qafeez [excluding the returned one], but the seller refused and insisted they both take half, the seller has the right to do so. If the remaining qafeez was destroyed and only the returned defective one remained, and the first buyer wished to abandon it, that is his right. If he wished to take it all, he has that option; if he wished to take half and leave half, he may do that as well. If the qafeez

that was destroyed was the one returned for a defect, and the remaining one is the original defect-free qafeez, the buyer has the option to take half of it but cannot take the whole. If the seller wishes to deliver the whole, the buyer has the right to refuse. This is recorded in *Al-Muheet*. ☆☆☆

If someone bought land along with its water [rights] and then found that there is no irrigation water, and the buyer wished to keep the land for its proportionate price and reclaim the portion of the price allocated to the water from the seller, he has this option. This is recorded in *Al-Zakheerah*. If any foodstuff (ta'am) [1] was bought by measure and possession was taken, it is not permissible to eat, sell, or benefit from it until it is measured again. Similarly, if a seller bought it from his own supplier by measuring it in front of his buyer, it is still not permissible for the buyer to rely solely on that measurement; selling and eating it without re-measuring is not permissible. This is as stated in *Al-Muheet*. Later, the general body of scholars (mashayikh) interpreted this ruling for the case where the seller measured it before the sale while the buyer was watching. If the measurement was done after the sale, then disposal (tasarruf) is permissible even if the measurement and weight are not repeated, and this is the given verdict (fatwa), as in *Al-Hindiyyah*. If the seller measured it after the sale while the buyer was absent, there is a difference of opinion; the correct view is that re-measuring is a condition. This is recorded in *Tatarkhaniyah*.

---

[1] Here 'sharab' i.e., irrigation water is included in the ruling; let this be considered.
[2] The word 'ta'am' means grain, oil, and wheat.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3, पृष्ठ 404, किताब अल-बुयू (विक्रय का अध्याय)

मोती इस शर्त पर बेचा गया कि उसका वज़न एक मिस्काल (Mithqal) है, फिर वह दो मिस्काल निकला, तो अतिरिक्त मात्रा बिना किसी मूल्य (समन) के खरीदार को सौंप दी जाएगी, क्योंकि जिन चीजों को टुकड़ों में बांटने से नुकसान होता है, उनमें वज़न एक गुण (वस्फ़) के समान होता है; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक बाग खरीदा गया जिसमें खजूर आदि के पेड़ हैं और यह शर्त रखी गई कि वह दस जरीब (Jareeb) है, और बिना नापे उस पर कब्ज़ा कर लिया गया और कुछ वर्षों तक उसके फल खाए गए, फिर वह नौ जरीब पाया गया, तो इमाम-ए-आजम (रह.) के कयास (तर्क) के अनुसार खरीदार न तो उसे वापस कर सकता है और न ही कुछ (कीमत) वापस ले सकता है; यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि किसी ने एक ज़मीन इस शर्त पर खरीदी कि वह दस जरीब है और उसमें अंगूर के पेड़ हैं, कुछ वर्षों तक फल खाए, फिर पता चला कि वह पाँच जरीब है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि अंदाज़ा लगाया जाए कि यह ज़मीन पाँच जरीब होने पर कितने की होगी और अगर दस जरीब होती तो कितने की होती, फिर दोनों के बीच जो अंतर हो, वह विक्रेता (बाइ) से वापस ले ले; यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

एक व्यक्ति के पास एक झोले (ज़न्बील) में दो क़फ़ीज़ (Qafeez) गेहूँ हैं, उसने एक क़फ़ीज़ एक दिरहम में किसी के हाथ बेच दिया, लेकिन अभी कब्ज़ा नहीं हुआ था कि विक्रेता ने दूसरा क़फ़ीज़ किसी और के हाथ एक दिरहम में बेच दिया। फिर एक क़फ़ीज़ नष्ट हो गया, तो प्रत्येक खरीदार को अधिकार होगा कि यदि वह चाहे तो शेष बचे हुए क़फ़ीज़ का आधा-आधा हिस्सा आधी कीमत पर ले ले, अन्यथा सौदे को छोड़ दे। और यदि एक ने अपना हिस्सा छोड़ दिया और दूसरे ने चाहा कि पूरा क़फ़ीज़ एक दिरहम में ले ले, तो उसे यह अधिकार नहीं है, लेकिन यदि विक्रेता चाहे तो ऐसा हो सकता है। और यदि स्थिति ऐसी हो कि दूसरे खरीदार ने एक क़फ़ीज़ पर कब्ज़ा कर लिया और पहले खरीदार ने किसी चीज़ पर कब्ज़ा नहीं किया, फिर दूसरे खरीदार ने उस क़फ़ीज़ को दोष (ऐब) के कारण न्यायाधीश (काज़ी) के आदेश के बिना विक्रेता को वापस कर दिया, तो पहले खरीदार का उस वापस किए गए क़फ़ीज़ में कोई अधिकार नहीं होगा, उसे केवल शेष बचे हुए को लेने या छोड़ने का अधिकार है। फिर यदि विक्रेता ने दोनों क़फ़ीज़ मिला दिए, तो पहले खरीदार का विक्रय अनुबंध (बैय) टूट जाएगा। और यदि विक्रेता वापस किए गए क़फ़ीज़ को (दूसरे के साथ) मिला लाया और वह क़फ़ीज़ दोष के कारण न्यायाधीश के आदेश से वापस किया गया था, और जो क़फ़ीज़ शेष था उसमें कोई दोष नहीं था, फिर पहले खरीदार ने यह इरादा किया कि वह केवल शेष बचे हुए क़फ़ीज़ को ले

ले, और विक्रेता ने इनकार कर दिया और कहा कि दोनों में से आधा-आधा ले, तो विक्रेता का यह अधिकार बनता है। और यदि शेष बचा हुआ क़फ़ीज़ नष्ट हो गया और वापस किया हुआ दोषपूर्ण क़फ़ीज़ ही बचा रहा, और पहले खरीदार ने उसे छोड़ना चाहा, तो यह खरीदार का अधिकार है। और यदि उसने पूरा लेना चाहा तो उसे अधिकार है, और यदि चाहा कि उसका आधा ले और आधा छोड़ दे, तो वह भी कर सकता है। और यदि नष्ट होने वाला क़फ़ीज़ वही हो जो दोष के कारण वापस किया गया था, और बचा हुआ क़फ़ीज़ पहला हो जिसमें दोष नहीं है, तो खरीदार को अधिकार है कि उसका आधा ले, वह पूरा नहीं ले सकता। और यदि विक्रेता पूरा सौंपना चाहे तो खरीदार को इनकार करने का अधिकार है; यह 'मुहीत' में लिखा है। ☆☆☆

किसी ने एक ज़मीन उसके पानी (सिंचाई के अधिकार) के साथ खरीदी, फिर पता चला कि सिंचाई का पानी नहीं है, और खरीदार ने चाहा कि ज़मीन को उसके हिस्से के मूल्य पर ले ले और पानी के हिस्से की कीमत विक्रेता से वापस ले ले, तो उसे यह अधिकार होगा; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि कुछ खाद्य सामग्री (ताम) १ــ माप (पैमाने) से खरीदी और उस पर कब्ज़ा किया, तो उसे फिर से मापे बिना खाना या बेचना या उससे लाभ उठाना जायज़ नहीं है। इसी तरह यदि विक्रेता ने अपने विक्रेता से, अपने खरीदार के सामने माप करके खरीदा हो, तब भी खरीदार के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह उसी माप पर निर्भर रहे, बल्कि दोबारा मापे बिना उसका बेचना और खाना जायज़ नहीं होगा; ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। फिर आम मशायख (विद्वानों) ने इस नियम को ऐसी स्थिति पर लागू किया है जब विक्रेता ने बिक्री से पहले उसे मापा और खरीदार उसे देख रहा था। और यदि बिक्री के बाद उसे मापा गया हो, तो उसमें लेन-देन करना जायज़ है, भले ही माप और वज़न को दोबारा न किया जाए, और इसी पर फ़तवा है; जैसा कि 'अल-हिंदिया' में है। यदि विक्रेता ने बिक्री के बाद खरीदार की अनुपस्थिति में उसे मापा हो, तो इसमें मतभेद है, और सही यह है कि दोबारा मापना शर्त है; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है।

१ــ यहाँ 'शराब' यानी सिंचाई के पानी को भी उसी नियम में रखा गया है, इस पर गौर करें। २ــ 'ताम' का अर्थ अनाज, तेल और गेहूँ है।

موتی اس شرط پر بیچا کہ اس کا وزن ایک مثقال ہے پھر وہ دو مثقال نکلا تو زیادتی بلاشمن مشتری کے سپرد کی جائے گی اس لیے کہ جن چیزوں میں ٹکڑے کرنا ضرر کرتا ہے ان میں وزن بمنزلہ وصف کے ہوتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ ایک باغ خریدا کہ جس میں خرما وغیرہ کے درخت ہیں اور یہ شرط کی کہ وہ دس جریب ہے اور بدون ناپنے کے اس پر قبضہ کر لیا اور چند سال تک اس کے پھل کھائے پھر اس کو نو جریب پایا تو امام اعظمؒ کے قیاس میں اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے اور نہ کچھ واپس لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور امام محمدؒ سے روایت ہے کہ کسی نے ایک زمین خریدی اس شرط پر کہ وہ دس جریب ہے اور اس میں انگور کے درخت ہیں اور چند سال تک اس کے پھل کھائے پھر معلوم ہوا کہ وہ پانچ جریب ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اندازہ کیا جائے کہ یہ زمین پانچ جریب ہونے میں کتنے کی ہو گی اور اگر دس جریب ہوتی تو کتنے کی ہوتی پھر ان دونوں کے درمیان میں جو فرق ہے اس قدر بائع سے واپس لے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ایک شخص کے پاس دو قفیز گیہوں ایک زنبیل میں ہیں پھر ایک قفیز ایک درہم کو کسی کے ہاتھ بیچ ڈالی اور اس نے قبضہ نہ کیا تھا کہ بائع نے دوسرے کے ہاتھ اس میں سے ایک قفیز ایک درہم کو بیچ ڈالے پھر ایک قفیز تلف ہو گئے تو ہر مشتری کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو ہر ایک ان دونوں میں سے باقی قفیز کا آدھا آدھا آدھے ثمن میں لے لے ورنہ ترک کر دے اور اگر ایک نے اپنا حصہ چھوڑ دیا اور دوسرے نے چاہا کہ پورا قفیز ایک درہم کو لے لے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے لیکن اگر بائع چاہے تو ہو سکتا ہے اور اگر یہ صورت ہوئی کہ دوسرے مشتری نے ایک قفیز پر قبضہ کر لیا اور پہلے مشتری نے کسی چیز پر قبضہ نہیں کیا پھر دوسرے مشتری نے یہ

قفیز بسبب عیب کے بدون حکم قاضی کے بائع کو واپس دیا تو پہلے مشتری کا اس قفیز میں کچھ حق نہ ہو گا صرف اس کو باقی میں لینے یا چھوڑ دینے کا اختیار ہے پھر اگر بائع نے دونوں قفیزوں کو ملا دیا تو پہلے مشتری کی بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر بائع نے واپس کی ہوئی قفیز کو ملا لایا اور وہ قفیز بسبب عیب کے قاضی کے حکم سے واپس کیا گیا تھا اور جو قفیز باقی تھا اس میں کچھ عیب نہ تھا پھر مشتری اول نے یہ ارادہ کیا کہ باقی قفیز کو سوائے واپس کیے ہوئے کے لے لے اور بائع نے اس سے انکار کیا اور یہ کہا کہ دونوں میں سے آدھا آدھا لے تو بائع کو یہ پہنچتا ہے اور اگر باقی قفیز تلف ہو گیا اور واپس کیا ہوا کہ جس میں عیب ہے باقی رہا اور مشتری اول نے اس کا ترک کرنا چاہا تو یہ مشتری کو پہنچتا ہے اور اگر کل کا لینا چاہا تو اس کو یہ اختیار ہے اور اگر چاہا کہ اس کا آدھا لے اور آدھا چھوڑ دے تو اس کو بھی کر سکتا ہے اور اگر تلف ہونے والا قفیز وہی ہو کہ جو عیب کی وجہ سے واپس کیا گیا ہے اور باقی قفیز پہلا ہو کہ جس میں عیب نہیں ہے تو مشتری کو اختیار ہے کہ اس کا آدھا لے اور سب نہیں لے سکتا ہے اور اگر بائع نے سب سپرد کرنا چاہا تو مشتری کو اختیار ہے کہ انکار کرے یہ محیط میں لکھا ہے۔ ☆☆☆

کسی نے ایک زمین مع اس کے پانی کے خریدی پھر معلوم ہوا کہ اس کے سینچنے کا پانی نہیں ہے اور مشتری نے چاہا کہ زمین کو اس کے حصہ کے عوض لے اور پانی کا حصہ ثمن بائع سے واپس لے کر لے اس کو یہ اختیار ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کچھ طعام ۱ـہ پیمانہ سے خرید کیا اور اس پر قبضہ کیا تو اس کا کھانا اور بیچنا اس سے نفع اٹھانا جائز نہیں ہے یہاں تک کہ اس کو دوبارہ پیمانہ کرے اور اس طرح اگر بائع نے اپنے بائع سے اپنے مشتری کے سامنے پیمانہ کر کے خریدا تو بھی مشتری کو جائز نہیں ہے اس پیمانہ پر اقتصار کرے اور اس کا بیچنا اور کھانا بدون دوبارہ پیمانہ کرنے کے جائز نہ ہو گا کذا فی المحیط پھر عامہ مشائخ نے اس حکم کو ایسی صورت پر محمول کیا ہے کہ جب بائع نے بیع سے پہلے اس کا پیمانہ کیا اور مشتری اس کو دیکھ

رہا تھا اور اگر بعد بیع کے اس کا پیمانہ کیا تو اس میں تصرف کرنا جائز ہے اگرچہ پیمانہ اور وزن کا اعادہ نہ کرے اور اسی پر فتویٰ ہے کذا فی الہندیہ۔ اگر بائع نے بیع کے بعد مشتری کے غائب ہونے کی حالت میں اس کا پیمانہ کیا تو اس میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ دوبارہ پیمانہ کرنا شرط ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

۱؎ یہاں شراب یعنی سینچنے کے پانی کو حکم میں دے دیا فلیتد بر ۱۲۔ ۲؎ قولہ طعام یعنی اناج و تیل و گندم ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (Page 408) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

If someone purchases wheat from another by estimation (1) and after taking possession of it, sells it to someone else by measurement, performing the measurement once is sufficient. Similarly, if someone borrows a bundle of wheat on the condition that it was measured into a container (kapa) as a loan, and then sells it based on that measurement, measuring once is sufficient, whether the purchaser performs the measurement or the borrower-seller measures it in front of his purchaser. If someone buys wheat by estimation and, after taking possession, sells it to another by estimation, or obtains wheat from his own land or as a gift and sells it to another by estimation, or receives wheat as a price (2) on the condition that it came into his possession in a container and sells it by estimation before measuring it (3), this is permissible. This has been narrated by Ibn Sama'ah from Imam Muhammad (RH). If someone buys wheat by measurement and then sells it to another by estimation before measuring it, Imam Muhammad's statement in 'Kitab al-Asl' indicates that this is impermissible, while Ibn Rustam mentioned in his 'Nawadir' that it is permissible. However, if they are sold based on measurement before actually being measured, it is not permissible. Thus, there are two narrations regarding this issue (4). It should be clear (5) that the ruling for measurable items (kili) is the same for weighable items (wazni); this is recorded in 'Al-Muhit'.

Recounting countable items is mandatory in one narration and not mandatory in another.

If someone purchases cloth from another person on the condition that it is ten yards, he has the right to sell it or dispose of it before measuring it. If a countable item is bought from another based on count, Imam Muhammad did not mention the ruling for recounting it in the prominent books (Zahir al-Riwayah). The scholars (Mashaikh) state that Al-Karkhi mentioned that according to the view of Imam Azam (Abu Hanifa), recounting is a condition for the permissibility of disposal, whereas according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is not a condition. It is written in 'Sharh Quduri' that recounting countable items is mandatory in one narration and not in another, and Al-Quduri considered this narration correct. If someone buys goods by measure or weight as an irregular sale (bay' fasid) and takes possession without measuring, then sells it and the second purchaser takes possession, the second sale will be valid. The ruling for re-measurement only applies in both valid sales; this is recorded in 'Az-Zakhirah'. Imam Muhammad (RH) said that if one 'kur' of foodstuff is bought for a hundred dirhams

based on measurement, then the buyer has it measured out from the seller for himself, and then resells it to a second person as a 'tawliyah' sale (at cost price) in exchange for the original price (5), it is not permissible for the second purchaser to take possession without measuring it again. If the first purchaser had already measured it for himself in front of the second purchaser, and then the second purchaser finds it to be one 'qafiz' extra upon measurement, he should return the excess to the first purchaser, whether this excess is due to the process of re-measurement or not. If the second purchaser returns the excess to the first purchaser, it will be considered that if this excess appeared during re-measurement, it belongs to the first purchaser so that he does not have to return it to his seller.

If the second purchaser finds it less than the expected amount, he has the option to take a portion of the loss from the first purchaser, whether this loss is apparent during re-measurement or not. If the loss is such that it arises from re-measurement, the first purchaser cannot claim anything back from his seller. If it is not so, and its occurrence is proven by witnesses or the seller's confirmation, he can reclaim the loss. This ruling pertains to a 'tawliyah' sale; if the second sale is a 'murabahah' sale (at cost plus profit), the ruling is the same. In this same issue, if a situation arises where the first purchaser has already sold one 'qafiz' of that foodstuff...

(1) Estimation, meaning buying a heap without measurement. (2) Meaning something was sold in exchange for wheat. (3) Meaning selling by estimation. (4) Imam Muhammad's clear statement. (5) Meaning as a 'tawliyah' sale.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 (पृष्ठ 408) किताब अल-बुयू

यदि किसी ने दूसरे से कुछ गेहूँ अंदाज़े (1) पर खरीदे और उन पर कब्ज़ा करने के बाद उन्हें दूसरे के हाथ माप (पैयाने) से बेचा, तो उनमें एक ही बार मापना पर्याप्त है। इसी तरह यदि किसी से एक गठरी गेहूँ इस शर्त पर लिए कि वे एक बर्तन (कपा) में ऋण के रूप में लिए गए हैं, फिर उन्हें माप के हिसाब से बेचा, तो उसमें भी एक ही बार मापना पर्याप्त है, चाहे खरीदार मापे या वह ऋण लेने वाला विक्रेता अपने खरीदार के सामने माप ले। और यदि कुछ गेहूँ अंदाज़े से खरीदे और उन पर कब्ज़ा करने के बाद दूसरे के हाथ अंदाज़े से बेचे, या अपनी ज़मीन से कुछ गेहूँ प्राप्त किए या उपहार के रूप में कुछ गेहूँ मिले और उन्हें दूसरे के हाथ अंदाज़े से बेचा, या मूल्य (2) के रूप में कुछ गेहूँ इस शर्त पर प्राप्त हुए कि वे एक बर्तन में उसके कब्ज़े में आए और मापने से पहले उन्हें अंदाज़े से बेच (3) दिया, तो यह जायज़ है। ऐसा ही इब्न समाआह ने इमाम मुहम्मद से रिवायत किया है। और यदि कुछ गेहूँ माप से खरीदे और फिर मापने से पहले उन्हें दूसरे के हाथ अंदाज़े पर बेच दिया, तो इमाम मुहम्मद का 'किताब अल-अस्ल' में उल्लेख यह संकेत देता है कि यह नाजायज़ है, जबकि इब्न रुस्तम ने अपनी 'नवादिर' में उल्लेख किया है कि यह जायज़ है। और यदि उन्हें मापने से पहले माप के हिसाब से बेचा गया, तो यह जायज़ नहीं है। इस प्रकार इस मसले (4) में दो रिवायतें हो गईं। और स्पष्ट हो (5) कि जो नियम मापने योग्य चीजों में ज्ञात हुआ, वही वजन की जाने वाली चीजों में भी है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

गिनती की जाने वाली चीजों को दोबारा गिनना एक रिवायत में अनिवार्य है और दूसरी रिवायत में अनिवार्य नहीं है

यदि किसी दूसरे व्यक्ति से एक कपड़ा इस शर्त पर खरीदा कि वह दस गज़ है, तो उसे नापने से पहले उसे बेचने और उसमें अधिकार जताने का हक है। और यदि कोई गिनती की वस्तु गिनती की शर्त के साथ दूसरे से खरीदी, तो उसे दोबारा गिनने का आदेश इमाम मुहम्मद ने प्रसिद्ध पुस्तकों में नहीं दिया है। विद्वान (मशाइख) कहते हैं कि कर्खी ने उल्लेख किया है कि इमाम आज़म (अबू हनीफा) के कथन के अनुसार अधिकार जताने के जायज़ होने के लिए उसे दोबारा गिनना शर्त है, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार यह शर्त नहीं है। 'शरह कुदूरी' में लिखा है कि गिनती की चीजों को दोबारा गिनना एक रिवायत में अनिवार्य (वाजिब) है और दूसरी में नहीं, और कुदूरी ने इसी रिवायत को सही माना है। यदि किसी ने कोई माल माप या वजन के हिसाब से 'बय फ़ासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) के रूप में खरीदा और बिना मापे उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर

उसे बेच दिया और दूसरे खरीदार ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो दूसरी बिक्री जायज़ होगी, और दोबारा मापने का नियम केवल दोनों सही बिक्रियों में लागू होता है; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि यदि एक 'कुर' (अनाज की मात्रा) अनाज माप के हिसाब से सौ दिरहम में खरीदा, फिर उसे विक्रेता की ओर से अपने लिए माप लिया, फिर उसे दूसरे के हाथ पहले मूल्य के बदले 'बय तौलिया' (लागत मूल्य पर बिक्री) के रूप में बेच (5) दिया, तो दूसरे खरीदार के लिए बिना दोबारा मापे उस पर कब्ज़ा करना जायज़ नहीं है। और यदि पहले खरीदार ने दूसरे खरीदार के सामने उसे अपने लिए माप लिया था, फिर यदि दूसरा खरीदार मापने पर उसे एक 'कफीज़' अधिक पाए, तो वह अधिकता पहले खरीदार को वापस कर दे, चाहे वह अधिकता ऐसी हो जो दोबारा मापने में आती हो या न हो। फिर यदि दूसरे खरीदार ने वह अधिकता पहले खरीदार को वापस कर दी, तो यह देखा जाएगा कि यदि यह अधिकता ऐसी है जो दोबारा मापने में आ गई, तो वह पहले खरीदार की होगी ताकि वह उसे अपने विक्रेता को वापस न करे।

यदि दूसरे खरीदार ने उसे कम पाया, तो उसे अधिकार होगा कि वह पहले खरीदार से कमी का हिस्सा ले ले, चाहे यह कमी दोबारा मापने के कारण हो या न हो। फिर यदि यह कमी ऐसी हो जो दोबारा मापने के कारण आती हो, तो पहला खरीदार अपने विक्रेता से कुछ वापस नहीं माँग सकता। और यदि ऐसा न हो, और इसका होना गवाहों या विक्रेता की पुष्टि से सिद्ध हो, तो वह इस कमी को वापस ले सकता है। और यह नियम 'बय तौलिया' का था; यदि दूसरी बिक्री 'बय मुराबहा' (लाभ के साथ बिक्री) हो, तो भी यही नियम है। और इसी मसले में यदि यह स्थिति उत्पन्न हो कि यदि पहले खरीदार ने उस अनाज में से एक 'कफीज़' बेच दिया हो...

(1) अंदाज़ा यानी बिना माप के ढेर के रूप में खरीदा। (2) अर्थात कोई चीज़ गेहूँ के बदले बेची। (3) अर्थात अंदाज़े पर बेचते हैं। (4) इमाम मुहम्मद का स्पष्ट कथन। (5) अर्थात 'बय तौलिया' के रूप में।

اگر کسی نے دوسرے سے کچھ گیہوں اندازے ۱؎ پر خریدے اور بعد قبضہ کرنے کے ان کو دوسرے کے ہاتھ پیمانہ سے فروخت کیا تو ان میں ایک ہی بار پیمانہ کرنا کافی ہے اور اس طرح اگر کسی سے ایک گٹھری گیہوں اس شرط پر کہ وہ ایک کپا میں قرض لیے پھر ان کو پیمانہ کے حساب سے فروخت کیا تو اس میں بھی ایک ہی بار پیمانہ کرنا کافی ہے خواہ یہ مشتری پیمانہ کرے خواہ وہ قرض لینے والا بائع اپنے مشتری کے سامنے پیمانہ کرلے اور اگر کچھ گیہوں اندازہ سے خریدے اور ان کو بعد قبضہ کرنے کے دوسرے کے ہاتھ اندازہ سے فروخت کیا یا اپنی زمین میں سے کچھ گیہوں یا ہبہ کے طور پر کچھ گیہوں پائے اور ان کو دوسرے کے ہاتھ اندازہ سے فروخت کیا یا ثمن میں ۲؎ کچھ گیہوں اس شرط پر کہ وہ ایک کپا میں اس کے قبضہ میں آئے اور پیمانہ کرنے سے پہلے ان کو اندازہ سے بیچ ۳؎ ڈالا تو یہ جائز ہے ایسا ہی ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کیا ہے اور اگر کچھ گیہوں پیمانہ سے خریدے اور پھر پیمانہ کرنے سے پہلے ان کو دوسرے کے ہاتھ اندازہ پر بیچ ڈالا تو امام محمدؒ کا کتاب الاصل میں اطلاق دلالت کرتا ہے کہ یہ نا جائز ہے اور ابن رستم نے اپنی نوادر میں ذکر کیا ہے کہ جائز ہے اور اگر ان کو پیمانہ کرنے سے پہلے پیمانہ کے حساب سے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے پس اس مسئلے ۴؎ میں دو روایتیں ہوگئیں اور واضح ۵؎ ہو کہ جو حکم کیلی چیزوں میں معلوم ہوا وہی وزنی چیزوں میں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

گنتی کی چیزوں میں دوبارہ شمار کرنا ایک روایت میں واجب ہے اور دوسری روایت میں واجب نہیں

اگر دوسرے شخص سے ایک کپڑا اس شرط پر خریدا کہ وہ دس گز ہے تو اس کو ناپنے سے پہلے اس کی بیع کرنے اور اس میں تصرف کرنے کا اختیار ہے اور اگر عددی چیز عدد کی شرط سے دوسرے سے خریدی تو اس کا دوبارہ شمار کرنے کا حکم امام محمدؒ نے ظاہر کتابوں میں ذکر نہیں کیا اور مشائخ کہتے ہیں کہ کرخی نے ذکر کیا ہے کہ امام اعظمؒ کے قول پر تصرف جائز ہونے کے واسطے اس کا دوبارہ گننا شرط ہے اور صاحبین کے قول پر شرط نہیں ہے اور شرح قدوری میں لکھا ہے کہ گنتی کی چیزوں میں دوبارہ شمار کرنا ایک روایت میں واجب ہے اور دوسری روایت میں واجب نہیں ہے اور قدوری نے اسی روایت کو صحیح کہا ہے اگر کسی نے کچھ مال پیمانہ یا وزن کے حساب سے بطور بیع فاسد کے خریدا اور بدون پیمانہ کے اس پر قبضہ کرلیا پھر اس کو فروخت کر دیا اور دوسرے مشتری نے اس پر قبضہ کیا تو بیع ثانی جائز ہوگی اور دوبارہ پیمانہ کا حکم صرف دونوں بیع صحیح میں ہوتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر ایک کُر طعام پیمانہ کے حساب سے سو درہم کو خریدا پھر اس کو بائع کی طرف سے اپنے واسطے ناپ کرالیا پھر اس نے دوسرے کے ہاتھ پہلے ثمن کے عوض تولیہ بیچ ڈالا ۵ـہ تو دوسرے مشتری کو بدون دوبارہ پیمانہ کرنے کے اس پر قبضہ کرنا جائز نہیں ہے اور اگر پہلے مشتری نے دوسرے مشتری کے سامنے اس کو اپنے واسطے پیمانہ کر لیا تھا پس اگر دوسرا مشتری پیمانہ کرنے سے اس کو ایک قفیز زائد پائے تو زیادتی پہلے مشتری کو واپس کردے خواہ یہ زیادتی ایسی ہو کہ دوبارہ پیمانہ کرنے میں جاری ہوتی ہے یا ایسی نہ ہو پس اگر دوسرے مشتری نے وہ زیادتی پہلے مشتری کو واپس کردی تو لحاظ کیا جائے گا کہ اگر یہ زیادتی ایسی ہے کہ دوبارہ پیمانہ کرنے میں آگئی تو پہلے مشتری کی ہوگی کہ اس کو اپنے بائع کو واپس نہ کردے۔

اگر دوسرے مشتری نے اس کو کم پایا تو اس کو اختیار ہوگا کہ پہلے مشتری سے حصہ نقصان لے خواہ یہ نقصان دوبارہ پیمانہ کرنے سے آتا ہو یا نہ آتا ہو پس اگر یہ نقصان ایسا ہو کہ دوبارہ پیمانہ

کرنے سے آتا ہے تو پہلا مشتری اپنے بائع سے کچھ واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر ایسا نہ ہو اور ایسا ہونا گواہوں سے یا بائع کی تصدیق سے ثابت ہو گا اس نقصان کو واپس لے سکتا ہے اور یہ حکم بیع تولیہ کا تھا اور اگر بیع ثانی بیع مرابحہ ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اسی مسئلہ میں اگر یہ صورت واقع ہوئی کہ اگر پہلے مشتری نے اس طعام میں سے ایک قفیز فروخت کیا

۱ــہ قولا اندازہ یعنی بدون پیمانہ کے ڈھیری خریدی ۱۲۔ ۲ــہ یعنی کوئی چیز گیہوں کے عوض فروخت کی ۱۲۔ ۳ــہ یعنی انداز پر فروخت کرتے ہیں ۱۲۔ ۴ــہ واضح قول محمد االکان المس ۱۲۔ ۵ــہ یعنی بطور بیع تولیہ کے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 409 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...and handed it over to the buyer, then sold the remainder as a *Tauliya* sale (resale at cost) on the condition that it is one *Kur*. When the second buyer measured it and found it incomplete, the sale is valid, and he shall have no *Khiyar* (option to rescind). However, the price of the *Kur* will be divided into forty-one parts. The portion corresponding to one *Qafiz* shall be waived for the second buyer, and he must pay the rest. According to Imam Muhammad, he has the option to either take the whole quantity for the full price or reject the sale. In this matter, if the second sale occurred as *Murabaha* (cost plus profit) and the rest of the situation remains the same, then according to Imam Azam and Imam Muhammad, the buyer has the choice to either take it for the full price or return it. This is recorded in *Al-Muheet*.

A person bought one *Kur* for one hundred dirhams on the condition that it is forty *Qafiz*. They measured it and both took mutual possession. Then, due to moisture, it became fifty *Qafiz*, and water damaged it. Thereafter, this buyer sold it through *Murabaha* or *Tauliya* without disclosing the condition; this is valid. The second buyer will receive forty *Qafiz* from it, and ten *Qafiz* will remain with the first buyer. If the first buyer sold those ten extra *Qafiz* via *Murabaha* or *Tauliya*, he shall sell them at one-fifth of the total price. This is the logical deduction (*Qiyas*) of the *Sahibain* (Imams Abu Yusuf and Muhammad). According to Imam Azam, he cannot sell it as *Murabaha*. If water reached the goods after the second buyer's measurement but before he took possession, the second buyer has the option to take everything for the full price. This is written in *Muheet al-Sarkhasi*.

If someone bought one *Kur* of wheat for one hundred dirhams on the condition that it is forty *Qafiz*, and upon measurement, it turned out to be exactly forty *Qafiz*, and the buyer took possession, and subsequently, both parties agreed to cancel the sale (*Iqala*). If the seller then measured it and found it had increased or decreased by one *Qafiz*, and both agreed that this change was due to the process of measurement, then the excess belongs to the original seller, and any loss is also his responsibility, such that the price shall not be reduced. Similarly, if water reached the *Kur* and it increased by one *Qafiz*, and the seller agreed to this, it all belongs to him. However, if he was unaware of this, he has the option to return it due to the defect and void the *Iqala*, restoring the first sale. Likewise, if the wheat was fresh and moist at the time of sale and measured fully, but later dried up and decreased while with the buyer, and they then performed *Iqala*, if the seller measured it and found it less, knowing it was

due to drying or if both honestly agreed on this, it all goes to the seller, and no reduction shall be made in the price. This is recorded in *Al-Muheet*.

The general rule is that if the item of sale (*Mabi'e*) is a specific designated item sold by measure, any increase occurring before measurement belongs to the seller, and after measurement, it belongs to the buyer. If the item is not specifically designated, any increase after measurement but before the buyer takes possession belongs to the seller, and after possession, it belongs to the buyer. If some foodstuff was bought for one dirham on the condition that it is one *Qafiz*, but it became moist before measurement and turned out to be one and a quarter *Qafiz* (1), the buyer has the option to either take one *Qafiz* or leave it. If the increase occurred after measurement in the presence of the buyer but before possession, the increase belongs to the buyer, and he shall have the option to rescind (*Khiyar*) due to the moisture. If it decreased after measurement, he shall take it for the full price; if it decreased before measurement, the price shall be reduced proportionately. This is recorded in *Muheet al-Sarkhasi*. If it was measured for the buyer in his presence and came out to be one *Qafiz*, and before he took possession, a second measurement showed an increase or decrease within the normal variance of re-measurement, the buyer is bound by the full price because the object of the contract became specified by measurement and no error was apparent in the first measurement, provided the variance is not so large that it falls outside the normal range of re-measurement.

---

(1) Meaning one *Qafiz* and one-fourth.

करके खरीदार (मुश्तरी) को दे दी, फिर शेष को बिक्री-ए-तवलिया (लागत मूल्य पर बिक्री) के तौर पर इस शर्त पर बेचा कि वह एक 'कुर' है। फिर दूसरे खरीदार ने उसे मापा और उसे पूरा नहीं पाया, तो यह जायज़ है और उसे कोई 'खियार' (विकल्प) नहीं होगा, लेकिन कुर की कीमत को इकतालीस हिस्सों में बाँटा जाएगा। फिर जो हिस्सा एक 'कफीज़' के हिस्से में आएगा, वह दूसरे खरीदार से घटा दिया जाएगा और बाकी उसे देना होगा। इमाम मुहम्मद के अनुसार उसे यह अधिकार होगा कि यदि वह चाहे तो पूरे को पूरी कीमत के बदले ले ले, अन्यथा छोड़ दे। और इस मामले में यदि दूसरी बिक्री 'मुराबहा' (लागत प्लस लाभ) के रूप में हुई हो और शेष स्थिति वही रहे, तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार खरीदार को विकल्प है कि यदि चाहे तो पूरी कीमत पर ले ले, अन्यथा वापस कर दे। यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक 'कुर' सौ दिरहम में इस शर्त पर खरीदा कि वह चालीस कफीज़ है और उसे माप लिया गया और दोनों ने परस्पर कब्ज़ा कर लिया। फिर नमी पाकर वह पचास कफीज़ हो गया और पानी ने उसे खराब कर दिया। फिर उस खरीदार ने उसे मुराबहा या तवलिया के तौर पर बेच दिया और कुछ नहीं बताया, तो यह जायज़ है। दूसरे खरीदार को इसमें से चालीस कफीज़ मिलेंगे और दस कफीज़ पहले के पास रह जाएँगे। और यदि उसने उन दस अतिरिक्त कफीज़ों को मुराबहा या तवलिया पर बेचा, तो कीमत के पाँचवें हिस्से पर बेचेगा। यह 'साहिबैन' का कयास (तर्क) है। इमाम आज़म के अनुसार मुराबहा पर नहीं बेच सकता। यदि दूसरे खरीदार के मापने के बाद और कब्ज़ा करने से पहले उस तक पानी पहुँच गया, तो दूसरा खरीदार चाहे तो पूरे को पूरी कीमत पर ले ले। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है।

किसी ने एक कुर गेहूँ सौ दिरहम में इस शर्त पर खरीदे कि वे चालीस कफीज़ हैं और उन्हें मापा गया तो चालीस कफीज़ निकले। फिर खरीदार ने उन पर कब्ज़ा कर लिया। फिर दोनों ने सौदे को रद्द (इकाला) कर दिया। फिर विक्रेता (बाये) ने उसे मापा, तो वह एक कफीज़ बढ़ गया या घट गया और दोनों इस बात पर सहमत हुए कि यह कमी या वृद्धि मापने की वजह से है, तो वृद्धि मूल विक्रेता को मिलेगी और कमी भी उसी के ज़िम्मे रहेगी, यहाँ तक कि कीमत में से कुछ भी कम नहीं किया जाएगा। इसी तरह यदि उस कुर तक पानी पहुँचा और एक कफीज़ बढ़ गया और विक्रेता उस पर सहमत हो गया, तो वह सब उसी का होगा। लेकिन यदि वह इसे नहीं जानता था, तो उसे विकल्प

होगा कि दोष के कारण उसे वापस करके इकाला को रद्द कर दे और पहली बिक्री बहाल हो जाएगी। इसी तरह यदि गेहूँ बिक्री के समय ताज़े और गीले थे और पूरे थे, फिर सूखकर खरीदार के पास कम हो गए, फिर दोनों ने इकाला किया और विक्रेता ने उसे मापा और कम पाया और जाना कि यह सूखने के कारण है या दोनों सच्चाई से इस पर सहमत हुए, तो यह सब विक्रेता को मिलेगा और कीमत में से कुछ कम नहीं किया जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

नियम यह है कि यदि बेची जाने वाली वस्तु निर्दिष्ट (मुअय्यन मुशार इलैह) हो जिसे मापकर बेचा जाना हो, तो मापने से पहले जो वृद्धि उसमें पैदा हो वह विक्रेता की होगी और मापने के बाद खरीदार की। और यदि वस्तु निर्दिष्ट न हो, तो मापने के बाद और खरीदार के कब्ज़ा करने से पहले जो वृद्धि हो वह विक्रेता की है और कब्ज़ा करने के बाद खरीदार की। यदि कुछ अनाज एक दिरहम में इस शर्त पर खरीदा गया कि वह एक कफीज़ है, फिर मापने से पहले वह गीला हो गया और मापने पर वह सवा कफीज़ (1) निकला, तो खरीदार को विकल्प है कि चाहे तो उसमें से एक कफीज़ ले ले, अन्यथा छोड़ दे। यदि खरीदार के सामने मापने के बाद और कब्ज़ा करने से पहले वृद्धि हो गई, तो वृद्धि खरीदार की होगी और नमी के कारण उसे खियार (विकल्प) होगा। यदि मापने के बाद कमी हो गई, तो वह पूरी कीमत पर लेगा, और यदि मापने से पहले कमी हुई, तो कीमत के हिस्से में कमी की जाएगी। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि खरीदार के लिए उसके सामने मापा गया और वह एक कफीज़ निकला, और अभी खरीदार ने कब्ज़ा नहीं किया था कि दोबारा मापने पर वह इतना अधिक या कम निकला जितना दोबारा मापने में सामान्यतः हो जाता है, तो खरीदार को पूरी कीमत देना अनिवार्य होगा, क्योंकि जिस चीज़ पर अनुबंध हुआ था वह मापने से निश्चित हो गई और पहले माप में कोई गलती ज़ाहिर नहीं हुई, बशर्ते कि वृद्धि या कमी इतनी अधिक न हो जो दोबारा मापने के सामान्य अंतर से बाहर हो।

---

(1) अर्थात एक कफीज़ और उसका एक चौथाई हिस्सा।

کر کے مشتری کو دے دی پھر باقی کو بطور بیع تولیہ کے اس شرط پر فروخت کیا کہ وہ ایک کر ہے پھر مشتری ثانی نے اس کا پیمانہ کیا اور اس کو پورا نہ پایا تو یہ جائز ہے اور اس کو خیار نہ ہو گا لیکن کر کا ثمن اکتالیس حصوں پر تقسیم کیا جائے گا پھر جو کچھ ایک قفیر کے حصہ میں پڑے گا وہ دوسرے مشتری سے ساقط کیا جائے گا اور باقی اس کو دینا پڑے گا اور امام محمد کے نزدیک اس کو اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو سب کو پورے ثمن کے عوض لے ورنہ ترک کر دے اور اس مسئلہ میں اگر دوسری بیع مرابحہ واقع ہو اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں لے ورنہ واپس کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک گرسودہم کو اس شرط پر خریدا کہ وہ چالیس قفیر ہے اور اس کو پیمانہ کر لیا اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا پھر تری پا کر وہ پچاس قفیر ہو گیا اور اس کو پانی نے فاسد کر دیا پھر اس مشتری نے اس کو بمرابحہ یا بتولیہ فروخت کیا اور کچھ بیان نہ کیا تو جائز ہے اور مشتری ثانی کو اس میں سے چالیس قفیر ملے گا اور دس قفیر اس کے پاس باقی رہ جائے گا اور اگر اس نے ان دس زائد قفیروں کو بمرابحہ یا بتولیہ فروخت کیا تو پانچویں حصہ ثمن پر فروخت کرے گا اور یہ صاحبین کا قیاس ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک مرابحہ نہیں فروخت کر سکتا ہے اور اگر دوسرے مشتری کے پیمانہ کرنے کے بعد قبضہ کرنے سے پہلے اس کو پانی پہنچا تو دوسرا مشتری اگر چاہے تو سب کو پورے ثمن میں لے لے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک گر گیہوں سودہم کو اس شرط پر کہ وہ چالیس قفیر ہیں خریدے اور ان کو پیمانہ کیا تو چالیس قفیر نکلے پھر مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا پھر دونوں نے بیع کا اقالہ کیا پھر بائع نے اس کو پیمانہ کیا پس وہ

ایک قفیر بڑھ گیا یا گھٹ گیا اور دونوں اس بات پر متفق ہوئے کہ یہ نقصان یا زیادتی پیمانہ کرنے کی وجہ سے ہے تو زیادتی مع اصل بائع کو ملے گی اور نقصان بھی اسی کے ذمہ رہے گا حتی کہ ثمن میں سے کچھ کم نہ کیا جائے گا اور اسی طرح اگر اس گر کو پانی پہنچا اور ایک قفیر بڑھ گیا اور بائع اس پر راضی ہو گیا تو یہ سب اسی کا ہوگا لیکن اگر اس کو نہیں جانتا تھا تو اس کو اختیار ہوگا کہ عیب کی وجہ سے واپس کر کے اقالہ باطل کر دے اور پہلی بیع عود کرے گی اور اسی طرح اگر وہ گیہوں بیع کے وقت تازہ تر تھے اور پورا گز تھے پھر خشک ہو کر مشتری کے پاس کم ہو گئے پھر دونوں نے اقالہ کیا اور بائع نے اس کا پیمانہ کیا اور کم پایا اور جانا کہ یہ خشک ہونے کی وجہ سے ہے یا دونوں سچائی سے اس پر متفق ہوئے تو یہ سب بائع کو ملے گا اور ثمن میں سے کچھ کم نہ کیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

قاعدہ یہ ہے کہ اگر مبیع معین مشار الیہ ہو کر جو بشرط کیل فروخت ہوتی ہے تو پیمانہ کرنے سے پہلے جو زیادتی اس میں پیدا ہو وہ بائع کی ہوگی اور پیمانہ کرنے کے بعد مشتری کی ہوگی اور اگر مبیع معین مشار الیہ نہ ہو تو پیمانہ کرنے کے بعد مشتری کے قبضہ کرنے سے پہلے جو زیادتی ہو وہ بائع کی ہے اور قبضہ کے بعد مشتری کی ہوگی اگر کچھ طعام ایک درہم کو اس شرط پر خریدا کہ وہ ایک قفیر ہے پھر پیمانہ کرنے سے پہلے وہ تر ہو گیا پھر اس کو پیمانہ کیا پس وہ سوا قفیر (۱) نکلا تو مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو اس میں سے ایک قفیر لے ورنہ ترک کر دے اور اگر مشتری کے سامنے پیمانہ کرنے کے بعد قبضہ کرنے سے پہلے زائد ہو گیا تو زیادتی مشتری کی اور بسبب تری کے اس کو خیار ہوگا اور اگر بعد پیمانہ کرنے کے کم ہو گیا تو پورے ثمن میں لے گا اور اگر اس سے پہلے کم ہوا تو حصہ ثمن میں لے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر مشتری کے واسطے اس کے سامنے پیمانہ کر دیا اور وہ ایک قفیر نکلا اور ہنوز مشتری نے قبضہ نہ کیا تھا کہ دوبارہ پیمانہ کیے جانے سے اتنا زیادہ یا کم نکلا کہ جو دوبارہ

پیمانہ کرنے میں واقع ہوتا ہے تو مشتری کو پورے ثمن میں لازم ہوگا کیونکہ جس چیز پر عقد واقع ہوا وہ پیمانہ کرنے سے معین ہوگئی اور پہلے پیمانہ میں خطا ظاہر نہیں ہوئی حتی کہ اگر زیادتی یا نقصان اس قدر نہ ہو کہ جو دوبارہ پیمانہ کرنے میں آجاتا ہے تو اگر

---

(۱) یعنی ایک قفیر و ایک چوتھائی ۱۲۔

If there is an excess, it shall be returned to the seller (Ba'i), and if there is a deficit, it will be adjusted against the price in both situations, as stated in Al-Muhit. If one 'qafiz' (a unit of measure) was purchased from a heap for one dirham, and the seller measured out one qafiz for the buyer (Mushtari) but had not yet delivered it when water reached the heap and that qafiz, causing each qafiz to increase by a quarter; the seller has the choice to give the buyer only one qafiz from whichever he chooses, and the buyer has the option to accept it. If the heap and that qafiz decrease, such as being damp initially and then drying out, the buyer is entitled to a full qafiz, and neither party shall have an option (Khiyar). Whoever buys one qafiz from a heap and takes possession of one qafiz from the entire heap, then returns it due to a defect (Aib), the sale (Bai') shall be annulled. If a specific qafiz was sold in exchange for another specific qafiz, and after measurement but before possession, one became wet and increased by a quarter, it shall belong to the buyer, who will have an option, and the sale will not be voidable (Fasid). If this increase occurred before measurement, then according to Imam Azam and Abu Yusuf, the one with the dry qafiz has the option to either accept or reject the measured qafiz. If a specific qafiz was sold in exchange for one qafiz from a heap, and the owner of the heap measured out a qafiz but had not delivered it when water reached the heap and the qafiz, the one with the dry qafiz has the option to accept the damp qafiz or reject it. According to Imam Muhammad, the sale becomes voidable (Fasid). If it was only the separated qafiz, then delivering a dry qafiz is obligatory, and neither party shall have an option, as per Al-Muhit al-Sarakhsi.

Chapter Eleven: Regarding the Rulings on Unlawful Sales

Be it known that sales are of two types: Baatil (void) and Fasid (voidable/irregular). A void (Baatil) sale is one where the subject of the sale is not valuable property (Maal), such as purchasing alcohol, swine, game from the sacred precinct (Haram), carrion, or spilled blood. Such a sale does not confer ownership. An irregular (Fasid) sale is one where both exchanges are property (Maal), for example, something bought in exchange for alcohol, swine, game from the Haram, a Mudabbar slave, a Mukatib slave, or an Umm-ul-Walad, or if an irregular condition was attached to it or something similar. Such a sale is concluded in exchange for the value of the item sold, and ownership is established after possession, as per Al-Muhit al-Sarakhsi. The jurists (Mashaikh) differed on whether the item remains under guarantee (Zamanat) or as a trust (Amanat). Some said it is a trust, and others said it remains under

guarantee (this is the preferred view). This is written in Sharh al-Tahawi. The condition is that possession must be with the seller's permission. Taking possession in an irregular sale without the seller's permission is treated as not having taken possession. It is written in Al-Ziyadat that if a buyer takes possession of the item in an irregular sale without the seller's permission or prohibition, and if this possession occurs within the same session (Majlis), it is valid by way of juristic preference (Istihsan) and ownership is established. However, if possession is taken after the session has ended, it is invalid according to both analogy (Qiyas) and Istihsan, and ownership will not be established. If the seller granted permission for possession and the buyer took possession within the same session or after, the possession is valid and ownership is established according to both Qiyas and Istihsan, but this ownership is liable to be rescinded. It is disliked (Makruh) for the buyer to dispose of an item bought through an irregular sale by way of transfer of ownership (Tamleek) or for profit. Nevertheless, if they do dispose of it, the disposal will be effective, and the seller's right to reclaim the item will be nullified, whether the disposal is such that it can be reversed after occurrence, like a resale, or not, like manumission (freeing a slave).

1. The phrase "in both situations" etc. - The first situation refers to the first issue in Muhit Sarakhsi, stating that if it decreases before that, it will be adjusted in the price, and the second situation is what is mentioned here.
2. The phrase "one qafiz" etc. - meaning in exchange for one qafiz from a heap.
3. To make someone else the owner.

यदि अधिकता होगी तो विक्रेता (बाइ) को लौटा दी जाएगी और यदि कमी होगी तो दोनों स्थितियों में कीमत के हिस्से में ले ली जाएगी, जैसा कि अल-मुहीत में लिखा है। यदि एक ढेर में से एक कफीज़ (एक माप) एक दिरहम में खरीदा गया और विक्रेता ने उसमें से एक कफीज़ निकाल कर खरीदार (मुश्तरी) को माप कर दिया, परंतु अभी उसके सुपुर्द नहीं किया था कि ढेर और उस कफीज़ तक पानी पहुँच गया और प्रत्येक कफीज़ एक चौथाई बढ़ गया, तो विक्रेता को अधिकार होगा कि वह खरीदार को केवल एक कफीज़ दे जिसे वह चाहे, और खरीदार को उसे लेने का विकल्प प्राप्त होगा। और यदि ढेर और वह कफीज़ कम हो जाए, इस प्रकार कि पहले वे नम थे फिर सूख गए, तो खरीदार को पूरा कफीज़ मिलना चाहिए और दोनों में से किसी को विकल्प (खियार) प्राप्त नहीं होगा। और जिसने एक ढेर में से एक कफीज़ खरीदा और पूरे ढेर में से एक कफीज़ पर कब्जा कर लिया, फिर उसे दोष (ऐब) के कारण वापस किया, तो बिक्री (बै) रद्द हो जाएगी। और यदि एक निश्चित कफीज़ को दूसरी निश्चित कफीज़ के बदले बेचा गया, फिर मापने के बाद कब्जे से पहले एक गीला होकर एक चौथाई बढ़ गया, तो वह खरीदार का होगा और उसे विकल्प प्राप्त होगा और बिक्री अवैध (फासिद) नहीं होगी। और यदि यह वृद्धि मापने से पहले हुई हो, तो जिसके पास सूखा कफीज़ है, उसे एक कफीज़ लेने या छोड़ने में इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के निकट विकल्प प्राप्त होगा। और यदि एक निश्चित कफीज़ को एक ढेर के एक कफीज़ के बदले बेचा गया और ढेर वाले ने उसमें से एक कफीज़ माप लिया और अभी उसे सुपुर्द नहीं किया था कि ढेर और उस कफीज़ तक पानी पहुँच गया, तो सूखे कफीज़ वाले को अधिकार है कि यदि वह चाहे तो नम कफीज़ ले ले अन्यथा उसे छोड़ दे। इमाम मुहम्मद के निकट यह बिक्री अवैध (फासिद) हो जाएगी। और यदि केवल अलग किया हुआ कफीज़ हो, तो उस पर एक सूखा कफीज़ सौंपना अनिवार्य है और दोनों में से किसी को विकल्प प्राप्त नहीं होगा, जैसा कि अल-मुहीत अस-सरखसी में वर्णित है।

अध्याय ग्यारह: नाजायज बिक्री के आदेशों के विषय में

ज्ञात हो कि बिक्री दो प्रकार की होती है: एक बातिल (शून्य) और दूसरी फासिद (अवैध/त्रुटिपूर्ण)। बातिल वह है जिसकी विषय-वस्तु मूल्यवान संपत्ति न हो, जैसे शराब, सुअर, हरम का शिकार, मृत पशु या बहता हुआ खून खरीदना। ऐसी बिक्री स्वामित्व का लाभ नहीं देती। फासिद वह है जिसमें दोनों विनिमय मूल्यवान वस्तुएं हों, उदाहरण के लिए कोई वस्तु शराब, सुअर, हरम के शिकार, मुदब्बर, मुकातिब या उम्मुल वलद के बदले खरीदी गई हो, या उसमें कोई अवैध शर्त लगा दी गई हो

या इसके समान कुछ और हो; तो ऐसी बिक्री वस्तु की कीमत के बदले संपन्न होती है और कब्जे के बाद स्वामित्व सिद्ध हो जाता है, जैसा कि मुहीत अस-सरखसी में है। विद्वानों के बीच इस पर मतभेद है कि बेची गई वस्तु गारंटी (ज़मानत) में रहती है या अमानत (न्यास) में। कुछ ने कहा अमानत में और कुछ ने कहा ज़मानत में (चयनित मत यही है)। यह शरह तहावी में लिखा है। शर्त यह है कि कब्जा विक्रेता की अनुमति से हो। बिना अनुमति के अवैध बिक्री में कब्जा पाना, कब्जा न पाने के समान है। ज़ियादात में लिखा है कि यदि अवैध बिक्री में खरीदार ने विक्रेता की अनुमति और बिना मनाही के वस्तु पर कब्जा कर लिया, और यदि यह कब्जा उसी सभा (मजलिस) में हुआ, तो यह बेहतर (इस्तेहसानन) रूप से सही होगा और स्वामित्व सिद्ध हो जाएगा। परंतु यदि सभा से अलग होने के बाद कब्जा किया, तो तर्क(क़यास) और इस्तेहसान दोनों के अनुसार यह सही नहीं है और स्वामित्व सिद्ध नहीं होगा। यदि विक्रेता ने कब्जे की अनुमति दी और खरीदार ने उसी सभा में या अलग होने के बाद कब्जा कर लिया, तो कब्जा सही है और स्वामित्व क़यास और इस्तेहसान दोनों के अनुसार सिद्ध हो जाएगा, लेकिन यह स्वामित्व रद्द किए जाने योग्य रहता है। खरीदार द्वारा अवैध बिक्री के तहत खरीदी गई वस्तु को किसी को सौंपना (तमलीक) या लाभ उठाने के लिए उपयोग करना मकरूह है। इसके बावजूद, यदि उसने उसका उपयोग कर लिया, तो उसका उपयोग प्रभावी (नाफिज़) होगा और इसके कारण विक्रेता का वापसी का अधिकार समाप्त हो जाएगा, चाहे वह उपयोग ऐसा हो जिसे बाद में रद्द किया जा सके जैसे कि फिर से बेचना, या ऐसा न हो जैसे कि स्वतंत्र करना।

1. 'दोनों स्थितियों में' इत्यादि - पहली स्थिति वह है जो मुहीत सरखसी के पहले मसले में आई है कि यदि इससे पहले कम हो तो मूल्य के हिस्से में लिया जाएगा, और दूसरी स्थिति वह है जो यहाँ वर्णित है।
2. 'एक कफीज़' इत्यादि - अर्थात् एक ढेर में से एक कफीज़ के बदले।
3. किसी दूसरे को मालिक बना देना।

زیادتی ہوگی تو بائع کو واپس کی جائے گی اور اگر کمی ہوگی تو حصہ ثمن میں دونوں حالتوں میں لے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر ایک ڈھیری میں سے ایک قفیز ایک درہم میں خریدا اور بائع نے اس سے ایک قفیز نکال کر مشتری کو ناپ دیا اور ہنوز اس کے سپرد نہ کیا تھا کہ ڈھیری اور اس قفیز کو پانی پہنچا اور ہر قفیز ایک چوتھائی بڑھ گیا تو بائع کو اختیار ہو گا کہ مشتری کو صرف ایک قفیز جس میں سے چاہے دے اور مشتری کو اس کے لینے کا اختیار حاصل ہو گا اور اگر ڈھیری اور وہ قفیز کم ہو جائے اس طرح کہ پہلے نمناک تھی پھر خشک ہو گئی تو مشتری کو پورا قفیز چاہیے اور دونوں میں سے کسی کو خیار نہ ہو گا اور جو ایک ڈھیری میں سے ایک قفیز خریدا اور تمام ڈھیری میں سے ایک قفیز پر قبضہ کر لیا پھر اس کو عیب کی وجہ سے واپس کیا تو بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر ایک قفیز معین دوسری قفیز معین کے عوض باہم بیع کی پھر پیمانہ کرنے کے بعد قبضہ سے پہلے ایک تر ہوا چوتھائی بڑھ گئی تو یہ مشتری کی ہوگی اور اس کو خیار ہو گا اور بیع فاسد نہ ہو گی اور اگر یہ زیادتی پیمانہ کرنے سے پہلے واقع ہو تو جس کا قفیز خشک ہے اس کو ایک قفیز کے لینے اور ترک کرنے میں امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک خیار حاصل ہو گا اور اگر ایک قفیز معین کو بعوض ایک ڈھیری کے ایک قفیز کے بیع کی اور ڈھیر والے نے ایک قفیز اس میں سے پیمانہ کر لیا اور ہنوز سپرد نہ کیا تھا کہ ڈھیری اور اس قفیز کو پانی پہنچا تو خشک قفیز والے کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو ایک قفیز نمناک لے ورنہ ترک کر دے اور امام محمدؒ کے نزدیک بیع فاسد ہو جائے گی اور اگر صرف علیحدہ کیا ہوا قفیز ہوا تو اس پر ایک خشک قفیز کا سونپنا واجب ہے اور دونوں میں سے کسی کو خیار نہ ہو گا کذا فی المحیط السرخی۔

باب گیارہ: بیع غیر جائز کے احکام میں

واضح ہو کہ بیع دو قسم کی ہے ایک باطل اور دوسری فاسد پس باطل وہ ہے کہ جس کا محل بیع قیمت دار مال نہ ہو جیسے کہ شراب یا سور یا حرم کا شکار یا مردار یا دم مسفوح خرید کیا اور ایسی بیع ملک کا فائدہ نہیں دیتی اور فاسد وہ ہے کہ جس کے دونوں بدل مال ہوں مثلاً کوئی چیز بعوض شراب یا سور یا صید حرم یا مدبر یا مکاتب یا ام ولد کے خریدی یا اس میں کوئی شرط فاسد لگائی یا مثل اس کے تو ایسی بیع بعوض قیمت مبیع کے منعقد ہوتی ہے اور قبضہ کے بعد ملکیت ثابت ہو جاتی ہے کذا فی محیط السرخی اور مشائخ نے اختلاف کیا کہ مبیع ضمانت میں رہتی ہے یا امانت میں پس بعضوں نے کہا کہ امانت میں اور بعضوں نے کہا کہ ضمانت میں رہتی ہے (بی مختار ہے ۱۲) یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ شرط یہ ہے کہ قبضہ بائع کی اجازت سے ہو اور بلا اجازت بائع کے بیع فاسد میں قبضہ پانا قبضہ نہ پانے کے حکم میں ہے اور زیزادات میں لکھا ہے کہ اگر بیع فاسد میں مشتری نے بلا اجازت اور بلا ممانعت بائع کے مبیع پر قبضہ کر لیا پس اگر یہ قبضہ اسی مجلس میں ہو تو استحساناً صحیح ہو گا اور ملک ثابت ہو جائے گی اور اگر مجلس سے جدا ہونے کے بعد قبضہ کیا تو قیاساً اور استحساناً دونوں طرح صحیح نہیں اور ملک ثابت نہ ہوگی۔ اگر بائع نے قبضہ کی اجازت دی اور مشتری نے اسی مجلس میں یا بعد جدا ہونے کے قبضہ کر لیا تو قبضہ صحیح اور ملک قیاساً اور استحساناً ثابت ہو جائے گی لیکن یہ ملک توڑ دیئے جانے کا استحقاق رکھتی ہے اور جو چیز مشتری نے بطور بیع فاسد کے خریدی اس میں تملیک یا نفع اٹھانے کی راہ سے اس کو تصرف کرنا مکروہ ہے لیکن بایں ہمہ اگر اس نے اس میں تصرف کر لیا تو اس کا تصرف نافذ ہوگا اور اس کے سبب سے بائع کا حق واپسی باطل ہو جائے گا خواہ یہ تصرف ایسا ہو کہ بعد واقع ہونے کے توڑ دیا جا سکتا ہے جیسے بیع وغیرہ یا ایسا نہ ہو جیسے آزاد کرنا۔

۱۔ قولہ دونوں حالتوں میں الخ اول حالت جو وہ مسئلہ اول محیط سرخسی میں آیا ہے کہ اگر اس سے پہلے کم ہو تو حصہ ثمن میں لے گا اور دوسری حالت وہ جو یہاں مذکور ہے ۱۲۔ ۲۔ قولہ ایک قفیز الخ یعنی ایک ڈھیری میں سے ایک قفیز کے عوض ۱۲۔ ۳۔ کسی دوسرے کو مالک کر دینا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | Page 41 | Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...etc. However, acts such as leasing (Ijarah) or marriage do not invalidate the seller’s (Ba'ee) right to reclaim the property, as stated in *Al-Muhit*. If the buyer (Mushtari) manumits the slave, designates them as *Mudabbar* (to be freed upon death), or resells them, the right to annul (*Faskh*) is invalidated. Similarly, if he makes a female slave an *Umm al-Walad* (mother of his child), the same rule applies: she becomes his *Umm al-Walad*, and he is liable to pay her price. Regarding *Uqr* (compensation for sexual intercourse), it is written in the chapters on sales that he is not liable for it, and in *Kitab al-Shurb*, there are two narrations, with the correct one being that he is not a guarantor for *Uqr*. Similarly, if he enters into a *Mukataba* (contract of manumission) with the slave, the same rule applies, and the buyer is liable for the price. If the slave pays the manumission amount and becomes free, the liability for the price becomes fixed upon the buyer. If the slave fails to pay and remains fully enslaved, then if this occurs before the Qazi (judge) issues a decree for the buyer to pay the price, the seller may reclaim the slave. If it occurs after the decree, the seller has no way to reclaim the slave. If the buyer wills (*Wasiyyat*) to give the slave to someone, the will is valid. If the testator is alive, the seller may reclaim the slave, but if he has died, the seller cannot, because the beneficiary of the will has acquired ownership anew. This is unlike the ownership of an heir; if the buyer dies after purchasing through an irregular sale (*Bay' al-Fasid*), the seller can reclaim the property from the heirs. Similarly, if the seller dies, his heirs have the right to reclaim it, as mentioned in *Bada'i*.

If someone purchases fabric through an irregular sale, takes possession, and has it cut but not yet sewn, and then leaves it with the seller as a trust (*Wadi'at*) and it is destroyed, the buyer is liable for the loss caused by the cutting but not for the full price. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If the sale involved vacant land in which the buyer built a house or planted trees, then according to Imam Azam (Imam Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, the seller's right to annul is invalidated. However, according to Imam Muhammad, it is not invalidated, as stated in *Muhit al-Sarakhsi*. In an irregular sale, the buyer is liable for the price of the sold item (*Mabi'*) if it is among "priced" goods [1] or similar goods. This rule applies when the item is destroyed while with the buyer, or if he destroys it, or gives it away as a gift (*Hiba*); in these cases, the seller's right to reclaim is lost. The same applies if he mortgages it or sells it to another. However, if he redeems the mortgage, revokes the gift, or the item returns to him due to a reason that is equivalent to total annulment [2], the seller

regains the right to reclaim it. Reclaiming is possible as long as the Qazi has not ordered the buyer to pay the price; if such an order is issued, the seller's right of return is lost, as written in *Khulasa*.

If the sold item remains with the buyer unchanged—neither increased nor decreased—the sale shall be annulled and the item returned to the seller. However, if the corruption (*Fasad*) is substantial and inherent in the exchange or the price, each party has the right to annul the contract in the presence of the other. This is according to Imam Azam and Imam Muhammad. According to Imam Abu Yusuf, either party can annul regardless of the other's presence or absence. If the corruption is not substantial but arises from a condition that benefits one party, each has the right to annul before taking possession. After possession, the party who set the condition has the right to annul in the presence of the other. If there is an increase (*Ziyadat*) in the item while with the buyer, it falls into two categories: attached (*Muttasila*) or detached (*Munfassila*). Each has two sub-types: "attached" arising from the essence (e.g., beauty) or not from the essence (e.g., dyeing a cloth). "Detached" may also arise from the essence (e.g., offspring, fruit) or not (e.g., earnings, gifts). If the increase is attached and arises from the essence, the seller's right of return is not lost; but if it is attached...

Footnotes: 1. For example, if he married off a purchased female slave. 2. "Priced" (*Qimati*) refers to items for which compensation must be paid in value because an exact equivalent cannot be found. 3. In the case where it has been sold. 4. "Every way" refers to cases that are not *Iqala* (mutual cancellation) between the two parties, but for others, it is as if the buyer sold it back to the seller.

इत्यादि, लेकिन इजारा (पट्टा) और निकाह का अधिकार विक्रेता (बाइए) के वापसी के अधिकार को रद्द नहीं करता है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है। और यदि खरीदार (मुश्तरी) ने गुलाम को स्वतंत्र कर दिया, या 'मुदब्बर' बना दिया, या उसे बेच दिया, तो अनुबंध को रद्द (फ़स्ख) करने का अधिकार समाप्त हो गया। इसी प्रकार, यदि उसने दासी को 'उम-ए-वलद' (बच्चे की माँ) बना लिया, तो भी यही नियम है; वह खरीदार की 'उम-ए-वलद' हो जाएगी और उसे दासी की कीमत चुकानी होगी। 'उक़्र' (मुआवज़ा) के संबंध में बिक्री में लिखा है कि उसे दंड नहीं देना होगा, और 'किताबुश शर्ब' में दो रिवायतें हैं, और सही यह है कि वह उक़्र का ज़िम्मेदार नहीं है। इसी प्रकार, यदि उसे 'मुकातब' (मुक्ति अनुबंध) कर दिया, तो भी यही नियम है और खरीदार पर कीमत अनिवार्य होगी। फिर यदि गुलाम अनुबंध राशि का भुगतान करके स्वतंत्र हो गया, तो खरीदार पर कीमत की गारंटी स्थिर हो गई। और यदि वह भुगतान करने में असमर्थ रहा और फिर से पूर्णतः गुलाम हो गया, तो यदि यह खरीदार पर कीमत भुगतान करने का काज़ी (न्यायाधीश) का आदेश जारी होने से पहले था, तो विक्रेता गुलाम को वापस ले सकता है। लेकिन यदि काज़ी के आदेश के बाद हुआ, तो विक्रेता के पास गुलाम वापस लेने का कोई रास्ता नहीं है। यदि किसी ने गुलाम को किसी को देने की वसीयत की, तो वसीयत वैध होगी। फिर यदि वसीयत करने वाला जीवित है, तो विक्रेता वापस कर सकता है, लेकिन यदि वह मर गया, तो वापस नहीं कर सकता, क्योंकि जिसे वसीयत की गई है, उसने उस गुलाम पर नए सिरे से स्वामित्व प्राप्त कर लिया है। इसके विपरीत, उत्तराधिकारी के स्वामित्व में, यदि खरीदार 'बै-ए-फ़ासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) के आधार पर खरीदने के बाद मर जाता है, तो विक्रेता उसके वारिसों से वापस ले सकता है। इसी प्रकार, यदि विक्रेता मर जाए, तो उसके वारिसों को भी वापस करने का अधिकार प्राप्त होगा, यह 'बदाइ' में लिखा है।

यदि किसी ने दोषपूर्ण बिक्री (बै-ए-फ़ासिद) के आधार पर कपड़ा खरीदा और उस पर अधिकार करके उसे कटवा लिया लेकिन अभी सिलाया नहीं था, और उसे विक्रेता के पास अमानत के रूप में रखा और वह नष्ट हो गया, तो खरीदार काटने से होने वाले नुकसान का ज़िम्मेदार होगा, लेकिन उसकी पूरी कीमत का नहीं। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। और यदि बिक्री एक खाली ज़मीन थी जिसमें खरीदार ने घर बनाया या पेड़ लगाए, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार विक्रेता का अनुबंध रद्द करने का अधिकार समाप्त हो जाएगा, जबकि इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार समाप्त नहीं होगा। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। दोषपूर्ण बिक्री के मामले में

बेची गई वस्तु (मबीअ) की कीमत देना अनिवार्य होता है, चाहे वह कीमती चीज़ों में से हो या समान वस्तुओं में से। यह नियम तब लागू होता है जब बेची गई वस्तु खरीदार के पास नष्ट हो जाए, या वह उसे स्वयं नष्ट कर दे, या उपहार (हिबा) स्वरूप किसी को सौंप दे; तब विक्रेता का वापसी का अधिकार समाप्त हो जाता है। इसी प्रकार, यदि उसने इसे गिरवी रखा या किसी और को बेच दिया, तो भी यही नियम है। फिर यदि उसने गिरवी छुड़ा ली या उपहार वापस ले लिया, या वस्तु उसके पास ऐसे कारण से वापस आ गई जो हर प्रकार से अनुबंध निरस्त (फ़स्ख) होने के समान है, तो विक्रेता को उसे वापस लेने का अधिकार होगा। यह वापसी तब तक संभव है जब तक काज़ी ने खरीदार पर कीमत भुगतान करने का आदेश न दिया हो; यदि आदेश दे दिया गया, तो विक्रेता का वापसी का अधिकार समाप्त हो गया, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

यदि बेची गई वस्तु खरीदार के पास वैसी ही बनी हो—न बढ़ी हो, न घटी हो—तो बिक्री रद्द करके विक्रेता को वापस कर दी जाएगी। लेकिन यदि दोष इतना प्रबल हो कि वह वस्तु या कीमत में समाहित हो, तो प्रत्येक को दूसरे की उपस्थिति में अनुबंध रद्द करने का अधिकार है; यह इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार, प्रत्येक व्यक्ति दूसरे की उपस्थिति या अनुपस्थिति में रद्द कर सकता है। और यदि दोष इतना प्रबल न हो, बल्कि केवल ऐसी शर्त लगाने से उत्पन्न हुआ हो जिसमें किसी एक पक्ष का लाभ हो, तो प्रत्येक को अधिकार प्राप्त करने से पहले रद्द करने का अधिकार है। अधिकार के बाद, वही पक्ष दूसरे के सामने रद्द करने का अधिकारी है जिसने शर्त रखी थी। यदि खरीदार के पास वस्तु में कुछ वृद्धि (ज़्यादती) हो जाए, तो वह दो स्थितियों से खाली नहीं है: या तो वृद्धि जुड़ी हुई (मुत्तसिला) होगी या अलग (मुनफ़सिला)। इनमें से प्रत्येक की दो किस्में हैं: 'मुत्तसिला' जो मूल से उत्पन्न हो, जैसे सुंदरता, या जो मूल से उत्पन्न न हो, जैसे कपड़े में रंग। 'मुनफ़सिला' भी या तो मूल से उत्पन्न होगी जैसे बच्चा, फल, आदि, या मूल से उत्पन्न नहीं होगी जैसे कमाई, उपहार या दान। यदि वृद्धि मूल से जुड़ी हुई है, तो विक्रेता का वापसी का अधिकार समाप्त नहीं होता है, और यदि मूल से जुड़ी हुई...

---

1. जैसे खरीदी गई दासी का निकाह कर दिया। 2. 'कीमती' का अर्थ है ऐसी चीज़ें जिनके बदले हर्जाना देना पड़ता है क्योंकि उनका कोई सटीक समान नहीं मिल सकता। 3. उस स्थिति में जब उसे बेच दिया गया हो। 4. 'हर प्रकार' का अर्थ है 'इक़ाला' के रूप में न हो, जो दोनों के बीच इक़ाला कहलाता है, लेकिन दूसरों के लिए ऐसा है जैसे खरीदार ने विक्रेता को बेच दिया हो।

وغیرہ لیکن اجارہ اور نکاح کا تصرف بائع کے حق واپسی کو باطل نہیں کرتا ہے کذا فی المحیط اور اگر مشتری نے غلام کو آزاد یا مدبر یا بیع کیا تو فسخ کرنے کا حق باطل ہو گیا اور اسی طرح اگر باندی کو ام ولد بنایا تو بھی یہی حکم ہے اور وہ مشتری کی ام ولد ہو جائے گی اور اس پر باندی کی قیمت دینی واجب ہوگی اور عقر کی نسبت بیوع میں لکھا ہے کہ اس کا ڈانڈ نہ دے اور کتاب الشرب میں دو روایتیں ہیں اور صحیح یہ ہے کہ وہ عقر کا ضامن نہیں ہے اور اسی طرح اگر اس کو مکاتب کر دیا تو بھی یہی حکم ہے اور مشتری پر قیمت واجب ہوگی پس اگر غلام کتابت کا مال ادا کر کے آزاد ہو گیا تو مشتری پر قیمت کی ضمان مستقر ہوگئی اور اگر مال ادا کرنے سے عاجز ہوا اور پھر محض مملوک ہو گیا پس اگر یہ مشتری پر قیمت ادا کرنے کا حکم قاضی کی طرف سے صادر ہونے سے پہلے تھا تو بائع اس غلام کو واپس لے سکتا ہے اور اگر قاضی کے حکم کے بعد واقع ہوا تو بائع کو غلام لینے کی کوئی راہ نہیں ہے اور اگر کسی شخص کو غلام دے دینے کی وصیت کی تو وصیت صحیح ہوگی پھر اگر وصیت کرنے والا زندہ ہو تو بائع واپس کر سکتا ہے اور اگر مر گیا تو واپس نہیں کر سکتا ہے کیونکہ جس شخص کو وصیت کی اس کو اس غلام پر از سر نو ملکیت حاصل ہوئی بخلاف وارث کی ملکیت کے کہ اس میں اگر مشتری بطورِ بیع فاسد کے خرید کے مر جائے تو بائع اس کے وارثوں سے واپس لے سکتا ہے اور اسی طرح اگر بائع مر جائے تو اس کے وارثوں کو بھی واپس کرنے کا حق حاصل ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک کپڑا بطورِ بیع فاسد کے خریدا اور قبضہ کر کے اس کو قطع کرایا اور ہنوز نہیں سلایا تھا کہ بائع کے پاس ودیعت رکھا اور وہ تلف ہو گیا تو مشتری قطع کرانے کے نقصان کا

ضامن ہوگا اور اس کی قیمت کا ضامن نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر بیع ایک زمین خالی تھی کہ اس میں مشتری نے کوئی گھر بنایا یا درخت لگائے تو امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بائع کا حق فسخ باطل ہو گا اور امام محمدؒ کے نزدیک باطل نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور بیع فاسد کے ذمہ مبیع کی قیمت واجب ہوتی ہے اگر وہ قیمتی ۱ـہ چیزوں میں سے ہو یا اس کا مثل چیزوں میں سے ہو اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب مبیع مشتری کے پاس تلف ہو یا وہ اس کو تلف کرے یا ہبہ کر کے سپرد کردے اور بائع کا واپس کرنے کا حق بھی جاتا رہتا ہے اور اس طرح اگر اس نے رہن کی یا دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دی تھی تو بھی یہی حکم ہے پس اگر اس نے فک رہن کیا یا ہبہ سے رجوع کر لیا یا مبیع ۲ـہ اس کے پاس ایسے سبب سے آگئی کہ جو ہر طرح ۳ـہ فسخ ہے تو بائع کو واپس کر لینے کا اختیار ہوگا اور یہ واپس کرنا اس وقت تک ہے کہ قاضی نے مشتری پر قیمت ادا کرنے کا حکم نہ کیا ہو اور اگر ایسا حکم دیا تو بائع کا حق واپسی جاتا رہا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر مبیع مشتری کے پاس قائم ہو کہ نہ بڑھی ہو اور نہ گئی ہو تو بیع فسخ کر کے بائع کو واپس دی جائے گی لیکن اگر فساد بہت قوی ہو کہ بدل یا مبدل (مبیع و ثمن ۱۲) میں سمایا ہو تو ہر ایک کو دوسرے کے سامنے فسخ کرنے کا اختیار ہے اور یہ امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہر ایک دوسرے کی موجودگی اور ناموجودگی میں فسخ کر سکتا ہے اور اگر فساد ایسا قوی نہ ہو بلکہ صرف کسی ایسی شرط لگانے سے کہ جس میں دونوں عقد کرنے والوں میں سے کسی کا نفع ہی آگیا ہو تو ہر ایک کو قبضہ سے پہلے فسخ کا اختیار ہے اور قبضہ کے بعد وہی دوسرے کے سامنے فسخ کا مالک ہے جس نے شرط کی ہے اور دوسرا نہیں ہے اور اگر مشتری کے پاس مبیع میں کچھ زیادتی ہو گئی پس دو حال سے خالی نہیں ہے کہ وہ زیادتی متصل ہو گی یا منفصلہ ہو گی اور ہر ایک کی دو قسمیں ہیں متصلہ یا اصل سے پیدا ہو گی جیسے

حسن و جمال یا اصل سے پیدا نہ ہو گی جیسے کپڑے میں رنگ یا ستو میں ملکہ اور منفصلہ بھی یا اصل سے پیدا ہو گی جیسے بچہ اور عقر اور پھل یا اصل سے پیدا نہ ہوگی جیسے کمائی اور ہبہ اور صدقہ پس اگر وہ زیادتی متصلہ اصل سے پیدا ہو تو اس سے بائع کا حق واپسی نہیں جاتا ہے اور اگر متصلہ اصل سے...

۱ـہ جیسے خرید کردہ باندی کا نکاح کردیا۔ ۲ـہ قولہ قیمتی یعنی ایسی چیزوں میں سے ہوں جس کے عوض قیمت تاوان دینی لازم آتی ہے کہ اس کا مثل نہیں ہوسکتا ۱۲۔ ۳ـہ در صورتیکہ اس کو بیع کر دیا ہے ۱۲۔ ۴ـہ قولہ ہر طرح یعنی بطورِ اقالہ نہ ہو جو ان دونوں میں اقالہ کہلاتا ہے لیکن دوسروں کے حق میں گویا مشتری نے بائع کے ہاتھ فروخت کی ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiriyah ..... Vol 5 | 312 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If a change occurs that is not inherent to the original state, such as dyeing cloth, etc., the seller's (*ba'i*) right to take back the item is lost. The buyer (*mushtari*) will be liable for the price or an equivalent (*mithl*) if the item is fungible. Similarly, if the sale was of raw cotton and the buyer spun it, or it was yarn and they wove it, or it was wheat and they ground it, the seller's right is lost, and the buyer must pay the price or the equivalent. If there is a separated increase (*ziyadat munfassila*), and it originated from the core (e.g., offspring), it does not prevent the cancellation (*faskh*) of the sale; the buyer may return both. If a slave girl suffered some physical loss due to childbirth, the buyer is not liable for it because the offspring compensates for that loss. If this increase (the offspring) perishes while with the buyer, the buyer is not liable, though they remain liable for any loss caused by the birth itself. If the buyer intentionally destroys the increase, they must pay compensation.

☆ If the separated increase did not originate from the original substance, the seller has the choice to take back the sold item along with the increase. ☆

If the sold item is destroyed but the increase remains, the seller has the choice to take the increase back and claim from the buyer the price the item had at the time of possession. If the separated increase did not originate from the core, the seller has the option to take back the item with the increase, though this increase will not be lawful (*halal*) for them. If it perishes while with the buyer, there is no liability. Even if the buyer intentionally destroys it, according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), there is no liability, while according to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), there is liability. If the buyer destroys the sold item itself while the increase remains with them, they are liable for the value of the item, and the increase belongs to them. If the sold item suffers damage while with the buyer due to a natural disaster (*asamani afat*), the seller has the choice to take the item and claim compensation for the damage. The same rule applies if the damage is caused by the buyer's action or the item's own action. If the damage is caused by a stranger, the seller can claim compensation from them, and the buyer cannot reclaim it from the stranger. If the seller wishes, they can claim from the buyer, who then recovers it from the stranger. If the stranger kills (destroys) the item, the seller can take the price from the buyer, and there is no legal path to take it from the killer directly; the buyer will recover the price from the killer's supporting clan (*aqila*) over three years. If damage occurs due to the seller's own action, the item is considered 'returned,' so that if it is then destroyed while with the buyer without any fault in preventing it, the loss remains

with the seller. If the buyer attempted to prevent it and it was still destroyed, it will be examined: if it was destroyed due to the seller's fault, it is considered returned and the buyer is not liable. If it was not destroyed by the seller's fault, the buyer is liable, and the damage caused by the seller's fault will be deducted from their liability. If the seller kills it or it falls into a well dug by the seller, it is considered returned, and the buyer's liability is waived; this is recorded in the *Sharh al-Tahawi*.

If someone buys a slave girl via an irregular sale (*bay' fasid*), takes possession, and sells her for a profit, they should give that profit in charity. However, if they buy something else with that price and make a profit, that profit is lawful for them; this is recorded in *Siraj al-Wahaj*. If someone buys a house via an irregular sale and takes possession, and it falls into ruin, and the seller brings a dispute before the judge (*qadi*), and the judge orders the buyer to pay the price of the house as it was on the day of possession, then the person with the right of pre-emption (*shafi'*) has the choice to take the house from the buyer at that same price. If someone buys a slave via an irregular sale, takes possession, and then frees or kills them, and their value on the day of freedom or death was higher than on the day of possession, only the price on the day of possession is mandatory; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If someone buys a slave in exchange for their *mukatab* (contracted slave), *mudabbar* (promised freedom upon master's death), or *umm al-walad* (slave who bore the master a child), and both take possession, the buyer of the slave becomes the owner, but the buyer of the *mukatab*, *mudabbar*, or *umm al-walad* does not become the owner, even if possession was taken with the seller's permission.

यदि वस्तु में ऐसी वृद्धि (बदलाव) हो जाए जो मूल से पैदा न हुई हो, जैसे रंग आदि, तो विक्रेता (बाइ) का वापस लेने का अधिकार समाप्त हो जाएगा। क्रेता (मुश्तरी) पर या तो उसकी कीमत अनिवार्य होगी या उसका प्रतिस्थापन (मिसल), यदि वह वस्तु मिसली (समान रूप से बदली जा सकने वाली) हो। इसी तरह यदि विक्रय की गई वस्तु कपास थी और क्रेता ने उसे कात लिया, या सूत था जिससे कपड़ा बना लिया, या गेहूँ थे जिन्हें पीस लिया, तो विक्रेता का अधिकार समाप्त हो गया और क्रेता को उसकी कीमत या प्रतिस्थापन देना होगा। और यदि वृद्धि अलग (मुनफ़सिला) हो, और वह मूल से पैदा हुई हो, तो यह सौदे को रद्द करने (फ़स्ख) में बाधक नहीं है; क्रेता दोनों को वापस कर सकता है। यदि दासी के बच्चा जनने से कुछ नुकसान हुआ, तो क्रेता को कुछ नहीं देना होगा क्योंकि बच्चा उस नुकसान की भरपाई करता है। यदि यह अतिरिक्त वृद्धि (बच्चा) क्रेता के पास नष्ट हो जाए, तो क्रेता जिम्मेदार नहीं है, लेकिन वह प्रसव के कारण हुए नुकसान का जिम्मेदार होगा। यदि क्रेता ने स्वयं उसे नष्ट किया, तो उसे हर्जाना देना होगा।

☆ यदि अलग हुई वृद्धि मूल से पैदा न हुई हो, तो विक्रेता को विकल्प है कि वह बिकी हुई वस्तु को वृद्धि के साथ वापस ले ले ☆

यदि बिकी हुई वस्तु नष्ट हो गई लेकिन वृद्धि मौजूद है, तो विक्रेता को अधिकार है कि वह वृद्धि वापस ले ले और वस्तु की वह कीमत क्रेता से ले जो कब्ज़ा करने के समय थी। यदि वह अलग हुई वृद्धि मूल से पैदा न हुई हो, तो विक्रेता को विकल्प है कि वह वस्तु को वृद्धि सहित वापस ले ले, लेकिन यह वृद्धि उसके लिए हलाल (वैध) नहीं होगी। यदि वह क्रेता के पास नष्ट हो गई, तो उस पर कोई हर्जाना नहीं होगा। और यदि उसने स्वयं नष्ट किया, तो भी इमाम-ए-आज़म रह. के अनुसार हर्जाना नहीं है, जबकि साहिबैन रह. के अनुसार हर्जाना होगा। यदि क्रेता ने बिकी हुई वस्तु नष्ट कर दी और वृद्धि उसके पास रह गई, तो उस पर वस्तु का हर्जाना अनिवार्य है और वृद्धि उसी की होगी। यदि क्रेता के पास वस्तु में कोई नुकसान हुआ, और वह दैवीय आपदा (आसमानी आफ़त) से हो, तो विक्रेता को विकल्प है कि वह वस्तु वापस ले ले और नुकसान का हर्जाना ले। यदि नुकसान क्रेता के कार्य से या स्वयं वस्तु के कार्य से हुआ, तब भी यही नियम है। यदि किसी अजनबी के कार्य से नुकसान हुआ, तो विक्रेता उससे हर्जाना ले सकता है, और क्रेता उस अजनबी से वापस नहीं लेगा। यदि विक्रेता चाहे तो क्रेता से ले सकता है, फिर क्रेता अजनबी से वसूल करेगा। यदि उस अजनबी ने वस्तु को नष्ट (हत्या) कर दिया, तो विक्रेता क्रेता से कीमत ले सकता है और हत्यारे से लेने का कोई रास्ता नहीं है। क्रेता उस हत्यारे

के मददगार कबीले (अक़िला) से तीन साल में कीमत वसूल करेगा। यदि विक्रेता के स्वयं के कार्य से नुकसान हुआ, तो वस्तु को 'वापस की गई' माना जाएगा, यहाँ तक कि यदि वह क्रेता के पास नष्ट हो जाए और क्रेता की ओर से उसे रोकने में कोई कोताही न हो, तो उसका नुकसान विक्रेता के ज़िम्मे होगा। यदि क्रेता ने उसे रोका हो और फिर वह नष्ट हो जाए, तो देखा जाएगा कि यदि यह विक्रेता के अपराध के कारण हुआ, तो वस्तु वापस की गई मानी जाएगी और क्रेता जिम्मेदार नहीं होगा। यदि विक्रेता के अपराध से नष्ट नहीं हुई, तो क्रेता जिम्मेदार है और विक्रेता के अपराध का नुकसान उसके ज़िम्मे से कम कर दिया जाएगा। यदि विक्रेता ने उसे मार डाला या वह विक्रेता द्वारा खोदे गए कुएँ में गिर गई, तो वह वापस की गई मानी जाएगी और क्रेता पर कोई जिम्मेदारी नहीं होगी; यह शराह तहावी में लिखा है।

यदि किसी ने 'बै-ए-फ़ासिद' (अनियमित विक्रय) के रूप में एक दासी खरीदी और कब्ज़ा करके उसे लाभ पर बेच दिया, तो वह उस लाभ को दान (सदक़ा) कर दे। और यदि उस मूल्य से कोई चीज़ खरीदकर लाभ उठाया, तो वह लाभ उसके लिए हलाल है; यह सिराज-अल-वहाज में लिखा है। यदि किसी ने अनियमित विक्रय के रूप में एक घर खरीदा और उस पर कब्ज़ा किया, फिर वह खंडहर हो गया, और विक्रेता ने काज़ी के पास मामला पेश किया और काज़ी ने आदेश दिया कि क्रेता घर की वह कीमत विक्रेता को दे जो कब्ज़ा करने के समय थी, तो शफ़ी (अग्रक्रयाधिकार रखने वाला) को अधिकार होगा कि वह वह घर क्रेता से उसी कीमत पर ले ले। यदि किसी ने अनियमित विक्रय के रूप में गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा किया, फिर उसे आज़ाद कर दिया या मार दिया, और आज़ादी या हत्या के दिन उसकी कीमत कब्ज़ा करने के दिन से अधिक थी, तो कब्ज़ा करने के दिन की कीमत ही अनिवार्य होगी; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। यदि किसी ने अपने मुकातब, मुदब्बर या उम्म-ए-वलद के बदले एक गुलाम खरीदा और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, तो गुलाम का खरीदार उसका मालिक हो जाएगा, लेकिन मुकातब, मुदब्बर या उम्म-ए-वलद का खरीदार उनका मालिक नहीं होगा, चाहे विक्रेता की अनुमति से कब्ज़ा किया गया हो।

پیدا نہ ہو جیسے رنگ وغیرہ تو بائع کا حق واپسی جاتا رہے گا اور مشتری پر یا قیمت واجب ہوگی یا اس کا مثل اگر مثلی ہو اور اسی طرح اگر بیع روئی تھی کہ اس کو مشتری نے کاتا یا سوت تھا کہ اس کو بنایا یا گیہوں تھے کہ ان کو پیسا تو بائع کا حق جاتا رہا اور مشتری کو قیمت یا مثل دینا پڑے گی اور اگر زیادتی منفصلہ ہو پس اگر وہ اصل سے پیدا ہو تو فسخ کی مانع نہیں اور مشتری دونوں کو واپس کر سکتا ہے اور اگر باندی میں بچہ جننے سے کچھ نقصان آیا تو مشتری کو کچھ دینا نہ پڑے گا کیونکہ اس کا بچہ اس نقصان کو پورا کرتا ہے اور اگر یہ زیادتی مشتری کے پاس تلف ہو گئی تو مشتری اس کا ضامن نہیں لیکن نقصان ولادت کا ضامن ہوگا اور اگر مشتری نے خود تلف کر دی تو ضمان دے گا۔

☆ اگر زیادتی منفصلہ اصل سے پیدا نہ ہو تو بائع کو اختیار ہے کہ مبیع کو مع زیادتی کے واپس کرلے ☆

اگر بیع تلف ہو گئی اور زیادتی قائم ہے تو بائع کو اختیار ہوگا کہ زیادتی واپس لے اور مبیع کی جو قیمت قبضہ کرنے کے وقت تھی وہ مشتری سے لے اور اگر وہ زیادتی منفصلہ اصل سے پیدا نہ ہو تو بائع کو اختیار ہے کہ مبیع کو مع زیادتی کے واپس کرلے اور یہ زیادتی اس کو حلال نہ ہوگی اور اگر مشتری کے پاس تلف ہو گئی تو اس پر ضمان نہ ہوگی اور اگر اس نے خود تلف کر دی تو بھی امام اعظمؒ کے نزدیک ضمان نہیں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک اس پر ضمان ہوگی اور اگر مشتری نے مبیع کو تلف کر دیا اور زیادتی اس کے پاس رہ گئی تو اس پر مبیع کی ضمان واجب اور زیادتی اسی کی ہوگی۔ اگر مشتری کے پاس مبیع میں کچھ نقصان آیا پس اگر یہ نقصان آسمانی

آفت سے ہو تو بائع کو اختیار ہے کہ مشتری سے مبیع کو لے کر اس نقصان کا جرمانہ لے اور اگر مشتری کے فعل یا خود مبیع کے فعل سے نقصان آئے جب بھی یہی حکم ہے اور اگر اجنبی کے فعل سے نقصان آیا تو بائع اس سے جرمانہ لے سکتا ہے اور مشتری سے اجنبی واپس نہ لے گا اور اگر چاہے تو مشتری سے لے پھر مشتری اجنبی سے لے اور اگر اس اجنبی نے مبیع کو قتل کر ڈالا تو بائع مشتری سے قیمت لے سکتا ہے اور قاتل سے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے اور مشتری اس قاتل کی مدد گار برادری سے تین سال میں قیمت وصول کرے گا اور اگر بائع کے فعل سے اس میں کچھ نقصان آیا تو مبیع واپس کی ہوئی شمار ہوگی یہاں تک کہ اگر وہ مشتری کے پاس تلف ہو جائے اور اس کی طرف سے کوئی ایسا فعل نہ پایا جائے جو روکنے میں شمار ہے تو اس کا تلف ہونا بائع کے ذمہ رہے گا اور اگر اس کی طرف سے روکنا پایا جائے پھر وہ تلف ہو جائے تو دیکھا جائے گا کہ اگر یہ تلف ہونا بائع کے جرم کے سبب سے ہوا تو بیع واپس کر دی گئی شمار ہوگی اور مشتری ضامن نہ ہوگا اور اگر بائع کے جرم سے تلف نہیں ہوئی تو مشتری اس کا ضامن ہے اور بائع کے جرم کا نقصان اس کے ذمہ سے کم کر دیا جائے گا اور اگر بائع نے اس کو قتل کر دیا یا مبیع ایسے کنوئیں میں کہ جس کو بائع نے کھودا تھا گر گئی تو واپس کی ہوئی شمار ہوگی اور مشتری سے ضمان جاتی رہے گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک باندی بطور بیع فاسد کے خریدی اور قبضہ کر کے اس کو نفع سے بیچ ڈالا تو اس کا نفع صدقہ کر دے اور اگر اس کے ثمن سے کوئی چیز خرید کر اس کا نفع اٹھایا تو یہ نفع اس کو حلال ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک دار بطور بیع فاسد کے خریدا اور اس پر قبضہ کیا پھر وہ کھنڈر ہو گیا پھر بائع نے قاضی کے سامنے جھگڑا پیش کیا اور قاضی نے حکم دیا کہ مشتری دار کی قیمت جو قبضہ کے دن تھی بائع کو ادا کرے تو شفیع کو یہ اختیار ہوگا کہ وہ دار مشتری سے اسی قیمت کو لے لے کسی نے ایک غلام بطور بیع فاسد کے خرید کر قبضہ میں

کر لیا پھر اس کو آزاد یا قتل کیا اور قتل اور آزادی کے دن اس کی قیمت قبضہ کے دن کی قیمت سے زیادہ تھی تو اس پر قبضہ کے دن کی قیمت واجب ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک غلام بعوض اپنے مکاتب یا مدبر یا ام ولد کے خریدا اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا تو غلام کا خریدار اس کا مالک ہو جائے گا اور مکاتب یا مدبر یا ام ولد کا خریدار اس کا مالک نہ ہوگا اگر چہ باجازت بائع کے قبضہ کیا ہو

۱؎ قال البحر جم یہ مسئلہ بیسویں باب بیوع مکروہ میں آیا ہے اور اس سے واضح ہے کہ باندی متعین ہے اس کا نفع نا جائز ہے اور ثمن غیر معین پس بائع کو اس کا نفع جائز ہے۔ ۱۲۔ ۲؎ قولہ شفیع کو اختیار ہوگا اقوال زیر نظر ۱۲۔

Similarly, if someone purchases a slave using another person's property without their permission, the purchaser of the slave shall become its owner, but the other party shall not become the owner of that property by taking possession of it until the owner of said property grants permission for the sale. Likewise, if someone purchases a slave in exchange for irrigation rights (*shurb*) or for water that is in a basin, canal, or well and is not enclosed (*ghayr-muhraz*), or in exchange for grain that has not yet been harvested, the same ruling applies. This is recorded in *Sharh al-Tahawi*.

If someone purchases a female slave through an irregular sale (*bay' fasid*), sexual intercourse with her is prohibited. If they have intercourse and she does not conceive, the seller may reclaim her. Upon reclaiming, the buyer must pay the *mahr* (dower) to the seller. If she conceives, the buyer becomes liable for her price. Once the price becomes due, according to Shams al-Aimma al-Sarakhsi, the buyer is not liable for *uqr* (compensation for intercourse). Based on what Sheikh al-Islam mentioned, there are two narrations on this issue: according to the narration in *Kitab al-Buyu*, *uqr* is not due, while according to the narration in *Kitab al-Shurb*, it is mandatory; this is recorded in *al-Muhit*. If someone purchases a female slave via an irregular sale and manumits her before taking possession, and the seller consents to her freedom, she is considered freed on behalf of the seller, and the buyer owes nothing. If someone purchases a male slave via an irregular sale and, before taking possession, asks the seller to manumit him on their behalf and the seller does so, this manumission is on behalf of the seller, not the buyer; this is recorded in *Fatawa Qadi Khan*. If a slave is purchased via an irregular sale and possession is taken, and then the seller says he is free, he shall not be free. However, if the seller says it again afterwards, and the first statement was made in the buyer's presence, the slave shall be free; this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. If some wheat is bought via an irregular sale and the buyer informs the seller to grind it and the seller does so, the flour belongs to the seller. Similarly, if it is a goat and the buyer orders the seller to slaughter it and they do so, the same ruling applies. If a *qafiz* of wheat is bought via an irregular sale and, before taking possession, the buyer asks the seller to mix it with their own grain and they do so, this act is considered as the buyer taking possession, and the buyer is obligated to return an equivalent amount to the seller; this is recorded in *Fatawa Qadi Khan*.

If someone purchases a female slave via an irregular sale, sets a *mahr*, and gives her in marriage, and her husband has intercourse with her while she was a virgin, and subsequently the seller files a claim and reclaims the slave, the marriage remains valid and the *mahr* belongs to the seller. If this *mahr* covers the loss in value due to the loss of virginity, the buyer is not liable for anything further. If the loss exceeds the *mahr*, the seller shall recover the difference from the buyer; this is recorded in *al-Muhit*. It is not permissible to sell one female slave in exchange for two on credit for a fixed term. If the buyer takes possession and she loses an eye while with them, the buyer must return her to the seller along with half her price. If someone other than the buyer blinds her eye, the seller has the option to claim damages from the person who blinded her or take her price from the buyer, after which the buyer may recover from the perpetrator. If the female slave gives birth to two children and one dies, the seller takes the slave and the surviving child and shall not claim damages for the deceased child; however, if the loss due to childbirth is not covered by the child, it shall be recovered from the buyer. If a child dies due to the buyer's offense, the buyer is liable for its price. If only the female slave dies, the seller shall take her price along with both children; this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*.

If someone sells a male slave via an irregular sale and, after possession is taken, both parties annul the sale, then the seller...

Footnotes: 1. The specified portion of the sale. 2. Meaning she is no longer pregnant. 3. Thus it is in the present copy; it is not the original, refer to the introduction. 4. Because wheat is like soil. 5. Because the penalty for blinding an eye in a human is half the price.

इसी तरह अगर किसी ने दूसरे के माल से उसकी बिना अनुमति के कोई गुलाम खरीदा, तो गुलाम का खरीदार उसका मालिक हो जाएगा, लेकिन दूसरा उस माल पर कब्जा करने से उसका मालिक नहीं होगा जब तक कि उस माल का मालिक बिक्री की अनुमति न दे दे। और इसी तरह अगर किसी ने सिंचाई के अधिकारों (शर्ब) के बदले या ऐसे पानी के बदले जो हौज, नहर या कुएं में है और जो सुरक्षित (गैर-महफ़ूज़) नहीं है, कोई गुलाम खरीदा, या उन अनाजों के बदले जो अभी तक काटे नहीं गए हैं, तो उसका भी यही हुक्म है। यह शरह तहावी में लिखा है।

अगर किसी ने कोई बांदी (दासी) 'बै-फासिद' (अनियमित बिक्री) के तौर पर खरीदी, तो उससे संभोग नहीं करना चाहिए। यदि उसने संभोग किया और वह गर्भवती नहीं हुई, तो विक्रेता उसे वापस ले सकता है। वापस लेने पर खरीदार उसका 'मेहर' विक्रेता को देगा। यदि वह गर्भवती हो गई, तो खरीदार उसकी कीमत का उत्तरदायी होगा। जब कीमत वाजिब हो गई, तो शम्स अल-आइम्मा सरखसी के अनुसार खरीदार पर 'उक्र' (संभोग का मुआवज़ा) नहीं होगा। शेखुल इस्लाम के अनुसार इस मुद्दे पर दो रिवायतें हैं: किताब अल-बुयू की रिवायत के अनुसार उक्र वाजिब नहीं है, जबकि किताब अल-शर्ब की रिवायत के अनुसार उक्र वाजिब है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने अनियमित बिक्री के तहत एक दासी खरीदी और कब्ज़ा करने से पहले उसे आज़ाद कर दिया, और विक्रेता ने इसकी अनुमति दे दी, तो वह दासी विक्रेता की ओर से आज़ाद मानी जाएगी और खरीदार पर कुछ भी वाजिब नहीं होगा। यदि किसी ने अनियमित बिक्री के तहत एक गुलाम खरीदा और कब्ज़ा करने से पहले विक्रेता से कहा कि इसे मेरी ओर से आज़ाद कर दो और विक्रेता ने ऐसा ही किया, तो यह आज़ाद करना विक्रेता की ओर से होगा, खरीदार की ओर से नहीं; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यदि एक गुलाम अनियमित बिक्री के तहत खरीदा गया और उस पर कब्ज़ा कर लिया गया, फिर विक्रेता ने कहा कि वह आज़ाद है, तो वह आज़ाद नहीं होगा। लेकिन अगर उसके बाद दोबारा कहा कि वह आज़ाद है, और यदि पहली बात खरीदार की मौजूदगी में थी, तो वह आज़ाद हो जाएगा; यह मुहीत सरखसी में लिखा है। यदि कुछ गेहूँ अनियमित बिक्री के तहत खरीदे गए और विक्रेता को सूचित किया कि इसे पीस दे और उसने पीस दिया, तो आटा विक्रेता का होगा। इसी तरह यदि बकरी हो और विक्रेता को उसे ज़बह करने का आदेश दिया जाए और वह ज़बह कर दे, तब भी यही हुक्म है। यदि एक 'क़फ़ीज़' गेहूँ अनियमित बिक्री के तहत खरीदे गए और कब्ज़ा करने से पहले विक्रेता से कहा कि इसे मेरे अनाज में मिला दे और उसने ऐसा किया, तो यह कार्य

खरीदार का कब्ज़ा माना जाएगा और खरीदार पर वाजिब होगा कि वह विक्रेता को उसके बराबर अनाज लौटाए; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

किसी ने अनियमित बिक्री के तहत एक दासी खरीदी, उसका मेहर तय करके निकाह कर दिया और उसके पति ने उससे संभोग किया और वह दासी कुमारी थी, फिर विक्रेता ने दावा करके वह दासी वापस ले ली, तो निकाह वैध रहेगा और मेहर विक्रेता को मिलेगा। यदि यह मेहर दासी के कौमार्य भंग होने के नुकसान की भरपाई करता है, तो खरीदार पर कुछ भी वाजिब नहीं होगा। यदि नुकसान मेहर से अधिक है, तो विक्रेता कमी के बराबर राशि खरीदार से लेगा; यह मुहीत में लिखा है। एक दासी को दो दासियों के बदले उधार बेचना जायज़ नहीं है। यदि खरीदार ने उस पर कब्ज़ा किया और उसके पास उसकी एक आँख चली गई, तो खरीदार उसे आधी कीमत के साथ विक्रेता को वापस करे। यदि खरीदार के अलावा किसी और ने उसकी आँख फोड़ी, तो विक्रेता को अधिकार है कि वह आँख फोड़ने वाले से हर्जाना ले या खरीदार से उसकी कीमत ले, फिर खरीदार आँख फोड़ने वाले से वसूल करे। यदि उस दासी ने दो बच्चे जने और एक मर गया, तो विक्रेता दासी और जीवित बच्चे को लेगा और मृत बच्चे की कीमत का हर्जाना नहीं लेगा; और प्रसव के दौरान होने वाले नुकसान का हर्जाना यदि जीवित बच्चे से पूरा न हो, तो खरीदार से लेगा। यदि कोई बच्चा खरीदार के अपराध से मरा, तो वह उसकी कीमत का उत्तरदायी है। यदि केवल दासी मर गई, तो विक्रेता दोनों बच्चों के साथ दासी की कीमत लेगा; यह मुहीत सरखसी में लिखा है।

किसी ने अनियमित बिक्री के तहत एक गुलाम बेचा, फिर कब्ज़ा करने के बाद दोनों ने बिक्री रद्द कर दी, फिर विक्रेता ने...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. बेचे गए का निश्चित हिस्सा। 2. यानी गर्भ नहीं रहा। 3. वर्तमान प्रति में ऐसा ही है, मूल में नहीं, प्रस्तावना देखें। 4. क्योंकि गेहूँ मिट्टी की तरह हैं। 5. क्योंकि मनुष्य में आँख फोड़ने का हर्जाना आधी कीमत है।

اور اسی طرح اگر کوئی غلام غیر کے مال سے اس کی بلا اجازت خریدا تو غلام کا خریدار اس کا مالک ہوگا اور دوسرا اس مال پر قبضہ کرنے سے مالک نہ ہوگا تاوقتیکہ اس مال کا مالک بیع کی اجازت نہ دے اور اسی طرح اگر کسی نے کوئی غلام عوض شرب کے یا ایسے پانی کے جو حوض یا نہر یا کنویں میں ہو غیر محرز ہے خریدا یا عوض دانوں کے جو ہنوز کاٹے نہیں گئے ہیں خریدا تو اس کا بھی یہی حکم ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کوئی باندی بطور بیع فاسد کے خریدی تو اس سے وطی کرنا نہ چاہیے پس اگر اس نے وطی کر لی اور اس میں نطفہ نہ ڈالا تو بائع اس کو واپس لے سکتا ہے اور جب اس کو واپس کر لیا تو مشتری اس کا مہر بائع کو دے گا اور اگر اس میں نطفہ ڈال دیا تو اس کی قیمت کا ضامن ہوگا اور جب قیمت واجب ہوئی تو شمس الائمہ سرخسی کے قول پر عقر مشتری پر نہ ہوگا اور بنابر آنکہ شیخ الاسلام نے ذکر کیا ہے اس مسئلہ میں دو روایتیں ہیں کتاب البیوع کی روایت سے اس پر عقر نہیں ہے اور کتاب الشرب کی روایت سے اس پر عقر واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک باندی بطور بیع فاسد کے خریدی اور قبضہ میں لانے سے پہلے اس کو آزاد کر دیا اور بائع نے اس کے آزاد ہونے کی اجازت دی تو وہ باندی بائع کی طرف سے آزاد ہو گئی اور مشتری پر کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر کوئی غلام بطور بیع فاسد کے خریدا اور قبضہ کرنے سے پہلے بائع سے کہا کہ اس کو میری طرف سے آزاد کر دے اور بائع نے ایسا ہی کیا تو یہ آزاد کرنا بائع کی طرف سے ہوگا نہ مشتری کی طرف سے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر ایک غلام بطور بیع فاسد کے خریدا اور اس پر قبضہ کیا پھر بائع نے کہا کہ وہ آزاد ہے تو آزاد نہ ہو گا پھر اگر اس کے بعد کہا کہ وہ آزاد ہے پس اگر پہلا کلام مشتری کے پاس تھا تو آزاد ہو جائے گا یہ

محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کچھ گیہوں بطور بیع فاسد کے خریدے اور بائع کو علم دیا کہ اس کو پیسے اور اس نے پیسا تو آٹا بائع کا ہوگا اور اسی طرح اگر بکری ہو اور بائع کو اس کے ذبح کرنے کا حکم دے اور وہ ذبح کرے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ایک قفیز گیہوں بطور بیع فاسد کے خریدے اور قبضہ سے پہلے بائع سے کہا کہ اس کو میرے اناج میں ملائے اور اس نے ایسا ہی کیا تو یہ فعل مشتری کے قبضہ کرنے میں شمار ہوگا اور اس پر واجب ہوگا کہ اس کا مثل بائع کو ادا کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک باندی بطور بیع فاسد کے خریدی اور کسی قدر مہر مقرر کر کے اس کا نکاح کر دیا اور اس کے شوہر نے اس سے وطی کی اور وہ باندی باکرہ تھی پھر بائع نے نالش کر کے وہ باندی لے لی تو نکاح جائز اور مہر بائع کو ملے گا پھر اگر یہ مہر اتنا ہے جو اس باندی کی بکارت زائل ہونے کے نقصان کو پورا کرتا ہے تو مشتری پر کچھ لازم نہ آئے گا اور اگر یہ نقصان مہر سے زیادہ ہے تو بائع بقدر کمی کے مشتری سے لے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور ایک باندی کو بعوض دو باندی کے کچھ مدت کے وعدہ پر ادھار بیچنا جائز نہیں ہے اور اگر مشتری نے اس پر قبضہ کیا اور اس کے پاس اس کی ایک آنکھ جاتی رہی تو مشتری اس کو مع نصف قیمت کے بائع کو واپس کرے اور اگر مشتری کے سوائے کسی دوسرے نے اس کی آنکھ پھوڑ دی تو بائع کو اختیار ہے کہ اس آنکھ پھوڑنے والے سے ضمان لے یا مشتری سے اس کی قیمت لے پھر مشتری آنکھ پھوڑنے والے سے لے اور اگر وہ باندی دو بچے جنی اور ایک مر گیا تو بائع باندی اور باقی بچہ کو لے گا اور مردہ بچہ کی قیمت کی ضمان نہ لے گا اور نقصان ولادت کی ضمان اگر اس بچہ سے پوری نہ ہو تو مشتری سے لے گا اور اگر ایک بچہ مشتری کے جرم سے مرا تو وہ اس کی قیمت کا ضامن ہے اور اگر فقط باندی مر گئی تو بائع دونوں بچوں کے ساتھ باندی کی قیمت لے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام بطور بیع فاسد کے فروخت کیا پھر قبضہ کے بعد دونوں نے بیع توڑ دی پھر بائع نے

حواشی: ۱۔ بیچے کا مقرر ہی حصہ ۱۲۔ ۲۔ یعنی حمل نہ رہا ۱۲۔ ۳۔ کذا فی النسخہ الموجودہ ولست اصلہ فلیراجع المقدمتہ ۱۲۔ ۴۔ کیونکہ گیہوں مٹی ہیں ۱۲۔ ۵۔ کیونکہ آنکھ پھوڑنے کا جرمانہ آدمی میں نصف قیمت ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Vol. 3 (Page 413) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

The buyer was absolved of the price, then the slave died in the buyer's possession; then the price of the slave will be obligatory on him ☆

If a person purchases a slave through an irregular sale (ba’i fasid) and takes possession with the seller's permission and pays the price, and then the seller wishes to take the slave back, the buyer has the right to withhold the slave until his full price is refunded. If the seller dies and has no assets other than this slave, the buyer is more entitled to this slave than the other creditors. Therefore, the slave shall be sold to satisfy the buyer's right. If the second sale price equals the original price, the buyer takes it all. If it is more, the surplus goes to the seller's other creditors. If it is less, the buyer joins the other creditors in seeking the remainder from the deceased's estate pro-rata. If the slave dies while in the buyer's possession, the buyer must pay the value. If the buyer purchased the slave against a debt of one thousand dirhams owed by the seller before the purchase via an irregular sale and took possession with permission, and the seller then wanted the slave back due to the irregularity of the sale, the buyer does not have the right to withhold him for the debt. If the seller died with many debts while the slave was with the buyer, the buyer would not be more entitled to the slave than others; this is mentioned in *Al-Muhit*.

If someone sells a slave via an irregular sale and after possession, both parties rescind the sale, and the seller absolves the buyer of the price, and then the slave dies in the buyer's possession, the value of the slave remains obligatory on the buyer. However, if the seller says, "I have absolved you of the slave," and the slave then dies in the buyer's possession, the buyer is absolved because by absolving him of the slave, the seller absolved him of the liability (dhaman). Thus, the slave remained as a trust (amanah), and the loss of a trust does not entail liability. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If a person buys a slave for five hundred through an irregular sale, and its value was also five hundred at the time of possession, but later the market rate increased and the value became one thousand, and the buyer then sold it, the price at the time of possession will be considered, and the buyer only owes five hundred. If a slave valued at one thousand was usurped (ghasb), and its value later increased to two thousand, and the usurper then bought it from the owner via an irregular sale and the slave died; if the slave was in the usurper's possession after the purchase, two thousand would be due. If not, and it died, one thousand would be due, because any

increase during usurpation is treated as a trust, but liability begins with possession upon purchase, and possession was not established here; this is mentioned in *Al-Zahiriyya*. If a usurper buys a slave from the owner via an irregular sale and then frees him, the manumission is valid because he freed him after possession; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If the buyer in an irregular sale returns the item to the seller, whether through sale, gift, charity, loan, or trust, the sale is rescinded in all cases. Similarly, if he sells and delivers it to the seller's purchasing agent (wakil), he is absolved of liability. If he sells it to the seller's slave who has permission to trade but does not have possession, it is not valid; however, since the first sale was irregular, it will be rescinded, but he remains liable until the item is delivered. If the slave had permission to trade and had debts, the sale is valid, and the buyer's liability is fixed. If he bought from a slave who had permission to trade and had debts, took possession with permission, and then sold it back to the slave's owner, this sale is valid, and he is liable for the price. If the slave had no debts, the second sale is invalid, but the initial sale is revoked, and by returning it to the owner, he is absolved of liability because returning to the owner is equivalent to returning the item itself. If he sells the purchased slave to the seller's investment partner (mudharib), then...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (पृष्ठ 413) किताबुल बुयू

खरीदार को कीमत से मुक्त कर दिया गया, फिर गुलाम खरीदार के पास मर गया, तो गुलाम की कीमत वाजिब (अनिवार्य) होगी ☆

यदि किसी ने एक गुलाम को 'बैय फासिद' (अनियमित बिक्री) के तौर पर खरीदा और विक्रेता की अनुमति से उस पर कब्जा कर लिया और उसकी कीमत अदा कर दी, फिर विक्रेता ने चाहा कि गुलाम वापस ले ले, तो खरीदार को यह अधिकार है कि अपनी पूरी कीमत वापस मिलने तक गुलाम को अपने पास रोक कर रखे। फिर यदि विक्रेता मर जाए और उस गुलाम के अलावा उसका कोई माल न हो, तो खरीदार उस गुलाम के लिए उसके अन्य लेनदारों की तुलना में अधिक हकदार है। अतः उसका हक अदा करने के लिए गुलाम को बेचा जाएगा। फिर यदि दूसरी कीमत (बिक्री मूल्य) पहली कीमत के बराबर हो, तो पूरी राशि खरीदार लेगा, और यदि अधिक हो, तो अतिरिक्त राशि विक्रेता के लेनदारों के लिए होगी। और यदि दूसरी कीमत कम हो, तो शेष राशि के लिए खरीदार भी अन्य लेनदारों के साथ मिलकर संपत्ति (तरका) में हिस्सेदार बनेगा। यदि वह गुलाम खरीदार के पास मर गया, तो उसे कीमत देनी होगी। और यदि खरीदार ने उस गुलाम को एक हजार दिरहम के कर्ज के बदले खरीदा जो विक्रेता पर खरीद से पहले देय था, और 'बैय फासिद' के तौर पर कब्जा कर लिया, फिर विक्रेता ने बिक्री के अनियमित होने के कारण गुलाम वापस लेना चाहा और खरीदार ने अपना कर्ज वसूल करने के लिए उसे रोकना चाहा, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा। यदि विक्रेता मर गया और उस पर बहुत से कर्ज थे और गुलाम खरीदार के पास था, तो ऐसी स्थिति में खरीदार उस गुलाम का अधिक हकदार नहीं होगा, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने एक गुलाम को 'बैय फासिद' के तौर पर बेचा, फिर कब्जे के बाद दोनों ने बिक्री रद्द कर दी, फिर विक्रेता ने खरीदार को कीमत से मुक्त कर दिया, फिर गुलाम खरीदार के पास मर गया, तो उस पर गुलाम की कीमत अनिवार्य होगी। और यदि विक्रेता ने यह कहा कि "मैंने तुझे गुलाम (की जिम्मेदारी) से मुक्त किया," फिर वह खरीदार के पास मर गया, तो खरीदार मुक्त हो जाएगा क्योंकि जब उसने गुलाम से मुक्त किया, तो उसकी जिम्मेदारी (ज़मानत) से मुक्त किया, अतः वह अमानत (न्यास) के तौर पर रहा, और अमानत के नष्ट होने पर हर्जाना नहीं होता। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

किसी ने एक गुलाम को पांच सौ में 'बैय फासिद' के तौर पर खरीदा और उसकी वास्तविक कीमत भी पांच सौ थी और कब्जा कर लिया, फिर बाजार दर बढ़ने से उसकी कीमत एक हजार हो गई, फिर खरीदार ने उसे बेच दिया, तो कब्जे के दिन की कीमत का संज्ञान लेते हुए खरीदार को केवल पांच सौ देने होंगे। और यदि किसी ऐसे गुलाम को जिसकी कीमत एक हजार थी, छीना गया (ग़सब), फिर उसकी कीमत बढ़कर दो हजार हो गई, फिर छीनने वाले ने उसे उसके मालिक से 'बैय फासिद' के तौर पर खरीदा और फिर गुलाम मर गया; तो यदि खरीदने के बाद वह गुलाम गसब करने वाले को मिला था, तो उस पर दो हजार अनिवार्य होंगे। और यदि नहीं मिला बल्कि मर गया, तो एक हजार अनिवार्य होंगे क्योंकि गसब में अधिकता अमानत होती है और खरीदने से कब्जे के साथ ही जिम्मेदारी (ज़मानत) आ जाती है, और यहाँ कब्जा नहीं पाया गया; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने गुलाम छीनकर मालिक से 'बैय फासिद' पर खरीदा और उसे आजाद कर दिया, तो उसका आजाद करना प्रभावी होगा क्योंकि उसने कब्जे के बाद आजाद किया है; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि खरीदार ने 'बैय फासिद' में खरीदी वस्तु विक्रेता को वापस कर दी, चाहे वह बिक्री, दान, सदका, उधार (आरियत) या अमानत के तौर पर हो, हर स्थिति में बिक्री रद्द हो जाएगी। इसी तरह यदि विक्रेता के एजेंट (वकील) को बेचा और सुपुर्द किया, तो वह जिम्मेदारी से मुक्त हो गया। और यदि विक्रेता के ऐसे गुलाम को बेचा जिसे व्यापार की अनुमति है पर कब्जा नहीं है, तो यह जायज नहीं है, लेकिन क्योंकि वह 'बैय फासिद' थी, पहली बिक्री रद्द हो जाएगी पर वह जिम्मेदारी से मुक्त नहीं होगा जब तक वस्तु पहुँच न जाए। यदि उस गुलाम को व्यापार की अनुमति थी और उस पर कर्ज था, तो बिक्री जायज होगी और खरीदार पर जिम्मेदारी तय हो जाएगी। और यदि किसी ऐसे गुलाम से खरीदा जिसे व्यापार की अनुमति थी और उस पर कर्ज था, और अनुमति से कब्जा कर लिया, फिर गुलाम के मालिक को बेचा, तो यह बिक्री जायज होगी और वह उस गुलाम की कीमत का जिम्मेदार होगा। यदि गुलाम पर कर्ज नहीं था, तो दूसरी बिक्री नाजायज है लेकिन बिक्री टूट जाएगी और मालिक को वापस करने के कारण वह जिम्मेदारी से मुक्त हो जाएगा, क्योंकि मालिक को वापस करना स्वयं वस्तु लौटाने के समान है। और यदि खरीदे हुए गुलाम को विक्रेता के'मुज़ारिब' (साझेदार) को बेचा तो...

فتاویٰ عالمگیریہ ..... جلد ۳ (صفحہ ۴۱۳) کتاب البیوع

مشتری کو قیمت سے بری کیا پھر غلام مشتری کے پاس مر گیا تو اس پر غلام کی قیمت واجب ہوگی ☆

اگر ایک غلام بطور بیع فاسد کے خرید کر کے بائع کی اجازت سے اس پر قبضہ کیا اور اس کا ثمن ادا کر دیا پھر بائع نے چاہا کہ غلام واپس لے تو مشتری کو اختیار ہے کہ اپنا ثمن پورا لے لینے تک غلام کو روک رکھے پس اگر بائع مر گیا اور سوائے اس غلام کے اس کا کچھ مال نہ تھا تو مشتری اس غلام کا اس کے قرض خواہوں میں سے زیادہ حقدار ہے پس اسی کا حق ادا کرنے کے واسطے فروخت کیا جائے گا پھر اگر دوسرا ثمن پہلے ثمن کے برابر ہو تو سب مشتری نے لے گا اور اگر زیادہ ہو تو زیادتی بائع کے قرض خواہوں کے واسطے ہو گی اور اگر دوسرا ثمن کم ہو تو باقی کے واسطے مشتری بھی تمام قرض خواہوں کے ساتھ جو کچھ ترکہ میں نظر آئے حصہ رسد شریک کیا جائے گا اور اگر وہ غلام مشتری کے پاس مر گیا تو اس کو قیمت دینی پڑے گی اور اگر مشتری نے اس غلام کو بعوض ایک ہزار درہم قرضہ کے جو خریدنے سے پہلے بائع کے ذمہ چاہیے تھا بطور بیع فاسد کے خریدا اور بائع کی اجازت سے اس پر قبضہ کیا پھر بائع نے بیع فاسد ہونے کی وجہ سے اس غلام کو واپس لینا چاہا اور مشتری نے اپنے قرضہ وصول کر لینے کی وجہ سے اس کو روکنا چاہا تو اس کو یہ اختیار نہ ہو گا پس اگر بائع مر گیا اور اس پر بہت سے قرض تھے اور غلام مشتری کے پاس تھا پس ایسی صورت میں کہ جب بیع فاسد ہوئی تو مشتری اس غلام کا زیادہ حقدار نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام بطور بیع فاسد کے فروخت کیا پھر قبضہ کے بعد دونوں نے بیع توڑ دی پھر بائع نے مشتری کو قیمت سے بری کیا پھر غلام مشتری کے پاس مر گیا تو اس پر غلام کی قیمت واجب ہوگی اور اگر بائع نے یہ کہا کہ میں نے تجھ کو غلام سے بری کیا پھر مشتری کے پاس مر گیا تو مشتری بری ہو گیا کیونکہ جب اس نے غلام سے بری کیا تو اس کی ضمانت سے بری کیا پس وہ امانت میں رہا پس امانت کے ہلاک ہونے سے ضمانت لازم نہ آئے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام پانچ سو کو بطور بیع فاسد کے خرید اور اس کی قیمت بھی پانچ سو تھی اور قبضہ کر لیا پھر نرخ کی راہ سے اس کی قیمت بڑھ کر ایک ہزار ہو گئی پھر مشتری نے اس کو بیچ ڈالا تو قبضہ کے دن کی قیمت اعتبار کر کے مشتری کو صرف پانچ سو دینا پڑے گی اور اگر کسی ایسے غلام کو جس کی قیمت ایک ہزار تھی غصب کیا پھر بڑھ کر اس کی قیمت دو ہزار ہو گئی پھر اس کو غاصب نے اس کے مالک سے بطور بیع فاسد کے خرید پھر غلام مر گیا پس اگر خریدنے کے بعد وہ غلام غاصب کو ملا تھا تو اس پر دو ہزار واجب ہوں گے اور اگر نہیں ملا بلکہ مر گیا تو اس پر ایک ہزار واجب ہوں گے کیونکہ غصب میں زیادتی امانت ہوتی ہے اور خریدنے سے قبضہ ہی کے ساتھ ضمانت ہو جاتی ہے اور قبضہ یہاں نہیں پایا گیا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ غلام کے غصب کرنے والے نے جب اس کو اسکے مالک سے بطور بیع فاسد کے خرید کر کے آزاد کر دیا تو اس کا آزاد کرنا نافذ ہو جائے گا کیونکہ اس نے قبضہ کے بعد آزاد کیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے مبیع کو بیع فاسد میں بائع کو واپس کر دیا تو جس طرح واپس کیا ہو خواہ بطور بیع یا ہبہ یا صدقہ یا عاریت یا ودیعت کے سب طرح بیع فسخ ہو جائے گی اور اسی طرح اگر اس کو بائع کے وکیل خرید کے ہاتھ بیچا اور اس کو سپرد کیا تو اس کی ضمانت سے بری ہو گیا اور اگر اس کو بائع کے ایسے غلام کے ہاتھ کہ جس کو اس نے تجارت

کی اجازت دی ہے اور اس پر قبضہ نہیں ہے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے لیکن بیع فاسد تھی پس پہلی بیع فسخ ہو جائے گی اور ضمان سے بری نہ ہو گا تاوقتیکہ مبیع تک نہ پہنچے اور اگر اس غلام کو تجارت کی اجازت دی گئی تھی اور اس پر قرض تھا تو بیع جائز ہو گی اور مشتری پر ضمان مقرر ہو جائے گی اور اگر ایسے غلام سے جس کو تجارت کی اجازت دی گئی اور اس پر قرض ہے خرید کیا تھا اور اجازت سے قبضہ کر لیا تھا پھر غلام کے مالک کے ہاتھ فروخت کیا تو یہ بیع جائز ہوگی اور اس غلام کے واسطے قیمت کا ضامن ہو گا اور اگر اس غلام پر قرض نہ تھا تو دوسری بیع ناجائز ہے لیکن بیع ٹوٹ جائے گی اور اس کے مالک کو واپس کرنے کی وجہ سے ضمانت سے بری ہو جائے گا کیونکہ غلام کے مالک کو واپس دینا مثل غلام کے واپس دینے کے ہے اور اگر اس خریدے غلام کو بائع کے مضارب کے ہاتھ فروخت کیا تو

Fatawa Alamgiriya ..... Volume 2 (415) Book of Sales

The sale will be valid and the guarantee will become binding, and the first sale will not be annulled. If the first person was an agent for purchase on behalf of the seller and bought from his buyer for his principal, then the second sale is valid. The price will be obligatory on the buyer, and its guarantee will be obligatory on the first buyer. If both prices are equal, they should be considered an equal exchange. If there is an excess in either, it should be given to the other. This is written in Sharh al-Tahawi.

If the sold item was a cloth that the buyer dyed, for example, red or yellow, such that its value increased^1, it is narrated from Imam Muhammad that the seller has the choice: if he wishes, he may take the cloth and give the buyer the increase due to the dye; or if he wishes, he may take a guarantee for its price. This is correct, as written in Bada'i. If land was sold through an invalid sale (bay' fasid) and the buyer turned it into a mosque, then according to Zahir al-Riwayah, the right of annulment is not lost until a building is constructed on it. Once a building is constructed, according to Imam Azam, the right of annulment is lost. Planting trees is considered equivalent to constructing a building. This is written in Fatawa Qadi Khan. In Nawadir Ibn Sama'ah, it is narrated from Imam Abu Yusuf that someone bought a slave through an invalid sale, then the buyer gave him permission to trade and he incurred debts. Then the seller disputed with the buyer to take the slave back. The slave will be returned to him, and the creditors have no way to seize this slave^2. The buyer will give the creditors whichever is less: the price of the slave or the amount of debt. This is written in al-Muhit. Someone bought a female slave through an invalid sale and took possession with the seller's permission. Later, because the sale was invalid, the seller wanted to take her back from the buyer. The buyer produced witnesses saying, "I have sold her to such-and-such person for so much." If the seller confirms this, he takes a guarantee for the price from the buyer. If he denies it, he can take her back. If the seller took the slave back and then the absent person appeared and confirmed the buyer's statement, he has the right to take the slave back from the seller. If the first seller confirmed the buyer's statement and took the price from him, and then that person appeared, the seller would not have the right to return the slave to the buyer, whether that person confirmed or denied the first buyer's statement. If the buyer said, "I have sold her to a person" without naming him^3, and the seller denied it, the seller can take the slave back. If he took her back and then a person came and the buyer said, "I meant this^4 person," then if that person denied the

buyer's statement, the return remains valid. If he confirmed it, it is the same. This is written in al-Muhit.

If the two parties to a sale contract disagree, such that one claims the sale is valid and the other claims it is invalid (fasid), if the one claiming invalidity does so based on an invalid condition or an invalid term, then according to all narrations, the word of the one claiming validity and the witnesses of the one claiming invalidity are considered. If the claim of invalidity is based on something inherent in the contract itself, for example, if he says he bought the item for one thousand dirhams and a ratl (measure) of wine, while the other says it was only for one thousand dirhams, then also according to Zahir al-Riwayah, the word of the one claiming validity and the witnesses of the one claiming invalidity, as in the first case, are considered. This is written in Fatawa Qadi Khan.

Chapter Twelve: On the rulings of suspended sale (bay' mawquf) and on the sale by one of two partners.

---

1. Meaning the increase that occurred in the price.
2. The creditors cannot hold the aforementioned slave liable.
3. Meaning he did not specify.
4. "By the buyer, I meant this person."

फतावा आलमगीरिया ..... जिल्द 2 (415) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

बिक्री सही और गारंटी अनिवार्य हो जाएगी और पहली बिक्री रद्द नहीं होगी। और यदि पहला (व्यक्ति) विक्रेता की ओर से खरीदने का वकील (एजेंट) था और उसने अपने मुवक्किल के लिए उस खरीदार से खरीदा, तो दूसरी बिक्री सही है और खरीदार पर इसकी कीमत वाजिब होगी, और इसकी गारंटी पहले खरीदार पर वाजिब होगी। फिर यदि दोनों कीमतों में बराबरी हो, तो दोनों को बराबर बदला हुआ समझ लें, और यदि किसी में अधिकता हो, तो वह दूसरे को दे दे। यह शरह तहावी में लिखा है।

यदि बेची गई चीज़ कोई कपड़ा था जिसे खरीदार ने उदाहरण के लिए लाल या पीला रंगा जिससे उसकी कीमत में वृद्धि ^{1} हो गई, तो इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि विक्रेता को अधिकार होगा कि यदि वह चाहे तो उस कपड़े को ले ले और रंग के कारण जो वृद्धि हुई है वह खरीदार को दे दे, और यदि चाहे तो उससे उसकी कीमत की गारंटी ले ले, और यही सही है। यह बदाइ-अस-सन्हाइ में लिखा है। यदि कोई भूमि 'बैअ फ़ासिद' (अमान्य बिक्री) के तौर पर बेची गई और खरीदार ने उसे मस्जिद बना दिया, तो ज़ाहिर अल-रिवायत के अनुसार, जब तक वह उसमें इमारत न बना दे, रद्द करने का अधिकार समाप्त नहीं होगा। और जब इमारत बना ली, तो इमाम आज़म के अनुसार रद्द करने का अधिकार समाप्त हो गया। और पेड़ लगाना इमारत बनाने के समान है। यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। नवादिरे इब्न समाआ में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि किसी ने एक गुलाम 'बैअ फ़ासिद' के तौर पर खरीदा, फिर खरीदार ने उसे व्यापार की अनुमति दे दी और उस पर ऋण हो गया। फिर विक्रेता ने गुलाम वापस लेने में खरीदार से झगड़ा किया, तो गुलाम उसे वापस दिया जाएगा और ऋणदाताओं को इस गुलाम ^{2} को पकड़ने का कोई रास्ता नहीं है। और खरीदार गुलाम की कीमत और ऋण में से जो कम होगा, वह ऋणदाताओं को देगा। यह अल-मुहीत में लिखा है। किसी ने एक दासी 'बैअ फ़ासिद' के तौर पर खरीदी और विक्रेता की अनुमति से उस पर कब्ज़ा किया, फिर बिक्री अमान्य होने के कारण विक्रेता ने उसे खरीदार से वापस लेना चाहा। खरीदार इस बात पर गवाह लाया कि मैंने इसे अमुक व्यक्ति को इतनी कीमत में बेच दिया है। फिर यदि विक्रेता ने उसकी पुष्टि की, तो खरीदार से उसकी कीमत की गारंटी ले ले। और यदि उसने झुठलाया, तो उसे वापस ले सकता है। फिर यदि विक्रेता ने दासी वापस ले ली, फिर वह व्यक्ति जो अनुपस्थित था उपस्थित हुआ और खरीदार के कथन की पुष्टि की, तो उसे अधिकार है कि दासी को विक्रेता से वापस ले ले। और यदि प्रथम विक्रेता ने खरीदार की पुष्टि करके उससे कीमत ले ली, फिर वह व्यक्ति उपस्थित हुआ, तो विक्रेता को यह अधिकार नहीं होगा कि खरीदार से दासी वापस करे, चाहे उस

व्यक्ति ने पहले खरीदार की पुष्टि की हो या उसे झुठलाया हो। और यदि खरीदार ने कहा कि मैंने इसे एक व्यक्ति के हाथ बेच दिया है और उसका नाम नहीं लिया ^{3} और विक्रेता ने उसे झुठलाया, तो विक्रेता उस दासी को वापस ले सकता है। फिर यदि उसने वापस ले ली और फिर एक व्यक्ति आया और खरीदार ने कहा कि मैंने इसी ^{4} व्यक्ति को कहा था, तो यदि उस व्यक्ति ने खरीदार को झुठलाया, तो वापस लिया जाना सही रहा। और यदि उसने पुष्टि की, तो भी वैसा ही है। यह अल-मुहीत में लिखा है।

यदि बिक्री का अनुबंध करने वाले दोनों व्यक्ति इस तरह विवाद करें कि एक बिक्री के सही होने का दावा करे और दूसरा अमान्य (फ़ासिद) होने का दावा करे, तो यदि अमान्य होने का दावा करने वाला किसी गलत शर्त या गलत अवधि के कारण अमान्य होने का दावा करता है, तो सभी रिवायतों के अनुसार सही होने का दावा करने वाले का कथन और अमान्य होने का दावा करने वाले के गवाह मान्य होंगे। और यदि अमान्य होने का दावा किसी ऐसे कारण से करता है जो अनुबंध के स्वयं के सार में है, उदाहरण के लिए कहता है कि उसने इस चीज़ को एक हज़ार दिरहम और एक रतल शराब के बदले खरीदा है, और दूसरा कहता है कि केवल एक हज़ार दिरहम में खरीदा है, तो भी ज़ाहिर अल-रिवायत के अनुसार बिक्री के सही होने का दावा करने वाले का कथन और अमान्य होने का दावा करने वाले के गवाह, जैसा कि पहली स्थिति में था, मान्य होंगे। यह फतावा काज़ी खान में लिखा है।

अध्याय बारह: निलंबित बिक्री (बैअ मौक़ूफ़) के नियम और दो साझेदारों में से एक के द्वारा बिक्री करने के वर्णन में।

---

1. यानी कीमत में जो वृद्धि हुई है।
2. ऋणदाता लोग उक्त गुलाम को नहीं पकड़ सकते हैं।
3. यानी निश्चित नहीं किया।
4. खरीदार से मेरा मतलब यह व्यक्ति था।

بیع صحیح اور ضمانت لازم ہو جائے گی اور پہلی بیع فسخ نہ ہو گی اور اگر پہلا بائع کی طرف سے خرید کا وکیل تھا اور اس نے اپنے اس مشتری سے اپنے مؤکل کے واسطے خرید کیا تو دوسری بیع صحیح ہے اور مشتری کا ثمن اس پر واجب ہوگا اور اس کی ضمان پہلے مشتری پر واجب ہو گی پس اگر دونوں ثمنوں میں برابری ہو تو دونوں برابر بدلا سمجھ لیں اور اگر کسی میں زیادتی ہو تو وہ دوسرے کو دے دے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اگر بیع کوئی کپڑا تھا کہ اس کو مشتری نے مثلاً سرخ یا زرد رنگا کہ جس سے مبیع میں زیادتی ۱؎ ہو گئی تو امام محمد سے مروی ہے کہ بائع کو اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو اس کپڑے کو لے لے اور رنگ کی وجہ سے جو زیادتی ہوئی ہے مشتری کو دے دے اور اگر چاہے تو اس سے اس کی قیمت کی ضمان لے اور یہی صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر کوئی زمین بطور بیع فاسد کے بیچی اور مشتری نے اس کو مسجد گردانا تو ظاہر الروایت کے موافق تا وقتیکہ اس میں عمارت نہ بنا دے حق فسخ باطل نہ ہوگا اور جب عمارت بنا لی تو امام اعظمؒ کے نزدیک فسخ کرنے کا حق باطل ہو گیا اور درختوں کا بودینا عمارت بنانے کے مانند ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ کسی نے ایک غلام بطور بیع فاسد کے خریدا پھر مشتری نے اس کو تجارت کی اجازت دی اور اس پر قرض ہو گیا پھر بائع نے غلام واپس کر لینے میں مشتری سے جھگڑا کیا تو غلام اس کو واپس دیا جائے گا اور قرض خواہوں کو اس غلام ۲؎ سے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے اور مشتری غلام کی قیمت اور قرض میں سے جو کم ہو وہ قرض خواہوں کو دے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک باندی بطور بیع فاسد کے خریدی اور بائع کی اجازت سے اس پر قبضہ کیا پھر بیع فاسد ہونے کی وجہ سے بائع نے چاہا کہ اس کو مشتری سے واپس

لے اور مشتری اس بات پر گواہ لایا کہ میں نے اس کو فلاں شخص کے ہاتھ اتنے کو فروخت کیا ہے پس اگر بائع نے اس کی تصدیق کی تو مشتری سے اس کی قیمت کی ضمان لے اور اگر تکذیب کی تو اس کو پھیر لے سکتا ہے پس اگر بائع نے باندی واپس لی پھر وہ شخص جو غائب تھا حاضر ہوا اور مشتری کے قول کی تصدیق کی تو اس کو اختیار ہے کہ باندی کو بائع سے پھیر لے اور اگر بائع اول نے مشتری کی تصدیق کر کے اس سے قیمت لے لی پھر وہ شخص حاضر ہوا تو بائع کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ مشتری سے باندی واپس کرے خواہ اس شخص نے مشتری اول کی تصدیق کی ہو یا تکذیب کی ہو اور اگر مشتری نے یہ کہا کہ میں نے اس کو ایک شخص کے ہاتھ فروخت کیا ہے اور اس کا نام نہ لیا ۳ـہ اور بائع نے اس کی تکذیب کی تو بائع اس باندی کو واپس لے سکتا ہے پس اگر اس نے واپس لی پھر ایک شخص آیا اور مشتری نے کہا کہ میں نے اس ۴ـہ شخص کو کہا تھا پس اگر اس شخص نے مشتری کی تکذیب کی تو واپس ہو جانا صحیح رہا اور اگر تصدیق کی تو بھی ایسا ہی ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر دونوں عقد بیع کرنے والے اختلاف کریں اس طرح کہ ایک بیع صحیح ہونے کا دعویٰ کرے اور دوسرا بیع فاسد ہونے کا دعویٰ کرے پس اگر فاسد ہونے کا مدعی کسی شرطِ فاسد یا مدتِ فاسد کی وجہ سے فساد کا دعویٰ کرتا ہے تو سب روایتوں کے موافق صحت کے مدعی کا قول اور فساد کے مدعی کے گواہ معتبر ہوں گے اور اگر فساد کا دعویٰ کسی ایسے سبب سے کرتا ہے جو نفسِ عقد میں ہے مثلاً کہتا ہے کہ اس نے اس چیز کو بعوض ایک ہزار درہم اور ایک رطل شراب کے خریدا ہے اور دوسرا کہتا ہے کہ صرف ایک ہزار درہم کو خریدا ہے تو بھی ظاہر الروایت کے موافق بیع صحیح ہونے کے مدعی کا قول اور مدعی فساد کے گواہ جیسا کہ پہلی صورت میں ہے معتبر ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

باب بارہ: بیع موقوف کے احکام اور دو شریکوں میں ایک کے بیع کرنے کے بیان میں

۱ـہ یعنی قیمت میں جو زیادتی ہوئی ہے ۱۲۔ ۲ـہ قرض خواہ لوگ غلام مذکور کو ماخوذ نہیں کر سکتے ہیں ۱۲۔ ۳ـہ یعنی معین نہ کیا۔ ۱۲۔ ۴ـہ خریدار سے میری مراد یہ شخص تھا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 416 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If a person sells someone else's property, according to us, this sale remains suspended (mawquf) pending the owner's permission. For the permission to be valid, it is a condition that both contracting parties and the subject matter of the contract exist. If the price (thaman) consists of cash, its continued existence is not a condition, but if it consists of commodities (asbab), its existence is also a condition; this is recorded in Fatawa Qazi Khan. Furthermore, when permission is valid in a situation where the price can be determined by specification and that price exists, the price shall go to the seller (the unauthorized agent), not to the one giving permission (the owner). The owner will then take the value of his property from the seller if it is among non-fungible (qimi) goods, or its like if it is among fungible (mithli) goods; this is written in Al-Muhit. If the price is lost while with the seller before or after the permission, it is considered lost as a trust (amanat). If the purchased item (mabi') is lost while with the buyer, the owner has the option to seek compensation (daman) from either of them (the seller or the buyer). If he takes compensation from the buyer, the buyer will reclaim his price from the seller if he has already paid it. If he takes compensation from the seller, then if the item was held as a guarantee, the sale becomes effective (nafiz). If it was held as a trust, and he delivered it first then sold it, the sale becomes effective. However, if he sold it first then delivered it, the sale does not become effective. Whatever the seller paid as compensation, he shall recover from the buyer; so it is in Al-Muhit al-Sarakhsi. If the owner dies, the sale will not become effective by the permission of the heir. After the owner's permission, the buyer becomes the owner of any increase (ziyadati) that accrued after the sale but before the permission; this is written in Fatawa Qazi Khan.

If someone purchases (something) for another person, this sale will be effective upon the buyer himself. However, if the buyer is a minor or legally incapacitated (mahjur), the sale remains suspended. This ruling applies when the intermediary (agent) did not attribute the purchase to the other person. If he did attribute it, saying, "Sell this slave for so-and-so," and the seller said, "I have sold it for so-and-so," the sale remains suspended. The correct view is that for a sale to be suspended, it is sufficient that the attribution to the other person be present in either the offer (ijab) or the acceptance (qabul). It is written in Furuq al-Karabisi that if the buyer says, "I bought this for so-and-so for such an amount," and the seller says, "I sold it to you," then according to the most authentic (asahh) report, the contract of sale becomes void (batil); this is written in Nahr al-Faiq. If the seller said to the intermediary, "I sold this

slave to you for so-and-so," and the intermediary says, "I accepted" or "I bought it," (or the intermediary) says, "I bought this slave from you for so-and-so" and the seller says, "I sold it," such a contract will be effective upon the buyer (intermediary) and will not remain suspended. Elsewhere it is written that if the owner of the slave said to the intermediary, "I sold this slave to you for such an amount," and the intermediary said, "I accepted for so-and-so" or "I bought for so-and-so," and the intermediary initiated by saying, "I bought this slave from you for so-and-so" and the seller said, "I sold it to you," then the correct view is that this contract remains suspended and will not be effective upon the intermediary; this is written in Al-Muhit.

(A person said) to someone who did not own the slave, "I bought this slave of yours for myself for one thousand dirhams," while the owner of the slave was present and said, "I permit and deliver (it)," then Imam Muhammad (RA) stated that the sale becomes effective immediately upon the owner's speech. If someone sold another's slave without his permission and the owner said, "You did well," "It was a meritorious act," or "You were well-guided," such speech is not counted as permission for the sale, and he can take it back from the buyer. However, if the owner accepts the price (thaman), this shall constitute permission.

---

(1) 'Asbab' is a translation for 'aruz' (goods/commodities), a term from legal terminology. (2) 'Mahjur' refers to one restricted from financial transactions, such as a legally incapacitated slave or, according to some jurists, an irrational free person.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 4 416 किताब अल-बुयू (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे की संपत्ति बेची, तो हमारे अनुसार यह बिक्री मालिक की अनुमति पर निलंबित (मवक़ूफ़) रहेगी। अनुमति के वैध होने के लिए शर्त यह है कि दोनों अनुबंध करने वाले और जिस वस्तु पर अनुबंध हुआ है, वे विद्यमान हों। यदि मूल्य (थमन) नकद है, तो उसका विद्यमान होना शर्त नहीं है, लेकिन यदि वह वस्तुओं (असबब) में से है, तो उसका भी विद्यमान होना शर्त है। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। फिर जब ऐसी स्थिति में अनुमति सही हो जिसमें मूल्य निश्चित करने से निश्चित हो सकता हो और वह मूल्य विद्यमान हो, तो मूल्य विक्रेता को मिलेगा, अनुमति देने वाले (मालिक) को नहीं मिलेगा। अनुमति देने वाला विक्रेता से अपने माल की कीमत लेगा यदि वह कीमती वस्तुओं में से है, या उसका सदृश (मिसल) लेगा यदि वह समरूप वस्तुओं में से है। यह मुहीत में लिखा है। यदि मूल्य अनुमति से पहले या बाद में विक्रेता के पास नष्ट हो गया, तो वह अमानत के रूप में नष्ट हुआ माना जाएगा। यदि बेची गई वस्तु (मबीअ) खरीदार के पास नष्ट हो गई, तो मालिक को अधिकार होगा कि वह विक्रेता या खरीदार में से जिससे चाहे हर्जाना (ज़मान) ले। यदि उसने खरीदार से हर्जाना लिया, तो खरीदार विक्रेता से अपना मूल्य वापस लेगा यदि उसने उसे भुगतान कर दिया है। यदि उसने विक्रेता से हर्जाना लिया, और मबीअ उसके पास गारंटी के रूप में थी, तो बिक्री प्रभावी (नाफ़िज़) हो जाएगी। और यदि वह अमानत के रूप में थी और उसने पहले सुपुर्द किया फिर बिक्री की, तो बिक्री प्रभावी हो जाएगी। और यदि उसने पहले बिक्री की फिर सुपुर्द किया, तो बिक्री प्रभावी नहीं होगी। और विक्रेता ने हर्जाने के रूप में जो कुछ दिया है, वह खरीदार से लेगा, ऐसा अल-मुहीत अस-सरखसी में है। यदि मालिक मर गया, तो उत्तराधिकारी की अनुमति से बिक्री प्रभावी नहीं होगी। मालिक की अनुमति के बाद, खरीदार उस वृद्धि (ज़्यादती) का भी मालिक होगा जो बिक्री के बाद लेकिन अनुमति से पहले उत्पन्न हुई, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे व्यक्ति के लिए (वस्तु) खरीदी, तो यह बिक्री उसी पर प्रभावी होगी। लेकिन यदि खरीदार बच्चा या विधिक रूप से अक्षम (महजूर) है, तो बिक्री निलंबित रहेगी। यह नियम तब है जब बिचौलिये ने दूसरे की ओर संकेत न किया हो। यदि उसने संकेत कर दिया और कहा कि यह गुलाम अमुक व्यक्ति के लिए बेच दो, और विक्रेता ने कहा कि मैंने इसे अमुक व्यक्ति के लिए बेचा, तो बिक्री निलंबित रहेगी। सही बात यह है कि बिक्री निलंबित होने के लिए इतना पर्याप्त है कि प्रस्ताव (ईजाब) या स्वीकृति (क़बूल) में से किसी एक में अमुक व्यक्ति की ओर संकेत हो। फ़ुरूक़ कराहीसी में लिखा है कि यदि खरीदार ने कहा कि मैंने इसे अमुक व्यक्ति के लिए इतने में खरीदा और विक्रेता कहता है

कि मैंने तुम्हारे हाथ बेचा, तो सबसे सही (अस़ह) कथन के अनुसार बिक्री का अनुबंध निरस्त (बातिल) हो जाएगा, यह नह़र अल-फ़ाएक़ में लिखा है। यदि विक्रेता ने बिचौलिये से कहा कि मैंने यह गुलाम तुम्हारे हाथ अमुक व्यक्ति के लिए बेचा और बिचौलिया कहता है कि मैंने स्वीकार किया या मैंने खरीद लिया, (या बिचौलिया) कहता है कि मैंने तुमसे यह गुलाम अमुक व्यक्ति के लिए खरीदा और विक्रेता कहता है कि मैंने बेचा, तो ऐसा अनुबंध खरीदार (बिचौलिये) की ज़िम्मेदारी पर प्रभावी होगा और निलंबित नहीं रहेगा। दूसरी जगह लिखा है कि यदि गुलाम के मालिक ने बिचौलिये से कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ यह गुलाम इतने में बेचा और बिचौलिये ने कहा कि मैंने अमुक व्यक्ति के लिए स्वीकार किया या अमुक व्यक्ति के लिए खरीद लिया, और बिचौलिये ने पहल की और कहा कि मैंने तुमसे यह गुलाम अमुक व्यक्ति के लिए खरीदा और विक्रेता ने कहा कि मैंने तुम्हारे हाथ बेचा, तो सही यह है कि यह अनुबंध निलंबित रहेगा और बिचौलिये पर प्रभावी नहीं होगा, यह मुहीत में लिखा है।

किसी ऐसे व्यक्ति से जिसका गुलाम नहीं था, (किसी ने) कहा कि मैंने तुम्हारा यह गुलाम अपने लिए एक हज़ार दिरहम में खरीदा, और उस गुलाम का मालिक उपस्थित था, उसने कहा कि मैंने अनुमति दी और सुपुर्द किया, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मालिक के कथन से उसी समय बिक्री हो जाएगी। यदि किसी ने दूसरे का गुलाम उसकी अनुमति के बिना बेचा और उसके मालिक ने कहा कि तुमने अच्छा किया, सवाब का काम किया और तुम्हें अच्छी प्रेरणा (तौफीक) मिली, तो उसका यह कथन बिक्री की अनुमति में नहीं गिना जाएगा, और वह खरीदार से इसे वापस ले सकता है। लेकिन यदि उसके मालिक ने मूल्य (थमन) ले लिया, तो यह अनुमति मानी जाएगी।

---

(1) 'असबब' का अर्थ यहाँ 'अरूज़' (सामान/वस्तुएं) है। (2) 'महजूर' वह व्यक्ति जो लेनदेन से प्रतिबंधित हो, जैसे विधिक रूप से अक्षम गुलाम या कतिपय न्यायविदों के अनुसार निर्बुद्धि स्वतंत्र व्यक्ति।

اگر کسی شخص نے غیر کا مال فروخت کیا تو ہمارے نزدیک یہ بیع مالک کی اجازت پر موقوف رہے گی اور اجازت کے صحیح ہونے کے واسطے شرط یہ ہے کہ دونوں عقد کرنے والے اور جس چیز پر عقد ہوا ہے قائم ہوں اور ثمن اگر نقدوں میں سے ہے تو اس کا قائم ہونا شرط نہیں ہے اور اگر اسباب (۱) میں سے ہے تو اس کا بھی قائم ہونا شرط ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے پھر جب اجازت ایسی صورت میں صحیح ہو کہ جس میں ثمن معین کرنے سے معین ہو سکتا ہے اور وہ ثمن قائم ہو تو ثمن بائع کو ملے گا اجازت دینے والے کو نہیں ملے گا اور اجازت دینے والا بائع سے اپنے مال کی قیمت لے گا اگر مال قیمتی چیزوں میں سے ہو یا اس کا مثل لے گا اگر مثلی چیزوں میں سے ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر ثمن بائع کے پاس اجازت سے پہلے یا بعد تلف ہو گیا تو امانت میں تلف ہوا اور اگر مبیع مشتری کے پاس تلف ہوئی تو مالک کو اختیار ہوگا کہ دونوں (بائع و مشتری) میں سے جس شخص سے چاہے ضمان لے پس اگر اس نے مشتری سے ضمان لی تو مشتری بائع سے اپنا ثمن واپس لے گا اگر اس کو ادا کر دیا ہے اور اگر اس نے بائع سے ضمان لی پس اگر مبیع اس کے پاس ضمانت میں تھی تو بیع نافذ ہو جائے گی اور اگر امانت میں تھی پس اگر اس نے پہلے سپرد کر کے پھر بیع کی تو بیع نافذ ہو جائے گی اور اگر پہلے بیع کی پھر سپرد کی تو بیع نافذ نہ ہو گی اور جو کچھ اس نے ضمان میں دیا ہے وہ مشتری سے لے گا کذائی المحیط السرخسی۔ اگر مالک مر گیا تو وارث کی اجازت سے بیع نافذ نہ ہوگی اور مالک کی اجازت کے بعد مشتری اس زیادتی کا بھی جو بیع کے بعد اجازت سے پہلے پیدا ہوئی ہے مالک ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے غیر شخص کے واسطے خریدی تو یہ بیع اس پر نافذ ہوگی لیکن یہ اگر مشتری لڑکا یا محجور (۲) ہے تو بیع موقوف رہے گی اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب درمیانی نے غیر کی طرف نسبت نہ کی ہو پس اگر نسبت کردی اور یوں کہا کہ یہ غلام فلاں شخص کے واسطے فروخت کر دے اور بائع نے کہا کہ میں نے اس کو فلاں شخص کے واسطے فروخت کیا تو بیع موقوف رہے گی اور صحیح یہ ہے کہ بیع موقوف ہونے کے واسطے اس قدر کافی ہے کہ ایجاب یا قبول کسی میں فلاں شخص کی طرف نسبت ہو اور فروق کراہیسی میں لکھا ہے کہ اگر مشتری نے کہا کہ میں نے اس کو فلاں شخص کے واسطے اتنے کو خریدا اور بائع کہتا ہے کہ میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو اصح روایت کے موافق عقد بیع باطل ہو جائے گا یہ نہرالفائق میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے درمیانی آدمی سے کہا کہ میں نے یہ غلام تیرے ہاتھ فلاں شخص کے واسطے بیچا اور درمیانی کہتا ہے کہ میں نے قبول کیا یا میں نے خرید لیا کہتا ہے کہ میں نے تجھ سے اس غلام کو فلاں شخص کے واسطے خریدا اور بائع کہتا ہے کہ میں نے بیچا تو ایسا عقد مشتری کے ذمہ نافذ ہوگا اور موقوف نہ رہے گا اور دوسرے مقام پر لکھا ہے کہ اگر غلام کے مالک نے درمیانی سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ غلام اتنے کو بیچا اور درمیانی نے کہا کہ میں نے فلاں شخص کے واسطے قبول کیا یا فلاں شخص کے واسطے خرید لیا اور درمیانی نے پہلے ابتدا کی اور کہا کہ میں نے تجھ سے یہ غلام فلاں شخص کے واسطے خریدا اور بائع نے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ فروخت کیا تو صحیح یہ ہے کہ یہ عقد موقوف رہے گا اور درمیانی پر نافذ نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی دوسرے شخص سے کہ جس کا غلام نہ تھا کہ میں نے تیرا یہ غلام اپنے واسطے ایک ہزار درہم کو خریدا اور اس غلام کا مالک حاضر تھا اس نے کہا کہ میں نے اجازت دی اور سپرد کیا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ مالک کے کلام سے اسی وقت بیع ہو جائے گی کسی نے دوسرے کا غلام

بدون اس کی اجازت کے فروخت کیا اور اس کے مالک نے کہا کہ تو نے اچھا کیا اور کار ثواب کیا اور تجھ کو اچھی توفیق ملی تو یہ اس کا کلام بیع کی اجازت میں شمار نہ ہوگا اور مشتری سے اس کو واپس لے سکتا ہے اور اگر اس کے مالک نے ثمن لے لیا تو یہ اجازت ہوگی۔

---

(۱) اسباب ترجمہ عروض وہو من اصطلاح الحجر جیم کانیہ علیٰ فی المقدمہ ۱۲۔ (۲) محجور جو تصرفات سے ممنوع ہو جیسے غلام محجور بالاتفاق و مثلاً آزاد سفیہ محجور از نسب قاضی صاحبین کے نزدیک فقط ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | Page 317 | Book of Sales (Kitab al-Buyu)

Similarly, if the owner says, "You saved me from the hardship of conducting the sale; you did well, may Allah reward you," this does not constitute permission for the sale. However, Imam Muhammad (RA) stated that saying "You did well and performed a virtuous deed" is considered permission by way of *Istihsan* (juridistic preference), as mentioned in *Fatawa Qazi Khan*, and this is the most correct view, as noted in *Al-Muheet al-Sarkhasi*. If someone sells his son's land and the son says, "As long as I am alive, I am satisfied with the sale" or "As long as I live, I have granted permission for it," this is counted as permission. But if he says, "I will keep an eye on it as long as I live," it is not considered permission; this is recorded in *Wajiz al-Kardari*. It is written in *Al-Muntaqa* that saying "You did a great job" counts as permission, provided that—as narrated from Imam Abu Yusuf (RA)—if someone sells another's slave without authorization, and the owner is informed and tells the seller, "I have gifted the price to you" or "Given it to me as charity," it counts as permission, provided the subject matter of the sale (*mabi'*) still exists, as recorded in *Zahiriyyah*.

If the owner is informed that a middleman (broker) sold his property and he remains silent, this is not considered permission. If the owner is informed of the sale and grants permission before knowing the exact price, and later learns the price and wishes to rescind the sale, his prior permission remains valid and he cannot rescind it. If a middleman or a person with whom an item was deposited (*wadi'at*) sells it without the depositor's permission, and the owner later brings witnesses stating that he (the owner) had granted permission for the sale while the item was still available, the owner cannot then collect the price directly from the buyer. However, if he comes as an authorized agent (*wakil*) on behalf of the middleman to collect the price, he may do so. If someone sells another's slave and the slave dies, and the owner then claims, "I had ordered him to sell," his claim shall be verified. But if the owner says, "I received news of the sale and I granted permission for it," his claim will not be verified (post-mortem), as stated in *Wajiz al-Kardari*. If someone sells another's slave for one hundred dirhams without permission, and the buyer informs the owner, "So-and-so sold your slave for this amount," and the owner says, "If he sold it to you for a hundred dirhams, I grant permission," Imam Muhammad (RA) stated: if the person sold it for a hundred dirhams or more, the sale is valid; if for less than a hundred, it is invalid. Similarly, if it was sold for a hundred dinars, it is invalid, as permission is restricted to the specific currency mentioned in the ratification. Likewise, if the owner says, "If he sold it to you for a hundred dinars, the sale is valid," the same conditions

apply as stated above. If the owner says, "If he sells it to you for a hundred dirhams, I *will* grant permission," the sale is not yet valid because this is not immediate permission but a promise. Therefore, if the sale occurs after this, he has the choice to grant or deny permission, as recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If a person buys a slave through an irregular sale (*bay' fasid*) for one thousand dirhams and takes possession, then sells the slave back to the original seller for one hundred dinars; if the original seller takes possession, this possession shall be considered a cancellation (*faskh*) of the initial irregular sale. ☆

If someone sells another's cloth without permission and the buyer dyes it, and the owner then grants permission for the sale, it is valid. However, if the buyer cuts and sews the cloth, the sale is not valid even with subsequent permission, because the subject matter has been altered (*talaf*), as per *Al-Muheet al-Sarkhasi*. If a middleman buys something for another person but does not attribute the purchase to that person at the time of the transaction, the purchase initially falls to the middleman. If the buyer and the person for whom it was intended both assume the purchase belongs to the intended party, and after taking possession, the buyer hands it over to that person for the same price, and the intended person accepts it...

और इसी प्रकार यदि उसने (स्वामी ने) कहा कि "तुमने मुझे बिक्री की कठिनाई से बचा लिया, अच्छा किया, अल्लाह तुम्हें इसका उत्तम फल दे," तो यह भी बिक्री की अनुमति (इजाज़त) नहीं है। लेकिन इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि उसका यह कहना कि "तुमने अच्छा किया और पुण्य का कार्य किया," इस्तहसानन (न्यायोचित रूप से) अनुमति माना जाएगा, जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है और यही अधिक सही है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। यदि किसी ने अपने बेटे की भूमि बेच दी और बेटे ने कहा, "जब तक मैं जीवित हूँ और बिक्री पर सहमत हूँ" या "जब तक जीवित हूँ मैंने इसकी अनुमति दी," तो यह अनुमति माना जाएगा। और यदि कहा, "मैं इसे अपनी नज़र में रखूँगा जब तक जीवित हूँ," तो यह अनुमति नहीं है, यह वजीज़-ए-करदरी में लिखा है। मुन्तक़ा में लिखा है कि यह कहना कि "तुमने बड़ा काम किया" अनुमति माना जाएगा, बशर्ते कि इमाम अबू यूसुफ़ रह. से रिवायत है कि किसी ने दूसरे का गुलाम उसकी अनुमति के बिना बेच दिया, फिर उसे (स्वामी को) ख़बर मिली और उसने विक्रेता से कहा कि "मैंने मूल्य (थमन) तुझे उपहार (हिबा) कर दिया या मुझे सदक़ा में दिया," तो यह अनुमति माना जाएगा बशर्ते कि बेची गई वस्तु (मबीअ) मौजूद हो, यह ज़हीरिया में लिखा है।

स्वामी को ख़बर मिली कि किसी मध्यस्थ (दलाल) ने उसकी संपत्ति बेच दी है और वह चुप रहा, तो यह अनुमति नहीं है। और यदि स्थिति यह हो कि स्वामी को बिक्री की ख़बर मिली और मूल्य की मात्रा जानने से पहले ही उसने अनुमति दे दी, फिर मूल्य की मात्रा ज्ञात हुई और वह बिक्री रद्द करना चाहे, तो उसका अनुमति देना मान्य होगा, रद्द करना नहीं। यदि किसी मध्यस्थ ने या उस व्यक्ति ने जिसके पास वस्तु अमानत (वदीअत) थी, स्वामी की अनुमति के बिना उसे बेच दिया, फिर स्वामी गवाह लाया कि वस्तु के मौजूद रहने की स्थिति में उसने (मैंने) बिक्री की अनुमति दी थी, तो वह क्रेता (मुश्तरी) से मूल्य वसूल करने में सक्षम नहीं होगा, लेकिन यदि वह मध्यस्थ की ओर से मूल्य वसूल करने का प्रतिनिधि (वकील) बनकर आए तो ले सकता है। किसी ने दूसरे का गुलाम बेचा और वह मर गया, फिर स्वामी ने दावा किया कि मैंने उसे बेचने का आदेश दिया था, तो उसकी पुष्टि की जाएगी। और यदि स्वामी ने कहा कि "मुझे बिक्री की ख़बर मिली और मैंने उसकी अनुमति दी," तो उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी, यह वजीज़-ए-करदरी में लिखा है। किसी ने दूसरे का गुलाम उसकी अनुमति के बिना सौ दिरहम में बेचा, फिर क्रेता गुलाम के स्वामी के पास आया और बताया कि "अमुक व्यक्ति ने तुम्हारा गुलाम इतने में बेच दिया है," फिर उसके स्वामी ने कहा, "यदि तुम्हारे हाथ सौ दिरहम में बेचा

है, तो मैंने अनुमति दे दी," तो इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि यदि अमुक व्यक्ति ने सौ या उससे अधिक दिरहम में बेचा है, तो बिक्री वैध होगी, और यदि सौ से कम में बेचा है, तो वैध नहीं होगी। और इसी प्रकार यदि सौ दीनार में बेचा है, तो भी वैध नहीं होगी, और अनुमति उसी प्रकार की मुद्रा पर टिकी रहेगी जो उसने अनुमति में व्यक्त की है। और इसी प्रकार यदि स्वामी ने कहा कि "यदि तुम्हारे हाथ सौ दीनार में बेचा है तो बिक्री वैध है," तो इसकी भी वही स्थितियाँ हैं जो ऊपर वर्णित हुईं। और यदि स्वामी ने कहा कि "यदि वह तुम्हारे हाथ सौ दिरहम में बेचेगा तो मैं उसकी अनुमति दूँगा," तो बिक्री वैध नहीं होगी क्योंकि यह अनुमति नहीं बल्कि वादा है। अतः यदि उसने इसके बाद बिक्री की, तो उसे अधिकार है, चाहे तो अनुमति दे या न दे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि किसी ने एक गुलाम 'बय-ए-फ़ासिद' (अनियमित बिक्री) के रूप में एक हज़ार दिरहम में खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे विक्रेता के हाथ सौ दीनार में बेच दिया; तो यदि विक्रेता ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो यह कब्ज़ा 'बय-ए-फ़ासिद' को रद्द (फ़स्ख़) करने में गिना जाएगा। ☆

किसी ने दूसरे का कपड़ा उसकी अनुमति के बिना बेचा और क्रेता ने उसे रंग दिया, फिर कपड़े के स्वामी ने बिक्री की अनुमति दी, तो यह वैध है। और यदि उसे काट दिया और सिलवा लिया, तो अनुमति के बाद भी बिक्री वैध नहीं होगी क्योंकि वस्तु का स्वरूप बदल गया (तलफ़ हो गई), यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। यदि मध्यस्थ ने कोई वस्तु दूसरे व्यक्ति के लिए खरीदी और दूसरे की ओर उसका संबंध स्पष्ट नहीं किया यहाँ तक कि वह खरीद उस मध्यस्थ के लिए हो गई, फिर क्रेता और जिस व्यक्ति के लिए खरीदी गई है, दोनों ने मान लिया कि खरीदी गई वस्तु उसी के लिए है जिसके लिए वह मूल रूप से थी। फिर क्रेता ने कब्ज़े के बाद उसी मूल्य के बदले जितने में खरीदी थी, उस व्यक्ति को सौंप दी और जिस व्यक्ति के लिए खरीदी थी उसने उसे स्वीकार कर लिया...

اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ تو نے مجھ کو بیع کی مشقت سے بچایا اچھا کیا اللہ تجھے جزائے خیر دے تو یہ بھی بیع کی اجازت نہیں ہے لیکن امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کا یہ کہنا کہ تو نے اچھا کیا اور کار ثواب کیا استحساناً اجازت ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور یہی اصح ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔ کسی نے اپنے بیٹے کی زمین فروخت کی اور بیٹے نے کہا کہ جب تک میں زندہ ہوں اور بیع پر راضی ہوں یا جب تک زندہ ہوں میں نے اس کی اجازت دی تو یہ اجازت میں شمار ہے اور اگر کہا کہ میں اس کو نگاہ میں رکھوں گا جب تک زندہ ہوں تو یہ اجازت نہیں ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ منتقٰی میں لکھا ہے کہ یہ کہنا کہ تو نے بڑا کام کیا یہ اجازت میں شمار ہے بشرطیکہ امام ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ کسی نے دوسرے کا غلام بلا اس کی اجازت کے فروخت کیا پھر اس کو خبر پہنچی اور اس نے بائع سے کہا کہ میں نے ثمن تجھ کو ہبہ کیا یا مجھ کو صدقہ میں دیا تو یہ اجازت میں شمار ہے بشرطیکہ مبیع موجود ہو یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔

مالک کو خبر پہنچی کہ کسی درمیانی نے اس کی ملک فروخت کردی اور وہ خاموش رہا تو یہ اجازت نہیں ہے اور اگر یہ صورت ہوئی کہ مالک کو بیع کی خبر پہنچی اور اس کے ثمن کی مقدار جاننے سے پہلے اس نے اجازت دے دی پھر مقدار ثمن کی معلوم کی اور بیع کا واپس کرنا چاہا تو اس کا اجازت دینا معتبر ہوگا نہ واپس کرنا اگر کسی درمیانی نے یا اس شخص نے جس کے پاس ودیعت تھی ودیعت رکھنے والے کی بلا اجازت فروخت کی پھر مالک گواہ لایا کہ مبیع کے قائم ہونے کی حالت میں اس نے (میں نے) ۱ـہ بیع کی اجازت دی تھی تو مشتری سے ثمن وصول کرنے پر قادر نہ ہوگا لیکن اگر درمیانی کی طرف سے ثمن وصول کرنے کا وکیل ہو کر آئے تو

لے سکتا ہے کسی نے دوسرے کا غلام فروخت کیا اور وہ مر گیا پھر مالک نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو بیچ کرنے کا حکم دیا تھا تو اس کی تصدیق کی جائے گی اور اگر مالک نے کہا کہ مجھ کو بیع کی خبر پہنچی اور میں نے اس کی اجازت دی تو اس کی تصدیق نہ کی جائے گی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے کا غلام سو درہم کو اس کی بلا اجازت فروخت کیا پھر مشتری اس غلام کے مالک کے پاس آیا اور خبر دی کہ فلاں شخص نے تیرا غلام اتنے کو بیچ ڈالا پھر اس کے مالک نے کہا کہ اگر تیرے ہاتھ سو درہم کو بیچا ہے تو میں نے اجازت دے دی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر فلاں شخص نے سویا زیادہ درہم کو بیچا تو بیع جائز ہوگی اور اگر سو سے کم بیچا تو جائز نہ ہوگی اور ایسے ہی اگر سو دینار کو بیچا تو بھی جائز نہ ہوگی اور اجازت اس کی اسی قسم کے نقد پر رہے گی جو اس نے اجازت میں بیان کیا ہے اور اسی طرح اگر اس کے مالک نے کہا کہ اگر تیرے ہاتھ سو دینار کو بیچا تو بیع جائز ہے تو اس کی بھی یہی صورتیں ہیں جو بیان ہوئیں اور اگر اس کے مالک نے کہا کہ اگر تیرے ہاتھ سو درہم کو بیچے گا تو میں اس کی اجازت دوں گا تو بیع جائز نہ ہوگی اور یہ اجازت نہیں ہے بلکہ وعدہ ہے پس اگر اس نے اس کے بعد بیع کیا تو اس کو اختیار ہے اگر چاہے تو اجازت دے ورنہ اجازت نہ دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام بطور بیع فاسد کے ایک ہزار درہم کو خریدا اور اس پر قبضہ کیا پھر اس کو بائع کے ہاتھ سو دینار کو بیچ ڈالا پس اگر بائع نے اس پر قبضہ کیا تو یہ قبضہ بیع فاسد کے فسخ کرنے میں شمار ہوگا ☆

کسی نے دوسرے کا کپڑا اس کی بلا اجازت فروخت کیا اور مشتری نے اس کو رنگا پھر کپڑے کے مالک نے بیع کی اجازت دی تو جائز ہے اور اگر اس کو قطع کر لیا اور سلوا لیا تو اجازت سے بھی بیع جائز نہ ہوگی کیونکہ مبیع تلف ہو گئی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر درمیانی

نے کوئی چیز دوسرے شخص کے واسطے خریدی اور دوسرے کی طرف اس کی نسبت نہ کی یہاں تک کہ خریدا اسی درمیانی کے واسطے ہو گئی پھر مشتری اور جس شخص کے واسطے خریدی ہے دونوں نے گمان کیا کہ خریدی ہوئی چیز اسی کے واسطے ہے جس کے لیے خریدی ہے پھر مشتری نے قبضہ کے بعد اسی ثمن کے عوض کہ جتنے کو خریدی ہے اس شخص کے سپرد کر دی اور جس شخص کے واسطے خریدی تھی اس نے قبول کر لی پھر ۱۔ہ یعنی میں نے اجازت دی ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (418) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If a buyer (Mushtari) wishes to return an item without the seller's consent, he does not have that authority. If they disagree—for instance, if the seller says, "I ordered you to buy it," and the buyer says, "I bought it for you without your order"—the seller's statement shall be considered valid. This is because the buyer's statement "I bought it for you" constitutes an admission of agency (receiving an order); this is documented in *Bada'i*. If someone purchases a slave via an irregular sale (*Ba'i Fasid*) for a thousand dirhams and takes possession, then sells him back to the original seller for a hundred dinars, if the original seller takes possession, this possession is counted as a rescission (cancellation) of the irregular sale. As long as possession is not taken, the irregular sale is not rescinded; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone sells another person's slave without the owner's permission for a thousand dirhams and the buyer accepts, and then a second person sells him to a third person without the owner's permission for a thousand dirhams and the third buyer accepts, both contracts remain suspended (*mauquf*). When the owner becomes aware and permits both contracts, both shall become valid for half each, and each of the two buyers will have the option of cancellation (*khiyar*); as mentioned in *Al-Muhit*. The same ruling applies if there is a single intermediary (unauthorized seller) who sold to both. Imam Karkhi stated that this ruling regarding the intermediary applies when he sells to both simultaneously; because if the contracts occurred sequentially, the second contract would rescind the first. Some Hanafite scholars do not consider the second contract to rescind the first, and this is the correct view according to *Al-Muhit al-Sarakhsi*. It is narrated from Imam Muhammad in *Nawadir Ibn Sama'ah* that if a person sells another's cloth without permission to his minor son or to his slave who has been granted permission to trade (regardless of debt), and then the seller informs the owner, "I sold your cloth" without specifying the buyer, the sale is invalid except in the case where it was sold to his indebted slave. The right of sale takes precedence over marriage, lease (*ijara*), and pledge (*rahn*). For example, if one intermediary sells a maidservant and another marries her off, and the owner permits both simultaneously, the sale is valid and the other contract (marriage) is void. Manumission (freeing a slave), making a slave *mukatab* or *mudabbar* takes precedence over other contracts. A gift (*hiba*) and lease take precedence over a pledge, and a gift takes precedence over a lease. In the right of the seller, a sale takes precedence over a gift, while they are equal regarding the slave; this is in *Al-Kafi*.

If someone says, "I bought this slave of yours for myself and for so-and-so yesterday for a thousand dirhams," and the owner consents, the sale is not valid. But if he says, "I bought half for myself for five hundred and half for so-and-so for five hundred," then upon the owner's permission, the sale for the portion belonging to the other person is valid, as per *Al-Muhit*. Before the owner's permission, the buyer or the unauthorized intermediary has the right to rescind the sale; this is noted in *Wajiz al-Kardari*. Among suspended sales is the sale by a restricted minor (*mahjur*) child who understands the nature of trade...

Footnotes: 1. Meaning between two contracts where one is a sale and the other is marriage or lease. 2. This condition is for clarification, as a thing cannot take precedence over itself; this is a self-evident point. 3. Precedence: e.g., if permission for both pledge and lease is given simultaneously, the pledge is void and the lease is valid. If there is a conflict between lease and gift, the gift takes precedence.

यदि खरीदार (मुश्तरी) चाहे कि विक्रेता की सहमति के बिना माल वापस कर दे, तो उसे ऐसा अधिकार नहीं है। और यदि दोनों में इस तरह विवाद हो कि विक्रेता कहे कि 'मैंने तुम्हें खरीदने का आदेश दिया था' और खरीदार कहे कि 'मैंने बिना तुम्हारे आदेश के इसे तुम्हारे लिए खरीदा है', तो विक्रेता की बात मान्य होगी, क्योंकि खरीदार का यह कहना कि 'मैंने इसे तुम्हारे लिए खरीदा है', उसकी ओर से यह स्वीकार करना है कि उसे आदेश मिला था; जैसा कि 'बदाइअ' में वर्णित है। यदि किसी ने 'बय फासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) के तहत एक हज़ार दिरहम में एक गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे विक्रेता को ही सौ दीनार में बेच दिया; तो यदि विक्रेता ने उस पर पुनः कब्ज़ा कर लिया, तो यह कब्ज़ा 'बय फासिद' को रद्द (फ़स्ख़) करने के समान माना जाएगा। और जब तक कब्ज़ा नहीं किया जाता, तब तक 'बय फासिद' रद्द नहीं होगी; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे का गुलाम मालिक की अनुमति के बिना एक हज़ार दिरहम में बेचा और खरीदार ने उसे स्वीकार कर लिया, फिर उसे दूसरे व्यक्ति ने तीसरे व्यक्ति को मालिक की अनुमति के बिना एक हज़ार दिरहम में बेच दिया और तीसरे खरीदार ने उसे स्वीकार कर लिया, तो ये दोनों अनुबंध 'मौक़ूफ़' (निलंबित) रहेंगे। जब मालिक को इसकी सूचना मिले और वह दोनों अनुबंधों को अनुमति दे दे, तो दोनों अनुबंध आधे-आधे हो जाएंगे और दोनों खरीदारों को 'ख़ियार' (रद्द करने का विकल्प) प्राप्त होगा; जैसा कि 'मुहीत' में वर्णित है। इसी तरह यदि कोई मध्यस्थ (फ़ुदूली) एक ही हो और उसने दोनों को बेचा हो, तो भी यही नियम है। इमाम करखी ने फरमाया कि यह नियम तब है जब उसने दोनों को एक साथ बेचा हो, क्योंकि यदि अनुबंध आगे-पीछे हुए, तो दूसरा अनुबंध पहले वाले को रद्द करने वाला माना जाएगा। कुछ हनफी विद्वानों के अनुसार दूसरा अनुबंध पहले को रद्द नहीं करता, और यही सही है; यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। इमाम मोहम्मद से 'नवादिर इब्न समाआ' में वर्णित है कि यदि किसी ने दूसरे का कपड़ा बिना अनुमति अपने छोटे बेटे को बेच दिया या अपने ऐसे गुलाम को बेच दिया जिसे व्यापार की अनुमति है, तो विक्रेता द्वारा मालिक को सूचित करने पर कि 'मैंने तुम्हारा कपड़ा बेच दिया है' (बिना यह बताए कि किसे बेचा), यह बिक्री अमान्य होगी, सिवाय उस स्थिति के जब उसने अपने ऋणग्रस्त गुलाम को बेचा हो। बिक्री का अधिकार निकाह, लीज (इजारा) और गिरवी (रहन) से ऊपर है। यदि किसी ने किसी की दासी को बेचा और दूसरे ने उसका निकाह कर दिया, और मालिक ने दोनों की एक साथ अनुमति दी, तो बिक्री मान्य होगी और निकाह

आदि बातिल (अमान्य) होंगे। गुलाम को आज़ाद करना अन्य अनुबंधों पर प्राथमिकता रखता है। उपहार (हिबा) लीज और गिरवी पर प्राथमिकता रखता है, और उपहार लीज पर प्राथमिकता रखता है। विक्रेता के हक में बिक्री उपहार पर प्राथमिकता रखती है।

यदि किसी ने कहा कि 'मैंने तुम्हारा गुलाम अपने लिए और फलां व्यक्ति के लिए कल एक हज़ार दिरहम में खरीदा था' और मालिक अनुमति दे दे, तो बिक्री मान्य नहीं होगी। लेकिन यदि उसने कहा कि 'आधा अपने लिए पांच सौ में और आधा फलां के लिए पांच सौ में खरीदा है', तो मालिक की अनुमति पर वह हिस्सा मान्य होगा। मालिक की अनुमति से पहले खरीदार या मध्यस्थ को अनुबंध रद्द करने का अधिकार है। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। निलंबित बिक्री (बय मौक़ूफ़) में से एक उस समझदार बच्चे की बिक्री है जो खरीद-फरोख्त समझता है...

पाद-टिप्पणियाँ: १. यानी दोनों अनुबंधों में से एक बिक्री है और दूसरा निकाह या इजारा। २. यह स्पष्टीकरण के लिए है क्योंकि कोई वस्तु स्वयं पर प्राथमिकता नहीं रख सकती। ३. यानी यदि रहन और इजारा की अनुमति एक साथ दी जाए, तो रहन बातिल होगा और इजारा मान्य होगा।

مشتری نے چاہا کہ بدون اس کی رضامندی کے اس سے واپس کر لے تو اس کو ایسا اختیار نہیں پہنچتا ہے اور اگر دونوں نے اختلاف کیا اس طرح کہ اس شخص نے کہا کہ میں نے تجھ کو خریدنے کا حکم دیا تھا اور مشتری نے کہا کہ میں نے بدون تیرے حکم کے اس کو تیرے واسطے خرید کیا ہے تو اس شخص کا قول معتبر ہوگا کیونکہ مشتری نے جب یہ کہا کہ میں نے اس کو تیرے واسطے خریدا ہے تو یہ اس کی جانب سے اس شخص کا حکم دہی کا اقرار کرتا ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام بطور بیع فاسد کے ایک ہزار درہم کو خریدا اور اس پر قبضہ کیا پھر اس کو بائع کے ہاتھ سو دینار کو بیچ ڈالا پس اگر بائع نے اس پر قبضہ کیا تو یہ قبضہ بیع فاسد کے فسخ کرنے میں شمار ہوگا اور جب تک قبضہ نہیں کیا تب تک بیع فاسد فسخ نہ ہوگی یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے کا غلام بدون اس کے مالک کی اجازت کے ایک ہزار درہم کو بیچا اور مشتری نے اس کو قبول کر لیا پھر اس کو دوسرے شخص نے تیسرے شخص کے ہاتھ بدون اس کے مالک کی اجازت کے ایک ہزار درہم کو فروخت کیا اور مشتری ثالث نے اس کو قبول کر لیا تو یہ دونوں عقد موقوف رہیں گے اور جب اس کے مالک کو خبر پہنچی اور اس نے دونوں عقد کی اجازت دی تو دونوں عقد آدھے آدھے ہو جائیں گے اور ہر ایک کو دونوں مشتریوں میں سے خیار حاصل ہوگا کذا فی المحیط ایسے ہی اگر درمیانی ایک ہو کہ اس نے دونوں کے ہاتھ فروخت کیا تو بھی یہی حکم ہے اور کرخی نے فرمایا کہ یہ مسئلہ درمیانی کا اس صورت میں ہے کہ جب اس نے دونوں کے ہاتھ ایک ساتھ فروخت کیا کیونکہ اگر دونوں عقد آگے پیچھے واقع ہوئے تو دوسرا عقد پہلے کا فسخ کرنے والا ہوگا اور بعض نے مشائخ حنیفہ میں سے دوسرے عقد کو پہلے عقد کے واسطے

فسخ کرنے والا نہیں جانا ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے کسی غیر کا کپڑا بلا اس کی اجازت کے اپنے لڑکے کے ہاتھ بیچ ڈالا حالانکہ یہ لڑکا چھوٹا ہے جس کو اجازت ہے یا اپنے ایسے غلام کے ہاتھ فروخت کیا جس کو اس نے اجازت خرید و فروخت کی دے دی ہے خواہ اس غلام کا قرض ہے یا نہیں ہے پھر اس بائع نے کپڑے کے مالک کو آگاہ کیا کہ میں نے تیرا کپڑا بیچ ڈالا اور یہ نہ بتایا کہ کس کے ہاتھ بیچا ہے تو یہ بیع نا جائز ہوگی مگر ایک صورت کہ جس میں اپنے غلام قرض دار کے ہاتھ بیچا ہے جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور بیع کا استحقاق نکاح اور اجارہ اور رہن سے زائد ہے یعنی بیع ان پر مقدم رکھی جائے گی یہاں تک کہ اگر کسی درمیانی نے کسی شخص کی باندی فروخت کی اور دوسرے درمیانی نے اس کا کسی دوسرے سے نکاح کر دیا یا اجرت پر دیا یا رہن کیا پھر مالک نے دونوں کی ایک ساتھ اجازت دے دی تو بیع جائز ہوگی اور اس کے سوائے جو عقد ہو وہ باطل ہوگا اور آزاد کرنا اور مکاتب کرنا اور مدبر کرنا اپنے سوائے دوسرے عقود پر مقدم ہے اور ہبہ اور اجارہ رہن پر مقدم ہے اور عقد ہبہ اجارہ پر مقدم ہے اور وار کے حق میں بیع ہبہ پر مقدم ہے اور غلام کے حق میں دونوں برابر ہیں یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ میں نے تیرا یہ غلام اپنے سے اور فلاں شخص سے کل کے دن ایک ہزار درہم کو خریدا تھا پس اس کے مالک نے کہا کہ میں راضی ہوں تو کچھ بیع جائز نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے تیرا یہ غلام کل کے دن خریدا آدھا اپنے سے پانچ سو درہم کو اور آدھا فلاں شخص سے پانچ سو درہم کو پس اگر مالک کہے کہ میں نے اجازت دی تو اس آدھے کی بیع جس کو فلاں شخص سے خریدا ہے جائز ہوگی کذا فی المحیط اور اجازت مالک سے پہلے مشتری کو فسخ بیع کا اختیار ہے اور ایسا ہی درمیانی کو قبل اجازت مالک کے اختیار ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے

اور بیع موقوف میں سے ایک اس محجور لڑکے کی بیع ہے کہ جو خرید و فروخت کو سمجھتا ہے کہ اس کا خرید و فروخت کرنا اس...

حواشی: ۱ـہ یعنی دونوں عقد کی کہ ایک بیع ہے اور دوسرا نکاح یا اجارہ ہے ۱۲۔ ۲ـہ یہ قید توضیح کے واسطے ہے کیونکہ کوئی شئے اپنی ذات پر مقدم نہیں ہو سکتی ہے یہ بدیہی بات ہے ۱۲۔ ۳ـہ قولہ مقدم یعنی مثلاً رہن و اجارہ کی اجازت معاً ہو تو رہن باطل ہوگا اور اجارہ جائز ہوگا اور اگر اجارہ و ہبہ کا معارضہ ہو تو ہبہ مقدم ہوگا ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (Page 419) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...it will be dependent on the permission of the father, executor (wasi), grandfather, or judge (qadi). Similarly, the buying and selling of a fool and an interdicted (mahjur) boy who remained a fool even after reaching maturity is dependent on the permission of the executor and the judge. If an interdicted slave sold something from the master's property or something gifted to him, or bought something, it will remain dependent on the master's permission. If a person sold his indebted slave, whom he had permitted to trade, without the permission of the creditors, it will be dependent on the creditors' permission. If the master sold such a slave permitted to trade without the creditors' permission and took possession of the price (thaman) and it was lost, and then the creditors permitted the sale, the permission will be valid and this price will be considered as the lost property of the creditors. If some permitted the sale and some cancelled the sale in the presence of the slave and the buyer, the permission is not valid and the sale will be void. Among the suspended (mawqūf) cases is that if a sick person during his terminal illness (marad al-mawt) sold some specific property from his assets to one of his heirs, the sale is suspended. Then, if he recovers from that illness, the sale will be valid. If he dies in that illness and the heirs give permission, the sale will be void. Also among them is the sale of an apostate (murtad); if he bought or sold something, it will remain suspended. Then if he is killed for his apostasy, or dies, or goes to the abode of war (dar al-harb), his transaction becomes void. But if he becomes Muslim again, his sale will become effective. If someone gave his land to a cultivator for a known period on the condition that the seeds be from the cultivator's side, and the cultivator sowed it or did not sow it, then the owner of the land sold it, the sale will be dependent on the permission of the cultivator. This is written in Fatawa Qadi Khan.

If someone bought a cloth from another and the seller sold it to someone else at a profit of ten dirhams, then the buyer permitted the sale, the sale will not be valid by permission. This is written in al-Hadi. A slave girl was shared between two persons. One of them sold her without the permission of the other partner, and the buyer took possession and then set her free. Then the other partner permitted the sale, the sale of his share will not be valid. This is written in Fatawa Qadi Khan. It is in Nawadir Ibn Sama'a that if two partners sold half of an undivided shared house, it will be a sale of his share. And if a middleman sold half of a house shared by two persons, this sale will relate to the shares of both. Then if one of them gave permission, it will relate to his half-share. This is the saying of Imam Abu Yusuf, while Imam

Muhammad and Zufar said that the sale of one-fourth of the house would be valid. This is written in al-Muhit. A pile of grain was shared between two persons. One of them sold one qafiz (a unit of measure) from it and measured it out to the buyer. Then the partner permitted the sale or did not, the sale will be valid in any case and the entire price will belong to the seller. If one sold one qafiz, then the partner permitted, then he measured it out to the buyer, then the rest was lost, the partner is entitled to half a qafiz (3) from the seller and has no way to take it from the buyer. If the partner had not permitted the sale and the remaining grain was lost, that partner will take half a qafiz (1) from the buyer. If the partner separated one qafiz from the shared pile and sold it and the other partner permitted the sale, the price will be divided half-and-half between them. If the partner did not give permission and took half a qafiz from the buyer, and the buyer wanted to take the full qafiz (2) from the seller, he does not have this choice. However, he will have the choice that if he wants, he can take back half the price from the seller, otherwise, he can abandon the sale. This is written in Fatawa Qadi Khan.

A village was shared between two persons. One of them sold a few houses and two or three qarahs (4) from it, then it is valid for half.

1. Because this is a lease (ijara).
2. Because the sale was not completed.
3. Let him complete this qafiz from the remaining half.
4. Qarah: cultivated land suitable for farming or gardening or a field.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (पृष्ठ 419) किताब अल-बुयूअ (बिक्री की पुस्तक)

...के पिता या वसी (वसीयतदार) या दादा या काजी की अनुमति पर निर्भर करेगा। इसी तरह एक बेवकूफ और उस प्रतिबंधित (महजूर) लड़के की खरीद-बिक्री जो बालिग होने के बाद भी बेवकूफ रहा, वसी और काजी की अनुमति पर निर्भर है। यदि एक प्रतिबंधित गुलाम ने मालिक के माल में से या उसे उपहार में दी गई किसी चीज को बेचा या कुछ खरीदा, तो वह मालिक की अनुमति पर निर्भर होगा। और यदि किसी व्यक्ति ने अपने ऋणी गुलाम को, जिसे उसने व्यापार की अनुमति दी थी, लेनदारों की अनुमति के बिना बेचा, तो वह लेनदारों की अनुमति पर निर्भर होगा। यदि मालिक ने ऐसे गुलाम को, जिसे व्यापार की अनुमति थी, लेनदारों की अनुमति के बिना बेचा और कीमत (समन) प्राप्त कर ली और वह नष्ट हो गई, फिर लेनदारों ने बिक्री की अनुमति दे दी, तो अनुमति सही होगी और यह कीमत लेनदारों के माल के नष्ट होने के रूप में मानी जाएगी। यदि कुछ ने बिक्री की अनुमति दी और कुछ ने गुलाम और खरीदार की उपस्थिति में बिक्री रद्द कर दी, तो अनुमति सही नहीं है और बिक्री रद्द हो जाएगी। निलंबित (मवकूफ) मामलों में से एक यह भी है कि यदि किसी रोगी ने अपनी मृत्यु-शय्या (मरज़ुल मौत) पर अपने वारिसों में से किसी को अपने माल में से कोई विशिष्ट संपत्ति बेची, तो बिक्री निलंबित है। यदि वह उस बीमारी से ठीक हो गया, तो बिक्री वैध होगी, और यदि उसी बीमारी में उसकी मृत्यु हो गई और वारिसों ने अनुमति दी, तो बिक्री अमान्य हो जाएगी। इनमें से एक धर्मत्यागी (मुर्तद) की बिक्री भी है; यदि उसने कोई चीज़ खरीदी या बेची, तो वह निलंबित रहेगी। यदि उसे उसके धर्मत्याग के कारण मार दिया गया, या वह मर गया, या वह दारुल हरब (शत्रु देश) चला गया, तो उसका लेनदेन अमान्य हो जाएगा। और यदि वह फिर से मुसलमान हो गया, तो उसकी बिक्री प्रभावी हो जाएगी। यदि किसी ने अपनी भूमि एक निश्चित अवधि के लिए इस शर्त पर किसी बटाईदार को दी कि बीज बटाईदार की ओर से होंगे, और बटाईदार ने उसे बोया हो या न बोया हो, फिर भूमि के स्वामी ने उसे बेच दिया, तो बिक्री बटाईदार की अनुमति पर निर्भर होगी। यह फतावा काजी खान में लिखा है।

किसी ने दूसरे से कपड़ा खरीदा और विक्रेता ने उसे किसी दूसरे व्यक्ति को दस दिरहम के लाभ पर बेच दिया, फिर खरीदार ने बिक्री की अनुमति दे दी, तो अनुमति से बिक्री वैध नहीं होगी, यह 'हादी' में लिखा है। एक दासी दो व्यक्तियों की साझा संपत्ति थी, एक ने दूसरे साथी की अनुमति के बिना उसे बेच दिया और खरीदार ने उस पर कब्जा कर लिया, फिर उसे आज़ाद कर दिया। इसके बाद दूसरे साथी ने बिक्री की अनुमति दी, तो उसके हिस्से की बिक्री वैध नहीं होगी, यह फतावा काजी खान में

लिखा है। 'नवादिर इब्न समाअ' में है कि यदि दो भागीदारों ने एक अविभाजित साझा घर का आधा हिस्सा बेचा, तो यह उसके हिस्से की बिक्री होगी। और यदि किसी मध्यस्थ व्यक्ति ने दो व्यक्तियों की भागीदारी वाले घर का आधा हिस्सा बेचा, तो यह बिक्री दोनों के हिस्सों से संबंधित होगी। फिर यदि दोनों में से एक ने अनुमति दे दी, तो यह उसके आधे हिस्से से संबंधित होगी। यह इमाम अबू यूसुफ का मत है, और इमाम मुहम्मद और जफर ने कहा है कि घर के एक चौथाई हिस्से की बिक्री वैध होगी, यह 'मुहित' में लिखा है। अनाज की एक ढेरी दो व्यक्तियों के बीच साझा थी। एक ने उसमें से एक 'कफीज़' (माप की एक इकाई) बेचकर खरीदार को नाप कर दे दिया। फिर साथी ने उसकी बिक्री की अनुमति दी या नहीं दी, हर तरह से बिक्री वैध होगी और पूरी कीमत विक्रेता की होगी। यदि एक ने एक कफीज़ बेचा, फिर साथी ने अनुमति दी, फिर उसने खरीदार को नाप कर दिया, फिर बाकी अनाज नष्ट हो गया, तो साथी विक्रेता से आधा कफीज़ (3) चाहता है और खरीदार से लेने का उसका कोई रास्ता नहीं है। और यदि साथी ने बिक्री की अनुमति नहीं दी थी और शेष अनाज नष्ट हो गया, तो वह साथी खरीदार से आधा कफीज़ (1) ले लेगा। और यदि साथी ने साझा ढेरी में से एक कफीज़ अलग करके उसे बेचा और दूसरे साथी ने उसकी बिक्री की अनुमति दी, तो कीमत दोनों के बीच आधी-आधी बँटेगी। और यदि साथी ने अनुमति नहीं दी और खरीदार से आधा कफीज़ ले लिया और खरीदार ने चाहा कि विक्रेता से पूरा कफीज़ (2) ले ले, तो उसे यह अधिकार नहीं है, लेकिन उसे यह अधिकार होगा कि चाहे तो विक्रेता से आधी कीमत वापस ले ले या बिक्री रद्द कर दे। यह फतावा काजी खान में लिखा है।

एक गाँव दो व्यक्तियों के बीच साझा था। उनमें से एक ने उसमें से कुछ घर और दो या तीन 'कराह' (4) बेचे, तो आधे में वैध है।

1. इसलिए कि यह इजारा (किराया) है।
2. क्योंकि बिक्री पूरी नहीं हुई।
3. यह कफीज़ शेष आधे से पूरा कर ले।
4. कराह: कमाई हुई भूमि जो खेती या बाग लगाने योग्य हो या खेत हो।

کے باپ یا وصی یا دادا یا قاضی کی اجازت پر موقوف رہے گا اور ایسے ہی بیوقوف اور اس محجور لڑکے کی بیع و شریٰ کہ جو بالغ ہو کر بیوقوف رہا وصی اور قاضی کی اجازت پر موقوف ہے اور محجور غلام نے اگر مالک کے مال میں سے یا جو اس کو ہبہ کیا گیا ہے کوئی چیز فروخت کی یا کچھ خریدی تو مالک کی اجازت پر موقوف رہے گی اور اگر کسی شخص نے اپنے غلام قرض دار کو جس کو اس نے تجارت کی اجازت دی تھی بدون قرض خواہ ہونے کی اجازت کے فروخت کیا تو قرض خواہ ہوں کی اجازت پر موقوف رہے گا اور اگر مالک نے ایسے غلام کو جس کے لیے تجارت کی اجازت دی گئی ہے بدون قرض خواہ ہوں کی اجازت کے فروخت کیا اور ثمن پر قبضہ کر لیا اور وہ تلف ہو گیا پھر قرض خواہوں نے بیع کی اجازت دی تو اجازت صحیح ہوگی اور یہ ثمن قرض خواہوں کا مال تلف ہوگا اور اگر بعضوں نے بیع کی اجازت دی اور بعضوں نے غلام اور مشتری کی موجودگی میں بیع توڑ دی تو اجازت صحیح نہیں ہے اور بیع باطل ہو جائے گی اور منجملہ موقوف کے یہ ہے کہ اگر مریض نے اپنے مرض الموت میں کسی اپنے وارث کے ہاتھ اپنے مالوں میں سے کوئی معین مال فروخت کیا تو بیع موقوف ہے پھر اگر وہ مرض سے اچھا ہو گیا تو بیع جائز ہوگی اور اگر اس مرض میں مر گیا اور وارثوں نے اجازت دی تو بیع باطل ہو جائے گی اور از انجملہ مرتد کی بیع ہے اگر اس نے کوئی چیز خریدی یا فروخت کی تو موقوف رہے گی پس اگر وہ اپنے مرتد ہونے پر قتل کیا گیا یا مر گیا یا دار الحرب میں چلا گیا تو اس کا تصرف باطل ہو گیا اور اگر مسلمان ہو گیا تو اس کی بیع نافذ ہو جائے گی اگر کسی نے اپنی زمین کسی کاشتکار کو ایک مدت معلومہ کے واسطے اس شرط پر دی کہ بیج کاشتکار کی

طرف سے ہوں اور کاشتکار نے اس کو بویا یا نہیں بویا پھر زمین کے مالک نے اس کو فروخت کیا تو بیع کاشتکار کی اجازت پر موقوف ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے سے ایک کپڑا خریدا اور بائع نے اس کو کسی دوسرے کے ہاتھ دس درہم کی زیادتی پر فروخت کیا پھر مشتری نے بیع کی اجازت دے دی تو اجازت سے بیع جائز نہ ہوگی یہ حادی میں لکھا ہے۔ ایک باندی دو شخصوں میں مشترک تھی کہ ایک شخص نے دوسرے شریک کی بلا اجازت اس کو فروخت کیا اور مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا پھر اس کو آزاد کر دیا پھر دوسرے شریک نے بیع کی اجازت دی تو اس کے حصہ کی بیع جائز نہیں ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ نوادر ابن سماعہ میں ہے کہ اگر دو شریکوں نے آدھا دار مشترک غیر منقسم فروخت کیا تو یہ اس کے حصہ کی بیع ہو گئی اور اگر ایک درمیانی شخص نے دو شخصوں کی شرکت کا آدھا دار فروخت کیا تو یہ بیع دونوں کے حصوں سے متعلق ہوگی پس اگر ایک نے دونوں میں سے اجازت دے دی تو اس کے نصف حصہ سے متعلق ہوگی اور یہ قول امام ابو یوسف کا ہے اور امام محمدؒ اور زفر نے فرمایا ہے کہ چوتھائی دار کی بیع جائز ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔ ایک ڈھیری اناج کی دو شخصوں میں مشترک تھی ایک نے اس میں سے ایک قفیز فروخت کر کے مشتری کو ناپ دیا پھر شریک نے اس کی بیع کی اجازت دی یا نہ دی ہر طرح بیع جائز ہوگی اور تمام ثمن بائع کا ہو گا اور اگر ایک نے ایک قفیز فروخت کیا پھر شریک نے اجازت دی پھر اس نے مشتری کو ناپ دیا پھر باقی ضائع ہو گیا تو شریک کا بائع پر آدھا قفیز ۳ چاہے ہے اور مشتری سے لینے کی اس کو کوئی راہ نہیں ہے اور اگر شریک نے بیع کی اجازت نہ دی تھی اور باقی اناج ضائع ہوا تو وہ شریک مشتری سے آدھا قفیز ۱ لے لے گا اور اگر شریک نے ایک قفیز مشترک ڈھیری میں سے جدا کر کے اس کو فروخت کیا اور دوسرے شریک نے اس کی بیع کی اجازت دی تو ثمن دونوں میں آدھا آدھا تقسیم ہوگا اور اگر شریک نے اجازت نہ دی اور مشتری

سے آدھا قفیز لے لیا اور مشتری نے چاہا کہ بائع سے پورا قفیز ۲ لے لے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے لیکن اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو بائع سے آدھا ثمن واپس کر لے ورنہ بیع ترک کر دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک گاؤں دو شخصوں میں مشترک تھا کہ ایک نے اس میں سے چند گھر اور دو یا تین قراح ۴ فروخت کیے تو نصف میں جائز ہے

۱۔ اس واسطے کہ یہ اجارہ ہے ۱۲۔ ۲۔ کیونکہ بیع پوری نہیں ہوئی ۱۲۔ ۳۔ یہ قفیز نصف باقی سے پورا کر لے ۱۲۔ ۴۔ قراح کمائی ہوئی زمین جو کھیتی و باغ لگانے کے قابل ہو یا کھیت ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (420) Book of Sales

If half a 'qirah' (a plot or measure) is sold, it is not permissible. Similarly, if a single room from it is sold, it is also not permissible. Likewise, it is not permissible to sell the pathway of a joint piece of land unless the other partner agrees. If one room (bayt) from a house (daar) is sold and then the rest of the house is sold, it is permissible for the half. If half a building is sold without its land, it is not permissible; this is written in *Al-Muheet*. If wheat or any weighted[1] item is jointly owned by two persons and one sells his share to his partner or a stranger: we say that if this partnership occurred because both voluntarily mixed them or they became mixed involuntarily, then selling his share to his partner is permissible, but it is not permissible to sell to a stranger unless the partner grants permission. If the partnership arose due to inheritance, purchase, or gift, then selling his share to his partner is permissible, and it is also permissible to sell to a stranger after obtaining the partner's permission. However, he shall not have the right to dispose of his partner's share; this is recorded in *Fatawa Sughra*. It is mentioned in *Nawazil* that if a partner sells his share of an orchard without the land and without the partner's permission, if the trees have reached the time for cutting, the sale is valid; otherwise, it is fasid (voidable). It is written in *Waqi'at* regarding a date palm tree with fruit jointly owned by two, or land with crops jointly owned by two, the ruling on its sale is not mentioned in the book, but it should be permissible; this is written in *Al-Muheet*.

If clothes or goats or similar divisible items were jointly owned by two persons ☆

If someone says to another, "I have sold my share in this house to you for such an amount," and the buyer knows the share but the seller does not, then this sale is valid provided the seller acknowledges that his share is as the buyer describes. If the buyer does not know, Imam Muhammad (RA) and Imam Azam (RA) stated that the sale is not permissible, whether the seller knows or not. However, Imam Abu Yusuf (RA) stated it is permissible regardless of the seller's knowledge; this is written in *Fatawa Sughra*. If clothes, goats, or similar divisible items were shared between two, and one sells his share—for example, in one goat or piece of cloth—it is permissible, and the partner cannot invalidate it based on the narration of Imam Muhammad (RA). Hasan bin Ziyad (RA) narrated that the sale is not permissible unless the partner gives permission, and Tahawi has adopted this view; this is written in *Al-Muheet*. If a piece of land and a well were jointly owned, and one sold his share in the well along with the pathway through the land, the sale of the well is valid but the sale of the

pathway is not, and this is the correct view. The sale of the pathway depends on the partner's permission; if he permits, the entire sale becomes valid. If half the well is sold without the pathway, it is permissible; this is written in *Muheet Sarkhasi*. If half a building is sold along with half the land, it is permissible whether sold to a stranger or a partner. If half a building is sold to a stranger or a partner without half the land, it is not permissible. The scholars have stated that this ruling applies if the building was constructed rightfully; if constructed wrongfully, the sale of half the building to a stranger or partner is permissible; this is written in *Al-Muheet*.

If someone sold another person's slave and the buyer wished to return the slave, claiming the sale was without the owner's permission, and the seller denied this, claiming he sold by the owner's order: then, if the buyer produces witnesses to the owner's statement that he did not authorize the seller, or witnesses that the seller admitted this, his witnesses will not be accepted. However, if the seller confesses before a Qazi (judge) that the slave's owner had not authorized him for the sale, the sale shall become void (batil).

---

1. Meaning an item that is sold by weight.

और यदि आधा 'कराह' (एक नाप) बेचा गया तो यह जायज़ नहीं है, और इसी तरह यदि उसमें से एक कमरा बेचा गया तो भी यह जायज़ नहीं है। इसी तरह दो लोगों की साझा ज़मीन का रास्ता बेचना जायज़ नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब दूसरा साझीदार राज़ी हो। और यदि एक बड़े घर (दार) में से एक कमरा (बैत) बेचा गया और फिर बाकी घर बेचा गया, तो आधे में यह जायज़ है। और यदि आधी इमारत उसकी ज़मीन के बिना बेची गई तो यह जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गेहूँ या कोई वज़नी[1] चीज़ दो व्यक्तियों में साझा हो और एक ने अपना हिस्सा अपने साझीदार या किसी अजनबी को बेच दिया, तो हम कहते हैं कि यदि यह साझेदारी इस कारण हुई कि दोनों ने अपनी मर्ज़ी से मिलाया था या बिना मर्ज़ी के मिल जाने के कारण हुई थी, तो अपना हिस्सा साझीदार को बेचना जायज़ है और अजनबी को बेचना जायज़ नहीं है, जब तक कि साझीदार अनुमति न दे दे। और यदि यह साझेदारी विरासत, खरीद या उपहार (हिबा) के कारण हुई हो, तो अपना हिस्सा साझीदार को बेचना जायज़ है और अजनबी को भी साझीदार की अनुमति के बाद बेचना जायज़ है, और वह अपने साझीदार के हिस्से में हस्तक्षेप करने का अधिकारी नहीं होगा, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। 'नवाज़िल' में उल्लेख है कि एक साझीदार ने अपने साझीदार की अनुमति के बिना बाग में से अपना हिस्सा ज़मीन के बिना बेच दिया, तो यदि पेड़ काटने की अवधि तक पहुँच गए थे, तो बिक्री जायज़ होगी अन्यथा फासिद (त्रुटिपूर्ण) होगी। 'वाकियात' में लिखा है कि खजूर का एक पेड़ जिस पर खजूर लगे हुए थे, दो लोगों में साझा था, या एक ज़मीन जिसमें फसल थी, दो लोगों में साझा थी, तो इसकी बिक्री का मसला किताब में वर्णित नहीं है, और यह जायज़ होना चाहिए, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि कपड़े या बकरियां या वैसी चीज़ें जो विभाजित की जा सकती हैं, दो व्यक्तियों में साझा थीं

☆

यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने इस घर में से अपना हिस्सा इतने में तुम्हें बेच दिया और खरीदार (मुश्तरी) उस हिस्से को जानता है लेकिन बेचने वाला (बाये) नहीं जानता, तो यह बिक्री जायज़ है बशर्ते बेचने वाले ने यह स्वीकार कर लिया हो कि उसका हिस्सा वैसा ही है जैसा खरीदार कहता है। और यदि खरीदार नहीं जानता, तो इमाम मोहम्मद (रह.) और इमाम आज़म (रह.) ने फरमाया कि बिक्री जायज़ नहीं है, चाहे बेचने वाला जानता हो या न जानता हो। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने कहा कि जायज़ है, चाहे बेचने वाला जानता हो या न जानता हो, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। यदि कपड़े या

बकरियां या वैसी चीज़ें जो विभाजित की जा सकती हैं, दो लोगों में साझा थीं और एक ने अपना हिस्सा, उदाहरण के लिए एक बकरी या कपड़े में बेच दिया, तो यह जायज़ है और साझीदार इसे इमाम मोहम्मद (रह.) की रिवायत के आधार पर रद्द नहीं कर सकता। हसन बिन ज़ियाद (रह.) ने रिवायत की है कि बिक्री जायज़ नहीं है जब तक कि साझीदार अनुमति न दे, और इसी को तहावी ने अपनाया है, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक ज़मीन और कुआँ दो लोगों में साझा था, एक ने कुएँ में से अपना हिस्सा उस रास्ते सहित जो ज़मीन में था, बेच दिया, तो कुएँ की बिक्री जायज़ है और रास्ते की नहीं, और यही सही है; रास्ते की बिक्री साझीदार की अनुमति पर निर्भर करेगी। यदि उसने अनुमति दे दी तो पूरी बिक्री जायज़ हो जाएगी। और यदि आधा कुआँ बिना रास्ते के बेचा गया तो जायज़ है, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि आधी इमारत आधी ज़मीन के साथ बेची गई तो जायज़ है, चाहे अजनबी को बेची जाए या साझीदार को। और यदि आधी इमारत आधी ज़मीन के बिना अजनबी या साझीदार को बेची गई तो जायज़ नहीं है। मशाइख (विद्वानों) ने फरमाया कि यह हुक्म उस स्थिति में है जब वह इमारत कानूनी हक से बनाई गई हो, और यदि अन्यायपूर्ण तरीके से बनाई गई हो तो आधी इमारत की बिक्री अजनबी या साझीदार को जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने किसी व्यक्ति का गुलाम बेचा और खरीदार ने गुलाम वापस करना चाहा और कहा कि तुमने इसे मालिक की अनुमति के बिना बेचा है, और बेचने वाले ने इससे इनकार किया और कहा कि मैंने मालिक के आदेश से बेचा है। फिर खरीदार ने गुलाम के मालिक के इस इकरार पर कि उसने बेचने वाले को अनुमति नहीं दी थी, गवाह पेश किए या इस बात पर गवाह दिए कि बेचने वाले ने ऐसा इकरार किया है, तो उसके गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। और यदि बेचने वाले ने काज़ी (न्यायाधीश) के सामने स्वीकार किया कि गुलाम के मालिक ने उसे बिक्री की अनुमति नहीं दी थी, तो बिक्री बातिल (अमान्य) हो जाएगी।

---

१ अर्थात वह चीज़ जो वज़न के हिसाब से बिकती है।

اور اگر آدھا قراح فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اور اس طرح اگر ایک حجرہ اس میں سے فروخت کیا تو بھی جائز نہیں ہے اور ایسے ہی دونوں کی مشترک زمین کا راستہ بیچنا جائز نہیں ہے مگر اس صورت میں کہ وہ دوسرا راضی ہو اور اگر دار میں سے ایک بیت بیچا پھر باقی دار فروخت کیا تو آدھے میں جائز ہے اور اگر آدھی عمارت بدون اس کی زمین کے فروخت کی تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر گیہوں یا کوئی وزنی۱ چیز دو شخصوں میں مشترک ہو اور ایک نے اپنا حصہ اپنے شریک یا اجنبی کے ہاتھ فروخت کیا تو ہم کہتے ہیں کہ اگر یہ شرکت اس سبب سے ہوئی کہ دونوں نے اپنے اختیار سے دلا دیا تھا یا بلا اختیار مل جانے کے سبب سے ہوئی تو اپنا حصہ اپنے شریک کے ہاتھ بیچنا جائز ہے اور اجنبی کے ہاتھ جائز نہیں مگر جب کہ اس کا شریک اجازت دے اور اگر یہ شرکت بسبب میراث یا خرید یا ہبہ کے ہوئی تو اپنا حصہ اپنے شریک کے ہاتھ بیچنا جائز ہے اور اجنبی کے ہاتھ بھی اپنے شریک کی اجازت کے بعد بیچنا جائز ہے اور اپنے شریک کے حصہ میں تصرف کرنے کا مالک نہ ہوگا یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے نواز ل میں مذکور ہے کہ ایک شریک نے بدون اپنے شریک کی اجازت کے باغ میں سے اپنا حصہ سوائے زمین کے فروخت کیا پس اگر وہ درخت کاٹنے کی میعاد پر پہنچ گئے تھے تو بیع جائز ہوگی ورنہ فاسد ہوگی اور واقعات میں لکھا ہے کہ ایک خرما کا درخت کہ جس پر خرمے پھلے ہوئے تھے دو شخصوں میں مشترک تھا یا ایک زمین کہ جس میں کھیتی تھی دو شخصوں میں مشترک تھی پس اس کی بیع کا مسئلہ کتاب میں مذکور نہیں ہے اور چاہیے کہ جائز ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کپڑے یا بکریاں یا اس کے مانند جو چیزیں کہ منقسم ہوتی ہیں دو شخصوں میں مشترک تھیں

☆

اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے اپنا حصہ اس گھر میں سے اتنے کو تیرے ہاتھ فروخت کیا اور مشتری اس کا حصہ جانتا ہے اور بائع نہیں جانتا تو یہ بیع جائز ہے بشرطیکہ بائع نے یہ اقرار کر لیا ہو کہ اس کا حصہ ایسا ہے جیسا کہ مشتری کہتا ہے اور اگر مشتری نہیں جانتا ہے تو امام محمدؒ اور امام اعظمؒ نے فرمایا کہ بیع جائز نہیں ہے خواہ بائع جانتا ہو یا نہ جانتا ہو اور امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ جائز ہے خواہ بائع جانتا ہو یا نہ جانتا ہو یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ اگر کپڑے یا بکریاں یا اس کے مانند جو چیزیں کہ منقسم ہوتی ہیں دو شخصوں میں مشترک تھیں کہ ایک نے اپنا حصہ مثلاً ایک بکری یا کپڑے میں فروخت کیا تو یہ جائز ہے اور شریک اس کو امام محمدؒ کی روایت پر باطل نہیں کر سکتا ہے اور حسن بن زیادؒ نے روایت کی کہ بیع جائز نہیں مگر جبکہ اس کا شریک اجازت دے اور اسی کو طحاوی نے لیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ ایک زمین اور کنواں دو شخصوں میں مشترک تھا کہ ایک نے اپنا حصہ کنویں میں سے مع اس کے راستہ کے کہ جو زمین میں ہوا گر تھا فروخت کر دیا تو کنویں کی بیع جائز اور راستہ کی جائز نہیں ہے اور یہی صحیح ہے اور راستہ کی بیع اس کے شریک کی اجازت پر موقوف ہوگی پس اگر اس نے اجازت دی تو سب کی بیع جائز ہو جائے گی اور اگر آدھا کنواں بدون راستہ کے فروخت کیا تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر آدھی عمارت مع آدھی زمین کے فروخت کی تو جائز ہے خواہ اجنبی کے ہاتھ بیچی یا شریک کے ہاتھ اور اگر آدھی عمارت بدون آدھی زمین کے اجنبی یا شریک کے ہاتھ فروخت کی تو جائز نہیں ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ وہ عمارت واجبی حق سے بنائی ہو اور اگر ناحق ہو تو آدھی عمارت کی بیع اجنبی یا شریک کے ہاتھ جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک شخص کا غلام بیچا اور مشتری نے غلام پھیر دینا چاہا اور کہا کہ تو نے اس کے مالک کی بلا اجازت فروخت کیا ہے اور بائع نے اس سے انکار کیا اور کہا کہ میں نے اس کے مالک کے حکم سے فروخت کیا ہے پھر مشتری نے غلام کے مالک کے اس اقرار پر کہ اس نے بائع کو غلام کے بیچنے کی اجازت نہیں دی تھی گواہ پیش کیے یا اس بات پر گواہ پیش کیے کہ بائع نے ایسا اقرار کیا ہے تو اس کے گواہ مقبول نہ ہوں گے اور اگر بائع نے قاضی کے سامنے اقرار کیا کہ غلام کے مالک نے اس کو بیع کی اجازت نہیں دی تو بیع باطل ہو جائے گی

---

۱ یعنی جو چیز وزن سے بکنے کی ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (441) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...provided that the buyer desires it. If the owner of the slave denied giving his order before the Qazi and disappeared, and the buyer wishes to rescind the contract with the seller, the Qazi shall rescind the sale. Then, if the buyer requests that the rescission be delayed so that an oath may be taken from the slave's owner regarding his denial of the order, such delay shall not be granted. Thus, if the owner appears and takes the oath, the slave shall be taken from the buyer. If he refuses the oath, the sale returns to its original state. If the owner appears and denies the order before the Qazi while the buyer is absent, he cannot take the slave. The seller shall have the right to demand an oath from the owner: "By Allah, I did not command you to sell this slave." If he refuses the oath, the command is established. If he takes the oath, the seller shall provide a guarantee, and the sale shall become effective. If the owner dies after appearing and the seller becomes his heir and then denies the order and provides witnesses, his witnesses shall not be accepted. However, if he provides witnesses to the fact that the buyer admitted, after the owner's death, that the owner had not ordered the sale, then those witnesses shall be accepted. If there is another heir besides the seller, and the other heir denies the order, his claim shall be heard, and the buyer shall have the right to demand an oath from him: "By Allah, I do not know that the owner of the slave commanded this seller to sell him." If he refuses the oath, the command is established. If he takes the oath, half the slave shall be taken, and the buyer shall recover half the price from the seller, with the option remaining for the other half. This applies if the buyer admits that the slave is the property of the one who supposedly gave the order. If he denies it, the statement of the person giving the order is void unless he provides witnesses to prove he is the owner of the slave. As mentioned in 'Al-Kafi'.

Chapter: Regarding Iqala (Mutual Rescission of Contract)

Imam Abu Hanifa (RA) stated that *Iqala* (mutual rescission) is a cancellation (*faskh*) of the contract for the two contracting parties, but for third parties, it is considered a new sale (*bay'*). This is provided that rescission is not impossible; for instance, if a purchased slave-girl gives birth, the contract is voided, as stated in 'Al-Kafi'. If a slave-girl is sold for one thousand and then *Iqala* is performed for one thousand, it is valid. If *Iqala* is performed for fifteen hundred, it remains valid for one thousand, and the mention of the extra five hundred is void. If both agree to *Iqala* for five hundred, then if the sold item (*mabi'*) remains in the buyer's possession in its original state without any defect, the *Iqala* is valid for one thousand, and the mention of five hundred is

void; thus, the seller must return one thousand to the buyer. If a defect has occurred, the *Iqala* is valid for five hundred, and this reduction corresponds to the loss. If *Iqala* is made in exchange for a different commodity, standard texts mention that according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), the *Iqala* is valid for the original price, and the mention of the different commodity is void. If an increase (*ziyada*) occurs in the sold item and then both perform *Iqala*, if it occurs before taking possession, the *Iqala* is valid whether the increase is inseparable (*muttasila*) or separable (*munfassila*). If the increase occurs after possession, then according to Imam-e-Azam, the *Iqala* is void if the increase is separable, but valid if it is inseparable. This is recorded in 'Al-Muheet'. If someone says, "Perform *Iqala* with me and I will grant you a one-year delay in paying the price," or says, "Perform *Iqala* with me and..."

1: He shall be the guarantor for the price of the slave. 2: Regarding 'inseparable accession' (*ziyada muttasila*), the term 'increase' is used to cover all manners of blended benefits; inseparable accession refers to qualities like beauty and grace, while separable accession refers to things like offspring, etc.

बशर्ते कि क्रेता (खरीददार) इसका इच्छुक हो, और यदि गुलाम के मालिक ने काज़ी के सामने अपना आदेश देने से इनकार कर दिया और वह गायब हो गया, और [क्रेता] विक्रेता से अनुबंध रद्द कराना चाहता है, तो काज़ी बिक्री को रद्द कर देगा। फिर यदि क्रेता ने अनुरोध किया कि रद्दीकरण में देरी की जाए ताकि गुलाम के मालिक से उसके आदेश न देने पर शपथ ली जाए, तो देरी नहीं की जाएगी। अतः यदि गुलाम का मालिक उपस्थित हुआ और उसने शपथ ले ली, तो गुलाम क्रेता से ले लिया जाएगा। यदि उसने शपथ से इनकार किया, तो बिक्री बहाल हो जाएगी। और यदि गुलाम का मालिक उपस्थित हुआ और काज़ी के सामने अपना आदेश देने से इनकार किया जबकि क्रेता अनुपस्थित था, तो वह गुलाम को नहीं ले सकता। विक्रेता को यह अधिकार होगा कि वह गुलाम के मालिक से यह शपथ ले कि 'ईश्वर की कसम, मैंने तुझे इस गुलाम को बेचने का आदेश नहीं दिया है।' यदि उसने शपथ लेने से इनकार किया, तो उसका आदेश देना सिद्ध हो जाएगा, और यदि उसने शपथ ले ली, तो विक्रेता गारंटी (ज़मानत) देगा और उसकी बिक्री प्रभावी हो जाएगी। और यदि गुलाम का मालिक उपस्थित होने के बाद मर गया और विक्रेता ही उसका वारिस बना, और उसने आदेश देने से इनकार किया और गवाह पेश किए, तो उसके गवाह स्वीकार्य नहीं होंगे। लेकिन यदि उसने इस बात पर गवाह पेश किए कि गुलाम के मालिक की मृत्यु के बाद क्रेता ने स्वीकार किया था कि मालिक ने बिक्री का आदेश नहीं दिया था, तो उसके गवाह स्वीकार्य होंगे। और यदि वारिस विक्रेता के अलावा कोई और भी हो, और यदि दूसरे वारिस ने आदेश देने से इनकार किया, तो उसका दावा सुना जाएगा और क्रेता को अधिकार होगा कि उसे शपथ दिलाए कि 'ईश्वर की कसम, मैं नहीं जानता कि गुलाम के मालिक ने इस विक्रेता को इसकी बिक्री का आदेश दिया था।' यदि उसने शपथ से इनकार किया, तो आदेश देना सिद्ध हुआ। और यदि उसने शपथ ले ली, तो आधा गुलाम ले लिया जाएगा और क्रेता विक्रेता से आधी कीमत वापस लेगा, और शेष आधे में उसे अधिकार होगा। यह सब उस स्थिति में है जब क्रेता यह स्वीकार करे कि यह गुलाम आदेश देने वाले की संपत्ति है। यदि उसने इनकार किया, तो आदेश देने वाले का कथन व्यर्थ होगा जब तक कि वह इस बात के गवाह पेश न करे कि वह उस गुलाम का मालिक है। जैसा कि 'अल-काफी' में उल्लेखित है।

अध्याय: इक़ाला (अनुबंध रद्द करने) के वर्णन में

इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया कि इक़ाला (परस्पर सहमति से अनुबंध रद्द करना) दोनों अनुबंधकर्ताओं के अधिकार में रद्दीकरण (फ़स्ख़) है, और उनके अलावा दूसरों के

अधिकार में यह एक नई बिक्री है। लेकिन यह उस स्थिति में है जब इसका रद्दीकरण असंभव न हो, उदाहरण के लिए यदि खरीदी गई दासी ने बच्चे को जन्म दिया हो, तो अनुबंध शून्य हो जाएगा, जैसा कि 'काफी' में लिखा है। यदि कोई दासी एक हज़ार में बेची गई और फिर एक हज़ार पर बिक्री का इक़ाला किया गया, तो इक़ाला सही है। यदि पंद्रह सौ पर इक़ाला किया गया, तो एक हज़ार पर इक़ाला सही होगा और शेष पाँच सौ का उल्लेख व्यर्थ होगा। और यदि दोनों ने पाँच सौ पर इक़ाला किया, तो यदि बेची गई वस्तु (मबी) क्रेता के पास अपनी मूल स्थिति में सुरक्षित है और उसमें कोई दोष नहीं आया है, तो यह इक़ाला एक हज़ार पर सही हो जाएगा और पाँच सौ का ज़िक्र करना व्यर्थ होगा। अतः विक्रेता पर अनिवार्य होगा कि वह क्रेता को एक हज़ार वापस करे। यदि वस्तु में कोई दोष आ गया हो, तो पाँच सौ पर इक़ाला सही है और यह कमी नुकसान के बदले में होगी। यदि इक़ाला किसी अन्य वस्तु (जिंस) के बदले में हो, तो सामान्य पुस्तकों में उल्लेख है कि इमाम-ए-आज़म (इमाम अबू हनीफ़ा) के अनुसार यह इक़ाला पहली कीमत पर सही हो जाएगा और दूसरी वस्तु का उल्लेख व्यर्थ होगा। यदि वस्तु में कोई वृद्धि (ज़्यादती) हो गई और फिर दोनों ने इक़ाला किया, तो यदि यह कब्ज़े से पहले हो, तो इक़ाला सही होगा, चाहे वह वृद्धि वस्तु से जुड़ी (मुत्तसिला) हो या अलग (मुन्फ़सिला)। और यदि यह वृद्धि कब्ज़े के बाद हुई हो, तो यदि वह अलग (मुन्फ़सिला) है, तो इमाम-ए-आज़म के निकट इक़ाला शून्य होगा, और यदि जुड़ी हुई (मुत्तसिला) है, तो सही होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने कहा कि 'तुम मुझसे इक़ाला कर लो और मैं तुम्हें कीमत (थमन) चुकाने में एक साल की मोहलत दूँगा' या कहा कि 'मुझसे इक़ाला कर लो और...'

1: वह गुलाम की कीमत का ज़मानतदार (गारंटर) होगा। 2: 'ज़्यादती मुत्तसिला' (जुड़ी हुई वृद्धि) के संदर्भ में 'ज़्यादती' शब्द का प्रयोग हर प्रकार के लाभों के मिश्रण हेतु है; जुड़ी हुई वृद्धि जैसे रूप-सौंदर्य आदि, और अलग वृद्धि जैसे बच्चा आदि।

بشرطیکہ مشتری اس کا خواستگار ہو اور اگر غلام کے مالک نے قاضی کے سامنے اپنے حکم دینے سے انکار کیا اور غائب ہو گیا اور بائع سے فسخ کرانا چاہتا تو قاضی بیع کو فسخ کر دے گا پھر اگر مشتری نے درخواست کی کہ فسخ میں تاخیر کی جائے تاکہ غلام کے مالک سے اس کے حکم نہ دینے پر قسم لے تو تاخیر نہ کی جائے گی پس اگر غلام کا مالک حاضر ہوا اور اس نے قسم کھالی تو غلام مشتری سے لے لیا جائے گا۔ اگر قسم سے انکار کیا تو بیع عود کرے گی اور اگر غلام کا مالک حاضر ہوا اور قاضی کے سامنے اپنے حکم دینے سے انکار کیا اور مشتری غائب تھا تو غلام کو نہیں لے سکتا ہے اور بائع کو اختیار ہو گا کہ غلام کے مالک سے یہ قسم لے کہ واللہ میں نے تجھ کو اس غلام کے بیچنے کا حکم نہیں کیا ہے پس اگر اس نے قسم سے انکار کیا تو اس کا حکم دینا ثابت ہو گیا اور اگر قسم کھالی تو بائع ضمانت لے دے گا اور اس کی بیع نافذ ہو جائے گی اور اگر غلام کا مالک اپنے حاضر ہونے سے مر گیا اور اس کا وارث بھی بائع ہوا اور اس نے اس کے حکم دینے سے انکار کیا اور گواہ پیش کیے تو اس کے گواہ مقبول نہ ہوں گے اور اگر اس بات پر گواہ پیش کیے کہ مشتری نے غلام کے مالک کے مر جانے کے بعد اقرار کیا کہ اس نے بیع کا حکم نہیں کیا تھا تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر اس کا وارث بائع اور بائع کے سوا دوسرا بھی ہوا پس اگر دوسرے نے اس کے حکم دینے سے انکار کیا تو اس کا دعوی سنا جائے گا اور مشتری کو اختیار ہو گا کہ اس کو قسم دلائے کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ غلام کے مالک نے اس کی بیع کرنے کا حکم اس بائع کو دیا ہے پس اگر اس نے قسم سے انکار کیا تو حکم دینا ثابت ہوا اور اگر قسم کھالی تو آدھا غلام لے لیا جائے گا اور مشتری بائع سے آدھا ثمن واپس لے گا اور باقی آدھے میں اس کو اختیار ہو گا یہ سب اس صورت میں ہے کہ جب مشتری یہ اقرار

کرے کہ یہ غلام اس حکم دینے والے کی ملک ہے اگر اس نے انکار کیا تو اس حکم دینے والے کا قول لغو ہو گا تاوقتیکہ اس بات کے گواہ نہ پیش کرے کہ وہ اس غلام کا مالک ہے کذافی الکافی۔

باب نمبر: اقالہ کے بیان میں

امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ اقالہ دونوں عقد کرنے والوں کے حق میں فسخ اور ان دونوں کے سوا دوسروں کے حق میں از سر نو بیع ہوتا ہے مگر اس صورت میں کہ اس کا فسخ قرار دینا ناممکن نہ ہو مثلاً خریدی ہوئی باندی بچہ جنی تو عقد باطل ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کوئی باندی ایک ہزار کو بیچی پھر ایک ہزار پر بیع کا اقالہ کیا تو اقالہ صحیح ہے اور اگر ڈیڑھ ہزار پر اقالہ کیا تو ایک ہزار پر اقالہ صحیح ہو گا اور باقی پانچ سو کا ذکر لغو ہے اور اگر دونوں نے پانچ سو پر اقالہ کیا پس اگر مبیع مشتری کے پاس اپنے حال پر باقی ہے اور اس میں کچھ عیب نہیں آیا ہے تو یہ اقالہ ایک ہزار پر صحیح ہو جائے گا اور پانچ سو کا ذکر کرنا لغو ہو گا پس بائع پر واجب ہو گا کہ ایک ہزار مشتری کو واپس کرے اور اگر اس میں کچھ عیب آگیا ہو تو پانچ سو پر اقالہ صحیح ہے اور یہ کمی بمقابلہ نقصان کے ہو گی اور اگر اقالہ بعوض دوسری جنس کے ہو تو عامہ کتب میں مذکور ہے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک یہ اقالہ پہلے ثمن پر صحیح ہو جائے گا اور دوسری جنس کا ذکر کرنا لغو ہو گا اور اگر مبیع میں زیادتی پیدا ہو گئی پھر دونوں نے اقالہ کیا پس اگر قبضہ سے پہلے ہو تو اقالہ صحیح ہو گا خواہ وہ زیادتی متصلہ ہو یا منفصلہ اور اگر یہ زیادتی قبضہ کے بعد ہو پس اگر منفصلہ ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک اقالہ باطل ہو گا اور اگر متصل ہو تو صحیح ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ تو مجھ سے اقالہ کر لے اور میں تجھ کو ثمن میں ایک سال تک تاخیر دوں گا یا کہا کہ مجھ سے اقالہ کر لے اور

۱: قیمتِ غلام کا ضامن ہو گا ۱۲۔ ۲: قولِ زیادتیِ متصلہ اولیٰ لفظ زیادتی کا استعمال ہر سبیل خلط انعام ہے اور زیادتی متصلہ جیسے حسن و جمال وغیرہ اور منفصلہ جیسے بچہ وغیرہ ۱۲۔

If I remit fifty dirhams to you, then the *Iqalah* (rescission of the sale) will be valid; however, delaying the payment or reducing the amount is not valid. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that this is also valid. The principle is that according to Imam Abu Yusuf, *Iqalah* becomes valid with two words where one is in the past tense and the other is in the future tense; for example, if one party says, "Enter into *Iqalah* with me," and the other says, "I have rescinded (*Iqalah*)," it is valid according to him. However, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that it is only valid with two past-tense verbs, similar to the contract of sale (*Bay'*). In the *Fatawa*, the opinion of Imam Muhammad has been chosen as preferred; this is recorded in *Al-Wajiz al-Kardari*. If someone sold something and then said to the buyer, "Make *Iqalah* of the sale with me," and the buyer said, "I have made *Iqalah* with you," then according to the *Zahir al-Riwayah* (the primary authoritative reports) of Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, this will not constitute *Iqalah* until the seller subsequently says, "I have accepted." This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If the buyer said, "I have relinquished the sale," and the seller said, "I am pleased" or "I have given permission," it will constitute *Iqalah*; this is recorded in *Al-Khulasah*. If the seller said, "Return the sale to me," and the buyer said, "I have returned it," the *Iqalah* will not be valid until the seller says, "I have accepted," and the ruling (*fatwa*) is based on this; this is written in *Al-Wajiz al-Kardari*. If the seller requested *Iqalah* from the buyer and the buyer said, "Bring the price," and the seller accepted, this is equivalent to the seller saying, "Rescind with me"; this is recorded in *Al-Khulasah*.

The Broker is an Absolute Agent of the Seller

After concluding a sale by order, the broker brought the price to the seller, who then said, "I will not sell it for this much." The broker informed the buyer, who responded, "I also do not want it." In this case, the sale is not annulled (*faskh*); this is recorded in *Al-Qunyah*. *Iqalah* can be established through *Ta'ati* (mutual conduct/hand-over), even if initiated by only one side, and this is the correct view; this is recorded in *Nahr al-Faiq*. If a buyer took possession of grain and paid part of the price, then stated after a few days that the price was high, and the seller returned the portion of the price he had received; then according to those who hold that a sale is concluded by *Ta'ati* from one side, this is considered *Iqalah*, and this is correct; this is recorded in *Al-Wajiz al-Kardari*. If someone bought silk and then told the seller, "This is of no use to me, take it back and return my price," and the seller refused, but the buyer then said, "I have let go of this much of the price for you, return the rest to me," and the seller did so,

this will be *Iqalah* and not a new initial sale. If the seller (3) requested the buyer to annul the sale and the buyer said, "Give me my price," whereupon the seller gave him a deed (*qabalah*) and the buyer took it and returned the sale item, this constitutes final annulment (*faskh*); this is written in *Al-Qunyah*. If someone sold a piece of cloth to another and the buyer said to him, "I have rescinded the sale of this cloth with you; cut the shirt out of it," and the seller did so before they parted ways without saying anything, the *Iqalah* becomes valid; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

The condition for the validity of *Iqalah* is the mutual consent of both parties and the unity of the session (*majlis*). In the *Iqalah* of *Bay' al-Sarf* (currency exchange), both counter-values must be exchanged mutually. Furthermore, the subject matter of the sale (*mabi'*) must be in a state where it is liable to annulment (*mahall al-faskh* (4)), such as being returnable due to a stipulated option (*khiyar al-shart*) or a defect (*radd al-ayb*). If there is such an increase in the object that annulment for these reasons is prohibited, then according to Imam Azam, the *Iqalah* will not be valid. It is also a condition that the subject matter exists at the time of *Iqalah*; if it has perished, the *Iqalah* is invalid, though the existence of the price at that time is not a condition. If a specific item is given in exchange for a debt, such as dirhams or dinars—whether specified or not—or copper coins (*fulus*), or items measured by volume (*kayli*), weight (*wazni*), or count (*adadi*) that have been undertaken as a liability by description...

1- Both forms of speech should be in the past tense, as is the case in a sale. 2- The phrase "absolute command" means the seller instructed the broker to sell it without specifying the type or amount of the price. 3- Then the seller will have to return the full price. 4- The term *faskh* (annulment) means that all the reasons due to which a contract can be annulled can occur here.

यदि मैं तुम्हारे लिए पचास दिरहम छोड़ दूँ, तो इक़ाला (सौदा रद्द करना) सही होगा, लेकिन विलंब करना या मूल्य कम कर देना सही नहीं है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फ़रमाया कि यह भी सही है। और मूल बात यह है कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार, इक़ाला ऐसे दो शब्दों के साथ भी सही हो जाता है जिनमें से एक भूतकाल (past) और दूसरा भविष्यकाल (future) का हो। उदाहरण के लिए, एक ने कहा कि "मुझसे इक़ाला कर लो" और दूसरे ने कहा "मैंने इक़ाला किया", तो उनके अनुसार यह सही है। परंतु इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि यह केवल दो भूतकाल के शब्दों के साथ ही सही होता है, जैसे विक्रय में होता है; और फ़तावा में इमाम मुहम्मद (रह.) का मत ही मुख़्तार (चुना हुआ) रखा गया है, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यदि किसी ने कोई चीज़ बेची, फिर क्रेता (खरीदने वाले) से कहा कि "तुम मुझसे इस बिक्री का इक़ाला कर लो" और क्रेता ने कहा कि "मैंने तुमसे इक़ाला किया", तो ज़ाहिर अल-रिवायत में इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार यह इक़ाला नहीं होगा जब तक कि विक्रेता इसके बाद यह न कहे कि "मैंने स्वीकार किया", यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि क्रेता ने कहा कि "मैंने बिक्री छोड़ दी" और विक्रेता ने कहा "मैं राजी हूँ" या "मैंने अनुमति दी", तो यह इक़ाला होगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। विक्रेता ने कहा "बिक्री मुझे लौटा दो", क्रेता ने कहा "लौटा दी", तो यह इक़ाला तब तक सही नहीं होगा जब तक विक्रेता यह न कहे कि "मैंने स्वीकार की", और इसी पर फ़तवा है, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यदि विक्रेता ने क्रेता से इक़ाला माँगा और क्रेता ने कहा "कीमत लाओ" और विक्रेता ने स्वीकार कर लिया, तो यह विक्रेता के उस कथन के समान है कि "तुम मुझसे इक़ाला कर लो", यह 'खुलासा' में लिखा है।

दलाल विक्रेता का पूर्ण प्रतिनिधि है

आदेशानुसार बिक्री तय करने के बाद दलाल कीमत लेकर विक्रेता के पास आया और विक्रेता ने कहा कि "मैं इतने में नहीं दूँगा", फिर दलाल ने क्रेता को सूचना दी और क्रेता ने कहा "मैं भी नहीं चाहता हूँ", तो बिक्री रद्द (फ़स्ख़) नहीं होगी, यह 'कुनिया' में लिखा है। 'तआती' (हाथों-हाथ लेन-देन) से इक़ाला संपन्न हो जाता है, चाहे वह केवल एक पक्ष की ओर से हो, और यही सही है, यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। क्रेता ने अनाज पर कब्ज़ा कर लिया और कुछ कीमत अदा कर दी, फिर कुछ दिनों बाद कहा कि "कीमत अधिक है", तब विक्रेता ने वह कुछ कीमत जो वसूल की थी, वापस कर दी; तो उस व्यक्ति के पंथ (मत) पर जो कहता है कि एक पक्ष की 'तआती' से बिक्री संपन्न हो जाती है,

यह इक़ाला है और यही सही है, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने रेशम खरीदा, फिर विक्रेता से कहा कि "यह मेरे काम का नहीं है, तुम इसे ले लो और मेरी कीमत वापस कर दो", विक्रेता ने मना किया, क्रेता ने कहा "मैंने कीमत में से इतना हिस्सा तुम्हारे लिए छोड़ा, बाकी मुझे लौटा दो" और विक्रेता ने वैसा ही किया, तो यह इक़ाला होगा, न कि नई बिक्री। विक्रेता ने क्रेता से बिक्री रद्द करने को कहा और क्रेता ने कहा "मेरी कीमत दे दो", तब विक्रेता ने उसे एक दस्तावेज़ (क़ाला) लिखकर दे दिया और क्रेता ने उसे लेकर बिक्री वापस कर दी, तो यह अंततः रद्द (फ़स्ख़) माना जाएगा, यह 'कुनिया' में लिखा है। किसी ने दूसरे के हाथ एक कपड़ा बेचा और क्रेता ने उससे कहा "मैंने इस कपड़े की बिक्री में तुम्हारे साथ इक़ाला किया है, तुम इसकी कमीज़ काट लो", विक्रेता ने दोनों के अलग होने से पहले वैसा ही किया और ज़ुबान से कुछ नहीं कहा, तो यह इक़ाला हो जाएगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

इक़ाला के सही होने की शर्त यह है कि दोनों पक्ष सहमत हों और सभा (मजलिस) भी एक ही हो, और 'बय-सरफ़' (मुद्रा विनिमय) के इक़ाला में दोनों विनिमय वस्तुओं पर परस्पर कब्ज़ा हो। और बेची गई वस्तु (मबी') रद्द होने के समस्त कारणों के साथ रद्द होने योग्य हो, जैसे विकल्प की शर्त (खियार-ए-शर्त) या दोष के कारण (रद-ए-ऐब) वापसी संभव हो। यदि उसमें ऐसी वृद्धि हो जाए कि इन कारणों के साथ रद्द करना वर्जित हो, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार इक़ाला सही नहीं होगा। इक़ाला के समय बेची गई वस्तु का मौजूद होना भी शर्त है, यदि वह नष्ट हो गई हो तो इक़ाला सही नहीं होगा, परंतु कीमत का उस समय मौजूद होना शर्त नहीं है। यदि किसी निश्चित वस्तु को ऋण के बदले, जैसे दिरहम और दीनार, चाहे वे निर्दिष्ट हों या न हों, और पैसे (फ़ुलूस), नापी जाने वाली (कैली), तौली जाने वाली (वज़नी) या गिनी जाने वाली (अददी) वस्तुएँ जो गुण बताकर अपने ज़िम्मे ली गई हों...

1- दोनों क्रियाएँ भूतकाल (past) में होनी चाहिए, जैसा कि बिक्री में होता है। 2- "पूर्ण आदेश" (मुतलक़ हुक्म) से तात्पर्य है कि विक्रेता ने दलाल को इसे बेचने का आदेश दिया और कीमत का प्रकार या मात्रा स्पष्ट नहीं की। 3- विक्रेता को पूरी कीमत वापस करनी होगी। 4- "फ़स्ख़" से तात्पर्य है कि वे सभी कारण जिनसे अनुबंध (निक़ाह/बिक्री) रद्द हो सकता है, यहाँ लागू हो सकते हों।

میں پچاس درہم تجھ کو چھوڑ دوں گا تو اقالہ صحیح ہوگا اور تاخیر اور کم کر دینا صحیح نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ یہ بھی صحیح ہے اور اصل یہ ہے کہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اقالہ ایسے دو لفظوں کے ساتھ کہ ایک ماضی ہو اور دوسرا مستقبل صحیح ہو جاتا ہے مثلاً ایک نے کہا کہ مجھ سے اقالہ کر لے اور دوسرے نے کہا کہ میں نے اقالہ کیا تو ان کے نزدیک صحیح ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ صحیح نہیں ہوتا مگر صرف ۲ دو ماضی کے لفظوں کے ساتھ مانند بیع کے اور فتاویٰ میں امام محمدؒ کا قول مختار رکھا گیا ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ کسی نے کوئی چیز بیچی پھر مشتری سے کہا کہ تو مجھ سے بیع کا اقالہ کرلے اور اس نے کہا کہ میں نے تجھ سے اقالہ کیا تو ظاہر الروایت میں امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک یہ اقالہ نہ ہو گا تا وقتیکہ بائع اس کے بعد یہ نہ کہے کہ میں نے قبول کیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے کہا کہ میں نے بیع چھوڑ دی اور بائع نے کہا کہ میں راضی ہوا یا میں نے اجازت دی تو یہ اقالہ ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ بائع نے کہا کہ بیع مجھ کو پھیر دے اس نے کہا کہ پھیر دی تو یہ اقالہ صحیح نہ ہو گا تا وقتیکہ بائع یہ نہ کہے کہ میں نے قبول کی اور اسی پر فتویٰ ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ اگر بائع نے مشتری سے اقالہ طلب کیا اور مشتری نے کہا کہ ثمن لا اور بائع نے قبول کیا تو یہ مثل بائع کے اس کہنے کے ہے کہ تو مجھ سے اقالہ کرلے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

دلال بائع کے مطلق ہے

حکم سے بیع ڈالنے کے بعد ثمن لے کر بائع کے پاس آیا اور بائع نے کہا کہ میں اتنے کو نہیں دوں گا پھر دلال نے مشتری کو خبر دی اور اس نے کہا کہ میں نے بھی نہیں چاہتا ہوں تو بیع فسخ نہ ہو گی یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ تعاطی سے اقالہ منعقد ہوتا ہے اگرچہ ایک کی طرف سے ہو اور یہی صحیح ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے مشتری نے طعام پر قبضہ کر لیا اور بعض ثمن سپرد کیا پھر چند روز بعد کہا کہ ثمن گراں ہے پس بائع نے وہ بعض ثمن کہ جس پر قبضہ کیا تھا واپس دیا پس اس شخص کے مذہب پر کہ جو کہتا ہے کہ ایک جانب کی تعاطی سے بیع منعقد ہو جاتی ہے اقالہ ہے اور یہی صحیح ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ کوئی شخص ابریشم خرید کر لے گیا پھر بائع سے کہا کہ یہ میرے کام کا نہیں ہے تو اس کو لے اور میرا ثمن واپس کر دے اور بائع نے انکار کیا مشتری نے کہا کہ میں نے ثمن سے اس قدر تجھ کو چھوڑا باقی مجھے پھیر دے اور اس نے ایسا ہی کیا تو یہ اقالہ ہو گا نہ ابتدائی بیع۔ بائع ۳ نے مشتری سے بیع کا فسخ کرنا طلب کیا اور اس نے کہا کہ میرا ثمن دے دے پس بائع اس کو ایک قبالہ لکھ کر دے دیا اس نے لے کر بیع واپس کر دی تو یہ فسخ آخریہ یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے کے ہاتھ ایک کپڑا بیچا اور مشتری نے اس سے کہا کہ میں نے اس کپڑے کی بیع میں تیرے ہاتھ اقالہ کیا ہے تو اس کی قمیص قطع کر لے اس نے دونوں کے جدا ہونے سے پہلے ایسا ہی کیا اور زبان سے کچھ نہ کہا تو یہ اقالہ ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اقالہ صحیح ہونے کی شرط یہ ہے کہ دونوں اقالہ کرنے والے راضی ہوں اور مجلس بھی متحد ہو اور بیع صرف کے اقالہ میں دونوں بدل پر باہم قبضہ ہو اور مبیع تمام اسباب فسخ کے ساتھ محل فسخ ۴ ہو جیسے کہ خیار شرط یا رد عیب کی وجہ سے واپس کرنا ممکن ہو اور اگر اس میں ایسی زیادتی ہو جائے کہ ان سبوں کے ساتھ فسخ کرنا ممنوع ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک اقالہ صحیح نہ ہو گا اور یہ شرط ہے کہ اقالہ کے وقت مبیع قائم ہو پس اگر اس وقت تلف ہو چکی ہو تو اقالہ

صحیح نہ ہوگا لیکن ثمن کا اس وقت قائم ہونا شرط نہیں ہے اگر کسی معین کو بعوض دین کے مثل درہم و دینار کے خواہ یہ دونوں معین کیے جائیں یا نہ کیے جائیں اور فلوس اور کیلی اور وزنی اور عددی کہ جو وصف کر کے اپنے ذمہ

۱- دونوں صیغے ماضی ہونے چاہیئے ہیں جیسے بیع میں ہے ۱۲۔ ۲- قولہ مطلق حکم اس سے یہ مراد ہے کہ بائع نے دلال کو حکم دیا کہ اس کو فروخت کر دے اور ثمن کی جنس و مقدار کچھ نہیں بیان کی ہے ۱۲۔ ۳- پس بائع کو پورا ثمن واپس کرنا پڑے گا ۱۲۔ ۴- قولہ فسخ یعنی جن سببوں سے عقد فسخ ہو سکتا ہے وہ یہاں طاری ہو سکتے ہوں ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (2) 434 Kitab al-Buyu (Book of Sales)

...can be kept. If a sale was made and then both parties agreed on *Iqala* (mutual rescission of the sale), and the specific property is present with the buyer, the rescission is valid whether the price is present or has been consumed. However, if the rescission is made after the specific property has been lost or destroyed, it is not valid. Similarly, if the property existed at the time of rescission but was destroyed before it could be returned to the seller, the rescission becomes void.

If two slaves were sold and both parties took possession, and then both slaves died, a subsequent rescission would not be valid. If one had died at the time of rescission and the other was alive, the rescission is valid for the living one, but if the second one dies before being returned, the rescission becomes void. If two parties swapped two specific items and took possession, and then one item was destroyed with one party, a subsequent rescission is valid; the party who lost the item must provide its equivalent or its value to the other to get their own item back.

If someone sold a grape orchard and handed it over, and the buyer consumed its fruit for a year, a subsequent rescission is not valid. Similarly, if any increase in value (whether attached or detached) is lost, or if a third party destroys the property, the rescission is not valid. This is stated in *Al-Khulasa*. In a *Salam* (forward sale) of grain where a slave was given as payment and the grain was possessed, if the slave dies, rescission is valid, and the value of the slave must be paid.

If a slave was purchased for melted or cast silver and died with the buyer, and rescission was then made while the silver was still with the seller, the rescission is valid. The seller must return the silver, and the buyer must pay the value of the slave in gold, not silver. If the slave was alive at the time of rescission but died before being returned to the seller, the seller must return the silver and take the value of the slave in either gold or silver. This is stated in *Al-Bada'i*.

If a person bought wet soap and took possession, and it subsequently decreased in weight due to drying, a mutual cancellation of the sale is valid, and the buyer is not liable for the loss in weight.

If someone buys meat, fish, or any perishable item and goes home to bring the payment but is delayed, and the seller fears the item will spoil, it is recommended (*istihsanan*) that the seller may sell it to someone else. If the second sale price is

higher than the first, the seller should give the excess in charity. If it is lower, the loss is borne by the seller, not the first buyer. This is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

☆ **If a slave girl is sold and then the sale is denied, but the buyer claims the sale occurred, it is not lawful for the seller to have intercourse with her** ☆

If someone bought a donkey and took possession, then returned it after four days, and the seller did not explicitly accept the return but used the donkey for work for a few days before refusing the return or the refund, the buyer retains their rights. This is stated in *Al-Zahiriyya*.

If someone sells a slave girl and the buyer subsequently denies the purchase, it is not lawful for the seller to have intimacy with her until he resolves to abandon the dispute. This is because a mere denial by the buyer does not automatically annul the sale. Similarly, if the seller denies the sale after selling her while the buyer insists on the purchase, intimacy remains unlawful. However, if the buyer drops the claim and the seller becomes aware that the dispute has ended, intimacy then becomes lawful for him.

...रखी जा सकती हैं। यदि किसी चीज़ को बेचा गया और फिर दोनों पक्षों (खरीदार और विक्रेता) ने 'इकाला' (सौदे को रद्द करना) किया, और वह विशिष्ट वस्तु खरीदार के पास मौजूद है, तो इकाला सही होगा, चाहे कीमत (थमन) मौजूद हो या नष्ट हो गई हो। और यदि उस विशिष्ट वस्तु के नष्ट होने के बाद इकाला किया गया, तो वह सही नहीं होगा। इसी तरह यदि इकाला के समय वस्तु मौजूद थी, लेकिन विक्रेता को वापस करने से पहले नष्ट हो गई, तो इकाला रद्द माना जाएगा।

यदि दो गुलामों का सौदा हुआ और दोनों पक्षों ने उन पर कब्ज़ा कर लिया, फिर दोनों गुलाम मर गए और उसके बाद इकाला किया गया, तो वह सही नहीं होगा। और यदि इकाला के समय एक मर गया था और दूसरा जीवित था, तो इकाला सही हो जाएगा, लेकिन यदि वापस करने से पहले दूसरा भी मर गया तो इकाला निरस्त हो जाएगा। यदि दो पक्षों ने एक विशिष्ट वस्तु के बदले दूसरी विशिष्ट वस्तु का लेन-देन किया और कब्ज़ा भी हो गया, फिर एक पक्ष के पास वस्तु नष्ट हो गई, और उसके बाद इकाला किया गया तो वह सही होगा; ऐसी स्थिति में नष्ट हुई वस्तु के बदले खरीदार को वैसी ही वस्तु या उसकी कीमत देनी होगी ताकि वह अपनी मूल वस्तु वापस पा सके।

किसी ने अंगूर का बाग बेचा और खरीदार के हवाले कर दिया, खरीदार ने एक साल तक उसके फल खाए और फिर दोनों ने इकाला करना चाहा, तो वह सही नहीं होगा। इसी प्रकार, यदि वस्तु में कोई वृद्धि (जुड़ी हुई या अलग) नष्ट हो जाए या कोई अजनबी उसे नष्ट कर दे, तब भी इकाला सही नहीं होता। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि अनाज के अग्रिम सौदे (सलाम) में एक गुलाम दिया गया और अनाज पर कब्ज़ा कर लिया गया, फिर गुलाम मर गया, तो इकाला सही है और खरीदार को गुलाम की कीमत देनी होगी।

यदि कोई गुलाम चांदी के बदले खरीदा गया और खरीदार के पास मर गया, फिर इकाला किया गया, तो इकाला सही है और विक्रेता को चांदी वापस करनी होगी। खरीदार से गुलाम की कीमत सोने की मुद्रा में ली जाएगी, चांदी में नहीं। यदि इकाला के समय गुलाम जीवित था लेकिन विक्रेता को वापस करने से पहले मर गया, तो विक्रेता को चांदी लौटानी होगी और गुलाम की कीमत सोने या चांदी में लेनी होगी।

यदि किसी ने गीला साबुन खरीदा और वह खरीदार के पास सूखकर वजन में कम हो गया, और फिर दोनों ने सौदा रद्द कर दिया, तो यह निरस्त करना सही है और खरीदार को वजन की कमी के लिए कुछ नहीं देना होगा।

यदि किसी ने मांस या मछली जैसी जल्दी खराब होने वाली वस्तु खरीदी, और खरीदार कीमत लाने घर गया और देरी हो गई, और विक्रेता को डर हुआ कि सामान खराब हो जाएगा, तो विक्रेता के लिए बेहतर है कि वह उसे किसी और के हाथ बेच दे। यदि दूसरा सौदा पहले से अधिक दाम पर हो, तो विक्रेता को अतिरिक्त राशि दान (सदका) कर देनी चाहिए, और यदि कम हो, तो यह घाटा विक्रेता का होगा, पहले खरीदार का नहीं।

☆ यदि किसी ने दासी (बांदी) बेची और फिर सौदे से इनकार कर दिया, जबकि खरीदार सौदे का दावा करता है, तो विक्रेता के लिए उससे संसर्ग (मैथुन) करना हलाल नहीं है ☆

यदि किसी ने गधा खरीदकर कब्ज़ा किया, फिर चार दिन बाद उसे विक्रेता के पास वापस लाया और विक्रेता ने स्पष्ट रूप से उसे स्वीकार नहीं किया, लेकिन कुछ दिन उसे काम में लगाया, फिर कीमत लौटाने या इकाला स्वीकार करने से मना कर दिया, तो खरीदार को अधिकार होगा। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

यदि किसी ने दासी बेची और खरीदार ने खरीदने से इनकार कर दिया, तो विक्रेता के लिए उससे संसर्ग करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वह विवाद समाप्त करने का दृढ़ संकल्प न कर ले। क्योंकि केवल खरीदार के इनकार से सौदा रद्द नहीं होता। इसी तरह यदि विक्रेता दासी बेचकर सौदे से मुकर जाए और खरीदार सौदे का दावा करे, तो भी संसर्ग हलाल नहीं है। लेकिन यदि खरीदार अपना दावा छोड़ दे और विक्रेता को इसकी सूचना मिल जाए कि विवाद खत्म हो गया है, तो संसर्ग जायज़ होगा।

رکھی جا سکتی ہیں فروخت کیا پھر دونوں نے اقالہ کیا اور وہ معین مال مشتری کے پاس موجود ہے تو اقالہ صحیح ہو گا خواہ ثمن موجود ہو یا تلف ہو گیا ہو اور اگر اس معین مال کے تلف ہونے کے بعد اقالہ کیا تو صحیح نہ ہو گا اور اسی طرح اگر مال عین اقالہ کے وقت موجود ہو پھر بائع کو واپس دینے سے پہلے تلف ہو جائے تو اقالہ باطل ہو جائے گا اور اسی طرح اگر بیع دو غلام ہوں اور بائع اور مشتری دونوں نے قبضہ کر لیا پھر دونوں غلام مر گئے پھر دونوں نے اقالہ کیا تو صحیح نہ ہو گا اور اسی طرح اگر ایک اقالہ کے وقت مر گیا تھا اور دوسرا موجود تھا اور اقالہ صحیح ہو گیا پھر واپس کرنے سے پہلے دوسرا بھی مر گیا تو اقالہ باطل ہو جائے گا اور اگر دونوں نے ایک معین مال کو دوسرے معین کے عوض باہم بیچا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر ایک کے پاس وہ مال تلف ہو گیا پھر دونوں نے اقالہ کیا تو اقالہ صحیح ہو گا اور تلف ہونے والے کے خریدار کو اس کا مثل دینا چاہیے اگر وہ مثلی ہو یا اس کی قیمت دوسرے کو دے کر اپنا مال معین واپس کر لے اور اسی طرح اگر دونوں نے اقالہ کیا اور وہ دونوں مال عین اس وقت موجود تھے پھر اقالہ کے بعد واپس دینے سے پہلے ایک تلف ہو گیا تو اقالہ باطل نہ ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر دونوں واپس دینے سے پہلے تلف ہوئے تو اقالہ باطل ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے انگور کا باغ دوسرے کے ہاتھ فروخت کر کے سپرد کیا اور مشتری نے ایک سال اس کے پھل کھائے پھر دونوں نے اقالہ کیا تو صحیح نہ ہو گا اور اسی طرح اگر زیادتی خواہ متصلہ ہو یا منفصلہ تلف ہو جائے یا اس کو کوئی اجنبی تلف کر دے تو بھی اقالہ صحیح نہیں ہوتا ہے۔ یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر اناج کی بیع سلم میں ایک غلام دیا اور اناج پر قبضہ کیا پھر غلام مر گیا پھر دونوں نے اقالہ کیا تو صحیح ہے اور اس کو اس غلام کی قیمت دینی پڑے گی یہ محیط

سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر غلام بعوض گداختہ چاندی یا ڈھلی ہوئی چاندی کی چیز کے خریدا اور دونوں نے باہم قبضہ کیا پھر غلام مشتری کے پاس مر گیا پھر دونوں نے اقالہ کیا اور وہ چاندی بائع کے پاس موجود تھی تو اقالہ صحیح ہو گا اور بائع کو وہ چاندی پھیر دینی چاہیے اور مشتری سے غلام کی قیمت سونے کی قسم سے لے نہ چاندی کی قسم سے اگر وہ غلام اقالہ کے وقت موجود تھا پھر بائع کو واپس دینے سے پہلے مر گیا تو بائع کو چاہیے کہ وہ چاندی واپس کر دے اور غلام کی قیمت میں خواہ سونا لے یا چاندی یہ بدائع میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے تر صابن خریدا اور اس پر قبضہ کیا پھر وہ اس کے پاس خشک ہو کر بسبب خشکی کے وزن میں گھٹ گیا پھر دونوں نے بیع فسخ کر لی تو فسخ صحیح ہے اور مشتری کو اس نقصان کے سبب سے کچھ نہ دینا پڑے گا کسی نے گوشت یا مچھلی یا اور کوئی ایسی چیز جو جلدی بگڑ جاتی ہے خریدی پھر مشتری ثمن لانے کو اپنے گھر گیا اور وہاں اس کو دیر ہوئی اور بائع کو خوف ہوا کہ یہ چیز بگڑ جائے گی تو استحساناً اس کو جائز ہے کہ دوسرے کے ہاتھ بیچ ڈالے اور دوسرے کو اس سے خریدنا بھی جائز ہے پھر دیکھنا چاہیے کہ اگر وہ دوسرا ثمن پہلے ثمن سے زائد ہو تو بائع پر واجب ہے کہ زیادتی صدقہ کر دے اور اگر کم ہو تو یہ نقصان بائع کے مال میں ہو گا پہلے مشتری کے ذمہ نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

☆ اگر کوئی باندی بیچی پھر بیع سے انکار کیا اور مشتری بیع کا دعویٰ کرتا ہے تو بائع کو اس سے وطی کرنا حلال نہیں ☆

کسی نے ایک گدھا خرید کر قبضہ کیا پھر چار روز کے بعد اس کو لایا اور بائع کو واپس دیا اور بائع نے صریحاً قبول نہ کیا اور بائع اس کو چند روز اپنے کام میں لایا پھر ثمن واپس دینے سے اور اقالہ قبول کرنے سے انکار کیا تو اس کو یہ اختیار ہو گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک باندی بیچی اور مشتری نے اس کے خریدنے سے انکار کیا تو بائع کو اس سے وطی کرنا حلال

نہیں ہے جب تک کہ ترکِ خصومت پر عزم نہ کرے^6 کیونکہ مشتری کے انکار سے بیع فسخ نہیں ہوتی ہے اور اسی طرح اگر کوئی باندی بیچی پھر بیع سے انکار کیا اور مشتری بیع کا دعویٰ کرتا ہے تو بائع کو اس سے وطی کرنا حلال نہیں ہے پھر اگر مشتری نے دعویٰ کرنا چھوڑ دیا^1 اور بائع نے سن لیا کہ اس نے جھگڑا چھوڑ دیا ہے تاکہ دین ہو جائیں^2 یعنی بائع نے ثمن پر اور مشتری نے بیع پر^3 یعنی سکہ دار نہیں ہے^4 مثلاً چاندی کا خاداں وغیرہ یعنی مثلاً دینار^5

ا تاکہ دین ہو جائیں ۱۲۔ ۲ یعنی بائع نے ثمن پر اور مشتری نے بیع پر ۱۲۔ ۳ یعنی سکہ دار نہیں ہے مثلاً چاندی کا خاداں وغیرہ ۱۲۔ ۴ یعنی مثلاً دینار ۱۲۔ ۵ پھر اگر بائع نے ترک خصومت پر عزم کر لیا تو اس کو حلال ہے کہ باندی سے وطی کرے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2, Page 444, Book of Sales (Kitab al-Buyu)

Thus, it became lawful to have intercourse with her. This is written in Fatawa Qazi Khan. If a person bought a male slave in exchange for a female slave and both took possession, and then the buyer sold half of the male slave to someone else, the rescission (Iqala) of the sale of the female slave after this would be valid, and it would be mandatory for the seller of the male slave to pay the price of the slave. Similarly, if he did not sell the slave but the slave's hand was cut off and he took compensation for it, and then rescinded the sale of the female slave, the same rule applies; this is written in Zahiriyya. Someone bought a slave for a thousand dirhams and paid the price but did not take possession of the slave. Later, the seller met him and said, "I have gifted the slave and the price to you." Saying this constitutes an annulment of the sale, and gifting the price is not valid; this is written in Fatawa Qazi Khan.

A group of people was on a boat and they bought some goods from someone among them while on the boat. Then a fear of the boat sinking arose, and everyone agreed that some goods should be thrown overboard to lighten the boat. So the seller of the goods said, "Whoever throws away these goods bought from me, I have rescinded the sale." So they threw them away, and by legal preference (istihsan), the rescission will be valid; this is written in Al-Khulasa. Someone bought a slave then claimed that before paying the price, he sold him back to the seller for less than the original purchase price. And the seller claimed that he had rescinded the sale. In the case of a dispute over rescission, the buyer's statement under oath shall be considered reliable. And if the situation is such that the seller claims he bought him back from the buyer for less than he sold him for before the price was paid, and the buyer claims rescission, then both parties shall be administered an oath; this is written in Zahiriyya. According to Imam Azam and Imam Muhammad, a person appointed as an agent for selling is authorized to perform rescission before taking possession of the price. Regarding an agent for purchase (wakil al-shira), Shams al-A'imma al-Sarakhsi and Sheikh al-Islam Khwahar Zada mentioned that he is not authorized to perform rescission; this is in Fatawa Qazi Khan. Rescission by the principal (muwakkil) with the seller and buyer is valid. Rescission by an heir or executor (wasi) is valid, but rescission by a legatee (musi-lahu) is not valid; this is written in Al-Fitna. Rescission is valid for items sold by measure without re-measuring. Attaching rescission to a condition is not valid. For example, a piece of cloth was sold to Zaid and told, "You bought it cheap," and he said, "If you find a buyer at a higher price, sell it." He then

found one and sold it for more; the second sale will not be concluded; this is written in Wajiz al-Kardari.

According to Imam Azam, rescission (Iqala) does not become void due to invalid conditions because it is an annulment (faskh); this is written in Al-Muhit al-Sarakhsi. Whoever has a term loan, if he bought something from the debtor in exchange for that loan and took possession, then both performed rescission, the original loan term will not be restored. However, if the item was returned due to a defect by the order of a judge, which is an absolute annulment, then the term will be restored. If there is a guarantor (kafeel) for the loan, the guarantee will not be restored in either case; this is written in Fatawa Kubra. A cow was sold and the seller told the buyer, "I sold it to you cheaply." The buyer replied, "If it is cheap, then sell it and take the profit for yourself, and give me the price of my cow that you sold to me." The seller then sold it and took the profit. Whether this happened before or after possession, if the buyer told him to "sell it for yourself," then this would be an annulment of the sale and the profit would belong to the seller. Otherwise, he would be considered an agent for the sale, and the profit would belong to the principal, i.e., the buyer. A woman sold land that was jointly owned by her and her adult son. The son gave permission for the sale. Then the woman rescinded the sale and the son gave permission for the rescission. Later, the woman sold it again without the son's permission; this sale is valid and will not depend on his permission because, through rescission, the ownership returns to the contracting party and not to the principal or the one who gave permission.

---

1. It is not necessary for the amount to be minimal for rescission.
2. Even though the (second) sale did not actually take place.
3. It (the term) will not return; rather, it will become immediately payable.

फतवा-ए-आलमगीरय्या ..... जिल्द 2, पृष्ठ 444, किताब-उल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

तो उसके साथ संभोग करना हलाल हो गया। यह फतवा काजी खान में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने एक दासी के बदले में एक गुलाम खरीदा और दोनों ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर खरीदार ने आधा गुलाम किसी और को बेच दिया, तो इसके बाद दासी की बिक्री का इकाला (रद्दीकरण) मान्य होगा और खरीदार पर अनिवार्य होगा कि वह गुलाम के विक्रेता को गुलाम की कीमत अदा करे। इसी प्रकार, यदि उसने गुलाम नहीं बेचा लेकिन उसका हाथ काट दिया गया और उसने उसके बदले हर्जाना ले लिया, फिर दासी की बिक्री का इकाला किया गया, तो भी यही नियम लागू होगा; यह ज़हीरय्या में लिखा है। किसी ने एक हज़ार दिरहम में एक गुलाम खरीदा और कीमत चुका दी लेकिन गुलाम पर कब्ज़ा नहीं किया। फिर विक्रेता ने उससे मिलने के बाद कहा, "मैंने तुम्हें गुलाम और कीमत उपहार (हिबा) में दे दी है।" यह कहना बिक्री को रद्द करना है और कीमत का उपहार देना सही नहीं है; यह फतवा काजी खान में लिखा है।

एक समूह नाव पर सवार था और उनमें से किसी से लोगों ने नाव में कुछ सामान खरीदा। फिर नाव डूबने का डर पैदा हुआ और सबने सहमति जताई कि नाव हल्की करने के लिए कुछ सामान फेंक देना चाहिए। तो सामान बेचने वाले ने कहा, "जो कोई भी मेरे द्वारा बेचे गए इस सामान को फेंक देगा, मैं उस बिक्री का इकाला कर दूँगा।" फिर उन्होंने उसे फेंक दिया, तो इहतिसानन (वरीयता के आधार पर) इकाला सही हो जाएगा; यह खुलासा में लिखा है। किसी ने एक गुलाम खरीदा, फिर दावा किया कि उसने उसे कीमत चुकाने से पहले, जितने में खरीदा था उससे कम पर विक्रेता को वापस बेच दिया। और विक्रेता ने दावा किया कि उसने बिक्री का इकाला कर लिया है। तो इकाला से इनकार के मामले में खरीदार का शपथ के साथ दिया गया बयान मान्य होगा। और यदि विक्रेता दावा करे कि उसने खरीदार से कीमत चुकाने से पहले, जितने में बेचा था उससे कम पर खरीदा है, और खरीदार इकाला का दावा करे, तो दोनों को शपथ दिलाई जाएगी; यह ज़हीरय्या में लिखा है। बिक्री के लिए नियुक्त वकील, इमाम आज़म और इमाम मोहम्मद के अनुसार, कीमत पर कब्ज़ा करने से पहले इकाला करने का अधिकार रखता है। वकील-ए-खरीद के संबंध में शम्स-उल-ऐम्मा सरखसी और शेख-उल-इस्लाम ख्वाहर ज़ादा ने उल्लेख किया है कि वह इकाला करने का हकदार नहीं है; यह फतवा काजी खान में है। मुवक्किल (प्राधिकारी) द्वारा विक्रेता और खरीदार के साथ इकाला करना सही है। वारिस और वसीयतदार का इकाला मान्य है, लेकिन मूसी-लहु (वसीयत पाने वाले) का इकाला मान्य नहीं है; यह फितना में लिखा है। माप कर बेची जाने वाली चीज़ों में बिना माप के इकाला

मान्य है। इकाला को किसी शर्त के साथ जोड़ना सही नहीं है। उदाहरण के लिए, ज़ैद को एक कपड़ा बेचा और कहा, "तुमने इसे सस्ता खरीदा है," और उसने कहा, "अगर कोई अधिक कीमत देने वाला मिले तो उसके हाथ बेच देना।" फिर उसने खरीदार पाया और अधिक में बेच दिया, तो दूसरी बिक्री मान्य नहीं होगी; यह वजीज़ करदरी में लिखा है।

इमाम आज़म के अनुसार, इकाला गलत शर्तों के कारण अमान्य नहीं होता क्योंकि यह रद्दीकरण (फस्ख) है; यह मुहीत सरखसी में लिखा है। जिस किसी पर सावधि ऋण (टर्म लोन) है, यदि उसने ऋण के बदले ऋणदाता से कोई वस्तु खरीदी और कब्ज़ा कर लिया, फिर दोनों ने इकाला किया, तो ऋण की अवधि वापस नहीं आएगी। और यदि दोष (ऐब) के कारण काजी के आदेश से वस्तु वापस की गई जो हर तरह से रद्दीकरण है, तो अवधि वापस आएगी। यदि ऋण का कोई ज़मानतदार (कफ़ील) है, तो दोनों स्थितियों में ज़मानत वापस नहीं आएगी; यह फतवा कुबरा में लिखा है। एक गाय बेची और खरीदार से कहा, "मैंने तुम्हें सस्ती बेची है।" खरीदार ने कहा, "अगर सस्ती है तो इसे बेच दो और अपने लिए लाभ कमाओ और मुझे मेरी गाय की कीमत दे दो जो तुमने मुझे बेची थी।" फिर विक्रेता ने उसे बेचा और लाभ कमाया। यदि यह कब्ज़ा करने से पहले या बाद में हुआ हो, लेकिन खरीदार ने उससे कहा हो कि "अपने लिए बेच लो", तो यह बिक्री रद्द करना होगा और लाभ विक्रेता का होगा। अन्यथा, विक्रेता को बिक्री का वकील माना जाएगा और लाभ मुवक्किल यानी खरीदार का होगा। एक महिला ने ऐसी ज़मीन बेची जो उसके और उसके बालिग बेटे के बीच साझा थी। बेटे ने बिक्री की अनुमति दी। फिर महिला ने बिक्री का इकाला किया और बेटे ने इकाला की अनुमति दी। फिर दोबारा उस महिला ने बेटे की अनुमति के बिना उसे बेच दिया, तो बिक्री मान्य है और उसकी अनुमति पर निर्भर नहीं होगी, क्योंकि इकाला के कारण बिक्री अनुबंध करने वाले के स्वामित्व में वापस आ जाती है, मुवक्किल या अनुमति देने वाले के स्वामित्व में नहीं।

---

1. इकाला के लिए वस्तु का अल्प (थोड़ा) होना आवश्यक नहीं है।
2. हालाँकि बिक्री (दूसरी वाली) वास्तव में नहीं हुई है।
3. वह (अवधि) वापस नहीं आएगी बल्कि ऋण तत्काल देय हो जाएगा।

تو اس کو وطی کرنا حلال ہو گیا۔ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ کسی شخص نے ایک غلام بعوض باندی کے خرید کیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مشتری نے آدھا غلام کسی کے ہاتھ بیچا بعد ازاں باندی کی بیع کا اقالہ جائز ہو گا اور اس پر واجب ہوگا کہ غلام بیچنے والے کو غلام کی قیمت ادا کرے اور اسی طرح اگر اس نے غلام فروخت نہ کیا لیکن اس کا ہاتھ کاٹا گیا اور اس کے عوض کا مال اس نے لے لیا پھر باندی کی بیع کا اقالہ کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام ایک ہزار درہم کو خرید اور ثمن دے دیا اور غلام پر قبضہ نہ کیا پھر بائع نے اس سے ملاقات کے بعد کہا کہ میں نے تجھ کو غلام اور ثمن ہبہ کیا تو یہ کہنا بیع کا توڑنا ہے اور ثمن کا ہبہ کرنا صحیح نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک قوم کشتی میں سوار تھی اور اس میں سے کسی شخص سے ان لوگوں نے کشتی میں کچھ اسباب خریدا پھر کشتی کے ڈوب جانے کا خوف پیدا ہوا اور سب نے اس بات پر اتفاق کیا کہ کشتی میں سے کچھ اسباب پھینک دینا چاہیے تا کہ کشتی ہلکی ہو جائے پس اسباب بیچنے والے نے کہا کہ جو شخص تم میں سے اس اسباب کو جو مجھ سے خریدا گیا ہے پھینک دے گا تو میں نے بیع کا اقالہ کیا پس انہوں نے پھینک دیا تو استحساناً اقالہ صحیح ہو جائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام خریدا پھر دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو ثمن ادا کرنے سے پہلے جتنے کو خریدا تھا اس سے کم پر بائع کے ہاتھ بیچ ڈالا ہے اور بائع نے دعویٰ کیا کہ اس نے بیع کا اقالہ کر لیا تو انکار اقالہ کے باب میں مشتری کا قول قسم لے کر معتبر رکھا جائے گا اور اگر یہ صورت ہو کہ بائع دعویٰ کرتا ہو کہ میں نے اس کو مشتری سے ثمن ادا ہونے سے پہلے جتنے کو بیچا تھا اس سے کم پر خریدا ہے اور مشتری اقالہ کا دعویٰ کرتا ہو تو دونوں میں سے ہر ایک کو تم دلائی

جائے گی یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے۔ جو شخص بیع کرنے کے واسطے وکیل کیا گیا ہے وہ ثمن پر قبضہ کرنے سے پہلے امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک اقالہ کرنے کا مالک ہے اور وکیل خرید کی نسبت شمس الائمہ سرخسی اور شیخ الاسلام خواہر زادہ نے ذکر کیا کہ وہ اقالہ کرنے کا مالک نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے مؤکل کا اقالہ کرنا بائع اور مشتری کے ساتھ صحیح ہے اور وارث اور وصی کا اقالہ جائز ہے اور موصی لہ کا اقالہ جائز نہیں ہے یہ فتنہ میں لکھا ہے اور کیلی چیزوں میں بدون پیمانہ کیلی کے اقالہ جائز ہے اور اقالہ کا شرط کے ساتھ متعلق کرنا صحیح نہیں ہے مثلاً ایک کپڑا زید کے ہاتھ فروخت کیا اور کہا کہ تو نے اس کو سستا خریدا اور اس نے کہا کہ اگر کوئی زیادہ کا خریدار پائے تو اس کے ہاتھ بیچ ڈالنا پھر اس نے پایا اور زیادہ کو بیچ ڈالا تو دوسری بیع منعقد نہ ہو گی یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے۔

امام اعظمؒ کے نزدیک فاسد شرطوں سے اقالہ باطل نہیں ہوتا ہے کیونکہ وہ فسخ ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ جس کا کسی شخص پر معیادی قرض ہے اگر قرض دار سے اس قرض کے عوض کوئی چیز خریدی اور قبضہ کر لیا پھر دونوں نے اقالہ کیا تو قرض کی میعاد عود نہ کرے گی اور اگر اس کو بسبب عیب کے قاضی کے حکم سے اس طرح واپس کیا جو ہر وجہ سے فسخ ہوا تو میعاد عود کرے گی اور قرض کا کوئی کفیل ہو تو کفالت دونوں صورتوں میں عود نہ کرے گی یہ فتاویٰ کبریٰ میں لکھا ہے۔ ایک گائے بیچی اور اپنے مشتری سے کہا کہ میں نے تیرے ہاتھ سستی کے ساتھ فروخت کی ہے پس مشتری نے کہا کہ اگر سستی ہو تو اس کو بیچ اور اپنے واسطے نفع اٹھا اور مجھ کو میری اس گائے کا ثمن جو تو نے میرے ہاتھ بیچی ہے پہنچا دے پس بائع نے اس کو بیچا اور نفع اٹھایا پس اگر قبضہ سے پہلے ہو یا بعد لیکن مشتری نے اس سے کہا ہو کہ اپنے واسطے بیچ لے تو یہ بیع کا فسخ کرنا ہو گا اور نفع بائع کا ہو گا ورنہ بیع کے واسطے وکیل کرنا ہو گا اور نفع مؤکل یعنی مشتری کا ہو گا۔ ایک عورت نے ایک زمین جو اس کے اور

اس کے بالغ بیٹے کے درمیان مشترک تھی فروخت کی اور بیٹے نے بیع کی اجازت دی پھر اس عورت نے بیع کا اقالہ کیا اور بیٹے نے اقالہ کی اجازت دی پھر دوبارہ اس عورت نے بیٹے کی بلا اجازت فروخت کی تو بیع جائز ہے اور اس کی اجازت پر موقوف نہ ہو گی کیونکہ اقالہ کی وجہ سے بیع عقد کرنے والے کی ملک میں آ جاتی ہے مؤکل اور اجازت دینے والے کی ملک میں نہیں جاتی۔

۱۔ کلیل ہونا اقالہ کے واسطے ضروری نہیں ہے۔ ۱۲۔ ۲۔ گو بیع واقع نہیں ہوئی ہے ۱۲۔ ۳۔ عود نہ کرے گی بلکہ فی الحال واجب الادا ہو جائے گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (Page 445) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...is. So that he bought grapes in exchange for gold and gave wheat instead, then both parties rescinded (annulled) the sale, he will be ordered to demand the wheat. If something was purchased in exchange for superior dirhams but inferior (ziyuf) ones were given instead, and the seller overlooked this, and subsequently both parties performed *Iqala* (mutual cancellation of the sale), it is permissible for the buyer to retrieve the superior dirhams from the seller. If an item was purchased that involves transportation costs and labor, and the buyer moved it to another location before they performed *Iqala*, the responsibility for the return lies solely with the seller. If someone purchased a cow and took possession of it, and the seller received the price, and then they performed *Iqala* while the cow was still with the buyer—who had been milking and consuming its milk—the seller has the right to demand the equivalent of that milk. If the cow died while in the buyer's possession, the *Iqala* becomes void, but the liability for the milk consumed is not waived because *Iqala* applies to what exists, not to what has perished; this is recorded in *al-Quniya*.

If land was purchased along with its crops and the buyer harvested the crops before both parties performed *Iqala*, the cancellation of the sale for the land in exchange for its proportionate share of the price is valid. This is in contrast to a case where *Iqala* is performed after the crops have ripened, which is not permissible; this is stated in *Nahr al-Faiq*. If someone bought an item and both parties took possession, but subsequently the dirhams used as payment became obsolete (*kasid*), and then they performed *Iqala*, the seller shall return those same obsolete dirhams; this is noted in *al-Khulasa*. If land with trees was purchased and the buyer cut them down, and then they performed *Iqala* of the sale, the cancellation is valid based on the full price; the seller shall receive nothing for the value of the trees, and the trees shall remain with the buyer. This rule applies when the seller is aware that the trees have been cut. If he was unaware at the time of *Iqala*, he has the option to either accept the full price or reject the cancellation; this is in *al-Quniya*. Performing *Iqala* of an *Iqala* (cancelling a cancellation) is permissible, but this does not apply to the *Iqala* of a *Salam* sale (prepaid forward sale); this is in *Nahr al-Faiq*. If after *Iqala*, the item is sold back to the buyer, it is valid; however, selling it to a third party is not permissible. If the seller rescinded the sale and then rescinded the purchase from his own original seller, it is valid; likewise, selling it back to his own original seller is also valid, as mentioned in *Muheet al-Sarakhsi*.

Chapter Nine: Regarding Murabaha, Tawliya, and Wadi'a Sales

Murabaha (بيع مرابحہ) is a sale where the item is sold for a known profit over the original cost price. *Tawliya* (توليہ) is a sale where the item is sold at the original cost price without any added profit. *Wadi'a* (وضيعہ) is a sale where the item is sold at a known loss relative to the original cost price. All these forms are permissible; this is recorded in *al-Muheet*. If something is sold via *Murabaha*, and the price is a fungible item (*mithli*) such as something measured by volume or weight, the sale is valid provided the profit margin is known, whether that profit is of the same genus as the original price or not. If the price is not fungible, such as physical assets, then if the *Murabaha* item is sold to someone who does not own those assets, the sale is not valid. However, if sold to someone who owns those assets, and it is sold in exchange for assets in hand at a profit of ten (i.e., eleven for ten), it is valid. Selling at a profit of eleven without clarification is not valid, unless the price becomes known during the same session. If the buyer chooses to proceed, then as a matter of legal preference (*istihsan*), eleven shall be incumbent upon him. Similarly, if an item is sold via *Tawliya* and the buyer does not know the cost price, it is not valid unless the price is disclosed during the same session.

---

1. The seller of grapes within a walled enclosure.
2. The buyer has such an option.
3. Because milk is a fungible (*mithli*) commodity.
4. They became *kasid*, meaning they went out of circulation.
5. Meaning, accept the *Iqala*.
6. Equivalent to the first price; this is specified because it is not necessary to return the exact same physical coins.
7. Meaning eleven for ten, i.e., a profit of one for every ten.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 3 (445) किताब अल-बुयूअ (बिक्री की किताब)

...है। ताकि उसने सोने के बदले अंगूर खरीदे और उसकी जगह गेहूँ दे दिए, फिर दोनों ने बिक्री रद्द (فسخ) कर ली, तो उसे आदेश दिया जाएगा कि वह गेहूँ की माँग करे। और यदि अच्छी गुणवत्ता वाले दिरहम् के बदले कोई चीज़ खरीदी गई और उसके बजाय घटिया दिरहम् दे दिए गए और विक्रेता (بائع) ने उन्हें अनदेखा कर दिया, फिर दोनों ने 'इक़ाला' (اقالہ - बिक्री की आपसी रदगी) कर लिया, तो हो सकता है कि खरीदार (مشتری) विक्रेता से अच्छे दिरहम् वापस ले ले। यदि ऐसी कोई चीज़ खरीदी गई जिसमें ढुलाई (باربرداری) और मेहनत शामिल है और खरीदार उसे दूसरी जगह ले गया, फिर दोनों ने इक़ाला किया, तो वापसी का ज़िम्मा केवल विक्रेता पर होगा। किसी ने एक गाय खरीदी, उस पर कब्ज़ा किया और विक्रेता ने कीमत (ثمن) ले ली, फिर दोनों ने इक़ाला किया जबकि गाय अभी भी खरीदार के पास थी और वह उसका दूध दुहता और पीता था, तो विक्रेता को अधिकार है कि वह उस दूध के बराबर माँग करे। यदि वह खरीदार के पास मर गई, तो इक़ाला अमान्य हो जाएगा और दूध का हर्ज़ाना समाप्त नहीं होगा क्योंकि इक़ाला मौजूद चीज़ के हक में ज़ाहिर होता है, न कि लुप्त (معدوم) चीज़ के हक में; यह 'क़ुनिया' (قنیہ) में लिखा है।

यदि कोई ज़मीन उसकी फसल (کھیتی) के साथ खरीदी गई और खरीदार ने उस फसल को काट लिया, फिर दोनों ने इक़ाला किया, तो कीमत के उसके हिस्से के बदले ज़मीन का इक़ाला सही है, इसके विपरीत उस स्थिति में जहाँ फसल पकने के बाद इक़ाला किया गया हो, वह जायज़ नहीं है; यह 'नहर अल-फ़ाएक़' (نہر الفائق) में लिखा है। किसी ने कोई चीज़ खरीदी और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर कीमत के दिरहम् चलन से बाहर (کاسد) हो गए, फिर दोनों ने इक़ाला किया, तो विक्रेता वही चलन से बाहर दिरहम् वापस करेगा; यह 'ख़ुलासा' (خلاصہ) में लिखा है। यदि पेड़ों वाली ज़मीन खरीदी गई और खरीदार ने उन्हें काट दिया, फिर दोनों ने बिक्री का इक़ाला किया, तो इक़ाला पूरी कीमत पर सही है और विक्रेता को पेड़ों की कीमत में से कुछ नहीं मिलेगा और पेड़ खरीदार को दे दिए जाएँगे। यह हुक्म उस समय है जब विक्रेता पेड़ों के कटने से अवगत हो; यदि इक़ाला के समय अवगत न हो, तो उसे विकल्प होगा कि वह पूरी कीमत ले या छोड़ दे; यह 'क़ुनिया' में लिखा है। इक़ाला का इक़ाला करना जायज़ है, लेकिन 'बै-सल्म' (بیع سلم) के इक़ाला का इक़ाला ऐसा नहीं है; यह 'नहर अल-फ़ाएक़' में लिखा है। यदि इक़ाला के बाद खरीदार के हाथ बेचा तो जायज़ है और यदि किसी अजनबी के हाथ बेचा तो जायज़ नहीं है। और यदि विक्रेता ने बिक्री का इक़ाला किया, फिर

उस विक्रेता ने अपने पिछले विक्रेता से इक़ाला किया तो जायज़ है; इसी तरह यदि अपने विक्रेता के हाथ बेचा तो भी जायज़ है; जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' (محیط السرخسی) में वर्णित है।

अध्याय नौ: बै-ए-मुराबह़ा, तौलिया और वज़ीआ के बयान में

बै-ए-मुराबह़ा (بیع مرابحہ) वह है जिसमें पिछली कीमत पर कुछ मुनाफ़ा लेकर बेचा जाए। तौलिया (تولیہ) वह बिक्री है जिसमें पिछली कीमत पर बिना किसी बढ़ोतरी के बेचा जाए। और वज़ीआ (وضیعہ) वह बिक्री है जिसमें पिछली कीमत से कुछ ज्ञात नुकसान के साथ बेचा जाए; और ये सभी जायज़ हैं; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई चीज़ मुराबह़ा पर बेची गई, और यदि कीमत 'मिसली' (एक जैसी) हो जैसे नापी या तोली जाने वाली चीज़, तो बिक्री जायज़ होगी बशर्ते कि मुनाफ़ा ज्ञात हो, चाहे वह मुनाफ़ा पहली कीमत की नस्ल से हो या न हो। और यदि कीमत मिसली न हो जैसे अन्य माल-असबाब, तो यदि वह मुराबह़ा वाली चीज़ ऐसे व्यक्ति को बेची गई जो उस माल का मालिक नहीं है, तो बिक्री जायज़ नहीं होगी। और यदि ऐसे व्यक्ति को बेची गई जो उस माल का मालिक है, और उसे उस मौजूद माल के बदले और दस के मुनाफ़े(یاز دہ / दस का ग्यारह) पर बेचे तो जायज़ है। और यदि ग्यारह के मुनाफ़े पर बेचे तो जायज़ नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब कीमत उसी सभा (मजलिस) में मालूम हो जाए। यदि उसने बिक्री चुन ली, तो अधिमानतः (मुस्तह़सनन) उसके ज़िम्मे ग्यारह वाजिब होंगे। इसी तरह यदि वह चीज़ तौलिया पर बेची गई और खरीदार नहीं जानता कि उसे कितने में पड़ेगी, तो जायज़ नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब कीमत उसी सभा में मालूम हो जाए और उस...

---

1. अंगूर बेचने वाला चारदीवारी वाला।
2. खरीदार को ऐसा विकल्प है।
3. इसलिए कि दूध विनिमेय (मिसली) चीजों में से है।
4. कासिद हो गए यानी उनका चलन खत्म हो गया।
5. यानी इक़ाला स्वीकार करे।
6. पिछली कीमत के समान कीमत पर; ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि बिल्कुल वही सिक्के होना ज़रूरी नहीं है।
7. यानी दस के ग्यारह, यानी हर दस पर एक का मुनाफ़ा।

ہے۔ تاکہ اسے انگور بعوض سونے کے خریدا اور بجائے اس کے گیہوں دے دے پھر دونوں نے بیع فسخ کر لی تو اس کو حکم دیا جائے گا کہ گیہوں طلب کرے اور اگر جید درہموں کے عوض کوئی چیز خریدی اور بجائے ان کے زیوف دے دے اور بائع نے ان سے چشم پوشی کی پھر دونوں نے اقالہ کر لیا تو ہو سکتا ہے کہ مشتری بائع سے جید درہم واپس لے کر لے۔ ایسی کوئی چیز خریدی کہ جس میں بار برداری اور مشقت ہے اور مشتری اس کو دوسری جگہ لے گیا پھر دونوں نے اقالہ کیا تو واپسی کا صرف بائع کے ذمہ ہو گا کسی نے ایک گائے خریدی اور اس پر قبضہ کیا اور بائع نے ثمن پر قبضہ کیا پھر دونوں نے اقالہ کیا اور گائے ہنوز مشتری کے پاس تھی کہ وہ اس کا دودھ دوہتا تھا اور کھاتا تھا تو بائع کو اختیار ہے کہ اس دودھ کی مثل سے طلب کرے اور اگر مشتری کے پاس ہلاک ہو گئی تو اقالہ باطل ہو جائے گا اور مشتری سے دودھ کی ضمان ساقط نہ ہو گی بسبب اس کے کہ اقالہ موجود کے حق میں ظاہر ہوانہ معدوم کے حق میں یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

اگر کوئی زمین مع اس کی کھیتی کے خریدی اور مشتری نے اس کھیتی کو کاٹ لیا پھر دونوں نے اقالہ کیا تو زمین کا اقالہ اس کے حصہ ثمن کے عوض صحیح ہے بخلاف اس صورت کے کہ اگر کھیتی پک جانے کے بعد اقالہ کیا تو جائز نہیں ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ کسی نے کوئی چیز خریدی اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا پھر ثمن کے درہم کاسد ہوگئے پھر دونوں نے اقالہ کیا تو بائع انہیں کا سد درہموں کو واپس کرے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کوئی ایسی زمین خریدی جس میں درخت تھے کہ ان کو مشتری نے کاٹ لیا پھر دونوں نے بیع کا اقالہ کیا تو اقالہ پورے ثمن پر صحیح ہے اور بائع کو درختوں کی قیمت سے کچھ نہ ملے گا اور درخت مشتری کو دے دیئے

جائیں گے اور یہ حکم اس وقت میں ہے کہ بائع درختوں کے کٹ جانے سے آگاہ ہو اور اگر اقالہ کے وقت آگاہ نہ ہو تو اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں سے لے ورنہ ترک کر دے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اقالہ کا اقالہ کرنا جائز ہے لیکن بیع سلم کے اقالہ کا اقالہ ایسا نہیں ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اگر اقالہ کے بعد مشتری کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز اور اگر غیر کے ہاتھ بیچا تو جائز نہیں ہے اور اگر بائع نے بیع کا اقالہ کیا پھر اس بائع نے اپنے بائع سے اقالہ کیا تو جائز ہے اور اسی طرح اگر اپنے بائع کے ہاتھ بیع کیا تو بھی جائز ہے کذا فی محیط السرخسی۔

باب نہم : بیع مرابحہ اور تولیہ اور وضیعہ کے بیان میں

بیع مرابحہ وہ ہے کہ مثل پہلے ثمن پر کچھ نفع زیادہ لے کر فروخت کرے اور تولیہ وہ بیع ہے کہ مثل پہلے ثمن پر بدون زیادتی کے فروخت کرے اور وضیعہ وہ بیع ہے کہ مثل پہلے ثمن سے کسی قدر نقصان معلوم کے ساتھ فروخت کرے اور یہ سب جائز ہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی چیز مرابحہ بیچی پس اگر ثمن مثلی ہو جیسے کیلی اور وزنی چیز تو بیع جائز ہو گی بشرطیکہ نفع معلوم ہو خواہ وہ نفع ثمن اول کی جنس سے ہو یا نہ ہو اور اگر ثمن مثلی نہ ہو جیسے اسباب پس اگر وہ شے مرابحہ ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کی جو اس اسباب کا مالک نہیں ہے تو بیع جائز نہ ہو گی اور اگر ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کی جو اس اسباب کا مالک ہے پس اگر بعوض اس اسباب کے جو اس کے ہاتھ میں ہے اور دس کے نفع پر بیچے تو جائز ہے اور اگر وہ یاز دہ کے نفع پر بیچے تو جائز نہیں ہے مگر اس صورت میں کہ ثمن اسی مجلس میں معلوم ہو جائے تو جائز ہے اور اس کو خیار حاصل ہو گا پس اگر اس نے بیع اختیار کر لی اور مستحاناً اس کے ذمہ گیارہ لازم ہوں گے اور اسی طرح اگر وہ شے بتولیہ بیچی اور مشتری نہیں جانتا کہ کتنے میں اس کو پڑے گی تو جائز نہیں ہے مگر اس صورت میں کہ ثمن اسی مجلس میں معلوم ہو جائے تو جائز ہے اور اس

۱۔ بائع انگور چار دیواری والا۔ ۱۲۔ ۲۔ مشتری کو ایسا اختیار ہے تخا ۱۲۔ ۳۔ قولہ اس واسطے کہ دودھ مثلی چیزوں میں سے ہے۔ ۱۲۔ ۴۔ کاسد ہوگئے اسے چلن جاتا رہا۔ ۱۲۔ ۵۔ قولی یعنی اقالہ قبول کرے۔ ۱۲۔ ۶۔ قولہ مثل پہلا ثمن اقول یعنی پہلے ثمن کے مثل ثمن پر اور مثل اس واسطے کہا کہ بعینہ ثمن ہونا ضرور نہیں ہے۔ ۱۲۔ ۷۔ قولہ یعنی دس کے گیارہ یعنی فی دہائی ایک کا نفع ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (Page 426) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...he shall have the right of option (*khiyar*), as recorded in *al-Muhit al-Sarkhasi*. If someone purchased a cloth for ten dirhams and then gave a dinar and a cloth in exchange for it, the original capital (*ras al-mal*) will be considered ten dirhams, such that if he sells it on a *murabaha* (cost-plus profit) basis... ...he must sell it for ten dirhams to the subsequent buyer. If he bought a cloth for ten dirhams in a currency other than the standard cash of that city... ...and sold it with a profit of one dirham, he will receive ten dirhams exactly as he paid, and one dirham in the local cash of the city. If... ...he attributed the profit to the capital and said, "I sell this to you with the profit of that substance," then the profit shall be of the same genus as the price. This is mentioned in *al-Muhit*. If the buyer paid defective (*ziyuf*) dirhams instead of good ones and the seller overlooked this, it is permissible for the seller to sell it on a *murabaha* basis... ...taking profit based on the value of good dirhams; this is recorded in *al-Hawi*. And if he gave some goods or a pledge instead of the price and it was destroyed, then... ...he shall sell it *murabaha* by taking profit on the dirhams; this is mentioned in *al-Muhit al-Sarkhasi*. If someone sold some goods *murabaha* and declared the capital (4)... ...to be a hundred dinars, then the buyer wished to pay the price, but the seller claimed, "I bought it for Shami dinars," whereas the sale (3)... ...took place in Baghdad, Imam Muhammad (RA) stated that he shall receive no price other than the cash of Baghdad. If he brought witnesses to testify that he (6)... ...bought it with Shami dinars, his witnesses will be accepted, and the buyer will have the right of option (7); this is recorded in *al-Muhit*. If, in a *salam* (forward) sale of two pieces of cloth of the same kind, one pays ten dirhams and specifies that both are equal in kind, type, quality, and... ...yardage (8). **[Star Symbol]** If a buyer gifted the purchased item to someone and then revoked the gift, it is permissible for him to sell it *murabaha*. Similarly, if he sold it... ...and it was returned due to a defect, an option, or cancellation (*iqala*), the ruling remains the same. However, if the sale was finalized and the item returned to him through inheritance or gift... ...then it is not permissible for him to sell it *murabaha*. If the sold items are of the type that are measured, weighed, or counted, provided there is no difference in numbers (5)... ...then it is permissible for the buyer to sell a portion of it. If the items are entirely different or vary in size, such as some being large and others small, then... ...if he sold a portion *murabaha* without division, it is permissible. If he sold it by specifying individual items, then if the price is combined, it is not permissible; but if the price of each is stated separately... ...then according to Imam al-A'zam (Imam

Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them), he may sell it *murabaha* by taking profit on the stated price. This is mentioned in *al-Hawi*. If... ...in a *salam* sale of two pieces of cloth of the same kind, one pays ten dirhams and specifies that both are equal in kind, type, quality, and yardage (9) and upon... ...delivery (11) taking possession of both, he then wished to sell both with a profit of five, it is disliked (*makruh*) not to specify '*tashqiya*' (clarification of cost). However, the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that (10)... ...it is not disliked; this is recorded in *al-Kafi*. If a cloth was purchased and half of it was burnt, it is not permissible to sell the remaining half *murabaha* for half the price... ...even if the remaining cloth is literally half in terms of yardage; this is recorded in *al-Muhit*. If a usurper (*ghasib*) of a slave is ordered by a judge to pay the value the slave had at the time of escape... ...and the slave subsequently returns, it is permissible for the usurper to sell *murabaha* based on the price he paid as a penalty, provided he declares... "This slave cost me this much." Similarly, if a slave was bought in exchange for wine and possession was taken, then the slave fled and the judge ruled that...

Footnotes: 1. Which was equal to the price. 12 2. To the extent that the seller's debt upon the buyer was discharged. 12 3. Whether the price consists of dirhams or dinars. 12 4. Sale. 12 5. Murabaha. 12 6. Whether Shami or any other currency. 12 7. Whether he chooses to purchase or decline. 12 8. Approximately equal. 12 9. Each apparently... 10. Up to five dirhams, although not explicitly specified. 12 11. Quality is determined at the time of delivery in a *salam* sale. 12

फतावा आलमगीरिया ..... जिल्द ३ (पृष्ठ ४२६) किताब-अल-बुयू

...उसे खियार (विकल्प) प्राप्त होगा, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। अगर किसी ने कोई कपड़ा दस दिरहम में खरीदा, फिर उसके बदले एक दीनार और कपड़ा दिया तो रास-अल-माल (मूल पूँजी) दस होगी, यहाँ तक कि अगर उसे मुराबाहा... ...पर बेचा तो दूसरे मुश्तरी (खरीदार) को दस दिरहम देने पड़ेंगे। और अगर एक कपड़ा दस दिरहम के बदले, जो उस शहर की नकदी के विपरीत हो, खरीदा... ...और उसे एक दिरहम नफा (लाभ) के साथ बेचा तो दस दिरहम वैसे ही मिलेंगे जैसे उसने अदा किए हैं और एक दिरहम उस शहर की नकदी में से मिलेगा। और अगर... ...नफा को रास-अल-माल की ओर निस्बत किया और कहा कि "मैं तेरे हाथ उस पदार्थ के नफे से बेचता हूँ", तो नफा समन (कीमत) की जिन्स (प्रकार) से होगा, यह मुहीत में... ...लिखा है। अगर मुश्तरी ने अच्छे दिरहमों के स्थान पर खराब (ज़ियुफ़) दिरहम दिए और बाये (विक्रेता) ने उसे अनदेखा कर दिया, तो उसके लिए यह जायज़ है कि अच्छे के हिसाब... ...से नफा लेकर मुराबाहा बेचे, यह हावी में लिखा है। और अगर उसने समन के बदले कोई सामान दिया या रेहन (गिरवी) दिया और वह तलफ़ (नष्ट) हो गया तो (१)... ...दिरहमों पर नफा लेकर मुराबाहा बेचेगा, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। किसी ने कोई सामान मुराबाहा बेचा और उसे सूचना दी कि मेरा रास (४)... ...अल-माल सौ दीनार है, फिर मुश्तरी ने उसे समन अदा करना चाहा तो उसने कहा कि "मैंने इसे शामी दीनारों के बदले खरीदा है", हालाँकि यह बय (विक्रय)... ...बगदाद में हुई है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि उसे बगदाद की नकदी के अलावा दूसरा समन नहीं मिलेगा। और अगर वह इस बात पर गवाह लाया कि मैंने इसे (६)... ...शामी दीनारों से खरीदा है, तो उसके गवाह स्वीकार्य होंगे और मुश्तरी को खियार (७) प्राप्त होगा, यह मुहीत में लिखा है। अगर एक जिन्स के दो कपड़ों की बय-सलाम में दस दिरहम दिए और उन दोनों की जिन्स, किस्म, सिफ़त और... ...गज़ की संख्या बराबर बयान कर दी। (८) **[सितारा चिह्न]** अगर मुश्तरी ने बय (खरीदी हुई चीज़) किसी व्यक्ति को हिबा (उपहार) कर दी, फिर हिबा से रुजू (वापस लेना) कर लिया तो उसे मुराबाहा बेचना जायज़ है। और इसी प्रकार यदि उसने फरोख्त... ...किया हो, फिर ऐब (दोष), खियार या इकाला (सौदा रद्द करना) के कारण उसे वापस मिल गई हो, तब भी यही हुक्म है। लेकिन अगर वह बय संपन्न हो जाए, फिर विरासत या हिबा के कारण... ...उसके पास वापस आए तो उसे मुराबाहा बेचना जायज़ नहीं है। और अगर मबी (बिकी हुई वस्तु) सब ऐसी हो जो मापी, तौली या गिनी जाती हो, इस शर्त के साथ कि संख्या में अंतर (५)... ...न हो तो मुश्तरी को उसमें से थोड़ा बेचना जायज़ है। और अगर वह मबी पूरी तरह अलग हो

या संख्या में अंतर हो कि कुछ बड़ी और कुछ छोटी हों, अगर... ...मुराबाहा के तौर पर कुछ को बिना विभाजित किए बेचा तो जायज़ है। और अगर निश्चित करके बेचा, फिर अगर समन एक साथ हो तो जायज़ नहीं, और अगर हर एक का समन अलग... ...बयान किया गया तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक उस समन पर जो बयान हुआ है, नफा लेकर मुराबाहा बेच सकता है, यह हावी में लिखा है। अगर... ...एक जिन्स के दो कपड़ों की बय-सलाम में दस दिरहम दिए और उन दोनों की जिन्स, किस्म, सिफ़त और गज़ की संख्या बराबर बयान कर दी (९) और समय (८)... ...आने पर (११) उन दोनों पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उन दोनों को पाँच के नफे से बेचना चाहा तो 'ताशकिया' बयान न करना मकरूह (नापसंद) है, और साहिबैन (रह.) ने फरमाया कि (१०)... ...मकरूह नहीं है, यह काफ़ी में लिखा है। अगर एक कपड़ा खरीदा और उसका आधा जल गया तो यह जायज़ नहीं कि शेष आधे को आधे समन पर मुराबाहा... ...फरोख्त करे, चाहे शेष कपड़ा गज़ों के हिसाब से आधा ही क्यों न हो, यह मुहीत में लिखा है। गुलाम को हड़पने वाले (ग़ासिब) पर अगर वह कीमत अदा करने का हुक्म काज़ी की ओर से दिया जाए जो भागने के समय गुलाम की... ...कीमत थी, फिर वह भागने से लौट आए तो ग़ासिब को जायज़ है कि मुराबाहा उस कीमत पर बेचे जो उसने दंड (जुर्माना) के रूप में दी है, लेकिन वह कहेगा कि... "यह गुलाम मुझे इतने में पड़ा है।" वैसे ही अगर एक गुलाम शराब के बदले खरीदा और उस पर कब्ज़ा किया, फिर वह भाग गया और काज़ी ने उस पर हुक्म दिया कि...

पाद-टिप्पणियाँ: १. जो कि समन के बराबर था। १२ २. यहाँ तक कि मुश्तरी की जिम्मेदारी से बाये का कर्ज समाप्त हो गया। १२ ३. समन पर दिरहम हों या दीनार हों। १२ ४. बय। १२ ५. मुराबाहा। १२ ६. चाहे शामी हो या कोई और हो। १२ ७. चाहे खरीदे या छोड़ दे। १२ ८. लगभग बराबर हों। १२ ९. हर एक स्पष्ट रूप से १०. पाँच दिरहम तक होता है यद्यपि उल्लेख नहीं है। १२ ११. गुणवत्ता बय-सलाम के आने के समय निर्धारित होती है। १२

کو خیار حاصل ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کوئی کپڑا دس درہم کو خریدا پھر اس کے عوض ایک دینار اور کپڑا دیا تو راس المال دس ہو گا یہاں تک کہ اگر اس کو مرابحہ فروخت کیا تو دوسرے مشتری کو دس درہم دینے پڑے گے اور اگر ایک کپڑا بعوض دس درہم کے جو اس شہر کے نقد کے برخلاف میں خریدا اور اس کو ایک درہم نفع سے بیچا تو دس درہم ویسے ہی ملیں گے جیسے اس نے ادا کیے ہیں اور ایک درہم اس شہر کے نقد میں سے ملے گا اور اگر نفع کو راس المال کی طرف نسبت کیا اور کہا کہ میں تیرے ہاتھ وہ مادہ کے نفع سے بیچتا ہوں تو نفع ثمن کی جنس سے ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مشتری نے بجائے جید درہموں کے زیوف ادا کیے اور بائع نے اس سے چشم پوشی کی تو اس کو یہ جائز ہے کہ جید کے حساب سے نفع لے کر مرابحہ فروخت کرے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر اس نے ثمن کے عوض کوئی اسباب دیا یا رہن دیا اور وہ تلف ہو گیا تو (۱) درہموں پر نفع لے کر مرابحہ فروخت کرے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کوئی اسباب مرابحہ فروخت کیا اور اس کو خبر دی کہ میرا راس (٤) المال سو دینار ہیں پھر مشتری نے اس کو ثمن ادا کرنا چاہا تو اس نے کہا کہ میں نے اس کو شامی دیناروں کے عوض خریدا ہے حالانکہ یہ بیع (۳) بغداد میں واقع ہوئی ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کو سوائے نقد بغداد کے دوسرا ثمن نہ ملے گا اور اگر وہ اس بات پر گواہ لایا کہ میں نے اس کو (٦) شامی دیناروں سے خریدا ہے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور مشتری کو خیار (۷) حاصل ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر ایک جنس کے دو کپڑوں کی بیع سلم میں دس درہم دے اور ان دونوں کی جنس اور نوع اور صفت اور گز کی تعداد برابر بیان کر دی (۸) **[ستارہ نشان]** اگر مشتری نے بیع کسی شخص کو ہبہ کر دی پھر ہبہ سے رجوع کر لیا تو اس کو مرابحہ بیچنا جائز ہے اور اسی

طرح اگر اس نے فروخت کیا ہو پھر بسبب عیب یا خیار یا اقالہ کے اس کو واپس مل گئی ہو تو بھی یہی حکم ہے لیکن اگر وہ بیع تمام ہو جائے پھر بسبب میراث یا ہبہ کے اس کے پاس واپس آئے تو اس کو مرابحہ بیچنا جائز نہیں ہے اور اگر مبیع سب ایسی ہو جو ناپی یا تولی یا گنی جاتی ہے بشرطیکہ اعداد میں تفاوت (۵) نہ ہو تو مشتری کو اس میں سے تھوڑی بیچنا جائز ہے اور اگر وہ مبیع پوری مختلف ہو یا اعداد میں تفاوت ہو کہ بعض بڑی اور بعض چھوٹی ہوں اگر مرابحہ بعض کو غیر منقسم فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر معین کر کے فروخت کیا پس اگر ثمن اکٹھا ہو تو جائز نہیں اور اگر ہر ایک کا ثمن علیحدہ بیان کیا گیا تو امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس ثمن پر جو بیان ہوا ہے نفع لے کر مرابحہ بیچ سکتا ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر ایک جنس کے دو کپڑوں کی بیع سلم میں دس درہم دے اور ان دونوں کی جنس اور نوع اور صفت اور گز کی تعداد برابر بیان کر دی (۹) اور وقت (۸) کے آنے پر (۱۱) ان دونوں پر قبضہ کر لیا پھر ان دونوں کو پانچ پر نفع سے بیچنا چاہا تو تاشقیہ بیان نہ کر دے مکروہ ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ (۱۰) مکروہ نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر ایک کپڑا خریدا اور اس کا آدھا جل گیا تو یہ جائز نہیں کہ باقی آدھے کو آدھے ثمن پر مرابحہ فروخت کرے اگر چہ باقی کپڑا باعتبار گزوں کے آدھا ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔ غلام کے غصب کرنے والے پر اگر وہ قیمت ادا کرنے کا حکم قاضی کی طرف سے دیا جائے کہ جو بھاگنے کے وقت غلام کی قیمت تھی پھر وہ بھاگنے سے لوٹ آئے تو غاصب کو جائز ہے کہ مرابحہ اس قیمت پر فروخت کرے جو اس نے ڈانڈ دی ہے مگر وہ کہے گا کہ یہ غلام مجھ کو اتنے میں پڑا ہے ایسے ہی اگر ایک غلام شراب کے عوض خریدا اور اس پر قبضہ کیا پھر وہ بھاگ گیا اور قاضی نے اس پر حکم کیا کہ

حواشی: ۱. جو کہ ثمن کے برابر تھا۔ ۱۲ ۲. یہاں تک کہ مشتری کے ذمہ سے بائع کا قرضہ ساقط ہو گیا۔ ۱۲ ۳. ثمن پر درہم ہوں یا دینار ہوں۔ ۱۲ ٤. بیع ۱۲ ۵. مرابحہ ۱۲۔ ٦. خواہ شامی ہو یا

کوئی اور ہو۔ ۱۲ ۷. چاہے خریدے یا ترک کرے۔ ۱۲ ۸. قریب قریب برابر ہوں۔ ۱۲ ۹. ہر ایک بظاہر ۱۰. پانچ درہم تک ہوتا ہے اگر چہ تصریح نہیں ہے۔ ۱۲ ۱۱. جودت بیع سلم کے آنے کی ٹھہری ہے ۱۲۔

Paying the price to the seller entails the same ruling, as stated in *Fatawa Kubra*. If someone gifts a cloth to another on the condition of receiving a consideration (compensation) in return, and both parties take possession of it, then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), selling it via *Murabaha* (resale with a disclosed profit) is not permissible as it is akin to property acquired through settlement (*sulh*). However, according to Imam Abu Yusuf, if the compensation is equivalent to the value of the gift, there is no harm in the seller stating, "This property cost me this much," but he should not say, "I purchased it." If someone inherits a slave and sells him for a thousand dirhams, then both parties rescind the sale (*iqala*) either before or after taking possession, and he then wishes to sell the slave via *Murabaha*, this is not permissible according to Imam al-A'zam, as mentioned in *al-Hawi*. If one *makhtum* (a measure) of wheat was sold for two *makhtum* of unidentified barley and both parties took possession, there is no concern in selling the wheat via *Murabaha*. The same ruling applies to selling one type of measurable (*kayli*) or weighable (*wazni*) commodity for another type. If one *qafiz* of wheat was purchased for two *qafiz* of unidentified barley and the wheat was then sold with a profit of one-fourth of the wheat, it is not permissible. This is in contrast to a case where a silver bracelet is purchased and then sold with a profit of one dirham; this is permissible as stated in *al-Muhit*.

If two cloths were purchased and the individual price of each was not specified, it is not permissible to sell one of them via *Murabaha*. If the price of each was stated separately, it is permissible according to Imam al-A'zam and Imam Abu Yusuf, but impermissible according to Imam Muhammad. If someone purchased an item at a very high price and then sold it via *Murabaha* based on that same high price, it is permissible. Imam Abu Yusuf stated that if the excess price paid is such that common people do not usually incur such a loss, then he does not deem it appropriate to sell it via *Murabaha* unless the seller discloses that he paid a high price for it. If two people purchase a measurable or weighable commodity, or items countable in near-equal terms, and then divide them, it is permissible for each to sell their share via *Murabaha*. However, if it is a cloth or something similar and they divide it by measurement (*dhira'*), it is not permissible for each to sell their share via *Murabaha*, as stated in *Muhit al-Sarakhsi*. If dinars were purchased in exchange for dirhams and one wishes to sell the dinars via *Murabaha*, it is not permissible, as mentioned in *Zahiriyya*. If someone purchased goods and marked a sum higher than the cost price

upon them and sold them via *Murabaha* based on that marked sum, it is permissible, but he must not say, "It cost me this much." Similarly, if something was inherited or received as a gift and he marked a sum on it and sold it via *Murabaha*, it is also permissible. All of this is permissible only if the seller knows that the buyer is aware that the stated sum is something other than the actual purchase price. If he knows that the buyer believes the cost and the stated sum are identical, then doing so would be a breach of trust (*khiyanat*), and the buyer would have the right to rescind the contract (*khiyar*), as stated in *Muhit al-Sarakhsi*. If half of a slave was purchased for a hundred dirhams and the remaining half for two hundred dirhams, the owner has the choice to sell whichever half he wishes via *Murabaha* based on its cost, or he may sell the whole for three hundred dirhams via *Murabaha*; this is mentioned in *al-Hawi*. It is permissible to include the costs of washing, dyeing, embroidery, weaving, shepherding wages, and porterage (*hamali*) in the principal cost (*ras al-mal*). The principle is that the custom (*'urf*) of merchants is authoritative in *Murabaha* sales. Thus, items commonly added to the cost price according to their custom shall be included; otherwise, they shall not be included, as stated in *al-Kafi*.

Whatever a person spent on himself during a journey for food, rent, etc., shall not be added to the cost because the lack of such a custom is evident; this is stated in *al-Mabsut*. The wages of a shepherd, the fee for teaching a slave a craft, teaching the Quran, teaching knowledge, or teaching poetry, or the rent of a house for storing goods for protection should not be added to the principal cost. Likewise, the wages of guards for slaves or guards for grain shall not be included.

1. Because a gift made on the condition of compensation is like a sale, to the extent that the right of pre-emption (*shuf'a*) is established.
2. The translator states: This phrase means that an expert estimator would not estimate such a high price, and this meaning applies everywhere as the translator has warned in the introduction.

विक्रेता को मूल्य का भुगतान करना भी यही आदेश रखता है, यह फ़तावा कुबरा में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे को एक कपड़ा इस शर्त पर उपहार (हिबा) दिया कि उसके बदले कुछ प्राप्त करेगा, और दोनों ने उस पर कब्जा कर लिया, तो इमाम आज़म के अनुसार, सुलह के माल की तरह इसे 'मुराबहा' (लागत पर लाभ बताकर) बेचना वैध नहीं है। लेकिन इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, यदि बदले में दी गई चीज़ हिबा (उपहार) के मूल्य के बराबर है, तो कोई हर्ज नहीं कि वह यह कहे कि "यह माल मुझे इतने में पड़ा है", और उसे यह नहीं कहना चाहिए कि "मैंने इसे खरीदा है"। यदि किसी को विरासत में एक गुलाम मिला और उसने उसे एक हजार दिरहम में बेच दिया, फिर दोनों ने कब्जा करने के बाद या उससे पहले बिक्री रद्द (इक़ाला) कर दी, और फिर उसे मुराबहा पर बेचना चाहा, तो इमाम आज़म के अनुसार यह वैध नहीं है, जैसा कि 'हावी' में लिखा है। यदि किसी ने अनिर्धारित (अज्ञात) दो मखतूम जौ के बदले एक मखतूम गेहूं बेचा और दोनों ने कब्जा कर लिया, तो गेहूं को मुराबहा पर बेचने में कोई डर नहीं है। माप (कीली) और वजन वाली चीज़ों की एक ही किस्म को दूसरी किस्म के साथ बेचने का यही आदेश है। और यदि अनिर्धारित दो कफ़ीज़ जौ के बदले गेहूं का एक कफ़ीज़ खरीदा गया और फिर गेहूं को एक-चौथाई लाभ के साथ बेचा गया, तो यह वैध नहीं है। इसके विपरीत, यदि चांदी का एक कंगन खरीदा गया और उसे एक दिरहम के लाभ पर बेचा गया, तो यह वैध है, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है।

यदि दो कपड़े खरीदे गए और प्रत्येक का मूल्य अलग से नहीं बताया गया, तो उनमें से एक को मुराबहा पर बेचना वैध नहीं है। यदि प्रत्येक का मूल्य अलग बताया गया हो, तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार यह वैध है, लेकिन इमाम मुहम्मद के अनुसार अवैध है। यदि किसी ने कोई चीज़ बहुत महंगी खरीदी और फिर उसी ऊंचे मूल्य पर मुराबहा बिक्री की, तो यह वैध है। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि यदि उसने इतनी अधिक कीमत दी है कि आम लोग उतना नुकसान नहीं उठाते, तो मैं इसे पसंद नहीं करता कि वह इसे मुराबहा पर बेचे, जब तक कि वह स्पष्ट न कर दे कि उसने इसे महंगी कीमत पर खरीदा है। यदि दो लोगों ने माप या वजन वाली चीज़ें या समान गिनती वाली चीज़ें खरीदीं और उन्हें आपस में बांट लिया, तो प्रत्येक के लिए अपने हिस्से को मुराबहा पर बेचना वैध है। लेकिन यदि कपड़ा या वैसी ही कोई चीज़ हो जिसे नाप (ज़रा) कर बांटा गया हो, तो प्रत्येक के लिए अपना हिस्सा मुराबहा पर बेचना वैध नहीं है, जैसा कि 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। दिरहम के बदले दीनार खरीदे गए और दीनार को मुराबहा पर बेचना चाहा, तो यह वैध नहीं है, जैसा

कि 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने सामान खरीदा और उसकी वास्तविक कीमत से अधिक राशि उस पर अंकित कर दी और उस राशि पर मुराबहा बिक्री की, तो यह वैध है, लेकिन वह यह न कहे कि "यह मुझे इतने में पड़ा है"। इसी तरह यदि विरासत या हिबा में कोई चीज़ मिली और उस पर एक राशि अंकित कर मुराबहा पर बेची, तो भी वैध है। यह सब तब वैध होगा जब विक्रेता यह जानता हो कि खरीदार जानता है कि यह राशि कीमत के अतिरिक्त है। यदि वह जानता है कि ग्राहक की दृष्टि में कीमत और अंकित राशि बराबर है, तो ऐसा करना विश्वासघात (खयानत) होगा और खरीदार को सौदा रद्द करने का अधिकार (खियार) होगा। यदि आधा गुलाम 100 दिरहम में खरीदा गया और बाकी आधा 200 दिरहम में, तो उसे अधिकार है कि जिस आधे को चाहे उसकी कीमत पर मुराबहा बेचे, या चाहे तो पूरे को 300 दिरहम पर मुराबहा बेचे। मूल लागत (रास-अल-माल) में धुलाई, रंगाई, कढ़ाई, बुनाई, बकरियां चराने की मजदूरी और हमाली (बोझा ढोने का खर्च) जोड़ना वैध है। मूल नियम यह है कि व्यापारियों की प्रथा (उर्फ़) मुराबहा बिक्री में मान्य है। अतः जिन चीज़ों को लागत में जोड़ना व्यापारियों के चलन में है, उन्हें जोड़ा जाएगा, अन्यथा नहीं।

सफर के दौरान व्यक्ति ने अपने ऊपर खाने और किराए आदि में जो खर्च किया है, उसे लागत में न जोड़े क्योंकि इसके चलन में न होने की बात स्पष्ट है। चरवाहे की मजदूरी, गुलाम को हुनर सिखाने, कुरान या ज्ञान सिखाने या कविता सिखाने की फीस, या माल की सुरक्षा के लिए मकान का किराया मूल लागत में न जोड़ा जाए। इसी प्रकार गुलामों के रक्षक या अनाज के रक्षक की मजदूरी भी नहीं जोड़ी जाएगी।

१- क्योंकि बदले की शर्त पर दिया गया हिबा बिक्री के समान है, यहाँ तक कि इसमें शुफ़ा (पड़ोसी का अग्र-अधिकार) का अधिकार भी साबित होता है। २- अनुवादक का कहना है: इस कथन का अर्थ है कि इतनी कीमत का कोई जानकार व्यक्ति अंदाजा नहीं लगाता है, और यही अर्थ हर जगह लागू है, जैसा कि अनुवादक ने भूमिका में सचेत कर दिया है।

بائع کو قیمت ادا کرے تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے کو ایک کپڑا کچھ عوض لینے کی شرط پر ہبہ کیا اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک مال صلح کے مانند اس کو مرابحہ بیچنا جائز نہیں ہے لیکن امام ابویوسفؒ کے نزدیک اگر عوض مثل ہبہ کی قیمت کے ہے تو کچھ مضائقہ نہیں کہ وہ یوں کہے کہ مجھے یہ مال اتنے میں پڑا ہے اور یہ نہ کہنا چاہیے کہ میں نے اس کو خریدا ہے کسی کو ایک غلام میراث میں ملا اور اس نے اس کو ایک ہزار درہم کو بیچنا پھر دونوں نے باہم قبضہ کر لینے کے بعد یا پہلے بیع کا اقالہ کر لیا اور اس کو مرابحہ بیچنا چاہا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر ایک مختوم گیہوں دو مختوم جو کے عوض جو غیر معین تھے فروخت کیے اور دونوں نے قبضہ کر لیا تو گیہوں کو مرابحہ بیچنے میں کچھ خوف نہیں ہے اور ایسے ہی ہر کیلی اور وزنی چیزوں کی ایک قسم کو دوسری قسم کے ساتھ بیچنے کا یہی حکم ہے اور اگر گیہوں کی ایک قفیز کو دو قفیز جو کے عوض جو غیر معین ہیں خریدا پھر گیہوں کو چوتھائی گیہوں کے نفع سے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے بخلاف اس صورت کے کہ اگر ایک چاندی کا کنگن خریدا پھر اس کو ایک درہم کے نفع سے بیچا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر دو کپڑوں کو خریدا اور ہر ایک کا ثمن بیان نہ کیا تو ایک کو مرابحہ بیچنا جائز نہیں ہے اور اگر ہر ایک کا ثمن علیحدہ بیان کیا تو امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک ناجائز ہے اور اگر کسی نے کوئی چیز خریدی اور اس کا ثمن بہت گراں دیا پھر اسی ثمن پر اس کو مرابحہ فروخت کیا تو جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر ایسی زیادتی اس نے کر دی ہے کہ جتنا ٹوٹا عام لوگ نہیں اٹھاتے ہیں تو میں اچھا نہیں سمجھتا ہوں کہ اس کو

مرابحہ فروخت کرے تاوقتیکہ بیان نہ کر دے کہ میں نے ثمن گراں دیا ہے۔ اگر دو شخصوں نے کیلی یا وزنی چیز یا ایسی گنتی کی چیز جو باہم قریب قریب ہیں خریدی اور اس کو تقسیم کر لیا تو ہر ایک کو اپنا حصہ مرابحہ بیچنا جائز ہے اور اگر کپڑا یا اس کے مانند کوئی چیز ہو اور اس کو ذرعاً تقسیم کر لیا اور ہر ایک کو اپنا حصہ مرابحہ بیچنا جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر درہموں کے عوض دینار خریدے اور دیناروں کو مرابحہ بیچنا چاہا تو جائز نہیں ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ کسی نے کوئی اسباب خریدا اور اس کے ثمن سے زیادہ اس پر رقم ڈال دی اور اس کو اس رقم پر مرابحہ بیچا تو جائز ہے مگر یہ نہ کہے کہ مجھ کو اتنے میں پڑا ہے اور ایسے ہی اگر کسی چیز کو میراث میں پایا یا اس کو ہبہ میں ملی اور اس پر رقم ڈال کر مرابحہ بیچا تو بھی جائز ہے اور یہ سب اس وقت میں جائز ہوگا کہ بائع اپنے نزدیک یہ جانتا ہو کہ مشتری جانتا ہے کہ رقم سوائے ثمن کے ہوتا ہے اور اگر یہ جانتا ہے کہ مشتری کے علم میں ثمن اور رقم برابر ہیں تو ایسا کرنا خیانت ہوگا پس مشتری کو خیار حاصل ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر آدھا غلام سو درہم کو خریدا پھر باقی آدھا دو سو درہم کو خریدا تو اس کو اختیار ہے کہ جس آدھے کو چاہے اس کے ثمن پر مرابحہ فروخت کرے اور اگر چاہے تو سب کو تین سو درہم پر مرابحہ فروخت کرے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ راس المال میں دھلائی اور رنگائی اور نقش کرائی کی مزدوری اور بننے کی مزدوری اور بکریاں ہانکنے کی مزدوری اور حمّالی ملانا جائز ہے اور اصل یہ ہے کہ تاجروں کا عرف بیع مرابحہ میں معتبر ہے پس جن چیزوں کا راس المال میں ملانا ان کے عرف میں ہوگا وہ ملائی جائیں گی ورنہ نہیں ملائی جائیں گی یہ کافی میں لکھا ہے۔

جو کچھ اس شخص نے سفر میں اپنی ذات پر خرچ کیا ہے کھانے اور کرایہ وغیرہ سے وہ اس میں نہ ملائے کیونکہ اس میں عرف کا نہ ہونا ظاہر ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ چرواہے کی اجرت اور غلام کو کوئی ہنر سکھلانے یا قرآن پڑھانے یا علم پڑھانے یا شاعری سکھانے کی اجرت یا مال

کے حفاظت سے رکھنے کے مکان کا کرایہ راس المال میں نہ ملائے اور اسی طرح غلاموں کے محافظ یا اناج کے محافظ کی اجرت

ـــ ۱ کیونکہ ہبہ بشرط عوض مثل بیع کے ہے حتیٰ کہ حق شفعہ ثابت ہوتا ہے ۱۲۔ ـــ ۲ قال المترجم اس کلام سے مراد ہے کہ اتنے دام کوئی اندازہ کرنے والا اندازہ نہیں کرتا ہے اور یہی مراد ہر جگہ ہے جیسا کہ مترجم نے مقدمہ میں تنبیہ کر دی ہے ۱۲۔

(448) Fatawa Alamgiri ..... Volume 2, Book of Sales (Kitab al-Buyu)

The expenses for a physician, a horse trainer, a veterinarian, the wages for capturing a runaway slave[1], the salaries of servants, legal penalties or fines, and taxes illegally extorted during transit shall not be added to the capital cost (Ras al-Mal), unless it is the established custom to do so. This is recorded in 'Nahr al-Faiq'. Similarly, the fee for cupping shall not be added, nor shall the wages of those who measure grain be added to its price; this is written in 'al-Hawi'. According to Zahir al-Riwayah, the broker's commission shall be added. In the sale of livestock, the cost of covers (jhool) or similar items shall not be added. In the sale of a slave, the expenses for food and clothing may be added, provided they are not excessive or wasteful. The cost of fodder for animals shall be added, but if products such as milk, wool, or oil were obtained from them, their value should be deducted. Conversely, if one rented out an animal, a slave, or a house and received rent, that rent does not reduce the capital cost; one can still sell it with a declared profit (Murabaha) by adding the expenses incurred, because rent does not arise from the essential nature of the asset. The value of chicken eggs is accounted for in a similar manner. Costs for construction and maintenance, such as plastering, repairs, or digging a well, shall be added to the capital cost as long as these improvements remain within the property. If they perish, they shall not be added. Similarly, the wages for irrigating crops and vineyards and for their landscaping shall be added. If a person washed the cloth themselves or performed repairs personally, no wages shall be added. The same applies if such tasks were done by someone else as a favor; this is mentioned in 'Fath al-Qadir'. Expenses for digging canals, building embankments, plowing, and planting trees shall be added as long as those improvements persist. The wages of fruit harvesters and pickers shall be added, but the wages of those guarding them shall not be added; this is written in 'Muheet-e-Sarakhsi'.

If someone purchased a goat and hired a laborer for its slaughter, skinning, and salting, the wages for all these shall be added to the capital cost. Similarly, if copper was purchased and given to a craftsman to make utensils, his wages shall also be accounted for. In the case of wood, the carpenter's wages for making a door, and the wages for those lighting fires, building kilns, and extracting charcoal shall be added to the capital cost; this is as written in 'al-Muheet'. If a slave is married off, the dower (Mahr) paid shall not be added to the capital cost. If a bondwoman is married off, her dower shall not decrease the capital cost. If pearls are purchased and pierced, the labor cost for piercing may be added. In the case of rubies, if piercing diminishes

their value, the labor cost should not be added; however, if it increases the value or is necessary, it should be added. If the outer fabric and lining are purchased to make a cloak and filled with cotton received through inheritance or as a gift, the cost of ginning and sewing should be added to the price. If the fabric was inherited and a purchased lining (posteen) was used, or vice versa, the cost of the purchased portion and the sewing shall be added to the capital cost. If two garments, one of which was purchased, are sold together (Misamma) with the claim that "both cost me ten dirhams," this is not permissible because the inherited garment involved no purchase cost. However, if one spent a dirham to dye the inherited garment and then sold both together stating "they cost me ten dirhams," it is permissible; this is written in 'Muheet-e-Sarakhsi'.

If there was a defect in the sale which was concealed from the buyer, and when the buyer later discovered it, he agreed to...

---

[1] i.e., the person who caught a runaway slave and was given remuneration for it.

चिकित्सक की फ़ीस, पशु प्रशिक्षक की मज़दूरी, पशु चिकित्सक की फ़ीस, भागे हुए गुलाम को पकड़ने वाले[1] की मज़दूरी, नौकरों का वेतन, दंड या जुर्माना, और रास्ते में ज़बरन वसूला गया कोई कर मूल धन (रास अल-माल) में नहीं जोड़ा जाएगा, सिवाय उस स्थिति के जब ऐसा करना सामान्य प्रथा हो; यह 'नहर अल-फ़ाइक' में वर्णित है। इसी तरह, पछाना लगाने वाले (Cupping) की फ़ीस नहीं जोड़ी जाएगी और अनाज की कीमत में माप करने वालों की मज़दूरी नहीं बढ़ाई जाएगी; यह 'हावी' में लिखा है। ज़ाहिर-अर-रिवायत के अनुसार, दलाल का कमीशन जोड़ा जा सकता है। चौपायों (पशुओं) की बिक्री में उनके कवर (झूल) या ऐसी चीज़ों की लागत नहीं जोड़ी जाएगी। गुलाम की बिक्री में उसके भोजन और कपड़ों का खर्च जोड़ा जा सकता है, बशर्ते वह अत्यधिक या अपव्यय न हो। चौपायों के चारे की लागत जोड़ी जाएगी, लेकिन यदि उनसे दूध, ऊन या तेल जैसी कोई चीज़ प्राप्त हुई हो, तो उसकी कीमत के बराबर राशि कम कर दी जाएगी। इसके विपरीत, यदि उसने पशु, गुलाम या घर को किराए पर दिया और उसका किराया प्राप्त किया, तो वह किराया मूल धन में से कम नहीं होगा और वह उन पर किए गए खर्च को जोड़कर मुनाफ़े के साथ (मुरबाहा) बेच सकता है, क्योंकि किराया उनकी मूल सत्ता से उत्पन्न नहीं हुआ है। मुर्गियों के अंडों का हिसाब भी इसी तरह किया जाएगा। निर्माण और मरम्मत के कार्य जैसे कि प्लास्टर करना, मरम्मत करना या कुआं खुदवाना, जब तक ये चीज़ें घर के अंदर मौजूद हैं, मूल धन में जोड़ी जाएंगी। यदि ये चीज़ें समाप्त हो जाएं तो नहीं जोड़ी जाएंगी। खेती और अंगूर की सिंचाई और उनकी सजावट की मज़दूरी भी जोड़ी जाएगी। यदि किसी ने कपड़ा खुद धोया या खुद मरम्मत की, तो कोई मज़दूरी नहीं जोड़ी जाएगी। यदि किसी ने एहसान के तौर पर ये काम किए, तब भी यही नियम है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। नहर खोदने, पानी का बाँध बनाने, हल चलाने और पेड़ लगाने का खर्च तब तक जोड़ा जाएगा जब तक वे चीज़ें शेष रहें। फल झाड़ने और चुनने वालों की मज़दूरी जोड़ी जाएगी, लेकिन उनकी रखवाली करने वालों की मज़दूरी नहीं जोड़ी जाएगी; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

यदि किसी ने बकरी खरीदी और उसे ज़िबह (वध) करने, खाल उतारने और नमक लगाने के लिए मज़दूर रखा, तो इन सबकी मज़दूरी मूल धन में जोड़ी जाएगी। इसी तरह यदि तांबा खरीदा और उसे बर्तन बनाने वाले को दिया, तो उसकी मज़दूरी भी जोड़ी जाएगी। लकड़ी के मामले में दरवाज़ा बनाने वाले बढ़ई की मज़दूरी और कोयला बनाने के लिए आग जलाने, भट्टी बनाने और कोयला निकालने वालों की मज़दूरी भी मूल धन में जोड़ी जाएगी; ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। यदि गुलाम का निकाह

(विवाह) करा दिया, तो उसका महर (स्त्रीधन) मूल धन में नहीं जोड़ा जाएगा। यदि दासी का निकाह करा दिया, तो उसके महर की राशि को मूल धन में से कम नहीं किया जाएगा। यदि मोती खरीदे और उनमें छेद कराया, तो उसकी मज़दूरी जोड़ ले। याकूत (माणिक) के मामले में, यदि छेद करने से उसका मूल्य कम होता है, तो मज़दूरी न जोड़े; यदि मूल्य बढ़ता है या छेद करना आवश्यक है, तो जोड़े। यदि बाहरी कपड़ा और अस्तर खरीदा और उसका कोट बनाया और उसमें ऐसी रुई भरी जो विरासत या उपहार में मिली थी, तो धुनाई और सिलाई की लागत मूल धन में जोड़े। यदि कपड़ा विरासत में मिला और उसके नीचे ऐसा अस्तर (पोसतीन) लगाया जिसे उसने खरीदा था, या अस्तर विरासत में मिला और दूसरा कपड़ा खरीदा, तो खरीदे गए हिस्से की कीमत और सिलाई की लागत मूल धन में जोड़ी जाएगी। यदि दो कपड़े हों जिनमें से एक खरीदा गया हो और उन्हें एक साथ (मुसम्मा) बेचा जाए और कहा जाए कि "ये दोनों मुझे दस दिरहम में पड़े हैं", तो यह जायज़ नहीं है, क्योंकि विरासत में मिले कपड़े के बदले उसने कुछ खर्च नहीं किया है। लेकिन यदि उसने विरासत वाले कपड़े पर एक दिरहम खर्च करके उसे रंगा, फिर दोनों को एक साथ बेचा और कहा कि "ये मुझे दस दिरहम में पड़े हैं", तो यह जायज़ है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

यदि बिक्री की वस्तु में कोई दोष (ऐब) था और उसे खरीदार (मुश्तरी) से छिपाया गया, फिर जब खरीदार ने उसे देखा और उस पर राज़ी...

---

[1] अर्थात वह व्यक्ति जो भागे हुए गुलाम को पकड़ कर लाया है और उसे पुरस्कार दिया गया है।

بھی نہ ملادے گا اور ایسے ہی طبیب کی اجرت اور رائض اور بیطار کی اجرت اور آبق[1] کی مزدوری اور خادموں کی اجرت اور جرم کا جرمانہ اور جو اس سے راہ میں ظلم سے لیا گیا راس المال میں نہ ملائے مگر اس صورت میں کہ ان کے ملانے کی عادت جاری ہو یہ نہر الفائق میں ہے اور پچھنے لگانے والے کی اجرت نہ ملائے اور اناج کے ثمن میں پیمانہ کرنے والوں کی اجرت نہ بڑھادے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ ظاہر الروایت میں دلال کی اجرت بڑھادے گا اور چوپاؤں کی بیع میں جھولوں یا اس کے مانند چیزوں کا ثمن نہ ملادے اور غلام کی بیع میں کھانے اور کپڑے کا خرچ ملادے مگر وہ نہ ملائے جو اسراف اور زیادتی ہو اور چوپاؤں کے چارہ کے دام ملائے لیکن اگر کوئی چیز ان سے مثل دودھ یا صوف یا روغن کے پیدا ہو کر اس کو مل گئی ہو تو بقدر اس کی قیمت کے ساقط کرے اور جو زیادہ ہو اس کو ملادے بخلاف اس صورت کے کہ اگر اس نے چوپایہ یا غلام یا گھر کو اجرت پر دیا اور اس کی اجرت لے لی تو باوجود اس کے جو کچھ اس نے ان چیزوں پر خرچ کیا ہے وہ راس المال میں ملا کر مرابحہ فروخت کرے گا کیونکہ اجرت ان کی ذات سے نہیں پیدا ہوئی ہے ایسے ہی مرغی کے انڈوں کو حساب کرے گا اور جو اس سے زیادہ خرچ کیا ہو گا اس کو ملادے گا اور گچ کرانے اور کھگل لگانے اور کنواں کھودانے کی اجرت جب تک یہ چیزیں گھر کے اندر باقی ہوں راس المال میں ملائے گا پس اگر یہ چیزیں زائل ہو جائے تو نہیں ملادے گا اور ایسے ہی کھیتی اور انگور کو سینچنے کی اجرت اور اس کے پیراستہ کرانے کی اجرت بھی ملادے گا اور اگر کپڑا اپنے آپ دھویا یا خود کھگل لگائی یا ایسے ہی اعمال خود کیے تو کچھ نہ ملادے گا یا اگر ایسے کام کسی نے احسان کے طور پر ما عاریا کردے تو بھی یہی حکم ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ نہر کھودنے اور کارنیز بنانے اور پانی کا

باندھ بنانے اور جو تنے اور درخت لگانے میں جو خرچ ہو وہ ان چیزوں کے باقی رہنے تک ملادے گا اور ایسے ہی پھل جھاڑنے والے اور میوہ چننے والے کی اجرت بھی ملادے اور ان کی حفاظت کرنے والے کی اجرت نہ ملا دے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر کوئی بکری خریدی اور اس کے ذبح کرنے اور کھال کھینچنے اور نمک دینے کے واسطے کوئی مزدور کیا تو ان سب کی اجرت راس المال میں ملادے گا اور ایسے ہی اگر تانبا خریدا اور اس کے برتن بنانے والے کو اجرت پر مقرر کیا تو اس کو بھی حساب کرنے اور ایسے ہی لکڑی کی صورت میں دروازہ بنانے کے واسطے بڑھئی کی اجرت بھی ملادے اور ایسے ہی اگر لکڑی خریدی اور اس کا کوئلہ کیا تو آگ روشن کرنے والے اور بھٹی بنانے والے اور کوئلہ نکالنے والے کی اجرت راس المال میں ملادے ایسا ہی محیط میں لکھا ہے۔ اگر غلام کا نکاح کر دیا تو اس کا مہر راس المال میں نہ ملادے اور اگر باندی کا نکاح کر دیا تو اس کا راس المال میں سے مہر کم نہ کرے اگر موتی خریدے اور اس میں سوراخ کرائے تو اس کی اجرت ملالے اور یاقوت کی صورت میں اگر چھید کرانا اس کو ناقص کرتا ہو تو چھید کرائی کی مزدوری نہ ملائے اگر چھید کرانے سے اس کی قیمت بڑھتی ہو یا چھید کرانا ضروری ہو تو ملائے اگر ابر اور استر خریدا اور دونوں کا جبہ بنایا اور اس میں ایسی روئی بھری جو اس کو وراثت یا ہبہ میں ملی ہے تو ڈھلائی اور سلائی کو ثمن میں ملائے اور اگر کپڑا اس کو وراثت میں ملا اور اس کے نیچے ایسا پوستین لگایا کہ جس کو اس نے خریدا ہے یا پوستین میراث میں اور دوسرا میراث ملا ہو اور ابر اس نے خرید ا تو پوستین کا ثمن اور سلائی راس المال میں ملادے اور اگر دو کپڑے کہ ایک خریدا ہو میں ملا ہو پھر دونوں کو مسمتہ بیچا اور کہا کہ دونوں مجھ کو دس درہم میں پڑے ہیں تو جائز نہیں ہے۔
کیونکہ میراث کا کپڑا اس نے کسی چیز کے عوض نہیں خریدا ہے اور اگر اس نے اس میراث کے

کپڑے کو ایک درہم خرچ کر کے عصفر سے رنگا یا پھر دونوں کو مسمتہ فروخت کیا اور کہا کہ مجھ کو دس درہم میں پڑے ہیں تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر بیع میں کچھ عیب تھا اور اس کو مشتری سے پوشیدہ کیا پھر جب مشتری نے اس کو دیکھا تو اس پر راضی

---

[1] یعنی جو شخص بھگوڑے غلام کو پکڑ کر لایا ہے جو اس کو محنتانہ دیا ہے۔

...then it is permissible to sell it through Murabaha. ☆

If a seller commits treachery (conceals information or misrepresents the cost) in a Murabaha sale (resale with a specified profit), the buyer has the option: either take it for the full price or leave it. However, if the treachery occurs in a Tawliya sale (resale at cost), the buyer shall reduce the price [by the amount of the hidden discount], and this is the view of the Great Imam (Abu Hanifa). In the case of treachery, if the sold item is destroyed before it can be returned, or something happens to it that prevents the rescission of the sale, and this treachery becomes apparent at that time, then the buyer is bound by the full price and their option [to rescind] becomes void according to the Great Imam; this is also the famous view of Imam Muhammad, as stated in 'Al-Kafi'. If there was some defect in the sold item and it was hidden from the buyer, but the buyer later saw it and accepted it, then selling it through Murabaha is permissible. Similarly, if one purchased through Murabaha and then the owner brought it [to sell], they have the choice to sell it through Murabaha by adding profit to what they paid; this is mentioned in 'Al-Hawi'.

If a defect arises in the item while with the seller or the buyer due to a natural calamity, or by the buyer's action, or by the item's own action, then it is permissible to sell it through Murabaha at full price without disclosure according to our three Imams. If the defect arises due to the action of the seller or a third party, then it is not permissible to sell it through Murabaha until it is disclosed. Similarly, if there is an increase in the item, such as fruit, a newborn [animal], or wool, and it is present with them, and then it is destroyed by their action or a third party's action, then it is not permissible to sell it through Murabaha without disclosure. If it is destroyed by a natural calamity, then selling it through Murabaha without disclosure is permissible. If a female slave of doubtful status was bought and intercourse occurred, it is permissible to sell without disclosure. If she was a virgin, it is not permissible to sell her through Murabaha without disclosure. This is recorded in 'Al-Muhit'.

If cloth was purchased and then gnawed by a mouse or burnt by fire, it can be sold through Murabaha without disclosure. However, if it was damaged due to handling (friction) during unfolding or folding, it is mandatory to disclose it; this is in 'Al-Kafi'. If someone rented out a river or land without any damage occurring to it, it is permissible to sell it through Murabaha without disclosure. If something was bought on credit, it should not be sold through Murabaha without disclosing the credit term;

this rule applies to a term that was stipulated as a condition. If no condition was stipulated, but it is the custom among traders—as is often the case where the seller does not demand the full price at once but takes it little by little every month or every day—then according to most scholars, disclosure is not necessary. If a term was stipulated and it was sold without disclosure, and the buyer becomes aware of it, they have the choice: either accept it if they are satisfied or return it. This is in 'Al-Muhit'. So, if the buyer destroyed the item or it was destroyed on its own, and they then became aware of the credit term condition, the sale becomes binding; this is in 'Nahr al-Faiq'.

If someone bought something from a debtor in exchange for a debt, whereas they would not have taken it at that price from another person, then selling it through Murabaha without disclosure is not permissible. If they would have taken it at that price from someone else as well, then they can sell it through Murabaha, whether it was acquired using the word 'purchase' or 'reconciliation' (sulh). According to 'Zahir al-Riwayah', there is a difference between reconciliation and purchase; this is in 'Al-Zahiriyyah'. Wherever disclosure was obligatory and the seller did not disclose it, when the buyer finds out, they have an option: either complete the sale at the full price or return the item. If the item is no longer with them, they must pay the full price, and there will be no option [to rescind]; this is in 'Al-Hawi'.

If the seller waived a portion of the price for the buyer, the buyer shall sell through Murabaha based on the remaining price. Similarly, if after selling, the seller reduced...

---

1. As in 'Al-Minhah al-Wajihah'. 12
2. The Great Imam (Abu Hanifa), Imam Abu Yusuf, and Imam Muhammad. 12
3. Sellers often sell and do not take the full price at once. 12

...हो गया तो उसको मुराबहा बेचना जायज़ है☆

अगर बेचने वाले ने मुराबहा (लागत के ऊपर मुनाफ़ा लेकर बेचना) की बिक्री में ख़यानत (धोखाधड़ी/जानकारी छिपाना) की, तो ख़रीदार को इख़्तियार (विकल्प) होगा कि अगर चाहे तो पूरी क़ीमत पर ले ले वरना छोड़ दे। और अगर तौलिर्या (लागत पर बेचना) की बिक्री में उसने ख़यानत की, तो वह क़ीमत में से [छिपाई गई राशि] कम कर देगा, और यह इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के नज़दीक है। ख़यानत की सूरत में अगर बेची गई चीज़ वापस करने से पहले नष्ट हो गई या उसमें कोई ऐसी चीज़ पैदा हो गई जिससे बिक्री को रद्द करना मना होता है, और यह ख़यानत ज़ाहिर होने के वक़्त हुआ, तो ख़रीदार पर पूरी क़ीमत लाज़िम होगी और इमाम-ए-आज़म के नज़दीक उसका इख़्तियार बातिल (अमान्य) हो जाएगा; और यही इमाम मोहम्मद का मशहूर कौल (कथन) है, यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है। अगर बेची गई चीज़ में कुछ ऐब (दोष) था और उसे ख़रीदार से छिपाया गया, फिर जब ख़रीदार ने उसे देखा और उस पर राज़ी हो गया, तो उसे मुराबहा बेचना जायज़ है। और इसी तरह अगर उसने मुराबहा ख़रीदा फिर उसका मालिक उसे ले आया, तो उसे इख़्तियार है कि जितने में लिया है उस पर मुनाफ़ा लेकर मुराबहा फ़रोख़्त (बिक्री) करे, यह 'अल-हावी' में लिखा है।

अगर बेची गई चीज़ में बेचने वाले के पास या ख़रीदार के पास आसमानी आफ़त (प्राकृतिक आपदा) से या ख़रीदार के काम से या ख़ुद चीज़ के काम से कोई ऐब पैदा हो गया, तो उसे मुराबहा पूरी क़ीमत पर बिना बयान किए बेचना हमारे तीनों इमामों के नज़दीक जायज़ है। और अगर बेचने वाले के काम से या किसी अजनबी के काम से उसमें कुछ ऐब पैदा हुआ, तो जब तक बयान न करे उसे मुराबहा बेचना जायज़ नहीं है। और इसी तरह अगर बेची गई चीज़ में कुछ बढ़ोतरी पैदा हुई जैसे फल या बच्चा या ऊन, और वह उसके पास मौजूद है, फिर उसके काम से या अजनबी के काम से नष्ट हो गई, तो बिना बयान किए उसे मुराबहा बेचना जायज़ नहीं है। और अगर आसमानी आफ़त से नष्ट हुई तो बिना बयान के मुराबहा बेचना जायज़ है। और अगर कोई संदेहास्पद दासी ख़रीदी और उससे सहवास किया, तो बिना बयान किए उसको बेचना जायज़ है। और अगर वह कुंवारी हो तो बिना बयान किए उसको मुराबहा बेचना जायज़ नहीं है। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

अगर कोई कपड़ा ख़रीदा कि उसे चूहे ने काट डाला या आग ने जला दिया, तो बिना बयान किए उसे मुराबहा बेच सकता है। और अगर उसे खोलने या लपेटने में रगड़ (Handling) से नुक़सान आए तो

उसे बयान करना लाज़िम है, यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है। अगर किसी दरिया या ज़मीन को किराए पर चलाया बिना इसके कि उसमें कुछ नुक़सान आए, तो उसके लिए जायज़ है कि बिना बयान के मुराबहा फ़रोख़्त करे। और अगर कोई चीज़ उधार ख़रीदी तो बिना बयान किए उसे मुराबहा फ़रोख़्त न करे, और यह हुक्म ऐसी मियाद (समय सीमा) में है जिसकी शर्त लगाई गई हो। और अगर शर्त न लगाई गई हो लेकिन व्यापारियों के बीच उसकी प्रथा प्रचलित हो—जैसे कि अक्सर बिक्री में चीज़ को फ़रोख़्त करके उसकी क़ीमत का एक साथ तक़ाज़ा नहीं किया जाता बल्कि थोड़ा-थोड़ा करके हर महीने या हर दिन बेचने वाला ले लेता है—तो ऐसी सूरत में अक्सर मशाइख़ (विद्वानों) के नज़दीक बयान करना ज़रूरी नहीं है। फिर जो मुद्दत (अवधि) कि शर्त की गई हो, अगर ऐसी सूरत में बिना बयान के फ़रोख़्त किया और ख़रीदार उससे वाक़िफ़ हो तो उसे इख़्तियार होगा कि अगर चाहे तो राज़ी होकर उसे ले ले वरना वापस कर दे। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। तो अगर ख़रीदार ने चीज़ को नष्ट कर दिया या वह ख़ुद नष्ट हो गई, फिर मुद्दत की शर्त से वाक़िफ़ हुआ, तो बिक्री लाज़िम हो जाएगी; यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है।

अगर किसी ने क़र्ज़ के बदले क़र्ज़दार से कोई चीज़ ख़रीदी जबकि दूसरे से उन दामों में न लेता, तो उसको मुराबहा बेचना बिना बयान के जायज़ नहीं है। और अगर दूसरे से भी उन दामों में ले लेता तो मुराबहा बेच सकता है, चाहे 'ख़रीद' लफ़्ज़ के साथ ली हो या 'सुलह' (समझौता) लफ़्ज़ के साथ। और ज़ाहिर अल-रिवायत के मुताबिक़ सुलह और ख़रीद में फ़र्क़ है; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। हर जगह बयान करना वाजिब (अनिवार्य) था और बेचने वाले ने बयान न किया, जब ख़रीदार को पता चले तो उसे इख़्तियार होगा: या तो पूरी क़ीमत में बिक्री पूरी करे वरना चीज़ वापस कर दे। फिर अगर चीज़ उसके पास मौजूद न हो तो उसे पूरी क़ीमत देनी पड़ेगी और इख़्तियार नहीं होगा; यह 'अल-हावी' में लिखा है।

अगर बेचने वाले ने थोड़ा दाम ख़रीदार के लिए छोड़ दिया, तो ख़रीदार बाक़ी दाम पर मुराबहा फ़रोख़्त करेगा, और इसी तरह अगर बेचने के बाद उसने कम...

---

1. जैसा कि 'अल-मिन्हा अल-वजीहा' में है। १२
2. इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा), इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद। १२
3. बेचने वाले अक्सर फ़रोख़्त करते हैं और क़ीमत को एक साथ पूरा नहीं लेते हैं। १२

...ہو گیا تو اس کو مرابحہ بیچنا جائز ہے☆

اگر بائع نے بیع مرابحہ میں خیانت کی تو مشتری کو خیار حاصل ہوگا کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں لے ورنہ ترک کر دے اور اگر بیع تولیہ میں اس نے خیانت کی تو ثمن میں سے کم کر دے گا اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور خیانت کی صورت میں اگر مبیع واپس کرنے سے پہلے تلف ہوگئی یا اس میں کوئی ایسی چیز پیدا ہوگئی کہ جس سے فسخ ممنوع ہوتا ہے اور یہ خیانت ظاہر ہونے کے وقت ہوا تو مشتری کو پورے ثمن پر لازم ہوگی اور اس کا خیار امام اعظمؒ کے نزدیک باطل ہو جائے گا اور یہی امام محمدؒ کا مشہور قول ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر مبیع میں کچھ عیب تھا اور اس کو مشتری سے پوشیدہ کیا پھر جب مشتری نے اس کو دیکھا تو اس پر راضی ہو گیا تو اس کو مرابحہ بیچنا جائز ہے اور ایسے ہی اگر اس کو مرابحہ خرید کیا پھر اس کو اس کا مالک لے آیا تو اس کو اختیار ہے کہ جتنے کو لیا ہے اس پر نفع لے کر مرابحہ فروخت کرے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر مبیع میں بائع کے پاس یا مشتری کے پاس آسمانی آفت سے یا مشتری کے فعل سے یا خود مبیع کے فعل سے کوئی عیب پیدا ہو گیا تو اس کو مرابحہ پورے ثمن پر بدون بیان کرنے کے ہمارے تینوں ائماموں کے نزدیک بیچنا جائز ہے اور اگر بائع کے فعل یا اجنبی کے فعل سے اس میں کچھ عیب پیدا ہوا تو جب تک بیان نہ کرے اس کو مرابحہ بیچنا جائز نہیں ہے اور ایسے ہی اگر مبیع میں کچھ زیادتی پیدا ہوئی جیسے پھل یا بچہ یا صوف اور وہ اس کے پاس موجود ہے پھر اس کے فعل سے یا اجنبی کے فعل سے تلف ہوگئی تو بدون بیان کرنے کے اس کو مرابحہ بیچنا جائز نہیں ہے اور اگر آسمانی آفت سے تلف ہوئی تو بدون بیان کے مرابحہ بیچنا جائز ہے اور اگر کوئی شبہ باندی خریدی اور اس سے وطی کی تو بدون بیان کرنے کے اس کو بیچنا

جائز ہے اور اگر باکرہ ہو تو بدون بیان کرنے کے اس کو مرابحہ بیچنا جائز نہیں ہے۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کوئی کپڑا خریدا کہ اس کو چوہے نے کاٹ ڈالا یا آگ نے جلا دیا تو بلا بیان اس کو مرابحہ بیچ سکتا ہے اور اگر اس کے کھولنے یا لپیٹنے میں مسک کر نقصان آئے تو اس کو بیان کرنا لازم ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کسی دریا یا زمین کو کرایہ پر چلایا بدون اس کے کہ اس میں کچھ نقصان آئے تو اس کو جائز ہے کہ بدون بیان کے مرابحہ فروخت کرے اور اگر کوئی شے ادھار خریدی تو بدون بیان کرنے کے اس کو مرابحہ فروخت نہ کرے اور یہ حکم ایسی میعاد میں ہے کہ جس کی شرط لگائی ہو اور اگر شرط نہ لگائی گئی ہو لیکن اس کی رسم تاجروں کے درمیان جاری ہو جیسے کہ اکثر بیع میں شے کو فروخت کر کے اس کے ثمن کا ایک بارگی مطالبہ نہیں کرتا ہے بلکہ تھوڑا تھوڑا کر کے ہر مہینہ یا ہر دن میں بائع لے لیتا ہے تو ایسی صورت میں اکثر مشائخ کے نزدیک بیان کرنا ضروری نہیں ہے پھر جو مدت کہ شرط کی گئی ہو اگر ایسی صورت میں بدون بیان کے فروخت کیا اور مشتری اس سے آگاہ ہو تو اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو رضامند ہو کر اس کو لے لے ورنہ واپس کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔ پس اگر مشتری نے مبیع کو تلف کر دیا یا خود تلف ہو گئی پھر مدت کی شرط سے آگاہ ہوا تو بیع لازم ہو جائے گی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے قرضہ کے عوض قرض دار سے کوئی چیز خریدی حالانکہ دوسرے سے ان داموں کو نہ لیتا تو اس کو مرابحہ بیچنا بدون بیان کے جائز نہیں ہے اور اگر دوسرے سے بھی ان داموں کو لے لیتا تو مرابحہ بیچ سکتا ہے خواہ لفظ خرید کے ساتھ لی ہو یا لفظ صلح کے ساتھ اور ظاہر الروایت کے موافق صلح اور خرید میں فرق ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ ہر جگہ بیان کرنا واجب تھا اور بائع نے بیان نہ کیا جب مشتری اس سے آگاہ ہو تو اس کو خیار ہو

گا کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں بیع تمام کرے ورنہ مبیع واپس کر دے پس اگر مبیع اس کے پاس موجود نہ ہو تو اس کو پورا ثمن دینا پڑے گا اور خیار نہ ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے۔

اگر بائع نے تھوڑا ثمن مشتری کو چھوڑ دیا تو مشتری باقی ثمن پر مرابحہ فروخت کرے گا اور اس طرح اگر بیچنے کے بعد اس نے کم...

۱۔ کذا فی المنحۃ الموجہ ۱۲ ۲۔ امام اعظمؒ وامام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ ۱۲ ۳۔ بائع اکثر فروخت کرتے ہیں اور ثمن کو پورا یکبارگی نہیں لیتے ہیں ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 4 | Page 440 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...then the buyer shall reduce the price for the second buyer along with the profit portion. If the seller converts a Murabaha sale (cost-plus-profit) into a Tawliya sale (sale at cost), the same shall be done for the second buyer. If the buyer increases the price, he may sell it based on Murabaha on both the original price and the increment; this is the position of the three Imams. If someone purchases a garment and has not yet paid the price, then sells it for a profit, it is permissible. If he is subsequently granted a one-month grace period for payment, it is not obligatory for him to grant a similar grace period to his buyer; this is recorded in *al-Muhit*. If the entire price is gifted (Hiba) to the buyer, it is permissible to sell it via Murabaha based on the original purchase price; this is mentioned in *al-Hawi*.

If a person buys a garment and sells it for a profit, then buys it back, if he wishes to sell it again via Murabaha, he must deduct the profit he previously earned. If the profit earned covered the entire price, he should not sell it via Murabaha; this is according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa). According to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), he may sell it via Murabaha based on the final price. If someone buys a garment for ten dirhams, sells it for fifteen, and both parties take possession, then he buys it back for ten dirhams, he should sell it via Murabaha based on five dirhams and say, "It cost me five dirhams," and not say, "I bought it for five dirhams." If he bought it for ten, sold it for twenty, and then bought it back for ten, selling it via Murabaha is not permissible. If a slave who was granted permission to trade and had debts encompassing his value bought a garment for ten dirhams and sold it to his master for fifteen, the master shall sell it via Murabaha based on ten dirhams. If the master bought it for ten and sold it to the slave for fifteen, the slave shall sell it with profit based on ten dirhams. The ruling for a *Mukatib* (contracted slave) is the same as for this slave. If the master declares that he bought it from his *Mukatib* or indebted slave who had permission to trade, it is permissible to sell it via Murabaha for fifteen dirhams; this is written in *al-Kafi*. If the financier (*Rabb al-Mal*) purchases Mudaraba goods from his manager (*Mudarib*), it is permissible to sell it via Murabaha above the profit share. Similarly, if one buys from someone whose testimony is not legally acceptable in his favor, the ruling according to Imam al-A'zam is the same; this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*.

If someone buys something from a partner in a *Shirkat al-'Inan* (general partnership), there is no concern in selling it via Murabaha. This ruling applies when the item specifically belongs to that partner and he bought it for himself. If the item belonged

to the partnership and he bought it for himself, it is permissible to sell the partner's share via Murabaha based on the purchase price and his own share via Murabaha based on the initial price; this is stated in *al-Hawi*. If someone buys a slave for one thousand dirhams and takes possession, then sells him via Murabaha for one thousand one hundred dirhams and possession is transferred, and later the second buyer discovers the first purchase was for one thousand dirhams and disputes it, bringing witnesses; if the seller then claims, "I initially bought him for one thousand, then the seller gifted him back to me, and then I bought him for one thousand one hundred," his claim shall not be verified. If the buyer demands an oath regarding his knowledge, stating the seller was present at the time of the gift and the subsequent purchase for eleven hundred, an oath shall be taken regarding the buyer's knowledge. If the first buyer does not make this claim but says, "These extra hundred dirhams were spent on his food and transportation from the place of purchase to here," and at the time of Murabaha sale he said, "This cost me so much," his statement under oath shall be credible. However, if he said, "I bought him for one thousand one hundred," his claim that the hundred dirhams were expenses shall not be accepted. If someone buys a garment for fifteen dirhams, pays the price, and then sells it at a profit of 'dah-yazdah' (1)... (1) The term 'dah-yazdah' (ten-eleven) means that for every ten dirhams, the price is eleven. Thus, if an item is worth one hundred dirhams, the Murabaha price would be one hundred and ten. Similarly, if he clearly states, "I will take one dirham profit for every ten," it is the same.

...यदि (ब्याज का हिस्सा कम) कर दिया तो खरीदार दूसरे खरीदार के लिए भी मुनाफ़े के हिस्से सहित उसे कम कर देगा। और यदि विक्रेता ने मुराबाहा (लागत प्लस लाभ) बिक्री को तौलिया (लागत मूल्य पर बिक्री) में बदल दिया, तो दूसरे खरीदार के साथ भी ऐसा ही किया जाएगा। और यदि खरीदार ने मूल्य में वृद्धि कर दी, तो वह मूल मूल्य और वृद्धि दोनों पर मुराबाहा के आधार पर बेचेगा, और यही तीनों इमामों का मत है। यदि किसी ने कपड़ा खरीदा और उसका मूल्य अभी चुकाया नहीं है, फिर उसे मुनाफ़े के साथ बेच दिया, तो यह वैध है। इसके बाद यदि उसे एक महीने की मोहलत दी गई, तो उस पर यह अनिवार्य नहीं है कि वह अपने खरीदार को भी मूल्य चुकाने में मोहलत दे; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि खरीदार को पूरा मूल्य उपहार (हिबा) कर दिया गया, तो जिस मूल्य पर खरीदा था, उसी पर मुराबाहा बेचना वैध है; यह 'हावी' में लिखा है।

यदि किसी ने एक कपड़ा खरीदा और उसे लाभ पर बेचा, फिर उसे वापस खरीद लिया, तो यदि वह अब मुराबाहा पर बेचना चाहे, तो जो लाभ उसने पहले कमाया था, उसे घटा दे। और यदि लाभ पूरे मूल्य के बराबर हो गया हो, तो मुराबाहा पर न बेचे; यह इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार है, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार वह अंतिम मूल्य पर मुराबाहा बेच सकता है। यदि किसी ने दस दिरहम में कपड़ा खरीदा, फिर पन्द्रह में बेचा और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे दस दिरहम में वापस खरीदा, तो उसे पाँच दिरहम पर मुराबाहा बेचे और कहे कि "मुझे यह पाँच दिरहम में पड़ा है", यह न कहे कि "मैंने पाँच में खरीदा है"। और यदि दस में खरीदा और बीस में बेचा, फिर दस में खरीदा, तो मुराबाहा से बेचना वैध नहीं है। एक दास जिसे व्यापार की अनुमति थी और उस पर दास के मूल्य के बराबर ऋण था, उसने दस दिरहम में कपड़ा खरीदा और अपने मालिक को पन्द्रह में बेचा, तो मालिक उसे दस दिरहम पर मुराबाहा बेचेगा। यदि मालिक ने दस में खरीदा और दास को पन्द्रह में बेचा, तो दास दस दिरहम पर लाभ के साथ बेचेगा। मुकातिब (अनुबंधित दास) का नियम भी इसी दास के समान है। यदि मालिक ने स्पष्ट कर दिया कि उसने इसे अपने मुकातिब या ऋणी दास से खरीदा है जिसे व्यापार की अनुमति थी, तो उसे पन्द्रह दिरहम पर मुराबाहा बेचना वैध है; यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि पूंजीपति (रब्ब-उल-माल) ने अपने प्रबंधक (मुदारिब) से मुदारबत का माल खरीदा, तो उसके लाभ के हिस्से के ऊपर मुराबाहा बेचना वैध है। इसी प्रकार, यदि ऐसे व्यक्ति से खरीदा जिसकी गवाही उसके हक में मान्य नहीं है, तो इमाम आज़म के अनुसार यही नियम है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

यदि 'शिरकत-ए-अनान' (साझेदारी) वाले भागीदार से कोई चीज़ खरीदी, तो उसे मुराबाहा बेचने में कोई संकोच नहीं है। यह नियम तब है जब वह वस्तु विशेष रूप से उस भागीदार की हो और उसने अपने लिए खरीदी हो। यदि वह वस्तु साझेदारी की हो और उसने स्वयं के लिए खरीदी हो, तो वैध है कि वह भागीदार के हिस्से को खरीद मूल्य पर मुराबाहा से बेचे और अपना व्यक्तिगत हिस्सा पहले मूल्य पर मुराबाहा से बेचे; यह 'हावी' में लिखा है। किसी ने एक दास एक हज़ार दिरहम में खरीदा और कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे ग्यारह सौ दिरहम पर मुराबाहा से बेचा और कब्ज़ा हो गया। बाद में दूसरे खरीदार को पता चला कि पहली खरीद एक हज़ार दिरहम की थी और उसने विवाद किया तथा गवाह पेश किए। विक्रेता ने कहा कि पहले मैंने एक हज़ार में खरीदा था, फिर विक्रेता ने उसे उपहार दे दिया, फिर ग्यारह सौ में खरीदा है; तो उसकी बात नहीं मानी जाएगी। यदि उसने खरीदार की जानकारी पर शपथ माँगी कि वह उपहार और ग्यारह सौ की खरीद के समय उपस्थित था, तो उसकी जानकारी पर शपथ ली जाएगी। यदि पहले खरीदार ने यह दावा नहीं किया, बल्कि कहा कि "ये अतिरिक्त सौ दिरहम मैंने उसके भोजन और ढुलाई पर खर्च किए हैं", और मुराबाहा बेचते समय कहा था कि "यह मुझे इतने में पड़ा है", तो उसकी बात शपथ के साथ मान्य होगी। लेकिन अगर कहा था कि "मैंने इसे ग्यारह सौ में खरीदा है", तो इस मामले में उसकी बात मान्य नहीं होगी कि ये सौ दिरहम खर्च हुए हैं। किसी ने कपड़ा पन्द्रह दिरहम में खरीदा और मूल्य चुका दिया, फिर उसे 'दह-याज़दह' (1) के लाभ पर बेचा... (1) 'दह-याज़दह' से तात्पर्य है कि हर दस दिरहम की चीज़ ग्यारह दिरहम में, इसी अनुपात से। अतः यदि सौ दिरहम की चीज़ हो तो मुराबाहा 110 दिरहम होगा। इसी प्रकार स्पष्ट कह दिया कि "हर दस पर एक दिरहम लाभ लूँगा", तो यह भी वैसा ही है।

کردیا تو مشتری دوسرے مشتری سے بھی اس کو مع حصہ نفع کے کم کر دے گا اور اگر بائع نے بیع مرابحہ سے اس کو بیع تولیہ کر دیا تو دوسرے مشتری سے بھی ایسا ہی کیا جائے گا اور اگر مشتری نے ثمن میں زیادہ کر دیا تو اس کو اصل اور زیادتی دونوں پر مرابحہ بیچے گا اور یہ مذہب ائمہ ثلاثہ ہے اگر کوئی کپڑا خریدا کہ اس کا ثمن نہیں ادا کیا ہے پھر اس کو نفع سے فروخت کیا تو جائز ہے پس اگر اس کے بعد اس کو ایک مہینہ کی مہلت دی گئی تو اس پر واجب نہیں ہے کہ اپنے مشتری کو بھی ثمن ادا کرنے میں مہلت دے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مشتری کو پورا ثمن ہبہ کر دیا گیا تو جتنے کو خریدا تھا اس پر مرابحہ بیچنا جائز ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک کپڑا خریدا اور اس کو نفع سے بیچا پھر اس کو خریدا پس اگر مرابحہ بیچنا چاہے تو جو نفع اٹھا ہے اس کو ساقط کرے اور اگر پورے ثمن کا احاطہ کر لیا تو مرابحہ فروخت نہ کرے اور یہ امام اعظم کے نزدیک ہے اور صاحبین کے نزدیک اخیر ثمن پر مرابحہ بیچ سکتا ہے۔ اگر کوئی کپڑا دس درہم کو خریدا پھر اس کو پندرہ درہم کو بیچا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر اس کو دس درہم میں خریدا تو اس کو پانچ درہم پر مرابحہ فروخت کرے اور کہے کہ مجھ کو پانچ درہم میں پڑا ہے اور یہ نہ کہے کہ میں نے پانچ درہم میں خریدا ہے اور اگر اس کو دس درہم میں خریدا اور بیس میں بیچا پھر اس کو دس درہم میں خریدا تو اس کو مرابحہ سے بیچنا جائز نہیں ہے ایک غلام نے کہا کہ جس کو تجارت کی اجازت دی گئی تھی اور اس پر اتنا قرض تھا کہ جو اس غلام کی قیمت کو محیط ہے اس نے ایک کپڑا دس درہم کو خریدا اور اپنے مالک کے ہاتھ پندرہ درہم کو بیچا تو اس کا مالک دس درہم پر مرابحہ فروخت کرے گا اگر اس کے مالک نے دس درہم کو خریدا اور غلام کے ہاتھ پندرہ درہم کو بیچا تو وہ غلام دس درہم پر نفع سے فروخت کرے گا

اور مکاتب کا حکم بھی اسی غلام کے مانند ہے اور اگر اس کے مالک نے یہ بیان کر دیا کہ میں نے اس کو اپنے مکاتب یا قرض دار غلام سے کہ جس کو میں نے تجارت کی اجازت دی تھی خریدا ہے تو اس کو پندرہ درہم پر مرابحہ بیچنا جائز ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر رب المال نے اپنے مضارب سے مال مضاربت خریدا تو اس کے حصہ نفع کے اوپر اس کو مرابحہ بیچنا جائز ہے ایسا ہی اگر ایسے شخص سے خریدا جس کی گواہی اس کے حق میں مقبول نہیں ہے تو بھی امام اعظم کے نزدیک یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر ایسے شریک سے جس کو شرکت عنان ہے کوئی چیز خریدی تو اس کو مرابحہ بیچنے میں کچھ خوف نہیں ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ وہ شے خاص شریک کی ہو اور اس کو اپنے واسطے خریدا ہو اور اگر وہ شے شرکت کی ہو اور اس کو خاص اپنے واسطے خریدا ہو تو اس کو جائز ہے کہ شریک کے حصہ کو خرید پر مرابحہ سے فروخت کرے اور اپنا ذاتی حصہ پہلے ثمن پر مرابحہ سے فروخت کرے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک غلام ایک ہزار درہم کو خریدا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر اس کو ایک ہزار ایک سو درہم پر مرابحہ سے فروخت کیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر دوسرے مشتری کو معلوم ہوا کہ پہلی خرید ایک ہزار درہم پر تھی اور اس نے جھگڑا کیا اور اس بات پر گواہ پیش کیے پس بائع نے کہا کہ پہلے میں نے اس کو ایک ہزار درہم میں خریدا تھا پھر اس کو بائع کو ہبہ کر دیا پھر ایک ہزار ایک سو درہم میں خریدا ہے تو اس کی تصدیق نہ کی جائے گی پس اگر اس نے مشتری کے علم پر قسم طلب کی اور کہا کہ ہبہ کے وقت اور ایک ہزار ایک سو کی خرید کے وقت یہ حاضر تھا تو اس سے اس کی آگاہی پر قسم لی جائے گی اور اگر مشتری اول نے یہ دعویٰ نہ کیا بلکہ کہا کہ یہ سو درہم زائد میں نے اس کے کھانے اور بار برداری میں جہاں سے خریدا تھا یہاں تک لانے میں خرچ کیے ہیں اگر اس نے مرابحہ فروخت کرتے وقت یہ کہا تھا کہ مجھ کو اتنے میں پڑا ہے تو اس کا قول قسم سے معتبر ہو

گا اور اگر یہ کہا تھا کہ میں نے اس کو ایک ہزار ایک سو کو خریدا ہے تو اس کا قول اس باب میں کہ یہ ایک سو درہم خرچ پڑے ہیں مقبول نہ ہو گا کسی نے ایک کپڑا پندرہ درہم کو خریدا اور ثمن ادا کر دیا پھر اس کو دہ یازدہ ۱۱ کے نفع پر فروخت کیا اور خبر دی کہ نفع میں سے جتنا حصہ پرتے میں پڑے ۲۔ ۱۱ قولہ دہ یازدہ مرادیہ ہے کہ ہر دس درہم کی چیز گیارہ درہم کو اسی حساب سے پس اگر وہ چیز سو درہم کی ہو تو ایک سو دس درہم پر مرابحہ میں پڑے گی اور اسی طرح اگر صاف کہہ دیا کہ ہر دس درہم پر ایک درہم نفع لوں گا تو یہ بھی اسی کے مانند ہے ۱۲۔

"...that it cost me ten dirhams, then ten dirhams plus profit were taken. Afterwards, the seller stated, 'I made a mistake; it actually cost me fifteen dirhams.' If the buyer refutes this, the seller's claim regarding the capital cost (Ras al-Mal) will not be accepted as evidence. However, if the buyer confirms the seller's claim, the buyer will be told to either pay five and a half dirhams or return the purchased item (Mabi'). This is the opinion of Imam Abu Yusuf (RA). According to Imam Azam (RA), no additional amount shall be taken from the buyer. Instead, the seller shall be told: 'If you wish, rescind the sale, take back your cloth, and return what you have received. If you wish, deliver the item at the agreed price, as no more will be paid.' If the buyer claims, 'You bought it for five dirhams but dishonestly stated your cost as ten dirhams,' and intends to make the seller swear an oath, then according to Imam Azam (RA), no oath is required from the seller. But if the seller admits that the cost was five dirhams or if witnesses testify to it, then according to Imam Abu Yusuf (RA), the difference shall be returned. According to Imam Azam (RA), it is not returned, but the buyer may choose to return the item or keep it for the price paid. If the transaction was 'Tawliyah' (sale at cost) in both these cases, then according to Imam Abu Yusuf (RA), any excess or deficit shall be adjusted between both parties. This is also the view of Imam Abu Hanifa (RA) in cases of deficit, and by analogy, it applies to excess as well. Similarly, if the cloth was bought at a profit of one dirham over ten dirhams, in all such cases, the ruling of 'Dah-yazdah' (ten-on-eleven) applies. This is recorded in 'Al-Muhit'."

"If a person sells something at a 'Dah-yazdah' profit or similar, then the buyer, upon becoming aware of the actual price, may choose to accept it or reject the sale. However, if the buyer becomes aware of the price before the sale contract is finalized, he cannot later return it on that basis. If one person buys a cloth for five dirhams and another buys another for six dirhams, and then both sell the two cloths together in a single transaction (Safqah) at a profit or loss, the total price shall be divided between them according to their respective capital costs; this is noted in 'Al-Hawi'. Suppose a cloth worth ten was bought for ten dirhams, and another cloth worth twenty was bought for ten, and the owner of the second instructed the first to sell it along with his own. At the time of sale, the seller tells the buyer, 'Both cost me twenty, and I sell them to you at a profit of ten dirhams.' The buyer takes possession of both and, finding a defect in the cloth belonging to the person who gave the instruction, wishes to return it. He says, 'I bought both in one transaction for twenty dirhams, and by

dividing the price and profit into three parts, I am returning this cloth for two-thirds of the price.' The seller argues, 'The sale was in two transactions, so return it for half.' In this case, the buyer's word supported by an oath will be prioritized; he shall swear, 'By Allah, I do not know it to be as the seller claims.' If both present witnesses, the buyer's witnesses will be accepted, and he shall recover two-thirds of the price from the seller. The agent (Mamur) will take fifteen dirhams from his principal and give five dirhams. If the buyer claims two transactions and the seller claims one, the seller's word is taken; this is in 'Al-Kafi'. Thus, if the buyer finds a defect in the agent-seller's cloth and returns it, he shall return it for ten (10) dirhams. If both present witnesses, the buyer's witnesses are accepted. If a defect is found in the principal's cloth, he returns it for fifteen dirhams because the buyer originally claimed fifteen dirhams and the seller admitted an extra five dirhams. If the principal wishes, he may confirm and accept it; otherwise, he may decline. The scholars (Mashayikh) have stated that this ruling applies if the seller persists in his admission; if not, he cannot take these five dirhams. This is recorded in 'Al-Muhit'."

---

1. Calculation of price, i.e., what the total price amounts to at the rate of 'Dah-yazdah' (10% profit): 121.
2. The one who gave the order, i.e., the person who instructed the sale whose cloth is valued at twenty dirhams. 12.

"...कि मुझे यह दस दिरहम में पड़ा है, फिर दस दिरहम और उसका लाभ ले लिया। फिर उसके बाद कहा कि मैंने गलती की, मुझे यह पंद्रह दिरहम में पड़ा है, और खरीदार ने उसे झुठला दिया, तो इस मूलधन (रासुल-माल) के दावे में विक्रेता की दलील स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि खरीदार ने उसकी पुष्टि कर दी, तो उससे कहा जाएगा कि वह साढ़े पांच दिरहम अदा करे या बेची गई वस्तु (मबीअ) को वापस कर दे। यह इमाम अबू यूसुफ रह. का कथन है। इमाम आज़म रह. के अनुसार, खरीदार से कोई अतिरिक्त राशि नहीं ली जाएगी, केवल विक्रेता से कहा जाएगा कि यदि तू चाहे तो बिक्री को निरस्त (फ़स्ख़) करके कपड़ा ले ले और जो तूने लिया है उसे वापस कर दे, और यदि तू चाहे तो उसी मूल्य पर जो तय हुआ था वस्तु सुपुर्द कर दे, उससे अधिक नहीं दिए जाएंगे। और यदि खरीदार ने कहा कि तूने इसे पांच दिरहम में खरीदा था और धोखे से अपना मूलधन दस दिरहम बताया, और इस पर उससे शपथ लेने का इरादा किया, तो इमाम आज़म रह. के अनुसार विक्रेता पर शपथ नहीं आएगी। और यदि विक्रेता ने स्वीकार किया कि मेरा मूलधन पांच दिरहम है या उस पर गवाह पेश किए गए, तो इमाम अबू यूसुफ रह. के अनुसार वापस किया जाएगा, और इमाम आज़म रह. के अनुसार नहीं, बल्कि यदि खरीदार चाहे तो वस्तु वापस करे अन्यथा जो मूल्य अदा किया है उसके बदले ले ले। और यदि इन दोनों मसलों में 'तौलिया' (लागत मूल्य पर बिक्री) हुई हो, तो इमाम अबू यूसुफ रह. के अनुसार अधिकता और कमी में दोनों एक-दूसरे को वापस करेंगे। इमाम अबू हनीफ़ा रह. का भी यही मत कमी की स्थिति में है, और अधिकता में भी उनके मत का यही अनुमान है। और इसी प्रकार यदि इस कपड़े को दस दिरहम पर एक दिरहम के लाभ के साथ खरीदा गया, तो सभी स्थितियों में इसका आदेश वही 'दह-याज़दह' (ग्यारह पर दस) वाला होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।"

"यदि किसी व्यक्ति ने 'दह-याज़दह' के लाभ से या उसके समान किसी लाभ पर बिक्री की, तो खरीदार मूल्य (समस्त) से अवगत होने के समय यदि चाहेगा तो उसे लेगा अन्यथा छोड़ देगा। और यदि बिक्री का अनुबंध होने से पहले वह मूल्य से अवगत हो गया, तो वह वापस नहीं कर सकता। यदि किसी ने एक कपड़ा पांच दिरहम में खरीदा और दूसरे ने छ: दिरहम में दूसरा कपड़ा खरीदा, फिर दोनों ने दोनों कपड़े एक ही सौदे (सफ़क़ह) में लाभ या हानि के साथ बेच दिए, तो दोनों के मूलधन के अनुपात में मूल्य विभाजित होगा, यह 'हावी' में लिखा है। यदि दस की कीमत वाला एक कपड़ा दस दिरहम में खरीदा गया और दूसरे ने बीस की कीमत वाला कपड़ा दस में खरीदा और उसे आदेश दिया कि अपने कपड़े के साथ इसे भी बेच दे, फिर बेचते समय उसने खरीदार से कहा कि ये दोनों

मुझे बीस में पड़े हैं और मैं इन्हें तुम्हारे हाथ दस दिरहम के लाभ पर बेचता हूँ। खरीदार ने दोनों को खरीदकर कब्जे में ले लिया और आदेश देने वाले के कपड़े में दोष पाकर उसे वापस करना चाहा और कहा कि मैंने दोनों को एक ही सौदे में बीस दिरहम में खरीदा है, और मूल्य तथा लाभ के तीन हिस्से करके यह कपड़ा दो-तिहाई मूल्य पर वापस करता हूँ। विक्रेता ने कहा कि दो अलग सौदों में बिक्री हुई थी, अतः आधा वापस कर। ऐसी स्थिति में खरीदार का कथन उसकी शपथ के साथ विश्वसनीय होगा कि वह कसम खाए कि 'ईश्वर की शपथ, मैं नहीं जानता कि वैसा ही है जैसा विक्रेता कह रहा है'। और यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो खरीदार के गवाह स्वीकार किए जाएंगे और वह विक्रेता से दो-तिहाई मूल्य वापस ले लेगा, और प्रतिनिधि (मामूर) अपने आदेश देने वाले से पंद्रह दिरहम लेगा और पांच दिरहम देगा। और यदि खरीदार ने दो सौदों का दावा किया और विक्रेता ने एक का, तो विक्रेता का कथन स्वीकार किया जाएगा, यह 'काफी' में लिखा है। अतः यदि खरीदार ने प्रतिनिधि विक्रेता के कपड़े में दोष पाकर उसे वापस किया, तो दस (१०) दिरहम में वापस करेगा। और यदि दोनों ने गवाह पेश किए तो खरीदार के गवाह स्वीकार होंगे। और यदि आदेश देने वाले के कपड़े में दोष पाया गया तो उसे पंद्रह दिरहम में वापस करेगा क्योंकि खरीदार ने वास्तव में पंद्रह दिरहम का दावा किया है और विक्रेता ने पांच दिरहम अतिरिक्त स्वीकार किए हैं। अतः यदि वह चाहे तो पुष्टि करके उससे ले ले अन्यथा छोड़ दे। उलेमा (मशायख) ने फरमाया कि यह आदेश उस समय है जब विक्रेता अपने स्वीकारोक्ति पर अड़ा रहे, और यदि ऐसा न हो तो वह ये पांच दिरहम नहीं ले सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है।"

---

1. मूल्य की गणना, यानी 'दह-याज़दह' के हिसाब से कुल मूल्य कितना हुआ, १२१।
2. आदेश देने वाला, यानी जिसने बेचने का आदेश दिया जिसका कपड़ा बीस दिरहम मूल्य का है। १२।

کہ مجھ کو دس درہم میں پڑا ہے پھر دس درہم اور اس کا نفع لے لیا پھر اس کے بعد کہا کہ میں نے غلطی کی مجھ کو پندرہ درہم میں پڑا ہے اور مشتری نے اس کو جھٹلایا تو اس راس المال کے دعویٰ میں بائع کی دلیل مقبول نہ ہوگی اور اگر مشتری نے اس کی تصدیق کی تو اس سے کہا جائے گا کہ ساڑھے پانچ درہم ادا کرے یا مبیع کو واپس کرے اور یہ قول امام ابو یوسفؒ کا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری سے زیادتی نہ لی جائے گی صرف بائع سے کہا جائے گا کہ اگر تو چاہے تو بیع کو فسخ کر کے کپڑا لے لے اور جو تو نے لیا ہے واپس کر دے اور اگر چاہے تو اتنے داموں میں جو تجھ کو طے مبیع کو سپرد کر دے کہ اس سے زیادہ نہ دیے جائیں گے اور اگر مشتری نے کہا کہ تو نے پانچ درہم میں خریدا اور خیانت کر کے اپنا راس المال دس درہم بتلایا اور اس پر اس سے قسم لینے کا ارادہ کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بائع پر قسم نہ آئے گی اور اگر بائع نے اقرار کیا کہ میرا راس المال پانچ درہم ہیں یا اس پر گواہ قائم کئے تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک واپس کیا جائے گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں بلکہ اگر مشتری چاہے تو مبیع واپس کرے ورنہ جو ثمن ادا کیا ہے اس کے عوض لے لے اور اگر ان دونوں مسئلوں میں بیع تولیہ واقع ہوئی ہو تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک زیادتی اور نقصان میں دونوں ایک دوسرے سے واپس لیں گے اور یہی قول امام ابوحنیفہؒ کا نقصان کی صورت میں ہے اور ایسے ہی ان کے قول کا قیاس زیادتی میں ہے اور اس طرح اگر اس کپڑے کو دس درہم پر ایک درہم کے نفع سے خریدا تو سب صورتوں میں اس کا حکم وہ یا زدہ کا حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے دہ یا زدہ کے نفع سے یا جو اس کے مانند ہے فروخت کیا پس مشتری ثمن سے آگاہ ہونے کے وقت اگر چاہے گا تو اس کو لے گا ورنہ ترک کرے گا اور اگر عقد بیع واقع

ہونے سے پہلے ثمن سے آگاہ ہوا تو واپس نہیں کر سکتا ہے اگر کسی نے ایک کپڑا پانچ درہم کو خریدا اور دوسرے نے چھ درہم کو دوسرا خریدا پھر دونوں نے دونوں کپڑے ایک ہی صفقہ میں نفع یا نقصان سے فروخت کیے تو ان دونوں نے راس المال کے حساب سے ثمن دونوں میں تقسیم ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر ایک کپڑا جو دس کی مالیت تھا دس درہم میں خریدا اور دوسرے نے ایک کپڑا جو بیس کی مالیت تھا دس میں خریدا اور اس کو حکم کیا کہ اپنے کپڑے کے ساتھ فروخت کر دے پس اس نے بیچتے وقت مشتری سے کہا کہ دونوں مجھے بیس میں پڑے ہیں اور میں تیرے ہاتھ ان کو دس درہم کے نفع سے بیچتا ہوں پس اس نے دونوں کو خرید کر قبضہ میں لیا اور حکم دینے والے کے کپڑے میں عیب پا کر واپس کرنا چاہا اور کہا کہ میں نے دونوں کو ایک صفقہ میں بیس درہم کو خریدا ہے اور ثمن اور نفع کے تین ٹکڑے ہو کر یہ کپڑا دو ثلث ثمن پر واپس کرتا ہوں اور بائع نے کہا کہ دو صفقہ میں بیع ہوئی پس آدھے میں واپس کر تو مشتری کا قول اُس کی قسم سے معتبر ہو گا کہ قسم کھائے گا کہ واللہ میں نہیں جانتا کہ ایسا ہے جیسا بائع کہتا ہے اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو مشتری کے گواہ مقبول ہوں گے اور بائع سے دو ثلث ثمن واپس کر لے گا اور مامور اپنے حکم دینے والے سے پندرہ درہم لے گا اور پانچ درہم دے گا اور اگر مشتری نے دو صفقوں کا دعویٰ کیا اور بائع نے ایک صفقہ کا تو بائع کا قول لیا جائے گا اور مشتری کے گواہ یہ کافی میں لکھا ہے پس اگر مشتری نے بائع مامور کے کپڑے میں عیب پا کر واپس کیا تو دس (۱۰) درہم میں واپس کرے گا اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو مشتری کے گواہ قبول ہوں گے اور اگر حکم دینے والے کے کپڑے میں عیب پایا تو اُس کو پندرہ درہم میں واپس کرے کیونکہ مشتری نے اصل میں پندرہ درہم کا دعویٰ کیا ہے اور بائع نے پانچ درہم زائد کا اقرار کیا ہے پس اگر چاہے تو تصدیق کر کے اُس سے لے لے ورنہ چھوڑ دے اور مشائخ نے

فرمایا کہ یہ حکم اُس وقت ہے کہ بائع کو اپنے اقرار پر اصرار ہو اور اگر ایسا نہ ہو تو یہ پانچ درہم نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

۱۔ تولہ ثمن یعنی وہ یازدہ کے حساب سے کل ثمن کس قدر ہوا ۱۲۱۔ ۲۔ تولہ حکم دینے والے یعنی جس نے فروخت کا حکم دیا جس کا کپڑا بیس درہم قیمتی ہے۔ ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (2) 432 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If someone provides an item to another via 'tawliyah' (at cost price) and the buyer does not know the actual cost price, the sale is 'fasid' (irregular/voidable). If the seller informs the buyer of the cost in the same session, the sale becomes valid, and the buyer has the 'khiyar' (option) to either accept or reject the deal. This is stated in 'Al-Kafi'. If a person buys cloth for ten (10) dirhams and sells it with a discount of 'dah-yazdah' (one out of eleven), the capital will be divided into eleven parts per dirham, totaling one hundred and ten (110) parts. Then, one part out of eleven (i.e., 10 dirhams) will be reduced. This rule applies to all such cases. For instance, if sold with a discount of 'duvazdah'(1) (one out of twelve), each dirham will be divided into twelve parts, totaling one hundred and twenty (120) parts, of which twenty (20) parts will be deducted. This is mentioned in 'Al-Muhit'.

Chapter Fifteen: On Rightful Claims (Istihqaq)

Before a rightful claimant ('mustahiqq') appears, the initial contract is suspended pending their approval. According to the 'Zahir al-Riwayah', its dissolution or rescission is not mandatory. This is written in 'Al-Muhit'. There is a difference of opinion as to when the sale is rescinded; the correct view is that it is not rescinded until the price ('thaman') is returned to the buyer by the seller. Even if the claimant, after receiving a court order or taking possession, gives permission for the sale before the buyer recovers the price from the seller, the sale shall be valid. This is noted in 'Nahr al-Faiq'. If the sold object ('mabi') is a single item, such as a cloth or a slave, and a claimant appears for a part of it before or after possession, the buyer has the option regarding the remainder—to take it for its proportionate price or reject it. If the sale involves two items, like two slaves or two cloths, and a claimant for one appears before possession of both, or for the second after possession of the first, the buyer has an option regarding the other item. However, if a claimant appears for one after possession of both, the buyer has no option for the other, even if they were of different types. If the item is measurable or weighable and a claimant appears for part of it before possession, the buyer has an option for the remainder. There are two narrations(2) from Imam-e-A'zam (Imam Abu Hanifa) regarding partial claims after possession, as mentioned in 'Al-Muhit'.

If someone possesses three 'qafiz' (a unit of measure) of wheat and sells one qafiz to one person, the second to another, and the third to a third person, delivering the measures to all. If a claimant then appears for one qafiz, he shall take the third one;

this is written in 'Zahiriyyah'. If a claimant emerges from the time of sale of an item or its usurpation ('ghasb'), the buyer shall recover their price, and the usurper ('ghasib') is absolved. If someone buys or usurps cloth and sews a shirt from it, or buys wheat and grinds it, or buys a goat and roasts it (after slaughter), and then a claimant appears, the buyer cannot recover the price, and the usurper is not absolved; instead, the owner can claim compensation from them. However, if it was not sewn or roasted, the buyer can return it, and the usurper is absolved. If one claimant brings proof that "this head is mine," another that "the meat is mine," and a third that "the skin is mine," the buyer still cannot recover the price from the seller. Similarly, if cloth was bought and not sewn, and one person proves the sleeves are theirs, another the panels, and a third the rest, the buyer cannot recover the price from the seller. This is stated in 'Al-Kafi'.

---

(1) 'Duvazdah' means a twelve-unit item for ten (10) with a reduction. (2) 'Two narrations' refers to one narration stating the buyer has a choice to return the remainder, while the other states they do not, but must take it for its share of the price.

फ़तावा-ए-आलमगीरिया ..... जिल्द (2) 432 किताब-अल-बुयूँ (खरीद-बिक्री की किताब)

यदि किसी ने कोई चीज़ जितने में उसे मिली है, दूसरे को 'तवलिया' (लागत मूल्य पर) के तरीके से दे दी और खरीदार को यह मालूम न हुआ कि उसे वह चीज़ कितने में मिली है, तो बिक्री 'फ़ासिद' (अमान्य/त्रुटिपूर्ण) है। फिर यदि विक्रेता ने उसी सभा में उसे सूचित कर दिया तो बिक्री सही होगी और खरीदार को अधिकार (ख़ियार) होगा कि चाहे तो उसे ले ले वरना छोड़ दे। यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है। यदि किसी ने कोई कपड़ा दस (10) दिरहम में खरीदा, फिर उसे 'दह-याज़दह' (ग्यारह में से एक) की कमी से बेच दिया, तो मूलधन के प्रत्येक दिरहम के ग्यारह हिस्से किए जाएंगे, अतः कुल एक सौ दस (110) हिस्से होंगे। फिर उनमें से ग्यारह का एक हिस्सा कम किया जाएगा जो कि दस (10) दिरहम हुए। इसी तरह यह नियम सभी स्थितियों में लागू होता है। उदाहरण के लिए, यदि वह 'दवाज़दह'(1) की कमी से बेचता है, तो प्रत्येक दिरहम के बारह हिस्से किए जाएंगे, अतः कुल एक सौ बीस (120) हिस्से होंगे और उनमें से बीस (20) समाप्त हो जाएंगे। ऐसा ही 'अल-मुहीत' में है।

अध्याय पंद्रहवाँ: हक़दार होने के बयान में (इस्तेहक़ाक़)

बिक्री की वस्तु का हक़दार पैदा होने से पहले, अनुबंध (अक़्द) हक़दार की अनुमति पर निर्भर रहता है और 'ज़ाहिर-अर-रिवायत' के अनुसार उसका टूटना और निरस्त (फ़स्ख़) होना अनिवार्य नहीं होता है। यह 'मुहीत' में लिखा है। इस विषय में मतभेद है कि बिक्री कब निरस्त हो जाती है, और सही बात यह है कि जब तक विक्रेता से कीमत (थ़मन) वापस न ले ली जाए, तब तक निरस्त नहीं होती है। यहाँ तक कि यदि हक़दार ने न्यायाधीश (क़ाज़ी) से आदेश पाने के बाद या कब्ज़ा करने के बाद, इससे पहले कि खरीदार विक्रेता से अपनी कीमत वापस ले, बिक्री की अनुमति दे दी, तो वह सही होगी। यह 'नहर-अल-फ़ाइक़' में लिखा है। और यदि बिकी हुई चीज़ एक ही हो जैसे एक कपड़ा या एक गुलाम, और कब्ज़े से पहले या बाद में उसके किसी हिस्से का कोई हक़दार निकल आए, तो खरीदार को शेष हिस्से के बारे में अधिकार (ख़ियार) होगा कि चाहे तो उसकी कीमत के अनुपात में ले ले वरना छोड़ दे। और यदि बिकी हुई चीज़ें दो हों, जैसे दो गुलाम या दो कपड़े, और दोनों पर कब्ज़े से पहले एक का कोई हक़दार निकला, या एक पर कब्ज़े के बाद दूसरे का हक़दार निकला, तो खरीदार को दूसरे के संबंध में 'ख़ियार' प्राप्त होगा। और यदि दोनों पर कब्ज़े के बाद कोई हक़दार निकला, तो उसे दूसरे में अधिकार नहीं होगा, चाहे वे अलग-अलग प्रकार के ही क्यों न हों। और यदि बिकी हुई चीज़ तौलने या मापने वाली हो और कब्ज़े से पहले उसके किसी हिस्से का कोई हक़दार निकल आए, तो

खरीदार को शेष में अधिकार होगा। और कब्ज़े के बाद उसके कुछ हिस्से का हक़दार निकलने के बारे में इमाम आज़म (रह.) से दो रिवायतें(2) मिली हैं, यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी के पास तीन 'क़फ़ीज़' (एक माप) गेहूँ हैं कि उसने एक क़फ़ीज़ एक के हाथ, फिर दूसरा दूसरे के हाथ, फिर तीसरा तीसरे के हाथ बेचकर सबको तीनों क़फ़ीज़ की माप दे दी। फिर उन सबमें से एक क़फ़ीज़ का कोई हक़दार निकल आए, तो वह तीसरा क़फ़ीज़ लेगा, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि बिकी हुई या छीनी हुई चीज़ (मख़्सूब) के बिकने या छीने जाने के समय से कोई हक़दार निकल आया, तो खरीदार अपनी कीमत वापस ले ले और छीनने वाला (ग़ासिब) मुक्त हो गया। यदि किसी ने कपड़ा खरीदा या छीनकर उसकी कमीज़ सिल ली, या गेहूँ खरीदकर पिसवा लिए, या बकरी खरीदकर उसे भून लिया (ज़बह करके), फिर उसका कोई हक़दार निकल आया, तो खरीदार कीमत वापस नहीं माँग सकता और छीनने वाला मुक्त नहीं होगा, बल्कि मालिक उससे मुआवज़ा ले सकता है। और यदि नहीं सिलाया या नहीं भूना, तो खरीदार वापस कर सकता है और छीनने वाला मुक्त होगा। और यदि कोई हक़दार प्रमाण लाया कि इसका सिर मेरा है, और दूसरा प्रमाण लाया कि इसका मांस मेरा है, और तीसरा कि इसकी खाल मेरी है, तो भी विक्रेता से कीमत वापस नहीं ली जा सकती। इसी तरह यदि कपड़ा खरीदा और उसे नहीं सिलाया, और एक व्यक्ति ने प्रमाण दिया कि आस्तीन मेरी हैं, दूसरे ने कि कली (पैनल) मेरी हैं, और तीसरे ने कि बाकी मेरा है, तो भी खरीदार विक्रेता से कीमत वापस नहीं ले सकता। यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है।

---

(1) 'दवाज़दह' का अर्थ है बारह की चीज़ दस (10) में कमी के साथ। (2) दो रिवायतों का अर्थ है कि एक रिवायत के अनुसार शेष वापस करने का विकल्प है, और दूसरी रिवायत के अनुसार नहीं, बल्कि उसकी कीमत के हिस्से में लेना अनिवार्य है।

کسی نے کوئی چیز جتنے میں اُس کو پڑی ہے دوسرے کو بطریق تولیہ دے دی اور مشتری کو نہ معلوم ہوا کہ کتنے کو اُس کو پڑی ہے تو بیع فاسد ہے پس اگر بائع نے اُس مجلس میں اُس کو آگاہ کیا تو بیع صحیح ہوگی اور مشتری کو خیار ہوگا کہ اگر چاہے تو اُس کو لے ورنہ چھوڑ دے یہ کافی میں لکھا ہے اگر کوئی کپڑا دس (۱۰) درہم کو خرید پھر اُس کو دہ یا زدہ کی کمی سے بیچ ڈالا تو راس المال کے ہر درہم کے گیارہ جزء کیے جائیں گے پس سب ایک سو دس (۱۱۰) جزء ہوں گے پھر اُس میں سے گیارہ کا ایک جزء کم کیا جائے گا اور وہ دس (۱۰) درہم ہوئے اور اسی طور پر یہ حکم سب صورتوں میں جاری کیا جاتا ہے مثلاً اگر وہ دوازدہ(۱) کی کمی سے بیچتا تو ہر درہم کے بارہ حصہ کیے جائیں گے پس کل ایک سو بیس (۱۲۰) حصہ ہوئے اور اُس میں سے بیس (۲۰) ساقط ہو جائیں گے کذا فی المحیط

باب پندرھواں: استحقاق کے بیان میں

بیع کا حقدار پیدا ہونے سے پہلا عقد حقدار کی اجازت پر موقوف رہتا ہے اور ظاہر الروایت کے موافق اُس کا ٹوٹ جانا اور فسخ ہو جانا واجب نہیں ہوتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اس باب میں اختلاف ہے کہ بیع کب فسخ ہو جاتی ہے اور صحیح یہ ہے کہ جب تک بائع سے ثمن واپس نہ کرے فسخ نہیں ہوتی ہے حتی کہ اگر مستحق نے قاضی سے حکم پانے کے بعد یا قبضہ کے بعد پہلے اس سے کہ مشتری بائع سے اپنا ثمن واپس کرے بیع کی اجازت دی تو صحیح ہوگی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر مبیع ایک شے ہو جیسے ایک کپڑا یا ایک غلام اور قبضہ سے پہلے یا بعد کو اُس کے ٹکڑے کا کوئی حقدار پیدا ہو تو مشتری کو باقی میں خیار ہوگا کہ اگر چاہے تو اُس کے حصہ ثمن کے عوض لے ورنہ چھوڑ دے اور اگر مبیع دو چیزیں ہیں جیسے وہ غلام یا دو کپڑے

اور دونوں کے قبضہ سے پہلے ایک کا کوئی حقدار نکلا یا ایک کے قبضہ کے بعد دوسرے کا حقدار پیدا ہو تو مشتری کو دوسرے میں خیار حاصل ہوگا اور اگر دونوں کے قبضہ کے بعد کوئی حقدار نکلا تو اُس کو دوسرے میں خیار نہ ہوگا اگر چہ صفہ جدا ہو گیا اور اگر مبیع کیلی یا وزنی چیز ہو اور قبضہ سے پہلے اُس میں بعض کا کوئی مستحق ہوا تو مشتری کو باقی میں خیار ہوگا اور قبضہ سے بعد اُس کے بعض کے حقدار ہونے میں امام اعظمؒ سے دو روایتیں(۲) آئی ہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی کے پاس تین قفیز گیہوں ہیں کہ اُس میں ایک قفیز ایک کے ہاتھ پھر دوسرا دوسرے کے ہاتھ پھر تیسرا تیسرے کے ہاتھ فروخت کر کے سب کو تینوں قفیز کی ناپ دیں پھر سب میں سے ایک قفیز کا کوئی حق دار پیدا ہو تو وہ تیسرا قفیز لے گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اگر مبیع یا مغصوب کے بکنے یا غصب ہونے کے وقت سے کوئی حق دار نکلا تو مشتری اپنا ثمن واپس کر لے اور غاصب بری ہو گیا اگر کسی نے ایک کپڑا خرید یا غصب کر کے اُس کی قمیص سلائی یا گیہوں خرید کر پسائے یا بکری خرید کر اُس کو بھونا (حلال کر کے) پھر اُس کا کوئی حقدار نکلا تو مشتری ثمن واپس نہیں کر سکتا ہے اور غاصب بری نہ ہوگا بلکہ مالک اُس سے ضمان لے سکتا ہے اور اگر نہ سلایا یا نہ بھونا تو مشتری واپس کر سکتا ہے اور غاصب بری ہوگا اور اگر مستحق دلیل لایا کہ اس کا سر میرا ہے اور دوسرا دلیل لایا کہ اس کا گوشت میرا ہے اور تیسرا کہ اس کی کھال میری ہے تو بھی بائع سے ثمن نہیں لے سکتا ہے اسی طرح اگر ایک کپڑا خرید اور اُس کو نہ سلایا اور ایک شخص اس بات پر دلیل لایا کہ آستینیں میری ہیں اور دوسرا اس بات پر کہ کلیاں میری ہیں اور تیسرا اس بات پر کہ باقی میرا ہے تو بھی مشتری بائع سے ثمن واپس نہیں کر سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

(۱)۔ قولہ وہ دوازدہ یعنی بارہ کی چیز دس (۱۰) کو گھٹی کے ساتھ ۱۲۔ (۲)۔ قولہ دو روایتیں یعنی ایک روایت کے موافق باقی واپس کرنے میں مختار ہے اور دوسری روایت میں نہیں بلکہ اس کے حصہ ثمن میں لینا واجب ہے ۱۲۔

(Header) Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 234 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

(Main Heading) If the rightful claimant of a slave permits the sale before an order is issued to hand over the slave to him, then according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), both the sale and the gift (Hiba) are permissible. ⋆

(Paragraph 1) If, before possession, a rightful claimant to the sold item appears, and both the seller and the buyer claim that the seller had purchased it from the rightful claimant and taken possession before selling it to the buyer, the testimony of their witnesses shall be accepted. If the seller cannot produce witnesses, the Judge (Qadi) shall annul the sale between them, and the seller shall return the price (thaman) to the buyer. If the seller subsequently finds witnesses, the Judge's annulment shall not be reversed. However, if the claim of right is established after possession of the sold item, the Judge shall annul it, and the liability for the item shall fall upon the final buyer. If both parties annulled the sale without a Judge's order, provided the buyer demanded the price and the seller returned it, their annulment shall not be revoked under any circumstances. If the buyer annulled the sale without the seller's consent, it shall not be considered annulled until the Judge annuls it. This is recorded in 'Al-Hawi'. It is mentioned in 'Al-Muntaqa' that if someone purchased a slave for one thousand dirhams and, before or after taking possession, the seller gifted the price back to the buyer, and then a rightful claimant for the slave appeared, the buyer has no recourse to recover the price from the seller. If the rightful claimant of the slave permitted the sale before an order was issued for the slave to be handed over to him, then according to Imam-e-Azam, both the sale and the gift are valid. If the gift (of price) occurred before the seller took possession of the price, the seller must indemnify the slave's owner; a gift after possession is not valid, thus he shall pay the buyer, and that slave will be as if owned by the owner. This is written in 'Al-Muhit'.

(Paragraph 2) Zaid purchased a slave from 'Amr, then gifted him to Bakr, then Bakr sold him to Khalid. Later, a rightful claimant to the slave appeared while he was with Khalid. In this case, Zaid cannot recover his price from 'Amr until Khalid recovers his price from Bakr; once he (Khalid) has recovered it, then he (Zaid) may also recover it. This is written in 'Al-Zahiriya'. Zaid purchased a slave and took possession, then gave him to Bakr as a gift or charity (Sadaqa). Khalid then came and established his rightful claim against Bakr and took the slave. In this case, Zaid can recover the price from his seller. If Zaid bought from 'Amr and sold to Bakr, handing over the slave, and then the claimant took him from Bakr, then according to Imam-e-Azam, the first buyer cannot recover the price from his seller until the price is returned to the

second buyer. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. A purchased slave-girl gave birth to a child while with the buyer, and the child was not the buyer's. Later, a rightful claimant to the slave-girl appeared with witnesses. In the establishing of the right, the child shall follow her (belong to the claimant). If the buyer admitted that the slave-girl belongs to a certain person, the child shall not follow her. If an order was given for the rightful claimant regarding the original item and the status of any extras (increases) was unknown (1), then the extras shall not be included in the Judge's order. Similarly, if this increase is in the hands of another and he is absent, these extras shall not fall under the Judge's order. This is written in 'Al-Kafi'.

(Paragraph 3) If someone said to a buyer, "Buy me, for I am a slave," and the buyer bought him, but he turned out to be a free man; then if the seller is present or absent in a way that he can be identified (2), there is no liability on the slave. But if the seller is absent in a way that he cannot be identified, for example, his whereabouts are unknown (3), the buyer shall recover his money (price) from the person who told him "Buy me, for I am a slave." If this person is then able, he shall recover what he returned to the buyer from the person who sold him. It is written in 'Bahr-ur-Raiq' that if a person claimed an unknown right in a house, and the defendant denied it, and then they settled for one hundred dirhams which the claimant took, then fragments of the house...

(Footnotes) 1. The phrase "unknown" (status) means that at the time of the Judge's order, it was not apparent that something extra had been produced along with the sold item; therefore, only the original item is included in the Judge's order, not the extras. 2. Regarding the statement "I am a slave," for example, if Zaid said to Bakr, "Buy this slave of mine," and Bakr asked the slave, "Are you free or a slave?" and he admitted, "I am a slave, buy me." 3. Meaning, the location is known (clarified by the footnote in context).

(शीर्षक) फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ३ | २३४ | किताब-उल-बुयू' (बिक्री की पुस्तक)

(मुख्य शीर्षक) यदि गुलाम के हक़दार ने उसे गुलाम दिलाने का आदेश दिए जाने से पूर्व ही बिक्री की अनुमति दे दी, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि के अनुसार बिक्री और हिबा (उपहार) दोनों वैध हैं।

(पैराग्राफ १) यदि कब्ज़ा प्राप्त करने से पहले बिक्री की वस्तु (मबी'अ) का कोई हक़दार निकल आए और विक्रेता एवं खरीदार दोनों यह दावा करें कि विक्रेता ने इसे हक़दार से खरीदा था और कब्ज़ा कर लिया था, फिर खरीदार को बेचा है, तो उन दोनों के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि विक्रेता गवाह न दे सके, तो काज़ी दोनों के बीच की बिक्री को रद्द कर देगा और विक्रेता खरीदार को कीमत (समन) वापस कर देगा। यदि बाद में विक्रेता को गवाह मिल जाएं तो काज़ी द्वारा किया गया निरस्तीकरण दोबारा बहाल नहीं होगा। हाँ, यदि वस्तु पर कब्ज़ा करने के बाद हक़ का दावा सिद्ध हो, तो वह उसे रद्द कर देगा और वस्तु की ज़िम्मेदारी अंतिम खरीदार पर होगी। यदि काज़ी के आदेश के बिना दोनों ने बिक्री रद्द कर दी थी, बशर्ते कि खरीदार ने उससे कीमत मांगी और उसने दे दी, तो उनका यह रद्द करना किसी भी स्थिति में निरस्त नहीं होगा। यदि खरीदार ने विक्रेता की सहमति के बिना बिक्री रद्द कर दी, तो वह तब तक रद्द नहीं होगी जब तक काज़ी उसे रद्द न कर दे। यह 'हावी' में लिखा है। 'मुंतक़ी' में उल्लेख है कि यदि किसी ने एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और कब्ज़ा करने से पहले या बाद में विक्रेता ने खरीदार को कीमत हिबा (उपहार) कर दी, फिर गुलाम का कोई हक़दार निकल आया, तो खरीदार के पास विक्रेता से कीमत वापस लेने का कोई रास्ता नहीं है। यदि गुलाम के हक़दार ने गुलाम दिलाने के आदेश से पूर्व अनुमति दे दी, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार बिक्री और हिबा दोनों वैध हैं। यदि हिबा कीमत पर कब्ज़ा करने से पहले हुआ हो, तो विक्रेता गुलाम के असली मालिक को हर्जाना (ज़मान) दे; और कब्ज़ा करने के बाद हिबा वैध नहीं है, अतः वह खरीदार को भुगतान करेगा और वह गुलाम के समान मालिक का होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

(पैराग्राफ २) ज़ैद ने अम्र से एक गुलाम खरीदा, फिर उसे बक्र को हिबा कर दिया, फिर बक्र ने उसे खालिद को बेच दिया। फिर खालिद के पास उसका हक़दार सामने आया, तो ज़ैद अपना समन (कीमत) अम्र से तब तक नहीं ले सकता जब तक कि खालिद अपना समन बक्र से न ले ले। और जब उसने (खालिद ने) ले लिया, तो वह भी (ज़ैद भी) लेगा। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। ज़ैद ने एक गुलाम खरीदकर कब्ज़ा किया, फिर बक्र को हिबा या सदक़ा में दिया, फिर खालिद ने आकर बक्र के पास से अपना हक़ सिद्ध करके उसे ले लिया, तो ज़ैद अपने विक्रेता से कीमत वापस माँग सकता है। और

यदि ज़ैद ने अम्र से खरीदा और बक्र को बेचकर उसे सौंप दिया, फिर बक्र के पास से हक़दार ने उसे ले लिया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार दूसरे खरीदार की कीमत वापस करने से पहले पहला खरीदार अपने विक्रेता से कीमत नहीं ले सकता। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। खरीदी हुई दासी ने खरीदार के पास बच्चा जना जो खरीदार का नहीं था, फिर उस दासी का गवाहों के साथ कोई हक़दार निकल आया, तो हक़ के दावे में उसका बच्चा भी उसके अधीन (ताबे) होगा। और यदि खरीदार ने स्वीकार किया कि दासी अमुक व्यक्ति की है, तो बच्चा उसके अधीन नहीं होगा। और यदि हक़दार के लिए मूल वस्तु का आदेश दिया गया और अतिरिक्त वस्तु (ज़ायद) की स्थिति ज्ञात न हो (१), तो ज़ायद काज़ी के आदेश में शामिल नहीं होगी। इसी प्रकार यदि यह वृद्धि दूसरे के हाथ में हो और वह अनुपस्थित हो, तो भी यह ज़ायद काज़ी के आदेश के अधीन नहीं आएगी। यह 'काफ़ी' में लिखा है।

(पैराग्राफ ४) यदि किसी ने किसी खरीदार से कहा कि 'तुम मुझे खरीद लो क्योंकि मैं गुलाम हूँ' और उसने उसे खरीद लिया, फिर वह स्वतंत्र (आज़ाद) निकला; तो यदि विक्रेता उपस्थित हो या इस प्रकार अनुपस्थित हो कि उसे पहचाना (२) जा सके, तो उस गुलाम पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं होगी। और यदि विक्रेता इस प्रकार अनुपस्थित हो कि उसे पहचाना न जा सके, उदाहरण के लिए उसका ठिकाना मालूम न हो (३), तो खरीदार अपना धन (कीमत) उस व्यक्ति से लेगा जिसने उससे कहा था कि 'मुझे खरीद लो मैं गुलाम हूँ'। फिर यह व्यक्ति यदि सक्षम हो, तो जो उसने खरीदार को वापस दिया है, वह उस व्यक्ति से ले जिसने उसे बेचा था। 'बह्र-उर-राइक़' में लिखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने एक घर में अपने अज्ञात अधिकार का दावा किया और प्रतिवादी ने उससे इनकार किया, फिर सौ दिरहम पर सुलह हुई और वादी ने उन्हें ले लिया, फिर घर के टुकड़े...

(पाद-टिप्पणी) १. कथन 'मालून न हो' का अर्थ है कि काज़ी के आदेश के समय यह स्पष्ट नहीं हुआ कि यहाँ बिक्री की वस्तु के साथ कुछ अतिरिक्त भी पैदा हुआ है, अतः काज़ी के आदेश में केवल मूल वस्तु शामिल है, अतिरिक्त नहीं। २. कथन 'मैं गुलाम हूँ' का उदाहरण जैसे ज़ैद ने बक्र से कहा कि 'तुम मेरा यह गुलाम खरीद लो', बक्र ने उस गुलाम से पूछा कि 'तुम स्वतंत्र हो या गुलाम?' उसने स्वीकार किया कि 'मैं गुलाम हूँ, मुझे खरीद लो'। ३. अर्थात ठिकाना मालूम है।

(Header) فتاویٰ عالمگیریہ ..... جلد ۳ | ۲۳۴ | کتاب البیوع

(Main Heading) اگر غلام کے مستحق نے قبل اس کے کہ غلام دلانے کا اُس کے واسطے حکم دیا جائے بیع کی اجازت دی تو امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے نزدیک بیع اور ہبہ دونوں جائز ہیں *

(Paragraph 1) اگر قبضہ سے پہلے مبیع کا حقدار نکلا اور بائع اور مشتری دونوں نے دعویٰ کیا کہ بائع نے اس کو مستحق سے خریدا اور قبضہ کرلیا پھر مشتری کے ہاتھ بیچا ہے تو ان دونوں کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر بائع نے گواہ نہ پائے تو قاضی دونوں کے درمیان بیع توڑ دے گا اور بائع مشتری کو ثمن واپس کر دے گا پھر اگر بائع نے گواہ پائے تو قاضی کا توڑا ہوا پھر نہ ٹوٹے گا ہاں اگر استحقاق مبیع پر قبضہ کرنے کے بعد ہو تو اُس کو توڑ دے گا اور مبیع مشتری اخیر کے ذمہ پڑے گی اور اگر بدوں حکم قاضی کے دونوں نے بیع توڑ دی تھی بشرطیکہ مشتری نے اُس سے ثمن مانگا اور اُس نے دے دیا تو اُن کا توڑنا کسی حال میں مرتفع نہ ہوگا اور اگر مشتری نے بدوں بائع کی رضا مندی کے بیع توڑ دی تو نہ ٹوٹے گی تا وقتیکہ قاضی نہ توڑ دے یہ حاوی میں لکھا ہے منتقی میں مذکور ہے کہ کسی نے ایک غلام ایک ہزار درہم کو خریدا اور قبضہ سے پہلے یا بعد بائع نے ثمن مشتری کو ہبہ کیا پھر غلام کا کوئی حقدار نکلا تو مشتری کو بائع سے ثمن لینے کی کوئی راہ نہیں ہے اور اگر غلام کے مستحق نے قبل اس کے کہ غلام دلانے کا اُس کے واسطے حکم دیا جائے بیع کی اجازت دی تو امام اعظم کے نزدیک بیع اور ہبہ دونوں جائز ہیں اگر ہبہ ثمن پر قبضہ کرنے سے پہلے ہو تو بائع اُس کے غلام کے مالک کو ضمان دے اور قبضہ کرنے کے بعد ہبہ جائز نہیں ہے پس مشتری کو ادا کرے گا اور وہ غلام کے مثل مالک کا ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

(Paragraph 2) زید نے عمرو سے ایک غلام خریدا پھر اُس کو بکر کو ہبہ کر دیا پھر بکر نے خالد کے ہاتھ بیچا پھر خالد کے پاس اُس کا حقدار پیدا ہوا تو زید اپنا ثمن عمرو سے نہیں لے سکتا ہے جب تک کہ خالد اپنا ثمن بکر سے نہ لے اور جب اُس (خالد ۱۲) نے لے لیا تو وہ بھی (زید ۱۲) لے گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے زید نے ایک غلام خرید کر قبضہ کیا پھر بکر کو ہبہ یا صدقہ میں دیا پھر خالد نے آکر بکر کے ہاتھ سے اپنا استحقاق ثابت کر کے لے لیا تو زید اپنے بائع سے ثمن واپس کر سکتا ہے اور اگر زید نے عمرو سے خریدا اور بکر کے ہاتھ بیچ کر سپرد کر دیا پھر بکر کے پاس سے حقدار نے لے لیا تو امام اعظم کے نزدیک دوسرے مشتری کے ثمن واپس کرنے سے پہلے پہلا مشتری اپنے بائع سے ثمن نہیں لے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

خریدی ہوئی باندی مشتری کے پاس بچہ جنی جو مشتری کا نہ تھا پھر اُس باندی کا گواہوں سے کوئی حقدار نکلا تو استحقاق میں اس کا بچہ اُس کے تابع ہوگا اور مشتری نے اقرار کیا کہ باندی فلاں شخص کی ہے تو بچہ اُس کے تابع نہ ہوگا اور اگر حقدار کے واسطے اصل شے کا حکم دیا گیا اور زائد کا حال نہ معلوم ہوا تو زائد قاضی کے حکم میں داخل نہ ہوگی اور ایسے ہی اگر یہ زیادتی دوسرے کے ہاتھ میں ہو اور غائب ہو تو بھی یہ زائد قاضی کے زیر حکم نہ داخل ہوں گی یہ کافی میں لکھا ہے۔

(Paragraph 3) اگر کسی نے کسی مشتری سے کہا کہ تو مجھ کو خرید لے کہ میں غلام ہوں اور اُس نے خرید لیا پس وہ آزاد نکلا تو اگر بائع حاضر ہو یا اس طرح غائب ہو کہ پہچانا ۲ جا سکتا ہے تو اس غلام کے ذمہ کچھ نہ ہوگا اور اگر بائع اس طرح غائب ہو کہ نہیں پہچانا جا سکتا ہے مثلاً اُس کا ٹھکانا نہ معلوم ہو ۳ تو مشتری اپنا مال ثمن اُس شخص سے لے گا کہ جس نے اُس سے کہا کہ تو مجھ کو خرید لے کہ میں غلام ہوں پھر یہ شخص اگر قادر ہو تو جو اُس نے مشتری کو واپس دیا ہے اُس شخص سے لے کہ جس نے اُس کو بیچا تھا۔ بحر الرائق میں لکھا ہے کہ کسی

شخص نے ایک دار میں اپنے حقِ مجھول کا دعویٰ کیا یعنی کسی قدر کا دعویٰ کیا اور مدعا علیہ نے اُس سے انکار کیا پھر سو درہم پر صلح کی ان کو مدعی نے لے لیا پھر دار کے ٹکڑے

(Footnotes) ۱ قولہ نہ معلوم یعنی قاضی کو حکم دینے کے وقت یہ ظاہر نہ ہوا کہ یہاں مبیع کے ساتھ کچھ زائد بھی پیدا ہوئے ہیں تو قاضی کے حکم میں فقط اصل چیز داخل ہے اور زوائد داخل نہیں ہیں ۱۲۔ ۲ قول میں غلام ہوں مثلاً زید نے بکر سے کہا کہ تو میرا یہ غلام خرید لے بکر نے اس غلام سے کہا کہ تو آزاد ہے یا غلام ہے اس نے اقرار کیا کہ میں غلام ہوں مجھے خرید لے ۱۲۔ ۳ یعنی ٹھکانا معلوم ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 ..... 243 ..... Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If a rightful owner (haqdar) appears, the defendant (muddai alaih) cannot take anything from the claimant (muddai). If the claimant had sued for the entire property and a settlement (sulh) was reached for one hundred dirhams, it is now necessary to revoke the settlement. If the claimant provides witnesses for this, their testimony will not be accepted unless he claims that the defendant acknowledged his right; in that case, the claim is valid and the witnesses shall be accepted, as stated in *Al-Kafi*. If the person claimed a specific known quantity, such as one-fourth, as long as that portion is with the defendant, the defendant cannot return anything from the claimant. However, if less than that remains, it shall be returned according to the proportion of entitlement (istiḥqāq), as recorded in *Al-Bahr al-Ra'iq*.

If a person bought a slave girl and took possession, and then the slave girl claimed that she is an 'asli hurra' (originally free woman), or the property of a certain person, or emancipated (azad), or a 'mudabbar' (promised freedom), or an 'umm al-walad' (mother of the master's child), and the said person confirmed this or took an oath from the buyer (mushtari) which the buyer denied, the buyer cannot recover the price (thaman) from the seller (ba'i). If the third party brings witnesses to prove it is the property of the rightful owner, they will not be accepted. However, if witnesses are brought to confirm the seller's admission that it belongs to the rightful owner, they will be accepted. Furthermore, if the buyer provides witnesses that she is originally free and she herself claimed so, or provides witnesses that she belonged to a certain person who emancipated her or made her a 'mudabbar' or 'umm al-walad' before the sale, the witnesses will be accepted, and he shall recover the price from the seller; this is stated in *Al-Kafi*.

If someone bought a slave girl, took possession, then sold her to a second person, who then sold her to a third. The slave girl then claimed, "I am a free woman." The third person returned her to the seller upon her word, and the seller accepted. When the second person tried to return her to the first seller, he refused. The scholars (masha'ikh) stated: If the slave girl was claiming to be emancipated, the first buyer's refusal to accept her back is lawful. But if she claimed to be originally free (asli hurra), then if she remained obedient[1] (acting like a slave) at the time of sale and delivery, this is equivalent to a claim of emancipation. If she was not obedient at that time and later claimed to be free, it is not permissible for the first seller to accept her back.

If someone bought a slave girl who was not present at the time of sale, the buyer took possession, and she did not admit to being a slave, then the buyer sold her to a second person (she being absent again) and the second buyer took possession, and then she claimed, "I am free," the judge (Qadi) will accept her statement, and these parties will recover their payments from each other. However, if the first buyer claims the slave girl had admitted to being a slave, but the second buyer denies this and the first buyer has no proof of the admission, the second buyer will take his payment from the first, but the first buyer cannot recover it from his seller; this is in *Fatawa Qadi Khan*.

If a person owned a slave and sold half of him to one person but did not deliver, then sold half to another and delivered it, and then a rightful owner appeared for half the slave with witnesses, the entitlement will apply to both sales. If the first buyer had taken possession and the second had not, the claim for entitlement will revert only to the second. If both took possession, it applies to both. If someone bought two slaves from one person for one thousand dirhams and took possession, and then a rightful owner appeared for half of one 'innocent' slave, the other slave remains mandatory for the buyer in exchange for his portion of the price, and regarding the half of that slave, according to Imam al-A’zam (Abu Hanifa), he has the right of option (khiyar); this is in *Al-Zahiriyyah*.

Someone bought a slave girl, took possession, and paid the price; then a rightful owner appeared with witnesses, and the buyer wished to recover his payment from the seller. ☆

If the seller sold half of her to him and kept the other half as a trust (wadi'at), or sold half and then sold the other half in exchange for a carcass or blood...

1. Footnote: The word "obedience" (farmanbardari) means she remained submissive like a slave girl. 12

यदि कोई हकदार (मालिक) निकल आए, तो प्रतिवादी (मुद्दई अलैह) वादी (मुद्दई) से कुछ भी नहीं ले सकता। और यदि उसने पूरे घर का दावा किया था और सौ दिरहम पर समझौता (सुलह) हुआ था, तो अब समझौते का निरस्त होना अनिवार्य है। और यदि वादी ने इस पर गवाह पेश किए, तो उसके गवाह स्वीकार्य नहीं होंगे, सिवाय इस स्थिति के कि वह दावा करे कि प्रतिवादी ने मेरे अधिकार को स्वीकार किया है, तो दावा सही माना जाएगा और गवाह स्वीकार किए जाएंगे; यह 'काफी' में लिखा है। और यदि उस व्यक्ति ने किसी निश्चित मात्रा का दावा किया, जैसे एक चौथाई आदि, तो जब तक वह प्रतिवादी के पास है, तब तक वह वादी से कुछ वापस नहीं ले सकता, और यदि उससे कम रह जाए, तो वह हक के अनुपात (इस्तहक़ाक़) के अनुसार वापस करेगा; यह 'बहरुर रायक' में लिखा है।

यदि किसी ने एक दासी (बांदी) खरीदी और उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर उस दासी ने दावा किया कि वह जन्म से स्वतंत्र (असली हुर्रा) है, या अमुक व्यक्ति की संपत्ति है, या मुक्त (आज़ाद) की हुई है, या मुद्दब्बर (स्वातंत्र्य का वचन प्राप्त) है, या उसकी उम्म-ए-वलद (संतान की माता) है, और अमुक व्यक्ति ने इसकी पुष्टि की या खरीदार (मुश्तारी) से शपथ ली और उसने इनकार कर दिया, तो वह विक्रेता (बाइ) से अपनी कीमत (थमन) वापस नहीं ले सकता। और यदि अमुक व्यक्ति इस बात पर गवाह लाया कि यह हकदार की संपत्ति है, तो वे स्वीकार्य नहीं होंगे। लेकिन यदि विक्रेता के इस स्वीकारोक्ति पर कि यह हकदार की संपत्ति है, गवाह लाए गए, तो वे स्वीकार्य होंगे। और यदि खरीदार इस बात पर गवाह लाया कि वह जन्म से स्वतंत्र है और वह स्वयं भी ऐसा दावा कर रही थी, या इस बात पर गवाह लाया कि वह अमुक व्यक्ति की संपत्ति है और बिक्री से पहले उसने उसे स्वतंत्र किया था या मुद्दब्बर या उम्म-ए-वलद बनाया था, तो उसके गवाह स्वीकार्य होंगे और वह विक्रेता से अपनी कीमत वापस लेगा; यह 'काफी' में लिखा है।

यदि किसी ने दासी खरीदी, कब्ज़ा किया, फिर दूसरे को बेची, फिर दूसरे ने तीसरे को बेची। फिर दासी ने दावा किया कि 'मैं स्वतंत्र हूँ'। तीसरे खरीदार ने उसे विक्रेता के कहने पर वापस कर दिया और उसने स्वीकार कर लिया। फिर दूसरे ने पहले को वापस करना चाहा, तो उसने स्वीकार नहीं किया। विद्वानों (मशायख) ने कहा कि यदि वह दासी स्वयं स्वतंत्र होने का दावा कर रही थी, तो पहले के लिए उसे स्वीकार न करना वैध है। और यदि उसका दावा था कि वह जन्म से स्वतंत्र है, तो यदि वह बिक्री और सुपुर्दगी के समय आज्ञाकारी (दासी की तरह) रही, तो यह स्वतंत्रता के दावे के समान

है। और यदि उस समय आज्ञाकारी नहीं थी और बाद में दावा किया, तो पहले विक्रेता के लिए स्वीकार करना जायज़ नहीं है।

यदि किसी ने एक दासी खरीदी और वह बिक्री के समय उपस्थित नहीं थी, खरीदार ने उस पर कब्ज़ा किया और उसने दास होने का स्वीकार नहीं किया, फिर खरीदार ने उसे दूसरे को बेच दिया (वह तब भी उपस्थित नहीं थी) और दूसरे खरीदार ने कब्ज़ा किया, फिर उसने कहा कि 'मैं स्वतंत्र हूँ', तो न्यायाधीश (काज़ी) उसकी बात मान लेगा और ये लोग एक-दूसरे से अपनी कीमत वापस ले लेंगे। यदि पहले खरीदार ने कहा कि दासी ने दास होने का इकरार किया था, लेकिन दूसरे खरीदार ने इससे इनकार किया और पहले के पास कोई प्रमाण नहीं है, तो दूसरा खरीदार पहले से अपनी कीमत ले लेगा, लेकिन पहला अपने विक्रेता से नहीं ले सकता; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

किसी के पास एक गुलाम था, उसने उसका आधा हिस्सा एक व्यक्ति को बेचा पर सौंपा नहीं, फिर आधा हिस्सा दूसरे को बेचकर उसे सौंप दिया। फिर एक व्यक्ति गवाहों के साथ आधे गुलाम का हकदार साबित हुआ, तो यह अधिकार दोनों बिक्री (बैअ) में से होगा। यदि पहले खरीदार ने कब्ज़ा किया था और दूसरे ने नहीं, तो दावा केवल दूसरे की ओर होगा। यदि दोनों ने कब्ज़ा किया था, तो दोनों में से होगा। यदि किसी ने एक व्यक्ति से दो गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदे और दोनों पर कब्ज़ा किया, फिर एक मासूम गुलाम के आधे हिस्से का कोई मालिक निकला, तो दूसरा गुलाम खरीदार के लिए अपनी कीमत के हिस्से के बदले अनिवार्य होगा और उस आधे के लिए इमाम-ए-आज़म के निकट उसे विकल्प (ख़ियार) प्राप्त होगा; यह 'ज़हीरिया' में है।

किसी ने एक दासी खरीदी, कब्ज़ा किया और कीमत चुका दी, फिर गवाहों के साथ उसका कोई हकदार निकला और खरीदार ने अपनी कीमत विक्रेता से वापस लेनी चाही। ☆

यदि विक्रेता ने उसका आधा हिस्सा बेचा और आधा उसके पास अमानत (वदीअत) के रूप में रखा, या आधा बेचा और आधा मृत पशु (मुरदार) या रक्त के बदले में बेचा...

१- आज्ञाकारी (फ़रमानबरदारी) का अर्थ है कि वह दासी की तरह आज्ञाकारी रही। १२

کا کوئی حقدار نکلا تو مدعی علیہ مدعی سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر اُس نے پورے دار کا دعویٰ کیا تھا اور سو درہم پر صلح ہوئی تو اب صلح کا لوٹ جانا ضروری ہے اور اگر مدعی نے اس پر گواہ قائم کئے تو اس کے گواہ مقبول نہ ہوں گے مگر اس صورت میں کہ یہ دعویٰ کرے کہ مدعی علیہ نے میرے حق کا اقرار کیا ہے تو دعویٰ صحیح اور گواہ قبول کیے جائیں گے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر اُس شخص نے کسی مقدار معلومہ کا دعویٰ کیا مثلاً چوتھائی وغیرہ تو جب تک مدعی علیہ کے پاس اس قدر ہے تب تک مدعی سے کچھ نہیں واپس کر سکتا ہے اور اگر اس سے کم رہ جائے تو بحساب استحقاق کے واپس کرے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

اگر کوئی باندی خریدی اور قبضہ کیا پھر اُس نے (باندی ۱۲) دعویٰ کیا کہ وہ اصلی حرہ یا فلاں شخص کی ملک یا آزاد کی ہوئی یاد بر یا اُس کی ام ولد ہے اور فلاں شخص نے اس کی تصدیق کی یا مشتری سے قسم لی اور اُس نے انکار کیا تو بائع سے اپنا ثمن نہیں لے سکتا ہے اور اگر فلاں شخص اس بات پر گواہ لایا کہ یہ مستحق کی ملک ہے تو مقبول نہ ہوں گے اور اگر بائع کے اس اقرار پر کہ یہ مستحق کی ملک ہے گواہ لایا تو مقبول ہوں گے اور اگر مشتری اس بات پر گواہ لایا کہ یہ اصلی حرہ ہے اور وہ دعویٰ بھی کرتی تھی یا اس بات پر گواہ لایا کہ یہ فلاں شخص کی ملک ہے اور بیع واقع ہونے سے پہلے اُس نے اُس کو آزاد کیا یا مدبر یا ام ولد بنایا ہے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور ثمن بائع سے واپس لے گا یہ کافی میں لکھا ہے کوئی باندی خریدی اور اُس پر قبضہ کیا پھر دوسرے کے ہاتھ فروخت کی پھر دوسرے نے تیسرے کے ہاتھ فروخت کی پھر باندی نے دعویٰ کیا کہ میں حرہ ہوں پس تیسرے نے بائع اُس کے کہنے پر واپس کر دیا اور اُس نے قبول کر لیا پھر دوسرے نے پہلے کو واپس کرنا چاہا تو اُس نے قبول نہ کیا تو مشائخ نے

فرمایا کہ اگر وہ باندی آزاد ہونے کا دعویٰ کرتی تھی تو پہلے کو نہ قبول کرنا جائز ہے اور اگر دعویٰ کرتی تھی کہ وہ اصلی حرہ ہے بس اگر بیچنے اور سپرد کرنے کے وقت فرمانبرداری۱۸ سے رہی تو یہ بمنزلہ آزادی کے دعویٰ کے ہے اور اگر اس وقت فرمانبردار نہ تھی پھر دعویٰ کیا کہ وہ حرہ ہے تو پہلے بائع کو قبول کرنا جائز نہیں ہے کسی نے ایک باندی خریدی اور وہ بیع کے وقت حاضر نہ تھی اور مشتری نے اس پر قبضہ کیا اور اُس نے بندہ ہونے کا اقرار نہ کیا پھر مشتری نے دوسرے کے ہاتھ اُس کو بیچا اور وہ اس وقت بھی حاضر نہ تھی اور دوسرے مشتری نے اُس پر قبضہ کیا پھر اُس نے کہا کہ میں آزاد ہوں تو قاضی اس کا قول قبول کرے گا اور یہ لوگ ایک دوسرے سے اپنا ثمن واپس کر لیں پس اگر پہلے مشتری نے کہا کہ باندی نے بندہ ہونے کا اقرار کیا ہے اور دوسرے مشتری نے اس سے انکار کیا اور پہلے مشتری کے پاس اس کے اقرار کے کوئی دلیل نہیں ہے تو دوسرا مشتری پہلے مشتری سے اپنا ثمن لے لے گا اور پہلا مشتری اپنے بائع سے نہیں لے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی کے پاس ایک غلام تھا کہ اُس نے ایک شخص کے ہاتھ اُس کا آدھا فروخت کیا اور سپرد نہ کیا حتیٰ کہ دوسرے کے ہاتھ اُس کا آدھا فروخت کر کے آدھا اُس کے سپرد کر دیا پھر ایک شخص گواہوں سے آدھے غلام کا حقدار ثابت ہوا تو اُس کا استحقاق دونوں بیع میں سے ہو گا اور اگر پہلے مشتری نے قبضہ کیا اور دوسرے نے نہیں کیا تو استحقاق صرف دوسرے کی طرف رجوع ہوگا اور اگر دونوں نے قبضہ کر لیا ہو تو استحقاق دونوں میں سے ہو گا کسی نے دو غلام ایک شخص سے ایک ہزار درہم کو خریدے اور دونوں پر قبضہ کیا پھر ایک معصوم غلام کے آدھے کا کوئی حق دار نکلا تو دوسرا غلام مشتری کے ذمہ اپنے حصہ ثمن کے عوض لازم ہوگا اور اس غلام کے آدھے میں امام اعظمؒ کے نزدیک اُس کو خیار حاصل ہوگا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک باندی خرید کر قبضہ میں لی اور ثمن ادا کر دیا پھر گواہ کے ساتھ اُس کا کوئی حقدار نکلا اور مشتری نے چاہا کہ اپنا ثمن بائع سے لے ☆

اگر بائع نے آدھا اُس کے ہاتھ بیچا اور آدھا اُس کے پاس ودیعت رکھا یا آدھا بیچا پھر آدھا بعوض مردار یا خون کے فروخت کیا

۱ قولہ فرمانبرداری یعنی لونڈی کی طرح مطیع رہی ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 2 | 435 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Then the buyer (Mushtari) shall not be a litigant against that claimant (Mustahiq). And if half was sold to one person and half was kept as a trust (Wadi'at) with another, then legally half of what was stated shall be awarded; this is written in 'al-Kafi'. If someone bought land and constructed a building on it, and then a claimant appeared for that land, there is no narrated report (Riwayat) concerning taking back from the seller (Ba'i) what the buyer spent on the building. Some scholars have said that he shall not take it back. Shams al-Islam al-Awjandi was asked about a person who bought a slave girl (Bandi), then it became clear that she was a free woman (Hurra), and the seller had died leaving no inheritance, heir, or executor (Wasi), but the deceased seller's own seller was present. He replied that the Qazi (judge) should appoint an executor on behalf of the deceased so that the buyer may reclaim the price (Thaman) from him, and then he, on behalf of the deceased, shall reclaim the price from his seller; this is recorded in 'al-Muhit'. If someone buys something and it is taken from him through a claim of entitlement (Istihqaq), and the buyer has already taken back his price from the seller, then if by some means the sold item (Mabi') reaches the buyer again, he shall not be ordered to surrender it to the seller. However, if after purchasing it, he acknowledged that it was the seller's property and the rest of the matter remained the same, then he shall be ordered to surrender it to the seller; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone bought a slave girl, took possession, and paid the price, then a claimant appeared with witnesses. The buyer sought to reclaim his price from the seller, who said, "You know these witnesses are lying and the slave girl was mine." If the buyer says, "Yes, I testify that she was yours and the witnesses are lying," his right to reclaim the price from the seller shall not be voided. However, if this slave girl ever comes into the buyer's possession again, he will be ordered to hand her over to the seller; this is written in 'al-Zahiriyya'. If a slave girl was bought and possessed, then people of the Dar al-Harb bought her, then another person bought her from them, then a claimant appeared with witnesses and the Qazi ordered her surrender, the buyer can reclaim the price from his first seller; this is written in 'al-Muhit'.

If someone buys a slave girl and another person provides a guarantee of liability (Daman al-Dark), and he sells her to a second person, and the second to a third, and all took possession, then she is reclaimed through entitlement (Istihqaq), no one has the right to reclaim from their seller until the Qazi issues a ruling. The same applies to the guarantor (Kafil) until the Qazi rules on it. The first buyer cannot reclaim

anything from him. If any of them produces witnesses that the slave was the seller's property after the Qazi has already ruled in favor of the claimant, their witnesses shall not be accepted. And if instead of the slave girl, a claimant appeared for a male slave, but the slave himself produced witnesses that he is originally free, or that he was the slave of such-and-such a person who set him free, or someone produced witnesses that he is his 'Mudabbar' slave (one promised freedom upon the master's death), and the Qazi ruled on any of these matters, then each person can reclaim from their seller even before the Qazi's specific order. Similarly, the first buyer has the choice to reclaim from the guarantor before referring back to the seller; this is written in 'al-Hawi'.

Zaid bought a slave girl from Amr, then Bakr claimed her, so Zaid bought her from him as well. Then a claimant appeared for her, and she had given birth to a child while with the buyer. Imam Muhammad (R) said that the buyer should reclaim both prices from both sellers. If she gave birth more than six (6) months after buying from the second person, he shall reclaim from the second seller the price of that child which he paid to the claimant. If she gave birth in less than six (6) months from that time, he cannot reclaim from either seller. Imam Muhammad (R) also said that if entitlement (Istihqaq) is proven in purchased land, the seller shall guarantee the buyer for the construction of buildings and the planting of trees. Regarding the guarantee for crops, it should be seen what their value is, and the seller shall pay it; this is written in 'al-Muhit'. A person bought a house (War) and took possession, then a claimant for half of it appeared. The buyer established witnesses saying, "I took it from the claimant," but did not specify the time, so Imam Muhammad (R) said that the buyer...

तो खरीदार (मुश्तरी) उस हक़दार का मुक़ाबला करने वाला (मखासिम) नहीं होगा। और अगर आधा हिस्सा एक व्यक्ति को बेचा गया और आधा दूसरे के पास धरोहर (वदीअत) के रूप में रखा गया, तो न्याय के अनुसार कहे गए भाग का आधा हिस्सा दिलवाया जाएगा, ऐसा 'काफ़ी' में लिखा है। यदि किसी ने भूमि खरीदी और उस पर इमारत बनाई, और फिर उस भूमि का कोई हक़दार (मुस्तहिक) निकल आया, तो उसने इमारत पर जो कुछ खर्च किया है, उसे विक्रेता (बाइ') से वापस लेने के बारे में कोई रिवायत नहीं है। कुछ विद्वानों ने कहा कि वह वापस नहीं लेगा। शम्सुल इस्लाम औजंदी से पूछा गया कि यदि किसी ने एक दासी (बांदी) खरीदी और बाद में पता चला कि वह स्वतंत्र महिला (हुर्रा) है, और विक्रेता मर चुका है और उसने न तो कोई विरासत छोड़ी है और न ही उसका कोई उत्तराधिकारी या वसीयतदार है, लेकिन उस मृत विक्रेता का भी अपना विक्रेता जीवित था, तो उन्होंने फरमाया कि काज़ी (न्यायाधीश) उस मृत व्यक्ति की ओर से एक वसीयतदार नियुक्त करे ताकि खरीदार उससे क़ीमत (थमन) वापस ले सके फिर वह मृत व्यक्ति की ओर से अपने विक्रेता से क़ीमत वापस लेगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने कोई वस्तु खरीदी और वह किसी तीसरे व्यक्ति की हक़दारी (इस्तहक़ाक़) के कारण उससे ले ली गई, और खरीदार ने विक्रेता से अपनी क़ीमत वापस ले ली, फिर किसी कारणवश वह वस्तु पुनः खरीदार के पास पहुँच गई, तो उसे यह आदेश नहीं दिया जाएगा कि वह उसे विक्रेता को सौंप दे। परन्तु यदि उसने खरीदने के बाद यह स्वीकार किया हो कि यह वस्तु विक्रेता की ही संपत्ति है और शेष स्थिति वही हो, तो उसे विक्रेता को सौंपने का आदेश दिया जाएगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। किसी ने एक दासी खरीदी, उस पर कब्ज़ा किया और क़ीमत चुका दी, फिर गवाहों के साथ उसका एक हक़दार सामने आया। खरीदार ने अपनी क़ीमत विक्रेता से वापस माँगी, जिस पर विक्रेता ने कहा कि तुम्हें ज्ञात है कि ये गवाह झूठे हैं और दासी मेरी ही थी। यदि खरीदार कहे कि "हाँ, मैं गवाही देता हूँ कि दासी तुम्हारी थी और गवाह झूठे हैं," तो भी खरीदार का क़ीमत वापस लेने का अधिकार समाप्त नहीं होगा। हाँ, यदि वह दासी कभी पुनः खरीदार के पास आए, तो उसे विक्रेता को सौंपने का आदेश दिया जाएगा; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने दासी खरीदी, कब्ज़ा किया, फिर वह दारुल-हरब के लोगों द्वारा खरीदी गई, फिर उनसे किसी और ने खरीदी, फिर गवाहों के आधार पर उसका कोई हक़दार निकला और काज़ी ने उसे सौंपने का आदेश दिया, तो खरीदार अपने पहले विक्रेता से क़ीमत वापस ले सकता है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने दासी खरीदी और किसी व्यक्ति ने उसकी गारंटी (दरक की ज़मानत) ली, फिर उसने उसे दूसरे को बेचा और दूसरे ने तीसरे को, और सबने कब्ज़ा किया, फिर वह वस्तु हक़दारी (इस्तहक़ाक़) में ले ली गई, तो किसी को अधिकार नहीं होगा कि वह अपने विक्रेता से वापस माँगे जब तक कि काज़ी उस पर आदेश न दे दे। यही स्थिति ज़मानतदार (कफ़ील) की भी है। पहला खरीदार उससे कुछ वापस नहीं ले सकता। यदि इनमें से किसी ने गवाह पेश किए कि गुलाम विक्रेता का ही है, जबकि काज़ी हक़दार के पक्ष में निर्णय दे चुका हो, तो उसके गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। और यदि दासी के स्थान पर गुलाम का कोई हक़दार निकला, परन्तु स्वयं उस गुलाम ने गवाह पेश किए कि वह वास्तव में स्वतंत्र है या वह किसी अमुक व्यक्ति का गुलाम था और उसने उसे स्वतंत्र कर दिया है, या किसी ने गवाह दिए कि यह मेरा 'मुदब्बर' (वह गुलाम जिसे मालिक की मृत्यु के बाद स्वतंत्र करने का वादा हो) गुलाम है, और काज़ी ने इनमें से किसी भी बात का आदेश दे दिया, तो प्रत्येक व्यक्ति काज़ी के आदेश से पहले ही अपने विक्रेता से क़ीमत वापस ले सकता है। इसी प्रकार, पहले खरीदार को अधिकार है कि वह विक्रेता के पास जाने से पहले ज़मानतदार से वापसी का दावा करे; यह 'हावी' में लिखा है।

ज़ैद ने अम्र से एक दासी खरीदी, फिर बकर ने उस पर दावा किया और ज़ैद ने उससे भी उसे खरीद लिया। फिर उसका कोई हक़दार निकला, जबकि दासी ने खरीदार के पास बच्चे को जन्म दिया था। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि खरीदार दोनों विक्रेताओं से दोनों क़ीमतें वापस ले। यदि उसने दूसरे व्यक्ति से खरीदने के छह महीने बाद बच्चे को जन्म दिया, तो वह दूसरे विक्रेता से उस बच्चे की वह क़ीमत वापस ले जो उसने हक़दार को चुकाई है। यदि जन्म छह महीने से कम समय में हुआ, तो वह दोनों विक्रेताओं में से किसी से कुछ नहीं ले सकता। इमाम मुहम्मद (रह.) ने यह भी फ़रमाया कि यदि खरीदी गई भूमि में हक़दारी (इस्तहक़ाक़) सिद्ध हो जाए, तो विक्रेता खरीदार को इमारत बनाने और पेड़ लगाने के खर्च की गारंटी देगा। और फसल की गारंटी की स्थिति यह है कि देखा जाए कि उसकी क्या क़ीमत है, विक्रेता उसे अदा करेगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक घर खरीदा और उस पर कब्ज़ा किया, फिर उसके आधे भाग का एक हक़दार निकला। खरीदार ने गवाह पेश किए कि "मैंने इसे हक़दार से लिया है" और समय नहीं बताया, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि खरीदार...

تو مشتری اُس حقدار کا مخاصم نہ ہوگا اور اگر آدھا ایک کے ہاتھ بیچا اور آدھا دوسرے کے پاس ودیعت رکھا تو کہے ہوئے کا آدھا بھی قضاءً دلایا جائے گا یہ کافی میں لکھا ہے۔ کوئی زمین خریدی اور اس میں عمارت بنائی اور اُس کا کوئی حقدار پیدا ہوا تو جو کچھ اُس نے اُس کی عمارت میں صرف کیا ہے اس کو بائع سے واپس لینے کی کوئی روایت نہیں آئی ہے اور بعضوں نے کہا کہ واپس نہ لے گا اور شمس الاسلام اوزجندی سے پوچھا کہ کسی نے ایک باندی خریدی پھر کھلا کہ وہ حرہ ہے اور بائع مر چکا اور نہ کچھ چھوڑا اور نہ کوئی اُس کا وارث و وصی ہے مگر اس مردہ بائع کا بائع موجود تھا تو انھوں نے فرمایا کہ قاضی اس میت کی طرف سے ایک وصی مقرر کرے کہ مشتری اس سے ثمن واپس کرلے پھر وہ میت کی طرف سے اُس کے بائع سے ثمن واپس کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے کوئی چیز خریدی اور اُس کے پاس سے استحقاق میں لے لے گی اور مشتری نے بائع سے اپنا ثمن لے لیا پھر کسی وجہ سے وہ مبیع مشتری کے پاس پہنچی تو اُس کو یہ حکم نہ دیا جائے گا کہ بائع کے سپرد کرے اور اگر اس نے خریدنے کے بعد اقرار کیا ہو کہ یہ بائع کی ملک ہے اور باقی مسئلہ یہی ہو تو اُس کو حکم دیا جائے گا کہ بائع کے سپرد کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی نے ایک باندی خرید کر قبضہ میں لی اور ثمن ادا کر دیا پھر گواہ کے ساتھ اُس کا کوئی حقدار نکلا اور مشتری نے چاہا کہ اپنا ثمن بائع سے لے اور بائع نے کہا کہ تجھ کو معلوم ہے کہ یہ گواہ جھوٹے ہیں اور باندی میری ہی تھی مشتری نے کہا کہ ہاں میں گواہی دیتا ہوں کہ وہ باندی تیری تھی اور گواہ جھوٹے ہیں تو اس سے مشتری کا ثمن واپس لینے کا حق باطل نہ ہوگا ہاں اگر یہ باندی کبھی مشتری کے ہاتھ آئے تو اس کو حکم دیا جائے گا کہ بائع کے سپرد کرے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے کوئی باندی خریدی اور اُس پر قبضہ کیا پھر اس

سے دارالحرب کے لوگوں نے خرید لی پھر اُن سے اس شخص نے خرید لی پھر گواہوں سے اُس کا کوئی حقدار نکلا اور قاضی نے اُس کے دے دینے کا حکم کیا تو مشتری اپنے پہلے بائع سے ثمن واپس کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کوئی باندی خریدی اور کسی شخص نے اُس سے درک کی ضمانت کر لی اور اُس نے دوسرے کے ہاتھ فروخت کی اور دوسرے نے تیسرے کے ہاتھ اور سب نے قبضہ کر لیا پھر وہ استحقاق میں لے لی گئی تو کسی کو اختیار نہ ہو گا اپنے بائع سے واپس کرے جب تک قاضی اُس پر حکم نہ کرے اور یہی حال کفیل کا ہے تا وقتیکہ قاضی اُس پر حکم نہ کرے پہلا مشتری اُس سے کچھ واپس نہیں لے سکتا اگر کسی نے ان میں سے اس بات پر گواہ قائم کیے کہ غلام بائع کا ہے بعد اس از انکہ قاضی نے مستحق کے واسطے حکم دے دیا تھا تو اس کے گواہ قبول نہ ہوں گے اور اگر غلام کا کوئی بجائے باندی کے حقدار نکلا لیکن خود اُس نے اُس پر گواہ پیش کیے کہ میں اصلی آزاد ہوں یا یہ کہ میں فلاں شخص کا غلام تھا پھر اُس نے مجھے آزاد کر دیا یا کسی شخص نے گواہ پیش کیے کہ یہ میرا غلام مدبر ہے اور اُن میں سے کسی امر کا قاضی نے حکم دے دیا تو ہر ایک اپنے بائع سے قاضی کے حکم سے پہلے واپس لے سکتا ہے اور اسی طرح پہلے مشتری کو اختیار ہے کہ کفیل سے قبل بائع کے رجوع کے واپس کرے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

زید نے عمرو سے ایک باندی خریدی پھر بکر نے اُس کا دعویٰ کیا اُس سے بھی زید نے خرید لی پھر اُس کا کوئی حقدار نکلا اور وہ مشتری کے پاس اس کا بچہ جنی تھی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ دونوں ثمن ہر دو بائع سے واپس لے اور دوسرے شخص سے خریدنے کے چھ (۶) مہینے سے زیادہ کے بعد اگر وہ بچہ جنی تو دوسرے بائع سے اس بچہ کی قیمت جو اس نے مستحق کو ادا کی ہے واپس لے اگر اُس وقت سے چھ (۶) مہینہ سے کم مدت میں جنی تو دونوں بائع میں سے کسی سے نہیں لے سکتا ہے اور بھی امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر خریدی ہوئی زمین میں استحقاق ثابت

ہو تو بائع مشتری کو عمارت بنانے اور درخت لگانے ان سب کی ضمانت دے گا اور کھیتی کی ضمانت کی صورت یہ ہے کہ دیکھا جائے کہ اُس کی قیمت ہے وہ بائع ادا کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک وار خرید اور اُس پر قبضہ کر لیا پھر اُس کے آدھے کا ایک حقدار نکلا پھر مشتری نے گواہ قائم کیے کہ میں نے اس کو مستحق سے لیا ہے اور اُس کا کوئی وقت نہ بتلایا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ مشتری

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume (3) 436 Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

One cannot return anything to the seller. This situation is such that a person bought a house, then another person claimed it, and the buyer bought it from the claimant as well. Consequently, the buyer cannot reclaim anything from the original seller. However, if the buyer produces witnesses stating that he purchased it from the claimant after half of it was established as the claimant's right (istihqaq), then the witnesses will be accepted, and he can reclaim half the price (thaman) from the original seller. This is recorded in 'Fatawa Qazi'.

Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that someone bought a clear piece of land from another and constructed a building on it. Later, the land was found to belong to someone else by right (istihqaq), and the judge ordered the buyer to demolish the building. He demolished and destroyed it. In this case, the price of the building is not due from the seller, as the buyer chose to destroy it himself. If he did not destroy it, but it was damaged by rain or broken by someone else, then the seller must pay the difference in value between the intact structure and the broken one. If the seller wishes, he may take the broken structure as it is and pay the value of the original structure, deducting any loss caused by the demolition from that price. If the seller chooses this option, the buyer has the choice (khiyar) to accept it or not. Similarly, if damage occurs due to someone's fault, both the buyer and seller have the choice. In these two cases, if something is due to the rightful owner, it will be shared between them. If they disagree, it will remain in the buyer's possession, and the seller will pay the difference in value between the broken and built structure. According to Imam Abu Yusuf, if the loss occurred without anyone's fault, the buyer still has the right to withhold the structure and claim the excess value. This is recorded in 'Al-Muheet'.

Someone bought a house, built on it, and then went missing. The seller then sold it to another person, who demolished the first person's structure and built a new one. Later, the first person returned and established his right (istihqaq). If the second buyer used his own materials for the new building, he must compensate (daman) the first buyer for his portion of the building, and the price will belong to the first buyer if the structure stands. If the second buyer destroyed it, he must pay its value to the first buyer. If the second buyer demolished the first buyer's structure and built his own using the first person's materials, he must pay the first buyer for his share of the structure. The first buyer has the right to withhold the building, and the second buyer cannot prevent him. If the second buyer added value to the building, the first

buyer should pay the second for that added value, excluding labor costs. This is recorded in 'Az-Zakhira'. If someone bought a slave-girl, took possession, and she bore him a child, then he freed her and married her, and she bore him another child; if a rightful owner (mustahiq) later appears, the buyer owes only one 'uqr' (compensation). Similarly, if after freeing her he did not marry her but committed adultery - seek refuge in Allah - and she bore children, and then a rightful owner appeared, the buyer pays the rightful owner only one 'uqr'. The act of freeing her will be counted, the lineage (nasab) of the children will be established, and the buyer will pay their value. He will reclaim from the seller the value of the children born before she was freed, but not for those born after her freedom. This is recorded in 'Al-Muheet'.

If a slave-girl was bought from someone and then taken through an absolute ownership claim (milk-e-mutlaq[1]) from the buyer, and the judge ordered the slave-girl to be handed over to the claimant, and the buyer wanted to reclaim the price from the seller; if the seller produces witnesses that this slave-girl was born in his possession to his own slave-girl, that the judge's decision for the claimant was unjust, and that the buyer has no right to reclaim the price from him, then his witnesses will be accepted, provided he produced them in the presence of the claimant. Some scholars have disagreed, stating that being in the claimant's presence should not be a condition. A similar fatwa of Shams al-A'immah al-Sarakhsi has been narrated. This is recorded in 'Az-Zahira'. A slave-girl was jointly owned by two people, and both of them...

1. The phrase 'milk mutlaq' means the claimant only established witnesses for his ownership and did not specify the cause or origin of that ownership. 12.

फ़तावा आलमगीरिया ..... खंड (३) ४३६ किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

विक्रेता (बाइ) से कुछ भी वापस नहीं किया जा सकता। यह स्थिति ऐसी है कि किसी व्यक्ति ने एक घर (दार) खरीदा, फिर किसी दूसरे ने उस पर दावा किया, फिर खरीदार (मुश्तरी) ने दावेदार से भी उसे खरीद लिया। अत; वह मूल विक्रेता से कुछ भी वापस नहीं ले सकता। और यदि खरीदार ने इस बात पर गवाह पेश किए कि मैंने इसे दावेदार से आधा अधिकार (इस्तहकाक) सिद्ध होने के बाद खरीदा है, तो गवाह स्वीकार किए जाएंगे और वह विक्रेता से आधी कीमत (थमन) वापस ले सकता है। यह 'फ़तावा काज़ी' में लिखा है।

इब्न समाअह ने इमाम अबू युसुफ़ (रह.) से रिवायत की है कि किसी ने दूसरे से एक साफ़ ज़मीन खरीदी और उसमें इमारत बनाई। फिर वह ज़मीन किसी और के हक़ (इस्तहकाक) में निकल गई और काज़ी ने खरीदार को इमारत गिराने का आदेश दिया। उसने उसे गिराकर नष्ट कर दिया। ऐसी स्थिति में इमारत की कीमत विक्रेता पर वाजिब नहीं होगी, क्योंकि इसे नष्ट करने का चुनाव खरीदार ने स्वयं किया है। और यदि उसने नष्ट नहीं किया लेकिन बारिश से उसमें खराबी आ गई या किसी ने उसे तोड़ दिया, तो बनी हुई और टूटी हुई इमारत के बीच का जो अंतर है, वह विक्रेता को देना होगा। और यदि विक्रेता चाहे तो उस टूटी हुई इमारत को उसी हाल में ले ले और बनी हुई इमारत की कीमत अदा करे, और तोड़ने से जो नुकसान हुआ है, उसे उस कीमत में से कम कर दे। यदि वह यह विकल्प चुनता है, तो खरीदार को अधिकार (ख़ियार) है कि चाहे तो इसे स्वीकार करे या न करे। इसी प्रकार, यदि किसी के अपराध से कोई नुकसान होता है, तो खरीदार और विक्रेता दोनों को विकल्प होगा। इन दो स्थितियों में, यदि किसी पर हक़ (इस्तहकाक) होगा, तो वह उनके बीच जारी किया जाएगा। और यदि मतभेद हो, तो वह खरीदार के कब्जे में छोड़ दी जाएगी और विक्रेता टूटी हुई और बनी हुई इमारत के बीच का अंतर अदा करेगा। इमाम अबू युसुफ़ के अनुसार, यदि नुकसान बिना किसी के अपराध के हुआ हो, तब भी खरीदार को उसे रोकने और अंतर लेने का अधिकार है। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

किसी ने एक घर खरीदा, उसमें इमारत बनाई और गायब हो गया। फिर विक्रेता ने उसे किसी दूसरे व्यक्ति को बेच दिया और दूसरे ने पहले की इमारत को गिराकर अपनी इमारत बना ली। फिर पहला व्यक्ति आया और अपना हक़ (इस्तहकाक) साबित किया। यदि दूसरे खरीदार ने अपनी इमारत अपने सामान से बनाई है, तो वह पहले खरीदार को उसके हिस्से की इमारत का हर्जाना (ज़मान) देगा, और यदि इमारत मौजूद है तो उसकी कीमत पहले खरीदार की होगी। यदि दूसरे खरीदार ने उसे नष्ट कर

दिया है, तो वह पहले खरीदार को उसकी कीमत अदा करेगा। और यदि दूसरे खरीदार ने अपनी इमारत पहले खरीदार की इमारत को गिराकर उसी के सामान से बनाई है, तो वह पहले खरीदार को उसके हिस्से का भुगतान करेगा, और पहले खरीदार को अधिकार है कि वह इमारत को अपने पास रोक ले और दूसरा खरीदार उसे रोक नहीं सकता। यदि दूसरे खरीदार ने इमारत में कुछ वृद्धि की है, तो पहला खरीदार दूसरे को उस वृद्धि की कीमत कारीगरों की मजदूरी के बिना दे देगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। किसी ने एक दासी खरीदी, उस पर कब्ज़ा किया और उसने एक बच्चे को जन्म दिया। फिर उसने उसे आजाद कर दिया और उससे निकाह कर लिया, फिर उसने दूसरे बच्चे को जन्म दिया। यदि उसका कोई वास्तविक मालिक (मुस्तहक़) सामने आया, तो खरीदार पर केवल एक 'उक़्र' (मुआवज़ा) वाजिब होगा। इसी तरह यदि आजाद करने के बाद निकाह नहीं किया बल्कि व्यभिचार (ज़िना) किया - अल्लाह की पनाह - और उससे संतान हुई, फिर कोई हक़दार निकला, तो खरीदार हक़दार को केवल एक 'उक़्र' देगा। उसका आजाद करना मान्य होगा और बच्चों का वंश (नसब) साबित होगा। खरीदार उनकी कीमत अदा करेगा और विक्रेता से उन बच्चों की कीमत वापस लेगा जो आजाद करने के पहले पैदा हुए थे, लेकिन जो आजादी के बाद पैदा हुए उनकी कीमत नहीं लेगा। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी से एक दासी खरीदी गई और फिर उसे 'मिल्क-ए-मुतलक'[1] (पूर्ण स्वामित्व) के साथ खरीदार से वापस ले ली गई, और काज़ी ने वह दासी हक़दार को देने का आदेश दिया। खरीदार ने विक्रेता से कीमत वापस मांगनी चाही, और विक्रेता ने इस बात पर गवाह पेश किए कि यह दासी मेरी मिल्कियत में मेरी ही दासी से पैदा हुई है, और काज़ी का फैसला हक़दार के पक्ष में गलत हुआ है, इसलिए तुम्हें मुझसे कीमत वापस लेने का कोई हक़ नहीं है। तो विक्रेता के गवाह स्वीकार किए जाएंगे, बशर्ते कि उसने उन्हें हक़दार के सामने पेश किया हो। कुछ विद्वानों ने इससे इनकार किया है और कहा है कि हक़दार के सामने होने की शर्त नहीं होनी चाहिए। शम्स-उल-आइम्मा सरखसी का फतवा भी ऐसा ही है। यह 'ज़हीरा' में लिखा है। एक दासी दो व्यक्तियों के बीच साझा थी कि दोनों ने उसे...

1. कथन 'मिल्क-ए-मुतलक' का अर्थ है कि दावेदार ने केवल अपने स्वामित्व के गवाह पेश किए और स्वामित्व के कारण (सबब) का विवरण नहीं दिया। १२।

بائع سے کچھ شئ نہیں واپس کر سکتا ہے اور یہ صورت ایسی ہے کہ کسی شخص نے ایک دار خریدا پھر اُس کا دوسرے نے دعویٰ کیا پھر اُس سے بھی مشتری نے خرید لیا پس بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر مشتری نے اس بات پر گواہ قائم کیے کہ میں نے اس کو مدعی سے نصف کے استحقاق کے بعد خریدا ہے تو گواہ قبول ہوں گے اور وہ بائع سے آدھا ثمن واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی میں لکھا ہے۔

ابن سماعہ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ کسی نے دوسرے سے ایک صاف زمین خریدی اور اُس میں عمارت بنائی پھر وہ زمین استحقاق میں نکال گئی اور قاضی نے مشتری کو عمارت گرانے کا حکم دیا اُس نے گرا کر تلف کر دی تو عمارت کی قیمت بائع پر نہ چاہیے یہ تلف کرنا اس نے خود اختیار کیا ہے اور اگر اُس نے تلف نہ کی لیکن بارش سے اس میں فساد آیا کسی نے اُس کو توڑ دیا تو عمارت بنی ہوئی اور ٹوٹی ہوئی کے درمیان جو فرق ہے وہ بائع کو دینا پڑے گا اور بائع اگر چاہے تو اُس ٹوٹی ہوئی کو اُس حال میں لے لے اور اُس کی بنی ہوئی کی قیمت ادا کرے اور توڑنے سے اُس میں جو نقصان آیا ہے اُس کے ہر طرح کا نقصان اُس قیمت سے کم کرے پس اگر اُس نے یہ اختیار کیا تو مشتری کو خیار ہے کہ اگر چاہے ایسا کرے ورنہ نہ کرے اور اسی طرح جو فساد کسی کے جرم سے آ جائے اُس میں مشتری اور بائع دونوں کو خیار ہو گا پس ان دو صورتوں میں اگر کسی پر مستحق ہوں گے تو وہ اُن کے درمیان جاری کی جائے گی اور اگر اختلاف کیا تو وہ مشتری کے قبضہ میں چھوڑ دی جائے گی اور بائع ٹوٹی ہوئی اور بنی ہوئی کے درمیان کی زیادتی ادا کرے گا اور اگر نقصان بدون کسی کے جرم کے آیا تو امام ابو یوسفؒ

کے نزدیک وہ بھی ایسا ہی ہے کہ مشتری کو اُس کے روکنے اور زیادتی لینے کا اختیار ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک دار خریدا اور اُس میں عمارت بنا کر غائب ہو گیا پھر بائع نے دوسرے شخص کے ہاتھ اُس کو فروخت کیا اور دوسرے نے پہلے کی عمارت توڑ کر اُس میں عمارت بنائی پھر پہلا آیا اور اپنا استحقاق ثابت کیا پس اگر مشتری ثانی نے اپنی عمارت اپنی ملک کی چیزوں سے بنائی ہے تو پہلے مشتری کو اُس کی بنائی ہوئی عمارت کے حصہ کی ضمان دے اور وثمن پہلے مشتری کا ہو گا اگر قائم ہو اور اگر مشتری ثانی نے اُس کو تلف کر دیا تو اُس کی قیمت پہلے مشتری کو ادا کرے اور اگر دوسرے مشتری نے اپنی عمارت پہلے مشتری کی عمارت توڑ کر اُسی کی چیزوں سے بنائی ہے تو پہلے مشتری کو اُس کی عمارت کا حصہ ادا کرے اور پہلے مشتری کو اختیار ہے کہ اس عمارت کو روک لے اور دوسرا مشتری اُس کو دفع نہیں کر سکتا ہے پس اگر دوسرے مشتری نے عمارت میں کچھ زیادتی کی تو پہلا مشتری دوسرے کو زیادتی کی قیمت بدون کاریگروں کی اُجرت کے دے دے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی نے ایک باندی خرید کر قبضہ کیا اور وہ اُس سے بچہ جنی پھر اُس کو آزاد کر کے اُس سے نکاح کیا پھر وہ اُس سے دوسرا بچہ جنی پھر اُس کا کوئی مستحق پیدا ہوا تو مشتری پر صرف ایک عقر چاہیے ہے اور ایسے ہی اگر بعد آزاد کرنے کے اُس سے نکاح نہ کیا بلکہ زنا کیا عیاذًا باللہ پھر وہ اُس سے اولاد جنی پھر اُس کا کوئی مستحق پیدا ہوا تو مشتری مستحق کو صرف ایک عقر ادا کرے گا اور یہ آزاد کرنا کرنے میں شمار ہو گا اور اولاد کا نسب ثابت ہو گا اور مشتری ان کی قیمت ادا کرے گا اور بائع سے اُن اولاد کی قیمت جو آزاد کرنے سے پہلے پیدا ہوئی لے گا اور جو بعد آزادی کے پیدا ہوئی اُن کی قیمت نہ لے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک باندی کسی سے خریدی پھر ملکِ مطلق۱ کے ساتھ اُس کے پاس سے استحقاق میں لے لی گئی اور قاضی نے وہ باندی مستحق کو دینے کا حکم دیا اور مشتری نے بائع سے ثمن واپس کرنا چاہا اور بائع نے اس بات پر گواہ قائم کئے کہ یہ باندی میری ملک میں میری باندی سے پیدا ہوئی ہے اور قاضی کا فیصلہ مستحق کے واسطے ناحق ہوا ہے اور تجھ کو مجھ سے ثمن واپس لینے کا حق نہیں ہے تو اُس کے گواہ مقبول ہوں گے بشرطیکہ اُس نے مستحق کے سامنے قائم کئے ہوں اور بعض مشائخ نے اس سے انکار کیا اور کہا کہ مستحق کے سامنے ہونے کی شرط نہ لگانی چاہیے اور ایسا ہی شمس الائمہ سرخسی کا فتویٰ نقل کیا گیا یہ ظہیرہ میں لکھا ہے ایک باندی دو شخصوں میں مشترک تھی کہ دونوں نے اُس کو

۱۔ قولہ ملک مطلق یعنی مدعی نے صرف اپنی ملک کے گواہ قائم کئے اور سبب کی تفصیل نہیں بیان کی ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 [447] Book of Sales

Someone purchased [a slave woman] and one person made her 'Umm al-Walad' (a slave who has borne a child for her master), and the other paid half her price and half of the 'uqr' (compensation). Then another child was born to her. Later, a rightful claimant (mustahiqq) for her appeared. The Qazi ordered the one who made her Umm al-Walad to pay the price of the slave woman and both children, as well as the 'uqr' to the claimant. Consequently, the one who made her Umm al-Walad will recover from his partner what he had paid. Then both will recover their price (thaman) from the seller (ba'i). The one who made her Umm al-Walad will take half the price of both children from the seller according to the share of purchase, and will not take the remaining half. This is written in 'al-Zakhiroh'.

In 'Nawadir Ibn Sama'ah', it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that someone sold a teak wood log lying on a path to another person and received the price. He cleared the space between the buyer (mushtari) and the log. Even if the buyer did not move it from its place, he is considered to have taken possession. Thus, if someone burnt it, it is the buyer's loss. If a rightful owner appears with witnesses, he has the choice to claim compensation from either the person who burnt it or the seller, provided the seller was the one who placed it there. There is no way for him to claim compensation from the buyer, provided the buyer did not move it from that spot. This is written in 'al-Muhit'. Someone proved his entitlement to a donkey and took it from someone in Bukhara, obtaining a judicial decree (sijil) from the Qazi of Bukhara. The seller of the donkey was in Samarkand. The person went to the Qazi of Samarkand and, showing the decree from the Qazi of Bukhara, sought a refund of the price from the seller. The seller admitted to the sale but denied the entitlement and the validity of the decree. Then the person established witnesses that this was indeed the decree of the Qazi of Bukhara. However, it is not permissible for the Qazi of Samarkand to act upon it, nor is it permissible to order a refund of the price, until witnesses testify that the Qazi of Bukhara ordered this person to return the donkey he bought from this seller to the rightful claimant and had it delivered from his possession. This is written in 'al-Zakhiroh'.

If the seller attempted to defend himself by claiming that this donkey was born in the ownership of his own seller and brought witnesses for this, then if the rightful claimant is present, the witnesses shall be accepted, and the presence of the donkey is a condition. Imam Zahir al-Din (may Allah have mercy on him) said that the

presence of the donkey is not a condition. Similarly, in a claim for the freedom of a slave, if the buyer wants a refund from the seller, the presence of the slave is not a condition, nor is the presence of the person from whom it was taken required in the case of a donkey. This is written in 'al-Khulasah'.

Chapter 16: Regarding increase and decrease in price, and exoneration from the price.

Any increase arising from the subject of sale (mabi'), such as a child, 'uqr', 'arsh' (penalty for injury), fruit, milk, wool, etc., is also included in the sale. This is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. If these increases occur before possession is taken, they shall have a share in the price. If they occur after possession, they follow the subject of sale and have no share in the price. If the seller destroys the increase that arose from the mabi' before possession was taken, its share in the price is waived. The price shall be divided based on the value of the mabi' on the day of the contract and the value of the increase (e.g., child) on the day it was destroyed. According to Imam al-A'zam (may Allah have mercy on him), the buyer does not have an option to cancel (khiyar), while the 'Sahibayn' said that he does. If a stranger destroys the increase, he shall be liable for its value, and it will be considered part of the mabi' along with the sale. This is written in 'al-Muhit'. It is permissible to increase either the price or the subject of sale while both are present, whether the increase is of the same genus or a different one, and it will be joined with the original contract. If the buyer regrets making an increase, he shall be compelled [to honor it] at the time of denial. In the event of a return due to a defect etc., this increase will be considered as if he [had agreed to it] along with that increase... (Footnote 1: "had it delivered" means the execution of this order was also carried out).

किसी से ख़रीदा था और एक ने उसे 'उम्म-ए-वलद' बनाया और दूसरे को उसकी आधी क़ीमत और आधा 'अक्र' अदा कर दिया। फिर उससे दूसरा बच्चा पैदा हुआ। फिर उसका कोई हक़दार (मुस्तहिक़) पैदा हुआ और क़ाज़ी ने 'उम्म-ए-वलद' बनाने वाले पर हुक्म किया कि बांदी और दोनों बच्चों की क़ीमत और 'अक्र' उसे अदा करे। तो 'उम्म-ए-वलद' बनाने वाला अपने शरीक से, जो उसने दिया है, लेगा। फिर दोनों अपना सम़न (क़ीमत) बाइ' (विक्रेता) से लेंगे। फिर 'उम्म-ए-वलद' बनाने वाला बाइ' से दोनों बच्चों की आधी क़ीमत ख़रीद के हिस्से के अनुसार लेगा और बाक़ी आधी क़ीमत नहीं लेगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि किसी ने सागवान की एक लकड़ी (लट्ठ), जो रास्ते में पड़ी थी, दूसरे के हाथ बेच दी और सम़न पर क़ब्ज़ा कर लिया, और मुश्तरी (क्रेता) और लकड़ी के बीच की रुकावटें हटा दीं (तख्लिया कर दिया)। मुश्तरी ने उसे अपनी जगह से नहीं हिलाया, तो भी वह उस पर क़ाबिज़ माना जाएगा। फिर अगर उसे किसी ने जला दिया तो वह मुश्तरी का माल नष्ट हुआ। यदि उसका कोई हक़दार गवाह के साथ आए, तो उसे अधिकार होगा कि चाहे जलाने वाले से हरजाना ले या बाइ' से, बशर्ते कि बाइ' ने उसे उस जगह रखा हो, और मुश्तरी से हरजाना लेने का उसे कोई रास्ता नहीं है बशर्ते कि मुश्तरी ने उसे उस जगह से न हिलाया हो। यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने एक गधे पर अपना हक़ साबित करके बुखारा में किसी से ले लिया और बुखारा के क़ाज़ी का फैसला (सजिल) हासिल कर लिया। उसका विक्रेता समरकंद में था। वह व्यक्ति समरकंद के क़ाज़ी के पास आया और बुखारा के क़ाज़ी का फैसला दिखाकर विक्रेता से अपना सम़न वापस माँगा। विक्रेता ने बिक्री को तो माना लेकिन हक़दारी और क़ाज़ी के फैसले का इनकार किया। फिर उस व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि यह बुखारा के क़ाज़ी का ही फैसला है। तो समरकंद के क़ाज़ी के लिए इस पर अमल करना जायज़ नहीं है और न ही उस व्यक्ति के लिए सम़न वापसी का हुक्म देना जायज़ है, जब तक कि गवाह यह गवाही न दें कि बुखारा के क़ाज़ी ने इस व्यक्ति को हुक्म दिया था कि जो गधा उसने इस विक्रेता से ख़रीदा था, वह हक़दार को दे दे और उसके पास से दिलवा दिया। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि विक्रेता ने इस तरह बचाव करना चाहा कि यह गधा मेरे विक्रेता की मिलकियत में पैदा हुआ है और इस पर गवाह लाया, तो यदि हक़दार सामने हो तो गवाह स्वीकार किए जाएंगे और गधे का मौजूद होना शर्त है। इमाम ज़हीर उद्दीन (रह.) ने फ़रमाया कि गधे का मौजूद होना शर्त नहीं है। इसी

तरह गुलाम की आज़ादी के दावे में यदि मुश्तरी विक्रेता से समन वापस लेना चाहे तो गुलाम की मौजूदगी शर्त नहीं है और मुस्तहिक़-अलैह (जिसके पास माल है) का हाज़िर होना गधे के मामले में शर्त नहीं है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

अध्याय सोलहवाँ: समन (क़ीमत) में बढ़ोतरी, कमी और समन से बरी करने के बयान में

जो बढ़ोतरी मबीअ (बिकी हुई वस्तु) से पैदा होती है जैसे बच्चा, अक्र, अर्श (जुर्माना), फल, दूध और ऊन आदि, वे भी बिक्री (बियू) में शामिल हैं। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि ये बढ़ोतरी क़ब्ज़े से पहले पैदा हों, तो समन में उनका हिस्सा होगा। और यदि क़ब्ज़े के बाद पैदा हों, तो वे मबीअ के पीछे मानी जाएंगी और समन में उनका कोई हिस्सा न होगा। यदि क़ब्ज़े से पहले वह बढ़ोतरी, जो मबीअ से हुई है, विक्रेता ने नष्ट कर दी, तो समन से उसका हिस्सा समाप्त हो जाएगा। समन को बिक्री के दिन की मबीअ की क़ीमत और बच्चे के नष्ट होने के दिन की क़ीमत के अनुसार बाँटा जाएगा। इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार मुश्तरी को रद्द करने का अधिकार (ख़ियार) नहीं होगा, जबकि 'साहिबैन' ने कहा कि उसे ख़ियार होगा। यदि बढ़ोतरी को किसी अजनबी ने नष्ट किया, तो वह उसकी क़ीमत का ज़िम्मेदार होगा और वह बिक्री के साथ जोड़कर मबीअ मानी जाएगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। समन और मबीअ दोनों की मौजूदगी में बढ़ोतरी करना जायज़ है, चाहे वह एक ही तरह की चीज़ हो या अलग। इसे मूल अनुबंध (अक़्द) के साथ जोड़ दिया जाएगा। यदि मुश्तरी बढ़ोतरी करने के बाद पछताया, तो इनकार के समय उस पर दबाव डाला जाएगा और दोष (ऐब) आदि के कारण वापसी में यह बढ़ोतरी मान्य होगी, मानो उसने उस बढ़ोतरी के साथ... (हाशिया 1: 'दिला दिया' का अर्थ है कि इस हुक्म की तामील भी करा दी)।

کسی سے خریدا تھا اور ایک نے اُس کو اُم ولد بنایا اور دوسرے کو اُس کی آدھی قیمت اور آدھا عقر ادا کر دیا پھر اُس سے دوسرا بچہ پیدا ہوا پھر اُس کا کوئی شخص مستحق پیدا ہوا اور قاضی نے ام ولد بنانے والے پر حکم کیا کہ باندی اور دونوں بچوں کی قیمت اور عقر اُس کو ادا کرے تو اُم ولد بنانے والا اپنے شریک سے جو اُس نے دیا ہے لے گا پھر دونوں اپنا ثمن بائع سے لیں گے پھر اُم ولد بنانے والا بائع سے دونوں بچوں کی آدھی قیمت بقدر حصہ خرید کے لے گا اور باقی آدھی قیمت نہ لے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ کسی نے ایک ساگھو کا لٹھا جو راستہ میں پڑا تھا دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا اور ثمن پر قبضہ کر لیا اور مشتری اور ساگھو کے لٹھے کے درمیان موانع سے تخلیہ کر دیا اور مشتری نے اُس کو اپنی جگہ سے نہیں ہلایا تو اُس پر قابض شمار ہو گا پس اگر اُس کو کسی نے جلا دیا تو مشتری کا مال گیا پس اگر گواہ اُس کا کوئی مستحق پیدا ہوا تو اُس کو اختیار ہو گا کہ چاہے جلا دینے والے سے ضمان لے یا بائع سے بشرطیکہ اس نے اُس کو اُس جگہ ڈالا ہو اور مشتری سے ضمان لینے کی اُس کو کوئی راہ نہیں ہے بشرطیکہ مشتری نے اُس کو اُس جگہ سے نہ ہلایا ہو یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے ایک گدھے کو اپنا استحقاق ثابت کر کے کسی کے پاس سے بخارا میں لے لیا اور اس شخص نے سجل قاضی بخارا کا لے لیا اور اُس کا بائع سمرقند میں تھا پس قاضی سمرقند کے پاس آکر قاضی بخارا کا سجل دکھلا کر بائع سے اپنا ثمن واپس کرنا چاہا پس بائع نے بیع کا اقرار کیا لیکن استحقاق اور قاضی کے سجل ہونے سے انکار کیا پھر اُس شخص نے گواہ قائم کیے کہ یہ سجل قاضی بخارا کا سجل ہے تو قاضی سمرقند کو اس پر عمل کرنا جائز نہیں ہے اور نہ اُس شخص کے لیے ثمن واپس کر لینے کا

حکم دینا جائز ہے تا وقتیکہ گواہ یہ گواہی نہ دیں کہ قاضی بخارا نے اس شخص کو حکم دیا کہ جو گدھا اُس نے اس بائع سے خریدا تھا اُس کو مستحق کو دے دے اور اس کے پاس سے دلوا دیا ۱۲ یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

پس اگر بائع نے اس طرح دفع کرنا چاہا کہ یہ گدھا میرے بائع کی ملک میں پیدا ہوا ہے اور اس پر گواہ لایا پس اگر حقدار کے سامنے ہو تو گواہ مقبول ہوں گے اور گدھے کا حاضر ہونا شرط ہے اور امام ظہیر الدینؒ نے فرمایا کہ گدھے کا ہونا شرط نہیں ہے اور ایسے ہی غلام کی آزادی کے دعویٰ کرنے میں اگر مشتری بائع سے ثمن واپس کرنا چاہا تو غلام کی حاضری شرط نہیں ہے اور مستحق علیہ کا حاضر ہونا گدھے کے باب میں شرط نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

باب سولہواں: ثمن میں زیادتی اور کمی اور ثمن سے بری کرنے کے بیان میں

جو زیادتی کے مبیع سے پیدا ہوتی ہے جیسے بچہ اور عقر اور ارش (جرمانہ ۱۲) اور پھل اور دودھ اور صوف وغیرہ وہ بھی بیع میں ہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے پس اگر یہ زیادتیاں قبضہ سے پہلے پیدا ہوں تو اُن کے لیے ثمن میں سے حصہ ہو گا اور اگر قبضہ کے بعد پیدا ہوں تو متبوع مبیع ہوں گی اور ثمن میں سے اُن کا کچھ حصہ نہ ہو گا اور اگر قبضہ سے پہلے وہ زیادتی کہ جو مبیع سے پیدا ہوئی ہے بائع نے تلف کر دی تو ثمن میں سے اس کا حصہ ساقط ہو جائے گا اور ثمن کو مبیع کے عقد کے روز کی قیمت اور اُس کے بچے کے تلف کر دینے کے دن کی قیمت پر تقسیم کیا جائے گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری کو خیار نہ ہو گا اور صاحبینؒ نے کہا کہ اس کو خیار ہو گا اور اگر زیادتی کو کسی اجنبی نے تلف کیا تو اُس کی قیمت کا ضامن ہو گا اور وہ بیع کے ساتھ ملا کر مبیع قرار دی جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ ثمن اور مبیع میں دونوں کی موجودگی میں زیادتی کرنا جائز ہے خواہ یہ زیادتی جنس سے ہو یا غیر جنس سے ہو اور اصل عقد

کے ساتھ ملا دی جائے گی اور اگر مشتری زیادتی کرنے کے بعد نادم ہوا تو انکار کے وقت اُس پر جبر کیا جائے گا اور عیب وغیرہ سے واپسی میں یہ زیادتی معتبر ہو گی گویا اُس نے مع اُس زیادتی کے ۱ہ قول دلوا دیا یعنی اس حکم کی تعمیل بھی کرادی ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (3) 248 Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...has sold. If there is an increase in the consideration (price), the other party must accept it in the same session (*majlis*). If it is not accepted and the parties separate, it becomes void; this is stated in *al-Khulasa*.

An increase is valid only when the sold object (*mabi'*) remains the subject of the contract. Thus, if the buyer rented it out, pledged it as collateral, slaughtered it, had it sewn, fashioned a sword from it, or if a slave's hand was severed and the buyer received compensation (*arsh*), the increase in price will be valid. However, if the buyer sold it to a pledgee or a lessee, or sold it after slaughtering or sewing it, then it is not valid. If the buyer manumitted it, made it a *mukatab* or *mudabbar*, or an *umm al-walad*, or if it died, was killed, gifted, sold, or turned into wine, or if the person buying the wine became a Muslim, then the increase will not be valid; this is stated in *al-Kafi*. If it was flour made into bread, or meat made into a stew or kebab(1), and then the price was increased, it is not valid; this is stated in *al-Dhakhira*. If the increase occurred after wine turned into vinegar, the increase is valid without dispute; this is stated in *al-Dhakhira*. If a slave was purchased for one thousand and then sold to another for one hundred dinars, and the second buyer increased the price by fifty dinars and then returned the slave by court order due to a defect, both the price and the increase shall be returned. If the second buyer gave some goods worth fifty dinars which were destroyed before coming into the first buyer's possession, the sale of one-third of the slave shall be void. If two-thirds of the slave were returned by court order due to a defect, the first buyer may return the entire slave to his original seller. If they both agreed to cancel the sale (*iqala*) for one-third and then two-thirds were returned by court order, the first buyer cannot return anything to his seller; this is stated in *al-Kafi*.

Furthermore, in cases where an increase by the buyer is valid, an increase by a third party (*ajnabi*) is also valid; this is stated in *al-Muhit*. If a third party made an increase by order of the buyer, the payment is obligatory upon the buyer and not the third party. If the increase was made without the buyer's order, it remains suspended; if the buyer grants permission, it becomes binding upon him, otherwise, it is void. If at the time of the increase, the third party acted as a guarantor for the buyer or attributed it to his own personal wealth, then the increase becomes binding upon that third party. Thus, if it was by the buyer's order, he shall recover it from him, otherwise not; this is stated in *al-Khulasa*. Natural increase (*ziyada mutawallida*) does not interfere with the subject of the sale in a stipulated increase as long as the

subject exists. A stipulated increase applies to the sold object, not the offspring. The price is first divided between the sold object and the stipulated increase, then the portion assigned to the sold object is divided between it and the offspring. The value of the original object is determined as of the day of the contract, the value of the stipulated increase as of the day it was made, and the value of the offspring as of the day of possession. If someone bought a slave girl for one thousand dirhams whose value was one thousand, and before possession she gave birth to a child worth one thousand dirhams, then the seller gifted a slave worth one thousand dirhams to the buyer, and subsequently the child's value rose to two thousand, and then the buyer took possession of all of them and paid one thousand dirhams, then found a defect in the child, he shall return it for one-third of a thousand. If he found a defect in the slave girl, he shall return her for one-sixth of a thousand. If he found a defect in the added gift (the slave), he shall return it for half a thousand. Similarly, if the slave girl did not give birth but at the time of the contract had a white spot in her eye which later disappeared, and then while with the seller, another slave blinded her eye and the owner of that slave gave him to the seller as compensation for the crime, and the seller then gave that slave to the buyer, and his value was one thousand, this situation is identical to the first. Thus, when the buyer takes possession, the price will be divided between the value of the slave girl at the time of the contract and the value of the increase on the day it was made. Then, whatever portion falls to the slave girl...

Note on 'Competing/Interfering' (*Muzahim*): For example, if Zaid bought a mare and the seller added a female donkey, and then the mare gave birth to a foal, the donkey will not be considered part of the increase concerning the foal, but only concerning the mare, as is clear from the details. (1) Or cuts a goat into pieces.

बेचा गया है और यदि कीमत (थमन) में वृद्धि की गई है, तो दूसरी पार्टी को उसी सभा में उसे स्वीकार करना आवश्यक है, यहाँ तक कि यदि स्वीकार नहीं किया और अलग हो गए तो वह रद्द हो जाएगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

और वृद्धि उसी स्थिति में वैध है जब बिकी हुई वस्तु (मबीअ) अनुबंध का केंद्र हो। अतः यदि क्रेता ने इसे किराए पर दिया, गिरवी रखा, ज़बह किया, सिलवाया, या उससे तलवार बनवाई, या गुलाम का हाथ काट दिया गया और क्रेता ने उसका हर्जाना (अर्श) प्राप्त किया, तो वृद्धि वैध होगी। लेकिन यदि उसने गिरवीदार या किराएदार को बेच दिया, या ज़बह करने या सिलवाने के बाद बेच दिया, तो वैध नहीं है। और यदि उसे आज़ाद कर दिया, मुकातब, मुदब्बर बनाया, उम-ए-वलद बनाया, या वह मर गया, या मार दिया गया, या दान कर दिया, या बेच दिया, या शराब बनाई, या शराब खरीदने वाला मुसलमान हो गया, तो वृद्धि वैध नहीं होगी; यह 'काफ़ी' में लिखा है। और यदि आटा था जिसकी रोटी बनाई गई, या मांस का सालन या कबाब(1) बनाए, फिर कीमत में वृद्धि की, तो यह वैध नहीं है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और यदि शराब के सिरका बन जाने के बाद वृद्धि की गई, तो निर्विवाद रूप से वृद्धि वैध है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि एक गुलाम एक हज़ार में खरीदा गया, फिर दूसरे को सौ दीनार में बेचा गया, फिर दूसरे ने पचास दीनार बढ़ा दिए और दोष (ऐब) के कारण न्यायाधीश के आदेश से वापस किया गया, तो मूल कीमत और वृद्धि दोनों वापस की जाएँगी। और यदि दूसरे क्रेता ने पचास दीनार की कोई वस्तु दी थी जो पहले क्रेता के कब्ज़े से पहले नष्ट हो गई, तो तिहाई गुलाम की बिक्री रद्द हो जाएगी। और यदि उसने दोष के कारण न्यायाधीश के आदेश से दो तिहाई गुलाम वापस किया, तो पहला क्रेता अपने विक्रेता को पूरा गुलाम वापस कर सकता है। और यदि उन दोनों ने एक तिहाई में समझौता (इक़ाला) कर लिया, फिर न्यायाधीश के आदेश से दो तिहाई वापस किया, तो पहला क्रेता अपने विक्रेता को कुछ भी वापस नहीं कर सकता; यह 'काफ़ी' में लिखा है।

फिर जिस स्थिति में क्रेता की ओर से वृद्धि वैध है, वहाँ किसी बाहरी व्यक्ति (अजनबी) की ओर से भी वैध है; यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि अजनबी ने वृद्धि की, तो यदि क्रेता के आदेश से की, तो क्रेता पर उसका भुगतान अनिवार्य है और अजनबी पर नहीं होगा। और यदि उसके आदेश के बिना वृद्धि की, तो वह स्थगित रहेगी; यदि क्रेता अनुमति देता है तो उसके ज़िम्मे अनिवार्य होगी, अन्यथा वह रद्द हो जाएगी। और यदि वृद्धि के समय उसने क्रेता की ओर से गारंटी ली या अपने निजी धन का हवाला दिया, तो वह वृद्धि अजनबी पर ही अनिवार्य होगी। अतः यदि क्रेता के आदेश से थी तो वह

उससे वसूल करेगा, अन्यथा नहीं; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। पैदा होने वाली वृद्धि (ज़ियादते मुतवल्लिदा) शर्त वाली वृद्धि में मबीअ के साथ प्रतिस्पर्धा नहीं करती जब तक मूल वस्तु कायम रहे। शर्त वाली वृद्धि मूल वस्तु पर होती है, संतान पर नहीं। कीमत पहले मूल वस्तु और शर्त वाली वृद्धि पर विभाजित होगी, फिर मूल वस्तु के हिस्से की कीमत मूल वस्तु और बच्चे पर विभाजित होगी। मूल वस्तु का मूल्य अनुबंध के दिन का माना जाएगा, शर्त वाली वृद्धि का मूल्य उस दिन का जब वृद्धि की गई, और बच्चे का मूल्य कब्ज़े के दिन का मान्य होगा। यदि किसी ने एक हज़ार दिरहम में एक दासी खरीदी जिसका मूल्य एक हज़ार दिरहम था, फिर कब्ज़े से पहले उसने एक बच्चा जना जिसका मूल्य भी एक हज़ार दिरहम है, फिर विक्रेता ने क्रेता को एक गुलाम उपहार में दिया जिसका मूल्य एक हज़ार दिरहम है, फिर बच्चे का मूल्य बढ़कर दो हज़ार दिरहम हो गया, फिर क्रेता ने उन सब पर कब्ज़ा किया और एक हज़ार दिरहम अदा किए, फिर बच्चे में कोई दोष पाया तो उसे तिहाई हज़ार (333.33) में वापस करे। और यदि दासी में कोई दोष पाया तो उसे एक छठे हिस्से (166.66) में लौटाएगा, और यदि उपहार में मिली वृद्धि (गुलाम) में दोष पाया तो उसे आधे हज़ार (500) में वापस करेगा। इसी प्रकार, यदि दासी ने जन्म नहीं दिया होता लेकिन अनुबंध के समय उसकी आँख में सफेदी थी जो बाद में चली गई, फिर विक्रेता के पास किसी गुलाम ने उसकी आँख फोड़ दी, और उस गुलाम के मालिक ने उसे अपराध के कारण विक्रेता को दे दिया, फिर विक्रेता ने क्रेता को वह गुलाम दे दिया जिसका मूल्य एक हज़ार था, तो यह स्थिति पहली स्थिति के समान है। अतः जब क्रेता उन पर कब्ज़ा करेगा, तो कीमत दासी के उस मूल्य पर जो अनुबंध के समय था और वृद्धि के उस मूल्य पर जो वृद्धि के दिन था, विभाजित होगी। फिर जो दासी के हिस्से में आएगा वह...

कथन 'मुज़ाहिम' (प्रतिस्पर्धा): जैसे जैद ने एक घोड़ी खरीदी और विक्रेता ने एक गधी अतिरिक्त दे दी, फिर घोड़ी ने बच्चा जना, तो गधी बच्चे की कीमत में हिस्सेदार नहीं होगी बल्कि केवल घोड़ी के साथ होगी, जैसा कि विवरण से स्पष्ट है। (1) या बकरी के टुकड़े-टुकड़े कर दिए।

فروخت کیا ہے اور اگر ثمن میں زیادہ کیا تو دوسرے کا اسی مجلس میں قبول کرنا ضرور ہے حتی کہ اگر قبول نہ کیا اور جدا ہو گئے تو باطل ہو گیا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اور زیادتی اسی صورت میں صحیح ہے کہ جب مبیع محل عقد ہو پس اگر مشتری نے اس کو اجرت پر دیا یا رہن کیا یا ذبح کیا یا سلایا یا اس کی تلوار بنائی یا غلام کا ہاتھ کاٹا گیا اور مشتری نے اس کا ارش لیا تو زیادتی صحیح ہو گی لیکن اگر اس نے مرتہن یا مستاجر کے ہاتھ فروخت کیا یا ذبح کرنے یا سلانے کے بعد فروخت کر دیا تو صحیح نہیں ہے اور اگر آزاد کر دیا یا مکاتب یا مدبر کیا یا ام ولد بنایا یا وہ مر گیا یا قتل کیا یا ہبہ کیا یا بیع کیا یا پاپایا بھنا پایا شراب بنائی یا شراب خریدنے والا مسلمان ہوا تو زیادتی صحیح نہ ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر آٹا تھا کہ اس کی روٹی پکائی یا گوشت کا قلیہ یا کباب(۱) بنائے پھر ثمن میں زیادتی کی تو صحیح نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر شراب کے سرکہ ہو جانے کے بعد زیادہ کیا تو بلا خلاف زیادتی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک غلام ایک ہزار کو خریدا پھر دوسرے کے ہاتھ سو دینا کو بیچا پھر دوسرے نے پچاس دینار اور زیادہ کیے اور بسبب عیب کے قاضی کے حکم سے واپس کیا تو ثمن اور زیادتی واپس کرے اور اگر مشتری ثانی نے کوئی اسباب جو پچاس دینار کا ہوتا تھا دیا پھر وہ مشتری اول کے قبضہ سے پہلے تلف ہو گیا تو تہائی غلام کی بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر اس نے دو تہائی غلام بسبب عیب کے قاضی کے حکم سے واپس کیا تو پہلا مشتری اپنے بائع کو پورا غلام واپس کر سکتا ہے اور اگر ان دونوں نے ایک تہائی میں اقالہ کر لیا پھر دو تہائی قاضی کے حکم سے واپس کیا تو پہلا مشتری اپنے بائع کو کچھ نہیں واپس کر سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

پھر جس صورت میں مشتری کی طرف سے زیادتی صحیح ہے وہاں اجنبی کی طرف سے بھی صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اجنبی نے زیادتی کی پس اگر مشتری کے حکم سے زیادتی کی تو مشتری پر دینی واجب ہے اور اجنبی پر واجب نہ ہو گی اور اگر اس کے بلا حکم زیادتی کی تو موقوف رہے گی پس اگر مشتری نے اجازت دی تو اس کے ذمہ لازم ہو گی اور اگر اس نے اجازت نہ دی تو باطل ہو جائے گی اور اگر زیادہ کرنے کے وقت مشتری کی طرف سے ضامن ہوا یا اپنے ذاتی مال کی طرف نسبت کی تو زیادتی اس کو (اجنبی پر ۱۲) لازم آئے گی پس اگر مشتری کے حکم سے تھی تو اس سے واپس لے گا ورنہ نہیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ زیادتی متولد ہ زیادتی مشروطہ میں مبیع کی مزاحم نہیں ہوتی ہے جب تک مبیع قائم رہے یہاں تک کہ زیادتی مشروطہ مبیع پر زیادتی ہوتی ہے نہ ولد پر اور ثمن پہلے مبیع اور زیادتی مشروطہ پر تقسیم ہوگا پھر جو ثمن مبیع کے پلہ میں پڑے وہ اس پر اور بچہ پر تقسیم ہوگا اور اصل مبیع کی قیمت عقد کے روز کی معتبر ہو گی اور زیادتی مشروطہ کی قیمت زیادتی کے دن کی اور بچہ کی قیمت قبضہ کے دن کی معتبر ہو گی۔ کسی نے ایک باندی خریدی ایک ہزار درہم کو کہ جس کی قیمت ایک ہزار درہم تھی پھر قبضہ سے پہلے وہ ایک بچہ جنی کہ جس کی قیمت ایک ہزار درہم ہے پھر بائع نے مشتری کے لیے ایک غلام ہبہ کر دیا کہ جس کی قیمت ایک ہزار درہم ہے پھر بچہ کی قیمت بڑھ کر دو ہزار درہم ہو گئی پھر مشتری نے ان سب پر قبضہ کیا اور ایک ہزار درہم ادا کر دیے پھر بچہ میں کوئی عیب پایا تو اس کو تہائی ہزار میں واپس کرے اور اگر اس باندی میں کوئی عیب پایا تو اس کو ایک چھٹے حصہ ہزار میں پھر دے گا اور اگر زیادتی میں کچھ عیب پایا تو آدھے ہزار میں واپس دے گا اور اسی طرح اگر باندی نہیں حتی لیکن عقد کے وقت اس کی آنکھ میں سفیدی تھی پھر وہ جاتی رہی پھر بائع کے پاس کسی غلام نے اس کی آنکھ پھوڑ دی پس اس غلام کو اس کے مالک نے بسبب جرم کے بائع کو دے دیا پھر بائع نے مشتری کو ایک غلام دیا جو

ایک ہزار کا ہوتا تھا تو یہ صورت اور پہلی صورت برابر ہے پس جب مشتری ان پر قبضہ کرے گا تو ثمن باندی کی قیمت پر جو عقد کے وقت تھی اور زیادتی کی قیمت پر جو زیادہ کرنے کے دن تھی تقسیم ہو گا پھر جو باندی کے حصہ میں پڑے گا وہ اس

قولہ مزاحم یعنی مثلاً زید نے گھوڑی خریدی اور بائع نے ایک گدھی زیادہ کردی پھر گھوڑی سے بچہ پیدا ہوا تو گدھی بچہ پر زیادتی نہ ہو گی بلکہ فقط گھوڑی کے ساتھ ہو گی چنانچہ تفصیل سے ظاہر ہے ۱۲۔ (۱) یا بکری کے پارچہ پارچہ کر ڈالے ۱۲۔

(439) Volume II (2) Book of Sales (Fatawa Alamgiri)

The distribution of the price shall be based on the value on the day of the contract and the value of the provided slave on the day the purchaser (Mushtari) took possession. Thus, if a defect (Aib) is found in any of them, it shall be returned in exchange for its portion of the price. If both eyes of a slave girl were sound at the time of sale and her price was one thousand dirhams, but then a slave while with the seller (Ba'i) caused an injury to her eye resulting in a cataract, and the owner of that slave surrendered him to the seller. Subsequently, the seller added another slave worth one thousand dirhams for the purchaser. Once the purchaser took possession of all of them, the consideration (Saman) shall first be divided equally between the value of the slave girl on the day of the contract and the value of the additional slave. Then, the portion allocated to the slave girl shall be further distributed equally between her and the surrendered slave, regardless of whether the slave's value is high or low.

If the slave girl dies due to any reason other than the eye injury, and the seller added a horse worth one thousand dirhams to the deal to which the purchaser agreed, this addition is valid. When the purchaser takes possession, the price shall be distributed among the value of the slave girl on the day of the contract and the value of the offspring (Wald) and the slave on the day of possession. The portion for the slave girl shall be dropped (Saqit) due to her death before possession. The portion for the offspring and the returned slave shall be distributed among them and the addition. The recognized value for the addition shall be its value on the day it was added, while for the offspring and the returned slave, it shall be their value on the day the purchaser took possession. If the purchaser did not take possession of anything until the addition perished, it shall be considered perished in proportion to its share, and the purchaser shall have the option (Khiyar) to either take the offspring or the returned slave for their respective shares of the price or reject them. This option is distinct from the one granted due to the death of the slave girl. If the offspring or the returned slave dies before possession while the addition remains, the seller has the right to withhold the addition from the purchaser. This is recorded in 'Al-Muhit'.

If two slave girls are purchased for one thousand, and one gives birth and then dies, and the seller then adds a slave, with each being worth one thousand and the child's value also increasing by one thousand. Upon the purchaser taking possession, the initial thousand shall be split equally between the two slave girls. The deceased girl's share shall then be divided into three parts between her and her child, because the

child's value is appraised at the time of possession while the mother's is appraised at the time of sale. Her share is voided due to her death, and the child's share becomes one-third of that portion. The value of the additional slave is then distributed over the child and the living slave girl. A 2/5th portion of the addition is associated with the child and 3/5th with the living girl. For the child, whose value is one-third of a thousand, plus the 2/5th addition, the total is divided into six (6) shares based on their values. The 2/5th addition is worth 400 and the child's value is 2000; thus, every 400 is considered one share. This results in 1 share for the addition and 5 shares for the child. For the living slave girl, her price and the 3/5th addition are divided into eight parts according to their values. The living girl is worth 1000 and the 3/5th addition is worth 600. Appraising every 200 as one share, there are 5 shares for the girl and 3 for the addition, totaling eight. It follows that if the slave dies before possession, there is no compensation against him. One slave girl perished at half price, and half the price remained against the living one. Due to the depreciation of the merchandise before possession, the purchaser has an option. Had she lived and been worth a thousand, one-fourth would have been dropped due to the death, and the price would have been split into three parts between the slave and the living girl.

---

1. Referring to the slave surrendered by the seller as compensation for the crime of injuring the eye. 2. Meaning one-third of the price for the offspring, though it is said that the more correct view is two-thirds.

(439) खंड द्वितीय (2) किताब अल-बियू (फ़तावा आलमगीरिया)

मूल्य का वितरण उस कीमत पर होगा जो अनुबंध (अक़्द) के दिन थी और दिए गए दास (गुलाम) की उस कीमत पर होगा जो खरीदार (मुश्तरी) के कब्जे के दिन थी। अतः यदि उनमें से किसी में कोई दोष (ऐब) पाया जाए, तो वह उसे उसके हिस्से के बदले वापस कर देगा। यदि बिक्री के समय दासी की दोनों आँखें ठीक थीं और उसकी कीमत एक हज़ार दिरहम थी, फिर विक्रेता (बाइ') के पास रहते हुए एक दास ने उसकी आँख में चोट पहुँचाई जिससे उसमें सफ़ेदी (मोतियाबिंद) आ गई, और उस दास के मालिक ने उसे विक्रेता को दे दिया। फिर विक्रेता ने खरीदार को एक दास अतिरिक्त दिया जिसकी कीमत एक हज़ार दिरहम थी। जब खरीदार ने उन सब पर कब्ज़ा कर लिया, तो पहले वह मूल्य दासी की अनुबंध के दिन की कीमत और अतिरिक्त दास की कीमत के बीच समान रूप से विभाजित होगा। फिर जो हिस्सा दासी के पक्ष में आएगा, वह उस पर और वापस किए गए दास पर समान रूप से वितरित होगा, चाहे दास की कीमत कम हो या अधिक।

यदि दासी आँख फोड़ने के अलावा किसी और कारण से मर जाए, और विक्रेता ने बिक्री में एक घोड़ा बढ़ा दिया जिसकी कीमत एक हज़ार दिरहम थी और खरीदार सहमत हो गया, तो यह वृद्धि सही मानी जाएगी। फिर जब खरीदार कब्ज़ा करेगा, तो मूल्य का वितरण अनुबंध के दिन की दासी की कीमत और कब्ज़ा करने के दिन की संतान (वल्द) तथा दास की कीमत के अनुसार होगा। दासी का हिस्सा, कब्जे से पहले उसकी मृत्यु के कारण, निरस्त (साक़ित) माना जाएगा। संतान और वापस किए गए दास का हिस्सा उस पर और अतिरिक्त वस्तु पर वितरित होगा। अतिरिक्त वस्तु की वही कीमत मान्य होगी जो उसकी प्राप्ति के दिन थी, और संतान तथा वापस किए गए दास की वह कीमत ली जाएगी जो खरीदार के कब्ज़ा करने के दिन थी। यदि खरीदार ने किसी चीज़ पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि अतिरिक्त वस्तु नष्ट हो गई, तो वह अपने हिस्से के अनुपात में नष्ट मानी जाएगी और खरीदार को विकल्प होगा कि वह चाहे तो संतान या वापस किए गए दास को उसके हिस्से के मूल्य के बदले ले ले या छोड़ दे। यह विकल्प उस विकल्प के अतिरिक्त है जो दासी की मृत्यु के कारण प्राप्त हुआ था। यदि संतान या वापस किया गया दास कब्जे से पहले मर गया और अतिरिक्त वस्तु बची रही, तो विक्रेता को अधिकार होगा कि वह अतिरिक्त वस्तु खरीदार को न दे। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि दो दासियाँ एक हज़ार में खरीदी गईं, जिनमें से एक ने बच्चा जना और मर गई। फिर विक्रेता ने एक दास बढ़ा दिया, और प्रत्येक की कीमत एक हज़ार है तथा बच्चे की कीमत भी एक हज़ार बढ़ गई। जब खरीदार ने उन पर कब्ज़ा किया, तो पहले वह एक हज़ार का मूल्य दोनों दासियों पर आधा-आधा बाँटा जाएगा। फिर मृतक दासी के हिस्से में जो आया, वह उस पर और उसके बच्चे पर तीन टुकड़ों में बाँटा जाएगा, क्योंकि बच्चे की कीमत कब्जे के दिन की मानी जाएगी और माँ की कीमत बिक्री के दिन की। माँ का हिस्सा उसकी मृत्यु के कारण समाप्त हो जाएगा और बच्चे का हिस्सा मूल्य का एक तिहाई होगा। फिर अतिरिक्त दास की कीमत, बच्चे और जीवित दासी के मूल्य पर वितरित होगी। बच्चे के साथ दास का 2/5 हिस्सा और जीवित दासी के साथ 3/5 हिस्सा जोड़ा जाएगा। बच्चे का मूल्य (जो एक हज़ार का तिहाई है) और 2/5 अतिरिक्त मूल्य को कुल छह (6) हिस्सों में बाँटा जाएगा। 2/5 अतिरिक्त मूल्य 400 है और बच्चे का मूल्य 2000 है, तो प्रत्येक 400 को एक हिस्सा माना जाएगा। इस प्रकार अतिरिक्त मूल्य का 1 हिस्सा और बच्चे के5 हिस्से हुए। जीवित दासी का मूल्य और दास के3/5 हिस्से पर आठ भाग करके वितरण होगा। जीवित दासी की कीमत 1000 है और 3/5 अतिरिक्त का मूल्य 600 है। हर 200 को एक हिस्सा मानने पर दासी के5 और अतिरिक्त के3 हिस्से हुए, कुल आठ हिस्से। यदि दास कब्जे से पहले मर गया, तो उसके बदले कुछ न होगा। दासी आधे मूल्य में नष्ट हुई और आधा मूल्य जीवित के मुकाबले रहा। कब्जे से पहले वस्तु के तुच्छ हो जाने के कारण खरीदार को विकल्प होगा। यदि वह जीवित रहती और उसकी कीमत एक हज़ार होती, तो मृत्यु के कारण एक चौथाई हिस्सा समाप्त होता और मूल्य उस पर तथा दास पर तीन हिस्सों में बँटता।

---

1. अर्थात वह दास जो आँख फोड़ने के अपराध के दंड स्वरूप विक्रेता ने दिया। २. इसका अर्थ है संतान के लिए मूल्य का एक तिहाई, लेकिन अधिक सही मत के अनुसार दो-तिहाई मूल्य है।

کی قیمت پر جو عقد کے دن تھی اور دیے ہوئے غلام کی قیمت پر جو مشتری کے قبضہ کے دن تھی تقسیم ہوگا پس اگر ان میں سے کسی میں عیب پائے گا تو اس کے حصہ کے عوض واپس کرے گا اور اگر باندی کی دونوں آنکھیں بیع کے وقت صحیح ہوں اور اس کی قیمت ایک ہزار درہم ہو پھر بائع کے پاس غلام نے اس کی آنکھ میں صدمہ پہنچایا پھر اس میں سپیدی آگئی پس اس غلام کو اس کے مالک نے بائع کو دے دیا پھر بائع نے مشتری کو ایک غلام زیادہ کیا جو ایک ہزار درہم کا ہوتا تھا پس ان سب پر مشتری نے قبضہ کر لیا تو پہلے وہ ثمن باندی کی قیمت پر جو عقد کے دن تھی اور زیادتی کی قیمت پر برابر تقسیم ہو گا پھر جو باندی کے حصہ میں پڑے گا اس پر اور اس غلام پر جو واپس کیا گیا ہے برابر تقسیم ہوگا خواہ غلام کی قیمت کم ہو یا زیادہ اور اگر باندی کسی اور سبب سے سوائے آنکھ پھوڑنے کے مرجائے پھر بائع نے مشتری کو بیع میں ایک گھوڑا ایزاد کیا کہ جو ایک ہزار درہم کا تھا اور مشتری راضی ہوا تو یہ زیادتی صحیح ہوگی پھر جب مشتری قبضہ کرے تو ثمن باندی قیمت پر جو عقد کے دن تھی اور قیمت ولد اور غلام پر جو قبضہ کے دن تھی تقسیم ہوگا پھر باندی کا حصہ بسبب اس کے قبضہ سے پہلے مر جانے کے ساقط کیا جائے گا اور حصہ ولد و غلام واپس کیے ہوئے کا اس پر اور زیادتی پر تقسیم ہو گا اور زیادتی کی قیمت وہ معتبر ہو گی جو زیادتی کے دن تھی اور ولد اور واپس کیے ہوئے غلام کی قیمت لی جائے گی جو مشتری کے قبضہ کرنے کے دن تھی پس اگر مشتری نے کسی چیز کو ان میں سے اپنے قبضہ میں نہ لیا یہاں تک کہ زیادتی تلف ہوگئی تو بعض اپنے حصہ کے تلف ہوئی اور مشتری مختار ہوگا کہ اگر چاہے تو ولد یاد واپس کیے ہوئے غلام کو اس کے حصہ ثمن کے عوض لے ورنہ چھوڑ دے اور یہ خیار سوائے اس خیار کے ہے جو اس کو بسبب باندی کے قبضہ سے پہلے

مرجانے کے حاصل ہوا تھا اور اگر ولد یا واپس کیا ہوا غلام قبضہ سے پہلے مر گیا اور زیادتی باقی رہی تو بائع کو اختیار ہوگا کہ زیادتی مشتری کو نہ دے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر دو باندیاں ایک ہزار کو خریدیں اور ایک باندی ایک بچہ جنی اور مر گئی پھر بائع نے ایک غلام بڑھایا اور قیمت ہر ایک کی ایک ہزار ہے اور بچہ کی قیمت ایک ہزار بڑھ گئی پھر ان پر مشتری نے قبضہ کیا تو پہلے وہ ثمن دونوں باندیوں پر آدھا آدھا تقسیم کیا جائے گا پھر جو باندی کے حصہ میں پڑا وہ اس پر اور اس کے بیٹے پر تین ٹکڑے کر کے تقسیم ہو گا بسبب اس کے کہ بچہ کی قیمت قبضہ کے دن کی اعتبار کی جائے گی اور اس کی ماں کی قیمت بیع کے دن کی اور اس کا حصہ بسبب مر جانے کے ساقط ہوگا اور تہائی ثمن ولد کا ہوگا پھر غلام زائد کی قیمت بچہ اور زندہ باندی کے ثمن پر ہو گی پھر بچہ کے ساتھ غلام کا دو پانچواں حصہ اور زندہ باندی کے ساتھ تین پانچواں حصہ ملایا جائے گا پھر بچہ کا ثمن کہ وہ تہائی ہزار ہے اس پر اور دو پانچویں زیادتی پر چھ (۶) حصہ کر کے باعتبار دونوں کی قیمت کے تقسیم ہو گا اور دو (۲) پانچویں زیادتی کی قیمت چار سو ہیں اور بچہ کی قیمت دو ہزار تو ہر چار سو کا ایک سہم گردانا جائے گا پس دو (۲) پانچویں زیادتی کا ایک سہم ہوا اور بچہ کے پانچ سہم ہوئے پھر زندہ باندی کا ثمن اس پر اور غلام کے تین (۳) پانچویں پر آٹھ حصہ کر کے بقدر دونوں کی قیمت کے تقسیم ہوگا اور زندہ باندی کی قیمت ایک ہزار ہے اور تین (۳) پانچویں زیادتی کی قیمت چھ (۶) سو ہیں پس ہر دو سو کا ایک سہم گردانا گیا پس باندی کے پانچ (۵) سہم ہوئے اور تین (۳) پانچویں زیادتی کے تین سہم ہوئے اور یہ سب آٹھ سہم ہوئے پس ظاہر ہوا کہ اگر غلام قبضہ سے پہلے مر گیا تو اس کے مقابل کچھ نہ ہوگا اور وہ باندی آدھے ثمن میں ہلاک ہوئی اور آدھا ثمن زندہ کے مقابل رہا اور زیادتی اس کی تابع ہے اور بسبب اس کے کہ قبضہ سے پہلے مبیع حقیر ہوئی مشتری مختار ہوگا اور اگر باقی رہتی اور اس کی قیمت ایک ہزار ہوتی تو بسبب اس باندی کے مرنے کے ایک

چوتھائی ساقط ہوتا پس اس کا ثمن اس پر اور تہائی غلام پر تقسیم ہوتا کیونکہ وہ غلام بچہ اور زندہ باندی کے درمیان تین حصہ کیا گیا۔

ـــ ۱ یعنی جو غلام کہ آنکھ پھوڑنے کے جرم میں بائع نے دے دیا ۱۲۔ ـــ ۲ ہو معنی قولہ و ثلث الثمن للولد و کذائی اصح الوجود و لعل الاصح ثلثی الثمن یعنی دو تہائی ثمن ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiriyya ..... Volume (3) 340 Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...it was said that two-thirds follows it and one-third for the child according to their value, divided into four parts: one-quarter of a third is added to the surplus and three-quarters is added to the child's price. If the price of the living one were based on it and one-third of the slave, it would be divided into five parts: three-fifths added to the price of the living one and two-fifths added to the two-thirds surplus. This is written in *Al-Kafi*. Someone bought two slaves for a thousand, one valued at a thousand and the other at five hundred. Then the first one's price became a thousand. If the buyer then added something, the increase would be distributed between them based on their value on the day of the contract, divided into three parts. If one of the two slaves dies on the day of the increase, the increase is valid proportional to the surviving one. This is correct as mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If someone sells a female slave and the buyer has not yet taken possession, and the seller adds another female slave, and then the first one is claimed through a rightful title (Istihqaq), the buyer shall take the remaining slave for her portion of the price.

It is stated in *Al-Muntaqa* that if someone buys two slaves in one transaction for a thousand dirhams, whether they have taken possession of both or not, then the buyer increases the price for a specific slave by a hundred dirhams or says, "I am increasing the price of one of the two from the price of the other" without specifying, then the increase is not valid. However, if the price of each was known separately and he increased for a specific one, it is valid. In this case, increasing for an unspecified one is also valid, and the partner's word regarding the attribution of this increase to a specific price will be reliable. It is mentioned elsewhere in the same book that if two slaves were bought in one transaction for a thousand dirhams, and the buyer then increased the price of a specific slave, then analogy (*Qiyas*) suggests it should be valid, and the price should be divided between both slaves, then the increase should be added to the portion of that specific slave. Similarly, if he added a female slave to the price of an unspecified one, it is valid, and the buyer has the option to attribute it to whichever price he wishes. Likewise, if he added some goods, the same ruling applies. This is written in *Al-Muhit*. If someone sells a female slave and the buyer has not yet taken possession, and the seller adds another female slave, then the first one is claimed through *Istihqaq*, the buyer takes the remaining slave for her portion of the price. This is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

It is valid to reduce part of the price, and according to us, this is linked to the original contract, whether at the time of reduction the subject of sale (*Mabi'*) remains as a point of comparison or not. This is written in *Al-Muhit*. If before taking possession, he gifted (*Hiba*) part (e.g., a quarter) of the price to the buyer or absolved him of it, this counts as a reduction. Thus, if the seller had taken possession of the price and then says, "I have gifted you part of the price" or "I have reduced it from your liability," it is valid, and the seller is obligated to return the equivalent to the buyer. If, after taking possession, he said, "I have absolved you of part of the price," this is not valid; this is written in *Al-Zakhiroh*. If he reduced the entire price, gifted it, or absolved him of it, and this occurred before taking possession, it is all valid but will not be attached to the original contract. If it occurs after taking possession of the price, then reducing or gifting it is valid, but absolving is not; this is written in *Al-Muhit*. Absolving the price after *Iqala* (rescission of the contract) is valid, and after *Iqala*, the sold item remains as a trust (*Amanat*) with the buyer; this is written in *Tatar Khaniyya*. If a slave was sold in a voidable sale (*Bay' al-Fasid*), then the seller absolved him of the price after both had taken possession, and then the slave died, the seller is liable (*Zamin*) for its price. If he said, "I have absolved you of the slave," then he is absolved; this is written in *Al-Sirajiyya*.

---

1. His word "Kul" (all), i.e., in the case of reduction, the continued existence of the sale is not a condition because this is a decrease, so the existence of the subject (*Mawdu'*) is not necessary, unlike increase which is a new offer (*Ijab*), making the existence of the subject necessary.
2. His word "Li-annahu Zamin" (because he is liable) is because absolution after possession is void, so the sale remains under his guarantee in exchange for its portion of the price.

...गया कि दो (२) तिहाई इसके ताबे और एक तिहाई बच्चे के बराबर उनकी कीमत के चार टुकड़े करके एक चौथाई तिहाई ज़्यादती में और तीन चौथाई बच्चे की कीमत में मिलाया जाता। अगर ज़िंदा की कीमत उस पर और गुलाम की तिहाई पर पाँच टुकड़े किए जाते तो तीन (३) पाँचवाँ ज़िंदा की कीमत में और दो पाँचवें दो तिहाई ज़्यादती में मिलाया जाता, यह 'काफ़ी' में लिखा है। किसी ने दो गुलाम एक हज़ार में खरीदे कि एक की कीमत एक हज़ार है और दूसरे की पाँच सौ, फिर पहले की कीमत एक हज़ार हो गई, फिर खरीदार ने कुछ ज़्यादती की तो ज़्यादती उन दोनों पर सौदे के दिन की कीमत के हिसाब से तीन हिस्सों में बाँटी जाएगी और अगर दोनों में से एक गुलाम ज़्यादती के दिन मर जाए तो मौजूद गुलाम की हद तक ज़्यादती सही होगी और यही सही है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है।

किसी ने एक दासी बेची और अभी खरीदार ने उस पर अधिकार (क़ब्ज़ा) नहीं किया था कि विक्रेता ने दूसरी दासी बढ़ा दी, फिर पहली दासी हक़दारी (इस्तेहक़ाक़) में ले ली गई तो खरीदार शेष दासी को उसकी कीमत के हिस्से के बदले में लेगा।

'मुंतक़ा' में है कि किसी ने दो गुलाम या एक सौदे में एक हज़ार दरहम में खरीदे और दोनों पर परस्पर अधिकार किया या नहीं किया, फिर खरीदार ने एक निश्चित गुलाम की कीमत में एक सौ दरहम बढ़ा दिए या कहा कि दोनों में से एक की कीमत में से एक की कीमत में ज़्यादा करता हूँ और निश्चित नहीं किया तो ज़्यादती जायज़ नहीं है। और अगर हर एक की कीमत अलग-अलग मालूम हुई और किसी निश्चित में बढ़ा दी तो जायज़ है और इस स्थिति में अनिश्चित की कीमत में बढ़ाना भी जायज़ है और किसी कीमत की ओर इस ज़्यादती का संबंध जोड़ने में साझेदार का कथन विश्वसनीय होगा। और इसी किताब में दूसरी जगह उल्लेख है कि अगर दो गुलाम एक सौदे में एक हज़ार दरहम में खरीदे, फिर खरीदार ने एक निश्चित गुलाम की कीमत में बढ़ोतरी की तो न्याय (क़यास) चाहता है कि जायज़ हो और कीमत दोनों गुलामों पर विभाजित की जाए, फिर ज़्यादती उस निश्चित गुलाम के हिस्से में मिलाई जाए। इसी तरह अगर एक अनिश्चित की कीमत में एक दासी बढ़ा दी तो जायज़ है और खरीदार के पास विकल्प (ख़यार) होगा कि जिस की कीमत की ओर चाहे मिला दे। और ऐसे ही अगर कोई सामान बढ़ाया तो भी यही हुक्म है। यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने एक दासी बेची और अभी खरीदार ने अधिकार नहीं किया था कि विक्रेता ने दूसरी दासी बढ़ा दी, फिर पहली दासी

इस्तेहक़ाक़ में ले ली गई तो खरीदार शेष दासी को उसकी कीमत के हिस्से के बदले में लेगा, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है।

कीमत के कुछ हिस्से को कम कर देना सही है और यह हमारे निकट मूल अनुबंध (अक़्द) के साथ जोड़ दिया जाता है, चाहे कमी करते समय वस्तु (मबीअ) मुक़ाबले के योग्य शेष रही हो या न रही हो। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर अधिकार से पहले कुछ (जैसे चौथाई) कीमत खरीदार को उपहार (हिबा) दी या उसे मुक्त (बरी) किया तो यह कम कर देने में गिना जाएगा। अतः यदि विक्रेता ने कीमत पर अधिकार कर लिया हो और फिर कहे कि मैंने तुझे कुछ कीमत उपहार में दी या तेरे ऊपर से कम कर दी तो सही है और विक्रेता पर अनिवार्य है कि उसके बराबर खरीदार को वापस करे। और अगर अधिकार के बाद कहा कि मैंने तुझे कुछ कीमत से बरी किया तो यह सही नहीं है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। पूरी कीमत घटा दी या उपहार दी या उससे बरी किया, तो अगर यह अधिकार से पहले हो तो सब सही है, लेकिन मूल अनुबंध के साथ नहीं जुड़ेगा। और अगर कीमत पर अधिकार करने के बाद हो तो कम करना और उपहार देना सही है और बरी करना सही नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और 'इकाला' (सौदा रद्द करने) के बाद कीमत से बरी करना जायज़ है और इकाला के बाद वस्तु खरीदार के पास अमानत होगी, यह 'ततारखानिया' में लिखा है। अगर कोई गुलाम दोषपूर्ण बिक्री (बय-ए-फासिद) के तौर पर बेचा, फिर विक्रेता ने उसे कीमत से बरी किया, इसके बाद कि दोनों अधिकार कर चुके थे, फिर गुलाम मर गया तो वह उसकी कीमत का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) है। और अगर कहा कि मैंने तुझे गुलाम से बरी किया तो वह बरी हो जाएगा, यह 'सिराजिया' में लिखा है।

---

1. उनका कथन 'कुल', यानी कमी करने की स्थिति में बिक्री का शेष रहना शर्त नहीं है क्योंकि यह कमी है, तो विषय (मोज़ू) का होना आवश्यक नहीं, इसके विपरीत ज़्यादती के कि वह प्रस्ताव (ईजाब) है, तो विषय का होना आवश्यक है।
2. उनका कथन 'ज़ामिन है' क्योंकि अधिकार के बाद दोषमुक्ति (बरात) शून्य है, अतः बिक्री अपनी कीमत के बदले उसकी गारंटी में रही।

گیا کہ دو (۲) ثلث اس کے تابع اور ایک ثلث بچہ کے بقدر اُن کی قیمت کے چار ٹکڑے کر کے ایک چوتھائی ثلث زیادتی میں اور تین چوتھائی بچہ کے ثمن میں ملایا جاتا اگر زندہ کا ثمن اُس پر اور غلام کی تہائی پر پانچ ٹکڑے کیے جاتے تو تین (۳) پانچواں زندہ کے ثمن میں اور دو پانچویں دو تہائی زیادتی میں ملایا جاتا یہ کافی میں لکھا ہے کسی نے دو غلام ایک ہزار میں خریدے کہ ایک کی قیمت ایک ہزار ہے اور دوسرے کی پانچ سو پھر پہلے کی قیمت ایک ہزار ہوگئی پھر مشتری نے کچھ زیادتی کی تو زیادتی اُن دونوں پر عقد کے روز کی قیمت کے حساب سے تین حصہ کی جائے گی اور اگر دونوں میں سے ایک غلام زیادتی کے دن ہلاک ہو جائے تو بقدر موجود کے زیادتی صحیح ہوگی اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک باندی بیچی اور ہنوز مشتری نے قبضہ نہ کیا کہ بائع نے دوسری باندی بڑھا دی پھر پہلی باندی استحقاق میں لے لی گئی تو مشتری باقی باندی کو اُس کے حصہ ثمن کے عوض لے گا *

منتقٰی میں ہے کہ کسی نے دو غلام یا ایک صفقہ میں ایک ہزار درہم کو خریدے اور دونوں باہم قبضہ کیا یا نہ کیا پھر مشتری نے ایک سو درہم ایک معین غلام کے ثمن میں بڑھا دیے یا کہا کہ دونوں میں سے ایک کے ثمن میں سے ایک کے ثمن میں زیادہ کرتا ہوں اور معین نہ کیا تو زیادتی جائز نہیں ہے اور اگر ہر ایک کا ثمن علیحدہ معلوم ہوا اور کسی معین میں بڑھا دے تو جائز ہے اور اس صورت میں غیر معین کے ثمن میں بڑھانا بھی جائز ہے اور کسی ثمن کی طرف اس زیادتی کی نسبت کرنے میں مشترک کا قول معتبر ہوگا اور اسی کتاب میں دوسرے مقام پر مذکور

ہے کہ اگر دو غلام ایک صفقہ میں ایک ہزار درہم کو خریدے پھر مشتری نے ایک معین غلام کے ثمن میں زیادہ کیا تو قیاس چاہتا ہے کہ جائز ہو اور ثمن دونوں غلاموں پر تقسیم کیا جائے پھر زیادتی اُس غلام معین کے حصہ میں ملائی جائے اور اسی طرح اگر ایک غیر معین کے ثمن میں ایک باندی بڑھا دی تو جائز ہے اور مشتری کا خیار ہو گا کہ جس کے ثمن کی طرف چاہے ملائے اور ایسے ہی اگر کوئی اسباب بڑھایا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے ایک باندی بیچی اور ہنوز مشتری نے قبضہ نہ کیا کہ بائع نے دوسری باندی بڑھا دی پھر پہلی باندی استحقاق میں لے لی گئی تو مشتری باقی باندی کو اُس کے حصہ ثمن کے عوض لے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

بعض ثمن کا کم کر دینا صحیح ہے اور یہ اصل عقد کے ساتھ ہمارے نزدیک ملایا جاتا ہے خواہ کم کرنے کے وقت مبیع مقابلہ کا محل باقی رہی ہو یا نہ رہی ہو یہ محیط میں لکھا ہے اگر قبضہ سے پہلے بعض (مثلاً چوتھائی ۱۲) ثمن مشتری کو ہبہ کیا یا اُس کو بری کیا تو یہ کم کر دینے میں شمار ہے پس اگر بائع نے ثمن پر قبضہ کر لیا ہو پھر کہے کہ میں نے تجھ کو بعض ثمن ہبہ کیا یا بعض ثمن تیرے ذمہ سے کم کر دیا تو صحیح ہے اور بائع پر واجب ہے کہ اُس کے مثل مشتری کو واپس کرے اور اگر قبضہ کے بعد کہا کہ میں نے تجھ کو بعض ثمن سے بری کیا تو یہ صحیح نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے پورا ثمن گھٹا دیا یا ہبہ کیا یا اس سے بری کیا پس اگر یہ قبضہ سے پہلے ہو تو سب صحیح ہے لیکن اصل عقد کے ساتھ لاحق نہ ہوگا اور اگر ثمن پر قبضہ کرنے کے بعد ہو تو کم کر دینا اور ہبہ کر دینا صحیح ہے اور بری کر دینا صحیح نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اقالہ کے بعد ثمن سے بری کرنا جائز ہے اور بعد اقالہ کے مبیع مشتری کے پاس امانت ہو گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر کوئی غلام بیع فاسد کے طور پر بیچا پھر بائع نے اس کو قیمت سے بری کیا بعد اس کے کہ دونوں قبضہ کر چکے تھے پھر غلام مر گیا تو وہ اُس کی قیمت کا

ضامن ہے اور اگر کہا کہ میں نے تجھ کو غلام سے بری کیا تو وہ بری ہو جائے گا یہ سراجیہ میں لکھا ہے۔

ا قولہ کل یعنی کم کرنے کی صورت میں بیع کا باقی ہونا شرط نہیں کیونکہ یہ کمی ہے تو وجودِ موضوع ضرور نہیں بخلاف زیادتی کے کہ وہ ایجاب ہے تو موضوع کا وجود ہونا ضرور ہے ۱۲۔

۲ قولہ ضامن ہے کیونکہ براءت بعد قبضہ کے باطل ہے تو بیع اپنی قسمت کے عوض اس کی ضمانت میں رہی ۱۲۔

Seventeenth Chapter: Regarding the sale and purchase of property for a minor son by a father, executor (wasi), and judge (qazi)

It is permissible by way of 'Istihsan' (legal preference) for a father to sell to his minor son or purchase from him for himself. All rights shall belong to the son, and the father shall act as his representative. For this reason, if the son reaches maturity (bulugh), he has the right to demand the price (thaman) from his father. If the father sells to a third party and then the son reaches maturity, the son cannot personally make the demand – this is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. There is a disagreement among scholars (masha'ikh) as to whether 'Ijab wa Qabul' (offer and acceptance) is a condition for the completion of this contract. The correct view is that it is not a condition. To the extent that if the father says, "I have sold or bought this item to/ from my son so-and-so," the sale (bay') is completed. It is a condition that he states, "I have sold or bought this thing to my son." From the father's side, such a sale is permissible at the 'misl' price (fair market price) or at a price within a range where people normally accept slight losses. If the father is not present, the father's father (grandfather) takes his place – this is recorded in *Al-Muhit*.

If a father sells his son's land or immovable property (aqar) at a fair price, and if the father is known among the people as a person of good character or his character is unknown (mastur), the sale is permissible. However, if he is known to be corrupt (mufsid), it is not permissible, and this is the correct view. If he sells movable property (mal manqula) and is corrupt, one report says it is impermissible, but it would be permissible if it is for the minor's benefit, and this is the more correct view (asahh). Regarding an adult son who is insane (majnoon), if his insanity is prolonged (tawil), the father's sale on his behalf is permissible. If it is not prolonged, it is not permissible. 'Long-term insanity' is defined as that which lasts for a month or more; less than that is not considered long-term – this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a father or executor sells any immovable property of a minor, Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fazl stated that if the judge (qazi) deems it better for the minor's interest to annul the sale, he may do so – this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If a father sells something to the minor at its equivalent price and the judge grants permission, the sale becomes effective. Similarly, if an adult appoints an executor who then gives permission, it becomes effective – this is written in *Al-Fiya*. If a person has two minor sons and sells the property of one to the other, it is permissible. When

both reach maturity, according to the correct school of thought, the responsibility (ahda - 1) will rest upon both of them – this is recorded in *Al-Muhit*.

If a father sells his own property to his minor son, he does not become the possessor (qabiz) merely by the act of sale, until he actually takes possession. If the property is destroyed before the father can truly take possession on behalf of the son, the loss is the father's property that is lost – this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. The father shall not be absolved of the price (thaman) he owes for purchasing his son's property for himself until the judge appoints a representative (wakil) for the minor to take possession from the father and then return it to him so it remains with him as a trust (wadi'at) on behalf of the son. If a father sells a house to his son and continues to live in it, the son will not be considered to have taken possession until the father vacates it, and it is a condition that he hands it over to the judge's trustee (amin) – as stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

Thereafter, if the father, after moving out, returns to live in that house, keeps his belongings there, or settles his family there, while being a wealthy man, he shall be considered equivalent to a 'ghasib' (unlawful occupier) – this is recorded in *Al-Muhit*. If someone buys clothes or a servant for his minor son and pays the price from his own wealth, he cannot take back the clothes except if he produces witnesses that "I bought this for my..."

---

1. Note: 'Ahda' refers to the rights of the sale, meaning the responsibility for the price reaching the adult and the sold item reaching the buyer rests with them. 12.

सत्रहवाँ अध्याय: पिता, वसीय (कार्यकारी) और काज़ी (न्यायाधीश) द्वारा नाबालिग लड़के का माल बेचने और उसके लिए खरीदने के बयान में

पिता का अपने नाबालिग लड़के को कुछ बेचना और अपने लिए उससे कुछ खरीदना 'इस्तिहसान' (कानूनी प्राथमिकता) के तौर पर जायज़ है और लड़के को सभी अधिकार प्राप्त होंगे। पिता उसका प्रतिनिधि होगा और इसी कारण यदि लड़का बालिग हो जाए, तो वह अपने पिता से कीमत की मांग करने का अधिकार रखता है। यदि पिता ने किसी दूसरे व्यक्ति को माल बेचा और फिर लड़का बालिग हुआ, तो वह स्वयं मांग नहीं कर सकता - यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। उलेमाओं में इस बात पर मतभेद है कि इस अनुबंध (अक़्द) को पूरा करने के लिए 'ईजाब-ओ-क़ुबूल' (प्रस्ताव और स्वीकृति) शर्त है या नहीं, और सही मत यह है कि यह शर्त नहीं है। यहाँ तक कि यदि पिता कहे कि "मैंने यह चीज़ अपने बेटे फलां के हाथ बेची या खरीदी", तो बिक्री (बय) पूरी हो जाएगी। यह शर्त है कि वह कहे कि "मैंने यह चीज़ अपने बेटे के हाथ बेची या खरीदी"। पिता की ओर से यह बिक्री 'मिस्ल' कीमत (उचित बाजार मूल्य) पर जायज़ है, या उस कीमत पर जिस पर लोग सामान्यतः घाटा सहते हैं। यदि पिता न हो, तो पिता का पिता यानी दादा उसकी जगह होगा - यह मुहीत में लिखा है।

यदि पिता ने अपने लड़के की ज़मीन या अचल संपत्ति (अक़ार) को उचित मूल्य पर बेचा और वह व्यक्ति (पिता) लोगों में नेकनाम मशहूर हो या उसका हाल छिपा हो, तो जायज़ है। लेकिन यदि वह व्यक्ति भ्रष्ट (मुफ़्सिद) मशहूर हो, तो यह जायज़ नहीं है और यही सही है। यदि उसने चल संपत्ति (माल-ए-मनक़ूला) बेची और वह भ्रष्ट है, तो एक रिवायत के अनुसार यह नाजायज़ है, लेकिन उस स्थिति में जायज़ होगा जहाँ नाबालिग की भलाई हो, और यही अधिक सही मत है। बालिग लड़के की ओर से, यदि वह पागल (मजनून) हो और उसका पागलपन लंबा (तवील) हो, तो पिता का बेचना जायज़ है। यदि पागलपन लंबा न हो, तो जायज़ नहीं है। 'जुनून-ए-तवील' (लंबा पागलपन) उसे कहते हैं जो एक महीने या उससे अधिक रहे, यदि इससे कम हो तो वह तवील नहीं है - यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। यदि पिता या वसीय ने नाबालिग की कोई अचल संपत्ति बेची, तो इमाम अबू बकर मोहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने कहा कि यदि काज़ी को लगे कि इस सौदे को रद्द करना नाबालिग के हक में बेहतर है, तो वह उसे रद्द कर सकता है - यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। यदि पिता ने नाबालिग को कोई चीज़ उचित मूल्य पर बेची और काज़ी ने अनुमति दे दी, तो बिक्री प्रभावी हो जाएगी। इसी प्रकार यदि बालिग ने किसी को वसीय नियुक्त किया और उसने अनुमति दी, तो यह

प्रभावी होगा - यह 'फ़िया' में लिखा है। यदि किसी के दो नाबालिग लड़के हों और उसने एक का माल दूसरे को बेचा, तो यह जायज़ है। जब दोनों बालिग हो जाएंगे, तो सही मत के अनुसार जिम्मेदारी (अहदा - १) उन दोनों पर होगी - यह मुहीत में लिखा है।

यदि पिता ने अपना माल अपने नाबालिग लड़के को बेचा, तो केवल बिक्री से वह कब्ज़ा (काबिज़) नहीं माना जाएगा, जब तक कि वह वास्तव में उस पर कब्ज़ा न कर ले। यदि वास्तविक कब्ज़ा करने से पहले वह माल नष्ट हो जाए, तो वह पिता का माल नष्ट हुआ माना जाएगा - यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। पिता पर अपने बेटे का माल खरीदने के कारण जो कीमत वाजिब हुई है, वह तब तक उससे मुक्त नहीं होगा जब तक काज़ी नाबालिग की ओर से एक वकील नियुक्त न कर दे, जो पिता से कब्ज़ा लेकर फिर उसे वापस कर दे ताकि वह बेटे की अमानत के तौर पर उसके पास रहे। यदि पिता ने अपना घर बेटे को बेचा और पिता उसी में रहता है, तो बेटा तब तक कब्ज़ा करने वाला नहीं माना जाएगा जब तक पिता घर खाली न कर दे, और शर्त यह है कि उसे काज़ी के अमीन (न्यासी) को सौंप दे - जैसा कि मुहीत-ए-सरखसी में है।

फिर यदि पिता वहाँ से चले जाने के बाद वापस आकर उस मकान में रहा या अपना सामान रखा या अपने परिवार को वहाँ बसाया, जबकि वह धनी व्यक्ति है, तो उसे 'ग़ासिब' (अवैध कब्जाधारी) माना जाएगा - यह मुहीत में लिखा है। यदि किसी ने अपने नाबालिग लड़के के लिए कोई कपड़ा या सेवक खरीदा और अपने धन से उसकी कीमत चुकाई, तो वह उसे वापस नहीं ले सकता, सिवाय उस स्थिति के जब वह इस पर गवाह बनाए कि "मैंने यह अपने..."

१- 'अहदा' अर्थात बिक्री के अधिकारों में कीमत बालिग तक पहुँचाने और बिक्री का माल खरीदार तक पहुँचाने की जिम्मेदारी उन्हीं की होगी।

سترھواں باب: باپ، وصی اور قاضی کے نابالغ لڑکے کا مال بیچنے اور اس کیلئے خریدنے کے بیان میں

باپ کو اپنے نابالغ لڑکے کے ہاتھ بیچنا اور اپنے واسطے اس سے خریدنا استحساناً جائز ہے اور تمام حقوق لڑکے کو حاصل ہوں گے اور باپ اُس کے قائم مقام ہو گا اور اسی واسطے اگر لڑکا بالغ ہو گیا تو اپنے باپ سے ثمن کے مطالبہ کا مالک ہوتا ہے اور اگر باپ نے دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا پھر لڑکا بالغ ہوا تو خود مطالبہ نہیں کر سکتا ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور مشائخ کا اختلاف ہے کہ اس عقد کے تمام ہونے کے واسطے ایجاب و قبول شرط ہے یا نہیں اور صحیح یہ ہے کہ شرط نہیں ہے یہاں تک کہ اگر باپ نے کہا کہ میں نے یہ چیز اپنے لڑکے کے فلاں کے ہاتھ فروخت کی یا خریدی تو بیع تمام ہو جائے گی اور یہ شرط ہے کہ کہے کہ میں نے یہ چیز اپنے لڑکے کے ہاتھ بیچی اور خریدی اور باپ کی طرف سے یہ بیع بموض مثل قیمت کے اور بعض اس قدر قیمت کے کہ لوگ اپنے انداز میں اس میں ٹوٹا اٹھاتے ہیں جائز ہے اور جب باپ نہ موجود ہو تو باپ کا باپ یعنی دادا بجائے اس کے ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر باپ نے اپنے لڑکے کی زمین یا عقار مثل قیمت پر فروخت کیا پس اگر اس شخص کا حال لوگوں میں اچھا مشہور ہو یا مستور ہو تو جائز ہے اور اگر مفسد مشہور ہو تو جائز نہیں ہے اور یہی صحیح ہے اور اگر اس کا مال منقولہ بیچا اور وہ مفسد ہے تو ایک روایت میں نا جائز ہے مگر اس صورت میں جائز ہو گا کہ اس میں نابالغ کی بہتری ہو اور یہی اصح ہے اور بالغ لڑکے کی طرف سے جبکہ وہ مجنون ہو اور اس کا جنون طویل ہو تو باپ کا بیچنا جائز ہے اور اگر طویل نہ ہو تو جائز نہیں ہے اور جنون طویل اس کو کہتے ہیں کہ جو ایک مہینہ یا زیادہ رہے اور اگر اس سے کم ہو تو طویل

نہیں ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔ اگر باپ یا وصی نے نابالغ کا کوئی مال غیر منقول فروخت کیا تو امام ابو بکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ اگر قاضی کے نزدیک اس بیع کا توڑ دینا نابالغ کے حق میں بہتر ہو تو اس کو توڑ سکتا ہے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے اگر باپ نے نابالغ کے ہاتھ کوئی چیز اس کے مثل ثمن پر بیچی اور قاضی نے اجازت دے دی تو بیع نافذ ہو جائے گی اور اس طرح اگر بالغ نے کوئی وصی گردوانا پھر اس نے اجازت دی تو نافذ ہو گی یہ فیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی کے دو نابالغ لڑکے ہوں کہ اس نے ایک کے مال کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز ہے اور جب دونوں بالغ ہو جائیں گے تو صحیح مذہب کے موافق عہدہ (۱) انہیں دونوں پر ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ باپ نے اگر اپنا مال اپنے نابالغ لڑکے کے ہاتھ بیچا تو فقط بیع سے وہ قابض نہ ہو جائے گا حتی کہ اگر اس سے پہلے تلف ہو جائے کہ باپ اس پر حقیقتاً قابض ہو سکتا ہے تو باپ کا مال تلف ہو گا یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے اور جو ثمن کہ والد کے ذمہ اپنے واسطے اپنے لڑکے کا مال خریدنے سے لازم آیا ہے وہ اس سے بری نہ ہو گا جب تک کہ قاضی نابالغ کی طرف سے ایک وکیل نہ قائم کرے کہ وہ باپ سے اپنے قبضہ میں لے کر پھر اس کو واپس کر دے تاکہ بیٹے کی طرف سے اس کے پاس ودیعت رہے اور اگر باپ نے کوئی گھر اپنے بیٹے کے ہاتھ بیچا اور باپ اس میں رہا کرتا ہے تو بیٹا قابض نہ ہو گا حتی کہ باپ اس کو خالی کرے اور یہ شرط ہے کہ قاضی کے امین کو سپرد کر دے کذا فی محیط السرخی۔ پھر اگر باپ وہاں سے چلے جانے کے بعد آکر اس مکان میں رہا یا اس میں اپنا اسباب رکھایا اپنے بال بچوں کو اس میں بسایا حالانکہ وہ مالدار آدمی ہے تو بمنزلہ غاصب کے شمار ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی نے اپنے نابالغ لڑکے کے لئے کوئی کپڑا یا خادم خریدا اور اپنے مال سے اس کا ثمن ادا کیا تو اپنے کپڑے سے نہیں لے سکتا ہے مگر اس صورت میں کہ اس بات پر گواہ کرے کہ میں نے اس کو اپنے ...

۱- قولہ عہدہ یعنی بیع کے حقوق میں ثمن بالغ کو پہنچنے اور بیع مشتری کو پہنچنے اور ان کو مسلم بننے کے ذمہ دار یہی ہوں گے۔ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 Kitab al-Buyu' (Book of Sales) Page: 442

It was purchased for the boy. If he (the father) did not pay the price until he died, the price will be recovered from his estate (inheritance); thereafter, the remaining heirs cannot take that price back from the boy, provided that the deceased did not have witnesses testify that "I have bought this for this boy." If something was bought for a minor and he (the father) became the guarantor for the price and subsequently paid it, analogy (Qiyas) suggests he should take it from the boy, but according to Juristic Preference (Istihsan), he cannot. However, if at the time of paying the price he said, "I am paying this so that I may take it back from my boy," then he can take it; this is written in Fatawa Qazi Khan. If food or clothing was purchased for the boy, its price can be taken even if witnesses were not appointed, because this was mandatory (wajib) upon him, unlike purchasing a house or immovable property, which is not mandatory; this is recorded in al-Muhit al-Sarakhsi.

If a father sold the boy's property and handed it over before receiving the full price, he can take back and withhold the sold item (Mabi') until the full price is received; this is stated in al-Khulasa. If a woman purchased some land for her child using her own property on the condition that she would not take the price back, it is valid according to Istihsan; the woman will be the purchaser for herself, then that land will be gifted (Hiba) from her side to her minor son as an act of kindness to kin (Sila-e-Rahm), and she does not have the authority to take that land back from the boy; this is written in Fatawa Qazi Khan. A house was shared between a man and his wife, and they had a son; the woman then said, "I bought your share for my son using his own property," and the father said, "I sold it," then this is valid; this is stated in al-Khulasa. If the house was shared between the father and a stranger, and the woman said to both of them, "I bought this house from both of you for my son using his property," and both said, "We sold it," then it is valid; this is written in Fatawa Qazi Khan.

Hisham mentioned that if a father bought his minor son's slave for himself as an irregular sale (Bay' Fasid), and the slave died before the father put him to work, took possession of him, or ordered him to perform any task, then the minor's property is lost. If he sold his own slave to his minor son through an irregular sale and the father then manumitted (freed) him, it is valid; this is recorded in al-Muhit. If a father bought the boy's property for himself and later the boy reached adulthood, the responsibility (for the transaction) from the boy's side remains with the father; this is written in Fatawa Qazi Khan. If a father appointed someone as an agent (wakil) to sell his slave to his son, it is not valid, provided the boy is so young that he cannot

express himself; however, it would be valid if the father accepts this contract from the agent. The correct view is that the rights of the contract accrue to the agent. The scholars (Mashaikh) have differed on whether the father's disposal of property is for himself or for the minor; the correct view is that this disposal is as a representative on behalf of the minor. The rights of the sale contract on behalf of the son will lie with the father, and those on behalf of the father will lie with the agent. Similarly, if one agent was appointed to sell the property of one of two sons to the other, it is not valid. However, if two persons were appointed as agents and they conducted the sale between themselves, it is valid. If a father appointed a person as an agent to sell his son's slave, and that agent sold him to the father, it is valid; this is recorded in al-Muhit al-Sarakhsi.

It is mentioned in Nawadir Ibn Sama'ah that someone sold his minor son's slave to another person for a thousand dirhams, then during his terminal illness (marad al-mawt), he stated, "I have received the price from such-and-such person," and subsequently died during that illness; this acknowledgment (iqrar) is not valid. If during the illness he received two hundred (dirhams) from such-and-such person and they were lost, it shall be verified. If he said, "I took possession of them and destroyed them," he shall not be believed, and the purchaser shall not be absolved of those dirhams; nor shall the purchaser have the right, when the price is taken from him for the boy, to recover [1] from the father or his price. (Footnote: [1] i.e., regarding the deceased father's acknowledgment that "I took possession and destroyed them," the purchaser has no right to recover from his estate.)

फ़तावा-ए-आलमगीरिया ..... खंड ३ किताब-अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक) पृष्ठ: ४४२

लड़के के लिए खरीदा है। यदि उसने कीमत अदा नहीं की यहाँ तक कि वह मर गया, तो कीमत उसकी विरासत (तरका) से दिलाई जाएगी, फिर बाकी वारिस उस कीमत को उस लड़के से नहीं ले सकते हैं, बशर्ते कि मृतक ने इस बात पर गवाह न बनाए हों कि "मैंने इसे इस लड़के के लिए खरीदा है।" और यदि नाबालिग के लिए कोई चीज़ खरीदी, फिर कीमत का ज़ामिन (गारंटर) हो गया, फिर कीमत अदा कर दी, तो कयास (तर्क) यह चाहता है कि लड़के से ले ले, लेकिन इस्तिहसान (न्यायसंगतता) के अनुसार नहीं ले सकता। और यदि कीमत अदा करते समय यह कहा कि "मैं इसे इसलिए अदा कर रहा हूँ ताकि अपने लड़के से ले लूँ", तो उससे ले सकता है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और यदि लड़के के लिए खाना या कपड़ा खरीदा, तो उसकी कीमत ले सकता है, भले ही गवाह न बनाए हों, क्योंकि यह उस पर वाजिब (अनिवार्य) था, इसके विपरीत घर या संपत्ति खरीदने के मामले में, क्योंकि वह वाजिब नहीं है; यह मुहीत सरख़सी में लिखा है।

बाप ने यदि लड़के का माल बेचा और पूरी कीमत लेने से पहले उसे सौंप दिया, तो पूरी कीमत लेने के लिए वह बेची गई चीज़ (मबीअ) को वापस लेकर रोक सकता है; यह ख़ुलासा में लिखा है। यदि किसी औरत ने अपने बच्चे के लिए कोई ज़मीन अपने माल से इस शर्त पर खरीदी कि वह कीमत वापस नहीं लेगी, तो इस्तिहसान के अनुसार यह जायज़ है, और वह औरत अपनी ज़ात के लिए खरीदार होगी, फिर वह ज़मीन उसकी ओर से उसके नाबालिग लड़के को सिला-ए-रहम (रिश्तेदारी के नाते उपहार) के तौर पर हिबा (दान) हो जाएगी, और उसे यह अधिकार नहीं है कि वह ज़मीन उस लड़के से वापस ले ले; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। एक घर एक मर्द और उसकी औरत के बीच साझा था और उन दोनों का एक लड़का था, फिर औरत ने कहा कि "मैंने तुझसे अपने लड़के के लिए उसके माल से खरीदा" और बाप ने कहा कि "मैंने उसे बेचा", तो यह जायज़ है; यह ख़ुलासा में लिखा है। और यदि वह घर बाप और एक अजनबी के बीच साझा हो और औरत ने दोनों से कहा कि "मैंने तुम दोनों से यह घर अपने बेटे के लिए उसके माल से खरीदा" और दोनों ने कहा कि "हमने बेचा", तो जायज़ है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

और हिशाम ने उल्लेख किया है कि यदि बाप ने अपने नाबालिग लड़के का गुलाम अपने लिए बै-ए-फ़ासिद (दूषित बिक्री) के तौर पर खरीदा, फिर वह गुलाम इससे पहले कि बाप उसे काम में लाए या उस पर कब्ज़ा करे या उसे किसी काम का आदेश दे, मर गया, तो नाबालिग का माल चला गया। और यदि अपना गुलाम अपने नाबालिग लड़के के हाथ बै-ए-फ़ासिद के तौर पर बेचा, फिर बाप ने

उसे आज़ाद कर दिया, तो जायज़ है; यह मुहीत में लिखा है। यदि बाप ने लड़के का माल अपने लिए खरीदा फिर लड़का बालिग (वयस्क) हुआ, तो लड़के की ओर से ज़िम्मेदारी बाप पर होगी; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यदि बाप ने किसी व्यक्ति को वकील नियुक्त किया कि "मेरा गुलाम मेरे लड़के के हाथ बेचे", तो यह जायज़ नहीं है, बशर्ते कि वह लड़का इतना छोटा हो कि अपने आप को व्यक्त न कर सके, लेकिन इस स्थिति में जायज़ होगा कि इस अनुबंध (अक्द) को वकील से उसका बाप स्वीकार करे। और सही यह है कि अनुबंध के अधिकार वकील को प्राप्त होंगे। और इस बात में विद्वानों (मशाइख) ने मतभेद किया है कि बाप का कार्य (तसर्रुफ़) अपने लिए होगा या नाबालिग के लिए, और सही यह है कि यह कार्य नाबालिग की ओर से प्रतिनिधि होकर होगा, और बिक्री अनुबंध के अधिकार बेटे की ओर से बाप पर होंगे और जो अधिकार बाप की ओर से हैं वे वकील पर होंगे। इसी तरह, यदि दो बेटों में से एक का माल दूसरे के हाथ बेचने के लिए एक वकील नियुक्त किया, तो जायज़ नहीं है। और यदि दो व्यक्तियों को वकील नियुक्त किया और उन्होंने आपस में बिक्री की, तो जायज़ है। बाप ने एक व्यक्ति को वकील नियुक्त किया कि "मेरे बेटे का गुलाम बेचे" और उस वकील ने बाप के हाथ बेच दिया, तो जायज़ है; यह मुहीत सरख़सी में लिखा है।

नवादिर इब्न समाअह में है कि किसी ने अपने नाबालिग बेटे का गुलाम दूसरे के हाथ एक हज़ार दिरहम में बेचा, फिर अपनी बीमारी के दौरान कहा कि "मैंने अमुक व्यक्ति से कीमत प्राप्त कर ली है", फिर उसी बीमारी में मर गया, तो उसका यह इक़रार (स्वीकृति) जायज़ नहीं है। और यदि उसने बीमारी में अमुक व्यक्ति से दो सौ प्राप्त किए और वे नष्ट हो गए, तो उसकी पुष्टि की जाएगी। और यदि उसने कहा कि "मैंने कब्ज़ा करके उन्हें नष्ट कर दिया है", तो उसे सच नहीं माना जाएगा और खरीदार उन दिरहमों से मुक्त नहीं होगा, और खरीदार को यह भी अधिकार नहीं होगा कि जब लड़के के लिए उससे कीमत ली जाए, तो वह बाप या उसकी कीमत से १_ वसूल करे। (फुटनोट: १_ अर्थात मृतक बाप के इस इक़रार पर कि "मैंने कब्ज़ा करके नष्ट कर दिया है", खरीदार को यह अधिकार नहीं है कि वह उसके विरासत के माल से वसूल करे।)

لڑکے کے واسطے خریدا ہے۔ اگر اس نے ثمن ادا نہ کیا یہاں تک کہ مر گیا تو ثمن اس کے ترکہ سے دلایا جائے گا پھر باقی وارث اس ثمن کو اس لڑکے سے نہیں لے سکتے ہیں بشرطیکہ میت نے اس بات پر گواہ نہ کیے ہوں کہ میں نے اس کو اس لڑکے کے واسطے خریدا ہے اور اگر نابالغ کے واسطے کوئی چیز خریدی پھر ثمن کا ضامن ہو گیا پھر ثمن کو ادا کر دیا تو قیاس چاہتا ہے کہ لڑکے سے لے لے اور استحساناً نہیں لے سکتا ہے اور اگر ثمن ادا کرنے کے وقت یہ کہا کہ میں اس کو ادا کرتا ہوں تاکہ اپنے لڑکے سے لے لوں تو اس سے لے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر لڑکے کے واسطے کھانا یا کپڑا خریدا تو اس کا ثمن لے سکتا ہے اگر چہ گواہ نہ کیے ہوں کیوں کہ یہ اس پر واجب تھا بخلاف گھر یا عقار خریدنے کے کہ وہ واجب نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

باپ نے اگر لڑکے کا مال فروخت کیا اور پورا ثمن لینے سے پہلے سپرد کر دیا تو ثمن پورا لینے کے واسطے مبیع کو واپس کر کے روک سکتا ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے کسی عورت نے اپنے بچہ کے واسطے کوئی زمین اپنے مال سے اس شرط پر خریدی کہ اس ثمن واپس نہ لے گی تو استحساناً جائز ہے اور وہ عورت اپنی ذات کے واسطے مشتری ہوگی پھر وہ زمین اس کی طرف سے اس کے نابالغ لڑکے کو بطور صلہ رحم کے ہبہ ہو جائے گی اور اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ وہ زمین اس لڑکے سے لے لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک گھر ایک مرد اور اس کی عورت میں مشترک تھا اور ان دونوں سے ایک لڑکا تھا پھر عورت نے کہا کہ میں نے تجھ سے اپنے لڑکے کے واسطے اس کے مال سے خریدا اور باپ نے کہا کہ میں نے اس کو بیچا تو جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر وہ دار باپ اور ایک اجنبی کے درمیان مشترک ہو اور عورت

نے دونوں سے کہا میں نے تم دونوں سے یہ گھر اپنے بیٹے کے واسطے اس کے مال سے خریدا اور دونوں نے کہا کہ ہم نے بیچا تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اور ہشام نے ذکر کیا ہے کہ اگر باپ نے اپنے نابالغ لڑکے کا غلام اپنے واسطے بطور بیع فاسد کے خریدا پھر وہ غلام اس سے پہلے کہ باپ اس کو کام میں لائے یا اس پر قبضہ کرے یا اس کو کسی کام کا حکم دے مر گیا تو نابالغ کا مال گیا اور اگر اپنا غلام اپنے نابالغ لڑکے کے ہاتھ بطور بیع فاسد کے بیچا پھر باپ نے اس کو آزاد کر دیا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر باپ نے لڑکے کا مال اپنے واسطے خریدا پھر لڑکا بالغ ہوا تو لڑکے کی طرف سے عہدہ باپ پر ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر باپ نے کوئی شخص وکیل کیا کہ میرا غلام میرے لڑکے کے ہاتھ فروخت کرے تو جائز نہیں ہے بشرطیکہ وہ لڑکا اتنا چھوٹا ہو کہ اپنے نفس کو تعبیر نہ کر سکتا ہو مگر اس صورت میں جائز ہو گا کہ اس عقد کو وکیل سے اس کا باپ قبول کرے اور صحیح یہ ہے کہ حقوق عقد کے وکیل کو ثابت ہوں گے اور اس بات میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے کہ باپ کا تصرف اپنے واسطے ہو گا یا نابالغ کے واسطے اور صحیح یہ ہے کہ یہ تصرف نابالغ کی طرف سے نائب ہو کر ہو گا اور عقد بیع کے حقوق بیٹے کی جانب سے باپ پر ہوں گے اور جو حقوق باپ کی جانب سے ہیں وہ وکیل پر ہوں گے اور اسی طرح سے اگر دو بیٹوں میں سے ایک کا مال دوسرے کے ہاتھ بیچنے کے واسطے ایک وکیل کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر دو شخصوں کو وکیل کیا اور انھوں نے باہم بیع کی تو جائز ہے باپ نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ میرے بیٹے کا غلام فروخت کرے اور اس وکیل نے باپ کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

نوادر ابن سماعہ میں ہے کسی نے اپنے نابالغ بیٹے کا غلام دوسرے کے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا پھر اپنے مرض میں کہا کہ میں فلاں شخص سے ثمن وصول پایا پھر اسی مرض میں مر گیا تو اس کا

اقرار جائز نہیں ہے اور اگر اس نے مرض میں فلاں شخص سے دو سو وصول پائے اور وہ ضائع ہو گئے تو تصدیق کی جائے گی اور اگر اس نے کہا کہ میں نے قبضہ کر کے ان کو تلف کر دیا تو سچا نہ جانا جائے گا اور مشتری ان درہموں سے بری نہ ہو گا اور مشتری کو یہ بھی اختیار نہ ہو گا کہ جب لڑکے کے واسطے اس سے ثمن لیا جائے تو باپ یا اس کے ثمن سے وصول ۱_ قول وصول کرے۔ یعنی متونی باپ کے اس اقرار پر کہ میں نے قبضہ کر کے تلف کر ڈالے ہیں مشتری کو اختیار نہیں ہے کہ اس کے مال ترکہ سے وصول کرے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 Book of Sales (Kitab al-Buyu)

This is mentioned in Al-Muheet: if a father buys something with the wealth of his minor child from a distant property, this sale will be binding on the father, not on the child. This is mentioned in Muheet al-Sarakhsi: if a female slave is bought for an incompetent (idiot) boy and he takes her into his possession through marriage, then by analogy (qiyas), she is binding on the father. However, by juristic preference (istihsan), this sale is valid for the incompetent boy, and the first opinion is more correct; this is mentioned in Az-Zakheerah. If he buys for his adult incompetent son, from the son's wealth, a person who would become free on his behalf, then this sale will not be binding on the son but rather on the father. Then, if this purchased person is a close relative of the father, he will be freed on behalf of the father. But if he is a stranger, such as the mother, brother, or sister of the minor or the incompetent boy, then he will not be freed on behalf of the (father); this is mentioned in Al-Muheet.

If a father sells his son's property and the son claims, "I was an adult at the time of the sale, and it was sold without my permission," while the father claims, "You were a minor," then the son's statement shall be considered reliable. If a woman dies leaving behind minor and major children, and the father of the minor sells something from the inheritance before distribution, it will be valid regarding the minor's share, provided that the sale is at the market value (mithl qimat); this is mentioned in Al-Quniyah. If a legal guardian (wasi) buys an orphan's property for himself, it is permissible according to Imam al-Azam (Abu Hanifa), provided it is in the best interest of the orphan. For items other than real estate (uqar), Shams al-A'immah explained 'benefit' as: giving one's own property worth fifteen dirhams for ten dirhams, or taking the orphan's property worth ten dirhams for fifteen dirhams. For real estate, 'benefit' according to some is buying for oneself at double the price or selling to the orphan at half the price; this is mentioned in Fatawa Qadi Khan. However, when the guardian's sale to himself becomes valid, as is the view of Imam al-Azam, should the guardian say only "I have bought" or "I have sold" as a father would, or must he say both parts? Imam Muhammad did not mention this in any book, but An-Natafi wrote in his 'Waqi'at' that he should say both parts, unlike a father; this is mentioned in Al-Muheet.

If a guardian sells an orphan's real estate, the sale of which is in the orphan's best interest, but he sells it with the intent of spending the proceeds on himself, the scholars (Mashayikh) have said the sale is valid. ☆

If a guardian sells an orphan's property to a stranger at its market value, it is valid. Some have said his disposal of property is valid only if one of these three conditions is met: either he sells it at double the price, or the minor is in desperate need of its proceeds, or the deceased had a debt that cannot be paid without selling it; and the fatwa is based on this. This is mentioned in Muheet al-Sarakhsi. If a guardian appoints an agent (wakil) to buy something from the orphan's wealth and the agent buys it for his principal (the guardian), it is not permissible; this is mentioned in Fatawa Qadi Khan. If a boy who has been granted permission to trade sells his property to his guardian, his act of selling is like the guardian himself selling. If a boy who has permission to trade sells to a stranger with an obvious loss, it is valid according to Imam al-Azam; this is mentioned in Al-Muheet. If a guardian sells an orphan's real estate, the sale of which is in the orphan's best interest, but with the intent to spend the price on himself, the scholars have said the sale is valid; however, if he spends the price on himself, he must compensate (daman) the orphan; this is mentioned in Fatawa Qadi Khan.

If a guardian buys something for one orphan from another orphan, it is not permissible. Similarly, if he grants permission to both of them to trade so that they may buy and sell from each other, it is also not permissible. Likewise, if he gives permission to the slaves of both orphans to trade and one of them...

1. The phrase "both parts" refers to saying: "I have bought" and "I have sold".
2. Meaning an amount that no estimator could possibly estimate.

यह मुहीत में लिखा है कि यदि पिता ने अवयस्क (नाबालिग) की किसी दूर-दराज की संपत्ति से कुछ खरीदा, तो यह बिक्री पिता पर लागू होगी न कि लड़के पर। यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। यदि किसी मंदबुद्धि लड़के के लिए कोई दासी खरीदी गई और उसने विवाह के साथ उसे अपने अधिकार में ले लिया, तो तर्क(क़यास) के अनुसार वह दासी पिता पर अनिवार्य होगी, और 'इस्तेहसान' (सुविधा/लोकहित) के आधार पर यह बिक्री मंदबुद्धि लड़के के लिए मान्य होगी और पहला मत अधिक सही है, यह ज़खीरा में लिखा है। यदि अपने वयस्क मंदबुद्धि लड़के के लिए उसकी संपत्ति से ऐसा व्यक्ति खरीदा जो उसकी ओर से आज़ाद हो जाएगा, तो यह बिक्री उस पर लागू नहीं होगी बल्कि पिता पर लागू होगी। फिर यदि यह खरीदा हुआ व्यक्ति पिता का कोई निकट संबंधी हो, तो वह उसकी ओर से आज़ाद हो जाएगा और यदि वह कोई अजनबी हो जैसे नाबालिग या मंदबुद्धि लड़के की माँ, भाई या बहन, तो वह उसकी (पिता की) ओर से आज़ाद नहीं होगी, यह मुहीत में लिखा है।

यदि पिता ने पुत्र की संपत्ति बेच दी और पुत्र ने कहा कि मैं बिक्री के समय वयस्क था और मेरी अनुमति के बिना बेची गई है, और पिता ने कहा कि तू नाबालिग था, तो पुत्र की बात विश्वसनीय मानी जाएगी। यदि कोई महिला मर गई और उसने छोटी और बड़ी संतान छोड़ी, फिर नाबालिग के पिता ने उत्तराधिकार (तरका) में से कोई वस्तु विभाजित होने से पहले बेच दी, तो नाबालिग के हिस्से में वह सही होगी बशर्ते कि यह बिक्री उसकी उचित कीमत (मिसल क़ीमत) पर हो, यह क़ुनिया में लिखा है। और यदि वसी (अभिभावक) ने अनाथ का माल अपने लिए खरीदा तो इमाम आज़म के निकट यह मान्य है बशर्ते कि उसमें अनाथ की भलाई हो। और अचल संपत्ति (अक़ार) के अतिरिक्त अन्य वस्तुओं में 'शम्स अल-आइम्मा' ने भलाई का अर्थ यह बताया है कि अपना माल जो पंद्रह दिरहम का हो, दस दिरहम में दे और अनाथ का माल जो दस दिरहम का हो, अपने लिए पंद्रह दिरहम में ले ले। और अचल संपत्ति में भलाई कुछ के निकट यह है कि अपने लिए दोगुनी कीमत पर खरीदे और अनाथ को आधी कीमत पर बेचे, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। लेकिन जब वसी की बिक्री अपने लिए मान्य हुई जैसा कि इमाम आज़म के निकट है, तो क्या वसी केवल यह कहेगा कि 'मैंने खरीद लिया' या 'मैंने बेच दिया' जैसे पिता कहता है, या दोनों अंश (जुज़) कहने चाहिए? और इमाम मोहम्मद ने इसे किसी पुस्तक में वर्णित नहीं किया है, और नातफ़ि ने अपने 'वाक़ियात' में लिखा है कि उसे दोनों अंश कहने चाहिए, पिता के विपरीत, यह मुहीत में लिखा है।

वसी ने अनाथ की कोई अचल संपत्ति, जिसे बेचने में उसकी भलाई हो, बेची, लेकिन वसी ने इस उद्देश्य से बेची कि उसकी कीमत अपनी ज़ात पर खर्च करे, तो मशाईख़ (विद्वानों) ने फ़रमाया है कि बिक्री मान्य है। ☆

यदि वसी ने अनाथ का माल किसी अजनबी के हाथ उसकी उचित कीमत पर बेचा तो मान्य है, और कुछ ने कहा कि उसका यह कार्य केवल इन तीन शर्तों में से किसी एक शर्त के पाए जाने पर ही मान्य होगा: या तो दोगुनी कीमत पर बेचे, या नाबालिग को उस कीमत की अत्यंत आवश्यकता हो, या मृतक पर ऐसा ऋण हो जो इसे बेचे बिना चुकाया न जा सके और इसी पर फ़तवा है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है। और यदि वसी ने किसी व्यक्ति को वकील नियुक्त किया कि वह अनाथ के माल में से कोई वस्तु खरीदे और उसने अपने मुवक्किल (नियुक्ता) के लिए खरीदी, तो यह मान्य नहीं है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यदि ऐसे लड़के ने जिसे व्यापार की अनुमति दी गई है, अपनी संपत्ति वसी के हाथ बेची, तो उसका बेचना स्वयं वसी के बेचने के समान है। और यदि ऐसे लड़के ने जिसे व्यापार की अनुमति है, किसी अजनबी के हाथ अत्यधिक नुकसान के साथ कोई वस्तु बेची, तो इमाम आज़म के निकट यह मान्य है, यह मुहीत में लिखा है। वसी ने अनाथ की कोई अचल संपत्ति जिसके बेचने में उसकी भलाई हो, बेची लेकिन इस उद्देश्य से कि उसकी कीमत स्वयं पर खर्च करे, तो मशाईख़ ने कहा कि बिक्री मान्य है, और यदि उसने वह कीमत स्वयं पर खर्च कर ली है, तो वह अनाथ को उसका मुआवज़ा (ज़मान) देगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि वसी ने एक अनाथ के लिए दूसरे अनाथ से कोई चीज़ खरीदी तो यह मान्य नहीं है, और इसी प्रकार यदि उसने दोनों को व्यापार की अनुमति दी ताकि दोनों क्रय-विक्रय करें, तो भी यह मान्य नहीं है। और इसी प्रकार यदि दोनों के दासों को व्यापार की अनुमति दी और एक ने...

۱ 'दोनों अंश' से तात्पर्य है: 'मैंने खरीद लिया' और 'मैंने बेच दिया'। ۲ अर्थात इतना कि कोई अंदाज़ा लगाने वाला भी अंदाज़ा न लगा सके।

کرے یہ محیط میں لکھا ہے اگر باپ نے صغیر کا کوئی دور دراز کے مال سے خرید لیا تو یہ بیع باپ پر نافذ ہوگی نہ لڑکے کے پر یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر بیوقوف لڑکے کے واسطے کوئی باندی خریدی کہ وہ نکاح کے ساتھ اس کو اپنے تصرف میں لایا تو قیاساً وہ باندی باپ پر لازم ہوگی اور استحسان میں یہ بیع بیوقوف لڑکے کے پر جائز ہوگی اور اول اصح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر اپنے بالغ بیوقوف لڑکے کے واسطے اس کے مال سے ایسا شخص خریدا جو اس کی طرف سے آزاد ہو جائے گا تو یہ بیع اس پر نافذ نہ ہوگی بلکہ باپ پر نافذ ہوگی پھر اگر یہ خریدا ہوا شخص باپ کا قریب ہو تو اس کی طرف سے آزاد ہو جائے گا اور اگر اجنبی ہو جیسے نابالغ یا بیوقوف کی ماں یا بھائی یا بہن تو اس کی (باپ کی) طرف سے آزاد نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر باپ نے بیٹے کی ملک فروخت کی اور بیٹے نے کہا کہ میں فروخت ہونے کے وقت بالغ تھا میری بلا اجازت فروخت کی ہے اور باپ نے کہا کہ تو نابالغ تھا تو بیٹے کا قول معتبر ہوگا اگر ایک عورت مرگئی اور اس نے چھوٹی اور بڑی اولاد چھوڑی پھر نابالغ کے باپ نے ترکہ میں سے کوئی چیز تقسیم ہونے سے پہلے فروخت کی تو نابالغ کے حصہ میں صحیح ہوگی بشرطیکہ یہ بیع اس کی مثل قیمت پر ہو یہ قنیہ میں لکھا ہے اور اگر وصی نے یتیم کا مال اپنے واسطے خریدا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے بشرطیکہ اُس میں یتیم کی بہتری ہو اور عقار کے سوا چیزوں میں شمس الائمہ نے بہتری کے معنی یہ بیان کئے ہیں کہ اپنا مال جو پندرہ درہم کا ہوتا ہے دس درہم میں دے اور یتیم کا مال جو دس درہم کا ہوتا ہے اپنے واسطے پندرہ درہم میں لے اور عقار میں بہتری بعضوں کے نزدیک یہ ہے کہ اپنے واسطے دوگنی قیمت میں خریدے اور یتیم کے ہاتھ آدھی قیمت میں بیچے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے مگر جب وصی کی بیع اپنے واسطے جائز

ہوئی جیسا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے تو کیا وصی صرف میں نے خرید لیا میں نے بیچ دیا کہے گا جیسا کہ باپ کہتا ہے یا دونوں جزو کہنا چاہیے اور اُس کو امام محمدؒ نے کسی کتاب میں ذکر نہیں کیا ہے اور ناطفی نے اپنے واقعات میں لکھا ہے کہ اس کو دونوں جزو کہنا چاہیے بخلاف باپ کے یہ محیط میں لکھا ہے۔

وصی نے یتیم کا کوئی عقار کہ جس کے بیچنے میں اُس کی بہتری ہے فروخت کیا لیکن وصی نے اس غرض سے فروخت کیا کہ اُس کا ثمن اپنی ذات پر خرچ کرے تو مشائخ نے فرمایا ہے کہ بیع جائز ہے ☆

اگر وصی نے یتیم کا مال کسی اجنبی کے ہاتھ اس کی مثل قیمت پر فروخت کیا تو جائز اور بعضوں نے کہا کہ اُس کا تصرف صرف ان تین شرطوں میں سے ایک شرط پائی جانے کے ساتھ جائز ہے یا تو دوگنی قیمت پر فروخت کرے یا نابالغ کو اس کے ثمن کی حاجت ہو یا میت پر ایسا قرضہ ہو جو بدون اس کے فروخت کرنے کے ادا نہ ہو سکے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر وصی نے کسی شخص کو وکیل کیا کہ یتیم کے مال میں سے کوئی چیز خریدے اور اُس نے اپنے موکل کے واسطے خریدی تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایسے لڑکے نے جس کو خرید و فروخت کی اجازت دی گئی ہے اپنا مال وصی کے ہاتھ فروخت کیا تو اُس کا فروخت کرنا خود وصی کے فروخت کرنے کے مانند ہے اور اگر ایسے لڑکے نے جس کو خرید و فروخت کی اجازت ہے اجنبی کے ہاتھ کھلے ہوئے خسارہ کے ساتھ فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ وصی نے یتیم کا کوئی عقار کہ جس کے بیچنے میں اُس کی بہتری ہے فروخت کیا لیکن وصی نے اس غرض سے فروخت کیا کہ اُس کا ثمن اپنی ذات پر خرچ کرے تو مشائخ نے فرمایا ہے کہ بیع جائز ہے اور اگر اُس نے ثمن اپنی ذات پر خرچ کر لیا ہے تو یتیم کو اُس کی ضمان دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر وصی نے یتیم کے واسطے دوسرے یتیم سے کوئی چیز خریدی تو جائز نہیں ہے اور اسی طرح اگر اُس نے دونوں کو تجارت کی اجازت دی تاکہ دونوں خرید و فروخت کریں تو بھی جائز نہیں اور اسی طرح اگر دونوں کے غلاموں کو تجارت کی اجازت دی اور ایک نے

۱۔ قولہ دونوں جز یعنی میں نے خرید لیا اور بیچا ۱۲۔ ۲۔ یعنی اتنی کی کوئی اندازہ کرنے والا اندازہ نہ کرے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) | 444 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

Selling to another person is also not permissible. However, if the father is the guardian, then with the permission of both sons or both of their slaves, such a sale is valid; this is recorded in 'Muhit Sarakhsi'. If a judge (Qazi) sells his own property to an orphan or purchases an orphan's property himself, it is not permissible; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. But if a judge purchases something belonging to an orphan from an executor (Wasi), it is permissible, even if that judge himself appointed him as the executor; this is recorded in 'Fatawa Kubra'. If one executor sells an orphan's property to another executor, it is not permissible according to Imam Azam (RA); this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. An executor purchased a house worth fifty dinars from an orphan's debtor; after receiving the full debt, he rescinded (Iqala) the sale—this rescission is not valid; this is recorded in 'Quniyah'. If an executor sells an orphan's property on credit for a certain period, and if this period is so long that such property is not normally sold on credit for that duration, the sale will not be valid. Even if it is not so, but there is fear that the buyer will renege at the deadline or the price will not be recovered from him, it is still not valid. If neither of these fears exists, the sale will be valid. If one person wants to buy an orphan's property from an executor for one thousand dirhams and another for one thousand one hundred, and the first buyer is wealthier than the second, the scholars (Mashaikh) have stated that the executor should sell to the first one; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

If an executor sells the estate (Tarkah) to someone other than himself: if the heirs are minors, selling anything—be it land, immovable property, or belongings—is permissible, whether the heirs are present or absent, and whether there is debt on the deceased or not. However, he can only sell at a fair price (Mithl Qimat) or at prices that people generally estimate. Shams al-A’immah stated in 'Sharh Adab al-Qazi' that this fatwa belongs to the early scholars (Salaf), and according to later scholars, the sale of immovable property (Aqar) will be valid if one of these three conditions is met: either the buyer is willing to pay double the price, or the minor needs the proceeds, or there is a debt on the deceased that cannot be paid without selling it. If all heirs are minors and present, and there is no debt on the deceased, the executor has absolutely no authority to dispose of the estate; however, he should collect the deceased's debts and give them to the heirs. If there is debt on the deceased and it covers the entire estate, there is consensus (Ijma) that the executor shall sell the entire estate. If not, he should sell to the extent of the debt, and according to Imam

Azam, he can sell beyond the debt as well, but not according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). If there is no debt on the estate but the deceased left wills (Wasiyat), then if the will is for one-third or less, the executor should execute it. If it is more than one-third, he should execute it to the extent of one-third, and the rest belongs to the heirs. If the executor wishes to sell something from the estate to execute a will, there is consensus that he should sell to the extent of the will, and regarding selling more than that, there is the same difference of opinion as mentioned before. This ruling applies as long as the heirs do not pay the debt or will from their own personal property; if they do so, the executor will have no authority at all to sell the estate. If the heirs are absent—the duration of which is reported from Imam Muhammad as three days—then if there is no debt or will on the estate, the executor can sell movable property but not immovable property. If there is fear of the immovable property being destroyed, there is a difference among the scholars, and the correct view is that he will not be the owner (seller). If the estate is in possession, the rule regarding belongings is that he can sell them to the extent of the debt and even more. Regarding immovable property, the same difference mentioned earlier applies. If some heirs are minors and some are adults, and the adults are absent and there is no debt or will on the estate, the executor can sell movable property and sell the share of the minors from the immovable property, and regarding the share of the adults, the same difference as mentioned above applies.

---

1. The statement "there is no debt" means the deceased is not a debtor, because if they are a debtor, paying the debt from the estate is prioritized by consensus.
2. According to the Imam he shall sell, and according to the Sahibayn, he shall not.

दूसरे के हाथ बेचना भी जायज़ नहीं है। और अगर पिता संरक्षक हो, तो दोनों बेटों या उनके दोनों गुलामों की अनुमति से ऐसा विक्रय सही है, यह 'मुहित सरखसी' में लिखा है। काज़ी (न्यायाधीश) ने अगर अपना माल अनाथ के हाथ बेचा या उसका माल स्वयं खरीदा, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है। और अगर काज़ी ने अनाथ के माल में से कोई चीज़ वसी (कार्यपालक) से खरीदी, तो यह जायज़ है, चाहे उसी काज़ी ने उसे वसी बनाया हो, यह 'फतावा कुबरा' में लिखा है। एक वसी ने अनाथ का माल अगर दूसरे वसी के हाथ बेचा, तो इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैहि) के अनुसार यह जायज़ नहीं है, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है। वसी ने अनाथ के ऋणी से एक घर, जिसकी कीमत पचास दीनार थी, खरीदा। फिर जब ऋण पूरा ले लिया, तो विक्रय को रद्द (इकाला) कर दिया, तो यह रद्दीकरण जायज़ नहीं है, यह 'कुनिया' में लिखा है। वसी ने अगर अनाथ का माल किसी समय की उधारी पर बेचा, और यदि यह समय इतना अधिक हो कि ऐसा माल इतने समय की उधारी पर नहीं बेचा जाता, तो विक्रय जायज़ नहीं होगा। और अगर ऐसा न हो लेकिन खरीदार से यह डर हो कि वह समय आने पर मुकर जाएगा या उससे कीमत वसूल नहीं होगी, तो भी जायज़ नहीं है। और अगर इन दोनों बातों का डर न हो, तो विक्रय जायज़ होगा। एक व्यक्ति ने अनाथ का माल वसी से एक हज़ार दिरहम में खरीदना चाहा और दूसरे ने एक हज़ार एक सौ में खरीदना चाहा, और पहला खरीदार दूसरे से अधिक धनवान है, तो मशाइख (विद्वानों) ने फरमाया कि वसी को चाहिए कि पहले के हाथ बेचे, यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है।

अगर वसी ने विरासत (तरका) अपने अलावा किसी और के हाथ बेची, और यदि उत्तराधिकारी नाबालिग हों, तो उसका हर चीज़ बेचना चाहे वह ज़मीन हो, अचल संपत्ति हो या सामान, जायज़ है, चाहे वारिस मौजूद हों या अनुपस्थित, चाहे मृतक पर ऋण हो या न हो। लेकिन वह केवल उचित मूल्य पर या ऐसी कीमतों पर बेच सकता है जिसे लोग सामान्य अनुमान में स्वीकार करते हैं। शम्स अल-आइम्मा ने 'शरह अदब अल-काज़ी' में फरमाया कि यह फतवा पूर्वजों का है और बाद के विद्वानों के अनुसार अचल संपत्ति (अकार) का विक्रय इन तीन शर्तों में से किसी एक के होने पर जायज़ होगा: या तो खरीदार उसकी दुगनी कीमत देना चाहे, या नाबालिग को उसकी कीमत की आवश्यकता हो, या मृतक पर ऐसा ऋण हो जो उसे बेचे बिना चुकाया न जा सके। यदि सभी उत्तराधिकारी नाबालिग हों और उपस्थित हों और मृतक पर ऋण न हो, तो वसी को विरासत में बिल्कुल भी हस्तक्षेप करने का अधिकार नहीं है, लेकिन उसे मृतक के ऋण वसूल करके उत्तराधिकारियों को दे देना चाहिए। और

अगर मृतक पर ऋण हो, और वह पूरी विरासत को घेरे हुए हो, तो इस पर आम सहमति (इजमा) है कि वसी पूरी विरासत को बेचेगा। और अगर ऐसा न हो, तो ऋण की सीमा तक बेचेगा, और ऋण से अधिक भाग को इमाम-ए-आज़म के अनुसार बेच सकता है लेकिन साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार नहीं। और अगर विरासत पर ऋण नहीं है लेकिन मृतक ने वसीयतें की हैं, तो यदि वसीयत एक-तिहाई या उससे कम हो, तो वसी उसे लागू कर दे। और अगर एक-तिहाई से ज़्यादा हो, तो वह एक-तिहाई की सीमा तक लागू करेगा और शेष उत्तराधिकारियों का होगा। और अगर वसी ने विरासत में से वसीयत पूरी करने के लिए कुछ बेचना चाहा, तो इस पर सहमति है कि वह वसीयत की सीमा तक बेचे, और वसीयत से अधिक के बारे में वही मतभेद है जो पहले बताया गया। यह नियम तब है जब उत्तराधिकारी अपनी निजी संपत्ति से ऋण या वसीयत का भुगतान न कर दें; यदि उन्होंने ऐसा कर दिया, तो वसी को विरासत बेचने का अधिकार बिल्कुल नहीं रहेगा। और अगर उत्तराधिकारी अनुपस्थित हों, जिसकी अवधि इमाम मुहम्मद से तीन दिन वर्णित है, तो यदि विरासत पर ऋण या वसीयत न हो, तो वसी चल संपत्ति (माल-ए-मनकूल) बेच सकता है लेकिन अचल संपत्ति नहीं। और अगर अचल संपत्ति के नष्ट होने का डर हो, तो मशाइख में मतभेद है और सही यह है कि वह उसका मालिक (विक्रेता) नहीं होगा। और अगर विरासत पर कब्ज़ा हो, तो सामान के मामले में नियम यह है कि वह उसे ऋण की सीमा तक और उससे अधिक भी बेच सकता है। अचल संपत्ति के मामले में वही मतभेद है जिसका हमने ज़िक्र किया। और अगर उत्तराधिकारियों में कुछ नाबालिग और कुछ बालिग हों, और बालिग अनुपस्थित हों और विरासत पर ऋण या वसीयत न हो, तो वसी चल संपत्ति बेच सकता है और अचल संपत्ति में से नाबालिगों का हिस्सा बेच सकता है, और बालिगों के हिस्से में वही मतभेद है जो ऊपर बताया गया।

---

1. कथन "ऋण न हो" का अर्थ है कि मृतक ऋणी नहीं है, क्योंकि यदि वह ऋणी है तो आम सहमति से विरासत से ऋण चुकाना प्राथमिकता है।
2. इमाम के अनुसार बेचेगा और साहिबैन के अनुसार नहीं।

دوسرے کے ہاتھ بیع کی تو بھی جائز نہیں ہے اور اگر باپ ولی ہو تو دونوں بیٹوں یا ان کے دونوں غلاموں کے اجازت دینے سے ایسی بیع درست ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ قاضی نے اگر اپنا مال یتیم کے ہاتھ بیچا یا اُس کا مال خود خریدا تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر قاضی نے یتیم کے مال میں سے کوئی چیز وصی سے خریدی تو جائز ہے اگر چہ اسی قاضی نے اُس کو وصی بنایا ہو یہ فتاویٰ کبریٰ میں لکھا ہے۔ ایک وصی نے یتیم کا مال اگر دوسرے وصی کے ہاتھ فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ وصی نے یتیم کے قرضدار سے ایک مکان جس کی قیمت پچاس دینار تھی میں خریدا پھر جب قرض پورا لے لیا تو بیع کا اقالہ کر لیا پس یہ اقالہ جائز نہیں ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے وصی نے اگر یتیم کا مال کسی مدت کے ادھار پر بیچا پس اگر یہ مدت ایسی بڑھ کر ہو کہ ایسا مال اس مدت کے ادھار پر نہیں فروخت ہوتا ہے تو بیع جائز نہ ہو گی اور اگر ایسا نہ ہو لیکن مشتری سے یہ خوف ہو کہ وہ میعاد پر مُکر جائے گا یا اُس سے ثمن وصول نہ ہو گا تو بھی جائز نہیں ہے اور اگر ان دونوں باتوں کا خوف نہ ہو تو بیع جائز ہوگی ایک شخص نے یتیم کا مال وصی سے ایک ہزار درہم کو خریدنا چاہا اور دوسرے نے ایک ہزار ایک سو کو خریدنا چاہا اور پہلا مشتری دوسرے سے مالدار ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ وصی کو چاہیے کہ پہلے کے ہاتھ فروخت کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر وصی نے ترکہ اپنے سوا دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا پس اگر وارث نابالغ ہوں تو اس کا ہر چیز کا فروخت کرنا خواہ زمین ہو یا عقار یا اسباب جائز ہے خواہ ورثہ حاضر ہوں یا غائب ہوں خواہ میت پر قرض ہو یا نہ ہو لیکن صرف مثل قیمت پر یا ایسے داموں پر کہ جتنا تو نا لوگ اندازہ

میں اٹھاتے ہیں فروخت کر سکتا ہے اور شمس الائمہ نے شرح ادب القاضی میں فرمایا کہ یہ فتوٰی سلف کا ہے اور متاخرین کے نزدیک عقار کی بیع ان تینوں شرطوں میں سے کسی ایک کے ہونے کے ساتھ جائز ہوگی یا یہ کہ مشتری اُس کی دو چند قیمت دینا چاہے یا نابالغ کو اس کے ثمن کی حاجت ہو یا میت پر ایسا قرض ہو کہ بدون اس کے بیچنے کے ادا نہ ہو سکے پس اگر سب وارث نابالغ ہوں اور حاضر ہوں اور میت پر قرض نہ ہو تو وصی کو ترکہ میں بالکل تصرف کرنے کا اختیار نہیں ہے لیکن میت کے قرضے وصول کر کے وارثوں کو دے دے اور اگر میت پر قرض ہو پس اگر وہ تمام ترکہ کو گھیرے تو اُس پر اجماع ہے کہ وصی تمام ترکہ کو فروخت کرے گا اور اگر ایسا نہ ہو تو بقدر قرضہ کے فروخت کرے اور قرضہ سے زائد کو بھی امام اعظمؒ کے نزدیک فروخت کرے اور صاحبین کے نزدیک نہ فروخت کرے اور اگر ترکہ پر قرض نہ ہے لیکن میت نے چند وصیتیں کی ہوں پس اگر وہ وصیت تہائی یا اُس سے کم میں ہو تو وصی اس کو جاری کر دے اور اگر تہائی سے زیادہ ہو تو بقدر تہائی کے جاری کرے اور باقی وارثوں کا ہو گا اور اگر وصی نے کسی چیز کو ترکہ سے وصیت جاری کرنے کے واسطے بیچنا چاہا تو اس پر اجماع ہے کہ بقدر وصیت کے فروخت کرے اور وصیت سے زائد میں ویسا ہی اختلاف ہے جو مذکور ہوا اور یہ حکم اُس وقت ہے کہ وارث اپنی خاص ملک سے قرضہ یا وصیت کو نہ ادا کر دیں اور اگر اُنھوں نے ایسا کیا تو وصی کو ترکہ بیچنے کا اختیار بالکل نہ رہے گا اور اگر وارث غائب ہوں جس کی میعاد امام محمدؒ سے تین دن روایت کی گئی ہے پس اگر ترکہ پر قرضہ یا وصیت نہ ہو تو وصی مال منقول بیچ سکتا ہے اور عقار نہیں بیچ سکتا ہے اور اگر عقار کے ضائع ہونے کا خوف ہو تو مشائخ کا اُس میں اختلاف ہے اور اصح یہ ہے کہ وہ مالک نہ ہو گا اور اگر ترکہ پر قبضہ ہو تو اسباب میں حکم یہ ہے کہ اس کو بقدر دین کے اور اُس سے زائد بالکل فروخت کر سکتا ہے اور عقار کے باب میں وہی اختلاف ہے جو ہم نے ذکر کیا اور اگر وارثوں میں بعض

نابالغ اور بعض بالغ ہوں پس اگر بالغ غائب ہوں اور ترکہ پر قرضہ اور وصیت نہ ہو تو وصی مال منقول کو بیچ سکتا ہے اور تہار میں سے نابالغوں کا حصہ فروخت کر سکتا ہے اور بالغوں کے حصہ میں وہی اختلاف ہے جو مذکور ہوا اور ایسی

۱۔ قولہ قرض نہ ہو یعنی میت قرض دار نہیں میرا کیونکہ اگر قرض دار ہو تو ترکہ سے قرض ادا کرنا بالاجماع مقدم ہے ۱۲۔ ۲ امام کے نزدیک فروخت کرے اور صاحبین کے نزدیک نہیں۔ ۱۲۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 3) (245) (Book of Sales)

In such a case, if the inheritance is encumbered by debt (i.e., debt equals or exceeds value), he can sell both immovable (uqar) and movable (manqool) property. If it is not so encumbered, then by consensus, he may sell from the immovable and movable property to the extent of the debt; as for selling more than that, the same disagreement mentioned previously exists. If the heirs who might prevent the sale are present, and if there is no debt or will upon the inheritance, then by consensus, he may sell the minors' share of immovable and movable property. Regarding the sale of the shares of adult heirs, the same aforementioned disagreement applies. If there is debt on the inheritance, and if the debt encompasses the whole value, he may sell everything. If it does not encompass the whole value, he should sell to the extent of the debt, and there is disagreement regarding more than that; this is stated in *al-Khulasa*.

The ruling we mentioned regarding the father's executor (wasi) also applies to the executor of the father's executor, and to the grandfather—meaning the executor of the father's father—and to his executor's executor, and to the Qazi's executor, and to the executor of his executor as well. Thus, the Qazi's executor is like the father's executor, except in one case: if the Qazi appointed someone as an executor for a specific type of task, that executor will only be for that specific kind; whereas if the father appointed someone as an executor for one type, he will be an executor in all respects. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. It is narrated from Imam Muhammad (RA) in *Nawadir Hisham* that if an executor sold an orphan's slave for one thousand dirhams on behalf of the orphan, while the slave's value was also one thousand dirhams, and he made a condition of option (khayar) for himself, and subsequently, within the period of option, the slave's price rose to two thousand dirhams, then it is not permissible for the executor to finalize the sale. This is also the opinion of Imam Azam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), as recorded in *al-Muhit*. A woman sold her husband's belongings after his death, claiming to be his executor (wasiya), while her husband left behind small minor children. After some time, she claimed she was not an executor. Imam Abu Bakr Muhammad ibn al-Fadl (RA) stated that the woman's subsequent claim will not be accepted in favor of the buyer, and the sale will remain suspended until the minors reach adulthood. If, upon reaching adulthood, they affirm the woman's claim that she was an executor, the sale will be valid; if they deny it, it will become void. If the buyer improved the land purchased from her by applying fertilizer, he cannot recover anything from the woman. This ruling applies when the

woman claimed after the sale that she was not an executor. However, if a boy claims that the woman sold it despite not being an executor, his claim will be heard, provided the boy was granted permission for trade or litigation by an authorized guardian, such as a Qazi or an executor. If he is unable to recover the land, he will seek compensation from the woman for the price of the item sold, based on the narration that the seller of immovable property becomes a guarantor for its price by selling and delivering it; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If the father, grandfather, or executor of a boy or a person of unsound mind is present, and the Qazi grants permission for trade to that boy or person while the father refuses, the Qazi's permission is valid, even though the Qazi's authority is secondary to that of the father or the executor, as stated in *al-Qadir*.

Chapter [Title Unclear - possibly 'Bab al-Nahar Mawlahu']:

Regarding Advance Payment Sale (Bay' Salam) It contains six sections.

Section One In description of its definition, pillars, conditions, and rulings.

ऐसी स्थिति में यदि विरासत ऋण से घिरी हो, तो वह अचल (उकार) और चल (मनकुल) दोनों संपत्तियों को बेच सकता है, और यदि ऋण से घिरी न हो, तो आम सहमति (इज्मा) के अनुसार वह अचल और चल संपत्तियों में से ऋण की राशि के बराबर बेच सकता है, और उससे अधिक की बिक्री में वही मतभेद है जो उल्लेखित किया गया है। और यदि विरासत को रोकने वाले वारिस उपस्थित हों, तो यदि विरासत पर कोई ऋण या वसीयत न हो, तो आम सहमति के अनुसार वह अचल और चल संपत्ति में से नाबालिगों का हिस्सा बेच सकता है, और वयस्कों (बालिगों) के हिस्से की बिक्री में वही मतभेद है जो उल्लेखित किया गया है। और यदि विरासत पर ऋण हो, तो यदि वह ऋण विरासत को घेरे हुए हो, तो वह पूरी संपत्ति बेच सकता है, और यदि वह उसे घेरे हुए न हो, तो वह केवल ऋण की राशि के बराबर बेचेगा, और अधिक में मतभेद है, यह 'खुलासा' में लिखा है।

पिता के वसी (निष्पादक) के बारे में हमने जो आदेश दिया है, वही पिता के वसी के वसी, और दादा यानी पिता के पिता के वसी, और उसके वसी के वसी, और काजी के वसी, और उसके वसी के वसी पर भी लागू होता है। अतः काजी का वसी भी पिता के वसी के समान है, सिवाय एक स्थिति के जिसमें अंतर है: यदि काजी ने किसी को किसी विशेष प्रकार का वसी नियुक्त किया है, तो वह केवल उसी विशेष कार्य के लिए वसी होगा, जबकि पिता ने यदि किसी को एक प्रकार का वसी नियुक्त किया है, तो वह हर प्रकार के कार्यों के लिए वसी होगा। यह 'फ़तावा काजी खान' में लिखा है। 'नवादिर हिशाम' में इमाम मोहम्मद (रह.) से वर्णित है कि यदि एक वसी ने अनाथ के लिए उसका कोई दास एक हजार दिरहम में बेचा, जबकि उसकी कीमत भी एक हजार दिरहम थी, और अपने लिए विकल्प (ख़यार) की शर्त रखी, फिर विकल्प की अवधि के भीतर दास की कीमत बढ़कर दो हजार दिरहम हो गई, तो वसी के लिए उस बिक्री को लागू करना जायज़ नहीं है। इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) का भी यही मत है, यह 'मुहित' में लिखा है। किसी महिला ने अपने पति की मृत्यु के बाद उसकी संपत्ति बेची और यह दावा किया कि वह उसकी ओर से वसी (वसीया) है, और उसके पति की छोटी नाबालिग संतानें हैं। कुछ समय बाद उस महिला ने कहा कि वह वसीया नहीं थी। इमाम अबू बक्र मोहम्मद बिन अल-फ़ज़ल (रह.) ने फरमाया कि खरीदार के अधिकार के मामले में महिला की इस बात की पुष्टि नहीं की जाएगी, और नाबालिगों के बालिग होने तक उस बिक्री को स्थगित रखा जाएगा। फिर यदि उन्होंने बालिग होने के बाद महिला के इस दावे की पुष्टि की कि वह वसीया थी, तो उसकी बिक्री जायज़ होगी, और यदि उन्होंने इसे झुठलाया, तो वह बातिल (अमान्य) हो जाएगी। यदि

खरीदार ने खरीदी गई ज़मीन में खाद डालकर उसे ठीक किया हो, तो वह महिला से कुछ भी वापस नहीं ले सकेगा। यह आदेश तब है जब महिला ने बिक्री के बाद यह दावा किया हो कि वह वसीया नहीं थी। और यदि किसी लड़के ने यह दावा किया कि उस महिला ने बिक्री की थी जबकि वह वसीया नहीं थी, तो लड़के का दावा सुनने योग्य होगा, बशर्ते कि उस लड़के को व्यापार या मुकदमेबाजी के लिए किसी ऐसे व्यक्ति की ओर से अनुमति दी गई हो जो मुकदमेबाजी का प्रभारी हो, जैसे काजी या वसी आदि। यदि वह ज़मीन वापस लेने में असमर्थ हो, तो वह उस महिला से बेची गई चीज़ की कीमत की गारंटी (ज़मान) लेगा, इस रिवायत के आधार पर कि अचल संपत्ति का विक्रेता उसे बेचने और सुपुर्द करने से उसकी कीमत का ज़ामिन बन जाता है, यह 'फ़तावा काजी खान' में लिखा है।

लड़के या नासमझ व्यक्ति का पिता, दादा या वसी मौजूद है और काजी ने उस लड़के या नासमझ को व्यापार की अनुमति दी, लेकिन पिता ने मना किया, तो काजी की अनुमति जायज़ है, भले ही काजी का अधिकार पिता या वसी के अधिकार के बाद आता है, जैसा कि 'कदीर' में उल्लेखित है।

बाब लनहार मौलाहू:

बय-ए-सल्लम के वर्णन में इसमें छह अध्याय (फस्लें) हैं।

पहला अध्याय (फस्ल-ए-अव्वल) इसकी व्याख्या, स्तंभ (रुकन), शर्तें और नियमों के वर्णन में।

صورت میں اگر ترکہ کو قرضہ گھیرے ہوئے ہو تو عقار اور منقول دونوں کو بیچ سکتا ہے اور اگر گھیرے ہوئے نہ ہو تو بالاجماع عقار اور مال منقولہ میں سے بقدر قرضہ کے بیچ سکتا ہے اور اس سے زیادہ کی بیع میں وہی اختلاف ہے جو مذکور ہوا اور اگر مانع وارث حاضر ہوں پس اگر ترکہ پر قرضہ یا وصیت نہ ہو تو بالاجماع نابالغوں کا حصہ عقار و منقول سے فروخت کرسکتا ہے اور بالغوں کے حصہ کی بیع میں وہی اختلاف ہے جو مذکور ہوا اور اگر ترکہ پر قرضہ ہو پس اگر وہ قرضہ گھیرے ہوئے ہو تو وہ کل کو بیچ سکتا ہے اور اگر گھیرے ہوئے نہ ہو تو بقدر قرضہ کے فروخت کرے اور زیادہ میں اختلاف ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

جو حکم ہم نے باپ کے وصی کا ذکر کیا وہی باپ کے وصی کے وصی کا اور دادا یعنی باپ کے باپ کے وصی کا اور اُس کے وصی کے وصی کا اور قاضی کے وصی کا اور اُس کے وصی کے وصی کا بھی حکم ہے پس قاضی کا وصی بھی بمنزلہ باپ کے وصی کے ہے مگر صرف ایک صورت میں فرق ہے اور وہ یہ ہے کہ قاضی نے اگر کسی کو کسی قسم کا وصی کیا تو یہ وصی اُسی خاص قسم کا ہوگا اور باپ نے اگر کسی کو ایک نوع کا وصی کیا تو وہ ہر طرح کا وصی ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے نوادر ہشام میں امام محمدؒ سے مروی ہے کہ اگر وصی نے یتیم کا کوئی غلام یتیم کے لیے ایک ہزار درہم کو فروخت کیا کہ قیمت اُس کی بھی ہزار درہم ہے اور اپنے واسطے خیار کی شرط کی پھر مدت خیار کے اندر غلام کی قیمت بڑھ کر دو ہزار درہم ہوگئی تو وصی کو بیع کا نافذ کرنا جائز نہیں ہے اور یہی قول امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کا بھی ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی عورت نے اپنے شوہر کا اسباب اُس کے مرنے کے بعد فروخت کیا اور یہ زعم کیا کہ وہ اُس کی طرف سے وصیہ ہے اور اس کے شوہر کے چھوٹی چھوٹی نا بالغ اولاد

ہیں پھر ایک مدت کے بعد اُس عورت نے کہا کہ میں وصیہ نہ تھی تو امام ابوبکر محمد بن الفضلؒ نے فرمایا کہ مشتری کے حق میں اُس عورت کی تصدیق نہ کی جائے گی اور نابالغوں کے بالغ ہونے تک اُس بیع میں توقف ہوگا پس اگر اُنھوں نے بالغ ہونے کے بعد اُس عورت کی تصدیق کی کہ یہ وصیہ تھی تو اُس کی بیع جائز ہوگی اور اگر تکذیب کی تو باطل ہو جائے گی پس اگر مشتری نے اُس سے خریدی ہوئی زمین میں کھاد دے کر اس کو درست کیا ہو تو عورت سے کچھ واپس نہ کرسکے گا اور یہ حکم اُس وقت ہے کہ عورت نے بیع کرنے کے بعد یہ دعویٰ کیا ہو کہ میں وصیہ نہ تھی اور اگر کسی لڑکے نے یہ دعویٰ کیا کہ اُس عورت نے فروخت کیا حالانکہ وصیہ نہ تھی تو لڑکے کا دعویٰ قابل سماعت ہوگا بشرطیکہ اُس لڑکے کو تجارت یا خصومت میں ایسے شخص کی طرف سے کہ جو والی خصومت ہے جیسے قاضی یا وصی وغیرہ اجازت دی گئی ہو پس اگر وہ زمین کے واپس لینے سے عاجز ہو تو اُس عورت سے اس چیز کی جو اُس نے فروخت کی تھی قیمت کی ضمان لے گا بنابر اس روایت کے کہ بائع عقار کو بیع کر دینے اور سپرد کر دینے سے اُس کی قیمت کا ضامن ہوتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

لڑکے یا بیوقوف کا باپ یا باپ کا باپ یا وصی موجود ہے اور قاضی نے اس لڑکے یا بیوقوف کو تجارت کی اجازت دی اور باپ نے انکار کیا تو اُس کی اجازت جائز ہے اگر چہ قاضی کی ولایت باپ یا وصی کی ولایت سے مؤخر ہے کذا فی القدیر ۔

باب انہار حولہ:

بیع سلم کے بیان میں اس میں چھ فصلیں ہیں

فصل اوّل اُس کی تفسیر اور رکن اور شرائط اور حکم کے بیان میں

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 446 | The Book of Sales (Kitab al-Buyu')

Bai' Salam (forward sale) is a contract in which ownership of the price (Saman) is established immediately, while ownership of the commodity (Mabi') is established at a future fixed date. The essential pillar (rukn) of a *Salam* contract is for one party to say to another, "I give you ten (10) Dirhams in exchange for one *Kur* of wheat in *Salam* (or in *Salaf*)," and for the other to reply, "I accept." According to the narration from Hasan, a *Salam* contract can also be concluded using the word 'Bai' (sale), and this is the most correct view, as mentioned in *Al-Muheet al-Sarakhsi*. The conditions of *Bai' Salam* are of two types: those pertaining to the essence of the contract and those pertaining to the physical presence/parties. The condition pertaining to the essence of the contract is that neither of the contracting parties (or at least one of them) should have the right of option (*Khiyar-e-Shart*) in this contract, unlike the option of a rightful claimant (*mustahiq*), which does not void the *Salam* contract. Even if a claimant to the capital (*Raas-ul-Maal*) appears after the parties have taken possession and separated, and the claimant subsequently gives permission, the *Salam* contract is valid. If the person holding the option cancels it before physical separation and the capital is still present with the seller (*Muslam ilayh*), then according to us, the contract becomes permissible. However, if the capital is lost or destroyed by him, it will not be permissible by consensus (*Ijma'*); this is written in *Al-Badai'*. The conditions pertaining to the exchange are sixteen (16): six relate to the capital (*Raas-ul-Maal*) and ten to the commodity (*Muslam fih*). Among the conditions for capital, one is to specify its genus —whether it is Dirhams, Dinars, or measurable items like wheat or barley. The second is to specify its type—whether these are *Atreefi* or *Adli* Dirhams, or *Mahmudi* or *Harwi* Dinars. This rule applies when multiple currencies are in circulation in that city; if only one type of currency is prevalent, mentioning the genus is sufficient. The third (3) condition is to describe its quality—whether it is excellent, poor, or average, as in *Al-Nihayah*. The fourth (4) condition is to specify the quantity of the capital for items where quantity defines the contract, such as those measured by volume (*Kayli*), weight (*Wazni*), or count (*Adadi*), even if they have been pointed out. Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad stated that once specified by pointing, knowing the exact quantity is not a condition. Thus, if someone said, "I give you these Dirhams in *Salam* for one *Kur* of wheat," and the weight of the Dirhams was unknown, or if he said, "I give you this wheat in *Salam* for a certain amount of saffron," and the quantity of wheat was unknown, it is not valid according to Imam al-Azam (Imam Abu Hanifa), while it is valid according to the *Sahibayn* (his two students), as mentioned in *Al-Kafi*.

If a *Salam* contract is made for two different items and the capital is a measurable or weighable item, then according to the statement of Imam al-Azam, the *Salam* will not be valid until the share of each from the capital is specified. ✯

If the capital is of such items whose quantity does not affect the contract, then by consensus, informing about the quantity is not a condition; pointing at it will suffice, as stated in *Al-Badai'*. If a *Salam* contract is made for two different items and the capital is a measurable or weighable item, then according to the statement of Imam al-Azam, the *Salam* will not be valid until the share of each from the capital is specified. If the capital is something other than a measurable or weighable item, this level of detail will not be necessary. Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad stated that it is permissible in all these cases, as in *Al-Hawi*. If two different genera are given in *Salam* and the quantity of one is not specified, the *Salam* for both will not be valid. This is written in *Bahr al-Ra'iq*. The fifth condition is that the Dirhams and Dinars must be specified (held ready), and according to Imam al-Azam, this is also a condition for validity along with informing about the quantity.

---

1. Let it be clear: if Zaid gives ten Dirhams to Amr in exchange for one *Kur* of wheat, then Zaid is the '*Al-Muslam*' (buyer), Amr is the '*Muslam ilayh*' (seller), wheat is the '*Muslam fih*' (commodity), and the ten Dirhams are the '*Raas-ul-Maal*' (capital). This should be remembered. 12.
2. For example, *Chehra-dar* (face-stamped), *Choti Goli* (small pellet), *Jaipuri*, *Murshidabadi*, or English (referring to types of currencies). 12.
3. For example, Dirhams and Dinars. 12.

बै-ए-सल्म एक ऐसा अनुबंध (अक़्द) है जिससे कीमत (समन) में तत्काल स्वामित्व स्थापित होता है और बेची गई वस्तु (मबीअ) में किसी अवधि के बाद स्वामित्व स्थापित होता है। सल्म का मूल तत्व (रुकन) यह है कि एक व्यक्ति दूसरे से कहे: "मैंने तुम्हें दस (१०) दिरहम एक 'कुर' गेहूं के बदले सल्म में दिए या सलफ़ में दिए," और दूसरा कहे: "मैंने स्वीकार किया।" हसन की रिवायत के अनुसार, शब्द 'बै' (विक्रय) के साथ भी सल्म अनुबंधित हो जाता है और यही अधिक सही है, जैसा कि मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। बै-ए-सल्म की शर्तें दो तरह की हैं: एक वे जो अनुबंध के सार से संबंधित हैं और दूसरी जो व्यक्तियों से संबंधित हैं। अनुबंध के सार से संबंधित शर्त यह है कि दोनों पक्षकारों में से किसी को भी विकल्प का अधिकार (शर्त-ए-ख़ियार) न हो, सिवाय उसके जिसे वैध अधिकार प्राप्त हो, क्योंकि इससे सल्म शून्य नहीं होता। यहाँ तक कि यदि पूँजी (रास-उल-माल) का कोई हक़दार सामने आए जबकि दोनों पक्षकार कब्ज़ा करके अलग हो चुके हों, और फिर वह हक़दार अनुमति दे दे, तो बै-ए-सल्म मान्य होगी। और यदि विकल्प का अधिकार रखने वाले ने शारीरिक पृथकता से पहले अपना विकल्प रद्द कर दिया और पूँजी विक्रेता (मुस्लम इलैह) के पास मौजूद है, तो हमारे पास वह अनुबंध वैध हो जाएगा। लेकिन यदि पूँजी नष्ट हो गई या उसने नष्ट कर दी, तो आम सहमति (इज्मा) के अनुसार वह वैध नहीं होगा, यह बदाइअ में लिखा है। जो शर्तें विनिमय से संबंधित हैं वे सोलह (१६) हैं, जिनमें से छह (६) पूँजी (रास-उल-माल) के बारे में हैं और दस (१०) अनुबंधित वस्तु (मुस्लम फ़ीह) के बारे में। पूँजी की शर्तों में से एक यह है कि उसकी जाति (जिंस) स्पष्ट की जाए कि वे दिरहम हैं या दीनार, या मापने वाली वस्तुओं में से जैसे गेहूं या जौ। दूसरी शर्त यह है कि उसका प्रकार (नौअ) स्पष्ट किया जाए, जैसे कि दिरहम अतरीफ़ी हैं या अदली, या दीनार महमूदी हैं या हरवी। यह नियम तब है जब उस शहर में विभिन्न प्रकार की मुद्राएँ प्रचलित हों; यदि केवल एक ही प्रकार की मुद्रा प्रचलित हो, तो केवल जाति का उल्लेख पर्याप्त है। तीसरी (३) शर्त यह है कि उसकी गुणवत्ता (सिफ़त) बताई जाए कि वह उत्तम है, घटिया है या मध्यम, जैसा कि अल-निहाया में है। चौथी (४) शर्त यह है कि पूँजी की मात्रा स्पष्ट की जाए उन वस्तुओं में जिनकी मात्रा अनुबंध के लिए आवश्यक है, जैसे नापे जाने वाली (कैली), तौली जाने वाली (वज़नी) या गिनी जाने वाली (अददी) वस्तुएं भले ही उनकी ओर इशारा कर दिया गया हो। इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद ने कहा कि इशारा करने के बाद मात्रा जानना शर्त नहीं है। अतः यदि किसी ने दूसरे से कहा: "मैंने ये दिरहम एक 'कुर' गेहूं के बदले तुम्हें सल्म में दिए" और दिरहमों का वजन ज्ञात न हो, या उसने कहा: "मैंने ये गेहूं तुम्हें इतने मन ज़ाफ़रान के बदले

सल्म में दिए" और गेहूं की मात्रा ज्ञात न हो, तो इमाम-ए-आज़म के निकट यह सही नहीं है, जबकि साहिबैन के निकट सही है, जैसा कि अल-काफ़ी में है।

यदि दो अलग-अलग चीजों के लिए सल्म किया गया और पूँजी नापी या तौली जाने वाली वस्तुओं में से है, तो इमाम-ए-आज़म के मत के अनुसार जब तक दोनों में से प्रत्येक का हिस्सा पूँजी में स्पष्ट न किया जाए, सल्म जायज़ नहीं होगी ☆

यदि पूँजी ऐसी चीजों में से हो जिनकी मात्रा अनुबंध के लिए महत्वपूर्ण नहीं है, तो उनमें मात्रा के बारे में सूचित करना सर्वसम्मति से शर्त नहीं है, केवल इशारा पर्याप्त होगा, यह बदाइअ में लिखा है। यदि दो अलग-अलग चीजों के लिए सल्म किया गया और पूँजी नापी या तौली जाने वाली वस्तुओं में से है, तो इमाम-ए-आज़म के मत के अनुसार जब तक दोनों में से प्रत्येक का हिस्सा पूँजी में स्पष्ट न किया जाए, सल्म जायज़ नहीं होगी। यदि पूँजी नापने या तौलने वाली वस्तु के अतिरिक्त कुछ और हो, तो इस विवरण की आवश्यकता नहीं होगी। इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद ने फ़रमाया कि इन सब में यह जायज़ है, जैसा कि अल-हावी में है। यदि सल्म में दो जातियाँ दी गईं और एक की मात्रा स्पष्ट नहीं की गई, तो दोनों का सल्म सही नहीं होगा। यह बहर-उर-रायिक में लिखा है। पांचवीं शर्त दिरहम और दीनार का अनुबंधित (तय) होना है, और इमाम-ए-आज़म के निकट यह भी मात्रा से अवगत कराने के साथ वैध होने की शर्त है।

---

1. स्पष्ट हो कि यदि ज़ैद ने दस दिरहम एक 'कुर' गेहूं के बदले अम्र को दिए, तो ज़ैद अब 'मुस्लम' (क्रेता) है, अम्र 'मुस्लम इलैह' (विक्रेता) है, गेहूं 'मुस्लम फ़ीह' (वस्तु) है और दस दिरहम 'रास-उल-माल' (पूँजी) हैं। इसे याद रखना चाहिए। १२।
2. जैसे चेहरा-दार या छोटी गोली या जयपुरी या मुर्शिदाबादी या अंग्रेज़ी (मुद्राएँ)। १२।
3. जैसे दिरहम और दीनार। १२।

بیع سلم ایک ایسا عقد ہے کہ اُس سے ثمن میں بالفعل ملک ثابت ہوتی ہے اور مبیع میں کسی مدت پر ملک ثابت ہوتی ہے اور رُکن بیع سلم کا یہ ہے کہ دوسرے سے کہے کہ میں نے تجھ کو دس (۱۰) درہم ایک کُر گیہوں کے عوض سلم میں دیئے یا سلف میں دیئے اور دوسرا کہے کہ میں نے قبول کیے اور حسن کی روایت کے موافق بیع سلم لفظ بیع کے ساتھ بھی منعقد ہو جاتی ہے اور یہی اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ بیع سلم کی شرطیں دو طرح کی ہیں ایک وہ کہ نفس عقد کی طرف رجوع کرتی ہے اور دوسری بدن کی طرف رجوع کرتی ہے جو شرط کہ نفس عقد کی طرف رجوع کرتی ہے وہ ایک ہے اور وہ یہ ہے کہ دونوں عقد کرنے والوں کو یا ایک کو اس عقد میں شرطِ خیار نہ ہو بخلاف مستحق کے خیار کے کہ اس سے بیع سلم باطل نہیں ہوتی ہے حتی کہ راس المال کا اگر کوئی شخص مستحق پیدا ہوا حالانکہ دونوں عقد کرنے والے قبضہ کر کے جدا ہو چکے ہوں پھر مستحق اجازت دے تو بیع سلم صحیح ہے اور اگر خیارِ شرط والے نے بدنی جدائی سے پہلے اپنا خیار باطل کر دیا اور راس المال مسلم الیہ کے پاس قائم ہے تو وہ عقد ہمارے نزدیک جائز ہو جائے گا اور اگر راس المال تلف ہو گیا یا اُس نے تلف کر دیا ہو تو بالا اجماع جائز نہ ہو جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور جو شرطیں کہ بدل کی طرف رجوع کرتی ہیں وہ سولہ (۱۶) ہیں اُن میں سے چھ (۶) راس المال میں اور دس (۱۰) مسلم فیہ میں ہیں پس راس المال کی شرطوں میں ایک یہ ہے کہ راس المال کی جنس بیان کرے کہ وہ درہم ہیں یا دینار ہیں یا ناپنے کی چیزوں میں سے مثل گیہوں یا جو کے ہے اور دوسرے یہ کہ اُس کی نوع بیان کرے کہ یہ درہم عطریفی ہیں یا عدلی یا دینار محمودی ہیں یا ہروی ہیں اور یہ حکم اُس وقت ہے کہ اس شہر میں نقود مختلف رائج ہوں اور اگر ایک ہی قسم کا نقد رائج ہو تو جنس کا ذکر کرنا کافی ہے اور تیسری (۳) صفت کا

بیان کرنا چاہیے کہ وہ جید ہے یا ردی ہے یا درمیانی ہے کذافی النہایہ اور چوتھی (۴) راس المال کی مقدار بیان کرنا چاہیے ایسی چیزوں میں کہ جن کی مقدار کے ساتھ عقد متعلق ہوتا ہے جیسے کیلی اور وزنی اور عددی چیزیں اگرچہ اُس کی طرف اشارہ کر دیا گیا اور امام ابو یوسف اور امام محمد نے فرمایا کہ اشارہ سے معین کر دینے کے بعد اُس کی مقدار کا پہچاننا شرط نہیں ہے پس اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے یہ دراہم ایک کُر گیہوں کے عوض تجھ کو سلم میں دیئے اور درہموں کا وزن نہ معلوم ہوا یا اُس نے کہا کہ میں نے یہ گیہوں تجھ کو اتنے من زعفران کے عوض سلم میں دیئے اور گیہوں کی مقدار نہ معلوم ہوئی تو امام اعظم کے نزدیک صحیح نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک صحیح ہے کذافی الکافی۔

دو مختلف چیزوں میں بیع سلم ٹھہرائی اور راس المال کیلی یا وزنی چیزوں میں سے ہے تو امام اعظم کے قول کے موافق جب تک دونوں میں سے ہر ایک کا حصہ راس المال میں سے نہ بیان کرے سلم جائز نہ ہوگی ☆

اگر راس المال ایسی چیزوں میں سے ہو کہ جن کی مقدار کے ساتھ عقد متعلق نہیں ہوتا ہے اُن میں مقدار سے آگاہ کرنا شرط نہیں ہے بالاجماع اشارہ پر اکتفا کیا جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر دو مختلف چیزوں میں بیع سلم ٹھہرائی اور راس المال کیلی یا وزنی چیزوں میں سے ہے تو امام اعظم کے قول کے موافق جب تک دونوں میں سے ہر ایک کا حصہ راس المال میں سے نہ بیان کرے سلم جائز نہ ہو گی اور اگر راس المال کیلی اور وزنی چیز کے سوا ہو تو اس تفصیل کی حاجت نہ ہو گی اور امام ابو یوسف اور امام محمد نے فرمایا کہ ان سب میں جائز ہے کذافی الحاوی۔ اگر دو جنسیں تسلم میں دیں اور ایک کی مقدار نہ بیان کی تو دونوں کی سلم صحیح نہ ہو گی۔ یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور پانچویں شرط درہم اور دیناروں کا منعقد (رکھنا) ہونا چاہیے اور یہ بھی امام اعظم کے نزدیک مقدار سے آگاہ کرنے کے ساتھ جائز ہونے کی شرط ہے۔

۱۔ واضح ہو کہ اگر دس درہم زید نے ایک کر گیہوں کے عوض عمرو کو دیئے تو زید اب المسلم ہے اور عمرو مسلم الیہ ہے اور گیہوں مسلم فیہ ہیں اور دس درہم راس المال ہیں اور اس کو یاد رکھنا چاہیے۔ ۱۲۔ ۲۔ مثلاً چہرہ دار یا چھوٹی گولی یا جے پوری یا مرشد آبادی یا انگریزی ہے۔ ۱۲۔ ۳۔ مثلاً درہم اور دینار ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 / 447 / Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

It is written in *Al-Nihayah* that the sixth (6) condition is that the *Ras al-Mal* (capital/ principal) must be taken into possession during the *Majlis al-Salam* (the contract session), whether the capital is a debt or a physical asset. According to the majority of scholars, this is a condition based on *Istihsan* (juristic preference), whether possession occurs at the beginning or the end of the session, as the ruling applies to the entire duration of the session. Similarly, if possession was not taken until they stood up to leave, but was completed before physical separation, it is valid, as stated in *Al-Bada'i*.

It is mentioned in *Al-Nawadir* that if two parties conclude a *Salam* contract and walk a mile or more without losing sight of each other, then take possession of the capital and separate, it is valid. *Al-Zakhirah* states that if both or one of them falls asleep while sitting, it is not considered separation because it is difficult to avoid, but if they fall asleep while lying down, it is considered separation, as per *Fatawa Qazi Khan*. *Nawaz* mentions that if someone enters into a *Salam* contract for ten *qafirs* of wheat for ten dirhams and did not have the dirhams on him, then went into his house to fetch them: if he went to a place where the *Muslam ilayh* (seller) could still see him, the contract remains valid; however, if he became hidden from view, it becomes void, as written in *Al-Khulasah*. If a person enters water and dives: if the water is clear such that he is visible after diving, separation is not established, but if it is murky and he is not visible, separation is established, as per *Al-Tatar Khaniyah*. If the seller refuses to take possession of the capital during the session, the judge shall compel him, as stated in *Al-Muhit*.

Among the conditions for the *Muslam fih* (the commodity) is that its genus (e.g., wheat or barley) must be specified. Secondly, its type (e.g., dry-land wheat or mountain wheat) must be defined. Thirdly, its quality (good, bad, or average) must be specified, as stated in *Al-Nihayah*. *Al-Utabiyah* mentions that describing wheat as "excellent" or "good" is valid. Fourthly, its quantity must be known by measure, weight, count, or length, as per *Al-Bada'i*. The quantity should be defined by a standard that is not prone to scarcity among people. If measured by a specific unknown container or an unknown stone's weight, it is invalid unless its specific volume or weight is known. Similarly, for items sold by length, standard measurements should be used. Using an unknown piece of wood or one's own hand span as a measure is invalid. If a person's custom measure differs from the public standard, using it for *Salam* is invalid. Measurement vessels must not be flexible or

prone to changing size (like bowls), though water skins are excepted due to customary practice, as narrated from Imam Abu Yusuf. Fifthly, the delivery period must be specified; an immediate *Salam* is not valid. According to Imam Muhammad, the minimum period is one month, and this is the formal legal opinion (*Fatwa*). The death of the buyer does not void the term, but the death of the seller voids it, and the goods are taken from his estate immediately. Sixthly, the commodity must be continuously available in the market from the time of the contract until the delivery date.

यह 'निहाया' में लिखा है और छठी (6) शर्त यह है कि 'रास-उल-माल' (मूलधन) 'मजलिस-ए-सल्लम' (अनुबंध सभा) में कब्जे में आना चाहिए, चाहे वह मूलधन ऋण (debt) के रूप में हो या नकद (cash), और यह आम विद्वानों के निकट 'इस्तेहसानन' (तर्कसंगत अधिमान्यता के आधार पर) एक शर्त है। चाहे मजलिस की शुरुआत में कब्जा किया गया हो या अंत में, क्योंकि मजलिस के सभी समय का एक ही हुक्म है। इसी तरह अगर उस पर कब्जा नहीं किया यहाँ तक कि खड़े होकर चलने लगे, फिर शारीरिक विदाई से पहले कब्जा कर लिया तो यह वैध है, यह 'बदाइ' में लिखा है।

'नवादिर' में लिखा है कि यदि दोनों ने 'अक़्द-ए-सल्लम' (सल्लम अनुबंध) किया और एक मील या उससे अधिक चले और एक-दूसरे की नज़रों से ओझल नहीं हुए, फिर मूलधन पर कब्जा करके अलग हुए तो यह वैध है। 'ज़खीरा' में लिखा है कि यदि दोनों या उनमें से एक सो गया, यदि वे बैठे थे तो इसे विदाई नहीं माना जाएगा क्योंकि इससे बचना कठिन है, लेकिन यदि दोनों लेटे हुए थे तो इसे विदाई माना जाएगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। 'नवाज़' में लिखा है कि यदि किसी ने दस दिरहम दस 'क़फ़ीर' गेहूँ के बदले सल्लम में दिए और दिरहम उसके पास नहीं थे, फिर वह अपने घर गया ताकि दिरहम लाए; तो यदि वह ऐसी जगह गया जहाँ 'मुस्लिम अलैह' (विक्रेता) उसे देख सकता था, तो सल्लम अमान्य नहीं होगी, और यदि वह उसकी आँखों से ओझल हो गया तो अमान्य हो जाएगी। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति पानी में घुसा और गोता लगाया, यदि पानी इतना साफ था कि गोता लगाने के बाद भी वह दिखाई देता था, तो विदाई साबित नहीं होगी, लेकिन यदि पानी मटमैला था और वह दिखाई नहीं दिया, तो विदाई साबित हो जाएगी, यह 'तातार खानिया' में लिखा है। यदि विक्रेता ने मजलिस में मूलधन पर कब्जा करने से इनकार किया, तो न्यायाधीश उसे विवश करेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

'मुस्लम फ़ीह' (अनुबंधित वस्तु) की शर्तों में से एक यह है कि उसकी जिंस (वर्ग), जैसे गेहूँ या जौ, स्पष्ट होनी चाहिए। दूसरी शर्त उसकी किस्म है, जैसे मैदानी गेहूँ या पहाड़ी गेहूँ। तीसरी शर्त उसकी गुणवत्ता है, जैसे अच्छी, खराब या मध्यम, यह 'निहाया' में लिखा है। 'उताबिया' के अनुसार, "उत्कृष्ट" या "अच्छे" गेहूँ कहना वैध है। चौथी शर्त यह है कि इसकी मात्रा माप, वजन, संख्या या गज से ज्ञात हो, जैसा कि 'बदाइ' में लिखा है। इसकी मात्रा ऐसी होनी चाहिए जो सामान्य रूप से उपलब्ध हो। यदि किसी विशिष्ट बर्तन या पत्थर के वजन को पैमाना बनाया जाए जिसका सही माप ज्ञात न हो, तो यह अवैध है। माप के उपकरण ऐसे होने चाहिए जो अपना आकार न बदलें (जैसे लचीले कटोरे)। चमड़े

की मशक में पानी का माप प्रथा (उर्फ़) के कारण वैध है। पाँचवीं शर्त यह है कि सुपुर्दगी की समय-सीमा (मियाद) ज्ञात होनी चाहिए। तत्काल सल्लम वैध नहीं है; इमाम मुहम्मद के अनुसार न्यूनतम अवधि एक महीना है। यदि खरीदार मर जाए तो अवधि समाप्त नहीं होती, लेकिन यदि विक्रेता मर जाए तो सल्लम समाप्त हो जाती है और माल उसके विरासत से तुरंत लिया जाएगा। छठी शर्त यह है कि अनुबंधित वस्तु अनुबंध के समय से डिलीवरी के समय तक बाजार में उपलब्ध होनी चाहिए।

ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور چھٹی (۶) یہ کہ راس المال مجلس سلم میں قبضہ میں آنا چاہیے خواہ وہ راس المال دین ہو یا عین اور یہ عامہ علما کے نزدیک استحساناً شرط ہے خواہ اول مجلس میں قبضہ کیا یا آخر میں کیونکہ مجلس کی سب ساعتوں کا حکم ایک ہے اور ایسے ہی اگر اس پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ کھڑے ہو کر چلنے لگے پھر بدنی جدائی سے پہلے قبضہ کر لیا تو جائز ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

نوادر میں لکھا ہے اگر دونوں نے عقد سلم کیا اور ایک میل یا زیادہ چلے اور ایک دوسرے کی نظر سے غائب نہ ہوا پھر راس المال پر قبضہ کر کے دونوں جدا ہو گئے تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دونوں یا ایک سو گیا پس اگر وہ دونوں بیٹھے تھے تو یہ جدائی میں شمار نہیں ہے کیوں کہ اس سے احتراز کرنا دشوار ہے اور اگر دونوں لیٹے تھے تو یہ جدائی میں شمار ہے یہ فتاوٰی قاضی خان میں لکھا ہے۔ نواز میں لکھا ہے کہ کسی نے دس (۱۰) درہم دس (۱۰) قفیر گیہوں کے عوض سلم میں دیئے اور درہم اُس کے پاس نہ تھے پھر وہ اپنے گھر میں داخل ہوا تاکہ درہم لائے پس اگر ایسی جگہ گیا ہے کہ اُس کو مسلم الیہ دیکھتا تھا تو سلم باطل نہ ہوگی اور اگر اُس کی آنکھ سے پوشیدہ ہوا تو باطل ہو جائے گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر ایک شخص پانی میں گھسا اور اُس میں غوطہ لگایا پس اگر پانی ایسا صاف تھا کہ بعد غوطہ کے نظر آتا تھا تو جدائی ثابت نہ ہوگی اور اگر گندلا تھا کہ بعد غوطہ کے نظر نہ آیا تو جدائی ثابت ہو جائے گی یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر مسلم الیہ نے راس المال پر مجلس میں قبضہ کرنے سے انکار کیا تو حاکم اُس پر جبر کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

جو شرطیں کہ مسلم فیہ میں ہوتی ہیں اُس میں سے ایک یہ ہے کہ مسلم فیہ کی جنس مثلاً گیہوں یا جو بیان کرنا چاہیے اور دوسری اُس کی قسم کہ مثلاً خشکی کے گیہوں یا پہاڑی میں بیان کرنا چاہیے تیسری گیہوں کی صفت کہ جید ہیں یا ردی یا درمیانی بیان کرنا چاہیے یہ نہایہ میں لکھا ہے اگر کسی نے گیہوں کے سلم میں بیان کیا کہ گندم نیکو یا نیک یاسرہ یعنی کھرے تو جائز ہے اور یہی صحیح ہے یہ عتابیہ میں لکھا ہے اور چوتھی یہ کہ مسلم فیہ کی مقدار پیمانہ یا وزن یا عدد یا گز سے معلوم ہو یہ بدائع میں لکھا ہے اور یہ چاہیے کہ اس کی قدر ایسی مقدار سے معلوم ہو کہ جس مقدار کی لوگوں کے پاس سے کم ہونے کا خوف نہ ہو اور اگر اُس کی مقدار کسی معین پیمانہ سے معلوم کی جائے جیسے کہا کہ اس خاص برتن کے پیمانہ یا اُس پتھر کے وزن سے لوں گا تو جائز نہیں ہے بشرطیکہ یہ نہ معلوم ہو کہ اس برتن میں کسی قدر سما تا ہے یا اس پتھر کا کیا وزن ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور ایسے ہی گزوں سے بکنے کی چیزوں میں چاہیے کہ اُس کی مقدار ایسے گزوں سے بیان کی جائے کہ جس کا لوگوں کے پاس سے گم ہونے کا خوف نہ ہو پس اگر کوئی معین لکڑی کو بتلایا کہ جس کی ناپ نہیں معلوم ہے یا اپنے ہاتھ کی ناپ یا فلاں شخص کے ہاتھ کی ناپ بتلائی تو جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص کا پیمانہ یا اُس کا گز عام لوگوں کے گز اور پیمانہ سے مغایر ہو تو اُس کے حساب سے بیع سلم صحیح نہیں ہے اور اگر اُس کا گز یا پیمانہ عام لوگوں کے موافق ہو تو اُس کی قید لگانا لغو ہوگی اور سلم جائز ہوگی یہ نیا بیع میں لکھا ہے اور یہ ضروری ہے کہ پیمانہ ایسا نہ ہو کہ جو پہنچ جاتا ہو یا کشادہ ہو جاتا ہو جیسے پیالے اور اگر زبیل یا تھیلی کے مانند ہو تو سلم جائز نہ ہو گی مگر صرف پانی کی مشک میں بسبب تعامل کے جائز ہے ایسا ہی امام ابو یوسفؒ سے روایت کیا گیا ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور پانچویں شرط یہ ہے کہ مسلم فیہ میعادی اور میعاد معلوم ہو حتی کہ فی الحال کی سلم جائز نہیں ہے اور ادنیٰ میعاد کہ بدوں اُس کے سلم جائز نہیں ہے امام محمدؒ کی تقدیر پر ایک مہینہ

ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور رب السلم کے مرنے سے میعاد باطل نہیں ہوتی ہے اور مسلم الیہ کے مرنے سے باطل ہو جاتی ہے حتی کہ سلم اُس کے ترکہ سے فی الحال لی جائے گی یہ فتاوٰی قاضی خان میں لکھا ہے اور چھٹی یہ کہ مسلم فیہ عقد کے وقت سے میعاد آنے تک موجود ہونا چاہیے حتی کہ اگر عقد کے وقت نہ ہو اور میعاد کے وقت موجود ہو یا اُس کا عکس ہو یا عقد کے وقت اور میعاد کے وقت موجود اور درمیان میں موجود نہ ہو تو جائز نہیں ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور موجود ہونے کے معنی یہ ہیں کہ بازار [میں دستیاب ہو]۔

۱ جیسے اور دکھاد وغیرہ کے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 (448) Kitab-ul-Buyoo (The Book of Sales)

...continues to be available, and "not being present" means that it is not available in the market, even if it is found in homes; this is written in *Siraj-ul-Wahhaj*. If a *Salam* (forward sale) contract is made for something that is generally available until its term, but it was not taken possession of until it disappeared from the market, then the *Salam* remains in its state, and the *Rabb-us-Salam* (buyer) has the choice to either cancel the *Salam* or wait for it to become available; this is written in *Niya-e-Biyu*. The seventh condition is that the *Muslam Fih* (the subject matter of the contract) must be something that becomes specified by specification, such that *Salam* is not valid in Dirhams and Dinars. In metal sheets (patron), it is not permissible based on the analogy of currency exchange (*Sarf*), but it is permissible based on the analogy of partnership deeds; this is written in *Nihayah*.

Eighthly, the *Muslam Fih* must belong to these four categories: measurable by volume (*Kili*), measurable by weight (*Wazni*), countable items (*Adadi*) that are approximately equal to each other, or items measured by yards (*Guz*); this is written in *Muheet*. Therefore, *Salam* is not permissible in animals and their heads or hooves. Similarly, it is not permissible in male and female slaves because their intellect and character differ; this is written in *Siraj-ul-Wahhaj*. The ninth condition is that for items involving transportation costs etc., such as wheat, the place of delivery must be specified; thus in *al-Kafi*, and this is the correct view. It is written in *Nahr-ul-Faiq* that Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) and Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that this is not a condition, but if both parties make it a condition, it will be valid, and if they do not, the place where the contract was made will be the place of delivery; this is written in *Kafi*. If the *Rabb-us-Salam* stipulate with the *Muslam Ilaih* (seller) to deliver the *Salam* in a certain city, then the *Muslam Ilaih* can deliver it at any place he chooses within that city, and the *Rabb-us-Salam* will not have the right to trouble him by demanding delivery at another place; thus in *al-Muheet*. Some have said this ruling applies when the city is not large, but if it is so large that there is a distance of one *farsakh* (approx. 3 miles) between its two ends, it is not valid until a specific side (location) is mentioned, because ignorance of it can lead to disputes; this is written in *Muheet-e-Sarakhsi*. For items that do not involve transportation costs etc., such as musk and camphor, specifying the place of delivery is not a condition by consensus (*Ijma*). According to the reports in *Kitab-ul-Buyoo* and *Jami-e-Saghir*, the place where the contract was made will be the designated place for delivery, and this is the most correct (*Asahh*) view, and it is the opinion of the *Sahibayn* (the two

companions, Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad); this is written in *Muheet-e-Sarakhsi* and *Anabiyah*.

In *Ijarat* (leasing/hiring), it is written that the place will not be specified and he has the choice to deliver wherever he wishes, and this is most correct; this is written in *Kafi* and *Hidayah*. Therefore, if a place was specified, some said it would not be binding because there is no transportation cost involved in carrying such a thing, nor does its value change with a change of location. Others said it will be binding, and this is the more correct view; this is written in *Anabiyah*. If a *Salam* sale is made for items involving transportation and labor on a sea or a mountain peak, then delivery will be at whichever place is nearest from there; this is written in *Niya-e-Biyu*. The tenth condition is that neither of the two exchanges (price and commodity) should contain any attribute that causes *Riba* (usury/interest), which is quantity (*Qadr*) and genus (*Jins*). This applies everywhere except for currencies, as *Salam* in weighted items is permissible due to people's necessity; this is written in *Muheet-e-Sarakhsi*. The ruling on *Bay-e-Salam* is that ownership is established for the *Rabb-us-Salam* in the *Muslam Fih* after a certain period, and ownership is established for the *Muslam Ilaih* in the specified and described capital (*Ra's-ul-Mal*) immediately; this is written in *Nihayah*. Once the *Salam* sale is finalized and the *Muslam Ilaih* presents the *Muslam Fih*, the *Rabb-us-Salam* shall have no option (*Khiyar*), except if he finds it contrary to his condition. In that case, the *Muslam Ilaih* shall be compelled to present the exact item upon which the contract was made; this is written in *Niya-e-Biyu*.

1. Note: The word '*Qadr*' means that there should not be a cause of identical quantity and genus in the *Ra's-ul-Mal* (capital) and *Muslam Fih* (commodity), or there should not be anything that makes credit impermissible, and its example will appear in the second chapter of the legal issues. 12

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 3 (448) किताब-उल-बुयू

...बाज़ार में उपलब्ध होती रहे और मौजूद न होने का अर्थ यह है कि बाज़ार में न आती हो, चाहे वह घरों में पाई जाती हो; यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। यदि किसी ऐसी वस्तु में 'सल्म' (अग्रिम क्रय) किया जाए जो नियत समय तक बाज़ार में उपलब्ध रहती है, लेकिन उस पर कब्ज़ा नहीं किया गया यहाँ तक कि वह बाज़ार से समाप्त हो गई, तो सल्म अपनी स्थिति पर रहेगा और 'रब-उस-सल्म' (खरीदार) को अधिकार है कि चाहे तो सल्म अनुबंध को रद्द कर दे, अन्यथा उसके पुनः उपलब्ध होने की प्रतीक्षा करे; यह 'निया-ए-बी' (Niya-e-Biyu) में लिखा है। सातवीं शर्त यह है कि 'मुस्लम फिह' (अनुबंधित वस्तु) ऐसी चीज़ हो जो विनिर्दिष्ट करने से विनिर्दिष्ट होती हो, यहाँ तक कि दिरहम और दीनार में सल्म मान्य नहीं है और पतरों (धातु के पत्तरों) में रिवायत 'सर्फ़ के क़यास (तुलना) पर जायज़ नहीं है, और 'किताबत-ए-शिरकत' के क़यास पर जायज़ है; यह 'निहाया' में लिखा है।

आठवीं शर्त यह है कि मुस्लम फिह इन चार श्रेणियों में से होना चाहिए: नापी जाने वाली (किली), तौली जाने वाली (वजनी), गिनी जाने वाली (अददी) जो आपस में लगभग समान हों, या गज़ों से नापी जाने वाली वस्तु हो; यह 'मुहीत' में लिखा है। अतः पशुओं और उनके सिर तथा पायों में सल्म जायज़ नहीं है। इसी प्रकार गुलामों और दासियों में भी, इस कारण कि उनकी बुद्धि और आचरण अलग-अलग होते हैं, जायज़ नहीं है; यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। नवीं शर्त यह है कि जिन वस्तुओं में ढुलाई (माल-ढुलाई) आदि का खर्च होता है, जैसे गेहूँ, उनके भुगतान (सुपुर्दगी) का स्थान बताना चाहिए; जैसा कि 'अल-काफी' में है और यही सही है। 'नहर-उल-फ़ाइक' में लिखा है कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा है कि यह शर्त नहीं है, लेकिन यदि दोनों (खरीदार और विक्रेता) शर्त लगा लें तो मान्य होगी, और यदि शर्त न लगाएं तो जिस स्थान पर अनुबंध हुआ है, वही सुपुर्दगी का स्थान होगा; यह 'काफी' में लिखा है। यदि रब-उस-सल्म ने 'मुस्लम इलैह' (विक्रेता) से यह शर्त की कि सल्म को अमुक शहर में सुपुर्द करे, तो मुस्लम इलैह उस शहर के जिस स्थान पर चाहे भुगतान कर सकता है, और रब-उस-सल्म को यह अधिकार नहीं होगा कि उसे किसी दूसरे स्थान पर सुपुर्दगी के लिए कष्ट दे; जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और कुछ विद्वानों ने कहा है कि यह आदेश तब है जब वह शहर बड़ा न हो, और यदि बड़ा हो कि उसके दो किनारों के बीच एक फ़र्सख (लगभग 3 मील) की दूरी हो, तो जब तक उसका कोई किनारा (निश्चित स्थान) न बताया जाए, जायज़ नहीं है, क्योंकि उसकी अनिश्चितता से विवाद उत्पन्न हो सकता है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। और जिन वस्तुओं में ढुलाई आदि का खर्च नहीं होता, जैसे कस्तूरी और कपूर, उनमें भुगतान का

स्थान निश्चित करना सर्वसम्मति (इज्मा) से शर्त नहीं है। 'किताब-उल-बुयू' और 'जामे-ए-सगीर' की रिवायत के अनुसार, जहाँ अनुबंध हुआ है, वही भुगतान का स्थान नियत होगा, और यही सबसे अधिक सही (असह्) है, और यह 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) का कथन है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' और 'अनाबिया' में लिखा है।

'इजारात' (किरायानामा) में लिखा है कि वह स्थान निश्चित नहीं होगा और उसे अधिकार है कि जहाँ चाहे भुगतान करे, और यही सबसे अधिक सही है; यह 'काफी' और 'हिदाया' में लिखा है। अतः यदि कोई स्थान निश्चित किया गया, तो कुछ ने कहा है कि वह निश्चित नहीं होगा क्योंकि ऐसी वस्तु के ले जाने में कोई ढुलाई का खर्च नहीं है और न ही स्थान बदलने से उसका मूल्य बदलता है। और कुछ ने कहा है कि वह निश्चित होगा और यही अधिक सही है; यह 'अनाबिया' में लिखा है। और यदि समुद्र या पहाड़ की चोटी पर ऐसी वस्तुओं में जिनमें ढुलाई और श्रम की आवश्यकता होती है, सल्म का अनुबंध हुआ, तो जो भी स्थान वहाँ से निकट होगा, उस स्थान (मुक़ाम 12) में भुगतान करेगा; यह 'निया-ए-बी' में लिखा है। दसवीं शर्त यह है कि दोनों विनिमय वस्तुओं (क़ीमत और माल) में 'रिबा' (ब्याज) का कोई कारण शामिल न हो, जो कि मात्रा (क़दर) और श्रेणी (जिन्स) है, और यह हर जगह लागू होता है सिवाय नक़द राशि के, क्योंकि लोगों की ज़रूरत के कारण तौली जाने वाली चीज़ों में उनका सल्म जायज़ है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। 'बय-ए-सल्म' का आदेश यह है कि रब-उस-सल्म को मुस्लम फिह में एक निश्चित समय के बाद स्वामित्व प्राप्त होता है, और मुस्लम इलैह को वर्तमान समय में भुगतान (रास-उल-माल) पर स्वामित्व प्राप्त होता है; यह 'निहाया' में लिखा है। और जब बय-ए-सल्म संपन्न हो जाए और मुस्लम इलैह माल प्रस्तुत कर दे, तो रब-उस-सल्म को विकल्प (खियार) नहीं होगा, सिवाय उस स्थिति के जब माल उसकी शर्त के विरुद्ध हो। ऐसी स्थिति में मुस्लम इलैह को बाध्य किया जाएगा कि जिस वस्तु पर अनुबंध हुआ है, उसे प्रस्तुत करे; यह 'निया-ए-बी' में लिखा है।

1. शब्द 'क़दर' का अर्थ है: रास-उल-माल (मूलधन) और मुस्लम फिह (वस्तु) में मात्रा और श्रेणी के एक होने का कारण न हो, या ऐसी बात न हो जिससे उधार वर्जित हो जाए, और इसका उदाहरण शरीयत के मसलों के दूसरे अध्याय में आएगा। 12

میں آتی رہے اور موجود نہ ہونے کے یہ معنی ہیں کہ بازار میں نہ آتی ہو اگرچہ گھروں میں پائی جائے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر ایسی چیز میں سلم کی کہ جو میعاد تک پائی جاتی ہے اور اُس پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ وہ بازار سے جاتی رہی تو سلم اپنے حال پر رہے گی اور رب السلم کو اختیار ہے کہ چاہے سلم کو توڑ دے ورنہ اُس کے پائے جانے کا انتظار کرے یہ نیابیع میں لکھا ہے ساتویں شرط یہ ہے کہ مسلم فیہ ایسی چیز ہو جو معین کرنے سے معین ہوتی ہے یہاں تک کہ درہم و دینار میں سلم صحیح نہیں ہے اور پتروں میں روایت صرف کے قیاس پر جائز نہیں ہے اور کتابت الشرکت کے قیاس پر جائز ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

آٹھویں یہ کہ مسلم فیہ ان چار جنسوں سے ہونا چاہیے کیلی یا وزنی یا عددی کہ جو باہم قریب برابر کے ہیں یا گزوں سے ناپنے کی چیز ہو یہ محیط میں لکھا ہے پس حیوان اور اس کی سری پایوں میں سلم جائز نہیں ہے ایسے ہی غلام اور باندیوں میں بھی اس سبب سے کہ اُن کی عقل اور اخلاق جدا جدا ہوتے ہیں جائز نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے نویں شرط یہ ہے کہ جن چیزوں میں بار برداری وغیرہ ہوتی ہے جیسے گیہوں اُن کے ادا کرنے کا مکان بیان کرنا چاہیے کذا فی الکافی اور یہی صحیح ہے نہر الفائق میں لکھا ہے اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ یہ شرط نہیں ہے لیکن اگر دونوں شرط کر لیں تو صحیح ہوگی اور اگر شرط نہ کریں تو جس جگہ عقد ہوا ہے وہی سُپرد کرنے کی جگہ ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے اگر رب السلم نے مسلم الیہ سے یہ شرط کی کہ سلم کو فلاں شہر میں سپرد کرے تو مسلم الیہ جس مقام پر اس شہر میں سے چاہے ادا کرسکتا ہے اور رب السلم کو اختیار نہ ہوگا کہ اُس کو دوسری جگہ سپرد کرنے کے واسطے تکلیف دے کذا فی المحیط اور بعضوں نے کہا ہے کہ یہ حکم اُس وقت ہے کہ جب وہ شہر بڑا نہ ہو

اور اگر بڑا ہو کہ اُس کے دونوں کناروں میں ایک فرسخ کا فاصلہ ہو تو جب تک اس کا کوئی کنارہ بیان نہ کرے جائز نہیں ہے اس واسطے کہ اُس کی جہالت سے جھگڑا پیدا ہو سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور جن چیزوں میں بار برداری وغیرہ نہیں ہے جیسے مشک و کافور اُن میں ادا کرنے کا مکان معین کرنا بالا جماع شرط نہیں ہے اور کتاب البیوع و جامع صغیر کی روایت کے موافق جہاں عقد ہے وہی ادا کرنے کے واسطے معین ہوگا اور یہی اصح ہے اور یہ صاحبین کا قول ہے یہ محیط سرخسی میں اور عنابیہ میں لکھا ہے۔

اجارات میں لکھا ہے کہ وہ مکان معین نہ ہوگا اور اُس کو اختیار ہے کہ جہاں چاہے ادا کرے اور یہی اصح ہے یہ کافی اور ہدایہ میں لکھا ہے پس اگر کوئی مکان معین کیا تو بعضوں نے کہا ہے کہ متعین نہ ہوگا کیونکہ ایسی چیز کے لے جانے میں کچھ بار برداری نہیں ہے اور نہ جگہ کے بدلنے سے اُس کی مالیت بدلتی ہے اور بعضوں نے کہا ہے کہ متعین ہوگا اور یہی اصح ہے یہ عنابیہ میں لکھا ہے اور اگر سمندر یا پہاڑ کی چوٹی پر ایسی چیزوں میں کہ جن میں بار برداری اور مشقت ہے بیع مسلم کی تو جو نسا مکان وہاں سے قریب ہوگا اُس مکان (مقام ۱۲) میں ادا کرے گا یہ نیابیع میں لکھا ہے اور دسویں شرط یہ ہے کہ دونوں بدلوں کو کوئی وصف علت ربو کا شامل نہ ہو اور وہ قدر و جنس ہے اور یہ ہر جگہ جاری ہے مگر ثمنوں میں نہیں جاری ہے کہ اُن کا سلم وزنی چیزوں میں لوگوں کی ضرورت کی وجہ سے جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے بیع سلم کا حکم یہ ہے کہ رب السلم کو مسلم فیہ میں ایک مدت پر ملکیت ثابت ہوتی ہے اور مسلم الیہ کو راس المال معین اور موصوف میں فی الحال ملکیت ثابت ہوتی ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور جب بیع سلم صحیح ہوگئی اور مسلم الیہ نے مسلم فیہ کو حاضر کیا تو رب السلم کو اُس میں خیار نہ ہوگا مگر اُس صورت میں کہ اپنی شرط کے برخلاف پائے تو اس صورت میں مسلم الیہ پر جبر کیا جائے گا کہ جس چیز پر عقد ہوا ہے اُس کو حاضر کرے یہ نیابیع میں لکھا ہے۔

۱ قولہ قدر یعنی راس المال و مسلم فیہ میں متحد قدر و جنس کی علت نہ ہو یا یہ بات نہ ہو جس سے اُدھار جائز نہ ہو اور اس کی مثال شرع مسئلے فصل دوم میں آتی ہے۔ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | 439 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

Chapter (9): Description of things in which 'Salam' (advance payment sale) is permissible and those in which it is not permissible.

If a Harawi cloth is given as payment in a Salam contract for another Harawi cloth, it is not permissible. Similarly, if one *qafiz* (a measure of volume) of wheat is given for one *qafiz* of barley in a Salam contract, it is also not permissible; this is stated in *Az-Zakhirah*. If an item measured by volume (*kayli*) is given in a Salam contract for an item measured by weight (*wazni*), it is permissible provided the weighed item is capable of being the *muslam fih* (subject matter), such that by defining its attributes, the item becomes specified. If this is not possible, it is not permissible. Even if wheat is given in a Salam contract for gold or silver, it is not permissible in our school of thought and the contract will be void (*batil*); this is the most correct view. It is permissible to give a weighed item for an item measured by volume in a Salam contract, as stated in *Al-Mabsut*. Providing a weighed item for another weighed item in a Salam contract is not permissible when both become specified in the contract (like iron and saffron). If *dirhams* and *dinars* are given in a Salam contract for a weighed item, it is permissible. According to Imam Abu Yusuf (RA), it is permissible to give silver or gold sheets or molten gold/silver in a Salam contract for saffron. Giving copper coins (*paisa*) for a weighed item in Salam is permissible, except when given for the same category of metal. If brass vessels are given in a Salam contract for a weighed item, it is not permissible if they are sold by weight; however, if sold by count, it is permissible. But selling vessels against their own material category is not permissible; this is mentioned in *Sharh al-Tahawi*.

It is not permissible to give an item measured by volume for another such item in a Salam contract. If the items are neither measured by volume nor weight and are of different types, there is no harm in selling one for the other in a hand-to-hand transaction or on credit, provided the *muslam fih* is such that its attributes can be specified like fungible goods (*mithli*). If not, it is not permissible. For instance, if a Harawi cloth is given in a Salam contract for a pearl, it is not permissible; the same ruling applies to animals in our view. If non-measured/non-weighed items are of the same kind, it is permissible to exchange two for one hand-to-hand according to our scholars, though credit is not preferable. Giving two Harawi cloths for one in a Salam contract is not permissible, as per *Al-Mabsut*. If an item measured by volume is given for a combination of another such item and a weighed item, or if something is given in a Salam contract for its own kind and a different kind, Imam Azam (RA) considers

the entire contract void. However, the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) hold it valid for the portion of the weighed and different kind; this is in *Al-Hadi*. If an item is given for a specific kind of measured and weighed item on the condition that delivery times vary, it is permissible, and there is no need to specify the portion of each. If the buyer (*rabb al-salam*) has not taken possession and the *muslam fih* is destroyed and its equivalent becomes unavailable, the contract is not void according to our three Imams. The buyer has the choice to wait until it becomes available or take back their capital (*ra's al-mal*); this is in *Sharh al-Tahawi*. Giving *dirhams* for saffron in Salam is permissible. Giving coins for items like iron and lead is allowed. However, giving coins for brass in Salam is not permissible. "Coins" refers to currently circulating currency; if not in circulation, giving them for iron and tin is not allowed. Giving arrow parts or a sword for iron in Salam is not permissible. But giving a sword for brass in Salam is permissible if the sword is sold by count; if sold by weight, it is not permissible. This is in *Al-Muhit*.

Salam is permissible for milk at the time of its availability, based on a known measure or weight, for a known duration.

---

1. This refers to when coins are made of brass. In this country, giving coins in a Salam contract for copper is not permissible, whether they are made of brass or copper.

अध्याय (9): उन चीजों के विवरण में जिनमें 'सल्म' (अग्रिम भुगतान सौदा) जायज़ है और जिनमें जायज़ नहीं है

यदि कोई हरवी कपड़ा हरवी कपड़े की सल्म में दिया गया तो वह जायज़ नहीं है। और यदि एक क़फ़ीज़ (माप की इकाई) गेहूँ को एक क़फ़ीज़ जौ की सल्म में दिया गया, तब भी जायज़ नहीं है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और यदि किसी 'कैली' (माप वाली) चीज़ को 'वज़नी' (तौल वाली) चीज़ की सल्म में दिया जाए, तो वह जायज़ है, बशर्ते कि वज़नी चीज़ 'मुस्लम फ़ीह' (सौदे की वस्तु) बनने की योग्यता रखती हो, इस प्रकार कि उसका विवरण (वस्फ़) बता देने से वस्तु सुनिश्चित (मुतऐयन) हो जाए। और यदि ऐसा न हो तो जायज़ नहीं है। यहाँ तक कि यदि गेहूँ को सोने या चांदी की सल्म में दिया जाए, तो हमारे निकट जायज़ नहीं है और अनुबंध (अक़्द) बातिल (अमान्य) होगा, और यही सबसे सही मत है। और वज़नी चीज़ को कैली चीज़ की सल्म में देना जायज़ है, यह 'मबसूत' में लिखा है। और वज़नी को वज़नी की सल्म में देना, जबकि दोनों अनुबंध में सुनिश्चित हो जाते हों (जैसे लोहा और ज़ाफ़रान), तो जायज़ नहीं है। और यदि दिरहम व दीनार को वज़नी की सल्म में दिया जाए तो जायज़ है। और यदि पिघली हुई चांदी या सोने का पत्तर (तपड़) या ढला हुआ सोना-चांदी ज़ाफ़रान की सल्म में दिया जाए, तो इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि के निकट जायज़ है। और यदि सिक्कों (पैसों) को वज़नी चीज़ की सल्म में दिया जाए तो जायज़ है, मगर जब सिक्कों को उसी धातु (जिंस) में दिया जाए तो जायज़ नहीं है। यदि पीतल के बर्तन वज़नी चीज़ की सल्म में दिए जाएँ तो यदि ये बर्तन तौल के हिसाब से बिकते हों तो जायज़ नहीं है, और यदि गिनती से बिकते हों तो जायज़ है। लेकिन यदि बर्तनों को उनकी अपनी ही धातु के साथ बेचा गया तो जायज़ नहीं है, यह 'शरह तहावी' में लिखा है।

कैली चीज़ को कैली चीज़ की सल्म में देना जायज़ नहीं है। और यदि चीज़ कैली या वज़नी न हो और दोनों की नस्ल/किस्म अलग हो, तो ऐसी एक चीज़ को दूसरी के बदले हाथों-हाथ बेचने में कोई हर्ज नहीं है, और उधार बेचने में भी कोई हर्ज नहीं है, बशर्ते कि वह 'मुस्लम फ़ीह' विवरण देने से ऐसी हो जाए कि वह समान वस्तुओं (मिसली चीज़ों) की श्रेणी में आ जाए। और यदि ऐसी न हो तो जायज़ नहीं है। यहाँ तक कि यदि एक हरवी कपड़ा एक कीमती मोती की सल्म में दिया गया तो जायज़ नहीं है, और यही नियम हमारे निकट जानवरों (हैवानात) के लिए भी है। और यदि गैर-कैली या गैर-वज़नी चीजें एक ही किस्म की हों, तो हमारे विद्वानों के मत के अनुसार दो चीजों को एक के बदले हाथों-हाथ देना जायज़ है, और इसमें उधार बेहतर नहीं है। यहाँ तक कि यदि दो हरवी कपड़े एक हरवी कपड़े

की सल्म में दिए गए, तो हमारे निकट जायज़ नहीं है, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि कैली चीज़ को कैली और वज़नी चीज़ की सल्म में दिया जाए, या किसी चीज़ को उसकी अपनी धातु (जिंस) और दूसरी धातु की सल्म में दिया जाए, तो इमाम आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि के निकट पूरा अनुबंध बातिल है, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट वज़नी के हिस्से और दूसरी धातु के हिस्से में अनुबंध सही है। यह 'हादी' में लिखा है। और यदि किसी चीज़ को एक ही प्रकार की कैली और वज़नी चीज़ में इस शर्त पर दिया गया कि कुछ की अवधि (मुद्दत) एक समय हो और कुछ की अवधि दूसरे समय, तो यह जायज़ है और दोनों में से प्रत्येक का हिस्सा अलग से बताने की ज़रूरत नहीं है। और यदि 'रब्बुल सल्म' (खरीदार) ने कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि 'मुस्लम फ़ीह' नष्ट हो गई और उसके जैसा मिलना असंभव हो गया, तो हमारे तीनों इमामों के निकट सल्म बातिल नहीं होगी, बल्कि रब्बुल सल्म को अधिकार होगा कि चाहे तो उसके जैसा दोबारा मिलने तक प्रतीक्षा करे, अन्यथा अपना मूल धन (रास-अल-माल) वापस ले ले। यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और यदि दिरहमों को ज़ाफ़रान की सल्म में दिया गया तो जायज़ है। और सिक्कों को लोहा और सीसा जैसी चीज़ों की सल्म में देना जायज़ है। और यदि सिक्कों के बदले पीतल की सल्म की गई तो जायज़ नहीं है। सिक्कों से तात्पर्य प्रचलित मुद्रा है; यदि वे चलन में नहीं हैं तो उन्हें लोहे और रांगे की सल्म में देना जायज़ नहीं है। और यदि तीर आदि के दस्ते (पोरियां) या तलवार को लोहे की सल्म में दिया गया तो जायज़ नहीं है। और यदि तलवार को पीतल की सल्म में दिया गया तो जायज़ है, बशर्ते तलवार गिनती से बिकती हो। और यदि तौल से बिकती हो तो जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि दूध मौजूद होने के समय, ज्ञात माप या ज्ञात वज़न के हिसाब से किसी ज्ञात अवधि तक सल्म [जायज़ है]।

---

1. यह उस समय है जब पीतल के सिक्के हों, और इस देश में सिक्कों को तांबे की सल्म में देना जायज़ नहीं है, चाहे वे पीतल के हों या तांबे के।

فصل (۹): اُن چیزوں کے بیان میں جن میں سلم جائز اور جن میں جائز نہیں ہے

اگر کوئی ہروی کپڑا ہروی کپڑے کی سلم میں دیا تو جائز نہیں ہے اور اگر ایک قفیز گیہوں کو ایک قفیز جو کی سلم میں دیا تو بھی جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر کیلی چیز کو وزنی چیز کی سلم میں دیا تو جائز ہے بشرطیکہ وزنی چیز مسلم فیہ ہونے کی صلاحیت رکھتی ہو اس طرح کہ اس کا وصف بیان کر دینے سے مبیع متعین ہو جائے اور اگر ایسا نہ ہو تو جائز نہیں ہے حتیٰ کہ اگر گیہوں کو سونے یا چاندی کی سلم میں دیا تو ہمارے نزدیک جائز نہیں ہے اور عقد باطل ہوگا اور یہی اصح ہے اور وزنی چیز کو کیلی چیز کی سلم میں دینا جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور وزنی کو وزنی کی سلم میں دینا جب کہ دونوں عقد میں متعین ہو جاتے ہوں جیسے لوہا اور زعفران تو جائز نہیں ہے اور اگر درہم و دینار کو وزنی کی سلم میں دیا تو جائز ہے اور اگر گلائی ہوئی چاندی یا سونے کا تپڑ یا ڈھلا ہوا سونا چاندی زعفران کی سلم میں دیا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور اگر پیسوں کو وزنی چیز کی سلم میں دیا تو جائز ہے مگر جب پیسوں کو اسی جنس میں دیا تو جائز نہیں ہے اگر پیتل کے برتن وزنی چیز کی سلم میں دیئے پس اگر یہ برتن وزن سے بکتے ہوں تو جائز نہیں ہے اور اگر گنتی سے بکتے ہوں تو جائز ہے لیکن اگر برتنوں کو اپنی جنس کے ساتھ بیچا تو جائز نہیں ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

کیلی چیز کو کیلی چیز کی سلم میں دینا جائز نہیں ہے اور اگر کیلی یا وزنی چیز نہ ہو اور دونوں کی قسم مختلف ہو تو ایسی ایک چیز کو دوسری کے عوض ہاتھوں ہاتھ بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اُدھار فروخت کرنے کا بھی کچھ ڈر نہیں ہے بشرطیکہ وہ سلم فیہ وصف بیان کر دینے سے

ایسی ہو جائے کہ مثلی چیزوں کے ساتھ مل جائے اور اگر ایسی نہ ہو تو جائز نہیں ہے حتیٰ کہ اگر ایک ہروی کپڑا ایک جوہری موتی کے سلم میں دیا تو جائز نہیں ہے اور یہی حکم ہمارے نزدیک حیوانات میں ہے اور اگر غیر کیلی یا وزنی چیزیں ایک قسم کی ہوں تو ہمارے علماء کے قول پر دو چیزوں کو ایک کے عوض ہاتھوں ہاتھ دینا روا ہے اور اس میں اُدھار بہتر نہیں ہے حتیٰ کہ اگر دو کپڑے ہروی ایک ہروی کی سلم میں دیئے تو ہمارے نزدیک جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کیلی چیز کو کیلی اور وزنی چیز کی سلم میں دیا یا کسی چیز کو اس کی جنس اور غیر جنس کی سلم میں دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک تمام کا عقد باطل ہے اور صاحبین کے نزدیک وزنی کے حصہ اور غیر جنس کے حصہ میں صحیح ہے یہ حادی میں لکھا ہے اور اگر کسی چیز کو ایک نوع کی کیلی اور وزنی چیز میں دیا اس شرط پر کہ بعض کی مدت کسی وقت ہو اور بعض کی مدت دوسرے وقت ہو تو روا ہے اور دونوں میں سے ہر ایک کا حصہ بیان کرنے کی احتیاج نہیں ہے اور اگر رب السلم نے قبضہ نہیں کیا یہاں تک کہ مسلم فیہ جاتی رہی اور اُس کا مثل معدوم ہو گیا تو ہمارے تینوں اماموں کے نزدیک سلم باطل نہ ہوگی لیکن رب السلم کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس کے مثل موجود ہونے تک انتظار کر کے اُس کو لے ورنہ اپنا راس المال لے لے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر درہموں کو زعفران کی سلم میں دیا تو جائز ہے اور پیسوں کو لوہے اور رصاص کے مانند چیزوں کی سلم میں دینا روا ہے اور اگر پیسوں کے بدلے پیتل کی سلم میں دیا تو جائز نہیں ہے اور پیسوں سے مراد رائج پیسے ہیں اگر غیر رائج ہوں تو اُن کو لوہے اور رانگے کی سلم میں دینا جائز نہیں ہے اور اگر تِیر وغیرہ کی پوریاں یا تلوار کو لوہے کی سلم میں دیئے تو جائز نہیں ہے اور اگر تلوار کو پیتل کی سلم میں دیا تو جائز ہے بشرطیکہ تلوار گنتی سے بکتی ہو اور اگر وزن سے بکتی ہو تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر دودھ کے موجود ہونے کے وقت اُس میں بحساب پیمانہ یا وزن معلوم کے کسی میعاد معلوم تک سلم [جائز ہے]۔

ا یہ اس وقت ہے کہ پیتل کے پیسے ہوں اور اس ملک میں پیسوں کو تانبے کی سلم میں دینا جائز نہیں ہے خواہ پیتل کے ہوں یا تانبے کے ہوں ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiriya ..... Volume 3 (Page 450) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If it is fixed, then it is permissible ⋆

Offering wheat in a 'Salam' (forward sale) contract for deferred dirhams is not permissible according to us. Since the Salam was not valid, Isa ibn Aban stated that the contract is completely void. Shams al-A'imma al-Sarakhsi stated that this is correct; this is mentioned in al-Zahiriyya. If a Salam contract is made for a volumetric item (kili) based on weight, there are two narrations, and the reliable one is that it is permissible. Similarly, if a weight-based item (wazni) is sold via Salam based on measurement/volume, the same difference of opinion exists; this is mentioned in al-Bahr al-Ra'iq. If a Salam contract is made for milk at a time when it is available, using a known measurement or weight for a known period, it is permissible. The same ruling applies to vinegar and grape juice. Shams al-A'imma further stated that the condition of time for milk depends on the specific practices of cities, as the supply of milk in their markets sometimes ceases, whereas in our lands it does not; thus it is permissible at all times. The same applies to vinegar, but grape juice is not available at all times; therefore, a specific time condition must be specified for its Salam; this is in al-Dhakhira.

In the Salam of clarified butter (ghee), selling by volume or weight is permissible, though a narration from Imam Muhammad states that weight is not permissible. Likewise, anything weighed by 'ratl' can be sold by volume or weight; this is in Tatarkhaniya. If someone makes a Salam contract for wheat before its availability, it is not valid according to us. It follows that if a Salam is made for wheat from a specific location, and there is no concern about its unavailability, then the Salam is valid. Similarly, grain from large cities like Samarkand and Bukhara follows the same rule. Some of our scholars said that grain from a specific city is not valid, but grain from a province (wilayat) is. The correct view is that if the grain of a specified place is generally expected not to become unavailable, the Salam is valid, whether it is a province or a large city. If there is a fear of it becoming unavailable, such as from a specific piece of land or village, the Salam is invalid; this is in al-Bada'i'. If the reference to a village is only to describe the quality, such as 'Bukhari Chashm-e-Duni', then it is valid; this is in al-Kafi.

Salam for wheat from Herat is not permissible, but for clothes from Herat, if all conditions are specified, it is permissible; this is in Sharh al-Tahawi. In Nawadir Ibn Sama'ah, it is mentioned that giving Marwi cloth from Baghdad in a Salam for Marw

is permissible; similarly, giving Marwi cloth from Ahvaz or Wasit is permissible; this is in al-Muhit. Giving Herat cotton for Herati cloth Salam is permissible; this is in Fatawa Qazi Khan. If hair is given in a Salam for hair socks or wool felt, or silk (khazz) for silk cloth, if it does not disintegrate into loose hair, it is permissible, otherwise not. Giving yarn in a Salam for cotton cloth is permissible; this is in Muhit al-Sarakhsi. Items counted by number that vary significantly in size, like pomegranates and melons, are not valid for Salam by count; this is in al-Hawi. Numerical items that are approximately uniform are permissible, even walnuts and eggs can be sold by count, volume, or weight. It is mentioned in al-Ziyadat that for Salam of eggs, if the type (chicken or duck) is specified, it is valid even if the specific quality is not stated; this is in Muhit al-Sarakhsi.

It is narrated from Imam Abu Yusuf that when numerical items have uniform value (adadi-e-mutaqarib), they can be sold as such. Those with varying values are termed 'adadi-e-mutafawat'.

Footnotes: 1. The term "time" refers to the period when the grape juice is available; otherwise, it is not permissible. 2. The term "quality" refers to regions where excellent wheat is famous. 3. Regarding "hair", the original Arabic text uses 'Sha'r', which appears to be a scribal error. 4. Not permissible, such as for keys (kalid), etc.

फतावा-ए-आलमगीरिया ..... खंड 3 (पृष्ठ 450) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

यदि निर्धारित किया जाए तो जायज़ है ⋆

गेहूं को मियादी (समयबद्ध) दिरहमों की 'सल्म' (अग्रिम भुगतान बिक्री) में देना हमारे निकट जायज़ नहीं है, और जब उसका सल्म सही नहीं हुआ तो ईसा बिन अबान ने कहा कि अनुबंध पूरी तरह से शून्य होगा। शम्स अल-अइम्मा सरखसी ने कहा कि यही सही है, यह ज़हीरिया में लिखा है। यदि किसी मापी जाने वाली (किली) वस्तु में वजन के हिसाब से सल्म तय किया जाए, तो इस पर दो वृत्तांत हैं और जायज़ होने पर भरोसा है। इसी प्रकार यदि वजन वाली (वज़नी) वस्तु में माप के हिसाब से सल्म तय किया जाए, तो भी यही मतभेद है, यह बहर-उर-रायिक में लिखा है। यदि दूध उपलब्ध होने के समय उसमें ज्ञात माप या वजन के हिसाब से किसी ज्ञात अवधि तक सल्म तय किया जाए तो जायज़ है, और यही नियम सिरका और अंगूर के रस (शीरा) का है। फिर शम्स अल-अइम्मा ने कहा कि दूध में समय की शर्त लगाना उनके शहरों के अनुसार है क्योंकि वहां कभी-कभी बाजार में दूध का आना रुक जाता है, और हमारे देशों में ऐसा नहीं होता, इसलिए हर समय जायज़ है। यही हाल सिरके का है, लेकिन अंगूर का रस हर समय नहीं मिलता, इसलिए इसके सल्म में समय की शर्त लगानी चाहिए, यह ज़खीरा में लिखा है।

घी के सल्म में माप और वजन से बेचना जायज़ है, लेकिन इमाम मोहम्मद से एक रिवायत है कि वजन से जायज़ नहीं है। इसी तरह हर चीज़ जो रतल (एक प्रकार का वजन) से तौली जाती है, उसे माप और वजन से बेचना जायज़ है, यह तातार खानिया में लिखा है। यदि किसी ने गेहूं के सल्म में उनके मौजूद होने से पहले बिक्री तय की, तो हमारे निकट यह सही नहीं है। इससे यह स्पष्ट होता है कि यदि किसी विशेष स्थान के गेहूं में सल्म तय किया गया और यदि उसके समाप्त होने की आशंका न हो, तो सल्म जायज़ होगा। इसी प्रकार समरकंद और बुखारा जैसे बड़े शहरों के अनाज में सल्म का भी यही नियम है। हमारे कुछ उलेमाओं ने कहा कि शहर के अनाज में जायज़ नहीं, क्षेत्र (विलायत) के अनाज में जायज़ है। सही यह है कि जिस स्थान का अनाज बताया गया है, यदि वहां अनाज के खत्म होने की संभावना न हो, तो वह सल्म जायज़ होगा, चाहे वह कोई क्षेत्र हो या बड़ा शहर। और यदि अनाज के खत्म होने का डर हो, जैसे कोई विशेष खेत या गांव, तो सल्म जायज़ नहीं होगा, यह बदायअ में लिखा है। और यदि किसी गांव (करिया) का उल्लेख केवल गुणवत्ता बताने के लिए हो, जैसे बुखारी चश्म-ए-दूनी, तो सही है, यह काफी में लिखा है।

हेरात के गेहूं में सल्म तय करना जायज़ नहीं है, लेकिन हेरात के कपड़ों में यदि सल्म की पूरी शर्तें बताई जाएं तो जायज़ है, यह शर्ह-ए-तहावी में लिखा है। नवादिरे इब्न समाआ में है कि बगदाद के मरवी कपड़े को मरव के सल्म में देना जायज़ है, और इसी तरह अहवाज़ और वासित के मरवी कपड़ों का सल्म जायज़ है, यह मुहीत में लिखा है। हेरात की रुई हेराती कपड़े के सल्म में देना जायज़ है, यह फतावा काजी खां में लिखा है। यदि बालों को बालों के मोज़े या ऊन के नमदे के सल्म में दिया गया, या खज़ (रेशम/ऊन) को खज़ के कपड़े में, तो यदि वह टूटकर बाल न बन जाए तो जायज़ है, अन्यथा नहीं। सूत को सूती कपड़े के सल्म में देना जायज़ है, यह मुहीत सरखसी में लिखा है। जो चीज़ें गिनती की हों और उनके आकार में फर्क हो जैसे अनार और खरबूजा, उनमें सल्म गिनती से जायज़ नहीं है, यह हावी में लिखा है। जो गिनती की चीज़ें लगभग एक जैसी हों, उनमें जायज़ है, यहाँ तक कि अखरोट और अंडे में गिनती, माप और वजन से भी जायज़ है। जियादात में लिखा है कि अंडे के सल्म में यदि मुर्गी या बत्तख का अंडा बता दिया जाए तो जायज़ है, चाहे गुणवत्ता (अच्छी या बुरी) न बताई गई हो, यह मुहीत सरखसी में लिखा है।

इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि जब गिनती वाली चीज़ों की कीमत एक समान हो सकती हो (अददी मुतकारिब), तो जायज़ है, और जिनकी कीमत अलग-अलग हो (अददी मुतफावत), उनके लिए नियम अलग हैं।

पाद-टिप्पणियाँ: १. शब्द 'वक्त' का अर्थ है जिस समय शीरा मौजूद हो, उस समय जायज़ है वरना नहीं। २. शब्द 'सिफ़त' (गुणवत्ता) का अर्थ है जहाँ का अच्छा गेहूं प्रसिद्ध हो। ३. 'बालों' के स्थान पर अरबी मूल में 'शअर' लिखा है, जो लेखक की गलती प्रतीत होती है। ४. जायज़ नहीं है जैसे चाबियाँ (कलैद) आदि।

فتاویٰ عالمگیریہ ..... جلد ۳ (صفحہ ۴۵۰) کتاب البیوع

ٹھہرائی تو جائز ہے *

گیہوں کو میعادی درہموں کی سلم میں دینا ہمارے نزدیک جائز نہیں ہے اور جب اُس کا سلم صحیح نہیں ہوا تو عیسیٰ بن ابان نے فرمایا کہ عقد بالکل باطل ہوگا اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ یہی صحیح ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر کیلی چیز میں بحساب وزن کے سلم قرار دی تو اس میں دو روایتیں ہیں اور جائز ہونے پر اعتماد ہے اور اسی طرح اگر وزنی چیز میں بحساب پیمانہ کے سلم قرار دی تو بھی یہی اختلاف ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اگر دودھ کے موجود ہونے کے وقت اس میں بحساب پیمانہ یا وزن معلوم کے کسی میعاد معلوم تک سلم ٹھہرائی تو جائز ہے اور یہی حکم سرکہ اور شیرہ انگور کا ہے پھر شمس الائمہ نے فرمایا کہ دودھ میں وقت کی قید لگانا ان کے شہروں کے موافق ہے اس لیے کہ ان کے یہاں کبھی کبھی دودھ کا بازار میں آنا موقوف ہو جاتا ہے اور ہمارے ملکوں میں موقوف نہیں ہوتا تو ہر وقت جائز ہے اور یہی حال سرکہ کا ہے مگر شیرہ انگور ہر وقت نہیں پایا جاتا پس اس کی سلم میں وقت ٹھن کی شرط کرنی چاہیے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اور گھی کی سلم میں پیمانہ اور وزن سے بیچنا جائز ہے مگر امام محمدؒ سے ایک روایت میں آیا ہے کہ وزن سے نہیں جائز ہے اور ایسے ہی ہر چیز جو رطل سے تولی جاتی ہے اس کا پیمانہ اور وزن سے بیچنا جائز ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر کسی نے گیہوں کی سلم میں ان کے موجود ہونے سے پہلے بیع قرار دی تو ہمارے نزدیک صحیح نہیں ہے اور اسی سے نکلتا ہے کہ اگر کسی خاص مقام میں گیہوں میں سلم قرار دی پس اگر اس کے جاتے رہنے کا گمان نہ ہو تو سلم جائز

ہوگی اور اسی طرح اگر کسی بڑے شہر مثل سمرقند و بخارا کے اناج میں سلم قرار دی تو بھی یہی حکم ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ شہر کے اناج میں جائز نہیں ولایت کے اناج میں جائز ہے اور صحیح یہ ہے کہ جس جگہ کا اناج بیان کیا گیا اگر غالباً اس کا اناج معدوم نہ ہو تو وہ سلم جائز ہوگی خواہ وہ کوئی ولایت ہو یا بڑا شہر ہو اور اگر اس کا اناج معدوم ہونے کا خوف ہو جیسے کوئی خاص زمین یا گاؤں تو اس کی سلم جائز نہ ہوگی یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر قریہ کی طرف نسبت کرنا صرف صفت بیان کرنے کے واسطے ہو جیسے بخاری چشم دُنی تو صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر ہرات کے گیہوں میں سلم قرار دی تو جائز نہیں ہے اور اگر ہرات کے کپڑوں میں سلم قرار دی پس اگر سلم کی پوری شرطیں بیان کیں تو جائز ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور نوادر ابن سماعہ میں ہے کہ بغداد کو مروی کپڑا مرو کی سلم میں دینا جائز ہے اور ایسے ہی مروی بغداد کو مروی اہواز اور مروی واسط کی سلم میں دینا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر ہرات کی روئی ہراتی کپڑے کی سلم میں دی تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر بالوں کو بالوں کے موزے یا صوف کے نمدے کی سلم میں دیا یا خز کو خز کے کپڑے کی سلم میں دیا پس اگر وہ ٹوٹ کر بال نہ ہو جائے تو جائز ہے ورنہ جائز نہیں ہے اور اگر سوت کو سوت کے کپڑے کی سلم میں دیا تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور جو گنتی کی چیزیں ایسی ہوں کہ ان کے عددوں میں فرق ہو جیسے انار اور خربوزہ وغیرہ تو اُن کی سلم گنتی سے جائز نہیں ہے یا حاوی میں لکھا ہے اور جو گنتی کی چیزیں باہم قریب ہوں ان میں جائز ہے حتیٰ کہ اخروٹ اور انڈے میں گنتی سے اور پیمانہ اور وزن سے بھی جائز ہے اور زیادوات میں لکھا ہے کہ اخروٹ اور انڈے کی سلم میں جب کہ مرغی یا بط کا انڈا بیان کر دیا تو جائز ہے اگرچہ جید اور ردی نہ بیان کیا ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ جب عددی چیزوں کے اعداد متحد القیمت ہو سکتے ہوں یعنی ہر ایک کی قیمت علیحدہ ہو وہ عددی متقادت کہلاتی ہیں اور جن کے ہر ایک عدد کی قیمت یکساں ہو وہ عددی متقارب ہیں یعنی باہم برابر ہیں اور یہی امام ابو یوسفؒ سے (روایت ہے)۔

(حواشی) ۱۔ قولہ وقت یعنی جس وقت میں شیرہ موجود ہو اس وقت جائز ہے ورنہ نہیں۔ ۲۔ قولہ صفت یعنی جہاں کا عمدہ گیہوں مثلاً مشہور ہو۔ ۳۔ قولہ بالوں الخ عربی اصل میں شعر لکھا ہے اور بظاہر غلط الکاتب ہے۔ ۴۔ قولہ نہیں ہے جیسے کلید وغیرہ ہوتا ہے۔

Fatawa al-Alamgiriya ..... Volume (4) | 451 | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

It is narrated that if duck eggs are provided in a *Salam* (forward sale) contract for chicken eggs, or aglarmiya eggs are provided for chicken eggs, it is permissible. However, regarding chicken eggs in exchange for either of those two, if provided at a time when both types of eggs are similar/available, it is permissible; otherwise, it is not. This is mentioned in *Al-Muhit*. If a *Salam* contract for paper is established by count, it is permissible; if by weight, I have seen in the *Fatawa* that this is also permissible, as stated in *Al-Mudmarat*. Establishing *Salam* for coins by count is permissible according to the *Zahir al-Riwayah*, as in *Al-Yanabi*, and this is the correct view, as stated in *Al-Nihayah*.

A *Salam* contract for eggplants by count is valid, and the same applies to apples, etc.; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

Hasan (RA) narrated that *Salam* for onions and garlic is permissible by measure and count because they are numerically similar (*mutaqarib*); this is in *Muhit Sarkhasi*. The Imam stated that there is no benefit in *Salam* for glass unless it is broken, in which case the weight must be specified. The same applies to *zujaj* (glassware); this is in *Al-Mabsut*. *Al-Yatimiyyah* states that if *Salam* is contracted for gold or silver vessels and the capital is also gold, the contract is invalid; this is in *Tatarkhaniyah*. Glass vessels are also not valid for *Salam* because they are numerically distinct (*mutafawit*). *Salam* for copper vessels is permissible if a specific known type is described. For baked clay vessels, if a type known to people is specified, it is permissible; the same applies to jugs (*kuzas*), as stated in *Al-Zahiriyyah*. *Salam* for baked or raw bricks is allowed if the dimensions are specified, meaning their length, width, and depth are stated according to the standard *Guz* (yard/unit) used by the public. If the city has only one standard brick size, detailed description is unnecessary. Similarly, for cloth, specifying the length and width by a known *Guz* is required, whether the cloth is cotton or silk. Weight is not required for cotton cloth, but there is disagreement regarding pure silk (*harir*); the correct view is that weight is a condition, as per *Fatawa Qazi Khan*.

If weight is stated but the *Guz* (length) is not, the *Salam* is invalid. Shaykh-ul-Islam Khawajazada mentioned that if weight is conditioned for silk without specifying length, it is only invalid if the price per yard is not mentioned; if mentioned, it is valid. For *khazz* (a type of silk/wool blend), if the length, width, and *raq'a* (quality/rank) are stated without weight, it is permissible. Another narration suggests it is not valid without weight. If the *Guz* is left general, an average yard shall be considered. Some

scholars say "average yard" refers to a moderate method of measurement (neither stretched nor loose), while others say it refers to the medium-sized yard available in markets.

In the Salam of bedding, mats, and sacks, if the length (Guz), quality (sifat), and workmanship (san'at) are specified, it is permissible. ⋆

Footnotes: 1. This might be in the author's country; in our region, it is not valid by count, and the same applies to eggplants. 2. *Zujaj* refers to glass or its well-known essence. 3. Defining specific types of copper is difficult in our region. 4. *Raq'a* refers to its rank/quality. 5. "Both meanings" refers to using a medium market yard and measuring in a moderate manner.

यह वर्णित है कि यदि बत्तख के अंडों को मुर्गी के अंडों के'सल्म' (अग्रिम खरीद) में दिया जाए या अंगलारमिया के अंडों को मुर्गी के अंडों के सल्म में दिया जाए, तो यह जायज़ है। और यदि मुर्गी के अंडों को उन दोनों में से किसी के सल्म में दिया जाए, तो यदि वे ऐसे समय दिए जाएँ जब दोनों के अंडे मिलते-जुलते हों, तो जायज़ है, अन्यथा नहीं; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि काग़ज़ का सल्म गिनती के आधार पर तय किया जाए तो जायज़ है, और यदि वज़न के आधार पर तय किया जाए, तो फ़तावा में लिखा है कि यह भी जायज़ है; यह 'मुज़मरात' में लिखा है। पैसों का सल्म गिनती से तय करना ज़ाहिर-उर-रिवायत में जायज़ है, जैसा कि 'यनाबी' में है और यही सही है; यह 'निहाया' में लिखा है।

बैंगनों का सल्म गिनती से सही है और यही स्थिति सेब आदि की भी है; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

हसन (रह.) ने वर्णित किया है कि प्याज और लहसुन का सल्म माप और गिनती से जायज़ है क्योंकि वे संख्यात्मक रूप से समान (मुतक़ारिब) हैं; यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। इमाम ने फ़रमाया कि शीशे के सल्म में बेहतरी नहीं है, सिवाय उस स्थिति के जब वह टूटा हुआ हो, तो उसका वज़न ज्ञात होना शर्त है। यही स्थिति 'ज़ुजाज' (काँच) की है; यह 'मबसूत' में लिखा है। 'यतीमिया' में लिखा है कि यदि सोने-चाँदी के बर्तनों में सल्म तय की गई और पूँजी में सोना ठहराया गया, तो सल्म जायज़ नहीं है; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। काँच के बने बर्तनों का सल्म भी जायज़ नहीं है क्योंकि वे संख्यात्मक रूप से भिन्न (मुतफावित) होते हैं। ताँबे के बर्तनों का सल्म जायज़ है जब उनकी ज्ञात श्रेणी स्पष्ट कर दी जाए। मिट्टी के पके हुए बर्तनों का सल्म यदि ऐसी श्रेणी का हो जो लोगों को ज्ञात हो, तो जायज़ है; यही नियम सुराहियों (कूज़ों) के लिए भी है; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। पकी और कच्ची ईंटों का सल्म जायज़ है बशर्ते उनका माप स्पष्ट हो, और माप स्पष्ट होने का अर्थ यह है कि उनकी लंबाई, चौड़ाई और गहराई आम लोगों द्वारा उपयोग किए जाने वाले 'गज़' के अनुसार बता दी जाए। यदि शहर में ईंटों का एक ही माप प्रचलित हो, तो विवरण की आवश्यकता नहीं है। कपड़ों के सल्म में लंबाई और चौड़ाई ज्ञात गज़ के साथ बताना ज़रूरी है, चाहे कपड़ा कपास का हो या रेशम का। सूती कपड़ों में वज़न बताना ज़रूरी नहीं है, लेकिन रेशम (हरीर) में मतभेद है और सही बात यह है कि वज़न शर्त है।

यदि वज़न बताया गया और गज़ नहीं, तो सल्म जायज़ नहीं होगा। शेख-उल-इस्लाम ख़्वाजाज़ादा ने उल्लेख किया कि रेशम में यदि वज़न शर्त किया गया और गज़ नहीं, तो वह तब जायज़ नहीं है जब प्रति गज़ की कीमत न बताई गई हो; यदि बताई गई है तो जायज़ है। सिल्क (खज़) के कपड़ों में यदि लंबाई, चौड़ाई और 'रकआ' (गुणवत्ता/दर्जा) बता दिया जाए और वज़न न बताया जाए, तो जायज़ है। एक अन्य उल्लेख है कि वज़न के बिना जायज़ नहीं है। यदि गज़ को सामान्य (मुतलक़) छोड़ दिया जाए, तो औसत गज़ माना जाएगा। कुछ विद्वानों के अनुसार औसत गज़ का अर्थ मापने का मध्यम तरीका है (न बहुत खिंचा हुआ, न ढीला)। कुछ के अनुसार इसका अर्थ बाज़ार का मध्यम आकार का गज़ है।

बिछौने, चटाई और बोरियों के सल्म में यदि लंबाई (गज़), गुण और निर्माण (कारीगरी) ज्ञात हो, तो यह जायज़ है। ⋆

روایت ہے کہ اگر بط کے انڈوں کو مرغی کے انڈے کے سلم میں دیا یا اغلارمیہ کے انڈوں کو مرغی کے انڈوں کی سلم میں دیا تو جائز ہے اور اگر مرغی کے انڈوں کو ان دونوں (بط یا اغلامہ ۱۲) میں سے کسی کے انڈوں کی سلم میں پس اگر ایسے وقت میں دیا کہ دونوں کے انڈے ملتے ہیں تو جائز ہے ورنہ جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کاغذ میں گنتی کی راہ سے سلم ٹھہرائی تو جائز ہے اور اگر وزن سے ٹھہرائی تو میں نے فتاویٰ میں دیکھا ہے کہ یہ بھی جائز ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور پیسوں میں گنتی سے سلم ٹھہرانا ظاہر الروایت میں جائز کذانی الینابیع اور یہی صحیح ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

بیگنوں کی سلم گنتی سے صحیح ہے اور یہی حال سیب وغیرہ کا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

حسنؒ نے روایت کی ہے کہ پیاز اور لہسن کی سلم پیمانہ اور گنتی سے جائز ہے کیونکہ وہ عددی متقارب ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور امام نے فرمایا کہ شیشہ کی سلم میں بہتری نہیں ہے مگر اُس صورت میں کہ ٹوتا ہوا ہو پس اُس کا وزن معلوم شرط کیا جائے اور یہی حال زجاج ۲ ے کا ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے یتیمیہ میں لکھا ہے کہ اگر سونے اور چاندی کے برتن میں سلم قرار دی اور راس المال میں سونا ٹھہرایا تو سلم جائز نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور جو برتن شیشہ سے بنائے جاتے ہیں اُن کی سلم بھی جائز نہیں ہے کیونکہ وہ عددی متفاوت ہیں تانبے ۳ ے کی سلم جائز ہے جب کہ اُس کی کوئی قسم معلوم بیان کر دی جائے اور مٹی کے پختہ برتنوں کی بیع سلم اگر اُس کی کوئی ایسی نوع بیان کی جائے جو لوگوں کو معلوم ہے تو جائز ہے اور کوزوں

کا بھی یہی حکم ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ پکی اور کچی اینٹوں کی بیع سلم روا ہے جب کہ اُس کا پیمانہ معلوم بیان کر دیا جائے اور پیمانہ معلوم ہونے کی یہ صورت ہے کہ اُس کا طول اور عرض و عمق عام لوگوں کے استعمالی گز سے بیان کر دیا جائے اور اگر اُس شہر کے لوگوں نے اینٹوں کا ایک ہی پیمانہ کیا ہو تو بیان کرنے کی حاجت نہیں ہے یہ ینابیع میں لکھا ہے اور ایسے ہی کپڑوں کی بیع سلم میں اُن کا طول و عرض معلوم گز سے بیان کرنے کے بعد جائز ہے خواہ کپڑا روئی کا ہو یا ریشم کا اور سوت کے کپڑے میں وزن ذکر کرنا ضروری نہیں ہے اور حریر میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ وزن شرط ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر وزن بیان کیا اور گز نہ بیان کیے تو بیع سلم جائز نہ ہوگی اور شیخ الاسلام خواجہ زادہ نے ذکر کیا کہ اگر حریر میں وزن شرط کیا اور گزوں کی شرط نہ کی تو بیع کا جائز نہ ہونا اُس وقت ہے کہ جب ہرگز کا ثمن نہ بیان کیا ہو اور ہر گز کا ثمن بیان کر دیا تو جائز ہے اور اگر خز کے کپڑے میں سلم ٹھہرائی پس اگر طول و عرض اور رقعہ ۴ ؎ بیان کیا اور وزن نہ بیان کیا تو جائز ہے اور اگر وزن بیان کیا اور طول و عرض و رقعہ نہ بیان کیا تو جائز نہیں ہے اور ایک روایت آئی ہے کہ اگر طول و عرض اور رقعہ بیان کیا اور وزن نہ بیان کیا تو بھی جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر چند گزوں کی مطلقاً شرط کی تو دونوں کا لحاظ کر کے درمیانی گز سے دیا جائے گا اور واضح ہو کہ بعض مشائخ نے کہا کہ درمیانی گز سے یہ مراد ہے کہ گز سے درمیانی طور پر ناپا جائے گا کہ نہ بہت کھینچا جائے اور نہ ڈھیلا کیا جائے اور بعض مشائخ نے یہ کہا کہ گز سے مراد یہی گز ہے اور وہ بازاروں میں چھوٹا بڑا اور درمیانی ہوتا ہے پس مراد درمیانی گز ہے اور شیخ الاسلام نے فرمایا کہ صحیح یہ ہے کہ جب بیع سلم میں گز مطلقاً چھوڑ دیا تو ان دونوں معنی ۵ ؎ کا لحاظ کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

بچھونے اور چٹائی اور بوریوں کی بیع سلم میں اگر گز معلوم اور صفت معلوم اور صنعت معلوم کی شرط کی ہو تو جائز ہے *

۱۔ یہ شاید ان کے ملک میں ہو اور ہمارے ملک میں گنتی سے جائز نہیں ہے اور بیگنوں کا بھی یہی حال ہے۔ ۱۲۔ ۲۔ زجاج آبگینہ و اس کا جوہر معروف ہے۔ ۱۲۔ ۳۔ تانبہ تو اور اس کی قسم ہمارے دیار میں معروف ہونا مشکل ہے۔ ۱۲۔ ۴۔ رقعہ سے مراد اس کا مرتبہ ہے۔ ۱۲۔ ۵۔ قولہ دونوں معنی یعنی بازاروں کے درمیانی گز سے درمیانی طور پر ناپا جائے۔ ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 4 (352) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

It is written in "Al-Asl" that in the *Salam* (forward sale) of figs, if its measure is known, and that measure is the *Jawāl* (the specific sack/container) in which figs are typically filled, then it is permissible; otherwise, it is not preferable. The scholars have differed on this matter. Some have said that it is measured by volume (*kayli*) in all cases, while others said that if the local custom is to sell it by weight, then it is *wazni* (sold by weight), and if the custom is by measure, then it is *kayli*; this is recorded in "Al-Muhit". *Bay' al-Salam* is not permissible for goldsmiths' debris or mine soil; this is stated in "Tatar Khaniya". In the forward sale of bedding, mats, and sacks, if the yardage (*gaz*), description (*sifat*), and craftsmanship (*san'at*) are specified, then it is permissible; this is according to "Al-Hawi". Regarding sacks, socks, and sheets, if the description, length, width, and piece size are known, it is permissible. It is not permissible for fur coats (*pusteen*) due to inherent variations; this is noted in "Muhit al-Sarakhsi". Forward sales of camel, cow, and goat hides are generally disallowed, but if a specific known type is specified, it becomes permissible; this is mentioned in "Al-Dhakhirah".

It is mentioned in "Al-Mabsut" that *Salam* of leather is not permissible, except when it is of a specific type whose dimensions and quality are known, in which case it is permissible like cloth. Similarly, if leather is sold by weight, specifying the weight in its forward sale to prevent transaction disputes makes it permissible; this is in "Al-Zahiriyya". It is not permissible for heads and feet [of animals]; this is in "Al-Khulasa". According to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), *Salam* in meat is not valid. However, the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated it is permissible provided its genus, species, age, and part are specified along with its description and quantity—for instance, a fat flank or thigh of a two-toothed castrated goat. Regarding bone marrow, there are two narrations, the more correct being that it is impermissible. "Al-Haqa'iq" and "Al-'Uyun" state that the fatwa follows the opinion of the *Sahibayn*, and if a judge rules for its permissibility, it is accepted by consensus. Forward sale of skin pieces and fat is valid according to all; this is in "Al-Zahiriyya". Regarding fish, *Salam* involves either fresh or dried salted fish, by count or weight. If fixed by count, it is not permissible regardless of whether the fish is wet or dry. If fixed by weight and the fish is dry, it is permissible. If fresh, it is permissible provided the contract occurs during the season of availability and remains available until the delivery date; otherwise, it is not permissible; this is in "Sharh al-Tahawi".

If *Salam* is fixed for small fish by measure or weight, it is correct that it is permissible (as per "Al-Yanabi'"). For large fish, there are two narrations from Imam al-A'zam, the

apparent one being that it is permissible, which aligns with the *Sahibayn*. "Al-Asl" states it is not preferable for birds, according to "Muhit al-Sarakhsi". For birds with little variation, like sparrows, some say it is impermissible, which is the more correct view. Meat of birds is also generally not permissible. Some scholars state this applies to birds not kept for slaughter or breeding; otherwise, opinion varies—Imam al-A'zam considers it impermissible, while the *Sahibayn* and others consider it permissible by consensus, the latter being more correct according to "Muhit al-Sarakhsi". For cotton, Imam al-A'zam and Imam Muhammad do not allow *Salam* by weight or count, but Imam Abu Yusuf allows it by weight. Scholars have adopted Abu Yusuf's opinion for fatwa, though caution is required at the time of delivery to ensure the correct genus is received as described, avoiding an illegal substitution before possession; this is in "Al-Muhit".

Forward sale of bread for wheat or flour is not permissible according to some, but permissible according to the *Sahibayn*, and the fatwa follows their view as stated in "Al-Tahdhib".

(1) *Jawāl* is the Arabized form of *Gawāli*, referring to those who use baskets or similar containers in which figs are sold.

असल में लिखा है कि अंजीर की सल्म में अगर उसका पैमाना मालूम हो और पैमाना उसका वह जवाल है जिसमें अंजीर भरे जाते हैं तो जायज़ है वरना बेहतर नहीं है और मशाइख ने इसके बाब में इख्तिलाफ किया है कुछ ने कहा कि वह हर हाल में कैली (माप वाली) है और कुछ ने कहा कि अगर लोगों में वज़न से बिकने का उर्फ़(प्रचलन) हो तो वज़नी है और अगर पैमाना से बिकने का उर्फ़ हो तो कैली है, यह मुहीत में लिखा है। सुनारों और खान की मिट्टी में बेअ-सल्म जायज़ नहीं है, यह तातार खानिया में लिखा है। बिछौने, चटाई और बोरियों की बेअ-सल्म में अगर गज़ मालूम और सिफ़त मालूम और सन्नत मालूम की शर्त की हो तो जायज़ है, यह हावी में लिखा है। और जवाल (थैले), मोज़े और चादरों की अगर सिफ़त मालूम हो और लंबाई-चौड़ाई और रकअ (टुकड़ा/साइज) मालूम हो तो जायज़ है और पोस्टीनों (चमड़े के कोट) में जायज़ नहीं है क्योंकि उनमें आपस में तफ़ावत (अंतर) होता है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। ऊंट, गाय और बकरी के चमड़े की बेअ-सल्म में बेहतरी नहीं है यानी नारवा (नाजायज़) है और अगर उनमें से किसी की कोई क़िस्म मालूम बयान कर दी तो जायज़ है, यह ज़खीरा में लिखा है।

मब्सूत में है कि चमड़े की सल्म जायज़ नहीं है मगर उस सूरत में कि जब उसकी कोई ऐसी क़िस्म हो जिसकी लंबाई-चौड़ाई और उम्दगी मालूम हो तो कपड़े के समान जायज़ होगी। और इसी तरह अगर चमड़ा वज़न से बिकता हो तो उसकी सल्म में वज़न इस तरह ज़िक्र करने से कि जिससे लेनदेन में झगड़ा न हो, जायज़ है, यह ज़हीरिया में लिखा है। और सिरी और पाँव में नहीं जायज़ है, यह खुलासा में लिखा है। और इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक गोश्त में सल्म सही नहीं है और साहिबैन (रह.) ने कहा कि जायज़ है बशर्ते कि उसकी जिंस, नौअ, उम्र और जगह बल्कि सिफ़त और मिक़दार बयान कर दी जाए, मिसाल के तौर पर बकरी खसी दो दाँत वाली के पहलू और रान में से फ़र्बा (मोटा) और सूअर तल्त (सूअर का गोश्त) और हड्डी के गूदे में दो रिवायतें आई हैं और अस़ह (सबसे सही) यह है कि नाजायज़ है। और हक़ाएक़ और उयून में लिखा है कि फ़तवा साहिबैन के कौल पर है और जब हाकिम ने इसके जवाज़ का हुक्म दिया तो बिल-इत्तेफ़ाक़ सही हो जाएगा। और चकती और चर्बी की सल्म सबके नज़दीक सही है, यह ज़हीरिया में लिखा है। और मछली की सल्म में या ताज़ा मछली होगी या खुश्क नमक वाली, और सल्म या गिनती से होगी या वज़न से, पस अगर उसने गिनती से सल्म ठहराई तो जायज़ नहीं है चाहे मछली गीली हो या सूखी, और अगर वज़न से ठहराई पस अगर मछली खुश्क है तो जायज़ है और अगर गीली हो पस अगर अक़्द-सल्म उस मछली के मौजूद होने के

ज़माने में वाक़े हुआ और म्याद तक मौजूद रहे कि दरमियान में ख़त्म न हो जाए तो जायज़ है वरना जायज़ नहीं है, यह शरह तहावी में लिखा है।

अगर छोटी मछलियों में पैमाना या वज़न से सल्म ठहराई तो सही यह है कि जायज़ है, कज़ा फ़िल-यनाबीअ। और बड़ी मछलियों में इमाम आज़म (रह.) से दो रिवायतें हैं, पस ज़ाहिर रिवायत में जायज़ है और यही साहिबैन का कौल है। और असल में लिखा है कि परिंदों में से किसी में सल्म ठहराना बेहतर नहीं है, यह मुहीत सरख्सी में है। और जिन परिंदों में तफ़ावत नहीं होता जैसे गौरैया, तो भी बाज़ ने कहा कि जायज़ नहीं है और यही अस़ह है। और परिंदों के गोश्त में भी जायज़ नहीं है और बाज़ मशाइख ने कहा कि यह उन परिंदों के हक़ में है जो ज़िब्ह करके अंडे-बच्चों के वास्ते नहीं रखे जाते हैं वरना जो ऐसे हों उनकी निस्बत बाज़ मशाइख ने कहा कि इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक जायज़ नहीं है और साहिबैन के नज़दीक जायज़ है और बाज़ों ने कहा कि बिल-इत्तेफ़ाक़ जायज़ है और यही अस़ह है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। और इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक रुई में सल्म न वज़न से जायज़ है और न गिनती से, और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक वज़न से जायज़ है और मशाइख ने फ़तवे के वास्ते कौल-ए-अबू यूसुफ़ का इख़्तियार किया है लेकिन क़ब्ज़े के वक़्त एहतियात करना वाजिब है कि उसी जिंस से ले जो उसने बयान की है ताकि क़ब्ज़े से पहले मुसल्लम-फ़िह का बदलना लाज़िम न आए, यह मुहीत में लिखा है।

रोटी को गेहूँ या आटे की सल्म में देना जायज़ नहीं है और साहिबैन के नज़दीक जायज़ है और इसी पर फ़तवा है, तहज़ीब में लिखा है।

(1) जवाल मुअर्रब गवाली, वह लोग जो खारा वग़ैरह जिसमें अंजीर फरोख्त होते हैं।

اصل میں لکھا ہے کہ انجیر کی سلم میں اگر اس کا پیمانہ معلوم ہو اور پیمانہ اس کا وہ جوال ہے جس میں انجیر بھرے جاتے ہیں تو جائز ہے ورنہ بہتر نہیں ہے اور مشائخ نے اس کے باب میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ وہ ہر حال میں کیلی ہے اور بعضوں نے کہا کہ اگر لوگوں میں وزن سے بکنے کا عرف ہو تو وزنی ہے اور اگر پیمانہ سے بکنے کا عرف ہو تو کیلی ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ سناروں اور کان کی مٹی میں بیع سلم جائز نہیں ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے بچھونے اور چٹائی اور بوریوں کی بیع سلم میں اگر گز معلوم اور صفت معلوم اور صنعت معلوم کی شرط کی ہو تو جائز ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور جوال اور موزے اور چادروں کی اگر صفت معلوم ہو اور طول وعرض اور رقعہ معلوم ہو تو جائز ہے اور پوستینوں میں جائز نہیں ہے کیوں کہ اُن میں باہم تفاوت ہوتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اونٹ اور گائے اور بکری کے چڑے کی بیع سلم میں بہتری نہیں یعنی ناروا ہے اور اگر اس میں سے کسی کی کوئی قسم معلوم بیان کر دی تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

مبسوط میں ہے کہ چمڑے کی سلم جائز نہیں ہے مگر اُس صورت میں کہ جب اُس کی کوئی ایسی قسم ہو کہ جس کا طول وعرض اور جید ہونا معلوم ہو تو کپڑے کے مانند جائز ہوگی اور ایسے ہی اگر چمڑا وزن سے بکتا ہو تو اُس کی سلم میں وزن اس طرح ذکر کرنے سے کہ جس سے لین دین میں جھگڑا نہ ہو جائز ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور سری اور پاؤں میں نہیں جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک گوشت میں سلم صحیح نہیں ہے اور صاحبینؒ نے کہا کہ جائز ہے بشرطیکہ اس کی جنس اور نوع اور سن اور جگہ بلکہ صفت اور مقدار بیان کر دی جائے مثلاً بکری خصی دو دانت والی کے پہلو اور ران میں سے فربہ اور سور طل اور ہڈی کے گودہ

میں دو روایتیں آئی ہیں اور اصح یہ ہے کہ نا جائز ہے اور حقائق اور عیون میں لکھا ہے کہ فتویٰ صاحبین کے قول پر ہے اور جب حاکم نے اس کے جواز کا حکم دیا تو بالاتفاق صحیح ہو جائے گا اور چکتی اور چربی کی سلم سب کے نزدیک صحیح ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور مچھلی کی سلم میں یا تازہ مچھلی ہوگی یا خشک نمک دار اور سلم یا گنتی سے ہوگی یا وزن سے پس اگر اُس نے گنتی سے سلم ٹھہرائی تو جائز نہیں خواہ مچھلی تر ہو یا خشک اور اگر وزن سے ٹھہرائی پس اگر مچھلی خشک ہے تو جائز ہے اور اگر تر ہو پس اگر عقد سلم اس مچھلی کے موجود ہونے کے زمانہ میں واقع ہوا اور میعاد تک موجود رہے کہ درمیان میں جاتی نہ رہے تو جائز ہے ورنہ جائز نہیں ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

اگر چھوٹی مچھلیوں میں پیمانہ یا وزن سے سلم ٹھہرائی تو صحیح یہ ہے کہ جائز ہے کذا فی الینابیع اور بڑی مچھلیوں میں امام اعظمؒ سے دو روایتیں ہیں پس ظاہر روایت میں جائز ہے اور یہی صاحبین کا قول ہے اور اصل میں لکھا ہے کہ پرندوں میں سے کسی میں سلم ٹھہرانا بہتر نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور جن پرندوں میں تفاوت نہیں ہوتا جیسے کنجشک تو بھی بعض نے کہا کہ جائز نہیں ہے اور یہی اصح ہے اور پرندوں کے گوشت میں بھی جائز نہیں ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ ان پرندوں کے حق میں ہے جو صحیح کر کے انڈے بچوں کے واسطے نہیں رکھے جاتے ہیں ورنہ جو ایسے ہوں ان کی نسبت بعض مشائخ نے کہا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز ہے اور بعضوں نے کہا کہ بالاتفاق جائز ہے اور یہی اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک روئی میں سلم نہ وزن سے جائز اور نہ گنتی سے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک وزن سے جائز ہے اور مشائخ نے فتویٰ کے واسطے قول ابو یوسف کا اختیار کیا ہے لیکن قبضہ کے وقت احتیاط کرنا واجب ہے کہ

اسی جنس سے لے جو اُس نے بیان کی ہے تاکہ قبضہ سے پہلے مسلم فیہ کا بدلنا لازم نہ آئے یہ محیط میں لکھا ہے۔

روٹی کو گیہوں یا آٹے کی سلم میں دینا جائز نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے تہذیب میں لکھا ہے۔

(1) جوال معرب گوالی وہ لوگ جو کھارا وغیرہ جس میں انجیر و فروخت ہوتے ہیں ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 4 (453) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

The 'Salam' (advance payment sale) of flour is permissible by measure and weight; this is written in *Zahiriyyah*. There is no goodness (i.e., it is not permissible) in the Salam of jewels and pearls. However, small pearls sold by weight and used in medicines are permissible for Salam by weight. In the Salam of plaster and lime, there is no fear regarding a known measurement because their volume is known and they can be delivered at any time; this is written in *Mabsut*. If a known type of oil is stipulated, there is no fear in its Salam; the ruling for scented and unscented oil is the same, and this is correct, as written in *Jawahir al-Akhlati*. There is no fear in conducting a Salam of wool by weight, but if bundles are stipulated without weight, it is not permissible. If someone performs Salam specifically for the wool of a particular goat, it is not permissible. The same ruling applies to goat's milk and clarified butter (ghee). There is no goodness in the Salam of ghee, olive oil, or wheat that is to be produced this year. There is no fear in the Salam of a sword blade, provided its length, width, and quality are known. It is not permissible to give wool in a Salam for hair because in both, the cause of 'Riba' (usury), which is common weight, exists. Shams al-A'immah al-Halwani said that this ruling applies when hair is sold by weight; if it is not sold by weight, then credit is not prohibited. The translator says this means Salam would be permissible; this is written in *Muhit*.

Salam between two *Dhimmis* (non-Muslim subjects) for wine is permissible, but it is not permissible for pigs. If one of them becomes a Muslim, the Salam sale becomes void. Muslims and Christians are equal in all rulings of Salam except for wine; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. There is no fear in the Salam of cotton, flax, silk, copper sheets, iron, tin, brass, and bronze, as these are 'Mithli' (fungible/standardized) items. Henna, *wasma* (indigo), and dry scented items sold by measure are like these. However, fresh scented items, greens, and fuel are not 'Mithli', so Salam is not permissible for them. If the making of cheese (*jubn*) is known to the craftsmen such that there is no variation, there is no fear in its Salam, and this is correct, as written in *Muhit*. If a known type of beams is specified, along with their length, thickness, time frame, and the place where they are to be delivered, then the Salam is permissible. The same ruling applies to *sakhwa*, *eidan*, and wood. The way to state the thickness of wood is to specify it by the measure of a span (*balisht*) or yard (*gaz*) with which its bundle is tied; this is written in *Mabsut*.

There is no goodness in the Salam of fresh fodder (*rutba*); this is written in *Zakhirah*. Cotton thread is among 'Mithli' items, as stated by Shams al-A'immah al-Sarakhsi. Al-

Tahawi mentioned that anything weighed is 'Mithli'; this is written in *Muhit*. There is no fear in the Salam of large vessels, puzzles (standardized items), and shoes, provided they can be identified, otherwise, there is no goodness; this is written in *Hidayah*. There is no fear in the Salam of charcoal (*kath*) by weight; this is written in *Khulasah*. If Salam for water is agreed upon by weight and specific known landing stages for the water are mentioned, it is permissible. When it is permissible for water, it will also be permissible for ice; thus it is in *Fatawa Qazi Khan*.

Section 100:

1. i.e., this year's wheat. 2. Regarding wool: I say that similarly, giving hair in Salam for wool is not permissible... (The rest of the footnote discusses details of quality and measurement).

आटे की सल्लम (अग्रिम भुगतान बिक्री) माप और वजन के अनुसार जायज़ है, यह ज़हीरिया में लिखा है। जवाहरात और मोतियों की सल्लम में कोई भलाई नहीं है (यानी जायज़ नहीं है)। हालाँकि, छोटे मोती जो वजन से बेचे जाते हैं और दवाओं में उपयोग किए जाते हैं, उनकी सल्लम वजन के अनुसार जायज़ है। चूने और प्लास्टर की सल्लम में ज्ञात माप के हिसाब से कोई डर नहीं है, क्योंकि इनका माप ज्ञात है और इन्हें किसी भी समय सुपुर्द किया जा सकता है, यह मबसूत में लिखा है। यदि तेल की कोई ज्ञात किस्म शर्त के रूप में तय की गई हो, तो उसकी सल्लम में कोई डर नहीं है; सुगंधित और बिना सुगंध वाले तेल का नियम समान है, यही सही है, यह जवाहरात इख्लाती में लिखा है। ऊन के वजन के आधार पर सल्लम करने में कोई डर नहीं है, लेकिन यदि वजन के बिना ढेरों की शर्त रखी गई हो, तो यह जायज़ नहीं है। यदि किसी ने विशेष रूप से किसी खास बकरी के ऊन की सल्लम की, तो वह जायज़ नहीं है। यही नियम बकरियों के दूध और घी का है। और घी, जैतून का तेल, या गेहूं जो इस वर्ष पैदा होने वाले हों, उनकी सल्लम में भलाई नहीं है। तलवार के फल (ब्लेड) की सल्लम में कोई डर नहीं है, बशर्ते उसकी लंबाई, चौड़ाई और गुणवत्ता ज्ञात हो। ऊन को बालों की सल्लम के बदले देना जायज़ नहीं है क्योंकि इन दोनों में 'रिबा' (ब्याज) का कारण यानी वजन समान है। शम्स-उल-आइम्मा हलवानी ने फरमाया कि यह नियम तब है जब बाल वजन से बिकते हों; यदि वे वजन से नहीं बिकते, तो उधार हराम नहीं है। अनुवादक का कहना है कि इसका मतलब है कि सल्लम जायज़ होगी, यह मुहीत में लिखा है।

दो ज़मींदारों का शराब के बदले सल्लम करना जायज़ है लेकिन सूअर के बदले जायज़ नहीं है। यदि दोनों में से एक मुसलमान हो जाए, तो सल्लम अनुबंध रद्द हो जाएगा। शराब को छोड़कर सल्लम के अन्य सभी नियमों में मुसलमान और ईसाई समान हैं, यह मुहीत सरखसी में लिखा है। कपास, सन (पटसन), रेशम, तांबे के पत्ते, लोहा, रांगा, पीतल और कांसा जैसी चीज़ों की सल्लम में कोई डर नहीं है क्योंकि ये 'मिस्ली' (समान गुणों वाली) चीज़ें हैं। मेंहदी, वस्मा और सूखी सुगंधित चीज़ें जो माप से बेची जाती हैं, वे भी इन्हीं के समान हैं। लेकिन ताजी सुगंधित चीज़ें, साग-सब्ज़ी और ईंधन 'मिस्ली' नहीं हैं, इसलिए उनमें सल्लम जायज़ नहीं होगी। यदि पनीर (जुबन) बनाने वाले इस तरह जानते हों कि उसमें कोई अंतर नहीं आएगा, तो उसकी सल्लम में कोई डर नहीं है और यही सही है, यह मुहीत में लिखा है। यदि शहतीरों (बीम) की कोई ज्ञात किस्म, उनकी लंबाई, मोटाई, समय सीमा और वह स्थान जहाँ उनकी सुपुर्दगी होनी है, स्पष्ट कर दी जाए, तो सल्लम जायज़ है। यही नियम साखवा, ईदन

और लकड़ी के लिए है। लकड़ी की मोटाई बयान करने का तरीका यह है कि उसे बालिश्त (हाथ की माप) या गज़ के अंदाज़ से बताया जाए जिससे उसका गट्ठा बांधा जाता है, यह मबसूत में लिखा है।

और गीले चारे (रत्बा) की सल्लम में भलाई नहीं है, यह ज़खीरा में लिखा है। सूत 'मिस्ली' चीज़ों में से है, जैसा कि शम्स-उल-आइम्मा सरखसी ने बताया है। तहावी ने उल्लेख किया है कि जो चीज़ वजन वाली है वह 'मिस्ली' है, यह मुहीत में लिखा है। बड़े बर्तन, पहेली (अज्ञात माप वाली चीज़ें) और जूतों की सल्लम में कोई डर नहीं है, बशर्ते उनकी पहचान हो सके, अन्यथा भलाई नहीं है। यह हिदाया में लिखा है। लकड़ी के कोयले (कठ) की सल्लम में वजन के हिसाब से कोई डर नहीं है, यह खुलासा में लिखा है। यदि पानी की सल्लम वजन के हिसाब से तय हो और पानी के विशेष ज्ञात घाट बताए जाएं, तो जायज़ है। जब पानी में जायज़ है, तो बर्फ में भी जायज़ होगी, जैसा कि फतावा काज़ी खान में है।

अध्याय 100:

1. यानी इस वर्ष के गेहूं। २. ऊन के बारे में कहा गया है: मेरा कहना है कि इसी तरह बालों को ऊन की सल्लम में देना भी जायज़ नहीं है... (फुटनोट का शेष हिस्सा संक्षिप्त किया गया है)।

اور آٹے کی سلم پیمانہ اور وزن سے جائز ہے یہ ظہریہ میں لکھا ہے اور جواہر اور موتیوں کی سلم میں بہتری نہیں ہے اور چھوٹے چھوٹے موتی جو وزن سے بیچے جاتے ہیں اور دواؤں میں ڈالے جاتے ہیں اُن کی سلم وزن سے جائز ہے اور گچ اور چونے کی سلم میں پیمانہ معلوم کے حساب سے کچھ ڈر نہیں ہے کیونکہ اس کا کیلی ہونا معلوم ہے اور ہر وقت سپرد کیا جا سکتا ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے تیل کی اگر کوئی قسم معلوم شرط کر دی تو اُس کی سلم میں کچھ خوف نہیں ہے اور خوشبودار اور غیر خوشبودار کا حکم یکساں ہے یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور صوف کے وزن سے بیع سلم کرنے میں کچھ خوف نہیں ہے اور اگر بغیر وزن کے کچھ ڈھیروں کی شرط کی تو جائز نہیں ہے اگر کسی نے خاص بکری کے صوف کی سلم کی تو جائز نہیں ہے اور یہی حکم بکریوں کے دودھ اور گھی کا ہے اور جو گھی یا زیتون کا تیل یا گیہوں کہ اس سال پیدا ہوں اُن کی سلم میں بہتری نہیں ہے تلوار کے پھل کی سلم میں کچھ خوف نہیں ہے بشرطیکہ اُس کا طول و عرض و صفت معلوم ہو اور صوف ۱ـہ کو بالوں کی سلم میں دینا جائز نہیں ہے کیوں کہ ان دونوں میں علت ربا کی یعنی وزن مشترک ہے اور شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ یہ حکم اُس وقت ہے کہ بال وزن سے بکتے ہوں اور اگر وزن سے نہ بکتے ہوں تو ادھار حرام نہیں ہے مترجم کہتا ہے یعنی سلم جائز ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

دو زمینوں کا شراب میں بیع سلم کرنا جائز ہے اور سور میں جائز نہیں ہے پس اگر دونوں میں سے ایک مسلمان ہوا تو بیع سلم باطل ہو جائے گی اور مسلمان اور نصرانی تمام احکام سلم میں سوائے شراب کے برابر ہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے روئی اور کتان اور ابریشم اور تانبا پتر اور لوہا اور رانگ اور پیتل اور کانسا ان چیزوں کی بیع سلم میں خوف نہیں ہے اور یہ چیزیں مثلی ہیں

اور حنا اور وسمہ اور خشک خوشبودار چیزیں جو کیلی ہوں انھیں چیزوں کے مانند ہیں اور تر خوشبودار چیزیں اور ساگ اور ایندھن مثلی نہیں ہیں تو اُن میں سلم جائز نہ ہو گی اور جبن (پنیر) ۲ـہ کا بنانا اگر اُس پیشہ والوں کو اس طرح معلوم ہو کہ اُس میں فرق نہ پڑے تو اُس کی بیع سلم میں کچھ ڈر نہیں ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر شہتیروں کی کوئی قسم معلوم بیان کر دی اور اُس کا طول اور موٹائی اور میعاد اور وہ مکان کہ جس میں ادا کیے جائیں بیان کر کے بیع سلم کی تو جائز ہے اور یہی حکم ساکھوا اور عیدن اور لکڑی اور زکل کا ہے اور زکل میں موٹائی بیان کرنے کی صورت یہ ہے کہ بالشت یا گز وغیرہ کے انداز سے جس سے اُس کا گٹھا باندھا جاتا ہے بیان کرے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اور رطبہ کی سلم میں بہتری نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور سوت مثلی چیزوں میں ہے اس کو شمس الائمہ سرخسی نے بیان کیا ہے اور طحاوی نے ذکر کیا ہے کہ جو وزنی چیز ہے وہ مثلی ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور تشت اور معمہ اور موزوں اور ایسی چیزوں کی بیع سلم میں خوف نہیں ہے بشرطیکہ اُن کی شناخت ہو سکے ورنہ بہتری نہیں ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور کٹ کی بیع سلم میں وزن کے حساب سے کچھ خوف نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر پانی میں وزن کے حساب سے بیع سلم ٹھہرائی اور پانی کے خاص معلوم گھاٹ بتائے تو جائز ہے اور جب پانی میں جائز ہے تو برف میں بھی جائز ہو گی کذا فی فتاوی قاضی خان۔

فصل سو:

۱ـہ یعنی اسال کے گیہوں ۱۲۔ ۲ـہ قولہ صوف اقول اس طرح بالوں کو صوف کی سلم میں دینا بھی جائز نہیں ہے اور اگر بال و صوف کو کل دہندہ کی سلم میں دے تو دیکھا جائے کہ اگر وہ کل یا نمدہ ایسا ہے کہ گھل کر بال ہو جائیں گے جیسے اکثر نمدہ ہوا کرتے ہیں تو نہیں جائز ہے ورنہ

جائز ہے ۱۲۔ ۳ـہ قولہ گز یعنی ناپ میں مشروط سے زیادہ تھا اور کمی کی صورت میں گویا اس نے مقصود علیہ کو تبدیل کیا حالانکہ وہ بھی ادھار ہے اور اگر بدون اس کے رب السلم نے قبول کیا تو گویا چشم پوشی کر کے مشروط سے گھٹا ہوا قبول کر لیا یا وصف ساقط کر دیا اور کیلی و وزنی میں کمرے کے مقابلہ میں کچھ قیمت نہیں ہو سکتی ہاں اگر عین مال میں زیادتی یا کمی ہو تو زیادتی کی جائز ہے اور کپڑے میں ناپ اگر چہ وصف ہے لیکن زیادتی میں اعتبار کرنا احسان ہے اور امام ابو یوسف کا قول آسان ہے اور یہاں یہی عرف ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (Page 454) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

In the statement of those rulings which relate to taking possession of the capital (Ra's al-Mal) and the subject of the contract (Muslam fihi).

It is not permissible for the seller (*Muslam ilaihi*) to release the buyer (*Rabb al-Salam*) from the capital (*Ra's al-Mal*). If he does release him and the buyer accepts the release, the *Salam* contract (*Aqd al-Salam*) becomes void. If he does not accept, it is not void; this is stated in *Al-Muhit*. It is also not permissible to take something of a different category (*Ghayr-e-Jins*) in exchange for the capital. If he gives something of the same category but of better quality (*Jayyad*) or inferior quality (*Radi*) and the seller chooses the inferior quality, it is permissible. If he gives something of better quality than is due, the buyer will be compelled to accept it. However, Imam Zufar said he should not be compelled and should take it with his own consent, and this is the preferred opinion (*Mukhtar*); this is written in *Siraj al-Wahaj*. It is not permissible to substitute anything for the subject of the contract (*Muslam fihi*). If the seller gives better quality instead of inferior quality, in our view, the buyer shall be compelled to accept it. But if he gives inferior quality instead of better quality, he shall not be compelled.

If a high-quality cloth was agreed upon in the *Salam* and he brings an inferior one and says, "Take this and I will return one dirham to you," eight types of cases arise: four regarding items measured by length (*Gaz*) and four regarding items measured by volume (*Kaili*) or weight (*Wazni*). The cases for length-measured items are: if one cloth was agreed upon and the seller brings one of superior quality or greater length and says, "Take this and increase [the payment] by one dirham for me," it is permissible, and this extra dirham will be against the extra quality or length. If he brings inferior cloth or it is one yard short and says, "Take this and I will return one dirham to you," and he did so, it is not permissible. If he gives inferior quality without saying "I will return one dirham" and the buyer accepts, it is permissible, and it will be considered a waiver of the quality.

If the *Salam* is for items of volume or weight—for example, ten *qafirs* of wheat were given for ten dirhams—and he brings superior wheat and says, "Take this and increase [the payment] by one dirham," it is not permissible. If he brings eleven *qafirs* and says, "Take this and increase by one dirham," or brings nine *qafirs* and says "I will return one dirham," and the buyer accepts, it is permissible. If he brings ten *qafirs* of inferior wheat and says, "Accept this and I will return one dirham," it is not

permissible. It is narrated from Imam Abu Yusuf that it is permissible in all cases; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

It is valid to pledge something (*Rahn*), transfer a debt (*Hawala*), or appoint a guarantor (*Kafil*) for the capital. Thus, if the buyer and seller separate before taking possession of the capital, the contract becomes void, even if the guarantor or the person to whom it was transferred is present in the session. If both contracting parties are present in the session, the separation of the guarantor or the transferee is not harmful. If something was pledged for the capital and both separate while the pledge is intact, the contract will break. If the pledge is destroyed in the same session, the *Salam* contract remains valid. If a pledge was taken for the *Muslam fihi* and it was destroyed, the buyer has received his full right. But if the seller dies and has many debts, the buyer has more right to this pledge. However, this pledge will not be given to him but sold within the category of his debt so that the substitution of *Muslam fihi* before possession does not become necessary; this is written in *Al-Muhit*. If the seller comes and removes the obstruction between himself and the *Muslam fihi*, he will be considered in possession of it, like other debts; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

Transferring the *Muslam fihi* onto someone else is permissible, as is appointing a guarantor. However, in the case of transfer, the seller becomes free of obligation, while in the case of a guarantor, he does not, and the buyer has the option to demand from either the seller or the guarantor.

1. The phrase "Kafil" means if the seller provided a guarantor for the *Salam* goods, he would not be discharged.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 3 (पृष्ठ 454) किताब अल-बुयू'

उन अहकाम के बयान में जो रास अल-माल (पूंजी) और मुस्लिम फीह पर कब्ज़ा करने से मुताल्लिक हैं

मुस्लिम इलैह (विक्रेता) के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह रास अल-माल से रब्ब अस-सलाम (खरीदार) को बरी कर दे। और अगर उसने बरी किया और रब्ब अस-सलाम ने बराअत (मुक्ति) स्वीकार कर ली, तो 'अकद-ए-सलाम' (सलाम अनुबंध) बातिल हो जाएगा। और अगर स्वीकार नहीं किया तो बातिल नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यह जायज़ नहीं है कि रास अल-माल के बदले कोई चीज़ उसके गैर-जिंस (अलग श्रेणी) की ले ले। और अगर उसी जिंस से उससे बेहतर (जईयद) या उससे खराब (रद्दी) दिया और मुस्लिम इलैह ने रद्दी को चुन लिया, तो जायज़ है। और अगर उसके हक से बेहतर दिया तो उसे लेने पर मजबूर किया जाएगा। और इमाम ज़ुफ़र ने फ़रमाया कि मजबूर नहीं किया जाएगा और वह अपनी रज़ामंदी से लेगा, और यही मुख़्तार (पसंदीदा मत) है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। और मुस्लिम फीह के बदले कोई चीज़ बदलना जायज़ नहीं है। और अगर मुस्लिम इलैह ने रद्दी के बजाय बेहतर दिया तो हमारे नज़दीक रब्ब अस-सलाम पर उसके कुबूल करने के लिए जबर (दबाव) किया जाएगा, और अगर बेहतर के बजाय रद्दी दिया तो जबर नहीं किया जाएगा।

और अगर सलाम में बेहतर कपड़ा तय हुआ था और वह रद्दी लाया और कहा कि तू इसे ले ले और मैं तुझे एक दिरहम वापस दूँगा, तो इस तरह के आठ मसले निकलते हैं: चार मसले गज़ों (नाप) की चीज़ों में और चार कैली (माप) और वज़नी (तौल) की चीज़ों में। गज़ों की चीज़ों के मसले यह हैं: अगर सलाम में एक कपड़ा तय था, फिर मुस्लिम इलैह उससे बेहतर गुण वाला या लंबाई में ज़्यादा लाया और कहा कि तू इसे ले ले और मेरा एक दिरहम बढ़ा दे, तो जायज़ है; और यह दिरहम की ज़्यादती खूबी या लंबाई की ज़्यादती के बदले होगी। और अगर रद्दी कपड़ा लाया या वह एक गज़ कम था और कहा कि तू इसे ले ले और मैं तुझे एक दिरहम वापस दूँगा, और उसने ऐसा ही किया तो जायज़ नहीं है। और अगर उसने रद्दी देकर यह नहीं कहा कि मैं तुझे एक दिरहम वापस दूँगा और रब्ब अस-सलाम ने कुबूल कर लिया, तो जायज़ है और यह वस्फ़ (गुण) से बरी करने में गिना जाएगा।

और अगर सलाम कैली या वज़नी चीज़ों में हो, मिसाल के तौर पर दस कफ़ीर गेहूं के बदले दस दिरहम दिए थे और वह बेहतर गेहूं लाया और कहा कि इसे ले ले और एक दिरहम बढ़ा दे, तो जायज़

नहीं है। और अगर ग्यारह कफ़ीर लाया और कहा कि इसे ले ले और एक दिरहम बढ़ा दे, या नौ कफ़ीर लाकर दिए और कहा कि एक दिरहम वापस कर दूँगा और उसने कुबूल कर लिया, तो जायज़ है। और अगर दस कफ़ीर रद्दी गेहूं लाया और कहा कि तू इसे कुबूल कर ले और मैं एक दिरहम वापस दूँगा, तो जायज़ नहीं है। और इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि सब सूरतों में जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

रास अल-माल के बदले कोई चीज़ गिरवी (रहन) रखना या किसी पर हवाला करना या उसका कफ़ील (ज़ामिन) बना देना सही है। पस अगर रब्ब अस-सलाम और मुस्लिम इलैह रास अल-माल पर कब्ज़ा होने से पहले अलग हो गए, तो अकद बातिल हो जाएगा, चाहे वह व्यक्ति जिसने कफ़ालत ली है या जिस पर हवाला हुआ है, मजलिस में मौजूद हो। और अगर दोनों अकद करने वाले मजलिस में मौजूद हों, तो कफ़ील या उस व्यक्ति का जिस पर हवाला किया है, अलग हो जाना नुक़सानदेह नहीं है। और अगर रास अल-माल के बदले कुछ गिरवी रख लिया और दोनों अलग हो गए जबकि रहन कायम है, तो अकद टूट जाएगा। और अगर रहन उसी मजलिस में तलफ़ (नष्ट) हो गया तो अकद-ए-सलाम अपनी सेहत पर रहेगा। और अगर मुस्लिम फीह के बदले रहन लिया और वह तलफ़ हो गया, तो रब्ब अस-सलाम को अपना पूरा हक मिल गया और रहन तलफ़ नहीं हुआ, लेकिन मुस्लिम इलैह मर गया और उस पर बहुत से कर्ज़ हैं, तो रब्ब अस-सलाम इस रहन का ज़्यादा हकदार है। लेकिन यह रहन उसे नहीं दिया जाएगा बल्कि उसे कर्ज़ की जिंस में बेचा जाएगा ताकि कब्ज़े से पहले मुस्लिम फीह का बदलना लाज़िम न आए, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर मुस्लिम इलैह के पास आया और उसने अपने और मुस्लिम फीह के बीच की रुकावट हटा दी, तो वह अन्य कर्ज़ों की तरह उस पर भी काबिज़ (कब्ज़ाधारी) माना जाएगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

और मुस्लिम फीह का किसी पर तबादला (उतारना) जायज़ है और वैसे ही कफ़ालत करना भी जायज़ है। लेकिन तबादले की सूरत में मुस्लिम इलैह बरी हो जाएगा और कफ़ील लेने की सूरत में बरी नहीं होगा और रब्ब अस-सलाम को अख्तियार होगा कि अगर चाहे तो मुस्लिम इलैह से मुतालबा (मांग) करे या कफ़ील से।

१ कौलह कफ़ील यानी अगर मुस्लिम इलैह ने माले सलाम के लिए कफ़ील को दिया तो बरी न होगा।

فتاوی عالمگیریہ ..... جلد ۳ (صفحہ ۴۵۴) کتاب البیوع

اِن احکام کے بیان میں جو راس المال اور مسلم فیہ پر قبضہ کرنے سے متعلق ہیں

مسلم الیہ کو جائز نہیں ہے کہ راس المال سے رب السلم کو بری کر دے اور اگر اُس نے بری کیا اور رب السلم نے براءت قبول کر لی تو عقدِ سلم باطل ہو جائے گا اور اگر قبول نہ کی تو باطل نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور یہ جائز نہیں ہے کہ راس المال کے عوض کوئی چیز اُس کے غیر جنس کے لے اور اگر اُسی جنس سے اُس سے جید یا اُس سے ردی دیا اور مسلم الیہ نے ردی کو اختیار کر لیا تو جائز ہے اور اگر اُس کے حق سے جید دیا تو اُس کے لینے پر مجبور کیا جائے گا اور امام زفر نے فرمایا کہ مجبور نہ کیا جائے گا اور اپنی رضا مندی سے لے گا اور یہی مختار ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور مسلم فیہ کے عوض کوئی چیز بدلنا جائز نہیں ہے اور اگر مسلم الیہ نے بجائے ردی کے جید دیا تو ہمارے نزدیک رب السلم پر اُس کے قبول کرنے کے واسطے جبر کیا جائے گا اور اگر بجائے جید کے ردی دیا تو جبر نہ کیا جائے گا اور اگر سلم میں جید کپڑا ٹھہرا تھا اور وہ ردی لایا اور کہا کہ تو اس کو لے لے اور میں ایک درہم تجھ کو واپس دوں گا تو اس قسم کے آٹھ مسئلے نکلتے ہیں چار مسئلے گزوں کی چیزوں میں اور چار کیلی اور وزنی چیزوں میں پس گزوں کی چیزوں کے یہ ہیں کہ اگر سلم میں ایک کپڑا ٹھہرا تھا پھر مسلم الیہ اُس سے وصف میں بڑھ کر یا گز میں بڑھ کر لایا اور کہا کہ تو اس کو لے لے اور مجھ کو ایک درہم بڑھا دے تو جائز ہے اور یہ درہم کی زیادتی بمقابلہ زیادتی خوبی یا گز کے ہو گی اور اگر ردی کپڑا لایا یا وہ ایک گز کم تھا اور کہا کہ تو اس کو لے لے اور میں تجھ کو ایک درہم واپس دوں گا اور اُس نے ایسا ہی کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر اُس نے ردی دے کر یہ نہ کہا کہ میں تجھ کو ایک درہم واپس دوں گا اور رب السلم نے قبول کر لیا تو جائز ہے اور یہ وصف سے

بری کرنے میں شمار ہو گا اور اگر سلم کیلی یا وزنی چیزوں میں ہو مثلاً دس قفیر گیہوں کے عوض دس درہم دیئے تھے اور وہ جید گیہوں لایا اور کہا کہ اس کو لے لے اور ایک درہم بڑھا دے تو جائز نہیں ہے اور اگر گیارہ قفیر لایا اور کہا کہ اس کو لے لے اور ایک درہم بڑھا دے یا نو قفیر لا کر دیں اور کہا کہ ایک درہم واپس کردوں گا اور اُس نے قبول کر لیا تو جائز ہے اور اگر دس قفیر ردی گیہوں لایا اور کہا کہ تو اس کو قبول کر لے اور میں ایک درہم واپس دوں گا تو جائز نہیں ہے اور امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ سب صورتوں میں جائز ہے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

راس المال کے عوض کوئی شے رہن کرنا یا کسی پر حوالہ کرنا یا اُس کا کفیل کر دینا صحیح ہے پس اگر رب السلم اور مسلم الیہ راس المال پر قبضہ ہونے سے پہلے جدا ہو گئے تو عقد باطل ہو جائے گا اگرچہ جس شخص نے کفالت کی ہے یا جس پر اتر آیا ہے مجلس میں موجود ہو اور اگر دونوں عقد کرنے والے مجلس میں موجود ہوں تو کفیل کا یا اُس شخص کا جس پر حوالہ کیا ہے جدا ہو جانا مضر نہیں ہے اور اگر راس المال کے عوض کچھ رہن کر لیا اور دونوں جدا ہو گئے حالانکہ رہن قائم ہے تو عقد ٹوٹ جائے گا اور اگر رہن اسی مجلس میں تلف ہو گیا تو عقدِ سلم اپنی صحت پر رہے گا اور اگر مسلم فیہ کے عوض رہن لیا اور وہ تلف ہو گیا تو رب السلم کو اپنا پورا حق مل گیا اور رہن تلف نہ ہوا لیکن مسلم الیہ مر گیا اور اُس پر بہت سے قرض ہیں تو رب السلم اس رہن کا زیادہ حقدار ہے لیکن یہ رہن اُس کو نہ دیا جائے گا بلکہ اُس کے قرضہ کی جنس میں بیچا جائے گا تا کہ قبضہ سے پہلے مسلم فیہ کا بدلنا لازم نہ آئے یہ محیط میں لکھا ہے اگر مسلم الیہ کے پاس آیا اور اُس کے اور مسلم فیہ کے درمیان سے روک اٹھادی تو وہ مانند اور قرضوں کے اس پر بھی قابض شمار ہو گا یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

اور مسلم فیہ کا کسی پر اُترا نا جائز ہے اور ایسے ہی کفالت کرنا بھی جائز ہے لیکن اُترانے کی صورت میں مسلم الیہ بری ہو جائے گا اور کفیل لے کرنے کی صورت میں بری نہ ہو گا اور رب السلم کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو مسلم الیہ سے مطالبہ کرے یا کفیل سے مطالبہ کرے۔

۱ قولہ کفیل یعنی اگر مسلم الیہ نے مالِ سلم کے واسطے کفیل کو دیا تو بری نہ ہو گا ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) ..... 455 ..... Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

It is not permissible for the Rabb-al-Salam (purchaser in a Salam contract) to exchange the debt with the Kafil (guarantor). However, it is permissible for the Kafil to recover from the Muslam-ilaih (the seller/debtor) what he has paid to the Rabb-al-Salam; this is recorded in *Al-Badai'*. If there was a guarantor for the Muslam-fih (the commodity), and he took it in full from the Muslam-ilaih as a claim of right, then sold it and made a profit, this profit is lawful (halal) for him, provided that he delivers its equivalent to the Rabb-al-Salam. There is no disagreement in such a case because his ownership over the Muslam-fih became established once he paid the commodity to the purchaser. Disagreement only exists in the case where the one delivering the Salam food to the Rabb-al-Salam is the Muslam-ilaih himself; in that case, the purchaser will return to the guarantor the equivalent of what was given to the guarantor. Furthermore, it is written in the same book that the profit made by the guarantor is lawful for him, and this is the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad. It is narrated from Imam Muhammad that he said: "In terms of piety, I prefer that this profit be returned to the Muslam-ilaih, but in legal judgment, I do not compel him." It is written in *Kitab al-Kafalat* that the Imam (may Allah have mercy on him) said that the excess should be given as charity. All of this applies if the guarantor took it as a claim of right. However, if he took it as a messenger (representative)—for instance, if the Muslam-ilaih handed over the food to him to deliver it to the Rabb-al-Salam—and he disposed of it and made a profit, then according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, this profit is not lawful for him; this is recorded in *Al-Mabsut*. If the Rabb-al-Salam says to the Muslam-ilaih: "Measure my right which is due from you into your bags," or says: "Measure it and keep it separately in your house," and he does so, the Rabb-al-Salam shall not be considered to have taken possession (qabz); this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone agreed to a Salam sale of one *Kur* (a unit of measure) of wheat, and at the time of delivery, the Rabb-al-Salam ordered the Muslam-ilaih to measure it into his (purchaser's) bags, and he did so while the Rabb-al-Salam was absent, this does not constitute possession. Consequently, if it is destroyed, the loss falls on the Muslam-ilaih; this is recorded in *Al-Hidayah*. However, if the Rabb-al-Salam is present at that time, he is considered the possessor by consensus, whether the bags belong to him or to the Muslam-ilaih; this is recorded in *Fath al-Qadir*. If the Rabb-al-Salam gave his bags to the Muslam-ilaih which contained grain and said, "Measure into these bags what is due to me from you," and he did so while the Rabb-al-Salam was absent, the

scholars disagree; the correct view is that he shall be considered the possessor; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If the Muslam-ilaih ground it by order of the Rabb-al-Salam, the Rabb-al-Salam is not considered the possessor; this is in *Al-Hawi*. If the Rabb-al-Salam took flour [instead of wheat], it is forbidden for him; this is in *Al-Tatarkhaniyya*. If the Rabb-al-Salam ordered him to throw it into a river and he did so, the Muslam-ilaih's property is gone (discharged); this is in *Al-Inayah*.

If the Rabb-al-Salam ordered the slave or the son of the Muslam-ilaih to take possession of the Salam commodity, and he did so, it is permissible; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If the Rabb-al-Salam appointed an agent (wakil) to give the capital (Ra's al-Mal) to the Muslam-ilaih, the agency is valid. If the agent paid it while both parties were present in the meeting (majlis), it is valid. If the agent left before paying but the two parties were still present, the Salam contract is not void. But if the Rabb-al-Salam or Muslam-ilaih left the meeting before the agent paid, the Salam contract becomes void. The same rules apply if the Muslam-ilaih appoints an agent to take possession of the capital. Zaid gave Amr some dirhams in a Salam contract for one *Kur* of wheat, then Amr bought wheat from Bakr on the condition that they are one *Kur* and delivered them to the Rabb-al-Salam. For the Rabb-al-Salam to lawfully dispose of it (by eating or selling, etc.), he is required to measure it twice: once on behalf of the Muslam-ilaih and once on his own behalf. If the Muslam-ilaih measured it, his measurement is not sufficient [3] for the Rabb-al-Salam, even if the latter was present at the time of measurement.

1. "Iqtida" means to take as a receipt of right.
2. "Those two" refers to the Rabb-al-Salam and the Muslam-ilaih.
3. "Not sufficient" means that for one's own disposal to be permissible, the seller's measurement alone is not enough until he measures it himself.

और रब्ब-उस-सलाम (खरीददार) के लिए कफ़ील (ज़मानतदार) से बदला करना जायज़ नहीं है, और कफ़ील के लिए जायज़ है कि उसने जो रब्ब-उस-सलाम को अदा किया है, उसके बदले में वह मुस्लम-इलैह (विक्रेता) से ले ले, यह 'बदाइ' में लिखा है। और अगर मुस्लम-फ़ीह (वस्तु) का कोई कफ़ील था, फिर उसने मुस्लम-इलैह से हक़ की माँग के तौर पर उसे पूरा ले लिया, फिर उसे बेचकर लाभ कमाया, तो यह उसके लिए हलाल (वैध) है, बशर्ते कि वह रब्ब-उस-सलाम को उसके जैसा (वस्तु या मूल्य) अदा कर दे। ऐसी स्थिति में कोई मतभेद नहीं है कि जब मुस्लम-फ़ीह पर उसका मालिकाना हक़ इस कारण स्थापित हो गया कि उसने मुस्लम का अनाज अदा कर दिया है। मतभेद केवल उस स्थिति में है जब रब्ब-उस-सलाम को अनाज अदा करने वाला स्वयं मुस्लम-इलैह हो, तो वह कफ़ील से वही वापस लेगा जो उसने कफ़ील को दिया था। फिर इसी किताब में लिखा है कि कफ़ील ने जो लाभ कमाया, वह उसके लिए हलाल है, और यह इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद का मत है। इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि उन्होंने कहा कि मैं धार्मिक रूप से यह पसंद करता हूँ कि यह लाभ मुस्लम-इलैह को लौटा दिया जाए, लेकिन न्याय के मामले में मैं उसे बाध्य नहीं करता। 'किताब अल-कफ़ालत' में लिखा है कि इमाम (रहमतुल्लाह अलैह) ने फ़रमाया कि अधिकता को सदक़ा कर दिया जाए। यह सब उस स्थिति में है जब कफ़ील ने हक़ के तौर पर लिया हो। लेकिन अगर उसने दूत (रिप्रेजेंटेटिव) बनकर अनाज इस तरह लिया हो कि मुस्लम-इलैह ने उसे सौंपा ताकि वह रब्ब-उस-सलाम तक पहुँचा दे, और उसने उसमें फेरबदल करके लाभ उठाया, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार यह लाभ उसके लिए हलाल नहीं है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि रब्ब-उस-सलाम ने मुस्लम-इलैह से कहा कि मेरा जो अधिकार तुम पर है, उसे अपने थैलों में माप लो या मापकर अपने घर में अलग रख दो, और उसने ऐसा ही किया, तो रब्ब-उस-सलाम को उस पर क़ाबिज़ (अधिकारी) नहीं माना जाएगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

अगर किसी ने एक 'कुर' (मात्रा की इकाई) गेहूँ का 'सलाम' सौदा तय किया था और लेते समय रब्ब-उस-सलाम ने मुस्लम-इलैह को आदेश दिया कि इसे मेरे थैलों में माप दो, और उसने वैसा ही किया, जबकि रब्ब-उस-सलाम उस समय अनुपस्थित था, तो यह 'क़ब्ज़ा' (कब्ज़ा) नहीं माना जाएगा। यहाँ तक कि यदि वह नष्ट हो जाए, तो मुस्लम-इलैह का ही नुकसान माना जाएगा; यह 'हिदाया' में लिखा है। और अगर रब्ब-उस-सलाम उस समय उपस्थित हो, तो सर्वसम्मति से वह क़ाबिज़ माना जाएगा, चाहे थैले उसके हों या मुस्लम-इलैह के; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और अगर रब्ब-उस-

सलाम ने अपने थैले मुस्लम-इलैह को दिए जिसमें अनाज था और कहा कि जो मेरा हक़ तुम पर है उसे इन थैलों में माप कर भर दो, और उसने वैसा ही किया जबकि रब्ब-उस-सलाम अनुपस्थित था, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है। सही बात यह है कि उसे क़ाबिज़ माना जाएगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और अगर उसने रब्ब-उस-सलाम के आदेश से उसे पीसा, तो रब्ब-उस-सलाम क़ाबिज़ नहीं होगा; यह 'हावी' में लिखा है। और अगर रब्ब-उस-सलाम ने आटा ले लिया तो वह उसके लिए हराम है; यह 'तातारीख़ानिया' में लिखा है। और यदि रब्ब-उस-सलाम ने उसे नदी में फेंकने का आदेश दिया और उसने वैसा ही किया, तो मुस्लम-इलैह का माल नष्ट हो गया; यह 'इनाया' में लिखा है।

और अगर रब्ब-उस-सलाम ने मुस्लम-इलैह के दास या उसके बेटे को सलाम पर क़ब्ज़ा करने का आदेश दिया और उसने वैसा ही किया, तो यह जायज़ है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि रब्ब-उस-सलाम ने मुस्लम-इलैह को पूँजी (रास-अल-माल) देने के लिए कोई वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया, तो वकालत सही है। यदि वकील ने उस समय पूँजी दी जब वे दोनों सभा (मजलिस) में उपस्थित थे, तो यह सही है। और अगर वकील सभा से भुगतान करने से पहले चला गया और वे दोनों अभी उपस्थित हैं, तो 'सलाम' सौदा अमान्य नहीं होगा। लेकिन यदि वकील के देने से पहले रब्ब-उस-सलाम या मुस्लम-इलैह सभा से चले गए, तो 'सलाम' अमान्य हो जाएगा। यही स्थिति तब है जब मुस्लम-इलैह ने पूँजी प्राप्त करने के लिए किसी को वकील नियुक्त किया हो। ज़ैद ने अम्र को कुछ दिरहम एक 'कुर' गेहूँ के'सलाम' सौदे में दिए, फिर अम्र ने बक्र से गेहूँ इस शर्त पर खरीदे कि वे एक 'कुर' हैं और उन्हें रब्ब-उस-सलाम को दे दिया। अब रब्ब-उस-सलाम के लिए उसे खाने या बेचने का अधिकार वैध होने के लिए उसे दो बार मापने की ज़रूरत है: एक बार मुस्लम-इलैह की ओर से और एक बार अपनी ओर से। और यदि मुस्लम-इलैह ने इसे मापा हो, तो रब्ब-उस-सलाम के लिए उसका मापना पर्याप्त [3] नहीं है, भले ही वह मापते समय उपस्थित रहा हो।

1. इक़्तिज़ा का अर्थ हक़ की प्राप्ति के तौर पर लेना है।
2. "वे दोनों" से तात्पर्य रब्ब-उस-सलाम और मुस्लम-इलैह हैं।
3. "पर्याप्त नहीं है" अर्थात अपने उपयोग को वैध बनाने के लिए केवल मुस्लम-इलैह का मापना काफ़ी नहीं है, जब तक कि वह स्वयं न माप ले।

اور رب السلم کو کفیل سے بدل کرنا جائز نہیں ہے اور کفیل کو جائز ہے کہ جو اُس نے رب السلم کو ادا کیا ہے اس کے بدلے میں مسلم الیہ سے لے لے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر مسلم فیہ کا کوئی کفیل تھا پھر اُس نے مسلم کو مسلم الیہ سے اقتضاء کے طور پر پورا لے لیا پھر اُس کو بیچ کر اُس میں نفع اٹھایا تو یہ اُس کے لیے حلال ہے بشرطیکہ رب السلم کو اُس کے مثل ادا کر دے اور ایسی صورت میں کچھ اختلاف نہیں ہے کہ جب مسلم فیہ پر اُس کی ملکیت بسبب اس کے کہ اُس نے طعام مسلم کو ادا کر دیا ہے مقرر ہوگئی صرف خلاف اس صورت میں ہے کہ اگر رب السلم کو طعام سلم ادا کرنے والا خود مسلم الیہ ہو تو کفیل سے جو اُس نے کفیل کو دیا ہے اُس کے مثل واپس لے گا پھر اسی کتاب میں لکھا ہے کہ کفیل نے جو نفع اٹھایا وہ اُس کو حلال ہے اور یہ قول امام ابو یوسف اور امام محمد کا ہے اور امام محمد سے روایت کی ہے کہ انھوں نے فرمایا کہ میں دیانۃً دوست رکھتا ہوں کہ یہ نفع مسلم الیہ کو واپس کر دے اور قضاء میں اُس پر جبر نہیں کرتا اور کتاب الکفالت میں لکھا ہے کہ امام رحمۃ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ زیادتی صدقہ کر دے اور یہ سب اُس صورت میں ہے کہ سلم کو کفیل نے اقتضاءً کے طور پر لیا ہو اور اگر رسول بن کر لیا ہو اس طرح پر کہ مسلم الیہ نے طعام سلم اُس کے سپرد کیا ہوتا کہ اس کو رب السلم کے پاس پہنچادے اور اُس نے اُس میں تصرف کیا اور نفع اٹھایا تو امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک یہ نفع اُس کو حلال نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر رب السلم نے مسلم الیہ سے کہا کہ میرا حق جو تجھ پر چاہیے ہے اُس کو اپنے تھیلوں میں ناپ یا کہا کہ اُس کو ناپ کر اپنے گھر میں جدا رکھ دے اور اُس نے ایسا ہی کیا تو رب السلم قابض نہ شمار ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک کر گیہوں میں بیع سلم ٹھہرائی تھی اور لیتے وقت رب السلم نے مسلم الیہ کو حکم دیا کہ میرے تھیلوں میں اس کو ناپ دے اور اُس نے ایسا ہی کیا اور رب السلم اُس وقت غائب تھا تو یہ قبضہ نہیں ہے حتیٰ کہ اگر وہ تلف ہو جائے تو مسلم الیہ کا مال تلف ہوگا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر رب السلم اُس وقت حاضر ہو تو بالاتفاق قابض ہوگا خواہ تھیلے اُس کے ہوں یا مسلم الیہ کے ہوں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر رب السلم نے اپنے تھیلے مسلم الیہ کو دیئے اور اُس میں اناج تھا اور کہا کہ جو میرا تجھ پر چاہیے ہے وہ ان تھیلوں میں ناپ کر بھر دے پھر اُس نے ایسا ہی کیا اور رب السلم اُس وقت غائب تھا تو مشائخ کا اس میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ وہ قابض شمار ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اُس نے رب السلم کے حکم سے اُس کو پایا تو رب السلم قابض نہ ہوگا یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر رب السلم نے آٹا لے لیا تو اُس کو حرام ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر رب السلم نے حکم دیا کہ اس کو دریا میں پھینک دے اور اُس نے ایسا ہی کیا تو مسلم الیہ کا مال گیا یہ عنایہ میں لکھا ہے۔

اور اگر رب السلم نے مسلم الیہ کے غلام یا اُس کے بیٹے کو سلم پر قبضہ کرنے کا حکم دیا اور اُس نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر رب السلم نے مسلم الیہ کو راس المال دینے کے واسطے کوئی وکیل کیا تو وکالت صحیح ہے پس اگر وکیل نے اُس حال میں دے دیا کہ وہ دونوں مجلس میں موجود تھے تو صحیح ہے اور اگر وکیل مجلس سے دے دینے سے پہلے چلا گیا اور وہ دونوں ابھی مجلس میں موجود ہیں تو سلم باطل نہ ہوگی اور اگر وکیل کے دے دینے سے پہلے رب السلم یا مسلم الیہ مجلس سے چلا گیا تو سلم باطل ہو جائے گی اور ایسے ہی اگر مسلم الیہ نے کسی شخص کو راس المال پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا ہو تو بھی یہی صورتیں ہیں زید نے عمرو کو کچھ درہم ایک کر گیہوں کی سلم میں دیئے پھر عمرو نے بکر سے گیہوں اس شرط پر خریدے کہ وہ ایک کر ہیں اور رب السلم کو ادا کر دیے تو رب السلم اُس میں

کھانے یا بیچنے وغیرہ کا تصرف مباح ہونے کے واسطے دو دفعہ پیمانہ کرنے کا محتاج ہے ایک دفعہ مسلم الیہ کی طرف سے اور ایک دفعہ اپنی طرف سے اور اگر مسلم الیہ نے ناپ لیا ہو تو رب السلم کو اُس کا ناپنا کافی ۳ نہیں ہے اگرچہ یہ اُس کے ناپ لینے کے وقت حاضر ہو اور اسی

ا اقتضاء وصول حق کے طور پر لینا ہے۔ ۱۲ ۲ قولہ وہ دونوں یعنی رب السلم و مسلم الیہ ۱۲۔ ۳ قولہ کافی نہیں ہے یعنی اپنا تصرف مباح ہونے کے لئے صرف مسلم الیہ کا ناپنا کافی نہیں ہے ہنوز جبکہ خود بھی ناپ نہ لے ۱۲۔

Similarly, if the Muslam (buyer) orders the Rabb-us-Salam (seller) to take possession [of the capital] and he does so, he is still required to measure it twice: first as a representative of the Muslam Ilaihi (the seller) and then for himself; a single measurement is not sufficient. Likewise, if the Muslam Ilaihi gives some dirhams to the Rabb-us-Salam to purchase wheat for him on the condition of measurement, and he purchases, takes possession, and measures it, then takes it in lieu of his own right, it is obligatory for him to measure it again; this is written in *Al-Muheet*.

If the capital (Raas-ul-Maal) consists of dirhams and dinars and possession has been taken, and then a defect is found in it, or it is found to belong to someone else (Istihqaq), or found to be counterfeit (Satooq) or substandard (Zuyoof) ☆

If the Muslam Ilaihi (seller) purchases wheat by estimation, or obtains it from his own land, or through inheritance, gift (Hiba), or bequest, and delivers it to the Rabb-us-Salam and measures it in his presence, then a single measurement by the Rabb-us-Salam is sufficient; this is written in *Al-Nihaya*. If he borrowed some grain by measurement and handed it over to the Rabb-us-Salam, there will be no need for a second measurement; this is written in *Al-Hawi*. The ruling established for measured items (kaili) applies equally to weighed items (vazni); this is written in *Al-Muheet*. If the capital is a specific item (Ain) and the Muslam Ilaihi finds it belongs to someone else or is defective: if the rightful owner does not give permission or the Muslam Ilaihi agrees to the defect, the Salam contract becomes void (batil), whether this occurs before or after separation. However, if the rightful owner gives permission or the Muslam Ilaihi accepts the defect, the Salam is valid, regardless of whether they separated before taking possession of the capital or not. In that case, the rightful owner has no way to claim the capital itself but has the option to take its equivalent (Misl) from the Rabb-us-Salam if it is a fungible (Mithli) item; this is written in *Al-Badai*.

If the capital consists of dirhams and dinars and possession has been taken, and then a defect is discovered, or it is found to belong to another, or is counterfeit or substandard, either during the session (majlis) or after separation: If it is discovered within the session that there is another claimant, and the rightful owner gives permission, the Salam is valid provided the capital is still present; this is explicitly mentioned in *Al-Jame*. If permission is not granted, possession of that portion is voided, and it is as if possession never occurred. If he then takes possession of an equivalent in the same session, it is valid; otherwise, it is not; as in *Muheet al-Sarakhsi*.

If the coins are found to be counterfeit (Satooq) during the session and the Muslam Ilaihi ignores it, the Salam is not valid (1). If they are returned and replaced with genuine dirhams in the same session, it is valid; as in *Al-Muheet*. If they are found to be substandard (Zuyoof) or inferior (Bahra) during the session: if the Muslam Ilaihi ignores it, it is valid; if they are returned and exchanged in the same session, it is valid. If they separate before exchanging, the Salam becomes void; this is written in *Al-Zakhira*.

If some dirhams are found to belong to another after separation from the session: if the rightful owner (4) gives permission and the capital still exists, the Salam is valid. If permission is given, by consensus, the Salam becomes void to the extent of that capital. If some coins are found to be counterfeit (Satooq) after separation, the Salam becomes void to that extent, whether they are few or many, regardless of whether the Muslam Ilaihi ignored it, returned it, or exchanged them for others; taking possession again after the session will not validate the entire Salam; as in *Al-Muheet*. If some dirhams are found to be substandard (Zuyoof) after separation: if he ignores it, it is valid; but if he returns them—

---

1. Regarding 'provided': Provided the Muslam Ilaihi did not measure it himself but relied on the word of the grain seller.
2. i.e., in the reality of another person.
3. Zuyoof (substandard coins) are rejected by the treasury (Bait-ul-Maal), and inferior (Bahra) coins are also rejected by merchants.
4. Mustahiq: i.e., he was proven to be the original owner. (1) Because Satooq are not genuinely dirhams.

इसी तरह अगर मुस्लम (क्रेता) ने रब्ब-उस-सलाम (विक्रेता) को उस पर कब्ज़ा कर लेने का हुक्म दिया और उसने कब्ज़ा किया, तो भी वह दो बार नापने का मोहताज है; पहले मुस्लम-इलैहि (विक्रेता) की तरफ से उसका प्रतिनिधि होकर मापे, फिर अपने वास्ते मापे, और एक ही माप काफी नहीं है। इसी तरह अगर मुस्लम-इलैहि ने कुछ दिरहम रब्ब-उस-सलाम को अपने वास्ते माप की शर्त पर गेहूं खरीदने को दिए और उसने खरीदकर कब्ज़ा करके माप लिया, फिर उन्हें अपने हक के बदले ले लिया, तो उस पर दोबारा मापना वाजिब है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर पूंजी (रास-उल-माल) दिरहम और दीनार में से हो और उस पर कब्ज़ा कर लिया जाए, फिर उसमें कोई दोष पाया जाए या वह किसी और का हक निकले (इस्तिहकाक), या वह नकली (सतूक) या खोटा (ज़ुयूफ़) पाया जाए ☆

अगर मुस्लम-इलैहि ने अंदाज़े से गेहूं खरीदे या अपनी ज़मीन से प्राप्त किए या विरासत, उपहार (हिबा) या वसीयत में पाए और उन्हें रब्ब-उस-सलाम को अदा कर दिया और उसके सामने माप दिया, तो रब्ब-उस-सलाम के लिए एक बार मापना काफी है, यह 'निहाया' में लिखा है। और अगर उसने कुछ अनाज माप से उधार लिया और रब्ब-उस-सलाम के सुपुर्द कर दिया, तो दोबारा मापने की ज़रूरत न होगी, यह 'हावी' में लिखा है। और जो हुक्म मापने वाली चीज़ों में मालूम हुआ, वही तौलने वाली चीज़ों में भी है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर पूंजी (रास-उल-माल) निर्धारित वस्तु (ऐन) हो और मुस्लम-इलैहि ने उसे ऐसा पाया कि उसका कोई और हकदार है या वह दोषपूर्ण है, तो यदि हकदार ने अनुमति नहीं दी या मुस्लम-इलैहि दोष पर राज़ी हो गया, तो सलाम (अनुबंध) बातिल (अमान्य) हो जाएगा, चाहे वह अलग होने से पहले हो या बाद में। और अगर हकदार ने अनुमति दे दी या मुस्लम-इलैहि दोष पर राज़ी हुआ, तो सलाम जायज़ होगा, चाहे पूंजी पर कब्ज़ा करने से पहले अलग हुए हों या नहीं। और फिर हकदार को पूंजी लेने का कोई रास्ता न होगा और उसे अधिकार होगा कि रब्ब-उस-सलाम से उसके जैसा (मिसल) ले ले, यदि वह 'मिसली' वस्तु हो, यह 'बदाइ' में लिखा है। और अगर पूंजी दिरहम और दीनार में से हो और उस पर कब्ज़ा कर लिया गया हो, फिर उसमें कोई दोष पाया जाए या वह किसी का हक निकले या नकली या खोटा पाया जाए, और यह अनुबंध की सभा (मजलिस) के दौरान ही पता चले या अलग होने के बाद। यदि सभा के भीतर पता चला कि उसका कोई और हकदार है, तो यदि हकदार ने अनुमति दे दी तो सलाम जायज़ होगा, बशर्ते कि पूंजी मौजूद हो, यह 'जामे' में स्पष्ट वर्णित है। और अगर अनुमति नहीं दी, तो उस सीमा तक

कब्ज़ा टूट जाएगा और ऐसा माना जाएगा मानो कब्ज़ा हुआ ही नहीं। फिर यदि उसी सभा में उसके समान दूसरी चीज़ पर कब्ज़ा कर लिया, तो जायज़ है, अन्यथा जायज़ नहीं, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में है। और अगर वे सिक्के नकली (सतूक) पाए गए और यह अनुबंध की सभा में पता चला और मुस्लम-इलैहि ने अनदेखी की, तो सलाम जायज़ (1) न होगा; और उन्हें वापस करके उनके बदले उसी सभा में शुद्ध दिरहम ले लिए, तो जायज़ है, जैसा कि 'मुहीत' में है। और अगर उन्हें खोटा (ज़ुयूफ़) या घटिया पाया और सभा में ही ऐसा हुआ, फिर यदि मुस्लम-इलैहि ने अनदेखी की तो जायज़ है, और अगर वापस करके उसी सभा में बदल लिए तो जायज़ है। और अगर बदलने से पहले अलग हो गए, तो सलाम बातिल हो जाएगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और अगर उन दिरहमों में से कुछ ऐसे पाए जिनका कोई हकदार है और यह सभा से अलग होने के बाद हुआ, तो यदि हकदार (4) ने अनुमति दे दी और अभी पूंजी मौजूद है, तो सलाम जायज़ होगा। और अगर अनुमति दी तो सर्वसम्मति से उस पूंजी की मात्रा तक सलाम बातिल हो जाएगा। और अगर उनमें से कुछ सिक्के नकली (सतूक) पाए गए और यह सभा से अलग होने के बाद हुआ, तो उस मात्रा तक सलाम बातिल हो जाएगा, चाहे वे थोड़े हों या बहुत, चाहे मुस्लम-इलैहि ने अनदेखी की हो या वापस कर दिया हो, या उनके बदले दूसरे ले लिए हों या न बदले हों; और सभा के बाद फिर से कब्ज़ा करने से पूरा सलाम जायज़ नहीं हो जाएगा, जैसा कि 'मुहीत' में है। अगर उनमें से कुछ दिरहम खोटे (ज़ुयूफ़) पाए गए और यह अलग होने के बाद हुआ, तो यदि उसने अनदेखी की तो जायज़ है, और अगर वापस किया तो—

---

1. शब्द 'बशर्ते कि': बशर्ते कि मुस्लम-इलैहि ने खुद उसे न मापा हो बल्कि अनाज बेचने वाले की बात पर भरोसा कर लिया हो।
2. यानी किसी दूसरे की वास्तविकता में।
3. ज़ुयूफ़ को सरकारी खज़ाना (बैत-उल-माल) अमान्य रखता है, जबकि हर घटिया सिक्के को व्यापारी भी अस्वीकार कर देते हैं।
4. मुस्तहिक: यानी वह असली मालिक साबित हुआ। (१) क्योंकि सतूक वास्तव में दिरहम नहीं होते।

طرح اگر مسلم نے رب السلم کو اُس پر قبضہ کر لینے کا حکم کیا اور اُس نے قبضہ کیا تو بھی دو دفعہ ناپنے کا محتاج ہے پہلے مسلم الیہ کی طرف سے اُس کا نائب ہو کر پیمانہ کرے پھر اپنے واسطے پیمانہ کرے اور ایک ہی پیمانہ کافی نہیں ہے اور اسی طرح اگر مسلم الیہ نے کچھ درہم رب السلم کو اپنے واسطے بشرط پیمانہ گیہوں خریدنے کو دیئے اور اُس نے خرید کر قبضہ کر کے ناپ لئے پھر ان کو اپنے حق کے عوض لے لیا تو اُس پر دوبارہ پیمانہ کرنا واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر راس المال درہم اور دینار میں سے ہو اور اُس پر قبضہ کر لیا اگر اُس میں کچھ عیب پایا تو یا اُس کو استحقاق پائے یا ستوق پائے یا زیوف پائے گا ☆

اگر مسلم الیہ نے اندازہ سے گیہوں خریدے یا اپنی زمین سے پائے یا میراث یا ہبہ یا وصیت میں پائے اور ان کو رب السلم کو ادا کر دیا اور اُس کے سامنے ناپ دیا تو رب السلم کو یکبار پیمانہ کرنا کافی ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اگر اُس نے کچھ اناج پیمانہ سے قرض لیا اور رب السلم کے سپرد کر دیا تو دوبارہ پیمانہ کرنے کی حاجت نہ ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے اور جو حکم کیلی چیزوں میں معلوم ہوا وہی وزنی چیزوں میں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر راس المال عین ہو کہ اُس کو مسلم الیہ نے ایسا پایا کہ اُس کا کوئی مستحق ہے یا عیب دار پایا پس اگر مستحق نے اجازت نہ دی یا مسلم الیہ عیب پر راضی ہوا تو سلم باطل ہو جائے گی خواہ جدا ہونے سے پہلے ہو یا بعد ہو اور اگر مستحق نے اجازت دے دی یا مسلم الیہ عیب پر راضی ہوا تو سلم جائز ہو گی خواہ راس المال پر قبضہ کرنے سے پہلے جدا ہو گئے ہوں یا نہ ہوئے ہوں اور پھر مستحق کو راس

المال کے لینے کی کوئی راہ نہ ہوگی اور اُس کو اختیار ہو گا کہ رب السلم سے اُس کا مثل لے لے اگر وہ مثلی ہو یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر راس المال درہم اور دینار میں سے ہو اور اُس پر قبضہ کر لیا اگر اُس میں کچھ عیب پایا تو یا اُس کو استحقاق پائے گا یا ستوق پائے گا یا زیوف پائے گا اور یا مجلس میں ایسا پائے گا یا بعد جدا ہونے کے پس اگر اُس نے مجلس کے اندر ایسا پایا کہ اُس کا کوئی حقدار ہے پس اگر مستحق نے اجازت دے دی تو سلم جائز ہو گی بشرطیکہ راس المال قائم ہو یہ جامع میں صریح مذکور ہے اور اگر اجازت نہ دی تو اُس قدر کا قبضہ ٹوٹ جائے گا اور ایسا ہو جائے گا گویا اُس نے قبضہ ہی نہیں کیا پس اگر اُس نے اسی مجلس میں اس کے مثل پر قبضہ کر لیا تو جائز ہے ورنہ جائز نہیں کذا فی محیط السرخی اور اگر اُن کو ستوق پایا پس اگر مجلس عقد میں پایا اور مسلم الیہ نے اس سے چشم پوشی کی تو سلم جائز (1) نہ ہوگی اور اُن کو واپس کر کے بجائے اُن کے اسی مجلس میں کھرے درہم لے لئے تو جائز ہے کذا فی المحیط اور اگر اُن کو زیوف یا بہرہ پایا اور مجلس عقد میں ہی ایسا ہوا پس اگر مسلم الیہ نے اس سے چشم پوشی کی تو جائز ہے اور اگر واپس کر کے اسی مجلس میں بدل لئے تو جائز ہے اور اگر بدلنے سے پہلے جدا ہو گئے تو سلم باطل ہو جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر اُن درہموں میں سے کچھ درہم ایسے پائے جن کا کوئی مستحق ہے اور مجلس سے جدا ہونے کے بعد ہوا پس اگر مستحق (4) نے اجازت دے دی اور ہنوز راس المال موجود ہے تو سلم جائز ہو گی اور اگر اجازت دی تو بالاتفاق بقدر راس کے سلم باطل ہو جائے گی اور اگر کچھ درہم اُن میں سے ستوق پائے اور یہ مجلس سے جدا ہونے کے بعد ہوا تو بقدر اُس کے سلم باطل ہو جائے گی خواہ یہ تھوڑے ہوں یا بہت ہوں خواہ مسلم الیہ نے چشم پوشی کی ہو یا واپس کر دیا ہو خواہ بجائے اُن کے بدل لیے ہوں یا نہ بدلے ہوں اور مجلس کے بعد پھر قبضہ کرنے سے پوری سلم جائز نہ ہو جائے گی کذافی

المحیط اگر اُن میں سے کچھ درہم زیوف پائے اور یہ جدا ہونے کے بعد ہوا پس اگر اُس نے چشم پوشی کی تو جائز ہے اور اگر واپس کیا تو

۱- قولہ بشرطیکہ مسلم الیہ نے خود اس کو نہ ناپا ہو بلکہ اناج فروخت کرنے والے کے کہنے پر اعتبار کر لیا ہوا ۱۲۔ ۲- یعنی کسی دوسرے کی حقیقت میں ۱۲۔ ۳- زیوف کو بیت المال کھوٹا رکھتا ہے نتاج ہر بہرہ کو تاجر بھی رد کرتے ہیں ۱۲۔ ۴- مستحق یعنی اصلی مالک وہ ثابت ہوا ۱۲۔ (1) کیونکہ ستوق حقیقتہ درہم نہیں ہیں ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5, Page 357, Book of Sales (Kitab al-Buyu')

By consensus (ijma), if a person does not exchange [defective coins] in the session of return, the Salam contract will become void to the extent of what was returned. However, if they are exchanged for others in the session of return, then according to the principle of Istihsan (juristic preference), if the returned amount is small, it will not be void, and this is the view adopted by our scholars. If the amount is large, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), it will be void, whereas according to the Sahibayn (his two disciples), it will not be void based on Istihsan; this is recorded in Az-Zakhirah. Furthermore, in the Zahir al-Riwayah (established transmissions), it is reported from Imam Azam by consensus that more than half is considered 'much'. Regarding the case of exactly half, two reports have come down: one says half is 'much', the other says it is not. Another report states that one-third is considered 'much', and this report is more authentic and cautious; this is written in Al-Muhit as-Sarakhsi. In Al-Hawi, it is written that Nasir narrates that the Shuhada used to say: if the Muslam Ilayh (seller) finds the dirhams to be 'ziyuf' (spurious/defective) after parting ways, he should first take the replacement and then return the ziyuf. The jurist (faqih) stated that doing this is a precaution (not obligatory). So, if he returned the ziyuf and then took the replacement before parting ways, it is permissible according to our scholars, provided these ziyuf are less than half; this is written in Tatarkhaniyah.

If the Muslam Ilayh owes a debt to the Rabb-us-Salam (buyer) equal to the capital (ras al-mal), there are two scenarios: either this debt became binding due to a contract or due to taking possession. If it became binding due to a contract, there are again two cases: either this contract occurred before the Salam contract or after it. If the contract was before the Salam contract—for example, the Rabb-us-Salam sold a cloth to the Muslam Ilayh for ten dirhams but did not take possession of the dirhams until he entered into a Salam contract for wheat worth ten dirhams—then if both parties agree to set off their mutual debts or exchange them, the exchange is valid. If one party refuses, the exchange will not occur; this is based on Istihsan. However, if the debt became binding due to a contract made after the Salam contract, the exchange cannot take place, even if both parties wish to do so. If the debt became binding due to possession—for example, the Muslam Ilayh took something through usurpation (ghasb) or as a loan—then that debt will be set off regardless of whether both parties agree to the exchange or not, provided that the other debt (from usurpation etc.) occurred after this contract. This rule applies when both debts are equal. If there is

an excess and one party is willing to accept the loss while the other refuses, it will be examined. If the one with the excess refuses, the exchange will not happen; if the one with the deficit refuses, the exchange will occur; this is written in Bada'i.

Imam Muhammad recorded in Az-Ziyadat that if someone gives one hundred dirhams to another in a Salam contract for a 'kur' (a measure) of average wheat for a known period, then the Rabb-us-Salam sells a slave to the Muslam Ilayh in exchange for one kur of average wheat similar to the Muslam Fihi (the object of the Salam contract), takes possession of that kur but does not hand over the slave, until due to the death of the slave, or an option of condition (khiyar al-shart), or an option of seeing (khiyar al-ru'yah), or an option of defect (khiyar al-ayb), the sale contract is annulled in every way for all parties by the order of a judge or before his order—either due to the return of the slave before possession or after the order of a judge following possession—then it is obligatory for the Rabb-us-Salam to return that kur which he took as the price for the slave to the Muslam Ilayh because the sale of the slave was rescinded. If the slave-seller (the Rabb-us-Salam) says, "I will keep that kur and return its equivalent," he has that right. If the Rabb-us-Salam does not return the kur that was the price of the slave until the term of the Salam contract expires, then that kur will become the compensation (qisas) for the Muslam Fihi, whether or not both parties agree to the exchange. Similarly, if the sale contract for the slave occurred between them before the Salam contract, but the kur which was the price came into possession after the Salam contract, and then the sale contract between them was annulled for the reasons mentioned, then at the time the Salam contract term expires, that kur which was the price of the slave will become the substitute for the Muslam Fihi. And if the buyer of the slave, who is the Muslam Ilayh, after taking possession of the slave with mutual consent...

Footnotes: 1. Two reports, meaning in one report half is considered 'much' and in the other, it is not. 2. 'Contract' means the Muslam Ilayh made a deal and agreed that in exchange, he should pay this much money; or 'by possession' means the Muslam Ilayh had taken this much money as usurpation etc., which became a debt upon him.

फतावा आलमगीरी ..... खंड 5, पृष्ठ 357, विक्रय की पुस्तक (किताब अल-बुयू)

सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार, यदि किसी व्यक्ति ने वापसी की सभा में [दोषपूर्ण सिक्कों] को नहीं बदला, तो वापस किए गए सिक्कों की सीमा तक 'सलाम' का अनुबंध अमान्य (बातिल) हो जाएगा। और यदि वापसी की सभा में उनके बदले दूसरे सिक्के ले लिए गए, तो इस्तेहसान (न्यायिक प्राथमिकता) के सिद्धांत के अनुसार, यदि वापस की गई मात्रा कम है, तो यह अमान्य नहीं होगा, और हमारे विद्वानों ने इसी मत को अपनाया है। यदि मात्रा अधिक है, तो इमाम आज़म (अबू हनीफा) के अनुसार यह अमान्य हो जाएगा, जबकि साहबैन (उनके दो शिष्यों) के अनुसार इस्तेहसान के आधार पर अमान्य नहीं होगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। इसके अलावा, प्रसिद्ध रिवायतों में सर्वसम्मति से इमाम आज़म से यह वर्णित है कि आधे से अधिक को 'अधिक' माना जाता है। ठीक आधे के मामले में दो रिवायतें आई हैं: एक कहती है कि आधा 'अधिक' है, दूसरी कहती है कि नहीं है। एक अन्य रिवायत में आया है कि एक-तिहाई को 'अधिक' माना गया है, और यही रिवायत अधिक प्रामाणिक और एहतियात वाली है; यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। 'हावी' में लिखा है कि नसीर वर्णन करते हैं कि शहादा कहते थे: यदि मुसलम इलैह (विक्रेता) अलग होने के बाद दिरहमों को 'ज़ियुफ़' (दोषपूर्ण) पाता है, तो उसे पहले उसका विकल्प लेना चाहिए और फिर ज़ियुफ़ वापस करना चाहिए। फकीह ने कहा कि ऐसा करना एहतियात (सावधानी) है (अनिवार्य नहीं है)। अतः यदि उसने ज़ियुफ़ वापस किए और फिर अलग होने से पहले उसका विकल्प ले लिया, तो हमारे विद्वानों के निकट यह जायज़ है, बशर्ते कि ये ज़ियुफ़ आधे से कम हों; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है।

यदि मुसलम इलैह के ज़िम्मे रब्बुस सलाम (क्रेता) का पूंजी के बराबर कर्ज़ हो, तो उसकी दो स्थितियाँ हैं: या तो यह कर्ज़ अनुबंध के कारण अनिवार्य हुआ है या कब्ज़ा करने के कारण। यदि अनुबंध के कारण अनिवार्य हुआ, तो फिर इसकी दो स्थितियाँ हैं: या तो यह अनुबंध इस सलाम अनुबंध से पहले का है या इसके बाद का। यदि सलाम अनुबंध से पहले का अनुबंध हो—उदाहरण के लिए रब्बुस सलाम ने मुसलम इलैह को कोई कपड़ा दस दिरहम में बेचा था और दिरहमों पर कब्ज़ा नहीं किया था, यहाँ तक कि उसे दस दिरहम सलाम के गेहूं के बदले देने का अनुबंध किया—तो यदि दोनों अपना-अपना कर्ज़ बराबर कर लें या बदल लें या बदलने पर सहमत हो जाएं तो बदला हो जाएगा। और यदि एक ने इनकार किया, तो बदला नहीं होगा; यह इस्तेहसान है। और यदि ऐसे अनुबंध के कारण अनिवार्य हुआ जो सलाम अनुबंध के बाद का है, तो बदला नहीं हो सकता, भले ही दोनों आपस में बदलना चाहें। यदि वह कर्ज़ कब्ज़ा करने के कारण अनिवार्य हुआ है—उदाहरण के लिए

मुसलम इलैह ने गसब (जबरन कब्ज़ा) या ऋण के रूप में लिया—तो वह कर्ज़ बदल जाएगा, चाहे वे दोनों उसे बदलें या न बदलें, बशर्ते कि दूसरा कर्ज़ (गसब आदि) इस अनुबंध के बाद का हो। यह नियम तब है जब दोनों कर्ज़ बराबर हों। यदि अधिकता हो और एक नुकसान पर सहमत हो जबकि दूसरा इनकार करे, तो देखा जाएगा। यदि अधिकता वाला इनकार करता है, तो बदला नहीं होगा; और यदि कमी वाला इनकार करता है, तो बदला हो जाएगा; यह 'बदाइ' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद ने 'ज़ियादात' में लिखा है कि यदि किसी ने दूसरे को बीय-ए-सलाम में सौ दिरहम एक 'कुर' (मात्रा) औसत गेहूं के बदले एक निश्चित अवधि के लिए दिए, फिर रब्बुस सलाम ने मुसलम इलैह के हाथ एक गुलाम एक कुर औसत गेहूं के बदले बेचा जो मुसलम फ़ीही (सलाम की वस्तु) के समान है, उस कुर पर कब्ज़ा कर लिया और गुलाम उसे नहीं सौंपा, यहाँ तक कि गुलाम की मृत्यु के कारण, या खियार-ए-शर्त, या खियार-ए-रुय्यत, या खियार-ए-ऐब के कारण काज़ी के आदेश से या उसके बिना कब्ज़ा करने से पहले गुलाम की वापसी के कारण, या कब्ज़ा करने के बाद काज़ी के आदेश से वापसी के कारण बिक्री का अनुबंध हर तरह से सभी के लिए रद्द हो गया, तो रब्बुस सलाम के लिए अनिवार्य होगा कि वह वह कुर जो उसने गुलाम की कीमत के रूप में लिया है, गुलाम की बिक्री रद्द होने के कारण मुसलम इलैह को वापस कर दे। यदि गुलाम बेचने वाले (रब्बुस सलाम) ने कहा कि "मैं वह कुर रहने देता हूँ और उसके समान वापस करूँगा," तो उसे यह अधिकार होगा। यदि रब्बुस सलाम ने वह कुर जो गुलाम की कीमत है वापस नहीं किया यहाँ तक कि सलाम अनुबंध की अवधि आ गई, तो वह कुर मुसलम फ़ीही का बदला (क़िसास) हो जाएगा, चाहे दोनों पक्ष सहमत हों या न हों। इसी तरह, यदि उनके बीच गुलाम की बिक्री का अनुबंध सलाम अनुबंध से पहले हुआ था, लेकिन कीमत वाला कुर सलाम अनुबंध के बाद कब्ज़े में आया, और फिर उनके बीच बिक्री का अनुबंध वर्णित कारणों से रद्द हो गया, तो सलाम की अवधि आने पर वह कुर जो गुलाम की कीमत थी, मुसलम फ़ीही का विकल्प बन जाएगा। और यदि गुलाम के खरीदार ने, जो मुसलम इलैह है, उस गुलाम को कब्ज़ा करने के बाद आपसी सहमति से...

फुटनोट: १. दो रिवायतें, यानी एक में आधा 'अधिक' है और दूसरे में नहीं। २. अनुबंध यानी मुसलम इलैह ने कोई सौदा किया और तय किया कि उसके बदले में उसे इतना पैसा देना चाहिए; या कब्ज़े से यानी मुसलम इलैह ने गसब आदि के तौर पर इतना पैसा ले लिया था जो उस पर कर्ज़ हो गया।

فتاویٰ عالمگیریہ ..... جلد ۵، ۳۵۷، کتاب البیوع

بالاجماع اگر اُس نے واپسی کی مجلس میں نہ بدلے تو بقدر واپس کیے ہوئے کے سلم باطل ہو جائے گی اور اگر واپسی کی مجلس میں بجائے اُنکے بدل لیے تو روایت استحسان کے موافق اگر واپس کیے ہوئے تھوڑے ہوں تو باطل نہ ہوگی اور اسی کو ہمارے علما نے لیا ہے اور اگر بہت ہوں تو امام اعظم کے نزدیک باطل ہو جائے گی اور صاحبین کے نزدیک استحساناً باطل نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے پھر روایاتِ ظاہر ہ مشہورہ میں بالاتفاق امام اعظم سے مروی ہے کہ جو نصف سے زیادہ ہے اور نصف کے باب میں دولے روایتیں آئی ہیں اور ایک روایت میں آیا ہے کہ تہائی بہت ہے اور یہی روایت اصح ہے اور احوط ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور حاوی میں لکھا ہے کہ نصیر روایت کرتے ہیں کہ شہداء فرماتے تھے اگر مسلم الیہ بعد جُدا ہونے کے درہموں کو زیوف پائے تو چاہیے کہ بدل کو پہلے لے پھر زیوف کو واپس کرے اور فقیہ نے فرمایا کہ ایسا کرنا احتیاط ہے (واجب نہیں ہے ۱۲) پس اگر اس نے زیوف کو واپس کیا اور پھر جدا ہونے سے پہلے بدل کو لے لیا تو بھی ہمارے علما کے نزدیک جائز ہے بشرطیکہ یہ زیوف نصف سے کم ہوں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر مسلم الیہ کے ذمہ راس المال کے برابر رب السلم کا قرضہ ہو تو اُس کی دو صورتیں ہیں یا یہ قرضہ بسبب عقد کے لازم آیا ہے یا قبضہ کرنے سے لازم آیا ہے پس اگر عقد کی وجہ سے لازم آیا تو اُس کی بھی دو صورتیں ہیں یا یہ عقد اس عقد سلم سے پہلے ہے یا اس کے بعد ہے پس اگر عقد سلم سے پہلے کا عقد ہو مثلاً رب السلم نے مسلم الیہ کے ہاتھ کوئی کپڑا دس (۱۰) درہم میں بیچا تھا اور درہموں پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ اُس کو دس (۱۰) درہم سلم کے گیہوں میں دینے کے واسطے عقد کیا پس اگر دونوں اپنا اپنا قرضہ برابر کرلیں یا بدلا کرلیں یا بدلا کر لینے پر راضی ہو جائیں تو بدلا ہو جائے گا اور اگر ایک نے انکار کیا تو

بدلا نہ ہوگا اور یہ استحسان ہے اور اگر بسبب ایسے عقد کے لازم آیا جو عقد سلم سے پیچھے ہے تو بدلا نہیں ہو سکتا ہے اگرچہ دونوں باہم بدلا کرنا چاہیں اور اگر وہ قرضہ بسبب قبضہ کے لازم آیا ہے مثلاً مسلم الیہ نے بطور غصب یا قرض لیا تو وہ قرضہ بدلا ہو جائے گا خواہ وہ دونوں اُس کو بدلا کریں یا نہ کریں بشرطیکہ دوسرا قرضہ (غصب وغیرہ ۱۲) اس عقد سے پیچھے ہو اور یہ حکم اُس وقت ہے کہ دونوں قرضہ برابر ہوں اور اگر زیادتی ہو اور ایک نقصان پر راضی ہو تو دوسرا انکار کرے تو دیکھا جائے گا اور اگر زیادتی والا انکار کرتا ہے تو بدلا نہ ہوگا اور اگر کمی والا انکار کرتا ہے تو بدلا ہو جائے گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ نے زیادات میں لکھا ہے کہ کسی نے دوسرے کو بیع سلم میں سو (۱۰۰) درہم ایک کُر درمیانی گیہوں کے عوض ایک میعاد معلوم تک کے واسطے دیئے پھر رب السلم نے مسلم الیہ کے ہاتھ ایک غلام بعوض ایک کُر درمیانی گیہوں کے جو مثلِ مسلم فیہ کے ہیں فروخت کیا اُس کُر پر قبضہ کرلیا اور غلام اُس کے سپرد نہ کیا یہاں تک کہ بسبب غلام کے مرنے کے یا خیارِ شرط کے یا خیارِ روایت یا خیارِ عیب کی وجہ سے قاضی کے حکم سے یا بدوں حکم کے قبضہ سے پہلے غلام کی واپسی کی وجہ سے یا قبضہ کے بعد قاضی کے حکم سے واپسی کی وجہ سے عقد بیع ہر طرح سے سب لوگوں کے حق میں ٹوٹ گیا تو رب السلم واجب ہوگا کہ وہ کُر جو اُس نے غلام کا ثمن لیا ہے وہ غلام کی بیع فسخ ہونے کی وجہ سے مسلم الیہ کو واپس کرنے پس اگر غلام بیچنے والے نے یعنی رب السلم نے کہا کہ میں وہ کُر رہنے دیتا ہوں اور اُس کا مثل پھیروں گا تو اُس کو یہ اختیار ہوگا پس اگر رب السلم نے وہ کُر جو غلام کا ثمن ہے واپس نہ کیا یہاں تک کہ بیع سلم کی میعاد آگئی تو وہ کُر مسلم فیہ کا قصاص ہو جائے خواہ دونوں بدلا کریں یا نہ کریں اور ایسے ہی اگر دونوں میں غلام کی عقد بیع عقد سلم سے پہلے واقع ہوئی لیکن وہ کُر جو ثمن ہے بعد عقد سلم کے قبضہ میں آیا پھر انھیں سبھوں سے جو ہم نے ذکر کیے عقد بیع دونوں میں فسخ ہو گیا تو بیع

سلم کی مدت آجانے کے وقت وہ کُر جو غلام کا ثمن ہے مسلم فیہ کا بدلا ہو جائے گا اور اگر غلام کے خریدار نے کہ جو مسلم الیہ ہے اس غلام کو قبضہ کے بعد باہمی رضا ...

حاشیے: ۱۔ دو روایتیں یعنی ایک میں نصف بہت ہے اور دوسرے میں نہیں۔ ۱۲۔ ۲۔ عقد یعنی مسلم الیہ نے کوئی معاملہ دے کر ٹھہرایا جس کے معاوضہ میں اس کو اتنا روپیہ دینا چاہئے یا قبضہ سے یعنی مسلم الیہ نے غصب وغیرہ کے طور پر اتار وپیہ لے لیا تھا جو اس پر قرضہ ہوا۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 4 | 458 | Kitab al-Buyu (Book of Sales)

If it was returned from the market or the contract was rescinded (Iqala), and the rest of the matter remains as it is, that 'Kur' (a measure of grain) which serves as the price will not be considered a substitute for the 'Salam' (forward sale) in both cases, whether they exchange it or not. Furthermore, if a sale contract occurred before the Salam contract and he took possession of the wheat, while the rest of the matter remains as it is, that 'Kur' which is the price of a slave will not be a substitute for Salam, even if both parties exchange it; this is recorded in *Al-Muheet*.

If the buyer (*Rabb al-Salam*) owes a debt that became a guaranteed liability due to possession—for instance, if he usurped something belonging to the seller (*Muslam Ilayh*) after the Salam contract—such a debt will be considered an exchange. If the usurpation occurred before the Salam contract and the item remained in his possession until the term of the Salam expired, then it will become an exchanged item upon settlement, whether both parties are present or not, provided it is similar to the object of the Salam (*Muslam Fih*). If a 'Kur' was deposited (*Wadi'at*) with the buyer before or after the Salam contract, and the seller wished to make it an exchange, it will not be valid unless the 'Kur' is present before both parties or the buyer reacquires possession of it. If after the contract but before the Salam term, one 'Kur' was usurped and the term subsequently arrived, it will be considered an exchange. If the usurpation happened prior to the contract, it will be an exchange upon agreement. This applies when the item is identical to the *Muslam Fih*. If it is superior (*jayyid*) or inferior, it will not be considered an exchange in the case of superior quality unless the seller agrees; in the case of inferior quality, the buyer's consent is required; this is mentioned in *Al-Hawi*.

Zaid gave Amr one hundred dirhams for a Salam of one 'Kur'. Subsequently, Amr purchased from Zaid a similar 'Kur' for two hundred dirhams on credit and took possession. If that 'Kur' is in his possession and the buyer (Zaid) wishes to take possession of it in lieu of the *Muslam Fih*, it is not permissible. If he took possession and it was found [to be identical], he must provide its equivalent, and this equivalent will not be a substitute for the Salam even if both parties agree. However, if the seller took a guarantee (*Daman*), and then paid it in lieu of the *Muslam Fih*, it is permissible. If he did not find it but it became defective while in his possession, the seller has the option to either accept it or take its guarantee value. If he took its equivalent as a guarantee, it will not be an exchange. If he took it and then returned it, it is permissible. If he chose to take that specific 'Kur' and did not return it, and then

made it an exchange, it is permissible provided both parties agree. If they reached a settlement (*Sulh*) before the seller exercised any option, Imam Muhammad did not mention it in the book, but the scholars (*Mashayikh*) have stated it is permissible.

If he did not make an exchange and the seller accepted the defective 'Kur', then the buyer usurped it and agreed, it becomes an exchange, and the seller's consent is not required. If a stranger usurped that 'Kur' from the seller, and the seller then subrogated the buyer against the usurper to take possession for the Salam, this is not permissible, and the subrogation (*Hawala*) is void. However, if the item became defective while with the stranger and the buyer is satisfied, it is permissible. The same rule applies if the 'Kur' was a deposit with a stranger and the buyer agrees to it. The difference is that in the case of usurpation, if the 'Kur' is destroyed before possession, the *Hawala* is not void, but in the case of a deposit, it becomes void; this is stated in *Muheet Sarakhsi*.

Suppose someone entered a Salam contract with another for one *Qafiz* (a measure) of fresh dates, fixing the term for when they are available so that the contract is valid. Then the seller provided one *Qafiz* of dry dates instead, or vice versa, where the contract was for dry dates and he provided fresh ones, and the buyer overlooked this discrepancy; according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), this is permissible. However, according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), if the *Muslam Fih* consists of fresh dates and he pays in dry ones, it is impermissible in any case, and it is as though...

Footnotes: 1. "Present" implies being in the same session, regardless of whether they are physically together or if there is mutual awareness. 2. "Again" means being capable of taking possession without hindrance upon returning. 3. "Guarantee" (*Daman*) means receiving compensation equivalent to the usurped property. 4. He is agreeable to either taking it or exchanging it. (1) If he exercised a choice, it will not be considered an exchange based on the choice alone.

बाज़ार (मंडी) से वापस किया या इक़ाला (अनुबंध रद्द) कर लिया और बाकी मामला अपनी जगह है, तो वह 'कुर' (अनाज का एक माप) जो कीमत है, दोनों सूरतों में 'सल्म' (अग्रिम भुगतान बिक्री) का बदला नहीं होगा, चाहे दोनों अदला-बदली करें या न करें। और अगर सल्म के अनुबंध से पहले बिक्री का अनुबंध (अक़द-ए-बैअ) हुआ और उसने गेहूं पर कब्ज़ा कर लिया और बाकी मामला अपनी जगह है, तो वह 'कुर' जो गुलाम की कीमत (थमन) है, सल्म का बदला नहीं होगा, चाहे दोनों अदला-बदली करें; यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर 'रब-उस-सल्म' (खरीदार) पर कोई ऐसा कर्ज हो जो कब्ज़े की वजह से गारंटी (ज़मानत) में आ गया हो, जैसे कि उसने सल्म के बाद 'मुस्लम इलैह' (विक्रेता) की कोई चीज़ छीन (ग़सब) ली हो, तो ऐसा कर्ज बदला माना जाएगा। अगर सल्म के अनुबंध से पहले छीना था और वह उसके पास मौजूद है यहाँ तक कि सल्म की मियाद (समय सीमा) आ गई, तो बदला करने से बदला हो जाएगा, चाहे दोनों मौजूद हों या न हों, बशर्ते वह 'मुस्लम फीह' (सल्म की वस्तु) के समान हो। और अगर सल्म के अनुबंध से पहले या बाद में एक 'कुर' रब-उस-सल्म के पास अमानत (वदीअत) के तौर पर हो, फिर मुस्लम इलैह ने उसे बदला करना चाहा, तो बदला नहीं होगा, सिवाय इस सूरत के कि वह 'कुर' दोनों के सामने मौजूद हो या रब-उस-सल्म उस पर दोबारा कब्ज़ा कर ले। और अगर सल्म की मियाद आने से पहले, अनुबंध के बाद एक 'कुर' छीना गया, फिर मियाद आ गई, तो बदला हो जाएगा। और अगर सल्म के अनुबंध से पहले छीना गया हो, तो अदला-बदली करने से बदला होगा। यह सब उस समय है जब वह मुस्लम फीह के समान हो। अगर वह उससे बेहतर (जईद) या कमतर होगा, तो बेहतर की सूरत में बदला नहीं होगा, लेकिन अगर मुस्लम इलैह राजी हो जाए तो बदला हो जाएगा; और घटिया की सूरत में भी रब-उस-सल्म की रजामंदी से बदला होगा; यह 'हावी' में लिखा है।

ज़ैद ने उम्र को एक 'कुर' की सल्म के लिए सौ दिरहम दिए, फिर उम्र ने ज़ैद से उसके जैसा ही एक 'कुर' दो सौ दिरहम के बदले उधारी पर खरीद कर कब्ज़ा कर लिया। अब अगर वह 'कुर' उसके पास है और रब-उस-सल्म ने चाहा कि मुस्लम फीह के बदले उस पर कब्ज़ा कर ले, तो यह जायज़ नहीं है। और अगर उसने उस पर कब्ज़ा कर लिया और उसे पा लिया, तो उसके जैसा ही देना वाजिब होगा, और यह वाजिब सल्म का बदला नहीं माना जाएगा, चाहे दोनों उस पर राजी हो जाएं। फिर अगर मुस्लम इलैह ने गारंटी (ज़मान) ले ली, फिर उसे मुस्लम फीह के बदले अदा किया, तो जायज़ है। और अगर उसने उसे नहीं पाया लेकिन उसके पास वह दोषपूर्ण (ऐबदार) हो गया, तो मुस्लम

इलैह को अधिकार है कि चाहे उसे ले ले या उसकी गारंटी ले ले। अगर उसने गारंटी के रूप में उसके जैसा कुछ लिया, तो बदला नहीं होगा। और अगर लेकर फिर अदा कर दिया, तो जायज़ है। और अगर उस 'कुर' को ही लेने का विकल्प चुना और वापस नहीं लिया, फिर उसे बदला किया, तो जायज़ है, बशर्ते दोनों उस पर राजी हों। और अगर बदला करने पर दोनों ने सुलह कर ली, इससे पहले कि मुस्लम इलैह किसी चीज़ का विकल्प चुने, तो इमाम मोहम्मद ने किताब में इसका ज़िक्र नहीं किया है, लेकिन उलेमा (मशायख़) ने फ़रमाया कि जायज़ है।

अगर उसने बदला नहीं किया और मुस्लम इलैह ने वह दोषपूर्ण 'कुर' ले लिया, फिर रब-उस-सल्म ने उसे छीन लिया और राजी हो गया, तो यह बदला हो जाएगा और मुस्लम इलैह की रजामंदी नहीं देखी जाएगी। और अगर मुस्लम इलैह से वह 'कुर' किसी अजनबी ने छीन लिया, फिर मुस्लम इलैह ने रब-उस-सल्म को छीनने वाले (ग़ासिब) पर हवाले कर दिया कि वह उससे लेकर सल्म में कब्ज़ा करे, तो यह जायज़ नहीं है और हवाला (अंतरण) करना बातिल (अमान्य) है। फिर अगर वह अजनबी के पास दोषपूर्ण हो गया और रब-उस-सल्म उससे राजी है, तो जायज़ होगा। इसी तरह अगर वह 'कुर' किसी अजनबी के पास अमानत हो और रब-उस-सल्म उससे राजी हो जाए, तो भी यही हुक्म है। लेकिन फर्क यह है कि छीनने (ग़सब) की सूरत में अगर वह 'कुर' कब्ज़े से पहले नष्ट हो जाए, तो हवाला बातिल नहीं होगा, और अमानत (वदीअत) की सूरत में बातिल हो जाएगा; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

किसी ने दूसरे से ताज़ा खजूरों के एक 'क़फीज़' (एक माप) में सल्म का अनुबंध किया और उसकी मियाद उनके उपलब्ध होने के समय पर तय की ताकि बैअ-ए-सल्म जायज़ रहे। फिर मुस्लम इलैह ने उसकी जगह एक क़फीज़ सूखे खजूर अदा किए, या यह सूरत हुई कि उसने सूखे खजूरों का सल्म तय किया था और उसने उसकी जगह ताज़ा खजूर अदा किए और रब-उस-सल्म ने उसे अनदेखा (चश्मपोशी) कर दिया, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक यह जायज़ है। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) के नज़दीक, अगर मुस्लम फीह ताज़ा खजूर हों और वह उनकी जगह सूखे अदा करे, तो यह हर हाल में नाजायज़ है, और यह ऐसा है जैसे कि...

फुटनोट: 1. 'हाज़िर' (मौजूद) से मुराद यह है कि दोनों की मौजूदगी एक ही मजलिस (बैठक) में हो या न हो, और इसकी जानकारी होना भी ज़रूरी नहीं है। 2. 'दोबारा' यानी वापस जाकर बिना किसी बाधा के कब्ज़ा करने में सक्षम हो। 3. 'ज़मान' यानी अपनी छीनी हुई संपत्ति के समान हर्जाना लिया। 4. वह उसे लेने या बदलने पर राजी है। (1) अगर उसने विकल्प चुना, तो सिर्फ विकल्प चुनने से वह बदला नहीं माना जाएगा।

مندی سے واپس کیا یا اقالہ کر لیا اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو وہ کر جو ثمن ہے دونوں صورتوں میں مسلم کا بدلہ نہ ہو گا خواہ دونوں بدلا کریں یا نہ کریں اور اگر عقدِ سلم سے پہلے عقدِ بیع واقع ہوا اور اُس نے گیہوں پر قبضہ کر لیا اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو وہ کر جو غلام کا ثمن ہے سلم کا بدلہ نہ ہوگا اگر چہ دونوں بدلا کریں یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر رب السلم پر کوئی ایسا قرضہ ہو کہ جو بسببِ قبضہ مضمون کے ضمانت میں ہو گیا ہے جیسے کہ مسلم الیہ کی کوئی چیز بعد سلم کے غصب کر لی تو ایسا قرضہ بدلا ہوا جائے گا اگر عقدِ سلم سے پہلے غصب کی اور وہ اُس کے پاس موجود ہے یہاں تک کہ سلم کی میعاد آگئی پس بدلا کرنے سے بدلا ہو جائے گا خواہ دونوں حاضر ہوں یا نہ ہوں بشرطیکہ وہ مسلم فیہ کے مانند ہو اور عقدِ سلم سے پہلے یا بعد ایک کر رب السلم کے پاس ودیعت ہو پھر مسلم الیہ نے اس کو بدلا کرنا چاہا تو بدلا نہ ہو گا مگر اس صورت میں کہ کر دونوں کے سامنے موجود ہو یا رب السلم اُس پر دوبارہ قبضہ کر لے اور اگر سلم کی میعاد آنے سے پہلے بعد عقد کے ایک کر غصب کیا پھر میعاد آگئی تو بدلا ہو جائے گا اور اگر عقدِ سلم سے پہلے غصب واقع ہوا تو بدلا کرنے سے بدلا ہو گا اور یہ سب اُس وقت ہے کہ جب مسلم فیہ کے مانند ہو اگر اُس سے جید یا کمتر ہوگا تو جید کی صورت میں بدلا نہ ہو گا لیکن اگر مسلم الیہ راضی ہو جائے تو بدلا ہو جائے گا اور گھٹیا کی صورت میں بھی رب السلم کی رضامندی سے بدلا ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے زید نے عمر کو سو درہم ایک کر کی سلم میں دے پھر عمرو نے زید سے ایک کر اس کے مانند بعوض دو سو درہم کے میعادی اُدھار پر خرید کر کے قبضہ کر لیا پس اگر کر اس کے پاس ہے اور رب السلم نے چاہا کہ مسلم فیہ کے عوض اُس پر قبضہ کر لے تو جائز نہیں ہے اور اگر اُس نے قبضہ کر لیا اور اُس

کو پایا تو اُس کو اُس کے مانند دینا واجب ہو گا اور یہ واجب سلم کا بدلہ نہ جائے گا اگر چہ دونوں اُس پر راضی ہو جائیں پس اگر مسلم الیہ نے ضمان لے لی پھر مسلم فیہ کے عوض اُس کو ادا کیا تو جائز ہے اور اگر اُس نے نہ پایا لیکن اُس میں اس کے پاس عیب آگیا تو مسلم الیہ کو اختیار ہے کہ چاہے اُس کو لے یا اُس کی ضمان لے لیں اگر اُس کا مثل ضمان میں لیا تو بدلا نہ ہوگا اور اگر لے کر پھر ادا کر دیا تو جائز ہے اور اگر اُس کر کا بعینہ لینا اختیار کیا اور واپس نہ لیا پھر اُس کو بدلا کیا تو جائز ہے بشرطیکہ دونوں اس پر راضی ہو جائیں اور اگر بدلا کر لینے پر دونوں نے صلح کی پہلے اس سے کہ مسلم الیہ کسی چیز کا اختیار کرے تو امام محمد نے کتاب میں اُس کو ذکر نہیں کیا ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ جائز ہے اور اگر اُس نے بدلا نہ کیا اور مسلم الیہ نے وہ عیب دار کر لے لیا پھر رب السلم نے اُس کو غصب کر لیا اور راضی ہوا تو یہ بدلا ہو جائے گا اور مسلم الیہ کی رضامندی نہ دیکھی جائے گی اور اگر مسلم الیہ سے وہ کر کسی اجنبی نے غصب کر لیا پھر مسلم الیہ نے رب السلم کو غاصب پر اُتروا دیا کہ اُس سے لے کر مسلم میں قبضہ کرے تو یہ جائز نہیں اور حوالہ کرنا باطل ہے پس اگر وہ اجنبی کے پاس عیب دار ہوا اور رب السلم اس سے راضی ہے تو جائز ہو گا اور ایسے ہی اگر وہ کر کسی اجنبی کے پاس ودیعت ہو اور رب السلم اُس سے راضی ہو جائے تو بھی یہی حکم ہے لیکن فرق یہ ہے کہ غصب کی صورت میں اگر وہ کر قبضہ سے پہلے تلف ہو جائے تو حوالہ باطل نہ ہو گا اور ودیعت کی صورت میں باطل ہو جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے سے تر چھوارے کی ایک قفیر میں سلم ٹھہرائی اور اُس کی میعاد اُس کے پائے جانے کے وقت میں مقرر کی تاکہ بیع سلم جائز ٹھہرے پھر مسلم الیہ نے بجائے اُس کے ایک قفیر خشک چھوارہ ادا کئے یا یہ صورت ہوئی کہ اُس نے ایک قفیر خشک چھوارہ میں بیع سلم ٹھہرائی اور اُس نے بجائے اُس کے ایک قفیر تر چھوارہ ادا کئے اور رب السلم نے اُس سے چشم پوشی کی

تو امام اعظم کے نزدیک جائز ہے اور صاحبین کے نزدیک اگر مسلم فیہ تر چھوارہ ہوں اور بجائے اُن کے خشک ادا کرے تو ہر حال میں نا جائز ہے اور یہ ایسا ہے کہ گویا

حواشی: ۱۔ حاضر مراد یہ کہ دونوں کی موجودگی ایک مجلس میں ہو یا نہ ہو اور آگاہی بھی ضروری نہیں ۱۲۔ ۲۔ دوبارہ یعنی واپس جا کر بلا ممانعت کے قابض ہونے پر قادر ہو ۱۲۔ ۳۔ ضمان یعنی اپنے مال غصب کے مثل تاوان لیا ۱۲۔ ۴۔ اُس کے لینے یا بدلا کرنے پر راضی ہے ۱۲۔ (۱) اختیار کیا تو صرف اختیار سے بدلا نہ ہوگا ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiriyah ..... Volume 3 ..... 459 ..... Book of Sales (Kitab al-Buyu')

If one entered into a *Salam* (forward sale) contract for three-quarters of a *qafiz* of dry dates and then took delivery of a full *qafiz*. If the contract was for one *qafiz* of dry dates and the seller (*Muslam-ilaihi*) provided one *qafiz* of fresh dates instead, then according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), there are two scenarios: First, the buyer (*Rab-us-Salam*) took possession as receiving his full right, provided the seller told him to take it as his right or as settlement of his right. Second, the possession was taken as a settlement (*sulh*) or to discharge the obligation, where the seller said, "Take this in settlement of your right on the condition that I am absolved of what I owe you." In the first case, the transaction is void. In the second case, the settlement will be considered. It will be assessed how much the fresh dates would decrease in weight upon drying. If this is known, judgment will be based on that; if unknown, judgment will be based on the usual maximum decrease. If it is determined they would decrease by a quarter, and three-quarters would remain, then it will be examined whether the price of one *qafiz* of fresh dates is equal to or less than the price of three-quarters of dry dates. If so, the settlement is valid; if the price is higher, the settlement is void. If one contracted for a *qafiz* of wheat and instead provided a *qafiz* of parched wheat, it is unanimously invalid. Similarly, if a contract was made for green or yellow dates and the seller provided a *qafiz* of boiled dates (*matbuukh busr*), or if wheat was contracted and boiled wheat or flour was provided, it is not permissible. If a *qafiz* of wheat was contracted and the seller provided wheat that had swollen from being in water, it is permissible according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, but not according to Imam Muhammad. If one contracted for olives and took olive oil instead, it is not permissible, even if it is known that the oil is less than what would have been extracted from those olives. This is mentioned in *al-Muhit*.

Regarding Disagreements between the Purchaser (*Rab-us-Salam*) and the Seller (*Muslam-ilaihi*)

If both parties disagree on the genus/type of the subject matter (*Muslam-fihi*); for example, the purchaser says, "I gave you ten (10) dirhams for a *kur* of wheat," while the seller says, "You gave them for a *kur* of barley." If neither has witnesses, then based on juridical preference (*istihsan*), both shall take an oath. Imam Abu Yusuf’s primary view is that the seller takes the oath first; his second view is that the purchaser takes it first. This is recorded in *al-Muhit*. If both take an oath, the judge (*Qadi*) shall ask what they desire. If both or even one party says, "We want to rescind

the contract," the judge shall rescind it. If they do not wish to rescind, he shall leave them as they are in the hope that one will eventually concede to the other's claim, as stated in *al-Dhakhiroh*. If one party refuses to take the oath, the judge shall rule in favor of the claimant's case, as per *Sharh al-Tahawi*. If one party produces witnesses, they shall be accepted. If both produce witnesses and they have not yet left the meeting of the contract (*majlis al-aqd*), then according to Imam Muhammad, two separate contracts shall be ruled: the purchaser must pay twenty dirhams, and the seller must provide one *kur* of wheat and one *kur* of barley. However, if they have already departed from the meeting and the purchaser has only paid ten dirhams...

---

(1) Consideration is that in settlement (*sulh*), there must be a reduction from the actual right. (2) "Less than" means so it can be valid as a settlement because excess is required in exchange. (3) Note that disagreements can arise due to many reasons: regarding the object (*Muslam-fihi*) in its genus, quantity, or quality; regarding the capital (*Ra's-ul-Mal*); regarding the term (*mi'aad*), etc. Matters must be carefully deliberated.

उसने तीन-चौथाई सूखे छुआरे में 'सल्लम' (अग्रिम भुगतान संविदा) तय की, फिर उसका एक 'क़फ़िज़' पूरा ले लिया। और अगर एक क़फ़िज़ सूखे छुआरे में सल्लम तय की और उसने एक क़फ़िज़ ताज़ा छुआरे दिए, तो साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक इसकी दो सूरतें हैं: एक यह कि उसने अपना पूरा हक़ लेने के तौर पर क़ब्ज़ा किया, बशर्ते कि 'मुस्लम-इलैहि' (विक्रेता) ने 'रब्ब-उस-सल्लम' (खरीदार) से कहा कि इसे अपने हक़ में या अपने हक़ की अदायगी के लिए ले या कोई और ऐसा ही शब्द कहे। और दूसरी यह कि सुलह (समझौते) के तौर पर या ज़िम्मेदारी से बरी होने के लिए क़ब्ज़ा किया हो, इस तरह कि मुस्लम-इलैहि ने कहा कि इसे अपने हक़ की सुलह में ले इस शर्त पर कि जो तेरा मेरी तरफ़ है मैं उससे बरी हूँ। तो पहली सूरत बातिल (अमान्य) है और दूसरी सूरत में सुलह का लिहाज़ किया जाएगा और गौर किया जाएगा कि ये ताज़ा छुआरे सूख कर कितने कम होंगे। अगर यह मालूम हो गया तो उसी आधार पर हुक्म दिया जाएगा और अगर न मालूम हुआ तो अक्सर जितना कम होता है उसी आधार पर हुक्म होगा। यदि मालूम हुआ कि चौथाई कम हो जाएँगे या यह जाना गया कि चौथाई से ज़्यादा कम न होंगे और तीन-चौथाई बाक़ी रह जाएँगे, तो फिर देखा जाएगा कि एक क़फ़िज़ ताज़ा छुआरे की क़ीमत तीन-चौथाई सूखे छुआरों की क़ीमत के बराबर या कम है तो सुलह जायज़ होगी, और अगर क़ीमत ज़्यादा होगी तो सुलह बातिल होगी। किसी ने एक क़फ़िज़ गेहूं में सल्लम तय की और उसके बजाय एक क़फ़िज़ भुने हुए गेहूं दिए तो सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है। इसी तरह हरे या पीले खजूर के समय में एक क़फ़िज़ की सल्लम तय की और मुस्लम-इलैहि ने उसके बदले उबले हुए खजूर (मज़बूत बसर) का क़फ़िज़ दिया, या गेहूं की सल्लम में पके हुए गेहूं या आटे का क़फ़िज़ दिया तो जायज़ नहीं है। और अगर एक क़फ़िज़ गेहूं में सल्लम तय की और उसने ऐसे गेहूं दिए जो पानी में पड़कर फूल गए थे, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक जायज़ है और इमाम मुहम्मद के नज़दीक जायज़ नहीं है। और अगर किसी ने जैतून में सल्लम तय की और उसके बजाय जैतून का तेल ले लिया तो जायज़ नहीं है, चाहे यह पता चल जाए कि तेल उस मात्रा से कम है जितना उन जैतूनों से निकलता। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

रब्ब-उस-सल्लम और मुस्लम-इलैहि के बीच मतभेद होने के वर्णन में

अगर 'मुस्लम-फ़ीहि' (वस्तु) की नस्ल/प्रकार में दोनों मतभेद करें, जैसे रब्ब-उस-सल्लम कहे कि मैंने तुम्हें 10 दिरहम एक 'कुर' (मात्रा) गेहूं की सल्लम में दिए हैं और मुस्लम-इलैहि कहे कि एक कुर जौ

(Barley) की सल्लम में दिए हैं, तो यदि दोनों के पास गवाह न हों, तो बेहतर यही है (इस्तहसानन) कि दोनों से शपथ (क़सम) ली जाए। इमाम अबू यूसुफ का पहला विचार यह है कि पहले मुस्लम-इलैहि से शपथ ली जाए और दूसरा विचार यह है कि पहले रब्ब-उस-सल्लम से ली जाए। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर दोनों ने शपथ ली तो क़ाज़ी पूछेगा कि तुम दोनों क्या चाहते हो? अगर दोनों ने या किसी एक ने कहा कि हम सौदे को रद्द (फ़स्ख़) करना चाहते हैं, तो क़ाज़ी उसे रद्द कर देगा। और अगर उन्होंने रद्द करना नहीं चाहा, तो दोनों को उनके हाल पर छोड़ देगा इस उम्मीद में कि कोई दूसरे की बात मान ले। जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है। और दोनों में से जो शपथ से इनकार करेगा, क़ाज़ी उसी के खिलाफ़ वादी के दावे का हुक्म दे देगा। जैसा कि 'शरह अल-तहावी' में है। और दोनों में से जो गवाह पेश करेगा, उसके गवाह स्वीकार्य होंगे। और अगर दोनों ने गवाह पेश किए और अभी तक दोनों सभा (मजलिस-ए-अक़्द) से अलग नहीं हुए हैं, तो इमाम मुहम्मद के नज़दीक दो अलग-अलग सौदों का हुक्म दिया जाएगा; रब्ब-उस-सल्लम पर 20 दिरहम का और मुस्लम-इलैहि पर एक कुर गेहूं और एक कुर जौ का हुक्म होगा। और अगर दोनों सभा से अलग हो चुके हों और रब्ब-उस-सल्लम ने सिर्फ10 दिरहम अदा...

---

(1) लिहाज़ यह है कि सुलह में असल हक़ से कमी ज़रूरी है। (2) 'कम है' का अर्थ है ताकि सुलह के तौर पर मान्य हो सके क्योंकि विनिमय में अधिकता आवश्यक है। (3) मतभेद के कई कारण हो सकते हैं: वस्तु (मुस्लम-फ़ीहि) की नस्ल, मात्रा या गुण में; दूसरा पूंजी (रास-उल-माल) में; तीसरा अवधि (मियाद) आदि में।

اُس نے تین چوتھائی خشک چھوارے میں سلم ٹھہرائی پھر اُس کا ایک قفیز پورا لے لیا اور اگر ایک قفیز خشک چھوارہ میں سلم ٹھہرائی اور اُس نے ایک قفیز تر چھوارے ادا کیے تو صاحبین کے نزدیک اُس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ اُس نے اپنا پورا حق لے لینے کے طور پر قبضہ کیا بشرطیکہ مسلم الیہ نے رب السلم سے کہا کہ اُس کو اپنے حق میں یا اپنے حق کے ادا ہونے کے واسطے یا اپنے حق سے ادا ہونے کے واسطے لے یا کوئی اور ایسی ہی لفظ کہے اور دوسرے یہ کہ بطور صلح یا بری الذمہ ہونے کے قبضہ کیا ہو بایں طور کہ مسلم الیہ نے کہا کہ اس کو اپنے حق کی صلح میں اپنے حق سے ادا ہونے کی صلح میں لے اس شرط پر کہ جو تیرا میری طرف ہے میں اُس سے بری ہوں تو پہلی صورت باطل ہے اور دوسرے صورت صلح کی لحاظ کی جائے گی اور غور کیا جائے گا کہ یہ تر چھوارہ خشک ہو کر کس قدر کم ہوں گے پس اگر یہ معلوم ہو گیا تو اسی بنا پر حکم دیا جائے گا اور اگر نہ معلوم ہوا تو اکثر اوقات جس قدر سے کم نہیں ہوتا اُسی بنا پر حکم دیا جائے گا پس اگر معلوم ہوا کہ خشک ہو کر چوتھائی کم ہو جائیں گے یا جانا گیا کہ چوتھائی سے زیادہ کم نہ ہوں گے اور تین چوتھائی باقی رہ جائیں گے تو پھر لحاظ کیا جائے گا کہ تر چھوارے کی ایک قفیز کی قیمت تین چوتھائی خشک چھوارے کی قیمت کے برابر یا کم ہے تو صلح جائز ہو گی اور اگر اُس کی قیمت زیادہ ہو گی تو صلح باطل ہو گی کسی نے ایک قفیز گیہوں میں سلم ٹھہرائی اور بجائے اس کے ایک قفیز بھولے ہوئے گیہوں دیئے تو بالاجماع جائز نہیں ہے اور ایسے ہی ایک قفیز گڑ چھوارہ سبز یا زرد میں ان کے موجود ہونے کے وقت میں سلم ٹھہرائی اور مسلم الیہ نے بجائے اس کے مطبوخ بسر (اُبالے ہوئے ۱۲) کا قفیز دیا یا ایک قفیز گیہوں میں سلم ٹھہرائی اور اُس نے مطبوخ گیہوں کا ایک قفیز دیا یا آٹے کا ایک قفیز دیا تو جائز

نہیں ہے اور اگر ایک قفیز گیہوں میں سلم ٹھہرائی اور اُس نے ایسے گیہوں کا ایک قفیز دیا جو پانی میں پڑ کر پھول گئے تھے تو امام ابوحنیفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک جائز ہے اور امام محمد کے نزدیک جائز نہیں ہے اور اگر کسی نے زیتون میں سلم ٹھہرائی اور بجائے اُس کے زیتون کا تیل لے لیا تو جائز نہیں ہے اگر چہ یہ معلوم ہو جائے کہ یہ تیل اس سے کم ہے جتنا کہ اس قدر زیتون میں نکلتا ہے کذا فی المحیط۔

رب السلم اور مسلم الیہ کے درمیان اختلاف واقع ہونے کے بیان میں

اگر مسلم فیہ کی جنس میں دونوں اختلاف کریں مثلاً رب السلم کہے کہ میں نے تجھ کو دس (۱۰) درہم ایک کُر گیہوں کی سلم میں دیئے ہیں اور مسلم الیہ کہے کہ ایک کُر جو کی سلم میں دیئے ہیں پس اگر دونوں کے پاس گواہ نہ ہوں تو استحساناً دونوں سے قسم لی جائے گی اور امام ابو یوسف کا پہلا قول یہ ہے کہ پہلے مسلم الیہ سے قسم لی جائے اور دوسرا قول یہ ہے کہ پہلے رب السلم سے لی جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر دونوں نے قسم کھائی تو قاضی دریافت کرے گا کہ تم دونوں کیا چاہتے ہو پس اگر دونوں نے یا ایک مالک نے کہا کہ ہم عقد کو فسخ کرنا چاہتے ہیں تو قاضی فسخ کر دے گا اور اگر اُنہوں نے فسخ کرنا نہ چاہا تو دونوں کو اپنے حال پر چھوڑ دے گا اس اُمید پر کہ کوئی دوسرے (دونوں میں سے ۱۲) کی تصدیق کرے کذا فی الذخیرہ۔ اور دونوں میں سے جو شخص انکار کرے (قسم سے ۱۲) اُسی پر مدعی کے دعوٰی کا قاضی حکم کر دے گا کذا فی شرح الطحاوی اور دونوں میں سے جو شخص گواہ قائم کرے اُس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر دونوں نے گواہ قائم کیے اور ہنوز دونوں مجلس عقد سے جدا نہیں ہوئے ہیں تو امام محمد کے نزدیک دو عقدوں کا حکم دیا جائے گا پس رب السلم پر بیس درہم کا حکم دیا جائے گا اور مسلم الیہ پر ایک کُر گیہوں اور ایک کُر جو کا حکم دیا جائے گا اور اگر دونوں مجلس سے جدا ہو چکے اور رب السلم نے صرف دس (۱۰) درہم ادا

(۱) لحاظ یہ ہے کہ صلح میں عین حق سے کمی ضرور ہے پس جب یہاں پائی جائے تو صحیح ہے ورنہ نہیں۔ ۱۲۔ (۲) قولہ کم ہے یعنی تاکہ صلح کے طور پر کسی سے جواز ہو کیونکہ مبادلہ میں زیادتی ضروری ہے فافہم۔ ۱۲۔ (۳) اختلاف واضح ہو کہ اختلاف کے بہت وجوہ ہیں ایک مسلم فیہ میں خواہ جنس میں یا مقدار میں یا صفت میں اور دوم راس المال سوم میعاد وغیرہ پس مسائل میں غور کرنا چاہئے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (460) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...have been given, then a ruling of a single contract will be given in accordance with the testimony of the provider of capital (Rabb as-Salam). According to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, in every case, a ruling of a single contract will be given based on the testimony of the provider of capital; this is written in 'Al-Muhit'.

If both parties disagree regarding the quantity of the subject matter (Muslam Fihi), the ruling is the same as disagreeing about the genus (Jins) of the subject matter. If they disagree about the quality (Sifat) of the subject matter and neither has witnesses, then according to analogy (Qiyas), oaths will be taken from both, but according to judicial preference (Istihsan), oaths will not be taken. We adopt the rule of analogy. If one party provides witnesses, the decision will be made based on their testimony, whether they are the claimant (Mudda'i) or the respondent. If both provide witnesses, then according to the opinion of Imam Azam and Imam Abu Yusuf, the judge (Qazi) will rule based on the witnesses of the provider of capital for a single contract. According to Imam Muhammad, a ruling for two contracts will be given; this is the logical analogy and we follow it, as written in 'Az-Zakhirah'.

If someone gave ten (10) Dirhams in a Salam contract (advance payment sale) for one 'Kur' (a unit of measure) of wheat, then the seller (Muslam Ilayh) claimed he stipulated low-quality wheat and the buyer said no condition was made, the seller's statement will be considered credible. If the opposite is the case, the scholars said it is necessary that according to Imam Azam, the buyer's word is taken, and according to the Sahibayn (Abu Yusuf and Muhammad), the seller's word is taken; this is written in 'Al-Hidayah'.

If they disagree regarding the capital (Ra's al-Mal), and the capital was of a type that is not specified by specific designation, then if they disagree on its genus—for example, the buyer says "I gave you ten (10) Dirhams for one Kur of wheat in a Salam contract" and the seller says "No, rather you gave one Dinar"—and neither has witnesses, then by analogy, they will not both swear oaths and the buyer's word will be credible, but by judicial preference (Istihsan), both will swear oaths. Then if both provide witnesses, according to Imam Muhammad, two contracts will be ruled upon: one Dinar and ten Dirhams against the buyer, and two Kurs of wheat against the seller, provided they have not yet dispersed from the session (Majlis). In this matter, the opinion of Imam Azam and Imam Abu Yusuf is not mentioned in the main text, but Ibn Sama'ah reported from both of them in his 'Nawadir' that the judge shall rule

for two contracts. Al-Karkhi reported that based on the seller's evidence, only one contract will be ruled upon, and this is the correct view.

If a disagreement occurs regarding the quantity or quality of the capital, the ruling is the same as the disagreement regarding the quality and quantity of the subject matter; this is written in 'Al-Muhit'. The general principle is that if they disagree on the genus, quantity, or quality of either the subject matter (Muslam Fihi) or the capital (Ra's al-Mal), and both present witnesses, then according to Imam Azam and Abu Yusuf, a single contract will be ruled upon as long as possible, and when impossible, two contracts will be ruled upon. According to Imam Muhammad, two contracts will be ruled upon, and only when it is unfeasible will one contract be ruled. This is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. If they disagree on both the subject matter and the capital, and the capital is something not fixed by specific designation, then if they disagree on the genus of both and have no witnesses, oaths will be taken from both by analogy and preference. If one party provides witnesses, their testimony will be accepted. If both provide witnesses and they have not left the session of the contract, then...

---

1. Such as Dirhams and Dinars, etc.
2. The phrase "two contracts" means as if ten Dirhams were given in exchange for one Kur of wheat, and one Dinar was given for another Kur of wheat. The witnesses of both parties testified to their respective versions, but the problem is that both parties only claim a single contract. Therefore, in Al-Karkhi's report, preference was given to one party, which is the seller (Muslam Ilayh) because he is the one who has to deliver the wheat.
3. The phrase "Imam Muhammad" means that according to him, the principle is that whatever is proven by each testimony constitutes a separate contract. However, if a situation arises where two contracts cannot be formed, then by necessity, one contract will be ruled, contrary to the view of the Shaykhayn (Imam Azam and Abu Yusuf).
4. Dinar and Dirham.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड ३ (४६०) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

...कर दिए हैं तो रब्ब अस-सल्लम (खरीदार) की गवाही के अनुसार एक ही अनुबंध (अक़्द) का आदेश दिया जाएगा और इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के निकट हर स्थिति में रब्ब अस-सल्लम की गवाही के अनुसार एक ही अनुबंध का आदेश दिया जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि मुस्लिम फ़ीह (बिक्री की वस्तु) की मात्रा में दोनों मतभेद करें, तो इसका और मुस्लिम फ़ीह की श्रेणी (जिंस) में मतभेद करने का एक ही हुक्म है। और यदि वे मुस्लिम फ़ीह की गुणवत्ता (सिफ़त) में मतभेद करें और दोनों में से किसी के पास गवाह न हों, तो 'क़ियास' (तर्क) के अनुसार दोनों से शपथ ली जाएगी, और 'इस्तिहसान' (न्यायिक विवेक) के अनुसार शपथ नहीं ली जाएगी, और हम क़ियास को ही अपनाते हैं। फिर यदि किसी ने गवाह पेश किए, तो उसके गवाहों के आधार पर निर्णय किया जाएगा, चाहे वह वादी (मुद्दई) हो या प्रतिवादी। और यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो इमाम आज़म और अबू यूसुफ के कथन पर क़ाज़ी (न्यायाधीश) रब्ब अस-सल्लम के गवाहों के अनुसार एक ही अनुबंध का आदेश देगा, जबकि इमाम मुहम्मद के निकट दो अनुबंधों का आदेश दिया जाएगा, और यही क़ियास है और हम इसी को लेते हैं, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि किसी ने दस (१०) दिरहम एक 'कुर' (मात्रा) गेहूं के सल्लम (अग्रिम भुगतान बिक्री) में दिए, फिर विक्रेता (मुस्लिम अलैह) ने कहा कि मैंने रद्दी गेहूं की शर्त रखी थी और खरीदार ने कहा कि तूने कोई शर्त नहीं रखी थी, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय माना जाएगा। और यदि इसका उल्टा हो, तो विद्वानों ने कहा है कि वाजिब यह है कि इमाम आज़म के निकट खरीदार का कथन लिया जाए और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के निकट विक्रेता का; यह 'हिदाया' में लिखा है।

और यदि पूँजी (रास अल-माल) में दोनों ने मतभेद किया और पूँजी ऐसी चीज़ थी जो निर्दिष्ट करने से निर्दिष्ट नहीं होती है, फिर यदि दोनों ने उसकी श्रेणी में मतभेद किया, उदाहरण के तौर पर खरीदार ने कहा कि मैंने तुझे एक कुर गेहूं के सल्लम में दस (१०) दिरहम दिए हैं और विक्रेता ने कहा कि नहीं बल्कि एक दीनार दिया है, और दोनों के पास गवाह नहीं हैं, तो तर्कानुसार दोनों आपस में शपथ नहीं खाएंगे और खरीदार का कथन मान्य होगा, लेकिन विवेक (इस्तिहसान) के अनुसार दोनों शपथ खाएंगे। फिर यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो इमाम मुहम्मद के निकट दो अनुबंधों का आदेश दिया जाएगा, खरीदार पर एक दीनार और दस दिरहम का और विक्रेता पर दो कुर गेहूं का, बशर्ते कि दोनों सभा (मजलिस) से अलग न हुए हों। इस मसले में इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ का

कथन मूल पुस्तक में उल्लिखित नहीं है, लेकिन इब्न समाआ ने अपने 'नवादिर' में दोनों से रिवायत की है कि क़ाज़ी दो अनुबंधों का आदेश देगा, और करखी ने रिवायत की है कि विक्रेता के प्रमाण के अनुसार केवल एक अनुबंध का आदेश देगा और यही सही है।

और यदि पूँजी की मात्रा या उसकी गुणवत्ता में मतभेद हुआ, तो उसका आदेश वैसा ही है जैसा मुस्लिम फ़ीह की गुणवत्ता और मात्रा में मतभेद होने का है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और मूल सिद्धांत यह है कि यदि मुस्लिम फ़ीह की श्रेणी, मात्रा या गुणवत्ता में, या पूँजी की श्रेणी, मात्रा या गुणवत्ता में दोनों मतभेद करें और दोनों गवाह पेश करें, तो इमाम आज़म और अबू यूसुफ के निकट जब तक संभव होगा एक ही अनुबंध का आदेश दिया जाएगा और जब असंभव होगा तो दो अनुबंधों का आदेश दिया जाएगा। इमाम मुहम्मद के निकट दो अनुबंधों का आदेश दिया जाएगा और जब विवशता होगी तो एक अनुबंध का आदेश दिया जाएगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि मुस्लिम फ़ीह और पूँजी दोनों में मतभेद हो और पूँजी ऐसी चीज़ हो जो निर्दिष्ट करने से निर्दिष्ट नहीं होती, फिर यदि मुस्लिम फ़ीह और पूँजी की श्रेणी में मतभेद किया और दोनों के पास गवाह नहीं हैं, तो तर्क और विवेक दोनों के अनुसार दोनों से शपथ ली जाएगी। और यदि किसी ने गवाह दिए तो उसके गवाह स्वीकार्य होंगे, और यदि दोनों ने गवाह पेश किए और वे दोनों अनुबंध की सभा से अलग नहीं हुए थे तो...

---

1. जैसे दिरहम और दीनार आदि।
2. कथन 'दो अनुबंधों' अर्थात मानों दस दिरहम एक कुर गेहूं के बदले दिए और एक दीनार दूसरे कुर के बदले दिया है। दोनों पक्षों के गवाहों ने अपने-अपने मामले की गवाही दी, लेकिन इसमें समस्या यह है कि दोनों पक्ष केवल एक ही अनुबंध का दावा कर रहे हैं, इसलिए करखी की रिवायत में एक पक्ष को प्राथमिकता दी गई और वह विक्रेता है क्योंकि वही गेहूं देने वाला है।
3. कथन 'इमाम मुहम्मद' अर्थात उनके निकट मूल सिद्धांत यह है कि प्रत्येक गवाही से जो सिद्ध हो वह अलग अनुबंध है, लेकिन यदि ऐसी स्थिति हो जहाँ दो अनुबंध नहीं बन सकते, तो विवशतावश एक अनुबंध का आदेश होगा, जो शेख़ैन (इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ) के कथन के विपरीत है।
4. दिरहम और दीनार।

کر دیئے ہیں تو رب اسلم کی گواہی کے موافق ایک ہی عقد کا حکم دیا جائے گا اور امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہر صورت میں رب اسلم کی گواہی کے موافق ایک ہی عقد کا حکم دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مسلم فیہ کی مقدار میں دونوں اختلاف کریں تو اس کا اور مسلم فیہ کی جنس میں اختلاف کرنے کا ایک حکم ہے اور اگر مسلم فیہ کی صفت میں اختلاف کریں اور دونوں میں سے کسی کے پاس گواہ نہ ہوں تو قیاس میں دونوں سے قسم لی جائے گی اور استحساناً قسم نہ لی جائے گی اور ہم قیاس ہی کو لیتے ہیں پس اگر کسی نے گواہ قائم کیے تو اس کے گواہوں پر فیصلہ کیا جائے گا خواہ وہ طالب (مدعی ۱۲) ہو یا مطلوب اور اگر دونوں نے گواہ قائم کیے تو امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے قول پر قاضی رب اسلم کے گواہوں پر ایک ہی عقد کا حکم دے گا اور امام محمدؒ کے نزدیک دو عقدوں کا حکم دے گا اور یہی قیاس ہے اور ہم اسی کو لیتے ہیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی نے دس (۱۰) درہم ایک کُر گیہوں کی مسلم میں دیئے پھر مسلم الیہ نے کہا کہ میں نے ردی گیہوں شرط کیے تھے اور رب اسلم نے کہا کہ تو نے کوئی شرط نہیں کی تھی تو مسلم الیہ کا قول معتبر ہوگا اور اگر اس کا الٹا ہو تو مشائخ نے کہا کہ واجب ہے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک قول رب اسلم کا لیا جائے اور صاحبینؒ کے نزدیک مسلم الیہ کا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر راس المال میں دونوں نے اختلاف کیا اور راس المال ایسی چیز تھی جو معین کرنے سے متعین نہیں ہوتی ہے پس اگر دونوں نے اُس کی جنس میں اختلاف کیا مثلاً رب اسلم نے کہا کہ میں نے تجھ کو ایک کُر گیہوں کی سلم میں دس (۱۰) درہم دیئے ہیں اور مسلم الیہ نے کہا کہ نہیں بلکہ ایک دینار دیا ہے اور دونوں کے پاس گواہ نہیں تو قیاساً دونوں باہم قسم نہ کھائیں گے اور رب اسلم کا قول معتبر ہوگا

اور استحساناً دونوں قسم کھائیں گے پس اگر دونوں نے گواہ قائم کیے تو امام محمدؒ کے نزدیک دو عقدوں کا حکم دیا جائے گا اور رب اسلم پر ایک دینار اور دس درہم کا اور مسلم الیہ پر دو کُر گیہوں کا بشرطیکہ دونوں مجلس سے جدا نہ ہوئے ہوں اور اس مسئلہ میں امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کا قول کتاب میں مذکور نہیں ہے لیکن ابن سماعہ نے اپنے نوادر میں دونوں سے روایت کی ہے کہ قاضی دو عقدوں کا حکم دے گا اور کرخی نے روایت کی ہے کہ مسلم الیہ کی دلیل کے موافق صرف ایک عقد کا حکم دے گا اور یہی صحیح ہے اور اگر راس المال کی مقدار یا اُس کی صفت میں اختلاف واقع ہوا تو اُس کا حکم ویسا ہی ہے جیسا مسلم فیہ کی صفت اور مقدار میں اختلاف ہونے کا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اور اصل یہ ہے کہ اگر مسلم فیہ کی جنس یا مقدار یا صفت میں یا راس المال کی جنس یا مقدار یا صفت میں دونوں اختلاف کریں اور دونوں گواہ پیش کریں تو امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک جب تک ممکن ہو گا ایک ہی عقد کا حکم دیا جائے گا اور جب نا ممکن ہوگا تو دو عقدوں کا حکم دیا جائے گا اور امام محمدؒ کے نزدیک دو عقدوں کا حکم دیا جائے گا اور جب معذر ہو گا تو ایک عقد کا حکم دیا جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر مسلم فیہ اور راس المال میں دونوں نے اختلاف کیا اور راس المال ایسی چیز ہے جو معین کرنے سے متعین نہیں ہوتی ہے پس اگر مسلم فیہ اور راس المال کی جنس میں اختلاف کیا اور دونوں کے پاس گواہ نہیں ہیں تو قیاساً و استحساناً دونوں سے قسم لی جائے گی اور اگر کسی نے گواہ دیئے تو اُس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے پس اگر وہ دونوں مجلسِ عقد سے جدا نہیں ہوئے تو

۱؎ تمہیں الخ مانند درہم و دینار وغیرہ ۱۲۔ ۲؎ قولہ دو عقدوں یعنی گویا دس درہم عوض ایک کُر گیہوں کے دیئے اور ایک دینار عوض دوسرے ایک کُر کے دیا ہے اور دونوں فریق گواہوں نے

اپنے اپنے معاملہ کی گواہی دی لیکن اس میں اشکال یہ ہے کہ دونوں فقط ایک ہی عقد کا دعویٰ کرتے ہیں لہٰذا کرخیؒ کی روایت میں ایک فریق کو ترجیح دی اور وہ مسلم الیہ ہے کیونکہ وہی گیہوں ادا کرنے والا ہے ۱۲۔ ۳ــہ قولہ امام محمدؒ یعنی ان کے نزدیک اصل یہ ہے کہ ہر گواہی سے جو ثابت ہو وہ علیحدہ عقد ہے لیکن اگر ایسی صورت واقع ہو کہ وہاں دو عقد نہیں بن سکتے ہیں تو مجبوری ایک عقد کا حکم ہو گا برعکس قولِ شیخین ۱۲۔ ۴ــہ قدم و دینار ۱۲۔

Fatawa Alamgiri Vol. 4 | 461 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

There is no disagreement among the three Imams that the Qazi (judge) shall rule for two contracts. If there is a dispute regarding the quantity of the *Muslam fih* (the goods to be delivered) and the *Ra's al-Maal* (the capital/price), and neither party has witnesses, an oath shall be taken from both. If one party provides witnesses, their testimony shall be accepted. If both provide witnesses, according to Imam Muhammad, the Qazi shall rule for two contracts, provided the parties have not yet left the session (*Majlis*). According to Imam Azam (Imam Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, a ruling for a single contract shall be given. If the dispute is regarding the description (quality) of the capital or the goods, then by both analogy (*Qiyas*) and legal preference (*Istihsan*), oaths shall be administered to both parties. In the event of providing evidence, there is a consensus (*Ijma*) that the ruling is the same as the ruling for disputes regarding description. This is recorded in *Al-Dhakhirah*.

If the capital is a specific physical asset, and the parties dispute the genus (*Jins*) of the *Muslam fih*, by analogy, an oath would not be taken from both, and the word of the seller (*Muslam ilayh*) would be prioritized. However, by legal preference (*Istihsan*), both shall take an oath. The ruling for remaining cases (dispute in genus, quantity, or description) follows the aforementioned issues. If one party provides witnesses, the judgment is based on them. If both provide witnesses, by consensus, one contract is ruled. If they dispute the quantity, the ruling on oaths and evidence is the same as the first scenario. If they dispute the description and no evidence is presented, by analogy both take an oath, but by preference they do not. If evidence is provided, judgment follows it. This is recorded in *Al-Muhit*.

Footnotes: 1. There is agreement regarding the genus. 2. "Ra's al-Maal" refers to a dispute in the type of capital (e.g., Dirhams vs. Dinars), or the quantity (e.g., 100 vs. 200), or the quality (e.g., specific types of Dirhams). Similarly for the goods (e.g., wheat vs. chickpeas, or quantity 5 vs. 7 mounds, or quality white vs. red). 3. Regarding "one contract," it isn't specified whose witnesses prevail, but it appears the seller's (*Muslam ilayh*) witnesses are preferred. 4. "One contract" means the seller's witnesses will be accepted. 5. The dispute is categorized into three types: genus, quantity, or description. These matters must be studied with careful deliberation.

फ़तावा आलमगीरी जिल्द 4 | 461 | किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

तीनों इमामों के बीच कोई मतभेद नहीं है कि काज़ी दो अनुबंधों (अक़्द) का आदेश देगा। यदि 'मुस्लम फ़ीह' (माल) और 'रास अल-माल' (पूंजी/कीमत) की मात्रा में विवाद हो और किसी के पास गवाह न हों, तो दोनों से शपथ ली जाएगी। यदि किसी ने गवाह पेश किए, तो उसके गवाह स्वीकार किए जाएंगे। यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो इमाम मुहम्मद के अनुसार काज़ी दो अनुबंधों का आदेश देगा, बशर्ते कि वे उस सभा (मजलिस) से अलग न हुए हों। इमाम आज़म (इमाम अबू हनीफ़ा) और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार, एक अनुबंध का आदेश दिया जाएगा। यदि पूंजी या माल की विशेषता (सिफ़त) पर विवाद हो, तो शपथ के मामले में क़ियास (तर्क) और इस्तेहसान (प्राथमिकता) दोनों के अनुसार शपथ ली जाएगी। गवाह पेश करने की स्थिति में, सभी के बीच सर्वसम्मति (इज्मा) है कि आदेश वही होगा जो सिफ़त के विवाद में होता है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि पूंजी (रास अल-माल) निश्चित हो, जैसे कोई सामान, और दोनों पक्ष 'मुस्लम फ़ीह' के प्रकार (जिंस) पर असहमत हों, तो तर्कतः(क़ियासन) दोनों से शपथ नहीं ली जाएगी और विक्रेता (मुस्लम इलैह) की बात मानी जाएगी, लेकिन इस्तेहसान के अनुसार दोनों शपथ लेंगे। अन्य स्थितियों में भी यही नियम लागू होगा, जैसे जिंस, मात्रा या विशेषता में विवाद। यदि कोई गवाह पेश करे, तो निर्णय उसके आधार पर होगा। यदि दोनों गवाह पेश करें, तो सर्वसम्मति से एक अनुबंध का आदेश होगा। यदि मात्रा पर विवाद हो, तो नियम वही है जो पहली स्थिति में था। यदि विशेषता पर विवाद हो और कोई गवाह न हो, तो तर्कतः दोनों शपथ लेंगे लेकिन इस्तेहसान के अनुसार नहीं। यदि गवाह हों, तो उनके आधार पर निर्णय होगा। यह 'मुहीत' में वर्णित है।

पाद टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. प्रकार (जिंस) में सहमति है। 2. पूंजी (रास अल-माल) में विवाद का अर्थ है प्रकार में विवाद (जैसे दिरहम या दीनार) या मात्रा में विवाद (जैसे 100 या 200 दिरहम) या गुणवत्ता में विवाद। यही 'मुस्लम फ़ीह' (जैसे गेहूं या चने, मात्रा 5 या 7 मन, या गुणवत्ता सफेद या लाल) पर भी लागू होता है। 3. किसके गवाह मान्य होंगे, यह स्पष्ट नहीं है, लेकिन संभवतः विक्रेता (मुस्लम इलैह) के गवाहों को प्राथमिकता दी जाएगी। 4. एक अनुबंध का अर्थ है कि विक्रेता के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। 5. विवाद तीन प्रकार का हो सकता है: प्रकार (जिंस), मात्रा, या विशेषता (गुणवत्ता) में। इन मुद्दों पर गहराई से विचार करना चाहिए।

تینوں اماموں میں کچھ اختلاف نہیں ہے کہ قاضی دو عقدوں کا حکم دے گا اور اگر مسلم فیہ اور راس المال کی مقدار میں اختلاف کیا اور کسی کے پاس گواہ نہیں تو دونوں سے قسم لی جائے گی اور اگر کسی نے گواہ پیش کیے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو امام محمد کے نزدیک قاضی دو عقدوں کا حکم دے گا بشرطیکہ مجلس سے دونوں جدا نہ ہوئے ہوں اور امام اعظم اور امام ابو یوسف کے نزدیک ایک عقد کا حکم دے گا اور اگر راس المال اور مسلم فیہ کی صفت میں اختلاف کیا تو قسم کھانے کے حق میں قیاساً و استحساناً دونوں سے قسم لی جائے گی اور دلیل پیش کرنے کی صورت میں بالا جماع سب کے نزدیک ویسا ہی حکم ہے کہ مسلم فیہ یا راس المال کی صفت میں اختلاف کرنے کا تھا پس جو حکم وہاں معلوم ہوا ہے وہی یہاں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اور اگر راس المال معین ہو مثلاً کوئی اسباب ہو پس اگر دونوں نے مسلم فیہ کی جنس میں اختلاف کیا تو قیاساً دونوں سے قسم نہ لی جائے گی اور مسلم الیہ کا قول معتبر ہو گا لیکن استحساناً دونوں سے قسم لی جائے گی پھر باقی صورتوں کا حکم مثل مسئلہ مذکورہ یعنی اختلاف جنس مسلم فیہ یا اس کی قدر یا صفت یا راس المال کی ایسی ہی اختلاف کے ہے اور اگر دونوں میں سے کوئی گواہ پیش کرے تو اُس کے گواہوں پر فیصلہ کیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو بالا جماع ایک عقد کا حکم دیا جائے گا اور اگر مسلم فیہ کی مقدار میں دونوں نے اختلاف کیا تو بالا جماع سب کے نزدیک قسم کھانے اور دلیل پیش کرنے کا ویسا ہی حکم ہے جیسا پہلی صورت میں گزرا اور فیہ کی صفت میں اختلاف کیا اور کسی نے دلیل پیش نہ کی تو قیاساً دونوں قسم کھائیں گے اور استحساناً نہ کھائیں گے اور ہم قیاس کر لیتے ہیں اور اگر کسی نے دلیل پیش کی تو اس پر فیصلہ

کیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو بالا جماع سب کے نزدیک ایک عقد کا حکم دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر راس المال کی جنس میں اختلاف کیا اور کسی نے دلیل نہ پیش کی تو قیاساً دونوں سے قسم نہ لی جائے گی اور رب السلم کا قول معتبر ہوگا اور استحساناً دونوں سے قسم لی جائے گی اور اگر کسی نے گواہ پیش کیے تو اُس کے گواہوں پر فیصلہ کیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو امام محمد کے نزدیک دو عقدوں کا حکم دیا جائے گا اور امام اعظم اور امام ابو یوسف کے نزدیک ایک عقد کا حکم دیا جائے گا اور یہ کرخی کی روایت ہے اور یہی اصح ہے اگر راس المال کی مقدار میں اختلاف کیا پس اگر کسی نے دلیل پیش کی تو قیاساً رب السلم کا قول معتبر ہو گا اور قسم نہ کھائیں گے لیکن استحساناً دونوں قسم کھائیں گے اور اگر کسی نے گواہ پیش کیے تو اُس کے گواہوں پر فیصلہ کیا جائے گا اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو سب کے نزدیک ایک عقد کا حکم دیا جائے گا اور اگر راس المال کی صفت میں اختلاف کیا پس اگر کسی نے دلیل نہ پیش کی تو قیاساً و استحساناً قسم نہ کھائیں گے اور قول رب السلم کا معتبر ہوگا اور اگر کسی نے گواہ پیش کیے تو اس کے گواہوں پر فیصلہ کیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو سب کے نزدیک ایک عقد کا حکم دیا جائے گا اور اگر مسلم فیہ اور راس المال دونوں میں اختلاف کیا پس اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو سب کے نزدیک ایک عقد کا حکم دیا جائے گا اور اگر مسلم فیہ اور راس المال دونوں میں اختلاف کیا پس اگر۔

حواشی: ۱۔ جنس میں اتفاق ہے ۱۲۔ ۲۔ قولہ راس المال یعنی راس المال کی جنس میں اختلاف کیا ایک نے کہا کہ درہم تھے اور دوسرے نے کہا کہ دینار تھے یا جنس میں اتفاق ہے کہ وہ درہم تھے لیکن مقدار میں اختلاف کیا کہ وہ سو درہم یادو سو درہم تھے یا صفت میں کہ سو درہم دودھیا تھے یا سیاہ تھے اسی طرح مسلم فیہ کی جنس میں اختلاف ہوا کہ گیہوں ٹھہرے یا چنے تھے یا گیہوں پر اتفاق ہے لیکن مقدار ایک نے پانچ میں اور دوسرے نے سات میں کہے یا صفت میں مثلاً پانچ

من کھرے سپید تھے اور دوسرے نے کہا کہ نہیں بلکہ پانچ من سرخ تھے ۱۲۔ ۳۔ قولہ ایک عقد الخ بیان نہ کیا کہ کس کے گواہوں پر اور ظاہر یہ کہ مسلم الیہ کے گواہ مرجح ہوں گے ۱۲۔ ۴۔ قولہ ایک عقد یعنی مسلم الیہ کے گواہ قبول ہوں گے ۱۲۔ ۵۔ قولہ اختلاف کیا اور یہ اختلاف بھی تین حال سے خالی نہیں یا تو دونوں کی جنس میں ہو گا مثلاً راس المال درہم تھے یا دینار تھے اور مسلم فیہ گیہوں تھے یا چنے تھے اور یا دونوں کی مقدار میں مثلاً سو درہم یا دو سو درہم تھے اور دس من گیہوں یا سات من تھے اور یا دونوں کی صفت میں اختلاف ہو یا راس المال کی جنس میں ہو اور مسلم فیہ کے عقد میں ہو پس مسائل پر غور کر کے سمجھنا چاہیے۔ ۱۲۔

If a dispute arises regarding the genus (category) of both the capital (Ras al-Mal) and the subject matter (Muslam fih), and neither party provides witnesses, then based on both analogy (Qiyas) and juristic preference (Istihsan), both shall take an oath. If only one party presents witnesses, the judgment shall be made based on those witnesses. If both parties present witnesses, the ruling of two separate contracts shall be issued. If the dispute concerns the quantity and no evidence is presented, both shall take an oath under Qiyas and Istihsan. If one party provides evidence, it shall be accepted. If both provide witnesses, according to all scholars, the ruling of a single contract will be given, and each party's evidence regarding the additional claim will be accepted. This is documented in 'Al-Zakhira'.

If there is a dispute regarding the place of delivery, Imam Abu Hanifa (R.A.) stated that the word of the seller (Muslam ilayh) shall be taken, and neither party shall take an oath. The 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) said both should take an oath. Some scholars mentioned the opposite, but the first narration is the most authentic—as stated in 'Fatawa Qazi Khan'. This rule applies only when no evidence is presented. If evidence is provided, whether by the claimant (Talib) or the defendant (Matlub), the decision will be based on that evidence. If both provide evidence, the claimant's evidence prevails, and a single contract is decreed—as per 'Al-Muhit'. Regarding disputes over the maturity period (Mi'ad), mutual oaths and returns are not mandatory according to our three Imams—as per 'Sharh al-Tahawi'. If the buyer (Rabb-as-Salam) claims a period exists and the seller denies it, the buyer’s word is taken. Conversely, if the seller claims a period and the buyer denies it, the seller's word is taken. According to Imam Azam (R.A.), the contract remains valid, while according to the Sahibayn, the buyer's word is preferred and the contract becomes void (fasid). If witnesses are presented, they are accepted; if both present witnesses, those supporting the existence of the period are accepted. If they agree a period was set but differ on its duration, the buyer's word under oath is taken—as per 'Fatawa Qazi Khan'. If both present witnesses regarding the duration, the defendant's witnesses are preferred—as per 'Al-Zakhira'. If they disagree on whether the period has lapsed, the defendant's word is taken.

---

1. Regarding "increase" (Ziyadati): For example, if one party states the capital is 100 dirhams and the other 150, and both provide witnesses, the contract is

ruled at 150 dirhams. In the subject matter, if one says 10 mounds of wheat and the other 15, then 15 mounds are settled upon.
2. For example, witnesses for the buyer would prove qualities like "pure white wheat," and witnesses for the seller would prove qualities like "pure milky dirhams."
3. Mi'ad refers to whether a specific time limit was established or not.

रास-अल-माल (पूंजी) और मुसल्लम फ़ीह (माल) दोनों की श्रेणी (जिन्स) के बारे में मतभेद हुआ और किसी ने गवाह पेश नहीं किए, तो क़यास (तर्क) और इस्तहसान (सद्भावनापूर्ण विवेकाधिकार) के आधार पर दोनों शपथ लेंगे। यदि एक ने गवाह पेश किए, तो उसके गवाहों के आधार पर निर्णय लिया जाएगा। यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो दो अलग-अलग अनुबंधों (अक़्द) का आदेश दिया जाएगा। यदि राशि की मात्रा में मतभेद हो और कोई प्रमाण न हो, तो दोनों शपथ लेंगे। यदि किसी एक ने प्रमाण दिया, तो उसे स्वीकार किया जाएगा। यदि दोनों ने गवाह दिए, तो सभी के अनुसार एक ही अनुबंध माना जाएगा और अतिरिक्त दावे की पुष्टि में प्रत्येक का प्रमाण स्वीकार्य होगा—ऐसा 'ज़ख़ीरा' में वर्णित है।

यदि सुपुर्दगी (डिलीवरी) के स्थान को लेकर विवाद हो, तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. के अनुसार मुसल्लम इलैह (विक्रेता) का कथन मान्य होगा और शपथ नहीं ली जाएगी। साहिबैन रह. ने कहा कि दोनों शपथ लेंगे। कुछ विद्वानों ने इसके विपरीत भी कहा है, परंतु पहली राय अधिक सही (असह्) है —जैसा 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। यह नियम तब लागू होता है जब कोई प्रमाण न हो। यदि कोई प्रमाण (दलील) देता है, चाहे वह वादी (तालिब) हो या प्रतिवादी (मतलूब), तो उस प्रमाण पर निर्णय होगा। यदि दोनों प्रमाण दें, तो वादी का प्रमाण मान्य होगा और एक अनुबंध का आदेश दिया जाएगा —'मुहीत' में ऐसा लिखा है। यदि मीआद (समय सीमा) को लेकर मतभेद हो, तो आपसी शपथ और वापसी अनिवार्य नहीं है। यह हमारे तीनों इमामों के अनुसार है—'शराह तहावी' में ऐसा लिखा है। यदि मूल समय सीमा पर विवाद हो और खरीदार (रब्ब-अस-सलाम) समय सीमा का दावा करे, तो उसका कथन मान्य होगा। यदि विक्रेता (मुसल्लम इलैह) दावा करे और खरीदार इनकार करे, तो विक्रेता का कथन मान्य होगा। इमाम आज़म रह. के अनुसार अनुबंध सही रहेगा, जबकि साहिबैन रह. के अनुसार खरीदार का कथन मान्य होगा और अनुबंध रद्द (फ़ासिद) माना जाएगा। यदि किसी ने गवाह दिए, तो वे मान्य होंगे; और यदि दोनों ने दिए, तो समय सीमा का दावा करने वाले के गवाह स्वीकार होंगे। यदि समय सीमा तय होने पर सहमति हो पर उसकी मात्रा पर विवाद हो, तो खरीदार का कथन शपथ के साथ मान्य होगा। यदि गवाह मौजूद हों, तो प्रतिवादी के गवाहों को प्राथमिकता दी जाएगी —'ज़ख़ीरा' में ऐसा वर्णित है। यदि समय बीतने पर विवाद हो, तो प्रतिवादी का कथन मान्य होगा।

1. 'ज़्यादती' आदि का अर्थ: उदाहरण के लिए, यदि एक ने पूंजी 100 दिरहम बताई और दूसरे ने 150, और दोनों ने गवाह दिए, तो 150 दिरहम पर अनुबंध माना जाएगा। माल के मामले में यदि एक ने 10 मन गेहूँ कहा और दूसरे ने 15, तो 15 मन मान्य होगा।
2. उदाहरण के लिए, खरीदार के गवाहों से गेहूँ की गुणवत्ता (सफेद आदि) सिद्ध होगी और विक्रेता के गवाहों से दिरहम की शुद्धता सिद्ध होगी।
3. 'मीआद' का अर्थ: समय सीमा निर्धारित है या नहीं।

رأس المال اور مسلم فیہ دونوں کی جنس میں اختلاف کیا اور کسی نے گواہ نہ دیئے تو قیاساً و استحساناً دونوں قسم کھائیں گے اگر ایک نے گواہ پیش کیے تو اُس کے گواہوں پر فیصلہ کیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو دو عقدوں کا حکم دیا جائے گا اور اگر دونوں کی مقدار میں اختلاف کیا اور کسی نے دلیل پیش نہ کی تو قیاساً و استحساناً دونوں قسم کھائیں گے اور اگر کسی نے دلیل پیش کی تو مقبول ہوگی اور اگر دونوں نے گواہ دیئے تو سب کے نزدیک ایک عقد کا حکم دیا جائے گا اور ہر ایک کی دلیل زیادتی کے ثابت کرنے میں مقبول ہوگی اور اگر رأس المال اور مسلم فیہ کی صفت میں اختلاف کیا اور کسی نے دلیل نہ پیش کی تو قیاساً و استحساناً قسم کھائیں گے اور اگر کسی نے دلیل پیش کی تو اُس پر فیصلہ ہوگا اور اگر دونوں نے دلیل پیش کی تو ایک عقد کا حکم دیا جائے گا اور زیادتی دعوٰی کے اثبات میں ہر ایک کی دلیل مقبول ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر دونوں نے ادا کرنے کی جگہ میں اختلاف کیا تو امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ مسلم الیہ کا قول لیا جائے گا اور دونوں قسم نہ کھائیں گے اور صاحبینؒ نے کہا کہ دونوں قسم کھائیں اور بعض مشائخ نے کہا کہ اختلاف اس کے برعکس ہے اور پہلی روایت اصح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور یہ حکم اُس وقت ہے کہ کوئی شخص دلیل نہ پیش کرے اور اگر کسی نے دلیل پیش کی تو خواہ وہ طالب (مدعی) ہو یا مطلوب (مدعا علیہ ۱۲) اُس کی دلیل پر فیصلہ کیا جائے گا اور اگر دونوں نے دلیل پیش کی تو طالب کی دلیل پر فیصلہ کیا جائے گا اور ایک عقد کا حکم دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر مسلم کی میعاد ۳ میں دونوں نے اختلاف کیا تو اُس میں اختلاف کرنے سے باہم قسم کھانا اور باہم واپس کرنا لازم نہیں آتا ہے اور یہ ہمارے تینوں اماموں کے نزدیک ہے

یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے پس اگر اصل میعاد میں اختلاف کیا اور رب السلم میعاد ہونے کا مدعی تھا تو اُس کا قول معتبر ہوگا اور اگر مسلم الیہ اُس کا مدعی تھا اور رب السلم منکر تھا تو مسلم الیہ کا قول معتبر ہوگا اور امام اعظمؒ کے نزدیک استحساناً عقد صحیح رہے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک رب السلم کا قول معتبر ہوگا اور عقد فاسد ہو جائے گا کذا فی الحاوی اور یہ حکم اُس وقت ہے کہ جب کسی نے دلیل نہ پیش کی ہو اور اگر کسی نے پیش کی تو اُس کی دلیل مقبول ہوگی اور اگر دونوں نے دلیل پیش کی تو مدعی میعاد کے گواہ مقبول ہوں گے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر میعاد مقرر ہونے پر دونوں نے اتفاق کیا لیکن اُس کی مقدار میں اختلاف کیا تو رب السلم کا قول قسم لیکر معتبر ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور قول کا معتبر ہونا اُس وقت ہے کہ جب کوئی شخص گواہ پیش نہ کرے اور اگر کسی نے گواہ پیش کیے تو اُس کے گواہوں پر فیصلہ کیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو مطلوب کے گواہ لیے جائیں گے اور بالا جماع دو عقدوں کا حکم نہ دیا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر دونوں نے اتفاق کیا کہ مدت ایک مہینہ تھی لیکن اُس کے گزر جانے میں اختلاف کیا تو مطلوب کا قول معتبر ہوگا کذا فی العنابیہ اور اگر کسی نے گواہ پیش کیے تو اُس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو مطلوب کا بینہ لے جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر مدت کی مقدار اور اُس کے گزرنے میں دونوں میں اختلاف کیا تو مقدار میں رب السلم کا قول لیا جائے گا اور گزرنے میں مسلم الیہ کا قول معتبر ہوگا اور اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو اس زیادتی کے ثابت کرنے کے واسطے کہ مدت ابھی نہیں گزری ہے مسلم الیہ کے گواہ معتبر ہوں گے کذا فی شرح الطحاوی۔

۱۔ قولہ زیادتی الخ مثلاً رأس المال کی مقدار ایک نے سو درہم اور دوسرے نے ڈیڑھ سو درہم بتلائی اور ہر ایک نے گواہ دیئے تو دونوں قبول ہو کر یہ حکم ہو گا کہ ایک سو پچاس درہم پر عقد ہوا اور مسلم فیہ میں مسلم الیہ نے کہا کہ دس من گیہوں تھے اور رب السلم نے کہا کہ پندرہ من

ٹھہرے سو ہر ایک نے گواہ دیئے تو قبول ہو کر پندرہ من قرار پائیں گے پس دونوں فریق گواہوں سے یوں لیا گیا کہ بعوض ڈیڑھ سو درہم کے پندرہ من گیہوں پر سلم ٹھہری ہے ۱۲۔ ۲۔ قولہ ہر ایک کی مثلاً مالک سلم کے گواہوں پر گیہوں کھرے سپید وغیرہ صفات قبول ہوں گے اور مسلم الیہ کے گواہوں پر درہم کھرے دودھیا وغیرہ صفات ثابت ہوں گے ۱۲۔ ۳۔ قولہ میعاد یعنی میعاد ہے یا نہیں ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiriya ..... Volume 4 | 463 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

(Translation of Arabic text): "It is mentioned in the marginalia (Hashiya), and thus in all present copies, and it is apparent to say that the proof of the extension of the term is that it has not passed (end). The translator said: There is no ground for this due to its clarity, rather the apparent is what is in the present copies. Thus, the meaning is that the evidence regarding the quantity is also by the testimony of the *Rabb al-Salam* (buyer), but in the absence of an extension beyond the term's amount, it shall be accepted based on the testimony of the *Muslam ilayh* (seller). This is what the commentator understood, so understand it."

If there is a dispute between the two parties regarding taking possession of the capital (*Ra's al-Mal*) during the session, and the *Rabb al-Salam* produces a witness that they separated before possession was taken, while the *Muslam ilayh* produces a witness that possession occurred before separation; then if the capital is in the hands of the *Muslam ilayh*, his evidence will be accepted and the *Salam* contract will be valid, as mentioned in *Al-Dhakhira*. If those specific dirhams are in the hands of the *Rabb al-Salam*, and the *Muslam ilayh* claims, "I gave them to him as a trust (*Wadi'ah*) after possession, or he usurped (*Ghasab*) them," and witnesses have been established for the possession, then his (the seller's) statement will be considered reliable and an order to pay the dirhams will be given, as in *Al-Hawi*. If someone presents witnesses, the witnesses of the *Rabb al-Salam* will not be accepted, while the witnesses of the *Muslam ilayh* will be. If no evidence (*Bayyinah*) is presented, and if those dirhams are in the hands of the respondent (*Muslam ilayh*) and the claimant (*Rabb al-Salam*) does not claim usurpation or trust but only claims non-possession of the capital, then neither shall be sworn. If the claimant, after denying possession in the session, claims usurpation or trust, then the statement of the respondent will be reliable. If the dirhams are with the *Rabb al-Salam* and the respondent claims possession, and the claimant (*Rabb al-Salam*) does not claim usurpation or trust thereafter, neither shall be sworn. If, after claiming possession of the capital in the session, the respondent claims usurpation or trust and the claimant denies it, some jurists (*Mashaikh*) say that the respondent's statement will be reliable upon taking an oath, so an oath will be administered to him, the *Salam* will be valid, and he will take the capital from the *Rabb al-Salam*. Some jurists say this ruling applies when the claimant's statement "you did not take possession" was made separately, like saying "I gave them to you for *Salam*", then after a silence said "but you did not take possession," or said "I gave them to you for *Salam* and you did not take possession,"

then this ruling will apply. But if he said it joined together as "you did not take possession" and the respondent says "I took possession," then in this matter, the statement of the claimant must be accepted, and the respondent's statement will not be reliable; this is recorded in *Al-Muhit*.

If, after separating from the session, the *Muslam ilayh* brings back half of the capital and says, "I found it to be *Zayuf* (counterfeit/inferior coins)," then if the *Rabb al-Salam* confirms this, he has the right to return it to the *Rabb al-Salam*. If he denies it and the *Muslam ilayh* claims, "These are from your dirhams," then if the *Muslam ilayh* had previously admitted, "I took possession of good (*jayyid*) dirhams," or "I took possession of my right," or "I took possession of the capital," or said "I received the dirhams in full," then in these four scenarios, his claim will not be heard and the *Rabb al-Salam* will not be sworn. If he had admitted, "I took possession of the dirhams," then analogy (*Qiyas*) suggests the statement of the *Rabb al-Salam* should be reliable, but based on juristic preference (*Istihsan*), the statement of the *Muslam ilayh* will be reliable. If he said, "I took possession," the statement of the *Muslam ilayh* will be reliable as in *Al-Dhakhira*. If the *Muslam ilayh* admitted, "I took possession of the dirhams," then claimed they are *Satuqi* (1), it will not be accepted. If he took possession without making an admission and then claimed they are *Satuqi*, then his...

Footnotes: 1. The commentator raised an objection to the text of *Sharh Tahawi* based on his understanding, and the translator responded, clarifying that the issue in *Sharh Tahawi* is perfectly correct in its wording and it was a lack of understanding on the part of the commentator. 2. *Satuqi* means these are not actually dirhams, but are plated coins made of base metals like lead with silver plating. (N) i.e., whether possession occurred or not.

(अरबी पाठ का अनुवाद): "हाशिया में कहा गया है कि तमाम वर्तमान प्रतियों में इसी तरह है और ज़ाहिर यह है कि कहा जाए कि अवधि की वृद्धि का प्रमाण कि वह गुज़रा नहीं (अंत तक)। अनुवादक ने कहा कि इसका कोई आधार नहीं है क्योंकि उसका ज़ाहिर होना स्पष्ट है, बल्कि ज़ाहिर वही है जो वर्तमान प्रतियों में है। तो अर्थ यह है कि मात्रा के संबंध में गवाही रब्ब अल-सलाम की तरफ से भी है, लेकिन अवधि की वृद्धि के अभाव में गवाही मुस्लिम इलैह की तरफ से स्वीकार की जाएगी। महशी (हाशिया लिखने वाले) ने यही समझा और यही सही है।"

और यदि 'रास अल-माल' (पूंजी) पर सभा (मज्लिस) में कब्ज़ा करने के बारे में दोनों के बीच मतभेद हो गया और 'रब्ब अल-सलाम' (खरीदार) गवाह लाया कि पूंजी पर कब्ज़ा करने से पहले दोनों अलग हो गए, और 'मुस्लिम इलैह' (विक्रेता) गवाह लाया कि अलग होने से पहले पूंजी पर कब्ज़ा हो गया था, तो यदि पूंजी मुस्लिम इलैह के हाथ में है तो उसकी दलील स्वीकार की जाएगी और 'सलाम' जायज़ होगी जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। और यदि वे दिरहम वास्तव में रब्ब अल-सलाम के हाथ में हैं और मुस्लिम इलैह कहे कि मैंने इसे कब्ज़ा करने के बाद अमानत (वदीअत) के तौर पर दिया है या उसने इसे छीन (ग़सब) लिया है, और कब्ज़ा होने पर गवाह कायम हो चुके हों, तो उसी का कहना विश्वसनीय माना जाएगा और दिरहम अदा करने का हुक्म दिया जाएगा जैसा कि 'अल-हावी' में है। और यदि किसी ने गवाह पेश किए तो रब्ब अल-सलाम के गवाह स्वीकार नहीं होंगे और मुस्लिम इलैह के गवाह स्वीकार होंगे। और यदि किसी ने साक्ष्य (बय्यना) पेश नहीं किया, तो यदि वे दिरहम 'मतलूब' (मुस्लिम इलैह) के हाथ में हैं और 'तालिब' (रब्ब अल-सलाम) उस पर ग़सब या अमानत का दावा नहीं करता, केवल पूंजी पर कब्ज़ा न होने का दावा करता है, तो दोनों में से किसी पर शपथ नहीं आएगी। और यदि तालिब ने सभा में कब्ज़ा करने से इनकार करने के बाद ग़सब या अमानत का दावा किया, तो मतलूब का कहना विश्वसनीय माना जाएगा। और यदि वे दिरहम रब्ब अल-सलाम के पास हों और मतलूब ने कब्ज़ा करने का दावा किया और तालिब (रब्ब अल-सलाम) ने उसके बाद ग़सब या अमानत का दावा नहीं किया, तो दोनों में से किसी पर शपथ नहीं आएगी। और यदि सभा में पूंजी पर कब्ज़ा करने के दावे के बाद मतलूब ने ग़सब या अमानत का दावा किया और तालिब ने इनकार किया, तो कुछ आचार्यों (मशाइख़) ने कहा कि शपथ लेकर मतलूब का कहना विश्वसनीय होगा, अतः उससे शपथ ली जाएगी और सलाम जायज़ होगी और वह रब्ब अल-सलाम से पूंजी ले लेगा। और कुछ आचार्यों ने कहा कि यह आदेश उस समय है जब तालिब ने यह बात कि "तूने कब्ज़ा

नहीं किया है" अलग करके इस तरह कही हो कि "मैंने तुझे सलाम में दिए, फिर चुप रहकर कहा कि मगर तूने कब्ज़ा नहीं किया" या इस तरह कहा कि "मैंने तुझे सलाम में दिए और तूने कब्ज़ा नहीं किया", तो यही आदेश होगा। और यदि उसने मिलाकर कहा कि "तूने कब्ज़ा नहीं किया" और मतलूब कहता है कि "मैंने कब्ज़ा किया", तो इस मसले में तालिब का कहना स्वीकार करना वाजिब है और मतलूब का कहना विश्वसनीय नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि सभा से अलग होने के बाद मुस्लिम इलैह आधी पूंजी लेकर आया और कहा कि मैं इसे 'ज़यूफ़' (घटिया/नकली सिक्के) पाया है, तो यदि रब्ब अल-सलाम ने इसकी पुष्टि कर दी तो उसे अधिकार होगा कि रब्ब अल-सलाम को वापस कर दे। और यदि उसने उसे झुठलाया और मुस्लिम इलैह ने दावा किया कि ये तेरे दिरहमों में से हैं, तो यदि मुस्लिम इलैह ने इससे पहले यह स्वीकार (इकरार) किया था कि "मैंने उम्दा (जायद) दिरहमों पर कब्ज़ा किया है" या "अपने अधिकार पर कब्ज़ा किया है" या "पूंजी पर कब्ज़ा किया है" या कहा कि "मैंने दिरहम पूरे पाए हैं", तो इन चार स्थितियों में उसका दावा नहीं सुना जाएगा और रब्ब अल-सलाम से शपथ नहीं ली जाएगी। और यदि यह इकरार किया था कि "मैंने दिरहमों पर कब्ज़ा किया", तो तर्क(कियास) के अनुसार रब्ब अल-सलाम का कहना विश्वसनीय होना चाहिए, लेकिन 'इस्तेहसान' (विशेष परिस्थितियों में बेहतर राय) के अनुसार मुस्लिम इलैह का कहना विश्वसनीय होगा। और यदि उसने कहा था कि "मैंने कब्ज़ा किया", तो मुस्लिम इलैह का कहना विश्वसनीय होगा जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। यदि मुस्लिम इलैह ने स्वीकार किया कि "मैंने दिरहमों पर कब्ज़ा कर लिया है", फिर दावा किया कि वे 'सतूकी' (१) हैं, तो स्वीकार नहीं किया जाएगा। और यदि कब्ज़ा करके कुछ स्वीकार न किया फिर 'सतूकी' होने का दावा किया, तो उसका...

पादलेख: १. "कौलहु तआला इल्ख़" - भाष्यकार (मुहश्शी) ने 'शरह तहावी' के कथन पर अपनी समझ के अनुसार आपत्ति की थी और अनुवादक ने जवाब देकर स्पष्ट किया कि 'शरह तहावी' का मसला अपने शब्दों में बिल्कुल सही है और यह भाष्यकार की समझ की कमी है। २. "कौलहु सतूकी" - यानी ये वास्तव में दिरहम नहीं हैं, बल्कि खोटे और चांदी की कलई चढ़े हुए सिक्के हैं। (न) यानी कब्ज़ा हुआ था या नहीं।

قال فی الحاشیۃ کذا فی جمیع النسخ الحاضرۃ والظاھر ان یقال اثبات زیادۃ الاجل دانہ لم یمیض انتھیٰ قال لمترجم لا وجھہ لظھور ہ بل الظاھر ھو مافی النسخ الحاضرۃ فالمعنیٰ ان البینتہ فی المقدار بنیتہ رب السلم ایضاً ولکن عدم لفی زیادۃ علی مقدار الاجل فلیقبل فیھا بنیتہ المسلم الیہ فھم المحشی وھو فافھم۔ اور اگر راس المال پر مجلس میں قبضہ کرنے میں دونوں میں اختلاف ہوا اور رب السلم گواہ لایا کہ راس المال پر قبضہ کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے اور مسلم الیہ گواہ لایا کہ جدا ہونے سے پہلے راس المال پر قبضہ ہو گیا ہے پس اگر راس المال مسلم الیہ کے ہاتھ میں ہو تو اُس کی دلیل لی جائے گی اور سلم جائز ہوگی کذانی الذخیرہ اور اگر وہ درہم بعینہ رب السلم کے ہاتھ میں ہیں اور مسلم الیہ کہے کہ میں نے اس کو قبضہ کے بعد ودیعت دیے ہیں یا اُس نے غصب کر لیے ہیں اور قبضہ ہونے پر گواہ قائم ہو چکے ہوں تو اُسی کا قول معتبر ہو گا اور درہم ادا کرنے کا حکم دیا جائے گا کذافی الحاوی۔ اور اگر کسی نے گواہ پیش کیے تو رب السلم کے گواہ مقبول نہ ہوں گے اور مسلم الیہ کے گواہ مقبول ہونگے اور اگر کسی نے بینہ پیش نہ کی پس اگر وہ درہم مطلوب (مسلم الیہ ۱۲) کے ہاتھ میں ہیں اور طالب (رب السلم ۱۲) اُس پر غصب یا ودیعت کا دعویٰ نہیں کرتا ہے صرف راس المال پر قبضہ نہ کرنے کا دعویٰ کرتا ہے تو دونوں میں سے کسی پر قسم نہ آئے گی اور اگر طالب نے مجلس میں قبضہ کرنے سے انکار کرنے کے بعد غصب یا ودیعت کا دعویٰ کیا تو مطلوب کا قول معتبر ہو گا اور اگر وہ درہم رب السلم کے پاس ہوں اور مطلوب نے قبضہ کا دعویٰ کیا اور طالب (رب السلم ۱۲) پر غصب کر لینے یا ودیعت رکھنے کا اس کے بعد دعویٰ نہ کیا تو دونوں میں سے کسی پر قسم نہ آئے گی اور اگر مجلس میں راس المال پر قبضہ کرنے کے دعوے کے بعد مطلوب نے غصب یا ودیعت کا دعویٰ کیا اور طالب نے انکار

کیا تو مشائخ میں سے بعض نے کہا کہ قسم لے کر مطلوب کا قول معتبر ہو گا پس اُس سے قسم لی جائے گی اور سلم جائز ہوگی اور راس المال کو رب السلم سے لے لے گا اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ حکم اُس وقت ہے کہ جب طالب نے یہ قول کہ تو نے قبضہ نہیں کیا ہے جدا کر کے اس طرح کہا ہو کہ میں نے تجھ کو سلم میں دیئے پھر خاموش رہ کر کہا مگر تو نے قبضہ نہیں کیا یا یوں کہا کہ میں نے تجھ کو سلم میں دیئے اور تو نے قبضہ نہ کیا تو یہی حکم ہو گا اور اگر اُس نے ملا کر کہا کہ تو نے قبضہ نہیں کیا اور مطلوب کہتا ہے کہ میں نے قبضہ کیا تو اس مسئلہ میں طالب کا قول مقبول ہونا واجب ہے اور مطلوب کا قول معتبر نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مجلس سے جدا ہونے کے بعد مسلم الیہ آدھا راس المال لے کر آیا اور کہا کہ میں نے اس کو زیوف پایا ہے پس اگر رب السلم نے اُس کی تصدیق کی تو اُس کو اختیار ہوگا کہ رب السلم کو واپس کر دے اور اگر اس کی تکذیب کی اور مسلم الیہ نے دعویٰ کیا کہ یہ تیرے درہموں میں سے ہے پس اگر مسلم الیہ نے اس سے پہلے یہ اقرار کیا تھا کہ میں نے جید درہموں پر قبضہ کیا ہے یا اپنے حق پر قبضہ کیا ہے یا راس المال پر قبضہ کیا ہے یا کہا کہ میں نے درہم پورے پائے ہیں تو ان چار صورتوں میں اُس کا دعویٰ نہ سنا جائے گا اور رب السلم سے قسم نہ لی جائے گی اور اگر یہ اقرار کیا تھا کہ میں نے درہموں پر قبضہ کیا تو قیاس چاہتا ہے کہ رب السلم کا قول معتبر ہو اور استحساناً مسلم الیہ کا قول معتبر ہو گا اور اگر اُس نے کہا تھا کہ میں نے قبضہ کیا تو مسلم الیہ کا قول معتبر ہو گا کذافی الذخیرہ۔ اگر مسلم الیہ نے اقرار کیا کہ میں نے درہموں پر قبضہ کر لیا ہے پھر دعویٰ کیا کہ وہ ستوقی ۱ ہوں تو مقبول نہ ہو گا اور اگر قبضہ کر کے کچھ اقرار نہ کیا پھر ستوق ہونے کا دعویٰ کیا تو اُس کا

حواشی: ۱ قولہ تعالیٰ الخ محشی نے شرح طحاوی کی عبارت پر اپنی فہم کے موافق اعتراض کیا تھا اور مترجم نے جواب دے کر ظاہر کیا کہ شرح طحاوی کا مسئلہ اپنی عبارت سے بالکل

درست ہے اور محشی کی سمجھ کا قصور ہے ۱۲۔ ے۲ قولہ ستوق یعنی یہ در حقیقت درہم نہیں ہیں اور ملمع کھوٹے اور رصاص رانگ کے درہم پر چاندی کا ملمع ۱۲۔ (ن) یعنی قبضہ ہو ا تھا یا نہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 7 (464) Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

The statement will be accepted, as written in Fatawa Qazi Khan. If some of the capital (Ra's al-mal) turned out to be defective or was claimed by a rightful owner, and then a dispute arose between the parties, with the buyer (Rab al-Salam) claiming it was one-third of the total and the seller (Muslam ilaih) claiming it was half, the buyer's statement will be considered reliable after taking an oath. If the coins used were found to be counterfeit or debased (Sattuq or Rasas), the seller's statement will be reliable, according to 'Al-Hawi'.

If the buyer claimed that a condition was made to deliver the goods (Muslam fih) in a specific neighborhood, but the seller argued for delivery in a different neighborhood, the buyer shall be compelled to accept the delivery there. ☆

In a 'Salam' contract for fabric, if a condition was made for 'good quality' (Jid) and the seller brought a fabric claiming it to be good while the buyer denied it, the judge shall consult two experts in that trade. This is a more cautious approach, though showing it to even one person is sufficient. If the experts affirm the quality, the buyer shall be compelled to accept it; this is mentioned in 'Al-Khulasa'. If someone said to another, "You gave me ten (10) dirhams in a 'Salam' for a 'Kurji' of wheat, but I did not take possession of it"; if the phrase "did not take possession" was uttered contiguously with the statement, it will be considered true based on both analogy (Qiyas) and juristic preference (Istihsan). However, if it was said separately—for instance, after remaining silent for a moment—it will be confirmed by Qiyas but not considered true by Istihsan. When not considered true by Istihsan, the claimant's statement with an oath will be reliable. This rule applies when he said, "You gave me in Salam." If he said, "You gave it to me" or "You gave me in cash, but I did not take possession," Imam Abu Yusuf (RA) stated that whether said contiguously or separately, it would not be deemed true. Imam Muhammad (RA) stated that if said contiguously, it would be confirmed, otherwise not; this is in 'Al-Muhit'. If the buyer said delivery was conditioned for a specific neighborhood and the seller argued for another, the buyer is compelled to accept, according to 'Al-Zakhira'. If the contract specifies a place and the seller offers delivery elsewhere with reimbursement for transportation, and the buyer takes possession, it is permissible. However, taking transportation costs is not permissible, and any taken must be returned. The buyer retains the right of rescission (Khiyar) to either accept this possession or return the item to receive it at the originally agreed place. If the possessed item is lost thereafter, he receives nothing; this is in 'Al-Mabsut'.

If the condition was to deliver first in a specific neighborhood and then at the buyer's house, most scholars (Mashaikh) have stated this is impermissible by both Qiyas and Istihsan. Faqih Abu Bakr Muhammad bin Salam stated that by Istihsan, such a 'Salam' is permissible, as noted in 'Al-Muhit'. If the condition was to deliver at his house first, some scholars say Qiyas suggests it is impermissible while Istihsan says it is permissible. Hakim Shaheed (RA) stated that this conflict between Qiyas and Istihsan applies when the house was specified but the seller did not know the neighborhood; if it was clarified or known to the seller, it is permissible by both Qiyas and Istihsan, as per 'Al-Zakhira'. If after the deadline, the buyer and seller meet in a city other than the agreed-upon delivery location, the buyer has the right to demand delivery there, provided the price of the goods in that city is equal to or less than the price in the agreed city. And the Sheikh (RA) said...

1. His statement "it is permissible," then the condition to move it from there to another place remains void. 12.

फतावा आलमगिरी ..... खंड ७ (४६४) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

कथन स्वीकार्य होगा, यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। यदि मूलधन (रास अल-माल) का कुछ हिस्सा दोषपूर्ण निकला या किसी वैध दावेदार ने उसे ले लिया, फिर दोनों में विवाद हुआ और खरीदार (रब अस-सलाम) ने कहा कि वह कुल माल का एक-तिहाई था और विक्रेता (मुसलाम इलैह) ने कहा कि वह आधा था, तो शपथ लेने के बाद खरीदार का कथन मान्य होगा। और यदि सिक्का नकली या मिलावटी (सत्तूक या रसास) निकला, तो विक्रेता का कथन मान्य होगा, यह 'हावी' में लिखा है।

यदि खरीदार ने कहा कि तूने मुझसे शर्त की थी कि माल (मुसलाम फीह) अमुक मोहल्ले में दिया जाएगा और विक्रेता ने कहा कि मैं इसे उस मोहल्ले के बजाय दूसरे मोहल्ले में दूँगा, तो खरीदार को उसे स्वीकार करने के लिए बाध्य किया जाएगा। ✯

यदि कपड़े के सलाम अनुबंध में 'उत्कृष्ट' (जीद) होने की शर्त थी, फिर विक्रेता एक कपड़ा लाया और कहा कि यह उत्कृष्ट है और खरीदार ने इनकार किया, तो काज़ी उस पेशे के दो व्यक्तियों (विशेषज्ञों) को दिखाएगा। इसमें अधिक सावधानी है, हालांकि एक व्यक्ति को दिखाना भी पर्याप्त है। यदि विशेषज्ञों ने कहा कि यह उत्कृष्ट है, तो खरीदार को इसे स्वीकार करने के लिए बाध्य किया जाएगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि तूने मुझे सलाम अनुबंध में दस (१०) दिरहम मूल्य का एक 'कुरजी' गेहूँ दिया था लेकिन मैंने उन पर कब्जा नहीं किया था; अब यदि उसने अपने कथन में 'कब्जा नहीं किया' जोड़कर कहा है, तो तर्क(क़ियास) और विवेक (इस्तेहसान) के आधार पर उसे सच्चा माना जाएगा। लेकिन यदि उसने अलग से कहा, यानी कुछ देर चुप रहकर फिर कहा कि मैंने कब्जा नहीं किया, तो क़ियास के अनुसार उसकी पुष्टि की जाएगी लेकिन इस्तेहसान के अनुसार उसे सच्चा नहीं माना जाएगा। फिर जब इस्तेहसान के अनुसार सच्चा न माना जाए, तो शपथ के साथ आवेदक का कथन मान्य होगा। यह नियम तब है जब उसने कहा कि तूने मुझे सलाम में दिया। और यदि उसने कहा कि 'तूने मुझे दे दिया' या 'तूने मुझे नकद दिया लेकिन मैंने कब्जा नहीं किया', तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फरमाया कि चाहे वह मिलाकर कहे या अलग से, उसे सच्चा नहीं माना जाएगा। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मिलाकर कहने पर पुष्टि की जाएगी और अलग से कहने पर नहीं, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि खरीदार ने कहा कि तूने मुझसे शर्त की थी कि माल अमुक मोहल्ले में दिया जाएगा और विक्रेता ने कहा कि मैं इसे किसी अन्य मोहल्ले में दूँगा, तो खरीदार को स्वीकार करने के लिए बाध्य किया जाएगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि अनुबंध में स्थान की शर्त हो और विक्रेता कहे कि इसे दूसरे स्थान पर ले ले और वहाँ तक का किराया मुझसे ले

ले, और खरीदार कब्जा कर ले, तो यह वैध है। लेकिन किराया लेना वैध नहीं है और जो किराया लिया गया हो उसे वापस करना अनिवार्य है। खरीदार को विकल्प (खियार) होगा कि वह चाहे तो इस कब्जे पर सहमत हो या वापस कर दे ताकि मूल शर्त वाले स्थान पर माल प्राप्त करे। यदि कब्जे के बाद चीज नष्ट हो गई, तो उसे कुछ नहीं मिलेगा, यह 'मबसूत' में लिखा है।

यदि शर्त यह थी कि पहले अमुक मोहल्ले में देने के बाद फिर मेरे घर पर माल दिया जाए, तो अधिकांश मशाइख (विद्वानों) ने फरमाया है कि यह क़ियास और इस्तेहसान दोनों के अनुसार अवैध है। फकीह अबू बक्र मुहम्मद बिन सलाम फरमाते थे कि इस्तेहसान के अनुसार ऐसी सलाम वैध है, जैसा कि 'मुहीत' में है। यदि शर्त यह थी कि पहले मेरे घर पर दे, तो कुछ विद्वानों के अनुसार क़ियास कहता है कि वैध न हो और इस्तेहसान कहता है कि वैध है। हाकिम शहीद (रह.) ने फरमाया कि क़ियास और इस्तेहसान का यह मामला तब है जब उसने अपना घर बताया हो और विक्रेता मोहल्ले को न जानता हो; लेकिन यदि उसने स्पष्ट कर दिया हो या विक्रेता जानता हो, तो क़ियास और इस्तेहसान दोनों के अनुसार यह वैध है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि सलाम की अवधि पूरी होने के बाद खरीदार और विक्रेता की मुलाकात उस शहर के अलावा किसी और शहर में हुई जहाँ माल देने की शर्त थी, तो खरीदार को अधिकार है कि वह वहाँ माल की मांग करे, बशर्ते कि उस शहर में माल की कीमत उतनी ही हो जितनी तयशुदा शहर में थी, या उससे कम हो। और शेख (रह.) ने फरमाया...

1. उसका कहना 'वैध है', फिर वहाँ से दूसरी जगह पहुँचाने की शर्त अब भी शून्य है। १२।

قول مقبول ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کچھ راس المال بہرہ نکلا یا اس کو کسی حقدار نے لے لیا پھر دونوں نے اختلاف کیا اور رب السلم نے کہا کہ وہ تہائی مال تھا اور مسلم الیہ نے کہا کہ آدھا تھا تو قسم لے کر رب السلم کا قول معتبر ہوگا اور اگر ستوق یا رصاص نکلا تو مسلم الیہ کا قول معتبر ہوگا یہ حاوی میں لکھا ہے۔

اگر رب السلم نے کہا کہ تو نے مجھے شرط کی تھی کہ مسلم فیہ فلاں محلہ میں ادا کروں گا اور مسلم الیہ نے کہا کہ میں نے تجھے اس محلہ کے سوا دوسرے محلہ میں ادا کروں تو رب السلم پر قبول کرنے کے واسطے جبر کیا جائے گا ☆

اگر کپڑے کی سلم میں جید ہونے کی شرط کی پھر وہ ایک کپڑا لایا اور کہا کہ یہ جید ہے اور رب السلم نے انکار کیا تو قاضی اس پیشہ کے دو آدمیوں کو دکھلائے گا اور اس میں زیادہ احتیاط ہے اور ایک آدمی کو دکھلانا بھی کافی ہے پس اگر اس نے کہا کہ جید ہے تو اس پر قبول کرنے کے واسطے جبر کیا جائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ تو نے مجھ کو دس (۱۰) درہم ایک کُرجی گیہوں کی سلم میں دیئے تھے مگر میں نے ان پر قبضہ نہیں کیا پس اگر اس نے اپنا یہ قول کہ میں نے اس پر قبضہ نہیں کیا اپنے کلام میں ملا کر کہا ہے تو قیاساً اور استحساناً وہ سچا سمجھا جائے گا اور اگر جُدا کر کے کہا ہے بایں طور کہ ایک ساعت خاموش رہا پھر کہا کہ مگر میں نے اس پر قبضہ نہ کیا تو قیاساً تصدیق کیا جائے گا اور استحساناً سچا نہ سمجھا جائے گا پھر جب استحسان کی رو سے سچا نہ سمجھا گیا تو قسم لے کر طالب کا قول معتبر ہوگا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب اُس نے کہا تو نے مجھ کو سلم میں دیئے اور اگر اُس نے کہا

کہ تو نے مجھ کو دے دیئے یا کہا کہ تو نے مجھ کو نقد دیئے لیکن میں نے اُس پر قبضہ نہ کیا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا ہے کہ خواہ وہ ملا کر کہے یا جُدا کر کے کہ سچا نہ سمجھا جائے گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر ملا کر کہا تو تصدیق کی جائے گی اور اگر جُدا کر کے کہا تو نہیں یہ محیط میں لکھا ہے اگر رب السلم نے کہا کہ تو نے مجھ سے شرط کی تھی کہ مسلم فیہ فلاں محلہ میں ادا کروں گا اور مسلم الیہ نے کہا کہ میں نے تجھے اس محلہ کے سوا دوسرے محلہ میں ادا کروں تو رب السلم پر قبول کرنے کے واسطے جبر کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر عقد سلم میں یہ شرط ہو کہ فلاں جگہ اس کو ادا کروں گا پھر مسلم الیہ کہے کہ تو اُس کو مجھ سے فلاں جگہ لے لے جو اس جگہ کے سوا ہے اور اس جگہ تک کا مجھ سے کرایہ لے لے اور رب السلم نے قبضہ کر لیا تو جائز ہے لیکن کرایہ لینا جائز نہیں ہے اور جو کرایہ لیا ہو اس کا واپس کرنا واجب ہے اور اس کو خیار ہوگا کہ اگر چاہے تو اس قبضہ پر راضی ہو ورنہ واپس کر دے تاکہ اُس جگہ جو شرط کی گئی ہو ادا کرے اور اگر قبضہ کی ہوئی چیز اس کے پاس تلف ہوگئی تو اس کو کچھ نہ ملے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر یہ شرط کی کہ مسلم فیہ کو پہلے فلاں محلہ میں ادا کرنے کے بعد پھر میرے گھر میں ادا کرے تو عامہ مشائخ نے فرمایا ہے کہ یہ قیاساً و استحساناً جائز نہیں ہے اور فقیہ ابوبکر محمد بن سلام فرماتے تھے کہ استحساناً سلم جائز ہے کذا فی المحیط اور اگر یہ شرط کی کہ اُس کو پہلے میرے گھر میں ادا کرے تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ قیاس چاہتا ہے کہ جائز نہ ہو اور استحساناً جائز ہے اور حاکم شہیدؒ نے فرمایا ہے کہ یہ قیاس اور استحسان اس صورت میں ہے کہ جب اُس نے اپنا گھر بتایا ہو اور مسلم الیہ نہ جانتا ہو کہ کس محلہ میں ہے اور اگر اُس نے بیان کر دیا یا مسلم الیہ اس کو جانتا ہو تو قیاساً اور استحساناً جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے رب السلم نے سلم کی میعاد آجانے کے بعد مسلم الیہ سے سوائے اس شہر کے جس میں ادا کرنے کی شرط ٹھہری تھی دوسرے

شہر میں ملاقات کی تو اُس کو اختیار ہے کہ اس سے مسلم فیہ کا مطالبہ کرے بشرطیکہ مسلم فیہ کی قیمت اس شہر میں اتنی ہی ہو جتنی اُس شہر میں ہے کہ جہاں ادا کرنے کی شرط ٹھہری ہے یا اُس سے کم ہو اور شیخؒ نے فرمایا۔

ا قولہ جائز ہے پھر وہاں سے دوسری جگہ پہنچانے کی شرط اب بھی باطل ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (3) 365 Book of Sales

Some jurists of our time have given a fatwa (ruling) that he does not have the authority to demand it in another city, and I approve of this ruling. However, in places where a necessity arises, he may demand it; for example, if the Muslim Ilayh (seller) is going to another city, then Rabb al-Salam (buyer) would become unable to take his full right. This is written in 'al-Qunyah'.

Section Five: On Iqalah (Mutual Cancellation), Settlement, and Option of Defect in Salam Sale

It should be known that Iqalah is permissible in a Salam sale; this is written in 'al-Muhit'. Thus, if Iqalah is made for the entire Muslim Fih (the goods), it is permissible, whether the Iqalah was made after the deadline arrived or before it, and whether the Ras al-Maal (capital/payment) is present with the Muslim Ilayh or has been lost. Once the Iqalah is established as valid, then if the capital is such that it is specified upon specification and it is also present, it is obligatory upon the Muslim Ilayh to return it in its exact form (bi-'aynihi) to the Rabb al-Salam. If it was lost, then if it is such that its equivalent (mithl) exists, then he should return the equivalent; and if no equivalent exists, its price must be returned. If the capital is such that it is not specified upon specification, then returning an equivalent is obligatory, whether it has been lost or is still present. Similarly, if the Rabb al-Salam had taken possession of the Muslim Fih and then both parties made an Iqalah and the goods are still with him, the Iqalah is valid, and it is obligatory upon the Rabb al-Salam to return exactly what he took possession of. If both parties made an Iqalah for a portion of the Muslim Fih, then if it was after the deadline had arrived, the Iqalah is valid for that portion, provided that the remaining amount is known, such as half, one-third, one-fourth, etc.; and the deadline for the remaining Salam will be according to its scheduled time as per the leading scholars. If he made Iqalah before the deadline, then if he did not stipulate taking the remainder immediately within the Iqalah, the Iqalah is valid and the payment for the remainder will be at its deadline. However, if he stipulated taking the remainder immediately, then the condition is invalid, but the Iqalah is valid; this is the reasoning of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad because, according to them, Iqalah is a rescission (faskh). This is written in 'al-Badai'.

And if after performing Iqalah, the Rabb al-Salam wanted to exchange the capital for something else, it is not permissible by preference (istihsanan), and this is what the three Imams have adopted. There is a consensus among the jurists that in the Iqalah

of a Salam sale, taking possession of the capital in the same meeting of Iqalah is not a condition for the validity of the Iqalah; this is written in 'al-Tatarkhaniyah'. Someone gave a maidservant in a Salam contract for clothes, and the Muslim Ilayh took possession of her. Then both made an Iqalah, and then she died while with the Muslim Ilayh. The Iqalah remains valid, and it is obligatory to pay the price of the maidservant as it was on the day she was taken into possession. If the Iqalah was made after the maidservant's death, it is still valid, and the price of the maidservant would be obligatory; this is written in 'al-Jami al-Saghir'. Ali bin Ahmad was asked: if the Rabb al-Salam, before taking possession of the Muslim Fih, bought it from the Muslim Ilayh for more than the capital or in exchange for the capital, would this constitute an Iqalah of the Salam sale? He replied that the purchase is not valid, nor would it be an Iqalah; this is written in 'al-Tatarkhaniyah'.

If the Rabb al-Salam sold the Muslim Fih back to the Muslim Ilayh in exchange for the capital or more than that, it is not valid, nor would it be an Iqalah; this is written in 'al-Qunyah'. If both made an Iqalah in a Salam sale and then disagreed regarding the capital, the statement of the one being asked (the Muslim Ilayh) shall be considered reliable. If the Rabb al-Salam had taken possession of the Muslim Fih and it is present with him, and then both made an Iqalah of the Salam, and then they disagreed on the amount of the capital, both shall take an oath; this is written in 'al-Muhit al-Surkhi'. In 'Fatawa Abu al-Layth', it is mentioned that someone made a Salam contract with another for a sack of wheat. Then the Rabb al-Salam said to the Muslim Ilayh: "I have exempted you from half of the Salam," and the Muslim Ilayh accepted it. Then it is obligatory upon him to return half of the capital because saying this is an Iqalah of half the Salam. This was similarly stated by Abu Nasr Muhammad bin Islam and the jurist Abu Bakr al-Iskkaf, as written in 'al-Zakhirah'. If the Rabb al-Salam...

कि हमारे ज़माने के बाज़ मुफ़्तियों ने यह फ़तवा दिया कि उसको दूसरे शहर में मुतालबा (मांग) करने का इख़्तियार नहीं है और यह हुक्म मुझको पसंद है, मगर ऐसी जगह जहाँ ज़रूरत पेश आए तो मुतालबा कर सकता है, मसलन मुस्लिम इलैह किसी दूसरे शहर में जा रहा हो तो रब्ब-उस-सल्म अपना पूरा हक़ लेने से आजिज़ (अक्षम) हो जाएगा, यह 'क़ुनैया' में लिखा है।

फ़स्ल पंजुम (पाँचवाँ अध्याय): बैअ सल्म में इक़ाला, सुलह और ख़ियार-ए-ऐब के बयान में

जानना चाहिए कि सल्म में इक़ाला (अनुबंध रद्द करना) जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। पस अगर तमाम 'मुस्लिम फ़ीह' (माल) में इक़ाला कर लिया तो जायज़ है, ख़्वाह मियाद आ जाने के बाद इक़ाला किया हो या उससे पहले, और ख़्वाह रासुल-माल (पूंजी) मुस्लिम इलैह के पास मौजूद हो या तलफ़ (नष्ट) हो गया हो। फिर जब इक़ाला जायज़ ठहरा, पस अगर रासुल-माल ऐसा है जो मोअय्यन (निर्दिष्ट) करने से मुतअय्यन होता है और वह मौजूद भी है, तो मुस्लिम इलैह पर वाजिब है कि उसको ब-ऐन-ही (उसी रूप में) रब्ब-उस-सल्म को वापस करे। और अगर वह तलफ़ हो गया, पस अगर वह ऐसा है कि उसका मिस्ल (विकल्प/समान) मौजूद है तो उसको मिस्ल वापस करना चाहिए, और अगर मिस्ल न हो तो उसकी क़ीमत वापस करनी चाहिए। और अगर रासुल-माल ऐसा हो जो मोअय्यन करने से मुतअय्यन नहीं होता है, तो उस पर मिस्ल वापस करना वाजिब है, ख़्वाह वह तलफ़ हो गया हो या मौजूद हो। और इसी तरह अगर रब्ब-उस-सल्म ने मुस्लिम फ़ीह पर क़ब्ज़ा कर लिया फिर दोनों ने इक़ाला किया और वह उसके पास मौजूद है, तो इक़ाला जायज़ है और रब्ब-उस-सल्म पर वाजिब है कि जिस पर उसने क़ब्ज़ा किया है उसको ब-ऐन-ही वापस करे। और अगर दोनों ने बाज़ (कुछ हिस्से) मुस्लिम फ़ीह में इक़ाला किया, पस अगर मियाद आ जाने के बाद था तो बक़दर-ए-बाज़ (हिस्से के अनुसार) इक़ाला जायज़ होगा, बशर्ते कि जिस क़दर बाक़ी है वह मालूम हो जैसे कि आधा या तिहाई या चौथाई वग़ैरह, और बाक़ी की सल्म की मियाद आइम्मा उलमा के नज़दीक अपने वक़्त पर होगी। और अगर मियाद आने से पहले उसने इक़ाला किया, पस अगर इक़ाला में बाक़ी का फ़िल-हाल (तत्काल) लेना शर्त न किया तो इक़ाला जायज़ होगा और बाक़ी का अदा करना अपनी मियाद पर होगा। और अगर उसने बाक़ी का फ़िल-हाल लेना शर्त किया तो शर्त सही नहीं और इक़ाला सही है, और यह इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद का क़यास है क्योंकि इक़ाला उनके नज़दीक फ़स्ख़ (निरस्त करना) है, यह 'बदाये' में लिखा है।

और अगर इक़ाला करने के बाद रब्ब-उस-सल्म ने रासुल-माल से कोई चीज़ बदलना चाही तो इस्तिहसा-नन जायज़ नहीं है और इसी को तीनों इमामों ने इख़्तियार किया है। और फ़ुक़हा का इस पर इज्मा (आम सहमति) है कि बैअ सल्म के इक़ाला में रासुल-माल पर उसी मजलिस-ए-इक़ाला में क़ब्ज़ा कर लेना इक़ाला के सही होने के वास्ते शर्त नहीं है, यह 'तातारा़ख़ानिया' में लिखा है। किसी ने एक बांदी एक कपड़ों की सल्म में दी और मुस्लिम इलैह ने उस पर क़ब्ज़ा किया, फिर दोनों ने इक़ाला किया, फिर वह मुस्लिम इलैह के पास मर गई, तो इक़ाला सही है और उसको बांदी की वह क़ीमत जो उस पर क़ब्ज़ा करने के दिन थी, अदा करनी वाजिब है। और अगर बांदी के मर जाने के बाद इक़ाला किया तो भी जायज़ है और उस पर बांदी की क़ीमत वाजिब होगी, यह 'जामे सगीर' में लिखा है। अली बिन अहमद से सवाल किया गया कि अगर रब्ब-उस-सल्म ने मुस्लिम फ़ीह को क़ब्ज़ा करने से पहले मुस्लिम इलैह से रासुल-माल से ज़्यादा पर या एवज़-ए-रासुल-माल (पूंजी के बदले) के ख़रीद किया, तो क्या यह बैअ सल्म का इक़ाला होगा? तो उन्होंने फ़रमाया कि ख़रीदना सही नहीं है और न इक़ाला होगा, यह 'तातारा़ख़ानिया' में लिखा है।

रब्ब-उस-सल्म ने मुस्लिम फ़ीह को मुस्लिम इलैह के हाथ ब-एवज़ रासुल-माल के या उससे ज़्यादा पर फ़रोख़्त (बेचना) किया तो सही नहीं है और न इक़ाला होगा, यह 'क़ुनैया' में लिखा है। अगर सल्म में दोनों ने इक़ाला किया फिर रासुल-माल में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) किया तो मतलूब (मुस्लिम इलैह) का क़ौल मोतबर होगा। और अगर रब्ब-उस-सल्म ने मुस्लिम फ़ीह पर क़ब्ज़ा किया और वह उसके पास मौजूद है, फिर दोनों ने सल्म का इक़ाला किया, फिर रासुल-माल की मिक़दार में इख़्तिलाफ़ किया तो दोनों क़सम खाएंगे, यह 'मुहीत सुर्ख़ी' में लिखा है। 'फ़तावा अबुल लैस' में है कि किसी ने दूसरे से एक गोनी गेहूँ में सल्म ठहराई, फिर रब्ब-उस-सल्म ने मुस्लिम इलैह से कहा कि मैंने तुझको आधी सल्म से बरी किया और मुस्लिम इलैह ने क़बूल कर लिया, तो उस पर वाजिब है कि आधा रासुल-माल वापस करे क्योंकि यह कहना आधी सल्म का इक़ाला है, ऐसा ही फ़रमाया है अबू नस्र मुहम्मद बिन इस्लाम और फ़क़ीह अबू बक्र इस्काफ़ ने, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। रब्ब-उस-सल्म ने अगर...

کہ ہمارے زمانے کے بعض مفتیوں نے یہ فتویٰ دیا کہ اس کو دوسرے شہر میں مطالبہ کرنے کا اختیار نہیں ہے اور یہ حکم مجھ کو پسند ہے مگر ایسی جگہ جہاں ضرورت واقع ہو تو مطالبہ کرسکتا ہے مثلاً مسلم الیہ کسی دوسرے شہر میں جارہا ہو تو رب السلم اپنا پورا حق لینے سے عاجز ہو جائے گا یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

فصل پنجم: بیع سلم میں اقالہ اور صلح اور خیار عیب کے بیان میں

جاننا چاہیے کہ سلم میں اقالہ جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے پس اگر تمام مسلم فیہ میں اقالہ کر لیا تو جائز ہے خواہ بعد میعاد آجانے کے اقالہ کیا ہو یا اس سے پہلے اور خواہ راس المال مسلم الیہ کے پاس موجود ہو یا تلف ہو گیا ہو پھر جب اقالہ جائز ٹھہرا پس اگر راس المال ایسا ہے کہ جو معین کرنے سے متعین ہوتا ہے اور وہ موجود بھی ہے تو مسلم الیہ پر واجب ہے کہ اس کو بعینہ رب السلم کو واپس کرے اور اگر وہ تلف ہو گیا پس اگر وہ ایسا ہے کہ اس کا مثل موجود ہے تو اس کو مثل واپس کرنا چاہیے اور اگر مثل نہ ہو تو اس کی قیمت واپس کرنا چاہیے اور اگر راس المال ایسا ہو کہ جو معین کرنے سے متعین نہیں ہوتا ہے تو اس پر مثل واپس کرنا واجب ہے خواہ وہ تلف ہو گیا ہو یا موجود ہو اور اسی طرح اگر رب السلم نے مسلم فیہ پر قبضہ کر لیا پھر دونوں نے اقالہ کیا اور وہ اس کے پاس موجود ہے تو اقالہ جائز ہے اور رب السلم پر واجب ہے کہ جس پر اس نے قبضہ کیا ہے اس کو بعینہ واپس کرے اور اگر دونوں نے بعض مسلم فیہ میں اقالہ کیا پس اگر بعد میعاد آجانے کے تھا تو بقدر بعض کے اقالہ جائز ہو گا بشرطیکہ جس قدر باقی ہے وہ معلوم ہے جیسے کہ آدھا یا تہائی یا چوتھائی وغیرہ اور باقی کی سلم کی میعاد ائمہ علما کے نزدیک اپنے

وقت پر ہوگی اور اگر میعاد آنے سے پہلے اس نے اقالہ کیا پس اگر اقالہ میں باقی کافی الحال لینا شرط نہ کیا تو اقالہ جائز ہوگا اور باقی کا ادا کرنا اپنی میعاد پر ہوگا اور اگر اس نے باقی کافی الحال لینا شرط کیا تو شرط صحیح نہیں اور اقالہ صحیح ہے اور یہ امام ابو حنیفہ اور امام محمد کا قیاس ہے کیونکہ اقالہ ان کے نزدیک فسخ ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

اور اگر اقالہ کرنے کے بعد رب السلم نے راس المال سے کوئی چیز بدلنا چاہی تو استحساناً جائز نہیں ہے اور اسی کو تینوں اماموں نے اختیار کیا ہے اور فقہا کا اس پر اجماع ہے کہ بیع سلم کے اقالہ میں راس المال پر اسی مجلس اقالہ میں قبضہ کر لینا اقالہ کے صحیح ہونے کو واسطے شرط نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے کسی نے ایک باندی ایک کپڑوں کی سلم میں دی اور مسلم الیہ نے اس پر قبضہ کیا پھر دونوں نے اقالہ کیا پھر وہ مسلم الیہ کے پاس مرگئی تو اقالہ صحیح ہے اور اس کو باندی کی وہ قیمت جو اس پر قبضہ کرنے کے دن تھی ادا کرنی واجب ہے اور اگر باندی کے مر جانے کے بعد اقالہ کیا تو بھی جائز ہے اور اس پر باندی کی قیمت واجب ہو گی یہ جامع صغیر میں لکھا ہے۔ علی بن احمد سے سوال کیا گیا کہ اگر رب السلم نے مسلم فیہ کو قبضہ کرنے سے پہلے مسلم الیہ سے راس المال سے زیادہ پر یا عوض راس المال کے خرید کیا تو کیا یہ بیع سلم کا اقالہ ہو گا تو انھوں نے فرمایا کہ خرید نا صحیح نہیں ہے اور نہ اقالہ ہوگا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

رب السلم نے مسلم فیہ کو مسلم الیہ کے ہاتھ بعوض راس المال کے یا اس سے زیادہ پر فروخت کیا تو صحیح نہیں ہے اور نہ اقالہ ہوگا یہ قنیہ میں لکھا ہے اگر سلم میں دونوں نے اقالہ کیا پھر راس المال میں اختلاف کیا تو مطلوب (مسلم الیہ) کا قول معتبر ہوگا اور اگر رب السلم نے مسلم فیہ پر قبضہ کیا اور وہ اس کے پاس موجود ہے پھر دونوں نے سلم کا اقالہ کیا پھر راس المال کی مقدار میں اختلاف کیا تو دونوں قسم کھائیں گے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے۔ فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ

کسی نے دوسرے سے ایک گونی گیہوں میں سلم ٹھہرائی پھر رب السلم نے مسلم الیہ سے کہا کہ میں نے تجھ کو آدھی سلم سے بری کیا اور مسلم الیہ نے قبول کر لیا تو اس پر واجب ہے کہ آدھا راس المال واپس کرے کیونکہ یہ کہنا آدھی سلم کا اقالہ ہے ایسا ہی فرمایا ہے ابو نصر محمد بن اسلام اور فقیہ ابو بکر اسکاف نے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ رب السلم نے اگر

Fatawa Alamgiriya ..... Volume 3 (366) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

If the *Muslim Fih* (the object of the Salam sale) is gifted to the *Muslim Ilayh* (the seller), it constitutes an *Iqala* (cancellation) of the Salam contract, and the return of the *Ra's al-Mal* (the capital/original price) is mandatory. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. It is stated in *Fatawa 'Attabiya* that if both parties rescind the Salam contract and the capital was in the form of goods which the *Rabb us-Salam* (the buyer) then sold to the *Muslim Ilayh*, it is permissible; however, selling it to a third party is not permissible. It is also mentioned in the same book that if a non-Muslim (Zimmi) enters into a Salam contract for wine and then one of them converts to Islam, it is treated like an *Iqala*, to the extent that it is not permissible to take an exchange for the capital after rescission. This is recorded in *Tatar Khaniya*. In *Nawadir Ibn Rustam*, it is narrated from Imam Muhammad that if someone, for example, Zaid, gave ten (10) dirhams to 'Amr in a Salam contract for one *kurr* of wheat, and 'Amr owed another *kurr* to Zaid to be delivered after one year; if Zaid then rescinds the Salam contract with 'Amr on the condition that 'Amr pays the owed *kurr* immediately, the *Iqala* is valid, and the debt will be paid at its original time. This is recorded in *Al-Muhit*.

If the *Muslim Fih* was wheat and the capital was one hundred dirhams, and then both parties agreed on a settlement (*sulh*) whereby the *Rabb us-Salam* receives back two hundred or one hundred and fifty dirhams, the settlement is void (as it involves interest). However, if he said, "I have settled with you for the hundred dirhams capital in the Salam contract," it is valid. Similarly, if he said he settled for fifty dirhams out of the capital, it is also valid, because in the chapter of Salam, settling on the capital constitutes an *Iqala*. Thereafter, the jurists have differed: when he said, "I have settled with you from the capital for fifty dirhams regarding the Salam contract," does this constitute a cancellation of the entire Salam contract or only half of it? If he said, "I have settled with you for two hundred dirhams from the capital," it is not permissible, meaning the excess is not valid, but the *Iqala* will be valid to the extent of the original capital. This is mentioned by Sheikh al-Islam in his commentary. Shams al-Aimma al-Sarakhsi indicated in his commentary that in this scenario, the *Iqala* would be entirely void. This is written in *Al-Dhakhiya* and others. If two people entered into a Salam contract with someone for some grain, and then one of them settled for his share of the capital, according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, the settlement remains suspended (*mawquf*). If the other partner permits it, it becomes valid, and whatever capital is recovered shall be shared between them, and whatever grain remains from the Salam contract shall also be

shared between them. If the other partner does not permit it, the settlement is void. According to Imam Abu Yusuf, the settlement is valid between the settling party and the *Muslim Ilayh*. Similarly, if there is a guarantor (*kafil*) for the *Muslim Fih*, and one of the two *Rabb us-Salams* settles with the guarantor regarding his capital, settling with the guarantor is like settling with the principal (*asil*), and the same difference of opinion applies as previously mentioned. This is recorded in *Al-Mabsut*.

When the capital is of the nature of currency, i.e., dirhams and dinars, which are not specifically designated (fungible), a disagreement is found among the jurists. ☆

This disagreement pertains to the situation where two people jointly gave ten (10) dirhams to a person for one *kurr* of grain in a Salam contract. If the ten dirhams were not joint, but both contracted for ten dirhams and then each brought five dirhams, Imam Muhammad did not mention this case. Some jurists mentioned in the *Sharh al-Buyu'* that such a settlement is unanimously valid regarding the share of the settling party. Other scholars stated that the report that Imam Muhammad did not mention it is incorrect; rather, Imam Muhammad mentioned this scenario in the settlement chapter of *Kitab al-Asl*, and in it, he cited the same opinion of Imam Azam as in the first case. And if one of the two *Rabb us-Salams* cancelled the Salam contract to the extent of his share, this scenario also...

1. Footnote: It is an *Iqala* because a gift (in this context) is invalid, so naturally, the ruling of rescission will apply. 2. Footnote: Meaning if either the *Rabb us-Salam* or the *Muslim Ilayh* is a Muslim. 3. Footnote: Meaning the condition (for excess) is void.

फतावा आलमगीरिया ..... जिल्द ३ (३६६) किताब अल-बुयू'

यदि 'मुस्लिम फ़ी' (बिक्री की वस्तु) 'मुस्लिम इलैह' (विक्रेता) को उपहार में दी जाती है, तो यह 'सलाम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) का 'इकाला' (रद्द करना) माना जाता है और मूल धन (रास अल-माल) वापस करना अनिवार्य है। यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। फतावा अत्ताबीया में लिखा है कि यदि दोनों ने सलाम अनुबंध को रद्द कर दिया और मूल धन कोई वस्तु थी जिसे 'रब्ब-उस-सलाम' (खरीदार) ने 'मुस्लिम इलैह' को बेच दिया था, तो यह वैध है, लेकिन उसे किसी दूसरे व्यक्ति को बेचना वैध नहीं है। इसी पुस्तक में लिखा है कि यदि किसी ईसाई ने शराब के बदले सलाम अनुबंध किया और फिर उनमें से एक मुसलमान हो गया, तो यह अनुबंध रद्द (इकाला) माना जाएगा, यहाँ तक कि अनुबंध रद्द होने के बाद मूल धन के बदले कोई अन्य वस्तु लेना वैध नहीं है। यह 'तातार खानिया' में लिखा है। 'नवादिरे इब्न रुस्तम' में इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि यदि किसी व्यक्ति ने, उदाहरण के तौर पर ज़ैद ने अम्र को दस (10) दिरहम दिए, एक 'कुर' (मात्रा) गेहूं के सलाम अनुबंध में, और अम्र का ज़ैद पर एक वर्ष बाद एक और 'कुर' बकाया था। फिर ज़ैद ने अम्र के साथ इस शर्त पर सलाम का इकाला किया कि वह उधार वाला 'कुर' अभी चुका दे, तो यह इकाला वैध है और उधार वाला भाग अपने निर्धारित समय पर मिलेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि 'मुस्लिम फ़ी' गेहूं थे और मूल धन सौ दिरहम था, फिर दोनों ने इस शर्त पर सुलह की कि 'रब्ब-उस-सलाम' को दो सौ दिरहम या डेढ़ सौ दिरहम वापस किए जाएँ तो यह सुलह अमान्य है। लेकिन यदि उसने कहा कि मैंने तुमसे सलाम अनुबंध में सौ दिरहम के मूल धन पर सुलह की, तो यह वैध है। इसी प्रकार यदि उसने कहा कि मूल धन में से पचास दिरहम पर सुलह की, तो यह भी वैध है, क्योंकि सलाम के मामले में मूल धन पर सुलह करना इकाला (अनुबंध रद्द करना) होता है। इसके बाद विद्वानों (मशाइख) में मतभेद है कि जब उसने कहा कि मैंने तुमसे मूल धन में से पचास दिरहम पर सलाम की सुलह की, तो क्या यह पूरे अनुबंध का इकाला होगा या आधे का। और यदि उसने कहा कि मैंने तुम्हारे साथ मूल धन में से दो सौ दिरहम पर सुलह की, तो यह वैध नहीं है, और इसका अर्थ यह है कि अतिरिक्त राशि वैध नहीं होगी लेकिन मूल धन की सीमा तक इकाला सही होगा। ऐसा ही शेखुल इस्लाम ने अपनी व्याख्या में उल्लेख किया है। शम्सुल अइम्मा सरखसी ने अपनी व्याख्या में संकेत दिया है कि इस स्थिति में इकाला पूरी तरह अमान्य हो जाएगा। यह 'ज़खीरा' आदि में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों ने किसी व्यक्ति के साथ अनाज के लिए सलाम अनुबंध किया, फिर उनमें से एक ने अपने मूल धन पर सुलह कर ली, तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार यह सुलह रुकी

रहेगी (मवक़ूफ़)। यदि दूसरे ने अनुमति दी तो यह वैध हो जाएगा और मूल धन में से जो कुछ प्राप्त हुआ है वह दोनों में साझा होगा, और जितना अनाज सलाम का शेष है वह भी दोनों में साझा होगा। यदि दूसरे ने अनुमति नहीं दी तो सुलह अमान्य होगी। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, सुलह करने वाले और 'मुस्लिम इलैह' के बीच सुलह वैध है। इसी प्रकार यदि 'मुस्लिम फ़ी' के लिए कोई गारंटर (कफ़ील) हो और 'रब्ब-उस-सलाम' में से किसी एक ने अपने मूल धन पर कफ़ील से सुलह कर ली, तो कफ़ील से सुलह करना मुख्य व्यक्ति (असील) से सुलह करने के समान है, और इसमें वही मतभेद है जो हमने पहले वर्णित किया। यह 'मबसूद' में लिखा है।

जब मूल धन नकदी (मुद्रा) के प्रकार से हो, अर्थात दिरहम और दीनार, जो विशिष्ट (निर्धारित) नहीं होते, तो इसमें न्यायविदों (फ़ुक़हा) के बीच मतभेद पाया जाता है। ☆

यह मतभेद उस स्थिति में है जब दोनों ने संयुक्त रूप से दस (10) दिरहम किसी व्यक्ति को एक 'कुर' अनाज के सलाम अनुबंध में दिए हों। और यदि दस दिरहम संयुक्त न हों, बल्कि दोनों ने दस दिरहम पर सलाम अनुबंध किया और फिर प्रत्येक ने पांच दिरहम दिए, तो इस स्थिति का उल्लेख इमाम मुहम्मद ने नहीं किया है। कुछ विद्वानों ने 'शराह बुयू' में उल्लेख किया है कि ऐसी सुलह सर्वसम्मति से सुलह करने वाले के हिस्से में वैध है। कुछ अन्य विद्वानों ने कहा कि यह विवरण सही नहीं है कि इमाम मुहम्मद ने इसका उल्लेख नहीं किया, बल्कि इमाम मुहम्मद ने 'किताब अल-अस्ल' के सुलह अध्याय में इस स्थिति का उल्लेख किया है और उसमें इमाम आज़म का वही मत दिया है जो पहली स्थिति में था। और यदि दोनों 'रब्ब-उस-सलाम' में से किसी एक ने अपने हिस्से के बराबर सलाम अनुबंध का इकाला किया, तो यह स्थिति भी...

१- यह इकाला है क्योंकि उपहार अमान्य है, इसलिए स्वाभाविक रूप से अनुबंध रद्द होने का यही आदेश होगा। २- अर्थात रब्ब-उस-सलाम या मुस्लिम इलैह में से कोई एक मुसलमान हो जाए। ३- अर्थात (अतिरिक्त की) शर्त अमान्य है।

مسلم فیہ مسلم الیہ کو ہبہ کر دی تو یہ مسلم کا اقالہ ہے اور اُس کو راس المال واپس کرنا لازم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے فتاویٰ عتابیہ میں لکھا ہے کہ اگر دونوں نے مسلم کو فسخ کیا اور راس المال کوئی اسباب تھا کہ اُس کو رب السلم نے مسلم الیہ کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز ہے اور دوسرے کے ہاتھ بیچنا جائز نہیں ہے اور اسی کتاب میں لکھا ہے کہ اگر کسی نصرانی نے شراب میں بیع سلم ٹھہرائی پھر ایک مسلمان ہو گیا تو یہ مثل اقالہ کے ہے یہاں تک کہ بعد فسخ کے راس المال کے عوض بدل لینا جائز نہیں ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے نوادر ابن رستم میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ کسی نے دوسرے کو مثلاً زید نے عمر و کو دس (۱۰) درہم ایک کُر گیہوں کی سلم میں دیئے اور عمر و کا اور بھی زید پر ایک کُر بعدہٗ ایک سال کے آتا ہے پس زید نے عمر و سے بیع سلم کا اس شرط پر اقالہ کیا کہ قرض کا کُر فی الحال ادا کر دے تو اقالہ جائز ہے اور قرض اپنے وقت پر ملے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مسلم فیہ گیہوں تھے اور راس المال سو درہم تھے پھر دونوں نے اس شرط پر صلح کی کہ رب السلم کو دو سو درہم یا ڈیڑھ سو درہم واپس کرے تو صلح باطل ہے اور اگر یوں کہا کہ میں نے تجھ سے بیع سلم میں سو درہم راس المال پر صلح کی تو جائز ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ راس المال میں سے پچاس درہم پر صلح کی تو بھی جائز ہے اس لئے کہ باب سلم میں راس المال پر صلح کرنا اقالہ ہوتا ہے پھر اس کے بعد مشائخ نے اختلاف کیا ہے کہ جب اُس نے کہا کہ میں نے تجھ سے راس المال سے پچاس درہم پر بیع سلم سے صلح کی تو یہ پوری سلم کا اقالہ ہو گا یا آدھی سلم کا اور اگر اُس نے کہا کہ میں نے تیرے ساتھ راس المال سے دو سو درہم پر صلح کی تو جائز نہیں ہے اور مراد یہ ہے کہ زیادتی جائز نہ ہو گی لیکن بقدر راس المال کے اقالہ صحیح ہو گا ایسا

ہی شیخ الاسلام نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے اور شمس الائمہ سرخسی نے اپنی شرح میں اشارہ کیا کہ اس صورت میں بالکل اقالہ باطل (یعنی پورا اقالہ ۱۲) ہو جائے گا یہ ذخیرہ وغیرہ میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے کسی شخص سے کچھ اناج میں بیع سلم ٹھہرائی پھر ایک نے اس سے اپنے راس المال پر صلح کر لی تو امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک صلح موقوف رہے گی پس اگر دوسرے نے اجازت دی تو جائز ہو جائے گی اور راس المال میں سے جو قبضہ میں آیا وہ دونوں میں مشترک ہو گا اور جس قدر اناج بیع سلم کا باقی رہا وہ بھی دونوں میں مشترک ہو گا اور اگر دوسرے نے اجازت نہ دی تو صلح باطل ہو گی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جو صلح کرنے والا ہے اُس کے اور مسلم الیہ کے درمیان صلح جائز ہے اور اسی طرح اگر مسلم فیہ کا کوئی کفیل ہو اور دونوں رب السلم میں سے کسی ایک نے اپنے راس المال پر کفیل سے صلح کر لی تو کفیل سے صلح کرنا اصیل سے صلح کرنے مانند ہے اور وہی اختلاف ہے جو ہم نے بیان کیا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

جب راس المال از جنس نقود یعنی درہم و دینار میں سے ہو کہ جو معین نہیں ہوتے ہیں تو اس میں فقہاء کے مابین اختلاف پایا جاتا ہے ☆

یہ اختلاف اس صورت میں ہے کہ جب دونوں نے دس (۱۰) درہم مشترک کسی شخص کو ایک کُر اناج کی سلم میں دیئے ہوں اور اگر دس مشترک نہ ہوں بلکہ دونوں نے دس درہم پر سلم ٹھہرائی پھر ہر ایک نے پانچ درہم آکر دیئے تو یہ صورت امام محمدؒ نے نہیں ذکر فرمائی اور بعض مشائخ نے شرح بیوع میں ذکر کیا ہے کہ ایسی صلح بالاجماع صلح کرنے والے کے حصہ میں جائز ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ روایت صحیح نہیں ہے کہ امام محمدؒ نے ذکر نہیں کیا بلکہ امام محمدؒ نے کتاب الاصل کی صلح میں یہ صورت ذکر کی ہے اور اس میں امام اعظمؒ کا وہی قول ذکر

کیا ہے جو پہلی صورت میں ہے اور اگر دونوں رب السلم میں سے ایک نے بقدر اپنے حصہ کے سلم کا اقالہ کیا تو یہ صورت بھی کسی

۱ــہ قولہ اقالہ ہے کیونکہ ہبہ باطل ہے تو لامحالہ فسخ ہو کر یہی حکم ہو گا ۱۲۔ ۲ــہ قولہ ایک یعنی رب السلم یا مسلم الیہ کوئی مسلمان ہو ۱۲۔ ۳ــہ یعنی شرط باطل ہے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 4 (467) Kitab al-Buyoo' (The Book of Sales)

It is not mentioned in the book, and among the scholars (mashayikh) there is a similar disagreement as we mentioned in the first case, as stated in Al-Muheet. If someone established a 'Salam' contract (forward sale with advance payment) and took a guarantor (kafeel) for it, then the guarantor made a settlement (sulh) with the buyer (Rabb-us-Salam) regarding the capital (Ras-al-maal), it will depend on the seller's (Muslim-ilaih) permission, whether the guarantee was by his order or without it. Thus, if he grants permission, the settlement is valid; otherwise, it is void, and the Salam contract remains in its original state. This is according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad. If a stranger makes a settlement with the buyer regarding the capital, the same ruling applies. This disagreement applies when the capital is in the form of currency, i.e., dirhams and dinars, which are not specified individually. However, if it is something specific like a slave or cloth, the settlement depends on the seller's permission by consensus. If the guarantor rescinds the contract (iqala) and the buyer accepts, there is a disagreement among scholars: some say iqala and settlement are the same, while others say by consensus it depends on the seller's permission; this is written in Az-Zahiriyyah. If the buyer took possession of the Salam wheat and it became defective in his possession, then he found an old defect, according to Imam al-Azam [Abu Hanifa], if the seller accepts the wheat with the new defect, the Salam contract returns. If he refuses, the buyer has a choice. Imam Abu Yusuf said that if the seller refuses to accept the defective wheat, the buyer shall return wheat equivalent to what he took possession of and take wheat as stipulated in the Salam contract. Imam Muhammad said that if he refuses to take it back, the buyer will recover from the capital an amount equal to the loss in value; this is written in Al-Kafi. If the buyer took possession of the goods and then found a defect, he should return them. If another defect occurred while in his possession, the seller has the choice: if he wishes, he can accept it despite the additional defect and the buyer delivers defect-free goods. If he refuses to accept, Imam Abu Hanifa said the buyer's right to return and claim compensation for the defect is void. This ruling applies when the increase in defect occurred with the buyer due to a natural calamity or the buyer's own action. If it occurred due to a third party's action and the buyer takes compensation for the loss from them, he will have no right to return due to the defect, and the seller is not obliged to accept it with the increased defect. This is according to Imam al-Azam, as written in Sharh al-Tahawi.

Hisham wrote in his 'Nawadir' that I asked Imam Abu Yusuf: "A person bought cloth through a Salam contract for ten dirhams and had it cut, then found a defect in it." He replied that the person cannot take compensation for the defect. Hisham also wrote: "I asked Imam Muhammad about someone who gave another person two dirhams in a Salam contract, one for wheat and the other for barley, then the seller found one dirham to be counterfeit (satuaq)." The Imam replied: "If they were given together, the sale for half the wheat and half the barley is void. If given separately, then if both present witnesses, the seller's witnesses will be accepted. If neither has witnesses, both shall swear an oath and the entire Salam contract becomes void." Ibrahim bin Rustam narrated from Imam Muhammad that someone gave another person five dirhams for a Salam of a qafiz of wheat separately and five dirhams for a Salam of barley separately. After they parted, the seller found one counterfeit dirham. The buyer said it was from the wheat's dirhams and the seller said it was from the barley's. The buyer's word will be taken as authoritative. If both agreed that they do not know which it belongs to, the seller returns the dirham, and one-fifth of both the wheat and barley will be reduced. Bishr narrated from Imam Abu Yusuf that someone contracted a Salam of one 'gaz' of wheat for ten dirhams and a Salam of one 'gaz' of barley for five dirhams. He gave the ten dirhams for the wheat first, then the five dirhams for the barley. After parting, he found one counterfeit dirham, and the seller...

---

[1] This statement is not... Here the ruling is given merely for having the cloth cut, let alone if it was sewn. This is a narration from Fatawa Nawadir. 12.

किताब में उल्लेख नहीं है और इसमें भी मशायख (विद्वानों) का वैसा ही मतभेद है जैसा पहली स्थिति में हमने ज़िक्र किया है, जैसा कि मुहीत में है। यदि किसी ने 'सल्लम' (अग्रिम भुगतान सौदा) तय किया और उसका कोई ज़मानती (कफ़ील) ले लिया, फिर ज़मानती ने खरीदार (रब्ब-उस-सल्लम) से मूलधन (रास-अल-माल) पर समझौता (सुलह) कर लिया, तो यह विक्रेता (मुस्लिम-इलैह) की अनुमति पर निर्भर रहेगा, चाहे ज़मानत उसके आदेश से हो या बिना उसके आदेश के। अतः यदि उसने अनुमति दे दी, तो समझौता वैध होगा, अन्यथा अमान्य होगा और सल्लम का सौदा अपनी स्थिति पर बना रहेगा। यह इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद के अनुसार है। और यदि किसी अजनबी ने खरीदार से मूलधन पर समझौता किया, तो भी यही आदेश है। यह मतभेद उस स्थिति में है जब मूलधन नकदी के रूप में हो, यानी दिरहम और दीनार, जो विशिष्ट नहीं होते। और यदि गुलाम या कपड़े की तरह कुछ विशिष्ट हो, तो समझौता सर्वसम्मति से विक्रेता की अनुमति पर निर्भर होगा। और यदि ज़मानती ने सौदा रद्द (इक़ाला) किया और खरीदार ने स्वीकार कर लिया, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है; कुछ ने कहा कि इक़ाला और सुलह समान हैं, और कुछ ने कहा कि सर्वसम्मति से यह विक्रेता की अनुमति पर निर्भर होगा, यह ज़हीरिया में लिखा है। यदि खरीदार ने सल्लम के गेहूं कब्ज़े में लिए और वे उसके पास दोषपूर्ण हो गए, फिर उसमें कोई पुराना दोष पाया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार यदि विक्रेता गेहूं को नए दोष के साथ स्वीकार कर ले, तो सल्लम का सौदा पुनः लौट आएगा। और यदि उसने मना किया, तो उसे अधिकार है। इमाम अबू यूसुफ़ ने कहा कि यदि वह दोषपूर्ण को स्वीकार करने से मना करे, तो खरीदार उन गेहूं के समान गेहूं वापस करेगा जो उसने कब्ज़े में लिए थे और वैसे ही लेगा जैसे उसने सल्लम में शर्त रखी थी। इमाम मुहम्मद ने कहा कि यदि वह वापस लेने से मना करे, तो खरीदार मूलधन में से नुकसान की मात्रा के बराबर वापस लेगा, यह काफ़ी में लिखा है। यदि खरीदार ने सल्लम की वस्तु पर कब्ज़ा किया फिर उसमें कोई दोष पाया तो उसे वापस कर दे। और यदि उसमें दूसरा दोष पाया तो विक्रेता को अधिकार है कि यदि चाहे तो दोष की वृद्धि पर सहमत होकर स्वीकार करे और खरीदार को दोषरहित वस्तु सौंपे। और यदि स्वीकार करने से मना किया, तो इमाम अबू हनीफा ने कहा कि खरीदार का वस्तु वापस करने और दोष के नुकसान का दावा करने का अधिकार समाप्त हो जाएगा। यह आदेश तब है जब दोष में वृद्धि खरीदार के पास प्राकृतिक आपदा या खरीदार के अपने कार्य से हुई हो। और यदि किसी अजनबी के कार्य से हो और खरीदार उससे नुकसान की कीमत ले ले, तो उसे दोष के कारण वापस करने का

अधिकार नहीं होगा और विक्रेता के लिए दोषपूर्ण वस्तु स्वीकार करना अनिवार्य नहीं है। यह इमाम-ए-आज़म के अनुसार है, जैसा कि शरह-ए-तहावी में लिखा है।

हिशाम ने अपनी 'नवादिर' में लिखा है कि मैंने इमाम अबू यूसुफ़ से पूछा कि किसी ने 'बै-सल्लम' के तौर पर दस दिरहम देकर एक कपड़ा लिया और उसे कटवा लिया, फिर उसमें कोई दोष पाया, तो उन्होंने कहा कि वह दोष का हर्जाना नहीं ले सकता। हिशाम ने यह भी लिखा कि मैंने इमाम मुहम्मद से पूछा कि किसी ने दूसरे को सल्लम में दो दिरहम दिए, एक दिरहम गेहूं के लिए और दूसरा जौ के लिए, फिर विक्रेता ने एक दिरहम खोटा (सतूक) पाया, तो इमाम ने कहा कि यदि दोनों एक साथ दिए गए हों, तो आधे गेहूं और आधे जौ का सौदा रद्द हो जाएगा। और यदि अलग-अलग दिए गए हों, तो यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो विक्रेता के गवाहों को वरीयता दी जाएगी। और यदि दोनों के पास गवाह न हों, तो दोनों शपथ लेंगे और पूरा सल्लम सौदा रद्द हो जाएगा। इब्राहीम बिन रुस्तम ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की कि किसी ने दूसरे को पाँच दिरहम एक कफ़ीज़ गेहूं के सल्लम में अलग और पाँच दिरहम जौ के सल्लम में अलग दिए, फिर दोनों के अलग होने के बाद विक्रेता ने एक दिरहम खोटा पाया। खरीदार ने कहा कि वह गेहूं का दिरहम है और विक्रेता ने कहा कि जौ का है, तो खरीदार की बात मानी जाएगी। और यदि दोनों ने सहमति जताई कि वे नहीं जानते कि वह किसका है, तो विक्रेता दिरहम वापस करेगा और गेहूं और जौ दोनों में से पांचवां हिस्सा कम हो जाएगा। बिशर ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की कि किसी ने दूसरे से एक 'गज़' गेहूं का सल्लम दस दिरहम में तय किया और एक 'गज़' जौ का सल्लम पांच दिरहम में तय किया, और गेहूं वाले दस दिरहम दिए फिर जौ वाले पांच दिरहम दिए। फिर दोनों के अलग होने के बाद उसे एक दिरहम खोटा मिला और विक्रेता...

---

[1] यह कथन नहीं है... यहाँ केवल कपड़ा कटवाने से यह आदेश दे दिया गया है, सिलाई तो दूर की बात है। यह फ़तावा नवादिर का विवरण है। 12.

کتاب میں مذکور نہیں ہے اور اس میں بھی مشایخ کا ویسا ہی اختلاف ہے جیسا پہلی صورت میں ہم نے ذکر کیا ہے کذا فی محیط اگر کسی نے سلم ٹھہرائی اور اس کا کوئی کفیل لے لیا پھر کفیل نے رب السلم سے راس المال پر صلح کی تو مسلم الیہ کی اجازت پر موقوف رہے گی خواہ کفالت اس کے حکم سے ہو یا بدون اس کے حکم کے ہو پس اگر اس نے اجازت دی تو صلح جائز ہوگی ورنہ باطل ہوگی اور بیع سلم اپنے حال پر باقی رہے گی اور یہ امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک ہے اور اگر اجنبی نے رب السلم سے راس المال پر صلح کی تو بھی یہی حکم ہے اور یہ حکم اختلافی اس صورت میں ہے کہ جب راس المال از جنس نقود یعنی درہم و دینار میں سے ہو کہ جو معین نہیں ہوتے ہیں اور اگر غلام یا کپڑے وغیرہ کے مانند معین ہو تو صلح بالا تفاق مسلم الیہ کی اجازت پر موقوف رہے گی اور اگر کفیل نے اقالہ کیا اور رب السلم نے قبول کیا تو اس میں مشایخ کا اختلاف ہے پس بعضوں نے کہا کہ اقالہ اور صلح یکساں ہیں اور بعضوں نے کہا کہ بالاجماع مسلم الیہ کی اجازت پر موقوف ہو گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر رب السلم نے مسلم کے گیہوں قبضے میں لیے اور وہ اس کے پاس عیب دار ہو گئے پھر اس میں کوئی پرانا عیب پایا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اگر مسلم الیہ گیہوں کو نئے عیب کے ساتھ قبول کرے تو بیع سلم پھر عود کرے گی اور اگر اس نے انکار کیا تو اس کو اختیار ہے اور امام ابویوسفؒ نے فرمایا کہ اگر عیب دار کو قبول کرنے سے انکار کرے تو رب السلم مثل ان گیہوں کے جو اس نے قبضہ میں لئے ہیں واپس کر دے گا اور جیسے اس نے سلم میں شرط کیے ہیں ویسے لے گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر وہ واپس لینے سے انکار کرے تو رب السلم راس المال میں سے بقدر نقصان کے واپس لے گا یہ کافی میں لکھا ہے اگر رب السلم نے مسلم فیہ پر قبضہ کیا پھر اس میں کوئی عیب پایا تو اس کو

واپس کر دے اور اگر اس میں دوسرا عیب پایا تو مسلم الیہ کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو زیادتی عیب پر راضی ہو کر قبول کرے اور رب السلم کو بے عیب مسلم فیہ سپرد کرے اور اگر قبول سے انکار کیا تو امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا کہ رب السلم کا عقد واپسی اور نقصان عیب لینے کا حق باطل ہوگا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ عیب کی زیادتی رب السلم کے پاس آسمانی آفت یا رب السلم کے فعل سے ہو اور اگر اجنبی کے فعل سے ہو اور رب السلم اُس سے نقصان کی قیمت لے لے تو اُس کو عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا اختیار نہ ہوگا اور زیادتی عیب کے ساتھ مسلم الیہ کو اس کا قبول کرنا نہیں لازم ہے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

ہشام نے اپنی نوادر میں لکھا ہے کہ میں نے امام ابویوسفؒ سے پوچھا کہ کسی نے ایک کپڑا بیع سلم کے طور پر دس درہم دے کر لیا اور اُس کو قطع کرایا پھر اس میں کوئی عیب پایا تو انھوں نے فرمایا کہ نقصان عیب نہیں لے سکتا ہے اور یہی ہشام نے لکھا ہے کہ میں نے امام محمدؒ سے پوچھا کہ کسی نے دوسرے کو دو درہم سلم میں دیئے ایک درہم گیہوں میں اور دوسرا جو میں پھر مسلم الیہ نے ایک درہم ستوق پایا تو امام نے فرمایا کہ اگر دونوں ایک ساتھ دیئے ہوں تو آدھے گیہوں اور آدھی جوار کی بیع فاسد ہو گی اور اگر علیحدہ دیئے ہوں پس اگر دونوں نے گواہ پیش کیے تو مسلم الیہ کے گواہ لیے جائیں گے اور اگر دونوں کے پاس گواہ نہ ہوں تو دونوں قسم کھائیں گے اور پوری سلم فاسد ہو جائے گی اور ابراہیم بن رستم نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ کسی نے دوسرے کو پانچ درہم قفیز گیہوں کی سلم میں علیحدہ اور پانچ قفیز جو کو سلم میں علیحدہ دیئے پھر دونوں کے جدا ہونے کے بعد اُس نے ایک درہم ستوق پایا اور رب السلم نے کہا کہ وہ گیہوں کے درہم میں سے ہے اور مسلم الیہ نے کہا کہ جو کے درہم میں ہے تو رب السلم کا قول معتبر ہوگا اور اگر دونوں نے باہم تصدیق کی کہ ہم نہیں جانتے ہیں کہ کس میں سے ہے تو مسلم الیہ درہم اور واپس کرے اور گیہوں اور جو دونوں میں سے پانچواں حصہ کم ہو جائے گا اور بشر نے امام

ابویوسفؒ سے روایت کی کہ کسی نے دوسرے سے ایک گُز گیہوں کی سلم دس درہم میں ٹھہرائی اور ایک گُز جو کی سلم پانچ درہم میں ٹھہرائی اور دس درہم گیہوں والے دیئے پھر جَو والے پانچ درہم ادا کئے پھر دونوں کے جُدا ہونے کے بعد اُس نے ایک درہم ستوق پایا اور مسلم الیہ...

لے قول نہیں الخ پس یہاں فقط قطع کرانے سے یہ حکم دے دیا گیا ہے چہ جائیکہ سلایا نہ ہو فتاویٰ نوادر کی روایت ہے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | (468) | Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

...[The seller] said that these Dirhams are from the Dirhams for wheat, and the buyer (Rab-us-Salam) said they are from the Dirhams for barley. The Imam said that if the seller (Muslam-ilaih) has already acknowledged receiving his full due, then the statement of the buyer (Rab-us-Salam) will be considered valid, otherwise the seller's statement will be taken. If both state they do not know which one they belong to, the Imam said that half a Dirham will be allocated to wheat and half to barley; thus, one-twentieth part^1 from the wheat and one-tenth from the barley will be reduced. If the situation is that fifteen Dirhams were paid in a single contract, then two-thirds of a tenth of the wheat and one-third of a fifth of the barley will be reduced, as mentioned in *Al-Muheet*.

Chapter Eight: Regarding Appointing an Agent (Wakil) in a Salam Sale

If someone appoints a person as an agent (wakil) and gives him some Dirhams to enter into a Salam contract for a 'Kur' (a measure) of wheat, and the agent pays those Dirhams according to the conditions of Bai' Salam, it is permissible. This is mentioned in *Sharh Utbiyah*. The agent alone shall demand the delivery of the subject matter (Muslam-fihi) at the specified time, and he alone shall deliver the capital (Ras-al-Mal). Then, if the agent paid the principal's (muwakkil's) Dirhams, he will receive the Muslam-fihi and deliver it to the principal. If the agent paid his own Dirhams and the principal has not given him anything, he will take from the principal an amount equal to his own Dirhams, as in *Al-Dhakhirah*. The agent has the right to take possession of the Salam goods and not hand them over to the principal until he receives his full Dirhams. If the Muslam-fihi is lost while in his possession, then if the loss occurred before he withheld it^3 from the principal, it is lost as a trust (*amanah*). If it is lost after he withheld it, Imam Abu Yusuf said it would be like a lost pledge (*rahn*), while Imam Muhammad said the debt would be cancelled, whether the value of the pledge is equal or more. Shams al-A'imma al-Sarakhsi mentioned that this is the view of Imam al-A'zam (Abu Hanifa). This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If the agent paid the capital from the principal's property and took a guarantor (*kafeel*) or some pledge (*rahn*) for the Salam, it is permissible. If at the time of maturity, the agent delayed or exonerated the seller (*Muslam-ilaih*) from the Salam or gifted it to him, it is permissible, but the agent will be liable (*zaman*) to his principal. Similarly, if he accepted a transfer of debt (*hawala*) from someone, whether wealthy or not, and exonerated the first party, it is permissible for the agent, but he will be

liable to his principal for the Muslam-fihi. If he accepted a lesser amount of Muslam-fihi than what was stipulated, it is permissible, but the principal has the choice to hold him liable as per the original condition. If the agent mutually cancelled the Salam contract (*fassakh*), it is permissible, and according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, the agent will be liable for the Salam to his principal, as in *Al-Hawi*. If he performed *iqala* (mutual rescission) of the Salam, it is permissible, and according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, he will give half of the Salam to the principal in liability^4. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If the agent concluded a Salam contract and then the principal ordered him to pay the capital and left^5, the Salam becomes void. Similarly, if the Muslam-ilaih...

Footnotes: 1. Regarding "one-twentieth part...": In the current Arabic editions, it is written as "ten of a tenth and half of ten of a tenth...", meaning the sale for a tenth of wheat and a twentieth of barley would break. According to the translator, this is a scribal error; the correct version is that one-twentieth will be reduced from wheat and one-tenth from barley, because in a Salam of wheat, a reduction of half a Dirham from ten Dirhams results in one-twentieth, which is clear. 2. Regarding "two-thirds": Because out of fifteen Dirhams, one Dirham was dropped, so it will not be divided equally between wheat and barley, but proportionally. Since ten Dirhams for wheat are double the five Dirhams for barley, two parts of that Dirham go to wheat and one part to barley. Thus, two-thirds of a tenth part of wheat is dropped and one-third of a fifth part of barley is dropped. Understand this. 3. "Withheld": Meaning previously the Muslam-fihi was a trust with him, but when he withheld it for his own Dirhams, it became a secured pledge (*rahn*). 4. "He" means accepted. 5. According to the translator, the meaning is that after ordering the payment of capital, the agent himself left. Meaning he left before the principal paid and the Muslam-ilaih had not yet taken possession.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 4 | (468) | किताब अल-बुयूअ (बिक्री की किताब)

...ने कहा कि ये दिरहम गेहूँ के दिरहमों में से हैं और रब-उस-सलाम (खरीदार) ने कहा कि जौ के दिरहमों में से हैं, तो इमाम ने फ़रमाया कि अगर मुसल्लम-इलैह (विक्रेता) अपना पूरा हक़ हासिल करने का इक़रार कर चुका है तो रब-उस-सलाम का कौल (कथन) मान्य होगा, वरना उसी का कौल लिया जाएगा। और अगर दोनों ने सच कह दिया कि हम नहीं जानते कि किसमें से है, तो इमाम ने फ़रमाया कि आधा दिरहम गेहूँ में और आधा जौ में रखा जाएगा, अतः बीसवाँ हिस्सा^1 गेहूँ में से और दसवाँ हिस्सा जौ में से कम हो जाएगा। और अगर यह सूरत (स्थिति) हो कि उसने पंद्रह दिरहम एक ही अक़्द (अनुबंध) में अदा किए हों, तो गेहूँ के दसवें हिस्से की दो तिहाई^2 और जौ के पाँचवें हिस्से की एक तिहाई कम हो जाएगी, जैसा कि 'मुहीत' में है।

अध्याय आठ: बैय-सलाम में वकील (एजेंट) नियुक्त करने के बयान में

अगर किसी ने एक व्यक्ति को वकील बनाकर कुछ दिरहम इस वास्ते दिए कि एक 'कुर' (मात्रा) गेहूँ की सलाम में दिए जाएँ और उसने वे दिरहम बैय-सलाम की शर्तों के साथ दिए, तो जायज़ है; यह 'शरह उतबिया' में लिखा है। और मियाद (निर्धारित समय) पर मुसल्लम-फ़ीही (अनुबंध की वस्तु) सौंपने की मांग वकील ही करेगा और वही रास-अल-माल (पूँजी) सुपुर्द करेगा। फिर अगर वकील ने मुवक्किल (स्वामी) के दिरहम अदा किए हैं, तो वह मुसल्लम-फ़ीही को लेकर मुवक्किल को देगा। और अगर उसने अपने दिरहम अदा किए हैं और मुवक्किल ने उसे कुछ नहीं दिया है, तो वह अपने दिरहमों के बराबर मुवक्किल से लेगा, जैसा कि 'ज़ख़ीरा' में है। वकील को अधिकार है कि वह सलाम पर क़ब्ज़ा कर ले और क़ब्ज़ा करके मुवक्किल को तब तक न दे जब तक कि उससे अपने पूरे दिरहम प्राप्त न कर ले। और अगर मुसल्लम-फ़ीही उसके क़ब्ज़े में नष्ट हो जाए, तो यदि उसका नष्ट होना मुवक्किल को देने से रोक लेने^3 से पहले हुआ हो, तो वह 'अमानत' (धरोहर) के तौर पर नष्ट हुआ माना जाएगा। और अगर रोक लेने के बाद नष्ट हुआ, तो इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया कि यह 'रहन' (गिरवी) के नष्ट होने के समान होगा, और इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि कर्ज़ साक़ित (ख़त्म) हो जाएगा, चाहे रहन की क़ीमत कम हो या ज़्यादा। शम्स-अल-आइम्मा सरख़सी ने ज़िक्र किया है कि यह कौल इमाम-ए-आज़म का है; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

अतः अगर उसने रास-अल-माल को मुवक्किल के माल से दिया और सलाम पर कोई कफ़ील (ज़मानतदार) या कुछ रहन लिया, तो जायज़ है। फिर अगर मियाद आने के वक़्त वकील ने देरी की

या मुसल्लम-इलैह को सलाम से बरी कर दिया या उसे हिबा (उपहार) कर दिया, तो जायज़ है, और वकील अपने मुवक्किल को 'ज़मान' (हर्जाना) देगा। इसी तरह अगर उसने किसी धनी या निर्धन पर 'हवाला' (ऋण हस्तांतरण) लिया और पहले को बरी कर दिया, तो यह वकील पर जायज़ है, और वह अपने मुवक्किल को मुसल्लम-फ़ीही का ज़मान देगा। और अगर उसने मुसल्लम-फ़ीही को अपनी शर्त से कम करके ले लिया, तो जायज़ है, और मुवक्किल को अधिकार होगा कि शर्त के अनुसार उससे ज़मान ले। और अगर वकील ने सलाम को आपस में तर्क(रद्द) कर दिया, तो जायज़ है, और इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक वह अपने मुवक्किल के लिए सलाम का ज़ामिन (गारंटर) होगा, जैसा कि 'हावी' में है। अगर सलाम का 'इक़ाला' (आपसी समझौते से निरस्त) कर लिया तो जायज़ है, और इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक वह सलाम का आधा हिस्सा मुवक्किल को ज़मान में देगा^4; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर वकील ने अक़्द-ए-सलाम तय किया, फिर मुवक्किल ने उसे रास-अल-माल अदा करने का हुक्म दिया और चला गया^5, तो सलाम बातिल (अमान्य) हो जाएगी, और इसी तरह अगर मुसल्लम-इलैह ने किसी...

पाद टिप्पणियाँ: 1. 'बीसवाँ हिस्सा...' - अरबी के वर्तमान संस्करणों में यह 'उश्र-उल-उश्र' और 'निसफ़-उश्र-उल-उश्र' के रूप में लिखा है। अनुवादक के अनुसार यह लिपिक की गलती है, सही यह है कि बीसवाँ हिस्सा गेहूँ से और दसवाँ हिस्सा जौ से कम होगा, क्योंकि दस दिरहम में से आधा दिरहम कम होने पर बीसवाँ हिस्सा बनता है। 2. 'दो तिहाई' - क्योंकि 15 दिरहम में से 1 दिरहम कम हुआ, तो उसे बराबर न बाँटकर अनुपातिक रूप में रखा जाएगा। गेहूँ के10 दिरहम, जौ के5 दिरहम से दुगुने हैं, इसलिए उस दिरहम के दो हिस्से गेहूँ में और एक हिस्सा जौ में गया। अतः गेहूँ के दसवें हिस्से में से दो तिहाई और जौ के पाँचवें में से एक तिहाई कम हुआ। समझें। 3. 'रोक लेने' - यानी पहले मुसल्लम-फ़ीही उसके पास अमानत थी, और जब उसने अपने दिरहमों के लिए रोक ली, तो वह रहन की ज़मानत बन गई। 4. 'ही' यानी क़बूल की। 5. अनुवादक के अनुसार इसका अर्थ यह है कि मुवक्किल को रास-अल-माल अदा करने का आदेश देकर वकील स्वयं चला गया। यानी मुवक्किल के अदा करने से पहले ही वह चला गया और मुसल्लम-इलैह ने अभी क़ब्ज़ा भी नहीं किया था।

نے کہا کہ یہ درہم گیہوں کے درہموں میں سے ہے اور رب السلم نے کہا کہ جو کے درہموں میں سے ہے تو امام نے فرمایا کہ اگر مسلم الیہ اپنا پورا حق حاصل کرنے کا اقرار کر چکا ہے تو رب السلم کا قول معتبر ہو گا ورنہ اسی کا قول لیا جائے گا اور اگر دونوں نے سچ کہہ دیا کہ ہم نہیں جانتے کہ کس میں سے ہے تو امام نے فرمایا کہ آدھا درہم گیہوں میں اور آدھا جو میں رکھا جائے گا پس بیسواں حصہ۱۸ گیہوں میں سے اور دسواں حصہ جو میں سے کم ہو جائے گا اور اگر یہ صورت واقع ہو کہ اس نے پندرہ درہم ایک ہی عقد میں ادا کئے ہوں تو گیہوں کے دسویں حصہ کی دو تہائی۲۸ اور جو کے پانچویں حصہ کی ایک تہائی کم ہو جائے گی کذا فی المحیط۔

فصل ہشتم: بیع سلم میں وکیل کرنے کے بیان میں

اگر کسی نے ایک شخص کو وکیل کر کے کچھ درہم اس واسطے دیئے کہ ایک کُر گیہوں کی سلم میں دیئے اور اس نے وہ درہم بیع سلم کی شرطوں کے ساتھ دیئے تو جائز ہے یہ شرح عتبیہ میں لکھا ہے اور میعاد پر مسلم فیہ سپرد کرنے کا مطالبہ وکیل ہی کرے گا اور وہی راس المال سپرد کرے گا پھر اگر وکیل نے مؤکل کے درہم ادا کیے ہیں تو مسلم فیہ کو لے کر موکل کو دے گا اور اگر اس نے اپنے درہم ادا کئے ہیں اور موکل نے اس کو کچھ نہیں دیا ہے تو بقدر اپنے درہم کے موکل سے لے گا کذا فی الذخیرہ اور وکیل کو اختیار ہے کہ سلم پر قبضہ کرلے اور قبضہ کر کے مؤکل کو نہ دے یہاں تک کہ اس سے اپنے پورے درہم حاصل کرلے اور اگر مسلم فیہ اس کے قبضہ میں تلف ہو جائے پس اگر اس کا تلف ہونا مؤکل کو دینے سے روک لینے۳۸ سے پہلے ہو تو امانت میں تلف ہوگی اور اگر بعد روک لینے کے تلف ہوئی تو امام ابو یوسف نے فرمایا کہ رہن کے تلف ہونے کے مانند تلف ہو گی اور امام محمد نے فرمایا کہ قرضہ ساقط ہو جائے گا خواہ رہن

کی قیمت ہو یا زیادہ ہو اور شمس الائمہ سرخسی نے ذکر کیا ہے کہ یہ قول امام اعظم کا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

پس اگر اس نے راس المال کو مؤکل کے مال سے دیا اور سلم پر کوئی کفیل یا کچھ رہن لیا تو جائز ہے پس اگر میعاد آنے کے وقت وکیل نے تاخیر کی یا مسلم الیہ کو سلم سے بری کر دیا یا اس کو ہبہ کر دیا تو جائز ہے اور وکیل اپنے مؤکل کو ضمان دے گا اور اسی طرح اگر اس نے کسی غنی یا غیر غنی پر حوالہ لیا اور پہلے کو اس نے بری کر دیا تو خاصہ وکیل پر جائز ہے اور اپنے مؤکل کو مسلم فیہ کی ضمان دے گا اور اگر اس نے مسلم فیہ کو اپنی شرط سے گھٹ کر لے لیا تو جائز ہے اور مؤکل کو اختیار ہو گا کہ مثل شرط کے اس سے ضمان لے اور اگر وکیل نے سلم کو باہم ترک (فسخ کر دیا ۱۲) کر دیا تو جائز ہے اور امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک اپنے مؤکل کے واسطے سلم کا ضامن ہوگا کذا فی الحاوی۔ اگر سلم کا اقالہ کر لیا تو جائز ہے اور امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک سلم کا نصف مؤکل کو ضمان میں دے گا۴۸ یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر وکیل نے عقد سلم ٹھہرایا پھر مؤکل نے اس کو راس المال ادا کرنے کا حکم دیا اور چلا گیا۵۸ تو سلم باطل ہو جائے گی اور ایسے ہی اگر مسلم الیہ نے کسی...

حواشی: ۱۔ قولہ بیسواں حصہ آہ اصل عربی کی نسخ موجودہ میں یوں لکھا ہے فینقص عشر العشر و نصف عشر العشر الی آخر یعنی گیہوں کے دسویں حصہ اور جو کے بیسویں حصہ کی بیع ٹوٹ جائے گی۔ مترجم کے نزدیک یہ غلطی کاتب ہے اور صحیح یہ کہ بیسواں حصہ گیہوں سے اور دسواں حصہ جو سے کم ہوگا کیونکہ گیہوں کی سلم میں دس درہم سے نصف درہم کم ہوا تو بیسواں حصہ ہوا اور یہ بالکل ظاہر ہے ۱۲۔ ۲۔ قولہ دو تہائی اس واسطے کہ پندرہ درہم میں سے ایک درہم ساقط ہوا تو وہ گیہوں و جو کے درہموں میں سے نصف نصف نہیں بلکہ بحساب حقدار کے رکھا جائے گا اور مقدار میں جو کے پانچ درہم سے گیہوں کے دس درہم دو چند ہیں تو اس درہم کے دو

حصے گیہوں میں اور ایک حصہ جو میں آیا پس گیہوں کے دسویں حصہ میں سے دو تہائی ساقط ہوا اور جو کے پانچویں میں سے تہائی ساقط ہوا فافہم ۱۲۔ ۳۔ قولہ روک لینے یعنی پہلے تو مسلم فیہ اس کے پاس امانت تھی اور جب اس نے اپنے درہموں کے لئے روک لی تو رہن کی ضمانت ہو گئی ۱۲۔ ۴۔ ہی یعنی قبول کی ۱۲۔ ۵۔ قولہ پھر مؤکل آہ ہو تو لم امر الموکل باداء راس المال وذہب الوکیل آہ اور مترجم کے نزدیک معنی یہ کہ پھر مؤکل کو راس المال ادا کر دینے کا حکم دے کر خود وکیل چلا گیا فافہم یعنی موکل کے ادا کر دینے سے پہلے چلا گیا اور مسلم الیہ نے ہنوز قبضہ بھی نہیں کیا ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 Book of Sales 469

If a person appoints an agent (Wakil) to take possession of the capital (Ras al-Mal) and he [the principal] leaves before possession is taken, then the Salam (advance payment sale) contract will become void. This is mentioned in *Al-Dhakhirah*.

If the agent for Salam acted contrary to instructions, and instead of the item for which the principal (Muwakkil) instructed him to make a Salam contract, he contracted for something else, the principal has the choice to claim a guarantee for his dirhams from the agent, or if he wishes, from the seller (Muslam ilaih). If he takes the guarantee from the agent, the Salam contract remains valid with the agent. If he takes the guarantee from the seller, then if he takes it while both the agent and the seller are still present in the meeting of the contract (Majlis al-Aqd) and the agent paid other dirhams, the Salam remains valid. But if he takes the guarantee after they have departed from the meeting, the Salam becomes void. This is mentioned in *Al-Muhit*. If ten dirhams were given to a person to use them in a Salam contract for grain, and then the agent gives them to someone and fixes a sale: if he attributed the sale to the principal's dirhams, the sale belongs to the principal. If he attributed it to his own dirhams, he will be the one purchasing for himself. If he fixed the sale for ten dirhams in general and intended them for the principal, the sale is for the principal. If he intended them for himself, it is for himself. If he had no intention and paid his own dirhams, the sale is for him; if he paid the principal's dirhams, it is for the principal. This is the opinion of Imam Abu Yusuf. Imam Muhammad said: unless he intends for the principal at the time of the contract, the contract will be for the agent. If both dispute over the intention, the principal saying 'you intended for me' and the agent saying 'I intended for myself', then by consensus, the grain of the Salam goes to the person whose dirhams were paid. This is mentioned in *Al-Mabsut*.

If a person appoints an agent to take some dirhams for him in a Salam contract for grain, then the agent takes those dirhams and gives them to the principal, the grain of the Salam remains the responsibility of the agent, and these dirhams will be a debt from the principal to the agent. If his agent contracts for grain in a Salam, and then the principal takes possession of the grain or cancels the Salam contract with the seller, it is permissible by way of *Istihsan* (juristic preference). The seller has the right to refuse giving the Salam grain to the principal. This is mentioned in *Khazanat al-Akmal*. If two persons were appointed as agents to arrange a Salam sale for someone, and then only one arranged it, it is not valid. If both arranged it and then one abandoned it, it is not valid. This is by consensus, mentioned in *Al-Hawi*. Two

persons appointed one person as an agent, and each wanted their ten dirhams to be given separately in a Salam for grain, but he combined both in a single Salam contract, it is permissible. If he mixed their dirhams and then contracted for the Salam, the Salam belongs to him (the agent), and he will be liable for the money of both due to mixing. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. If this single agent gave the dirhams of each principal to a person separately, then received some grain from him, and both principals claim 'this is my right', the word of the seller is reliable. If he is absent, the word of the agent is taken. If the seller comes and contradicts the agent, the word of the seller is reliable. If someone appointed an agent to sell his cloth for some dirhams, and he (the agent) gave that cloth in a Salam contract for grain until a certain period, then this sale is for himself (i.e., the agent). If the principal ordered him to sell it without specifying a price, and he sold it in a Salam for grain for a period, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), the sale is binding upon the principal, but according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it is not permissible. This is mentioned in *Al-Mabsut*.

If someone ordered an agent to give his dirhams in Salam to a certain person, and he gave them in Salam to another, it is not permissible. This is mentioned in *Khazanat al-Akmal*. If someone appointed an agent for a Salam sale, and the agent included a condition in the Salam contract that renders the contract void...

1. The grain owner who appointed an agent on his behalf from the seller's side for the Salam sale, such as brokers.
2. Meaning, for the agent.

यदि किसी व्यक्ति ने पूंजी (रास-उल-माल) पर कब्ज़ा करने के लिए किसी को वकील नियुक्त किया और कब्ज़ा करने से पहले स्वयं चला गया, तो 'सलाम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) अमान्य (बातिल) हो जाएगी। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि 'सलाम' के वकील ने निर्देशों के विपरीत कार्य किया और उस चीज़ के बजाय जिसमें मुवक्किल (स्वामी) ने 'बय सलाम' करने को कहा था, दूसरी चीज़ में 'सलाम' तय कर ली, तो मुवक्किल को यह विकल्प है कि वह वकील से अपने दिरहमों की भरपाई (ज़मानत) ले ले, या यदि वह चाहे तो 'मुसल्लम इलैह' (विक्रेता) से भरपाई ले ले। यदि उसने वकील से भरपाई ली, तो 'बय सलाम' वकील के साथ सही मानी जाएगी। और यदि उसने 'मुसल्लम इलैह' से भरपाई ली, तो यदि उसने ऐसी स्थिति में भरपाई ली कि वकील और 'मुसल्लम इलैह' दोनों ही अनुबंध की बैठक (मजलिस-ए-अक़्द) में उपस्थित थे और वकील ने अन्य दिरहम अदा कर दिए, तो 'सलाम' जायज़ रहेगी। और यदि ऐसी स्थिति में भरपाई ली कि दोनों बैठक से अलग हो गए हों, तो 'सलाम' बातिल हो जाएगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति को दस दिरहम इस उद्देश्य से दिए गए कि उन्हें अनाज की 'सलाम' में लगा दे, फिर वकील ने उन्हें किसी व्यक्ति को देकर बिक्री तय कर दी: तो यदि उसने बिक्री का संबंध मुवक्किल के दिरहमों से जोड़ा, तो बिक्री उसी के लिए होगी। और यदि उसने अपने दिरहमों से जोड़ा, तो वह स्वयं के लिए खरीदने वाला होगा। और यदि उसने सामान्य रूप से दस दिरहमों पर बिक्री तय की और फिर मुवक्किल के लिए उनकी नियत (इरादा) की, तो बिक्री मुवक्किल के लिए होगी। यदि उसने अपने लिए नियत की, तो अपने लिए होगी। और यदि उसकी कोई नियत ही न हुई और उसने अपने दिरहम अदा किए, तो बिक्री उसके लिए होगी; और यदि मुवक्किल के दिरहम अदा किए, तो मुवक्किल के लिए होगी। यह इमाम अबू युसुफ़ का कथन है। इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि जब तक वह अनुबंध के समय मुवक्किल की नियत न करे, तब तक अनुबंध उसी (वकील) के लिए होगा। और यदि दोनों ने नियत के बारे में विवाद किया, मुवक्किल ने कहा 'तूने मेरे लिए नियत की थी' और वकील ने कहा 'मैंने अपने लिए नियत की थी', तो सर्वसम्मति से 'सलाम' का अनाज उस व्यक्ति को मिलेगा जिसके दिरहम अदा किए गए हैं। यह 'मबसूत' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने किसी को वकील बनाया कि उसके लिए कुछ दिरहम अनाज की 'बय सलाम' में ले ले, फिर वकील ने वे दिरहम लेकर मुवक्किल को दे दिए, तो 'सलाम' का अनाज वकील की ज़िम्मेदारी रहेगा और ये दिरहम मुवक्किल पर ऋण (क़र्ज़) होंगे। और यदि उसके वकील ने अनाज में

'बय सलाम' तय की फिर मुवक्किल ने अनाज पर कब्ज़ा कर लिया या 'मुसल्लम इलैह' के साथ 'सलाम' के अनुबंध को रद्द कर दिया, तो इस्तेहसानन (तर्कसंगत रूप से) यह जायज़ है। और 'मुसल्लम इलैह' को यह अधिकार है कि वह 'सलाम' का अनाज मुवक्किल को देने से मना कर दे। यह 'खज़ानत-उल-अकमल' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों को वकील बनाया गया कि उसके लिए 'बय सलाम' तय करें, फिर उनमें से एक ने तय की, तो यह जायज़ नहीं है। और यदि दोनों ने तय की फिर एक ने छोड़ दिया, तो जायज़ नहीं है। और यह सर्वसम्मति (इजमा) से है। यह 'हावी' में लिखा है। दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को वकील बनाया और हर एक ने चाहा कि उसके दस दिरहम अनाज की 'सलाम' में अलग-अलग दिए जाएँ, और उसने दोनों की 'सलाम' एक ही अनुबंध में तय कर दी, तो जायज़ है। और यदि उसने दोनों के दिरहम मिला दिए फिर 'सलाम' तय की, तो यह 'सलाम' उसके (वकील) के लिए होगी और मिलाने के कारण वह दोनों के माल का ज़िम्मेदार होगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि इस अकेले वकील ने दोनों मुवक्किलों में से प्रत्येक के दिरहम एक व्यक्ति को अलग-अलग दिए, फिर उससे कुछ अनाज प्राप्त किया और दोनों मुवक्किलों में से हर एक ने दावा किया कि 'यह मेरा अधिकार है', तो 'मुसल्लम इलैह' का कथन मान्य होगा। और यदि वह अनुपस्थित हो, तो वकील का कथन लिया जाएगा। और यदि 'मुसल्लम इलैह' ने आकर वकील को झुठलाया, तो 'मुसल्लम इलैह' का कथन मान्य होगा। यदि किसी ने एक वकील को अपने कुछ दिरहमों के बदले अपना कपड़ा बेचने के लिए वकील बनाया, और उसने उस कपड़े को अनाज के बदले एक निश्चित अवधि तक 'बय सलाम' में दे दिया, तो यह बिक्री उसकी (अर्थात वकील की) स्वयं की होगी। और यदि मुवक्किल ने उसे बेचने का आदेश दिया हो और मूल्य न बताया हो, और उसने अनाज की 'सलाम' में किसी अवधि तक बिक्री की हो, तो इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार बिक्री मुवक्किल पर लागू होगी और साहिबैन (इमाम अबू युसुफ़ और मुहम्मद) के अनुसार जायज़ नहीं होगी। यह 'मबसूत' में लिखा है।

यदि किसी ने वकील को यह आदेश दिया कि मेरे दिरहम अमुक व्यक्ति को 'सलाम' में दे, फिर उसने किसी दूसरे को 'सलाम' में दे दिए, तो जायज़ नहीं है। यह 'खज़ानत-उल-अकमल' में लिखा है। यदि किसी ने 'बय सलाम' के लिए वकील बनाया और वकील ने अनुबंध में ऐसी कोई शर्त लगा दी जिससे अनुबंध फासिद (दूषित) हो गया...

1. अनाज वाले ने, जिसने विक्रेता की ओर से 'बय सलाम' के लिए अपनी ओर से वकील नियुक्त किया, जैसे दलाल होते हैं। २. अर्थात वकील के।

شخص کو راس المال پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا اور قبضہ سے پہلے خود چلا گیا تو سلم باطل ہو جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر مسلم کے وکیل نے مخالفت کی اور اس چیز کے سوا کہ جس میں مؤکل نے بیع سلم کرنے کو کہا تھا دوسری چیز میں سلم ٹھہرائی تو مؤکل کو اختیار ہے کہ وکیل سے اپنے درہموں کی ضمان لے اور اگر چاہے تو مسلم الیہ سے ضمان لے پس اگر اس نے وکیل سے ضمان لی تو بیع سلم وکیل کے ساتھ صحیح رہے گی اور اگر مسلم الیہ سے ضمان لی پس اگر ایسی حالت میں ضمان لی کہ وکیل اور مسلم الیہ دونوں مجلسِ عقد میں موجود ہیں اور وکیل نے دوسرے درہم ادا کر دیئے تو سلم جائز رہے گی اور اگر ایسے حال میں ضمان لی کہ دونوں مجلس سے جدا ہو گئے ہیں تو سلم باطل ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی شخص کو دس درہم اس واسطے دیئے کہ ان کو اناج کی سلم میں دیئے پھر وکیل نے ایک شخص کو دے کر بیع ٹھہرائی پس اگر اس نے بیع کی نسبت مؤکل کے درہموں کی طرف کی ہو تو بیع اس کے لیے ہوگی اور اگر اس نے اپنے درہموں کی طرف نسبت کی ہو تو اپنے واسطے بیع کرنے والا ہو گا اور اگر مطلق دس درہم پر بیع ٹھہرائی پھر مؤکل کے واسطے ان کی نیت کی تو بیع اس کے لئے ہوگی اور اگر اپنے واسطے نیت کی تو اپنے واسطے ہوگی اور اگر اس کی کچھ نیت ہی نہ ہوئی اور اس نے اپنے درہم ادا کئے تو بیع اس کے لیے ہوگی اور مؤکل کے درہم ادا کیے تو مؤکل کے لیے ہو گی یہ قول امام ابو یوسف کا ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ جب تک وہ عقد کے وقت مؤکل کی نیت نہ کرے تب تک عقد اسی کے واسطے ہو گا اور اگر دونوں نے نیت میں جھگڑا کیا اور مؤکل نے کہا تو نے میری نیت کی ہے

اور وکیل نے کہا کہ میں نے اپنے نیت کی ہے تو بالاتفاق سلم کا اناج اُس شخص کو ملے گا جس کے درہم اُس نے ادا کئے ہیں یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے کسی کو اس واسطے وکیل کیا کہ میرے واسطے کچھ درہم اناج کی بیع سلم میں لے لے پھر وکیل نے وہ درہم لے کر مؤکل کو دے دیئے تو سلم کا اناج وکیل کے ذمہ رہے گا اور وکیل کے یہ درہم مؤکل پر قرض ہوں گے اور اگر اس کے وکیل نے اناج میں بیع سلم ٹھہرائی پھر مؤکل نے اناج پر قبضہ کیا یا مسلم الیہ کے ساتھ عقد سلم کو فسخ کر دیا تو استحساناً جائز ہے اور مسلم الیہ کو اختیار ہے کہ سلم کا اناج مؤکل کو دینے سے انکار کرے یہ خزانہ الاکمل میں لکھا ہے اگر دو شخصوں کو اس واسطے وکیل کیا کہ اُس کے لیے بیع سلم ٹھہرائیں پھر ایک نے بیع ٹھہرائی تو جائز نہیں ہے اور اگر دونوں نے ٹھہرائی پھر ایک نے ترک کر دی تو جائز نہیں ہے اور یہ بالا جماع ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ ایک شخص کو دو شخصوں نے وکیل کیا اور ہر ایک نے چاہا کہ میرے دس درہم اناج کی سلم میں علیحدہ دے دیئے اور اس نے دونوں کی سلم ایک ہی عقد میں ٹھہرائی تو جائز ہے اور اگر اس نے دونوں کے درہم ملا دیئے پھر سلم ٹھہرائی تو یہ سلم اُس کے واسطے ہو گی اور ملا دینے کے سبب سے دونوں کے مال کا ضامن ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اس ایک وکیل نے دونوں میں سے ہر ایک موکل کے درہم ایک شخص کو علیحدہ دیئے پھر اُس سے کچھ اناج وصول کیا اور دونوں موکلوں میں سے ہر ایک نے دعویٰ کیا کہ یہ میرا حق ہے تو مسلم الیہ کا قول معتبر ہوگا اور اگر وہ غائب ہو تو وکیل کا قول لیا جائے گا اور اگر مسلم الیہ نے آکر وکیل کی تکذیب کی تو مسلم الیہ کا قول معتبر ہو گا اگر ایک وکیل کو کسی نے بعض درہموں کے اپنا کپڑا بیچنے کو واسطے وکیل کیا اور اس نے اس کپڑے کو بعوض اناج کے کسی میعاد تک بیع سلم میں دیا تو یہ بیع اُس کی (یعنی وکیل ۱۲) ذات کے واسطے ہوگی اور اگر مؤکل نے اُس کو فروخت کرنے کا حکم دیا اور ثمن نہ بیان کیا ہو اور اُس

نے اناج کی سلم میں کسی مدت تک بیع کیا ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع موکل پر نافذ ہو گی اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز نہ ہو گی یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے وکیل کو یہ حکم دیا کہ میرے درہم کسی شخص کو سلم میں دیئے پھر اُس نے دوسرے کو سلم میں دے دیئے تو جائز نہیں ہے یہ خزانہ الاکمل میں لکھا ہے اگر کسی نے بیع سلم کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے عقد سلم میں کوئی ایسی شرط لگائی کہ جس سے عقد فاسد ہو گیا

۱۔ اناج والے نے جو مسلم الیہ سے بیع سلم کے لئے اپنی طرف سے وکیل کیا جیسے دلال ہوتے ہیں ۱۲۔ ۲۔ یعنی وکیل کے ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiriyyah ..... Volume 3 --- 270 --- Book of Sales (Kitab al-Buyu')

Then the agent (*wakil*) shall not be a guarantor (*zamin*); this is mentioned in *al-Hawi*. If someone appoints an agent for the purpose of paying ten dirhams in a *salam* contract (advance payment) for food (*ta'am*), then according to our view, by way of preference (*ihsan*), "food" refers to wheat and its flour. The scholars (*mushayikh*) have said that this ruling applies when the dirhams are many; if they are few, this absolute statement shall refer back to bread. Regarding flour, two narrations have come: in one narration, it is treated like wheat, and in the second narration, it is treated like bread. A similar analogy (*qiyas*) holds for an agent appointed for purchase. Thus, if someone appointed him as an agent to pay his dirhams in a *salam* contract for food, but he paid them for barley or similar items, he has acted in opposition to instructions, and the principal (*muwakkil*) has the choice to hold the agent liable for his dirhams or, if he wishes, recover them from the seller (*muslam ilayh*). This is written in *al-Mabsut*.

If he appoints a partner with whom he has an '*inan* partnership as the seller (*muslam ilayh*), it is permissible. ☆

If a *dhimmi* (non-Muslim subject) is appointed as an agent for a *salam* contract, it is permissible although disliked; this is written in *Khizana al-Akmal*. If the *salam* agent takes on an undue loss in the sale, it is not permissible; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. If the agent appoints someone to take possession from the seller (*muslam ilayh*) for the *salam* and they take possession, the seller is absolved of responsibility. Thus, if the agent's agent, or his slave, or his son who is under his care, or his employee takes possession, it is valid for the principal. But if it is a stranger, the first agent remains a guarantor for the *salam* food. If the item reaches the principal, then both he and his agent are absolved from liability; this is written in *al-Hawi*. The *salam* agent does not have the right to appoint another agent unless the principal says, "Do as you wish," as mentioned in *Khizana al-Akmal*. If the *salam* agent makes himself, or his partner in a *mufawada* partnership, or his slave the seller (*muslam ilayh*), it is not permissible. However, if he makes a partner with whom he has an '*inan* partnership the seller, it is permissible, provided that the item contracted (*muslam fihi*) is not part of their joint trade. If he appoints his son, his wife, or one of his parents as the seller, it is not permissible according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) الله رحمه, while the *Sahiban* (Abu Yusuf and Muhammad) differed on this; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If he says, "Give whatever you owe me for a *kurr* of wheat in a *salam* contract," and if he specifies someone, the agency is valid by consensus. If he does not specify anyone, it

is still permissible according to the *Sahiban*, but Imam Abu Hanifa said it is not valid in a state of health; this is in *al-Niya Bi'a*. If the agent, while contracting a *salam*, gives a second-grade item for the *salam* instead of what the principal ordered, and did not call witnesses to the seller's acknowledgment of receiving full dirhams, then if the seller brings back inferior (*zuyuf*) dirhams claiming he found them among those given, his claim will be accepted. But if the agent had called witnesses to this acknowledgment, then the seller's claim would not be accepted. The meaning of this is that if the seller acknowledged, "I have obtained good (*jayyid*) dirhams in full," or "I have received my full right," or "I have received the full capital," then his subsequent claim that the dirhams are inferior contradicts his previous acknowledgment; thus, his claim will not be heard, nor will his witnesses be accepted, and the defendant will be required to take an oath. However, if he only acknowledged receiving "full dirhams," the word "dirham" includes both inferior and good ones; hence, his claim would not contradict his acknowledgment. This is written in *al-Mabsut*.

If a *salam* is contracted for cotton (*qutn*), dirhams shall not be given in it as in Hajj, and the scholars of our time agree on this. Bishr narrated from Imam Abu Yusuf that someone gave a slave in a *salam* contract for a *kurr* of wheat. Then the seller sold that slave to someone else and handed him over. Later, the buyer found a defect in that slave and returned him to the seller without a judge's order. Then the buyer (*rabb al-salam*) and the seller (*muslam ilayh*)...

Footnotes: 1. The word "analogy" (*qiyas*) means if an agent is appointed for purchase, the ruling is the same as in *salam*. 12. 2. An amount that an estimator would not estimate (referring to a significant loss). 12. 3. The word "wish" means to act according to one's own opinion in this matter. 12. 4. Claiming they are inferior (*zuyuf*). 12. 5. The word "dirham" is a name for a type with a useless/bad part mixed in. 12.

तो वकील ज़ामिन नहीं होगा, यह 'हावी' में लिखा है। अगर किसी को इस वास्ते वकील किया कि दस दिरहम ताम (भोजन) की सल्म (अग्रिम भुगतान) में दिए, तो हमारे नज़दीक अहसानन ताम से मुराद गेहूँ और उसका आटा है, और मशायिख ने कहा कि यह हुक्म उस वक्त है जब दिरहम बहुत हों; और अगर थोड़े हों तो यह कॉल मुतलकन रोटियों की तरफ़ रुजू करेगा। और आटे के बाब में दो रिवायतें आई हैं, एक रिवायत में वह ब-मंजिलह गेहूँ के है और दूसरी रिवायत में ब-मंजिलह रोटी के है। और ऐसा ही क़यास-ए-ख़रीद के वकील में साबित है। पस अगर उसको इस वास्ते वकील किया कि मेरे दिरहम ताम की सल्म में दिए और उसने जौ वग़ैरह की सल्म में दे दिए तो उसने मुख़ालिफ़त की और मोक्किल को इख़्तियार है कि वकील से अपने दिरहमों का ज़मान ले और अगर चाहे तो उनको मुस्लम इलैह से ले ले, यह 'मब्सूत' में लिखा है।

अगर ऐसे शरीक को जो उसके साथ शिरकत-ए-इनान रखता है मुस्लम इलैह बनाया तो जाइज़ है ☆

अगर किसी ज़िम्मी को अक़्द-ए-सल्म के वास्ते वकील किया तो कराहत के साथ जाइज़ है, यह 'ख़ज़ाना अल-अकमल' में लिखा है। वकील-ए-सल्म ने अगर बैय में नुकसान उठा लिया तो जाइज़ नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर वकील ने किसी को इस वास्ते वकील किया कि सल्म पर मुस्लम इलैह से ले कर कब्ज़ा करे और उसने कब्ज़ा किया तो मुस्लम इलैह बरी हो जाएगा। पस अगर वकील का वकील या उसका गुलाम या उसका बेटा हो जो उसकी परवरिश में है या उसका अजीर (कर्मचारी) हो तो यह कब्ज़ा मोक्किल पर जाइज़ होगा। और अगर कोई अजनबी हो तो पहला वकील ताम-ए-सल्म का ज़ामिन होगा अगर उसके वकील के पास तलफ़ (नष्ट) हो जाए। और अगर उस तक पहुँच जाए तो वह और उसका वकील ज़मान से बरी हो जाएंगे, यह 'हावी' में लिखा है। और वकील-ए-सल्म को यह इख़्तियार नहीं है कि दूसरे को वकील करे मगर जब मोक्किल यह कह दे कि "जो तू चाहे", यह 'ख़ज़ाना अल-अकमल' में लिखा है। वकील-ए-सल्म ने अगर अपने को या अपने मुफ़ावज़ (साझेदार) को या अपने गुलाम को मुस्लम इलैह बनाया तो जाइज़ नहीं है। और अगर ऐसे शरीक को जो उसके साथ शिरकत-ए-इनान रखता है मुस्लम इलैह बनाया तो जाइज़ है, ब-शर्ते कि मुस्लम-फ़िह (वस्तु) उन दोनों की तिजारत में न हो। और अगर अपने बेटे या अपनी ज़ौजा (पत्नी) या माँ-बाप में से किसी को बनाया तो इमाम आज़म के नज़दीक जाइज़ नहीं है और इसमें साहिबैन ने इख़्तिलाफ़ किया है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और अगर कहा कि "जो कुछ

मेरा तुझ पर चाहिए वह एक कुर गेहूँ की सल्म में दे दे", पस अगर उसने किसी शख़्स को मुअय्यन (निश्चित) किया तो बिल-इज़्मा (सर्वसम्मति से) वकालत सही है और अगर मुअय्यन न किया तो भी साहिबैन के नज़दीक जाइज़ है और इमाम अबू हनीफ़ा ने फ़रमाया कि सेहत की हालत में सही नहीं है, यह 'नियाब बैय' में है। अगर वकील ने बैय-ए-सल्म ठहराने में दूसरे दर्जे की चीज़ सल्म में दे दी जिसका मोक्किल ने हुक्म किया था, और मुस्लम इलैह के इस इक़रार पर कि "मैंने दिरहम पूरे पा लिए हैं" गवाह नहीं किए, फिर मुस्लम इलैह ज़ुयूफ़ (खोटे) दिरहम वापस करने को लाया और कहा कि "मैंने उन्हें इन्हीं दिरहमों में पाया है", तो उसकी तस्दीक की जाएगी। और अगर वकील ने मुस्लम इलैह के इस इक़रार पर गवाह कर लिए हों तो फिर उसके दावे की तस्दीक न की जाएगी; और इसका अर्थ यह है कि अगर मुस्लम इलैह ने इक़रार किया कि "मैंने अच्छे दिरहम पूरे हासिल कर लिए" या "अपना पूरा हक़ ले लिया" या "रास अल-माल (पूंजी) पूरी ले ली", तो फिर उसका यह दावा करना कि वे दिरहम खोटे हैं, उसके इक़रार को तोड़ता है, पस उसकी समाअत (सुनवाई) न होगी और उसके गवाह भी मक़बूल न होंगे और फिर मुद्दा-अलैह (प्रतिवादी) पर क़सम आएगी। और अगर उसने "पूरे दिरहम" पा लेने का इक़रार किया हो तो 'दिरहम' शब्द खोटे और अच्छे दोनों को शामिल है, पस उसका दावा उसके इक़रार को नहीं तोड़ेगा, यह 'मब्सूत' में लिखा है।

अगर कपास (क़त्न) में सल्म ठहराई तो उसमें दिरहम नहीं दिया जाएगा जैसा हज में है और इस पर हमारे ज़माने के मशायिख मुत्तफ़िक़ (सहमत) हैं। बिशर ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की कि किसी ने दूसरे को एक कुर गेहूँ की सल्म में एक गुलाम दिया, फिर मुस्लम इलैह ने वह गुलाम किसी के हाथ बेच कर उसके सुपुर्द कर दिया, फिर मुश्तरी (क्रेता) ने उस गुलाम में कोई ऐब पाकर मुस्लम इलैह को बिना काज़ी के हुक्म के वापस कर दिया, फिर रब्ब अस-सल्म और मुस्लम इलैह ने...

पाद-टिप्पणियाँ: १. 'क़यास' यानी अगर ख़रीद के लिए वकील बनाया तो सल्म की तरह उसमें भी यही हुक्म है। १२। २. जितना कोई अंदाज़ा करने वाला अंदाज़ा नहीं करता। १२। ३. 'चाहो' यानी इस मामले में अपनी राय के अनुसार कार्य करना। १२। ४. खोटा (ज़ुयूफ़) होने का दावा। १२। ५. 'दिरहम' एक ऐसी क़िस्म का नाम है जिसमें रद्दी हिस्सा मिला हुआ हो। १२।

تو وکیل ضامن نہ ہوگا یہ حادی میں لکھا ہے اگر کسی کو اس واسطے وکیل کیا کہ دس درہم طعام کی سلم میں دیئے تو ہمارے نزدیک احساناً طعام سے مراد گیہوں اور اُس کا آٹا ہے اور مشایخ نے کہا کہ یہ حکم اُس وقت ہے کہ جب درہم بہت ہوں اور تھوڑے ہوں تو یہ قول مطلق روٹیوں کی طرف رجوع کرے گا اور آٹے کے باب میں دو روایتیں آئی ہیں ایک روایت میں وہ بمنزلہ گیہوں کے ہے اور دوسری روایت میں بمنزلہ روٹی کے ہے اور ایسا ہی قیاسِ خرید کے وکیل میں ثابت ہے پس اگر اُس کو اس واسطے وکیل کیا کہ میرے درہم طعام کی سلم میں دیئے اور اُس نے جو وغیرہ کی سلم میں دے دیئے تو اُس نے مخالفت کی اور موکل کو اختیار ہے کہ وکیل سے اپنے درہموں کی ضمان لے اور اگر چاہے تو اُن کو مسلم الیہ سے لے لے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر ایسے شریک کو جو اُس کے ساتھ شرکت عنان رکھتا ہے مسلم الیہ بنایا تو جائز ہے ☆

اگر کسی ذمی کو عقد سلم کے واسطے وکیل کیا تو کراہت کے ساتھ جائز ہے یہ خزانہ الاکمل میں لکھا ہے وکیل سلم نے اگر بیع میں گھپلا ہو اٹھالیا تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر وکیل نے کسی کو اس واسطے وکیل کیا کہ سلم پر مسلم الیہ سے لے کر قبضہ کرے اور اُس نے قبضہ کیا تو مسلم الیہ بری ہو جائے گا پس اگر وکیل کا وکیل یا اُس کا غلام یا اُس کا بیٹا ہو جو اُس کی پرورش میں ہے یا اُس کا اجیر ہو تو یہ قبضہ موکل پر جائز ہو گا اور اگر کوئی اجنبی ہو تو تو پہلا وکیل طعام سلم کا ضامن ہوگا اگر اُس کے وکیل کے پاس تلف ہو جائے اور اگر اُس تک پہنچ جائے تو وہ اور اُس کا وکیل ضمان سے بری ہو جائیں گے یہ حادی میں لکھا ہے اور وکیل سلم کو یہ اختیار نہیں ہے کہ دوسرے کو وکیل کرے مگر جب موکل یہ کہہ دے کہ جو تو

چاہے وہ کہ یہ خزانہ الاکمل میں لکھا ہے وکیل سلم نے اگر اپنے کو یا اپنے مفاوض کو یا اپنے غلام کو مسلم الیہ بنایا تو جائز نہیں ہے اور اگر ایسے شریک کو جو اُس کے ساتھ شرکت عنان رکھتا ہے مسلم الیہ بنایا تو جائز ہے بشرطیکہ مسلم فیہ اُن دونوں کی تجارت میں نہ ہو اور اگر اپنے بیٹے یا اپنی زوجہ یا ماں باپ میں سے کسی کو بنایا تو امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے اور اس میں صاحبین نے اختلاف کیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ جو کچھ میرا تجھ پر چاہیے وہ ایک کُر گیہوں کی سلم میں دے دے پس اگر اُس نے کسی شخص کو معین کیا تو بالا جماع وکالت صحیح ہے اور اگر معین نہ کیا تو بھی صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ بحالتِ صحت صحیح نہیں ہے یہ نیابیع میں ہے اگر وکیل نے بیع سلم ٹھہرانے میں دوم اُس چیز کی سلم میں دے دیے جس کا موکل نے حکم کیا تھا اور مسلم الیہ کے اس اقرار پر کہ میں نے درہم پورے پالئے ہیں گواہ نہیں کیے پھر مسلم الیہ زیوف درہم واپس کرنے کو لایا اور کہا کہ میں نے اُنھیں درہموں میں پائے ہیں تو اُس کی تصدیق کی جائے گی اور اگر وکیل نے مسلم الیہ کے اس اقرار پر گواہ کر لیے ہوں تو پھر اُس کے دعویٰ کی تصدیق نہ کی جائے گی اور اُس کے معنی یہ ہیں کہ اگر مسلم الیہ نے اقرار کیا کہ میں نے جید درہم پورے حاصل کر لیے یا اپنا پورا حق لے لیا یا راس المال پورا لے لیا تو پھر اُس کا یہ دعویٰ کرنا کہ وہ درہم زیوف ہیں اُس کے اقرار کو توڑتا ہے پس اُس کی سماعت نہ ہوگی اور اُس کے گواہ بھی مقبول نہ ہوں گے اور پھر مدعا علیہ پر قسم آئے گی اور اگر اُس نے پورے درہم پالیٹنے کا اقرار کیا ہو تو درہم کا لفظ زیوف اور جید دونوں کو شامل ہے پس اُس کا دعویٰ اُس کے اقرار کو نہ توڑے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر قطن میں سلم ٹھہرائی تو اُس میں درہم نہ دیا جائے گا جیسا حج میں ہے اور اس پر ہمارے زمانے کے مشایخ متفق ہیں بشرؒ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ کسی نے دوسرے کو ایک

کُر گیہوں کو سلم میں ایک غلام دیا پھر مسلم الیہ نے وہ غلام کسی کے ہاتھ فروخت کر کے اُس کے سپرد کر دیا پھر مشتری نے اُس غلام میں کوئی عیب پا کر مسلم الیہ کو بغیر حکم قاضی کے واپس کیا پھر رب السلم اور مسلم الیہ نے...

۱۔ قولہ قیاس یعنی اگر خرید کے واسطے وکیل کیا تو سلم کی طرح اس میں بھی یہی حکم ہے۔ ۱۲۔ ۲۔ جتنا کوئی اندازہ کرنے والا اندازہ نہیں کرتا ۱۲۔ ۳۔ قولہ چاہے یعنی اس معاملہ میں اپنی رائے سے عمل کرنا۔ ۱۲۔ ۴۔ زیوف ہونے کا دعویٰ۔ ۱۲۔ ۵۔ قولہ درہم نام کارہ بند لے ملی ہوئی قسم ہے۔ ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (3) (471) Book of Sales

If an annulment (Iqala) of a Salam sale (Bai' Salam) is sought, and the buyer (Rabb-us-Salam) says, "Return my slave to me and I have discharged you from the Salam," or says, "In exchange for this slave I have discharged you from the Salam," or says, "Effect an annulment of the Salam with me in exchange for this slave," then this Salam becomes void. However, if he said, "Effect an annulment of the Salam for me," without mentioning the slave, or said, "Discharge me from the Salam and take your capital (Ras-ul-Mal)," and did not mention the slave, then the Salam contract will be dissolved, and he will receive the value of the slave from the capital. This is recorded in Al-Muheet. If someone sells a slave to another person in exchange for a piece of cloth, describing its characteristics and taking responsibility for it, there are two scenarios: one is that there is a fixed term (period) for the delivery of the cloth, and the other is that there isn't. The second scenario is not permissible, whereas the first one is. If they separate before possession takes place, the contract will not be void. This is recorded in Waqiat-e-Husamia. If the buyer (Rabb-us-Salam) increases the capital amount, it is permissible to pay it immediately, but a deferred payment is not permissible. If he pays it during the session (majlis), it is valid. If they separate before possession of the increase is taken, the Salam contract becomes void to the extent of that increase. If the seller (Muslam Ilayh) provides something more, it will be examined: if the capital is specified (e.g., 100) and present, then it is permissible both immediately and with a term. If the capital is unspecified, and the seller provides more of a specified item, it is permissible both immediately and with a term. However, if he increases the amount in Dirhams or Dinars, then taking possession of the increase within the session is a condition. This is recorded in Muheet al-Sarakhsi.

Nineteenth Chapter: Regarding loans (Qarz), taking loans, and having items manufactured

Loans are permissible for fungible items (Mithli), such as those measured by volume (Kayli), weight (Wazni), or uniform countable items (Adadi Mutaqarib) like eggs, etc. Loans are not permissible for non-fungible items like animals, clothes, and non-uniform countable items (Adadi Mutafawat). In an invalid loan (Qarz-e-Fasid), if the borrower takes possession of the item, they become its owner, similar to how one becomes the owner of a possessed item in an invalid sale (Bai-e-Fasid). However, in an invalid loan, the borrower must return the exact same item they possessed. In a valid loan, if the borrowed item is still with the borrower, they are not obliged to return that specific item; rather, they have the choice to return it or return its

equivalent (Mithl). This is recorded in Muheet al-Sarakhsi. Furthermore, where a loan is not permissible, it is also not permissible to derive benefit from that loan, but selling it is permissible, as stated in Al-Imadiyya. According to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), taking a loan of bread by weight is permissible, but not by count, and the fatwa is based on this. This is recorded in Al-Kafi, etc. It is narrated from Imam Abu Yusuf in Nawadir-e-Hisham that he said it is not necessary to take loans of wheat and flour by weight, nor is there any benefit in it, similarly for dried dates, even if it is in a place where these items are typically weighed. This is recorded in Al-Muheet. It is mentioned in the original text (Asl) that if flour was borrowed by weight, it should not be returned by weight; instead, they should reconcile based on the price. Another narration from Imam Abu Yusuf states that taking a loan of it by weight is permissible by way of 'Istihsan' (juristic preference) once it becomes customary among people to weigh it, and the fatwa is based on this. This is recorded in Ghiyasiah. It is not permissible to take loans of fuel, wood, reeds, fresh fragrant items, and leafy greens. However, there is no harm in taking loans of henna, indigo (wasma), and dried fragrant items that are sold by measure. This is recorded in Fusul-e-Imadiyya. And as for paper by count...

1: Qazi Khan and Zaheeria. 2: Meaning, they are not permissible due to necessity. 3: In custom. 4: His statement 'price', meaning after reconciliation, regardless of what the price may be.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (3) (471) किताब अल-बुयू'

बै' सलाम का इक़ाला चाहा, तो यदि रब्ब-उस-सलाम ने कहा कि मेरा गुलाम मुझे वापस दे दे और मैंने तुझे सलाम से बरी किया, या कहा कि इस गुलाम के बदले मैंने तुझे सलाम से बरी किया, या कहा कि इस गुलाम के बदले मुझसे सलाम का इक़ाला कर ले, तो यह सलाम बातिल है। और यदि उसने कहा कि मुझे सलाम का इक़ाला कर दे और गुलाम का ज़िक्र न किया, या कहा कि मुझे सलाम से बरी कर दे और अपना रास-उल-माल (पूंजी) ले ले और गुलाम का ज़िक्र न किया, तो सलाम टूट जाएगी और उसे रास-उल-माल में गुलाम की क़ीमत मिलेगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने दूसरे के हाथ एक गुलाम एक कपड़े के बदले में, जिसका गुण बताकर अपने ज़िम्मे रखा है, बेचा, तो इसकी दो सूरतें हैं: एक यह कि कपड़े की अदायगी में मियाद (समय सीमा) हो, और दूसरी यह कि न हो। दूसरी सूरत जायज़ नहीं है और पहली सूरत जायज़ है। यदि कब्ज़े से पहले दोनों अलग हो गए, तो अनुबंध (अक़्द) बातिल नहीं होगा। यह 'वाक़िआत-ए-हुसामिया' में लिखा है। यदि रब्ब-उस-सलाम ने रास-उल-माल में कुछ बढ़ाया, तो फिलहाल अदा करना जायज़ है और मियादी जायज़ नहीं है। यदि उसे मजलिस में अदा कर दिया तो सही है, और यदि वृद्धि पर कब्ज़ा होने से पहले दोनों अलग हो गए, तो वृद्धि की मात्रा के बराबर सलाम बातिल हो जाएगी। और यदि मुस्लिम इलैह ने कुछ बढ़ाया, तो देखा जाएगा कि यदि रास-उल-माल मुअय्यन (निश्चित, जैसे १००) है और वह मौजूद है, तो फिलहाल और मियाद पर दोनों तरह जायज़ है। और यदि रास-उल-माल गैर-मुअय्यन है, तो यदि मुस्लिम इलैह से मुअय्यन चीज़ अधिक की, तो फिलहाल और मियाद पर दोनों तरह जायज़ है। और यदि दरहम या दीनार अधिक किए, तो मजलिस में वृद्धि पर कब्ज़ा होना शर्त होगा। यह 'मुहीत सरख्सी' में लिखा है।

उन्नीसवां अध्याय: ऋण (क़र्ज़) देने, ऋण लेने और कोई चीज़ बनवाने के वर्णन में

जो चीज़ें मिसली (समान) हैं उनका क़र्ज़ जायज़ है, जैसे नाप कर बेची जाने वाली (कैली), तौल कर बेची जाने वाली (वज़नी) और ऐसी गिनती वाली चीज़ें जो आपस में समान हों (मुतकारिब) जैसे अंडे आदि। और जो चीज़ें मिसली नहीं हैं जैसे जानवर, कपड़े और गिनती वाली वे चीज़ें जिनमें अंतर हो (मुतफावत), उनमें क़र्ज़ जायज़ नहीं है। क़र्ज़-ए-फ़ासिद में यदि ऋण लेने वाले ने चीज़ पर कब्ज़ा कर लिया, तो वह उसका मालिक हो गया, जैसे बै-ए-फ़ासिद में कब्ज़ा की गई चीज़ का मालिक हो जाता है। लेकिन क़र्ज़-ए-फ़ासिद में जिस चीज़ पर कब्ज़ा किया है, वही वापस करे। और क़र्ज़-ए-जायज़ में यदि लिया गया क़र्ज़ ऋण लेने वाले के पास मौजूद हो, तो वही वापस करने के लिए मुअय्यन नहीं

होगा, बल्कि उसे अधिकार होगा कि चाहे वही वापस करे या उसका मिसल (वैसा ही) वापस करे। यह 'मुहीत सरख्सी' में लिखा है। फिर जहाँ क़र्ज़ जायज़ नहीं है, वहाँ उस क़र्ज़ से लाभ उठाना भी जायज़ नहीं है, लेकिन उसे बेचना जायज़ है, जैसा कि 'इमादिया' में है। रोटी का क़र्ज़ वज़न के हिसाब से लेना इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक जायज़ है, गिनती के हिसाब से नहीं, और इसी पर फ़तवा है। यह 'काफ़ी' आदि में लिखा है। 'नवादिर-ए-हिशाम' में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया कि गेहूँ और आटे का वज़न से क़र्ज़ लेना और इसी तरह सूखे छुआरों का, इस तरह क़र्ज़ लेना ज़रूरी नहीं है और न इसमें भलाई है, चाहे यह ऐसी जगह हो जहाँ ये चीज़ें वज़न से ली जाती हों। यह 'मुहीत' में लिखा है। मूल (अस्ल) में उल्लेख है कि यदि आटा तौलकर क़र्ज़ लिया, तो उसे वज़न से वापस न करे बल्कि दोनों की क़ीमत पर सुलह (समझौता) कर लें। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से एक रिवायत में आया है कि उसका वज़न से क़र्ज़ लेना इस्तिहसानन जायज़ है जब लोगों में उसका वज़नी होना प्रचलित हो जाए, और इसी पर फ़तवा है। यह 'ग़ियासिया' में लिखा है। ईंधन, लकड़ी, बेंत, ताज़ी सुगंधित चीज़ें और साग का क़र्ज़ लेना जायज़ नहीं है। लेकिन मेंहदी, वस्मा और सूखी सुगंधित चीज़ें जो पैमाने से बिकती हैं, उनके क़र्ज़ लेने में कोई डर नहीं है। यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। और कागज़ का गिनती से...

---

1. क़ाज़ी ख़ान व ज़हीरया। 2. यानी ज़रूरत के कारण इनका जायज़ होना इनमें नहीं है। 3. रिवाज में। 4. उनका कथन 'क़ीमत', यानी सुलह के बाद चाहे क़ीमत जितनी भी हो।

بیع سلم کا اقالہ چاہا پس اگر رب السلم نے کہا کہ میرا غلام مجھے واپس دے اور میں نے تجھ کو سلم سے بری کیا یا کہا کہ بعوض اس غلام کے میں نے تجھ کو سلم سے بری کیا یا کہا کہ بعوض اس غلام کے مجھ سے سلم کا اقالہ کرلے تو یہ سلم باطل ہے اور اگر اس نے کہا کہ مجھے سلم کا اقالہ کر دے اور غلام کا ذکر نہ کیا یا کہا کہ مجھے سلم سے بری کر دے اور اپنا راس المال لے لے اور غلام کا ذکر نہ کیا تو سلم ٹوٹ جائے گی اور اس کو راس المال میں غلام کی قیمت ملے گی یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے دوسرے کے ہاتھ ایک غلام بعوض ایک کپڑے کے جس کا وصف بیان کر کے اپنے ذمہ رکھا ہے فروخت کیا تو اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ کپڑے کے ادا کرنے میں میعاد ہو اور دوسری یہ کہ نہ ہو دوسری صورت جائز نہیں ہے اور پہلی صورت جائز ہے پس اگر قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو عقد باطل نہ ہو گا یہ واقعات حسامیہ میں لکھا ہے۔ اگر رب السلم نے راس المال میں کچھ بڑھایا تو فی الحال ادا کرنا جائز ہے اور میعادی جائز نہیں ہے پس اگر اس کو مجلس میں ادا کر دیا تو صحیح ہے اور اگر زیادتی پر قبضہ ہونے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بقدر زیادتی کے سلم باطل ہو جائے گی اور مسلم الیہ نے کچھ زیادہ کیا تو دیکھا جائے گا کہ راس المال معین (مثلاً سوتی ۱۲) ہے اور وہ موجود ہے تو فی الحال اور میعاد پر دونوں طرح جائز ہے اور اگر راس المال غیر معین ہے پس اگر مسلم الیہ سے معین چیز زیادہ کی تو فی الحال اور میعاد پر دونوں طرح جائز ہے اور اگر درہم یا دینار زیادہ کیے تو مجلس میں زیادتی پر قبضہ ہو جانا شرط ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

باب انیسواں : قرض اور قرض لینے اور کوئی چیز بنوانے کے بیان میں

جو چیزیں مثلی ہیں ان کا قرض جائز ہے جیسے کیلی اور وزنی اور عددی متقارب مانند انڈے وغیرہ کے اور جو چیزیں مثلی نہیں ہیں جیسے حیوان اور کپڑے اور عددی متفاوت ان میں قرض جائز نہیں ہے اور قرض فاسد میں اگر مقرض چیز پر قبضہ کیا تو اس کا مالک ہو گیا جیسا کہ بیع فاسد میں قبضہ کی ہوئی چیز کا مالک ہوتا ہے لیکن قرض فاسد میں جس چیز پر قبضہ کیا ہے خاص اُسی کو واپس کرے اور قرض جائز میں اگر قرض مقبوض قرض لینے والے کے پاس موجود ہو تو وہی واپس کرنے کے واسطے معین نہ ہو گا بلکہ اس کو اختیار ہو گا کہ چاہے اُس کو واپس کرے یا اُس کا مثل واپس کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے پھر جس جگہ قرض جائز نہیں ہو تو اُس قرض سے نفع اٹھانا بھی جائز نہیں ہے لیکن اس کا فروخت کرنا جائز ہے کذا فی العمادیہ اور روٹی کا وزن کے حساب سے نہ گنتی کے حساب سے قرض لینا امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ کافیؒ وغیرہ میں لکھا ہے نوادر ہشام میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ انھوں نے فرمایا کہ گیہوں اور آٹے کا وزن سے قرض لینا اور ایسے ہی خشک چھوارے کا اس طرح قرض لینا ضروری نہیں اور نہ اس میں بہتری ہے اگر چہ یہ ایسی جگہ واقع ہو جہاں یہ چیزیں وزن کی لی جاتی ہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔ اصل میں مذکور ہے کہ اگر آٹا تول کر قرض لیا تو اُس کو وزن سے نہ واپس کرے لیکن دونوں کی قیمت پر صلح کر لیں اور امام ابو یوسفؒ سے ایک روایت میں آیا ہے کہ اُس کا وزن سے قرض لینا استحساناً جائز ہے جب کہ لوگوں میں اس کا وزنی ہونا رائج ہو جائے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔ ایندھن اور لکڑی اور قصب اور تر خوشبودار چیزیں اور ساگ کا قرض لینا جائز نہیں ہے لیکن حنا اور وسمہ اور خشک خوشبودار چیزیں کہ جو پیمانہ سے بکتی ہیں ان کے قرض لینے میں کچھ خوف نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور کاغذ کا گنتی

۱: قاضی خان و ظہیریہ ۱۲۔ ۲: یعنی ضرورت کی وجہ سے جائز ہونا ان میں نہیں ہے ۱۲۔ ۳: رواج میں ۱۲۔ ۴: قولہ قیمت یعنی بعد صلح کے چاہے قیمت جس قدر ہو ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (2) ..... 472 ..... Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...it is permissible to take a loan, as mentioned in *Al-Khulasa*. Taking a loan of walnuts by measure and eggplants by count is permissible, as stated in *Al-Muhit*. It is narrated from Ibn Salam in *Fatawa Itabiya* that taking a loan of raw or baked bricks by count is permissible, provided there is no significant difference between them; this is recorded in *Tatarkhaniya*. Taking a loan of meat is permissible, and this is the most correct view, as stated in *Muhit Sarkhasi*. Taking a loan of meat by weight is permissible, as mentioned in *Fatawa Sughra*. In our cities, taking a loan of leavened dough by weight is permissible and is the preferred (mukhtar) view, as stated in *Mukhtari al-Fatawa*. Taking a loan of saffron by weight is permissible, but by measure, it is not; this is in *Tatarkhaniya*. Taking a loan of ice by weight is permissible. If borrowed in summer and repaid in winter, the obligation is fulfilled. Ice is among the items for which a price is paid. If the ice-seller says, "I will not take it from you this year," Abu Bakr al-Iskaf stated that I know of no legal stratagem (*hila*) in this situation other than the person who owes the ice weighing an equivalent amount and throwing it into the seller's storage area to be free of the debt. Qadhi Fakhruddin stated that in my view, the solution is to present the matter before a judge (*qadhi*) so that the judge may compel the creditor to accept the amount owed. Just as in the case where someone borrowed wheat and then returned equivalent wheat after the market price had changed; the judge would compel the creditor to accept it. This is recorded in *Mukhtari al-Fatawa*. Taking a loan of gold and silver by weight is permissible, but taking it by count is not; this is in *Tatarkhaniya*. Imam Muhammad (RA) stated in *Al-Jami* that if there are dirhams consisting of one-third silver and two-thirds brass, and someone borrowed them by count and they are also customarily circulated by count among people, then there is no harm in it. However, if they are only circulated by weight among people, then taking a loan of them is only permissible by weight. If there are dirhams with two-thirds silver and one-third brass, then taking a loan of them is permissible only by weight, even if it has become common practice for people to sell them by count. If the dirhams consist of half silver and half brass, then taking a loan of them is also only permissible by weight; this is mentioned in *Al-Muhit*.

Imam Muhammad (RA) stated in *Kitab al-Sarf* that Imam Abu Hanifa (RA) considered any loan that generates a profit (usurious) to be disliked (*makruh*).

A loan of 'sargin' (manure/dung) is permissible if its sale is permissible. *Qal al-Harjam* means that if selling manure from cattle as fertilizer is permissible, then taking a loan of it is also permissible. It is recorded in *Waqi'at Hasamiya* that someone who destroys manure is liable for its price, and it is among those things that have a corresponding value. According to this narration, taking a loan of it would not be permissible. It is written in *Al-Tajrid* that if a loan is given for a specific term or a term is set after the loan, the term will be void, and the property must be returned immediately. This is contrary to the case where someone makes a will to give a loan from their property to a specific person for one month, as mentioned in *Tatarkhaniya*. There is no difference between setting a term after the loan has been consumed or before it; this is the correct view as stated in *Fath al-Qadir*. The legal stratagem for making a loan term binding is for the borrower to transfer (*hawala*) the debt to someone else, and then the borrower sets a term with the person to whom the debt was transferred.

---

1. On the word "eggplants": I say that in our lands, this ruling is difficult; moreover, it involves the possibility of interest (*riba*), and every fruit has a separate price. 12.
2. i.e., due to local custom (*urf*), therefore, in the lands of the translator, taking a loan of leavened dough and flour by weight should be permissible. 12.
3. On the word "ahda" (obligation/responsibility): Meaning the responsibility was cleared even if repaid out of season. 12.
4. Will (*Wasiyyat*): Meaning this will should be executed, and a fixed term is not inherently binding in loans. 12.

...से ऋण (क़र्ज़) लेना वैध है, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। अखरोट का माप (पैमाना) से ऋण लेना और बैंगनों का गिनती से ऋण लेना वैध है, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'फ़तावा इताय्या' में इब्न सलाम से उद्धृत है कि कच्ची और पक्की ईंटों का गिनती से ऋण लेना वैध है, बशर्ते कि उनमें कोई बड़ा अंतर न हो; यह 'तातारखालिया' में लिखा है। मांस का ऋण लेना वैध है और यही सबसे सही (असह्) मत है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। मांस का वज़न से ऋण लेना वैध है, यह 'फ़तावा सुग़रा' में लिखा है। हमारे शहरों में ख़मीर (खमीरयुक्त आटा) का वज़न से ऋण लेना वैध है और यही पसंदीदा (मुख्तार) मत है; यह 'मुख़्तारी अल-फ़तावा' में लिखा है। केसर का वज़न से ऋण लेना वैध है, लेकिन माप से वैध नहीं है; यह 'तातारखालिया' में लिखा है। बर्फ़ का वज़न से ऋण लेना वैध है। यदि गर्मियों में ऋण लिया गया और सर्दियों में चुकाया गया, तो उत्तरदायित्व पूरा हो गया। बर्फ़ उन चीज़ों में से है जिसके बदले मूल्य लिया जाता है। यदि बर्फ़ बेचने वाले ने कहा कि 'मैं इस साल तुम से (वापसी) नहीं लूँगा', तो अबू बक्र इस्क़ाफ़ ने कहा कि इस मामले में इसके अलावा कोई और कानूनी समाधान (हीला) नहीं है कि जिस व्यक्ति के पास बर्फ़ है, वह उसके बराबर बर्फ़ तौलकर बर्फ़ वाले के गोदाम में डाल दे ताकि वह ऋण से मुक्त हो जाए। काज़ी फ़ख़रुद्दीन ने कहा कि मेरे अनुसार छुटकारा इसमें है कि इस मामले को काज़ी (न्यायाधीश) के सामने पेश करे ताकि जितना उस पर ऋण है, काज़ी उसे उतना स्वीकार करने के लिए मजबूर करे। जैसा कि उस मामले में होता है जब किसी ने दूसरे से गेहूँ ऋण लिए और फिर भाव बदलने के बाद उसके बराबर गेहूँ उसे लौटाए, तो काज़ी ऋणदाता को उन्हें स्वीकार करने के लिए विवश करेगा; यह 'मुख़्तारी अल-फ़तावा' में लिखा है। सोने और चांदी का वज़न से ऋण लेना वैध है, लेकिन संख्या (गिनती) से ऋण लेना वैध नहीं है; यह 'तातारखालिया' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे' में फ़रमाया कि यदि ऐसे दिरहम हों जिनमें एक-तिहाई चांदी और दो-तिहाई पीतल हो और किसी व्यक्ति ने उन्हें गिनती से ऋण लिया और वे लोगों में भी गिनती से ही प्रचलित हों, तो इसमें कोई हर्ज़ नहीं है। और यदि लोगों में केवल वज़न से प्रचलित हों, तो केवल वज़न से ही उनका ऋण लेना वैध होगा। और यदि ऐसे दिरहम हों जिनमें दो-तिहाई चांदी और एक-तिहाई पीतल हो, तो उनका ऋण लेना केवल वज़न से ही वैध है, भले ही लोगों का चलन उन्हें गिनती से बेचने का हो गया हो। और यदि दिरहमों में आधी चांदी और आधा पीतल हो, तो उनका ऋण लेना भी केवल वज़न से ही वैध है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'किताब अस-सर्फ़ में फ़रमाया कि इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) हर ऐसे ऋण को नापसंद (मक़रूह) समझते थे जो लाभ पहुँचाए (ब्याज/सूद की स्थिति)।

जिस 'सरगीन' (गोबर/खाद) को बेचना वैध है, उसका ऋण लेना भी वैध है। 'क़ाल अल-हरजम' का अर्थ है कि गोबरों में से खाद बेचना वैध है, तो उसका ऋण लेना भी वैध है। 'वाकियाते हसामिया' में लिखा है कि खाद नष्ट करने वाले पर उसका मूल्य देना अनिवार्य होता है और वह उन चीज़ों में से है जिसका मूल्य होता है। इस रिवायत के अनुसार उसका ऋण लेना वैध नहीं होगा। 'तजरीद' में लिखा है कि यदि अवधि वाला ऋण दिया गया या ऋण के बाद अवधि तय की गई, तो वह अवधि शून्य (बातिल) होगी और धन तत्काल देना अनिवार्य होगा। इसके विपरीत यदि किसी ने अपने माल में से अमुक व्यक्ति को एक महीने के लिए ऋण देने की वसीयत की; जैसा कि 'तातारखालिया' में है। ऋण नष्ट हो जाने के बाद अवधि तय करने या उससे पहले अवधि तय करने में कोई अंतर नहीं है, यही सही है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। ऋण की अवधि को अनिवार्य बनाने का कानूनी समाधान यह है कि ऋण लेने वाला अपने ऋण को किसी और पर हस्तांतरित (हवाला) कर दे, फिर ऋण लेने वाला उस व्यक्ति से, जिस पर ऋण हस्तांतरित हुआ है, अवधि तय कर ले।

---

1. 'बैंगनों' शब्द पर: मैं कहता हूँ कि हमारे क्षेत्रों में यह आदेश कठिन है, इसके अलावा इसमें सूद (ब्याज) की संभावना है और हर फल का मूल्य अलग होता है। 12।
2. यानी प्रथा (उर्फ़) के कारण, अतः अनुवादक के क्षेत्रों में ख़मीर और आटे का ऋण लेना भी वज़न के अनुसार मान्य होना चाहिए। 12।
3. 'अहदा' शब्द पर: अर्थात जिम्मेदारी से मुक्त हो गया, भले ही बेमौसम उसे चुकाया। 12।
4. वसीयत: अर्थात इस वसीयत को लागू करना चाहिए और ऋण में अवधि मूल रूप से (कानूनी रूप से) बाध्यकारी नहीं होती। 12।

سے قرض لینا جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اخروٹ کا پیمانہ سے قرض لینا اور بیگنوں کا گنتی سے قرض لینا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور فتاویٰ عتابیہ میں ابن سلام سے نقل کیا ہے کہ کچی اور پکی اینٹوں کا گنتی سے قرض لینا جائز ہے بشرطیکہ ان میں تفاوت نہ ہو یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور گوشت کا قرض لینا جائز ہے اور یہی اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور گوشت کا وزن سے قرض لینا جائز ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے اور ہمارے شہروں میں خمیر کو وزن سے قرض لینا جائز ہے اور یہی مختار ہے یہ مختاری الفتاویٰ میں لکھا ہے اور زعفران کو وزن سے قرض لینا جائز ہے اور پیمانہ سے جائز نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور برف کو وزن سے قرض لینا جائز ہے اور اگر گرمیوں میں قرض لیا اور جاڑوں میں ادا کیا تو اُس کے عہدہ سے نکل گیا اور برف اُن چیزوں میں ہے کہ جن کے عوض قیمت لی جاتی ہے اور اگر برف والے نے کہا کہ میں اس سال تجھ سے نہ لوں گا تو ابوبکر اسکاف نے فرمایا کہ میں اس مقام پر سوائے اس کے کوئی حیلہ نہیں جانتا کہ جس شخص پر برف آتا ہے وہ اُس کے برابر برف تول کر برف والے کے کھتے میں پھینک دے تاکہ قرض سے بری ہو جائے اور قاضی فخر الدین نے فرمایا کہ میرے نزدیک چھٹکارہ اس میں ہے کہ یہ بات قاضی کے سامنے پیش کرے تاکہ جس قدر اُس پر قرض ہے اتنے لینے پر قاضی اُس کو مجبور کرے جیسا اس صورت میں کہ کسی نے دوسرے سے گیہوں قرض لیے پھر اُس کا بھاؤ بدل جانے کے بعد اُن کے مثل گیہوں اُس کو دے تو قرض خواہ کو اُن کے قبول کرنے پر قاضی مجبور کرے گا یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے اور سونے اور چاندی کو وزن سے قرض لینا جائز ہے اور عدد سے قرض لینا جائز نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ اگر ایسے درہم ہوں کہ جن میں ایک

تہائی چاندی اور دو تہائی پیتل ہے اور ان کو کسی شخص نے گنتی سے قرض لیا اور وہ لوگوں میں بھی گنتی سے رائج ہیں تو کچھ مضائقہ نہیں ہے اور اگر لوگوں میں فقط وزن سے رائج ہیں تو صرف وزن سے اُن کا قرض لینا جائز ہوگا اور اگر ایسے درہم ہوں جن میں دو تہائی چاندی اور ایک تہائی پیتل ہے تو اُن کا قرض لینا فقط وزن سے جائز ہے اگر چہ لوگوں کا معمول ہو گیا ہو کہ اُن کے ساتھ گنتی سے فروخت کرتے ہوں اور اگر درہموں میں آدھی چاندی اور آدھا پیتل ہو تو اُن کا قرض لینا بھی فقط وزن سے جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ نے کتاب الصرف میں فرمایا کہ امام ابو حنیفہؒ ہر ایسے قرض کو جو نفع پیدا کرائے مکروہ جانتے تھے ۔

جس سرگیں کا فروخت کرنا جائز ہے اُس کا قرض لینا بھی جائز ہے قال الحرجم یعنی گوبروں میں سے کھاد کا بیچنا جائز ہے تو اُس کا قرض لینا بھی جائز ہے اور وہ واقعات حسامیہ میں لکھا ہے کہ سرگین کے تلف کرنے والے پر اُس کی قیمت واجب ہوتی ہے اور وہ ایسی چیزوں میں ہے کہ جس کا مقابل قیمت ہوتی ہے تو اس روایت کے موافق اُس کا قرض لینا جائز نہ ہو گا اور تجرید میں لکھا ہے کہ اگر میعادی قرض دیا یا بعد قرض کے مدت مقرر کی تو مدت باطل ہو گی اور مال فی الحال دینا واجب ہے بخلاف اس صورت کے کہ کسی نے اپنے مال میں سے فلاں شخص کو ایک مہینہ کے واسطے قرض دینے کی وصیت کی کذا فی التاتارخانیہ اور قرض کے تلف کر دینے کے بعد مدت مقرر کرنے یا اُس سے پہلے مدت مقرر کرنے میں کچھ فرق نہیں ہے یہی صحیح ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور قرض کی میعاد لازم ہو جانے میں یہ حیلہ ہے کہ قرض لینے والا قرض دار کا قرض کسی پر اُترا دے پھر قرض لینے والا اُس شخص سے کہ جس پر اُترا لیا ہے مدت مقرر کرلے پس

۱۔ قولہ بیگنوں اقول ہمارے دیار میں یہ حکم مشکل ہے علاوہ بریں اس میں سود جاری ہے اور ہر پھل کی علیحدہ قیمت ہے۔ ۱۲۔ ۲۔ یعنی بسبب عرف کے بنا بریں مترجم کے دیار میں خمیر اور آٹے کا قرض لینا بھی وزن سے روا ہونا چاہئے۔ ۱۲۔ ۳۔ قولہ عہدہ یعنی ذمہ وار پاک ہو گیا اگر چہ بے موسم اس کو ادا کیا۔ ۱۲۔ ۴۔ وصیت یعنی اس وصیت کو نافذ کرنا چاہئے اور قرض میں مدت اصل نہیں ہے۔ ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 2 | Kitab al-Buyu (Book of Sales) Page 473

A time limit shall be binding; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. Imam Muhammad (RA) stated in *Kitab al-Sarf* that Imam Abu Hanifa (RA) considered every loan that yields a profit to be *Makruh* (disliked). Al-Karkhi (RA) mentioned that this ruling applies when the profit is stipulated as a condition for taking the loan. For example, if debased dirhams were given on the condition that they be repaid in pure dirhams, it is *Makruh*. However, if this is not a condition of the contract and the borrower repays the loan with superior quality currency, there is no harm in it. Similarly, if someone lends dirhams or dinars on the condition that the borrower purchases some goods from him at a high price, it is *Makruh*. But if there is no such condition and the borrower voluntarily buys the goods at a high price after taking the loan, there is no harm according to the view of Al-Karkhi. Al-Khassaf has written in his book:

"I do not consider this to be good," and Shams al-A'imma al-Halwani (RA) mentioned that it is *Haram* (forbidden). Imam Muhammad (RA) wrote in *Kitab al-Sarf* that the predecessors (*Salaf*) considered it *Makruh*, but Al-Khassaf (RA) did not use the word 'dislike' (*Karahat*), only stating, "I do not consider this good for him." Thus, it is close to being disliked but less than formal *Karahat*. Imam Muhammad (RA) found no harm in it because he stated in *Kitab al-Sarf* that if a borrower sends a gift (*Hadiya*) to the lender, there is no fear in it. Imam Muhammad (RA) did not elaborate further, which serves as evidence that he departed from the view of the predecessors. Shaykh al-Islam Khwaharzadah stated that the view of the predecessors cited by Imam Muhammad applies to cases where some form of profit is stipulated for the loan, which is *Makruh* without disagreement. What Imam Muhammad stated applies to cases where no gift is stipulated in the loan, which is not *Makruh* without disagreement. The instance of a sale (*Bai'*) in a loan being recorded as *Makruh* is when the loan precedes the contract. If the sale precedes the loan, its form is as follows: For example, Zaid wished for Amr to conduct a transaction of one hundred dinars with him. Amr sold a garment worth twenty dinars to Zaid for forty dinars, then lent him sixty dinars, such that Zaid owed a total of one hundred dinars to the lender, while in reality, Zaid received only that much. Al-Khassaf mentioned this form as permissible (*Ja'iz*), and this is also the school of thought of Muhammad bin Salama, the Imam of Balkh. It is narrated that Muhammad bin Salama possessed many goods; whenever someone sought a loan from him, he would first sell some goods to them at a high price, and then lend them an amount of dinars according to their need. Many scholars (*Mashayikh*) considered this *Makruh*, saying it is a loan that

yields a profit. Some scholars stated that if the loan and sale occur in the same sitting (*Majlis*), it is *Makruh*, but if the sittings are different, there is no harm. Shams al-A'imma al-Halwani issued rulings based on the views of both Al-Khassaf and Muhammad bin Salama, as written in *Al-Muhit*.

There is no harm in accepting a gift from a debtor. However, if it is known that the gift is being given because of the loan, it is better (*Afdal*) not to accept it. But if it is known that it is not given because of the loan, but rather due to kinship or friendship, one need not avoid it. Similarly, if the debtor is famous for their generosity and nobility, one should not avoid it either; as stated in *Muhit al-Sarkhasi*. If none of these conditions are met, the situation is difficult; therefore, one should avoid it until it is proven that the gift was not sent due to the loan. Imam Muhammad (RA) stated that there is no harm in accepting an invitation (*Dawat*) from one who owes a debt. Shaykh al-Islam stated that while this is the legal ruling, it is better to avoid accepting the invitation provided it is known that the invitation is due to the loan or if it creates doubt. Shams al-A'imma mentioned that what Imam Muhammad cited should be construed as the case where the debtor, before taking the loan...

Footnotes: 1. Meaning coins mixed with alloy (debased). 2. "To produce," meaning to derive some benefit by means of a loan, and this is explicitly narrated from the Companions (RA). 3. The phrase "no fear" etc. indicates that although this action is not sinful, it is better avoided.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 2 | किताब अल-बियू पृष्ठ 473

मीआद (समय सीमा) लाज़िम आएगी, यह बहर-उर-राइक़ में लिखा है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने किताब अल-सर्फ़ में फ़रमाया कि इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) हर ऐसे क़र्ज़ को जो नफ़ा (लाभ) पैदा करे, मक़रूह (नापसंद) जानते थे। और करख़ी (रह.) ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस सूरत में है जब क़र्ज़ लेने में लाभ की शर्त रखी गई हो। मिसाल के तौर पर, खोट मिले हुए दिरहम इस वास्ते दिए कि वह उसे सही (शुद्ध) दिरहम अदा करे, तो यह मक़रूह है। और अगर यह शर्त अनुबंध (अक़्द) में न हो और क़र्ज़ लेने वाला क़र्ज़ से बेहतर (जायद) अदा करे, तो इसमें कोई हर्ज (ख़ौफ़) नहीं है। इसी तरह अगर किसी ने किसी को कुछ दिरहम या दीनार इस वास्ते क़र्ज़ दिए कि क़र्ज़ लेने वाला उसका कोई सामान महँगे दाम (गराँ समन) पर ख़रीदे, तो यह मक़रूह है। और अगर यह शर्त न हो और क़र्ज़ लेने के बाद उसने महँगे दाम पर ख़रीद लिया, तो करख़ी के क़ौल (कथन) के अनुसार इसमें कोई हर्ज नहीं होगा। ख़साफ़ ने अपनी किताब में लिखा है:

कि मैं इसे अच्छा नहीं समझता हूँ, और शम्स-उल-आइम्मा हलवानी (रह.) ने ज़िक्र किया कि यह हराम है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने किताब अल-सर्फ़ में लिखा कि सलफ़ (पूर्वजों) के लोग इसे मक़रूह जानते थे, लेकिन ख़साफ़ (रह.) ने 'कराहत' (नापसंदगी) का ज़िक्र नहीं किया, सिर्फ़ यह कहा कि मैं इसे इसके लिए अच्छा नहीं समझता। अतः यह कराहत के क़रीब है लेकिन कराहत से कम है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने इसमें कोई डर (गुनाह) नहीं समझा क्योंकि उन्होंने किताब अल-सर्फ़ में फ़रमाया है कि अगर क़र्ज़ लेने वाले ने क़र्ज़ख़्वाह (ऋणदाता) को कोई चीज़ तोहफ़े(हदिय्यह) के तौर पर भेजी, तो इसमें कोई डर नहीं है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने इसकी तफ़सील (विस्तार) बयान नहीं की, अतः यह इस बात की दलील है कि उन्होंने सलफ़ के क़ौल को छोड़ दिया है। शेख़-उल-इस्लाम ख़्वाहरज़ादा ने कहा कि इमाम मोहम्मद (रह.) ने सलफ़ का जो क़ौल नक़ल किया है, वह उस सूरत पर लागू होता है जब क़र्ज़ लेने में किसी क़िस्म का लाभ शर्त के तौर पर रखा गया हो, और यह बिना किसी मतभेद के मक़रूह है। और जो इमाम मोहम्मद (रह.) ने फ़रमाया, वह उस सूरत पर लागू है जब क़र्ज़ में तोहफ़े की कोई शर्त न हो, और यह बिना किसी मतभेद के मक़रूह नहीं है। क़र्ज़ में बिक्री (बैय) की जो सूरत मक़रूह लिखी गई है, वह उस समय है जब क़र्ज़ अनुबंध से पहले हो। और अगर बिक्री क़र्ज़ से पहले हो, तो उसकी सूरत यह है: जैसे ज़ैद ने अम्र से चाहा कि उसके साथ सौ दीनार का मामला करे, और अम्र ने ज़ैद के हाथ एक कपड़ा, जिसकी क़ीमत बीस दीनार है, चालीस दीनार में बेचा, फिर उसे साठ दीनार क़र्ज़ दिए, यहाँ तक कि ऋणदाता के सौ दीनार ज़ैद पर

क़र्ज़ हो गए और ज़ैद को वास्तव में उतने दीनार हासिल हुए। इस सूरत को ख़साफ़ ने ज़िक्र किया कि यह जायज़ है। मोहम्मद बिन सलमा, जो इमाम-ए-बल्ख़ हैं, का भी यही मज़हब (विचार) है। यह रिवायत की गई है कि मोहम्मद बिन सलमा के पास बहुत सा सामान था; जब कोई व्यक्ति उनसे क़र्ज़ माँगता, तो पहले उसे कोई सामान महँगे दाम पर बेचते, फिर उसकी ज़रूरत के अनुसार कुछ दीनार उसे क़र्ज़ देते। बहुत से मशाइख़ (विद्वान) इस बात को मक़रूह जानते थे और कहते थे कि यह ऐसा क़र्ज़ है जो लाभ दिलाता है। मशाइख़ में से कुछ ने कहा कि यदि क़र्ज़ और बिक्री दोनों एक ही बैठक (मजलिस) में हों तो मक़रूह है, और यदि दोनों की बैठकें अलग हों तो कोई हर्ज नहीं। शम्स-उल-आइम्मा हलवानी, ख़साफ़ और मोहम्मद बिन सलमा दोनों के क़ौल पर फ़तवा देते थे, यह 'मुहीत' में लिखा है।

कर्ज़दार का तोहफ़ा (हदिय्यह) लेने में कोई डर नहीं है। यदि यह बात मालूम हो कि वह क़र्ज़ की वजह से तोहफ़ा दे रहा है, तो बेहतर (अफ़ज़ल) यह है कि उसका तोहफ़ा स्वीकार न किया जाए। और यदि यह मालूम हो कि वह क़र्ज़ की वजह से नहीं बल्कि रिश्तेदारी या दोस्ती की वजह से दे रहा है, तो उससे परहेज़ (बचाव) न करे। इसी तरह यदि कर्ज़दार अपनी उदारता और करम के लिए मशहूर हो, तब भी परहेज़ नहीं करना चाहिए; जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में है। और यदि इनमें से कोई बात न हो, तो यह स्थिति कठिन है; अतः चाहिए कि उससे परहेज़ करे जब तक कि यह साबित न हो जाए कि उसने क़र्ज़ के कारण तोहफ़ा नहीं भेजा है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि जिस पर क़र्ज़ है, उसका निमंत्रण (दावत) स्वीकार करने में कोई डर नहीं है। शेख़-उल-इस्लाम ने फ़रमाया कि यह हुक्म शरीयत के अनुसार है, लेकिन बेहतर यह है कि उसके निमंत्रण से बचा जाए, बशर्ते कि यह मालूम हो कि वह क़र्ज़ की वजह से दावत दे रहा है या उसमें कोई संदेह (इश्तिबाह) पैदा हो जाए। शम्स-उल-आइम्मा ने फ़रमाया कि इमाम मोहम्मद (रह.) ने जो ज़िक्र किया, वह उस सूरत पर लागू होगा जब कर्ज़दार क़र्ज़ लेने से पहले...

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. यानी खोट मिले हुए (मिश्रित सिक्के)। 2. पैदा करना यानी क़र्ज़ के माध्यम से कुछ लाभ प्राप्त करना, और यह स्पष्ट रूप से सहाबा (रज़ि.) से वर्णित है। 3. 'ख़ौफ़ नहीं' आदि कहने से संकेत मिलता है कि हालाँकि यह कार्य पापपूर्ण नहीं है, फिर भी यह बेहतर नहीं है।

میعاد لازم آئے گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے کتاب الصرف میں فرمایا کہ امام ابو حنیفہؒ ہر ایسے قرض کو جو نفع پیدا کرے مکروہ جانتے تھے اور کرخیؒ نے فرمایا کہ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب نفع قرض لینے میں شرط کیا گیا ہو مثلاً غلہ کے درہم اس واسطے دیے کہ اس کو صحیح درہم ادا کر دے تو مکروہ ہے اور اگر یہ شرط عقد نہ ہو اور قرض لینے والا قرض سے جید ادا کرے تو اس میں کچھ خوف نہیں ہے اور ایسے ہی اگر کسی نے کسی کو کچھ درہم یا دینار اس واسطے قرض دیے کہ قرض لینے والا اس کا کوئی اسباب گراں ثمن میں خریدے تو مکروہ ہے اور اگر یہ شرط نہ ہو اور قرض لینے کے بعد اس نے گراں ثمن میں خرید لیا تو کرخی کے قول پر کچھ خوف نہ ہو گا اور خصاف نے اپنی کتاب میں لکھا ہے۔

کہ میں اس کو اچھا نہیں جانتا ہوں اور شمس الائمہ حلوانیؒ نے ذکر کیا کہ یہ حرام ہے اور امام محمدؒ نے کتاب الصرف میں لکھا کہ سلف کے لوگ اس کو مکروہ جانتے تھے لیکن خصافؒ نے کراہت کو ذکر نہیں کیا صرف یہ کہا کہ میں یہ اس کے لیے اچھا نہیں جانتا ہوں پس یہ کراہت سے قریب ہے لیکن کراہت سے کم ہے اور امام محمدؒ نے اس میں کچھ خوف نہیں جانا کیونکہ انہوں نے کتاب الصرف میں فرمایا ہے کہ اگر قرض لینے والے نے قرض خواہ کو کوئی چیز ہدیہ بھیجی تو اس میں کچھ ڈر نہیں ہے اور امام محمدؒ نے اس کی تفصیل نہیں فرمائی پس یہ اس بات کی دلیل ہے کہ انہوں نے سلف کا قول چھوڑ دیا ہے اور شیخ الاسلام خواہر زادہ نے کہا کہ جو امام محمدؒ نے سلف کا قول نقل کیا ہے وہ اس صورت پر محمول ہے کہ جب قرض لینے میں کسی قسم کا نفع شرط کیا گیا ہو اور یہ بلا خلاف مکروہ ہے اور جو امام محمدؒ نے فرمایا وہ اس صورت پر محمول ہے کہ جب قرض میں ہدیہ کی شرط نہ ہو اور یہ بلا خلاف مکروہ نہیں ہے اور قرض میں بیع کی

صورت جو مکروہ لکھی گئی اس وقت ہے کہ جب قرض عقد سے پہلے ہو اور اگر بیع قرض سے پہلے ہو اور اس کی صورت یہ ہے کہ زید نے عمرو سے یہ چاہا کہ میرے ساتھ سو دینار کا معاملہ کرے اور عمرو نے زید کے ہاتھ ایک کپڑا کہ جس کی قیمت بیس دینار ہیں چالیس دینار پر فروخت کیا پھر اس کو ساٹھ دینار قرض دیے یہاں تک کہ قرض خواہ کے سو دینار زید پر قرض ہو گئے اور زید کو حقیقت میں اتنی دینار حاصل ہوئے ہیں تو اس صورت کو خصاف نے ذکر کیا کہ جائز ہے اور محمد بن سلمہ امام بلخ کا یہی مذہب ہے اور یہ روایت کی گئی ہے کہ محمد بن سلمہ کے پاس بہت اسباب تھا جب اور کوئی شخص ان سے قرض مانگتا تھا تو پہلے اس کے ہاتھ کوئی اسباب گراں ثمن پر فروخت کرتے پھر اس کی پوری حاجت کے موافق بعض دینار اس کو قرض دیتے تھے اور بہت سے مشائخ اس بات کو مکروہ جانتے تھے اور کہتے تھے کہ یہ ایسا قرض ہے جو نفع حاصل کراتا ہے اور مشائخ میں سے بعض نے یہ کہا کہ اگر قرض اور بیع دونوں ایک مجلس میں واقع ہوں تو مکروہ ہے اور اگر دونوں کی مجلس مختلف ہو تو کچھ خوف نہیں ہے اور شمس الائمہ حلوانی خصاف اور محمد بن سلمہ دونوں کے قول پر فتویٰ دیتے تھے یہ محیط میں لکھا ہے۔

قرض دار کا ہدیہ لینے میں کچھ خوف نہیں ہے اور اگر یہ بات معلوم ہو کہ وہ قرض کی وجہ سے ہدیہ دیتا ہے تو افضل یہ ہے کہ اُس کا ہدیہ قبول نہ کرے اور اگر یہ معلوم ہو کہ وہ قرض کی وجہ سے نہیں دیتا بلکہ قرابت یا دوستی کی وجہ سے دیتا ہے تو اس سے پر ہیز نہ کرے اور ایسے ہی اگر قرض دار سخاوت اور کرم میں مشہور ہو تو بھی پر ہیز نہ کرنا چاہیے کذا فی محیط السرخسی اور اگر ان میں سے کوئی بات نہ ہو تو یہ صورت مشکل ہے پس چاہیے کہ اس سے پر ہیز کرے جب تک کہ یہ بات ثابت ہو جائے کہ اس نے بسبب قرض کے ہدیہ نہیں بھیجا ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ جس پر قرض ہے اُس کی دعوت قبول کرنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور شیخ الاسلام

نے فرمایا کہ یہ حکم شرعی طور پر ہے اور افضل یہ ہے اس کی دعوت قبول کرنے سے پر ہیز کرے بشرطیکہ یہ بات معلوم ہو کہ وہ قرض کی وجہ سے دعوت کرتا ہے یا اُس کو اشتباہ پیدا ہو جائے اور شمس الائمہ نے فرمایا کہ جو امام محمدؒ نے ذکر کیا وہ ایسی صورت پر محمول کیا جائے گا کہ اگر قرض دار قبل قرض لینے کے

حواشی: ۱۔ یعنی نوٹن ملے ہوئے ۱۲- ۲۔ پیدا کرنے یعنی قرض کے ذریعہ سے کچھ نفع کھینچنا اور یہ صحابہؓ سے صریح منقول ہے ۱۲- ۳۔ قول خوف نہیں الخ اس میں اشارہ ہے کہ یہ فعل خوف ہے تو بہتر نہیں ہے ۱۲-

If the lender used to accept the borrower's invitations [for meals] before the loan was made, he may continue to accept them after the loan. However, if he did not accept them before, or used to accept them only once every twenty days but started accepting them every ten days after the loan, or if the variety and quality of food in the meals increased, then accepting such an invitation is not permissible (halal). Such food would be considered as 'Jiha' (a benefit derived from a loan, which is akin to interest). If no condition of repayment or specific benefit was stipulated in the loan agreement, then there is no harm; this is recorded in 'Al-Muhit'.

If someone is owed some Dirhams and gains control over the debtor's Dirhams, he has the right to take them for himself, provided that those Dirhams are not of superior quality (jayyid) and the debt is not a term debt (not yet due). If he gains control over the debtor's Dinars, according to 'Zahir al-Riwayah', he cannot take them, and this is the correct view. If the debtor repays the loan in superior quality as required, the creditor will be compelled to accept it, unlike the case of inferior quality where he cannot be forced. If the creditor accepts it voluntarily, it is permissible. Similarly, if the debtor provides something other than the original genus of the debt and the creditor accepts it, it is permissible, and this is correct. If the debt was for a fixed term and the debtor paid before the term ended, the creditor must accept it. If the debtor paid more by weight than what was owed, and the excess is within the margin of error that occurs during re-weighing, it is permissible. There is a consensus (ijma) that in a hundred Dirhams, an excess of one 'Dang' (a small unit of weight) can occur upon re-weighing. However, if the excess is significant enough not to be missed in weighings, such as one or two Dirhams, it is too much and impermissible. There is a difference of opinion regarding half a Dirham. Abu Nasr al-Dabusi stated that half a Dirham extra in a hundred is an excess and should be returned to its owner. If the debtor is unaware of the excess, a large excess must be returned. If he is aware and gave it voluntarily, it is still not lawful for the recipient.

If the Dirhams given are broken or intact such that cutting them causes no harm, then this excess is not permissible, provided both the giver and receiver are aware, as mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'. If the Dirhams are whole and breaking them would be harmful, then if the excess is of an amount that can be separated without breaking—for instance, if the coins include one less-valued Dirham and the excess is of that same value—it is not allowed. But if the excess cannot be separated without breaking, it is permissible as a gift (Hiba). Providing a loan in Kufa with the condition

that it be repaid in Basra is not permissible, as stated in 'Al-Muhit'. "Suftaja" (a bill of exchange where a debt is paid in a different city to avoid the risk of travel) is disliked (makruh). However, if the loan was given without conditions and the debtor repaid it in a different city, it is permissible. It is recorded in 'Al-Munqi' from Ibrahim, narrating from Imam Muhammad, that someone said to another: "Lend me a thousand Dirhams on the condition that I grant you the use of my land (Ariyat) to cultivate as long as your Dirhams remain with me." In this case, the lender does not need to give charity from the produce, but I consider this acquisition to be disliked; this is written in 'Al-Muhit'.

If someone borrowed 'Paisa' or 'Adali' (copper coins) and they subsequently became obsolete (kasid), Imam Abu Hanifa (RA) ruled that it is mandatory to repay their equivalent in kind (mithl) and not their value in money. Imam Abu Yusuf (RA) stated that one must pay the value they had on the day they were taken. Imam Muhammad (RA) stated that one must pay their value on the last day they were still in circulation, and the fatwa is based on this, as in 'Fatawa Qazi Khan'. Some scholars of our time have given fatwa according to Imam Abu Yusuf's view, considering it closest to being correct in our times; this is recorded in 'Al-Muhit'.

A person lent 'Bukhari' Dirhams in Bukhara. Later, he met the debtor in a city where the debtor was not unable to provide such Dirhams. Imam Abu Yusuf (RA)—and this is also the view of Imam Abu Hanifa (RA)—ruled that the debtor should be given a period of time based on the distance required for travel, and a guarantor (kafeel) should be taken from him to secure the debt, or else their value should be taken. Some scholars said this rule applies when he meets the debtor in a city where such Dirhams are in circulation but not readily available; in that case, he grants a respite proportional to the distance of travel. If it is a city where...

Footnotes: 1. Meaning to eat that meal. 2. This word is an arabized form [of a Persian term], referring to a loan given on the condition that the debtor repays it fully in another city.

यदि वह (ऋणदाता) पहले से ही उसकी (ऋणी की) दावत स्वीकार करता था, तो ऋण लेने के बाद भी उसकी दावत स्वीकार कर सकता है। लेकिन यदि स्थिति यह हो कि वह पहले उसकी दावत स्वीकार नहीं करता था या पहले हर बीसवें दिन दावत करता था और ऋण लेने के बाद हर दस दिन में दावत करने लगा या दावत के खानों में तरह-तरह की वृद्धि कर दी, तो ऐसी दावत स्वीकार करना हलाल नहीं है। और वह खाना 'जीहत' (उपहार स्वरूप) होगा। यदि ऋण का बदला या स्पष्ट लाभ ऋण में शर्त के रूप में न रखा गया हो, तो कोई डर नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी दूसरे पर कुछ दिरहम ऋण थे और उसने ऋणदाता के दिरहमों पर अधिकार पा लिया, तो उसे उन दिरहमों को लेने का अधिकार है, बशर्ते कि उसके दिरहम उत्तम (जिय्यद) न हों और ऋण सावधि (मीयादी) न हो। यदि उसने उसके दीनारों पर अधिकार पा लिया, तो 'ज़ाहिर अल-रिवायत' में उसे नहीं ले सकता, और यही सही है। यदि ऋणी ने ऋण वैसे ही चुकाया जैसे उसे चुकाना चाहिए था यानी उत्तम (जिय्यद) तरीके से, तो ऋणदाता को उसे स्वीकार करने पर मजबूर किया जाएगा, जैसे कि घटिया होने की स्थिति में मजबूर नहीं किया जाता। और यदि उसने स्वयं स्वीकार कर लिया तो जायज़ है। इसी प्रकार यदि ऋणी ने ऋण की वस्तु के विपरीत वस्तु दी और उसने स्वीकार कर ली तो जायज़ है, और यही सही है। यदि ऋण सावधि था और ऋणी ने समय से पहले चुका दिया, तो ऋणदाता स्वीकार करने पर विवश होगा। और यदि ऋणी ने निर्धारित वजन से अधिक चुकाया, तो यदि वह अधिकता इतनी है जो दोबारा तोलने में आ जाती है, तो जायज़ है। इस पर सर्वसम्मति (इज्मा) है कि सौ दिरहम में एक 'दांग' (एक छोटा भार) ऐसा है जो दोबारा तोलने पर बढ़ जाता है। लेकिन यदि अधिकता ऐसी है जो दोनों तोल में नहीं आती, जैसे एक या दो दिरहम, तो यह बहुत अधिक है और जायज़ नहीं है। आधे दिरहम के बारे में मतभेद है। अबू नस्र दबूसी ने कहा कि सौ दिरहम में आधा दिरहम अधिक होना चाहिए, जिसे उसके मालिक को लौटाया जाए। यदि ऋणी को अधिकता की खबर न हो, तो अधिकता उसे लौटाई जाएगी। यदि उसे खबर हो और उसने स्वेच्छा से दिया हो, तो अधिकता लेने वाले के लिए हलाल नहीं है।

यदि दिए गए दिरहम टूटे हुए हों या साबुत हों जिन्हें टुकड़े करने से हानि नहीं होती, तो यह अधिकता जायज़ नहीं होगी, बशर्ते देने वाले और लेने वाले को इसकी खबर हो, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और यदि ये दिरहम साबुत हों और उन्हें तोड़ना हानिकारक हो, और यदि यह अधिकता इतनी हो कि बिना तोड़े उसे अलग करना संभव हो, उदाहरण के तौर पर इन दिरहमों में एक दिरहम कम

हकदार का हो और उतनी ही अधिकता भी हो, तो अधिकता जायज़ नहीं है। लेकिन यदि अधिकता ऐसी हो कि बिना तोड़े उसे अलग करना संभव न हो, तो यह 'हिबा' (उपहार) के तौर पर जायज़ है। और यदि कूफ़ा में इस शर्त पर ऋण दिया कि उसे बसरा में चुकाएगा, तो यह जायज़ नहीं है, जैसा कि 'मुहीत' में है। और 'सुफ़तजा' (हुंडी जैसा लेन-देन) मकरूह (नापसंद) है। लेकिन यदि बिना किसी शर्त के ऋण दिया और ऋणी ने दूसरे शहर में चुका दिया, तो जायज़ है। 'मुनक़ी' में लिखा है कि इब्राहिम ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की कि किसी ने दूसरे से कहा: "तू मुझे एक हज़ार दिरहम इस शर्त पर ऋण दे कि मैं तुझे अपनी यह ज़मीन उधार (आरियत) दूँ कि तू उसमें खेती करे जब तक कि तेरे दिरहम मेरे पास रहें," तो ऋणदाता खेती से जो प्राप्त करेगा उसे सदक़ा नहीं करेगा, लेकिन मैं इसे मकरूह समझता हूँ; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने पैसे या 'अदाली' ऋण लिए और फिर वे चलन से बाहर (कासिद) हो गए, तो इमाम अबू हनीफा ने फरमाया कि उस पर उनके समान (मिस्ल) चुकाना अनिवार्य है और वह उनकी कीमत का ज़िम्मेदार नहीं होगा। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि जिस दिन उन पर कब्जा किया था, उस दिन की कीमत चुकाए। इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि उनके चलन में रहने के आखिरी दिन जो उनकी कीमत थी, वह अदा करे और इसी पर फतवा है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। हमारे समय के कुछ विद्वानों ने इमाम अबू यूसुफ के कथन पर फतवा दिया है और हमारे समय में उन्हीं का कथन सत्य के निकट है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी व्यक्ति ने बुखारा में 'बुखारी' दिरहम ऋण दिए। फिर वह ऋणी से ऐसे शहर में मिला जहाँ वह व्यक्ति उन दिरहमों को चुकाने में असमर्थ नहीं था, तो इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया (और यही इमाम अबू हनीफा का भी कथन है) कि उसे दूरी के अनुसार आने-जाने की मोहलत दी जाए और उसकी ओर से कोई ज़मानत (कफ़ील) ले ली जाए ताकि स्थिति मजबूत हो जाए, अन्यथा उनकी कीमत ले ली जाए। कुछ विद्वानों ने कहा कि यह नियम तब है जब वह उससे ऐसे शहर में मिले जहाँ ये दिरहम चलते तो हैं लेकिन मिलते नहीं हैं, तो वह उसे दूरी के अनुसार मोहलत देगा। और यदि ऐसा शहर हो जहाँ...

फुटनोट्स: 1. यानी उस खाने को खाना। 2. यह शब्द अरबीकृत है और इसका अर्थ यह है कि ऋण इस शर्त पर दिया गया कि ऋणी उसे दूसरे शहर में पूर्ण रूप से चुकाएगा।

اس کی دعوت کیا کرتا تھا تو بعد قرض کے بھی اُس کی دعوت قبول کرے اور اگر یہ صورت ہو کہ وہ پہلے اس کی دعوت نہیں کرتا تھا یا پہلے ہر بیسویں میں اُس کی دعوت کرتا تھا اور بعد قرض لینے کے ہر دس دن میں اُس کی دعوت کرنے لگا یا دعوت کے کھانے طرح طرح کے بڑھا دیئے تو اس دعوت کا قبول کرنا حلال نہیں ہے اور وہ کھانا جیہت ۱ ہوگا اگر قرض کا بدلا واصح ہونا قرض میں شرط نہ کیا ہو تو کچھ ڈر نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی دوسرے پر کچھ درہم قرض تھے اور اُس نے قرض دار کے درہموں پر قابو پایا تو اُس کو ان درہموں کے لیے لینے کا اختیار ہے بشرطیکہ اُس کے درہم جید نہ ہوں اور قرض میعادی نہ ہو اگر اُس کے دیناروں پر قابو پایا تو ظاہر الروایت میں نہیں لے سکتا ہے اور یہی صحیح ہے قرض دار نے اگر قرض کو جیسا اُس پر چاہیے تھا اُس سے جید ادا کیا تو قرض خواہ کو قبول کرنے پر مجبور کیا جائے گا جیسا کہ گھٹیا ہونے کی صورت میں جبر نہ کیا جائے اور اگر اُس نے خود قبول کر لیا تو جائز ہے چنانچہ اگر قرض دار نے اُس کی جنس کے بر خلاف دیا اور اُس نے قبول کر لیا تو جائز ہے اور یہی صحیح ہے اور اگر قرض میعادی تھا اور قرض دار نے میعاد آنے سے پہلے ادا کیا تو قرض خواہ قبول کرنے پر مجبور کیا جائے گا اور اگر قرض دار نے جتنا اُس پر تھا اُس سے زیادہ وزن میں ادا کیا پس اگر اُس قدر زیادتی ہو جو دوبارہ وزن کرنے میں آجاتی ہے تو جائز ہے اور اس پر اجماع ہے کہ سو درہم میں ایک دانگ ایسا ہے کہ جو دوبارہ وزن میں زیادہ ہو جاتا ہے اور اگر وہ ایسی زیادتی ہوئی کہ دونوں وزن میں نہیں آتی ہے مثلاً ایک درہم یا دو درہم ہو تو بہت ہے اور جائز نہیں ہے اور آدھے درہم میں اختلاف ہے ابو نصر دبوسیؒ نے فرمایا کہ سو درہم میں آدھا درہم زائد ہے پس اُس کے مالک کو واپس کیا جائے اور اگر قرض دار کو زیادتی کی خبر نہ ہو تو

زیادتی کثیرہ اُس کو واپس کی جائے گی اور اگر اُس کو خبر ہو اور اُس نے اپنے اختیار سے دی ہو تو زیادتی کے قبضہ کرنے والے کو حلال نہیں ہے اگر یہ دیے ہوئے درہم شکستہ ہوں یا ثابت ہوں کہ جن کو ٹکڑے کرنا ضرر نہیں کرتا ہے تو یہ زیادتی جائز نہ ہو گی بشرطیکہ دینے والے اور لینے والے کو خبر ہو کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اگر یہ درہم ثابت ہوں اور شکستہ کرنا ان کو مضر ہو پس اگر یہ زیادتی اگر اس قدر ہو کہ بدون توڑنے کے اس کا جدا کرنا ممکن ہے مثلاً ان درہموں میں ایک درہم کم حقدار کا ہو اور اسی قدر زیادتی بھی ہو تو زیادتی جائز نہیں ہے اور اگر یہ زیادتی ایسی ہو کہ بدون توڑنے کے اُس کا جدا کرنا ممکن نہ ہو تو بطریق ہبہ کے جائز ہے اور اگر کوفہ میں اُس شرط سے قرض دیا کہ اُس کو بصرے میں ادا کرے تو جائز نہیں ہے کذا فی المحیط اور "سفتجہ" مکروہ ہے لیکن اگر مطلقاً قرض دیا اور بدون شرط کے قرض دار نے دوسرے شہر میں ادا کیا تو جائز ہے منقی میں لکھا ہے کہ ابراہیمؒ نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ کسی نے دوسرے سے کہا کہ تو مجھ کو ہزار درہم اس شرط پر قرض دے کہ میں تجھ کو اپنی یہ زمین عاریت دوں گا کہ تو اس میں کھیتی کرنا جب تک کہ تیرے درہم میرے پاس رہیں پس قرض خواہ نے کھیتی کی تو کوئی چیز صدقہ نہ کرے گا اور میں اُس کے لیے یہ حاصل مکروہ جانتا ہوں یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے پیسے یا عدالی قرض لیے پھر وہ کاسد ہو گئے تو امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ اُس پر اُن کے مثل کا سداد کرنا واجب ہیں اور اُن کی قیمت کی ضمان نہ دے گا اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اُن پر قبضہ کرنے کے دن جو اُن کی قیمت تھی ادا کرے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ ان کے رائج ہونے کے آخری دن جو ان کی قیمت تھی وہ ادا کرے اور اسی پر فتویٰ ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور ہمارے زمانے کے بعض مشائخ نے امام ابو یوسفؒ کے قول پر فتویٰ دیا ہے اور ہمارے زمانے میں انہیں کا قول قریب الصواب ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی شخص کو بخارا میں بخاری درہم قرض دیے۔ پھر قرض دار سے ایسے شہر میں ملا کہ جہاں وہ

شخص ایسے درہموں پر قاصر نہ تھا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا اور یہی قول امام ابو حنیفہؒ کا ہے کہ اُس کو مسافت اندازہ سے آنے جانے کی مہلت دے اور اُس کی طرف سے کوئی کفیل لے کر اپنی مضبوطی کر لے ورنہ اُن کی قیمت لے لے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ حکم اُس وقت ہے کہ جب اُس سے ایسے شہر میں ملا کہ جس میں یہ درہم چلتے ہیں لیکن پائے نہیں جاتے ہیں تو وہ اُس کو بقدر مسافت کے آنے جانے کی مہلت دے گا اور اگر ایسا شہر ہو کہ جس

حاشیہ (Footnotes): ۱ یعنی اس کھانے کو کھانا ۱۲۔ ۲ یہ لفظ معرب ہے اور مراد یہ ہے کہ قرض اس شرط سے دیا کہ اس کو قرض دار دوسرے شہر میں پھر پور ادا کرے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 1 (Page: 475) Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...if [the coins] are not current in the market, he shall take their value; this is written in Fatawa Qazi Khan.

If a person owed good quality Dirhams to another and the creditor accepted low-quality coins (Ziyoof, Nabahra, or Sattuqa) and was satisfied with them, it is permissible.

If a Christian lent wine to another Christian and then the lender converted to Islam, the debt of wine is canceled. If the debtor converted to Islam, one narration from Imam Abu Hanifa (RA) states it is canceled, while another narration says the price of the wine is mandatory (Wajib) upon him; this is also the view of Imam Muhammad (RA), as recorded in the miscellaneous sections of 'Bahr al-Ra'iq'. If someone borrowed something by weight or measure and it became unavailable in the market, the creditor will be forced to grant an extension until the 'crop'^1 matures. This is the view of Imam al-A'zam (RA), and it is the chosen (Mukhtar) position and the basis for the Fatwa, as written in 'Mukhtar al-Fatawa'. If a person owed good quality Dirhams and the creditor accepted low-quality coins (Ziyoof, Nabahra, or Sattuqa) and was satisfied, it is permissible. However, if he spends them, it is disliked (Makruh). It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that accepting low-quality coins as debt is Makruh, and their equivalent (mithl) remains due from the debtor. If their circulation ceases, their value becomes due. If someone borrowed grain in a city where it was cheap and later met the creditor in a city where it was expensive, and the creditor demanded his right and detained him, the creditor has no right to detain him. The debtor will be ordered to provide security to the creditor and repay the grain in the city where he originally borrowed it; this is written in Fatawa Qazi Khan.

If someone lent a thousand Dirhams and the debtor took possession, then the creditor told the debtor to exchange (Sarf) those Dirhams owed into Dinars. If he designated a person, for example, Zaid, to conduct the currency exchange (Bai al-Sarf) with him and he did so, it is permissible by consensus (Ijma'). That is, according to Imam Abu Hanifa (RA) and the two disciples (Sahibain), it is unanimously permissible for the creditor. If no specific person was designated, Imam al-A'zam (RA) said this sale would not be valid for the lender, while the Sahibain said it would be. Then, if the creditor wishes to take Dinars from the debtor and the debtor provides them voluntarily, it is permissible by consensus; this is written in 'Al-Muhit'. If someone owed a thousand Dirhams and settled (Sulh) for a hundred Dirhams on the

promise of a future period, this reduction is valid. If they wish to pay the hundred immediately but the debtor had previously denied^2 the debt, the hundred Dirhams will be taken at the appointed time. If someone lent a measure of wheat and the debtor later bought that debt in exchange for Dirhams, it is permissible whether the debt is currently in his possession or not, as stated in Fatawa Qazi Khan. When the purchase is deemed valid, if he paid the Dirhams in the same session (Majlis), the purchase is complete; otherwise, it becomes void (Batil). This differs from the case where the debtor also owed a measure of wheat to the creditor and each purchased what was owed to the other in exchange for their own debt; this is permissible even if they part ways. If the buyer paid the Dirhams in the session and later found a defect, he cannot return them due to the defect but can claim compensation for the loss in value. If he destroyed the possessed debt, the ruling according to all scholars is as we have stated. The same ruling applies to every item of measure and weight except Dirhams and small change if it is a debt; this is written in 'Al-Mabsut'.

If he bought the measure of grain owed to him for its equivalent, it is permissible provided it is a cash transaction. If it is a debt, it is not permissible unless...

^1 'Crop' refers to commodities sold by measure (Paymana) etc. coming into the market; this is what 'maturing' implies. ^2 Meaning there were no witnesses to the debt, hence the aforementioned settlement.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द १ (पृष्ठ: ४७५) किताब अल-बुयू (बिक्री की किताब)

में यदि मुद्रा (दिरहम) नहीं चलती है, तो वह उसकी कीमत ले लेगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति का दूसरे पर अच्छी गुणवत्ता वाले दिरहम का ऋण था और उसने बदले में कम गुणवत्ता वाले (ज़ियूफ़, नबहरा या सत्तूका) सिक्के ले लिए और उन पर सहमत हो गया, तो यह जायज़ है।

यदि किसी ईसाई ने दूसरे ईसाई को शराब ऋण के रूप में दी और फिर ऋणदाता मुसलमान हो गया, तो शराब का ऋण समाप्त (साकित) हो जाएगा। और यदि ऋणदाता (कर्जदार) मुसलमान हो गया, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) से एक रिवायत में इसका समाप्त होना आया है और दूसरी रिवायत में यह है कि उस पर शराब की कीमत अनिवार्य (वाजिब) है; और यही इमाम मोहम्मद (रह.) का कथन है, यह 'बहुर रायक़' के प्रकीर्ण (मुतफ़र्रक़ात) विषयों में लिखा है। यदि किसी ने वजन या माप (कैली) वाली चीज़ ऋण के रूप में ली और फिर बाज़ार में उस चीज़ की उपलब्धता बंद हो गई, तो ऋणदाता को मोहलत देने पर मजबूर किया जाएगा जब तक कि 'खेती'^1 पक न जाए। यह इमाम-ए-आज़म (रह.) का कथन है, यही पसंद किया गया (मुख़्तार) है और इसी पर फ़तवा है; यह 'मुख़्तारुल फ़तावा' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति पर दूसरे व्यक्ति के अच्छी गुणवत्ता वाले दिरहम का ऋण था और उसने उससे कम गुणवत्ता वाले (ज़ियूफ़, नबहरा या सत्तूका) ले लिए और संतुष्ट हो गया, तो जायज़ है। लेकिन यदि उसने उन्हें खर्च (सर्फ़) किया तो यह मकरूह (नापसंद) है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि कम गुणवत्ता वाले सिक्के ऋण के रूप में लेना मकरूह है और कर्जदार पर उनके समान (मिस्ल) अनिवार्य होंगे। यदि उनका प्रचलन समाप्त हो जाए, तो उनकी कीमत अनिवार्य होगी। यदि किसी ने दूसरे से कुछ अनाज ऐसे शहर में ऋण लिया जहाँ वह सस्ता था, और फिर ऋणदाता उसे दूसरे शहर में मिला जहाँ वह महँगा था, तो यदि ऋणदाता अपना हक़ माँगे और उसे रोके, तो उसे उसे रोक रखने का अधिकार न होगा। कर्जदार को आदेश दिया जाएगा कि वह ऋणदाता को सुरक्षा दे और उसका अनाज उसी शहर में चुकाए जहाँ उसने ऋण लिया था; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे को एक हज़ार दिरहम ऋण दिए और कर्जदार ने उन पर कब्ज़ा कर लिया, फिर ऋणदाता ने कर्जदार से कहा कि जो दिरहम मेरे तुम पर हैं, उन्हें कुछ दीनारों के बदले बदल (सर्फ़)

ले। यदि उसने किसी व्यक्ति, जैसे ज़ैद, को नियुक्त किया और कहा कि इसके साथ 'बै-सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) कर ले, और उसने कर लिया, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से जायज़ है। यानी इमाम अबू हनीफा (रह.) और साहिबैन (रह.) सबके अनुसार ऋणदाता के हक़ में यह जायज़ है। और यदि किसी व्यक्ति को नियुक्त नहीं किया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) ने फ़रमाया कि यह बिक्री ऋणदाता पर जायज़ न होगी, जबकि साहिबैन ने फ़रमाया कि जायज़ होगी। फिर यदि ऋणदाता कर्जदार से दीनार लेना चाहे और कर्जदार अपनी इच्छा से दे दे, तो सर्वसम्मति से जायज़ है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी पर दूसरे के एक हज़ार दिरहम ऋण थे और उसने उनमें से सौ दिरहम पर किसी अवधि के वादे पर समझौता (सुलह) कर लिया, तो यह कमी करना सही है। और यदि सौ तुरंत (फिल-हाल) देना चाहें और कर्जदार ऋण से इनकार^2 करता था, तो ये सौ दिरहम अवधि पूरी होने पर लेंगे। यदि किसी ने दूसरे को अनाज का एक घड़ा (गुड़) ऋण दिया और फिर कर्जदार ने उसे दिरहम के बदले खरीद लिया, तो जायज़ है, चाहे वह ऋण उसके पास मौजूद हो या न हो; जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। जब खरीदना जायज़ ठहरा, तो यदि उसने उसी सभा (मजलिस) में दिरहम अदा कर दिए, तो खरीदारी सही हो गई, और यदि उसी सभा में अदा न किए, तो यह रद्द (बातिल) हो जाएगी। यह स्थिति इसके विपरीत है जब कर्जदार का भी ऋणदाता पर एक घड़ा अनाज बकाया था और प्रत्येक ने एक-दूसरे के ऋण के बदले सौदा किया, तो यह जायज़ है चाहे वे अलग हो जाएँ। फिर यदि खरीदार ने वे दिरहम सभा में अदा कर दिए और बाद में उनमें कोई दोष पाया, तो वह दोष के कारण वापस नहीं कर सकता, लेकिन कीमत में से नुकसान की भरपाई ले सकता है। यदि उसने कब्ज़े वाले ऋण को नष्ट कर दिया हो, तो सभी के अनुसार वही आदेश होगा जो वर्णित किया गया है। दिरहम और पैसों के अलावा हर माप और वजन वाली चीज़ के ऋण के मामले में यही आदेश है; यह 'मबसूत' में लिखा है।

यदि उस अनाज (गुड़) को जो उस पर ऋण है, उसी के समान के बदले खरीदा, तो जायज़ है बशर्ते कि वह नकद हो। और यदि वह ऋण हो, तो जायज़ नहीं है सिवाय तब जब...

^1 'खेती' का अर्थ है वह अनाज जो माप (पैमाने) आदि से बिकता है और बाज़ार में आने लगे; यही 'पकने' से तात्पर्य है। ^2 अर्थात गवाह नहीं थे, तो उक्त समझौते में आदि।

میں بیدرم نہیں چلتے ہیں تو اُن کی قیمت لے لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی شخص پر دوسرے شخص کے جید درہم قرض تھے اور اُس نے اُس سے زیوف یا نبہرہ یا ستوقہ لے لیے اور اُن پر راضی ہو گیا تو جائز ہے

اگر کسی نصرانی نے دوسرے نصرانی کو شراب قرض دی پھر قرض دینے والا مسلمان ہو گیا تو شراب کا قرض ساقط ہو جائے گا اور اگر قرض دار مسلمان ہوا تو امام ابوحنیفہؒ سے ایک روایت میں ساقط ہونا آیا ہے اور دوسری روایت میں یہ ہے کہ اس پر شراب کی قیمت واجب ہے اور یہی قول امام محمدؒ کا ہے یہ بحر الرائق کے متفرقات میں لکھا ہے۔ کسی نے وزنی یا کیلی چیز قرض لی پھر بازار میں اُس چیز کا آنا موقوف ہو گیا تو قرض خواہ کو مہلت دینے پر مجبور کیا جائے گا یہاں تک کہ کھیتی۱۸ پک جائے اور یہ امام اعظمؒ کا قول ہے اور یہی مختار ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ مختار الفتاویٰ میں لکھا ہے۔ کسی شخص پر دوسرے شخص کے جید درہم قرض تھے اور اُس نے اُس سے زیوف یا نبہرہ یا ستوقہ لے لیے اور اُن پر راضی ہو گیا تو جائز ہے پس اگر اُس نے اُن کو صرف کیا تو مکروہ ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ زیوف یا نبہرہ کا قرض لینا مکروہ ہے اور قرض دار پر اُن کے مثل واجب ہوں گے پس اگر ان کا رواج جاتا رہے تو اُس پر ان کی قیمت واجب ہوگی کسی نے دوسرے سے کچھ طعام ایسے شہر میں قرض لیا کہ جہاں وہ طعام ارزاں ہے پھر قرض خواہ اس سے دوسرے شہر میں ملا کہ جہاں یہ طعام گراں ہے پھر قرض خواہ نے اُس سے اپنا حق مانگا اور اس کو پکڑ اتو اس کو پکڑ رکھنے کا اختیار نہ ہوگا اور

قرض دار کو حکم دیا جائے گا کہ قرض خواہ کی مضبوطی کر دے اور اُس کا طعام قرض اُسی شہر میں جہاں اُس نے قرض لیا ہے ادا کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے کو ایک ہزار درہم قرض دیے اور قرض دار نے اُن پر قبضہ کر لیا پھر قرض خواہ نے قرض دار سے کہا کہ ان درہموں کو جو میرے تجھ پر ہیں بعض دیناروں کے بیچ صرف کرلے پس اگر اُس نے کسی شخص کو مثلاً زید کو معین کیا اور کہا کہ اس کے ساتھ بیع صرف کرلے اور اُس نے بیع صرف کر لی تو بالاجماع جائز ہے ف یعنی امام ابوحنیفہؒ اور صاحبینؒ سب کے نزدیک بالاتفاق بحق قرض خواہ جائز ہے اور اگر کسی شخص کو معین نہ کیا تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ یہ بیع قرض دینے والے پر جائز نہ ہوگی اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ جائز ہو گی پھر اگر قرض خواہ نے قرض دار سے دینار لینا چاہے اور قرض دار نے اختیار سے اس کو دے دیے تو بالاجماع جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ کسی شخص پر دوسرے کے ایک ہزار درہم قرض تھے پھر ان میں سے سو درہم پر کسی مدت کے وعدہ پر اس سے صلح کر لی تو یہ کم کر دینا صحیح ہے اور سو فی الحال دینا چاہیں اور قرض دار قرض سے انکار ۲۸ کرتا تھا تو یہ سو درہم میعاد پر لیں گے کسی نے دوسرے کو ایک گڑ گیہوں قرض دیے پھر قرض دار نے اُس سے یہ قرض بعوض درہموں کے خرید لیا تو جائز ہے خواہ یہ قرض اس کے پاس موجود ہو یا نہ ہو کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور جب خریدنا جائز ٹھہرا پس اگر اس نے درہم اسی مجلس میں ادا کر دیے تو خرید صحیح ہو گئی اور اگر اسی مجلس میں ادا نہ کیے تو باطل ہو جائے گی اور یہ صورت اس کے برخلاف ہے کہ جب قرض دار کا بھی ایک گڑ گیہوں قرض خواہ پر آتا تھا پھر ہر ایک نے جو اُس پر آتا تھا بعوض اُس کے جو اُس کا وہ میرے پر آتا ہے خریدا تو جائز ہے اگر چہ دونوں جدا ہو جائیں پھر اگر مشتری نے وہ درہم مجلس میں ادا کر دیے بعد اس کے اس میں کوئی عیب پایا تو بسبب عیب کے واپس نہیں کر سکتا لیکن ثمن میں سے نقصان واپس لے گا اور اگر قرض مقبوضہ

کو اس نے تلف کر دیا ہو تو کل کے نزدیک یہی حکم ہوگا جو ہم نے بیان کیا اور ایسے ہی ہر کیلی اور وزنی چیز سوائے درہم اور پیسوں کے اگر قرض ہو تو یہی حکم ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر اُس گڑ کو جو اُس پر قرض ہے اُسی کے مثل کے عوض خریدا تو جائز ہے بشرطیکہ نقد ہو اور اگر قرض ہو تو جائز نہیں ہے مگر جب

۱۸ کھیتی یعنی پیانماج جو پیمانہ وغیرہ سے بکتا ہے وہ بازار میں آنے لگے اور یہی کھیتی پکنے سے مراد ہے۔ ۱۲ - ۲۸ یعنی گواہ نہ تھے تو صلح مذکور میں الخ ۱۲۔

...that he should take possession in this assembly. Then, if he finds some defect in the house of debt, he cannot take back the loss of the defect; this is written in *Muhit Sarkhasi*. If one house of grain was taken as a loan and possession was taken, then the debtor bought this very house from his creditor, the sale is void (batil), and this does not imply the cancellation of the loan. However, if the debtor sold this very house to the creditor, it is valid; this is written in *Khazanat al-Akmal*. Someone lent a hundred dirhams to another on the condition that they are genuine (khare), and he took possession of them. Then the debtor bought them from the creditor in exchange for ten dinars; the purchase is valid. After the validity, if both part from the assembly without taking possession of the counter-value, the currency exchange sale (bai' sarf) will become void. If he took possession of the dinars before parting, the currency exchange sale would be valid. Then, if the debtor found the loan dirhams to be of low quality (ziyuf) or counterfeit (nabahra), he cannot return them nor take the loss for the defect. If he finds them to be lead or filled with something else (mastuq), he should return them to the creditor. After that, if both parted from the assembly and he took a hundred genuine dirhams in the assembly and had already paid the dinars, the sale would remain valid. If they parted, the sale would be void, and the debtor would have the option to take back his dinars, as mentioned in *Muhit*. And if the debtor owed dinars or copper coins (paisa) instead of dirhams and bought them in exchange for dirhams, then found them to be of low quality, counterfeit, or filled, the same ruling applies as mentioned above for dinars. The same ruling applies to copper coins. If he found the copper coins to be filled and both had parted after taking possession of the dirhams, the contract remains valid; this is written in *Muhit*.

It is written in *Khulasa* that disposing of a loan before possession is correct, i.e., it is permissible; this is written in *Tatar Khaniya*. It is not permissible for slaves, mukatabs (slaves who contracted for freedom), boys, and the mentally incompetent to give loans. If someone gave a loan to a boy or a mentally incompetent person and he destroyed it, there would be no liability (zaman) upon him. This is the view of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad. According to Imam Abu Yusuf, he will be liable for what he destroyed, and this is the correct view. If a loan was given to such a slave whose owner had restrained him from transactions and he destroyed it, no recourse would be taken against him until he becomes free. There is a similar disagreement in this as we have mentioned, although it is not clearly stated. According to Imam Abu Yusuf, he will be held accountable immediately, as is the case with a trust (wadi'at).

And if the lender found his original property [1] in the possession of any of them, he is more entitled to it [2]; this is written in *Mabsut*. If someone said to another, "Take ten dirhams as a loan from such a person for me," and he took the loan and possession and said, "I have given those dirhams to the one who commanded," then this money will be a loan on the agent (wakil), and the principal's (muwakkil) confirmation of this will not be accepted. If someone sent his messenger with a letter to someone asking, "Send me such and such dirhams, which will be a loan from you to me," and he sent them through the person who delivered the letter, Abu Sulayman narrated from Abu Yusuf that this money would not belong to the one who commanded until it reaches him [3]. And if someone sent his messenger to another and asked, "Send me ten dirhams as a loan," and he agreed and sent them through the messenger, then if that person acknowledged that his messenger took possession of them, he would be liable for them; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone was sent for the purpose of taking a thousand dirhams as a loan from such a person, and that person gave him the loan and it was destroyed in his possession...

[1] Footnote: The word "person" or "loaning," i.e., when the debtor bought it while he is the seller, did the loan matter break? The answer given was that only the sale is void, and the loan matter must necessarily remain. [2] Footnote: These people cannot give loans. [3] Footnote: Meaning restricted slave, mukatab, child. [4] Footnote: He alone will receive it apart from other creditors. [5] Footnote: "Not reach" means until it comes into his possession, the debt will not be established on him. The difference between the two forms is that in the first, the deliverer is a laborer, and in the second, the message-bringer is a messenger.

कि इसी मजलिस (बैठक) में कब्ज़ा कर ले, फिर अगर उसने क़र्ज़ के घर में कुछ दोष पाया तो वह दोष का नुक़सान वापस नहीं ले सकता, यह मुहीत सरख़्सी में लिखा है। यदि एक घर अनाज क़र्ज़ लिया और उस पर कब्ज़ा किया, फिर क़र्ज़दार ने वही घर अपने लेनदार से ख़रीद लिया, तो बिक्री (बय) बातिल (शून्य) है और यह क़र्ज़ के रद्द होने को शामिल नहीं करती। लेकिन अगर क़र्ज़दार ने वही घर लेनदार के हाथ बेच दिया तो यह सही है, यह ख़ज़ाना-उल-अकमल में लिखा है। किसी ने दूसरे को सौ दिरहम इस शर्त पर क़र्ज़ दिए कि ये अच्छे(असली) हैं और उसने कब्ज़ा कर लिया, फिर क़र्ज़दार ने लेनदार से दस दीनार के बदले उन्हें ख़रीद लिया, तो ख़रीद सही है। और सेहत (वैधता) के बाद यदि दोनों बिना बदले पर कब्ज़ा किए मजलिस से अलग हो जाएं तो बिक्री बातिल हो जाएगी। और अगर अलग होने से पहले उसने दीनारों पर कब्ज़ा कर लिया, तो बिक्री सही होगी। फिर यदि क़र्ज़दार ने क़र्ज़ के दिरहम खोटे (ज़ियुफ़ या नबहरा) पाए, तो वह वापस नहीं कर सकता और न ही दोष का नुक़सान ले सकता है। यदि उसे मस्तुक़ या सीसा मिले तो वह उन्हें लेनदार को लौटा दे। इसके बाद यदि वे दोनों मजलिस से अलग हो गए और उसने मजलिस में सौ अच्छे दिरहम ले लिए और दीनार अदा कर दिए हैं, तो बिक्री सही रहेगी। और अगर वे अलग हो गए, तो बिक्री बातिल हो जाएगी और क़र्ज़दार को अधिकार होगा कि वह अपने दीनार वापस ले ले, जैसा कि मुहीत में वर्णित है। और क़र्ज़दार पर दिरहमों के बजाय दीनार या पैसे क़र्ज़ थे और उसने उन्हें दिरहमों के बदले ख़रीदा, फिर उन्हें खोटा, नबहरा या मस्तुक़ पाया, तो दीनार के मामले में भी वही हुक्म है जो ऊपर वर्णित हुआ है। इसी प्रकार पैसों के बारे में भी यही हुक्म है। और यदि पैसों को मस्तुक़ पाया और दिरहमों पर कब्ज़े के बाद दोनों अलग हो चुके हैं, तो अनुबंध (अक़्द) जायज़ रहेगा, यह मुहीत में लिखा है।

खुलासा में लिखा है कि कब्ज़े से पहले क़र्ज़ में हेरफेर करना सही यह है कि जायज़ है, यह तातारख़ानिया में लिखा है। गुलाम, मुकातब (वह गुलाम जो अपनी मुक्ति के लिए धन चुकाने का वादा करे), लड़कों और मानसिक रूप से कमज़ोर (बेवक़ूफ़) का क़र्ज़ देना जायज़ नहीं है। और अगर किसी ने लड़के या बेवक़ूफ़ को क़र्ज़ दिया और उसने उसे नष्ट कर दिया, तो उस पर कोई जुर्माना नहीं होगा। यह इमाम अबू हनीफा और इमाम मुहम्मद का विचार है। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, उसने जो नष्ट किया है, वह उसका ज़िम्मेदार होगा और यही सही है। और यदि ऐसे गुलाम को क़र्ज़ दिया गया जिसे उसके मालिक ने लेन-देन से रोक रखा है और उसने उसे नष्ट कर दिया, तो उससे

तब तक पूछताछ नहीं की जाएगी जब तक कि वह स्वतंत्र न हो जाए। इसमें वही मतभेद है जिसका हमने वर्णन किया है, हालांकि यह स्पष्ट रूप से उल्लेखित नहीं है। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, वर्तमान में ही पूछताछ की जाएगी, जैसा कि अमानत (वदीअत) में होता है। और यदि ऋणदाता ने अपनी मूल संपत्ति [1] इनमें से किसी के पास पाई, तो वह उसका अधिक हक़दार [2] है, यह मबसत में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि तुम मेरे लिए फलां व्यक्ति से दस दिरहम क़र्ज़ लो और उसने क़र्ज़ लेकर कब्ज़ा कर लिया और कहा कि मैंने वे दिरहम आदेश देने वाले को दे दिए हैं, तो यह धन वकील पर क़र्ज़ माना जाएगा और मुवक्किल (आदेश देने वाला) पर उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी। और अगर किसी ने अपने संदेशवाहक को पत्र देकर किसी के पास भेजा कि तुम मुझे इतने दिरहम भेज दो जो मुझ पर तुम्हारा क़र्ज़ होंगे, और उसने उस व्यक्ति के हाथ भेज दिए जिसने पत्र पहुँचाया था, तो अबू सुलेमान ने अबू यूसुफ से रिवायत की है कि यह आदेश देने वाले का धन नहीं होगा जब तक कि वह उसके पास न पहुँच जाए [3]। और अगर किसी ने अपना संदेशवाहक दूसरे के पास भेजा और कहा कि मुझे दस दिरहम क़र्ज़ भेज दो, उसने कहा ठीक है और उसके संदेशवाहक के हाथ भेज दिए, तो अगर उस व्यक्ति ने स्वीकार किया कि मेरे संदेशवाहक ने उन पर कब्ज़ा किया है, तो वह उनका ज़िम्मेदार होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

अगर किसी को इसलिए भेजा गया कि फलां व्यक्ति से हज़ार दिरहम क़र्ज़ ले ले और उस व्यक्ति ने उसे क़र्ज़ दिए और वे उसके पास नष्ट हो गए...

[1] शब्द 'व्यक्ति' या 'ऋण' यानी जब ऋणी ने उसे खरीद लिया जबकि वह विक्रेता है, तो क्या ऋण का मामला समाप्त हो गया? उत्तर दिया गया कि केवल बिक्री ही शून्य है और ऋण का मामला बना रहना आवश्यक होगा। [2] ये लोग ऋण नहीं दे सकते। [3] यानी गुलाम, महज़ूर, मुकातब, बच्चा। [4] अन्य ऋणदाताओं के अतिरिक्त उसी को मिलेगा। [5] 'न पहुंचे' का अर्थ है कि जब तक उसके कब्ज़े में न आए, तब तक उस पर ऋण सिद्ध नहीं होगा। दोनों स्थितियों में अंतर यह है कि पहली स्थिति में पहुँचाने वाला मज़दूर है और दूसरी स्थिति में संदेश पहुँचाने वाला संदेशवाहक है।

فتاویٰ عالمگیریہ ..... جلد ٤ | ٤٦٧ | کتاب البیوع کہ اس مجلس میں قبضہ کرلے پس اگر اُس نے قرضہ کے گھر میں کچھ عیب پایا تو نقصان عیب واپس نہیں لے سکتا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ایک گھر طعام قرض لیا اور اُس پر قبضہ کیا پھر قرض دار نے یہ گھر بعینہ اپنے قرض خواہ سے خرید تو بیع باطل ہے اور یہ نقض قرض کو متضمن نہیں ہے لیکن اگر قرض دار نے یہ گھر بعینہ قرض خواہ کے ہاتھ فروخت کر دیا تو صحیح ہے یہ خزانہ الاکمل میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے کو سو درہم اس شرط پر قرض دیے کہ یہ کھرے ہیں اور اُسے قبضہ کر لیا پھر قرض دار نے قرض خواہ سے دس دینار کے عوض خریدے تو خرید صحیح ہے اور بعد صحت کے اگر دونوں بدون بدل پر قبضہ ہونے کے مجلس سے جدا ہو جائیں تو بیع صرف باطل ہو جائے گی اور اگر جدا ہونے سے پہلے دیناروں پر اس نے قبضہ کر لیا تو بیع صرف صحیح ہوگی پس اگر قرض دار نے قرض کے درہم زیوف یا نبہرہ پائے تو واپس نہیں کر سکتا اور نہ نقصان عیب لے سکتا ہے اگر مستوق یارصاص پائے تو اُن کو قرض خواہ کو واپس کرے بعد اُس کے اگر وہ دونوں مجلس سے جدا ہوئے اور کھرے سو درہم اُس نے مجلس میں لے لیے اور دینار ادا کر چکا ہے تو بیع صحیح رہے گی اور اگر جدا ہو گئے تو بیع باطل ہو جائے گی اور قرض دار کو اختیار ہوگا کہ اپنے دینار واپس کرلے کذا فی المحیط اور قرض دار پر بجائے درہم کے دینار یا پیسے قرض تھے اور اُس نے بعوض درہموں کے خریدے پھر اُن کو زیوف یا نبہرہ یا مستوق پایا تو دینار میں سب صورتوں میں وہی حکم ہے جو مذکور ہوا ہے اور ایسے ہی پیسوں کو اگر زیوف یا نبہرہ پایا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر پیسوں کو مستوق پایا اور درہموں پر قبضہ کے بعد دونوں جدا ہو چکے ہیں تو عقد جائز رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

خلاصہ میں لکھا ہے کہ قبضہ سے پہلے قرض میں تصرف کرنا صحیح یہ ہے کہ جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے غلام اجراء اور مکاتب اور لڑکے اور بے وقوف کا قرض دینا جائز نہیں ہے اور اگر کسی نے لڑکے یا بے وقوف کو قرض دیا اور اُس نے تلف کر دیا تو اُس پر ضمان نہ ہوگی اور یہ قول امام ابو حنیفہ اور امام محمد کا ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک جو اُس نے تلف کیا ہے اُس کا ضامن ہوگا اور یہی صحیح ہے اور اگر ایسے غلام کو قرض دیا کہ جس کو اُس کے مالک نے تصرف کرنے سے باز رکھا ہے اور اُس نے تلف کر دیا تو اُس سے مواخذہ نہ کرنے یہاں تک کہ وہ آزاد ہو جائے اور اس میں ویسا ہی اختلاف ہے جو ہم نے بیان کیا اگرچہ صاف مذکور نہیں ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک فی الحال مواخذہ کیا جائے گا جیسا ودیعت میں ہوتا ہے اور اگر قرض دینے والے نے اپنا بعینہ مال ۱ـہ ان میں سے کسی کے پاس پایا تو وہ اُس کا زیادہ حق دار ۲ـہ ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ تو میرے واسطے فلاں شخص سے دس درہم قرض لے اور اس نے قرض لے کر قبضہ کر لیا اور کہا کہ میں نے وہ درہم حکم دینے والے کو دے دیے تو یہ مال وکیل پر قرض ہوگا اور موکل پر اُس کی تصدیق نہ کی جائے گی اور اگر کسی نے اپنے ایلچی کو اپنا خط دے کر کسی کے پاس بھیجا کہ تو مجھے اس قدر درہم بھیج دے کہ وہ تیرے مجھ پر قرض ہوں گے اور اُس نے اس کے ہاتھ بھیج دیے جس نے خط پہنچایا تھا تو ابو سلیمان نے ابو یوسف سے روایت کی کہ یہ حکم دینے والے کا مال نہ ہوگا جب تک اُس کے پاس نہ ۳ـہ پہنچے اور اگر کسی نے اپنا ایلچی دوسرے کے پاس بھیجا اور کہا کہ مجھ کو دس درہم قرض بھیج دے اُس نے کہا کہ اچھا اور اُس کے ایلچی کے ہاتھ بھیج دیے تو اگر اُس شخص نے اقرار کیا کہ میرے ایلچی نے ان پر قبضہ کیا ہے تو اُن کا ضامن ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی کو اس واسطے بھیجا کہ فلاں شخص سے ہزار درہم قرض لے اور اُس شخص نے اُس کو قرض دیے اور وہ اُس کے پاس ضائع

۱؎ قولہ شخص یا اقراض یعنی جب قرض دار نے اس کو خرید لیا حالانکہ یہ بائع ہے تو کیا معاملہ قرض ٹوٹ گیا پس جواب دیا کہ فقط بیع باطل ہے اور معاملہ قرض کا تو رہنا لازم آئے گا۔ ۱۲۔ ۲؎ یہ لوگ قرض نہیں دے سکتے ہیں ۱۲۔ ۳؎ یعنی غلام محجور مکاتب طفل ۱۲۔ ۴؎ دیگر قرض خواہوں کے سوا اُسی کو ملے گا ۱۲۔ ۵؎ قولہ نہ پہنچے یعنی اس کے قبضہ میں نہ آئے تب تک اس پر قرضہ ثابت نہ ہوگا اور دونوں شکلوں میں فرق یہ ہے کہ اول میں پہنچانے والا مزدور ہے اور دوم میں پیغام پہنچانے والا ایلچی ہے ۱۲۔

...were lost. Thus, if the messenger had said, "Give a loan for so-and-so sender," then these dirhams are lost from the sender's account and he [the sender] will have to bear the indemnity. If the messenger had said, "Give me a loan for so-and-so sender," and he gave them, and they were lost in the messenger's possession, they fall upon the messenger's responsibility. The summary is that appointing an agent (wakil) to give a loan is permissible, but to take a loan is not. However, sending a messenger (ilchi) to take a loan is permissible on behalf of the one who ordered it (the sender). If the agent for taking a loan spoke like messengers, then this loan will be the responsibility of the one who ordered it. But if he spoke like an agent, such that he attributed it to himself, then he will be the one taking the loan for himself, and whatever he borrowed belongs to him, and he has the right not to give it to his principal (muwakkil). If the principal gave him something to pledge as collateral, then the agent will be the pledger for his own loan and will not be a guarantor for that pledge; this is written in Fusul al-Imadiyyah.

Someone borrowed a "ghur" (measure) of wheat from another and ordered him to sow it in his [the borrower's] land; the loan became valid, and the borrower became the possessor because it reached his property. ⚖

Someone asked for a loan of ten dirhams and sent his slave to fetch them from the creditor. The creditor then said, "I gave those dirhams to that slave," and the slave confessed and said, "I gave them to my master," but the master denied taking possession of the slave's ten dirhams. In this case, the master's word will be considered credible, nothing will fall upon him, nor can the lender take from the slave; this is written in Bahr al-Ra'iq. Someone borrowed a "ghur" of wheat from another and ordered him to sow it in his land; the loan became valid, and the borrower became the possessor because it reached his property; this is written in Tatarkhaniyah. Someone borrowed some dirhams, and the lender brought them; then the borrower said, "Throw them into the river." Imam Muhammad (R) said that nothing will fall upon the borrower; this is written in Fatawa Qazi Khan. If a loan is given on the condition that so-and-so person be a surety (kafeel), it is permissible, whether that person is present or absent, and whether he stands surety or not; this is written in Fusul al-Imadiyyah. Someone admitted and said, "I borrowed and spent a thousand dirhams of 'zayuf' (debased) or 'bahra' (counterfeit) coins from so-and-so," and the lender claimed they were pure/good coins. Imam Abu Yusuf (R) said the borrower's word is credible if he mentioned the 'zayuf' or 'bahra' joined with his

statement. If he said it separately, his word will not be credible; this is written in Fatawa Qazi Khan.

Someone bought a specific "kur" (measure) of wheat, then told the seller, "Give me one 'qafeez' of wheat or this 'qafeez' as a loan and mix it with that 'kur' I bought from you." The seller did so, giving the purchase for the loan or the loan for the purchase. Imam Abu Yusuf (R) said both will be considered possessed; similarly reported from Imam Muhammad (R); this is written in Fusul al-Imadiyyah. Anything for which taking a loan is permissible, taking it as a gratuitous loan ('ariyah) is also a loan. Anything for which taking a loan is not permissible, taking it as a gratuitous loan remains 'ariyah; this is written in Muhit al-Sarkhasi. Someone owes a thousand dirhams to another. He then gave the claimant some dinars and said, "Exchange (Bay' Sarf) these and take your right from them." The claimant took them and they were destroyed in his possession before he could perform the exchange; the loss is the debtor's. If he performed the exchange and took possession of the dirhams, and then they were destroyed before he took his right, the loss is still the debtor's. If he took his right from them and then they were lost, the loss is the claimant's. If the debtor gave the claimant some dinars and said, "Take these as payment for your right," and he took them, then...

...हो गए। तो अगर दूत (एलची) ने यह कहा था कि अमुक भेजने वाले के लिए उधार दो, तो ये दिरहम भेजने वाले के नष्ट हुए और उसी को हर्जाना देना पड़ेगा। और अगर दूत ने यह कहा कि मुझे उधार दो अमुक भेजने वाले के लिए और उसने दिए और वह उसके पास नष्ट हो गए, तो दूत के ज़िम्मे पड़ेंगे। और सारांश यह है कि उधार देने में वकील (एजेंट) बनाना जायज़ है और उधार लेने में जायज़ नहीं है। और उधार लेने में दूत भेजना आदेश देने वाले (भेजने वाले) के लिए जायज़ है। और अगर उधार लेने के वकील ने दूतों की तरह बात की, तो यह उधार आदेश देने वाले के ज़िम्मे हो जाएगा। और अगर वकील की तरह बात की इस तरह कि अपनी ओर निस्बत की, तो वह अपनी ज़ात के लिए उधार लेने वाला होगा और जो कुछ उसने उधार लिया वह उसी का होगा और उसे अधिकार है कि अपने मुवक्किल (स्वामी) को न दे। और अगर मुवक्किल ने कोई चीज़ उसे इस वास्ते दी थी कि उसे गिरवी रख दे, तो वकील अपने कर्ज़ के बदले गिरवी रखने वाला होगा और उस गिरवी का ज़मानतदार (हामिल) न होगा; यह फुसूल अल-इमादिया में लिखा है।

किसी ने दूसरे से एक 'घुड़' गेहूँ उधार लिए और उसे हुक्म दिया कि मेरी ज़मीन में बो दे, तो उधार सही हो गया और उधार लेने वाला अपनी मिल्कियत में पहुँच जाने के कारण कब्ज़ा करने वाला हो गया। ⚖

किसी ने दस दिरहम उधार माँगे और अपने गुलाम को भेजा कि उसे लेनदार से ले आए, फिर लेनदार ने कहा कि मैंने वे दिरहम उस गुलाम को दे दिए और गुलाम ने उसका इकरार किया और कहा कि मैंने अपने मालिक को दे दिए, और मालिक ने गुलाम के दस दिरहम पर कब्ज़ा करने से इनकार किया, तो उसके मालिक की बात मान्य होगी और उस पर कुछ न आएगा, और न ही उधार देने वाला गुलाम से ले सकता है; यह बहर अल-रायिक में लिखा है। किसी ने दूसरे से एक 'घुड़' गेहूँ उधार लिए और उसे हुक्म दिया कि मेरी ज़मीन में बो दे, तो उधार सही हो गया और उधार लेने वाला अपनी मिल्कियत में पहुँच जाने के कारण कब्ज़ा करने वाला हो गया; यह ततारखानिया में लिखा है। किसी ने कुछ दिरहम उधार लिए और उधार देने वाला उन्हें लाया, फिर उधार लेने वाले ने कहा कि उन्हें दरिया में फेंक दे, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि उधार लेने वाले पर कुछ न आएगा; यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। अगर इस शर्त पर उधार दिया कि अमुक व्यक्ति जामिन (कफ़ील) हो तो जायज़ है, चाहे वह हाज़िर हो या ग़ायब, कफ़ालत करे या न करे; यह फुसूल अल-इमादिया में लिखा है। किसी ने स्वीकार किया और कहा कि मैंने अमुक व्यक्ति से एक हज़ार दिरहम खोटे (ज़यूफ़

या बहरा) उधार लेकर खर्च किए और उधार देने वाले ने दावा किया कि वे खरे थे, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि उधार लेने वाले की बात मान्य होगी अगर उसने 'ज़यूफ़' या 'बहरा' अपनी बात में मिला कर कहा हो। और अगर अलग करके कहा तो उसकी बात मान्य न होगी; यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है।

किसी ने एक निश्चित 'कुर' गेहूँ खरीदे फिर विक्रेता से कहा कि मुझे एक 'क़फ़ीज़' गेहूँ या यह 'क़फ़ीज़' उधार दे और उस 'कुर' के साथ जो मैंने तुझसे खरीदा है मिला दे, और उसने वैसा ही किया और खरीद को उधार पर या उधार को खरीद पर दिया, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि दोनों का कब्ज़ा हो जाएगा; और ऐसा ही इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है; यह फुसूल अल-इमादिया में लिखा है। जिस चीज़ का उधार लेना जायज़ है, उसका आरियत (मुफ़्त उधार) लेना भी उधार है, और जिस चीज़ का उधार लेना जायज़ नहीं है, उसका आरियत लेना आरियत है; यह मुहीत अल-सरख़सी में लिखा है। किसी पर किसी व्यक्ति के एक हज़ार दिरहम उधार हैं, फिर उसने लेनदार को कुछ दीनार दिए और कहा कि इनका विनिमय (बै' सर्फ़) करके अपना हक़ इनमें से ले ले, उसने उन्हें लिया और वे उसके पास नष्ट हो गए इससे पहले कि वह विनिमय करता, तो कर्ज़दार का माल गया। और अगर उसने विनिमय करके दिरहम पर कब्ज़ा कर लिया फिर अपना हक़ लेने से पहले उसके पास नष्ट हो गए तो भी कर्ज़दार का माल गया। और अगर उसने अपना हक़ उनमें से ले लिया फिर नष्ट हो गए तो लेनदार का माल गया। और अगर कर्ज़दार ने लेनदार को कुछ दीनार दिए और कहा कि इन्हें अपने हक़ की अदायगी के लिए ले और उसने ले लिए, तो उसकी...

ہو گئے پس اگر ایلچی نے یہ کہا تھا کہ فلاں بھیجنے والے کے واسطے قرض دے تو یہ درہم بھیجنے والے کے ضائع ہوئے اور اُسی کو ضمان دینی پڑے گی اور اگر ایلچی نے یہ کہا کہ تو مجھ کو قرض دے فلاں بھیجنے والے کے واسطے اور اُس نے دیے اور وہ اُس کے پاس ضائع ہوئے تو ایلچی کے ذمہ پڑیں گے اور حاصل یہ ہے کہ قرض دینے میں وکیل کرنا جائز ہے اور قرض لینے میں جائز نہیں ہے اور قرض لینے میں ایلچی بھیجنا حکم دینے والے (بھیجنے والے ۱۲) کے واسطے جائز ہے اور اگر قرض لینے کے وکیل نے ایلچیوں کے مانند کلام زبان سے نکالا تو یہ قرض حکم دینے والے کے ذمے ہو جائے گا اور اگر وکیل کی طرح کلام کیا بایں طور کہ اپنی ذات کی طرف نسبت کی تو وہ اپنی ذات کے واسطے قرض لینے والا ہوگا اور جو کچھ اُس نے قرض لیا وہ اُسی کا ہوگا اور اُس کو اختیار ہے کہ اپنے موکل کو نہ دے اور اگر موکل نے کوئی چیز اس کو اس واسطے دی تھی کہ اس کو رہن کر دے تو وکیل اپنے قرضہ کے عوض رہن کرنے والا ہوگا اور اُس رہن کا ضامن نہ ہوگا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے سے ایک گُھر گیہوں قرض لیے اور اُس کو حکم دیا کہ میری زمین میں بودے تو قرض صحیح ہو گیا اور قرض لینے والا اپنی ملک میں پہنچ جانے کے سبب سے قابض ہو گیا

⚖

کسی نے دس درہم قرض مانگے اور اپنے غلام کو بھیجا کہ اُس کو قرض خواہ سے لے آئے پھر قرض خواہ نے کہا کہ میں نے وہ درہم اُس غلام کو دے دیے اور غلام نے اُس کا اقرار کیا اور کہا کہ میں نے اپنے مالک کو دے دیے اور مالک نے غلام کے دس درہم پر قبضہ کرنے سے انکار کیا تو اُس کے مالک کا قول معتبر ہوگا اور اُس پر کچھ نہ آئے گا اور نہ قرض دینے والا غلام سے

لے سکتا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے ایک گُھر گیہوں قرض لیے اور اُس کو حکم دیا کہ میری زمین میں بودے تو قرض صحیح ہو گیا اور قرض لینے والا اپنی ملک میں پہنچ جانے کے سبب سے قابض ہو گیا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے کچھ درہم قرض لیے اور قرض دینے والا ان کو لایا پھر قرض لینے والے نے کہا کہ ان کو دریا میں پھینک دے ۱؎ تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ قرض لینے والے پر کچھ نہ آئے گا ۲؎ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر اس شرط پر قرض دیا کہ فلاں شخص کفیل ہو تو جائز ہے خواہ فلاں حاضر ہو یا غائب ہو کفالت کرے یا نہ کرے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے اقرار کر کے کہا کہ میں نے فلاں شخص سے ہزار درہم ۳؎ زیوف یا بہرہ قرض لے کر خرچ کیے اور قرض دینے والے نے دعویٰ کیا کہ وہ کھرے تھے تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ قرض لینے والے کا قول معتبر ہوگا اگر اُس نے زیوف یا بہرہ اپنے کلام میں ملا کر کہا اور اگر توڑ کر کہا تو اس کا قول معتبر نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک کُر معین گیہوں خریدے پھر بائع سے کہا کہ مجھے ایک قفیز گیہوں یا یہ قفیز قرض دے اور اُس کُر کے ساتھ جو میں نے تجھ سے خریدا ہے ملا دے اور اُس نے ایسا ہی کیا اور خرید کو قرض پر یا قرض کو خرید پر دیا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ دونوں کا قابض ہو جائے گا اور ایسا ہی امام محمدؒ سے مروی ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ جس شے کا قرض لینا جائز ہے اُس کا عاریت لینا بھی قرض ہے اور جس شے کا قرض لینا جائز نہیں ہے اُس کا عاریت لینا عاریت ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ کسی پر کسی شخص کے ایک ہزار درہم قرض ہیں پھر اُس نے طالب کو کچھ دینار دیے اور کہا کہ ان کی بیع صرف کر کے اپنا حق ان میں سے لے لے اُس نے ان کو لیا اور وہ اُس کے پاس تلف ہو گئے اُس سے پہلے کہ ان کی بیع صرف کرے تو قرض دار کا مال گیا اور اگر اُس نے بیع صرف کر کے درہم پر قبضہ کر لیا پھر اپنا حق لینے سے

پہلے اُس کے پاس تلف ہو گئے تو بھی مطلوب کا مال گیا اور اگر اُس نے اپنا حق اُس میں سے لے لیا پھر ضائع ہو گئے تو اپنی طالب کا مال گیا اور اگر مطلوب نے طالب کو کچھ دینار دیے اور کہا کہ ان کو اپنے حق کی ادا کے واسطے لے اور اُس نے لے لیے تو اُس کی

حواشی: ۱؎ اگر پھینک دے ۱۲۔ ۲؎ یہ فتاویٰ قاضی خان ۳؎ زیوف و بہرہ کھوٹے درہم میں اور مقدار دیکھو ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 3 | 478 | Kitab-ul-Buyoo (The Book of Sales)

(They) became guarantors. If a creditor says, "Sell these items to recover your right (debt)," and the person sells them for dirhams equal to his due and takes the dirhams, he shall be considered to have received his right upon taking possession (1) after the sale. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If a lender desires to take the specific pledged item (gahin) from the debtor as repayment, he does not have the right to do so; rather, the debtor has the right to give something else instead. This is written in 'Khazanat-ul-Akmal'. If twenty people approach a person and, after taking a loan, all say, "Repay the full amount to this one person among us," and he does so, the creditor cannot demand repayment from that individual except for the portion that constitutes his own share. From this issue, another ruling is derived: it is permissible for a borrower to appoint an agent (wakil) to take possession of the loan, although it is not permissible to appoint an agent specifically for taking a loan (the act of borrowing itself). This is recorded in 'Quniyah'.

Commissioning the manufacture (Istisna) of items for which there is a common customary practice (ta'amul) among people—such as caps, socks, copper and brass utensils, etc.—is permissible based on juristic preference (istihsan). This is written in 'Al-Muhit'. Furthermore, in items where there is common usage, commissioning them is only valid when the description (wasf) is specified in a way that allows for clear identification. For items where there is no common customary usage—for instance, if one tells a weaver to "weave a cloth from your own yarn"—it is not permissible. This is written in 'Al-Jami-al-Saghir'.

The method of commissioning is, for example, telling a shoemaker, "For this many dirhams, manufacture a pair of socks for me from your own leather that fits my feet," and showing him his feet. Or telling a goldsmith, "For this many dirhams, make me a ring from your own silver," and specifying its weight and attributes. Similarly, if one tells a water-carrier (saqqa), "Give me a drink of water once for one paisa," or tells a cupper (one who performs hijama), "Perform cupping for a fee," these are also permissible due to common practice (ta'amul), even if the quantity of water or the exact number of cupping applications is not known. This is written in 'Al-Kafi'.

Istisna (manufacturing contract) is initially a lease (ijara) and finally, a moment before delivery, it becomes a sale (bay'). This is the correct view, as stated in 'Jawahir-ul-Ikhlati'. The craftsman shall not have the option (2) to decline; rather, he shall be compelled to complete the manufacture. However, it is narrated from Imam Abu

Hanifa (RA) that the craftsman does have an option, as mentioned in 'Al-Kafi', and this is the chosen (mukhtar) opinion in 'Jawahir-ul-Ikhlati'. The commissioner (buyer) has the option to either accept or reject the item, whereas the craftsman does not have this option; this is the most correct (asah) view according to 'Al-Hidayah'. The most correct view is that the object upon which the contract is settled is the very item agreed to be manufactured. Therefore, if the craftsman brings a finished item that was not of his own making, or was made by him but before the contract was made, it is permissible (for the buyer to take it), as stated in 'Al-Kafi'. Until possession is taken by right, the item is not specifically designated, to the extent that if the craftsman sells it before showing it to the buyer, it is permissible. This is the correct view in 'Al-Hidayah'.

If a time period (3) is set for items where there is common usage, then according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), it becomes a 'Salam' contract (forward sale with advance payment), meaning it won't be valid without fulfilling the conditions of Salam, and there will be no 'option of condition' (khyar-e-shart). However, according to the 'Sahibayn' (Imams Yusuf and Muhammad), it remains 'Istisna', and the mention of time is considered to be for the purpose of expediting the work. If a time period is set for items where there is no common usage, then by consensus (ijma), it becomes a Salam contract; this is in 'Al-Jami-al-Saghir'. This difference regarding the time limit applies when the time mentioned is for granting a grace period, such as a month. If it is mentioned for the sake of speed, for example, "I commission this on the condition that you finish by tomorrow or the day after," then by consensus, it does not become a Salam contract. This is in 'Fatawa Sughra'. If someone commissions an item and a dispute arises; the buyer says, "You did not make it as I specified," and the craftsman says, "No, I made it exactly as specified," the scholars (Mashaikh) have stated that no oath (qasam) is required from either party.

---

1. His statement 'possession' etc.: Before taking possession, the person shall not be considered to have received his due.
2. His statement 'option' i.e.: whether he makes it or not, as mentioned in the upcoming issue that the craftsman does not have an option.
3. His statement 'set a period': For example, saying, "Manufacture a hundred silver rings for me, each weighing one tola of white silver, on this scale within a period of one month."

(वे) ज़मानत में हो गए और अगर कहा कि इनको अपने हक़ के वास्ते बेच ले और उसने अपने हक़ के बराबर दरहमों पर उनको बेचकर दरहमों को ले लिया, तो बिक्री के बाद कब्ज़े (१) के साथ अपने हक़ का मालिक हो जाएगा, यह 'फतवा काज़ी खान' में लिखा है। अगर ऋण देने वाले ने यह चाहा कि ऋणी से अपना वही मूल गिरवी (गहन) ले ले, तो उसको अधिकार नहीं है और ऋणी को अधिकार है कि इसके बजाय दूसरा दे, यह 'खज़ानतुल अकमल' में लिखा है। बीस आदमी किसी व्यक्ति के पास आए और उससे ऋण लेकर सबने कहा कि "हममें से इस एक व्यक्ति को (सारा ऋण) अदा कर दे" और उसने दे दिया, तो ऋणदाता उस व्यक्ति से (दोबारा) मांग नहीं कर सकता, सिवाय उस हिस्से के जितना उसका स्वयं का हिस्सा है। और इस मसले से एक दूसरे मसले की रिवायत निकली कि ऋण लेने वाले को ऋण पर कब्ज़ा करने के लिए वकील नियुक्त करना जायज़ है, हालांकि ऋण लेने के लिए वकील नियुक्त करना जायज़ नहीं है, यह 'कुनिया' में लिखा है। ऐसी चीज़ें बनवाना जिनमें लोगों का आपसी लेनदेन (तअमुल) जारी है, जैसे टोपी, मोज़ा और तांबे व पीतल के बर्तन आदि, इस्तिहसानान (ज्यूरिस्टिक प्रेफरेंस के आधार पर) जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। फिर जिन चीज़ों में लोगों का लेनदेन प्रचलित है, उनमें बनवाना सिर्फ उसी वक़्त जायज़ है जब उसका वर्णन (वस्फ) इस तरह कर दिया जाए जिससे उसकी अच्छी तरह पहचान हो सके। और जिन चीज़ों में लोगों का लेनदेन प्रचलित नहीं है, जैसे किसी जुलाहे से एक कपड़े के लिए कहा कि "अपने सूत से बुन कर ला", तो यह जायज़ नहीं है, यह 'जामे-सगीर' में लिखा है।

बनवाने का तरीका यह है कि उदाहरण के लिए मोज़े वाले से कहे कि "इतने दरहम के बदले मेरे लिए एक मोज़ा अपने चमड़े से बना ला जो मेरे पैर के अनुकूल हो" और उसे अपना पैर दिखा दिया, या किसी सुनार से कहा कि "इतने दरहम के बदले मेरे लिए एक अंगूठी अपनी चांदी से बना ला" और उसका वज़न और गुण (सिफत) बता दिया। इसी तरह अगर किसी भिश्ती (सक्का) से कहा कि "मुझे एक पैसे में एक बार पानी पिला दे" या पछने (हिजामा/कपिंग) लगाने वाले से कहा कि "मजदूरी पर पछने लगा दे", तो यह भी लोगों के लेनदेन (तअमुल) के कारण जायज़ है, भले ही बहने वाले पानी की मात्रा या पछने की संख्या ज्ञात न हो, यह 'काफ़ी' में लिखा है। इस्तिस्ना (निर्माण का अनुबंध) पहले 'इजारा' (सेवा/किराया) होता है और अंत में सौंपने से कुछ समय पहले 'बय' (बिक्री) हो जाता है, और यही सही है, यह 'जवाहरुल ख्लाती' में लिखा है। और कारीगर को अधिकार (२) नहीं होगा, बल्कि उसे बनाने के लिए मजबूर किया जाएगा। इमाम अबू हनीफा (रह.) से रिवायत है कि कारीगर को

अधिकार होगा, जैसा कि 'काफ़ी' में है, और यही चुनिंदा (मुख्तार) राय है, यह 'जवाहरुल ख्लाती' में लिखा है। और बनवाने वाले (ग्राहक) को अधिकार है कि चाहे तो उसे ले या छोड़ दे, जबकि कारीगर को अधिकार नहीं है; और यही अधिक सही (असह्) है, यह 'हिदाया' में लिखा है। और सही यह है कि जिस चीज़ पर अनुबंध (अक़्द) तय हुआ, वह वही चीज़ है जिसका बनवाना तय हुआ था। इसीलिए अगर कारीगर उसे पूरी तरह तैयार ले आया जो उसकी कारीगरी से नहीं थी, या उसी की बनाई हुई थी मगर अनुबंध से पहले की थी, तो (बनवाने वाले के लिए लेना) जायज़ है, जैसा कि 'काफ़ी' में है। बिना अधिकारपूर्वक ग्रहण किए वह चीज़ निश्चित (मुतअय्यन) नहीं हो जाती, यहाँ तक कि अगर कारीगर ने बनवाने वाले को दिखाने से पहले उसे बेच दिया, तो यह जायज़ है; और यही सही है, यह 'हिदाया' में लिखा है।

अगर उन चीज़ों में समय-सीमा (मियाद) (३) तय कर दी गई जिनमें लोगों का लेनदेन प्रचलित है, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार यह 'सलम' (अग्रिम भुगतान वाली भविष्य की बिक्री) हो जाएगी, यहाँ तक कि सलम की शर्तों के बिना यह जायज़ नहीं होगी और उसमें 'खियार-ए-शर्त' (शर्त का विकल्प) नहीं होगा। जबकि साहिबैन (इमाम युसूफ़ और इमाम मुहम्मद रह.) के अनुसार वह 'इस्तिस्ना' ही रहेगा और समय का उल्लेख जल्दी बनाने के उद्देश्य से माना जाएगा। और अगर उन चीज़ों में समय-सीमा तय की जिनमें लोगों का लेनदेन प्रचलित नहीं है, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से वह सलम हो जाएगी, यह 'जामे-सगीर' में लिखा है। समय का यह मतभेद उस स्थिति में है जब समय का उल्लेख मोहलत देने के तौर पर हो, जैसे एक महीना या उसके समान मोहलत दी गई हो। लेकिन अगर 'जल्दी' के तौर पर उल्लेख किया गया, उदाहरण के लिए कहा कि "इस शर्त पर बनवाता हूँ कि तू कल या परसों तक काम पूरा कर दे", तो सर्वसम्मति से वह सलम नहीं होगी, यह 'फतवा सुगरा' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कोई चीज़ बनवाई और फिर उस चीज़ के बारे में दोनों में विवाद हुआ; बनवाने वाले ने कहा "तूने वैसी नहीं बनाई जैसी मैंने कही थी" और कारीगर ने कहा "नहीं, बल्कि मैंने वैसी ही बनाई है", तो उलेमा (मशाइख) ने कहा कि किसी पर भी शपथ (क़सम) अनिवार्य नहीं है।

---

1. कथन 'कब्ज़ा' आदि: कब्ज़े से पहले अधिकार प्राप्त करने वाला (वसूल पाने वाला) नहीं माना जाएगा।
2. कथन 'अधिकार' अर्थात: चाहे बनाए या न बनाए, जैसा कि आगामी मसले में कहा गया कि कारीगर को अधिकार नहीं है।

3. कथन 'मियाद लगा दी': उदाहरण के लिए कहा कि "मुझे सौ चांदी की अंगूठियां, जिनमें से प्रत्येक एक तोला सफेद चांदी की हो, इस पैमाने पर एक महीने की अवधि में बना दे"।

ضمانت میں ہو گئے اور اگر کہا کہ ان کو اپنے حق کے واسطے بیچ لے اور اُس نے اپنے حق کے برابر درہموں پر اُن کو بیچ کر درہموں کو لے لیا تو بیع کے بعد قبضہ (۱) کے ساتھ اپنے حق کا قابض ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر قرض دینے والے نے یہ چاہا کہ قرض دار سے اپنا بعینہ گہن لے لے تو اُس کو اختیار نہیں ہے اور قرض دار کو اختیار ہے کہ اس کے سوائے دوسرا دے یہ خزانۃ الاکمل میں لکھا ہے۔ بیس آدمی کسی شخص کے پاس آئے اور اُس سے قرض لے کر سب نے کہا کہ ہم میں سے اس ایک شخص کو ادا کر دے اور اُس نے دے دیا تو قرض خواہ اُس شخص سے مطالبہ نہیں کر سکتا ہے مگر اُسی قدر کہ جتنا اس کا حصہ ہے اور اس مسئلہ سے ایک دوسرے مسئلہ کی روایت نکل آئی کہ قرض لینے والے کو قرضہ پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کرنا جائز ہے اگر چہ قرض لینے کے واسطے وکیل کرنا جائز نہیں ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ بنوا کر لینا ایسی چیزوں میں جن میں لوگوں کا تعامل جاری ہے جیسے ٹوپی اور موزہ اور تانبے و پیتل کے برتن وغیرہ استحساناً جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے پھر جن چیزوں میں لوگوں کا تعامل جاری ہے اُن میں بنوا کر لینا صرف اُس وقت جائز ہے کہ جب اُس کا وصف اس طرح بیان کر دیا جائے کہ جس سے اچھی طرح پہچان ہو جائے اور جن چیزوں میں لوگوں کا تعامل نہیں ہے مثلاً کسی جولاہے سے ایک کپڑے کو کہا کہ اپنے سوت سے ملے کر لا تو جائز نہیں ہے یہ جامع صغیر میں لکھا ہے۔ بنوانے کی صورت یہ ہے کہ مثلاً موزے والے سے کہے کہ اتنے درہم کے عوض میرے واسطے تو ایک موزہ اپنے چمڑے سے بنا لا کہ جو میرے پاؤں کے موافق ہو اور اُس کو اپنا پاؤں دکھلا دیا یا کسی سنار سے کہا کہ اتنے درہم کے عوض میرے واسطے ایک انگوٹھی اپنی چاندی سے بنالا اور اُس کا وزن اور صفت بیان کر دے اور اسی

طرح اگر کسی سقہ سے کہا کہ مجھ کو ایک پیسہ میں ایک بار پانی پلا دے یا پچھنے لگانے والے سے کہا کہ اجرت پر پچھنے لگا دے تو یہ بھی لوگوں کے تعامل کی وجہ سے جائز ہے اگر چہ بہنے کی مقدار یا پچھنے لگانے کی تعداد معلوم نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ استصناع یعنی بنوا کر لینا پہلے اجارہ ہوتا ہے اور آخر میں سپرد کرنے سے ایک ساعت پہلے بیع ہو جاتا ہے اور یہی صحیح ہے یہ جواہر الخلاطی میں لکھا ہے اور کاریگر کو اختیار (۲) نہ ہوگا بلکہ وہ بنانے پر مجبور کیا جائے گا اور امام ابو حنیفہؒ سے روایت ہے کہ اس کو اختیار ہو گا کذا فی الکافی اور یہی مختار ہے یہ جواہر الخلاطی میں لکھا ہے اور بنوانے والا مختار ہے اگر چاہے تو اُس کو لے ورنہ چھوڑ دے اور کاریگر کو اختیار نہیں ہے اور یہی اصح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اصح یہ ہے کہ جس پر عقد قرار پایا وہ وہی چیز ہے جس کا بنوانا ٹھہرا ہے اور اسی واسطے اگر کاریگر اُس کو پوری تیار لے آیا کہ وہ اُس کی کاریگری سے نہ تھی یا اُسی کی بنائی ہوئی مگر عقد سے پہلے کی تھی تو جائز ہے کذا فی الکافی اور بدوں اختیار کر لینے کے متعین نہیں ہو جاتی ہے حتی کہ اگر کاریگر نے بنوانے والے کے دکھلانے سے پہلے اُس کو فروخت کر دیا تو جائز ہے اور یہی صحیح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔ اگر میعاد (۳) لگا دی اُن چیزوں میں جن میں لوگوں کا تعامل ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک سلم ہو جائے گی حتی کہ بدوں شرائطِ سلم کے جائز نہیں ہے اور اُس میں خیار شرط نہ ہوگا اور صاحبینؒ کے نزدیک وہ استصناع رہے گا اور مدت کا ذکر جلدی بنانے کے واسطے ہوگا اور اگر ان چیزوں میں مدت لگائی جن میں لوگوں کا تعامل نہیں ہے تو بالا جماع سلم ہو جائے گی یہ جامع صغیر میں لکھا ہے اور یہ مدت کا اختلاف اس صورت میں ہے کہ جب مدت کا ذکر مہلت دینے کے طور پر ہو مثلاً ایک مہینہ یا اس کے مانند مہلت دی اور اگر جلدی کے طور پر ذکر کیا مثلاً کہا کہ اس شرط پر بنواتا ہوں کہ تو کل یا پرسوں فارغ ہو جائے تو بالاجماع سلم نہ ہو جائے گی یہ فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے کوئی چیز بنوائی پھر اُس

چیز میں دونوں نے اختلاف کیا اور بنوانے والے نے کہا کہ تو نے ویسی نہیں بنائی جیسی میں نے کہی تھی اور کاریگر نے کہا نہیں بلکہ میں نے ویسی ہی بنائی ہے تو مشائخ نے کہا کہ کسی پر قسم نہیں۔

۱۔ قولہ قبضہ الخ قبضہ سے پہلے حق وصول پانے والا نہ ہو گا ۱۲۔ ۲۔ قولہ اختیار یعنی چاہے بنائے یا نہ بنائے جیسے آئندہ مسئلہ میں کہا کہ کاریگر کو اختیار نہیں ہے ۱۲۔ ۳۔ قولہ میعاد لگا دی مثلاً کہا کہ مجھے سو انگوٹھیاں چاندی کی ہر ایک بوزن ایک تولہ سفید چاندی سے اس پیمانہ پر ایک مہینہ کی مدت پر بنا دے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) (479) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

...comes. And if a craftsman claimed against someone that you had me make such a thing, and the defendant denied it, an oath will not be administered; this is written in 'Bahr al-Ra'iq'.

Twentieth Chapter: Regarding sales that are disliked (makruh) and profits that are invalid (fasid).

It should be known that the *Ariyya* for which permission has been granted is a gift (atiyya), not a sale (bay'). Its definition is that a person gifts the dates of a single tree in his garden to someone. Subsequently, that person's daily visits to the garden—because the owner's family resides there—become burdensome for the owner. At the same time, the owner finds it unpleasant to break his promise or retract the gift. Therefore, instead of the fruit on the tree, the owner gives him a measured amount of harvested dried dates to alleviate the burden while honoring the promise. This is permissible according to us, as recorded in 'al-Mabsut'. As for the transaction known as *Inah*, regarding which there is a Sharia prohibition, the scholars (mashayikh) have differed in its interpretation. Some said its form is that a needy person approaches another and asks for a loan of, say, ten dirhams. The lender, reluctant to provide a simple loan and driven by greed for profit, says, "It is not easy for me to give a loan, but if you wish, I will sell you this cloth for twelve dirhams, whereas its market price is ten dirhams, so you may sell it in the market for ten dirhams." The borrower agrees. Thus, the lender sells it to him for twelve dirhams, then the borrower sells it in the market for ten dirhams. Through this trade, the cloth owner gains a two-dirham profit, and the debtor receives ten dirhams. Other scholars interpreted it to mean that they involve a third party. The lender sells his cloth to the borrower for twelve dirhams and hands it over. Then the borrower sells it to the third party for ten dirhams and hands it over. Then the third party sells the cloth back to the original owner for ten dirhams, takes the ten dirhams from him, and gives them to the loan seeker. Thus, the loan seeker receives ten dirhams, and he owes twelve dirhams to the owner of the cloth. This is recorded in 'al-Muhit'.

It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that *Inah* is permissible, and the one who practices it will be rewarded; this is written in 'Jami' al-Fatawa'. As for the sale that people of our time have introduced as a pretext (hila) for taking interest, naming it *Bay' al-Wafa*, it is in reality a pledge (rahn). The sold item (mabi') remains with the buyer (mushtari) just as a pledged item (marhun) remains

with a pledgee (murtahin). He is not its owner, nor can he profit from it without the owner's permission. If he consumes its fruit or destroys its tree, he shall be liable (zamin). If the entire item is destroyed in his possession, the debt shall be cancelled, provided the value covers the debt. If there is an excess in value and it is destroyed without his deliberate action, he shall not be liable for the excess. When the seller (ba'i) repays the debt, he can take the item back. According to us, there is no difference in ruling between this and a pledge (rahn). This is written in 'Fusool-i-Imadiyya', and the fatwa of Sayyid Abu Shuja Samarkandi is based on this, and Qadi Ali Sadi in Bukhara...

---

1. Regarding "Ariyya etc.": It is mentioned in the Hadith that the Prophet (PBUH) allowed *Ariyya*. In another Hadith, it is stated that when you engage in *Bay' al-Inah*, humiliation will come upon you and the disbelievers will prevail over you.
2. The phrase "it is narrated" here signifies a weak (da'if) narration that contradicts the mainstream reports, and it is also not clearly stated what meaning was taken for *Inah* here.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (4) (479) किताब-उल-ब्यू (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

...आती है और अगर कारीगर ने किसी पर दावा किया कि तूने मुझसे ऐसी चीज़ बनवाई थी और प्रतिवादी (मुदआ-अलैह) ने इनकार किया तो कसम नहीं दिलाई जाएगी, यह 'बहरुल राइक' में लिखा है।

बीसवाँ बाब (अध्याय): ऐसी बिक्री (ब्यू) के वर्णन में जो मकरूह (नापसंद) हैं और ऐसे मुनाफ़ों के वर्णन में जो फासिद (अमान्य) हैं।

जानना चाहिए कि वह 'अरिय्या' (Ariyya) जिसके विषय में अनुमति आई है, वह एक उपहार (अतिया) है न कि बिक्री (बैअ), और इसकी परिभाषा यह है कि कोई व्यक्ति अपने बाग के एक पेड़ के खजूर किसी व्यक्ति को उपहार (हिबा) कर दे, फिर हर दिन उस व्यक्ति का उसके बाग में आना, इस कारण कि उसके घरवाले बाग में हैं, उस पर भारी गुज़रे और उसे यह भी अच्छा न लगे कि वह अपने वादे के खिलाफ करे और उपहार वापस ले ले। अतः वह व्यक्ति पेड़ के फल के बजाय तोड़े हुए छुआरे अंदाज़े से उसको देता है ताकि उसकी परेशानी दूर हो जाए और वादे के खिलाफ भी न हो। हमारे निकट यह जायज़ है, यह 'मबसूत' में लिखा है। और वह 'बैअ-ए-ईना' जिसके विषय में शरीयत में मनाही आई है, उसकी व्याख्या में उलेमा (मशायख) में मतभेद है। कुछ ने कहा कि इसका स्वरूप यह है कि एक ज़रूरतमंद व्यक्ति दूसरे के पास जाए और उससे उदाहरण के तौर पर दस दिरहम उधार माँगे और उधार देने वाला उधार देने में रुचि न दिखाए और मुनाफ़े के लालच में यह कहे कि उधार देने में तो मुझे आसानी नहीं है लेकिन यह कपड़ा अगर तू चाहे तो तेरे हाथ बारह दिरहम में बेचता हूँ जबकि बाज़ार में इसकी कीमत दस दिरहम है, तो तू उसे बाज़ार में दस दिरहम में बेच देना। और कर्ज लेने वाला इस पर राज़ी हो जाए। अतः उधार देने वाला बारह दिरहम में उसके हाथ बेचे, फिर कर्ज लेने वाला उसे बाज़ार में दस दिरहम पर बेच दे और इस व्यापार से कपड़े के मालिक को दो दिरहम का मुनाफ़ा हासिल हो और कर्जदार को दस दिरहम हासिल हों। और कुछ उलेमा ने इसका यह अर्थ बताया कि वे दोनों किसी तीसरे व्यक्ति को बीच में डालें। अतः उधार देने वाला अपना कपड़ा कर्ज लेने वाले के हाथ बारह दिरहम में बेचकर उसके सुपुर्द कर दे, फिर कर्ज लेने वाला तीसरे के हाथ दस दिरहम में बेचकर उसे सुपुर्द कर दे, फिर तीसरा उस कपड़े को मूल कपड़े वाले के हाथ दस दिरहम में बेचकर उसे सुपुर्द कर दे, दस दिरहम उससे ले ले और वह

दिरहम कर्ज माँगने वाले को दे दे। अतः कर्ज माँगने वाले को दस दिरहम मिलेंगे और कपड़े के मालिक के उस पर बारह दिरहम उधार होंगे। यह 'मुहीत' में लिखा है।

इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि 'बैअ-ए-ईना' जायज़ है और इस पर अमल करने वाले को सवाब मिलेगा, यह 'जामे-उल-फतावा' में लिखा है। और वह बिक्री जिसे हमारे समय के लोगों ने ब्याज लेने का बहाना (हीला) बनाकर जारी किया है और उसका नाम 'बैअ-अल-वफ़ा' रखा है, वह वास्तव में 'रहन' (गिरवी) होती है। और वह बिकी हुई वस्तु (मबीअ) खरीदार (मुश्तरी) के पास वैसी ही होती है जैसे गिरवी रखने वाले (मुरतहिन) के पास गिरवी रखी चीज़ (मरहून) होती है, कि न तो वह उसका मालिक होता है और न ही उसके मालिक की अनुमति के बिना उससे लाभ उठा सकता है। और यदि उसने उसका फल खाया या उसका पेड़ नष्ट किया तो वह उसका उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। और यदि उसके पास वह सब नष्ट हो जाए तो कर्ज खत्म हो जाएगा, बशर्ते कि उसमें कर्ज की भरपाई हो रही हो। और यदि उसमें कुछ अधिकता हो जाए और वह उसके किसी कृत्य के बिना नष्ट हो तो उस अधिकता का हर्जाना उस पर नहीं आएगा। और जब उसका विक्रेता (बाइअ) कर्ज अदा कर दे तो वह उसे वापस ले सकता है। हमारे निकट इसमें और रहन (गिरवी) में किसी हुक्म में कोई अंतर नहीं है। यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है और इसी पर सैयद अबू शुजा समरकंदी का फतवा है और काज़ी अली सुदी ने बुखारा...

---

1. 'अरिय्या' आदि के विषय में हदीस में है कि पैगंबर (सल्ल.) ने अरिय्या की अनुमति दी। दूसरी हदीस में आया है कि जब तुम लोग बैअ-ए-ईना करोगे तो तुम पर ज़िल्लत आएगी और काफ़िर तुम पर हावी हो जाएँगे।
2. रिवायत है का अर्थ यहाँ कमज़ोर (ज़ईफ़) रिवायत है जो आम रिवायत के खिलाफ है, और यह भी स्पष्ट नहीं है कि यहाँ ईना का क्या अर्थ लिया गया है।

آتی ہے اور اگر کاریگر نے کسی پر دعویٰ کیا کہ تو نے مجھ سے ایسی چیز بنوائی تھی اور مدعا علیہ نے انکار کیا تو قسم نہ دلائی جائے گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

باب بیستم: ایسی بیوع کے بیان میں جو مکروہ ہیں اور ایسے نفعوں کے بیان میں جو فاسد ہیں

جاننا چاہیے کہ وہ عریّہ جس کے باب میں اجازت آئی ہے وہ عطیہ ہوتا ہے نہ بیع اور اس کی تعریف یہ ہے کہ کوئی شخص اپنے باغ میں سے ایک درخت کے خرما کسی شخص کو ہبہ کرے پھر ہر روز اس شخص کا اس کے باغ میں آنا بسبب اس کے کہ اس کے اہل و عیال باغ میں ہیں اس پر گراں گزرے اور اس کو یہ بھی اچھا نہ معلوم ہو کہ اپنے وعدہ میں خلاف کرے اور ہبہ سے رجوع کرے پس وہ شخص بجائے درخت کے پھل کے ٹوٹے ہوئے چھوارے اندازہ سے اس کو دیتا ہے تا کہ اس کا ضرر اس پر سے دفع ہو جائے اور خلاف وعدہ بھی نہ ہو اور یہ ہمارے نزدیک جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور وہ عینہ جس کے باب میں شرعی ممانعت آئی ہے اس کی تفسیر میں مشایخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ اس کی صورت یہ ہے کہ ایک حاجت مند آدمی دوسرے کے پاس جائے اور اس سے مثلاً دس درہم قرض مانگے اور قرض دینے والا قرض دینے میں رغبت نہ کرے اور بڑھتی میں طمع کی وجہ سے یہ کہے کہ قرض دینے میں تو مجھ کو آسانی نہیں ہے لیکن میں یہ کپڑا اگر تو چاہے تو تیرے ہاتھ بارہ درہم کو بیچتا ہوں اور بازار میں اس کی قیمت دس درہم ہے تو اُس کو بازار میں دس درہم میں بیچ لینا اور قرض لینے والا اس پر راضی ہو جائے پس قرض دینے والا بارہ درہم میں اس کے ہاتھ فروخت کرے پھر قرض لینے والا اس کو بازار میں دس درہم پر فروخت کرے اور اس تجارت سے اس کپڑے کے مالک کو دو درہم

کا نفع حاصل ہو اور اس سے قرض دار کو دس درہم حاصل ہوں اور بعض مشایخ نے اس کے یہ معنی بیان کئے کہ وہ دونوں تیسرا شخص درمیان میں ڈالیں پس قرض دینے والا اپنا کپڑا قرض لینے والے کے ہاتھ پر بارہ درہم میں بیچ کر اس کے سپرد کر دے پھر قرض لینے والا تیسرے کے ہاتھ دس درہم میں بیچ کر اس کے سپرد کر دے پھر تیسرا اس کپڑے کو کپڑے والے کے ہاتھ دس درہم میں فروخت کر کے اس کے سپرد کر دے دس درہم اس سے لے لے اور وہ درہم قرض مانگنے والے کو دے دے پس قرض مانگنے والے کو دس درہم ملیں گے اور کپڑے کے مالک کے اس پر بارہ درہم قرض ہوں گے یہ محیط میں لکھا ہے۔

امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ عینہ جائز ہے اور اس پر عمل کرنے والے کو اجر ملے گا یہ جامع الفتاویٰ میں لکھا ہے اور وہ بیع کہ جس کو ہمارے زمانے کے لوگوں نے سود لینے کا حیلہ نکال کر جاری کر کے اس کا نام بیع الوفاء رکھا ہے وہ فی الحقیقت رہن ہوتی ہے اور وہ مبیع مشتری کے پاس ایسی ہوتی ہے جیسے مرتہن کے پاس مرہون ہوتی ہے کہ نہ وہ اس کا مالک ہوتا ہے اور نہ اُس کے مالک کی بلا اجازت اس سے نفع اٹھا سکتا ہے اور جو اُس کا پھل اُس نے کھایا یا اُس کا درخت تلف کیا تو اُس کا وہ ضامن ہو گا اور اگر اُس کے پاس وہ سب تلف ہو جائے تو قرضہ ساقط ہو جائے گا بشرطیکہ اس میں قرضہ کی وفا ہو اور اس میں اگر کچھ زیادتی ہو جائے اور وہ اس کے بدون فعل کے تلف ہو تو زیادتی کی ضمان اُس پر نہ آئے گی اور جب اُس کا بائع قرض ادا کر دے تو اس کو واپس لے سکتا ہے اور ہمارے نزدیک اس میں اور رہن میں کسی حکم میں فرق نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور اسی پر سید ابو شجاع سمرقندی کا فتویٰ ہے اور قاضی علی سدی نے بخارا...

1. قولہ عریۃ الخ حدیث میں ہے کہ آنحضرت ﷺ نے عریۃ کی اجازت دی۔ دوسری حدیث میں وارد ہے کہ جب تم لوگ بیع عینہ کرو گے تو تم پر ذلت آئے گی اور کفار تم پر غالب آ جائیں گے ۱۲۔

2. قولہ روایت ہے یعنی ضعیف خلاف ظاہر الروایۃ اور یہ بھی نہیں صاف کھلتا کہ عینہ کے کیا معنی لئے ہیں ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | Page 480 | Kitab al-Buyu (Book of Sales)

I have issued a fatwa on this, and this is the fatwa of many Imams as mentioned in 'Al-Muhit'. Its form is that the seller says to the buyer, "I have sold this specific item to you in exchange for the debt I owe you, on the condition that when I repay the debt, this item will be mine." Or the seller says, "I have sold this thing to you for such an amount on the condition that when I give you the price (Thaman), you shall return this item to me," as stated in 'Bahr al-Ra'iq'. The correct view is that the contract formed between them, if expressed with the word 'Sale' (Bai'), shall not be considered a pledge (Rahn). Then it will be examined: if both mentioned a condition of annulment (Faskh) in the sale, the sale will be fasid (invalid/irregular). If no such condition was mentioned, but they verbally spoke the word 'Sale' with the condition of 'Bai' al-Wafa' (Sale with right of redemption), even though according to them such a sale refers to a non-binding sale, it will still be fasid. However, if no condition was made in the sale itself but later the condition was mentioned as a promise, then the sale is valid (Ja'iz) and fulfilling the promise is mandatory (Lazim). This is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

In 'Nasliyah', it is mentioned that someone asked the Sheikh: a person sold his house for a known price to another through 'Bai' al-Wafa', and both took possession. Then the seller took the house back on rent (Ijarah) from the buyer under a valid lease agreement and took possession. After some time passed, is it mandatory to pay rent? The Sheikh said it is not mandatory; this is written in 'Tatarkhaniyah'. If someone sold his vineyard to another through 'Bai' al-Wafa' and both took possession, then the buyer sold it to a third person through an absolute sale (Bai' Qat'i), handed it over, and disappeared. In this case, the first seller has the right to contest with the second buyer and reclaim his vineyard. Similarly, if the first seller and both buyers die, and heirs for each exist, the heirs of the first seller have the right to reclaim it from the heirs of the second buyer. The heirs of the second buyer can then claim the price paid by the second buyer from the estate of the first buyer's heirs. The heirs of the first buyer can withhold the property from the seller's heirs in exchange for their ancestor's debt until the seller's heirs pay off that debt. This is written in 'Jawahir al-Akhlati'.

In 'Fatawa Abul Fazl', it is mentioned that a vineyard is in the possession of a man and a woman. The woman sold her share to the man on the condition that when she brings the price, the man would return her share. Then the man sold his share. Does the woman have the right of pre-emption (Shufa) in it or not? The Sheikh replied that

if this sale is a valid transaction, i.e., 'Bai' al-Wafa', then the woman will have the right of pre-emption regardless of whether her share was in her possession or the man's possession. This is written in 'Al-Muhit'. It is stated in 'Fatawa Atabiyah' that 'Bai' al-Wafa' and 'Bai' al-Mu'amala' are the same; this is written in 'Tatarkhaniyah'. 'Talji'a' is a contract made out of necessity for some matter; thus, the buyer does not become the owner of the sale but is rather like a custodian. It has three forms: First, 'Talji'a' in the sale itself, e.g., the seller says to someone, "I will declare that I have sold my house to you, but in reality, there will be no sale," and takes witnesses to this, then outwardly sells it; such a sale is void (Batil). Second, 'Talji'a' in the consideration (Price), e.g., both secretly agree that the price is one thousand but outwardly sell for two thousand; the price is what was agreed upon secretly, and the excess is considered jest. It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that the price is what was mentioned outwardly. Third, they secretly agreed on one thousand dirhams and outwardly sold for one hundred dinars; Imam Muhammad (RA) said that analogical reasoning (Qiyas) suggests the contract should be void, but based on juristic preference (Istihsan), it is valid at one hundred dinars. This is written in 'Al-Hawi'.

---

1. Regarding "It is mandatory": But if he does not fulfill the promise, he cannot be forced.
2. Regarding "It is not mandatory": Meaning Bai' al-Wafa is void even if the word 'Sale' is used.
3. Regarding "Shufa": Meaning according to them Bai' al-Wafa is a complete sale even if the word 'Sale' is used.
4. Regarding "Given": Meaning as if it were held in someone's hand (as a trust).
5. Regarding "Consideration": Meaning the price or the item sold.

मैंने इस पर फतवा दिया है और बहुत से इमामों का यही फतवा है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। इसकी सूरत यह है कि विक्रेता खरीदार से कहे कि 'मैंने तुम्हारे हाथ यह निश्चित वस्तु उस कर्ज के बदले में बेची जो तुम्हारा मुझ पर बकाया है, इस शर्त पर कि जब मैं कर्ज अदा कर दूँ तो यह वस्तु मेरी होगी', या विक्रेता इस तरह कहे कि 'मैंने तुम्हारे हाथ यह चीज़ इतने मूल्य पर इस शर्त पर बेची कि जब मैं तुम्हें कीमत अदा कर दूँ तब तुम यह वस्तु मुझे वापस कर देना', जैसा कि 'बहर-उर-राइक' में है। और सही बात यह है कि जो अनुबंध उन दोनों के बीच हुआ, अगर वह 'बिक्री' शब्द के साथ है तो वह गिरवी (रह्न) नहीं होगा। फिर देखा जाएगा कि यदि उन दोनों ने बिक्री में रद्द करने (फ़स्ख़) की कोई शर्त रखी है, तो बिक्री अमान्य (फ़ासिद) होगी। और अगर ऐसी कोई शर्त ज़िक्र नहीं की बल्कि ज़बान से 'बै-उल-वफ़ा' की शर्त के साथ 'बिक्री' शब्द बोला, जबकि उनके नज़दीक ऐसी बिक्री से मुराद वही 'गैर-लाज़िम बिक्री' (जो अनिवार्य न हो) है, तो भी बिक्री अमान्य होगी। और अगर अनुबंध में कोई शर्त नहीं रखी, फिर बाद में शर्त को एक वादे के तौर पर ज़िक्र किया, तो बिक्री मान्य (जायज़) होगी और वादे को पूरा करना लाज़िम (अनिवार्य) है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

'नसलिया' में है कि शेख से किसी ने पूछा कि एक व्यक्ति ने अपना घर एक ज्ञात कीमत के बदले दूसरे के हाथ 'बै-उल-वफ़ा' (शर्त के साथ बिक्री) पर बेचा और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया। फिर विक्रेता ने खरीदार से उस घर को वैध किराए (इजा़रा) की शर्त पर किराए पर लेकर कब्ज़ा किया और समय बीत गया, तो क्या उस पर किराया (उजरत) देना अनिवार्य है? शेख ने फरमाया कि अनिवार्य नहीं है, यह 'तातारीखानिया' में लिखा है। किसी ने अपना अंगूर का बाग 'बै-उल-वफ़ा' पर दूसरे के हाथ बेचा और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया। फिर खरीदार ने उसे किसी तीसरे व्यक्ति के हाथ पूर्ण बिक्री (बै-ए-क़तई) पर बेचकर सौंप दिया और गायब हो गया। तो पहले विक्रेता को यह अधिकार है कि वह दूसरे खरीदार से झगड़ा (दावा) करके अपना बाग वापस ले। और इसी तरह अगर पहला विक्रेता और दोनों खरीदार मर गए हों और हर एक के वारिस मौजूद हों, तो पहले विक्रेता के वारिसों को अधिकार है कि वे दूसरे खरीदार के वारिसों के हाथ से उसे छुड़ा लें। और दूसरे खरीदार के वारिस वह मूल्य जो दूसरे खरीदार ने चुकाया था, विक्रेता की छोड़ी हुई संपत्ति (तरका) में से उसके वारिसों के कब्ज़े से ले सकते हैं। और पहले खरीदार के वारिस उसे विक्रेता के वारिसों से लेकर अपने पूर्वज के कर्ज के बदले में रोक सकते हैं, यहाँ तक कि विक्रेता के वारिस उसका कर्ज चुका दें, यह 'जवाहर अल-अख़लाती' में लिखा है।

'फ़तावा अबुल फज़ल' में है कि एक अंगूर का बाग एक पुरुष और एक महिला के कब्ज़े में है। महिला ने अपना हिस्सा पुरुष के हाथ इस शर्त पर बेचा कि जब वह महिला कीमत ले आए तो पुरुष उसका हिस्सा उसे वापस कर दे। फिर पुरुष ने अपना हिस्सा बेच दिया, तो क्या महिला को इसमें शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) का अधिकार मिलता है या नहीं? शेख ने फरमाया कि अगर यह बिक्री सही मामला यानी 'बै-उल-वफ़ा' है, तो इसमें महिला को शुफ़ा का अधिकार होगा, चाहे उस महिला का हिस्सा उसके अपने कब्ज़े में हो या पुरुष के कब्ज़े में, यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। और 'फ़तावा अताबिया' में लिखा है कि 'बै-उल-वफ़ा' और 'बै-उल-मुआमला' एक ही हैं, यह 'तातारीखानिया' में लिखा है। 'तलजिया' वह अनुबंध है जो किसी ज़रूरत के कारण किया जाए, अतः इसका खरीदार बिक्री का मालिक नहीं होता बल्कि ऐसा है जैसे कि उसे केवल सौंपा गया हो। इसकी तीन सूरतें हैं: एक यह कि 'तलजिया' स्वयं बिक्री में हो, उदाहरण के लिए विक्रेता किसी से कहे कि 'मैं ज़ाहिर करूँगा कि मैंने अपना घर तुम्हारे हाथ बेच दिया है और वास्तव में वह बिक्री नहीं होगी' और इस पर गवाह बना ले, फिर ज़ाहिर में उसे बेच दे, तो बिक्री शून्य (बातिल) है। दूसरी सूरत यह है कि 'तलजिया' बदले (कीमत) में हो, उदाहरण के लिए दोनों गुप्त रूप से इस बात पर सहमत हों कि कीमत एक हज़ार है और ज़ाहिर में दो हज़ार पर बेचें, तो कीमत वही होगी जो गुप्त रूप से तय हुई थी और अधिक राशि को मज़ाक या हंसी माना जाएगा; और इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि कीमत वही है जो ज़ाहिर में ज़िक्र हुई। तीसरी सूरत यह है कि गुप्त रूप से एक हज़ार दिरहम पर सहमत हुए और ज़ाहिर में सौ दीनार पर बेचा, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि कयास (तर्क) यह चाहता है कि अनुबंध शून्य हो जाए, लेकिन इस्तिहसान (विवेक) के आधार पर सौ दीनार पर यह सही है, यह 'हावी' में लिखा है।

---

1. उनके कथन 'लाज़िम है' का अर्थ है लेकिन अगर वह वादा पूरा न करे तो यहाँ ज़बरदस्ती नहीं की जा सकती।
2. उनके कथन 'लाज़िम नहीं' का अर्थ है यानी बै-उल-वफ़ा बातिल है चाहे बिक्री शब्द के साथ हो।
3. उनके कथन 'शुफ़ा' का अर्थ है यानी बै-उल-वफ़ा उनके नज़दीक मुकम्मल बिक्री है चाहे वह बिक्री शब्द के साथ हो।
4. उनके कथन 'दी गई' का अर्थ है जैसे किसी के हाथ में अमानत हो।
5. उनके कथन 'बदल' का अर्थ है मूल्य या बेची गई वस्तु।

میں اس پر فتویٰ دیا ہے اور بہت سے ائمہ کا یہی فتویٰ ہے کذا فی المحیط اور اس کی صورت یہ ہے کہ بائع مشتری سے کہے کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ شئے معین بعوض اس دین کے جو تیرا مجھ پر آتا ہے فروخت کی اس شرط پر کہ جب میں قرض ادا کر دوں تو یہ شئے میری ہے یا بائع یوں کہے کہ میں نے تیرے ہاتھ یہ چیز اتنے کو اس شرط پر فروخت کی کہ جب میں تجھ کو ثمن دے دوں تب تو یہ شئے مجھ کو واپس کر دے کذا فی بحر الرائق اور صحیح یہ ہے کہ جو عقد ان دونوں میں بندھا اگر وہ لفظ بیع کے ساتھ ہو تو رہن نہ ہو گا پھر دیکھا جائے گا کہ اگر ان دونوں نے بیع میں کوئی فسخ کی شرط ذکر کی ہے تو بیع فاسد ہو گی اور اگر ایسی شرط نہیں ذکر کی بلکہ بیع بشرط الوفا بالفظ بیع جائز زبان سے بولے حالانکہ ان کے نزدیک ایسی بیع سے مراد وہی بیع غیر لازم ہے تو بھی بیع فاسد ہو گی اور اگر بیع میں کوئی شرط نہیں کی پھر شرط کو وعدہ کے طور پر ذکر کیا تو بیع جائز ہوگی اور وعدہ وفا کرنا لازم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

نسلیہ میں ہے کہ شیخ سے کسی نے پوچھا کہ ایک شخص نے اپنا گھر ثمن معلوم کے عوض دوسرے کے ہاتھ بیع الوفا پر فروخت کیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر بائع نے مشتری سے اس گھر کو اجارہ پر بشرط صحت اجارہ لے کر قبضہ کیا اور مدت گزر گئی تو کیا اس پر اجرت دینا لازم ہے تو شیخ نے فرمایا کہ لازم نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے اپنا انگور کا باغ بیع الوفا پر دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مشتری نے دوسرے شخص کے ہاتھ بیع قطعی پر اس کو بیچ کر سپر د کر دیا اور غائب ہو گیا تو پہلے بائع کو اختیار ہے کہ دوسرے مشتری سے جھگڑا کر کے اپنا باغ واپس کرے اور اسی طرح اگر پہلا بائع اور دونوں مشتری مر گئے اور ہر ایک کے وارث موجود ہیں تو پہلے بائع کے وارثوں کو اختیار ہے

کہ دوسرے مشتری کے وارثوں کے ہاتھ سے اس کو چھڑا لیں اور دوسرے مشتری کے وارث وہ ثمن جو دوسرے مشتری نے ادا کیا ہے اس کے بائع کے ترکہ میں سے اس کے وارثوں کے قبضہ سے لے سکتے ہیں اور پہلے مشتری کے وارث اس کو بائع کے وارثوں سے لے کر اپنے مورث کے قرضہ کے عوض روک سکتے ہیں یہاں تک کہ بائع کے وارث اس کا قرضہ ادا کریں یہ جواہر الاخلاطی میں لکھا ہے۔

فتاویٰ ابوالفضل میں ہے کہ ایک انگور کا باغ ایک مرد اور ایک عورت کے قبضہ میں ہے اور عورت نے اپنا حصہ مرد کے ہاتھ اس شرط پر بیچا کہ جب وہ عورت ثمن لائے تو مرد اس کا حصہ اس کو واپس کر دے پھر مرد نے اپنا حصہ فروخت کیا پس عورت کو اس میں شفعہ پہنچتا ہے یا نہیں تو شیخ نے فرمایا کہ اگر یہ بیع صحیح معاملہ یعنی بیع الوفا ہو تو اس میں عورت کا شفعہ ہو گا خواہ اس عورت کا حصہ اس کے قبضہ میں ہو یا مرد کے قبضہ میں ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور فتاویٰ عتابیہ میں لکھا ہے کہ بیع الوفا اور بیع المعاملہ ایک ہی ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ تلمیہ وہ عقد ہے کہ جو کسی امر کی ضرورت سے باندھا جائے پس اس کا مشتری بیع کا مالک نہیں ہوتا بلکہ ایسا ہے کہ گویا اُس کو دی گئی ہے اور اس کی تین صورتیں ہیں ایک یہ ہے کہ تلجیہ نفس بیع میں ہو مثلاً بائع کسی شخص سے کہے کہ میں ظاہر کروں گا کہ میں نے اپنا گھر تیرے ہاتھ فروخت کر دیا اور فی الحقیقت وہ بیع نہ ہو گی اور اس بات پر گواہ کر لیے پھر ظاہر میں فروخت کیا تو بیع باطل ہے اور دوسری صورت یہ ہے کہ تلجیہ بدل میں ہو مثلاً پوشیدہ دونوں اس بات پر متفق ہو جائیں کہ ثمن ایک ہزار ہے اور ظاہر میں دو ہزار کو بیچیں تو ثمن وہی ہے جو پوشیدہ مذکور ہوا اور زیادتی میں گویا انہوں نے ٹھٹھول کیا اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ ثمن وہی ہے جو ظاہر میں مذکور ہوا اور تیسری صورت یہ ہے کہ پوشیدہ اس بات پر متفق ہو گئے

کہ ثمن ایک ہزار درہم ہے اور ظاہر میں سو دینار پر فروخت کیا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ قیاس یہ چاہتا ہے کہ عقد باطل ہو جائے اور استحساناً سو دینار پر صحیح ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

---

۱ قولہ لازم ہے لیکن اگر وہ نہ وفا کرے تو یہاں جبر نہیں ہو سکتا ۱۲۔ ۲ قولہ لازم نہیں یعنی بیع الوفاء باطل ہے اگرچہ بلفظ بیع ہو ۱۲۔ ۳ قولہ شفعہ یعنی بیع الوفا مان کے نزدیک بالکل ہے اگرچہ بلفظ بیع ہو ۱۲۔ ۴ قولہ دی گئی یعنی جیسے کسی کے ہاتھ میں ۱۲۔ ۵ قولہ بدل یعنی ثمن یا مبیع ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 481 | Kitab-ul-Buyu' (The Book of Sales)

If one person claims 'Taljiya' (simulated sale) and the other denies it, then it is mandatory for the claimant to bring witnesses. ☆

It is narrated from Imam Abu Hanifa (RA) that a 'Ba'i-e-Taljiya' (a simulated or protective sale) remains suspended. If both parties authorize it, it becomes valid, and if both reject it, it becomes void. This is stated in 'Tehzeeb'. If both agree to confess to a sale that did not actually occur, and they both confess it, it is void and will not be valid even with their subsequent permission; this is written in 'Hawi'. If one person claims 'Taljiya' and the other denies it, the claimant (plaintiff) must provide witnesses, and the denier will be required to take an oath; this is in 'Tehzeeb'. Selling the 'Zunnar' (sacred thread) to Christians or caps to Magians (Zoroastrians) is not disliked (Makruh). Selling silver-encrusted dice to someone whose intention for wearing them is unknown is disliked. Similarly, selling a young male slave (Amrad) to a person known to be a wrongdoer and a sinner against Allah is disliked; this is mentioned in 'Khulasa'. If someone sits on the street to buy and sell, and due to the width of the road, it does not harm passersby, there is no harm. However, if it causes harm, the preferred opinion is not to buy anything from him, because when he finds no buyer, he will leave. Buying from him in such a case would be akin to aiding in sin; this is written in 'Ghiyasiah'.

If someone buys an item from a merchant, is the buyer (Mushtari) obligated to ask whether it is Halal (lawful) or Haram (unlawful)? The scholars (Mashaikh) stated that if this occurs in a city and era where mostly Halal goods are sold in the markets, it is not mandatory for the buyer to inquire, and he may act upon appearances. However, if it is in a city or era where Haram items are prevalent in the markets, or if the seller is someone who deals in both Haram and Halal, then the buyer should exercise caution and inquire. If a person dies and his earnings were Haram, the heirs should attempt to identify the rightful owners. If the owners are found, the wealth should be returned to them; if they cannot be identified, the wealth should be given in charity (Sadaqah). This is stated in 'Fatawa Qazi Khan'. If a person intends to sell defective goods and knows the defect, it is mandatory (Wajib) for him to disclose it. If he does not disclose it, some scholars stated that he becomes a 'Fasiq' (sinner) and his testimony is rejected. However, Sadr-ul-Shaheed (RA) stated that we do not adopt this particular view; this is in 'Khulasa'. If someone buys something for ten small dirhams and gives them, but some were of poor quality unknown to the buyer, it is not permissible for the seller to take them and use them for his needs. The scholars of

Balkh were asked for a ruling on the sale of a certain edible substance (referred to as 'mani', possibly ambergris or a specific medicinal fluid); they stated that we do not deem its sale appropriate since it has no benefit other than consumption and it is harmful and lethal; this is in 'Muheet'.

Selling grape juice/syrup to someone who intends to make wine from it is not disliked according to the Great Imam (Abu Hanifa), but it is disliked according to the 'Sahibayn' (Abu Yusuf and Muhammad), although the sale itself remains valid. There is a similar difference of opinion regarding selling grapes to such a person; this is mentioned in 'Khulasa'. If someone sells a goat to a non-believer (Kafir) who kills it by strangulation or by hitting it on the head until it dies, the scholars stated that there is no harm in such a sale. If someone fixes the price of an item at the market rate, and then another person (who does not intend to buy it) increases the bid solely so the actual buyer is tempted to pay more, this is disliked (Makruh) and is the deception (Baghsh) prohibited in Sharia. However, if a buyer intends to purchase an item for less than its actual value, there is no harm for another person to raise the bid to its full price so the seller receives the rightful value; the person doing so will receive a reward (Ajr). This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. Similarly, if a person intended to sell his property out of necessity and that property was being sold for less than its value to that... (text ends).

1 Note: "Confess to what did not happen" means there was no actual 'Taljiya' scenario, rather there was no discourse of contract at all. 2 Note: In the context of the young slave, 'wrongdoer' refers to a pederast/sodomist.

यदि एक ने 'तलजिया' (छद्म बिक्री) का दावा किया और दूसरे ने इनकार किया, तो दावेदार के लिए गवाह लाना अनिवार्य है ☆

इमाम अबू हनीफा (रह.) से रिवायत है कि 'बैय-ए-तलजिया' (दिखावटी बिक्री) रुकी रहती है; यदि दोनों पक्ष इसकी अनुमति दें तो यह वैध होगी, और यदि दोनों इसे अस्वीकार कर दें तो यह शून्य (बातिल) हो जाएगी। यह 'तहज़ीब' में लिखा है। और यदि दोनों इस बात पर सहमत हों कि ऐसी बिक्री का इकरार करें जो वास्तव में नहीं हुई, और दोनों ने इसका इकरार कर लिया, तो वह शून्य है और दोनों की अनुमति से भी वैध नहीं होगी; यह 'हावी' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति तलजिया का दावा करे और दूसरा इनकार करे, तो दावेदार (मुद्दई) पर गवाह लाना अनिवार्य है और इनकार करने वाले (मुनकिर) को शपथ लेनी होगी; यह 'तहज़ीब' में लिखा है। ईसाइयों को उनका 'ज़ुन्नार' (धार्मिक धागा) बेचना और पारसियों (मजूसियों) को टोपी बेचना मकरूह (नापसंद) नहीं है। चाँदी जड़े हुए पासे (क्यूब्स) किसी ऐसे व्यक्ति को बेचना, जिसके बारे में यह न पता हो कि वह इसे अपने पहनने के लिए खरीद रहा है, मकरूह है। इसी तरह, एक युवा दास (अमरद ग़ुलाम) को ऐसे व्यक्ति को बेचना जिसके बारे में पता हो कि वह दुराचारी और अल्लाह का गुनहगार है, मकरूह है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति रास्ते में बैठकर खरीद-फरोख्त करता है और सड़क की चौड़ाई के कारण उसका बैठना लोगों के लिए कष्टदायक नहीं है, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। लेकिन यदि वह लोगों के लिए कष्टदायक हो, तो बेहतर यह है कि उससे कुछ न खरीदा जाए, क्योंकि जब उसे कोई खरीदार नहीं मिलेगा तो वह चला जाएगा; अतः उससे खरीदना एक तरह से पाप में मदद करना होगा; यह 'ग़ियासिया' में लिखा है।

यदि किसी ने व्यापारी से कोई चीज़ खरीदी, तो क्या खरीदार (मुश्तरी) के लिए यह पूछना अनिवार्य है कि यह हलाल है या हराम? उलेमा ने फरमाया कि यदि यह मामला ऐसे शहर और समय का है जहाँ बाज़ारों में अधिकतर हलाल माल बिकता है, तो खरीदार पर पूछना अनिवार्य नहीं है और वह ज़ाहिरी हालात के अनुसार व्यवहार करे। लेकिन यदि ऐसा शहर या समय हो जहाँ बाज़ारों में अधिकतर हराम चीज़ें बिकती हैं, या विक्रेता (बाइ') ऐसा है जो हराम और हलाल दोनों बेचता है, तो खरीदार को सावधानी बरतनी चाहिए और पूछताछ कर लेनी चाहिए। यदि कोई व्यक्ति मर गया और उसकी कमाई हराम थी, तो वारिसों को चाहिए कि वे इसकी पहचान कराएँ यदि वे उस धन के वास्तविक स्वामियों को पहचान लें तो उन्हें वापस कर दें, और यदि न पहचान सकें तो उस धन को सदक़ा (दान)

कर दें; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दोषपूर्ण सामान बेचना चाहा और वह उसके दोष को जानता है, तो उसे प्रकट करना उसके लिए अनिवार्य (वाजिब) है। यदि उसने दोष नहीं बताया, तो कुछ विद्वानों के अनुसार वह 'फ़ासिक़' (पापी) हो जाएगा और उसकी गवाही रद्द कर दी जाएगी; लेकिन सद्रुश-शहीद (रह.) ने फरमाया है कि हम इस विचार को नहीं अपनाते; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। किसी ने कोई चीज़ दस छोटे दिरहम के बदले खरीदी और उन्हें दे दिया, और उनमें से कुछ खोटे थे और खरीदार को यह पता नहीं था, तो विक्रेता के लिए वह हलाल नहीं है कि वह उन्हें अपनी ज़रूरत में खर्च करे। बलख के विद्वानों से एक ऐसी चीज़ (शायद कस्तूरी या कोई औषधि जैसा पदार्थ जिसे 'मनी' लिखा गया है) की बिक्री के बारे में पूछा गया जिसे खाया जाता है; उन्होंने कहा कि हमें इसका बेचना उचित नहीं लगता क्योंकि खाने के अलावा इसका कोई लाभ नहीं है और यह हानिकारक तथा घातक है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

अंगूर के रस (शीरा) को ऐसे व्यक्ति को बेचना जो उससे शराब बनाता है, इमाम-ए-आज़म के निकट मकरूह नहीं है, लेकिन साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट मकरूह है, हालांकि बिक्री वैध (जाइज़) है। अंगूर को भी ऐसे व्यक्ति को बेचने में यही मतभेद है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। किसी ने एक बकरी ऐसे गैर-मुस्लिम (काफ़िर) को बेची जो उसे गला घोंटकर मार देता है या उसके सिर पर वार करता है यहाँ तक कि वह मर जाती है, तो विद्वानों ने फरमाया कि ऐसी बिक्री में कोई हर्ज नहीं है। यदि किसी ने किसी चीज़ की कीमत बाज़ार भाव के बराबर तय की, फिर किसी दूसरे व्यक्ति ने (जो उसे खरीदना नहीं चाहता था) केवल इसलिए कीमत बढ़ा दी कि असली खरीदार आकर्षित होकर अधिक दाम दे दे, तो यह मकरूह है और यही वह धोखा (बग़्श) है जो शरीयत में वर्जित है। लेकिन यदि मामला ऐसा हो कि खरीदार उस चीज़ को उसकी असली कीमत से कम पर खरीदना चाहता हो, तो दूसरे व्यक्ति के लिए उसकी पूरी कीमत तक दाम बढ़ाने में कोई डर नहीं है, ताकि खरीदार उसे पूरी कीमत पर खरीदे और विक्रेता को उसका उचित मूल्य मिल सके; ऐसा करने वाले को इसमें पुण्य (अजर) मिलेगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। इसी प्रकार, यदि किसी व्यक्ति ने चाहा कि अपना माल अपनी ज़रूरत के लिए बेचे और वह माल अपनी कीमत से कम पर उस...

१ टिप्पणी: 'इकरार करें कि जो नहीं हुई' का अर्थ है कि वास्तव में तलजिया की कोई सूरत नहीं थी, बल्कि अनुबंध (अक़्द) की बात ही नहीं हुई थी। २ टिप्पणी: 'अमरद ग़ुलाम' के संदर्भ में बदकार का अर्थ अप्राकृतिक मैथुन (इग़लाम) करने वाला है।

ایک نے تلجیہ کا دعویٰ کیا اور دوسرے نے انکار کیا تو مدعی پر گواہ لانا لازم ہے ☆

امام ابو حنیفہؒ سے روایت ہے کہ بیع تلجیہ موقوف رہتی ہے اگر دونوں نے اُس کی اجازت دی تو جائز ہو گی اور اگر دونوں نے اُس کو رد کیا تو باطل ہو جائے گی یہ تہذیب میں لکھا ہے اور اگر دونوں اس بات پر متفق ہوئے کہ ایسی بیع کا اقرار کریں کہ جو نہیں واقع ہوئی اور دونوں نے اس کا اقرار کیا تو باطل ہے اور دونوں کی اجازت سے جائز نہ ہو گی یہ حاوی میں لکھا ہے۔ ایک نے تلجیہ کا دعویٰ کیا اور دوسرے نے انکار کیا تو مدعی پر گواہ لانا لازم ہے اور منکر پر قسم آئے گی یہ تہذیب میں لکھا ہے۔ زنار نصاریٰ کے ہاتھ بیچنا اور ٹوپی مجوس کے ہاتھ بیچنا مکروہ نہیں ہے اور ایسے کعب کا جس میں چاندی لگی ہوئی ہے ایسے شخص کے ہاتھ بیچنا کہ معلوم نہ ہو کہ وہ اپنے پہنے کے واسطے خریدتا ہے مکروہ ہے اور امر د غلام کا ایسے شخص کے ہاتھ بیچنا کہ یہ معلوم ہو کہ وہ بدکار ہے اور اللہ تعالیٰ کا عاصی ہے مکروہ ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی شخص راستہ میں بیٹھ کر خرید فروخت کرتا ہے اور راستہ کی چوڑائی کے سبب سے لوگوں کو اس کا بیٹھنا مضر نہیں ہے تو کچھ ڈر نہیں ہے اور اگر لوگوں کو مضر ہو تو مختار یہ ہے کہ اُس سے کچھ نہ خریدا جائے کیونکہ جب وہ کوئی خریدار نہ پائے گا تو چلا جائے گا پس اُس سے خریدنا گویا گناہ پر مدد کرنا ہو گا یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے تاجر سے کوئی چیز خریدی تو کیا مشتری پر لازم ہے کہ اُس سے پوچھے کہ یہ حلال ہے یا حرام ہے پس مشائخ نے فرمایا کہ اگر یہ واقعہ ایسے شہر اور زمانہ میں ہو کہ جن بازاروں میں اکثر حلال بکتا ہے تو مشتری پر پوچھنا لازم نہیں ہے اور ظاہری حال پر کام کرے

اور اگر ایسا شہر یا زمانہ ہو کہ بازاروں میں اکثر حرام چیز بکتی ہے یا وہ بائع ایسا ہے کہ حرام و حلال بیچتا ہے تو مشتری احتیاط کرے اور اُس سے دریافت کرلے ایک شخص مر گیا اور اُس کی کمائی حرام ہے تو وارثوں کو چاہیے کہ شناخت کرا دیں پس اگر اُس مال کے مالکوں کو پہچانیں تو اُن کو واپس کر دیں اور اگر نہ پہچانیں تو اُس مال کو صدقہ کر دیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے عیب دار اسباب بیچنا چاہا اور وہ اس کا عیب جانتا ہے تو اُس پر بیان کرنا واجب ہے پس اگر اُس نے بیان نہ کیا تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ وہ فاسق ہو جائے گا اور اُس کی گواہی مردود ہو گی اور صدر الشہیدؒ نے فرمایا کہ ہم اس قول کو نہیں لیتے ہیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ کسی نے کوئی چیز بعوض چھوٹے دس درہم کے خریدی اور دس درہم اُس کو دے دے اور ان میں بعض بُرے تھے اور مشتری کو یہ نہ معلوم ہو تو بائع کو حلال نہیں کہ اُس کو لے کر اپنی حاجت میں صرف کرے مشائخ بلخ سے ایسی منی کی بیع کا حکم لیا گیا کہ جو کھائی جاتی ہے تو فرمایا کہ ہم کو اس کا بیچنا اچھا نہیں معلوم ہوتا ہے جب کہ اُس سے سوائے کھانے کے کوئی نفع نہ ہو کیونکہ وہ مضر اور قاتل ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

شیرہ انگور کو ایسے شخص کے ہاتھ بیچنا جو اُس سے شراب بناتا ہے امام اعظم کے نزدیک مکروہ نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک مکروہ ہے اور بیع جائز ہے اور انگور کو بھی ایسے شخص کے ہاتھ بیچنے میں ایسا ہی اختلاف ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے کسی نے ایک بکری ایسے کافر کے ہاتھ فروخت کی کہ جو اُس کو گلا گھونٹ کر مار ڈالتا ہے یا اُس کے سر پر مارتا ہے یہاں تک کہ وہ مر جاتی ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ ایسی بیع میں کچھ ڈر نہیں ہے۔ کسی نے دوسرے سے بعوض ثمن مثل کے کوئی چیز ٹھہرائی پھر دوسرے شخص نے جو اُس کا خریدنا نہیں چاہتا ہے ثمن میں کچھ بڑھا دیا اور یہ کام اُس نے اس واسطے کیا کہ مشتری رغبت کر کے ثمن بڑھا دے تو یہ مکروہ ہے اور یہی بخش ہے کہ جو شرع میں منع ہے اور اگر ایسا ہو کہ جس شخص

نے چکایا یا وہ اُس چیز کی قیمت سے کم پر خریدنا چاہتا ہے تو دوسرے کو اُس شے کی پوری قیمت تک بڑھانے میں کچھ خوف نہیں ہے تاکہ مشتری رغبت کر کے اُس کی پوری قیمت تک بڑھا دے اور اس شخص کو اس میں اجر ملے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور ایسے ہی اگر شخص نے چاہا کہ اپنا مال اپنی ضرورت کے واسطے فروخت کرے اور وہ مال اپنی قیمت سے کم پر اُس...

۱ لے قولہ نہیں واقع یعنی تلجیہ کی صورتوں میں سے کوئی صورت نہ تھی بلکہ عقد کا کلام ہی نہیں ہوا ۱۲۔ ۲ ع اغلام کرنے والا ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiriya ..... Volume 5 / Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

382

...was requested from him, then someone increased it up to its full price, then there is no fear in this and this is good, not bad; this is written in *Siraj al-Wahhaj*.

Selling in such a way where it is known who is increasing [the bid] and who is adding more to it, there is no fear in such a sale. This type of sale is for the poor and those whose goods have become slow/unsellable[1]. Artificially inflating the price (*Najsh*)[2] over someone else's bid is *Makruh* (disliked). The difference between increasing the price and artificially inflating it over another is that when the owner of the goods calls out to sell his items and someone requests a certain price, and the owner stops calling out and shows inclination toward that person's price, it is not permissible for another person to outbid him; this is what is meant by outbidding another. However, if the owner has not stopped calling out, there is no harm in someone else increasing the bid; this is called adding to the sale and is not considered outbidding another. If the one calling out to sell the goods is a broker and someone asks for a certain price, and the broker says "let me check with the owner," in this state it is permissible for another to increase the price. But if the broker informs the owner and the owner says "sell it for this much and take the price," then it is no longer permissible for anyone to increase the bid. If someone increases it then, it would be considered outbidding another; this is written in *Al-Muhit*.

It is *Makruh* for a city dweller to sell the goods of a villager [on their behalf], and this dislike applies when there is a famine in the city. In *Al-Kafi*, this situation is described as a villager selling to city dwellers out of greed for high prices, and this is *Makruh*[3]. If this is not the case, there is no fear. The translator says that this interpretation in *Al-Kafi* does not align with the translation of the phrase "*Karaha bay' al-hadir lil-badi*"[4]. Some researchers have interpreted this to mean that the villager brings grain to the city and the city dweller becomes his agent to sell the grain and inflates the rates; *Al-'Ayni* states this interpretation is the most correct, as written in *Fath al-Qadir*. Selling at the time of the Friday *Adhan* is *Makruh*[5], and the recognized *Adhan* is the one after *Zawal* (midday); this is written in *Al-Kafi*. If someone buys a slave girl through a voidable sale (*Bay' Fasid*) and both take possession, and the buyer then sells her and makes a profit, he should give that profit in charity. But if the seller buys something with the price received and makes a profit, that profit is permissible for him because the slave girl is specific and the sale contract was related to her, so the

taint (*khubth*) will affect its profit. Dirhams and Dinars[6] are not specific, so the second contract will not be related to their essence, and thus the taint will not affect the profit. This discourse is based on the narration that Dirhams and Dinars are not specific, as in *Al-'Inayah*. The non-impact of taint in non-specific items applies to taint caused by a defect in ownership. However, taint caused by a total lack of ownership, such as a usurped item or breach of trust in a deposit, affects both specific and non-specific items according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad; this is written in *Al-Tabyin*.

If someone claimed a thousand Dirhams from another and the other paid them, and the recipient utilized them and made a profit, and then both truthfully admitted that the defendant owed no debt, the profit is lawful for him; this is written in *Al-Kafi*. If someone borrowed a thousand Dirhams from another on the condition that he would pay the lender ten Dirhams every month and took possession and made a profit from them, the profit is lawful for him. In *Nawadir Hisham*, it is mentioned: I asked Imam Muhammad about someone who sold some wheat to another, then the seller sold it to someone else, and the second buyer took possession and consumed/destroyed it. The first buyer has the option: if he wishes, he may annul the sale, and if he wishes...

---

1. *Kasid* means when trade becomes slow or sluggish.
2. Refers to the prohibition of artificially inflating prices over another's bid.
3. Meaning it is forbidden (*Haram*).
4. Refers to a city dweller selling on behalf of a rural dweller, which is prohibited in Hadith.
5. *Makruh* meaning it is a sin, although the sale remains legally valid.
6. Dirhams and Dinars (Currency).

...से मांगा गया, फिर किसी ने उसे पूरी कीमत तक बढ़ा दिया, तो इसमें कोई डर नहीं है और यह अच्छा है, बुरा नहीं है; यह सिराज अल-वहाज में लिखा है।

इस तरह बेचना कि कौन व्यक्ति बढ़ाता है और कौन व्यक्ति उस पर अधिक करता है, ऐसी बिक्री में कोई डर नहीं है और यह बिक्री गरीबों की और ऐसे व्यक्तियों की है जिनका माल कासिद[1] (बिकने योग्य न रहना) हो जाए। और किसी के चमकाने पर चमकाना[2] (कृत्रिम रूप से दाम बढ़ाना) मकरूह है। और अधिक करने में और दूसरे पर चमकाने में अंतर यह है कि जब माल का मालिक अपना सामान बेचने के लिए आवाज़ लगाता था और किसी व्यक्ति ने उससे किसी कीमत पर माँगा और वह आवाज़ लगाने से रुक गया और उस व्यक्ति की कीमत की ओर झुक गया, तो किसी अन्य व्यक्ति के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह उस पर दाम बढ़ा दे; यही दूसरे के चमकाने पर चमकाना है। और यदि माल वाला आवाज़ लगाने से नहीं रुका, तो दूसरे के दाम बढ़ाने में कोई डर नहीं है और इसे ही बिक्री में ज़्यादती करना कहते हैं और यह दूसरे के चमकाने पर चमकाना नहीं है। और यदि सामान बेचने पर आवाज़ लगाने वाला दलाल हो और उससे किसी व्यक्ति ने कुछ दामों की माँग की, फिर दलाल ने कहा कि मैं मालिक से पूछ लूँ, तो इस स्थिति में दूसरे के लिए जायज़ है कि वह कीमत बढ़ा दे। फिर यदि दलाल ने मालिक को सूचित किया और उसने कहा कि इतने में बेचकर कीमत ले लो, तो उसके बाद फिर किसी का दाम बढ़ाना जायज़ नहीं है और यदि किसी ने बढ़ाया, तो यही दूसरे के चमकाने पर चमकाना होगा; यह मुहीत में लिखा है।

गाँव वाले के लिए अपना माल शहर वाले को बेचना मकरूह है और यह कराहत (नापसंदगी) उस समय है जब शहर में अकाल हो। 'काफी' में इसकी सूरत यह बताई गई है कि गाँव वाला शहर वालों के हाथ भारी दामों के लालच से बेचे, और यह मकरूह[3] है, और यदि ऐसा न हो तो कोई डर नहीं है। अनुवादक कहता है कि काफी में लिखी यह व्याख्या 'किरह बय अल-हाज़िर लिल-बादी'[4] (शहरी का ग्रामीण के लिए बेचना) के अनुवादक के अनुवाद के अनुरूप नहीं है। कुछ शोधकर्ताओं ने इसका अर्थ यह बताया है कि गाँव वाला अनाज लेकर शहर में आए और शहर वाला उसकी ओर से वकील बनकर उसका अनाज बेचे और भाव बढ़ा दे; ऐनी में लिखा है कि यही व्याख्या सबसे सही है, यह फ़तह अल-क़दीर में लिखा है। जुमे की अज़ान के समय बेचना मकरूह[5] है और वह अज़ान

विश्वसनीय है जो ज़वाल (दोपहर ढलने) के बाद हो, यह काफी में लिखा है। यदि किसी ने फासिद (त्रुटिपूर्ण) बिक्री के रूप में एक दासी खरीदी और दोनों ने परस्पर कब्ज़ा कर लिया, फिर खरीदार ने उसे बेचकर लाभ कमाया, तो वह लाभ दान कर दे; और यदि विक्रेता ने कीमत के बदले कोई चीज़ खरीदी और उसमें लाभ कमाया, तो उसके लिए लाभ जायज़ है क्योंकि दासी विशिष्ट है और बिक्री का अनुबंध उससे संबंधित हुआ, तो खबीस (अवैधता) उसके लाभ में भी प्रभाव डालेगी, और दिरहम और दीनार[6] विशिष्ट नहीं होते हैं, इसलिए दूसरा अनुबंध उनके अस्तित्व से संबंधित नहीं होगा, तो खबीस भी लाभ में प्रभाव नहीं डालेगा। यह कथन उस रिवायत पर आधारित है जिसमें आया है कि दिरहम और दीनार विशिष्ट नहीं होते हैं, जैसा कि इनाया में है। और गैर-विशिष्ट में खबीस का प्रभाव न होना ऐसे खबीस में है जो स्वामित्व के दोष के कारण हो, और जो खबीस स्वामित्व न होने के कारण प्रभाव डालता है, जैसे छीनी हुई चीज़ या अमानत में खयानत करना, तो ऐसा खबीस इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के निकट विशिष्ट और गैर-विशिष्ट दोनों में प्रभाव डालता है; यह तब्यीन में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे पर एक हज़ार दिरहम का दावा किया और उसने अदा कर दिए और कब्ज़ा करने वाले ने उसमें निवेश कर लाभ कमाया, फिर दोनों ने सच स्वीकार किया कि प्रतिवादी पर ऋण नहीं था, तो उसके लिए लाभ हलाल है; यह काफी में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से एक हज़ार दिरहम इस शर्त पर उधार लिए कि वह ऋणदाता को हर महीने दस दिरहम देगा और उन पर कब्ज़ा कर लिया और उसमें लाभ कमाया, तो उसके लिए लाभ हलाल है। नवादिरे हिशाम में है कि मैंने इमाम मुहम्मद से पूछा कि किसी ने दूसरे के हाथ कुछ गेहूँ बेचे, फिर विक्रेता ने उन्हें दूसरे के हाथ बेच दिया और दूसरे खरीदार ने उन पर कब्ज़ा करके उन्हें नष्ट कर दिया, तो पहले खरीदार को अधिकार है कि यदि चाहे तो बिक्री को निरस्त कर दे और यदि चाहे तो...

---

1. कासिद यानी व्यापार मंदा हो जाए।
2. दूसरे के दाम बढ़ाने पर दाम बढ़ाने में जो मनाही है।
3. जो हराम है।
4. शहरी का ग्रामीण के लिए माल बेचना हदीस में मना है।
5. मकरूह है यानी गुनाह होगा हालांकि बिक्री जायज़ हो जाएगी।
6. दिरहम और दीनार (मुद्रा)।

سے طلب کیا گیا پھر کسی نے اُس کی پوری قیمت تک بڑھا دیا تو اس میں کچھ خوف نہیں ہے اور یہ اچھا ہے برا نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

اس طرح پر فروخت کرنا کہ وہ کون شخص بڑھاتا ہے اور کون شخص اس پر زیادہ کرتا ہے ایسی بیع میں کچھ خوف نہیں ہے اور یہ بیع فقیروں کی اور ایسے شخصوں کی ہے جن کا مال کاسد[1] ہو جائے اور کسی کو چمکانے پر چمکانا[2] مکروہ ہے اور زیادہ کرنے میں اور دوسرے پر چمکانے میں فرق یہ ہے کہ مال کا مالک جب اپنا اسباب فروخت کرنے کے واسطے آواز دیتا تھا اور اس سے کسی شخص نے کسی مول پر طلب کیا اور وہ آواز دینے سے رک رہا اور اس شخص کے ثمن کی طرف اُس نے میل کیا تو غیر شخص کو یہ جائز نہیں ہے کہ اس پر بڑھا دے اور یہی دوسرے کے چمکانے پر چمکانا ہے اور اگر مال والا آواز دینے سے نہ رکا تو دوسرے کو بڑھا دینے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اسی کو بیع میں زیادتی کرنا کہتے ہیں اور یہ دوسرے کے چمکانے پر چمکانا نہیں ہے اور اگر اسباب بیچنے پر آواز دینے والا دلال ہو اور اُس سے کسی شخص نے کسی قدر داموں کو طلب کیا پھر دلال نے کہا کہ میں مالک سے دریافت کرلوں تو اس حالت میں دوسرے کو جائز ہے کہ وہ ثمن پر بڑھا دے پس اگر دلال نے مالک کو خبر کی اور اُس نے کہا کہ اتنے کو بیچ کر ثمن لے لے تو اس کے بعد پھر کسی کو بڑھانا جائز نہیں ہے اور اگر کسی نے بڑھایا تو یہی دوسرے کے چمکانے پر چمکانا ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

گاؤں والے کے واسطے اُس کا مال شہر والے کو فروخت کرنا مکروہ ہے اور یہ کراہت اُس وقت ہے کہ جب شہر میں قحط ہو اور کافی میں اُس کی صورت یہ بیان کی ہے کہ گاؤں والا اہل شہر کے ہاتھ بھاری داموں کے لالچ سے فروخت کرے اور یہ مکروہ[3] ہے اور اگر ایسا نہ ہو تو کچھ ڈر نہیں ہے انتہیٰ۔ مترجم کہتا ہے کہ یہ تفسیر جو کافی میں لکھی ہے قولہ کرہ بیع الحاضر للبادی[4] کے ترجمہ مترجم کے موافق نہیں ہے اور بعض محققین نے اس کے یہ معنی بیان کیے ہیں کہ گاؤں والا اناج لے کر شہر میں آئے اور شہر والا اُس کی طرف سے وکیل ہو کر اس کا اناج فروخت کرے اور نرخ گراں کر دے اور عینی میں لکھا ہے کہ یہی تفسیر اصح ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور جمعہ کی اذان کے وقت فروخت کرنا مکروہ[5] ہے اور معتبر وہ اذان ہے کہ جو زوال کے بعد ہو یہ کافی میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک باندی بطور بیع فاسد کے خریدی اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا پھر مشتری نے اُس کو فروخت کر کے نفع اٹھایا تو بیع صدقہ کر دے اور اگر بائع نے ثمن کے عوض کوئی چیز خریدی اور اس میں نفع اٹھایا تو اُس کو نفع جائز ہے کیونکہ باندی معین ہے اور عقد بیع اُس سے متعلق ہوا تو خبیث اُس کے نفع میں بھی اثر کرے گا اور درہم اور دینار[6] متعین نہیں ہوتے ہیں پس دوسرا عقد ان کی ذات سے متعلق نہ ہو گا تو خبیث بھی نفع میں اثر نہ کرے گا اور یہ تقریر بنا بر اس روایت ہے کہ جس میں آیا ہے کہ درہم و دینار متعین نہیں ہوتے ہیں کذا فی العنایۃ اور غیر معین میں خبیث کا نہ اثر کرنا ایسے خبیث میں ہے کہ جو سبب فساد ملک کے ہو اور جو خبیث بسبب عدم ملک کے اثر کرتا ہے جیسے غصب کی چیز یا امانت میں خیانت کرنا تو ایسا خبیث امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک متعین اور غیر متعین دونوں میں اثر کرتا ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے دوسرے پر ایک ہزار درہم کا دعویٰ کیا اور اُس نے ادا کر دیے اور قابض نے اس میں تصرف کر کے نفع اٹھایا پھر دونوں نے سچا اقرار کیا کہ مدعا علیہ پر قرض نہ تھا تو اُس کو

نفع حلال ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے سے ایک ہزار درہم اس شرط پر قرض لیے کہ قرض خواہ کو ہر مہینہ دس درہم ادا کرے گا اور اُن پر قبضہ کر لیا اور اس میں نفع اٹھایا تو اُس کو نفع حلال ہے اور نوادر ہشام میں ہے کہ میں نے امام محمد سے پوچھا کہ کسی نے دوسرے کے ہاتھ کچھ گیہوں فروخت کیے پھر بائع نے اُن کو دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا اور دوسرے مشتری نے اُن پر قبضہ کر کے تلف کر دیا تو پہلے مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو بیع کو فسخ کر دے اور اگر چاہے تو

---

1. قولہ کاسد یعنی بیوپار کھوٹا ہو جائے۔
2. قولہ دوسرے پر انچ دوسرے کے چمکانے پر چمکانے میں جو منع ہے ۱۲۔
3. جو حرام ہے ۱۲۔
4. ہو کرہ بیع الحاضر للبادی وہو ممنوع فی الحدیث ۱۲۔
5. قولہ کروہ ہے یعنی گناہ ہو گا اگر بیع جائز ہو جائے گی ۱۲۔
6. درہم و دینار ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 | 283 | Kitab al-Buyu (The Book of Sales)

...become a claimant against the second buyer. If he became a claimant and sold [the goods] for grain similar to them at a price higher than the original capital, Imam Muhammad (RA) said that the excess is lawful (halal) for him. Then I said that Imam Abu Yusuf (RA) says he should give the excess as charity (Sadaqah). Imam Muhammad (RA) disagreed and said he should give the excess as charity only if he had taken dirhams as their price. Imam Abu Yusuf (RA) stated that if someone bought a slave, took possession of him, and the slave died in his custody, and then someone produced witnesses stating, "I bought this slave before this buyer did," then he has the choice to take indemnity for the value of that slave and must give as charity any amount exceeding the purchase price. It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) in *Nawadir Ibn Sama'ah* that if someone commanded another to buy goods for him for a thousand dirhams, and he bought them with the currency of that city, then the commander gave him pure dirhams, but the buyer paid for the goods with dirhams of grain value, Imam Abu Yusuf (RA) said that if the commander knew this and permitted the excess in the matters, then it is lawful for him. But if the commander did not know, Imam Abu Yusuf (RA) said, "I have some doubt in my heart about this," and he did not give a clear ruling; this is recorded in *Al-Muhit*.

If someone usurps a slave and sells him in exchange for another slave, then sells the second slave in exchange for goods, and then sells those goods for dirhams, then according to the Imam's opinion, whatever excess exists over the indemnity he gave for the slave's price, he should give it as charity. Similarly, if he usurped a thousand dirhams and bought a slave with them, sold him for two thousand, bought goods for the two thousand, and sold those for even more, he should give all the excess as charity. Qazi Abu Yusuf (RA) stated in both cases that the excess is lawful for him. If someone bought a female slave through an irregular sale (*bay' fasid*) and sold her in exchange for another female slave, it is lawful for him to have intercourse with this second slave, even if it was not permissible with the first. Qazi Abu Yusuf (RA) said that if he sold the second slave, he should give as charity any amount exceeding what he had to pay for the first slave. In matters of irregular sales, he agrees with Imam Azam (RA) and says that if something bought through an irregular sale is sold for goods, and then those goods are sold for a price higher than the indemnity paid for the item of the irregular sale, the excess should be given as charity. They consider irregular sales to be more serious than usurpation (*ghasab*); this is written in *Jawahir al-Akhlati*.

If a date palm was purchased in exchange for an unspecified *mudd* (measure) of fresh dates and possession of the tree was not taken until it bore dates, the price shall be distributed between the value of the tree and the value of those fresh dates. ☆

It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if someone bought a house that the seller had already rented out to someone, and the buyer said, "I will remain silent until the lease ends," this is permissible, and the rent belongs to the seller, who should give it as charity; this is written in *Al-Hawi*. If someone bought a hen in exchange for five specific eggs and did not take possession until the hen laid five eggs, the buyer takes both the hen and the eggs and does not give anything as charity. If the seller destroyed the eggs and the value of the hen is also ten eggs, the buyer takes the hen in exchange for three and one-third eggs. If the hen was bought for five unspecified eggs and it laid five eggs before possession was taken, the excess must be given as charity. If the seller destroyed those eggs, the buyer takes the hen for three and one-third eggs; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a date palm was purchased in exchange for an unspecified *mudd* of dates and possession was not taken until...

---

1. Regarding "price": Meaning if the sale price is in rupees, it is disliked (makruh).
2. Regarding "ruling": Meaning he did not state clearly what the ruling is.
3. Regarding "charity": Because in cases of usurpation (ghasab), even dirhams become specified.
4. It is a unit of measurement.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 3 | 283 | किताबुल बुयूअ (क्रय-विक्रय की पुस्तक)

दूसरे मुश्तरी (खरीदार) का दामनगीर हो, पस अगर उसने दामनगीर होकर उनके मिसाल गेहूं के लिए और रासुल माल (मूलधन) से अधिक पर बेचा तो इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि अधिकता उसके लिए हलाल है। फिर मैंने कहा कि इमाम अबू यूसुफ़ रह. कहते हैं कि अधिकता सदक़ा कर दे, पस इमाम मुहम्मद रह. ने इनकार किया और कहा कि अधिकता केवल उस सूरत में सदक़ा करेगा जब उनकी कीमत के बदले में दिरहम लिए हों। और इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि किसी ने एक ग़ुलाम खरीद कर उस पर कब्ज़ा किया और वह उसके पास मर गया, फिर किसी ने गवाह पेश किए कि मैंने इस ग़ुलाम को इस मुश्तरी से पहले खरीदा है, तो उसे अधिकार है कि उस ग़ुलाम की कीमत की ज़मानत ले और मूल्य से अधिक कीमत को सदक़ा कर दे। और नवादिरे इब्ने समाआ में इमाम अबू यूसुफ़ रह. से रिवायत है कि किसी ने दूसरे को हुक्म दिया कि मेरे लिए एक माल हज़ार दिरहम में खरीदे और उसने उस शहर की नकदी पर खरीद लिया, फिर हुक्म देने वाले ने उसे खरे दिरहम दिए और मुश्तरी ने उस माल के मूल्य में अनाज के दिरहम दिए, तो इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि अगर हुक्म देने वाले को यह मालूम हुआ और उसने मामलों के हक़ में अधिकता हलाल की तो वह उसके लिए हलाल होगी, और अगर हुक्म देने वाले को न मालूम हुआ तो इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि मेरे दिल में इससे कुछ खदशा (संदेह) है और कुछ स्पष्ट हुक्म नहीं दिया, यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने एक ग़ुलाम ग़सब (छीनना) किया और उसे ग़ुलाम के बदले में बेच दिया, फिर दूसरे ग़ुलाम को सामान के बदले में बेच दिया, फिर सामान को दिरहमों के बदले में बेच दिया, पस इमाम के कौल (कथन) पर जो उसने ग़ुलाम की कीमत में ज़मानत दी है, उससे जितनी अधिकता है उसे सदक़ा कर दे। और इसी तरह अगर हज़ार दिरहम ग़सब किए और उनके बदले एक ग़ुलाम खरीद लिया और उसे दो हज़ार में बेचा और दो हज़ार के बदले एक सामान खरीदा और उसे उससे भी अधिक पर बेचा, तो भी सारी अधिकता को सदक़ा कर दे। और काज़ी अबू यूसुफ़ रह. ने दोनों मसलों में फ़रमाया कि अधिकता उसके लिए हलाल है। अगर कोई बांदी 'बैअे फासिद' (त्रुटिपूर्ण बिक्री) के तौर पर खरीदी और उसे एक बांदी के बदले में बेच दिया, तो उसके लिए उस बांदी से संभोग करना हलाल है, अगर पहली बांदी से जायज़ नहीं था। और काज़ी अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि अगर दूसरी बांदी को उसने बेच दिया, तो जो कीमत पहली बांदी की उसे देनी पड़ी उससे जितनी अधिक है उसे सदक़ा कर दे। और बैअे फासिद में वे इमाम आज़म रह. के सहमत हैं और कहते हैं कि अगर

बैअे फासिद पर खरीदी हुई चीज़ को सामान के बदले बेचा, फिर सामान को उस कीमत से अधिक पर बेचा जो उसने बैअे फासिद की चीज़ की ज़मानत में दी है, तो अधिकता को सदक़ा कर दे। और वे बैअे फासिद को ग़सब से भी बढ़कर मानते हैं, यह 'जवाहिरे अख़्लाती' में लिखा है।

अगर एक खजूर का पेड़ एक 'मुद्द' (पैमाना) गीले खजूरों के बदले में खरीदा और पेड़ पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि उस पर खजूर लग गए, तो पेड़ का मूल्य उस पेड़ की कीमत और उन ताज़ा खजूरों की कीमत पर विभाजित किया जाएगा। ☆

इमाम मुहम्मद रह. से रिवायत है कि अगर किसी ने कोई घर खरीदा जिसे विक्रेता ने किसी को किराये पर दे दिया था और मुश्तरी ने कहा कि मैं किराये की अवधि समाप्त होने तक चुप हूँ, तो यह जायज़ है और किराया विक्रेता को मिलेगा और वह उसे सदक़ा कर दे, यह 'हावी' में लिखा है। अगर किसी ने एक मुर्गी पांच निश्चित अंडों के बदले खरीदी और उस पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि मुर्गी ने पांच अंडे दे दिए, तो मुश्तरी उस मुर्गी और अंडों को ले ले और कुछ सदक़ा न करे। और अगर विक्रेता ने अंडों को नष्ट कर दिया और उस मुर्गी की कीमत भी दस अंडे होती है, तो मुश्तरी उस मुर्गी को तीन और एक-तिहाई अंडों के बदले में ले ले। और अगर मुर्गी को पांच अनिश्चित अंडों के बदले खरीदा था, फिर कब्ज़ा करने से पहले मुर्गी ने पांच अंडे दिए, तो अधिकता को सदक़ा कर दे, और अगर उन अंडों को विक्रेता ने नष्ट कर दिया तो मुर्गी को तीन और एक-तिहाई अंडों के बदले ले ले, यह 'मुहीते सरख़सी' में लिखा है। अगर एक खजूर का पेड़ एक मुद्द के अनिश्चित खजूरों के बदले खरीदा और पेड़ पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि...

---

1. कौल 'कीमत' यानी बिक्री की रकम रुपये हों तो मकरूह है 12।
2. कौल 'हुक्म' यानी साफ़ नहीं कहा कि क्या हुक्म है 12।
3. कौल 'सदक़ा' क्योंकि ग़सब में दिरहम भी निश्चित हो जाते हैं 12।
4. एक पैमाना है 12।

دوسرے مشتری کا دامن گیر ہو پس اگر اس نے دامن گیر ہو کر ان کے مثل گیہوں کے لیے اور راس المال سے زیادہ پر بیچا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ زیادتی اُس کو حلال ہے پھر میں نے کہا کہ امام ابو یوسفؒ کہتے ہیں کہ زیادتی صدقہ کر دے پس امام محمدؒ نے انکار کیا اور کہا کہ زیادتی صرف اس صورت میں صدقہ کرے گا کہ جب ان کی قیمت لے میں درہم لیے ہوں اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ کسی نے ایک غلام خرید کر اُس پر قبضہ کیا اور وہ اُس کے پاس مر گیا پھر کسی نے گواہ پیش کیے کہ میں نے اس غلام کو اس مشتری سے پہلے خریدا ہے تو اُس کو اختیار ہے کہ اُس غلام کی قیمت کی ضمان لے اور ثمن سے زیادہ قیمت کو صدقہ کر دے اور نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ کسی نے دوسرے کو حکم دیا کہ میرے واسطے ایک مال ہزار درہم کو خریدے اور اُس نے اس شہر کے نقد پر خرید لیا پھر حکم دینے والے نے اُس کو کھرے درہم دیے اور مشتری نے اس مال کے ثمن میں غلہ کے درہم دیے تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر حکم دینے والے کو یہ معلوم ہوا اور اُس نے امور کے حق میں زیادتی حلال کی تو اُس کو حلال ہو گی اور اگر حکم دینے والے کو نہ معلوم ہوا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ میرے دل میں اس سے کچھ خدشہ ہے اور کچھ حکم ندیہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک غلام غصب کیا اور اُس کو بعوض غلام کے بیچ ڈالا پھر دوسرے غلام کو بعوض اسباب کے بیچ ڈالا پھر اسباب کو بعوض درہموں کے بیچ ڈالا پس امام کے قول پر جو اُس نے غلام کی قیمت میں ضمانت دی ہے اُس سے جس قدر زیادتی ہے اُس کو صدقہ کر دے اور ایسے ہی اگر ہزار درہم غصب کیے اور ان کے عوض ایک غلام خرید لیا اور اُس کو دو ہزار کو بیچا اور دو ہزار کے عوض ایک اسباب خریدا اور اُس کو اس سے بھی زیادہ پر بیچا تو بھی سب زیادتی کو

صدقہ کر دے اور قاضی ابو یوسفؒ نے دونوں مسئلوں میں فرمایا کہ زیادتی اُس کو حلال ہے اگر کوئی باندی بطور بیع فاسد کے خریدی اور اُس کو بعوض ایک باندی کے فروخت کیا تو اُس کو اس باندی سے وطی کرنا حلال ہے اگر پہلی باندی سے وطی کرنی جائز نہیں تھی اور قاضی ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر دوسری باندی کو اس نے فروخت کیا تو جو قیمت پہلی باندی کی اس کو دینی پڑی اس سے جس قدر زیادہ ہے اُس کو صدقہ کر دے اور بیع فاسد میں وہ امام اعظمؒ کے موافق ہیں اور کہتے ہیں کہ اگر بیع فاسد پر خریدی ہوئی چیز کو بعوض اسباب کے فروخت کیا پھر اسباب کو اس قیمت سے جو اس نے بیع فاسد کی مبیع کی ضمان میں دی ہے زیادہ پر فروخت کیا تو زیادتی کو صدقہ کر دے اور بیع فاسد کو غصب سے بڑھ کر شمار کرتے ہیں یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے۔

اگر ایک خرما کا درخت ایک مد (پیمانہ) تر چھوارہ غیر معین کے عوض خریدا اور درخت پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ اس پر چھوارے پھلے تو ثمن اس درخت کی قیمت اور ان تازہ چھواروں کی قیمت پر تقسیم کیا جائے گا ☆

امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر کسی نے کوئی گھر خریدا کہ جس کو بائع نے کسی شخص کو کرایہ پر دے دیا تھا اور مشتری نے کہا کہ میں اجارہ تمام ہونے تک خاموش ہوں تو یہ جائز ہے اور اجرت بائع کو ملے گی اور وہ اُس کو صدقہ کر دے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک مرغی بعوض پانچ معین انڈوں کے خریدی اور اس پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ مرغی نے پانچ انڈے دیے تو مشتری اُس مرغی اور انڈوں کو لے اور کچھ صدقہ نہ کرے اور اگر بائع نے انڈوں کو تلف کر دیا اور اُس مرغی کی قیمت بھی دس انڈے ہوتے ہیں تو مشتری اس مرغی کو بعوض تین انڈے اور ایک تہائی انڈے کے لے لے اور اگر مرغی کو بعوض پانچ غیر معین انڈوں کے خریدا تھا پھر قبضہ سے پہلے مرغی نے پانچ انڈے دیے تو زیادتی کو صدقہ کر دے اور اگر ان انڈوں کو بائع نے تلف کر دیا تو مرغی کو بعوض تین انڈے اور ایک تہائی انڈے کے لے لے یہ

محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر ایک خرما کا درخت ایک مد کے چھوارہ غیر معین کے عوض خریدا اور درخت پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ

۱- قولہ قیمت یعنی فروخت کے دام روپے ہوں تو مکروہ ہے ۱۲۔ ۲- قولہ حکم یعنی صاف نہیں کہا کہ کیا حکم ہے ۱۲۔ ۳- قولہ صدقہ کیونکہ غصب میں درہم بھی متعین ہو جاتے ہیں ۱۲۔ ۴- ایک پیمانہ ہے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (4) (484) Book of Sales (Kitab al-Buyu')

If dates grow on it (the tree), the price (*thaman*) shall be distributed based on the value of the tree and the value of those fresh dates. Whatever portion of the price falls to the fresh dates should be given to him, and any excess should be given as charity (*sadaqah*). If he bought the tree in exchange for specific fresh dates, it is permissible and no charity is needed; this is written in Fatawa Qazi Khan.

Bishr narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if someone sold something to a Christian for one dirham in exchange for two dirhams, and then the buyer became a Muslim, the Imam said: If he knows the owner, he should return the excess to him; if not, he should give it in charity. Someone bought a slave girl through a voidable sale (*bay' fasid*), took possession of her, and sold her. Then the judge (*Qazi*) ordered him to pay her price to the first seller, and he paid it, and the first seller absolved him of the price (*thaman*). If there is any excess in the second price compared to the price he paid, then according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Abu Yusuf, he should give the excess in charity. This excess, analogized with found property (*luqatah*), is only permissible for the poor. He also stated that it would not be lawful for this buyer even if he were poor, because he acquired it through sin, and for the poor, it is more lawful than found property. If he did not give the excess in charity and continued to trade with the price several times, gaining profit each time, the Imam said he should give all those profits in charity. If such a person misappropriated (*ghasb*) property, or disposed of a trust (*wadiah*), or acted against the owner's instructions in a partnership (*mudarabah*) and made a profit, then according to Imam Azam, he should give the excess in charity. Imam Abu Yusuf said the profit is lawful for him. If he agreed on a sale for something other than the misappropriated amount and then paid with the misappropriated dirhams, or agreed on a sale for the misappropriated amount and paid with something else, then according to Imam Abu Yusuf, the same ruling applies. Imam Abu Hanifa said that in such a case, he shall not give charity; this is written in *Al-Muhit*. It is narrated from Imam Abu Yusuf that someone bought a slave girl for one thousand dirhams, then she gave birth while with the seller, then the buyer took possession, and there is a great excess in price for both of them; this excess is lawful for him. If the slave girl and her child both died while fighting at the seller's place, and the buyer chose to take the price from the seller and paid the *thaman*, then whatever is in excess of the price, he should give it in charity. And if only the boy was killed, then whatever excess there is in his price compared to his portion of the *thaman*, he shall give it in charity,

because the excess did not occur under his liability (*daman*); this is written in *Al-Hawi*. If someone bought a slave for one thousand dirhams, and before taking possession another slave killed him, then the seller gave him (the killer) in exchange, and the buyer accepted, and there is an excess in his price compared to his *thaman*, then giving the excess in charity is not obligatory for the buyer. If the buyer sold that slave for more than the excess already present in him, he should give the excess in charity, and should not exceed (*tajawuz*) the excess that was already present. If he sold that slave for goods, he should not give any charity, even if there is an excess. Then, if he sold those goods for dirhams or dinars and there is an excess, the price of that slave of the penalty (*jurmana*) as it was on the day of possession shall be considered. If there is no excess in it, he should not give any charity. If there is an excess in its price, then that excess and the profit gained while in his possession shall be considered, and then whatever is more should be given in charity; this is written in *Al-Muhit*.

Hasan narrated from Imam Azam that someone misappropriated a *Kurba* (measure) of wheat from another, which was worth fifty dirhams, and then sold it for one hundred dirhams, then paid the original owner its equivalent (in kind); he should give the excess in charity. If it were cloth, the profit would have been lawful; this is written in *Tatar Khaniya*. If someone bought a slave for one thousand dirhams whose value was two thousand dirhams, then he was killed while with the seller, and the buyer chose to take his price, and did not give one thousand dirhams in charity from it until one thousand were lost, then he should not give any charity from the remainder.

1. His saying "liability" (*daman*), whereas only that profit is lawful which is under liability.
2. His saying "exceed" (*tajawuz*), meaning charity should not increase beyond that limit.

यदि उस (पेड़) पर खजूर लग जाएँ तो मूल्य (थमन) उस पेड़ की कीमत और उन ताज़ा खजूरों की कीमत के बीच विभाजित किया जाएगा। ताज़ा खजूरों में से जो हिस्सा मूल्य के बराबर होगा वह उसे दे दिया जाएगा और अतिरिक्त को सदक़ा (दान) कर दिया जाएगा। और यदि पेड़ को विशेष ताज़ा खजूरों के बदले खरीदा गया तो यह जायज़ है और कुछ भी सदक़ा न किया जाए, ऐसा फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत की है कि यदि किसी ने एक ईसाई को एक दिरहम के बदले दो दिरहम में कोई चीज़ बेची, फिर वह (ईसाई) मुसलमान हो गया, तो इमाम ने फ़रमाया कि यदि वह उसके मालिक को पहचानता है तो अतिरिक्त उसे वापस कर दे, और यदि नहीं पहचानता तो उसे सदक़ा कर दे। यदि किसी ने 'बय फासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) के माध्यम से एक लौंडी खरीदी, उस पर कब्ज़ा किया और उसे बेच दिया, फिर क़ाज़ी ने आदेश दिया कि वह पहले विक्रेता को उसकी कीमत चुकाए और उसने चुका दी, और पहले विक्रेता ने उसे मूल्य से मुक्त कर दिया, और दूसरे मूल्य में उस कीमत से अधिक कुछ बचा है जो उसने चुकाई थी, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार उस अतिरिक्त को सदक़ा कर दिया जाए। यह अतिरिक्त राशि 'लुक़ता' (पाई हुई चीज़) के समान मानी जाएगी जो केवल गरीबों के लिए हलाल है। यह भी फ़रमाया कि यह खरीदार (मुश्तरी) के लिए हलाल नहीं होगी चाहे वह स्वयं गरीब क्यों न हो, क्योंकि उसने इसे गुनाह (गलत तरीके) से प्राप्त किया है, और गरीबों के लिए यह लुक़ता से अधिक हलाल है। यदि उसने अतिरिक्त का सदक़ा नहीं किया और उस मूल्य से कई बार व्यापार किया और हर बार लाभ कमाया, तो इमाम ने फ़रमाया कि उन सब का लाभ सदक़ा करे। और यदि किसी व्यक्ति ने कोई संपत्ति छीनी (ग़सब की), या अमानत (वदीअत) में हस्तक्षेप किया, या मुज़ारबत (साझेदारी) में मालिक के निर्देशों का उल्लंघन किया और लाभ कमाया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार अतिरिक्त का सदक़ा करे। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा कि लाभ उसके लिए हलाल है। यदि उसने छीनी हुई राशि के अलावा किसी अन्य चीज़ के बदले बिक्री तय की और फिर छीने हुए दिरहम चुकाए, या छीनी हुई राशि के बदले बिक्री तय की और गैर-छीने हुए चुकाए, तब भी इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार यही नियम है। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फ़रमाया कि ऐसी स्थिति में सदक़ा नहीं करेगा, यह अल-मुहीत में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि किसी ने एक लौंडी एक हज़ार दिरहम में खरीदी, फिर वह विक्रेता के पास बच्चे को जन्म देती है, फिर खरीदार ने कब्ज़ा किया और

उन दोनों के मूल्य में बहुत अधिक वृद्धि है, तो यह वृद्धि उसके लिए हलाल है। यदि लौंडी और उसका बच्चा दोनों विक्रेता के पास रहते हुए लड़कर मर गए और खरीदार ने विक्रेता से कीमत लेने का विकल्प चुना और मूल्य (थमन) दे दिया, तो जो भी मूल्य से अधिक हो उसे सदक़ा कर दे। और यदि केवल बच्चा मारा गया, तो उसके मूल्य में थमन के हिस्से से जो अधिक हो उसे सदक़ा करेगा क्योंकि यह वृद्धि उसकी देयता (ज़मान) में नहीं हुई थी, यह अल-हावी में लिखा है। यदि किसी ने एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और कब्ज़ा करने से पहले किसी दूसरे गुलाम ने उसे मार डाला, फिर विक्रेता ने उसे (हत्यारे को) उसके बदले दे दिया और खरीदार ने ले लिया, और उसके मूल्य में थमन से अधिक कुछ है, तो खरीदार पर उस अतिरिक्त का सदक़ा करना अनिवार्य नहीं है। और यदि खरीदार ने उस गुलाम को उस अतिरिक्त से अधिक में बेचा जो उसमें मौजूद था, तो वह अतिरिक्त का सदक़ा करे और उस अतिरिक्त से अधिक (तजावुज़) न करे जो उसमें पहले मौजूद थी। यदि उसने उस गुलाम को सामान के बदले बेचा तो कुछ भी सदक़ा न करे चाहे उसमें अधिकता हो। फिर यदि उस सामान को दिरहम या दीनार के बदले बेचा और उसमें अधिकता है, तो जुर्माने वाले गुलाम की वह कीमत देखी जाएगी जो कब्ज़े के दिन थी; यदि उसमें कोई अधिकता न हो तो कुछ सदक़ा न करे। यदि उसकी कीमत में अधिकता हो, तो उस अधिकता और उस लाभ को देखा जाएगा जो उसके कब्ज़े के दौरान हुआ, फिर जो अधिक हो उसे सदक़ा कर दे, यह अल-मुहीत में लिखा है।

हसन ने इमाम आज़म (रह.) से रिवायत की है कि किसी ने दूसरे से एक 'कुर्बा' गेहूं छीना जो पचास दिरहम का था, फिर उसे सौ दिरहम में बेच दिया, फिर गेहूं के मालिक को उसके बराबर गेहूं लौटा दिया; तो अतिरिक्त का सदक़ा करना चाहिए। और यदि वह कोई कपड़ा होता तो उसका लाभ हलाल होता, यह तातारख़ानिया में लिखा है। यदि कोई गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा गया जिसकी कीमत दो हज़ार दिरहम थी, फिर वह विक्रेता के पास मारा गया और खरीदार ने उसकी कीमत लेना पसंद किया, और उसमें से एक हज़ार दिरहम सदक़ा नहीं किए यहाँ तक कि एक हज़ार नष्ट हो गए, तो शेष में से कुछ सदक़ा न करे।

1. उनका कथन 'ज़मान' (देयता), जबकि केवल वही लाभ हलाल होता है जो देयता के अधीन हो।
2. उनका कथन 'तजावुज़' (अतिक्रमण), अर्थात सदक़ा उस सीमा से अधिक न बढ़े।

اُس پر چھوارے بھلے تو شمن اُس درخت کی قیمت اور ان تازہ چھواروں کی قیمت پر تقسیم کیا جائے گا اور تازہ چھواروں میں سے جس قدر ثمن کے حصہ میں پہنچیں اس کو دے دے گا اور زیادتی کو صدقہ کر دے گا اور اگر درخت کو تر چھوارہ معین کے عوض خریدا تو جائز ہے اور کچھ صدقہ نہ کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

بشر نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ اگر کسی نصرانی کے ہاتھ ایک درہم بعوض دو درہم کے فروخت کیا پھر اسلام لایا تو امام نے فرمایا کہ اگر اُس کے مالک کو پہچانتا ہے تو زیادتی اُس کو واپس کر دے اور اگر نہیں پہچانتا ہے تو صدقہ کر دے۔ کسی نے ایک باندی بطورِ بیع فاسد کے خرید کر اُس پر قبضہ کیا اور اس کو بیچ ڈالا پھر قاضی نے حکم دیا کہ بائع اوّل کو اس کی قیمت ادا کرے اور اس نے ادا کر دی اور بائعِ اوّل نے اس کو ثمن سے بری کر دیا اور دوسرے ثمن میں اس قیمت سے جو اس نے ادا کی ہے کچھ زیادتی ہے تو امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک زیادتی کو صدقہ کر دے اور یہ زیادتی لقطہ پر قیاس کر کے صرف مسکینوں کو حلال ہے اور بھی فرمایا کہ اس مشتری کو حلال نہ ہو گی اگرچہ یہ فقیر ہو کیونکہ اس نے گناہ سے اس کو حاصل کیا ہے اور مساکین کے حق میں یہ لقطہ سے زیادہ حلال ہے اور اگر اس نے زیادتی صدقہ نہ کی یہاں تک کہ اُس نے ثمن کے ساتھ کئی بار بیع کی اور ہر ایک میں نفع اٹھایا تو امام نے فرمایا کہ ان سب کا نفع صدقہ کرے اور اگر ایسے شخص نے کوئی مال غصب کیا یا ودیعت میں تصرف کیا یا مضاربت میں مالک کی مخالفت کی اور نفع اٹھایا تو امام اعظمؒ کے نزدیک زیادتی کو صدقہ کرے اور امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ نفع اس کو حلال ہے اور اگر اس نے بعوضِ غیر غصب کے بیع ٹھہرائی اور پھر غصب کے درہم ادا کیے یا بعوضِ غصب کے بیع ٹھہرائی اور غیر

غصب ادا کیے تو بھی امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ایسا ہی حکم ہے اور امام ابو حنیفہؒ نے کہا کہ ایسی صورت میں صدقہ نہ کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ کسی نے ایک باندی ایک ہزار درہم کو خریدی پھر وہ بائع کے پاس بچہ جنی پھر مشتری نے اس پر قبضہ کیا اور ان دونوں میں ثمن پر بہت زیادتی ہے تو یہ زیادتی اس کو حلال ہے اور اگر باندی اور اس کا بچہ دونوں بائع کے پاس لڑ کر مر گئے اور مشتری نے بائع سے قیمت لینا اختیار کیا اور ثمن دے دیا تو قیمت پر جس قدر زیادہ ہو اس کو صدقہ کر دے اور اگر فقط لڑکا مار ڈالا گیا تو اس کی قیمت میں جس قدر اس کے حصہ ثمن پر زیادتی ہو اس کو صدقہ کرے گا اس جہت سے کہ زیادتی اس کی ضمان ۱ــہ میں نہیں واقع ہوئی ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک غلام ایک ہزار درہم کو خریدا اور قبضہ سے پہلے کسی غلام نے اس کو مار ڈالا پھر بائع نے اس کو اس کے (قاتل ۱۲) عوض دے دیا اور مشتری نے لے لیا اور اس کی قیمت میں اس کے ثمن پر زیادتی ہے تو زیادتی کا صدقہ کرنا مشتری پر واجب نہیں ہے اور اگر مشتری نے اس غلام کو اس زیادتی سے جو اس میں موجود ہے زیادہ فروخت کیا تو وہ زیادتی کو صدقہ کرے اور اس زیادتی سے تجاوز ۲ــہ نہ کرے جو اس میں موجود تھی اور اگر اس غلام کو بعوضِ اسباب کے بیچا تو کچھ صدقہ نہ کرے اگرچہ اس میں زیادتی ہو پھر اگر اس اسباب کو بعوض درہم یا دینار کے بیچا اور اس میں زیادتی ہے تو اس جرمانہ کے غلام کی وہ قیمت جو قبضہ کے دن تھی دیکھی جائے گی پس اگر اس سے اس میں کچھ زیادتی نہ ہو تو کچھ صدقہ نہ کرے اور اس کی قیمت میں زیادتی ہو تو اس زیادتی کو اور اس نفع کو جو اس کے قبضہ میں ہوا ہے دیکھا جائے پھر جو زیادہ ہو اس کو صدقہ کر دے یہ محیط میں لکھا ہے۔

حسن نے امام اعظمؒ سے روایت کی کہ کسی نے دوسرے سے ایک کُربہ گیہوں جو پچاس درہم کا مال تھا غصب کر لیا پھر اس کو سو درہم پر فروخت کیا پھر گیہوں کے مالک کو ان کا مثل ادا کیا

تو زیادتی کو صدقہ کرنا چاہئے اور اگر کوئی کپڑا ہوتا تو اس میں نفع حلال تھا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر کوئی غلام ایک ہزار درہم کو خریدا اور اس کی قیمت دو ہزار درہم ہے پھر وہ بائع کے پاس مار ڈالا گیا اور مشتری نے اس کی قیمت لینا اختیار کیا اور اس میں سے ایک ہزار درہم صدقہ نہ کئے یہاں تک کہ ایک ہزار ضائع ہو گئے تو باقی سے کچھ صدقہ نہ کرے

۱؎ قولہ ضمان حالانکہ نفع ہی حلال ہوتا ہے جو ضمان ہو ۱۲۔ ۲؎ قولہ تجاوز یعنی صدقہ اس حد سے زیادہ نہ بڑھ جائے ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 2 | 485 | Kitab al-Buyu' (The Book of Sales)

...shall perform, and if it was not destroyed until he bought something with it from which he gained a profit, then according to Imam Azam, he should give one thousand dirhams and the profit portion in charity; and according to Imam Abu Yusuf, he does not need to give the profit of the thousand in charity. Then, if after utilizing the one thousand dirhams they were lost, it is mandatory to give one thousand dirhams in charity. And if the buyer settled with the killer by taking a slave instead of the price and then freed the slave, no charity is incumbent upon him. And if he freed him in exchange for property or on terms of manumission (kitabah), the same ruling applies. However, in one case: when on the day of taking possession, the slave's value is more than the capital investment (ras-ul-mal), and this slave whom he freed is equal to or more than its price, then he should give the excess over the capital investment in charity; this is written in 'Al-Muhit'.

Section ☆

Regarding Hoarding (Ihtikar)

Hoarding (ihtikar) is disliked (makruh), and its form is to buy grain in the city and withhold it from being sold, and this is harmful to the rights of the people; this is written in 'Al-Hawi'. If he bought it in the city and withheld it, but it is not harmful to the city dwellers, then there is no concern, as stated in 'Al-Fatawa al-Tatarkhaniyya'. And if he bought it from a place near the city and brought it into the city and withheld it, and it is harmful to the people of the city, then it is disliked; this is the view of Imam Muhammad, and it is also narrated from Imam Abu Yusuf in one report, and this is the preferred (mukhtar) view, as in 'Al-Ghiyathiyya', and this is correct. This is written in 'Jawahir al-Ikhlati'. And it is in 'Jami' al-Jawami'' that if he brought it from afar via 'jalb' ^1 (importing) and withheld it, then it is not prohibited. This is written in 'Tatarkhaniyya'. If he bought grain in one city and took it to another city and withheld it there, it is not disliked; this is written in 'Al-Muhit'. If he plowed his own land and stored its grain, it is also not disliked, as in 'Al-Hawi', but it is better that whatever exceeds his needs should be sold during the time of the people's intense need; this is written in 'Tatarkhaniyya'.

And if the duration is short, it does not constitute hoarding, but if the duration is long, it becomes hoarding; our associates have said that the measure of a long duration is one month, and if it is less than that, it is short. And withholding grain in expectation of high prices versus in expectation of famine are different; the burden

of the latter is greater than the former. The summary is that trading in grain (with such intent) is not good; this is written in 'Al-Muhit'. Imam Abu Yusuf said that everything whose withholding harms the general public is hoarding. Imam Muhammad said that hoarding occurs only in those things which are sustenance for humans and animals; this is in 'Al-Hawi'. Imam Muhammad also said that if the ruler of the time fears that the city's people will perish, he should compel the hoarder and tell him to "sell as much as people sell," and he should sell with such an increase that people can bear without loss ^2; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. By consensus (ijma'), prices should not be fixed, except in the case where grain sellers are practicing extortion (tahmil ^3) and exceeding fair prices, and the judge (qazi) becomes unable to safeguard the rights of Muslims, and the only remedy is to fix prices; in that case, there is no fear in fixing prices after consulting with people of sound judgment, and this is the preferred view and the one upon which the fatwa is given; this is written in 'Fusul al-Imadiyya'. Thus, if a price is fixed and a baker sells for more than the fixed rate, it is valid; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If any of them sold some at the price set by the Imam, the sale is valid; this is written in 'Tatarkhaniyya'. And if...

---

1. Jalb: Pulling, i.e., bringing in a full load from afar.
2. An increase such that a reasonable estimator would not estimate it so high.
3. Tahmil: Forcing a loss, being compelled to buy at an unfair disadvantage.

फ़तावा-ए-आलमगीरिया ..... खंड 2 | 485 | किताब अल-बुयू' (बिक्री की पुस्तक)

...करेगा और अगर नष्ट न हुए यहाँ तक कि उसने उससे कुछ ऐसी चीज़ खरीदी जिसमें लाभ उठाया तो इमाम-ए-आज़म के निकट एक हज़ार दिरहम और उसका लाभ का हिस्सा सदक़ा कर दे और इमाम अबू यूसुफ के निकट हज़ार का लाभ सदक़ा न करे। फिर अगर एक हज़ार दिरहम का उपयोग करने के बाद वे नष्ट हो गए तो उस पर एक हज़ार दिरहम का सदक़ा करना अनिवार्य है। और अगर खरीदार ने हत्यारे से एक गुलाम लेकर क़ीमत लेने से समझौता कर लिया और गुलाम को आज़ाद कर दिया, तो उस पर किसी चीज़ का सदक़ा करना ज़रूरी नहीं है। और अगर उसने उसे धन लेकर या लिखवाकर (मुकातिब बनाकर) आज़ाद किया तो भी यही हुक्म है। लेकिन एक स्थिति में जब गुलाम के कब्ज़े के दिन उसकी क़ीमत मूल धन (रास-उल-माल) से अधिक हो, और यह गुलाम जिसे उसने आज़ाद किया है उसके समान मूल्य या उससे अधिक का हो, तो क़ीमत में मूल धन से जितनी अधिकता है उसे सदक़ा कर दे, यह 'मुहीत' में लिखा है।

फ़स्ल ☆

एहतिकार (जमाखोरी) के बयान में

एहतिकार (जमाखोरी) मकरूह (नापसंद) है और इसका स्वरूप यह है कि शहर से अनाज खरीदे और उसे बेचने से रोके रखे और यह आम लोगों के लिए हानिकारक हो, यह 'हावी' में लिखा है। यदि शहर में खरीदा और उसे रोका और वह शहर के लोगों के लिए हानिकारक नहीं है तो कोई डर नहीं, जैसा कि 'फ़तावा-ए-ततारखानिया' में है। और अगर शहर के पास की किसी जगह से खरीदा और उसे शहर में लाकर रोक रखा और यह शहर के लोगों के लिए हानिकारक है तो यह मकरूह है, और यह इमाम मुहम्मद का कथन है और इमाम अबू यूसुफ से भी एक रिवायत में यही आया है और यही पसंदीदा विचार (मुख्तार) है जैसा कि 'गियासिया' में है और यही सही है। यह 'जवाहर-ए-अख्लाती' में लिखा है और 'जामे-उल-जवामे' में है कि अगर 'जल्ब' ^1 (दूर से माल मँगाना) के माध्यम से दूर से अनाज लाया और उसे रोका तो मना नहीं है। यह 'ततारखानिया' में लिखा है। अगर किसी शहर में अनाज खरीदा और उसे दूसरे शहर में ले गया और वहाँ उसे रोका तो मकरूह नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर अपनी ज़मीन जोती और उसका अनाज बचा कर रखा तो भी मकरूह नहीं है, जैसा कि 'हावी' में है, लेकिन श्रेष्ठ यह है कि जो उसकी ज़रूरत से ज़्यादा हो वह लोगों की सख्त ज़रूरत के समय बेच दे, यह 'ततारखानिया' में लिखा है।

और अगर अवधि कम हो तो एहतिकार नहीं होता, और अगर अवधि लंबी हो जाए तो एहतिकार होता है। हमारे विद्वानों ने कहा कि लंबी अवधि की मात्रा एक महीना है, और अगर इससे कम हो तो वह कम है। और अनाज को महँगाई के इंतज़ार में रोकना और अकाल के इंतज़ार में रोकना, दोनों में अंतर है, और दूसरे का पाप पहले से अधिक है। निष्कर्ष यह है कि अनाज का व्यापार (इस नीयत से) अच्छा नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि हर वह चीज़ जिसके रोकने से आम लोगों को नुकसान हो, वह एहतिकार है। इमाम मुहम्मद ने कहा कि एहतिकार केवल उन्हीं चीज़ों में होता है जो इंसानों और जानवरों की आजीविका (भोजन) हैं, यह 'हावी' में है। इमाम मुहम्मद ने यह भी कहा कि अगर समय के शासक को यह डर हो कि शहर के लोग मर जाएँगे तो उसे चाहिए कि जमाखोरी करने वाले को मजबूर करे और उससे कहे कि 'जितने में लोग बेचते हैं उतने में बेचो', ऐसी बढ़ोतरी के साथ नहीं जिससे लोगों को नुकसान हो ^2। यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। सर्वसम्मति (इज्मा) से दर (मूल्य) निर्धारित न करे, सिवाय उस स्थिति के जब अनाज वाले तहमील ^3 (ज़्यादती) करते हों और क़ीमत से बहुत अधिक बढ़ गए हों और क़ाज़ी मुसलमानों के अधिकारों की रक्षा करने में असमर्थ हो जाए, तो दर निर्धारित करना ही उपाय हो, तो बुद्धिजीवियों के मशवरे से दर निर्धारित करने में कोई डर नहीं है और यही मुख्तार है और इसी पर फ़तवा दिया गया है, यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। अतः यदि दर निर्धारित हो गई और रोटी वाले ने दर से अधिक पर बेचा तो (सौदा) जायज़ है, यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर उनमें से किसी ने उस क़ीमत के कुछ हिस्से पर बेचा जो इमाम ने तय की है, तो बिक्री जायज़ है, यह 'ततारखानिया' में लिखा है। और अगर...

---

1. जल्ब: खींचना, यानी दूर से भरकर लाना।
2. ऐसी अधिकता जिसे कोई सामान्य अनुमान लगाने वाला व्यक्ति इतना अधिक न आँके।
3. तहमील: ज़बरदस्ती घाटा डालना, विवश होकर खरीदना।

کرے گا اور اگر ضائع نہ ہوئے یہاں تک کہ اس نے اس سے کچھ ایسی چیز خریدی جس میں نفع اٹھایا تو امام اعظم کے نزدیک ایک ہزار درہم اور اس کا حصہ نفع صدقہ کردے اور امام ابو یوسف کے نزدیک ہزار کا نفع صدقہ نہ کرے پس اگر ایک ہزار درہم میں تصرف کرنے کے بعد وہ تلف ہو گئے تو اس پر ایک ہزار درہم کا صدقہ کرنا واجب ہے اور اگر مشتری نے قاتل سے ایک غلام لے کر قیمت لینے سے صلح کر لی اور غلام کو آزاد کر دیا تو اس پر کسی چیز کا صدقہ کرنا لازم نہیں آتا ہے اور اگر اس نے اس کو مال لے کر یا کتابت پر آزاد کیا تو بھی یہی حکم ہے مگر ایک صورت میں کہ جب غلام قبضہ کے دن راس المال سے زیادہ قیمت کا ہو اور یہ غلام جس نے اس کو آزاد کیا ہے اس کے مثل قیمت یا زیادہ کا ہو تو قیمت میں جو راس المال پر زیادتی ہے اس کو صدقہ کردے یہ محیط میں لکھا ہے۔

فصل ☆

احتکار کے بیان میں

احتکار مکروہ ہے اور اس کی یہ صورت ہے کہ شہر میں سے اناج خرید لے اور اس کو فروخت کرنے سے روکے اور یہ کل لوگوں کے حق میں مضر ہو یہ حاوی میں لکھا ہے۔ اگر شہر میں خریدا اور اس کو روکا اور وہ شہر والوں کو مضر نہیں تو کچھ ڈر نہیں کذانی الفتاوی التاتارخانیہ اور اگر شہر سے قریب جگہ سے خریدا اور اس کو شہر میں لا کر روک رکھا اور یہ اہل شہر کو مضر ہے تو یہ مکروہ ہے اور یہ قول امام محمد کا ہے اور امام ابو یوسف سے بھی ایک روایت میں یہی آیا ہے اور یہی مختار ہے کذانی الغیاثیہ اور یہی صحیح ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے

اور جامع الجوامع میں ہے کہ اگر بجلب ۱۸ دور سے خرید لایا اور اس کو روکا تو منع نہیں ہے۔ یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی شہر میں اناج خریدا اور اس کو دوسرے شہر میں لے گیا اور وہاں اس کو روکا تو مکروہ نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر اپنی زمین جوتی اور اس کا اناج رکھ چھوڑا تو بھی مکروہ نہیں ہے کذا فی الحاوی لیکن افضل یہ ہے کہ جو اس کی حاجت سے زائد ہو وہ لوگوں کی شدت حاجت کے وقت فروخت کردے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اور اگر مدت تھوڑی ہو تو احتکار نہیں ہوتا اور اگر مدت زیادہ ہو جائے تو احتکار ہوتا ہے اور ہمارے اصحاب نے کہا کہ زیادہ مدت کی مقدار ایک مہینہ ہے اور اگر اس سے کم ہو تو تھوڑی ہے اور اناج کو گرانی کے انتظار میں اور قحط کے انتظار میں روکنا دونوں میں فرق ہے اور دوسرے کا وبال پہلے سے بڑھ کر ہے اور حاصل یہ ہے کہ اناج کی تجارت اچھی نہیں ہے۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔ امام ابو یوسف نے کہا کہ ہر چیز کہ جس کے روکنے میں عام لوگوں کو ضرر ہو احتکار ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ احتکار صرف انہیں چیزوں میں ہوتا ہے جن سے آدمیوں وبچوپایوں کی روزی ہے یہ حاوی میں ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ اگر حاکم وقت کو یہ خوف ہو کہ شہر کے لوگ مر جائیں گے تو اس کو چاہئے کہ احتکار کرنے والے پر جبر کرے اور احتکار کرنے والے سے کہے کہ جتنے لوگ بیچتے ہیں اتنے کو بیچ ۲۸ اس قدر زیادتی کے جس کا ٹوٹا لوگ اٹھاتے ہیں فروخت کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور بالا جماع نرخ مقرر نہ کرے مگر اس صورت میں کہ اناج والے تحمیل ۳۸ کرتے ہوں اور قیمت سے تجاوز کر جاتے ہوں اور قاضی مسلمانوں کا حق نگاہ رکھنے سے عاجز ہو جائے اور یہی چارہ ہو کہ نرخ مقرر کر دیا جائے تو اہل رائے کے مشورے سے نرخ مقرر کرنے میں خوف نہیں ہے اور یہی مختار ہے اور اسی پر فتویٰ دیا گیا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔ پس اگر نرخ مقرر ہو گیا اور روٹی والے نے نرخ

سے زیادہ بیچا تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر ان میں سے کسی نے بعض اس ثمن کے جو امام نے مقرر کیا ہے فروخت کیا تو بیع جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر

۱۔ جلب کشیدن یعنی دور سے بھر کر لانا ۱۲۔ ۲۔ ایسی زیادتی کہ ہمتی سے بڑھتی اندازہ کرنے والا اتنے کو انداز نہ کرے ۱۲۔ ۳۔ تحمیل زبردستی ہار ڈالنا چار ہو کر خریدنا ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiriyya ..... Volume 3 (486) Kitab al-Buyu' (Book of Sales)

If a hoarder (*muhtakir*) is presented before the ruler, the ruler should command him to sell that which is in excess of his own needs and those of his family with fair generosity, and forbid him from hoarding. If he desists, it is well; but if he does not and is presented again before the *Qazi* (judge) and persists in his habit, the *Qazi* shall counsel and warn him. If he is presented for a third time, he shall be imprisoned and punished (*tazir*) according to the judge's discretion. Quduri mentioned in his commentary that if the leader of the time fears that the inhabitants of the city might perish [due to hunger], he may take the grain from the hoarders and distribute it among the needy. Later, when those people acquire grain, they shall return an equal amount; this is the correct view as stated in *al-Muhit*. It is mentioned in *al-Mudmarat*: is it permissible for a *Qazi* to sell the hoarder's grain without his consent? Some said there is disagreement, while others said it is agreed upon that he may sell it. *Al-Multaqat* states that if there is a fear of people perishing, the ruler should issue the same command to those bringing grain from outside as he did to the hoarder; this is recorded in *Tatarkhaniyya*.

Talqi—intercepting caravans outside the city to buy goods before they reach the market—is disliked (*makruh*) if it harms the city dwellers. If it is not harmful, it is not disliked, provided the caravan people are not misled about the market price and the buyer does not deceive them into believing a certain price exists in the city. If he confuses them regarding the market price, it is disliked; this is written in *al-Muhit*. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if a Bedouin comes to Kufa, for example, and wishes to buy grain for his own consumption and take it away, but this harms the people of Kufa, he shall be prevented just as city dwellers are prevented from certain purchases.

If the Sultan tells the bakers to sell ten *seer* for one *dirham* and not less, and then someone buys ten *seer* of bread from a cook for one *dirham*, and the cook feared that if he gave less the King would beat him, then it is not permissible for the buyer to consume that food. This is because it falls under forced acquisition. The legal artifice (*hila*) is for the buyer to tell the baker, "Sell me two loaves of bread as you wish," then the sale is valid and the food is lawful. If the buyer bought ten *seer* according to the royal decree and the baker then said, "I have authorized this sale," it is permissible and the food is lawful for the buyer; this is written in *Fatawa Kubra*.

It is disliked to treat brass with chemicals to make it white and sell it as silver. Similarly, it is disliked to mint *dirhams* anywhere other than the official mint, even if they are pure. However, if silver is minted for one's own people and copper is added to it, there is no harm. A cloth merchant is permitted to sprinkle water on cloth to soften it, just as a slave seller is permitted to wash the slave's face and adorn them. But mixing inferior goods with superior ones to deceive is disliked, as is adding saffron to meat [to make it look fresher]. Selling goods with obvious impurities, like wheat mixed with soil, is not problematic, but if they are hidden, it is not permissible to sell without disclosure. It is disliked for someone to leave *dirhams* with a baker or butcher with the intent of taking whatever they want later; rather, they should be left as a trust (*wadi'at*) and items should be taken in exchange for a specified price. If they were given as a sale upfront, liability (*dhaman*) applies. A seller should not take oaths to sell his goods. It is narrated from Abu Bakr Balkhi that a beverage seller (*fuqqa'i*) who sends blessings (*durud*) upon the Prophet ﷺ while opening his shop [to attract customers] is a sinner; likewise, a watchman saying "La ilaha illallah" during his watch [for a non-religious purpose] is a sinner; this is written in *Tatarkhaniyya*.

If a clay bull or horse is bought to amuse children, the sale is not valid (legally), it has no value, and anyone who destroys it is not liable for damages.

---

1. On behalf of the hoarder. 2. "Make it white" i.e., making silver or gold through chemical composition is disliked. 3. Added impurities to jewelry. 4. Liability, i.e., if destroyed; research on the issue is in *'Ayn al-Hidaya*. 5. A seller of beverages or sorbets.

फ़तावा आलमगीरिया ..... जिल्द 3 (486) किताब अल-बुयू (बिक्री की पुस्तक)

जब किसी जमाखोर (महतकिर) को शासक के सामने पेश किया जाए, तो शासक उसे आदेश दे कि जो अनाज तुम्हारे और तुम्हारे परिवार की ज़रूरतों से अधिक है, उसे अच्छी उदारता के साथ बेच दो और उसे जमाखोरी से मना करे। यदि वह रुक जाए तो बेहतर है, लेकिन यदि वह न रुके और उसे फिर से काज़ी (न्यायाधीश) के सामने पेश किया जाए और वह अपनी आदत पर अड़ा रहे, तो काज़ी उसे समझाए और डराए। फिर यदि वह तीसरी बार पेश किया जाए, तो उसे जेल में डाल दे और अपनी राय के अनुसार दंड (तज़ीर) दे। कुद्दूरी ने अपनी व्याख्या में उल्लेख किया है कि यदि तत्कालीन इमाम (शासक) को शहर के लोगों के मरने (भुखमरी) का डर हो, तो वह जमाखोरों से अनाज लेकर ज़रूरतमंदों में बाँट दे। फिर जब उन लोगों के पास अनाज आ जाए, तो वे वैसा ही वापस कर दें; और यही सही है, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। 'मुज़मरात' में लिखा है कि क्या काज़ी के लिए यह जायज़ है कि वह जमाखोर की सहमति के बिना उसका अनाज बेच दे? कुछ ने कहा कि इसमें मतभेद है और कुछ ने कहा कि सर्वसम्मति से बेच दे। 'मुल्तकित' में है कि यदि लोगों के मरने का डर हो, तो बाहर से अनाज लाने वालों को भी शासक वही आदेश दे जो उसने जमाखोर को दिया था, यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है।

'तलक़ी' यानी शहर में क़ाफ़िला आने से पहले शहर से बाहर जाकर उनसे माल खरीद लेना, यदि यह शहर के लोगों के लिए हानिकारक हो तो मकरूह (अवांछनीय) है। और यदि हानिकारक न हो तो मकरूह नहीं है, बशर्ते कि क़ाफ़िले वालों को शहर के भाव का पता हो और यह व्यक्ति उन्हें धोखा न दे कि शहर में यह भाव चल रहा है और वे उस पर विश्वास कर लें। यदि उसने उन्हें शहर के भाव के बारे में भ्रमित किया तो यह मकरूह है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि यदि कोई देहाती, उदाहरण के लिए कूफ़ा में आए और अपने खाने के लिए अनाज खरीद कर ले जाना चाहे और यह कूफ़ा वालों के लिए नुकसानदेह हो, तो उसे रोका जाएगा, जैसे शहर वालों को खरीदने से रोका जाता है।

यदि सुल्तान ने नानबाइयों (रोटी बनाने वालों) से कहा कि दस सेर एक दिरहम में बेचो और इससे कम न करो, फिर किसी ने एक बावर्ची से दस सेर रोटी एक दिरहम में ली और बावर्ची को यह डर था कि यदि कम दूँगा तो बादशाह मुझे मारेगा, तो खरीदार (मुश्तरी) के लिए वह खाना जायज़ नहीं है। क्योंकि यह ज़बरदस्ती लेने के समान है। इसका उपाय यह है कि खरीदार नानबाई से कहे कि मेरे हाथ दो रोटियाँ वैसी ही बेच दो जैसी तुम चाहते हो, तो बिक्री (बैअ) सही होगी और खाना हलाल

होगा। और यदि शाही आदेश के अनुसार खरीदार ने दस सेर खरीदीं और फिर नानबाई ने कहा कि मैंने इस बिक्री की अनुमति दी, तो यह जायज़ है और खरीदार के लिए वह खाना हलाल है, यह 'फ़तावा कुबरा' में लिखा है।

पीतल में कोई औषधि डालकर उसे सफ़ेद करना और उसे चाँदी के भाव बेचना मकरूह है। इसी तरह दिरहमों को टकसाल के अलावा कहीं और ढालना, चाहे वे शुद्ध ही क्यों न हों, मकरूह है। लेकिन यदि चाँदी को अपने लोगों के लिए ढाला और उसमें ताँबा मिला दिया, तो कोई डर नहीं है। कपड़े के व्यापारी के लिए जायज़ है कि वह कपड़े पर पानी छिड़क कर उसे नरम कर ले, जैसे दासी बेचने वाले के लिए जायज़ है कि उसका मुँह धोकर उसे सजा दे। लेकिन घटिया माल को बढ़िया के साथ मिलाकर बेचना मकरूह है, जैसे मांस में केसर मिलाना मकरूह है। ऐसी चीज़ जिसमें मिलावट साफ़ दिखती हो, जैसे मिट्टी मिले हुए गेहूँ, उन्हें बेचने में कोई डर नहीं है, लेकिन यदि उन्हें छिपाया गया तो बिना बताए बेचना जायज़ नहीं है। यह मकरूह है कि कोई नानबाई या कसाई के पास कुछ दिरहम इस विचार से रखे कि जो चाहेगा वह ले लेगा, बल्कि उसे अमानत (वदीअत) के तौर पर रखना चाहिए और तय कीमतों के बदले उनमें से माल लेना चाहिए। यदि बिक्री के तौर पर दिए थे तो ज़िम्मेदारी (ज़मान) होगी। विक्रेता को चाहिए कि अपना माल बेचने के लिए कसमें न खाए। अबू बक्र बल्ख़ी से रिवायत है कि 'फ़क़्क़ा' (एक पेय) बेचने वाला दुकान खोलते समय नबी ﷺ पर दरूद पढ़ता है तो वह गुनहगार होता है, इसी तरह चौकीदार चौकीदारी के समय 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहने में गुनहगार होता है (क्योंकि यह इबादत का स्थान नहीं है), यह 'ततारख़ानिया' में लिखा है।

यदि पकी हुई मिट्टी का बैल या घोड़ा बच्चों को बहलाने के लिए खरीदा जाए, तो यह (व्यापारिक दृष्टि से) सही नहीं है, न ही इसकी कोई कीमत है और न ही इसे तोड़ने वाला हर्जाने का ज़िम्मेदार है।

---

1. जमाखोर की ओर से। 2. 'सफ़ेद करे' यानी रासायनिक क्रिया से चाँदी या सोना बनाना मकरूह है। 3. ज़ेवर में मिलावट कर दी। 4. 'ज़मान' यानी यदि नष्ट हो जाए। 5. 'फ़क़्क़ा' यानी फालूदा या पेय बेचने वाला।

محتکر حاکم کے سامنے پیش کیا گیا تو حاکم اس کو حکم دے کہ اچھی فراخی کے ساتھ جو تیرے اور تیرے اہل وعیال کے کھانے پینے سے زائد ہے اس کو فروخت کر دے اور احتکار سے اس کو منع کرے پس اگر وہ باز رہا تو بہتر اور اگر نہ باز رہا اور پھر قاضی کے سامنے پیش کیا گیا اور اس کو اپنی عادت پر اصرار ہے تو قاضی اس کو سمجھائے ڈرائے گا پھر اگر وہ سہ بارہ اس کے سامنے پیش کیا جائے تو اس کو قید کرے اور اپنی رائے کے موافق تعزیر کرے اور قدوری نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے کہ اگر امامِ وقت کو اہل شہر کے مر جانے کا خوف ہو تو محتکرین سے اناج لے کر حاجت مندوں میں تقسیم کرے پھر جب وہ لوگ پائیں گے تو اس کا مثل واپس کریں گے اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور مضمرات میں لکھا ہے کہ آیا یہ قاضی کو جائز ہے کہ محتکر کی بلا رضا مندی اس کا اناج فروخت کر دے تو بعض نے کہا کہ اس میں خلاف ہے اور بعضوں نے کہا کہ بالاتفاق فروخت کر دے اور ملتقط میں ہے کہ اگر لوگوں کے مر جانے کا خوف ہو تو باہر سے لانے والوں کو بھی حاکم اس وقت وہی حکم کرے جیسا اس نے محتکر کو حکم کیا ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ تلقی یعنی شہر میں قافلہ آنے سے پہلے شہر سے نکل کر قافلہ والوں سے مل کر ان سے خرید لینا اگر اہل شہر کو مضر ہو تو مکروہ ہے اور اگر مضر نہ ہو تو مکروہ نہیں ہے بشرطیکہ قافلہ والوں کو شہر کا بھاؤ ملتبس نہ ہو اور نہ یہ شخص ان کو فریب دے کہ شہر میں یہ بھاؤ ہے اور وہ لوگ اس کی تصدیق کر لیں اور اگر اس نے شہر کا بھاؤ اس پر ملتبس کر دیا تو مکروہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر اعرابی مثلاً کوفہ میں آئے اور وہاں سے اپنے کھانے کا اناج خرید کر لے جانا چاہا اور یہ اہل کوفہ کو مضر ہے تو ان کو منع کیا جائے گا جیسا اہل شہر کو خریدنے سے منع کیا جاتا ہے اور اگر سلطان

نے نان بائیوں سے کہا کہ دس سیر ایک درہم میں بیچو اور اس سے کم نہ کرو پھر کسی نے ایک باورچی سے دس سیر روٹی ایک درہم میں لی اور باورچی کو یہ خوف تھا کہ اگر اس سے کم دوں گا تو بادشاہ مجھ کو مارے گا تو مشتری کو اس کا کھانا جائز نہیں ہے۔ کیونکہ یہ زبردستی لینے میں داخل ہے اور حیلہ یہ ہے کہ مشتری نان بائی سے کہے کہ میرے ہاتھ دو روٹیاں جیسا تو چاہتا ہے فروخت کر دے تو بیع صحیح ہوگی اور کھانا حلال ہو گا اور اگر بادشاہی حکم کے موافق مشتری نے دس سیر خریدیں پھر نان بائی نے کہا کہ میں نے اس بیع کی اجازت دی تو جائز ہے اور مشتری کو اس کا کھانا حلال ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں لکھا ہے اور یہ مکروہ ہے کہ پیتل میں کوئی دوا ڈال کر اس کو سپید کرے اور اس کو چاندی کے حساب سے بیچے اور ایسی ہی درہموں کو ٹکسال کے سوا دوسری جگہ ڈھالنا اگرچہ کھرے ہوں مکروہ ہے اور اگر چاندی کو اپنے لوگوں کے واسطے ڈھالا اور اس میں تانبا ڈال دیا تو کچھ خوف نہیں ہے اور بزاز کو جائز ہے کہ کپڑے کو چھڑک کر نرم کر لے جیسا کہ باندی کے بیچنے والے کو جائز ہے کہ اس کا منہ دھو کر سنگار کر دے اور جید کوردی کے ساتھ ملتبس کر دینا مکروہ ہے اور ایسے ہی گوشت میں زعفران دینا مکروہ ہے اور ایسے میل کی چیز جس کا میل ظاہر ہو جیسے مٹی ملے ہوئے گیہوں بیچنے میں کچھ خوف نہیں ہے اور اگر ان کو چھپایا تو بدون بیان کے بیچنا جائز نہیں ہے اور یہ مکروہ ہے کہ نان بائی یا قصاب وغیرہ کے پاس کچھ درہم اس واسطے رکھے کہ اس سے جو چاہے گا سو لے گا لیکن اس کے پاس ودیعت رکھے اور اس سے جس قدر چاہے بعوض معین داموں کے ان درہموں میں سے لے اور اگر ان کو بطور بیع کے دیا تھا تو ضمان لے اور بائع کو چاہئے کہ اپنا اسباب بیچنے کے واسطے قسم نہ کھایا کرے اور ابو بکر بلخی سے روایت ہے کہ فقاعی فتاح کھولتے وقت نبیﷺ پر درود بھیجتا ہے تو گنہگار ہوتا ہے اور ایسے ہی چوکیدار چوکیداری کے وقت لا الہ الا اللہ کہنے میں گنہگار ہوتا ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے۔ اگر پختہ مٹی کا بیل یا

گھوڑا بچوں کے بہلانے کو خرید تو صحیح نہیں ہے اور نہ اس کی کچھ قیمت ہے اور نہ اس کا کچھ تلف کرنے والا ضامن ہے۔☆

۱۔ محتکر کی طرف سے ۱۲۔ ۲۔ قولہ سپید کرے یعنی کیمیائی ترکیب سے جوڑا وغیرہ چاندی سونا بنانا مکروہ ہے ۱۲۔ ۳۔ زیور میں میل کر دیا ۱۲۔ ۴۔ قولہ ضمان یعنی اگر تلف ہوں اور تحقیق مسئلہ عین الہدایہ میں ہے ۱۲۔ ۵۔ فقاعی فالودہ فروش یعنی وہ صراحی کھولتے وقت ۱۲۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 4 | 487 | The Book of Sales (Kitab al-Buyu')

If a boy comes to a shopkeeper with money or bread and asks for an item used for household chores, such as salt or washing soda, etc., it may be sold to him. However, if he asks for things that boys typically buy for themselves, like walnuts or pistachios, it should not be sold [unless he has proper authorization]. There was a boy who used to engage in trade and claimed to be an adult (baligh). Later, he claimed he was not an adult. If, at the time he claimed adulthood, it was plausible (i.e., he was twelve years or older), his subsequent denial would not be legally valid. But if his age was less than that, his claim of adulthood was incorrect, and his denial would be accepted. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

A person held a piece of cloth and claimed, "I have been appointed as an agent (wakil) by so-and-so to sell this, and I will not take less than ten dirhams." Then someone offered nine dirhams (1). If the buyer believed the seller said this only to promote his goods, the purchase is valid. But if this thought did not occur to the buyer, the purchase is not permissible [due to the potential breach of trust]. This is mentioned in *Al-Khulasa*. Buying toys like horses or items made of baked clay for the amusement of children does not constitute a valid sale; they have no legal value, and anyone who destroys them is not liable for damages. This is recorded in *Al-Quniya*.

If someone acquired prohibited (haram) wealth and used it to buy something: if they handed over these specific dirhams to the seller first and then took the item in exchange, it is not lawful (halal) for them; they must give it away in charity (sadaqah). If they bought the item first and then paid with those dirhams, according to [Imams] Karkhi and Abu Bakr, the ruling is the same. However, Abu Nasr disagrees. If they bought the item first and then paid with different dirhams, or bought it unconditionally and paid with those or other dirhams, Abu Nasr states it is lawful and charity is not obligatory. Nowadays, the fatwa follows the opinion of Imam Karkhi. This is in *Fatawa Kubra*.

If someone buys a house and finds dirhams hidden in its beams, some scholars say he must return them to the seller. If the seller refuses, he should give them as charity, and this is the more correct path. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If the curtain of the Kaaba is bought from some of its attendants, it is not permissible. If it is taken to another city, it is obligatory to give it in charity to the poor. If a mosque mat becomes old, it is permissible to sell it and use the proceeds, perhaps adding more, to buy a new one. A person went to a friend's garden and ate some grapes, unaware that the

friend had already sold the crop. Scholars said he is not sinful, but he should seek forgiveness from the buyer or pay compensation. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

We do not consider it good practice for someone to go to the market to buy fruit and pick up and eat something of value without obtaining permission first. This is in *Tatarkhaniya*. In sales or gifts, it is disliked (makruh) to separate a minor from an adult relative or two minors who are closely related (mahram), although the sale would be legally valid. It is not disliked if one belongs to him and the other to his minor son or slave. If both belong to him and he sells one to his own minor son, it is disliked. This is in *Al-Khulasa*. If both are his children, he may sell them separately. If he owns a share in one, I do not find it disliked for him to sell his share without the other. This is in *Al-Mabsut*. Separation is not disliked if there is no close kinship, such as cousins, or if the relationship is through fosterage (2) or affinity (by marriage). Separating a husband and wife through sale is not disliked. A person has the right to return a purchase due to a defect, or give it as compensation for a crime (3), or in payment of a debt.

---

1. He requested it, and the seller agreed.
2. *Raza'at* refers to relationship through breastfeeding; *Sihriyat* refers to relationship through marriage (son-in-law, etc.).
3. *Jurm* (Crime): For example, if someone accidentally kills another and is ordered to hand over [a slave/property] as a penalty, or pay blood money (*fidiya*), or gives it to a creditor to pay off a debt.

अगर कोई लड़का पैसा या रोटी लेकर दुकानदार के पास आया और उससे कोई ऐसी चीज़ माँगी जो घर के काम में आती है जैसे नमक या अश्नान (नहाने या कपड़े धोने का सोडा) वग़ैरह तो उसके हाथ फ़रोख्त (बेच) कर दे, और अगर अखरोट या पिस्ता वग़ैरह ऐसी चीज़ माँगी जो आम तौर पर लड़के अपने लिए खरीदा करते हैं तो न बेचे। एक लड़का खरीद-ओ-फ़रोख्त किया करता था और कहता था कि मैं बालिग (वयस्क) हूँ, फिर उसके बाद कहा कि मैं बालिग नहीं हूँ। तो अगर बालिग होने की ख़बर देने के समय बालिग होने की संभावना थी, यानी उसकी उम्र बारह वर्ष या उससे अधिक थी, तो उसका इनकार मान्य नहीं होगा, और अगर उसकी उम्र इससे कम थी तो बालिग होने की ख़बर देना सही न था, इसलिए उसका इनकार सही होगा। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। एक व्यक्ति के हाथ में एक कपड़ा था, उसने कहा कि मुझे फ़लां व्यक्ति ने इसे बेचने का वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया है और मैं इसे दस से कम में नहीं दूँगा। फिर एक व्यक्ति ने उससे नौ दरहम में माँगा (१), तो यदि खरीदार के मन में यह था कि उसने यह बात अपने माल के प्रचार के लिए कही थी, तो उसे खरीदना जायज़ है, और अगर यह बात उसके मन में नहीं आई तो उससे खरीदना जायज़ नहीं है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। अगर पक्की मिट्टी का खिलौना या घोड़ा बच्चों के बहलाने के लिए खरीदा तो बिक्री (बैअ) सही नहीं है, न उसकी कोई कीमत है और न उसे नष्ट करने वाला ज़िम्मेदार है। यह 'क़ुनैया' में लिखा है।

अगर किसी ने कुछ हराम माल हासिल किया और उससे कोई चीज़ खरीदी, तो यदि पहले ये दरहम बेचने वाले को दे दिए फिर उनके बदले वह चीज़ खरीदी तो वह हलाल नहीं है, उसे सदक़ा (दान) कर दे। और अगर दरहम देने से पहले खरीदी फिर दरहम दिए तो भी करखी और अबू बकर के नज़दीक ऐसा ही है, और इसमें अबू नस्र का मतभेद है। और अगर दरहम देने से पहले खरीदी और दूसरे दरहम दिए या बिना किसी शर्त के खरीदी और ये दरहम दिए या दूसरे दरहम से खरीदी और ये दरहम दिए तो अबू नस्र ने फ़रमाया कि हलाल है और उस पर सदक़ा करना वाजिब नहीं है। इस ज़माने में फ़तवा करखी के कथन पर है, यह 'फ़तावा कुबरा' में लिखा है। किसी ने एक घर खरीदा और उसके शहतीरों (beams) में दरहम पाए, तो कुछ विद्वानों ने कहा कि बेचने वाले को वापस करे, और अगर बेचने वाले ने न लिए तो सदक़ा कर दे, और यही अधिक सही है, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। अगर ख़ाना काबा का पर्दा कुछ मुजाविरों (सेवादारों) ने खरीदा तो जायज़ नहीं है और अगर उसे दूसरे शहर ले गया तो उस पर वाजिब है कि फ़कीरों पर सदक़ा कर दे। मस्जिद की चटाई

अगर पुरानी हो जाए तो जायज़ है कि उसे बेचकर उसकी कीमत में कुछ और मिलाकर दूसरी खरीद ली जाए। एक व्यक्ति अपने मित्र के बाग़ में गया और उसमें से कुछ अंगूर खाए, जबकि उस मित्र ने अंगूर बेच दिए थे और उसे पता नहीं था, तो विद्वानों ने फ़रमाया कि उस पर पाप नहीं होगा, और उसे चाहिए कि खरीदार से माफ़ करा ले या उसे हर्जाना दे दे। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है।

हमें अच्छा नहीं लगता कि कोई व्यक्ति बाज़ार में फल खरीदने जाए और उसमें से कोई ऐसी चीज़ उठाकर खा जाए जिसकी कुछ कीमत हो, जब तक कि अनुमति न ले ले। यह 'तातारा़ख़ानिया' में लिखा है। बिक्री और दान वग़ैरह में छोटे को बड़े से या दो छोटों को उनके महरम (निकट संबंधी) से अलग कर देना मकरूह (नापसंद) है, हालांकि बैअ (बिक्री) वैध होगी। और अगर एक उसका हो और दूसरा उसके नाबालिग लड़के या गुलाम का हो तो मकरूह नहीं है। और अगर दोनों उसके हों और एक अपने छोटे बेटे के हाथ बेच दिया तो मकरूह है, यह 'ख़ुप़सा' में लिखा है। यदि दोनों उसकी संतान हों तो अलग करके बेच सकता है। और यदि दोनों में से किसी एक में उसका कुछ हिस्सा हो तो मैं मकरूह नहीं समझता कि एक का हिस्सा दूसरे के बिना बेच दे, यह 'मबसूद' में लिखा है। और यदि दोनों में रिश्तेदारी न हो जैसे दो चचेरे भाई या ममेरे भाई, तो उन्हें अलग करना मकरूह नहीं है। या उनमें दूध का रिश्ता (रज़ाअत) या ससुराल का रिश्ता (सिहरियत) हो तो भी अलग करना मकरूह नहीं है। पति-पत्नी में बिक्री आदि के ज़रिए जुदाई मकरूह नहीं है। और उसे अधिकार है कि किसी दोष (ऐब) की वजह से वापस कर दे या किसी जुर्म (३) के कारण या ऋण अदायगी में दे दे।

---

1. वह मांग की और वह राज़ी हो गया।
2. रज़ाअत यानी दूध के रिश्ते से, सिहरियत यानी दामाद के रिश्ते से।
3. जुर्म मसलन किसी ने किसी को गलती से मार दिया और आदेश हुआ कि कातिल को दे दे या उसका फ़िदिया दे या कर्जदार के कर्ज की अदायगी में दे दे।

اگر کوئی لڑکا پیسہ یا روٹی لے کر دوکاندار کے پاس آیا اور اس سے کوئی ایسی چیز مانگی جو گھر کے کام میں آتی ہے جیسے نمک یا اشنان وغیرہ تو اس کے ہاتھ فروخت کر دے اور اگر اخروٹ یا پستہ وغیرہ ایسی چیز مانگی جو عامہ لڑکے اپنے واسطے خریدا کرتے ہیں تو نہ فروخت کرے ایک لڑکا خرید و فروخت کیا کرتا تھا اور کہتا تھا کہ میں بالغ ہوں پھر اس کے بعد کہا کہ میں بالغ نہیں ہوں پس اگر بالغ ہونے کی خبر دینے کے وقت بالغ ہونے کا احتمال رکھتا تھا پس طور کہ اس کا سن بارہ برس یا اس سے زیادہ کا تھا تو اس کا انکار معتبر نہ ہوگا اور اگر اس کا سن اس سے کم تھا تو بالغ ہونے کی خبر دینا صحیح نہ تھا پس اس کا انکار صحیح ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ایک شخص کے ہاتھ میں ایک کپڑا تھا اس نے کہا کہ مجھ کو فلاں شخص نے اس کے بیچنے کا وکیل کیا ہے اور میں دس سے کم نہ دوں گا پھر اس سے ایک شخص نے نو درہم کو طلب کیا پس اگر مشتری کے دل میں یہ تھا کہ یہ بات اس نے اپنے مال کے رواج دینے کو کہی تھی تو اس کو خریدنا جائز ہے اور اگر یہ بات اس کے دل میں نہیں آئی تو اس سے خریدنا جائز نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر پختہ مٹی کا تیل یا گھوڑا بچوں کے بہلانے کو خریدا تو بیع صحیح نہیں ہے اور نہ اس کی کچھ قیمت ہے اور نہ اس کا کچھ تلف کرنے والا ضامن ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کچھ مال حرام حاصل کیا اور اس سے کوئی چیز خریدی پس اگر پہلے یہ درہم بائع کو دے دیئے پھر ان کے عوض وہ چیز خریدی تو اس کو حلال نہیں ہے صدقہ کر دے اور اگر درہم دینے سے پہلے خریدی پھر درہم دیئے تو بھی کرخی اور ابوبکر کے نزدیک ایسا ہی ہے اور اس میں ابو نصر کا خلاف ہے اور اگر یہ درہم دینے سے پہلے خریدی اور دوسرے درہم دیئے یا مطلقاً خریدی اور یہ درہم دیئے یا دوسرے درہم سے خریدی اور یہ درہم

دیئے تو ابونصر نے فرمایا کہ حلال ہے اور اس پر صدقہ کر دینا واجب نہیں ہے اعداس زمانہ میں فتویٰ کرخی کے قول پر ہے یہ فتاویٰ کبریٰ میں لکھا ہے۔ کسی نے ایک گھر خریدا اور اس کے شہتیروں میں درہم پائے تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ بائع کو واپس کرے اور جو بائع نے نہ لئے تو صدقہ کر دے اور یہ اصوب ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر خانہ کعبہ کا پردہ بعض مجاوروں نے خریدا تو جائز نہیں ہے اور اگر اس کو دوسرے شہر میں لے گیا تو اس پر واجب ہے کہ فقیروں پر صدقہ کر دے۔ مسجد کا بوریا اگر پرانا ہو جائے تو جائز ہے کہ اس کو بیچ کر اس کے داموں میں کچھ بڑھا کر دوسرا خرید لیا جائے ایک شخص اپنے دوست کے باغ میں گیا اور اس میں کچھ انگور کھائے اور اس دوست نے انگور بیچ ڈالے تھے اور اس کو نہیں معلوم تھا تو مشائخ نے فرمایا کہ اس پر گناہ نہ ہوگا اور چاہئے کہ مشتری سے معاف کرا لے یا اس کو ضمان دے دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ہم کو اچھا نہیں معلوم ہوتا ہے کہ کوئی شخص بازار میں میوہ خریدنے کو جائے اور اس میں سے کچھ ایسی چیز اٹھا کر کھا جائے کہ جس کی کچھ قیمت ہے جب تک کہ اس سے اجازت نہ حاصل کرے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ بیع اور ہبہ وغیرہ میں چھوٹے بڑے سے یا دو چھوٹوں کو اس کے ناتے کے محرم قرابت والے سے جدا کر دینا مکروہ ہے اور حکماً بیع جائز ہوگی اور اگر ایک اس کا ہو اور دوسرا اس کے نابالغ لڑکے یا غلام یا مکاتب کا ہو تو مکروہ نہیں ہے اور اگر دونوں اس کے ہوں اور ایک اپنے چھوٹے بیٹے کے ہاتھ بیچ ڈالا تو مکروہ ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر دونوں اس کی اولاد کے ہوں تو جدا کر کے بیچ سکتا ہے اور اگر دونوں میں سے اس کا کچھ حصہ ہو تو میں مکروہ نہیں جانتا ہوں کہ ایک میں کا حصہ بدوں دوسرے کے فروخت کرے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر دونوں میں قرابت نہ ہو جیسے دو چچا زاد بھائی یا دو ماموں زاد بھائی تو ان کا جدا کرنا مکروہ نہیں ہے یا ان میں محرمیت بوجہ رضاعت۲۸ یا صہریت۲۸ کے ہو

تو بھی تفریق مکروہ نہیں ہے زوجہ اور شوہر میں جدائی بیع وغیرہ سے مکروہ نہیں ہے اور اس کو اختیار ہے کہ ایک عیب کی وجہ سے واپس کر دے یا کسی جرم۳۸ کے اور قرض میں دے۔

۱۔ قولہ طلب کیا اور وہ راضی ہو گیا۔ ۱۲ ۲۔ قولہ رضاعت یعنی دودھ کی وجہ سے صہریت یعنی دامادی کے رشتہ سے ۱۲۔ ۳۔ قولہ جرم مثلاً ایک نے کسی کو خطا سے قتل کیا اور حکم ہوا کہ قاتل کو دے یا اس کا فدیہ دے یا قرض خواہ کے ادائے قرض میں دے ۱۲۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 4 488 The Book of Sales (Kitab-ul-Buyu)

...and if one has been made an *Umm-ul-Walad* (a slave woman who bore her master's child) or a *Mudabbar* (a slave promised freedom upon master's death), then selling the other is not disliked (*Makruh*). If one has been made a *Mukatab* (a slave with a contract for freedom), there is no harm. If someone says, "If I buy you, you are free," and then buys one of them and sells him back to the original owner, it is permissible; this is mentioned in *Muheet-al-Sarakhsi*. If there are two slaves, one belonging to him and the other to his wife, or a *Mukatab*, or an indebted merchant slave, then there is no harm in separating them. Likewise, if one belongs to his *Mudarib* (business partner), there is no harm in the partner selling what is in his possession; this is written in *Mabsut*. If a slave girl is bought under the condition of choice (*Khiyar-e-Shart*) and then her child is bought, it is disliked to sell them separately. If the slave girl was bought with a condition of choice and her child is already with the buyer, he may, by consensus, return the slave girl; this is stated in *Nahr al-Faiq*. If a *Harbi* (non-Muslim from a state at war) brings two brothers from *Dar-ul-Harb* (land of war), he has the option to sell them separately. However, if he bought them both from a *Zimmi* (protected non-Muslim), separation is not permissible, and he shall be compelled to sell them together; this is in *Muheet-al-Sarakhsi*. If the owner of both is a non-believer, separation is not prohibited, whether the owner is free, a *Mukatab*, or a slave permitted to trade, regardless of whether he has debts or not, is young or old, and whether the slaves are both Muslims, both non-believers, or one is a Muslim. If a *Harbi* enters *Dar-ul-Islam* (land of Islam) under protection bringing two slaves—both young, or one young and one adult—or if he buys two such slaves in *Dar-ul-Islam* from a companion who also entered under protection, and then intends to sell one, there is no harm for a Muslim to buy him. But if he bought them from a Muslim in *Dar-ul-Islam* or from a *Harbi* who came from a different jurisdiction than his own under protection, then it is disliked for a Muslim to buy just one; this is in *Badai'*. If someone owns three slaves and one is young, selling one of the two adults is permissible; this is in *Nahr al-Faiq*. If a minor is accompanied by two close relatives of equal degree but from different sides (like parents vs. paternal/maternal aunts), they should all be sold together, whether they are all Muslims or all non-believers. The same rule applies to two sisters from the father's side or a sister from the mother's side. If they are equal in both degree and side of relationship, such as two full brothers and two full sisters, then by *Istihsan* (juristic preference), selling one is permissible. If one is closer than the other—for instance, three sisters from different

sides, or a mother and a paternal or maternal aunt—there is no harm in selling the more distant relative. Similarly, if the grandmother, paternal aunt, and maternal aunt are present together, there is no harm in selling the paternal or maternal aunts. In *Dar-ul-Harb*, if two non-believers claimed a slave girl's child who was shared between them, and then they all were captured and became slaves, neither father shall be sold separately. If a woman is with a girl and claims she is her daughter, their separation is disliked, even if the lineage is not formally established; this is in *Muheet-al-Sarakhsi*. Just as it is disliked to sell a free person through separation, it is also disliked for a *Mukatab* and a merchant slave. This is in *Al-Hawi*. If the owners are different, separation is not disliked; this is in *Atabiyyah*.

Footnotes: 1. Returning them will necessitate separation. 2. One is a full sister from both parents, the second from the father only, and the third from the mother only. 3. As in this case, except for the mother and full sister. 4. Due to both non-believers claiming the child, both will be declared its father. 5. The statement regarding a free person means: just as it is not permissible for a free person to separate a minor from their compassionate relatives of equal rank, it is likewise not permitted for other merchants.

दे और अगर एक को उम्म-ए-वलद या मुद्दब्बर बनाया तो दूसरे को बेचना मकरूह नहीं है और अगर एक को मुकातब बनाया तो कोई हर्ज नहीं है। अगर किसी ने कहा कि अगर मैं तुझको खरीदूँ तो तू आज़ाद है, फिर दोनों में से एक को उसी के हाथ बेचा तो जायज़ है, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। अगर दो ममलुक (ग़ुलाम) हों, एक उसका हो और दूसरा उसकी पत्नी या मुकातब या ऋणी व्यापारी ग़ुलाम का हो, तो अलगाव (तफ़रीक़) में कोई हर्ज नहीं है। और अगर उसके मुज़ारिब (साझेदार) का हो तो भी कोई हर्ज नहीं कि जो मुज़ारिब के पास है उसे बेच दे। यह मबसूद में लिखा है। अगर एक बांदी (दासी) को अपनी 'शर्त-ए-खियार' (विकल्प की शर्त) पर खरीदा और फिर उसका बच्चा खरीदा, तो दोनों को अलग-अलग बेचना मकरूह है। और अगर दासी को शर्त-ए-खियार पर खरीदा और उसका बच्चा खरीदार के पास है, तो सर्वसम्मति से दासी को वापस कर सकता है, यह नहरुल-फ़ाइक में लिखा है। कोई हर्बी (युद्धरत गैर-मुस्लिम) दो भाइयों को दारुल-हर्ब से लाया, तो उसे अधिकार है कि दोनों को अलग-अलग बेचे। और अगर उसने दोनों को किसी ज़िम्मी से खरीदा, तो अलगाव जायज़ नहीं है; उस पर दबाव डाला जाएगा कि दोनों को एक साथ बेचे, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और अगर दोनों का मालिक काफ़िर हो, तो अलगाव वर्जित नहीं है, चाहे वह मालिक आज़ाद हो या मुकातब या ऐसा ग़ुलाम जिसे व्यापार की अनुमति हो, चाहे उस पर ऋण हो या न हो, वह छोटा हो या बड़ा हो, और चाहे दोनों ममलुक मुसलमान हों या दोनों काफ़िर हों या एक मुसलमान हो। अगर कोई हर्बी दारुल-इस्लाम में शरण लेकर आया और उसके साथ दो ग़ुलाम हैं, दोनों छोटे हों या एक छोटा और दूसरा बड़ा हो, या उसने दारुल-इस्लाम में ऐसे दो ग़ुलाम अपने साथी से खरीदे हों जो उसके साथ शरण लेकर आया है, फिर एक को बेचने का इरादा किया, तो मुस्लिम व्यक्ति के लिए उसे खरीदने में कोई हर्ज नहीं है। और अगर उसने दोनों को किसी मुसलमान से दारुल-इस्लाम में खरीदा हो या किसी ऐसे हर्बी से जो शरण लेकर उसके शासन के अलावा किसी अन्य शासन से आया हो, तो मुसलमान के लिए एक को खरीदना मकरूह है, यह बदाइअ में लिखा है। अगर किसी के स्वामित्व में तीन ग़ुलाम हों, जिनमें से एक छोटा हो, तो दोनों बड़ों में से एक को बेचना जायज़ है, यह नहरुल-फ़ाइक में लिखा है। और अगर किसी नाबालिग के साथ उसके दो करीबी रिश्तेदार हों, और यदि वे रिश्तेदारी में बराबर हों लेकिन अलग-अलग दिशाओं (जैसे माता-पिता और बुआ-मौसी) से हों, तो उन सबको एक साथ ही बेचे, चाहे वे सब मुसलमान हों या सब काफ़िर हों। और यही हुक्म पिता की ओर से दो बहनों या माता की ओर से बहन का है। और अगर

दोनों रिश्तेदारी और दिशा में बराबर हों, जैसे दो सगे भाई और एक ही माता-पिता की दो बहनें, तो इस्तिहसानन (लोकहित में) एक का बेचना जायज़ है। और अगर दोनों में से एक अधिक निकट हो, जैसे तीन बहनें अलग-अलग दिशाओं से हों, या माँ और बुआ या मौसी हो, तो दूर के रिश्तेदार को बेचने में कोई हर्ज नहीं है। और इसी प्रकार यदि दादी, बुआ और मौसी एक साथ हों, तो बुआ और मौसी को बेचने में कोई हर्ज नहीं है। दारुल-हर्ब में दो काफ़िरों ने एक दासी के बच्चे पर दावा किया जो दोनों में साझा थी, फिर वे सब बंदी बनकर ममलुक हो गए, तो दोनों पिताओं में से किसी को भी अलग नहीं बेचा जाएगा। एक महिला के साथ एक लड़की है, उसने कहा कि वह मेरी बेटी है, तो उनका अलगाव मकरूह है, भले ही वंश (नसब) प्रमाणित न हुआ हो, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और जिस प्रकार आज़ाद को अलगाव के साथ बेचना मकरूह है, वैसे ही मुकातब और व्यापारी ग़ुलाम को भी (अलग करना) मकरूह है। यह हावी में लिखा है। और यदि मालिक अलग-अलग हों, तो अलगाव मकरूह नहीं है। यह अताबिया में लिखा है।

---

1. वापस करने से अलगाव अनिवार्य हो जाएगा। 2. एक तो माता-पिता दोनों से सगी, दूसरी केवल पिता की ओर से, और तीसरी केवल माता की ओर से। 3. जैसे यहाँ माता और सगी बहन के अलावा हैं। 4. दोनों काफ़िर उस बच्चे के दावेदार होने के कारण दोनों उसके पिता माने जाएँगे। 5. आज़ाद का कथन यानी जैसे आज़ाद के लिए जायज़ नहीं कि नाबालिग को उसके स्नेही समकक्ष रिश्तेदारों से अलग करे, वैसे ही अन्य व्यापारियों के लिए भी अनुमति नहीं है।

دے اور اگر ایک کو ام ولد یا مدبر بنایا تو دوسرے کا بیچنا مکروہ نہیں ہے اور اگر ایک کو مکاتب بنایا تو کچھ ڈر نہیں ہے اگر کسی نے کہا کہ اگر میں تجھ کو خریدوں تو تو آزاد ہے پھر دونوں میں سے ایک کو اسی کے ہاتھ بیچا تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر دو مملوک ہیں ایک اس کا ہو اور دوسرا اس کی زوجہ یا مکاتب یا غلام تاجر قرضدار کا ہو تو تفریق میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اگر اس کے مضارب کا ہو تو کچھ ڈر نہیں ہے کہ جو مضارب کے پاس ہے اس کو فروخت کرے۔ یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ اگر ایک باندی کو اپنی شرط خیار پر خریدا پھر اس کا بچہ خریدا تو دونوں کو جدا بیچنا مکروہ ہے اور اگر باندی کو بشرط خیار خریدا اور اس کا بچہ خریدنے والے کے پاس ہے تو بالاتفاق باندی کو واپس کر سکتا ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

کوئی حربی دو بھائیوں کو دار الحرب سے لایا تو اس کو اختیار ہے کہ دونوں جدا بیچے اور اگر اس نے دونوں کو کسی ذمی سے خریدا تو تفریق جائز نہیں ہے اس پر جبر کیا جائے گا کہ دونوں کو ایک ساتھ بیچے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر دونوں کا مالک کافر ہو تو تفریق نہیں ہے خواہ وہ مالک آزاد ہو یا مکاتب یا ایسا غلام جس کو تجارت کی اجازت ہے خواہ اس پر قرض ہو یا نہ ہو چھوٹا ہو یا بڑا ہو اور خواہ مملوک دونوں مسلمان ہوں یا دونوں کافر ہوں یا ایک مسلمان ہو اگر کوئی حربی دار الاسلام میں امان لے کر آیا اور اس کے ساتھ دو غلام ہیں دونوں چھوٹے یا ایک چھوٹا اور دوسرا بڑا ہے یا اس نے دار الاسلام میں ایسے دو غلام اپنے ساتھی سے جو اس کے ساتھ امان لے کر آیا ہے خریدے پھر ایک کے بیچنے کا ارادہ کیا تو مسلمان آدمی کو اس کے خریدنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اگر اس نے دونوں کو کسی مسلمان سے دار الاسلام میں یا کسی حربی سے جو امان لے کر اس کی ولایت کے سوا دوسری ولایت سے آیا ہو خریدا ہو تو مسلمان کو

ایک کا خریدنا مکروہ ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔ اگر کسی کی ملک میں تین غلام ہوں کہ ایک چھوٹا ہو تو دونوں بڑوں میں سے ایک کا بیچنا جائز ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر صغیر کے ساتھ اس کے دو قریب جمع ہوں پس اگر وہ دونوں قرابت میں برابر ہوں پس اگر دونوں جہت میں مختلف ہوں جیسے ماں باپ اور پھوپھی خالہ تو ان سب کو اکٹھا ہی فروخت کرے خواہ وہ سب مسلمان ہوں یا سب کافر ہوں اور یہی حکم باپ کی طرف سے دو بہن یا ماں کی طرف سے۔ بہن کا ہے اور اگر دونوں قرابت اور جہت میں برابر ہوں جیسے دو بھائی حقیقی اور ایک ماں باپ کی طرف سے دو بہنیں تو استحساناً ایک کا بیچنا جائز ہے اور اگر دونوں میں سے ایک زیادہ قریب ہو مثلاً تین بہنیں جداً جہت سے یا ماں اور پھوپھی یا خالہ ہو تو دور کے قرابت والے کے بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور ایسے ہی اگر اس کی دادی اور پھوپھی اور خالہ جمع ہوں تو پھوپھی اور خالہ کے بیچنے میں ڈر نہیں ہے دار الحرب میں دو کافروں نے ایک باندی کے بچہ کا جو دونوں میں مشترک تھی دعویٰ کیا پھر وہ سب قید ہو کے مملوک ہو گئے تو کوئی دونوں باپوں میں سے فروخت نہ کیا جائے گا ایک عورت کے ساتھ ایک لڑکی ہے اس نے کہا کہ میری بیٹی ہے تو تفریق مکروہ ہے اگر چہ نسب ثابت نہیں ہوا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور جس طرح آزاد کو تفریق سے بیچنا مکروہ ہے ویسے ہی مکاتب اور غلام تاجر کو بھی مکروہ ہے۔ یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر مالک کا فرق ہو تو تفریق مکروہ نہیں ہے۔ یہ عتابیہ میں لکھا ہے۔

۱۔ واپس کرنے سے تفریق لازم آئے گی ۱۲۔ ۲۔ ایک تو ایک ماں باپ سے حقیقی اور دوسری فقط باپ کی طرف سے اور تیسری فقط ماں کی طرف سے ۱۲۔ ۳۔ جیسے یہاں سوائے ماں اور سوائے حقیقی بہن کے ہیں ۱۲۔ ۴۔ دونوں کافر اس بچہ کے مدعی ہونے سے دونوں اس کے باپ قرار دیے جائیں گے ۱۲۔ ۵۔ قول آزاد یعنی جیسے آزاد کو جائز نہیں کہ صغیر کو اس کے شفیق ہم مرتبہ اقربا سے جدا کرے اسی طرح دوسرے تاجروں کو بھی روا نہیں ۱۲۔